SERVER TANİLLİ

yüzyılların gerçeği ve mirası

İNSANLIK TARİHİNE GİRİŞ

I
İLK ÇAĞ

5. BASI

cem yayınevi

YÜZYILLARIN GERÇEĞİ VE MİRASI
İNSANLIK TARİHİNE GİRİŞ

Birinci Basım: Nisan 1984
İkinci Basım: Ağustos 1984
Üçüncü Basım: Mart 1988
Dördüncü Basım: Mart 1991
Beşinci Basım: Aralık 1994

YÜZYILLARIN GERÇEĞİ VE MİRASI
İNSANLIK TARİHİNE GİRİŞ
Cilt I: İlkçağ

Server Tanilli / Yayımlayan: Cem Yayınevi / 5. basım, Aralık 1994 / Dizgi: Ekran Dizgi / Baskı: Özyurt Matbaası
Cem Yayınevi: Küçükparmakkapı İpek Sokağı No: 11
80060 Beyoğlu - İstanbul
Tel.: 243 05 50 – 243 20 23 • Faks: 244 15 33

SERVER TANİLLİ

yüzyılların gerçeği ve mirası

İNSANLIK TARİHİNE GİRİŞ

I

İLKÇAĞ

cem yayınevi

BARIŞ, ÖZGÜRLÜK VE DEMOKRASİ İÇİN SAVAŞANLARA

ÖNSÖZ

İnsanlığın tarihine, başlangıcından bugüne kuşbakışı bakmayı amaçlayan ve birkaç ciltte tamamlanacak olan bir çalışmanın ilk ürününü yayınlamanın mutluluğu içindeyim. Kitabımı, insanlığın ve Türkiye'nin çok çetin koşullar içinde bulunduğu bir dönemde çıkarıyorum: Emperyalizm, dünya barışının karşısında yeniden korkunç bir saldırıya geçmiştir; «insanlık, 2000 yılını görecek mi, görmeyecek mi?» tartışmasının yapıldığı bir dönemdir bu.

Türkiye'nin durumunu ise belirtmeye gerek var mı?

Umut kadar umutsuzluğun ve yılgınlığın da -alabildiğine- yaygın olduğu böyle dönemlerde, tarihin üzerine bütünlüğüne eğilmenin başta şu yararı var: İnsanlık, mağara döneminden bu yana, sürekli bir ilerleme içinde evrilmiştir ve bu ilerleme, daha güzel bir dünyanın kuruluşu adına, geleceğe doğru uzanmaktadır. Bütün bu süreç, geçmişten bugüne, ilerici, demokrat ve devrimci güçlerin eseri olmuştur ve yarınların güzel dünyasını da o güçler kuracaktır gene.

Gericiliğin göremediği budur.

Ya da korktuğu!

Onlar için ne denli ürpertici olursa olsun, tarihin bu gerçeğini, çok daha geniş boyutlar içinde yeniden ortaya koymak, kaçınılmazdı bu dönemde; çünkü, bu saptama, güncelin bütün kahredici koşullarına karşın, yarın için umutları tazeler, güçleri bileyler; daha güzel bir gelecek için güvencedir tarih. Şu da var sonra: Türkiye'de bilmediğimiz şeylerden biri tarihtir; kendi tarihimizi bilmeyiz, ayrılmaz bir parçası olduğumuz insanlığın tarihini ise hiç bilmeyiz; bildiklerimiz, derme çatma şeylerdir ya da. Egemen ideoloji, kitlelere yanlış bir tarih bilincini aşılamak için, her iki konuda da olanca çarpıtmayı yapmış, gözler önüne bir «duman perdesi» çekmiştir.

Bunu daha da pervasızlıkla yapmaktadır bugün.

Bu gericiliğin de üstüne yürümek gerekiyordu. Daha önce çağdaş tarihle ilgili olarak yaptığım bir çalışma, karanlık güçlerin olanca tepkisini çekmişti. Şimdi ise, çok daha geniş bir çerçeve içinde çıkıyorum yola. «Yüzyılların Gerçeği ve Mirası»nın bu birinci cildi, İlk Çağ'ı anlatıyor; onu, Orta Çağ'a, XVI, XVII. ve XVIII. yüzyıllara, XIX. yüzyıla ve son olarak da çağdaş dünyaya değinen ciltler izleyecektir.

Tarih yazarken, baş sorun yöntem sorunudur.

Okuyucu, bu kitaplarda, kuru askeri zaferler, içi boş fetih öyküleri dinlemeyecektir. Onların da arkasında, çağlar boyunca ezilmiş, horlanmış insanların, daha güzel bir dünya adına, hiç tükenmeyen, tersine her an tazelenen dişe diş mücadelesini görecektir. Ve ister istemez farkına varacaktır ki, tarih çapındaki bu kavga, bir noktadan sonra, onun kendi yaşamını da ilgilendirmektedir. Tarihin geçmişte olup bitmiş bir şey olmadığını, bugünü de kucaklayıp yarınlara uzandığını anlayacaktır.

Gerçekten tarih, dünü anlatırken, bugünü aydınlatır ve yarınlar için de bir şey söyler.

Büyük yolculuğum 1990'lara değin sürecek. Farkındayım, ağır sorumluluk taşıyorum. Tarihçinin, gerçekliği sergiler ve geçmiş yüzyıllardan kalan, aklın ve beğeninin o soylu mirasını saptamaya çalışırken, yaşadığı çağın insanlarına, doğru bir tarih bilincini aşılamakla da görevli olduğuna inananlardanım. Tarihçinin namusluluk derecesi de burada kendini belli eder. Bu yazdıklarım ve yazacaklarımla, insanlarımıza doğru bir tarih bilinci vermekte -ufak da olsa- bir hizmette bulunabilirsem, gerçekten mutlu sayacağım kendimi. Yürüyeceğim çetin yolda, bana, bir görevin, yaşamıma anlam veren bir görevin zevkidir kalan.

Ve kalacak olan.

Strasbourg, 24.9.1983
Server TANİLLİ

GİRİŞ

İNSANLIK VE TARİH

İnsanlık, doğuşundan bu yana, kesintisiz bir oluşumu yaşamıştır. Kendisini, geçmişte olduğu gibi, her adımda aşarak, sonsuz, ama daha güzel bir geleceğe doğru akıp gidecek olan bir oluşumdur bu.

Tarih, işte bu oluşumun öyküsüdür.

Dünü anlatan, bugünü açıklayan ve yarına ışık tutan bir öykü; ve bir bilimdir tarih.

Ama, her şeyden önce nedir insanlık?

Nasıl doğmuş ve nasıl çıkmıştır tarihin sahnesine?

I

İNSANLIĞIN DOĞUŞU

İnsanlık tarihi, insanın, giderek toplumun doğuşuyla başlıyor.

Nereden geliyor o insan?

İNSANIN KÖKENİ

Çoğu düşünürler, uzun süre, insanla hayvanlar âlemi arasına aşılmaz bir duvar çektiler. Kutsal Kitap'taki bir mitostan geliyordu bu yanılgı: Ona göre, insanı Tanrı, «kendi suretinde» yaratmıştı. XIX. yüzyılda, D a r w i n , bu kurama karşı, insanın çok gelişmiş – insan benzeri – bir maymun türünden geldiğini ileri sürdü. Daha sonraki buluşlar bu düşünceyi doğruladı ve anlaşıldı ki, Üçüncü Zaman'ın sonlarında ya da Dördüncü Zaman'ın başlarında, gerçekten insan benzeri maymunlar yaşamıştı dünyamızda.

İnsanın ataları bunlar olmalıydılar.

Böylece Afrika'nın güneyinde, « A u s t r a l o p i t e k » adı verilen çok gelişmiş maymunların kemikleri bulundu bolca. Bunlar, ağaçlı ya da yarı çöl bölgelerde, ayağa kalkarak yürüyor ve her boyda hayvanları avlıyorlardı; saldırmak ya da kendilerini savunmak için, bir sopa ya da iri bir kemik parçası kullanıyorlardı; etle beslendiklerinden, ayakta durup nesneleri biçimlendirmek için de kollarını kullandıklarından, beyinleri de hayli büyümüştü.

Australopitek'in doğrudan atamız, ya da insanın oluşumunda bir «yan dal» olup olmadığı sorunu, bugün de çözüme bağlanmış değil. Ancak, gerçek olan şu ki, insan, işte böyle insan benzeri maymunlardan geliyor. İlkel insan sürülerinin bu insansı sürülere mirasçı oluşu da, Dördüncü Zaman'ın başlarında, yani -aşağı yukarı- bir milyon yıl önce başlıyor.

Rakama dikkat ediyorsunuz değil mi?

İnsan benzeri maymunların ortaya çıkışı, milyonlarca yılı buluyor; insan ise, en az bir milyon yaşında. Gözünüzde büyütmeyin; doğanın en genç yaratığıyız yine de!

Nerede gerçekleşti maymunun insana dönüşümü?

Tartışmalara girmeyelim.

Bu dönüşümün (1), Asya'nın güneyini, Orta-Doğu'yu, Transkafkas'ı, Afrika'nın geniş bölgelerini içine alan topraklar üzerinde olduğu bugünkü buluşlarla da destekleniyor.

> İnsanın en eski kalıntıları, 1891-1894 yıllarında Java'da bulundu ve « P i t e k a n t r o p » adı verildi. 1925 yılında, Pekin yakınlarkında bir mağarada bir başka insanın kemikleri bulundu ve « S i n a n t r o p » diye adlandırıldı. Ona yakın insanın kemikleri, özellikle çeneleri ve dişleri Orta Vietnam'da, Afrika'nın güneyinde ve Heidelberg yakınında bulundu. 1954'te Cezayir'de de « A t l a n t r o p » adı verilen bir başka insan tipinin kalıntılarına rastlandı.

Atalarımız içinde, bize en yakın insan, « N e a n d e r t a l » oldu. Kalıntıları, 1856 yılında, Almanya'da Düsseldorf yakınında bu adı taşıyan vadide bulunduğu için «Neandertal»

1) Bu konuda başeser olarak bkz. Mikhali NESTOURKH, L'Origine de l'homme, (trad., E. Bronina), Moscou, 1960; türkçe'de özellikle, Serol TEBER, Doğanın insanlaşması, İst. 1982.

insanı diye adlandırılan bu insan tipi, Eski Dünya'da yaşıyordu. Onun kalıntılarına, Java'da, Afrika'da, Orta-Doğu'da ve Avrupa'nın çeşitli yerlerinde rastlıyoruz. « H o m o S a p i e n s », yani bugünkü insan, az çok farklılaşarak, işte bu «Neandertal» insandan geliyor.

Ancak önemli bir nokta var: İnsanın kökeni sorununu incelerken, yalnızca biyolojik evrim sınırları içinde kalmamalı. Bu biyolojik evrim, tek başına, hayvan atadan, en eski biçimiyle de olsa, ön-insansıya geçişi belirleyen olgunun, nasıl bir olgu olduğunu açıklamaya yeterli değildir.

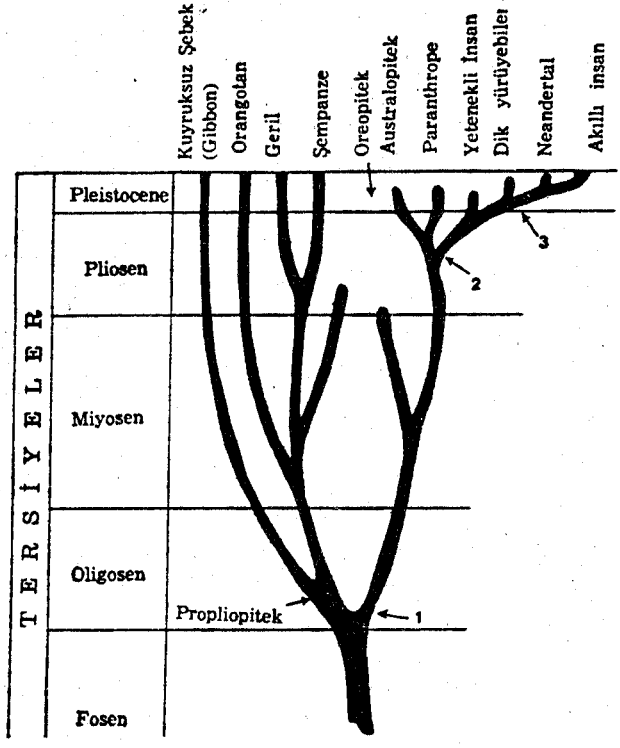

1. – İnsanın ve Primatların soyağacı.
(1. İnsana giden dalın başlangıç noktası; 2. İnsanın,
3. Düşünen insanın başlangıç noktaları.)

Hayvanlar âleminin, insanın ortaya çıkışma kadarki evrimini asıl damgalayan ne o halde?

Antropolojinin en çetin sorunlarından biridir bu (2).

Bu sorunun doyurucu yanıtım ise F r i e d r i c h E n g e l s ' e borçluyuz: Engels, insanı hayvanlar âleminden ayıran şeyin, insanın kendi eliyle yaptığı iş araçlarının yardımıyla gerçekleştirdiği t o p l u m s a l ç a l ı ş m a olduğunu saptamıştır.

> Evrimin bütünü içinde kesin bir rol oynamış olan insanın bu özelliği, birdenbire ortaya çıkmış değil kuşkusuz. Ayaküstü duruşun sağladığı elverişlilik ve bunun belirlediği üst organlardaki gelişme sayesinde, öninsansılar, kendilerini, büyük yırtıcı hayvanlara karşı savunmak, avlanmak, yenebilir bitkileri toplamak için her çeşit nesneyi –taş, kemik vb.– kullanmayı öğreniyorlardı. Doğada bulunan nesnelerin sistemli olarak kullanılması, insanın atalarını, bu nesneleri, kendi gereksinmelerine göre değiştirmeye, daha sonra da iş aletleri yapmaya ve çalışma eylemine geçmeye götürdü. İş aletlerinin, en kabataslak olanlarının bile yapımı, insanı, hayvanlar âleminden kurtarır. Doğada bulunan nesnelerin –taş ya da rasgele ele geçirilen bir sopanın– işlenmeden, o l d u k l a r ı g i b i kullanılışından ö z e l i ş a l e t l e r i n i n y a p ı m ı n a geçiş, doğanın evriminde çok büyük bir atılım olmuş, insansı maymunların insan varlığı haline dönüşmesini haber vermiştir.

İnsanın atalarının çalışmaya yeterli hale gelmeleri, biyolojik evrimin etkisi altında olmuştur, doğru; ama emek de, kendi açısından, insanların evriminin yönünü, sözkonusu biyolojik ilişkiler çerçevesi içinde etkilemiştir. Alt ve üst organlar arasındaki kesin görev ayrımı, ancak emek sayesinde olmuştur; eller, çalışma eylemlerinde uzmanlaşmış, kıvraklık, keskinlik ve bu eylemler için gerekli olan uyumlu hareket etme yetisini kazanmışlardır. Emek, aynı zamanda, dikey yürüme alışkanlığını pekiştirmiş ve insanın öteki organlarının ve iç organlarının gelişmesine de yardımcı olmuştur.

Ya düşünce, ya dil?

İnsanı insan yapan düşünce ve dil de, uzun bir çağ, Eskitaş Çağı boyunca, yine çalışma eylemi içinde ve topluluğun bağrında doğdu ve gelişti. Kutsal Kitap, «Başlangıçta kelâm vardı»

---

2) Bu konuda çeşitli görüşlerin bir özetlemesi için bkz. Orhan HANÇERLİOĞLU, Düşünce Tarihi, İstanbul, 1970. s. 12 vd.

diyor, yanlış; doğrusu, Goethe'nin söylediğidir: «Başlangıçta eylem vardı.»

İnsanı, insan kendi elleriyle yaratmıştır!

GEÇMİŞİN EN UZUN ÇAĞI: ESKİTAŞ ÇAĞI

İnsanlığın en uzun çağı geleceğindedir; geçirdiği çağlar içinde en uzunu ise E s k i t a ş Ç a ğ ı (3).

İnsan, bu çağ içinde insan oldu.

İnsanın doğanın sahnesine çıktığı Dördüncü Zaman'ın başlarında, iklim tatlı ve ılıktır. Avrupa, gür ormanlarla kaplıdır ve soyu bugün tükenmiş hayvanlar yaşamaktadır. Ne var ki, bu iklim değişir sonra: Kuzeyden gelen buzullar Avrupa'yı ve Kuzey Amerika'yı kaplar; çok kıllı mamutların, Ren geyiklerinin ve yabani atların otladığı tundralar alır o ormanların yerini.

Bu çetin ortamda, yaşamı da çetinliklerle doludur insanoğlunun: Ne belli bir yeri vardır kalacak, ne giysisi hemen hemen. Ağaç kovuklarına, mağaralara sığınır; hayvan derilerine bürünür. Elinde, biraz yontarak kullandığı bir taş parçası vardır.

Bir de sopa!

Ancak, yüzyıllar ilerledikçe, deneyim birikir; teknik de yetkinleşir: Delmek, kesmek, öldürülen hayvanların derisini soymak için, çeşitli biçimler verilmektedir taşa.

Kısaca, âlet yapmaktadır insan artık.

Bir şeyi daha bulur bu arada: A t e ş i .

Onu yapay olarak elde edip kullanmak, büyük şeyler sağlar ona: Soğuğa ve yırtıcı hayvanlara karşı daha iyi korunmaktadır ve beslenmesi değişmiştir; çünkü, yiyeceklerini pişirmekte, pişirdiği için de daha kolay sindirmektedir. Doğanın kör güçleri üzerinde ilk kez egemenlik kurar ateşle; ateş, onu hayvanlar dünyasından kesinlikle çeker, ayırır.

O çağın insanları, yiyecek toplayarak ve avcılıkla yaşıyorlardı; her şeyi de yiyebiliyorlardı. Bu yüzdendir ki, dünyanın her köşesinde yaşamını sürdürebildi insanoğlu. Öyle de olsa, koşullar çetindi; Dördüncü Zaman'ın başlarındaki o korkunç etoburlarla başa çıkmak kolay değildi. Açlık, her gün karşılaşılan

3) Genel bir eser olarak bkz. André LEROİ - GOURHAN ve ötekiler, La Préhistoire, 3. éd., Paris, 1977.

şeydi; vahşi hayvanların pençeleri altında can vermek de. Buzulların ilerlemesi, doğaya karşı verilen mücadeleyi daha da yoğunlaştırıyordu.

Ama, bütün bu çetin koşulların üstesinden gelmeyi başardı insanoğlu.

Nasıl?

Önce, âlet yapabildiği için; sonra da, daha başlardan başlayarak, topluca hareket ettiği için.

Âleti topluca yapabilirdi ancak; üretimdeki deneyimleri, giderek kazanımları korumak, sağlamlaştırmak ve gelecek kuşaklara ulaştırmak da topluca harekete bağlıydı. Avlanma, hele o dev korkunç hayvanları avlayabilmek, mutlaka birlikte hareketi gerektiriyordu.

Eskitaş Çağı'nın başlarında « i l k e l s ü r ü » halinde yaşar insanlar. Az kişiden oluşan, hayli dayanıksız bir topluluktur bu. İnsanlar, bir sürüden ötekine geçer dururlar. Erkek ya da kadın, bir güdücü vardır başlarında. Ve « c i n s e l k a r ı ş ı k l ı k » tır sürüye egemen olan. Âletlerin ilkel biçimi, iktisadi yaşamın aşağı düzeyi, doğayla olan dişe diş mücadele yüzünden, insanlar arasında «hayvansal bireycilik» hüküm sürer uzun süre. Hayvan atalardan miras kalmıştır bu ve çoğu kez kanlı çatışmalara yol açar. Yamyamlık da görülür zaman zaman. Ne var ki, yüzyıllar ilerledikçe, topluluğa bir düzen gelir ve üretimdeki kazanımlar arttığı ölçüde, hayvansal içgüdüler de zayıflar. Eskitaş Çağı'nın sonlarına doğru ise, ilkel sürü, daha gelişmiş bir sosyal örgütlenmeye bırakacaktır yerini.

« K l a n » doğacaktır.

Yüzyıllar biraz daha ilerler; Eskitaş Çağı'nın son dönemi başlar; İsa'dan önce 40 ile 12 bin yılları arasında yer alan bir dönem. iklim, bir iyiye bir kötüye gider. Buzulların dördüncü -ama son kez- Avrupa'yı kapladığı bir dönemde, iklim daha da sertleşir. Mamutların soyu kesinlikle tükenmektedir; Ren geyikleri daha da güneye yayılır buna karşılık.

Taşı, eskisinden de fazla işlemektedir insanoğlu; yalnız onun değil, kemiğin ve boynuzun üzerinde de çalışmaktadır. Yiyecek sağlamak için kullandığı âletler çok çeşitlidir: Kazağılar, hançerler ve zıpkınlar yapabilmektedir; örtündüğü deriyi dikebilmek için, kemikten iğne yapmıştır. Avcılığın tekniği gelişmiş,

kapsamı genişlemiştir. Mağaraları da terketmiştir artık: Barınacağı yeri kendisi seçmekte, kendisi yapmaktadır. Ve beslenmeden barınmaya değin bütün bu zorunluluklar, ağır ağır yerleşik yaşama götürmektedir onu.

Bütün bu değişiklikler, topluluğu da etkiler: İlkel sürünün yerini, yavaş yavaş daha gelişmiş bir örgütlenme alır.

İ l k e l k l â n doğar.

> «İlkel sürü»den «klân»a geçiş, üç doğrultuda olur; Önce, ortak üretimin artması, daha k ü ç ü k g r u p l a r da birleşmeye götürür insanları. Bu gruplar, asıl sürüden çıkmışlardır ve onunla iktisadî ilişkilerini sürdürürler yine de.
>
> Sonra, aynı grup içinde kadın erkek ilişkilerine bir değişiklik gelir: « D ı ş a r d a n e v l i l i k » (exogami) doğar. İktisadî gelişmeye sıkı sıkıya bağlı bir değişikliktir bu. Evlilik, yalnız ve yalnız biyolojik bir olay değildir artık; toplumun düzenlediği bir kurumdur o. Ancak, klân içinde «dışardan evlilik» yerleşirken, klânın da dahil olduğu kabilede «içerden evlilik» (endogami) kuralı uygulanacaktır. Kabilenin dışardan evlenen grupları gitgide artar durur yine de.
>
> Son olarak, d o ğ a l b i r i ş b ö l ü m ü gerçekleşir. Başlarda, kadın erkek aynı rolü oynuyorlardı üretimde. Onun yerine, cins ayrılığına dayanan bir çalışma düzeni geçer; erkekler ava giderken, kadınlar ve çocuklar yiyecek toplayıcılığı yaparlar.

Özetle, Eskitaş Çağı'nın sonlarına doğru, insan topluluğu, ilk sürüsel yapısını yitirmiştir; üretici güçler geliştikçe ve işbölümü arttıkça, ilkel sürü, daha gelişmiş bir sosyal örgütlenmeye bırakmıştır yerini.

Biyolojik olarak, bugünkü insan tipi de doğmuştur; « H o m o S a p i e n s » yani.

DÜŞÜNCENİN VE DİLİN EVRİMİ

Yüzyıllar boyunca insan, kendisini çevreleyen nesnelerin özelliklerine dikkat edip, çalışma alışkanlıklarını biriktirirken, olayları genelleştirmeyi ve olaylar arasındaki iç bağlantıları bulup çıkarmayı da öğrenir yavaş yavaş. Çabalarının sonuçlarını önceden görüp, kendini kuşatan doğayı tanımayı başarır. Çalışırken ve çalışmanın içerdiği doğanın etkin bir biçimde değiştirilişi

sırasında, tüm organizma ve düşünme yeteneği de gelişir düzenli olarak. Zamanla çalışma eylemlerinin ilerlemesi, yalmz ellerin çalışmasının yetkinleşmesine ve incelmesine değil, düşüncenin ve aynı zamanda atalarımızı bilinçli ve bir amaca yönelmiş bir çalışmaya elverişli duruma getiren bütün yetilerin gelişmesine katkıda bulunur.

Emek, ruhsal yapımızı da biçimlendirip yetkinleştirmiştir.

İnsan düşünce ve bilinci, « s o y u t l a m a y e t i s i » ile donanmıştır; başka bir deyişle, çevre gerçeğini, kelimelerle anlatılabilen kavramlarda yansıtmak ve bireşime gitmek olanağına sahiptir. Bu soyutlama yetisi, insanlara, düşüncelerini ve duyularını kelimelerle anlatma olanağını vermiştir. Ancak bu olanak, tek başına, düzenli konuşmanın doğması için yeterli değildir.

Ortak çalışma içinde gerçekleşmiştir bu.

Ve dil, topluluğun bağrında, bilgi alışverişinin aracı olmuştur.

Gerçekten, çalışma toplumsal bir olay olmuştur her zaman. Tek başına bir bireyin çabaları, tüm toplum yaşamının ayrılmaz bir parçasını oluşturuyordu. Topluluk üyelerinin çalışma için bir araya gelmesi, bireyin düşüncesinde ve bilincinde, kendisini, toplulukla aynı ve bir tutmaya, topluluğun gereksinmelerine boyun eğmeye ve kendisini sadece topluluğun bir üyesi saymaya götürüyordu. Ve bu ortaklaşa çalışma yüzündendir ki, insanlar, birbirleriyle ilişki kurmak, giderek aralarında konuşmak gereksinmesini duydular.

> Başlangıçta, sadece çalışırken, şu ya da bu eyleme uygun düşen ve çoğu « e m i r k i p i » olan tek tük kelimeler kullanılıyordu. Bu çığlıklar, yavaş yavaş insanların belleğinde yer etti ve onların ne anlama geldikleri bilinçlerine yerleşti. Çalışma eylemlerinin gelişmesi, bu çığlıkların birbirinden ayırdedilmesine yol açtı. Bu olay, ses organlarının değişikliğe uğramasını hızlandırdı öte yandan, İş sırasında karşılıklı konuşmak ve anlaşmak zorunluluğu karşısında, başlangıçta az gelişmiş olan gırtlak, kelime halinde sesler çıkarmaya yetenekli bir organa dönüşmek üzere, değişikliğe uğradı.

Böylelikledir ki, yüzyıllarca süren uzun bir ortak çalışmanın sonunda, konuşulan dil, insanlar arasında düşünce alışverişinin

ve ilişki kurmanın en üstün aracı olan d i l ortaya çıktı.

Toplumun ilerlemesinde çok büyük bir etkisi oluyordu dilin; dil, insanların iş görme çabalarının bir araya toplanmasına ve aynı zamanda ortaklaşa çalışmanın örgütlenmesine, geliştirilip yetkinleşmesine yardım ediyordu çünkü. Söz sayesindedir ki, insanlar, birikmiş çalışma alışkanlıklarını koruyorlar ve deneyimlerini yeni kuşaklara iletiyorlardı.

Ne var ki, tarihin başlangıcında, insanlığın çok kapalı küçük topluluklara bölünmüş olması yüzünden, her gurubun dili, temelinde, bağımsız bir gelişme izlemiş ve bir gurubun dili, öteki gurubun dilinden ayrı olmuştur.

Çeşitli dillerin varlığı buradan geliyor.

ESKİ İNSANDAN YENİ İNSANA

Eskitaş Çağı'nın son dönemindeki insan, bedensel bakımdan, Neandertal insandan farklıdır: İskeleti, o insanın, artık kesin olarak dikey durumda yürüdüğünü gösteriyor bize. Beyninin hacmi (1400 cm^3), atasının kafatasının büyüklüğünden pek farklı değil gerçi; ancak biçimi değişmiştir: Şakak ve alın kemikleri, konuşmanın gelişimine bağlı olarak, hissedilir derecede büyümüştür. Böylece, kafatası «dolikosefal» olmuştur; alın genişlemiş ve kaş kemerleri eski iriliğini yitirmiştir. Son olarak, alt çene kemiği daha az ağırdır; dilin gelişmesi sonucu, çene de biçimlenmiştir.

Çeşitli etkenlerle açıklanabilir bu biyolojik değişiklik: Avcılığın yoğunlaşması, giderek etle beslenmenin artması, atalarımızın bedensel gelişimini kamçılamış olmalı. Üretim faaliyetindeki yoğunlaşma ve çeşitlilik, düşünceyi ve konuşmayı geliştirirken, «hayvansal güdüler»in derece derece yasaklanması ve topluluk içinde cinsel ilişkilerin sınırlanması da insan varlığının gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Bu insan, biyolojik olarak her yerde aynıdır.

Ya ırklar? diyeceksiniz

Yeryüzünde bellibaşlı üç ırk saptayabiliyoruz.

Önce, Avrupa'da « E u r o p o i d » ırkı görüyoruz. « K r o - M a n y o n » da deniyor buna; Fransa'nın güne-

yinde bu adı taşıyan bir mağarada bulunduğu için bu adı almış. Bu tipin kalıntılarına başka yerlerde de rastlanmıştır. Kro-Manyon insan, uzun boylu, geniş yüzlü, kartal burunlu, çıkık çeneliydi.

Sonra, Afrika'da Güney Sahra'da ve Güney Avrupa'da, bugünkü « N e g r o i d » ırka çok yaklaşan insan iskeletleri bulundu. Bu negroidler, belli bir dönemde Doğu Avrupa'da da yaşamışlar.

Son olarak, Çin'de ve Sibirya'da, « M o n g o l o i d » tipe giren insan kalıntıları bulundu.

Ne var ki, ırklar dediğimiz, -Europoid, Negroid, Mongoloid- çeşitli tiplerdir sadece. Yalnızca dış görünüş, giderek ikinci derecede niteliklerle ayrılmaktadırlar birbirlerinden: Cildin rengi, gözlerin, saçların biçimi gibi... Yoksa beynin büyüklüğü, ellerin durumu, düşünce ve bedensel yetenekler hepsinde aynı.

Hiçbir ırkın ötekinden farklılığı yok, üstünlüğü de.

«Aşağı ırklar», «üstün ırklar»: Kapitalist dünyanın gericilerinin, başka halklara saldırmak, onları kendi egemenlikleri altına alıp sömürmelerini haklı göstermek için ortaya attıkları bir zırvadır bu (4).

Ne bilimle ilgisi vardır, ne de insanlıkla!

Öyle de, nasıl açıklanacak ırkların oluşumu o halde?

Çeşitli bölgelerin kültürleri arasında, doğal koşullar, özellikle âletlerin yapımında kullanılan maddeler bakımından farklılıklar, kollektif bir ekonomik rejimde, Eskitaş Çağı'nın sonlarında belirginleşiyor. Arkeolog Zamiatnin'e göre, bu devirde, maddî kültürlerin öznel niteliği bakımından, birbirinden farklı üç bölge görülüyor: Afrika-Akdeniz bölgesi, Avrupa bölgesi ve Çin-Sibirya bölgesi. İşte Eskitaş Çağı'nın ikinci döneminin başlarında, bu bölgeler, şu ya da bu nedenle, birbirine karşı kapandılar.

Kültürel farklılıkları, bu belirlemiş olsa gerek.

Halklar arasındaki bu kapalılık, şu ya da bu bölge insanlarının, bir ölçüde doğal koşullara bağlı olarak, ikinci derecede de olsa dış farklılıklarının günden güne artması sonucunu doğurmuştur.

---

4) Bu konuda özellikle, François de FONTETTE, Le Racisme, Paris 1981.

II

YAZISIZ TARİHTEN YAZILI TARİHE

İklimin Kuzey yarımküresinde sıcağa doğru kesin değişimi, giderek büyük buzulların da kaybolması, yaşamı baştan aşağıya değiştirdi; ve, bitki örtüsü ile hayvansal tablo bugünkü biçimini aldı.

Başlarda, hiç olmazsa Batı Avrupa'da, iklimdeki bu yumuşama, insanların yaşamım da hemen kolaylaştırmış olmadı. Tersine, Ren geyikleri kuzeye, Baltık bölgesine doğru çekilince, avlanmanın başlıca kaynağı kurudu ve beslenme güçlükleri başladı. İnsanlar, balık avcılığı ve yiyecek toplayıcılığı ile yetinir oldular.

Sanat da, gerçekçi niteliğini yitirir bu arada, kuru bir sembolizme varır; yazıya doğru gelişimin yolu açılmıştır.

İsa'dan önce 12 bin ile 5 bin yılları arasında yer alan, büyük ölçüde eskiyi sürdüren ve köklü hemen hiçbir yenilik getirmeyen bir ara dönemdir bu. «Taşın Ortaçağı» diye adlandırılması da bu yüzden.

Asıl büyük yenilik, ondan sonra; «Yenitaş Devrimi» ile gelir.

YENİTAŞ DEVRİMİ NEDİR?

İsa'dan önce 4 bin yıllarına doğru, önce Orta-Doğu'da başlayan, 3 bin yıllarına doğru da Batı Avrupa'ya geçen, etkileri bakımından İsa'dan sonra XIX. yüzyıldaki Sanayi Devrimi'ne benzeyen devrimci bir dönüşümdür bu.

« Y e n i t a ş D e v r i m i » diye adlandırılması o yüzden ([5]).

Devrim, ama en uzun süreni devrimlerin!

Ne olur?

---

5) Bkz. V. Gordon CHİLDE, Kendini Yaratan İnsan, İnsanın Çağlar Boyunca Gelişimi (Çev. Filiz (Karabey) Ofluoğlu), İst. 1978, s. 71 vb. Aynı yazarın, Tarihte Neler Oldu (Çev. Alaeddin Şenel/Mete Tunçay), Ank. 1974, s.75 vd. Sorunu yeniden irdeleyen bir makale olarak, Jean-Paul DEMOULE, Le Néolithique, Une Révolution? Le Débat, sy. 20, 1982, s. 54-75.

–Başta â l e t l e r de büyük değişiklik var. Âletlerin üretimlerindeki teknik değişmiştir önce; nesneler, yalnız yontulmuyor, cilâlanıp parlatılıyor. Yenitaş Çağı'na, Eskitaş Çağı'nın öteki adı olan «Yontmataş Çağı»ndan farklı olarak, «Cilâlıtaş» Çağı denmesi de bu yüzden. Ve yeni âletler bulunmuştur: Balta, keser, daha sonra da taştan orak ve çapa.

Ama o çağın en büyük buluşu o k ile y a y oldu.

Ok ve yayla, insan, güçlü ve uzun menzili bir silah ele geçirmiş olur; toplumsal faaliyetlerde avın önemini birdenbire arttırır bu.

–Dönemin asıl büyük yeniliği ise şudur: T a r ı m başlamıştır; ona bağlı olarak da h a y v a n y e t i ş t i r m e .

Ne demekti bu?

Göçebe yaşamdan « y e r l e ş i k y a ş a m »a geçiş.

Bütün yaşamları avcılığa bağlı, o yüzden de geniş bir bölgede hayli küçük guruplar halinde toplaşıp duran insanlar, üretime geçiyorlardı; ister istemez bir yere yerleşmek, ekili toprakların hemen yanında –çok kez müstahkem– köyler halinde toplaşmak zorundaydılar. Bu köylerin içinde, İsviçre'de ve Kuzey İtalya'da olduğu gibi kazık temeller üstüne ya da doğrudan doğruya göller ortasına kurulanlar görülüyor.

Buğday, arpa ya da yulaf, başlarda yabani durumdaydı. Toplanmış tanelerin önce çimlenmesine bakıp, sonra topladıklarını saklayan insanlar, mevsimi geldiğinde, onları, önceleri bir sopa ile toprağa gömerek, daha sonra da çapa ile toprağı işleyip hazırlayarak ekmeye başladılar.

İlk kez Mısır'dan Orta Asya'ya, kenarları 3 bin kilometrelik bir dörtgenin içinde gerçekleşti bu; ve ilk kez bu bölgede, bitki yetiştirilmesi, kabilelerin çoğunluğunun başlıca geçim kaynağı haline geldi.

Hayvan yetiştiriciliği de gelişiyordu aynı zamanda: İnek, Öküz, koyun, at, köpek, ilk ehlileştirilen hayvanlar oldu.

Ve yine aynı bölgede başladı bu uğraş da.

Kuşkusuz, tarıma başvurmadan göçebe yaşamını sürdüren topluluklar oldu; Afrika'da, Uzak-Doğu'da tarım ve hayvan yetiştiriciliği ikiliği, yer yer bugün de sürüyor. Ancak, Yenitaş Ça-

ğı'nda, tarıma geçen insanlar için, bu iki uğraş bir aradaydı; birbirini tamamlıyordu.

Tarımın ve hayvancılığın gelişmesi, insanlık tarihinde büyük bir ilerlemeydi.

– Z a n a a t , başlıca uğraşlardan biri oldu.

Yün eğirme ve örme, giyim biçimini değiştirdi: İnsanlar, eskinin dikilmiş derileri yerine, yünden örülmüş giysiler giymeye başladılar.

Seramik, özel bir yer tutuyor: Eskitaş Çağı'nın insanları, ağaçtan yapma kap-kacak ile sepet örmeyi biliyorlardı yalnızca. Kil, su geçirmediği için, ondan yararlanıldı; hele ateşte pişirilince çeşitli biçimlerde vazolar elde edildi.

Bu büyük buluş da söylediğimiz bölgede oldu.

Seramik kültürü öylesine önemli ki, seramiğin çeşitlerine ve süsleme biçimlerine bakıp, o çağda bölgeler arasındaki etkilenmelerin ya da istilâların yönünü belirleyebiliyoruz bugün.

–Seramik zâhirenin, yani yiyecek ve içecek maddelerinin taşınmasına da kolaylık getiriyor. Bunun gibi, insanlara taşıtmanın yerine hayvanlara taşıtma olanağını sağlıyor. Bunların sonucudur ki, t i c a r e t , şaşırtıcı biçimde gelişir bu çağda.

Bu çağın en önemli kalıntılarından biri de, i r i t a ş - t a n a n ı t l a r (megalit).

Kimi yerde, « m e n h i r » adı verilen, dikine konmuş, birbirinden ayrı ya da toplu halde iri taşlar; kimi yerde « d o l m e n » diye adlandırılan, dikine iki taşın üstüne yatırılmış bir taş, üstü örtülü yollar, ya da « k r o m l e h » denen daire biçiminde dizilmiş taşlar.

Bu iritaş anıtlar, bazen bir «ölüler kültü»ne bağlı, bazen de bir «güneş kültü»ne; ama çoğunda, bugün de çıkartamadığımız bir anlam gizli.

Yarım milyon yıllık Eskitaş Çağı'na oranla hayli kısa sayılabilecek Yenitaş Çağı, insanlığa, yüzyıllar boyunca yaşamlarını belirleyecek bir «tarımsal çerçeve» çizmiş ve uzun bir gelecek içindeki ilerlemelerin yönünü saptamıştır.

Madenlerin üretimi ve işlenmeye başlamasıyla daha da hızlanır bu ilerleme.

MADENLERİN KATKISI

İlk üretilen ve kullanılan maden b a k ı r olur. Orta-Doğu'da daha 4. bin yılından başlayarak buluyoruz onu; başka yerlerde biraz daha gecikerek oluyor bu. Daha sonraları kalayla da karıştırılıp, bakırdan daha sağlam olan t u n ç elde ediliyor. Bütün bunlar, önceleri süs eşyası yapmada kullanılırken, daha sonra çeşitli çalışma âletlerinin ve daha etkin silahların yapımında, yani günlük gereçler için kullanılmaya başlanıyor.

İsa'dan önce XII. yüzyılda doğrudur ki, d e m i r ortaya çıkar.

Taş Çağı kesinlikle sona ermiştir.

Bütün bu gelişmeler, her yerde aynı anda olmuş değil kuşkusuz. Çeşitli halklar, birbirinden farklı tarihlerde yaşadılar bu dönemleri. Bugün hâlâ o çağları yaşayan topluluklar görüyoruz. Kalahari'nin Boşimanları, bundan 40 bin yıl önce nasıl yaşanmışsa öyle yaşıyorlar bugün de. Doğaldır ki, yüzyıllar ilerledikçe, gecikmiş halklarla bu çağları yaşamış halklar arasındaki teknik ve kültürel farklılıklar daha da belirgin duruma geldi. Ancak, şurası *bir gerçektir ki, Yenitaş Devrimi'nden geçip madenler* çağını olanca hızla yaşayış, Nil boyları, Dicle ve Fırat boyları ile İndus boylarında oldu ilk kez. Böylece, yazılı tarihe ilk kez oralarda yaşayan halklar geçti.

Yazıyı ilk kez bulanlar onlar oldular çünkü.

SANAT VE DİNİN DOĞUŞU

Beynin, insanın gözü önünde bulunmasalar bile, nesnelerin ve olayların betimlemesini yapabilme yetisi, düşüncenin ilerlemesi ile yetkinleşiyordu. İnsanların kendilerini çevreleyen dünyadan edindikleri algıları, duyuları, gerçek imgeler biçiminde anlatma yolundaki ilk denemelerini, beynin bu yetisiyle açıklamak gerekir.

Daha Neandertal çağında insanlar, çizgiler ve oymalarla, nesnelerin benzerlerini yapmayı denediler. Ancak, bu işin üstesinden gelebilecek kadar beyinleri gelişmemişti henüz; elleri de yeterince becerikli değildi. Özellikle ellerindeki kabataslak âletlerle daha da güçtü bu.

Ellerin gelişmesi ve âletlerin yetkinleşmesini beklemek gerekti.

Bazı kaya ve taşların girintili çıkıntılı kenar çizgileri, ilkel sanatçılara, hayvanların siluetlerini anımsatıyordu; ve onları yontarak ve boyayarak, daha da güçlendirmeye çalışıyorlardı bu benzerliği. Daha sonra, insan siluetleri, hattâ mağara duvarlarına, kayaların yüzeylerine, yaşamlarındaki bütün bir oluntuyu anlatan kompozisyonlar çizmeye başlıyorlar; bazan da bu şematik desenleri renklendiriyorlardı. Bu kompozisyonlar, yabanıl hayvanları, av sahnelerini, kısaca insanın yaşamında karşılaştığı ve aklında kalan her şeyi, çok gerçekçi bir biçimde betimliyordu. Eserlerin konusu gibi yapılış biçimleri de, toplum yaşamınca koşullandırılıyordu; başka bir deyişle, tablolar, doğal çevrenin, insanca ne ölçüde kavranıldığını yansıtıyordu.

Sanat, bu başlangıç döneminde, çevredeki sahnelerin özel bir biçimde yeniden oluşturulmasından, kopya edilmesinden başka bir şey olmadı.

İlkel topluluk düzeni tam açılıp gelişme çağındayken, insan, nesnelerin ve doğa olaylarının vb. dış özelliklerini az çok doğru bir biçimde betimlemek yeteneğine ulaşmıştı. Ancak, bilgilerinin hepsi yüzeyseldi; nesnelerin ve olayların derin anlamını, birbirleriyle bağlantılarını, karşılıklı etkilerini anlayamıyordu henüz.

Bunun gibi, insan çalışırken, doğayı gözönünde tutmak zorunda olduğunu görüyordu; ve, bu gözlemleri, kendisini çevreleyen dünyayı daha derin bir biçimde açıklamak için ilk denemelere girişmeye götürüyordu onu. Ne var ki, onun gücü ve deneyimi gibi, doğa hakkındaki bilgileri de yetersizdi. İlkel insan, doğa olaylarının birbirleriyle bağlantılarını, ard arda gelişlerini, kendi yaşamı üzerindeki etkilerini anlayamıyordu. Doğa âfetleri karşısında güçsüz hissediyordu kendisini. Sel basmaları, yanardağ püskürmeleri, orman yangınları, kuraklıklar, açlıklar, bütün bu âfetlerin kendisini yakaladığı anda, bu güçsüzlük, doğanın yasaları hakkındaki zayıf bilgisi, kendi kavrayışının dışında, gerçeksiz, simgesel güçlerin doğa olaylarını yönettiğini düşünmeye götürüyordu onu. Bunun sonucu ortaya çıkan dinsel düşünceler, bu güçsüzlük duygusundan ileri geliyordu; ve, zihinde, insanlı-

ğın yaşamım düzenleyen gerçek olayların bozulmuş, yanlış ve imgesel bir yansısını oluşturuyordu.

Arkeolojik araştırmaların kanıtladığı gibi, dinsel betimlemeler, ancak 40 ya da 50 bin yıldan beri vardır. İnsan, çok kez yırtıcı hayvanların kaba gücüne karşı koyamadığı ve kendi yaşamı, avdaki talihine bağlı olduğu için, yabanıl hayvanlara olağanüstü nitelikler yakıştırmaya koyuldu. Hayvanlara olağanüstü nitelikler yakıştırmaya koyuldu. Hayvanlarla kendisinin ortak atalardan geldiğini, hayvanın etini ve derisini feda ederek, kendisini yaşattığını düşünüyordu. Klânın atalarını ve koruyucu ruhlarını bazı hayvanlarda görme olayı, t o t e m i z m adını aldı. insanlar, yalnızca hayvanları değil, otları, ağaçları da, totem, yani klânların ataları ve koruyucuları olarak görmeye başladılar daha sonra.

İnsanın ilk dini budur.

Dinin en yaygın biçimlerinden biri, -«canlıcılık» diye çevirebileceğimiz- a n i m i z m di, yani maddi olmayan doğaüstü bir iktidar ve yetiye sahip güçlere, iyi ve kötü ruhlara, şeytanlara inanmaktı. Kökenlerini, insanın, maddi olmayan bir varlık yakıştırdığı, ama aynı zamanda da, insanlara özgü yetiler ve açıklanamaz bir güç yükleyerek bir bakıma kendi kavrayışı içine çektiği doğa olaylarının gerçek ayırıcı özelliğini kavrayamamasından almaktadır bu inanç. Böylece gökgürültüsü, fırtına, orman, ırmak, doğaüstü varlıklar biçiminde temsil edilmekteydiler.

Görünmez ruhlar, büyücülüğü de doğuracaktı elbette.

Başlangıçta dans, savaşçıları kışkırtmak, yüreklendirmek, harekete geçirmekten başka bir amaç gütmüyordu; ama zamanla, etkilerini arttırmaya yöneltilmiş bir sürü ayinle çapraşıklaştırılan bu danslara, büyülü bir değer yüklenildi. Önceleri, sevilen varlığın ilgisini kendi üzerine çekmekten başka bir şey olmayan aşk konusundaki büyüler, gizemli bir anlam kazandılar zamanla. Son olarak, tıbbi büyücülük de, etkileri tartışma götürmeyen kan alma, sağlatıcı sular, özellikle haşlanmış bitki suları kullanımı gibi uygulamalardan ileri gelmektedir.

Büyü, aslında insanın ruhları yardıma çağırma gücüne bir inançken, f e t i ş i z m , büsbütün farklı bir din biçimiydi. Fetişizm, maddî nesnelere, doğaüstü bir güç yakıştırmaktı. İnsan üzerinde bir etkiye sahip sanılıyordu bu nesneler; öyle olunca da tapmak gerekiyordu onlara.

Ölümü kendi kendilerine açıklayamayan insanlar, ölüm karşısında boş inançlardan gelme bir korku duyuyorlardı; bu duygu, yaşarken topluluğun sıradan üyelerinin kendilerinden korkmuş oldukları büyük savaşçılar, şefler gibi ölülerin kişiliği üzerine aktarıldı. Yığının hayal gücü, bu kişilerin bedenlerine, giderek imgelerine bile doğaüstü bir güç yükledi. Daha sonra, ölülerin ruhlarının oturdukları bir öteki dünya düşüncesi çıktı ortaya. Doğaüstü güçlerin kayralarını kazanmak isteği, tanrılara sunulan kurbanlar, armağanlarla dile getirildi.

Böylece görülüyor ki, ilk dinsel betimlemeler, insanın doğa karşısında duyduğu güçsüzlük duygusundan doğdu. Dinler, bu güçsüzlük kompleksini sürdürmeye yardım ettiler; çünkü dinler, dünyanın bilimsel olarak tanınmasını engelliyor; insanı, doğa olaylarının gerçek incelenişinden uzaklaştırıyor, giderek insanın gelişmesini engelliyorlardı.

Yazısız tarihten yazılı tarihe geçişle ilgili olarak bu anlattıklarımız, salt teknik ve kültürel gelişim açısındandır yalnızca.

Toplum yapısında nasıl bir evrilme gerçekleşmiştir bu arada?

O neydi, ne olmuştur?

SINIFSIZ TOPLUMDAN SINIFLI TOPLUMA

Eskitaş Çağı insanlarının bilinen tek eylemleri, yani bitkileri toplama ve avlanma, sadece bir tek mülkiyet biçimine yer veriyordu: Ortaklaşa mülkiyet (6).

İlkel topluluktaki üretim ilişkilerinin dayandığı temel budur.

Üretici güçler düzeyinin düşüklüğü, çalışmanın toplumsal niteliği, bunun gibi üretim araçlarının ortaklaşa mülkiyeti, karşılık olarak, maddi servetlerin üleştirilmesinde de eşitliği gerektiriyordu. Toplum üyelerinin ortaklaşa çalışmaları ile elde edilen

6) Genel bilgi olarak bkz. ZUBRİTSKİ / MİTROPOLSKİ / KEROV. İlkel Toplum, Köleci Toplum, Feodal Toplum, (çev. Sevim Belli), 4. bs., Ankara 1976. s. 36 vd. Daha da özellikle, Alâeddin ŞENEL, İlkel Topluluktan Uygar Topluma, Ankara, 1982.

bu servetler, üyeleri arasında eşit paylarla üleştiriliyordu. Bu kurala aykırı herhangi bir davranış, toplumun birçok üyelerinin ölümü demek olacaktı; çünkü, elde edilen ürünler, ancak yaşamsal gereksinmeleri karşılamaya yetiyordu. Topluluğun üyelerinin hepsi, gerek âletlerin, gerekse emek ürünlerinin ortaklaşa sahibi idiler. Bu durum, ilkel toplulukta, üyeler arasında, koşullar ve servet bakımından herhangi bir eşitsizlik olmayışını ve toplumun birbirinden farklı guruplara bölünmemiş oluşunu sağlıyordu.

İlkel topluluk, sınıfsız ve insanın başka insanlarca sömürüsünün bulunmadığı bir toplumdu.

Binlerce yıl bu niteliği korudu.

Ancak, üretici güçler, zamanla, o ölçüde geliştiler ki, ortalama bir üretkenlikle çalışan topluluğun, her üyesinin yaşaması için zorunlu olanı elde etmeye gücü yetiyordu artık. Yeni üretim teknikleri, özellikle toprağın sabanla sürülmesi ve yerin çapa ile kabartılması, her işi yolunda yürütmek için birçok kişinin çabalarının birleştirilmesini gerektirmiyordu. Bu arada, yerleşik aşiretlerin başlıca üretici gücü olan toprak, ortaklaşa mülkiyet konusuydu; ama her aile, kendisine ayrılan toprak parçasını ayrıca işliyor ve ayrı bir işletmeden yararlanıyordu. Çobanlıkla geçinen aşiretlerde, sürüler, yavaş yavaş aile mülkü haline geldi. Ataerkil aileler, artık ortaklaşa üretime gitmeyip, kendi özel malları olarak kalan ürünleri, değişik miktarlarda üretmeye başladılar.

Özel mülkiyet ortaya çıkmıştır.

Demek ki, ilkel topluluğun üyeleri, geçimleri için gerekli bütün servetleri ortaklaşa ürettikleri sürece, özel mülkiyet olanaksızdı. Ama üretici güçlerin ilerlemesi ile birlikte, işbölümü, topluluğun birliğini parçaladığı ve topluluğun üyeleri, pazarda değiş tokuşa sunulmuş maddeleri ayrı ayrı üretmeye başladıkları zaman, yeni bir kurum, yani özel mülkiyet ortaya çıktı.

Özel mülkiyet ilk önce, sürü hayvanlarına, ev işlerinde kullanılan avadanlık ve kap kacağa ve bazı âletlere, bu arada kişisel çalışma araçlarına kadar uzanıyor.

Toprak ortaklığına dayanan topluluk, gelecekteki dağılışın tohumlarını da kendi içinde taşıyordu: Toprak, ortak mülkiyet

olarak kaldığı halde, ailenin konutu ailenin özel mülkiyeti haline geliyor. Böylece, özel mülkiyetin genişlemesi, ancak ortak servetlerin zararına olanaklı olabilirdi.

Öyle oldu nitekim.

Özel mülkiyetin gelişiyle birlikte, ailenin malları, m i r a s yoluyla, ana-babadan çocuklara geçiyor; bu da, topluluğun eskiden eşit olan üyeleri arasında servet eşitsizliğini derinleştiriyordu.

Özel mülkiyetin yerleşmesi, öte yandan, yeni bir değişim tipi yaratıyor: Topluluğun kendi içinde, topluluğu oluşturan çeşitli aileler arasında değişim.

Büyük klân topluluğu, gitgide sayı bakımından daha zayıf başka bir toplum hücresine, yani yavaş yavaş bağımsız bir ekonomik birim olarak kendini gösteren « a t a e r k i l a i l e » ye yer hazırlıyor. Klân, artık, kapalı bir bütün değildir. Klânı sağlamlaştıran kan hısımlığı bağları, yerlerini, başka başka aileler arasında edinilen başka bağlara bırakıyor.

Emek üretkenliğinin artması, gün geldi, insan üzerindeki mülkiyeti, maddi servetlerin doğrudan doğruya üreticisi üzerindeki mülkiyeti de ortaya çıkardı:

K ö l e l i k doğdu.

Her bireyin, ancak açlıktan ölmemek için en zorunlu olanı üretebildiği zamanlarda, insanın başka insanlarca sömürülmesi olanaksızdı. Bu yüzden, savaş tutsakları, hemen her zaman öldürülürdü; ancak topluluk, insan sayısını artırmakta yarar görüyorsa, o zaman, tutsakları topluluğa «kabul ediyor» ve onlara, öteki üyelerle eşit haklar tanıyordu. Ne var ki, emek üretkenliğindeki ilerleyiş, bu duruma son verdi; çünkü tutsak, kendi tükettiğinden daha fazla maddi değer üretiyordu şimdi.

> Toplumun bir bölümü, toplumsal artı-ürün payından yararlanma hakkını elinden alıp, tutsağı çalışmaya zorlayarak, onun yarattığı ürünleri kendine maledebiliyordu. O yüzden savaş tutsakları artık öldürülmediler; köle haline, yani haklardan yoksun bir duruma ve artı-ürün sağladıkları süre ve ölçüde, topluluğun kendilerine hoşgörü gösterdiği emekçiler kategorisi haline getirildiler. Özgür üreticilerin yanında, çalışması, kendi öz gereksinmelerini karşılamayı değil, başkasının yararına bir artı-ürün yaratmayı amaçlayan köle emeği, bir zenginlik kaynağı haline gelmeye başladı. Kölenin çalışması, efendisine yarar sağlamaz hale geldiği anda ise, efendisi onu öldürmekte serbestti.

Başlangıçta, köleler, topluluğa ya da ataerkil aileye aittiler. Ama zamanla, ileri gelenler, hem topluluğun öteki mallarını, hem de kölelerini ele geçirdiler ve köleler başkanların ve klân aristokrasisinin öteki temsilcilerinin özel mülkü haline geldi. Köle emeğinin sömürülmesi, bu zümreyi zenginleştirip, iktidarlarını daha da güçlendirdi.

Böylece, ilkel topluluğun temel ilkelerinden biri, yani topluluğun bütün üyelerinin ortaklaşa ve kardeşçe çalışmaları da hükümsüz bir hale gelmiş oluyordu. Köleliğin kurumlaşması, insanın insan tarafından sömürülmesinin başladığı yeni bir tarih çağının da kapılarını açıyordu.

Aslında, üretici güçlerin ilerlemesi için zorunlu bir olaydı bu.

Üretim âlet ve araçlarına sahip bulunan efendiler için köle emeğinin maddi servet yaratması yanında, bir başka kaynak daha vardı toplumda: T o p l u l u ğ u n s ı r a d a n ü y e l e r i n i n e m e ğ i ydi bu; sahip bulundukları ilkel üretim âlet ve araçları ile küçük özel ekonomilerini üretken kılan çiftçiler, çobanlar ve küçük zanaatçıların emeğiydi.

> Önceleri üretim araç ve aletlerinin ortaklaşa mülkiyeti üzerine kurulu üretim ilişkileri biçiminden başka biçim tanımayan toplum, üretim aletleri ve araçları bakımından, durumlarındaki değişikliklere göre üç guruba bölündü: Bu guruplar, en başta, her çeşit mülkiyetten yoksun ve efendilerinin servetini oluşturan k ö l e l e r ; sonra, üretim alet ve araçlarını ellerinde bulundurdukları gibi, emeklerini sömürdükleri kölelerin de sahibi olan e f e n d i l e r ; son olarak da, üretim alet ve araçlarının özel mülkiyetine sahip bulunan ve kendi küçük işletmelerinde üretim yapan t o p l u l u ğ u n ö z g ü r ü y e l e r i . Zamanla, bu küçük mülk sahiplerinin büyük çoğunluğunun ekonomileri yıkılır ve kendileri de köle haline gelirler; çok küçük bir bölümü ise tersine zenginleşir ve kendileri de efendi ve köle sömürücüsü durumuna geçerler. Ancak küçük mülk sahipleri, toplulukların içinde her zaman bulunacaktır.

Üretici güçlerin ilerlemesi, en kesin ve en son noktasında, üretim ilişkilerinin niteliği sorununa, üretim alet ve araçlarının kimin elinde bulunduğu sorununa gelip dayanmıştı. Ve işte toplum, insanlık tarihinde ilk kez, üretim âlet ve araçlarına sahip olup olamayışa göre, s ı n ı f l a r a bölündü.

Öte yandan, özel mülkiyet ve servet eşitsizliği de, toplum üyelerinin hakları ve buna dayanan yükümlülükleri üzerinde değişiklikler yaptı: Eskiden, klânın ya da aşiretin bütün işleri, topluluğun bütün üyelerince seçilen şefler ya da onların heyetlerince düzenleniyordu. Bu şeflerin saygınlığı, yalnızca deneyim, avda beceriklilik, savaşta cesaret, akıl gibi bireysel niteliklerden ileri geliyordu. Güç ve yetkileri babadan kalma değildi; üyelerin oyuna dayanıyordu sadece. Her an görevlerinden alınabilirlerdi. Varlık bakımından aşiretin öteki üyelerinden hiçbir farkları yoktu. Kısacası, topluluğun yönetimi, k l â n d e m o k r a s i - s i ilkesine göre, yani topluluğun, -klân ya da aşiretin- bütün üyelerinin kamu işlerinin yürütülmesine eşit olarak katılması ilkesine göre gerçekleştirilmekteydi. Bu toplumsal örgütlenme biçimi, mevcut üretim ilişkilerine de uygun düşüyordu aslında.

Özel mülkiyetin ortaya çıkışından sonra ise, tarımcı topluluklarda, bütün işlerin yönetimi, gerçekte, ileri gelenlerin eline geçmeye başladı. Yavaş yavaş zenginler ve nüfuzlu kimseler, topluluğun silahlı güçlerini de ellerine geçirdiler; ve, onları, topluluğun yararından çok, kendi kişisel amaçları için, yeni zenginliklere el koymak ve en başta yeni köleler, yani maddi değer üreticilerini ele geçirmek için kullanmaya başladılar. Efendiler, ancak sürekli bir baskı örgütünün varlığı ile köleleri ve toplumun özgür üyelerini ellerinde tutabilir ve onları kendi yararlarına, kendi zenginliklerini arttırmaya ve bitip tükenmez açgözlülüklerini doyurmaya zorlayabilirlerdi.

Giderek, d e v l e t haline geldi bu baskı örgütü.

Silahlı güçlerin tekeli de, bu baskı örgütünün, yani devletin temeli olup çıktı.

Servet eşitsizliğinin sonucunda, hukuksal eşitsizlik de ortaya çıkmıştı. İlkel topluluk düzeni son nefesini veriyordu. Topluluğun özgür üyelerinin emeği, toplum zenginliklerinin başlıca kaynağı değildi artık ve toplum, gelişmesinin yeni bir aşamasına giriyordu; tarihin de yeni bir çağı başlıyordu:

S ı n ı f l ı t o p l u m l a r ç a ğ ı .

HİNT - AVRUPALILAR SORUNU

Madenler çağı, insanlık tarihinde, halkların en büyük yayılış hareketlerinden birine de tanık olmuştur: H i n t A v r u p a l ı l a r ı n y a y ı l ı ş ı (7).

Hint-Avrupalılar deyince, latince, yunanca, sanskritçe gibi, birbirine pek yakın dilleri konuşan halklar anlaşılıyor; bütün bu diller tek bir dilden kopup gelmişlerdir.

Hint-Avrupa dilleri arasındaki hısımlık, XIX. yüzyılın başlarında karşılaştırmalı grameri, yani bu geniş dil ailesinin ilk ortak biçimini saptama olanağını veren yöntemi bulan Franz Bopp'un tanıtlamasından bu yana tartışma dışı.

Irkla asla ilgisi olmayan bir adlandırma bu.

Öyle ki, bütün bu halkların birbirinden farklı ırkların insanları oldukları gerçek.

> Ancak, Fransız bilginlerinden G e o r g e s D u m e z i l ' in önayak olduğu son bir kuram, *inançlarına ve efsanelerine bakıp*, Hint-Avrupalıların kendine özgü bir sosyal örgütlenişe sahip olduklarını ileri sürer. Bu kurama göre, bütün Hint-Avrupalı halkların kurumları, özellikle «üçlü bir sosyal sınıf ayrılığı» *temeli üzerinde kuruludur. Bu üç sosyal sınıf* şudur: Rahipler, savaşçılar, tarımcı-hayvan yetiştiriciler.

Hint-Avrupalılarla ilgili bir gerçek de şu: Bu halkların yazıları yoktu; gelenekleri bütünüyle sözlüydü. Tarihte nerede rastlarsak rastlayalım, Hint-Avrupalıların, bir merkezden başlayarak, dört bir yana dağıldıkları bir gerçek.

Neresiydi bu merkez?

Tartışma konusudur bu.

Önceleri Hint-Avrupa dillerinin ilk yurdu sanılan Orta Asya (Pamir, Türkistan) bugün kabul edilmiyor; Elbe ile Vistül arasındaki Kuzey Almanya ovalarıyla, Tuna-Ural arasındaki Rus bozkırları üzerinde durulmakta.

Gerçekten, İsa'dan önce II. bin yıl süresince, birbiri arkasından süren halk dalgaları, Sibirya'dan İrlanda'ya değin çok geniş bir alana yayıldılar: Aryenler Hindistan'a, Medlerle Persler

7) En yeni bir eser olarak bkz. Jean HAUDRY. Les İndo -Européens. Paris. 1981.

İran'a, Hititler Anadolu'ya, Hellenler Yunanistan'a, İtaliotlar İtalya'ya gittiler.

Bu göçlerden sonuncusu Latinlerin göçüdür: Gün gelip bütün Akdeniz dünyasını birleştirecek Roma uygarlığını işte bu Latinler kurmuşlardır. Ancak onlardan da önce, Keltlerin, tüm Batı Avrupa için bir ortak uygarlık yaratmalarına ramak kaldığı da bir gerçek.

III

TARİH BİLİMİ

İnsanlık tarihi, tarihçilerce, ilk yazılı belgelerden önceki ve sonraki dönemler olarak, «tarih öncesi» ve «tarihsel dönemler» diye ikiye ayrılır. Dikkat edilsin, bu ayrımda ölçüt, yazının, giderek yazılı belgelerin ortaya çıkışıdır. Yoksa insanlık, doğduğu günden beri tarihin konusu.

İnsanlığın gelişme süreci bir bütündür çünkü.

Ama nasıl, hangi yöntemle incelenmelidir bu bütün?

Bir temel sorun da budur ve yanıtı da tarihin bir bilim haline gelmesiyle yakından ilişkilidir.

TARİH BİLİMİNİN DOĞUŞU

Tarih, başlarda bir öyküdür; daha sonra, geçmişten ders çıkarmak için girişilen bir uğraş olur. Tarihçi, tarihi yarattığına inandığı kişileri, «kahramanlar»ı örnek tutarak, gelecek kuşaklara bir şeyler öğretmek ister; bir erdem dersi verir giderek. Geleceğin güzelliği çirkinliği onlar gibi hareket edip etmemeye bağlıdır.

Çünkü, «tarih tekerrürdür» ona göre.

Herodotos birinci, Thukydites de ikinci anlayışın temsilcileridir.

Onları daha sonra izleyenler olmuş, bugün de var.

Ancak, ne birinci anlayışın, ne de ötekinin bilimle ilgisi yok. Bilim, «nesnel»i arar çünkü. Toplumların, giderek insanlığın oluşumuna bir «gelişim süreci» olarak bakmak, olayların akı-

şını doğrudan doğruya kişilere bağlamadan, toplumdan, giderek birbirinden soyutlamadan bu sürecin içinde değerlendirmek, yani bilim olarak tarih ise pek yeni olup XIX. yüzyılın ürünüdür.

Tarih bilimine giden yolu da tarih felsefesi hazırlamıştır.

Nasıl?

Konuya başlardan girelim (8).

Tarih düşüncesinin ilk belirtilerine A r i s t o t e l e s ' te rastlıyoruz. Ancak, Aristoteles'in tarih anlayışı, tarihin felsefe düzeyine gelmiş bir edebiyattan yola çıkılarak öğrenilebileceği görüşüyle sınırlıydı. Bu anlamda tarih, olayların bir araya getirilmesinden başka bir şey değildi. Bu anlayış, XVIII. yüzyılın ortalarına değin sürmüştür.

Hıristiyanlığın tarih anlayışının merkezinde «Tanrı» vardı; insan ne denli uğraşırsa uğraşsın, tarih, daha önceden Tanrı'nın belirlediği bir çizgi üzerinde sürüp gidecektir. Bu çizgi üstünde ortaya çıkacak olaylar, ilk günahtan, yani Âdem ile Havva'nın Tanrı'ya karşı işledikleri günahtan kıyamet gününe değin önceden planlanmıştır. Hıristiyanlığın tarih anlayışı, Aristoteles'in tarih anlayışından, –Tanrıca belirlenmiş de olsa–, olayların yasallığı noktasında ayrılıyordu. Kuşkusuz, ileriye doğru atılmış bir adımdı bu; ancak, akla da karşı çıkıyordu: Çünkü tarih, Tanrıca belirlenmiş akışı içinde insan aklının kavrayamayacağı bir şeydi.

Rönesans'ın tarih anlayışı, «insan»ı merkez edinmesiyle Hıristiyanlığın tarih görüşünden ayrılıyordu. Ne var ki, İlk Çağı örnek alarak ileriye sürülen «yeniden doğuş» düşüncesi, tarih anlayışına bir ilerleme, bir gelişme ufku kazandırmaya yetmedi. İnsanlık, bu ufku görebilmek için, Avrupa'da XVIII. yüzyılın ortalarına, burjuvazi iktidara adaylığını koyacak güce erişinceye değin beklemek zorundaydı.

---

8) Bu konuda en aydınlık açıklama G.H. PLEHANOV'un olmakta devam ediyor. Bkz. Tarih Felsefesine Dair (Marksist Düşüncenin Temel Meseleleri, İst. 1964 içinde s. 187-220). Ayrıca E. H. CARR, Tarih Nedir? (çev. M.G. Göktürk). İst. 1980; Marx sonrası öğretiler için, Hélène VEDRİNE, Les Philosophies de l'Histoire, Déclin ou Crise?, Paris 1975. Bizim buradaki özetlememiz için bkz. Sargut ŞÖLÇÜN, Tarih Bilincinin Gerekliliği, Bilim ve Sanat, sy. 19. s. 7-10.

Gerçekten, Avrupa'da XVIII. yüzyılda iktisadî, sosyal ve teknik gelişmeler eskiden kalmış tarih anlayışının değişmesine yol açtı. Üretim ilişkilerindeki ilerlemeler, tarihin de bir «ilerleme kuramı» na dayandırılmasını zorunlu kılıyordu. Önemli bir gelişmeydi bu. Bacon'da, Descartes'ta, Pascal'da dile gelen bu gelişme, yarışmacı bir toplumda yaşayabilecek yetenekte bireylere gereksinme duyan burjuvazinin çıkarları gereğiydi aslında. Burjuvazinin, feodal toplumdaki feodal bey, kral ya da kilise gibi, öteki dünyanın bu dünyadaki temsilcisi olma iddiası yoktu. Onun bütün amacı, bu dünyadaki düzenin öteki dünyadan bağımsız olarak değiştirilebilirliğini tanıtlamak, başka bir deyişle, «ilerleme» düşüncesini sokmaktı kafalara.

Böylece, İlk Çağ'dan kaynaklanan mekanik tarih anlayışının aşılması, üretim ilişkilerinin görece olarak geliştiği ve özel mülkiyetin önem kazandığı XVIII. yüzyılın ikinci yarısında – hattâ sonunda – gerçekleşir. Rousseau'dan başlayarak Fransız materyalistleri Helvetius, Diderot, d'Holbach'la gelişen düşünce zincirine göre, tarihsel gelişme, bir düz çizgi olarak değil de, diyalektik olarak kavranmaya çalışılır artık; «ilerleme» düşüncesinin Fransa'da doruğuna çıkışı da Condorcet ile olur. Bu düşünce zincirinin Almanya'daki izdüşümü Lessing, Kant ve Herder'dir.

> Tarihsel sürecin yalnızca bir ilerleme süreci olmayıp diyalektik -çelişkili bir süreç olduğu ve ilerlemenin de bir öncekine göre bir üst aşamada gerçekleştiği anlayışına en büyük katkıyı yapan Herder şöyle diyordu: «İnsan, aklını kullanmayı öğrenmeseydi yaşayamazdı ve kendini ayakta tutamazdı; aklını kullanır kullanmaz, elbette binlerce hataya ve binlerce yanılgıya giden kapı önünde açılıverdi, ama hemen aynı zamanda, bu hatalar ve yanılgılar sayesinde aklını daha iyi kullanmayı gösteren yol da önünde açılmış oluyordu. İnsan, hatalarını anlamayı ne kadar çabuk öğrenirse, onları düzeltmek için üstlerine ne kadar sağlam bir güçle varırsa, o kadar çok ileriye gider, insanlığı o kadar çok gelişir; insan, insanlığını yetkinleştirmek zorundadır, ya da kendi suçunun ağırlığı altında yüzyıllarca inleyecektir».
>
> Herder'in bu sözleri, insanın, tarihin «nesne»si olma durumundan «özne»si olma durumuna yükseldiği gerçeğinin kavranması yolunda atılmış önemli bir adımdır; tarihsel gelişme süreci içinde, «faal insan»ın rolüne işaret ediyordu çünkü.

Burjuva ideolojisinin sınırları içinde, tarihin «bitmiş» bir olaylar yığını olmayıp bir «süreçler bütünü» olduğu, yalnız akla

uygun gelişmelerin değil, irrasyonel gelişmelerin de, adına «tarih» denen çelişkili ilerleme içinde düşünülmesi gerektiği anlayışı, doruk noktasına H e g e l ' de ulaşmıştır. Gerçekten Hegel, tarih içinde faal olan insanın yönelişlerinin tarihsel gelişme sürecini belirleyen tek neden olmadığını ortaya çıkarmıştır. Onunla, tarihsel gelişme sürecinin bağımlı olduğu «nesnel yasallık» gündeme gelir. Ancak Hegel, insanın yönelişlerinin de başka nedenlere bağlı olduğunu açıklamaya kalkarken, bunun, o insanın yaşadığı maddi nesnel gerçeklik olduğunu göremeyip, sözkonusu nedenleri, insanın manevi faaliyet alanından («Geist») tarihe sokmak istemiştir. Bu çaba, XVIII. yüzyılda anti-feodal mücadele sırasında «sınırsız» bir hareket alanına sahip görünen burjuva ideolojisinin tükendiğinin de bir işaretiydi aynı zamanda. Bu tükenişin kaynakları, XIX. yüzyıldaki sosyal gelişmelerdir.

Gerçekten, XIX. yüzyılın ortalarında, Avrupa'da, açıkça ortaya çıkan temel çelişki, üretimin toplumsallığı ile üretim araçlarının özel mülkiyet altında olması çelişkisiydi. Burjuvazinin gelişmesi için «kaçınılmaz» bir aşamaydı bu. Dolayısıyla, kendi karşıtını, kendi tarihsel gelişmesi içinde kaçınılmaz olarak doğuran kapitalizm için, ideolojik alanda bir «yanıltma»ya başvurmaktan başka çıkar yol kalmamıştı. Feodalizme karşı mücadele ederken, bütün toplum adına, hattâ insanlık adına yola çıktığım öne süren burjuvazi, XIX. yüzyılın ortalarında, hele hele sonlarında, bu iddiasından fiilen vazgeçmek zorunda kalmıştır. Ancak, tarihsel ilerleme anlayışının kendisiyle başladığını bilen burjuvazi, bunun yalnızca kendisiyle süreceğini de tanıtlamak zorundaydı. Ne var ki, d i y a l e k t i k m a t e r y a l i z m , burjuvazinin tarihsel ilerleme teziyle ilgili planlarını altüst eder.

Diyalektik materyalizmle, yalnız tarih felsefesi gerçek temelleri üzerine oturmakla kalmaz, tarih de kanunları olan bir bilim niteliğini kazanır.

Tarihin bilimsel gelişimi onunla tamamlanır.

MARKSİZM VE TARİH

Diyalektik materyalizm, bilindiği gibi, doğa, toplum ve insanla ilgili bilgilerin bir bireşimi; bu bakımdan eksiksiz bir dün-

ya görüşüdür. Toplumu ve insanı ise, başka görüşlerden farklı olarak, tarihten soyutlamıyor diyalektik materyalizm; tersine, tarihsel süreç içinde alıyor toplumu, giderek insanı. O yüzden, tarih, büyük önem taşıyor bu görüşte. Materyalist diyalektik yöntem tarihe uygulandığında, « t a r i h s e l m a t e r y a l i z m » adını alıyor.

Ne diyor tarihsel materyalizm?

Tarihsel materyalizme göre (9), toplum, aslında tarihsel gelişme içinde biçimlenmiş belirli bir üretim biçimini temel alan ve insanlığın ileriye doğru gelişmesinde bir aşama olarak ortaya çıkan, bir toplumsal bağlantılar ve büyük insan grupları arasındaki ilişkiler sistemidir.

Hangi aşamada olursa olsun, bir toplumu tanıyabilmek için, her şeyden önce toplumu oluşturan temel öğenin durumuna bakmak gerekir.

Nedir o? Ü r e t i m b i ç i m i .

Üretim biçimi, « ü r e t i c i g ü ç l e r » ile « ü r e t i m i l i ş k i l e r i » nden oluşur: Üretim aletleri, o üretim aletlerini kullanan ve üretimi sürdüren insanlar, işte bütün bunlar, toplumun üretici güçlerini oluştururlar. Üretim, üretilenin değişimi ve dağıtımı süreci içinde, insanlar arasındaki sosyal ilişkiler ise, üretim ilişkileridir. Bu ilişkiler mutlaka vardır; çünkü, insanın yaşamı için gerekli üretim, insanların ayrı ayrı uğraşları olmayıp, toplumsal bir eylemin sonucudur. İşte, üretici güçler ile üretim ilişkileri, hep birlikte, toplumun temel öğesi olan «üretim biçimi»ni oluştururlar.

Toplumun « a l t y a p ı s ı » da denir buna.

Üretim biçimi, toplumun düşün, politika, hukuk, gelenek, görenek gibi kurumlarını da oluşturur. Sosyal yaşamla ilgili düşünme biçimi, toplumun bu alt yapısına bağımlıdır. İnsanın düşünsel yanıyla ilişkili kurumlara « t o p l u m u n ü s t y a p ı k u r u m l a r ı » da denir. Üretim biçimi, toplumun üst yapısını belirler; toplumun üst yapı kurumları da, alt

9) Bu konuda türkçede özellikle bkz. G. V. PLEHANOV, Marksist Düşüncenin Temel Meseleleri, (çev. S. Hilâv ve ötekiler), İst. 1964, s. 221 vd., 267 vd. Öğretinin Türkiye'deki durumu için, Murat BELGE, Materyalist Tarih Görüşü, Felsefe Kurumu Seminerleri, Ank. 1977, s. 44 vd.

yapıyı etkiler. Çünkü, üretici güçlerin başında bizzat insan geldiğine göre, insanın bilinci, üretici güçlerin, yani teknolojinin gelişmesinde rol oynar. Ancak, üretim ilişkileri, nesnel maddi etkenlerce oluşturulduğu için, üretici güçlerin değişimiyle bağımlıdırlar; insanların yeğlemelerine göre değişmezler. Üretim biçimi gelişir, değişir; buna bağlı olarak da toplumun üst yapısı gelişir, değişir.

Tarihsel gelişmede, bu gelişimin itici gücü hangisidir?

Elbette Tanrı değil; ama ya toprak, iklim, nüfus?

Bunların etkisi var kuşkusuz. Ancak, tek başına belirleyici değil hiç birisi.

Ne o halde?

Tarihsel materyalizme göre, tarihin itici gücü şu zincirleme doğrultudadır: Tarih insanların eseridir; insanların iradesi, tarihi yapan eylemi ortaya çıkarır ve belirler; bu irade, onların düşüncelerinin dile gelişidir; bu düşünceler, onların içinde yaşadıkları sosyal koşulların yansımasıdır; toplumdaki sınıfları ve bu sınıfların mücadelesini belirleyen bu sosyal koşullardır; bizzat sınıfları ortaya çıkaran ve onları belirleyen ise iktisadi koşullardır.

T a r i h i y a p a n i n s a n d ı r. Ancak, insan düşüncelerini, giderek iradesini, sosyal yaşamından, toplum koşulları içindeki sınıfsal konumundan, sınıfsal konumunu ise iktisadi ortamdan almaktadır. Başka bir deyişle, insan, içinde yaşadığı t o p l u m u n i k t i s a d î y a p ı s ı n ı n b e l i r l e d i ğ i b i ç i m d e tarihini yapmaktadır. Üretim biçiminin değişimine bağlı olarak, insanın toplumsal davranışları, düşünceleri ve tarihi yapan iradesi değişmektedir. Üretim biçimi değişmeden, insanın tarihinin değişmesi sözkonusu değildir.

Nasıl olmaktadır üretim biçiminin değişmesi?

Üretimdeki değişme ve gelişmeler, daima üretici güçlerde, her şeyden önce de üretim aletlerinde olan değişme ve gelişmelerle başlar. Bundan dolayı, üretici güçler, üretimin en hareketli ve en devrimci öğesidir. Önce toplumun üretici güçleri değişir ve gelişir; sonra da bu gelişmelere bağlı ve uygun olmak üzere, insanlar arasındaki üretim ilişkileri, onların iktisadî ilişkileri değişikliğe uğrar. Ancak bu, üretim ilişkilerinin üretici güçlerin gelişmesi üzerinde etkili olmadığı anlamına gelmez. Gelişmeleri

üretici güçlerin gelişmelerine bağlı bulunan üretim ilişkileri de, aynı biçimde üretici güçlerin gelişmesi üzerinde etkili olur, bu gelişmeyi hızlandırır ya da yavaşlatır. Ne var ki, üretim ilişkileri, çok uzun süre üretici güçlerdeki gelişmenin gerisinde kalamaz ve bu gelişmeyle çatışma halinde bulunamaz; çünkü, üretim ilişkilerinin üretici güçlerin gelişmesine eksiksiz bir ortam yaratmasıyladır ki, üretici güçler tam olarak gelişebilir. Sonuç olarak, üretici güçler, üretmin yalnızca en hareketli ve en devrimci öğesi değil, üretimdeki gelişmenin belirleyici öğesidir de.

Üretim biçimi içinde üretici güçlerle üretim ilişkileri arasındaki karşılıklı diyalektik bağlılık, üretim biçimi ile toplumun üst yapı kurumları arasında da vardır. Tarihi belirleyen öğe, üretici güçler olmakla beraber, üretici güçlerin etkinlendiği üretim ilişkileri ve onun da etkinlendiği hukuk, âdetler, gelenekler gibi insanın düşünsel olarak oluşturduğu ortamdır. Bu bakımdan, insan tarihin eseridir ama; insanoğlu kendi tarihini de kendi yapmaktadır. Böylece, insan sosyo-ekonomik ortamın bilincine varmışsa, kendi tarihinin yaratıcısı olmakta, olabilmektedir.

İnsanın yaşaması için gerekli olan maddi nesneleri, üretici güçler, üretim araçları üretir. Üretim ilişkilerinin durumuna göre, üretim araçlarının –ki topraktan fabrikaya değin her şey üretim aracıdır– kimin elinde olduğu önem kazanır. Üretim araçlarını kişiler, guruplar, sınıflar elde tuttuğunda ya da denetlediklerinde, toplumsal yapıda « s ö m ü r ü » diye bir şey sözkonusudur; o zaman da sınıflar arasında bir mücadele vardır. İşte tarihte, üretim biçimine göre beliren mülkiyet biçimleri, üretim araçları sahipliği, « s ı n ı f l a r m ü c a d e l e s i » ni ortaya çıkarır. Tarihi yapan cihangir komutanlar değil, üretim araçları mülkiyetinden doğan sınıflar mücadelesidir.

Üretici güçler geliştikçe, ona uymayan üretim ilişkileri, mülkiyet biçimleri de değişmekte, toplumdaki sınıflar yeni konumlar elde etmektedirler. Böylece, üretim biçimi, tarih boyunca, hep bir geridekine göre daha ileri aşamada olmak üzere, yeni bir dengeye kavuşmakta; ancak üretici güçlerin gelişimi ve değişimi durmadığından, eski üretim biçiminin bağrından yeni üretim ilişkileri doğmaktadır. Bu toplumsal çelişkinin ortaya koyduğu tarihsel gelişim süreci, üretim güçleriyle üretim ilişkileri arasındaki çelişkilerin sona ereceği, yani « s ı n ı f s ı z t o p -

l u m » un ortaya çıkacağı aşamaya değin sürüp gidecektir.

Tarihe bu açıdan bakıldığında, beş temel üretim biçiminin ortaya çıkardığı beş toplum tipi görülür: İlkel toplum, köleci toplum, feodal toplum, kapitalist toplum, sosyalist toplum.

> Tarihin «ilkel toplum» aşaması, zorunlu olarak sınıfsızdı; bugünkü kapitalizmin iç çelişmeleri ise, sosyalizme, yani yeniden sınıfsız bir topluma doğru gidişi zorunlu kılmaktadır. Gerçekten, bugün üretim, işçi sınıfının, büyük kitlelerin eseri olduğu, yani sosyalleştiği halde, aslan payını burjuvazi almaktadır. Burjuvazi, üretim araçlarının mülkiyetine sahip olduğu için, salt bu gerekçeyle, işçi sınıfını « a r t ı - d e ğ e r » yoluyla sömürmektedir. Üretici güçlerle üretim ilişkileri arasında çelişme vardır; giderek burjuvazi ile işçi sınıfı, aynı üretim ilişkisi içinde birbirine karşıt sınıflar durumundadır. Bu karşıtlık, bir yerde kutuplaşmıştır da, Ancak, kapitalizmin gelişmesi içinde, Sanayi Devrimi ile ortaya çıkan burjuvazi-işçi sınıfı çatışması insanlık tarihinde son sınıf çatışmasıdır. Ve işçi sınıfının, burjuvaziyi devirip, toplumu «sınıfsız» hale getirmesiyle, yalnız burjuvazi-işçi sınıfı çatışması değil, bütün yazılı tarihi kaplamış olan sınıf çatışmaları dönemi de sona erecektir.
>
> Bu gelişme kaçınılmazdır.

İşte tarihsel materyalizm!

Bu görüşün, tüm toplumbilime, giderek tarihe büyük katkılarda bulunduğu bir gerçek.

Nedir onlar?

Tarihsel materyalizm sayesindedir ki, salt ideolojilerin incelenmesi yerine onların arkasındaki toplumsal nedenleri, kökleri ekonomik gelişmede bulunan toplumsal ilişkilerin nesnel yasalarını, özellikle üretici güçleri incelemek; bireylerin eylemlerindeki ideolojik eylemlerini incelemek, giderek bu eylemlerin kökenlerini insanların maddi yaşamlarında aramak; bireysel olgular yerine, toplumu tek bir toplumsal birim olarak ele almak; genel anlamda toplumdan söz etmek yerine, belli bir toplum üzerine, insan toplumunun tarihsel gelişiminde zincirin bir halkası olarak belirli bir sosyo-ekonomik biçimleniş üzerine eğilmek önem kazanmıştır.

Diyalektik, giderek tarihsel materyalizm, bu katkılarıyla, tüm toplumbilime ve bu arada tarihe, uymaları gereken «genel düşünme ve inceleme yöntemi»ni vermiştir aslında. Hiçbir top-

lumbilimi, giderek tarih, bu yönteme başvurmadan gerçeklere varamaz.

İnsanlık tarihi için kesinlikle böyledir bu.

Özetle, tarihsel materyalizm, tarih biliminin «onsuz olmaz» yöntemidir.

TARİHÇİNİN GÖREVİ NEDİR?

Tarihçi, geçmişi bu yöntemle incelemeye kalkarken, birtakım kaynaklara başvuracaktır; onların bulunması, doğrulanması, eleştirisi başlıbaşına bir iştir ve özel yöntemleri gerektirir ([10]). Bunun gibi tarihçi, insanlığın büyük akışını daha iyi kavrayabilmek için, geçmişi «çağ»lara böler ([11]). Ancak tarihçinin, özellikle insanlık tarihine eğilenin, geçmişi çağlara böler, öteki bilimlerin de yardımıyla, her çağı yazılı ya da yazısız tanıklara başvurarak aydınlatmaya çalışırken ortaya koymak istediği nedir?

Nedir tarihçinin asıl görevi?

İnsanlık, özellikle sınıfsız bir toplum yapısından sınıflı bir toplum yapısına geçtikten sonra, geçmiş, yüzyılımıza değin, birbirinden farklı gerçekleri sergileyip durmuş. Bu gerçek, aslında bir «sömürü»yü dile getirir. Bu sömürü, çeşitli sınıflar arasında olmuş; yüzyıllar, farklı iktisadî ve sosyal yapılar içinde mücadelenin taraflarını değiştirmiştir sadece. Ve her çağda ezenler, bir gün mutlaka batmaya mahkûm bir toplum yapısını zorla sürdürmeye çalışırken, ezilenler, daha güzel, daha insanca bir dünyanın savunmasını üstlenmişlerdir.

Bir yerde, karanlıkla aydınlık çarpışıp durmuştur.

Tarihçinin görevi, başta bu gerçeği koymaktır önümüze: Her çağda eskiyen, çürüyüp dökülen, ölüme mahkûm bir düzene ve onun değerlerine sahip çıkanlarla, daha ilerde bir yaşamın değerlerini savunan güçleri sergilemek, insanlığın ilerleme çizgisini, giderek insanlığı bir gün topyekûn aydınlığa çıkaracak güçleri saptamak.

---

10) Bütün bunlar için özellikle bkz. Yaşar ÇAĞLAYAN. Tarih Öğrenimine Başlangıç, Ank. 1981.

11) Bkz. Alâeddin ŞENEL, Eski ve Yeni Tarihlendirme Yöntemlerinden Örnekler, Ayko Eğitim Bilim Derleme, sy. 1/1. s.21-36.

Geleceğe giden yolu göstermek tek kelimeyle.

Bütün bu mücadeleler olur, yüzyıllar akıp gider, bir toplum yapısından bir başka toplum yapısına geçilirken, bir yapı aşılmış da olsa, ondan gelecek yüzyıllara bir «kültür mirası» kalır; edebiyattan sanata, felsefeden müziğe değin canlı, kalır; edebiyattan sanata, felsefeden müziğe değin canlı, diri, soylu bir şey. İnsanlığın «ortak hazine»sine kaydolur bu miras. Her kuşak, her yüzyıl, her çağ, geçmişin mirasına kendi katkısını da ekleyerek geleceğe bırakmıştır. Böyle gitgide zenginleşen bir miras olmasaydı, insanlık mağara döneminden çıkıp bugünlere gelemezdi, ilerleme olmazdı giderek.

Tarihçinin bir görevi de, işte bu mirası saptamaktır.

Ve gerçek bir tarihçi, bu mirası en sağlıklı biçimde saptayan kişidir aynı zamanda.

Yüzyılların gerçeğini ve mirasını saptamak, « t a r i h b i l i n c i » nin oluşumunda zorunlu bir aşamadır.

Nedir tarih bilinci?([12]).

Tarih, hep tekrarladığımız gibi, toplumun, belli yasallıklar içinde ve nesnel olarak gelişme sürecidir, bu sürecin akışıdır. Bu akış, bir alt düzeyden bir üst düzeye doğru olur; «eski»den «yeni»ye yönelir. İşte tarih bilinci, «geçmiş», «şimdiki zaman» ve «gelecek» arasındaki diyalektik birliği kurmak ve «geçmiş»i, «şimdiki zaman» ve «gelecek» bütünlüğünde değerlendirmektir.

Tarih bilincinin çıkış noktası, «şimdiki zaman»dır: Biz tarihi, içinde bulundumuz andaki bilinç düzeyimizle değerlendirmek durumundayız; geçmişe giderken, geleceğe uzanırken, hep şimdiki zamanı hareket noktası olarak alırız. Tarih anlayışı, tarih bilincinin ürünüdür; tarih bilinci de içinde yaşadığımız, yani şimdiki zamanın nesnel gerçekliğinin ürünüdür.

«Doğru» -ya da «bilimsel»- ve «yanlış» bilinç olduğundan, «doğru» ve «yanlış» tarih bilinci vardır.

Sınıflı toplumlarda, özellikle kapitalist toplumda, egemen sınıflar, tarihsel geçmişi tahrif etmek, yanlış bilinç uyandırmak, giderek yanlış bir tarih bilinci geliştirmek isterler; yığınların üzerinde sömürünün sürmesi için şarttır bu onlara göre. Hem tarihin tahrifi, burjuvazinin yalnız «faşist» iktidarlarınca yapılmaz; burjuva-demokrat iktidarlar da, bunu «uygar» yöntemlerle

12) Bu konuda özellikle bkz. Sargut ŞÖLÇÜN, a.g.m., s.7-10.

yaparak, insanlar, geçmişlerine ve şimdiki zamanlarına yabancılaştırılır.

İşte, tarihçinin bir görevi de, «yanlış» bir tarih bilincinin yerine, «doğru» bir tarih bilincinin oluşması için mücadele etmektir.

Hiç kuşkusuz, «ideolojik» bir mücadeledir bu.

Ve elbette yalnız başına tarihçinin üstlenebileceği bir mücadele değildir. Bunu, aslında toplumdaki ilerici, demokrat ve devrimci güçler, tutucu, giderek gerici güçlere karşı verirler. Gerçek bir tarihçinin görevi de, işte bu ilerici, demokrat ve devrimci güçlerin yanında yer almak, onlarm kavgasına katılmaktır.

Bilim adamının tarih önündeki sorumluluğu tartışılmaz.

Ama tarihçinin, bilim adamı olarak sorumluluğu herkesinkinden fazladır; doğrusu istenirse, hiçbir bilim adamı, bu denli ağır bir sorumluluk yüklenmiş değildir.

KİTABIN ANA PLANI

Tarih biliminin incelediği, değerlendirdiği süre bir bütünlük gösterir. Zaman, birbirinden kopuk anlardan oluşmaz; tersine birbiriyle bağıntılı akıp gider. Tarihin konusu olan süre, tam bir «gelişim süreci»dir.

Öyle de olsa, bu gelişim süreci bölümlenerek incelenir.

Biz, sınırları üzerindeki tartışmaları bir yana bırakarak, insanlık tarihini İlk Çağ, Orta Çağ, XVI, XVII. ve XVIII. yüzyıllar, XIX. yüzyıl, son olarak da çağdaş dünya bölümlemesi içinde inceleyeceğiz.

Bu bölümleme, anlatımdaki kolaylığı sağlamak içindir bir yerde.

İnsanlık tarihinin «ilkel toplum»dan sonra, «köleci», «feodal», «kapitalist» aşamalardan geçtiği, bugün de «kapitalizmden sosyalizme geçiş aşaması»m yaşadığı gerçeğini gözden uzak tutmadan anlatacağız anlattıklarımızı.

Bu ciltte ise, «köleci» toplum biçiminin yaşandığı «İlk Çağ»dan giriyoruz konuya.

I

ESKİ DOĞU

İlk Çağın Doğu'su, Mısır'dan Çin'e değin uzanan, Asya'nın güneyiyle Afrika'nın kuzeydoğusunu da içine alan pek büyük bir coğrafya parçası. Gerçekten, ilk devletler, bu topraklarda kuruldu. İlkel toplumun sınıflara bölünmesinden sonra ortaya çıkan en eski köleci devletlerin doğuşu ve gelişmesini, Eski Doğu halklarının tarihi öğretiyor bize.

Ne görüyoruz o coğrafyaya baktığımızda?

Verimli vadiler, geniş çöller ve dağ silsileleri. Önce beş sulak vadi: Bunlar, sırasıyla, Kuzey Afrika'da Nil vadisi, Asya'nın güneybatısında, İran körfezinin yanıbaşında –Mezopotamya adı verilen– Dicle ve Fırat vadisi; Hindistan'da İndus ve Ganj vadileriyle, Çin'de Hoang-ho vadisi.Nil vadisi, batıda uçsuz bucaksız Sahara Çölüyle sınırlı; Mezopotamya'nın batısında Zagros dağ silsilesi, Ganj vadisinin kuzeyi ile kuzeydoğusunda Himalaya'lar yükseliyor; Hoang-ho vadisi, kuzeyde ve kuzeybatıda Moğolistan'ın çöllerine gelip dayanıyor. Tarıma pek elverişli bu vadiler: iklim sıcak, ama tarlalar bol bol sulanıyor; toprak da zengin ve işlemeye uygun. Öyle olduğu içindir ki, sabana dayanan tarım, yani yerleşik yaşam, başka yerlerde olduğundan çok daha erken başladı buralarda ve hızla gelişti.

Eski Doğu halkları, yalnız İlk Çağ için değil, bütün insanlık tarihi üzerinde büyük etkileri olan pek köklü uygarlıklar yarattılar; insanlığın maddi ve manevi kültürünün temelini onlar attılar hiç kuşkusuz. Bu uygarlıklar içinde, ilk akla gelenleri, Mısır ve Mezopotamya ile Filistin ve Suriye'de kurulan uygarlıklar oluyor. Akdeniz bölgesinde yer alan bu ülkeleri, Avrupa'nın kıyı bölgeleri ile içinde olmak üzere, komşularıyla sıkı bir ticari ve kültürel ilişki içinde görüyoruz daha başlarda. Onların yarattıkları, Eski Yunan ve Roma'ya geçti; Modern Avrupa halkları da onlar aracılığıyla aldılar alacaklarını.

Doğu'nun tarihini incelemekte büyük yarar var böylece.

Eski Doğu'nun tarihi, köleci toplum ve devletin doğuşuyla, yani İsa'dan önce IV. bin yılın sonlarında başlıyor. Ancak gelenektir, Doğu'nun eski tarihi, belli bir tarih ya da belli bir yüzyılla noktalanmaz. O tarihi batıda, İsa'dan önce IV. yüzyılda Persler'in düşüşüne değin götürüyoruz; oysa Eski Hind'le Çin tarihlerini, İsa'dan sonraki ilk yüzyıllarda gerçekleşebilen feodal rejimin kuruluşuna değin uzatabiliyoruz.

Böylece, Doğu'nun eski tarihinin coğrafya ve zaman bakımından çerçevesi hayli görecedir: İsa'dan önce II. bin yılda yaşadıkları ve Doğu ülkeleriyle ilişkileri oldukları halde, Hellen öncesi Egelilerin tarihi, Eski Doğu tarihine girmez genellikle.

Doğu'da köleci toplum ve devlet, İlk Çağda – Yunan ve Roma'da olduğundan– farklı birtakım özellikler taşır: Başta gelen bir özellik olarak, Eski Doğu'da, köleci sistemin gelişmesindeki ağır aksaklık, ataerkil köleciliğin ve sömürünün yarı-ataerkil biçimlerinin hayli uzun sürmesi geliyor; ikinci olarak, toprakta özel mülkiyetin doğuşunun hayli yavaş gelişmesini ve komşu ortaklığının sürekliliğini görüyoruz. Son bir özellik de, –genel olarak «Doğu despotluğu» dediğimiz– çok güçlü monarşik bir iktidarın bulunması devletlerde.

Ancak, şunu da söyleyelim ki, bu özellikler, her devlette aynı değildi, giderek klasik köleci toplumun açık ve kesin nitelikleri orada da ortaya çıkar. Öte yandan, Eski Yunan ve Roma'da, hele hele tarihlerinin başlarında, Eski Doğu'da gördüğümüz sosyal rejimin birçok tipik öğelerine rastlarız. Böylece, Eski Doğu ile Eski Yunan ve Roma toplumları arasında ilkede hiçbir farklılık yoktu; aralarındaki ikincil özellikler, onları aynı iktisadi ve sosyal rejimin içinde görmekten alıkoymamalı bizi.

Mezopotamya'dan girelim konuya.

BÖLÜM I

MEZOPOTAMYA HALKLARI

Sumerlerle ilgili en büyük araştırmacılardan biri, Samuel Noah Kramer'in, 1959 yılında yayınladığı bir kitabın adı pek ilginçtir: «Tarih, Sumer'de Başlıyor». Kuşkusuz tarih, Sumerlerden önce, çok önce başlamıştı; ama uygarlığın Sumerlerle başladığı kesindir. Kramer, bunu kanıtlarıyla sergiler önümüze. Onlara, daha sonra Babil'in katkısı eklendi ve Sumer-Babil uygarlığından, Batı uygarlığına, giderek insanlığa büyük bir miras kaldı.

Dicle ve Fırat deltasında doğdu bu uygarlık.

Eski Yunanlıların « M e z o p o t a m y a » , yani iki ırmak arası adını verdikleri, Asya, Afrika ve Avrupa arasındaki büyük ulaşım yollarının kavşağındaki bu bölge, büyük bir uygarlığın gelişmesine de elverişliydi zaten.

I

DİCLE VE FIRAT DELTASI

Dicle ve Fırat, Doğu Anadolu dağlarında doğar; başlarda çok yakındırlar birbirlerine, sonra hayli açılır araları ve bugünkü Irak'a girerken yeniden yaklaşırlar birbirlerine. «Mezopotamya» diye adlandırılan vadi de o noktada başlar. İkiye ayrılır bu vadi: Yukarı ve Aşağı Mezopotamya. Her ikisi de, doğal koşullar bakımından farklıdırlar.

Mezopotamya'nın hemen tüm batısı, Arabistan'a komşudur; yalnız kuzeybatı uçta, Akdeniz'e en yakın bölgede, bereketli Oront vadisine açılır. Doğu'da, tüm Mezopotamya boyunca, onu İran'dan ayıran Zagros dağları yükselir. Aşağı Mezopotamya İran körfezine açılır. Bu coğrafi durumu, ülkenin İlk Çağdaki

tarihinde büyük rol oynadı: Mezopotamya'da oturanlar, bereketli ve zengin vadiyi ele geçirmek isteyen dağlı ve bozkırlı kabilelerle mücadele içinde olmuşlardır sürekli; ticarî ve kültürel ilişkilere gelince, Mezopotamya halkları, bu tür ilişkileri Oront vadisi yoluyla, Akdeniz halklarıyla kurmuşlardır ilke olarak.

Özellikle Aşağı Mezopotamya'da toprak alüvyonludur. İsa'dan önce IV. bininci yıldan I. bin yıla değin, İran körfezinin yukarı kıyıları, bugünkünden 25 kilometre daha kuzeydeydi ve Dicle'yle Fırat ayrı ayrı yerlerden dökülüyorlardı. Aşağı Mezopotamya'nın toprağı pek bereketliydi; ancak, onu ekip biçmek için, halkın hayli çaba harcaması gerekiyordu.

Başlıca güçlükler, yazın kuraklığı ile taşmaların doğurduğu su basmalarından geliyordu. Irmaklar, geniş bir araziye taşıyor ve Temmuzla Ağustosa kadar öyle kalıyor: Taşma sırasında ve sonra, Kasım'a değin iklim güzeldir; toprak yavaş yavaş, ancak düzensiz bir biçimde kurur. Yüksek yerlerde bu kuruma hızlıdır, toprak taş gibi olur ve yarılır; çöküntülerde ise, su birikir, bataklık yapar ve sıtma kaynağı olur. Bu uygunsuz koşullarla mücadele etmeseydi, halk açlıktan ve hastalıktan mahvolur giderdi. İlk Çağda, Aşağı Mezopotamya, yoğun bir halkı besleyecek kadar bereketli bir ülkeydi; o devirde, yığınla kuşağın gayretiyle, taşmaları düzenleyen ve sıcak mevsim için su biriktiren karmaşık bir şebeke yaratılmıştır. Mezopotamya'nın özelliklerinden biri, ekonominin gelişmesi için gerekli olan madenlerden ve taş gibi ilkel maddelerden hemen bütünüyle yoksun oluşu; ağaç diye de, yemişleri besleyici, ama kerestesi işe yaramayan hurma var yalnızca. Tek zenginlik kildi, ondan tuğlalar, çanak çömlek ve yazı yazmak için tabletler yapılıyordu.

Yukarı Mezopotamya'da, toprak ve iklim başka türlüdür: Taşmalar daha az kalıntı yapar; iktisadî yaşam ve örfler de farklıdır.

Mezopotamya'nın en eski köyü, ülkenin kuzeyinde Tell-Hassun'da bulundu. Yenitaş Çağı'na çıkan, V. bininci yıla ulaşan bir köy bu. İlkel tarım için yağışı hayli bol olan bu yerde ilk çiftçiler ve hayvan yetiştiriciler yerleştiler. Birçok bilgin, onların, IV. bin yıl başlarında Aşağı Mezopotamya'ya (Sumer) oradan indiklerini tahmin ediyorlar.

Sumer'in eski halkı, sular kabardığında erişemeyecekleri

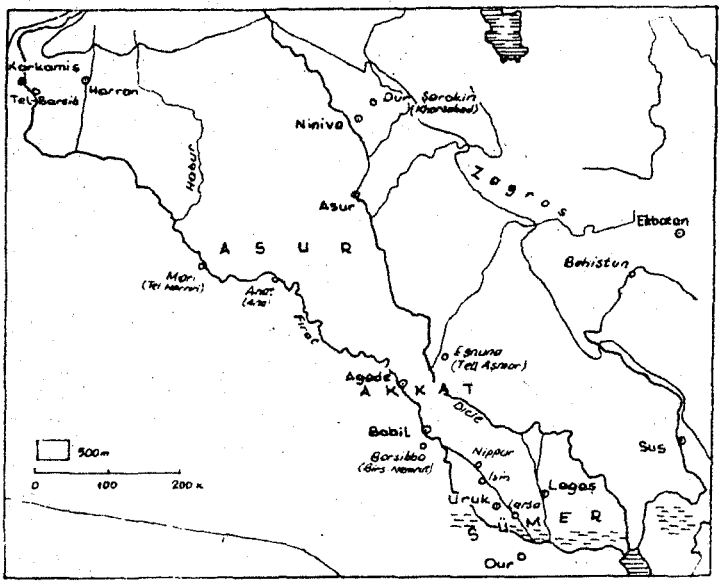

2. - Mezopotamya.

yükseklikllerde yerleşiyorlardı. Avcılık, kazmayla tarım, hayvancılıkla geçiniyor, renkli seramik ve bakırdan âletler yapıyorlardı. Halk, kilden ve kamıştan kulubelerde yaşıyor ve mezarlardaki eşyanın gösterdiği gibi, servet ve sosyal farklılığı tanımıyorlardı henüz. Kazılarda bulunmuş kilden kadın heykelleri, Sumerlerde anaerkilliğin IV. bin yılın ilk yarısına değin sürdüğünü gösteriyor.

II

SUMER VE AKKAD

Başlarda, çok sayıda küçük devletler kuruldu: Erudu, Ur, Şuruppak, Umma, Lagaş, Kiş, Mari, vb. III. bin yıllarında halkı da benzeşmez idi bunların. Sumer'in kuzeyinde, Fırat'ın orta ke-

simi boyunca yer alan Akkad'a, Sumerlilerden, tip olarak da dil olarak da farklı kabileler yerleştiler. Samî kökenli bir dil (Akkadça) konuşuyorlardı ve Mezopotamya'nın batısındaki ovalarda oturan kabilelerce de hısımlıkları vardı. Akkad'ın Samileri batıdan geldiler kuşkusuz.

Öyle de olsa, IV. bin yılın başlarındaki Sumerliler ile Akkadlılar, iktisadî gelişme bakımından birbirlerinden farklı değillerdi; ilk aşamasında bulunan köleci devletlerdi her ikisi de.

EKONOMİ VE TOPLUM

Çeşitli belgeler, III. bin yılın ortalarında Aşağı Mezopotamya'nın ekonomisi hakkında ayrıntılı bilgiler veriyorlar. Bunlara göre, tarımın temeli, tarlaları düzenli sulama olanağı veren, kanallardan, barajlardan ve bentlerden oluşan geniş bir s u l a m a s i s t e m i idi.

Toprağın sürülmesi ağaçtan ilkel bir sabanla oluyor, kazma da kullanılıyordu. Orak, keskin taştan bir âletti. Tanelerin ayrılması da, hayvanlara çiğnetme yoluyla oluyordu. En çok bilinen tahıl, ekmek ve bira yapılan arpa ile yulaftı. Susamın yağı çıkarılıyordu. Yemiş ağaçlarının başında gelen hurmaydı; ağacı ve lifleri de kullanılıyordu onun. Üzüm, Summer'de pek yetişmiyordu; o yüzden de şarap genellikle dışardan getiriliyordu. Aşağı Mezopotamya'da hayvancılık da pek gelişmişti. Belgeler, büyük koyun sürülerinden bahsediyor; koyun, eti ve yünü için besleniyordu. Sığırgiller de vardı; öküzle eşek taşımada kullanılıyordu. Kaz ve ördek de bolca yetiştiriliyordu.

Ancak, atı bilmiyorlardı Sumerler.

Bunlardan çıkan şu ki, beslenmenin eski biçimleri, kara ve su avcılığı ikinci plâna atılmıştır.

III. bin yılın ortalarında, âletler hayli ilkel durumdaydı: Taştan, tahtadan ve kildendi çoğu; bakır IV. bin yılından beri biliniyordu, ancak tunç III. bin yılın ikinci yarısında elde edilebilmiştir. Buna karşılık, Sumerli çömlekçiler, torna ve fırını kullanıyorlardı. Araba ve kayık yapılmakta, silahçılar madenden hançer ve mızrak dökmektedir. Giysiler dokumadandır. Altın, gümüş ve değerli taştan, pek hünerli biçimde mücevher de yapılmaktaydı.

Ev yapma tekniği pek ilkeldi: Yalnız tapınaklar ve saraylar

pişmiş tuğladandı; ötekiler ise kilden ve kamıştan. Tapmak ve saraylarda, konuları mitolojiden alınmış kabartmalar görüyoruz.

Açıktır ki, zanaatçılar tarımdan kopabilmiş değildi ve ticaret için üretim başlardaydı henüz. Bununla beraber, Sumerliler, III. bin yıldan başlayarak, dışardan maden ve taş, sedir kerestesi ve şarap getiriyorlardı.

Başlıca ulaşım yolları da Dicle ve Fırat'tı.

Üretici güçlerdeki büyük gelişmenin ortaya çıkardığı en eski sömürme biçimi, köle emeğiydi. Yapılan hesaplara göre, Lagaş'ta, III. bin yılın ortalarında halkın dörtte birine yakını köleydi. Köleliğin başta gelen kaynakları da, savaş ve dışardan köle alımı idi. İstisna olarak çocuk satın alınırdı. Özgür insanların borç için köle durumuna düşmesi başlarda yoktu. Sumer ve Akkad'da, kölelik, ataerkil bir nitelik taşıyordu: Üretimde kölenin ayrı bir yeri yoktu; o da hemen aynı işi yapan özgür insanla eşit olarak çalışırdı. Ev çalışmalarında olduğu gibi, evin dışında da köle emeğinden yararlanılıyordu: Çoğu, tapınaklara ve kent yöneticilerine aitti bunların; ancak özel kişilerin de köleleri vardı.

Halk kitlesi, toprak sahiplerinden oluşuyordu. Sulama tarımı geliştikçe, komşu ortakçılığı da gelişti. Aşağı Mezopotamya'da normal iktisadî işleyiş, suların düzenli dağılımına bağlıydı. Önem bakımından su mülkiyeti, toprak mülkiyetinden önce geliyordu; öyle olduğu içindir ki, Sumer-Akkad ortakçılığı, bir su ve toprak ortakçılığı olarak nitelendirilir.

Ülke ekonomisinde önemli bir rol, t a p ı n a k m ü l k l e r i n e düşüyordu.

> III. bin yılının ortalarına doğru, Lagaş tapınakları, krallığın ekili topraklarının yarısına yakınını elinde tutuyordu. Yüksek ruhban zümresi soylulardan oluşuyordu. Böylece, tapınağın mal varlığı, doğuştan soyluların iktidarına bir dayanaktı. Tapınakların toprakları iki yolla işletilirdi: Bir bölümü özgür kişilere kiralanırdı; bir bölümünde de, doğrudan tapınağın denetimi altında köleler çalıştırılırdı. Tapınağın mensupları arasında, çiftçilerin dışında, zanaatçılar, kâtipler, şarkıcı ve ozanlar da vardı. Tapınak, devletin milislerinin önemli bir bölümünü oluşturan bir birliği de yetiştiriyor ve donatıyordu.

Yüksek ruhban zümresinin, üzerinde kölelerin, özgür insanların çalıştığı ya da kiraya verdikleri, az çok geniş toprakları da

vardı ayrıca. Bu zümre, doğuştan soylulardan oluştuğundan, soylular, hayvancılıktan ve tarımdan büyük gelirler elde ediyorlardı.

SİYASAL REJİM

III. bin yılın ortalarında, Aşağı Mezopotamya'da, bağımsız birçok küçük devlet vardı. Onlardan birinin, Lagaş'ın yüzölçümü, sulanmamış topraklar da içinde olmak üzere, 3000 km²ye varıyordu ve duvarla çevrili, az çok önemli bir düzine kadar kasabayı içeriyordu; nüfusu 150.000 dolayında olmalıydı. Ülkede, çeşitli tanrılara adanmış, yirmi kadar tapınak vardı.

Devletin başında, -bazan L u g a l diye de adlandırılan- p a t e s i adlı bir hükümdar bulunuyordu.

> Patesi, genellikle ünlü bir ailenin içinden seçiliyordu: öyle ki, oğulları da kendisine mirasçı oluyordu. Hükümdar, büyük rahip ve tanrıların naibi görevlerini görüyordu: tapınak milisine kumanda eden, bina yapımı ve sulama çalışmaları olmak üzere tapınak ekonomisini yöneten oydu. Başlangıçta patesi, bir rahip-kral olarak görülüyordu. Öyle olduğu için de, bu düşünceden hareketle, törenle öldürülmesi ya da tahtından indirilmesi usulü, hükümdarın kişiliğinin, belki aralıklarla «arındırılması» biçiminde de olsa, Mezopotamya'da uzun süre yaşadı.

III. bin yılın ortalarında, hükümdar, devletin bütün topraklarının en büyük sahibi olarak görülmüyordu henüz; Sumer ve Akkad hükümdarının, büyük ailelerden ya da komşu ortaklıklarından toprak satın almak zorunda kaldığı haller vardı. Patesi, tapınak topraklarını istediği gibi kullanamazdı.

Kentlerde, ciddi yetkilerle donatılmış halk meclisleri ve yaşlılar kurulu vardı: Bunlar, hükümdarı seçiyor -ve belki görevinden de alıyor-, adaleti sağlıyor, idarî önlemleri alıyor, patesi ile temel siyasal sorunları -örneğin savaş ilânı- tartışıyor, topluluğa yeni yurttaşlar kabul ediyor ve ortaklığın mallarını yönetiyorlardı, vb.

Ordu, bir halk örgütü olmaktan çıkmamıştı henüz; askerler, çiftçi, çoban ya da tapınak topraklarının kiracılarıydı. Bundan çıkarılan sonuç şu ki, -hiç olmazsa III. bin yılın ortalarına değin- Aşağı Mezopotamya'da, askerî demokrasinin bir hayli kalıntısı yaşıyordu.

Öte yandan, yeni siyasal nitelikler de gün ışığına çıkıyor: Bir devlet görevlisinin (nubanda) yönettiği ve emrinde bir kâtipler gurubu bulunan tapınaklar idaresi doğuyor; patesinin özel bir muhafız birliği kurulmuştur. Bütün bu sistem, doğrudan doğruya patesiye bağlıdır ve askerî demokrasi geleneklerinden de kökten ayrılmaktadır.

Sulama şebekesinden daha iyi yararlanabilmek amacıyla, bölgeler arasında iktisadî ilişkileri sıklaştırmak, Sumer'in siyasal birliğini kurmak eğilimini doğuruyor. Köleler üzerindeki iktidarı güçlendirmek zorunluluğu, bu merkezîleştirme eğilimini daha da yoğunlaştırıyor. Bazı devletler hegemonya savında bulunuyorlar ve hayli geniş toprakları kendi çevresinde birleştirmeyi başarıyorlar. Bu role, önce Kiş ve Ur kralları soyunuyorlar; ancak Lagaş'ın hükümdarı Ennatum (İ.Ö. XXV. yüzyıl) rakiplerini yenmeyi başarıyor ve Marj sınırlarına değin egemenliğini yayıyor.

Ne var ki, dayanıksız ve geçicidir bütün bu birleştirmeler.

SUMER VE AKKAD'DA SOSYAL MÜCADELE

Aşağı Mezopotamya'da sosyal sınıfların ve devletin doğuşu, kölelerle efendiler, yoksullarla doğuştan soylular arasında keskin bir mücadeleyi de beraberinde getiriyordu doğallıkla. Köleler ve çiftçiler üzerindeki egemenlik şiddet yoluyla uygulanıyordu; bu da doğrudan üreticilerin hoşnutsuzluğunu doğuruyordu. Son olarak, eski doğuştan soylular, geniş toprakların sahibi ve tapınaklarda ayrıcalıklı bir sınıf olarak, askerî ve idareci yeni soylularla çatışıyordu.

Kaynaklar pek fazla bir şey söylemiyorlar bu konuda yazık ki.

Lagaş'ta sosyal guruplar arasındaki mücadeleyi bütün canlılığıyla yansıtan metinlerden biri, kral U r u k a g i n a ' n ı n y a z ı t ı ' dır.

> Orada yazılanlara göre, Urukagina'dan önceki hükümdar Lugalanda, ortaklıkların haklarını, «güçlüler» yararına çiğniyordu. «Eskinin kararları»na da aykırılıklarda bulunup, Lagaş'ın bütün ortaklarına denetleyiciler yerleştirdi; ayrıca kendisi ve rahipler yararına, aşırı vergiler koydu ortaklıklara. Rahipler, bu vergiyle de yetinmeyip, halkı açıkça soymaya başladılar: Köylü-

lerin ellerinden hayvanlarını, bakırdan eşyalarını, giysilerini, yemişlerini alıyor ve cenaze için aşırı ücretler istiyorlardı; hükümdar ve çevresindeki yüksek görevliler, en güzel beyaz koyunların yünlerini çekip alıyor, geri kalanlar için de hayvan başına bir vergi biçiyorlardı; belgeler ve adlî işlemler için de bir para alıyorlardı.

İsa'dan önce 2370 yılına doğru iktidara geldiğinde, Urukagina, eski vergi kurallarını yeniden koydu, kötüye kullanmaları yasakladı, kurala uygun her türlü verginin para olarak ödenmesini emretti.

Urukagina yazıtında, «özgürlüğü yerleştirdiğini» söyleyip öğünüyor. Ne var ki, soylular, bu reformlardan sonra bile, hükümdarın kaldırmaya cesaret edemediği büyük iktisadî iktidarlarını korudular. Komşu ortakçılığı, gitgide dağılıyordu. Çok geçmedi, Lagaş, bağımsızlığını yitirdi. Bu devlette patlak vermiş karışıklıklardan yararlanan Umma kralı Lugalzaggisi, Urukagina'ya karşı savaşını yeniledi ve onu yenerek Lagaş'ı ülkesine kattı. Bu zafer, bütün Sumer'e boyun eğdirecek kadar güçlendirdi onu.

Eski Uruk kentini de başkent yaptı kendisine.

AKKAD'IN EGEMENLİĞİ

Bu arada, ülkenin kuzeyinde Akkad'lı hükümdarlar gitgide güçleniyorlardı. Akkad kenti, Dicle ile Fırat arasında her ikisinin birbirlerine en çok yaklaştıkları bir yerde kurulmuştu. Ondan biraz ileride, Fırat üzerinde, Sumerlilerin kurdukları, ancak Samîlerin ele geçirip genişlettikleri, güneş tanrısı Samas'a adanmış tapınağıyla Sippar kenti vardı; Dicle üzerinde de bir başka önemli merkez olarak, Opis kenti, Sippar'ın güneyinde, yine Fırat'ın üzerinde, Mezopotamya'nın en eski kentlerinden biri, Kiş bulunuyordu. Akkad bölgesinde, Dicle ile Fırat arasında, batıda Arabistan yollarına, doğuda ise Zagros dağlarına giden yollara bağlı bir kervan yolu geçiyordu. Akkad'ın bu merkezî durumu, Sippar'la Opis arasındaki bölgeyi ele geçirmesine pek büyük olanaklar sağlıyordu. Bunu ilk başaran da, İsa'dan önce 2369 yılına doğru, Akkad kralı K a d î m S a r g o n (Sarrukin) oldu.

Sargon Akkad'lı patesiler soyundan gelmiyordu; o yüzden yeni bir hanedan kurdu. İktidara hangi koşullarda geldiği pek

iyi bilinmiyor. İlk Çağın öteki fatihleri gibi, hayli efsaneye esin verdi o da.

Akkad kralı olunca, Sargon, orduya dayandı; meslekten anlayan 5400 kişilik bir birlik kurdu. Sumerlilerin toprak milisleri, ağır silahlarla donanmış olarak, sık sıralar halinde ve mızrakla savaşan birlikler olduğu halde, Sargon'un ordusunda başrol okçulara verilmişti. İçlerinden çoğu da, ortaklıklarıyla bağlarını koparmış ve hükümdarın parayla tuttuğu topraksız insanlardı.

O devirde, Aşağı Mezopotamya da, bir merkezîleşme için olgun durumdaydı. O olmadan, sulama üzerine kurulu ekonominin gelişmesi olanaksızdı; ticaret, her biri farklı ölçü birimine sahip olan küçük devletlerin sınırlarınca köstekleniyordu. Ayrıca, köleliğin gelişmesi, köle kitlelerini el altında tutabilmek için pek güçlü bir siyasal örgütlenmeyi gerektiriyordu.

Sargon, Akkad'ı birleştirmekten başladı işe. Kiş kralı ve tüm Akkad devletlerinin başı olunca, güneye başarılı birçok seferler yaptı: Lugalzaggisi'yi yenip, Ur'u ve Lagaş'ı aldı; kıyıya ulaşıp, böylece bütün Sumer'i ele geçirdi. Sargon'un ve arkasından gelenlerin iktidarıdır ki, Mezopotamya'nın ilk birleşik krallığını yarattı.

> Akkad, özellikle Sargon'un torunu, «dünyanın dört bölgesinin kralı» ünvanını alan Naramsin (İ.Ö. XXIII. yüzyıl) zamanında büyük güç kazandı. Naramsin, Mari bölgesine olduğu gibi, Zagros'un dağlı kabilelerine ve Elam kentlerine boyun eğdirdi. Kuzeyde, birlikleri Doğu Anadolu dağlarına değin ulaştı.

Akkad kralları büyük yapım çalışmalarına giriştiler; Sargon, Kiş kentini yeniden kurdurdu, Akkad sarayını yenileştirdi, birçok tapınaklar yaptırdı. Sulama çalışmaları, pek büyük boyutlar kazandı. Özellikle, Dicle'yi Fırat'a bağlayan geniş bir kanal kazıldı. Bütün bunlar, üyelerinin çoğu saray çalışmalarına katılmak zorunda olan ortaklıkların durumunu –duyulur derecede– ağırlaştırıyordu; aynı zamanda, Akkad kralları, ortaklıkları ellerindeki tarlaları satmaya zorlayarak, sahip oldukları toprakları genişletiyorlardı.

Yükümlülüklerin çoğalması, ortaklık topraklarının ele geçirilmesi, son olarak da fetih savaşları, halkın hoşnutsuzluğunu artırıyordu. Gerçekten, kimi belgeler, Sargon'un hükümdarlığının

sonlarında patlak veren iki başkaldırıdan sözediyor. Naramsin zamanında da büyük bir ayaklanma oldu; Akkad'da kral iktidarının dayanağı yeni askerî ve idarî aristokrasinin büyümesinden korkan ve kral topraklarının kentler ve tapınaklar aleyhine genişlemesinden hoşnut olmayan soylularca yönetilmişti bu ayaklanma. Kral, devlet örgütünün merkezîleşmesine karşı olan Sumerli patesilerin de direnişiyle karşı karşıyaydı.

Naramsin, ayaklanmaları bastırabilmişti, ancak kendinden sonra gelenler, «Dört Bölge» krallığının birliğini sürdüremediler; içerdeki siyasal karışıklıklara, yabancı tehdidi eklendi. 2200 yılına doğru, Akkad ve Sumer, Mezopotamyalıların «dağların canavarları» diye adlandırdıkları G u t i ' l e r ' in saldırısına uğradılar. Guti'ler, Akkad krallığını çökerttiler, kentlerini yağmaladılar, halka da ağır bir vergi yüklediler. Güneydeki Sumer kentleri, istilânın daha az zararını görmüşlerdi ve bağımsızlıklarını korumayı bildiler. Mücadelelerini Guti'lere karşı yönelttiler, onları yenip ülkeden kovdular. Bir süre sonra, Sumer ve Akkad yeniden birleştiler.

Bu kez, U r h e g e m o n y a s ı altındaydı birleşme (İ.Ö. 2118-2007).

UR HEGEMONYASI

Aşağı Mezopotamya'yı iktidarları altında birleştiren Ur kralları, «Sumer ve Akkad kralları» adını veriyorlardı kendilerine; daha sonra Ur'un III. Hanedanı adını aldılar. İçlerinden en güçlüsü de, elli yıla yakın hüküm süren Ş u l g i oldu. Şulgi, Dicle üzerinde Asur'a boyun eğdirdi ve Elam savaşçılarına karşı birçok zaferler kazandı.

Ur hanedanı zamanında, sulama tarımı ve zanaatlar gelişmelerini sürdürdüler. Sumerliler ve Akkadlılar, Dicle boyunca, taşmalar sırasında su basmayan geniş toprakları işletmeye açtılar; oralarda, suyu, «yüksek tarlalar»a kadar çıkaran özel mekanizmalar kurdular. Sabanla tarım, her yanda uygulanabiliyordu artık: Toprağı yalnızca «kazan» saban yerine, altüst eden ilkel bir saban kullanılıyordu şimdi; eşeklerin yerine, öküz koşulmaya başlandı. Sumer'de birçok hurma bahçesi yetiştirildi; Akkad'da da bağcılık başladı.

III. bin yılının sonlarına değin yığınla belge, tunç, çömlekci, marangoz, dokuma işyerlerinden, maden, yün, vb. depolarından söz ediyor. Tarımın ve zanaatların gelişimi ticaret için üretimi artırırken, ülkenin çeşitli bölgeleri arasındaki bağları da sıklaştırdı.

III. bin yılının sonlarında, ekonomideki gelişim, iktisadî ve sosyal gelişmede iki akım ortaya çıkarır: Önce, toprakta özel mülkiyet yerleşir; ortakçılığa ait mülkler, gitgide küçük ve büyük ailelerin ellerine geçer. Bu ise, açıktır ki, her türden servet farklılaşmasını doğurur: Yığınla insan, topraklarını yitirirler ve büyük toprak sahiplerinin tarlalarında çalışan gündelikçi ya da küçük kiracı olup çıkarlar; kimi zaman da, kendilerine asgarî bir besin, giyim sağlayan ve çalışmalarının kapsamını saptayan bir anlaşma ile köle diye satılığa çıkarırlar kendilerini.

Meta üretimde artışın sonucu olarak, tefeciliğin gelişmesi, özgür insanların durumunu daha da ağırlaştırır; tefeciler (özellikle rahipler) bahçeler, tarlalar, evler üzerine iş yapmaya başlarlar; yoksullara, büyük faizlerle tohum, para, tuğla verirler; borcunu ödemeyen köle olur: Alacaklısı için çalışmak zorundadır ya da yakınlarım çalıştırır bu borç karşılığında.

Özel mülkiyetin gelişmesi, III. Ur krallarının kanunlarınca da onaylandı.

Bir başka akım, Saray ekonomisinin sağlamlaştırılmasıdır. Kendilerinden önce gelenlerin politikalarını sürdüren III. Hanedanın kralları, tapınakların topraklarını ele geçirir ve kendi hesaplarına işletmeye başlarlar. Ortakçılığa ait büyük sayıda mülke de el koyar hükümdarlar; bu mülkler, yığınla köle kadının ve «guruşi»nin çalıştığı latifundialar haline getirilir.

> Savaş esirlerinden olduğu kadar, ilk yerlilerden de oluşan g u r u ş i l e r , kralın topraklarında bütün bir yıl çalışıyor ve böylece de kendi üretim araçlarından soyutlanmış oluyorlardı. Guruşiler dışında, Saray, özellikle hasat zamanları, çok sayıda özgür gündelikçiler kullanırdı.
>
> Guruşiler ve köle kadınlar kralın işyerlerinde de çalışıyorlardı.

Hükümdarlık ekonomisi ile kralın toprak mülkiyetinin güç-

lenmesi, ülkenin siyasal yönden merkezileşmesine de katkıda bulunuyordu: Sumer ve Akkad kentlerindeki patesilerin iktidarı, uygulamada yok edilmişlerdi; bunlar, hükümdarın atadığı ve istediğinde azledebileceği görevlilerdi artık. Böylece, eski soyluların kalıntılarına da son bir darbe indirilmiş oluyordu. Otoritelerini güçlendirmek için, Ur hanedanının kralları, kendilerini tanrılaştırdılar da: Şulgi ve oğlu tanrı ilân edildiler. Bu devrin sanat eserleri, tanrıları, krallık alametlerini Sumer ve Akkad hükümdarına verirken göstermektedir çok kez.

Ancak, krallık iktidarının sınırsız genişlemesi, özgür emekçilerin her türlü haklardan yoksun «guruşi»lere dönüşmesi, tefeciliğin gelişip borç için köleliğin ortaya çıkışı, bütün bunlar krallığı zayıflatıyordu. Şulgi'den sonra gelenler, komşuların baskısını büyük güçlüklerle durdurabiliyorlardı: Ur krallarının iktidarını son olarak tanımış Elam bile bağımsızlığını ilân etmişti ve bir Samî dili (amorhéen) konuşan göçebelerin ülkeye girdikleri görüldü. 2007 yılında, Elamlılar, Sumer kentlerini yıktılar ve hanedanın son kralını esir ettiler. Amorritler, sonra da Akkad ve Sumer kentlerinde birçok özerk hanedanlar kurdular.

III

BABİL İMPARATORLUĞU

III. Ur hanedanının düşüşünden sonra, Amorritler, Aşağı Mezopotamya'ya yerleştiler: Başkentleri İsin ve Larsa olan iki krallık kuruldu orada; biraz daha kuzeyde, Mari ve Asnunnak krallıkları bulunuyordu. Bütün bu devletler, Aşağı ve Orta Mezopotamya'da hegemonya elde etmek için savaşıyorlardı aralarında. Ancak, hiç biri başarıya ulaşamadı bu konuda: Ülkenin büyük bir bölümünü birleştiren, Babil'deki küçük krallığın hükümdarları oldu.

BABİL İMPARATORLUĞU'NUN DOĞUŞU

Babil kenti, İsa'dan önce XIX. yüzyılın başlarında, Dicle ile Fırat'ın birbirine yaklaştığı yerde kurulmuştu; Orta Doğu'nun ticaret yollarının kavşak noktası idi de orası. Babil kralları, kentin önce bu coğrafî üstünlüğünden yararlandılar; ayrıca, siyasal durum da kendilerini destekliyordu: Mari ve Asnunnak, gitgide güçlenen Asur'a karşı mücadelelerinde zayıf düşmüşlerdi; Larsa da, bir hanedan kuruluncaya değin. Elamlıların saldırılarıyla uğraşıp durmuştu.

Eski Babil İmparatorluğu'nun yaşadığı dönem (İ.Ö. 1894-1595), Mezopotamya tarihinin pek görkemli bir sayfasıdır. Bu üç yüzyıl boyunca, güney bölümü, iktisadî bakımdan çok büyük bir etkinlik kazandı; Babil milliyeti ile, o güne değin Mezopotamya'da gerçekleşmiş olan bütün kazanımları özümseyen Babil uygarlığı bu devirde oluştu; ilk Amorrit kralları zamanında önemsiz küçük bir kent olan Babil, ticarî, siyasal ve kültürel büyük bir kent olup çıktı. Bütün bu konulardaki yönlendirici rolünü, tarihindeki türlü felâketlere ve tersliklere karşın, tâ Hellenistik devre değin korudu.

Mezopotamya'nın Babil'in egemenliği altında birleşmesi, yüz yıl süren bir mücadele sonunda ve hanedanın altıncı kralı ünlü H a m m u r a b i zamanında (İ.Ö. 1792-1750) gerçekleşti. Babil'in ilk kralları, Akkad'ın birçok büyük merkezlerini ele geçirmiş olan öteki küçük prensliklere karşı savaşıp durmuşlardı.

Hammurabi, XVIII. yüzyılın ortalarında gerçekleştirdi birliği.

> Birer Sumer kenti olan Uruk ve İsin'i devletine katmakla başladı işe. Ancak, Sumer'in güneyi, Elamlı Rimsin'in egemenliği altındaydı. Kuzeyde ise, Hammurabi, Mari'nin kralı Zimrilim ile bağlaşık da olsa, Babil'in iktidarı dayanıksızdı; koşullar da Babilliler için pek uygun değildi. Öyle olduğu içindir ki, iktidarının ancak otuzuncu yılında, Hammurabi, Asnunnak krallığını yendikten ve kuzey sınırlarını güçlendirdikten sonra, Rimsin'i bozguna uğratıp tüm güneyi ele geçirdi. Babil'in fazla güçlenmesinden korkan Zimrilim yardımını esirgemişti ondan; Hammurabi ona karşı da harekete geçti, ülkesini ele geçirip Mari kentini yağmaladı.

Sonra kuzeye doğru ilerledi ve küçük Asur krallığına boyun eğdirdi.

Babil İmparatorluğu böylece kurulduktan sonra, merkezî bir despotluk oldu; birçok etkenlere bağlıydı birliği ve içindeki tutarlılığı.

Nasıl?

Ur kralları zamanında oldukça zayıflayan Sumer ve Akkad soyluları, Amorrit ve Elamlı fatihlerce yok edilmişlerdi. Babil krallarının karşısında ise, yalnızca Amorrit kabileleri ile Sumer ve Akkad'daki kent ve tarım ortakçılıkları vardı; onları da, başlarında krallık görevlilerinin bulunacakları bölgelerde yönetmek kolaydı aslında.

Sargon zamanında başlıca tarım bölgesi durumuna gelen Akkad, istilâlardan, güneydeki Sumer'den çok daha az zarar görmüştü. Amorrit istilâsı, giderek gelişen bir sızmaydı. Akkad halkı, istilâcılarla hısımdı: Onların anladığı bir dili konuşuyor, aynı tanrılara tapıyor, benzer örfleri uyguluyordu. Savaşlardan yanmış yıkılmış ve halkı da boşalmış bir halde çıkan Sumer, Akkad'a tam bir iktisadî bağımlılık içine düştü.

Ayrıca, Babil kralları, III. Ur Hanedanı ile İsin ve Larsa krallarının idarî ve siyasal deneyimlerinden de yararlanıyorlardı; hukuk konusunda bütün açıklığıyla görülüyor bu. Hammurabi Yasası, hemen bütünüyle Lipitistar kanunlarının bazı maddelerini tekrarlar; alım-satım ve borçlarla ilgili hükümler, Sumerlilerin formülleriyle terimlerini sürdürür. Ancak, öyle de olsa, Hammurabi Yasası, yeni hükümler de getirmiştir.

Despot bir nitelik taşıyan devleti haklı çıkarmak için yeni bir ideoloji yaratıldı. Tüm imparatorlukta yeni bir kült yerleşti: En yüksek tanrı olan Marduk'un kültü. Marduk, daha önce Babil'in tanrısı idi. Rahiplerinin katılmasıyla yeni mitoslar oluşturuldu ve eski Sumer efsaneleri de gözden geçirilip eklendi onlara.

Ve böylece yüce tanrı olup çıktı Marduk.

HAMMURABİ'NİN YÖNETİMİ VE KANUNLARI

İmparatorluk, Hammurabi zamanında birbirinden farklı ilkelere göre idare edilen iki bölgeye ayrılmıştı; Akkad'la kuzey Sumer'in başında, görevlerine göre belirlenmiş çeşitli ünvanlar taşıyan yöneticiler vardı. Bölgeler ve kentler için atanmıştı bu yöneticiler; kentlerde, Yaşlılar Kurulunu denetliyorlardı. «Sukallu» adını taşıyan yüksek görevlilerin emri altında, vergileri toplamak, halkı kralın işyerlerine göndermekle yükümlü devlet memurları vardı. Sukallu, başta vergiler, «Saray için çalışmalar» ve ordunun örgütlenişi ile uğraşırlardı. Hammurabi zamanında, daha önce de olduğu gibi, çeşitli rütbelerde savaşçılardan oluşan sürekli bir ordu vardı. Hizmetlerine karşılık bir toprak parçası veriliyordu kendilerine.

İmparatorluğun öteki yarısı, güney Sumer'i, Bakan Sinidinam yönetiyordu: Kralın kişisel mülklerine, Rimsin'e ait topraklara ve sayısız sürülere o bakıyordu; Bakan, tüm öteki görevlileri de denetliyor ve bütün idarî ve malî hizmetlere göz kulak oluyordu.

Karl Marx'ın, «kendi halkını yağmalama» diye nitelendirdiği Doğu despotluğunun işleyişini bütün açıklığıyla görüyoruz burada. Öteki görev, yani başka halkları yağmalama, III. Ur Hanedanı zamanındaki Sumer ve Akkad ya da -daha sonraki- Asur'da olduğundan daha az önem taşıyordu. Üçüncü görev, sulama kaygısı ise, kanalların ve bentlerin bakımına göz kulak olmaktı başta. Bu konudaki çalışmalar, Hammurabi'nin kararlarında durmadan tekrarlanır; çalışmaların örgütlenişi ise, «kanal kâtipleri» adı verilen, özel memurlara verilmişti. Hammurabi'nin onuruna kazılan büyük kanal da onların yönetiminde gerçekleşti.

Yukarıda anlattığımız idare sistemi yeni değildi; temelleri daha III. Ur Hanedanı zamanında atılmıştı. Babil kralları onu alıp kuzeyin ve güneyin kendine özgü koşullarına uyguladılar.

Asıl önemli olanı, yeni bir yasanın yayınlanması ve yürürlüğe konması oldu. Gerekiyordu da böyle bir yasa; çünkü, III. Ur Hanedanının alıp yayınladığı Sumer kanunları ile Lapitistar kanunları, Babil İmparatorluğu'nun iktisadî ve sosyal koşullarına yanıt vermiyordu artık. Ayrıca, bu kanunlar, halkın anlamadığı

Sumer dilinde yazılmışlardı. *Hammurabi Yasası,* Mezopotamya tarihinin önemli bir mirasıdır ve Babil hükümdarlarının hangi sosyal guruplara dayandığını ve başta hangi çıkarları savunduklarını göstermesi bakımından, o zamanki toplumun temellerini açıklayan değerli bir belgedir.

> Hammurabi Yasası, bize Babil toplumundaki sosyal sınıflar ve zümrelerle onlar arasındaki hukuksal ilişkileri tanıtıyor.
>
> Yasa, üç bölümden oluşuyor: Giriş, asıl metin ve sonuç. Giriş, kralın tüm uyrukları için «adalet ve mutluluk» getirildiğini ileri sürüp, tantanalı sözler söylüyor. Yasada 282 madde var; bunlardan 33'ü, üzerine kazıldığı taş levhanın bir kısmının yıpranmasından dolayı kaybolmuş durumda; birkaçı, başka yerlerde bulunan parçalara göre bütünleştirildi sonradan.
>
> Yasa'da suçlar, aile, mülkiyet, miras, borçlar ile ilgili hükümler, ortakçılık hukuku ile ilgili bazı maddeler, son olarak da kölelik üstüne birtakım maddeler var. Bütün bunlarda, baştan sona, toprak sahiplerinin, rahiplerin, tacir ve tefecilerin, özellikle onların köleler üzerindeki mülkiyet haklarının korunması kaygısı egemen. Bir köleyi çalmanın, ya da kaçmış bir köleyi saklamanın cezası ölümdür. Sonuçta, kral bir kez daha uyruklarının nasıl üzerine titrediğini söyleyip övünüyor; ve kendisini «hukuk kralı» diye adlandırıp, kanunlarının üzerine yazılı olduğu levhayı kırmaya cesaret edeceklere lânet okuyor.

Babil toplumunun tepesinde yer alanların haklarını ve çıkarlarını savunan bu Yasa'nın dışında, eski Babil İmparatorluğu'ndan, o devrin örf ve ekonomisini gözler önüne seren, yüzlerce belge, iş mektubu kaldı. Bütün bunlara karşın, Babil'in iktisadî ve sosyal tarihi ile ilgili yığınla sorun, bugün de tartışılmakta.

TARIM, TOPRAK MÜLKİYETİ VE TOPRAKLARDAN YARARLANMA

Babil İmparatorluğu'nda halk, esas olarak tarımla uğraşıyordu. Hayvancılık, daha önce olduğu gibi, güneyde geniş otlakların bulunduğu kıyılarda yaygındı.

Ekimde baş yeri buğday, arpa ve susam tutuyordu; yemiş ağaçları içinde de hurma. Tarlalar normal koşullarda bol ürün veriyordu. Halkın gereksinmesine yetiyordu bu ürün, hattâ artıyordu da. Artanın da bir bölümü, mal olarak vergi karşılığında kralın ve tapınakların ambarlarını dolduruyor, bir bölümü de pa-

zara çıkarılıp satılıyordu. Sarayın ve tapınağın ambarlarındaki yedek tahılın bir bölümü de -Suriye çölündeki göçebe kabilelerle olan ticarette- piyasaya sürülüyordu.

Tohumluk tane, tarımsal alış-verişte başlıca değerdi böylece.

Kral, imparatorluğun tüm topraklarının -ad olarak- en büyük sahibiydi. Ancak, Sarayın doğrudan denetimi altına konmuş olan mülklerin kapsamı, III. Ur Hanedanı zamanında olduğundan çok daha dardı. Örneğin, güneyde kralın geniş toprakları, küçük parçalara bölünmüş ve devletin yüksek görevlilerine, savaşçılara ya da -mal olarak ödemek üzere- çiftçilere kiraya verilmişlerdi.

Bu parçalar, başkasına devredilemezdi.

Toprakların bir bölümü tapınaklarındı; ancak bunların kapsamı da, III. bin yılında olduğundan çok daha dardı. Komşu ortakçılığının toprakları için de aynı şey söylenebilir: Kaynaklar, eskilerce işletilen bu tür topraklardan hâlâ söz ediyorlar; ancak pek fazla bir şey kalmamıştı onlardan. Ortakçı toplulukların, kanallar üzerinde, yabancılara avlanmayı yasaklamaya kadar varan tekelci hakları vardı; öyle de olsa, toprak, ailelerin eline geçiyordu.

> Ataerkil ve küçük ailelere ait toprakların kapsamını hesaplamak bugün olanaksız. Ancak, gerçek olan şu ki, meta üretimiyle köleci sistemin gelişmesi, özel mülkiyetin güçlenmesine katkıda bulunuyordu. Tarlalar ve bahçeler üzerine iş yapan tefeci büroları bulundu kazılarda. Şu var ki, ilk Sumer devletlerinde latifundialara sahip soylu ailelerden farklı olarak, Babilli mülk sahiplerinin toprakları fazla büyük değildi; o zaman bilinen en geniş mülk 31.5 hektara yaklaşıyordu.

Toprak sahipleri, ellerindeki toprakların büyük bir bölümünü, parçalar halinde, küçük üreticilere kiralıyorlardı. Kiracılar, ürünün üçte ikisine kadarını kira bedeli olarak ödüyorlardı. Özel topraklardan elde edilen tahıl, genellikle toprak sahibinin kendisini, kölelerini ve ücretlilerini beslemeye yetiyordu ancak. Bütün toprak sahipleri, kralın yüksek görevlileri, rahipler ya da büyük tacirler ve tefecilerdi. Onların başlıca gelirleri, topraklardan değil, saray ya da tapınaklardaki görevlerinden, ya da ticaret ve tefecilikten geliyordu. Sarayın ya da idarenin bazı yüksek

görevlileri, saray hesabına yaşıyor ve hükümdardan zaman zaman hatırı sayılır armağanlar alıyorlardı. Ayrıca, idare edilenlerden haraç alarak da zenginleşiyorlardı. Rahipler, bakım için saraydan, hayvancılıkla tefecilikten ve –özel kişilerle toplulukların ödedikleri– dinsel hizmetlerden gelen hesapsız tapınak gelirlerini paylaşıyorlardı.

Böylece, III. bin yılında olduğu gibi, Babil toplumundaki bu sömürücüler zümresi, tarımdaki ortakçı toplulukların ve kölelerin sırtından yaşıyorlardı. Eski Doğu'nun köleci toplumu, sömürünün bu çifte biçimiyle nitelendirilir.

ZANAATLAR VE TİCARET

Babil'de zanaatlar, ortakçılık çerçevesini aşmaktadır. Kentlerde, meslekleriyle geçinen zanaatçıların ortaya çıktığı görülüyor. Pazar alanına bakan bir yerde bir dükkânları vardı; orada sipariş kabul eder ve mesleklerinin gereğini yaparlardı. Tezgâhının başında bekleyen zanaatçıların yanısıra, özel kişilere ait işyerlerinde çalışanlarda görülüyor. Hammurabi Yasası, bu zanaatçılar arasında, çömlekçileri, taş yontucularını, terzileri, demircileri, dabbağları zikrediyor. Ancak, durumlarından pek hoşnut olmasalar gerek; çünkü kral, onların gündeliklerinin asgarisini saptamış bulunuyordu.

Ticaret de görülür biçimde gelişiyordu. Kral ve rahipler de, büyük tacirler ve tefecilerin aracılığıyla, toptan ticarete vermişlerdi kendilerini; bu aracılar da yararlanıyorlardı bu işten. Kullandıkları temsilci ve yamaklar da, iş bilen takımındansa bir süre sonra tacir olup çıkıyordu. Ticaret metaı buğday, yün, susam yağı, hurma, hayvan, gümüş ve bakırdı. Aralarından çoğu, yüksek faizler karşılığında tefecilik yapıyorlardı. Rahipler ve tapınaklar da bu işin içindeydiler. Perakende ticaret pazarlarda, dükkânlarda ya da elden yapılıyordu.

ÖZGÜR HALKIN SOSYAL BÖLÜNÜŞÜ

Hammurabi Yasası, özgür insanlar içinde iki gurubu birbirinden ayırıyordu: M u ş k i n u (kelime anlamıyla «az insan») ve a m e l u («insan» ya da «insanoğlu»). Her iki guru-

bun da köleleri vardı ve mülk sahibi olabiliyorlardı. Ancak haklar bakımından eşit değillerdi birbirlerine; bu farklılık da tazminatta gösteriyor kendisini: Hayvan çalınmasında, amelu'ya ödenecek olan tazminat, çalmanın otuz misliydi; oysa muskinu'ya on misli ödeniyordu aynı durumda. Bunun gibi, bir amelu'nun gözünü kör eden ya da bir kemiğini kırana aynı şey yapılıyordu; oysa muskinu için benzer durumlarda tazminat ödeniyordu.

Nasıl açıklamalı bu farklılığı?

Belki, amelu'lar fatih bir halkı, muskinu'lar boyun eğmiş Sumer ve Akkad halkını temsil ediyordu; amelu'lar ortakçılığa mensup, ötekiler kiracı durumunda oldukları için öyleydi belki de. Ancak, yorum ne olursa olsun, gerçek olan, Hammurabi Yasası'nın özgür insanlar arasında bir ayrımı kabul etmesiydi. Bunlar da, mal olarak vergi ödeyen ortakçılık üyeleriyle, kralın kiracıları; devredilmez topraklar alan savaşçılar; zanaatçılar, büyük tacir ve tefeciler, son olarak da rahipler ve yüksek soylulardı.

ORTAKÇILIKLARIN DURUMU

Özgür çiftçilerden oluşan tarım ortakçılığının, her şeyden önce sulamayla ilgili birtakım hakları vardı, görevleri de. Düzenli tarım, giderek ürün, sulama sisteminin, yani kanalların, havuzların ve bentlerin iyi bakımına bağlıydı. Ortakçılığın bütün üyeleri çalışmalara katılmak zorundaydı; bu ise, herbirine ortakçılığın kanalları ve havuzlarından topraklarını sulama hakkını veriyordu. Ortakçılık, kendi kusuruyla sular bentleri yıkıp, başkalarının tarla ya da bahçelerini basmışsa, o zararları da ödemekle yükümlüydü. Tazminat, bütün üyeler arasında bölüşülüyordu. Ortakçılık, kendi topraklarında işlenmiş bir cinayetten ya da yağmalamadan, suçlusu bulunmaşsa maddî olarak sorumlu idi.

Ortakçılığın her üyesi ya da –daha doğru olarak– her aile topluluğu, kendi mülkünü kendisi yönetiyordu.

Ortakçılık da çözülme halindeydi: Yoksullaşan ya da toprağını yitiren ayrılıyordu ondan ve gidip ya kiracı oluyor ya da ücretliler kitlesine katılıyordu. Çoban, çiftçi ve bahçıvan oluyorlardı; «kral tarifesi», belli bir asgarî ücret belirlemişti onlar için. Ancak, özellikle hasat zamanlarında onlar yetmiyordu. O zaman da, mülk sahipleri, ortakçılıklara başvurmak zorunda kalı-

yor ve onlarla yaptıkları bir sözleşme ile, gerekli işgücünü sağlıyorlardı. Daha önceden de yapıldığı oluyordu bu sözleşmelerin. Böylece, mülk sahipleri, en sıkışık anlarda, ortakçılıklara bağımlı oluyorlardı sık sık.

Ortakçılığın üyeleri, belli durumlarda haklardan yoksundular.

> Örneğin, kralın evi için çalışmak zorunda olduklarında, Yasa, bunun ne süresini dikkate alıyor, ne de angaryanın niteliğini. İş olarak, saray ve tapınak yapıp onarmak, koyun kırkmak, yük taşımak, vb. için çağırılıyorlardı, çağrılanların genç ve dinç olmaları gerekiyordu. Çalışma koşulları, özgür insanlar ve köleler için olduğu gibiydi; onların da sırtlarını kamçı okşar dururdu. Kral angaryaları için hiçbir şey ödenmezdi; yalnız özgür emekçilere, köleler gibi yiyecek verilirdi.

ATAERKİL AİLE

Babil İmparatorluğu'nda, komşu ortaklıkları dışında, aile ortaklıkları da vardı. III. Ur Hanedanından beri pek az değişiklik olmuştu onlarda.

Babil'deki aile ortaklığı, ataerkil bir nitelik taşıyordu. Başı babaydı bunun; seyrek olarak, o da ölümünde, anaya geçiyordu bu yöneticilik rolü. Ataerkil aile, babadan, eşlerinden, çocuklarından ve kimi zaman da torunlarından oluşuyordu. Adı «baba evi»ydi; mülkü, «baba evinin mülkü» diye adlandırılıyordu. Hammurabi Yasası yalnız bu deyimi kullanıyor; yasada, kişisel mülkiyeti gösteren hiçbir terim yok. «Baba evinin mülkü», toprakları, evi ve işletme binalarını, hayvanları, köleleri, âletleri, ürünleri, bakırı, gümüşü, altını içine alıyordu.

Aile ortaklığındaki değişiklikler, özel mülkiyetin yerleşmesi ve ortaklık üyelerinin kişisel zenginleşmesine engel olan geleneksel kayıtlamaların hafifletilmesi yönünde oluyor, özellikle zengin köleci çevrelerde görülüyordu bu. Hammurabi Yasası da bu eğilimleri destekliyor ve aile âdetlerine değişiklikler getiriyordu.

Her aile üyesinin, kendi çalışmasıyla, **ş i b t u** adı verilen bir mal edinme olanağı vardı. Aile mallarının bölüşülmesi konusundaki eski kanun büyük bir değişikliğe uğradı: Baba, mamelekinden bir parçayı oğluna bırakabilirdi artık. Bu parça, onu

alanın özel malı oluyordu. Daha sonra, Hammurabi Yasası, paylaşmayı kabul etti ve ayrıntılarını belirledi. Özel mülkiyet yerleştikçe, aile ortaklığı da dağılıyordu; ancak, her şeye karşın, varlığını sürdürüyordu bu ortaklık; çünkü, büyük kardeşler, küçük kardeşlerini ve kızkardeşlerini mirastan uzaklaştırıp yeni aile ortaklığının başları oluyorlardı.

Ataerkil ailede, kadın erkeğe oranla daha az ayrıcalıklıdır.

Zina etmiş kadın, sadakatsiz kocadan daha şiddetle cezalandırılmaktaydı. Kadının isteğiyle boşanması güçtü. Yasa, kadının eve ikinci bir kadının getirilmesine boyun eğebileceği durumları belirliyor. Bununla beraber, Babilli kadın, tüm haklardan yoksun değildi. Bir nikâh sözleşmesiyle evlenen kadın, kocasının ölümünde ona mirasçı olabiliyordu. Koca, kısır kadını boşayabiliyordu; ancak, kadın giderken çeyizini de götürüyordu. Babalarının ölümü anında evlenmemiş kızlar, oğullarla aynı miras hakkına sahiptiler. Bazı kadınlar, genellikle rahibeler ve dullar, kendi adlarına birtakım hukuksal işlemler yapabiliyor, mal edinebiliyor ya da ellerinden çıkarabiliyorlardı onları. Bunun gibi, işlerini kendileri çevirebiliyor, mal satın alıp, tefecilik yapabiliyorlardı.

KÖLELİK

Babil İmparatorluğu'nda, kölelik, genellikle III. bin yılındaki niteliği korumaktadır. Aile köleliği önemini yine sürdürmektedir. Köle, efendisinin mutlak mülkiyetindedir; onu satabilir, kiraya verebilir, armağan eder, ya da miras yoluyla bırakabildi. İtaatsizlik halinde, yasa, kölesini sakatlama hakkını vermektedir efendisine. Bazı köleler damgalanmıştır; efendisinin izni olmadan bu işareti silecek olan berberin tırnakları sökülecektir. Başkasının kölesini istemeden öldüren kimse, yerine bir başkasını verecektir. Köle, yeniden satın alınarak, ya da evlât edinme yoluyla azat edilebilirdi.

Evli kölelerin, aile ortaklığında ayrı bir yeri var. Kadın kısırsa, koca nikâhsız bir kadın alabilirdi ve çok kez bir köleydi bu; bazen kadının kendisi, köleleri arasından seçiyordu bunu. Bu halde, köle kadın özgür olmuyordu, ama yine de, ânı geldiğinde aileyi yönetebiliyordu. Çocukları özgürdü; ancak, baba «çocuklarımsınız» deyip onları kabul etmişse, mirasçı olabiliyorlardı.

Bazı alanlar vardı ki, köle sayısı fazlaydı; yine de birkaç düzineyi geçmezdi. Genel olarak, evlerde en fazla beş köle bulunurdu. Köleler, savaş esirleri ya da satın alınmış kölelerdi çok kez, mahkûm olmuş kimselerdi bazen de.

Borç için kölelik, Hammurabi devrinde genişlik kazanıyor. Ancak yasa, borç için köleliği üç yılla sınırlıyor. Kuşkusuz, borçlanıp da köle olanların sayılarının artması, yoksulların ve işsizlerin çoğalması sonucu doğan karışıklıkların zorladığı bir önlemdi bu.

BABİL İMPARATORLUĞU'NUN GENEL NİTELİKLERİ

Mezopotamya, İsa'dan önce XVII. yüzyılda, tam bir iktisadî ve siyasal gelişim içindedir: Sulama sisteminde usuller gelştirilmiş ve suyu yükselten makinelerden genişliğine yararlanılmaktadır; saban yetkinleştirilmiştir; at, ehil hayvanlar arasına katılmıştır. Zanaatlar, özellikle tunç zanaatı ilerlemiştir; orak ve başka âletler tunçtandır artık ve bu âletler taş ve ağaç işçiliğini kolaylaştırmıştır. Meta üretimi artmıştır; Babil'in içinde ticaret geliştiği gibi, komşu ülkelere, Elam'a, Suriye'ye, Asur'a ve öteki ülkelere yayılmıştır.

Meta üretiminin artması, toprakta özel mülkiyeti ve köleliği de güçlendirir. Ancak özel mülkiyet, özellikle vasiyet konusunda yine de sınırlıdır ve kölelik ataerkil niteliğini korumaktadır.

Mezopotamya tarihinin başlangıcını niteleyen, kralın, tapınakların ve doğuştan soyluların geniş toprakları, görülür derecede azalmıştır ya da bütünüyle kaybolmuştur. Ekonomide tipik mülkiyet biçimi, az sayıda köle sömürüsüne dayanan küçük ya da orta mülkiyettir. Özgür insanların ataerkil bağımlılık biçimleri, borç için kölelik dışında kaybolmuştur; guruşiler bile miadını doldurmuştur.

Komşu ortakçılığındaki bölünüş zayıflatmıştır onu; sulama eserleri üzerindeki hakları bütün olarak sürmektedir, ancak ekonominin temel hücresi aile ortaklığıdır artık. Tefeciliğin ve ağır vergilerin vahimleştirdiği servet farklılıkları, ortakçılıklardan yığınla insanı koparıp atmaktadır; bunlardan kimisi, kiracı ya da

savaşçı olarak kralın hizmetine girmekte, kimisi de borç yüzünden köle durumuna düşmektedir.

Hammurabi, tefeci ve tacirlerin keyfiliğini az buçuk frenlemeye kalkar: Borç için kölelik üç yılla sınırlanır; tefecilerin, borçlusunun evine girip zorla borcunun tutarını alma hakkı kaldırılır, vb. Bütün bu önlemler, özgür sınıfın birliğini güçlendirip, çeşitli katlarını kölelere karşı saflaştırmak amacına dönüktü. Ancak, öyle de olsa, başarı kazanamadılar: O devirden kalma birçok belgelerden, tefeci ve tacirlerin bütün bu önlemleri çiğnediklerini, özellikle de kral kiracı ve savaşçılarının –başkalarına devredilmez– toprakları üzerine el koyduklarını öğreniyoruz. Böylece, Babil toplumu, yalnız özgür insanlarla köleler arasındaki uzlaşmazlıkla değil, aynı zamanda özgür insan zümreleri arasındaki çelişmelerle de karşı karşıyaydı.

Egemen sınıfın çıkarlarını savunan köleci devlet, bir despotluktu, bir mutlak monarşi idi: Bu despotlukta, kral, sayısız görevlileri ve yargıçlarıyla yönetiyordu toplumu.

BABİL İMPARATORLUĞU'NUN DÜŞÜŞÜ

Babil İmparatorluğu, birinci Babil Hanedanının son iki kralı devrinde çöktü. Arka arkaya dört düşman çullandılar üzerine: Sumer'in deniz bölgesinin Samîleri, Zagros'lu Elamlılar, kuzeyden gelen Hititler, Elam'ın kuzeyinde yaşayan at yetiştiricisi Kassitler. Zaferi kazanan da bunlardan ikisi oldu: Denizci kabileler, imparatorluğun güneyini ele geçirdiler; Kassitler de, Babil'in merkezine ve kuzeyine yerleştiler.

Kassitlerin egemenliği, İsa'dan önce 1165 yılına değin sürecektir.

Dağlardan inip Babil'e sahip olan Kassitler, orada klan toplulukları halinde yerleştiler. Halkı boşalmış, istilâ ve savaşlarla yanıp yıkılmış geniş toprakları ele geçirdikten sonra, çabucak yerleşik tarıma geçtiler, bunun yöntemlerini de Babillilerden öğrendiler. Kassit kralları, kendi milislerine dayanıyorlardı; ancak Babil'li rahipler, özellikle kutsal bir kent olarak görülen Nippur rahiplerinden bağlaşıklar da buldular kendilerine.

Kassit devri iki döneme ayrılır: Birinci dönemde, aşağı yukarı XV. yüzyılın son çeyreğine kadar, ülke korkunç yıkımlara,

giderek iktisadî çöküntüye uğrar. Sulama şebekesini onarmak, bentleri yeniden yapmak ve yeni havuzlar oluşturmak için büyük çalışmalara girişilir.

XV. yüzyılın sonlarında ikinci dönem başlar. Bu dönemde iktisadî yaşam yoğun olarak gelişir: Mısır'la ve öteki ülkelerle düzenli bir ticaret başlar; bu da, Kassit krallarını kervan yollarını düzenlemeye götürür. Yağmacılara karşı yolları savunmak için büyük çabalar harcarlar. Tapınakların yapımına da başlanır aynı zamanda. Kassit toplulukları çözülür ve bunun sonucu olarak da, toprakta özel mülkiyet güçlenir. Krallar, çoğu Kassit topluluklara verilmiş toprakları senyörlere «sürekli» kaydıyla dağıtırlar.

Toplulukların, giderek köylülerin bir yağmalanmasıdır başlar.

Bunun sonucu, hoşnutsuzluk gitgide artar ve İsa'dan önce 1345 yılında başkaldırıya dönüşür. Kendi araçlarıyla baş edemeyen yüksek görevli ve rahipler, Asur kralını yardıma çağırırlar; o da gelir, kanla boğar ayaklanmayı ve Kassit hanedanını yerine oturtur. Ancak, bu uzlaşmazlıklar, monarşiyi de zayıflatır giderek. XIII. yüzyılın sonlarında, Kassit imparatorluğu, Asurlularca istilâ edilir ve yakılıp yıkılır. Az sonra, Asur'da patlak veren karışıklıklardan yararlanan Babil yeniden kazanır bağımsızlığını. XII. yüzyılda, ülke Elamlıların istilâsına uğrar. 1165 yılında, halkı boşalmış ve yıkılmış imparatorluk, İsin kenti senyörünün eline düşer; o da son Kassit kralını devirir ve IV. Babil Hanedanını kurar. O tarihten başlayarak, tâ Asur'un düşüşüne değin, Babil, uzun bir siyasal çöküş dönemi yaşayacaktır.

IV

SUMER - BABİL UYGARLIĞI

Babil uygarlığı deyince, Aşağı Mezopotamya uygarlığı anlaşılır bir bakıma. Bu uygarlık, o bölgenin İsa'dan önce IV. bin yılından başlayıp Eski Babil İmparatorluğu'nun düşüşüne değin süren uzun tarihi boyunca oluştu: Temellerini Sumerler attılar onun; Akkadlar, sonra da Babilliler kabul edip geliştirdiler. Böylece, bu uygarlığa Sumer-Babil uygarlığı demek daha doğru ola-

cak. Bu uygarlık, arkadan gelen Asur ve Kalde uygarlıklarına da temel oldu; ancak hiçbiri de onu geçemedi. Sumer-Babil uygarlığı, İsa'dan önce II. bin yılından başlayarak, komşu ülkeler, Suriye, Fenike, Filistin, Hurrit ve Hititler üzerinde pek büyük etkilerde bulundu. Asur ve Kaldeliler zamanında, etkisi kuzeybatıya, Ege denizinin yıkadığı ülkelere, kuzeyde Urartu'ya ve doğuda İran'a yayıldı. Sumer-Babil uygarlığının büyük katkıları, İbraniler, Yunanlılar ve Romalılar yoluyla Avrupa halklarına da ulaştı ve modern Avrupa kültüründe bugün de varlıklarını sürdürüp duruyorlar.

YAZI

Mezopotamya'da kazılarda bulunan metinler, çivi yazısıyla yazılı. Bu yazı, yatay ve dikey çizilmiş köşeli harflerden oluşuyor. İsa'dan önce III. bin yılının ilk yarısında doğan bu yazı, resimli yazıdan geliyor. Çivi yazısıyla yazılmış işaretlerde, kaynaklandıkları şeyin resimlerini bulmak pek kolay: İnsanlar, hayvanlar, bitkiler, dağlar, ormanlar, sular, ev eşyası, âletler... Bu harflerin görünüşü, kullanılan maddelere, işaretlerin anlamına göre değişiyor. Bulunan en eski yazıtlarda, yazı, taştan tabletler üzerine kazınmış birer düşünce yazısı; başka bir deyişle, bir kelimeyi ya da bir düşünceyi temsil ediyor işaretler. Daha sonra, yazı için en çok kullanılan madde, tabletler haline getirilen kil oldu; ıslak kile, köşeli işaretler halinde kazınıyordu söylenmek istenenler.

Böylece, çizgili resimlerin yerine, çivi yazısı işaretleri geçti; ancak, içlerinden bazıları, şemalaştırılmış olarak III. bin yılının ortalarına değin kullanıldı.

Aynı zamanda, harflerin anlamlarının da değiştiği görülüyor. Düşünce yazısı, yavaş yavaş heceye dayanan işaretlere dönüşüyor ve yazı içinde çoğunluğu bunlar kazanıyor. Onlardan da birkaç simgesel işaret saklanıyor ve alfabedeki sesleri temsil eden başka işaretler ortaya çıkıyor. Böylece, çivi yazısı, pek karmaşık ve incelenmesi hayli zor olan bir sistem. Bu sistemde, çoğu birçok anlamlara gelen altı yüze yakın harf bulunuyor.

Çivi yazısını yaratanlar Sumerliler oldular. Akkadlıların da kabul ettikleri bu yazı, Elamlılara, Babillilere, Asurlulara ve Hi-

titlere geçti sonra; Fenikeliler de, ilk alfabelerini yaparken ondan yararlandılar; bu yazıyı Urartular da aldılar; İsa'dan önce 530 yılına doğru Mezopotamya'yı fetheden Persler de onu özümsediler ve bazı değişiklikler yaptılar üzerinde.

DİN

Babil dini, III. ve II. bin yıllarının metinlerinde göründüğü biçimiyle, Sumer ve Samî öğelerden oluşan bir bireşim. Öyle olduğu için de, kimi tanrıların -Şumer ve Samî kökenli- iki adı var; ötekilerin ise adları ya Sümerce, ya da Sami dilden.

Babil panteonu pek kalabalık; tanrıların sayısı yüze yakın. Birinci plânda, vaktiyle Sumer ve Akkad kentlerinin tanrıları olmuş olan «büyük tanrılar» geliyor: Bunlar, Sumerlerin baştanrısı olan Yer tanrısı Enlil; Uruk'un tanrısı Anum; Eridu'nun tanrısı Ea idi. III. bin yıllarında, rahipler, bir üçlü içinde birleştirdiler onları; Anum'a göklerin egemenliğini, Ea'ya denizlerin ve yeraltı sularının egemenliğini yakıştırdılar.

Bu üçlünün dışında, bütün ülkelerde tanınmış bir başka tanrılar gurubu vardı: Güneş tanrısı Samas (*Sippar'ın tanrısı*); Ay tanrısı Sin (Ur'un tanrısı) ve iki tane de tarım tanrısı: T a m m u z ile karısı İ s t a r .

Tammuz ile İstar, bitki ve döllenme tanrılarıydılar. Her yıl Tammuz'un ölüşü ve dirilişi kutlanırdı: İstar'ı, kocasına ağlarken gösteren ve onun arkasından «dönüşü olmayan yer»e inip arayışını, karanlıklar ülkesi tanrıçası Ereskigal'a karşı mücadelesini, Tammuz'un dirilişini ve yeryüzüne yeniden çıkışını temsil eden gizemsel törenler eşlik ederdi bu bayramlara. Komşu ortakçılıklarda, bu bayramlar, tarım çalışmalarının başlangıcını ve sonunu işaret ediyordu; tüm ortakçı topluluğun bir rahip yönetiminde yaptıkları dramatik ayinler, ekinin başarısı ve güzel bir ürün sağlamak adınaydı. Büyük kentlerde, halk törenleri, sayısız kurbanlarla ve alabildiğine coşkunlukla yerine getirilirdi.

Kırsal kesimdeki Samas ve Sin kültleri de üretimle ilgiliydi; Samas kültü tarıma, Sin kültü hayvan yetiştirmeye bağlanmıştı. Ancak, resmî panteonda Samas, adalet tanrısının görevlerini yerine getiriyordu. Onun, Sippar kentindeki tapınağı, yüksek mahkemenin toplantı yeriydi; yanında da, sözleşmelerin ve hukuksal

işlemlerin konulduğu bir depo bulunuyordu.

Resmi mitolojide, İstar'ın simgesi Venüs gezegeniydi; bu yolla da, rahipler, ilk yıldızsal tanrılar gurubunu oluşturdular: Samas, Sin ve İstar vardı bu gurupta.

Eski Babil İmparatorluğu'nun kuruluşundan sonra, tanrıların hükümdarı M a r d u k oldu. Başlangıçta, yalnız Babil'in

3. – Gudea'nın heykeli.

tanrısıydı bu. Marduk, o güne değin Enlil'in olan Bel (senyör) unvanını aldı; rahipler, Enlil ve Tammuz'un görevlerini de ona verdiler.

> Onuruna Babil'de, her ilkbaharda Zag-muk adı verilen Yeni Yıl Bayramı kutlanırdı. Bu bayramlarda, Marduk'un Tiamat üzerinde kazandığı zafer, tanrısal tahta çıkışı, dünyanın ve insanların yaradılışı ve göksel Babil'in kuruluşu canlandırılırdı. Evrenin yaradılışını ve Babil'in mitolojisini anlatan «**Yücelerdeyken**» adlı poem okunurken, onun dile getirildiği birçok olayları temsil eden dramatik ayinler yapılırdı. «Yazgılar Salonu» diye adlandırılan ayrı bir tapınakta, rahipler, tanrıların heykelleri önünde, sözde huzurlarındaymışlarcasına, gelecek hakkında haberler verirlerdi. Büyük bir rol oynuyordu bu kehanetler; çünkü kral, politikasında bunlardan esinleniyordu. Bayram, Tammuz ve İstar kültünden alınmış âyinlerle sona eriyordu. Onlardan biri, Bel –Marduk'un ölümünü ve yeniden doğuşunu dile getiriyordu. Bu ayinde, İsa'nın ölümü ve dirilişi öyküsünü –garip bir biçimde– hatırlatan bir metin de okunuyordu. Marduk'un eşi Sarpanita ile evlenişini simgeleştiren bir başka âyin, toprağın bereketini sağlama amacına dönüktü.

Babil dini, «büyük tanrılar» ve tarım tanrıları kültlerinden oluşmuyordu yalnız. Halkın yanısıra, köle sahipleri de –kaynağı ilkel toplum dönemine çıkan– animist, hattâ animizm öncesi inançları sürdürüyorlardı. Doğa olaylarına yön veren, hastalıkları ve ölümü getiren, insanlara işlerinde ve yaşamlarında yardım eden sayısız iyi ve kötü tanrılara inanılıyordu: Bunlar arasında, ırmak ve kanal ruhlarını, aile ocağının koruyucusu ev ruhlarını, kendilerine durmadan kurbanlar sunulan ölülerle ilgili ruhları sayalım. Son olarak, bütün Babil toplumu, iyi ve kötü ruhlar düşüncesinden kaynaklanan büyü ayinlerine büyük önem veriyorlardı. Cin ve perilerle ilgili inanışlarla, halk katında uygulanan büyüleri, resmî din de özümsedi ve geliştirdi. Tapınakların yanı başında, özel büyücü toplulukları vardı; cinlerle ve perilerle ilgili bilgileri sistemleştiriyor ve ruhların, Annum, Enlil ve Ea gibi «büyük» tanrılara bağlılığını yayıp duruyorlardı. Halk arasında uygulanan büyü formül ve ayinlerini bu topluluklar, kurbanlı resmî törenlere dönüştürdüler. Bu değişikliğin arkasından, sonraları Asur kültüne katılan yığınla özel ayin oluşturuldu.

Babil'in ve öteki kentlerin tapmaklarındaki ruhban zümresi

pek kalabalıktı ve –rütbe ve görevlerine göre–, çeşitli guruplara ayrılmışlardı. Rahibeler de vardı. Hayli kazançlı olan rahiplik mesleği, miras yoluyla geçiyordu. Büyük saygınlıkları vardı rahiplerin; İlk Çağ'ın dinsel yaşamında çok önemli yeri olan o güçlü kehanet silahı ile, tapınakların –tefecilik yoluyla gitgide büyüyen– sonsuz kaynaklarına dayanıyorlardı çünkü.

EDEBİYAT

Sumerlilerin ve Babillilerin İsa'dan önce III. ve II. bin yıllarında yarattıkları yığınla edebî eser var elimizde. Bunların içerikleri, şu ya da bu biçimde dinle ilişkili. Çoğu, dinsel tören ve büyü ile ilgili metinler; içlerinden dinle ilgili olmayan nadir eserler, yine de dinsel konuları, özellikle de mitolojik konuları işliyorlar.

Resmî dinin mitolojisi sözlü geleneğin ya da folklorun temel öğelerinden biri olan halk mitolojisinden doğdu. O nedenledir ki, Sumer-Babil eserlerinde yığınla folklorik konuya rastlıyoruz. Bunlar dünyanın, insanların, tarımın, yerleşik yaşamın kökeni ile ilgili mitoslarda, aynı içerikteki şu ya da bu halk öyküsüne benzeyen çocuksu efsaneler halinde, bütün açıklığıyla belli ediyorlar kendilerini.

Babilli şairler, bu Sumer efsanelerinden yararlanarak, tadına doyulmaz eserler yarattılar. Onlardan biri, ilk sözlerine göre, *«Yücelerdeyken»* diye adlandırılan poemdir. Bu poem, dünyanın yaradılışı ile ilgili –ve kahramanı Enlil olan– Sumer mitosundan gelmektedir; ne var ki, Babilli rahipler, Enlil yerine Marduk'u geçirdiler.

Ancak, Babil edebiyatının en güzel eseri, epik *Gılgameş poemi*dir. Bu gözüpek yiğidin yaptıklarını anlatan ilk metinler, Sumer dilindeydi; Babilli yazarlar, kuşkusuz ruhban zümresi, onu elden geçirip değiştirdiler. Böylece ortaya Gılgameş destanı çıktı Onu, oniki büyük tablete yazdılar. Her biri, âdeta birbirinden ayrı türkülerdi bunlar. İşlediği düşünce ve şiirsel nitelikleri bakımından, evrensel edebiyatın şaheserleri arasındadır.

Bu poem, dinsel törenlerle ilgili değil; belli bir mitosa, ya da herhangi bir dine de bağlı yanı yok. Yazan, yaşam ve ölüm üzerine bağımsız bir eser yaratabilmek için, yalnızca halk efsaneleri ve öykülerine dayanmış.

Yaşam ve ölüm, bu sorun, uzun zamandanberi uğraştırıyordu Sumer-Babil toplumunu. Tanrıların niçin ölümsüz, insanların da neden ölümlü olduklarını açıklamaya çalışan mitoslar vardı. Onlardan biri, insanların ölümlü oluşunu, ilk insanın, Tanrı Ea'nın sevgili oğlu Adapa'nın aptallığına bağlıyordu. Ea, oğluna bilgelik vermiş, ama ölümsüz yaşamı vermemişti. Bir gün ölümsüzlüğü elde etme fırsatı çıktı önüne Adapa'nın, ancak o da reddetti. Tanrı Anum'un huzuruna çağrıldı. Ea, orada ölüm için yiyecek ve içecek verileceğini, onlardan tadmamasını haber verdi önceden. Hüküm verileceği gün, öteki tanrılar onu tuttular ve yumuşayan Anum, ölümsüzlük yiyecek ve içeceğini getirtti. Adapa, onları da almak istemedi. Anum, şaşırıp nedenini sordu. Adapa şöyle yanıtladı: «Bir başkası yemeyeceksin, içmeyeceksin, dedi». Anum, buna bakıp yeryüzüne atılmasını emretti onun. Büyük bir olasılıkla, rahiplerin uydurduğu bu efsane, insanları yazgılarıyla uzlaştırma ve tanrılar karşısındaki güçsüzlüklerine inandırma amacını taşıyor. Ancak, ölümlü olmanın böylesine açıklanışı, Babil toplumunun düşünen insanlarını doyuramazdı. Gılgameş poemi, avutucu bir yanıt getirmeden, sorunu yeni baştan ve yeni bir yoldan koyar.

Gılgamış, Sumer'in pek eski bir kenti olan Uruk'un efsanevi bir kralıdır. Ölümünden sonra tanrılaştırıldı ve Uruk'ta onuruna bir kült yaratıldı. Poem, güzel ve bilge, dev bir yiğit olarak tanıtıyor onu. Dostu ve silah arkadaşı Enkidu ile, işitilmemiş şeyler yaptı; öyle ki, tanrıça İstar âşık oldu kendisine. Ancak, Gılgameş yüz vermedi tanrıçaya. Öfkelenen tanrıça, gökten bir boğa göndererek öldürtmek istedi onu; Gılgameş'le Enkidu öldürdüler boğayı. O zaman da, İstar'ın isteği üzerine, tanrılar, ölümcül bir hastalık vrediler Enkidu'ya. Dostunun ölümüyle şaşkına dönen Gılgameş, ölüm korkusuna kapıldı.

O günden sonra, Gılgameş, yaşamın ve ölümün gizini bulmak ister. Eski efsanelerden öğrenmiştir ki, tanrıların kendilerine ölümsüzlük verdikleri insanlar vardır; Utnapiştim'le karısı bunlardandır. Utnapiştim'i bulup ölümsüzlüğe nasıl eriştiğini sormak amacıyla, tanrılar ülkesine tehlikeli bir yolculuğa çıkar. uzun yolculuklardan, karşısına çıkan korkunç engelleri aştıktan sonra, göksel denizin kıyısına varır sonunda. Bir yıldıza-tapar kız, durdurur onu ve, ölümsüzlük yalnız tanrılara özgü olduğu için, boş bir şeyin arkasından gittiğini söyler ona; geri dönüp, yaşamdan zevk almasını öğütler. Babil soylularının en yüksek katında kuşkusuz pek yaygın olan böylesine bir ahlâk anlayışı Gılgameş'i doyuramazdı. Yoluna devam eder ve Utnapiştim'e ulaşır. Ancak avutucu hiçbir şey söyleyemez Utnapiştim ona. Anlattığı şudur: Şuruppak'da hüküm sürerken, tanrılar insanlara karşı hiddete kapılıp yeryüzünü tufana boğmuşlardır; herkes ölmüştür, yalnız Utnapiştim ile ailesi kurtulmuşlardır. Tanrıça Ea, onları sevdiğinden, felâketi daha önceden haber verip,

canlarını kurtarmak için bir gemi yapmalarını söylemiştir. Tufandan sonra da, tanrılar bu çifti aralarına alıp ölümsüzlük vermişlerdir onlara. Utnapiştim, sonuçta şunu sorar Gılgameş'e: «Aradığın yaşamı bulabilmen için, tanrılardan hangisi seni bu meclise sokacaktır?». Hiçbir tanrı böyle bir şeyi yapmadığından, Gılgameş, Utnapiştim'in öğüdü üzerine, ölümü, çeşitli büyülere başvurarak yenmeyi dener; ancak, onlarla da başarıya ulaşamaz. Bitkin, cesareti de kırılmış olarak yurduna döner ve –«toprağın kanunu»nu sorup öğrenmek amacıyla– tutar ölüler ülkesinden Enkidu'yu getirtir.

Poem'in sonu koybolmuş durumda; Gılgameş, ölmüş olsa gerek sonunda.

Yaşam ve ölüm sorununu çözememiş de olsa, dikkat çekicidir bu eser; çünkü, dini eleştirme konusunda yapılmış ilk girişimleri buluyoruz onda: Gılgameş, tanrılara meydan okur, kimi zaman yendiği de olur onları ve tanrılar, bu başkaldırıyı hoş karşılamak zorunda kalırlar. Poem, İlk Çağ'da öteki halkların edebiyatını derinden derine etkiledi.

Öğretici eserler arasında, en ilginçlerinden biri, *«Efendi ile Kölesi Arasındaki Diyalog»* adını taşır ki, köleci yüksek tabakanın iç dünyasındaki çözülüşü yansıtmaktadır.

Efendi, «yaşadığın süre yaşamdan zevk almaya bak» ilkesini uygulamıştır. Ama bıkmıştır, hiçbir şeyden zevk alamaz olmuştur artık; savaş, avlanma, aşk, han hanüman, komplolar, hepsinden tiksinmektedir. Tanrılar da hayal kırıklığına uğratmışlardır kendisini; «insanı bir köpek gibi izlemelerini», ne kurban ve adak önlemektedir, ne de sihir ve büyü. Bir tek şey kalmıştır yapacak: «Boynunu kırıp, suya atmak kendini».

Babilliler, özdeyişleri ve ahlak kurallarını toplayan eserler de bıraktılar. Bunlardan biri, Eski İmparatorluk döneminden kalmadır. Bu eserlerde, suikastlerden de iç karışıklıklardan korku belli eder kendisini. Sömürenlere bağlılık öğütlenir. Kuşkusuz ortakçılığın üyelerine hitap eden bu öğütler çok ilginçtir, şöyle sonuçlanır: «Kurbanları arttırmak yaşamı uzatır, dua günahtan kurtarır!»

Dünyasal edebiyatta, III. bin yıl ve II. bin yılın ilk çeyreği ile ilgili bazı kral yazıtlarını da belirtmeli. İçerikleri bakımından efsanelere yaklaşan bu metinler, tarihsel olayları anlatırlar. Urukagina'nın, tahta çıktığında Lagaş halkının sefaletini anlatan ve

yaptığı reformlardan bahseden büyük yazıtı böyledir; Lagaş patesisi Ennatum'un, Umma hükümdarına karşı zaferle sonuçlanan seferini anlatan yazıt da öyle.

BİLİMİN TOHUMLARI

Eski Babil İmparatorluğu zamanında, Aşağı Mezopotamya'da, günlük yaşamda ve ekonomide uygulanan bilimsel tohumlar görüyoruz. Bunlar, daha çok astronomi ve matematikle ilgiliydi ve zamanı ölçmeye, alan hesaplamaya, sulama şebekesini ayarlamaya hizmet ettiği gibi, değiş tokuş ve tefecilikte de işe yarıyorlardı.

Astronominin temelleri, Mezopotamya'nın III. ve II. bin yıllarında atılmış, onu izleyen devirlerde geliştirilmiştir. Bu bilgiler, daha sonra Yunanlıların, arkadan Arapların astronomisine temel oldu; Avrupa da Araplardan almıştır. Böylece, modern astronomi biliminin temelinde, ilk harç olarak, Babil astronomisi vardır.

Babilli rahiplerin astronomi üzerine düşünceleri, ilkel zamanlarda evrenin doğuşu ile ilgili görüşlerden geliyordu. Evrenin temel öğeleri olarak yer, gök ve okyanus görülüyordu. Yer, ilkel denizin ortasında dikilen bir çeşit yuvarlak dağdır. Yerin üstünde, başaşağı bir bardak gibi gök küresi görülür. O küreye de egemen olan -göksel bir bentle ayrılmış- tanrıların oturduğu bir bölge vardır; onu bir gök okyanusu çevreler ve o okyanusun aşağıdaki kıyıları da yerdeki okyanusun kıyılarıyla birleşir. Yıldızlar, gök bendinde otlayan koyunlara benzetilmişti önceleri; Güneş'le Ay da, tanrıların bir lâmbasıydılar. Güneş ve Ay tutulmaları, Güneş'in ya da Ay'ın kötü ruhlarca saklanmalarından ileri geliyordu. II. bin yılının başlarında, Babil astronomları, hareketsiz yıldızlardan, -bugün Latince adlarıyla bilinen- beş gezegeni, yani Venüs'ü, Mars'ı, Jupiter'i, Merkür'ü ve Satürn'ü ayırdılar. Aynı devirde, yıldızlar da takımlar halinde guruplandırıldı; daha sonra «Güneş yolu üzerinde» Zodiak adı verilen oniki takımyıldızı birbirinden ayrıldı ve beş gezegenin de bu «Güneş yolu»nun yakınında dolaştığı saptandı. Rahipler, Güneş ve Ay tutulmalarını daha önceden haber verecek durumda değillerdi henüz ve astronomik olaylarla havadaki olayları birbirlerine karıştırıyorlardı.

İlkel astronomi gözlemlerine dayanarak, o sıralarda Çinlilerin de yaratmakta olduklarına benzeyen bir takvim oluşturuluyor; Amerika'da eskiden geliştirilmiş takvimler de benziyor bunlara. Babil takvimi, uygarlık tarihinde özel bir rol oynadı ve geliştirilmiş bir biçimde, Avrupa halklarına -bir ölçüde- önderlik etti.

Babilli rahipler, gökteki ve havadaki olaylara bakıp, gelecek hakkında haber vermeye çabalarlardı. Bu sistem, müneccimlik (astroloji) olarak nitelendirilemez kesinlikle; çünkü haberler, havadaki ve gökteki olayların birbirine uygunluğuna dayanıyordu. Örneğin, «Adad (fırtına tanrısı) ayın kaybolduğu gün gürlerse, ürün bol olacaktır ve pazardaki fiyatlar değişmeyecektir.»

Kehanetin de, büyük bir siyasal kapsamı vardı genellikle.

Yaşamın gereksinmeleri, II. bin yılın başlarında, matematik bilimleri de geliştiriyor bir ölçüde.

> Babil matematiğinin önemli bir gerçekleştirmesi « d u r u m s i s t e m i » diye adlandırılır: Buna göre, aynı rakam, sayıdaki yerine göre, değişik değerleri temsil eder. Babilliler, eski Yunan ve Roma'dan da önce gelirler bu bakımdan. Ancak, matematiğin gelişimini, « a l t m ı ş l ı k s a y ı l a m a » hayli engelledi orada. Aslı kökeni bilinmiyor bunun; zaman hesabından doğan «kutsal» sayılama kategorilerine bağlıydı belki de. Buna göre, 7, Ayın dolaşımındaki gün sayısına, 12 de yıldaki ayların sayısına göre ortaya çıkmıştı. Bu sistemde 60=12X5 sayısının varlığı, ilkel dönemde hayli uygulanan parmak hesabına da bağlılığı gösteriyor. Matematik bilgilere gelince... Babilliler, II. bin yılın başlarında, dört aritmetik işlemi, kareye yükseltmeyi ve kare kök almayı bildikleri gibi, alan ölçümü için gerekli geometri ilkelerini de biliyorlardı. Geometri formülleri, toprağı, tarlaları, bahçeleri ölçmede kullanılıyordu.
>
> Dairenin 360 derece olduğunu da Babilliler buldular.

Babilliler, günü ve geceyi 12 saat olarak saptamışlardı; daha sonra saat 60 dakikaka, dakika da 60 saniyeye bölündü. Babilliler ayı, Ay'ın Dünya çevresindeki dolaşımına göre dörde bölüyorlardı; ancak haftanın yedi gün olarak saptanması, I. bin yılın ortalarında, yedi «büyük» yıldız tanrı, yani Güneş, Ay ve çıplak gözle görülen beş gezegene göre oldu; günler de onlara göre adlandırıldı. Yedi günlük hafta, Romalıların aracılığıyla tüm Avrupa halklarına geçti ve giderek bütün dünyaya yayıldı.

GÖRSEL SANATLAR

Mezopotamya'da görsel sanatların ve mimarlığın ilk örneklerini Sumerliler ortaya koydular; Akkadhlar ve Babilliler onları alıp, Sumerlilerin yarattıkları yöntem ve biçemleri geliştirdiler. Bize değin ulaşan sanat eserlerinin çoğu, III. bin yılın ilk yarısı ile ilgili. Ancak, III. Ur Hanedanı ile Eski Babil İmparatorluğu'nda, sanatın, ondan önceki devirlere oranla çöküş içinde olduğunu tanıtlamaz bu. Daha çok, dış nedenlerden, özellikle Ur krallığı ile Babil imparatorluğunun uğradıkları askeri yenilgilerden ileri gelmektedir bu durum. O dağdağalı dönemlerde, yığınla sanat eseri yok olup gitti ve günümüze kadar ulaşabilmiş olanların çoğu da, Elamlı ve Hititli fatihlerin alıp başkentlerine taşıdıkları şeylerdir.

Görsel sanatlar, esas olarak iki biçimde, kabartma ve heykel olarak kendini gösteriyor. Kabartmaların biçimi ilkeldir; gövde önden, yüz yandan, bacaklar yandan ve biri ötekinin arkasında gösterilir. Bütün kişiler aynı tiptedir; ancak Sumer giysileri, Akkad giysilerinden açıkça ayrılır. Patesilerin ve kralların heykelleri, gövdelerinin iriliğiyle belli ederler kendilerini; başları daha çok işlenmiştir ve yaşam izlenimi verirler.

Hayvan biçimleri, çok daha doğaldır; daha zarif, daha orantılıdır. Bu da, sanatta hayvanı işlemenin, Eskitaş Çağı'nın sonlarına kadar çıkan pek eski gelenekleri olmasından ileri geliyor.

Sumer kabartmalarının en güzellerinden biri, Ur dolaylarında -III. bin yılın başlarına rastlayan- bir tapmağı süsleyen bir efrizdedir: Orada başlarında çobanları, öküzleri, inekleri ve davarları görüyoruz. «Akbabalar dikme taşı»nın kabartmaları ile, Ennatum'un Umma'ya karşı kazandığı zaferi dile getiren yazıtı da belirtelim. Bu yazıtta, başlarında Ennatum, Lagaşlı korkunç bir savaşçı falanjı görülür; bir kalkan duvarı ile korunmuş olarak, mızrakları öne doğru uzatılmış, yenilmiş düşmanı çiğnemektedirler ayaklarıyla. Başka iki parça, savaş alanında düşmüş ve yakılmaya hazır Lagaşlı savaşçılar piramidini gösterir; bir akbaba sürüsü de Umma savaşçılarının cesetlerini parçalayıp yemektedir. Ayrıca, Lagaş patesisi Entemena'nın gümüşten pek güzel bir vazosu bulundu; üzerinde, avlanma tanrısı İngig, pençesinde iki aslanı tutmuş olarak görülüyor. Patesi heykelleri arasında en ilginç olanları, Gutiler zamanında Lagaş'ta hüküm süren Gudea'nın üç heykeli: Bunlardan ikisinde Gudea oturmuş, üçüncüsünde ayaktadır.

Hepsi de kırılıp dökülmüş bir durumdadır ne yazık ki!

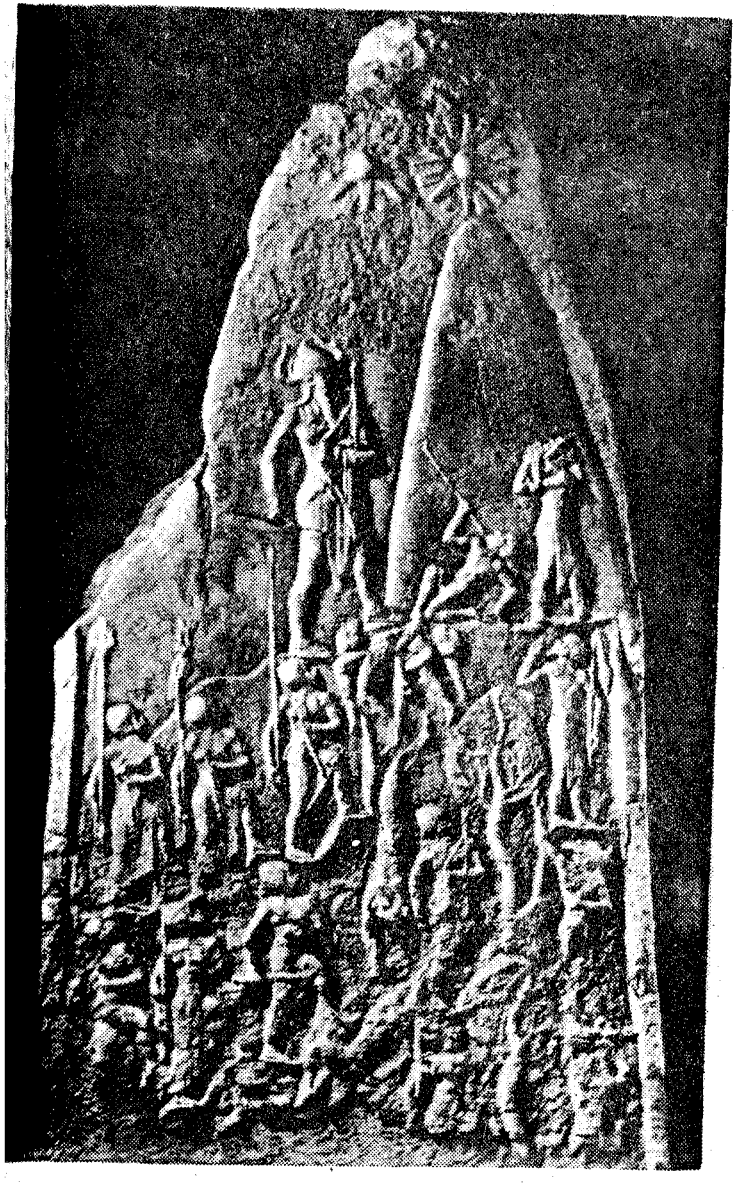

4. – Naramsin'in zafer taşı.

Akkad sanat eserleri arasında, «Naramsin'in zafer taşı» ile Hammurabi'nin kabartmasını görüyoruz. Birincisi, dağlık bir ülkeye yapılan bir seferi gösteriyor; hükümdar, askerleriyle çevrili olarak bir tepede durmaktadır. Hammurabi, kanunlarının kazılı olduğu dikme taşta, yasayı kendisine veren tanrı Samas önünde tapınmaktadır.

Fresko tekniği de, III. bin yılın sonlarından başlayarak kullanılmış olmalı. Mari kral sarayından gelen pek güzel bir örneği var elimizde bunun. Bu fresko, bol ürün isteğini dile getiren bir saçı törenini canlandırmaktadır.

Böylece, İsa'dan önce III ve II. bin yıldan başlayarak, Aşağı Mezopotamya'da yüksek bir uygarlık yaşadı; Sumerliler ve Akkadlılar, bilimsel bilginnin tohumlarına, gelişmiş bir yazıya, yüce bir edebiyata sahiptiler. Ancak, rahiplerin işleyip yaydıkları bir dünya görüşünün egemen olduğu, dinin hükümdarlık iktidarını yücelttiği ve insana küçüklük duygusu aşıladığı bir dönemde, gerçekliğin olduğu gibi yansıtılması da olanaksızdı.

BÖLÜM II

ESKİ MISIR

Afrika, İlk Çağ uygarlıkları içinde özel bir yer tutmadığı halde, kuzeyindeki Mısır, bağlı olduğu kıtadan apayrı bir gelişim göstermiştir. Gerçekten Mısır, eski Doğu toplumlarının yarattığı üç büyük uygarlık alanından biridir; Akdeniz kültür çevresini onsuz anlamak olanaksız; eski Yunan uygarlığının ona çok şey borçlu olduğu ise tartışma dışı.

Nereden geliyordu bu uygarlık?

Doğadan başlayalım.

I

NİL DELTASI

Mısır, içinden Nil'in aktığı, batıda ve doğuda dağların çevirdiği, en fazla 25 kilometre genişliğinde bir vadi. Batıdaki dağlar, İlk Çağ'da Libya çölü denen Sahra'dan ayırıyor onu; doğudaki dağların ötesinde ise, Kızıldeniz'in kıyıları başlıyor. Güneyde Nil'in akışı çağlayanlarla kesildiğinden ulaşım güçlüğü var, o yüzden de Mısır güneye kapalı durumda. Kuzeyde ise vadi genişliyor ve Akdeniz'e doğru, yığınla kola ayrılarak, bir delta ile son buluyor. Yunan alfabesindeki «delta» harfine, benzediği için, eski Yunanlılar vermişler bu adı ona; Aşağı Mısır da deniyor. Çok eskilerde, bataklıklarla kaplıydı bu bölge ve ekilip biçilmezdi. Güneydeki uzun ve dar asıl vadi bölümüne ise, Yukarı Mısır adı veriliyor.

Böylece, Mısır ikiye ayrılıyor: Aşağı Mısır ve Yukarı Mısır.

Bu iki bölgenin coğrafi yapılarındaki farklılık, ülkenin tarihinde oynadıkları rolleri de etkileyecektir.

Öyle de olsa, ülkeye bütünlük veren işte bu Nil. Dahası, ül-

ke de yaşamını ona borçlu. Mısır, çöl kıyısında bir vaha gibi; hemen hiç yağmur yok, yağdığı zaman da felâket yağıyor. Güneşin altında yanıp kavrulan bu ülkede, havadaki nemlilik kadar, yaşamın tüm düzenini sağlayan Nil'in taşmaları. Her yıl Temmuz ortalarında, ırmak yatağına sığmaz olur; Kasım ayına dek, bütün vadiye yayılır. Kasım ayından başlayarak da uzaklardan beraberinde taşıyıp getirdiği kırmızı, ince ve bereketli bir toprak örtüsünü bırakıp yatağına çekilir. Ocak ayı ekim ayıdır; ekince de bereketine diyecek yok. Taşımaya ve balıkçılığa sağladığı büyük yararlar da eklenince, eski Mısırlıların ona niçin tanrı olarak baktıkları anlaşılmış olur.

Ne diyordu Herodotos?

«Mısır, Nil'in bir armağanıdır.»

Bir noktaya kadar doğru.

Nil vadisindeki coğrafya, Mezopotamya'ya oranla, daha başka yararlar sağlıyor. Çevresindeki dağlar, yapılarda kullanılacak taşlar bakımından pek zengin: Granit, bazalt, kalker. Doğudaki dağlar, hele Nubya dağlarında bol altın var. Hurma dışında ağaca pek seyrek rastlanıyor gerçi; ama yüzlerce bataklığın kıyıları kamışlar, lotüsler ve papirüslerle kaplı. Beslenme ve süslenme gibi, çeşitli gereksinmeleri karşılıyor bunlar; özellikle papirüsten, bir çeşit kâğıt yapılıyor. Avcılık olanakları ise pek bol. Son olarak, tarım da, Mezopotamya'da olduğundan daha elverişli durumdadır.

Çöl ve deniz, Mısır'ı ani saldırılardan korumuş durmuştur. Bu bakımdan da, hemen kolayca erişilen Mezopotamya'dan farklı bir konumdadır. Gerçi, Mısır da istilâların bütün bütüne uzağında kalamadı; ne var ki, Mezopotamya'da görüldüğünden çok daha az oldu bu. Öyle olduğu için de, Mısırlılar, yabancı istilâlardan oldukça uzak, Nil kıyılarında, ağır ağır yüce bir uygarlık kurabildiler, kurduklarını da koruyabildiler.

Nil vadisindeki kabileler, antropolojik araştırmaların da gösterdiği gibi, çeşitli etnik guruplara giriyor. Bu grupların Libyalılar, Negroidler, belki Filistin'in güneyindeki Samî kabilelerle bile yakınlıkları var. Özellikle ölü gömme biçimlerindeki farklılıkların bize öğrettiği bu; arkaik Mısır dili de bunu gösteriyor. Bütün bunlardan çıkan sonuç da şu: Mısır halkı, Nil vadisinde,

doğudan, batıdan ve güneyden gelen çeşitli etnik gurupların kaynaşmasından oluştu.

Mısır uygarlığı işte böyle bir halkın eseri.

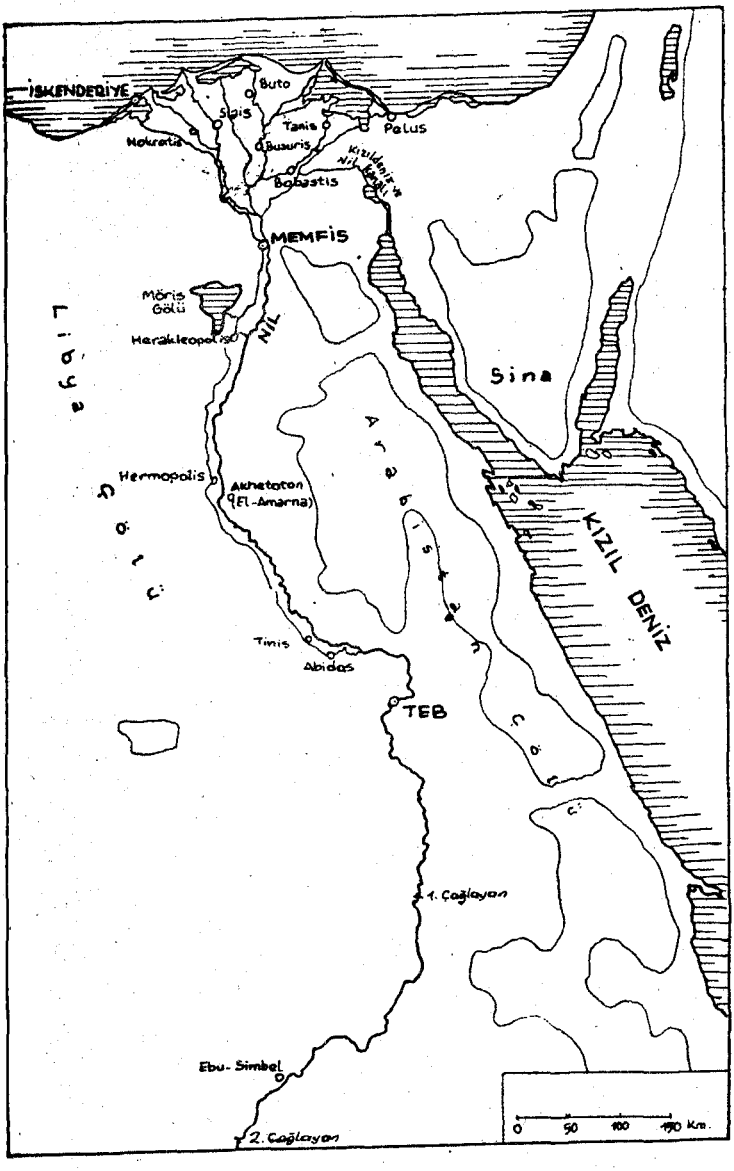

5. – Mısır.

II

BAŞLANGIÇLARDAN ESKİ İMPARATORLUĞA

Mısır köleci devleti, iki bin beş yüz yıla yakın yaşadı: İsa'dan önce IV. bin yılından, Perslerce ele geçirildiği 525 yılına kadar. Mısır devleti tarihi, genellikle beş devre ayrılır: Tinit imparatorluğu, Eski imparatorluk, Orta imparatorluk, Yeni imparatorluk ve Aşağı imparatorluk. Arada geçici dönemler de var. Devirler hanedanlara bölünüyor. İsa'dan önce, -aşağı yukarı- XXVIII. yüzyıldan XXIV. yüzyıla değin süren Eski imparatorluk, III. hanedanla başlıyor ve VIII. hanedanla bitiyor.

Eski imparatorluğa başlamadan önce, «Tinit Şafağı»ndan söz edelim kısaca.

TİNİT ŞAFAĞI

Yenitaş Çağı'nda, şimdi kumlarla kaplı Sahra'yı bereketli yağmurlar ağaca ve yeşilliğe boğduğundan, insanlar, felâket getiren taşkınlıklarına uğramamak için, Nil vadisine inmemişler, çevresinde yerleşmişlerdi yalnız. İsa'dan önce V. bin yıllarında, bu Yenitaş Çağı kabileleri avcılıkla yaşarken, tarım ve hayvancılıkla da uğraşıyorlardı.

İsa'dan önce IV. bin yıllarında, Mısırla kabileler, ekonominin çeşitli alanlarında gelişmeler sağlamışlardı: Vadinin çevresindeki vahaların azalması, sellerin seyrekleşmesi, vadiye girmeye ve Nil'in suladığı toprakları ekip biçmeye zorladı onları. Alet ve süs olarak, madenler (altın, bakır) kullanılmaya başlanıyor; bu da komşularıyla daha sıkı bir ilişkiye götürüyor Mısırlıları. Bütün bunlar, bir yandan nüfusu çoğaltıp klanları güçlendirirken, öte yandan da servet, giderek sosyal durumlarda eşitsizliği ortaya çıkarıyor ve toplumu kölelere, özgür insanlara ve soylulara bölüyor.

Klan rejimi çözülmektedir.

İktisadî gelişmenin ondan sonraki aşamasında, tarlalar için tek kaynak olarak, Nil'in sularını düzene koymak amacıyla ilk sulama eserlerinin yapımına girişiliyor; ilkel kanallar ve bentler yapılıyor. Sulama, tarımdaki ürünü de çoğaltıyor. Başka meslek-

ler de gelişirken, komşu ülkelerle –hattâ belki Sumerlerle de– ilişkiler kuruluyor.

Son olarak da, önemli bir buluş gerçekleştirmiştir: Resimli yazı.

Sosyal ilişkilere gelince: Köleliğin IV. bin yılda varlığı kesindir; ortak mülkiyetin yanısıra, özel mülkiyet de ortaya çıkmıştır; hayvan yetiştirmenin, sabanlı tarımın, mesleklerin gelişimi, üretimde kadının rolünü de azalttığından ataerkillik de belirmiştir. Bütün bu sürecin sonu şuraya varmıştır: Klan rejimi çökmüş, küçük ve büyük ailelerden oluşan komşu ortaklığı doğmuştur. Mezopotamya'da olduğu gibi, komşu ortaklığı, bir s u ve t o p r a k o r t a k l ı ğ ı dır.

Birçok ortaklıklar, daha geniş ortaklıkların içindeydiler. Eski Mısır'da « n o m » diye adlandırılır bunlar.

Başlangıçta bu nomlar, özellikle Delta'da birbirinden soyutlanmış bir haldeydiler herhalde. Büyük bir olasılıkla her nomun kendine özgü bir dili, mitosları ve efsaneleri vardı. En büyük nomlar, tam güneyde Hiyerakonpolis, Abydos, Memfis ve Buto nomlarıydı.

Bu nomlar ganimet, köle ve su kavgası yaparlardı aralarında.

Nomların başında şefler vardı. Onlardan kral Skorpion adlı biri, Hiyerakonpolis'ten Memfis'e kadar olan geniş toprakları iktidarı altında birleştirmeyi başardı. Çok büyük bir olasılıkla devlet yoktu henüz; Skorpion, kraldan çok bir kabile şefiydi. Devletin ortaya çıkışı, Nil vadisini birleştirme girişimlerinden sonra olmuştur. Bu devirde iki büyük kabile topluluğunun doğduğunu görüyoruz: Biri, Delta'yı içine alan Aşağı-Mısır; ötekide Elefantin'e kadar uzanan Yukarı-Mısır. Başlarda, Aşağı -Mısır'm merkezi Buto, Yukarı-Mısır'ınki de Hiyerakonpolis oldu.

Devlet, Skorpion'un hükümdarlığından az sonra, İsa'dan önce IV. bin yıllarına rastlıyan Birinci ve İkinci Hanedan zamanında kuruldu. O devrin mezarlarının da gösterdiği gibi, servet ve sosyal durumlarda açık bir eşitsizlik ortaya çıkmıştır.

Eski Mısır devletinin ilk aşaması, T i n i t İ m p a r a t o r l u ğ u diye adlandırılıyor.

Güneyle kuzey arasındaki birleşme uzun ve korkunç mücadelelerle oldu. Ülkeyi birleştiren kralın adını bilmiyoruz. İlk hanedanı kuranın M e n e s olduğu söyleniyor. Bu birleşmeyi, Yukarı Mısır'ın kralı Narmer'in Aşağı Mısır üzerindeki zaferinin sağladığı daha olası.

ESKİ İMPARATORLUĞUN İKTİSADİ VE SOSYAL REJİMİ

Mezopotamya'da olduğu gibi Mısır'da da, ekonomi, tarıma ve hayvancılığa, bağcılığa ve ağaççılığa, karmaşık bir sulama rejimine, Yenitaş Çağı tipinde ilkel tarım araçlarına dayanıyordu. Zanaatçıların âletleri de taştan, tahtadan ve bakırdandı. O devirden kalma âletler, kabartma ve mezar freskoları, o zamanın çeşitli tarım çalışmaları ve zanaatlar hakkında ilginç bilgiler veriyor bize.

Zanaatçılığın bazı dallarında uzmanlaşma da vardır.

Mesleklerdeki gelişme ve çeşitliliğe karşın, ekonomi, bütün olarak doğallığını koruyor. Ürünlerin bir bölümü pazara çıksa da, değiş tokuş yine de ilkel düzeydedir; bir mal başka malla değiştirilmektedir ve para yoktur henüz. Bununla beraber, komşu ülkelerle iktisadî ilişkiler başlamıştır; özellikle Suriye'den sedir kerestesi getirtiliyordu. Ancak Suriye'den olsun, Habeşistan'dan olsun getirtilenler, emekçi yığınlara yararı olmayan lüks maddelerdir genellikle.

Eski imparatorluğun sosyal ilişkileri hakkında pek az bilgimiz var; öyle de olsa, köleliğin yaygın olduğunu görüyoruz. Bir bölümü, Etyopya, ya da Libya'dan alınan savaş esirleri bunlar; bir bölümü de köle haline getirilen özgür Mısırlılar. Köle alım-satımı da var. Ancak kölelerin durumu hakkında sadece varsayımlar yapılabilir; öyle de olsa, köleliğin ataerkil nitelik taşdığı gerçek. Köleler, üretimde ayrı bir yer tutmuyorlardı, özgür insanlar, hattâ soylular –senyörler ve rahipler– bile tarım çalışmalarına ve öteki çalışmalara katılıyorlardı.

Mülkiyetin durumu hakkındaki bilgilerimiz de sınırlı. Kuşkusuz, toplumun iktisadî çekirdeği, suların topraklara dağılımını düzenleyen komşu ortakçılığı idi. Belki başka konularda da ortak çalışma vardı; harman yeri ortak mülktü herhalde. Toprağın ve hayvanların satılabildiği ve miras yoluyla bırakıldığı kesin. Bazı yazarlara göre, ortakçılığın –suların dağılımı, uzlaşmazlıklar gibi– kimi işleri, özel bir toplantıda (zazat) görüşülüyordu.

Toplumda ataerkil nitelikte, küçük ve büyük aileler vardı. Asıl mirasçı büyük oğuldu; mirasın tamamını ya da büyük bir bölümünü alırdı. Ailenin başının da mallarını bir başkasına bı-

rakmak hakkı vardı. Anamın büyük saygınlığı vardı evde; Mısırlı, falan erkeğin değil, filân kadının oğlu olduğunu söylerdi. Anaerkillik şu yönden de devam ediyordu: Kadın, ülkeyi yönetebiliyordu ve -kuramsal da olsa- Mısır tahtı anadan kıza geçiyordu. Tarlalarda ve hükümdarın, tapınakların ve senyörlerin işyerlerinde, yalnız köleler değil, özgür insanlar da çalıştırılıyordu.

Kâtipler, işçilerin çalışmasını sıkı sıkıya denetliyorlardı. Çalışma sırasında, ekmek, bira ve sebze verilirdi kendilerine. Angaryalar nasıl düzenleniyordu, bilmiyoruz. Kesin olanı şu ki, çalışmaların bütün zamanını almıyordu bu; kendi hesaplarına da çalışabiliyor ve ürettiklerini pazarda satabiliyorlardı.

Egemen sınıf, saray soyluları ile nomların soylularından oluşuyordu. Senyörlerin, birbirinden ayrı köyleri içine alan toprakları vardı. Ekonomik yaşam, kalabalık bir görevli ve kâtip topluluğunca yönetilirdi. Bu görevlerin bir bölümü babadan oğula geçerdi; soylular, hükümdardan hizmetlerinin ödülü olarak toprak da alırlardı. Yüksek rahiplik de, egemen sınıfın elindeydi.

Yüksek soylular bir yana, iki ya da üç kölesi olan küçük memurlar ve rahipler de vardı. Görkemli mezarlar yaptıramazlardı onlar; sadece yazılar ve heykellerle süslü aile mezarlıkları olurdu.

SİYASAL REJİM

Eski imparatorluğun doruk noktasında, Mısır devleti, köleci soyluların çıkarlarını savunan bir despotluktu.

Mezopotamya'da Sargon'un devletinden çok daha güçlü ve merkezci oldu bu despotluk. Nil vadisinin doğal koşullarıyla açıklanabilir bu; çünkü, bütün nomlar, tek bir ırmak boyunca, dar bir vadide yerleşmişlerdi. Öyle olunca da, suların akla uygun dağılımı ile, taşıma araçlarının normal işletilmesi, ancak birleşik bir ülkede mümkündü.

Eski imparatorluğun başkenti, Aşağı Mısır'da Memfis oldu. Ülkenin siyasal merkezi, soyluların malikâneleri de bu bölgedeydi. Eski imparatorluğun gönencinin başlıca tanıkları, bu bölgede bulundu; ülkenin başka yanlarında, o devirden bazı anıtlar görülüyor yalnızca.

Başta, sonradan F i r a v u n diye adlandırılan hüküm-

dar vardı. Firavun da, eski Mısır dilinde «büyük ev» anlamına geliyor. Firavunun yetkileri mutlaktı: Yüksek görevlileri seçiyor, nom başlarını değiştiriyor, vergi koyup kaldırıyor, başka ülkelere asker gönderiyordu, vb.; uyruklarının mallarına el koymak ve muhakemesiz ölüme mahkûm etmek de yetkileri arasındaydı. Saygınlığını güçlendirmek için tanrılaştırılmış ve «büyük tanrı» ilân edilmişti. Kişiliğini çok gösterişli bir kült çevrelerdi ve ayakkabısını öpmek büyük bir onurdu. Mısırlı sanatçılar, tanrılar arasında, onlara eşit bir varlık olarak gösterirler onu.

Firavun, «vezir» adı verilen bir başyardımcısının yönettiği büyük bir görevliler kitlesine dayanırdı. Vezir, orduların başı ve en yüksek yargıçtı; vergilerin toplanması, sulama çalışmaları, kısacası tüm karmaşık hizmetler ona bağlıydı. Emri altında adalet dağıtan «Altı büyük kurul» ile, ekonominin çeşitli dallarının başına konmuş öteki «kurullar» vardı.

Despot Mısır devletinin başlıca görev alanları üç taneydi: Mal olarak vergi toplayan, böylece halkı soyan maliye; özellikle sulama işleriyle uğraşan kamu çalışanları; yabancı halkları soymada bir araç olan ordu.

> Mısır ordusu, nomların donattıkları milislerle, Etyopyalı ücretli askerlerden oluşuyordu. Fazla bir disiplini olduğu söylenemezdi. Askerlerin silahları yay ve taştan bir tokmaktı; daha sonra hançer ve tunçtan baltayla donandılar ve bir kalkanları oldu. Kaleler, güçlü savunma eserleriydi.

Tapınaklar da, hükümdarın iktidarını güçlendirmeye faal olarak katılıyorlardı.

ESKİ İMPARATORLUĞUN SİYASAL GELİŞMESİ

Eski imparatorluğun siyasal gelişmesini henüz yeterince bilmiyorsak da, şunlar çok açık: III ve IV. hanedanların firavunları fatihtiler. IV. hanedandan Snefru'nun bu yönden özel bir yeri var: Etyopya'ya yaptığı bir seferden yığınla savaş esiri ve 200.000 baş hayvanla döndü; Libya'yı yendi, bakır madenlerince zengin Sina yarımadasını Mısır'a kattı ve sedir keresteleri sağlamak için Fenike'ye bir heyet yolladı; Mısır sınırlarında, ülkeyi istilâlara karşı korumak için istihkâmlar yaptırdı.

Onun fetih savaşlarını oğlu K e o p s sürdürdü.

III. ve IV. hanedanların hükümdarları, büyük yapım çalışmalarına giriştiler. Bunların başında da, eski Yunanlıların daha sonra «dünyanın yedi harikası» arasına sokacakları p i r a m i t l e r geliyor.

Piramitler, büyük taş bloklardan yapılmış dev kral mezarları; içlerinden en büyüğü de Gize yakınlarında Keops'un yaptırdığı. Bu piramit, 230 metre genişlikte ve 146 1/2 metre yüksekliğindeydi; her biri 2 1/2 ton ağırlıktaki iki milyon bloktan oluşuyordu. Bu dev yapının içinde, koridorlar ve odalar da vardı.

İçinde firavunun mumyasının bulunduğu piramit, Osiris'e ayrılmıştı. Mısırlıların inanışına göre, Osiris, hükümdarın dirilişini, sonra da gökteki tanrılar arasına girişini sağlıyordu. Piramitin yanında, rahiplerin kendilerini büyülü törenlere verdikleri tapınaklar yükseltiliyordu.

Piramitleri, m a s t a b a adı verilen senyör mezarları çevrelerdi.

Piramitleri yapmak için, hükümdar mağazalarından yiyip içip, giyinen işçi ekipleri kullanılırdı. Başlarında sarayın mimarı ve kalfalar bulunurdu. Yardımcı olarak da, tarlalarından sökülüp koparılmış binlerce el işçisi kullanılırdı.

Piramitlerin yapımı korkunç çabaları gerektiriyordu. Bunlardan halkın hoşnut kaldığı da sanılmasın. Tarihçinin dediğine bakılırsa, bir başkaldırıda, firavunların mumyaları görkemli mezarlardan çıkarılıp ortaya atılıyordu.

Ne olursa olsun, V. hanedanın firavunları, büyük piramitler yapmaktan vazgeçtiler: Onların Sakkara'daki mezarları, Gize'dekilerle boy ölçüşemez. Bununla beraber, bu hükümdarlar, Heliopolis tanrısı Râ onuruna 70 metre yüksekliğinde dikili taşlarla süslü tapınaklar yaptırıyorlardı.

V. hanedanın firavunları, Sina'da ve Libya'da fetih savaşlarını sürdürdüler. Suriye ile iktisadî ve diplomatik ilişkiler sağlamlaştı. Daha sonra kuzey Etyopya'ya ve Filistin'in güneyine de seferler açıldı.

ESKİ İMPARATORLUĞUN GERİLEMESİ

III. ve IV. hanedanlar zamanında hükümdarın iktidarı iyice güçlenmişti. Başta, Mısır'ı birleştirmek ve böylece sulama siste-

minin normal işlemesini sağlamak; kölelerin ve ortakçı toplulukların direnişini kırmak ve Etyopya'dan, Libya'dan ve Filistin'den yığınla köle sağlamak; son olarak da klan rejiminin kalıntılarını ortadan kaldırmak için gerekliydi bu. Firavun Snefru, Keops ve onları izleyenler, bütün olarak, bu görevleri başarmışlardı.

6. – Gize Sfenksi

III. bin yılının ortalarından başlayarak, soyluların, özellikle de nomların başlarında bulunanların etkisinin arttığı görülüyor. Mezarları daha bir görkemli hale geliyor, eyaletlerde güçleri arttığı gibi, babadan oğula geçen ve bağımsız hareket eden hükümdarlar haline dönüşüyorlar. İçlerinde firavuna danışmadan sefere çıkan bile var: Firavunun otoritesi sözde tanınmakta, ganimetten simgesel bir şey gönderilmekte, ama aslan payı saklanmaktadır.

Nomarkların güçlerindeki bu artış nereden gelmektedir? Çeşitli varsayımlar düşünülebilir.

Büyük bir olasılıkla, ülkenin, Memfis'te oturan dar bir soylu gurubunun çıkarına sömürülmesi, halkın, özellikle Yukarı Mısır halkının hoşnutsuzluğunu doğurmuş olmalı. Öte yandan, toprakların senyörlere ve tapmaklara dağıtılması hükümdarın elindeki toprakları azaltırken, maddî gücünü de düşürdü. Ayrıca, özel mülkiyetteki gelişme ve komşu ortaklığının çözülüşü de nomarkların mülklerinin genişlemesine götürüyordu. Nomarklar, hükümdarın yaptırdığı dev çalışmaların ve malî politikasının neden olduğu genel hoşnutsuzluktan da yararlanıyorlardı. Yazıtlarda kendilerini halkın sorumluları olarak gösteriyorlar nomarklar.

Nomarkların iktidarı arttıkça, Firavununki zayıfladı ve sonunda Mısır, nomlara parçalandı.

Ülkedeki çözülme, etkisini, sulama düzeni üstünde, hem de pek ağırca gösterdi: Çoğu yerler ve eserler terkedildi; su durgunlaştı ve bataklıklar oluştu. Nomlar arasında, çoğu su dağılımından doğan silahlı çatışmalar görüyoruz. Eski imparatorluğun dağılışı, keskin bir sınıf mücadelesini de beraberinde getirmiş olmalı: O devirden kalma bazı yazıtlar, kentleri altüst eden «karışıklıklar»dan bahsediyorlar; nomarklar da onları silahlı birliklerle bastırdıklarını söyleyip övünüyorlar.

Kuşkusuz yine bu dönemdedir ki, Suriye çölünde yaşayan Samî kabileler, Mısır devletinin zayıflamasından yararlandılar ve Delta'nın doğusuna sızdılar.

III

ORTA İMPARATORLUK

MISIR'IN BİRLEŞTİRİLMESİ

Ülkenin birbirinden kopuk bölgelere ayrılması, sulama sisteminin çöküşünü, iç savaşları, sonunda da açlığı doğurdu; o devirden kalma yazıtlar, yamyamlığa kadar varan kıtlıklardan bahsediyorlar. Ekilmiş tarlaların genişletilmesi, yeni toprakların işletmeye açılması, o yılların başta gelen güncel sorunuydu. Büyük bir olasılıkla, Orta imparatorluğa geçiş dönemindedir ki, Mısırlı çiftçiler, «yüksek» tarlalardan, yani Nil'in taşmaları sırasında sulayamadığı topraklardan kolayca yararlanmaya başladılar. Bunları sulamak için de, suyu yukarılara çıkaran özel makinelere gerek görüldü. Yine olasıdır ki, bu yüksek tarlaları ekme gereksinmesi, sabanı daha da geliştirdi.

Geçiş döneminde başkent soylularının büyük toprakları kaybolur; senyör toprakları eski genişliğini yitirir ve o zamanki metinlerde «baş» diye anılan kölelerce işlenmektedir bunlar. Bir senyörün, çoğu kadın 20 ilâ 30 kölesi vardı; bazı köleler yabancıydı, Suriyeliydiler örneğin.

Ortakçılıkların zengin öğeleri de gitgide daha etkili duruma geliyorlar: Kaynaklar « g ü ç l ü k ü ç ü k l e r » diye adlandırıyor onları. Bunların, geniş toprakları, hayvanları ve köleleri vardı; bazen senyör oluyorlardı ve yazıtlarında, doğuştan değil, kendi güçleriyle soyluluğa eriştiklerini söylüyorlardı.

Böylece, bu karışık dönemde, egemen sınıfın yapısı değişir: Eski imparatorlukta, genellikle başkentte oturan ve geniş topraklarında özgür Mısırlıları çalıştıran yüksek görevliler ön plânda gelirken, egemen sınıf, toprakları daha az geniş ve kimisi ortakçılıkların sade üyesi olan köle sahiplerinden oluşuyordu şimdi.

Bu yeni soylular, özellikle güçlü küçükler, Mısır'ın birleştirilmesinden yanaydılar; böyle bir birleştirme, yalnız sulama şebekesini düzeltmekle ve iç savaşlara son vermekle kalmayacak, devlet örgütünü de güçlendirecekti; güçlü bir devlet ise, bu sınıfın ülkedeki durumunu güçlendirmesinin yanısıra, çevreye yayılırken kölelerinin sayısını da artıracaktı.

Başlangıçta, Herakleopolis çevresinde gerçekleşti birlik: Herakleopolis'in prensleri, Memfis'e boyun eğdirdiler; güneyde de sınırlarını Abydos'a değin genişlettiler.

O devirden kalma bir belge, Herakleopolis hanedanı zamanındaki sosyal ilişkileri güzel anlatıyor: Bu belge, kral III. K e t i)' nin oğluna öğütlerini dile getiriyor. Kralın kendisinin, belki de danışmanının yazdığı bu siyasal belgede, yazar, açıkça egemen sınıfın çıkarlarını savunuyor: «Mülkü olmayan, diyor yazar, bir asidir ve kral halka karşı sert davranmalıdır.» Senyörlere gelince, tahtın mirasçısı, onların mallarını ve yaşamlarını korumaya çağrılıyor; çünkü «onların mallarının sana yararı vardır» deniyor. Herakleopolis hükümdarının dayandığı soylular arasında, «güçlü küçükler» önemli bir yer tutuyor. III. Keti, insanların, kökenlerine göre değil, değerlerine, «yeteneklerine» göre yükseltmesini öğütlüyor mirasçısına.

Bu belge, III. Keti'nin, iktidarını, belli bir sınıfa dayandırdığını pek güzel gösteriyor. Ayrıca, bu iktidarın maddi desteğini de gösteriyor: Gençlerden kurulu bir meslek ordusu.

III. Keti'nin öğütleri, monarşik iktidar hakkında yeni bir anlayışı da açıklıyor: Hükümdar, yalnız bir «tanrı» değildir artık; iyi bir çoban, halkını düşünen bir bilgedir. Metninin yazarı, Herakleopolis hükümdarını, «dulun ve yetimin savunucusu» olarak sunmakta.

Ne var ki, ne meslek ordusu, ne demagoji bu hanedanın başarısını sağlayamadı: Birleştirme güneyden, Teb'li nomarklardan geldi. Sosyal uzlaşmazlıklar, kuzeyde olduğundan daha az sivri olmalıydı orada. Mentuhotep adını taşıyan Teb'li hükümdarlar, daha o zamandan bütün Mısır'a hükmediyorlardı. Tarihsel gelenek, Teb'li Mentuhotepleri XI. hanedana bağlar ve onlarla Orta imparatorluğun tarihi başlar.

Doruğuna da XII. hanedan ile ulaşır Orta imparatorluk.

ORTA İMPARATORLUĞUN İÇ VE DIŞ SİYASETİ

XII. hanedanın kurucusu I . A m e n e m h e t oldu. Amenemhet, nomarkların ayrılıkçı eğilimlerine kesinlikle son vererek, güçlü bir devlet yarattı. Ancak, firavunun merkezî otoritesini tanımakla birlikte, nomarklar, yerel bir özerkliği de koruyorlardı; idare, adalet ve maliyenin yanısıra, bağımsız askerî güçler de giriyordu bu özerkliğin içine, firavunlar nomlara, vergilerin

toplanması ve hükümdarın işleri için adam yollanmasına göz kulak olacak temsilciler göndermekle yetinecekti; nomarklar, hükümdar için olduğu gibi, kendileri için de vergi toplayıp el emeği edinebileceklerdi.

> Katkılar bakımından, bazı büyük nomların ülkeleri iki bölgeye ayrılıyordu: Hükümdarla nomarkın bölgeleri. Nomarklar, firavunun emri üzerine askerî seferlerde kendisine katılmak zorundaydılar. Ancak, bu nomarklar, birer kralcık olarak hareket ediyor, kendilerini «efendi» diye adlandırıyor, adlarına mezarlar yaptırıyor, yerel tanrılara da tapınaklar yükseltiyorlardı.

Orta imparatorluğun firavunları, tüm Mısır'ı içine alan işler yapıyor ve önlemler alıyorlardı. Başta gelen kaygı, sulama sisteminin onarılması ve düzeltilmesi oldu; III. Amenemhet, birçok bataklığı kuruttu ve tarıma yeni topraklar kazandırdı.

Ülke çapında öteki önlemler, surların savunmasıyla ilgiliydi. Eski imparatorluğun sonlarına doğru, Arabistan'dan göçebe Samî kabileler Mısır'a girmeye başlamışlardı; Doğu'dan gelen bu tehdide, güneyde Etyopyalıların istilâ tehlikesi de eklendi. Sınırlar güçlendirilerek bu tehlikeler önlendi. Surları savunma sürekli bir orduyu da gerektiriyordu; içeride iktidarlarını sürdürmek için de gereksinmeleri vardı firavunların buna.

Yalnız Mısırlıların katılabilecekleri böyle bir ordu oluşturuldu.

Orta imparatorluğun firavunları, başta Fenike olmak üzere, ticaret heyetleri de yolluyorlardı. Ege'deki ülkelerde de ticaret bağları kuruldu. Eski imparatorluk zamanında olduğundan daha etkin bir ticaret vardı şimdi; önemli bir tacir zümresi de doğmuştu.

Bütün bunlar, üretici güçleri, Eski imparatorlukta olduğundan çok daha geliştirdi. Sulama sisteminin düzeltilmesi, tarıma büyük bir açılış getirirken, zanaatlar da yetkinleştiler. Orta imparatorluğun sonlarında, altın değer ölçüsü olunca, zanaatların ve ticaretin gelişimi ticaret metaını sağlam duruma getirdi. Bu madenin Mısır'a akışı ise, Etyopya'daki altın madenlerinin elde edilmesiyle güvence altına alındı.

SOSYAL İLİŞKİLER

Orta imparatorluk zamanında sosyal uzlaşmazlıklar derinleşiyor: Kölelik gelişiyor; köleleri olan yalnız soylu büyük mülk sahipleri değildir, küçük memurların, hattâ sıradan insanların da kölesi vardır. Köle el emeği, Suriye'yle, Filistin'le ve Etyopya'yla yapılan savaşlarda alınan savaş esirleri sayesinde artıyor.

Ancak, Mısır halkının büyük kitlesi, özellikle çiftçiler, ne genel gönençten ne de hükümdara ödedikleri vergilerin azalmasından yararlanmamaktadırlar; çünkü, nomarkların özerkliği, onların üzerinde, hem Firavunun hem de nomarkların çifte boyunduruğudur. Bundan dolayı da köylülükte –görülür derecede– bir yoksullaşma vardır. Onların sefaleti, devrin edebî eserlerinde dile getirilmektedir: Açlık, çiftçinin kulübesi önünde fır dönmekte; ne denli çok çalışırsa çalışsın geçimini sağlamaya yetmemektedir bu. Herkes onu soymakta, pazara götüreceği zahireyi, eşeğini ve arpasını elinden almaktadır; acımasız dövülmekte, bağırması bile yasaklanmaktadır. Yolsuzlukları ve uğradığı acı şeyleri yakınacak bir adalet makamı bulamamaktadır hiçbir yerde; yüksek görevliler yanında bile yakınmaları dinlenmez olmuştur.

Zanaatçıların, dokumacıların, demircilerin, taşçıların durumu da aynıdır; hepsi de sevinci olmayan bir yaşama, insan gücünü aşan bir çalışmaya, yoksulluğa ve açlığa mahkûmdurlar. Mutlu olan yalnız memurlar ve kâtiplerdir; vergi borçlularını el emeğinin listelerini düzenlemekte ve tahsildarların, hükümdarın işyerlerine bakanların ve nomarkların yanısıra dolaşmaktadırlar.

Moeris gölü yakınlarında, bugünkü Kahun kenti dolayında, Fayum'da bir kentte yapılan kazı, bir yoksullar mahallesini gün ışığına çıkarttı: Küçük dükkâncıların, zanaatçıların ve öteki çalışan insanların oturdukları bu mahallede, hepsi de, birbiri üstüne yığılı kerpiçten küçük evlerde yaşıyorlardı. Rahiplere ve memurlara ayrılan komşu mahallelerde ise, kuşkusuz bağlı ve yemişli geniş bahçelerin ortasında 50-70 odalı evlere rastlıyoruz. Kentlerde çok büyük sayıda zanaatçının görülüşü, iş aramak üzere kırsal kesimi terketmiş yoksul köylülerin varlığının kanıtı. Kahun'da, zenginler mahallesi, emekçilerinkinden kalın bir duvarla ayrılmıştı ve güçlü askerî bir birlik koruyordu kendilerini mutlaka.

Orta imparatorluk Mısır'ında hüküm süren gergin havayı gösterir bu görünüm. Güçlüler, ezilen çiftçilerin, zanaatçıların ve kölelerin bir başkaldırısından korkup duruyorlardı; ayaklarının altından toprağın kaydığını, firavunun «tanrısal» iktidarına bağlılığın, doğrudan doğruya tanrılara karşı korkunun zayıfladığını görüyorlardı. Resmî din, tantanalı törenleri ve sayısız rahipleriyle yabancıydı halka; rahipler de, köylülerin ve kölelerin sırtından, tapınaklar adına alman vergilerle yaşıyorlardı.

Bu gerilim, İsa'dan önce XVIII. yüzyılın ortalarında, XII. hanedandan az sonra, Orta imparatorluğun çöküşüyle sonuçlanan karışıklıklara yol açtı sonunda.

KÖYLÜLERİN VE KÖLELERİN BAŞKALDIRISI

XII. hanedanın son büyük hükümdarı III. Amenemhet'in ölümünün hemen arkasından, karışıklıklar patlak verdi. Yerine geçenlerden, biri dokuz yıl hüküm sürdü, öteki dört yıl ve arkasından XII. hanedan söndü. Bu konuda aydınlık hiçbir bilgimiz yok. Parça parça bilgiler, hükümdarların kısa sürelerle birbirini izlediğini gösteriyor; hattâ bunlardan biri, ancak üç gün hüküm sürer; aralarından biri de, Mer-meshu, yani «askerler»in şefi diye adlandırılıyor.

Edebî eserlerin dile getirdikleri olaylar, belki de bu devirle ilgilidir. Bu edebî metinlerden biri, *Nefertiti'nin Kehanetleri,* öteki de, *Bir Bilgenin Uyarısı* adını taşıyor. Bu sonuncusunun yazarı, hükümdara bilgi olsun diye yazıyor yazdıklarını ve olayların hayli canlı bir tablosunu çiziyor. Yazar İppur'a göre, bu korkunç felâketler, kötü bir yönetimin, tanrılara olan saygının ve dinin emrettiği görevlerin unutulmasının sonucu olarak çökmüştür Mısır'm üzerine.

> **Bir Bilgenin Uyarısı,** köylülerin, zanaatçıların ve kölelerin, bütün Mısır'ı saran kitle halindeki bir başkaldırısından bahseder. Başkaldıranlar, hiçbir şeyleri olmayan sefil insanlardır; hükümdarı esir alır, zenginleri kâşânelerinden kovalar; firavunların mumyalarını mezarlarından fırlatır atar, tapınakları işgal eder ve ayinlere son verirler. Hükümdarın, senyörlerin ve ruhban zümresinin ambarlarını ele geçirip ve içlerindeki bütün buğdayları ulusal mülkiyete tâbi olarak ilân ederler. Zengin evlerine yerleşen başkaldıranlar, efendilerin giysilerini giyer, takı-

larını takar ve onları da kendileri için çalışmak zorunda bırakırlar. İppur'un deyişine göre, «toprak, bir çömlekçi çarkı gibi döner.» Başkaldıranlar, adalet sarayını alırlar, evrakı yakar, kanun tomarlarını sokaklara atar, kâtipleri ellerindeki ürün listeleriyle birlikte öldürürler. Bütün bunların sonucunda, hükümdar gelirsiz, tapınaklar da sungusuz kalır.

Ne yazık ki, kaynaklar, devrilmiş firavunları, yerlerine yeniden hangi gücün getirdiğini bildirmiyor.

Mısır'ın zayıflamasından yararlanan Asyalı göçebe kabileler, İsa'dan önce 1710 yılına doğru, Nil vadisinin kuzeyini istilâ ettiler: H i k s o s l a r diye adlandırılıyor bu fatihler. Hükümdarlarının başkenti, Aşağı Mısır'da Avaris'ti. Hiksoslar, Mısırlıları ağır vergilere bağladılar, köylüleri de köle haline getirdiler. Ancak yerli soylular karşısında hoşgörülü davrandılar; güneyde ve bir ölçüde de kuzeyde, iktidarı –kendi denetimlerinde olmak üzere– eski yöneticilere bıraktılar. Tapınakları yağmalayıp, kimisini de yakıp yıktılar. Hiksosların boyunduruğu, Mısır'da, yüz yıldan fazla sürdü ve ancak Yeni imparatorluğun ilk firavunları onları Mısır'dan söküp atabildi.

IV

YENİ İMPARATORLUK

HİKSOSLARIN KOVULMASI VE MISIR'IN BİRLEŞTİRİLMESİ

Kurtuluş hareketi güneyde başladı; Hiksosların iktidarı, kuzeyde olduğundan daha az sağlamdı güneyde. Ulusal bir hareket oldu bu; başını da Teb kralları çekti hareketin. Önceleri, güneyde bulunan hükümdarlardan hiçbir destek görmediler; ancak halk milislerinin yardımıyla, hem rakiplerine hem Hiksoslara karşı çarpışarak hareketi yürüttüler. Halk da, hareketi başlatan Teb kralı Kames'in anısını yıllar boyu sakladı.

Uzun ve zorlu bir mücadeleden sonra, Mısır, İsa'dan önce 1500 yılına doğru, Teblilerin hükümdarı I . A h m e s ' in yönetiminde bütünüyle kurtarıldı. Ahmes, güneydeki asi şeflere boyun eğdirdi; sonra kuzeye yürüdü, Hiksosları bozguna uğrat-

tı, Avaris'i aldı ve ülkeyi istilâcılardan temizledi. XVIII. hanedan başlar onunla ve bu hanedan zamanında ise, birleşmiş Mısır, gücünün ve uygarlığının doruğuna çıkar.

Yeni imparatorluk zamanında Mısır'ın birleştirilmesi üretici güçlerdeki gelişme ile atbaşı gider; üretim araçları yetkinleşir, tarımın verimliliği artar, zanaatlar gelişir. Özellikle önemli olan bir iktisadî etken, tuncun yayılması olmuştur. XVIII. hanedandan başlayarak, tunç, meta üretiminde taşı ve bakırı saf dışı bırakır. Tarım ve zanaatlar gelişirken, ticaret de sağlamlık kazanır ve ülke içinde yayıldığı gibi, sınırların dışına da taşar. I. Ahmes'in, Hiksoslara ve ayrılıkçı senyörlere karşı mücadelesinde halk hareketinden yararlanması da, Mısır'ın birleştirilmesi ve iktidarın güçlenmesini destekledi. Ahmes, eyaletlerin başında yalnızca uysal nomarkları bıraktı ve onları, yerlerini mirasçılarına bırakamayan sıradan birer yönetici durumuna getirdi; öteki görevlere ise, Firavun, bildiklerini ve gözdelerini atadı.

Böylece, XVIII. hanedan zamanında, Mısır'ın yönetimi merkezîleşmiştir. Ahmes, orduyu da yeniden örgütler ve bütün ülkeye yayar.

> Savaşçılar, firavun'un ücretli askerleridir ve subaylara, ayrıca küçük bir toprak parçası da verilmektedir. Askerler, tarım ve kentlerden olmak üzere, Mısır halkı arasından alınmaktadır; gönüllüler de vardır. Böylece oluşturulan birlikler, piyadeyi meydana getirmektedirler; bu piyade, Eski ve Orta imparatorluk zamanından şu bakımdan farklıdır ki, askerlere devlet bakmaktadır ve silahlarını da devlet vermektedir. O zamana değin bilinen bütün silahlar, yay, mızrak, hançer yetkinleştirilmiştir, kılıç da ortaya çıkmıştır. Başlıca yenilik, arabalarından oluşan bir birliktir; bunların sürücüleri özellikle soylular ve zenginlerdir. Savaş arabaları okuluna girmek için, etkili kişilerin yakınları olmak gerekiyordu.

Ordunun yeniden örgütlenişi, Ahmes'e Mısır dışına sefer yapması olanağını da verir. Onun seferleri, XVIII. hanedanın fetihlerinin başlangıcıdır. Güçlü bir askerî devletin ortaya çıkmasını sağlayacaktır hepsi de.

Ordu, hükümdar iktidarının dayanağıdır.

FETİHLER VE SOSYAL SONUÇLARI

Ahmes'in Mısır'ın birleştirilmesinden sonraki seferleri, fetih ve yağma amacını taşıyordu. Hiksosların arkasından, firavun, Asya topraklarına girdi. Ahmes'i izleyenler, Nubya'yı aldılar ve orada da kalmayıp Filistin'e ve Suriye'ye değin uzandılar. Amaçları da, Fenikelilere ve öteki devletlere boyun eğdirip, ticarî yolla değil, vergi yoluyla o ülkenin elinden altın, gümüşü, keresteyi, hayvanları ve köleleri, düzenli olarak ve bolca almaktı. Ganimetten, köleci toplumun tepesindeki firavun ve çevresindekiler kadar, askerler de yararlanıyorlardı.

Filistin ve Suriye fethini, III. Tutmes (İ.Ö. 1525-1491) tamamladı.

Tutmes, kuzeyde Fırat'a değin uzandı.

> Suriye ve Filistin'in fethi, Mısır'ı, Orta-Doğu'nun en güçlü devletlerinden biri durumuna getirdi. Babil'deki Kassit kralı ile Hitit kralı, III. Tutmes'e görkemli armağanlar gönderdiler. Suriye'nin ve Filistin'in yağmalanmış zenginlikleri Mısır'a akmaya başladı.
>
> Boyun eğdirilmiş prenslikler ve krallıklar da yıllık vergiye bağlanmışlardı.
>
> Ganimetin bir bölümü orduya gidiyordu; ancak aslan payını ve tüm vergileri ise firavun alıyor ve istediği gibi dağıtıyordu. Başta tapınaklara gidiyordu bunların çoğu, özellikle de Teb'deki resmî tanrı Amon'un tapınağına; bir o kadarı da, firavunun hazine ve ambarlarını dolduruyordu.
>
> Ancak, bütün bu zaferlere karşın, III. Tutmes, Suriye'yi ve Filistin'i sağlam biçimde elinde tutamıyordu. Bu ülkeler uzaktı ve Nil vadisiyle aralarına da çöller giriyordu. Öyle olunca da, zaman zaman patlak veren başkaldırıları bastırmak için sefer düzenlemek gerekiyordu. Tutmes'ten sonra bu seferler sürecektir. Asya'daki seferlerinin dışında, III. Tutmes, Nil ötesinde Batı'ya doğru da ilerleyip Libya'nın bir bölümünü boyun eğdirdi; hükümdarlığının sonunda, Mısır'ın sınırlarını güneyde dördüncü çağlayana değin genişletmişti.

III. Tutmes'in zamanındadır ki, Mısır'da askerî nitelikte devlet kurulur. İki yüzyıla yakın sürdü bu devlet; ancak ikinci yüzyıldan başlayarak çetin bir mücadele vermek zorunda kaldı.

Bu oldu kendisini çökerten de.

Nasıl?

Gerçekten, XVIII. hanedan firavunlarının saldırı siyaseti, devlet örgütünün genişlemesiyle sonuçlandı. Eski hükümet sistemi yeni koşullara uymadığından, değiştirildi. Bir vezirlik yerine iki vezirlik kabul edildi: Biri güneydeydi bunun, öteki kuzeyde. Ancak, güney vezirinin üstünlüğü vardı ve tüm ülkeyi içine alan temel sorunlarda o karar veriyordu. Kendisine kalabalık bir memur ve kâtip kitlesinin yardım ettiği vezirlik makamı, tüm devlet dairelerini topluyordu içinde: İdare, sulama, taşınmaz mallar, adalet, maliye, ordu. Bütün devlet daireleri, yerel otoriteler, vezire düzenli aralıklarla raporlar sunmakla yükümlü idiler. Vezir, başvuruları inceliyor, önemli işlerde doğrudan kendisi karar veriyor, taşınmaz mallar üzerinde uzlaşmazlıkları çözüyor, vasiyetnameleri onaylıyordu; taşınmaz mallarla ilgili uzlaşmazlıklar özellikle önemliydi.

Bütün topraklar yeniden firavuna bağlanmıştı çünkü.

Fetihler, sosyal ilişkiler üzerinde de önemli değişiklikler yaptı. Önceliği paylaşan iki gurup vardı: birinci gurupta, s a r a y s o y l u l a r ı ile r u h b a n z ü m r e s i yer alıyordu. Ruhban zümresi, halkın ve fethedilen ülkelerin sırtından, akla durgunluk verecek derecede zenginleşmişti; fazla olarak, mülklerinin genişlemesi oranında otoritesi de artmıştı. Toprakların büyük bir bölümü, tüm halkıyla beraber, tapınaklara terkedilmişti.

Böylece tapmaklar, büyük mülk sahipleri olup çıktılar.

> İçlerinde en çok desteklenen, Teb'deki A m o n T a p ı n a ğ ı, mülküne mülk katıyordu durmadan. Onun öteki tapınaklardan farklı tutulması, Mısır'ın sonraki tarihinde büyük rol oynadı.

İkinci yönetici gurup, a s k e r î k a s t idi. Orta ve yüksek düzeyde subaylardan oluşuyordu bu kast. Firavunun, merkezî idarenin ve sarayın yüksek makamlarına seçtiği yüksek subayların, iç politika üzerinde etkili olma olanakları vardı. Orta ve bazen de alt rütbedeki subaylar, hizmetlerine karşılık toprak alıyorlardı ve büyük bir sayı oluşturduklarından, hükümdar iktidarı için de hatırı sayılır bir destek idiler. Firavunların, onların arzuları karşısında dikkatli olmaları pek doğaldı bu bakımdan.

Köylülerin durumunda esaslı bir değişiklik yoktu. Ortakçılığın üyeleri, vergi ve hükümdarla tapınaklar hesabına angarya altında eziliyorlardı. Fetihler, fatihleri büyük ölçüde yeni tapınak ve saray yapımına götürdüğünden daha da ağırlaştırmıştı bu boyunduruğu: Mısır, yıkıntıları bugün de gözleri büyüleyen dev yapılarla, görkemli ve benzersiz güzellikteki eserlerle süslenmişti. Ancak, Yeni imparatorluğun köylüleri için bunlar, kahırlı işlerdi ve zorla yaptırılmışlardı.

Vergiler de aynı acımasızlıkla alınıyordu.

Savaş esirleri ve fethedilen ülkelerin insanları, kölelerin sayısını yükseltip duruyordu; onbinlerle ölçülüyordu sayıları. Köleler de eşit olmayan bir biçimde dağıtılıyordu: Büyük çoğunluğunu hükümdar ve tapmaklar alıyordu; saray soyluları ile askerî aristokrasinin de elinde hayli köle vardı. Her sefer sonunda, firavun, savaş esirlerini büyük bir cömertlikle dağıtıyordu. Belgelerin gösterdiğine göre, sıradan askerlerin, çiftçilerin ve zanaatçıların iki ya da üç kölesi vardı. Tarlalarda kullanılıyordu köleler; madenlerde, yük taşımalarında, tapınak hizmetlerinde kullanılıyordu.

Fetihler, firavunla Amon rahiplerinin tekelindeki dış ticareti de destekledi.

> Ticaret güneye, Karadenize, Ege adalarına, özel heyetler yollanarak yapılıyordu. Filistin'le Suriye'nin fethinden beri, firavunla rahiplerin oralardan istedikleri her şey, yıllık vergi olarak yollanıyordu. Fenike'de yalnız Tyr kenti, Mısır'la ticarî ilişkilerde bulunma hakkını korudu.

Firavun ve tapınaklar, yağma ürünlerini, tacirlerin Babil'den, Kıbrıs'tan, Girit'ten ve öteki Ege adalarından getirdikleriyle değiş tokuş yapıyorlardı. Tacirler de, firavuna ve «tanrı Amon»a bir şey sunmakla yükümlü idiler; ancak kalanı dışarda satabilirlerdi. Bu ise, ne öteki tapmakların rahiplerinin hoşuna gidiyordu, ne de tacirlerin. Tacirlerin sayısı da, Yeni imparatorluk devrinde hatırı sayılır derecede artmıştı. Sonradan görmeler, savaşların zenginleştirdiği eski küçük köle sahipleri köhnemiş saray soylularıyla ruhban zümresine muhalefet ediyorlardı.

Böylece III. Tutmes zamanının Mısır toplumunda, sosyal uzlaşmazlıklar, yalnız köle sahipleriyle emekçiler arasında değil, köle sahipleri arasında da keskinleşmişti.

DİNDE REFORM İLE SOSYAL VE SİYASAL MÜCADELE

III. Tutmes'i izleyen firavunlar zamanında, Mısır'da içten içe bir siyasal bunalım oluşur. Fethedilen Asya ülkelerinin kralcıkları arasında bir savaş patlak verir. Suriye'ye kuzeyden Hititler ilerlemektedir. Firavunun yöneticileri, elde yeterli güç olmadığından, birbirlerine giren kralcıklara bir şey yapamazlar. Firavunlar da çok sayıda asker gönderemez durumdadırlar. Suriye'ye de asker yollayamazlar, çünkü ülke içinde hava gergindir. III. Amenofis'in saltanatının sonlarından başlayarak, toplumun çeşitli katları, pek etkili hale gelmiş Amon rahiplerine karşı hoşnutsuzluklarını açıktan açığa belli ediyorlardı. IV. A m e n o f i s (İ.Ö. 1424-1388) muhalefetten yana oldu ve onun yardımıyla, hükümdarlık otoritesini, Amon rahipleriyle köhnemiş soyluların baskısından kurtarmayı denedi. Bu köhnemiş soylular için, Amon tanrısı kültü önemli bir ideolojik dayanaktı ve nomlara da özerkliklerini geri vermeye çabalıyordu bu sınıf. Firavuna gelince, iktidarın yalnız siyasal bakımdan değil, dinsel yönden de bütünlüğünü savunuyordu. Mısır ordusunda piyadeyi oluşturan özgür halk kitlesi ise, bu tasarısında destekliyordu onu; halk, kendi geleceğini düzeltmeyi umut ettiği gibi, soyluların ve rahiplerin ellerindeki mallara el konulmasının da hesabı içindeydi.

IV. Amenofis, o günkü koşullarda, d i n d e b i r r e f o r m a başvurmadan ulaşamazdı amacına.

O yola başvurdu nitekim.

Firavun, Amon'un karşısına, halk arasında pek tutulan güneş tanrısı Râ'yı çıkarmayı denedi önce. Kendini Râ'nın büyük rahibi atayıp, Teb'de onun onuruna bir tapınak yaptırmaya girişti. Ancak, bu tanrının kültü, verimi pek az olan Heliopolis bölgesine bağlı olduğundan, hiçbir başarı kazanamadı. IV. Amenofis'i, tüm ruhban zümresi ve geleneksel tanrılar kültüyle bağlarını koparıp, güneş yuvarlağı Aton'u bütün Mısır'ın tek tanrısı olrak yüceltmeye götürdü bu. Bu kültü getirmenin gerekçesi olarak da, güneşin bütün dünyayı aydınlattığı ve ısıttığını gösteriyordu. Hükümdarın kendisi de –Aton'a yararlı, onun hoşuna giden anlamına– « A k h e n a t o n » adını aldı; eski tapınakları kapattı ve bütün Mısır'da Aton için tapınaklar yaptırdı. Teb'i de bırakarak, eskisinin 300 kilometre kuzeyinde,

–bugünkü Tell-Amarna'ya yakın bir yerde– yeni bir başkent yaptırdı ve –Aton'un ufku anlamına– «Akhetaton» diye adlandırdı onu. Aton için asıl tapınak da orada yapıldı.

Firavun da başrahibi oldu onun.

Din politikasındaki bu ani dönüşüm, rahiplerin ve eski soyluların azgın direnişiyle karşılaştı. Firavunun mücadelesinde, paralı askerlerden oluşan ordusu ile –laikleştirilen toprakların bir bölümünü elde etmiş bulunan– yeni soylulardı bağlaşıkları. Durumlarında bir düzelmeyi umut eden köylüler, yaşamlarının daha da kötüye gittiğini görmekte gecikmediler ve reformcudan yüz çevirdiler. Aton kültü ile sarayın korkunç giderleri hazineyi yiyip tüketiyordu; fetihlerin durmuş olması nedeniyle, ganimet ve yabancılara yükletilen vergilerin de kaynağı kurumuş olduğundan, köylüleri sömürme daha da yoğunlaşmıştı. Amon ve öteki tanrıların rahipleri, halkın hoşnutsuzluğunu körükleyip, tanrıların gazabı, ülkeyi tehdit eden felâketler üstüne «kehanetler» yayıp duruyorlardı.

Akhenaton'a karşı soylular tertipler düzenliyorlardı; halk ise başkaldırıyordu. Firavun, askerlerine dayanarak, vahşice bastırdı bu başkaldırıları, az sonra da öldü ve kendisinden sonra gelene karışıklık içinde bir imparatorluk bıraktı. İçeride ayaklanmalar birbirini izliyordu; Hititler, Suriye'nin kuzeyini ele geçirmişlerdi ve oradaki kralcıklar da birer ikişer Mısır'dan kopmuşlardı. Akhenaton'un ölümünden üç ya da dört yıl sonra, yerine geçen Tutankaton, Amon rahipleriyle uzlaşmak zorunda kaldı; Teb'e döndü ve adını da Tutankamon olarak değiştirdi. Karışıklıklar onun ölümünden sonra da sürdü. Onlara son veren, eski soylu bir aileden gelen, Mısırlı general Horemheb oldu. Amon rahiplerinin yardımıyla tahta çıktı ve XIX. hanedanı kurdu. Horemheb, imparatorluğa barış getirmek için, sert önlemler aldı ve dinde tam bir restorasyona girişti. Akhenaton lânetlendi, adı ve Aton'un adı her yerden silindi; Akheton kenti boşaldı, terkedilmeye bırakıldı. Amon tapınakları mülklerini yeniden ele geçirdiler; eski tanrılar kültü tekrar kuruldu.

Akhenaton'un reformu başarısızlıkla sonuçlandı; yüzeyseldi çünkü. Bir avuç Aton rahibiyle, yeni soyluların dar çevresinin dışında, Mısır toplumunun hiçbir katı yararlanmıyordu ondan.

YENİ İMPARATORLUĞUN ÇÖKÜŞÜ

XIX. hanedanın çabaları, Mısır'ın Suriye'de, Filistin'de ve Nubya'nın güneyinde egemenliğini yeniden kurmak olmuştur. Özellikle Nubya'da Akhenaton zamanında başkaldırılar olmuştu. I. Seti ve II. Ramses, Filistin'de ve Suriye'de büyük savaşlar yaptılar. Yalnız Mısırlı birliklere değil, Libyalı ve Suriyeli paralı askerlere de dayanıyorlardı. Onların ücretini de, daha önceden birikmiş sınırsız buğday, altın ve gümüş stokundan ödüyorlardı. Ücretli ordu sistemine geçiş göstermektedir ki, Mısırlılar arasında asker bulmak güçleşmiştir ve emekçiler Firavunla rahiplerin iktidarına düşmanlıklarını belli etmektedirler.

I. Seti, Akhenaton zamanında Mısır'dan kopmuş olan Tyr'e yeniden boyun eğdirdi ve Suriye ile deniz ilişkisini kurdu; sonra da Filistin'in kuzeyini ve Lübnan bölgesini yeniden fethetti. Daha da kuzeye ilerlemeyi tasarlıyordu. Yerine geçen II. Ramses (İ.Ö. 1317-1251) bu tasarıyı gerçekleştirmeye kalktı. Aslında çetin bir işti bu; çünkü, bütün Suriye, güçlü ve savaşçı bir hasmın, Hititlerin elinde bulunuyordu. II. Ramses'in ilk seferi başarısızlıkla sona erdi; ordusu Kadeş'te yenildi ve kendisi bile esir düşeyazdı (İ.Ö. 1312). İkinci seferin sonucu daha mutlu oldu: Firavun, Oront'un yukarısına kadar çıktı ve orada tutundu. Bu arada, Hitit imparatorluğunda bir taht kavgası patlak vermişti; Hattusil'i II. Ramses'le bir andlaşmaya götürdü bu (İ.Ö. 1296). Bu andlaşmaya göre, taraflar, barış içinde yaşamaya ve birinin saldırıya uğraması halinde karşılıklı yardımlaşmaya karar veriyorlardı. Andlaşma, Firavun'un bir Hititli prensesle evlenmesiyle de mühürlendi. Ancak, bu zafer, Mısır'ın Suriye üzerindeki iktidarını sağlamadı. Suriye ve Filistinli kralcıkların başkaldırıları, II. Ramses'ten sonra gelenler zamanında da sürdü durdu; Arabistan'dan olduğu gibi, Ege adalarından da (Pelasklar ya da «deniz halkları») yeni istilâ dalgaları geliyordu. XII. yüzyılın ortalarında Suriye ile Filistin, Mısır'dan bütünüyle koptu.

II. Ramses'in ölümünden sonra Firavunun iktidarı Mısır'da da zayıfladı. Yalnız doğrudan mirasçısı Merneptah, otoritesini sürdürebildi ve Pelasklarn saldırısını püskürtüp tahtını koruyabildi.

Ondan sonra ise, ülke, karışıklıkların ve anarşinin kucağına düştü: «İsteyen istediğini yapıyor», senyörler, nomlarda mutlak yetkili olarak hareket ediyorlardı. Beş yıl süren iç savaşlardan sonra, tahta Setnak çıktı.

Setnak, XX. hanedanı kurdu. Bu hanedanın firavunları da, Amon kültünün politikasını izlediler ve Asya bölgesindeki ayrılıkçı hareketlerle -boşa çıkan- mücadelelerde bulundular. Bu devirde, eskinin o masalsı hazineleri de suyunu çekmiştir zaten; öyle zaman olmaktadır ki, angaryaya çağrılmış köylüler çalışmayı reddetmektedirler; çünkü istediklerini alamamaktadırlar. Teb'de tapınak yapımlarında böyle durumlara rastlandı.

Sonunda, açlığın ve haksızlıkların çileden çıkardığı köylüler başkaldırdılar. Firavunun iktidarı giderek zayıflıyordu; Amon rahibininki ise günden güne güçlenmekteydi. XX. hanedanının hüküm sürdüğü yılların ortalarına doğru, Amon rahiplerinin 80.000 kölesi, büyük rahibin bir ordusu, yığınla görevlisi vardı. Başrahiplik de babadan oğula geçer olmuştu. Eskiden başrahip, ilke bakımından da olsa, kendini hükümdara bağlı duyardı; şimdi ise, doğrudan doğruya Amon'dan iktidarını aldığını ve hükümdardan bağımsız olduğunu düşünebilmektedir.

Firavunun mutlak iktidarı zayıfladıkça, yerel soyluların otoritesi artmaktadır: Rahiplerin, yüksek görevlilerin ve tacirlerin.

Sefalete düşen köylülerin elinden topraklar satın alınarak, kimi zaman da el konularak özel mülkler genişlemektedir. Bunun sonucu olarak da, tarım ortaklıkları hızla dağılmakta, toprakta özel mülkiyet yerleşmektedir. Aralarına -her zaman olduğu gibi- kölelerin de karıştığı, köylü başkaldırıları birbirini izlemektedir.

SON DEVİR

Merkezî idarenin zayıflaması, nom soylularının ve bazı rahip topluluklarının giderek artan bağımsızlığı, Mısır'ın yeniden parçalanışı ile sonuçlandı.

Uzayıp giden savaşlar daha da zayıflattı onu.

İsa'dan önce XI. yüzyılda XXI. hanedanın firavunu olan, Amon'un büyük rahibi Herihor, ülkenin tümüne egemen değil-

di. Kuzey nomlarının kendi kralları vardı. X. yüzyılda yeniden bir birleşme oldu. Ancak, yabancı egemenliğindeydi bu. Ücretli ordunun gitgide artan rolü, tahtı, Mısır hizmetindeki Libyalı bir generale teslime götürdü: I. Şeşank firavun oldu. Libyalı güçlerin gelişi, imparatorlukta bir anlık bir istikrar sağladı. Şeşank'ın kendisi de Filistin'de sonucu başarılı bir savaş yaptı; çeşitli yapılar, özellikle kaleler diktirdi. Ancak, ondan sonra gelenlerin zamanında mücadele yeniden başladı ve Mısır çeşitli bağımsız devletler halinde parçalandı.

Bu zayıflamadan yararlanarak, Nubyalı hükümdarlar, VII. yüzyılda Mısır'a boyun eğdirdiler. Nubya devleti de Mısır'ın etkisi altında gelişmiş olduğundan, bu hükümdarlar, Libyalı firavunlar gibi, yeni hiçbir şey getirmediler Mısır'ın yaşamına. Nubyalı hanedanın zamanında Asurlular saldırdı Mısır'a ve ele geçirdiler (İ.Ö. 671). Ancak, Asur egemenliği geçici oldu ve Mısırlılar ilk fırsatta bağımsızlıklarını elde ettiler. Asurbanipal zamanında, Asurlular iki kez yakıp yıktılar Mısır'ı ve Nubyalı hükümdarlarla kuzeydeki nomlar arasındaki mücadeleden yararlanarak bir süre sürdürdüler egemenliklerini. Mısır'daki bu küçük devletler arasında en güçlüsü, Delta'da, Sais kenti dolayında, Asurlularm yardımıyla oluştu.

Asur'un bir zayıf anını yakalayarak, Sais kralı I. Psammetik (İ.Ö. 654-611' doğru) Asurluları Mısır'dan kovdu ve ülkeyi birleştirdi. Psammetik, Akdeniz'in doğu ülkeleriyle, özellikle Yunanistan'la yoğun ticaret ilişkileri kurdu. Mısır, Yunanistan'a buğday satıyordu. Yığınla Yunan taciri ve paralı askeri Mısır'a geldiler ve orada koloniler kurdular. «Sais devri» diye anılan ve kısa süren bu atılım döneminde, ticaret üretimi gelişir, para dolaşımı başlar, zanaatlar ilerler. Yunanistan ve Küçük Asya devletleriyle ticaret ve kültür alışverişinin büyük katkısı olur bu gelişmede. Mısır'ın zayıflığı firavunlara fatih olarak hareket etme olanağım vermediği için, Sais devri firavunlarının dış politikası, büyük devletlerle anlaşmalar yoluyla, Mısır'ın saygınlığını arttırma amacına dönük olmuştur.

En faal dış politika da, II. Nekhao' nunki oldu.

II. Nekhao (İ.Ö. 611-595'e doğru), Mısır'ın ticaretini komşu ülkelerle yoğunlaştırdı. Nil'den Kızıl Deniz'e bir kanal açıl-

maya başlanması onun hükümdarlığına rastlar. Nekhao, askerî anlaşmalarla Filistin'de, Suriye'de ve Orta Fırat bölgesinde köprü başları elde etmeye kalktı. Ancak, Mısır'la Asur'un birleşik güçleri -Karkamış'ta- Babillilere yenildi ve bunun sonucunda Orta Doğu'da hegemonya Yeni Babil imparatorluğuna geçti.

Soyluların ve rahiplerin giderek artan gücü, Sais devri firavunlarını, tacirler ve ücretli askerler yanında bir destek aramaya götürdü; bu da, onların dış politikasında Yunanseverlik akımını doğurdu. Ancak, yabancı tacirlere, özellikle Yunanlılara tanınan büyük ayrıcalıklar ve ücretli ordunun korkunç giderleri Mısır halkında hoşnutsuzluk yarattı ve ayaklandırdı onları. Başkaldıranların kumandasını almış olan firavunun bir generali, ücretli askerleri yendi ve II. Ahmes (Amasis) (İ.Ö. 569-525) adıyla tahta oturdu. Aslında, II. Ahmes de, Sais hanedanının geleneksel politikasını sürdürerek, Yunanistan'la bağları sıkılaştırdı ve Mısır'da Yunan kolonilerinin yerleşmesini destekledi.

Yeni Babil imparatorluğuyla, Orta Doğu' daki öteki devletlerin Perslerce yıkılışı, Mısır'ın dış politikasına -bir süre için- canlılık getirdi. Firavunun birlikleri yeniden Filistin'e girdiler; ancak, kısa süren başarılar oldu bunlar. II. Ahmes'in yerine geçen III. Psammetik'in iktidarının ilk yılından başlayarak, iç savaşların paramparça ettiği Mısır'ı, Persler, firavunun ordusunu Pelus'ta bozguna uğratarak (İ.Ö. 525) işgal edip, bağımsızlığına son verdiler. Gelişmesini, Yunanistan'la ticaret ve siyaset ilişkilerine borçlu olan Sais devri Mısır uygarlığı, karşılık olarak, Yunan uygarlığı üzerinde büyük etkilerde bulundu.

V

ESKİ MISIR UYGARLIĞI

Mısır halkı, uzun tarihi boyunca, görkemli bir uygarlık yarattı. Hayran olunacak edebî metinleri onlara borçluyuz. Yapılar, heykeller ve resimler, eski Yunanlılar gibi, bugüne değin modellik ettiler.

Mısır halkı, birliğini ve kendine özgü çizgileri sürekli koruduğundan, eski Mısır edebiyatı ve sanatında sağlam gelenekler

oluştu. Nil'de ve denizlerde tehlikeli ve serüvenli seferler, insanların imgelemini besliyor, ufuklarını genişletiyor ve laik bir edebiyatın gelişmesine katkıda bulunuyordu. Bunun gibi, yapılarda kullanılacak taşların ve altın, abanoz, fildişi gibi öteki değerli maddelerin bolluğu da, mimarlığı, heykeli ve başka uygulamalı sanatları destekliyordu.

Eski Mısır uygarlığını, köleci soylulara vergi bir şey olarak görmek yanlıştır. Öyküler, serüven parçaları, aşk şiirleri ve öteki edebî türler, kaynaklarını zengin bir folklordan aldılar kuşkusuz. Görsel sanatlar ise, ilkel topluluk devrine kadar çıkan halk sanatı geleneklerine dayanıyordu bütünüyle. Bu sanatların örnekleri, halkın içinden çıkmış ustaların eserleriydiler.

DİN

Mısır dini, Babil dinindeki gibi bir ikiliği ortaya koyuyor. Bir yanda, rahiplerin köleci rejimi sağlamlaştırmak amacıyla bir yığın soyut düşüncelerle donattıkları, «büyük» tanrılar kültü ve ona uygun bir mitoloji var; öte yanda, belli bir noktaya değin resmî dine bağlı, mitosları ve törenleriyle tarımcı halkın dini.

Her nomun bir tanrısı, çifte tanrısı, hattâ bir üçlü tanrısı vardı. Kültleri, ilkel topluluğun ilk zamanlarına değin uzanıyor bunların; çünkü, bu nomların tanrılarının, eski totemlerle yakınlıkları açık. Yerel tanrı, belli bir hayvana bağlıydı ve birçok nomlar hayvan adları taşıyorlardı: Timsah nomu, Ceylân nomu, Koç nomu, Şahin nomu, Tavşan nomu, vb. Çok kez, hayvanlar kültü saf biçimiyle varlığını sürdürüyordu: Örneğin Memfis'te, tanrı Phtah'ı temsil eden Apis adlı öküze tapıyorlardı; Tinis'te şahin Horus'e. Tanrıları ve tanrıçaları, hayvan biçiminde ya da bedeni insan, başı hayvan varlıklar olarak göstermek âdetti. Bu noktada, resmî din halk dini ile birleşiyordu; çünkü Herdotos'un anlattığına göre, hayvanlara tapmak bütün Mısır'da yaygın bir âdetti.

Ve bu kült, Mısır tarihinin sonuna değin sürdürüldü.

Ancak, nomların tanrılarının hepsi de aynı saygınlıktan yararlanamıyorlardı. En geniş, giderek siyasal ağırlığı da olan nomların tanrıları, ulusal tanrılar sırasına girebiliyorlardı: Memfis'te Phtah, İonou (Heliopolis)'da Râ, Abydos'ta Osiris, Thi-

nis'te Horus, Teb'de Amon böyleydi. Güneş tanrısı Râ, bitki ve bereket tanrısı Osiris ve İsis'te olduğu gibi bazıları, pek eskilere çıkıyor ve halk dininde de yerlerini koruyorlardı. Ötekiler ise, sıfatlarını din kitabından ve ruhban takımından alıyorlardı; böylece Phtah, dünyanın, tanrıların ve insanların yaratıcısı olarak ilân edilmişti.

Bütün tanrıların da üstünde gelen baş tanrı sıfatı, Orta imparatorluk ve özellikle Yeni imparatorluk zamanında Teb'in üstünlüğü ele geçirmesiyle, bir koç başıyla temsil edilen Güneş tanrısı Amon'a verildi; kültü de, Mısır'ın önde gelen kültü oldu.

Halkın en çok tuttuğu kült, O s i r i s ve İ s i s kültü idi.

> Osiris, bitki dünyasının tanrısı olarak görülüyordu; bir mitosta, buğday ve arpa olarak geçiyor adı. Mitolojisi, kültünün tarımsal niteliğine sıkı sıkıya bağlı: Çölün zâlim tanrısı Seth, bir gün öldürür onu ve parça parça eder; sonra, Osiris'in oğlu Horus, ona can verir. Rahipler, ölüler dünyasının kralı ve yargıcı olarak da ilân etmişlerdi onu. Ne var ki, halk geleneği, tarım tanrısı olarak göstermekte devam etti.
>
> Orta imparatorluktan başlayarak, rahipler, Osiris'i, ölüler ülkesinin hükümdarı ve yargıcı yapınca, Osiris kültü, ruhban takımının ve köleci soyluların elinde güçlü bir baskı aracı haline geldi.

Eski Mısır dininde, Güneş'in canlı bir sureti olarak görülen firavun kültüne önemli bir rol düşüyordu. Bu kültün büyük bir siyasal kapsamı vardı; devleti kutsallaştırıyor ve hükümdarı tanrılaştırıyordu. Tanrılaştırılan firavun, ölünce de Osiris'le özdeşleşiyordu. Piramitlerin iç duvarlarına çizilmiş eski dinsel metinlerde, ölen hükümdar Osiris olarak adlandırılıyor. Cenaze törenindeki ilahîlerde, hükümdarın tanrı olarak dirileceği özel olarak belirtiliyordu. Böylece Osiris kültü, eski Mısır dininde temel siyasal düşünceye hizmet ediyordu: Hükümdarlık iktidarını tanrılaştırma ve köleci devletin kutsallaştırılması.

Büyü ayinleri pek yaygındı ülkede; büyük tapmakların rahiplerince, özellikle de cenaze töreni ve öte dünya düşünceleriyle bağıntılı olarak uygulanıyorlardı. Bu formüller *Ölüler Kitabı*'nın içinde bulunuyor. Yüzden fazla bölümü, bir kısmı renkli yığınla resmi içeren bu dev eser, Yeni imparatorluk devrinde, da-

ha eskinin ruhban takımının yazdıklarına göre oluştu. Hükümdarların ve öteki saygın kişilerin cenaze törenlerinde, ölüyü mezar ötesinin azaplarından korusun ve öte dünyada mutluluğunu sağlasın diye, bu *Ölüler Kitabı*'ndan da bir tomar mezara konuluyordu. Bu pek pahalı büyü kitabına sahip olmayanlar, erdemli bir yaşam sürmek zorundaydılar.

Güçlülere boyun eğmek yani!

Böylece, cenaze kültü, çalışanların üzerinde manevî bir baskı aracı rolünü de oynuyordu.

YAZI VE EDEBİYAT

Eski Yunanlıların, «kutsal gravür» anlamına, h i y e r o g l i f dedikleri eski Mısır yazısı, ilkel zamanların «piktografi»sinden doğdu. En eski Mısır yazısı, gerçekten bu niteliği taşıyor; belli biçimdeki her işaret, bir kavramı, hattâ belki de kısa bir cümleyi temsil ediyordu. Hiyeroglif yazı, Mısır'da, eski tarihinin sonuna değin varlığını sürdürdü; ancak çizgi yavaş yavaş değişti ve başlardaki harflerin yanında, yalın, daha kullanışlı, daha işlek başka harfler ortaya çıktı.

Eski imparatorluktan başlayarak, Yunanlıların h i y e r a t i k dedikleri, işlek bir yazı yaratıldı. İsa'dan önce VIII. yüzyılda, bu yazı da gelişti ve Yunanlıların d e m o t i k harfler dedikleri yazıya dönüştü.

> Eski Mısır'ın hiyeroglif yazısı, toplam yedi yüz işarete yakın. Daha ilk iki hanedan zamanında, hiyerogliflerin çoğu hecesel bir anlam kazanmıştı ve 24 harf sessizleri belirtiyordu. Bu 24 işaretle, –70'e varan– öteki birkaç düzine işaret, Mısır yazısının temelini oluşturdu. Bu yazı da, Mezopotamyalıların çivi yazısı kadar karmaşık idi. Taş, tahta, parşömen ve tuval üzerine yazılıyordu; ancak en çok kullanılan papirüstü. Nil kıyılarında yetişen ve bu adı taşıyan bitkinin sapları kullanılıyordu bu işte.

Mısır yazısının büyük bir tarihsel kapsamı var: Bu yazı, İsa'dan önce II. bin yılın ikinci yarısında, yalnızca 24 işaretten oluşan Fenike alfebesine örneklik etti.

Eski imparatorlukta yazılanlar, d i n s e l bir nitelik taşıyorlar aslında ve piramitlerin yeraltı gömütlüklerinin iç duvarla-

rıyla taş sandukaların çeperlerine kazılan büyülü metinleri içeriyorlar özellikle. Öyle samlır ki, yine bu devirden başlayarak, Osiris'in ve öteki tanrıların bayramlarında oynanan mysteriaların metinleri ile «büyük» tanrıların onuruna söylenen ilâhiler ortaya çıkmaya başladı. Bize kadar ulaşanlar, Orta ve Yeni imparatorluk devrine ait olanlar. En güzelleri içinde, *Amon'a Neşide* ile –yazarı Akhenaton olan– *Aton'a Neşide*'yi zikredelim. Yeni imparatorluk devrinde, bellibaşlı tapınakların rahipleri, birbirleriyle yarışan çeşitli okulların teogonik ve kozmogonik öğretilerini açıklayan ilâhiyat kitapları yazıyorlardı.

Dinle ilgisi olmayan edebiyatın tohumları ise, Eski imparatorluk devrinden başlıyor. Bunlar, birinci şahsa, ölenin yaşamını anlatan mezar yazıları. III. Hanedana kadar çıkan en eski biyografiler, ölenin malını, mülkünü, görevlerini ve meziyetlerini sayan kuru ve kısa şeyler. Ancak, VI. Hanedan zamanında, bu biyografiler, bazı bazı çok nitelikli, ayrıntılı öyküler olup çıkıyor. VI. Hanedanın ilk üç firavununa hizmet eden, Asyalı göçebelere karşı ilk seferi yapan, güneyi yöneten ve Nil üzerinde güneydeki taş ocaklarına ve Habeşistan'a kadar yapılan seferleri yönlendiren Prens Ouni'nin biyografisi bir örnektir buna. Bu türden pek dikkat çekici yazıları, Orta ve Yeni imparatorluğun yüksek mevkili kişilerinin çeşitli biyografileri arasında görüyoruz; bunlardan, I. Senusret'in çağdışı Mentuhotep'in biyografisi ile, Ahmes'e ve I. Amenofis'e hizmet eden Ahmes'in biyografisini ve III. Thutmes'e hizmet eden Rekmir ve İniotef'in biyografilerini analım. Rekmir'in biyografisi, özellikle Yeni imparatorlukta vezirin görevleri, hakları ve yöntemleri üstüne pek güzel bir açıklamayı içermektedir.

Orta imparatorlukta ortaya çıkan *Sinuhe'nin Öyküsü* otobiyografik bir nitelik de taşıyor.

> Bu öykü, I Senusret'in hükümdarlığının başlarında gözden düşüp Suriye'ye sığınan prens Sinuhe'nin başından geçenleri anlatıyor. Prens Sinuhe, Suriyeli bir kabilede kabile şefinin hizmetinde birçok yıllar geçirdi; kitap, bu kabilenin örf ve adetlerini ustalıkla tanıtıyor. Daha sonra Sinuhe'nin Mısır'a dönmesine müsaade edilir; firavun kendisini kabul eder ve onurlandırır.

Yeni imparatorluğun edebiyatı, nazım ve nesir, çeşitli türleri alıyor içine. Büyük bir lirizm taşıyan aşk şiirleri, içki şarkıları,

masallar ve taşlamalar görüyoruz. Bunun gibi, hükümdarlık müneccimlerinin mucizelerini anlatan öyküler, güneyde ve Asya'da olağanüstü sefaletlerin öyküleri vardır. Bunlardan özellikle ikisi pek ilginçtir.

> Orta imparatorluğa rastlıyan biri, bir Mısırlının Pount'a yaptığı seferin kısa, ama renkli öyküsü. Bu seferde, bir deniz kazası, Mısırlıyı bir yılanın yönetimindeki bir adaya da atar; sonra doğduğu yere döner. Yeni imparatorluk zamanında yazılan ötekisi, **İki Kardeşin Öyküsü** adını taşıyor ve tanrılar üstüne esinlenmiş. Birçok kez ölen ve dirilen küçük kardeşin başından geçenler, Osiris efsanesini çağrıştırır.

Konularım halk geleneğinden alan öyküler, pek yaygındı. Bunların en ilginçlerinden biri, daha doğduğunda, vakitsiz öleceği önceden söylenen bir prensin öyküsü.

> Babası, elinden geldiğince korur gözetir onu. Ancak büyüdüğünde, prens, uzak ülkelere bir yolculuğa çıkar. Gecenin karanlığında kendisine doğru yürüyen bir yılanı öldürerek yaşamını kurtardığı bir kralın kızıyla evlenir. Bir timsahın saldırısından mucize kabilinden kurtulur. Öyküsünün sonu elimizde yok; herhalde, ölümüne neden olacağı önceden bildirilmiş üç hayvandan bir köpek son verir yaşamına prensin.

Bu efsanelerin yamsıra tarihsel olaylara dayanan öyküler de var: Örneğin, Hiksos'lara karşı mücadeleye girişmiş kral Sekenjenra ile, III. Thutmes'in, Jaffu kentini hileyle alan kaptanının öyküsü. Bu öyküler, Yeni imparatorluk devrinde, edebî bir biçime bürünen ve bazen gözalıcı bir ustalığı sergileyen hükümdarlık kroniklerinden doğuyordu kuşkusuz. Bu kronikler, firavunların seferlerini, fetihlerini ve yaptıkları büyük işleri anlatıyordu; içlerinden en tanınmış olanları da III. Thutmes'in *Yıllıklar*'ı ile, II. Ramses'in Kadeş savaşı üstüne yazıtıdır: Kadeş savaşı, bir saray şairinin kaleminden çıkmış gerçek bir şiirle canlandırılmıştır. Ancak, şunu da belirtelim ki, yazıt ve özellikle şiir, firavunun yenilgisini saptırıp bir zafer olarak gösterirler.

Eski imparatorluk devrinden başlayarak, Mısır'da, ö ğ r e t i c i b i r e d e b i y a t da gelişiyor. Bunlar, doğrudan doğruya eğitim ve öğretimle ilgili eserler olduğu gibi, kehanetle de ilgiliydiler. Bu yazılar, köleci toplumun tepesinde yer alanların ahlak anlayışı hakkında bir fikir veriyorlar. Örneğin, askerî soylulardan çıkan bilgiler böyledir.

Harp Çalanın Türküsü ve özellikle -Orta imparatorlukta yazılmış olan- *Yaşamaktan Bıkmış Bir Adamın Ruhuyla Konuşması*'nda olduğu gibi, bazı eserlerde görülen tipik özellikler, kötümserlik ve umut kırıklığıdır. Böylece bu eserler, Mısır toplumunda ortaya çıkan derin sosyal değişiklikleri, köle sahiplerinin baskısı altında ezilen yoksulların çekilmez yaşamını yansıtıyorlar.

GÖRSEL SANATLAR

Eski Mısır'da görsel sanatlar, Eski imparatorluk devrinde, bütün türlerde olmasa da, büyük gelişmeler gösterdiler.

Bu devirde, heykel, hatırı sayılır bir ilerleme kaydetti. Hükümdarların ve vezirlerin heykelleri, pek orantılı. Herhalde modellerine uygun yüzleri var hepsinin de; ancak tavırlarda bir donmuşluk, bir yapaylık görüyoruz. Mısır heykelciliğinin en güzel örnekleri, Firavun Kefren'in oturmuş heykeli, rahip Ranefer'in heykeli, bir de Louvre'da saklanan ünlü bağdaş kurmuş kâtip heykelidir.

Kabartmalar, özellikle mezarlarda büyük bir yaygınlık gösteriyor. Kabartmalarda, ölenin yaşamından sahneler ve yaptığı işler yansıtılıyor. Bu şekillerde, ölüye, yeryüzünde iken sürdüğü yaşamı sağlayacak büyülü bir güç verilmek isteniyordu. Tek eksiklikleri, perspektif yokluğu ve biçimlerdeki şemacılık. İnsan, görece olarak ele alınmıştır; baş yandan, gövde cephedendir. Ancak, kuşlar ve hayvanlarda şaşırtıcı bir gerçeklik görülüyor. Kabartmalar çok kez boyanıyordu; zanaatçılar, günümüze değin rengini koruyacak pek dirençli boyalar bulmuşlar.

Orta imparatorlukta, heykel ve kabartma, daha da yetkinleşiyor ve boyalı kabartmanın yanısıra, doğadan görünümler, insan portreleri, günlük yaşamdan ya da savaş sahnelerinden pek güzel örnekler veren gerçek fresko ortaya çıkıyor. Yeni imparatorluğun sanatçıları daha da yetenekli. Heykellerde o eskinin tutukluğu ve hareksizliği yok; hayran olunacak büstler yapılmaya başlanıyor. Orta ve Yeni imparatorluğun şahaserleri, I. Amenemhet ve II. Ramses'in heykelleri ile, Akhenaton'un eşi Nefertiti'nin başıdır. Kabartmalar arasında, Hatshepsut'un Pount'a seferini, Kadeş savaşını, I. Sethi'nin askerî faaliyetini canlandıran ince ve karmaşık kompozisyonlar başta geliyor. Resim de

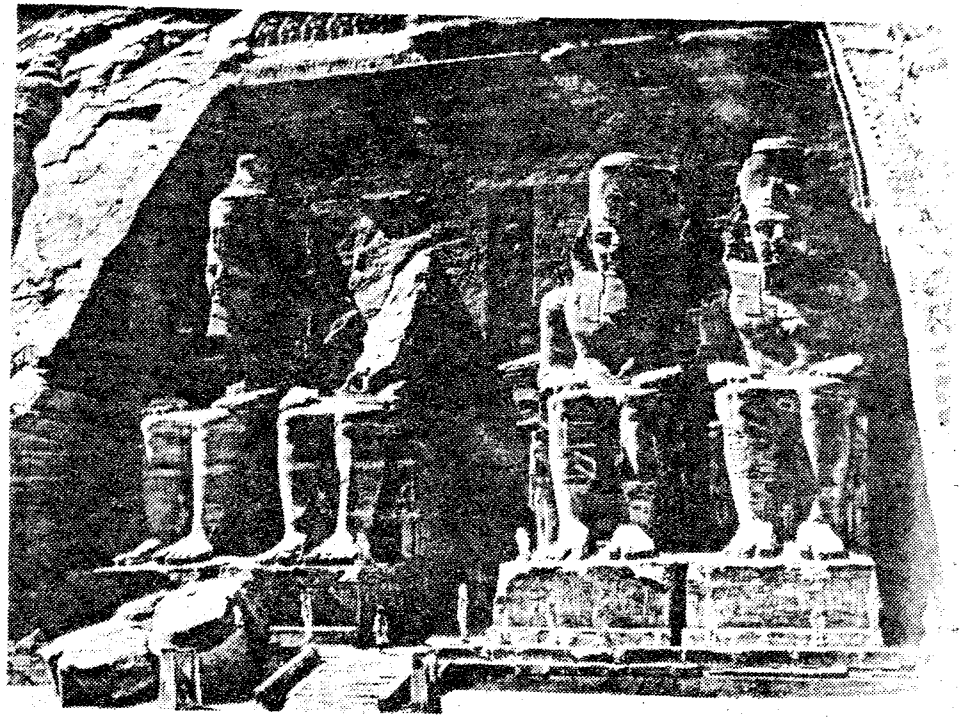

7. – Abu-Simbel Tapınağının girişi.

büyük ilerleme gösterdi bu devirde; resim, bitkiler, kuşlar, hayvanların yanısıra, insan yüzlerinin aslına uygun örneklerini ortaya koyuyor. Kişilikler, her türlü şemacılıktan kurtularak, portreler olup çıkıyorlar.

Mısırlı sanatçıların zevki ve ustalığı, günlük yaşamla dinsel yaşamda kullanılan boyanın üretimi üzerinde de büyük bir etkide bulundu. Orta ve Yeni imparatorluk devrinin mezarlarında, ağaçtan ve taştan, köleleri, çiftçileri, çobanları, zanaatçıları, savaşçıları, vb. gösteren yığınla heykelcik bulundu. Ölünün, kendisi için çalışmak üzere çağırdığında canlanıp geldiği kabul edilen –«yanıt veren» anlamına– Oushabtis heykelcikleri de var. Pek ustalıkla yapılmış şeyler bunlar. Bunun gibi Yeni imparatorluk ve onu izleyen devirler, ev işlerinde kullanılan eşya, aynalar, sandıklar, kakma mobilyalar, koku kutuları, testiler, vazolar, mücevherler, hepsi de altından, gümüşten, fildişinden, abanozdan, tunçtan, camdan yığınla eşya bıraktı bize. Bunların hiçbiri sıradan zanaatçının değil, tersine, özel bir yetişmeden geçmiş sanatçıların yapacakları şeyler.

Eski Mısır'da, mimarlık da, pek büyük bir yetkinliğe erişti. En eski anıtlar, dev mezarlar, firavun piramitleri ve prens mastabaları. Bütün bunlarda, görkemli görünüşle, çizgilerdeki yalınlığın uzlaştırıldığını görüyoruz. Eski imparatorlukta, tapınakların yapımı ikinci plânda geliyordu; ne var ki, bu devirde bile, prizma biçiminde ya da bitkileri örnek alan sütunlar kullanılıyor.

En güzel tapınaklar da Yeni imparatorluk zamanından kalanlar.

> Eski Teb'in bulunduğu yerde yapılan Karnak ve Luksor yıkıntıları ile öteki kalıntılar, bu tapınakların görkemi hakkında yeter bir fikir verebiliyor bize. Girişte, değişik stillerde kapılar yapılıyordu; geniş merdivenler ve teraslar, sırayla dizilmiş 134 dev sütunu içeren geniş bir salon vardı; yüzeyi de beş bin metrekare idi.

Doğaldır ki, böylesine yapılar, yapı sanatında da büyük ustalığı gerektiriyordu. Tapınakların dışmda, pek görkemli hükümdar sarayları vardı. Ancak, ağaçtan yapıldıkları için, kabartmalardaki biçimlerine bakarak hüküm verebiliyoruz haklarında.

Piramitler olsun tapmaklar olsun, eski Mısır'ın o dev yapıları, ilkel bir teknikle yapılmışlardı. Bütün işler elle, köylüler ve kölelerce yapılıyordu. Ancak, mimarların ve öteki şantiye şeflerinin plân ve hesaplarına göre çalışılıyordu. Kuşkusuz bütün bunlar, mekaniğin kuramsal ilgelerine göre değil, kuşaktan kuşağa geçen deneyimlere göre gerçekleştiriliyordu.

Çalışmaların kapsamı, yuvarlak rakamlarla dile getirilen birtakım hazırlık hesaplarını gerektiriyordu. Vergi hesaplamada tarlaları ölçmek için, yüzeyleri ölçmeyi de bilmek gerekiyordu. Mısır'da hesaplama pek ileri gitmişti. Beş parmakla ya da düzine düzine yapılan doğal hesaplama sisteminden hareket ederek, Mısırlılar, 1.10, 100, vb. 10.000.000'a kadar ulaşan ondalık numaralamayı buldular. Geometri de ileriydi. Yalnız dikdörtgenin yüzeyi değil, π sayısı için 3.16 alınarak, kürenin hacmi de hesaplanıyordu. Astronomlar, göğü inceliyorlar ve Babillilerin düzeyine varmasalar da, guruplarına göre yıldız listeleri yapıyorlardı.

Eski imparatorluk devrinde saptanmış olan M ı s ı r t a k v i m i , güneşe göreydi. Ancak, güneşin yıllık hareketinin gözlemlenmesinden doğmamıştı: Başlangıç noktası olarak, Sirius'un güneşe göre doğuş günü alınmıştı; Nil'in taşmaları da o zamana rastlıyordu genellikle. Uzun yılların gözlemlerinden sonra, olayın her 365 günde bir tekrarlandığı saptandı ve bu süre yılın uzunluğu olarak kabul edildi; yıl da 30 günlük 12 aya bölündü, artan beş gün de bayram günü sayıldı. Ancak, böylece saptanan yılın, güneş yılına oranla 6 saat kadar bir gecikmesi vardı; modern takvimde, bu düzeltme –her dört yılda bir gelen– 366 günlük bir artık yıl yoluyla yapılmaktadır. Eski Mısırlılar ise, bu düzeltmeyi yapmadıklarından, yüzyıllar boyunca, farklılık büyüyor ve her 1460 yılda bir düzeltme yapılıyordu. Bu süre, Mısırlı astronomlarca belirlendi ve –Sirius'un Mısır dilindeki adından hareketle– «Sothis dönemi» diye adlandırıldı.

Eski Mısır'da tıp da hatırı sayılır ilerlemeler kaydetti. Dinsel âdete uyarak, mumyalamak için cesetlerin içini açma zorunluluğu, insan bedeninin yapısını inceleme fırsatını verdi; bu ise, fizyoloji ve tıp biliminin tohumlarını attı. Mısırlı hekimler, hastalıkların nedenlerini, organlardaki değişikliklerde arıyorlardı; ancak büyüden de vazgeçmiyorlardı ve, reçetelerinde, gerçekten tıbsal öğütlerin yanısıra, büyülü formüller de görülüyor.

BÖLÜM III

ANADOLU

Anadolu, çok eski zamanlardan başlayarak girer tarihe. Başlarda Kanış, Zalpa, Pruşhanda ve Hattuş krallıkları gibi birtakım kent devletleinden sonra, Hititler, Urartular, Frigler, Lidyalılar, İyonya siteleri, arkadan Helenistik krallıklar ve Roma istilâsı; Orta Çağ'da Bizans, arkadan Selçuklular ve Osmanlılar. Tarihsel serüveni bu denli zengin başka hiçbir coğrafya parçası yoktur. Daha İlk Çağ'dan başlayarak da, Doğu'yla Batı arasında sürgit bir köprü olmuştur Anadolu.

Anadolu'nun tarihi böylesine önemli.

Hititlerden girelim konuya.

I

HİTİTLER

HİTİTLERİN KÖKENİ

Hititlerin tarihi, Küçük Asya'nın doğusunda, sonraları Kappadokya adını alan, Kızılırmak havzasında başladı.

Kızılırmağın o zamanki adı da Halys.

Ülkenin doğal koşulları, sulama yoluyla tarım yapmaya elverişli değil; Kızılırmak, öyle Nil gibi, Dicle ve Fırat gibi dev bir ırmak değil çünkü. Hititler, bağlarını ve bahçelerini sulamak için küçük kanallar açmayı öğrenmişlerdi gerçi; ancak tarım, hayvancılıktan çok daha az bir rol oynuyordu onların yaşamında. Dağlardaki otlaklarda, büyük at ve koyun sürüleri besliyorlardı; bu bölge, daha III. bin yıldan başlayarak, en iyi cinsten yün sağlıyordu. Kappadokya, madenler yönünden, özellikle gümüş madeni bakımından da zengindi; o yüzden de, madencilik sanatı pek erkenden gelişti.

Bir başka zenginlik de, dağların ormanı ve taşı.

Halk, pek benzeşmez öğelerden oluşmuş durumdaydı: Bölgede, III. bin yıllarında, ülkeye adlarını veren H a t t i kabilelerini görüyoruz: Bunların, «Protohitit» dediğimiz dilleri, Transkafkas'ta konuşulanlara benziyordu. Aslına bakarsanız, Hatti'lerin maddî kültürü ile Transkafkas'ta yaşayan İlk Çağ kabilelerinin kültürleri çok noktada birbirlerine benziyor.

8. – Geyik heykeli.

Daha sonra, kuşkusuz III. bin ile II. bin yılları arasında, Küçük Asya, başka halkların istilâsına uğradı: Hint-Avrupa dillerini konuşan N e s i t ' ler ve L u v i t ' lerdi bunlar. Hatti'lerin ülkesini ele geçirdikten sonra, kendi kendilerine «Hitit» adını verdiler.

Hititlerde sosyal sınıfların, giderek devletin oluşum sürecini, bugün de pek aydınlık bilmiyoruz. Tunç çağında hayvan yetiştiriciliğinin ve zanaatların büyük çapta gelişimi, II. bin yılların başlarında, kölelik rejiminin iktisadî temelini yaratmış olsa gerek.

III. bin yıllarının başlarında, Küçük Asya'nın doğusunda, birbiriyle savaşan kabileler gibi tahkim edilmiş birtakım merkezlerin çevresinde guruplaşmışlardı; Kussar, Nessa ve Hattuşa bellibaşlı merkezler arasındaydı. Başlarda, üstünlük Kussar hükümdarlarınındır; Nessa'ya boyun eğdirir ve Hattuşa'yı yakarlar.

Hattuşa, çok sonra Hitit imparatorluğunun merkezi olacaktır.

> Kazılara bakılırsa, Hattuşa, çifte surla çevrili. Duvarları, topraktan bir beden, kapak taşı ile pişmiş tuğladan yapılmıştı bu surların. Belli aralıklarla kuleler görüyoruz. Bütün bunlar, kente, bir müstahkem mevki görünüşü veriyordu.

Hititlerin tarihi hakkında bildiklerimiz, bize kölelerle özgür insanlar arasında keskin bir mücadelenin varlığını gösteriyor. Bu mücadele, İsa'dan önce XVII. yüzyılın ikinci yarısında, «kral oğulların köleleri»nin başkaldırarak, efendilerinin evlerini başlarına yıktıkları ve «kanlarını döktükleri» yıllarda doruk noktasına ulaşır. Uzlaşmaz zıtlıklar, egemen sınıfı da hırpalayıp duruyordu kuşkusuz: Bunların başında taht kavgaları geliyor; o kadar ki, XVI. yüzyılda, tahta çıkışı düzenleyen bir kanun gerekti. Ayrıca, Hitit krallarının, XVII. yüzyılın sonu ile XVI. yüzyılın başlarında, bir yığın fetih savaşına giriştiklerini biliyoruz. Bunların içinde en başarılı olanları, I. Mursil'inkiler oldu: Suriye'nin kuzeyinde – bugün Halep dediğimiz – Kalpa'yı ele geçirip, arkasından Babilonya'ya girerek, onu yakıp yıktı bu hükümdar.

Hitit imparatorluğunun, İsa'dan önce XV ile XIII. yüzyıllar arasındaki tarihi hakkında daha fazla bilgimiz var. O zamandan kalma birtakım kanun metinleri, bize o dönemin sosyal ilişkileri

hakkında bir bilgi verirken, bazı vakayinamelerden de diplomasi ve savaşlar üstüne ayrıntılı bilgiler elde ediyoruz.

SOSYAL REJİM

Hitit imparatorluğu, « k ö l e c i » bir devletti. Kralın, tapınakların, hattâ kişilerin birçok köleleri vardı. Bazı beyliklerin arazilerinde yüzlerce köle görüyoruz.

Köleler, özellikle esnaf ve çobandı.

Doğaldır ki, kölelerle özgür insanlar arasında büyük farklılıklar vardı.

Hitit hukuku, pek güzel yansıtıyor bunu.

> Bir suç için özgür insan bir tazminat öderken, köle yaşamıyla ödüyordu suçunun cezasını, ya da bedeninin bir yanı sakat bırakılıyordu. Örneğin, yangın çıkaran ya da hırsızlık yapan bir kölenin burnu ve kulakları kesiliyordu. Bir şeydi köle sadece ve onu öldüren bir özgür insan, bir insan öldürmüş sayılmazdı; mal sahibine, öldürdüğünün yerine, bir ya da birkaç köle verir kurtulurdu.
>
> Bununla beraber, Hitit hukukunda, köleliğin bazı «arkaik» özelliklerini de bulabiliyoruz. Örneğin, köleler mülk sahibi olabiliyor ve mülklerine verilmiş zarara karşılık bir tazminat isteyebiliyorlardı; bunun gibi, köleler, özgür insanlarla evlenebiliyor ve belli durumlarda mahkemeye başvurabiliyorlardı. Köle bir erkekle, özgür bir kadının boşanması halinde, eşler, çocukları ve malları bölüşüyorlardı.

Kölelerin dışında, Hitit toplumunda, sömürülen başka üretici kategorileri daha vardı: Bu bakımdan, kölelere en yakın durumda olanlar « h i p p a r » lardı. Hipparlar, fethedilen bölgelerin halklarıydı. Yerlerinden sökülüp getirilir, kralın çıkarma olmak üzere angaryaya koşulurlardı; askerlik hizmetiyle yükümlü tutuldukları da olurdu bazan. Hipparlar, guruplar halinde toplaşmışlardı ve her gurubun üyeleri, zincirleme kefil olarak birbirleriyle birleşmişlerdi.

Hipparlar, bir çeşit komşu topluluklardı görünüşe göre.

Kölelerle Hipparlar yabancı kökenli idiler ve genellikle de savaş tutsaklarıydılar. Ne var ki, özgür Hititler de, köle hâline getiriliyordu bazen: Bir kıtlık yılında, özgür Hititler, kendilerine ödünç yiyecek verip «yaşatanlar»a, yerlerine bir başka emekçiyi

vermiş olmadıkça, ömür boyu bağlı kalma tehlikesiyle yüz yüze idiler. Özgür yoksullar, çocuklarını satabiliyorlardı; gariptir, Hipparların böyle bir hakkı yoktu.

> «Miras yoluyla» kalmış insanların bağımlılığı daha az ölçüdeydi. Bu durumda olan kimseler, büyük bir olasılıkla, topluluktan çıkmış ve topraklarında çalıştıkları, her türlü yurttaşlık hakları olan, savaşçı ve arazileri bulunan Hititlerin müşterileri olmak zorunda kalmış kişilerdi. Çalıştıkları işletmenin ekonomisinde belli hakları da olabiliyordu; örneğin, sözleşmenin bozulması halinde, mal varlığının üçte birini alabiliyorlardı.

Özgür halkın asıl kitlesi, belli toplulukların üyeleriydiler. Komşu toplulukların bölünmez toprakları vardı; toprakların büyük çoğunluğu ataerkil ailelerin eline geçmiş ve küçük ailelerin arasında sık sık parçalanmış olsa da böyleydi bu. Büyük ailenin şefi, malların da yönetiminde baştı ve devlete karşı angaryaların yerine getirilmesinde sorumluydu. «Kanın sahibi»ydi aynı zamanda o; yani, aile bireyleri arasında işlenmiş suçlarda yargıç durumundaydı. Klan rejiminin kalıntıları, kan davasında, zincirleme kefalette ve erkeğin mirasçı bırakmadan ölen kardeşinin karısını alması kuralında da kendini gösteriyordu.

Toprak başkasına devredilebiliyordu; ancak alım sözleşmesi, kefareti ödenecek bir suç olarak görlüyordu.

> Taşınmaz mallardaki özel mülkiyetin ilk biçimi, değerlerinin küçüklüğüyle de kendisini belli ediyor: 0.35 hektarlık bir tarlanın değeri, bir öküzün fiyatından on kez daha düşüktü. Buna karşılık, daha eski bir dönemde özel mülk haline gelmiş olan bağlar, fiyatça daha iyi bir durumdaydı; bir bağın değeri, ekilebilir bir tarlanın fiyatından kırk kez daha yüksekti.

Tüzüğe uygun bir araziyi paylaşan topluluk üyeleri, «lüzi» adı verilen bir angaryayı ödemek zorundaydılar; her türlü çalışmayı içine alıyordu bu angarya: Kale ve tapınak yapımı, bağbozumu gibi. Ayrıca, askerlik hizmetiyle de yükümlü idiler onlar; bundan kaçanların toprağı alınırdı ellerinden. Bir araziyi satın alan, daha önceki sahibinin yükümlülüklerini de üstlenmiş olurdu.

Zanaatçılara da angarya yüklenebiliyordu; ancak, ayrıcalığı

olan bazı kişiler, savaşçılar, rahipler, topraklarını kraldan özel izinlerle almış olanlar, bağışıklıktan yararlanabiliyorlardı.

Egemen sınıfın tepe noktasında s o y l u l a r geliyordu: Kral ailesinden olanlar, rahipler, askerî şefler, doğuştan aristokrasiden gelenlerdi bunlar. Toprakları ve köleleri vardı onların ve savaşta elde edilmiş ganimetten de bir pay alıyorlardı.

SİYASAL REJİM

Hitit imparatorluğunun başında, «Güneş» adı verilen bir «büyük kral» vardı.

Halkın iyiliği ondan bilinirdi; büyük rahip olarak, ayinleri o yaptırır ve dinsel bayramları o yönetirdi. Ölümünde de tanrılaştırılırdı. Hükümdar, ordunun, yönetimin ve adaletin başı idi.

Hükümdarın yetkileri, « P a n k » adı verilen bir kurulca sınırlanmıştı.

> «Çoğunluk» anlamına geliyor bu kelime. Başlarda, Kussar savaşçılarının bir meclisi idi bu. Köleci rejim geliştikçe, askerî demokrasi otoritesini yitirdi; Pank, egemen sınıfın en üst noktasındakileri temsil eden, aristokratik nitelikte bir kuruluş olup çıktı. Hükümdarın oğlu, kardeşi gibi kan hısımları, kayın hısımları ve askeri şeflerden oluşan Pank'ın, hükümdarı yargılama gibi geniş yetkileri vardı. Buna karşılık, hükümdar, Pank'ın kararı olmadan hükümdar ailesinden birini ölüme mahkûm edemiyordu. Gerçektir ki, hükümdar Pank'ın bir kararını gözden geçirebiliyor, özellikle bir cezayı hafifletebiliyordu.

Böylece, Hitit imparatorluğunda siyasal rejim, başlarda «aristokratik» bir nitelik taşıdı: Büyük sürüleri, sayısız köleleri olan yüksek soyluların büyük bir otoritesi vardı; etkili «evler»i, yani ataerkil aileleri yönetirken, hükümdarlık iktidarını da sınırlandırmayı başarabildiler. Ne var ki daha sonra, imparatorluk güçlü bir askerî devlet haline gelince, hükümdarlık otoritesi güçlendi ve Pank ağırlığını yitirdi.

Aristokratik rejim, merkeziyetçi olmayan bir yönetim öngörüyordu. Gerçekten, Küçük Asya'nın doğal koşulları, ülkenin birleştirilmesine elverişli değildi; Mısır'da olduğu gibi, merkeziyetçilik gereksinmesini doğuracak tek bir sulama şebekesi yoktu. Bazı bölgeler, iktisadî bakımdan, gerçekten özerk idi.

Hitit devleti eyaletlere bölünmüştü: Her eyaletin başında da, hükümdar ailesinden seçilen ve «kral» unvanını taşıyan yöneticiler bulunurdu çok kez. İmparatorluğun sınırlarında da, Hititlerin korunmasına girmiş, prenslikler görülürdü. Bunların «büyük kral»la ilişkileri, özel andlaşmalarla düzenleniyordu. Bu andlaşmalarda, savaş zamanlarında «büyük kral»a sağlanacak asker sayısı, ganimetlerden alınacak pay, ticarî haklar ve başka ülkelerle diplomatik ilişkiler hakkında kayıtlar yer alırdı. Bu prenslikler, kendiliklerinden savaş açabiliyor ve Hitit imparatorluğuna tâbi olmayan komşuları aleyhine ülkelerini genişletebiliyorlardı.

«Büyük kral»ın üstün iktidarı, belli bir özerklikten yararlanan Arinna ve Nerik gibi kutsal kentlere kadar yayılıyordu.

Yerel tarım işletmelerinde, idarî ve yargısal görev ve yetkiler, o toplulukların yaşlılarının elindeydi.

ASKERÎ DEVLETİN DOĞUŞU

İsa'dan önceki XV. yüzyılın sonlarında, Hitit kralları, silah yoluyla olsun, diplomasi yoluyla olsun, topraklarını genişletmeyi hedef alan, pek hareketli bir dış politika uygularlar.

O devirde Yakın Doğu'da üstünlük de *H u r r i t* 'lerdedir.

> Hurritler, at yetiştiriciliği yapan, II. bin yıllarının ilk yarısında Mezopotamya ile Suriye'nin kuzeyinde küçük küçük devletler kurmuş olan bir kavim. Topluluklarında üstünlük de, arabalarının üstünde savaşan aristokratik bir sınıfta. İşte bu Hurritler, XV. yüzyılda, M i t a n n i diye, sınırları, Kalpa ve Alalah'tan, Dicle'nin doğusunda kurulu Nuzi'ye kadar uzayan, pek geniş bir krallıkla birleştiler. Asurlular bile, üstünlüğünü tanımak zorunda kaldı bu krallığın.

O devirde Yakın Doğu'nun bir başka büyük gücü Mısırdı; III. Tutmes'in zamanında, sınırlarını Fırat'ın kuzeyine değin genişletmişti Mısır.

Ne var ki, XV. yüzyılın sonuna doğru, bu her iki imparatorluğun durumu sarsılmıştı. Mitanni'yi zayıflatan iç nedenlerin neler olduğunu bilmiyoruz. Bununla beraber, bazı belgeler, Asur krallarının, o yıllarda bağımsızlıklarını kazandıklarını gösteriyor

bize. Mitanni'nin başkenti Vashuganni'de bile, arka arkaya saray ihtilâlleri olmakta ve taht mücadeleleri yapılmaktadır. Mısır'da ise, III. Amenofis zamanında fetih savaşları sona ermiştir; onun yerine geçen Akhenaton döneminde ise, siyasal mücadelelerin yıpratıp bitirdiği Mısır, çöküntü içindedir.

İşte bu durumdan yararlanan Hitit köleci soyluları, büyük bir yayılışı başlatırlar. Kralları S u p p i l u l i u m a , pek usta bir diplomasi uygular; silahtan çok görüşme ve anlaşma yoluyla, imparatorluğunun saygınlığını görülür derecede yükseltmeyi başarır ve Yakın Doğu'nun en güçlü devleti haline getirir onu.

> Suppiluliuma, önce Hurritleri yendi, Mitanni tahtına getirilen M a t t i v a z a , Hititlerin korumasına girdi. Bu, Hititlerin daha sonra Suriye'nin kuzeyindeki etkilerini de belirledi: Kalpa ve Kargamış, imparatorluğa bağlandı ve Hititli prensler getirildi başlarına. Daha sonra, Suriye ve Fenike'nin küçük devletleri de Hitit imparatorluğunun etki alanına girer.
>
> Mısır'a karşı ise, önce bir kışkırtma siyaseti güttü. Sonunda da, Akhenaton'un ölümünün arkasından ülkenin iç kavgaların pençesinde kıvrandığı ve beceriksiz firavunların birbirini izlediği bir dönemde, iç işlerine karışmaya kalktı Mısır'ın. Bu geçici firavunlardan birinin –belki de Tutankamon'un– eşini bir Hitit prensiyle evlendirmek istiyordu. Amacı, vaktiyle Mitanni'ye yaptığı gibi, Mısır'ı da kendisine tâbi bir devlet haline getirmekti.
>
> Ne var ki, başarısızlıkla sonuçlandı tasarısı.

Öyle de olsa, Suppiluliuma'nın hükümdarlığı, Hitit imparatorluğunun siyasal yönden doruğuna çıktığı bir dönemi işaret eder. İlk zamanların arkaik niteliği, yavaş yavaş kaybolmuştur: Köleci askerî bir devletin yayılışını yöneten kralın iktidarı sağlamlaşmış ve nitelik bakımından Mısır ve Babil despotizmine yaklaşmıştır.

Savaşlardan elde edilen büyük ganimet ile kral arazisine yerleştirilmiş binlerce Hippar, «büyük kral»ın, «Güneş»in gücünün maddî temelini oluşturmaktadır.

HİTİT İMPARATORLUĞUNUN ÇÖKÜŞÜ

Ne var ki, imparatorluğun gönenci uzun süreli olamazdı;

Suppiluliuma'nın geniş devleti bağlılıktan yoksundu çünkü. Fetih savaşları büyük çabaları gerektiriyor ve insan kaynağını tüketiyordu.

> Hitit kanunlarının, Hipparları, orduda hizmete zorlaması sebepsiz değildir. Büyük angaryalar, devletin temelini oluşturan köylülerin omuzlarına yükleniyordu bütün ağırlıklarıyla; açlık, tutsaklık ve külfet, çiftçilerin ve hayvan yetiştiricilerin ekonomisindeki yıkılışı haber veriyordu.

Suppiluliuma'dan sonra gelenler yeni güçlüklerle karşılaştılar. Oğlu II. M u r s i l , Karadeniz kıyılarında oturan Kaskeen kabileleriyle, batıda da -büyük bir olasılıkla Peloponez'deki Akalılarca kurulmuş olan- Akhiava krallığı ile savaştı.

XIV. yüzyılın sonlarında, bir silahlı çatışma, Hititlerle Mısırlıları karşı karşıya getirir: II. Ramses, yeniden Suriye'yi istemektedir. K a d e ş S a v a ş ı 'nda Mısırlılar yenilirler (İ.Ö. 1312) ve Hitit kaynaklarına bakılırsa, hemen Şam'a çekilirler.

Hititler, son büyük başarıyı orada kazanırlar.

XIII. yüzyılın başında iktidara geçen III. H a t t u s i l , bize özgeçmişini anlatan hayli ilginç bir belge bıraktı; egemen sınıfın kendi içindeki taht kavgasını anlatan bir belge.

III. Hattusil'in siyaseti, iyiden iyiye savunma siyaseti oldu; Kaskeenlerin ilerleyişini durdurduğu gibi, II. Ramses'le de -1296 yılında- bir andlaşma yaptı. Asur'la ilişkileri ise o kadar iyi olmadı.

> Asur kralı, Mitanni devletinin kurulmuş olduğu, Orta Fırat bölgesini işgal etti ve Hitit kralı ile aynı sırada görmeye başladı kendisini; III. Hattusil'in kendisine «kardeş» demesini istiyordu. Hitit kralı, «aynı anadan mı doğduk?» deyip reddetti bunu. Ne var ki, bu onurlu yanıt, Asurluların güçlenmesini engellemediği gibi, Hitit imparatorluğunun çöküşünü de geciktirmeye yetmedi.

Asurlularla Akhiava'nın baskısı, XIII. yüzyılın sonunda daha da arttı; batı eyaletlerinde ise şiddetli bir başkaldırı patlak verdi ve imparatorluktan kopup ayrılmalarıyla sonuçlandı.

İsa'dan önce 1200 yılına doğrudur ki, Hitit imparatorluğu çöktü.

9. – Kral başı heykeli.

Yine aynı dönemde, Hititlerin bağlaşığı olan Troya kenti Akalılarca alındı. Onlar ve öteki «deniz halkları», Mısır kıyılarına saldırdılar ve Filistin'de karaya çıktılar.

HİTİT UYGARLIĞI

Hititlerde kültür büyük bir çeşitlilik gösterdi. İmparatorluğun çeşitli halklarından, o halkların da birbirinden farklı dilleri konuşmasından ileri gelmiştir bu. Bunun gibi. iki yazı sistemi kullandı Hititler:

Samîlerden alman çivi yazısı ile hiyeroglif.

Hititlerin dini, «çok tanrılı» idi. Bunların içinde üçü başta gelir: Büyük ana-tanrıça, fırtına tanrısı ve -Babil'in Temmuz'u gibi- ölüp dirilen T e l e p i n u .

> Efsaneye göre, tanrılara ve insanlara karşı öfkelenen Telepinu kaybolur bir gün ve doğanın üretici gücünü elinde tuttuğundan, kayboluşu, açlığı ve sefaleti getirir beraberinde. Tanrılar ve -hayvan biçimli kahramanları olan eski kültlerin bir kalıntısı olarak- hayvanlar, Telepinu'yu aramaya koyulurlar. Ancak, ne kartal, ne de fırtına tanrısı bulamazlar onu. Yalnız, büyük ana tanrıçanın gönderdiği arı bulur ve kızgınlığını unutmasını sağlar.

Doğa güçlerine tapma gibi, arkaik inançların kalıntısını taşısa da, Hitit dini, bütünü bakımından, egemen sınıfı ve köleci devleti savunma amacına dönük, büyük bir ideolojik rol oynamıştır. Tanrılar, bu dinde, hükümdarlık iktidarının koruyucularıydılar aslında: Hattussas'm biraz yakınında, fırtına tanrısını, hükümdarı kucaklar durumda gösteren bir kabartma bulunmuştur.

Hitit dini, Hurrit'lerin ve Sumer-Akkad dinlerinin ve mitolojilerinin etkisine de uğradı: Hititler, Hurrit fırtına tanrısı Teşub kültünü kabul etmişlerdi; bunun gibi, İstar, Sin ve öteki Babil tanrılarına da tapıyorlardı. Hitit dini de, Yunan mitolojisini etkiledi: Troya savaşı efsanesinde, Akahlara karşı Troyalıları koruyan -Hititlerin Apulun dedikleri- Apollon kültü, Hitit dininden geliyor belki.

Günümüze kadar ulaşabilmiş sanat eserlerinin çoğu, taştan

kabartmalardır. Bu kabartmalarda tanrı figürleri hantal ve durağandır; ancak sanatçıların geleneklerin emrinde olmadıkları sahnelerde, biçimler zengin anlatımlı ve canlıdır.

> Bunlar içinde K a r g a m ı ş k a b a r t m a l a r ı özel bir ilgi çekiyor: Savaş sahneleri, hayvanlar, hayvan biçiminde fantastik varlıklar görüyoruz bu kabartmalarda. Daha eski kabartmalar, Hattuşa'da bulundu: Bu kabartmalarda hayvanlar, çiçekler, her şey büyük bir ustalıkla oyulmuştur. Bu kabartmalardan birinde, korkunç bir yaban domuzu bir avcıya saldırmaktadır; avcı da yayını, diz çökmüş bir durumda ve hiçbir korku belirtisi göstermeden avına çekmiştir ve yanında da çatal boynuzlu başını garip bir çiçeğe doğru eğmiş bir geyik bulunmaktadır.

Hitit edebiyatı hakkında çok az şey biliyoruz. Hititler, tahtadan tabletler üzerine yazıyorlardı genellikle; öyle olduğu için de, Hattusa'nın o dev kitaplığının büyük bir bölümü yitip gitmiştir. Bize kadar gelebilenler içinde, tarihsel metinler ve mitolojiden esinlenmiş öyküler bulunuyor. Onların da, Hurrit destanlarının birer çevirileri olduğu söyleniyor kimi bilginlerce. Bunların ilk göze çarpan niteliği, tanrılara karşı saygısızlık.

K u m a r b i ' nin öyküsünde çok açık bu.

Kumarbi, tanrıların hükümdarı idi. Ne var ki, öteki tanrılar, elinden iktidarını almaya yeltendiklerinden, Kumarbi, bir yardımcı yaratmaya karar verdi kendisine. Ancak, böyle bir yiğidin güçlü ve cüsseli bir anası olmak gerektiğinden, Kumarbi tuttu bir kayayla evlendi. Ondan da Ullikummi adlı bir oğlu oldu. Babası, bir deniz uçurumuna sakladı onu; çocuk, herkesten gizli orada büyüdü. Ancak, tanrılar bir gün haber aldılar bunu ve ele geçirmeye karar verdiler. Tanrıça İştar, baştan aşağıya süslenmiş olarak, taştan yığının önünde şarkı söyledi. Boşunaydı bu, çünkü, ne gözleri vardı Ullikummi'nin, ne de kulakları. Tanrıça da umutsuzluğa düşüp, bütün mücevherlerini fırlatıp attı.

Kronos mitosunu ne kadar çağrıştırıyor değil mi?

Zaten bilginlere bakılırsa, Kumarbi efsanesi, Yunan mitolojisini etkilemiştir; özellikle, Zeus'un babası Kronos mitosu üzerinde bu etkiyi görmek mümkün.

II

URARTULAR

URARTU KRALLIĞI

Urartu kabileleri, Küçük Asya'nın doğusunda Van gölü bölgesinde yaşıyorlardı. Değişik bir coğrafyası vardır o bölgenin: Yüksek Ermeni yaylası, Küçük Asya'dan Fırat'la ayrılır; doğuda Zagros sıradağları uzanır, batıda da Toroslar. Ekilebilir bereketli topraklar, vadilerde yapı taşları bakımından zengindir; etekleri ise orman ve otlaklarla kaplıdır.

Bu doğal koşullar, özellikle hayvancılığı ve zanaatçılığı destekliyordu. Zanaatçılık, hele hele tunç ve demirden âletlerin üretiminde büyük bir yetkinliğe varmıştır. Sulama tekniğini gerektiren tarım ise, Urartular, karmaşık bir sulama şebekesini yoluna koyabildikleri ölçüde gelişebildi.

Urartu kabilelerinin adı, İsa'dan Önce XIII. yüzyıla doğru, Asur kralı I. Salmanasar'ın yazıtlarında geçer ilk kez.

> Uruatri denen kabilelerle sekiz küçük «ülke»nin birliği sorunu diye bir sorun vardır. Salmanasar, buraları fethetti ve yakıp yıktı, halkını da köle durumuna getirdi; halkın geri kalan bölümü, ağır bir vergi ödemek zorunda kaldı. XII. yüzyılda, Uruatri adı Asur yazıtlarında kaybolur; Van Gölü yöresinde kurulu Nairi ülkesine yapılan çeşitli seferler geçer onun yerine. Bağımlı kabileler sık sık başkaldırıyorlar ve Asur kralları da korkunç karşılıklar veriyorlardı onlara.

İsa'dan önce I. bin yılın başlarında, Van gölü bölgesinde birçok devletler görüyoruz. Onlardan biri de Urartu'dur ve merkezi Turuşpa da aynı gölün kıyısmdadır. Bu devletlerin Asurlulara karşı mücadeleleri, IX. yüzyılda tekbir Urartu krallığının doğuşuyla son bulur.

Kendine ilk kez «yığınların kralı» adını veren I. Sarduris'in başlattığı birliğe gidişi, torunu Menua tamamladı. Ondan sonra gelenler de, sınırları doğuya ve güneye doğru genişletirler. Urartular, Transkafkas'a, Kura ile Aras ırmaklarının yukarılarına kadar çıkarlar.

Urartu krallığı, doruk noktasına, İsa'dan önce VIII. yüzyı-

lın ilk yarısında, I. Argisti ile II. Sarduris'in hükümdarlıkları zamanında erişti. Argisti, doğuda birçok seferler yaptı. Asurlularla çarpıştı ve Transkafkasya, Sevan gölü bölgesinde egemenliğini güçlendirdi. Van Kalesi kayalığına kazınmış, *Horhor Yazıtı* adını taşıyan bir yazıt, bütün bu seferler hakkında bilgi veriyor bize. O dönemde Urartu'da, köle haline getirilmiş hayli savaş esiri görüyoruz.

URARTU EKONOMİSİ VE TOPLUMU

Urartulardan bize kalmış belgeler, savaş yıllıkları ya da çalışmalardan bahseden yazıtlar. Yürürlükteki rejimi niteleyen metinler, sosyal ve iktisadî ilişkiler hakkında pek bilgi vermiyorlar.

Bildiğimiz kadarıyla, Urartu toplumu da «köleci» bir toplum. Devletin başında, doğuştan soylulara dayanan bir kral bulunuyordu. Savaş yoluyla zenginleşmiş ve geniş topraklara sahip askerî aristokrasi, pek güçlüydü. Kralın, tapınakların ve soyluların topraklarında yemişçilik ve bağcılık yapılırdı. Sulama için çok sayıda yapma göl, geniş bir kanal şebekesi, tarlalara, köylere ve hisarlara su sağlıyordu.

Hayvancılık da pek gelişmişti.

Ekonomi, «köleci» bir niteliğe sahipti. çok sayıda köle vardı; her sefer dönüşü, binlerce savaş esirini de beraberinde getiriyordu. Argisti, bir seferden 18.000'den fazla esirle dönmüştü. Köle emeği, her işde kullanılıyordu.

Halk tarım ve hayvan yetiştiriciliği ile uğraşıyordu. Doğu'ya has yükümlülükler ve angarya da vardı büyük bir olasılıkla.

Ticaret ve zanaatçılık merkezî olarak, gerçek anlamıyla kentler yoktu; kırsal uğraşlar ve meslekler, büyük kasabalarda gelişmiş haldeydi.

URARTU'NUN ÇÖKÜŞÜ

İsa'dan önce VII. yüzyılda, Asur'un gücü III. Tiglat-Falasar zamanında artınca, Urartu'yu hayli sarstı bu. Asurlulara karşı uzayıp giden savaşlar, II. Sarduris'in –743 yılındaki– bozgunuyla sonuçlandı. Ölümünden sonra ise, birçok karşılıklar oldu ve fethedilmiş bazı bölgeler, Urartu'dan koptular. Asıl korkunç

darbeyi ise, –714 yılında– Asur kralı Sargon, Urartu ordusunu ezerek vurdu.

Urartu, VII. yüzyılın başlarında, kral II. Rusas, –VII. yüzyılda kuzeyden Transkafkas'a ve Orta Doğu'ya gelen– Kimmerlerle bağlaşıklık kurduğu zaman kendini toparladı. Urartu ve Kimmer koalisyonu, Küçük Asya'da zaferle sonuçlanan bir savaş yaptılar. II. Rusas, büyük çalışmalara da girişti: Özellikle Teişebaini kalesi onun zamanında yapılmıştır. Asurlularla ilişkiler pek barışçı idi; II. Rusas ile Asurbanipal'in birbirlerine elçi gönderdiklerini biliyoruz.

Urartu krallığının nasıl yıkıldığı hakkında kesin verilerden yoksunuz. Tek bildiğimiz, VII. yüzyılın başlarında, korkunç bir İskit akınına uğramış olmaları. Urartuları tarihten silenler de, VI. yüzyılda Medler oldu.

Urartu krallığının yıkılışından sonra, ülkede üstünlüğü, belli bir zaman için Armenler'in kabilesi elinde tuttu. Ondan sonradır ki, tüm ülke Ermenistan adını aldı; Urartu yerlilerinin, bölgeye daha sonra gelenlerle kaynaşmalarından, Ermeni halkı oluştu giderek.

Ermeniler de, İ.Ö. II. yüzyılda Ermeni krallığını kurarlar.

URARTU UYGARLIĞI

Urartu kültürü, Asur'a bağımlı bir kültür.

Gerçekten Urartular, çivi yazısını, Asurlulardan aldılar, biraz daha yalınlaştırıp, az buçuk da geliştirerek kullandılar.

Aynı şey, görsel sanatlar içinde de söylenebilir.

Taştan dev kalelerin yıkıntıları, bize bina yapımındaki ustalıklarını gösteriyor. En çok dikkati çeken mimarî anıtlar da işte bu kaleler. Onlara Erivan yöresinde ve Van'da rastlıyoruz.

Devlet dininin büyük tanrıları, baş tanrı Haldia, savaş tanrısı Teşeba ve güneş tanrısı Şivini idi. Urartu yazıtları, krallar zaferlerini sanki ona borçlu imişler gibi, tanrı Haldia'ya bir hitapla başlıyor. Haldia, kuşkusuz Urartu kökenli bir tanrı; aynı zamanda yıldırım ve fırtına tanrısı da olan Teşeba'nın adı ise, Urartu'nun batıdaki en yakın komşuları Hititlerle Hurritlerin tanrısı Teşub'a benziyor; Şivini de, geleneksel güneş-tanrı olsa gerek.

Tanrılar panteonunda başka tanrılar da görüyoruz. Urartu halk dinini ise pek iyi bilmiyoruz.

III

FRİKYA VE LİDYA

Frikya, Küçük Asya'nın geniş bir bölümünün, yaklaşık olarak İsa'dan önce 1000 yıllarından kalma adı. Eski Yunanlılar burada oturanlara, F r i g derlerdi. Bölgenin Frikya'nın çekirdeğini oluşturan asıl alanı, Sangarios (Sakarya) ırmağı ile Maiandros (Büyük Menderes) ırmağının yukarı çığırları arasındaki küçük yayladır.

Frikya'nm iki önemli merkezi vardı: Biri, siyasal bir merkez olan Gordion; öteki dinsel bir merkez durumundaki Midas kenti.

Pers krallarının yaptırdığı «kral yolu» da, Frikya'dan, geçiyordu.

FRİGLERİN TARİHÇESİ

Friglerin tarihi üstüne yeterli bilgi yoktur.

Bugün, Friglerin, İlk Çağ yazarlarının da belirttikleri gibi, Trak asıllı bir kavim oldukları anlaşılmıştır. Dil benzerliklerinden başka, kazılardaki buluntular da bunu gösteriyor. Yunan tarihçisi Herodotos, Friglerin istilâcı bir kavim olduklarını ve Küçük Asya'ya Trakya'dan geldiklerini söyler. Friglerin Ege göçleri sırasında mı, yoksa İsa'dan önce VIII. yüzyıldaki Trak kavimlerinin göçüyle mi geldikleri tartışma konusudur. İ.Ö. II. bin yılda Trakların işgali altında bulunan Balkan yarımadasının güneybatı bölgelerine İlliryalıların girmesi üzerine tedirgin olan bazı Trak kabileleri, en çok Frigler ya da Brigler, boğazlar üzerinde Küçük Asya'ya geçtiler. Bu ülkenin batısında ve kuzeyinde oturan kimi savaşçı kavimlerin kendilerine katılması sonucunda, güçlenerek Hitit topraklarını istilâ ettiler; kent ve kasabaları yakıp yıkarak bu devleti ortadan kaldırdılar (İ.Ö. XII. yüzyılın başları).

Ancak Hitit sanat ve kültür geleneğini de benimsediler.

Frigler, ilk kez, Asur kral yıllıklarında Muski adı altında görülürler. Asur kralı Tiglat-Falasar, bunları yaklaşık olarak İsa'dan önce 1100 tarihinde yendi ve Nisibis'e sürdü.

Frigya devleti, İsa'dan önce VIII. yüzyılın ortalarında kuruldu. Frig devletinin doğuşu VIII. yüzyılda başlamış olan İon yayılmasıyla ilgilidir. O yüzyılda İonların bütün Batı Anadolu'yu ele geçirmeye başlaması, Batı Anadolu'daki Trakyalı kavimlerden bir bölümünün ilk yerleştikleri yerler olan Kızılırmak ırmağı boylarına ve bozkıra göç etmelerine yol açtı.

Frig devletinin ilk kralının G o r d i o s olduğu bilinmektedir. Ancak, bu kral ve devrinin siyasal olayları konusunda bilgi yok. VIII. yüzyılın son yarısında, Frigya devleti, Urartu devletiyle birleşerek Asur akınlarını önlemek ister. Frigya'nın doğuda iki hedefi vardı aslında: Yukarı Kızılırmak bölgesini Asurlulardan almak ve Klikya bölgesinde Akdeniz'e ulaşmak. Gordios'un oğlu M i d a s , bu hedeflere ulaşamadan Asurlularla barış yaptı.

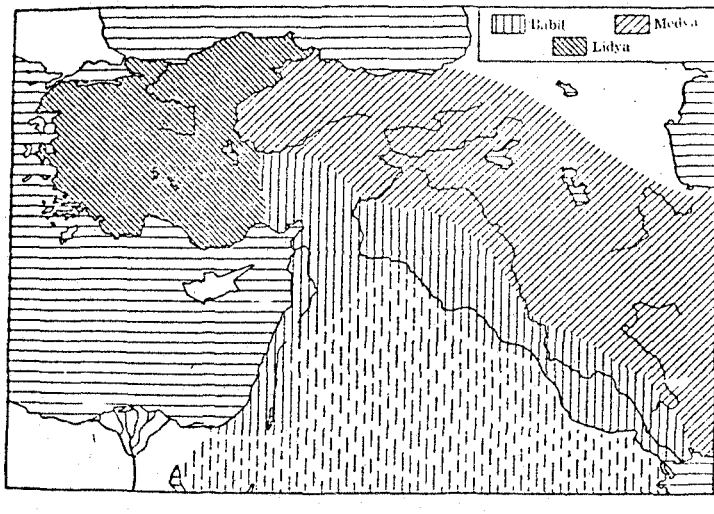

10. – İsa'dan önce VI. yüzyılın ortalarına doğru Batı Asya'daki imparatorluklar.

Midas'ın İsa'dan önce 738 yılında tahta çıktığı söylenir. II. Sargon kendinden öncekilerin Midas ile başa çıkamamış olduklarını bildirdiğine göre, bu kralın, II. Tiglat-Falasar (İ.Ö. 745-727) ile çağdaş olması gerekiyor. Midas, doğuya doğru sınırlarını genişletmekle beraber, batıya da önem verdi ve Yunanlılarla ilişkilerde bulundu. Herodotos'a göre, bu kral Delfoi'ye değerli bir taht armağan etmiş ve bir Yunan prensinin de kızıyla evlenmiştir.

İsa'dan önce 700 yıllarına doğru, Kafkaslar yoluyla Küçük Asya'ya giren Kimmerler, Anadolu'nun büyük bir bölümünü istilâ ettiler. Bunun sonucu olarak da, doğu sınırı Kızılırmak'ta olan Frigya devletiyle Kimmerlerin çarpışması kaçınılmaz bir durum aldı. Pek yıkıcı bir istilâ idi bu. Kimmerler, Gordion'da durmayarak yollarına devam ettiler ve Lydia'dan geçerek kıyıdaki birçok İon sitesini yerle bir ettiler. Kimmerlerle yaptığı savaşta yenilen Midas'm üzüntüsünden canına kıydığı söylenir.

Midas'm ölümünden sonra, Frigya artık büyük bir siyasal rol oynamadı ve Küçük Asya'nın yabancı kavimlerden temizlenmesi işi Lydia'ya kaldı. Nitekim, Kimmerleri Küçük Asya'dan Lydia kralı A l y a t t e s çıkardı (İ.Ö. 650), 546 tarihinde Pers kralı Keyhüsrev'in Lydia kralı Krezüs'ü yenmesiyle Küçük Asya'da egemenlik Perslerin eline geçti ve Anadolu satraplıklara ayrıldı.

TOPLUM VE KÜLTÜR

Frig toplumu hakkında bildiklerimiz çok az. Büyük topraklar hep rahiplerin malıydı. Frig devleti, özellikle bir köylü ve çiftçi ülkesi idi. Kralları, bütün gayret ve dikkatlerini tarıma verirlerdi. Frigya sürüleri, yünlerinin inceliği ve koyu siyah renkleriyle pek makbul sayılıyordu. Kereste, hiç kuşkusuz önemli bir metaydı o zamanlar. Midas kentinin çevresi bugün bile ormanlarla kaplıdır. Bir başka uğraş alanı da atçılıktı. Herodotos, Küçük Asya yaylasının en zengin halkları olarak anlatır Frigleri.

Gordion ve Midas kentlerinde, yüksek düzeyde bir aydın tabakası vardı. Bunun yanında tacir ve zanaatçılar da bulunuyordu. Yunanlı, Foçalı, Suriyeli, Urartulu gibi yabancılardan oluşuyordu bunların çoğunluğu. Friglerde de, birçok Hint-Avrupalı

kavimde olduğu gibi, öteki yerli kavimlere hükmeden bir soylu zümre hüküm sürmüş olmak gerekir.

Hiç kuşkusuz, başta savaş esirlerinden oluşan bir köle sınıfı da bulunuyordu.

Friglerin başlı başına bir yazı sistemi vardı: Kaynağı ve gelişimi henüz aydınlatılmamış olan bu yazı, bir yandan Aramî, öte yandan Ege yazı sistemlerinin etkisi altında ortaya çıkmışa benziyor. Frig ve Yunan alfebelerinin aynı Fenike kaynağından gelmesi olasıdır; Frig alfabesi İsa'dan önce V. yüzyıla değin kullanıldı; Frig dili ise, Yunanca ile karışarak, İsa'dan sonra II. ve III. yüzyıllara kadar yaşamıştır. Frig edebiyatı hakkında bilgimiz yok; ancak Frigyalılar, «hayvan öyküleri»nin bulucuları olarak kabul edilirler.

Frigya sanat ve mimarlığı konusunda, Küçük Asya'nın çeşitli yerlerinde, özellikle Gordion, Midas kentleri ve Pazarlı'da tümülüs biçimindeki mezarlarda ya da kayalar içine oyulmuş zengin cepheli binalarda yapılan kazılar sayesinde bir bilgi edinilebildi. Frigler, özellikle maden işçiliğinde çok ileri gitmişlerdi. Frigya'da yapılan bronzdan boğa başı ya da başka figürlerle süslü içki kadehleri Yunanistan'a satılan mallar arasındaydı. Kaya ve taş mimaride kullanılan malzemeyi işlemek için madenden çeşitli âletler yapılıyordu. Frigler zamanında müstahkem şatoların varlığı yapılan kazılardan anlaşılmıştır.

Frig mimarlığı, Yunan mimarlığını da etkilemiştir aynı zamanda.

> Klâsik geleneğe göre, « e f r i z » i, ilk kez Frigler kullanmışlardır. Gordion'da son yıllarda yapılan kazılarda, İsa'dan önce VIII. yüzyılda Frig evlerinin bazen taştan, bazen de tahta çerçeve kullanmak yoluyla tuğladan yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu evlerin kimisinin planı «megaron» (Miken evinin karakteristiği uzun bir dikdörtgen hol) tipindedir. Gordion'da, kentin çevresini çeviren surlar, kentin kapısı ve çeşitli binalar ortaya çıkarıldı. Frigler, doğudaki komşuları Urartular gibi, kaya mimarlığında çok ileri gitmişlerdi. Tahta sanatı pek ilerlemişti.

Frig sanatında, insan biçimleri zayıf olarak, hayvanlar da üsluplaştırılarak işlenmiştir. Frig seramiği, İsa'dan önce II. bin yıl Anadolu seramiğinin bir devamı olmakla beraber, kimi yenilikler de gösterir.

Friglerin, Küçük Asya'da öteden beri kökleşen gelenekleri benimseyip sürdürdüklerini sanatlarından çok dinleri gösterir.

En eski kült, büyük ana-tanrıça K y b e l e ' nin kültüydü.

Heykel ve kabartmalarda, tanrıça, oturmuş ya da ayakta, yalnız ya da aslanlarla beraber gösterilmiştir. Bunlardan, tanrıçanın bütün yaşayanlarla ölmüşleri yönettiği sonucu çıkmaktadır. Friglerde aslan, bir binek hayvanı olduğu gibi, dağlarda da bir yol arkadaşıdır ve zamanla krallığın bir simgesi niteliğini kazanmıştır. Tasvirlerde, tanrıçanın başında âdeta kule gibi yükseltilmiş bir taç vardır. Bu taç onun, kentlerin ve ürünlerin mutlak sahibi sayıldığını gösterir. Tanrıçanın, sevgilisi Attis ile birleşmesinin doğaya yeni bir yaşam verdiğine, sevgilisini yitirmesi sonucunda doğanın kış uykusuna girdiğine inanılırdı.

> Kybele'ye en büyük tapınma yeri Pessinus'taydı. Ana tanrıçaya ayrılan bu kutsal kentin gerek dinsel, gerek ticarî yönetimi, Attis'in adını taşıyan birtakım baş rahiplerce yerine getiriliyordu. Aynı zamanda panayır yeriydi burası; tanrı ve tanrıça onuruna görkemli ayinler yapılırdı. Böylece, Pessinus Kybele'si tapınağı çevresinde bir devlet oluşmuştu. Burada iki yüksek rahip bulunuyordu. Bunlardan birisi Atlis'in adını taşıyordu ve maiyetinde « g a l » adını alan rahipler vardı. Gal'lerin erkeklikleri giderilmişti ve bu ameliyatı dinsel tapınmanın çoşkunluğu içinde kendi kendilerine uygularlardı. Bu vahşi olayla, tanrıçanın bahar bayramı özgün bir biçim alırdı. Erkekliğin giderilmesiyle tanrılaşmak düşüncesi, İlk Çağ'da yoktur. Gal'lerin bu hareketi, Attis'in kendi erkekliğini gidermesine öykünmekten ibaretti. Frigler, bu tanrıçayı öylesine benimsediler ki, bütün devletlerini ve ülkelerini Pessinus Kybele'sinin mülkü saydılar.

Frigler bağımsızlıklarını yitirdikten sonra da, bu büyük tanrıçaya bağlı kaldılar. Böylece, bu din, Küçük Asya'da uzun süre tutunabildi. Pessinus ve Efes gibi kentlerde tanrıçanın tapınağı çevresinde oluşan rahip devletleri uzun zaman varlıklarını koruyabilmiştir. Daha sonraları büyük tanrıça kültü, Yunanistan ve Roma'ya girdi ve bu ülkelerde de önemli bir rol oynadı.

LİDYA VE UYGARLIĞI

Lidya, Batı Anadolu'da kuzeyde Mysia, güneyde Karya, doğuda Frigya ve batıda İyonya ile sınırlıydı. Adı, Maionia olarak geçer Homeros'ta.

Lidya'nın İsa'dan önce II. bin yılındaki siyasal ve etnik ilişkileri hakkında bilgiler çok azdır. Özellikle kıyılarda yapılan kazılarda, bu bölgede çok eski devirlerde kurulan bir Lidya krallığından ve üç hanedandan söz ederler: Atys, Herakleides ve Mermnad hanedanları. Efsanevi Atys hanedanı üstüne pek az şey bilinir; Herakleides hanedanı hakkındaysa az bilgi vardır. Herodotos, bu hanedanın 505 yıl hüküm sürdüğünü ve bu süre içinde 22 kralın başa geçtiğini anlatır.

Lidya hakkındaki ilk kesin tarihsel bilgi, İsa'dan önce 680 yıllarına ait. Bu tarihte Lidya'da hüküm süren Herakleides hanedanından kral Kandaules, bir saray entrikası sonunda tahttan indirildi. Yerine Mermnades'lardan G y g e s geçti; Delfoi kâhinince de onaylandı krallığı. Gyges'in kral olmasından sonra devletin sınırları genişlemeye başladı. O devirde, Kimmer tehlikesi vardı Anadolu'da. Gyges, Kimmerlere karşı Asurlulardan yardım istedi ve iki Kimmer şefini zincire vurarak Ninova'ya yolladı. Bir süre sonra da, Kimmer tehlikesinin ortadan kalktığı düşüncesiyle, Asurlulara karşı Mısır ile birleşti. Ancak Asurlularla mücadeleye fırsat bulamadı; yine bir Kimmer saldırısı sonunda öldü (İ.Ö. 652). Gyges'ten sonra Ardys Sadyattes, Alyattes ve Krezüs tahta çıktı. Sadyattes, Frigya krallığının büyük bir bölümüne egemen oldu; Batı Frigya, Lidya'nın sınırları içine girdi ve Lidya'nın doğu sınırı İç Anadolu yaylasından Halys (bugün Kızılırmak) ırmağına kadar genişledi. Bithynia bölgesiyle, batıdaki Yunan kentleri ele geçirildi; yalnız Miletos alınamadı. Kral Alyattes devrinde Kimmerler ülkeden kovuldu. Bu kral zamanında, değiş tokuş ticaretinden para ticaretine geçişi sağlayan ve devletçe yönetilen sikke basımına başlandığı sanılıyor (yaklaşık olarak İ.Ö. 607). Yine o tarihlerde, Lidyalılarla Medler arasında beş yıl süren savaşlar oldu. Sonunda yapılan andlaşma ile Halys ırmağı iki devlet arasında sınır olarak kabul edildi (İ.Ö. 585).

İsa'dan önce 560'da Alyattes ölünce, yerine oğlu K r e -

z ü s geçti. Onun zamanında Lidya'da zenginlik ve gönenç düzeyi pek yükseldi. Bu kral, Yunanlılarla ilişkiler kurdu ve Delfoi'ye birçok değerli armağanlar yolladı. Halys ırmağına kadar -Lidya ve Klikya dışında- tüm Küçük Asya'yı ele geçiren Krezüs, Pers kralı Keyhüsrev ile Halys ırmağı yakınında savaştı (İ.Ö. 546); ancak kış yaklaştığı için bir sonuç alamadan geri döndü. Keyhüsrev, Krezüs'ü başkenti Sard'a kadar izledi ve kenti ele geçirerek Lidya krallığına son verdi. Lidya bölgesi o tarihten 334 yılına değin, Perslerin elinde kaldı ve satraplıklara ayrıldı; 334'te Granikos zaferinden sonra Büyük İskender, onun ölümünden sonra da Selefkiler, Lidya'ya egemen oldular. Magnesia savaşından (İ.Ö. 190) sonra, Lidya, Bergama krallığının eline geçti. Sonra da bir Roma eyaleti haline getirildi (İ.Ö. 133).

Tarihçi Xanthos, Lidya ile Friglerin arasındaki hısımlıktan söz eder. Friglerin Lidya'yı etkilediklerini, mezarlar üzerinde yükselen konik yığma tepeler (tümülüs) açığa vurmaktadır. Lidya dilinin ise, -Lykia, Karya, Side dilleri gibi- Hint-Avrupa dil gurubuna giren Hitit-Luvi örneğinden olduğu bugün anlaşılmış durumda.

BÖLÜM IV

FENİKE VE FİLİSTİN

Suriye'nin Akdeniz'e bakan yüzü ile güneyi, Samî kökenli halkların yarattığı uygarlıklara tanık oldu: Samî kökenli Fenikeliler, İlk Çağ'da denizlerin ilk fatihleridir; İbranîler ise tanrı anlayışında yaptıkları büyük değişiklikle önemli rol oynadılar. İbranilerin rolü, yalnız İlk Çağ'la sınırlı kalmadı, sonraki yüzyılları da etkilediler onlar.

Önce Fenikelilerden başlayalım.

I

FENİKELİLER

Fenike adı, Suriye'nin Tyr'den Ugarit'e kadar uzanan kıyı şeridine veriliyor. Bu şeridin doğusunda, ormanlarla kaplı Lübnan dağları sıralanır; dağlar –yer yer– kıyıya kadar uzanır ve dikine varırlar denize. Ekilebilir topraklar pek azdı o yüzyıllar, ama çok bereketliydi; yamaçlarda çobanlara rastlanırdı özellikle. İlk Çağ'da, bu kıyılarda ondan fazla denizci devlet görüyoruz.

Fenikeliler, gözüpek denizciler ve faal tacirler olarak ün salmışlardı.

«Fenikeliler» adını, Yunan tarihçileri vermişlerdir onlara; bu adı kullanmazdı yerli halk. Ataları, İsa'dan önce III. bin yıllarına değin, Filistin'in güneyinde ve batısında otururlardı. Samî diller konuşan birçok kabilelere bölünmüşlerdi. III. bininci yılda, Akdeniz kıyısı boyunca, kuzeye doğru ilerlemeye başladılar. Bu kabileler, Suriye kıyısında ilk yerleşmelerini yaptılar ve geleceğin Ugarit, Gebal (Byblos) ve Sidon kentlerini kurdular.

Az sonra da, geleceğin Tsor'u (Tyr) doğar.

Bunlar başlarda, ortakçı mülkiyet düzeni içinde yaşayan balıkçı köyleriydi herhalde; sonraları kentlere dönüştüler ve belli küçük bölgelerin merkezleri oldular.

Klan ortakçılığından komşu ortakçılığına dönüşme, sosyal sınıfları getirdi arkasından; onu da, Fenike devletlerinin doğuşu izledi. Bu süreç hakkında açık seçik hiçbir bilgimiz yok aslında. Bir efsaneye gere, Sidon'un kurucusu ve ilk kralı Keret olmuş, bir ordusu varmış; Sidon'da, kabile tanrıları adına yapılmış tapınaklar da vardı herhalde.

FENİKE KRALLIKLARININ TARİHÇESİ

Fenike'nin küçük krallıkları, hiçbir zaman tek bir devlet halinde birleşmediler; her birinin kendine özgü bir siyasal yaşamı vardı. Tarih boyunca, zenginlikleri ve güçleri bakımından, dört krallık göze çarpıyor: Ugarit, Gebal, Sidon ve Tyr.

III. Tutmes'in Filistin'i ve Suriye'yi fethetmesinden önce, Fenike krallıkları bağımsızdılar. O yıllarda, ön planda gelen de Gebal ile Ugarit'ti.

Gebal, III. bin yılından başlayarak, Mısır'la ilişkiler kurmuştu. Ugarit ise, III. bin yıllarının sonunda, Mısır ve Girit'le ticaret yapan önemli bir kent olup çıktı. II. bin yılın ilk yarısında, Ugarit gönenç içindeydi: Tapınaklar ve saraylarla doluydu kent; tacirler ve senyörler, zengince döşenmiş ve aile gömütlüğü de olan taştan evlerde oturuyorlardı. Giritli tacirlerin ayrı bir mahallesi vardı; Kıbrıs'la da ticaret yapılıyordu.

İsa'dan önce II. bin yılın ortalarında, Fenike kentleri, üç yüzyıl kadar Mısır'a bağımlı kaldılar ve XIV. yüzyılın ilk yarısında Suriye'nin kuzeyini fetheden Hititler de, bir süre Ugarit ve Gebal'i kendilerine bağladılar. O tarihten sonra ve II. bin yılın sonlarına değin, Fenike, bir gerileme dönemine girer; Mısır'a ve Hititlere karşı savaşların, sonra da Ege adalarından gelen «deniz halkları»nın istilâsının sonucudur bu.

XIII. yüzyılın sonunda, Mısır'ın zayıflaması ve Hitit imparatorluğunun çöküşü, Fenike krallıklarına bağımsızlıklarını yeniden elde etme olanağı sağladı.

O dönemde, önde gelen Tyr kentiydi; ada üzerine kurulu olduğundan, savaşların ve istilâların acısını daha az çekmişti. En ünlü kralı X. yüzyılın ortalarında hüküm süren *Hiram* oldu. Büyük bir ticaret filosu vardı ve bütün Akdeniz'de ticaret yapıyordu. Hiram, Tyr'i öylesine genişletti ve güçlendirdi ki, ele geçirilmesi olanaksız bir kent olup çıktı; öyle ki, Asurluların saldırısına bile dayanabildi.

Bu bağımsızlık dönemi, VIII. yüzyılın sonlarında, Asur'un, Fenike krallıklarının fethine değin sürecektir.

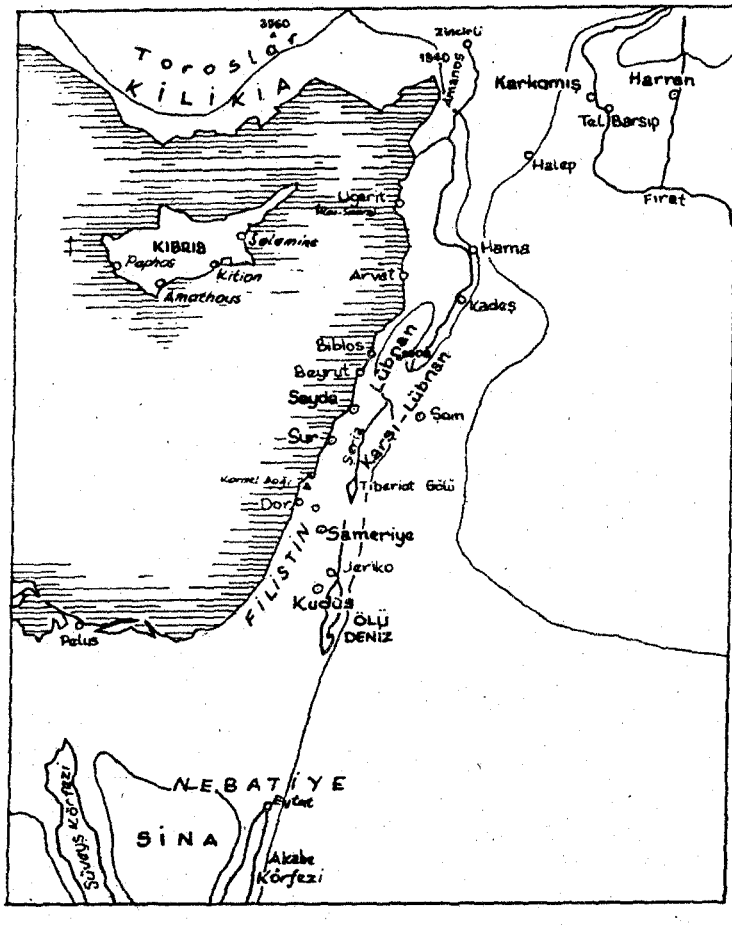

11. – Kenaneli ve Suriye.

İKTİSADÎ, SOSYAL VE SİYASAL REJİM

Ugarit kazılarında bulunmuş kimi belgeler, bu devletin iktisadî ve sosyal rejimini niteleyen birtakım bilgiler veriyor. Halkın çoğunluğu, verimli Oront vadisinde tahıl ekimi ve bağcılıkla uğraşıyordu; onun ötesinde çölde ise, krallığın sınırı başlıyordu. Toprak iyi ürün veriyordu; artanı Ugarit'teki yabancı tacirlere satılıyordu. Çiftçiler, ortakçı bir rejim içinde yaşıyorlardı. Komşu ortakçılığı, klan ortakçılığından geliyordu ve bazıları eski adlarını bile korumuşlardı. Krala belli bir vergi veriyor ve çalışmaları için el emeği sağlıyorlardı ona. Herkes, yılda 13 günden iki aya kadar bir angarya ile yükümlüydü ve orduda okçuluk yapıyordu. Kıyı bölgesinde, balıkçı toplulukları vardı; kralın donanmasında hizmet edecek olanlar, onlar arasından seçiliyorlardı kuşkusuz.

Ugarit halkı, zanaatçılardan, tacirlerden, rahip ve eşraftan oluşuyordu; zanaatçılar bir yana, hepsinin de köleleri vardı. Kölelik, ailevî bir nitelik taşıyordu ve köle mal olarak görülüyordu. Sayısı fazla değildi kölelerin; iki ya da üç kölesini yitiren yoksulluk tehlikesiyle karşılaşmış olurdu. Çoğunluğu, kralın malikânelerindeydi; bir bölümü saraylarda, bir bölümü de, kralın bağ ve bahçelerinde çalışır ya da gemilerinde kürek çekerlerdi. Kölelerin çoğu pazardan satın almıyordu. Kölecilik, I. bin yılda, özellikle Tyr'de gelişti. Tyr krallarının, pek güçlü bir ticaret ve savaş filosu vardı; tacirleri, Tyr'in kolonilerinin bulunduğu ülkelerden getirilmiş kölelerin ticaretini de yaparlardı.

II. bin yılın ilk yarısından başlayarak, Fenike krallıklarında bir tacir zümresi oluştu. Aracı ticaretti yaptığı bu zümrenin: Dışarıya satılan mallar arasında, buğday, şarap, Lübnan kerestesi, kuru balık gibi bizzat Lübnan'ın kendi ürettikleri vardı; geri kalan dışardan getiriliyor ve bir başka ülke için yeniden satılıyor ya da o ülkedeki bir malla değiş tokuş ediliyordu. Fenike devletleri sona erinceye değin, kralları, başlıca alıcılar ve satıcılar olmuşlardır. II. bin yılda, Fenike tacirleri, dünyanın en işbilir kişileriydiler; o zamanki dünya ticaretinde başta gelen bir rol oynamışlardır.

Siyasal rejim bakımından, Fenike krallıkları k ü ç ü k d e s p o t l u k l a r dı.

Devlet örgütünün yapısını bilmiyoruz; ancak, kral iktidarının dayandığı ideolojiyi iyi tanıyoruz. Fenike hükümdarları, tanrısal bir nitelik görürlerdi kendilerinde. Örneğin Sidon kralı, soyunu tanrılara kadar çıkarıyordu. Efsanevî kral Keret'e, bir tanrı olarak bakılırdı. Gebal kentinin kurucusu sözde tanrı El'di, Tyr'in başlıca tanrısı da Melkart (Fenike dilinde «kentin kralı») idi. Resmî din de bu tanrısal ideolojiye uyuyordu; Gebal, Ugarit, Tyr ve Sidon kralları, kentlerinin en büyük tanrılarının *rahipleriydiler aynı zamanda* ve büyük ayinlere katılır, başkanlık ederlerdi. Ancak, Babil'in ve Mısır'ın hükümdarları kadar mutlak birer despot değildiler.

Tacir ve köleci zengin krallıklarda, kendisini erkenden gösteren sosyal eşitsizlik ve köleliğin gelişmesi, bitip tükenmeyen karışıklıklar ve komploların yanısıra, saray ihtilâllerine yol açtı. Tyr'de, IX. yüzyılın sonlarına doğru, krala hem de kızkardeşinin tertiplediği komplonun ardından böylesine karışıklıklar görüyoruz. Tyr'de, İsa'dan önce V. yüzyılda, kentin Perslere bağlı olduğu bir dönemde patlak vermiş bir başkaldırının pek bulanık öyküsü dışında, köle hareketleri hakkında bilgimiz yok.

DENİZCİLİK VE KOLONİLER

Fenikeliler, İlk Çağ'ın en iyi denizcileri olarak görülüyorlardı.

Deniz taşımacılığı, bütün bu krallıkların kıyıda kurulmuş olması dolayısıyla gelişti. İsa'dan önce III. bin yılından başlayarak, Fenikeliler, Mısır'a, hattâ Ege denizine değin gidebiliyorlardı; II. bin yılda, batıda, Numidya ve İberya (İspanya) kıyılarına ulaştılar.

Cebellütarık boğazına ilk erişenler Tyr denizcileri oldu; ve boğazın ötesinde göz alabildiğine uzayıp giden denizi görünce, dünyanın ucu sandılar orayı. Boğazda karşılıklı dikilen dev kayalara, tanrının, dünyanın sınırlarını göstermek üzere, kendi elleriyle oraya getirip diktiğini varsayıp, «Melkart Sütunları» adını verdiler. Daha sonra, dünyanın orada bitmediğini gördüler, hem de birçok kez aştılar Cebellütarık'ı. Ancak, o boğaza yakıştırılmış bu düşünce yaşadı ve Yunanlılarla Romalılar da onu sürdürdüler ve «Herkül Sütunları» adını verdiler ona.

Fenikeliler, İsa'dan önce, I. bin yılda, Akdeniz'den dışarıya

çıktılar: V. yüzyılda, Kartacalı denizci H a n n o n , Afrika'nın batı kıyılarında, bugünkü Kamerun'a değin uzandı ve yolculuğunun izlenimlerini anlattı. Bu metnin yunancası elimizde bugün.

Seferleri boyunca, Fenikeliler, koloniler kuruyorlar ve Akdeniz kıyılarında ve adalarında oturan halklarla ticaret ilişkilerini örgütlüyorlardı. Bu tacirlerin her zaman barışçı olduklarını sanmamalı; fırsatı yakaladıklarında, Afrika, İspanya ve Küçük Asya kıyılarında oturan kabileleri açıkça yağmalıyorlardı. Ticaret, değiş tokuşla yapılıyordu. Uygun yerlerde de koloniler örgütlediler; bunların çoğu büyük kentler oldular sonradan. Kıbrıs'ta, Ege adalarında, Hellespont'ta ve başka yerlerde böyle yığınla koloni görüyoruz.

İsa'dan önce 800 yılına doğru da, içlerinden en önemlisi, -bugünkü Tunus yakınında- K a r t a c a kuruldu. Kartaca, çok geçmeden, Batı Akdeniz'in en büyük ticarî gücü olup çıktı.

Denizcilik, Tyr'de, Sidon'da ve Gebal'de gemi yapımcılığını da geniş ölçüde geliştirdi. Asur kralı Sennaşerib'in donanması, baştan aşağıya Tyr tezgâhlarında yapıldı. Pers krallarına da gemi sağlıyorlardı; Persler, savaşlarda kimi zaman bütün Fenike kentlerinin filolarını seferber ediyorlardı.

FENİKE UYGARLIĞI

Ugarit'teki buluntular ve Gebal kazılarının pek güzel gösterdikleri gibi, Fenikeliler, din, yazı, edebiyat, sanat olmak üzere, her alanda özgün bir uygarlık yarattılar.

Fenke dininde, İlk Çağ Doğusunun bütün dinleri gibi, resmî kültle, tarımcı halk kültü bir arada bulunuyor. Her devletin resmî tanrıları vardı: Baal ve Baalat, kentin ya da krallığın sahip ve sahibesi idi. Gebal'de Adonis ile Astarte vardı; Ugarit'te, Aleyin ile Anet; Tyr'de ise Melkart («eşi»nin adı bilinmiyor).

Başka «büyük» tanrılar da vardı ayrıca.

Devlet dini ile halk dini, bir noktada birleşiyordu: Bitki ve üreme tanrılarına tapmada, Tanrılar, yalnız ülkenin koruyucuları değil, bitkilerin ve üremenin de tanrıları olarak biliniyor ve tapılıyordu. Bu nitelikler, her tanrıya yakıştırılıyordu. Resmî dinin başlıca bayramı, tarım çalışmalarına başlamayı her yerde kutlu-

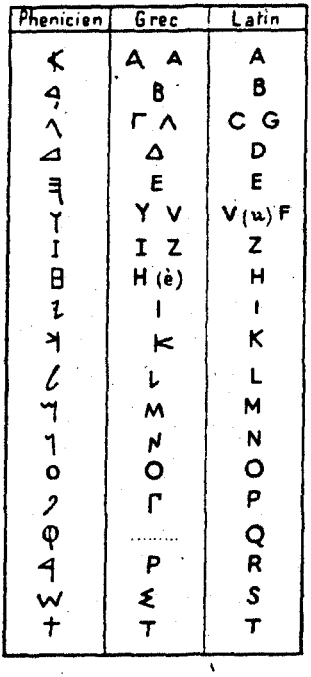

12. – Alfabe (Fenike, Yunan, Latin).

yor ve yeniden doğuş mitosuna ya da bitki ve döllenme tanrısının ortaya çıkışına bağlanıyordu.

Halk dininde, baş yer, tarımla ilgili kültlerdi. Bunlar, «iyiliksever tanrılar» olarak bilinen, yağmur, bereket, çift sürme ve ekme, hasat, buğday ve şarap tanrılarına adanmıştı. Halk mitolojisine göre, bu tanrılar «doğuyorlar», ya da tarla çalışmaları mevsimi boyunca görünüyorlardı; aynı şey, yağmurları paylaştıran «denizin oğlu» Aleyin için de öyleydi. Bu tanrı da, toprağı ekmeden önce ortaya çıkıyor ve kuraklığın tanrısı Mot'u yeniyordu. Toprağı sürme ve ekme, hasat ve bitkilerin toplanmasına, başarıyı «sağlasınlar» diye, büyülü ayinler de eşlik ediyordu. Bütün bu ayin ve törenler, toplu halde yapılıyordu.

Fenike edebiyatı, dinsel ve mitolojik konuları işlemeyi yeğliyordu daha çok. Ugarit'te bulunmuş metinler, Aleyin'in ölümünü, Mot'un yeraltı dünyasına inişini, canlanıp yeniden yeryüzüne çıkışını ve onuruna bir tapınağın yapılışını anlatıyor. Mitolo-

jik poemler dışında, tarihsel bir edebiyat da vardı. Ugarit kazılarında, Sidon'un efsanevî tanrısı Keret'in destanı bulundu. Tyr kentinin en eski yüzyıllarından I. bin yıla değin tarihini anlatan yıllıklardan parçalarla, İsa'dan önce V. yüzyılda yaşamış bir Sidon kralının yazıtı var.

Ancak, Fenike uygarlığının en büyük başarılarından biri, a l f e b e y a z ı s ı nın yaratılması oldu.

Denizciliğin ve ticaretin gelişmesi, koşullara daha uygun, çivi yazısı ile hiyerogliften daha yalın bir yazıyı gerektiriyordu. İsa'dan önce II. bin yılda, alfabe yazısı, çeşitli kentlerde aynı zamanda oluşmuş görünüyor: Kuzeyde Ugarit'te, çivi yazısına dayanılırken güneyde Mısırlıların sesleri saptayan hiyeroglifleri örnek alınıyordu. Fenike harfleri, sonradan Yunan, Aramî, Lâtin alfabelerinin oluşumunda kaynak oldu.

Fenike alfabesinin eksikliği, seslileri gösteren işaretlerin bulunmaması idi; bu ilkeyi, İbrani ve Arab alfabeleri de sürdürdüler.

Gebal'de ve Ugarit'te, Fenike sanatından birçok parçalar, tanrı heykelleri ve heykelcikleri, kabartmalı mezar taşları, altından, gümüşten, tunç ve tahtadan eşya, kırmızı dekorlu vazolar

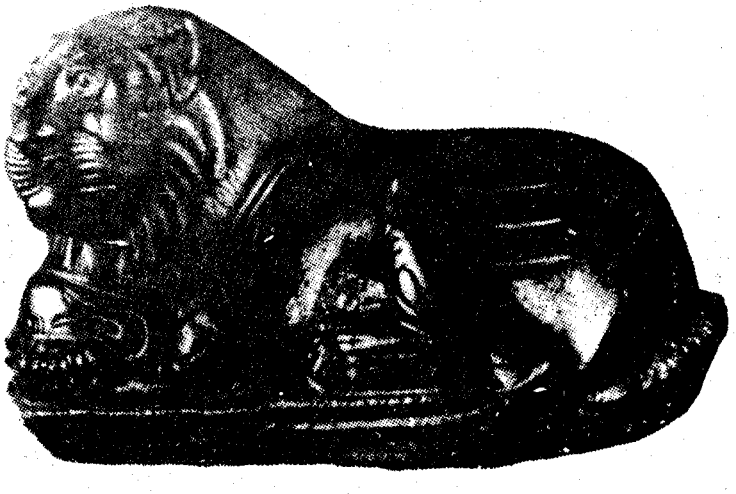

13. – Kara granitten aslan.

bulundu. Bütün bu eserler, İsa'dan önce III. yılından I. yılına kadar uzanan, çeşitli devirleri temsil ediyor. Sidon'da, Kıbrıs'taki Fenike kolonilerinde ve başka yerlerde, I. yılından kalma yığınla eşya bulundu. Sanatçılar, Mısır ve Hitit-Hurrit geleneklerinden esinlenen, özgün bir biçim yaratmışlardı. Fenike sanatının şaheserleri, Gebal kralı Ahiram'ın taş sandukasının kabartmaları, Aleyin'i gösteren Ugarit'teki mezar taşları, boğa biçimindeki tunçtan ağırlıklar, Adonis mitosunun inceden inceye işlendiği gümüş tabaklardır. Fenike sanatı, Suriye'de ve Filistin'de yaşayan öteki halkların sanatı, özellikle İbranî sanatı üzerinde büyük etkilerde bulundu.

II

İBRANİLER

Suriye'nin güneyindeki topraklara, eski Yunanlılar Palestin derler. Akdeniz'in güneydoğu kıyısında XII. yüzyıldan beri yaşayan F i l i s t e n l e r ' e bakarak verilmiş bu ad. Jurdan adlı bir ırmak, ülkeyi kuzeyden güneye katediyor ve Ölü Deniz'e dökülüyor; Filistin'i de birbirinden farklı bir bölgeye bölüyor: Vadinin batısında, bereketli topraklar ve gür bir bitki örtüsü; doğu yanı ise, kayalık ve çıplak. Kuzeyde, Lübnan ve Anti-Lübnan dağlarının kolları; Ölü Deniz'in güneyinde yağmur mevsimi yeşeren ve kurak mevsimde ise çölleşen ovalar.

İsa'dan önce II. bin yılında o zamanlar Kenaneli diye anılan Filistin'de, K e n a n i l e r oturuyordu. Dilleri de Samî ve Hurrit karışımı bir şeydi. Bu bereketli bölge, III. bin yılından beri, Mısırlıların iştahını kabartmış durmuştu; öyle ki, XVIII. hanedanın firavunları, orayı ele geçirip Fenike adını verdiler. II. bin yılın sonlarında «Deniz Halkları»nın istilâsı sonucu, Mısır, Filistin'i yitirdi ve ülke de çeşitli kabileler arasında çatışma konusu oldu.

İşte o sıralardadır ki, Filistin'e, Jurdan'ın ötesinden, İsrail adı altında toplaşmış İbranî kabileleri sızmaya başlar.

İSRAEL İLE JUDA KABİLELERİ VE KENANELİ'NE GİRİŞLERİ

Düzenli bir askerî sefer değildi bu hareket; birbirinden kopuk kabilelerin bir sızmasıydı: Kimi zaman, önlerine çıkan yerlileri öldürüyor, ya da köle haline getiriyor; kimi zaman da boş topraklara, Kenanîlerle yanyana yerleşiyorlardı. bu göç hareketinden sonra, İsrail kabileleri, özellikle Filistin'in güneyinde yarı-çöl bölgede yerleşmiş olan J u d a kabileleri ile komşuları, bir zaman için klan rejiminde yaşadılar. Daha sonra, bu göçebe yaşamı terkedip yerleşik tarım yaşamına geçtiler; bu tarım yaşamı, XI. yüzyıldan başlayarak, Kenaneli'nin kuzeyinde ve ortasında ağır basmaktadır. Klana dayanan topluluklar, komşu ortaklıklar haline geliyordu. Geniş topraklara dağılmış ve yerleşik çiftçi yaşamına geçmiş kabileler, uzun süre örf ve âdetlerini sürdürdüler. Bununla beraber, köleliğin gelişimi ve servet eşitsizliği, II. bin yılın sonlarından başlayarak, devletin doğuşunun iktisadî koşullarını hazırlıyordu.

İsa'dan önce XII ve XI. yüzyıllarda, başka kabileler girmeye başladı Kenaneli'ne. Doğu'dan Trans Ürdün'ün göçebe semitleri geldiler; Batı'da, «Deniz Halkları»ndan biri, Filistenler, Filistin kıyılarında karaya ayak bastılar. İsrail kabileleri, doğudan gelen istilâcılara kendi araçlarıyla karşı koyabildiler. Filistenlere gelince pek korkutucu idiler. Ellerinde demirden kılıçlar, kıyı boyunu ele geçirip, ülkenin içine doğru fethe çıktılar; müstahkem yerler yapıyor ve prenslikler kuruyorlardı.

Filistenlere karşı savaş, İsraillerin tek bir devlet halinde birleşmelerine katkıda bulundu.

İlk girişim S a ü l adlı bir kabile şefinden geldi; kral olunca, Filistenlere savaş açtı. Juda da içinde olmak üzere, güneydeki İsrail kabileleri de katıldılar savaşa. Saül'den sonra Juda kabilesinden D a v u t geçti yerine ve onun kumandasında sürdürüldü savaşlar. Juda kralı olunca, Davut, Kenaneli'nin güneyi ve ortasındaki İsrail kabilelerini egemenliği altında birleştirdi. Bu devlet, İsrael ya da Juda krallığı diye bilinir. Filistenleri yenmeyi ve ülkeden sürüp çıkarmayı başardı.

Filistenleri sürüp çıkardıktan sonra, Davut, kuzeye birçok seferler yaptı ve egemenliğini o bölgedeki İsrail kabilelerine de tanıttı. Eski Jerusalem kentini başkent olarak seçti ve Sion tepesinde «topalların ve körlerin» bile savunabileceği kadar sağlam konutunu yaptırdı. Yine aynı tepede, Juda kabilesinin tanrısı Yehova onuruna, göçebelerin âdeti üzerine, çadır biçimindeki tapınağı yükseltti.

İsa'dan önce X. yüzyılın başlarında ölen Davut'un yerine, oğlu S ü l e y m a n geçti. Jerusalem'in yapımını tamamlayan Süleyman, barışçı bir politika da gütmüş olsa, Doğulu anlamda bir despottu aslında.

> Halk, mal olarak bir vergi ödüyordu kendisine. Kutsal Kitap'taki bölümlerden birinin, **Krallar Kitabı**'nın verdiği bilgilere bakılırsa, Süleyman, ülkesini on iki bölgeye ayırmış; her bölgenin başına da bir yönetici getirmişti. Bu yönetici, kendi bölgesinden vergileri – mal olarak – topluyor ve Jerusalem'e gönderiyordu. Bir başka görevli, «bütün İsrael»i yükümlü kılan «kralın evi için» çalışmalara göz kulak oluyordu. Sırayla otuz bin insan koşuluyordu bu angaryalara. Kral sarayı ile Yehova tapınağı böyle yaptırıldı.
>
> Saray ve tapınak, ölçü olarak şaşırtıcı değildi; ancak, metinlere bakılırsa, içi ve dışı pek süslüydü. Süleyman, ayrıca, birçok kale ve hisar yaptırdı. Kenaneli'nin yerlilerini de angaryaya koştu. Fenike, Mısır, Suriye ve Arabistan'la ticaret ilişkileri kurdu; oralardan at, köle, altın, gümüş, mücevherat, kokulu yağlar ve başka lüks maddeler getirtiyordu.

Süleyman'ın geniş işyerleri, sarayının bakımı, yaşayış biçimindeki görkem, zorla çalıştırmaya ve uyruklarının soyulmasına dayanıyordu. Öyle olduğu için de, hükümdarlığının son zamanlarında, Filistin'de durumun pek gergin oluşuna hiç de şaşmamalı. Kral, kuzeydeki kabilelerin çıkarlarını hesaba katmadığı ve Juda soylularını desteklediği ölçüde daha da vahimleşiyordu durum. Hoşnutsuzluk, İsrail'in en büyük kabilelerinden birinde, Efraim kabilesinde özel bir ağırlık kazandı ve başkaldırdı bu kabile. Gerçi bastırıldı bu ayaklanma; ancak, Süleyman'ın ölümünden sonra keskinleşen mücadele, devleti iki krallığa ayırmakla sonuçlandı:

14. – Yedi kollu şamdan.

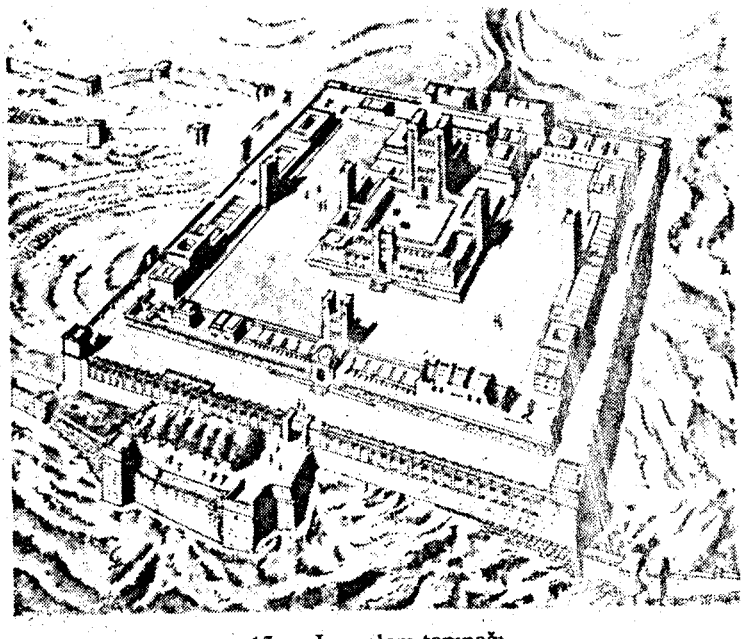

15. – Jerusalem tapınağı.

J u d a ve İ s r a e l krallıkları ortaya çıktı (İ.Ö. 935).

İsrael krallığı, iç çatışmalar içine düştü. Elli yıl süren çekişmelerden sonra, taht, halk milisleri şefi O m r i ' nin eline geçti (İ.Ö. 890). Onun hanedanının zamanı, krallığın en parlak zamanı oldu. Omri, Samari dağında, görkemli bir saray ve tapınağıyla yeni bir başkent kurdu. Bu hükümdar ve kendisinden sonra gelenler, Fenike ile sürekli bir ilişki içindeydiler ve İsrael'i ele geçirmenin tutkusu içinde olan Şam'daki Suriye krallarına karşı başarılı bir mücadele sürdürüyorlardı. Ancak içerde durum karışıktı. Ağır vergi yüklerine kıtlık da gelip eklenmişti. Köylüler başkaldırıyor, kaynaşma orduya da bulaşıyordu. Sonunda, Omri hanedanı devrildi ve krallık çökmeye başladı. VIII. yüzyılda, iç savaşlar birbirini izlerken, dışarda korkunç bir düşman da belirmişti: Asur. 722 yılında, İsraillilerin umutsuz bir direnişinden sonra, Asur kralı Sargon, Samari'yi ele geçirdi ve yağmaladı.

İsrael krallığının sonu böyle oldu.

Juda krallığı ise uzun zaman yaşadı. IX ve VIII. yüzyıllarda, hükümdarlar, egemenliklerini kuzeye de tanıtmak için birçok kez harekete geçtiler. Savaş açacak kadar güçlü değildiler; ancak, bu krallığın bütün hoşnutsuzluklarını destekliyor ve –başarısız kalan– bir din propagandası yapıyorlardı. Samari'nin düşüşü ve yıkılışından sonra, Jerusalem'i sardı korku; onu da aynı akibet bekliyordu. Ancak, kaygılandırıcı haberler, Asur kralını kuşatmayı kaldırmaya götürdü. Juda kralı Ezekia, Asurlulara ağır bir vergi ödemeyi ve onların üstünlüğünü kabul etti.

Ondan sonra, daha bir buçuk yüzyıl sürdü krallık.

İSRAEL'DE VE JUDA'DA SOSYAL DURUM VE SINIF MÜCADELELERİ

Filiştin'in ekonomisi, I. bin yılın ilk yarısında tarıma ve hayvancılığa dayanıyordu. Hayvancılık güneyde, bozkır ve dağlık bölgelerde ağırlıktaydı; oralarda, özellikle küçük baş hayvanlar yetiştiriliyordu. Juda'nın kuzeyinde ve İsrael'de tahıl ekimi vardı, bağcılık ve zeytincilik yapılıyordu. Toprak, demirli sabanla sürülüyor, hasat da demir orakla devşiriliyordu. Zanaatçılık, ta-

rımdan ayrılmıştı ve Fenikelilerin etkisiyle gelişmesini hızlandırıyordu.

Filistin'de sosyal ilişkilerin gelişmesini belirleyen bir olay vardı: Göçebe İbranî kabileleri, yeni bir ekonomik ve sosyal ortama gelip girmişlerdi; bu ortamda, zanaatçılığın ve ticaretin, giderek tefeciliğin ve özel mülkiyetin, Fenike ile Kenaneli'nin merkezlerinde çok önceden doğmuş sağlam gelenekleri vardı. İbranî toplumunda, görünürde çelişmeli olaylara yol açtı bu: Bir yandan, klan rejiminin kalıntıları –bütün açıklığıyla– sürerken, öte yandan özel mülkiyet, tefecilik, servet farklılığı hızla gelişiyordu.

Temel sosyal hücre, ortakçılık (eda) idi.

> Başlangıçta, bu terim, klâna dayanan ortakçılığı dile getiriyordu; sonradan komşu ortaklığını da gösterir oldu. Bununla beraber komşu ortaklığı, klân rejiminden hayli kalıntıyı da sürdürüyordu içinde: Klân kurulu, klân mezarlığı, kan gütme, vb. Ortaklığın başında bir yaşlı kişi (nashi) vardı. Komşu ortaklığı, kollektif toprak mülkiyetine dayanıyordu. İsa'dan önce VIII. yüzyıldan başlayarak, Juda'da, toprağın ortaklaşa işlendiği ve arkasından ürünün de üyeleri arasında paylaşıldığı topluluklar ortaya çıktı. Ancak , ortak toprak, kurayla bireysel parçalara bölünüyordu çok kez; bölüşme de genel bir toplantıda ve özel bir törenle oluyordu. Her topluluğun kendi tapınağı ve kendi rahibi vardı. Üyeleri birbirine bağlıyan çeşitli yükümlülükler görülüyor: Aralarından borç için köle durumuna düşenleri borcunu ödeyip kurtarmak, suç işleyenleri hep birlikte yargılayıp cezalandırmak, kan davasını önlemek amacıyla, öldürenle öç almak isteyen arasına girmek gibi.

Ne var ki, klan rejiminin kalıntıları sürse de, İsa'dan önce I. bin yılın ilk yarısında İbranî toplumunda eşitlik yoktu. Zenginlerin büyük koyun, keçi, eşek sürüleri, kadın erkek yığınla kölesi ve her türden malları vardı. Tek katlı evler yaptırıyorlardı; zemin katta kölelerin odaları, helâ ve kiler yer alıyor, sahibin ailesi ise yukarı katta oturuyor, akşamları da damda dinleniyordu.

Hayvanlar üzerinde, sonra da toprakta özel mülkiyetin oluşumu pek yoğundu Filistin'de; ortak toprak, gitgide ataerkil ailelerin şeflerine geçiyordu. Yapımı ve uygulanması tam bir işbirliğini gerektiren geniş sulama sisteminin yokluğu, ortakçılığın da dağılışına katkıda bulunuyordu: Yağmur sularını toplayan sarnıç-

lar, tek bir ailenin ve evdeki kölelerin gayretiyle yapılıyordu. Filistin'de özel mülkiyet öylesine gelişmişti ki, kralın kendisinin bile bir toprağa elkoyma hakkı yoktu.

Özel mülkiyetin gelişmesi tefeciliği doğuruyor ve ortaklaşacı topluluğun üyelerinden bir bölümünü yıkıma götürüyordu; savaşlar ve ağır vergiler daha da hızlandırıyorlardı bu yıkımı. Borçlarını ödeyebilecek durumda olmayan yoksullar, alacaklılarının kölesi oluyorlardı. Sefalete düşenler, ücretli bir iş bulmak için topluluğu terkediyor ya da alacaklılarından ve kralın «adaletçiler»inden kaçmak için Jurdan ırmağının kıyılarında sıklıklara gidip gizleniyorlardı.

Çiftçiler, edilgin bir direnişle yetinmiyorlardı. Daha Omri hanedanı zamanında, İsrael halkı, kralları ve onun görevlilerine karşı homurdanmaya başlamıştı.

Dinsel bir nitelik taşıyordu bu başkaldırılar.

> Sosyal bir değişikliği özleyen köylüler, adil bir krala, tanrının göndereceği «gerçek bir mesih»e bağlamışlardı umutlarını; o gelecek, angarya ve zulme son verecek, barışı ve adaleti kuracaktı. Sözcüleri p e y g a m b e r l e r di bunların ve IX ile VIII. yüzyıllarda halk hareketlerinin başını çekiyorlardı kimi zaman. (Bunları, Jerusalem'de ve Samari'de, ruhban zümresinin ve hükümdarların görevlileri olarak kral tapmaklarında ayinleri yöneten peygamberlerle karıştırmamalı.) Halk hareketleri, bir hanedan değişikliği ile sonuçlanıyordu kimi zaman; ancak çiftçilerin durumu yine de düzelmiyordu. Peygamberler, «bütün kalelerin düşeceğini», halkı ezen aylakların «büyük kırım»ını haber veriyorlardı: Tanrının kendisi yardıma gelecekti; günahkâr hükümdar ve uşaklarını devirdikten sonra, krallar olmayacaktı artık, «kral sarayı temelinden ebedi olarak yıkılacaktı»; halkın kendisi hükümdar olacaktı, kuraklık olmayacaktı ve yeni krallık sonsuz sevinç ve erinç içinde yüzecekti.

Sosyal bir dönüşüme götürmese de, halk hareketleri, köleci soylular için ciddi bir hatırlatmaydı. O yüzden de, krallar, yoksulların durumunu hafifletmek için birtakım önlemler almak zorunda kaldılar. Bir kanun, borç için köleliği altı yılla sınırladı o savaş zamanlarında sayıları hayli fazla olan dulların ve yetimlerin haklarıyla, ücretlilerin haklarını savunmak için kararlar çıkarıldı. Hazırlanmış, ama görünüşe göre hiç uygulanmamış bir kanun, devredilmiş toprakların, belli bir süre sonra geri alınmasını öngörüyordu.

JUDA KRALLIĞININ SONU

İsrael krallığının düşüşünden sonra, Juda kralları, daha önce de söylediğimiz gibi, Asur kralının üstünlüğünü tanımak zorunda kaldılar. Bütün ağırlığı köylülerin üzerine çöken ağır bir vergi ödemekle yükümlüydüler. Bu yeni haraç, VII. yüzyılın ortalarında bir başkaldırıya götürdü yığınları. Ayaklanan halk, kral Amon'u devirdi. Sekiz yaşındaki Josias tahta çıktı; otuz yıldan fazla yönetti ve son büyük hükümdarı oldu ülkenin.

Hükümdarlığı zamanında, Asur imparatorluğu çöküş halindeydi; Josias bundan yararlanmak istedi. Bağımsızlığı elde ettikten sonra, köleci devleti kurma girişiminde bulundu. Yönetimi merkezileştirdi. Jerusalem'i, dinin merkezi yaptı. Bunun için de yerel kültler yasaklandı, tapınakları yıkıldı. Jerusalem tapınağı, millî tapınaktı artık.

Yehova da Juda'nın tek tanrısı.

Bu arada, yabancı kültler de yasaklandı.

Ne var ki, bu merkezileştirme çabaları krallığı kurtaramazdı. Halk kitlelerindeki kaynaşma sürüyordu ve kralla ilişkileri de kötüleşiyordu gitgide VII. yüzyılın sonlarında, Mısır Firavunu Nekhao, ülkenin üzerine yürüdü. Josias savaşı yitirdi ve öldü. Nekhao, Josias'ın küçük oğlunu çıkardı tahta ve ağır bir vergi yükledi kendisine. Az sonra, Babil kralı Nabukodonozor Suriye'yi ve Filistin'i istilâ etti; 586 yılında Jerusalem ele geçirildi ve yıkıldı, tapınağı ateşe verildi ve tüm halkı, –«yoksullar» (çiftçiler) dışında– Babil'e sürgüne yollandı.

Juda krallığı, bağımsız bir devlet olarak yoktu artık.

İSRAEL VE JUDA UYGARLIĞI

İsrael halkının yarattığı kültür, daha sonra Avrupa uygarlığı üzerinde büyük etkide bulundu. Avrupa'da en yaygın din olan Hıristiyanlık, Juda dininin etkisi altında doğdu; Kutsal Kitap'taki kişiler ve konular, yığınla şaire, yazara ve sanatçıya esin verdi.

İsrael diniyle Juda dini, Fenike dinlerinin doğduğu aynı sosyal yapının ürünleri oldular; ortak birçok noktaları var ikisinin de.

Nasıl?

Juda'nın başlıca tanrısı, Y e h o v a adını taşıyordu, İsrael'inki de Saddaî; bunların dışında, mutluluk tanrısı Salem ile bereket tanrıçası Astarte ve öteki başka tanrılara da tapılıyordu. Yehova, başlarda, çöldeki dağların korkutucu güçlerini temsil ediyordu ve bulutların üzerinde dolaşan fırtına ve yağmur tanrısı olarak biliniyordu. Juda'nın İsrael üzerinde üstünlük kurmasından ve Juda hanedanının iktidara geçmesinden sonra, Yehova, rahiplerce dünyanın yaratıcısı mevkiine çıkarıldı; aynı zamanda krallığın ve kralın koruyucusu idi o. Mitoloji ve efsaneler, Yehova'yı yol gösterici, öğüt veren, yargıç olarak gösteriyor. Halkını besleyen, ona sevgisini veren, ekmek, yağ ve şarap veren ve gerektiğinde cezalandıran bir babaydı da o. Böylece sınıflara bölünmüş toplumda da, kabile tanrısı olduğu zamanki özelliklerini sürdürdü.

Halk dini ise, pek açık bir tarımsal nitelik gösteriyor. İbranilerin millî tanrıları arasında Güneş (Şems), tüm yaşamın anası olarak adlandırılan Toprak ve Buğday tanrısı Dagan da vardı aynı zamanda. Ayrıca, her topluluğun da ekmeği, yağı ve şarabı paylaştıran kendi yerel tanrısı (Baal) vardı. Halk ayinleri, tarla çalışmalarına göre ayrılmıştı ve üç ayrı bayramda uygulanıyordu: Arpa ve buğday hasadı başında, yemişlerin toplanmasında ve tohum serpme zamanında. Tohum serpme hazırlıklarında yapılan bayram, asıl büyük bayramdı; tarım yılının kapanışı dolayısıyla ve topluluk içinde kutlanıyordu.

İsrael ve Juda edebiyatı pek zengindir. İbranî mitosları, dünyanın yaradılışından, ilk insanlardan ve tufandan bahsediyorlar. İçerikleri Babil mitoslarını hatırlatır bunların; ancak daha az canlandırıcı ve anlamlıdırlar.

Anlatıcı türde gerçekten özgün eserler var.

IX. ve VIII. yüzyıllarda, hem Juda'da, hem İsrael'de, İbranî kabilelerinin kökeni ve krallığın oluşumundan önceki tarihi üstüne iki öykü oluşturuldu. Her ikisi de halk geleneklerinden ve efsanelerinden esinleniyor, biçim ve anlayış da onların çocuksuluğunu taşıyorlar: Juda'lı yazar, İbranî kabileleri arasında baş yerin Juda'ya ait olduğunu tanıtlama çabasında; İsrael'li yazar ise tersini savunuyor. Juda'da doğan büyük parçalar Davud'un ve Süleyman'ın yaşamlarını canlandırıyor ve yüceltiyorlar onları.

Juda ve İsrael krallarının saraylarında, her saltanatın yıllıklarını tutan vakanüvisler vardı. Peygamberlerin ortaya çıkışından sonra, onların sözleriyle, haklarında türetilen efsaneler toplanmaya ve kaydedilmeye başlandı. Juda krallığının düşüşünden sonra, bu kayıtlar, Kutsal Kitab'ın «peygamberler kitabı»na temel oldu; edebiyat ve tartışma yönünden içlerinde en güzel olanları da İsai ve Jeremia ile ilgili olanlardır. Yehova kültü, birçok neşidelere ve «psaum» adı verilen cenaze şarkılarına yol açtı. Son olarak da, atasözleri, halk türküleri ve öyküleri toplanıyordu. Düğün türkülerinden derlenen bir tomar, *Neşideler Neşidesi,* bütün dünyada ün kazandı. Yazarlar adsızdır; İsa'dan önce I. bin yılın sonlarında yaşayan Juda'lı ilâhiyatçılar, Juda ve İsrael tarihindeki çeşitli kişilere, efsanevî şef ve peygamberlere mal ediyorlar bunları. Bu ilâhiyatçılar, krallık devrinin edebî eserlerini özenle ayıklayıp, değiştirip düzelterek Kutsal Kitab'ın başlıca bölümleri haline getirdiler.

-Bu ilâhiyatçıların gözünde başta gelen kişi Musa'dır.

O atmıştır dinin temellerini.

BÖLÜM V

MEZOPOTAMYA'DAKİ SON GELİŞMELER

Mezopotamya, İsa'dan önce XIII. yüzyıldan başlayarak Samî kökenli bir başka halkın, Asur'un yayılışına sahne olur. Bir ara yavaşlayan bu yayılış, VIII. yüzyılda yeniden başlar. VIII ve VII. yüzyıllarda, Mısır'a değin hemen bütün Orta Doğu Asur'un baskısı altındadır. Babil uygarlığını tekrarlamaktan ileriye pek gidememiş olan Asur, -612 yılında- Medler'le Yeni Babil'in birleşik güçleriyle yıkılır.

Yeni Babil imparatorluğu bir yüzyıl kadar yaşayacaktır. Onu da Persler yıkacaktır.

I

ASUR FETHİ

ASUR VE HALKININ KÖKENİ

Mezopotamya'nın kuzeyinde, Dicle'nin orta bölümünde, bugünkü Irak'ın kuzeybatısında bir bölgeye Asur adı verilirdi o zamanlar. Doğal koşullar bakımından Asur, Aşağı Mezopotamya'dan açıkça farklıydı: Dicle'yle Fırat, orada birbirinden 300-400 kilometre kadar ayrılır, taşmalar Babil'de olduğundan daha azdır; öyle olunca da, sulama için yalnız Dicle'nin sularından ve kuyulardan yararlanılıyordu ve yağmur suları özel sarnıçlarda toplanıyordu. Asur, Doğu'da Dicle'ye kadar ilerleyen dağlarla çevriliydi; ülkenin ilk başkenti olan Asur, dağlardan kırk kilometre kadar uzaktaydı.

Dicle'nin doğusunda uzanan bölgenin bu dağlık niteliği, Asur'un ekonomisini, sosyal ve siyasal tarihini etkiledi. Dağlar-

daki topluluklar, yalnız tarımla geçinemiyorlardı; hayvancılık ve avcılık da büyük rol oynuyordu yaşamlarında. Son olarak, dağların yakınlığı, kereste, taş ve maden sağlıyordu ülkeye.

Orta Doğu'nun kuzeyinde oturan en eski halk, Urartularla hısımlıkları olan Hurritlerdi hiç kuşkusuz. İsa'dan önce III. bin yılında, Akkadlar, Dicle'nin orta bölgesine girmeye başlıyor ve birçok kentler kuruyorlar orada: Kabilesine ve tanrısına bakarak, Asur diye adlandırılan kent bunlardan biridir. Asur, o bölgenin de adı olup çıkıyor. Asur kenti, Babil'in 350 kilometre kuzeyinde, Dicle üzerinde bulunuyordu. Önemli yazıtlar bulundu orada: Bunlardan birinde, Hammurabi'nin çağdaşı, kral Şamsi-Adad, tanrı Asur'a adanmış bir tapınağın kurulmasından sözediyor. III. bin yıldan başlayarak da, kent, kendisine yakın Kappadokya bölgesi ile ticaret ilişkileri kurar.

İSA'DAN ÖNCE III VE II. BİN YILLARINDA ASUR

İsa'dan önce III. bin yılında Asur için pek çok şey bilinmiyor. Bize kadar ulaşan bazı belgelere göre, III. bin yılının sonlarıyla II. bin yılının ilk yüzyıllarında Asur toplumu köleci bir toplum olsa gerek.

Devlet, «Asur topluluğu» diye adlandırılıyordu. Başında « İ s h a k k u » diye adlandırılan bir hükümdar var; iktidara miras yoluyla geçen bu hükümdar, kabile ve klan şefi görevlerini henüz yitirmiş değil ve ancak onu izleyecek devirde bir Doğu despotu olup çıkacaktır. Halk, ortakçı topluluklar halinde yaşıyordu; klan ortaklığı, giderek komşu ortaklığına dönüşecektir. Bu devirde ortaya çıkan köleci soylular, klanın yaşlılarıyla, krallığın doğuşundan sonra ortaya çıkmış yüksek görevlilerden oluşuyordu. Bir tacir (tamkarum) zümresinin de onlara katılması gecikmedi. Asur ticaretinin erkenden gelişmesi şununla açıklanabilir: Aşağı Mezopotamya'da maden yatakları yoktu ve Asur'dan, Küçük Asya'dan ve -bakırla gümüş çıkarılan- Ermenistan'dan getiriliyordu maden. Küçük Asya'yla Ermenistan'ın yolu ise Asur'dan geçiyordu; Asur krallarına, maden ve kereste ticaretinde aracı bir rol oynama olanağı verdi bu. Sonucu şu oldu ki bunun, Asur yüksek tabakası hızla zenginleşti ve merkez Asur kenti de gelişti. Asurlu tacirler, Kappadokya'da ticaret kolonileri

kurdular. Belgeler, köle sahibi bu Asurlu tacirler hakkında bilgiler veriyor bize. Kölelerin sayısı fazla değildi. Tacirler, onları, buğday karşılığında çocuklarını satma zorunda kalan Lullubi'lerden, Zagros dağlarının bu yoksul kabilelerinden satın alıyorlardı. Köleler ev hizmetinde kullanılıyorlardı. Tacirler, Kappadokya'ya gittiklerinde, evi çeksin çevirsin diye, güvendiklerini de seçip ayırırlardı içlerinden. Geri kalanlar, hamallık, katır sürücülüğü, silahlı kervan koruyuculuğu yapardı.

«Eski Asur» denen o devrin siyasal rejimi, ortakçı niteliklerini hâlâ taşıyan ilkel köleci devlet ile köleci despotluk arasında bir geçişi temsil eder.

> Hükümdarın iktidarını, bir yüksek kurul sınırlıyordu. Bu kurul, hiç kuşkusuz «büyükler»i içine alıyordu ve halk, yönetimin dışında bırakılmıştı daha o zamandan. Hükümdar, «Tanrı Enlil'in naibi» unvanını taşıyordu. Kurulu toplantıya çağırıyor, dinsel işlere, bir olasılıkla askeri işlere bakıyordu. Adaletin, maliyenin ve ekonominin özel görevlileri vardı. Rejim, bu haliyle belli bir ölçüde eski Yunan'ın oligarşilerine benziyor.
>
> Hükümdarın iktidarı, ilk fetihlerden sonra arttı ve I. Şamsi-Adad, «Evrenin kralı» unvanını aldı.

İsa'dan önce XVI. yüzyılda, Orta Doğu'da hegemonya, Mitanni'ye geçer ve Asur'a boyun eğdirirler; Mitanni yöneticileri, acımasız bir sömürüye tâbi tutarlar Asur'u.

XV. yüzyılda ise Asur, bağımsızlığını kazanır ve bir gelişme döneminin başlangıcı olur bu. «Orta Asur dönemi» adı veriliyor bu döneme. Bu devri iyi belirten belgeler var elimizde. Onlardan anladığımız kadarıyla, Asur toplumunun ve devletinin temeli, hep ortakçı rejimdi; Çiftçi halk böyle bir rejimde yaşıyordu. Ortakçılığın toprakları, ortaklığın bütününe aitti. Ancak, üyelerinin rızasıyla, kimi parçalar devredilebiliyordu; bu ise, ortakçı rejimin dağılışının nedenlerinden biri oldu sonradan. Ortaklıklar, «kral payı» adıyla vergi veriyor, askerlik hizmeti görüyor ve angaryaya koşuluyorlardı: Kanal ve yol yapımı, tapınakların, sarayların ve öteki binaların yapımı gibi. Gerek hükümdarın, gerek ortakçılığın kendi zengin üyelerinin sömürüsü, üyelerinin, giderek tüm ortaklıkların çöküşüne ve özel mülklerin hızla artmasına yol açtı. O devrin Asur'unda, mülk sahiplerinin sayısı ve mülklerinin de çapı, Babil'de olduğundan çok daha yüksek. Ço-

ğu mülk sahibi, uygulamada, borçluların topraklarını da ellerinde tutuyorlardı ve bu borçluların durumu, kölelerinkine yakındı.

İsa'dan önce XIV ve XIII. yüzyıllarda, toprakta özel mülkiyetin yerleşmesini meşrulaştıran ilk A s u r Y a s a s ı çıkıyor ortaya.

> Bu kanunlar, mülkü eşitsiz bir paylaşıma tâbi tutuyorlardı: Büyük oğul, mirasta iki pay alıyordu: Birini kendisi seçiyor, öteki kurayla belirleniyordu. Geri kalanı da, erkek kardeşler arasında, sayıları ne olura olsun, eşit paylarla bölüşülüyordu. Sonraları, gitgide artan sayıda, yoksullar ortakçılığı terketmeye başladı. Küçük kardeşlerin payına, yaşamlarını sürdürmek için pek kötü parçalar kaldığından, genellikle topraklarını satıyor ve başka yollarla yaşamlarını kazanmaya çalışıyorlardı. Asur kralları, fetih savaşları için askerleri, işte bu yoksullar kitlesinden sağlıyorlardı. Eşitsiz paylaşma, Asur kanunlarının, toprakta özel mülkiyeti savunmak ve desteklemek için aldığı tek önlem değil, başka önlemler de var: Mülkiyet hakkını çiğneyen, yalnız zararı ödemekle kalmıyor, şiddetli cezalara da uğruyordu. Toprakların ve evlerin satımı sözleşmeleri için konulan bir usul, alıcının çıkarını ve haklarını savunuyordu.

İsa'dan önce XIII. yüzyılda, Asur kralı I. Salmanasar, büyük bir orduyla seferlere başladı. Bunları, oğlu I. Tikulti-Ninurta da sürdürdü. Salmanasar'ın başlıca amacı, daha önce Hititlerin zayıf düşürdükleri Mitanni'nin kesin olarak ezilmesi ve Hititlere karşı Asur sınırlarının da korunmasıydı. Salmanasar, başardı bunu: Mitanni yok edildi ve Asur ordusu Fırat'a vardı. Onu izleyen seferler, ülkenin sınırlarını batıda Kargamış'a, kuzeyde Van gölüne ve güneyde Babil'e değin genişletti. Soyluların siyasal etkisini azaltmak isteyen Tikulti-Ninurta, başkenti de başka bir yere taşıdı. Asur'un bu ilk askerî ilerleyişi kısa süreli oldu. Tikulti-Ninurta bir suikaste kurban gitti; ölümünden sonra da, ülke, bir çöküş dönemine girdi.

I. BİN YILDA ASUR ASKERİ DEVLETİ

İsa'dan önce XII. yüzyılın sonunda, Asur, Aramîlerin tehdidi altında kaldı. Aramîler, çapula gelip halkı kırıma uğratıyor ve köle haline getiriyor, sürüleri alıp götürüyor, kentleri ve köyleri yakıp yıkıyorlardı. Vadilerde oturanlar dağlara çıkıyor, kentler

boşalıyordu. Sonra bir başka düşman çıktı ortaya: Van gölü dolayında, biraz daha kuzeyde oturan Urartular.

X. yüzyılda, Aramî saldırısı zayıfladı: Bir bölümü Dicle ile Fırat arasında yerleşti; giderek özümsendiler. X. yüzyılın sonlarında ise, Urartulara, Aramîlere ve Doğu dağlılarına karşı Asur saldırısı başladı. Bu saldırı, IX. yüzyılın başlarında II. Asur Nazir-Bal'in (İ.Ö. 883-859) zaferleriyle sonuçlandı; Aramî kralcıklarına boyun eğdirdi ve binlerce esirle döndü. Onlara, Kalah'ta yığınla eser yaptırdı; kabartmalar, zafer sahneleriyle süslü bir saray ve sınırlarda kaleler.

Asur-Nazir-Bal, gelecekteki Asur askerî gücünün temellerini attı böylece.

IX. yüzyılın sonlarında Asur, iç karışıklıklarla zayıf düştü. Fethedilen toprakların yağmalanmasından, düzenli işletilmesine geçilmeyi isteyen soyluların hoşnutsuzluğundan doğuyordu bu karışıklıklar; topraksızlıktan yakınan ortakçılıkların sade üyeleri de destekliyordu onları. Ancak, kraldan ganimetin aslan payını koparan yüksek görevliler ile askerî şefler, fetihlerin durulmasını istemiyor ve aynı ülkeyi birçok kez istilâ yolunu yeğliyor ve üretici güçleri baştan aşağıya yıkıyorlardı. İşte bu çelişmeler, yığınla saray ihtilâline götürdü Asur'u ve sonunda kralın iktidarı zayıfladı; ayrıca, -IX. yüzyıl sonu ile VIII. yüzyıl başlarındaki- Urartuların saldırıları, Asur gücüne ağır bir darbe vurdu.

Asur'un yayılışı, VIII. yüzyılın ortalarında yeniden başlar. III. T i g i a t - F a l a s a r (İ.Ö. 745-727) ile II. Sargon (İ.Ö. 722-705), ilke olarak bir saldırı politikası izlerler. Bunun için de orduyu yeniden örgütlerler.

Tiglat-Falasar'dan başlıyarak, bir çift at koşulu arabaların üzerinde savaşan mızraklı askerler görülüyor; arabalı birliklerden iki kat daha kalabalık süvari birlikleri var; mızraklı ve kalkanlı, süvari birliklerinden iki kat daha fazla olan ağır piyade birlikleri; onun da iki katı okçudan oluşan hafif piyade birlikleri ayrıca. Orduda, bunların dışında, kuşatma görevini gören özel birlikler, genellikle kölelerden ve eski savaş esirlerinden oluşan, yol açıp istihkâm kuran yığınla birlik bulunuyordu. Sefer sırasında bu yardımcı birlikler, dubalı köprüler, istihkâmlar kuruyor, yollar açıyor, ağırlıkları taşıyorlardı. Güçlü kalelerin kuşatılmasında lâğımlar açılıyor, duvarların ve kulelerin yıkılması için, koç başları ve mancınıklar kullanılıyordu; saldırı sırasında da, daha önceden hazırlanmış merdivenlere tırmanılıyordu.

Hiksosların ve Mısırlıların da arabaları vardı; ancak Asur kralları-dır ki, ilk kez sistemli olarak süvari kullandılar. Daha sonra, bütün bu silahların belli bir düzen içinde kullanılmasını öğrendiler: Savaş, önce arabaların saldırısıyla başlardı; arkasından piyade birlikleri bozulmuş düşman hatlarına vururdu; süvariler de çekilen ya da kaçan düşmanı kovalarlardı. Sargon, askere almada da bir yenilik yaptı; zorunlu askerlik hizmetine tabi kişilerden başka, ücretli askerler de topladı. Başlarda yalnız Asurlulardı bunlar, sonra yabancılar da katıldı aralarına. Ücretli askerlerin sayısı, giderek –ve görülür biçimde– arttı; Asur kralları onlardan ülke içinde de yararlanıyorlardı.

16. – Savaş arabasının üstünde Asurbanipal.

III. Tiglat-Falasar ile II. Sargon, büyük fetih savaşları yaptılar: Tiglat-Falasar, tüm Suriye'yi, arkadan da Babil'i zaptetti; son olarak da, IX. yüzyılda kurulan ve VIII. yüzyıldan başlayarak da Asur'un başlıca düşmanı olan Urartu krallığını ağır bir yenilgiye uğrattı.

Urartu kralı Argisti (İ.Ö. 781-760), Asur'a karşı yeniden saldırıya geçti ve büyük bir zafer kazandı. Urartu sorununu II. Sargon çözmek istedi: Suriye ve Filistin yakasını güven altına aldıktan sonra, bütün gücüyle Urartu'ya saldırdı; 714 yılında, kral Rusas'ın ordusunu ezdi, Musasır kentini aldı ve sayısız ganimet elde etti. Ancak, Turuşpa'yı alamadı ve böylece Urartu egemenliğine son veremedi. Sargon'un istilâsıyla pek zayıf düşmüş de olsa, Urartu krallığı, İsa'dan önce VI. yüzyıla Medlerin öldürücü darbesine kadar yaşadı.

Sargon'dan sonra gelenler, fetih savaşlarını sistemli olarak sürdüremediler; Mısır'ı ele geçirmek çabası içinde oldular özellikle. Sennaşerib, Babillilerin direnişini kırdı, kenti alarak kökünden yıktı; Juda krallığını da haraca bağladı. Yerine geçen Asarhaddon, 671 yılında Mısır'a boyun eğdirdi. Ancak geçici oldu bu zafer; çünkü, Asur kralı, Mısır'da yeterince askerî birlik bırakamadı, o yüzden de yirmi yıl sonra Mısır, bağımsızlığını yeniden kazandı.

Asarhaddon'dan sonra, Asur krallarının askerî faaliyeti, esas olarak fethettikleri ve haraca bağladıkları ülkeleri hükümleri altında tutmak amacını taşıyor: O ülkelerde sık sık patlak veren ayaklanmaları bastırmak ve vergileri toplamak için, birlikler göndermek zorunda kaldılar hep; ülkenin içinde gitgide artan kaynaşma nedeniyle Asur'da büyük bir askerî gücü de bulundurmaya gayret ederek...

ASUR ASKERÎ DEVLETİNİN SİYASAL REJİMİ

Asur, bir Doğu despotluğu olarak kalmıştı aslında; ancak, yine de bazı özellikler gösterir örgütlenişi.

Kral, başta orduya ve askerî soylulara dayanıyordu. Tahta çıkışında, önce askerî birliklerin önüne çıkarılır ve alkışları beklenirdi. Asurlu hükümdarlar, krallık iktidarının tanrısal niteliğini öne sürerek saygınlıklarını güçlendirirlerdi. Ancak bu da,

Asur, Babil ve öteki fethedilmiş ülkelerin rahiplerine belli bir bağımlılık içine sokuyordu onları: Asur'da olduğu gibi Babil'de de, tapınaklara büyük olanaklar tanımak, onları vergiden, angaryadan, hattâ kral yargılamasından bağışık tutmak zorundaydılar; en ayrıcalıklı olanlar da, Asur ve Babil tapınakları ile ruhban zümresiydi.

Bölgelerin idaresi, bu bölgelerin içinde bulundukları koşullara uyduruluyordu. Asıl Asur, Mezopotamya ülkelerinde krallık yönetiminin geleneklerini sürdürüyordu. Fethedilen topraklar ise, farklı rejimler altına alınıyordu.

> Asur'a en yakın olan Hurrit bölgesinin kendi yöneticileri vardı. Kralın kendi yakınları ve gözdeleri arasından seçtiği kimselerin yönetimi altına sokulan Babil de, kendi kanunlarına ve âdetlerine tâbiydi. Sippar ve Nippur gibi Babil kentleri, vergi konusunda özel bağışıklıklardan yararlanıyorlardı. Mezopotamya dışında kalan öteki fethedilmiş ülkeler, bir başka rejime tâbiydi. Örneğin, eski İsrael krallığında ve bazı Suriye bölgelerinde, halk yok edilmiş ya da sürülmüştü. Yerlerine de Asurlu kolonlar gönderilmişti; idare de kralın yöneticilerine bırakılmıştı. Başka yerlerde, örneğin Tyr'de, Sidon'da, Juda'da ve kimi Suriye bölgelerinde eski kralcıklar ve prensler yerlerinde bırakılmış, sadece vergiye bağlanmışlardı; ayrıca asker sağlayacak ve Asur hükümdarlarının her türlü emrine uyacaklardı.

Asur ve imparatorluğun öteki bölgeleri birbirine posta şebekesiyle düzenli bağlıydı. Gidiş gelişi ve haberleşmeyi, giderek askerı harekâtı sağlamak için, krallar kaldırım taşı döşeli yollar ve yol boyunca düzenli aralıklarla konak yerleri yaptırıyorlardı. Böylece, kendi yöneticilerinin idaresini denetlemek istiyorlardı. Sarayın adalet görevlileri, kral naiplerinin haksızlık ve yağmalamalarına karşı yakınmaları kabul ederdi. Kuşkusuz hiçbir yararı da olmazdı bunun; herkes kendi keyfine göre yönetirdi yine de; en büyüğünden en küçüğüne değin, Asurlu yöneticilerin başlıca geliri, devletten çalmaktı.

Bütün yüksek görevliler ve tapmaklar, kraldan, sürekli yararlanma koşuluyla, içinde köleleri de olmak üzere, angaryasız ve vergisiz mülkler alırlardı. Bu bağışlamalar, Asurbanipal'in hükümdarlığından başlayarak daha da arttı.

İSA'DAN ÖNCE VIII VE VII. YÜZYILLARDA ASUR EKONOMİSİ VE TOPLUMU

Asur iktisadî yaşamı, bu devirde hatırı sayılır değişiklikler içine girdi: Üretici güçlerdeki gelişmeye bağlı değildi bu; savaşlardan elde edilen ganimetlerden, yenilenlere ödetilen vergilerden geliyordu. Bunun sonucunda, ticaret yoğun biçimde gelişti. Ganimetler, ordu şeflerini, rahipleri, yüksek memurlarla askerleri zengin etmişti; vergi de, hükümdarın hazinesine ulaşmadan önce, aç gözlü yığınla askerin ve görevlinin ellerinden geçiyordu. Askerler ve öteki nasiplenenler, daha başka değerli mallar ele geçirirler ve piyasaya sürerlerdi. VIII. yüzyıldan başlayarak, kralların oturduğu Ninova'da böyle bir pazar oluşmuştu. Belgelere bakılırsa, o devirde, «gökteki yıldızlardan daha çok tacir vardı» Asur'da. Çoğu savaş esiri olan yoğun bir köle ticareti de görüyoruz. Ancak, askerî başarıların beraberinde getirdiği bu ticarî gelişme, geçici oldu; zaferle biten seferler kesilir kesilmez, ticarî çöküş de başladı.

Tacirlerin dışında, rahiplerden, saray memurlarından ve yerel görevlilerden oluşan zengin ve etkili bir köleci zümre de vardı.

Baş rol, Asur'da olduğu gibi başka yerlerde de, kraldan zengin mülkler edinen rahiplerdeydi. Senyörlerin toprakları da, özellikle hizmetlerine karşılık hükümdardan aldıkları bağışlarla genişliyordu.

Çoğu vergiden bağışıktı bu mülklerin.

Orta Asur döneminde olduğu gibi, bu ayrıcalıklı zümre, yalnız köleleri değil, yenilmiş ülkelerin köleleştirilmiş çiftçileriyle sürülmüş halkını da sömürüyorlardı. VIII. yüzyılın Asur'unda, kölelerin sayısı hayli çoğalır. Onbinlerce savaş esiri, köle haline getiriliyordu. Çoğu, hükümdar ve tapınaklar için çalışıyorlardı bunların. Sargon'un sarayında –en azından– üç bin ya da dört bin köle vardı böyle.

Binlerce köle de orduda hizmet ediyordu; yol yapıyor, kanal açıyor ve yeni başkent Ninova'nın dev yapılarını yükseltiyorlardı. Köleler onluk, yirmilik guruplar, genel olarak da aile halinde satılırdı. Emeklerinden yararlanma gitgide genişledi. Bu bakımdan, o devirdeki kölelik, Yunan ve Roma'dakine benzer.

Ancak, köleliğin yaygınlaşması geçici oldu ve imparatorluğun çöküşünde ise ortadan kalkmıştı.

Bütün bu olaylar, ortakçı rejimin çöküşünü de hızlandırdı. Ortakçılıklar daraldı, özerkliklerini yitirip, kralın ya da yöneticilerin atadıkları kimselerin iktidarı altına girdiler; üyeleri de, bütün halinde, vergilerin ödenmesinden ve angaryalardan sorumluydular. Aralarındaki bağlılıklar, genel olarak sulardan ortak yararlanma konusundaydı. Ortakçılıkların toplam üye sayıları da, köleleştirilmiş çiftçilerle, öteki kölelerden -görülür biçimde- azdı.

ASUR'UN ÇÖKÜŞÜ

Asarhaddon'un Mısır fethi, Asurluların son askerî başarıları oldu. Onun oğlu Asurbanipal zamanında -VII. yüzyıl ortaları- imparatorluğun gücü büyük bir hızla azaldı ve gerek iç bunalımlar, gerekse fethedilen ülkelerdeki başkaldırılar sonucu çöktü.

Köleliğin genişlemesi sınıf mücadelesini azaltmamıştı. Kölelerin başkaldırıları hakkında pek bilgimiz yoksa da, «huysuz köleler»i zincire vurmak usulünün pek yaygın olduğunu biliyoruz. Fethedilen halklar ve yerli ortakçılık üyeleri de başkaldırıyordu. Asurbanipal zamanında Aramîlerin başkaldırısını bir köle yönetti. Kuşkusuz askere alma, zahmetli çalışma ve vergiler altında ezilen Asurlu çiftçiler de ayaklanıyordu. Hükümdarın askerî dayanağı da zayıflıyordu aynı zamanda. Seferlerin durması, ganimet akışını da durdurmuştu. Fethedilen halkların sürekli başkaldırıları, vergileri de aksatıyordu. Ücretli asker de tutulamıyordu artık; Asurlulardan oluşan birliklere gelince, onlara da pek güvenilemezdi.

Bu koşullarda, dışardan gelecek şu ya da bu ağırlıktaki bir darbe, kaçınılmaz sonucu doğuracaktı. Nitekim de öyle oldu: O devirde İran'da, Asur'a komşu Med krallığı kurulmuştu. Med kralı Kiyaksar, Babil'i işgal etmiş olan Kalde prensi Nabopolassar ile bir bağlaşıklık kurdu. Onların birleşik güçleri, 612 yılında Ninova'yı aldı ve Asur ordusunun kalıntıları da 605 yılında Kargamış'ta yok edildi. Asur, Med kralının egemenliğine geçti; Nabopolassar'ın Kaldeli hanedanı da Babil'de kuruluyordu.

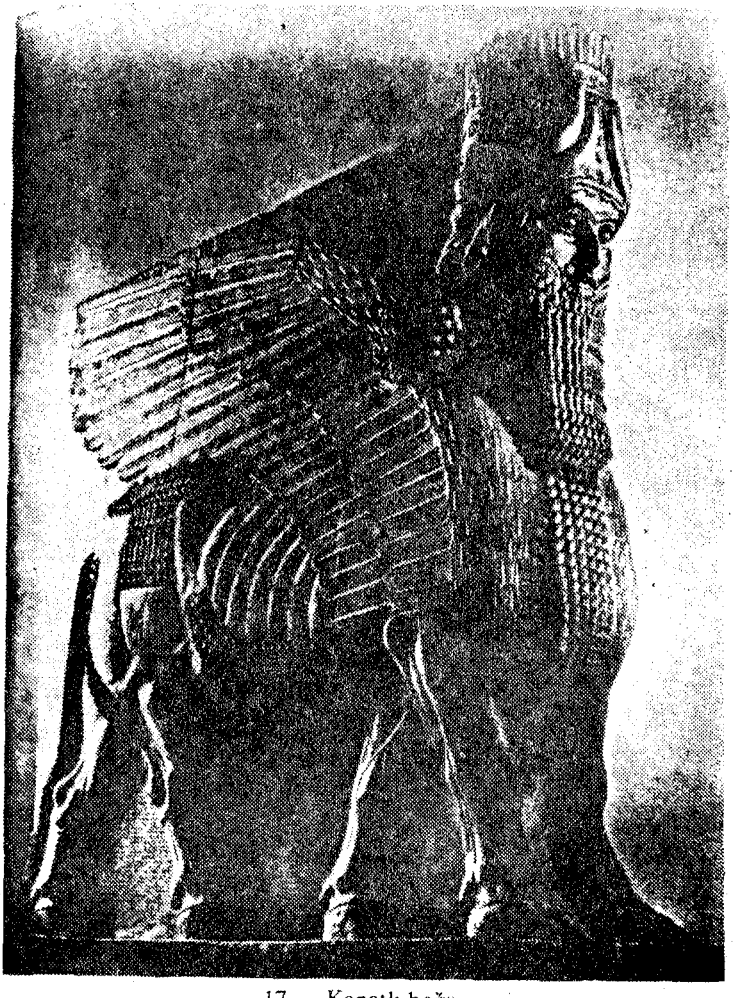

17. – Kanatlı boğa

ASUR UYGARLIĞI

Asur halkının çekirdeği Akkad kökenli olduğu için, Asur yazısı, dini ve edebiyatı, Babil'dekilerin bir tekrarıdır ya da çok az değişmiş biçimleridir. Özgün çizgiler, imparatorluğun yükseliş döneminde görsel sanatlarda kendini gösteriyor yalnızca.

Tanrılar da Babil tanrıları. Ancak, Asur panteonunun bir

özelliği, Asur kabilesinin eski tanrısına üstün bir yer verilmesi. Tarımsaldı bu tanrının görevleri: Yağmur ondan bilinirdi, bol ürün de ondan; ancak, ilk Asur fetihlerinin arkasından, savaş ve zafer tanrısı olup çıktı. Seferlerde, çehresini gösteren sancaklar taşınırdı; ganimetin hası da onun tapınaklarına giderdi. Askerî görevler, bereket tanrıçası –ve kültü de pek eski ve halk arasında tutulan– İstar'dan da bekleniyordu.

Asurlu rahipler, Babil'deki ayin biçimlerini sürdürürlerdi. Asurbanipal, Ninova'daki sarayında, Babil edebiyatının bütün eserlerini toplamıştı.

Edebiyatın özel bir dalı, *hükümdar yıllıkları* Asur'da pek gelişti. Fatih hükümdarlar, sefer ya da savaş yerlerindeki kayalara, zaferlerinin anısını kazıtırlardı hep; yaptıkları önemli işleri de, sarayların duvarlarına, kapılarına işletir ve anıtlar diktirirlerdi adlarına. Şatafatlı ve koşuklu bir biçemde ve kendine özgü terimler ve formüllerle yazılan bu metinler, Asur askerî tarihi için başlıca kaynaklar arasındadır.

IX ve VIII. yüzyılın kralları, görkemli saraylar yaptırdılar. Bunlar, Kalah ve Ninova sarayları ile Sargon'un sarayı. Yıkıntıları da kalmış olsa bugün, görkemleri hakkında bir bilgi veriyorlar. Onları süsleyen sanat eserleri iyi korunmuş durumda. En dikkati çekenler, kral heykelleriyle, kapıları bekleyen dev kanatlı boğalar.

Hükümdarların savaşta ve barıştaki yaşamlarını, bahçelerini ve göllerini, eşlerini, gözdelerini ve kölelerini temsil eden kabartmalar da bulundu. Bu kabartmalar, Asur sanatının özgün bir öğesidir. Kabartmalarda, özellikle hayvanlar yaşam doludur.

II

KALDE YA DA YENİ BABİL İMPARATORLUĞU

Babil, Asur egemenliği altında üç yüzyıl yaşadıktan sonra, İsa'dan önce 626 yılında, Kalde kralı Nabopolassar öncülüğünde bağımsızlığını kazandı. Nabopolassar'ın kurduğu imparatorluk, 538 yılındaki Pers fethine kadar, doksan yıl yaşadı.

İKTİSADİ VE SOSYAL TEMELLER

Arap kökenli Kalde kabileleri, Babil'e XII. yüzyılda girmeye başlarlar ve orada klan ortakçılığı halinde yerleşirler; bunların bir bölümü komşu ortakçılığına dönüşür giderek. Kabile soylularının, Kalde hükümdarlarının sarayında ve ordusunda ayrıcalıklı bir yeri vardı. Böylece, bu dönem boyunca, Babil'de, bütünüyle yerleşik öğelerle, klan rejimine dayalı kabilelerden gelen dünkü göçmenlerin bir karışımını görüyoruz.

Krallar, Kaldeli topluluklara dayanıyorlardı; onlar için, hem silahlı güç, hem de vergi kaynağı idi bu kitleler. Bunun yanısıra, Babil'in kentli halkı yanında çok büyük bir saygınlığı olan Babil rahipleriyle bağlaşıklık kurmanın arkasındaydılar. Kaldeli hükümdarlar, kendilerinden önceki birtakım tapmakları onarıp güzelleştirmekten hoşlanmadıkları için, unutulmuş birçok tanrının kültünü yenileştiriyorlardı. Rahipler de destekliyordu onları; çünkü, Asurlular zamanında, lâik tefecilerle beraber, onlar da hayli zenginleşmişlerdi ve Asur'un düşüşünden sonra, Kaldeli hükümdarların egemenliğinde böyle bir devletin kuruluşunu görmenin umudunu besliyorlardı.

> Babil'de, o yıllar tefeci sermayenin başlıca temsilcisi, Egibi «Evi»ydi; büyük bir olasılıkla, o devirde, Nippur'da bir başka büyük tefeci ev, Murassu'nun «Evi» kurulmuştu. «Ev»in malî işlemlerini, ailenin başı yürütüyordu. Sözleşmeler, eskiden olduğu gibi, buğday üzerineydi çoğunlukla. Ancak tefeciler, topraklar, tarlalar, bahçeler de satın alıyor ve sonra da kiraya veriyorlardı bunları. Bunun yanı sıra, ortakçılıkların üyeleriyle, toprak sahibi askerleri de kendi hizmetlerinde kullanıyorlardı. Çıkar kaynağı olarak, sık sık, hükümdarlık kanallarını kullanıyor; onları kiralayıp sonra da para karşılığında komşu toplulukların yararına sunuyorlardı.

Kalde döneminde, Babil'de köleliğin niteliği, -aşağı yukarı- III ve II. bin yıllarda olduğu gibidir. Doğrudan kölelik, esas olarak aile köleliğiydi, borç için kölelik ise geçiciydi; şu farkla ki, üç yıllık yasal süreye uyulmuyordu ve borcunu ödeyemeyen borçlular, on yıla kadar alacaklının kahrını çekiyorlardı. Değişiklikler, yalnız kölelerin sayısı ile sömürülme biçimlerinde görülüyor. Kaldeli kralların fetih savaşları, Asur'dakine yakın ölçüde,

kölelerin sayısını çoğaltıp duruyordu. Savaş esirleri de, hükümdar topraklarında, saray ve tapınak yapımlarında çalıştırılıyorlardı. Özel ekonomide yeni bir ilke vardı: Köle sahipleri, kölelerin, kendi hesaplarına olmak üzere, -genellikle zanaatçılıkta ve bazen de tarımda- çalışmalarına izin veriyor, ancak karşılığında -mandattu» adı verilen- yıllık bir ödenti alıyorlardı. Örneğin, zanaatçılıkta şöyle oluyordu: Tefeci, kölesine bir meslek öğretiyordu ve sonra da bir işyeri açmasına yardımcı oluyordu; köle de orada çalışıp, her yıl, para olarak ödentisini ödüyordu efendisine. bu durumdaki köleler zenginleşiyor, çok kez kendileri de tefeci oluyor ve azat edilmek olanağını elde ediyorlardı.

> Kimi burjuva tarihçileri, Kalde döneminde, Babil'de, köle emeği kullanan büyük «sanayi işletmeleri» olduğunu ileri sürerler. Keyfi bir modernleştirmedir bu; çünkü belgeler, tapınaklar ve tefecilerin, evlerinde çalışan dokumacılara dağıttıkları hammaddelerden bahsediyor yalnızca.

Kölelerin sayısı çoğaldıkça, özgürlük için mücadeleleri de yoğunlaşıyordu. Kaçışlar artıyordu; köle alıcıları, satın aldıkları köleler için «başkaldırıya ve itaatsizliğe» karşı güvence istiyorlardı satıcılardan.

YIKILIŞ

Kalde hanedanının en büyük hükümdarı, Nabopolassar'ın yerine geçen II. N a b u k o d o n o s o r (İ.Ö. 604-562) oldu. Nabukodonosor, fetih savaşlarını yeniden başlattı: Suriye'yi, Filistin'i ve Fenike'yi fethetti; ancak Mısır seferi başarısızlıkla sona erdi. Ele geçirdiği ganimet, haraç ve sayısız esirle, Sennaşerib'in yakıp yıktığı Babil merkezini onardı. Ayrıca, görkemli bir eğlence şatosu yaptırdı kuzeyde. Kentin, sarayı tapınaklara bağlayan ve «kutsal tören yolu» diye adlandırılan ana yolu, üzerinde bir aslan, bir öküz ve başka kutsal hayvan kabartmalarının yer aldığı bir duvarla süslenmişti. Babil, Kalde imparatorluğunun çöküşünden sonra da yaşadı ve dünyanın en büyük kentlerinden biri olmanını ününü, Mezopotamya'nın dışında da sürdürdü durdu.

Kalde imparatorluğu, Nabukodonosor'dan az sonra çöktü. VI. yüzyılın ortalarında, İran'da, Persler yeni bir güçlü devlet kurmuşlardı. Bu devletin hükümdarı Kirus, Medya'yı ve Asur'u fethettikten sonra, Babil'in üzerine yürüdü. Babil kralı Nabonid, ordusuyla ona karşı çıktıysa da yenildi ve kaçtı. Babil, Pers imparatorluğunun bir parçası haline geldi ve ebedî olarak bağımsızlığını yitirdi (İ.Ö. 538).

BÖLÜM VI

İRAN

İsa'dan önce VI. yüzyılın ikinci yarısında, Aryen fatihler olan Persler, İran yaylasından yola çıkarak, Batı Asya'nın tüm halklarını egemenlikleri altına aldılar; ve ilk kez, İndus'tan Ege denizine, Hazar denizinden Nubya çölüne değin uzanan topraklarda, sürekli bir imparatorluk kurulmuş oldu.

I

İRAN YAYLASI

İran'da ilk devletin kurulduğu topraklar, Mezopotamya'nın doğusunda bulunuyor. Ülkenin büyük bir bölümünü kaplayan geniş İran yaylası, batıda Zagros dağları, kuzeyde Hazar denizi, güneyde İran körfezi ile sınırlı; doğuda ise İndus'a değin yayılıyor. Yaylayı her yandan kuşatan dağlar, çoşkun ırmakları, güzel vadileri, bol ormanları ile tarıma ve hayvancılığa daha çok elverişli. Halkın, pek erkenden, yerleşik yaşama geçmelerini kolaylaştırmıştır bu. Ancak, yaylanın içlerine doğru gidildikçe, koşullar birden değişiverir; ırmaklar ve göller kaybolur. Kara iklimine döner iklim; kışlar pek soğuk, yazlar kurak, yağışlar seyrek, toprak tarıma elverişsiz, bitki örtüsü zayıftır.

İran, madence de zengin; dağlık bölgelerde bakır, demir, kurşun, altın, gümüş, beyaz ve renkli mermer, ince taşlar, özellikle lâcivert taşı bol. Dağları kaplayan ormanlar, çam, meşe ve kavak, yapı için kullanılan en iyi araçları sağlıyordu. Zagros'un etekleri yemiş ağaçları ile örtülüydü. İyice sulanan topraklarda, bereketli bir tahıl ekimi yapılıyordu.

Hayvan yetiştirme de hayli gelişmişti. Batıda genellikle yerleşik bir yaşamdı hüküm süren, doğuda ise göçebe yaşamı. Kabi-

leler, iri ve küçükbaş hayvan, at ve deve yetiştiriyorlardı. Avı bol ormanlar ve stepler, avcılığın tüm olanaklarını sağlıyordu yerlilere.

Pek eski zamanlarda, çeşitli kökenlerden gelen ve ilkel ortakçı düzeni çözülme halinde olan kabileler oturuyordu bu topraklarda; bunların içinde, doğuda oturanlar hayvancılıkla, kuzeydoğu ve batıda oturanlar ise tarımla uğraşırdı. Tarım, pek karmaşık bir sulama ile mümkündü. Ancak, göçebe kabileler, yerleşik halka saldırır dururlardı sık sık. Orta Doğu uygarlıklarının etkisiyle, batılı kabileler, daha yüksek bir gelişim aşamasındaydılar.

İran yaylasının güneybatısında, Sus ve Persopolis gibi Elam kentlerinde yapılmış kazılar, Yenitaş Çağı'ndan başlayarak gelişmiş bir uygarlığın varlığını gösteriyor; Sumer metinlerine inanmak gerekirse, İsa'dan önce III. bin yılından başlayarak, Elam'da köleci bir devlet ortaya çıkmış olmalı. III. bin yılın sonlarında, Elamlılar, Aşağı Mezopotamya'yı işgal ettiler ve halkına boyun eğdirdiler. Mezopotamya'yı birleştiren Babil kralı Hammurabi, onları kovmayı başardı.

Üretici güçlerdeki gelişme, III. ve II. bin yıllarında, sosyal farklılaşmayı arttırdı ve köleciliğin ilkel biçimlerini çıkardı ortaya. III. bin yılda, resim yazısından çizgisel yazıya geçiliyor. Elam uygarlığının kalıntıları, bu yazının Sumer ve Akkad'ın derin etkisinde kaldığını gösteriyor.

Babillilerin zayıflamasından yararlanarak, Elamlılar, II. bin yılın sonlarıyla I. bin yılın başlarında, Mezopotamya'yı yeniden ele geçirmek istediler. VIII. ve VII. yüzyıllarda, Asur kralları, inatçı bir savaş sürdürdüler onlara karşı; Elam'ı ancak 654 yılında, Asurbanipal yenebildi. Ama, bu yenilgiden sonra bile, Elamlılar, Perslerin imparatorluğunda önemli bir rol oynamaya devam ettiler.

Orta Asya'da Harezm, Sogdian, Baktrian ve Marjina bölgesinde, IV ve III. bin yıllarında, klan halinde ortakçı bir yaşam süren, avcı, yarı göçebe halklar yaşıyordu. Bu kabilelerin uygarlık düzeyi, Kazakistan, Sibirya ve İran yaylasındaki kabilelerin düzeyindeydi.

II. bin yılda, bu ülkeye, İran dillerini konuşan halklar girmeye başladılar.

I. bin yılın başlarında, üretici güçlerin gelişmesi, demiri işlemenin başlaması, geniş sulama sistemlerinin ortaya çıkışı, seramiğin yetkinleşmesi ile, sosyal farklılaşma kendini gösterdi ve Harezm ile Baktrian'da kölecilik ve ilkel köleci devletler oluştu.

II. bin yılın sonlarında, Hind-İran dillerini konuşan kabileler, -belki Orta Asya'dan gelerek- İran'a sızmaya başladılar. Geldiler ve yerlilere boyun eğdirerek, onları vergiye bağladılar; ve giderek karışıp kaynaştılar. Bu yeni gelenler, ilke olarak, hayvan yetiştirmeyi de biliyorlardı.

İlk Çağ'daki İranlıların kutsal kitabı olan Avesta, onların sosyal rejimi hakkında bir bilgi veriyor bize. Ataerkil klan, daha o zamandan çözülme halindeydi. Aile, babanın otoritesi altındaydı. Klana dayanan guruplar, kabileler halinde toplaşıyorlardı; kabileler de, başlarında -seçimle gelen- bir şefin bulunduğu daha geniş birlikler oluşturuyorlardı. Yine o devirdedir ki, sınıflı topluma dönüşme başlamıştır. Sayısız sürülere sahip doğuştan soylularla, rahipler, ayrıcalıklı durumdaydılar; aileleri, klanları, kolonileri ve kabile birliklerini yöneten bu ayrıcalıklı sınıfların temsilcileriydi. Kölelik de ortaya çıkmıştı; ancak o devirde az gelişmiş bir durumdaydı ve ataerkil bir nitelik taşıyordu.

II

PERS İMPARATORLUĞUNUN DOĞUŞU VE ÖRGÜTLENİŞİ

Asurlu vakanüvisler, İsa'dan önce IX. yüzyıldan başlayarak, İranlı iki gurup kabilenin adlarından söz ediyorlar.

Medlerle Persler bunlar.

MED KRALLIĞI

Medler, İran yaylasının kuzeybatısında, Hazar denizinin güneyinde oturuyorlardı. Bilebildiğimiz kadarıyla, VIII. ve VII. yüzyıllarda Medler, klan rejiminin çözülüş aşamasındaydılar. Ekonominin başlıca dalları, tarım ve hayvancılıktı; zanaatçılık

ise yeni yeni gelişmeye başlıyordu. Medler bakırı, tuncu, altını ve altın-gümüş karışımını işlemeyi biliyorlardı. Asur krallarının yazıtları, Medlere karşı yapılmış savaşlardan, onlardan ele geçirilmiş, sonra da köle haline getirilmiş çeşitli zanaatçılardan söz ediyorlar. At yetiştiriciliğiyle ünlü Medler, çok erkenden savaş arabaları kullanmaya başladılar; hayvancılık da gidgide önem kazandı. Eğer öteki İranlı kabilelerden daha ileriye gitmişlerse, Asur ve Elamla ilişkilerinin yanısıra, Mezopotamya'yı Hind'e bağlayan -ve Zagros'tan geçen- büyük ticaret yolu sayesindeydi bu.

Medlerin siyasal tarihini, Herodotos'un verdiği yarı efsanevî bilgilerle, Asur metinlerinin söylediklerine dayanarak, -o da belli bir ölçüde- biliyoruz.

> Herotodos'un anlattığına göre, VIII. yüzyılın sonlarında, Dayakko adlı biri, Med kabilelerini toplar ve Med krallığını kurar; Asur metinleri de, az buçuk doğruluyor bunu. VIII ve VII. yüzyıllar boyunca, Medler, Asurluların sık sık saldırılarına uğramış ve onlara tabî olmuşlardır az çok. VII. yüzyılın sonlarında Asur'un gerileyişiyle, Medler, saldırıya geçerler. Ve 625 yılında, kralları Fraurt, kabileleri kesin olarak bir devlet halinde toplamayı başarır. İskitlerin yardım ettiği Asurlulara yenilirse de, yerine geçen oğlu Kiyaksar (İ.Ö. 625-585), hem İskit saldırısını püskürtür, hem de orduyu yeniden kurar.

Babil kralı Nabopolassar'ın bağlaşığı olarak Kiyaksar, başlıca düşmanı Asur'la hesaplaşmaya başlar. 612-605 yılları arasında, Med ve Babil'in birleşik güçleri, Asur'a öldürücü darbeyi vururlar; Ninova alınıp yerle bir edilir ve Asur imparatorluğuna son verilir. Kiyaksar, arkasından Perslere, Urartulara ve Kappadokya'ya boyun eğdirir. Batı doğrultusundaki yürüyüş, Küçük Asya'da, güçlü bir devlet olan Lidya'nın direnişiyle karşılaşır. 28 Mayıs 585 tarihinde Medlerle Lidyalılar arasındaki savaş, -söylendiğine göre ünlü filozof Thales'in daha önceden haber verdiği- bir güneş tutulmasıyla kesintiye uğrar. Düşmanlığa son verip, Kiyaksar, Lidya kralı Alyat ile barış yapar; Halys ırmağı, her iki krallığın sınırı olarak tanınır.

Kiyaksar'ın yerine geçen Astiyag (İ.Ö. 585-550) da yayılma politikasını sürdürür: Küçük Asya'yı ele geçirmeyi başaramaz; Mezopotamya'nın ve kuzey Suriye'nin fethine yollar birliklerini.

Onun zamanı, Med krallığının doruğudur; İran yaylasının ortalarından Halys ırmağına, Suriye'ye ve İran körfezine değin uzanıyordu ülkenin sınırları.

PERS İMPARATORLUĞU. KEYHÜSREV VE KAMBİS'İN FETİHLERİ

Med krallığının genişlemesini Persler durdurdu. Asurlu vakanüvisler, IX. yüzyıldan başlayarak Persler'den bahsediyorlar. Bu kabileler, Medlerin hısımlarıydılar. Elam, Asurlularca ele geçirildikten sonra, kuzeye, İran körfezine bakan bölgeye çekilmişlerdi onlar da. Gelişmeleri, Medlerin biraz gerisinden olmuştur. 588 yılında ise, Persler, II. K e y h ü s r e v ' in yönetiminde, Medlere karşı birleşirler. Böylece Keyhüsrev, yeni bir krallığın kurucusu olur.

Onun doğuşu, Doğu'nun eski tarihinde bir dönüm noktasıdır da.

Keyhüsrev, önce Med krallığına son verir (İ.Ö. 550).

Bu zafer, Pers kabilelerindeki ilkel ortakçı rejimin kalıntılarının ortadan kalkışını da hızlandırır: Sınıf ayrılıkları belirginleşir; fetihler, köleliği canlandırır. Yeni devletin başında da, İran'ın bütün kabilelerinin tabî oldukları bir hükümdar bulunmaktadır.

Keyhüsrev ve soylular, ganimet açlığı içinde, imparatorluğun sınırlarını daha da genişletme politikasını gütmeye başladılar. Keyhüsrev'in seferleri sonunda, iktisadî bakımdan geri ve aslında kırsal bir yaşam sürdüren kabilelerle dolu İran, daha uygar, ancak VII. yüzyılın sonu ile VI. yüzyılın başlarında dışarıda savaşlar ve içerde sosyal mücadelelerin zayıf düşürdüğü devletlere boyun eğdirmiş oldu. Ayrıca, Babil'in, Asur'un, Fenike'nin ve öteki ülkelerin tacir ve tefeci çevrelerinin çıkarları vardı bunda; çünkü, Orta Doğu'nun tek bir imparatorluk haline gelip, güçlü bir yönetimin elinde bulunmasıyla, halktan gelen başkaldırılar ezilecek, ekonomi güçlendirilecek ve uluslararası ticaret geliştirilecekti. Keyhüsrev'in ordusunun yeniden örgütlenmesi büyük önem taşıyordu: Düzenli süvari birlikleri, Pers ordusunun başlıca vurucu gücü oldu; Keyhüsrev, bu sayede, Ermenistan'ı ve Kapadokya'yı çabucak ele geçirdi; 546 yılında Lidya'yı çiğne-

di ve Krezüs'ün krallığının başkenti Sard'da hesapsız serveti ele geçirdi. Az sonra da, tüm Küçük Asya'ya, Ege kıyılarındaki Yunan kentleri de içinde olmak üzere, boyun eğdirdi.

Mezopotamya'yı doğudan, kuzeyden ve batıdan kuşatmış olan ve bütün ticaret yollarına egemen olan Keyhüsrev, başlıca hasmı Babil'i ele geçirmenin düşü içindeydi. Güçlükle de olsa, onu da başardı. Babil'in soyluları, rahipleri, tacir ve tefecileri, kentin kapılarını Pers ordusuna açtılar. Ticarî ve malî faaliyetlerinin, kendilerininkinden daha büyük bir imparatorlukta daha da genişleyeceği umudu içindeydiler. Babil'e 538 yılında giren Keyhüsrev, iktidardaki ailenin son bireylerini de ortadan kaldırıp, Babil kralı ilân etti kendisini. Yayımladığı ve metni bugün de elimizde bulunan bildiride, Babil'deki eski rejimi sürdüreceğini, tanrılarına saygı duyacağını ve kentin gelişmesini destekleyeceğini vaadediyordu.

Sıra Mısır'a gelmişti. Onun fethiyle, Keyhüsrev, tüm Orta Doğu'nun sahibi olacaktı. Ancak, böylesine büyük bir sefere çıkmadan önce, Perslerin üstünlüğünü tanıtmak için kuzeydoğuya doğru yürüdü. Orta Asya bozkırlarında göçebe bir yaşam sürdüren Sas ve Massajet kabileleri kahramanca bir direniş gösterdiler.

O savaşların birinde de Keyhüsrev öldürüldü (İ.Ö. 529).

Yerine oğlu K a m b i s geçti. Fethedilen ülkelerin tacir ve tefeci çevrelerinin açlığına denk düşen Pers soylularının açlığını gidermek için tutuşan bu hükümdar, Keyhüsrev'den daha tutkulu tasarılar içindeydi; iktidarını, tâ Kartaca'ya değin, Akdeniz havzasının büyük bir bölümüne yaymak istiyordu.

Mısır'ı ele geçirdi.

Kartaca ve Habeşistan'a karşı seferleri ise başarısızlıkla sonuçlandı.

Ne var ki, Keyhüsrev'in ve Kambis'in fetihlerinden ortaya çıkmış bu büyük imparatorluk, dayanıksız ve geçici idi; çünkü, imparatorluğu oluşturan kabileler ve halklar, aralarında sağlam bir iktisadî ilişki, giderek ortak bir dil de olmadığı için, birbirinden kopuk yaşıyorlardı.

«MECUSİLER»İN BAŞKALDIRISI VE DÂRÂ'NIN FETİHLERİ

Ülkenin bütün güçlerini sınırsız bir gerginlik içine sokan bitmez tükenmez savaşlar, İran'daki halk kitlelerini olduğu kadar, fethedilen ülkelerdeki yığınları da hoşnut etmiyordu. Krallık iktidarının merkezîleşme eğiliminin karşısında olan soyluların bir bölümüyle, rahiplerin işine yaradı bu.

Kambis Mısır'dayken, İranlı kabileler ayaklandılar.

Başkaldırı yalnız İran'ı değil, fethedilen ülkeleri de sardı. İmparatorluk yıkılacaktı neredeyse. Başkaldırıya önayak olanlar, «Mecusîler» denen Med rahipleri ile, doğuştan soyluların bazı öğeleriydi. Hareketin başında, kendisinin Kambis'in kardeşi olduğunu ileri süren Mecusî Gomata bulunuyordu. Ancak sefere çıkarken Kambis, yokluğundan yararlanıp tahtı ele geçirmesin diye, bu küçük kardeşini öldürmüştü. Başkaldırının amacı da, açıkça, iktidarı Medlere verip, Perslerin etkisini azaltmaktı. Kambis, bakaldıranlarla hesaplaşmak üzere harekete geçti ve yoldayken öldü (İ.Ö. 523). Ölüm nedeni bugün de bilinmiyor.

Hareketi bastıran I . D â r â oldu.

Akamanış hanedanının bir üyesi olan, Hystasp'ın oğlu Dârâ (İ.Ö. 521-486), Mecusîlerin başkaldırısını ezdikten ve düzmece Bardiya'yı boğdurduktan sonra, çok uluslu imparatorluğun hemen her eyaletinde patlak vermiş olan ayrılıkçı ve kurtuluşçu hareketlere karşı inatçı bir mücadele sürdürdü.

Arkasından, devleti güçlendirecek önemli reformlara girişti.

DÂRÂ'NIN REFORMLARI

Dârâ, imparatorluğunu – s a t r a p l ı k adı verilen – eyaletlere böldü.

Ne idi özelliği satraplığın?

> Hükümdarın mülkü olarak görülen topraktan, onu işleyen topluluklar yararlanıyordu. Satraplık, belli bir tarihi yaşamış ve içinde belli bir etnik gurubun yaşadığı bölgeyi kapsıyordu. Satraplığı başında, s a t r a p adı verilen, hükümdarın seçtiği bir yönetici vardı. İdari ve adlî yetkiler satraptaydı; ancak, bir-

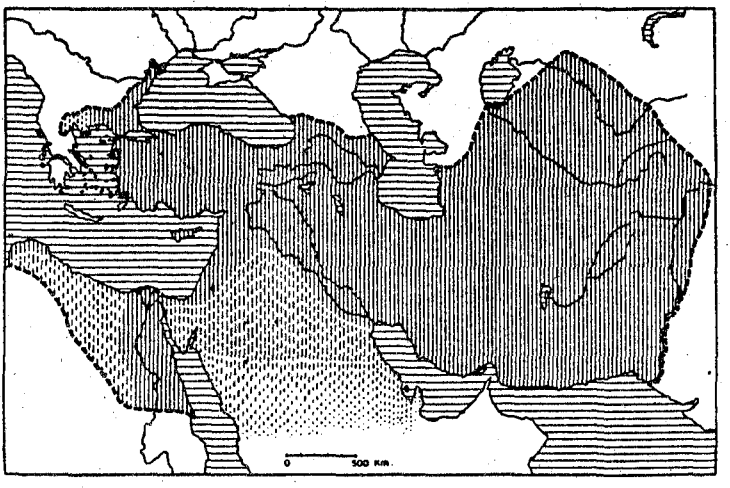

18. – İsa'dan önce V. yüzyılın başlarında Pers İmparatorluğunun yayılışı.

çok eyaletlerin kendi yerel yöneticileri vardı ki, satrapa bağlılığını sürdürmek koşuluyla, birtakım iç işleri o yönetirdi. Satraplıklarda idarî, adlî ve dinsel yönden yerel biçimler sürdürülüyordu; ora halkını incitmemek için yapılıyordu böyle. Satraptan başka, her eyalet için, doğrudan doğruya merkeze bağlı bir kumandan atanıyordu. Başta, satrapları denemek için bu yola gidiliyordu. Dârâ, hem satrapları, hem kumandanları gözetlemek için geniş bir casus şebekesi kurdu ayrıca.

Her satraplık, belli bir vergi ödüyordu merkeze.

Ticareti geliştirmek, satraplıklar arasındaki bağları sıklaştırmak için olduğu gibi, stratejik amaçlarla da, b ü y ü k y o l l a r ı n yapımına girişildi. İçlerinde en önemlisi, Efes'i Sus'a bağlayan «kral yolu» idi; bir başkası Babil'i Hind'e bağlıyordu. Her bakımdan özen gösteriliyordu bu yollara. Akdeniz'i Kızıl Deniz'e bağlayacak bir kanal açılması düşüncesi yeniden gündeme girdi.

Dârâ, değiş tokuşu desteklemek ve Pers imparatorluğunun iktisadî yaşamını düzenlemek için, bir p a r a r e f o r m u yaptı. «Darik» adı verilen tek bir altın para kabul edildi. Yalnız kralın basmaya hakkı vardı bunu; satraplıklar ise gümüş ve bakırdan ufaklıklar basabiliyorlardı.

Dârâ'nın merkezîleştirici eğilimleri, askeri reform'unda görülür bütün açıklığıyla. Her satraplık her garnizondaki silâh mevcudunu da kendisi belirliyordu yine. Orduların çekirdeği Perslerdi; asıl asker kitle ise yerel halklardan oluşuyordu. Genel olarak, Persler, bütün imparatorlukta ayrıcalıklı idiler; vergi ve angarya dışındaydı kabileleri.

Dârâ'nın askerî ve idarî reformları ile birçok iktisadî büyük merkezlerin varlığı, iç ve dış ticaretin olduğu kadar, transit ticaretin merkezleri, bellibaşlı Doğu kentleri, özellikle Babil'di. Babil'de tefeci kuruluşlar ortaya çıkmıştı ve Dârâ'yı, saldırgan dış politikasında olduğu gibi, içerdeki reformlarında da destekliyorlardı.

III

PERS İMPARATORLUĞUNUN ÇÖKÜŞÜ

Dârâ, yönetimini örgütlerken, imparatorluğu genişletmeye de devam ediyordu: Batıda Afrika'da, Kireanik'i ve Barka'yı aldı; doğuda, sınırlarını İndus boylarına götürdü; kuzeyde, Orta Asya'da birçok bölgeyi fethetti: Harezm'i, Sogdian'ı, Baktrian'ı ve ötekileri.

Baktiran satraplığı, Perslerin doğudaki topraklarının merkezi olmuştu.

Dârâ, Kafkasya'ya, Transkafkas'a ve İskitlere karşı da seferler yaptı.

Tam bir başarısızlıkla sonuçlandı bunlar.

Küçük Asya'ya eli boş dönen Dârâ, daha sonra Trakya'yı, Makedonya'yı ve Ege'deki adaları almayı başardı.

İsa'dan önce V. yüzyılın başlarında, Persler, Kıta Yunanistan'ını ele geçirmek istediler. Ancak, küçük Yunan siteleri, istilâcılara karşı korkunç bir direnişte bulundular ve önce I. Dârâ'ya, sonra da oğlu Kserkses'e öldürücü darbeler indirip bağımsızlıklarını korudular.

Bunları ilerde anlatacağız.

Şu anlaşılmıştı: Persler, yenilmez değildiler artık.

Keyhüsrev'in ve Kambis'in orduları, ortak çıkarlara sahip oldukları, giderek birlik ruhu da taşıdıkları için güçlüydüler. On-

lardan sonra gelenlerinki ise, boyun eğdirilmiş halklardan oluşuyordu; bu halkların ise, Perslerin ne fetihlerinde çıkarları vardı, ne de güçlenmelerinde.

Artakserkes (İ.Ö. 465-425) ile II. Dârâ (İ.Ö. 424-405) zamanında, Perslerin askerî aristokrasisi ve idare örgütleri ile fethedilmiş bölgelerin halkları arasındaki çelişme giderek arttı; aşırı vergiler, korkunç angaryalar kinleri bileyledi. Başta, devşirme Pers ordusunu zayıflatıyordu bu. Saray entrikaları, karışıklıklar, satrapların ayrılıkçı başkaldırıları, memurların görevlerini kötüye kullanmaları, Akamanışlar devletini çözdü. II. Artakserkes (İ.Ö. 405-359), Ispartalılarla yaptığı Antalkidas Barışı (İ.Ö. 387) ile Perslerin durumunu Ege'de biraz düzeltir gibi olduysa da, İmparatorluğun öteki bölgelerinde, başkaldırılar ve ayaklanmalarla uğraştı durdu. Bu arada, Mısır da bağımsızlığını ilân etti. Kardeşi Genç Keyhüsrev de başkaldırdı kendisine; ne var ki yenildi.

Özetle, Pers imparatorluğu hızla dağılıyordu. III. Artakserkes (İ.Ö. 359-338), Mısır'da, Fenike'de ve Kıbrıs'taki başkaldırıları güçlükle bastırabildi. Akamanışların saltanatına, III. Dârâ, (İ.Ö. 338-330) zamanında, yeni bir köleci devletin temsilcisi, Makedonyalı İskender son verdi.

Bunu da ileride anlatacağız.

IV

PERS UYGARLIĞI

DİN

Orta Asya halkları ve İran'ın dinini incelemek için, kaynak olarak, yalnızca *Avesta* adlı kutsal kitap, Herodotos'la Plutarkos'un yazdıkları ve Akamanışlardan kalma bazı yazıtlar var elimizde. İlkel İran dini, insanın doğayla mücadelesindeki güçsüzlüğünü yansıtıyordu. Kabileler kutsal hayvanlara, örneğin köpeğe, öküze tapıyorlardı. İranlılarda ve öteki halklarda gördüğümüz bu kült, totemizmin bir kalıntısıdır. Başlıca tanrılara gelince, doğanın güçlerini temsil ediyorlardı bunlar. En yaygın kültler, toprak, gök ve ateş kültüydü.

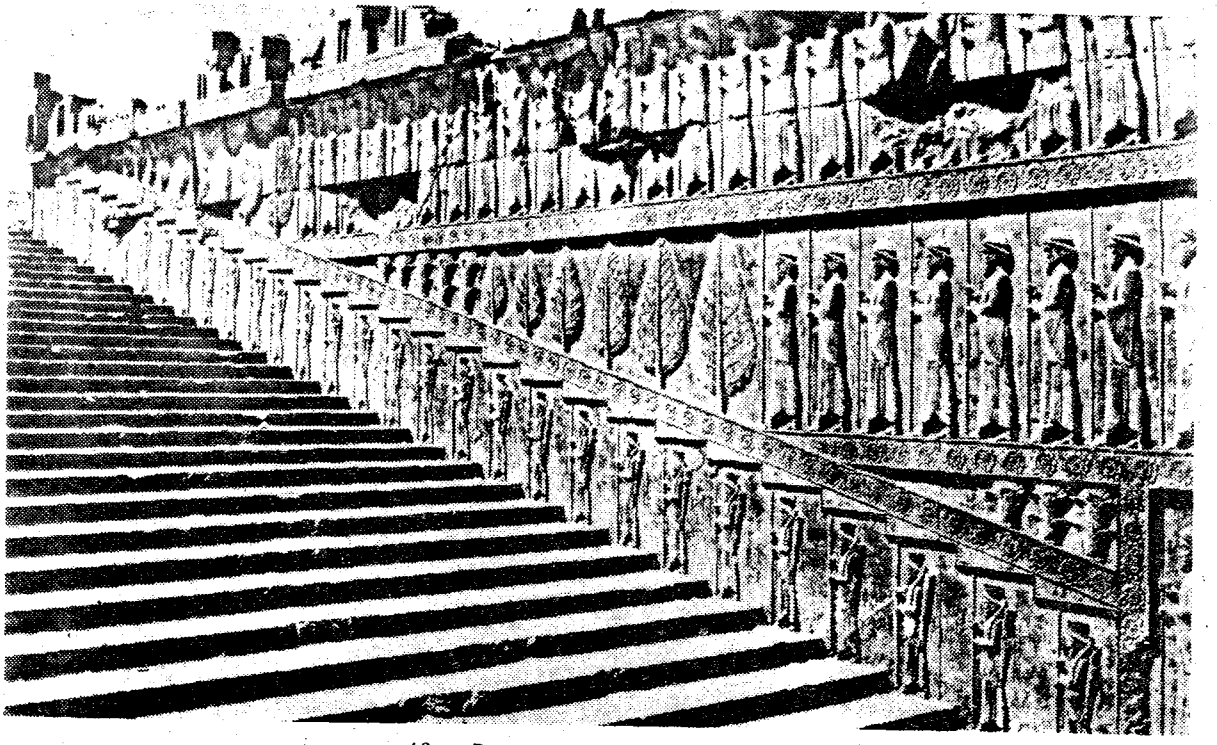

19. – Persepolis Sarayının merdiveni.

Ateş kültü Hürmüz'e adanmıştı.

Yıldızlar kültünün, özellikle Güneş'in önemli bir rolü var; Güneş, tanrı Mitra'da kişileştirildi. Mitra kültü, tarıma ve hayvan yetiştirmeye bağlı. Doğanın üretici güçlerinin simgesi olan Mitra, daha sonra ölüler koruyucusu ve savaş tanrısı oldu. Eski İran dininde tapmak yok, ayinler -dua ve kurban törenleri-, uygun görülen yerlerde yapılıyordu.

Daha sonra, efsaneye göre, Z e r d ü ş t ' ün kurduğu devlet dinine büyük önem verildi.

> Çoğu bilginler, zerdüştcülüğün Orta Asya'da, daha da doğru olarak Harezm'de doğduğunu tahmin ediyorlar. Bu öğreti, açıkça «ikici» bir nitelik taşıyor: Buna göre, ışık ve iyilik tanrısı Hürmüz (Ahuramazda), karanlığın ve kötülüğün tanrısı Ehrimen (Ahriman) ile sürekli bir mücadele içindedir. Hürmüz, insanlara erdemi ve düzeni, tarımı ve zanaatları öğütler; Ehrimen ise, kötülük ve karışıklık taşır her yana. Böylece, her inanan, Hürmüz'ün buyruklarına uygun hareket etmeli, dindar olmalı, hükümdarlara itaat etmeli, var gücüyle tarımla uğraşmalı ve hayvan yetiştirmelidir.
>
> Hürmüz, zafere ulaştıktan sonra, bunun ödülünü verecektir.

Zerdüştçülüğün temsil ettiği bu ikicilik, çalışan kitleler üzerindeki üstünlüklerini meşrulaştırmayı arayan zenginlerin sosyal ve siyasal eğilimini dile getiriyor açıkça: «Işık», aslında bu üstünlüğün simgesi. Öyle olduğu için de, din, egemen sınıflar yararına olmak üzere, hükümdarlık iktidarına mutlak boyun eğmeyi ve uslu uslu çalışmayı emrediyordu.

SANAT

Eldeki anıtlara ve heykellere bakarak, eski İran'ın sanatı hakkında bir düşünceye varabiliriz: Bize kadar gelebilen mimarlık kalıntıları, örneğin Sus'taki kral sarayının yıkıntıları ile Persepolis sarayının yüz sütunlu salonu, bu sanatın, yerli yanları da olsa, Perslerin fethettikleri daha ilerlemiş halkların sanatlarından esinlendiğini gösteriyor bize. Böylece, yüz sütunlu saray düşüncesi Mısır'dan, Sus'taki okçular efrizi Asur'dan, düz yere saray yapıp kabartmalarla kaplamak Küçük Asya'dan alınmış. Ancak,

bütün olarak, yine de özgün şeyler bunlar. Sus sarayındaki I. Dârâ'nın yazıtı, sarayın İyonyalı, Mısırlı, Babilli, Lidyalı ve başka ülkelerden getirilmiş esirlere yaptırıldığını anlatıyor. Belirtmeye gerek yok, görkemli yapılarda, Akamanışlar hanedanının despotları, imparatorluğun gücünü ve zenginliğini ilân edip duruyorlardı.

Eski İran, birkaç yazıtla, kilden tabletlere kazınmış belgelerin dışında, hiçbir edebî eser bırakmadı. Öyle olduğu için de, Eski İran'ın edebiyatının nasıl olduğunu tasarlamak güç hayli. Onun da, Orta Asya ve Orta Doğu halklarının edebiyatından esinlendiğini söyleyebiliriz. Akamanışların Keyhüsrev'den beri kullandıkları açık olan çivi yazıları, Mezopotamya'dan geliyor: Bu yazı, krallığın resmi yazışmalarında kullanılıyordu; Dârâ devrindeki metinlerin çoğu Aramî dilinde.

İran takvimi de, Babil etkisini gösteriyor.

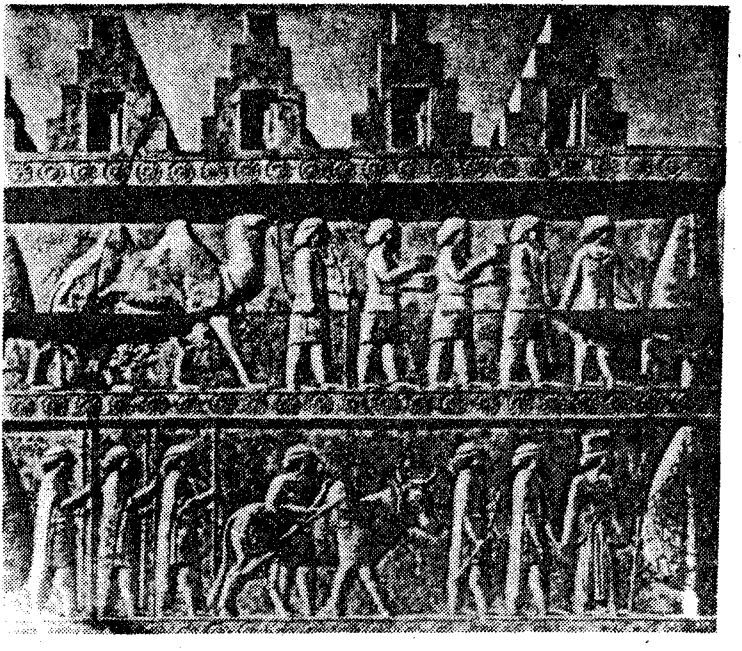

20. – Persepolis Sarayından bir kabartma.

Tanıyabildiğimiz kadarıyla, Akamanış uygarlığı, belli bir seçmeciliği temsil ediyor. Doğrudan doğruya devletin askerî niteliği ile açıklanabilir bu; ganimeti toplarken, başka halkların kültürel değerlerini de devşiriyordu. Ancak, şu da var ki, Pers imparatorluğu, İlk Çağ'ın Doğu ve Batı uygarlıkları arasında bir yakınlaşmayı da sağladı.

Bu yakınlaşmanın, her iki yana da yaradığı bir gerçektir.

BÖLÜM VII

HİNT

İlk Çağ uygarlığının ve kültürünün en büyük merkezlerinden biri de Hint oldu. Onun özgünlüğü şurada ki, katkısını yaptıktan sonra sönüp gitmedi; aradan yüzlerce yıl geçmiş de olsa, bugün de koruyor özgünlüğünü.

Aynı şeyi Çin için de söyleyeceğiz.

Önce, nasıl bir coğrafya ve insan ortamında doğdu bu uygarlık?

I

DOĞA VE İNSAN

Mısır'la Mezopotamya'nın tersine, Hint'in doğal koşulları pek büyük bir değişiklik ve karmaşıklık gösteriyor.

Hindistan, Güney Asya'da bulunuyor. Orada bellibaşlı iki bölgeyi birbirinden ayırmak gerek: Güneyle kuzeyi. Güneyde Dekkan yarımadası uzanıyor; kuzey ise tam kıta. Hint, başka ülkelerden Himalaya dağları ve denizlerle ayrılıyor.

Her ikisi de ilişkileri güçleştiren engeller bunlar.

İklim sıcak olduğundan, iktisadî yaşamının başta gelen etkenlerinden biri, su kaygısı. Yaz, yağmurlu bir mevsim, o yüzden de tarıma elverişli. Ne var ki, yağış pek düzensiz: Kuzeydoğu ile kıyı bölgelerinde yağmurlar pek bereketli; ancak, kuzeybatı ile ülkenin ortasında daha az ve birçok yerlerde tarıma yetmediğinden sulama gerekiyor ayrıca.

Irmaklar pek bol ve yoğun Hint'te; ama çoğunun akışı düzensiz, hızlı ve dar boğazlardan geçiyor. Ancak, İndus ve Ganj'la kollarının İlk Çağ'da iktisadî bir önemi vardı. Öteki sulardan da taşıma ve sulamada yararlanılıyordu.

Dağlar ve cangıllar gibi doğal engeller, Hindistan'daki halkların birbirleriyle ilişkide bulunmalarını da engelliyordu. Aralarındaki gelişme farklılıkları ve çeşitlilikler bundan; öyle ki, fizik görünüşleri bakımından bile, Hindistan'ın çeşitli bölgelerindeki halklar iyiden iyiye farklı birbirinden. Diller de öyle; büyük bir çoğunluğu, iki dil ailesinden birine giriyor: Hint-Avrupalılarla Dravidyen; birinci guruba giren diller, genellikle Kuzey Hint'te, ikinci guruptakiler ise güneyde konuşuluyor. Kuzeydeki halkların dillerinin, sınır dışındaki dillerle olan yakınlığı, Hint Avrupalı dilleri konuşan halkların Hindistan'a dışardan göç etmeleriyle açıklanabiliyor genellikle. Kendilerine «Aryen» denen kuzeybatı Hindistan halkları, istilâcı olarak görülüyor.

Ne zaman geldiler Hint'e ve nereden, hangi nedenle geldiler?

Bilim dünyası, henüz kesinlikle saptayabilmiş değil bunu.

II

ESKİ HİNT TARİHİNİN AŞAMALARI

HARAPPA UYGARLIĞI

İsa'dan önce III. bin yıllarından başlayarak, ülkenin kuzeybatısında, İndus vadisinde pek büyük bir uygarlık serpildi: H a r a p p a u y g a r l ı ğ ı. «İndus uygarlığı» da deniliyor buna. O devre doğru, Hintliler, tarımı ve hayvan yetiştirmeyi biliyor ve madenleri işleyebiliyorlardı. Bu yüzden, pek geniş topraklardan yararlanabildiler.

Buğday ve arpa gibi tahıl ekimi, sebzecilik, yemişçilik yapılıyordu. Pamuğu, ilk kez Hintliler yetiştirdiler. Dört ya da beş bin yıl önce, İndus vadisinin iklimi pek nemli idi ve tahıl sulanmamış topraklar üzerinde yetişebiliyordu; ayrıca, ırmakların taşma sıralarında, alüvyonlu topraklarda da ekin yapılabiliyordu büyük bir olasılıkla; mümkündür ki, sulama da yapılıyordu, ancak kesin kanıtları yok elimizde bunun. Sürü hayvanları, ekonomide hatırı sayılır bir rol oynuyordu.

İsa'dan önce III. bin yılın sonlarıyla II. bin yılın başlarında, -ki Harappa uygarlığının doruğuna varması bu döneme rast-

lar– Hintliler, tuncu işlemeyi biliyor ve madenden çalışma âletleri, silahlar, günluk ev eşyaları yapıyorlardı. Dokuma, tuğla yapımı, çömlekçilik, süs eşyaları yapımı gibi, zanaatçılığın öteki alanları, yüksek bir düzeye erişti. Dışardan getirilmiş hammaddelerden yapılma yığınla ağırlık, –yazılarını hâlâ okuyamadığımız– mühür ve çeşitli eşya, Hint'in, öteki bölgeleriyle olduğu gibi, dış ülkelerle de ticaret ilişkilerinin varlığını gösteriyor.

Harappa uygarlığının bellibaşlı merkezleri kentlerdi.

> İndus vadisinde, dört bin yıl önce kurulmuş yığınla kentin kalıntıları bulundu. Bunların içinde en önemlileri de, o uygarlığa adını vermiş olan H a r a p p a ile M.o h e n j o D a r o idi. İçlerinde binlerce insanın oturduğu bu büyük kentler, ırmak kenarlarında kuruluyor ve çevreye egemen bulunuyorlardı. O kentlerde, birbiini dikine kesen yollar, pişmiş tuğladan bir ya da iki katlı evler görüyoruz. Bu evler, pek sade ve birörnek idi gerçi, ama belli bir konforu da vardı: İçlerinde yıkanılacak yerler, asıl kent kanalizasyonuna bağlı çok yalın bir kanalizasyon, o dönem için pek dikkat çekicidir. Kentlerin merkezlerinin dışında, ayin yapılan yerlerle yöneticilerin binalarını, ambarları, değirmenleri ve emekçi evlerini içine alan kaleler bulunuyordu.

Elimizdeki verilere dayanarak söyleyebiliriz ki, İndus vadisinde, İsa'dan önce III. bininci yıldan başlayarak, köleci bir toplum yaşamıştır. Bu toplum, kültür düzeyi bakımından, o devrin Mısır ve Mezopotamya toplumlarından, hiçbir konuda da aşağı değildir.

İsa'dan önce II. bin yılına doğru, bu uygarlık gerilemeye başlar. Harappa ile Mohenjo-Daro'yu bizzat içinde oturanlar terkettiler herhalde. Harappa'nın, Hindistan'a kuzeybatıdan giren Hint-Avrupalı istilâcılar, yani Aryenlerce yıkılmış olması akla geliyor. Ancak, bu konuda yeterli kanıtlar yok henüz elimizde. Harappa uygarlığı, baştan aşağıya yıkılmadı aslında; çünkü, Hint tarihinde, daha sonraki devirlere sıkı sıkıya bağlı olduğunu görüyoruz onun.

II. BİN YILIN ORTALARINDAN I. BİN YILIN ORTALARINA

Harappa uygarlığını maddî kalıntılar anlatıyor bize; ondan sonraki dönemi ise yazılı belgelerden öğreniyoruz: Bunlar, özel-

likle dinsel esinli metinler (Vedalar) ve epik poemler (Mahabharata ve Ramayana).

Edebi kaynakların verileri de, daha çok öteki bölgeler: Ganj vadisi ile Himalaya'nın kolları.

Bu devirdedir ki, Hint, demir devrine geçti. Demirden yapılmış daha dayanıklı ve daha kullanışlı âletler kullanarak, ormanlarda ve cangılda kendisine daha güvenerek yol açtı ve daha sert toprakları ekebildi; bunun gibi sulama ve kurutma çalışmaları daha da kolaylaştı, zanaatlar da gelişti. Ganj vadisinden ve merkezi Hint bölgesinden genişliğine yararlanıldı.

İşte, gene oralardadır ki, yeni kentler ve yüksek bir uygarlık boy attı.

Harappa dönemi için köleci bir toplum yapısından varsayımlara dayanarak bahsedebiliriz; ama yeni doğan uygarlık için böyle bir yapı artık kesinlikle ortaya çıkmıştır. Veda'ların en eskisi olan *Rig Veda*, çok sayıda köleden söz ediyor.

> Onlar için kullandığı deyim de, başlarda «düşman», «gaspeden» anlamına gelen «dasya». Buradan şunu anlıyoruz ki, ilk köleler, savaş esirleriydi. Daha sonraları, özgür oldukları halde, sefalete düştükleri için kendi özgürlüklerini ve çocuklarının özgürlüklerini satan insanlar görüyoruz. Köle kadınların çocukları da, kölelik zincirini takıyorlardı boyunlarına.
>
> Köleler, efendilerinin mutlak mülkiyeti altındaydılar. Efendileri onları satabileceği gibi, armağan edebilir ya da cihaz olarak verebilirdi. Hangi işte olursa olsun kullanılabilirlerdi. Bununla beraber, köleliğin ortaya çıkmasından sonra da, ilkel toplumluk rejiminin birtakım kalıntıları sürdü bir süre.

Toplumun sınıflara bölündüğü anda devlet ortaya çıkıyor. Aristokrasi, kabile yönetiminin dizginlerini ele geçiriyor ve kölelerle, topluluğun en yoksul kişilerinin itaatini sağlamak için yararlanıyor bundan. Kabilenin şefi, yani « r a c a » bir çeşit kral oluyor. Ne var ki, bir uzun zaman daha, köleci devletler, eski kabilesel biçimlerini ve ilkel demokrasinin öğelerini sürdürdüler.

Sınıflar belirlendikçe, özgür insanlar arasındaki sosyal eşitsizlik de belirleniyordu gitgide ve onun sonucu olarak bir hiyerarşi çıkıyor ortaya; özgür halk, –daha sonraları «kast»lara dönüşecek olan– « v a r n a » lara bölünüyor.

Bunların başında, kabilenin doğuştan soylularını oluşturan B r a h m a n l a r ' la K s a t r i y a ' lar geliyor; birinciler rahipler zümresini, ikinciler de asker soyluları temsil ediyor. Toplumun özgür üyelerinin büyük çoğunluğu V a i s y a ' lar. Toplulukta hiçbir şeyleri olmayan ve kabilenin kararlarına katılmadıkları gibi, dinsel törenlere de katılmayan özgür yabancılar, varna'ların sonuncu zümresini oluşturuyor: Ç u d r a ' lar.

Bir varna'ya bağlılık doğuştan olduğundan, genellikle, bir varnadan ötekine geçmek mümkün değildi; birbirinden farklı varnadan olanlar arasında evlilik de yasaktı aslında. Varna'ların kanun karşısındaki hakları da aynı değildi; aşağı varnalardan olanların işledikleri suçlar, yukarıdakilerin işledikleri suçlara oranla daha sert biçimde cezalandırılırdı.

Hint'te ilk köleci toplumun dini B r a h m a n i z m ' di. İlkel topluluğun, Veda'lar yoluyla, bize -bir bölümüyle de olsa- ulaşmış dinsel inançları, doğa güçlerinin tanrılaştırılmasına ve animizme dayanıyordu.

Yeni toplumun gereksinmelerine uyduruldu bu öğeler.

Tanrılar, hükümdarların ve soyluların koruyucuları olarak görülmeye başlandı. «Metampsikoz», yani ruhun bir bedenden ötekine göç etmesi düşüncesinden, ruhun sosyal bakımından az çok yüksek bir sıradaki bir kişinin bedenine geçmesinin ölenin geçirdiği yaşama bağlı olduğunu güçlendirmek için yararlanıldı rahiplerce. Öyle olunca, çalışan bile, kendini ezen boyunduruktan ve yaşamının ağır koşullarından sorumluydu.

Brahmanizm, devleti kutsal bir kurum katına çıkarıyor, hükümdarın kişiliğini kutsallaştırıyor ve sosyal eşitsizliği, yani varna'lar sistemini onaylıyordu. Gitgide karmaşık bir ayin biçimi oluştu ve tapınma ile ilgili çeşitli görevlerin yerine getirilmesi, özel bir hazırlanışı gerektirdi.

Başlarda, devletin parçalanmışlığı ve kabilelerin büyük sayısına bakarak, Brahmanizm, tek bir tanrıya değil, birçok tanrıya yer veriyor ve aralarında da hiyerarşiler kabul ediyordu. Hiyerarşinin en üstünde olan tanrı, doğa güçlerini temsil eden ve doğurganlıkla ilgili pek eski inanışları da dile getiren Ç i v a idi bazen; bazen de, varolan her şeyin koruyucusu ve Güneşin en eski kişileştirilmelerinden biri olan V i ş n u idi.

Din adamları, penteonun başına, dünyanın yaratıcısı olarak

B r a h m a ' yı da koymayı denediler; ne var ki, bu inanış tutmadı pek.

İSA'DAN ÖNCE V. VE IV. YÜZYILLARDA HİNT

İsa'dan önce I. bin yılın ilk yarısı, Hint'te, devletler arasında bitip tükenmeyen savaşlarla doludur. Üretici güçlerde ve köleci ilişkilerdeki gelişmeler, kabile rejiminin kalıntılarını da giderek sildi ve devletlere despotik bir nitelik verdi. I. bin yılın ortalarında kuzey Hint'te, sayısı hayli az da olsa, bağımsız büyük devletler görüyoruz; daha önceki küçük devletler, büyüklerce yutulmuştur.

Bu kez en güçlü devletler arasında, hem de uzun bir mücadele başlar. Bunlardan en güçlüleri olan K o ç a l a ile M a g a d h a arasındaki mücadeleyi Magadha kazanır. IV. yüzyılın ortalarında, Magadha hükümdarlarının iktidarı, bütün Ganj vadisi ile merkezi Hint'in bir bölümüne yayıldı.

Ve Magadha, Hint'in başlıca devleti olup çıktı.

İsa'dan önce I. bin yılın ortalarında, Hint, öteki ülkelerle de ilişkilerini arttırıyor. VI. yüzyılın sonunda, Pers hükümdarı I. Dârâ, İndus vadisinin bir bölümünü alır ve bir yerli satraplık haline getirerek Akamanışlara bağlar. 327 yılında da İskender, Pers imparatorluğunu yıktıktan sonra, Hint'in kuzeybatısını işgal eder.

BUDİZM

İsa'dan önce I. bin yılın ortalarında, Hint'te, köleci rejimin iyice geliştiği ve büyük devletlerin doğduğu bir devirde, Brahmanizm, artık doyuramazdı köle sahiplerini.

B u d i z m doğdu.

Budizm, Buda'dan geliyor; «aydınlanmış» demek. Efsaneye göre, yeni dinin temel ilkelerini koyup yaydığı kabul edilen kişinin takma adı bu.

Budizm, İsa'dan önce VI. ve V. yüzyıllarda kesinlikle ortaya çıkmıştı.

Doğduğu dönemde, köleciliğin gelişmesi ve kölelerin sömürüsü üzerine kurulu despot devletlerin ortaya çıkışı, giderek

21. – Gandara Buda'sı.

sosyal eşitsizliğin yaygınlaşması sonucu, toplumun bağrında uzlaşmazlıklar gitgide daha keskin hale gelmişti.

Ne getiriyordu Budizm?

Budizme göre, çalışanların kendi ruhlarını kurtarmaktan

başka hiçbir amaçları olmamalı ve sosyal ilişkileri değiştirme konusunda her türlü girişime sırt çevirmelidirler.

> Budizm de «metampsikoz» görüşünü ele aldı. Ona göre, yaşam kötüdür; acı çekmek demektir yaşamak. Öyle olunca da, ruhun birbiri arkasına yeniden doğuşlarını engellemeli, « n i r v a n a » ya varmalı, yani ruhu yok edip ortadan kaldırmalı. Ruhun yeniden doğuşu, daha önceki yaşamda yapılan eylemlere göre olacaktır ve insanın davranışı da, bizzat arzularının bir sonucudur. İşte, bu arzulardan vazgeçme yoluyladır ki, «nirvana»ya varılacaktır. «Selamet»lerini isteyenler, dünyanın boş gururlarından kaçınmalı ve keşiş olmalıdır.
>
> Budizm, koruyucu tanrılar kabul etmiyordu, kurban da; herkesin ruhunu, kendi eylemleriyle yeniden doğmaktan kurtarabileceği andan başlayarak, rahipler de gereksizleşiyordu. Köken, soy sop, şu ya da bu guruptan gelme, şu ya da bu varnadan olma, nirvanaya erişmek için hiçbir rol oynamıyordu. Yalnız köleler bundan yoksundu; çünkü, arzularından sıyrılsalar da, eylemlerinde özgür değildiler.

Budizm, edilgenliği, gerçekliğe tevekkülle boyun eğmeyi öğütlediğinden, giderek ezilenleri ezenlere karşı mücadelelerinde manevî bakımdan silahsızlandırdığından, zulme uğramak şöyle dursun V. yüzyıldan başlayarak, köleci soyluların desteğini bile sağladı. Örneğin, Asoka zamanında, Moryalar imparatorluğunun ideolojik temeli oldu; Asoka'nın kendisi de Budizme girdi ve Hint'te ve Hindistan dışında destekledi onu. Keşiş toplulukları da, gitgide daha bol ve pahalı bağış ve armağanları kabul eder oldular. O devirde, şu ya da bu kökenden gelmek, şu ya da bu kabileden olmak, önemli bir rol oynamıyordu zaten; önemli olan, zenginlikti, eldeki kölelerin sayısıydı. O nedenle, Budizm, kabile inanışlarından üstün de olsa, gelişmekte olan büyük köleci devletler için çok ciddî ideolojik bir temeldi. Ayrıca, iyi örgütlenmiş ve disiplinli keşişler, iktidardaki sınıfın hizmetinde daha etkin bir rol oynayabilirlerdi; Brahman rahipler, aralarında hep bölünmüş olmalarından dolayı, bu hizmeti yerine getiremez olmuşlardı çünkü.

MORYA'LARIN İMPARATORLUĞU

Makedonyalılara karşı Hint'in kuzeybatısında ortaya çıkan

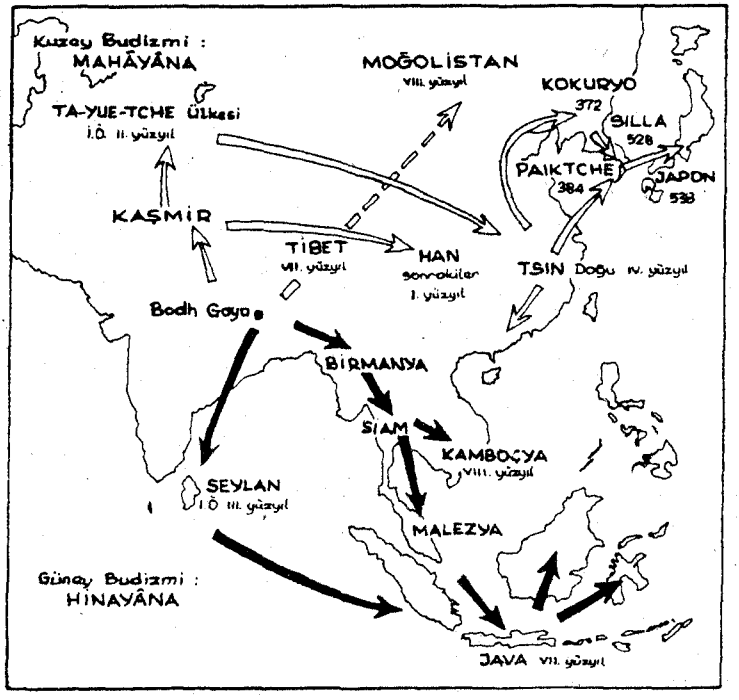

22. – Asya'da Budizmin yayılışı.

başkaldırının şefi, Hint'in tanıdığı saygınlığı en büyük devlet adamlarından biriydi: Ç a n d r a g u p t a .

Çandragupta, Moryalar imapratorluğunu kurar; daha sona bütün kuzeyi, belki güneyin bir bölümünü de ele geçirip eski Hint'in en geniş devletinin temellerini atar. Moryalar imparatorluğu, en görkemli devrini ise, A ş o k a zamanında yaşadı (İ.Ö. 273-237). Onun devrinde imparatorluk, yarımadanın güneyindeki bölge ile, bugünkü Afganistan dışında, bütün Hindistan'ı içine alıyordu. Hint'te, üretici güçlerde büyük gelişmelerin olduğu bir dönemdir bu.

Köleci Hint, İsa'dan önce VI-II. yüzyıllara rastlayan Moryaların zamanında bile, klasik İlk Çağ ülkeleri kadar gelişmiş değildi: Ne latifundia vardı, ne de çok sayıda kölenin kullandığı büyük işyerleri. Bununla beraber, kölelerin sayısı yine de fazlaydı; hükümdarın, soyluların topraklarında, daha küçük işletmelerde,

özellikle hizmetçilerin durumundan pek farklı olmadıkları aile ekonomisinde çalışıyorlardı. Ticaret için imalâtın yetersizliği, ilkel ortakçı rejimin hâlâ güçlü kalıntıları, «ataerkil» bir nitelik veriyordu köleliğe.

> Köleci ilişkilerin gelişmesini büyük ölçüde engelleyen, üretimin niteliğine bağlı olan ortakçı köy topluluğunun direnişi oldu. Geniş toprakların kurutulması ya da sulanması, ekili tarlaların kuşlara ve hayvanlara karşı korunması, ormaniarda yer açma gibi çalışmalar, hele o zamanların teknik düzeyi göz önünde tutulursa, iyice örgütlü bir topluluğun çabalarını gerektiriyordu. Ama bütün bunlar, servetlerin ve sosyal durumların farklılaşmasını geciktiriyor ve toprakların toplu mülkiyetini sürdürüyordu. Ayrıca topluluk, belli bir noktaya kadar kendine yeterli bir varlıktı; iktisadi bakımdan, kentle pek az bağlılığı vardı. Ülke içinde gelişen ticaret onu ilgilendirmiyordu pek. Onun, seçim yoluyla ya da miras yoluyla ortaya çıkan kendi yönetimi vardı. Devlete vergiyi de tek tek bireyler değil, topluluk ödüyordu.

Moryalar imparatorluğu, birbirinden pek farklı gelişmeler yapmış kabilelerden ve etnik guruplardan oluşuyordu. Bilindiği kadarıyla, tek bir idare sistemi yoktu: Tâbi kabile ve devletler özerk kalıyor, sadece bir vergi veriyor ve bir askerî müfreze besliyorlardı; tâbi hükümdarları denetlemek için de, yöneticiler, birbirinden farklı yerlere gönderiliyorlardı.

Hükümdar, orduya dayanıyordu. Yunan yazarların anlattıklarına bakılırsa, Çandragupta'nın, sefer halinde, 600.000 piyade, 30.000 şövalye ve 9.000 fil vardı ordusunda. Doğaldır ki, devlet örgütünün ve ordunun bakım ve donatımı pek pahalı idi. Bu giderleri karşılamak için, hükümdar, topluluk işletmelerine, -ürünün altıda biri oranında- vergi koyuyor ve tacirlerden haraç alıyordu. Hükümdar, bağımlı topraklardan da bir vergi alıyor ve kendi kişisel mülklerinin gelirlerinden de yararlanıyordu.

Ayrıca, özgür halk angaryaya tâbiydi.

Budizm, Asoka zamanında, Moryalar imparatorluğunun ideolojik temeli oldu.

Ne var ki, bütün çabalarına karşın, Asoka, sağlam ve birleşik bir devlet yaratamadı; öyle olduğu için de, ölür ölmez, imparatorluk çökmeye başladı. İsa'dan önce 187 yılına doğru, hanedanın son temsilcisini, bir ordu şefi tahttan indirip, yeni bir hanedan, Ç u n g a H a n e d a n r ' nı kurdu.

Moryalar imparatorluğunu çökerten sadece içerdeki nedenler değildi; dış politikadaki yenilgiler de katılmıştı buna. İsa'dan önce II. yüzyılın başlarında, Baktrian'daki Yunanlılar, Hint'i istilâ ettiler ve Pencap'ta yerleştiler. Onları II. yüzyılın sonlarına doğru yenenler, Orta Asya kökenli olan ve Hint'te Sakalar diye adlandırılan Massajet'ler oldular. Bu kabileler, ülkenin bütün kuzeybatısını ve -belki de- Orta Hint'in bazı bölgelerini egemenlikleri altına aldılar.

KUŞANLAR VE GUPTALAR

İsa'dan sonra I. yüzyıldan başlayarak, Saka'ların kabilelerinden biri, üstünlüğü kabul ettirir. Bugünkü Tacikistan'da yerleşmiş olan bu kabile, tarihin sahnesine K u ş a n l a r adıyla çıkar. İsa'dan sonra I. yüzyılın ortalarında, Kuşanlar, Hint'in fethine başlarlar: Part ya da Yunan hükümdarlarının yönettiği, ülkenin kuzeyindeki küçük devletlere boyun eğdirirler; II. yüzyılın başlarında Kuşanların imparatoru K a n i ş k a (78-123), Hint'i de içine almak üzere, Orta Asya'nın geniş toprakları üzerinde egemenliğini kurar.

Bu çok uluslu devlet, kültür alışverişinde, pek canlı bir merkez oldu. Hintliler, Orta Asya halklarından, özellikle mimarlık ve plastik sanatlar bakımından yararlandılar; Hint uygarlığı da, öteki halklar üzerinde büyük bir etkide bulundu. Kuşanlar, Hint uygarlığını pek çabuk özümsediler: Budizmi de kabul edenler oldu aralarında; başta Kanişka'nın kendisi ateşli bir koruyucusu oldu Budizmin.

> Birçok manastırlar kurdu Kanişka, tapmaklar yaptırdı, din yayıcılarının faaliyetini destekledi; ve bir toplantıda, Budizm, yeni bir biçim aldı: M a h a y a n a . O tarihten başlayarak da, Budizm, Orta Asya'da ve Çin'de yayılmaya başladı.

Birbirinden o kadar farklı ırklardan oluşan Kuşanlar imparatorluğu, fazla yaşayamazdı; Kanişka'nın ölümünden pek az sonra çöktü. IV. yüzyılın ilk yarısında, G u p t a i m p a r a t o r l u ğ u ortaya çıktı.

Hint'in son büyük köleci devleti budur.

Devletin belkemiği yine Magadha'dır; başkenti de Pataliputra. Hanedanı kuran I. Çandragupta (320-330), egemenliğini tüm Magadha'ya yayar; oğlu Samudragupta (330-380), daha da genişletir sınırları. Ancak, Gupta imparatorluğu, doruğuna, II. Çandragupta zamanında (380-414) erişir. Devlet, Bengal körfezinden Arab körfezine kadar uzanır.

V. yüzyılın ortalarında kuzey Hint, Orta Asya'dan gelen Heftalid Hunların istilâsına uğradı. Hunlar, başka devletlerin arasında Gupta imparatorluğunun da üstüne çullandılar. Çatışmalar yıllarca sürdü. Ancak, gitgide feodal bir nitelik almaya başlayan Gupta imparatorluğu, bu uzun savaşları göğüsleyebilecek durumda değildi. V. yüzyılın sonlarında, Gupta hanedanının egemenliği, Magadha ve onun doğusu ile güneyindeki birkaç parça topluluğu içine alıyordu ancak. Ve bu tarihlerden başlayarak da, bu krallık hakkında kayda değer bir bilgimiz yok.

KÖLELİĞİN BUNALIMI VE FEODALİTENİN DOĞUŞU

İsa'dan, sonraki ilk yüzyıllar, Hint'te büyük bir iktisadî gelişme dönemidir. O zamana değin gelişmesi kuzeye oranla daha ağır olmuş olan güney bölgesi gelişmektedir şimdi. Tarımda, sanayi ve ticarette, gerçekten büyük atılımlar vardır.

Ancak, köleci rejimde bir bunalım da ortaya çıkmıştır; yeni iktisadî ilişkiler kendisini haber vermektedir. Köle emeğinin, üretici güçlerin gelişmesini sağlamadaki yetersizliği ortaya çıkmıştır: Üretimde, giderek daha az köle çalıştırılmaktadır; çoğu da hükümdar saraylarında ya da soyluların ve zenginlerin malikânelerinde iş bulabilmektedir.

Aynı devirde, özgür insanları, ortakçı topluluğun üyelerini köle gibi kullanmak eğilimi ortaya çıkıyor; bu, bir feodalitedir. Devlet borçlarını, aynen ya da parayla ödemiyor, köleci soylulara, rahiplere ve yüksek görevlilere topraklar veriyor. Bu ortakçı topluluklardan alınan vergi de devlete değil, devletin kendisine ait hakları devrettiği kişilere gidiyor. Bu kişiler de, aldıkları toprakların mülkiyetini üstlerine geçiriyorlar yavaş yavaş ve özgür köylüleri kendilerine bağımlı hale getiriyorlar; birtakım görevler de babadan oğula geçmeye başlıyor. Özellikle orta ve güney

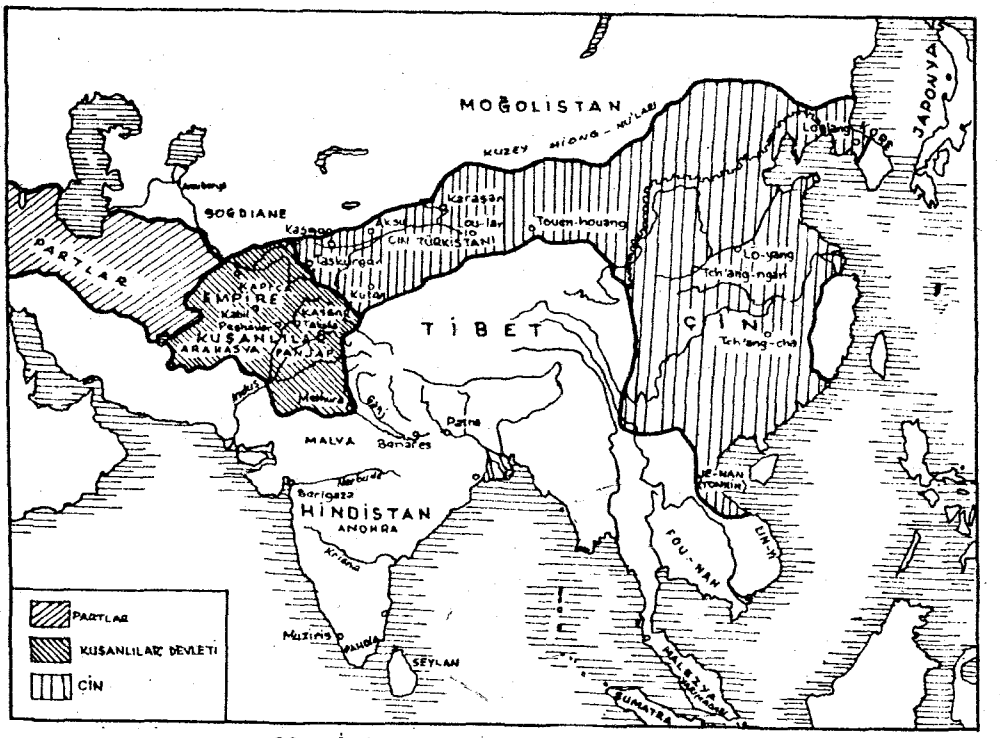

23. – İsa'dan sonraki ilk iki yüzyılda Asya.

Hint'te, eskiden geri kalmış kabileler, köleci kralcıklarm çöküş zamanında, uygarlığın nimetlerine kavuşuyorlar ve köleci rejimi tanımadan doğrudan doğruya bir başka aşamaya, feodalite aşamasına geçiyorlar. Bu durumda, feodallerin sınıfı, kabile aristokrasisinden doğuyor.

Feodal dönemde, Budizm de rol oynuyor.

> Budist tapınaklar ve manastırlar da, içlerinde ortakçı toplulukların yaşadığı ve geniş toprakların sahibi olmuştu. Budist rahipler de gitgide feodalleşiyordu ve kendilerine bağlı ortakçı toplulukların üyeleri bir serf sınıfı oldu. Özgür köylüler köleleştikçe, onların sosyal durumu da değişiyor; eskiden Vaisya olarak görülen bu insanlar, gitgide Çudralara yaklaşmışlardır.
>
> Budizmde de hatırı sayılır önemli değişiklikler oldu. Onu bir devlet dini yapma girişimleri verimli olmadı; çünkü, Budizmi kendilerine ideolojik temel yapabilicek büyük köleci devletler dayanıksız durumdaydılar. Budizmin yayıldığı yerler, özellikle kentler oldu; kırsal kesim ise, eski inançlara bağlı kaldı. Bu inançlarla uzun süre dirsek dirseğe yaşamak zorunda kalan ve siyasal parçalanışa yardım eden Budizm, ağır ağır değişti; selamet yolunu gösteren bir kişi olan Buda, «Mahayana» da, bir tanrı olup çıktı ve görkemli tapınaklar yükseltildi adına. Ve yeni kavramlara başvurulmaya başlandı: Cennet ve cehennemin yanı sıra, şaşaalı ayinler ve törenler ortaya çıktı.

Budizmin Hint'te yayılışı Kuşanlar devriyle son bulur; Guptalar devrinde ise, rolü azalmıştır. Brahmanizmden, hattâ bir ölçüde Budizmden yığınla öğeyi içine alan yerel kültler feodal parçalanışa daha çok direndiler. Budizmin ayağını kaydıran bu kültler oldular. Genel olarak H i n d u i z m adıyla anılan ve Hint'te bugün de en yaygın durumdaki din, işte kültlerden doğmuştur.

KASTLAR

İsa'dan sonra ilk yüzyıllar boyunca, kastlar rejimi ağır ağır oluşuyor.

Nedir kast?

Kastlar, iktisadi ve sosyal yaşamda örf ve hukukça yeri belirlenmiş, birbirlerine mutlak olarak kapalı sosyal guruplar. Şu ya da bu kasttan oluş, doğuştandı. Varna'lar, sosyal eşitsizliğin artması sonucu ortaya çıkarken, kastlar işbölümünden doğdu.

Sosyal işbölümü, en ilkel biçiminde bile, her biri kendi uğraş alanında hapsolmuş, birbirinden ayrı guruplar çıkarmıştı ortaya. Tarımda ortakçı köy topluluğu varlığını sürdürdüğünden ve kabile ideolojisinin güçlü kalıntıları da devam ettiğinden, bu guruplar, topluluğun örgüt ve ideolojisinden yararlanarak durumlarını sağlamlaştırabilirlerdi ancak. Bu sosyal gurupların adından bile anlaşılıyor bu: «Jati», kabile demek; Portekizce «kast» kelimesi, bunun pek doğru bir çevirisidir.

Çeşitli kastların üyeleri, aralarında evleniyorlardı. Her kast, ilk olarak, belli bir meslekle uğraşıyordu ve başka kastın mesleğine karışmıyordu. Kastın, kendine özgü bir iç örgütü de vardı; üyeleri, karşılıklı bir dayanışma içindeydiler; ayini hep birlikte yapıyor, çalışmanın gidişini hep birlikte düzenliyor, çeşitli kastların üyeleri arasında yerleşmişilişki kurallarına uyuyorlardı.

Kastlar, emekçi halkı, yani Vaisyaları ve Çudraları guruplandıran varnaların bağrında biçimlendiler önce; Kşatriyalar, daha da özel olarak brahmanlar arasında, tamı tamına gelişemediler.

Vaisyalar varnası, üyeleri toprağı işleyen ya da bağımsız ve uzman emekçiler olarak devlete ve köleci soylulara hizmet eden kastları içine alıyordu. Tarımcı kastlarla, kentlerde ikinci planda gelen meslekleri yürütenlerin kastları Çudralar varnasındandı. Geri kalmış ve tarım bakımından az verimli bölgelere itilmiş kabileler, daha ileri bir iktisadi aşamaya geçmek olanağını yitiriyorlardı; avcılık, orman işleri gibi işlerle uğraşmaya mahkûm edilmişlerdi; kentlere ya da köylere yerleştiklerinde ise, çöpçülük, mezarcılık ve cellâtlık gibi, uzmanlık istemeyen ve hor görülen işlerde kullanılıyorlardı.

«Dokunulmazlar» diye de adlandırılırlardı onlar.

Ve öteki kastlardan hiç kimse, onlarla ilişkide bulunmazdı. Bu «Dokunulmazlar»a, beylerin topraklarına yerleştikleri eski köleler de katılıyordu belki.

Ancak, gerçek olan şu ki, emekçileri birbirinden alabildiğince soyutlamada yararları bulunan sömürücü sınıflar, kast farklılıklarını savunuyor, özellikle en yoksul en çok sömürülenler, yani «dokunulmazlar» sözkonusu olduğunda, daha da dikkat kesiliyorlardı bu ayrımlara.

III

ESKİ HİNT UYGARLIĞI

Eski Hint uygarlığı, iktisadî ve sosyal yapısı, dinsel inançları, düşün ve sanat yaşamı bakımından özgün bir uygarlıktır. Düşün ve sanat yaşamı yönünden dünya uygarlık hazinesine de çok büyük katkıları olmuştur.

Hint matematikçileri, insanlığa, genel olarak bugün de kabul edilen, rakamın değerinin, sayıda, yer aldığı yere göre değiştiği rakam sistemini vermişlerdir. Kimi rakamlar, özellikle de sıfır onların buluşudur. Bütün bunları Orta Doğu halkları onlardan aldı ve Avrupa'ya da çok az değişerek ve «Arap rakamları» adıyla geçti. İlk Çağ'ın Hintlileri, kare kökü ve küp kökünü almayı biliyorlardı; trigonometrinin temel kavramlarından haberdardılar. Orta Çağ'ın Avrupa halkları, cebirin ilkelerini Araplardan aldılar; Araplar da Hintlilerden.

Eski Hintliler, bugünkü Hintlilerin çoğunun da kullandıkları yazının temellerini attılar. İsa'dan önce V ve IV. yüzyıldan başlayarak, gramerci P a n i n i lengüstikin temellerini attı ve onu izleyerek büyük sonuçlara vardılar Hintliler bu alanda.

Eski Hintlilerin, görsel sanatlarda, heykel ve freskolardaki başarıları da büyüleyicidir. İsa'dan önceki II. yüzyıldan, İsa'dan sonraki VII. yüzyıla kadar olan resmin en güzel örneklerini. Ajanta'daki kayalara oyulmuş tapınakta – korunmuş bir halde – buluyoruz.

Müzikte Hint notalaması, bilinen en eski notalamalardandır. Veda şarkılarının sayılı simgeler ve akortlarla notalanması, İlk Çağ'a değin uzanır. Notaların, okunabilmek için hecelerle temsil edilmesi usulü Hindistan'da bulunmuş ve Avrupa'ya Arapların aracılığıyla girmiştir.

Eski Hint edebiyatı, pek çeşitli ve pek zengindir. İsa'dan önce I. yüzyılda, çok uluslu olan Hint'in edebî dili olan Sankritçede, *Mahabharata* ve *Ramayana* yazıldı. Bunlar, kahramanların yaptıklarını anlatan ve pek eski efsaneleri içeren epik şiirler. Daha sonraki şair ve sanatçılara esin kaynağı oldu her ikisi de. O yıllar, belki de daha önceki yıllarda, yasalar yapma düşüncesi doğdu ve gerçekleşti ilk kez. M a n u K a n u n l a r ı,

24. – Ajanta freskinden bir ayrıntı.

bunların içinde en ünlü olanı. Bilimin çeşitli alanlarında eserler de yazıldı. Buda ile ilgili edebiyatta temel eserlerin yazılmasında Pali dili rol oynadı. Sanskrit edebiyatı, İsa'dan sonra IV ve V. yüzyıllarda açılıp serpildi; çok ünlü yazarlar topluluğunun ortaya çıktığı bir dönemdir bu.

İçlerinde en büyüğü de, şair ve oyun yazarı K a l i d a s a ' dır.

Hint'te, pek erken, büyük bir olasılıkla İsa'dan önce I. binin ortalarından başlayarak, ilâhiyat ve düşünceci felsefeyle mücadele eden materyalist felsefe doğdu. Bu felsefenin yandaşları,

varolan dünyanın gerçekliğini belirtiyor ve bilginin tek kaynağını duyguların algılanmasında görüyorlardı; ruhun ölümsüzlüğünü, metampsikozu ve öteki dünyayı reddediyor, ayinler ve kurbanlarla alay ediyorlardı.

Asya'nın güneydoğusunda, Seylan'da, Çin Hindi'nde ve Endonezya'da yerleşmiş yığınla göçmen, Hint uygarlığının fetihlerini ora yerlilerine götürdüler; Orta Asya'nın ve Orta Doğu'nun halkları da, Hint'te, İlk Çağ'm bu eski, derin ve parlak kültür dünyasında olan bitenden paylarını aldılar.

BÖLÜM VIII

ÇİN

Batı'yla ilişkileri olan Hint'in aksine, «Çin uygarlığı, sırtını Akdeniz dünyasına çevrirerek gelişti» (Henri Maspero); Batı'yla ancak İskit-Sibirya halklarının aracılığıyla, böylece dolaylı olarak bağlantısını kurabilen Çin, yüzünü Büyük Okyanus'a, Batı'daki kültür gelişmesini belirleyen dünyadan bütünüyle farklı bir dünyaya çevirdi.

Öyle de olsa, ortaya koyduğu bireşim, özgün ve görkemlidir.

I

DOĞA VE İNSAN

Eski Çin uygarlığı, Hoang-Ho ırmağının suladığı vadide doğdu. İsa'dan dört bin yıl önce, güneyde dağların ve kuzeybatıda Ordos yaylasının çevrelediği tekdüze bir ovaydı bu; alüvyonlu toprakları pek bereketliydi. Yığınla bataklığın yer aldığı ova, içine girilmez ormanlarla kaplıydı. Kuzeyde ve kuzeybatıda Mongolistan'ın kurak ve çorak bozkırları uzanıyordu; güneyde, Yang-Çe-Kiang vadisinin ötesinde, güney Çin'in dağlık ve ormanlık bölgesi başlıyordu. Böylece, eski Çinliler, binlerce yıl, İlk Çağ uygarlığının öteki merkezlerinden soyutlanmış olarak kaldılar.

Yeraltı kaynaklarının bolluğu, suları hale yola koymayı, su basmalarına karşı mücadeleyi gerektiriyordu. O yüzdendir ki, Çinliler, mitolojilerindeki kahramanlara, ırmakları dizginletir, setler yaptırır ve kanallar açtırırlar.

Çin'de yaşam, çok eski zamanlara gidiyor. Pekin yakınlarında Şu-Ku-Tien mağarasında, bedensel görünüşü bakımından Pi-

tekantrop'a benzeyen S i n a n t r o p ' un kalıntıları bulundu. Sinantrop, daha o zamandan ateşi kullanmasını biliyor, taştan kaba âletler yapabiliyor ve büyük hayvanları avlıyordu. Aynı mağaranın üst tabakalarında, bugünkü insan tipine benzeyen ve İsa'dan önce 25 ile 50.000 yılları arasında yaşayan insanların kalıntıları bulundu ayrıca. Son olarak, Yang-Şao'da Yenitaş kültürünün kurucuları, Çinlilerin ataları olmuşlardır kuşkusuz.

Şü-Ku-Tien mağarasının üst tabakalarında kalıntıları bulunan insanlar, Eskitaş Çağı'nın son devrine ait. Kuartz ve yassı çakıldan, boynuz ve kemikten âletler, karada ve suda avlanma olanağı sağlıyordu onlara. Şu-Ku-Tien'deki kabuklar, ilkel bir değiş-tokuşun varlığını gösteriyor bize. Kabukların böyle bir rol oynamış olduklarını şuradan çıkarıyoruz: Hiyerogliflerde «kabuk» terimi, «para», «ticaret» ve «zenginlik» gibi anlamlara da geliyor. Yenitaş Çağı'nı ve onunla Eneolitik arasındaki devri, Çin'de, İsa'dan önce IV ve II. bin yılları arasında yer alan Yang-Şao uygarlığı temsil ediyor. Yang-Şao'daki buluntuları niteleyen, çıkrıkta biçim verilmiş, çok renkli seramikler. Yang-Şao'nun insanları, aile toplulukları halinde, toprak kulübelerde yaşıyor ve kazmayla toprağı kazıp ekiyorlardı. Balık avlıyor, köpek, domuz, at yetiştiriyor ve vahşi hayvanları vuruyorlardı. Yang-Şao'nun, İsa'dan önce II. bin yıllarına rastlayan buluntuları arasında, tunçtan âletler, kılıç ve hançerler görülüyor.

Köyler, tepelerin üzerine kurulmuş ve düşman saldırılarından korunmak için de, topraktan surlarla çevrilmişti. Hiyerogliflerde eski kentlerin adlarını belirtmek üzere, sık sık «tepe» kelimesinin kullanılmış olması pek ilginç.

II

ESKİ ÇİN TARİHİNİN AŞAMALARI

Bakırdan ve tunçtan âletlerin giderek yaygın kullanılışı, pirinç ekiminin, ipekböcekçiliğinin başlaması, klanlar rejiminin dağılışına, sosyal sınıfların, giderek devletin doğuşuna götürdü.

Nedir Çin tarihinin tablosu o noktadan sonra?

ŞANG İMPARATORLUĞUNDAN ŞEU İMPARATORLUĞUNA

Çin'de ilk köleci devleti, Ş a n g (Yin) hanedanı yönetiminde (İ.Ö. 1766-1122) görüyoruz. Bu devlet, Hoang-Ho'nun suladığı vadide, onun bir dirsek yapıp doğuya yöneldiği yerde kuruldu.

Şang devleti zamanında, ilkel bir tarıma ve hayvan yetiştiriciliğine dayanıyordu devlet. Başlıca üreticiler köylülerdi. Bunlar, klan rejiminin kalıntılarını sürdüren, birbirine komşu ortakçı topluluklar halinde yaşıyorlardı.

Ve daha o zamandan çeşitli köle grupları görüyoruz.

Üretici güçlerin gelişmesi, servetlerin birikimi, köleliğin doğuşuyla, klanın içinde, ayrıcalıklı ailelerden bir azınlık, ortakçı topluluğun üyeleri üstünde yönetici bir sınıfı oluşturdu. Kabile şefi O u a n g (imparator), devletin –babadan oğula– başı oldu. Aynı zamanda büyük rahip olan bu imparator, bir Doğu despotunun niteliklerine büründü yavaş yavaş; mutlak hükümdar, bütün toprakların sahibi, insanlar üstünde göğün temsilcisi olup çıktı.

Tarım çalışmaları için gerekli ilk astronomik gözlemler bu devirdedir. İlk hiyeroglif Çin yazısı da bu devirde ortaya çıktı. Bugünkü Çin yazısının temeli budur; efsanevî imparator Fu-Hi'nin bulduğu söylenir bu yazıyı.

Şang devletinin batısında, –Hoang-Ho'nun bir kolu olan– Wei ırmağının suladığı vadide, Ş e u kabileleri yaşıyorlardı. Şanglarla, etnik yönden ve dil bakımından hayli benzerlikler var aralarında. Şeu ekonomisinde, tarım yine başta gelen bir rol oynuyor; avcılık ve hayvan yetiştiriciliği ise, ikinci plânda geliyor. Şanglar, kuzeybatıdaki göçebe kabilelere karşı, Şeu'lardan askerî yardım isterlerdi sık sık.

İsa'dan önce XII. yüzyılın ikinci yarısında, Şang devleti zayıf düştü. Hükümdarların ve saray çevresinin giderleri yüzünden, korkunç vergiler altında eziliyordu halk ve baskı alındaydılar. 1122 yılında, Şeu'lar, Mu ovasındaki savaşta Şang devletine son verdiler ve halkı da köle haline getirdiler.

Böylece, İsa'dan önce XII. yüzyılın sonlarında ve XI. yüzyı-

lın başlarında, Uzak Doğu'da, aşağı yukarı bütün Hoang-Ho vadisini içine alan geniş bir devlet kurulmuş bulunuyordu.

Ne var ki, uzun yaşamadı bu devlet.

İmparatorluk, imparatora kuramsal olarak bağlı, irili ufaklı 1500'den fazla devlete bölündü çok geçmeden. Bu devletler, kendilerine köle ve toprak kazanmak ve hegemonya sağlamak için çırpınıp durmuşlardır uzun süre.

Şeu'lar devri, üretici güçlerde pek hızlı bir gelişme devridir. İsa'dan önce XII. yüzyılda, Çinliler, demiri buldular; ancak, demirin yaygın kullanımı, daha sonraki yüzyıllarda, VI ve IV. yüzyıllar arasında gerçekleşti. Tarımda, pirinç ekimi başta geliyordu. «Sulu» pirinç ekimine geçiş ise, pek yetkin sulama araçlarını gerektiriyordu. Bu ekim, aslında hayli karmaşık, çok çalışma ve ustalık isteyen bir ekimdi. Tarım, ağaçtan ilkel bir sabanla başlıyor; arkasından bahçeler ve bağlar geliyor, dut yetiştiriliyor, onunla beraber de ipekböcekçiliği.

Tunç kullanımı yayılırken, çeşitli meslekler de ortaya çıktı ve gelişti. Şeu'lar devrinde, zanaat kesinlikle tarımdan ayrıldı.

Aynı devirde, köleci toplumun sınıflarının oluşumu da gerçekleşti. Eyaletlerle savaşlar, hayli bol köle sağlıyordu. Ticaretin ve para ekonomisinin gelişimiyle beraber ortaya çıkan tefecilik, borç için köleliği de doğurdu. Kanunlara aykırı davranış da köle olmanın bir nedeniydi. Çin tarımı, köylülerden, büyük bir işbilirlik ve deneyim istediğinden, köle emeğinin kullanımı dar bir alanda oluyordu ancak. Köleler, özellikle setlerin ve kalelerin yapımında, hayvan yetiştirmede ve madenlerde kullanılıyordu.

Zanaatçı olarak çalıştıkları da oluyordu.

Şeu'lar devrinde ekonomi, devletin ve aristokrat ailelerin sömürdükleri «komşu ortakçılığı»na dayanıyordu.

. Bu usule göre, toprak, dokuz eşit parçaya bölünüyordu. Hepsi bir arada, «kuyu» anlamına gelen «tsing» hiyeroglifine benziyordu. Bu yüzdendir ki « t s i n g - t i e n » sistemi, «kuyulu tarla» adını taşıyordu. Sekiz aile, bölüşmede, çeşitli parçaları kendileri alıyor; her biri kendi tarlasını kendisi işliyor, ancak dokuzuncu parçayı, «kung-tien»i (ortak tarla) beraberce ekip biçiyorlardı. Bu parçanın ekimi, ötekilerden önce oluyordu.

Ürünü de devletindi.

Ne var ki, yavaş yavaş terkedildi bu sistem ve VI. yüzyıldan IV. yüzyıla kadar olan dönemde, «ortak tarlalar», hemen tüm eyaletlerde ortadan kalktılar ve yerlerine, hasatın üçte biri, hattâ dörtte biri tutarında bir malla ödenen bir vergi geçti. Bu önlem, sömürünün boyunduruğunu daha da ağırlaştırdığı için ortakçı üyelerin muhalefetiyle karşılaştı. Şi-King'in bir türküsünde, ürünlere fareler gibi saldıran sömürücüler ve devlet memurlarına karşı köylülerin kini, ne kadar da güzel dile getirilir:

«Fareler, fareler, kemirmeyin has buğdayımızı,
Üç yıldır yaşarız hükmünüz altında,
Bir tek iyiliğinizi görmedik.
Uzaklara gideceğiz, terkedeceğiz sizleri.
Mutlu bir diyara gideceğiz,
Mutlu bir diyara gideceğiz, mutlu bir diyara,
Adalet bulacağımız bir diyara...»

Kölecilerin zulmü, sık sık başkaldırılara yol açıyordu doğallıkla.

Şeu'lar Çin'inin yönetici sınıfı, imparatorun doğrudan çevresinden, yani ailesinden, irili ufaklı zorbalardan ve doğuştan soylulardan geliyordu. Soyluluk derecesinin belirlenmesinde, hısımlık bağları önemli rol oynuyordu. İktidardaki sınıfın temsilcileri, tantanalı giysiler içinde, kalabalık bir maiyetle dolaşırlardı. Özel koruyucuları vardı. İmparatordan, ya da onların yerel şeflerinden bir bölgenin yönetimini alıyorlardı. O bölgede, halktan, kendi hesaplarına – mal olarak – vergi topluyorlardı.

Yavaş yavaş yeni bir zümre çıktı ortaya: Tacirler ve tefeciler zümresi. Hukuksal yönden, köylülerden daha fazla hakları yoktu onların; ancak iktisadî bakımdan daha çok etkiliydiler. Onlarla, egemen sınıfın bir başka kanadı olan soylular arasındaki mücadele, eski Çin'in tüm tarihine damgasını vurmuştur.

Şeu'lar devletinin siyasal rejimi, ilke olarak, toprakda devlet mülkiyetini ve toplulukların sömürülmesini alan bir D o ğ u d e s p o t l u ğ u ydu. İsa'dan önce I. bin yılın başlarında, Çin'in parçalanışından sonra ortaya çıkan devletler, birer despotun yönetimindeydiler. Bu despotlar, orduları ve kalabalık bir idare örgütü aracılığıyla, egemen sınıfın iktidarını, topluluklar ve köleler üzerinde yürütmüş durmuşlardır.

HEGEMONYA MÜCADELELERİ VE TS'İN İMPARATORLUĞU

Sayısız savaşların sonunda, küçük devletlerin sayısı giderek azaldı ve İsa'dan önce IV. yüzyılın sonlarına değin bir düzine kadar devlet kalmıştı ve en güçlü beş tanesi arasında hegemonya mücadelesi oluyordu. Bu mücadelede, sonunda iki devletin en güçlüleri olduğu ortaya çıktı: Ts'in ve Çu devletleri.

Ts'in krallığı, aşağı yukarı bugünkü Şens-Si eyaletinin bulunduğu yerdeydi.

Köleci üretim biçimini sürdüren bu devlet, krallığın en büyük siyaset adamlarından biri olan Şang-Yung'ın reformlarından sonra, hayli güçlendi. İktisadi ve ticari gelişmeler de böyle bir reformu gerektiriyordu zaten. Aldığı en önemli önlemler arasında, «tsing-tien» sisteminin kaldırılışı gelir (İ.Ö.350). Vergi malla ödencekti; toprak alım satımı da serbest oluyordu.

Eski soylu sınıfın çöktüğü, tacirlerin ve tefecilerin, giderek «yeni» soyluların yükseldiği yıllardır o yıllar.

Köleci sömürünün temelinin genişlemesi, iktisadi atılım ve iktidardaki sınıfın güçlenişi, Ts'in krallığını bir fetih siyasetine götürdü; ve sonunda Çin'de ilk merkezi monarşi kuruldu.

Başında da Ş i - H u a n g - t i vardı.

İmparatorluk 36 eyalete, onlar da birçok illere bölündü. Çeşitli görev ve derecelerde birçok memurluklar kuruldu. Şang-Yang'ın reformları bütün imparatorlukta uygulanmaya başlandı. Ağırlık ölçüleri ve para birleştirildi. Kiracı durumunda olan köylüleri, belirli bir vergiye bağlayıp, mal sahipleri haline getirerek, ülkede istikrar sağlamaya çalışıldı. Bütün unvanlar kaldırıldı ve özgür insanlar, iki kategoriye ayrıldılar: Soylular ve halk adamları.

Çin'in ünlü B ü y ü k D u v a r ı ' ı da o devirde örüldü.

Bununla beraber, Ts'nin imparatorluğu geçici oldu.

Şu Huang-ti'nin ölümünden (İ.Ö. 209) sonra, ülke, köylü ve köle başkaldırılarıyla çalkalandı. Çin tarihinin en önemli halk hareketlerinden biri olan, Çeng-Şeng'in yönettiği ünlü köylü başkaldırısı bunlardan biridir.

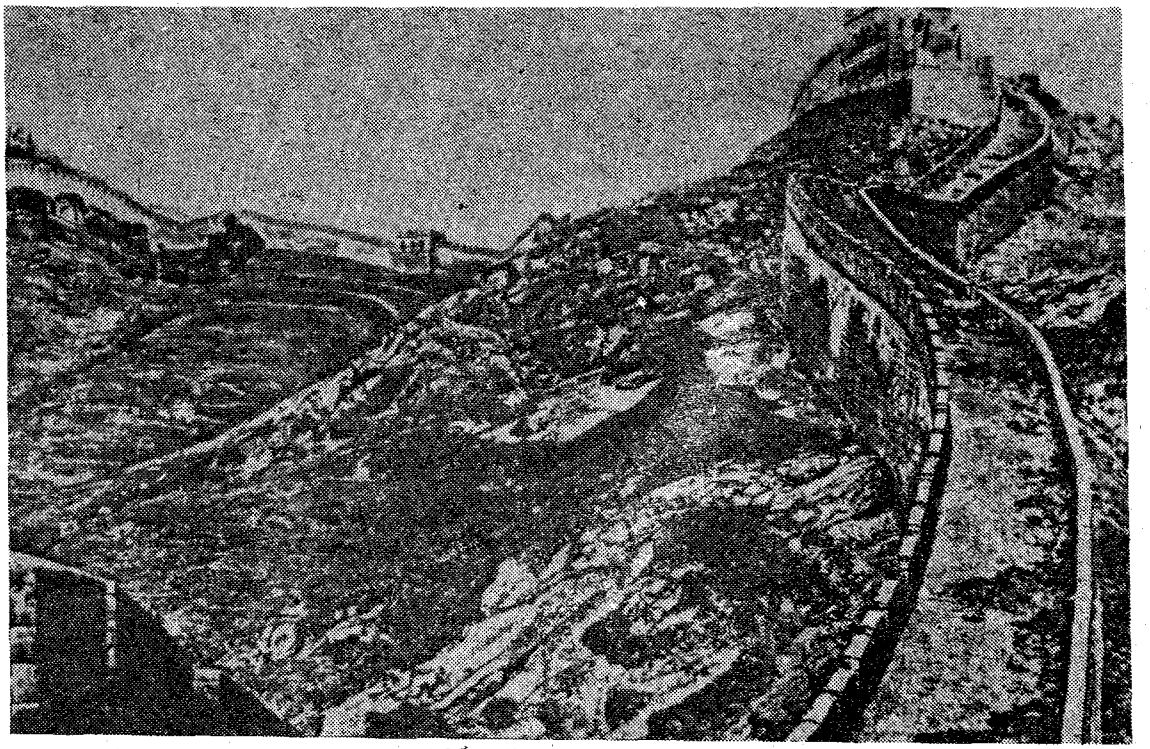

25. – Büyük Çin Duvarı.

Başkaldırılar üzerine, egemen sınıf harekete geçmişti. İki kişi iktidar mücadelesi içindeydi: Lieu-Pang ve Hiang-Yu. Bu mücadelede, Hiang-Yu eski soyluların ve büyük köle sahiplerinin çıkarlarını savunuyordu. Lieu-Pang'ın politikası daha yumuşaktı. Mücadeleyi Lieu-Pang kazandı (İ.Ö. 202); kendini imparator ilân etti ve kurduğu hanedan da H a n H a n e d a n ı adını aldı.

Han'lar imparatorluğu, Şi Huang-ti'nin eserini, yani Çin'in birleştirilmesi işini tamamladı. Varlığını uzunca bir süre sürdüren bu hanedan zamanında, ülkede çeşitli kökenlerden gelen etnik öğeler kaynaştı; bu da, tek bir dilin doğuşuna katkıda bulundu.

Çin milliyetinin doğuşu Han'larla başlar.

İlk imparatorların politikası, monarşik devlet örgütünü güçlendirmek, imparatorluğun alanını genişletmek ve ekonomiyi güçlendirmek oldu. İmparator W o u - T i ' nin iktidarı (İ.Ö. 140-86), özellikle iktisadî bakımdan, Han'lar imparatorluğunun doruk noktasıdır: İmparator, ayrıcalıklı toprak sahibi beylerin özerkliklerine son vererek, etkisiz hale getirdi onları; her bölge beyinin yanına danışman adı altında, hem denetleyici, hem de casusluk yapacak bir imparatorluk elçisi atandı; ünlü « m a n d a r e n l e r » zümresi de onun zamanında doğdu. İsa'dan önce II. yüzyıldaki iktisadî gelişme, atılgan bir dış politikaya götürdü Çin'i. Viet-Nam'a boyun eğdirilirken, Yun-nan bölgesi ve Mançurya'nın güneyi fethedildi. Hunlarla ilişkiler, en önemli sorunlar arasında geliyordu. Kendilerine dışarda bağlaşıklar aramak amacıyla, Çin, Batı'daki ülkelerle ilişki kurdu. Çin'in öteki uygarlık merkezleriyle bağlantısı böyle başladı.

Ünlü i p e k y o l u da böyle açıldı.

Ne var ki, toprakların serbestçe alınıp satılması, saray harcamaları ve dış politikadaki genişleme yüzünden vergilerin arttırılması, bütün bunlar, köylülüğü çökertti sonunda. İmparatorluğun zayıflamasıyla da, göçebeler ipek yolunu ele geçirip, Çin'in dış politikasına bir darbe vurdular.

Han'lar imparatorluğunda bunalım başlamıştı.

Kısmî reformlara girişildi; yürümeyince, imparatorluk aile-

sinin yakınlarından W a n g - M a n g , imparatoru devirerek, yeni bir hanedanın kurucusu olduğunu ilân etti.

İlginç bir kişiliği vardır bu adamın.

Köklü çözümlere gitmek istedi: Toprağın tek sahibi, hukuk bakımından devlet oldu; topraklar ailelere yeniden dağıtıldı, özel kölelik sınırlandı. Tahıl için azami fiyatlar kondu. Buna karşılık, devlet, insafsız bir alacaklı durumuna geldi; bunun sonucu olarak, köylünün geçim düzeyi yeniden düştü. Bütün bu önlemler iktidardaki sınıfın da azgın direnişiyle karşılaşmıştı. Reformların başarısızlığı, kitle halinde köylü ve köle başkaldırılarına yol açtı.

« K ı z ı l K a ş l a r » başkaldırısı diye adlandırılan bu başkaldırıyı, Wang-Mang silâhla bastırmak istedi. Başkaldıranlar başkenti ele geçirip, Wang-Mang'ı da öldürdüler. Ne var ki, Wang-Mang'ın iktidardan uzaklaştırdığı imparator ailesinin üyeleri yararlandılar bundan. Onlardan biri imparator ilân edildi; o da, kendi yandaşlarına dayanarak başkaldıranlara karşı döndü ve kana boğdu hareketi.

Öyle de olsa, egemen sınıflar ödün vermek zorunda kaldılar.

Ancak, durumlarını güçlendirdikçe, bu ödünlerden vazgeçtiler. Topraklar, yeniden ve işitilmemiş ölçülerde belli ellerde toplaşmaya başlandı. Sulama sistemleri çöküyor ve devlet zayıflıyordu. Köylülüğün çöküşü ve devlet örgütündeki çözülme, büyük bir köylü hareketine yol açtı sonunda (İ.Ö. 184). « S a r ı B e r e l i l e r » diye anılan başkaldırı, «Kızıl Kaşlar» kadar büyük değildi gerçi; yine de bütün imparatorluğa yayıldı. Bir çeyrek yüzyıl kadar sürdü ve çok büyük güçlüklerle bastırıldı.

O zamana değin, eskimiş bir üretim biçimini, yani köleliği korumuş olan Han'lar imparatorluğu, bu savaşların ateşi içinde, yerini feodal rejime bırakarak çöküp gitti.

III

ESKİ ÇİN UYGARLIĞI

Çin, İlk Çağ'ın en büyük uygarlık merkezlerinden biri oldu. Yarattığı kültür değerleri, yalnız İlk Çağ'la sınırlı kalmadı; on-

dan sonraki yüzyıllarda da, aynı topraklar üzerinde varlıklarını sürdürdü.

Ve çevresindeki Asya toplumlarını derinden etkiledi.

YAZI

Pratik zorunluluklar, yazının ortaya çıkışını hızlandırırken, bilimlerin gelişmesini de desteklemiştir. Çin yazısı, İlk Çağ'da, pek eski tarihlere çıkıyor. İsa'dan önce II. bin yıllarında kemikler üzerine yazılmış metinlerde, bilginler, 2000 hiyeroğlif saydılar.

Yazının pek erken ortaya çıkışını gösterir bunlar.

> Çin hiyeroglif sisteminin gelişmesi, Mısır'dakine benzetilebilir. İlkel resimli çizgiler, sonradan kelimelerin karşılığı olarak saklandılar: «Erkek», «çocuk», «kadın», «ağaç», «yüksek», «alçak» gibi hiyeroglifler böyledir. Bu yalın hiyeroglifler in bir araya getirilmesinden başka kavramlar oluştu. Örneğin, «ağaç»la ilgili iki hiyeroglif «orman»ı anlatır oldu.
>
> Çinliler, sonraki yüzyıllarda daha da geliştirdiler bu yazıyı.

İlk merkezî imparatorluk olan Ts'in devrinde yazı birleştirildi; Han'lar devrinde de,aşağı yukarı bugünkü biçimini aldı yazı. Yeni maddelerin, ipekle kâğıdın sayesinde oldu bu. Eskiden tahta parçaları üzerinde yazılıyordu. Çinliler, bugün bile yukardan aşağıya yazıyorlarsa, eskiden daracık tahta parçalarına yazı yazmış olmalarından ileri geliyor bu.

TEKNİK VE BİLİM

Tarımda takvimin saptanabilmesi, astronomik gözlemleri gerektiriyordu: İlk Çağ'ın Çinlileri, bu alanda pek ileri gittiler. Böylece, Hipparkos'tan 200 yıl önce, Çin bilginleri, gündüz ve gecelere bakarak, yer yuvarlağının Güneş çevresinde bir elips çizdiği gerçeğini buldular. Ts'in hanedanı zamanında, dünyanın ilk güneş takvimleri yapıldı. Ancak, uygulamada kullanılmadı; çünkü Çinliler ay takvimine başvuruyorlardı. Eski Çin'de, Güneş tutulmalarının düzeni biliniyordu.

Kompas'ı bulma onuru da Çinlilerindir. Pek sağlam bir ma-

tematik kavramı vardı onlarda; özellikle, köklerle küp kökleri biliyorlardı.

O devrin tarım tekniği hakkında pek ilginç bilgiler veren agronomi eserleri günümüze kadar ulaşabilmiş durumda; toprağı ekme ve verimini arttırmanın yanısıra, çeşitli bitkiler üstüne bilgiler ve çiftçilere öğütler veriyor bu kitaplar.

Dokuma, tunç, demir, fildişi ve ince taştan eşya, mürekkep yapımı konusunda Çin zanaatçılarının örneği pek azdır o çağda.

26. – Eski Çin'de günlük yaşamdan sahneler.
(Kansu'da bir mezar resimlerine göre.)

Sosyal rejimin eksiklikleri, savaşlar, Şeu'lar devrinin sonlarında sınıf mücadelelerinin keskinleşmesi, Çin'in ideolojisi üzerine damgasını basan felsefe ve din sistemleri ortaya çıkardı.

Doğuştan soyluların çıkarlarını K o n f ü ç y ü s ' ün öğretisi yansıttı. Eski Çin'in bu büyük düşünürü, İsa'dan önce 550 yılına doğru doğdu ve 480 yılına doğru da öldü. Konfüçyüs, politika ile ahlâkın içiçe girdiği, düşünceci dünya görüşüne dayanan bir öğreti kurdu. Bu öğretinin büyük bir bölümü, onun çömezlerince tutulmuş *Felsefî Konuşmalar*'ında yer almaktadır. «İnsanlıkçı» bir ilkeden yola çıkan Konfüçyüs, en yaşlıya saygı ve hangi durumda olurlarsa olsunlar, insanların topluma karşı mutlaka görevlerini yerine getirmeleri gereği üzerine kurulu bir sistem geliştirdi: «Baba baba olmalı, oğul oğul, hükümdar da hükümdar» diyordu; bir yönetici, görevine lâyık olmayan bir davranışta bulunmuşsa, onun devrilmesine müsaade ediliyordu. Öyle de olsa, yerleşik düzene ve yukarılarda olanlara, yani egemen sınıflara boyun eğmeye götürüyordu bu öğreti. Konfüçyüsçü ahlâkın, atalar kültü ile sıkı sıkıya bağlanışı, bu öğretiye dinsel bir nitelik vermekte de gecikmedi.

İsa'dan önce VI. yüzyılda yaşayan L a o - t s e u ' nun *Tao tö King* adlı eseri ise, ataerkil köylülüğün ve küçük mülk sahiplerinin özlemlerine yanıt veriyordu. Bu kitap, Taoizm öğretisinin ilkelerini içine alıyor. Yaratıcı bir tanrıyı yadsımak gibi materyalist bir dünya görüşünü ve -kendiliğinden- diyalektik bir anlayışı içerse de, eskiye, insanların mutlu bir yaşam sürdürdükleri bir altın çağa dönüşü öğütler. Yaşadığı zamandaki rejimi, «rüşvet ve vergilerle halka açlık çektiren» bir rejimi acı biçimde eleştiren bu eser, «insanların para biriktirmek için azgınlaşmadığı» düşsel devirlere dönüşün düşünü görür.

Yeni soyluların ve tacirlerin çıkarlarını, h u k u k ç u d a n ı ş m a n l a r o k u l u savundu; bunların arasında, Ts'in devrinin birçok devlet adamı da bulunuyor. Bu okulun şefleri, Şang Yang, Han Fei-steu ve ötekiler, tam anlamıyla merkezîleştirilmiş, birleşik bir devletin yaratılmasını savunuyorlardı.

Konfüçyüscülerle bunlar arasındaki mücadele, çok sert görünümler aldı bazı bazı. Konfüçyüscüler, Şi Huang-ti'nin iktidarına karşı savaştılar ve -İsa'dan önce 213 yılında- çoğu zulüm, işkence gördü bu yüzden ve kitapları yakıldı. Şi Hunag-ti'den zulüm gören ve Lieu - Pang'ın hakaretine uğrayan Konfüçyüscü bilginler, imparator Wou-Ti'nin çevresinde toplandılar. Daha önce kaldırılmış bulunan danışmanlar kurulundaki görevlerini yeniden elde ettiler. Bundan böyle işe alınmaları sınavla oldu.

Büyük önem taşıyan mandarenler zümresi böyle doğdu.

İsa'dan sonra I. yüzyılda, maddeci bir dünya görüşünü savunan ve ruhun ölümsüzlüğünü yadsıyan bir büyük filozof yaşadı Çin'de: W a n T c h ' o n g .

EDEBİYAT VE SANAT

Günümüze değin ulaşmış çoğu edebî eserler, tazeliklerini hep korudular. İsa'dan önce IV. yüzyılın sonu ile III. yüzyılın başları, Çin'in, aynı zamanda üstün bir devlet adamı olan, en büyük şairinin yaşadığı devirdir.

K ' i u - Y u a n ' dır bu şairin adı.

Ts'in'in, hegemonya için başvurduğu barbar ve zalim yöntemlerin amansız düşmanıydı; ülkenin birliğini kendiliğinden kazanması görüşünü savunuyordu.

İki kez sürgüne mal oldu bu ona!

Sonunda umutsuzluğa kapılıp, kendini bir ırmağa atarak canına kıydı.

Kin ve adeletsizlikle dolu bir devirde, insanların yazgılarına acıma, ülkesi için de güzel düşüncelerle doludur şiirleri. Halk şiirinin gelenekleriyle kendi sanatı arasmdaki derin ilişkiyi gören bu büyük senyör, bu soylu kişi, halk güçlerine karşı büyük güven ve yakınlık duydu. Acı olaylar ve derin bir hüzün ile dolu genellemeleri, yine de iyimser bir hava taşırlar.

Çinliler, en önemli bayramlarından birinde onu anarlar.

Bunun gibi, Sseu Ma-ts'ien ile tarihçi Pan-Ku'nun nesri, binlerce yıl, vazgeçilmez örnekler oldular. Onların eserleri, millî efsaneleri, sayısız atasözlerini, özdeyişleri ve halk türkülerini içine alıyor. Çin'in büyük adamlarının resmî biyografileri, anlattıkları olayların renkliliğinin yanısıra, belgesel bir nitelik de taşıyorlar.

Öğretici bir amaçla okundular bu bakımdan.

Görsel sanatlarda, Çinli ustalar şaheserler yarattılar. Günümüze pek az ulaşabilmiş mezar kabartmaları, heykeller ve anıtlar, büyük bir yeteneği ortaya koyuyorlar.

Müzik, eski Çinlilerin yaşamında büyük bir rol oynadı. Çeşitli çalgıların eşlik ettiği danslar, büyük bir halk çoğunluğunu eğlendiriyordu.

Özetle, Çin uygarlığının Asya halkları için oynadığı rol, eski Yunan'ın Avrupa halkları için oynadığı role benzetilebilir. Çin'in tekniği, sanatı, edebiyatı ve felsefesi, Japonya'ya, Kore'ye, Viet-Nam'a, Mongolistan'a örnek oldu sürekli. Doğu Asya'nın diplomatik ilişkilerinde olduğu gibi, bilimsel ve edebî eserlerinde de, uzun yüzyıllar, Çin yazısı kullanıldı durdu.

II

YUNAN

Yunanistan, o zamanki adıyla Hellas, Balkanların güneyinde, üç yanı denizle çevrili bir yarımadadır: Doğusunda Ege denizi, güneyinde Akdeniz, batısında İon denizi vardır. İlk bakışta, yalnız kalmış gibi görünür; ama Kikladlar ve Sporadlar –kısa mesafelerle– Anadolu'ya bağlar onu; Kalkidikya yarımadası ile Kuzey Ege'deki adalardan Trakya'ya ve –boğazlar yoluyla– Karadeniz'e çıkılır. Güneyde ise, doğu ve batı arasında köprü görevi gören Girit adasını görüyoruz.

Yunan uygarlığı, işte bu coğrafî ortamda doğdu.

Daha başka özellikleri de var bu ortamın: Avuç içi kadar ülkeyi, dağlar, yığınla küçük parçalara bölmüş. Birbirinden kopuk olan bu yerleşme alanları, ancak «polis» tipi kent devletlerinin doğmasına elverişli olabilirdi; üstelik, bu küçük kent devletleri, doğal dağ sınırlarıyla birbirlerinden ayrıldıklarından, ülke çapında siyasal birliği de engelliyordu coğrafya. Nitekim, İlk Çağ Yunan tarihi, –kuşkusuz başka nedenlerin de sonucu olarak– birbirinden bağımsız, giderek birbirine düşman sitelerin tarihidir aslında.

Bu birliğin kurulamamasında, yine coğrafyaya bağlı, iktisadî nedenler de rol oynuyor: Hellas'ın orta kesimi, birbirinden dağlarla kopmuş küçük bölgeler biçiminde ve tarım için yeter suyu olmayan yerlerdi. Buna bağlı olarak, bitki örtüsü, iklimin de etkisiyle, insanların Mısır'da ve Mezopotamya'da olduğu gibi, kolayca tarım yapıp geçinmelerine elverişli değildi; geçim koşulları zordu. Bu zorluklar, bu küçük devletleri birbirine karşı sürekli düşmanlık duymaya götürürken, insanları da deniz kıyısında yerleşmeye zorlamıştır ister istemez.

Böylece, ülkenin asıl yaşamına damgasını vuran deniz olmuştur.

Karanın eksik bıraktığım o tamamlamıştır: Balıkçılık gibi günlük geçimin yanısıra, deniz ticareti, ülkeni yaşam ve sanayisi

için gerekli kaynakları sağlamıştır. Bunun gibi, Batı Anadolu'dan İtalya ve Sicilya'ya değin, deniz yolculuğu öyle yenilmez güçlükler taşımadığından, Yunanlılar, Batı Anadolu'ya olduğu gibi, «Büyük Yunanistan» adını verdikleri Sicilya ve güney İtalya kıyılarına da yerleşebildiler. O yüzden de, İlk Çağ'da Yunan dünyası deyince, hepsi giriyor içine.

Kimler yarattı bu uygarlığı?

Grek dediğimiz Yunanlılar, ya da Hellenler, atalarının o toprağın yerlisi olduğunu sanırlardı. Araştırmalar, doğru olmadığını gösteriyor bu sanının. Hint-Avrupalı olan Hellenler de iki ayrı zamanda istilâ ettiler ülkeyi: İlk kez, İsa'dan önce 2000 yılından başlayarak Akalar geldiler ve Girit uygarlığının mirasçısı oldular; Girit uygarlığı, onların kurduğu Miken uygarlığında sürecektir.

Onları Dorlar izledi; 1100 yıllarında gelip bu uygarlığı yıktılar.

İlk Yunan kolonileştirmesi Dorların istilâsından sonra başlar. Onlardan kaçanların bir bölümü, Batı Anadolu kıyılarında İyonla kentlerini kurdular; Yunan uygarlığı da, işte bu kıyılarda başladı önce. « B ü y ü k Y u n a n i s t a n » , bu kolonileştirmenin ikinci aşamasında ortaya çıkacaktır.

İlk Çağ Yunan tarihinin, İsa'dan önce VI. yüzyıla değin süren bu dönemine a r k a i k d e v i r deniyor. Onu, yine İsa'dan önceki V ve IV. yüzyıllar arasındaki asıl k l a s i k d e v i r izler. Yunan, Akdeniz kültür çevresi içinde, eski Doğu uygarlıklarından da etkilenerek, dehasını bu devirde koyar ortaya. Klasik devrin, İsa'dan önce III. ve II. yüzyıllar arasında önemli bir uzantısı olacaktır: H e l l e n i s t i k d e v i r .

II. yüzyılda Roma fethe gelecektir.

Yunan tarihi, Roma tarihinin bir sayfasıdır artık.

BÖLÜM I

EGE DÜNYASI

Eski Yunanlılar, ülkelerinin uzak geçmişi hakkında pek bir şey bilmiyorlardı. Tukidites, Yunanistan'da ilk oturanlar olarak, «Pelasklar», «Karyalılar» ve «Lelegler» diye adlandırdığı yabancı halklardan sözeder. Dev gibi taşlardan yapılmış yapılar onlardan bilinirdi. Efsaneler ise, Girit kralı Minos'un, bir büyük deniz devletiyle, «Labirent» adlı geniş sarayından ve Troya savaşını yapmış Miken kralı Agememnon'dan bahsederler.

XIX. yüzyıldan başlayarak çok şey öğreneceğiz.

I

ARKEOLOJİNİN KAZANDIRDIKLARI

XIX. yüzyılın sonlarında, 1870 ve 1880'e doğru, eski Yunanla ilgili pek önemli buluşlar oldu.

Neler örneğin?

SCHLİEMANN'IN AÇTIĞI YOL

Önce heveskâr bir Alman arkeoloğu, H e n r i S c h l i e m a n n , 1874 yılında *«Eski Troyalılar»* adlı bir kitap yayınladı ve onu başka kitapları izledi. Her şeyi kendi kendine öğrenmiş bu yorulmak bilmez araştırıcı, Homeros'un Troya'sını bulduğunu, Miken'de İlyada ile Odisea kahramanlarının yaşadığı çağla ilgili mezarlara ve çok değerli şeylere rastladığını söylüyordu bu kitaplarda.

Devrin bilginlerinin alay konusu oldu.

Ancak, az sonra anlaşıldı ki, Schliemann, buluşlarını pek iyi değerlendirememişti. Kuşkucuların başında gelen arkeolog

Doerpfeld, seksen yıllarının başında yardıma karar verdi ona. Daha sonraki yıllarda da tanıtladı ki, Schliemann, kronolojik değerlendirmelerinde yanılmıştı sadece ve buluşlar, bilimin o güne değin hiçbir şey bilmediği çok daha eski bir tarihe çıkıyordu aslında. Yoksa Schliemann, İsa'dan önce III. ve II. bin yıllarında, Avrupa'nın güneydoğusunda, Yakın Doğu uygarlıklarıyla hemen hemen aynı düzeyde bir uygarlığın varlığını kanıtlamıştı buluşlarıyla.

XX. yüzyılın başlarında, İngiliz arkeoloğu A r t h u r E v a n s ' ın Girit'te yaptığı kazılar, bu buluşların doğruluğunu daha da güçlendirdi. Ancak, ne Schliemann ne de Doerpfeld, sözkonusu uygarlığın asıl merkezini saptayamamışlardı. Evans'a göre, Girit'ti bu merkez. Girit'te, bu uygarlık daha gelişmişti; daha parlaktı ve düzeyi Mezopotamya ve Mısır'daki uygarlıkları da aşıyordu belki de. *«Minos'un Sarayı»* adlı 4 ciltlik eserinde, Evans, yaptığı otuz yıllık kazıların sonuçlarını sergiledi. Ondan sonraki araştırmalarla, «Ege Uygarlığı» denen Grek öncesi uygarlığın insanlık tarihindeki yeri ve rolü, aydınlığa çıktı.

AÇIKTAKİ SORUNLAR

Ancak bu verilerin her şeyi aydınlattığı da söylenemez. O denli ki, bu uygarlık için herkesçe kabul edilen bir tarihleme bile yok henüz. Aralarında koşutluklar da olsa, Girit için başka, kara Yunanistan'ı için başka, Ege'deki adalar için başka tarihlemelere gidiliyor. Özetle, Ege uygarlığı, tartışmaların konusu olmayı sürdürüyor.

Nasıl başladı bu uygarlık ve hangi merkezlerde gelişti?

II

BAŞLANGIÇLAR

Ege uygarlığını, daha kalkolitik çağda, yani İsa'dan önce 3000-2100 tarihleri arasında başlamış görüyoruz. Merkezi de, Ege denizinde bir çeşit köprü durumunda olan Kiklad takımadalarında bulunuyordu.

Ne var ki, yayıldığı alan çok daha geniştir.

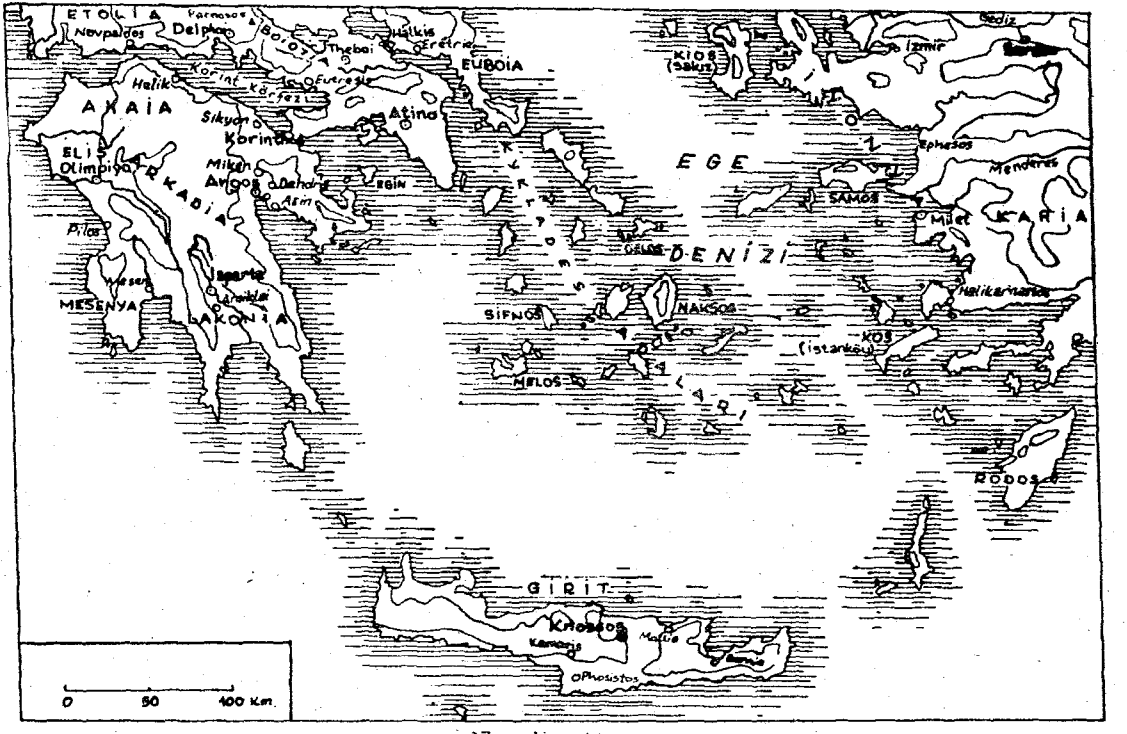

27. – Ege dünyası.

Onun izlerine Girit'te, Peloponez'de, merkezi Yunanistan'da ve Küçük Asya'nın batı kıyılarında da rastlıyoruz.

TEKNİK VE TOPLUM

Bu uygarlık, Ege denizinde uzun zaman hüküm sürmüş Yenitaş Çağı'nın pek ileri kültürlerinin bir uzantısı idi. Bu dönemde, taştan âletler yine geçerli; ancak, yapımları en yetkin bir noktaya ulaşmıştır: Kimi nadir bir taş olan obsidienden yapılmıştır ve keskin tabakalar halindedir. Obsidien yataklarına ise, ancak Kiklad adalarından biri olan Melos'ta rastlıyoruz. Orada, Phylakopi adlı bir büyük kasaba oluşmuştu ve oturanları obsidienleri çıkarıyor, işliyor ve o devir için pek değerli olan bu âletleri çevreye yayıyorlardı.

Taşın dışında, önce bakır, sonra ilkel tunç olmak üzere, madenlerden de yararlanmaya başlanmıştı. Ancak, bakır ve tunç henüz o denli nadirdir ki, sadece silahlar ve mücevherler yapılabilmektedir onlardan. Troya'da, en eski katlarda, Schliemann, «Priamos'un Hazinesi» adı verilen altından yapma binlerce eşyadan oluşan bir hazine buldu.

İlkel teknik, az gelişmiş bir iktisadî ve sosyal rejimin varlığını gösteriyor. Temel uğraş balıkçılık, küçük hayvan yetiştiriciliği, kazmayla tarım ve ilkel trampa idi; haydutluk ve korsanlık da giriyordu işin içine. Kapkacak kabasabaydı ve kilden, elle yapılıyordu; kuş gagalı testiler, insan yüzüne benzer tencereler, çifte bardaklar görüyoruz. Çömlek resimciliği henüz bilinmiyor, süslemede geometrik biçimlerle yetiniliyordu.

Halk, çok eskinin kulübelerini hatırlatan, yuvarlak ya da yumurta biçiminde evlerde oturuyordu genellikle. Ancak, 300 m^2 ye kadar varan pek geniş konutlardı bunlar; birçok bölümleri vardı içinde, kuşkusuz klanlar diyebileceğimiz yığınla birimi çatısı altında topluyordu.

Mezarlar da ortaklaşa di.

Ancak şuna da inanmalı ki, bu devirde klan rejimi çözülme içindeydi. Melos adasındaki Phylakopi, düzgün yolları, sur kalıntılarıyla gerçek bir kent. Troya'nın en alt katmanlarında, gönençleriyle, toplumun bütününden ayrılan şeflerin oturduğu –iyice tahkim edilmiş– konutlar görüyoruz.

En büyükleri de ikinci Troya'dakiler.

Pişmiş tuğladan bir korkuluk duvarının üstünde yükselen, dev duvarlarıyla korkunç bir kale bu. Duvarlara iyice tahkim edilmiş bir kapı açılmış. Savunucuların, saldıranları püskürtmede kullandıkları gizli bir kapısı da var. Kalenin ortasında, taş döşeli avlusuyla, şefin konforlu evi yükseliyor. Bu evde, bir büyük holden geçilip ortasında yuvarlak bir ocağın bulunduğu geniş bir salona giriliyor. Yanında, daha küçük, kuşkusuz kadınlara ayrılmış bir bölüm daha var. Böyle bir yerde oturan şef, lalettayin saygın bir kişi olamazdı; belli ki çevresindekileri sömüren bir insandı ve sömürdüklerinin kendi elleriyle yaptıkları ama içine girmeye de güçleri yetmeyen bir yerde oturuyordu.

NEREDEN GELİYORLAR?

Ege'nin kıyı ve adalarında oturan bu halkların hangi ırktan olduklarını açıkça söyleyebilmekten uzak bulunuyoruz bugün. Grekler, daha önce de belirttiğimiz gibi, kendilerinden önce bütün Ege'de ourmuş –Pelasklar, Karyalılar, Lelegler gibi– Ön Asya kökenli halklardan bahsederlerdi. Kalkolitik devirdeki Ege halklarının Küçük Asya'dan gelmiş olmasını, arkeolojik veriler ve Yunanistan'daki dağ, ırmak ve çoğu yerlere verilmiş olan adlar doğrular gibi.

Ne var ki, bugün de çözüme bağlanmış değil konu.

III

GİRİT UYGARLIĞI

Ege uygarlığının ikinci aşamasını, Avrupa'nın güneydoğusunda Tunç Çağı'nın gelişmesi simgeler. Aynı gelişme, aynı yüzyıllarda Mısır'da ve Mezopotamya'da da olmuştur. İsa'dan önce 2100 yılından 1400 yıllarına kadar süren bu dönemde, Ege uygarlığının merkezi bir adadır: Girit adası.

Girit, o dönemde uygarlığının doruk noktasındadır ve İlk Çağ'ın uygar toplumları arasında da bir köprü durumundadır.

Nereden ileri gelmektedir bu?

GİRİT UYGARLIĞININ KAYNAKLARI

Başta, coğrafi konumundan, Ama bir ikinci neden daha

var: Girit, Tunç Çağı'nı yaşayan bütün Doğu uygarlıkları için, kalay ticaretinde bir aracı durumundaydı. Tunç üretiminde, gerekli olan bu madenin büyük bir bölümü, Batı'dan, İspanya yarımadasından geliyordu ve bu ticareti denetim altında bulunduran Girit, Yakın Doğu'nun temel sanayisinin anahtarını elinde tutuyordu. Bundan büyük bir pay aldığı gibi, kendisi de –Kıbrıs'tan getirdiği bakırla– tunç üretiyordu. Böylece Girit, Tunç Çağı'nda, yalnız bir aracı rolünde değil, üretici rolündeydi de.

Bu sayededir ki, tekniği ve ekonomisi, olağanüstü bir düzeye ulaştı. Başta maden sanayisi gelişti: Tunçtan çifte ağızlı harikulâde baltalar, hançerler ve kılıçlar üretiliyor; üzerlerine altından hünerli işlemeler yapılıyordu. Altın ve gümüşten bardaklar, anlatılmaz güzellikte kabartmalarla süsleniyordu. Madeni tel yapmanın yolu da bulunmuştu ve bunun sonucunda «sarmal eğri», Giritli süslemecilerin gözde motifi oldu.

Bir başka önemli sanayi, seramikti. Seramikte, yaygın biçimde, çömlekçi tornası ve yetkin bir fırından yararlanılıyordu. Biçimlerindeki zarafet ve süslemelerindeki özgünlük ve canlılıklarıyla, Girit vazolarının, bütün bir Yakın Doğu'da benzeri yoktu; Mısır'a, Suriye'ye ve Doğu'da daha da uzaklara gönderiliyordu onlardan. Resimlerdeki kadın giysilerinin karmaşıklığına bakılırsa, dokumacılıkta da pek ilerlemiş olmalılar. Mühür kazmacılığı da kayda değer; mücevhercilik de çok gelişmişti.

İçine buğday, şarap, zeytinyağı doldurulan büyük küpler, tarımın da geliştiğini belgeliyor. Tersane ve doklarıyla liman yıkıntıları, çeşitli gemi resimleri, gelişmiş ve faal bir deniz taşımacılığının tanıkları. Para yerine bakır parçalar kullanılıyor ve Girit pek uzak ülkelere değin ticaret yapabiliyordu.

İktisadî işlemler ve ticarî değiş tokuş, kilden tabletler üzerine, pek gelişmiş bir yazıyla kaleme alınıyordu: Başta hiyeroglifti bu, sonra çizgisele dönüştü; ne yazık ki, bugün de okuyabilmiş değiliz bu yazıyı.

SOSYAL VE SİYASAL REJİM

Sosyal rejim, bu dönemde, üretici güçlerdeki yoğun gelişmenin sonucu olarak baştan aşağıya değişti.

Nasıl?

Yapılarda ve mezarlarda klan döneminin ortaklaşacılığın-

dan eser kalmadı: Her ailenin dikdörtgen biçimindeki pek küçük bir evi vardı artık; tek kişiye ya da bir aileye de ait olsa, mezarlar bireysel bir nitelik almıştır. Klan rejimindeki çözülmeyi ve toplumun sınıflara ayrıldığını gösteriyor bütün bunlar.

Servetlerde eşitsizliği gösteren yığınla işaret var.

Örneğin evler, birbirinden farklı büyüklükte. Kentlerin merkezinde, soyluların oturduğu, asma katı da olan tek katlı güzel evler görüyoruz; sonra orta halli evlerin sıralandığı yollar geliyor; kenar semtler ise pek kötü konutlarla dolu. Yoksulların sömürülmesi daha şimdiden pek belirgin ve kuşkusuz, Mısır'da ve Babil'de olduğu gibi, borçlanma yüzünden oluyordu bu. Resimlerde, yabancı hizmetkârlar görüyoruz; köle olsa gerek bunlar. İlerde yazılarını okuduğumuzda, bu köleler üstüne bilgiler edineceğiz.

Girit'te II. bin yılda sosyal sınıfların doğuşu, merkezî bir devlet yapısına geçişi başlatıyor. Birçok küçük krallıklar, giderek bir büyük imparatorlukta birleşiyor ve merkezi de adanın kuzey kıyısındaki K n o s s o s kenti oluyor bu imparatorluğun. Girit imparatorluğunun, Ege denizindeki adalarda olduğu gibi, Balkan yarımadasının güneyinde de önemli toprakları vardı ayrıca. Oraları vergiye bağlamış yöneticilerce idare edilirdi bu topraklar.

Girit devletinin başında krallar vardı: Soyluların iktidara geçirdiği rahiplerdi bunlar. En güçlülerinden birinin, M i - n o s ' un adını, Yunan efsanelerinden öğreniyoruz. Bu bir özel ad değil, Girit hükümdarlarının unvanıydı belki de. O kralların oturduğu Knossos'taki dev saray, günümüzde bütünüyle ortaya çıkarılmış durumda.

> Aşağı yukarı iki hektarlık bir yer tutan, iki katlı muazzam bir yapı bu. Geniş bir avlunun çevresinde sıralanmış şatafatlı salonlar, odaları ve müştemilatı ile yüzlerce bölümden oluşuyor. Görkemli bölümlerinden yalnız ikisi korunabilmiş durumda: Taç salonu ile havuzlu salon; ötekiler, çöken katlarla beraber yitip gitmiş. Ancak zeminde, bürolar ve hazine odalarıyla, içinde on sekiz iri küp bulunan şaraplığı, saray atölyeleri ve hapishane eski durumunu koruyabilmiş. Beş yüz kişilik bir de tiyatrosu var. Su olukları, kanalizasyon ve başka özellikleriyle işitilmemiş bir konfor içinde saray. Galerilerindeki freskolar, şatafatlı toplantıları ve sarayda yapılan oyunlardan -özellikle boğa dövüşünden- sahneleri dile getiriyor.

28. – Knosos'tan Rahip-Kral.

Yunan efsanelerinin «Lâbirent» diye adlandırdığı bu sarayda hemen her şey, o efsaneleri haklı çıkarır durumda.

Girit imparatorluğunda, Mısır'dakine benzer, gelişmiş bir bürokrasi sistemi vardı. Görevliler, -müdür, gözetici, hazinedar, denetimci gibi- mevkilerine göre birbirlerinden ayrılır ve mühürlerindeki sembolik bir işaret, bir ayak, bir kapı, bir göz kendilerini belli ederdi. Birçok bölümlerden oluşuyordu bu bürokrasi: Ordu, deniz, donatım, vb. Askerler, silahlarına göre ayrılmış milislerdi. Ağır silahlı ve arabalı savaşçıların özel bir rolü vardı; bir yerden bir yere gidip gelmelerini kolaylaştırmak için, taş döşeli bir yol şebekesi kurulmuştu.

Sömürülen yığınları itaat altında tutmanın bir başka aracı dindi. İnsan soyunu yaratmış, erkeklerin, hayvanların ve bitkilerin tanrıçası Ana-Tanrıça ile, -çok kez bir boğa biçiminde belirtilen- güçlü eşi ya da oğlu erkek tanrıya saygı da kafalarına yerleştiriliyordu kitlelerin kuşkusuz. Bu tanrıların yeryüzündeki temsilcileri krallardı, öyle olduğu için de, din, bir kutsallık ve dokunulmazlık aylasıyla çevreliyordu onları.

Ne var ki, Mısır'da olduğu gibi, Girit'te de, ne devlet görevlileri, ne ordu, ne de rahipler, boyun eğdirilmiş halkın direnişini kıracak güçte değildi her vakit. Başkaldırılar oluyordu zaman zaman. Onlardan biri, İsa'dan önce 1750 yılına doğru, Mısır'la aynı zamanda patlak verdi. Knossos başta olmak üzere, kentlerdeki kral sarayları ele geçirildi ve yakıldı başkaldıranlarca. Ondan sonra kurulan iktidar, daha demokrat bir nitelik taşıyordu. Ancak fazla uzun sürmedi: Soylular, dizginleri yeniden ele geçirdiler; Knossos sarayı, eskisinden de görkemli olarak yeniden yapıldı. Bir başka varsayıma göre, Girit'teki saraylar, izlerine Ege'nin başka yerlerinde de rastladığımız bir büyük deprem sonucu yıkıldı.

GİRİT UYGARLIĞININ YIKILIŞI

Bir yerde halka karşı, öyle olduğu için de, istilâlar önünde halkın direnişini yiyip tüketen bu uygarlık, fazla yaşayamazdı. Nitekim, III. bin yıllarından başlayarak, Tuna'nın aşağı bölgelerinde, Trakya'da ve Kuzey Yunanistan'da göçler görüyoruz. Bakır çağına varmış göçebe kabilelerdi bunlar. III. bin yıllarının or-

talarında, Tesalya'yı işgal ettiler ve orada, -örneğin Dimini'de- müstahkem yerleşmeler yaptılar. Onların daha yerleşik bir yaşama geçtiklerini ve ekonomilerinde tarımın rolünün arttığı gösterir bu.

Eski Greklerin atalarıydı bunlar belki.

İsa'dan önce 2000 yılından başlayarak da, aralarında Akaların ve İyonyalıların bulunduğu Grek kabilelerinin Tesalya'dan merkezi Yunanistan'a ve Peloponez'e doğru ilerlediklerini görüyoruz. Akaların istilâsı, 1700 yılına doğru Girit'in kıtadaki topraklarını da ele geçirdi ve bu bölgelerde Aka kasabaları doğmaya başladı. Halkı; kabile ve klan halinde örgütlenmişti bu kasabaların; kültür de, Aka ve Girit uygarlıklarının bir karışımıydı. Başlıca yerleşme yeri Argolid'de Miken olduğu için, «Miken uygarlığı» (1700-1100) adı verilen bu uygarlık, Ege kültürünün son aşamasıdır.

Grek kültürünün de ilk aşaması.

IV

MİKEN UYGARLIĞI

SOSYAL TEMELLER

Akalar, yerleştikleri devirde, ilkel ortaklaşacı rejim altında yaşıyorlardı. Kabile, sosyal örgütlenmenin temelini oluşturan fratrilere bölünmüştü; her fratri de birçok «genos»u içine alıyordu. Başlarda genos, toprağın işlenmesini ve hayvanlardan yararlanmayı yöneten iktisadî bir topluluktu; erkek üyelerinin oluşturduğu askerî bir örgüt olarak da görünüyordu aynı zamanda. Aile yaşamında, birtakım mitosların da gösterdiği gibi, anaerkil birçok kalıntılar hâlâ yaşıyordu.

Merkezî Yunanistan'da ve Peloponez'de, Akalar, pek eskiden beri oralara gelip yerleşmiş ve Ege kültürünün büyük etkisini taşıyan bir halk buldular ve daha önce de yerleşme yeri olmuş olan Miken'de, Atina'da, Pylos'ta, Thebai'de ve daha birçok merkezlerde yerleştiler. Akalar, kültür düzeyleri kendilerinden çok daha yüksek olan ilk yerlilerin bir bölümünü ortadan

kaldırdılar ve geri kalanlarla kaynaştılar. Daha gelişmiş iktisadî biçimler aldılar onlardan: Silah ve âletlerin yapımı için tunçtan daha çok yararlanmış bina yapımında yeni usuller, daha ileri bir tarım. Çömlekçilik, maden eritme ve dövme ile mücevhercilik pek büyük bir genişlik kazandı; zanaatçılık tarımdan ayrıldı ve üretimde kendi başına bir uğraş oldu.

Akaların ilkel ortaklaşacı rejimi çözülmeye başladı.

SARAYLAR VE MEZARLAR

Doğuştan soylular, zenginleşip güçlendiler ve giderek, XVI. yüzyıla doğru, yönetici sınıf oldular. İsa'dan önce XVI. yüzyıl ile XIV. yüzyıl arasında, Miken'de ve başka yerlerde dev duvarlarla çevrili görkemli saraylar yapıldı. Miken sarayları, Girit saraylarından daha az genişlikte; mimarîleri de Girit'inkilere benzemiyor.

> Başlıca bölümü, Girit'te görmediğimiz, « M e g a r o n » denen, içinde bir ocağın yer aldığı geniş bir yapı. Öte yandan, Miken saraylarındaki freskolar ve öteki sanat eserleri, Miken uygarlığının Girit uygarlığına bağımlı olduğunu gösteriyor.

Kubbeli mezarlar ya da yeraltı mezarları (tholos) biçimindeki Miken soylularının zengin gömütlükleri ve kayalara oyulmuş büyük odalar, pek özgün şeyler. Bu gömütlüklerde, iskeletlerin üzerinde, altından yapma yığınla eşya bulundu: Maskeler, taçlar, kemerler, mücevherler; en göz kamaştıranları da, kabzası ince bir altın işçiliği gösteren tunçtan yapma kılıçlar. Bütün bu müstahkem saraylar ve görkemli gömütler, Miken toplumunun sınıflara bölündüğünü gösteriyor; bu sınıflı toplumda, asker soylular, savaşlarda yığınla köle ele geçirmiş olsalar gerek ve o dev yapıları da herhalde işte bu kölelere yaptırdılar.

Yoksul kasabalarda oturan halktan kişiler ise gitgide ellerindeki toprakları yitiriyor, giderek soylulara bağımlı bir duruma giriyor ya da onların gemilerinde paralı askerlere dönüşüyorlardı; Doğu Akdeniz kıyılarına dolanıp duruyorlardı. Miken denizcileri, Giritlilerin deneyimlerinden çok yararlandılar.

Akalar, Girit yazısını kabul ettiler. Kazılarda çıkarılan kilden tabletlerde, iktisadî ve sosyal ilişkilerle ilgili, özellikle kölele-

29. – Miken devrinden altın maske.

rin ve onların emeğinden saraylarda nasıl yararlanıldığı gösteren birtakım bilgiler edinmiş bulunuyoruz.

BÜYÜK YAYILIŞ

İsa'dan önce 1450 yıllarına doğru, Akalar, Girit'i işgal ettiler ve Knossos krallarının saraylarını yıktılar. Az sonra da, Akalar ve onlara yakın kabileler, Ege'deki öteki adalara, Rodos'a, bir bölümüyle Kıbrıs'a ve Küçük Asya'nın kuzeybatı kıyılarına yerleştiler. Homeros'un İlyada'sına geçmiş olan –İ.Ö. 1180'e yakın– Troya savaşı efsanesini esinlendiren bu olaylardır büyük bir olasılıkla. Son yıllarda okunabilmiş ve bu devre kadar çıkan Hitit yazıtlarında, Homeros'un şiirlerindeki kabilelerin, şeflerin ve kahramanların adlarını hatırlatan birtakım kelimeler geçiyor: Örneğin, «Akhiawa» adına rastlıyoruz, niçin Akalar olmasın bu?

«Akagomuna» var, neden Agamemnon olmasın?

BÖLÜM II

ARKAİK YUNAN'DAN KLASİK YUNAN'A

Eski Yunan üstüne, VI. yüzyıl öncesine çıkan hiçbir yazılı belge yok elimizde. O dönemle ilgili olarak, Homeros'un şiirleriyle, arkeolojik araştırmaların bize verdikleri kimi bilgiler var yalnız.

I

DOR İSTİLÂLARI VE KARANLIK DEVİR

İsa'dan önce XII. yüzyılla ilgili Doğu belgeleri, Akaların yanısıra, «Javanlar», yani İyoniyenler gibi, başka Grek topluluklarından da söz ediyorlar. 1100 yılına doğru, Balkan yarımadasının kuzeydoğusunda, bir başka kabileler yığını güney doğrultusunda yer değiştirmeye başlar.

Kimlerdi bunlar?

DOR İSTİLALARI

Dorlar diye adlandırılan, savaşçı ve Akalardan daha az uygar olan bu topluluklar, İsa'dan önce XI. yüzyılda, merkezi Yunanistan'a ve Peloponez'e girerler; Argolid'e saldırırlar ve Miken'le öteki merkezleri ele geçirirler; yerli halkla kaynaşırken, bir bölümünü de köle haline getirirler. Yıkılan Miken, siyasal ve kültürel önemini ebedî olarak yitirir. Öteki Dorlar, uzun ve çetin bir mücadele sonunda da olsa, Lakoniya'yı istilâ ederler; orada, Eurotas vadisindedir ki, daha sonradan, IX. yüzyılda Isparta devleti doğacaktır. Akalardan bir bölümü ise varlığını sürdürebildi, ancak Peloponez'in merkez ve kuzeyindeki erişilmesi güç dağlara itildiler. Bu bölgeler, daha sonra, Arkadiya ve Akaya diye adlandırılacaktır.

Kıta ve adalar Yunanistan'ının kimi bölgeleri, özellikle İyoniyenlerin oturduğu Attika ile Ege'deki pek çok ada, Dor istilâlarının acısını çekmediler. Eoliyenlerin Balkan yarımadasında görünüşleri saptanmamıştır.

Böylece, İsa'dan önce I. bin yıllarının başlarındadır ki, eski Yunan halkı oluşmuş bulunuyordu. Bu halk kabilelere bölünüyordu: İyoniyenler, Dorlar, Akalar ve Eoliyenler. Her biri kendi öz diyalektini konuşan bu guruplar, iktisadî, kültürel ve moral gelişme bakımından birbirinden farklı durumdaydılar.

Dor istilâlarının bir başka etkisi de, belli bir ölçüde kültür düzeyinin düşmesi oldu: Sarayların yapımı durdu, ticaret, zanaatçılık ve sanat çöküş dönemine girdi. Sosyal ilişkilerde de bir gerileme görüyoruz: Klanlar yeniden güçlendiler, köle emeğinden yararlanma azaldı. Pek kolayca oldu bunlar; Miken uygarlığının merkezleri, ataerkil aşamadaki kabilelerle çevrilmiş bulunuyorlardı çünkü. Ama aynı zamanda, kılıç, mızrak gibi demirden silahlarla, yine demirden âletler yapımını öğrendi Yunanistan; Küçük Asya'dan alınan demir işleme zanaatı da gelişmeye başladı.

Özetle, üretici güçlerin gelişmesi hızlandı.

Eski Yunan halk sanatının şaheserleri *İlyada* ile *Odysseia* bu devre aittir.

HOMEROS VE TOPLUMU

Efsanevî kör bir şaire, H o m e r o s ' a mal edilen bu epik şiirler, Miken devriyle ondan sonrasının, yani XII. yüzyıldan VIII. yüzyıla kadar olan bir dönemin kültürel ve sosyal yaşamından örnekler sergiler bize.

> İlyada ile Odysseia, dünya edebiyatının ön planda gelen eserleri arasındadır. Öyle olduğu için de, bu şiirlerin, nerede ve nasıl ortaya çıktıkları sorunu uygar insanlığı öteden beri ilgilendirmiş durmuştur. İsa'dan önce III. yüzyılda, kimi Yunan bilginleri Homeros'un yaşadığından kuşkuluydular. İki bin yıl sonra, XVIII. yüzyılla XIX. yüzyılın başlarında, Alman bilgini Frederic -Auguste Wolf, İlyada ile Odysseia yazarı olarak, Homeros sorununu bütün keskinliği ile ortaya koydu yeniden. Wolf, «Prologomènes à Homeros» (1795) adlı eserinde, bu şiirlerin epik halk türlerinden ve kendiliğinden doğduğunu ileri sürer.

Buna karşı çıkanlar -ki aralarında Schiller ve Goethe de vardı- bu şiirlerin, sanatsal bir bütünlük taşıması bakımından, dâhi bir yazarın kaleminden çıkmış olabileceğini ispat ettiler. Bugün, uzmanların çoğunluğu, her iki eserin de, beraberce İsa'dan önce IX. yüzyılın sonlarıyla VIII. yüzyılın başlarında, bir büyük şairce meydana getirildiklerini tahmin etmektedirler. Bu büyük şair Homeros da olabilir. Ancak, halk şairlerinin (aède) yüzyıllar boyunca söyledikleri destanlar, yani halkın yarattığı eserlerden yararlanıp bir bütün oluşturmuş olsa gerek bu dâhi yazar.

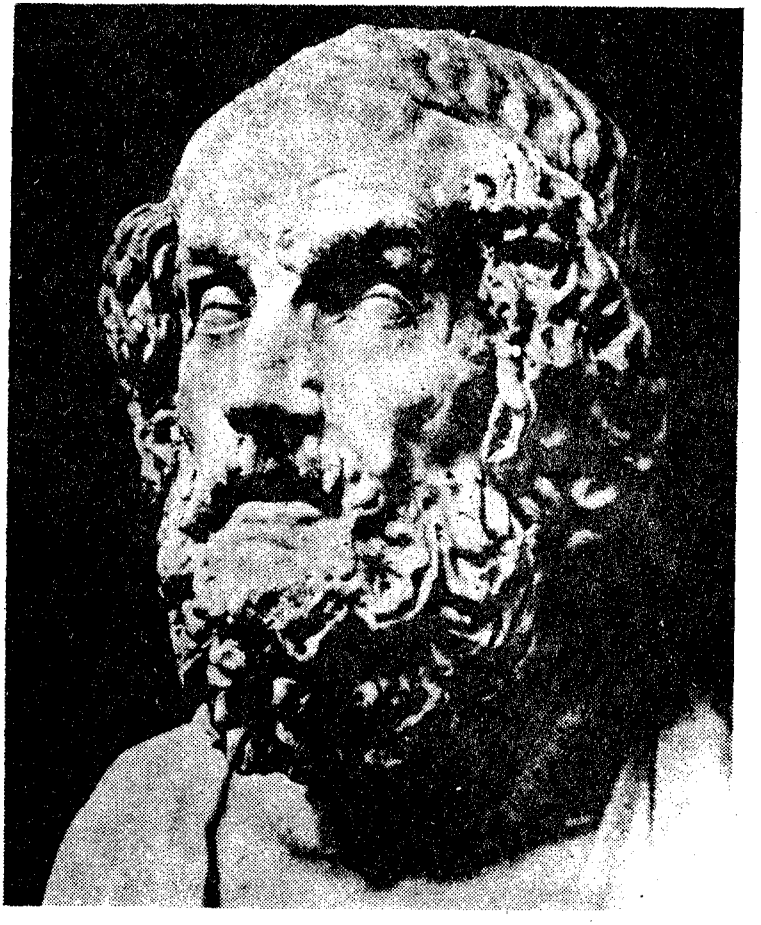

30. - Homeros.

Homeros yaşadı ya da yaşamadı, önemli değil; önemli olan *İlyada* ile *Odysseia*.

Ne bakımdan ilgilendiriyor bu güzel şiirler tarihi?

Homeros'un şiirleri, arkaik Yunan'daki yaşamın birçok yüzyıllarını yansıtıyor. Başta, özellikle *İlyada*'da, Dorların istilâsından çok önce, Mikenlerin görkemli zamanlarından olaylar, tipler ve sahneler buluyoruz. *İlyada*'nın konusu da, Miken kralı, «altın babası» Agamemnon'un kumandasında birleşmiş Akalı birliklerin Troya'ya karşı giriştikleri seferde –İsa'dan önce 1180 yılına doğru– Mikenlerin görkemini dile getiriyor. Bu poem, Troya savaşını, daha doğru olarak, bu savaşın sonlarındaki olaylardan birini canlandırıyor: «Anlı şanlı Troya»yı savunanların Akalar karşısındaki bozgunu. Ancak, *İlyada*'nın asıl içeriği, Dor istilâlarından sonraki Yunanistan'ı ve İsa'dan önceki VIII. yüzyılın başlarına kadar süren «Homeros devri» Yunanistan'ını niteliyor. Böylece, demirden silahın adı, tunç silahtan ondört kez daha az geçer kitapta. Şu sonuç çıkar ki bundan, demir, daha önce de biliniyordu; ancak şair bu madenin merak konusu olduğu bir devri anlatmaktadır. *Odysseia* ise, Troya savaşı kahramanlarının dönüşünü, barış zamanındaki günlük yaşamı göstermektedir. Orada ise demir *İlyada*'da olduğundan üç kez daha fazla geçer gerçi, ancak bakır ve tunç, demirden dört kez daha fazla zikredilir. Son olarak da, kimi bölümler, sınıflara bölünmüş köleci toplumun oluşumundan bahsettiği için, daha sonraki bir dönemle ilgilidir.

XI. yüzyıldan IX. yüzyıla kadar süren «Homerik» toplum, doğal ekonomi, yani ürettiğini ürettiği yerde tüketen bir temele dayanmaktadır. Ekonominin temeli hayvan yetiştirmedir: Sürü hayvanları, değer birimidir. Örneğin, bir büyük bakır kazanın bedeli 12 öküzdür, genç bir köle de 4 öküz. Nişandan dönme bile hayvanla ödenmektedir. Tarım, şiirlerde ikinci plânda: Henüz karasaban kullanıldığından, vadilerin yumuşak ve alüvyonlu toprağı sürülüp ekilmektedir; bununla beraber, tarım hayli de gelişmiştir: Arpa ve çavdar ekilmekte, sebze ve yemiş ağacı yetiştirilmektedir. Çiftçilerden ayrı, aracı bir tabaka olarak ve pazar için meta üreten zanaatçılar görmüyoruz henüz.

Sipariş üzerine çalışan meslekler olarak, çömlekçiler, dericiler, demirciler, ev yapanlar, mücevhercilerin adı geçiyor; halk ozanlığı, münadilik de meslekler arasında. Saygın bir yerleri

var bu mesleklerin ve «halk için çalışanlar» diye adlandırılıyorlar. Demirhanesinde fırını, örsü ve çekiciyle çalışan tanrı Hephaistos, demircilik mesleğinin temsilcisi olarak görülmektedir.

Süreli ilişkiler ve ticaret yok, para da.

Ama, uzak yerlere deniz yolculuğunun öykülerini görüyoruz. *Odysseia,* kahramanının bir diyardan bir diyara gezilerini anlatıyor: Odysseus, orada özellikle Mısır'a seyahatinden bahsediyor; başka deniz yolculuklarının öyküleri de var, hattâ ticaret anlaşmalarının. Homeros'un Yunanistan'ında, bir yer dışında, kent, zanaat ve ticaret merkezi olarak yok henüz.

Homeros'un toplumu klana dayanıyor, ancak çözülüş halindedir bu klan; eşya, hattâ evler özel mülkiyetin konusudur çünkü. Sadece toprak topluluğa ait bulunmakta ve topluluğun her üyesi, onun bir parçasından yaşamı boyunca yararlanmaktadır. Öyle olduğu için de, daha o zamandan büyük bir servet farklılığı görülmektedir. Klanın kıdemlileri, topraktan birçok parçalar (kleros) elde etmekte ve o yüzden de «çok toprağı olanlar» diye adlandırılmaktadır.

Zengin ve güçlü soyluların (basileus), genellikle ayrı bir yerleri var.

Bu soyluların, topluluk mallarından çekip ayırdıkları mülkler bulunuyor. Şiirler, bu soyluların, barıştaki yaşamlarıyla silâhlı çatışmalarını anlatmakta. Barış zamanında, soylular, büyük aileler halinde, kendi mülklerinde yaşamakta ve köleler hizmet etmektedir kendilerine. Doğrusu istenirse, kölelerin sayısı da fazla değil; daha sonra Aristoteles'in diyeceği gibi, «canlı mal» diye nitelendirmek mümkün değil onları henüz. Bu köleler, efendileriyle aynı yaşamı paylaşmakta. Öyle olduğu içindir ki, soylu Alkinous'un kızı, «beyaz kollu» Nausika, deniz kıyısına inip, kölelerle çamaşır yıkamakta; domuz çobanı köle Eumée de, Odysseus'un güvenilir adamıdır, vb. Ancak, Homeros toplumundaki köleler, toplumun boyun eğmiş bir bölümüdür ve geleceğin köleler sınıfının çekirdeğini oluşturmaktadır.

Klan rejimindeki çözülmeyi, topluluğun bağrındaki pek açık bir farklılaşma da göstermektedir. Gerçekten Homeros'un şiirleri, «thetes»lerin, yani ellerindeki toprak parçalarını yitirip, soylulara hizmet eden topluluk üyelerinin acıklı durumunu anlatmakta: «metanastes»lerin, her türlü haklardan yoksun, evsiz--

barksız oradan oraya dolaşan ve serseri bir yaşam süren bu kişilerin durumu da bir sorun.

Toplum henüz sınıflara bölünmediğinden, devlet de yoktur; idarî ve adlî örgütler, halk kitleleriyle doğrudan ilişkisini koparmış, giderek onların üstüne çıkabilmiş değil. Doğmakta olan iktidar, doğuştan soylulardan gelen basileuslerin ellerinde toplanmakta yavaş yavaş; bu basileuslerin çevresinde toplanan «yaşlılar kurulu» da, soyluların temsilcilerinden oluşmakta. Ancak sıradan insanların kitlesi, topluluğun üyeleri olarak, haklarını korumaktadırlar henüz. Soylular, hele savaş zamanında, sıradan askerlerin, giderek halkın düşüncesini dikkate almak, önemli kararların alınmasında onları meclisler halinde toplantıya çağırmak zorundadır.

Bir çeşit «askerî demokrasi» diyeceksiniz.

Öyle.

Böylece, ilkel toplumla, onu izleyen sınıflara bölünmüş köleci toplum arasındaki geçici dönemin siyasal ilişkilerini nitelendiren de işte bu askerî demokrasi oluyor.

II

OLYMPOS DİNİNİN DOĞUŞU

Dinsel ideoloji, Homerik devirde başladı. Halk sanatı, yalnız epik türküler değil, tanrılar, yarı tanrılar ve kahramanlara ilişkin «mitos»lar da yaratıyordu. Mitoslar, doğa güçleri ve insanların, iktisadi ve sosyal yaşamlarının çeşitli dönemlerinde, bu güçler karşısındaki tutumları ile ilgili çeşitli kavramlar.

Bütünü bakımından, mitoslar dinsel kökenli.

MİTOSLARIN KAYNAĞI

Yunan mitoslarında sık sık hayvan biçimli tanrılara rastlıyoruz. Bu dinsel inançların, çok eskilerin sınıfsız bir toplum devrine, giderek ilkel zamanların totem ideolojisine çıktığını gösterir bu. Böylece, cehennem güçlerini somutlaştıran yılanlar kültü, çok eskilerden başlayarak Yunanistan'da pek yaygındı. Attika'-

mn kahraman ve yarı-tanrısı Erekhtiheus'u, koruyucusu olduğu Akropol'ün kaya oyuklarında barınan biri iri canavar görünümüyle temsil ediliyordu. Atina'da, bu iyiliksever canavarı için sungu diye, Akropol'ün yamaçlarına galetalar koyma âdeti uzun süre korundu. Sonunda da, Akropol'ün ortasına «Erekteion» adı verilen bir tapınak yapıldı onuruna.

Güneş tanrısı «parlak» Apollon da, Delfoi'nin yakınında Parnas'ta derin bir mağarada yerleşmiş Pyton adlı iri bir yılanla ilgili pek eski bir külte sıkı sıkıya bağlıydı. Apollon'a verilen «Pythien» lâkabı ile tapınakta kehanette bulunan rahibelere verilen «pythien» lâkabı buradan geliyor. Apollon, Pyton'u bir okla öldürdükten sonra, bu yerde tapınağını yükseltir; kendisi de bir yunus balığı biçimine bürünüp denizde yüzer. Bir gün Giritli denizcilere görünür ve onlara bu tapınağın yanında bir sunak yapmalarını emreder. O yüzdendir ki, bu yere «Delphes», kendisine de «delphinien» denmiştir. Yunanistan'da başka birçok yer vardı ki, Apollon-delphinien kültüne bağlıydılar.

Kurt (lukos) tapımı da, birçok izler bırakmıştı. Baykuşa, Atina'da kutsal bir kuş olarak bakılırdı; daha sonra, Atina kentinin koruyucu tanrıçası «baykuş gözlü» Athena'nın simgesi oldu. Bitkiler kültü de eski Yunan'da pek yaygındı. Epir'de Dedon'da çok ünlü bir kâhin bulunuyordu; Zeus'un barınağı olduğuna inanılan –yüzlerce yıldan beri yaşayan– dev bir meşe ağacı da vardı orada; rahipler, bu ağacın yapraklarının hışırtılarına kulak verip kehanette bulunurlardı.

Klanlar rejiminin yükselişini niteleyen animizmin izleri, bu daha eski temelin üstüne gelip ekleniyor. Grekler için doğa, yarı-insan yarı-hayvan varıklarda birleştiriliyordu: Keçi ayaklı satirler, bedeni at insan başlı centorlar, balık kuyruklu su perileri. Ormanların ruhları orman perileri, denizlerin ruhları da balık biçimindeki deniz kızlarıydı vb. İnsanlar, ancak bu «cinler»le iyi ilişkilerin insana mutlu bir yaşam sağlayabileceğine inanıyorlardı. Aile ocağı da kutsaldı; ataların kültüne bağlıydı çünkü. O yüzdendir ki, ocak çiçeklerde süslenir, alevinin sönmemesine dikkat edilir ve kokulu otlar atılırdı içine. Nişanlılar, yeni doğanlar ocağa gösterilir ve kanun kaçakları bu ocağa sığınırlardı. Aile ocağı kültüne sıkı sıkıya bağlı atalara tapım, Greklerde, tan-

rısal dönemde bile pek yaygındı. Bize kadar ulaşan belgelerde, birçok tanığı var bunun.

Besleyici toprak Demeter'e saygı, büyük bir önem kazandı. Bu kültün en önemli merkezlerinden biri olan. Attika'nın en verimli bölgesi Eleusis'te, Demeter'in kızı ve ilkbaharın doğuşunu canlandıran Kore'nin, yani Persephone'nin yeraltında yaşıyan karanlık güçlerce kaçırılışı ile ilgili bir mitos ortaya çıktı. Böylece, üzgün ve öfkeli Demeter'i, toprağın besleyici gücünden insanları yoksun bırakmaması için, yalnız karmaşık ve gizemli birtakım ayinlerin avutabileceğine inanılıyordu.

OLYMPOSLU TANRILAR

İlkel ortakçı rejim çözüldükçe ve doğuştan askerî rejim güçlendikçe, yeni ve karmaşık bir din doğuyor:

Yerin ve göğün sahibi Olymposlu tanrılar dini.

Olympos dağında oturduklarına inanılan bu tanrılar, yerdeki basileusler gibi, «ilâhi bir klan»ın üyeleriydiler ve evrenin öğelerini aralarında paylaşmışlardı; dünya ise ortak mülkleri olarak kalıyordu. Başta gelen tanrılar üç kardeşti: «Gök gürütülü, bulutları toplayan Zeus»; denizlerin sahibi Poseidon ve yeraltı dünyasının sahibi Hades.

Arkadan, Zeus'un çocukları olan daha küçük tanrılar kuşağı geliyor: Zeus'la Hera'nın oğlu Hephaistos, ateşin, demir ocağının tanrısı ve maden sanatlarının koruyucusu oldu. Işıklar saçan arabasının üstünde bütün göğü kateden Güneş tanrısı Apollon ile, ormanlara ve vahşi hayvanlara egemen, yorulmak bilmez avcı, Ay tanrıçası Artemis, Zeus'la tanrıça Leto'nun çocuklarıydılar. Zeus'la Maia adlı periden olma Hermes, ebedî gezgin, Zeus'un habercisi, hacıların patronu ve Hades'te ölülerin ruhlarının yol göstericisi oldu. Savaş tanrısı Ares, tanrısal zekâyı temsil eden ve kentlerin koruyucusu Athena ve Zeus'la Dione'nin kızı, aşk ve güzellik tanrıçası Afrodite, yaramaz ve dikkafah oğlu Eros'la Olymposlulara dahildiler.

Grekler, bu tanrılardan çoğunu, Hellen öncesi halkların inançlarından almışlardı. Örneğin, hayvanlara hükmeden Artemis ile, bazı mitoslara göre, denizlerin köpüğünden doğan ve özellikle Kıbrıs ve Cythere adalarında kendisine tapılan «altın

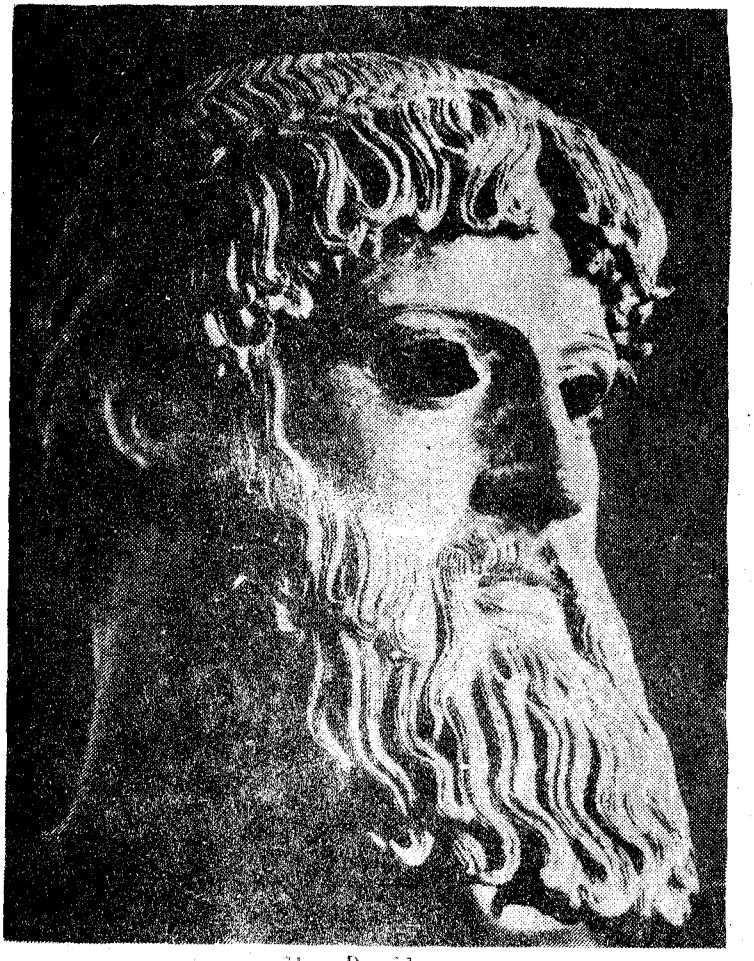

31. – Poseidon.

saçlı Afrodite», Girit'in ve Doğu'nun derin etkilerini taşırlar. Öteki tanrıları ise Grekler, doğrudan doğruya kendileri icat ettiler. Halk ozanları da, onlara, yakınlarında bulundukları soylulaların zevk ve anlayışlarına göre bir biçim verdiler. O yüzdendir ki, Olymposlu tanrılar, yalnız insan biçimli olmakla kalmaz, aynı zamanda «aristokratik» tavırlarıyla da ayrılırlar. Göksel soylular olarak, altından saraylarında, ölümsüzlük veren ambruvaz ve nektar içerek ve Musaların tatlı şarkılarını dinleyerek, aylâk ve görkemli bir yaşam sürerlerdi. Yeryüzündeki basileusler arasın-

da olduğu gibi, onlar arasında da çekişmeler, hattâ büyük kavgalar pek sıktır. Tanrılar, Odysseus için olduğu gibi, gözdeleri kralların yardımına kimi zaman geldikleri olursa da, sıradan insanların acılarını, yukardan bir «Olempiyen sessizlik» içinde seyrederler. Bir gün de, Zeus, bütün insanları bir tufanda boğmaya karar verir; onlardan bir çifti, gözden düşmüş doğaüstü yaratıklar olan Titanlardan biri, P r o m e t h e u s kurtarır. İnsanlık, işte bu çiftten, yeniden türer; sefil ve hayvansı durumundan da yine Prometheus'un gökten çaldığı ateş sayesinde kurtulur. Zeus, bu itaatsiz Titan'ı pek acımasızca cezalandırır; Kafkas dağlarında bir kayaya zincirletir onu ve başına da, –karaciğerini her gün söküp yemesi için– bir kartalı musallat eder.

Bu mitostan da anlaşılıyor ki, yeni «Olympos dini» ya da «Zeus dini», Yunanistan'da şiddetli bir mücadele bahasına ortaya çıkmıştır. «Titanlar»la, «devler»le ve sonradan tanrılaştırılan kahramanlarla ilgili çeşitli efsaneler, bu mücadele hakkında pek açık bir fikir veriyor bize.

KAHRAMANLAR

Halkın gözde kahramanı H e r a k l e s oldu.

> Yaşamını, zalim ve ödlek kral Eurytos'un hizmetinde geçiren bu yiğit, akıllara durgunluk veren gücüyle, soyluların korktuğu halk kitlelerinin gücünü temsil ediyordu. Yapılması zor on iki marifeti oldu. Daha sonra köle olarak satıldı ve Lidya Kraliçesi Omphale'nin hizmetine girdi; bu kraliçe de ona kadın elbiseleri giydirdi ve kadınların yapacağı işleri yaptırdı. Hırpalanan ve horlanan emekçinin simgesi olan Herakles simgesi, sıradan insanların pek hoşuna gidiyordu.

Toprağın oğlu, elini yere değdirerek ondan yenilmez bir güç kazanan dev A n t a i o s mitosu da halk sanatının bir icadıydı. Bu efsane, çiftçilerin kendi güçlerine olan inancı yansıtıyor. Kuşkusuz aristokratik bir eğilimi dile getiren bir mitos, Antaios ile Herakles'i karşı karşıya getirir; bu kavgada Herakles, hasmını anasından, yani topraktan ayırarak havaya kaldırır ve boğar.

İşte böylece, arkaik sosyal rejimin gelişmesindeki çeşitli aşamalar ve ideolojik mücadelenin hâlâ çocuksu biçimleri Grekle-

rin mitoslarında ve inançlarında yankılanmaktadır. Daha sonra, köleci toplumun gelişmiş bir aşamasında, Olymposlu tanrılar, siyasal yaşamın çeşitli öğelerinin koruyuculuğuna dönüşeceklerdir. Örneğin Apollon, rahiplerin ve kâhinlerin; Posedion gemicilerin; Hermes de tacirlerin koruyucusu olacaktır. Din, eski Yunanda, köleci ideolojiyi desteklemek amacıyla edebiyat ve sanat adamlarınca geniş ölçüde kullanıldı.

III

SOSYAL SINIFLARIN VE DEVLETİN DOĞUŞU

Homeros sonrası devir, Yunan'ın iktisadî ve siyasal rejiminde büyük değişmelerle doludur. İlkel ortaklaşa rejimin daha Homeros döneminde başlamış olan çözülüşü, bazı bölgelerde, ortaklaşa mülklerin ve toprakların (kleros) özel aile mülkiyetine dönüşmesiyle daha da belirgin hale gelir. Hali vakti yerinde olan aileler gitgide toplumdan uzaklaşıyor ve, iktisadî olanaklarına dayanarak, klan topluluğunun temel üretim araçlarını, yani toprağı, sürüleri ve köleleri ele geçiriyorlardı; özgür çiftçi halk, gitgide soylulara bağımlı bir duruma düşüyorlardı. Ellerindeki toprak paylarını terkedip ülkede iş aramaya çıkmak zorunda kalmış metanastesler ile theteslerin sayısı çoğalıyordu günden güne.

Doğuştan soyluların, üretici halk kitleleri karşısındaki keyfîliğinin nereye vardığını öğrenmek mi istiyorsunuz?

Beosiyalı şair H e s i o d o s ' u okuyacaksınız.

HESİODOS'A GÖRE YUNAN TOPLUMU

Küçük köylü ekonomisinin hayli yaygın olduğu bir bölgeydi Beosiya. İsa'dan önce VIII. yüzyılın sonlarıyla VII. yüzyılın başlarında yaşayan Hesiodos'un kendisi de küçük toprak sahibi bir köylüydü. Öyle olduğu için de, köylülerin çalışmasını yüceltir: «Çalışmakta utanç yoktur; utanç, hiçbir şey yapmamaktadır» der.

Hesiodos, *İşler ve Günler* adını taşıyan poeminde, zengin

bir mülk sahibi ve tefecinin eline düşmüş yoksul bir çiftçinin durumunu büyük bir duyarlılıkla çizer. Bütün Beosiya, toprakça, sürüce ve kölece zengin ve Hesiodos'un «armağan yiyiciler», «demirden ırk» diye nitelendirdiği otuz basileusun egemenliği altına girmişti. Sıradan insanlar üzerindeki baskıyı, şair, bir çakırdoğanla bülbül olarak canlandırır masalında. Bir bülbülü pençesinde tutan doğan, şöyle der ona:

Niçin haykırıyorsun zavallı?
Senden daha güçlü olana aitsin.
Ne denli güzel şakırsan şakı,
Götürdüğüm yere gideceksin.
Ve keyfime kalmış, istersem yerim seni;
İstersem özgürlüğü veririm sana.
Senden daha güçlü olana direnmek ne delilik:
Yaptığın zafere götürmez ve üstelik,
Acı eklenir utancına.

Hesiodos, açıktır ki yoksul yığınların siyasal mücadeleleri düşünmekten uzak bulunuyordu ve «armağan yiyici krallar»ı tehditle yetiniyordu ancak. Despotlarla, haksızlık yapan yargıçları, tanrılar gün gelip cezalandıracak diyordu. Bununla beraber, ona göre haksızlık göklerde bile zafere ulaşmıştı. *Theogonie* adlı bir başka poeminde, insanların dostu Prometheus'a korkunç işkenceleri reva gördüğü için, göklerin zalimi diye niteler Zeus'u.

Böylece, Hesiodos'un şiirleri, Homeros devrini izleyen aşamayı, özellikle de ataerkil toplumun çözülüşünü ve köleci toplumun doğuşunu göstermektedir. Toplum, birbirine düşman iki bölüme ayrılmıştır: Bir yanda, büyük mülk ve köle sahipleriyle tefeciler, öte yanda onların sömürdüğü «sıradan ölümlüler»; sefil, her türlü haklardan yoksun bu insanlar, kölelerinkine yakın bir durumdadırlar. Öyle olduğu için de, yaşam sert ve haksız görünüyordu Hesiodos'a; «dünya kötülerle doludur, der, denizler de.»

Bu tür sınıf ilişkileri, İsa'dan önce VIII. ve VII. yüzyıllarda yalnız Beosiya'da değil, Yunanistan'ın öteki bölgelerinde de yerleşiyordu.

İLK YUNAN SİTELERİ

Eski Yunan'ın köleci devletleri, yani siteler, bu devirde doğdular.

Neydi site?

Eski Yunanlıların «polis» dedikleri site, bugünkü anlamında bir kent değildi; çünkü çevresindeki kırsal kesimi de içine alıyor ve kendisine bağlı kılıyordu.

Yalnızca çapı küçük bir devletti bu.

Ve coğrafyanın da etkisiyle, ama siyasal gelişmenin tipik bir ürünü olarak ortaya çıkmıştı. Gerçekten, çeşitli sitelerin doğuşu, tarımdan ayrılan ticaret ve zanaatçılığın gelişmesiyle atbaşı gitmiştir. VIII. yüzyılın tanınmış sitelerinden çoğu, kıyılarda oluştu. Ön Asya kıyılarında Milet, Mytilene, Samos, Saros körfezinde Egine, kıta Yunanistan'ında Atina, Korent, Megara, Kalsis ve ötekiler böyle doğdular. En tipik köleci siteler de, doğudan batıya olmak üzere, bellibaşlı deniz yolları boyunca sıralanıyorlardı; köleciliğin gelişmesi ile ticaret ve deniz ilişkileri arasında bir bağlılığı gösterir bu.

Bu gelişmeyle aynı zamanda olmak üzere, toprakta mülkiyetin antik biçimi de çıkıyordu ortaya: Sitenin sınırları içinde, yalnız sitenin yurttaşı toprak sahibi olabilecekti.

Site, kölelerle yoksulların emeğinin sömürülmesinin merkezi idi. Doğuştan soylular, orada, bütün eski ataerkil kurumları, kendi iktidarlarının aracı durumuna dönüştürmüşlerdi. Bir «oligarşi», yani birkaç soylu ailenin egemenliğini kurmak üzere, klan şeflerini (basileus) safdışı bırakıyorlardı. Halk meclislerinin rolüne gelince, varlıklarıyla yoklukları bir olmuştu uygulamada; soyluların elinde bir oyuncaktılar artık.

Böylece, ataerkil topluluk, sınıflı bir topluma dönüştü. Eskiden, yalnızca idarî bir görevi olan, giderek herkesin çıkarına yanıt veren iktidar, klanın eski otoritelerinin bir egemenlik aracına dönüştü. Bununla beraber, soylu mülk sahipleri, –klanlara bölünme fratri, phyles gibi– bazı ataerkil biçimleri, ezilenler üzerinde baskının alışılmış yöntemleri olarak korudular. Attika'da VII ve VI. yüzyıllarda aristokratik rejimi anlatırken, Aristoteles, şöyle der. «Böylece, toplumdaki kötülüklerden halk için en ağır ve acı olanı, bu kölelikti; bununla beraber, başka hoşnut-

suzluk konuları da vardı onun için; çünkü, söylemek gerekirse, hiçbir hakka sahip değildi.»

IV

YUNAN KOLONİLEŞTİRMESİ

İsa'dan önce VIII. yüzyıldan VI. yüzyıla değin, Yunan dünyasının en önemli olaylarından biri de, Akdeniz, Marmara denizi ve Karadeniz'deki yayılmadır.

K o l o n i l e ş t i r m e diyoruz buna.

Hangi nedenlerden ileri geliyordu bu yayılış?

İktisadî ve sosyal sonuçları ne olmuştur?

KOLONİLEŞTİRMENİN NEDENLERİ VE NİTELİKLERİ

Akdeniz, Marmara denizi ve Karadeniz gibi geniş bir alana yayılarak oralarda koloni kurmanın iktisadî, sosyal ve siyasal nedenleri vardır.

Doğuştan soyluların toprakları ele geçirmeleri, küçük çiftçilerin mülklerinden olmaları, çıkarları iktidardaki soylu sınıfıyla farklılaşan zanaatçı ve tacirlerin artması, bütün bunlar, keskin bir sosyal mücadeleye yol açıyordu. Yoksul düşmüş ya da bu mücadelede yenilen sosyal guruplar, yurtlarını terkederek, başka yerlerde yurt aramak zorundaydılar.

Bir başka önemli etken de şu idi: Yunanistan'm az verimli birçok bölgesi, dışardan buğday getirtmek gereksinmesindeydi; Korent, Megara, Egine, Kalsis gibi kentleri, pek eskilerden beri, asıl Yunanistan'ın dışında, buğdayca zengin bölgelerle ilişki kurmaya götürmüştür bu. Kolonileştirmenin başlarında, göç edenler, bu harekete tarımsal bir nitelik vermişlerdir. Daha sonra, zanaat ve ticaretin gelişmesi, gitgide artan ürünleri pazarlamak ve genişlemiş Yunan üretimine –başlıca el emeği haline gelmiş– köle emeği sağlamak için, yeni mahreçleri gerektirdi. Koloniler, ilke olarak, yerli halkın kendisinin de, kabileler arası yarattığı değiş tokuş merkezlerinde kuruldu.

Yunanlıların «apoikia», yani evlerden uzak diye adlandırdıkları koloniler, anayurttan bağımsızdılar ve kendi devlet biçimlerini koruyorlardı.

Kolonilerle anayurdu birbirine bağlayan, tanrılar, ortak bir takvim, çok kez görevlilerin seçimi, phyleslere bölünme ve alışılmış bir saygıydı. Tarihçi Halikarnaslı Denys öyle der: «Çocuklar, ana babalarına nasıl saygılı iseler, apoika'lar da anayurtlarına öyle saygılıdırlar.» Doğaldır ki koloniler, anayurdun ticaretinde pek önemli mahreçler ve güvenilir dayanaklar haline geliyorlardı yavaş yavaş. Koloninin kurulmasına anayurt katılmışsa -ki özellikle böyle oluyordu-, bu durumda anayurt, koloninin yönetimi için bir sorumlu atıyordu. Bu sorumlu, toprağı kolonlar arasında bölüştürmekle yükümlü idi; yönetim biçimini belirleyen de o oluyordu yine.

Kolonileştirme, batıda, güneyde ve kuzeydoğuda olmak üzere üç yönde gelişti. Balkan yarımadasının, Küçük Asya'nın, Ege'deki takımadalarının çeşitli kentlerinden kaynaklanıyordu yayılma. En önemli anayurtlar da Milet, Korent, Megara, Kalsis idi.

KOLONİLERİN YERLERİ

İsa'dan önce VIII. yüzyıldan başlayarak, önce Batı Akdeniz'de İtalya ve Sicilya'da koloniler kuruluyor. Güney İtalya'da o kadar çok Yunan kolonisi kuruldu ki, eskiler B ü y ü k Y u n a n i s t a n adını verdiler oraya.

Neydi Yunanlıları çeken?

Tatlı bir iklim, verimli bir toprak, zengin otlaklar, gemilerin yapımında kullanışlı keresteyi sağlayan nitelikli ormanlar.

İlk kurulan koloni, İtalya'nın batı kıyılarında Obe'li kalsisyenlerin kurdukları Cumes oldu. Çabucak gelişen ve zenginleşen Cumes'in kendisi de sonradan başka koloniler kurdu: İçlerinde en önemlisi de Napoli'ydi. VIII. yüzyılın sonlarında Tarente körfezinde Sybaris doğdu; o zengin ve «şehvetli» Sybaris. Onu, Crotone, ve -efsaneye göre Ispartalıların kurdukları- Tarente izledi.

Sicilya'nın başta gelen kolonisi, Korentlilerin kurdukları Sirakuza idi. Arkadan başkaları geldi: Leontine, Catane, Tauromene, Messana, Agrigente, vb. Korentliler, Korfu adasına yerleştiler ve Korfu kısa zamanda öylesine gelişti ki, dev bir ticaret filosu sahibi oldu.

VII. yüzyılın sonlarında Küçük Asya kıyılarındaki Foça'lı Yunanlılar, Rhone ırmağının döküldüğü yerde Massillia'yı -bugünkü Marsilya'yı- kurdular. Oradan, Fransa'nın güneyine ve İspanya'nın doğu kıyılarına dek ticarî faaliyetlerini yaydılar. Başka koloniler de kuruldu bu kıyılarda. Massillia, ta Britanya'ya değin ticaret yapıyor ve kalay getiriyordu oradan.

Yunan kolonileştirmesi, çok geçmeden Fenikelilerin direnişi ile karşılaştı: Yunanlılar, Sicilya'nın doğu ve güney kıyılarına yerleşmişlerdi; adanın batısı ise Kartacalı Fenikelilerindi; kolonileri de Malta'da, Sardunya'da ve başka yörelerde bulunuyordu. İsa'dan önce 535 yılında, Kartacalılar, kanlı Alalia savaşıyla, Yunanlıların batıya doğru ilerleyişini durdurdular.

Ne var ki, batıdaki Yunan kolonileştirmesi, VI. yüzyıla değin daha barışçı yollarla da olsa, sürdü. Bu arada Kuzey Afrika'da iki önemli yerleşme daha oldu: Mısır'da Naucratis, Libya'da da Cyrene kolonileri kuruldu; her iki merkezden de çok önemli maddeler getiriliyordu Yunanistan'a.

Kuzey ve kuzeydoğu doğrultusundaki kolonileştirme, Kalkidikya yarımadasından başlayarak, Trakya, Çanakkale Boğazı, Marmara ve Karadeniz kıyılarına değin yayıldı. Kurulan koloniler arasında Potide, Abdera ve Marone'yi görüyoruz başlarda; arkadan Cyzique (İznik) kuruluyor; VII. yüzyıl ortalarında da Byzance. Karadeniz'de arka arkaya Sinop ve Trapezonte (Trabzon) kuruluyor. Sonra Karadeniz'in batı ve kuzey kıyıları şenlendirildi: İstria, Olbia, Panticape...

Küçük Asya kıyılarındaki kentler yarışıp durdular bu bakımdan.

Başrolü de M i l e t oynadı içlerinde.

Karadeniz'de kolonilerini kurarken, Yunanlılar, ticari amaçlar güdüyorlardı esas olarak. Bu ülkelerin doğal zenginlikleri, başta buğday, balık, sürü hayvanları, bal, balmumu, tuz ve bir de -Yunanistan için pek önemli olan- köle pazarları çekiyordu onları bu kıyılara; karşılığında da, Yunanistan'dan, şarap, zeytinyağı, kumaş, mücevherat, silahlar, seramik ve başka mamul eşya geliyordu kolonilere. Çok geçmedi, kolonilerin kendileri de başladılar üretime.

KOLONİLEŞTİRMENİN İKTİSADİ VE SOSYAL SONUÇLARI

Kolonileştirme, Yunanistan'ın iktisadi ve sosyal gelişmesine büyük katkıda bulundu. Ülkenin iktisadî merkezleri haline gelmiş olan Yunan siteleri, ticaret ve sanayi mahalleleri ile çevrilmişti. Mesleklerin tarımdan ayrılması süreci hızlandı. Zanaatçılar kentlere akıyor, sanayi büyük bir hızla gelişiyordu, özellikle de maden işleme, seramik, dokuma; bir tacir ve armatör tabakası çıktı ortaya, onu tefeciler izledi.

VII. yüzyıldan başlayarak da madeni paralar görüyoruz alışverişte.

Milet, Rodos, Samos, Egine, Megara, Korent ve Atina'da zanaat üretimi gelişti; ürettikleri mallar da özellikle dışarıya satmak içindi.

Ticaret ve sanayi merkezleri, k ö l e c i l i k m e r k e z l e r i oldular aynı zamanda. Emeğin üretkenliği pek düşük ve teknik de fazla gelişmemiş olduğundan, kölelerin çalışması çok önemli idi: Kölelik, asıl Yunanistan'daki halkın, borç için kölelik yüzünden yoksullaşmasının sonucu değildi yalnız; savaşlardan, haydutluktan ve yabancı ülkelerden köle getirilmesinden de kaynaklanıyordu. O devirde, tacir, korsandan pek farklı bir kimse değildi; değiş tokuş, saf alıcıların soyulması ve kaçırılması ile sonuçlanırdı çok kez ve sonra da köle olarak satılırdı bunlar. Kaçırılmış yabancıların çalıştırılması, Yunan kentlerinde köleliğin başlıca biçimi olup çıktı.

Akdeniz'in bütün bölgelerinde gelişen iktisadî ve ticarî ilişkiler, Yunan uygarlığının gelişmesini de büyük ölçüde etkiledi. Kolonilerdeki maddî ve kültürel yaşamın düzeyi, asıl Yunanistan'dakinden çok daha yüksekti. Küçük Asya'daki kentler, özellikle İyonya'dakiler, Doğu ile doğrudan ilişki içinde olduklarından, Mısır, Babil ve Asur kültüründen kara Yunanistan'ını da yararlandırıyorlardı. Doğu'dan -kuşkusuz Fenikelilerden- alınıp ve İyonyalılarca daha da yetkinleştirilen İyon alfabesinin, tüm Yunan dünyasında kullanıldığı söylemek yeter. Görsel sanatların gelişmesine büyük katkısı olan, madenden heykel dökmek yöntemini de yine Doğu öğretti Yunanlılara. Ve yine İyonya'dadır ki, eski türkülerden hareketle, «Homerik» şiirler çıktı

ortaya ve oradan da asıl Yunanistan'a geçti, giderek Batı'daki kolonilere yayıldı. İyonya ve Eolya, lirik şiirin, Yunan bilim ve felsefesinin temellerinin atıldığını gördü.

Kolonilerdeki görkemli yaşayışa, birbirini dik açılarla kesen geniş ve düz yollarıyla, pek ahenkli bir plâna göre yapılmış kentlerdeki görünüş de uygun düşüyordu. Yunan dünyasının en geniş tapınağı olarak bilinen Agrigente'deki Zeus tapınağı ile, Paestum'daki o görkemli Poseidon tapınağında olduğu gibi, devrin en güzel yapıları da yine kolonilerde yükseldi.

SOSYAL MÜCADELE VE TİRANLIK

İsa'dan önce VII. ve VI. yüzyıllarda üretici güçlerdeki büyük gelişme, ilerlemiş Yunan sitelerinde çeşitli devrimci değişikliklere yol açtı; öyle ki, bu değişiklikler, klan rejimine kesinlikle son verirken, sınıflara bölünmüş köleci toplumu da yasallaştırdı.

Nasıl?

Gerçekten Korent'te, Megara'da, Sicyone'de, Argos'ta, Milet'te, Lesbos ve Samos'ta, İtalya ve Sicilya'daki kolonilerde, çeşitli sosyal guruplar arasında keskin bir mücadele oluyordu ve hükümet darbeleri birbirini izliyordu. Bu devrimci mücadelede, kent halkının -zanaatçı ve tacir- yeni sosyal katmanlarına önemli bir rol düşüyordu gerçi; ama temel güç, soyluların boyunduruğundan acıyı çeken köylülerdi her yerde. Kitlelerin bir yerden bir yere sürülmesi, yenik düşmüş parti başkanlarının mallarına el koyma ve öldürülmeleri, birçok kentlerde, özellikle İyonya'da olağan olup çıkmıştı.

Halk partisinin zafere ulaşıp soyluları devirdiği yerlerde, iktidar, bu partinin şeflerinin eline geçiyordu ve onlar da, o zamanki deyimle bir t i r a n oluyorlardı.

Ne yapıyordu tiranlar?

Soyluları dizginliyor, toprakları yoksullara dağıtıyor, zanaat ve ticaretin gelişmesini destekliyor, dışardan kitleler halinde köle getirterek köle ekonomisinin gelişmesine katkıda bulunuyorlardı.

İçlerinde en tanınmışı da Samos'un tiranı P o l y k r a t e s oldu.

Ne var ki, büyük ölçüde kolonileştirmeye bağlı iktisadî ve

kültürel gelişmelere karşın, Yunanistan'ın çeşitli bölgelerinin gelişmesinde çok açık birtakım farklılıklar vardı: Yeni iktisadî yaşama ve sosyal ilişkilerdeki değişmelere faal olarak katılan bölgelerin ve ilerlemiş sitelerin dışında, Yunan dünyasında, ataerkil benzeri örf ve âdetlerini koruyan bölgeler de görüyoruz: Lakonya, Tesalya ve Girit böyleydi. VII ve VI. yüzyıllarda, merkezi Atina olan Attika gelişmişliğin örneği olurken, Isparta da gerikalmışlığın temsilcisi oldu.

Önemli sonuçları olacaktır bu farklılığın.

BÖLÜM III

ISPARTA VE ATİNA

Eski Yunan deyince, başta Isparta ile Atina gelir akla. Her ikisi de «site»nin iki tipik örneğidir; aynı site gerçeğinin birbirinden farklı iki gelişmesinin de. Biri, oligarşik bir rejimin içinde donup kalırken, öteki demokrasinin temellerini atacaktır.

I

ISPARTA

Isparta, eski Yunan'ın en eski sitelerinden biriydi. İsa'dan önce IX. yüzyılda kurulan bu site, üretici güçlerin gelişmesinden ve Aka toplumunun klan rejimindeki çözülmeden çok, Dorların istilâsından doğdu.

Dorlar, 1100 yıllarına doğru Peloponez'e kadar ulaşmışlardı çünkü.

ISPARTA'NIN DOĞUŞU

Isparta'nın kurulduğu Lakonya, Tayget ve Parnon dağları arasında uzanan, Eurotas'ın suladığı verimli bir ovadır. Denizle ilişkileri pek güçtür. Dor istilâsından önce, Lakonya halkı, Homeros'un şiirlerinde anlattığı yaşamı sürüyorlardı. Miken uygarlığının merkezlerinden biri, eski Amycle de oradaydı. Mümkündür ki, Dorlar yıktılar orayı da. Dor çobanlarının sosyal gelişmişliği, Akalarınkinden aşağı düzeydeydi kuşkusuz; ne var ki, göçebe ve kırsal yaşayışın gerektirdiği güçlü bir askerî örgütlenme içindeydiler.

Lakonya'nın fethini de başta bu kolaylaştırdı.

Dorlar, fethettikleri toprakları ve üzerindeki köylüleri, or-

tak mülkiyetlerine aldılar; toprağı da, ailelerin sayısına göre eşit parçalara (kleros) böldüler: Her birinin elinde -aşağı yukarı- 20 hektar toprak bulunan 10.000'e yakın aile vardı. İstilâcılar, fethettikleri halkın üzerinde egemenliklerini sürdürmek üzere kurdukları ortakçı bir rejimde yönetici sınıf oldular böylece. IX. yüzyılda, vadinin en geniş kısmında, Isparta ya da Lakedemon adıyla askerî bir merkez kurdular ve Ispartalılar dediler kendilerine de. Isparta, surları olmayan beş kasabayı alıyordu içine. Sürekli bir askerî kamp idi burası; oradan, kendilerinden çok daha fazla sayıdaki köylüleri yönetiyorlardı.

Ispartalılar, Lakonya'ya iyice yerleştikten sonra, VIII. yüzyılın ikinci yarısında, Tayget'in batısında kurulu, verimli ve kalabalık Messenia'yı fethe giriştiler; ve inatçı savaşlardan sonra, VII. yüzyılda orayı fethedip halkını egemenlikleri altına aldılar. Messenialılar, korkunç bir kinle dolu olarak, sürekli başkaldırı korkusu içinde yaşatacaklardır Ispartalıları. 464 yılında da en büyük başkaldırıyı yapacaklardır.

On yıl süren savaş kanla bastırılır.

Üçüncü Messenia savaşı diye anılır bu.

SOSYAL REJİM VE ÂDETLER

Isparta devleti, Lakoniya'nın ve Messenia'nın fethiyle, VII. yüzyılın sonlarında, Dorlarca kesin olarak kuruldu.

Ne görüyoruz Isparta toplumuna baktığımızda?

Isparta halkı, pek açık olarak üç sosyal katmana ayrılıyordu: Ispartalılar, Periyekler ve İlotlar.

Her biri birbirinden kopuk kendi bölgesinde yaşıyorlardı.

I s p a r t a l ı l a r , egemenliklerini İlotların üstünde sürdüren yönetici bir sınıftı. İlotların ekip biçtiği her toprak parçası (kleros) bir Isparta ailesinin de olsa, bu aile kendi toprağında değil, Isparta'da otururdu. Ailenin başı işleri yürütmez. İlotlara göz kulak olmazdı; onlara kendi mülkiyetinde insanlar olarak bakamayacağı gibi, toprağından çıkaramaz, satamaz ve öldüremezdi. İlotları yöneten devletti; hükmetmek için örgütlenmiş Ispartalılar yani. Ispartalıların, toprağı ekip biçme hakları yoktu; giderek ticaret ve zanaatla uğraşmak hakları da. Klerosla ilgili her iş yasaktı onlara. Ispartalılar, askerlik sanatına adamışlar-

dı kendilerini. Bununla beraber, her Ispartalı aile, klerosun ürününden bir bölümü –bir olasılıkla yarısını– alırdı. Bu klerosla, onu işleyen İlotlar miras yoluyla geçiyordu; ancak, onlar satılamayacağı gibi, kim olursa olsun başkasına vasiyet edilemez ve devredilemezdi.

Aile şefinin oğlu bir istisnaydı bunda.

Görülüyor ki, kölelerle İlotlar arasında bir fark var.

32. – Savaştan dönen Isparta askerleri.

30.000 dolayında olan P e r i y e k l e r ise, fethedilen Lakonya'nın Akalarından geliyorlardı. Bunlar, toprakları ve malları olan özgür kişilerdi; ne var ki, siyasal hakları yoktu ve Ispartalılarla da evlenemezlerdi. Ayrı bölgede otururlardı ve Ispartalı görevlilerin (harmostes) denetledikleri bir özerklikleri vardı. Tarım, zanaat ve ticaretle uğraşırlardı ve Ispartalılara bir vergi öderlerdi. Periyekler, askerlik hizmetiyle yükümlü idiler, ancak orduda ayrı bir birlik oluştururlardı. Yurttaşlık haklarından yararlanan Ispartalıların sayıları azaldıkça askerlik hizmeti gitgide ağırlaşan bir yük olacaktır onlar için.

Günden güne artan hoşnutsuzluklarından biri budur.

İ l o t l a r , yenilmiş ve boyunduruk altına alınmış halk kitlesiydiler. Yenenler topraklarında bırakmışlardı onları; ne var ki, toprak devletindi artık. 20.000 dolayındaydı sayıları. Her klerosun üstünde onu ekip biçen birçok İlot ailesi yaşamaktaydı; emekleriyle, hem kleros sahibini hem de kendilerini geçindirmekteydiler. İlotları, öteki Yunan sitelerindeki kölelerden ayıran başta şu idi ki, İlotlar, devlet mülkiyetindeydiler, eski yazarların deyişiyle, «kamu köleleri»ydi onlar; ayrıca, temel üretim aracı olan toprağa bağımlı da olsalar, belli bir iktisadî özerklikleri vardı, bu da serflere benzetiyor onları. Ispartalı malikin toprağını kendi araçlarıyla ekip biçiyorlar ve ona da, mal olarak belli bir pay (apofora) veriyorlardı: Buğday, şarap, peynir, yağ gibi. Ödenen karşılık, ürünün aşağı yukarı yarısını oluşturduğundan, geri kalan ancak yetiyordu ailelere. Kötü ürün alındığı kıtlık zamanlarında felâketti durum. Öteki sitelerdeki kölelerin zıddına İlotlar, koruyucu, taşıyıcı, hizmetçi olarak savaşa da katılabiliyorlardı. Yaşamları öylesine çetindi ki, Ispartalı ozan Tyrte, sırtına taşımyacağı kadar yük yüklenmiş eşeğe benzetir onları.

İnce bir benzetiş değil gerçi, ama gerçek!

Başkaldırıları ve İlot halkının tehlike olabilecek çoğalışını önlemek için, « k r y p t i » denen, pek acımasız önlemler alınıyordu: Her yıl, Ispartalılar, baskınlar düzenliyor ve kendilerince en kuşkulu İlotları öldürüyorlardı. Genç Ispartalılardan kurulu özel görevli birlikler, halkı gözetlemek, giderek sindirmek için ülkeyi dolaşıyorlardı; köylerin yakınında pusu kurdukları günün gecesinde İlotları öldürüyorlardı. İlk Çağda, köleler karşısında bu denli vahşi davranan başka bir devlet daha yoktur.

Ispartada sınıfların ve sınıf mücadelesinin derecesini gösterir bu.

Daha sonra, Isparta'da örfler, özel bir nitelik kazandı. Her yetişkin erkek, pek disiplinli ve her an saldırıya hazır, sürekli orduda görevli idi. Yirmisinden altmışına kadar, her Ispartalı, her gün toplantılara katılıyordu. Bütün yurttaşlar belli topluluklar (syssitie) oluşturuyorlar ve kendilerine belli yerler ayrılan bu topluluklarda, üyeler birlikte yemek yiyorlardı. Asla terkedemiyorlardı bu birlikleri ve çok kez silahlarıyla aynı yatakhanede yatıyorlardı. İnsanlar, bu birliklere göre, savaştaki sıralarını alırlardı. Bir birliğe katılmak zorunlu idi; birlikte yenen yemekler için aylık ödenti payı, bir miktar arpa unu, şarap, peynir ve incirden oluşuyordu.

Isparta yönetimi, yurttaşların özel yaşamına da -kayıtsız şartsız- karışıyordu: Evlenmeler, bireylerden sınıf çıkarlarına mutlak boyun eğiş isteyen gençlerin eğitimi ilgilendiriyordu onları. Evliler, köleci Isparta'nın dayanakları olacak çocukları sağlıklı ve gürbüz olarak yetiştirmekle yükümlüydüler. Erkek çocuklar, altı yaşma kadar ana-babalarının yanlarında kalır; sonra devlet alır onları, belli toplulukların (agelai) içinde, devletin görevlendirdiği eğiticilerin (paidonomos) gözetiminde yetiştirilirlerdi.

Eğitim ve öğretimde, ön plânda gelen, çocukların bedensel gelişmelerine katkısı olan çalışmalardı: Güreş, yarış, disk ve ok atma, vb. Güçlüklere alıştırıp sertleştirmek için, yalınayak yürütülür ve hemen her mevsim giysisiz dolaştırılır, becerikli ve söz dinler yetişmelerine dikkat edilirdi.

İlk öğretimde en azla yetinilirdi: Çocuklar, genel olarak birlikte yemeklere ve savaşlarla kahramanlıkların anlatıldığı toplantılara katılırlardı. Düşüncelerini ve dileklerini kısaca ve özlü olarak (lakonik), askerce anlatmaya alıştırılırlardı. Ispartalıların manevî eğitimi, askerlik sanatına uygundu. Her yerde, yurdun ve ünlü yurtaşların onuruna şarkılar söylenirdi. On dört yaşma gelince, yeni yetmeler, kamp yaşamına ve yoksunluklara alışmaları için, yetişkin savaşçılarla yurdu dolaşırlardı. Yirmi yaşında, savaş araç ve gereçlerini alır ve birliklerine katılırlardı.

Yaşlılığa değin sürerdi görevleri.

Kızların eğitimi de, devletin çıkarlarına yanıt veriyor ve sağlıklı bir kuşağın gelecekteki analarını yetiştirme amacını taşıyordu. «Jimnaz»larda kızlar da, erkek çocuklar gibi, beden hareketleri yapar, dans, müzik ve şarkı öğrenirlerdi. Öteki Yunan *sitelerinde*, kadınlar, toplumdan çekilmiş bir halde yaşarlarken, Isparta'da, erkekler gibi yetiştirilir, pek büyük bir özgürlükten yararlanır ve yurttaşlarının saygılarını toplarlardı.

Aslında anaerkil dönemin kalıntılarıydı bunlar.

SİYASAL REJİM

Isparta'nın siyasal rejimi pek ilkeldi. Efsaneye bakılırsa, Delfoi kâhininin sözlerine uyarak L i k ü r g adlı bir yasa koyucu saptamıştı kurumlarını bu rejimin.

Neydi kurumlar?

Siteyi, babadan oğula geçen i k i k r a l (archiaget) yönetiyordu. Büyük saygınlıkları vardı bu iki kralın; ancak siyaset üzerindeki etkileri zayıftı. Barış zamanında, miras konusundaki anlaşmazlıkları çözmek, yaşlılar meclisine katılmak ve rahiplik görevini yerine getirmekti yetkileri; savaş zamanında ise, orduya kumanda ediyorlardı.

Her iki kralın da katıldığı Y a ş l ı l a r K u r u l u, 60 yaşını bitirmiş soyluların arasından, yaşam boyu seçilmiş 30 yaşlıdan (gerontes) oluşuyordu. 30 yaşına varmış Ispartalılardan oluşan H a l k M e c l i s i (apello) ise, Yaşlılar Kurulu'nun kararlarını, özellikle savaş ve barışla ilgili kararları onaylıyor, ancak tartışmaya girmeden kabul ediyor ya da reddediyordu.

Halk meclisinin seçimleri ve kararları, Aristoteles'in deyimiyle, «çocukça» bir nitelik taşıyordu: Oylamaya gidilmiyor, bağırtı ve çağırtıların şiddeti, şu ya da bu aday ya da karar hakkındaki olumlu ya da olumsuz tavrı belli ediyordu.

Isparta'nın beş kasabasından her birinin bir e f o r ' u (gözetici) vardı ki, otoriteleri mutlak olup, özellikle İlotların başkaldırılarını önlemek ya da başkaldırmışlarsa boğmak amacına dönüktü. Yıllık bir görevdi bu. Oligarşiden doğan eforlar, soyluların en tutucu çevrelerinden seçiliyorladı. Denetlemeleri, kralları ve Yaşlılar Kurulu'nun üyelerine değin varıyordu. Uygulama-

da, devlet politikasını çizenler onlardı aslında. İlotlara savaşı onlar ilân ettikleri gibi, yerleşik düzeni değiştirmek istediği kuşkusunu yaratan kralları bile yargılayıp ölümü mahkûm etmek hakları vardı. Böylece eforluk, Isparta oligarşisinin en yüksek görevi, vahşi bir sınıf diktatoryası ve Yunan soylularının da kalesi idi.

Bu koşullarda az çok gelişmiş bir alışveriş, pratik olarak olanaksızdı: Ticaret ilkel bir nitelik taşıyordu; para yerine de demir çubuklar kullanılıyordu. Ülkeye yabancıların girmesi ise yasaktı. Bu yüzden, Plutarkos'un söylediğine bakılırsa, yabancı gemiler Isparta limanlarına giremiyorlardı. Devlet, kendisi için gerekli kaynakları, Periyeklere koyduğu vergilerden, olağanüstü vergilendirmelerden ve savaşlarda kazandığı ganimetlerden sağlıyordu; Hazine yoksuldu, ödemeler ise mal olarak yapılıyordu.

> Her Ispartalı dört dörtlük bir savaşçıydı.
>
> Hoplite adı verilen ağır silahlı piyadeler, bir miğfer, bir zırh, bir mızrak ve yuvarlak küçük bir kalkanla donanmış olarak, ordunun temelini oluşturuyordu ve sonuna değin de öyle oldu. Askeri harekât sırasında, ordu, sık sıralar halinde ve müzik eşliğinde ağır ağır yürürdü düşmanın üzerine. Isparta piyadesi yenilmez diye bilinirdi; ne var ki, kuşatma tekniğinden habersizdi ordu.
>
> Donanma da zayıftı.

Isparta'nın askerî örgütü, eski Yunan'ın en güçlü örgütü oldu.

VI. yüzyılın sonunda, bütün Peloponez, Isparta'nın egemenliği altına girdi. 530 yılına doğru da, Korent'i, Sicyone'yi, Megara'yı ve Egine adasını da içine alan ünlü P e l o p o n e z B i r l i ğ i ortaya çıktı; Peloponez'de önemli bir rol oynamış olan Argos'la, kuzeydeki Aka kasabaları, dışında kaldı bu birliğin. Genel sorunlar, bağlaşıkların Isparta'daki toplantılarında çözülmeye çalışılıyordu gerçi; ancak, uygulamada ağır basan Isparta idi.

Isparta'nın g e r i c i rejimi, damgasını, Peloponez'in, giderek tüm Yunan dünyasının ekonomisine, siyasal ve sosyal yaşamına vurdu ve gelişmeyi de köstekledi: Değişiklik korkusuyla, Isparta, öteki Yunan sitelerinde hep gerici güçleri, eskimiş sosyal ilişki biçimlerini tutuyor, destekliyordu; askerî üstünlüğünü

yitirmemek için de, öteki sitelerin birleşmesine, giderek Yunan'ın siyasal gelişimine, elindeki bütün araçlarla karşı çıkıyordu.

Isparta, Yunan dünyasında, gericiliğin kalesi olmuştur sonuna değin.

II

ATİNA

Isparta'nın tersine, Atina, VI ve V. yüzyıllarda, pek gelişmiş bir köleci devlet örneği oldu. Atina'nın tarihi, köleci sitenin oluşumu, doğuştan soyluların düşüşü, klan rejiminin kalıntılarının ortadan kadırılışı, giderek köleci devletin en yetkin biçiminin, yani demokratik köleci cumhuriyet in ortaya çıkış sürecini pek güzel gösteriyor bize.

ATİNA'NIN DOĞUŞU

Atina sitesinin üzerine kurulduğu Attika, denize doğru hayli uzanmış, aşağı yukarı 2.500 km² genişliğinde kayalık, bir yarımada. Kireçli dağlarla kaplı bu yarımadada su kıt, çok yerde bitki örtüsü de hayli zayıf. Kuzeydoğu bölgesi hemen hemen ekilip biçilmez durumda; kıyılar ise verimli değil gerçi, ama denizciliğe elverişli. Attika'nın doğal zenginlikleri de, Laurion'daki gümüş madenleri, Pantelik ve Hymette'in mermerleri ve çömlekçilikte hayli aranan güzel plastik kildi. Yarımadanın en güzel yeri, Pedion adı verilen ortadaki ova. Tek bir ırmağın, Sefis'in akışı boyunca uzanan bu ovayı, üç yandan dağlar kuşatıyor; yalnız güneybatısı denize açık.

Atina, Saronik körfezine 7 km. mesafede, işte bu ovada kuruldu.

Kurulduğu yer, denizden yararlanmasına elverişli, saldırılardan korunacak stratejik bir yer. Denize limanla bağıntılıdır. Bu liman (Pire), daha sonra bir kanalla Atina'ya bağlanacak; Isparta bir kara devleti iken, Atina bir deniz devleti olarak gelişecektir.

Başlarda halk, klanlar halinde müstahkem kasabalarda yaşı-

yorlardı: Acharnes, Eleusis, Colone, Phalère, Marathon'un adları sonraki yüzyıllara da kaldı. İçlerinden kimisi, fratrilerin ya da phyleslerin merkezi durumundaydılar. İlişkiler geliştikçe, doğanın özelliklerinin de bir sonucu olarak Attika'nın en büyük kalesi, Atina'nın Akropol'ü, ülkenin merkezi olup çıktı. Kralın (basileus) sarayı orada bulunuyordu; bellibaşlı tapınaklar da: Erectheion ve Partenon. Az ötede, Ares tepesi var ki, Yaşlılar Kurulu (Areopage) orada toplanıyordu; bir başka tepenin, Phyx'in yamaçlarında ise Halk Meclisi.

Kim oynadı bu birleştirici rolü?

Gelenek, Theseus adlı bir kralın adından bahsediyor.

SOYLULARIN EGEMENLİĞİ VE HALK HAREKETLERİ

Toplum üç sınıfa ayrılmıştı: Öpatridler adı verilen soylular; geomoreler, yani küçük toprak sahibi köylüler ve, toprağı olmayan, ancak parası olan tacir ve zanaatçı orta sınıf, yani demiurgeler. Eupatridler, toprak ve sürüce zengin sınıfı; ötekiler ise, gitgide bağımlılaşan demos'u, yani halkı oluşturuyorlardı. Yerli halkın dışında, çok sayıda köleler ve Atina'da oturan, özgür, ama yurttaşlık haklarından yoksun metekleri'i görüyoruz.

Alışveriş gelişip de, ürünler meta haline geldikçe, toprağın kişilerce ekilip biçilmesi gitgide önem kazanır ve toprakta özel mülkiyet yerleşir. Pedion ovasındaki en verimli toprakları da Öpatrid'ler ele geçirirler; korsanlık ve haydutluk yoluyla, bu toprakları işlemek amacıyla köle elde etmek için uğraşırken, ülkelerindeki küçük toprak sahibi köylüleri de tefecilik yoluyla köleleştirirler.

Nasıl?

Küçük toprak sahibi köylüler, borç para karşılığı, topraklarını soylulara ipotek ediyor ve faiz karşılığında da ürünün 5/6 sını onlara veriyorlardı. Bunların içinde pelatlar vardı ki, borcunu ödeyemediğinden toprağını bütün bütüne yitirip soyluların kölesi olmuşlardı.

Uzatmayalım; sonunda, bütün topraklar, bir küçük azınlığını olup çıkar.

Rejim de bunu uydurulur: VIII ve VII. yüzyıllarda, Attika'da, kralın iktidarı önce sınırlandı, sonra da yerine dokuz a r - h o n t geçti. Arhontlar, soylular arasından seçiliyor ve yürütme gücünü temsil ediyorlardı. VIII. yüzyılın ortalarında, arhontluk, on yılla sınırlandı; 683 yılından başlayarak da bir yıl oldu bu süre.

> Başta, adını görevde bulunduğu yıla da veren Arhont eponyme geliyordu: İç işleri denetliyor, aile uzlaşmazlıklarını çözüyor, dulların ve yetimlerin vesayetiyle uğraşıyordu. Basileus adını taşıyan ikinci arhont, kralın eski dinsel görevlerini yerine getiriyordu: üçüncüsü (Polemarqe) askeri işlere bakıyordu. Heyetin thesmothetes, yani kanun yapan adını taşıyan öteki üyeleri ise, kanunların uygulanmasına göz kulak oluyor ve yurtdaşları yargılıyorlardı. Eski arhontlardan oluşan Areopage ise, yasama gücünü temsil ediyordu; en yüksek adalet ve denetim organı da oydu.

Böylece, iktidar bütünüyle soyluların elindeydi; halkın ise hiçbir hakkı yoktu.

Ne var ki, ticaret ve zanaatın gelişimi, bütün öteki Yunan sitelerinde olduğu gibi, Atina'da da, ticaret ve zanaatçılardan oluşan yeni bir halk kesimini ortaya çıkarır.

Öpatridlerle çelişmesi vardır bu kesimin.

Bunun gibi, borç için kölelik de, üretici güçlerin gelişmesini frenliyordu. Kırsal kesim halkı, çoğalmak şöyle dursun, Öpatridlerce, borcunu ödemeyenlerin -çocuklarıyla beraber- dışarıya satılmaları yüzünden, azalmaktaydı giderek.

Aristoteles'in deyimiyle, «soylularla kalabalık» arasında uzlaşmazlık vardır.

Çözüm için girişim kent halkından gelir; köylüler örgütsüzdür çünkü. Kent halkı, köylülerin azat edilmesini ve öpatridlerin uyguladığı, özgür Atinalıları köle durumuna düşüren ilkel sömürü yerine, daha gelişmiş bir biçimi geçirmeyi istiyordu: Dışardan getirilen ve getirilecek kölelerin sömürülmesi. Yabancı kölelerin kullanılması da, kent halkının iktisadî faaliyetinde, zanaat atölyelerinde ve ticarî girişimlerde büyük bir önem kazanmıştır.

Anlatıldığı kadar şöyle gelişir mücadele: Atinalı K y - l o n , soylu kökenli de olsa, Öpatridleri devirip Atina'da tiran olmaya kalkar (630 yılına doğru). Ama başaramaz. Öpatrid-

ler, hem de kendilerine bağımlı «kır halkını» arkalarına takarak, Kylon'u ve yandaşlarını öldürürler. Başarısızlık, köylü kitlelerin desteğini sağlayamamaktan geliyordu.

Karışıklıklar sürüp gider.

Örf ve âdetlerin yazılı olmaması, o yüzden de Öpatridlerce keyfî olarak uygulanması da yakınma konusudur. Doğmakta olan köleci toplumun hukuk ilişkilerini düzenleyecek, yazılı ve herkes için zorunlu kurallara gereksinme vardır. Hoşnutsuzluk tam bir başkaldırıya dönüşeceği sırada, soylular, arhont D r a k o n ' a bu kuralları saptama görevini verirler (İ.Ö. 621).

Ne mi yapar Drakon?

Zalimliğiyle tanınmış Drakon Kanunları, klanların ilkel âdetlerinin bir toplamı aslında. En küçük bir hırsızlığın bile ölümle cezalandırıldığı bu kanunlar için, -IV. yüzyılda yaşayan- Atinalı hatip Demade, «mürekkeple değil, kanla yazılmıştır» der. Öyle de olsa, bir ilerleme idi bu; çünkü, yürürlükteki hukuku yazılı hale getirerek, soyluların keyfi davranışlarını sınırlıyordu bir dereceye kadar.

Onları taştan levhalara kazıyıp Agora'ya asarlar.

SOLON'UN REFORMLARI

Drakon'un kanunları, kent halkıyla köylülerin durumunu iyileştirmek şöyle dursun, daha da kötüleştirdi. Atina'nın siyasal ve iktisadî rejimini düzeltmek gerekiyordu. Halk hareketinin başını çeken, ılımlı tacirler partisi idi. Onların ön ayak olmasıyla, ünlü şair S o l o n , sorunlara çözüm bulmak amacıyla, en geniş yetkilerle arhont ve hakem seçildi (İ.Ö.594).

> Varını yoğunu yitirmiş soylu bir aileden geliyordu Solon. Gençliğinden başlayarak ticaret yapmak zorunda kalmıştı, kent halkını tanıyordu böylece; soyluların aç gözlülüğünü ve baskılarını eleştiren şiirleri de halk arasında ününü artırmıştı. Megara'lıların olan ve Atina'nın Phalere limanının çıkışını kapayan Salamin adası, onun ısrar ve katılmasıyla alınmıştı.

Solon'la « s i y a s a l d e v r i m » denen şey başlar ve mülkiyete de el uzatarak olur bu.

Neler yapar?

1. Önce, tarlalar üzerindeki ipotekleri kaldırdı Solon, borçları sildi ve borç yüzünden köle haline getirilmiş tüm borçluları azat etti. Dışarıya köle olarak satılmış olanları da –devlet hesabına– satın alıp getirtti. Gelecekte alacaklıların, borçluların üzerinde hiçbir alacakları da olamayacaktı artık.

Borçluların durumunu hafifletmek amacıyla bir para reformu da yaptı.

Ayrıca, çocuklu kişiler için malları vasiyet etme ve başkalarına devretme özgürlüğünü getirdi. Klan ve aile mülkiyeti o zamana değin engeldi buna.

Bütün bu önlemler, toprak soylularına karşı yöneltilmişti ve köylülüğü özgürleştirme amacını güdüyordu.

Şu önlemler de ticaret ve zanaatın gelişmesini destekledi: Şarap ve zeytinyağın dışında, yiyecek maddelerinin dışarıya satımını yasakladı. İçerdeki meslekleri korurken, yabancı zanaatçıları da Atina'ya çekiyordu. Kendisine bir meslek öğretmeyen babaya, oğlunun bakmak yükümlülüğünü kaldırdı. Tutumluluğu emreden, lüksü ve –evlenmede olsun, cenaze töreninde olsun– soyluların gösterişe kaçan harcamalarını yasaklayan önlemler aldı.

2. Solon'un bir başka önemli girişimi de, siyasal reformu oldu. Bununla, doğuştan soyluların tekelci iktidarını tasfiye ediyor ve mali varlığa göre değerlendirme ilkesini getiriyordu: Yurttaşların siyasal yaşama katılmaları kökenlerine değil, varlıklarına, gelirlerine ve servetlerine bakarak girdikleri sınıflara göre olacaktı artık.

Dört sınıf birbirinden ayrılıyordu: Birinci sınıfa, topraklarından en az 500 ölçek (medimnes) ürün elde eden en zenginler giriyordu. Arhontluk gibi yönetici mevkilere gelmek, giderek Areopage'a girmek onların hakkıydı. İkinci sınıf, yıllık gelirleri 300 ile 500 ölçek arasında olanlardan oluşuyordu. «Atlılar» adını alıyorlardı onlar; askerlik hizmetine atlı olarak katılma olanakları vardı çünkü. Bu sınıf, ikinci derecede görevler üstleniyordu. Gelirleri 200 ile 300 ölçek arasında olan yurtdaşlar ise, üçüncü sınıftı. Savaşa ağır silahlı olarak katılmakla yükümlü idiler. Köylülerdi bu sınıfın temelini oluşturan. İlk iki sınıfın temsilcileri gibi, bu üçüncü sınıf yurtdaşlar da, Solon'un kurduğu Dörtyüzler Kurulu'na ve mahkemeye seçilebiliyorlardı. Hal-

33. – Atina Akropolü.

kın geri kalanı, thetes'ler denen gündelikçi ve yoksul köylüler, dördüncü sınıfı oluşturuyordu. Halk Meclisi ile mahkemeye girebiliyor, oy kullanıp seçebiliyor, ancak kendileri seçilemiyorlardı.

Böylece, yönetimin örgütü köklü değişikliklere uğramıştı. Gerçi arhontlar, en zenginler arasında seçilecekti, ancak, önemli olan, bütün Attika yurttaşlarının katıldıkları ve Atina devletinin tüm görevlilerini seçtikleri Halk Meclisi'nin uğradığı değişiklikti. Adlî alandaki yenilik de önemliydi: Halkın hükümlere katılması için, mahkemelerde jüriler kurulmuştu. Sonuç olarak, Halk Meclisi, Dört Yüzler Kurulu ve Helie adı verilen mahkeme, yeni Atina anayasasının temel organları oldular.

Solon'un kurduğu rejim, ilerici büyük bir rol oynadı. Anayasaya yepyeni bir öğe girmişti: Özel mülkiyet. Yurttaşların hakları ve görevleri, varlıklarının ölçüsüne göreydi artık. Toplumun eski kurumları yeni bir darbe yemişti. Borç için köleliğin kaldırılmasıyla da, köle emeğinin sömürüsünde daha ileri bir biçime geçiliyordu: Dışardan getirilecek kölelerin sömürülmesi. Ancak, köken olarak soylulardan gelse, kentin zengin zümresinden olduğu için doğuştan soylulara büyük bir darbe vurmuş da olsa, Solon, klan rejimin tüm kalıntılarını tasfiye etmedi: Örneğin, soyluların temel dayanağı, büyük toprak mülkleri varlığını sürdürüyordu. Bunun gibi, kitlelerin, özellikle toprakların bölüşülmesi isteklerine kesinlikle karşı çıktı.

PİSİSTRATES'TEN KLİSTENES'E

Köklü çözümlerden kaçınıp orta yolu arayan siyaset adamlarının eseri ne olmuşsa, Solon'un eseri de o oldu; Öpatridlerin hesabını göremediği gibi, alt sınıfları da bütünüyle hoşnut edemedi.

Mücadele eskisinden daha keskin olarak yeniden başladı. Ve daha sistemli olarak.

Üç parti doğdu; Likurg'un yönettiği, Öpatridlerin mülklerinin bulunduğu verimli Pedion ovası sakinlerini toplayan Pediyenler; bu aristokrat parti, eski rejime dönülmesini savunuyordu. İkinci parti, Atina'nın en güçlü ailelerinden Alkmeonides'lerin başında bulunduğu, kıyı kesimindeki tacirle-

rin ve sanayicilerin çıkarlarını savunan P a r a l i y e n l e r di; bu ılımlı parti, Solon'un kurduğu çerçevenin dışına çıkmıyordu. En kalabalık parti, Attika'nın kuzey doğusundaki, nankör topraklı Diacrie yaylasında oturanların partisi D i a k r i e n l e r (dağlılar) di. Bu parti, az topraklı köylüleri, thetesleri, çobanları, gündelikçileri, tüm çalışan halkı topluyordu. Kökten bir düzenlemeyi savunan en demokratik partiydi bu. Başında da, soylulardan da gelse, bu sınıfla bağını koparmış ve halk desteğini arıyan Pisistrates bulunuyordu.

P i s i s t r a t e s , 560 yılında iktidarı ele geçirip tiran oldu.

Demokratik partinin zaferi ve Pisistrates'in gelişi, öteki partilerin azgın direnişiyle karşılaştı: Karşı partiler birleşip iki kez iktidardan kovdular onu; ikinci kovuluşu 10 yıl sürdü. Üçüncüsünde, dış güçlerin askerî yardımını ve köylülerin desteğini sağlayarak, onları bir savaşta yendi. Atina'yı yeniden ele geçirdi ve ölümüne değin de (527) iktidarda kaldı.

Pisistrates'in iktidarı, s o y l u l a r ı n m u t l a k y e n i l g i s i ni simgeler.

Başta, köylü ekonomisini sağlamlaştırma ve iktidarının temel dayanağı Hoplit milisleri güçlendirme amacı güdüyordu. Köylülerin istediği toprakların yeniden paylaşımını gerçekleştirmese de, soyluların topraklarını ellerinden alıp yoksul köylülere dağıtırken, muhtaç köylülere devlet yardımı sağladı ve en yoksul kesimden alınan verginin miktarını azalttı. Gezici yargıçlar ve bölge mahkemeleri kurdu. Ancak tacir ve zanaatçıları da hoşnut etmek için, büyük bir filo kurarak, başta Mısır olmak üzere, dış ticareti geliştirdi.

A t i n a d e n i z g ü c ü nün temelleri atılmıştı.

Bunların yanısıra, büyük yapım işlerine girişti: Atina'yı geliştirdi ve güzelleştirdi. Kentin yaşamı için çok önemli olan su yolları ve depoları yaptırdı. Önemli kamu girişimleri, çok sayıda işçi ve zanaatçı için de ekmek kapısı oluyordu. Onun zamanında Atina, Yunan kültürünün merkezi oldu. Gözde sanatçıları oraya çekiyordu. *İlyada* ve *Odysseia*'yı tek bir metinde toplattı. Kır tanrısı Diyonysos adına yılda iki kez bayram düzenlemeye başladı.

Olumlu koşullar köleciliği de geliştirdi.

Ne var ki, dışardan ucuz buğday ve kitleler halinde yabancı

köle getirilmesi,. köylü ekonomisi üzerinde vahim etkilerini göstermekte de gecikmedi.

Pisistrates, 527 yılında ve pek yaşlı olarak öldü.

Yerine geçen üç oğlu Hippias, Hipparkos ve Thessalos'u içerde ve dışarda çetin sorunlar bekliyordu. Hiçbiri de, babalarının yerini tutacak çapta değildiler üstelik; halkla ilişkilerinde pek alçakgönüllü olan Pisistrates'in yerine, onlar halka yukardan baktılar ve debdebeli bir yaşam uğruna her şeye vergi koydular.

Asıl sorun olan da dış ilişkilerdeki durumdu: Persler, Küçük Asya kıyılarına boyun eğdirmiş, Atina'nın bağlaşığı Samos tiranı Polykrates'i öldürmüş, Mısır'ı zaptetmiş ve boğazları ele geçirmişlerdi. Atina, deniz yönünden soyutlanmıştı böylece. Öte yandan Isparta, tiranlığa karşı mücadele veren sürgündeki soyluları tutuyor ve barındırıyordu.

Soyluların tertipledikleri bir komploda Hipparkos öldürüldü.

Hipparkos'un ölümünden dört yıl sonra da, Isparta'nın askerî müdahalesi de sağlanarak, Hippias kovuldu (510). Ispartalılar, Atina'yı ele geçirerek, İsagoras başkanlığında bir soylular oligarşisini iktidara oturttular; bir Isparta birliği Akropol'ü işgal etti ve Atina'da turer kol gezdi. Ne var ki, pek kısa sürdü bu iktidar: Halkın korkunç bir başkaldırısında, Diakrienlerle Paraliyenler birleştiler. Başlarında, Alcmeonideslerden gelen ve Paraliyenlerin şefi olan Klistenes vardı. Ispartalılar kovuldular; Eube fethedildi ve soyluların toprakları alınıp Atinalı klanlar arasında paylaştırıldı.

Birinci arhont seçilen Klistenes, 506 yılında kitlelerin ülkenin siyasal yaşamında artan rolünü gözönünde tutarak, Atina rejimini demokratikleştirmeye başladı.

Neler yaptı?

1. Önce, Attika'ya yeni bir örgütlenme getirdi: Attika'yı bir ya da iki köy ya da kasabadan oluşan özerk birimlere, yüz demos'a ayırdı. Atina'nın her mahallesi de bir deme idi. Her deme'nin, ayrı bir mecisi, görevlileri, toprakları, hattâ bayrakları vardı. Bir yıl için seçilen başı, yerel işlere bakıyor ve yöneticilerin bir listesini tutuyordu. On sekiz yaşma basan gençler, bu lis-

telere adlarını yazdırarak, yurttaşlık haklarını elde ediyorlardı.

Bu demoslar, yerel yönetimde büyük rol oynadılar.

2. Bir başka reform, seçim sistemi ile ilgiliydi: Çok eskiden beri var olan dört phyles'i on'a çıkardı; her biri, başlarda on demosu içeriyordu; ancak, Attika'nın çeşitli bölgelerindendi bu demoslar. Ve phyles'lerde değişik meslekî ve sosyal durumdaki yurttaşlar toplanıyordu. O zamana değin, bütünüyle bir phyles'e bağlı ve seçimlerde olsun, başka koşullarda olsun ağırlığı olan büyük soylu aileler parçalanıyor, doğuştan soyluların temel gücü sıfıra indirilmiş oluyordu.

3. Klistenes, devletin anayasasını da yeniden düzenledi: Solon'un Dört Yüzler Kurulu'nda üye sayısı beş yüze çıkarıldı. Atina'nın en yüksek idare kurulu olan bu kurula, her phyles elli temsilci seçiyordu.

Halk meclisi, en yüksek otoriteydi artık.

Areopage ile arhontlara gelince yetkileri kısılmıştı.

Ve her phylaiye 1 tane hesabıyla, 10 arhont, 10 piyade birliği, 10 süvari birliği ve kumanda için de 10 stratej bulunacaktı.

4. Son olarak, kurulan rejimi yıkmaya, örneğin yeniden bir tiranlık kurmaya yönelecek her olasılığı önlemek amacıyla, Klistenes, « O s t r a s i z m » i getirdi: Buna göre, rejimi yıkma niyeti taşıdığından kuşkulanılan «tehlikeli» yurttaşlar on yıllığına sürgüne gönderiliyordu.

Bu süre geçtikten sonra, sürgün yurda dönebiliyor ve haklarını elde ediyordu.

> Şöyle uygulanıyordu bu önlem: Yıl başında, Beş Yüzler kurulu, ostrasizme gerek olup olmadığı sorununu Halk Meclisinin önüne getiriyordu. Halk Meclisinin çoğunluğu evet derse, bir başka toplantı yapılıyor ve o toplantıda, her yurtdaş, bir midye kabuğuna (ostrakon) ya da bir çömlek parçasına, site için tehlikeli gördüğü kişinin adını yazıyordu. Mecliste, altı bin yurtdaşın toplanıp da, çoğunluğun sürgün için oy vermesi yetiyordu.

Dikkati çeken nokta şu ki, zengin tacirleri, köle sahiplerini temsil eden Klistenes, yoksullar yararına hiçbir kanun yayınlamadı. Koyduğu tüm kurallar, siyasal ilişkiler ve devletin yapısı ile ilgiliydi. Attika halkının çoğunluğunu oluşturan ve zorla çalıştırılmaları Atina toplumunun iktisadî yaşamına temel olan köle-

ler, herhangi bir hak elde etmek şöyle dursun, köleci demokrasinin gitgide yetkinleşen örgütünün ilk kurbanları oldular. Bunun gibi, toplumun bağımlı ve ezilen öğeleri arasında olan kadınlar ve metekler de, siyasal haklardan yoksundular.

Ne var ki, Klistenes'in reformları, Attika'da, -aşağı yukarı- yüz yıl sürmüş olan sosyal ve siyasal bunalımlara bir son verir. Ancak, Atina sitesinde, VII ve VI. yüzyıllarda gerçekleşmiş değişiklikleri, doğrudan doğruya Klistenes'e ve ondan önce gelenlere, yani Solon'la Pisistrat'a bağlamak doğru olmaz. Onların rolü, köleci kurumların hukuksal sistemini yavaş yavaş yaratmak ve klan rejiminin kalıntılarına son veren sosyal hareketlerin sonuçlarını yasallaştırmakla sınırlıdır. İtici güç ise, toplumun alt katları, özellikle doğuştan soylulara karşı mücadele veren köylülüktü. Köylüler, özgür üretici durumlarını savunabildiler ve köleci toplumla bütünleştiler.

BÖLÜM IV

MED SAVAŞLARI VE SONUÇLARI

İsa'dan önce V. yüzyılda, Yunanlılarla Persler karşı karşıya geldiler. O yüzyılın ilk yarısını kaplayan bu savaşlara «Med Savaşları» adı verilir. Bu savaşların Yunanlıların lehine bitmesi, Yunan ekonomisi, giderek uygarlığı için çok olumlu koşullar yaratır; Yunan dünyası, doruk noktasına çıkar o yüzyılda.

Neydi nedenleri bu savaşların?

Nasıl gelişti ve hangi sonuçlara ulaştı?

I

MED SAVAŞLARININ NEDENLERİ

Med savaşları hakkındaki bilgi kaynaklarımız ne denli yetersiz olursa olsun, şurası bir gerçek ki, bu savaşlar Perslerin Batı'ya doğru sürekli ve sistemli yayılışından doğdu.

PERSLERİN BATIYA YAYILIŞI

Daha I. Dârâ zamanında, Pers İmparatorluğu, Hint'ten Ege denizine, Kafkasya'dan Mısır'a değin uzanan, uçsuz bucaksız toprakları alıyordu içine. Fetih yoluyla bir araya getirilmiş, uygarlıkları kadar çıkarları da birbirinden farklı halkların bir yığınıydı bu. Onların vergi diye ödedikleri altınların bir bölümü paraya dönüşürken, bir bölümü de, şahların saray mahzenlerinde birikir dururdu. Pers soyluları, bu fetih, giderek bu sömürü politikasından yanaydılar. Fethedilen ülkelerde yönetici bir sosyal gurup haline gelen imparatorluk görevlilerinin de, bu politikanın sürmesinde çıkarları vardı.

Yayılma politikasını, Akdeniz'in doğusunda, özellikle Fe-

nike'deki köleci ve tacir soylular da destekliyordu. Küçük Asya'daki bazı ticaret ve sanayi çevreleri de, Doğu pazarlarından sağladıkları yararlar adına, yakınlık duyuyorlardı bu politikaya. Fenike'nin, Lidya'nın ve bir bölüm Küçük Asya sitesinin fethi, Persleri büyük bir deniz gücü haline getirmişti. Kartaca ile bağlaşıklık daha da güçlendiriyordu onu: Persler, Batıya yürürlerse, Kartaca donanması, Balkanlardaki Yunan sitelerinin yardımına koşmasını engellemek için Sicilya'ya saldıracaktı.

Perslerin Avrupa'ya akını, 513 yılında, I. Dârâ, Karadeniz'in kuzey kıyılarına boyun eğdirmek amacıyla, İskitlere karşı sefere giriştiği zaman başladı. Ne var ki, boyun eğdiremedi İskitler'e. Birden ortaya çıkıp çıkıp saldıran, vuruşup hemen bozkırların derinliklerine dalan, çekilirken de kuyulara varıncaya değin her şeyi yakıp yıkan bu süvarilere karşı yapılabilecek bir şey yoktu aslında.

Dârâ, anlaşma olanağını bulamadan geri döndü.

Ancak, bu başarısızlığa karşın, Persler, Çanakkale boğazının (Hellespont) iki kıyısındaki yerleri, Trakya'ya komşu bölgeleri, Bizans'ı ve Kalkedonya'yı, yani Karadeniz'e açılan noktaları ele geçirdiler. Bu ise, Yunanistan'la Karadeniz'in kuzey kıyıları arasındaki ilişkileri kesmek demekti. Buralar, Yunanlılardan çıkıp Fenikeli tacirlerin eline geçiyordu böylece. Persler, Küçük Asya kıyılarındaki birçok adaları da aldılar. Küçük Asya ile Kara Yunanistan'ı arasındaki ticaret yolları da kesilmişti.

İYONYA BAŞKALDIRISI

Persler, 500 yılında kıta Yunanistan'ına doğru ilerlemeye başladılar. Kiklad takımadaları içinde en büyüğü olan, zengin ve verimli Naxos adasını ele geçirmeyi denediler. Bu düşünceyi, düşmana satılmış Milet tiranı Aristagoras vermişti onlara. Sefer başarısızlıkla sonuçlanınca, Aristagoras da Perslerle işbirliğini bozdu ve tuttu İyonla kentlerini ayaklandırdı (İ.Ö. 499). İyonya halkı, Pers boyunduruğundan zaten bitkindi; Dârâ'nın İskitlere karşı seferi sırasında da, İyonya denizcileri Tuna üzerine yapılmış köprüyü yıkıp böylece Pers ordusunu mahvetmeye bile kalkmışlardı. Ancak başkaldıranlar, düşmanı kendi güçleriyle yenemeyeceklerini görerek, kıta Yunanistan'ından yardım istediler.

Böyle başladı Med savaşları.

Ne var ki, Yunan dünyasındaki parçalanış, daha baştan etkisini gösterdi.

Argos'a karşı bir savaş hazırlığı içinde olan ve kendisinden daha gelişmiş olduğu için de İyonya'ya hiçbir yakınlık duymayan Isparta, açıkça reddetti yardımı; Korent ve öteki kentler de öyle yaptılar. Bir Atina, Perslerin deniz üstünlüğü kendi yaşamsal çıkarlarını tehdit ettiği için yirmi gemi yolladı; yardımın zayıflığı, başka nedenlerin yanısıra, Asya ile ticareti sürdürmek amacıyla, Perslerle her şeye karşın arayı açmamaktan kaynaklanıyordu. Başlarda, Sard'ı almak gibi bir başarı kazandılarsa da, sonunda yalnız başlarına kaldılar.

Persler, karada Efes önünde, Yunanlıları yendiler (498). Sonra denizde savaşı sürdürmek için, Mısır'dan ve Fenikelilerden gemi istediler; Milet'e yakın kıyılarda, Yunanlılar tam bir yenilgiye uğradılar (494). Başkaldırının merkezi Milet'i denizden ve karadan kuşatmak gerekiyordu; öyle yaptılar, kenti alıp yerle bir ettiler ve tüm halkını da köle olarak sattılar. Bizans'ı da yeniden fethettiler. Küçük Asya'da ticaret ve denizciliğin bütün kilit noktaları ellerindeydi artık.

İyonya ise mutlak egemenlikleri altındaydı.

II

MED SAVAŞLARININ AŞAMALARI

Atina ve Eretria'nın İyonyalılara yardım ettikleri bahanesiyle, Persler, Kıta Yunanistan'ına karşı saldırıya geçtiler.

BİRİNCİ MED SAVAŞI

İlk sefer, I. Dârâ'nın damadı, M a r d o n i o s ' un başkanlığında 492 yılında başladı. Ordu, karadan ve denizden ilerliyordu. Ne var ki, Pers donanması büyük bir fırtınada mahvoldu; kara ordusu ise ağır kayıplara uğradı. Mardonios, daha fazla ilerleyemeyip dönmek zorunda kaldı. Bu ilk seferin yine de olumlu sonuçları vardı: Zengin Trakya kıyıları ele geçirilmiş ve

yeni bir sefer için sıçrama noktaları hazırlanmıştı.

Mardonios'un başarısızlığı, Persleri yıldırmadı. Dârâ, Yunanistan'daki bütün kentlere elçiler gönderdi, «toprak ve su» istiyordu. İçerde halkın başkaldırmasından korkan bazı oligarşik yönetimli Yunan siteleri, ayrıca Teselya, Beotia, Egine, Argos, Perslerin üstünlüğünü tanıdılar. Açıkça red yanıtı veren, yalnız Atina ile Isparta oldu; Dârâ'nın elçilerini de öldürdüler üstelik.

Atina'da pleb kökenli T e m i s t o k l e s ' n başını çektiği, tacir ve zanaatçıların partisi, Atina'nın, ticaret yollarını ve pazarları, giderek boğazları ele geçirerek iktisadi

34. – Perse karşı Yunan.

temelini genişletmeyi savunduğu için, Perslere karşı girişken davranılmasından yanaydı. İstilâ üzerine yurdu Trakya'yı terketmiş olan zengin ve soylu M i l t i a d e s de Perslere karşıydı; ancak, başını çektiği parti, toprak sahiplerinin çıkarlarını temsil ettiğinden, sadece topraklarını düşünüyordu ve bir savunma savaşından yanaydı yalnız. Atina halkı içinse Pers istilâsı, demokrasinin, giderek bir uygarlığın yok olması demekti.

Onlar için ulusal bir savaştı bu.

490 yılında, ilk seferden -aşağı yukarı- onsekiz ay sonra, Persler bir ikinci sefere giriştiler. Dârâ, hemen bütün kuzey Yunanistan elinde olduğundan, bu kez doğrudan doğruya deniz yoluyla Orta Yunanistan'a geçip, fethini tamamlamak istiyordu. Kikladlara saldırıp, önce Naxos'u, arkasından Eretria kentini ele geçirdiler ve Attika'nın doğusunda, M a r a t h o n ovasının yakınında karaya çıktılar. Düşmanın ansızın ortaya çıkışı, Atinalıları hazırlıksız yakaladı. Daha da kötüsü, Klistenes rejiminin karşısında olan Isparta hemen yardıma koşmak gereğini duymadı; bir inanç yüzünden, dolunaydan önce savaşa katılamayacaklarını söylediler. Yalnız Platée kenti koştu yardıma. Atinalılar, köleler de dahil, tüm erkekleri bayrak altına çağırdılar. Önce, surların arkasına çekilmek niyetindeydiler; sonra Marathon'a yürüyüp, düşmanın önüne çıkmak kararını verdiler.

Başlarında, Miltiades bulunuyordu.

Ayrıntılara girmeyelim.

Marathon ovasında, Atina'da oligarşik partinin kenti düşmana vererek iktidara ele geçirmeye hazırlandığı bir zamanda, Atina demokrasisinin küçük ordusu, büyük Pers İmparatorluğunun o güçlü savaş makinesini kırıp parçaladı.

Dârâ'nın evrensel imparatorluk plânı da suya düştü böylece.

İKİNCİ MED SAVAŞI

Dârâ'nın Marathon'daki yenilgisinin büyük yankıları oldu imparatorlukta. Öldüğünde (488) yerine oğullarından K s e r k s e s geçti. Bu değişiklik -Doğu despotluklarında pek olağan- kanlı karışıklıklara yol açtı: Önce Mısır'da, sonra Babil'de. Bastırıldı. Kserkses, Avrupa'daki Yunanlıların, inatçı

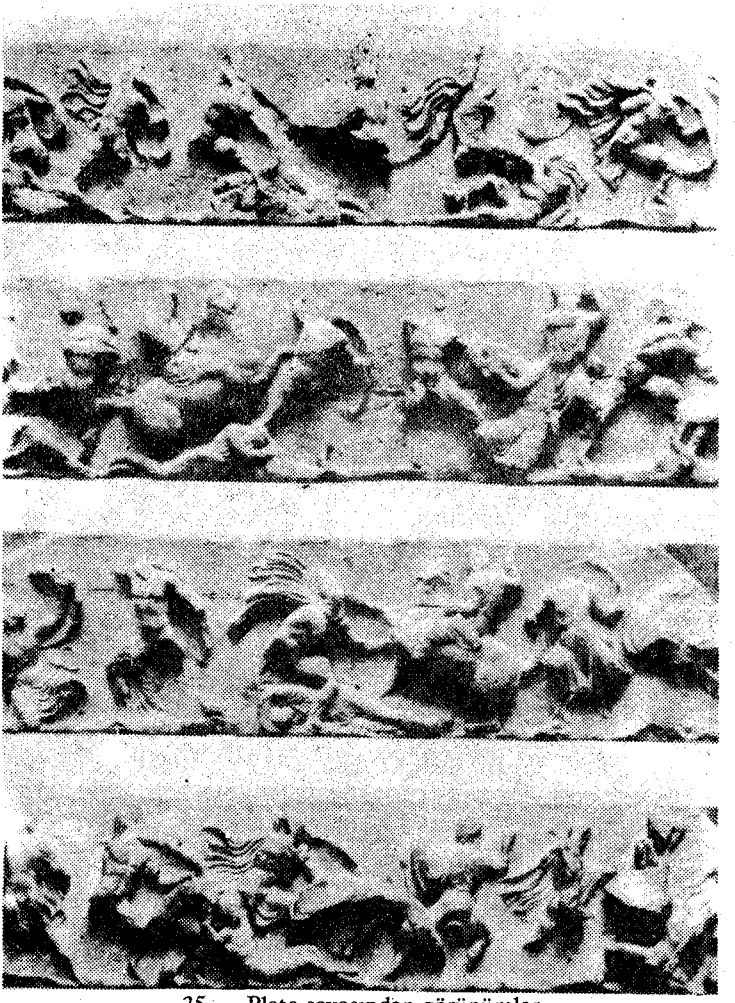

35. – Plate savaşından görünümler.

ve korkunç hasımlar olduğunu da iyice anlamış bulunduğu için, yeni bir sefere özenle hazırlanıyordu. Kartaca ile andlaşma yaptı; Yunanistan'da bile ortaklar sağladı kendisine.

Atina da büyük bir hazırlanış içindeydi bu arada. Miltiades, Marathon savaşının arkasından, Perslerle işbirliği yapmış adalara karşı hemen saldırıya geçilmesi konusunda ikna etmişti partisini. Başında bulunduğu bir donanmanın Paros adasına yap-

tığı sefer ise başarısızlıkla sona ermiş ve aldığı yaralardan kendisi de ölmüştü az sonra. Denizcilerin partisinin başı Temistokles'e gelince, iş adamı ve uzağı gören usta bir politikacı olarak, soylu ailelerin politikadaki etkisini silmek istiyordu. Atina'yı bir deniz gücü haline getirmek için kapsamlı bir plân hazırladı. Çiftçi Partisi'nin lideri Aristides'i sürgüne göndererek, bu partinin direnişini kırdı. Attika'daki gümüş madenlerine de dayanarak, yetkin bir donanma kurdu, limanları onartıp güçlendirdi.

Atina, birinci sınıf bir deniz gücüydü artık.

Bir başka önemli konu, düşmana karşı bütün Yunan sitelerinin birleşmesiydi. Güç bir işti bu. İçlerinde yansız kalmak isteyen, hattâ Persleri desteklemeye hazır olanlar vardı. Temistokles'in yönettiği Atinalılar, birleşmenin en ateşli yandaşları idiler. Isparta'nın yönetici sınıfı, demokratik Atina'nın hasmı da olsa, birleşmeden yanaydı; çünkü, denizden gelecek bir Pers istilâsına karşı koyabilecek durumda değildi Ispartalılar. 481 yılının sonlarında, Atina, Isparta, Egine, Öbai ve öteki sitelerin temsilcileri bir araya gelerek, savunma amacıyla H e l l e n B i r l i ğ i ' ni kurdular.

Ve deniz ve kara güçlerinin kumandasını da Isparta'ya verdiler.

480 yılının sonbaharında, Persler, karadan ve denizden saldırıya geçtiler. Herodotos'a bakılırsa, sayıları beş milyonu aşıyormuş: Abartma elbette; yarısı akla yakın geliyor. Öyle de olsa o devir için büyük bir girişim.

Savaşın başları, Yunanlılar için talihsiz oldu. L e o n i d a s ' ın kumanda ettiği bir birlik, Termopiles geçidinde kahramanca savaştı ve bir hainin düşmana yol göstermesi sonucu –Leonidas da içinde olmak üzere– yok oldu. Tesalya'dan sonra Orta Yunanistan da Perslerin eline geçti; Beotia ve Attika acımasızca yakıldı ve yıkıldı. Atina da bunlar arasındaydı.

Bu tehlikeli noktada Yunanlıları kurtaran donanma oldu.

S a l a m i n deniz savaşında, Pers donanması, ağır bir yenilgiye uğradı ve çekildi. Aynı yılda, Sicilya'da Sirakûza tiranı Gelon, Perslerin bağlaşığı Kartacalıları yenilgiye uğrattı. Yunanlıları artak kesin karşı saldırıda görüyoruz: 479 yılında, başında Mardonios'un bulunduğu Pers ordusunu, Ispartalı Pausanias'm

yönettiği Yunan ordusu P l a t é e ' de yendi. Artabaze'nin yönetimindeki Pers birlikleri, Makedonya ve Trakya yoluyla kaçıp gittiler.

Bütün kıta Yunanistan'ı kurtarılmıştı.

Bunlar olurken, Yunan donanması, Persleri Ege denizinden kovuyordu. Aynı 479 yılının yazında, M y k a l e ' de, Pers donanmasından geri kalanı da yok edildi. Bu zafer, Taşos, Samos, Lesbos ve Chio adalarını da Perslerden ayırıp, Hellen birliğine girmeye zorladı.

Özetle, Salamin, Mikale ve Platée savaşları, birer dönüm noktaları oldular. Bu savaşlar şunu da tanıtladılar ki, özgürlük aşkı, siteler arasındaki ya da çeşitli sosyal katlar arasındaki uzlaşmazlıkları, tüm Yunan halkının ortak ülküleri adına ikinci plâna atabilecek güçteydi.

Med savaşları, bir süre sonra daha önemli bir sonuç doğurdu.

III

DELOS BİRLİĞİ

Med savaşları, daha sonra Yunan siteleri arasında bir başka birliğe yol açtı; sınırları daha dardı bu birliğin ve Atina'nın koruyuculuğundaydı.

Nasıl?

Parlak Mykale zaferinde sonra, bağlaşıkların donanması, Perslerin Avrupa ile bağlarını kesmek için Çanakkale boğazına yöneldi. Ancak, Peloponezli gemiler, Atinalıları terkedip, Yunanistan'a döndüler. Atinalılara gelince, onlar, Karadeniz'den gelecek buğdaya gereksinmeleri olduğundan, denizdeki harekâtı sürdürdüler. Adalardaki gemilerin de gelip katıldığı Atina donanması, Çanakkale boğazının en güçlü kalesi Sestos'u kuşattılar ve iki aylık bir uğraştan sonra, Pers birliği teslim oldu. 478 yılında, bir yanda Küçük Asya kentleri ve adalar, öte yanda Atina olmak üzere, D e l o s B i r l i ğ i adıyla bir andlaşma yaptılar aralarında.

Neydi koşulları bu andlaşmanın?

Deniz kentlerini, Perslere karşı savaşta, belli sayıda asker ve gemi vermekle yükümlü tutan bir andlaşma idi bu; kendi araçlarıyla gemi yapamayan küçük kentler ise, yıllık bir ödentide bulunacaklardı. Delos adasında, Apollon tapmağı yanında, ortak bir hazine kurulmuştu. Andlaşmayı yapanların kurulu orada toplandı. Birlik, geniş bir alanı kapsıyor, 200 kadar siteyi alıyordu içine.

Atinalıları da kamçıladı bu, başarı üzerine başarı kazanıyorlardı. 470 yılında, Atinalı kumandan K i m o n , düşmanı Trakya kıyılarından söküp attı. Perslere bağlı tüm Yunan kentleri Kimon'un yanına geçtiler. Yunanlılar Persleri, Pamfilya'da, Küçük Asya kıyılarının güneyinde, Eurymedon ırmağının döküldüğü yerde de bozguna uğrattılar (468). Ege denizindeki bütün adaların ve kıyıların ticaret yolları Yunan tacirlerinin elindeydi sonuçta. Pers topraklarına da girmek istediler Atinalılar. Ayrıca, Perslere karşı başkaldırmış olan Mısır'a yardım etmeye karar verip, donanmalarının en iyi gemilerini yolladılar (459). Ne var ki, sonuç başarısız oldu: Persler, Mısırlıların başkaldırısını kanla boğdular ve Atina donanmasını da olduğu gibi yokettiler (454). Beş yıl sonra ise, 449 yılında, Kimon kumandasındaki bir başka Atina donanması, Perslere Kıbrıs yakınında rastladı; savaş, Atinalıların zaferiyle sonuçlandı ve böylece Persler, Akdeniz'in doğusundan kesinlikle sökülüp atıldılar.

Yunanlıların üstünlüğü tartışılmazdı ve Persler, 449 yılında bir barış andlaşması yapmak zorunda kaldılar.

K a l l i a s B a r ı ş ı diye adlandırılır bu.

Neydi Med savaşlarının sonucu?

Küçük Asya'nın zengin bölgeleri, Ege denizi ve Karadeniz, Yunanlılara açılmış oldu; bütün bu bölgelerde Doğulu tacirlerin yerini Yunan tacirleri alacaktı artık. Böylece, Yunanistan'ın iktisadî, siyasal ve kültürel gelişimi, V. yüzyılın ikinci yarısında doruk noktasına ulaşacaktır.

BÖLÜM V

ATİNA'NIN ÜSTÜNLÜĞÜ

Med savaşlarının bitimi ile Peloponez savaşı arasındaki kısa dönem, Yunan dünyasında demokratik hareketin –birkaç site dışında– büyük gelişmeler kaydettiği bir dönemdir. Ama, bütün siteler içinde, asıl Atina'dır o dünyanın yıldızı; yalnız demokrasisi ile değil, iktisadî ve sosyal gönenci, edebiyatı ve sanatıyla.

Atina, giderek Yunan dehasının en parlak örnekleri o dönemde yaratıldı.

I

DEMOKRATİK HAREKETİN GELİŞMESİ

ZAFER SONRASI YUNAN DÜNYASI

Med savaşları, halk kitlelerinde büyük bir çoşkunluğa yol açmıştı. İşte çarpıcı bir örnek: Kserkses'in istilâsından sonra, Atina'da taş taş üstünde kalmamıştı; kendi surlarını yapmak geliyordu başta; genç yaşlı tüm Atinalılar katıldılar çalışmaya ve bir ayda yükselttiler surları.

Eskisinden daha yetkin olarak hem de.

Med savaşları dönemi, çoğu Yunan sitesinde, siyasal mücadelelerin yoğunluk kazandığı bir dönem aynı zamanda. Savaş, köleci sınıfın çeşitli katları arasındaki çelişmeleri daha da arttırmıştı çünkü. Attika'da böyleydi. Beotia'da böyleydi. Isparta ile Peloponez'in öteki sitelerinde ve kimi Yunan kolonilerinde böyle.

Beotia'da, doğuştan soyluların iktidarının yerine, bu sınıfa girmeyen toprak sahiplerinin ve zengin hayvan yetiştiricilerinin iktidarı geçti. Hükümet darbesini, Perslerle işbirliği yapmış soylulara karşı, tüm Yunan birliklerinin başında Ispartalı Pausani-

as'm giriştiği bir cezalandırma hareketi daha da hızlandırdı; Pausanias, Tebai'yi kuşatarak işbirlikçi soyluların kendisine teslim edilmesini istedi ve teslim edilenleri öldürttü.

Bunun gibi, Pausanias'ın kendisi de, Isparta'da egemen sınıf içinde, Eforların temsil ettiği tutucu partiye karşı çıkan muhalefetin başına geçti. Muhalefet, Eforların üstünlüğüne son vermek, Isparta'nın Yunan dünyasında hegemonyasını kurmak amacıyla saldırgan bir dış politika izlemek, -bir bölüm Periyek ve İlotları da katarak- yurttaşlık haklarından yararlanan yurttaş sayısını arttırmak istiyordu. Pausanias, Perslere güveniyordu bunu gerçekleştirmek için. Eforlar, bu faaliyete son verdiler; Pausanias, Perslere bağlılıkla suçlandı ve ölüme mahkûm edildi. Çok geçmedi, arkasından -464 yılına doğru- İlotlar başkaldırdılar.

Lakonya'nın sınırındaki Argos'ta, demokratik hareket, Med savaşlarından sonra, demokratların iktidara gelmesiyle sonuçlandı.

Bu gelişme, Yunan kolonilerine de yayıldı: Sicilya'da Siraküza sitesinde, 460 yılına doğru tiranlar iktidardan düştü ve elli yıldan fazla sürecek demokratik bir rejim kuruldu. Karadeniz'de, Herakle ile öteki kıyı kentlerinde, soyluların yönetimi yıkıldı ve yerine demokratik hükümet geçti.

ATİNA'DA SİYASAL MÜCADELE

İsa'dan önce 460-470 yıllarından başlayarak, Atina'da da, demokratik hareket büyük bir yoğunluk kazanıyor. O yıllarda, çatışan iki gurup ya da parti görüyoruz köleci sınıfın içinde: Tutucu Çiftçi Partisi ile Denizci Demokrat Parti.

Aslında, daha Salamin savaşından önce çatışmaya başlamıştı bu iki parti. O sıralarda konu, savaşın nasıl yönetileceği üstüneydi ve mücadele Demokrat Partinin tezi üstüne gelişmişti.

Med savaşlarından sonra ise konu değişiktir.

> Tutucu Çiftçi Partisi'nin yöneticileri, soylu kökenden gelen büyük toprak sahipleriydi; köylülerle, küçük mülkiyet sahipleri de çoğunluktaydı partide. Med savaşları tarım kesimini alt üstü etmişti. Denizci Demokrat Parti'nin savaş zamanı için geçerli ve tutarlı tezi, artık çekici gelmi-

yordu bu kesim için. Kitleler, eski döneme, «atadan kalma âdetler»e yani buğdayın zenginlik ölçüsü sayıldığı Solon devrine dönülmesini istiyordu.

En yetkin örnek de Isparta rejimiydi bu parti için.

Demokrat Parti'yi ise tacirler, ihracatçılar, armatörler, tersane sahipleri, işletmeciler yönetiyordu. Partinin tabanını da, zanaatçılar, yoksul kentlilerle deniz taşımacılığında çalışan ve çoğu Pire'de oturan kişiler, yani tayfalar, kürekçiler, hamallar, gemi ustaları, liman memurları, hasımların «deniz haytaları» dedikleri kimseler oluşturuyordu.

Ne istiyordu Demokrat Parti?

İki sloganı vardı Demokrat Partinin: İsonomia ve İsegoria. Birincisi malların yönetimi, miras gibi medeni haklarda eşitliği; öteki, eşit oy hakkı gibi, siyasal haklarda eşitliği dile getiriyordu. Bunun gibi demokratların dış politikası saldırgandı; ticaret ve sanayinin gelişimi, yeni mahreçleri gerektiriyordu. Bu dönem, Isparta ile Atina arasında düşmanlığın arttığı ve her ikisinin de Yunanistan'da hegomonya mücadelesine hazırlandıkları bir dönemdir. Demokratlar, Isparta'nın çevresinde toplanmış aristokratlar birliğine karşı öteki siteleri birleştirme girişimindeydiler.

Her iki parti arasındaki bu çekişme, 480-431 yılları arasında şiddetini arttıracaktır.

Demokrat Partinin başı Temistokles, 490 yılı ile 470'li yılların sonuna değin, Atina'da büyük bir rol oynadı. Yönettiği yeni iş adamları için kişiliği bile ilginçti: Soylulardan gelmediği gibi, yüksek bir eğitimden de geçmemişti; ne elde etmişse, kendi yeteneğiyle elde etmişti.

Temistokles'in hasmı, Çiftçi Partisinin başı Kimon ise, Atina soylularındandı. Marathon'un galibi Miltiades'in oğluydu; ana yönünden de, Trakya kralı Oloros'un torunuydu. Aristides'ten sonra politikaya atılmıştı. Zengin soylu, demokrasi düşmanı ve Isparta hayranı olan bu adam, yalnız hareketleriyle değil, sapık birtakım yollarla, halk kitleleri nezdinde büyük bir ün kazandı.

Özetle, büyük bir politika adamı ve üstün bir kumandan oldu.

470 yılına doğru, tutucu Çiftçi Partisi, ağır basmaya başladı ve demokratların başı Temistokles'i bile sürgüne yollayabildi

(471). Sürgüne gönderildikten sonra da yakasını bırakmadı düşmanları; Pers yanlısı olmakla suçlandı ve Atina mahkemesi de kanun dışıdır, diye karar verdi hakkında, Temistokles, İran'a gitti ve birkaç yıl sonra da orada öldü.

Resmî planda Atina'daki rejimde hiçbir değişiklik olmamıştı; ancak, Areopage'nin önemi hayli artmıştı. Bu eski kurumun, Halk Meclisinin aldığı kararları, kanunlara aykırı görüyorsa veto etmek hakkı vardı; yurttaşların haklarına göz kulak oluyor, görevlilerin hizmet kusurundan doğan eylemlerini yargılıyordu. 460'lı yıllarda Atina'da başlıca rol, Kimon'dadır. Eurymedon savaşında da Yunanlılara kumanda eden oydu.

Ne var ki, 60'lı yılların sonuna doğru, Demokrat Parti ağırlığını yeniden koyar ortaya; öylesine ki, Kimon'un yandaşları alanı terketmek zorunda kalırlar. Kimon'un düşürülüşünün doğrudan nedeni de, 464 yılında, Ispartalılara başkaldırmış olan İlotlara karşı kullanılmak üzere, Isparta'ya destekleme birlikleri gönderilmesi için Eglezya'ya yaptığı öneri oldu. Halk Meclisinin muhalefetine karşın, Messenia'ya bir birlik yollandı. Ne var ki, bu haberden Ispartalılar hiç de hoşnut olmadılar ve kendilerine yardım edecek yerde, İlotlardan yana çıkarlar korkusuyla, Atina'dan gelen birliği gerisin geriye yolladılar.

Olay, tiksitiyle karşılandı Atina'da.

Stratej Kimon görevinden alındı ve sonra da sürgüne yollandı.

EFİALTES'İN REFORMLARI

60'lı yılların sonlarına doğru en köktenci demokratlar geldi iktidara. İçlerinde başrol de, «deniz haytaları»nın şefi E f i a l t e s ' e düşüyordu.

Kimdi bu adam?

Tarihte, yaptıkları gerektiği gibi değerlendirilemeyenlerden biri de odur. Yurttaşlarından hiçbiri bu «aşırı» demokratın yaşamı hakkında bir bilgi vermediğinden, pek azşey biliyoruz hakkında. Varını yoğunu yitirmiş aristokrat bir aileden gelen Efialtes, Aristoteles'in deyimiyle, «yurduna bağlı olduğu kadar namuslu» idi de.

Servet durumu bakımından aşağı tabakalara yakın olan Efi-

altes, yoksulların dostuydu; öylesine ki, tüm yoksullar, kendilerinden yana, «halkın savunucusu» olarak görürlerdi onu. Efialtes'in gözünde de, halk, yurttaşların en alt katları olarak halk, sitenin asıl sahibi idi. Demokrasi düşmanları ise nefret ederlerdi ondan; Platon'un deyimiyle, «özgürlük şarabıyla dolu kadehi son damlasına kadar halka içirip sarhoş etmekle» suçlarlardı onu. Efialtes, zimmetine para geçirenlerle, kamu gelirlerini har vurup harman savuranlarla acımasızca mücadele etti. 462 yılında, para yiyen ve yolsuzluk yapan yığınla görevlinin aleyhine davalar açtı. Areopage üyelerinin bile gözünün yaşına bakmadı ve kamuoyunu bu kurumun yeniden örgütlenmesi doğrultusunda hazırladı. Efialtes'in yönlendirdiği Halk Meclisi, Eglezya'nın kabul ettiği kanunları reddetmek hakkını aldı Areopage'nin elinden. Ayrıca Areopage, rüşvet suçunu cezalandırma yetkisini de yitirdi. Bütün bu işlere, Beş Yüzler Kurulu ve Helie bakacaktı artık. Böylece, hangi sıradan olursa olsun, tüm devlet görevlilerinin eylemleri halkın denetimine giriyordu. Areopage'nin elinde, kala kala adam öldürme suçları ile dinsel suçları yargılama yetkisi kalıyordu.

Yine bu dönemdedir ki, Helie, anayasayı koruma yetkisi ile donatıldı.

> Halk Meclisine sunulan herhangi bir önerinin kanuna aykırı olduğunu, yeminle, herkes ileri sürebilirdi. Dava, Helie'nin önüne gelirdi sonra. Mahkeme, iddiada bulunanı haklı görmüşse, kanun tasarısını kaleme alanlar para cezasına çarptırılır ve olağanüstü durumda ise ölüme mahkûm edilirdi. İddia dayanaksız ise, onu ileri sürenler para cezasına çarptırılıyordu.

«Grafe paranomos» diye adlandırılıyordu bu kanun.

Ve bu kanun sayesindedir ki, demokrasi düşmanlarının anayasayı ihlâl etmeleri önlenmiş oldu; adli koruma, anayasaya kararlılık sağlamıştı.

Efialtes'in reformları, demokratik hareketin açılıp serpilmesine büyük katkılarda bulundu: Halk Meclisi daha sık toplantıya çağrılıyordu; Beş yüzler Kurulu'nun faaliyeti ise bir kat daha arttı. Efialtes, büyük sosyal reformlar da tasarlıyordu kuşkusuz. Ne var ki, zaman bulamadı onları gerçekleştirmeye. Soylular

nefret ediyorlardı kendisinden. 461 yılında bir gece alçakçasına öldürüldü. Katilleri de bulunamadı.

Kimlerdi acaba?

Ya siyasal hasımlarıydı, ya da onların uşakları olsa olsa.

II

PERİKLES ÇAĞI

ATİNA DENİZ İMPARATORLUĞU

Efialtes'in öldürülmesinden sonra da, Demokrat Parti iktidarda kaldı. Başında, Efialtes'in çömezi ve çalışma arkadaşı Perikles vardı. Atina Cumhuriyetinin, bir deniz imparatorluğu olmak ve Yunan dünyasının hegomonyasını sağlamak amacıyla, başta Peloponez Birliği olmak üzere öteki sitelere ve Perslere karşı aralıksız yürüttüğü savaşlarla dolu bir dönemdir bu. Efialtes'in ölümünden sonra da, Atina demokrasisinin temel dayanağı, halkın aşağı tabakaları değil, geçimi yerinde olan orta tabakaların temsilcileri olacaktır artık.

Başta Atina ile Korent arasında bir ticaret yarışması görüyoruz. Atinalılar, Korent'e batıdaki deniz yollarını açan Korent Körfezi kıyılarına gelip yerleştiler; ayrıca, 460 yılında Peloponez Birliği'nden çıkıp Atina'nın yanına geçen Megara'ya bir askerî birlik getirip yerleştirdiler.

Atina Birliği, Korent'i kuzeyden tehdit etmeye başladı.

Korentliler, Atinalılarla başa çıkamayınca, Isparta mücadeleye karıştı. Ispartalılar, Tanagra'da (Beotia) Atinalıları yendiler (457); Atinalılar da, Myronides'in kumandasında Beosiyalıları yendiler ve hemen tüm Beotia'yı işgal ettikleri gibi, Locride'yi ve Phocide'yi aldılar. Tolmides kumandasındaki Atina donanması, Peloponez'e geçip kıyı bölgelerine saldırdı ve Sicyone'u kuştu. Arkadan Perikles, Korent körfezine bir deniz seferi düzenledi. Sonuçta, körfez ve –hemen hemen– bütün orta Yunanistan Atina'nın denetimine girdi.

Teselya da katıldı kendisine.

Aynı yıllar içinde (461-454), Atina, Perslere karşı başkaldırmış olan Mısır'ın yardımına koştu: Başkaldıranların şefi Libyalı

İnharos'un isteği üzerine, Atinalılar 200 gemi gönderdiler Mısır'a, Başkaldıranların da yardımıyla Memfis kuşatıldı. Ne var ki, felâketle bitti sefer; bütün gemiler ve 35 bin insan telef oldu. Bu yenilgiden sonra, Atinalılar, Peloponez Birliği ile –beş yıllığına– bir ateşkes imzaladılar.

448 yılında çatışmalar yine başladı ve Atina'nın aleyhine gelişti.

Atinalılar, Peloponez Birliği ile yeniden, bu kez otuz yıllığına bir barış andlaşması yaptılar (445). Bu «30 Yıl Andlaşması»na göre, taraflar savaş öncesindeki topraklarını koruyacaklar, başka birliklere girmeyecekler; üyelerden biri yönetici devlete karşı başkaldırdığında desteklenmeyecekti. Atina, Peloponez'deki ve Megara'daki fetihlerinden vazgeçiyordu.

Yunanistan'da üstünlük için giriştiği savaştan Atina, yenilgi ile çıkıyordu böylece. Nedeni, Mısır felâketiydi bunun; bir de, güçlerini olduğundan fazla görerek, Atinalıların, aynı anda birden fazla hasımla karşı karşıya gelmiş olmalarıydı. Başardıkları tek şey, Perslerle 449 yılında yaptıkları Kallias Barış Andlaşması idi ki, Perslere Ege denizinde dolaşmayı yasaklıyordu.

Atina'nın Delos Birliği içindeki bağlaşıkları ile ilişkileri de baştaki gibi gitmiyordu. Bu, birbirine eşit ülkeler arasındaki bir konfederasyon olmaktan çıkmıştı artık; egemen bir güçle tabileri arasındaki bir ilişkiye dönüştü giderek. Naxos ve Tasos gibi bazı bağlaşıkların –460 yılına doğru– Birlikten ayrılma girişimleri zorla engellendi. Atina, bağlaşıkların ödentilerinden oluşan tüm kaynakları kendisi için kullanıyordu. 454 yılında federal hazine, Delos'tan Atina'ya götürüldü. Atina, yaptığı savaşlarda, destekleme birlikleri de istiyordu üyelerden. Ayrıca, iç işlerine de karışıyordu: Bu amaçla, Birlik topraklarını tutup beş idare bölgesine ayırdı ve başlarına da kendi yöneticilerini (episkopos) geçirdi. Birlik ülkelerine Attika'lı yurttaşlar yollandı. Oralarda kurdukları, hem tarımsal hem askerî nitelik taşıyan kolonilerdi. Her koloni (klerok), askerlik hizmetiyle yükümlü tutuldu; her biri, bağlaşıkları itaat altında tutmaya hizmet eden askerî birlikleri aslında. Böylece, Delos Birliği, bağımsız ve birbirine eşit ülkelerin çıkar gözetmeyen gönüllü niteliğini yitirmiş, bir Atina imparatorluğuna dönüşmüştü; Birliğin üyeleri de Atina'nın uyruklarıydı.

Çiftçi Partisi ile Demokrat Parti arasındaki mücadele ne oldu bu arada?

60'lı yılların sonuna doğru, demokratların iktidara gelmesinden sonra, demokratların yararına daha da kızıştı mücadele. Muhalefetin başını önce Kimon temsil ediyordu. Ne var ki, Kimon 445'e doğru sürgünden döndükten sonra öldü. Yerine Tükidites geçti ise de, birkaç yıl sonra o da sürgüne yollandı. O tarihlerden sonra ise, tâ 430 yılına değin, Demokrat Parti iktidarda kaldı.

Başta Perikles'i ve onun hükümetini görüyoruz.

PERİKLES YÖNETİMİ

Xanthippos'un oğlu ve zengin soylu bir aileden gelen P e r i k l e s , ana yönünden de Klistenes'in uzaktan yeğeniydi. Dostları arasında bilginler, şairler, armatörler görüyoruz: Görüşü materyalizmle yakından ilişkili Anaxagoras, Sokrates, tragedya şairi Sofokles, o sırada Atina'da yaşayan «tarihin babası» Herodotos, heykeltraş Fidyas ve ötekiler. Perikles'in Halk Meclisi önünde büyük bir etkisi vardı. O devir için pek revaçta olan tartışma sanatında eşi olmayan bir hatipti. Seferde yığınla birliğe kumanda ediyordu. Kimon ayarında olmasa da, iyi bir kumandan olarak görülüyordu.

«Karakterinin yüceliği, görüşlerinin derinliği, sonuna değin çıkar gözetmeyen tavrı ile, Perikles'in tartışılmaz bir üstünlüğü vardı Atina'da. Kitleleri yönetirken de özgür kalabiliyordu... Tek kelimeyle, demokrasi, adıyla devam ediyordu; ne var ki, o, bir numaralı yurttaşın hükümetiydi gerçekte».

Tarihçi Tükidites, öyle bahsediyor ondan.

Özel yaşamında ilerici ve önyargısızdı.

Milet kökenli ve söylendiğine göre eski bir fahişe (hetaire) olan A s p a s y a ile evlenmişti. Güzel, zeki ve bilgili bir kadındı Aspasya. Siyasal yaşamın dalgalanmaları arasında, zamanın en aydın insanlarını çevresine toplamayı bildi. Perikles'in ünlü dostları onunla konuşmaktan haz duyarlardı. Mükemmel bir eş, gerçek bir dost ve bir devlet adamı için gerçek bir danışmandı.

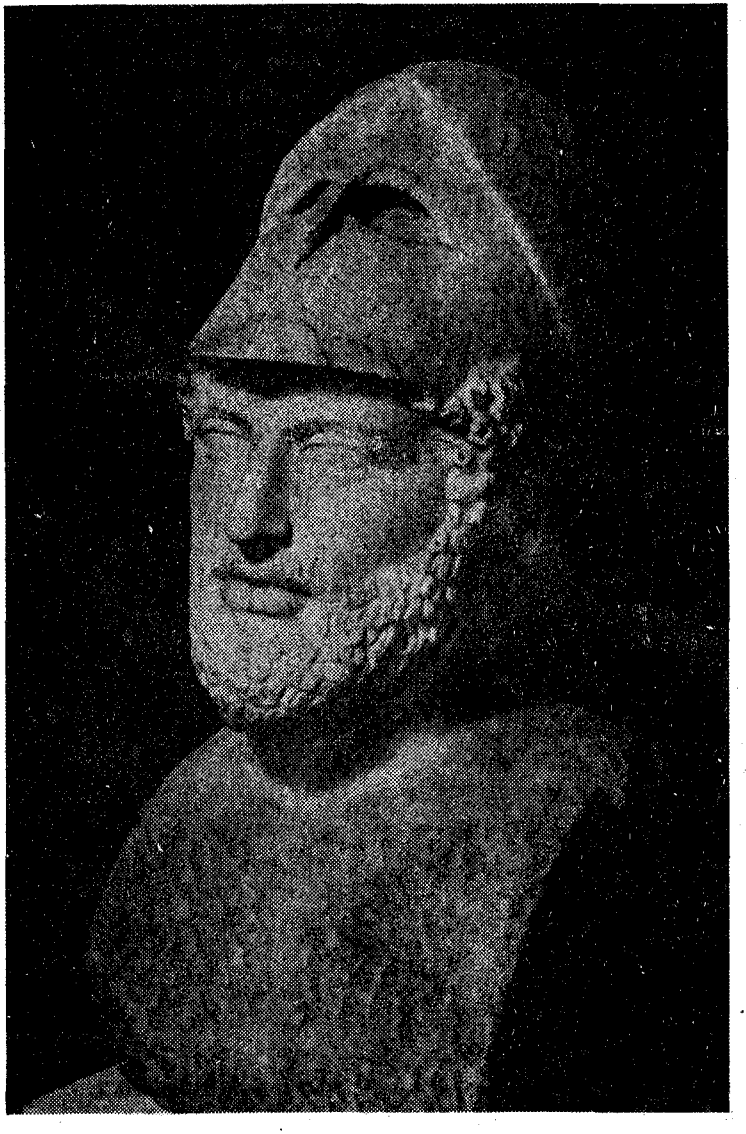

36. – Perikles.

Perikles, Demokrat Partinin sol ucunda değil, ortada idi. Toplumun orta katlarının çıkarlarını savunuyordu: Hali vakti yerinde tacirlerin, dükkâncıların, zanaatçıların; topraklarında yoğun tarım yapan öncü mülk sahiplerinin; Perslerin yağmaladıkları topraklarını, pazar gereksinmelerine uymak için eski haline getiren ve dış ticarete yakınlık duyan köylülerin çıkarlarını.

Köleci sınıfın birliğini korumak için, Perikles ve çevresi, toplumun aşağı katlarının maddesel ve siyasal istemlerine, devlet hesabına -bir ölçüde de olsa- yanıt vermeye çalışıyorlardı. Seçimden gelen görevlerin kullanılmasında, gündelik ödenen ücret usulü Perikles'ten bilinir. 457 yılında bir zengin, ilk kez arhont seçildi; arkasından thetlerin yüklendiği çeşitli görevler oldu. Başka bir deyişle, ücret usulü, varlıkları olmayan sınıflara, seçilebilme olanaklarını verdi.

Bunun gibi askerler, tayfalar ve subaylar için ücret kondu: Örneğin, bir kürekçi günde bir drahmi, subaylar iki ya da üç drahmi alıyorlardı. Yurttaşlara tiyatroda yer satın alabilmeleri için para ödeniyordu; ancak onlar bu parayı istedikleri gibi kullanabiliyorlardı. Bedava ekmek dağıtıldığı da oluyordu. Perikles zamanında, topraksız yurttaşlara, Attika dışında, özellikle deniz imparatorluğuna giren ülkelerde geniş ölçüde toprak dağıtıldığını görüyoruz. Topraksız yurttaşların sayısını azaltan bu kolonilerin, aynı zamanda stratejik ve ticarî bir önemi de vardı. On binden fazla ailenin kleros olduğunu biliyoruz.

Perikles, aynı zamanda devletle ilgili büyük yapı girişimlerinde de bulundu. İşsizlere ve yoksullara iş olanağı sağlıyordu bunlar.

Atina'nın köleci demokrasisi, en yetkin biçimini aldı bu dönemde: Asıl iktidar Halk Meclisinindi artık ve onun yetkisi çok geniş alanlara ve sorunlara yayılıyordu; Halk Meclisi, siteyle ilgili tüm sorunları incelemekte ve çözmekteydi.

Bunu ilerde inceleyeceğiz.

V. yüzyılın ortalarında, Atina, Yunan dünyasının kültür merkezi oldu aynı zamanda. Karl Marx, «Perikles devri, Yunan gelişmesinin doruk noktasıdır» der ki, doğrudur.

Tüm öteki Yunan sitelerinin bilginleri, şairleri ve sanatçıları Atina'ya geliyorlardı: İyonya'da Klazomenli filozof Anaksagoras, Trakya'da Abderalı sofist filozof Protagoras, Sicilyalı sofist

37. – Partenon.

Gorgias. Bütün Yunan dünyasını gezip görmüş olan, İlk Çağ'ın büyük materyalist filozofu Demokritos, Atina'da yaşadı. «Tarihin babası» Halikarnaslı Herodotos, Atina'da yurttaşlık haklarından yararlandı. Beosialı şair Pindaros ile heykeltraş Myron, uzun yıllar yaşadılar orada; Fidyas, Sokrates, Aiskhylos, Sofokles, Euripides, Aristofanes, ünlü tarihçi Tukidites, Yunan kültürünün bu büyük temsilcileri Atina'da doğmuşlardı.

Özetle Atina, sanat eserleri, yapıları ve –yılda 60'a yakın– bayramlarıyla Yunan sitelerinin en güzellerinden, en canlılarından biri oldu.

Kim sağlıyordu bu görkemin giderlerini?

Atina'nın bağlaşıkları.

Onların hoşnutsuzluğunun kaynaklarından biri de buydu.

ATİNA'NIN YAYILMA SİYASETİ

Yunan demokrasisi, özgürleştirme amacını izlemek şöyle dursun, tersine genişlemek, yeni köleleri, yeni bağlaşıkları sömürmeyi amaçlıyordu.

Atina, gelirlerini gümrüklerden, limanlardan, pazarlardan, adlî işlerden, ticaretten, köle ticaretinden ve meteklerden aldığı vergilerden, kamu mallarından sağlıyordu. Sitenin bazı gereksinmeleri pek zenginlerin katkılarıyla (liturgie) karşılanıyordu. Çeşitleri vardı bunun: Örneğin, bir gemi donatma yükümlülüğü (trierarchie); tiyatro temsilleri için bir koro sağlayıp ödemek için alınan bir para (choregie), vb. Zorunlu durumlarda, Halk Meclisi, eisphora adı verilen, varlığı iki bin drahmiyi aşan yurttaşları hedef tutan özel bir vergi koyardı. Bununla beraber, bütçe gelirleri (yıllık 400 talente yakın) Cumhuriyetin artan giderlerini karşılamaya yetmiyordu. Dengeyi sağlamak için, Federal Hazine (yıllık 600 talente yakın) ile Atina Hazinesi kesin olarak birleştirildi; Atina da, kendi halkı için ve istediği gibi kullandı bu ortak gelirleri.

Perikles zamanında, Atina'nın dış politikasındaki saldırganlık, biraz hafifledi ise de, yeni kanlı bir savaşa yol açan emperyalist niteliğini korudu. Perikles'in «barışçı saldırısı», şu amaçları taşıyordu: 1) Atina deniz gücünü diplomatik yolla yayarak genişletmek; 2) Yunan dünyasının doğusunda ve batısında (Karadeniz, İtalya, Sicilya) andlaşmalarla etkisini güçlendirmek. Bu politikanın amacı, Atina'nın ticaret ve askerî gücünü sağlamlaştırmak değildi yalnız; Yunan dünyası üzerindeki üstünlüğünü güvenceye bağlamaktı aynı zamanda.

Böylece, Perslerle barış andlaşmasından sonra, önemli yerlere klerukiler yerleştirildi; itiraz edip başkaldıranlar olduysa da bastırıldı.

Perikles'in, Atina'nın egemenliğini Yunan dünyası üzerinde yerleştirme eğilimi, «panhellenik» bir politikada deyimini buldu; tüm Yunan ülkelerini bir kongrede birleştirmeyi denedi. Bu kongrede şu sorunlar çözüme bağlanacaktı: 1) Med savaşları sırasında hasar görmüş bütün Yunan tapınaklarını, belli bir plana göre, onarıp eski durumlarına getirmek için bir Hellad Hazinesi yaratmak; 2) Korsanlığa karşı mücadele; 3) Yunan siteleri ara-

sında barışın korunması. Ne var ki, Isparta'nın karşı çıkması sonucu, toplanamadı bu kongre. Bir süre sonra, Perikles, Eleusis kültünün genel olmasını ve bütün Yunan sitelerinde, hasadın ilk ürünlerinin Eleusis tanrıları Demeter ile Kora'ya sunulmasını önerdi. Tüm Yunan siteleri, Atina tanrılarının üstünlüğünü tammış olacaklardı böylece. Hiçbiri kabul etmedi bu öneriyi. Atina'nın, Hellad'ın dinsel yaşamında üstünlüğünü sağlayarak, siyasal etkisini güçlendirme girişimleri boşa çıktı sonuçta.

Böylece, «Perikles Çağı»nda, Atina, tüm Yunan dünyasına siyasal hegemonyasını kabul ettirmekte güçsüz kaldı; ancak, iktisadî önemi doruk noktasına ulaştı. Denizlerin sahibi Atina, Yunan dünyasının ticaret merkezi oldu ve Pire de en zengin limanı.

Oldu, ama az sonra da gürültü koptu.

BÖLÜM VI

YUNAN DÜNYASINDAKİ BUNALIM

Atina'nın gönenci, giderek üstünlüğü 433 yılma değin sürdü. Attika'nın duru göğünde, yaklaşan bir fırtınanın kara bulutları koyulaşıyordu. Perikles, zekâsıyla farkındaydı bunun ve aldanmadı. Bir kıvılcım, hemen bütün Yunan dünyasını tutuşturmaya yetti.

Peloponez savaşı diye anılır bu yangın. Sitelerdeki siyasal ve sosyal çelişmeleri biraz daha derinleştiren bu savaş, Yunan dünyasını büyük bir bunalıma sürükledi. Gerçekten, İsa'dan önceki IV. yüzyılın ilk yarısı, üstünlük girişimleriyle dolu, giderek Yunan dünyasını biraz daha bölüp parçalayan tam bir bunalım dönemidir.

Makedonya fethi, böyle bir ortamda gerçekleşecektir.

I

PELOPONEZ SAVAŞI

Peloponez savaşı deyince, Atina deniz imparatorluğu ile Peloponez Birliği arasında ortaya çıkan ve işin içine Makedonya, Trakya ve Pers devletlerini de karıştıran yirmi yedi yıllık savaş (İ.Ö. 431-404) akla gelir.

Önce, neydi nedenleri bu savaşın?

Hangi aşamalardan geçti ve ne sonuca vardı?

PELOPONEZ SAVAŞININ NEDENLERİ

Peloponez savaşının, ayrı ayrı her sitenin olduğu gibi, bütün Yunan dünyası için de derin siyasal ve iktisadî nedenleri vardır.

Neler örneğin?

Başta, Atina ile Isparta arasındaki hegemonya çekişmesi geliyor. Isparta, Atina'nın başarılarını çekemiyordu; Atina, hegemonyasını yalnız denizlere değil, kıta Yunanistan'ına da yaymala kalkınca, daha da arttı bu. Orta Yunanistan için rekabet, ilk çatışmayı doğurmuş idiyse de, Otuz Yıl Barışı ya da Perikles Barışı ile sonuçlanmıştı; Atinalılar, bununla, hegemonyalarını kıtaya yaymaktan vazgeçiyor ve her iki Birlik de, karşılıklı olarak eski sınırlarını tanıyorlardı. Ne var ki, bu uzlaşma, her yerde birbirlerine karşıt siyasal rejimleri tutan devletler arasındaki vahim bir uzlaşmazlığı çözecek cinsten değildi. Gerçekten Atina, demokrat rejimleri desteklerken, Isparta, aristokrat, giderek gerici rejimleri tutuyordu hep. Her ikisi de birbirinin kuyusunu kazıyor ve siyasal çelişmeleri körükleyip duruyorlardı.

Atina ile Isparta arasındaki mücadele, Atina'nın, Peloponez Birliği'nden olan Korent ve Megara ile olan ticarî rekabeti daha da içinden çıkılmaz duruma getirdi. Atina, etki alanını, Balkan yarımadasının Batı kıyısına, İtalya ve Sicilya yolu üzerindeki kentlere doğru genişletmeye kalkınca, amansız düşmanı Korent oldu. Batı ile ticaret, Med savaşlarından sonra büyük bir önem kazandığından, Batı pazarları için mücadele kızışmıştı. Atina'nın Peloponez Birliği'ne karşı savaşını belirleyen neden, Atina ile Korent ve Megara arasındaki ticaret yarışması oldu böylece.

Savaş kaçınılmazdı; iş, bahaneye kalmıştı yalnızca.

> Atina, Adriyatik kıyısındaki zengin bir ticaret kenti olan Epidamos için, Korfu ile Korent arasındaki mücadeleye karışarak Korfu'yu tutup, Korentlilere karşı da bir donanma gönderince, bu desteğin sonucu, -zenginliği ve donanmasıyla ünlü- Korfu da, Atina deniz imparatorluğuna katıldı. Atina ile Korent arasındaki rekabet, daha da arttı bundan. İkinci bahane de Korent ile ilgiliydi yine: Korent'in Kalidikya yarımadasındaki kolonisi Potide, Atina deniz imparatorluğuna girmek zorunda kaldı. Atina, Potide'yi yitirmek korkusuyla, Korent'li görevlilerin geri çekilmesini ve kenti deniz yönünden koruyan surların yıkılmasını istiyordu. Korentlilerden cesaret bulan Potide, buna yanıt olarak, Konfederasyondan ayrıldı. Atina'nın Kalkidikya'daki öteki bağlaşıkları bu örneği izlediler ve başkaldırdılar. Atinalılar, pek önemli kara ve deniz güçlerini harekete geçirdiler. Savaşın üçüncü bahanesi ise, Atina Halk Meclisi'nin, Korent'in

bağlaştığı Megaralılara, Konfederasyona dahil limanlarda ticaret yapmalarını yasaklayan kararı oldu.

Megara ticaretine korkunç bir darbeydi bu.

Isparta, bağlaşıklarının yakınması üzerine, Atina'nın kararından vazgeçmesini istedi ve Peloponez Birliği'ne dahil sitelerin temsilcilerini toplantıya çağırdı.

Toplantıdan çıkan karar, savaştı.

Atina'da o sıralar stratej ve bir numaralı devlet adamı olan Perikles de savaştan yanaydı. Kişisel nedenlerin dışında başta şu nedenle ki, onun Atina demokrasisinde çıkarlarını savunduğu tacir ve zanaatçı kesim, Korent ve Megara'nın rekabetinin ortadan kaldırılmasını, ticaret ve zanaatın geliştirilmesini, yani savaşı istiyorlardı. O yüzdendir ki, Isparta'nın ultimatomunu getiren elçi dinlenmedi bile; Attika'yı terkederken şunları söyledi o da: «Bugün, Yunanlılar için büyük felâketlerin kaynağı olacak.»

Dediği de oldu gerçekten.

SAVAŞIN İLK AŞAMASI

Savaşın on yıl sürecek ilk aşaması (İ.Ö. 431-421), A r c h i d a m o s s a v a ş ı diye anılır.

Isparta kralının adından geliyor bu ad.

Atina'nın bağlaşığı Plate kentine, Beosiya Konfederasyonunun saldırısıyla başladı savaş. Düşman, soyluların kapılarını kendilerine açtığı kenti ele geçirdi; arkasından da Attika'yı yakıp yıkarak ve yağmalayarak ilerledi. Perikles planını, denizdeki üstünlüğüne güvenerek yapmıştı: Karada savaşılmayacak, denizden yenilecekti düşman. Tarım kesiminin çıkarlarını hesaptan çıkarmıştı açıkça. Önerisi üzerine, köylüler kente alındı; hayvanlar da adalara yollandı. Denizlere egemen donanmanın bir bölümü, Peloponez kıyılarını yakıp yıkar ve Korent ticaretini felce uğratırken; bir bölümü de Kalkidikya'da Potide'yi kuşatıyordu.

Üstünlük, bir süre için gerçekten de Atinalılarda oldu.

Ne var ki, Atina'da günden güne kötüye gidiyordu durum: İnsan insan üstüneydi ve kırsal kesimin çıkarlarını bir yana atmanın hiç de yerinde bir iş olmadığı kendini belli ediyordu giderek. Akropol'ün tepesinden doğduğu toprakların yakılıp yıkılmasını gören halk, özellikle köylüler, savaşı çıkaranlara karşı diş bilemeye başlamışlardı. Ancak Perikles, planına bağlı kalarak, so-

ğukkanlılık öneriyor ve Atinalıların saldırıya geçmelerini engelliyordu sürekli. O sıralar Mısır'dan gelen bir veba salgını tuz biber ekti her şeye. Halkta hoşnutsuzluk gitgide artıyordu; köylüler, çatışmaların durdurulmasını isteyenleri tutuyorlardı açıkça. Perikles'e çevriliyordu bütün gözler. O sorumlu tutuluyordu tüm felâketlerden; saygınlığını da yitiriyordu giderek. Onbeş yıldan beri yürüttüğü stratejiliğe 430 yılındaki seçimde seçmediler; hakkında dava bile açıldı. 429 yılında yeniden stratej seçildiyse de aynı yıl veba onu da alıp götürdü.

Neyi gösterir Perikles'in düşüşü?

Köktenci kent halkıyla, tutucu köylüler arasında çelişmelerin gitgide arttığı bir dönemde, ılımlı bir politikanın Atinalıları doyurmadığını.

Perikles'in ölümünden iki yıl sonra, Halk Meclisinde çoğunluğu elinde tuatn köktenci kanadın başına K l e o n geçti; ılımlıların başı, zenginlere ve aristokratlara dayanan ve kendisi de çok sayıda kölenin sahibi N i k i a s idi.

Biri dürüst ve atılgan, öteki pısırık ve yeteneksiz iki kişi!

Kleon'un başkanlığında savaşı yürüten köktenci parti, önemli şeyler yaptı aslında: Atinalılar, karada ve denizde başarılı girişimlerde bulundular. Ne var ki, büyük malî kaynakları gerektiriyordu bunlar. Birliğe dahil üyelerin vergilerini arttırma yoluna gidildi. İlişkileri bozabilecek bir durumdu bu, nitekim bozdu da: Lesbos, Birlikten ayrıldı; Mytilen kenti başkaldırdı. Atina, zora başvurarak dizginleri tutabiliyordu. Aynı yıl, Korfu adasında aristokratlarla demokratlar arasında korkunç bir çatışma patlak verdi. Birliğe dahil üyelerde, Peloponezlilerin de körüklediği sınıf mücadelesi son çizgisine vardı.

Atinalıların o sıralarda Peloponez'de karaya asker çıkarmaları, Isparta'da iç karışıklıkları doğurma tehlikesini taşıyordu. Düşmanın dikkatini çekmek için, Isparta da Atina'nın bağlaşıklarındaki başkaldırıları destekleme yolunu tuttu. Bu amaçladır ki, Ispartalılar, savaşı Ege'nin kuzeyine, Trakya kıyılarına taşıdılar. Birliğe dahil çok sayıda kent vardı orada. Onların Atina'ya duydukları husumetten de yararlanarak ele geçirdiler bu kentleri. Arkadan Beotia ile Teselya'yı aşıp, Kalkidikya kentlerini Atina'ya karşı ayaklandırdılar. Son olarak da, A m f i p o l i s savaşında ağır bir yenilgiye uğrattılar Atinalıları (İ.Ö. 422).

Kleon da o savaşta ölmüştü.

Birliğe dahil üyelerdeki başkaldırı daha da genişledi. As-

kerî alandaki bu başarısızlıklar, Atina'daki kamuoyunu savaştan yana partinin aleyhine çevirdi ve Nikias'ın yönettiği barışçı partinin etkisi arttı.

421 yılında N i k i a s B a r ı ş ı yapıldı.

Köylülerle, bağlaşıkların çıkarlarının gözardı edilmiş olması, Atina demokrasisinin yenilgisinin başlıca nedeniydi.

SAVAŞIN İKİNCİ AŞAMASI

Nikias Barışı sağlam değildi; savaştan önceki temel çelişmeleri çözmemişti çünkü. Sonra, andlaşmanın hükümlerine de uyulmuyordu: Geri verilmesi gereken toprakları her iki taraf da elinde tutuyordu. Şu da vardı: Yalnız zanaatçılar ve tacirler değil, Atina'da varını yoğunu yitirmiş kitleler de savaştan yanaydı bu kez. Çoğu insan, zaferle bitecek denizaşırı bir seferden edinilecek ganimetle, işlerini düzeltebilecekleri umudundaydılar.

Saldırı politikasını güdenlerin başında A l k i b i a d e s ' i görüyoruz.

> 420 yılından başlıyarak Atina'nın siyasal yaşamında çok önemli rol oynayacak olan Alkibiades, Perikles'in yakınıydı. Zenginliği, inceliği, cömertliği ve çekiciliğiyle büyük bir ün kazanmıştı halk katında. Utançtan mutlak olarak yoksundu ve duruma göre yön değiştirdiği için de «bukalemun» diye anılırdı.
>
> Bütün politikası, serüvene kaçan büyük fetih tasarıları üzerine kurulmuştu.

Batı Akdeniz'in buğdayca zengin bölgelerini ele geçirme düşüncesine kapıldı bir gün: Sicilya'yı, İtalya'yı ve Kartaca'yı fethedecekti. Yayılmadan yana olan ve uzun süreden beri, Sicilya'nın tahıl zenginliklerine göz dikmiş Atinalılar da uygun buldular planını.

Ve bir olay da bahane edilerek S i c i l y a s e f e r i ' ne karar verdi (İ.Ö. 415).

Demokrat Partinin girişimi üzerine Halk Meclisinin verdiği bu karara göre, Alkibiades'in, Nikias'ın ve Lamakos'un kumandasında olacaktı sefer. Bu iş için büyük bir donanma ve kalabalık bir ordu hazırlandı. Ne var ki, Atina'daki keskin parti kavgaları, daha baştan, seferin gidişi üzerinde etkisini gösterdi. Yola

çıkmadan az önce, köşebaşlarına konmuş, yolcuların koruyucu tanrısı Hermes'in heykellerini kırdı bilinmez kişiler. Yunanlıların inanışına göre, yalnız küfür değil, kötüye de âlâmetti bu. Alkibiades'in hasımlarının, oligarşi yandaşlarının parmağı vardı denir. Seferi engellemek için, «tanrısız filozoflar»ın öğrencisi Alkibiades'in yaptığı söylentisini yaydılar ve mahkeme önüne çıkarılmasını istediler. Ancak, hemen ulaşamadılar amaçlarına; Alkibiades'e candan bağlı birliklerden korkuyorlardı çünkü.

Donanma, Pire'den kararlaştırılan günde hareket etti. Sicilya'ya varıldığında, Alkibiades, Siraküza'ya karşı askerî harekâta girişmişti ki, bir gemi, yargılanmak üzere Atina'ya geri dönmesi emrini getirdi: Demokrasiye karşı komplo kurmakla suçlanıyordu şimdi de. Uymadı emre ve Isparta'ya sığındı. Açıktır ki, orduyu düzensizliğe götürecek, giderek savaş gücünü kıracak şeylerdi de bunlar.

Alkibiades'ten sonra Nikias kaldı seferin başında. Nikias, Siraküza kuşatmasını, kendisinden beklenmeyecek bir ustalıkla yürütüyordu ki, Isparta, -öteki Sicilya kentleriyle Siraküza'nın imdadına yetişti; Korent de katılmıştı yardıma. Gerçi, Atina donanması da bir destek aldı bu arada. Ancak, Siraküza için gelen başka yardımlar Atinalıların durumunu gitgide ağırlaştırdı. Dönmek istediler, olmadı. Sonunda ordu teslim oldu, köle haline getirilip taş ocaklarına yollandı; Nikias ve beraberindekiler de ölüme mahkûm edildiler.

Korkunç bir felâketle bitmişti Sicilya seferi.

Bu arada Attika'da da işler kötüye gidiyordu Atinalılar için: Ispartalılar, Atina'nın kuzeydoğusundaki pek önemli stratejik bir yeri, D e c e l i e ' yi işgal etmişlerdi. Atina, Attika'dan olduğu gibi, kendisine yiyecek sağlayan Eube'den de koparılmıştı böylece. Ispartalılar, Isparta'ya sığınmış ve kendi yurdundan öç alma hırsıyla yanıp tutuşan Alkibiades'in önerilerine dayanarak yapmışlardı bunu. Peloponezliler üstelik yerleşip kaldılar orada; tüm Attika'yı yakıp yıkarak ve ekonomisini felce uğratarak...

Isparta, Atina'nın güç durumundan yararlanıp, denizdeki hegemonyasını da ortadan kaldırmak için uğraşıyordu. Kendilerine bir donanma sağlayabilmek için, Yunanistan'ın çıkarlarını

bir yana bırakıp, Perslerle anlaştılar. Alkibiades, Küçük Asya'yı geçip, satrapla içli dışlı olmasını bildi; bu arada bütün İyonya'yı da Atina'dan kopardı. Ne var ki, Ispartalılar kendisinden hoşlanmadıklarından, yerine yetenekli ve aynı zamanda kurnaz bir diplomat olan L y s a n d r o s ' u gönderdiler. O da Alkibiades'in yöntemini kullanıyordu. Pers kralından daha bol altın sağlayarak döndü.

Isparta'nın tüm Ege'ye egemen bir donanması olacaktı artık.

Bütün bu gelişmeler, Atina'nın durumunu daha da kötüye götürdü: Önce, Küçük Asya kentleri ile hemen tüm adaların ayrılması sonucu, Atina Konfedarasyonu çöktü. Bu çöküş, malî bunalımını daha da arttırdı Atina'nın.

Sonra, bu felâketler, demokrasisinin de aleyhine oluyordu ve karşı eğilimleri güçlendiriyordu. Nitekim, demokrasiye düşman gizli oligarşik dernekler kuruldu. Ve başta bu derneklerin önayak olması, ordu ve donanmanın da katılmasıyla, oligarşik bir hükümet darbesi yapıldı (411). Kurulan gerici rejim demokratlara kan kusturdu. Ne var ki, uzun sürmedi bu oligarşi, dört ay sonra devrildi. Yerine, B e ş b i n l e r i n H ü k ü m e t i adı verilen, orta tabakanın temsilcisi bir yönetim geçti. Ancak, geniş demokrat katların hoşnutsuzluğu sürüyordu. O sıralar, Samos adasına yakın bir yerde bulunan tayfa ve kürekçiler, demokrat çevrelerin en örgütlü bölümüydü. Donanmanın başında güvenilir bir adamın bulunmadığına bakıp, Küçük Asya'dan Alkibiades'i çağırdılar.

Alkibiades, bir kez daha kılık değiştiriyordu.

Alkibiades'in başlattığı bir savaşın o günkü aşamasında, Atinalılar için temel sorun, Çanakkale'yi ve Karadeniz'e çıkan yolu Peloponezlilerin elinden kurtarmaktı. Alkibiades'in birkaç parlak zaferi Atina'nın deniz üstündeki itibarını yükseltti; ayrılmış bazı kentler yeniden katılmak zorunda kaldılar imparatorluğa. Bu başarılar, Beşbinler Hükümetinin de düşmesine yol açtı; demokratik rejim yeniden kuruldu. Alkibiades önde gelen bir rol oynuyordu devlet yönetiminde. Ne var ki, geçici oldu başarıları Atina'nın. Isparta, Perslerden aldığı altınlarla güçlenmekte devam ediyordu. Bir yandan da Lysandros, içerdeki gizli oligar-

şik dernekler yoluyla demokrasiye saldırılarda bulunuyordu. Alkibiades'in durumu iyi değildi. Yönetici çevreler de her vesileyle karşı çıkıyorlardı kendisine; o da yapacak bir şey bulamıyordu onlara. Önemsiz de olsa bir yenilgi, kendisini son bir kez alkışlamış olan çevreler nezdindeki otoritesini de azalttı. Atina'yı terkedip gönüllü sürgüne gitti. Daha sonra, Pers hükümdarının desteğini sağlamak umuduyla, İran'a doğru yola çıktı. Pers kralı da, yolda, kuşkusuz Lysandros'un isteği üzerine öldürttü onu.

Atina'da azgın parti kavgaları iç ve dış politikada çalkantıları, giderek kararsızlıkları besleyip duruyordu. Atina'nın zaten sarsılmış durumunu daha da zayıflatıyordu bunlar.

Çanakkale'de A e g o s P o t a m o s yakınındaki savaş, Peloponez Birliğinin zaferini perçinlemişti (İ.Ö. 405).

Hemen bütün donanmasını yitirmişti Atina. Çok geçmeden, Lysandros kumandasındaki Peloponez donanması, Pire'nin önüne geldi ve Atina'nın denizden ve karadan kuşatılması başladı. Tutucular barış istiyorlardı; demokratlar, bu türden herhangi bir öneriyi ölümle cezalandıran bir kanun kabul ettiler. Ne var ki, açlık ve hastalıklar, kuşatılmış kentin belini büktü ve Atina teslim oldu. Çok ağır hükümleri içeren bir andlaşma yapıldı: Atinalılar, 1) Muhafız gemileri dışında tüm donanmayı teslim ediyorlardı; 2) «Uzun Duvar» yıkılacaktı; 3) Deniz Birliğine son veriliyordu; 4) Demokrasi ortadan kaldırılıyordu.

Atina gerçekten yenilmişti.

Ama neydi Atina'yı yenen aslında?

Köleci rejime özgü temel çelişmeler. Gerçekten, sömürülen köle kitlelerinin böyle bir rejimi tutmakta yararları yoktu; bağlaşıklar «uyruk» durumuna getirilmiş ve üzerlerinde baskı kurulmuştu; kırsal kesimin aşağı tabakalarının çıkarları horlandığı için, onlar da kentteki demokratik rejime karşı düşmüş, giderek demokrasinin yeminli düşmanlarının, gericilerin işine yarar hale gelmişlerdi.

Ne var ki, sonucu ne denli felâketle biterse bitsin, Peloponez savaşı, Atina'da demokrasiyi ortadan kaldıramadı. Gerçi, Lysandros'un isteği üzerine, Atina'da iktidar, başlarında sert bir aristokrat olan Kritias ile Theramene'nin bulunduğu « O t u z T i r a n » denilen -oligarşik nitelikte- bir komitenin eline geçmişti. Ancak, hiçbir hak hukuk tanımayan bu terör

rejimi sekiz ay sürebildi sadece. Dışarda sürgündeki demokratlar, başlarında Thrasyvulos, adım adım ilerleyerek Atina'yı ele geçirip Otuzların zorbalığına son verdiler. Isparta'daki iç kavgalar da kolaylaştırdı bunu.

401 yılında, demokrasi, eski biçimiyle kurulmuştu.

Ancak, egemen bir siyasal güç ve Yunanistan'ı birleştirmede temel etken olma gerekçe ve olasılığını yitirmişti şimdi de.

II

HEGEMONYA GİRİŞİMLERİ

Peloponez savaşı, Yunan dünyasına korkunç zararlar verdi ve tam bir bunalım içine attı onu. En çok zarara uğrayan da Atina ile bağlaşıkları idi. Ancak, zaferi kazanan Isparta bile, çağdışı rejimindeki çöküş dolayısıyla, zayıflamış bir halde çıktı savaştan. İsa'dan önce IV. yüzyılın ilk yarısı, Yunan dünyasında sonuçsuz hegemonya girişimleri içinde geçecektir: Atina'dan sonra, bu kez Isparta adaylığını koyacaktır üstünlüğe.

Onu, Thebai izleyecektir.

ISPARTA'NIN ÜSTÜNLÜĞÜ

Isparta zaferle çıkmıştı savaştan; ancak, yaşamın gereklerine uymayan siyasal ve sosyal rejimi çöküş içindeydi. Isparta yönetici sınıfı gitgide küçülüyordu: Savaşta uğradığı kayıplardan çok, kleroslarından yoksun ailerin yoksullaşmalarından ileri geliyordu bu. Varını yoğunu yitiren Ispartalı, «hypomeiones», yani aşağı sıraya düşüyor ve savaşçı sıfatını yitiriyordu. Zaten çağdışı olan rejime karşı çıkanlar arasında, işte bu hypomeionesler de katılmıştı. 399 yılında, bir hypomeione olan K i n a d o n ' un, öteki hoşnutsuzlukları da içine alacağa benzeyen başkaldırısı, tehlikeli bir görünüm aldı; Isparta'da rejim neredeyse değişecekti.

Kanla bastırıldı hareket.

Bununla beraber, Isparta, o günkü ortamda, Yunan dünyasının tek büyük gücüydü. Hellad'ın geri kalanı ise, birbirinden

bağımsız küçük siteler yığını idi ve onların da içinde sosyal mücadele doruk noktasına çıkmıştı.

Bu mücadele giderek artacaktır.

Yunanistan'ı, bu dönemde, Persler ve onun bazı satraplıklarıyla sıkı ilişkiler içinde görüyoruz yeniden: 401 yılında, Küçük Asya satrabı ve hükümdar Artakserkes'in kardeşi Kyrus, on bin Yunan paralı askeri de içine alan bir büyük orduyla iktidarı ele geçirmeye kalktı. Yunan ordusu, Babil yakınında Pers birliklerini yendi; ne var ki, Kyrus da savaşta ölenler arasındaydı. Yunanlıların, öyküsünü Xenophon'dan dinlediğimiz pek zahmetli bir dönüşü vardır ki, O n b i n l e r i n D ö n ü ş ü diye anılır.

İşler o noktada kalmadı: Bu sefer, Isparta ile Perslerin de arasını açtı. Isparta, Küçük Asya sitelerinin bağımsızlığını savunmak bahanesiyle, ama aslında Yunan dünyasına egemen durumunu güçlendirmek amacıyla, Hellad'daki tüm birlikleri seferber etti. Başına Isparta kralı A g e s i l a s ' ın geçtiği sefer, bir sonuca ulaşamadı. Tersine, Isparta'nın Yunanistan'daki bütün hasımları bundan yararlandılar. Başlıca düşmanı da Thebai oldu; onu Atina, Argos ve Korent de desteklediler. Persler, Isparta'ya karşı kurulmuş olan bu koalisyonla ilişkiye geçti ve Yunan siteleri bu dünkü düşmanlarından bol altın da aldılar, alabildiler.

K o r e n t s a v a ş ı (İ.Ö. 395-387), Isparta'nın zayıflığını ortaya koydu.

Kendisini kötü durumda gören Isparta, Perslerin yardımını istedi. Persler de, Yunan dünyasında olup bitenlere daha da cesaretle karışabilmek için yararlandılar bundan. 387 yılında A n t a l k i d a s B a r ı ş ı denen bir andlaşma yapıldı Ispartalılarla Persler arasında. Bu andlaşma, sonuç olarak, tüm Yunan dünyasını Perslerin koruması altına alıyordu. Ne Dârâ'mn, ne de Kserkses'in silâhlarıyla elde edemedikleri bir sonuçtu bu. «Bu bir barış değildi; bir ihanet, bir sövgüydü Yunan'a.»

Plutarkos öyle diyor haklı olarak.

Bütün bir Yunan'a karşı yapılmış bir ihanet bahasına, Isparta, hegemonyasını sağladı ve andlaşmanın hükümlerini uygulatmak hakkını bile elde etti. Peloponez'de kendisine karşı koyan kentlere boyun eğdirmekle başladı işe. Ama asıl dikkati, büyük

hasımları Atina ve Thebai ile -son yıllarda büyük bir gelişme göstermiş- Kalkidikya yarımadasındaki Olynthe idi. 382 yılında Olynthe'ye bir sefer düzenledi ve yolda, Thebai'nin kalesi Kadmos'u ele geçirip sürekli bir askerî birlik yerleştirdi oraya. Ispartalılar, Thebai'de tam bir terör rejimi uyguladılar. Yığınla demokrat, yurtlarının kurtuluşunu hazırlamak için Atina'ya sığındılar. 379 yılında, bu yurtseverlerden bir gurup, bir şölende, Ispartalı subayların ve dostlarının arasına dansöz kıyafetinde girip boğazladılar onları. Başkaldıran Thebai, Isparta birliğini kovdu ülkeden ve Atina ile anlaştı. Isparta başkaldırıyı bastırmayı denedi ise de başaramadı ve azgın askerî zorbalığı tüm Yunan dünyasının kinini topladı üstünde.

İKİNCİ ATİNA DENİZ KONFEDERASYONU

Bu arada, Atina demokrasisi, denizci kentleri kendi çevresinde yeniden toplamayı başardı. 378 yılında, İ k i n c i A t i n a D e n i z K o n f e d e r a s y o n u bir andlaşma ile açıkça kuruldu; metni de, büyük bir mermer levhaya kazınarak, Atina'da herkese ilân edildi.

Eşitçi ilkelere dayanan bir birlikti bu.

> Birliğe girenler bağımsızlıklarını koruyorlardı. Ancak, hepsinin üstünde, her sitenin temsilcilerinden oluşan sürekli bir Konsey (Synedrion) bulunacaktı. Toplantı yeri Atina'ydı bu konseyin; ama Atina devlet örgütünden bağımsızdı. Konsey, yüksek adlî bir kuruluştu aynı zamanda; kararlarına Halk Meclisi yaptırım sağlıyacaktı. Birliğe girenler, vaktiyle Atina Deniz İmparatorluğu'nun koyduğu ve onca hoşnutsuzluklara neden olan vergi (Phoros) yerine, miktarını Konseyin saptayacağı bir katkıyı (Syntaxies) ödeyeceklerdi Hazineye.

V. yüzyıldaki imparatorluğun 200'den fazla üyesi vardı; bu kez, daha az üyeden -70 dolayında- oluşuyordu birlik. Üyelerin bağımsızlığı ve aralarındaki eşitlik bakımından da farklılık vardı eskiyle yenisi arasında. Ne var ki, Atina, kimi zaman bağlaşıkları için zorlayıcı önlemler almaktan geri durmadı ve bunlarla da şiddetli siyasal gerginliklere yol açtı ve Konfedarasyonu sarstı durdu.

Isparta, hegemonyasının elinden gitmesini bir türlü sindire-

memişti içine; öyle olduğu için de, yeni birliğe karşı karada ve denizde harekete geçmeye kalktı. Her yerde de yenildi. Sonunda, Atina'nın Konfederasyon içindeki üstünlüğünü ve Ege'nin kuzey kıyılarındaki haklarını tanımak zorunda kaldı. Ayrıca, sınırları dışına gönderdiği birliklerini de geri çekecekti.

Hellad üzerindeki üstünlük iddiaları sona eriyordu böylece.

THEBAİ'NİN ÜSTÜNLÜĞÜ

O sıralarda, demokratik bir hükümet darbesinden sonra, bir üçüncü gücün, Thebai'nin kavgaya katıldığını görüyoruz.

Thebai, Beotia'da üstünlüğünün tanınmasını istemektedir.

Ancak Ispartalılar, sürekli üstünlük arkasında koştuklarından reddederler bu isteği; ve Beotia'daki birliklerini harekete geçirirler. Ne var ki, Thebaililer, özellikle kırsal kesimde, Isparta'nınkilerden çok daha fazla sayıda yurttaşa sahip olduklarından, büyük demokrat ve yurtsever E p a m i n o n d a s , Beosiya ordusunu yeniden örgütlemeyi başarır. «Kutsal tabur» denen şaşırtıcı birlikleri kurar ve yeni bir savaş biçimi yaratır: Yanlamasına saldırı.

L e u k t r e s savaşında, bu taktikle yener Ispartalıları (İ.Ö. 371).

Zaferin büyük yankıları olur ve Hellad'da güçler ilişkisini değiştirir: Atina'nın yanında başköşe Thebai'nindir artık. Thebai, Beotia'da birçok kenti çevresinde toplamıştır. Ayrıca, Peloponez'de Arkadi de Isparta'ya karşı çıkar. Atina, Beotia korkusuyla Isparta'ya yaklaşır.

Epaminondas, daha da ağır bir darbe vurur Isparta'ya: Körfeze değin tüm Lakonya'yı istilâ eder. Hele Epaminondas, Messenia'yı katedip de onların özgürlüklerini ilân ettikten sonra, Periyeklerle İlotlar efendilerine karşı korkmaz olurlar. Isparta, sömürdüğü kentlerin ve uyruklarının çoğunu yitirmiştir artık.

Peloponez Birliği dağılır sonuçta.

Böylece, IV. yüzyılın 60'lı yıllarında iki siyasat topluluk görüyoruz Hellad'da: Thebai ile Atina gurubu. Isparta üstünlüğünü yitirmiştir. Ne var ki, sürekli olmadı bu guruplaşmalar. Aralarındaki mücadele sürdü. Sonunda, Mantine'de karşılaşıldı (İ.Ö. 362). Savaşı Thebai kazandı gerçi; ancak Epaminondas da

ölmüştü. Orta Yunanistan'daki eski bağlaşıklar Thebai'ye karşı çıktılar ve zayıflayan Thebai birliği ön plânda rol oynayan bir güç olmaktan çıktı.

Büyük çelişmeler, ikinci Atina Deniz Konfederasyonunu da çökertti.

IV. yüzyılın ortalarında, Hellad, onca toparlama girişimine karşın, paramparçadır. Demokratik güçlerin birleştirme çabaları iki muhalefetle karşı karşıyadır: Bir yanda Atina, Thebai ve Olynthe gibi birbirine rakip büyük merkezlerin muhalefeti; öte yanda, V. yüzyılda olduğundan daha da faal ve merkezi hep Isparta olmuş olan oligarşik güçlerin muhalefeti. Tüm Yunan dünyası ağır bir siyasal bunalımı yaşamaktadır; İran'ın böylesine parçalanmış bir dünyaya burnunu sokmak için kapılar ardına değin açıktır.

III

MAKEDONYA'NIN YÜKSELİŞİ

Peloponez savaşının sonlarına doğru, Makedonya, Epir, Arkadi gibi daha önce geri kalmış birtakım yeni bölgelerin önemli bir rol oynamaya başladıklarını görüyoruz.

MAKEDONYA'NIN BAŞLANGIÇLARI

Bunlardan Makedonya, Balkan yarımadasının kuzeybatısında, dağlık geniş bir ülkeydi; güneyde ve güneybatıda Epir, Tesalya ve Kalkidikya yarımadası ile komşuydu; doğusunda, daha IV. yüzyılda birliğe kavuşmuş Trakya bulunuyordu; batısında ise savaşçı İllirya kabileleri yaşardı. Makedonyalılar, Hellenlerin anlayamadıkları bir Yunan lehçesi konuşurlardı.

Dağları ormanlarla kaplı ve ortasında bereketli bir ovanın yer aldığı ülkenin, denize çıkışı yoktu hemen hemen; tarihsel gelişmesini geciktiren de bu olmuştu. Klan üzerine kurulu toplum yapısı, V. hattâ IV. yüzyıla değin varlığını sürdürdü. Halkın başlıca uğraşı, hayvan –özellikle at– yetiştiriciliği ve tarımdı; dağla-

rı örten ormanlarda avcılık, Makedonyalılar için eşsiz bir savaş okulu olmuştur. Ticaret ve zanaat, bütünüyle Kalkidikya'daki Yunan sitelerine tabiydi. Köle rejimi babaerkil nitelikteydi. Her kabile bölgesinin ayrı doğuştan soyluları vardı; yönetici rol onların, az çok genişliğine topraklar da onlarındı.

Makedonya'da siyasal rejim, uzun süre askerî demokrasi niteliğini korudu. Hükümdarlık, hanedan ilkesine göreydi; hükümdarların iktidarları da sınırlı ve istikrarsızdı; asıl rolü, «hetaires» (kralın yakınları) adı verilen ve toprak aristokrasisinin temsilcilerini toplayan bir kurul oynuyordu. Tüm savaşçıları bir araya getiren, eski tipte bir halk meclisi de görüyoruz.

V. yüzyılın son çeyreğine doğru, özellikle Peloponez savaşıyla ilgili olarak, Makedonya, iktisadî yalnızlığından çıkmaya, Yunanistan'la mal değiştokuşuna başlıyor; Hellen ekonomisinin olduğu kadar, kültürünün de etkisi başlıyor böylece. Kendisinin Herakles'in soyundan geldiğini söyleyen Makedonya kralı Arkelaos (İ.Ö. 413-399), Olympiyad oyunlarına arabalarını yollardı; Euripides'i de sarayını davet etmişti. Trakyalıların akmlarına karşı kurduğunu da Yunanlı mimar ve mühendisleri yapar ve ordusunu da Yunanlı kumandanlar eğitirlerdi.

Makedonya'nın askerî ve siyasal birliğinin kuruluşu, özellikle IV. yüzyılın ortalarında, II. F i l i p (İ.Ö. 359-336) zamanında büyük gelişmeler kaydetti. Makedonya gücünün gerçek kurucusu odur.

II. FİLİP

Filip, iyi bir Yunan eğitimi gördü. büyük bir siyaset adamıydı; özellikle kendi ülkesinin çıkarına olarak askerî gücü kullanmasını biliyor, diplomasiden anlıyor, giderek baştan çıkarabiliyordu. Onun hükümdarlığı zamanında, Makedonya uluslararası sahneye çıktı, sınırlarını alabildiğine genişletti ve Balkan yarımadasının en güçlü devleti oldu.

Filip, her şeyden önce tek bir ordu kurdu. Ondan önce her bölgenin kendi halk milisi vardı; Filip, bu birlikleri ve onların şeflerini, krallığın başkentinde, Pella'da, kralın emri altında topladı. Yunanlıların hoplitlerini örnek alarak, tuttu ünlü Makedonya « f a l a n j » ını kurdu.

Falanj, aralıksız 16 asker sırasından oluşuyordu. Askerleri, bir kılıç ile, 5 metre uzunluğunda -«saris» de denen- bir mızrak taşıyorlardı. Bir önceki askerlerin omuzlarına yerleştirilmişti bu sarisler, bir demir kirpi görünümündeydiler. Belirli ve anında manevralarıyla falanj, yekpare bir güç niteliğindeydi. Filip, soylu muhafızlar arasından, eşsiz bir ağır süvari birliği de yarattı.

Yanları süvarilerle korunan falanj, gerçeketen korkunç bir güçtü.

Devleti kurarken malî önlemleri de ihmal etmedi.

İşte bu askerî ve malî reformlarla güçlü bir devletin temelleri atılmıştı. İçerde Makedonyalı çalışan kitleleri ezip sömürmekten çok, emperyalist bir çapul politikasına yarayacak bir örgütlenmeydi bu.

Nitekim, bu amaca hizmet etti.

YUNAN ÜSTÜNDE EGEMENLİK

Filip, Yunan sitelerini gitgide zayıflatan o ağır siyasal ve sosyal bunalımla, aralarındaki rekabetten yararlanıyordu. Hellad'da Makedonya üstünlüğünden başka çıkış yolu olmadığını söyleyen yığınla yandaş kazanmıştı her sitede. Bunlar, sosyal karışıklıklardan, ağır vergilerden, elkoymalardan bunalmış zenginlerdi başta ve kitleleri dizginleyecek güçlü bir iktidarın bekleyişi içindeydiler. Yunan dünyasını Makedonya bayrağı altında birleştirip İran fethine çıkmayı arzulayanlar da vardı. Filip, parayla satın almıştı bunları. Ne var ki, Atina'da ve öteki sitelerde, halkın ezici çoğunluğu, Filip'le uzlaşmaz görünüyor ve demokrat şefleri tutuyorlardı; halkı, Filip'le amansız bir mücadeleye çağıran ve Hellad'ı demokratik bir temele dayalı birleştirme politikası öneren kişilerdi bunlar.

Makedonya yandaşı ile Makedonya'ya karşı parti arasındaki bu mücadele, özellikle Atina'da yoğunlaşmıştı.

Makedonya yandaşı partinin şampiyonları, hatip E s c h i n e , yazar İ s o c r a t e , hatip ve siyaset adamı E u b u l e idi. Birbirinden farklı amaçların arkasındaydılar bunlar. İsocrate, Perslere karşı bir savaş için, Yunanlıların Atina'nın başkanlığında birleşmesini savunuyordu. Atina'yı yücelten söylevlerini içeren ünlü «Panegyrique»i bu amacı taşır. Yu-

nanlıların yabancı bir el olmadan birleşmelerinden umutsuzluğa düşen İsocrate, sonunda Makedonyalı Filip'de gördü o birleştiriciliği ve kurtarıcılığı; Filip'e gönderdiği bir mesajda, «Barbarlar»a karşı savaşmak için Yunanlıları birleştirip başlarına geçmesini öğütlüyordu. Filip, Perslere karşı mücadelede bir araçtı onların gözünde. Ama, Makedonya kralının, önce Yunanlıları ezmeye yöneldiğini görünce, Yunan özgürlüğünü savunanların safına geçti ve Kerone yenilgisinden sonra da canına kıydı. Eschine ile Eubule ise, açıktan açığa satın alınmışlardı.

Makedonya'ya karşı olan partiye gelince, başlarında D e m o s t e n e s vardı. Demokrat Parti'nin Atina'daki şefi bir silahçının oğlu olan Demostenes, «Barbar Makedonya ile kalleş amaçları»na karşı mücadeleye adadı tüm yaşamını. Filip'e karşı çoşku ve nefretle dile getirdiği ünlü söylevleri «Filippiques» adını taşır.

Olynthe'de, Kalkidikya ile Trakya kıyılarında bulunan öteki sitelerdeki siyasal mücadele, Filip'e oralarını kendi egemenliğine almak için aradığı fırsatı verdi. Böyle bir davranış, Atina'nın Karadeniz kıyılarıyla ticaretine bir darbe vuracağı için Atina karıştı işe. K u t s a l S a v a ş (İ.Ö. 356-346) Makedonyalılara, Yunanlıların işlerine karışmak için en uygun bir bahane oldu.

Phocidienler, Delfoi'de tanrı Apollon'a adanmış toprakları ele geçirmişlerdi. Tapınağın çıkarlarını korumak bahanesiyle, Teselya ile Beosiya; Phosidienlere karşı çıktılar. Önce yenilen Teselyalılar, Filip'ten yardım istediler. Çekişmeler, kimseye bir başarı sağlamadan sürüp gitti. 346 yılında da, Filip'in Atina'daki yandaşları Eschine, Eubule ve Philocrate'nin etkisiyle F i l o k r a t B a r ı ş ı denen bir andlaşma yapıldı.

Makedonya'nın Yunanistan'da ve Trakya'daki tüm fetihlerini tanıyordu bu andlaşma.

Bu olaylar, Makedonya'ya karşı partinin faaliyetlerini Atina'da yoğunlaştırdı. Demostenes'in girişimi üzerine, özgürlüklerin ve bağımsızlığın savunulması amacıyla, tüm merkezi Yunan siteleri bir koalisyon kurdular. Atina ve Thebai yönetiyordu bu güç birliğini. Atina, deniz ve kara güçlerini Trakya kıyılarına yığdı; Filip'in bu saldırıya karşı mücadelesi, uzun yıllar semeresiz kaldı. Öyle olnuca da, Filip, Makedonya yandaşı guruplara dayanarak, güçlerini merkezi Yunanistan'a yöneltti. Kesin savaş, 338 yılında. Beosiya'da K e r o n e ' de oldu.

Zafer Makedonyalılarındı.

Bu zafer ve arkasından K o r e n t K o n g r e s i, Yunanistan'da uzun sürecek Makedonya hegemonyasını başlattı: Isparta dışında tüm Yunan sitelerinin temsilcileri, kongrede, Makedonya hegemonyasını tanıdılar ve onun bayrağı altında bir konfederasyonun kurulmasına razı oldular. Ayrıca, Filip de, köle zenginlerinin çıkarlarını savunmayı üstleniyordu: Özel mülkiyet kutsal olarak ilân edildi; toprakların yeniden dağıtılması, borçların silinmesi, bir hükümet darbesi yapma amacıyla kölelerin azat edilmeleri yasaklanıyordu. Kongre, son olarak Filip'in girişimi üzerine, «Hellen tapınaklarının kutsallıklarını çiğnemelerinin öcünü almak» amacıyla, Perslere karşı savaş kararı aldı. Filip, «panhellenizm»in, yani Yunan birliğinin sözcülüğünü yapmak istiyordu; gerçekte ise, oligarşiler yararına demokratik güçleri bölüp parçalamaktı yaptığı.

Filip, Perslere karşı seferini gerçekleştiremedi. 336 yılında, sefer hazırlıkları içindeyken, kızının düğün töreninde öldürüldü. Onun merkeziyetçi politikasının kendi haklarını zedelediğinden yakınan Yukarı Makedonya'nın zengin soylularının parmağı olsa gerek bunda. Yakın bir savaşı savuşturmak amacıyla Perslerin de dahli bulunduğu tartışılmaz. Filip'in kendi öz yakınları, eşi Olympias ile, tacın mirasçısı oğlu İskender de, komplonun uzağında değildiler büyük bir olasılıkla.

BÖLÜM VII

KLASİK YUNAN UYGARLIĞI: 1
SOSYAL VE SİYASAL YAŞAM

Yunan uygarlığı, İsa'dan önce V. ve IV. yüzyıllarda «klasik» çerçevesini kazanır. Her şeyden önce sınıflı bir toplumun uygarlığıdır bu uygarlık. Sosyal sınıfların tablosu, «köleci» bir üretim biçimini yansıtır. Toplumdaki sınıflılık, siyasal yaşama ve kültüre de yansımış durumdadır.

Günlük yaşamı ise haydi haydi belirliyordu bu.

Ne görüyoruz sınıflar tablosuna baktığımızda?

I

SOSYAL SINIFLAR

V. VE IV. YÜZYILLARDA YUNAN EKONOMİSİ

V. yüzyılda, doruk noktasında bile, Yunan ekonomisi bir bütünlük göstermiyordu. Ülke, bilindiği gibi, birbirinden bağımsız çeşitli sitelerden ve bölgelerden oluşuyordu. İktisadî yapıları da farklıydı her birinin. Yunanistan'ın büyük bir bölümünde arkaik yaşam biçimiydi hüküm süren; kimi bölgeler çobanlıkla geçiniyor, kimi bölgelerde tarım başta geliyordu. Tarım yönünden de Teselya öndeydi; yetiştirdiği buğdayın fazlasını dışarıya sattığı gibi, hayvan, özellikle de at yetiştiriyordu. Orta Yunanistan'da ise öncelik Beotiya'nındı; Atina pazarını orası besliyordu.

Adalar içinde de Obe, verimliliğiyle ayrılıyordu ötekilerden.

Doğaldır ki, çobanlık ve tarımla geçinen bölgeler, sosyal ve siyasal yönden geri kalmışlardı. Tukidides'e bakılırsa, V. yüzyıl-

da bile, Homeros devrindeki gibi yaşıyordu bu insanlar: Elde silâh kadın kaçırıyor ve köle kullanmasını bilmiyorlardı. Belli bazı bölgelerde ise, tarımla uğraşanların toprak sahiplerine çeşitli bağlanış biçimleri ortaya çıkmıştı. Isparta'ta, bilindiği gibi, iktidardaki sınıfın topraklarını, boyun eğdirilmiş İ l o t l a r işliyordu. Onların durumu, Teselya'daki P e n o s t e s ' lerin, Girit'teki M n o i t e s ' lerin ve Argolid'deki G y m n e t e s ' lerin durumunu hatırlatıyordu.

Bu tarımsal bölgelerin zıddına, Atina, Korent, Egine, Megara, Milet ve ötekiler gibi çeşitli Yunan siteleri, Med savaşlarından önce bile, büyük ticaret ve sanayi merkezleri haline gelmişlerdi. Topraklarının tarıma pek de elverişli olmamasından ileri geliyordu bu.

Gelişmiş sitelerdeki meslekler ve zanaatlar, V. yüzyılda pek ileri durumdaydı. Plutarkos, dericilikten heykeltraşlığa kadar, hayli zengin bir liste veriyor bize. Atina gibi büyük sitelerde, her mesleğin kendi çarşısı, mahalleleri vardı. Belli kentler, belli konularda uzmanlaşmışlardı: Böylece Atina ile Korent'te maden işçiliği, özellikle silâh yapımcılığı, mobilyacılık, kumaşçılık, çömlekçilik ünlüydü. Korent'in vazoları, daha VIII. yüzyıldan başlayarak, tâ İtalya'ya kadar gönderiliyordu. Atina ile Korent'te gemi yapımcılığı da vardı.

V. yüzyılda, Atina'da, patronların aileleriyle beraber çalıştığı yığınla küçük işyeri görüyoruz; onlara bir iki, bazen daha fazla sayıda köle yardım ederdi. Zanaatçının günlük kazancı, V. yüzyıda bir drahmiydi, IV. yüzyılda iki drahmiyi aşmıyordu. Yoksullar öyle yerlerde barınıyorlardı ki, ev denemezdi onlara. Zanaatkârlık, eski Yunanistan'da onur verici bir uğraş olarak görülmezdi; ücretlilere de aynı gözle bakılıyordu.

Med savaşlarından sonra, özellikle IV. yüzyılda, küçük işyerlerinin yanında, köle çalıştırılan, gitgide daha büyük işyerleri görüyoruz. Çoğunu işletenler, Meteklerdi. Bu işletmelerin ortaya çıkışı, Orta Yunanistan'ın çevre ülkelere doğru dışsatımının artmasının sonucunda oldu.

Yapım sanayisinde özgür işçi kadar köle çalıştırıldığı halde, madencilikte -el emeği olarak- köle kullanılıyordu.

Ticaretin gelişmesi de zanaatların gelişmesiyle atbaşı gidiyordu. Balkan yarımadasındaki çeşitli Yunan devletleri arasın-

da, özellikle karadan yapılan iç ticaret, büyük boyutlu değildi; yerel ticaret ise bir pazar ticaretiydi. Bu ticaretin tipik temsilcileri, ayak satıcıları, dükkâncılar, köylülerdi.

Her kentin « a g o r a » adı verilen bir pazar yeri vardı. Aynı zamanda kentin merkeziydi bu ve çevresinde genel binalar ve tapınaklar toplaşmıştı. Köle satışları ayrı binalarda yapılırdı. Büyük ticaret kentlerinin agorasında, para değiş tokuşu yapanlara ve tefecilere (trapezistes) rastlıyoruz. Her çeşit malî işlemi yapıyorlardı bunlar: Mevduat kabul edip istenen adrese gönderiyorlar, ödemede bulunuyorlardı. vb. Faizler yüksekti; genel olarak % 36'ya kadar yükseliyordu.

Eski Yunan'da büyük ticaret ve zanaat merkezleri, dış ülkelerle deniz ticareti de yapıyorlardı: Çünkü, ülkede buğday, kereste ve elemeği (köle) yoktu. Yunanlılar, Persleri yendikten sonra, Ege denizinde ve Karadeniz'e açılan boğazlarda üstünlüğü ele geçirdiler yeniden. Perslerin deniz güçlerinin ezilmesi, Perslerin uyruğu ve Yunan armatörlerinin de eski rakipleri olan Fenikelileri de zayıflattı dolayısıyla. Orta Yunanistan'la Küçük Asya'daki kolonileri arasındaki ticaret olduğu gibi, Doğu'yla, Mısır'la, Kalkidikya'yla, Trakya'yla, Makedonya'yla ve özellikle Karadeniz'in kıyı kentleriyle olan ticaret de canlandı. Yunan ticaret gemileri, Büyük Yunanistan'a yelken açıyor, İtalya'da Kampanya ile Etruria'ya uğruyor ve İspanya kıyılarına erişiyorlardı.

Örneğin Atina, Karadeniz kıyılarından, Mısır'dan ve Sicilya'dan buğday, iribaş hayvan, hazırlanmış balık, deri, kürk, yün getiriyordu; aldıkları arasında Etruria'nın tuncu, Mısır'ın papirüsleri ve yünlü kumaşları, Doğu'nun lüks halıları ve kokuları, Afrika'nın fildişi vardı. Yığınlar halinde köle de alıyordu dışardan; öyle ki, İsa'dan önce V ve IV. yüzyıllarda demokratik Attika'nın başkenti, Hellad'ın başlıca köle pazarlarından biri haline geldi.

Dışardan aldıklarına karşılık, Atina, zeytinyağı, incir, bal, mermer, kurşun, gümüş, madenî eşya, dokumalar, çömlek satıyordu dışarıya.

İç ticaretin aksine, dış ticaret büyük kârlar sağlıyordu. V. yüzyıldan başlayarak, Atina, aynı zamanda bir transit merkezi haline geldi: Buğday gibi bazı mallar, Pire'ye geliyor ve oradan

dışarıya satılıyordu. O yüzdendir ki, bir ticaret ve zanaat kentinin, pek düzenli bir limanı olmak gerekiyordu.

En ünlü liman da, Atina'nın Pire'si oldu.

38. – Eski Yunan iktisadî yaşamından sahneler.

Korent'in, Efes'in, Delos'un, Rodos'un, Siraküsa'mn limanları da öyleydi.

Üretimdeki artış, sanayi ve ticaretle ilişkisi olan halk katlarını da arttırdı ve güçlendirdi: Zanaatçılar, küçük memurlar, gündelikçiler, liman ve depolarda çalışanlar, denizciler, girişimci patronlar, tacirler, tefeciler... Aralarındaki çelişmelere karşın, ortak çıkarları da vardı bunların: Ticaretin ve sanayinin gelişmesi. Özellikle, Atina'nın deniz gücünün gelişmesi, öteki Yunan sitelerine el atmayı da beraberinde getiriyordu. Bu fetihler, tacirler için yeni mahreçler açıyor ve devletin mali saygınlığını arttırıyordu; özgür halkın aşağı tabakası için, fethedilen ülkelerde toprak elde etmek, para ve ekmek dağıtımı, kamu işlerinde çalışma, el emeğine isteğin artması demekti. Son olarak da, bütün özgür insanların, köleleri sömürmekte ve giderek onların direnişini kırmakta çıkarları vardı.

Kentlerin zanaatçıları ve tacirleri, hükümetin iç ve dış politikasına, köylülerden daha fazla tâbi idiler ve bu politikadaki dalgalanmaların etkisini onlardan çok daha fazla duyuyorlardı. Öyle olduğu içindir ki, örneğin Atina gibi büyük bir sitenin halkı için, Cumhuriyeti kendisinin yönetmesi önemli oluyordu. Dağınık köylülerin aksine, kentin dar sınırları içinde toplaşmış pek faal ve politikada uzman kentliler, ilerlemiş birçok kentte, tarım kesiminin insanlarını safdışı bırakıyor ve iktidarı ele geçiriyorlardı.

KÖLELİK

İsa'dan önce V ve IV. yüzyılların öncü sitelerinin, hayli ilerlemiş k ö l e c i bir ekonomisi vardı. Örneğin, Attika'da, metekler de içinde olmak üzere, özgür insanların sayısı, aşağı yukarı kölelerin sayısına eşitti; kölelerin sayısı daha fazla da olmuş olabilir. Bir özgür insana bir köle oranı da ölçü alınsa, V ve IV. yüzyıllarda Atina ekonomisinde, kölelerin temel üreticiler olduğunu gösterir bize bu. Şunu da unutmamalı ki, kölelerin çalışma alanı giderek genişliyordu.

Eski Yunan'da, köleci her toplumda olduğu gibi, kölenin emek gücü bir meta değildi ve bu gücün kazanılması, işe alma yoluyla değil, iktisadî olmayan bir yolla oluyordu; baskıyla, zorla

yani. Köle, Yunanlıların deyimine göre, bir «beden»di yalnız, bir şey, basit bir üretim âleti idi. Tüm öteki âletler ve hayvanlar gibi, köle de efendisinin mutlak mülkiyetinde idi; efendisi alırdı, satardı onu, öldürebilirdi hattâ.

Köleliğin başlıca kaynakları, kaçırılmış yabancıların dışardan satın alınması, korsanlık ve savaştı.

> Suriye'de, Frikya'da, Lidya'da ve öteki Asya bölgelerinde oturanlar, İskitler, Trakyalılar, Mısırlılar, Yunan kölelerinin çoğunluğunu oluşturuyorlardı. Köle ticareti en kârlı işlerden biriydi. Chio'da, Samos'da, Efes'de büyük köle pazarları vardı. Trakya'da tuz karşılığında köle verilirdi. Kölelerin çocukları da köle oluyordu. Yunanistan'da, ana-babanın, bazı durumlarda çocuklarını satma âdeti de vardı. Borcunu ödeyemeyen borçlu da köle oluyordu: Atina'da borç için köleliği Solon kaldırmıştı; ancak Yunanistan'ın başka sitelerinde devam ediyordu bu. Son olarak, mahkemeler, bir ceza olarak da köleliğe hükmedebiliyordu; Küçük Asya'da, Likya'da hırsızlığın, Atina'da yurtdaşlık gasbının cezası kölelikti.
>
> Kölelerin fiatı, bir meslek sahibi olup olmamalarına göre değişiyordu.

Köle emeği, zanaatçıların çalışma yerlerinde, madenlerde ve taş ocaklarında kullanılıyordu. Kimi zaman efendileri, kendi hesabına bir işyeri açmakla yükümlü tutuyordu kölelerini; böyle bir kölenin kendisi de yanında başka köleleri çalıştırıyordu. Kimi zaman yükümlü köle, başka özgür kişilerin yanında işe giriyor ve aldığı ücretin bir bölümünü efendisine veriyordu.

Köleler tarım işlerinde de çalıştırılıyorlardı.

Kölelerden ev hizmetlerinde yararlanmak ise pek yaygındı. Hali vakti yerinde bir ailenin beş ya da altı kölesi vardı. Durumu biraz daha aşağı olanlar bir köle ile yetiniyorlardı. Zengin bir ailenin ev işleri, kapalı bir dünya idi: Evin değirmeni vardı, fırını, dokuma tezgâhı, zanaatçıları vardı...

> D e v l e t k ö l e l e r i , apayrı bir kesimdi. Attika'da, İskit kölelerden oluşan bir birlik vardı ki, polis görevi görürdü. Haberciler, kâtipler, muhasebeciler, para basımında çalışanlar devlet köleleriydi. Devlet hesabına bakılan bu köleler, büyük bir özgürlükten yararlanıyorlardı; hatta belli bir saygınlıkları da vardı kimi zaman.

Hukuk, köleyi bir kişi olarak tanımıyordu. Kendi kusuru ya da efendisinin bir kızgınlığı, dayaktan işkenceye kadar yığınla cezaya uğratıyordu köleyi. Köleye sertçe davranmak kuraldı. Ne var ki, kölelerin hayli çok olduğu sitelerde, başkaldırı korkusu, efendilerin keyfiliğini dizginliyordu bir ölçüde. Öyle olduğu içindir ki, bir kölenin öldürülmesi suçtu Atina'da. Ve efendisinin kötü davrandığı kölenin, bir tapmağa sığınma hakkı vardı. Âdet o idi ki, böyle bir durumda köle, bir başka efendiye satılıyordu.

KÖLE MÜCADELELERİNİN ÇEŞİTLİ GÖRÜNÜŞLERİ

Bütün bunlar, doğal olarak, keskin bir sınıf mücadelesine götürüyordu eski Yunan dünyasını da. Bu mücadelenin kapalı biçimleri vardı, açık biçimleri vardı. Kölelerin efendilerine karşı kapalı mücadelelerinin en yaygın biçimi, efendilerinin «tembellik» diye adlandırdıkları şeydi: Ve kölelere karşı alınacak önlemler içinde, başta onların savsaklamalarına karşı olanlar geliyordu.

Mücadelenin bir başka görünüşü, kaçmaydı. Köleleri özgür insanlardan ayıracak işaretler ya da kolyeler, kaçışları güçleştirmek içindi. Kaçakları izlemeyi meslek edinenler vardı. Ancak, kaçan köleleri araştırma ve geri verme devlet otoritelerine düşüyordu; kaçan bir köleyi getirene, bir ödül verilirdi. Köleler tek başlarına, ya da gurup halinde kaçıyorlardı. Savaş sıralarında, devletin zayıflığından yararlanıyor ve kitle halinde kaçarak, efendilerinden öçlerini alıyorlardı.

Kölelerin, kendilerini ezenlere karşı mücadelelerinin en uç noktası ise b a ş k a l d ı r ı ydı. İsa'dan önce V ve IV. yüzyıllarda Yunanistan'da köle başkaldırıları, kendiliğinden bir nitelik taşıdı. Başkaldıranlar, köleci sistemi kaldırıp yerine bir başkasını koymayı düşünmeksizin, yalnızca kendilerini kurtarmanın arkasındaydılar.

Yunanistan'da en eski köle başkaldırılarından biri 494 yılında Argos'ta oldu.

Herodotos'un anlattığına göre, Ispartalılar, Argos'a saldırarak, Argosluların yarıdan fazlasını öldürmüşlerdi. «Argos site-

si özgür insandan öylesine boşaldı ki, köleler, öldürülmüş yurtdaşların çocukları yetişkin hale gelinceye kadar, site yönetimini ele aldılar, onlar da yetiştiklerinde Argos'u yeniden ele geçirdiler ve köleleri kovdular; köleler de, silah zoruyla Tiynthe'yı ele geçirdiler. Her iki taraf da, belli bir süre iyi geçindiler. Sonra, Kleandros adında bir kâhin geldi. köleleri, efendilerine saldırmaları için kandırdı. Uzun üsren bir savaş çıktı bundan. Sonunda Argoslular, güçlükle de olsa, üstün geldiler.» Herodotos'un bahsettiği, durumları Isparta'nın İlotlarına benzeyen Argoslu Gymnet'lerin başkaldırısı kuşkusuz.

464 yılında da Ispartalı ve Messeniali İlotların korkunç başkaldırısını görüyoruz.

Plutarkos'un anlattığına göre, Isparta'da Archidamos'un zamanında bir deprem oldu. Kent karışıklık içine düştü. Archidamos, böyle bir durumda, asıl korkulacak şeyin ne olduğunun hemen farkına vararak, sanki düşman kentin kapılarına dayanmışçasına, tehlike işaretini verdi ve yurtdaşlarının, vakit yitirmeden, silahlı olarak yanına koşmalarını istedi. Depremden kaçışan Ispartalıları öldürmek için, köylerden akın eden İlotlar geliyorlardı. Ispartalıların silahlı ve savaş düzenine girdiklerini görünce de, komşu kentlere çekildiler; kendileri de Ispartalılara saldıran Messenialıların yardımıyla, Ispartalılara karşı açık bir savaş başlattılar.

On yıla yakın sürecek olan üçüncü Messenia savaşının başlangıcı oldu bu.

Köleler, özgür halkın çeşitli kanatlarının mücadelelerine de katılıyorlardı sık sık; bunun da ödülü, azat edilmek oluyordu.

KÖLELİĞİN YUNAN EKONOMİSİNİN GELİŞMESİNDEKİ ETKİSİ

Burjuva bilim çevreleri, İlk Çağ'm iktisadî yaşamını, birbirinden farklı biçimlerde, ama çok kez de yanlış olarak açıklar. Burada tanınmış iki tarihçinin, K. Bücher ile Edouard Meyer'in görüşleri üzerinde duralım.

B ü c h e r ' e göre, Avrupa halklarının iktisadî yaşamı, birbirini izleyen üç aşamadan geçmiştir. İlk aşama, kapalı ya da «ailevî» doğal ekonomi aşamasıdır. Bu aşamada, ürünler, yerinde tüketilmektedir. Ticarete gereksinme duymayan, değiş-tokuşçu bir ekonomi bu. Bu ekonomide başlıca üreticiler, kölelerdir.

İkinci aşama, Orta Çağ'ın «kent» ekonomisi aşamasıdır ve bunun da ticarete gereksinmesi yoktur; ürünler, bu aşamada da, doğrudan doğruya üreticiden tüketiciye, özgür zanaatçıdan alıcıya geçmektedir. Üçüncü aşama ise, modern «ulusal» ekonomi aşamasıdır. Bu aşamada, ürünler, tükticiye ulaşmadan önce, çeşitli örgütlerden geçmektedir; «ürünlerin dolaşması dönemi»dir bu ve gelişmiş bir ticaret ile emekçilere dayanan büyük üretimi öngörür.

Ne denli ilginç olursa olsun, İlk Çağ'daki iktisadî yaşamı basite indirgeyen bu görüş, eski Yunan'ın gelişmiş bölgelerinin sanayi ve ticaret yaşamı üzerine bildiklerimizle çelişmektedir. Bücher'in temeldeki yanlışı şurada ki, ölçüt olarak değiş-tokuşu almakta ve değişik üretim biçimleriyle ona denk düşen üretim ilişkilerini gözardı etmektedir.

M e y e r ' in kuramı çok daha başkadır: Ona göre, İlk Çağ tarihinin başlangıçları bir feodalite devridir; bir «Antik ortaçağ»dır o dönem. Ondan sonraki aşamada, Meyer, Bücher'in aksine, gelişmiş ekonomili devletleri ön plâna koyar ve İlk Çağ ekonomisindeki yükselişi, İsa'dan sonraki XVIII. yüzyılda Batı Avrupa'daki ücretli ekonomi sistemine geçişle bir tutar ve «İlk Çağ kapitalizmi»nden söz eder. Meyer'e göre, bu dönemde, kölelerin üretimde oynadıkları rol, genellikle düşünüldüğünden de azdı; çünkü, kölelerin yanısıra, özgür halktan da çok büyük sayıda çalışanlar vardı.

İlk Çağ ekonomisinin gelişme derecesini abartan bu görüş mutlak olarak yanlıştır. Bilindiği gibi, Yunan toplumunun gelişmesinin başlarında, feodal üreticiler yoktu. İlk Çağ ekonomisinin doruğuna vardığı aşamada ise, kaynaklarından yoksun köylüler ve zanaatçılar, ücretli emekçi durumuna gelmiyor, rastlantıya bağlı bir kazançla yaşayan parazit ve sefil insanlar olup çıkıyorlardı. Böylece, bu aşamada, ücretli emekçinin ağır basan rolünden bahsedilemez; tersine, ağır basan, kölelerin emeğiydi ve onların gitgide artan sayısıydı.

İsa'dan önce V ve IV. yüzyıllarda, bazı Yunan sitelerindeki köleci ekonomi, pek yüksek bir aşamaya varmıştı ve hiç kuşkusuz ilerici bir olaydı bu. Engels öyle der: «Ne denli çelişik ve aykırı görünürse görünsün, o günün koşullarında köleliğin işin içine girmesi bir büyük gelişmeydi»; ve ekler: «Yalnız köleliktir ki,

çok geniş çapta olmak üzere, tarım ve sanayi arasındaki işbölümüne olanak sağladı ve arkasından da İlk Çağ dünyasını doruğuna, hellenizme ulaştırdı.»

Ne var ki, köleci rejim, zorla çalıştırmaya dayandığı için, teknik durgunluğa mahkûmdu. Bunun başlıca nedeni, Karl Marx'ın da dediği gibi, şuydu: «Köle, insan olduğu için, hayvanlara ve çalışma araçlarına, kendisine eşit olmadıklarını gösteriyordu. Bunun tadına varmak için de, bilerek, kötü kullanıyordu onları. O yüzden, böyle bir üretim biçiminde kabul edilen bir iktisadî kural vardır: En sert ve en ağır çalışma araçları kullanılmalıdır; onların hantallıkları ve ağırlıkları, kırılıp parçalanmalarını daha güçleştirmektedir çünkü.» Tekniğin ilkel, giderek emeğin üretkenliğinin pek aşağı düzeyde olduğu bir zamanda, toplumun gitgide artan mamul madde gereksinmesini karşılamak için tek bir çare vardı ancak: Toplumun gereksinmeleriyle orantılı olarak, kölelerin sayısını artırmak. Çalışanlar ordusunu, iktisadî olmayan zorlama ile, yani savaşla ve her türlü şiddetle sürekli çoğaltmak, özgür insanların, onur kırıcı olarak gördükleri elemeğinden kaçmaya çalıştıkları ölçüde, üretimdeki gelişmenin zorunlu bir koşulu oluyordu.

Ne var ki, köleci üretim sistemi, bir noktadan sonra, üretici güçlerin gelişmesini köstekleyecek ve İlk Çağ toplumu uzun sürecek bir bunalıma uğrayacaktır.

II

ATİNA DEMOKRASİSİ

Atina halkı kendi kendini yönetirdi: H a l k M e c l i s i (Eglezya) olarak bir araya gelip, sitenin işleri için karar verirlerdi; H e l i e adı verilen mahkemede de toplanıp adaleti yerine getirirlerdi. Halk Meclisinde tartışılacak konuları hazırlamak ve yönetimin sürekliliğini sağlamak, B e ş Y ü z l e r K u r u l u (Bule) adlı bir kurulun göreviydi. Kanunların uygulanması, idare ve kumanda görevlerini yerine getirmek için, bu kurul, elindeki yetkileri stratej'lere devrederdi. Ancak, son sözün halkta olması için her türlü önlem alınmıştı.

Atina'nın «demokratik» bir yönetimi vardı. Neydi kurumları bu demokrasinin? Ve nasıl bir nitelik taşıyordu?

Halk Meclisi, el kaldırarak (chirotonie), özel görevler için on stratej seçiyordu. Bu görevler, Hoplitlere kumanda, Attika surlarının savunması, gemi yapımı, Pire'nin yönetimi gibi çeşitli alanlarla ilgiliydi. Eğer aralarından birinin yaptığı işlem, kınanılır türdense, «mahkeme, cezasını ya da para cezasının miktarını saptayarak iptal eder»di.

Ordu şefleriyle, Efeblerin (yurttaşlık haklarından yararlanan yurttaşların 18 ile 20 yaş arasındaki çocukları) askerî eğitimi ve öğretimi ile uğraşanlar da, yine eller havaya kaldırılarak seçiliyorlardı. Halk Meclisi, maliye memurlarını, su yollarını teftiş edenleri, vb. de seçerdi. Genellikle, uzman ve özel işi olmayan, bir de kusurlarıyla devleti zarara uğrattıklarında bunu giderecek servetleri olan kişiler yeğleniyordu. Halk Meclisi, iktidarı kullanan bütün bu temsilcileri istediği gibi denetleyebiliyordu; üyeleri çoktu çünkü ve hepsinin de suçlu görülen bir kimse hakkında dava açmak hakkı vardı.

Halk Meclisi, yasama görevi de yapıyordu. Her üye, kanun tasarısı önerebilirdi ve tüm meclis, bu tasarıların tartışmasına katılırdı; Meclisçe kabul edilirse, Bule'ye, yani, Beş Yüzler Kuruluna sunulurdu. Meclis, Kurulun kanısını öğrendikten sonra, onu da gözönünde tutarak, konuyu yeniden incelerdi. Tartışmalar bittikten sonra, kanun ikinci kez oya konur ve «prephisme», yani Meclisin kararı olurdu. Ne var ki, ancak Helie'nin özel bir komisyonunun uygun görmesinden sonradır ki, kanun yürürlüğe girerdi (nomos). Bu usulün yanı sıra, «grafe paranomos», demokratik rejimin sağlamlaştırılmasına katkıda bulunmaktaydı.

Bey Yüzler Kurulu da çok önemli bir devlet organıydı. Üyeleri kurayla seçilirdi. Her dem, phylè başına 50 temsilci düşecek biçimde, sakinlerinin sayısıyla orantılı olarak adaylarını sunardı. Kurul, pek seyrek toplanırdı. Phylèslerin sayısına göre on «prytanie»ye bölünmekteydi. Yıl boyunca, prytaniler sırayla toplanır ve bir aydan fazla –36 ilâ 39 gün– bir zaman toplantı yaparlardı. Bu usül, Kurulu sürekli görev yapan bir kurum haline getiriyordu. Prytanlar, ayrı bir binada toplanır ve devlet hesabına yemek yerlerdi. Her gün yeni bir başkan (epistate) seçerlerdi. V. yüzyılda başkan, Kurulun ve Halk Meclisinin genel toplantısına

39. – Öğretmenler ve öğrenciler

başkanlık ediyordu. Hazine ile arşivlerin anahtarları ve devlet mührü de ondaydı.

Beş Yüzler Kurulu, diplomatik ilişkilerde devleti temsil ederdi; yabancı elçileri kabul edip Halk Meclisine sunan oydu. Ağır suçluları tutuklayıp mahkemeye (Helie), ya da cezaları o mahkemenin yetkisini aşıyorsa Halk Meclisinin önüne sevketmekte sınırsız yetkisi vardı. Kurul, Halk Meclisinin kabul ettiği kanun tasarıları hakkmdaki görüşünü de açıklayıp, aydınlığa kavuştururdu. «Docimasie» hakkı, yani yurttaşlık haklarıyla, kendi üyelerinin ve arhontların ahlâkî niteliklerini araştırma hakkı vardı. Prytanlar, Halk Meclisinin kararlarının yerine getirilip getirilmediğini denetler, devlet ekonomisini yönetir, kamu çalışmalarını teftiş eder, Efeblerin eğitimine göz kulak olur, donanmanın durumu hakkında yanıt verirlerdi. Kentte Prytanlar, asayiş görevini yaparlar, Kurul üyeleri ile Halk Meclisi üyelerini toplantıya çağırırlar, oturumların gündemlerini saptarlardı. Böylece, Beş Yüzler Kurulu, Halk Meclisinin yalnız bir yürütme organı değil, aynı zamanda bir bürosu durumunda idi.

«Grafe paranomos» ile Areopage'ın reformlarından sonra, Helie mahkemesi, Atina'da büyük bir önem kazandı. Demokrasinin doruk noktasına vardığı dönemde, üyeleri 30 yaşını aşmış kişiler arasından, kurayla seçiliyordu. Tümü, her phylè başına altı yüz kişi olmak üzere, altı bin kişiydi. Duruşmalarda suçlayanlarla suçlananlar söz alıyorlar, arkasından da mahkeme üyeleri, küçük taşlar kullanarak gizli oylamaya gidiyorlardı: Taş deliksiz ise beraat demekti bu, delikli ise mahkûmiyet.

Demokrasinin doruk noktasına vardığı dönemde, Arhontlar Heyeti ve Areopage da görevlerini sürdürüyorlardı; ancak, üstünlüklerini yitirmişlerdi. Arhontların görevi, adlî işlere bakmak ve mahkemelere sevketmekti yalnız; birtakım dinsel görevleri de vardı. Ephialte'nin reformundan sonra, Areopage, daha önce de söylediğimiz gibi, adam öldürenleri, yangın çıkaranları va kutsal şeylere saygısızlık edenleri yargılayan bir mahkeme görevi de yapıyordu.

ATİNA DEMOKRASİSİNİN DEĞERİ

İsa'dan önce V ve IV. yüzyıllarda, Atina rejimi işte böyleydi. Atina, Engels'in dediği gibi, «pek yetkin bir devlet biçimine sahipti: Demokratik cumhuriyetti». Bu demokrasi, Yunan dünyasındaki aristokratik gerici devletlerle, Doğu despotluklarına oranla ileri bir adıma işaret ediyordu kuşkusuz.

Devri için ilerici bir rejimdi yansıttığı.

Ancak, Atina demokrasisini, giderek İlk Çağ demokrasisini fazla da gözde büyütmemeli; çünkü, k ö l e c i bir demokrasiydi o. Bu toplumda, asıl üreticiler köle durumunda olduğundan, özgür yurttaşlar, çalışan kitlenin pek küçük bir bölümünü oluşturuyordu. Köleler ise, herhangi bir sosyal hakka sahip olmak şöyle dursun, gelgeç her türlü direnişlerini izleyen devlet organlarınca eziliyorlardı. Böylece sayıları, özgür yurttaşlardan hiç de az olmayan köleler, her türlü insanî haklardan yoksundular. Özgür halkın hemen yarısına yakın olan kadınlarla metekler de, siyasal yönden ayrıcalıklı değillerdi. Sonuç olarak, Attika'da halkın ancak altıda, ya da yedide biri siyasal haklara sahipti.

Atina Anayasası, ayrıca kenti, kırsal kesimin zararına koruyordu. Halk Meclisi, her sabah, Atina'da Pnyx tepesinde toplanıyordu. Tacirler, dükkâncılar, ücretliler, gündelikçiler ve öteki kentliler Meclisin oturumlarına katılabilirlerdi. Köylülere gelince, onlar Mecliste genellikle hiç temsil edilemiyor ya da küçük bir delege yollayabiliyorlardı ancak; çünkü, Mecliste hazır bulunma, iki ya da üç güne malolacaktı onlara. Böylece, katılanların sayısı, Attika'nın özgür yurttaş sayısı 35.000 olarak hesaplanırsa, iki ya da üç bin kişi dolayında kalıyordu.

Yunan demokrasisinin bir başka eksiğine daha değinmeli: Kanuna göre, sitede her yurttaş, hangi makam için olursa olsun seçilebilirdi; ne var ki, bu makamların çoğu ücretsiz olduğundan, isteklileri de zenginler oluyordu ancak. Perikles, jüri üyeleri, kurul üyeleri, arhontlar, stratejler için maaş usulünü getirmiş de olsa, bunlar ödenmediğinden, görevler, serveti olan kişilere kalıyordu ister istemez.

BÖLÜM VIII

KLASİK YUNAN UYGARLIĞI: 2
DİN VE SANAT

Eski Yunan'da dinin doğuşunu ve niteliklerini daha önce anlatmıştık. V ve IV. yüzyıllarda,bu din, özel yaşamın ve toplum yaşamının tüm görünümlerinde rol oynadı.

Sanata ve tiyatroya esin verenlerin başında o geliyordu.

Sanat ise, klasik görkemini o yıllarda kazandı.

I

DİN VE İNANÇLAR

Yunanlıların gözünde çok büyük bir önemi vardı dinin. Bir ailenin ya da bir sitenin üyeleri arasında, çözülmez bağlardan birini kuran şey, beraberce yapılmış bir ayindi aynı zamanda. Din, çok geçmeden toplum yaşamının her kurumuna rengini vurdu.

DİN, AİLE VE SİTE

Ayin ve ibadetler, evde aile sunağı, dışarda kahramanların mezarları önünde ya da tanrıların barınağı sayılan tapınakta yapılırdı. Tapınaklar, Küçük Asya ve Büyük Yunanistan'dakiler bir yana, genellikle bütün kalabalığı içine alamayacak kadar küçük olduğundan, törenler tapınakların dışında olurdu.

İbadetlerin başlıcaları dua, saçı ve kurbandı.

> Saçıda bulunmak, bir bardakta yere birkaç damla şarap, yağ ya da süt dökmekle olurdu. Kurban için de, kanlı olmayanı, yemiş ya da tatlı sunmaktı; kanlısı ise, bir ya da birkaç hayvanı feda etmekle gerçekleşiyordu. Hayvan, belli bir usule göre boğazlanır, etinin bir bölümü tanrı adına yakılırken, geri kalanı inananlar arasında dağıtılırdı.

Ailede dinin rahibi babaydı.

Kendilerine dua edilen tanrılar, evde sunağın üstünde sürekli yanan bir ateşin temsil ettiği aile tanrıçası Hestia, evin çevresini koruyan Zeus ve son olarak da ataların ruhuydu; bu ruhlar olmazsa, huzurun olmayacağına, giderek canlıların yaşamının bozulacağına inanılırdı.

Çocuk doğar doğmaz, baba onu kabul etmişse, çocuk aile sunağının önüne çıkarılır; sonra kendisine bir ad verilir; son olarak da baba, ailenin bağlı olduğu dinsel guruba, yani fratriye kaydettirirdi onu. «Baba kabul etmişse» dedik, kabul etmediği zaman, yolda bir moloz yığınının üstüne bırakırdı çocuğu.

Kız çocuklarının yazgısıydı çoğu kez bu.

Evliliğin amacı, soyu sürdürmek, giderek aile kültünün devamını sağlamaktı. Eski Yunan'da bekârlar ve çocuksuz eşler hiçbir zaman hoş karşılanmamıştır.

> Isparta'da, her yıl, evlenmemiş erkekleri kötülemek için resmi bir tören yapılırdı. Atina'da çocuksuz yurttaş, tanrıların hoşlanmadığı bir kimse olarak karşılandığından, çok yüksek görevlere çıkamıyordu.

Nişan için, genç kızla erkek kutsanmış bir suda yıkanırlardı. Nikâh günü, kadın, baba ocağını terkeder ve beyazlar giyinmiş olarak, yüzü örtülü, içinde bir ateş yanan yeni evine götürülürdü. Koca, sözde kaçırıyormuş gibi, kollarına alarak eşik atlatırdı onu. Bunu, geleneksel bir şölen ile, evlilik ve site tanrılarına dualar izlerdi.

Cenaze törenleri de dinsel kurallarla düzenlenmişti. Cesedi, kadınlar yıkar, süsler, sonra da bir cenaze yatağına yatırılırdı. Dişlerinin arasına da bir metelik yerleştirilirdi. Karon'un kayığıyla cehennemden geçişin ücretiydi bu.

> Mitolojide S t i x , cehennemde karanlık bir ırmaktır. Yedi kez geçilirdi. Son duraklarına ulaşmak için, ölülerin ruhları bu ırmağı geçmek zorunda idiler. Cehennemin kayıkçılığını yapan K a r o n adlı yaşlının kayığıyla ve bir metelik ödenerek yapılabilirdi bu geçiş. Ödeyemeyen kıyıda kalır ve asla huzur yüzü görmezdi artık.

Sonra ağıtlar ve cenaze şarkıları yükselirdi. Bunlara yardım

edenler olurdu. Gömme günü, gün doğmadan aile efradı, beraberlerinde ağlayıcılar ve flüt çalıcıları, ölüyü, kollarında ya da bir arabanın üstünde, aile mezarının bulunduğu mezarlığa götürürlerdi. Mezarın üstüne saçılar serpilir ve «lekit» adı verilen cenaze vazoları konurdu.

Bütün sitelerde, her yıl, ölüleri hatırlamak için bir ya da birkaç bayram yapılıyordu.

Site tanrılarına bağlılık, toplum yaşamının her faaliyetinde kendini gösterirdi. Atina'da her kabilenin kutsal bir yeri, tapınağı vardı. Meclislerin ve mahkemelerin toplantıları dua ve kurbanlarla açılırdı. Belli bir göreve seçilmiş majistralar, Akropol'de kurban kesmek için mersin dallarıyla taçlanırlardı.

Her sitenin kendi büyük dinsel bayramları vardı.

Atina'da, Attika köylülerinin büyük sevinçle kutladığı köy Dionysios'larından başka, bütün sitenin katıldığı bayramlar vardı: Bunların en önemlileri, B ü y ü k D i o n y s i o s ' larla P a n a t h e n a i a ' lar idi.

> B ü y ü k D i o n y s i o s ' lar kutlandığında, dram yazarları arasında önemli yarışmalar yapılırdı. Yunan tiyatrosunun şaheserleri işte bu vesile ile yaratıldılar.
>
> Tanrıça Athena onuruna yapılan B ü y ü k P a n a t h e n a í a ' lar her dört yılda bir, temmuz ayında kutlanırdı. Tam bir hafta müzik ve şarkı yarışmaları, at yarışları, spor hareketleri, on kabilenin şampiyonlarının çekiştiği bayrak yarışları yapılırdı.
>
> Bayram, bir ayin alayıyla biterdi.
>
> Alay, bütün kenti dolaşır ve kutsal yolla Propilelerden Akropol'a çıkar ve tanrıçaya, dört soylu genç kızın tam dört yıl boyunca büyük bir özenle işledikleri bir nadide giysi sunulurdu. Partenon'un frizlerinde bu töreni ebedileşmiş olarak görüyoruz.
>
> Panathenaia bayramı, Atena'nın olduğu kadar Atina'nın da ululaştırılmasıydı.

PANHELLENİK KÜLTLER

Görüldüğü gibi, her ailenin, her sitenin kendine özgü çeşitli kültleri vardı. Bununla beraber, din, aslında kendi içinde parçalanmış olan Yunan dünyasına, kendi birliğinin bilincini sağlamada büyük rollerden birini oynuyordu. Aynı tanrılara tapıyor-

lardı Yunanlılar ve belli tapmakların öylesine bir ünü vardı ki, kutsal yerler olarak, Yunan dünyasının her yanından gelen hacılarca ziyaret ediliyorlardı sık sık. Bu tapınaklar ve kutsal yerlerle, büyük eğlenceler, tüm Yunanlıları, ortak bir heyecanın çevresinde yaklaştırıyordu birbirine.

Onlar « p a n h e l l e n i k » idiler, bütün Yunanlılar için ortaktılar yani.

Başta gelen kutsal yerler, E p i d o r , D e l o s ve özellikle O l e m p i y a ve D e l f o i tapınaklarıydı.

Kutsal Delos adasında, bütün İyonyalılar, Apollon'la kız kardeşi Artemis'i kutlamak için toplanırlardı. Elide'de bulunan Olempia, aslında bir kent değil, Zeus'un bir tapınağıydı. Kutsal bir surun, Altis'in içinde, çeşitli anıtların ortasında, eski Hera tapınağı yükseliyordu. Aşağıda, Altis'in ayakları dibinde ise, stadyum ile hipodrom bulunuyordu.

> Fosid'deki D e l f o i , Apollon'un başta gelen tapınağıydı. Sivri ve görkemli bir noktada, Fedriyad kayalarının eteğinde kutsal yerin duvarları uzanıyordu. Kutsal yol, hacıları, tapınağa götürüyordu; çevresinde heykeller ve minnettarlık duyan sitelerin yaptırdıkları küçük tapınaklar bulunuyordu. En değerli sunguların aktığı Delfoi, bütün sitelerin koruması altındaydı. Aslında, bu koruyucu rolü oynayan içlerinden bir kaçıydı yalnız. Sitelerin temsilcileri, «Delfoi Anfiksionisi» adı altında bir kurulda toplaşırlardı.

Delfoi'nin ünü kâhininden, Olempiya'nınki ise oyunlarından geliyordu.

Kendi özel işleri ya da kamuyu ilgilendiren konularda tanrıların görüşünü öğrenmekte meraklı olan Yunanlılar, kâhinlere başvururlardı: Dodon'da Zeus, kutsal meşelerin uğultusuyla düşüncelerini belli ederdi; Epidor'da, Tanrı Asklepios, kendi adına yükseltilmiş yuvarlak tapınağın avlusunda uykuya dalan hastalara, uyurlarken verirdi öğütlerini.

> Delfoi'de, kendi adına yapılmış tapınakta, tanrı Apollon, bir genç kızın ağzından konuşurdu: P i t i adını taşıyan genç kız, üç ayaklı bir iskemleye oturmuş, kutsal defne yaprağını çiğner, kayanın çatlaklarından çıkan buharlarla sarhoş, kendisinden geçmiş olarak ve sinirli hareketlerle sarsılarak, belli belirsiz sesler çıkarırdı. Rahipler de, gaipten haber verdiği sanılan bu hezeyanları, kısa ama baştan sona karanlık birtakım şiirlere dönüştürürlerdi.

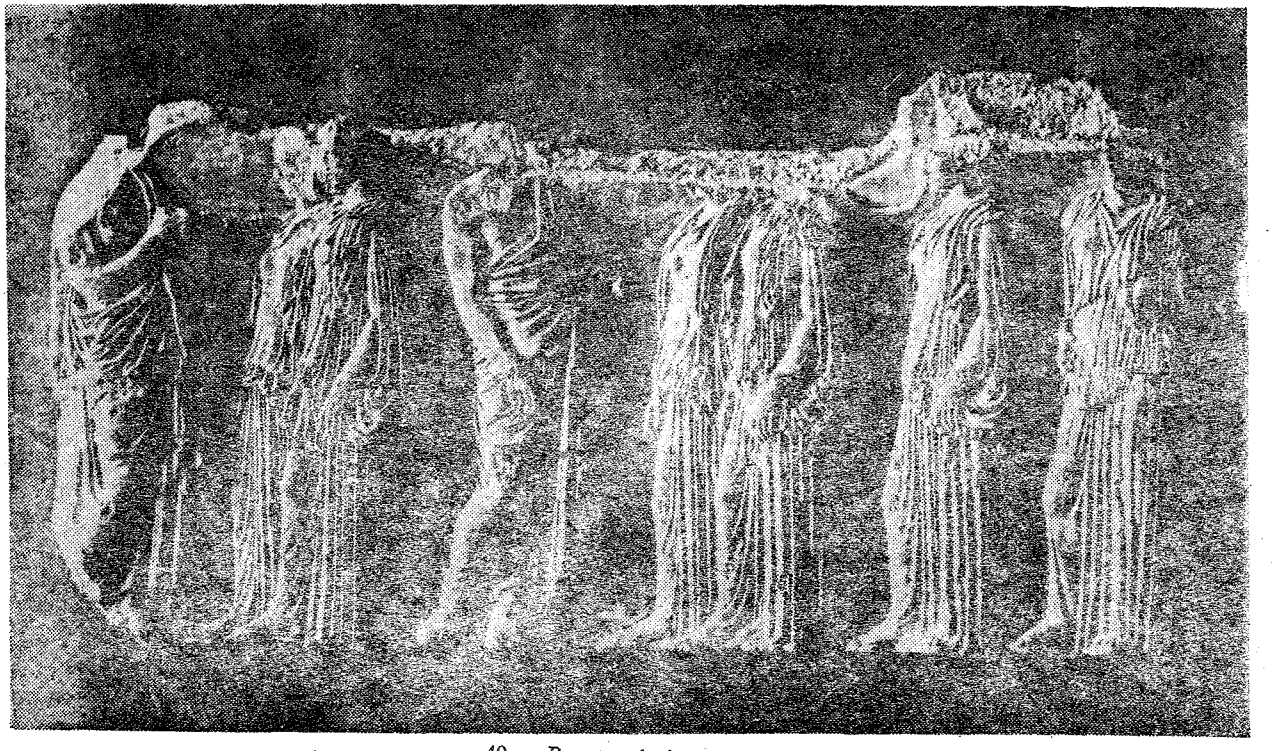

40. – Panatenelerin yürüyüşü.

Her şey sorulurdu kâhine: Bir evliliğin yerinde olup olmayacağından, bir savaş ilânına ya da bir koloninin kurulmasına varıncaya kadar her şey. Çok uzaklardan, tâ Asya'dan, Mısır'dan ya da Sicilya'dan kâhine danışılmaya gelinirdi ve ünü öylesine yaygındı ki, başkalarından önce ona danışma hakkı, üzerine titrenilen bir ayrıcalık olup çıkmıştı.

Panhellenik oyunlar, spor yarışmaları idi ki, birkaç tapmağın gölgesinde, bütün sitelerin şamiyonlarını karşı karşıya getirirdi. Belli bir dinsel anlamı vardı bu yarışmaların: Atletlerin çabası tanrılara bir saygıyı dile getirirdi; başarı ise, tanrının bir yeğlemesi olarak görülürdü.

Panhellenik oyunlar dört taneydi: Bunlar, Korent berzahındaki Istmik Oyunlar, Peloponez'de, Neme vadisinde Neme Oyunları, Delf'te Piti Oyunları ve son olarak da Olemp Oyunları adlarını taşıyordu.

Olemp Oyunları, 776 yılından başlayarak, her dört yılda bir kutlanırdı. Doğuştan özgür bütün Yunanlılar, ama yalnız onlar katılabiliyordu bu oyunlara. Bu vesileyle, haberciler, kutsal bir mütareke ilân ederlerdi: Yunanlılar arasında tüm uzlaşmazlıklar kesilirdi ve hacılar, Zeus'un koruması altında Olempiya'ya çıkarlardı.

Onlara saldırmak günah sayılırdı.

Birkaç haftada büyük bir kalabalık bir araya toplanırdı. Açıkta ya da çadır altında yatar uyurlardı. Atletler, hakemlerin gözleri önünde yarışmalara hazırlanırlardı.

Bir hafta süren oyunlar, bir kurban töreni ve yarışacaklarla hakemlerin oyunun kurallarına dürüstlükle uyacakları hakkında bir yemin töreni ile başlardı. İlk başlarda altı yarışma vardı: Koşu, güreş, boks, ok atma, disk atma ve araba yarışı. Daha sonra, çeşitli yarışmalar eklendi bunlara: Bir silâhlı yarışmanın yanı sıra, pankreas ve beş yarışmayı –yüksek atlama, disk, ok atma, koşu ve güreş– bir araya getiren pentatlon.

Stad, kırk bin seyirciyi içine alabiliyordu.

Yenenlere, ödül diye, zeytin dalından örülme bir taç verilirdi; ancak, bütün Yunan dünyasında ünleri yayılır ve sitelerinde armağanlara ve şereflere boğulurlardı. Simonid ve Pindaros gibi büyük şairler, başarılarına şiirler düzerlerdi.

«Kollarının sertliği ya da bacaklarının çevikliğiyle oyunlarda rakiplerini yenip, cesareti ve gücüyle, en yüce ödülü alan kişi, şairlerin şiirlerini hak etmiştir ve mutludur.»

Pindaroş öyle söyler.

V. yüzyıldan başlayarak, siteler arasındaki bölünmeler derinleştikçe, dinin panhellenik rolü azaldı. Delfoi, Yunanlılar arasında, Kutsal Savaşlar adı verilen büyük savaşlara neden oldu. Oyunlar saygınlıklarını korudular gerçi, ancak sportif görünüşleri dinsel anlamlarına ağır basmaya başladı.

DİNDE GİZEMCİLİK

Herkesin katıldığı törenler, dinden, bir yaşam kuralı isteyen ve ölümden sonraki yaşamları için de bir güvence bekleyen bazı müminleri tam anlamıyla doyurmuyordu.

Orfizm ile Mysteria'ların başarısını buna bağlamak gerekir.

Neydi bunlar?

O r f i z m , kurucusu olan efsanevî bir kişiden, Orfeus'tan alıyor adını.

> Yunan mitolojisinde çok içli bir öyküsü vardır onun: Şarkılarıyla bütün doğayı etkiler ve büyülermiş. Karısı Euridike'nin ölümüne dayanamamış, ölüler ülkesi Hades'e gidip onu geri vermelerini istemiş. Acıyıp vermişler gerçi; ancak, onunla beraber yeryüzüne çıkıncaya değin arkasına dönüp Euridike'ye bakmamayı şart koşmuşlar. Ne var ki, bu koşulu yerine getirememiş Orfeus, dayanamayıp bakmış.
>
> Bakmış ve sevgilisini de kesin olarak yitirmiş böylece.
>
> İnsanın doğa sırlarını araştırma isteğini simgeleyen bir öykü aslında.

Orfeus'un, giderek Orfizm'in söylediği şuydu: Ruh ölümsüzdür. Bedende hapsolmuş durumda bulunan ruh, ölümle bundan kurtulacak ve tanrılarca muhakeme edilecektir; büyük mutluluğa ise, bedenden bedene göçerek yaşayacağı birçok yaşamlar süresince, erişecektir.

Günahlarından arınarak ve ancak öteki dünyada.

Tanrılarla ilişki kurduklarına inanılan orfik rahipler, büyü-

sel gizli yöntemlerle insanları mutluluğa ulaştırmaya çalışırladı. Kendinden geçme, çoşku ve sonunda tanrı Dionysos'la birleşme, orfik gizemsel törenlerin amacıydı.

Çilecilik de bir öğe olarak beliriyordu.

Aslında çilecilik, geniş halk yığınlarının iktisadî ve sosyal koşullar yüzünden çekmekte oldukları çileyi kurumlaştırıyordu. Acı çeken insan yığınları bu dinde, çektikleri acıyı ölümden sonraki mtlulukları için gerekli sayma, kendilerinin de bir gün mutlu olabileceklerine inanma, dayanışma bilinci edinme, gizemsel törenler sırasında kendilerinden geçerek çektikleri acıları ve yoksulluğu unutma yoluyla, dünyadaki yaşamlarında en büyük avuncu bulmaya çalışıyorlardı. Özellikle köleler, ruhlarının, efendilerine ait bulunan ve bu yüzden bir ömür boyu acı çeken bedenlerinden çıkıp rahat edeceği ve özgürleşeceği anı sabırsızlıkla beklemişlerdir.

Orfizm, soyluların dünya görüşünü temsil eden mitolojiye karşı, köylülerin ve kölelerin dünya anlayışını temsil etmektedir. Bundan dolayıdır k,i orfik dinin mitolojiyle taban tabana zıt öğeleri vardır. Örneğin, mitolojiye göre, ölümden sonraki yaşam, dünyadaki yaşamın bir süregelişidir; Orfizmdeyse, dünyada çile çekilir ve ancak ölümden sonra mutlu bir yaşama erişilir. Mitolojide ölümden sonraki yaşam bedenlidir; Orfizmdeyse, beden dünyada kalır ve yalnız ruh öbür dünyada yaşamayı sürdürür. Mitolojide güçsüzlükten güçlülüğe doğru ve en üstte en güçlülerin bulunduğu bir sıra düzeni vardır; Orfizmdeyse tüm insanlar birbirine eşittir.

Orfik dinde, sonradan Hıristiyanlığın alıp geliştireceği, ruhun öbür dünyadan düşerek bedendeki varlığı meydana getirmesi gibi temel dinsel öğeler de bulunmaktadır.

Orfizm, İsa'dan önce VIII. yüzyılda oluşmuştur.

«Sır» anlamına gelen « M y s t e r i a » , eski Yunanlıların hemen bütün dinsel yaşamlarını adlandırır aslında.

Myteria'larda sözkonusu olan, insanı tanrısal yetkinliğe yaklaştırmaktır; tâ ki insan, tanrıların yapıldıkları doğaüstü tözü kendine sindirebilsin ya da tanrısal sonsuzlukla kaynaşıp bunun içinde yok olabilsin. Bu eğilimin çağımızdaki adı «mistizm»dir, yani ruhun insanlığı aşıp tam anlamıyla tanrılığa yükselmesidir.

Tapımlar daima gizli yapılır, dışarıya hiçbir bilgi sızdırılmazdı.

Bu gizli tapımların en ünlüsü de, Attika'daki E l e u s i s gizli tapımları idi. Demeter ile kızı Kore ya da Persefone, bu konudaki büyük tanrılardı.

V. yüzyılda, gizli tapıma kabul edilenlerin sayıları pek çoğaldı ve Eleusis inanışını koruyan Atina, büyük bir çekicilik kazandırdı buna. Hacıların, Atinalı süvarilerin eşliğinde, Eleusis'e doğru alay halinde gidişleri, sitenin en büyük dinsel bayramlarından biri haline geldi.

II

GÖRSEL SANATLAR

Mimarlık, resim ve heykel olarak, görsel sanatlar, V ve IV. yüzyıllarda ve özellikle Atina'da klasik içeriğini kazandı. Bu sanat, daha sonra Roma sanatını, Rönesanstan başlayarak da Batı sanatını etkileyecektir.

Önce, neydi genel nitelikleri bu sanatın?

GENEL NİTELİKLER

Eski Yunan sanatının niteliklerini şu noktalar çevresinde toplamak mümkün:

1. Yunan sanatı, her şeyden önce d i n s e l bir sanattır: Tapınak, sanatın başta gelen anıtıdır; heykeller de tanrıları temsil eder.

2. Bu sanat, uzun süre k o l l e k t i f bir nitelik taşıdı; atölyelerde çalışan sanatçılar, geleneklere ve yerel yöntemlere uyuyorlardı.

Nitekim, V. yüzyıldan önce adı belli sanatçılar nadirdir.

3. Bu sanatta a h e n k , y a l ı n l ı k , d e n g e ve b ü t ü n e g e r ç e k t e n u y m u ş b i r s ü s l e m e egemendir.

Atina'da Akropol'deki anıtlar ve heykeltraş Fidyas'm eserleriyle, Perikles yüzyılı, Yunan sanatının doruğudur. Ne var ki,

o yüzyıldan önce, uzun bir hazırlanış dönemi geçmiştir ve, bu dönemde, Atina da tek merkez olmamıştır hiçbir zaman. VI. yüzyılın büyük eserleri, daha önce de gördüğümüz gibi, İyonya'da ve Büyük Yunanistan'da yaratıldı.

Böylece, Yunan sanatı, arkaik dönem boyunca, ağır ağır oluştu, biçimlendi; V. yüzyılın başında ise, bu sanatın bütün öğeleri belirginleşmişti artık.

Seramik sanatçıları, vazolarını ve kupalarını, hayvanlar ve insanları canlı, zengin anlatımlı sahneler halinde süsleyebiliyorlardı. Heykeltraşlar, tekniklerine egemendiler: Heykellerinde, arkaik eserlerde rastladığımız çirkinlikle tutukluk ve beceriksizlik yoktur. Son olarak da, Yunan tapınağının planı, kesinlikle ortaya çıkmıştır. Klasik biçemler doğmuştur: Dor biçemi ile İyonya biçemi.

MİMARLIK

Eski Yunan'da, tapınaklar, taş ya da mermer bloklardan yapılıyordu. Bunlar öylesine güzel yontuluyorlardı ki, birbirlerine bağlamak için bir çimentoya gereksinme kalmıyordu artık. Plân her zaman aynı değildi gerçi, ancak sık sık belli plânlar tekrarlanıyordu.

> Bu plân üç bölümden oluşuyor: Önce bir hol (pronaos), sonra bir tanrı salonu (naos), son olarak da hazine. Bir düz tabanın üstünde yükselirdi tapınak ve bu tabana, dört bir yandan basamaklarla çıkılırdı. Tapınağı sütunlar çevirirdi, dam da, bir pervaz aracılığıyla onlara dayanırdı. Çifte inişli damın önünde üçgen, heykelli bir alınlıkla karşılaşıyoruz.

İki biçem görüyoruz: Dor biçemi ile İyon biçemi. D o r b i ç e m i , daha sert görünüşlü olup, bodur sütunlar doğrudan doğruya tabana değer ve süslemesiz bir başlıkla sona erer. Pervazın üstünde, *riz*, içinden bir yiv geçen belirgin taşlardan (triglif) ve yalın ya da süslü yüzeylerden (metope) oluşmuştur.

Sicilya ve Güney İtalya'da tapınaklarla Olempiya'daki Zeus Tapınağı Dor biçemindeydi.

İ y o n b i ç e m i , daha zarif olup, sütunlar daha

yüksekti; tabana değen bu sütunlar ve başlıkları çifte kıvrımla süslüdürler.

Küçük Asya'daki tapmaklar da bu biçemdeydi.

Daha sonraları bir üçüncü biçem, K o r e n t b i ç e m i çıktı ki, özelliği kenger yaprağı biçeminde oymalarla süslü bir başlığı olmasıydı.

Perslerin yerle bir ettiği Akropol'ü, sitelerine ve sitelerini temsil eden tanrıçaya değer anıtlarla süslemek için, Atinalılar, bütün bir V. yüzyıl boyunca çalıştılar. En önemli anıtları, özellikle Partenon'u yaptıran da Perikles oldu.

Baş yardımcısı büyük heykeltraş Fidyas'tı.

Partenon'a varmak için, kutsal sayılan bir yol, «Zafer Kazanmış» Atena ya da «Kanatsız Zafer» denen, İyon biçeminde küçük bir tapmağın önünden geçiyordu önce. Sonra, Mnésicles'in yaptırttığı Propile adlı anıtsal giriş, Akropol terasına götürüyordu. Atena Promakos (Dövüşen Atena) adlı heykel orada yükseliyordu. Fidyas'ın eseri olan bu heykel, baştan aşağıya silâhlı olarak kenti görür gözetir durumdaydı. Sonra mermerden Partenon'la, içinde zeytin ağacından yapma ve tanrıçayı temsil eden eski bir putun bulunduğu Erekteion geliyordu.

Orta çaptaki boyutlarıyla Partenon, İyon zarafetiyle Dor biçeminin sertliğini kaynaştırır birbirine. Bütün, aslında Dor biçemindedir; ancak alışılmış Dorik tapınaklardan daha geniştir. Cephesinde sekiz sütun vardır: Daha geniş olan alınlıklar, biri Atena'nın doğuşu, ötekisi ise Poseidon'la tartışmayı temsil eden, iki önemli süslemeyi içerir. 92 metopu heykellerle süslüydü. İyon biçeminde bir friz, dört duvarın en üstü bölümünü taçlandırıyordu.

Ünlü Panatene frizi işte buydu.

O yüzyılın sonuna doğru bitirilmiş olan Erekteion'un, Karyatides adlı sütunlu bir girişi vardı; pervaz, sütunlara dayanmıyor, onu, yüzleri soylu ve ciddî bakışlı altı genç kız heykeli taşıyordu.

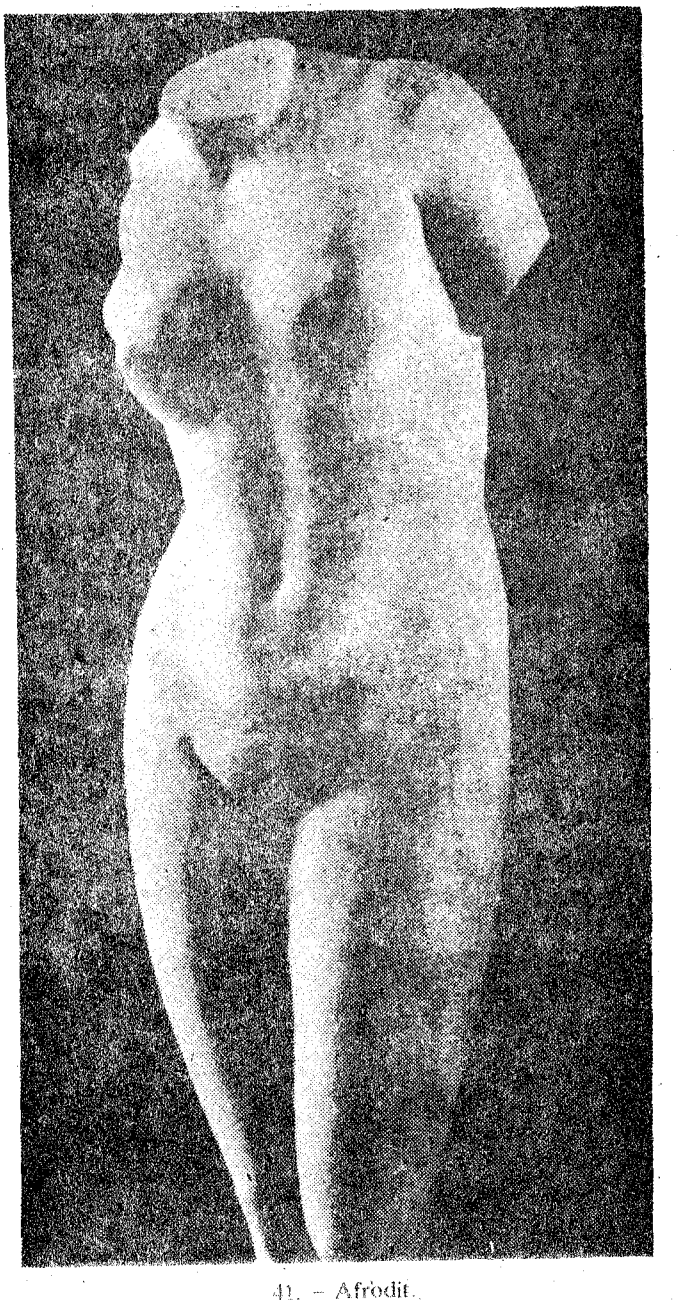

41. – Afrodit.

V. yüzyılda, Fidyas'tan önce, büyük heykeltraşlar M y r o n ile P o l i k l e t oldular. Ünlü Diskobol (Disk atıcısı)'ün yaratıcısı olan Myron, hareketin ustasıydı; Argos'lu Poliklet ise, Doryfor (Mızrak taşıyıcısı)'una insan bedeninin ideal ölçülerini kazandırdı.

Atena Promakos ile Partenon'un süslemelerinin dışında, F i d y a s , Partenon'un tanrı salonunda parlayan altından ve fildişinden muazzam bir Atena heykeli yapmıştı. Olempiya'da Zeus adlı heykel de şaheserleri arasındadır.

P o l y n y o t gibi ünlü ressamlar da vardı; ancak, hiçbirinin eseri günümüze kadar ulaşamadı. Buna karşılık yığınla seramik, vazo, V. yüzyıldaki süslemecilerin ustalığını sergileyip duruyor. Bu süslemeciler, siyah bir zemin üzerine kırmızı renkli, çizgileri kadar kompozisyonları da ilginç sahneler çiziyorlardı.

IV. yüzyılda, sitelerdeki siyasal çözülme, uygarlıktaki çözülmeyi de beraberinde getirmedi; aynı görkemlilik bu yüzyılda da sürdü. Mimarlar, tapmaklardan başka, taştan tiyatrolar da yaptılar. Bu yüzyılda da büyük heykeltraşlar görüyoruz: Örneğin, dokunaklılığın ustası olan bir S k o p a s , bir P r a k s i t e l e s , V . yüzyıldakinden farklı olarak, büyüklükten çok, hareket ve anlatıma önem verirler.

Yüceliğini sürdüren bir sanattır onlarınki de!

BÖLÜM IX

KLASİK YUNAN UYGARLIĞI: 3
DÜŞÜN YAŞAMI

Klasik Yunan'ın dehâsı, yalnız görsel sanatlarda değildir; edebiyattan felsefeye değin düşün yaşamının her alanındadır. Gelecek yüzyılları, bir de bu alandaki ürünleriyle fethetmiştir.

Atina, yine rakipsizdir bu alanlarda.

I

EDEBİYAT, TİYATRO VE MÜZİK

Yunan edebiyatı deyince, başta iki tür akla gelir: Şiir ve tiyatro. Felsefe, tarih, belâgat da, biçim olarak, o edebiyatın bir parçası olmakla beraber, onları ayrıca inceleyeceğiz.

ŞİİR

Kültürel gelişmesinin daha şafağında, Yunan halkı, H o m e r o s destanlarını yaratarak dehâsını tanıtladı. İsa'dan önce VIII. yüzyılın sonlarına doğru ya da VII. yüzyılın başlarında, Beosiya'da, adı ve eserleri bize ulaşmış ilk şair ortaya çıkıyor: H e s i o d o s . Onun, halk destanlarının tüm biçimini koruyarak yazılmış, *İşler* ve *Günler* ile *Thegonie*'si, yazarının kişiliğinin yanı sıra -bir yerde tarımla uğraşanlarınkinden başka bir şey olmayan- sosyal ve siyasal görüşlerini de yansıtır. Bu eserler, aynı zamanda, yabancı birtakım etki ve eğilimlerin de Hellad'ı istilâ ettiğini gösterirler: Uzak deniz yolculuklarından mutluluk ve zenginlik arayışı, dağdağalı denizle ilişki...

VII. yüzyılın başlarında, Hesiodos'la hemen hemen aynı zamanda, Hellad'da, içten duyguları şakıyan şiirin, l i r i k ş i -

i r ' in doğup yetkinleştiğini görüyoruz. VII ve VI. yüzyıllarda, Megara, Lesbos adasında Mytilène; Chio, Atina gibi gelişmiş sitelerde, hattâ Thebai ve Isparta gibi geri kalmış sitelerde, üstün düzeyde yığınla şair yetişti. Edebiyattaki bu hızlı çiçekleniş, Hellad'ın iktisadî, sosyal ve siyasal gelişmesine denk düşüyordu. Arkilokhos, Solon, Teognis, Terpendre, Tyrtée gibi lirik şairler, sosyal ve siyasal mücadelelerin birer yankısı idiler; Safo, Anakreon gibi ötekiler ise, aşk ve yaşam zevklerini öne alıyorlardı. Lirik şairler, nazım tekniğini geliştirdiler ve çeşitli ölçüler yarattılar; bütün öteki ülkelerin şairleri de yararlandılar bunlardan.

Yunan lirik şairlerinin eserleri, halk şiirinden, folklorik türkülerden esinleniyordu.

TİYATRO

Halkın yaşamı ve folklor, aynı zamanda, Hellen kültürünün bir başka türünü doğurdu: Tiyatro, dramatik eserler ortaya çıktı.

İsa'dan önce VI. yüzyılda, Atina'da doğan tiyatro, şarap tanrısı Dionysos onuruna düzenlenen kırsal bayramlardan alıyor kaynağını. Bu şenliklerde, oyunlar ve türküler, bu tanrının gelişini ve yazgısını dile getirir ve tekelerin (tragos) eşliğinde temsil edilirlerdi; Yunanlıların öteki dinsel törenlerinde de bulduğumuz, totemizmden kalan izler bunlar.

Dionysios'un tutkularını dile getiren «tragedie»leri, yani «teke türküleri»ni, keçi derilerine bürünmüş türkücüler oynardı; türküye hareketler, mimikler ve danslar da eşlik ederdi. Yavaş yavaş belli bir biçim aldı bu «tragedie»ler; VII. yüzyılın ünlü şair ve türkücüsü A r i o n , «ditiramb» adıyla kesinleştirdi onları. Bu ditirambda, bir «koryphe» (birinci türkücü) ve ona yanıt veren bir koro görüyoruz. Bu diyaloğlu eylem, tiyatro temsilinin ilk biçimiydi aslında. Daha sonra, 530 yılına doğru, ilk dram yazarı T h e s p i s , Yunancada hupokrites, yani yanıt veren anlamına gelen oyuncuyu soktu tiyatroya. Böylece, seyirciler önünde birçok oyuncuların oynadığı, «tragedi» adını alan yeni bir edebî tür çıktı ortaya. Koro da varlığını sürdürdü ve oyunun kişileri arasında tiyatroya katıldı.

Tiyatro, köy bayramlarında göründü önce; sonraları, daha

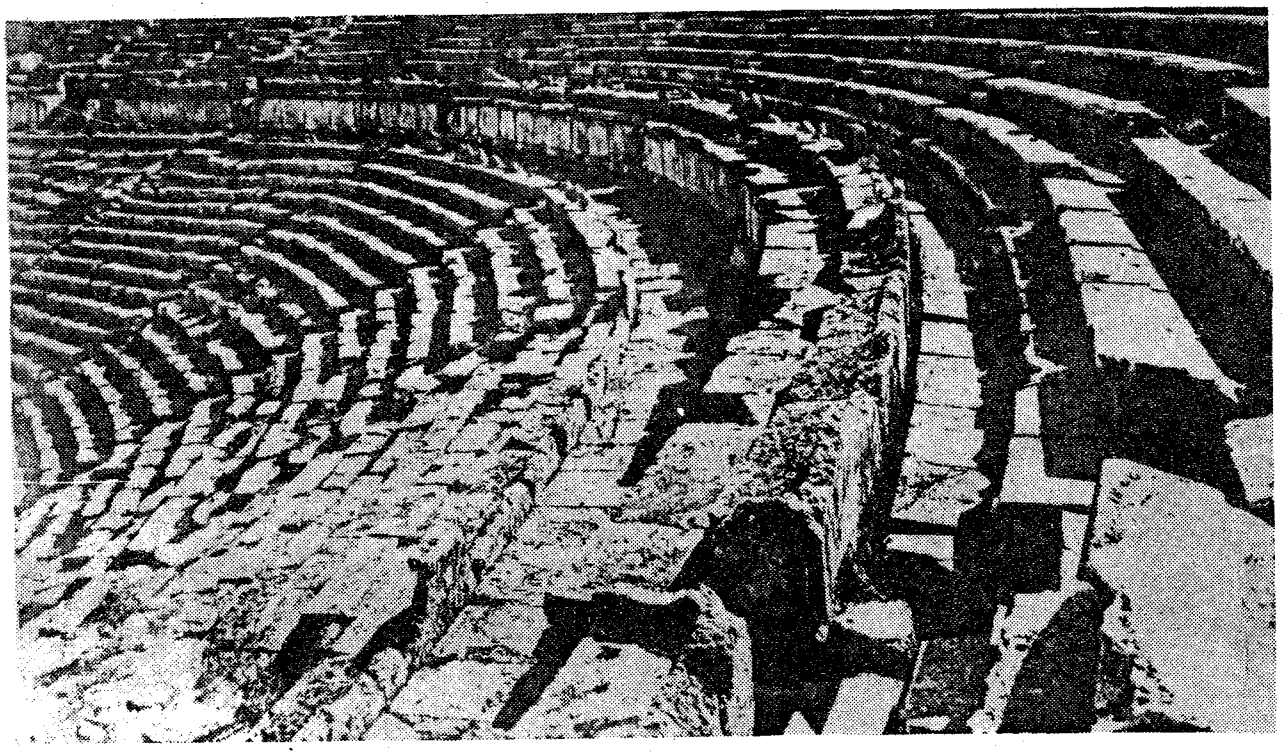

42. – Epidor Tiyatrosu.

sürekli ve örgütlü topluluklar, kentlerde gösteri vermeye başladılar. Bu gösteriler, kentte, tahtadan peykeli barakalarda yapılırdı; daha sonra bir büyük binaya dönüştüler. İsa'dan önce IV. yüzyıldan başlayarak da, taştan yapılmaya başlandı bu tiyatrolar. Çok kez, binlerce seyirciyi içine alacak kadar geniş, anıtsal eserlerdi bunlar; bir tepenin yamacına dizilen yarım daire basamaklar, çevreden ortaya inen yollarla bölümlere ayrılırlardı.

> Aşağı sıralar, gözde kişilerindi ve özel bir lüks taşırdı. Daha aşağıda, orkestra adı verilen, koronun dolaştığı daire biçiminde bir alan vardı; orkestranın arkasında, kulislerin, dekorların ve insanların kaçırılması, tanrıların görünmesi gibi olağanüstü şeyleri temsil etmede kullanılan pek karmaşık aletlerin yer aldığı sahne (skénè) bulunurdu.

Temsiller, halk bayramlarında, yılda birkaç kez verilir ve günler boyunca aralıksız sürerdi. Her defasında bir düzine oyun oynanırdı. Gösteri sabahtan başlar, akşama değin sürerdi. Bir çeşit yarışmaydı bu. Her piyes serisi için bir jüri seçilirdi; bu jüri, kazananı belirler ve bir taçtan ibaret olan ödülünü verirdi.

İlk trajedi şairleri, tek bir oyuncunun monologlarını ve koronun yanıtlarını yazıyorlardı. Daha sonra, bir başka biçim bulundu: Oyuncular arasında diyalog ortaya çıktı. Piyesler, hangi konuda olursa olsun, büyük bir çeşitlilik gösteren edebî bir içerik taşıyabiliyordu. V ve IV. yüzyıllarda, insanların özgürlüğü ve yazgısı, devlet ve yurttaşların görevleri, aşk, aile ödevi, kişisel mutluluk hakkı gibi çeşitli sorunları işleyen binlerce trajedi ve komedi görüyoruz.

V. yüzyılda yaşamış üç büyük Yunan tragedya yazarı var: Aiskhylos, Sofokles ve Euripides. Bunların eserlerinden pek azı elimizde bulunuyor. Başka birçok yazarın eserlerinden ise, sadece dağınık parçalar kalabilmiş günümüze.

Aiskhylos (İ.Ö. 525-456), 90'a yakın trajedi yazdı; içlerinden yalnız yedisi korunabilmiş durumda. Onlardan biri, *Persler,* Xerxes'in Hellad'a karşı seferini, özellikle Salamin savaşını canlandırıyor; bir başkası, *Zincire Vurulmuş Prometheus,* Prometheus mitini, Zeus'un elinden ateşi kaçırıp insanlara veren, bu yüzden de Kafkaslarda bir kayaya zincirlenen o gözüpek titanın öyküsünü anlatıyor. *Orestes* üçlüsü, Homeros'un kişilerini yaşatıyor. Oyundaki kanlı mücadelede, Aiskhylos, insanlara

egemen yazgıyı (Moira) ve tanrıların bile onun önünde nasıl güçsüz kaldıklarının gösteriyor. Yazgı (Moira), sosyal gelişmenin karşı konulmaz gücü hakkında henüz belirsiz bir düşünceyi dile getiriyor burada.

43. – Yunan tiyatrosundan sahneler.

Aiskhylos'un eserlerinde, ilk kez, hem erkek hem kadın rollerini oynayan iki oyuncu çıkıyor sahneye. Aiskhylos'un zamanında, oyuncuların oyunları pek saçmaca idi. Daha sonra Sofokles ile Euripides, bir üçüncü oyuncuyu soktular sahneye ve tiyatroyu daha gerçekçi hale getirdiler. Her ikisi de, Atina uygarlığının her alanda büyük bir yükseliş, sosyal ve siyasal yaşamın ise gelişme içinde olduğu «Perikles çağı»nda yaşadılar.

Sofokles (İ.Ö. 496-406), yüzden fazla trajedi yazdı. Bunlardan yalnız yedisi bütünüyle korunabilmiş durumda. En tanınmış olanları da *Kral Oedipus* ile *Antigone.* Trajedilerinin ana teması, bireyle toplum arasındaki uzlaşmazlık, sosyal kanuna karşı çıkanın kaçınılmaz yok oluşudur. Artık tanrılar değil, yaradılışları ve tutkularıyla insanlardır Sofokles'i ilgilendiren: «Dünyada sayısız büyük güç var, ama doğada insandan daha güçlü olan hiçbir şey yok» der Antigone'deki koro. Eserlerinde et ve kemikten insanlar olarak canlandırılmış kişiler, binlerce seyircinin canlı ilgisini topladı durdu.

Sofokles'in çağdaşı olan Euripides (İ.Ö. 480-406), alabildiğine çeşitli ve çarpıcı gerçek yaşamdan alır esinini. O da Sofokles gibi, konularını, eski Yunan efsanelerinden seçmiştir. Ancak onun kahramanları, pek özgürce yorumlanmıştır ve Perikles çağındaki Atina yaşamının çıkarlarını yaşarlar. Böylece *Yakaranlar*'da, Atina'nın efsanevi kralı Theseus, demokrasinin yararları üstüne bir söylevde bulunur. *Medeia*'da şair, kadının temel hakları üstüne eğilir. Euripides'in bize kadar ulaşmış 18 trajedisi içinde, hep canlı gerçekliktir sahneye çıkarılan.

Bir başka sahne türü olan komedi de Atina kökenlidir. Trajedi nasıl Dionysilerden doğduysa, -komos kelimesinden gelen- komedi de, «çakırkeyf köylülerin türküsü» anlamına geliyor aşağı yukarı. Keyifli korolar, az çok yüksek makamlardaki kişilere yönelik nakaratlı ve açık saçık taşlamalar söylerlerdi. Yazarlar başlarda, ilk trajedilerdeki aynı diyalog biçimini kullandılarsa da, komik ve yerginin içeriği, yeni bir sahne ve edebî eser tipini gerektirdi. V ve IV. yüzyıllarda, Attika'da, yığınla «komik» şair görüyoruz. Bunların içinde gerçekten ustalar vardır. Ne var ki, eserlerinden ancak parçalar kaldı bize. Yazdığı 44 eserden sadece 11'i günümüze ulaşmış tek büyük komedi yazarı ise, Aristofanes.

V. yüzyılın sonlarıyla, IV. yüzyılın başlarında yaşayan Aristofanes'in piyesleri, Atina'nın aşağı yukarı kırk yıllık bir dönemdeki sosyal ve siyasal yaşamını gerçekçi, ama karikatürsü, yani bozulmuş ve çarpıtılmış bir biçimde yansıtırlar. Bu eserlerde Aristofanes, ünlü siyaset adamlarını, askeri şefleri, şairleri, filozofları, siyasal partileri ve programları amansızca alaya alır. Örneğin *Şövalyeler*'de Kleon vardır, *Kurbağalar*'da Euripides, *Bulutlar*'da Sokrates. Atina'da egemenliğin sahibi halk bile, bu eserlerde kafadan çatlak ve gülünç bir ihtiyar olarak gösteriliyor.

Aristofanes'in komedileri, kendisini doğuran folklorla yakınlığını sürdürür ve, başka şeylerin yanı sıra, savaşın bütün zulmüne uğramış köylülerin yaşam biçimi ile çıkarlarını yansıtırlar. Böylece eserlerinden bazıları *(Acharnienler, Barış, Şövalyeler)*, kentlilerin savaş hayranlığına karşı bir protestodur; tatlı bir halk diliyle yazılmış bu eserler, açık saçıklığı da taşırlar ve alabildiğine tuhaftırlar. Aristofanes'in piyesleri, eğlendirmeden daha fazla bir şey veriyordu seyircilerine: Isıran bir yergi kılığına bürünerek, büyük kültürel, sosyal ve siyasal sorunları ortaya atıyorlardı.

YUNAN MUSİKİSİ

Yunan musikisi üzerinde bilgilerimiz o kadar kesin değil. Eldeki belgeler, yalnızca tamamı yazılmış beş altı parçayla, bir de birkaç bölümü bulunan bir o kadar parçayla kalmaktadır. Bunlar, eski Yunan musikisinin «teksesli» olduğunu gösteriyor bize. Bununla beraber, Platon ne türlü olduğu kestirilemeyen bir çoksesten söz etmiştir. Herhalde eski Yunan, görsel sanatlar, felsefe ve edebiyat alanlarında Batı, giderek dünya kültürüne kazandırdıklarını, musiki alanında verebilmiş değil. Yunan kültürünün genellikle bağımsız bir kültür olmadığını, Mısır'a, Fenike'ye ve Asya kültürlerine çok şey borçlu olduğunu biliyoruz. Bunun gibi Yunan musikisinin de çevre ülkelerden, özellikle Mısır'dan etkilenmiş olduğu sanılıyor. Eski Yunan'da kullanıldığı bilinen başlıca çalgıların Asya'dan gelmiş olduğu da anlaşılıyor. Bu arada Yunan tapınak dışı musikisinin simgesi olan çift borulu, sesi de zurnayı andıran «aulos»un daha eski örneklerine Asya'da rastlanmıştır. Bir telli çalgı olan kitara da Asya'dan gelmedir. Yunan musikisinde aulos, şarap tanrısı Dionisos'un, kita-

ra ise sanat tanrısı Apollon'un simgesidir.

Yunan musikisinin «altın çağı» diye anılan Homeros çağında, bu çalgılar, kahramanlık şiirlerine eşlik için kullanılırdı. Daha sonra, Safo'nun, arkilokos'un, Anakreon'un şiirleri, hem edebiyat, hem de musiki sanatı olarak gösterilir. Bu çağda ve daha önce, Yunan dramının evrimi içinde, musikinin de bir yeri vardı. Yunan dramında musiki, özellikle, koronun söyleyişi ve oyuna aulos'un eşliğiyle uygulanırdı. Kitara, asıl tapmak musikisinde kullanılırdı. Eski Yunan'da ses dizileri, pes sesten tiz sese doğru, yani aşağıdan yukarı değil, yukarıdan aşağı sıralanırdı. Euripides, Milet'li Timoteos ve Midilli'li Firnis, araştırıcılarca çağın başlıca musikişinasları olarak tanıtılır.

Yunan musikisinin daha sonra ne olduğu konsunda güvenilir hiçbir kanıt yoktur.

Yunan'ın çöküp, Roma'nın yükselmesiyle Yunan çalgıcılarının, şarkıcılarının, dansçılarının Roma'da kendilerine iş bulmaya çalıştıkları, gösterişe ve köksüz değerlere dayanan bir sanat için ülkülerini yitirdikleri söylenir; ancak, Roma'da çalınan ve söylenen musikinin gerçekten böylesine kötü olup olmadığını doğrulayacak bir kanıt da yok ortada.

II

FELSEFE VE BİLİM

Eski Yunanlılar, felsefenin ve bilimin gelişmesinde de büyük rol oynadılar. Yunanca «bilgelik sevgisi» anlamına gelen felsefe kelimesi de Hellad'da doğdu.

MATERYALİST İYONYA OKULU

İyonya'nın ilerlemiş siteleri, Doğu kültürünün mirasını en erken özümsediler. Bu miras, doğa olaylarını açıklamaya çabalayan bilimsel düşünceyi de içinde taşıyordu: Doğuda, sınıflar mücadelesi, toplumun yönetici katlarının, rahiplerle soyluların kafalara soktukları inançlar karşısında eleştirici bir tutumun koşullarını yaratmıştı. Babil'de ve Mısır'da, matematik, astronomi ve

doğa bilimleri, hatırı sayılır ilerlemeler kaydetmişti. İyonya'da, ticaret ilişkileri -kolonileştirme yoluyla- daha da güçlenmiş olan girişimci tacirler, doğuştan soyluların yerine iktidara geçince, düşüncenin cesur atılımı için uygun fırsat doğmuş oldu. İyonya'nın başta gelen kenti Milet, ilk Yunan filozofu, kendiliğinden materyalist görüşün babası T h a l e s ' in (İ.Ö. 600'e doğru) yurdu oldu.

> Hali vakti yerinde bir tacir ailesinden gelen Thales, doğadaki ve yaşamdaki çeşitliliği, kendiliğinden akıp giden bir bütün olarak görüyordu; ona göre, varolan hiç de bir tanrının eseri olamazdı, kendiliğinden bir tek öğeden geliyordu bu: «su»dan. Bu yüzden de, meteoroloji, astronomi ile uğraştı ve 28 Mayıs 585 tarihinde güneş tutulmasını daha önce haber vermesiyle de büyük bir ün kazandı.
>
> Thales, doğa felsefesinin kurucusudur böylece.

Milet Okuluna bağlı öğrencileri ve izleyicileri, onun bilimsel ve felsefî öğretisini geliştirip derinleştirdiler. A n a x i m e n e s ' e göre, canlı olduğu gibi, ölü doğa da, «hava»dan oluşmuştu. Havanın yoğunlaşması, katı ve sıvı cisimleri doğurmuştu; oysa ateş, bu yoğunluğun azalması sonucu ortaya çıkmıştır. A n a x i m a n d r o s , «sonsuz» terimiyle anlattığı maddenin dünyanın temeli olduğunu söylüyordu. Canlı varlıkları doğuran buydu ona göre, «İnsan, öteki hayvanlardan geliyor» derken de, belli bir ölçüde, Darwin'in evrimci öğretisini haber veriyordu daha o zamandan.

MADDECİLİK VE DÜŞÜNCECİLİK ÇATIŞMASI

Ne var ki, Milet Okulunun materyalist ilkelerinin parlak gelişimi, yenilmiş ve iktidardan uzaklaştırılmış soyluların muhalefetiyle karşılaştı. Bu muhalefet, düşünceci (idealist) felsefede buluyordu anlatımını; gitgide yükselen halk hareketine ve demokratik rejime karşı çıkan gerici soyluların gizli derneklerinde doğmuştu bu felsefe.

İsa'dan önce VI. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan P y t h a g o r , bu düşünceci felsefenin babasıdır. Samos adasında, tiran Polycrat'ı iktidara getiren halk hareketinin zaferinden sonra oradan kaçan Pythagor, İtalya'nın güneyindeki bir koloni

olan Kroton soylularının yanına sığındı. Ancak, Kroton'da da halk başkaldırıp, aristokratik rejimin yerine köleci demokrasiyi geçirince, Pythagor, çömezleri ve kendini izleyenlerle gizli bir dernek kurdu. Bütün Yunan dünyasına yayılan bu derneğin amacı, demokrasiye karşı amansız mücadele etmekti aslında.

Pythagor'un hiçbir eseri bize kadar ulaşamadı. Matematiğin gelişmesindeki hizmetleri tartışılmaz. Ancak kendisi ve özellikle kendisinden sonra gelen izleyicileri, Pythagorcular, düşünceci bir dünya görüşüne inandılar. Her şeyin ölçülebilir ve rakamla dile getirilebilir olduğu tezinden hareket ederek, «sayı»ya evrenin tanrısal özü olarak baktılar. Birlik, iki, üç, yedi, on, onlara göre dünyaya ahenk veren gizemli ve doğaüstü güçlerdi.

Pythagorcular öğretilerini, ancak aristokratların anlayabileceğine ve bu sınıfın halk kitlesi üzerinde egemenliğini sürdürmesine yardım etmeleri gerektiğine inanıyorlardı.

Materyalist ve düşünceci görüşler arasındaki bu mücadele, İsa'dan önce VI. yüzyılın sonlarıyla V. yüzyılın başlarında yaşamış olan bir dâhinin, Efes'li H e r a k l e i t o s ' un felsefe sisteminde de yankısını bulur.

Herakleitos, «diyalektik» yöntemin temellerini atar.

> Birkaç kısa parça ve dağınık bir iki özlü sözün dışında, hiçbir eseri ulaşamadı bize. Bununla beraber, elimizde bulunanlara bakarak anlıyoruz ki, Herakleitos'a göre, varolan her şey hareket ve oluşum içindedir; işte söylediklerinden birkaçı: «Her şey akıyor»; «aynı ırmakta iki kez yıkanılmaz»; «mücadelenin adalet olduğunu bilmek gerekir ve her şey zorunluluğun ebedi kanununa göre mücadele içinde doğmaktadır». Onun, «bir bütün olan dünya, ne bir tanrı, ne de bir insanca yaratılmıştır; dünya, belli kanunlara göre yanan ve sönen, sonsuza değin sürecek canlı bir ateştir ve öyle kalacaktır» sözlerini yorumlayan Lenin, «Diyalektik materyalizmin ilkelerinin pek güzel bir açıklaması» der onlar için.

DEMOKRİTOS'UN ÇİZGİSİ

Bununla beraber, Yunan bilimsel ve felsefî düşüncesi, doruk noktasına, köleci demokrasinin gelişmesi zamanında ve Demokritos'un eserlerinde vardı.

İsa'dan önce aşağı yukarı 460-370 yılları arasında yaşayan Demokritos'tan yalnızca birkaç parça var elimizde. Demokritos, zamanındaki bilim dünyasının her dalının gelişmesine katkıda bulundu: Astronomi, fizik, biyoloji, matematik, coğrafya, sanat üstüne denemeler yazdı; tarih, tarım, askerlik bilgisi üstüne de eserleri var. Kendi felsefî öğretisini de, işte bu geniş bilgi temeli üzerine kurdu: Ona göre, var olan her şey, Yunanca «atom» dediği katı ve bölünmez parçıcıklardan oluşmuştur. Atomların biçimlerindeki çeşitlilikle onların durumları, Evren'deki çeşitliliği belirler; canlı varlıklar, bu arada «ruh»uyla beraber insan da atomlardan oluşmuştur. Ancak, atomların sonsuz sayısı yanında, sonsuz bir boşluk da vardır; atomlara sürekli bir hareketle canlılık kazandıran işte bu boşluktur: Evrendeki tüm değişikliklerin ilkesi de işte bu sürekli harekettir. Tüm doğa, insanın duyguları, duyumları da atomların hareketlerinden doğmaktadır. Böylece Demokritos, tutarlı bir materyalist öğreti geliştirdi; ne var ki, bütün olayları mekanik hareketlerle açıkladığından, henüz «mekanist» bir materyalizmdi öğretisi.

Ayrıca Demokritos, eserlerinin adlarının da gösterdiği gibi, sosyal ve siyasal yaşamın sorunlarına da büyük bir ilgi gösteriyordu: Tarihle ilgili eserlerinde, devrinin uygar toplumunun kökenini açıklıyor, «altın çağ» düşüncesine sert bir biçimde karşı çıkıyordu. Ona göre, uzak geçmişte, insanlar, hayvanlar gibi acımasız bir yaşam sürmüşlerdi; sefalet, onlara ortak yaşamayı öğretti ve giderek uygun koşulları yarattılar. İnsanların bir başka öğreticisi doğaydı; insanlar, o doğanın olaylarını kaydediyor ve günlük yaşamlarına taşıyorlardı. Demokritos eserlerinde, devletle ilgili sorunlara da değiniyordu.

Demokritos'un faaliyetinin bu görünümü, Yunan'da, V. yüzyılın ikinci yarısında, sosyal ve siyasal yaşamın incelenmesini başa alan pek geniş bir bilim ve felsefe akımıyla yakınlığını kurar onun.

Bilgeler anlamına, s o f i s t l e r diye adlandırılır bu akımın temsilcileri.

SOFİSTLERİN ROLÜ

Materyalist filozoflar, doğayı ve doğa ile insan ilişkilerini

açıklamaya çabalarken, –siyasal hasımlarının «safsatacılar» diye alay ettikleri– sofistler, sosyal bilimlerin temellerini atıyorlardı. Yunan dünyasının çeşitli sitelerinden kalkıp koştukları, V. yüzyılın ikinci yarısının Atina'sı, başlıca faaliyet alanı oldu onların. İçlerinden P r o t a g o r a s ' ın, *Siyasal Rejimin Özü, Eski Devirde (Sosyal) Yaşamın Yapısı* adlı kitapları var. *Thourioi'nin Kanunları,* köleci demokrasi açısından ülküsel bir sosyal ve siyasal rejim örneği çizer. Protagoras'a göre, insan toplumu, herkes için aynı olan bir kanuna dayanır; tüm insanlar, doğa yönünden birbirlerine eşittirler çünkü. Mümkündür ki, köleliğin meşruluğu ve tanrıların varlığı birtakım kuşkular doğurmuştur onda. «Tanrıların var olduklarını ya da olmadıklarını söyleyemem» der sakına sakına.

Birçok sofistler, Protagoras'ın düşüncelerini geliştirip tamamladılar.

> Kimisi (Prodicus örneğin), devlete olumlu büyük bir güç olarak bakarken, ötekiler insan yaşamında tüm kötülüklerin ve felâketlerin kaynağı olarak görüyorlardı onu. Böylece, örneğin Antiphon, sosyal yaşama devletin zorbalığının değil, ruhların ahlâkî ve siyasal birliğinin yön vermesi gerektiğini öne sürüyordu. Buradan hareketle, bazı sofistler, devletin, ilk devleti kuranlar arasındaki bir anlaşmaya dayanarak ortaya çıktığı kuramını yaydılar. Yüzyıllar sonra, özellikle XVIII. yüzyılda J.J. Rousseau ile bu kuram büyük bir yaygınlık kazanacaktır.

Sofistlerin faaliyetinin, Atina'da köleci demokrasinin yükseliş zamanına denk düşmesi rastlantı değil kuşkusuz. Sofistler eserlerini, söylemek gerekirse, çalışma odalarının sessizliği içinde yazmakla yetinmiyorlardı; ilkelerini halkın arasına karışarak, onların anlayabileceği bir düzeye indirip yayıyorlardı. Böylece, bu yeni öğreti, Yunan kültür yaşamının her alanına girdi. O devrin iki ünlü tarihçisi, Herodotos'la Tükidites, sofistlerin kuramlarını büyük bir parlaklıkla yansıttılar eserlerinde; sofist düşüncelerle hayli dolu olan Euripides'in trajedilerine dayanarak, tiyatro yoluyla da kitlelere yayılıyordu bu öğreti. Bir başka değerleri daha var onların: Kendi düşüncesini ispatlayıp hasmınınkileri reddetme olanağı veren konuşma ve tartışma sanatının kurallarını da onlar yarattılar. Belli tezlerden hareket ederek doğru

düşünebilmeyi öğreten bilim, yani «mantık»ın temelleri böyle atıldı.

Bazı sofistlerin, herkesçe kabul edilmiş ve zamanlarında da geçerli şeyleri acı bir biçimde eleştirmeleri, beraberinde, tam bir kuşkuculuğu da getiriyor, bütün ahlâkî kuralların yadsınmasına ve aşırı bir bireyciliğin haklılığına varıyordu ister istemez. Bu ise, demokrasiye karşı, oligarşik çevrelerin özel kinini çekiyordu üzerlerine. Bu çevrelerin kuramcıları da, sofistlerin yöntemlerini kullanarak, aynı silâhlarla çıktılar onların karşısına.

Sofistlerin en korkunç düşmanlarından biri Sokrates oldu.

SOKRATES

Hiçbir yazılı eser bırakmamış olan ve çömezi Platon'un da –ölçüyü şaşırarak– göklere çıkardığı S o k r a t e s , sofistleri kof bir biçimciliğe sapmak, siyasal ve bilimsel inançlara sahip olmamak, hasımları üzerinde yalnızca söz oyunlarına dayanarak zafer kazanmakla suçluyordu. «Bunlar bilge değil, diyordu, çömezlerinin kafalarını kuşkuculukla karıştırıp bozmaktan başka bir şey yapmayan, bilgelik tacirleri»dir. Ama kendisi de, «ben bir şey bilirim, o da hiçbir şey bilmediğimdir» deyip, dış dünyanın bilinmesi olasılığı hakkında kuşku yaratıyordu; ancak, öte yandan «kendini tanı» diyerek, insanın kendisini bilmesinin gerekliliğine parmak basıyordu.

Sokrates, bir yurttaşın, devleti yönetmede gerekli olan üstün nitelikleri eğitim ve öğretimle kazanabileceğini söylüyordu: Böylece, ona göre, her yurttaş devletin yönetimine katılamazdı; ancak tam bir hazırlanıştan geçmiş yurttaşın işiydi bu. İmdi, bu son yurttaş kesimi, yani soylular, Atina demokrasisinde arka plâna itildiğinden, «seçkinler»in –yani aristokratların–, daha da büyük bir gayretle yetkinleşmesi, birleşmesi ve toplumda siyasal durumunu güçlendirmesi gerekiyordu. 399 yılında, ülkede siyasal ve sosyal mücadelenin son derece gergin olduğu bir anda, Sokrates, demokrasinin en korkunç düşmanı olarak ölüme mahkûm edildi; gençliği, siyasal yönden bozduğu suçlaması da vardı kendisine yöneltilen suçlamalar arasında.

Ve haksız da değildi böyle bir suçlama.

Sokrates'in felsefesi, Atina'da köleci demokrasinin bir bu-

nalımına tanıklık eder aslında. Bu bunalım, askerî başarısızlıklar ve Peloponez savaşının sonunda Atina deniz gücünün çökmesi sonucu daha da derinleşmişti. Ülkenin sosyal, siyasal ve kültürel yaşamı üstünde –hissedilir– bir etkisi bulunan zengin köle sahipleri, halk kitlelerinden kopmuştu. İşte bu dönemdedir ki, düşünceci felsefe, maddeci felsefe ve bilime bir karşı-ağırlık olarak açılıp serpildi; maddeci felsefe ile düşünceci felsefe mücadelesi, yeni bir aşamaya vardı.

Platon da bu sırada ortaya çıktı.

PLATON'UN ÇİZGİSİ

Zengin ve soylu bir Atinalı olan P l a t o n (İ.Ö. 427-377), dört dörtlük bir düşünceci felsefe sistemi yarattı. Bu felsefe, bugün de gerici düşünceci filozoflara örneklik eder. «Düşünce» anlamına «idea» kavram ve terimini bile felsefeye Platon sokmuştur. Platon dünyayı, gerçekliği olmayan bir şey olarak görüyordu; ona göre, madde olarak dünya, asıl «gerçek» olan bir dünyanın, «idealar» dünyasının bir gölgesi, soluk bir yankısıdır ancak. İnsanın bu dünyayla ilgili, kesin değil, aşağı yukarı bir bilgisi olabilir olsa olsa. Düşünceler dünyasının maddî bir varlığı yoktur: Bu dünyada ne evler vardır, ne masalar, ne insan bedenleri, ne dağlar, ne denizler, ne de somut başka herhangi bir şey; bütün maddî nesnelerin maddî olmayan özleri, «idealar» vardır yalnızca. Platon, insanlığı, bir mağaraya zincirlenmiş bir mahkûma benzetir; yüzü duvara dönüktür bu mahkûmun, güneşin aydınlattığı dış dünyanın yalnızca gölgeleridir duvarda gördüğü.

Platon'a göre, gerçeğe ancak yetkin insanlar yaklaşabilir. Böylece, öyle bir toplum yaratmalıdır ki, bilgelerden başka bir şey olmayan bu yetkinlerin seçimini, eğitim ve öğretimini gerçekleştirebilsin. Bu bilgelerin, bu yetkinlerin sınırsız bir yetkisi olmalı («ya da bilgeler hükümdar olmalı ya da hükümdarlar bilge olmalı») ve yurttaşların sosyal ve özel yaşamını, emirlerindeki özel kişiler aracılığıyla yönetmelidirler. Platon, «savaşçılar» diyor bu özel aracılara. Özenli bir askerî eğitimden geçen savaşçılar, ideal bir ortaklaşa rejim altında yaşamalıdırlar. Bilgeler ve savaşçılar, her türlü maddî kaygıdan uzak olmalıdırlar. Devletin

bütün maddî kaynaklarını yaratanlar, çalışan kitlelerdir; dünyasal kaygı ve uğraşlara gömülü bu kitlenin yönetimde sözü olmamalıdır.

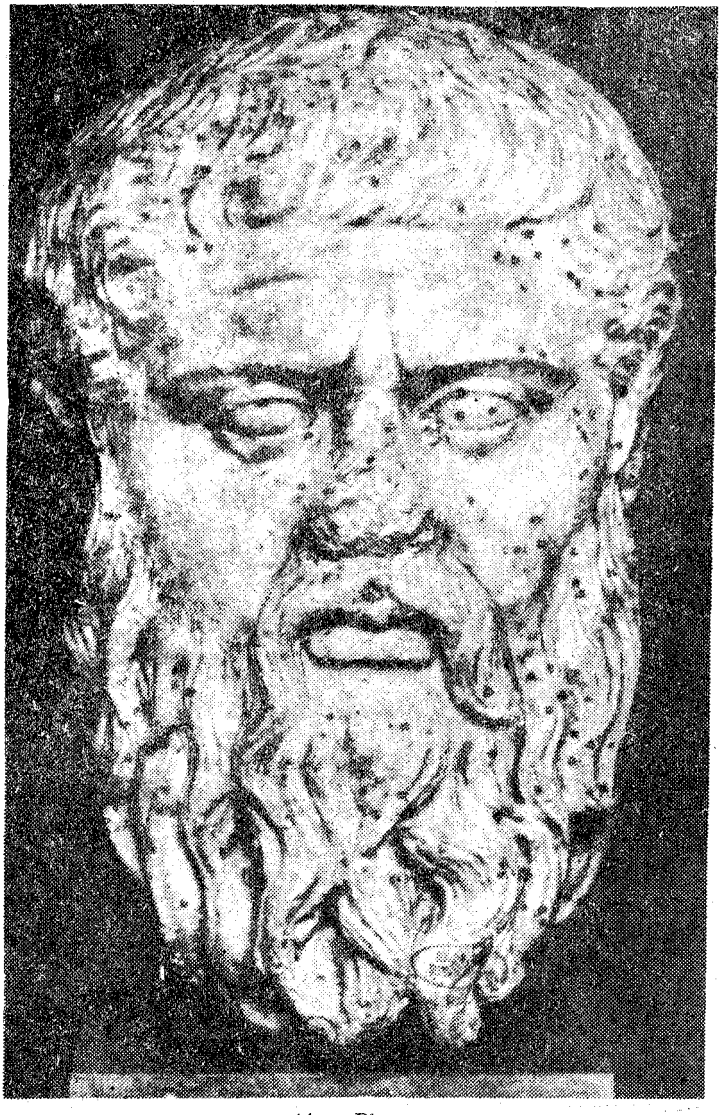

44. – Platon.

Açıkça görülüyor ki, Platon'un bu «ideal» devleti, Yunan demokrasisinin tüm fetihlerinin 190 derece karşısındadır; İspartalıların yönetici sınıfını hatırlatan, askerî aristokrat bir azınlığın egemenliği üzerine kuruludur bu devlet. Zaten Platon, Atina demokrasisinin düşmanı olarak, Isparta'ya yakınlık duyuyordu siyasal bakımdan. Böylece, düşünceci felsefe, ortaya çıkışından başlayarak, halka karşı ve bilim düşmanı olan gerici bir ideolojiye bağlanıyordu.

BİLİM DALLARA AYRILMASININ BAŞLANGICI: ARİSTOTELES

Platon'un çömezi Aristoteles (İ.Ö. 384-322) de, Demokritos gibi, tüm bilgi alanlarını özümsemişti. Ancak, Demokritos'tan farklı olarak, düşünceci felsefeye eğilim duyuyordu ve böylece de köleci uygarlığın -daha önce de belirttiğimiz- bunalımını yansıtıyordu felsefesi.

Aristoteles'in değeri, bütün bilimsel bilgileri sistemleştirmesidir başta. Şaşılacak bir derin bilgiyle, çeşitli alanlarda birikmiş verilerin bir bilânçosunu yaptı ve bilimin birçok dallarını kurdu. Bir bilim dalına «fizik» adını verdi ki, o adı bugün de taşır bu bilim dalı; bitkiler bilimi anlamına ilk «botanik»i yine o yazdı; düşüncenin kanunları üstüne ilk kitaplar onun kaleminden çıkmadır ve sofistlerin denemelerinden yararlanarak «mantık» denen o önemli bilimi kurdu; devleti ve onun çeşitli biçimlerini inceleyen *Politika* ile *Etik*, *Retorik*, *Poetik* ve daha başkalarını ona borçluyuz. Böylece Aristoteles, gelişmelerini bugün de sürdüren pek çok bilim dalını yarattı ya da -daha doğrusu- örgütledi.

Aristoteles, *Politika*'da, başta sofistler olmak üzere, kendisinden önce gelenlerin araştırmalarını özetleyerek, devletle ilgili öğretisini açıklar ayrıntılı olarak. Aristoteles, iyice belirlenmiş köleci bir toplumun sözcüsüdür. Ona göre, devlet, küçük kasabalardan (komal) oluşur; onlar da ailelere bölünür ve her aile, kocayı, karıyı, çocukları ve köleleri alır içine.

> Bir uygar toplum, kölesiz yaşayamaz: «Köle, mülkiyetin en yetkin biçimi ve aletlerin en gelişmiş olanıdır» diyordu Aristoteles. Bununla beraber, köleciliğe karşı olanların hayli yerinde kanıtlarına yanıt verme zorunluluğunu duymakta ve onlarla giriştiği tartışmalar eserlerinde büyük bir yer tutmaktadır. Öyle

de olsa, Aristoteles, insanların doğası gereği bir bölümü özgürken, bir bölümün köle olduğunu düşünmektedir.

Tüm barbarlar köle olarak doğmuşlardır ona göre.

Aristoteles, mümkün gördüğü bütün devlet biçimlerini ince-

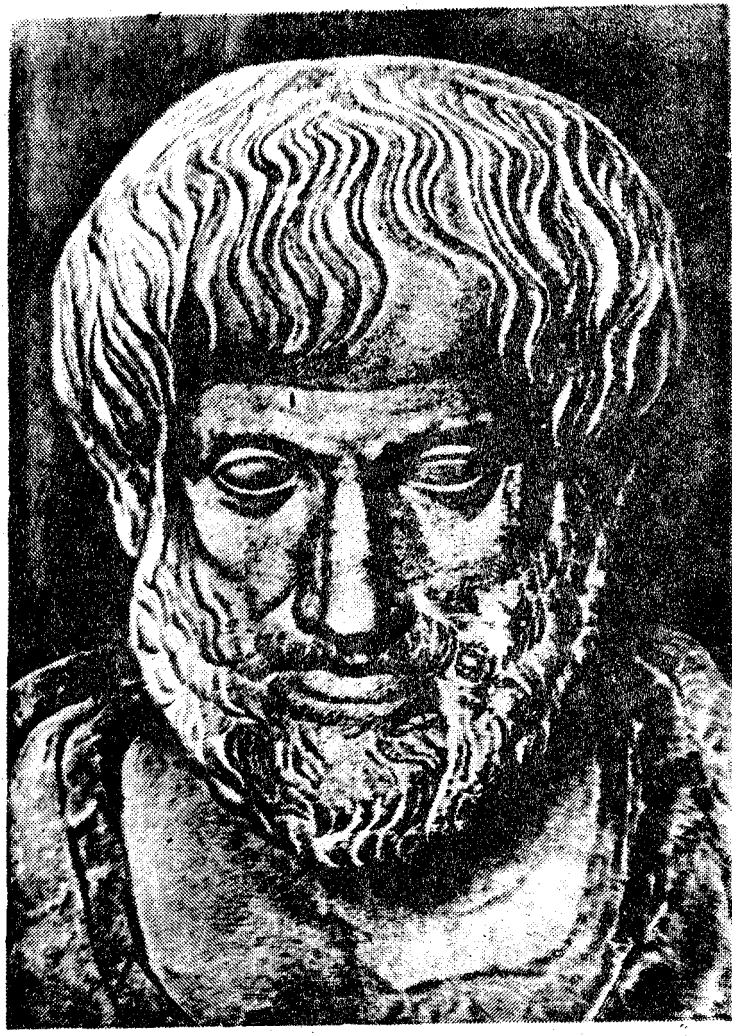

45. – Aristoteles.

ler ve bunlardan üç tanesini «meşru» olarak ayırır: Monarşi, aristokrasi ve cumhuriyet; üç tanesi de «soysuzlaşmış» biçimlerdir: Tiranlık, oligarşi ve demokrasi. Hükümet darbeleri üzerine büyük bir dikkatle eğilir ve onları önlemenin yollarını inceden inceye gözden geçirir. Son olarak, aslında tarıma dayanan küçük ve kapalı bir devlet modeli tasarlar. Çalışan kitleler, bu devlet modelinde her türlü yurttaşlık haklarından yoksundur. Atina köleci demokrasisine açıktan açığa karşı olan Aristoteles, rejimini ideale yakın gördüğü Isparta'ya yakınlık duyuyordu.

Sonuç olarak, Aristoteles de, Atina'da köleci demokrasinin bunalımının derinden derine etkisi altında kaldı; geniş devlet birliklerinin, gelişmiş ticaret ve mesleklerin, girişimci ve siyasal yönden faal bir halkın yaşadığı büyük kentlere karşıdır.

Aristoteles'in, insanlığın kültürel gelişimi üzerinde çok büyük etkisi oldu. XV. yüzyılın sonlarına değin, onun koyduğu ilkelerin tartışılmaz bir saygınlığı vardı. Aileyi devletin hücresi olarak gördüğü *Politika*'sının temel tezi ise, tüm burjuva kuramcılarınca hep belirtilmiş durmuştur.

TARİH

Yunan'ın kendi geçmişini tanıma arzusu, İsa'dan önce VI. yüzyılda, Küçük Asya'nın İyon sitelerindeki logografların eserlerinde kendini belli eder ilk kez. Bunlar, Hellad'm ilk devirlerini şu ya da bu biçimde yansıtan mitoslar ve efsaneleri edebî bir biçimde anlatıyorlardı. İsa'dan önce 500 yılları dolayında yaşamış Milet'li Hekate'nin, «kahramanlar»ın yaşamlarını anlattığı *Genealoji*'si böyledir.

«Tarihin babası» H e r o d o t o s, İ.Ö. 484-425 dolayında Halikarnas'ta doğdu. O devirde, Persleri yenen Atina, Akdeniz'in doğusuna egemen büyükdeniz gücünün iktisadî, siyasal ve kültürel merkezi oluyordu; köleci demokrasi rejimi de orada üstünlüğünü kabul ettiriyordu. İkinci yurdu dediği Atina'da yerleşen Herodotos, bu ideolojinin ateşli bir ideologu idi.

Herodotos'un eseri, 9 kitaptan oluşuyor. İlk üçü Küçük Asya halkları, İran, Asur, Mısır ve komşu ülkelerle ilgili; dördüncüsü İskitler'i anlatıyor. Hepsi de Hellad'ın geçmişi üzerine değerli bilgiler veriyorlar. Sonuncu kitaplar (V-IX), Med savaşlarına ayrılmış.

Herodotos, sık sık saflıklar yapar; tanrıların insanların işine karıştığına inanır ve mitoslarla efsaneleri tarihsel olaylarmış gibi sunar bize. Öte yandan da, tarihsel olayları ve insanların yaptıklarını akla uygun ve doğal nedenlerle açıklamaya çabalar. Daha da ileri gidip, devletin ve toplumun gelişimi üstüne genel kuramsal sorunlar ortaya attığı olur; bu da, o sıralarda Atina'da geçen yoğun ideolojik ve siyasal mücadele ile yakın ilişkisini gösterir onun. Öyle olduğu içindir ki, Herodotos'un eseri, V. yüzyılın ikinci yarısındaki Yunan'ın siyasal ve kültürel yaşamını incelemede vazgeçilmez bir kaynaktır.

İsa'dan önce 460-399 dolayında yaşayan Atina'lı T u k i d i t e s, -8 kitaba bölünmüş ve günümüze eksik olarak ulaşabilmiş- *Peloponez Savaşının Tarihi* adlı eserinde, tarihsel süreç üstüne daha derinliğine bir anlayışı açıklar bize. Tarihçi, bu savaşın olağanüstü gelişmesini ve tarihteki rolünü gösterir. Olayların tarihlemesini yapmada pek dikkatlidir; aynı zamanda olayların nedenlerini açıklamaya, içerdeki siyasal mücadeleyi göstermeye çalışır. Bu mücadele, Tükidites'in parti başkanlarına söylettiği söylevlerle canlandırılmıştır. Yazara göre, bu söylevler gerçekten söylenmiştir ve onları bize hemen hemen kelimesi kelimesine nakleder. Sınıf mücadeleleriyle ilgili tablolar, özellikle içine kölelerin faal olarak katıldıkları Korsir'deki iç savaşın tablosu, gerçekten usta elinden çıkmadır. İç savaşlara bağlı bozuluşun anlatıldığı tablo, daha da çarpıcıdır. Yazar, köleci toplumda sınıfların kinini, iç savaşta son noktasına varan kinin pek can alıcı bir tablosunu çizer.

Tükidites'ten sonra da Yunan'da tarih bilimi gelişmesini sürdürdü. Özellikle, eserlerin sayısı hayli arttı. Ancak, şurası bir gerçektir ki, Tükidites'in bilimsel çözümlemede gösterdiği inceliği, çok nadir istisnalar dışında gösteren pek çıkmadı.

BÖLÜM X

BÜYÜK İSKENDER VE HELLENİSTİK DÜNYA

İsa'dan önce 336-323 yılları arasında hüküm süren Makedonyalı İskender, İlk Çağ'm en ünlü kişilerinden biridir. Ege denizinden İndus havzasına, Libya çölünden Hazar denizine kadar yayılan geniş imparatorluğu ile, bütün fetihlerini gerçekleştirdiği zamanın kısalığı, çağdaşlarının belleğinde silinmez bir iz bıraktı ve yığınla efsanenin kahramanı durumuna getirdi onu.

Neler yaptı? Ve nasıl yaptı?

I

İSKENDER'İN FETİHLERİ VE ESERİ

BAŞLANGIÇLAR

İskender, yirmi yaşında çıktı tahta. Gördüğü Yunan usulü eğitim, gerçekten kültürlü bir insan yapmıştı onu. 343 ile 340 yılları arasında öğretmenliğini yapan Aristoteles, yalnız genişliğine bilgi vermekle yetinmedi ona; Yunan uygarlığı aşkını da soktu yüreğine. Çocukluğundan başlayarak, otoriter ve tutkulu bir yaradılışta olduğunu belli ediyordu. Makedonya'nın üstünlüğünü Yunan dünyasına yerleştirmeye çalıştığı ve Filip'in bütün çevresini emperyalist iştahların sardığı bir dönemde büyüdü zaten.

Bu da alabildiğine tutkularını arttırdı durdu.

Hükümdarlığının başları güçlüklerle dolu geçti; cesur ve sert davranması gerekiyordu o yıllar: Önce, iktidarda hak ileri süren Makedonya soyluları ve kendi yakınlarıyla hesaplaştı; sonra, Trakya ve İllirya'daki kabilelerin başkaldırısını boğdu. Ölü-

mü hakkında çıkarılan bir yalan haber üzerine, Yunan siteleri başkaldırdı. Tebai'ye karşı çok acımasız davrandı: Yıldırım hızıyla Beotia'ya geçti; Tebai'yi aldı, yerle bir etti, halkı da köle olarak satıldı.

Yunanistan'daki hasımlarıyla hesabını gördükten sonra, ba-

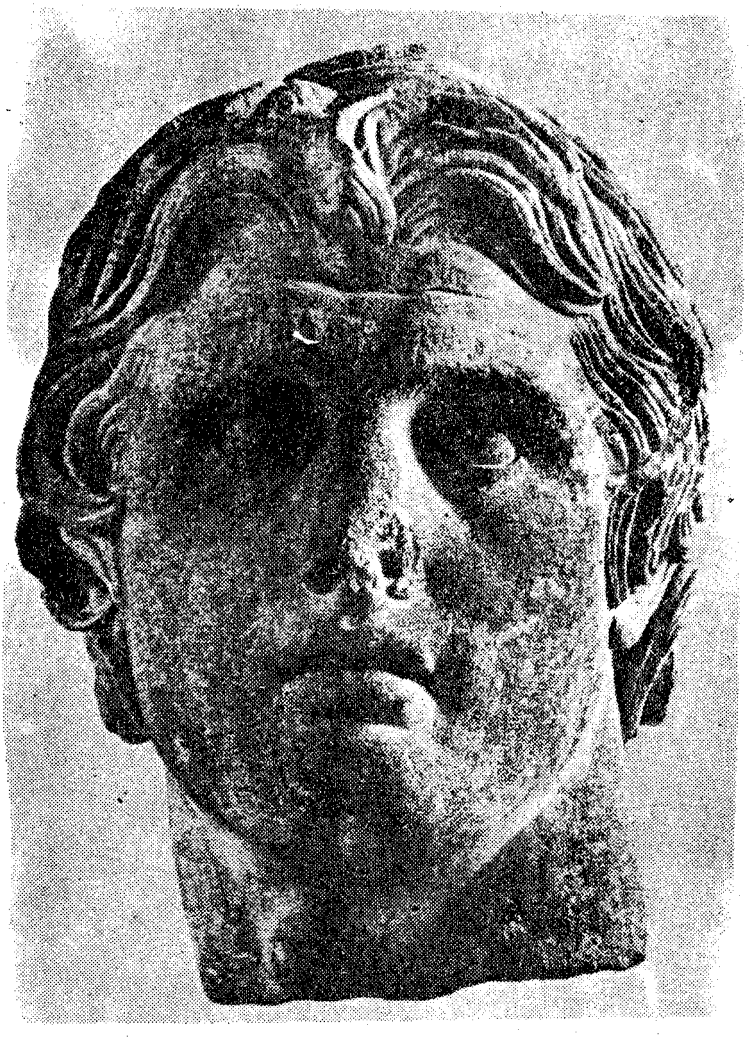

46. – Büyük İskender.

basının beslediği bir tasarının gerçekleştirilmesine, İran seferine hazırlanabilirdi.

Öyle yaptı.

FETİHTEN FETHE

Aşağı yukarı kırk bin kişilik bir orduyla Küçük Asya'ya geçti (İ.Ö. 334). Bu ordu, küçük bir orduydu aslında. Ne var ki, son Akamenidlerin İran'ı da, pek doğru olarak, kum üstüne oturan bir sütuna benzetilirdi: Vergi ve her çeşit yükümlülüklerle ezilen ve satrapların zulmüyle inleyen halklar, Pers boyunduruğuna karşı başkaldırıyorlardı sürekli. Kurtuluş hareketi, özellikle Mısır'da güçlüydü. Böylece, Pers ordusu, ne denli kalabalık olursa olsun, savaş gücü eksikti; ordunun temelini, satrapların topladığı birlikler oluşturuyordu ve bunlar da istemeyerek çarpışıyorlardı. Sayısı yirmi bine yükselen Yunan paralı aserleri hatırı sayılır bir güçtü; ancak, yurttaşlarına karşı bir savaşta, pek güvenilemezdi kendilerine. Son bir nokta olarak, satrapların kendileri de başkaldırıp, hüküm süren hanedanı devirmeyi deneyip duruyorlardı.

> Aslında son Akamenid hükümdarları da alabildiğine yeteneksiz kişilerdi; kraliçeler ve gözdeleri, sarayda başta gelen bir rol oynuyorlardı. Bunlardan birisi, haremağası Bagoas pek ünlüdür: Tahtı, arka arkaya üç hükümdara verdi ve arka arkaya üçünü de öldürttü; son olarak verdiği III. Dârâ Kodoman da onu öldürttü.

334 yılında, bütün güçlerini –Trakya kıyısındaki– Amfipolis'te topladıktan sonra, İskender, Çanakkale'ye doğru yola çıktı. Çanakkale'yi aştıktan sonra, Makedonyalılar, G r a n i k ırmağı kıyılarında Perslerin öncülerini yendiler. Daha sonra, İskender, Küçük Asya'daki Yunan kentlerini –hem de kolayca– aldı; çünkü, çoğu bunların, İskender'i bir kurtarıcı olarak gördüklerinden, savaşmadan katılıyorlardı kendisine. Yalnız Milet'le Halikarnas direndiler ve korkunç çatışmalardan sonra alınabildiler. İskender, çeşitli biçimlerde yanaşıyordu fethedilen kentlere: Kiminde, halkın demokrat katlarını davasına kazanıyor, kiminde ruhban takımına dayanıyordu; ünlü Artemis tapmağının bulunduğu Efes'te böyle oldu örneğin. Bazı durumlarda

da, eski hükümdarlarla hısımlık bağları kuruyordu; nitekim, Karya'da, Prenses Ada, evlât edindi kendisini.

Ertesi yıl, İskender'in ordusu, Akdeniz kıyılarının fethine çıkar. Torosları aştıktan sonra, III. Dârâ'nın kumanda ettiği büyük bir Pers ordusuyla karşılaşır; İ s s o s kasabasına yakın bir yerde korkunç bir yenilgiye uğratır onu. Dârâ, ailesi de içinde olmak üzere, her şeyini bırakıp kaçar ve barış ister. İskender, yüksek perdeden konuştuğu mektubunda, kayıtsız şartsız teslim isteyecek ve «Asya'nın sahibi» olarak gösterecektir kendisini.

Makedonya ordusu, daha sonra Biblos'u, Sidon'u ve Tyr'i fetheder. Bunlardan, pek müstahkem bir kent olarak Tyr, altı aylık bir kuşatmadan sonra alınabilmiştir. Bu sefer, İskender'e, bütün Fenike'yi kazandırır. Akdeniz kıyıları üzerindeki egemenliğini sağladıktan sonra, Mısır'da halk, kurtarıcısı olarak karşılar onu. Yukarı ve Aşağı Mısır'ın firavunu olarak kutsanan İskender, başta rahiplerin desteğini aramaktadır. Mısır tanrılarına çoşkulu bir kült adar ve Libya çölünde, büyük tanrının onayını almak için Amon kâhinini ziyaret eder. Rahipler, Amon'un oğlu, yani firavun olarak selâmlarlar kendisini ve dünya imparatorluğunu önceden haber verip müjdelerler ona.

İskender, fetihlerini sağlamlaştırmak için, fethettiği ülkeleri hellenleştirmeye koyulur. Örneğin, Memfis'te, özel olarak getirilmiş Yunanlıların katılmasıyla beden ve müzik yarışmaları düzenler. Delta'nın batısında İskenderiye kentinin kuruluşu (İ.Ö. 330), aynı amaçladır. Kentin, yerini bile İskender'in kendisi seçmiştir. Mısır'ın yönetimini, iktidarı tek bir kişiye vermiş olmamak için, birçok kişi arasında bölüşür.

İskender, bu üç yıl içinde, Yunan-Makedonya soylularının Akdeniz'in doğu kıyılarını ele geçirmek konusundaki düşüncelerini gerçekleştirir böylece.

Atina Konfederasyonu, Perikles zamanında, bunun düşü içindeydi zaten; Demosten, birleşmiş Yunan'ın dünya hegemonyasından bahsediyordu söylevlerinde. Ne var ki, fethettiği uçsuz bucaksız yerlerde iktidarını sağlamlaştırması gerekiyordu İskender'in; bu ise, çok zaman istiyordu. Filip'in eski silah arkadaşı ve yetenekli bir kumandan olan Parmenion, İssos savaşından sonra Dârâ'nın önerdiği barış koşullarını öğrenince, -kuşkusuz haklı olarak- öyle der İskender'e: «İskender olsaydım, kabul ederdim»; İskender'in yanıtı ise şudur; «Parmenion olsaydım, ben de.»

Mısır'ın zenginliklerinden, Hellad ve Makedonya ile serbest deniz ilişkilerinden yararlanarak, İskender, 331 yılında Suriye'yi geçip Mezopotamya üstüne yürüdü. Orada, G a u g a m e l a kasabası yakınında, Dicle üzerinde, bütün seferin -belki de- en büyük savaşı oldu. Persler, dev bir orduyu harekete geçirmişlerdi; onun yanında İskender'in güçleri pek küçük kalıyordu. Ancak, Pers ordusunda birliğin bulunmayışı ve askerlerini savaşın orta yerinde terkeden Dârâ'nın şaşkınlık ve korkaklığı zaferi sağladı İskender'e. Persler, ordularının büyük bir bölümünü yitirdiler ve imparatorluklarının gücü kesinlikle kırıldı. İskender, kendisini kurtarıcı olarak karşılayan Babil'e girdi. Arkasından da, Pers imparatorluğunun öteki merkezlerinin arka arkaya işgali geldi: Suse, Persepolis, Ekbatan, imparatorluk hazinesinin masalsı zenginliklerini serdi önüne. Bazı kaynaklara bakılırsa, eski başkent Persepolis'te, krallık sarayını yaktırdı.

Dârâ, Hazar kıyılarına kaçmıştı; orada da öldürüldü. Dârâ'nın ölümüyle de Akamenidler sona erdi ve İskender, büyük kralın mirasçısı olarak ilân etti kendisini. Sonra da, Persler karşısındaki politikasını değiştirdi: Soyluları destekledi, Doğulular gibi giyinmeye başladı, Asyalı törenleri örnek tuttu ve önünde secdeye kapanılmasını emretti.

Baktian ve Sogdian'da yerlilerin keskinleşen direnişleri, Doğu'ya doğru ilerleyişini engelledi. İskender de, Dârâ'nın öldürülmesinin öcünü almak bahanesiyle girdi oralara (İ.Ö. 329). Yer yer başkaldıranlar oldu yine de. İskender, silâhtan çok, diplomasi yoluyla üstesinden geldi bunların: Örneğin, bir Baktrian hükümdarının kızı olan Roxane ile evlendi. Stratejik önemde birçok noktada, hep kendi adını verdiği müstahkem yerler kurdu.

Sonradan hızla gelişti oralar.

Sogdian'la Baktrian ülkeleri boyun eğdikten sonra, İskender, Hind'e doğru hareket etti. Makedonyalılar, Yunanlılar ve Asyalılardan oluşan büyük bir ordunun başında, geçitleri aştı ve Pencap denen İndus vadisine indi. Binlerce insanın ve hayvanın yaşamına mal olan güçlüklerle dolu bir sefer oldu bu. Yolu üzerinde yine müstahkem noktalar kurmayı sürdürdü. Hint'li hükümdarlar arasında bitip tükenmeyen mücadele, fethi daha da kolaylaştırıyordu. İndus'u ve Hydaspe'i aştıktan sonra, batı Hindin hükümdarı Paros'u yendi. İskender orada, son iki kolonisi-

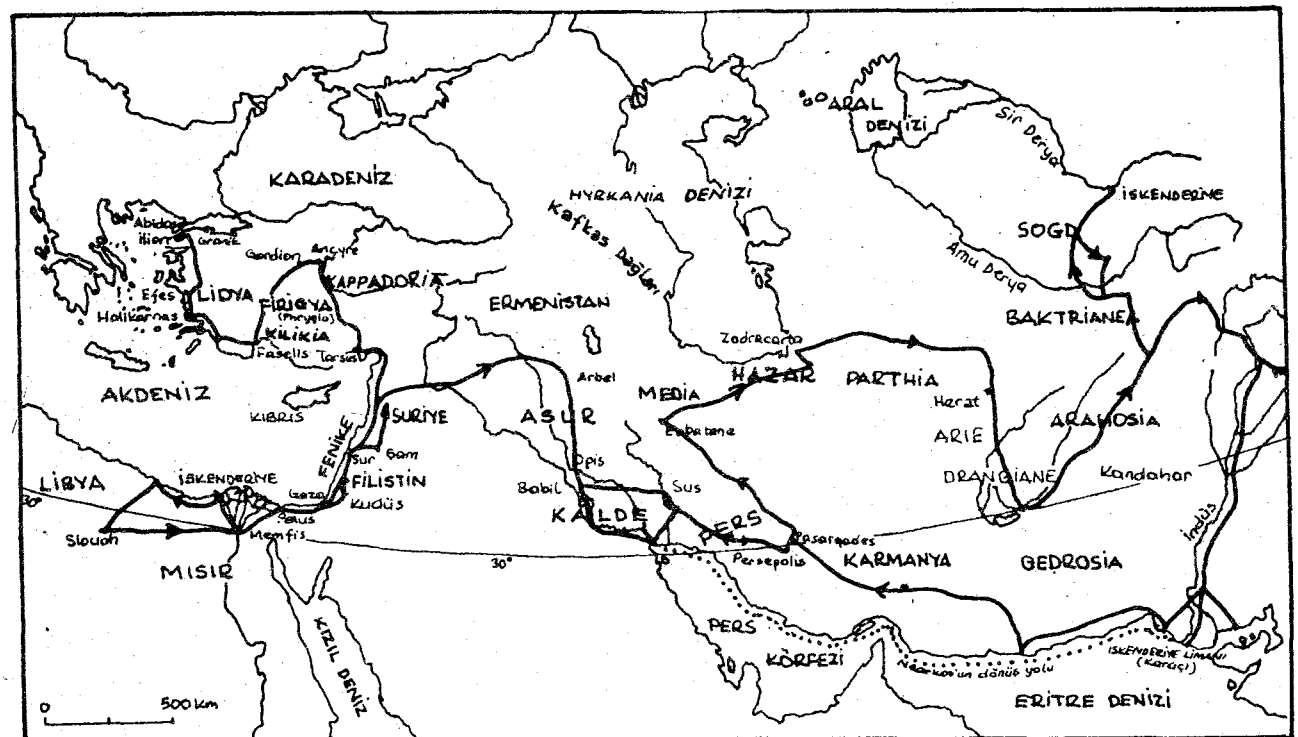
KARADENİZ
HYRKANIA DENİZİ
ARAL DENİZİ
Sir Derya
İSKENDERİNE
SOGD
Amu Derya
BAKTRİANE
Kafkas Dağları
ERMENİSTAN
KAPPADORİA
FRİGYA
(Phrygia)
KİLİKİA
LİDYA
DAS
Efes
Halikarnas
Abidos
Ilion
Gordion
Ancyre
Tarsus
AKDENİZ
KIBRIS
SURİYE
FENİKE
Sur
Gam
FİLİSTİN
Kudüs
Gaza
LİBYA
İSKENDERİNE
Sebus
Memfis
Sloouh
MISIR
KIZIL DENİZ
Arbel
MEDİA
ASUR
Babil
Opis
Sus
KALDE
PERS
Ekbatane
Zadracarta
HAZAR
PARTHIA
Hecatompylos
Hekatompylos
Hecatompylos
Hekatompylos
Hecatompylos
Hekatompylos

ni, Nicaia ile Bukefelia'yı kurdu ve Ganj vadisini fethetmek niyetiyle Hyphos'a kadar yürüdü. Ne var ki, bu uzun ve çetin seferden ordusu da bitkin duruma gelmişti. Onun Doğu politikasını ve «Dünyanın sınırlarını kendi imparatorluğunun sınırları yapmak» tasarısını tutmayan yüksek rütbeli askerler arasında bile hoşnutsuzluk artıyordu gitgide.

330 yılından başlayarak komplolar hazırlanmaya başlanır.

İskender'in yanıtı pek sert olur bunlara ve en yakınlarını bile ortadan kaldırmakta duraksama göstermez: Yardımcısı Parmenion ve onun oğlu –süvari kumandanı– Philotas bu yolda giderler. İskender, kendisinin Doğu politikasını ve Perslere çok yüz vermiş olmasını eleştiren dostu Klitus'u, bir şölende mızrakla öldürür.

Son olarak, Hyphase konaklamasında, bütün birlikleri, subayları da dahil, seferi sürdürmeyi reddederler. İskender, çadırında –mutlak bir sessizlik içinde– üç gün geçirdikten sonra, İndus'a inip Hint okyanusuna çıkmak üzere bir donanma yapılması emrini verir. 326 yılında başlayan dönüş pek zahmetli olur. İndus deltasına inildiğinde, İskender, Pers körfezine kadar olan –ve o zaman pek az bilinen– deniz yolunu izlemek üzere, Nearkhos'u görevlendirir; kendisi de, ordusunun geri kalan bölümüyle, karadan, korkunç Gedrosie çölünü aşarak döner.

Sefer 325 yılında Babil'de sona erer.

Sınırsız imparatorluğunun merkezi Babil'de, bu kez Batı'ya doğru yeni bir sefer hazırlığına giriştiği sırada, 323 yılında sıtmadan ölür.

Öldüğünde otuz üç yaşındaydı.

İSKENDER'İN ESERİ

Savaş süresince ve savaştan sonra, İskender, kimi zaman pek ilkel biçimde de olsa, Yunanlılarla Persleri kaynaştırmayı denedi; karma evliliklere başvurdu: Bir tek günde on bin Yunanlı askerin Pers kızlarıyla evlendiği oldu. İskender'in kendisi de, Büyük Kralın âdetlerine göre, eş olarak iki Pers prensesiyle evlendi. Doğu soylularının etkisi, idarede, sarayda ve orduda giderek artıyordu. Şunu da belirtmeli ki, İskender, Persleri Yunanlaştırırken, 30.000 Pers genci de Makedonyalıların savaş sanatını, âdetlerini ve Yunan dilini öğreniyordu.

Ne var ki, İskender'in bu politikası, gitgide palazlanan bir muhalefetle de karşılaşıyordu. 324 yılında, Dicle üzerinde Opis'te, askerler gerçekten başkaldırdılar. İskender, içlerinden on üç elebaşıyı öldürterek -acımasızca- bastırdı bu başkaldırıyı ve sonra da Perslerin ağırlıkta, giderek ayrıcalıklı olduğu yeni bir ordu örgütlenmesine girişti.

Pers imparatorluğunun fethinin pek büyük sonuçları oldu; Doğu'yla Batı arasındaki iktisadî ve kültürel yakınlaşmaya katkıda bulunuyordu çünkü. «İskenderiye» adıyla bir düzine yeni kentin kurulması, büyük rol oynadı bu yakınlaşmada; çünkü, bu kentler, Yunan ve Makedonyalılarm yerlilerle kaynaşmalarının ve kültürel alışverişin merkezleri oluyorlardı. Kral Marx'ın da dediği gibi, Yunan'm «o dışa sınırsız açılışı» İskender devriyle gerçekleşir.

Ancak, şunu da unutmamalı ki, Doğu fethi, yalnız Pers imparatorluğunu yıkmakla kalmadı; yeni bir egemenliğin, yerli halklar üzerinde Yunan ve Makedonyalıların korkunç sömürüsüne dayanan yeni bir egemenliğin kuruluşuna da yol açtı. Pers imparatorluğunun yıkılışı, halk kitlelerinin durumunu düzeltmedi; Pers boyunduruğunun yerine, yeni istilâcıların getirdiği, daha ustaca, ama daha ezici bir başka sömürü geçti. Belirtmek gerekir ki, İskender'in o sınırsız imparatorluğuyla Perslerin imparatorluğu şu noktada birbirine benziyorlardı: Her ikisi de, birbirinden farklı iktisadî, sosyal ve kültürel düzeyde devletlerin fethinden doğmuşlardı. Bununla beraber, İskender'in imparatorluğu, dayanıksız ve geçici bir nitelik de taşımış olsa, köleci toplumun gelişiminde yeni bir aşamayı temsil eden, yeni sosyal ve siyasal ilişkilerin doğuşunu engelleyemedi.

Bu imparatorluğun yıkıntıları üstünde, yeni bir dünya doğacaktır.

II

HELLENİSTİK DEVLETLER

İskender'in Doğu seferi, « H e l l e n i s t i k » adı verilen bir devri açar. Küçük Asya'nın ve Mısır'ın Romalılarca fethine değin sürecektir bu devir.

Hellenizm, Yunan köleci toplumunun, Doğu'nun çeşitli bölgelerine yayılan pek gelişmiş biçimlerini sergiler; Akdeniz ekonomi ve kültür çevresine bağlı Doğu ülkeleri ise, bu biçimlerin gelişmelerine katkıda bulunmuşlardır. İskender imparatorluğunun toprakları üstünde, Doğu ve Yunan ülkelerinin garip bir karışımını sergileyen büyük bağımsız devletler kuruldu. Doğu tipte bir merkezi monarşi olan bu devletlerde, yönetici tabaka, Yunanlılardan, Makedonyalılardan ve Hellenleşmiş yerel soylulardan oluşuyordu; bu hellenleşmiş yerel soylular ise, ayrıcalıklı durumlarıyla, yabancı fatihlerin ezdiği kitlenin karşısındaydılar. Halkların sömürülmesi ve yağma savaşları, hellenistik hükümdarlara, iktisadî ve kültürel yaşamda giriştikleri büyük işler için maddî bir temel yaratma olanağı vermiştir. Küçük Asya, Orta Asya, Arabistan, Hint ve Çin, Akdeniz ülkeleriyle ticarete başladılar. Maddî yaşamın büyük bir açılış gösterdiği bazı hellenistik devletlerde, Yunan bilimi büyük bir gelişme içine girdi ve teknik gelişmeyi de büyük ölçüde etkiledi. Doğu ülkeleriyle Yunanlıların iktisadi ilişkileri, kültürleri arasında da karşılıklı etkilere yol açtı.

İSKENDER İMPARATORLUĞUNUN DAĞILIŞI

Makedonyalı İskender'in ölümünden sonra, generalleri keskin bir iktidar mücadelesine girdiler. İskender, doğrudan mirasçı bırakmamıştı. Hükümdarın ilânında ordu önemli rol oynadı. Silâhlı bir çatışmaya dönme tehlikesi gösteren şiddetli tartışmalardan sonra, İskender'in –akılca zayıf– kardeşi III. Filip Aride, kral ilân edildi. Ancak, uygulamada iktidar, İskender'in bir yakını olan ve naip seçilen Perdikkas'a geçti. Az sonra İskender'in eşi Roxan, dünyaya bir erkek evlât getirince, o kral ilân edildi. İskender'in öteki büyük generalleri de çeşitli satraphkların yöneticileri oldular: Lagos'un oğlu Ptoleme Mısır'ı aldı; Antigonos, Küçük Asya'da Büyük Firikya'yı, Lysimakos da Trakya'yı. Ancak hiçbiri de ne devletin birliğini, ne de naibin yüksek iktidarını tanımak istemiyorlardı. İskender'in ölümünü izleyen dönem, önce İskender'in mirasçıları, sonra da onların mirasçıları arasında kanlı kavgalarla doludur.

İlk uzlaşmazlık Perdikkas'la Ptoleme arasında patlak verdi: Ptoleme, saygınlığını yükseltmek için, Makedonya kral mezarlığına gömülmek isteyen İskender'in tuttu cesedini ele geçirdi. Perdikkas'ın Ptoleme'ye karşı giriştiği Mısır seferi başarısızlıkla sonuçlandı ve Perdikkas bir komploda öldürüldü.

Perdikkas'ın ölümünden sonra naiplik Antipatros'a geçti. Antipatros, birleşik bir imparatorluk arkasındaydı; oysa, gerçekte bu büyük güç gitgide bölünüyordu. Babil satrap'ı olan Selefkos da çatışmacılar arasına girdi. Az sonra Antigonos ve oğlu Demetrios Poliakret, Küçük Asya, Suriye, Fenike ve Yunanistan'da egemenliklerini sağladılar.

İskender'in ölümünden yirmi yıl sonra, İmparatorluğu kesin olarak dağıldı. Ptoleme, Selefkos, Lysimakos, Kassandros, en yüksek iktidara sahip olduğunu ileri süren Antigonos'a karşı birleştiler: İpsos savaşında Antigonos yenildi ve üç büyük «Hellenistik devlet» ortaya çıktı: Mısır'ı Ptolemeler, Suriye'yi Selefkoslar ve Makedonya'yı Antigonidler yönetmeye başladılar. O tarihten başlayarak da, Makedonyalı İskender'in imparatorluğu üzerinde kurulmuş olan hellenistik devletlerin tarihi, kuruluş ve yapılarına bağlı özellikler ortaya koyar.

PTOLEMELER KRALLIĞI

Lagos'un oğlu Ptoleme'den gelenler, Mısır'ı, Roma fethine değin (İ.Ö. 30) ellerinde tuttular. Bir yandan, hellenistik Mısır'ın yönetimi, geçmiş yıllardan miras kalan ilkelere dayanıyordu: Hükümdarın despotça iktidarı, yaşamın her alanında sert bir merkezcilik, gelişmiş bürokratik bir idare örgütü. İdari bölenme, eskiden olduğu gibiydi: Yukarı Mısır'la Aşağı Mısır, nomları ve ortakçı örgütüyle devam ediyordu. Öte yandan, yeni nitelikler ortaya çıktı: Devlet örgütü, Yunanlılarla Makedonyalıların tekelindeydi; yerel halk ise arka plâna itilmişti.

Ezilen, sömürülen kitlelerdi onlar.

Ptolemeler, özel mülkleri olarak bakıyorlardı Mısır'a. Hükümdar, toprakların başta gelen sahibiydi, büyük bir bölümü de özel mülkiyetindeydi; babadan oğula küçük kiracıların, «hükümdarın çiftçileri»nin ekip biçtikleri «kral toprakları» idi onlar. «Hükümdarın çiftçileri»nin özellikleri şu idi ki, iktisadî faaliyetlerinde özgür değildiler: Faaliyetleri inceden inceye düzenlenî-

yor; ekecekleri bitkilerin hem çeşidi hem de miktarı saptanıyordu. Kiracı, emredilen kuralları değiştiremezdi ve bunların dışına çıktığında büyük bir para cezası öderdi.

Çiftçilerin kendilerinin tarım araçları yoktu; âletleri, tohumu ve hayvanları, yerel otoriteler sağlarlardı onlara. Bütün bunları aynen öderlerdi; fazla olarak, ürünün bir bölümünü de faiz ve çeşitli vergiler biçiminde öderlerdi. Çok kez, tüm ürünün yarısına yükselirdi bu ödeme. Bu «kiracılar»ın ekonomisi, devlet görevlilerinin denetimi altındaydı sürekli. Ekin ve hasat, kılı kılına hesaplanırdı. «Hükümdarın çiftçileri» topraklarını da terkedemezlerdi.

> «Kralî» topraklardan başka, istenildiğinde geri alınabilen ve yine vergilerle yüklü, denetlenen « b a h ş e d i l m i ş t o p r a k l a r » vardı. Onlardan bir bölümünü, hükümdar tapınaklara ve senyörlere bırakmıştı. Onların da bir bölümü, «hükümdar çiftçileri» ekonomisinde olduğu gibi işletilir; bir bölümünde de köleler ve ücretliler çalıştırılırdı.
>
> Bahşedilmiş toprakların bir başka bölümü, askerlere, denizcilere ve subaylara verilen «klerukiler»di. Başlarda, geçici olarak bırakılıyordu bunlar, giderek babadan oğula geçmeye başladılar.

Bütün doğal zenginlikler, madenler, tuzlalar, taş ocakları, vb. hükümdarındı. Aynı merkeziyetçilik sanayide de vardı; sanayinin bellibaşlı dalları, örneğin yağ üretimi ve dokumacılık, k r a l t e k e l i ndeydi. Kiracı çiftçiler, fiyatları devletçe saptanmış hammaddeleri satın almak zorundaydılar. Başkasına satış, sert biçimde cezalandırılırdı. Hammaddeler, önce devlet mağazalarında istiflenir, sonra da hükümdarın işletmelerine yollanırdı. Yağ, tapınaklara ait işletmelerde de üretilirdi. Ancak, bu işletmeler, yılda sadece iki ay –o da devlet gözetimi altında– olmak üzere çalışırlardı; yılın geri kalan aylarında kapıları mühürlüydü. Bütün yağ presleri kayıtlıydı. Bu denli sıkı olmasa da, dokumacılık da aynı durumdaydı. Bu konuda, tapınak işletmelerinin önemli bir yeri vardı. Sanayinin öteki önemli dalları, tuz, bira, cam, papirus üretimi de –bir bölümüyle– tekel altındaydı. Çalışma süresi ile ücret oram sıkı sıkıya düzenlenmişti. İşçilerden çoğu özgürdüler gerçi, ancak pek kötü durumdaydılar: Bir noma bağlı olup, müsaade almaksızın bir başkasına geçe-

mezlerdi; bunu yapan zorla alınıp getirilirdi yerine. Yataklık edenler de cezalandırılırdı.

Ticaret de tekel altındaydı: Ürünlerinin büyük bölümü, genel kiracılara ve kral ticaretinin örgütleyicisi memurlara gidiyordu; yabancı rekabeti ortadan kaldırmak için, dışardan getirilen malların akışını önleyen gümrükler konmuştu.

> Dış ticaret, hellenistik Mısır'ın ekonomisinde önemli bir yer tutuyordu. Dışarıya; Akdeniz ülkelerine dokumalar, papirüs, cam, özellikle buğday satılıyordu. III. yüzyılın başlarından başlıyarak, buğday dışsatımında, Mısır, rakiplerini, Trakya'yla Karadeniz kıyılarındaki ülkeleri saf dışı bıraktı. Dışardan ise, egemen sınıfların kullandıkları lüks eşya alınıyordu özellikle: Arabistan'dan koku, altın ve değerli taşlar; Hind'den fildişi, boya, baharat, pirinç; Çin'den de ipekli.

Kara ticaret yolu, Arabistan'dan ve Suriye'nin güneyinden geçiyordu, deniz yolu ise, Kızıldeniz'den. Öyle olduğu için de, firavun Nekhao'nun emri üzerine kazılan Nil'den Kızıldeniz'e olan kanalı Ptolemeler onardılar. Ticaret gemilerinin hacmi üç yüz tona kadar çıkmıştı; Ptolemeler, devrin en büyük ticaret filosuna sahiptiler. Kervan yolları çok büyük ölçüde canlandılar. Bütün toptan ticaret, kralın tekelindeydi; bütün taşıma araçları kayıtlıydı ve hükümdarın ticareti için kullanılıyordu.

Birçok kentler alabildiğine geliştiler. Dünya çapında bir önem kazanan İskenderiye, ön plâna geçti.

> Strabon, onu *Coğrafya* adlı eserinde anlatır. Büyük bir kentti bu: İki Yunanlı mimar, Rodos'lu Dinokrates ile Knidos'lu Sostrates'in çizdikleri plâna göre yapılmıştı. İki ana yolla kesilmişti; öteki yolları ise geniş ve düzdü. Taş döşeli ve aydınlatılmış yollar, kanalizasyon, parklar, sütunlu girişler, tiyatrolar, hipodromlar, stadlar, zengin ve düzenli bir hellenistik kenti belirleyen niteliklerdi. Kral saraylarının bulunduğu mahallenin kendine özgü bir görkemi vardı; kentin hemen hemen üçte birini kaplıyordu bu. Her kral, kendinden öncekileri aşmak için bir saray yaptırıyordu kendine. Bahçeler, hayvanat bahçeleri, görkemli hamamlar, yığınla hizmetli için evler, hükümdarın malikânesine bağlanıyordu. Kral mezarları da oradaydı; içlerinden birinde de İskender yatıyordu. Aynı mahallede müze ve ünlü kitaplık bulunuyordu. İskenderiye müzesi, büyük bir bilim ve sanat merkeziydi. Her türlü giderlerini hükümdarın karşıladığı bilginler, Atina'da olduğu gibi, kemeraltlarında ve gölgeli yer-

lerde derslerini veriyorlardı. Kitaplık ise yüzbinlerce el yazmasını içeriyordu. Ptolemeler, bilgi ve eğitimleriyle, bilim ve sanat koruyuculuklarını sergilemeyi severlerdi. Bu alanda da, iktisadî yaşamda olduğu gibi, aynı merkezcilik ve aynı denetim vardı. Eski bir yazar, içinde bilginlerin kuşlar gibi beslendikleri bir kafese benzetir Müze'yi.

İskenderiye'nin iktisadî önemi, pek düzenli iki limanından açıkça anlaşılıyordu. Faros adasında bir kayanın üzerine kurulan Fener, İlk Çağ'ın harikalarından biriydi. Yüz metreden fazla yükseklikte beyaz mermerden bir kuleydi bu. Tepesinde geceleri bir ateş yakılırdı ki, ışığı, madenî aynalar yoluyla uzaklara yansırdı. Bu fener, o zamanın parasıyla 800 talente malolmuştu ki, Ptolemelerin masalsı zenginliklerini ve denizlerdeki güçlerini gösterir bu.

İskenderiye halkı karışıktı: Yunan, Makedonyalı ve Mısırlılardan başka, İranlılar, Suriyeliler, Araplar, Yahudiler, vb. de vardı. Kentin o zamanki dünyada önemini gösterir bu da. Kent, etnik ayrılığa göre, birbirinden bağımsız birçok mahallere bölünüyordu.

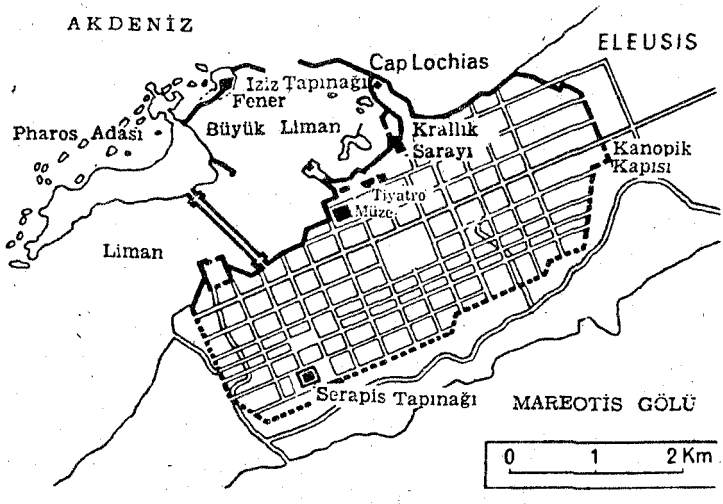

48. – İskenderiye.

Sosyal ve siyasal açıdan, yerli halkla yeni gelenler -Yunan ve Makedonyalılar- arasında farklılık çarpıcıydı başta. Yerlilerin oturduğu ülke (tora), içinde Yunanlıların, Makedonyalıların ve öteki kolonların başrolü oynadıkları kentten (polis) ayrılıyordu. Hükümdar, fetih hakkı olarak kendisine ait bulunan ülkenin mutlak sahibiydi. Krallar, eski Mısır'da olduğu gibi tanrılaştırılmışlardı ve iktidarlarının biçimi, Doğu despotluğuna yaklaşıyordu. Çoğu Makedonyalı ve Yunanlı olan görevlilerin aracılığıyla yönetiyorlardı. Merkez dairelerin başında, devletin mali örgütünün bütün dizginlerini elinde tutan d i o i k e t e bulunuyordu. Memurlar, armağan olarak toprak alırlardı ve bütün ayrıcalıklardan yararlanırlardı.

Yunan-Makedonyalı paralı askerlerden oluşan ordu, hükümdarın desteğiydi. Ptolemeler, askerlerine karşı borçluluklarını iyi bildiklerinden, onları türlü lütuflara boğarlardı. Büyük bir iktisadî gücü temsil eden Mısırlı ruhban zümresini de koruyorlardı. Tapınakların yığınla toprağı, sanayi işletmeleri ve köleleri vardı. Rahipler, askerler ve bürokratlar, vergiden bağışıktılar. Temsilcileri daha sonra yerel otoriteler olarak kullanılacak olan yerli halkın varlıklı tabakaları ile genel kiracılar da ayrıcalıklardan yararlanıyorlar, hızla zenginleşiyorlar ve hellenistik uygarlığı isteyerek özümsüyorlardı.

«Hükümdarın çiftçileri», halkın çoğunluğunu oluşturuyorlardı. Vergiler altında ezilen, faaliyetleri sıkı düzenlemelerle felce uğramış bu kitleler, bütünüyle genel kiracılara, denetleyicilere ve her tipten görevlilere bağımlıydılar. Tarımda ve sanayide köle emeği kullanılıyordu. Köle ticareti pek gelişmişti; büyük çoğunluğu da özellikle Nubya'dan getirtiliyordu.

Hellenistik Mısır'ın devlet örgütünün ağırlığı çalışan kitlelerin omuzlarındaydı. Bütün idare örgütü, Yunan ve Makedonyalı fatihlerin, ruhban zümresinin ve soyluların iktidarını güçlendirmek, Ptolemelere ve onların görevlilerine lüks bir yaşam sağlamak için, yerli halkın aşağı tabakaları üzerinde bir baskı aracı olup çıkmıştı. Tekniğin ve ticaretin gelişmesinden, kültürün bütün nimetlerinden, toplumun yukarı katlarıydı yararlanan yalnız.

Ptolemelerin dış politikası, imparatorluğun sınırlarını Akdeniz'in doğusunda, başta da Ege denizi havzasında sağlamlaştırmak, güçlerini -deniz ve kara ticaretiyle Doğu'ya bağlı olan-

Fenike ile Suriye'ye yaymaktı. İlk Ptolemeler devrinde, Ege'deki birçok ada, Fenike, Filistin ve Suriye'nin güneyi Mısır'ın elindeydi. III. Ptoleme (İ.Ö. 246-221), özellikle savaşçı politikasıyla kendini belli eder: Bu hükümdar, Küçük Asya'nın fethine kalkarak, Sard'ı ve Babil'i aldı.

> Ege havzası ile Suriye üzerindeki istekleri, Ptolemeleri, Antigonidler ve Selefkoslarla karşı karşıya getiriyordu. Küçük Asya'daki çıkarlarını, III. yüzyılın sonuna değin -başarıyla- korudular. 217 yılında, IV. Ptoleme'nin birlikleri, -Rofia yakınında- Suriye kralı III. Antiokos'u yendi.

Ancak, İsa'dan önce II. yüzyıldan başlayarak, Mısır geriledi ve hellenistik dünyadaki üstünlüğünü yitirdi. Aralıksız sürdürdüğü savaşlar için, paralı askerler yetmiyordu; ezilen kitlelerin gitgide büyüyen direnişleriyle de karşı karşıyaydı hükümdarlar. Ptolemelerin, aşağı halk tabakasının kölcleştirilmesi üzerine kurulu iç politikalarındaki zararlı gelişmeler, ülkeyi zayıflatıyordu. Şiddetli bir sınıf mücadelesi, sürekli başkaldırılar ve özellikle köylülerin kitleler halinde göç edişleriyle belli ediyordu kendisini. Bütün bunlar, Mısır'ın yaşamını altüst ediyordu. Ayrıca, kanlı hükümet darbelerine yol açan hanedan çatışmaları, imparatorluğun temellerini çökertiyordu. Sosyal ve siyasal mücadelenin yoğunlaşması, ülkeyi çöküntüye götürdü sonunda.

İsa'dan önce 30 yıllarında, Kleopatra, Ptolemeler hanedanının bu son kraliçesi, Aktium yenilgisinden sonra canına kıyıp da İskenderiye'yi Romalılar alınca, hellenistik Mısır'ın tarihi de sona erdi.

Romalılar, Mısır'ı imparatorluklarına kattılar.

SELEFKOSLAR DEVLETİ

Selefkoslar imparatorluğu, İskender imparatorluğunun Asya bölümünü oluşturan birbirinden farklı h a l k l a r ı n v e ü l k e l e r i n b i r y ı ğ ı n ı ydı. Pek büyük bir çeşitlilik gösteriyordu bu bölgelerin coğrafyası: Büyük ırmakların suladığı verimli vadiler, dağlar, çöller, deniz kıyıları. Oralarda oturan halklar ve kabileler, ilkel çobanlıktan büyük uygar kent yaşamına değin, birbirinden farklı iktisadî ve kültürel dü-

zeylerde bulunuyorlardı. Selefkosların işleri pek zordu böylece; Bütün bu ülkelerden ve halklardan tutarlı bir bütün çıkarmak. Onları Ptolemelerden ayıran da buydu; çünkü, Ptolemelerin krallığı, etnik ve coğrafî yönden birleşmiş bir durumdaydı.

> Şunu da belirtmeli: Doğu'ya, Orta Asya'ya, Arabistan'a doğru olmak üzere Doğu ticaret yollarıyla, Akdeniz'e doğru olmak üzere *Batı ticaret yolları, Selefkoslar krallığından geçiyordu.* Bunlar, Fırat ve İran körfezi gibi ırmak ve deniz yollarıyla, kervan yollarından oluşuyordu. Selefkoslar Babil, Şam gibi eski ticaret merkezleriyle, Perslerin açtıkları ticaret yollarını almışlardı miras olarak; daha önceki gelişim, halklar arasında etkin bir alışverişin koşullarını yaratmıştı böylece. Sanayinin ve alışverişin gelişmesinde büyük rolün kentlere düştüğü Selefkoslar imparatorluğunun iktisadî temelini baştan başlıyarak etkiledi bu.

İskender'in politikasını sürdüren Selefkoslar, devletlerinin temeli olarak, 400'e yakın yeni kent yaptılar. Bunların kimisi, dünya çapında ticaret ve sanayi merkezleri oldular: Dicle üzerinde Selefkos, imparatorluğun başkenti, Oront ırmağı üstündeki Antios (Antakya) gibi. Bu kentlerden başka, «katoika» adı verilen, çok kez kente dönüşen çeşitli askerî yerleşme merkezleri vardı. Yunan uygarlığının bu ocakları, Yunan-Makedonya oligarşisinin siyasal etkisini güçlendiriyor ve yerliler denizinde hellenizmin adalarını oluşturuyorlardı.

Ekonomi biçimlerinin çeşitliliği, hükümdarın üstün otoritesi ile Yunan sitesinin özerkliğinin yanyana bulunduğu büyük kentlerin çokluğu, Ptolemelerin gerçekleştirdikleri merkezciliği kurmayı güçleştiriyordu. Selefkoslarda da, Yunan-Makedonya topluluğunun ayrıcalıklı bir durumu vardı; Perslerin yerine onlardı yerlilere hükmeden. Hükümdar tanrılaştırılmıştı; hükümdara tapma resmî nitelikteydi. Hükümdar dininin rahiplerini hükümdarın kendisi seçerdi. Selefkoslar, Yunan tanrısı Apollo'dan geldiklerini söylüyor; bir yandan da Babil tanrısı Bel-Marduk'un iktidarına dayandıklarını ileri sürüyorlardı. Selefkoslar iktidarının, Yunan-Doğu olmak üzere çifte niteliğini açıklar bu. Hükümdarın, vergilerin toplanması için, bir dioikete'nin yönettiği büyük bir memur kitlesi vardı elinin altında, halkı baskı altında tutmak amacıyla da pek karmaşık ve iyi işleyen bir sistemdi bu.

Ne var ki, Mısır'da olduğundan daha az güçlü oldu bu merkezcilik. Toprakların büyük çoğunluğu kralındı, ancak büyük bir bölümü tapınaklara, kentlere ve özel kişilere bırakılmıştı. Sanayi ve ticaret alanında, kralın tekelleri yanında, özel işletmeler de gelişiyordu.

Başlıca kentler, Doğu ve Batı arasında ticarî aracılık yapan ve İskenderiye'den sonra en önemli site olan Antios ile Selösi idi. Çoğu kentler, Yunan biçimi özerklikten yararlanıyorlardı; halk meclisleri, kurulları, seçimle gelen memurları, liseleri, jimnazları, beden eğitimi salonları vardı bu kentlerin.

Selefkoslar, halk üzerindeki etkilerini güçlendirmenin bir aracı olarak, din politikası adına, tapınaklara büyük dikkat gösteriyorlardı. Öte yandan, tek bir askerî ve idari örgüt yaratarak, imparatorluklarını güçlendirmek istiyorlardı. Devlet, stratejlerce yönetilen 27 satraplığa bölündü; tek bir para ve takvim sistemi kabul edildi ve 312 yılından başlayarak «Selefkoslar Çağı» başladı. Ancak, hayli dayanıksız oldu devletleri. İmparatorluğa giren halklar özgürlük istiyorlardı. Malî boyunduruk ve memurların görevlerini kötüye kullanmaları, ayrılıkçı eğilimleri daha da güçlendiriyordu. Selefkoslar imparatorluğu, yayılışının doruğuna, I. Seleukos Nikator (İ.Ö. 312-280) döneminde vardı; sınırlar, onun devrinde, Küçük Asya'dan Hint'e kadar genişlemiş ve Suriye ile Fenike üzerinde de hükümranlık kurulmuştu. Ancak, onun hemen arkasından gelenlerin yönetiminde çözülme başladı. II. Antiokos (İ.Ö. 261247) Baktrian ile Partya'yı yitirdi; III. Büyük Antiokos (İ.Ö. 223-187), dağılış noktasına varmış devleti büyük güçlükle derleyip topladı.

Bu hükümdar, Mısır'a karşı aralıksız bir mücadele sürdürdü. Geçici de olsa, Filistin'le Fenike'yi işgal etti. Ancak, Roma'nın müdahalesi, Selefkosların iktidarına son verdi. Antiokos'un Manisa'da Romalılara yenilmesinden (İ.Ö. 190) sonra, Suriye, Roma'nın koruması altına girdi uygulamada; 64 yılında ise, imparatorluğun kalıntıları, Roma eyaletine dönüştü.

Filistin'in, Antiokos Epifan (İ.Ö. 175-164) döneminde, bağımsızlık için verdiği uzun mücadele, ezilen halkların direnişine bir örnektir.

Bu hükümdarın, İbranî dinini yasaklaması ve hellenleştirmeyi zorla uygulamasından doğmuştu bu hareket. Mathathi-

as'ın oğlu –ve M a k a b e diye adlandırılan– Judas, halk hareketinin başını çekti. Yabancılarla işbirliği yapan soylulara karşı da harekete geçilmişti. Jerusalem, mücadelenin merkezi oldu. Başlarda yenildi ayaklananlar ve Antiokos tüyler ürpertici bir kırıma girişti: Erkekler öldürüldü, kadınlar ve çocuklar köle olarak satıldı ve Jerusalem'in duvaları da yıkıldı. Ancak, Yahudilerin direnişi kırılamadı, hareket genişledi ve Juda'nın tacir ve zanaatçı zümrelerini de içine aldı. 142 yılında, –Judas'ın kardeşi– Simon Makabe, Jerusalem'i aldı ve bağımsızlığını ilân etti. Mücadele ondan sonra da sürdü, çünkü Selefkoslar, Filistin'in elden çıkmasına bir türlü razı olamıyorlardı.

Ancak, yeniden ele geçirmeyi de başaramadılar.

ANTİGONİDLER İMPARATORLUĞU

Antipatros'un ölümünden sonra (İ.Ö. 319), Makedonyayı, oğlu Kassandros aldı ve bütün Yunan devletlerinin başına kendi yandaşlarını geçirdi. Böylece, Atina'da iktidara yeniden Falerli Demetrios geldi ve Makedonya askerî birliğine dayanarak yönetti orayı. Demetrios, Aristoteles'in ilkelerini uygulayarak, Atina demokrasisini ortadan kaldırdı; servet koşulunu getirdi ve zengin sınıfların iktidarını kurdu. Atinalılar, bir tiran olarak görüyorlardı onu.

Antigonos'un oğlu, Demetrios Poliokret, Atinalıların ve öteki Yunan devletlerinin «kurtarıcı»sı oldu. 307 tarihinde Pire'ye donanmasıyla geldi ve bir haberciyle, babasının kendisini Atinalılara özgürlük vermek ve eski kanunları yürürlüğe koymakla görevlendirdiğini ilân etti. Falerli Demetrios'u Atina'dan kovdu ve demokrasiyi kurdu. Ancak, bütün Yunanistan'ı ele geçiremedi ve babası Küçük Asya'ya çağırdı onu. İpsos'ta babasıyla beraber yenildikten sonra, Asya'daki topraklarını yitirmiş olsa da, donanması elinde kaldığı için ona dayanarak bütün Yunanistan'ı fethetti ve Makedonya kralı oldu (İ.Ö. 293).

Demetrios'un yönetimi (İ.Ö. 293-288), azgın bir tiranlık örneği verdi. Balkan yarımadasına yerleşmesi ise, öteki hellenistik krallıkların direnişiyle karşılaştı ve kaybetti mücadeleyi sonunda (İ.Ö. 286). Yerine geçen oğlu A n t i g o n o s G o n a t a s (İ.Ö. 283-239), Antigonidler hanedanını kurdu. Galatlara karşı mücadeleden başka, Yunanistan'ın kuzeyinde ve merkezlerine Makedonya'nın hegemonyasını sağladı.

Antigonos Gonatas, Yunan felsefesinin ruhuna göre yetiştirilmişti ve Stoacıların bir çömeziydi; çevresini bilgin ve sanatçılarla doldurdu. Antigonidlerin iktidarı bir despotluk olmadı; hegemonya niteliğini korudu hep. Ege havzasında üstünlük için sürdürdükleri mücadelede, Antigonidler, Ptolemeler ve Selefkoslarla çatışıyorlardı; ayrıca, kuzeydeki ve doğudaki kabilelerle de çatışıp duruyorlardı.

Makedonya, Balkan yarımadasında bir kalkan hizmeti görüyordu.

İsa'dan önce III. yüzyılın sonlarından başlayarak, Romalılar girmeye başlar Balkanlara. Uzun bir mücadeleden sonra, Makedonya, 148 yılında bir Roma eyaleti olacaktır.

BERGAMA KRALLIĞI

Bu devlet, İskender'in haleflerinden Lysimakos'un kurduğu, Küçük Asya'nın eski bir kenti olan Bergama'da doğdu ve siyasal yönden uygun bir ortamda da bağımsızlığını kazandı (İ.Ö. 283).

Kral Attale'nin (İ.Ö. 241-197) parlak zaferi, Galatların Küçük Asya'daki yayılışını durdurdu ve Bergama krallığının güçlenmesine yol açtı. Attalidler hanedanının kralları, Ptolemeler ile Selefkoslar arasındaki bitmez tükenmez mücadeleden ustalıkla yararlanıyor ve Roma'ya karşı usta bir politika güdüyorlardı. Bergama krallığı, II. yüzyılın ilk yarısında doruğuna vardı. Roma'nın bir Akdeniz gücüne dönüştüğü ve Makedonya ve Suriyeli Antiokos'la mücadele ettiği bir dönemdi bu. Doğu'da desteklenmek gereksinimini duyduklarından, Romalılar, Bergama kralı II. Eumene'e, yardım için Küçük Asya'nın büyük bir bölümünü vererek ödüllendirdiler onu. Bereketli topraklar, zengin otlaklar, ormanlar, madenler, sayısız limanlar ve bir o kadar da uygun etkenler, Bergama'da büyük bir iktisadî gelişmeye yol açtı. Kimi sanayi dalları, dünya çapında bir önem kazandılar: Dokumalar ve parşömenleri çok ünlüydü; güçlü bir donanma, Rodos ve Delos'la ilişkilerini sağlıyordu.

Birçok kenti içine alan Bergama krallığı, öteki hellenistik krallıkların ortak niteliklerini taşıyordu. Bergama kralları da, ekonominin başlıca dallarında tekel kurmayı deniyorlardı. An-

cak, ülkenin etnik karmaşıklığı, yerli halkın yanı sıra gelişmiş Yunan kentleri, bu tasarılarını gerçekleştirmekte engelliyordu onları. Toprak mülkiyetinde, sanayi ve ticarette, kral mülkiyetinin yanı sıra, tapınakların ve özel kişilerin de mülkiyetleri vardı. Kölelerin, köylülerin ve hükümdarla özel kişilerin işyerlerinde çalışan özgür insanların insafsızca sömürülmeleri Bergama'da sınıflar mücadelesini keskinleştirdi ve -İsa'dan önce 133-130 yıllarında- ünlü Aristonikos başkaldırısına yol açtı.

En küçük hellenistik krallıklardan biri olan Bergama, uygarlık bakımından pek önemli bir rol oynadı.

> Hükümdarları, sanat ve bilimin koruyucuları olarak ün kazanmak istiyorlardı. Yunan kültürünün hayranı olarak, saraylarına bilginleri, sanatçıları çağırıyorlardı ve birçok yönden İskenderiye kitaplığını aşan bir kitaplık yarattılar. Bergama jimnazını, gençlerin eğitim merkezi olarak, kralları kurmuştu ve doğrudan gözetimleri altındaydı. Hükümdarlar, din olarak da Yunan dinini tutuyorlardı. Hellenistik özellik bu konuda da görülüyor: Krallar, büyük rahipleri seçiyor ve dinden, kral kültüne bağlıyarak ve iktidarlarını güçlendirmek için yararlanıyorlardı.
>
> Bergama, hellenistik kentlerin içinde, güzelliği ve yerleşimi bakımından ünlüydü. Akropolde Zeus onuruna dikilmiş dev bir tapmak, anıtlar içinde en değerlisidir.

Attalidler, II. yüzyılın ortalarında, «koruyucular»ı Romalılara bağımlı hale geldiler. III. Attale, direnişin yararsızlığını görerek ve sınıflar mücadelesinin keskinleşmesinden daha da korktuğu için, krallığını Romalılara miras bıraktı; 133 yılında, Bergama, «Asya Eyaleti» adıyla, bir Roma eyaleti olup çıktı.

RODOS

Hellenistik dünyada, Rodos adası ayrı bir yer tutuyor. Küçük Asya, Suriye, Mısır ve Yunan devletleri arasında bir yerde bulunduğu için, hellenistik merkezler arasında pek önemli bir aracılık rolü oynadı Rodos. Ticaret yollarının Ege denizinin güneyine doğru kaymış olması, Büyük İskender'in Fenike kıyılarında eski ticaret merkezi Tyr üzerindeki zaferi, Rodos'u, III. yüzyılda, büyük bir liman ve çok önemli bir aracı du-

rumuna getirdi. Limanından gelip geçen başlıca mallar, buğday, arpa, şarap ve esirlerdi. Alışveriş, doruk zamanlarındaki büyük Yunan limanlarını da geçiyordu. Rodos, tefecilik işlemleri bakımından da ünlüydü. Borçluları arasında, yabancı hükümdarları bile görüyoruz.

Yüzeyi dar ve doğal kaynakları halkını beslemede yetersiz olduğundan, Rodos, ticaretle geçiniyordu. Denizlerde güvenlik için korsanlara karşı sürdürdüğü aralıksız mücadele bu yüzdendir; bu mücadele, hellenistik devletler arasında deniz ilişkilerini güçlendirmede de çok önemli rol oynamıştır. Savaş gemilerinin yapımı, zengin yurttaşlara düşüyordu. Rodoslu denizciler, deneyimleriyle de ünlüydüler.

> Hellenistik devletler arasında, uluslararası ilişkilerin gelişmesi için zorunlu olan birliğin güçlendirilmesinin bilincinde olan Rodoslular, deniz yoluyla ticareti düzenleyen birçok ülkeler kabul ettiler ki, bunlar, « R o d o s k u r a l l a r ı » adıyla, deniz hukukunun temelini oluştururlar. Kentin dış görünümü, devletin gönencini gösteriyordu. «Rodosluların kenti, limanları, yolları, surları ve resmî yapılarıyla, öteki kentleri aşmaktadır» diye yazar Strabon. Ancak onların asıl hüneri, pek yetkin bir duruma getirdikleri doklarıydı; nasıl donatıldıkları bilinmesin diye yabancılar sokulmazdı oraya.

Siyasal yönden, Rodos, bir tacir cumhuriyetiydi; iktidar, kapalı bir tacir aristokrasisinin elindeydi. Oligarşik bir yönetimdi kısaca bu. İktidarın organları, halk meclisi, konsey ve majistralardı. Asıl rolü, konsey üyeleri arasından seçilen altı pritan oynuyordu. Askerî güç, «navark»ın elindeydi. Yüksek yöneticilerin hepsi aristokrat kökenliydi.

İsa'dan önce II. yüzyılın ortalarında, Romalılar, Akdeniz'in sahibi olup da, Delos adasına, gümrüksüz serbest ticaret hakkı tanıyarak onu bir karşı ağırlık olarak kullanmaya kalktıklarında, Rodos'un çöküşü başladı.

BAKTRİAN, SOGDİAN VE HAREZM

Orta Asya, özellikle Harezm, uygarlığın eski merkezlerinden biridir.

Orta Asya'ya doğru fethinde, Büyük İskender, çiftçilik ve

çobanlıkla geçinen birçok kabileyle çatıştı. Selefkoslar imparatorluğunda, Orta Asya ülkeleri ve halkları, gitgide artan önemli bir rol oynadılar. 255 yılında, Satrap Diodot, Baktrian ve Sogdian'da hükümdarlığını ilân etti. O devirde, Sir-Derya ve Amu-Derya ırmakları arasındaki bu ülkelerin iktisadî ve kültürel gelişmesi, çok önceden yüksek bir aşamaya varmıştı. Romalı yazar Justin, «1000 kentli ülke» diye bahseder oralardan. Arkeolojik araştırmalar da, gelişmelerin büyüklüğünü vurguluyor.

Diodot ile ondan hemen sonra gelenlerin zamanında, ülke, Selefkoslar imparatorluğunda Mezopotamyalı-Suriyeli bir çekirdekle kültürel ve iktisadî ilişkiler içinde oldu. Selefkosların siyasal çöküşü ilerledikçe, Orta Asya'nın bu yeni devleti de hızla büyüyordu. 227 yılında, Yunan kökenli, enerjik bir askerî şef olan Euthydem, iktidarı aldı ve yerli kabilelere (Saces) de dayanarak, Selefkos hükümdarı III. Antiokos'a karşı bir mücadele açtı. Devleti, Hazar denizinden Çin sınırlarına değin Orta Asya'yı, hemen hemen tüm İran'ı ve Hint'e komşu ülkeleri içine alıyordu. Yüksek bir kültürü, gelişmiş bir ekonomisi olan bir ülkeydi bu. Amu-Derya'nın suladığı topraklar, bozkırlara ve yarı-çöl bölgelere kadar dayanıyordu. Çiftçi halk, mimarisi hayli ileri büyük müstahkem kasabalarda yaşıyorlardı. Orta Asya tarihinin bu devrine K a n g u i u y g a r l ı ğ ı adı veriliyor. Bu büyük krallığın merkezi Semerkand'dı. Yazar Apollodoros'un «İran'ın incisi» dediği, uçsuz bucaksız bir bahçeydi bu. Fergana vadisi de, gönenç içindeydi. Krallık, idarî bölümlere, satraplıklara bölünmüştü; ayrıca, yarı-özerk bölgeler de vardı içinde. Amu-Derya'da savaş gemileri dolaşırdı. Baktrian devleti, bir yandan Çin ve Hint'le, öte yandan da Mezopotamya ve Suriye ile iktisadî ilişkiler içindeydi. Altın bakımından zengin Sibirya'ya seferler düzenlenirdi.

Özetle, Orta Asya'da hellenistik kültürün güçlü ve özgün bir ocağı oldu devlet.

HELLENİSTİK YUNANİSTAN

Büyük İskender'in ölümünde, Makedonya boyunduruğundan kurtulma umutları yeniden doğdu.

Atina çekti bu genel hareketin başını.

Başkaldırı, L a m i a k s a v a ş ı (İ.Ö. 323-322) diye anılan bir savaşa dönüştü. Teselya'da Lamia kentinde, Makedonya yöneticisi Antipatros kuşatıldı. Başlarda Yunanlıların işleri iyi gittiyse de, zaferi Makedonyalılar kazandı ve ayaklananları kılıçtan geçirdiler. Makedonya hegemonyası yeniden kuruldu; Demosthenes, Atina'yı terketmek zorunda kaldı; gıyabında ölüme mahkûm edildi ve o da, umutsuz bir halde kendini zehirledi. Bununla beraber, Atina'nın inatçı direnişi kırılamadı. III. yüzyılın ortalarında, K r e m o n i d e s s a v a ş ı adı verilen yeni bir savaş patlak verdi; o da Yunanlıların yenilgisiyle sonuçlandı. Atina demokrasisi boğuldu; ve Atina, bütün Hellad'm bağımsızlığı ve özgürlüğü için önde gelen bir rol oynayamaz oldu artık. Bozgundan sonra, üstünlük, Yunan tarihinde, öteki devletlere geçti.

Köleci ekonominin bunalımı, Atina kadar gelişmiş devletlerde özellikle şiddetli oldu. Ticaret yollarının, Orta Doğu'nun önem kazanmasından dolayı, Güneydoğuya kayması; İskenderiye, Rodos gibi uluslararası yolları ele geçiren yeni merkezlerin ortaya çıkışı; yoksullaşmış kitlelerle varlıklı tabakalar arasındaki sosyal mücadelenin keskinleşmesi, bütün bunlar, eskiden o denli gönenç içinde olan kıta Yunanistan'daki devletleri ikinci plâna atmıştı. Buna karşılık, iç çelişmeleri o kadar keskin olmayan geri kalmış birtakım devletler, girişilmiş mücadelede, daha çok canlılık gösterdiler ve daha sert oldular.

İsa'dan önce III. yüzyılda, Yunan dünyasında baş yeri, sitelerin oluşturdukları federasyonlar tutar. Bunlardan ikisi özellikle önemli: E t o l i e n B i r l i ğ i ile A k a B i r l i ğ i . Zanaatçılığın ve ticaretin gelişmesiyle güçlenmiş olan Etolien Birliği (314'e doğru), 279 yılında Galatların istilâsını püskürtebildi. Birlik Etoli'yi, Orta Yunanistan'ın bazı bölgelerini, özellikle Delfoi'yi, Teselya'nın güneyini ve öteki kimi siteleri alıyordu içine. Akaia'dan başka, Korent ve Megara gibi pek önemli Yunan sitelerini içine alan Aka Birliği ise, sonunda Peloponez'in büyük bir bölümünü de ele geçirdi.

Daha önceki birliklerden farklı olarak, bu birliklere girenler, haklar bakımından birbirine eşit ve içişlerinde bağımsızdılar. Her iki birlikte de, genel organlar görüyoruz: 1) Yılda iki

kez toplantıya çağrılan ve tüm üye devletlerin temsilcilerinin katıldığı bir genel meclis; 2) Sürekli bir organ olarak seçime bağlı bir konsey; 3) Askerî ve sivil iktidarın başı, seçimle gelen bir stratej.

Her iki birlik arasındaki fark, içerikleri yönündendi: Aka Birliği, Korent ya da Megara gibi, büyük ticaret sitelerini içine alırken, Etolien Birliği, aslında tarımla uğraşan ve savaşçı halkı da komşularını sık sık tehdit eden daha geri bölgeleri kapsıyordu. Etolien Birliği, oligarşik ilkelerin ağır bastığı Aka Birliğinden daha demokratik bir nitelik taşıyordu.

Aka Briliği, stratej Aratos (İ.Ö. 245-213) döneminde özel bir önem kazandı. Aratos, Birliğin sınırlarını genişletti; Mısır ve Makedonya ile dostluk ilişkileri kurdu. Onun çabalarıyla, Aka Birliği uluslararası plânda ağırlık kazandı ve Peloponez'deki devletlerin yaşamına karışmaya başladı. Böylesine oligarşik bir eğilim, öteki devletlerin, özellikle demokratik devletlerin tepkisiyle karşılaştı doğallıkla. Ve iki Birlik arasında düşmanlık başgösterdi ve Yunanistan'da hegemonya için çatışıp durdular aralarında.

Isparta, ağırlığı olan tek devlet oldu. Parasal ilişkiler ve özel mülkiyetteki gelişme, IV. yüzyılda Isparta'nın geri ekonomisini çok değiştirmişti. Efor Epitadeus'un (İ.Ö. 400 yılına doğru) çıkardığı bir kanun, ortakçılık rejimine son darbeyi vurdu. Bu kanuna göre, kleroslar, serbestçe miras bırakılabiliyor, hattâ satılabiliyordu. Ayrıca, bir yandan, topraklar bir avuç Ispartalı ailenin elinde toplaşırken, öte yandan toprakları elinden çıkan, yoksullaşan ve borca batan geniş yığınlar görüyoruz. Örfler de değişmeye başlıyor birden: Tarihçinin dediğine bakılırsa, Isparta soylularında gümüş ve altın tutkusu başlamıştır; lüks, aşırı özen ve incelik, geçmişin yalın yaşam biçiminin yerine geçmiştir. Isparta, pek zengin birkaç ailenin bir oligarşisi olup çıkmıştır; eforluk da başlıca silâhtır ellerinde. Yeni kişiliklerin mücadele alanına çıkması ve eski ailelerin çöküşü, kral iktidarını daha da zayıflatmıştır.

İç çelişmelerin keskinleşmesi, ister istemez pek gergin bir siyasal ortam yarattı ve giderek başkaldırıya dönüştü. Genç kral IV. A g i s ' in (İ.Ö. 245-241) reformları daha da hızlandırdı bunu.

On dokuz yaşındaki bu reformcu, yaşamın maddî nimetlerini reddeden stoacı felsefenin ilkelerine göre eğitilmişti. Agis,

Isparta'nın eski örflerini, sosyal yaşam için bir ülkü olarak görüyor ve Likürg'ün yüzyıllar önce kurduğu rejime dönmekle, ülkesine yeni bir ruh vereceğine inanıyordu. Agis, hiçbir haktan yararlanmayan yoksul Ispartalılara toprak dağıtmayı programına aldı. Bunun için de, Likürg Kanununa karşın kazanılan bütün toprakları oligarşinin elinden almaya kalktı. Paralı askerlere değil, savaşçı yurtdaşlara dayanan yeni bir orduyla, Isparta'nın askeri gücünü de diriltecekti böylece. Isparta'nın eski kurumlarını, özellikle devlet yoluyla eğitimi, yalın yaşamı da canlandırmak istiyordu. Ne var ki, yukarıdan, varolan düzene dokunmadan dayatmak istiyordu bu programı; ayrıca, eski düzeni diriltmekti amacı. Başlarda başarı kazandı. Alacaklı senetleri yakıldı; ama, halk toprakların dağıtımını da isteyince, Agis'in yoldaşları açıkça karşı çıktılar kendisine ve kralı uzaklaştırmaya kalktılar.

Agis'in yokluğunda, reformlar, olumlu bir sonuca varmadılar; hele muhalefetin ve şeflerin iki yüzlülüğü, toprakların dağılımını bütünüyle engelledi. Halk aldatıldığının farkına vardı. Agis Isparta'ya geri döndüğünde hasımlarıyla mücadele edemedi. Her yandan gelen tehditler yüzünden, bir tapınağa sığınmak zorunda kaldı; öyle de olsa, Eforlar onu ele geçirip öldürdüler.

Ne var ki, 235 yılında kral olan K l e o m a n , bu tasarıları yeniden ele aldı. Plânları daha geniş ve yöntemleri daha etkiliydi. Sosyal ve iktisadî önlemlerden başka, siyasal reformlar da yapmak istiyordu: Oligarşiyi ortadan kaldırmak, Isparta'nın dışarıya karşı durumunu güçlendirmek, hegemonyasını tüm Yunanistan'a yaymak. Büyük bir ücretli ordu oluşturarak, Aka Birliğini ele geçirdi. Durumunu böylece güçlendirdikten sonra Isparta'ya dönerek, bir hükümet darbesi yaptı: Eforları öldürttü ve eforluğu da kaldırdı; Gerusia tasfiye edildi ve oligarşinin yandaşları sürgüne yollandı; Periyeklerle İlotların bir bölümü yurttaşlara katıldılar; elkonmuş mülkler ortak parçalar halinde dağıtıldı. Agis gibi Kleoman de, eskinin örflerini geri getirmeye çalıştı ve eski geleneklere göre hareket etti. Bir devrimci merkez haline gelen krallığı, komşu devletlerin, özellikle Aka Birliğinden devletlerin varlıklı sınıfları için büyük bir tehlikeydi. Arkadi'de, Korent'te, her yerde halk, Kleoman'm yanını tutuyor ve zenginlerin işini bitirmek istiyordu.

Isparta'daki sosyal harekete karşı mücadeleyi Aratos yönetti. Hellad'm bağımsızlığını feda etmek bahasına, Yunanlıların yeminli düşmanı Makedonya kralını yardıma çağırdı. Tarihçi

Plutarkos, «bir Yunanlının onursuz adımı» diye nitelendiriyor bu hareketini. Onun da yardımıyla, Kleoman yenildi (İ.Ö. 221) ve Mısır'a kaçtı. Isparta'da reformlar iptal edildi ve oligarşi yeniden kuruldu.

Nereden geliyordu hareketin başarısızlığı?

Özellikle şuradan: Kölelerin azat edilmeleri ve İlotların durumunun düzeltilmesi, reformcuların doğrudan amaçları olmamıştı hiçbir zaman.

Isparta'da sosyal bunalım, giderek daha keskinleşti ve zengin köle sahipleri için korkunç bir tehlike haline geldi. 207 yılında N a b i s , tiran olunca, ezilenlerin başına geçti.

> Onun hükümdarlığı zamanında, sosyal mücadeleler, doruğuna çıkar. Nabis, Periyeklere de İlotlara da yurtdaşlık hakkı verdi, zenginleri sürgüne yolladı ve mallarını da yoksullara dağıttı. Orduyu güçlendirdi, çok sayıda ücretli asker aldı ve Girit'li korsanlarla denizlerde talan için Girit'le bağlaşıklık kurdu. Eski tarihçiler ne denli aleyhinde bulunurlarsa bulunsunlar, gerçek şu ki, Nabis, cesur reformlar yaptı ve Isparta'yı, Makedonya ve Roma'nın saygı duyduğu güçlü bir devlet haline getirdi.

On beş yıllık bir hükümdarlıktan sonra Nabis, 192 yılında, Aka Birliğine karşı mücadele ederken öldürüldü. Onun ölümünden sonra da, Isparta'da halk hareketi kesinlikle boğuldu; Isparta, Aka Birliğine girmek zorunda kaldı ve bağımsızlığını yitirdi böylece.

O yıllar, Roma'nın Yunanistan'da gözüktüğü yıllardır.

Makedonya'nın olsun, öteki Yunan devletlerinin olsun, iç politikaları, Roma'yla ilişkilerine göre ayarlanmıştı. Roma'nın Balkan yarımadasını işgali, İsa'dan önce III. yüzyılın sonlarında gerçekleşti. Genel durum da işgalcilerin hareketine pek uygundu. Yunan dünyasındaki parçalanış, yıkıcı iç savaşlar, sosyal mücadelelerin keskinleşmesi, Romalıların işini kolaylaştırıyordu. Yunan devletleri arasındaki kin öylesine yoğundu ki, rakiplerini yenebilmek için, yabancı boyunduruğuna girmeye razı olabiliyorlardı. Roma'nın politikası da, bu uzlaşmazlıkları gitgide sivriltmek ve egemenliğini sağlamlaştırmada bunlardan yararlanmaya dönüktü. Romalılar, Yunan aristokrasisinin yardımını da sağlamışlardı ayrıca.

Balkan yarımadasında Roma fethi, 215 ile 168 yılları arasın-

daki sürekli savaşlarla gerçekleşti. Tüm Hellad, Roma'nın eline geçti. 146 yılındaki sonuçsuz bir başkaldırıdan sonra, Yunanistan bağımsızlığını kesinlikle yitirdi; basit bir eyalet olup çıktı.

Tarihi, Roma'nın tarihine bağlıydı artık.

III

HELLENİSTİK UYGARLIK

Hellenistik dünya, İlk Çağ'da uygar insanlığın büyük bir bölümünü içine alıyordu. Çoğu Akdeniz havzasının doğusunda oturan ve İsa'dan önce V. yüzyıldan başlayarak birbiri ile ilişkileri gitgide yoğunlaşan çeşitli halklardan oluşuyordu bu dünya. İskender'in fetihleri, bu halklar arasındaki kültür alışverişini önleyen siyasal engelleri kaldırıp attı ve Yunan uygarlığı, Yunanistan'dan gelen binlerce kolonların marifetiyle Doğu'ya köklü olarak yerleşti.

Doğu'yla ilişkisinden sonra, Yunan uygarlığı yeni bir biçime bürünür: H e l l e n i s t i k u y g a r l ı k .

Romalılar, bu biçimiyle görüp kabul edeceklerdir onu.

SOSYAL YAŞAM

Hellenistik devletlerin, giderek hellenistik kültürün başlıca merkezleri yeni kentlerdi: Doğu'nun Babil, Memfis gibi eski siteleri ikinci plâna atıldılar; Antakya ve İskenderiye, kelimenin bütün anlamıyla dünyanın merkezleri oldular.

Bu kentlerin uluslararası niteliğini, içinde oturanların, siyasal bakımdan milliyetlerine göre örgütlenmiş olmaları da gösteriyor: Örneğin, Yunanlıların mahallesi vardı, Yahudilerin ve başka halkların mahalleleri. Bunların her birisinin ayrı birer kurulu ve yüksek makamlarla doğrudan ilişkisi olan ayrı birer başı bulunuyordu.

Pratik ve kültürel yaşam kaynaşma içindeydi: Eldeki belgeler meslekî, kültürel, ahlâkî ve dinsel çeşitli yurttaş derneklerinin yoğun faaliyetini gösteriyor bize. «Thiase» adı verilen dinsel dernekler, kent ahalisinin uygarlığını incelemek için özellikle ilginç.

Hellenistik kentlerin dış görünüşü, kentçiliğin ulaştığı yüksek düzeyi gösteriyor bize. Çok kez, birçok eski Yunan kenti, geniş tek bir sitede eriyor; merkezî alanlar ve resmî binaların bulunduğu mahalleler yeniden düzenleniyor; su yolları, çeşmeler, havuzlar yapılıyordu. Tiyatrolar ve gymnazlar, klasik devirde olduğundan daha büyüktüler; tiyatrolar on binden fazla insanı içine alan büyük taş yapılardı; gymnazların yıkıntıları, plânların ahengi ile şaşırtıyor bizi. Son olarak, birçok kentte, yeni bir kamusal bina tipi doğdu: Kitaplıklar. İskenderiye kitaplığı en ünlüleriydi, arkasından Bergama kitaplığı geliyordu; başka kentlerde de daha ufak çapta kitaplıklar vardı.

BİLİM VE TEKNİK

Hellenistik uygarlıktaki bu açılış, nitel değişiklikleri de beraberinde getiriyordu: Bu uygarlık, Doğu kültür mirasını özümsüyordu. Klasik Yunan uygarlığında ikinci plânda gelen birtakım dallar, büyük önem kazandılar: Teknik, matematik gibi kesin bilimler, doğa bilimleri, tıp, cerrahî, tarım bilimi görülmemiş bir düzeye ulaştılar. Buna karşılık sosyal bilimler, felsefe, edebiyat ve –bir bakıma– görsel sanatlar, bir gerileyişin işaretini taşırlar. Kitlelerin sosyal ve siyasal faaliyetindeki azalışla açıklanabilir bu da.

Kentlerin geniş mekânlar üzerine kuruluşu, deniz ticaretinin gelişmesi, büyük deniz ve kara güçleri arasındaki savaşların ulaştığı boyutlar, teknik alanda yetkinleşmeyi gerektiriyordu. Hellenistik teknik, hayret verici şeyler gerçekleştirdi: Gemiler, binlerce insanı taşıyabiliyorlardı artık; yüksek güvertelerde, hatırı sayılır yolcular için konfor ve eğlence de vardı.

Askerlik sanatında, ön sırayı saldırı ve kuşatma âletleri alıyor: «Katapülte» ve «balist»ler, uzak mesafelere ve ağır taştan gülleler atabiliyorlardı. Bu atış silâhları, soğuk topçuluğun bir çeşidiydi.

Ve bütün bu makinelerin plânlarını yetkin mühendisler yapıyordu.

Bu teknik gelişim, bilimdeki çok önemli gerçekleştirmelerin bir sonucu oldu aslında: Euclides (İ.Ö. III. yüzyıl), düzey geometrinin temelini atmıştı. Ancak, gerek onun, gerek

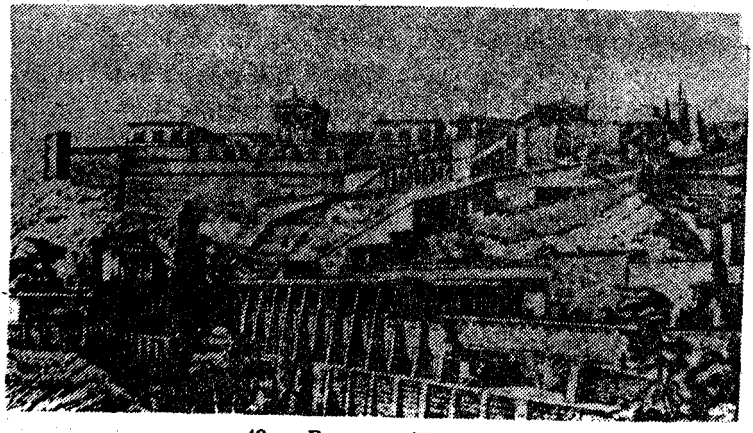

49. – Bergama Akropolü.

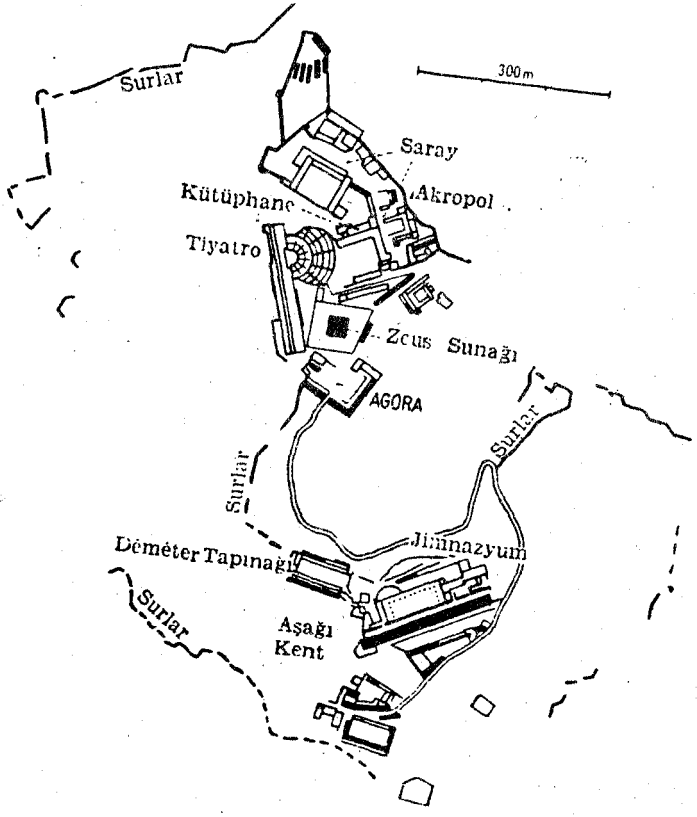

50. – Bergama kenti.

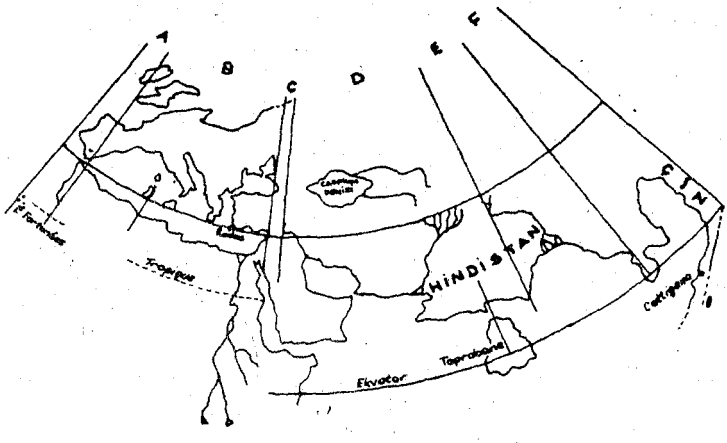

51. - Batlamyus'un boylamları.

bir başka dâhi matematikçi ve fizikçinin, Arşimedis'in eserleri, yüksek matematiğin birçok ilkelerini içeriyor.

> Arşimedis, mekaniğin, özellikle «kaldıraç kuramı»nın temel ilkelerini koyduğu ve geliştirdiği önemli eserlerini yazar. «Bana bir dayanak noktası verin, dünyayı yerinden oynatayım» sözü onundur. Düz ve yuvarlak aynalarla ısı dalgalarının yansıtılması kuramını kurdu ve söylenenlere inanılırsa, Siraküza'nın Romalılara karşı savunmasında (İ.Ö. 212) uygulayarak, onların saldırı silahlarını ve gemilerini yaktı. Çağdaşı Apollonios, matematiğin en güç olanlarından birini, «sayılar kuramı»nı inceledi.

Astronomideki gelişmeler de pek göz alıcı idi: Eratosthenis, yer yuvarlağının çapını ölçtü ve bu amaçla, bugün de kullanılan yöntemden, nirengi noktası yönteminden yararlandı. Elde ettiği rakam ise, -aşağı yukarı- doğrudur. Samos'lu Aristarkos, güneşin ve ayın büyüklüklerini pek doğru biçimde belirledi.

> Ancak onun bulduğu en ilginç gerçek şu: Gök yuvarlağının tüm hareketleri, güneşin bir gezegenler sisteminin merkezinde olduğu ve gezegenlerin de onun çevresinde dönüp durdukları kabul edilirse, anlaşılabilir. Aristarkos'un bu büyük bu-

luşu yüzyıllarca unutuldu ve bin sekizyüz yıl sonradır ki, Kopernik ve Galilei, onu bilime kazandırdılar yeniden.

O devrin bir başka büyük astronomu Hipparkos, değeri şimdi şimdi anlaşılan gözlemlere girişti.

Hellenistik tıpta, özellikle cerrahlıkta varılan sonuçlar da çok önemli. Herophile, yazdıklarında, anatomiyle ilgili, cesetlerin açımlamasından kazanılmış pek derin bilgiler veriyor. Cerrah Taranto'lu Heraklia, ameliyatlarında anesteziye başvuruyordu. Bu önemli buluş yüzyıllarca unutuldu ve iki bin yıl sonra 1860 yılma doğru yeniden uygulamaya konuldu.

FELSEFE VE EDEBİYAT

Kesin bilimlerde, doğa bilimlerinde ve özellikle askerlik sanatında ilerleme pek çabuk oldu. Felsefe için aynı şey söylenemez. Düşüncelerini sözlü ya da yazılı olarak dile getiren yığınla filozof görüyoruz; ne var ki, çoğu, özellikle bireysel ahlak sorunları üzerinde durarak, kendilerinden önce gelenlerin öğretilerini sürdürüyor ve geliştiriyorlardı.

Onlardan en tanınmışı E p i k u r o s oldu.

İsa'dan önce aşağı yukarı 341-270 yılları arasında yaşayan Epikuros, materyalist Demokritos'un çömeziydi: Onun atomlar üzerindeki düşüncelerini tamamladı. Ne var ki, Epikuros, özellikle kişinin yaşamı üzerinde duruyor ve insan mutluluğunun özü ve onu ulaşma biçimine daha çok dikkatleri çeviriyordu. Epikurosçular, sosyal yaşama faal olarak katılmaktan kaçıyorlardı ve iç dünyalarındaki barışı bozmamak için «göze çarpmadan yaşamak» çabasında idiler. Onların materyalist öğretileri, insanları tanrı ve ölüm korkusundan kurtarmak amacına dönüktü. Yüzyıllar sonra Karl Marx şöyle diyecektir bu felsefe hakkında: «Epikuros, İlk Çağ'da düşünceleri aydınlatmak isteyen tek kişi oldu... Bütün Kilise Babalarının, Plutarkos'tan Luther'e kadar herkesin gözünde Epikuros'un dinsiz ve tanrısız bir filozof diye ün kazanmasının nedeni budur.»

Aynı bireyci eğilim, o devrin bir başka felsefe okulunda da görülüyordu: S t o a c ı l a r ' da.

Bu akımın kurucusu, IV ve III. yüzyılların arasında yaşayan, Kıbrıslı Zenon'dur. Öğrencileri arasında, hellenistik doğu kentlerinden gelenler çoğunluktaydı. Stoacılar felsefeyi üçe bölüyorlardı: Ahlâk, fizik ve mantık. Fizikte, dünyanın maddesel birliğini savunuyorlardı; özünde de dinamik bir öge, ateş vardı bu birliğin. Yaşam, birtakım sert kanunlarla yönetilir ve daha önceden belirlenmiştir. Böylece görülüyor ki, başlangıçda, Stoacıların, Heraklitos'la Aristoteles'in öğretilerinden kaynaklanan fiziği –belli bir noktaya değin– maddeci idi. Ne var ki, Stoacılar, asıl büyük önemi ahlâka veriyorlardı: Onlara göre, doğru ve mutlu bir yaşam sürebilmek için, insan, bilinçli olarak doğanın kanunlarına uydurmalıdır bu yaşamı.

Dünyanın düzenli akışına akılcı ve faal katılış, insanın başta gelen ödevidir. Bu ödevi yerine getirmek erdemidir ki, gerçek mutluluğa götürür. Tersine, bireyin arzularını ve tutkularını doyurmak için, bu ödevi yerine getirmemesi ise kötülüktür. Ne var ki, ancak bilge mutludur: O gerçeği anlamıştır ve tutarlılık içinde yaşar çünkü; mutlak ruh barışına erişmiştir; bu dünyanın acıları, önemsemediği için sarsmaz onu. Yoksulluk içinde zengindir, zincirler içinde özgür, hastalıklar ortasında da mutlu.

Stoacıların sosyal ve siyasal görüşleri, geçmiş dönemin Isparta oligarşisini göklere çıkartan ve Atina demokrasisinden tiksinen demokrasiye karşı çevrelerin görüşlerinin bir yankısıdır çok kez. Ancak Stoacı öğreti, «doğal hukuk»un bazı öğelerini de içeriyordu ki, bu daha sonra insanın her şeyden önce dünya yurttaşı olduğunu savunmaya götürdü onları; köleci devlet rejiminde, insan soyunun birliğini öğütlüyorlardı.

Köleci toplumdaki çözülme, etkisini, Antisthenes'in kurduğu kinik okulun öğretisinde gösterdi başta. Antisthenes'in ve çömezlerinin kuramı –ki bunlar arasında Diojen'le onun çömezi Krates, Büyük İskender'in çağdaşlarıydılar– özgür insanlar ve köleler, giderek halk kitleleri arasında büyük yaygınlık kazandı. Doğal hukuk kuramının aşırı temsilcileri oldu kinikler, yalınlığa, doğaya yakın bir yaşama çağırıyorlardı insanları; lüks ve zenginlik tamahı ile alay ediyorlar, devletle toplumun insan kişiliği üzerindeki iktidarını yadsıyorlardı. Âdetleri horlamak için Diojen, çırılçıplak, bir fıçının içinde geçirdi yaşamını; vazgeçilebileceğini anladığı anda, elindeki tek çanağı da kırıp attı. Yaşamından ötürü, tuzu kuru takımı, «kuon», yani köpek adını taktılar ona. Antisthenes'in izleyicilerine

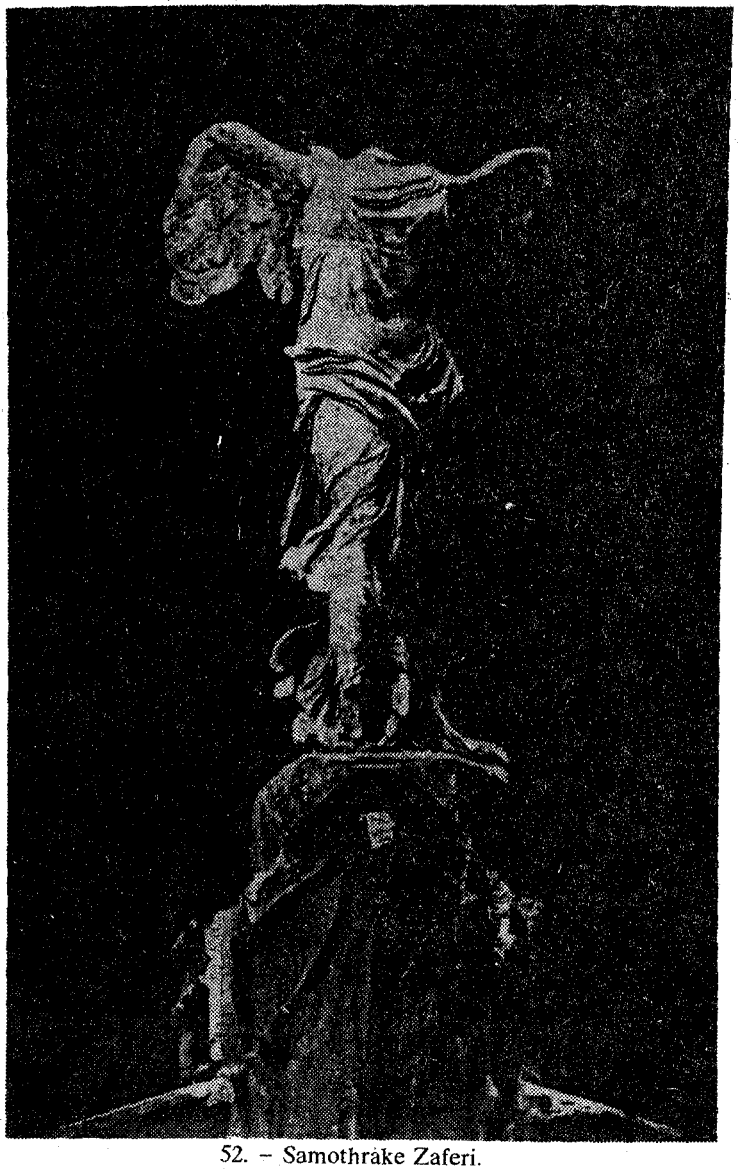

52. – Samothrâke Zaferi.

verilen «kinik» adı işte buradan geliyor. Öğretileri renkliliğe, mesellere, hoş sahnelere büründükçe, köleler ve yoksullarca sevilip tutuluyorlardı. Ancak şu da var ki, bu öğretide emirler yoktu; öyle olunca da, anarşinin ve pek aşırı bir bireyciliğin barışçı propagandası olup çıktı sonunda.

Hellenistik devrin edebiyatı, pek boldur, ancak birkaç istisna bir yana, parlak bir nitelik göstermez. Bu edebiyat, daha önceki devrin edebiyatında ağır basan sosyal ve siyasal çıkarlara yabancıdır. M e n a n d r o s ' un parça parça elimizde bulunan komedileriyle (Kardeşler, Kahraman, vb.), son yıllarda bütünü bulunan Hödük (Diskalos), IV. yüzyıl sonundaki Yunan toplumunun âdetlerini pek yakından çizer. Lirik şiir de çiçeklendi bu devirde; ele aldığı konular, kişisel heyecanlar, incelmiş zevkleri arayış, kentin yorgunluklarından uzakta doğanın bağrına kaçıştı. Lirik şairlerin buluşma yeri, Mısır'da İskenderiye idi. İsa'dan önce III. yüzyılın en iyi şairlerinden biri olan T e o k r i t o s , yaşamının büyük bir bölümünü, doğum yeri olan Sicilya'da geçirdi. Kırların güzelliğini ve yorgun kentliye esinlettiği duyguları canlandıran şiirler yazdı. O devrin öteki şairleri gibi, Teokritos da, şiirde biçime büyük önem veriyordu.

Mısralara süslemeyi getirmiştir.

GÖRSEL SANATLAR

Bir parça yapmacıklı ve doğallıktan uzak aynı biçim, görsel sanatları da niteler.

Heykelde birbirinden özerk merkezler, İskenderiye'de, Rodos'ta, Bergama'da ve başka yerlerde kurulmuştu. Üç Rodos'lu heykeltraş, Agesandre, Athenodore ve Polydore, L a o c o o n adı verilen anıtı yonttular. Bu eser, korkunç yılanların boğduğu insanları gösterir; yüzlerdeki acılı ifade ve adalelerdeki gerilim, öylesine belirgindir ki, onu gerçekçi bir eserden çok doğacı bir eser yapar. Gene Rodos'tadır ki, 30 metre yüksekliğindeki Güneş tanrısı heykeli tunca döküldü. R o d o s h e y k e l i dünyanın yedi harikasından biriydi. Bergama heykel okulu, ustalığı ile kendini belli eder, XIX. yüzyılın sonlarında, bu kentte, «gigantomachie» adı verilen, tanrılarla devlerin savaşını dile getiren, 120 metre uzunluğunda bir kabartmayı içeren

mermerden bir Zeus sunağı bulundu. Bergama Tapmağı, Yunan sanatının iyi korunmuş nadir örneklerinden biridir.

Hellenistik devrin heykeli, hiç kuşkusuz göze çarpıcı idi; ancak daha önceki devrin heykeli ile karşılaştırıldığında, çöküş belirtileri görüyoruz daha şimdiden: Hareketlerdeki abartma, büyüklük zevki ve natüralizm.

Hellenistik uygarlık, İsa'dan önceki III ve II. yüzyıllarda, Akdeniz havzasının ilerlemiş insanlığının büyük bir bölümüne yayılmıştı. Onu izleyen yüzyılda, siyasal yaşamın merkezi Batı'ya, Roma'ya geçtiğinde de devam etti bu uygarlık. Gitgide değişerek, Ortadoğu'da Orta Çağ'da da varlığını sürdürdü. Doğulu halklar pek yararlandılar ondan, özellikle de Araplar. Araplara Avrasya'da uzun zaman kültür hegemonyasını sağlayan da bu olmuştur.

III

ROMA

İtalya, üç yanı denizle, Adriyatik, İyoniyen ve Tyrrhenien denizleriyle çevrili. Bulunduğu yarımada üzerinde, kuzeyde, aşılması güç Alpler, Avrupa'nın geri kalanından ayırır onu. İlk Çağ'ın coğrafyacısı Strabon, pek haklı olarak, Alpler ve deniz der, İtalya'yı istilâlardan koruyan «güven verici bir sur» olmuştur. Ne var ki, deniz, her yöne açık bir yol oldu aynı zamanda; İtalyotlar da bu yoldan yararlanarak, pek erkenden, Akdeniz havzasındaki halklarla ilişki kurdular ve onların kültürlerini özümsediler.

İtalya'nın bir başka özelliği ise, iklimindeki uygunluk. Kışın ortalarında hava sıcaklığı, 6 ilâ 11 derece arasında değişiyor. Hayvanları bütün bir yıl otlağa salmak mümkün böylece. Çok eski zamanlardan başlayarak, İtalyotlar –arpa, yulaf, darı gibi– tahılların yanı sıra, buğdayı, kestaneyi ve dutu tanıyorlardı; daha sonra, Yunanlılar, ve Fenikeliler, zeytini, hurmayı ve narı soktular İtalya'ya. İklimdeki tatlılık, –örneğin giyim gibi– başka görünüşlerini de etkiledi yaşamın. Özellikle, güney İtalya'daki ev tipi, üstü açık ve havuzlu bir «atrium»un çevresindeki yapısıyla, Yunan evinin bir yakınıdır.

Ancak, doğal koşullardaki bu benzeyişin yanı sıra, İtalya ile Yunanistan arasında coğrafî bünye farklılıkları da var: Önce, İtalya'nın yüzeyi –aşağı yukarı 300.000 km²–, Yunanistan'ınkinden en az beş misli büyük ve sonuç olarak, nüfusu da çok daha fazlaydı. İtalya'da görülen tüm tarihsel olayların ölçüsündeki «büyüklük» bundan kaynaklanıyor. İkinci olarak, İtalya yarımadası, Balkanlar gibi dağlık da olsa, Apenin sıradağları, Yunanistan'dakilerden daha az sarp, daha aşılması kolay ve dağ kolları Yunanistan'daki sarp dağların yaptığı gibi, İtalya'yı öyle birbirinden kopuk, giderek birbirine kapalı bölgelere ayırmıyor; İtalya'daki su yolları da gidiş gelişi kolaylaştırıyordu. Bununla beraber, bu ırmaklar, aşağıya inerken kumlu alüvyonla yüklü olduk-

larından, bataklık yapıyor; bu da, oralara insanların yerleşmelerini engellediği gibi, liman yapımına da uygun düşmüyordu. İtalya kıyıları, genel olarak, Yunanistan'ın körfezler ve koylarla bezeli kıyılarından çok daha az denizciliğe elverişli.

Son olarak, bereketsiz ve kayalık Yunanistan'ın zıddına, İtalya yarımadası bir tarım ülkesi. İlk Çağ'ın yazarları, İtalya toprağındaki verimlilikten şaşarak bahsederler. Po havzasıyla, Etruria, Latium ve Campani'yi içine alan batıdaki ova bu bakımdan göze çarpıyor; Campani, yılda üç kez ürün veriyordu. Alplerdeki otlaklarla, ırmakların ağzındaki gür bir bitki örtüsüyle kaplı bataklık yerler, hayvancılığın gelişimine katkıda bulunuyordu. Burutium'a, Viteliu, yani «danalar ülkesi» de deniyordu; İtalya kelimesi de oradan geliyor büyük bir olasılıkla. Ülkenin işte bu tarımsal niteliği; İlkçağ'da, yarımadanın iç tarihinin tüm akışını etkiledi; gerçekten bu tarih, çeşitli halkların ve halkın da çeşitli katlarının, toprak adına yaptıkları bir mücadeledir aslında.

Başlarda, İtalya köylülerinin önemsiz küçük bir kasabası olan Roma, zamanla palazlanarak yavaş yavaş yarımadayı fetheder, sonra bütün Akdeniz dünyasına egemenliğini yayar; İsa'dan sonra II. yüzyılda da, en büyük boyutlarına ulaşmış bir büyük imparatorluğun merkezi olup çıkar.

Roma tarihini dört büyük devre ayırmak âdet olmuştur:

Roma'nın ilk devri k r a l l ı k devridir.

Genellikle kabul edilen bir tarih geleneğine göre, krallık, İsa'dan önce 509 yılında devrilmiş ve yerine İsa'dan önce 27 yılına değin, beş yüzyıla yakın sürecek C u m h u r i y e t geçmiştir.

Cumhuriyeti, monarşi rejimi, giderek imparatorluk izler. İmparatorluk da i l k ve s o n i m p a r a t o r l u k diye ikiye ayrılır: Son imparatorluk, İsa'dan sonra 476 yılına değin sürer; Doğu'da, eski devrin görkemi bin yıl daha devam edecektir.

Başka bir tarihtir o ama.

BÖLÜM I

İLKEL İTALYA VE ROMA'NIN DOĞUŞU

Uygarlığa adımını çok eski zamanlardan başlayarak atan ilkel İtalya, bir halklar mozayiğidir; Roma, bu mozayiğin içinde sivrilir. Uzun bir dönem, klan toplumunun çözülüşüne sahne olan Roma; onu, klan kalıntılarının tasfiyesi ve yıkıntıları üzerinde de yeni bir toplumun, sınıflı bir toplumun, onunla ilişkili olarak da Roma devletinin ilerici biçimlerinin ortaya çıkışı izler.

Bu geçiş, «krallık»tan «Cumhuriyet»e geçiş olarak da bilinir.

I

İLKEL İTALYA

Arkeolojik araştırmaların gösterdiğine göre, insanlar, İtalya yarımadasında, Balkanlardan çok daha erken oturmaya başladılar; İtalya, Eskitaş Çağı'nı yaşadı, oysa Balkanlarda bu çağın izlerine bugüne değin rastlamış değiliz. Yenitaş Çağı ise, İsa'dan önce IV. bininci yıldan başlayarak bütün yarımadada, Sicilya'da ve Sardunya'da, dolu doluya yaşandı. Birçok belirtiler, kara ve deniz avcılığının önemini gösteriyor o çağda. III. bin yıldan başlayarak, taşın yanı sıra, çeşitli eşyanın yapımında bakır kullanılmaya başlanıyor (kalkolitik çağ); hayvancılığı, özellikle küçükbaş hayvancılığı görüyoruz.

BİR HALKLAR MOZAYİĞİ

İsa'dan önce II. bin yılda, tunç çağını, kuzey İtalya'da T e r r a m a r e s u y g a r l ı ğ ı temsil ediyor: Bu uygarlığın temsilcileri, kazık temeller üzerine kurulmuş ve çok kez

bir yamuk görünümündeki müstahkem büyük barınaklarda yaşıyorlardı. İlk zamanlar taş ve kemikten âletler yaparak, ağır ağır bakır ve hattâ tunç kullanımına geçtiler. Başlıca uğraşları olarak varlığını sürdüren kara ve balık avcılığının dışında, hayvan da yetiştiriyorlardı; tarım doğuyordu. Ölülerini yakıyorlar ve küllerini koydukları kavanozları, sık sıralar halinde, barınaklarının dışında, yeraltı mezarlıklarına gömüyorlardı.

Orta ve güney İtalya'da ise, II. bin yıl boyunca tunç çağı uygarlığı, Girit-Miken uygarlığıyla ilişki içindedir. Terramares uygarlığından açıkça bir kademe daha yüksek olan bu uygarlık, A p e n i n u y g a r l ı ğ ı diye adlandırılıyor. Latium'daki büyük ağaçlama çalışmaları, Miken'dekine benzer dev duvarlar ve süslü bir seramik, bu uygarlığın niteliklerini belirliyor. Kuzeyde gördüğümüzün tersine, burada âdet ölüleri gömmekti.

I. bin yıl, İtalya yarımadasında, Demir Çağı'nın başlangıcıdır. Bu çağın merkezleri hayli bol, özellikle kuzey İtalya'da ve orta İtalya'da, İlk Demir Çağı uygarlığını, orta İtalya'da V i l l a n u o v a u y g a r l ı ğ ı temsil ediyor. Bolonya'ya yakın bir yerden alıyor bu adı da. Bu uygarlığın niteliği, tuncun henüz egemen olduğu bir dönemde, ilk demirden eşyayı ortaya koymuş olması. Kent tipinde toplaşmalar da görüyoruz; tarıma ve hayvan yetiştirmeye geçiş, tamamiyle gerçekleşmiştir. Kütüklerden yapılmış ve duvarlarına balçık sıvanan daire biçiminde barınaklar, özel bir sömürüye tâbi ailelerin varlığını gösteriyor; önemli hazineler, bu aileler arasında bazılarının zenginliğinin belirtisi. Yunan seramiğinden yapılmış odalar ve -fildişi, incik boncuk gibi- Fenike'den gelmiş şeyler, komşularla ticaret ilişkilerinin başladığına işaret ediyor.

Villanuova uygarlığı, İtalya'da, tarihsel döneme doğru geçişin bir temsilcisi böylece.

İtalya yarımadasında ilk oturanların, Ligürler ve Yenitaş devriyle tüm Tunç Çağı boyunca orta ve güney İtalya'da yaşamış birbirine hısım halklar olduğu sanılıyor. II. bin yılın başlarında, Alplerin ötesinden, Tuna ve Karpat bölgesinde yaşayan ve -büyük bir olasılıkla- İtalyotların ataları olan halkların göçü başlıyor İtalya'ya; Terramares uygarlığını yaratanlar, onların öncüleriydi herhalde. Bunların ilk kafilesi, Apeninler'i aşarak, güneybatıya yayıldı ve Latium'a (Latinler), Campani'ye ve Bruttium'a (Sicule'ler) yayıldı. İsa'dan önce 1200-1100'e doğru, bu

ilk gelenlerin etnik olarak yakınları olan yeni bir dalga, «Ombros-sabellienler» ile «Osque»lar, kuzeyden çıkageldiler ve Apeninler'in özellikle dağlık bölgelerine yerleştiler. Villanuova uygarlığını kuranların bu Ombrienler oldukları sanılıyor: Picentin'ler, Sabin'ler, Samnit'ler ve Lucanien'ler onların güneydeki dalları. Mümkündür ki, yarımadada eskiden oturanlardan bir bölümü, öteki halkları daha az yaşanabilir bölgelere süren istilâcılarla karışıp kaynaştılar. Örneğin Ligür'ler, Apeninler'in kuzeyinde, Sicule'ler ise Sicilya'da tutundular.

Daha sonra İlliryalı halklar (Venetler, İapyges) ile Tyrrhenienler ya da Etrüskler gelip yerleştiler yarımadaya ve daha soraki bir devirde de Keltler ya da Golualar tüm kuzey bölgesini işgal ettiler. O yüzdendir ki, bütün bir Po vadisi, bugünkü Fransa'yı içine alan Gaule Transalpine karşıt, «Alplerin beri yakası» anlamına «Gaule Cisalpine» adını almıştır.

Bütün bu göçlerin ve etnik lehimlenişlerin sonunda, İtalya yarımadasında yazılı tarihin eşiğinde, birbirlerinden farklı en az on iki dil ortaya çıkmıştır; çeşitli halkların birbirinden pek farklı lehçelerini ise hesaba katmıyoruz. Böylece, güneyden başlayarak, farklı nitelikler taşıyan bölgeler oluştu: Bunların başlıcaları, Bruttium, Lucanie, Apulie, Samnium, Campani, Picenum, Ombria, Etruria ve Gaule Cisalpine.

Bu etnik mozayik, İlk Çağ'da yaşayanları bile şaşırtıyordu. Kuşkusuz söylediğimiz göçlerden doğdu bu mozayik. Ne var ki, İtalya'nın ilk halklarının kökeni ile, onların yarımadada arkeolojinin saptadığı uygarlıklar ile ilişkileri, bugün bile çözüm bekleyen sorunlar atmış bulunuyor önümüze.

YUNANLILAR

İsa'dan önce VIII ve VI. yüzyıllarda, İtalya yarımadasının tüm batı ve güney kıyıları, Yunan kolonileriyle kaplanmıştı (Cumes, Rhegion, Sybaris, Heraklee, Tarente, vb.); Sicilya'nın doğu ve güney kıyılarında bu ağ daha da yoğundu. Bu siteler içinde en önemlisi de Sirakuza idi.

Yunan kolonileri, yerli halka, o devir için pek ileri sayılabilecek tekniklerinin yanı sıra, beğenilerini ve âdetlerini de yaydılar. Orta İtalya'da, çok erkenden, bir Kalkidikya kolonisi olan Cumes'in etkisini görüyoruz; onlardan Etrüskler, Etrüsklerin

aracılığıyla da Latinler alfabelerini alıyorlar. VI. yüzyılda, kazılardan çıkan seramiklere bakarak söyleyebiliriz: Atina'nın Latium ve Roma üzerinde büyük bir kültürel etkisi vardı. V. yüzyılın başlarında, Yunan biçiminde ilk Roma tapınağı yükselecektir Aventin tepesinde. Büyük bir olasılıkla aynı devirde, Cumes sanatçıları Kapitol'ün ünlü kurdunu kalıba dökerler.

Yunan'ın maddî ve manevî yüksek kültürü, Roma'nın iktisadî ve sosyal yaşamının gelişmesinde gerçekten hızlandırıcı bir etken olacaktır.

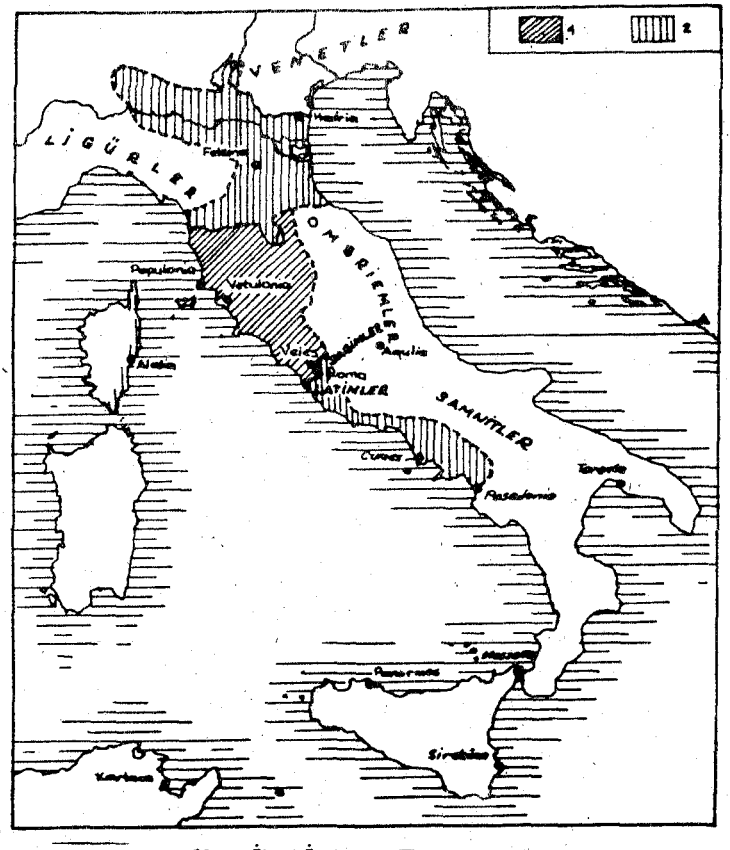

53. – İlkel İtalya ve Etrüsk yayılışı.
(1, Etruria; 2. Etrüsklerin işgal ettiği topraklar.
İtalik adlar, Yunan kentlerini belirtmektedir.)

ETRÜSKLER

Bilim, Etrüsk sorununu çözemedi henüz.

Bu halkın adı bile iyice saptanabilmiş değil: Yunanlılar, «Tyrhennes» derlerdi onlara, Mısırlılar «Tursch», Romalılar «Tusci»; Etrüskler ise «Raseni» diye adlandırırlarmış kendilerini. Binlerce Etrüsk yazıtı bulunduğu halde, dillerini de sökebilmiş değiliz.

Ama İtalyot denen halklardan olmadıkları bir gerçek.

Herodotos, Küçük Asya'lı olduklarını tahmin ediyor; modern bilginlerin çoğu da bu görüşü paylaşmakta. Bazıları, Troya'nın düşüşünden sonra, Orta İtalya'ya geçmiş Troyalı kolonlar olarak görüyorlar onları. Gerçekten de, Etrüsk uygarlığında, Küçük Asya'dan, Ege ya da Girit-Miken'den gelen hayli öge var.

İsa'dan önce VII ve VI. yüzyıllardan başlayarak, Etrüsklerde zanaat ve ticaret büyük bir gelişme gösterir. Büyük kentler kurdukları gibi, sınıflı toplum aşamasına da varmışlardı. Sınıflı topluma geçtiklerini, Etruria'daki hem askerî hem ruhban aristokrasisi, Lukumon'lar doğruluyor; kölenin ve büyük bir olasılıkla toprakların sahibi olan bu sınıf, silâhlı adamlarıyla, dağların tepelerinde müstahkem şatolarda yaşıyorlardı. VI. yüzyıldaki mezar odalarının lüksüne bakarak söylemek gerekirse, Lukumon'ların büyük servetleri vardı ve bunun büyük bölümü de topraklarının işletilmesinden değil, çapul savaşlarından ve haydutluktan geliyordu.

Etrüsklere bağımlı Etruria, Ombria ve orta Po vadisi halkları, Lukumon'lar önünde farklı bağımlılıklar içindeydiler: Bazılarına lautni adı veriliyordu; daha fazla sömürülenler hetera diye adlandırılıyordu. Bu bağımlı halkın vergi ve angarya gibi çeşitli yükümlülükleri vardı.

Kalabalık köleler ayrı bir sınıftı.

Etrüsklerin siyasal kurumları üstüne pek az bilgimiz var. Bazı kentler, açıktır ki krallarca (lars) yönetiliyordu; ancak, hepsinin de üstünde -seçimle gelen- bir «krallar kralı» (zilat) vardı.

Bu krallar kralı, en eski on iki kent federasyonunun başında, onların temsilcilerinden oluşan meclislere başkanlık ediyor,

kendisine büyük saygı gösteriliyor ve alabildiğine bir lüks içinde yaşıyordu; bir demet çubuğun içinde bir de balta taşıyan koruyucuları ve cellatları on iki liktör'le beraber yürürdü.

Etrüsklerin dininde, başyeri, Tinia (Jupiter), Uni (Junon) ve Mnerfa (Minerva) dan oluşan bir yüce tanrılar üçlüsü alıyordu. Bu büyük göksel tanrılarla, ikinci derecedeki tanrılar kültünün yanı sıra, iyi ve kötü sayısız ruhlara inanış da vardı Etrüsk dininde. Tanrıların yardımını kazanmak amacıyla, rahipler büyüye başvururlardı. Tanrılar ve ruhları yatıştırmak için, insan da

54. – Etrüsk savaşçısı.

kurban ediliyordu ayrıca. Büyülerin yanı sıra, kuşların uçuşuna, hayvanların barsaklarına, şimşeğe ve gök gürültüsüne bakıp kehanette bulunmak, rahiplerin gizli sanatıydı. Böylece, halkın büyük çoğunluğunu acımasızca sömüren azınlıktaki küçük bir sınıfın ortaya çıkışıyla ilişkili olarak, şu düşünce de sürdürülüyordu: Halktan bir kişi, tanrıların desteğini ya da kötü ruhlara karşı korunmayı, ancak bağlı olduğu askerî ve dinsel soyluların aracılığıyla elde edebilir.

II

ROMA'NIN DOĞUŞU

Kalkolitik devirle, Tunç Çağı'nın başlarında, özellikle Terramares uygarlığı zamanında İtalyotlar, ilkel ortaklaşacı rejimde, anaerkil aşamada bulunuyorlardı. Birçok belirtileri var bunun. Tunç Çağı'nın doruğuna ulaştığı bir zamanda ise, ataerkilliğe geçilir. Ataerkillik, tarım ve hayvancılığa uygun koşulların etkisiyle erken gelir ve uzun süre kalır.

LATİUM VE ROMA'NIN KÖKENLERİ

Bataklık ve engebeli bir ova olan Latium, İtalya'nın batı yakasının ortasında bir yerde. Oraya gelip yerleşen Latinlerin ataları, uygarlık bakımından, kendilerinden önce oraya varan ve Apenin uygarlığını temsil edenlerden aşağı bir düzeyde bulunuyorlardı. Ağaçlama çalışmalarını terkettiler, bataklıklar yayıldı. İlk zamanların Latinleri tepeler üstünde sefil kulübelerde yaşıyor ve bu kurak vadilerde, hayvancılık ve ilkel bir tarımla uğraşıyorlardı; kentleri yoktu, sarp yerlerde sığınaklar yapıyorlardı yalnız.

İsa'dan önce 1000 yılında kurulan, Etrüsklerle Sabinlere komşu bu kuzeydeki Latin kasabası, Roma adını alacaktır daha sonraları. Kaynağından yirmi kilometre kadar uzakta, Tiber ırmağı boyunca uzanan tepelerin üstünde, sık bir ormanla bataklığa dağılmış, yedi çoban köyünden oluşan bir topluluktu bu. Palatin tepesinde, dörtköşe ortak bir kaleleri olan «yedi tepe» konfe-

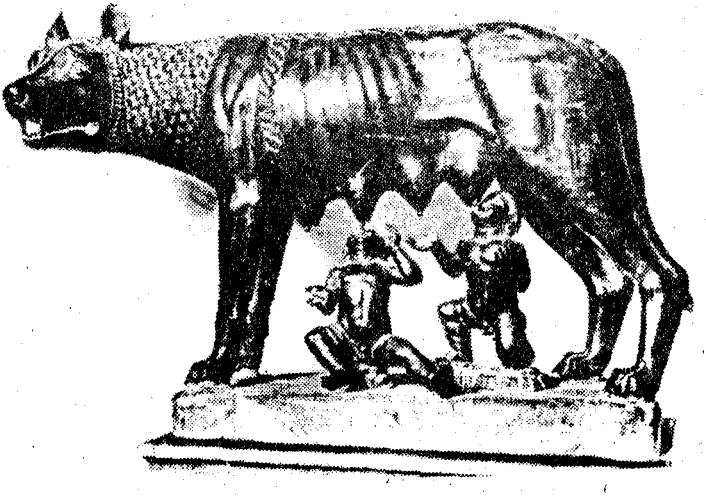

55. – Kapitol'un dişi kurdu.

derasyonunu oluşturdular erkenden. Velia adı verilen en yakın tepede, ortak ataların tapınağı, daire biçimindeki Vesta tapınağı yükseliyordu. Bu tapınakta, «Vestales» adı verilen bâkireler sürekli yanan ateşi korur gözetirlerdi. Arkeoloji ve lengüstik, Roma'nın başlangıçlarını, işte bu sade görünüşler altında gösteriyor bize.

Roma'nın doğuşu, Romulüs ve Remus tarafından «kuruluşu» üstüne ortaya çıkan birçok renkli efsane, modern bilimin eleştirisinin ışığında, rahiplerin icat ettikleri şeyler ve İlk Çağ biliminin, özellikle de –İsa'dan önceki III. ve II. yüzyıllarında yaşamış– Yunan tarihçilerinin çocuksu varsayımları olarak görülüyor. Sezar'ın çağdaşı Roma'lı bilgin Varron'un, «Roma'nın kuruluşu»nun tarihinin 754 ve 753 yılları arasında olduğunu ileri süren hesapları ise, daha sonraki tarihçilerin –hiç de haklı olmayarak– güveninden yararlandı durdu uzun zaman.

Daha sonra Roma'yı oluşturacak köyler, Tiber ırmağı üzerindeydi. Latium'un en büyük ırmağı olan bu ırmakta, denizden gelen gemiler Arentin'e kadar çıkabiliyorlardı. Bundan başka, Palatin'in eteklerinden, kıyıdaki tuzlalara götüren o eski «Via

Salaria» geçiyordu ve yine bu yerde, Tiber üzerinde kazıklar üzerine kurulu tahtadan bir köprü atılmıştı. Bu köprü, sonradan Roma'nın belli başlı dinsel kuruluşu haline gelecek olan -köprü yapanlar anlamına- «pontifler»in topluluğunu koruyordu. Komşu Quirinal tepesinde, Sabinli tacirler yer tutmuşlar, kıyıya egemen Kapitol kayasının tepesinde, kendi kalelerini kurmuşlardı.

İşte bu uygun durum sayesinde, «Yedi Tepe», VIII ve VII. yüzyıllardan başlayarak, yörenin kasabaları içinde en güçlüsü ve Latin halklarının askerî ve dinsel konfederasyonunun merkezi olup çıktı ve topraklarını da genişlettiler; Quirinal'deki Sabin topluluğu da «Yedi Tepe» kentiyle birleşti. Ligürlerin Aventin kasabasına zorla boyun eğdirildi; sonra da, geleneğe göre Uzun Albe ele geçirilip yıkıldı ve Jupiter bayramının yönetimi gitgide yükselen ilkel Roma'ya geçti.

SOSYAL TEMELLER

İlkel Latium'un sosyal örgütlenişi, daha o zamandan açıkça ataerkil bir biçim gösteriyor. Roma halkı, çok eski zamanlardan beri, kapalı bir iktisadî yaşam sürdüren klanlar (gentes) topluluğu, yani kendini aslında hayvancılığa vermiş ilkel ortaklaşacı topluluklardır. Hayvanlardan ve otlaklardan ortak yararlanma, bu «çobanlar»ın ataerkil topluluklar halinde birleşmelerine katkıda bulundu; bu nedenle, toprak bile, klanın ortak mülkiyeti, ya da yurdu (patria) olarak görülüyordu. Özel mülkiyet, ataerkil dönemin başlarında, hayvanların artışı, silâhlar, takılar, ev eşyası ve küçük sebze bahçeleri ile sınırlıydı. Sürülmemiş toprak hiç kimsenin mülkiyetinde sayılmadığından, tüm halkındı (ager publicus); şu ya da bu gens'ten olanlar bu toprağı işgal ediyor (occupatio) ve böylece de mülkiyetine geçiriyordu (possessio).

> Ataerkil toplulukta bir başka birleştirici güç, gens'in tüm üyeleri için, silah taşıma ve savaşlara katılma yükümlülüğü idi; savaşlar ise, o zamanlar, iktisadî faaliyetin özel bir biçimi idi: Ganimet almak, en başta hayvan kaçırmak, komşu topluluklara çapula gitmek ve düşmanların akınlarını savuşturmak için silaha sarılmak.
>
> Kan davası da bunlar arasındaydı.

Anaerkil toplulukta olduğu gibi, bir ideolojik etken de ataerkil topluluğun birliğine katkıda bulunuyordu: Ortak bir atadan gelen herkesin kardeşliği. Bu ortak atanın, bir mitos niteliğindeki mezarı da, gens'in tüm üyeleri için kutsal bir yer, klanın yeraltı mezarlığının ve atalar kültünün merkezi idi. Kökenlerini göstermek için, tüm gens üyeleri, atalarınkinden gelen ortak bir ad taşıyorlardı; İule'den gelenler, Julii, Clausus'tan gelenler Claudii, vb.

Yaşça büyük olanın, ya da p a t e r f a m i l i a s ' ın, yaşam ve ölüm de dahil, tüm gens üyeleri üstünde mutlak bir yetkisi vardı: Çok eski zamanlarda, yeni doğanları gens'e kabul ediyor, örfleri çiğneyenleri kovuyor ya da cezalandırıyor, ortak mallar ve çabalar üzerinde istediği gibi hareket edebiliyordu. O devirde dışardan olan evlilik, nişanlıların kaçırılması ya da satın alınması biçimindeydi; evli kadınlar, klana yabancı sayıldıklarından, geldikleri gens'teki adlarını taşıyor ve hiçbir haktan yararlanamıyorlardı.

Üretici güçlerin gelişmesi ve savaş ganimetlerinin birikmesi sonucu, özel mülkiyetin gitgide önem kazanması, servetler, giderek gens'ler arasında bir farklılığı beraberinde getirdi. Bu gens'lerden bir kısmı büyük, bir kısmı küçük olarak görülüyordu. Gens'lerin şefleri (patres), kardeşleri ve oğullarıyla onlardan gelenler, artık doğuştan soyluları oluşturmaya başladılar ve -patres'in oğulları anlamına- p a t r i s y e n l e r adım aldılar. Gens'teki ayrıcalıklı durumlarından yararlanarak, patrisyenler, o zamana değin ortak olan toprakları, öteki malları ve gens'in tapınma yerlerini mülkiyetlerine geçirdiler. Öteki üyeleri de, kendilerine tâbi «kliens» durumuna getirdiler.

> Bu insanlar, toprak paylarını patrisyenlerden alıyorlardı artık ve onları -babanın yerini tutan- «patron»ları olarak görmek, evlerinde hizmet etmek, kumandalarında savaşa gitmek, esir düşmüşlerse yerlerine fidye ödenmesine katılmak, kızlarına çeyiz vermek gibi çeşitli yükümlülükleri vardı. Patronlar da, klienslerini her konuda koruyup gözeteceklerdi.
>
> Yabancılar ve azatlılar da, kliens olarak kabul edildiler.

Klan rejimindeki çözülüşün ilk işareti oldu bu farklılaşma. Daha da göze çarpan bir başka işaret, daha aşağı, kliensler-

den daha kalabalık bir ikinci tabakanın doğuşu oldu: P l e b - l e r . Pleblerin kökeni hakkında tarihçilerin birbirinden farklı görüşleri var. Pleblerin büyük bir bölümü, Latium'un boyun eğdirilmiş en eski halklarıydı aslında; sonradan gelenlerden çok daha yüksek bir kültür düzeyi olan bu halk, fetihten sonra bu durumunu yitirmişti. Bu kitlelere, İtalya'nın çeşitli yerlerinden gelen kolonlar da ekleniyor. Plebler, klan örgütlenişine sahip olmadıklarından, ortaklaşacı rejimde değil, özel aile ekonomisi altında yaşıyorlardı. Kadınlar, pleb ailelerinde çok daha özgür bir durumdaydılar; patrisyenlerle plebler arasında evliliğin yasak edilmiş olmasının nedenlerinden biri de bu belki. Plebler, atalar kültünü tanımıyorlardı; baş tanrıları, tapınağı surların dışında Aventin'de yükselen, bereket tanrısı Ceres idi.

Plebler, patrisyenlere karşı ağır bir bağımlılık içindeydiler. Genellikle küçük çiftçilerdi bunlar; içlerinde bazıları, zanaatçılık ya da küçük ticaretle uğraşıyordu ayrıca. Otlakları ve ekilebilir toprakları olmadığından, «eger publicus»tan, ancak patrisyenlerin girebilecekleri bu topraklardan parçalar kiralamak zorundaydılar. Patrisyenler bu parçaları kiraya verirken, ayrıca tohum, hayvan gibi «yardım»larda da bulunurlardı bazen. Her kötü üründe, her yıkıcı istilâ ya da bir başka felâkette, çiftçi borcunu ödeyemez duruma geliyor ve eski hukuk gereğince alacaklısının kölesi oluyordu. Ve alacaklılar çoksa, On İki Levha Kanununa göre, borçlunun «bedenini bölüşebilir ve bundan dolayı suç işlemiş sayılmazlardı» (III, 6). Bundan başka, plebler, uyruk olarak görüldüklerinden, her biri üzerinden bir «vergi» alınıyordu. Savaşta, ganimetin bölüşümüne katılmayacakları gibi, genslerin mülklerine de giremezlerdi. Böylece, eski yazarların da belirttiği gibi, plebler, patrisyenlerin boyunduruğu altında «köle durumuna» düşürülmüşlerdi.

İşte, İsa'dan önceki I. bin yılın başlarında, Roma toplumunu ve büyük bir olasılıkla Latin toplumu ile ilkel İtalya'yı niteleyen çizgiler: Ataerkil klanın gelişmiş rejimi, particilerle onlara bağımlı sosyal tabakaların ortaya çıkışı; kliensler ve her an köle durumuna düşme tehlikesinde bulunan «atasız» plebler.

En eski zamanlardan başlayarak, Roma'da, üç iktidar olgusu görüyoruz: Kral (rex), Senato ve Halk Meclisi (comice).

Roma kralları, bugün anladığımız anlamda monark değil, klanların ortak çıkarlarını temsil eden, kabile şefleriydi daha çok. Kabilelerin bir araya toplaşmış milislerine kumanda eder, kan davalarını savuşturmak için uzlaşmazlıkları çözer ve büyük rahiplik görevini yerine getirirlerdi. Babadan oğula da geçmezdi krallıklar; genslerin şefleri ve «Roma halkı»nca seçilirlerdi.

> Geleneğe bakılırsa, krallar, İsa'dan önce 510 yılına değin yönettiler Roma'yı. Adlarını bildiğimiz yedi kraldan yalnız son üçüncüsü, Kadim Tarquin, Servius Tullius ile II. Yüce Tarquin, tarihsel kişiler olarak görülebilirler. Bunlardan kimisinin adlarına Etrüsk yazıtlarında da rastlıyoruz. Ötekiler, Roma sitesinin «kurucu»su Romulus, Roma kültürünün örgütleyicisi olarak bilinen Numa Pompilius, Tullus Hostilius ve Ancus Martius, efsanelerle karışık kişiler.

İktidarın ikinci organı Senato, genslerin şeflerinin ya da «yaşlılar»ın (senex, yaşlı demek) bir kuruluydu; o yüzdendir ki, senatörlere «babalar» (patres) da denilirdi. Geleneğe bakılırsa, başlarda 100 kişiydi bunlar; sonra, yeni genslerin katılmasıyla, sayıları 300'e yükseldi.

Halk Meclisi (comice), Roma'da pek eskilere çıkan bir kurumdu: Roma topluluğunu oluşturan «halk», bu mecliste toplanıyordu. Bu meclis, eski bir örfe göre, boylara (comices curiates) bölünmüştü. Krallar, işte bu boy meclislerinden yetkilerini ve buyurma haklarını (imperium) alırlardı; her otuz boyun bir oy hakkı vardı; savaş ve barış ilânı, kanunların kabulü, yeni genslerin topluluğa alınması vb. kararı verilirdi toplantıda. Yalnız patriciler ve onların kliensleri katılırlardı oylamaya; «atasız plebler»in ise oy hakları yoktu.

Aslma bakılırsa, ilkel Roma henüz sınıfsız bir toplumdu ve kamu işlerinin yürütülmesi ataerkil, ortaklaşacı ve devlet öncesi bir nitelik taşıyordu. Ne var ki, klienslere ve gitgide köleleştirilen pleblere karşı bir yönetimin ilk tohumları atılmıştı daha o zamandan.

İlkel Romalıların ve Latinlerin kültürü, o sıralar pek aşağı düzeydeydi. Kasabalar, ağaç dallarından ve iç duvarları kerpiçten yapılma yuvarlak kulübelerden oluşuyordu. Çömlek yapmasını bilmediklerinden, tahtadandı kap kacakları. Önce hayvan derilerine bürünürlerdi, sonra ev işi, yünden gömlekler ve ihramlar (toge) giymeye başladılar. Süt ve öteki hayvansal ürünler, yiyeceklerinin temelini oluşturuyordu.

Dinlerine animizm, yani sayısız ruhlara inanç egemendi. Örneğin, kapı ruhu (Janus), tarla sınırı ruhu (Terminus), içki ruhu (Potina), vb. vardı. Bunlara, ölmüş ataların ruhları, iyi ruhlar ve kötü ruhlar da ekleniyordu. Bu kötü ruhların şerrinden korunmak ve onları yatıştırmak için, vahşi ayinlere, kehanete, büyüye başvuruyorlardı.

Bazıları sonradan da sürüp gitti bunların.

KRALLIKTAN CUMHURİYETE

İsa'dan önce VII. yüzyılda, Etrüskler, Latium'u ve Kampanie'nin büyük bir bölümünü de içine alan büyük bir devlet kurdular. Yedi Tepenin eski köyleri, Etrüsk tipi kentlere dönüştüler. Roma'nın adı bile büyük bir olasılıkla Etrüsk kökenlidir. Yenenlerin etkisiyle, Roma, bir zanaat ve ticaret merkezi oldu, surlarla çevrildi ve kanalizasyon yapıldı. Kapitol'de Jupiter'e adanan Etrüsk biçeminde heybetli bir tapınak yükseltildi ve Romalıların da başlıca tapmağı oldu bu. Latinlerin ve Romalıların, iktisadî alanda ve örfler bakımından, Etrüsklerden aldıkları birçok şey, onların maddî gelişimle üretimdeki gelişimlerine katkıda bulundu: Daha iş gören bir saban, yapı tekniği, atrium'uyla yeni bir ev tipi, köle emeğinden daha yaygın yararlanma, para ve alfabe.

Roma geleneğine bakılırsa, İsa'dan önce VI. yüzyılda Roma'da üç Etrüsk kralı hüküm sürdü. Kadim Tarquin, Servius Tullius ve Yüce Tarquin. Romalıların anlattıklarına bakılırsa, bu sonuncusu, halkı ezen bir despotmuş. Büyük bir olasılıkla, bu üç Etrüsk hükümdarının üçünün de iktidarları, kendilerinden önceki krallardan farklı olarak despot bir nitelik taşıyordu.

Gelenek, «Servius Tullius reformu»ndan bahseder bu dönemde.

Engels, bu reformdan söz ederken, «böylece» der. «Roma'da da, sözde «krallığın» ortadan kaldırılmasından önce, kişisel kan bağı üzerine kurulu eski sosyal düzen bozuldu ve onun yerine gerçekten yeni bir devlet, toprakların yeniden paylaşımı ve servet farklılığı üzerine kurulu yeni bir anayasa düzeni geçti».

Böyle bir değişimin temel nedeni, pleblerle patriciler arasındaki mücadelenin yoğunlaşmasıydı kuşkusuz; plebler, üretimdeki gelişmeyle güçlenmiş, patriciler ise Etrüsk egemenliği altında üstünlüklerinden çok şey yitirmişlerdi. Böyle bir mücadelenin doğal sonucu ise, klan toplumundaki çözülüşün artması olacaktı. Öte yandan, yabancı efendilerin çıkarları da, eski düzenin tasfiyesine katkıda bulunuyordu; çünkü, soylu patricilere de plebler gibi uyrukları olarak bakıyorlardı. Bunun sonucu olarak, şu ya da gensten oluşa göre değil, yalnızca servet durumuna bağlı bir ayrılış başlıyor. Her beş yılda bir, nüfus ve mal sayımı yapılıyor ve malların beş «sımf»a bölünüşü saptanıyordu; yurttaşların bu sınıflara ayrılışı ise, servetlerine ve ödedikleri vergilere göreydi.

Kuşkusuz o koşullarda ilerici bir ilkeydi bu.

Gens'in mülkü değil, özel mülkiyet gözönünde tutuluyordu çünkü.

Hiç toprağı olmayanlar, -büyük bir olasılıkla- sınıf dışı olarak görülen zanaatçılar ve tacirlerle, gerçekten yoksul olanlar, «proleterler», «baş» olarak hesaba geçiriliyordu.

Bu yeni «servet»e göre bölünüş, çeşitli edimlerin, özellikle askerlik hizmetinin (militia) belirlenmesinde ve -görünüşe göre- vergi (tribut) biçmede de işe yarıyordu. Kent, çevresi ile beraber,. dört bölgeye (tribus) ayrılmıştı. Patrici ya da pleb, tüm halk, askerlik hizmetiyle yükümlüydü artık ve her biri, mal varlığıyla orantılı olarak, kendi hesabına silahlanmak zorundaydı.

Bu yeniden örgütleniş, gens'lere dahil olsun olmasın eski Roma halkının tüm insanlarını birbirine karıştırıyordu. Plebler, daha önce tabi olmadıkları askerlik hizmeti gibi yeni yükümlülükler getirmiş de olsa, «Servius Tullius'un reformu»nu hoş karşıladılar; çünkü, bu reform, -bir noktada da olsa- patricilerle eşit duruma getiriyordu onları. Doğuştan soylular üzerinde ilk

zaferlerinden biriydi bu onların; o yüzden de, uzun zaman bu kralı «velinimet»leri olarak anıp durdular.

Etrüskler, Roma'dan, İsa'dan önce 500 yılları dolayında kovulurlar.

Başkaldırı, büyük bir olasılıkla, Etrüsklerin yüzyıllık düşmanları Yunan kolonilerinin desteklediklerı Latium köylerinin ayrılmasıyla başladı. Etrüskler, bu mücadelede yenildiler ve Roma'da bir ayaklanma patlak verdi. Başı patriciler çekiyordu, ama tüm halk da destekliyordu onları. Patriciler, doğuştan ayrıcalıklarının Etrüsk hükümdarlarınca engellenmesinden hoşnutsuzdu; halk ise, son Etrüsk kralı II. Tarquin'in koyduğu vergi ve angaryadan eziliyordu.

Etrüsk kralı, adamlarıyla kaçmak zorunda kaldı sonuçta.

Böylece, Roma tarihinin «krallık devri» ve onunla beraber, sosyal gelişimin bir dönemi sona erer. Bu dönemde klan toplumu tam bir çözülme halindeydi: Bir başka devir başlıyordu; klan kalıntılarının tasfiyesi ve yıkıntıları üzerinde de yeni bir toplumun, sınıflı bir toplumun, onunla ilişkili olarak Roma devletinin ilerici biçimlerinin ortaya çıkış devri.

BÖLÜM II

CUMHURİYETİN BAŞLANGIÇLARI

Cumhuriyetin başlangıçları, İsa'dan önce V ve IV. yüzyılları içine alır. Bu dönem, bağımsız Roma'nın, özellikle patrici ve pleb mücadeleleriyle dolu olduğu yıllardır. İlerde büyük fetihlerin çok değiştireceği sınıfsal yapının temelleri bu dönemde bilûrlaşır.

İtalya'nın fethi de bu dönemdedir.

I

BAĞIMSIZLIĞIN İLK YILLARI

Roma'da bağımsızlığın ilk yılları, komşulara karşı sürekli bir mücadele verilen, askerî reformlar ve Cumhuriyetin ilk kurumlarının biçimlendiği yıllardır.

V. YÜZYILDA ROMA VE KOMŞULARI

Roma, Etrüsk boyunduruğundan kurtulduktan sonra, komşularına karşı pek çetin savaşlar yapmak zorunda kaldı. Başta E t r ü s k l e r e karşı yapılan savaşlar geliyor. Etrüskler, Latium'u ve Roma'yı yitirmiş olmayı bir türlü sindirememişlerdi içlerine. Bu mücadele, V. yüzyıl boyunca, yüz yıla yakın bir zaman sürer. Bu savaşlar olurken kuzeydoğudan bir başka komşunun S a b i n l e r ' in saldırılarını da göğüslemek gerekir.

V. yüzyılın başlarında, Latin kentleri bir b i r l i k oluştururlar. Etrüsk tehdidi altında bulunan Hernikler de vardır. Roma bağlaşıklık kurar hepsiyle. Birbirine hasım halkları sıkı sıkıya birleştiren böylesine bir bağlaşıklık, orta İtalya'ya genel bir istikrar getirirken, Roma'yı daha da güçlendirir.

Ne var ki, IV. yüzyılın ilk on yılları boyunca, kuzey ve orta İtalya, Kelt ya da Galyalıların istilâsıyla altüst olur. Keltler, Atlantik'ten Tuna'ya kadar tüm batı ve orta Avrupa'yı kaplamışlardı. V. yüzyılın sonlarında, içlerinden bir bölümü Alpleri aşar ve Po ovasını işgal eder; yerin adı da Alplerin beri yakası anlamına gelen «Gaule cisalpine» olur. Ovadan güneye doğru ilerler, Ombria'yı fetheder ve Etrüsk kentlerini ele geçirmeye başlarlar. Sonunda Allia kavşağında Roma ordusunu da yener, Roma'yı alıp, ateşe verirler ve halkının büyük bir bölümünü kılıçtan geçirirler.

Yalnız Kapitol kalesi kalır ayakta.

Galyalılar, büyük bir kurtuluş akçesi ödeterek çekilirler Roma'dan.

Keltlerin saldırıları o tarihten sonra, bir kırk yıl daha sürecektir. Zayıflayan Roma, Latium'daki üstünlüğünü yitirir ve eski durumunu kazanmak için yeniden mücadeleye başlar. Saldırıya karşı saldırıyla yanıt verecek kadar gücü, IV. yüzyılın ortalarında elde edebilir ancak: Eque'lerle Volsque'ler kesinlikle altedilirler; Etrüsklerden de Caere kenti alınır. Galyalılar, Latium'da dolaşmaz olurlar artık. Roma'nın ve bağlaşıklarının toprakları biraz daha büyür.

Tarihinin en büyük tehlikelerinden birini savuşturmuştur Roma.

ASKERÎ REFORMLAR

Hemen hemen aralıksız tam yüz elli yıl süren yıpratıcı savaşlar, Roma'nın kendisinden daha gelişmiş komşularıyla olan ticarî ve kültürel ilişkilerini yarıda bıraktı. Maden ve tahıl eksikliği başladı; kıta Yunanistan'ından dış alım durdu. Etrüsk egemenliği zamanında gönenç içinde olan zanaatçılar ile tacirlerin de önemi azaldı. Buna karşılık, toprak sahiplerinin ve tarım kesiminin rolü arttı. Roma'nın güneyine, Tiber ırmağının sağ kıyısı boyunca, toprağı ekip biçmek için kolonlar yerleşmişti. Bu köylü kabileler, kenttekilere baskın durumdaydılar. Büyük bir uğraş bahasına, Romalılar, bataklıkları kuruttular ve tüm Latium'u bir çiçek bahçesi haline getirdiler. Ayrıca, bağımsızlığını ve özgürlüğünü ne bahasına olursa olsun korumak için de, tüm

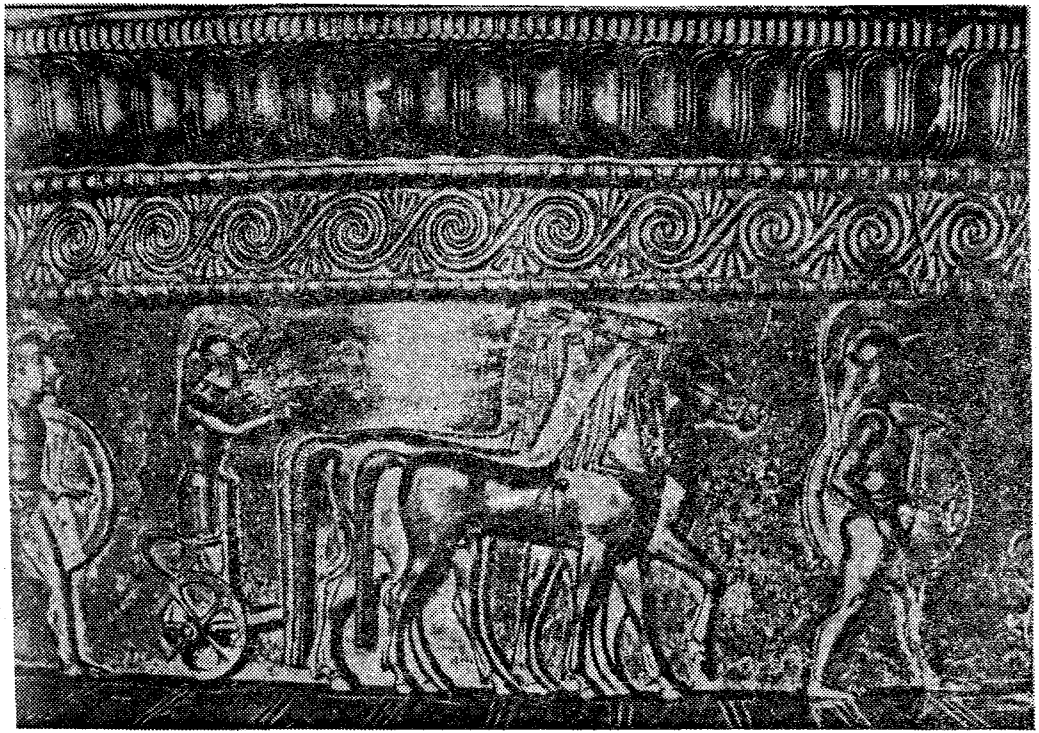

56. – Hoplitler ve savaş arabaları.

gücünü ortaya koymak zorundaydı bu halk.

Ordu, önemli bir rol oynadı bu konuda.

Roma ordusu, daha önce iki tümenden (legion) oluşurken, şimdi dört tümen olmuştu; aynı anda birkaç noktada birden harekete geçmek zorunluluğu vardı çünkü. Tümenlerin sayısı bir misli çoğalınca, mevcutları da yarı yarıya inmişti: Her tümen 4200 kişiden oluşuyordu; süvariler, müzikçiler ve öteki öğeler buna dahil değildi. Ancak, asıl savaşçı birliklerinin sayısı çoğaltılırken, süvari desteği de bir misli arttırılmıştı. Ayrıca savaş, dağlık ve engebeli bir arazide, pek hareketli bir düşmana karşı yapıldığından, her tümen, «manipul» adı verilen, bağımsız hareket edebilen küçük birliklere bölündü. Her tümende otuz tane vardı bunlardan ve her bir ide, yüzer kişilik (centurie) ikişer bölükten oluşuyordu. Böylece tümen, karmaşık, ama eklemleri pek iyi hesaplanmış, bağımsız hareket edebilen küçük savaş birliklerinden oluşan bir topluluktu.

Ancak ortak bir plâna göre de hareket edebiliyordu.

> Savaşa katılma, Yunan «falanj»ında olduğu gibi yekpare değildi; manipul'ler, aralarında belli bir mesafe bırakarak, dama tahtası gibi diziliyorlardı. İlk hatta yer alan on manipule, mızraklı h a s t a t i 'lerden oluşuyordu; onların arkasındaki ikinci sırada, belli bir mesafede savaşa alışkın askerlerden (principes) oluşan bir başka on manipule yer alıyordu; son olarak da seçme ve deneyimli askerlerden oluşan t r i a i r e s manipulleri geliyordu. Bütün bu hatlar, birbiri arkasından savaşa girişiyorlardı; ve triaire'lerin ezici darbesi ise, ilk iki hattın daha önce yarıp bitkinleştirdiği düşmanın işini bitiriyordu.
>
> Taktik buydu savaşta.

Aynı devirde, tümenlerin silâhlanması da değişti ve özellikle, maden eksikliğinden dolayı savunma silâhları, madeni bölümleri en aza indirilerek dabbağlanmamış kalın ve dayanıklı deriden yapıldı. Ama bu, Roma birliklerini daha hareketli, uzun yürüyüşlere ve düşmanın arkasına sarkmaya daha yetenekli hale getirdi. Bu arada, saldırı silâhları da yetkinleşti. Pilum, hem ok, hem mızrak niteliklerini taşıdığından, en önemli yeniliklerden biriydi. Ucu sivri çifte ağızlı kısa kılıç, hem ucu hem ağzıyla vurmak olanağını veriyordu.

Yine aynı devirdedir ki, Romalılar, kamp kurmada pek yet-

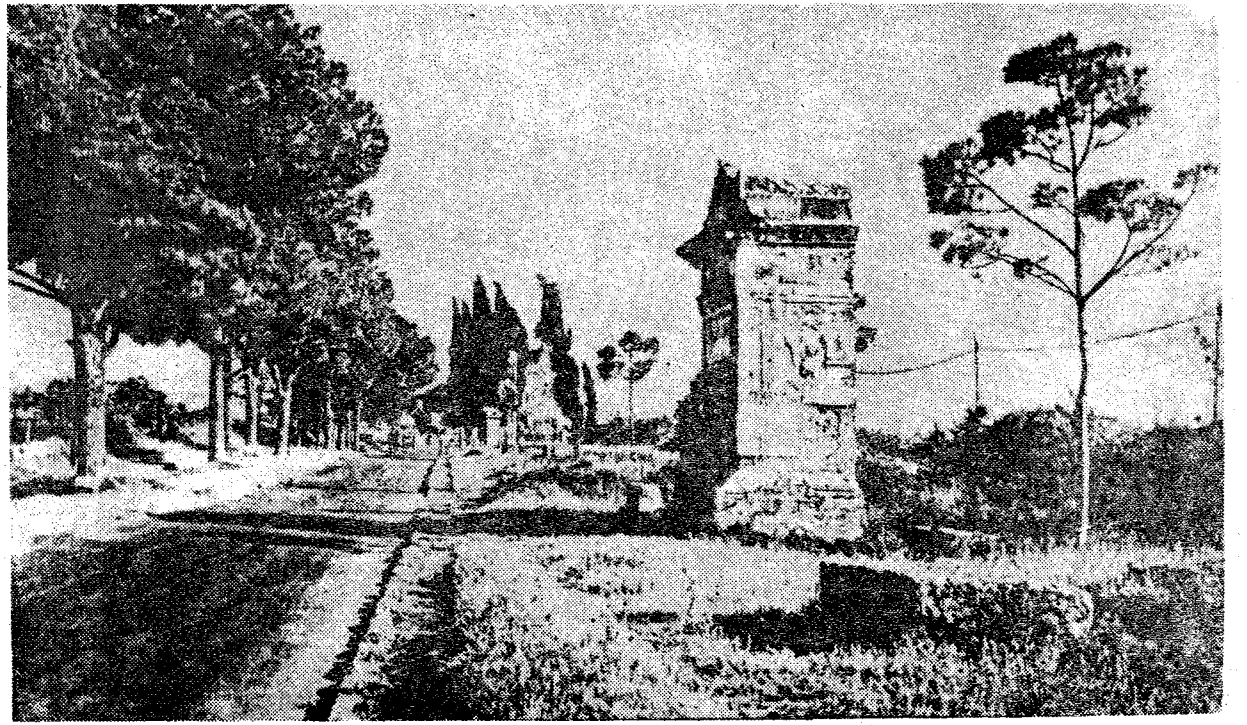

57. – Appien yolu.

kin bir plân geliştirdiler: İki yolun birbirini kestiği dört köşeli bir yerleşmeydi bu. Dört yandan bir çukur, kampı kuşatıyor ve üstüne kazıklar dikilmiş bir toprak barikat da gizliyordu onu.

Ordunun moraline ve askerî eğitimine büyük özen gösteriliyordu. Disipline aykırılığın, askerî ödeve ihanetin sert cezaları vardı; yiğitlik ise, bütün birliklerin önünde ödüllendiriliyordu.

CUMHURİYETİN İLK KURUMLARI

Savaş sorunlarının başta gelen ağırlığı, yönetimin de, yeniden ve kökten örgütlenmesine yol açtı. Tam bir askerîleştirme doğrultusunda oldu bu.

Nasıl?

Krallığın ortadan kaldırılmasıyla, yönetim, «halkın malı» (res publica) oldu. O yüzdendir ki, Roma devleti, «Cumhuriyet» (rébuplique) adını aldı. Ne var ki, bu sürekli savaşlar döneminde, «halk» diye, silâhlı halk, Romalıların ordusu anlaşılıyordu.

«Comices Centuriates», yönetimin en üst organı oldu o nedenle.

Yüzer kişilik birliklerden (centurie) oluşan tüm ordunun topluluğu demek olan bu meclisler, bütün askerî sorunları çözmek, özellikle de savaş ya da barışa karar vermek, generallerin yıllık seçimlerini yapmak için toplanıyodu. Meclisi toplantıya çağıran şef, bir söylevde bulunur ve orduya şu soruyu (rogatio) yöneltirdi: «Şu ya da bu ülkeye savaş açmayı istiyor, emrediyor musunuz?». Birliklerin kumandanlığı için tavsiye edilen kişileri de belirliyordu aynı zamanda.

Hiçbir tartışma yapılmadan oylamaya geçiliyordu.

Sonucu belirleyen servetin derecesiydi.

> Bütün birlikler sıraya diziliyor ve geçerken oyunu veriyordu. Önce 18 süvari birliği oyunu kullanıyordu; öyle olduğu için de «ayrıcalıklılar» denirdi onlara. Sonra, ağır silahlı piyadelerden oluşan 1. sınıfın 80 birliği oy veriyordu. Eğer, süvarilerle aynı doğrultuda oy kullanmışlarsa, çoğunluk (98 birlik) sağlanmış demekti. Bu durumda geriye kalan 95 birliğe danışılmıyordu artık. Tersi olursa, bir karara varmak için sürdürülüyordu oylama, Böylece en yoksul yurtdaşların birliklerine pek seyrek danışılmış oluyordu; en iyi silahlanmış olanlar, yani aslında en zenginler belirliyordu sonucu.

Ancak, öyle de olsa, servet esasına dayanarak silâhlanmış ve örgütlenmiş bu meclis, Roma köleci demokrasisinin çekirdeği oldu. Gens temeline dayanan eski meclisler (comices curiates), bu Comices Centuriates'in seçtiği şefleri onaylamak ve onları yüce yetkiyle (imperium) donatmak haklarını elinde tutabildi yalnız.

Boş bir biçimde kalan haklardı bunlar da.

Her yıl, -ve ilk zamanlar yalnız patriciler arasından- seçilen M a j i s t r a l a r , Roma Cumhuriyetinin ikinci temel organıydı. Başlarda pretör, yani başkan diye adlandırıldılar.. Orduda kumandanlığın yanı sıra, sivil yaşamda da sınırsız yetkileri vardı. Göreve başlarken yayınladıkları bildiriyi, «pretör bildirisi»ni ihlâl edenleri şiddetle cezalandırırlardı.

Sopa ya da baltayla kafayı uçurmaktı ceza.

Bununla beraber, askerî gerilim azalıp, kanunların gücü de arttıkça, pretörlerin despotça yetkileri sınırlandırıldı. Pretörlerin her birine, ötekinin aldığı kararlara karşı müdahale (intercessio) hakkı tanındı. Bu da, daha önceden birbirlerine danışmanın yolunu açtı. Böylece, pretörler sık sık bir araya geliyorlardı (concilium); adları da «konsil» oldu ve gitgide askerî ünvanlarının yerini aldı.

Bir ikinci gurup majistralığın, K e s t ö r l ü k l e r in kuruluşu ve bağımsızlıkla yetkilerinin gitgide artışı, pretörlerin iktidarının sınırlandırılmasında yeni bir aşama oldu.

> Sayıları başlarda iki, sonraları dörde çıkarılan kestörler, pretörlerin ya da konsüllerin yardımcısı idiler. Önceleri pretörler seçerlerdi kendilerini; V. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak da seçimle gelmeye başladılar göreve. Kestörler, ceza ve disiplin soruşturmalarına bakarlardı; özellikle iktisadi ve mali nitelikte idari işlere de bakarlardı. Onların müdahalesi olmadan hiçbir ödeme yapılamazdı. Yetkileri giderek çoğaldı sonra: Vergilerin, para cezalarının alınması, ganimet ve savaş esirlerinin satılması, para basımı, vb. Konsüllerin yardımcıları olmak görevini de sürdürdüklerinden, savaşta onlara katılıyor ve yaralanma ya da hastalık gibi durumlarda yerine geçiyorlardı.

Majistraların iktidarına en önemli sınırlama, ölüme mahkûm edilmiş bir yurttaşın, Halk Meclisine başvurma hakkının (provocatio ad populum) kabul edilmesiyle oldu.

Ne var ki, iç ve dış olağanüstü tehlike hallerinde, askeri majistralığın mutlak otoritesi, bir d i k t a t ö r seçimiyle geri geliyordu. Diktatör, en liyakatli patriciler arasından seçiliyordu ve –yalnızca altı aylığına– yetkilerle donanıyordu. Normal duruma bu süreden önce dönülmüşse, diktatörün, mühlet dolmadan yetkilerini kendiliğinden terketmesi de âdetti.

Yönetimin askerîleştirmesi S e n a t o yu da etkiledi: Eski askerî majistralar, görevlerinin bitiminde, kendiliğinden gelip sıralarına oturdular. Vaktiyle konsüllük, pretörlük, kestörlük yapmış bu senatörlerdir ki, Senato toplantılarında söz alabiliyor ve şu ya da bu önlemi önerebiliyorlardı; «babalar» adı verilen ötekiler ise, bir yanı ya da öteki yanı tutarak oy verebiliyorlardı yalnız. Bu yüzden de, alay olsun diye, «piyade»ye çıkmıştı adları. Böylesine askerîleşen senato, uygulamada tüm majistraları kendine bağımlı kılmakta gecikmedi; verdiği kararların (senatus-consultum) birer icracısıydılar artık.

Böylece, Roma Cumhuriyeti, ilk zamanlardan başlayarak, Senatonun askerî ve ataerkil soylularının egemenliğini temsil ediyordu.

II

PLEB VE PATRİCİ MÜCADELESİ

Klan kalıntılarının tasfiyesi, Yunan'da olduğu gibi, Roma'da da, devrimci yoldan oldu. «Servius Tullius'un reformu»ndan hayli sonra gerçekleşti bu. Devrime götüren de pleblerle patriciler arasındaki mücadele oldu.

PLEBLERİN BAŞKALDIRISI VE PLEB ÖRGÜTLENİŞİNİN BAŞLARI

«Roma halkı»nın egemen tabakası olan patriciler, ayrıcalıklarını koruma arkasındaydılar. Krallık sona ermişti, ama iktidar bir avuç patrici ailesinin elindeydi. Patriciler, aynı zamanda eski gens ortaklığını da sürdürmek istiyorlardı. Oysa gens'in toprakları gitgide daralmıştı: Otlaklar ve topraklardan kendi üyelerine

ve klenslerine geçici olarak verilen parçalar, giderek özel mülkiyete dönüşmüştü. Böylece gens ortaklığı iktisadî bakımdan varlık nedenini yitiriyordu ve çözülüyordu.

Bu koşullarda, patricilerin çıkarı, a g e r p u b l i c u s , yani gensler arasında bölüşülmemiş ya da fetih yoluyla kazanılmış topraklardaydı.

Patriciler, daha büyük bir hırsla sarıldılar onlara.

Aynı zamanda, yeni bir sosyal tabaka doğuyordu: Hali vakti yerinde kent plebleri. Zengin pleb aileleri, patricilerle siyasal haklarda eşitliği, pleblerle patriciler arasında evlilik izni ile majistralıklara girmeyi, gitgide artan bir inatla istemeye başladılar. Borçlar sorunu da plebleriri aşağı tabakalarını sarmıştı. V. yüzyılda, ager publicus üstünde patricilerin arazilerinde ortakçı olarak yerleşmiş plebleriden bir bölümü, borçlarından dolayı daha şimdiden köle durumuna düşmüştü ve aynı yazgı bekliyordu geri kalanını da.

Özellikle plebler için temel sorun, toprak sorunuydu, yani ager publicustan yararlanma ve boş toprakların, patricilerle eşit olarak işgaliydi. Bütün kötülükleri -doğal olarak- patricilerin yönetiminden bilen plebler, kendi yönetici gurubunun siyasal istemlerini desteklemeye pek yatkındı.

Kent pleblerinin başını çektiği mücadelede, ayrılıkçılık, «göç» ve «çekilme» biçimlerine büründü.

494-342 yılları arasında birçok örneklerini görüyoruz bunların.

Ordunun pleb kökenli ögelerinin başkaldırısı, tüm orduyu tehdit ettiğinden, iktidardaki patrici oligarşisi için daha da tehlikeliydi. O yıllarda esas olarak pleblerden oluşan ordu, askeri bakımdan kritik sayılabilecek anlarda, savaş için yola çıkmayı reddediyor, ya da bulunduğu yeri terkederek, kente yöneliyordu. Hoşnutsuz pleblerin buluşma yeri, Roma'nın bir mahallesi olan Aventin'di: Pleblerin tanrıçası Ceres (Demeter) adına yapılan tapınak da oradaydı. Başkaldıranlar orada, seçilmiş şeflerin başkanlığında «kutsal tabur»u oluşturuyorlardı. Birbirlerine yemin edip bağlandıktan sonra kentte geçit resmi yapıyor ve kentin dışında bir yerde, -sonradan «kutsal» sıfatını alacak bir dağda- karargâh kuruyorlardı. Bu «çekiliş» süresince, kentin iktisadi yaşamı kesintiye uğruyor, tarlaların ekimi biçimi terkediliyor, patricilerin evleri arazileri yağmalanıyordu. Sınırlar sa-

vunmasız kalınca, düşmanlar da Roma topraklarına giriyor, yakıp yıkıyorlardı.

Patrici otoriteleri ve askerî şefler, başkaldıranlarla uzlaşmak için ödünler vermek zorundaydılar; öyle yapıyorlardı nitekim. Kendilerine bir heyet gönderiyor ve uzlaşmaya varılıyordu. Patricilerden koparılmış böylesine ödünlerle, plebler, derece derece gerçekleştiriyorlardı programlarını.

PLEB MECLİSLERİNİN VE HALK TEMSİLCİLİĞİNİN DOĞUŞU

İsa'dan dan önce V. yüzyılın başlarında, bu başkaldırıların ilkinin arkasından, «pleb meclisleri» (concilia plebis) doğdu. Patriciler, tanımak zorunda kaldılar onu. Bütün plebleri içine alan bir kuruluştu bu: Kararlar (plebisit), tüm pleb topluluğu için geçerli idi; tacirlerin ve köylülerin bir araya geldikleri pazar günlerinde pazar alanında (forum) toplanırdı.

İkinci «çekiliş»ten sonra, tüm halkın meclisi rolüne soyunacaktır.

V e t r i b u t e m e c l i s i adını alacaktır.

449 yılında, comices centuriates, plebisitlerin tüm Roma halkı için kanun gücü taşıdığını belirten bir kanun kabul etti. Tributes meclislerinin birçok kararları, örneğin patricilerle plebler arasında evliliğe izin veren Kanuleia Kanunu, yürürlüğe girdiler. Ancak, bu meclislerin gerçekten kanun yapar duruma gelmeleri daha sonradır.

Yine ilk başkaldırı yılında (İ.Ö. 494) plebler, Kutsal Dağda, ilk halk temsilcilerini, daha doğrusu ilk pleb temsilcilerini (tribun) seçmişlerdi. Bu temsilcilerin kişilikleri «dokunulmaz ve kutsal»dı. Tributes meclislerince bir yıllığına seçilirlerdi. Hangi patrici otoritesi olursa olsun, aldıkları önlemlere karşı, –pleblerin yararına– «intercessio» yoluyla, ya da bu önlemler pleblerin çıkarını zedeliyorsa «veto» yoluyla müdahalede bulunurlardı. Halk temsilcisi her türlü adlî davayı durdurur ve kendi yargılamasına alabilirdi. Pleb meclislerini toplantıya çağırıyor, önerilerde bulunuyor ve başkanlık ediyorlardı. Böylece, halk meclisleri-

nin kişiliğinde, pleblerpatricilerin keyfi davranışlarına karşı, geniş yetkilerle donanmış savunucular kazanmış oldular.

Yine de ciddî sınırları vardı bu yetkilerin.

> Önce, halk temsilcilerinin «imperium», yani askeri kumanda yetkisi yoktu. Sonra, kentin surları ile sınırlıydı bu yetki, kırsal kesimi içine almıyordu. Yıllık görev süresi boyunca, halk temsilcisi kenti terkedemez, evinin dışında bir yerde geceleyemez ve kapısı, her gelenin her saat başvurabilmesi için açık olmak zorunda idi. Ancak, bir diktatör seçiminde ve sıkıyönetim zamanlarında, halk temsilcilerinin yetkileri askıya alınıyordu.

Halk temsilcilerinin sayısı ikiydi başlarda; daha sonra dörde beşe çıktı, sonunda da on oldu. Yetkilerini de istedikleri gibi artırdılar giderek; hattâ Senato'nun kararlarını denetlemeye başladılar. Senatodaki tartışmaları kapı önünde izler, alınan bir karar pleblerin çıkarlarına zarar verici ya da karşı ise, temsilcilerden biri kalkar vetosunu belirtirdi.

ONİKİ LEVHA KANUNU

Pleblerin en büyük fetihlerinden biri yazılı kanun oldu. Genslerin örf ve âdet hukuku (mos maiorum: «atalar örfü»)patricilerin elinde bir sırdı; konsüllerin yargılamasında keyfiliğe götürüyordu bu da. Buna bir çare olarak, V. yüzyılın ortalarında, Senato, halk temsilcilerinin direnişi üzerine, kanunların yazılmasına ve yayınlanmasına karar verdi.

> 452 yılında on iki üyelik (decemvir) bir komisyon seçildi. İki yıl çalıştı komisyon. Başta, hepsi patriciydi üyelerin; sonra beşi patrici, beşi pleb oldu. Başlarına da, patricilerin pek ünlü temsilcilerinden Appius Claudius geçti. Çalışmaların sonucu tunçtan on iki levhaya kazınarak ilân edildi.

Ne getiriyordu bu kanun?

Çoğu maddesi eskiyi sürdürüyordu; Örneğin, uzlaşmazlık halinde taraflar bir hakeme başvururlardı. Davacının davalıyı, «üstüne el koyarak» (m. 1), yargıcın önüne getirmek hakkı kabul ediliyordu. Yakınan, tanıklarını da kendisi bulacaktı. 'Ceza hukukunda ise kısas ilkesi ağır basıyordu: Başkasını yaralayıp sakatlayana aynı şey yapılacaktı. Ölüm cezası, yalnız yangın çıkara-

na ya da geceleyin başkasının tarlasına zarar verene değil, «hasata büyü yapan»a, «uğursuz şarkılar söyleyen»e de verilecekti.

Kimi cezalar da dinsel lânetleme niteliği taşıyor.

Ne var ki, On İki Levha Kanunu'nun bazı hükümleri ileri eğilimlerden esinleniyor: Örneğin, gens'in şeflerinin keyfî davranışlarını zayıflatmayı hedef tutan özel mülkiyetin savunması ile, borçlar hakkındaki kuralları insanîleştirmek isteyen hükümler böyle. Borcunu vadesinde ödeyemeyene otuz günlük bir mühlet veriliyordu; hapse atılmışsa, alacaklı açlık çektiremezdi borçlusuna; boynuna geçirilecek demir halkalar da on beş kiloyu aşamazdı. Borçlu, altmış günden fazla hapiste tutulamazdı; pazar kurulan günlerde foruma götürülecekti, orada isteyenin onu satın alma hakkı vardı, vb.

Böylece, atadan kalma ve daha o zamandan eskimiş «örf ve âdet hukuku»nun önemli birtakım kalıntılarını taşısa da, On İki Levha Kanunu ilerici bir nitelik taşıyordu yine de.

PLEB VE PATRİCİ MÜCADELESİNİN SONU

On İki Levha Kanunundan sonra plebler –ve belki o sıralar onlara katılmış olan kliensler– mücadelelerini sürdürdüler ve pleblerin zaferiyle bitti bu kavga.

Önce, pleblerin üst tabakalarının yararına olan kanunlar kabul edildi: 445 yılında patricilerle plebler arasındaki evliliklere izin çıktı; pleblerin konsüllük makamında gözleri olduğundan, 444 yılından başlayarak, konsül yetkisiyle donanmış askerî halk temsilcileri seçilmeye başlandı. Sadece Senatoya giremiyordu bunlar. Daha sonraları, askerî halk temsilciliği, hemen tamamiyle konsüllüğün yerini aldı. Bu majistralar arasında zorunlu olarak birçok plebler vardı.

Ne var ki patriciler, siyasal ayrıcalıklarını inançla savunuyorlardı. Böylece, 443 yılından başlayarak, her beş yılda bir, on sekiz aylığına iki C e n s o r seçilmeye başlandı. En seçkin konsüller arasından seçilen bu Censorlar, yurttaşların ve mallarının sayımı ile görevli idiler. Sayım, bir meydanda yapılıyordu. Mallarla ilgili her bildirim inceden inceye araştırılıyordu ve yurttaşların yaşayışlarına özel bir önem veriliyordu. Örneğin özentili, ya da sefih bir yaşam, sınıf düşmeyi gerektiriyordu. Censor-

lar, Senato listelerini de düzenliyorlardı ayrıca ve «liyakatsiz» olanlar listeden çıkarılıyordu. Censorlarm bütün bu geniş yetkileri, hele yurttaşların yaşayışlarını denetleme, patricilerin elinde, sosyal gelişmeyi köstekleyen güçlü bir araç olup çıktı. Bunun dışında, topraklar, kamu madenleri, yolların, su yollarının ve resmî binaların yapımı gibi konularda bütün bilgiler, Censorların eline geçmekte gecikmedi. Bunun sonucunda büyük sayıda iş adamı Censorlara tâbi oldu; bu da, pleblerin içinde, patricilerin en tehlikeli siyasal rakipleri olan girişimci kişilerin etkinliği ve siyasal davranışı üstünde etkide bulunmak olanağını verdi Censorlara.

Pleblerin aşağı tabakaları da sosyal ve iktisadî plânda birtakım kazanımlar elde ettiler. Örneğin, yeni fethedilen topraklarda, toprak dağıtımı gitgide daha sık görülür oldu.

Galyalıların o korkunç akınlarını izleyen yıllarda, doruğuna vardı mücadele. Patricilerin, halk hareketini, arka arkaya diktatörlüklere başvurarak kırma girişimleri boşa çıktı; 367 yılında, iki halk temsilcisinin sunduğu bir kanun tasarısını, Senato kabul etmek zorunda kaldı.

> L i c i n i a ve S e x t i a K a n u n u adını taşıyan bu kanun, pleblerin programındaki üç önemli sorunla ilgili idi: Toprak sorunu, borçlar sorunu ve siyasal sorun. Başta, bütün yurtdaşlarm kamu topraklarından yararlanma hakları kabul edildi; patricilein tekeline son verildi ve sınırlar kondu. İkinci olarak, borçluların daha önce ödedikleri faizler, borçtan indirildi. Son olarak da, konsül yetkisindeki askeri halk temsilciliği kaldırıldı ve yerine –biri pleb– yıllık iki konsülün seçimi kabul edildi.

Patricilere bir ödün olarak da, pretörlük, konsüllükten ayrıldı ve patricilere özgü, ayrı bir yargı makamı oldu. Pretörler, konsüllerden sonra geliyorlardı. Ve yeni bir patrici majistralığı kuruldu: E d i l K u r u l l a r . Bayramların ve genel oyunların örgütlenmesi ile yükümlü idi bunlar. Ne var ki, bir iki yıl sonra plebler de bu makama seçimeye başladılar; pretörlüğe ve diktatörlük de dahil tüm öteki makamlara oturmakta gecikmediler.

Plebler, 357 yılında, faizin tavanının %10 olmasını elde ettiler ve son olarak 326 yılında çıkarılan bir kanun (lex Poetelia),

borç için köleliği kaldırdı ve daha önce bu yüzden köle durumuna düşmüş yurttaşlar serbest bırakıldılar.

Böylece, uzun süren bir mücadelenin sonucu, eski klan toplumunun kalıntılarından çoğunun tasfiyesi oldu: Patricilerle plebler, şimdi tek bir egemen sınıfı, Romalı özgür yurttaşlar sınıfını (cives Romani) oluşturuyorlardı.

> Yurtdaşlar, artık kökenleri bakımından değil, servet ve görevleri yönünden ayrılıyorlardı birbirinden. O tarihlerden başlayarak, «pleb» deyince, kentin yoksul halkı, özellikle yerli kentliler anlaşılır oldu. Patriciler ve pleblerin yukarı tabakalarından doğan yeni aristokrasiye ise, soylular (nobilitas), yani «bilinmeye değer», «ünlüler» ve daha sonra da «optimates», başka bir deyişle «en iyiler» denmeye başlandı. Her Roma yurtdaşı, kökeni ne olursa olsun, yüksek majistralıklara erişmeyi başarmışsa, soylu olabiliyordu.

Bunun yanı sıra, yeni bir sınıf oluşuyordu: Köle sınıfı.

İktisadî olayların dışında bir nedenle, zorla özgürlüğünden edilmiş kişilerden oluşan bir sınıftı bu: Savaş esirleri, haydutların ya da korsanların kaçırdığı insanlar, vb. On İki Levha Kanunu'nda da adları geçer çok kez. Bu insanlar, ona sahip olanın mülkiyetinde, değiş tokuş edilebilen, satılabilen, hattâ yok edilebilen bir şeydi. «Köle ya da başka bir hayvan»: Roma hukukunun kullandığı deyim buydu onlardan söz ederken. Şu da var ki, İsa'dan önce V ve IV. yüzyıllarda Roma'da egemen olan kölelik biçimi aile köleliği idi; geniş ölçüde doğal ekonomi yürürlükteydi çünkü.

Roma'da sınıflı toplumun doğuşuyla, yönetimin örgütlenişi de, tam bir gelişme içine girdi. Bu köleci devletin belirgin iki niteliği vardı: Askerî biçim ve sözde demokrasi.

Bu devlette, iktidar, «Roma halkı»ndan, Romalı özgür yurttaşların topluluğundan geliyor diye kabul ediliyordu. Her önemli sorunda, «halkın rızasını sormak» zorunlu idi. Ne var ki, uygulamada, iktidar, halkın iktidarı olmaktan uzaktı. Başta şu nedenle ki, Halk Meclisi nin kararları, genel yönerge niteliğindeydi ve majistraların önerileri üzerine alınabiliyordu ancak. İkinci olarak, halk meclisinin üç biçimi içinde en demokra-

tik olanı, yani comices tributes bile, orta ve büyük mülk sahiplerinin çıkarlarını temsil ediyordu aslında. Küçük çiftçiler, yani köylüler, pek seyrek Roma'ya gelip seçimlere ve oylamalara katılabiliyorlardı. Comices centuriates ise, ilke olarak servete bakıyordu ve mutlak çoğunluk da orta ve yüksek sınıfın elindeydi. Son olarak, comices curiate, meclislerin kararlarını «centuri» üzerinden onaylıyordu. Böylece, halkın iradesini saptırmak için geniş olanaklar vardı. Ayrıca, yüksek majistralar fala baktığından, her türlü kararı askıya almak ya da iptal etmek, hattâ meclisi bile dağıtmak için dinsel bir bahane bulabiliyorlardı çok kez.

Majistraların rolleri ise pek büyüktü devletin yaşamında.

Ne var ki, yönetici gücü oluşturan bu majistralıklar, yeni aristokrasinin, soyluların küçük bir gurubunun tekelindeydi ve bu smıf, «yeni kişiler»in gelip aralarına girmemesi için direniyordu. İki ilke koymuştu bunun için: Kamu görevlerinin karşılıksız oluşu; bir de, bir yüksek göreve gelebilmek için, ondan bir önceki görevde bulunmuş olma. Ayrıca, yaş sınırlamaları da vardı. Örneğin, ancak 43 yaşından sonra konsül seçilebilirdi bir kimse.

Böylece, Roma soyluları bir oligarşi olup çıktı sonunda.

Bundan başka, Roma devletinin gerçek sahibi tartışmasız S e n a t o idi artık. Hazine elindeydi: Bununla kumandanları kendine bağlı kılıyordu; çünkü, Senatonun emri olmadan, ordu için herhangi bir giderde bulunulamazdı. Ayrıca, tüm ekonomik önlemleri Senato alabiliyordu. Bunun dışında, majistralar arasında görevleri dağıtan, yıllık görev süresinin bitiminde mühleti uzatan, raporlarını inceleyip onaylayan, zafer töreni yapılıp yapılmamasını kabul eden de oydu. Senatörler, pretör mahkemeleriyle öteki mahkemelere yardımcı sıfatıyla katılırlardı. Elçileri Senato kabul ediyor ve gönderiyor, andlaşmaları da yine o onaylıyor ya da reddediyordu. Hiçbir majistra, Senatonun önceden onayını almadan, Halk Meclisine herhangi bir kanun tasarısı ya da herhangi bir yeni önlem önerisinde bulunmaya cesaret edemezdi. Senato, halk temsilcilerini kendi içine alıp üyeleri arasına katmakla, onların başlarda kendisi için tehlikeli olan iktidarlarını kırmayı bile başardı.

Roma devletinin bir başka özelliği, açıkça a s k e r î bir nitelik taşımasıydı. Savaşçı köylülerin siyasal bir örgütüydü o çünkü. Roma ordusu, köylüydü aslında; çünkü, askere almada

kullanılan servet ilkesinde ölçü, toprak sahibi olmaktı. Bir kentli, varlıklı da olsa, toprak sahibi değilse, ordunun yan hizmetlerine kabul edilebilirdi ancak. Süvari sınıfı bile yine toprak sahiplerine ayrılmıştı; sıradan köylülerden daha varlıklı olan bu kişiler, aynı zamanda saygınlığı olan «şövalye» sıfatını taşıyorlardı. IV. yüzyılda savaşlar, kesinlikle kendine özgü bir zanaat niteliğine büründü; konusu, komşu halklara karşı aralıksız sürdürülen saldırı hareketlerine dayanarak mal mülk edinmeydi bu zanaatın. Bunun sonucu şu oldu ki, –Censorlarla halk temsilcileri dışında– bütün bellibaşlı majistralar, kumanda mevkiinde, askerî şef olup çıktılar. Sivil görevler artık ikinci derecedeydi onlar için; silâhları ellerinden bıraktıklarında ya da iki savaş arası ateşkeslerde yerine getirmeye çalışıyorlardı bu görevleri. Senato bile, askerîleşmiş Roma devletinin sürekli bir genelkurmayı idi bir çeşit. Her şey savaşın zorunluluklarına bağlı kılınmıştı.

Halkın gereksinmeleri bile.

Bütün bu kurallar, Roma halkının geleceği üstünde büyük etkiler yarattı ve giderek tarihinin bundan sonraki dönemini, İtalya savaşlarını, sonra yarımada dışındaki fetihleri, kısacası Roma'yı bir Akdeniz imparatorluğu yapacak süreci belirledi.

III

İTALYA'NIN FETHİ

Roma, bütün İtalya'yı birleştirecektir. Bu fetih, Orta İtalya'dan başlar, güneye doğru yayılır. Ortaya çıkan, Roma hegemonyasında karmaşık bir sistemdir.

ORTA İTALYA'NIN FETHİNDEN GÜNEY İTALYA'NIN FETHİNE

İsa'dan önce IV. yüzyıldan başlayarak, güney ve orta İtalya'da, üretici güçlerin büyük gelişmesinin bir sonucu olarak, o zamana değin birbirinden kopuk klanlar halinde yaşamış halklar arasında s a v a ş ç ı f e d e r a s y o n l a r ın kurulduğunu görüyoruz.

Bunlardan Samnit birliği büyük bir güç kazanmıştı.

Ve, IV. yüzyılın ikinci yarısında, bütün İtalya'yı ele geçirecekti neredeyse.

Ne var ki, yarımadadaki halkların birleştirilmesi, Roma'nın eseri oldu; oldu, çünkü Roma, İtalya'daki kentlerin en önemlisi, ülkesi ve halkı en geniş ve kalabalık, sosyal ve siyasal örgütlenişi en ileri olanı idi. Köleliğin yerleşmesi ve zengin pleblerin siyasal etkisi ile, Roma, saldırgan bir politikaya yöneldi giderek. Ordusunun yetkin örgütlenişi ve devletin askerileştirilmesi sayesinde, Roma, birçok çetin savaşlardan zaferle çıktı ve tüm İtalya'nın en güçlü devleti haline geldi.

İlk aşamada bütün orta İtalya fethedildi.

Orta İtalya'nın fethinden sonra, Roma'nın yönetici çevreleri gözlerini güney İtalya'ya çevirdiler. Güney İtalya'da, tacir zengin Yunan siteleri vardı ve üstünlüğü ellerinde tutuyorlardı. Lukanyalılara karşı Yunan kenti Thourioi'ye yardım etti diye, Roma birlikleri ve gemileri Torento önünde göründüğünde güney İtalya'daki bu en güçlü Yunan kolonisinin demokrat hükümeti, Roma'yla anlaşmayı savunan aristokrat partinin şeflerini kovarak savaş ilân etti.

Ve yardımına da P y r r h u s ' u çağırdı.

Büyük İskender'in mirasçılarından biri olan Pyrrhus, Yunanistan'da Epir kralı idi. O da Batı Akdeniz'de üstünlük iddiasındaydı. Pyrrhus, 280 yılında, dört başı mamur bir orduyla İtalya'da karaya ayak bastı; orada da kendisine katılanlar oldu. Özellikle filleri sayesinde büyük başarılar kazandı; ancak hiçbirinden yararlanamadı bu zaferlerin ve güçlerini dağıttı. Kısacası havaya gitti yaptıkları. Boşa giden ve kazananı da tüketen zaferlere «Pyrrhus zaferi» denmesi bu yüzden. Sonunda, Yunanistan'a döndü. Romalılar, Kartacalıların da yardımıyla, Torento'yu aldılar (İ.Ö. 272).

İtalya'nın fethi tamamlanmıştı.

ROMA HEGEMONYASINDA İTALYA KONFEDERASYONU

İtalya'ya boyun eğdiren Roma, onu tek bir devlet halinde

örgütlemedi. Tüm siteleri, andlaşmalarla, pek karmaşık federal bir sistem içinde topladı.

Bu andlaşmaların koşulları, farklı durumlar gözönünde tutulduğu için birbirinden farklıydı; yine de kural, eşitlikti. Buna göre, bağlaşık siteler, özelliklerini koruyor; ancak kendiliklerinden savaş açamıyor ve diplomatik ilişkilerde bulunamıyorlardı; Yunan kolonileri, birçok Etrüsk kentleri, Latium'daki bazı sitelerle yapılan andlaşmaların koşulları böyleydi. Samnitler, Lukanyalılar ve Biruttienler'in ise, topraklarının büyük bir bölümü ellerinden alındı, başka halklarla ilişkileri bütünüyle yasaklandı. Siteler örflerini ve kanunlarını koruyorlardı gerçi, ancak Roma, majistraların, kendi yandaşı aristokrasinin üyeleri arasından seçilmesine dikkat ediyordu. Yenilenlerin ellerinden alınan toprakların üstünde, Roma yurttaşlarından ya da ayrıcalıklı «Latin bağlaşıklar»dan oluşan askerî koloniler kuruyordu. Böylece, Latin siteleri, bağlaşıklar (socii) sıfatı da tanınmış olsa, bağımlı durumda idiler yine de.

En çok bağlılık gösteren, en iyi koşullu duruma geçiyordu.

«Böl ve yönet» politikasıydı Roma'nınki.

Kolonilerdeki topraklar, topraksız Roma köylülerine dağıtılmıştı. Fethedilen topraklardan dağıtılmayıp «ager publicus»a katılanları devletten kiralayarak «işgal etmek» mümkündü. Güney İtalya'da özellikle hayvancılık yapmaya uygun geniş araziler oluştu bu yolla. Roma toplumunda pek çeşitli tabakaların, giderek köylülüğün İtalya'mn fethine bilinçli olarak katılmış olmalarının nedeni budur başta.

BÖLÜM III

ROMA FETHİ

İtalya'nın fethi, Roma'yı, Akdeniz'in en büyük güçlerinden ve o zamanki dünya politikasının en etkili merkezlerinden biri haline getirir. İlk kez Mısır'la diplomatik ilişkiler başlar. Yarımadadaki büyük ticaret merkezlerinin ele geçirilmesi ve bağlaşıklara dayatılmış -kendi aralarında doğrudan doğruya- ticaret yapma yasağı, tüm İtalya'da Romalı tacirlere bırakır ticaret tekelini. Yunanistan'la ticaret zaten başlamıştır. Bu yeni sınıfın temsilcileri, Roma politikasını kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmek istemektedirler. İsa'dan önce III. yüzyılın ilk yarısında, bu sınıf, öylesine bir ağırlık kazanır ki, İtalya'nın fethinden az sonra, Roma, Batı Akdeniz hegemonyası adına büyük rakibi Kartaca ile karşı karşıya gelir.

Roma fethi başlamıştır.

İktisadî, sosyal, siyasal ve kültürel büyük sonuçları olacaktır bunun.

I

KARTACA SAVAŞLARI

İsa'dan önce 264 yılında başlayıp, bir yüzyıldan fazla süren ve sonunda Kartaca'nın kesin yenilgisiyle sonuçlanan savaşlara K a r t a c a s a v a ş l a r ı adı verilir. Romalılar, Kartacahlara «pünik», yani Fenikeli dedikleri için, Pön savaşları diye de anılır. O zamanın dünyasında işitilmedik bir gerilime yol açan ve her iki tarafın halklarına felâket ve yoksulluk getiren bu savaşlar, iki kolonici ve fatih oligarşi arasındaki çıkar çatışmasından doğduğu için, düpedüz emperyalist bir nitelik taşıyordu.

Ama her şeyden önce kimdi bu Kartaca?

KARTACA

Kartaca, İsa'dan önce IX. yüzyılda, Fenikelilerin kuzey Afrika'da kurdukları bir siteydi. Kaart-hadtha da «yeni kent» demek. Afrika'dan uzanan bir yarımadanın üstünde kurulan kentin coğrafya bakımından pek uygun bir konumu vardı.

Kartacalılar, yaygın bir d e n i z t i c a r e t i ne dayanan büyük bir imparatorluk kurmuşlardı. Bütün Batı Akdeniz kıyılarını ve adalarını içine alıyordu bu imparatorluk: Kuzey Afrika'ya, İspanya'nın güneyine, batı Sicilya'ya, Korsika ve Sardunya'ya ve Balear adalarına koloniler ve ticaret merkezleri serpiştirmişlerdi. Oralardaki halkı Kartacalı yöneticiler yönetirdi. Fenike denizcilerinin girişim ruhu, cesaret ve hüneri sayesinde, korkunç zenginlikler akıyordu Kartaca'ya: Batı Afrika kıyılarından kara derili köleler, altın tozu, fildişi, İngiltere'den kalay, Kuzey Denizi'nden amber...

Polybios'a sorarsanız, dünyanın en zengin kentiydi Kartaca o yıllarda.

Kurduğu imparatorluğu savunmak ve genişletmek için, Kartaca, büyük bir ordu yaratmıştı. Yerlilerden zorla alınan insanlarla, paralı askerlerden oluşuyordu bu ordu. Bu birlikler, Kartacıların kumandasında pek güzel donanmıştı; orduda çok sayıda savaş fili de vardı. Donanmasına da söz yoktu. Beş sıra kürekli büyük gemileri ilk kez Kartacalılar yaptılar ki, Yunan trierlerinden çok daha büyük ve çok daha hareketli idi.

Kartaca'da siyasal iktidar, zengin köle sahipleri, tacirler ve büyük toprak sahiplerinden oluşan küçük bir gurubun elindeydi. Çünkü tarım da, bu kent ekonomisinde büyük bir rol oynuyordu: Verimli Bağradas vadisinde, köle emeği kullanan geniş araziler vardı. İşte bu yüzdendir ki, Kartaca'nın iç politikasında iki gurup, tacir ve tarım zümresi çatışıp durmuştur. Yönetici oligarşi bunlardan oluşuyor, post kavgası da bunlar arasında oluyordu. Bütün makamlar satın alınabiliyordu. Diktatörlük yetkilerine sahip «Beşler Konseyi» ile, tüm yöneticilerin kendisine bağlı olduğu «Yüz Yargıç», en zengin ailelerin temsilcileri arasından seçiliyordu.

Bir de halk meclisi vardı ki, halktaki hoşnutsuzluğu yansıtırdı.

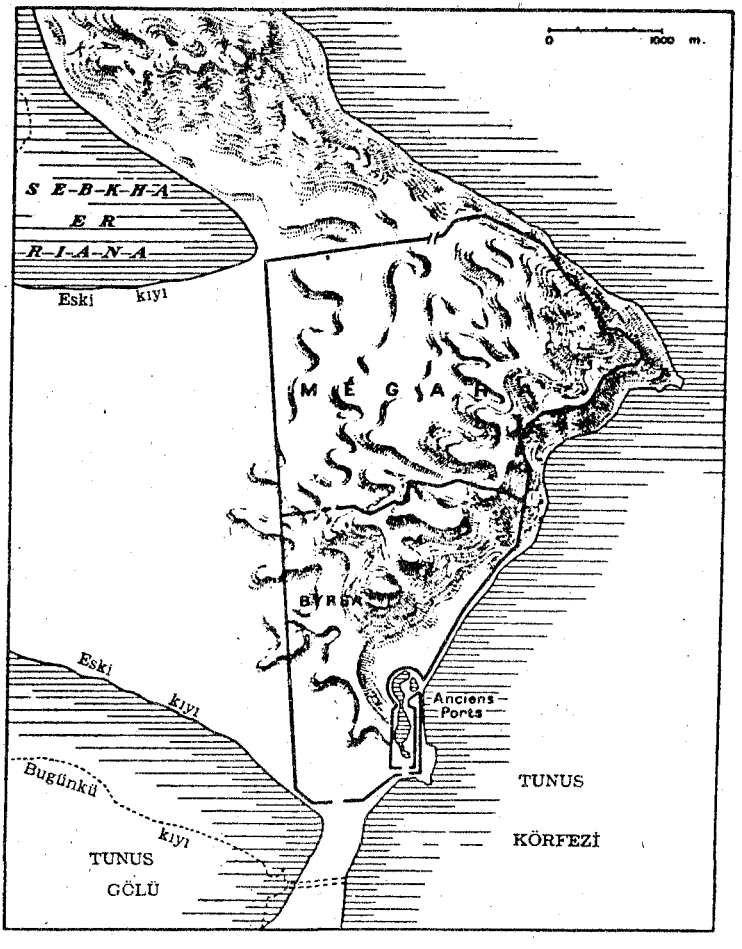

58. – Kartaca.

Yöneticilerin insanlık dışı eylemlerini haklı göstermek için, rahipler, halkın ruhuna bile bile vahşeti telkin ederlerdi; Tanrıça Tanit'e (Fenikelilerin Astarte'si) köleler, mahkûmlar, Baal'a (Moloch) da yeni doğmuş çocuklar kurban edilirdi. Zenginler, yoksulların çocuklarını satın alırlardı bu amaçla. İnsan kurban etme âdeti Kartaca'da öteki İlk Çağ halklarından çok daha uzun süre devam etti durdu.

Boyun eğdirilmiş halklar üzerindeki baskı, işitilmemiş boyutlara varmıştı Kartaca'da. Libya'lı köylülerden alman vergiler,

onların topraktan kazandıklarının yarısını aşıyordu. Kartaca ticaretinin bellibaşlı konularından biri de kölelerdi. Zenginlerin topraklarında kullanılan emek de köle emeğiydi.

Aşikârdır ki, sosyal ilişkiler pek gergindi Kartaca'da.

Oligarşinin kanatları arasındaki mücadelenin yanı sıra, halktan da sık sık başkaldırıları görüyoruz. İç sosyal çelişmeler, köleliğe dayanan Kartaca devletinin en zayıf noktası idi. Ne var ki, bu çelişmeler, Roma'da olduğu kadar keskin değildi o yıllar ve Kartaca'nın hâlâ ilkel kalmış sosyal yapısı, bundan dolayı daha bağdaşıktı Roma'dan.

BİRİNCİ KARTACA SAVAŞI

Roma'nın Kartaca ile ilişkileri, tarım erbabı Roma'da egemen olduğu ve, her iki devlet de, Yunanlılarla Etrüskleri ortak düşman olarak gördükleri sürece iyi gitmişti. Ancak, Roma'nın dış ticareti geliştikçe, zehirlenmeye başladı bu ilişkiler. Romalı tacir ve zanaatçılar, Kartacalıların gitgide güçlenmesinden kaygılanmaya başladılar; hele Pyrrhus'un Sicilya'daki yenilgisinden sonra, Sicilya tümüyle Kartacalıların eline düşeyazdı. Öyle olduğu içindir ki, Sicilya'daki Messena kentinin Kartacalıların eline düştüğü haberi olmadık yere heyecanlandırdı Roma'yı; bu kent, Sicilya ile İtalya arasındaki boğaza egemendi çünkü.

> Daha önce 280 yılına doğru, paralı Samnit askerleri (Mamertinler), Syraküza'dan dönerken, bu kenti ele geçirmişlerdi. Syraküza tiranı II. Hieron'un misillemesinden korkan Mamertinler, tutup Kartacalıları yardıma çağırmışlardı. Onlar da gelip Messena'ya bir birlik yerleştirmişlerdi. Böylece kentin sahibi olmuşlardı aslında.
>
> Sicilya ile İtalya arasındaki boğaza da egemen.

İtalyalı yurttaşlarının imdadına koşma bahanesiyle, tacir ve zanaatçıların patronu Appius Klaudius ailesi, «Messena davası»na burnunu soktu ve bundan bir savaş çıkartmayı başardı. Senato hiç istemediği halde, Halk Meclisi, Konsül C. Appius Klaudius'a Messena'yı «kurtarma» görevi verdi. O da büyük bir hararetle sarıldı işe: Kartacalıları, birliklerini Messena'dan geri çekmeye zorladı ve –savaş ilân etmeksizin– Syraküza ile Karta-

calılara karşı askerî harekâta girişti. Bunu gören Hieron, az sonra Romalılara sırtını döndü ve Kartaca da Roma'ya karşı açıkça savaş durumuna geçti.

Roma – Kartaca çatışması başlamıştı. (İ.Ö. 264).

Romalılar, başlarda pek başarılı sonuçlar elde ettiler. Kartacalıların Sicilya'daki bellibaşlı müstahkem mevkilerini ele geçiremedilerse de, adadaki en önemli Yunan kentlerini aldılar; ve büyük bir donanma yaparak acı bir yenilgiye uğrattılar Kartacalıları. Forum'da ilk anıt, bu zaferin onuruna yükseltilmişti.

Ne var ki, başarılarını abarttılar Romalılar. Kartaca donanmasını, bir ikinci kez yendikten sonra, büyük bir orduyla Afrika'ya ayak bastılar ve Kartaca'nın yöresini yakıp yıktılar. Halkın büyük bir bölümünü esir edip, Roma'ya yolladılar. Ancak, böyle uzak seferlere çıkmaktan, kendi topraklarını yüzüstü bıraktıkları için hayli sızlanan köylü askerlerin hoşnutsuzluğu sonucu, Afrika'da M. Atilius Regulus kumandasında bir küçük ordu bırakarak çekildiler.

Sonra bir yığın çatışma olacaktır.

> Kartacalılar, Regulus'un küçük ordusunu ezeceklerdir. Bu yetmiyormuş gibi, Regulus'un kalıntılarını kurtarmak için yollanan Roma donanması yolda batacaktır. Bir başka Roma donanması da Kartacalıların eline geçecektir. Bu ağır kayıplar yüzünden denizlerdeki üstünlüğü ele geçirmekten vazgeçmiştir Roma. Kartaca gemileri, İtalya kıyılarını yakıp yıkmaya başlamıştır. 249-241 yılları, Amilkar Barka'nın kumandasındaki Kartacalıların başarılarıyla doludur.

Roma'da hazine boşalmış ve Romalı çifçiler de kendilerini tüketen savaştan yorgun düşmüşlerdir.

Her şey yitirilmiş gibidir.

İşte o sıralar, savaşı başlatan ve başarıyla sonuçlanmasında büyük çıkarları olan Romalı tacir ve zanaatçı zümre, kendi hesaplarına büyük bir donanma yaptırdılar. Konsül C. Lutatius Katulus kumandasındaki donanma, Kartaca donanmasını çok acı bir yenilgiye uğrattı. Gemi kayıplarının yam sıra, Sicilya'daki birkaç kenti de yitirdi Kartacalılar ve görüşme masasına oturdular: 241 tarihli barış andlaşmasına göre, Kartaca, Sicilya'daki topraklarından olduğu gibi, kıyılarındaki adalardan da vazgeçiyordu; on yıl boyunca büyük bir savaş tazminatı ödeyecekti; bütün Ro-

malı esirleri karşılıksız geri verecek ve İtalya'dan paralı asker tutamayacaktı artık.

Batı Sicilya, Roma'nın ilk «eyalet»i oldu.

Batı denizleri, Roma'nın savaş ve ticaret gemilerine açıktı şimdi; elbette yeni askerî ve ticarî girişimlerine de.

İKİ SAVAŞ ARASI KARTACA VE ROMA

Kartaca, savaştan öylesine bitkin çıkmıştı ki, Sicilya'dan dönen askerlerinin ücretlerini bile ödeyemez durumda kaldı; o ücretli askerler de başkaldırdılar; vahşice sömürülen Libyalı yerlilerle, Kartaca plantasyonlarında çalıştırılan köleler de katıldılar onlara.

> Yüzbine yakın olduğunu söylerler başkaldıranların.
>
> Hieron'la Roma Senatosu, Kartaca'nın düşmanı da olsalar, başkaldırının sınıfsal niteliğinin bilincinde olduklarından, Kartaca'nın yardımına koştular.
>
> Üç yıl sürdü başkaldırı ve kanla bastırıldı.
>
> Plybios, bilinen bütün savaşlar içinde en zalimi olduğunu söyler bunun. Doğrudur; sınıfsal niteliği gözönünde tutulursa, doğaldı bu.

Bu başkaldırının bastırılmasında büyük rolü olan Amilkar, Kartaca'nın batı eyaletlerinin üzerindeki otoritesini yeniden kurmak ve İberya'da (İspanya), Romalılara karşı girişilecek yeni bir savaşta güçlü bir üs kurmak için görevlendirildi. Amilkar, başarıyla yerine getirdi bu görevi; Sierra Neveda madenlerini ele geçirdi ve dağlılara boyun eğdirdikten sonra, 150.000 kişilik bir ordu oluşturdu onlardan. Bir seferin ertesinde öldürüldükten sonra, yerine geçen Asdrubal, savaş hazırlığını sürdürdü. Kartaca'nın İspanya'da başlıca müstahkem mevkii haline gelecek olan Yeni Kartaca'yı kurdu. Yöredeki gümüş madenlerinde 20.000'e yakın köle çalışıyordu. Romalıların kuşkularını törpülemek için de, tuttu bir andlaşma yaptı onlarla.

Ebre ırmağı, iki devletin etki alanının sınırı olacaktı.

Roma'ya gelince, Kartaca'ya karşı kazanılan zafer, yığınla insanı zengin etmişti; deniz aşırı yeni toprakların fethini gündeme getirdi bu. Yönetici aristokrasinin içinde bile, kendisini ticarete veren senatörler oldu. Ve bu arada, Sardunya ile Korsika iş-

gal edilerek eyalet haline getirildi ve halkı da köle olarak satıldı sonra. Arkadan İlliryalı korsanlarla mücadele bahanesiyle Korfu alındı ve İllirya Krallığına son verildi.

Ticaret ve zanaatçı çevrelerin bu dış politikası, köylü kitlelerinin muhalefetiyle karşılaştı ve yeni Halk Partisinin etkisi arttı. Bu partinnin Comices Centuriates'te sağladığı bir reform sonucu, dizginler orta sınıfların eline geçti: Temsilcilerini iktidara geçirmeye başlayan küçük ve orta mülk sahipleri, yeni toprakların kazanılmasına ve tarımda kolonileştirmeye itiyorlardı Roma'yı.

> 223 yılında, genç bir halk temsilcisi C. Flaminius, Ager Gallicus'u köylüler arasında bölüştürmeyi öngören bir kanun çıkarttı. Arkadan Halk Partisinin programındaki Gaule Cisalpine fethedilerek, toprakları üstünde yığınla koloni oluşturuldu. «Via Flaminia», Roma'ya bağlıyordu bütün bu kolonileri. 218 yılında da, bir başka halk temsilcisi, Klaudius, senatörlere ticareti ve büyük gemilere sahip olmayı yasaklayan bir kanun çıkarttı büyük gürültü ve patırdılarla.

Neydi bütün bu değişikliklerin anlamı?

Roma'nın tüm eski siyasal ve sosyal yapısını değiştiren bu derin değişiklikler, açıkça demokratik bir anlam taşıyorlardı. İşte bu nedenledir ki, Roma soylularının kalesi Senato, ayağının altından toprağın gitgide kaymakta olduğunu gördüğünden, halk kitlelerinin dikkatini iç sorunlardan dış sorunlara çevirmekte buldu çareyi. Roma diplomasisi, Kartaca'ya karşı ikinci bir savaşı çabuklaştırmaya koyuldu.

Klaudia Kanunu'nu Halk Meclisi'nin kabul ettiği aynı yıl savaş da patladı.

İKİNCİ KARTACA SAVAŞI

İsa'dan önce 221 yılında, az bir süre önce bir İspanyol yurtseverinin öldürdüğü Asdrubal'm ölümünden yararlanarak, Roma Senatosu, İspanya'daki Sagonte kentini korumasına alıp, vaktiyle Asdrubal'le yapmış olduğu andlaşmayı bozdu. İspanya'daki Kartaca ordusunun kumandanlığına, Amilkar Barka'nın oğlu, yirmi beş yaşındaki H a n n i b a l seçilmişti. Babası, daha çocukken, Romalılara karşı sönmeyecek bir kin aşılamıştı ona. Yunanlı eğiticilerin elinde pek yetkin bir eğitim gören Han-

nibal, az sonra parlak bir kumandan olup çıktı. Bir savaşa yol açmak için bahane aradığından, tuttu Sagonte'yi kuşatıp aldı. Romalılar, Hannibal'in kendilerine teslim edilmesini istediler; Kartaca reddetti; Roma da Kartaca'ya savaş ilân etti (İ.Ö. 218).

İkinci Kartaca savaşı başlamıştı.

Roma Senatosu, çabuk ve kesin bir savaşın arkasındaydı; Afrika'ya çıkılacak ve bir hamlede Kartaca'nın hesabı görülecekti. Ancak Hannibal, bütün bu plânları bozdu: 218 yılının ilkbaharında, büyük bir orduyla, karadan İtalya'nın üzerine yürüyüşe geçti. Ordusunda çok sayıda fil de vardı. Güney Galya kıyıları boyunca yürüyerek –bin zahmetle– Alplere vardı ve onları aşarak Po ovasına indi. Ordusunun yarısından fazlası erimişti yollarda. Ne var ki, az önce Roma'ya boyun eğmiş Keltler, duraksamadan katıldılar kendisine. Hannibal, Romalıların öncülerini yendikten sonra, Po'yu aştı ve, 218 yılı Aralık ayında– kendisini karşılamakta sabırsızlık gösteren – Konsül Tiberius Sempronius ile P. Kornelius Scipion'un ordularını bozguna uğrattı.

> Bütün bu kayıplar, özellikle Halk Partisinin çabalarıyla son yıllarda elde edilmiş toprakların yitirilmesi, büyük bir kaynaşma içine soktu Roma'yı ve partiler mücadelesi kızıştı. Senato ve soylular, halkın çıkarlarını savunmada yeteneksizlik ve savsaklama ile suçlanıyordu. 217 yılında halkın gözdesi C. Flaminus konsül seçildi ve –Senatonun muhalefetine karşın– kumandanlığı üzerine aldı. Ve Roma'ya giden yol üzerinde mevzilendi. Hannibal, dahice bir manevrayla, Flaminus'un ordusunun gerisine sarktı ve Trazimen gölüyle onu çevreleyen dağlar arasındaki dar bir geçitte tuzağa düşürdü Romalıları.
>
> Flaminus da içinde olmak üzere, bütün bir ordu mahvolmuştu.
>
> Yalnız Romalıların uğradığı ikinci bir askeri yenilgi değildi bu: Halk Partisinin de yenilgisiydi aynı zamanda.

Roma'ya giden yol ardına kadar açıktı artık.

Ne yaptı Hannibal?

Doğrudan doğruya Roma'nın üzerine yürüyecek yerde, tuttu Roma konfederasyonunu dağıtmaya kalktı; İtalya'daki halkların kurtarıcısı olarak ilân ediyordu kendisini. Yolu üzerinde Romalılara ve Latinlere ait de ne varsa yakıp yıkıyordu. Senato'nun adamı diktatör Quintus Fabius ise, pek ihtiyatlı bir davranış

içindeydi. O yüzden de kısa sürede halkın gözünden düştü. Yerine, Senato'nun bir başka adamı L. Emilius Paulus ile Halk Partisi'nin temsilcisi C. Terentius Varron konsül seçildiler. Halkın isteğine uyarak, Senato, kesin savaş emri verdi konsüllere. Ancak, iki konsül arasındaki anlaşmazlık yüzünden, Romalılara hiç de uygun olmayan koşullarda verildi bu savaş. Hannibal, 216 yılının yazında, K a n ' da, aşağı yukarı 80.000 kişilik bir Roma ordusunu çevirerek, hemen bütünüyle yok ediyordu.

Yalnız Varron'du kurtulan bir avuç askeriyle!

Kan'dan sonra Roma'nın durumu felâketti. İtalya'daki hemen bütün halklar, Roma'ya başkaldırmış ve Hannibal'in yanına geçmişlerdi. Başka yerdeki Roma birlikleri de birer birer yok ediliyordu. 211 yılında Hannibal, Latium'a girer. Roma'ya yaklaşır ve bir tepeden kinini taşıyan bir mızrağı fırlatır kente.

Roma devletinin çöküşüne bir adım kalmıştır.

Ne var ki, Roma yıkılmadı; çalışkan halkının özverisi ve direnci sayesinde bir kez daha kurtuldu. Yeni bir ordu kurmak gerekiyordu, o kuruldu. İhtiyat, baş politikaydı. Yapılacak olan, Hannibal'in asıl plânını, yani İtalya Konfederasyonunu dağıtarak Roma'ya karşı bütün düşmanlarını birleştirme plânını bozmak; yeni güçler ve yandaşlar elde etmesini de engelleyerek onu çevresinden soyutlamaktı.

Tam on yılda, 215'ten 205 yılına kadar süren bir zaman içinde bu plân gerçekleştirilir: Roma, yarımadada durumunu güçlendirir ve Hannibal, İtalya'nın güneyine hapsedilir sonunda. Bu arada Sicilya alınır ve Yunanistan'da durum güçlendirilir (Birinci Makedonya Savaşı). Hannibal için en ağır darbe, İspanya'daki birliklerin yenilgisi olur. İspanya'daki Roma ordusunun başında ise genç bir kumandan görüyoruz: P. Kornelius Scipion.

Bu ad önemlidir.

Savaşın on üçüncü yılında, Roma, plânının son aşamasına gelmiştir: Doğrudan doğruya Kartaca'ya saldıracaktır. 205 yılında Scipion ordusunu Afrika'ya geçirir ve tahıl ambarı Bagradas vadisini yakıp yıkar. Kartaca'yı açlığa mahkûm ederek almaktır niyeti. Numidya Kralı Massinissa da onun yanına geçmiştir. Kar-

taca Senatosu, barış önerisinde bulunmuştur daha şimdiden; ancak Halk Meclisi başkaldırır ve Hannibal'i çağırmaya ve doğduğu kentin savunulmasını ona bırakmaya karar verir.

Ve Hannibal döner.

Ne var ki, Z a m a meydan savaşında acı bir yenilgiye uğrar (İ.Ö. 202).

Barış andlaşmasının koşulları pek ağırdır: Kartaca'ya Afrika'da küçük bir toprak parçası bırakılıyordu; Roma'nın izni olmadan komşularıyla savaşa kalkamayacaktı; ordusunu salıverecek, donanması da olmayacaktı; Roma ordusu Afrika'dan çekilinceye kadar bakımını sağlayacaktı; korkunç bir tazminat ödeyecekti ayrıca.

Kartaca, her şeyini yitirmişti.

Hannibal, Doğu'ya, Roma'ya karşı yeni bir savaş kazanmak için Suriye Kralı Antiochos'un yanına kaçtı.

Roma, tehlikeli düşmanına karşı kazandığı zaferi büyük çoşkunlukla kutladı. Scipion, Afrika'dan büyük bir servetle döndü; devlette bir numaralı kişidir artık ve «Afrika'lı» diye anılacaktır. Ne var ki, on beş yıl süren savaş, Roma'ya iktisadî bakımından korkunç kayıplara malolmuştu. Ancak, öyle de olsa, Roma'nın yüksek sınıflarının, özellikle tacir ve zanaatçılarının gönenci, birinci Kartaca savaşı sonrasında olduğundan da fazla arttı. Zayıf düşen ve saygınlığı azalan Halk Partisi politika sahnesinden çekildi ve gitgide gelişen Roma plutokrasisine karşı muhalefeti durdu. Bu nedenlerle, Roma politikası, Kartaca üzerindeki zaferi izleyen o yıllarda, akışını, hiçbir engellemeyle karşılaşmadan sürdürdü. Bu akışın yönünü ise, zenginleşmiş soylular ile savaş malzemesi satımından ve kolonilerden edindiği yararlardan gitgide servetini arttıran «şövalyeler» çiziyordu. Akdeniz'in batısı fethedilmişti; Roma'nın egemen sınıfları, yayılma tutkularını dizginleyecek hiçbir sınır olmadığından, vakit geçirmeden Doğu'nun fethine başlayabileceklerdi.

Öyle de yaptılar nitekim.

II

ROMA'NIN DOĞU HEGEMONYASININ BAŞLANGIÇLARI

Roma, Akdeniz'in doğusunda, önce üstünlüğünü, giderek egemenliğini, Batı'da yaptığından çok daha kolay gerçekleştirdi: Kartaca'yı yenmek için 63 yıl gerekmişti; Doğu'daki üstünlük ise 200 ile 190 yılları arasında, yani on yılda kurulabildi.

Nereden kaynaklanıyordu bu hızlı başarı?

O devrin uluslararası ilişkilerinden.

Gerçekten, İsa'dan önce III. yüzyılda, Batı'da üstün bir durumda olan yalnız Kartaca idi. Doğu'da ise, bağımsız siteler ya da onların birlikleri arasında olduğu gibi, irili ufaklı çeşitli hellenistik devletler arasında da sürekli bir mücadele görüyoruz. Fazla olarak da, yoğun bir sınıflar mücadelesi, dışarıya karşı direncini zayıflatıyordu bu devletlerin. İşte bütün bu koşullar, Roma'ya, yalnız silâha başvurarak değil, usta bir diplomasiyle, bu devletleri birbirinin karşısına çıkararak hareket serbestliği veriyordu.

İKİNCİ MAKEDONYA SAVAŞI

Roma'nm köleci ve askerî oligarşisi, İkinci Kartaca Savaşının hemen arkasından, Makedonya'ya müdahale etti ve dört yılda işini tamamladı.

İ k i n c i M a k e d o n y a S a v a ş ı diye adlandırılır bu (İ.Ö. 200-197).

Savaş için bahane, başta Kral V. Filip'in, Hannibal'e yardım etmiş olmasıydı; ayrıca Filip, V. Ptoleme'nin küçüklüğü nedeniyle, Mısır sarayındaki karışıklıklardan yararlanıp, Mısır'ın Asya'daki topraklarını (Karya ve Lidya) almaya girişecek kadar gücünü arttırmıştı ve Hellespont'taki bazı sitelerle Kikladlar'ı da ele geçirmişti. Rodos, Bergama ve Atina, buna bakıp da Roma'dan yardım isteyince, Roma'daki savaş yandaşları, Doğu işlerine karışmak için uygun zamanın geldiğine hükmedip –Halk Meclisindeki büyük muhalefete karşın– bu fırsatı elde ettiler.

Savaşın ilk iki yılında, küçük bir Roma ordusunun İllirya'y-

la Yunanistan'a giriş denemesi boşa çıktı. Romalılar arkadan, genç ve kurnaz, ama aynı zamanda Yunan kültürüne hayran bir politikacıyı, T. Quinctius Flamininus'u gönderdiler Yunanistan'a. Flamininus, savaşm amacının «Makedonya'nın boyunduruğundan Hellenleri kurtarmak» olduğuna inandırabildi onları; Epirliler, arkadan orta Yunanistan ve Peloponez katıldılar kendisine.

Onların da yardımıyla Filip'i yendi.

Makedonya'nın Yunanistan'daki yüz elli yıllık egemenliği ve Doğu Akdeniz'deki üstünlüğü sona ermişti böylece.

Yunan sitelerinin özgürlüğünü ilân etmiş olmasına karşın, Flimininus, sitelerdeki Demokrat Partilileri ezmeye ve yerlerine, kendi halklarından korktukları için Roma'nm desteğini arayan oligarşik partileri geçirmeye başladı.

Isparta'daki gelişmelere ise özel bir dikkat gösterdi.

> Isparta'nın başında N a b i s bulunuyordu. Nabis, zenginleri ülkeden kovmuş ve mallarını da köleler, yoksullar ve ücretli askerler arasında bölüşmüştü. Flamininus, Nabis'e karşı cezalandırıcı bir sefer düzenledi. Nabis, andlaşma yapmak zorunda kaldı: Buna göre, ülkeden kovulanlar geri dönecek, azat edilen köleler sahiplerine geri verilecek, ordu terhis edilecek, donanma yakılacak ve yıllık bir vergi ödenecekti. Az sonra da öldürüldü Nabis ve gerici göçmenler Isparta'ya dönerek, oligarşiyi kurdular ve demokrasi yandaşlarına karşı korkunç misillemede bulunup kan kusturdular.

Romalı birliklerin 194 yılında geri çekilmesinden sonra bile, Roma, Yunan sitelerinin iç işlerine burnunu sokmayı sürdürdü; her yerde oligarşiyi korudu ve bunun sonucu olarak da, demokratik çevrelerin kinini üzerine çekti durdu.

SURİYE SAVAŞI

Roma'nın Yunanistan'da egemen duruma geçmesi, Suriye ile karşı karşıya getirdi onu. Suriye ise, Hellenistik dünyanın en büyük gücüydü o yıllar. Başında da III. A n t i o c h o s bulunuyordu. Antiochos, Büyük İskender'in imparatorluğunu diriltmenin düşünü görürdü. Makedonya'nın zayıflamasından yararlanmaya kalktı. Hannibal'in kaçıp yanına gelmesinden sonra, Roma'ya karşı savaş hazırlığını bir kat daha arttırdı.

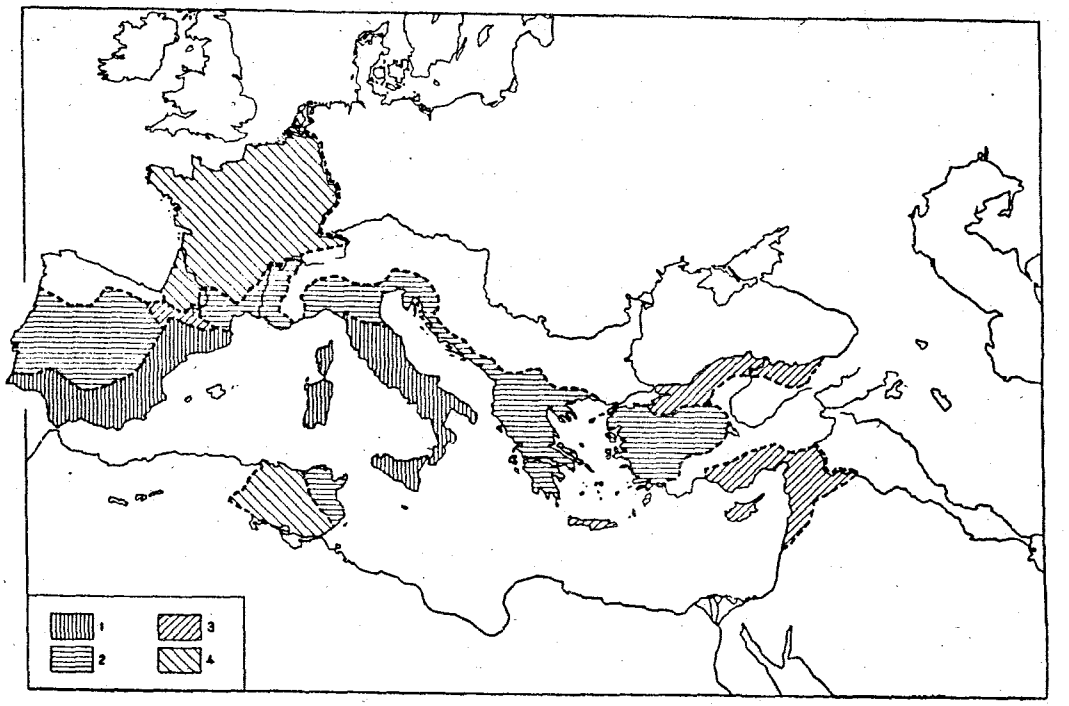

59. – Cumhuriyet devrinde Roma fetihleri.
(1, III. yüzyılın sonunda, İkinci Kartaca Savaşından sonra Roma'ya bağlanan topraklar;
2, II. yüzyıldaki fetihler; 3, I. yüzyılda, Sezar'ın konsullüğünden (59) önceki fetihler;
4, Sezar'ın gerçekleştirip Ogüst'ün koruduğu fetihler.)

Savaşın amacının da Yunanistan'ın bağımsızlığı olduğunu ilân etti.

Çoğu siteden destek vaadi de aldı.

Ne var ki, 192 yılında, küçük bir ordunun başında orta Yunanistan'a çıktığında, Roma'ya karşı genel bir başkaldırı olmadı. Tersine, Aka birliği, Bergama ve Rodos, Suriye'den korktukları için, kesin olarak Roma'nın yanına geçtiler; aynı gerekçeyle Mısır Kralı V. Ptoleme de. Romalılar, bu destekten de yararlanarak Termopil'de Suriye birliklerini bozguna uğrattılar.

Ertesi yılki büyük Manisa savaşı ise, Küçük Asya'nın yazgısını çizdi.

Suriye, koşulları çok ağır bir andlaşma yapmak zorunda kaldı: Küçük Asya'da Toroslara kadar olan topraklarını kaybediyor ve uygulamada Roma koruması altına giriyordu. Romalılar, Küçük Asya'da Antiochos'tan aldıkları toprakları bağlaşıklarına, Bergama ile Rodos'a verdiler.

192-188 yıllarını kapsayan Suriye savaşı, Roma'ya, tüm Doğu Akdeniz'de kesin egemenliği verdi; Doğulu elçiler, Romalılardan «evrenin sahipleri» diye bahsetmeye başlamışlardı. Ne var ki, Doğu'daki egemenliğini sağlamak için, Batı'da kullandığından bambaşka yöntemler kullanıyordu Roma: Boyun eğen devletler, eyalet haline getirilmiyordu; tersine, eski yönetim biçimleri olduğu gibi bırakılıyordu. Ancak, aralarında bir denge politikası uygulanıyordu. Roma, usta diplomasisiyle, bu devletler arasında sürekli bir rekabeti ve sivri sürtüşmeleri sıcakta tutuyor ve o yolla bağlılıklarını sürdürüyordu kendisine. Böylelikledir ki, sesi her yerde üstündü ve Doğu devletlerinin o karmaşık politikasını, kendi amaçları ve çıkarları doğrultusunda yönlendiriyordu.

III

ULUSAL KURTULUŞ HAREKETLERİNİN EZİLMESİ VE TÜM AKDENİZ EGEMENLİĞİ

Baş eğdirilen devletlerin ve ülkelerin halk kitlelerinin direncini kırmak için, Roma, -aşağı yukarı- elli yıl azgın bir mücadele yürütmüştür.

ÜÇÜNCÜ MAKEDONYA SAVAŞI

İsa'dan önce 180 ile 170 yılları boyunca, Yunanistan'daki demokratik partiler, açıktan açığa karşı-Romacı bir nitelik aldılar; nedeni de, Roma'nın Yunanistan'daki aristokratik ve plutokratik komploları ve fesat yuvalarını koruyup gözetmesiydi. Bütün gözler, o zamana değin herkesin lânetini üzerine toplamış olan Makedonya'ya ve onun kralı Perse'ye çevrildi.

Herkes, Roma boyunduruğuna karşı mücadelenin şefi olarak görüyordu Perse'yi.

Perse, Roma'ya karşı büyük bir koalisyon oluşturdu: Yunan demokratları, Suriye, Kartaca ve Rodos kendisiyle beraberdiler; bir Bergama yan çizdi. Durumu gören Senato, üçüncü kez savaş ilân etti Makedonya'ya (171). Ancak Perse, Yunan halk kitlelerini mücadeleye çağırmaktan korktuğu için, kendi ülkesinin savunulmasıyla yetindi.

V e P y d n a savaşında yenildi.

Makedonya devleti, ebedî olarak tasfiye edildi ve dört özerk bölgeye ayrıldı. Romalılar, hükümdarlık mallarına el koydular, altın ve gümüş madenlerini kapattılar ve halka ağır bir vergi saldılar. Perse'ye karşı yakınlık göstermiş olan Yunan çok acı bir biçimde cezalandırıldı. Kentlerin çoğu yağmalandı ve halkın büyük bir bölümü köle olarak satıldı. Bağımsızlık için başkaldıranlar ölüme mahkûm edildi; kuşkulular İtalya'ya götürüldü. Rodos'un Küçük Asya kıyılarındaki toprakları elinden alındı. Romalılar, Delos adasında serbest bir liman kurarak, Atina'ya verdiler: Rodos'un ticaret yaşamı büyük bir darbe yemiş oldu bununla; Delos, az sonra, tüm Ege denizinin ticaret merkezi olup çıktı. Öteki büyük hellenistik devletler de, Roma'ya bağımlı hale geldiler gitgide.

Suriye öyle, Mısır öyle.

Roma'nın köleci oligarşisinin Doğu'da uyguladığı bu kurnaz politika, 160 ve 150 yılları boyunca da sürdü. Doğu Akdeniz havzasının uluslararası ilişkilerinde, Roma, gerçekten egemen durumdaydı. Ne var ki, bütün Doğu halkları nezdinde kendisine karşı bir kin de yoğunlaşıp duruyordu.

Yeni bir kaynaşma doğacaktır bundan.

YUNAN BAŞKALDIRISI

Makedonya, Roma tarafından amansızca ezildikten sonra, ulusal kurtuluş hareketinin başlıca merkezi haline geldi. Romalıların dayatmış oldukları aristokrat hükümetlere karşı başkaldırılar, daha önceki yıllardan başlamıştı zaten. 150 yılında ise, tüm Makedonya başkaldırdı ve bir maceracının çevresinde birleşti.

A n d r i s c o s idi bu maceracı.

> Andriscos, Küçük Asyalı bir çırpıcının oğluydu. Ancak, Perse'nin oğlu ve adının da Filip olduğunu söylüyordu. Bizans'ın ve öteki Yunan sitelerinin desteğini sağlayan Andriscos, kendisini arayan Roma birliklerine karşı birtakım başarılar kazandıysa da, sonunda, Roma'mn gönderdiği pretör Quintius Caecillius Metellus'a yenildi. Andriscos yakalanıp Roma'ya götürüldü ve idam edildi orada; Metellus da «Makedonyalı» lâkabını aldı. Makedonya, Epir ve İllirya, özerkliklerinden geri kalanını da yitirdiler ve bir pretörün yönetiminde eyalet haline getirdiler.

Ne var ki, düzmece Filip'in başkaldırısı ezildikten sonra, bir elli yıl daha Makedonya'da yeni düzmeceler çıkacak ve çeşitli köşelerde yeni başkaldırılar olacaktır. Nitekim, 147 yılında orta ve güney Yunanistan'da bir halk hareketi görüyoruz; merkezi de Aka Birliği idi bu hareketin. Gerçi, Perse'yi yenmelerinin hemen arkasından, Romalılar, bu birliği dağıtmaya çalışmışlardı. Bunun sonucu Romalılara karşı düşmanlık gitgide büyümüştü. Düzmece Filip'in yenilgisinden sonra, Demokratik Partinin şefleri Diaeos ve Kritolaus açıktan açığa bir başkaldırı hazırladılar.

Hareket, Peleponez'den Beoti'ye yayıldı ve merkezi de Tebai oldu.

Kritolaus, Beoti'deki başkaldırıyı desteklemek istedi; ancak, Metellus'a yenildi. Tüm Tebai halkı Romalıların eline düşmemek için dağlara sığındılar. Kritolaus'un yerine geçen Diaeos, halkın direnişini güçlendirmek için köklü sosyal önlemler aldı: Borçları affetti ve küçük vergilerden vazgeçti; hapsedilmiş borçlular salındı ve eli silâh tutan herkes askere alındı; 12.000 köle azat edildi ve başkaldırının merkezi Korent'in savunulması için askerî birlikler haline getirildi; varlıklı yurttaşlara ağır vergiler kondu.

Hareket tüm Peloponez'i içine alınca, Romalılar, Konsül L. Mummius'un kumandasında bir ikinci ordu gönderdiler. Mummius, pek kanlı bir biçimde bastırdı başkaldırıyı: Diaeos kendini öldürdü, Korent alınıp yerle bir edildi; erkekleri öldürülüp, kadınlar, çocuklar ve Diaeos'un azat ettiği köleler de açık arttırma ile satıldı. Başkaldırıya katılan bütün kentlerin surları yıkıldı ve halkına silâh taşımak yasaklandı; demokratk anayasalar kaldırılarak oligarşik anayasalar kondu yerlerine; siteler arasındaki bütün birlikler feshedildi ve tüm Hellad vergiye bağlandı; orta ve güney Yunanistan, Akaya adıyla Makedonya eyaletine katıldı. Geçmişlerine duyulan saygıdan ötürü Isparta, Atina ve Delfoi –o da varsayımda kalan– bir özerklikten yararlanacaklardı.

Tüm bu baskıcı önlemler kimin eseriydi?

Görünüşte işgal ordusunun şefi Mummius'un. Ne var ki, Roma otoriteleri zenginlerden destek alıyorlardı. Böylece, Yunan bağımsızlığından kalanların tasfiyesinin sorumluluğu, Romalı asker kadar, büyük köle sahiplerine de düşüyordu. Bu sorumlulukta, kendi halkına ihanet edip, sosyal bir devrim tehdidine karşı güvenceyi yabancı işgalinde arayan Yunan toplumunun yukarı tabakalarının da rolü büyüktü elbette.

ÜÇÜNCÜ KARTACA SAVAŞI VE KARTACA'NIN SONU

Kartaca, İkinci Kartaca Savaşmdan sonra yeniden kendine gelmişti; ve Doğu'yla, özellikle Mısır ve hattâ Karadeniz'le ticaretinde pek büyük bir açılış olmuştu. Kartaca tacirlerinin rekabeti, Romalı iş adamlarını ve tacirlerini ürkütüp duruyordu.

Başı da M. Porcius Katon'du bu zümrenin.

Senatodaki söylevleri hep şu cümleyle biterdi Katon'un: «Ayrıca, inanıyorum ki Kartaca'yı yıkmak gerek!» O yüzdendir ki, Roma,Numidyalıların Kralı Massinissa'nın, Afrika kıyılarındaki Kartaca topraklarını ele geçirmesine ses çıkarmıyordu pek. O kadar ki, Massinissa, 150 yıllarından başlayarak, Libya'da 120 kent ve kasabamn sahibi olup çıkmıştı. Öyle de olsa, böylesine müdahalelere karşı kendini savunmak amacıyla Kartaca'nın

–yine de talihsiz– bir girişimi, Roma'ya, eski rakibini kesinlikle ortadan kaldırmak için aradığı bahaneyi verdi. Büyük bir ordu Afrika'ya çıktı; Kartacalılara kentlerini kendi elleriyle yıkmaları ve kıyıdan da on beş kilometre kadar içeriye çekilmeleri emrini verdi. Anlamı şuydu bu isteğin: Kartaca her türlü deniz ticaretinden vazgeçecek ve bir tarım toplumuna dönüşecekti.

Yanıtı, halktan gelen bir başkaldırı oldu bunun.

Başına da deneyimli bir kişi, Asdrubal geçti savunmanın.

İki yıl boyunca (149-147), Roma'ya karşı kahramanca direnildi ise de, Roma ordusunun başına P u b l i u s K o r n e l i u s S c i p i o n E m i l i u s ' un da geçmesiyle savaşın seyri değişti ve Kartaca alındı sonunda: Taş taş üstünde bırakılmadı; hemen tüm halk kılıçtan geçirildi ve kalanı köle olarak satıldı; kent yağmalandı ve tüm zenginlikler Roma'ya taşındı. Kartaca'nın toprakları, Roma'nın bir eyaleti haline getirildi; büyük tarım işletmeleri de Roma soylularının mülkleri arasına katıldı.

Roma'nın köleci oligarşisinin, rekabetinden korkacağı bir Kartaca yoktu artık.

İSPANYA BAŞKALDIRISI

Roma fethi, İspanya'da korkunç bir direnişle karşılaştı; o kadar ki, Roma'ya karşı silâhlı mücadele iki yüzyıla yakın sürmüştür orada.

İkinci Kartaca Savaşından sonra Romalılar, İspanya'da güney ve doğu kıyılarını işgal etmişlerdi. İspanya'nın bu en verimli, madence en zengin ve en uygar bölgesi, pek kolaylıkla Romalılaştı. Ama yarımadanın ortası, batısı ve kuzeyi ele geçirilememişti. Buralarda savaşçı ve üstelik hâlâ klan rejimi altında yaşayan kabileler vardı. Roma fethine karşı büyük direniş gösterdi bu halklar; baş da eğdirilseler, güneydeki komşularından farklı olarak, bağımsızlıklarını yitirmeye razı olmadılar hiçbir zaman ve başkaldırılar sürdü durdu.

V i r i a t v e N u m a n s a v a ş ı, bu direnişlerin simgeleri.

Romalılar, İllirya'da, Dalmaçya'da, Galya'da ve Ligürya'daki öteki «barbar» halkların da büyük direnişiyle karşılaştılar. On-

larla mücadelelerinde, her türlü hileyi, ihaneti, oyunu, sözden ve andlaşmalardan dönmeyi, kimi şefleri satın almayı, yağmayı, sürgünü ve kitle halinde kırımı meşru görüyorlardı. Romalılar, «evrensel egemenlik»e doğru yürüyor ve «büyük Roma İmparatorluğu»nu kurmaya çalışıyorlardı.

Bu iğrenç ve kanlı yollardan yürüyerek ama!

BÖLÜM IV

FETİHLERİN MİRASI

İsa'dan önce III ve II. yüzyıllardaki büyük Roma fetihleri, ulusal ekonominin her alanını derinden derine etkiler; eyaletleri içine alan bir çapul ekonomisini geliştirirken, köleliğin, İlk Çağ'da, o zamana değin görülmemiş bir gelişme ve genişlik kazandığı bir toplum çıkarır ortaya.

Toprak rejimini, giderek köylülüğü de etkiler fetihler.

Yaşamın her noktasındaki köklü değişiklik, maddî ve manevî uygarlık alanında da bir devrimi, bir kültür devrimini beraberinde getirir.

Nasıl?

I

KÖLECİ ROMA İMPARATORLUĞUNUN GELİŞMESİ

İsa'dan önce III ve II. yüzyıllardaki Roma fetihleri, ulusal ekonominin her alanında gerçekten çok derin değişiklikler yapmıştı. Tarım, hayvan yetiştiriciliği, zanaat ve ticaret, özgür küçük üreticilerin çalışmasına dayanan bütün bu barışçı meslekleri, dinmek bilmeyen fetih ve misilleme savaşları ikinci plâna atmıştı artık. Silâhların kaba gücü, ganimet ve savaşın sağladığı öteki yararlar, tüm devletin olduğu gibi, kişilerin de başlıca zenginlik kaynağı olup çıkmıştı.

EYALETLER VE SÖMÜRÜLME YÖNTEMLERİ

Bu çapul ekonomisinin temel konusu, «eyaletler»i oldu Roma için. O dönemde, «eyalet» diye, İtalya'nın dışında kalan «zaferle elde edilmiş» ülkeler kastedilirdi ve ölü ve diri her şeyiyle

«Roma halkının ganimeti» olarak görülürlerdi.

130 yılında altısı batıda, üçü doğuda dokuz eyalet görüyoruz.

Romalılar, şu ya da bu ülkeyi ele geçirdiklerinde sistemli bir yağmaya başvururlardı. Halk, elindeki altını ve gümüşü teslime zorlanırken, askerlere de geri kalanını yağma etme izni verilirdi. Doğaldır ki, aslan payını subaylar, yüksek rütbeli şefler, konsüller ve pretörler alırdı. Eyaletlerin askerî yöneticilerini de, Senato, görevlerinin bitiminden başlamak üzere, bu konsüller ve pretörler arasından seçerdi.

Ayrıca, bütün madenler, taş ocakları, tuzlalar, tersaneler, limanlar, işletmeler, ormanlar, özetle her türlü taşınmaz mala, devlet yararına el konuluyordu. Bütün bunlar, sansörlerin eliyle, açık arttırmayla, bunlara bakacak olanlara satılırdı ki, Romalılar, «publiken» derlerdi onlara. Halk ise, gelirinin oralama onda birini vergi olarak öderdi. Bazen, Roma'nın tahıl ambarı olan Sicilya gibi yerlerde, tahıl olarak ödenirdi bu vergi. Roma yönetiminin bütün bu gelirlerine, yenilmiş devletlere yüklenmiş katkıları da eklemeli.

Son olarak da eyalet yöneticileri soyarlardı halkı.

Böylece altın, gümüş, sanat eseri, her çeşidinden eşya olarak, korkunç bir zenginlik ırmağı fethedilen ülkelerden akıp duruyordu Roma'ya.

KÖLELİĞİN KAYNAKLARI

Köle el emeğinin bir araya getirilmesi de, malların bir araya getirilmesindeki yöntemlerle, yani zorla oluyordu. Üretim aracı olarak köleliğin gelişmesinin belirgin niteliği budur.

Roma, bu bakımdan pek uygun bir durumda bulunuyordu. Akdeniz havzasının en uygar, iktisadî yönden de en gelişmiş bölgelerini fethetmişti. Bu bölgelerde, üretim, İtalya'da olduğundan daha örgütlü idi ve el emeği yönünden daha nitelikli idi. Sonra, fethedilen ülkelerin yakınlığı sayesinde, kölelerin taşınması, özel güçlükler göstermiyordu. O yüzden de, Roma toplumundaki yeni sosyal tabakaların vurguncu ve çapulcuları, ele geçirilen ülkelerin halk kitlelerini köle durumuna getirip İtalya'da toplamayı amaçlıyorlardı. Böylece, başta gelen üretici bir öğe ol-

du köle ve, o tarihten başlayarak da, köle emeğinin kullanımı, büyük bir gelişme gösterdi.

Ya doğuştandı kölelik, ya da özgürken zorla köle olunuyordu.

> Sonradan köle olanların başında, borçlarını ödeyemeyenleri görüyoruz. 326 tarihli Poetelia Kanunu, ancak Romalı yurtdaşlar içindi. Borç için kölelik, Roma yurtdaşlığı hakkını kazanmamış İtalyalılar için devam ediyordu; eyaletlerde, publikenler de, insanları köle haline getirmek için bu yoldan yararlanıyorlardı. Ayrıca terk edilmiş, kaçırılmış çocuklar, onları bulup besleyenlerin mülkü olarak görüldüğünden köle oluyorlardı. Haydutların, korsanların kaçırıp sattıkları insanların yazgısı da buydu.

Bununla beraber, III ve II. yüzyılların bitip tükenmeyen savaşları, pazarlara, sayısız esiri yığdığından, köleliğin başlıca kaynağı oldu. Şu örneği hatırlatmak yeter: 167 yılında, Epir fatihi Paul-Emil, bu ülkenin 70 kentinden 150.000 insanı köle haline getirmiştir.

Böylece köle ticareti, günlük ve pek kârlı bir ticaret biçimi olup çıktı.

İmparatorluğun değişik noktalarında önemli köle pazarları vardı; kimisi de sürekli idi bunların. Fiyatları değişiyordu kölelerin: Okur yazar olması, meslek sahibi olması fiyatını arttırıyordu. İsa'dan önce II. yüzyılda Roma'da ve İtalya'daki kölelerin sayısını, kaba rakam olarak, pek bilmiyoruz; ama özgür insanlardan fazlaydılar büyük bir olasılıkla. Bu sayı, zamanla arttı: İmparatorluk devrinde, çoğu zenginin 20.000 kölesi olabiliyordu.

Kölelik, her türlü üretimin temeli olup çıktı.

KÖLELERİN SÖMÜRÜLME BİÇİMLERİ

Ticaret ekonomisinin gelişmesi nedeniyle, köle emeğinin sömürülmesi, Romalılarda en uç noktasına vardı. Bir Romalı yazar, Varron, «böğüren âletler»le «dilsiz âletler»den ayırarak, «konuşan âlet» diye tanımlar köleyi. Köle sahipleri, ölüm, kaçma ya da sakatlanmasıyla bu âletin ellerinden çıkacağından korktukları için, yalnız çokça yararlanmayı değil, verdikleri para-

yı en kısa zamanda çıkaracak biçimde kullanmayı amaçlarlardı.

Böylece, kölelerin çalışması, bedensel güçlerinin son çizgisine gelip dayandı sonunda.

Bu acımasız sömürü, hepsinden önce tarımdaki kölelerin sırtındaydı.

> Romalı kölelerin çoğunluğu da onlardandı. Yılda iki bayram dışında, durmadan çalıştırılırlardı ve açlık içinde tutulurlardı sürekli; yiyip içtikleri gibi, giydikleri de öyleydi. Sicilya'daki geniş topraklarda bu rejim o durumdaydı ki, bir Romalı tarihçi, Diodor bile, kölelere karşı gösterilen ölçüsüz tamahkârlığa, hainliğe, hileci tavırlara bakıp «utanmazlık»la niteler rejimi. İşler oraya vardı ki, Sicilya'daki kölelerin büyük bir bölümü, yiyecek, giyecek için haydutluğa başladılar sonunda.

Madenler, taş ocakları, tuğla harmanları, yağ imalâthaneleri, değirmenler, fırınlar, seramik ve dokuma atölyelerinde çalıştırılan kölelerin tâbi oldukları sömürü ise çok daha korkunçtu.

Kölelerin bu insanı ürküten çalışması, doğaldır ki, zorla ve terörle sağlanıyordu. Dövmek ve kırbaçlamak günlük cezalardandı; kaçanlar «kaçmış» diye kızgın demirle dağlanırlardı. En dik kafalılar, «kötü» köleler yeraltındaki mahzenlerde zincire vurulur, ya da taş ocaklarına gönderilirlerdi; daha da olmazsa çarmıha gerilirlerdi.

En büyük cezaydı bu.

Romalı zenginlerin kentlerdeki evlerinde çalışan kölelerin durumu, üretimde çalıştırılan kölelerin durumundan hayli farklıydı. Bahçıvanlıktan müzik eğitimine varıncaya değin çeşitli işlerde yığınla köle görüyoruz bu evlerde. Bununla beraber, efendileri, gözdeleri bir yana, onlara karşı da insanlık dışı davranışlarda bulunmaktan kaçınmazlardı zaman zaman.

ROMA HUKUKU VE KÖLE

Bu terör ve keyfîlik rejimini meşrulaştırmak için, Romalı hukukçular, hayli anlamlı formüller buldular: *İnstitutes*'te, «köle, kişi değildir» diye yazılıdır; hukukçu Gaius, «köleler, hayvanlar, başka şeyler» diyerek daha da aydınlığa kavuşturur formülü. Ünlü Roma hukukçusu Ulpianus, pek açık konuşur: «Köle, ya da başka bir hayvan» der.

Roma hukuku, bu temel önermeden kalkarak, bir şey, bir hayvan olarak görülen köle üzerinde, sahibinin sınırsız iktidarı olduğu sonucuna varıyordu; köle sahibi, kölesi üzerinde ölüm-kalım hakkına sahipti. Böylece hukuk, kölelerin çalışmasının verimini son çizgisine çıkarmak için, her türlü zorlama araçlarını vermiş oluyordu köle sahiplerine.

Ayrıca köle, en temel medenî haklardan da yoksundu. Özgürlüğüyle beraber, kendi öz adını bile yitiriyor ve hayvanlara benzeyen bir takma ad veriliyordu kendisine. Evlenme ve aile kurma hakkı bile yoktu kölenin; efendisinin isteğine, bazen de emrine bağlı, yalnızca bir geçici birleşmeydi kadınla erkek arasındaki. Bu birleşmeden olan çocuklar da efendinin oluyordu. Hukuk, mülkiyet hakkı da tanımıyordu köleye. Son olarak, köle, eylemlerinden dolayı mahkemeler önünde sorumlu değildi; bir yurttaşa verdiği zararı sahibi öderdi; sahibinin ise, köleyi zarar gören tarafa terkederek, tazminattan kurtulma hakkı vardı.

Böylece, Roma'da, İsa'dan önce II. yüzyıldan başlayarak, köleliğin İlk Çağ'da o zamana değin görülmemiş bir gelişme ve genişlik kazandığı bir toplum çıktı ortaya.

II

LATİFUNDİA'NIN DOĞUŞU VE KÖYLÜLÜK

Büyük fetihler, toprak rejimini de etkiledi: II. yüzyılda, gitgide genişleyen topraklar, kapalı ve göreneksel niteliklerini yitirip, pazar için üretim yapan tarım işletmeciliğine, « l a t i f u n d i a » lara dönüştü. Bunun bir önemli sonucu olacaktır: Köylüler, topraklarından koparılacak, kentlere doluşacak ve «kent plebleri» zümresi doğacaktır.

Nasıl?

LATİFUNDİA'NIN DOĞUŞU

Gitgide zenginleşen soylular ve –belli bir ölçüde– şövalyeler, parasal kaynaklardan ve kölelerin el emeğinden doğan kazanç fazlasını, kölelere ekip biçtirilen büyük tarım toprakları ya

da «villâ»lar alımına ayırıyorlardı. Kendilerini özellikle tefeciliğe ve vergi kesenekleri üstüne spekülasyonlara vermiş olan şövalyeler, ellerindeki sermayenin bir bölümünü sanayiye ve ticarete yatırıyorlardı. Ne var ki, sanayi malları, küçük işyerlerinde üretiliyor ve en yakın pazarlara sürülüyordu. Böylece tacir, bu alana, önemsiz bir alıcı olarak çıkabiliyordu ancak. Ayrıca, Roma ticareti, özellikle deniz ticareti, aracı durumdaydı ve Doğu Akdeniz ülkeleriyle yarışmaya giremezdi. Doğulu meslekdaşlarının (Yunanlılar, Küçük Asyalılar, Suriyeliler, Fenikeliler, Yahudiler) deneyimi, girişkenliği ve ilişki dünyasına sahip olmayan Romalı ve İtalyan tacirler, Doğu mallarının alım satımı ile yetiniyorlar ve Suriye ile İskenderiye'den daha uzağa gidemiyorlardı. Ayrıca sıkıntısı, tehlikesi olan ticaret, onur verici bir uğraş olarak karşılanmıyordu genellikle.

Ama toprak edinmek, gelir sağlamada, en rahat, en güvenli, giderek en «soylu» bir yol olarak görülüyordu.

> Büyük toprakların sahipliği, toplumda yükselişin de yollarını açıyordu: Zengin bir toprak sahibi, müşterileri durumunda olan kolonların, çiftlik kiracılarının, küçük mülkiyet sahiplerinin, çevredeki kentlerin kişiliğinde, kendine bağlı seçmenler kazanmış oluyor, onların oylarıyla da majistralıkları tırmanıyor ve majistralık da eyalet yönetiminde bir başka makamın yolunu açıyor, giderek daha da zengin olmanın dizginleri ele geçirilmiş oluyordu.

Nasıl büyük toprak sahibi olunabiliyordu?

İtalya'nın fethi sıralarında, fethedilen topraklar, iki kategoriye ayrılmıştı: 1) Roma kolonlarına dağıtılmak, satılmak, ya da kiralanmak için bölünmüş ekili topraklar; 2) daha da geniş olan ve «kamu toprağı» (ager publicus) durumundaki ekilmemiş topraklar. İsteyen, devlete ürünün 1/10'unu, yemişin de 1/5'ini vererek, bu kamu toprağından bir parça edinebiliyordu. Bu hükümler, küçük köylüleri hoşnut etmek amacına dönüktü. Ne var ki, bunun tam karşıtı bir sonuç ortaya çıktı: Bu boş toprakları işgal eden ve uzun süre ellerinde tutup zaman aşımından da yararlanan zenginler, başladılar komşuluklarındaki yoksulların topraklarını kendi topraklarına katmaya; ya karşılığını ödeyerek, ya da zorla geçiriyorlardı ellerine bunları. Sonunda, orta büyüklük-

teki topraklar yerine, uçsuz bucaksız toprakların sahibi olup çıktılar.

Latifundialar işte bunlar.

Böylece latifundialar, satış yoluyla değil, özellikle kamu topraklarının işgali (occupatio) yoluyla oluşuyordu.

Tarımla ilgili yığınla eserin de yayınlandığı yıllardır o yıllar.

Bu eserlerden öğreniyoruz ki, latifundialar, aslında ticaret amacına dönük tarım işletmeleri. İlke şu: «Mülk sahibi, mümkün olduğu kadar fazla satmalı ve mümkün olduğu kadar az satın almalı.» Bu amaçladır ki, bir toprak satın alınırken, yalnız verimliliğine dikkatle yetinilmemeli; yakınında önemli bir kent olmalı, malların taşınması ve satımı için denize, taşımaya elverişli bir ırmağa ve işler bir yola da yakın olmalıydı. Bu yeni tip topraklarda, tahıl ekimi ikinci plâna atılmıştır; sorun, en çok kâr getiren ekimin ne olduğu sorunudur. Bu bakımdan, önde bağlar geliyor; onu, önem sırasına göre, sebze bahçeleri, sorgunluklar, zeyinlikler, otlaklar, ekilebilir topraklar ve ormanlar izliyor.

Böylece topraklar, II. yüzyılda, pazar için üretim ve satış yapmak amacıyla örgütlenmeye başlıyor; işletilmeleri bakımından kapalı ve göreneksel niteliklerini yitirmişlerdir artık.

> İşletmenin başına, kâhya olarak, genellikle bağlılığı denenmiş, tarımdan anlayan, bilgili bir köle (villicus) getirilirdi. Emekçiler de, esas olarak, kölelerden oluşuyordu; sayıları da, işletmenin çeşidine göre değişiyordu. Asıl işi bunlar yapardı. Ne var ki, ivedi işler için özgür işçiler de (politores) alınırdı işe; çalışmalarının karşılığında da ürünün 1/8'inden 1/5'ine kadar değişen bir miktarı alırlardı. Zeytin toplamada, büyük taşaron topluluklarının başkanlarıyla anlaşmaya gidilirdi. Çalışmaya uygun olmayan ya da sağlığa aykırı yerlerdeki topraklar, k o l o n l a ra, aileleriyle ekip biçen özgür durumdaki yoksul köylülere kiralanırdı. Beş yıllık kiralar, aynı süre için yenilenebiliyordu.

Tarım âletleri, II. yüzyılda, daha sonraki yüzyıllarda da olduğu gibi, kaba ve ilkeldi. Ne var ki, büyük bir tarım işletmeciliği, köle emeğine dayandığı için, teknik gelişmenin ve rasyonalizasyonun da önünde bir engeldi. Ancak, köle sahiplerinin asıl korkusu, kölelerin tarım âletlerini ve hayvanları gizlice parçalayıp telef etmeleri değildi yalnız; hoşnutsuzluk, açıktan açığa karışıklıkara ve yağmaya dönüşüyordu.

«Latifundialar, İtalya'yı mahvettiler.»

Romalı yazar Plinius, daha I. yüzyılda böyle söylüyordu.

Gerçekten III ve II. yüzyılların sürekli savaşları ve onları desteklemek üzere konan olağanüstü vergiler, tarımda köle emeğinin kullanılmasının gitgide yaygınlaşması, fethedilen ülkelerden ucuza bol miktarda buğday gelmesi, küçük işletmeleri yıkmış ve çok büyük sayıda çiftçinin toprağından olması için uygun bir ortam yaratmıştı. Bundan yararlananlar da büyük mülk sahipleri oldu; yoksul köylülerin topraklarını, kâh satın alarak, kâh kiralayarak, kimi zaman da zorla el koyarak kovdular onları.

Köylülüğün toprağından olması, bölgelere göre değişiyordu ve bütün İtalya için tam olmaktan uzaktı: Güneyin hayvancılıkla uğraşan bölgeleri en çok etkilenen bölgeydi; dağlık yerler, pek etkilenmemişti olaydan; kuzey İtalya ise, küçük ve orta mülkiyetin yurdu olmakta devam ediyordu.

Ne yapıyordu toprağından olan köylüler?

Bir bölümü, çiftlik kiracısı olarak orada kalıyor, bir bölümü de ücret karşılığında gündelikçi ya da yarıcı (partiarii, politores) oluyordu. Bu tarım işçilerinin kazançları pek düşük ve yalnızca mevsimlikti. Öyle olunca da, bu tarım proleteryasının büyük mülk sahiplerine hasım bir zihniyet taşımalarında ve bu mülklerin ve öteki malların bölüşülmesini akıllarından geçirmelerinde şaşılacak bir şey olmasa gerek.

III. yüzyıldan başlayarak, kırsal kesimin toprağını yitirmiş kitleleri, yaşayabilmek için kentlere göç etmeye başladılar. Çeşitli işler yapıyordu bir bölümü; III. yüzyılda Roma'da yığınla fırın, boyacı ve temizleyici, keçeci ve kunduracı dükkânı açıldı. Bir bölümü, küçük ticaretle uğraşıyor ya da meyhane açıyorlardı; duvarcılık, kayıkçılık, hamallık, tayfalık vb. yapanlar da vardı içlerinde. Ne var ki, çoğunluğu sürekli ve gelirli bir iş bulamadığı için serseri oluyor, nerde sabah orda akşam, beş parasız ve asalak bir yaşam sürüyorlardı. Bu aç kalabalıklar, günlerini, Forum'da ya da pazarlarda, karınlarını doyuracak birkaç kuruş kazanmak için geçirirlerdi. Çaptan düşmüş komedyenler, «şakşakçı» diye kiralarlardı kimini; seçimlerde adaylar da gerekli oyu sağlayabilmek için çoğunu satın alırdı ve bir bölümü de zenginlere kapılanır, fedai olurlardı.

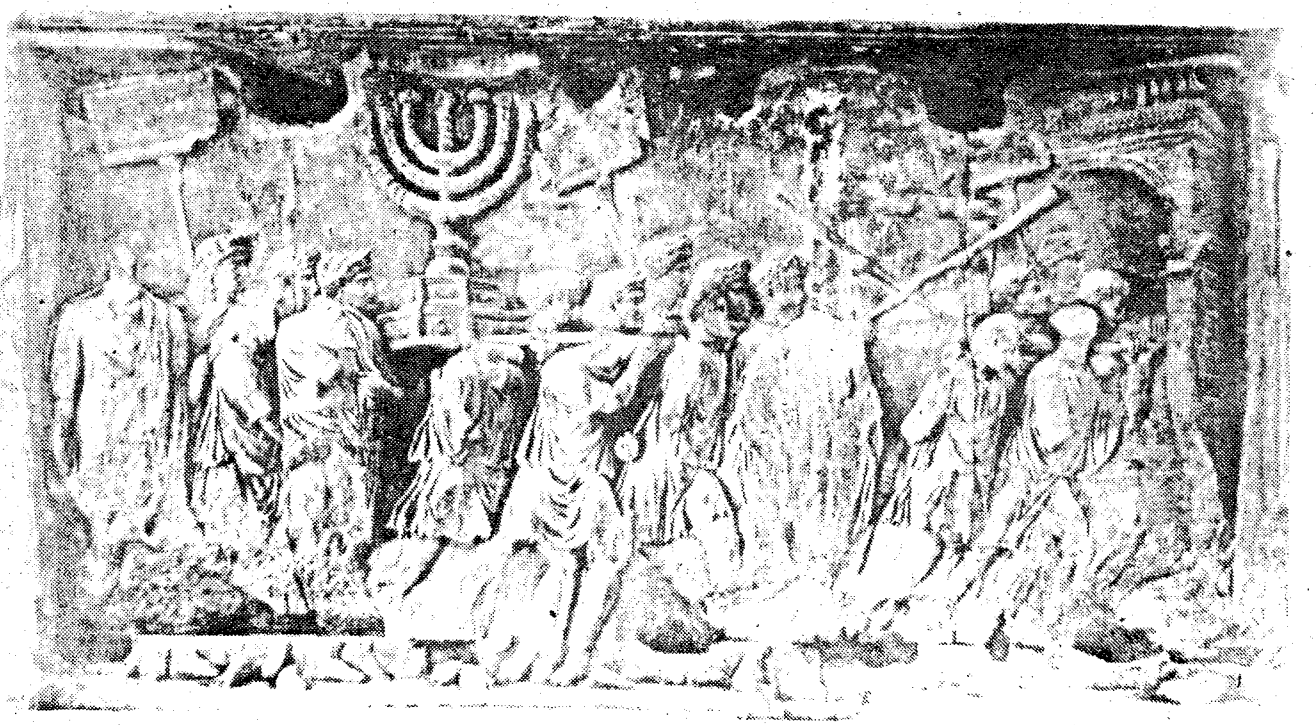

60. – Jerusalem'den alınan ganimet.

Böylece Roma'da ve İtalya'nın öteki büyük kentlerinde, bir aşağı - halk tabakasının doğduğunu görüyoruz: Çağdaşları, küçümseyerek, K e n t p l e b i (plebs urbana) diye adlandırırlar onları. Üretimin hemen her alanında ucuz köle emeğinin kullanılması, kent pleblerinin ücretli özgür bir sınıf olmasını engelliyor ve rastlantıya bağlı üç-beş kuruşla ya da zenginlerin sadakalarıyla geçinen aç ve aylâk bir yaşama mahkûm ediyordu onları. Bu koşullarda, kent pleblerinin, çalışma için her türlü yeteneklerini, hattâ sürekli bir iş bulma arzularını giderek yitirmelerinden daha doğal ne olabilirdi?

İşte o yüzdendir ki, Karl Marx, Romalı bu «aylak serseri»yi modern dünyanın işçilerinden ayırır ve şöyle der: «Roma proletaryası toplumun zararına yaşıyordu; oysa modern toplum, proletaryanın zararına yaşamaktadır».

Doğrudur söyledikleri.

Sonra, Roma'nın sosyal hareketlerinde, kent plebleri, modern proletaryadan farklı olarak, ilerici ve devrimci bir güç oluşturmuyor; tersine, sosyal gelişmeyi frenleyen - tam anlamıyla zararlı bir rol oynuyorlardı.

III

ROMA'DA KÜLTÜR DEVRİMİ

Roma'nın köleci büyük bir imparatorluk haline gelmesinin yol açtığı derin iktisadî ve sosyal değişiklikler, yaşamın her noktasında köklü bir dönüşümü, maddî ve manevî uygarlık alanında gerçek bir devrimi de beraberinde getirdi.

ROMA KENTİ VE YENİ YAŞAMI

Her şeyden önce, Roma, genişliği ve nüfusu bakımından dev bir kent olup çıktı: İtalya'nın her yanından insanlar akıyordu oraya; özellikle Yunan, Suriyeli ve Yahudi yığınla yabancı da gelip yerleşiyordu kentte.

Roma, tüm Akdeniz dünyasının başkenti olma yolundaydı.

Büyük devlet binaları ve özel evler yapılıyordu; yollar, pazarlar ve alanlar taşla döşeniyor, Tiber üzerine yeni köprüler ku-

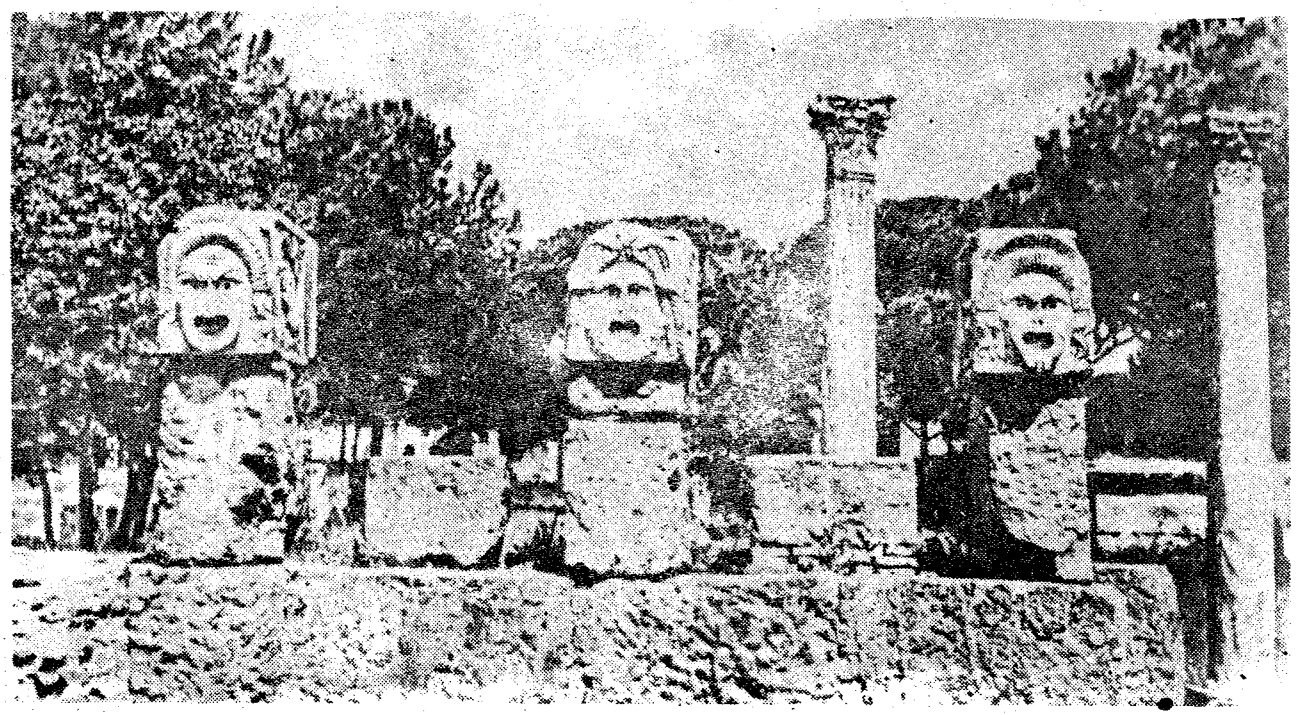

61. – Ostia tiyatrosu.

ruluyordu. Ne var ki, bunlar olurken dış görünüşü bakımından da, Roma, kendi yarattığı geniş imparatorluğun temelindeki derin çelişmeleri de, pek açık biçimde sergilemekteydi. Pleblerin pis kulübelerinin yanı sıra, girişimciler, ucuz fiyata, toprakaltı hesaba katılmazsa, bazen üç ya da dört katlı evler yaptırmaya başlamışlardı. Ahşap bir iskelet üzerinde pişmiş tuğladan yapılan bu evler, çok kez yıkılıyor ve sık sık da yanıyordu. Katlar da merdivenlerle birbirine bağlanıyor ve her türlü konfordan yoksun, içine yoksul ailelerin yığıldığı küçük odalara bölünüyorlardı. Süprüntüler, avlulara ve yollara atıldığı için, salgın hastalıklara yol açıyordu. Öte yandan, bu loş ve yoksul evlerin yanı başında, yeni zenginlerin evlerinden oluşan mahalleler doğmaya başlamıştı. Özellikle Platina Tepesini kaplayan bu mahallelerde, evler, çevresi sütunlu iç avluları, sanatkârca traş edilmiş şimşir ve porsuk bahçeleriyle, hellenistik biçemde yapılıyordu. Banyolu, mozayik döşeli, duvarları değerli mermerden ya da freskolarla süslü, yaldızlı, fildişinden mobilyalı konforlu apartmanlar görüyoruz bu mahallelerde. Roma aristokrasisinin, güzelliğiyle ünlü yerlerde ve deniz kıyılarındaki «kent villâ»larında da, aynı lüks görülüyordu.

Roma soyluları, çok geçmedi her türlü zevkin kucağına atıverdiler kendilerini. Davetlilerin akıl almaz bir oburluk ve ölçüsüzce bir sarhoşluk içinde boğuldukları şölenler için hiçbir giderden kaçınılmıyordu. Âdetlerdeki o eski ağırbaşlılık ve yalınlık kaybolmuştu: Kadınların eski yalın giysilerinin yerini pahalı kumaşlardan giysiler almıştı. Şemsiye ve tavus tüyünden yelpaze ve akıl almaz serpuşlar ve saç tuvaletleri modası gelmişti. Pandomima temsillerine, vahşi hayvanlar için sürek avlarına, halkın günlük seyirliği haline gelen kanlı gladyatör oyunlarına rağbet de, işte bu zamanlara rastlar. O devre kadar, bu tür öldürmeler, insan kurban etmenin bir kalıntısı olarak, ancak cenaze törenlerinde yapılıyordu.

Şimdi ise arenalardaydı.

EDEBİYAT VE SANAT

Ne var ki, dışardan gelen bu kötü eğilimlerin yanı sıra, yabancı uygarlıkların, özellikle Yunan'ın kültürel değerleri de ya-

yılmaya başlıyordu. «Tutsak Yunan, kendisini yenen vahşiyi fethetti, ve sanatıyla, yontulmamış Latium'un gözünü büyüledi.»

Horatius, daha sonra böyle söyleyecektir.

İsa'dan önce II. yüzyıldan başlayarak, Yunan eğiticiler, her zengin Roma evinin zorunlu bir parçası olup çıktı. Hellenizme karşı bu hayranlığın etkisi altında, III. yüzyılın sonlarından başlayarak ve II. yüzyılın ilk yarısında, gerçekten Romalı yeni bir kültür oluşmaya başladı.

Başta edebiyatta kimleri görüyoruz?

Roma edebiyatının babası, Yunan kökenli bir eğitici köle oldu: Tarantin Livius A n d r o n i c u s . Andronicus, -240 yılı dolayında- Homeros'un *Odysseia*'sını Latinceye çevirdi ve Yunan örneklerini göz önünde tutarak, ilk Roma komedi ve trajedilerini yazdı.

Roma'nın ikinci şairi, Kampanya'lı Sneius N a e v i u s oldu. Yedi kitaplık *Kartaca Savaşı* adlı eseri, Roma edebiyatının ilk epik poemi. Naevius, bundan başka, Yunan komedi ve trajedilerinden çeviriler yaptı; kendisi de komedi ve tarejediler yazdı. Eserlerinin birinde şu cümleyi buluyoruz: Özgürlüğe yürekten bağlandım ve paranın çok üstünde tuttum onu.» «Roma'nın Aristofanesi» olmak isteyen Naevius, göz önündeki bazı kişilerin kötü yanlarıyla alay ediyordu; hapse atılmasına neden oldu bu, Roma'dan kovuldu, -200 yılına doğru- sürgünde öldü.

P l a u t u s ' un eserlerine de esin veren aynı demokratik ruh.

> Ombria'lı yoksul bir göçmen olan Titus Macius Plautus (İ.Ö. 254-184 dolayı), Roma'da tüm meslekleri denedikten sonra, tiyatroya hizmetli olarak girdi; ama sonradan halkın pek tuttuğu komediler yazdı. Bunların içinde ancak 21 tanesi günümüze kadar ulaşabildi. Bu piyeslerin sahneleri Yunanistan'da geçer; ancak «Yunan âdetleri»yle alay ederken, aynı şeylerin Roma'da da olduğunu anlatmak ister. Eleştiri gücü, özellikle yeni Roma toplumunun, halka pek iğrenç gelen birtakım görünüşlerine yönelmiştir: Zafer arkasında koşan başıboş askerlere *(Sahte Kahraman)*, zenginliğe susamış insanlara *(Tencere)* çatar; öte yandan, yoksul insanlara, hattâ kölelere *(Stichus)* büyük yakınlık gösterir.

Ne var ki, Roma'da II. yüzyılın ilk yarısında başlayan siya-

sal gericilik, kendi şairlerini de yetiştirdi. Kalabria'lı E n n i - u s , 204 yılında Roma'ya gelir ve Roma aristokrasisinin ozanlığına soyunur; «Naevius yontulmamışı» ile açıkça alay ediyor ve onun tam karşısına geçerek, Afrika'lı Scipion'u göklere çıkarıyordu. *Annales* adlı poeminde, Aeneis'ten «Oyalayıcı» Fabius Maximus'a kadar, Romalı kahramanları şakıyor ve halktan nefret ediyordu. Bunları yaparken, Yunanistan'ın maddeci ve akılcı filozoflarının öğretilerini de sergiliyordu mısralarında. Yurttaşlık hakkını kazanarak 169 yılında öldü; Scipionlar, kendi aile mezarlıklarında bir anıt diktirdiler adına.

Ennius'un yeğeni, şair ve ressam P a c u v i u s (İ.Ö. 220-130), Aiskhylos, Sofokles ve Euripides'e öykünen trajedileriyle ün kazandı. Ancak, halk kayıtsız kaldı eserlerine. Aristokratik eğilimler taşıyan azatlı komik şair T e r e n t i u s ' un (İ.Ö. 190-159 dolayı) eserlerine karşı da aynı ilgisizliği görüyoruz. Topu topu altı adet komedisinde, Terentius, Roma toplumundaki aydın seçkinlerin beğenilerinin ve düşüncelerinin sözcülüğünü yapıyordu. «İnsanım; insanî olan hiçbir şey bana yabancı değildir.»

Dillere destan olmuş bu söz onundur.

Ve gerçekten de güzel bir sözdür dediği!

Yunan sitelerinden yağmalanmış ve özellikle Paul-Emile ile L. Lummius'un Roma'ya getirdikleri sayısız şaheser sayesinde, güzel sanatlar da çiçeklenmeye başladı. O tarihten başlayarak sanat eserlerinin koleksiyonunu yapma modası aldı yürüdü ve özgün eserler istekleri karşılayamadığından, Yunan örneklerini kopye etme devri açıldı (Belveder Apollon'u bu kopyalardan biridir). Ressamlar, başta Yunanlı idiler; kendilerine yapılan en önemli ısmarlamalar da savaş tablolarıydı.

Romalılar, sonra kendi ressamlarını yetiştirdiler.

304 yılından başlayarak, Fabius'lardan biri, kendi elleriyle selâmet tapınağını süsledi; sonraki kuşaklara geçen Pictor takma adı buradan gelir. Şair Pacuvius da. Herkül tapmağı için yaptığı tablosuyla ün kazandı. III. ve II. yüzyılların bu eserlerinden, elimizde kalan III. yüzyıla ait bir mezardaki yalnız küçük bir parça yazık ki.

Ancak, bu devrin Roma heykeli hakkında daha çok bilgi

var elimizde. Ölenin yüzünün kalıbını alma âdeti, o yüzdeki çizgileri taşa ya da mermere, olanca benzerliğiyle, yüzdeki bozukluklara varıncaya değin tüm özellikleriyle geçirme âdetini doğurdu. Canlı bir gerçekçiliği yansıtan Roma büst sanatının kökeni budur. O devrin mimarlık anıtlarından elimizde kalan, 179 yılında yapılan Emilien bazilikasının kimi kalıntıları yalnız.

BİLİM VE DİN

Yunan felsefesinin etkisi altında, geçmişin çocuksu görüşleri de, toplumun –hiç olmazsa– yüksek çevrelerinde değişikliğe uğruyordu. Scipion Emilien'in dostları arasında Yunan filozofu Panetius'la tarihçi P o l y b i o s da vardı ve seferlerinde yoldaşlık ediyorlardı kendisine. Caton'un arkasında toplanan, köhnemiş Roma geleneğinin yandaşları, Yunan'ın felsefî düşüncelerinin sızmasını önleyebilecek güçte değildi. Yunan filozoflarını birçok kez İtalya'dan sürüp çıkarmayı amaçlayan Senato kararları da boşa çıktı.

Tarihçilik de, III. yüzyılın sonlarından başlayarak, gelişmeye başladı. Fabius Pictor, 200 yılına doğru, resmî kroniklere, aile geleneklerine ve başka kaynaklara dayanarak, kuruluşundan kendi zamanına değin, ilk Roma tarihini yazdı. Yunanlılara Roma devletinin gücünü göstermeyi amaçlayan bu eser, Yunanca yazılmıştı. Ondan sonra gelen birkaç tarihçi de öyle yaptı. Yalnız Caton, Latince yazdı tarihini. Tarihçilerin büyük adamlara karşı gösterdikleri aşırı öneme karşı çıkarak, şöyle diyordu: «Perse'yi yenen konsül Paul değildir, Roma halkıdır.»

Büyük bir olasılıkla, doğa bilimleri ve matematik de serpilip gelişmeye başlamıştı bu devirde. Matematik bilgisi olmadan, Roma mimar ve mühendislerinin, bazilika, su kemerleri, köprüler gibi onca eseri, beş sıra kürekli gemileri vb. yapabilmeleri imkânsız olurdu. Ancak, o devirde yaşamış Romalı matematikçi, fizikçi ya da mekanikçilerden hiçbirinin adını bilmiyoruz. Tek bildiğimiz, 168 yılındaki güneş tutulmasını önceden haber verenin bir Romalı subay olduğu.

Din alanında da, büyük bir devrim oldu. İsa'dan önce VI ve V. yüzyıllardan başlayarak, tarımın gelişmesiyle, ilkel animizm, tarla çalışmalarına göz kulak olan tanrılar kültünde billur-

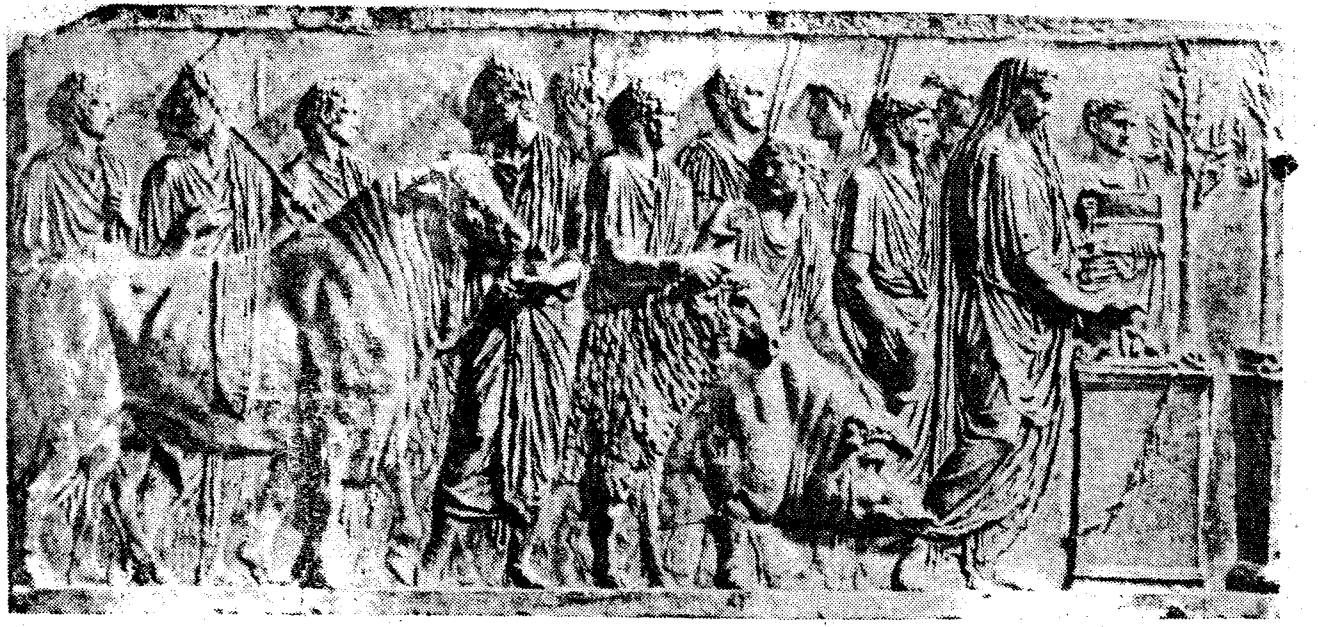

62. – Domuz, koç ve boğa kurbanı (Suovetaurilla).

laşmaya başlamıştı. Köylünün uğraşını etkileyen doğa güçleri, büyük bir önem kazandılar: Romalılar için «baba tanrılar» oldu onlar.

> Toprağı sürüp işleme tanrıları olarak Vevactor ile Reparator, ekim tanrısı olarak İnsitor, çimlenip filizlenme tanrısı olarak Proserpina, çiçeklenme tanrısı olarak Flora, olgunlaşma tanrısı olarak Matura böyleydi. Köylülere patronluk eden bu tanrıların başında bir üçlü gelirdi: Gök, fırtına ve yağmur, daha sonra şarabın da tanrısı Jupiter; tarlaların, tarım çalışmalarının ve aynı zamanda savaşın tanrısı Mars ve görevleri açıklıkla belirlenmemiş Quirinus.

Bu ilk Roma kültünün göze en çok çarpan niteliği, gerçekten aklî, yalın ve tam anlamıyla faydacı bir nitelik taşıması. Duruma göre şu ya da bu tanrıya dua ederken, onunla aranılan, her iki tarafı da, dua edeni de, tanrıyı da bağlayacak bir sözleşmenin (religio) kurulmasıydı. Dinsel eylem, belli formüller halinde ortaya çıkardı. Eski Roma kültünün bu biçimciliği, ilk zamanların yaygın tipi olan, yükümlülüklerine sıkı sıkıya bağlı küçük çiftçinin içini rahatlatıyor, kaygı ve tasalarını gideriyordu.

Ancak, Etrüsk egemenliğinden başlayarak, Roma'da zanaat ve ticaretin gelişmesi ve İtalya'nın komşularıyla yakın ilişkilerin kurulmasıyla, Roma dininde,sayıları gitgide artan yabancı «yeni tanrılar»ın yer aldığını görüyoruz.

> Etruria'dan gelen Junon ile Minerva, Jupiter'le ortaklaşa «Kapitol Üçlüsü»nü oluşturdu ve resmi panteonun en üstün tanrıları oldular. 500 yılına doğru Yunan kültleri Roma'ya sızmaya başladılar. Eski Roma tanrılarının adlarını alan Demeter'le uyduları Dionysos ve Core kültleriyle, Ceres, Liber ve Libera, Sicilya'dan çıkıp geldiler; Sicilya'dan, çünkü Romalıların gereksinimlerini karşılayan buğday alımı sürekli bu adadan yapılıyordu.
>
> Ticaret, kültleri de beraberinde alıp getirmişti.
>
> Aventin tepesinde 496 yılında yükseltilen tapınak, Yunan biçeminde yapılmıştı ve Yunan rahiplerince «Yunankâri» kutlanırdı kült. Apollon kültü ile aynı zamanda, büyük bir olasılıkla Cumes'den, «Sibil Kitapları» da Roma'ya getirildi; Yunan kadın peygamberlerinin kehanetlerini bir araya getirdiklerine inanılıyordu bu kitapların.

Böylece, Roma dini, İsa'dan önce II. yüzyılın ortalarında,

eskiyle yeni öğelerin acayip bir bileşimiydi. Toplumun yukarı katları, dine karşı kayıtsız, hattâ kuşkucu olmuştu. Gözde birçok devlet adamı, görevlerini yaparken, kehanetlerle açıktan açığa alay ediyorlardı. Halka gelince, Roma'da olduğu gibi, İtalya'da da (Orfeuscu, dionysiak, vb.) çeşitli Yunan eğilimleri, gizli dernekler halinde örgütlenmiş olarak, kendilerine yandaş toplayıp duruyorlardı.

Yaşlı Romalıların, bu sapkın mezheplere karşı, zaman zaman korkunç kışkırtmalarda bulundukları doğrudur. Örneğin, 186 yılındaki, yedi bine yakın insanı cezalandıran Bakanal Davası'nda böyle olmuştur. Ancak, hiçbir resmî önlem, devlet dininin boyunduruğundan kurtulmuş halk kitlelerini o boyunduruk-ta tutabilecek güçte değildi. Roma'nın oligarşik yönetimi, özgür halkın aşağı tabakaları üzerindeki baskısının araçlarından biri olan bu manevî freni kullanabilecek durumda değildi artık.

BÖLÜM V

ROMA DEVRİMİ VE TEPKİLERİ

Köleci büyük bir imparatorluğun kurulması, onun ortaya çıkardığı iktisadî ve sosyal ilişkiler, Roma'da ve eyaletlerinde, İsa'dan önce II. yüzyıldan başlayarak keskin sosyal çelişmelere yol açtı. Temeldeki çelişme, kölelerle efendileri arasındaki uzlaşmazlıktı ve köle emeğinin kullanılmasının artması nedeniyle daha da keskinleşmişti.

Bu çelişmelere başkaları da eklenecektir.

Bu devrimci hareket tepkisini de çağıracaktır çok geçmeden.

I

KÖLELERİN DEVRİMCİ HAREKETİNİN BAŞLANGICI

İsa'dan önce 200 yılından başlayarak, büyük malikânelerin çoğalmasıyla, kölelerin başkaldırıları önemli bir boyut kazanır. Yüzlerce ve binlerce kölenin katıldığı başkaldırılardır bunlar.

Ne var ki, «yöresel» bir nitelik taşımaktadırlar başlarda.

İLK BAŞKALDIRILAR

Bu nitelikte ilk başkaldırı, 198 yılına doğru Latium'daki bir Roma kolonisinde patlak verir. Bu kolonide Kartaca'nın tanınmış ailelerinden alınmış tutsaklar oturuyordu. Çevrelerinde de, belki yine Afrikalı köleler vardı. Bir bayram günü başkaldıracak; herkesi öldürdükten sonra, limandaki gemilere binip yurtlarına döneceklerdi.

Tertip başarıya ulaşamaz; ihanete uğrar çünkü.

Yığınla tertipçi işkenceye verilir hemen; kaçanlar da ele geçirilir sonradan.

Birçok gözüpek insanın girişimi, yurda dönme arzusu, içerden ihanetlerin yolaçtığı başarısızlıklar, çoğu patlamaların genel nitelikleridir o yıllarda.

Daha büyük çapta bir ikinci başkaldırı, Etruria'da oldu (İ.Ö. 196). Etruria, büyük toprak mülkiyetinin başta geldiği bir Roma eyaletiydi. Başkaldıranlar, gerçekten bir ordu oluştururlar; öyle ki, üzerlerine bir tümen yollanır. Ancak, düzenli bir savaşta yenilir köleler; çoğu öldürülür, başları çarmıha gerilir, ötekiler cezalandırılır ve efendilerine teslim edilir.

Boyutları bakımından pek önemli bir başkaldırıdır bu.

185 yılında da, Apuli'nin çobanları ayaklanır.

Böylece, köle başkaldırıları, II. yüzyılın başlarında, yöresel de olsa, gitgide daha geniş topraklara yayılır gibidir ve başkaldıran kitlelerin direnci de artmaktadır giderek. II. yüzyılın ikinci yarısında ise, bu başkaldırılar sürecek, o zamana değin işitilmemiş bir şiddete bürünerek, tüm eyaletlere sıçrayacak ve genel bir yangına dönüşme tehlikesini haber verecek, köleci dünyayı derinden derine sarsacaktır.

Sicilya'daki köle başkaldırıları böyleydi.

Attika ile Asya eyaletlerindekiler de öyle.

KÖLE BAŞKALDIRILARININ YAYGINLAŞMASI

Sicilya'da patlak veren ilk başkaldırı, tam yedi yıl sürdü (İ.Ö. 138-132).

Kölelerin çalıştırıldığı büyük plantasyonlar sisteminin, Sicilya'da kökleri pek eskiye gidiyor. Sistem, daha Yunan ve Kartaca kolonileştirmesi zamanında gelişmeye başlamıştı: Sicilya'nın köle durumuna getirilen asıl yerli halkına, Yunanlılar, dışardan getirdikdikleri büyük köle yığınlarını da katmışlardı. Suriye'den, mahir işçiler ve tarımdan iyi anlayan çok sayıda köle satın alınıyordu. Kölelerin sayısı hesapsızdı. Sicilya, Romalıların eline geçtikten sonra, köle emeğiyle ayakta duran bu malikâneler sahip değiştirmiş oldular sadece.

Sicilya'daki köleler, İlk Çağ'da bile işitilmemiş bir sömürünün kurbanıydılar. Sicilya'nın tahılı, şarabı, zeytinyağı, yalnız Roma'da ve İtalya'ya değil, tâ Peloponez'e kadar ahcı buluyor ve büyük kârlar sağlıyordu. Köle sahipleri, daha çok kâr elde et-

mek için, onları soyguna itecek kadar, kölelerin nafakasından kesiyorlardı. Ne var ki, bu büyük ve yoğun tarım sistemi, köleleri kendine özgü bir örgütlenmenin içine de sokmuştu; ve bu örgütleşme, tiksinti duyulan efendilere karşı mücadelede rahatça devrimci bir boyut kazanabilecekti.

Nitekim öyle oldu.

İlk başkaldırı, 138 yılının hasat mevsiminde, Henna kentinde, bir tertiple başladı. Başlarında, komünden gelmişe benzeyen, Suriyeli E u n o s vardı. Öteki köleler de katıldı onlara. Kendilerine insanca davranmış olanlar dışında bütün sömürücülerden çok acı bir öç aldılar. Henna örneğini Sicilya'nın doğusundaki öteki kentler de izledi. Tarihçilere bakılırsa, sayıları 200.000'e kadar çıkmıştı başkaldıranların. Kentlerin yoksul plebllerinin tavrı da kaygı vericiydi. Tüm doğu Sicilya'yı saran hareketi yerel güçlerin durdurması olanaksızdı; İtalya'dan gönderilen iki konsül ordusu da bir şey yapamadı. Başkaldıranlar aşağı yukarı dört yıl, Sicilya'nın büyük bir bölümüne egemen oldular; Henna başkent olmak üzere, kendi devletlerini kurdular. Bu devlette büyük bir gönenç içinde yaşıyorlardı.

Tarihçi Diodor öyle diyor.

> Bu köleler devletinin pek tuhaf bir örgütü vardı. Hükümdarlıkla demokrasinin özgün bir bileşimiydi rejim: Başkaldıranlar, şefleri Eunos'u -Antiochos adıyla- kral seçmişlerdi. Bu seçilmiş «kral»ın kaftanı, başında tacı, hatta «kraliçe»si de olsa, hellenistik tipte bir hükümdar görünümünde değildi: Bir halk meclisi vardı; ayrıca başkaldıranların çoğunlukta olduğu bir halk mahkemesi görüyoruz. Kralın yanında, kölelerin içinde önde gelen kişilerden oluşan bir «kurul» yer alıyordu.
>
> Ve tam bir anlaşma içindeydi kurul.
>
> Bu «köleler krallığı»nın aldığı iktisadi önlemler de pek ilginç: Başkaldıranlar, geleceği düşünerek, küçük villaları yakmıyor, aletlere de erzaka da dokunmuyorlardı. İşletmelerin bölüşümünden sonra, kendileri de özgür ve bağımsız küçük köylüler durumuna gelmenin düşü içindeydiler. Kentlerde, silahşorların yaşamı bağışlandı ve başkaldıranlar ordusunun gereksinmeleri için, «zincirler içinde» iş başına gönderildiler.

Ne var ki, bir büyük eksiği vardı hareketin: Her şeye karşın savunmacı bir nitelik taşıması, yerel çerçeve içinde kalıp, o zamanki Roma imparatorluğunun çeşitli yerlerinde patlak veren

öteki başkaldırı yuvalarıyla ilişki kurmakta gösterdiği yetersizlik.

O başkaldırılar içinde en önemlisi, Aristonicos'un başkaldırısı idi.

> Bu başkaldırı, kısa bir süre önce, Roma'nın bir Asya eyaleti olmuş olan Bergama'da, 133 yılında patlak verdi. Bergama kölelerine, «mülksüzler», krallığın büyük halı ve parşömen işliklerinde çalışan özgür işçiler, köylüler, hükümdarlık malikânelerinin küçük çiftçileri de katılmıştı. Aristonicos, başkaldıranlara, Bergama'da Heliopolis'i (Güneş sitesi) kuracağını vaadetmişti. Bu düşünce, İamboulos'un bu adla yazdığı ve o zamanlar halk arasında pek tanınmış bir ütopyacı romanda dile getirilmişti. İamboulos kitabında, içinde herkesin tam bir eşitlik, kardeşlik ve özgürlük içinde yaşadıkları mutlu bir ada tasarlıyordu; bu adada herkes kendi isteğiyle topluluğun ortak yararı için çalışıyordu ve boş zamanlarını, herkesin erişebileceği ve tadabileceği zevklere adamışlardı. Ve doğadan gelecekti bu zevkler, sanattan ve bilimlerden gelecekti.

Ne var ki, hiçbiri başarıya ulaşamadı bu hareketlerin.

Arka arkaya kanla bastırıldı hepsi de.

Sicilya'da, otuz yıl sonra bir ikinci genel başkaldırısı daha olacaktır kölelerin ve tam üç yıl boyunca kasıp kavuracaktır ortalığı (İ.Ö. 104-101). Ancak, bu kez de aynı zaafı taşıyordu başkaldırı: Girişim eksikliği ve taktikteki savunucu nitelik. Pek acımasızca bastırıldı o da ve Sicilya köleleri, devamlı korku altında yaşamaları için sürekli bir terör rejiminin baskısına sokuldu sonunda. O kadar ki, otuz yıl sonra, Spartaküs başkaldırdığında, Sicilyalı köleler yeniden ayaklanabilecek durumda değildiler.

Büyük bir olasılıkla aynı yıllarda Saumacus başkaldırısını görüyoruz. Sicilya'dakinin belki de uzak bir yankısı olarak, Karedeniz'deki Bosfor krallığında, İskit köleleri ayaklanmıştı bu kez de.

Neyi gösteriyor bütün bunlar?

Köleci toplumun bağrında, onu kıvrandıran şiddetli ve korkunç bir sınıf mücadelesinin varlığını. Ne var ki, bu başkaldırılar, yerel ve birbirinden kopuk nitelikleriyle köleci hareketin zayıflığını da sergileyip duruyordu.

II

ROMA'DA VE İTALYA'DA DEMOKRATİK HAREKET

Köle başkaldırılarına koşut olarak, kentlerdeki ve kırsal kesimdeki özgür halkın aşağı tabakalarının hareketi de gitgide artan bir hızla gelişiyordu. Bu demokratik, ya da Romalıların dediği gibi «halkçı» hareket, III. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan ve II. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak yeniden canlanan köylü hareketinin bir devamıydı.

Başka noktalardan gelen etkiler de vardı.

REFORMLAR DÖNEMİ; GRACHUS'LER

Köylülüğün toprağını yitirmesi sürüyordu; «kent plebleri»nin durumu yürekler acısıydı. Köleci hareketteki gelişmeler de, özgür durumdaki halk kitlelerini kendi isteklerini daha etkin biçimde savunmaya itiyordu. Sicilya başkaldırısı, İtalya'da demokratik hareketin kızışmasına dolaylı olarak yol açmıştı. Şu nedenle ki, Sicilya'nın insafsızca yakılıp yıkılması, onu belli bir süre için Roma'nın tahıl ambarı olmaktan çıkardı; bu ise, kentlerdeki kitlelerin durumlarını çok daha ağırlaştırırken, toprağından olmuş köylülerin yeniden topraklarını ele geçirme arzularını bir kat daha kamçıladı. Geçim derdi ve toprak sorunu, her ikisi de olağanüstü bir ağırlık ve güncelliğe büründü.

> Bu sorunlara, yönetimdeki sorunlar da ekleniyordu. 149 yılında, Halk Meclisi, eyaletlerdeki yöneticiler hakkında, «görevi kötüye kullanmanın soruşturulması» ile ilgili bir komisyon kuruyordu. 139 yılında da, Comislerde yazılı ve gizli oylamaya gidilmesi kanunlaştı.

Böylece, geniş bir demokratik önlemler programı oluşuyordu.

130 yılından başlayarak, Forum özel bir canlılık kazandı: Her yöreden kalabalıklar doluşuyordu oraya; hatipler meclislerde ateşli söylevler veriyor, duvarlar halkın isteklerini daha da cesurca savunmaya çağıran yazılarla donanıyordu. Reform yandaşlarının mektuplarının kopyaları dolaşıyordu elden ele.

İçerikleri, bir yergiyi de dile getiriyordu ister istemez.

Demokratik hareket, 133 yılında, Tiberius Sempronius Grachus'un halk temsilciliğine seçilmesiyle doruk noktasına vardı. Senatoyla arasındaki kişisel bir sorun, bu genç ve zengin Roma soylusunun, halk muhalefetinin saflarına geçmesiyle sonuçlanmıştı.

Başka nedenler de vardı bu geçişi kolaylaştıran.

Neler yaptı Tiberius Grachus?

Tiberius, halk temsilcisi olunca, «ager publicus»u, yani kamu topraklarını işgali düzenleyen bir kanun tasarısını ele aldı. Soylular ne denli tiksinirse tiksinsin, ılımlı ve yumuşak bir tasarıydı bu aslında; ve bu topraklarla ilgili bir kanunun (367 tarihli Licinia ve Sextia Kanunu) unutulmuş hükümlerini, şurasına burasına -özellikle büyük mülkiyet sahipleri yararına- birkaç değişiklik getirerek yeniden yürürlüğe koyma girişimiydi.

> Kamu topraklarının işgalinde, -25 hektarlık- bir sınırlama getirilmek isteniyordu; onun bile istisnaları vardı; sınırı aşan fazlalıklar, belli bir tazminat karşılığında hazineye dönecekti. Devletin ele geçireceği topraklar ise, yoksul yurtdaşlara, bir ödenti karşılığında ve başkasına devredilmemek koşuluyla dağıtılacaktı.
>
> Bunun için de üç üyelik bir komisyon kuruldu.

Yumuşak da olsa, halkın hoşuna gitti bu reform önerisi. Ancak, büyük mülk sahipleri içinde kamu topraklarını gasbetmiş olanların korkunç muhalefetiyle karşılaştı. Ve onların kışkırtmasıyla, kendisi de büyük mülk sahibi olan halk temsilcisi Carcus Oktavius, vetosunu kullandı ve kanun geçmedi meclisten.

Sorun, bir anayasa sorununa dönüşmüştü bir yerde.

Tiberius, Halk Meclisine, Oktavius'un, halk temsilcisi olarak «halkın çıkarlarına aykırı hareket ettiği» gerekçesiyle, görevine son verilmesi ve yerine yükümlülüklerinin bilincinde bir başkasının seçilmesini önerdi. Böylece, majistraların üzerinde halk denetimini kurmak gibi, eski Roma anayasasma yabancı, pek köklü bir ilke getiriliyordu: Roma'da, kamu görevlileri, görev sürelerinin bitimine değin azledilemezdi; şimdi, yazılı bir anayasa bulunmadığından, Tiberius'un önerdiği önlem sayesin-

de, Halk Meclisi, şu ya da bu majistrayı görevinden alabilecekti. Öneri, büyük bir tepkiyle karşılaştı o yüzden.

Ne var ki, meclisten kanun çıktı, Oktavius görevinden alındı ve yerine Tiberius'un yandaşı bir halk temsilcisi seçildi. Kamu topraklarının yeniden dağıtımı hakkındaki kanun tasarısı da yeniden Halk Meclisine sunuldu ve kabul edilerek yürürlüğe girdi. Bir toprak komisyonu seçildi; 18 yaşındaki kardeşi Caius olmak üzere, Grachus'un kendisi de üyeydi bu komisyonda.

Tiberius'un, Senato'nun malî ve eyaletlere ilişkin konularda yetkililerini azaltmak için girişimde bulunması, daha korkunç bir tepkiye yol açtı. Toprak komisyonu, görevini yerine getirebilmek için, Senato'dan bir miktar para istemişti; Senato da, reformun düşmanlarından ve kendisi de büyük toprak sahibi Publius Scipion Nasica'nın tavsiyesi üzerine, gündelik küçük bir para ayırdı komisyona. Tiberius da, gerekli parayı sağlayabilmek için, Halk Meclisinden «Asya eyaletinin yönetimi» üstüne bir üçüncü kanun geçirdi. Gerekçesi de şuydu: Bu eyaleti, yani Bergama'yı, Kral Attale, Roma halkının kendisine bırakmıştı. Öyle olduğu için de, Senato'nun eli çekildi ve eyaletin yönetimi Halk Meclisine devredildi; gelirleri de Toprak Komisyonu'nun emrine verildi.

Toprak Komisyonu işe koyuldu ve dağıtımlarına başladı.

Ne var ki, soylularla Senato'nun, Halk Meclisi'ne karşı kini son derecesine varmıştı; Halk Meclisi, şu kadar yüzyıllık iktidarlarını budamıştı son aldığı önlemlerle. Bir iftira kampanyasıdır başlattılar. Aristokratik rejimin yandaşları, egemenliklerini sürdürmek için her şeye hazırdılar.

Tiberius'un canına bile göz dikmişlerdi ve başardılar da.

Tiberius, 132 yılında, halk temsilciliğini ikinci kez istediğinde, felâket de gelip buldu kendisini. Seçimler, Grachus'un aleyhine koşullar içinde yapıldı; Senato, âdetlere aykırı olarak, kırsal kesimden kimsenin -çalışmalar nedeniyle- katılamayacağı bir mevsimi, yani yazı seçmişti seçim için. Kentlerin yoksul halkları kendisini büyük ölçüde desteklediler yine de. Ne var ki oylama, Grachus'un yeniden seçilmesine karşı olan bazı halk temsilcilerinin kalleşçe davranışları yüzünden, gırtlak gırtlağa bir mücadeleye dönüştü. Forumun pek yakınında toplanmış Senato bile bu kavgaya karıştı. Ellerinde, masa ve sandalya ayakları, kırılmış sıra parçaları olduğu halde, senatörler Scipion Na-

sica'nın arkası sıra, halkı yarıp Grachus'un bulunduğu yere kadar geldiler ve kendisine bağlı üç yüz yandaşıyla beraber öldürdüler onu.

Cesetlerini de Tiber ırmağına attılar.

Kinin derecesine bakınız: Tarihçi Plutarkos diyor ki, «öç almakta bununla da yetinmediler; dostlarından kimini sorgusuz sualsiz sürgüne yolladılar ve tutuklanan herkesi de ölüme mahkûm ettiler.»

Neydi Tiberius Grachus'u yenen aslında?

Elbette bütün suç soylulardaydı. Soylular, kendi sınıflarının egemenliğini sarsabilecek herhangi bir siyasal çözümün karşısındaydılar; reformlar, kendi çıkarlarına aykırı olabilecek bir noktaya gelir gelmez, her türlü «hak», her türlü «kanunsallık»ı tanımaz olmuşları. Tiberius Grachus yenildi; bu kavramlarının tamamiyle görece birer değer taşıdıklarının farkında değildi çünkü. «Kanunlara saygı» anlayışı içinde yetişmişti; barışçı ve anayasal yoldan gerçekleştirilebilecek reformlara da çocukça inanabiliyordu.

On iki yıl sonra, ağabeyinin eserini sürdürmek isteyen küçük kardeşi C a i u s G r a c h u s 'un da akıbeti aynı oldu. Büyük bir hatipti Caius Grachus; halk kitlelerini arkasından sürüklüyordu. Ağabeyinin acı ölümünden sonra, 123 yılında halk temsilcisi seçildi. Kitlelerin daha kararlı bir yoldan yönlendirilebileceğini o da bilmiyordu; aslında, o da Tiberius'un ılımlı programının bir sürdürücüsü idi ve reformcuydu. Ancak, Halk Meclisi'nin kanunlarına tartışılmaz bir otorite sağlamak için, Senato'ya ve soylulara karşı tüm öğeleri birleştirmeyi aradı. Senato'nun bütün hasımlarını halkın davasına kazanmak için, tam bir demokratik istemler programının öncülüğünü üstlendi hemen.

Neler yaptı?

Köylüler için, Tiberius Grachus'un toprak kanunu, olduğu gibi yürürlüğe kondu yeniden. Toprak Komisyonu işe başladı. Bir başka kanun, askerlere silâh ve giyecek sağlanması işini devlete yükleyerek, köylülerin askerlik hizmeti koşullarını hafifletti. Kendi paralarıyla donanmak yükümlülüğünü kaldırarak, küçük mülkiyet sahiplerinin yıkılışı önlenmek isteniyordu böylece.

Bir üçüncü kanun, köylülerin pek yararına olarak, yol yapı-

mı başta olmak üzere, geniş bir kamu çalışmaları programı saptıyordu. Bununla, kırsal kesimin halkına hatırı sayılır bir ekmek kapısı açılmış olacaktı. Çoğu kentlilerin de çıkar vardı bunda. Grachus, yığınla işçi ve emekçiyi kazanmış oluyordu böylece. Bir başka kararla, kent halkı, çok düşük bir fiyatla aylık buğday dağıtımından yararlanacaktı. Bu önlem, aşağı tabakaların durumunu hatırı sayılırcasma düzeltti. Şövalyelere de birtakım yararlar ve ayrıcalıklar sağlayarak, onların da Senato'ya karşı muhalefetini kazandı. Eyaletlerin Roma yurttaşları çıkarına sömürülmesi de tasarladıkları arasındaydı ve Kartaca'nın yıkıntıları üzerinde bir koloni kurulmasına bile girişildi. Bu arada, Latin ve İtalyan bağlaşıklara yurttaşlık hakkı tanımayı düşünüyordu.

Bu önlemlerle, bir tarihçinin deyimiyle, «Roma devleti, temellerinden sarsılmış oldu». Senato'nun eski manevi gücü kalmamıştı artık; tüm iktidar, şövalyelerle halkın elindeydi. Halk Meclislerinin sayısı arttı; faaliyetleriyle, aristokratik rejimin yerine bir demokrasiden bahsedilebilirdi artık. Halk şeflerinin, hele Caius Grachus'un saygınlığı sonsuzdu.

Halk temsilciliği, Roma'da başta gelen bir majistralık olup çıkmıştı.

Ne var ki, Caius Grachus, Senato'nun ve soyluların direnişini küçümsüyordu; bu direniş ise kırılmış olmaktan uzaktı henüz. Soylular, kitleleri ondan koparmak, giderek otoritesini azaltmak için, yalana ve gerçekleşmesi olanaksız vaatlere, düpedüz demagojiye başladılar. Bu konuda, Caius Grachus'un yandaşlarından kimseler bile bulabildiler bu iş için.

Bu kin dolu, gözü dönmüş kampanya, sonucunu da verdi: Caius Grachus, halk kitleleri yanındaki otoritesini yitirdi. Arka arkaya iki kez halk temsilcisi seçildiği halde, üçüncü bir kez seçilemedi ve aristokratik parti sırılsıklam bir gericiyi, Lucius Opimius'u konsül seçtirmeyi başardı. Halk Meclisi, bağlaşıklarına yurttaşlık hakkı vermeyi reddetti ve Senato, Kartaca'nın «lânetlenmiş toprağı» üzerinde bir koloni kurulmasını engelledi. Grachus'un yandaşlarıyla hasımları arasındaki bir sokak kavgası da, gericiliğin harekete geçmesi için bahane oldu.

Bu kavgada Opimius'un koruyucularından biri öldürülmüştü. Opimius, düşmanlarının kamu görevlilerine karşı toplu

bir kırıma hazırlandıklarını ileri sürüp, sorun yaptı Senato önünde olayı, Senato ise, büyük bir keyifle, bu bahanenin üzerine atladı ve Opimius'u sınırsız yetkilerle donattı; o da, vakit yitirmeden halk partisini acımasızca kovuşturmya başladı. Grachus'tan daha cesur ve daha kararlı olan Fulvius Flaccus adamlarını silahlandırdı ve pleb hareketlerinin eski merkezi olan Aventin tepesini işgal etti; geç de olsa, halkı ayaklanmaya çağırmak niyetindeydi kuşkusuz. Ancak Grachus silahlanmak istemedi ve evinden her zamanki giysileriyle çıkarak Forum'a gitti; belinde küçük bir hançer vardı yalnız, hain düşmanlarının ise her şey. Opimius'un birlikleri Aventin'e saldırdılar. Grachus'le Fulvius Flaccus, acımasızca öldürüldüler ve kesik başlarını getirenlere de, Opimius altınla tartarak bahşiş verdi. En az üç bin halkçı vahşiçe boğazlandı.

Ve soyluların serbest bıraktığı bir kudurganlık kastı kavurdu ortalığı.

Bütün bunların sonunda demokratik hareket belli bir zaman için durduruldu. Roma'da halk hareketinin, reformcu nitelikteki ilk dönemi de başarısızlıkla sona eriyordu böylece.

Neydi nedenleri bu başarısızlığın aslında?

Hareketin başında bulunan şeflerin ihtiyatlı ve pek ılımlı bir davranış içinde olmaları, bir uzlaşma politikası gütmeleri.

Gerçekten, köle hareketlerini yöneten şeflerden farklı olarak, halkın başına geçenler, rastlantının doğurduğu, soylulardan gelen ve o sınıfın ideolojisiyle bağlarını bütünüyle koparmamış kişiler, bir çeşit «yol arkadaşları» idiler. Harekete atılım kazandırmaktan çok, frenliyorlardı onu. Ancak verdikleri bir siyasal ders de vardı ki, şuydu o da: Halk Meclisi'nin kabul edeceği yasal reformlarla, kendi egemenliğini savunmak için hiçbir şey önünde gerilemeyen aristokrasinin korkunç gücünü kırıp atmak olanaksızdı. Böylece Grachus'ler, bilmedikleri halde, siyasal mücadelenin derinleşmesine ve halk kitlelerinin siyasal bilincinin uyanışına katkıda bulundular.

Halk kitleleri ise, daha kararlı bir davranış içine giriyorlardı.

MARİUS: DEMOKRATİK ASKERİ DİKTATÖRLÜK GİRİŞİMİ

Caius Grachus'un ölümünden sonra, on yılı aşkın bir süre,

gericiliğin amansız bir tepkisi hüküm sürdü Roma'da. Senato'nun büyük toprak sahipleri, kamu topraklarından gasbettikleri mülklerin üstüne yatmak ve böylece yeni bir paylaşmaya götürecek her türlü girişimi önlemek için, kazandıkları zaferden yararlanmaya koyuldular. Toprak Komisyonu'nun faaliyeti durduruldu ve Komisyonca alınmış ve dağıtılmış bütün topraklar, eski sahiplerine verildi.

Gericiliğin kurbanları yoksul köylüler oldu başta.

Ve soylular, en iğrenç yollarla zenginliklerini arttırmaya başladılar: Majistralıklar, devlet parasını çalma ve rüşvet yatağı oldu; hileli gelirler, işitilmemiş bir lükse yol açtı. Çoğu, başkalarından geri kalmamak için gelirinin üstünde yaşıyordu; bir kez de borçlanınca, zenginleşme için kanunsuz kaynakları arıyordu.

Yönetici soylulardaki bu ahlâki çözülme, Roma'nın dışardaki durumunu da etkiliyordu. Cumhuriyet, elinde hesapsız olanaklar da olsa, Numidya'nın küçük kralı J u g u r t h a ' nın tam altı yıl (İ.Ö. 111-105) üstesinden gelememişti.

> Jugurtha, üstelik kendi üzerine yollanan Romalı generalleri parayla satın alıyordu. Bunlar arasında, Caius Grachus'un yandaşlarını öylesine acımasızca tepelemiş olan Lucius Opimius utanmazı da vardı. İnanılmaz şey, bir keresinde Roma'ya da geldi Jugurtha; bol yönetici satın aldı altınla ve ayrılırken de şöyle dedi: «Alıcı bulsun, kendini de satar bu kent!». Kuzey Afrika'nın, Romalı fatihlerden nefret eden yerli halkları arasında saygınlığı öylesine artmıştı ki, Afrika eyaleti tam bir tehlikenin eşiğindeydi. Soylu bir aileden de gelse, dürüst kalabilmiş Quintius Caecillus Metellus, Jugurtha'yı bir keresinde acı bir yenilgiye uğrattı ise de, yönetimdeki savsaklamaların ardı arkası gelmediğinden, Metellus kesin sonucu alamadı.
>
> Özetle, tam bir skandaldı bu Jugurtha savaşı.

Kuzeyde de parlak değildi durum. Başlarda, 120 yılları boyunca işler iyi gitmişti, hattâ Alplerle Pireneler arasındaki bölgede, Narbonnaise adıyla yeni bir eyalet kurmuşlardı Romalılar. Ancak Cermen halklarının (Kimberler ve Tötonlar) istilâları önünde arka arkaya korkunç yenilgiler başlamıştı.

Bütün bu koşullar, demokratik hareketi yeniden canlandırıp, muhalefet güçlerini, yani köylülüğü, kentlerin aşağı tabakalarını ve şövalyeleri toparlamaya götürdü. Grachus'lerin anayasal taktiklerinin bir yere ulaştırmadığını –her şeye karşın– far-

ketmiş olan ve soyluların taşkınlık ve keyfiliğinden bıkıp usanan kitleler, daha sert ve keskin bir eyleme yatkındılar şimdi: Kendi aralarından çıkacak, gözüpek ve yetenekli bir asker arıyorlardı; bu asker, savaş alanlarındaki felâkeleri tersine çevirecek, sonra da aynı askerî yöntemlere başvurarak içerde reformlar yapacaktı.

Caius Marius'un kişiliğinde buldular bu adamı.

119 yılında halk temsilcisi olan Marius, bir köylü çocuğuydu. Köylü tavırlı, fazla bilgisi olmayan bu kişi, asker yalınlığı, insanlarla konuşma biçimi, doğal yetenekleri ve demokratik düşünceleriyle büyülüyordu kitleleri. Çok geçmedi putu oldu halkın. Çevresinde toparlanmış şövalyelerden, tacirlerden, zanaatçılardan ve köylülerden «Mariancı Parti» doğdu. Bu parti, her seçimde onun adaylığını tuttu ve en yüksek makamlara yükseltti: Pretörlük, arkasından İspanya yöneticiliği, sonra Metellus'un Numidya'da elçisi; 107 yılında da, Jugurtha savaşını bitirmek göreviyle konsül seçildi. Halkça öylesine tutuluyordu ki, arka arkaya altı kez konsül seçildi. Roma'da ilk kez oluyordu böyle bir şey. Böylece, yeni şeflerinin çevresinde sıkı sıkıya birleşmiş Mariancı demokratların hüküm sürecekleri altı yıllık bir dönem başlıyordu Roma'da.

Neler yaptı Marius?

Önce sürüncemedeki Jugurtha savaşını sonuçlandırdı başarıyla. Hem de yakalanarak Roma'ya getirildi Jugurtha; göğsünde krallığın bütün işaretleriyle Marius'un zafer alayını izledi ve sonra da öldürüldü. Marius, arkadan başkumandan seçilip, Kimberler ve Tötonlara karşı savaşa hazırlanmaya başladı. Bu kavimlerin tehdit ettiği bölgelerde tarım kolonileri bulunduğundan, halk için çok değerliydi oralar ve demokratlar pek önem veriyorlardı bu savaşa.

Aşağı yukarı aynı yıllarda, o ünlü askerî reformunu gerçekleştirdi.

> Caius Grachus'un bazı önlemlerinin de gösterdiği gibi, Demokrat Partinin uzun zamandan beri programındaydı böyle bir reform. Şunlar yapıldı: Askeri hizmetin yükünü hafifletmek için, askerlere, devlet hesabına silah ve yiyecek sağlanmasının yanı sıra, düzenli bir ücret de verilecekti artık; görevin niteliği-

ne göre değişiyordu ücretin miktarı. Öte yandan, askere alma usulü, köylülere en uygun gelecek biçimde değiştirildi. Birlikleri oluşturmak için gönüllüler çağırılıyordu önce; kent proletaryasının işsiz güçsüz takımı ise can atıyordu gönüllü olmak için. Yalnız eksikliği tamamlamak amacıyla ve gereksinme duyulduğunda askere alma yoluna gidilecekti. Önemi şurada ki, eski halk milisi, meslekî ve paralı bir orduya dönüşüyordu böylece. Ancak, henüz sürekli bir ordu değildi bu doğallıkla. Teknik açıdan da önemli şeyler yapıldı; bağımsız bir taktik birlik olarak, üç ya da daha fazla manipulden oluşan piyade birlikleri kuruldu. Ordunun bünyesi daha bir düzenlilik ve açıklık kazandı.

Savaş malzemesi de güçlendirildi.

Ne var ki, sosyal yönden olumsuz sonuçları oldu bu reformun: Sivil halk askerlik yaşamından koparılırken, yurttaş kitlelerinin dışında, savaş sanatında usta, meslekten askerlerden oluşan korkunç bir askerî güç doğuyordu. Halk ve ordu ayrılmıştı ve bu ayrılığın Roma'da demokratik hareketin yürüyüşü boyunca felâketli etkileri görülecektir.

102 yılında, Marius'un hazırlıkları bitmişti. Büyük bir ordunun başında, Kimberleri ve Tötonları korkunç bir yenilgiye uğrattı. Aynı yıl, yardımcısı Konsül Manius Aquillius da, Sicilya'daki ikinci köle başkaldırısını eziyordu. Marius'un ününü daha da arttırdı bu; «Roma'nm kurtarıcısı», «İkinci Romülüs»e çıkmıştı adı. Kendisinden şimdi tek şey bekleniyordu: Cesur ve sosyal reformlar. Demokrat Partinin şeflerinden olan ve Marius'u seçimlerde hararetle desteklemiş bulunan L. Apuleius Saturninus, 100 yılında, Marius'a geniş bir reform tasarısı sundu. Tasarı, Grachus'lerin toprak reformuyla ilgili kanunların, daha da geliştirilmesini istiyordu: Çeşitli eyaletlerde yeni koloniler kurulacak, sırayla önce Marius'un askerlerine, sonra Roma yurttaşlarına, son olarak da İtalyan bağlaşıklara –hatırı sayılır ölçülerde– toprak dağıtılacaktı bu kolonlarda. Grachus'lerin reformlarının başına gelenler bu kanunun da başına gelmesin diye, tüm Senato'ya da and içirilmişti.

Tasarı, Halk Meclisi'nde pek gergin bir havada tartışıldı.

Bölünmeler oldu. Çiftçiler ve özellikle İtalyanlar, hararetle destekliyorlardı tasarıyı. İtalyanlar için önemliydi, çünkü, ilk kez Romalılarla hukuksal bir eşitlik kurulmuş olacaktı aralarında. Roma'da ise, tersine, İtalya üzerinde egemenliğini sürdürmeye

alışkın halk, «İtalyanların çıkarını destekliyor» diye karşısındaydı tasarının. Ama, tasarının asıl hasımları, şövalyelerdi. Onların karşı çıkışı ve demokratik bloktan ayrılmaları, Marius'un da durumunu belirledi. Servet yapmış ve bu arada Jül Sezar'ın kızkardeşiyle evlenerek, soylularla hısımlık kurmuş olan Marius da durumunu değiştiriyordu. Aslında, böyle bir ilişkinin kuruluşundan önce de, Marius, demokratik hareketin sağ kanadı, yani şövalyelerle sıkı fıkıydı; bütün bunlardan sonra ise Senato'yla uzlaşmaya gidebilirdi. Böylece, Demokrat Parti'nin dağılışını hızlandırdığı gibi, partinin başına karşı da güvensizlik yarattı çevrede.

Marius, saygınlığını yitirmişti.

100 yılı seçimleri, bunalımı keskinleştirdi ve gerçek bir silâhlı başkaldırıya dönüştü seçim mücadelesi. Bundan yararlanmak istedi demokratlar. Senato, «devletin tehlikede olduğunu» ilân etti ve önlemler aldırttı. İşler tersine gitti ve demokrat şefler yaşamlarıyla ödediler bu girişimlerini.

Halk hareketi, bu üçüncü bastırılıştan sonra on yıllık bir sessizliğe girdi. İkiyüzlülüğü yüzünden kitleler yanında tüm saygınlığını yitirmiş olan Marius, bir zaman için ortadan çekildi ve -kutsal yerleri ziyaret edeceği bahanesiyle- Doğu'ya hareket etti. Ne var ki, kısa bir süre için yatışmıştı hava ve daha da korkunç bir biçimde patlayacak bir fırtınanın öncesiydi aslında bu. O fırtına patladığında da, bu kez yalnız Roma'yı sarsmakla kalmayacaktı, bütün İtalya, hattâ eyaletler de sarsılacaktı.

Demokratik hareketin bu üçüncü aşaması «Sosyal Savaş» diye anılır tarihte.

İTALYA'DAKİ SOSYAL SAVAŞ VE DOĞU EYALETLERİNİN BAŞKALDIRISI

Sosyal mücadele, İtalya'daki halkları daha fazla yörüngesine alıyordu. Gerçekten, ne buğday ne de toprak dağıtımından pay aldıkları halde, askerlik hizmetinin yüklerini bütün ağırlığı ile sırtlananlar İtalya'daki bağlaşıklardı. Onların giderek artan istemleri, demokratik hareketin şeflerini de zorlayıp duruyordu. Yurttaşlık hakkını İtalya'daki bağlaşıklara kadar yaymak:

«Sosyal sorun» deyince bu anlaşılıyordu.

I. yüzyılın ilk yıllarından başlayarak, İtalya'daki halkların kendileri de açık mücadeleye hazırlanmaya koyuldular. 90 yıllarında «İtalia» adıyla gizli bir konfederasyonun doğduğunu görüyoruz. Her yana dal budak sarmıştı bu birlik; üyeleri ulak marifetiyle birbiriyle ilişkide bulunuyor, Roma'ya karşı başkaldırının bayrağını açmak için silâh ve kaynak topluyordu.

Bir olay, bu bayrağı açtı ve başkaldırı hızla yayıldı.

Başkaldıranlara, çok sayıda tarım kölesi ve büyük malikânelerden kaçanlar da katılıyordu. İsyan, sonunda korkunç bir iç savaş boyutlarına ulaştı. Roma tarihçileri S o s y a l S a v a ş (bellum sociale) diye adlandırırlar onu. Başkaldıranlar, yalnız yüz bin kişilik düzenli bir ordu oluşturmakla kalmadılar, bir federal yönetim de kurdular: Kendine özgü bir Senatosu, Halk Meclisi vardı bu yönetimin.

Ve para da basmıştı.

Başkaldıranlar, savaşın ilk on sekiz ayında (90-89), kendi üzerlerine yollanan Roma ordularını yenmeyi de başardılar. Roma bile tehlikedeydi; yakınlarında çarpışılıyordu. Cumhuriyetin durumunu daha da ağırlaştıran, Doğu'da başlamış olan savaştı.

> Sosyal savaşla aşağı yukarı aynı yılda, 89 yılında başlayan bu uzlaşmazlık, Doğu'daki hemen bütün eyaletleri almıştı içine. Karadeniz kıyılarında, Roma'nın elinin uzanamadığı bir yerde, yeni ve güçlü bir hellenistik devlet kurulmuştu: Pontus. Bu devletin, III. yüzyıldan başlayarak kuzey Kapadokya'da doğduğunu görüyoruz aslında; ne var ki, VI. M i t r i d a t zamanında (İ.Ö. 114-63), Karadeniz'in hemen bütün kıyılarına yayılmıştı. Bu hükümdar, Romalıların içinde bulundukları güçlüklerden yararlanarak, 89 yılında, açıkça savaşa girişti onlarla. Romalıların aceleyle topladıkları birlikleri kolayca yenerek, Bitinya'yı, hatta Asya eyaletini ele geçirdi; donanması boğazları ve Ege adalarını alırken, güçlü bir ordu da Trakya yoluyla Makedonya ve Yunanistan'ı işgal ediyordu.

Roma yönetiminin ve eyalet yöneticilerinin yağma ve şiddetinden bitip tükenmiş olan halklar, Mitridat'ı bir kurtarıcı olarak karşıladılar her yerde. Öyle ki, Atina, daha onun birlikleri gelmeden başkaldırmıştı. Mitridat, halkın sevgisini daha da kazanmak için, kendisine katılacak ülkelerde, büyük sosyal reformlar yapacağını ilân etti; borçlar silinecek, topraklar dağıtılacak, köleler azat edilecekti. Emri üzerine ve halkın da katılmasıyla,

tüm Romalı yöneticiler, tefeciler, tacirler ve onların işbirlikçileri, nerede bulundularsa öldürüldüler. Sayıları seksen bine varıyordu boğazlananlarm; malları dağıtıldı ve köleleri de özgür ilân edildi. Mitridat, bununla da yetinmedi, İtalya'da başkaldırmış olanlarla da yakın ilişkiye geçti ve hemen yardımlarına geleceğini vaadetti onlara.

Bütün bunların sonucu, o güne değin görülmemiş bir para bunalımı, Roma'daki durumu tam bir felâkete dönüştürdü. Paranın ayarı düşürülmek zorunda kalındı; tam ayar para ise çekildi ortadan. Alacaklılar mühlet tanımaz oldular. Borçluların durumunu düzeltmek için moratoryum öneren bir pretör, azgın alacaklıların başkaldırısı sonunda öldürüldü.

Böylece, 80 yılına doğru, Roma'da ve egemenliği altındaki topraklarda sosyal mücadele doruk noktasına varmıştı.

III

KÖLECİ ASKERİ DİKTATÖRLÜĞÜN BAŞLANGICI. SYLLA

BAĞLAŞIKLARIN BASTIRILMASI

İşte bu felâketli durumdadır ki, Roma, Marius'un yarattığı yeni askere alma sistemini, ilk kez ve büyük çapta uyguladı. Çok asker gerektiriyordu bu savaş. Bunu köylüler arasından toplamak güven verici değildi, öyle olduğu için de paralı askerliğe ve gönüllülere başvuruldu. Barbarlar (Galyalı, Numidyalı) arasından asker kiralandığı zaten oluyordu; ve ilk kez azatlılar askere alınmaya başlandı. Özellikle kentlerin aşağı tabakaları, kitleler halinde askerliğe başvuruyorlardı; para ve ganimet umuduydu çeken onları. Hükümet ise, ücretleri ödemek için, tapınakların gelirlerine ve kutsal yerlerdeki yüzyıllardan beri birikmiş hazinelere el koyuyordu. Roma ordusu gerçekten değişmişti; baştan aşağıya meslekî ve halka karşı bir nitelik kazanmıştı artık. Bunu, iç savaş sırasındaki davranışlarıyla pek güzel koyacaktır ortaya: Ele geçirilen İtalyan siteler, tıpkı yabancı siteler gibi yağmalanacak ve içindeki insanlar da köle diye satılacaktır. Asker-

ler, yalnız kendi üstlerine bakmaktadırlar; onlar ise, böylesine aşırılıkları önlemek şöyle dursun, kendileri de katılmaktadırlar buna.

Marius'un Jugurtha seferinde kestörlüğünü yapmış olan Lucius Cornelius Sylla, büyük bir ün kazandı bu savaşta. Varını yoğunu yitirmiş büyük bir patrici ailesinden geliyordu; zeki ve bilgiliydi; siyasal yönden serüvenci, yalnız kendi kişisel çıkarına bakan, yıldızına inanan bir kişiydi. Bu nitelikleriyle, Sylla, devrin çözülme içine girmiş aristokrasisinin tipik bir temsilcisiydi. İtalyanlara karşı bir sefer için kumandan seçildiğinde, parayla ödüllendirerek, yağmalara göz yumarak, özetle her yola başvurarak askerleri kendine bağladı.

Ve büyük bir ün sağladı bununla.

Roma, 89 yılında, işte bu nitelikte birlikler ve bu tiynette generallerle zaferi elde edebildi.

Başkaldıran halkların arasına diplomatik yoldan da ayrışıklıklar sokuluyordu. Örneğin, 90 yılında, Senato, kendisine bağlı kalan ve başkaldırıya katılmamış tüm İtalyanlara yurttaşlık hakkı bahşettiğini ilân etti; arkadan bir başka kanun, iki ay içinde silâhları bırakacak olan tüm başkaldıranlara da bu hakkı veriyordu. «Bağlaşıklar» içinde uzlaşmaya en yatkın olanlar da yüksek ve varlıklı sınıfların temsilcileriydi; zengin tacirlerin oturduğu büyük kentler zaten kavganın dışında kalmışlardı, hattâ hareketin ezilmesi için Romalılara yardım bile ediyorlardı. Bütün bunlar sonucunu verdi: Birkaç istisnayla, İtalyanlar, 88 yılında silâhlarını bıraktılar ve Roma'ya baş eğdiler.

Sosyal savaş, yine de büyük ölçüde değiştirdi İtalya'yı. Eski Roma-İtalya federasyonu birleşik bir devlete dönüştü. Bu devlette hemen tüm özgür insanlar birbirlerine eşittiler, en azından özel hukuk açısından böyleydi bu. Bütün İtalyan kentleri, Roma'yı örnek tutarak, belediye kurmak hakkını kazandılar ve Roma da hepsinin başkenti oldu. Ayrıca, birbiriyle çatışan partilerin safları da -büyük ölçüde- genişledi: İtalyan kentlerinin soyluları, optimatların ve şövalyelerin saflarını genişlettiler; bağlaşık sitelerdeki aşağı tabakaların temsilcileri de Roma pleblerinin saflarını genişletip güçlendirdiler.

İLK ASKERİ HÜKÜMET DARBESİ

İtalya'ya barışın gelmesi, Mitridat'a karşı daha etkili bir savaş sürdürmek, giderek Doğu eyaletlerindeki başkaldırıları bastırmak olanağını verdi Roma'ya: Büyük bir «Doğu ordusu» hazırlandı ve başına da Sylla geçirildi.

Ne var ki, Doğu sorunu, Romalı olsun İtalyan olsun, özellikle tacir ve tefeci çevreleri hareketlendiriyordu; bu çevrelerin Doğu'da, başta da Asya eyaletinde bir yığın girişimleri vardı çünkü. Sylla'yı değil, Marius'u tutuyorlardı. Doğu ordusunun kumandanlığının ona verilmesini istiyorlardı. Yeni İtalyan yurttaşlarının orta katları ile aşağı tabakalarının da isteği buydu. Ayrıca, Sosyal Savaş'ın yıkıp çökerttiği yığınla İtalyan, kendilerine zengin bir ganimet kapısı açacak olan bu sefere katılmak istiyorlardı.

Doğu savaşı, Forum'daki parti mücadelelerini de canlandırdı. Bu mücadelelerde Demokrat Parti, eski «bağlaşıklar»a yurttaşlık hakkı verilmesiyle hatırı sayılır derecede büyümüş ve güçlenmişti. Ne var ki, bu yeni yurttaşların siyasal haklarındaki bazı kısıtlamalar, demokratik öğelerin üstün bir duruma gelmesini engelliyordu.

Tam eşitlik, temel sorun olup çıktı o tarihten başlayarak.

> Genç ve cesur bir demokrat, aynı zamanda Marius'un yandaşlarından halk temsilcisi P u b l i u s S u l p i c i u s R u f u s , 88 yılında bir kanun tasarısı sundu bu amaçla. Tasarı, pek geniş kapsamlı bir anayasa reformu da içeriyordu: Halk Meclisinin bütün niteliğini değiştiriyor, Romalı meclis İtalyan olduktan başka, İtalyan öge üstün bir duruma da geliyordu mecliste. Bu önlem, Roma'da, bütün partilerde büyük bir kaynaşmaya yol açtı doğallıkla. Yine taşlar, sopalar karıştı işin içine. Her şeye karşın, tasarı onaylandı mecliste. Yeni bir içeriğe kavuşan Halk Meclisi, hemen arkasından, Sylla'dan Doğu ordusunun kumandanlığını aldı ve Marius'a verdi. Eski başkaldıranların arzusuna uygun olarak da, yeni birlikler alınacaktı orduya.

Ne var ki, demokrasinin düşmanları, içinde bulundukları önemli anın tam bilincinde olduklarından, iktidarlarının tasfiyesini önlemek için her şeyi yapmaya hazırdılar. İki aristokrat konsül, Sylla ile Pompeis Rufus, Halk Meclisi'nin kararını tanımadı-

lar ve Roma'dan kaçtılar. Sylla, Roma dışındaki askerlerini yeni rejime karşı ayaklandırdı ve kente saldırdı. Halk, demokratları tutuyordu; Marius da, kölelere özgürlük vaadetti.

Başkaldıran ordu, Roma'da korkunç bir direnişle karşılaştı böylece.

Ancak, büyük güçlüklerle de olsa, direniş kırıldı: Sulpicus öldürüldü; Marius ve Demokrat Parti'nin birkaç şefi canlarını kurtarabildiler ve Roma, Sylla'nın ve askerlerinin eline geçti (İ.Ö. 88).

Ne anlama geliyordu bu zafer?

İki anlamı vardı. Önce, *yeni ordu, sivil hükümet üzerinde bir zafer kazanmıştı*. Ordu, Roma devletinin yalnız savunucusu değil, sahibi olduğunu da göstermişti; ve iradesi, Halk Meclisi'nin, Senato'nun ve öteki normal hükümet organlarının iradesinden çok daha ağır basıyordu.

İkinci olarak, *tam bir gericiliğin zaferi* idi bu zafer.

Nitekim Sylla, aldığı ilk önlemlerle, halk iradesinin ortaya çıkışında aracılık yapan tüm demokratik organları yıkıp parçaladı. Kenti alışının ertesinde, dehşetten hâlâ titreyen yurttaşları bir «Halk Meclisi»nde topladı ve o meclis de, yenenlerin doğrudan baskısı altında, halkı her türlü siyasal ağırlıktan ve iktidardan yoksun kılan yeni bir anayasa kabul etti. Sulpicius'un kanunları kaldırılarak, bağlaşıklar yeniden ikinci sınıf yurttaş durumuna itildiler. En demokratik kuruluş olan Comices Tributesler yasaklandı; servet esasına göre kurulmuş olan ve zenginlerin egemen olduğu Comices Centuriates kaldı yalnız. Halk temsilcilerinin elinden, başlıca silâhları olan veto hakkı alındığından, hemen hemen hiçe indi halk temsilciliğinin önemi. Sylla'nın en kudurgan yandaşlarıyla bir hamlede doldurulan Senato, en üst hükümet organı olarak ilân edildi. Ne türlü önlem alınırsa alınsın, zaten iğdiş edilmiş olan Halk Meclisi'ne sorulmadan önce, Sylla'nın uşağı olan bu Senato'da tartışılıp onaylanacaktı.

Özetle, Roma'da siyasal yaşam, dört yüzyıl geriye götürülmüş oluyordu böylece ve İtalyanların da katılmasıyla, Roma devletini yeni bir temel üzerinde yeniden örgütleyerek, demokrasi-

ye daha başka bir kapsam veren ilk girişim de korkunç bir yenilgiye uğramış bulunuyordu.

CİNNA'NIN HÜKÜMETİ

Bununla beraber, aristokratik tepkinin bu ilk zaferi geçici oldu. Sylla ve ordusu, başkaldırının gitgide genişlediği Doğu'ya doğru yola çıktı. Roma halkı Sylla'dan ve rejiminden tiksiniyordu: 87 yılındaki seçimlerde, onun konsül adayları reddedildi ve yerlerine ona karşıt iki kişi seçildi: Sneius Octavius ve L u c i u s C o r n e l i u s C i n n a.

Cinna, açıktan açığa Marius'un ve Sulpicius'un yandaşıydı.

Hemen arkadan, Sylla'ya karşı bir dava açmak ve Sulpicius'un kanunlarını yeniden yürürlüğe koymak için bir girişim oldu. Onu, Sylla'cılarm ve suç ortaklarının başını çektikleri korkunç bir kırım izledi. On bine yakın insan ölmüştü. Demokrat konsül Cinna, altı halk temsilcisi ile beraber Roma'yı terketti ve Sylla'nın yandaşlarına karşı savaşmak üzere bir ordu topladı. Bağlaşıkların kentleri para yardımı yapıyorlardı ona; ölümden yakasını sıyırabilmiş bütün demokrat şefler de gelip katıldılar kendisine. Sığındığı Afrika'dan dönen Marius da bir ikinci ordu kuruyordu.

Kırların ve kentlerin aşağı tabakalarının kitleler halinde katılmasıyla, dönemin demokratik programı gerçekten köktenci bir nitelik kazandı. Sorun, yalnız tüm İtalyanların hakça eşitliği sorunu değildi; bir seri sosyal reform da gündeme alınmaya hazırdı. Demokrat şefler, köleliği, sınıf olarak tasfiye etmek niyetini taşımasalar da, taktik nedenlerle, kendileriyle ortak hareket eden yığınla kölenin azat edilmesine kadar yaymışlardı programlarını. Marius, «kışlalar dolusu tarım kölesi»ni silâhlandırırken, Cinna da, daha önce yaptığı gibi, köleleri yardıma çağırıyordu. Senato, bunu bahane bilip, Cinna'yı konsüllük görevinden azletti. Cinna ile Marius'un birleşik ordusu, Roma'yı kuşattıklarında, Cinna, kendisine katılacak kölelere özgürlük vaadetti; yığınla köle katıldı kendisine. Böylece köleler, siyasal yaşamda, önemli ve bazı halkçıları da korkutan bir rol oynamaya başlamışlardı.

Sylla'nın kurduğu gerici hükümet, bir iki savunma girişiminde bulunduysa da, sonunda teslim oldu; eski anayasa yeniden kabul edildi ve demokratik bir iktidar kuruldu. Sylla'nın evi halk düşmanı ilân edilip, temelinden yıkıldı ve mallarına el kondu. Kimi gerici dost ve yandaşı da öldürülerek, kelleleri Forum'da teşhir edildi. İlginç olanı şu ki, demokrat şefler, Cinna'nın askerlerinden, yeni azat olmuş ve eski efendilerinden öç almayı kollayan kölelere karşı hoşgörülü davranmadılar. Tarihçinin söylediğine göre, «Cinna, böyle hareket etmemelerini çok kez hatırlattı onlara; sonuç elde edemeyince de, bir gece, bir Galyalı birliğe çevirtti onları ve tümünü boğazlattı». Eski köleci demokrasinin sınıfsal çehresini bütün çıplaklığıyla gösterir bu olay.

Ne var ki, siyasal yaşamda pek cesur önlemler alındı yine de: 86'dan 82'ye, kesintisiz beş yıl, konsüllük, gitgide daha gözüpek demokrat şeflere kaldı. Marius'un ölümünde yerine geçip konsül olan L. Valerius Flaccus, kitllerin isteklerinin de önünde gidip, bir kanun çıkartarak, tüm borçları ve kiraları dörtte bire indirip, yoksulları ferahlattı. Arkadan Capou'da önemli bir koloni kurulmasına karar verildi. Halkçı şefler, açıkça toprak reformu programının gerçekleştirilmesine başlıyorlardı böylece.

Yarımadanın tüm sosyal yaşamı, köklü bir değişikliğe uğradı. İtalyanların istemleri doğrultusunda oldu bütün bunlar; çünkü Roma demokrasisinin temel dayanağı onlardı artık. İtalyan siteleri, Roma belediyeleri örneğinde yeniden örgütlendiler; seçilmiş majistraları, Senatoları ve Halk Meclisleri vardı. Kırsal kesimde de aynı şey oldu. Ve yeni bir ordu toplanarak, Valerius Flaccus'un kumandasında, Mitridat'ın üstüne yollandı.

MİTRİDAT'A KARŞI SAVAŞTAN İÇ SAVAŞA

Ne var ki, demokrasinin düşmanları uyumuyorlardı. O sırada Yunanistan'da seferde bulunan Sylla'mn yanına göçüyorlardı yığınlar halinde. Ancak, Sylla ve ordusu da pek büyük güçlükler içindeydi. Yurt düşmanı ilân edildiği için Roma'dan hiçbir yardım alamadığı gibi, Flaccus'a da, yalnız Mitridat'ı değil, Sylla'yı da tepelemesi ve Roma'nın demokratik yönetimine boyun eğdirmesi emri verilmişti. Bütün Yunanistan başkaldırmıştı; Mitri-

dat'm donanması Prie'de demirlemiş ve büyük bir ordu da Trakya'dan yaklaşıyordu.

Umutsuz bir görünüşü vardı Sylla'nın.

Sonunda bağımsız hareket etmeye karar verdi. Roma yönetimi tanınmayacak ve Mitridat'a karşı savaş, özel sorunları olacaktı. Para sağlamak için, Roma'ya bağlı kalmış Yunan bölgelerine keyfi vergi biçtiler; Olympos'un ve Delfoi'nin ünlü tapınakları yağmalanarak, altından ve gümüşten şaheserler eritilip, para basıldı ve o paralar, avuç dolusu dağıtılmaya başlandı. Sylla ve yandaşları, bu yolla, ganimet adına, kimin için olursa olsun savaşmaya hazır yığınla Yunan paralı askerini kendi saflarına çekmeyi başardılar.

Sylla, başkaldırının merkezi Atina ile Pire'yi, Mitridat'm ordusu gelmeden almak istiyordu. Başardı da. Açlıktan bitkin hale gelen Atina düştü. Tarihçi diyor ki, «korkunç ve merhamet tanımayan bir kırım başladı... ne kadınlar kurtulabildi bundan, ne de çocuklar; Sylla, kılıcın ucuna kim gelirse gelsin, herkesi öldürmeyi emretmişti». Pire de aynı akıbete uğradı. Sonra, düzenli iki savaşta Mitridat'ın iki ordusunu yendi ve tüm Yunanistanı Mitridat'm güçlerinden temizledi. Arkadan Trakya yoluyla Asya'ya geçti, hayli zayıflamış olan Mitridat'a ezici bir darbe vurmak istiyordu.

Ne var ki, Sylla'yı ve gerici dostlarını, Mitridat değil, ondan da çok Roma demokrasisinin Anadolu'daki ordusunun başarıları ve Roma'daki durum ilgilendiriyordu. Serbest kalabilmek için, Sylla bir barış andlaşması yaptı Mitridat'la (İ.Ö. 85): Mitridat, küçük bir tazminat ödeyecekti; krallığını koruyordu, ancak «Roma halkının dostu ve bağlaşığı» olarak kalacaktı.

Roma için bir yerde haysiyet kırıcı olan bir andlaşmayı yaptıktan sonra, Sylla, Roma'nın Asya ordusunun üzerine yürüdü. Bergama dolaylarında çevirdi onu. Uzun bir süreden beri anlaşmazlık içinde olan askerler, Sylla'ya karşı savaşmayı reddettiler ve onun safına geçtiler.

Roma demokratik yönetimi, Asya eyaletini yeniden yitirmişti.

Doğu'daki işlerini böylece bitirdikten sonra, Sylla, Roma'ya çevirdi yüzünü. İtalya'ya ayak bastığı haberi üzerine, bü-

tün İtalya, demokratik Roma hükümetinin çevresinde birleşti ve savunma için büyük bir ordu kuruldu.

İ ç s a v a ş başlamıştı.

Sylla, ancak bir buçuk yılda kırabildi bu direnişi.

83 yılından 82 yılma değin süren bu korkunç iç savaşta Sylla'nın zafere ulaşması, birçok koşulların ondan yana bir araya gelmesiyle açıklanabilir: Roma'nın büyük aileleri, giderlerini kendileri ödeyerek, büyük asker yardımı yaptılar; aristokratik gençlik çoşkular içinde gelip katıldı saflarına; yüksek sınıfların yardımıyla, Sylla'nın hazinesi, uzun karışıklık yıllarının zaten tükettiği demokratik hükümetin hazinesiyle karşılaştırılamayacak derecede zenginleşti. Sylla da, bu olanaklardan, demokratik orduyu bölüp parçalamak için bol bol ve ustaca yararlandı.

Askeri harekât da demokratlar için felâketlerle dolu geçti.

Korkunç iç savaşın bitiminde, demokratik hükümetin yerini bir terör rejimi aldı.

Kalem aciz kalır o vahşeti anlatmakta.

Demokratlara karşı yöneltilen bitip tükenmez sürgünler, kitle halinde kıyımlar, tüm mallara ve topraklara el koyup kendi askerlerine ve gericilere peşkeş çekmenin yanı sıra, Sylla, İtalya'nın bütün demokratik kurumlarını, sistemli bir biçimde yok ederek tamamladı eserini: 82 yılında kabul ettiği yeni bir anayasayla yaptı bunu: 88 yılındaki anayasadan çok daha gerici olan 82 anayasası, her türlü demokratik girişimi yasaklıyordu. Şer ortaklarından birinin önayak olmasıyla, Sylla, sınırsız yetkilerle diktatör ilân edildi: Kanunları istediği gibi değiştirebilecekti; her Romalı yurttaş hakkında yaşam ve ölüm hakkına sahipti; mallara istediği gibi el koyabilecek ve kullanabilecekti; bağlaşık krallara taç vermekte ve taçlarını almakta serbestti. Forum'da da, altından atlı bir heykelini diktiler bu rezilin. Kaidesinde de şu yazıyordu: «Cornelius Sylla, Felix İmperator».

Sylla ve yandaşları, demokrasinin özellikle temel fetihlerini oluşturan kurumlardan nefret ediyorlardı: Comices Tributes yeniden kaldırıldı ortadan; halk temsilciliğinin silâhları bir kez daha alındı ellerinden ve bu görevin saygınlığını kırmak için halk temsilcisi olacak kimselerin, bir başka majistralığa seçilemeyeceği kararlaştırıldı; yargıçlık görevi, şövalyelerden alınıp Senato'ya

verildi; buğday gibi, toprak gibi halka yapılan her türlü dağıtım son buldu.

Bütün bu önlemler, Roma'da ve İtalya'daki demokratik hareketi öylesine korkunç bir darbe vurdu ki, bir daha kendine gelemezdi. Roma devleti, yeni bir yoldaydı artık ve, bu yol, a s k e r î ve k ö l e c i b i r d i k t a t ö r l ü ğ e götürüyordu onu.

BÖLÜM VI

CUMHURİYETİN BUNALIMI VE ÇÖKÜŞÜ

Roma'da Cumhuriyet rejiminin bunalımını, giderek çöküşünü hazırlayan nedenlerin tohumları çok önceden atılmıştı. Ancak Sylla rejimiyledir ki, bunalım, açıkça başlar. Kendi yıkılışını hazırlayan bu koşullarda, köleci rejim, kölelerin yeni ve korkunç bir başkaldırısıyla beraber, Roma'da demokratik hareket-te de yeni bir canlanış görülür; ancak, sonucu olmaz bunların. Her biri Cumhuriyetin kuyusunu daha da kazan diktatörlükler görülür arka arkaya.

Monarşiye doğru gitmektedir Roma.

I

BUNALIM YILLARI

İKTİDARDAKİ OLİGARŞİ

Sylla'yı ülküleştiren tarihçiler vardır; «Cumhuriyeti, demagojik bağnazlığın elinden o kurtarmıştır» derler. Eleştiri diye de, Roma'da monarşiyi yerleştirecek «fırsatı kaçırdığını», kimse zorlamadığı halde o koca iktidardan isteğiyle vazgeçtiği eleştirisini yöneltirler sadece.

Gerçekten, herkesin önünde tir tir titrediği, giderek kendini tam bir güvenlik içinde duyduğu bir sırada, İsa'dan önce 79 yılında, diktatörlükten çekildi. Ne var ki, biçimde kalan bir çekilişti bu; uygulamada, son söz onundu yine. Roma dışındaki görkemli evinde, «zevk ve sefa içinde geçiriyordu günlerini». Kanunları kaleme alıyor, yöneticileri huzuruna çağırtıyor ve hoşlanmadıklarını uşaklarına öldürtüyordu.

78 yılında öldüğünde, hükümdarlara yapılan bir törenle gömüldü.

Sylla öldükten sonra, Roma'ya dayatmış olduğu oligarşik gerici rejim, başı kopmuş bir halde, tam bir istikrarsızlık ve güçsüzlük içine yuvarlandı. Böyle bir ortamda, parsayı, her çeşidinden iş adamları ve spekülatörler topladı; nice kanunsuzluk, şiddet ve yıkılışlarla dolu bir dönemde, 80-70 yılları boyunca, utanılacak biçimde, rezilce, kepazece zenginleştiler. Her çeşit vergi, ceza, yükümlülük altında inleyen Doğu eyaletlerinde büyük bir etkinlik alanı açılmıştı önlerinde. Roma yaşamını geçmişin boğucu çerçevesi içine sokmak isteyen, perde arkasındaki daha da aşırı gericilerden farklı olarak, bunlar hareketli ve savaşçı, giderek kendi iktisadî hedeflerine daha uygun bir başka hükümetin düşünü görüyorlardı. Aç gözlerle Mısır'a, Suriye'ye, Fırat bölgesine ve daha da ötelere; Ermenistan'a, masalsı Hint ve Çin'e diyarına çevirmişlerdi yüzlerini. Mitridat'a karşı, kendilerine Doğu yolunu açacak yeni bir seferin özlemi içindeydiler.

Bu bakımdan, Sylla'nm en yakın arkadaşlarından çoğuyla, diktatörün, saçlarına kadar gerici insanlarla sıkı ilişkisini sağlığındayken hoş karşılamayan bu kişilerle uzlaşıyordu görüşleri. Sylla'nın, askerî başarılarından ötürü «Büyük» sıfatı verilen yardımcısı Cneius Pompeius ile, «Zengin» adını almış rakibi Licinius Crassus, bu kişiler arasındaydı. Her ikisi de, büyük toprakların sahibi, alabildiğine zengin ve daha da zenginleşmek isteyen açgözlülerdi.

Pompeius, Crassus ve bir de Aemilius Lepidus, mültezimler ve şövalyeler de aynı görüşte, varolan hükümet sistemini topyekûn mahkûm etmekte birleştiler sonunda. Ancak, Sylla'nm rejiminden hoşnut olmayanların asıl umudu İspanya'daydı. Orada, Roma demokrasisinin bir mirası kaldığı gibi, bu miras, İspanya'nın ulusal kurtuluş hareketi ile de birleştirilmişti. Kendi senatoları, pretörleri, kestörleri, halk Partisi'nin Romalı subaylarının eğittiği orduları vardı. Bu demokratik devletin şefi, Cinna'nın en yakın silâh arkadaşlarından biriydi: Quintus Sertorius. Yetenekli ve yiğit bir kumandan, büyük bir örgütleyici olan Sertorius, Cinna zamanında İspanya'ya yönetici seçilmiş ve davranışlarıyla da eyalet halkına sevdirmişti kendisini: Vergileri indirmiş, halkın askeri birlikleri konaklama yükümlülüğünü kaldırmış, İspanyalı çocuklar için okullar bile açmıştı.

Bütün İspanya ayağa kalkmış, kendiliğinden ve gönülden tutuyordu Sertorius'u. Roma'da bile, Hannibal örneği, İtalya üzerine yürümesini bekleyenler vardı. Roma hükümeti, tam sekiz yıl (İ.Ö. 79-71) azgın bir mücadele yürüttü ona karşı; Metellus-Pompeius gibi en yetenekli generallerini gönderdi, başa çıkamadı. Sonunda yine Pompeius, çevresine sızmış bir haine öldürttü onu ve İspanya başkaldırısını ezdi. İlginçtir, Pompeius, Sertorius'la Roma'nın ileri gelen yığınla kişisi arasındaki ilişkilerin kanıtlarını ortadan kaldırmak için, tutup Sertorius'un arşivini de yaktırdı.

Oligarşik hükümetin güçsüzlüğü o noktaya varmıştı ki, tüm İspanya savaşı özel kişilerin yardımı ile yürütüldü. O sırada patlak veren D o ğ u S a v a ş ı 'nda, Mitridat'a karşı sefer de özel bir girişim niteliğine büründü.

Gerçekten, vaktiyle Sylla'yla yaptığı andlaşmanın geçici bir nitelik taşıdığına hükmeden Pontus Kralı, Romalılara karşı kesin darbeyi vurmaya hazırlanıyordu.

Transkafkas'tan Tuna'ya kadar herkesi arkasına almıştı.

Savaşı tutuşturmak için bir bahane gerekiyordu. Onu da Bitinya Kralı Nikomedes verdi: Romalı mültezimlere gırtlağına kadar borca batmış Nikomedes, ölürken, ülkesini Romalılara vasiyet etti; onlar da hazırlanıyorlardı buna zaten. Mitridat daha önce davrandı ve Bitinya'yı ele geçirdi (İ.Ö. 74). Kendilerini Romalı tefeci ve spekülatörlerin dayanılmaz boyunduruğundan kurtaracağı umuduyla, tüm Bitinya halkı sevinçle karşıladı Mitridat'ı. Öte yandan Tuna bölgesindeki Trakyalı halklar Makedonya'yı işgal ettiler. Ege denizi de Mitridat'ın açıkça anlaştığı korsanlarla doldu. Durum, on beş yıl önceki felâketli durumu hatırlatıyordu Romalılar için.

74 yılında, Roma hükümeti, Mitridat'a karşı iki konsül, M. Aurelius Cotta ile L. Licinius Lucullus'u yolladı. Her birine birer tümen verebilmişti sadece.

> Cotta, çabucak yenildi. Ancak Sylla'nın yaktiyle sağ kolu olan Lucullus, savaşı ustasının yöntemleriyle yürüttü: Birliklerini bulunduğu ülkelerden toplayarak ve kaynaklarını da yine o ülkelerden sağlayarak, Mitridat'ı Doğu'ya doğru çekilmek zorunda bıraktı. Donanmayı da olduğu yerden sağlayıp arkasına düştü ve Küçük Asya kıyıları boyunca yelken açıp bütün Bitin-

ya kentlerini, arkadan da Pontus'u ele geçirdi ve yağmaladı tümünü. Müstahkem yerlerin kumandanları Lucullus'un safına geçmeye başladılar birer birer. Mitridat'ın öz oğlu Bosfor yöneticisi Makares bile, babasına ihanet ederek, Lucullus'a bir altın taç yolladı. Harakle ile Sinop, uzun süre direndilerse de, onlar da düştü sonunda.

Lucullus'un seferi sonunda, Karadeniz bölgesi, Roma'nın yörüngesine giriyordu ilk kez. Bütün bu bölgedeki kentler ağır vergilere bağlandı. Syllacı yöneticilerin ve çevresindekilerin şiddeti ve yağması her eyalete yayılmıştı. Sylla'nın Roma'ya miras bıraktığı gerici rejim, iliğine varıncaya değin sömürüyordu imparatorluğu ve en hayasız sosyal güçlerin değirmenine su taşıyordu.

SPARTAKÜS'ÜN BAŞKALDIRISI

Kendi yıkılışını hazırlayan bu koşullarda, köleci rejim, kölelerin yeni ve korkunç bir başkaldırısıyla da sarsıldı. S p a r t a k ü s yönetiyordu bu başkaldırıyı ve bu kez bütün İtalya'yı içine alıyordu hareket.

Genel olarak öteki köle başkaldırılarında olduğu gibi, Spartaküs'ün başkaldırısı da bir tertiple başladı. Ne var ki, bu kez gladyatörler, yani silâh kullanmasını bilen kişilerdi tertibi hazırlayanlar. Kaçıp Vezüv'ün erişilmez yerlerine sığındılar.

Spartaküs, Trakya kökenliydi.

Daha önce orduda, -belki de- Mitridat'ın birliklerinde savaşmış, sonra esir düşüp köle olarak satılmıştı. Tarihçinin dediğine bakılırsa, «bedensel gücü ve olağanüstü cesaretine, ihtiyatlılık ve yumuşaklık da eklenmişti» ve «bir barbar olmaktan çok bir Yunanlı denmeye lâyıktı». Yanındaki öteki iki şef, Oenomaos ile Crixus da, Küçük Asya'da savaşçı Galatlardan geliyorlardı ve Sylla'ya karşı mücadelesinde Mitridat'ın ordusunda savaşmış kişilerdi onlar da.

Aynı kumaştan birçok insanlar, bu ihtilâlci guruba katılmakta gecikmediler ve Spartaküs'ün çevresinde yedi bin insandan oluşan bir birlik çıktı ortaya.

Aralarında kadınlar da vardı.

Hareket karşısında özgür halkın tutumu da önemliydi. Syl-

la olsun, Sylla'ya karşı savaşanlar olsun, kölelerden oluşan birlikleri de almışlardı saflarına; böylece, kölelerle aşağı sınıfın özgür insanlarını vaktiyle ayıran uçurum, hayli daralmıştı son yıllarda. Tarihçilerin söylediklerine bakılırsa, özgür durumdaki köylüler de katılıyordu Spartaküs'e ve hareketi tepelemek için kullanılan yerel milisler, başkaldıranlara karşı savaşmayı reddediyorlardı. Böylece hareket, kısa sürede, pek büyük bir genişlik kazandı ve Spartaküs, hasımlarına hayli sert darbeler indirebildi.

Ayrıntılara girmeyelim.

Syllacı hükümetin güçsüzlüğü ve savsaklamalarından da yararlanarak, Spartaküs, 73 yılını büyük bir hazırlık yaparak geçirdi. Silâhlanmanın yanı sıra, disipline de önem veriyordu. Ganimet eşit olarak dağıtılıyordu aralarında; altın ve gümüş kullanmak ise yasaklanmıştı. Kullandığı yöntem «inandırma» idi daha çok. Kölelerin zaman zaman kanlı aşırılıklarına karşı çıkıyordu. «Ülkeyi kendi ülkeniz gibi görüp gözeteceksiniz» diyen Athenion'un geleneğini sürdürüyordu. Ne var ki, bu konuda olsun, harekâtın yönetim biçiminde olsun, şefler arasında uzlaşmazlıklar görülüyordu. Öyle ki, yağmayı doğal gören Crixus ve soydaşları, Spartaküs'ten ayrıldılar ve gidip başka yerde karagâh kurdular.

Ama çok geçmedi, Romalılarca sarıldılar ve yok edildiler.

Spartaküs öylesine güçlenmişti ki, Roma, üzerine bütün askerî güçlerini sevketmek zorunda kaldı. 72 yılında, kendisini çevirmeye gelen iki konsülün ordusu ağır bir yenilgiye uğradı. Fazla olarak, daha şimdiden yüz bin kişiye ulaşmış ve Romalılardan alınmış silâhlarla iyice donanmış ordusunun başında, köle hareketinin tarihinde ilk kez olmak üzere, saldırıya geçti. Güneyden kuzeye yöneldi ve Po yakınlarına geldi; orada önünü kesmek isteyen bir Roma ordusunu bozguna uğrattı.

Sonra yeniden güneye döndü.

Niçin öyle yaptı?

Belki Alpleri aşıp gidecekti ve herkes kendi ülkesine kavuşacaktı böylece. Gözüne kestirememiş de olabilir bunu. Ama akla en yakın olasılık şu olsa gerek: Kazandığı askerî başarılardan cesaret bularak, Roma üzerine yürüme planını kurdu. Ne var ki, uygulamadı bu planı, güneye doğru çekildi. Yolda Picenum savaşında Romalıları bir kez daha bozguna uğrattı. Sicilya'ya geçme umuduyla daha güneye çekildi; Sicilya'daki köleleri de

ayaklandırmak istiyordu, gerçekleştiremedi. O sırada Trakya'dan ve İspanya'dan çağrılan Roma orduları da geliyordu. Saflarından yeniden ayrılmalar oldu Spartaküs'ün; Romalılar onları da yok ettiler. Kendisiyle Crassus arasındaki savaş ise, Lukanya'nın kuzeyinde bir yerde oldu bir gün.

Tarihçi öyle anlatıyor: Savaş başlamadan önce, atını getirirler. Spartaküs kılıcını çeker ve atı öldürür: «Zaferi kazınırsam, der, düşmanlarımdan çok at bulacağım; kaybedersem zaten gerek kalmayacak.» Ve elinde kılıcı kalkanı, düşman saflarına dalar. Savaş uzun ve korkunç olur. Bir ara bir okla kalçasından yaralanır, diz üstü düşer, ama doğrulur; üzerine çullanan yığınla insana yaşamını pek pahalıya ödeterek ölür. Şefleri öldükten sonra, ordu çözülür, kalanı dağlara sığınır. Crassus yakalayabildiği altı bin köleyi, Roma'ya giden yolda çarmıha gerdirir. Kuzeye doğru çekilme fırsatını bulanları ise, Pompeius yok eder; «köklerini kazıdım» diye övünecektir sonra.

Kölelerin heraketi, bir kez daha ezilmişti. Ne var ki, Spartaküs'ün silâhlara yenilen davası, manevî plânda zafarini kazanmıştı. Yalnız bir efsane kahramanı olmakla kalmadı; köleci bir temel üzerine kurulu toplumda, egemen sınıflar için korkutucu bir simge olup çıktı. Köleci toplumun tarihçilerinin bile adından saygı duyarak bahsedişleri, şunu gösteriyor bize: O yıllar toplumda varolan köleleri sömürme yöntemleri artık kabul edilemez bir durumdaydı ve tehlikeliydi. Bu yazarlar, köleci toplumdaki yeni kuşakların düşünsel tavrını da ortaya koyuyorlar yazdıklarıyla: Belli ki, köle emeğinin verimli olmadığı, emekçileri, özgürlüğü parayla satın alma, kolonluk gibi başka sömürülme biçimlerine geçirmenin doğru olacağı düşünülmeye başlanmaktadır yavaş yavaş.

Spartaküs hareketinin tarihsel önemi buradadır.

Nitekim, o yıllardan başlayarak, başka, ama daha ileri iktisadi ve sosyal ilişkilere doğru geçiş hızlandı.

ROMA'DA HALKÇILARIN SON GİRİŞİMİ. «KATİLİNA TERTİBİ»

Kölelerin başkaldırısıyla beraber, Roma'da demokratik harekette de yeni bir canlanış, giderek kızışma görüyoruz. Eleştiri-

ler başlamıştır. 77 yılından başlayarak, Marius'un eşinin yeğeni, Cinna'nın da damadı, genç Caius Julius Caesar, kendisini Demokrat Parti'nin şeflerinden biri olarak gördüğünden, Sylla'nın çevresini çekinmeden itham etmektedir; 73 yılında, daha da gözüpek bir halk temsilcisi, aynı zamanda tarihçi C. Licinius Macer, zenginlerin davası için savaşmamaya, askerlik hizmetini reddetmeye teşvik etmektedir halkı; son olarak, 71 yılında -o yıllar demokrasiye bağlı- Cicero, Sicilya yöneticisinin yolsuzluklarını diline dolamıştır. Öylesine ki, bu yolda yazdıkları, rezilliği ayyuka çıkmış bir rejimi topyekûn mahkûm etmeye varır ve öldürücü bir darbe indirir ona.

70 yılında Sylla'nın adamları, Pompeius ve Crassus açıkça demokrasi saflarına geçerler. Spartaküs'le Sertorius'a karşı kazandıkları zaferden sonra, ordularıyla Roma'nın kapılarına dayanıp, her biri kendi çıkarına hükümet darbesi yapmak ister. Halkı kazanmak için, Sylla'nın yıktığı rejimi yeniden kuracakları vaadinde bulunurlar. Demokrasinin şefleri ise, her iki general arasındaki rekabetten büyük bir sonuç elde etmeyi başarırlar: Bir iç savaşı önlemek amacıyla, iki generali uzlaştırırlar ve her ikisine birden konsüllük verirken, Sylla'nın yıktığı kanunları yeniden getirtirler. Böylece, 70 yılında, Sylla'nın anayasası, tümüyle kaldırılmıştı ortadan ve yerine Marius ve Cinna zamanındaki Cumhuriyet rejimi getirilmiş bulunuyordu.

Onu izleyen yıllarda, Demokrat Parti, son başarısızlığının bilincinde olarak, daha örgütlü hareket etmeye başladı ve programını genişletti.

> Meslek kuruluşları (collegia) ve halk dernekleri harekete katıldılar. Bu gruplar çok eskiden beri vardı Roma'da, şimdi ise gerçek birer halk kulübü haline gelmişler ve «Halk Partisi»nin bir çeşit taban kuruluşu olmuşlardı. Yurttaşlık hakkı yine İtalya'nın tümüne yayıldı. Grachus'ler ailesinden Smpronia gibi ileri düşüncede kadınlar, Jül Cezar ve öteki demokratlar, harekete katılıyorlardı. Açık ve gizli toplantılarda konuşulanlar şuydu: Borçları silmek, eskiden olduğu gibi toprağı kullanana verecek yeni ve adil bir «toprak kanunu» yapmak. O sıralar Roma'ya eğitime gelen yığınla hatip, Stoacı ve Epikürcü filozofun beraberlerinde getirdikleri Yunan sosyal öğretilerinin de, kamuoyu üzerindeki etkisini hesaba katmalı.

Yine de zayıf yanları vardı halkçı hareketin: Kendi gücüne

az güveniyor, selâmeti bir kurtarıcıdan, deyim yerindeyse, bir «karşıt Sylla»dan bekliyordu. Belki bu yüzdendir ki, Marius'a gereğinden fazla önem ve yer verildi.

Demokrat Parti'nin ılımlı kanadına kesinlikle gelip girmiş olan Pompeius, bir «Yeni Marius» olmanın özlemi içindeydi. Sezar, henüz pek genç olduğundan, böyle bir rolü oynayabilecek daha yetenekli kimse de bulunmadığı için, Halk Partisi'nin öteki şefleri onu tuttular. 67 yılında Roma'yı kırıp geçiren açlık, Akdeniz'deki korsanlardan biliniyordu. Onları temizlemek amacıyla, Halk Meclisi, «denizlerin diktatörü» ilân edip, tüm Akdeniz kıyılarının kumandanlığını ona verdi; emrine de işitilmemiş olanakları. Pompeius, umulmadık bir hızla işini bitirdi; 65 yılında da daha önemli bir göreve ve sınırsız yetkilerle atandı: Mitridat'a karşı Doğu kumandanlığına. Pompeius, Pontus'u ele geçirdi ve Mitridat'ı kaçmak zorunda bıraktı. Roma'mn bu amansız düşmanı da sonunda canına kıydı (İ.Ö. 63). Mitridat'ın bağlaşığı Ermeniler, Roma'ya bağlılığı kabul ettiler. Azerbaycan ve Gürcistan'a yapılan sefer, biçimsel bir bağlılığı tanıttırabildi ora halklarına. Karadeniz'in güney kıyılarında iki yeni eyalet oluştu: Bitinya ve Pontus, Suriye de bir Roma eyaleti haline getirildi. Galasi'de, Kapadokya'da ve Juda'da, Roma'ya açıktan açığa bağlı yeni krallar başa geçirildi.

Roma'nın Fırat ve Mısır sınırlarına kadar gidip dayanan büyük toprak kazanımları oldu böylece; ele geçirilen ganimet de büyüktü. Ne var ki, böylesine sınırsız yetkilerle donanmış şeflerle, Roma demokrasisi gelecekteki efendisini de hazırlıyordu.

Ancak o efendi geldiğinde, demokrasi de gidecekti.

Pompeius'un rakibi bir başka tutumun içine girdi. Mısır'ın fethini düşledi belli bir süre. Tek bir imparatoru yeter görenler iltifat etmediler pek. Üstü kapalı yollara daldı o da. Tutup, Sezar'a ve Demokrat Parti'nin sol kanadının öteki şeflerine yanaştı ve Pompeius'un yokluğunda otoritesini ve halk nezdinde ününü aşındırıp tüketmek için, sınırsız servetiyle, içerde köktenci önlemler lehine kampanyayı desteklemeye koyuldu.

Açıktır ki, onun desteğiyle Demokrat Parti 66 seçimlerinde büyük bir zafer kazandı: Partinin iki adayı konsül seçildiler, Crassus censor oldu, Sezar da edil. Ne var ki, Senato, demokratların hükümette egemen duruma gelmelerinden korkarak, iğ-

renç manevralarla, seçmenleri satın aldıkları suçlamasıyla tutup iki konsülün seçimini geçersiz saydı ve yerlerine kendi tuttuğu iki kişiyi seçtirdi. Buna bakıp, Demokrat Parti'nin şefleri (Sezar, C. Calpurnius Pison ve L. Sergius Katilina) Crassus'un evinde toplandılar. O toplantıda, bir hükümet darbesi tasarısı üzerinde tartışmaya kadar gidildi: Bu oyunu çeviren senatörler ve seçtirdiği iki kişi öldürülecek, arkasından da Crassus ve Sezar –belli bir süre– diktatör ilân edilecek; düzen sağlandıktan sonra da, iktidar, Senato'nun bertaraf ettiği demokrat konsüllere bırakılacaktı.

Crassus'un önayak olduğu tertip gerçekleşmedi. Nedenini bilmiyoruz. Ancak, olay kulaktan kulağa yayıldı. Crassus'a bir şey yapılamazdı gerçi, ancak Calpurnius Pison İtalya'ya sürüldü.

Bütün bunlar, demokrasinin, köktenci öğelerinin faaliyetlerindeki canlanışı gösteriyor bize; cesur girişimlere hazırdı onlar. Nitekim, 64 yılında, genç halk temsilcisi Servilius Rullus, Halk Meclisi'ne, temsilcilerinin bütünü adına, pek geniş kapsamlı bir toprak kanunu tasarısı sundu; latifundiaların aleyhine küçük mülkiyeti yaygınlaştıran ve seçeceği on kişilik bir komisyona da Senato'nun elindeki birçok yetkileri veren bir tasarı idi bu.

Tasarı, büyük toprak sahipleri, mültezimler, hattâ ılımlı demokratlar arasında büyük korku yarattı. Şövalyeler, 100 yılında yaptıkları gibi, halkçılarla bağlaşıklığı bozdular. 63 yılında konsül seçilen ve kendisine hâlâ «demokrat konsül» diyen, ama aslında iş adamlarının yanını tutan Cicero, tasarının Halk Meclisi'nde başarısızlığa uğraması için, senatörlerle şövalyeleri bütünleştirmeyi başardı ve tasarının sahibi Servilius Rullus'a karşı üç görkemli söylevde bulundu. Alay, yalan, iftira, yıldırma, özetle tüm demagojik yollarla kent pleblerini de tasarının aleyhine çevirerek sahibini, tasarıyı geri almaya zorladı.

Cicero'nun söylevleri, o sıralar Roma demokrasisindeki iki eğilimi sergiliyor bize: Sloganı «barış, özgürlük ve kaygılardan uzak bir yaşam» olan bir eğilim, genel olarak şövalyelerin ve –Cicero'nun deyimiyle– «namuslu kişilerin» çıkarlarını temsil ediyordu; ötekisi, yoksulların çıkarlarını savunuyor ve devletin tüm iktidarını ve bütün maddi kaynaklarının harekete geçirilmesini istiyordu. Cicero'ya göre, bu «sapık» bir öğretiydi ve

«yalnız iktidarın temellerini çökertmekle kalmıyor. Roma halkının huzurunu da bozuyordu»; Forum'a korku eken «yeni bir despotizm biçimi» idi bu.

«Namuslu adamlar»ın gözünde pek tehlikeli olan bu ikinci eğilimin temsilcisi de L. Sergius Katilina idi.

Katilina, Roma toplumundan, hattâ Senato çevresinden, gözde ve aynı zamanda iktisadî bunalımdan ya da Senato'nun keyfî davranışlarından acı çeken yığınla insanı toplamıştı çevresine. Başta gelen bir rolü olmasa bile, Sezar da bu guruba bağlıydı ve gurubun, eskiden olduğu gibi Crassus'la da ilişkisi sürüyordu. Ancak, dayanmak istediği kitle, kentlerin ve kırsal kesimin ihtiyaç içinde kıvranan öfkeli yığınlarıydı.

Değişikliğe susamış tüm halk, Katilina'yı alkışlıyordu.

Cicero, Katilina'nın kişiliğinde, «tüm dünyayı kan ve ateş içine atmak isteyen» bir masalsı canavar görüyordu; dostlarına ve yandaşlarına gelince, onlar da «sefahat içinde boğulmuş alçak hergele alayı» idi. Aslında bütün bu sövgülerin altında, hareketin köktenci niteliğinin varlıklı sınıflarda doğurduğu korku ve kin yatıyordu. Katilina ise, Pompeius ve Crassus gibi, Sylla'nın çevresinden halk katına dönmüş bir kişiydi ve -doğrusu istenirse- geçmişi onlar kadar bozuk, özel yaşamında da onlar kadar sefihti. Şu var ki, sürgün malıyla zenginleşmemişti her şeye karşın ve yönetici oligarşiye karşı duyulan derin düşmanlığı o da duyuyordu.

65 yılından başlayarak Cicero da ona yaklaşmayı arar.

Bilgilerimiz düşmanlarının kaynaklarından da gelmiş olsa, Demokrat Parti'nin bu kanadının programı, borçların affı, yeni bir toprak kanunu ve iktidardaki oligarşinin devrilmesini içeriyordu. Aynı sorunlar, yirmi yıl önce Cinna zamanında da gündemdeydi. Böyle bir programın ise, halk kitlelerini Cicero ve yandaşlarının düşüncelerinden çok daha fazla doyuracağı ve yığınlarca hoşnutlukla karşılanacağı doğaldı.

Halk Partisi'nin bu köktenci kanadı, programını gerçekleştirmek amacıyla, Katilina'yı konsül seçtirmek için üç kez girişimde bulundu ve her defasında da (65, 64 ve 63 seçimleri) gerici oligarşinin ve onlarla işbirliği yapan sağ demokratların azgın direnişleri yüzünden yenildi. 63 yılında, Katilina, kazanmak için

hemen bütün şanslara sahipti: Yığınla köylü, onun adaylığını desteklemek için Roma'ya akmıştı; başkentin plebleri harekete geçirilmişti; kadınlar, gençler ateşli bir kampanya yürütüyorlardı onun için. Demokrasinin sol kanadı, o yıl, her zamankinden güçlüydü: Halkın bir başka gözdesi, Jül Sezar, büyük rahip seçilmişti; yine aynı yıl pretör de seçildi Sezar.

63 yılı konsül seçiminde, Senato'nun gerici takımı, Katilina'yı yenmek için tüm yollara başvurdu. Adayları Murena, açıktan açığa o kadar seçmen satın aldı ki, skandala dönüştü ve tutucu soylular arasında bile protesto yükseldi. O sıra konsüllük yapan Cicero ise, büyük bir hayasızlıkla, üstelik de hararetle Murena'yı savundu ve Katilina ile yandaşlarına karşı olmadık iftiralarda bulundu; «kiralık katiller», «kılıç elde tertipçiler» diye niteliyordu onları. Bununla de yetinmedi. Senato'dan sıkıyönetim kararı çıkarttı ve boşuna beklemekten yorgun köylüleri evlerine dönmeye zorlamak için seçimleri erteletti ve aynı zamanda meslekî kuruluşlarla halk derneklerini kapattırdı. Arkasından da, seçmenlerin gözünü korkutmak için, Champ de Mars'ı askerlerle kuşattı; kendisi de zırhını kuşanmış ve silâhlı gençlerden oluşan bir birlikle oraya geldi; bir nutuk attı ve «devleti bu vebadan kurtarmak isteyen herkes, hemen Murena'nın tarafına geçsin» dedi.

O koşullarda Katilina seçilemezdi, seçilemedi nitekim.

Hükümete kanunsal yoldan katılmayı deneyen halkçıların arka arkaya bu üç yenilgisi, soyluların aşağılık seçim dalaverelerinin ve baskılarının bir sonucuydu. Böyle bir ortamda, öfkeli demokratların kendilerine açık tek yola, yani silâhlı mücadele yoluna sapmalarından daha doğal ne olabilirdi?

63 seçimleri skandalının hemen arkasından buna hazırlanmaya başladılar.

Şu şekilde saptandı başkaldırı planı: Seçimlerin hemen arkasından yer yer başkaldırı birlikleri oluşturmaya zaten başlamış tarım kesimi seçmenlerinin öfkesinden yararlanarak, onlardan bir ordu oluşturulacaktı ve başına da Katilina geçecekti bu ordunun; hareketin öteki şefleri Roma'da plebleri ayaklandıracaklardı bu orduya yardım için, Roma dışında ayrıca çoban köleler isyana itilecekti; son olarak da Cicero öldürülecekti.

Aslında 87 yılında Cinna'nın giriştiği hükümet darbesinin

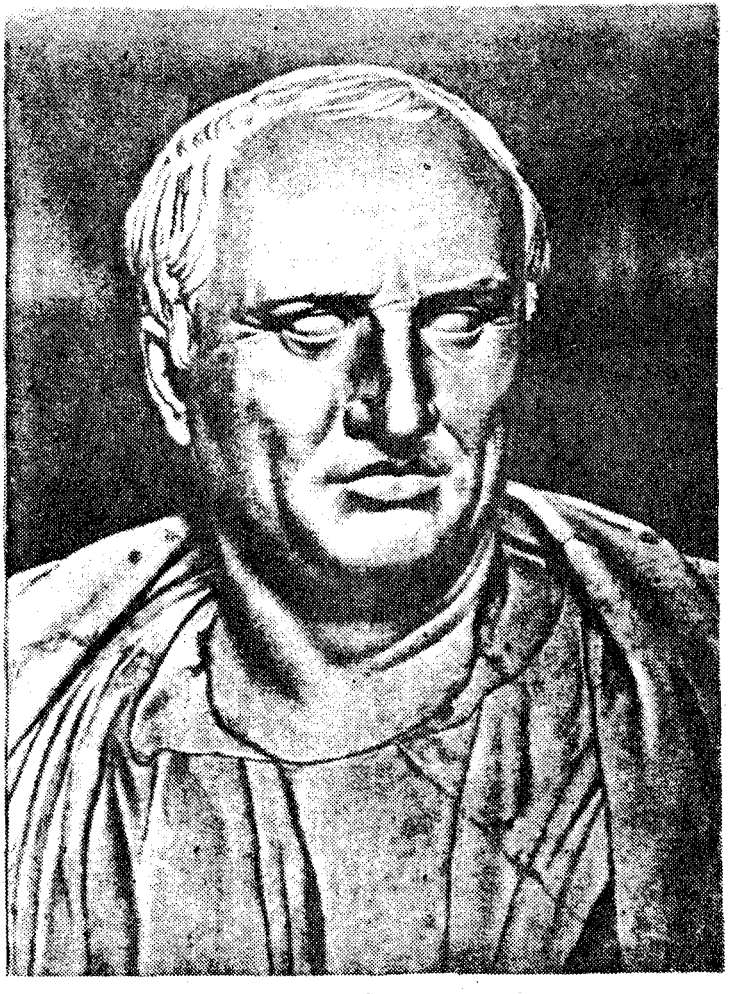

63. – Cicero.

bir tekrarıydı bu: Cicero da, Katilina'yı «ikinci Cinna» diye niteliyordu zaten; ne var ki, başka yollara başvuran, yeterince hazırlanmamış, Roma'da olsun eyaletlerde olsun, büsbütün başka koşullar içinde bulunan bir hükümet darbesi. Cicero, pek örgütlü bir casus şebekesine dayanarak tertibi hemen öğrenmişti. Sıkıyönetim ilân edilmişti ve ordu Roma'nın surlarının dibinde hareketi anında bastırmak için hazır bekliyordu. Cicero, olağanüstü

toplantıya çağırdığı Senato'nun önünde o ünlü «Katilina Söylevi»ni verdi; «her şeyi bildiğini» söyleyip övünüyordu. Böylece, Katilina'yı vaktinden önce Roma'yı terke zorladı. Katilina da, bütün hesaplarını kurduğu ordu yerine, şöyle böyle silâhlanmış, ancak daha şimdiden hükümet güçlerince çevrili bir köylü birliğiyle yetindi.

Olayların yarattığı karışıklıktan yararlanarak, Cicero, Forum'da dehşet verici ve inanılmaz abartmalarla dolu söylevleriyle halkı ürküttü: Örneğin tertipçiler, Roma'yı ateşe verecekler, bütün namuslu yurttaşları boğazlayacaklar ve kenti haydut yatağına çevirecekler, diyordu. Kuşkusuz yalan söylüyordu. Arkadan, Katilina'nın kentte kalmış yandaşlarını tutuklattı. Ertesi günü, «Katilinacılar»ı, yargılama yetkisi olmadığı halde, Senato önünde sorguya çekti ve gözü önünde boğazlattı. Katilina'nın üstüne de bir birlik yollandı. Çarpışmada, Katilina ve üç bin kişilik birliği yok edildi. Hareketin, İtalya'nın öteki bölgelerine yayılmış ocakları ise, vakit geçirmeden söndürüldü.

«Zafer»ini kutlamak için, Senato, bir ay sürecek şenlikler ilân etti; ne var ki, bütün bunlara karşın, halk hareketini tümüyle ezemedi. 62 ve 61 yıllarında Senato'ya karşı şiddetli başkaldırılar görüyoruz. Senato da yeni sıkıyönetimler ilân etmekte ve hoşnutsuzlukları silâh zoruyla bastırmak için başkaldıranların üstüne birlikler göndermekten ve Halk Meclisi'nde Senato'daki aşırılara karşı seslerini yükselten –pretör Jül Sezar, halk temsilcisi Metellus Nepos gibi– yöneticileri görevlerinden almaktan başka bir şey yapamamaktadır. Cicero'nun kendisi de gözleriyle gördü ki, halk, Katilina'nın anısını yaşatmakta ve ölüm yıldönümünde, son savaşını verdiği yerde anısı önünde eğilmektedir.

Cicero da pek acılı bitirdi konsüllüğünü zaten. Daha, «tertipçiler»in ölüme mahkûm edilmeleri üstüne yapılan oylama sırasında, Sezar başta olmak üzere, senatörlerin büyük bir bölümü, karşı çıkmışlardı ona; özgür ve köle, büyük bir insan kitlesi, mahkûm olanları cellâtların elinden almak için toplanmıştı. Görevinin sonuna doğru, Cicero, genel bir düşmanlıkla karşı karşıya bulunduğunu açıkça gördü. Tarihçi diyor ki, «çeşitli vesilelerle hoşnutsuzluğunu gösterdikten sonra, halk, konsüllüğünün son günü kendisini savunmaya kalktığında, üzerine yürüyüp susturdular onu».

II

CUMHURİYETİN YIKILIŞI

Eyaletlerin kurtuluş hareketi, kölelerin korkunç başkaldırısı, halkçıların kaynaşması, Roma devletini temelinden sarsmıştı. Bütün bunlar açıkça gösteriyordu ki, köleci toplumu ayakta tutabilecek tek güç, ordu ve onun şefleriydi. Bunun bir sonucu olarak, başarısızlıklarından öfkeli halkın aşağı katlarında olduğu gibi, iktidarda umutsuzca tutunan aristokrat çevrelerde de, umutlar, «kurtarıcı» bir askere bağlanıyordu yavaş yavaş. O yüzden de, 62 yılının sonlarında «büyük» Pompeius'un seferden dönüp İtalya'da karaya ayak bastığı haberi, bütün Roma'yı dalgalandırdı. Ne var ki, Pompeius, ustası gibi hareket etmedi; anayasaya saygılı kalıp hükümet darbesi yapmadı. Birliklerini ödüllendirip salıverdikten sonra, kalabalık olmayan bir maiyetle Roma'ya gelip girdi.

Niçin böyle yaptı?

İtalya'da sayısız toprakların ve malikânenin sahibiydi. Felâketli sonuçlarından korkup yeni bir iç savaşı başlatmak istemiyordu. Rastlantıların kendisini getirip yaklaştırdığı demokrasi ise, ikinci plânda düşündüğü bir şeydi.

Roma'daki siyaset fırtınasına bir çeşit bağımlı olan Pompeius, beklenildiğinden de zayıf kaldı: Güçlü rakipleri kıskanıyorlardı onu, Senato karşı çıkıyordu her vesileyle; halk kitleleri ise, yandaşlarının olanca propagandasına karşın, soğuk karşılıyordu onu daha çok. Zafer resmi geçidi bir yıla yakın beklendi ve 61 yılı ağustosunda yapılabildi ancak; Senato ise, fethettiği ülkelerin örgütlenişi ile ilgili olarak aldığı önlemleri ve askerlerine yaptığı toprak dağıtımını onaylamadı.

Bunu gören Pompeius da, kendine bağlaşık aramaya çıktı: Cicero'ya yaklaştı önce, yüz bulamadı; kala kala Halk Partisi'nin şefleri kalıyordu: Crassus eski rakibiydi; Sezar, halkın son gözdesiydi ve Senato'yla sürtüşmeleri ön plâna çıkarmıştı onu. Gerçekten, pretörlüğü zamanında, Katilina'm yandaşlarına karşı sürdürülen cezalandırmaları şiddetle protesto etmiş ve gerici partinin şeflerinin aşırtılarına karşı çıkmıştı. Senato bile, görevine son vermek istemiş, ancak büyük bir halk gösterisi sonunda

kararını geri almak zorunda kalmıştı. İşte Pompeius, halk partisinin şefleriyle, Crassus ve Sezar'la, 70 yılında olduğu gibi, yeni bir uzlaşmaya gidebilirdi. Öyle de yaptı: 60 yılında, Roma'nın en etkin ve halkça en tanınan üç kişisi arasında, başlarda gizli tutulan bir anlaşma yapıldı.

«Birinci üçlü yönetim» (triumvira) diye adlandırılır bu.

BİRİNCİ ÜÇLÜ YÖNETİM VE SONA ERİŞİ

Aristokratik yönetimi devirmek için de olsa, bir hükümet darbesi idi aslında bu ve -kollektif ve gizli- bir diktatörlüğü temsil ediyordu.

Üçlülerin hoşuna giden her önlem rahatlıkla alınabiliyordu artık. 59 yılında konsül seçilen Sezar, büyük bir ustalıkla yürütüyordu işleri. Lâtife olsun diye, «Jül ve Sezar'ın konsüllüğü» yılı denir o yıla. Senato'yu toplantıya asla çağırmıyor ve Halk Meclisi yoluyla hareket ediyordu.

> Rullus'un tasarısına pek yakın bir toprak kanunu çıkarıldı; Pompeius'un Doğu seferindeki tüm eylemleri onaylandı; Crassus'a pek bağlı şövalyeler ve öteki iş adamları, bedellerin üçte bire indirilmiş olması dolayısıyla devlet ihalelerinden korkunç kazançlar elde ettiler. Bu önlem, para babaları yanında Sezar'a da büyük bir rağbet kazandırdı; doğaldır ki, bu para babaları, Sezar'ın hakkını da bol bol ödediler. Sezar, bu usta politikası sayesinde, yeni bir yandaş topluluğu, halktan daha güçlü bir gurubu bağladı kendisine. Üç eyaletin birden, Gaule Cisalpin, Narbonnaise ve İllirya'nın prokonsüllüğünü, hem de beş yıllığına üzerine almayı da ihmal etmedi bu arada.

Bütün bunlar, halkın iradesini yerine getirme rengi altında yapılıyordu: Halkı olan bitenden haberdar kılmak için, «hükümet işlemleri» hakkında yayın büroları kuruldu ve tarihte ilk gazete diyebileceğimiz bir bülten çıkarılmaya başlandı. Halk dernekleri ve kulüpler yeniden açıldılar. Cicero, Katilina'nın yandaşları olan Romalı yurttaşları hükümsüz ölüme mahkûm ettiği gerekçesiyle, sürgüne yollandı ve Palatina'daki evi yerle bir edildi. İktidarlarını, daha da güçlendirmek için, üçlüler, hısımlık bağları da kurdular aralarında: Sezar, on dört yaşındaki kızı Ju-

lia'yı, ellilik Pompeius'a verdi; kendisi de, gelecek yıl konsül olacak olan Calpirnius Pison'un -yine kendi kızı kadar genç- kızı Calpurnia'yla evlendi.

Üçlü yönetim böylece, aşağı yukarı üç yıl ahenk içinde yürüdü. Bu süre içinde üstünlük Pompeius'ta idi. Ancak, işleri asıl yürüten -en faal ve yeteneklisi olarak- Sezar oldu. Ne var ki, üçlü yönetim, demokratik birtakım kelimelerle de maskelenmiş olsa, m o n a r ş i y e d o ğ r u b i r g e ç i ş t i aslında.

Bu role Pompeius'tan da daha çok yakışan kimdi?

Hiç kuşkusuz Sezar. Gerçekten, dört dörtlük bir devlet adamıydı o. Olağanüstü bir hatip, politikada uzağı gören ve cesur bir kişi, yetenekli bir yazar, parlak bir toplum adamı, kalabalıkların gerçekten taptığı bir insandı. Her türlü ahlâkî ilkeden kopmuş, içinden çıktığı halde aristokrasiden, şefi olduğu halde demokrasiden, başrahiplik yaptığı halde dinden nefret ediyordu. Böylece, her şeyden sıyrılmış ve âzâde, sınırsız bir tutkunun beslediği düşlerini ve plânlarını gerçekleştirebilirdi. Üçlü yönetimdeki yoldaşlarıyla boy ölçüşebilmek için bir şey eksikti yalnız: Onlarınki kadar serveti ve onlarınki kadar zaferi yoktu!

Bunları sağlayabilmek için de, başta bir ordu gerekiyordu kendisine.

Bütün bunları, prokonsüllüğünün ilk üç yılında elde etti ve daha ötesine de geçti. Galya'da neler yaptığının öyküsünü ise, *Galya Savaşı Üzerine Yorumlar* adlı ünlü eserinde vermiş bulunuyor bize.

> Sezar, önceleri küçük bir ordunun başında, cesur ve parlak bir harekât sonucunda, üç yılda fethetti Galya'yı. Klan toplumundaki çözülüşün sonucu olan korkunç iç çatışmalar da kolaylaştırdı bu fethi. Yığınla kabilenin şefleri, halklarını, Sezar'ın deyimi ile «hemen hemen, köle durumuna» düşürmüşlerdi: Bu iç çatışmalar, Galya'nın doğu komşularının, Helvetlerle Germenlerin işine yarıyordu; onlar gelip parça parça işgal etmişlerdi Galya'yı. Sezar, önce Helvetleri yendi; sonra Germenleri Ren'in sağ kıyısına sürdü; arkadan, Galyalılar içinde en güçlü ve savaşçı Beljlere boyun eğdirdi.
>
> 56 yılının sonunda, bütün Galya Sezar'ın elindeydi.
>
> Bir Roma eyaleti haline getirilmiş ve ağır vergiye bağlanmıştı. Sezar, paraca ve kölece en zengin kişilerden biri olmuştu. Kendisine bağlı insanları coğaltmak için, avuç dolusu harcı-

yordu bunları. 55 yılında, Roma'da, görkemli binalarla süslü yeni Forum'u yaptırmaya başladı; ve aldığı arazi, o zamanki parayla yüz milyonu aşıyordu.

Bu üstünlük, üçlüler arasındaki ilk sürtüşmelerin kaynağı oldu. Pompeius, 57 yılından başlayarak, Sezar'ın has adamı, halk temsilcisi Clodius'a karşı manevralar çevirerek, onun rakibi Milon'u destekliyordu ve Cicero'ya yaklaşma içindeydi. Cicero ise, on altı aylık bir sürgünden sonra Pompeius'un önerisiyle affedilmiş ve Roma'ya dönmüştü. Pompeius ve Crassus, Sezar'ın etkisini dengelemek için bir askerî dayanak sağlamanın arkasındaydılar. 56 yılında, aralarındaki sorunları çözmek için Sezar, Pompeius ve Crassus, Sezar'ın kışlık malikânesinde bir araya geldiler. Bu görüşme, taçsız kralların bir toplantısı oldu gerçekten. Yeni bir uzlaşmaya giderek yeni bir dengeye vardılar aralarında: Pompeius ve Crassus, 55 yılı için konsül seçileceklerdi, daha sonra da Pompeius İspanya'ya, Crassus Suriye prokonsüllüğüne gidecekti; Sezar'ın ise Galya kumandanlığı beş yıl daha uzatılmıştı.

Bu görüşme, uzlaşmazlığı bir an için çözümlemişti; üçlü yönetim, sonuna doğru kaçınılmaz biçimde yaklaşıyordu yine de. Crassus, konsüllüğünün bitmesini beklemeden Suriye'ye hareket etti; para tutkusuna, Sezar'm yüreğinde tutuşturduğu zafer tutkuları da eklenmişti. Suriye'den taşıp büyük fetihlerde bulunacaktı. Neler yapmak istemiyordu ki! 53 yazında, Partlar, ordusuyla beraber kendisini de yok ederek son verdiler bu düşe.

Üçlü yönetim ikili yönetime dönüşmüştü: Sezar'la Pompeius, karşı karşıyaydılar. Ne var ki, Pompeius, eski bağlaşıklığından gitgide koparak, onun hasımlarına, Roma'nın tutucu çevrelerine yaklaşmayı arıyordu. Bu çevreler ise, Pompeius'u uzlaşmaya daha yatkın bulduklarından, Sezar'a oranla, «ehveni şer» olarak görüyorlardı onu. 57 yılından başlaparak, Roma'daki açlık nedeniyle, başkentin yiyecek içeceği için –ve Cicero'nun desteğiyle– pek geniş yetkilerle donatılmıştı. Pompeius, İspanya'ya gidecek yerde, *valilerle yönetiyordu orayı. 52 yılında, seçim mücadelesi,* Clodius ile Milon'un yandaşları arasında sokak savaşına dönüşüp, Clodius öldürülüp, Roma da yöneticisiz kalınca, Senato, durumdan yararlanıp, Pompeius'u –diktatörlüğe benzer– olağanüstü yetkilerle donattı: Sezar'ın en korkunç düşmanların-

dan aşırı gerici Caton'un önerisi üzerine, «yardımcısız konsül» seçildi.

Roma'nın tutucu çevrelerinde de, başında Pompeius'un bulunacağı, Senato ile yumuşatılmış bir monarşi doğrultusunda köklü bir devlet reformunun gerekliliği açıktan açığa konuşulmaya başlanmıştı.

Bu gerici kuramı ise Cicero işliyordu.

> Cicero, 51 yılından yayınladığı *De Republica* adlı eserinde: «Dizginsiz özgürlük, diyordu, özgür halkı tutar köle haline getirir»; «hükümet biçimlerini özleri bakımından karşılaştırdığımızda, monarşi rejimini kötülemek için hiçbir neden olmadığı gibi, bana sorarsanız bütün öteki rejimlerin üstüne koymalı onu», yeter ki hükümdarlık, eski Roma kralları gibi, seçimle gelsin ve otoritesi de Senatoya tâbi olsun.
>
> «Yurdun babası», böyle bir görevin kendisine verilmesi halinde, hiç de karşı çıkmayacağını, satır aralarında anlatmak istiyordu.

Bununla beraber, Pompeius'un «prensliği» kısa sürdü; Sezar'ın 55-50 yılları arasında Galya'da karşılaştığı güçlükler sayesinde sürebilmişti süreceği kadar. Sezar, gerçekten yeni bir Germen istilâsını püskürtmüş, hattâ İngiltere'yi fethetmeye kalkmış idiyse de, 52 yılında, hemen hemen bütün Galya başkaldırmıştı kendisine karşı. Başlarındaki V e r c i n g e t o r i x, başkaldırıya gerçekten ulusal bir nitelik de kazandırabilmişti. Ne var ki, uzun ve çetin uğraşmalardan sonra, Sezar, bu başkaldırının üstesinden geldi.

Vencingetorix'i teslim aldı ve Galya'yı da kana boğdu.

Arkadan, Pompeius'la ve Roma'da -günden güne azan- gerici partiyle kozunu paylaşmaya kalktı. Sezar'ın uzamış kumandanlığına son verip, yerine bir başkasının atanması sorunu, Senato'nun önüne bile getirilmişti. Sezar'ın düşmanları konsüller, daha ileri giderek, yurdu savunma adına Pompeius'un üstüne yürümesi emrini verdiler ve İtalya'daki bütün birliklerin kumandanlığına atadılar onu. Sezar da, yanına sığınmak zorunda kalmış halk temsilcilerini bahane ederek, «halkın yüzyıllık haklarını savunma» adına Pompeius'un, giderek Roma'daki gericiliğin üzerine yürüdü.

İÇ SAVAŞ VE SEZAR'IN DİKTATÖRLÜĞÜ

Sezar, Pompeius seferberliğini bitirmeden, İtalya'yı ve Roma'yı işgal etmeyi aklına koymuştu. Ordusunun asıl büyük bölümünü beklemeden, bir birliğin başında, İtalya'yı Galya'dan ayıran sınırı, Rubikon ırmağını ani olarak aşmaya karar verdi ve aştı.

İsâ'dan önce 49 yılı Ocak ayının başlarıydı.

İşitilmemiş bir panik içindeydi bütün İtalya.

Tarihçi diyor ki, «öyle şiddetli bir fırtına idi ki bu, hiçbir yönetici, ne akılla durdurabilirdi onu, ne de otoriteyle». Pompeius, beraberinde senatörler ve öteki yöneticiler olmak üzere, Roma'yı terketti. Halk katında hiçbir destek bulamadı; yalnız aristokrasi idi kendisini tutan. Şövalyeler, plebler, İtalyan kentleri, hepsi ve açıkça Sezar'dan yana idiler. Pompeius ve beraberindekiler, Doğu'ya doğru gemiye bindiler; Pompeius, direnişi örgütlemek üzere, Doğu'daki eski ilişkilerinden yararlanmak istiyordu.

Sezar, savaşmadan Roma'ya girdi; iki ay içinde de bütün İtalya'ya sahip oldu.

Az sonra da diktatör ilân edildi (İ.Ö. 49).

İç savaş, kendine özgü bir niteliğe büründü bu kez; beş yıl sürdü ve bütün Roma imparatorluğunu, hemen tüm eyaletleri içine aldı. Sezar'ın elinde yeterli asker ve donanma olmadığından, Pompeius'u birden kovuşturamadı. Pompeius ise Yunanistan'da, büyük bir ordu düzebildi ve güçlü bir donanma sağladı. Sezar, Batı'da hazırlıklarını tamamlama yolunu tuttu. Sicilya'ya ve Sardunya'ya egemen oldu; Afrika'yı işgal etmek için gönderdiği birlikler, Numidyalı mülk sahipleri Pompeius'u tuttuklarından yenildiler; kısa bir mücadeleden sonra İspanya'yı elde etti. 48 yılında da, Pompeius'un üstüne yürüdü: P h a r s a l ' da acı bir yenilgiye uğrattı onu. Roma'nın kaçak hükümetinin tüm üyeleri elindeydi; büyük bir bölümü, bu arada Cicero, kendiliğinden kestiler direnişlerini; Sezar, sürgünü kabul etmiyordu, ilkesi «bağışlama» idi. Pompeius, Mısır'a sığındı. Orada, küçük kral XII. Ptoleme'nin sarayındakilerce öldürüldü; onlar da, kralla mücadele halinde olan kızkardeşi Kleopatra'ya karşı, Sezar'ı bu yolla kazanmanın hesabı içindeydiler çünkü.

İşte bu yüzden de savaş bitmedi. Sezar, Pompeius'un katillerini cezalandırma bahanesiyle, ama aslında zengin krallık hazinesine el koyma amacıyla, Mısır'a girdi. Pompeius'a görkemli bir cenaze töreni yaptırıp anısına bir anıtkabir diktirdi; katilleri-

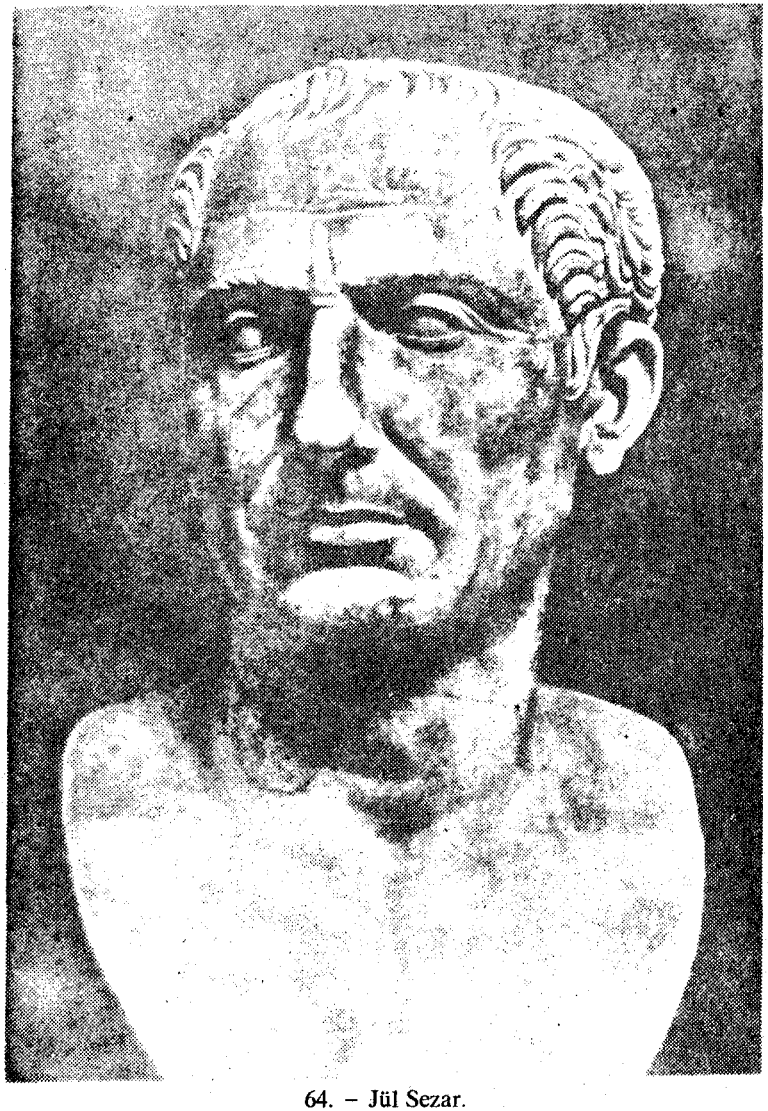

64. – Jül Sezar.

ni de ölüme mahkûm etti. Ptoleme'yi tahtından indirerek Kleopatra'ya verdi tacı. Düşük kralın yandaşları ayaklanıp, İ s k e n d e r i y e S a v a ş ı adı verilen bir savaşa yol açtılarsa da, bir şey elde edemediler.

Ne var ki, Pompeius'un Küçük Asya'da; Afrika'da ve İspanya'da bulunan eski bağlaşıklarını ve yığınla yandaşını yenmek için üç yıl daha gerekti.

Sezar, iç savaşa son verdikten sonra, hızla Roma'ya döndü.

Tarihçi diyor ki, «dönerken kendi önüne çıkabilecek tek bir kişi olabileceğinin korkusu yoktu içinde; öylesine güçlüydü!» Ancak pek pahalıya elde edilmiş bir zaferdi bu: Roma'da nüfus sayımı yaptırdığında, savaştan önceki nüfusa oranla yarı yarıya azalmıştı halk.

Ve Roma yeniden b a ş ı b o ş a s k e r l e r i n e g e m e n l i ğ i altına girdi. Daha hafif biçimiyle de olsa, tıpkı Sylla zamanındaki duruma benziyordu tablo. Askerler, asıl gücün kendilerinde olduğunu bildiklerinden, istedikleri gibi hareket ediyor, başkaldırıyor, vaadedilen büyük ûlûfeleri istiyorlardı. 47 yılında, Afrika seferi öncesindeki başkaldırı, gerçekten de tehlikeliydi. Sezar'm araya girmesiyledir ki, Roma bir yağmadan kurtuldu. Sezar askerlerin öfkesini bastırmayı ve onları itaat altına almayı ise pek iyi biliyordu.

Ama yine de alacaklarını alıyorlardı.

Her şeye karşın, Sezar, emekli askerlere, daha önce başlamış olan toprak dağıtımını bitirecek zaman bulamadı. Ancak lütûflara, zenginliklere boğulmuş gözdeleri, Mark-Antuan, Mamurra ve ötekiler, işitilmemiş bir debdebe içinde yaşıyorlar, şölenlerde ve içki âlemlerinde milyonluk servetleri eritiyorlardı. Sezar'ın engellediği tek şey vardı: Sürgünler, kırımlar ve mala el koymalar. Sylla zamanının bu aşırılıklarından sonuna değin uzak durdu.

Ancak, Sezar'm kendisi de, iktidarının aslında orduya dayandığım saklamıyordu. Sylla gibi o da, imparator ünvanını aldı. Kendi adına bastırılan paralarda «İmparator Sezar, yurdun babası, sürekli diktatör» kelimelerini görüyoruz. «Yurdun babası» ve «diktatör» ünvanlarının eklenişi, bu askerî iktidarın, özünde tüm sivil topluma yayıldığının, Cumhuriyetin bir askerî monarşiye dönüşmekte olduğunun bir işaretiydi.

Başıboş askerlerin diktatörlüğü, 40 yılında, Sylla zamanındaki gibi, gerici ve halka karşı bir nitelik aldı açıktan açığa. Oysa Sezar, Demokrat Partinin bir zaferi olarak görülüyordu ve Katilina'nın programı çerçevesinde bir hükümet darbesi bekleniyordu kendisinden. Pompeius ile İtalya'dan kaçıp gitmiş olan tutucuların ve büyük mülk sahiplerinin 49 yılında Sezar'ın eline geçmesiyle ortada dolaşan panik bunu gösterir.

Ne var ki, halkın umutları boşa çıktı. İç savaşın sonucu olan korkunç iktisadî bunalıma karşın, Sezar, ciddî hiçbir önlem almadı; almak şöyle dursun, aynı bunalımın sonucu olan başkaldırılar, hemen ve ibret olacak bir sertlikle bastırıldılar. 48 yılında, pretör M. Coelius Rufus, borçların bağışlanması ve vadesi gelmiş kiraların ertelenmesi hakkında, Halk Meclisi'ne bir öneride bulundu diye, görevinden alındı ve Roma'dan sürüldü; Rufus'un yandaşlarını bastırmak için de sıkıyönetim ilân edildi kentte. Ertesi yıl, aynı istemleri dile getiren bir hareketi, Sezar'ın başyardımcısı Mar-Antuan kanla boğdu Roma sokaklarında. Arkasından gelen Sezar, olan biteni uygun görmeyip, kiralar hakkında yıllık bir morotoryum ilân ettiyse de, beraberinde tüm halk derneklerini ve kulüplerini de kapattı.

Yaptığı, bayramlar ve işitilmemiş görkemde gösterilerle halkı eğlendirmek; para, buğday, et dağıtımı ve genel şölenlerle halkın ilgisini çekmekti. Halk meclisleri ve seçimler, içi boş bir biçimciliğe büründü: Ya daha önceden Sezar seçiyordu yöneticileri, ya da mektup yoluyla emrediyordu adaylarını seçeceklere. Ayrıca, kamuoyunu büyük siyasal sorunlardan ayırmak için, dikkatleri yerel sorunların üstüne çekiyordu. Bununla beraber, Sezar, hiçbir zaman aşağı sınıfları bütünüyle yabancılaştırmadı kendisine; halk partisinin şefi olarak görülmekte devam etti hep.

Monarşik iktidarın yerleşmesi, doğal olarak m e r k e z i y e t ç i l i ğ i ve b ü r o k r a s i y i de getiriyordu beraberinde. Sezar, açıkça söylüyordu: «Cumhuriyet, gerçekliği olmayan bir addır yalnızca; sözlerime birer kanun olarak baksın herkes!» Böylece, tüm devlet organlarını basit birer idare birimi haline getirmeye yöneldi: Senato, bir danışma meclisi olup çıktı; üyelerinin sayısı dokuz yüze çıkarılarak, Sezar'ın yandaşlarıyla doldurudu. Majistraların sayıları da arttırıldı. Roma'nın asayişi için, kendi subayları arasından özel valiler atadı. Hesaplamayı

ve idarî işleyişi kolaylaştırsın diye, yeni ve tek tip bir para bastırıldı.

Ve bu arada, güneş yılına dayanan yeni takvim yapıldı.

Aslına bakılırsa, Doğu'daki yönetim biçimi pek hoşuna gitmişti Sezar'ın; özellikle tanrılaştırılan -ve sınırsız yetkili- kralları, gösterişli saray yaşamı ve geniş bürokratik örgütüyle Mısır'daki monarşi dikkatini çekmişti. Aynı şeyi Roma'da da uygulamaya kalktı: Senato'da, debdebeli giysiler içinde, altın bir tahta oturdu; ailesinin tanrısal bir kökenden geldiğini hatırlatıp, adlarına tapmak yaptırdı. Mısır kraliçesi Kleopatra, daveti üzerine Roma'ya geldi; onunla evlenip, kral ünvanını alması bekleniyordu. Sezar'ın yandaşları da, heykellerini altın taçlarla süslüyor ve herkesin içinde taç sunuyorlardı kendisine. Ancak vakti gelmemişti henüz: Halk, bu monarşik gösterileri, mırıltılarla karşılıyordu; Sezar da kendini kral ilân etmekten vazgeçti ve kamuoyunun iyice hazır olmasına erteledi bunu.

45 yılında, Sezar, bir büyük «Doğu seferi» için hazırlıklara başladı: Partlar'ın, sınırlarındaki Roma eyaletlerini istilâ tehlikesi belirmişti; yola çıkmışken, Aşağı Tuna'da kurulan yeni ve güçlü bir krallığa da son vermek niyetindeydi. Ne var ki, yola çıkamadı; hareketinden dört gün önce, 44 yılının 15 Mart günü, Senato'da Cumhuriyetçilerin bir tertibiyle öldürüldü.

Böylece, Sezar, eserini tamamlamak, giderek Roma'ya dayattığı monarşik ve askerî nitelikteki «emperyal» rejimi güçlendirmek için yeterli zamanı bulamadı. Ancak, yapacağını yapmıştı yine de; Cumhuriyete öylesine bir darbe vurmuştu ki, onu, Sylla'nın ölümünden sonra yapıldığı gibi, yeniden kurmak olanağı ebedî olarak yoktu artık.

İKİNCİ ÜÇLÜ YÖNETİM

Tertipçiler, orduda yüksek mertebelere erişmiş, ileri gelen Cumhuriyetçi senatörlerdi. Sezar'ın yakınlarıydı hepsi de. Ama aslında hemen hemen tümü Pompeius'un eski yandaşlarındandı ve Sezar tarafından da affedilmişlerdi. Başlarında da, Roma'nın zengin Junius Brutus ailesinin iki üyesi bulunuyordu:

Marcus Junius Brutus, Decimus Junius Brutus.

Her ikisi de Sezar'ın gözbebeği olan iki kişi.

Ne var ki, onlara akıl verenler, başta soylular olmak üzere, Sezar'dan nefret eden çeşitli çevreden insanlardı. Katillerin cinayet yeri olarak Senato'yu seçmiş olmalarının da bir anlamı vardı; Senato, hareketlerini uygun görecek ve onlar da Cumhuriyeti geri getireceklerdi. Umutları buydu. Gerçekten katiller, Sezar'ı sardıklarında, Senato üyeleri yerlerinden kımıldamadılar bile. Saldırı sonuçlanınca da, büyük çoğunluğu tertipçilerin yanını tuttular ve Sezar'ın çıkardığı tüm emirnamelerin ortadan kaldırılmasını istediler; cesedinin gömülmeyip Tiber ırmağına atılmasını bile önerenler oldu. Tertipçilerin ve soylu yandaşlarının tek korkuları, orduydu: Roma'daki bütün birlikler, Sezar'ın iki yardımcısının Marc-Antonius ile M. Emilius Lepidus'un emrindeydi çünkü. Bu tehlikeyi önlemek için, tertipçiler, Kapitol'ü işgal ettiler ve muhafız olarak da gladiyatörleri aldılar yanlarına.

Ne var ki, halk, tertipçiler gibi düşünmüyordu. Tersine, katilleri kovalıyor ve taşlıyorlardı. Hele, ölümünden birkaç gün sonra, Sezar'ın naaşı Forum'a konup da, herkesin huzurunda vasiyetnamesi okunup, her yurttaşa mirasından bir şey bıraktığı öğrenilince, halk başkaldırdı; senatörlerin ve soyluların evlerini yakıp yıktı. İçlerinden -belki de azatlı- Herofil adlı biri, başlarına geçti; Sezar'ı yoksulların bir temsilcisi ve zenginlerce öldürtülmüş bir kişi olarak gösterip, bu cinayete karışmış herkesi, senatörleri ise tümüyle öldürmek için halkı kışkırtmaya başladı.

Köleler ve azatlılar da katıldı bu harekete.

Sezar'ın o sırada Roma'ya doluşmuş eski silâh arkadaşı, onlar da yakınlık gösteriyordu harekete.

Halk hareketinin uyandırdığı korku, kısa bir zaman için de olsa, Sezarcı şeflerle Senato'yu, hattâ Sezar'ın katillerini birbirine yaklaştırdı. Senato'nun ilk toplantısında Antonius ile Lepidus, Cumhuriyetçi anayasanın geri getirilmesine razı oldular; üstün otorite Senato'nundu yine, sözde egemenlik de comislerin. Sezar'ın katilleri affediliyor; bununla da yetinilmeyip görevlerinde kalıyorlardı. Buna karşılık, Cumhuriyetçiler de Sezar'ın anısına -tiran deyip- saygısızlıkta bulunmayacaklar, mallarına el konulmayacak, yaptığı işlemler ve atamalar iptal edilmeyecekti. Aradan çok geçmeden Antonius'un önerisi üzerine, bir kanun kabul edildi: İktidarı yeniden gasbetmeye kalkacak olan birini, her yurttaşın öldürme hakkı tanınıyordu.

Bu geçici ve ikiyüzlü uzlaşmanın arkasından, halk hareketini bastırmaya kalkıldı: Antonius'un emri üzerine Herofil, muhakeme bile edilmeden ölüme mahkûm edildi; Forum'da toplaşan yandaşları da teker teker temizlendi.

Bununla beraber, Antonius, bu yarı ödünlerle Senato'nun kaygılarını giderdikten sonra, Sezarcılığın yeniden kurulması ve düşmanlarıyla hesaplaşması için, konsül durumundan yararlanmaya koyuldu: Başvurusu üzerine ve Senato'nun rızası hilâfına, Halk Meclisi, Sezar'ın katillerinden biri olan Decimus Brutus yerine, Alpberisi Galya için prokonsül seçti kendisini; atandığı eyalete göndermek üzere, Makedonya'daki birlikleri çağırırken, Sezar'ın büyük servetine de el koydu. Ancak, bu arada Sezarcı parti içinde de bir çatlak ortaya çıktı: Bazıları, Antonius'un da kabul ettiği, Senato'yla yapılmış geçici uzlaşmanın sürdürülmesinden yana idiler; ötekiler ise, Sezar'ın katillerine ve onların akıl hocalarına karşı daha kararlı hareket edilmesini istiyorlardı.

Antonius, çok geçmeden, Octavianus adlı, on sekiz yaşındaki genç bir adamın kişiliğinde tehlikeli bir rakiple karşılaştı. Octavianus, Sezar'ın kızkardeşlerinden birinin torunuydu ve ölümünden pek az önce de evlât edinilmişti Sezarca. Sezar'ın bıraktıklarının dışında büyük serveti, zengin ailesi, girişkenliği, entrikacılığı, ciddî bir rakip yapıyordu onu. İkiyüzlü koltuklamalarla Cicero'yu büyüledi; o da kalkıp, «yurdun savunucusu» ilân etti onu. Octavianus, bu arada pleblerin Antonius'a karşı hoşnutsuzluğunu sömürüp, halkı, Sezar'ın kendilerine vasiyet ettiği paranın dağıtılmasını istemeye teşvik ediyordu. Bir yandan da, kendi parasıyla asker topluyordu. Antonius, Decimus Brutus'u Alpberisi Galya'dan silâh zoruyla kovduğunda, Senato kendisini «yurdun düşmanı» ilân edince, Octavianus, birliklerini Senato'nun emrine verdi ve Antonius'u yenerek, Alplerin ötesine Galya'ya çekilmeye zorladı.

Sezarcılar arasındaki çatlak ve şeflerinin birbiriyle çatışması, Senato'nun da durumunu güçlendirdi. Cicero, toplantılarda ateş püskürüyordu, Cumhuriyeti korumak için bir ordu kurulmasına ve donanma yapılmasına karar verildi. Savaş vergisi kondu bunun için. Pompeici bir rejimi kurmak amacıyla, Pompeius'un oğullarından sonuncusu, Sextus'u bekleyenler de vardı Roma'da. Senato, Octavianus karşısında bile hasım bir tutuma girdi.

Senato'daki oligarşinin yeniden dirilişi tehlikesi, o zamanın belirleyici gücü, yani orduyu harekete geçirdi. Sonunda, 43 yılı sonbaharında, üç Sezarcı şef bir araya geldiler: Varılan anlaşmaya göre, askerî diktatörlük yeniden kabul ediliyor ve Antonius, Lepidus ve Octavianus'a veriliyordu. « C u m h u r i y e t a n a y a s a s ı i ç i n ü ç l ü y ö n e t i m » adının arkasına gizlenmiş olan bu kollektif diktatörlük, beş yıl için, 1 Ocak 37 tarihine kadar uygulanacaktı. Arkadan Roma işgal edildi, hükümet dağıtıldı ve birliklerin sardığı Halk Meclisi'nden çıkarılan bir kanunla, üçlü yönetim kanunsallık kazandı.

İkinci üçlü yönetim, birincisinden farklı olarak, resmî bir nitelik de kazanmıştı böylece.

Hemen arkasından, Sezar'ın öcünü alma bahanesiyle ve askerleri hoşnut etmek amacıyla, üçlülerin emri üzerine, bütün İtalya'da oluk gibi kan aktı: Sylla'nın yaptığı gibi, sürgün listeleri tertiplendi; yığınla senatör, zengin ölüme mahkûm edildi ve mallarına el kondu, Cicero da bunlar arasındaydı. Sezarcı ordunun askerleri, her şeyi yakıyor, yıkıyor ve bölüşüyorlardı.

Bir sürü asker ve görevli zengin oldu bu arada.

Üçlü yöneticilerin kendileri de servetlerine servet kattılar doğallıkla.

Bununla beraber, üçlüler, İtalya'nın yağmalanmasıyla doyuramayacaklarını biliyorlardı askerlerini; bir an önce Doğu'nun zengin eyaletlerine el atmak istediler o yüzden. O sırada Yunanistan, Cumhuriyetçilerin elinde bulunuyordu ve büyük bir orduyla Roma'nın üzerine yürümeye hazırlanıyordu. Antonius'la Octavianus, Yunanistan'a geçtiler; Philippes yakınlarında Cumhuriyetçilerle karşılaştılar. Başlarda Cumhuriyetçiler birtakım başarılar kazandılarsa da, sonuçta kaybettiler.

Brutus kendisini hançerledi ve birlikleri Antonius'a teslim oldu.

Philippes savaşı, geriye dönmemecesine Cumhuriyetin sonunu, giderek Sezarcı diktatörlüğün güçlenişini işaret ediyordu. Roma yönetiminin en üst organı olarak kalan üçlü yöneticiler eyaletleri aralarında bölüştüler yine de: Ön plânda gelen Antonius'un payına, zengin Doğu eyaletleri düştü; askerlerini ancak onlarla doyurabilirdi zaten ve ayrıca, Partlara karşı sefere çıkacak-

tı; Batı (İtalya, Galya, İspanya) Octavianus'a kalmıştı; Lepidus da Afrika'yı alıyordu.

Böylece, 42 yılının sonlarında, Sezar'ın temellerini attığı diktatörlük, yalnız yeniden kurulmuş olmakla kalmıyor, kollektif bir biçim altında daha da güçlenmiş bulunuyordu. Ama ikinci üçlü yönetim, üç generalin aracılığıyla gerçekleşen, askerî birliklerin açık diktatörlüğüydü aslında.

Halka zorla onaylatmanın yolunu da bulmuşlardı.

BÖLÜM VII

MONARŞİNİN DOĞUŞU

Birincisi gibi, ikinci üçlü yönetim de, ortaklardan birinin diktatörlüğüne yerini bırakmakta gecikmedi. Başlarda en silik olduğu halde en çok beceriklilik gösteren, en inatçı, en sabırlı, giderek ayağını sağlam yere basmasını bilenin diktatörlüğü oldu bu da.

I

YENİ REJİM: PRİNCİPATUS

İKİNCİ ÜÇLÜ YÖNETİMİN DAĞILIŞI VE OCTAVİANUS'UN İKTİDARI

Filippes zaferinden sonra, Octavianus, vakit yitirmeden askerlerini ödüllendirmek için, sürgün ve mallara el koyma politikasına girişti; sürgünlerin mallarının dışında, büyük İtalyan kentlerinin on altısının mallarını da askerlerine dağıttı.

Sonucu, korkunç bir iktisadî bunalım ve anarşi oldu bunun.

Mülk sahipleri, Octavianus «cellât»ı için kinlerini saklamıyorlardı. Öfkeleri, 41 yılında, P e r o u s e s a v a ş ı diye adlandırılan bir başkaldırıya dönüştü.

Kanla bastırıldı.

Bu askerî terör rejimi uzun zaman gidemezdi böyle. Durumunu güçlendirmek için, Octavianus, İtalya'nın mülk ve köle sahibi sınıflarıyla uzlaşmayı aradı; sürgün mallarından kendisi de büyük mülk ve köle sahibi olup çıkmıştı zaten. 30 yıllarından başlayarak, kendisi gibi zenginleşmiş önemli Sezarcı öğelerin desteğiyle, daha da genişletti bu politikayı. Bu politikanın sonu-

cunda bir gevşeme oldu: Sürgünler ve mallara el koymalar durdu, zarara uğrayanlara ödünler verildi, sürgünler ve kaçaklar için af çıkarıldı; o güne değin askerî yönetime bağlı İtalyan kentleri için özerklik yeniden getirildi.

Aynı zamanda, İtalya'nın varlıklı çevrelerinde, Perouse, savaşından sonra, siyasette olanaklardan rahatça yararlanmak için, özel yaşama çekiliş ve gitgide yumuşayan Octavianus rejimiyle uzlaşma eğilimleri görülmeye başlanıyordu. Malikâne ve köle sahipliği sırasına yükselmiş Sezarcı görevliler ve subaylarla, kolonlaşmış eski askerler de destekliyorlardı bunu. Yalnızca üçlü yönetim, bu yeni mülk sahiplerinin ele geçirdiklerini güven altına alabilirdi.

> Ancak, bu arada, Octavianus yararına büyük bir değişiklik oldu: Sicilya'da iyice yerleşmiş bulunan Sextus Pompeius, İtalya'yı aç bırakıyor ve yeni bir köle başkaldırısı tehdidi altında tutuyordu. Adamları az olduğundan, birliklerine, İtalya'dan kaçan sürgünleri olduğu kadar, köleleri de alıyordu. Birliklerinin şefi bile azatlı bir köleydi: Menodor. Üçlü yöneticiler, uzun süre Pompeius'un hakkından gelemedikleri için, anlaşma yolunu tutmuşlardı onunla. Ne var ki, 36 yılında, Octavianus'un en yetkin kumandanı Agrippa'nın kumandasındaki donanma, Pompeius'un, bu korsanlar kralının donanmasını yok etti; sürgündekilerin de sonunda gelip katılmasıyla, Agrippa, Sicilya'yı yeniden ele geçirdi. Harekât sırasında otuz bin köle ele geçirilip sahiplerine iade edildi; sahipleri bulunamayan altı bini de çarmıha gerildi. Senato, bunu kutlamak için, Forum'da Oktavianus'un altından bir heykelini diktirdi ve yaşam boyu temsilcilik verdi kendisine.

İtalyan toplumunun varlıklı sınıflarının ve zenginleşmiş emekli askerlerin desteğiyle, Octavianus, üçlü yönetim içinde baş köşeye geçti; 36 yılında da büyük rahiplik görevini alarak, Lepidus'u saf dışı bıraktı. Roma imparatorluğunun tüm batısı, bütün birlikleriyle Octavianus'un elindeydi şimdi.

Üçlü yönetimin öteki önemli öğesi Antonius'la ilişkilere gelince... Perouse savaşından beri bu ilişkiler gerginleşmişti aslında. Ne var ki, Antonius, Octavianus'la geçici bir uzlaşmaya razı olmuştu yine de. Çünkü, 40 yılında, Partlar, Roma'mn en zengin Doğu eyaletlerini yakıp yıkmışlardı; Roma, tüm Doğu'yu yitirme tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Bu uzlaşma 40 yılında oldu;

37 yılında yenilendi ve ortak yönetim beş yıl daha uzatıldı.

Partlara karşı çetin ve tehlikeli bir savaşa hazırlık, Antonius'u, Doğu'nun en zengin ülkesi Mısır'la yakın ilişkiye götürdü; hattâ kraliçe Kleopatra ile evlendi ve onun «kralların kraliçesi» ünvanını almasına müsaade ettiği gibi, çocuklarına da has diye, Roma'nın Doğu eyaletlerinden topraklar verdi. Öyle de olsa, Antonius'un Partlara karşı seferi başarısızlıkla sonuçlandı; vaktiyle Crassus'un uğradığı akıbete uğramadı gerçi, ama tersyüzü döndü yine de.

Bu başarısızlıktan ise Octavianus'un yandaşları ustaca yararlandılar.

32 yılında kesin kopuş oldu aralarında. Octavianus, Roma'da açıktan açığa bir hükümet darbesi yaptı: Silâhlı maiyetiyle Senato'ya girdi; oradan Antonius'un yandaşı 400 senatörü kovdu ve yine onun yandaşı iki konsül kaçıp Antonius'a sığındılar. Yüzlerce yıllık bir âdeti de çiğneyip, Vestal rahibelerinin elinden Antonius'un vasiyetnamesini aldı. Vasiyetnamesinde, Antonius, mallarını Kleopatra'ya ve onun çocuklarına bırakıyordu; bu, Halk Meclisi'nde okununca, Meclis, Antonius'u azledip, elinden yetkilerini aldı. Roma halkının mülklerini geri almak için de Kleopatra'ya savaş ilân edildi.

Antonius'la Octavianus'un karşılaşması Adriyatik kıyılarında olur. Denizde ağır bir yenilğiye uğrayınca, ordusunu bırakıp Mısır'a kaçar Antonius. Octavianus, Asya eyaletini, Suriye'yi, Fenike'yi, Filistin'i, yeniden Roma'nın egemenliği altına sokar ve Doğu'nun bağımsız kalmış son ülkesi olan Mısır'ı da fetheder. Antonius'la Kleopatra canlarına kıyarlar ve Mısır, Octavianus'la ailesinin bir çeşit özel mülkü olarak, Roma eyaleti haline getirilir.

Böylece, 30 yılında on iki yıl süren bir çözülmeden sonra, Roma yeniden kendini toplamış bulunuyordu; ortaklaşa askerî diktatörlük de, artık tartışmasız olarak, Octavianus'un monarşisine bırakıyordu yerini.

Yeni bir devir, İmparatorluk devriydi açılan.

YENİ SOSYAL TABAN

Roma imparatorluğunun tek sahibi olan Octavianus, Sezar'ın örneğini izlemedi ve açıkça askerî diktatörlüğe dönmekten ya da hellenistik tipte Doğulu mutlak bir monarşi kabul et-

65. – Augustus.

mekten kaçındı. İç politikada yapmak istediği şuydu: Ordunun ve köle sahiplerinin diktatörlüğünü kurmak; ancak özünde ve hedefinde tutucu olan böyle bir rejimi kurarken, «Cumhuriyetçi dekor»u da sürdürmek. Mülk sahibi ve köleci bütün sosyal katların birliğine dayanacaktı; silâhlı öğe ise, belli bir ücret karşılığında, ikinci derecede bir rol oynayacak, bu sosyal katların çıkarlarını savunmaya ve kaynaklarının daha da genişletilmesine hizmet edecekti.

Ankara Yazıtı'nda onun iç politikasının genel çizgilerini okuyoruz.

Octavianus'un en başta yaptığı, askerlerinin gözlerini doyurup ödüllendirmek oldu: Büyük ölçüde toprak ve para dağıtarak, İtalya'da ve imparatorluğun öteki yerlerinde yığınla askerî koloni kurarak yaptı bunu; ancak, bunu yaparken, devletin tüm askerî güçlerini kendisine tâbi kılmasını da bildi.

> Actium savaşından sonra, daha Yunanistan'da iken, en güvenli ve disiplinli askerlerden 28 tümeni (150 bin kişi dolayında) alıkoyarak, ordusunun geri kalanını salıverdi. Bu 28 tümen, onun iktidarı süresince değişmedi hiç. Her asker, yirmi yıllığına bir yüklenme altına giriyordu ve bu süre içinde mutlak kumanda altında bulunuyordu. Roma devletinin, ilk ücretli sürekli ordusu bu oldu. Askerlere, yıllık bir para, görevin bitiminde de, toprak ya da toplu bir para veriliyordu. Ordu, başkentten uzak, sınırlarda karargâh kuruyordu. Asker, hizmette iken, kışlada geçiriyordu yaşamını ve aile kurmak hakkı yoktu.
>
> Ve birlikler sert bir disipline tabiydiler artık. Octavianus, İtalya'da sadece muhafız birliklerini, bir de siyasal alanda herhangi bir ağırlığı olamayacak güvenlik güçlerini bıraktı. Ordunun bütün yönetimini eline almıştı; atamalara varıncaya değin, en küçük ayrıntılara bile karışıyordu. Ve her vesile ile, «imparator» unvanının altını çiziyordu.

Aynı zamanda, Roma toplumunun demokratik katlarından da birdenbire bir kopuş görülüyor; Octavianus, 44 ve 43 yıllarında, bu katların desteğini aramış, ancak bulamamıştı. Saraya bağlı şairlerde, 27 yılına doğru, halkın adı geçince kullandıkları ve kapılandıkları kişilerin düşüncelerini yansıtan sövgü dolu bir deyim var: «Aşağılık ayaktakımı!». Bunun sonucu olarak, meclislerde kanunların oylanması, yöneticilerin seçimi, içi boş bir biçimcilik olup çıktı; öyle olunca da, halk kitlelerinin o zamana değin o kadar etkin olan sosyal ve siyasal yaşamı, uyuşukluk içine düşmekte gecikmedi. Ve yığınların bilincini daha da köreltmek için, bile bile her araca başvuruluyor ve onda tek bir şey için gereksinme yaratılıyordu: «Ekmek ve eğlence». Günlük buğday tayını 300 bine yükseltildi; ve eyaletlerden buğday getirilmesi işini kendi eline aldı.

Zaman zaman para da dağıtılıyordu halka.

Bu koşullarda, kitlelerin, ekmek ve eğlenceyi, meclislerde

kendisinin -o kuşkulu- hükümran iradesi deyimine yeğlemesinden daha doğal ne olabilirdi?

> Köleci rejimi güçlendirmek için alınan öteki önemli önlemler arasında, köleleri azat etmek hakkına da sınırlar getirildi; 10 yılında, efendilerinden herhangi birinin öldürülmesi halinde, evdeki bütün kölelerin ölüme mahkûm edilmesini emreden eski kanun, yeniden yürürlüğe kondu.

Octavianus, köleci toplumun yukarı katlarıyla olan yakınlaşma politikasını, sistemli bir biçimde sürdürdü. Senato, birçok kez, iç savaş sıralarında gelip içine sızmış bazı sivri kişilerden temizlendi. Senato'ya seçilebilmek için gerekli mal varlığının miktarı daha da yükseltilip 1 milyon sesterse çıkarıldı; bunun da 100 bin sestersi taşınmaz mülkü temsil edecekti. Üyelerin sayısı da 600 olarak saptandı; içlerinden majistralık yapmış olanların sayısı da arttırıldı. Böylece, gösterilerde oturacakları yerlerden, ordu ve idaredeki yüksek makamlara kadar, çok önemli ayrıcalıklar, Senato'da toplanmış yüksek ve zengin soylular azınlığına ayrılmış bulunuyordu. İkinci sınıfın, yani şövalyelerin seçilebilmek için varlık birimi 400 bin sesterse çıkarıldı; onların da özel giysileri vardı; gösterilerde yerleri senatörlerden sonra gelirdi ve belliydi; idarede ve orduda belli makamlar da onlara ayrılmıştı.

«Kurtarıcı ve velinimet» Octavianus'a adanmış çeşitli yazıtlar, yeni rejimin bu önde çevrelerinin hoşnutluğunu dile getiriyordu; zamanın aydın seçkinleri, örneğin Horatius ve Virgilius da, Octavianus'u yüceltip duruyorlardı.

Böylece Octavianus, kendisini Roma İmparatorluğunun sahibi yapan güçlerden büsbütün kopuyordu: Sezar'ın diktatörlüğü zamanında bile, küller altında sıcaklığını bir süre sürdürmüş olan eski Sezarcı demokrasiden, yüzyılın son yirmi yılında tek bir iz bile kalmamıştı artık. Actium'dan sonra, Octavianus, büyük ve orta mülkiyet sahiplerinin temsilcisi olup çıkmıştı. Ve bu yeni sosyal temel üzerinde, ağır ağır yeni tipte bir monarşi rejimini kurmaya koyuldu.

Nasıl?

PRİNCİPATUS

Roma toplumunun yukarı katlarında Cumhuriyetçi gelenek ve alışkanlıkların hâlâ pek güçlü olduğunu farkettiğinden, Octavianus, Sezar'ın tersine bir çeşit uzlaşmaya gitti.

Neydi bu uzlaşmanın niteliği?

Senaca'nın o güzel deyimiyle, «hükümdar, Cumhuriyet giysisinin altında gizleniyordu». Gerçekten, kılık değiştirmiş bir monarşiden başka bir şey olmayan bu rejim, görünüşte Cumhuriyetçilerin de kabul edebileceği «Principatus» adını almıştı. Bu deyim, «princeps»in, yani «yavuzluğu, hoşgörürlüğü, adaleti ve merhametiyle» birinci plânda gelen yurttaşın, Cumhuriyet içinde ağırlıktaki rolünü dile getiriyordu.

Principatus'un başlangıcı olarak, 13 Ocak 27 tarihi gösterilir genellikle. O gün, Senato'nun bir toplantısında Octavianus, bir söylev verir. Bu söylevde, düzenin yeniden kurulduğunu ve elindeki tüm yetkileri geri verdiğini ve özel yaşama döndüğünü söylüyordu. Gerçekten de, arkadan, hellenistik monarşinin bütün ayrıcalık ve simgelerini reddediyor, «tanrısal» diye nitelendirilmeyi kabul etmiyor, çevresinden hellenistik sarayların Doğulu tüm adlandırmalarını atıyor ve hiç olmazsa sözde, Cumhuriyetçi kurumları yıkmak değil, yeniden kurmak ve güçlendirmek arzusunu dile getiriyordu.

Aslında, yalanla ikiyüzlülüğün içiçe olduğu siyasal bir komedya idi bu; çünkü, aynı toplantıda, Octavianus, Senato'nun ve halkın ricalarına «boyun eğerek», sükûnun henüz getirilmediği tüm sınır eyaletlerinin ve genel olarak da, askerî birliklerin bulunduğu bütün bölgelerin prokonsüllüğünü kabul ediyordu. Böylece, imparator ünvanıyla, başkumandanlık yetkilerini (imperium infinitum) koruyordu. Gerçekten Senato, onu, eski toprakların (Korsika, Sardunya, Sicilya, Afrika, Asya-Bergama) «idare yükünden kurtarıyor» ve bu bölgeler Senato'nun atayacağı prokonsüllerin yönetiminde, «senatoryal» eyaletler olarak kalıyorlardı. Ancak bu eyaletlere de, imparator, asker toplama, savaş vergisi alma, malların yönetimi gibi görevlerle, temsilcilerini ve valilerini gönderebilecekti. İmparatorla Senato arasında bölüşülmüş bu iktidar ikiliği, Octavianus'un yandaşlarına, onun Cumhu-

riyetçi kurumlara saygısının bir belirtisi olarak öğünme vesilesi oluyordu.

Bu temel yetkilere, daha sonra başkaları da eklendi.

> 19 yılında, Octavianus, «sürekli konsül» seçildi: Bununla, yanında 12 liktör bulundurma, başkanlık ettiği Senatoda, o yılın iki konsülünün yanında bir sandalye sahibi olma, halk meclislerini toplantıya çağırma, seçimleri yönetme, gerekli gördüğü emirnameleri çıkarma gibi haklar elde ediyordu. 36 yılından başlıyarak, yaşam boyu halk temsilcisi oldu; dokunulmazlığı ve Senatonun ya da Halk Meclisinin kararlarını veto etme hakkı da doğmuş oluyordu bununla. 12 yılından başlıyarak büyük rahip oldu. Işenin yönetimini elinde tutarken, idaresi Senatoya bırakılmış eski devlet hazinesinden (aerarium) daha zengin olan, kendi özel hazinesini (fiscus) de kendisi örgütlüyordu. Octavianus, bunlardan başka, belli aralıklarla, nüfus sayımı yaptırma, Senatoyu temizleme gibi yetkileri de alıyordu eline.

Bu Cumhuriyetçi yetkilerin tek elde toplanması, uygulamada bir monark yapıp çıkarmıştı onu.

Yeni rejimin yandaşları ise, bütün bu yetkilerin, Octavianus'u bir hükümdar keyfiliğine götürmediğini, ona sadece tartışılmaz bir «otorite» bahşettiğini ve Cumhuriyetin önde gelen bir yurttaşı, «princeps» yaptığı izlenimini yaratma çabasındaydılar. Ve böylece, Octavianus, 27 yılından başlayarak, kendisini resmen böyle adlandırmaya başladı. Bu unvana, büyük bir saygıyı dile getiren başka iki unvan daha ekleniyordu: Augustus, yani «Ulu» ve bir de «Yurdun Babası»!

İÇ VE DIŞ POLİTİKA

İç politikada, köleci toplumun temellerini sağlamlaştırmayı ve Cumhuriyetin eski zamanlarını canlandırmayı hedef tuttuğunu iyice göstermek için, Augustus, başka önlemlerin yanı sıra, geçmişin, tarihin incelenmesini de yüreklendirdi. Tarihçi Titus-Livius'u, tarihsel anıtların ve belgelerin bulunması ile görevlendirdi. Virgilius, *Aeneas* için onurlandırıldı ve ödüllere boğuldu. Gözden düşmüş olan Ovidius Neso, Augustus'un yanında saygınlık kazanmak için *Fastes*'ını kaleme alıyordu. İsa'dan önce 9 yılına doğru, Halikarnas'lı Denys'in *Roma Arkeolojisi* yayınlandı.

Bu yarı-resmî eserlerde dile gelen geçmişin ülküleştirilmesi, Roma dünyasında «eski Roma halkı»na egemen rolü verme düşüncesinden kaynaklanıyordu aslında. Yurttaşlık hakkını genişliğine yaymış olan Sezar'ın aksine, Augustus'un yönetiminde, pek seyrek, ö da kişiye dönük olarak ve olağanüstü hizmetler için bahşedildi bu hak. Azatlılar, «peregrinus» (yabancı) ya da Latin hukukundan yararlanan kişiler arasına sokulmuştu. Roma hukukunun egemenliği ve öteki halkların sömürülmesi adına, Romalılarla Romalı olmayanlar arasında keskin bir çizgi çekildi.

Rejim, «eski âdetler»i de canlandırmak istiyordu. Çözülme içine girmiş Roma ailesine çeki düzen vermek için, bir seri kanun yayınlandı:

> Aile babasının ailedeki kişiler ve köleler üzerinde o eski yaşam ve ölüm hakkı yeniden yürürlüğe kondu. «Julia Kanunu»na göre, en az üç çocuğu olan yurtdaşlar, idari meslekte ayrıcalıklı bir durumdan yararlanıyorlardı; bekârların hakları kısıtlandı; düzensiz bir yaşam süren çiftlerin mallarına el konulacaktı artık ve sürgüne gönderilecekti kendileri de.
>
> Augustus'un kızı ve torunu da böyle bir cezaya uğradı.

Eski Roma yaşamının bir başka temeli olan, din duygusunu canlandırmak da hedefler arasındaydı: Sofuluk, yurttaşlık erdemlerinin temeli olarak görülmeye başlandı. Eski tapınaklar onarılıyor ve her yerde yenileri yapılıyordu; ölüsünün yakıldığı yerde yükseltilen «tanrısal Sezar tapınağı» da bunlardan biriydi. Özellikle eyaletlerde yayılmış ve Augustus adına yapılan sunaklar ve Roma tanrıçası heykellerinde deyimlenen, son imparator kültü özel olarak korundu.

Augustus'un dış politikası, Roma'nın geleneksel saldırgan politikasını sürdürmekten başka bir şey yapmadı. İspanya ve Galya'da, kesin olarak Roma egemenliği kuruldu. Alplerin ana geçitleri ele geçirildi; Agustus'un iki evlâtlığı, Drusus ve Tiberius kumandasında orta ve doğu Alpler de fethedilerek, iki yeni eyalet kuruldu oralarda. Daha sonra orta Tuna'ya, giderek aşağı Tuna bölgesine egemen olundu. Roma etkisi, Karadeniz'in tüm kuzey kıyılarına değin yayılmaya başlamıştı.

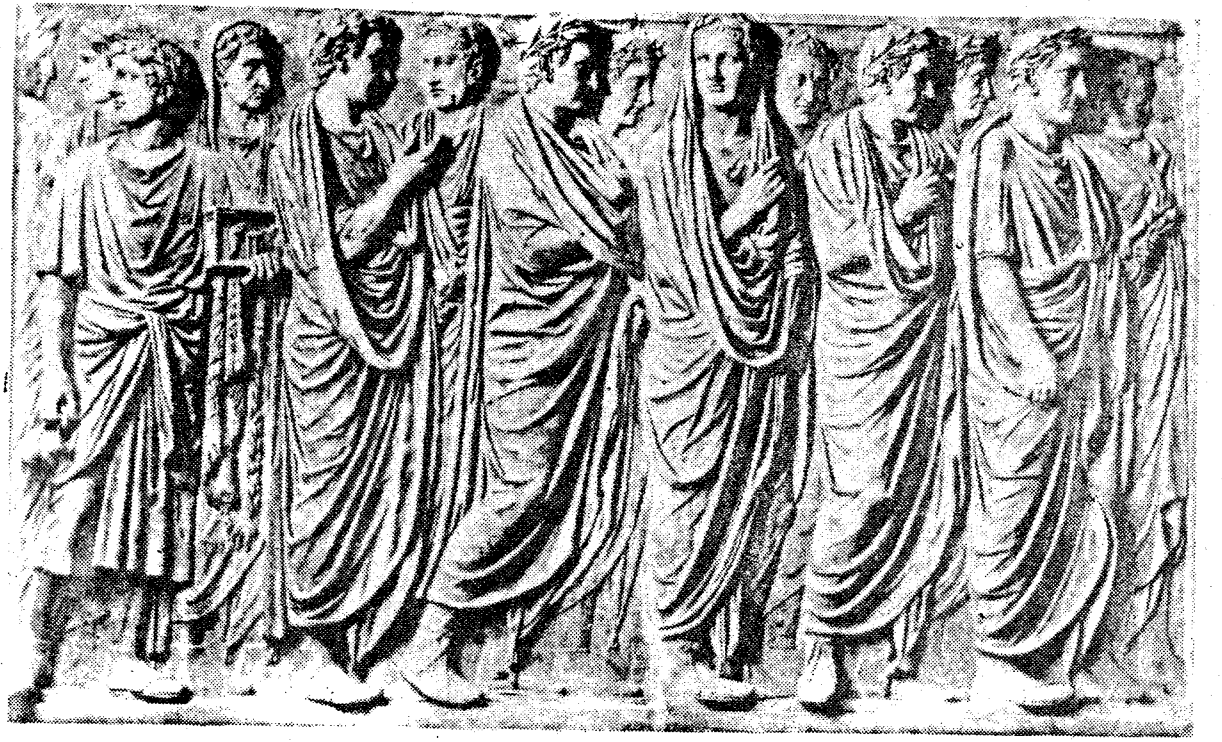

66. – Resmî kişilerin geçidi.

Ren ve Tuna boyunca bu askeri ilerleyiş, kuzeyde, barbar dünyaya karşı «doğal sınırları elde etmek» arzusuyla, yalnız bununla açıklanamaz kuşkusuz. Nitekim asıl çetin ve yoğun savaş, bu «doğal sınırlar»ın, Ren ve Tuna'nın ötesinde oluyordu. Bu bölgede 12 yılında başlayan saldırgan harekât sonunda, Ren ve Elbe arasındaki tüm Germen halklara boyun eğdirildi; daha sonra, Elbe'nin ağzına kadar bütün kuzey-batı Almanya ele geçirilerek, Germanya adı altında bir Roma eyaleti haline getirildi. Geriye, Elbe'nin kaynağında yaşayan Markomanların krallığıyla hesaplaşmak kalıyordu.

Bunun için iki büyük ordu hazırladılar Romalılar.

Ne var ki, korkunç bir tepkisi oldu bu yayılışın: Panonya ve Dalmaçya halkları başkaldırdılar. Bütün Roma'yı dehşet içinde bırakan bu ayaklanma, Tiberius'un kumandasında üç yılda kırılabildi ancak. Ama onu Germanya'nın başkaldırısı izledi. Germenlerin genç şefi Arminius, General P. Quintilius Varus da içinde olmak üzere, son insanına değin bir Roma ordusunu yok etti. Bu felâket, Roma'yı yeniden acılara boğdu. Augustos, tarihçi öyle diyor, umutsuz bir halde, aylarca saçını sakalını kesmeden, başını bir duvardan bir duvara çarparak şöyle haykırıp durmuş:

«Quintilius Varus, bana askerlerimi geri ver!»

Ren ötesinde tüm Germanya yitirilmişti; Roma, oraları bütün uğraşlarına karşın yeniden ele geçiremedi.

Ren'in sol yakası savunulmakla yetinildi yalnız.

Uçsuz bucaksız barbar dünyanın öncülerinin vurdukları bu iki korkunç darbe, gelecekteki mücadelenin, köleci Roma İmparatorluğunu mahvedecek mücadelenin ilk işaretiydi aslında.

Augustus, İsa'dan sonra 14 yılında öldü. Bir Senato kararı, onu tanrılar arasına koydu; ölüsü de, olağanüstü bir törenle, daha önce yapılmış anıt-kabire gömüldü. Öldüğü ay, anısını «augustus» (ağustos) diye adlandırılacaktır artık. Ancak, kurduğu siyasal rejimin uzun süre sürüp sürmeyeceğini tahmin etmek ise olanaksızdı. Öyle de olsa, Augustus, vasiyetnamesinde, kendi yerini alacak olanlara, askerlerin servetlerine dokunmamalarını ve barışçı bir dış politika gütmelerini öğütlüyordu şimdiden.

II

CUMHURİYETİN SONLARINDAN AUGUSTUS DEVRİNE ROMA UYGARLIĞI

Köleci devletin hizmetindeki askerî diktatörlük, kitleleri sosyal ve siyasal faaliyetten uzaklaştırdığı için, o fırtınalı II.yüzyılla I. yüzyılın ilk yarısında pek etkin olan kültürel yaşam üzerinde çok zararlı etkileri oldu.

CUMHURİYETİN SONLARINDA KÜLTÜR YAŞAMI

Forum'daki ateşli tartışmalar, siyasal davalar, halk dernekleri, her şeyden önce, hitabet sanatının gelişmesine katkıda bulunuyordu. Grachus kardeşler büyük hatiptiler; Marius zamanında M. Antonius ile L. Licinius Crassus da öyle. Daha sonra gelen, soyluların yandaşı konsül Quintus Hortensius, «mahkeme duruşmalarının kralı» olarak ün saldı ise de, hellenistik konuşmacıların etkisi altında, söylevleri tumturaklı, özentili ve yapmacıklıydı. Demokrasinin tanınmış şefi Jules Sezar'ın söylevleri ise ahenkli bir yalınlık taşıyor ve dinleyenleri sıcaklığıyla bağlıyordu kendisine.

Ancak, en ünlü hatip Cicero oldu; onun hitabeti, bu iki eğilimin ortasında yer alır.

> Marcus Tullius Cicero (İ.Ö. 106-43), Rodos'un ve Atina'nın en usta hitabet hocalarından ders almıştı; ve kitlenin karşısına çıkmadan önce, söylevlerini ciddi bir plâna göre düzenleyip hazırlandı; konuşurken de dokunaklı vurgulamalarla dinleyenleri avucunun içine almasını biliyordu. Söylevlerini verdikten sonra yayınladığı için çoğu elimizde bugün; içlerinde en tanınanları, Sicilya'nın vurguncu yöneticisi Verres'e karşı yönelttiği iddianameler, Pompeius'a karşı tam askeri yetkiler verilmesi için söylediği söylevler, toprak kanunu üstüne, Katilina'ya karşı söylevler (Philippiques)dir.
>
> Sanatının ilkelerini de *Orator, Brutus* ve öteki kitaplarında açıkladı.

Grachus'ler zamanında yergi (satir) doğuyor. Tam anlamıyla Romalı bir şiir türüdür bu; güncel olaylara eğilip, sosyal yaşamın düzensizliklerini ve kötülüklerini taşlayıp gülünçleştiren bir

çeşit. Roma'da yerginin yaratıcısı olarak, -İsa'dan önce 102 yılına doğru ölen- şair C a i u s L u c i l i u s bilinir. Pek yalın bir dille, «halk için», altı ölçülü diziler halinde, zamanının en cesur mısralarını yazmıştır; en etkili kişiler bile hedef olmaktan kurtulamamışlardır yergilerine.

İsa'dan önce II. yüzyılın sonlarıyla I. yüzyılın başlarında, tiyatro da, güncel sorunlara yaklaştı. Yeni yazarlar, Grachus'lerin çağdaşı Titinus, Marius'la, Cinna zamanında yaşayan T. Quintius Atta, L. Afranius, Roma toplumunu harekete getiren konulara giriyor ve kişilerine Romalı giysisi giydiriyorlardı. Küçük insanları -zanaatçıları ve köylüleri- sahneye sokuyor, kimi zaman soyluların hoppalıklarıyla da alay ediyorlardı. Egemen sınıfların temsilcileri, bu çeşit piyesleri, «meyhane» oyunu deyip ciddiye almazlardı.

«Atellanes» adı verilen eski halk güldürüleri, Romalıların gözde seyirleri olup çıktı.

Son olarak da, tragedya, büyük bir gelişme gösterdi. 85 yılına doğru ölen Accius, Yunan tarih ve mitolojisinden alınmış, ama özgün bir biçimde işlenmiş elli kadar tragedya yazdı; tiranlara karşı mücadele, kralların kovulması, başkaldırılar gözde konuları arasındaydı. Bu özgür yazar, en hareketli, en doğru deyişleriyle, Birinci Üçlü Yönetim zamanında bile, tiyatronun sıralarında alkış fırtınaları koparıyordu.

Yaşamın yeni koşulları, eğitim ve öğretimi, eskisinden daha zorunlu kıldı.

> İlk bilgileri, «litterotori»ler verirlerdi; küçük bir ücret karşılığında, sokaklarda, okuma-yazma ve hesaplama öğretirlerdi. Orta öğretim, «gramerciler»in okullarında verilir ve Latin ve Yunan edebiyatı, geometrinin ilkeleri ve müzik öğretilirdi. Yüksek öğretim, çoğu Yunanlı olup Roma'da yerleşmiş söz sanatı öğretmenlerinin (rheteur) uzmanlığına giriyordu. Bu okullar ve özellikle «gramerciler»in okulları, İtalya'nın öteki kentlerinde de vardı ve azatlılarla askerlerin çocukları da izliyorlardı onları.

Eğitim ve öğretimin yayılmasıyla, yalnız şiir kitapları değil, nesirle yazılmış eserler de giderek çoğaldı. Çok geçmedi, « e d e b î ç e v r e l e r » doğdu. Buralarda yazarlar, yayınlanmadan önce eserlerini okurlardı; daha sonra da bu eserler,

yayıncıların kullandıkları köle kâtiplerce çeşitli nüshalar halinde çoğaltılır ve Forum'daki ve ona yakın sokaklardaki kitapçı dükkânlarında satışa çıkartılırdı. Bu biçimde yazılmış yığınla kitap, Augustus'un iktidarı zamanında -kendi iktidarı ile uzlaşmıyor diye- yok edildi. Sezar'ın *Galya Savaşı* ile 49-48 yıllarındaki iç savaş üzerine ünlü *Yorumlamalar*'ı, o zamanın pek geniş okur-yazar çevreleri için yazılmış bu türden edebi eserlerin bir örneğidir.

Roma şiiri de büyük bir gelişme içindeydi. Eski geleneklerin yıkılışıyla, Roma toplumunda bireycilik, giderek kişisel duyguların bir ifadesi olarak lirizm doğdu. Roma'nın lirik şairleri, yaşadıkları devirdeki hellenistik ya da «aleksandrin» şiiri, yani karşılaştırmalarla ve mitolojik imgelerle dolu, özentili, yapmacıklı ve bilgiye boğulmuş bir şiir türünü alıyorlardı örnek olarak.

Bunlardan, C. Valerius Katullus'unkiler ulaşabildi zamanımıza.

> 54 yılına doğru ölen Katullus, bir ölçüde de olsa, aleksandrinizmin etkilerinden kendisini kurtarabildi ve sevgilisi Lesbia (Klodia) için duyduğu aşkla, onun ihanetinin verdiği acıyı dile getiren duygu ve düşüncelerini, süsten püsten sıyrılmış, ahenkli mısralar halinde şakıdı. Cumhuriyetten yana olan Katullus, iğneleyici kısa koşuklar halinde, Sezar'a ve gözdelerine karşı kinini ortaya koydu. Onun bir başka hizmeti de, Yunan edebiyatından aldığı o ahenkli «eoliyen ölçü»yü Latin şiirine ilk kez sokmasıdır.
>
> Roma'da lirik şiirin kurucusu odur hiç kuşkusuz.

Bilimde de büyük gelişmeler görüyoruz bu yıllarda. Bilimin tohumlarını, gitgide daha sık olarak Roma'yı ziyaret eden ve kimi zaman da orada yerleşip kalan Yunan bilginleri daha önce atmışlardı zaten. *Ödev Üstüne* adlı önemli eserin yazarı büyük Yunan filozofu Panaetius (İ.Ö. 180-110), Scipion Emilien'in evinde yaşıyordu. Öğrencisi, ünlü filozof, tarihçi, coğrafyacı ve astronom Posidonius (İ.Ö. 130-50) da, sık sık ziyarete geliyordu Roma'yı. Pompeius'un, Cicero'nun ve Varron'un hocası oldu. İkinci derecede de olsa, yığınla söz sanatı öğretmeni, filozof, şair Roma'da yerleşmişti ve genç Romalıları eğitip duruyorlardı.

Cumhuriyetin son yıllarının en büyük bilginlerinden biri

M. Terentius Varro (İ.Ö. 116-27) oldu. Sapına kadar Cumhuriyetçi olan Varro, Birinci Üçlü Yönetimi «üç başlı canavar» olarak adlandırıyordu ve elinde silâh Sezar'a karşı mücadele etti. Genel yaşamdan çekilmek zorunda kalınca, yıllarının geri kalanını, Roma'nın geçmişiyle ilgili belgelerin toplanmasına ayırdı. Ünlü insanların yaşamından, tanınmış yerlerin betimlemelerinden, eski devirlerin örf, âdet ve insanlarından söz eden *Roma Halkının İlk Zamanları* adlı kitabı, 70 adet eseri içinde en önemli olanıdır.

Yaşamının sonlarında bir *Ansiklopedi* de yaptı. Bu eserde, o zaman bilinen tüm bilimlerin esasları açıklanıyordu. Ne yazık ki, pek küçük bir parçası ulaşabilmiştir elimize bu eserin.

Cicero'nun da yeri büyük zamanının biliminde. Yunan felsefî düşüncesini halkın anlayabileceği biçimde kaleme aldığı eserlerinde, soyut düşünceyi daha anlaşılır kılmak için, diyalog halinde yazmayı yeğlemiştir. *Devlet Üstüne, Ödevler Üstüne* adlı eserleri en tanınmış olanlarıdır. Ne var ki, seçmeciliği (eklektizm), herhangi bir felsefî görüşe bağlanmaktan alıkoyuyordu onu; öyle de olsa ve eserleri yüzeysel bir nitelik de taşısalar, Cicero, Roma'da felsefî düşüncenin gelişmesinde, yüzyıllar boyunca büyük bir etki yaptı. Latince felsefe terimlerinin saptanması onun eseridir.

Ancak, İsa'dan önce I. yüzyılın ilk yarısında, Roma bilimsel düşüncesinin en büyük temsilcisi, büyük şair Lucretius (İ.Ö. 98-55) tur.

> Hemen hiçbir şey bilmiyoruz Lucretius'un yaşamı hakkında. Epikuros'un materyalist öğretisinin ateşli bir yandaşı olduğu gerçek ama, *Doğa Üstüne* adlı ünlü felsefî poeminde, o da evrenin temel ilkeleri olarak, atomları ve sonsuz boşluğu gösterir. Doğanın tüm olayları bu atomların hareketinden doğmaktadır. «Ruh» da bedenin öteki parçaları gibi maddeseldir ve bedenle beraber ölüp gider. İnsan, hayvansal durumdan, kendi çabalarıyla ve tanrıların hiçbir yardımı olmadan, uygar hale gelmiştir; toplumda yığınla kötülüğe, hele hele «bakırın hor görülüp altının revaçta olduğu» dizginsiz açgözlülüğe karşın böyledir bu. Lucretius, Epikuros'un hayranı olarak, insanlığı özellikle eski boş inançlardan, dinsel saplantılardan, rahiplerin sürdürdükleri ölüm korkusundan ve boğucu öte dünya yaşamı düşüncesinden kurtardığı için yüceltir onu. Ona göre, din, insan kurban etmek gibi, cinayetler de işler ve bu nedenle de «iğrenç»tir.

Lucretius'un eseri, Roma'nın sahne olduğu korkunç bir sosyal mücadelenin tanığı olarak, «militan» bir tanrıtanımazlığı dile getirir ve «ruhsal erinci» öğütleyen Epikuros'un öğretisinden bu yanıyla ayrılır.

Ne var ki, materyalist görüşleri yayan yalnız Lucretius değildi o zamanki Roma'da. Sezar bile, –büyük rahip de olsa– tanrıtanımaz ve maddeci görüşlere yabancı değildi. Şu ünlü söz, büyük bir olasılıkla o devirden kalmadır: «İki kâhin, birbirinin yüzüne gülmeden bakamaz!»

AUGUSTUS ÇAĞI

Cumhuriyetin son zamanları boyunca, uygarlığın gelişmesini belirleyen, Roma ve İtalya toplumundaki çeşitli sosyal katları kültür yaşamına çağırabilmiş o çoşkun sosyal hareket olmuştur. Ancak, Augustus'un yönetiminde askeri diktatörlük, kitlelerin sosyal yaşamını bir durgunluk ve uyuşukluk içine sokunca, kültürün amacı, köleci toplumun yukarı katlarına hizmet etmeye ve onların plânlarını gerçekleştirmelerine katkıda bulunmaya dönüştü. Dış görünüşü büyük bir parlaklık kazandı bu kültürün; ancak, «öz»dekinin zararına bir parlaklıktı bu.

Augustus «tuğla halinde bulduğu kenti, mermere dönüştürmekle» öğünürdü. Augustus zamanında yapılmış çeşitli tapınaklar ve öteki yapılar, köleci Roma'nın yeni rejimini ve onun yeniden canlandırılmış gücünü yüceltmeyi amaçlıyordu; içlerinden çoğu da bizzat kurucusunun yaşamıyla ilgili şu ya da bu olayı dile getiriyordu: Örneğin, Apollon Tapınağı, bu tanrının da katıldığı kabul edilen, Actium zaferi adına yükseltilmişti; Gürleyen Jupiter Tapınağı, Augustus'un önündeki köleyi vurup kendisini ölümden kurtardığı için o tanrı adına yapılmıştı. Kimi yapılar da, Augustus'un ailesindeki bireylerin adını taşıyordu. Değerli mermerlerden yapılan yeni Forum, lüksüyle göze çarpıyordu; bununla beraber, artık halk meclislerinin toplantıları yapılmıyordu orada, mahkemelere ve öteki devlet kurumlarına ayrılmıştı. Agustus'un dostu Agrippa, yeni bir su kemeri ve görkemli hamamlardan başka, Roma imparatorluğuna dahil tüm halkların tanrılarına ayrılmış, daire biçiminde bir tapmak olarak Panteon'u yaptırdı. Bütün bu yapılar, hellenistik biçemde, onlara so-

ğuk ve resmî bir görünüş veren, gösterişli, süslü püslü, giderek doğallıktan uzak, yapmacıklı eserlerdi.

Heykelde de aynı katılığı görüyoruz.

> Yollar, alanlar, tapınaklar, Romulus'tan başlayarak, yığınla Romalı kahramanın heykelleriyle süslenmiştir. Augustus'un portreleri çoğunluktaydı. Onun heykelleri içinde, en tanınmış olanı, Prima Porta yakınlarında bulunan ve onu, zırhını kuşanmış, zafer kazanmış bir general durumunda gösteren heykeldir; oysa herkes, onun bir savaş adamı olmadığını biliyordu. «Barışçı» Augustus onuruna, Senato, kabartmaları imparator ve ailesini *Senatonun* ve *halkın* başında yürür gösteren görkemli bir «Barış Sunağı» yaptırdı. Kupalar, oyma taşlar gibi sanat eşyası üzerinde, Augustus, tanrılar arasında oturmuş ve eyaletlerin bağlılığını temsil eden tanıkları kabul ederken görülür.

Özetle, Roma'nın demokratik sanatındaki gerçekçilikten pek bir şey kalmamıştır. Yüzler ve çehreler ülküselleştirilmiştir: Sanatçılar, eski özgürlüklerini yitirmişlerdir; eserleri de o büyüleyici doğallıklarını. Yukarıdan dayatılan kurallara boyun eğmek zorundadırlar artık.

Augustus'un yönetiminde düşünce özgürlüğü, kültürün öteki alanlarında da kabul edilmiyordu. Hitabet sanatı, içi boş söz söyleme talimlerine döndü. Tarihçiler de, sansürün dizginleri altına alındılar. Sezarcı Asinius Pollion, Augustus'un Antonius karşısındaki politikasını uygun bulmadığı için, iç savaşlar üzerine yazdığı kitabı bitiremedi. Tarihçi ve hatip Cassius Severus, Augustus'un ve yardımcılarının yaptıklarını acı bir biçimde eleştirdiği için, Girit'e sürüldü. T. Labienus'un eserleri, yazarı Cumhuriyeti tuttuğu için Senato'nun emriyle yakıldı. Titus-Livius bile, Pompeius'tan övücü bir dille bahsettiğinden «Pompeiuscu» diye nitelendirildi. Bu durumda, tarih Titus-Livius ve Halikarnas'lı Denys ile, büyük ölçüde yarı-resmî bir niteliğe büründü. Tarihçi, Roma'nın önemli olaylarını alabildiğine yüceltmeye ve halk hareketleriyle onların şeflerini ise, açıkça kötülemeye başlıyordu. Örneğin, Titus-Livius, V ve IV. yüzyıllardaki bütün pleb şeflerini, karışıklık çıkaran iğrenç ve demagog kişiler olarak gösterir.

Yalnız siyaset alanından uzak, dilbilim ve özel hukuk gibi bilimler, bir engelle karşılaşmadan gelişebildiler Augustus'un za-

manında. Gramerci Julius Higinus ile Verius Flaccus, bu devirde yaşamışlardır. Hukuku yorumlamada ve sistemleştirmede birbiriyle çatışan iki hukuk okulunun Antistius Labeo ile Ateius Capito'nun okullarını görüyoruz yenilik olarak. Roma'nın yüksek tabakaları felsefeye de merak sarmışlardı bu arada ve tutulan da, Lucretius'un öğretisi değil, özellikle Stoacı görüştü. Stoacılık, yandaşlarına soğukkanlılık, kaygısızlık ve dışarıda olup bitenlere karşı kayıtsızlık öğütlediği için, eski gücünü yitirmiş Roma soylularının kafa ve ruh yapılarına daha uygun geliyordu çünkü.

Sosyal etkinlik, siyasal yaşamda kendini gösteremediğinden, çeşitli görüşlerin temsilcisi yığınla küçük edebi topluluklar içinde bitkisel bir yaşam sürmeye başladı. Yetişkin edebiyatçıların ya da daha yeni yeni palazlananların eserlerini, topluluk huzurunda okumaları ve edebî tartışmalar moda oldu.

Kuşkusuz muhalefet de sesini duyuruyordu bu toplantılarda.

Ancak edebiyatın, bir sosyal güç olarak öneminin bilincinde olan Augustus yönetimi, ona da egemen olma yollarını arıyordu. Yarı-resmî nitelikteki edebiyat çevreleri oluşmaya başladı.

> Sanatlarını rejime adamış yazarların geçimlerini sağlayarak kendilerine çekip bağlıyacak kadar büyük servetleri de olan kişilerin çevrelerinde kuruluyordu bunlar. Örneğin, Roma valisi, Ch. Cilnius Maecenas'ın çevresi böyle ortaya çıktı. Maecenas Virgilius, Horatius, Propertius gibi, devrinin en ünlü şairlerini çevresinde topladı. Onlarla, Fannius gibi muhalefetteki şairler arasında şiddetli bir tartışma başladı ve – doğaldır ki yüksek koruyucular sayesinde – birinciler, hasımlarını safdışı bırakmayı başarabildiler sonunda.

Augustus çağının en büyük şairi V i r g i l i u s (İ.Ö. 70-19) oldu.

Yalnız Roma edebiyatını değil, bütün bir dünya edebiyatını derinliğine etkilemiş olan Virgilius, Mantua dolayında küçük toprak sahibi bir ailenin oğluydu. Pek parlak bir eğitim de görmüş olsa, tüm yaşamı boyunca, gerek görünüşünde, gerek beğenilerinde «köylü» kaldı bir bakıma.

İlk eseri *Bucolica*'da (Sığırtmaç Türküleri), Teokritus'a öykünerek kırların güzelliklerini şakıdı. Sürgünler zamanında, top-

rağını elinden aldılar. Haklarını almak için yaptığı girişimler, onu Sezarcı partinin önde gelen kimi üyelerine yaklaştırdı. 30 yıllarının başında Maecenas'ın çevresine girdi ve on yıl kadar sonra, onun ve -belki de İtalyan tarımındaki çöküşten kaygılanan- Augustos'un da emriyle, *Georgica*'sını yazdı. Bu poem, toprağın sürülmesi, bağcılık, hayvan yetiştirme ve arıcılıktan bahseden gerçek bir tarımcılık kitabıdır. Eser, tarımsal doğanın pek güzel tablolarıyla süslüdür. Ne var ki, samimi koruyucularının etkisi, daha şimdiden pek açık gösterir kendini. Eserin birinci bölümüne girerken, Virgilius, Octavianus'un yeni bir tanrı olduğunu ve yakında parlak bir yıldız gibi gökte parlayacağını ilân etme zorunluluğunu duyar; bir başka yerde de, bu yeni tanrının bir heykelini yerleştirmek için mermerden bir tapınak yapma niyetini açıklar.

Virgilius'a ikinci ısmarlama, *Aeneas Destanı* ile ilgili oldu.

> Şair, bu epik poemi, Roma'nın geçmişini ve Augustus'un mitolojik atası Troya'lı Aeneas'ı yüceltmek için yazdı. *Aeneas*'da Virgilius, eskiden anlatılanlara ve kendi varsayımlarına dayanarak, Aeneas'ın, uzun süren yolculuklardan sonra, oğlu Iule ve beraberindeki Troyalı savaşçılarla Latium kıyılarına nasıl çıktığını, Roma'nın kurucuları Romulus ve Remus'un da geldiği Latin krallarının nasıl atası olduğunu ve bunun gibi Julia gensinin Iule'den nasıl geldiğini anlatır. Anlatırken de arada, «kehanet» biçiminde, Roma'nın son zamanlarına getirir sözü ve büyük zaferlerden, Augustus ve ailesiyle ilgili olaylardan bahseder. Konu, şairin barışçı ve yumuşak, kahramanları ve savaşları abartmaya yatkın olmayan ruh yapısı ile pek uzlaşmıyordu aslında. Ayrıca, Augustus ve yakınlarıyla ilgili pohpohlamalar ölçüsüzdür ve çileden çıkarır insanı. Virgilius'un, *Aeneas*'ı üzerinde on bir yıl çalıştıktan sonra, noktalayamadığı ve eksik gördüğü kitabı ölmeden önce yakmayı düşündüğü söylenir. Bununla beraber, Augustus'un emriyle yayınlanır eser. Kitap, bütün Orta Çağda ve modern zamanlarda hayranlıkla okunmuştur. Ancak, şairin dehası baskı altında olmasaydı çok daha yetkin bir eser vereceği açıktır.
>
> Bielinski, Virgilius'tan bahsederken «sahte Homeros» der ki, doğrudur.

Virgilius'un ölümünden sonra, «sultanuş şuara» olarak, H o r a t i u s (İ.Ö. 65-8) geçti yerine. Roma'nın en büyük lirik şairi odur. Bir azatlı olan babası, idarî hizmetler için yetiş-

tirmek istiyordu kendisini ve eğitimini tamamlaması için de Atina'ya yolladı. Savaş patlak verdi o sıralar; Horatius da asker olarak katıldı o savaşa ve 40 yılında aftan sonra Roma'ya döndü. Bir kestörün yanında kâtiplik buldu; üçlü yönetimin askerleri, babasının elindeki ufak toprağı gasbetmişlerdi çünkü. Şiire başladı. İlk eserlerinde, *Epodes ve Yergiler*'de, eski Cumhuriyetçi ülkülerin izleri görülür hâlâ.

İlk denemelerinden sonra Virgilius'la dostluk kurdu; o da Maecenas'ın çevresine soktu onu. Bununla beraber, Maecenas, bir muhalefet döneği diye başlarda soğuk karşıladı Horatius'u. Ancak yavaş yavaş dostlukları koyulaştı; Horatius, Maecenas'tan pek güzel bir malikâne aldı armağan olarak ve böylece Roma'nın yeni sahiplerinin çevresine dahil oldu. Octavianus da, özel kâtipliğini yapmasını önerdi ona. Horatius, daha *Odes*'larında, insanları yaşamdan kâm almaya çağırarak, aşk üstüne şiirler yazmaya başlamıştı; Cumhuriyetçi ülkülerini unutarak, Actium zaferine alkış tuttu ve Octavianus'un seferden sağ ve salim dönmesi için dua etti. 17 yılında, Augustus'un isteği üzerine, onu göklere çıkaran *Yüzyıllık Şarkı*'yı yazdı. Yaşamının son yıllarında, Augustus'a ve dostlarına günlük yaşam üstüne ya da felsefî ve edebî konularda manzum mektuplar kaleme aldı. Biçim olarak, Horatius'un *Odes*'ları, Roma lirik şiirinin bir doruğu, bir şaheseridir; ancak içlerinde, Cumhuriyet dönemi şairlerinde gördüğümüz o özgürlük adına vurgulamalar, ilerici düşünceler yoktur. Karl Marx, havaîliğini bir yana bırakarak, «pek hoş» bir şair olarak görür Horatius'u; ancak, «Augustus'un önünde alçalmakla» ayıplar onu.

Nasıl ayıplanmaz ki!

Augustus çağının üçüncü büyük şairi O v i d i u s ' un (İ.Ö. 43 - İ.S. 18) yazgısı daha da trajik oldu. Ovidius, zengin bir şövalyenin oğluydu. Siyasal yaşam ve devlet işleriyle ilgisini koparmış ve gününü gün eden, çöküş halindeki Roma yüksek tabakalarının bozucu etkisine uğradı; onların boş ve havaî aşklarının sözcüsü oldu. Yirmi yaşındayken, *Heroides* adı altında, üç mitolojik kadın kahramanın, Briseis, Didon ve Medea'nın sözde âşıklarına yazdıkları mektupları yayınladı. Arkadan, *Aşklar*'ı çıktı; şair, işitilmemiş bir açıklıkla sevgilisiyle yaşadığı aşkı anlatıyordu. Ancak, *Ars Amatoria* (Aşk Sanatı) çıkınca, saray çevrele-

rinde de skandal koptu: Bu erotik poemde, şair, öğretici bir eser yazıyormuşçasına, erkek ve kadınlara birbirlerini ayartıp baştan çıkarmalarının ve sevgili olarak kalmanın çeşitli biçimlerini öğretiyordu. İsa'dan sonra 8 yılında, Ovidius, Karadeniz kıyılarında bir yere sürüldü. Orada, Augustus'tan af dileyen *Acılar* ve *Pontiques*'i yazdı. Bu eserlerde, büyük bir içtenliğin yanı sıra, yurdundan uzak düşmüş şairin içinde bulunduğu çetin yaşam koşullarının pek renkli betimlemeleri görülür. Puşkin, Ovidius'un bu eserlerinin, bütün öteki eserlerinden üstün olduğunu söyler. Ovidius, iki önemli eser daha bıraktı bize: Roma takvimiyle ilgili olarak âdet ve gelenekleri anlattığı *Fastes* ile, aşk serüvenleri arasında, tanrılarca hayvan ya da bitki haline dönüştürülmüş insanlardan bahsettiği *Değişmeler.*

Ovidius'un çağdaşı, T i b u l l u s ve P r o p e r t i u s gibi öteki ünlü şairler, hattâ S u l p i c i a gibi kadın şairler de, bu erotik türde yazıyorlardı. Özgür şiire yer yoktu artık; ve şairler ya iktidarı ellerinde tutanların meddahlığına mahkûm edilmişlerdi ya da özel yaşamın ve kişisel duyguların küçük ayrıntıları içinde kaybolmak zorundaydılar.

BÖLÜM VIII

İMPARATORLUĞUN GELİŞİMİ

Roma imparatorluğu, İsa'dan sonra I, II ve III. yüzyıllarda daha da yayılır; imparatorun iktidarı daha da genişler. Bir bakıma, büyük gönenç yüzyıllarıdır o yüzyıllar. Ancak, III. yüzyıla gelindiğinde, Principatus rejimi, bir «askeri monarşi»ye dönüşmüştür kesinlikle; iktisadî güçlüklerin yanı sıra, yabancı istilâların tehdidi başgöstermiştir.

Bir çöküşü haber vermektedir her şey.

I

MONARŞİK REJİMİN GÜÇLENMESİ JULİO-KLAUDİA HANEDANI

AUGUSTUS'UN DOĞRUDAN MİRASÇILARI VE CUMHURİYETÇİ KALINTILARLA MÜCADELE

Augustus'un ölümü, Roma'nın çiçeği burnunda monarşisini sorun haline getirdi; monarşinin temel niteliği olan m i r a s ç ı l ı k i l k e s i henüz saptanmış değildi çünkü. Roma'nın Cumhuriyetçi gelenekleri bakımından ise, yepyeniydi bu ilke ve yabancı, kanun dışı ve anlamsız görülüyordu o yüzden de. Bunun içindir ki, Augustus'un yerine ilk geçen, vaktiyle evlât edindiği oğlu T i b e r i u s , iktidarının ilk yıllarından başlayarak, orduda olsun, Senato'da temsilcileri bulunan büyük ailelerin yanında olsun, husumet, hattâ sert bir muhalefetle karşılaştı; onun yirmi üç yıl süren iktidarını dolduran yığınla dramatik olayın nedeni budur.

Gerçekten, Augustus'un ölümü ve iktidara yeni bir prensin geldiği haberi üzerine, Roma'nın iki güçlü ordusu, Pannoni ve Ren orduları aynı zamanda başkaldırdılar. Askerler, kendilerine

ters düşen subaylara kötü davranıyor ve toplantılarında, askerlik hizmet süresinin indirilmesi, ücretlerin yükseltilmesi gibi istemlerde bulunuyorlardı. Aslında, ordunun karşı çıktığı, seçmediği bir kimsenin iktidara gelmiş olmasıydı ve başlarındaki Germanicus'u, tahtı ele geçirmesi için sıkıştırıp durdular. Germanicus, açıkça direndi bu isteğe karşı. Askerlerin başkaldırıları, imparatorluğun büyük bir «gizem»ini de ortaya koyuyordu: Askerler gerçek sahipleriydi onun; yazgısına hükmeden, giderek başa kimin geçeceğine karar verecek olanlar da onlardı. Tiberius, Pannoni'ye oğlu Drusus'u yolladı. Drusus, çeşitli ödünlerle askerleri yatıştırdı. El altından elebaşılar da temizlendi. Germanicus da Ren ordusu içinde aynı yolu izledi ve amcası Tiberius'a karşı sonuna değin de dürüst davrandı.

Görünüşte olmasa da, alttan alta Senato da sorunlar çıkarıyordu.

Tiberius, pek tehlikeli bir durumda bulunuyordu böylece. Yaradılışı da karamsar, geçimsiz ve kuşkucu idi zaten. Başlarda Cumhuriyetçi kurumlar karşısında saygılı hareket etti gerçi; kendisini, Senato'nun ve tüm yurttaşların hizmetinde ilân etmişti; konsüllerin önünde ayağa kalkıyor ve tartışma özgürlüğünü kabul ediyordu. Kendisine «sahip» denilmesini bile yasaklamıştı; ancak köleler için böyleydi, yoksa askerler, Senato ve halk için imparatordu, prensti tek kelimeyle.

Ne var ki, bu davranışlar, halkça daha fazla tutulmasını sağlamadı onun. Senato, yönetimden gitgide uzaklaştırılmaktan korkuyordu; Tiberius, önemli işleri, kendi özel konseyine havale etmeye başlamıştı yavaş yavaş. Hiçbir kamu görevi olmayan, kendisinin, yetenekleri ve deneyimlerinden ötürü seçtiği bir kuruldu bu. Pleblere de öfkeleniyordu; çünkü plebler, buğday dağıtımının ve genel eğlencelerin kaldırılmasıyla, vergilerin arttırılmış olmasına karşı mırıldanıyorlardı ister istemez. Halk Meclislerini bütünüyle kaldırıp, bütün seçim görevini Senato'ya vermeye götürdü bu onu. Prensin, yurttaşları ve başkentteki soylulardan kopuşu, Germanicus'un vakitsiz ölümünden sonra, daha da arttı. Halkın pek tuttuğu Germanicus'un, Tiberius'un yakınlarından birince zehirlendiği söylentisi vardı. Tiberius, başlardaki o yumuşaklığını bütün bütüne yitirdi o tarihten sonra; zalim ve acayip bir despot olup çıktı.

Ve gerçek bir t e r ö r r e j i m i kurdu.

Roma'daki askerî birliklerin sayısı arttırıldı ve başı da, prensten sonra, devletin ikinci kişisi haline geldi. Bunlardan ilki, L. Aelius Sejan, Tiberius'un gözdesi oldu ve Roma'yı 17-31 yılları arasında tir tir titretti; Cumhuriyetçi özgürlüğün son kalıntılarını da boğanlardan biri oldu Sejan; yığınla insan, yersiz kuşkularla ya da asılsız ihbarlarla tutuklandı, işkenceye tâbi tutuldu ve öldürüldüler.

Sürekli bir korkunun etkisi altında, Tiberius, Roma'yı terketti bir gün ve gidip Kapri'ye yerleşti. Orada, tam bir aylâklık içinde, zararlı yaşamını sürdürmeye başladı. Öyle derler, kuşkulandığı kişileri oraya çağırtır ve korkunç işkencelerle öldürtürmüş. Sejan da kurtulamadı bundan; iktidarı elinden alacağı töhmetiyle, Tiberius, küçük çocukları da içinde olmak üzere, tüm ailesiyle yoketti onu bir gün.

Sonunda, 37 yılında da Tiberius'u yokettiler. Yakınları ve Roma'daki askerî birliklerin şefi Macon, ağır bir hastalıktan yeni çıkmış olan Tiberius'u yatağında yastıklarla boğdular.

Ne var ki, sistemin kendisi değildi halkın takıldığı; başa getirilendi yalnızca. Daha şimdiden öylesine alışılmıştı ki, sisteme, en hoşnutsuzlar bile, ölenin yerine bir yenisini düşünüyorlardı. Sistem ise, Tiberius'un despotluğu, halk meclislerinin tasfiyesi, merkezîleştirme ve gitgide artan bürokrasi sayesinde, açıkça monarşik bir nitelik almıştı. Ancak şu da var ki, Tiberius'un kurduğu terör rejiminden zarar gören, saray çevresi, soylular ve bir ölçüde de başkent halkıydı yalnız; İmparatorluğun temelini oluşturan eyaletler ise, bundan zarar görmek şöyle dursun, tersine, eskisinden daha iyi yönetiliyorlardı.

Tiberius'un ilkesi şuydu: «İyi bir çoban, koyunlarını kırkar ama derilerini yüzmez»! Eyaletlerin yönetimini, doğrudan doğruya kendi seçtiği valilerle güçlendirmişti; o valiler bile özel görevliler yoluyla denetleniyorlardı. Kötü yöneticileri hemen değiştiriyor ve iyilerini de uzun yıllar yerinde tutuyordu. Bununla beraber, batı eyaletlerinde ilkel topluluğun çözülüşü ve köleliğin gelişmesi, zaman zaman halkta hoşnutsuzluklara ve şiddetli patlamalara yol açtı yine de.

Numidya'da, Galya'da böyle oldu.

Tacitus, Galya'daki başkaldıranlardan, avcı silahlarıyla çarpışan ve böylece çabuk dağılan, «borca boğulmuş mutsuz kala-

balık» diye bahsediyor. Ancak, eyalet soyluları, Tiberius rejiminden genel olarak hoşnuttu ve içerde halk hareketlerinden korktukları için, Roma'ya bağlılıklarını çeşitli vesilelerle belirtip duruyorlardı.

Tiberius'un barışçı, ama sert, sürekli bir barış izlenimi yaratan, iktisadî faaliyetlere uygun dış politikası, eyaletlerde kendisinin halkça tutulmasına da yol açmıştı. Yalnız Germenlerle, o da iktidarının başlarında savaşlar oldu; Ermeniler, Partlar gibi komşularıyla çıkan bütün uzlaşmazlıklar, diplomatik yollardan çözüldü. Eyaletleri Roma'ya bağlayan zorlama, Tiberius'tan başlayarak, organik bir bağa dönüştü ve Roma İmparatorluğu daha tutarlı siyasal bir birlik haline geldi.

KALİGULA VE KLAUDİUS

Yeni rejimin güçleniş süreci, Tiberius'u izleyen Kaligula ile Klaudius zamanlarında daha da acılı oldu.

Tiberius'un ölüm haberi çoşkunlukla karşılandı. Halk, gömülmesini bile istemeyip, Tiber ırmağına atılmasını istiyordu cesedinin. Buna karşılık, Germanicus'un oğlu Caius'un iktidara gelişini büyük çoşkunlukla karşılandı. Halk, sağlık ve afiyeti için kurbanlar kesiyordu her gün, «Güneş» diyorlardı ona; askerler ise –asker ayakkabısı (kaliga) dan gelen– K a l i g u l a adını takmışlardı. Seferde doğduğunu, askere yakınlığını belirtmek istiyorlardı böylece.

Ama hiç kimse, Cumhuriyeti yeniden kurmayı düşünmüyordu.

Kaligula'nın iktidarının ilk yılları, çevresindeki deneyli insanların da sayesinde, pek iyi geçti; iktidarını güçlendirdiği gibi, halk katındaki savgisini de arttırdı. Genel afla beraber, «kulaklarının hafiyelere kapalı olduğunu» ilân etti, buğday dağıtımını ve eğlenceleri başlattı; Senato'ya karşı pek saygılı bir tutuma girdi; devletin durumunu gösteren bültenleri yeniden yayınlamak için girişimde bulundu. Eyaletlerin gereksinmelerine de pek büyük bir dikkat gösteriyordu ayrıca.

Bununla beraber, deneyim eksikliği ve dengesizliği yüzünden, Kaligula, o çok çabuk ve pek kolay elde ettiği ilk başarıları-

nı abartmakta gecikmedi. Örnek olarak Augustus'u almamıştı zaten; örnekleri Jül Sezar'dı, Marc-Antonius'tu. Ve her ikisi gibi onun da ülküsü, hellenistik tipte mutlak monarşi idi; mutlak monarşinin de en yetkin örneği olan Mısır krallığı, Augustus'un Cumhuriyetçi maskaralığını ve yalpalamalarını onaylamıyan bir gurup Sezarcı ve Antoniuscu da destekliyordu kendisini ve özellikle Doğu'da daha atak bir dış politika istiyorlardı. Kaligula, imparatorluğun merkezini bile İskenderiye'ye taşımak düşüncesindeydi.

> Bu Mısır hastalığı, Kaligula'da, hem de en kışkırtıcı biçimde ortaya çıkmakta gecikmedi. Tiberius zamanında yasaklanan Isis kültü yeniden serbest bırakıldı. Bugün de Saint Pierre Kilisesinin önünde dikili bulunan taş, Mısır'dan özel bir gemiyle getirilip dikildi. Mısır firavunları gibi, Kaligula da, kızkardeşiyle evlenmeye hazırlanıyordu ve vakitsiz ölünce de tutup tanrısallaştırdı onu. Sezar gibi kendini tanrılar katına çıkarmaya kalktı; Jupiter görünümünde dolaşmaya başladı.
>
> Aslında anlatılır gibi değil çılgınlıkları: Çok sevdiği atı için özel ve pek lüks bir saray yaptırdı; konsül seçtirmeyi tasarladığı da söylenir bu atı. Paha biçilmez değerde incileri sirkede erittirip içermiş ve davetlilerin önüne altından ekmek ve yemek koydurtur yedirirmiş.
>
> Bunlar, tarihçi Sueton'un anlattıklarının bir bölümü!
>
> Doğu'yu örnek alan görkemli bir saray yaşamı, büyük paralar gerektiriyordu; hükümet ise, önüne gelene vergi koyarak, hatta zenginlerden zorla alarak, bunu utanmadan sağlıyordu ona.

Bütün bunlar, halk katında -zaten rastlantıyla doğmuş ve o da yüzeysel olan- saygınlığını pek çabuk tüketti. Kaligula ve yandaşları da sonunda, mırıldanmaları ve hoşnutsuzlukları önlemek için, işitilmemiş bir baskıya kalktılar. Cinayetler, muhafız birliklerinin başını öldürtmeye kadar vardı. Sonunda, dört yıllık bir iktidardan sonra, 41 yılında, Kaligula, muhafız birliklerindeki subaylarca, sarayın karanlık koridorlarından birinde öldürüldü. Üzerinde öylesine bir kin toplamıştı ki, karısı ve bir yaşındaki kızını bile boğazladılar.

Bununla beraber, hellenistik monarşiyi Roma ortamında tutturmak amacıyla, iki kanlı girişime karşın, Cumhuriyetçi kalıntılar, Kaligula'mn ölümünde öylesine zayıf idiler ki, Augustus'un mutlak imparatorluğa geçişte yaptığı «principatus» uzlaş-

ması bütünüyle eskimiş ve aşılmıştı artık. Mücadele, iktidarın alanıyla ilgili değildi; iktidara gelişin biçimi, daha doğrusu yeni imparatoru kimin ve nasıl belirleyeceği sorunu üstüne idi.

Senato'nun güçsüzlüğü kısa zamanda ortaya çıktı.

Kalabalıklar K l a u d i u s ' u istiyordu. «Halk»ın bu adayı, Germanicus'un küçük kardeşi ve Kaligula'nın amcasıydı. Kaligula'yı öldürenler, saraydan uzakta bir köşede korkudan gizlenmiş Klaudius'u alıp zorla karargâhlarına götürdüler ve orada beklemediği halde imparator ilân ettiler; halkın ve askerlerin kararma bakan Senato da, yeni prensi, imparatorluk yetkileriyle donattı çaresiz. Böylece Klaudius, istemese de, halkta ve orduda daha önce pekişmiş hanedan düşüncesi sayesinde, Augustus'un torunu sıfatıyla, Roma imparatorluğunun başına geçti.

Aslında, hiç de lâyık değildi böyle bir yer için.

Ne var ki, on üç yıllık iktidarı (41-54), Augustus'un ölümünü izleyen en yapıcı dönemi oldu; yeni monarşik rejim daha da sağlamlaştı onunla.

Roma'nın iaşesi baş kaygısı idi; bunu sağlıyan tacirlere büyük ayrıcalıklar tanıdığı gibi, Tiber ırmağının döküldüğü yerde bir liman ve kentin su kemerini yaptırdı. Yığınla bataklığı kurutarak, hayli toprağı tarıma açtı.

İdarî, askerî ve malî konularda hiçbir şey bilmiyordu; onları, özellikle köleler ve azatlılar arasından seçtiği en yetenekli kişilere havale etti. Onlar da, bir yandan kendi ceplerini doldururken, bir yandan da, Senatoyu ve bütün eski majistralıkları arka plana ittiler; ve imparatorluğun çeşitli hizmet dalları ve daireleriyle (officia) i d a r i b a k ı m d a n m e r k e z i l e ş t i r i l m e s i sisteminin temellerini attılar.

Bu yeni insanların, Roma'nın politikasını yeni yollara çekip götürmeleri de pek doğaldı. Gerçekten, yurtdaşlık hakkını, bol bol dağıtmaya başladılar ve çok geçmeden yığınla eyalet halkı ve kentine bu hak verilmiş oldu. Klaudius, Senatoyu dengelemek için de, şövalye sınıfına, ordunun birçok sıraları ve rütbelerini açtı. Böylece, imparatorluk halkının genel olarak aynı düzeye getirilmesi süreci başlamıştı: Eyaletler Romalılara yaklaşıyor ve toplumun içinde farklı durumlar yaratan engeller de kalkıyordu ortadan.

Klaudius'un zamanında Roma dış politikası pek etkin bir döneme girdi. İmparatorluk bir yayılışa başladı: 43 yılında, daha önce Sezar'ın da iki kez giriştiği, İngiltere'nin fethine başlandı; orta ve aşağı Tuna'da büyük başarılar elde ederken, Roma, Karadeniz'in en uzak kıyılarına değin ulaştı sonunda; Ermeni-

lerle Roma hükümranlığı bir kez daha kabul ettirilirken, Juda yeniden eyalet haline getirildi ve Afrika'da Moritanya'da iki eyalet oluşturuldu. İmparatorluk, Akdeniz dünyasının en uzak noktalarına değin yayılmıştı.

Bu arada, imparatorluk sarayı, büyük entrikalar, giderek skandallar içinde çalkalandı. İmparatora ve yardımcılarına karşı yalnız mırıldanmakla yetinmeyen senatörler ve soylular, kimi zaman -sonuçsuz kalan- tertiplere başvurdular. İlk eşi -ahlâksızlığıyla tanınmış- Messalina; onun öldürülmesinden sonra da, başı göklerde ve tutkulu eşi genç Agrippina, yığınla skandala ve kanlı olaylara yol açtılar. Agrippina, Klaudius'u mutlak etkisi altına aldığından, ilk evliliğinden olan oğlu Neron'u Klaudius'un evlât edinmesini sağlayıp, «gençliğin prensi» ilân ettirdi. Böylece, oğluna yükselişin yollarını açtıktan sonra, tutup bir gün de imparatoru zehirletti.

Doğu ve hellenistik sarayların pek alışık oldukları bu tür olaylar da gösteriyor ki, İsa'dan sonra I. yüzyılın ortalarına değin, Roma'da da, «Principatus» rejimi, açıkça bir monarşi niteliğini almıştır. Hükümdar, kendisine «prens» dese, rejim «Cumhuriyet» diye adlandırılsa da, buydu gerçek.

NERON VE JULİO-KLAUDİA HANEDANININ SONU

Julio-Klaudia hanedanının son prensi N e r o n ' un iktidarı, Principatus rejiminin monarşiye dönüşümünün en çarpıcı ve en belirgin tanığı oldu. İlk kez, ergin olmamış bir çocuğun Roma'nm başına geçtiği görüldü; ayrıca, iktidara gelişi de, bir saray ihtilâli sonucu oldu.

Hakkı yoktu iktidara geçmekte çünkü.

Neron, genç ve deneyimsiz olduğundan, Doğu monarşilerinde olduğu gibi, iktidar, annesi Agrippina Augusta ile şer ortaklarının ve onların da hempalarının elinde bulunuyordu uygulamada. Bunlar arasında -gariptir!- filozof Seneca'yı da görüyoruz. Ancak, hükümet mekanizması iyi işlediği ve Neron da devlet işlerine hiç karışmadığı için, ilk beş yıl (54-59) güzel geçti. Hattâ askerî başarıların sonucu, Doğu'da imparatorluğun sınırları biraz daha genişledi; Partların Ermenistan'a saldırısı püskürtüldüğü gibi, Gürcistan ve öteki Kafkas kıyı halkları Roma

egemenliği altına sokuldular ve –63 yılında da– Pontus krallığı eyalet haline getirildi; Kırım işgal edildi. 60 yılına doğru tüm Karadeniz kıyıları Roma'ya bağlanmıştı ve Karadeniz, Romalıların bir iç denizi olup çıkmıştı.

67. – Av sahneleri.

Ne var ki, bu beş yılın ardından keyfilik ve idarî karışıklığın egemen olduğu bir sekiz yıl geldi. Yaradılıştan şehvetli ve vahşi olan Neron, çocukluğundan başlayarak, yetiştiği ortamın sonucu baştan çıkmıştı; bir sapıktı düpedüz. Tahta geçer geçmez de, bütün tutkuları dizginlerinden boşandı; yalnız sarayı değil, Roma'nın yolları da akıl almaz bir rezilliğin ve skandal dolu eğlencelerin yatağı olup çıktı. Doğu hükümdarlarının ilkesini kabullenmişti: «Hükümdara her şey serbesttir!»

İlk uzlaşmazlığı annesiyle oldu ve öldürttü onu.

Güzel mi?

Bu saray ihtilâlinden az sonra, Klaudius'un yerleştirdiği ve devlet dairelerini büyük bir hünerle yöneten yığınla azatlı atıldı ve yerlerine daha uysal olanlar getirildi. Gidenler arasında filozof Seneca da vardı. Askerî işlerin başına da, Tiberius'un Sejan'ı gibi sapığın biri geçirildi. Eşi, Klaudius'un kızı Oktavia'yı sürgüne yolladı ve orada da öldüttü. Arkasından, annesini öldürmesi için kendisini kışkırtmış olan ahlâksız ve zalim Poppea ile evlendi. Tarihçi Tacitus öyle diyor bu kadından bahsederken: «Her şeyi vardı: Güzellik, zekâ, zenginlik; kalbi yoktu yalnız!» Neron, onu da bir gün, karnını tekmeleyerek öldürecektir.

60 yılından başlayarak, sarayın çılgın eğlenceleri için işitilmemiş giderler dönemi açıldı.

> Tarihçi, «sefahat kudurganlığı» diyor o dönemden bahsederken. Bayramlar ve eğlenceler, görülmemiş bir debdebe içinde birbirini izliyordu. Sarayın hizmetçileri bile lüks giysilerle dolaşıyor; katırlar gümüşten nallanıyordu. Hazinede asıl gediği açan, görkemli yapılara girişilmiş olmasıydı; «Altın ev» bunların başında geliyordu. Roma'da birkaç mahalleyi kaplıyacak büyüklükteki bu saray bittiğinde, Neron ziyaret eder. Söylediği pek hoştur: «Sonunda, insan gibi bir evde oturacağım!».

Böylesine bir savurganlık, sonunda maliyeyi batırdı doğallıkla. Öyle ki, askerlerin parası, emeklilerin maaşları bile askıya alındı. Çare olarak, paranın ayarı düşürüldü. Aptalca gerekçelerle zenginlerin mallarına el koymalar da başladı; prense vasiyette bulunmayı ihmal etmiş kişilerin terekelerine de.

Ne var ki, tek Neron değildi bu utanç verici yaşamı süren. Köleci imparatorluğun bütün yüksek sosyetesi, aynı bataklığın içinde yüzüyordu: İmparator, devleti keyfine göre yönetirken,

Roma soyluları da, politikaya karşı tüm ilgilerini yitirmişlerdi; iflâh olmaz biçimde soysuzlaşmış olan bu sınıf, bütün varlığıyla, kendisini eğlencenin, sirk oyunlarının kucağına atmış ve kaybolmuştu onlar arasında.

Bu sapık ve pespaye sınıfın başı olarak Neron, salt kendi reklâmı için spor ve tiyatroya da önem verdi. Biraz edebiyata ve müziğe yetenekli oluşundan da cesaret alıp, sanatta bir dâhi olarak kendisini görmeye başladı ve sahneye çıktı; rol yaptı; olimpiyat oyunlarına katıldı bizzat. Yeteneklerini değerlendiren Yunanlıları ödüllendirmek için, tutup özerklik tanıdı onlara. Bu vesileyle verdiği söylevin metni elimizdedir ki, bir başka eğlence konusudur.

İdarî ve malî düzensizliğin, dış politikada olduğu kadar, başkentin ve eyaletlerin yaşamında da korkunç sonuçları oldu doğallıkla: Doğu'da yeniden başlayan savaş, Romalılar için utandırıcı bir biçimde bitti; 64 yazında, Roma'nın büyük bir bölümünü yakıp yıkan yangın da savsaklamaların sonucuydu. Kent, korkunç alevlerin altında kavrulur yanarken, Neron, bir kuleden hayran hayran, Troya'nın düşüşü üstüne mısralar söylüyordu; bu yetmezmiş gibi, yangın çıkardılar diye kitleler halinde nice masum insanı işitilmemiş işkencelere teslim etti.

Dehşet ve kızgınlık içindeydi halk.

Bunu gören soylular muhalefetinden arta kalanlar, 65 yılında bir komplo hazırladılar; başarıya ulaşamadı. Tertibi düzenleyenler, Neron'un emri üzerine, kendi kendilerini öldürmeye mahkûm edildiler; filozof Seneca da bunlar arasındaydı. Başkentteki yüksek sosyetenin, yönetici bir politik rol oynamakta mutlak yetersizliğini de gösteriyordu bu başarısızlık. Ancak, eyaletlerde patlak veren olaylar, Neron'un iğrenç yönetimine kesin bir darbe vurdu. Eyaletlerdeki Romalı memurların yiyicilik ve haksızlıkları, onları denetlemede Neron yönetiminin yetersizliği, sonunda karışıklıklara yol açtı halkta. Roma'daki yönetimden hoşnutsuz yerel soylular da bu karışıklıklardan -kendi hesaplarına- yararlanmaya kalktılar. Önce, Britanya'nın Roma işgalindeki halkları ayaklandı: Karşılıklı on binlerce insan öldürüldü çatışmalarda; Britanya'daki kaynaşıma sürüp gitti.

60'lı yılların başında, Juda'daki karışıklıklar da doruğuna varmıştı.

Juda'daki durumun henüz kesin olarak aydınlanmadığı bir sırada, 68 yılında, daha da tehlikeli bir başkaldırı Galya'da patlak verdi.

Neron hükümeti, tam bir şaşkınlık içindeydi bütün bu olaylar karşısında; Neron, en akıl almaz plânlar kurup duruyordu: Örneğin, başkaldıranların önüne çıkıp, elinde sazı, onları büyülemeyi düşünüyordu; hattâ, bu konuda dekorların hazırlanması ve bir oyuncular gurubunun toplanması emrini bile verdi. Bilincinde değildi olan bitenin özetle. Paçalarını kurtarmak için, başta gözdeleri ihanet ettiler kendisine. Muhafız birlikleri başka bir imparator adayı için kazanıldı. Sonunda Senato, halk düşmanı ilân edip, ölüme mahkûm etti Neron'u. Herkesin terkettiği bu kaçık, boşa çıkan bir kaçma girişiminden sonra, çılgına dönmüş bir halde, canına kıymakta buldu çareyi. Ölürken şöyle diyordu: «Dünya, ne kadar da büyük bir sanatçı kaybediyor benimle!»

Neron'un ölümü, Roma'yı – aşağı yukarı – bir yüzyıldan beri yöneten Julio-Klaudia hanedanının sonu değildi yalnız; çıkarlarını bu hanedanının temsil ettiği Roma-İtalya toplumundaki yüksek tabakaların, eyaletler üzerindeki ortaklaşa egemenliğinin de sonuydu aynı zamanda. Bu hanedanının yarattığı imparatorluk idaresi, bütün Akdeniz dünyasında, köle sahiplerine hizmet edecekti bundan böyle.

II

FLAVİUS HANEDANI

İÇ SAVAŞ

Yüz yıl önce olduğu gibi, ordu, bu hükümet darbesinde yine başrolü oynamıştı. Neron'un düşüşü, bütün birliklerde ve onların şefleri arasında çeşitli heyecanlara yol açmıştı; bir devlet sırrı açıklanmıştı çünkü: İmparator, Roma'nın dışında bir yerden seçilecekti.

Ancak, 68 yılında, Roma ordusunun içeriği, hiç de Sezar ve Octavianus zamanındakine benzemiyordu. Ordu, geniş ölçüde b ö l g e s e l l e ş m i ş t i . Gerçekten, yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, Roma halkı ve İtalyanlar, genel olarak

muhafız alayında ve kent birliklerinde hizmete alışmışlardı. Asıl askerî birlikler, eyalet halkından oluşuyordu; yardımcı birlikler (auxilia) ise, Romalı olmayan birbirinden farklı etnik çevrelerden geliyorlardı. Öte yandan, askerlerle yerel halk arasında sıkı bağlar doğmuştu. Karargâhların çevresinde, yerel halktan, askerlerin çeşitli gereksinmelerini karşılayan birikmeler oluyordu. Eski askerlerin kolonileri de ordu ve yerel halk kaynaşmasına katkıda bulunuyordu. Böylece, her Roma ordusunun, bulunduğu eyaletle ilgili etnik bir görünüşü vardı; ordu, askerî disiplinini korusa, başlarında Romalı kumandanlar bulunsa, resmî dil olarak Latinceyi kullansa ve imparator kültünü uygulasa, genel olarak Roma yaşam biçimini sürdürse de, böyleydi bu.

> Roma ordusu, yerel özellikleri ve çıkarları bakımından, kabaca üç büyük guruba ayrılıyordu: Başta, askeri yönden en güçlü Ren ordusu geliyordu; ikinci olarak, Suriye'de, Filistin'de ve Mısır'da üslenmiş Doğu ordusu geliyordu; son olarak da Tuna ordusu. Tuna ordusununda, kendisini sık sık destekleyen Doğu ordusuyla sıkı ilişkisi vardı.
>
> Bu ordulardan her biri, kendi içinde mesleki yönden birbirine pek bağlı, pekişmiş durumdaydılar; her birinin kendi gelenekleri, kendi zafer yıldönümleri vardı ayrıca. Öyle olunca da, her biri, gelecekteki kişisel ve yerel çıkarlarını düşünüp, kendi kumandanlarının imparator olmasını istiyordu.

Neron'un yerine, İspanya valisi Servius Sulpius Galba geçti. Muhafız birlikleri, onu hemen imparator ilân ettiler. Galba, doğuşu ve zenginliği yönünden, Senato'nun en seçkin üyelerinden biriydi; iyi bir kumandan ve deneyimli bir idareciydi ayrıca. İmparator olduğunda da 72 yaşındaydı. Roma'ya gelir gelmez «Senato'nun ve Roma halkının elçisi» olduğunu söyleyerek, otoriter rejime karşı tiksintisini açıkladı; paraların üzerine de «Özgürlük» kelimesini kazdırdı. Ne var ki, Galba, açıkça Roma ve İtalyan toplumunun yüksek katlarına hizmet etmeyi amaçlıyordu. Bunun içindir ki, askerlere karşı sert tavır takındı.

Bu yüzden de ancak yedi ay kalabildi iktidarda. Yakınlarından biri, gözü iktidarda olan M. Salvius Otho, muhafız birliklerini satın aldı; onlar da onu imparator ilân ettiler (15 Ocak 69). Galba, bütün danışmanları ve yerine

geçmesi için seçtiği -aristokratik büyük bir aileden gelen- Pison öldürüldüler.

Ancak, Othon da, muhafız birliklerinin ve Roma plebleri-nin pek tutmalarına karşın, üç ay kalabildi iktidarda. Ren ordusu daha başından ona bağlılığı reddetmişti ve generallerinden birini, Aulus Vitellius'u imparator ilân etmişti. Vitellius gerçekten bir hiçti. Klaudius ve Neron sarayının aşağılık bir pohpohlayıcısı; askerlerin ise sınırsız ödünlerle gözlerini büyüleyen bir koltuklayıcı idi. Bir özelliği daha vardı: Pisboğazlığı.

Ren ordusu, iki koldan Roma üzerine yürüdü.

14 Nisan 69'da korkunç bir savaşta Othon yenildi. Yerde kır bin ölü bırakarak, kendi kılıcıyla da canına kıydı. Yenenler, arkadaşlarının ölülerini bile gömmeden, düşman ülkesiymiş gibi, yağmalamak için bütün İtalya'ya yayıldılar. Sınır tanımayan bir yağma ve serkeşlik, Ren ordusunun o kadar öğünülen disiplinini ortadan kaldırmakta gecikmedi; tüm askeri erdemlerini yitiren ordu, bütün İtalya'yı inleten hırsız şebekelerine dönüştü.

Ren ordusunun başarıları, Tuna ve Doğu ordularının da gözlerini büyüledi. Rakiplerinin ortaya çıkardıkları kişiyi istemeyip, Juda ordusuna kumanda eden Titus Flavius Vespasianus'u imparator ilân ettiler. İyi bir asker, iyi bir idareci olan Vespasianus'un adaylığı, Doğu'daki yüksek Romalı çevrelerce de büyük destek gördü. 69 yılı sonlarında. M. Antonius Primus'un kumandasında, Tuna birlikleri -çapından düşmüş- Ren birliklerini acı bir yenilgiye uğrattılar. İki ay sonra da, 69 Aralığında, Roma, kanlı sokak savaşlarıyla alındı.

Vitellius vahşice öldürüldü.

Aynı akibete uğramaktan korkan Senato, Vespasianus'a imparatorluk ünvanını verdi. Vespasianus, altı ay sonra Roma'ya gelip girdi. 68-69 yıllarını içine alan büyük askerî başkaldırı, Doğu ordusundaki birliklerin başkent ve merkezi hükümet üzerinde kazandığı tam bir zaferle bitmişti böylece.

FLAVİUSLAR YÖNETİMİNDE İMPARATORLUK

68-69 yıllarının bunalımı, köleci askeri diktatörlüğün, kök-

lü biçimde yeniden örgütlenmesini getirdi arkasından. Eyalet ordularının zaferi, eyaletlerdeki köleci sınıfların, Roma ve İtalya'daki köleci sınıflar üzerinde bir zaferiydi aslında. Roma imparatorluğu, artık monarşinin yeni ve daha güçlü bir aşamasına geçmişti: Bu monarşi, tüm Akdeniz havzasındaki köleci topluma, özellikle eyaletlerdeki kentlere ve büyük ailelere dayanıyordu. Ve artık köleci toplum, gelişmesinin son aşamasına girmekte gecikmedi.

İmparatorluğun, ikinci yüzyılı kapsayan gerçekten «altın devri» idi bu.

Bu gelişme, Julio-Klaudia hanedanına mirasçı olan Flavius'ların 27 yıllık iktidarında (69-96), az çok belirgindi. O zamana değin hiç bilinmeyen bu aile, İtalyan toplumunun orta sınıflarından doğmuştu. Hanedanın kurucusu Vespasianus, Sabinler bölgesinden basit bir köylüydü; babası vergi toplayıcısıydı; ve Vespasianus, idarî ve askerî meslekte, kendi gayretiyle ve köylü kurnazlığıyla yükselmişti. Bütün iktidarı düzen ve ekonomi anlayışı içinde geçti. Sert bir yönetim için güçlük de çekmedi: Kararlarına kimseyi karıştırmıyordu; devletin iyiliği için gerekli göreceği her eylemi yapma hakkını kendisine veren alabildiğine geniş yetkiler için Senato'yu zorladı, o da tanıdı bu yetkileri.

Deneyimli bir şef olarak, ilk yaptığı, ordudaki anarşiyi tasfiye etmek ve İtalya birliklerini sınırlara göndermek oldu; kendisine bağlı birliklere en iyi yerleri, özellikle Suriye'yi seçti; yenilmiş birlikleri tehlikeli Tuna sınırlarına yolladı.

Arkasından, büyük gayretler ve acılar bahasına, eyaletlerdeki tüm ayrılıkçı hareketleri bastırdı. Başta da Juda'daki başkaldırı geliyordu. Galya'daki ve Ren üzerindeki başkaldırı da aynı sertlikle ezildi. Onları Pontus'taki başkaldırının bastırılması izledi.

Neron'un savurganlığı ile iç savaşın perişan ettiği devlet maliyesini düzene koymak için çok çalıştı. Saraydakilerin alaylarına bakmadan, kendisi yaşamıyla bir tutumluluk örneği verirken, devlet hazinesini doldurmak için, mezarlıkları, helâları bile vergiye bağladı; eski vergileri de iki katma çıkardı. Ama bunun yanı sıra, geniş bir yapım faaliyetine girişerek, halka iş kapıları açtı.

Öyle derler, helâları vergiye bağladığında. oğlu Titus bir gün eleştirir bunu. Vespasianus, hemen bir avuç parayı oğlunun burnuna uzatır ve şöyle bağırır:

«Paranın kokusu yoktur!».

Eyaletlere pek genişliğine yurttaşlık hakkı tanıdı. Senatörlerin ve şövalyelerin listesini yeniden gözden geçirerek, her iki listeye de eyaletlerdeki büyük ailelerin temsilcilerinden hayli kimseyi soktu.

Oğlu T i t u s da, iki yıllık iktidarı süresince babasının politikasını izledi.

Flaviusların üçüncüsü, Vespasianus'un küçük oğlu D o m i t i a n u s ' un iktidarı daha uzun sürdü (81-96) ve İtalya dışında sağladığı destek sayesinde, kendisinden öncekilerden daha sert ve mutlak oldu. Ancak, özellikle Senato çevresinden de o oranda düşman kazandı.

Eyaletleri dış düşmana karşı savunmaya büyük özen gösterdi. Tüm askerî birlikler, imparatorluğun en tehlikeli iki sınırına Ren ve Tuna sınırlarına yığıldı. Hemen bütün Ren sınırında, askerî yollardan ve istihkâmlardan oluşan bir savunma sistemi yaratıldı, ünlü «limes» (köprü) sisteminin kaynağı budur. Daha büyük çaba isteyen Tuna sınırının güçlendirilmesine de aynı önem verildi.

Yine de hayli ters gitti Tuna sınırında işler.

Bütün bu tersliklerin de, Domitianus ile senatoryal aristokrasi ve ona bağlı aydın çevreler arasındaki uzlaşmazlığın artmasına katkısı oldu. Bu çevreler, imparatoru hedef tutan bir iğneleme, sövgü ve eleştiriler fırtınasını estirmeye başladılar. O zamanın yazarları Tacitus, Martialis ve Juvenalis'in eserleri de bu fırtınanın esintileriyle doludur. 80 yıllarından başlayarak da, hoşnutsuzlar, komplolar düzenlemeye başladılar. Domitianus, önce yüksek tepeleri sürgüne yollamakla gösterdi tepkisini; sonra da başları uçurmaya başladı.

Muhalefet, 88 yılında, Yukarı Germanya valisi olup kendisini imparator ilân eden Antonius Saturninus'un kişiliğinde tehlikeli bir temsilci buldu ise de, Domitianus karşısında acı bir yenilgiye uğradı hepsi.

90 yılında başlıyarak suikastler birbirini izlemeye başladı ve Domitianus hükümeti teröre başvurmak zorunda kaldı. Aşa-

ğılık hafiyelerin raporları, birçok masum insanın kanına mal olan iğrenç davalara yol açtı. Domitianus, «filozoflar»a karşı da sert hareket ediyordu; onları, bütün bu düşmanların ideologu olarak görüyordu. Ünlü hatip Dion Chrysostom ile Stoacı Epiktetos Roma'dan sürüldü. Toplulukları yavaş yavaş palazlanmaya başlamış olan Yahudilerle «Hıristiyanlar»a karşı baskıya geçilmişti; onların öğretileri, muhalefetteki soylu aileler arasında bile kendisine yandaş buluyor ve saraya kadar sızabiliyordu çünkü.

95 ve 96 yıllarında, mücadele, öylesine bir şiddet kazandı ki, Domitianus, izi sürülen bir vahşi hayvan durumuna düştü. Sarayında bile güven içinde duymuyordu kendisini; o denli ki, ardında ve çevresinde ne oluyor, ne bitiyor, her an gözetlesin diye, tavanı ve duvarları camdan odalarda yaşamaya başladı. Ama kaçınılmaz komplo, hem de imparatoriçe Domitia Longina'nın da katılmasıyla, en yakınlarından geldi.

96 Eylülünde yatak odasında öldürdüler onu.

III

ANTONİNUSLAR ZAMANINDA İMPARATORLUK

Devleti, Akdeniz dünyasının tüm köleci sosyal katlarına dayanan, yeni tipte bir mutlak monarşiye dönüştürme yolunda Flaviusların yaptığı girişimi, onları izleyen Antoninuslar da sürdürdüler. Onların zamanı (96-192), Roma imparatorluğunun en parlak devri olarak görülür ve «altın çağı» diye adlandırılır.

İLK ANTONİNUSLAR

Görece bir anlam taşıyan Antoninuslar hanedanına, II. yüzyılda yaşayan şu imparatorlar giriyor: Nerva (96-98), Trajanus (98-117), Hadrianus (117-138), Antoninus (138-161), Marcus Aurelius (161-180) ve Kommodius (180-192). Son ikisinin dışında –Kommodius Marcus Aurelius'un oğluydu–, bu imparatorların hiçbirinin aralarından hısımlık bağı yok. Onlardan her birini, kendinden önceki imparator, çevresindeki en liyâkatli insanlar arasından seçiyor ve daha yaşarken de iktidara ortak ediyordu. Hanedana Antoninus adı da, dördüncü imparatorun adından hareketle ve çok sonraları verildi. Roma'nın eski bir sena-

toryal ailesinden gelen Nerva'nın dışında, hepsi de eyalet soylularından geliyorlardı ve –sonuncusu Kommodius bir yana– hepsi de üstün bir örgütleyici, idareci, giderek büyük birer devlet adamıydılar. Roma yönetiminin eski kurumları, özellikle Senato karşısında genel saygıyı elden bırakmayarak, otoriter yolda yürüdüler ve gerçekten «otokrat» birer kişi oldular. Eyaletler, uzun zamandan beri, zaten alışmışlardı buna. İç politikada olduğu gibi, dış politikada da, tüm Akdeniz havzasının köle sahipleri sınıfının, 68-69 yıllarındaki iç savaştan beri Roma imparatorluğunun bu yeni sahibinin iktidarının bir temsilcisi olarak hareket ettiler.

Hanedanının ilk temsilcisi, M. Cocceius Nerva, yetmiş yaşında bir senatördü. Arkadaşlarının gözünde başlıca özelliği, Domitianus iktidarına son veren 96 yılındaki saray ihtilâline katılmış olmasıydı. Nerva, Tacitus'un deyimiyle, «uzun zamandan beri olanaksız görünen bir uzlaşmayı» gerçekleştirmiştir; «prensin ayrıcalıklarıyla, özgür bir halkın hakları arasındaki uzlaşma» idi bu. Nerva, hiçbir senatörü ölüme mahkûm etmeyeceğine and içti. Devlet başkanına karşı işlenmiş suç savıyla açılmış davalara son verildi; hafiyeler koğuşturulmaya başlandı ve kurbanlarına tazminat ödendi. Edebi çevreler yeniden faaliyetlerine başladılar: Onun zamanındadır ki Tacitus ilk eserini, *Agricola'nın Yaşamı*'nı yazdı; bu kitabında, «mutluluklarla dolu bir yüzyılın şafağı»nı selâmlıyordu Tacitus. Şair Martialis övgülere boğuyordu onu. Ne var ki, Nerva'nın senatoryal hükümeti, ordunun güvensizlik ve kuşkularıyla karşı karşıyaydı. Öyle olduğu için de, Nerva, çok geçmeden, kendi yerine geçecek olanı seçti. Saturninus'un başkaldırısını bastırmakta sivrilmiş, devrin en ünlü generallerinden biriydi bu: Germanya valisi M. Ulpius Trajanus. Dört ay sonra da Nerva öldü ve Trajanus imparator oldu.

Trajanus (98-117), İspanya eyaletinin soylularından geliyordu ve «Roma'da iktidara gelen ilk yabancı» oldu. O sıralar 42 yaşındaydı. Askerî ve idarî parlak meziyetlerinin yanı sıra, sadeliği, doğruluğu ve inceliğiyle de, halk kitlelerinde ve orduda büyük bir saygınlık kazandı.

Trajanus, hükümet işlerinde, Nerva'nın liberalizmi ile Domitianus'un ve genellikle Flaviusların iç ve dış politika anlayışını

bir araya getirip uyguladı. Eyaletlere karşı büyük bir ilgi gösterdi: Eyalet sakinlerinin Senato ve mahkemeler önünde, yöneticiler hakkındaki yakınmalarıyla ilgili yığınla dava onun zamanında açıldı ve dinlendi; kendisi de, eyalet yöneticilerinden rapor istiyor ve yapılması gerekenleri bizzat kendisi emrediyordu.

Genç Plinius'la yazışmaları pek ünlüdür.

Eyaletler üzerindeki sömürü azaldıkça hayal kırıklığı da o ölçüde artan İtalya, hükümeti kaygılandıran konular arasındaydı. Genç Plinius, yazdıklarında, özgür insanların emeğinin sömürülmesinin daha verimli olacağını söylüyordu; köleciliğe dayanan iktisadî sistemin çözülüşünün bu işaretleri, en önce İtalya'da görülmeye başladı. En çok kaygı uyandıran da, İtalyan tarımında giderek artan gerilemeydi. Küçük ve orta çiftçilere yardım için parasal önlemler alındı.

İtalya nüfusundaki azalışı önlemek için de, aynı doğrultuda önlemlere gidildi.

Trajanus, Flaviusların -aslında savunmacı- etkili dış politikasını büyük bir başarıyla sürdürdü. İstilâlara en açık eyaletlerin savunmasını başa aldı. Ancak, başarı kazandığı yerlerde imparatorluğun sınırlarını genişletmeyi de ihmal etmedi; Daçya'nın ele geçirilmesi ve Part imparatorluğuna son vermesi, başlıca başarıları arasındadır; Hindistan'ı fethetmek düşünü o da taşıdı.

Trajanus, son Romalı fatih olarak geçmiştir tarihe.

Ne var ki, Doğu'da alabildiğine genişlemiş sınırları korumanın güçlükleri de aşikârdı. Sonra Yunanlılar, Trajanus'u heyecanla karşılamış, İranlılar kayıtsız da kalmış olsalar, Araplar ve Yahudiler Roma istilâsına karşı başkaldırıp duruyorlardı; başka yerlerde de binlerce Romalı ve Yunanlı öldürülüp duruyordu sürekli. Doğu'daki kazanımlarının pek geçici olduğunu gören Trajanus, eserini tamamlamayı yardımcılarına bırakarak, Roma'ya dönmeye karar verdi.

Dönüşte, Küçük Asya'da yolda öldü (117).

HADRİANUS VE DİNDAR ANTONİNUS

Trajanus'un yerine P. Aelius Hadrianus geçti (117-138). Onun gibi İspanyol kökenli olan Hadrianus, eski bir asker, Trajanus'un her seferinde yol arkadaşı ve yardımcı-

sı idi. Devri için evrensel bir kültürün sahibiydi. Ansiklopedik bir bilginin yanı sıra, şairdi, müzisyendi, büyük bir ressamdı, heykeltraştı, mimardı; yorulmak bilmez bir gezgindi de. Ünlü yerleri gözleriyle görmek isterdi, gördü de; Britanya'dan, Suriye ve Mısır'a değin tüm eyaletleri dolaştı, teftiş etti ve yerinde verdi emirleri. Buyurgan bir yaradılıştaydı; her şeyde ilk olmak ister ve hiçbir üstünlüğü hoş karşılamazdı. Politikada, iliklerine kadar otokrat oldu.

«Hükümdarın iradesi en üstün kanundur.»

Bütün iktidarı süresince temel ilke olarak bunu aldı.

Hadrianus, bu yorulmak bilmeyen idareci, Klaudius ve Domitianus'un yarattıkları imparatorluk bürokrasisi sistemini daha da yetkinleştirdi.

> Şövalyeler, gerçek bir memurlar sınıfı oldu; işlerini yaptıracağı kimseleri de onlar arasından seçti. «Cens». zorunlu olmaktan çıktı. En yetkin hukukçulardan oluşan imparator konseyi, bütün önemli kararları tartışıyor ve imparatorun kararına sunmadan önce, bir rapor hazırlıyordu. Hadrianus'un emri üzerine, bu konseyin üyelerinden biri, ünlü hukukçu Salvius Julianus, o gün de yürürlükte bulunan bütün pretör bildirilerini, «Sürekli Bildiri» adıyla tek bir metinde topladı; Hadrianus'un da onayladığı bu metin, imparatorluğun temel kanunu olup çıktı. Eski majistraların adlî yetkileri sınırlandı ve hükümet memurlarından oluşan yeni mahkemeler kuruldu.

Flaviusları örnek tutarak, maliyede sert önlemler aldı.

Hadrianus, o geniş imparatorluk idaresini bir bütün içinde eritmeyi deneyen çabalar yüzünden, askerî işleri arka plâna atmıştı ister istemez. Genel olarak ustalıklı ve yumuşak bir diplomasi izliyordu. Böylece, Doğu savaşına son vermek için, Trajanus'un Mezopotamya'daki tüm fetihlerinden açıkça vazgeçerek, Fırat üzerindeki eski sınırlara çekildi. Ancak dışarıda büyüyen tehlikenin bilincinde olarak, orduyu örnek bir düzen içinde tuttu. Hafif birliklerin yanı sıra, Sarmatlar ve Partlar gibi ağır süvari birlikleri soktu orduya. Tuna ve Ren sınırlarının güçlendirilmesine büyük özen gösterildi. Britanya'nın kuzeyinde, bir denizden bir denize ünlü Hadrianus duvarını çektirdi.

Hadrianus, Yahudi halkına karşı, Trajanus'tan da sert davrandı.

Hadrianus'un yerine A n t o n i n u s geçti. O da, eyalet soylularından geliyordu; Galyalıydı. Onun iktidarı (131-161), Roma'nın ve tüm Akdeniz havzasının en üst köleci çevrelerince, Roma imparatorluğunun pek büyük açılma ve serpilme dönemi olarak görüldü, kendisi de örnek bir hükümdar olarak. Zamanında aydınlarla, bilgisiz halk yığınlarını bir dindarlık havası sarmıştı; «dindar» Antoninus diye adlandırılması bu yüzdendir.

Artık eyalet zenginlerinden oluşan Senato ile imparator arasında pek tatlı ilişkiler başladı: İtalya'nın yönetimi Senato'ya verildi; Senato, eyaletlerin idaresine ve yasama etkinliğine de ortak edildi; yirmi yıl süresince tek bir senatör ölüme mahkûm edilmedi. Yönetimin tek kaygısı, maliyenin ve mahkemelerin işleyişindeki düzen oldu.

Antoninus, dışarda hiçbir fetih girişiminde bulunmadığı gibi, sürekli karşı çıktı böyle bir politikaya. Yaşamını yazanlardan biri öyle der: «Antoninus için, bir yurttaşın yaşamı bin düşman öldürmekten evlâydı.» Sınırlardaki devletlerin başına kuklalar ya da, kendisinden yana hükümdarlar geçirerek, Roma'nın durumunu güçlendirmenin arkasında oldu hep. Sınırlar, her yerde bir savunma sistemiyle, örnek olarak da «Antoninus duvarları»yla donanıyordu. Saldırganlık gücünün gitgide azaldığının farkında olan Roma, kendisini çevreleyen uçsuz bucaksız bir Barbar dünyanın karşısında, sınırlarını -olabildiğince- kapamanın telâşı içindeydi açıkça.

SON ANTONİNUSLAR

«Roma barışı» sonuna geliyordu; imparatorluğun «altın çağı», II. yüzyılın ikinci yarısının başlangıcında bitti. Dindar Antoninus'un ölümünden (161) sonra, yerine evlât edindiği iki oğlu birden imparator oldular: M a r c u s A u r e l i u s ve L u c i u s V e r u s . Marcus Aurelius, «tahta çıkan *filozof*» olarak anılır daha o çağlarda. Gerçekten de filozoftu: *Kendi Kendine* adlı eseri, Stoacı düşüncenin en büyük anıtlarından biridir. Sekiz yıl sonra Lucius Verus ölünce iktidar yalnız ona kaldı.

Hadrianus'la Antoninus zamanlarını nitelendiren «Roma barışı»nın yerine bir savaş dönemi açılıyordu ve bu dönemde

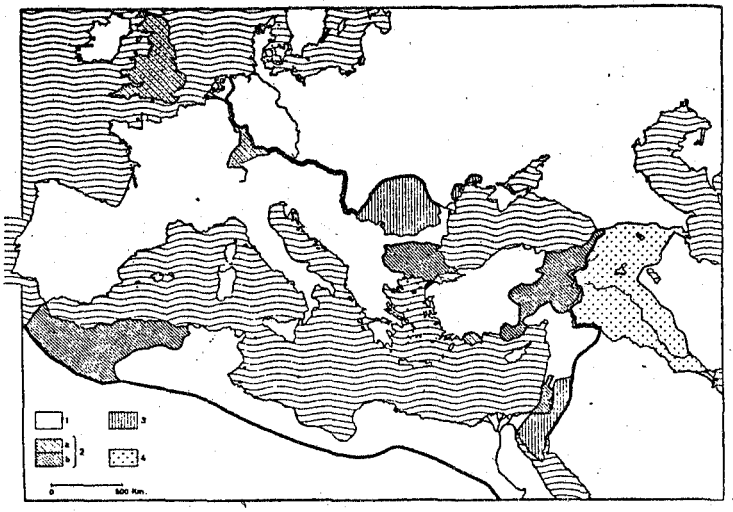

68. – Antoninuslar hanedanının sonunda Roma imparatorluğu. (Sınırların içinde, 1, Augustus'un ölümünde imparatorluk; 2a, Augustus'la Trajanus arasında gerçekleşen fetihler; 2b, Augustus'un ölümünde Roma'ya bağımlı devletler; 3, Trajanus'un fetihleri; sınırların dışında 4, Trajanus'un İmparatorluğa kattığı, ancak ölümünde terkedilen eyaletler.)

Roma savunmadaydı artık. Fırat ve Tuna sınırlarında şiddetli ve tehlikeli bir baskı vardı. Nitekim Partlar, Ermenistan'ı, arkasından da Suriye'yi işgal etmişlerdi; bir Doğu seferi kaçınılmazdı böylece. Dört yıl süren sefer (161-165), başlarda olumlu geçti Romalılar için; Suriye ve Ermenistan geri alındığı gibi, Mezopotamya'ya değin topraklar yeniden işgal edildi. Ancak, Doğu sorununu kesin olarak çözmek, Marcus Aurelius için de olanaksızdı. Üstelik veba da kasıp kavuruyordu ortalığı, Tuna cephesindeki baskı gitgide artıyordu. Partlarla bir uzlaşmaya gidildi çaresiz.

168 yılında, başta Markomanlar olmak üzere, Germen halkları, savaşın, vebanın ve açlığın zayıflattığı Roma'nın üstüne dört koldan çullandılar. Marcus Aurelius, Barbarları, Bohemya ve Karpat dağlarının ötesinde tutmak ve istilâ yollarını onlara kapamak için, ölümüne kadar, kuzey cephesinde uğraştı durdu. Roma'nın hizmetine girmek isteyen Barbar kabileleri de vardı; hepsi sınır boyunca yerleştirildiler. Roma ordusunun gitgide «barbarlaştığını» görüyoruz o tarihten sonra.

Ne var ki, başka yerlerde de durum iyi değildi: Roma savunması her yandan çatlamaya başlamıştı; Britanya'da öyleydi, İspanya'da öyleydi, Doğu'da öyle. Üstelik Suriye'de, Roma valisi ve Partlara karşı savaşın kahramanı Avidius Kassius başkaldırmış ve imparator ilân etmişti kendisini. Marcus Aurelius, Tuna'dan birliklerini aceleyle çekmek ve Kassius'un üzerine yürümek zorunda kaldı. Kassius'u başta kendi birlikleri terketti ve yanındaki subayları öldürdü. Marcus Aurelius, 180 yılında Vindobona'da (Viyana) vebadan öldüğünde pek gergindi durum.

Yerine geçen oğlu K o m m o d i u s ' un on üç yıl süren iktidarı (180-192) boyunca, daha da vahimleşti işler. Çöküş, merkezi iktidarda bile belli ediyordu kendini. Babasının zıddına, kaba ve kendini beğenmiş bir insan olan Kommodius, yönetimi gözdelerine bırakmış, eğlenceye dalmıştı. O gözdeler de, imparatorluk idaresini bir düzensizliğin içine attılar. Kommodius, iktidara gelir gelmez, Germenlere karşı savaşı durdurmuştu; onca kaygı ve tehlikelerle dolu bir işe, başkentteki yaşamın zevklerini feda etmek istemiyordu.

Böylece, Antoninuslar hanedanı ve Roma imparatorluğunun «altın devri» sona eriyordu. Uğursuz bir geleceğin işaretleri daha şimdiden ortaydı. İlerde gitgide korkunçlaşacak bir bunalımın belirtileri imparatorluğun içinde kendini göstermeye başlamıştı; çöküşü belirleyecek olanlar da onlar olacaktı.

Onlar oldular nitekim.

BÖLÜM IX

İMPARATORLUK DEVRİ UYGARLIĞI

Roma imparatorluğunda, İsa'dan sonra II. yüzyılda, İtalya önemini gerçekten yitirirken, eyaletlerde iktisadî ve kültürel yaşam doruk noktasına çıkar. Ne var ki, derin bir siyasal çözülmenin de belirtileri vardır. Onların yanı sıra, II. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, daha da kaygılandırıcı bir başka olayın işaretleri görülmeye başlanır: Köle emeği üzerine kurulu ekonominin çürüyüşü ve çöküşü.

Bütün bu çöküş, kültürde de çöküşü beraberinde getirmiştir.

Hıristiyanlık, böyle bir ortamda doğacaktır.

I

İKTİSADİ VE SOSYAL TABLO

II. YÜZYILDA İKTİSADİ VE SOSYAL İLİŞKİLER

İsa'dan sonra II. yüzyılın sonlarında Roma imparatorluğunun giderek artan zayıflaması, İtalya'nın, imparatorluğun bu eski merkezinin zayıflamasından ileri geliyordu büyük ölçüde. Eyaletlerden yağmaladığıyla yaşamaya alışmış İtalya'nın gelişmiş bir ekonomisi yoktu. Yunanistan'da ve Doğu'da olduğu gibi büyük zanaat merkezleri oluşmuş değildi orada. Arretium'un –Etrüsklere kadar çıkan– eski seramik sanayisi, gelişmesini I. yüzyılda da sürdürdü gerçi; kuzey İtalya'daki yün sanayisi de öyle. Ne var ki, bütün bu küçük işyerleri, yerel alıcılara hizmet ediyordu özellikle; ve –Arretium'daki çömlekçilik bir yana–, II. yüzyılda Galya işyerlerinin ürünleri baskın çıktığından, dışarda pazar bulamaz olmuşlardı.

II. yüzyılda İtalya'nın serpilmiş tarımı da çöküş içindeydi:

İmaparatorlar, senatörleri malikâne almaya zorluyor ve –tahıl ekimi ile yemişçilik zararına– otlakları geliştirme eğilimlerine karşı mücadele ediyorlardı. Genç Plinius, Trajanus'a mektuplarında, sürekli küçük mülkiyet ve çiftlik sahiplerinin, –«devrin uğursuzluğu»na bağladığı– çöküşlerinden yakınır; toprağın değerindeki genel düşüşe acınır durur.

Çok çocuklu aileleri destekleyen çeşitli kanunlara karşın, nüfus da düşmekte devam ediyordu ve Antoninus hanedanının bütün imparatorları «geçim yardımı» sistemini gitgide genişletmek zorunda kaldılar. Siyasal yaşamın dışına atılmış Roma-İtalyan toplumunda, pek belirgin olarak, siyasal kayıtsızlığı, sosyal görevlerden, özellikle askerlik hizmetinden kaçma eğilimini, özel yaşamda kuytuya çekilişi görüyoruz. Özel yaşam ise, derin bir ahlâkî çöküş, korkunç bir serbestlik ve örflerden alabildiğine kopuş içindeydi. Sonuç olarak Roma, yani İtalya, uçsuz bucaksız bir imparatorluğun bütün parçalarını birbirine bağlayan bir merkez olmaktan çıkmıştı.

Bir asalak idi o artık; alabildiğine aç gözlü bir asalak hem de.

Buna karşılık eyaletlerde, Antoninuslar devrinde, iktisadî ve kültürel yaşam doruk noktasmdaydı. Sylla, Pompeius, Sezar, daha nice Romalı nice yıkımlara uğratmışlardı Doğu'yu; öyle de olsa, Bitinya, Bergama, Suriye ve Mısır'da, eski zanaat ve ticaret merkezleri, her şeyleriyle canlanıvermişlerdi; Ege adaları da öyle. Ancak, Batı eyaletleri de Doğu'yla rekabete başlamışlardı. Galya'da ve Batı Germanya'da köle emeğinin kullanılması büyük bir iktisadî gelişmeye yol açmıştı. Tuna eyaletleri, Roma'nm, Sicilya kadar bereketli tahıl ambarıydı; İspanya'da madencilik büyük bir gelişme içindeydi. Çok sayıda da büyük kent kurulmuştu eyaletlerde: İçlerinden çoğu Roma kolonisi düzeyine çıkmıştı bunların ve sakinleri yurttaşlık hakkı kazanmıştı; kimi belediyesini kurmuş, kimisi de –çoğu eski Yunan siteleri gibi– bir özerklikten yararlanıyor ve «bağlaşık» ya da «serbest» olarak görülüyorlardı.

Eyaletler ve onların büyük kentleri, yoksullaşmış ve çöküntü içinde olan İtalya'yı, hattâ onun işadamlarının aracılığını safdışı ederek, gitgide daha canlı ticaret ilişkileri içine girmişlerdi. Dış ticaret, baştan aşağıya eyalet tacirlerinin elindeydi. Yunan

ve Suriyeli tacirler, Hindistan'a ve Seylân'a uzun iş yolculuklarına çıkıyorlar; bazıları Çin'e değin uzanıyorlardı. Hindistan'dan baharat, değerli taşlar, kumaşlar, Çin'den ipekli getiriyorlardı. Galyalı tacirler Ren'e ve Tuna'ya iniyor ve Vistül yoluyla Baltık denizine ve İskandinavya'ya kadar çıkıyorlardı.

Gitgide daha çok bahşedilen belediye özerkliği sayesinde, eyalet kentlerinde, kent yöneticilerinin seçimi, meslekî kuruluşların çeşitli toplantıları, şu ya da bu amaçla sık sık bütün eyalet temsilcilerini bir araya getiren kongreler vesilesiyle, yoğun bir kamu yaşamı hüküm sürmeye başladı; eyaletler, bağımsız bir yaşamı yaşamaya alışıyorlardı ve güçlü ayrılıkçı akımlar gün ışığına çıkıyordu yavaş yavaş.

Bu siyasal çözülmenin belirtilerinin yanı sıra, III. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, daha da kaygılandırıcı bir başka olayın işaretleri görülmeye başlandı: K ö l e e m e ğ i ü z e r i n e k u r u l u e k o n o m i n i n ç ü r ü y ü ş ü v e ç ö k ü ş ü idi bu olay.

İlk Çağ köleliği devrini tamamlamıştı belli ki.

BİR BUNALIMIN HABERCİLERİ

I ve II. yüzyıllarda, özellikle eyaletlerde, üretim araçlarında büyük bir gelişme görülüyor. Yunanistan'da ve kuzey İtalya'da, tekerlekli ve geniş demirli saban, Galya'da orak makinesi ortaya çıkmış; su değirmenleri çoğalmış; işyerlerinde vinç, pişmiş tuğla, hattâ çimento kullanılmaya başlanmıştı. Zanaatçıların âletlerinde de büyük bir yetkinleşme vardı.

Ne var ki, köle emeği, üretimin daha da verimli kılınmasında bir engeldi: Köle emeği gibi, bu en ilkel âletten yararlanmaya zorlanış, üretim araçlarındaki gelişme ile uzlaşmayan bir durum ortaya çıkarıyordu. Gerçi Aristoteles, «köle, mülkiyetin en yetkin biçimidir» demişti vaktiyle; ancak, İsa'dan sonra I ve II. yüzyıllarda, köle sahipliği, en tehlikeli ve en geçici biçimlerden biriydi artık. Gitgide daha boyun eğmez duruma gelmiş olan köleler, efendilerine karşı durmadan artan bir kinle doluydular. İsa'dan önceki II ve I. yüzyıllardaki büyük köle ayaklanmaları yoktu gerçi; yönetimdekiler, şurada ya da burada ateşlenen başkaldırı ocaklarını, daha ilk kıvılcımında söndürüyorlardı. Ama,

buna karşılık imparatorluk devrinde, köleler, efendilerine karşı öfke ve kinlerini, özellikle onları öldürerek ve çok kez yalan ihbarlarla dile getiriyorlardı. Durmadan işleyen hafiyelik ise, efendileri, Neron, Domitianus, Kommodius gibi despotların zulmüne uğratıyor ve sürekli bir kaygı içinde tutuyordu onları. Romalıların o «ne kadar kölen varsa, o kadar da düşmanın var» sözü, bu devirden kalmış olsa gerek.

Son olarak, kölelerin «niteliği» de değişmişti; şimdi, gerçek birer «barbar»dılar onlar: Germendiler, Sarmattılar, Daçyalıydılar; uygar halkların köleleştirilmesi sistemi, geçmişte kalmıştı çünkü. Eyaletler, Roma topluluğunun eşit haklı birer üyesi olmuşlar ve o yerlerden, işbilen meslek sahibi işçi olarak köle getirilmesi durmuştu. Getirilenlerin de üzerinde titrenmeye ve en akılcı biçimde yararlanmaya başlandı: Aralarından çoğu, aylık bir ödenti karşılığında dışarda çalışmakta serbest bırakıldı: Onlara, durumuna göre, bir toprak parçası, bir dükkân, bir işyeri verildi; azat edilenler bile oldu içlerinden. Bütün bunlar da, köleyi efendisine bağlı tutmakla beraber, efendisini ona bakmaktan da kurtarıyordu.

Sonuç olarak, köleler hakkındaki düşünceler ve onlara karşı davranış biçimleri de değişiyordu: Köle horlanmamalı, hoş tutulmalıydı; o da bir insandı ve kölelik doğaya karşıydı. Adrianus ve Antoninus, köleleri öldürmeyi efendilerine yasakladıkları gibi, kölelerin eşlerinden ayrılarak satılmaları da yasaklanmıştı; bunun gibi, kölelerin vasiyetname yapma hakları da kabul edildi, vb.

Nereden geliyordu bu insancıllık?

Kölenin durumunu bir parça düzelterek, ondan olabildiğince yararlanma duygusundan!

Kırsal kesimde « k o l o n l u k » , yeni sömürme biçimlerine geçişin bir işareti olarak gitgide yayılıyordu.

> Üretim araçlarının, daha o zamandan bizzat üreticilerin ellerinde olmaları olayından hareketle, Engels, «kolonlar, Orta Çağdaki serflerin öncüleri oldular» der. Bu kolonlar, pek değişik kökenlerden geliyorlardı: Toprağa yerleştirilip bağlanmış köleler, Roma arazisine gelip yerleşmiş barbar halklar, özellikle de, büyük malikânelerin sürülmemiş toprakları üzerinde bir parça toprak kiralayan, kentlerin bir kısım özgür insan toplulukları. Birçok büyük malikâne sahibi, topraklarını küçük çift-

likler halinde kiralıyor, en azını da kendisine saklayıp, köleleri kullanarak ekip biçiyorlardı. II. yüzyılda, çiftlik kirası, -ürünün aşağı yukarı 1/3'ü olarak- malla ödeniyordu ve kimi eyaletlerde, yalnız bir yurtluğa bağlı köleler değil, özgür kolonlar, angaryalar da görülür oldu. Toprak sahibinin yararına olan bu angaryalarda (opera), toprak sahibi, malikânesinin büyük bir bölümünü kiralıyor ve sonra da küçük çiftçilere yeniden kiralıyordu. Başlarda -yılda 6 gün olarak- pek hafif tutulan bu angarya, büyük mülkiyet sahiplerinin ve zenginlerin keyfiliği sonucu, giderek ağırlaştı; sözleşmeler ve kanun hükümleri ihlâl edilerek ödentiler de arttırıldı; gecikmiş ya da ödenmemiş borçlar bahane edilerek, kolonların, kira ilişkisinin sonunda toprağı terketmeleri engellenir oldu çok kez. Onların durumu, yurtluklara bağlı kölelerinkine yaklaşıyordu gitgide.

Böylece, İsa'dan sonra II. yüzyıla girerken, köleci Roma imparatorluğunun «altın devri» de sonuna yaklaşıyordu açıkça ve kölecilik üstüne kurulu sistemi kökünden yıkacak olan derin bir iktisadî ve sosyal bunalımın belirtileri şimdiden ortaya çıkmıştı.

II

KÜLTÜR YAŞAMI

II. YÜZYILDA KÜLTÜREL ÇÖKÜŞ

Antoninuslar devrinden, çoğu zaman «aydınlıklar yüzyılı» diye bahsedilir. Roma uygarlığındaki gelişmelere ve onun pek geniş bir alana yayılışına bakıp verilmiş bir hükümdür bu.

Gerçekten Roma, bu devirde, Akdeniz havzasının en büyük ve en güzel kenti durumuna gelmişti; uygar insanların oturduğu «Evren» deniyordu ona; çünkü, Yunanlılar olsun, Romalılar olsun, Doğu'nun büyük uygarlıklarını, Hint'i, Çin'i pek az tanıyorlardı. Roma'nın dış görünüşü de, özellikle 64 ve 69 yıllarındaki korkunç yangınlardan sonra çok değişti.

Flaviuslar, pek önemli onarma çalışmaları yapmışlardı daha önce. İlk Antoninuslar, görkemli binaların çevrelediği, Nerva ve Trajanus forumlarını yaptırdılar. Ünlü Ulpianus kitaplığı ile dev Trajanus sütunu Trajanus forumundaydı. Adrianus, Panteonu yaptırırken, Tiber'in üstüne -kenti birleştirmek için- bir

köprü attırmıştı. Markomanlar ile Sarmatlar üzerindeki zaferlerini kutlamak için, Marcus Aurelius da, bir başka sütun diktirmişti. Öteki devlet büyükleri ve zenginler de, imparatora öykünerek, kentte görkemli evler ve kırsalda zarif villalar yaptırıyorlardı. Roma'da sokakların hepsi taş döşeliydi ve kenarlarından da dereler akıyordu; alanları süsleyen çeşmelerden de, su kemerlerinin uzaklardan getirdiği sular akardı.

Dekor ve konfor beğenisi, eyaletlerde de, Romalı kolonlar, zengin tacirler, memurlar ve askerlerin aracılığıyla geniş ölçüde yayıldı. « *R o m a l ı l a ş m a* » nın etkisinde, en çok Batı ve Kuzey eyaletleri kaldılar: İspanya, Güney Galya, Ren Germanyası, Orta ve aşağı Tuna eyaletleri. Eyalet kentlerinde Roma örneği kapılar, bazilikalar, su kemerleri, sarnıçlar, havuzlar, çeşmeler, hamamlar, anfiteatrlar ve sirkler yapılıyordu. Yığınla okul açılmıştı; Latin dili ve edebiyatı okutuluyordu oralarda. Eyalet gençlerine konuşma sanatını öğretmek için hocalar geliyordu Roma'dan. Söylevlerin, nazım ya da nesirle yazılmış eserlerin okunduğu genel toplantılar pek modaydı.

Latince her yerde biliniyordu.

Ne var ki, İsa'dan sonra I. yüzyılın ortalarından başlayarak, Roma imparatorluğunun köleci çevrelerinde, kültürün her alanında, pek açık bir düzey düşüklüğü görülür. İmparatorluk rejiminin gevşetici, uyuşturucu, paslandırıcı, giderek duygusuzlaştırıp körleştirici etkisinden geliyordu başta bu. Bu rejimde, özgür durumdaki mülksüzler kadar, lüks içinde yüzen zengin köle sahipleri de, «köleler, efendileri karşısında nasıl her türlü haklardan yoksun idilerse, devlet, yani imparator karşısında onlar da öyleydi hemen hemen». İmparatorluk iktidarı, her türlü sosyal düşünceyi, özellikle halktan gelenleri bastırıyordu.

Julio-Klaudia hanedanı zamanında, büyük masal yazarı *P h a e d r u s* 'un başına gelen acı şeylerin nedeni budur. 69 yılına doğru ölen Phaedrus, azat edilmiş yoksul bir köleydi. Bir bölümü bize de ulaşan masallarında, temsilî (allegorik) bir biçimde, Roma'nın ezilen aşağı sınıflarının protestosunu; «varlıklılar ve güçlüler», imparatorların kan içici rejimi, onların her istediklerini yapan gözdelerinin, özellikle de Sejan'ın keyfiliği karşısındaki kinlerini dile getiriyordu. Halkın aşağı katlarında, pek tutulmuştu Phaedrus'un masalları; öyle ki, Pompei'nin duvarlarında, bu masallardan alınmış yazılar ve çizgiler görülüyor.

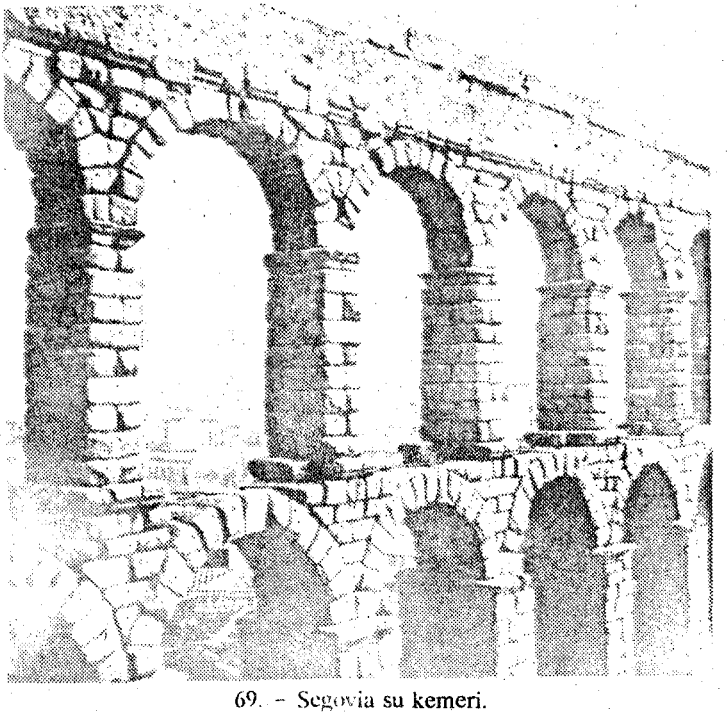

69. - Segovia su kemeri.

İmparatorların ezici boyunduruğu, bir başka sonuç olarak, köleci toplumun efendileri arasında bile bir boyun eğiş ruhunu yayarken, kamuyu ilgilendiren sorunlara karşı her türlü ilgiyi söndürüyor ve karşılığında da en bayağı bedensel hazları tatma açlığını uyarıp duruyordu. Bu hava, sanatın her alanında, özün zararına, biçimciliğin, yüzeysel etkilerle oyalanma, özentili ve yapmacıklı biçemlerin öne geçmesine katkıda bulunuyordu. Neron'un hocası Seneca'mn o aşırı derecede ince, karışık, anlaşılması güç ve ağzı kalabalık tragedyaları bir örnektir buna; ve o zamanın Roma toplumunun tüm yüksek katlarını saran kötümserliğin sonucu olarak, alçakça cinayetler, aşırı duygularla dolu bu eserlerde, trajik öğe ölçüsüz derecede ağır basar. Tumturaklı, içi boş parlak lâflarla yazılmış eserlerin bir başka örneği de, zengin ve yüksek yönetici G e n ç P l i n i u s ' un, insanı çileden çıkaran dalkavukluklarla dolu *Trajanus'a Övgü* adlı kita-

bıdır; sonraki üç yüzyılda, imparatorlara yağ çekmede örnek oldu bu kitap. Aynı yazarın –10 kitaplık– mektupları, biçemi pek özentili ve yapmacıklı da olsa, bir başka edebî değer taşır; öz bakımından da ilginçtirler, çünkü II. yüzyılın başlarındaki Roma toplumunun iktisadî olayları, idarî yöntemleri, kültürü, yaşamı ve örfleri hakkında zengin bilgiler vermektedir bize; Trajanus'la yazışmalarını içeren X. kitap, daha da ilginçtir.

Yergi, Roma edebiyatının artık egemen duruma gelmiş bir türü de, büyük ölçüde değişti. Yergi yazarları, vaktiyle Lucilius'un, Katullus'un ve kimi zaman Horatius'un yaptıkları gibi, güncel siyasal olayları eleştirmekten vazgeçmek zorunda kaldılar; onun yerine, çeşitli sosyal çevrelerin, hattâ bazı kişilerin kötülüklerini eleştiriyor, özel yaşamların özellikle insanı çileden çıkaran kimi olaylarını, genel ahlâka aykırı davranışlarını sergilemekle yetiniyorlardı bu kez.

V a l e r i u s M a r t i a l i s , şiirlerini bu anlayışla yazdı.

> İspanya'dan Roma'ya gelip, orada hatırı sayılır kişilere kapılanan Martialis (42-102 dolayları), Domitianus ile Trajanus zamanlarında çeşitli iğnelemeler yazdı (12 kitap). Hayli yüzeysel, ama yine de acıtan şiirlerdi bunlar: Şair, şaka ve alay perdesi altında, temele pek inmeden, kibar fahişelerin yaşamını ve –genel olarak da– Roma'nın yüksek çevrelerini sergiler. Çok kez alaylarına hedef olarak, arasının açık olduğu eski patronlarını alır. Zengin azatlılar, şarlatan hekimler, rağbette avukatlar, kurnaz meyhanecilerle de alay ettiği olur. Meyhanelerin yoksul serseri gediklilerinin sefil yaşamları için çizdiği tablolar pek renklidir.

Yirmi yıl sonra, J u v e n a l i s (55-127), Roma toplumundaki ahlâkî çöküşü, 16 adet yergisinde, çok daha sert ve acı bir dille eleştirdi.

> Juvenalis, tarımda küçük mülkiyet sahibiydi; Martialis'ten daha bağımsız durumdaydı bu yüzden. Yergilerinde, zenginlerin ve büyüklerin kokuşmuş yaşamlarını, sınırsız servetlerinin iğrenç kaynaklarını, kendilerinden daha büyük olanlar karşısındaki utandırıcı dalkavukluklarını, zayıflar karşısındaki sertliklerini, ahlâk dışı alışkanlıklarını sergiler. VI sayılı yergisinde, Roma'nın yüksek tabaka kadınlarının ahlâk bozukluğunu, kölelerinin eşleri karşısındaki insanlık dışı zalimliklerini, boş inançları-

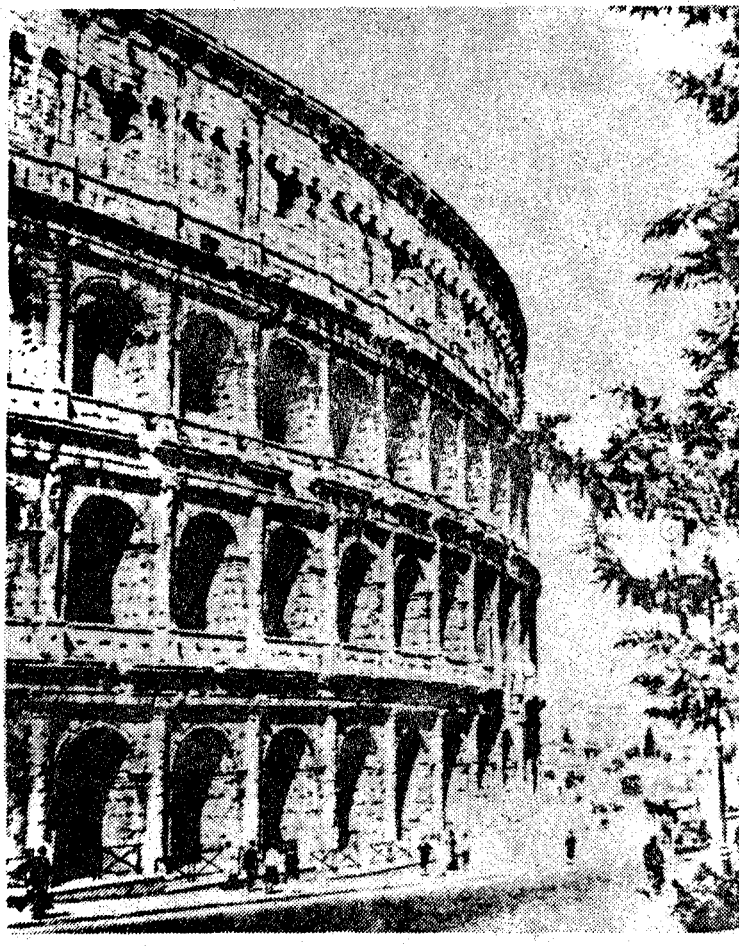

70. – Roma'da Koliseum.

nı ve başka rezilliklerini diline dolar. Juvenalis, Roma'nın alçalışlar içinde yüzen yoksul insanlarının açlıktan kıvranışlarını da derin bir üzüntüyle canlandırır. Ne var ki, onları bu duruma –etkin bir biçimde– karşı çıkmaya çağırmaz; Roma'yı, bu kokuşmuş *kenti*, bir an önce terketmeye ve köylerde daha sessiz, daha onurlu bir yaşayışı aramaya çalışmalarını öğütlemekle yetinir ancak.

II. yüzyıldaki Roma toplumunun orta ve aşağı katlarının yaşamı, örfleri, edebi beğenileri ve dünya görüşleri, bir büyük eserde, A p u l e i u s ' un *Değişmeler* (ya da *Altın Eşek*) adlı düşsel romanında, büyük bir yetkinlikle dile getirilmiştir.

> Apuleius, İsa'dan sonra II. yüzyılın ortalarıyla III. yüzyılın başlarında yaşamış, Afrika kökenli, dünyayı hayli gezip dolaşmış, mistik eğilimli filozof bir kişiydi. Romanında, büyü etkisiyle eşeğe dönüşmüş genç Lucius'un başından geçenleri anlatır. Böylesine bir anlatımın olanaklarından yararlanarak, yazar, kahramanını bir efendinin kapısından ötekine geçirir, bu olurken de, gözlerimizin önünde, pek çeşitli sosyal sınıfların çeşitli temsilcilerine geçit yaptırır; romanını, yığınla eğlendirici öykülerle ve -ünlü Aşk ve Psyche'nin öyküsünde olduğu gibi- yeni mitoslarla süsler. Anlattıklarına, olağanüstü olaylar, mistik inanışlar, sihir ve büyü de karışır. Roman da bir mucize ile sona erer zaten: Lucius, tanrıça İsis onuruna yapılan bir törenin başında yürüyen bir İsis rahibinin tacındaki gülün birkaç yaprağını yiyerek insan biçimine döner yeniden. Yergi, düş ve mistik, olanca gerçeklikleriyle erotik sahneler birbirini izler eserde.
>
> Bütün bunlar, çeşitli beğenilere yanıt veriyordu. Romanın, gerçekliğin çirkinliklerinden kaçmayı arayan bir toplumda büyük bir yaygınlık kazanması da bu yüzden oldu kuşkusuz.

Bu kültürel çöküş döneminin belirgin niteliklerinden biri de, tiyatroda, ciddî türlerin, güncel temalar üzerine trajedi ve komedinin, yerini, «mim» denen, çoğu kez anlatılmaz patavatsızlıktaki, açık saçık kaba güldürülere, şatafatlı, ama duygudan yoksun «peri oyunları»na bırakmasıdır. İlk plânda gelen, sirk ve araba yarışlarıydı şimdi ve Roma toplumunu öylesine heyecanlandırıyordu ki bunlar, Kaligula'dan başlayarak, sirk seyircileri, tuttukları sürücülerin ceketlerinin rengine göre, «beyazlar», «kızıllar», «maviler» ve «yeşiller» diye cephelere bölünmüşlerdi. Anfiteatrlarda, gladiyatörlerin düelloları, hattâ savaş düzeninde çatışmaları da revaçtaydı. Gladiyatör eğlenceleri, yalnız Romalılaşmış Batı eyaletlerinde değil, o zamana değin böylesine kanlı eğlenceleri bilmeyen Hellen kültürünün egemen olduğu Doğu'da da yayıldı.

Roma imparatorluğunun Yunan bölümünde, bu kültürel çöküş, her şeye karşın, daha az belirgin durumdaydı. Orada hâlâ büyük yazarlar çıkıyordu: P l u t a r k o s (45-125 dolayları), ünlü K o ş u t Y a ş a m l a r ile öteki eserlerini

orada yazdı; ünlü sözbilimci Dion Chrysostome (I. yüzyılın sonu – II. yüzyılın başları), bitip tükenmeyen yolculuklar halinde, gittiği Yunan kentlerinde derslerini herkese açık olarak veriyordu. Vaktiyle «bir kölenin kölesi» olan Stoacı Epictetos (50-12 olayları), etik araştırmalarının derinliği ve özdeyişlerinin inandırıcı gücüyle çarpıyordu herkesi. Yunan'ın kültür üstünlüğü Romalı seçkinlerin gözünde pek açıktı. Öyle olduğu içindir ki, Marcus Aurelius *Düşünceler*'ini Yunanca yazıyor, herkesten önce Yunan okuyuculara hitap ediyordu. Romalı senatör ve eski Roma'nın büyük hayranı Dion Kassius da (İ.S. 155-235 dolayları) 80 kitaplık büyük *Roma Tarihi*'ni Yunanca yazdı.

Bu devrin bütün düşünce ürünlerinde bilimsel anlayışın da çöküşünü görüyoruz. İnsan aklının doğanın sırlarını ve kanunlarını kavramaya yeterli olduğu inancı, Yunan materyalizminin temsilcileri Demokritos'la Epicuros'ta, Aristoteles'te, Lucretius'ta o kadar açık olan insan aklına bu güven kaybolmuştur artık. Uzun zaman reddedilmiş olan gizemli ve anlaşılmaz güçlere inanç uyanmaktadır yeniden. Cumhuriyetin sonlarında, Roma'nın – Sezar gibi – başrahiplerinin kendileri de bu tür düşüncelerle alay ediyorlardı ve o zamanlar böylesine inançlar en kaba biçimleriyle, halkın aşağı tabakalarının en az aydınlanmış katlarında sürüp gidiyordu. Şimdi ise, bu tür inançlar, düşüncedeki çöküşle, yeniden uç veriyor; kendilerine uygun bir zemin, eskiden alabildiğince aydın olan, ama artık yaşama da, kendilerine de inancı yitirmiş olan çevrelere varıncaya değin ateşli yandaşlar bulabiliyordu. Olağanüstüne, doğaüstüne, «öte dünya» ile ilgili her şeye karşı ilgi, tarihçi Suetonius Tranquillus'ta (75-160) pek açıktır: Onun *Oniki Sezar'ın Yaşamı* adlı eserinde, ilk imparatorların yaşamı ile ilgili belgelere, bir yığın kehanet, yora ve mucize karışır. Tükidides ve Polybius, bu tür şeyleri «boş masallar» olarak karşılıyorlardı; şimdi ise, böylesine zırvalar, II. yüzyılın Roma toplumunda büyük bir istekli kitlesi buluyordu. Her cinsten sihirbazlar, büyücüler, müneccimler, kâhinler, Roma'da kaynaşıp duruyorlardı; o kadar ki, imparatorluk hükümeti, birçok kez onlara karşı sert önlemler almak zorunda kaldı; sürgüne yolladı onları, öldürttü. Ne var ki, bu mistik salgınını durdurucu denemeler boşa çıktı. Roma imparatorla-

rının en bilgili olanları bile, bu salgına tutulmuşlardı: Örneğin Klaudius, resmen bir kâhinler okulu açmış ve Hadrianus da astrolojiyle, hattâ büyücülükle uğraşıyordu.

Roma sosyetesi, böyle bir düşünce ikliminde, Augustus'un dinsel reformunu ve eski Roma inancını canlandırmak arzusunu hararetle karşıladı. Ne var ki, bu sosyete, dinde, halk kitlelerinin başkaldırılarını dizginleyecek pek etkili bir araç görüp, onun yeniden canlandırılışı sevinçle karşılarken, kendisi de dinsel türden aranışların içine girmişti; eskiden yaptığı siyasal eylemin yerine geçecek bir şey buluyordu onda. Böylece, Roma'nın büyük ailelerinin temsilcileri, Augustus'un yeniden kurduğu dinsel derneklere koşar adımlarla girdiler: «Arval Kardeşler», «Lüperkler», «Titienler» ve başkaları, en ilkel devirlerin inançlarını ve törenlerini baştacı etmişlerdi: Arkaik, ama baştan aşağıya anlaşılmaz bir dilde dualar, vahşi danslar, vb. İmparatorlar kültü de buna benzer bir revaç gördü. Senato'nun bir kararı ile yapılan «ululaştırma»yla, ölmüş imparatorlar «tanrısallaştırılıyor»lardı: Roma'da ve özellikle eyaletlerde onlar için tapmaklar yapılıyor, her kentte en seçkin ailelerden seçilmiş rahipler (flaminler) kendilerini bu kültlere adıyor, eyalet toplantılarında (Conventus) dua ve kurban törenleri yapılıyor, özellikle zengin azatlıların katıldığı «Augustus'a tapanlar» adıyla dernekler kuruluyordu. İmparatorlar için dikilen çeşitli heykellerin kaidesine, onları «velinimetler ve kurtarıcılar» olarak niteleyen yazıtlar kazınıyordu.

Doğulu gizemler, daha önceden hazırlanmış olan bu zemin üzerinde, çok daha kolaylıkla yayılmaya ve Roma topumunun bütün sınıf ve tabakalarına her yandan girmeye başladı. Evrenin ve öte dünyanın sırlarını açıkladıkları iddiasındaydı hepsi de; bu açıklamayı hangisi daha hünerli yapıyorsa, o daha çekici oluyordu. Hepsinin de belli duaları ve emredici ayinleri vardı.

Öte dünya mutluluğuna da, bunları güzelce yerine getirebilenler erişebilecekti.

Mısır'ın Roma eyaleti olmasının arkasından, «evrenin sahibesi», «göklerin kraliçesi», «iyilik ve yardım dolu» İsis Kültü, Roma'da pek yayıldı ve Kaligula zamanında, sarayda özel bir himaye bile gördü. Klaudius'un zamanında, Küçük Asya köken-

li, «Tanrıların Anası» Kibele, ve –hayvanların parçaladığı, insanlığı kurtarmak üzere de yeniden dirilen– yamağı Attis, büyük başarı kazandılar. Flaviuslar zamanında zaferi kazanmış, Suriye ordusunun askerleri, Roma'ya ve eyaletlere, beraberlerinde İranlı bir kültü, «ölümü yenen» Mitra kültünü getirdiler. Suriyeli «Yenilmez Güneş» kültü de hayli izleyici buldu. Son olarak, Yahudilerin dağılışının (diaspora) ve Kudüs'ün yıkılışının arkasından, Yahudi tektanrıcılığı, beraberinde yığınla mezhebiyle çıkıp geldi ve pek büyük bir yayılış gösterdi.

Tam bir «manevî dağınıklık» dönemiydi bu.

Hıristiyanlık, işte böyle bir iklimde doğdu. Ve «doğaüstü» adına ortaya çıkan bütün bu zırvalıkları, herkesten çok daha fazla bir açlıkla dinleyen, dinlemek durumunda olan bir sınıfın insanları arasında yayılmaya başladı önce.

HIRİSTİYANLIĞIN DOĞUŞU VE İLK YÜZYILLARI

Hıristiyanlık, «acı çeken ve inleyen» halk, özgür olup da batmış ve özgürlüğünü yitirecek noktaya gelmiş insanlar, küçük zanaatçılar, proleterler ve köleler arasında, tek kelimeyle, aşağı ve sömürülen sosyal çevrelerde doğdu ve yayıldı.

Boyunduruk altına alınmış, ezilen ve sefalete mahkûm edilmiş halk kitleleri, başlangıçta, İsa'dan önce II ve I. yüzyıllarda, açık mücadelede bir çıkış aramış ve başkaldırmıştı. Ancak bütün bunların başarısızlığı göstermişti ki, Roma'nın gücüne karşı her türlü direniş boştu. İşte o yüzdendir ki, aşağı halk tabakaları, yeryüzündeki bütün bu acıların pençesinden kendilerini çekip koparacak «göksel bir kurtarıcı»nın beklenişi içine girmişlerdi ve pek yayılmıştı bu inanış.

Bu umut, acıların son çizgisine gelip dayanmış Filistin'de daha da güçlüydü. Gerçekten, Filistin'de I. yüzyılda, «Yahudilerin hükümdarı»nın, tanrının gönderdiği bir Mesih'in getireceği mucizevî bir kurtuluşa bağlanmıştı tüm umutlar. Birçok Yahudi kolonisinin bulunduğu Küçük Asya'da da yaygındı bu umut. Ve zaten bu bölgenin yerel halkı, kendi kurtarıcı tanrılarına da, pek yaygın kültler adamışlardı. Örneğin, eski Yunan tarım tanrısı

Hermes Trimejist'e (üç kez büyük) kendisine inananları bir gün gelip kutaracağı gözüyle bakılıyordu. Bir başka halk kültü de, Yunanlıların Dionisos'una benzeyene eski tarım tanrısı Frikya'lı Sabazios idi; ona da kurtarıcı gözüyle bakılıyordu. İmparatorluğun Doğu eyaletlerinde, birçok gözü dönmüş peygamber görülüyordu; bunlar yığınla yandaş topluyor ve bir «kurtarıcı»nın geleceğini haber vererek mezheplerini kuruyorlardı.

Hıristiyanlığın çekirdeği, işte bu Yahudi mezheplerinden biri oldu.

Hıristiyan edebiyatının elimizde bulunan en eski eseri, İsa'dan sonra 68 ya da 69 yıllarında yazılmış, *Yuhanna'nın Apokalipsi*'sidir. Kitabın yazarı, Patnos adasından, Yuhanna adlı, Mesih inanışına bağlı biri. Yuhanna, bu kitapta, Küçük Asya'da Mesih'in (Yunanca Hristos) gelişini bekleyen yedi kilisenin üyelerine hitap eder; ne var ki, henüz Hıristiyan demiyor, Yahudi diye adlandırıyordu onları.

> Yuhanna, kitabında, tutkulu bir biçimde, gözüne birtakım şeyler göründüğünü; onlardan, «dünyanın sonu»nun yakın olduğunu, ve Mesih'in, bu «Tanrı kuzusu»nun, günahkâr dünyanın «son mühakemesi»ne başlayacağı sonucunu çıkardığını anlatır. Ceza Babil'i, yedi başlı bir canavarın üstüne binmiş, «azizler»e, yani inananlara karşı mücadele eden, o «büyük fahişe»yi çarpacaktı önce. Burada, fahişe ile Roma kastediliyordu; canavarın yedi başı da imapatorlardı. Mesih, bir doğrular ordusunun başında, bu canavarla şer ortaklıklarını cehennem fırınına atacak, sonra yeni bir gök, yeni bir dünya yaratacak ve yeni Jerusalem'i kuracaktı. O zaman, bütün doğrular, ebedi bir yaşam için yeniden dirilecek ve Mesih'in sonsuz ve mutlu saltanatı başlayacaktı.
>
> *Yuhanna'nın Apokalipsi*'nde, hâlâ savaşçı bir vurgulama, mücadelenin sıcaklığını koruyan tutku titreşir.

«Yeni Haber» (Yunanca evangelion), bir kurtarıcının yakında geleceği haberi, yığınla göçmen, gezgin ve propagandacı (havari) marifetiyle yayıldı; bütün «ezilen ve acı çekenler», kentlerdeki köleler ve yoksullar, özellikle de kadınlar sevinçle karşıladılar onu.

Başlangıçta sıradan bir Yahudi mezhebi olan hareket, çok boyutlu bir halk hareketi niteliğine bürünmekte gecikmedi. Önce, -Küçük Asya, Suriye ve Mısır gibi- Yunancanın egemen ol-

duğu Doğu eyâletlerinde oldu bu; sonra da Batı eyâletlerinde, özellikle Roma Afrikasında.

II. yüzyılın başlangıcında, önce sözlü, sonra yazılı geniş bir edebiyat belirdi; içine her türlü masal, efsane ve mitosun karıştığı her türden vaazlar, mektuplar, «vahiyler», yığınla kilise arasında dönüp dolaşmaya başladı.

İşte o sıralar, II. yüzyılın ilk otuzunda, Mesih'e, Hıristos'a inananlar -ki artık kendilerini «Hıristiyan» diye adlandırıyorlardı- arasında bir mitos yayılmaya başladı: Buna göre Mesih, «göklerin hükümdarı», Filistin'in küçük bir kasabasında, kendi halinde bir kişi olarak ve Nasıra'lı İsa adıyla daha önce gelmiş ve bedeninde yoksul insanların tüm acılarını çekmişti. Bu tema üzerine yığınla kitap yazıldı ve «İncil» adı verildi bunlara; içlerinden de dördü, sonraları en çok kabul edilen ve yayılanı oldu: Markos'un İncili, Matta'nın, Luka'nın ve Yuhanna'nın İncilleri.

> İncillerin anlattığına göre, İsa, Augustus zamanında Galile'de, duvarcı Nasıra'lı Yusuf'la, eşi «bâkire Meryem» ve «kutsal ruh»tan doğar. Bir otuz yıl sessiz sedasız yaşar; sonra peygamberliğe kalkar ve mucizelerde bulunmaya başlar: Nefesiyle hastaları iyileştiriyor, ölüleri diriltiyor, yoksul kalabalıkları topluyor, alçakgönüllülüğü, yumuşaklığı vaazediyordu onlara; bir çömezler gurubu da oluştu çevresinde. Jerusalem'in rahipleri ve Romalı yöneticiler onu fesatçı olarak gördüler ve yargıçlar çarmıhta idamına karar verdiler. Ne var ki, üçüncü gün dirildi; ölümü yenen ilk insan oldu böylece. Sonra da, yeryüzünde canlıları ve ölüleri yargılamak ve ebedi saltanatı kurmak üzere, yakında ineceğini vaadederek göğe çıktı.

İncillerin bu anlattıkları bir mitos kuşkusuz: Önce, mitoslarla ilgili öğeler açıkça egemen; sonra da, devrin tarihsel kaynaklarında, Nasıra'lı İsa hakkında -güvenilebilecek- tek bir kanıt yok.

İlk kiliseler, karşılıklı yardım ilkesi üzerine örgütlenmişlerdi; üyeler, yakında gerçekleşecek olan «dünyanın sonu»nun bekleyişi içinde, açık ordugâhta olduğu gibi yaşıyorlardı. Bu toplulukların başında «eskiler» (presbitler ya da rahipler) yer alıyordu; onlara -papaz çömezi anlamına- yığınla «diyakos» yardım ediyordu. Özgür insanlar içinde en yoksul olanlar rahip olabiliyorlardı. Hıristiyanlar, zenginlere meydan okuyarak, «bir zenginin gökler saltanatına girmesi, devenin iğne deliğinden geçmesinden daha güç olacaktır» diyorlardı. Bunun sonucu olarak da,

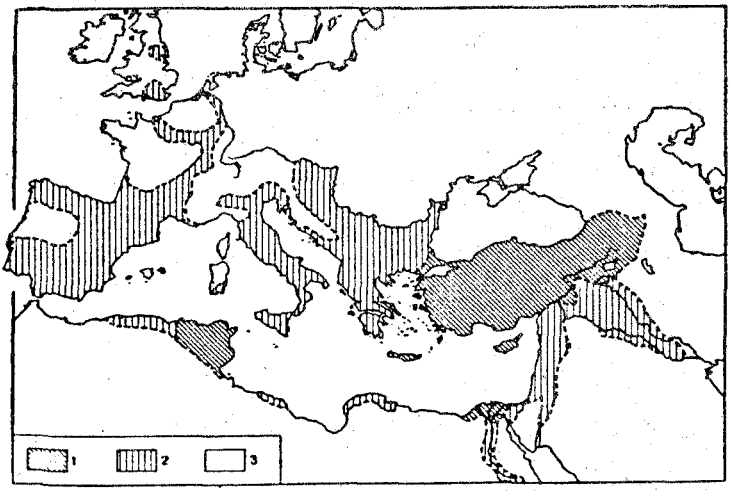

71 – II. yüzyılın sonunda Hıristiyanlık.
(1, Hıristiyanların büyük oranda, belki de çoğunlukta oldukları bölgeler; 2, Hıristiyanlığın yerleşmiş olduğu bölgeler; 3, Hıristiyanlığın henüz erişmediği ülkeler.)

zenginler, kiliseye, mal mülklerini –kendi isteğiyle– yoksullara dağıtmaları koşuluyla kabul ediliyorlardı.

Hıristiyanlar, ilk zamanlar, toplantılarını mezarlıklarda –Roma'da «katakomp» denen yeraltı gömütlerinde– yapıyorlardı. Mezarlarının üzerine de, umutlarının simgesi olan resimler ve işaretler çiziyorlardı; bir koyun, bir çoban, bir asma ya da bir balık. Bu toplantılarda «mektuplar» ya da İnciller okunur; arkadan, katılanlardan biri, kendinden geçerek, örnek alınacak bazı sözler söyler ve gelecekten haberler verirdi. Dine yeni girenler, eski günahlarından kendilerini arındıracak bir suda yıkandıktan, yani «vaftiz» edildikten sonra kiliseye kabul edilirlerdi ve toplantı, ekmekle şaraptan oluşan sade bir akşam yemeği ile sona ererdi.

Yeni din, başlangıçtan beri, yazgıya boyun eğmeyi öğütlüyordu. Bu bakımdan, gelişmesinin daha ilk aşamasından başlayarak, etkisi kötü oldu; sömürülen ve ezilen halk kitlelerini, bir düşler âlemine sokarak, ezenlere karşı mücadeleden çeviriyordu.

İlk kiliselerin edilgin nitelikleri sonucu, Hıristiyanlığın, emekçiler, ezilenler, yoksullar ve kölelerin dini olmaktan çıkıp, sınıflı bir toplumda öteki dinler gibi bir din, egemen sınıfların sınıf baskısının bir aracı ve dayanağı haline gelerek soysuzlaşacağı açıktı ister istemez. Zaman geçiyor ve «Mesih» gelmiyordu bir türlü. Mesihçi umutlar zayıflarken, kiliselerin sosyal içeriği de değişiyordu. Yoksulların yanı sıra, içlerine zenginler de girip, yoksulları arka plâna itmeye başladılar. Zenginler, kiliseleri bağışlara boğdular; yüksek sınıflardan gelen bazı kişiler, tüm Hıristiyan kiliselerin patronu oldular (örneğin, büyük bir patrici ailesi olan Metelluslar, ya da imparator Kommodius'un gözdesi Marcia).

II. yüzyıl boyunca, bu gelişme kendisini biraz daha belli etti ve, III. yüzyılın başlarında Hıristiyan kiliseleri köklü bir değişikliğe uğradılar. İçlerinden bazıları, büyük mülklerin, hazinelerin, hesapsız paraların sahibi oldu. Herhangi bir kilisenin rahibi olmak kârlı bir işti; öyle olduğu için de, yığınla hinoğluhin ve serüvenci, halkın saflığını sömürerek kendini bu görevlere seçtirmeye başlattılar (Samsat'lı Lukianos, *Peregrinius'un Ölümü* adlı eserinde pek güzel anlatır bunu). Vaazlarda yeni bir şeyin altı çiziliyordu: Köleler, efendilerine tâbi olmalıdırlar; çünkü, her türlü iktidar Tanrı'dan gelir, deniyordu. Birtakım saygın kişilerin, piskoposların, belli bir bölgede bulunan kiliselerin gözetimini ele aldığı görüldü.

Bu piskoposların onayı olmadan, rahip çömezleri, rahip olup görevlerini yerine getiremiyor; vaftiz yapıp, törenlere başkanlık edemiyorlardı. Doğu'nun büyük kentlerinin, İskenderiye ve Antakya'nın, daha sonra da Roma'nın piskoposları, daha da özel bir otoriteden yararlanmaya başladılar. Başka dinlerden alınan ayinler ve törenler çoğaldı. Vaftiz ve kudas ayini, Kibele ve Adonis'e tapanların yaptıkları gibi, «gizemli» bir nitelik aldı; Mitraizm, Mesih'in bir mağarada doğduğu efsanesine gerekçe verdi. Stoacıların, özellikle –Engels'in Hıristiyanlığın vaftiz babası dediği– Seneca'nın öğretilerinin avamileştirilmesi, alçakgönüllülük ve sabır ilkeleri üzerine kurulu bir ahlâkın, I. yüzyılın başlarında yaşamış –ve Engels'e göre, «Hıristiyanlığın babası» olan– İskenderiyeli yazar Yahudi Philon, Yahudi dini ile –yani, Judaizm ile– Yunan felsefesini bağdaştırmaya kalktı;

II. yüzyılda ortaya çıkan Hıristiyan öğretisi ve ondaki «kelâm» (logos), Tanrı'yla insanlar arasındaki aracılar olarak melekler ve «Şeytan», vb. düşüncesine esin veren o olmuştur.

III. yüzyılda piskoposlar, evrensel ve zorunlu olarak hangi önerilerin ve öğretilerin kabul edilmesi ve hangilerinin mahkûm edilip reddedilmesi gerektiğine karar vermek üzere, din kurulları (Synode) oluşturmaya başladılar. Böylece, ilk Hıristiyan edebiyatının yanı sıra, dört *İncil, Havarilerin İşleri, Mektuplar* ve *Yuhanna'nın Apokalipsi* ilke olarak kabul edilip, ötekiler düzmece diye görülerek yasaklandı; genel olarak, «gerçek öğreti» (ortodoks) den her türlü sapma, tehlikeli yanlışlar olarak ilân edildi. Bunlarla suçlananlar, cezalandırılacak; topluluktan çıkarılacak, hattâ lânetlenecekti.

Piskoposların ve din kurullarının bu faaliyetleri, o zamana değin birbirinden kopuk olan Hıristiyan topluluklarının, tüm Roma imparatorluğunu kucaklayan dev bir örgütte birleşmeleriyle sonuçlandı. Bu kuruluş, büyük bir sosyal gücü temsil etmekte de gecikmedi. Ne var ki, bünyesinde birbirine zıt çeşitli eğilimler, şiddetli ve azgın bir mücadeleye girmişlerdi. İçlerinden çoğu, özellikle halkın aşağı tabakaları, inananlara dayatılmış bu otoriter rejime tâbi olmak istemiyor ve eski aranış özgürlüğünü savunuyorlardı. Bu yüzden de koğuşturmaya uğradılar, «sapkın» diye ilân edilip, kilisenin dışına atıldılar.

Aşağı halk tabakalarında büyük başarı kazanan bir sapma, Montanus'un çömezleri olan M o n t a n i s t - l e r ' in sapması oldu. Montanus, Frikyalı bağnaz bir vaizdi; yandaşlarının gözünde bir «Mehdî», yani Tanrıyla insanlar arasında bir aracı olarak görülüyordu. Montanistler hiçbir kilise hiyerarşisini, hiçbir zorlayıcı kuralı, hiçbir yerleşik töreni kabul etmiyorlardı; dinde özgürlükten yanaydılar. Montanizm, özellikle Roma Afrikasında yayıldı; orada, yandaşları arasında, II. yüzyılın sonuyla III. yüzyılın başlangıcının en büyük yazarlarından biri olan bir dönmeyi, T e r t u l l i a n u s ' a görüyoruz. Tertullianus, Kartaca'da doğmuş ve orada rahip olmuştu. Bağnazlığın, o «boş olduğu için inanıyorum» sözü onundur. Tertullianus eserlerinde, İncillerin yararsız hale getirdiğini söylediği bilimi reddediyordu. Ona göre, yalnız eski paganların suretlerine tapmak değil, yeryüzünde herhangi bir şeyi temsil eden her türlü sanat eseri putperestlikti. Sürekli orucu vaazediyordu; çünkü Âdem, elmayı yediği için günaha sürüklenmişti ona göre.

Mürekkep yalamış ve Yunan felsefesini tanıyan Hıristiyanlar arasında en yaygın «sapkınlık», g n o s t i s i z m idi. Gnostikler, Hıristiyan öğretiyi, «payen bilgelik»le uzlaştırmaya çalışıyorlardı. Bundan da, Pitagorculuk, Platonculuk ve çeşitli başka ögelerden oluşan garip bir karışım ortaya çıktı. Gnostikler, büyücülük ve ruhları çağırma gibi yollara başvurarak, «öte dünya güçleri»yle gizli bir ilişki kurmayı deniyorlardı. Bu bakımdan da, onlar, Orta Çağın «ruh çağırıcıları»ı ve «simyacılar»ının öncüleridir.

İsa'dan sonra I ve II. yüzyıllarda, Hıristiyanlık, ortadoks biçimiyle olsun, sapkın görünüşleriyle olsun, kentlerin orta sınıflarıyla, kırsal kesimin halkına ve imparatorluk görevlilerine güven vermiyordu. Kentlerde kuraklık, su baskını, kötü ürün gibi bütün doğal felâketler kendilerinden bilinip birçok kez kırıma uğradılar. Celcus'un *Doğru Sözler,* Lukianos'un *Peregrinius'un Ölümü* gibi, günümüze kadar gelebilmiş çok sayıda edebî eserde, Hıristiyanlık acı biçimde eleştirilmiş ve boş inançların en kabası olarak reddedilmiştir. Özellikle Celcus, Hıristiyan öğretisinin «dünyanın sonu» ve «son hüküm» gibi düşünceleriyle açıkça alay eder. Hıristiyanların kendileri de, köylüleri (pagi) başlıca düşmanları olarak görüyorlardı; genel olarak inanmayanları belirten «payen» kelimesi buradan gelir. Hükümdarlar ve yöneticileri, Hıristiyanlara, görevden ve vergiden kaçan, imparatorluk kültüne katılmayan kötü uyruklar olarak bakıyorlardı. Trajanus, Genç Plinius'la yazışmalarında, imparatorların resimlerine ve heykellerine açıkça saygısızlık gösteren Hıristiyanların cezalandırılmasını ister; Marcus Aurelius zamanında bile, yeni dinin gayretkeşlerine karşı hayli sert davranılmıştır. Bununla beraber, II. yüzyılda, Hıristiyanlara karşı işkence ve zulümler kısa sürdü ve bu «aydınlık çağ»ın Roma yönetimi, genel olarak dinsel bir hoşgörürlük içindeydi. Hıristiyanlık hızla ilerliyordu ve II. yüzyılın sonlarından başlayarak da, İlk Çağ'ın dünya görüşünün yıkılışına katkıda bulunan pek büyük bir sosyal gücü temsil etmeye başladı.

BÖLÜM X

SON BUNALIM VE ÇÖKÜŞ

Roma imparatorluğu, İsa'dan sonra III. yüzyılda, yeni ve korkunç bir bunalıma girer. Bu bunalım, sınıf mücadelelerini daha da şiddetlendirir ve imparatorluğu derin bir çözülüş için sokar. Roma'nın egemen sınıfları, köleci ekonominin tam yıkılışını, giderek imparatorluğun çöküşünü geciktirmek için, onarma girişimlerinde bulunurlar.

Ve bir süre için başarırlar bu geciktirmeyi.

Ne var ki, imparatorluğun son yüz elli yılı, pek acıklı bir can çekişme dönemi olacaktır.

Nasıl?

I

III. YÜZYILDAKİ BUNALIM

Roma imparatorluğunda, toplumun giderek artan çözülüşü, sonuç olarak, hükümet örgütünün de derece derece bozuluşunu getirdi beraberinde. Askerî durum da, askerî öğelerin önemini olağanüstü biçimde arttırdı; devlet içindeki yönlendirici rollerini belirginleştirdi ve bir seri hükümet darbesiyle iç savaşlara yol açtı.

SEVERUS'LAR HANEDANI

Bu yeni hükümet darbeleri dönemini, çürümüş ve kokuşmuş muhafız birlikleri başlattı; Kommodius'un öldürülüşünün arkasından, altı ay içinde, üst üste iki kişiyi imparator ilân ettiler: P. Helvius Pertinax ile M. Didius Julianus'u. Her ikisi de iyi bir asker, iyi bir idareciydiler; ancak, her ikisi de muhafız birliklerini açıkça satın alarak –ve her defasında fiyatı arttırarak–

iktidara gelebildiler. Tarihçi öyle diyor: «Hükümet merkezi ve Roma imparatorluğu, her ikisi de, pazarda ya da dükkânda satılır gibi, açık arttırmaya çıkarılmıştı.»

Başkentteki meslekdaşlarının başarısını ve elde ettiklerini gören eyalet birlikleri boş durur mu, onlar da kendi generallerini imparator yapmaya başladılar.

Bir korkunç iç savaş (193-197) kırdı geçirdi ortalığı.

Ve sonunda, Tuna ordusu, rakiplerini yenerek Roma'yı aldı ve tahta çıkan Septimius Severus, kendi adını taşıyan hanedanı kurdu.

S e p t i m i u s S e v e r u s (193-211), Kartaca kökenliydi ve her haliyle Roma'ya yabancıydı. Düşmanlarının yanını tutmuş olan Roma soylularına pek acımasızca davrandı: Birçok ünlü aileyi yok etti; mallara el koymalar ve sürgünler birbirini izledi. Elde ettikleriyle de askerlerini paraya boğdu, ücretlerini de arttırdı. Eski muhafız birliklerini salıverdi ve yerlerine eyalet ordularından seçilmiş yeni bir birlik oluşturdu. Askerlerine evlenme müsaadesi verdi;sınırlardaki askerler de ellerindeki toprak parçalarına sahip olacak, aile yaşamını sürdürecek ve kışlaya yalnız talim günleri gideceklerdi.

«Askerleri doyurunuz, geri kalanına boş verebilirsiniz!» diyordu oğullarına.

İlkesi buydu.

Bununla beraber, Septimius Severus, orduyu, enerjik bir dış politikanın hizmetinde de tutabildi. Partlara karşı başarılı bir sefer yapıp, topraklarını, Fırat'ın çok ötesine kadar genişletti; kendisi de Britanya'da bir sefer sırasında öldü.

Septimius Severus zamanında bir süre için duran başkaldırılar, onun ölümünden sonra, yeniden başladı. Yerine geçen ve C a r a k a l l a (211-217) diye adlandırılan oğlu, «babasının bir karikatürü» idi: Boyca tam bir cüce, sakat, sefih ve zalimdi. Yalnız Hint'i değil, Çin'li de alıp, Makedonyalı İskender'i aşmak amacıyla, Doğu'da bir serüvene kalktı. Ne var ki, daha seferin başında subaylarından biri öldürdü onu.

İç işlerini, zeki ve buyurgan bir kadın olan ve devrinin en ünlü hukukçularının, -örneğin Papinianus'un- yardım ettiği Julia Domna yürütüyordu. Romanın en iğrenç imparatorlarından birinin zamanında, yurtdaşlık hakkını bütün eyaletlere ya-

yan bir bildirinin, «Carakalla Bildirisi» nin çıkabilmesi, bu sayede olmuştur.

Bildiri, imparatorluk politikasının bir başarısıydı kuşkusuz.

Ne var ki, askerlerin başıbozukluğunu dizginlemek olanaksızdı artık. Suriye ordusu, tuttu Carakalla'mn katili Macrinus'u (217-218) imparator ilân etti; ancak, çok geçmedi, Julia Domna'nın kızkardeşi Julia Maesa, aynı birlikleri satın alıp, torunu, 14 yaşındaki Varius Avitus Bassianus'u imparator ilân ettirdi. Bu güzel çocuğun Suriye tanrısı El-Gabale (Baal)'in başrahibi olması, Doğu ordusunun boş inançlı askerlerini pek etkiledi ve Elagabal diye adlandırdılar onu. Kısa bir iç savaştan sonra Macrinus, kendi yandaşlarınca ihanete uğrayıp öldürüldü ve Elagabal, yaldızlı rahip giysisi, kutsal eşyasıyla, tantana içinde girdi Roma'ya. Tembel ve sefih olan Elagabal, devlet işlerini büyükannesiyle annesine bırakıp, «yüce tanrı»sına kurbanlar adamakla uğraşıyordu.

222 yılında Elagabal öldürüldü ve yerine Alexsander Severus (222-235) geçirildi.

Alexander Severus ve annesi Julia Mammaca, Senato'ya yaklaşmayı aradılar ve hükümete en gözde hukukçuları soktular. Ulpianus bunlardan biridir. Bu hukukçular, mahkemelerin, idarenin iyi işlemesiyle ilgileniyor ve maliyeye göz kulak oluyorlardı. Ancak, çabaları enerjiden yoksundu; kaldı ki, bitmez tükenmez entrikaları da engelliyordu işleri. Genel durum ise pek sarsılmıştı: Eyaletlerde yığınla başkaldırı oluyordu; Roma'da bile muhafız birlikleri ayaklanıp şefleri Ulpianus'u öldürdüler.

Bu koşullarda dış politikanın yolunda gitmesi olanaksızdı. Nitekim sarpa sardı işler. Doğu'da, Part imparatorluğunun yıkıntıları üzerinde kurulan yeni ve güçlü Sasani krallığı, Mezopotamya ile Kappadokya'yı ele geçirince, Alexander Severus Doğu seferine çıkmak zorunda kalmıştı. Ancak, sonuç pek başarısız oldu. Kendini savaştan çok kitaplara vermiş olan Alexander Severus, dönüp Germenlere karşı bir seferi başlattığında, başkaldıran askerler kendisini öldürüp yerine, Trakya kökenli birini, Maximinus'u geçirdiler (235).

O tarihten başlayarak da, korkunç bir siyasal bunalım dönemi başladı.

Otuz yıl (235-268) sürecektir bu bunalım.

On beş yıldan fazla bir zaman, askerî hükümet darbeleriyle geçti; tam on imparator izledi birbirini, Onu izleyen yıllar, 253'-ten 268 yılına kadar, Roma imparatorluğu için t a m b i r ç ö z ü l m e dönemidir. Gerçi Roma'da, yine askerlerin ilân ettikleri sözde bir imparator vardı: 260 yılına kadar Valerianus ve sonra da oğlu Gallianus. Ancak, bu dönemde, kendisine imparator seçmeyen hiçbir eyalet de yoktu.

Gallianus, bunlarla mücadele ederken, kendi askerlerince öldürüldü.

Merkezi iktidarın felce uğraması ve iktidara oynayanların, sınırları koruyacak birliklerden iç savaşta kullanmak üzere asker çekmeleri, imparatorluğun dış durumunu korkunç bir tehlikenin içine attı.

Sınırlar her yanda delindi.

Henüz ilkel toplum aşamasında bulunan Barbar sürüler, dört bir yandan, karşı konulmaz bir sel halinde, Akdeniz havzasının köleci dünyası üzerine çullandılar.

> Franklar, merkezi Galya'yı işgal ettiler; bir başka Germen olan Alamanlar Alpleri aştılar ve bir defasında merkezi İtalya'ya kadar yürüdüler. Daha da vahim durumda olan Tuna boylarıydı: Germen, Sarmat, Trak ve -belki de- proto Slavlardan halklar birikmişti buralarda; içlerinde en hareketli olanları da Got'lardı; 230 yılından başlıyarak, Karadeniz'in tüm kuzey kıyılarını yakıp yıkmaya başladı Gotlar.
>
> Perslerin saldırıları durmuyordu; İmparator Valerianus'u da esir almışlardı.

Bitip tükenmeyen iç savaşlar, Barbarların akınları, yakıp yıkmalar, sık sık gelip çatan kıtlık ve salgınlar, imparatorluğun nüfusunu azaltıyor ve kendi askerî kaynaklarını kurutuyordu. Bundan dolayıdır ki, Barbarlara karşı sınırları savunmak için, b a ş k a B a r b a r l a r d a n a s k e r a l ı n m a yoluna gidildi. Daha Marcus Aurelius zamanında başlayan bu usûl, Alexander Severus'un ölümünü izleyen felâketli yıllarda sistemleştirildi. «Federe» denen bu topluluklara, askerî hizmete çağrıldıklarında gelmeleri ve oğullarını da bunun için yetiş-

tirmeleri koşuluyla, sınırlardaki imparatorluk arazisinden toprak verilip yerleştiriliyorlardı oralarda.

Çözülmüş müydü sorunlar?

Hayır! Bütün bu felâketler, korkunç bir iktisadî bunalıma sürüklemişti eyaletleri.

Devlet, kaynak sağlamak için, para ayarlayıp duruyordu.

Dayanılmaz yaşam koşulları, aşağı sınıfları da hareketlendirdi: 238 yılında Afrika'da, köleler ve kolonlar başkaldırmıştı; Mısır'da, Marcus Aurelius zamanından beri bir türlü bastırılamayan «çobanlar» hareketi, çok daha büyük boyutlara varmıştı; Galya da, II. yüzyılın başlarından başlayarak, kölelerin, kolonların, kent yoksullarının, kaçak askerlerin yol açtıkları bitip tükenmez karışıklıkların pençesindeydi. III. yüzyılın siyasal anarşisi, bu «haydut ve fesatçılar»ın sayısını daha da arttırdı ve 270 yılına doğru o korkunç «Bagolar başkaldırısı» patlak verdi.

Bütün bu başkaldırılara köleler de katılıyordu.

Böylece, III. yüzyıldaki bunalım, sınıf mücadelelerini daha da şiddetlendirdi; o kadar ki, kölelik üzerine kurulu Roma imparatorluğu, daha şimdiden derin bir çözülüş içine girmişti.

II

SON ONARMA GİRİŞİMLERİ

Roma'nın egemen çevreleri, köleci ekonominin tam yıkılışını, giderek imparatorluğun çöküşünü geciktirmek için son bir çabada bulundular ve gerçekleştirdiler bu gecikmeyi.

III. yüzyılın fırtınalı yılları boyunca, iktisadî bunalım ve sürekli yağmalama nedeniyle, başta kentler çekmişti acıyı. Küçük ve orta tarım işletmeleri de kaybolmuştu. Ama, bunun tersine, büyük ailelerin elinde bulunan latifundiaların, sahiplerinin zenginliği sayesinde, çarçabuk toparlandığı ve küçük mülkiyet aleyhine büyüdüklerini görüyoruz. Ayrıca, büyük malikânelerin sayısı da hayli artmış bulunuyordu; çünkü, iç savaştan yığınla subay yararlanmış, servet yapmış ve gelip büyük toprak sahipleri saflarına katılarak güçlendirmişlerdi onu.

Böylece durumu kurtarmakta askerlerin de yararı vardı. Nereden geldi bu kurtarıcılar?

İLLİRYALI İMPARATORLAR

Bunların hemen hemen hepsi de, İllirya'nın basit asker kolanlarından geldiler. O yüzden de, genel olarak İ l l i r y a l ı i m p a r a t o r l a r diye adlandırılırlar. Hepsi de, askerî hiyerarşinin en üst derecelerine varmışlar, hepsi de büyük malikâneler elde etmişlerdi. Bunun sonucu olarak da, İtalya'nın ve eyaletlerin büyük mülk sahipleriyle sıkı bir işbirliği ve tam bir anlaşma içinde yönetiyorlardı. Bu sosyal çevrelerin çıkarma, askerleri de acımasızca kullandıkları oluyordu; örneğin, büyük mülkiyet sahiplerinin topraklarına, ivedi çalışmalar için, yığınla askerî birlik gönderebiliyorlardı duraksamadan. Bunun karşılığında, İlliryalı imparatorlar, içerde ve dışarda, genel ve belli bir istikrar sağladılar. Ancak, iktidarları fazla uzun sürmedi; çok geçmeden, kendi askerleri ve subaylarınca öldürüldüler.

İçlerinden en ünlülerinden biri Aurelianus (270-275) oldu. Herkül gibi güçlü oluşu, olağanüstü enerjisi ve bükülmez iradesi nedeniyle, «Demir el» diye adlandırılmıştı. Roma'yı, Almanların istilâsından kurtardı; Gotları ve Vandalları tepeleyip, Tuna'nın ötesine attı. Böylece, korkunç ganimet ve savaş esiri elde etti. Bu savaş esirlerinin çoğuyla, sınırlardaki köle ve askerî kolonlarda açılmış gedikleri doldurdu. Eyaletlerde, özellikle Mısır'daki başkaldırıları pek vahşice bastırdı; daha önce başkaldırmış Galya itaat altına alındı.

Ne var ki, çok şeyler bahasına elde edilmişti bu barış ve birlik: Daçya terkedilmiş ve tüm Romalı kolonlar, Tuna'nın sağ kıyısına getirilmişti; Vandallar, yarı vahşi Bastarular ve öteki Barbarlar, kitle halinde imparatorluğun hizmetine alınmış ve Roma topraklarına yerleştirilmişlerdi; Roma, can havliyle tahkim edilmişti. Malî güçlüklerden kurtulmak için de, çare olarak, ayarı düşük para çıkarılıyordu; öyle ki, halk bile kabul etmiyordu. Bu yüzden, Roma'da 273 yılında, darphane işçilerinin (monetarii) başlattıkları bir başkaldırı oldu; hareketi, çok geçmeden, halkın tüm aşağı katları destekledi. Bastırmada yedi bine yakın askerin öldürülmüş olması, hareketin çapını gösterir.

Özeti şu ki, Roma imparatorluğnun sınırları daralmıştı; şimdiden yoksul düşmüştü; içine gitgide daha çok Barbarların karıştığı halkının kültür düzeyi durmadan alçalıyordu. Tam ve son yıkılışı ise, bir zaman için savuşturulmuştu sadece.

DİOKLETİANUS

Siyasal bunalım, bir yirmi yıl, D i o k l e t i a n u s ' un iktidarıyla (284-305) kurtarıldı.

Bir azatlının oğlu olan Diokletianus da İlliryalı idi. Fazla yontulmamış kıt bilgili bir kişiydi; askeri heyerarşinin bütün derecelerini tırmanmıştı. Selefi Numerianus öldürüldükten sonra, Doğu ordusunun yüksek subaylarınca imparator yapılmıştı; rakibi Aper'i de o, kendi elleriyle öldürdü. Ön plâna savunma ve örgütlenmeyi alarak, imparatorluğun idaresi ve yeniden kuruluşu ile ilgili en karmaşık sorunları, kaba çizgileriyle de olsa, askerce bir doğruluk ve ustalıkla çözdü.

Roma'ya gitmedi bile; oturma yeri olarak, Nicomedeia'yı (İznik) seçti; imparatorluğun en çok tehdit edilen sınırlarını, Tuna ve Fırat sınırlarını gözetme yeri olarak pek uygundu burası. Batı için kendine ortak olarak, doğduğu ülkeden yine faal ve yetenekli bir subay olan Maximianus'u seçti; o da Mediolanum (Milano)'u seçmişti oturma yeri diye. Her ikisi de «Augustus» idi; «Sezar» adı verilen iki yardımcı belirlediler her ikisi de: Diokletianus, Galerius'u seçti; Maximien de Konstans Klor'u. Onlar da, başka başka yerlerde oturacaklardı. Mirasçılarını da hazırlamak üzere, bu Sezarları tutup kızlarıyla evlendirdiler. Ayrıca, Augustusların, yirmi yıl sonra yaş sınırına vardıklarında, iktidarı yerlerine geçecek olanlara bırakmalarına da karar verildi. «Dörtlü yönetim» kurulmuş oluyordu böylece. Aralarında, Diokletianus lehine olmak üzere, bir bağımlılık ilişkisi tamdı: Rütbe olarak en eskisi ve üstünü oydu çünkü ve uzlaşmazlık halinde otoritesi de baskın görünüyordu.

İktidardaki bu işbölümü, Roma'nm egemen sınıfları açısından, bir zaman için istenen sonuçları verdi: Augustuslar da Sezarlar da, pek kısa bir zamanda, iktidarı ele geçirmeye çalışanları olduğu kadar, halktan gelen başkaldırıları da bastırdılar; dışar-

dan gelen akınlar da püskürtüldü; bu arada, Persler üzerinde de yeni bir zafer kazanılmıştı.

Ancak, bu askerî başarıları sağlamlaştırmak için, sosyal ve ekonomik nitelikte pek köklü değişiklikler yapmak gerekiyordu. Şu ya da bu biçimde bütünlüğü sağlamak, merkezî hükümet yararına eyaletlerde her türlü bağdağışlıktan uzak kitleleri çalışmaya zorlamak, Doğu'da uzun zamandan beri uygulanan despotik sisteme başvurmak gerekti; bunun sonucu olarak da, özgürlüğün, yurttaş haklarının ve beledî özerkliğin son kalıntıları da –acımasızca– tasfiye edildi. İşe, hükümet otoritesinin iktisadî yaşama sert müdahalesi ve paranın değerinin düşürülmesi ile başlandı; yeni paraya kimsenin güveni olmadığından, altın piyasadan çekildi ve fiyatlar, anlatılamayacak derecede ve hızla yükseldi.

Böylesi iktisadî olayların kaynağı olarak spekülasyon görüldüğünden, ona karşı, Diokletianus yönetiminin umutsuz mücadelesi başladı. Spekülasyona başvuranlar için ölüm cezası kondu. Akla gelebilecek her şeyin üst fiyatı saptandı; her türlü çalış-

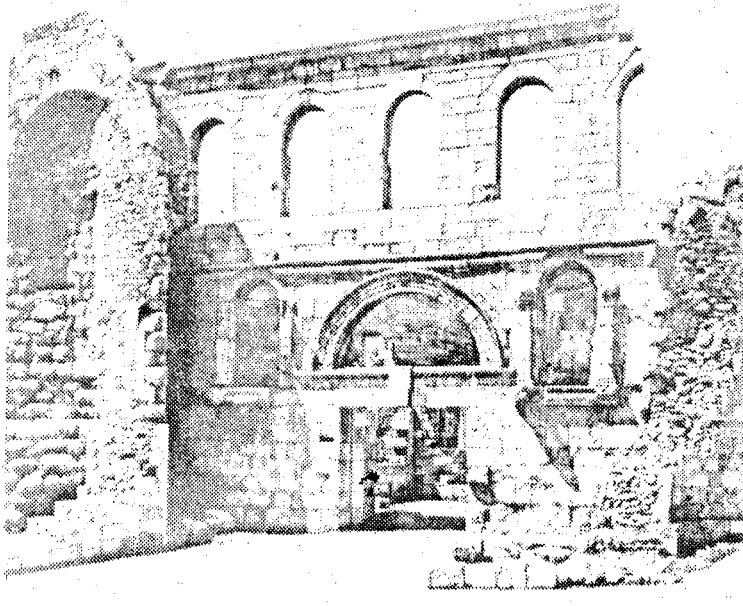

72. – Diokletianus'un Split'teki sarayı.

ma ücretleri de. «Bu sınırları aşacak olanlar da, kellelerini yitireceklerdir» dendi.

Ne oldu sonuç?

İktisadî düzensizliğin daha da artması!

Bu malî ve iktisadî yeniliklerin başarısızlığını gören, Diokletianus yönetimi, «malla ödeme» ve «zorla çalıştırma» yoluna başvurdu.

> *Annone*, başlıca vergi oldu. Vergiyi biçmek için her beş yılda bir nüfus sayımına gidiliyordu ve her «baş»ın hangi malla vergisini ödeyeceğini de, hükümet on beş yılda bir saptıyordu. Saray halkının, memurların, askerlerin giderleri de malla karşılanmaya başlandı. Örneğin tüm Kuzey İtalya, Milano'da yerleşmiş Maximianus'un sarayına bakmakla yükümlü tutuldu. Roma imparatorluğu, bu bakımdan, Perslerin monarşisine, Firavunların devletine benziyordu.
>
> Verginin toplanmasını sağlamak için, herkes görev yerine ve mesleğine bağlı tutuldu: Memurlar, devlet örgütüne; tacirler dükkânlarına; zanaatçılar çalışma yerlerine ve korporasyonlarına bağlandı. Oğul, babasının mesleğini sürdürüyordu. Toprakta çalışanlar, topraklarına bağlandılar: Toprak terkedilemezdi; kaçan yakalanıp getiriliyordu. Büyük mülk sahiplerine ve özellikle Senato soylularına, kendi çevrelerini savunmak ve halka göz kulak olma yükümlülüğü yüklenmişti.

Bütün imparatorluk örgütü, Doğu'nun despotik monarşilerini hatırlatıyordu; açık bir kopyasıydı aslında onların. Hükümdar, yeryüzüne inmiş bir tanrı gibi davranıyordu. «İlahî» deniyordu kendisine, «sahip» deniyordu ve çoğul ikinci şahısla hitap ediliyordu. Doğu'nun tantanalı giysileriyle dolaşıyordu. Göründüğünde de, herkes yerlere kapanıyor, ayağını öpüyorlardı. Oturduğu yer «kutsal saray»dı; divanında herkes ayaktaydı, oturulmazdı.

İktidarı da sonsuzdu.

O yüzdendir ki, Roma'da ortaya çıkan bu monarşi ya da daha çok despotluk biçimine, dominus (sahip) dan gelen d o m i n a t u m adı verildi.

> İmparatorun doğrudan yardımcıları, merkezde bir merkez valisi, çeşitli devlet dairelerinin başındaki majistralar, kalabalık bir memur ve kâtip kitlesiydi. İdareyi kolaylaştırmak için de, imparatorluk, 47 yerine 100 eyalete bölündü. Bütün eyaletler

de, daha geniş birimler olan, 12 «diyakosluk»ta toplandı. Her diyakosluğun başına, doğrudan doğruya merkez valisine bağlı naipler getirilmişti. Sivil iktidardan ayrılmış olan askeri otorite, bölgesel birliklerin kumandanlarının elindeydi. Birliklerin sayısı artırılmış, mevcutları ise azaltılmıştı. İktidarı ele geçirme eğilimlerini denetlemek ve dizginlemek için gidilmişti bu yola. Ayrıca, yığınla görevli, imparatorluğu dolaşır, çevrede ne oluyor, ne bitiyor merkeze bildirirlerdi.

Bu memur sayısındaki çoğalmanın yükü de halka yükleniyordu kuşkusuz.

Her Doğu despotluğu gibi, Roma monarşisi de, dinde aradı ideolojik temelini: Aurelianus, Güneş kültü hakkında yaptığı propaganda ile eski payen dini yenileyip canlandırmayı denemişti daha önce; Diokletianus da, imparatorluk otoritesine ilahî bir dayanak sağlamak için, Jupiter kültünü kurdu, kendisini de Jupiter'in oğlu ilân etti. Bütün bu gerekçelerle de, 303 yılında Hıristiyanlara korkunç zulümlerde bulundu; onların varlığını kendi tanrısallığı için bir küfür sayıyor ve iktidarının tanrısal temellerini yıkmaya çalışan insanlar olarak görüyordu hepsini. Hıristiyanlar ordudan kovuldu, toplantıları yasaklandı, dua ettikleri evler yıkıldı ve kitapları yakıldı; çoğu Hıristiyan rahibi ölüme mahkûm edildi ve bütün insanlar, -işkence tehdidi altında- eski tanrılara inanmaya zorlandı. Hıristiyanlığın tarihinde «büyük zulüm» diye adlandırılır bu.

Gerçekten de öyledir.

CONSTANTİNUS

Diokletianus'un eserini, Roma imparatorluğunu, Doğu örneğinde bir despot devlete dönüştürmek amacıyla sürdüren Constantinus oldu.

Sezar Constantinus Chlorus'un evlilik dışı oğluydu; anası Helena da, askerlere mahsus bir meyhanede hizmetçi. Aurelianus gibi olağanüstü güçte bir beden yapısı vardı; kendine güvenen ve azimli bir kişiydi. Diokletianus, daha önce konulan ilkeye uyarak, 305 yılında, tacı törenle terk etti ve Maximianus'u da aynı şeyi yapmaya zorlayıp, yerlerine, iki Sezar, Doğu'da Galerius ve Batı'da Constantinus Clorus imparator ilân edildiler.

Ve arkasından, yeni Sezarlarla Augustuslar arasında korkunç bir savaş başladı.

Kanlı bir anarşi dönemi açıldı.

On sekiz yıl süren bir iç savaşta, boğaz boğaza, yenen yenilenin çoluk çocuğuna varıncaya değin temizledi durdu. Sonunda, bir Constantinus sağ kaldı ve 323 yılında, Roma imparatorluğunun tek başına sahibi oldu. İç savaşın acı deneyimlerini gördüğü için de, Diokletianus'un koyduğu tehlikeli «dörtlü yönetim» sistemini terketti. Mutlak hükümdarlık, Constantinus'un elinde son biçimini almış oldu böylece.

Constantinus, bu despot rejimin kuruluşunu onaylamak için, Roma'yı ebedî olarak terketti; 330 yılında, eski Yunan kenti Bizans'ı, imparatorluğun başkenti ilân etti.

Bizans, Constantinus'un kenti anlamına «Constantinopolis» adını aldı.

Constantinus, eskiyle bağını her konuda açıkça koparark, köleliği tüm halka yaydı ve devletin hizmetine koştu herkesi. İktidarlarını güçlendirmek amacıyla, efendiler, kölelerini «islâh için» ölünceye değin kırbaçlayabileceklerdi artık. Ana-babanın, çocuklarını satmalarına izin verildi. Yalnız kolonların değil, kent majistralarmın, zanaatçıların ve tacirlerin de işlerini ve sürekli oturdukları yerleri terketmeleri yasaklandı. Memur sayısı durmadan artıyordu; idare, herkesin üzerine çökmüş, korkunç ve dayanılmaz bir baskı aracı olup çıkmıştı.

Constantinus, bâtıl inançlara sahip ve okuma yazması da az olduğundan, iktidarının dayanağını dinde arıyordu sürekli. Bu konuda da, ama daha da büyük bir ustalıkla, seleflerinin eğilimine uydu. Ancak, kendisinden öncekiler ne denli zalimce davranırsa davransınlar, Hıristiyanlığın kökünü kazımayı olanaksız görüyordu. Hıristiyanlık, iyice örgütlenmiş ve çok büyük bir sosyal güç olup çıkmıştı. İdarede ve orduda da savunucuları ve yandaşları vardı artık: Diokletianus'un sarayında bile, eşi Priska ile kızı Valeria, Hıristiyanlara güler yüz gösteriyorlardı: Sezar Constantinus, Diokletianus'un aldığı kararları uygulamıyordu. Sonunda, imparator Galerius da, 311 yılında, «zulme» açıkça son vermek zorunda kalmıştı.

Constantinus, iktidara gelir gelmez aynı poltikayı izlemeye başladı. Rakiplerine karşı yürüttüğü uzun ve çetin mücadelede, Hıristiyan ruhban takımından büyük destek görmüştü zaten.

313 yılında da, Hıristiyanlık da içinde olmak üzere, tüm dinlere kült özgürlüğünü tanıyan ünlü Milano Fermanı'nı yayınlamıştı. İktidara geldikten sonra ise, daha büyük bir ilgi gösterdi Hıristiyan kilisesine; rahipleri vergi ve angaryadan affetti ve Latran'daki sarayını da Roma piskoposuna armağan etti. Anası Helena ile, Filistin'de, Betleem'de, Golgota'da ve Jerusalem'de kilise yapımıyla uğraştı. Ancak, ölüm döşeğinde Hıristiyanlığı kabul etmiş olsa ve son güne değin büyük rahip ünvamnı koruyup, başkentte eski tanrılara da tapınaklar diktirmeye uğraşmış olsa da, Hıristiyan kilisesini gerçekten ayrıcalıklı bir duruma getirmişti. Yine bu Kilisenin birliğini korumak kaygısıyladır ki, bu payen, kiliseyle ilgili çeşitli sorunların çözümüyle ilgili emirler veriyordu; Oğul, Babayla «aynı töz»den midir, yoksa onun «benzeri» midir, gibi gülünç konularda o azgın ilâhiyat tartışmalarının geçtiği -325 yılındaki- İznik Toplantısı'na da bu amaçla katıldı.

Hıristiyan kilisesi, imparatorluk iktidarının yeni ve güçlü bir aracı olup çıktı böylece. Dinsel «sapkınlıklar», resmî ideolojiye karşıdır diye, devlete karşı işlenmiş suç olarak görülüp zalimce koğuşturulmaya başlandı.

> İznik toplantısından sonra, Constantinus, İskenderiye rahibi Arius'u, «kışkırtıcı» diye, sürgüne yollayıp hapsettirdi. Arius, İznik toplantısında, yandaşları «Ariusçular»la, hükümdarın ve onun izinden giden toplantının öteki üyelerinin görüşleriyle uzlaşmayan görüşler ileri sürmüştü. Ne var ki, hükümdar, daha sonra düşüncesini değiştirip, Arius'u sürgünden çağırtıp, hasmı, toplantıda «babalar» çoğunluğunun başı piskopos Athanas'ı sürgüne yolladı onun yerine.

Neydi olan?

Devletin, zaten varolan idarî, malî ve askerî baskısına, dinsel baskı da eklenmişti böylece ve halk, özgürlüğün son ışığının da söndüğünü görüyordu.

III

ROMA İMPARATORLUĞUNUN ÇÖKÜŞÜ

Roma imparatorluğunun son yüz elli yılı, acılı bir can çekişme dönemi oldu.

Gerçekten, Consantinus'un ölümünden sonra (337), köleci imparatorluğun her yanında, köle emeğinin sömürülmesi üzerine kurulu iktisadî sistemin çözüldüğünü ve köle sahipleri sınıfının zayıflamasının sürdüğünü görüyoruz. Bunun yanı sıra, aşağı sınıfların devrimci hareketinin sürekli büyüyüşüyle, Barbar istilâları var. Aynı zamanda, eyaletlerde, başka egemen guruplara tâbi ve köleliğe -daha şimdiden- hiç de benzemeyen bir rejimde, çeşitli devletler oluşuyordu. Gerçi kölelik, daha uzun yıllar sürecektir; ancak, sosyal ilerlemenin temellerinden birini oluşturacak yerde, uzun yıllardan beri bu ilerlemenin başlıca engeli de olup çıkmıştı. Köleliğin yanı sıra, başka sosyal ilişki biçimleri önem kazanıyordu gitgide: «Serflik» üzerine kurulu bu biçimler, gelecek yüzyılların feodal rejiminin tohumlarını taşıyorlardı.

KÖLELİKTEN SERFLİĞE

Serflik rejiminin genişlemesi, IV ve V. yüzyıllar boyunca, gitgide artan bir hızla oldu. Şu ya da bu eyalet için çıkarılan fermanlar, bütün imparatorluk topraklarında, kolonları, babadan oğula «toprak köleleri»ne (servi terrae), toprak sahiplerini de, onların «bey»i ve doğal «koruyucu»larına dönüştürüyorlardı. Kolonların kişisel malları bile, toprak sahibinin mülkü olarak görülmeye başlandı giderek ve kolonlarla özgür durumdaki kişiler arasında evlilikler yasaklandı. Bununla beraber, devlet, başta tarımdan aynen gelecek çeşitli katkıları, özellikle baş vergisini (capitatio) ve -yolların yapımı, taşıma ve kamu işyerleri gibi- devlet hesabına yüklenilmiş angaryaları düşündüğünden, yalnız kolonların kaçışını cezalandırmakla kalmıyor, toprak sahiplerinin topraklarından kolonları kovmalarını da cezalandırıyordu. Kolonlar, efendilere değil, «yurtluğa bağlı», toprağın köleleri olarak görülüyorlardı.

Ne topraksız onlar satılır ve devredilirdi; ne onlarsız toprak.

Devlet, kolonların -genellikle hasatın üçte biri olarak- toprak sahiplerine borçlu oldukları ödentileri bile sınırlandırmanın arkasındaydı. Kolon ezildi mi, devlete olan katkılarını yerine getiremiyeceğinden korkuluyordu. Bu katkılar da, gelirinin bir başka üçte birini oluşturuyordu.

İşte buydu toprağa bağlı kölelerin durumu.

Aynı biçimde, zanaatçılar da işyerlerine bağlandı: Hepsi de devlete mal olarak bir vergi vermekle yükümlü idiler ve hepsi de korporasyonlar oluşturmaya zorlandılar.

> Madencilik, silahçılık, yapı kurma, dokumacılık gibi, genel olarak ordu, saray ve yönetim için pek önemli olan üretim dalları, büyük devlet işletmelerinde (fabricae) yapılıyordu. Bu işletmelerde köleler, mahkûmlar ve özgür işçiler çalışıyordu. Bütün bunların mesleklerini terketmeleri –kesinlikle– yasaklanmıştı. Silahçılar, kızgın demirle dağlanmıştı. Asker çocukları, on altı yaşından başlayarak askere alınıyorlar ve kollarına bir işaret vuruluyordu. Yoksullar, serseriler ve genel olarak belli bir mesleği olmayan özgür durumdaki kişiler, ya vesayet altına alınıyor, ya da «toprak için gereksiz yük olmasınlar» diye, çalışma evlerine yollanıyorlardı.

Kentlerde yaşayan ve belli bir ölçüde toprağı olan tüm küçük mülk sahipleri, «curiale» arasına alındılar. Kent halkının yüksek sınıfını oluşturan, beledî makamlara oturan bu kimseler, kentlerden istenen vergileri ve edimleri bölüştürmekle yükümlü idiler; vergilerin düzenli toplanmalarına da kendi mallarıyla kefil olmuşlardı. IV. yüzyılın sonlarından başlayarak, vergiyi toplayamayan ya da geciktiren ölüm cezasına çarpılıyordu. Durumları genel olarak öylesine idi ki, eskinin onur verici bu görevinden kaçış içindeydiler.

Ne var ki, bütün kaçış yolları da tıkanıyordu.

Bütün bu yoksullaşma ve bağımlılaştırma tablosunda, yüksek sınıfların bazı bireylerinin, özellikle sarayın yüksek görevlileri ile imparator gözdelerinin, ordu şeflerinin, büyük toprak sahiplerinin zenginliği ve gücü daha da çarpıcı oluyordu. Toprak, başlıca değer haline geldiğinden, zenginler ve güçlüler, her yola başvurarak, malikânelerini genişletmenin arkasındaydılar ve bu malikâneler –işitilmemiş boyutlarda– genişliyordu. Bu «ünlü» kişiler (clarissimi), malikânelerini, –bir çeşit– bağımsız devlete dönüştürüyor, vergi ödememenin yollarını arıyor ve başka topraklardaki kolonları kendi topraklarına çekiyorlardı. Dahası, çevredekileri kendi «koruma»ları (patronicinium) altına girmeye zorluyorlardı. Komşu küçük mülkiyet sahipleri, özellikle askerlere ve imparatorluk görevlilerine karşı böylesine bir koruma-

yı sağlamak için, toprakların üzerinde beylerin mülkiyet hakkını tanıyor, kendileri sadece geçici bir sıfatla (precarii) kullanıyorlardı bunları. Aynı yola Kilise de başvurarak büyük topraklar edindi. IV ve V. yüzyıllarda, imparatorların, bu sisteme karşı mücadeleleri boşa çıktı; büyük beylerin merkezî otoriteden daha güçlü oldukları anlaşıldı.

Böylece, egemenlik iştahı, en yüksek sınıfların temsilcilerini, dünyevî ya da uhrevî sıfatlar taşıyan büyük toprak beylerini, merkezî iktidar ve onun yerel organlarıyla sık sık uzlaşmazlık içine sokuyordu. Bu merkezkaç güçler palazlanıp ağır bastıkça merkezî iktidar da zayıflıyordu.

Geleceğin feodal rejimi bundan doğacaktır.

Ayrıca, Constantinus'tan sonra, iktidar, seyrek olarak ve pek az bir zaman için, tek bir kişinin elinde kaldı.

> Constantinus, imparatorluğu, kendi özel mülküymüş gibi, üç oğlu ile iki yeğeni arasında paylaşmıştı ölürken. Bu vasiyetin doğal sonucu kanlı bir çatışma oldu. Araya başka iddiacıların da girdiği boğazlaşma on altı yıl sürdü ve 353 yılında, oğullarından en genç olanın, II. Constans'ın zaferiyle sonuçlandı. Onun elinden de J u l i a n u s aldı tahtı ve iki yıl kaldı (361-363). Büyük toprak soylularının gücüne ve keyfiliğine karşı, devrini tamamlamış paganizmi diriltmek istedi. Yarını olmayan bir girişimdi bu. Kilise eski payen dinin ve dünyevî kültürün bu son savunucusunu «Dönek» (Apostata) diye adlandırdı. Ölümünden sonra, imparatorluk yirmi yıla yakın, çeşitli ellerde bölüşülmüş olarak kaldı.

İmparatorluğu, son olarak, T e o d o s i u s (379-395) derleyip toparladı.

Theodosius, son bir gayretle, iktidarda hak ileri sürenlere ve halktan gelen başkaldırılara karşı mücadele etti. Paganizmin son kalıntılarına karşı da acımasız davrandı. Sarsılmış imparatorluk otoritesine bir dayanak diye, Kilisenin kitleler üzerindeki etkisinden yararlanmak istedi; bu yüzden pek güleryüzlü oldu ona karşı. Ölüm döşeğinde o da, imparatorluğu oğulları arasında paylaştırmayı uygun gördü (395): Arkadius'u Doğu imparatoru, Honorius'u da Batı imparatoru yaptı. İki Barbarı da bu genç imparatorlara bakan olarak atadı: Galyalı Rufini'yi Arcadius'un yanına, bir Vandal olan Stilicon'u da Honorius'un yanına verdi. O

tarihten başlayarak, imparatorluk, Doğu ve Batı diye ikiye ayrılmış oldu.

Doğu imparatorluğu, daha sonra Bizans imparatorluğu adını alacaktır.

HALK HAREKETLERİ VE KAVİMLER GÖÇÜ

Bu tam çöküş ve tükeniş yıllarında, öldürücü darbe, iki yönden geldi: Bir yandan, yeni bir Barbar istilâ dalgası yıkıp devirdi her şeyi.

Öte yandan, halk hareketlerinin yoğunluğu arttı her yanda.

> Halk hareketleri, büyük tarım mülkiyetinin özel bir gelişme içinde olduğu imparatorluğun Batısında özellikle korkunç idi. 368 ve 369 yıllarında, Britanya, halk hareketleriyle öylesine sarsıldı ki, Roma'nın elinden çıkayazdı. Galya'da, bir zaman için kendilerinden bahsettirmeyen Bagolar, başkaldırının ateşini yeniden tutuşturuyorlardı.
>
> IV. yüzyılın sonlarında, bu hareket, İspanya'ya da yayıldı ve V. yüzyılın ortalarında, korkunç bir köylü savaşının boyutlarına ulaştı. Aynı zamanda, Galya'nın hemen tüm köleleri silaha sarıldılar ve Bagolarla birleştiler.
>
> 340 yılından başlayarak, bütün Afrika eyaletlerinde, Numidya'da ve Moritanya'da, sefaletin yol açtığı -kâh kül altında yanan, kâh yeniden ateşlenen- halk hareketleri görüyoruz: «Agonistikler» (Tanrı Şampiyonları) ya da -tuzu kuru takımının adlandırmasıyla- «Sirkonsellionlar» (Serseriler) hareketi böyledir. Kimi zaman, başkaldırmış yoksul yığınlar, göçebe Berber kabileleriyle birleşiyor ve hükümet güçlerine karşı düzenli savaş veriyorlardı.

375 yılından başlayarak, imparatorluğun durumu gitgide daha felâketli bir tablo çizmeye başladı. B ü y ü k k a v i m l e r g ö ç ü denen olayın bir sonucu olarak, Barbarların yeni bir seli, sınırları her yandan zorladı. Çin'in batı sınırlarından Avrupa bozkırlarına, Hun (Hiong-Nu) adı verilen göçebe sürüleri akmaya başladı; bunlar, Don ırmağından Karpatlara değin, Karadeniz'in tüm kuzey havzasını ele geçirdiler. Bu bölgede daha önceden yaşayan ve genellikle Gotlar diye bilinen bir bölüm halkı, kendilerine bağımlı kıldılar; ama yerlerinden edilen bir başka gurup, V i z i g o t l a r ya da Batı Gotları, Tuna'yı aştılar ve imparatorluk sınırları içine girdiler. Roma hükümeti, on-

lara Mesya'yı ve Trakya'nın bir bölümünü bırakmak zorunda kaldı ve «federe» olarak kabul edildiler. Ancak, imparatorluk yönetiminden hoşnut olmayan bu halklar başkaldırdılar: O bölgedeki kolonlar, Trakya madenlerindeki işçiler ve köleler de desteklediler bu korkunç başkaldırıyı. Edirne yakınlarında bir Roma ordusunu yokettiler ve imparator Valens de öldü savaşta (378).

Gerçi imparator Teodosius, Trakya'da ve Makedonya'da yeni topraklar vererek bir zaman için yatıştırabildi onları; ne var ki, ölümünden sonra, Vizigotlar yeniden hareketlendiler. Kralları Alarik'in yönetiminde, önce Balkan yarımadasını yağmaladılar, sonra Batı'ya dönerek İtalya'ya yürüdüler. Aynı zamanda Vandallar ve Burgondlar da, Alplerdeki geçitlerden sarkarak kuzeyi işgal etmişlerdi. Batı imparatoru Honorius'un generali Stilicon'un birlikleri, bu Barbar istilâsına karşı, bir zaman için savunabildi İtalya'yı. Ancak saray entrikaları yüzünden öldürüldükten sonra, gerçekten bir tufan ülkenin üzerine çöküverdi. Vizigotlar, 410 yılında İtalya'ya girdiler ve Alarik Roma'yı kuşattı. Tüm İtalya'nın köleleri ordusuna aktılar; Roma'daki köleler ise başkaldırıp kentin kapılarını açtılar ona ve Gotlarla işbirliği halinde kenti korkunç bir yağmaya uğratarak ateşe verdiler sonunda. Bununla beraber, Vizigotlar, İtalya'dan çekildiler ve Batı'ya doğru yollarına devam ederek, Garonne ırmağı kıyılarında ve İspanya'nın kuzeyinde Akitanya'ya gelip yerleştiler, İspanya yarımadasının güneyi ise daha önce Vandallarca işgal edilmişti; onlar da oradan, başkaldırıların yangını içinde bulunan Afrika'ya geçtiler ve Kartaca'yı ele geçirdiler. Bu arada, tüm kuzey Galya, Frankların eline geçmişti ve batı bölgesi de Burgondlarca işgal edilmişti.

İmparatorluğun durumu, 450 yılından başlayarak, daha da tehlikeli bir görünüş alır; Hunlar, Attilâ'nın başkanlığı altında Galya'ya kadar girerler; ancak orada daha önce yerleşmiş Franklar, Vizigotlar ve Burgondlardan oluşan güçler, Romalı general Aetius'un kumandasında onları püskürtmeyi başarırlar. Bu sürüler, sonra İtalya'nın kuzeyine saldırırlar. Etruria'ya değin yağmalarlar. 455 yılında, Roma, Afrika'dan deniz yoluyla gelen Genserik kumandasındaki Vandal sürülerince, bir ikinci kez alınır ve –acımasızca– yakılır yıkılır. Bu son yağmadan sonra, kentte ye-

di bin kişi kalmıştı yalnız. Zaten, son imparatorlar, onu artık başkent olarak görmediklerinden, Ravenna kentine çekilmişlerdi. Bütün İtalya Barbarlarca istilâ edilmişti; imparatorların tek askerî gücü, Barbarlardan topladıkları ücretli askerlerdi şimdi. 476 yılında, bu ücretli Barbar birliklerinin şefi Odoaker, Batı'nın artık bir imparatora gereksinmesi kalmadığına hükmetti: İmparatorluk alâmetlerini Constantinopolis'e gönderdi; küçük imparator Romulus Augustulus'u bir villâya kapayıp, kendisini İtalya kralı ilân etti. Batı Roma İmparatorluğu tarihe karışmıştı. İktidar ise, çeşitli Germen halkların şeflerinin eline geçmişti.

İmparatorluğun Doğu bölümü ise, Batı'dan çok daha fazla yeni koşullara uyabildi ve köle emeğinin sömürülüşünden feodal ekonomiye geçerek yeniden örgütlenebildi. Böylece, Orta Çağ'ın Bizans'ı, bin yıl daha, Constantinopolis'in Türklerce zaptedildiği tarih olan 1453 yılına değin yaşadı.

Özetle, İsa'dan sonra I. bin yılın ortalarında, kölelik üzerine kurulu sistem çöktü. II. yüzyılın sonlarından başlayarak, sosyal çözülüş sürecinin hızı, Roma imparatorluğunun köleci sınıflarının askerî diktatörlüğünce -adamakıllı- yavaşlatılmıştı. Ancak kölelerin, kolonların, kentlerin yoksul insanlarının devrimci hareketlerini acımasızca bastırır ve «Barbar» istilâlarına direnebilmek için, halkın huzurunu, İlk Çağ kültürünün bütün fetihlerini feda ederken, Roma imparatorluğu, devrimci güçlerle dış düşmanlarını kendisine karşı kesin olarak birleşmeye götürmekten başka bir şey yapmış olmadı. Onlar da, onu tasfiye ettiler sonunda.

Dayandığı tüm sosyal düzenle beraber.

KAYNAKLAR

«Yüzyılların Gerçeği ve Mirası»nın bu ilk cildi, DİAKOV'la KOVALEV'in yönetiminde yapılmış İlk Çağ'la ilgili çalışmayı (Histoire de l'Antiquité, Moscou, tarihsiz) temel almaktadır. Aşağıdaki kaynaklar, konuyla ilgili genel ve özel tamamlayıcı eserlerdir.

I. GENEL ESERLER

AYMARD, A. / AUBOYER, J., Histoire générale des civilisations, t. I. L'Orient et la Gréce antique, 6 éd., Paris, 1967; t. II. Rome et son empire, 6 éd., Paris, 1980.

BERKTAY, H., Kabileden feodalizme, İstanbul, 1983.

BERNAL, J. D., Materyalist bilimler tarihi, (çev. E. Marlalı), c. I-II, İstanbul, 1976.

CERAM, C.W., Tanrıları, mezarlar ve bilginler, (çev. H. Örs), İstanbul, 1966.

CHİLDE, V. Gordon, Tarihte neler oldu. (çev. A. Şenel / M. Tuncay), Ankara, 1974.

DENİS, H., Ekonomik doktrinler tarihi, (çev. A. Tokatlı), c. I. İstanbul, 1973.

DUMONT, J. P., La philosophie antique, 4. éd. 1974.

ELİADE, M., Histoire des croyances et des idées religieuses, t. I. De l'âge de la pierre aux mystères d'Eleusis, 5. éd., Paris, 1980; t. II. De Gauthama Bouddha au triomphe du Christianisme, 4. éd. Paris, 1981.

GOMBRİCH, E. H., Sanatın öyküsü, (çev. B. Cömert), İstanbul, 1980.

GÖKBERK, M., Felsefe tarihi, 4. bs., İstanbul, 1980.

HANÇERLİOĞLU. O., Düşünce tarihi, İstanbul, 1970.

HİSTOİRE UNİVERSELLE, (Encyclopèdie de la Pléiade), t. I Des origines à l'İslam, Paris, 1982.

İMBERT, J., Le droit antique, Paris, 1966.

LEVY, J. -Ph.. Economie antique, 3. éd., Paris, 1981.

MANFRED, A. (ve ötekiler), Abrégé d'Histoire universelle, t. I, Moscou, 1974.
PARMAKSIZOĞLU, İ. / ÇAĞLAYAN, Y. Genel tarih I: Eski çağlar ve Türk tarihinin ilk dönemleri, Ankara, 1976.
PİRENNE, J., Les grands courants de l'histoire universelle, t. I. Paris, 1950.
RİBARD, A., İnsanlığın tarihi, (çev., E. Başar (Berktay) / Ş. Yalçın / H. Berktay), İstanbul, 1983.
SARICA, M., Siyasi düşünce tarihi, 2. bs., İstanbul, 1977.
ŞENEL, A., Siyasal düşünceler tarihi, Ankara, 1982.
ŞENEL, A., İlkel topluluktan uygar topluma, Ankara, 1982.
TATON, R., (ve ötekiler), Histoire générale des sciences, t. I. Paris, 1957.
UNESCO, Histoire du développement culturel et scientifique de l'Humanité, t. I. Préhistoire, Paris, 1967; t. II. Antiquité, Paris, 1967.
ZUBRİTSKİ / MİTROPOLSKİ / KEROV, İlkel toplum, köleci toplum, feodal toplum, (çev. S. Belli), 4. bs. Ankara, 1976.

II. ESKİ DOĞU

a) **Mezopotamya halkları**

AMİET, P., Les civilisations antiques du Proche-Orient, 2 éd., Paris, 1977.
BOTTERO, J., La religion babylonienne, Paris, 1953.
CARDASCİA, G., «Hammourabi», in Encyclopaedia Universalls.
CHİLDE, G., Doğu'nun prehistoryası, (çev. Ş.A. Kansu), Ankara, 1971.
CONTENAU, G., L'Epopée de Gılgamesh, Paris, 1939.
CONTENAU, G., La vie quotidienne en Babylonie et en Asyrie, Paris, 1950.
CUQ. E., Etudes sur le droit babylonien, les lois assyriennes et les lois hittites, Paris, 1929.
FRANKFORT. H., La royauté et les dieux. İntégration de la société à la nature dans la religion de l'ancien Proche -Orient, (trad, Marty/Kriegel), Paris, 1951.

GARELLİ, P., Assyriologie, Paris, 1964.
GARELLİ, P., Le Proche-Orient aslatique. Des origines aux invasions des peuples de la mer, 2. éd., Paris, 1982.
KRAMER, S. N., Histoire commence à Sumer, 5 éd., Paris, 1975.
LARGEMENT, R., «Gılgamesh», ın Encylopaedia Universalis.
PARROT, A., Sumer, coll, «L'Univers des formes», Paris, Gallimard, 1968.
PARROT, A., Mari, capitale fabuleuse, Paris, 1974.
SAYILI, A., Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda matematik, astronomi ve tıp, Ankara, 1966.
VİROLLAUD, Ch., «La littérature assyro-babylonienne», in Encyclopédie de la Piélade, Histoire des littératures, t. I. Paris, 1970.

b) **Eski Mısır**

DAUMAS, F., La civilisation de l'Egypte pharaonique, Paris, 1965.
ERMAN, A. / RANKE, H., La civilisation égyptienne, (trad. Mathieu), Paris, 1980.
FRANKFORT, H., La royauté et les dieux. İntégration de la société à la nature dans la religion de l'ancien Proche-Orient, (trad, Marty/Kriegel), Paris. 1951.
GİLBERT, p., Littérature égyptienne, in Encyclopédie de la Pléiade, Histoire des littératures, t. I. Paris, 1977.
İNAN, A., Eski Mısır tarih ve medeniyeti, Ankara 1956.
LALOUETTE, Cl., La littérature égyptienne, Paris, 1981.
LALOUETTE, Cl., L'art égyptienne, Paris, 1981.
MONTET, P., La vie quotidienne en Egypte au temps des Ramsés, Paris, 1946.
MORET, A., Le Nil et la civilisation égyptienne, Paris, 1926.
SAUNERON, S., L'Egyptologie, 2. éd., Paris, 1978.
SAYILI, A., Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda matematik, astronomi ve tıp, Ankara, 1966.
VERCOUTTER, J., L'Egypte ancienne, Paris, 1947.
WERTHEİMER, O., de, Cléopâtre, Paris, 1981.

c) Anadolu

AKURGAL, E., The Art of the Hittites, London, 1962.
BELLİ, O., «Urartular», Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, I, 1982.
BİTTEL, K., Les Hittites, Coll, «L'Univers des Formes», Gallimard, Paris, 1976.
CERAM, C. W., Tanrıların vatanı Anadolu, (çev. E. N. Erendor), İstanbul, 1979.
CONTENAU, G., La civilisation des Hittites et des Hurrites du Mittani, 2. éd., Paris, 1948.
DİNÇOL, A., «Hititler», Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, I. 1982.
DİNÇOL, A., «Geç Hititler», Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, I. 1982.
GARELLİ, F., Eski Anadolu tarihi, Ankara, 1962.
KINAL, F., Eski Anadolu tarihi, Ankara, 1962.
LAROCHE, E., «La littérature hittite», in Encylopédie de la Piéiade, Histoire des littératures, t. I. Paris, 1977.
SEVİN, V., «Frigler», Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, II, 1982.
VİEYRA, M., «Hittites», in Encylopaedia Universalis.

d) Fenike ve Filistin

BERTHOLET, A., Histoire de la civilisation d'İsrael, 2. éd., Paris, 1953.
CONTENAU, G., La civilisation phénicienne, 3. éd.. Paris, 1949.
CARELLİ, P. / NİKİPROWETZKY, V., Le Proche-Orient asiatique. Les Empires mésopotamiens, İsrael, Paris, 1974.
LEMAİRE, A. Histoire du peuple hébreu, Paris, 1981.
LODS, A., İsrael, Des origines au milieu du VIII. siècle, Paris, 1930.
LODS, A., Les prophètes d'İsrael, Paris, 1935.
LODS, A., Histoire de la littérature hébraique et juive, Paris, 1950.
RİNGGREN, H., La reilgion d'İsrael, Paris, 1966.

e) Mezopotamya'daki son gelişmeler

CARDASCİA, G., Les Lois Assyriennes, Paris, 1969.
CONTENAU, G., La civilisation d'Assur et de Babylone, Paris, 1951.
CONTENAU, G., La vie quotidienne en Babylonie et en Assyrie, Paris, 1950.
DHORME, E., La Littèrature babylonienne et assyrienne, Paris, 1937.
GARELLİ, P., Le Proche-Orient asiatique. Des origines aux invasions des peuples de la mer, 2. éd., Paris, 1982.
GARELLİ, P. / NİKİPROWEZTKY. V., Le Proche-Orient asiatique, Les Empires mésopotamiens, İsrael, Paris, 1974.
LABAT, R., «Littérature Assyro – Babylonienne» in Encyclopaedia Universalis.
LAFFORGUE, G. / CARDASCIA, G., «Assyrie», in Encyclopaedia Universalis.
LARGEMENT, R., «Religion Assyro - Babylonienne», in Encyclopaedia Universalis.
PARROT, A., Assur, coll, «L'Univers des Formes», Paris, Gallimard, 1961.
VİROLLAUD, Ch., «La littérature assyro-babylonienne», in Encyclopédie de Plélade, Histoire des littératures, t. I, Paris, 1977.

f) İran

DU BREUİL, P., Zoroastrisme, Paris, 1982.
DUCHESNE-GUİLLEMİN, J., Zoroastre, Paris, 1948.
GARELLİ, P. / NİKİPROWEZTKY, V., Le Proche-Orient aslatique. Les Empires mésopotamiens, İsrael, Paris, 1974.
GHİRSHMAN, R. Perse, Proto-İraniens, Mèdes, Achéménides, coll, «L'Univers des Formes», Paris Gallimard 1963.
GHİRSMAN, R., İran, Parthes et Sassanides, coll, «L'Univers des formes», Paris, Gallimard, 1962.
GÜNALTAY, Ş., İran tarihi, c. I: En eski çağlardan İskender'in Asya seferine kadar, Ankara, 1948.
HUART, Cl. / DELAPORTE, L. / MASSON-OURSEL, P. L'İran

antique, Elam et perse et la civilisation iranlenne, Paris, 1952.
PALOU, Chr, / PALOU, P., La Perse antique, 3. éd., Paris. 1987.
WİDENGREN, G., Les religions de l'İran, Paris, 1968.

g) **Hint**

ANTONOVA, K. / BONGARD-LEVİNE, G. / KOTOVSKİ, G., Histoire de l'Inde, (trad, C. Emery / M. A. Parra), Moscou, 1979.
ARVON, H., Boudhisme, 6. éd, Paris, 1969.
BAREAU, A. / NAUDOU, J., «Bouddha», in Encyclopaedia Universalis.
BASHAM, A. L., La civilisation de l'Inde ancienne, Paris, 1976.
GLASENAPP, H., Les littératures de l'Inde, Paris, 1950.
MERİÇ, C., Hint edebiyatı, İstanbul, 1964.
NAUDOU, J., «l'Inde», in Encyclopédie de la Plélade, Histoire Universelle, t. I, Paris, 1982.
RENOU, L, Les littératures de l'Inde, 2. éd., Paris, 1966.
SCHWAB, R., La Renaissance orientale, Paris, 1950.
SCHWEİTZER, A., Les grands penseurs de l'Inde, 4. éd., Paris, 1979.
RUBEN, W., Buddhism tarihi, (çev. A. İdil). Ankara, 1947.

h) **Çin**

EBERHARD, W., Çin tarihi, Ankara, 1947.
ELİSSEEFF, D. et V., La civilisation de la Chine classique, Paris, 1979.
GRANET, M., La pensée chinoise, Paris, 1968.
GRANET, M., La religion des Chinois, Paris, 1980.
KALTENMARK, M., La philosophie chinoise, Paris, 1972.

III. YUNAN

a) Ege dünyası

CHADWİCK, J., Le déchiffrement du linéaire B., (trad, P. Ruffet), Paris, 1972.
DUSSAUD, R., Les civilisations préhelliéniques dans le bassin de la mer Egée, 2. éd., Paris, 1914.
FAURE, P., La vie quotidienne en Créte au temps de Minos, Paris, 1983.
GLOTZ, G., La civilisation égéenne, Paris, 1952.
JAMES, E., Le culte de la Déesse-Mére dans l'histoire des religions, Paris, 1960.
MANSEL, A. M., Ege ve Yunan tarihi, 3. bs., Ankara, 1971.
PELON, O., «Le Monde égéen», in Encyclopaedia Universalis.
PELON, O., «La Crète antique», in Encyclopaedia Universalis.
PİCARD, Ch., Les religions préhelléniques; Crète et Mycènes, Paris, 1948.
ZERVOS, L'art de la Crète néolithique et minoenne, Paris, 1956.

b) Arkaik Yunan'dan klasik Yunan'a

BERARD, J., La colonisation grecque jusqu'aux guerres médiques, Paris, 1960.
BERARD, J., La colonisation grecque de l'İtalie méridionale et de la Sicile dans l'Antiquité, 2. éd., Paris, 1957.
DELORME, J., «La civilisation homèrique», in Encyclopaedia Universalls.
FİNLEY, M. İ., Les premiers temps de la Gréce ancienne, (trad. F. Hartog), Paris, 1980.
FİNLEY, M., İ., Le monde d'Ulysse, Paris, 1978.
FUSTEL DE COULANGES, La Cité antique, Paris 1964.
GERMAİN, G., «Homère», in Encyclopaedia Universalis,
GERNET. L., Anthropologie de la Gréce ancienne, Paris, 1968.
GLOTZ. G., La cité grecque, Paris, 1953.
GRİMAL, P., La mythologie grecque, Paris, 1965.
JARDE, A., La formation du peuple grec, Paris, 1923.

JUNG, G. C. / KERENYİ, Ch. İntroduction à l'essence de la mythologie, 1. éd., Paris, 1980.
MOSSE, cl., La colonisation dans l'Antiquité, Paris, 1970.
MOSSE, cl., La tyrannie dans la Gréce antique, Paris, 1969.
ROBERT. F., Homère, Paris, 1950.
SEVERYNS. A., Homère, Bruxelles, 1943.
VERNANT. J. - P., Mythe et Société en Gréce ancienne, Paris, 1982.

c) **Isparta ve Atina**

JEANMAİRE, H., Couroi et Couretès. Essal sur l'éducation spartiate et sur les rites d'adolescence dans l'Antiquité hellénique, Lille, 1939.
LEVEQUE, P., «Sparte», in Encyclopaedia Universalis.
LEVEQUE, P., «Athènes», in Encyclopaedial Universalis.
LEVQUE, P. / VİDAL - NAQUET, P., Clisthène l'Athénien, Paris, 1964.
ROUSSEL, P., Sparte, Paris, 1939.
VİDAL - NAQUET, P., Le chasseur noir. Formes de pensée et formes de société dans la monde grec. Paris.

d) **Med savaşları ve sonuçları**

LABARRE, J., La Loi navale de Thémistocle, Paris, 1958.
PRİTCHETT, W.K., Marathon, Berkeley, 1960.
RADOS, C. N., La bataille de Salamine, Fontemoin, 1915.

e) **Atina'nın üstünlüğü**

CHATELET, F., Périclès, Paris, 1960.
CLOCHE, P., La politique étrangère d'Athénes de 404 à 338 av. J. - C., Paris, 1934.
CLOCHE, P., La siècle de Périclès, Paris, 1963.
FLACELİERE, R., La vie quotidienne en Grèce au siècle de Périclès, Paris, 1959.

f) Yunan dünyasındaki bunalım

CHAPOT, V., Philippe de Macédoine, Paris, 1936.
CLOCHE, P., Un fondateur d'Empire, Philippe II. rol de Macédoime, Saint-Etienne, 1955.
POUGET, A., «Alcibiade», in Encyclopaedia Universalis.
VİAN, F., Les origines de Thébes, Paris, 1963.

g) Klasik Yunan uygarlığı: (1)
Sosyal ve siyasal yaşam

AUSTİN, M / VİDAL - NAQUET, P., Economies et sociétés en Grèce ancienne, 2. éd., Paris, 1977.
CHAMOUX, F., La civilisation grecque, Paris, 1963.
CLOCHE, P. La démocratie athénienne, Paris, 1951.
FİNLEY, M. İ., Démocratie athénienne, Paris, 1951.
FİNLEY, M. İ., Démocratie antique et idéologie moderne, Paris, 1979.
FUSTEL DE COULANGES, La Cite antique, Paris, 1864.
GLOTZ, G., La cité grecque, Paris, 1953.
GLOTZ, G., Le travail dans la Gréce antique, Paris, 1920.
JARDE, A., La Grece antique et la vie grecque, Paris, 1923.
MOSSE, C., La fin d la démocratie athénienne. Aspects sociaux et politiques du déclin de la cité grecque, Paris, 1962.
MOSSE, C., Histoire d'une démocratie: Athènes, Paris, 1971.
MOSSE, C., Histoire des doctrines politiques en Grèce, Paris, 1975.
MOSSE, C., La femme dans la Gréce antique, Paris, 1983.
PİCARD, Ch., La vie dans la Gréce classique, 2. éd., Paris, 1946.
ŞENEL, A., Eski Yunan'da siyasal düşünüş, Ankara, 1968.
ŞENEL, A., Eski Yunan'da eşitlik ve eşitsizlik üstüne, Ankara, 1970.

h) Klasik Yunan uygarlığı: (2)
Din ve sanat

CHAMOUX, F., La civilisation grecque, Paris, 1963.

CHARBONNEAU, J. / MARTİN, R., / VİLLARD, F., La Grèce archaique, Paris, 1968.
CHARBONNEAU, J. / MARTİN, R. / VİLLARD, F., La Grèce classique, Paris, 1969.
DEMARGNE, P., La naissance de l'art grec. Paris, 1964.
FLACELİERE, R., Devins et oracles grecs, Paris, 1961.
GERNET, L. / BOULANGER, A., Le génie grec dans la religion, Paris, 1932.
GUTHRİE, W., Les Grecs et leurs dieux, Paris, 1956.
GUTHRİE, W., Orphée et la religion grecque, Paris, 1956.
JEANMAİRE, H., Dionysos, Histoire du culte de Bacchus, Paris, 1951.
MARTİN, R., L'urbanisme dans la Grèce antique, Paris, 1956.
MOULİNİER, L., Orphée et l'orphisme à l'époque classique, Paris, 1955.
NİLSSON, M., La religion populaire dans la Grèce antique, Paris, 1954.
NİLSSON, M., Les croyances religieuses de la Grèce antique, Paris 1955.
PETTAZZONİ, R., La religion dans la Grèce antique, Paris, 1953.
ROHDE, E., Psyché. Le culte de l'âme chez les Grecs et leur croyance à l'immortalité, Paris, 1952.
SECHAN, L. / LEVEQUE, P., Les grandes divinités de la Grèce, Paris, 1966.

i) Klasik Yunan uygarlığı: (3)
Düşün yaşamı

BELLESORT, A., Athènes et son théâtre, Paris, 1934.
BERNARDT, J., Platon et le matérialisme ancien, Paris, 1971.
CHAMOUX, F., La civilisation grecque, Paris, 1963.
CHÂTELET, F., Platon, Paris, 1965.
FARRİNGTON, B., La science dans l'Antiquité, (trad, H. Chéret), Paris, 1967.
FESTUGİERE, A. J. Epicure et ses dieux, Paris, 1946.
GRİMAL, P., Le théâtre antique, Paris, 1978.
GUTHRİE, W. K. C., Les sophistes, Paris, 1976.

NİZAN, P., Les matérialistes de l'Antiquité. Démocrite, Epicure, Lucréce, Paris, 1965.
RACHET, G., La tragédie grecque, Paris, 1973.
ROBERT, F., La littérature grecque, 8. éd., Paris, 1979.
ROBİN, P., La pensée grecque et les origines de l'esprit scientifique, Paris, 1923.
ROMİLLY, J. de, Thucydide et l'impérialisme athénien, Paris, 1947.
SCHUHL, P. M., Essais sur la formation de la pensée greque, Paris, 1934.
VERNANT, J. P., Les origines de la pensée greque, Paris, 1962.
VERNANT, J. P., Myhte et pensée chez les Grecs, 3. éd.. Paris, 1968.

j) **Büyük İskender ve Hellenistik dünya**

AYMARD. A., Les premiers rapports de Rome et de la confédération achéenne, Paris, 1938.
BRİANT, P., Alexandre le Grand, Paris, 1974.
CHAMOUX, F., La civilisation hellénistique, Paris, 1981.
CHARBONNEAUX, J. / MARTİN, R. / VİLLARD, F. Gréce hellénistique, Paris, 1970.
CLOCHE, P., Alexandre, Neuchâtel, 1953.
EHRENBERG, V., L'Etat grec. La cité, l'Etat federal, la monarchie hellenistique, (trad, C. Picavet - Roos). Paris, 1982.
FARRİNGTON, B. La science de l'Antiquité, (trad. H. Chélet), Paris, 1967.
JOUGUET, P., L'impérialisme macédonien et l'hellénisation de l'Orient, Paris, 1926.
NİZAN, P., Les matérialistes de l'Antiquité. Démocrite, Epicure, Lucrèce, Paris, 1965.
PETİT, P., La civilisation hellénistique, 5. éd., Paris, 1981.
PREAUX, Cl., Le monde hellénistique, t. I. Paris, 1972, t. II. Paris, 1978.
RADET, G., Alexadre le Grand, Paris, 1931.
ROSTOVTZEFF, M., The Social and Economic History of Hellenistic World, 3 vol., 2 éd., Oxford, 1941.

TARN, W.W., La civilisation hellénistique (tard. E. J. Lévy). Paris, 1936.
WİLCKEN, U., Alexandre le Grand, Paris, 1933.

IV. ROMA

a) İlkel İtalya ve Roma'nın doğuşu

BLOCH, R., Les Etrusques, Paris, 1954.
BLOCH, R., Les origines de Rome, 4. éd., Paris, 1962.
HOMO, L., Les institutions politiques romaines, De la cité a l'Etat, Paris, 1950.
TABOUİS, G., Sybaris. Les Grecs en İtalie, Paris, 1958.

b) Cumhuriyetin başlangıçları

CLERİCİ, A. / OLİVESİ, A., La République romaine, 6. éd., Paris, 1983.
DEMİRCİOĞLU, H., Roma tarihi, c. I – Cumhuriyet, 1. Kısım: Menşe'lerden Akdeniz havzasında hâkimiyet kurulmasına kadar, Ankara, 1953.
GAGE, J., La chute des Tarquins et les débuts de la République romaine, Paris, 1976.
SCHWARZ, A. B., Roma hukuku dersleri, (çev. T. Rado), c. I, 2. bs., İstanbul, 1945.

c) Roma fethi

COMBET-FARNAUX, B., Les guerres puniques, Paris, 1960.
HOMO, L., L'İtalie primitive et les débuts de l'impérialisme romain, Paris, 1953.
HORS-MİEDAN, M., Carthage, Paris, 1971.
PİCARD, Ch., La vie quotidienne à Carthage au temps d'Hannibal, Paris, 1978.
PİCARD, G. - C., «Hannibal», in Encyclopaedia Universalis.

d) Fetihlerin mirası

BAYET, J., La littérature latine, Paris, 1965.
BAYET, J., La religion romaine. Histoire politique et psychologique, Paris, 1976.
BAYET, J., Croyances et rites dans la Rome antique, Paris, 1971.
GRENİER, A., Le génie romain dans la religion, la pensée et l'art, Paris, 1969.
GRİMAL, P., La civilisation romaine, Paris, 1960.
GRİMAL, P., La vie à rome dans l'Antiquité, Paris, 1963.
GRİMAL, P., La littérature latine, 3. éd., Paris, 1982.
LEHMANN, Y., La religion romaine, Paris, 1981.
MOSSE, Cl., Le travail en Grèce et à Rome, Paris, 1980.
NERAUDAU, J. - P., L'Art romain, Paris, 1978.
NİCOLET, Cl., Le métier de citoyen dans la Rome républicaine, Paris, 1976.
SCHWARZ, A. B., Roma hukuk dersleri, (çev. T. Rado), c. I, 2. bs. İstanbul, 1945.

e) Roma devrimi ve tepkileri

NİCOLET. Cl., Les Gracques ou crise agraire et révolution à Rome, Paris, 1971.
SYME, R., La révolution romaine, (trad, R. Stuveras), Paris, 1967.

f) Cumhuriyetin bunalımı ve çöküşü

BLOCH, G., La République romaine. Conflits politiques et sociaux. Paris, 1913.
FAST, H., Spartaküs, (çev. Ö. Sunar), İstanbul, 1961.
FOWLER, W., Jules César, Paris, 1981.
KOESTLER, A., Spartaküs, (trad. Z. Avcı), Ankara, 1970.
LEPELLEY, C., Spartacus», in Encyclopaedia Universalis.
PARAİN, Ch., Jules César, Paris, 1963.
THEVENOT, E., Histoire des Gaulois, Paris, 1971.

g) **Monarşinin doğuşu**

ANDRE, J. - M., Le Siècle, d'Auguste, Paris, 1974.
COGNİAT, G., «Lucrèce, son oeuvre et sa philosophie», in Lucrèce, De la nature des choses, 2. éd., Paris, 1974.
ETİENNER, R., Le Siècle d'Auguste, Paris, 1970.
FARRİNGTON, B., La science dans l'Antiquité. (trad. H. Chévet), paris, 1967.
GRİMAL, P., Le siècle d'Auguste, Paris, 1965.
MİCHEL, A. / NİCOLET, Cl., «Cicero», in Encyclopaedia Universalis.
NİZAN, P., Les matérialistes de l'Antiquité. Démocrite, Epicure, Lucrèce. Paris, 1965.
PARAİN, Ch., Octave - Auguste. La naissance d'un pouvoir personnel, Paris, 1978.
PERRET, J., «Virgile», in Encyclopaedia Universalis.
PERRET, J., «Horace», in Encyclopaedia Universalis.
VİARRE, S., «Ovide», in Encylopaedia Universalis.

h) **İmparatorluğun gelişimi.**

AUGUET., R., Caligula ou le pouvoir à vingt ans, Paris, 1975.
CAZENAVE, M. / AUGUET, R., Les empereurs fous. Essais de mythanalyse historique, Paris, 1981.
ENGEL, J. - M., L'Empire romain, Paris, 1973.
FRANZERO, C. M., Néron. Sa vie et son temps, 2. éd., Paris, 1980.
KORNEMANN, E., Tibère, Paris, 1962.
PARAİN, Ch., Marc Aurèle, Paris, 1957.

i) **İmparatorluk devri uygarlığı**

CARCOPİNO, J., La vie quotidienne à l'apogé de l'Empire, Paris, 1959.
CHARLESWORTH, M. P., Les routes et le trafic commercial dans l'Empire romain, (trad. Blumberg / Grimal), Paris, 1939.
CUMONT, F., Les religions orientales dans le paganisme romain, 4. éd., Paris, 1929.
DANİELOU, J. / MARROU, H. - İ., Nouvelle histoire de l'Eglise, t. I, Paris, 1963.

GUİGNEBERT, Ch., Le monde juif vers le temps de Jésus, Paris, 1969.
HARMAND, L., L'Occident romain. Gaule, Espagne, Bretagne, Afrique du Nord, Paris, 1960.
HOMO, L., Rome impériale et l'urbanisme dans l'Antiquité, Paris, 1952.
PİCARD, G. Ch., La civilisation de l'Afrique romaine, Paris, 1959.
SİMON, M., / BENOİT, A., Le Judaisme et le Christianisme antique. D' Antiochus Epiphane à Constantine, Paris, 1968.
STAERMAN, E. M., La morale et la religion des classes opprimées de l'Empire romain, Moscou, 1961.
TALADOİRE, B. - A., «Juvenals, in Encyclopaedia Universalis.
WHEELER, M., Les influences romaines au-delà des frontières orientales, (trad, M. Thomas), Paris, 1960.

j) Son bunalım ve çöküş

ALTHEİM, F., Attila et les Huns, Paris, 1952.
ALTHEİM, F., Le declin du monde antique, Paris, 1953.
HAMBİS, L., Attila et les Huns, Paris, 1972.
LATOUCHE, R., Les origines de l'économie occidentale, Paris, 1956.
LATOUCHE, R., Les grandes invasions et la crise de l'Occident au V. siècle, Paris, 1947.
LOT, F., La fin du monde antique et le début du Moyen Age, Paris, 1951.
MAZZARİNO, S., La fin du monde antique. Avatars d'un thème historiographique, (trad, A. Charpentier), Paris, 1973.
MUSSET, L., Les invasions: les vagues germaniques, Paris, 1965.
PALANQUE, J. - R., Le Bas-Empire, Paris, 1971.
REMONDON, R., La crise de l'Empire romain. De Marc Aurèle à Anastase, Paris, 1964.
RİCHE, P., Les invasions barbares, Paris, 1964.
STEİN, E., Histoire du Bas-Empire, (trad. J. R. Palanque), Paris, 1959.

RESİM, HARİTA VE PLÂN LİSTESİ

1. İnsanın ve Primatların soyağacı (Plân) 3
2. Mezopatamya (Harita) 41
3. Gudea'nın heykeli (Resim) 75
4. Naramsin'in mezar taşı (Resim) 83
5. Mısır (Harita) 87
6. Gize sfenksi (Resim) 94
7. Abu-Simbel tapınağının girişi (Resim) 118
8. Geyik heykeli (Resim) 122
9. Kral başı heykeli (Resim) 130
10. İsa'dan önce VI. yüzyılın ortalarına doğru Batı Asya'daki imparatorluklar (Harita) 137
11. Kenaneli ve Suriye (Harita) 145
12. Alfabe (Plân) 149
13. Kara granitten aslan (Resim) 150
14. Yedi kollu şamdan (Resim) 154
15. Jerusalem tapınağı (Plân) 154
16. Savaş arabasının üstünde Asurbanipal (Resim) 166
17. Kanatlı boğa (Resim) 171
18. İsa'dan önce V. yüzyılın başlarında Pers imparatorluğunun yayılışı (Harita) 184
19. Persepolis sarayının merdiveni (Resim) 187
20. Persepolis sarayından bir kabartma (Resim) 189
21. Gandara Buda'sı (Resim) 197
22. Asya'da Budizmin yayılışı (Harita) 199
23. İsa'dan sonraki ilk iki yüzyılda Asya (Harita) 203
24. Ajanta freskinden bir ayrıntı (Resim) 207
25. Büyük Çin duvarı (Resim) 215
26. Eski Çin'de günlük yaşamdan sahneler (Resim) 219
27. Ege dünyası (Harita) 229
28. Knosos'tan Rahip-Kral (Resim) 234
29. Miken devrinden altın maske (Resim) 238
30. Homeros (Resim) 241
31. Poseidon (Resim) 247
32. Savaştan dönen Isparta askerleri (Resim) 261
33. Atina Akropol'ü (Resim) 271
34. Pers'e karşı Yunan (Resim) 280

35. Plate savaşından görünümler (Resim) 282
36. Perikles (Resim) 295
37. Partenon (Resim) 297
38. Eski Yunan iktisadî yaşamından sahneler (Resim) 322
39. Öğretmenler ve öğrenciler (Resim) 330
40. Panatenelerin yürüyüşü (Resim) 337
41. Afrodit (Resim) 344
42. Epidor tiyatrosu (Resim) 349
43. Yunan tiyatrosundan sahneler (Resim) 351
44. Platon (Resim) 361
45. Aristoteles (Resim) 363
46. Büyük İskender (Resim) 368
47. İskender'in fetihleri (Harita) 372
48. İskenderiye (Plân) 379
49. Bergama Akropol'ü (Resim) 395
50. Bergama kenti (Plân) 395
51. Batlamyus'un boylamları (Harita) 396
52. Samothrake Zaferi (Resim) 399
53. İlkel İtalya ve Etrüsk yayılışı (Harita) 410
54. Etrüsk savaşçısı (Resim) 412
55. Kapitol'ün dişi kurdu (Resim) 414
56. Hoplitler ve savaş arabaları (Resim) 425
57. Appien yolu (Resim) 427
58. Kartaca (Harita) 443
59. Cumhuriyet devrinde Roma fetihleri (Harita) 443
60. Jerusalem'den alınan ganimet (Resim) 469
61. Ostia tiyatrosu (Resim) 471
62. Domuz, koç ve boğa kurbanı (Souvetarilla) (Resim) 476
63. Cicero (Resim) 514
64. Jül Sezar (Resim) 522
65. Augustus (Resim) 534
66. Resmî kişilerin geçidi (Resim) 541
67. Av sahneleri (Resim) 560
68. Antoninus'lar hanedanının sonunda Roma imparatorluğu (Harita) 573
69. Segoviya su kemeri (Resim) 581
70. Roma'da Kolisæum (Resim) 583
71. II. yüzyılın sonunda Hıristiyanlık (Harita) 590
72. Diokletianus'un Split'teki sarayı (Resim) 602

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 9

Giriş

İNSANLIK VE TARİH

I. İnsanlığın doğuşu 10
İnsanın kökeni 10
Geçmişin en uzun çağı: Eskitaş Çağı 15
Düşüncenin ve dilin evrimi 17
Eski insandan yeni insana 19
II. Yazısız tarihten yazılı tarihe 21
Yenitaş Devrimi nedir? 21
Madenlerin katkısı 24
Sanat ve dinin doğuşu 24
Sınıfsız toplumdan sınıflı topluma 27
Hint-Avrupalılar sorunu 32
III. Tarih bilimi 33
Tarih biliminin doğuşu 33
Marksizm ve tarih 36
Tarihçinin görevi nedir 41
Kitabın ana plânı 43

I

ESKİ DOĞU

Bölüm I

MEZOPOTAMYA HALKLARI

I. Dicle ve Fırat deltası 49
II. Sumer ve Akkad 51
Ekonomi ve toplum 52
Siyasal rejim 54

Sumer ve Akkad'da sosyal mücadele 55
Akkad'ın egemenliği 56
Ur hegemonyası 58
III. Babil imparatorluğu 60
Babil imparatorluğunun doğuşu 61
Hammurabi'nin yönetimi ve kanunları 63
Tarım, toprak mülkiyeti ve topraklardan yararlanma 65
Zanaatlar ve ticaret 66
Özgür halkın sosyal bölünüşü 66
Ortakçıların durumu 67
Ataerkil aile 68
Kölelik 69
Babil imparatorluğunun genel nitelikleri 70
Babil imparatorluğunun düşüşü 71
IV. Sumer - Babil uygarlığı 72
Yazı 73
Din 74
Edebiyat 77
Bilimin tohumları 80
Görsel sanatlar 82

Bölüm II

ESKİ MISIR

I. Nil deltası 85
II. Başlangıçlardan Eski imparatorluğa 88
Tinit şafağı 88
Eski imparatorluğun iktisadî ve sosyal rejimi 90
Siyasal rejim 91
Eski imparatorluğun siyasal gelişmesi 92
Eski imparatorluğun gerilemesi 93
III. Orta imparatorluk 96
Mısır'ın birleştirilmesi 96
Orta imparatorluğun iç ve dış siyaseti 97
Sosyal ilişkiler 99
Köylülerin ve kölelerin başkaldırısı 100

IV. Yeni imparatorluk 101
Hiksosların kovulması ve Mısır'ın birleştirilmesi ... 101
Fetihler ve sosyal sonuçları 103
Dinde reform ile sosyal ve siyasal mücadele 106
Yeni imparatorluğun çöküşü 108
Son devir 109
V. Eski Mısır uygarlığı 111
Din 112
Yazı ve edebiyat 114
Görsel sanatlar 117
Teknik ve bilimin tohumları 120

Bölüm III

ANADOLU

I. Hititler 121
Hititlerin kökeni 121
Sosyal rejim 124
Siyasal rejim 126
Askerî devletin doğuşu 127
Hitit imparatorluğunun çöküşü 128
Hitit uygarlığı 131
II. Urartular 133
Urartu krallığı 133
Urartu ekonomisi ve toplumu 134
Urartu'nun çöküşü 134
Urartu uygarlığı 135
III. Frikya ve Lidya 136
Friglerin tarihçesi 136
Toplum ve kültür 139
Lidya ve uygarlığı 141

Bölüm IV

FENİKE VE FİLİSTİN

I. Fenikeliler 143
Fenike krallıklarının tarihçesi 144

İktisadî, sosyal ve siyasal rejim 146
Denizcilik ve koloniler 147
Fenike uygarlığı 148
II. İbraniler 151
İsrael ile Juda kabileleri ve
Kenaneli'ne girişleri 152
İsrael ve Juda krallıkları 153
İsrael'de ve Juda'da sosyal durum ve sınıf
mücadeleleri 155
Juda krallığının sonu 158
İsrael ve Juda uygarlığı 158

Bölüm V

MEZOPOTAMYA'DAKİ SON GELİŞMELER

I. Asur fethi 161
Asur ve halkının kökeni 161
İsa'dan önce III ve II bin yıllarında Asur 162
I. bin yılda Asur askerî devleti 164
Asur askerî devletinin siyasal rejimi 167
İsa'dan önce VIII ve VII. yüzyıllarda Asur
ekonomisi ve toplumu 169
Asur'un çöküşü 170
Asur uygarlığı 171
II. Kalde ya da Yeni Babil imparatorluğu 172
İktisadî ve sosyal temeller 173
Yıkılış 174

Bölüm VI

İRAN

I. İran yaylası 177
II. Pers imparatorluğunun doğuşu ve örgütlenişi 179
Med krallığı 179
Pers imparatorluğu. Keyhüsrev ve
Kambis'in fetihleri 181

«Mecusîler»in başkaldırısı ve Dârâ'nın Fetihleri 183
Dârâ'nın fetihleri 183
III. Pers imparatorluğunun çöküşü 185
IV. Pers uygarlığı 186
Din 186
Sanat 188

Bölüm VII

HİNT

I. Doğa ve insan 191
II. Eski Hint tarihinin aşamaları 192
Harappa uygarlığı 192
II. bin yılın ortalarından I. bin yılın ortalarına 193
İsa'dan önce V ve IV. yüzyıllarda Hint 196
Budizm 196
Morya'larm imparatorluğu 198
Kuşanlar ve Guptalar 201
Köleliğin bunalımı ve feodalitenin doğuşu 202
Kastlar 204
III. Eski Hint uygarlığı 206

Bölüm VIII

ÇİN

I. Doğa ve insan 209
II. Eski Çin tarihinin aşamaları 210
Şang imparatorluğundan Şeu imparatorluğuna 211
Hegemonya mücadeleleri ve Ts'in imparatorluğu .. 214
Han'lar imaparatorluğu 216
III. Eski Çin uygarlığı 217
Yazı 218
Teknik ve bilim 218
Felsefe ve din 220
Edebiyat ve sanat 221

II

YUNAN

Bölüm I

EGE DÜNYASI

I. Arkeolojinin kazandırdıkları 227
Schliemann'ın açtığı yol 227
Açıktaki sorunlar 228
II. Başlangıçlar 228
Teknik ve toplum 230
Nereden geliyorlar? 231
III. Girit uygarlığı 231
Girit uygarlığının kaynakları 231
Sosyal ve siyasal rejim 232
Girit uygarlığının yıkılışı 235
IV. Miken uygarlığı 236
Sosyal temeller 236
Saraylar ve mezarlar 236
Büyük yayılış 238

Bölüm II

ARKAİK YUNAN'DAN KLASİK YUNAN'A

I. Dor İstilaları ve karanlık devir 239
Dor istilaları 239
Homeros ve toplumu 240
II. Olympos dininin doğuşu 244
Mitosların kaynağı 244
Olympos'lu tanrılar 246
Kahramanlar 248
III. Sosyal sınıfların ve devletin doğuşu 249
Hesiodos'a göre Yunan toplumu 249
İlk Yunan siteleri 251
IV. Yunan kolonileştirmesi 252
Kolonileştirmenin nedenleri ve nitelikleri 252

Kolonilerin yerleri 253
Kolonileştirmenin iktisadî ve sosyal sonuçları 255
Sosyal mücadele ve tiranlık 256

Bölüm III

ISPARTA VE ATİNA

I. Isparta 259
Isparta'nın doğuşu 259
Sosyal rejim ve adetler 260
Siyasal rejim 264
II. Atina 266
Atina'nın doğuşu 266
Soyluların egemenliği ve halk hareketleri 267
Solon'un reformları 269
Pisistrates'ten Klistenes'e 272

Bölüm IV

MED SAVAŞLARI VE SONUÇLARI

I. Med savaşlarının nedenleri 277
Perslerin batıya yayılışı 277
İyonya başkaldırısı 278
II. Med savaşlarının aşamaları 279
Birinci Med savaşı 279
İkinci Med savaşı 281
III. Delos birliği 284

Bölüm V

ATİNA'NIN ÜSTÜNLÜĞÜ

I. Demokratik hareketin gelişmesi 287
Zafer sonrası Yunan dünyası 287
Atina'da siyasal mücadele 288
Efialtes'in reformları 290
II. Perikles çağı 292

Atina deniz imparatorluğu 292
Perikles yönetimi 294
Atina'nın yayılma siyaseti 298

Bölüm VI

YUNAN DÜNYASINDAKİ BUNALIM

I. Peloponez savaşı 301
Peloponez savaşının nedenleri 301
Savaşın ilk aşaması 303
Savaşın ikinci aşaması 305
II. Hegemonya girişimleri 309
Isparta'nın üstünlüğü 309
İkinci Atina deniz konfederasyonu 311
Thebai'nin üstünlüğü 312
III. Makedonya'nın yükselişi 313
Makedonya'nın başlangıçları 313
II. Filip 314
Yunan üstünde egemenlik 315

Bölüm VII

KLASİK YUNAN UYGARLIĞI: 1
SOSYAL VE SİYASAL YAŞAM

I. Sosyal sınıflar 319
V ve IV. yüzyıllarda Yunan ekonomisi 319
Kölelik 323
Köle mücadelelerinin çeşitli görünüşleri 325
Köleliğin Yunan ekonomisinin gelişmesindeki etkisi 326
II. Atina demokrasisi 328
Atina demokrasisinin kurumları 330
Atina demokrasisinin değeri 331

Bölüm VIII

KLASİK YUNAN UYGARLIĞI: 2
DİN VE SANAT

I. Din ve İnançlar 333
Din, aile ve site 333
Panhellenik kültler 335
Dinde gizemcilik 339
II. Görsel sanatlar 341
Genel nitelikler 341
Mimarlık 342
Heykel ve resim 345

Bölüm IX

KLASİK YUNAN UYGARLIĞI: 3
DÜŞÜN YAŞAMI

I. Edebiyat, tiyatro ve müzik 347
Şiir 347
Tiyatro 348
Yunan musikisi 354
II. Felsefe ve bilim 354
Materyalist İyonya okulu 355
Maddecilik ve düşüncecilik çatışması 356
Demokritos'un çizgisi 357
Sofistlerin rolü 359
Sokrates 360
Platon'un çizgisi 362
Bilimin dallara ayrılmasının başlangıcı:
Aristoteles 364
Tarih 364

Bölüm X

BÜYÜK İSKENDER VE HELLENİSTİK DÜNYA

I. İskender'in fetihleri ve eseri 367

Başlangıçlar 367
Fetihten fethe 369
İskender'in eseri 373
II. Hellenistik devletler 374
İskender imparatorluğunun dağılışı 375
Ptolemeler krallığı 376
Selefkoslar devleti 381
Antigonid'ler imparatorluğu 384
Bergama krallığı 385
Rodos 386
Baktrian, Sogdian ve Harezm 387
Hellenistik Yunanistan 388
III. Hellenistik uygarlık 393
Sosyal yaşam 393
Bilim ve teknik 394
Felsefe ve edebiyat 397
Görsel sanatlar 400

III

ROMA

Bölüm I

İLKEL İTALYA VE ROMA'NIN DOĞUŞU

I. İlkel İtalya 407
Bir halklar mozayiği 407
Yunanlılar 409
Etrüskler 411
II. Roma'nın doğuşu 413
Latium ve Roma'nın kökenleri 413
Sosyal temeller 415
İlkel Roma'nın uygarlığı 418
Krallıktan Cumhuriyet'e 419

Bölüm II

CUMHURİYETİN BAŞLANGIÇLARI

I. Bağımsızlığın ilk yılları 423
V. yüzyılda Roma ve komşuları 423
Askeri reformlar 424
Cumhuriyetin ilk kurumları 428
II. Pleb ve Patrici mücadelesi 430
Pleblerin başkaldırısı ve Pleb örgütlenişinin başları 430
Pleb meclislerinin ve halk temsilciliğinin doğuşu ... 432
Oniki Levha Kanunu 433
Pleb ve Patrici mücadelesinin sonu 434
III. İtalya'nın fethi 438
Orta İtalya'nın fethinden güney İtalya'nın fethine... 438
Roma hegemonyasında İtalya konfederasyonu 439

Bölüm III

ROMA FETHİ

I. Kartaca savaşları 441
Kartaca 442
Birinci Kartaca Savaşı 444
İkinci savaş arası Kartaca ve Roma 446
İkinci Kartaca Savaşı 447
II. Roma'nın Doğu hegemonyasının başlangıçları 451
İkinci Makedonya Savaşı 451
Suriye Savaşı 452
III. Ulusal kurtuluş hareketlerinin ezilmesi ve tüm Akdeniz egemenliği 454
Üçüncü Makedonya Savaşı 455
Yunan başkaldırısı 456
Üçüncü Kartaca Savaşı ve Kartaca'nın sonu 457
İspanya başkaldırısı 458

Bölüm IV

FETİHLERİN MİRASI

I. Köleci Roma imparatorluğunun gelişmesi 461
Eyaletler ve sömürüme yöntemleri 461
Köleliğin kaynakları 462
Kölelerin sömürülme biçimleri 463
Roma hukuku ve köle 464
II. Latifundia'nın doğuşu ve köylülük 465
Latifundia'nın doğuşu 465
Köylülüğün durumu 468
III. Roma'da kültür devrimi 470
Roma kenti ve yeni yaşamı 470
Edebiyat ve sanat 472
Bilim ve din 475

Bölüm V

ROMA DEVRİMİ VE TEPKİLERİ

I. Kölelerin devrimci hareketinin başlangıcı 479
İlk başkaldırılar 479
Köle başkaldırılarının yaygınlaşması 480
II. Roma'da ve İtalya'da demokratik hareket 483
Reformlar dönemi; Grachus'ler 483
Marius: Demokratik askerî diktatörlük girişimi 488
İtalya'daki sosyal savaş ve doğu eyaletlerinin başkaldırısı 492
III. Köleci askerî diktatörlüğün başlangıcı. Sylla 494
Bağlaşıkların bastırılması 494
İlk askerî hükümet darbesi 496
Cinna'nın hükümeti 498
Mitridat'a karşı savaştan iç savaşa 499

Bölüm VI

CUMHURİYETİN BUNALIMI VE ÇÖKÜŞÜ

I. Bunalım yılları 503
İktidardaki oligarşi 503
Spartaküs'ün başkaldırısı 506
Roma'da halkçıların son girişimi. «Katilina tertibi» 508
II. Cumhuriyetin yıkılışı 516
Birinci üçlü yönetim ve sona erişi 517
İç savaş ve Sezar'm diktatörlüğü 521
İkinci üçlü yönetim 525

Bölüm VII

MONARŞİNİN DOĞUŞU

I. Yeni rejim; Principatus 531
İkinci üçlü yönetimin dağılışı ve Octavianus'un iktidarı 531
Yeni sosyal taban 533
Principatus 537
İç ve dış politika 538
II. Cumhuriyetin sonlarından Augustus devrine Roma uygarlığı 542
Cumhuriyetin sonlarında kültür yaşamı 542
Augustus çağı 546

Bölüm VIII

İMPARATORLUĞUN GELİŞİMİ

I. Monarşik rejimin güçlenmesi, Julio-Klaudia hanedanı 553
Augustus'un doğrudan mirasçıları ve Cumhuriyetçi kalıntılarla mücadeleleri 553
Kaligula ve Klaudius 556

Neron ve Julio-Klaudia hanedanının sonu 559
II. Flavius hanedanı 563
İç savaş 563
Flaviuslar yönetiminde imparatorluk 565
III. Antoninuslar zamanında imparatorluk 568
İlk Antoninuslar 568
Hadrianus ve dindar Antoninus 570
Son Antoninuslar 572

Bölüm IX

İMPARATORLUK DEVRİ UYGARLIĞI

I. İktisadi ve sosyal tablo 575
II.yüzyılda iktisadî ve sosyal ilişkiler 575
Bir bunalımın habercileri 577
II. Kültür yaşamı 579
II. yüzyılda kültürel çöküş 579
Hıristiyanlığın doğuşu ve ilk yılları 587

Bölüm X

SON BUNALIM VE ÇÖKÜŞ

I. III'yüzyıldaki bunalım 595
Severus'lar hanedanı 595
Siyasal ve sosyal bunalım 598
II. Son onarma girişimleri 599
İlliryalı imparatorlar 600
Diokletianus 601
Constantinus 604
III. Roma imparatorluğunun çöküşü 606
Kölelikten serfliğe 607
Halk hareketleri ve kavimler göçü 610

KAYNAKLAR 613

RESİM, HARİTA VE PLÂN LİSTESİ 629

İÇİNDEKİLER 631

İlk Çağ, insanlığın sınıfsız bir toplumdan sınıflı toplum dönemine geçtikten sonraki ilk ve en uzun çağı. Binlerce yılı kapsıyor. Aslında, dayanılmaz acılarla dolu bir çağ; sınıflı toplumların en korkunç biçimi, "Kölelik" var çünkü. Henüz bütün insanların insan olarak da tanınmadığı yüzyıllar. Ama insanoğlu, yazı da içinde olmak üzere, edebiyattan sanata, bilimden felsefeye değin, aklın ve beğeninin ilk büyük fetihlerini de bu çağda yapmış. Önlerinde bugün de hayranlık duyup, saygıyla eğildiğimiz fetihler bunlar. Bu bakımdan, insanlığın onuru bir çağ bu. Aydınlık, Doğu'dan gelmiş önce; onun yüce mirası üstüne, eski Yunan kendi soluğunu katmış ve büyük bir bireşim yaratmış; Roma, çok daha başka plânda, damgasını vurmuş o çağa.

İlk Çağ önemli.

Öylesine önemli ki, onu görmeden ve tanımadan öteki çağları anlamak bütünüyle olanaksız.

Bu kitap, onun öyküsü işte.

9 789754 065114

KDV Da ira

SERVER TANİLLİ

yüzyılların gerçeği ve mirası

İNSANLIK TARİHİNE GİRİŞ

II

ORTA ÇAĞ

4. BASI

cem yayınevi

YÜZYILLARIN GERÇEĞİ VE MİRASI
İNSANLIK TARİHİNE GİRİŞ

Birinci basım: Ocak 1986
Üçüncü basım: Kasım 1993
Dördüncü basım: Kasım 1995

YÜZYILLARIN GERÇEĞİ VE MİRASI
İNSANLIK TARİHİNE GİRİŞ
II. ORTAÇAĞ

Server Tanılli / Yayımlayan: Cem Yayınevi / 4. Basım: Kasım 1995
Kapak: Sait Maden / Harita çizimleri: Semih Poroy / Dizgi: Ekran Dizgi / Baskı: Özyurt Matbaası

CEM YAYINEVİ Küçükparmakkapı İpek Sokak No:11
Beyoğlu-İSTANBUL Tel: 243 05 50 - 243 20 23 Faks:244 15 33

SERVER TANİLLİ

yüzyılların gerçeği ve mirası

İNSANLIK TARİHİNE GİRİŞ

II
ORTAÇAĞ

cem yayınevi

ORTAÇAĞ ÜSTÜNE

«O r t a ç a ğ» terimi, XV. yüzyıldan kalmadır. İtalyan edebiyatçıları ve tarihçileri çevresinde ortaya çıktı bu terim. Bu aydınlar, kendi kültürlerinin, doğrudan doğruya İlkçağ kültüründen doğduğuna inanıyorlardı; bu İlkçağ kültürü, İtalya'da, yeniden ortaya çıkmıştı onlara göre ve İlkçağ'la Rönesans arasındaki döneme, derin bir kültürel çöküş, bir «Orta çağ» (medium aerum) olarak bakıyorlardı.

İnsanlık tarihinin ana devirleri -malûm- XVII. yüzyılın sonunda saptandı: İlkçağ, Ortaçağ ve Modern Zamanlar idi bunlar. Yükselen burjuvazinin görüşlerini dile getiren Rönesans tarihçileri de, Ortaçağ'ı, Kilise'nin egemen olduğu bir gerileme ve karanlıkçılık devri olarak görüyorlardı. XIX. yüzyılda, burjuvazi, feodalizm karşı kesin zaferini kazanınca, en ileri ülkelerin burjuva tarihçileri, Ortaçağ'la ilgili değerlendirmelerini değiştirdiler; bilime tarihsel «ilerleme kavramı» girdiği için, bir Ortaçağ'ın varlığım tanımak zorunda kaldılar bu tarihçiler de. Bu devri ülküleştirmeye ve çağdaşlaştırmaya kalkanlar bile oldu. Ancak, gerçeği şu ki, burjuva bilimi, Ortaçağ hakkında gerçekten bilimsel ve nesnel bir ölçüt koyamadı ortaya.

Kimi keyfi dönemleştirmelerin kaynağında bu yatar.

Ortaçağ'ın başlangıcını, bazan I. Konstantinus'un hükümdarlığına, bazan Batı Roma'nın son imparatorunun tahtından indirilmesine (476), ya da Arap istilasının Avrupa'ya yönelişine (VIII. yüzyıl) çıkarırlar; Ortaçağ'm bitimi de böylesine keyfi biçimde gösterilir: İstanbul'un Türklerce zaptı (1453), Amerika'nın keşfi (1492), Almanya'da Reformun başlaması (1517), daha eski olaylar ya da.

«Ortaçağ» teriminden neyi anlamalı gerçekte?

Ortaçağ tarihi, f e o d a l r e j i m in, yani feodal sosyo -eko-

nomik oluşumun tarihidir aslında. Feodalite kavramı, burjuva tarihçiliğinde, XVIII. yüzyıldan başlıyarak doğmuştur. Bu terim, vassalhk ilişkileri üzerine kurulu siyasal, sosyal ve hukuksal örgütlenişi ve vassallerin senyöre karşı yerine getirmekle yükümlü oldukları borçları belirtmek üzere bugün de kullanılır ve devletlerin parçalanıp dağılışı böyle anlatılmak istenir.

Yeterli midir bu kadarı?

Şöyle söylemeli aslında: Feodal rejim, toprağın, temel üretim aracı olarak, büyük toprak sahiplerinin elinde olduğu bir üretim biçimidir; öyle ki, bu büyük toprak sahipleri, o toprak üzerinde kendi bireysel ekonomilerini yöneten bağımlı köylülerin emeğini sömürürler. Feodalizm, ülkeden ülkeye ne denli çeşitlilik gösterirse göstersin, feodalitede üretim ilişkilerinin temeli budur. Köleye, kendi emeğindeki çıkarlardan hiçbirini tanımayan köleci üretim biçimine oranla, ileri bir niteliği de vardır. Açıklamaya gerek yok, feodal rejimdeki bu üretim ilişkileri de, toplumun yapısını, hukuksal ve siyasal üst yapısını, giderek ideolojik yaşamını belirlemiştir.

İşte, böylesi bir feodalizm kavramıdır ki, Ortaçağ'ı da içine alacak genel zamanlama ile, devrin kendi içindeki dönemlendirilmesi hakkında nesnel ölçütler verebilmektedir bize. Buradan hareketle, Ortaçağ'm tarihi, köleci rejimin düşüşüyle, yani V. yüzyılda başlar; ve Avrupa'nın en ileri ülkelerinde burjuva devrimlerinin, yani kapitalizmin doğuşunu izleyen devimlerin başlamasıyla sona erer. Avrupa'da ilk önemli burjuva devrimi ise, XVII. yüzyılın ortalarındaki İngiliz devrimi oldu. Modern tarih, onunla başlar aslında. Böylece, Avrupa'da Ortaçağ tarihinin zamansal çerçevesi, V. yüzyıl ile XVII. yüzyıl ortaları arasında yer alır.

Bu zamanlamayı Doğu için kullanırken elbette dikkat etmeli.

Doğu'da feodalizm konusunda ise, şöyle bir düşüncenin ileri sürüldüğünü de yeri gelmişken hatırlatalım: Feodalizm, Doğu için söz konusu olmamak gerekir. Gerçekten, Japonya bir yana, Doğu toplumları böyle bir üretim biçimini tanımamış gözükü-

yorlar; Japon feodalitesinin bile Avrupa'daki ile benzerliği tam değildi. Öyle olunca, feodalizm, Batı'ya, yalnız onun tarihine has bir devirdir demek, gerçeklere daha uygun düşer.

Kuşkusuz, doğru değil bu düşünce; Doğu da tanıdı feodalizmi.

Ortaçağ tarihi, bir yerde, feodal üretim biçiminin doğuşu, gelişmesi ve sona erişinin tarihi olduğundan, şöyle bir dönemleme gerçeklere uygundur: 1) Yukarı Ortaçağ (V. yüzyıl - XI. yüzyıl ortaları), ilkel feodalizm; 2) Asıl Ortaçağ (XI. - XV. yüzyıllar), gelişmiş feodalizm; 3) Aşağı Ortaçağ (XVI. yüzyıl - XVII. yüzyıl ortaları), feodalizmin bitimi, yani Avrupa'nın en gelişmiş ülkelerinde kapitalist ilişkilerin palazlandığı, giderek feodal üretim biçiminin dağılış dönemi. Birçok yönden görecedir bu bölünme; çünkü, tarihsel gelişmenin ritmi, çeşitli ülkelerde pek eşitsiz olmuştur. Ancak, öyle de olsa, Ortaçağ'ın hemen her dönemindeki gelişmenin genel kanunlarını yansıtmaktadır.

İlkel feodalizm dönemi, feodal üretim ilişkilerinin, toprak üzerinde feodal mülkiyet hakkının doğup yerleştiği ve büyük toprak sahipleri sınıfı ile bağımlı köylüler sınıfının oluştuğu bir dönemdir. Avrupa, bu dönem boyunca, ana çizgileri tüm Ortaçağ için «tipik» kalmış olan bir tarım biçimine tanık oldu. Ve bu dönemdedir ki, Avrupa milliyetleri oluştu ve ilk Avrupa devletleri doğdu.

İkinci dönemde, feodal toplum doruğuna çıkar. Zanaatla tarımın birbirinden ayrılışı, zanaat ve ticaret merkezleri olarak kentlerin yeniden doğuşuna varır. Kentlerin açılıp serpilişi, meta-para ilişkilerini artırır. Feodal toplumun görünüşü değişir, yaşam daha az yeknesaklaşır, laik kültür ve kent kültürü ortaya çıkar. Yeni bir devlet örgütü biçimi görülür: Zümrelerin (ordre) temsili ile «yumuşatılmış» monarşidir bu. Gelişmiş feodalizm, köylüler üzerindeki sömürüyü de çoğaltır; bu ise, sınıf zıtlıklarını keskinleştirir. Feodalizme karşı çeşitli köylü başkaldırıları ile doludur bu dönem. Dönemin bitiminde, İtalya'da, yeni bir ideolojinin, yükselen burjuvazinin dünya görüşünü dile getiren hümanizmanın palazlandığı görülür.

Üçüncü dönem boyunca, feodal rejimin iç çelişmeleri keskinleşmesini sürdürür. Geleneksel hale gelmiş mülkiyet ve iktisadî örgütleniş biçimleri, üretici güçlerin gelişmesine takanak olur. Feodal toplumun bağrında kapitalist üretim biçimi doğar. Feodal sömürü ile gelişmekte olan kapitalist sömürü arasında sıkışıp kalmış bulunan çalışan kitlelerin durumu, her yerde ağırlaşır. Feodal toplum, bir çıkmaza saplanır. Katolikler, feodal ideoloji olarak, yeni sosyal sınıfların gereksinmelerine yanıt vermez olur. XVI. yüzyıl, Avrupa'da, feodalizme karşı ilk ideolojik savaşın, yani Reform'un yüzyılıdır; Ortaçağ'ın en büyük halk başkaldırısının, yani Almanya'da Köylü Savaşının yüzyılıdır. Avrupalıların, büyük keşifler sayesinde dünya hakkındaki tasarıları altüst olur; modern deneysel bilim ilk adımlarını artar; feodal sınıf, yok oluşunu önlemek, egemenliğinin sona erişini geciktirmek ister ve bu amaçla da, feodal devletin en güçlü hükümet biçimini, mutlak monarşiyi kabul eder ve katolik gericiliği salıverir ortaya. Ancak, feodal toplumun temelleri bir kez sarsılmıştır; Avrupa'nın en ileri ülkelerinden biri, İngiltere, burjuva devriminin eşiğindedir.

Ortaçağ'ın zamanı dolmuştur.

Biz, bu ciltle, salt hacim sorunu yüzünden, Ortaçağ'ın ilk iki dönemini anlatacağız; son dönem ise, üçüncü ciltde ele alınacak. O ciltte, XVIII. yüzyılı da anlatacağız.

Konumuzun ayrıntılarına başlamadan önce belirtelim ki, Ortaçağ tarihinin incelenişindeki önemi azımsamamalı. Feodalizmin gelişmesindeki kanunları tanımak, bu rejimin evrenselliği gözönünde tutulursa, insanlık tarihinin gelişimini tanımak bakımından gereklidir. Bu kanunların incelenmesi, yerini kaçınılmaz olarak sosyalizme bırakacak olan kapitalizmin gerici niteliğini aydınlığa çıkarır; çünkü, kapitalizmin feodal rejimin bağrındaki gelişme sürecinin bilinmesi, onun kaçınılmaz çöküşünün nedenlerini de aydınlatma olanağını sağlar bize.

I

KÖLECİ DÜZENDEN FEODALİTEYE

Ortaçağ'ın, adına «Yukarı - Ortaçağ» dediğimiz ilk dönemi (V. yüzyıl - XI. yüzyıl ortaları), Batı'da ve Doğu'da farklı görünümler ortaya serer. Batı, önce büyük bir çöküşe tanık olur: Roma İmparatorluğu çöker. Aslında, daha önce ikiye ayrılmış olan Batı kanadı, Barbar darbeleri altında göçer.

Başlarda, çeşitli Barbar krallıklarına tanık oluyoruz.

Değişiklik, sadece üst yapıdaki bir şey değildir. Aynı dönem, Avrupa'da bir yapı değişikliğine de tanık olur: Feodalizm doğar. Feodalizm, Ortaçağ'ın seherinde, V. yüzyıla değin Roma'nın sultası altında bulunan ülkelerde, iki sosyo-ekonomik biçimin karışımından doğacaktır: Eski köleci rejimle, Roma topraklarını istilâ etmiş bulunan Barbar kabilelerin ilkel ortakçı rejimidir bunlar. Barbar istilalarla Roma imparatorluğunun düşüşü sırasında, bu iki biçim, derin bir bunalımın ortasında çözülüyorlardı. İşte, onların karşılıklı etkileridir ki, Avrupa halklarının yeni bir sosyal rejime, feodalizme geçmeleri için gerekli koşulları hazırlar. Avrupa, bütün bu dönem boyunca, ana çizgileri tüm Ortaçağ için «tipik» kalmış olan bir tarım biçimine tanık olur; ve yine bu dönemdedir ki, Avrupa milliyetleri oluşur ve ilk Avrupa devletleri doğar.

Bunlardan, Frank devleti, apayrı bir önem taşıyor.

Ne var ki, henüz «alaca karanlık»taki bir Avrupa'dır bu. Bunu, sadece Bizans için söyleyemiyoruz; batıda çöken Roma, doğuda Bizans olarak sürer. Ancak, yalın bir uzantı değildir o; ayrı bir anlam taşır. Bütün Ortaçağ tarihi boyunca, Bizans, gelişmelerin ya doğrudan, ya da dolayısıyla içinde bulunacaktır. Batı'da çöken İlkçağ kültürüne, bir ölçüde mirasçılık edecek olan da o olacaktır.

Etkilenmekten çok, etkileyecektir Bizans.

Asıl doğu içinse, bambaşka bir tablo gösterir Yukarı-Ortaçağ: Başta Asya'da, gerçi göçebelerin harekete geçip, büyük kıtayı bir baştan bir başa allak bullak ettikleri bir dönemdir bu. Ancak, öyle de olsa, Asya uygarlıkları, özellikle Hint ve Çin'in kişiliklerinde doruk noktalarına ulaşırlar.

O yüzyılların Doğu'da -belki- asıl önemli olayı ise şudur: İslâm doğmuştur. Yalnız Yakındoğu'nun tarihi için değil, o zamanın bilinen hemen tüm Batı ve Doğu dünyası için İslâmın getirdiği bir hareketlilik vardır: İktisadî, sosyal ve kültürel bir hareketliliktir bu.

İslâm, hem etkileyecek, hem etkilenecektir.

BÖLÜM I

ROMA DÜNYASININ ÇÖKÜŞÜ: BATI
(V. - VII. YÜZYILLAR)

İsa'dan sonraki 400 yılı dolaylarında, hemen bütün Latin yazarları, ağız birliğiyle, Roma'nın görkeminden söz ederler. Hemen hepsi de, uygar dünyanın İmparatorluğun sınırlarında bittiği ve bu sınırların içinde de bir birliğin olduğu inancındadırlar: Maddî, kültürel ve dinsel bir birliktir bu. Ne var ki İmparatorluk, çok önceden başlamış bir çöküşü yaşamakta ve Barbarların darbeleri altında sarsılmaktadır; pek yakında, yine Barbarlardan gelecek darbelerle göçecektir.

Bunu görmezler, göremezler daha doğrusu.

I

ROMA VE BARBARLAR

III - V. yüzyılların Roma İmparatorluğu, gitgide artan bir bunalıma sahneydi: İktisadî, sosyal ve kültürel bir bunalım.

Nereden kaynaklanıyordu bu?

ROMA DÜNYASINDAKİ BUNALIM

Gerçekten III. yüzyılın ortalarından başlıyarak, Roma İmparatorluğu, gitgide zor koşullar içindedir. Sınırları üzerinde yığışan ve -kuşkusuz- başta Roma dünyasındaki zenginliğin çektiği Barbar dalgalarını o sınırlarda tutmak, ya da az çok yola düzene koymak çabasının yanı sıra, içerde askerlerin başkaldırı ve el koymalarıyla sürekli tehdit edilen İmparatorluk hükümetinin istikrarını sürdürmek için çabalamak, korkunç bir gerginliği

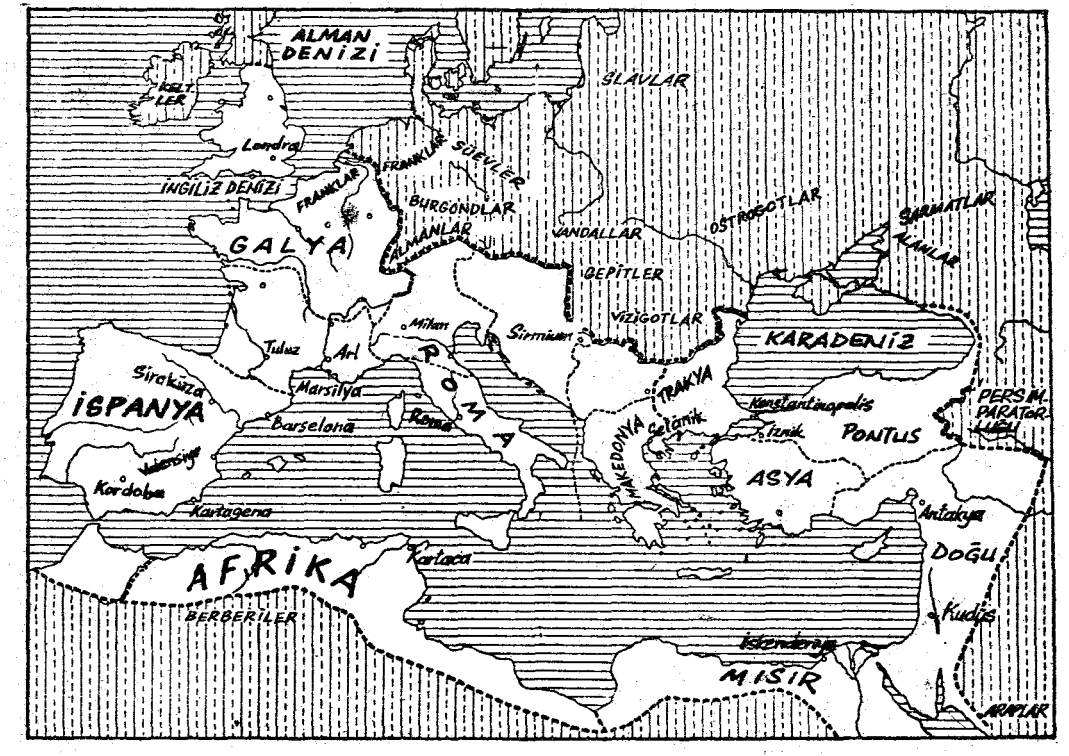

1. – Büyük istilâların eşiğinde Roma İmparatorluğu

de getirmiştir beraberinde. IV. yüzyılın sonlarında büyüklüğü ve görkemi çağdaşlarının hayranlığını hâlâ toplayan İmparatorlukta, ancak tarihçinin görebileceği tehlikeli eğilimler vardır: Bir yandan *Romania*'nın, Konstantinus'un ölümünden (337) sonra, artık her biri hemen hemen hep kendi imparatoruna tâbi Doğu Bölümü ile Batı Bölümü, yavaş yavaş birbirinden kopmaktadır; öte yandan, bütün iktisadî, siyasal, düşünsel ve dinsel zinde güçler Grek Doğu'da toplandığı için, Latin Batı'da Antik uygarlığın temelleri desteklerini yitirip göçmektedir.

Nasıl?

Başta, yurttaşlık duygusunda bir çöküş vardır. Eskiden –az çok– özerk siteler federasyonu olan İmparatorluk, düzensizlik ve tehlikelere direnebilmek için, Mısır'daki gibi bir monarşi olup çıkmıştır; mutlak ve bürokratiktir bu monarşi. Daha önceleri belediyelere ya da özel girişime düşen görevler, kamu organlarınca yerine getirilmektedir şimdi. Ne var ki, karmaşık ve etkinlikleri pahalıya mal olan bu organların gideri, halkın sırtına binmiştir ve halk da bıkıp usanmıştır bundan. Roma yurtseverliği, uygulamada Roma'nın yaydığı uygarlık biçimine bir bağlılıktır genellikle; imparatorluk yönetimi ve görevlilerine karşı gitgide artan bir sevgisizlik, bir soğukluğu da beraberinde getirmektedir bu. Vergilerin yararı başta kendilerine dokunduğu için, onları toplamada daha da aç gözlü kesilen görevlilere karşı, Romalı yurttaşlar ya edilgin durumdadır ya da ellerinden geldiğince borçlarından sıyrılmanın yollarını aramaktadırlar: Yoksullar kaçarak ya da başkaldırarak; zenginler, bir bağışıklık elde etmek için nüfuzlarını kullanarak! Temelde herkes, az ya da çok bir direniş içindedir. Bu boyuneğmezlik, bu saymazlık, özellikle askerî alanda kendisini göstermektedir: İnsanlar, askerlikten kaçmaktadır; aslında, acemi yeni kura eri yerine, devlet de, paraya kıyıp, Barbarlardan en iyi askerleri almayı yeğlemektedir. IV. yüzyılın sonunda, bütün Roma ordusu, en yüksek rütbelere varıncaya değin, yabancı paralı askerlerden oluşmaktadır. Kuşkusuz, bu paralı askerler de, kendilerine bakan devletin ve özümsenmeleri için çalıştıkları uygarlığın ateşli savunucuları-

dır. Ne var ki, kaygılandırıcı bir belirtidir bu: Romalıların hareketsiz kitlesinin ortasında, canlı tek siyasal kurum, tek güç, Barbarların avuçlarındadır artık.

Ticaret ve kentler de çökmektedir. Batı'da, özellikle de Galya'da, Roma'nın gelişmesini desteklediği tarım, kent ve ticaret ekonomisi, bütünüyle Doğu'ya bağımlı olmuştur ve gücünü yitirmektedir gitgide. Aristokrasi, kullandığı lüks nesnelerin çoğunu Grek diyarından sağlamaktadır şimdi; bu dışalım ekonomisinin sahipleri olan Doğu'lu tacirler çok satmakta, az almaktadırlar ve bu tek yönlü alış veriş, Batı'da Roma fethinin yığdığı değerli maden birikimini de azaltmaktadır yavaş yavaş. Öyle ki, daha IV. yüzyılın sonlarında altın nadir hale gelmiştir ve ödeme araçlarındaki bu kıtlık, uzak mesafelere yapılan ticarete bir yavaşlama getirmiş, giderek kentlerin gerilemesine yol açmıştır. III. yüzyıldaki karışıklıklar sırasında, Yukarı-İmparatorluğun büyük siteleri, alelacele yapılmış, öyle olduğu için de alabildiğine dar bir surun içine kapanmışlardı; şimdi, bu surlardan yavaş yavaş çekilmektedir yaşam. Gerçekten, gümüş ufaklık paranın değerini yitirmesi, tarım ürünlerinin yerel dolaşımını daha da güçleştirdiğinden, zengin kentliler bu ürünlerin kaynağına, kırsal kesime, topraklarının ortasındaki *villa*larına gidip yerleştirmektedirler; çok geçmeden kırsal yaşamın zevkine de varırlar ve Doğu'dan getirilmiş ürünlerin yerine, daha kaba, ama çok daha az paraya mal olan ev zanaatının ürünlerini kullanmaya alışırlar. Kentlerdeki zanaat ve tacir birlikleri, İmparatorluk maliyesince ölçü dışında sömürüldüğü ve yüksek sınıflardaki alıcılarının ortadan çekilmesiyle durgunluk içine düştüklerinden, boşalırlar. Böylece, tarım üstüne kapanmış bir iktisadî sisteme doğru gidilir yavaş yavaş; kentler, pazarlar, yollar, bu tarımsal ortamda ağır ağır boğulurlar. Devlet de açıkça tarımsal bir niteliğe bürünür: Kaynakları, topraktan alınan vergiye yönelmiştir; çoğu kez mal olarak ödenmektedir bu, öyle olduğu için de toplanmasında güçlükler vardır ve elde edilenlerden yararlanma da pek kolay olmamaktadır. Ekonominin ve kamu maliyesinin tarımlaşması, görevlilerin ve askerî garnizonların doğrudan

doğruya bakımını toprak sahiplerine bırakmaya götürmüştür devleti ve iktidarın parçalanışını hazırlamaktadır böylece de.

İmparatorluk yönetimi, işini kolaylaştırmak ve vergi tabanını kararlılık içinde tutmak için, her özgür insanı, miras yoluyla geçecek biçimde, kendi sosyal durumuna ve iktisadî görevine bağlamak arzusundadır. Ne var ki, bu yoldaki çabalarına karşın, yeni bir sosyal yapıya götürmektedir gelişmeler. Kentler çökmekte, maliyenin dayanılmaz ağırlığı bağımsız küçük mülkiyet sahiplerini yıkmakta ve haraççılara karşı kendilerini koruyabilecek güçlü kişilerin korumasını istemeye itmektedir onları. Bütün bunların sonucu, orta sınıf çökmekte, aristokrasinin, sivil görevlerinden dolayı zenginleşen senatoryal sınıfın etkisi artmaktadır. Büyük tarım malikânesi, toplumun başlıca çerçevesi olmuştur. Çoğu kez tahkim edilmiş ve özel birliğindeki koruyucuların koruduğu, evindeki kölelerin de kendisine hizmet ettiği malikânesinde, efendi, kolonlarına bütünüyle egemen durumdadır. Bu kolonlar da, kendilerine bırakılmış toprağı işlemekte; bundan dolayı devlete karşı kefil de efendi olmaktadır. Çevredeki özgür çiftçiler alıcıları arasına girmiştir; bağlılıklarının yanı sıra, hizmetlerini de sunmaktadırlar ona. Kamu gücünün gitgide dışına kayan bu toprak beyliklerinin dışında, toplum çözülmektedir: Sayıları giderek azalan ve de günden güne de yoksullaşan kentler, henüz daha bağımsız olsa da, bir koruyucunun vaseyetini kabul etmeye hazır kasabalı tarımcılar, söz dinlemez guruplar, kaçak köleler, vergiden varını yoğunu yitirmiş köylüler...

Ne var ki, IV. yüzyıl sonlarının Batısında çöküşten en az etkilemiş görünen, uygarlığın manevî değerleri, dinsel, düşünsel ve sanatsal değerlerdi hâlâ. Gerçekten, Hıristiyalığın ve bu dinin Doğu ve halkla ilgili kökenlerinden gelen şeylerin etkisi altında, sanat ve düşünce, klâsik biçimlerden yavaş yavaş ayrılmaktadır; ama, buna karşılık, yeni katkılarla da zenginleşmektedir. Bununla beraber, bu alanda bile, gerileme işaretleri vardır. Bu düzey değişikliği, dinsel ve kültürel değerlerin yayılma ve avamileşmesinin bir sonucudur önce. Özellikle Hıristiyanlık,

Roma toplumunun üst tabakasında yayıldığı ölçüde, yaygınlıktan kazandığını yükselişte yitirmektedir. Ne var ki, kültürdeki çöküş, ekonomideki büzülüşe ve kentlerdeki gerileyişe bağlıdır özellikle.

> Kırsal kesimde yaşamaya başlamış ve giderlerini kısıtlamak zorunda kalmış bir aristokrasiden gelen siparişlerin seyrekleşmesi, sanat atölyelerinin kapanışına yol açtığı gibi, teknik düzeyi de düşürmüştür. Kentler boşalmaktadır; ama site bir okuldu, edebî eserlerin kamu önünde okunduğu yerlerdi, düşün yaşamının bir ocağıydı. Kırsala çekilmiş okur-yazar takımı gerçekte kültüre bağlılığını sürdürmektedir; ellerinden geldiği kadar, sık sık bir araya gelebilmektedirler, kitap alıp vermekte, yazışmaktadırlar (örneğin mektup en canlı edebî tür olacaktır ve uzun süre öyle kalacaktır); çocuklarına eğitmen tutmaktadırlar. Ama öyle de olsa, eğitim ailevî ve ev içi kaldığı, dışarıyla ilişkilerin arası açıldığı ölçüde, düşünsel ve sanatsal gelenekler, uygarlaşmamış bir kırsal ortamın etkisi altında bozulup yozlaşmaktadır. Çünkü, Antik kültür, IV. yüzyılın sonlarında, hâlâ dar bir seçkin grubun ayrıcağılıydı: Bu seçkinler, kentlerde bir bütün oluşturduğu ölçüde, bağrında sanat ve edebiyat da açılıp serpilebiliyodu; ama, bu küçük gurup, dağıldığı ve üyeleri kırsaldaki kitle (pagani) içinde kaybolup gittiğinde böyle olmadı. Kentlerden uzakta, birbirinden kopuk bir halde yaşıyan okumuş yazmış insanlar, kaba saba bir kişi olmaya mahkûmdular.

Böylece, 400 yılı yaklaştığında, Batı'da uygarlık, çağdaşları açıkça farkında olmasalar da, değişmenin tâ ortasındaydı. Köleci devlet, kendi etki araçlarını yitirirken, gerçek siyasal etki, toprak aristokrasisi ile yabancı paralı askerlerin şefleri arasında paylaşılıyordu; kentlere ve ticarete bağlı bir yaşam biçimi ve dışardan getirilmiş kültür çözüldükçe, yerli tarımsal gelenekler yeni bir katılığa bürünüyorlardı. Bu doğal gelişimi ani biçimde hızlandıracak da bir olay vardı:

Barbar istilaları.

AVRUPA'NIN BARBAR KABİLELERİ, GERMENLER

Ren'le Tuna'nın ötesinde Barbarlar diyarı uzanıyordu; hemen hemen bilinmeyen ve Roma uygarlığına katılma mutlulu-

ğuna ermemiş bir dünya parçasında oturanların diyarıydı bu. Sınırlarla *(limes)* doğrudan teması olan Barbarlar ise Germenlerdi.

Kimdi bunlar?

Germenler, Jutland adası dolaylarında bir bölgeden geldikleri sanılan bir Hint-Avrupa halkı idi.

Almanya'nın büyük bir bölümünde Keltlerin yaşadığı çağlarda, Germenler denizci bir halktı. Tarihleri, sürekli kavim değişikliklikleri ile doludur. Bu kavimler, birdenbire tarih sahnesinden kaybolurlar. Bunların, daha güçlü komşuları içinde mi eridikleri, yoksa daha geniş topluluklar oluşturmak üzere birbirleriyle mi birleştikleri bilinmez. Belli bir tarihi olan Hasdingler, Burgundlar gibi kavimlerin sayısı azdır. İsa'dan önce IV. yüzyılın sonlarına doğru, Germenler Weser'e, Vistul'e, İskandinavya'ya vardılar; İsa'dan önce III. yüzyılda, Keltleri Galya'ya sürerek Almanya'yı ele geçirdiler. Aradan yüzyıl geçmeden akınlara girişip Roma ile çarpıştılarsa da, Roma onları, İsa'dan sonra III. yüzyıla kadar, kendi imparatorluk sınırları dışında tutmasını bildi.

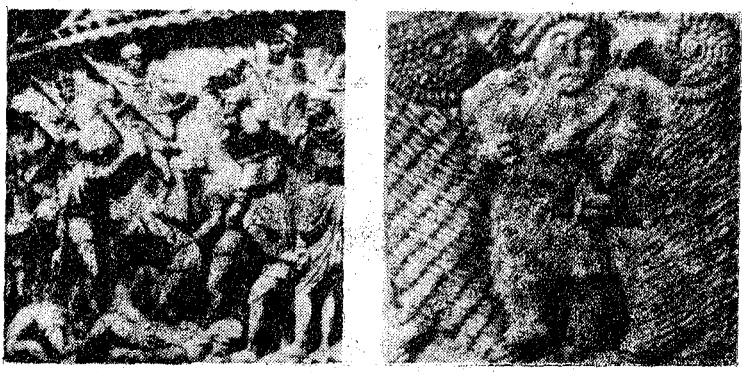

2. – Germenler: Bir Roma alçak-kabartması (Solda); İki hayvanla boğuşan adam (Sağda).

Germen dünyası, çok dağınık, kısa ömürlü boylara ayrılmıştı; bir devlet, bir kent kuramamışlardı. Germen dünyasını bir bütün halinde gören komşularıdır aslında ve «Germen» adı bile, yapısı yönünden Keltçedir. Aralarında, onlardan sözeden büyük Roma tarihçisi Tacitus'un görüşüne göre, ortak bir des-

tandan ve ortak bir dinsel inançdan doğan –belli belirsiz– bir dayanışma duygusu vardı olsa olsa. O yüzdendir ki, bu gezgin halklar, hısımlıklarının bilincine din birliği sayesinde varmışlardı.

Yeterli bir söyleyiş midir bu?

Değil! Germen dünyası asıl birliğini, benzer yaşam biçimlerine, ortak teknik ve uygarlığa borçludur. Kabile yapısı içinde (savaş soyluları, özgür yurtdaşlar, köleler) Germen, bir savaşçı ve köylüdür. Silahları kargı, çift yüzlü balta ve uzun kılıçtı. Çoğu kez nankör ve ilkel bir tekniğe göre işlenen bir toprağa iyice yerleşmemiş bu köylüler, Yenitaş Çağı'nda olduğu gibi, toprağı ortaklaşa işlerler ve yaygın bir hayvancılıkları vardır; evlerini ve giyimlerini, topraktan, sürülerinden ve avladıkları hayvanlardan sağlarlar.

Dinleri, doğaya tapma üzerine kuruludur.

> Gerçekten Germenler, fırtınaların ve yengin savaşların tanrısı Wodan'ın, kollarından yıldırımlar yağan Tiwaz'ın, Donar'ın karşı karşıya gelip bir savaş alanına çevirdikleri doğaya taparlar. Yüksek yerlerde, kutsal ağaçların altında, pınar başlarında ve gün dönümlerinde kutlayıp yücelttikleri hep bu doğa kültüdür. Kelt rahiplerinde olduğu gibi, Germenlerde de bir rahipler topluluğu yoktur. İnsanların kurban edildiği kanlı ayinleri, çoğu kez kabile başkanları, aile babaları yönetir. Keltler gibi ölüme inanmazlar. Yaktıkları ve –daha sonra Keltlerin etkisinde kalarak– küllerini, silahları ve aletleriyle birlikte toprağa gömdükleri ölüleriin, Walkür'lerce Wodan'ın yanına götürüleceklerine, orada da, sonsuzluğa değin, mutlu şölenlere ve büyük savaşlara katılacaklarına inanırlar. Daha sonraki edebî eserlerden (Nibelung, İskandinavya'daki Edda, Saksonya'da Beowulf) öğrendiğimiz Germen Destanı, her halde, Kelt ozanlarının da yaptığı gibi, içkili şölenlerde çalınıp söylenirdi.
>
> Boşluktan kaçınmak: Germen sanatının başlıca özelliği de bu.

Germenler için temel sosyal hücre aileydi ve baba hışımlığına dayanan bu geniş guruplar, kabileler, o kabileler de askeri federasyonlar, «halklar» halinde toplaşmışlardı: Bu «halklar»

Franklardı, Alman, Burgond, Vandal, Ostrogot ve Vizigotlardı. Her biri, bir savaş şefinin, kralların yönetimindeydi. Barbar dünyayı *Romania*'dan ayıran sınır, su geçirmez bir halde değildi: İmparatorluğun misyonerleri, Gotlar arasına Hıristiyanlığı getirip sokmuşlardı, ama sapkın biçimiyle, yani Ariusculuk olarak; buna karşılık Germenler de, kitleler halinde sınırları aşmışlardı: Kimi, Roma dünyasının nüfusça az bölgelerine çiftçi olarak yerleşmek, kimi orduda bir yer tutmak için. 280 yılından başlıyarak, Roma, bu göçü denetlemeyi başarabilmişti. Ama, IV. yüzyılın sonlarında, Asya'nın ortasından başlıyarak uçsuz bucaksız bozkırlar boyunca yayılan bir itişin etkisi altında, Germen kabileleri, savunulması daha da gevşekleşmiş sınırlar üzerinde, git gide artan bir baskıya başladılar; engel yıkıldı ve Barbarlar İmparatorluğun batı bölümünü istila ettiler.

BÜYÜK İSTİLALAR

Önce Vizigot'lar, Tuna'yı zorlayarak, 378 yılında imparator Valens'e başkaldırdılar. İmparatorluk hükümeti, onların yürüyüşünü Batı'ya doğru çevirmeyi başardı; kralları Alarik 410 yılında Roma'yı aldı; 412 yılında Galya'nın güneyinde görüyoruz onları. Galya'ya da –Alanlarla Suevler'in beraberliğinde– 406 yılının son günü Ren'i aşarak Vandallar girmişlerdi. Bu sürüler, oradan İspanya'ya geçerek bir süre kalacaklar, sonra şefleri Genserik, 429'da alıp Afrika'nın fethine götürecektir onları. Galya'mn kuzeyine de Franklar, Almanlar ve Burgondlar girmişler ve içlerinden Burgondlar 443'te Savua'ya yerleşmişlerdir. 400'le 430 yılları arasında, Roma birlikleri, Britanya'yı terkederler; arkaya kalan yerli Keltleri de, bütün Kuzey Denizi ve Manş kıyıları boyunca yerleşmeyi arıyan Sakson istilacıları tehdit etmeye başlıyacaktır çok geçmeden; V. yüzyılın sonlarına kadar, istilâ durdurulacak, ama sonra Germenler, onları adanın kuzeyine ve batısına itecekler ve Bretonlardan bir bölümü de Armorik'e göçeceklerdir. 451 ve 452 yıllarında Atillâ'nın Hunları, Pannonia'dan

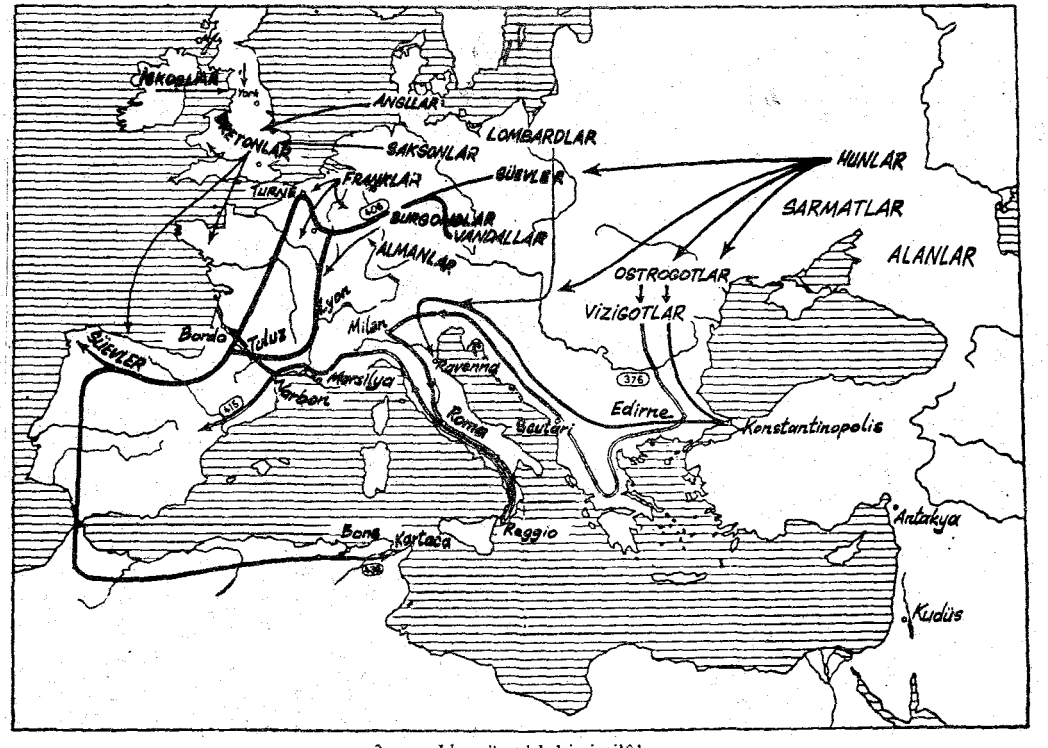

3. – V. yüzyıldaki istilâlar

başlıyarak, Galya ve Pô ovası üzerine –geleceği olmayan– dalgalar halinde atılırlar. Son olarak da, 488 yılında, Ostrogotlarm kralı Teodorik, halkım İtalya'ya sokar. Böylece geniş bir göç, Germenleri, bir yüzyıla varmadan imparatorluğun bütün batı eyaletlerine yerleştirir; Doğu ise, bir zarara uğramaz bundan. İlkçağ'ın sonu ile Yukarı-Ortaçağ arasındaki –belirsiz de olsa– öteden beri çekilen çizgi işte bu döneme rastlatılır.

Ne oldu sonuçları bu olayın?

Sınırların yakınında oraya buraya serpilmiş ve içine Barbar ögelerin daha öncelerden derinden derine girdikleri Roma kuruluşları, garnizon kentleri ve sınır pazarları, hemen hiçbir iz bırakmadan yitip gittiler. Britanya, yerli Keltlerle Saksonlar arasında bölüşüldü. Flandr'da, Renanya'da, Tuna ile Alpler arasında, istilacılar, Franklar, Alamanlar, Bavyeralılar halkın çoğunluğunu oluşturdular ve ülkeyi sömürgeleştirdiler; çoğu Romalılar da terkettiler oraları. Pek kaba saba işgalcilere terkedilmiş olan kentlerdeki anıtlarla, kent yöresindeki *villalar,* koruyup gözetmesini bilmeyen ve bilinçsizce yağmalıyan ellere geçtiği için, yıkıntı haline gelmekte gecikmediler. Okullar, Hıristiyan toplulukları ortadan kayboldular; silinmiş sınırlar, bu topraklar, Germanya'ya, aileler ve klanlar dünyasına, bütünüyle tarımsal ya da kırsal bir ekonomiye, pagan bir dünyaya katıldı. Benzer bir olay Bretonların istila ettiği Armorik'te görüldü; İspanya'nın kuzeyindeki Kantabriya dağlarında, pek yüzeysel biçimde romalılaşmış bulunan yerliler, Barbarlığa döndüler. Böylece, bugün az çok Bask, Kelt ve Germen dillerini roman dillerden ayıran dil sınırının içinde kalan bölgedeki Roma uygarlığı yıkıldı.

Bu sınırın güneyinde ise, istilaların sonuçları çok daha az duyurdu kendisini. Akdeniz ülkelerine giren o sayıları pek az Barbarlar, –Genserik Cebelüttarık'ı geçerken beraberinde 80.000 kişi vardı ve Teodorik'i izleyenler de yalnız 20.000 Ostrogottu– sayıca az oluşlarının dışında, daha önce Roma kültürüne az buçuk özümsenmişlerdi. Kuşkusuz kaba saba, zalim ve aç gözlüydüler ve o yüzden de İtalya'dan, Galya'dan, İspanya ve Afrika'dan geçişleri, Latin dünyasını derinden derine sarsan bir

felaket oldu. Maddi yıkımlar, yağma ve yangınlar sardı her yanı: Tehlike anında toprağa gömülmüş birçok hazinenin sonradan sahiplerince çıkarılmamış olması da gösteriyor ki, yığınla zengin Romalı öldüler ya da dönüşsüz bir yolculuğa çıktılar; kalanların ise, kimisi varını yoğunu yitirdi, kimisi de istilacılarla işbirliği içine girdi. Sosyal kargaşa kol gezdi: Her yanda köleler başkaldırdılar ve çoğu kez yoksul köylüler Barbar ordularına yardım ettiler. Bir iktisadî karışıklık görüyoruz: Güvensizlik ticarete ket vurdu, dışardan yiyecek maddesi getirilmesini güçleştirdi. Özellikle psikolojik darbe indirdi istilalar: 410 yılında Roma'nın düşüşü, bütün uygar dünyayı şaşkına çevirdi; Filistin'in bir köşesinde, Ermiş Jérôme, acıdan iki büklüm, çalışmasını durdurdu bir süre; hâlâ pagan olan senatörlerin gözünde, terkedilmiş tanrıların bir öç alışı, şiddete başvurmayı istemeyen Hıristiyan ahlâkının felaket getirici bir sonucuydu bu; Hıristiyanlar kaygılar içine düştüler: Tanrı, Ermiş Pierre'in kentini niçin korumamıştı? Kimisi, yeniden eski putlara döndü korkusundan; hemen herkes dünyanın sonunun yaklaştığına inandı: «Barış yeryüzünü terketmiş, der Akitanya'h Prosper, ne ki görüyorsun sonuna yaklaşmıştır»; ve Ermiş Augustinus, imana karşı çıkanlarla savaşmak ve tükenmişleri güçlendirmek için, tutar *Tanrı Sitesi*'ni yazar.

> Bu kitabında, Augustinus, Roma'nın düşüşüne ağlar; ancak yıkıntılarının üzerinde onun yeniden doğacağı umudunu da dile getirir. Paganizmin ağırlığı ile insanların günahları altında eğilen geçici Yeryüzü Sitesi'nin karşısına «Gerçek Roma»yı, edebî ve sağlam «Tanrı Hükümdarlığı»nı koyar; Hıristiyan Kilisesi de, bu krallığın yeryüzündeki temsilcisidir. «Aziz» Augustinus, devletin yeniden doğuşunun, kendisine boyun eğilecek bir kilise ile gerçekleşeceğine yürekten inanır. Can çekişen bir toplumun gerçek savunucusu olarak, Augustinus, Barbarlara karşıdır. Kölelik, doğal bir düzendir onun gözünde. Kölelerin azat edilmeleri, ona göre, ancak manevî planda mümkündür: «Köleliklerinden azat edilmemişlerse, korkuyla değil, aşkla hizmet ederek, kulluklarında özgürlüğü tadacaklardır...»
>
> Öyle der.

4. – Ermiş Augustinus

Bununla beraber, karışıklıklar geçince, etkileri çabuk onarıldı ve güven yeniden geldi. 417 yılından başlıyarak, Rutilius Namatianus, bolluğun geri gelişini, alış-verişin, kibar âleminin yeniden doğuşunu şakır. Orosius'a göre, istilalar bir kaza eseriydi yalnızca; zaferler içinde yüzmüş Roma İmparatorluğunun bağrında, Barbarlar gerçek imana gelip özümsensinler diye Tanrı izin vermişti buna. Ve, 422 ile 440 yılları arasında, Roma'da ünlü iki bazilika yapılır ve Konstantinus dönemi sanatının geleneklerine tamı tamına uygun mozayiklerle süslenirler.

II

BARBAR KRALLIKLAR

Batı Roma İmparatorluğu, istilaların dayanılmaz baskısı altında çöktüğünde, V. yüzyılda, güneydeki eyaletlerin toprakları üzerinde yeni krallıklar ortaya çıktı: Kuzey Afrika'da Vandalların krallığı, güneybatı Galya ile İspanya'da Vizigotlarm krallığı, güneyatı Galya'da Burgondlarm krallığı, İtalya'da Ostrogotların krallığı idi bunlar. Bu sonuncuları, VI. yüzyılda yeni bir Germen halkı, Lombardlar kovdular ve yerine Lombardlar krallığını kurdular.

Akdeniz havzasının batısındaki bu ülkelerin Germenlerce fethi, yeni bir sosyal rejime yol açtı.

Elbet siyasal bir rejime de.

YENİ YAPILAR

İstilânın ertesinde, İmparatorluk hükümeti, Barbarların Roma ülkesindeki varlığını yasallaştırma çabasında bulundu. Aslında Roma, uzun bir zamandan beri, Germen savaşçıları kabul ediyordu ve istilacıların birlikleri resmî ordudan pek farklı değildiler; onlardan herbirini bir eyalete yerleştirerek, bir «federasyon» sözleşmesiyle askerî sistemin içine sokuldular. İtalya'ya girmeden önce de, Alarik, Roma ordusunda yüksek rütbeli bir subaydı ve Vizigotlarm -415 yılında- Akitanya'ya yerleşmeleri de böyle bir anlaşmayla oldu; buna benzer anlaşmalar Vandallar ve Burgondlarla da yapıldı; federe Ostrogotların şefi Teodorik, 483 yılında milis başı ve üst rütbeden bir görevli idi. Federeler, kendi ulusal hukuklarını ve özerk örgütlerini saklı tutuyorlardı; Roma'yla anlaşan krallarıydı ve yalnız adamlarının maddî bakımının sağlanması karşılığında halkının hizmetini vaadediyordu İmparatorluğa.

Bu bakımı sağlamak için, İmparatorluk hükümeti, başlarda, Barbar birliklerin ve görevlilerin yer değiştirmeleri sırasında, onları barmdırma olanağı veren yöntemler uyguladı. Ekono-

5. – Teodorik adına basılan paranın üstündeki portresi

minin tarımsallaşması, sürekli bir yerleştirmeyi öngörme zorunluluğu, bu «konuklandırma» rejimini az buçuk değiştirmeye zorladı Romalıları: Toprak sahipleri, topraklarından herhangi birinin üçte birini ya da üçte ikisini birliklerin şeflerine terketmek zorunda kaldılar; onlar da adamlarını, bu kendilerine bırakılmış topraklara yeleştirdiler. Bunda, pek de güçlükle karşılaşılmadığı görülüyor; çünkü barındırılacak Barbarlar sayıca fazla değildiler ve senatoryal sınıftan olanların da garnizona yabancı savaşçıları kabul etme âdetleri vardı. Sivil hizmetler, eskiden olduğu gibi çalışmalarını sürdürdüler; yalnızca –sürekli işgal halinde bir ordunun bakılması gibi– yeni bir yükümlülük, İmparatorluğun kimi bölgelerinde Romalıların her zamanki yükümlülüklerine eklendi.

Bununla beraber, bu bölgelerde, gerçek iktidar, federe halkın seçilmiş başı olan Barbar kralın eline geçmiş bulunuyordu. Gücü ve resmi bir vekâletle kendisine verilen otorite, bütün idareyi denetlemeye götürdü onu: Yardımcıları olan kontlar –bu unvan Aşağı-İmparatorluğun askerî hiyerarşisinden alınmıştı– işgal edilmiş ülkenin daha aşağı kademelerinde güvenliği sürdürmekle görevlendirildiler. Ordunun organları yavaş yavaş zayıflamış İmparatorluğun organlarının yerine geçti; bölge, Barbarlarla Romalıların –ayırım gözetmeden– savaş şefinin iktidarına tabi oldukları bir krallık oldu. Bu şef, çok geçmeden, birliklerine ayrılmış bölgenin dışına yaymak istedi etkisini; İmparatorluk

iktidarını bu amaçla gerilemek zorunda bıraktı ve ağır ağır Doğuya itti onu: İstiladan çok önce, İmparatorluğun merkezi Trèves'den Milano'ya götürülmüştü; 403 yılında da, bataklıklarla çevrili ücra bir yere, ama Yunan denizine açık bir liman olan Ravenna'ya yerleşildi. Ve, 476 yılında son Roma ordusu, federe halklara tanınmış olanaklardan yararlanmak isteğiyle başkaldırdığında, General Odoakır, İmparatoru tahtından indirdi, Ravenna sarayına yerleşti ve imparatorluk alâmetlerini Bizans'a yolladı. Bu hareket, Roma İmparatorluğuna birliğini yeniden veriyordu; o tarihten başlıyarak tek başkent vardı artık: Konstantinopolis. Hukuksal yönden, İmparatorluktan ayrılmış bir Batı yoktu. Barbar şefler, kendilerini imparatorun delegeleri olarak görüyorlardı. VI. yüzyıl başlarında bile, Burgondların kralı Sigismond, imparator Anastasios'a şöyle yazıyordu: «Halkımın arasında bir kral olarak görülüyorum, ama sizin askerinizden başka bir şey değilim». Ancak uygulamada, İmparatorluğun Latin bölümü birbirinden bağımsız krallıklar arasında parçalanmıştı.

Ne var ki, sınır bölgelerinde olan bitenin tersine, siyasal ilişkilerin aldığı bu yeni biçim, uygarlık tarihinde bir kopuşa götürmedi. Akdeniz kıyılarında, Barbarlar, iktidarın mutlak sahipleri de olsalar, küçük bir azınlıktılar; dahası, uzun bir süre, Roma halkından uzakta küçük guruplar halinde yerleştirildikleri yerlerde kendi başlarına kaldılar: İtalya kentlerinde Ostrogotların kendilerine özgü mahalleleri vardı. Yalnız Germen şefleridir ki, senatoryal sınıfın üyeleriyle çabucak ilişki içine girdiler; bu üyeler de, rejimin kendi keyfine göre yaşamasına olanak tanıdığı ölçüde onunla uzlaşmış ve sivil yönetimdeki görevlerini yerine getirmeyi sürdüren kişilerdi. Ancak, o zaman da, yerli kültürü özümseyenler istilacılar oldular. Bu istilacıların getirdikleri örfler, belki kişisel bağlılık gibi sıcaklığı olan ve hukuksal çerçevelere de giren kimi biçimler bir yana bırakılırsa, Latin aristokrasisinin kabul edemeyeceği kadar aşağı düzeydeydi gerçekten. Buna karşılık, Barbarlar uygar dünyayla bütünleşmenin hırsı içindeydiler; bir yazarın dediği gibi, «soyluluğun ölçütünün şimdi okur yazarlık olduğu»nun inancı içinde, bazıları Romalıların «rahle-i tedris»ine oturdular.

Böylece, istilaları izleyen yıkımlar, zenginliklerin yağmalanması, incelmiş seçkinlerin içine kaba insanların girmesi, genel düzeyi hissedilir biçimde düşürmüş ve bir kent uygarlığından kırsallığa geçişi hızlandırmış da olsa, süreklilik kopmadı yine de. Vizigot krallarının sarayını ziyaretten dönen bir yazarın dedikleri de gösteriyor ki, Galyah kimi aristokat çevrede, kültür, V. yüzyıl ortalarında, inceliğinden hiçbir şey yitirmemişti. Ondan bir kaç yıl sonra, Afrika'da, Vandal krallarının sarayı, gerçek edebî bir rönesansın merkezi oldu. VI. yüzyıl başlarında, Teodorik, İtalya'da Roma uygarlığının yeniden çiçeklenmesi için başarılı çabalarda bulunur: Roma anıtlarını onartıp eski hallerine getirtir, Ravenna'da, Bizans biçiminde kiliseler ve binalar yaptırır; bunun gibi, başlıca kentlerde, IV. yüzyıldan beri ne yerlerini ne de yöntemlerini değiştirmiş bulunan hatiplik okulları, paraca yardım görürler kendisinden, yazarlar bahşişine konmak için çekişip dururlar. Piskopos Pavia'lı Ennodius, yazdığı övgülerde, Barbar kralı, kafaca Romalı olduğu için kutlar; filozof Boetius ise, Roma Cumhuriyetinin sürdüğüne ve kültürünü zenginleştirmek gerektiğine inandığı için, Yunan felsefesinin klâsik eserlerini, asıl metinlerinden okuyamıyacak olan çağdaşlarının anlıyabileceği hale getirmeye çalışır; son olarak, da doğuştan Romalı ve kralın baş mühürdarı olan Cassiodorus, karşılıklı hoşgörüden sözedip dururken, Gotlarla Romalılar arasında tam bir kaynaşmayı hazırlar gibidir.

Yakın mıydı böyle bir kaşnaşma?

Ve imparatorluğun kuzey sınırlarını terkettikten sonra Akdeniz'in üzerine kapanan Latin uygarlığı, yeni krallıkların çerçevesi içinde gelişmesini sessizce sürdürebilir miydi?

Hayır! Çünkü, Germen efendilerle onların uyrukları arasında, bir engel, başta dinin yükselttiği bir engel vardı. Gerçekten, Barbarlar Hıristiyandılar, ama Ariuscu yani sapkın; kiliseleri, ruhbanı vardı ve dindeki bu özellik ulusal bilinçlerini de güçlendiriyordu onların. Ortodoks inanca kazanılmaları şöyle dursun, kimi zaman Katoliklere zulmediyorlardı: Katolikler, Vandal Afrika'da kiliselerinden kovulmuş ve sürgüne yollanmışlar-

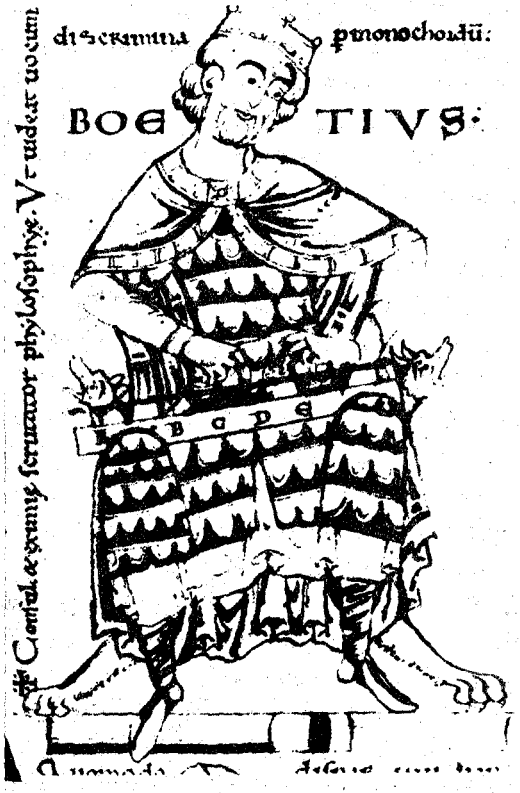

6. – Boetius

dı. Oysa, Hıristiyanların gözünde, Roma, imanın birliğini temsil ediyordu her şeyden önce. Öyle olduğu için de, İmparatorluk yönetiminin gücünü yitirdiği günden beri, Roma halkının sözcüsü ve savunucusu olup çıkmış piskoposluk yönetimi altında, işgalcilere karşı dinsel nitelikli bir direniş örgütlendi, sonra da sertleşti. Galya'da bir direniş görüyouz; Afrika'da bir direniş görüyoruz; hatta, Roma'nın içinde bir direniş vardır ve doğrudan doğruya Teodorik'e karşı komplolar düzenlenmektedir. Barbar yönetim tehdidi görünce, daha da zalimleşir: Boetius'la Papa I. Johannes, Ostrogotların kralının hapishanesinde öleceklerdir. Ancak, gerilim öylesine artar ki, sonunda

krallıkların temellerini sarsıp çıkar: Sapkın olduğu için kendilerine karşı hoşgörüsüz davranan bir egemenlikten kurtulmak için, Katolikler, otoritesini yeniden kurmayı isteyen Bizans imparatorunun entrikalarını desteklerler; öte yandan da, o zamana değin pagan kalmış ve ortodoks dine döndürülmeleri umut edilen Kuzeydeki Barbarların, Frankların ilerleyişini. Böylece, ilk istilalardan yüzyıl sonra, Romalılarla onların Got ve Vandal kralları arasındaki dinsel zıtlık, Batı'nın siyasal yönden yeni bir düzenlenişine yol açtı; bu düzenleniş, kıtayı, Greklerin imparatorluğuna yeniden bağlanmış Akdeniz kıyılarından ayırıp Germenlerin daha Barbar olanlarına teslim ederek, Batı uygarlığının tarihini yeni bir yöne çevirecekti.

AKDENİZ ÜLKELERİ

İmparator Justinianus, 533 yılında Afrika'yı, 554'te de Betique'i kolayca kurtardı; denizlere egemendi çünkü. Ne var ki, ordularını kıyılar boyunca daha ilerilere götürecek olanaklardan yoksundu: Böylece boyun eğmiyen bölge, Magrip'te genişledi, İspanya egemenliği ise, iç-İspanya'da varlığını sürdürüyordu; Galya'ya karşı hiçbir girişimde bulunulmadı ve Provence kıyıları da Franklara terkedildi; son olarak, İtalya'yı İmparatoluğun doğrudan otoritesi altına sokmak için, Bizanslı generaller, güç ve pek uzun seferlere girişmek zorunda kaldılar: 535 yılında saldırıya uğrayan Ostrogot garnizonları, ancak 563'te kesinlikle yenilgiye uğratıldılar.

Kurtuluş, tam değildi ve böylece yıkıntıları da beraberinde getirmişti.

Tam değildi: Çünkü, kurtuluştan sonra, fethedilen kimi eyaletler, bir Doğu deniz imparatorluğunun ekleri haline geldiler; Doğu'dan gelen etkilere artık bütün bütüne açık bağımlı çevre ülkeleri olup çıktılar. Ravenna, Napoli ya da bir Kartaca gibi büyük limanlardan başlıyarak, Yunan modaları, bu kolonileri istilâ ettiler; VI. yüzyılda Bizans'tan gelen askerler, görevliler, serüvenciler ve tacirler yayıyorlardı bu modaları; VII. yüzyılda ise, özellikle Arap istilasından kaçan kilise adamları yayacaktır. Gotlarm kovulmalarından sonra yapılıp süslenmiş olan Ravenna anıtlarının pek güzel gösterdikleri gibi, bu Bizans etkisi çok

derin oldu; bunu, Milano'nun kuzeyindeki küçük Castel-Seprio kilisesinin freskolarından da anlıyoruz. Ve sürekli sonuçlar doğurdu: Bizans sanat biçimlerinin girişi -ki kimi kiliselerin mozayiklerinde gördüğümüz gibi, yerli geleneklere karıştığında büyüleyici eserlere yol açmaktadır- İtalya'da, bütün Ortaçağ sanat tarihini yönlendirecektir.

Yakındoğu'nun büyük kültür ocaklarıyla daha yakın ilişkiler, böylece, kurtarılmış ülkelerde uygarlığın düzeyini açıkça yükselttiler. Bununla beraber, Justinianus'un girişimi, başta gelen etkisini, bu ülkeleri tehlikeli biçimde zayıflatmakta gösterdi. Gerçekten, bu girişim, maddi yıkıntıları arttırarak, Roma uygarlığının İtalya'daki son temellerini de sarstı; Teodorik ise, tersine sağlamlaştırmaya çabalamıştı onları. Roma kentinin güçten, giderek gözden düşüşü, özellikle bu tarihlerden başlar: 541 yılında konsülleri ortadan kayboldular; 549'dan sonra sirk oyunları yoktu, 552'den sonra da zafer alayları; Senato, açık olarak en son 579 yılında zikredildi. Kırsal kesim yakılıp yıkıldı, seçkinler bölünüp dağıtıldı; özellikle zaferlerini sömürmeyi düşünen Bizanslılara karşı büyük bir kin yerleşti halka. O yüzdendir ki, yeniden fethedilmiş eyaletler, yeni istilacılara karşı kolayca yara alabilir bir duruma gelmişlerdi. Gerçekten, 568 yılından başlıyarak, yani son Ostrogot savaşçılarının teslim oluşlarından yalnızca beş yıl sonra, bir başka Germen halkı, Lombardlar, Alpleri aşarak, bitkin hale gelmiş Kuzey İtalya'ya girip yayılıyorlardı; Afrika'yı ise, bir yüzyıl sonra Arap istilası kaplayacaktır.

Özetle, Bizans fethi, Roma dünyasının birliğini sürekli olarak yeniden kurmak şöyle dursun, tersine, Batı'nın ilk ve kesin kopuşunu belirlemiş oldu. Kıta, Latin denizinden ve Antik uygarlığın en diri kalıntılarından soyutlanıyor ve Germen «barbarlık»ın önüne atılmış oluyordu; artık, gitgide ve bağımsız bir biçimde, Frank Galya'mn çevresinde örgütlenecektir o.

FRANK DEVLETİNİN BAŞLANGIÇLARI

Ren'le Somme arasına yerleşmiş olan Sal Frankları, V. yüzyılın ortalarından beri, İle-de-France adlı küçük Roma devletinin bağlaşıklarıydılar; bu küçük devlet, İmparatorluğun

Galya'daki son kalıntısıydı ve Franklar da Hunlara, Vizigotlara, Sakson korsanlara karşı savunuyorlardı onu. 470 yılına doğru, bu yardımcılar içinde en etkin olanı, Tournai kralı Childeric, yavaş yavaş Romalı şeflerin yerine geçer. Onun oğlu Clovis de, 486 yılında, bu şeflerden sonuncusunu, Syagrius'u yener, hazinesine el koyar, öteki Sal kabilelerinin başlarını ortadan kaldırır ve Doğu'da Alamanları da tepeledikten sonra, Meuse ile Loire ırmakları arasında kalan bütün bir ülkeyi hükmü altına almış olur. V. yüzyılın son yıllarında da, Vizigotları Tours'dan kovacak ve bu kentin piskoposunca güler yüzle karşılanacak, Ermiş Martin'in mucizelerinden de şaşkına dönüp Katolikliği kabul edecektir. Öteki Barbarlar, Hıristiyanlığa girerken Ariusculuğu kabul etmişlerdi; Clovis, bütün Batı'nın tek Katolik devlet başkam olur. Olay önemli olduğu için, Galya'daki bütün piskoposlara bildirilir ve içlerinden biri, Viyanalı Avitus da, ortak bir duyguyu dile getirerek, yeni dönmeyi, artık hıristiyanlaştırma işini yönetmeye çağırır. Galya'nın güneyini, Ariuscularm tiranlığından kurtarmaya davettir bu. Clovis'in yaptığı da bu olur: Birliklerini Vizigotlara karşı gönderir, onları Vouille'de ezer (507), kralları Alaric'i öldürtür ve Pirenelerin ötesine sürer tümünü. Bu seferin arkasından Tours'da, imparator Anastasios'un kendisine yolladığı konsüllük belirgelerini takınır. Ren üzerinde Ripuaire Franklarına da kendini kabul ettirdikten sonra, Clovis, Paris'e yerleşir ve Frank Kilisesinin, Orleans'daki ilk genel konsiline başkanlık ettikten sonra ölür (511). Eserini, oğulları tamamlıyacaktır: 534 yılında Burgond krallığı ele geçirilir, Thuring'e boyun eğdirilir; İtalya'da Justinianus'a yardım etmiş olan Thibert, Provence'ı katar devlete ve portresini içeren altın para bastıran ilk Barbar kral olur. VI. yüzyılın ortalarında, -Breton ve Bask ülkeleriyle Vizigotların Septimanie'si dışında- tüm Galya ile Germanya'nın bir bölümü tek bir devlet içinde toplanmış bulunmaktadır.

Adı da, *Regnum Francorum*dur.

Ortaya çıkan özgün bir siyasal kuruluştu: İmparatorluk, yerleşme biçimini denetlememişti. «Federasyon» ve «konukseverlik» gibi hukuksal çerçevelerin dışında oluşmuştu, ne yakıp yık-

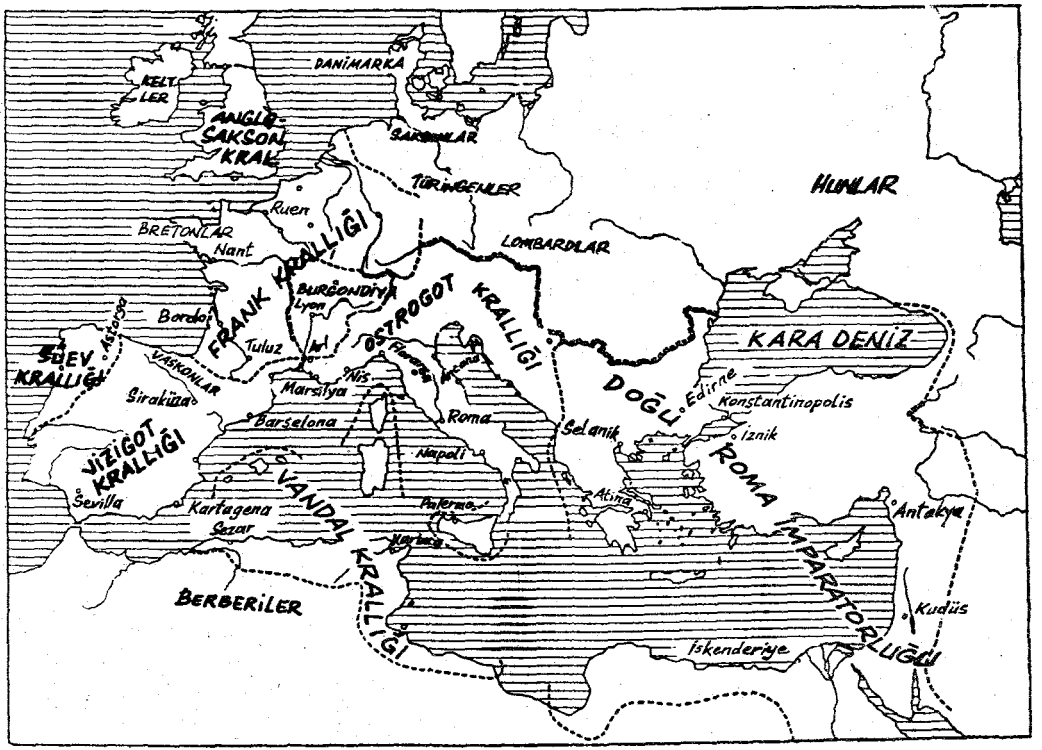

7. – Clovis'in ölümünde Barbar krallıklar

malara, ne de -belki- kitle halinde soygunlara başvurulmamıştı; Frank şefleri, kamu topraklarına el koymanın yanı sıra, Galya-Romalı aristokrasinin bir bölüm topraklarını da ellerinden almışlar mıydı? Emin değiliz. İman birliği, toplumun yukarı katmanlarının baştan aşağıya özümsenmesini de destekliyordu: VI. yüzyılın son çeyreğinde, Tours'lu Gregoire, senatoyal sınıftan geldiği halde, Frank halkından olduğu bilinciyle, göğsünü gererek yüceltir bunu. Bu kez, artık asalak Barbarların Roma dünyasına girişleri değildi söz konusu olan. Tersine, Romalılığın bir bölümü, bir Hıristiyan ulus içinde bir araya gelmiş bulunuyordu; Bizans'ın etkisine yabancıydı bu; Paris, Orleans, Reims, Soissons gibi belli başlı merkezleri uygar bölgenin sınırlarında kurulmuştu ve Kuzeyle Doğuya doğru Germen Barbarlığının içine derinden derine giriyordu. Bu çerçeve içinde olmak üzere, VI. ve VII. yüzyıllarda, Roma geleneklerinin, istilacıların getirdikleri örflere gitgide karıştığı ve bu karışmadan da özgün bir uygarlık doğduğu görülür.

Doğrusunu söylemek gerekirse, bu kaynaşma, kültür düzeyinde -hissedilir- bir düşüşle damgalandı önce ve bu alçalma, İtalya ve Kuzey Afrika gibi Doğu'yla daha sıkı ilişkilerden doğan canlılığını koruyan Güney ülkeleriyle kıta arasında hâlâ süren çelişmeyi de gösterir. VIII. yüzyıl başlarına değin uzanan bu gerileme, sosyal yapı kadar siyasal kurumları, iktisadî etkinlikler kadar düşünsel ve dinsel yaşamı da etkiledi.

Neydi Merovenj toplumunun özellikleri?

Clovis ve oğulları, ilk Barbar krallıklarının şefleri gibi, Roma devletinin kendi hizmetine aldığı saygın «federeler» değil, özgür fatihlerdi. İktidarı bilek zoruyla ve rakiplerini öldürerek ele geçirmişlerdi. Böylece, kişisel mülkleri olarak bakıyorlardı topraklara ve kimseye geri verme yükümlülükleri yoktu; dostlarına istedikleri gibi dağıtabilecekler, onlar öldüklerinde de mirasçıları arasında paylaşılabilecekti bunlar. Öyle olduğu için de, ülke, 511 yılından başlıyarak, dörde bölündü ve her parçasını Clovis'in oğullarından biri aldı. Merovenj kralları, atalarının, kabilelerindeki insanlar üzerinde uyguladıkları biçimde, yani ilkel bir çerçeve içinde bakıyorlardı otoritelerine: Herşeyden

önce, birer savaş şefi olarak görüyorlardı kendilerini; halklarını savaşta yönetmek ve adli meclislere başkanlık edip hükümlerini yerine getirerek onları barış içinde yaşatmakla yükümlü bir şef. Tüm Galya'nın sahipleri olarak, Romalı ya da Barbar, özgür durumdaki bütün insanlara askerlik ve duruşmada bulunma hizmeti yüklediler. Ne var ki, daha önce Teodorik'in dilediği gibi, başka görevlerle, Roma'nın eserini sürdürmek ve kültürü yaymakla yükümlü olduklarını asla düşünmüyorlardı. Yalnızca güçlerinden yararlanmak istediler; onlar için, krallık, sadece sahibinin yararlanabileceği bir tür özel işletme idi. Kâhyalarıyla yönettikleri Hazine toprakları, saraylarının bakımını sağlıyordu. Bu arada nakit kaynaklar da arzu ediyorlardı; öyle olduğu için de, kendilerine kolayca altın sağlıyacak kurumları korumaya çalıştılar. Topraktan alınan adam başına vergi pek karmaşıktı, o yüzden de tapu sicillerini güncel tutmak gerekiyordu; ve aslında doğrudan vergi kavramı, Germen örflerine yabancı idi. Krallar, zaten düşük olan kendi yararlarından çabucak vazgeçtiler. Buna karşılık, gidiş-geliş ve tacirlerin mallarını ordan oraya götürmek ve pazarlarda sergilemek hakkını elde etmek için ödedikleri vergiler (tonlieu) çoğaltıldı; bunları toplamak pek kolaydı çünkü. İdare mekanizmasının öteki aletleri terkedildiği için çabucak bozulup gittiler. Yerel otorite, bir bölgede, kralın dostu olan bir k o n t un elindeydi: Kont, hükümdarın askerî ve idarî bütün gücüyle donanmıştı ve aslında, vergi ve cezalardan elde edileni, bir bölümünü kendisi için ayırdıktan sonra, geri kalanını saraya yollamakla yükümlüydü.

Krallığın geniş topraklara anî yayılışı, Sal halkının özgür insanlarını kendi ırklarından olan krallara bağlayan geleneksel bağları gevşetirken, soyut devlet kavramı da siliniyordu aynı anda. Öyle olunca da, Merovenj kralları, kendi despotluklarını sağlamca yerleştirebilmek için, bir egemen sınıfın desteğini kazanmak zorunda kaldılar. Bu sınıf, iktidarın yararlarına katılacaktı. Bu amaçla krallar, sözle yapılmış kişisel bağlılık yükümlülüğü karşılığında, güvendikleri kişilere tutup altın ve toprak dağıttılar. Kendi özel koruyucularını, bu bağlılık andını içmiş uyruklar (leude) arasından seçtiler; güçlerine ortak olan ve görevlerine bağlı bir toprakla donanmış kontların yanı sıra,

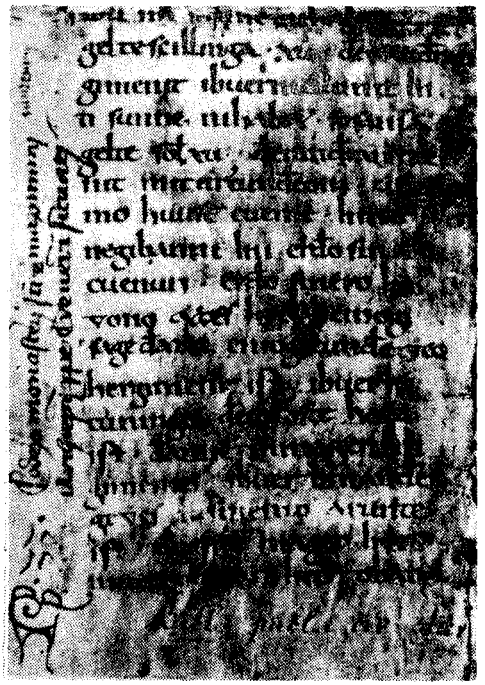

8. – Sal Kanunu

Hıristiyan cemaatlerin seçiminde hak sahibi olduklarına inandıkları için psikoposları bile bu kişiler arasından kendileri seçtiler. Böylece, krallığın lütufları miras yoluyla geçen bir aristokrasinin yerleşmesini desteklediler; özgür insanların en zenginlerinin bile haklar bakımından en yoksullardan ayrı tutulmadığı Frank toplumunda böyle bir sınıf yoktu. Bu arada kimi büyük aileler, Galya-Romalı senatörlerin çocuklarını Frank şeflerinin çocuklarıyla birleştirerek, özel ayrıcalıklardan yararlandılar: Özellikle, krala bağlı bu kişilerin kan bedeli özgür insanlarınkinden üç misli daha fazlaydı.

Merovenjler güçlü kaldıkları sürece, lütuflarını adilce dağıtarak ve boyun eğmezlikleri sertçe cezalandırarak büyüklerin bağlılıklarını sürdürmeyi ve – aracıları yoluyla – krallığın sahipleri olarak kalmayı başardılar. Ancak, D a g o b e r t' in ölümün-

den (639) sonra, krallar, hepsi de pek genç yaşta tahta çıktılar ve çok erken başladıkları eğlence yaşamının içinde soysuzlaştılar, giderek çabuk öldüler. O zamandan başlıyarak, aristokrasinin bütün gücü ele geçirdiğini görüyoruz; Neustria, Austrasia ve Burgonya, krallık iktidarının miras yoluyla parçalanmasından doğan bu üç eyaletin her birinde, kral soyundan gelenler, krallığı kendilerinin yönetmeleri için örgütlenirler. Sarayda sözcüleri, *major domus*, yani saray nazırı vardır. Evdeki kâhyaların başı olan bu nazırın görevleri görünüşte pek önemsizdi; ne var ki, bu *villa*dan başka bir *villa*ya gidiş gelişleri düzenliyerek, kaynakları tek merkezde toplıyarak ve nerelere harcanacaklarına karar vererek sarayın bütün iktisadî yaşamını denetliyordu; «destek aramak» ve kralın maiyetinde «beslenmek», giderek bir mevki edinmek için saraya gelen soylu gençleri kabul eden de oydu. Öyle olunca da, kral soyunun çöküşüyle, görevleri ve organları en yalın anlamlarına indirgemiş bir devlette başlıca kişilik, doğal olarak, onunkiydi. Böylece, VII. yüzyılın sonunda, Aşağı-İmparatolukta başlamış olan siyasal ve sosyal bir gelişme sonuna varır: *respublica* kavramı bile unutulur; özgür insanlar için vergi yoktur, ama orduda ve adlî meclislerde kişisel hizmetler vardır. Bütün siyasal güç, büyük toprak senyörlerinden oluşan küçük bir kastın elindedir; kölelerin ve kolonların efendileridir onlar, gelip «vesayet»leri altına girmiş olan daha az servet sahibi Frankların da senyörleri.

Aynı anda, Frank Krallığında, İlkçağ'dan miras kalmış olan iktisadî yapılar da kaybolur. Doğu ürünleriyle ilgili büyük dışalım ticareti o zamana değin sürmüştü. Kimi büyük manastırların keşişleri, kralın tanıdığı bir ayrıcalığa dayanarak, gümrüklerdeki kamu mağazalarından koku, bahaat, hurma, incir, bol miktarda zeytin yağı alabiliyorlardı; kilise adamları, günlük yaşamlarında, Akdeniz ülkelerinden ve Yakındoğu'dan gelmiş yiyecek maddeleri tüketiyorlardı. Bütün kentlere yayılmış *Syri*ler, yani Yunanca konuşan Yahudi ve Hıristiyanlar, dışardan getirilen bu malların ticaretini tekellerine almışlardı. Tacirlerden kimi vesilelerle alınan vergilerin Merovenj krallarına sağladığı altın kaynaklarının bolluğu, uzak mesafeli ticaretin varlığına bir kanıttır. Ancak, uzun bir süreden beri çöküş içine girdiğinden, bu alış 9.

– Yağ cenderesini işleten iki köle

veriş etkinliğinin işlevi de, VIII. yüzyıl yaklaşırken birbiri arkasından silinip gitti. Yerli ürünler, her yerde Doğu'dan ve Güney'den getirilen yiyecek maddelerinin yerine geçti: Öyle olduğu içindir ki, 660 ve 680 yılları arasında, krallık daireleri, Mısır papirüsü yerine parşömen kullanmaya başlarlar; kuzey eyaletlerinde, tapınakların aydınlatılmasında yağın yerini balmumu alır. Kralların, dinsel toplulukların ve yüksek aristokrasi üyelerinin sakladıkları mücevherat hazinelerinde, değerli madenler hareketsiz hale gelir. Ağırlığı azalmış ve içine gitgide daha çok kurşun karıştırılmış gümüş paralar aşağı yukarı tüm değerini yitirirken, altın para basımı da durdurulmuştur.

Paranın değerinde böylesine düşüş, Frank ekonomisindeki o büyük içe kapanışın da bir tanığıdır.

III

V. – VII. YÜZYILLARDA BATI AVRUPA'DA KÜLTÜR

Aynı gelişmelerin sonucu olarak, İlkçağ kültürü de değerini yitirmiştir.

Nasıl?

UYGARLIĞIN GERİLEMESİ

İlkçağ kültürü, Frank devletinin güney eyaletlerinde, Provence'ta daha uzun bir zaman yaşamıştı. VI. yüzyılın ortalarında, kralın Avignon piskoposluğuna seçtiği bir Parisli, Güneyin uygar Hıristiyan bölgelerinden biri olan bu yeri yönetemiyecek denli kaba görür kendini; VII. yüzyılda, Pirenelerdeki atölyelede mermer üstüne çalışan heykeltıraşlar, bütün krallığa, ürünlerinden hâlâ gönderebiliyorlardı. Ne var ki, Roma geleneklerinin daha derinliğe kök saldığı bu bölgeler, Merovenj dünyasının çevresinde bulunuyorlardı ve aylâk Frank ordularınca da sık sık yağmalanırlardı. Özellikle Akitanya'nın başına çok gelmişti böylesi felâketler. O yüzden de, bu bölgeler, Loire ötesi ülkelere aydınlıklarını daha fazla serpemediler, uygarlık düzeylerini yükseltemediler, giderek barbarlaştılar. Rahiplerin -o da pek ilkel olmak üzere- piskoposluk okullarında gördükleri eğitim bir yana, örgütlü bir eğitim yoktu artık. Krallık idaresi öylesine yalınlaşmıştı ki, devlet görevlisi olmayı meslek olarak seçen laikler, temel bilgilerle yetiniyorlardı yalnız. Kitap okuyan kalmamıştı ve dil, yazının desteği olmayınca, klâsik Latinceden hızla kayıp uzaklaştı. Gerçi, Ravenna'da yetişmiş şair Fortunat, VI. yüzyılın ortasında, Galya'nın eski senatoryal aileleriyle hâlâ yazışıyordu. Ama, hemen hemen aynı zamanda, Tours'lu Gregoire, daha o zamanda bozulmuş ve lânetlenmiş bir Latinceyle yazıyor ve edebiyatın nasıl tükenip yokolduğunu görüyordu. VII. yüzyılda, Galya'da, Antik kültürden az buçuk renk taşıyan hemen hemen bir piskopos Didier de Cahors kalmıştır ve Merovenjlerin tarihini yazan Frédégaire, kendi eserinin de pek güzel gösterdiği gibi, barbarlıktan yakınır durur.

Buna benzer bir gerileme, Kilisenin örgütlenişinde de görülüyor. Kuşkusuz, Frank egemenliğinde, Galya iman birliğine yeniden kavuşmuştu; aslında düşünsel bir tembellik işareti de olsa, ilâhiyat tartışmalarından ve sapkınlıklardan, Merovenjlerin döneminde de uzak yaşadı. Kuşkusuz Hıristiyan kral, Kiliseyi destekliyor, tapınakları sadakaya boğuyor ve Kilise

mülklerine dokunulmazlık ayrıcalığı, yani malî yükümlülüklerden bağışıklık tanıyordu. Yine kuşkusuz, herkesin, selâmete ancak Kiliseye bağışta bulunarak erişebileceğini düşündüğü bir dönemde, dinsel kuruluşların serveti gitgide artıyordu. Bununla beraber, imparatorluk uygarlığının öteki kalıntıları gibi, din kurumları da ağır ağır çapından düştü. VI. yüzyılda, Galya-Romalı aristokrasinin bilgili ve bozulmamış eski aileleri arasından seçilen piskoposluk, genel bir çözülüş ortamında, Merovenj dünyasının en canlı ve en sağlıklı organı olarak kalıyordu kuşkusuz. Ne var ki, çok geçmeden krallar, büyük yararların kaynağı olan piskoposluk görevlerini, manevî bir değer taşımayan ve mevkilerine dayanıp çevrelerini sömürmekten başka bir şey düşünmeyen gözdelerine dağıtmaya başladılar. Piskoposları hükümdarın çevresinde toplayan ve Frank Kilisesinde yönetim birliğini ve disiplini sürdüren ulusal konsiller, VII. yüzyılda gitgide daha seyrek toplanır oldular ve 696 yılından sonra da hiç toplanmaz oldular. Bu tarihten başlıyarak, yığınla piskoposluk makamı, özellikle de Galya'nın güneyinde temsilcisiz kaldı.

Oysa, Kilise'nin temel ögesi piskoposluğun zayıflaması pek vahimdi. Paganlık, Galya'nın kuzeyinde hâlâ sürüyordu; istilacıların inançlarıyla pek eski boş inancın yeniden ortaya çıkışı, bütün krallıkta, Hıristiyan imanını –tehlikeli biçimde– bozmuştu. Manevî yaşamdaki gerileme, örflerdeki gerilemeyi de getiriyordu beraberinde; aristokrat çevrelerde, korkutucu bir biçime bürünmüştü bu örfler: Evlilik ahlakı kalmamıştı, nikâhsız yaşama her yanda yaygın bir haldeydi; adalete başvurma ortadan kalkmıştı, kaba güce öçle yanıt veriliyordu. Merovenj mezarlarından çıkarılan iskeletler, yara izleri ya da raşitizmin pek belirgin işaretlerini taşıyorlar; bütün bunlar, çocuk ölümlerindeki fazlalığı ve ortalama yaşın düşüklüğünü gösteriyor. Mezarların bu tanıklığı edebî metinlerin tanıklığını da doğruluyor: Onların da bahsettikleri büyüklerin şiddeti, ezilen sınıfların sefaleti ve kötü beslenmesi. Uygarlığın bütün görünüşlerinde, aynı gelişmedir göze çarpan: Eski geleneklerin bozuluşu, Germen âdet ve anlayışının gitgide sızması, barbarlığa geçiş.

VII. yüzyıl boyunca, buna benzer değişiklikler Vizigot İspanyasında oldu. Ariuscu kral Recaredo'nun -589 yılında- Katolikliği kabul etmesiyle, bu ülkede de, Barbarlarla Hispano-Romen'ler birbirlerine yaklaştılar ve çok geçmeden kaynaştılar. Bu birleşme de aynı sonuçları doğurdu: Kültürün çöküşünün yanı sıra, krallık iktidarının zayıflaması ve aristokrasinin yükselişi. Kültürel çöküşteki boyutlar orada da önemliydi: 636 yılında ölen Sevilla'lı İsidoro, *Etymologiae*'sinde, Roma'nın düşünsel mirasının dökümünü yaptı; ama ondan sonra, İlkçağ'ın din dışı yazarlarını okuma diye bir şey kalmadı ve klâsik Latince kullanılmaz oldu. Bununla beraber, İspanya'da Germen öge, Roma uygarlığını bozacak kadar önemliydi; ama ona yeni bir güç ve canlılık getiremiyecek kadar da zayıf. Orada barbarlaşma, yaygın ve derin bir güçsüzleşmeye yol açtı; öyle olduğu için de Müslüman Berberîlerin çeteleri, 711 yılında yarımadayı ciddî bir direnişle karşılaşmaksızın, birkaç kolay seferle fethediverdiler. Tersine Galya'da ve özel olarak da Loire, Meuse ve Kuzey Denizi arasında, eski Roma ülkeleriyle Germenleşmiş bölgeler arasında kalan ve her ikisiyle de ilişki içinde olan bu bölgede, Antik kurumların, kültürün, inanç ve tekniklerin gerilemesi, geniş ölçüde, Barbar dünyanın özgün katkılarıyla giderilip dengelendi. Burada, daha bereketli oldu halkların kaynaşması. En derin bir çöküşün ortasında bile, VII. yüzyıl boyunca, bir rönesansın ilk işaretleri belirdi.

YENİLİK BELİRTİLERİ

Böylece, Akdeniz'le ilişkilerin -hemen hemen bütünüyle- kesilmesinin sonucu olarak büyük ölçüde azalmış olan t i c a r e t, yeni bir çerçevede, Galya'nın batı yüzünden Britanya adalarına doğru uzanan bir çizgi boyunca, yeniden örgütlenmeye başladı. Seine'le Loire üzerinde, Kuzey Denizi'nde ve Manş'da, Atlantik kıyıları boyunca, kayık ve gemilerle taşıma gelişmesini sürdürdü; ticaret, Rouen'de ve Canche üzerinde yeni Quenturic limanında daha yoğun hale geldi; Saint-Denis fuarlarını ve

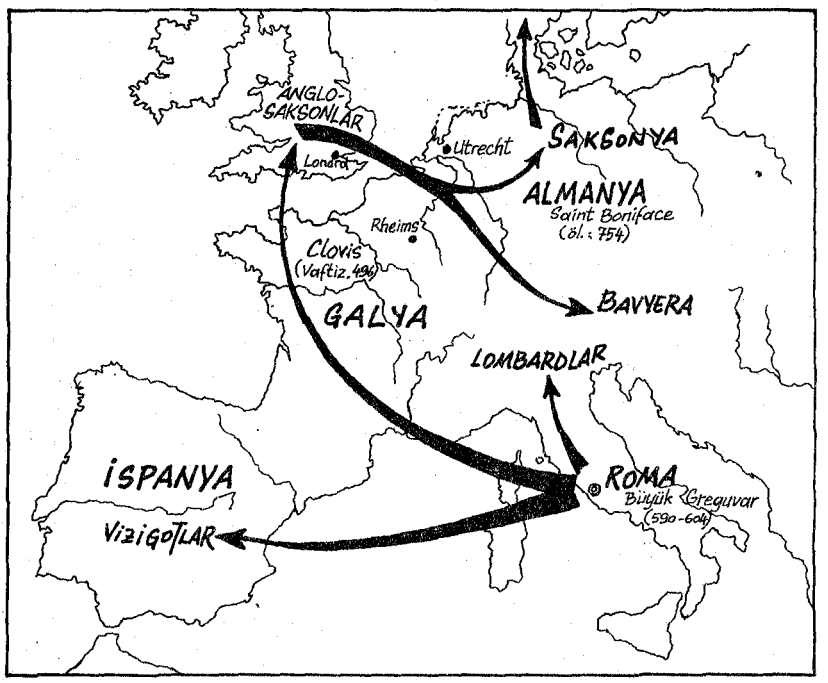

10. - Ortaçağ'ın başlarında Avrupa'nın Hıristiyanlaştırılması

Londra ile York ticaret merkezlerini ziyaret eden Frison tacirleri sayesinde, Galya, Ren Germanyası ve Baltık ülkeleri arasında ilişkiler kuruldu. Bizans dünyası ile alış verişte bir araç olan imparatorluk altını hızla seyrekleşirken, Anglo-Saksonların gümüş paraları, ticaretin bu yeni doğrultusunun bir simgesi olarak, Galya'da yayılıyordu.

Bir başka yenilik işareti de, Hıristiyanlığın yayılışıydı. O zamana değin bir kent dini olan Hıristiyanlık, gerçekten o dönemde, egemen sınıfların kırsal kesime göç etmelerinin de etkisiyle, Galya tarım kesimine girmeye başladı: Kasabalarda piskoposların yaptırdığı ayin yerleri, büyük toprak sahiplerinin artık olağan oturma yeri haline getirdikleri malikânelerinde yaptırdıkları özel dua yerleri, vaftiz edilmiş kiliseler düzeyine yükseldi ve Hıristiyan toplulukların yeni merkezi, yani ruhanî çevreler (paroisse) oldular. Gelişme pek hızlıydı: VI. yüzyılın sonlarında Bourges piskoposluğunun elinde kırk kadar *ecclesiae* vardı; aşağı yukarı elli yıl sonra, yüze yükselmişti bunların sayıları.

Ayrıca, Dagobert'in çağdaşı olan büyük piskoposlar, bir Ermiş Eloi, bir Ermiş Ouen, bir Ermiş Suplice, seferler düzenliyerek, gidip putları yakıp yıktılar; paganların hac yerlerini, bir baş meleğin ya da bir şehidin koruyuculuğu altına sokarak, kendilerine kattılar; kırsal kesimde Hıristiyan dinin -en azından- aynı biçimini yayarak, tarım kültlerinin törenlerini Hıristiyanlaştırdılar. Son olarak da, Noyon, Cambrai, Reims gibi Hıristiyanlığın ileri duraklarında yerleşmiş yüksek rütbeli papazlar, Ermiş Amand gibi Akitanya'dan gelmiş misyonerler, Frank istilasına uğramış ve baştan aşağıya paganlaşmış Kuzey Galya bölgesini Hıristiyanlaştırmaya giriştiler ve Meuse'le Escaut boyunca haçı yeniden diktiler. VII. yüzyıl süresince, Lorraine'deki mezarların üstünde, paganlığm işaretlerinin yerini, Hıristiyanlığın simgeleri aldı yavaş yavaş.

Son olarak da s a n a t alanında bir yeniden doğuş görüyoruz.

> Germen istilâlarının başlıca katkısı olarak, yepyeni ve pek güçlü bir sanat; Romalılaşmış ülkelere gelip girmişti. Temalarını çevredeki yerleşik uygarlıklardan alan, bir biçimlendirme beğenisi olan ve hayvan biçimlerini yorumlamayı yeğleyen bir göçebe sanatı görüyoruz; sonra, silah üretmeye ve maden işlemeye elverişli bir demircilik sanatı. Bu sonuncusu, küçük çapta mücevherlere uygulandı önce; ancak altın ve değerli taşlar olmak üzere, en değerli maddeler üzerinde gerçekleştiriliyordu. Bütünüyle çizgisel olan ve tüm Batı'da Germen mezarlarında birbirine benzer biçimde görülen bu süslemelerde, kabartılar horlanırken, biçimleri, önceden saptanmış bir çerçevenin içine olduğu gibi geçirme kaygısı vardır. VII. yüzyılda, bu dışarıdan getirilmiş ve Roma estetiğinden bütünüyle farklı olan bu sanat, Kuzey Galya'da, kendine uygun bir zemin buldu ve orada serpilirken de değişmeye başladı. Önce kuyumcular, bugün hemen hemen hepsi kaybolmuş olan, büyük boyutlarda işçiliğe giriştiler; bu eserlerde, bölmeli kuyumculukta eskiden beri kullanılan yöntemleri yetkinleştirdiler ve ayrıca, bronz dökümü ya da demir üzerine süsleme gibi yeni teknikler uyguladılar. Sanatçılar, son olarak, esinlerini yenileyip, soyutlamadan bütünüyle vazgeçmeden, insan çehresini betimlemeye, biçimlendirmeye giriştiler.
>
> Böylece, Germen sanatı, Seine ülkesinde daha bir genişlik kazanırken, dinsel kuruluşların zenginleşmelerinin de desteklediği Roma tekniklerinin, taş sanatlarının gerçek bir rönesansı

da görüldü. Çok ünlü oldukları için, İngiltere keşişlerinin, tapınaklarını süslemeleri amacıyla oraya çağırdıkları mimarlar ve duvarcılar, o zamanın Galya yapılarının bir özelliği olarak, cephesi çan kuleleriyle süslü kiliseler yaptılar. Bu yapıların süslenmesi de, heykeltraşlığın gelişmesine yol açtı. Heykeltraşlığın başlıca merkezi, Pirenelerdeki mermer ocaklarının çevresi idi ve Doğu'dan, bitkilerin biçimlendirilmesine dayanan, pek yumuşak bir süsleme biçimi alıyordu; heykeltıraşlık, VII. yüzyılın sonlarında, Barbar estetiğinden esinlenen kuyumcu atölyeleri ile doğrudan ilişki içindeki İle-de-France'a taşındı. Orada sanatçılar, Jouarre türbesindeki sandukalarda görüldüğü gibi, yumuşak kalkerde, insan çehrelerinin kabartmasını yeniden yaratmayı başardılar.

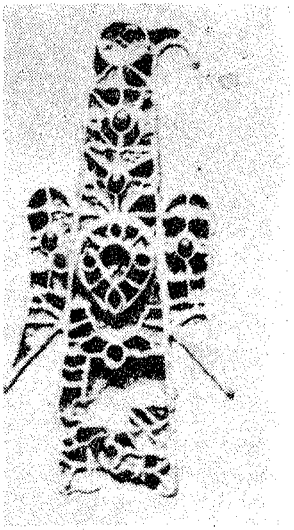

11. – Merovenj sanatı: Çarmıhlara bağlanmış cefakeşler (solda); bir bölmeli kuyumculuk işi (sağda).

Hıristiyan dininin, kırsal kesimin yaşam biçimine ve anlayışına uygulanması, yeni ticaret akımlarının başlaması, süslemecilerdeki ustalık, bütün bunlar, tartışılmaz bir uyanışı gösteriyorlardı. Bu gelişmenin sürebilmesi için, Merovenjlerin Galya'sında yine de bir şey eksikti: Siyasal ilişkilerde aristokrasiyi çekip

çevirme olanağını verecek farklı bir düzenleme. Ne var ki, kişisel bağlılık ve savaşçılığı öğrenme konusundaki Germen uygulamalarının girişi, iktidar organlarındaki bu yenilenmeyi hazırlıyordu ve Austrasia'da, Frankların bu en barbar eyaletinde, daha şimdiden, saray nazırlığının çevresinde, yeni bir düzenin temelini oluşturacak bir bağlılıklar ağı örülmeye başlamıştı. Bir şey daha eksikti o Galya'da: Bir aydınlar kadrosu, özellikle de sistemli bir klâsik Latince eğitimi. Böylesi bir eğitim, Hıristiyanlığın kutsal kitaplarını tüm rahiplerin eline vererek, hem piskoposlukta bir reformu hazırlayacak, hem de pagan sızmalarına karşı mücadelelerinde kilise adamlarını güçlendirecekti. Ne var ki, daha VII. yüzyılın son yıllarında, Manş kıyılarının yeni limanlarında Anglo-Sakson misyonerleri çıkıyorlardı karaya. İki şey vardı beraberinde: Antik kültürün daha iyi korunmuş mirası; bir de, daha saf, daha sert ve Roma'daki temsilciye daha iyi bağlanmış bir din.

HIRİSTİYANLAŞTIRMANIN SÜRDÜRÜLMESİ

Frank krallığının dışında, Roma kültür mirasının bir bölümü ile klâsik Latincenin sürdürülmesine yarayacak öğretim metin ve yöntemleri, Kilisenin elinde toplanmıştı. Ne var ki, değişikliğe uğramış bir Kiliseydi o: Manastıra yer veriyordu, Papalığa inanıyordu ve misyonerdi.

Mısır'dan gelen keşişlik, Batı'da erkenden yerleşmiş, ilk manastırlar, 410 ve 418 yılları arasında önce Provence kıyılarında, sonra da İrlanda'da kurulmuştu. İrlanda'yı, Ermiş Patrick ve çömezleri, 452 yılından başlıyarak Hıristiyanlaştırmışlardı. Hıristiyanlık, öylesine yerleşti ki bu adaya, bütün dinsel yaşamın çerçevesi oldu ve oradan bir göçmen niteliği aldı. Gerçekten adadaki keşişler için, yolculuk, kutlulaştırmanın en iyi araçlarından biri oldu. Böylece, İrlandalı din adamları, bütün Kelt ülkelerine, İskoçya'ya, İngiltere'nin kuzeybatısına ve Armorik'e yayıldılar; VI. yüzyılın sonlarında Ermiş Colomban'ın önderlik ettiği İskoç keşişleri, Frank krallığına ve Germen halkların arasına girdiler ve manastırlar kurdular. En sağlam ve diri dinsel biçimleri, en uç noktadan Germenya'nın ortasına kadar

taşıyıp götürecek olan manevî akımın doğrultusu budur. Bununla beraber, pek sert ve ilkel bir nitelik taşıyordu İrlanda keşişliği. Gerçi, «kutsal kitaplar»a, belli sayıda metinlere dayanan Hıristiyan dini, bu kutsal kitapların dili ile ayin usul ve sırası hakkında temel bilgileri gerektiriyordu; İskoçyalılar ise Latinceyi kullanıyorlardı ve Galya Hıristiyanlarından farklı olarak, günlük dilleri bu saf Latinceye kökünden yabancıydı ve onu bozmak tehlikesi yoktu. Ne var ki, dindışı kültür üstüne hiçbir kaygısı yoktu ve dünyayla ilgisini bütünüyle koparmış, alabildiğine çileci, alabildiğine tövbeye dayanan bu dinsel hareket, uygarlık taşıyıcısı olamazdı.

Bununla beraber, VI. yüzyılın ikinci çeyreğinde, Got savaşlarının yerle bir ettiği İtalya'da, daha güçlü bir manastır yaşam biçimi örgütlendi.

Ermiş Benoît'nın eseridir bu.

> Hali vakti yerinde bir aileden gelen ve Roma'da edebiyat öğrenimi görmüş olan Nursia'lı Benoît, 525 yılına doğru, çevresinde toplanmış olan insanlara, Mont-Cassin manastırında bir yaşam kuralı gösterdi. Ana çizgisi ılımlılıktı bu yaşamın. Ona göre, bir başkanın (abbé) sıkı sıkıya yönettiği keşiş topluluğu, bir milis olmalı, bir askerî birlik gibi düzenlenmeli ve toplu dualara adamalıdır kendini. Herkesin önünde –ve yazılı– bir yükümlülüğü kabul etmiş olan üyeler, dengeli bir yaşam süreceklerdir. Bu yaşamın bir bölümü de, aşırı bir bedensel sertliğe kaçmadan, elle çalışmaya ayrılmıştır. Giyinişleri, beslenme biçimleri ve zamanı kullanmaları, dönemin köylü askerlerinkine benzemektedir. Manastır, bir köşeye çekilme yeri, bir sığınak olmalı; dışarıdan hiçbir şey beklemiyecek kadar yeterli toprakları bulunmalı; ama herkese açık tutulmalı ve içindeki sade yaşam hiç kimseyi bıktırıp usandırmamalıdır. Böylece Ermiş Benoît, manastıra, bir havarilik görevi, Hıristiyan inancını yayma görevi vermeyi asla düşünmüyordu; tersine, ona göre, bir sığınak, dünyanın yaşadığı büyük bir çöküş ortamında kendi içine kapanmış bir yerdi bu.
>
> VI. yüzyılın sonlarında, yıldızı parlayan Papalık, böylesi bir keşişlik anlayışını Hıristiyanlaştırmanın bir aracı olarak görecektir.

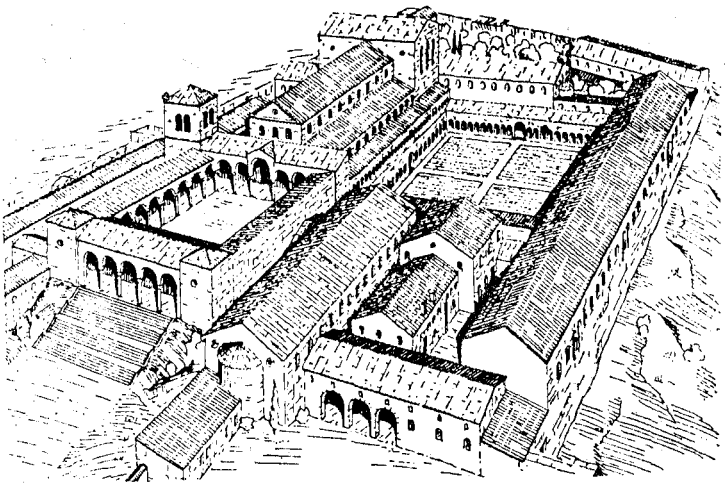

12. – Mont - Cassin Manastırı

Justinianus'un fethinden beri, Roma, Bizans İmparatorluğuna, *basileus*un sıkı vesayetine tâbi bir piskoposluktu; ve Yunan Kilisesinde Doğu patriklerinin baskın etkisi, Roma'daki makamın manevî üstünlüğünü sorun haline getiriyordu. Buna karşılık, Papa, imparatorluğun yakıp yıkıp terkettiği İtalya'da saygın bir durumdaydı; Roma'da bile, sivil kurumların güçten düşmesiyle, kentin gerçek başı olup çıkmıştı. Ermiş Pierre'in mülkü, İtalya'nın en büyük toprak serveti olarak, bol gelir sağlıyordu ona. Böylece, doğal olarak, Lombard istilasına karşı direnişin başım çekmeye, yerel milislerin toplanmasını örgütlemeye götürdü bunlar onu; Latin yurtseverliğinin temsilciliğini üstlenerek, Roma cumhuriyetinden ne kalmışsa onunla ağır ağır özdeşleşti otoritesi. Barbar hacılar da, Roma'nın ve imparatorluk düşüncesinin bir temsilcisi olarak bakıyorlardı ona; ve Yunan dünyasına yabancı oldukları ölçüde daha da açıkça görülüyordu bu. Ortaçağ'ın ilk büyük Papası olan Büyük Gregorius (590-604), bu durumdan yararlandı. Yunancayı bilmediğini açıkça söyleyen ve evinde Ermiş Benoît'mn kurallarına uygun bir keşiş topluluğu kurmuş olan bu Romalı, dinsel iktidara da sahip çıkan Bizans mutlakiyetinden yakasını sıyırmak için, Roma pis-

koposluğunun Barbar Batı'mn önderi olması gerektiğinin farkına vardı. Büyük bir hızla yayılan yazıları, Papalık makamının saygınlığını artırdı; İtalya'da Lombardların Hıristiyanlığı kabul etmelerini hazırladı; Galya ve İspanya piskoposlarıyla mektuplaştı, özellikle de Batı paganlarının Hıristiyanlaştırılmalarına girişti. 586-588 yılından başlıyarak, Anglo-Saksonları dine döndürme tasarısını kafasına koydu; 596 yılında adaya bir Benedikten keşiş kafilesi yollayarak bunu gerçekleştirecektir.

Saksonlar İngilteresi pagandı henüz; çünkü İskoç misyonerleri, Germen istilacılara karşı, onları Hıristiyan imanına kazanmayı arzu etmiyecek kadar amansız düşmandılar. Canterbury'de, İtalya dışındaki ilk Benedikten manastırı kuruldu; manastır önce büyük bir başarı kazandı ve çeşitli Anglo-Sakson krallıklarının hükümdarları çok geçmedi vaftiz oldular. Ne var ki, bir pagan tepkisi bu ilk başarıları gölgeledi. Kuzeyde Hıristiyanlaştırma işini İrlandalı keşişler üstlendi. 660 yılına doğru, İngiltere, baştan aşağıya Hıristiyanlaşmıştı ve İskoçyalı ile Romalı olmak üzere birbirinden iyiden iyiye farklı iki Hıristiyan uygulaması arasında bölünmüş bulunuyordu. Ne var ki, birlik, çok geçmeden, Romalılar lehine olmak üzere kurulacaktır.

Papalığın hizmetinde ve İrlanda'nın gezici keşişliği ile ilişki içinde olan Benediktenler, misyoner olmuşlardı böylece. Ancak, VII. yüzyılın ortalarında, edebî kültüre pek az düşkündüler. Gerçekten, Batı Kilisesinde, klasik yazarları aşağsama ve horlama hâlâ egemendi; paganizmin en hayranlık verici yanını taşıyan eserler karşısında bir koku da vardı; son olarak, çileci bir anlayış, dünyevî kitapları okumayı, yasak bir istek olarak mahkûm ediyordu: Papa Büyük Gregorius, Piskopos Viyana'lı Didier'yi, gramer öğrettiği için pek sert sözlerle azarlamıştı. Ne var ki, ilkel Hıristiyanlığın bu köklü eğilimine karşı, ilk tepki, VI. yüzyılın ortalarında palazlandı. Teodorik'in ölümünden sonra, nazırı Cassiodorus, Roma'da, Papa Agapetus'la anlaşarak, Nisip örneği, bir kutsal edebiyat okulu kurmak istemişti; bir kütüphane kurmak düşüncesi zaten vardı. Cassiodorus, Kalabria'daki malikânesine çekildi ve kendisini keşiş yaşamına

13. Papa Büyük Gregorius

verdi. Bununla beraber, kendisi ve arkadaşları için seçtiği yaşam biçimi, maddî uğraşlardan uzak, kitaplarla çevrili aydın bir senyör yaşamı idi: Başlıca çabaları düşünseldi, el yazması kopyacılığıydı. Gerçekten, klasik öğretimi horlayan gelenekle bağlarını koparan Cassiodorus, kutsal kitapların anlamına en iyi varabilmek için serbest sanatlara başvurmanın gerekliliğine inanıyordu. Yaşamının son yıllarını, hem kutsal hem dünyevî incelemelerle geçirdi. Onun sayesindedir ki, kaybolup gitme noktasına gelmiş olan Antik okul, manastırda bir sığınak bulmuş oluyordu. Ne var ki, çevre dikkafalı idi, zamansız girişim ve düşünsel uğraşlar Benedikten manastırlara öyle hemen gelip girmedi.

Ruhbanın klâsik kültür karşısındaki bu tutumu, bir yüzyıl sonra, İtalya'ya ve Afrika'ya sığınmış olan Doğu'lu din adamlarının etkisi altında değişti. Gerçekten, Yunanca konuşulan ülkelerde, daha da sağlam olarak kök salmış olan Hıristiyanlık, İlkçağ'ın düşünsel mirasının büyük bir parçasını kendine mal etmişti. Böylece din dışı incelemeler yapma zevki, önce Roma'da yayıldı, sonra da yeni Hıristiyan olmuş İngiltere'de. Çünkü, Papalığın -669 yılında- Anglo-Sakson kilisenin örgütlenişini bitirmekle görevlendirildiği iki kişi vardı: Öğrenciliğini -belki de- Atina okullarında yapmış Tarsus'lu Théodore ile, Bizans Kartaca'sında Yunanca ve Latince eğitimi görmüş olan bir Afrika'lı, Hadrianus. Onlar, İngiliz Kilisesine niteliklerini kazandırır, katı bir hiyerarşi koyar ve Papalıkla sıkı bir ilişkiyi dayatırken, Kutsal Kitabın anlaşılması için gerekli Latincenin ilk bilgilerinin yeni Hıristiyan olmuşlara zaten öğretildiği manastır okullarına, daha geniş ve kucaklayıcı bir inceleme programı soktular: Cassiodorus'unki gibi din dışı edebiyat hakkında derinlemesine bir bilgiyi içeriyordu bu program; onların düşün miraslarının en parlak temsilcilerinden biri olan Muhterem Bède'in daha sonra söyleyeceği gibi, «yürekleri, hergün kurtarıcı bilimin dalgalarıyla suluyordu» bu. Wermouth, Yarrow gibi yeni Benedikten manastırlar, güçlü düşünce ocakları oldular; onların kurucusu Benoît Biscop, kütüphaneler kurdu oralarda, Roma'ya altı kez gezi yaptı ve her dönüşünde yığınla el yazması alıp getirdi İngiltere'ye ve çok geçmedi, York'da, Latin Hıristiyanlığının en büyük eğitim merkezi kuruldu. Son olarak, yalnız kitaba bağlı kültürün bu birden açılıp serpilişi ile doğrudan ilişkili olarak, İrlanda manastırlarıyla, kuzey ve doğu İngiltere manastırlarında, 700 yılı dolaylarında ada minyatürünün ilk şaheserleri kondu ortaya: Bunlardan, *Canterbury Mezamiri* gibi, bir bölümü, İtalya'ya da Afrika'dan getirilmiş antik örneklerden esinleniyordu; *Lindisfarne Dua Kitabı* gibi, bir bölümü de, hayvan temalarını ve Barbar kuyumculuğunun geometrik süslemelerini alıyor ve olduğundan da güzel hale getiriyordu.

Ne var ki, VII. yüzyıl sonlarında, Arap fethinin Afrika'daki

14. – Elyazmalarını kopya eden İrlanda'lı keşişler

Bizans topraklarına yayıldığı ve İspanya'daki Vizigot krallığını tehdit ettiği sıralarda, misyonerler, Anglo-Sakson manastırlarını terkettiler; Frank krallığının hâlâ pagan kalmış doğu sınırlarını hıristiyanlaştırmaya girişmekti amaçları. Böylece, bir yandan, Romalı olan Papalık ile –şimdi Austrasia saray nazırlarının egemen olduğu– en güçlü devlet arasında ilişki kuruluyordu; öte yandan da, en canlı Latin kültürü ile Paris bölgesinin genç Galya-Frank sanatı arasında bir ilişki.

Ortaçağ uygarlığının gelişmesini, bu dört katlı bağlaşma ile hazırlayacakdır onlar.

BÖLÜM II

ROMA DÜNYASININ ÇÖKÜŞÜ: DOĞU
(V. - VII. YÜZYILLAR)

V - VII. yüzyıllarda, Doğu'nun, Batı'dan kökten farklı olduğunu sanmıyalım. Kuşkusuz, Batı İmparatorluğunun yerine Germen krallıklar geçerken, Doğu'da, kendine «Romalı» diyen, başkentinin eski adından hareketle, «Bizans» İmparatorluğu dediğimiz bir devlet varlığını sürdürüyordu ve 1453 yılına değin de sürdürecektir; ne var ki, bu devlet, Ortaçağ'ın yarı yolunda, Konstantinus'un İmparatorluğuna, -Charlemagne'ın ve Otton'un yeniden yarattıkları- adaşı Batı İmparatorluğu kadar benziyordu. Doğu'da kopuş, daha az ani olmuştu; ancak gelişme, başlarında bile, bir bölümüyle aynı yönde oldu.

I

BİZANS İMPARATORLUĞUNUN BAŞLANGIÇLARI

Doğu İmparatorluğu, birbirinden pek farklı bölgeleri içine alıyordu.

Neydi iktisadî ve sosyal görünüşü bu bölgelerin?

BARBAR İSTİLALARI ZAMANINDA DOĞU İMPARATORLUĞU

Balkan yarımadası, Yunanistan bir yana, Asya'dan çok Batı Avrupa'ya benziyordu; Mısır da, Roma Asya'sından birçok çizgileriyle ayrılıyordu. Bununla beraber, bütün bu çeşitli bölgeler, aynı eğilimle yüzyüzedir: Bürokratizm ve Batı'nın acısını çektiği vergilendirme; gerekçe de aynı: Halkların devlet biçimine karşı soğukluğu. Batı'da olduğu gibi, Doğu'da da büyük

toprak mülkiyeti gelişmiştir; ve özgür köylülük -bir bölümüyle- kolonluğun içinde yok olmuştur. Bu köylülüğün, yakasını devletten ve «patron»dan kurtarabilmek için bulabildiği -belki- tek çare vardır: Kaçmak! Kent ve kasabalarda, devlet, insanları babadan oğula, mesleklerine ve kamusal sorumluluklarına bağlamanın aranışı içinde, sosyal yaşamı taşlaştırmıştır; zanaat ve ticaret etkinliği, inceden inceye düzenlenmiştir; lüks kumaş ve silah üretimi, doğrudan doğruya devletçe örgütlenmiştir; başta Konstantinopolis olmak üzere, büyük kentlerin yiyecek ve içeceğinin sağlanması, mallara el koymalarla ya da düşük fiyata zorunlu edimlerle sağlanmaktadır. Son olarak, Batı'da olduğu gibi, ordu, gitgide paralı «barbarlar»dan oluşmaktadır; şefleri de, V. yüzyılda, İtalya, Galya, İspanya ve Afrika'daki kardeşleri gibi, benzer bir iktidarı fethetmenin eşiğindedirler ve adamları, İmparatorluğun topraklarında, Batı'daki «konukseverlik»i hayli andırır biçimde yerleşirler. İstilacılara karşı, onların taktiklerine göre karşı koyma zorunluluğu, yine Batı'da olduğu gibi, ordunun örgütlenişini kökünden değiştirmiştir ve pahalıya mal olmaktadır devlete bu.

Pkei, bu yıkıcı etkenlere, Doğu İmparatorluğu nasıl oldu da Batı'dakinden daha fazla karşı koyup direnebildi?

Bir soluk alma zamanını bulmuş olmakla!

Çünkü, VII. yüyılda, bütün bu Avrupa eyaletleri, Germenlerden daha da özümsenemez durumda olan «barbarlar»ca istilâ edilirken, hemen tüm Asya ve Afrika bölümünü de yeni ve önceden bilinmeyen bir düşman fethediyordu. Ancak, ilk «Barbarlar»dan kiminin başı başka yöne çevrilmiş, kimi de -özümsenmese bile- en azından etrafı sarılmıştı. Nedenleri, bir yanıyla dışsaldır bunun: Asıl baskı Avrupa'daydı; Asya eyaletleri içinde en zenginleri, bu saldırının uzağında kalmışlardı. Gerçi, Pers savaşlarına belli aralıklarla sahne oluyorlardı; ne var ki, Avrupa'da barbarların içeriye dalmalarına yol açacak bir çekim merkezi değillerdi; Sasanî devletinin kuzeyini tehdit eden baskılar da daha içerilere girme olanaklarını vermiyordu ve, olsa olsa, yerleşmeden çok, birkaç eyaletin siyasal bakımdan ele geçirilme-

siydi söz konusu olan. Ama «Barbarlar»ı asıl engelliyen, Doğu İmparatorluğunun kendi gücü olmuştur: Bu güç, onları, Konstantinopolis'i fethederek iktidarı bütünüyle ele geçirmek, Boğaziçini ve Çanakkale boğazını aşmaktan alakoymuştur; ve fırsat çıktığında vazgeçip, bir Batı toprağında yerleşmeyi yeğlemelerine neden olan da bu güçtür yine.

Nereden geliyordu bu güç?

Doğu'nun Batı'ya olan bu üstünlüğünün kaynağı, ticaret ve zanaat idi; kentlerdeki gelişme ve -bir olasılıkla- kırsal kesimdeki nüfus yoğunluğu bile, bundan ileri geliyordu. Gerçi, uluslararası ticaretin konusu, yalnız aristokrasinin yararlanabileceği, giderek halk kitleleri üzerinde doğrudan etkisi olmayan lüks maddelerle ilgili idi; ancak, iç ve bölgesel taşıma, idarî bir nitelik taşıyan, böylece de ticarî olmayan tarım ürünlerinin teslimine ilişkindi. Böylesi bir ticaretin varlığı, kentlerin varlıklı sınıfı için pek önemliydi; dolayısıyla kent halkının bütünü için de yaşamsaldı, çünkü iş ve ekmek kapısı sağlıyordu ona. Ticaret, özellikle Asya'da, Hind'e, hatta Çin'e yönelikti: Geçmiş yüzyıllardaki malî kolaylıklar içinde olmuyordu bu; o yüzyıllarda, «Romalı» tacirler, Hind ve Çin'in ticaret merkezlerine doğrudan doğruya ulaşırlardı. Şimdi ise, Orta Asya'nın geçitlerini Akdeniz'in kıyılarıyla birleştiren kervanlarla olsun, Kızıl Deniz'i, İran körfezi yararına devreden çıkararak Hind'le kurulmuş deniz ilişkileriyle olsun, Sasanîler, bir transit tekeli kurmuşlardı; bir kâr kaynağıydı bu onlar için, «Romalı» İmparatorluk için de kaygı kaynağı. Gerçi, Batı'nın Yakındoğu ile ilişkilerinde başını çektiği altın kaybı gibi, Doğu Akdeniz'de de, uzak Asya ile ilişkilerinde böyle bir kaybın acısını çektiğini ve Avrupa'nın altın kaybını sürdüren etkenin de bu olduğu ileri sürülmüştür. Ne var ki, bir yerde aşırı bir savdır bu: Kimi ürünleri tâ Çin'de bulunmuş olan zanaat, hesapları dengeliyebiliyordu ve Bizans parasının, yüzyıllar boyunca, uluslararası paranın ölçüsü haline getiren sağlamlığını nasıl olup da koruduğu açıklanması gereken bir nokta olarak kalsa da, yalnız başına bu sağlamlık bile, madenî para bakımından vahim bir yoksullaşma ve ticaret alanında tam bir dengesizlik yolundaki varsayımı geçersiz kılar.

Buna karşılık, Batı'ya doğru ticaret neyi temsil ediyordu Doğu Akdeniz tacirleri için?

Duruma Batı'dan bakıldığında, büyük bir açıklıkla görülen, bu ilişkilerin «Barbar» krallıklarında da sürüp giderken, bir yandan da çöktüğüdür. Bu çöküş, Batı'nın satın alma gücünün azalışıdan ya da Vandal donanmalarının geçici korsanlığından ileri geliyordu. Ama Doğu'dan bakıldığında, sorun, hiç de aynı değildi: Bu ticaret, Batı'nın zayıflayan ekonomisi için önemini koruyabildi; ancak, başka yerlerde çok büyük çapta işler çevirmeye alışmış Doğulular için, Batı'ya büyük bir dikkatle bakmalarında bir zorunluluk yoktu. Bununla beraber, açık olan bir nokta şu ki, V. yüzyılın sonlarından başlıyarak, Doğu İmparatorluğu, donanmasını yeniden kurar; karada üstünlüğü Barbarlara terkedermiş gibi göründüğü anda, denizdeki üstünlüğü ele geçirir. Bu donanma sayesinde, topraklar da fethedecektir; ancak Afrika'da, İspanya'da ve hatta –bütünüyle ele geçirdiği– İtalya'da, kıyılar, limanlar, savunmaya yarıyacak noktalarla yetinecektir. Zorunluluk gereği kuşkusuz. Bununla beraber, «Barbar» ülkelerle ticaretin «Romalı» ülkelerle ticaretten daha zor olduğunu söyleyecek hiçbir kanıt da yoktur. VI. yüzyılın sonlarına değin, Bizans ürünleri Tuna Avrupası ile Doğu Avrupa'ya girer, Baltık'a ulaşır; kuşkusuz oralarda, yerli şefler, vergi ve yağmadan elde ettikleri kürk ve kölelerle değişiyorlardı bunları, ya da İmparatorluk diplomasisi gereği armağan olarak dağıtılıyordu o ülkelerde. Konstatinopolis ya da Suriye'li tacirlerin, bu ticareti kesintiye uğratacak savaşları, ya da bahasına değmeyecek yakılıp yıkılmış toprakların yeniden fethini uygun gördükleri hiç de kesin değildir. Eğer Justinianus bu itirazları bir yana itip, her şeye karşın Akdeniz kıyılarını yeniden ele geçirmişse, malî gerekçelerle yaptı bunu. Bizans politikasında, vergi toplama ve tekelleri örgütleme arzusu, sistemin yararlarına yeterince katılamamış kimi büyük toprak sahipleri ile tacirlerin muhalefetine üstün gelmiştir çoğu kez. Barbarları birbirine düşürecek diplomatik armağanlar olarak, askerî savunma gereksinimlerine katkıda bulunmak, sarayın lüksünü karşılamak, başkentteki pleble-

ri –rahat durmaları için– beslemek gerekiyordu. Özetle Batı'nın, çevresindeki tüm eyaletleri Germenlere feda ederken, Doğu'nun, önce varlığını sürdürebilmek için, sonra da karşı-saldırıya geçmek ve içerde belli bir kalkınmayı sağlamak için bu kaynaklara gereksinmesi vardı.

Bu ticaret ekonomisinin sosyal plandaki yankısı, k e n t l e r d e k i g e l i ş m e dir. Küçük Asya'nın batısında, Suriye, Yukarı-Mezopotamya'da, hem –Antakya gibi– büyük kentler vardır, hem de –daha belirgin olarak– yığınla orta ve küçük yerleşme merkezleri. Beslemek gerekir onları; Suriye içlerinin kurak yaylalarının irili ufaklı işetmelerle değerlendirilmesi bunun sonucudur. Pek büyük bir kent de, Mısır'daki İskenderiye'dir; ancak çiftçi kalmış bir ülkenin kıyılarında daha da istasnaî bir görünüşü vardır onun. Son olarak Konstantinopolis, başkent ve pek önemli bir liman olmanın yanı sıra, istilalar önünden kaçan Balkanlıların bir sığınağıdır da ve gitgide büyümektedir, belki milyona yaklaşmıştır içinde oturanların sayısı; ayrıca, yönetimin karşısına, kamu düzeni, yiyecek-içeceğinin sağlanması ve gitgide daha zorunlu hale gelen savunması ile ilgili sorunlar çıkarmaktadır. Her yanda, zamanın gereği, kenti kuşatan kale bedenleri, özellikle Justinianus zamanında güçlendirilmiştir. Kamusal yapıların, onlarla aynı zamanda yükselen özel konakların güzelliği, bir gönencin de tanıklarıdır; geçicidir bunlar, yıkıntılar üzerine kurulmuşlardır, ama gerçektirler. Mülk sahipleri, hep kırsal kesimdeki malikânelerinde değil, orada oturmaktadırlar. Kentlerin yöresinde, orta mülkiyet daha uzaktaki büyük toprak sahiplerini dengelemektedir. Küçük köylü mülkiyeti bile, yer yer, kentlerin azığının sağlanmasına katılarak varlığını sürdürür gibidir. Kentte, zanaatla uğraşan aşağı-halk tabakası, M a v i l e r ve Y e ş i l l e r diye, geniş guruplar halinde örgütlenmişlerdir. Tutkunu oldukları spor yarışmalarındaki rolleri büyüktür gerçi; ama asıl kamu düzeninden sorumlu milislerdir bunlar ve –bir ölçüde de– sınıf çatışmalarının billûrlaştırdığı geniş dernekler. Bu sıfatla da, imparatorları tahtından indirip ya da oraya yükselten bütün hareketler, bunlardan birine ya da ötekine dayanmak

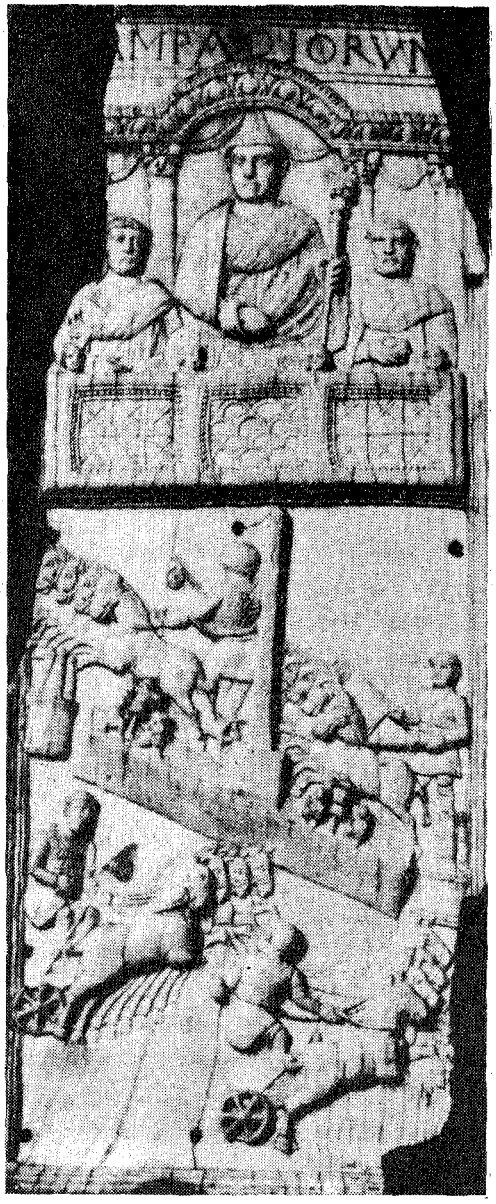

15. – Hipodrom'daki sosyal - politik etkinliklerden at yarışları

zorundadır. Kimi hallerde, iktidara karşı bir tertibin kaynağı bile olmaktadırlar: Ünlü Nika başkaldırısı bunun bir örneğidir; Justinianus, «Barbar» paralı askerlerine dayanarak, kan içinde boğmuştu bu hareketi.

Başkaldıranlarm, –«zafer» anlamına– «nika!» diye haykırmalarına bakıp Nika ayaklanması olarak anılır bu. Olayda, «Yeşiller»in ve «Maviler»in aşağı tabakaları birleşirler. Justinianus, Hipodroma geldiğinde taşlanır. Kent yanmaktadır. Kuşatılan sarayda yiyecek ve içecek stokları tükenir. İmparator, Boğaziçi doğrultusunda kaçmaya hazırlanmaktadır. İmparatoriçe Theodora'nın ısrarı ve girişimiyle, duruma egemen olmak için, son bir çabada daha bulunur. Zeki, cesur ve otoriter bir kadındı Theodora; Justinianus'la evlenmeden önceki serüvenleri skandallara yol açmış ve ünlendirmişti onu. «Maviler»in şefi satın alınır. Başkaldıranların dolaştığı Hipodroma gizlice paralı askerler sokulur; bunlar silahsız insanların üzerine ansızın saldırırlar ve hemen oracıkta 30.000'e yakınını öldürürler. Soluğu kesilen halk kuruluşları, uzun bir süre siyaset arenasından kaybolacaklardır.

Aşağı yukarı aynı devirde Filistin'de de bir başkaldırı olur. 536 yılında, Afrika'da askerler ayaklanırlar; çünkü, yendikleri Vandallardan kendilerine kalmış olan topraklar ellerinden alınmaktadır. Stotzey adındaki deneyimli bir savaşçının yönetiminde, oniki yıla yakın direnirler. İmparatorluğun İtalya'daki varlığı, yalnız silah zoruyla sürdürülebiliyordu. «Haydutlar» hareketi, Balkanlarda, Barbar istilalarıyla kaynaşarak genişlemektedir.

JUSTİNİANUS VE MİRASI

Justinianus'un saltanatı (527-565), geleneksel olarak, «Bizans» uygarlığının ilk altın çağı olarak gösterilir. Fetihlerin sağladığı saygınlığa, yapıların debdebesine, bir yazarlar topluluğuna bakıp yalnız onları gören bir kuruntu bu; nitekim, bunların hiçbiri, İmparatorluğun içinde bulunduğu zayıflık ve tehlikelerin, hem de pek az sonra bütün korkunçluğu ile ortaya çıkıp daha da ağırlaşmasını engellemez. Bununla beraber, kendine güvenen bir iradenin, görkem açlığı içinde, güçleri yeniden derleyip topladığını da görmezlik edemeyiz.

Gerçekleştirdiği kimi şeyler vardır ki, belleklerimizde bir anıyı sürdürür durur.

16. – I. Justinianus

Önce idare mekanizmasının ve toplumun ele alınması gerekiyordu. Sonunda uğradığı başarısızlığı unutarak konuşalım. İşe başlamak için, geçen yüzyılda *Codex Theodosianus*'la girişilmiş çalışma genişletilerek, eski Roma hukukunda yararlanılabilir ne varsa toplanır; örflerdeki gelişme ve Hıristiyanlığın kazandığı zafer de göz önünde tutularak, *Codex Justinianus* ortaya konur. Bütün Latin halklarının kurumlarının kaynağı olan bu eser, yıkılması olanaksız bir anıt gibi kalmıştır; tarihçiler ve hukukçular İlkçağ'ı okurlar aynasında onun. Sonra, buna koşut olarak ve aynı anlayışla, *Digesta*'da hukukçuların görüşleri bir araya getirilir.

O andan başlıyarak, Bizans devleti, artık hiç silinmeyecek olan ve, doğrusunu söylemek gerekirse, daha Konstantinus'la başlayan bir gelişmenin sonucu olarak, kimi nitelikler kazanır. Başta, Kilise ile devletin bütünleşmesi gelir. Batı'da Kilise, Ariuscu olduklarında, Germen prenslerin düşmanıdır; ya da, onların kültürce düşük düzeyde oluşları ve yönetimdeki yetersizlikleri sonucu, vesayetlerinden kaçıp kurtulmuştur. Doğu'da ise, dinin zembereği olduğu bir hükümet iradesiyle özdeşleşmiştir; ne var ki, Kilise, kendisi kadar Hıristiyan olan bu devletin denetimi altındadır. Müminlerin ve devletin de yardımıyla, Kilise, zenginlik ve güç sahibidir; patrikleri, hele Konstantinopolis'tekiler, ağırlığı olan kişilerdir. Ne var ki, imparatordur

hükmeden; uzakta Roma'da Papa ne düşünürse düşünsün, iman konusunda bile onun sözüdür geçen.

Dini de elinde tutan mutlakiyetin en ileriye vardırılmış örneğidir bu.

İmparator, *basileus,* kökeni ne olursa olsun, mutlak hükümrandır. Asker kökenlidir ve çoğu kez miras yoluyla gelmez iktidara. Mutlak olduğu kadar kutsaldır da kişiliği. Kent içinde kapalı gerçek bir kent olan sarayında, işitilmemiş bir lüks ve törenli yaşam, onu halktan, hatta saraydaki çevresinden ayırır: Kimi yanları, Doğu monarşilerinin geleneklerinden alınmıştır bunların; ama bir iç gelişmenin de ürünüdürler. V. yüzyılın başlarında, Batı'da olduğu gibi, *basileus*un da gerçek yönetimle ilişkisini kesmesinden korkulmuştur. Ne var ki, yüzyılın sonunda, dizginleri yeniden eline geçirir ve çoğu kez ordulara kumanda eden bir general, her şeyi yöneten, her şeyi denetleyen bir baş olarak kalacaktır hep. Çevresinde yığınla insan, merkezî hükümetin dairelerini ya da yerel işlere bakan daireleri doldurur; büyük daireleri yönetenler de önemli kişilerdir. Bununla beraber, *basileus*un iradesinin dışında, başka bir irade karışmaz yönetime; eşgüdüm yoktur yani. Çifte bir hiyerarşi içinde her şey ona gelip varır: Kimi onursal sıfatlardır bu hiyerarşide, kimi gerçek görevleri karşılar. Hepsi de laiktirler ve gitgide ücretli görevliler olmakta ve ezici görevlerden kaçma çabasındaki yerel majistraların yerine geçmektedirler.

Merkeziyetçilik doruk noktasındadır.

Tanrıyı ve imparatoru yüceltme duygusunun da katıldığı bir görkem gösterisi, yapılarda kendisini ortaya koyar. Onlarda Justinianus'un çehresini bugün de görürüz. Bu sanat, insanlığın en gerçek ve en güzel sanatları arasındadır. Aya Sofya, batı yakasında, Haliç'e girerken bugün de her şeye egemen durur. Dışarıdan bakıldığında, her türlü süslemeye kayıtsız yapısıyla ziyaretçiyi şaşırtabilir; ama bir kez içine girildiğinde, boyutları, çok renkli mermerlerinin görkemi ve güzelliğinden hiçbir şeyi eksiltmeyen süslemeleri, kubbesindeki başarı, hayranlık ve şaşkınlık yaratır insanda. Mimarları Milet'li İsidoros ile Tra-

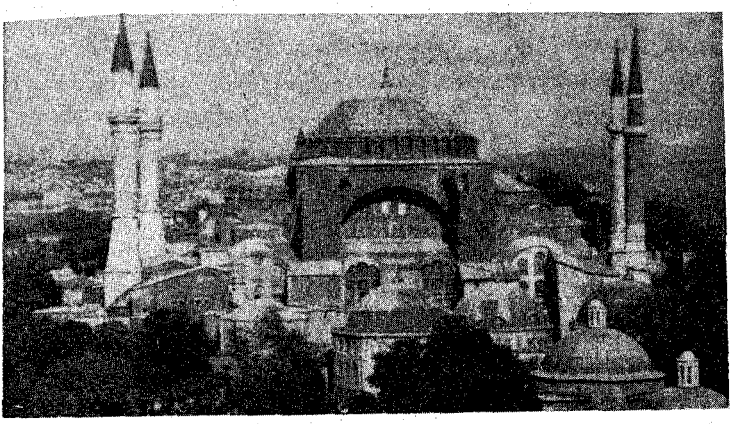

17. – Aya Sofya

les'li Anthemius'un cesaret ve ustalıkları karşısında dili tutulur insanın. Öylesine bir örnektir ki bu, bin yıl sonra, Osmanlı ve Moskovalı mimarlara da esin verecektir. Felâketler, öteki kiliselerden pek az şey bıraktı bugüne; kimi bazilika planını, kimi Yunan haçı biçimini taşır bunlar. Son olarak fethedilmiş İtalya'da, Ravenna'da, pek iyi korunmuş –hayranlık uyandıran– mozayiklerde, imparatorun eşi Theodora'nın ve öteki saygın kişilerin görüntüleri tekrarlanır. Kuşkusuz, heykel çöküş halindedir; ama ne anıtsal süslemedeki işçilik, ne de tahta ya da fildişi eşyadaki incelik bu ölçülere varabilmiştir. Çoğu kez Doğulu temaların karıştığı canlı renkleriyle lüks kumaşlar ve el yazmalarındaki minyatürler de dikkat çekicidir. İkonografilerde donmuş gibi görünen bir şey varsa, belki bir teknik gerileyişten gelir; ama, daha da çok, sanatta insan üstü bir anlayıştan.

«Bizans» sanatı, hiç kuşkusuz, Yunanlılara olduğundan daha fazla başkalarına borçlu: Suriyelilere, Ermenilere; ve bütün bir Yakındoğu sanatını özetlemekten de uzaktır o. Bu sanatlarda buldukları kimi şeylere bakıp bunun tersi bir aşırılığa sapanların durumuna düşmekten de sakınalım. Ancak güçlü bir

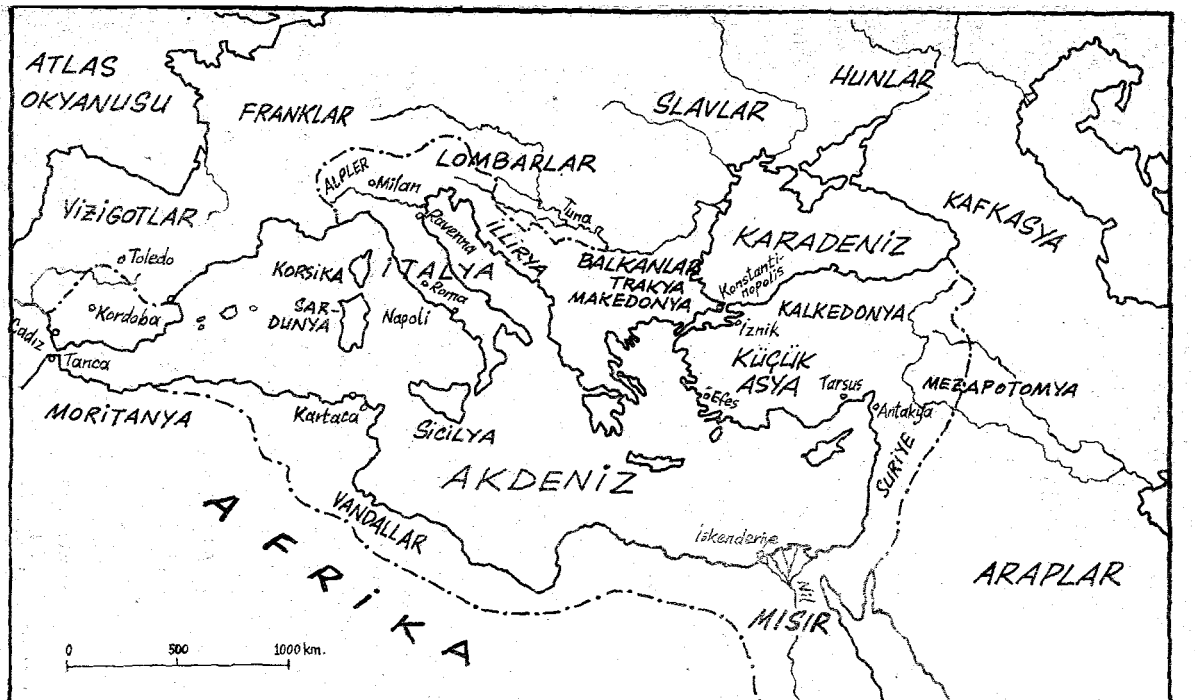

18. – Justinianus'un ölümünde Bizans İmparatorluğu

devletin başkenti, birbirinden bunca farklı etkileri kendi potasında eritebilirdi ve dev bir monarşi, bir Aya Sofya'yı yapacak araçlara sahip olabilirdi ancak. Bizans sanatını etkileyenler ve ondan sonra gelenlerin üzerinde, Bizans da kendi ışığını serpecek ve bereketli tohumlarını ekecektir. Justinianus öncesinden başlıyarak, Ravenna, Bizans'tan, eserlerini hayranlıkla seyrettiğimiz sanatçılar alıyordu ve Batı'da bütün bir Yukarı-Ortaçağ, sanatın sırlarını Bizans'ta aradı yine.

Bizans edebiyatı da, bir daha hiç terketmiyeceği yollara gelip girer. Felsefi ve bilimsel esinin soluğu kesilmiştir: İskenderiye Okulu'nda, ikinci olarak da Konstantinopolis'de yeni kurulmuş olan «Üniversite»de, her iki dalın, geleneklerini sürdürmesine karşın, gerçek budur. Ancak, buna karşılık, yeni zaferlerin ya da yeni mücadelelerin desteklediği tarih yazarlığı gelişir. Bu alanda, herkesten önce de, Prokopios çeker dikkatimizi. *Pers, Vandal, Ostrogot Savaşları* adlı eserinde, *Yapılar Kitabı*'nda, *Gizli Tarih*'inde, Justinianus'a önce övgüler düzüp sonra karşısına geçen bu tarihçi, yazdıkları kimi yerde ortadan aşağı da olsa, zeki bir gözlemci, iyi bir yazar ve bizim için, dönemi hakkında birinci sınıf bir bilgi vericidir; *Gizli Tarih*'nde söyledikleri ise, gerçekten bir skandaldır dönemi için. Onu, laik ve din adamı bir tarihçiler kafilesi izleyecektir; çoğu da Doğu kökenlidir bunlar. Justinianus'un *Codex* ve *Digesta*'sı için kendisine yardım etmiş olan hukukçular da Doğuludurlar. Doğaldır ki, bütün bunlar aristokrasinin edebiyatıdır. Ne var ki, yeni din, müminler ve ruhbanın ortaklığıyla, özgün ve artık ahenkli dinsel şiirler de koyar ortaya; «dinsel türküler prensi» diye anılan Romanos açar bunun yolunu. Yunan halkının dine bağlılığını, bunlar besleyip duracaktır yüzyıllar boyunca.

BÖLGESEL ÖZELLİKLER, DİN ÇATIŞMALARI VE ULUSAL UYGARLIKLAR

Merkezi Boğaziçinde olan bu uygarlık, «Romalı» olmak savındadır. Batıda olduğu gibi, o yüce Roma düşüncesi, toplumun geçici biçimlerinin üstüne çıkmış bir değer olarak, Roma İmparatorluğunun yıkılışından sonra da yaşıyordu; ayrıca, eski

Roma'nm mirasının Konstantinopolis'te, Yeni Roma'da korunduğu kanısı, uygar dünyanın tek başı olarak gösteriyordu onu. İmparatorluğun şu ya da bu eyaleti, «Barbarlar»a terkedilmek gerektiğinde, daha da ateşli olarak sürdürüldü bu düşünce. Justinianus'u, bu İllirya'lı Latini, zamanın aşındıramadığı bir anıyı yeniden gerçek hale getirmek için fetihlere itmede, hiçbir düşünce bundan daha güçlü olamazdı. Bununla beraber, Bizans sırtını dönüyordu Roma'ya. İllyricum Barbarlara terkedildiğinde, İtalya dışında, İmparatorluğun uyruklarından hiçbiri Latince konuşmaz oldu artık. Edebiyat adına Yunan ve Doğu edebiyatı vardı yalnız ve Justinianus'un kendisi de, Roma hukukunun metinlerini Latinlere toplattığı halde, kendi kanun ve emirnamelerini yani *Novella*'yı Yunanca yazdıracaktır. Hem, III. yüzyıldan başlıyarak, Batı'da, yarı-hellenleşmiş aristokrasinin çöküşü, Yunan kültür bilgisini de çökertmişti; bu çukur, aşikârdır ki, Barbar krallıklarda daha da derinleşti.

Doğu dünyası ile Batı dünyasının birbirini anlayamayacağı günler yakındı.

Ne var ki, Doğu'da bile, yapının dış yüzündeki o güzel birlik, kayboluyordu gitgide. Sosyal güçlükler, «ulusal» güçlükler içiçeydi. «Roma» devletinin Doğu eyaletlerini dış düşmanlara karşı savunmada yetersizliğinin ortaya çıktığı dönemlerle, malî sömürünün ve idarî ya da dinsel merkeziyetçiliğin güçlendiği öteki sorunların ard arda gelişi, eyaletlerde özerklik eğilimlerini keskinleştirip duruyordu. Asyalılar, Mısırlılar, Roma İmparatorluğunun ekonomi ve kültüründe vaktiyle oynadıkları o büyük rolün, Batı'nın düşüşüyle daha da arttığının bilincindeydiler. Oysa, pek doğru olarak, aristokrasinin Hellenistik mirası ile, halkın daha geniş, ulusallıklarını da daha az yitirmiş katlarının Hıristiyanlığı arasında gitgide artan rastlaşma, üzerlerine uzun zamandan beri bir Yunan cilâsı çekilmiş olan yerli kültürlerin yeni bir atılım içine girmelerine yol açıyordu. Bunun gibi, Suriye ya da Mısır için uzak Bizans rejimi, hiçbir şeyin haklı gösteremediği bir yabancı egemenlik biçimine bürünüyordu. Kıptîlerin, Yahudilerin ve Ermenilerin gitgide artan sabırsızlıkları, İmparatorluğun birliğinin altını oyup duruyordu.

Bunun yemişlerini İslâm toplayacaktır daha sonra.

Özellikle dinsel çatışmaların arasından kendisini göstermektedir bu çatlak. Müminlerin çoğunluğunun anlıyamıyacağı incelikte ilahiyat sorunlarının ortaya çıkardığı tartışmalardan doğan tutkuları anlamakta güçlük çekiyoruz gerçi; belki de Kilise edebiyatı, onlardaki kızgınlığı abartıyor gözlerimizde. Bununla beraber, Doğu'nun din anlayışı, bir düşüncenin egemenliği altındaydı: Her şeyden önce, insanın davranışı sorunlarıyla ilgilenen Batılı din anlayışından fazla olarak, kurtuluş, ona göre, önce tanrısal düzeni doğru olarak anlamaktaydı; bu tanrısal düzende, ya boynunu büküp kalacaktı insan, ya da büyüye benzer bir yolla yakasını sıyıracaktı ondan. Ancak, özellikle şu nokta çabucak açığa çıktı ki, ilahiyatçıların arkasında, sosyal ve ulusal sorunların harekete geçirdiği halk yığınları vardı.

Nasıl?

İlahiyatta asıl uzlaşmazlık, İsa'nın, insanî ve tanrısal olmak üzere, çifte niteliği konusundaydı. Bazıları için, tanrısal birliğe dikkatleri çekmek istediklerinden, İsa'nın insanî varlığı, çektiği acı (Passion), bir görünüştü yalnız: Bu düşüncede olanlar Monofizitlerdi. Bazıları için, İsa'nın varlığı ve çektikleri mutlak gerçeklerdi; ancak tanrısal nitelikten öylesine ayrıydı ki bunlar, birinin acıları ötekinin yetkinliğini bozmuyordu: Bunlar da, Konstantinopolis patriği Nestorius'un (V. yüzyıl) adından hareketle, Nesturîler diye adlandırılıyorlardı. Aslında, bu öğretilerden her ikisi de, Tanrıyı, İsa'nın çektiklerinden ayırmakla, İsa'nın bütün insanlık adına acı çekerek insanları kurtarması (Rédemption) düşüncesinin saygınlığını bozup tehlikeye atıyorlardı; o kadar ki, greko-romen ortodoksluğu, her iki niteliğin birlikte bulunduğunu ilân etti; insanın da erişemiyeceği bir sırdı bu. Nesturîler, V. yüzyılda, önce pek güçlü Monofizit etkisiyle arkalarına düşüldüğü için, Sasanî İmparatorluğunu bir yayılma alanı olarak gördüler. Monofizitler, başlıca yandaşlarını Yahudiler arasında buldular; çünkü Yahudiler, o uzlaşmaz tektanrıcı geleneklerini görüyorlardı onda; ayrıca Kıptîleri ve – o denli güçlü olmamakla beraber – Ermenileri de fethetti bu görüş. «Ortodoksluk», Roma'nın dışında, Yunanlıları elinde tuttu; başka yer-

lerde ise yabancı efendilerin dini olarak görüldü. Antakya ve İskenderiye patrikleri, iktidarın hemen yanıbaşında olan yerini kıskandıkları Konstantinopolis'teki meslekdaşlarını yola getirmek için, Monofitizliğe gelip daldılar. Ne var ki, keşişlerin aracılığıyla, kendi halklarına güvenebileceklerini de biliyorlardı.

Keşişlik, Doğu'da, Batı'da olduğundan çok daha erken ve hayli değişik biçimlerde, büyük bir gelişme içine girmişti; Yunanistan'da olduğu kadar, Ermenistan'da, ya da Kıptîler arasında da böyleydi. Genellikle Ermiş Basileios'un söylediklerinden esinleniyordu bu; keşişler, bir çilecilik ve kendinden geçme ülküsü yayıyorlardı. Bir bölümü, Kudüs'te, V. yüzyılda Ermiş Sabas'ın kurduğu manastırda olduğu gibi, ortaklaşa bir yaşam sürüyorlardı; bir bölümü de, herkesin gözünden uzakta, tek başına yaşıyorlardı: Ermiş Siméon Stylite'in çömezleri böyleydi ve ustaları gibi, sütunların tepesine çıkar, Tanrıyı seyretmekle (!) geçirirlerdi yaşamlarını. Bu dindar insanların saygınlığı halk arasında sonsuzdu ve sayıları da gitgide artıyordu; onlara yetişip katılmak, bu dünyanın işkence ve baskılarından kaçıp kurtulmanın bir biçimiydi. Onların örnekliği ve sözleri, kötülüğü, zenginliği, giderek iktidarı ayıplayıp eleştiriyordu; piskoposlarca pek yola getirilemedikleri için, sürekli bir disiplinsizlik örneğiydiler ve fırsat çıktığında, ya da ilâhiyat çatışmaları bahanesiyle, kalabalıkları ayaklandırıyorlardı. Bu çatışmalar, daha ağır tehlikelerin ortasında, Bizans İmparatorluğunun yaşamını, iki yüzyıldan fazla bir süre zehirleyip durdu ve ancak Arap fethi, bu hak mezhep dışı inançlara inananların çoğunluğunu Bizans egemenliğinden kurtardığı vakit dindi ortalık.

Kendilerine sorarsanız, bu fetih, Yunan Kilisesinin zulmünden kurtarıyordu onları.

Bir yerde doğruydu da söyledikleri.

İşte önemli aşamaları uygulanan baskının: 431 yılında Efes Konsili, Sasanîlerin ülkesine sığınmış Nesturiliği mahkûm eder; 451 yılında Kadıköy Konsili de Monofizitliği. Ne var ki, Suriye'de ve Mısır'da gücünden hiçbir şey yitirmeyen Monofizitlik, bir yüzyıldan fazla bir zaman, tâ Konstantinopolis'teki hükümet çevrelerine değin etkide bulunacaktır. İmparatorların, Monofi-

zitlere verilecek ödünler, Roma ile birlik ve Monofizitler karşısında sertlik politikası arasında duraksadıkları olmuştur. Ancak, iç barışı sürdürmek için Monofizitlere verilecek ödünler boşa çıkmış, fazla olarak da Roma ile güçlüklere yol açmıştır. Özellikle Justinianus, öteki sapkınlara ya da imansızlara, Ariusculara, paganlara, Manicilere, Yahudilere zulmederken, Monofizitlere de zulmetti. Buna bir tepki olarak, Monofizitler, kesin biçimde ayrı ve özerk kiliseler kurdular: Kıptî Kilisesi, Suriye -ya da Yakubî- Kilisesi, çok geçmeden de Ermeni Kilisesi böyle doğdu. Her birinin törenleri, kendi dillerinde yapılıyordu ve kendi hiyerarşilerine bağımlıydılar.

Her halkın kendi «u l u s a l» kilisesi vardı artık.

VII. yüzyılda, Heraklius, karşısında bulunduğu o korkunç Pers, Avar, Arap tehlikesine bakıp, boşa çıkan yeni formüller bulmaya kalktı; imparatorun iradesi iman konusunda yasamaya girişmişti. Bir ya da iki nitelikten söz edilmesini yasaklayıp, tek bir iradeye inanılmasını (monoteizm) istedi; ne var ki, herkesi doyurmadı bu. Bunun tek sonucu, yerine geçen *II.* Constant zamanında, Papalıkla korkunç bir uyuşmazlık oldu; *basileus,* İtalyan uyruklarıyla bir bölüm Yunanlıyı Papaya bıraktı. Arap fethi, Bizans'ın elinden Doğulu uyruklarını çekip alırken, Heraklius'un bu girişimini de yararsız kılacak ve o yüzyılın ikinci yarısında Bizans hükümeti de vaz geçecekti bundan.

Yeni Süryanî, Kıptî, Ermeni, Gürcü ve Mısır kültürleri de, işte bu mücadeleler ortamında oluştu. Önemli gelişmeler vardır: V. yüzyılın başlarında, dinsel şefleri S a h a k ve rahip M e s r o p' un çabalarıyla, Ermeni dili alfabesine kavuşur; ulusal bir edebiyatın gelişmesinde büyük bir rol oynayacaktır bu. Öncelikle dinsel ve çeviriye dayanan edebiyat, ulusal seferleri yücelten tarih eserlerine de yer vermeye başlar; bunların içinde en ünlüsü H o r e n' l i M u s a' nınkidir. Ermenistan'ın yanında Gürcistan, Yunanlıların yanı sıra, Ermenilerin de etkisine uğrar. Hemen yalnız dinsel nitelik taşıyan Kıptî edebiyatın, aslında bu alanda pek fazla bir değeri yoktur. Ondan gelen Habeş edebiyatı, henüz çocukluğunu yaşamaktadır.

Çok daha önemli olanı S ü r y a n î e d e b i y a t ı dır.

Onda da baskın olan dinsel eserlerdir, ama daha çeşitlidir: İlahiyat, Kilise hukuku, mistik, dinsel törenlerde usul ve sırayla ilgili eserler. Yazarları da, asıl olarak manastırlardan gelir, bunların. Bu eserlerde, iki gurubu birbirinden ayırmak gerekir: Bir bölümü Monofizit, bir bölümü de Nesturîdir. Monofizitliği, Urfa okulu temsil eder; Nesturî olanların asıl merkezleri ise Sasanî topraklarındadır, Yukarı-Mezopotamya'da Nizip'tedir, Irak'ta Cundîşapur'tadır. Tarihçinin ilgisini çeken, özellikle dinsel bir vurgulaması olan ve kimi zaman -tartışılmaz özgünlükte- halkçı olan Monofizit kroniklerdir; Monofizitlerde, çok daha fazla da Nesturîlerde, İlkçağ düşünce ve biliminin çok sayıda şaheserinin çevirileri de bu ilgiyi çekecektir. Daha sonra, bu çevirilerin aracılığıyladır ki, İslâm, giderek -hiç olmazsa bir bölümüyle- Batı Avrupa, Hellenistik miras hakkında bir bilgi edinecektir. Aristo ile Yeni Eflatuncular başında geliyordu bunların; onlara Ptolemaios, Hippokrates ve Galienus -Cundişapur bir tıp merkeziydi- Euclides, simyacılar ekleniyordu; asıl eserlere sahtelerinin karıştığı da oluyordu ki, gelecek kuşakların karşısına hayli güç sorunlar çıkaracaktır bu. Buna karşılık, Hıristiyan tarih bir yana, ne eski tarih, ne din-dışı Yunan edebiyatı, doğallıkla ne de Latin edebiyatı -*İskender'in Romanı* dışında- Süryanî yazarların uğraşlarında yer almazlar.

Bununla beraber, onların hizmeti çok büyüktür yine de; Batı'nın ve kimi zaman da Bizans'ın, her şeyi paganlıkla lekelenmiş sayıp horladığı gözönünde tutulursa hele.

Bir ayakları Bizans, bir ayakları Sasanî sınırlarında olan Yahudiler de, zulümlere ve dağılışa karşın, düşünce tarihlerinin önemli bir anım yaşamaktadırlar. Sürgünde, başlarında bir şefleri vardır; iktidarlar, belli bir ölçüde, kefil olarak bakarlar ona, çeşitli patrikler de kiliselerine bağlı bir kimse diye. Ancak, siyasal tutkularını yitirdikleri günden beri, Kutsal Metni tanıyan ve Kanun koyan bilginler, büyük kişilik kazanmışlardır artık: Hahamlar ve onların da üstünde Gaon, okulların başıdır. Uzun zamandan beri, bu kişilerin inanç ve yaşam sorunları karşısındaki içtihatlarını bir araya getirip düzenlemek gereksinmesi duyuluyordu. II. yüzyılda Kudüs'te başlıyan çalışma, başka bir yerde sonunda bitirilir: Talmud diye adlandırılır bu. Anıtsal bir der-

leme olan bu eserden, Hıristiyanlığın zaferinden sonra gitgide içine kapanacak olan geleneksel Yahudi düşünce ve uygulaması beslenip duracaktır.

Batı Yahudileri de, yüzyıllar boyunca, Doğu'daki kardeşlerinden alacaklardır aydınlığı.

Yeni Hıristiyan toplulukların sanatsal hareketleri de pek dikkat çekicidir. Ermenistan'da kiliseler yükselmeye başlar; bunların Bizans İmparatorluğuna hayli dağılmış olan mimarları, -belki- tâ Batı'ya değin etkilerini yayarlar; Batı'da ilk «roman» sanatın kimi çizgilerine garip bir biçimde benzeyen nitelikler görüyoruz onların eserlerinde. Gürcistan'ın da okulu vardır. Suriye Hıristiyan sanatı da, V. ve VI. yüzyıllarda görkemli şeyler gerçekleştirir. O yüzyıllardan kalan kilise ve manastırlar, geometrik, bitkisel ya da hayvan motifleriyle aşırı süslüdür ve daha çok Doğu etkilerinin damgalarını taşırlar. Mısır'da bağımsız bir Hıristiyan mimarlık görüyoruz; ne var ki, bu sanat, çok renkli süslemelerde kullandığı yöntemler, Hellenizmin portre sanatına olan bağlılığı, fildişi işleri, ünlü kumaşlarıyla ününü sağlar.

II

BİZANS VE ASYA

Ortaçağ'ın şafağında, Yakındoğu ile ilgili bir incelemede Bizans'la yetinmek olanaksız. III. yüzyıldan beri İran'da S a s a n î hanedanının yönettiği imparatorluk, Bizans'ın rakibidir ve birçok yönden onunla karşılaştırılabilir.

SASANÎ İMPARATORLUĞU

Bu imparatorluk, İran'ın dışında Hint kapılarına dayanıyor; bir yandan Mezopotamya ve Ermenistan'ın büyük bir bölümünü, öte yandan Sogdian'ı, Baktrian'ı, Aral Denizi ile bugünkü Çin Türkistan'ı geçitleri arasında sıralanmış eyaletleri içine alı-

yordu. Bu devletten, «ulusal» diye bahsetmek abartma olur; Mezopotamyalılar ya da Ermeniler, Bizanslılar kadar uzaktı İranlılara. Öyle de olsa, eski rejimlere oranla, İran'ın çoğunluğunda, ya da -en azından- aristokrasisinde güçlü bir bağlılık vardı.

Sasanî devleti, az çok dayanıklı ve egemen bir k a s t ın dengesi üstüne kurulmuştu: Başta, eski ve güçlü toprak soyluları geliyordu; onun yanı sıra, kademelendirilmiş ve zengin bir ruhban ile, bürokratik ve merkezileştirilmiş bir idare vardı. Hepsinin de üstünde saygın bir monarşi. Aşağıda, toprak sahiplerinden oluşan canlı bir orta sınıfın çerçevelediği çalışan köylü kitle; gelişen, gitgide gelişen kentlerde -hepsinden önce de, Dicle üzerinde kurulu başkent Ktesifon'da- faal bir zanaatkâr halk yaşıyordu. Bu kastlar, Hint'teki kadar çok değilse de, hemen onlar kadar katıydı; babanın durumunun miras yoluyla geçmesini Roma'da devlet dayatıyordu, burada ise toplumun yapısında

19. - Bir Sasanî hükümdarı

vardı bu. Özellikle kuzey sınırları, Bizans'ta olduğu gibi, «Barbarlar»ca tehdit edildiğinde, monarşi, güçlükle de olsa, yüksek aristokrasi üzerinde otoritesini sürdürüyordu; bu aristokrasiye köylülük de karşı çıkıyordu. Öyle olduğu içindir ki, Kubad ve Anu-Şirvan'ın (500'e doğru) yaptıkları malî reform, devlete kolaylıklar sağlamasının yanı sıra, toprak vergisinin dağılımında belli bir adaleti gerçekleştirme amacını taşır. Sasanîlerin savaşçı politikasının bir amacının da, büyük soyluların disiplinsizliği ve açgözlülüğünü önlemek olduğu kuşkusuz. Sasanîlerin temelini oluşturduğu ordunun üzerinde, Akamanış emperyalizminin anısı dolaşıyordu; aralarda Ermenilerin de bulunduğu vassaller, ordunun geri kalanını oluşturuyorlardı. Her yerde olduğu gibi, yoksul halk arasından devşirilmiş piyade, eski rolünü, beraberinde de sosyal güç ve önemini kaybetmişti.

«Şahlar şahı» olan Sasanî hükümdarı, savaş ve yönetime faal olarak katılırdı ve bir debdebe ile kuşatılmış olarak, saygın, hemen hemen kutsal bir kişiliği vardı; *Basileus*'tan farklı olarak da miras yoluyla tahta geçiyordu. Yücelik, adalet, yönetme sanatı, yiğitlik, kültür, hemen tüm Sasanî hükümdarlarının bu nitelikleri, hanedanının yıkılışından sonra da gelecek kuşakların belleğinde yaşayacak ve -1000 yılına doğru- Firdevsî'nin yazdığı ulusal destanda, *Şehname*'de yeniden dile getirilecektir. İleride İslâm vezirlerine örneklik edecek olan Büyük Ferahmadarın emrinde, bütün bir idare kadrosu bulunuyordu. İnceden inceye ölçülüp biçilmiş kuralları harfi harfine uygulayan bu kadro da gerçek bir kasttı.

Partların rejiminden farklı olarak, Zerdüşt dini, monarşiye sıkı sıkıya bağlı resmî din oldu. Alabildiğine hiyerarşiye sahip ruhbanın başında, Mobedler Mobedi ya da Büyük Mage bulunuyordu, ve her yerde de Ateş Tapınakları. V. ve VI. yüzyıllarda, bu din yeni bir alfabe koydu ortaya; bu alfabe, öteki kitaplı dinlerin karşısında, Avesta'nın dev mirasını koruyacaktır. Bu resmî din, kendisini tanımayanlara karşı zaman zaman giriştiği zulümlere karşın, tartışılmaz bir güce sahip olmadı. Başta şundan ileri geliyordu bu: Bir yerde, rejimle, aristokrasi ile sıkı

bağları vardı; sonra «ulusal» bir din olarak, İranlıların dışındaki insanların yüreklerine hitap etmeyi aramadı; bunun gibi, öğretisi, «bilim» ve hukuk adına taşıdığı tüm ögelere karşın, öteki evrenselci dinlere oranla, bulanık, kemikleşmiş ve devrin insanlarının karşısına dikilmiş yeni sorunlara yanıt vermekte yetersiz kaldı. Öyle olduğu için de, III. yüzyılda, İran toprağı üzerinde yeni bir din dikildi karşısına ve uğradığı zulümlere karşın, belli bir ün kazandı: Manicilik idi bu.

Daha halkçı olan, «kurtuluş sorunu»na daha fazla eğilen bu din, tüm dinlerin bireşimi olduğunu ileri sürüyordu. Yaygınlığı da buradan doğdu: V. yüzyılda, yalnız Sasanî İmparatorluğunda değil, Kuzey Afrika'da, Mısır'da, Roma'da, -fazla tutunamasalar da- Konstantinopolis'te ve özellikle Orta Asya'da Maniciler vardı; Orta Asya'da, VIII. yüzyılda bir Türk devletinde -hemen hemen- resmî bir din olarak kabul edilen Manicilik, İslâmın zaferine değin yaşayacak, XIII. yüzyılda bile varlığını duyuracaktır.

Albigeois'lar ortaya çıktıklarında onu sürdüreceklerdir.

Bununla beraber, kuzeyde ve kuzey-batı eyaletlerinde, Hint, kültürüne açık Budistler vardır ve batı eyaletlerinde İranlı olmayanların arasında da Hıristiyanlık yayılmaktadır: Bunlar özellikle Nesturîdirler; Bizans yönetimiyle araları açıldıktan sonra, Sasanî yönetimi kendilerine özgürce örgütlenmek özgürlüğünü tanımıştır. Son olarak, Yahudileri görüyoruz.

İran'da, V. yüzyılın sonlarında, bir son din daha çıkacaktır; ötekilerden çok daha farklı olarak, açık bir sosyal protesto niteliğini taşıyan bir din: Mazdekçilik.

> Öğreti bakımından Manicilikten de gelse, Mazdek'in kurduğu dinin asıl üstünlüğü, -Ortaçağ'da sık sık dile getirildiği gibi- «malların ortaklığı»m ileri sürmesiydi. Kadınlar da bu ortaklığa giriyordu. Ne var ki, kadınların da ortaklığa sokulması, bir ahlaki gevşeklikten ileri gelmiyordu, çünkü Mazdekçiler gerçekte «puriten»diler; olsa olsa, kadınların büyüklerin haremlerine kapatılmaları, ya da soyluluk sınırlarıyla kuşatılmış kast gururuna karşı bir tepkiydi bu.
>
> Hükümdar Kubad, aristokrasiye karşı mücadelesinde, ken-

disine bir bağlaşık olarak gördüğü Mazdek'in bir süre etkisinde kalacak, ancak sonra korkacak ve öldürtecektir onu. Bununla beraber, İslâmlıktan sonra da, dinsel ve sosyal hareketlerde, Mazdekçiliğin yer altından etkisi görülecektir.

Dinsel edebiyat, İranlıların tüm kültürünü özetlemiyor. Ticarette olduğu gibi, düşüncelerde de bir yol kavşağı olan bu topraklarda, ulusal gelenekler, Hint ve Yunan –Süryanî etkiler, hatta «turanî» etkiler, Sasanîlerin edebiyat ve sanatında bir araya gelirler. Nazım ve nesir, öğüt verici öykülerden oluşan –kimi zaman Hint kökenli– resmî tarihçilik, epik ya duygusal nitelikte hayali öyküler, aristokrasisinin ve bürokratların beğenilerini paylaşıyorlardı ve onlar için yazılmışlardı. İslâm döneminde Arapça ve Farsça ya da öteki dillere yapılmış çeviri ya da uyarlamalar yoluyla, Sasanî tarihinin –yarı efsanevî– bir özeti yine de kaldı bize. Buda'nın yaşamının başka bir bağlamda anlatıldığı *Barlaam ve Josaphat*, ya da öğüt verici öykülerden oluşan *Kelile ve Dimna* da öyle. Bu iki eserin her ikisini de, Hintçe'den, Nesturî hekim Burzoe çevirmiştir. Yüzyıllar boyunca, şiir, II. Hüsrev'le Şirin'in aşklarını şakıdı durdu. Besteleri elimizde olmadığından, Sarkaş ve Barbâdh gibi müzisyenlerin oynadıkları rolü, ancak fıkralar yoluyla öğreniyoruz. Daha sonra «Arap» denilen müziğin yaratıcıları bunlardan esinleneceklerdir. Büyüklerin eğlenmesi için satranç vardı (satrançtaki «şah» da farsça hükümdarı gösterir). Bu oyun bir beşyüz yıl kadar sonra, Haçlı seferleri yoluyla, tüm Hıristiyan ülkelere yayılacaktır. Bilimde de, Yunan etkisinin yanı sıra, Hint katkısı, tıpta, astronomide, matematikte duyulur biçimdeydi.

Sanatta da aynı şeyi görüyoruz.

Buna karşılık, batı İran'da, asıl anlamıyla Sasanî diyebileceğimiz bir sanat gelişiyordu. Bu sanat, Hellenistik dönemle Part döneminin yabancı esinleriyle, Akamanışların eski geleneklerini birleştiriyordu. Bu sanatın bütün Yakındoğu'da büyük etkisi oldu; bu etkinin izlerini, Batı Avrupa'da kimi kilise ve bazı sanat eşyalarında bile görüyoruz.

Doğulu sanatçılar buralara değin ulaşabilmişlerdi demek ki!

Orta Asya'da, batı İran'da ve Mezopotamya'da, Sasanîler, hepsi de gönenç içinde kentler kurdular. Ticaret, bu gönence yardım ediyordu; Hint okyanusundan Akdeniz'e doğru geçiş Mısır'ın elinden kapılmıştı; buna, Çin'le olan ticaretin kervanlarını da katmalı. Ne var ki, söz konusu ticaretin önemi, Bizans'la İran arasında keskin bir zıtlaşmayı da beraberinde getiriyordu: Bizans, bu tekelden kurtulmayı ararken, İran, Akdeniz limanlarına değin gözünü dikerek, bu girişimleri boşa çıkartmaya çalışıyordu.

ASYA TİCARETİ VE BİZANS - SASANÎ YARIŞMASI

Bizans için, İran tekelinden kurtulmanın iki yolu vardı: Birincisi, yeni ticaret yolları bulmaktı. Önce, Kızıl Deniz'e yönelindi. Bu denizin güneyindeki bitiminde, bugün modern Eritre'nin bulunduğu yerde, yeni Hıristiyan olmuş bir krallık gelişmekteydi. Vaktiyle Yemenlilerin kurduğu bu krallık, şimdi Yemen'i fethederek, Arap denizci ve kervanlarının rekabetini etkisiz hale getirdi ve Justinianus, Hint ticaretinin tekelini İranlıların elinden alması için o krallığı yüreklendirdi. Ne var ki, pek az başarılı oldu bu girişim. İkinci olarak, VI. yüzyılın ikinci yarısında, Orta Asya'da bir Türk imparatorluğunun kuruluşu yeni olanaklar hazırladı. Sasanîlere karşı, Bizans'la Türklerin isteyerek oluşturdukları bağlaşıklığa, özellikle II. Justin zamanında, İran'ı çevrelemek üzere, Hazar ötesi bir ticaret yolunun açılması eklendi. Bunun ne sonucu oldu, pek bilemiyoruz. Ancak, sonraki yüzyılda, Volga ve Kara Deniz ülkelerinin Hazar, giderek Türk egemenliği altına düşmelerine bakıp, Çin'den kalkan ve bugünkü Rusya'ya ve Kara Deniz kıyılarına değin ulaşan belli bir ticaretin varlığına inanmak gerekiyor.

İran'dan kurtulmak için, Bizans, dışardan pek pahalıya getirtilen kimi ürünleri, kendi topraklarında üretmeye girişti. Justinianus'un hükümdarlığının sonlarında, gezgin keşişler, yalnız ipek üretiminin sırrını öğrenmekle kalmamış, Konstantinopolis'e kozalar ve ipekböceği yetiştirmede gerekli bilgileri de getirmişlerdi. Bu zanaat Suriyeye, Yunanistan'a ve Sicilya'ya

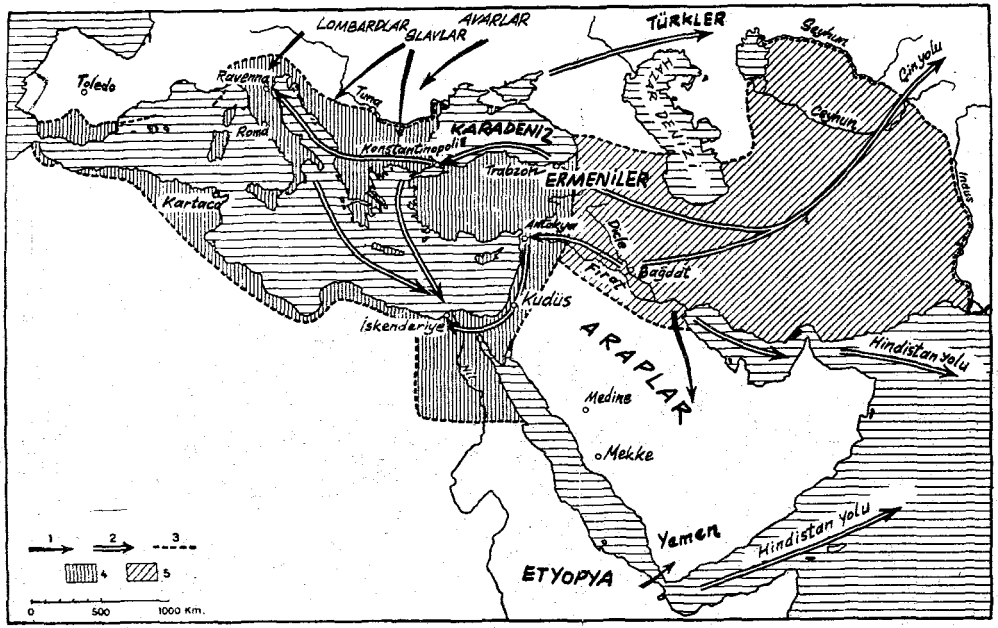

20. – VI. yüzyılda Bizans ve Sasanî imparatorlukları

(1. – Karadaki yayılma, 2. – Ticaret yolları, 3. – Sınırlar,
4. – Bizans İmparatorluğu, 5. – Sasanî İmparatorluğu)

da sokuldu. Gerçi Bizans ipeği, nicelik ve nitelik bakımından, Çin ve İran'dan getirtilenin yerini tutmuyordu, ama yine de Sasanîler için açık bir tehlikeydi bu.

Konstantinopolis'le, Sasanîlerin başkenti Ktesifon arasındaki etki mücadelesi, din aracılığıyla da oluyordu. Vaazedenler ne denli kayıtsız da olsalar, Hıristiyanlığa her dönüş, Bizans için bir ilerleme anlamını taşıyordu ve «Barbar» ülkelerde, Bizans kurallarına göre siyasal ve sosyal örgütlenmenin bir başlangıcıydı bu. Mazdekçilik, bir yerde ulusal bir nitelik taşıdığı için, yeteri kadar güçlü bir karşı-propaganda aracı olamıyordu.

Bizanslılarla Sasanîler arasındaki sınırların stratejik önemi, ticari yarışma, her iki imparatorluğun bölüştüğü Ermeni ya da Aramî halkların içindeki uyuşmazlıklar, İran aristokrasisinin savaşçı eğilimi ve bu aristokrasiye karşı Sasanî monarşisinin tutumu, bütün bunlar, Bizans'la İranlılar arasında, III. yüzyıldan başlıyarak sürüp giden savaş halini açıklarlar. V. yüzyılda «Barbarlar»ın İran üzerindeki baskısı, bu çatışmalara son vermese de, en azından gevşetmişti. Bundan yararlanan da Bizans oldu elbette. Ne var ki, İran'ın içinde yaşadığı tehlikelerin bilincine varılması, her iki imparatorluğun içinde askerî ögenin giderek önem kazanması, savaşı, dizginlenemez biçimde tutuşturacaktı yeniden. Uzlaşmazlık, son noktasına, VII. yüzyılın başlarında vardı. Tüm Küçük Asya, Filistin de içinde olmak üzere tüm Suriye, bir aralık tâ Mısır'a değin, hepsi Sasanîlerin eline düştü. 626 yılında da Konstantinopolis'i, İranlılardan ve Avarlardan oluşan bir ordu kuşattı. Sanki son saati gelmişti Bizans'ın. Ne var ki, Heraklius'un üstün çabalarıyla hasım püskürtüldü ve üstelik düşman topraklarına götürüldü savaş. Bizans İmparatorluğunun bütünlüğü yeniden sağlanmıştı. Ancak, her iki devletin harcadığı askerî ve malî çaba, zembereği son kertesine değin germişti. Sasanî hanedanım son hükümdarları, bunalıma karşı boşuna uğraştılar. Bizans da, bağımsızlık isteyen halklara karşı anlayış göstermedi; özellikle Yunan Kilisesi, eskisinden çok daha fazla hoşgörüsüz hale geldi. Yeni bir hasmın, Arabistan'dan çıkan yeni bir düşmanın, bu kez her iki imparatorluğun üzerine atılmak üzere bulunduğu farkedilmiyordu: İslâmlık doğmuştu ve her iki imparatorluk da ona karşı direnmekte güçsüzdüler.

Bu felâketten pek az önce, bir başka kayba uğradı Bizans: İmparatorluğun öteki yarısı olan Balkan yarımadasını, Barbarlar, yalnız yağmalayıp durmuşlardı o zamana değin.

Şimdiyse ele geçirmişlerdi.

III

SLAV YAYILIŞI

Germenlerin yayılışının Batı Avrupa tarihi için önemi neyse, Slavların yayılışının Doğu Avrupa tarihi için önemi de odur. Öyle olduğu için de, kitaplarda hakettiği yeri vermeli ona. Ne var ki pek nadir yapılır bu; hatta, Avrupa'nın oluşumunda istilaların rolünü en iyi ortaya koyan eserlerde bile, Slavlara, başlı başına bir yer vermek yerine, arada bir dokunulur, geçilir. Kuşkusuz, Slav yayılışının taşıdığı nitelikler yüzünden, belgeler de, insanı ağlatacak denli az.

Yine de bilinmesi gerekli şeyler var, söylenmeli!

Slavların kökeni, tartışma konusu. Hiç olmazsa dilleri bakımından, Hint - Avrupalı oldukları bir gerçek. İsa'nın doğuşuna doğru, Vistül'ün batısında oturuyorlardı. Aşağı-İmparatorluk zamanında, bir bakıma Gotların göçleri sonucu, bir bölümü Karpatlara doğru yayılır; bir bölümü de -Ant'lar adıyla- bugünkü güney Rusya'ya. Germenlerin, Batı'ya doğru yer değiştirmeleri bir boşluk yaratır; bu boşluğu Slavlar doldurur: Karpatların çevresini dolaşarak, Aşağı-Tuna'dan Elbe'ye değin yayılırlar. Hunlar, Bulgarlar ve Avarlar yürürken, onları da arkalarından sürüklerler. Gepidlerin yokoluşu ve Lombardların hareketi, yeni bir boşluk yaratır Tuna ovasında; bunu Avarlar tek başlarına dolduramazlar; Tuna üzerinden Slavlar inerler oraya. Bir yandan Sava ve doğu Alplere erişirken, öte yandan Bavyera ve Thuringe sınırlarına, Baltık, Dinyeper ve Duna sınırlarına varırlar. Baltık, Dinyeper ve Duna'nın ötesinde ise, güneyde Türk göçebeleri, kuzeyde ise oraya buraya serpilmiş Finler egemendirler. Onlar da, kendiliklerinden, ya da Bulgarların ve

Avarlarm arkasından, VI. yüzyıldan başlıyarak, Sava ve Tuna ötesindeki Roma eyaletlerini yağmalayacaklardır.

Korunması pek pahalıya mal olacak, malî ve iktisadî bakımdan getirecekleri de zayıf olan bu bölgelerin savunulmasına -belki de- Bizanslılar pek büyük bir değer vermediler; çünkü, ilk büyük Bulgar-Slav akınlarının Trakya'dan Dalmaçya'ya değin yayılışı, Bizansların Akdeniz'de başlattıkları yeni fetihlerle aynı zamana rastlıyor. En azından fethi gerektiren bir şey yoktu buralarda; çünkü, 600 yılına doğru, Avarlar üzerinde kazanılmış başarılardan sonra, şu izlenim uyanıyor ki insanda, Tuna cephesi, bir kez daha güven altına alınmıştı. Hiçbir ganimet getirmeyen meşakkatli savaşların yolaçtığı «Roma» ordusunun başkaldırısı, ya da böyle adlandırılan hareket, arkasından Sasanîlerin o korkunç saldırısı, kesin olarak bir kez daha yerinden oynattı bu cepheyi. Ancak, şunu da söylemek gerekir ki, «barbarlar»ın böyle birbiri arkasından gelişleri, İmparatorluğun bütün Tuna berisi eyaletlerinde tarım nüfusunun azalmasına neden olmuş ve onlardan kiminin stratejik noktalara yerleştirilmeleri ve kimi güçlü kentlerin bir garnizon çevresinde korunması, bu nedenle doğan zararı karşılayamamıştır. Birçok noktada, yeni işgalciler için yer açıktı. Öyle olunca da, bütünlüğüne bir hareket, Slavları, bir kumanda birliği olmaksızın, büyük savaşlara girişmeden, «olaysız», tâ Ege ve Adriyatik kıyılarına değin iter. 640 yılına doğru, yeni bir gurup, Hırvatlarla Sırplar, Oder ve Vistül ovalarını terkederler ve İllyricum'da, kendilerinden önce gelmiş olanlarla birleşirler. Onları, toprak kaybı bahasına da olsa, Avarlara karşı kullanan Heraklius da rıza gösterir böylesi bir gelişmeye. Başlarda cins ismi olarak kullanılan Slovenler adı da, bundan böyle, yukarı Drava ve Sava havzasında daha güney-batıya gelip yerleşecek yeni ögeler için kullanılacaktır. Son olarak, 670-680 yıllarına doğru, -Kubrat'ın oğullarından biri olan- Asparuş'un yönetiminde bir Bulgar gurubu, Bizans otoritelerinin geçici anlaşmalarıyla gelir, Aşağı-Tuna ve Balkanlar arasına yerleşirler; oraya daha önce gelmiş olan Slavların etrafını çevirir, Slavlar da zahmetsiz üstünlüklerini tanırlar onların.

VII. yüzyılın ikinci çeyreğine doğru, Avarların çöküşünden yararlanarak, S a m o adlı biri, Avusturya Alplerinden Baltık'a değin, bilinen ilk Slav krallığını kurar; Çekler, Moravlar ve Slovaklar, temel ögesini oluşturmaktadırlar bu krallığın. Kuzeydeki öteki Slavlara gelince, İlkçağ'dan beri Vendler diye adlandırılan bu Slavlar hakkında -aşağı yukarı- tek bildiğimiz, Franklarla Saksonlara karşı verdikleri mücadeledir. Aslında, Kuzey Slavları ile Güney Slavları arasındaki farklar da büyük değil.

Yalnız doğudakiler bir parça kenarda yaşarlar.

«Romalı» Balkanlardan, bildiğimiz ilk Slav prensliklere geçişin işareti olan iki yüzyıl, koyu bir gölgeyle örtülü. Slav dalgasının gelişip yayılması bile tartışmalı: Slav «kanı»nın Yunan ülkesini etkilemesini Yunan tarihçileri küçümserken, Slav tarihçiler abartırlar; birine göre geriletici olmuş, ötekine göre yeni bir ruh vermiştir bu. En azından, Slav ağzı Makedonyayı fethetmiş de olsa, Yunanca -son bir çözümlemede- yarımadanın sahibi kalmıştır. İllyricum'a gelince, oranın Slavlaşması, Batı'nın Roma'lı herhangi bir ülkesinin Germenleşmesinden çok daha derin olmuştur. Kuşkusuz eski «Romalılar», kaçışlar ve kıyımlar da olsa, birden kaybolmadılar. Dalmaçya kıyılarına asılı, birkaç müstahkem kentte onlardan birer parça kaldı. Bununla beraber, kendileriyle karışmaktan başka hiçbir çarenin bulunmadığı yeni bir halkın ortasında, tek başlarına, özellikle evlenme yoluyla, hızla özümsendiler. Ancak, şu da belirtilmeli: Yüzyıllar sonra, iki halkın, Arnavutlarla Rumenlerin yeniden ortaya çıkışları, olmayan bir şeyden doğmamıştır. Bu sonuncular, açıktır ki daha önce Romalılaşmış topluluklardan geliyorlar; Balkanlarda yavaş yavaş özümsenseler de, Karpatlarda direnmiş olmalılar.

Bu yayılma sırasında, Slav toplumunun açık seçik bir tablosunu çizmek olanaksız. Öyle görünüyor ki, k a b i l e, bu aşamada da pek esnek bir çerçeve olarak kalmıştı. Gerçek hücre, bir toprağı, açıkça bireysel mülkiyete konu yapmadan işleyen, ailelerin küçük bir gurubu ya da köycüktü. Gerçekten Slavlar, göç öncesindeki Germenlere pek benzer biçimde, yerleşik tarımcılardı; sadece, yaşadıkları ovanın genişliği nedeniyle, daha derinliğine bir ekim sistemi aramaktan çok, bulundukları yeri belli

aralıklarla değiştirmeye alışmışlardı. Ekip biçtiklerinin dışında, avcılıkla geçiniyor, ya da kürk, bal mumu ve bal topluyorlardı; şefleri, bunları vergi olarak da ister ve ticarette kullanır ya da armağan alıp vermede yararlanırdı onlardan. Günlük yaşam için gerekli nesneleri yapmayı biliyorlardı. Din uygulamaları hakkında pek bilgimiz yok; bu dinin doğacı niteliği, halk geleneklerinde uzun zaman yaşadı durdu; Hıristiyanlık, herşeye karşın, henüz elini değdirmemiştir onlara.

Bununla beraber, göçler ve askerî hareketler aşamasında bile, sosyal farklılaşma, yavaş yavaş ortaya çıkmış olsa gerek. Şeflerin çevresinde küçük birlikler oluşmuştu; bu askerlere bakmak için, şefler, savaşta ele geçirdikleri esirlere ekip biçtirdikleri belli toprakları ayırdılar kendilerine. Öte yandan mal taşımacılığı, ırmaklar üzerinde kimi ambarların doğmasına yol açtı: Avrupa Rusya'sında, Novgorod ya da Kiev'in kökeni budur.

Ne var ki, henüz taslak halindedir bütün bunlar.

Böylece, Slav halkların tarihi, Batı'nın tarihinden pek farklı terimlerle gösterir kendisini. Roma devletinin siyasal mirasçıları olmadan önce Roma uygarlığına sürtünmüş olan Germenler, bu devletin toprakları üzerinde yerleştiler, onun gerilemesini -kuşkusuz- çabuklaştırdılar; ne var ki, geçmişle bağlılığını hoyratça koparıp atmadılar. Böylece Batı'nın Ortaçağ toplumu, birçok görünüşüyle, Roma toplumunun mirasçısı oldu. Slavlar ise, tersine, uygulamada «uygar» dünyanın dışında kalıyorlardı; içlerinden, eskiden Roma'nm olan topraklara gelip yerleşenler, orasını Romalılaşmadan öylesine uzak buldular ki, onların yerine geçmekte güçlük çekmediler; bunu yaparken de, o toprakların vaktiyle yaşadıkları toplum ve uygarlıktan da etkilenmediler. Slav Ortaçağ'ı, Roma'nın aracılığı olmadan, doğrudan doğruya kabile aşamasından çıkar gelir.

Bu karışıklıkların ortasında Bizans'ın durumu nedir?

Bizans, İtalya'da Lombardlarm önünde daha da geriler; Afrika'da Berberîlerin, İspanya'da da Vizigotların önünde geri çekilmektedir. Ve en zengin eyaletlerini kaybedecektir ilerde; Asya'daki eyaletlerini ve Mısır'ı. Ne var ki, bu son halde, olaylar, kökünden farklı bir biçimde gelişecektir yine de.

BÖLÜM III

ASYA'NIN YERLİLERİ VE GÖÇEBELERİ
(IV. – VII. YÜZYILLAR)

Akdeniz dünyasında Grek-Latin uygarlığının yıkılış yüzyılları, Asya'nın büyük imparatorlukları için görkem yüzyılları oldu; ama aynı Asya kıtası için, başta Türk - Moğollar olmak üzere, göçebeleri harekete geçirip bütün bir kıtayı derinden derine saran yüzyıllardır da onlar. Bu yeni dönem, IV. yüzyılda açılır. O sırada, Asya'da üç büyük uygarlık bloku vardır: İran, Hint ve Çin. Her üçü de, tarihlerinin farklı bir dönemine gelip dayanmışlardır. Bunlardan Sasanîler İran'ını daha önce gördük. VII. yüzyıla değin sürecek bir zaman kesitinde, önce Hint'ten başlayalım anlatmaya.

O yüzyıllarda, Doğu Asya'nın çekici kutbu o oldu çünkü.

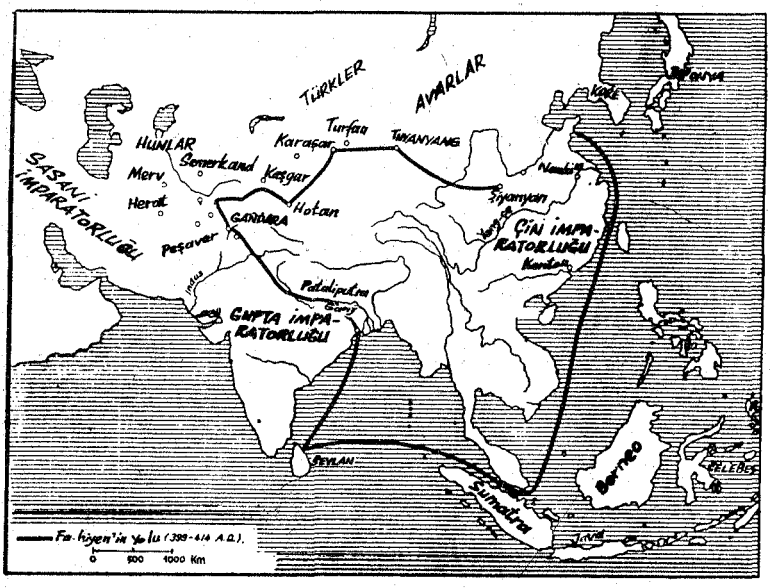

21. – IV. – V. yüzyıllarda Asya

I

HİND'İN DORUĞA VARIŞI: GUPTA'LAR

İran'ın ve Roma'nın etkilerini sürekli duydukları, kuzeyde Kushâna İmparatorluğu ve güneyde Ândra krallığının parlak devirlerinden sonra, Hint, parçalanır. Onunla beraber, düşün ve sanat yaşamı da çaptan düşer. Bununla beraber, IV. yüzyılın başlarında, yeni bir hanedanın, Gupta'ların Hind'i yeniden derleyip toparlamaya başladığını görürüz. İçerde siyasal birliğe koşut olarak, Hint, kuzeyde tâ Yukarı Asya, Çin, Kore ve Japonya, güneyde de güney-doğu Asya'ya kadar yayar etkisini.

Hindistan'ın gerçekten altın devridir bu.

TARİH VE TOPLUM

Hanedanın ilk büyük hükümdarı I. Çandragupta'dır. Çandragupta, Magadha'da küçük bir bölgenin yöneticisiyken, 320 yılında taç giydi ve imparator ilân edildi. Bu tarih, Gupta yönetiminin başlangıcı olarak kabul edilir aynı zamanda. Çandragupta, sonradan varlıklı bir aile olan Liçavi'lerin kızı prenses Kumaradevi ile evlendi. Guptalar, başlarda Ganj deltasıyla İndus ırmağı ve Arap denizi arasında kalan kuzey Hindistan'da hüküm sürüyorlardı.

Çandragupta topraklarını genişletti.

Bir imparatorluğun temelini atmış oldu böylece.

Kendisini başka hükümdarlar izleyecektir. Hemen hepsi de fatih, büyük kültür adamı, kurucu ve koruyucu insanlar oldu bunların; kimi yerde, Akamanış ve Sasanî İran'ının hükümdarlarından esinlenmişe benzerler hepsi de.

Çandragupta'da sonra tahta çıkan Samudragupta, gerek kuzey, gerek güney Hindistan'da birçok savaşlar yaptı ve Pencap'ın büyük bir bölümünü, Uttar, Pradeş, Madhya Pradeş, Bihar ve Batı Bengal bölgelerini toprakları arasına kattı. 380 yılından önce ölen Samudragupta'nın yerine II. Çandragupta geçti. Vikromaditya diye de anılan bu imparator 413 yılına

değin hüküm sürdü. Batı Hindistan'ı da egemenliği altına alarak, imparatorluğun Romalılarla ticaret ilişkileri kurmasını sağladı. Daha sonra hüküm süren iki imparatorun, I. Kumaragupta (413-455) ile Skandagupta (yaklaşık 455-467) zamanında, Asya'dan gelen Akhunlar'ın saldırılarına karşın, imparatorluk bütünlüğünü koruyabildi. Her ne kadar, Skandagupta, Hunlar'ı bozguna uğratarak, Hindistan'ın yağma edilmesine engel olduysa da, bu hareketin iktisadî ağırlığı, sonunda imparatorluğun sarsılmasına yol açtı; 475 yılından sonra imparatorluk parçalanmaya başladı.

VII. yüzyıla değin, birbirinden bağımsız çeşitli Gupta krallıkları göreceğiz.

Hatırlanacaktır: İsa'dan önce IV. ve III. yüzyıllarda, kuzey Hindistan'da Maurya'ların egemenliği altında bir birlik kurulmuştu. Guptaların yönetim biçimi, Maurya'larınkine oranla daha az merkeziyetçiydi: Gupta'lar döneminde, askerî kumandanlar, yerel krallar olarak yönetimi ele aldıklarında, imparatorluğa doğrudan doğruya bağlı bölgelerin sayısı azaldı. Bu yerel krallıklar, imparatorluk hükümetine vergi verirlerdi.

Guptalar zamanında, devletin kendi mülkiyetinde geniş toprakları ve tekelleri vardı; bunların hepsinin de geliri hazineye giderdi. Ekilmemiş topraklar da devletindi ve kişilere devri yasaklanmıştı. Ayrıca devletin, dokuma tezgâhları, altın ve gümüş atölyeleri, madenleri ve oyun salonları bulunuyordu. Brahmanlarınki bir yana, mirasçısız mallar hükümdara kalırdı.

Geri kalan topraklar üzerinden devlet vergi alırdı.

Tacirler ve zanaatçılar da vergiye bağlanmışlardı. Yalnız Brahmanlar ve ayrıcalıklarından yararlanan Kşatriyalar vergiden bağışıktılar.

Gupta İmparatorluğunda tarım, sanayi ve dış ticaret son derece gelişmiş, Roma ve güney-doğu Asya ülkeleriyle yapılan ticaret, ülkeye bol miktarda altın ve gümüş girmesini sağlamıştı. Uluslararası ticaretin gelişmesi ise, birçok Hintlinin güney-doğu Asya ülkelerinde yerleşmelerine yol açtı. Hint kültürü, Hintli tacirler aracılığıyla, Burma, Malaya, Kamboçya ve Endonezya gibi ülkelere yayıldı; aynı devirde gelişen güney-doğu Asya kral-

lıklarının bir çoğunda Hint etkilerinin görülmesi bundandır; özellikle, dinsel düşünce ve uygulamalarda, siyaset ve hukuk kurumlarında görülür bu etkiler. Ayrıca, bu krallıklar, Hintlilerin *Mahâbhârata* ve *Râmâyana*'sını da benimsemişlerdi.

Toplum, kastlara bölünmüş olarak kalmaktadır. Kuram olarak, köklü bir değişiklik yoktur eskiye oranla; büyük bir olasılıkla Brahmanların baskısıyla, kastları bölen dinsel sınırlar daha da sıkılaşmıştır. Ancak uygulamada, yine de bir gevşeme görülmektedir. Özellikle evlenme yoluyla kastlar arasında birbirine karışmalar vardır. Büyük servetlerin oluştuğu bir ortamda, aşağı kastların temsilcilerinin, ellerindeki maddî olanaklara da dayanarak yukarıya doğru çıkmak isteyişleridir aslında söz konusu olan. O zamandan kalan edebî belgelere inanılırsa, servet, en etkili sosyal ölçüt olup çıkmıştır. O yüzdendir ki, Guptalar, eski sertliği kaybolmuş olan düzeni yeniden ihya etmek için, fermanlar yayınlamak zorunda kalırlar. Söylemeye gerek yok: Brahmanlar, ele geçirilmez durumlarını korumaktadırlar ve Kşatriyalar da, ilke olarak, büyük mülk sahibi bir sınıf olarak kalmaktadırlar.

II. Çandragupta zamanında Hindistan'ı ziyaret etmiş olan Budist Fa-hien, imparatorluk yönetiminin pek yumuşak, vergilerle cezaların çok hafif olduğunu, insanların barış ve özgürlük içinde yaşadıklarını söyler.

KÜLTÜR YAŞAMI

Bu maddî gönenç ortamında, Hint düşün ve sanat yaşamı da doruğuna vardı.

Hint felsefesinin en önemli akımları, Gupta'lar devrinde hemen hemen eksiksiz bir yapıya kavuştu. Birkaç yüzyıldan beri gelişmekte olan bu sistemler, geleneksel olanlar (Purva Mimasa, Uttura Mimansa [Vedanta], Nyaya, Vaiseşika, Samkhya, Yoga) ve sonra ortaya çıkanlar (Budizm, Caynacılık, materyalizm) olmak üzere iki guruba ayrılır. Yoga ve Vedanta sistemleri, daha sonraki yüzyıllarda tamamlanan ve bir düşünce, inanç ve dinsel uygulama sistemi olan Hinduizmin (Brahma dini)

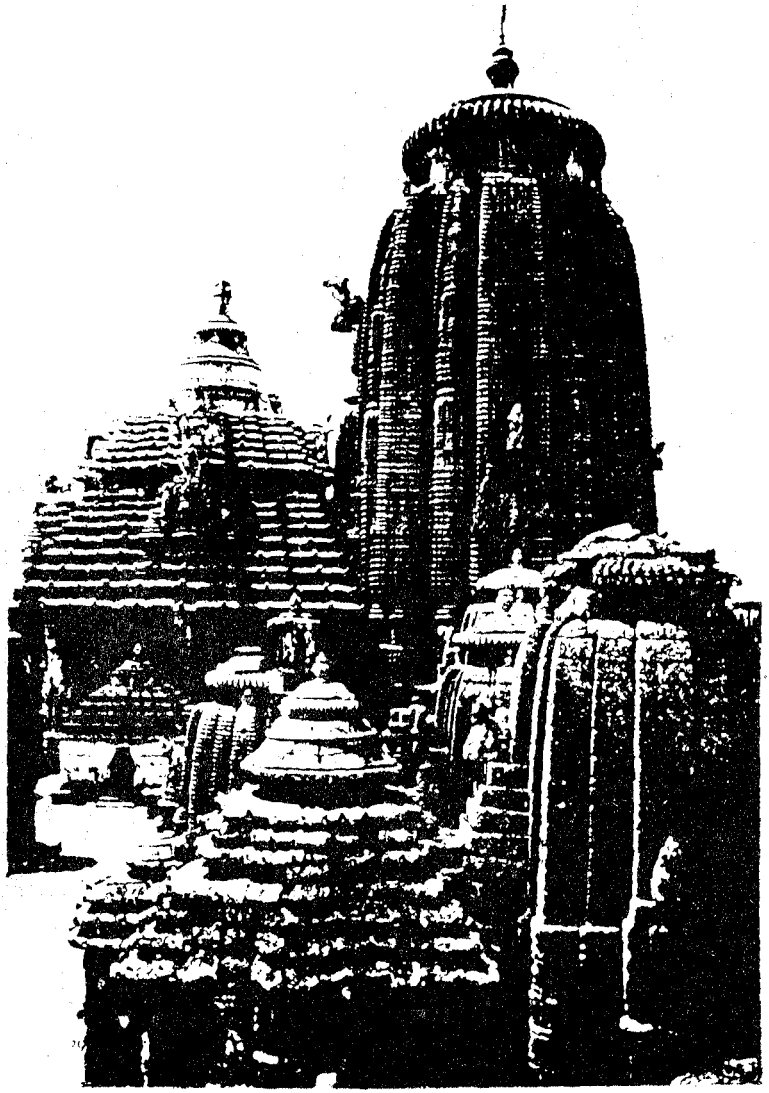

22. – Bhubaneswar, Le Lingaraja

temellerini oluşturacaktır. Ayrıca Purana'lar da, bugünkü biçimlerine yaklaşık bir yetkinliğe erişmişlerdi.

Bir başka önemli nokta, Budizmin, bu dönemde doruk noktasına ulaşmasıdır. Onunla beraber, manastırlar da büyük bir gelişme içine girerler; keşişler, hükümdarlarca korunmaktadır; ve sayıları gitgide artan bu manastırlara, dışardan gelen yabancılar da vardır.

Eğitim ve öğretim, geniş boyutlara varmıştır: İçinde yüzlerce öğrencinin en seçme ve zengin bir öğretim kadrosundan ders gördüğü büyük okullar görüyoruz. Bu okullarda, felsefe, kutsal metinler ve gramere ek olarak, müzik, tiyatro, dans ve resim öğretiliyordu.

Guptalar devrinde güzel sanatlar çok gelişti. Gupta sanatçıları, hem Yunan, hem de Kuşhan sanatından esinlenmiş, ancak ortaya Hintli olan yeni bir akım çıkarmışlardı.

Guptalar döneminde, Hindistan'ın birçok yeri, hacılarca ziyaret edilmeye başlanmıştı. Bu durum, tapmaklarda ikonolara tapınılmasına yol açtı. Özel bir tapmak mimarlığı ortaya çıktı. Bu yapılarda tuğla ve süslü taşlar kullanıldı. Bhumara, Deogarh ve Bhitargaon'da bulunan anıtlar, bu mimarlığın örnekleridir. Bu mimarlık, Ortaçağ Hint mimarlık okulunun da öncüsü oldu. Gupta heykelciliğinin en güzel örneklerinden biri, Budha'yı dua ederken gösteren bir ikonadır; Varanasi yakınında Sarnath'da bulunan bu ikona, Hint sanat geleneğinin dinsel niteliğini yansıtan bir eserdir. A j a t a' daki mağara içi tapınaklarda bulunan duvar resimleri de, Gupta İmparatorluğu sınırları dışında olmakla beraber, bir bölümüyle bu dönemden kalmış olan eserlerdir.

Hindistan'ın bir çok yerinde bol sayıda bulunan Gupta madenî paraları, 200 yıla yakın bir süre kullanılmıştır. Gupta darphanelerinde Yunan ve Kuşhanlarm sanat geleneği sürdürülmüş, kalıp ve portre basma teknikleri geliştirilmiştir. Paraların üzerindeki yazılar da klasik Sanskritçedir.

Guptalar döemi edebiyatında başta gelen ad, K a l i d â s a' dır.

Kalidâsa, IV. ve V. yüzyıllar arasında yaşadı.

Sanskritçe yazan en büyük şairlerden biri olan Kalidâsa, kinaye ve benzetme sanatlarını ustalıkla kullandı. Şiirlerinde Sanskrit dilinin ses uygunluğunu pek iyi değerlendirmiştir. Bu dil, en büyük duruluğuna, denilebilir ki, onun zamanında ulaşmıştır. Kalidâsa'nın oyun ve şiirleri, daha sonraki devirlerde de Hint edebiyatını geniş ölçüde etkiledi. Özellikle, **Sakuntala** (Mühür Yüzüğü) adlı dramı, evrensel edebiyatın klâsikleri arasında yer alacaktır.

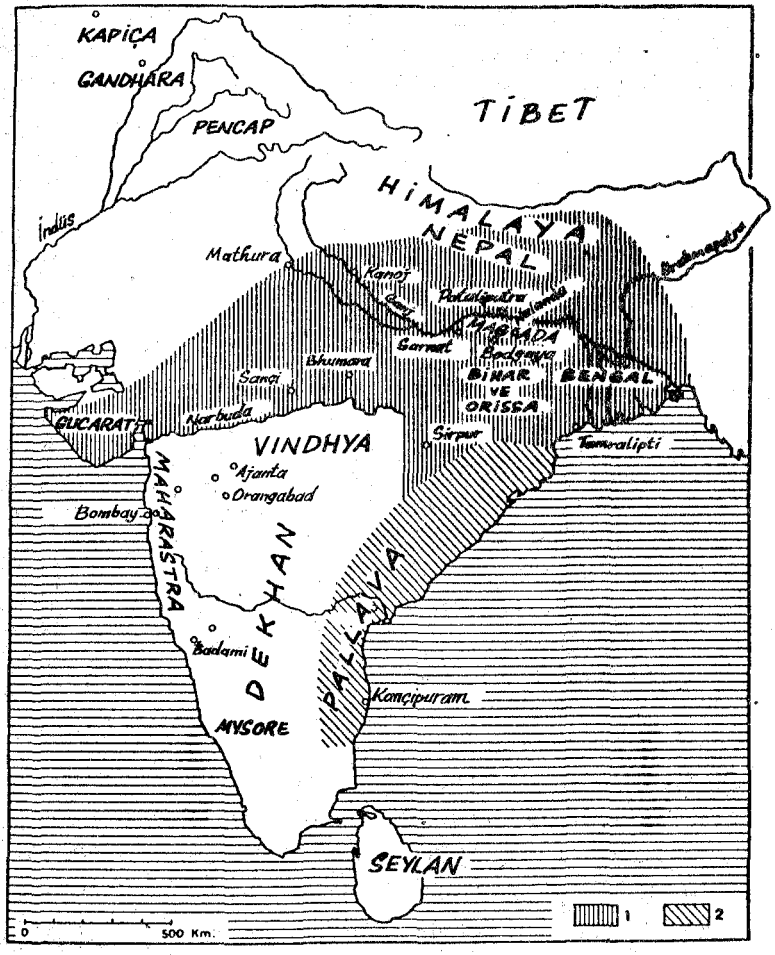

23. – Gupta'lar devrinde Hint

Teknikte ve ustalıkta Kalidâsa ile boy ölçüşen, giderek Gupta edebiyatını en yüksek düzeye ulaştıran başka yazarlar da görüyoruz: Ünlü *Pişmiş Topraktan Arabacık*'ın yazarı Çûdraka, sonra Viçâkhadatta, Amaru ve Bhartrhari böyledir.

Guptalar döneminde, matematik ve astronomi alanında da büyük gelişmeler olur. Devrin iki büyük matematikçisi Aryabhata ve Varahamahira'ydı. Aryabhata, dünyanın ekseni çevresinde döndüğü gerçeğini ortaya koyan, ondalık sistemi kullanan ve bir yılı doğru olarak hesaplıyan ilk Hintli bilim adamıdır. Varahamahira da, matematik alanında devrim yapan ondalık sistem üzerine çalıştı. Ayrıca Hint astronomları, Güneş ve Ay'ın elipsini doğru olarak hesaplamayı da başarmışlardır.

II

III. YÜZYILDAKİ BUNALIMDAN SONRA ÇİN İMPARATORLUĞU

Hint, sınırlarından pek uzaklara kadar böyle parlarken, Çin, çok büyük güçlükler içinde çırpınıp duruyordu. Sseu-Ma'ların, Han İmparatorluğunun yıkıntıları üstüne kurduğu Tsin Hanedanı, tüm Çin üzerinde iktidarını bir yirmi yıl kadar (280-304) sürdürebildi. O tarihten sonra ise, Barbarların, -Tatarlar ya da Hunlar ve Proto-Moğollar- istilâ tehdidi, kuzey sınırları üzerinde yoğunlaşmasını sürdürdü; bu göçebelerin, 316 yılından başlıyarak Kuzey eyaletlerinde yerleşmeleri, Çin'in siyasal parçalanışını iki yüz yıldan fazla bir zaman için belirlemiş oldu.

304-316 yılları ise, Çin için kanla dolu bir dönemdir.

Başta Barbar zulmünden kaçan halk, kitleler halinde Güney'e göçer. 318 yılında, Nankin'de, yeni bir Tsin imparatoru ilân edilir. Göçen hanedan, Kuzeyde egemenliğini yeniden kuramaz. Çalkantılar da sona ermez. Pek çabuk lüks ve uyuşukluk içine düşen Tsin hanedanı düzeni kuramaz; kurumları yeniden örgütlemede öyle büyük şeyler yapmaz, yapamaz. Bununla

beraber, başlarda, Çin ekonomisinin temel ögesi olan tarım desteklenir: Tarım kolonileri kurulur; sulama çalışmalarına girişilir; toprak, aileler arasında -üyelerinin sayısına göre- yeniden bölüşülür. Bunun gibi, büyük toprak sahiplerinin topraklarını genişletmelerinin önüne geçilmek istenir; ormanlardan, akarsulardan, dağlardan yararlanmayı halka bırakmak zorunda kalırlar. Bütün bu reformlara göz kulak olacak bir bürokrasi yaratılırsa da, pek etkisi olmaz uygulamada. Büyük toprak sahipliği, sosyal gücün temeli olarak kalır; yoksullaşan, borç içinde yüzen ve cesareti kırılan halk, somut bir din ülküsüne tutunur kalır.

GÜNEY ÇİN'LE KUZEY ÇİN

İmparatorluk iktidarı, ülkenin kuzeyini Barbarlara terkettiğinde, halkın kitleler halinde göçü, aileleri topraklardan kopardı ve kaynaklarını kuruttu giderek. Hemen hemen üçte ikisi Nankin'e göç etmiş olan soylular ise, mevkilerin ve toprakların kendilerine verilmesini istediler.

Bu tutarsız göçmen dalgasının geldiği bölge, Çinlilerin henüz kolonileştirdiği bir ülkeydi. Bu yerleşme kolay olmadı. Bir milyon dolayında insan kitlesi ülkenin üstüne çullandı. İçlerinden çoğu göçmen anlayışına sahipti, giderek, çok geçmeden asıl yerlerine döneceklerini umuyorlardı; öyle olduğu için de, ne vergi ödemeyi kabul ettiler, ne de yurttaşlık görevlerini yerine getirmeyi. Hükümet, birçok kez, onlara düzene uymalarını hatırlattı boşuna. Bu geçici durumun süreceğini anladıklarında da, büyük toprakların sahipliğini elde etmeye kalktılar ve gücü yeten yetene oldu. Devlet, ancak 364 yılında onlardan toprak vergisi alabildi. Böylece, göçmenler yalnız kendi hesaplarını düşünürken, hanedan da işleri oluruna bıraktı ve batmaya başladı.

410 yılında, rejime kısa bir canlılık gelir: Eski bir ayakkabı onarıcısıyken general olmuş olan Lieu Yu, Tsin'ler adına, Moğolların elindeki kimi yerleri fetheder. Ne var ki, geçici başarılardır bunlar. Öyle de olsa, Lieu Yu, son Tsin imparatorunu tahtından indirir ve yerine Song Hanedanını kurar. Bu

hanedan 470 yılma değin sürer; ancak, ne saray örflerindeki kokuşmaya son verebilir, ne de felâket içindeki bir ülkeyi yönetme yeteneğini gösterebilir. Bir çürümenin yanı sıra, kanlı bir dönemdir de bu.

Song'ların yerine geçen Ts'i'ler (479-502) aynı çapta insanlardır. Leang hanedanının kurucusu Leang Wou-ti (502-549), bu rezilliğe bir virgül koyar. Ancak, Budizmi kabul ettikten sonra, kendisini öylesine dine verir ki, görevlerini unutur ve devlet yeniden paralı askerlerin oyuncağı olur. Bir aralık bir maceracı ele geçirir iktidarı, arkasından da son bir güneyli hanedan, Tch'en'ler tahta geçerler. Ne var ki, işleri düzeltecek kadar bir zaman bulamazlar; çünkü Suei'ler çok geçmeden Nankin'i alırlar.

Çin'de yeni bir birliği kurmanın başlangıcıdır bu.

Bütün bunlar olurken, Barbarlar da Kuzey Çin'in üstüne çullanmış ve oraya yerleşmişlerdi: Hiong-nu'lar Şen-si'ye, Tabgaçlar Ta-t'ong bölgesine, Mu-Jong'lar da güney Mançurya'ya. Doğaldır ki, aralarında da çekişip durmaktadırlar. Hiong-nu'lar, -merkez Şang-an olmak üzere- yüzey olarak Güney İmparatorluğu büyüklüğünde önemli bir krallık kurarlar. Ancak, istilacılar arasındaki çekişmeler, bir merkezi otoritenin kurulmasını geçici kılar. IV. yüzyılın ikinci yarısında -bir olasılıkla Moğol kökenli- bir subay, Şang-an'da bağımsızlığını ilân eder; oğlu Fu Kien (357-385), Mu-Jong İmparatorluğunu da katar ülkesine ve böylece tüm Kuzey Çin'in sahibi olur. Buna koşut olarak, -kuşkusuz Türk kökenli- Tabgaçların gücü de yükseliyordu: To - pa ailesinin şefleri, Wei Hükümdürları adıyla, o tarihlerden (396-398) 534 yılına kadar Kuzey Çin'in büyük bir bölümünde hüküm sürmeye başlarlar; komşu bozkırların halklarıyla çekişmelere karşın, yüz otuz beş yıl kadar süren bir birlik kurulmuş olur. Bu Wei'ler hanedanı gerçekten önemli bir rol oynadı: Onların sayesindedir ki, Budizm sıkı sıkıya oraya yerleşti. Çinlileşti ve uygarlığın başta gelen bir etkeni oldu; Wei'lerin tutkuları, özellikle heykel sanatında kendini gösterir ki, «bütün zamanların din sanatının doruklarından biri» olup çıkar.

Gerçi orada da, din, hâlâ Barbar bir takım örfleri içinde taşıyordu; ancak, Tatar kökenli Mavi Sakal Şe-Hu (334-349) nunkilerle boy ölçüşemezler; Budizmi koruyup gözetmekte alabildiğine gayretli olan bu hükümdar, en sevdiği gözdelerini kızarttırıp sofrasına getirtirmiş.

Olacak iş değil ama, böyle!

534 yılında Wei'ler krallığı ikiye ayrılır: Ho-nan devleti ile Şen-si devleti; birincisi on altı yıl, ikincisi ise yedi yıl sürer. Uzun zaman yabancıların elinde kalmış olan bu Kuzey Çin'i, o yıllara değin kötü bir yönetimin elinde bulunan Güney İmparatorluğa katacak olan Sueiler olacaktır.

UYGARLIKTAKİ SÜREKLİLİK VE SOSYAL YAŞAM

Bütün bu olan bitene karşın, Çin uygarlığının gelişmesi durmadı; Barbar şefler bile, onu sürdürme zorunluluğunu duydular. Geleneğin bağı kopmamıştı; özellikle, Çin yazısının sayesinde, toprak rejimi ve Budizmle bağlılığını sürdürdü.

Gerçekten Çin yazısı, dilden bağımsız bir varlıktır; düşünceleri çizgi olarak temsil ettiği için söyleyişteki değişikliklerin pek az önemi vardır. Böylece yazı, yabancı halkların işin içine girmesine karşın, düşüncelerdeki sürekliliği sağlıyarak, «uygarlıktaki ilerlemelerin bir çeşit canlı dökümü» olmuştur; bu yazıyı öğrenmek ve ondan yararlanmak zorunda kalan istilacılar, bu yolla daha çabuk Çinlileşmişlerdir.

Barbarların saldırıları, Budizm için öldürücü olmuştur; önce zulme uğramış ve IV. yüzyıl boyunca, bir süre için yasaklanmıştır da. Göçebelerin istilası karşısında keşişler yerlerinden olmuş, tapınaklar boşalmış, yağmalanmış ve yıkılmıştır. Sonra, Wei imparatorları Budizmi kabul etmiş, içlerinden kimisi de desteklemiştir onu. Budizm, yabancı kökenli de olsa başka ülkelerle ilişki kurmada rol oynuyordu.

İlk keşiş gezginler, Kuzey Çin'den yola çıktılar. Ellerindekilerden hoşnut olmadıkları için, başka ülkelere, Orta Asya'ya ve Hind'e gidip Budist kitaplar arıyorlardı. Bu yolculukların sonunda büyük kütüphaneler doğdu; IV. yüzyılın sonlarından başlıyarak, İmparator Fu Kien'in koruyuculuğunda, düzenli bir çeviri

dairesi kuruldu; Hint Budizminin ünlü eserleri böylece çevrilmiştir Çinceye.

Eski yeni yığınla eserden oluşan bu temeller üzerinde, Çin felsefî düşüncesi büyük bir gelişme içine girdi; bu gelişme yalnız Budizm için değil, Taocu ve Konfüçyüscü düşünce için de söz konusudur. Budizme Çin'de büyük bir atılım kazandıran ve onu Taoculuğun ciddi bir rakibi haline getiren bu felsefe eylemi, Budizmi pek değiştirmedi.

Bu din, halkçı ve somut kalmakta devam ediyordu.

Çin'e Barbarların girişi, topluma gerçekten bir karışıklık ve düzensizlik getirmişti. Güneydeki İmparatorluğa kitle halinde göçen eski soylular, daha önce gördüğümüz gibi, büyük mülkiyeti orada da ihya etmiş ve ayrıcalıklarını yeniden yürürlüğe sokmuşlardı. Kuzey Çin'de ise, yeni imparatorlar, öyle bir ülke karşısında bulunuyorlardı ki, kendi zayıf güçleri onu yeniden örgütlemede yetersizdi. Öyle olduğu için de, görevlilerini, Kuzey eyaletlerinde kalmış en bilgili kişiler arasından derlediler; dokuz sınıfa ayrılmış olan bu kişiler, aralarında ciddî bir hiyerarşi bulunan bir soylu sınıf oluşturdular. *«Eski Kapı», «Yeni Kapı», «Soylu Kapı»* diye adlar taşıyan bu aristokrasi, özellikle istilacılarla yapılan evlilikleri hiç hoş karşılamıyordu. İstila edilmiş bölgelerde, yabancı düşmanlığı, hatta bir ırkçılık hüküm sürmüştür. Öyle de olsa, belli bir uzlaşma yine de olmuştur ve Çin toplumu, yabancı ırktan insanları gitgide özümseyebilmiştir. Geniş toprakların sahibi aileler böyle çıktı ortaya; bu ailelerin başları kentte oturuyor ve hükümetin kararlarını etkiliyorlardı. Sonunda, yavaş yavaş, otorite, merkezi hükümetten toprak aristokrasisinin eline geçti. Sınıflar arasındaki çizgiler keskinleşti; hemen hemen birbirlerine karşı kapandılar: S o y l u l a r , t a c i r l e r ve h a l k . Temel devlet görevleri soylulara özgüydü; bu görevlerin uzağında tutulan halk, daha aşağı görevlerle yetinmek zorundaydı. Bu bakımdan, Wei'ler toplumuyla Tsin ve Han toplumu arasında büyük fark vardır: Birincisinde hiyerarşi sert bir biçime bürünmüşken, ötekilerde serüvenciler servet yapabiliyor, tahta bile çıkabiliyorlardı. Bu sosyal tabakalaşma, belli bir siyasal birlikten sonra bir kat daha arttı; çünkü, küçük hanedanlar, birbiri

arkasından kayboluyorlardı. Güney İmparatorluğunda örflerdeki gevşeme, Suei'lerin gelişine değin sürdü.

Çin'de siyasal birlik de onların gelişiyle gerçekleşti yine.

III

YÜKSEK ASYA VE HUN YAYILIŞI

Yüksek Asya adı altında birçok geniş bölgeler toplanıyor: Moğolistan, Çin Türkistanı ve Tibet, başında geliyor bunların. İşte bu geniş coğrafyada, VI. yüzyıldan başlayarak, halkların kaynaşmalarını görürüz: Sürülerin ve kabilelerin bitip tükenmeyen gidiş gelişleri, İpek Yolu üzerinden kervanların az çok düzenli geçişleri, Budizmi yayan kişilerin düzenli yolculukları, zafer kazanmış ya da yenilmiş orduların yıpratıcı yürüyüşleri... Tarım'ın vahaları gibi ekilir topraklardan oluşan bölgeler, sonsuz ve korkunç çöllerle bu kaynaşmanın içinde yer alırlar sırasıyla.

Göçebeler ve yerliler, oralarda karşılaşırlar.

IV. yüzyıldan başlıyarak, göçebe kitlelerin, ekili topraklara doğru, belli sürelerde yinelenen akışı, görülmemiş boyutlara yükseldi.

Nedeni?

Belki de bu topraklar -eskisine oranla- daha çok ürün verir olmuş ve yerlilerin gönenci daha çok göze çarpar hale gelmişti; belki, bu zenginliğin yanı başında göçebe yaşamı daha çetinleşmişti; bozkırlarda, geniş insan kitlelerini harekete geçirecek kadar bir nüfus çoğalışı olmuştu belki de. Bu hareket halindeki kitleleri oluşturan Türkler ve Moğollar, zekâları, dengecilikleri ve pratik duygusuna sahip olmalarına karşın, kırsal yaşam düzeyinde kalmışlardı; oysa kentlerin yerlileri, ilerlemiş bir tarım tekniğine sahip olan bu insanlar, uğraşlarının gerektirdiği sakin ve düzenli yaşamın içinde gevşeyip kalmışlardı.

IV. yüzyılda, karşı konulmaz bir patlama, bir itiş, uçsuz bucaksız bir potada, bütün bu halkları harekete geçirdi. Uzun

bir zamandan beri ilk kez, göçebeler, krallıklar halinde örgütlendiler: İlki, Juan - Juanlarm ya da Avarların krallığı oldu (407-553); belki, Avrupayı istilâ eden ve Charlemange'ın boyun eğdirdiği Avarların hısımları ola Moğollardı bunlar. Biraz daha az güçlü olanı Akhunlar'ın krallığıydı; bu sürüler, 500 yılma doğru, Afganistan'ın ve Hind'in üstüne çullandılar ve Hind'in, korkunç bir biçimde altını üstüne getirdiler. Sonra Tukiu'lar krallığı geliyor; bunların yerini de, Türk ve Turfan bölgesinde, VI. yüzyıla doğru Uygurlar alacaktır.

Değişik ırklardan da gelseler, bu göçebeler arasında, yaşamak zorunda kaldıkları ortamın sert gerçeklerinin biçimlendirdiği ortak çizgiler var. Gerçekte, bunlar asıl anlamıyla göçebe de değil; hükümdarları başkentte otururken, onlar, su ve otlak arkasında yer değiştirmektedirler.

> Bir tarihçi, şöyle anlatır onların yaşamını: «Barınakları keçeden yapmadır. Yazın, serin yerlere göçerler; kış gelince ılık bölgelere giderler. Erkek kardeşler, ortaklaşa aynı kadını eş olarak kullanırlar. Karılarını, çeşitli yerlere, -kimi zaman birbirinden 200-300 *li* uzaklıkta- yerlere dağıtırlar. Hükümdar, bir yerden bir yere dolaşarak yer değiştirir ve her ay değişik bir yerde yerleşir... Bu insanlar sert ve cesur kişilerdir, yetenekli savaşçılardır».
>
> Akhun'lardan bahseden biri de şöyle anlatıyor onları: Kral geziye çıktığında «kenarları kırk ayak genişliğinde, dört köşe, keçeden bir çadır kurulur kendisine; çadırın iç duvarları ve bölmeleri yün halıdandır. Hükümdar, süslü ipekten elbiseler giyer; ayakları altın dört anka kuşundan yapılmış altından bir karyolada oturur... Hükümdarın asıl eşi de, etekleri üç ayak boyunda olup yerleri sürüyen süslü ipekliden bir elbise giyer; bu eteği bir erkek taşır arkasından. Başında 8 ayak uzunluğunda bir boynuz vardır bu eşin; boynuzun üzerinde de, beş renkli mücevherlerden yapılma süslemeler bulunur. Kraliçe dışarı çıktığında, bir araba üzerindedir; evindeyken, altı koruyucu ve dört aslanı olan beyaz bir fil biçimindeki altından karyolada oturur».

Bütün bu göçebelerin çevresinde, kentler ve dolayları, iştahları kabartır durur. Özellikle Hotan krallığı, pırıl pırıl parlamaktadır.

Gandara da öyle.

Bir uçtan bir uca dolaştıkları geniş bölgelerinde, göçebeler, kimi yerde bir kurulu iktidara, kimi yerde doğal bir engele çarpıyorlardı: Çin'i *Büyük Duvar*'ı koruyordu; Afganistan, Gandara ve Hind'e giden -bir bölümü Sasanîlerin sultasındaki- geçitlere kumanda ediyordu; ötede, Tibet'i koruyan, Himalaya'nın aşılmaz sarplıklarıydı.

Orta Asya'nın yerleşik halkı, o sıralar Hint - Avrupa'lılardı. Bunlar, -Ermenice, Slavca ve İtalo-Keltce ile yakınlık gösteren- Tokarca (Turfan ve Kuca), doğu İranca (Hotan) ve -kervanların *lingua franca* dedikleri- Sogdca konuşuyorlardı. Bu mavi gözlü sarışın insanların çoğu Budistti. Sanatlarının gösterdiği gibi adamakıllı Hellenleşmiş, ya da tersine, Doğu vahalarında bir bölümüyle Çinlileşmiş bu halklar, İran etkisine gecikerek girerler ve Bizans estetiğinden de dolaylı olarak esinlenirler. Afganistan da, coğrafyası ve kültürü ile bu bütüne giriyor. Bütün bu bölgelerde yeni bir biçem, İrano - Budik denen yeni bir biçem doğar; Sasanî İranı ile Budist dünyasının ilişkisinden doğan bir karmaşıktır bu. Bu karmaşık biçem, VI. - VII. yüzyıllarda, Wei'lerin aracılığıyla Çin'e ulaşır.

Çevrede kol gezen göçebeler için, bu zengin topraklar, bu parlak kültür merkezleri baş döndürücüydü. Yerleşik yaşamın yarattığı mucizelerle, kendi yaşamları arasındaki derin farklılığı ister istemez görüyorlardı. Daha III. yüzyılda, Ordos Hunları, *Büyük Duvar* kıyısınca yığışmışlardı; IV. yüzyılda, Roma İmparatorluğu sınırları boyunca yerleşmiş Germen kabileleri gibi, onlar da Çin hanedanı ile ilişki içine girmişlerdi. Hun şefleri imparatorluk başkentini ziyaret ediyor; birlikleri -Han'ların sonuna doğru- Çinlilere paralı askerlik yapıyorlardı. Korkunç göçebeler, yağınlar halinde ünlü duvardan içeriye girmiş oldular böylece. Çin'de Han'ların düşüşü ve arkasından başlıyan iç savaştan Hunlar yüreklendiler; içerdekiler, yerleştikleri toprakları ele geçirdiler, dışardakiler de gelip onlara katıldılar. Öylesi boyutlara erişti ki bu, Tsin'ler, bütün bir Kuzey Çin'i terketmek zorunda kaldılar. Böylece kurulan bu küçük Türk-moğol devlet-

lerin, geniş Hun devletinde nasıl özümsendiklerini daha önce anlattık; 349'da yıkılan bu devletin yerini yeni Barbarlar aldılar; ancak, onlar da geçici oldular. T a b g a ç ya da T ' o - p a Türklerinin 396-398 yıllarında Wei'ler İmparatorluğunu kuruncaya değin sürdü bu.

Bunlar olurken, öteki Hunlar, –Bizans tarihçilerinin A k h u n l a r dedikleri– H e f t a l i t l e r, Altaylardan inerek, Rus Türkistanı'na yerleşiyor, sonra da, Sogdian'ı (Semerkand) ve –olasıdır ki– Baktrian'ı ele geçiriyorlardı; arkadan Sasanîleri yenerek, Merv ve Herat'a yerleştiler. Ancak, Sasanîler İran'ı pek iyi savundukları için, Afganistan doğrultusunda geri püskürtüldüler. Oradan da, Hind'in fethine geçtiler; Guptalar iktidarını çökerten mücadeleler oldu bunlar. Hellenleşmiş ve uzun bir zamandan beri Budizmi kabul etmiş olan bu bölgelerde Hunlar, «Barbarlar gibi hareket ettiler, halkları kesip doğradılar, özellikle Budist topluluklara zulmettiler, manastırları ve sanat eserlerini yakıp yıktılar ve böylece o güzelim Greko-Budik uygarlığı çökerttiler» (Grousset).

Bu Hint Barbarlarının tarihten silinişleri de VII. yüzyılın ortalarına doğru olur.

Böylece, Asya'nın göçebeleri, yüzlerce kollu bir ahtapot gibi, Budist dünyasını kuşatıp sıkıyor, öteki gezgin sürüleri itip kakıyor ve imparatolukları yerle bir ediyordu. İran'ın direnişleriyledir ki, Aral'ın kuzeyindeki Hunlar yüzlerini Avrupa'ya çevirdiler ve Roma İmparatorluğuna girdiler (376).

> Tarihçi Ammianus'un söyledikleri, Çin'li yazarlarınkini tamamlıyor: «Hunlar, Barbarlıkta düşünülebilecek olan her şeyi geçerler... Saban kullanmasını bilmezler, yerleşik bir şeyleri, evleri ya da kulübeleri yoktur. Ebedî göçebeler olarak, daha çocukluktan soğuğa, açlığa ve susuzluğa alışmışlardır. Bir yerden bir yere göçerken, ailelerini içine tıktıkları arabaları çeken sürüleri de kendilerini izler... Giydikleri bir keten gömlekle, birbirine dikilmiş sıçan derilerinden bir kazaktır... Başlarında zırhlı bir başlık ya da arkaya devrilmiş bir serpuş, kıllı bacaklarına doladıkları teke derileri, bu donanımı tamamlar. Biçimsiz ve ölçüsüz ayakkabıları yürümelerine engeldir; öyle olduğu için

de, piyade olarak savaşamazlar; ancak bir kez ata atladılar mı, o çirkin, ama yorulmak bilmez ve şimşek gibi hızlı atlarının üzerinde sanki mıhlanmışlardır... Uçları sivriltilmiş kemikten, demir kadar sert ve öldürücü oklarını aklın alamıyacağı mesafelere atmakta gösterdikleri çeviklik ve hüner bakımından üzerlerine kimse gelemez».

XIII. yüzyılda, Moğol İmparatorluğu bütün gücüyle ortaya çıktığında, yeniden karşılaşacağımız bu aynı Barbarlardır kuşkusuz.

Urallardan Karpatlara değin uzanan tüm ovaların sahibi kesilen Hunlar, Eflâk ovasına, arkasından da Macar ovasına erişirler. Şeflerinden biri Attilâ, Tuna'yı 441 yılından başlayarak geçti; on yıl sonra Galya'ya doğruldu, Ren'e ulaştı, -7 Nisan 451'de- Metz'i ateşe verdi ve Orleans'ı kuşattı; Troyes üstüne döndü, orada yenildi ve Tuna'ya döndü yeniden, 452 yılında İtalya'da yeniden görüldü, ancak ertesi yıl Pannonia'da öldü. Bu «Tanrının Afeti», tam bir Hun tipini canlandırır: Kısa boylu ve geniş göğüslüdür; başı yuvalak, gözleri çöküktür, burnu basıktır, koyu renkte ve seyrek sakallıdır. Hiddetli de olsa, savaşın şiddeti yerine, politika ve diplomasi -daha çok hiyle ve hesap diyelim- yolunu seçiyordu. Korkunç bir yıkıcıydı; bununla beraber, kendi halkı için doğruluktan ayrılmaz bir yargıç şöhreti vardır. Gırtlağına kadar boşinançlıydı. Çevrelerine okumuş kişileri toplayan Çin Hunları gibi, o da Yunanlı, Romalı ve Germen kâtipleri toplamayı severdi. Özetle, bir başka Moğol fatihi, Cengiz Han'ı canlandırır. Bununla beraber, Hind'in Heftalit Hunları gibi, onun başkanlık ettiği Hunlar da tarihten silinip gittiler; Attilâ'nın vakitsiz ölümünden sonra parçalandılar ve Rus bozkırlarına, Dobruca'ya ve Mesya'ya doğru aktılar. Konstantinopolis, bu akının önünde zaferle direndi (468 ve 559 yılları). Asya'dan gelen bir başka sürü, Avarlar gözüktüğünde, Hunlar iç mücadelelerle tükenmişlerdi zaten. Avarlar da, Justinianus'un saltanatının sonuna (ölümü 565) doğru Avrupa'ya göçtüler ve Volga'dan Avusturya'ya değin uzanan bir bölgede hüküm sürdüler; onları, VII. yüzyılda, Konstantinopolis'le yeniden mücadele içinde göreceğiz.

24. – Attila

Son olarak, bir başka «göçebe» imparatorluk, VI. yüzyılda bozkırlarda ve Mogolistan'da kuruluyordu: Tukiu'lardı kuranlar. İran'a karşı Bizans'ın bağlaşıkları olan bu Tukiu'lar, bir olasılıkla Mazdekçiliği kabul etmişlerdi.

Yaşam, onlarda da aynıydı.

Bununla beraber, birbirine rakip iki kola ayrılan Tukiu'lar, güçlerini sürdüremediler; Suei'lerin Çin'i, arkasından Tang'ların Çin'i onları yenip, Yüksek Asya'da egemenliği ellerine geçirdiler.

Çeşitliliklerine, aralarındaki iç mücadelelere karşın, bütün bu Barbarlar arasında öylesine yakınlıklar vardır ki, onları getirip bir kalıba sokar. Yazıdan habersiz, at üstünde göçebe yaşamı süren, sürülerinin arasında yaşıyan, keçeden çadırlarda barınan, sert ama zeki, çevresinde okumuşlardan rahatsız olmayan, bununla beraber vahşi ve kokunç hareketlere hazır bu insanlar, XIII. yüzyılda, insanlık tarihinin en olağanüstü güçlerinden biri

olarak ortaya çıkacak olan Moğolların –tek kelimeyle– doğrudan atalarıdırlar. Onların sanatı da bu türdeşliği yansıtır: Bozkır sanatı diye adlandırılan bu sanat, her şeyden önce hayvan resimlerine dayanan bir biçemi içerir. Bu sanat, geliştiği bölgelerin yakınlığına göre, az çok İranlı ya da Çinli etkiler taşır elbette. Bununla beraber, araştırmalar gösteriyor ki, bu bozkır sanatı da, kendisini çevreleyen yerleşik bölgelerin sanatı üzerinde etkide bulunmuştur.

IV

SUEİ'LERİN ÇİN'İ

Wei'ler, iki kola, Pei Ts'i (550) ile Pei Çeu (557) kollarına ayrıldıktan sonra da, Çin, karışıklıklarla dolu bir dönem yaşadı. Birinciler ateşli birer Budist, ikinciler katı bir Konfüçyüscü idiler. Bu farklılığın, Budizm için korkunç sonuçları olacak gibi görünüyordu. Gerçekten, Pei Ts'i hanedanının hüküm sürdüğü yirmi yedi yıllık gibi kısa bir süre boyunca, ülkeleri, Budist sanatının yeniden doğuşuna tanık oldu. Bu sanat, Wei'lerin son dönemlerindeki estetiğin kuruluğunu terkederek, gerçek bir canlanış içine girdi ve Tang'ların plastiğine giden yolu hazırladı. Oysa, bu süre içinde, Pei Çeu'lar kendi devletlerinde Budistlere zulmediyorlardı; ve 577 yılında, Pei Ts'i'lerin topraklarını ele geçirdiklerinde, bu zulüm tüm Kuzey Çin'e yayıldı. Bereket kısa sürdü; 581 yılında saray nazırları olan Yang Kien onları devirdi ve Suei Hanedanını kurdu. Kuzey Çin'de altı yıl hüküm sürdükten sonra, Nankin İmparatorluğuna boyun eğdirdi (589).

Çin'in siyasal birliği yeniden gerçekleşmişti.

270 yıllık bir kopukluktan sonra hem de.

Kişisel olarak hem Budizmden yana, hem de ateşli bir Taocu sofu olan Yang Kien, Konfüçyüscülüğe hasım bir tutum takındı. Öyle olduğu için de, bir yandan Budist manastırı ve tapı-

naklarını onartır ve Taocu haclara katılırken, öte yandan çeşitli Konfüçyüscü okulların kapatılması emrini de veriyordu. Oğlu Yang-ti (605-618), bu konuda daha az sert oldu: Oturma yeri olarak yeğlediği Lo-Yang'ın güzelleştirilmesine verdi kendisini; Yang-Çeu'yu Lo-Yang'a bağlıyan bir kanal açtırdı ve bir zevk sefa yaşamı sürdü. Yaptığı korkunç giderler, büyük vergiler gerektiriyordu ve acımasızca mallara el koyuyordu. Pek korkunç bir başkaldırıya yol açtı bu ve Yang-ti öldürüldü.

Suei hanedanı sona erdi böylece.

Yirmi dokuz yıl süren kısa bir ömrü olmuştu hanedanın.

Ancak, öyle de olsa, bu hükümdarlık döneminin kültür yönünden büyük bir önemi vardır. Çin İmparatorluğunun her iki yarısının yeniden birleştirilmesi, düşüncelerin birbiriyle kaynaşmasına bir canlılık getirdi; o yıllardan başlıyarak Budist, Taocu ve Konfüçyüscü inançların birbiriyle uzlaştırılmasını ya da yakınlaştırılmasını deneyen bir bağdaştırmacılık eğilimi ortaya çıktı. Karışıklıkların ve zulümlerin bir ara uzaklaştırdığı Hintli keşişler, yeniden Çin yollarına düştüler. Japonya'da «amidizm» adıyla tanınan mistik Budizm, büyük ilerlemeler kaydetti. Öte yandan, geçmişle bağların yeniden kurulmasına, iki buçuk yüzyıl süren istilaların, karışıklıkların ve yıkılışların neden olduğu yaraların sarılmasına girişildi; korunmuş bütün kitapların bir listesi –610 yılına doğru– sonuçlandırıldı.

Ancak, Suei'lerin kısa süren dönemi Çin'e bir düzen getirmiş, düşünen kafalara dinginlik ve yeniden düşünme yolları açmış da olsa, gerçek anlamıyla yaratıcı da olamadı. Sanatı, pek güzel bir tanıdığıdır bunun: Sert, ağır, çok kez kuru olan bu sanat, Tang'lar döneminin ona kazandıracağı atılımın kıvılcımlarını taşımaz henüz. Bununla beraber, o dönemden başlıyarak, Çin, bir rönesansa hazırdır.

Doğduğunda da pek görkemli olacaktır o.

BÖLÜM IV

İSLÂMIN BAŞLANGIÇLARI
(VII. - IX. YÜZYILLAR)

Uygarlıkça tam bir gerileme içinde bulunan Batı Avrupa ile, göçebelerin vurdukları darbelerin şarsıntısından henüz sıyrılamamış Asya dünyası arasında, İslâmın doğuşu ve gelişmesi bir mucizeye benzer.

O zamana değin -hemen hemen- bilinmeyen bir halk, yeni bir dinin atılımı içinde birleşmişti. Bir kaç yıl içinde tüm Sasanî İmparatorluğunu yıkıyor; ve Bizans İmparatorluğunun -Küçük Asya'nın batısı dışında- bütün Asya ve Afrika eyaletlerini fethediyor; bu arada, İspanya'nın kimi noktalarını ekliyordu bu fethe. Hind'in ve Çin'in, Habeşistan'ın ve Batı Sudan'ın, Galya'nın ve Konstantinopolis'in kapılarını vuruyordu. En eski devletler çöküyor ve Sir-Derya'dan Senegal'e değin, yerleşik dinler, yeni bir dinin önünde eğiliyorlardı. Bu fetihlerden doğan yeni uygarlık, en parlak uygarlıklardan biri olacaktı ve Antik mirasın büyük bir bölümünü canlandırarak derleyip toparlandıktan sonra, Batı'ya da öğretmenlik edecekti çok noktada.

I

İSLÂMIN DOĞUŞU

Arabistan, Arapça adlandırılışıyla *Cezîret-ül-Arab,* Asya'nın güney-batısında, Kızıldeniz'le İran körfezi arasında bir yarımadadır. Bu dev yarımada, Afrika ve Orta Asya çöllerini birbirine bağlıyan bir çöl aslında.

İslâmlık, işte bu çölde doğdu.

İSLÂMLIKTAN ÖNCE ARABİSTAN

Arabistan'ın yazılı tarih öncesi hakkında pek az şey biliyoruz; yazılı tarih döneminde ise, Araplar üstüne en eski bilgileri yerleşik ve uygar komşuları veriyorlar: Mısırlılar, Mezopotamyalılar, İbraniler. Yine de kesin olmayan bilgiler bunlar. Süleyman Peygamberin kervanlarının Arabistan'a altın ve günlük aramaya gittiğini biliyoruz gerçi, ama işlek bir ticaret merkezi olduğu söylenen efsane ve masal kenti Ofir'in bulunduğu yer hakkında bir bilgimiz yok. Ancak, İlkçağ'la ilgili kesin olan bir şey şu: Yakındoğu'nun bütününe sahip çıkıp ilk büyük dünya imparatorluğunu kuran Akamanış Persleri, Arapları egemenlikleri altına almak istmedi; öyle de olsa, Araplar üzerinde kültürel etkileri büyük oldu onların.

İsa'dan önceki yüzyıllarda, özellikle güney Arabistanda bir takım bağımsız devletler kurulur: Saba, Ma'în ya da

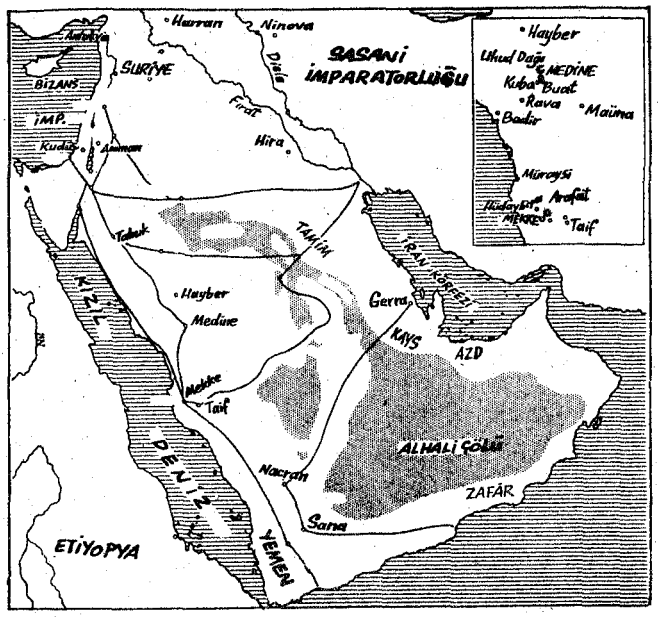

25. – Hicret'in eşiğinde Arabistan

Ma'ân, Qataban, Hadrâmut ve Awsân. Aralarında sık sık çatışıp dursalar da, bu devletler, özellikle de Saba ve Hadramut, Afrika'nın doğu kıyısı, Habeşistan, Hindistan ve Mısır ile, tâ Yunanistan'a değin, sıkı ticaret ilişkileri kurmuşlardı. Kervanlar, kuzeyden güneye değin, bütün yarımadayı aşardı.

Güney Arabistan'ın önemi, ekonomik rolünden geliyordu böylece.

Kuzeyde Petra'nın Arap halkı Nabatî'ler, çalışkan ve zengin tacirlerdi; Suriye'yi etkileri altına almışlardı; ne var ki, daha İsa'dan önce 60 yılında Roma'nın bağımlısı oldular. Mısır valisi Aelius Gallus, onların yardımıyla, Saba'ya doğru, pek başarılı olmayan bir sefere çıktı (İ.Ö. 24). 105 yılında, Nabatî devleti aleyhine Arabia adlı Roma eyaleti kuruldu. Aila yoluyla deiz ticareti desteklendi ve bir sınır çizgisi (limes) ülkeyi Bedevî baskınlarından korudu. Başka bir kervan ticaret merkezi olan Tedmir, 272 yılında, kraliçe Zeynep (Zenobia) döneminde İmparator Aurelius'ca ele geçirildi.

Güney'de Yemen'de, Mineenlerin yerini alan Saba krallığı, önce *mukarrib* adım taşıyan büyük rahipler, sonra da krallarca yönetildi. Ne var ki, bu krallık, Petra'nın geliştiği dönemde, iyiden iyiye çökmeye başlamıştı. Hindistan'a varmak için Musonlardan yararlanmayı öğrenen Yunanlı denizcilerin gittikçe artan yarışmasıydı bunun da nedeni. Saba krallığının yerini, Himyer Krallığı aldı. Coğrafi durumu, Roma'nın egemenliği altına girmesini önlediyse de, sonradan Perslerle Bizanslılar arasındaki kavgaya karışmak zorunda kaldı. Ülkede Yahudilikle Hıristiyanlık gelişti ve Necran Hıristiyan topluluğu –hiç değilse– Halife Ömer dönemine değin sürdü. Arabistan'da Hıristiyanlık, özellikle Nesturîlik ve Monofizitlik yoluyla bir hayli yayıldı. Yahudi bir Himyer prensi, Yemen Hıristiyanlarını çok eziyordu; Habeşistan'daki Hıristiyan krallarının işe karışması ve ülkeyi işgal etmelerine yol açtı bu durum (VI. yüzyılın başı). VI. yüzyılın sonunda Sasanîler de gelip yerleştiler buraya. Roma'nın çöküş döneminde (IV – V. yüzyıllar), kent ve ticaret uygarlığı geriledi ve göçebe çobanlık yeniden yayıldı. Arap yarımadasının iç bölgelerini işletmenin tek yolu buydu.

Aşırı derecede bireyci, çok sağlam yapılı olan B e d e v î - l e r, şeyhlerin yönettiği kabileler halinde örgütlenmişlerdi. Birliğin temeli kabile bağları idi; kabileye bağlılık güçlü bir sosyal bağ oluştururdu. Namusu korumak, sığınanı himaye etmek, yılmazlık, yiğitlik, düşmandan öç alma ve kan gütme, kabile ahlâkının ögeleri bunlardı. O dönem edebiyatının ögesi de bunlardır. Söylemeye gerek yok, bu inanış ve davranışlar, kabileler arasında sık sık çatışmalara yol açıyordu. Her topluluğun kendisine has tanrıları ve fetişleri, örneğin kabilenin belli zamanlar-

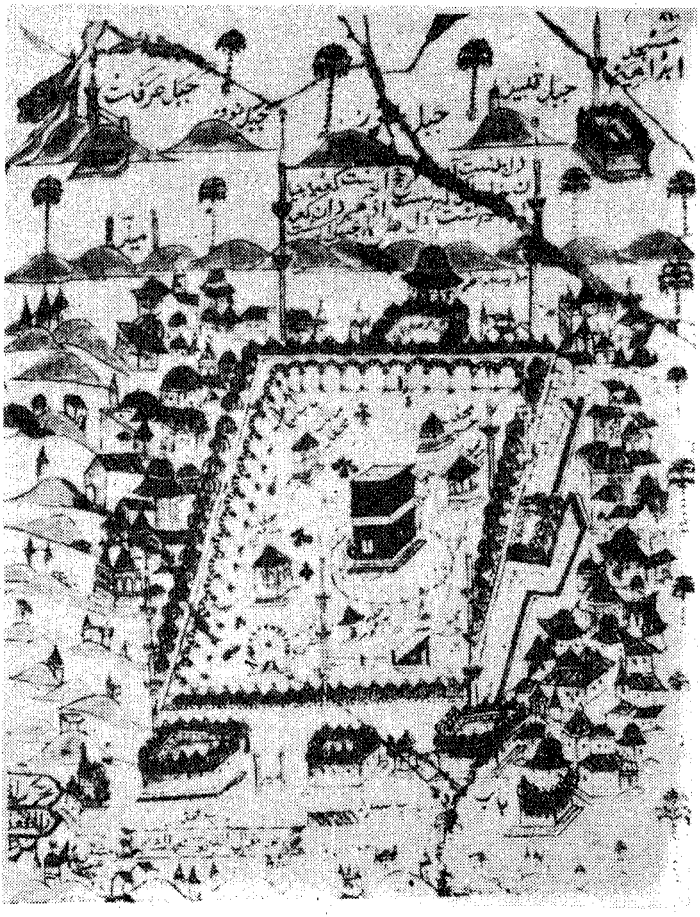

26. – Kâbe.

da çevresinde toplandığı kutsal taşlar vardı. Daha Muhammed'in ortaya çıkmasından çok önce, bu tanrılar arasında yüce bir tanrı özel bir yer tutuyordu: A l l a h 'tı bu!

Sasanîler ve Bizans imparatorları da, topraklarını, göçebe Bedevîlerden korumaya çalışıyorlardı; siyasetleri, Bedevîlerden bazılarının yardımını sağlamak amacını güdüyordu. Böylece, Suriye sınırında G a s s a n î Araplarının (başkent Basra), İran dolayında da L a h m î l e r in (başkent el-Hira) birer küçük tampon devlet kurmasını desteklediler. Gassanî hükümdarlardan El-Haris, Justinianus'tan soyluluk pâyesi aldı ve kabile başkanlığına getirildi. Ne var ki, Arapların Bizans'a bağlılığı sürekli olmuyordu. Monofizit Hıristiyan Gassanîler, kimi zaman Doğu İmparatorluğunun din kavgalarına büyük bir hırsla katıldılar. Lahmîler oldukça güçlüydü: Bir Lahmî olan İmr-ül-Kays, «bütün Arapların hükümdarı» olduğunu söylüyordu; ondan sonra gelenler, «dağların ve ovaların» sözünü eklediler bu ünvana; başkentleri, iyi sulanan ve verimli bir bölgede bulunan bayındır bir kentti.

H i c a z ise, oldukça kenarda kalmış, çorak bir bölgesidir Arabistan'ın. Özellikle konaklama merkezi olan başkenti Mekke, Perslerle Bizanslılar arasında bitip tükenmeyen savaşlar yüzünden kuzey Arabistan ticaretinin tehlikeye düşmesi üzerine, önem kazanmaya başlar. Mekke'nin kendisi de kervan seferleri örgütlüyordu; sonunda bir ticaret kenti, bir «tacir cumhuriyeti» olup çıktı; bu cumhuriyeti, klan şefleriyle eşraftan oluşan bir kurul yönetiyordu. Erkek kadın herkes ticaretle uğraşıyordu; kervanları akçalamak için ortaklıklar kuruluyordu. Bu koşullar sayesinde bütün batı Arabistan ekonomik yönden kalkınıyordu. Bir göçebe dünyanın ortasında bir ticaret ekonomisi gelişiyordu. Bedevîlerin tek bildiği trampa yanında, parayla alış veriş sıklaşmıştı. Kentlerin zengin tacirlerine borçlanan bedevîler, ya köle oluyor ya da bağımlı bir duruma düşüyorlardı. Kabile toplumunda bir çözülme başlamıştı. Okaz'da yapıldığı gibi, dinsel nitelik de taşıyan ve büyük edebî yarışmalara sahne olan fuarlarda, en uzak yerlerden kalkıp gelmiş Araplar ve yabancılar görülüyordu.

güçleKabile ufku aşılmıştı.

«Kabile humanizması»nın ötesinde yeni değerler palazlanıyordu. Çöl çocuklarının geleneksel nitelikleri değildi artık başarıyı sağlıyan. Kazanç hırsı ve doymazlık: Egemen olan buydu. Zenginler, kabilelerinin değil, kendilerinin eseri olan başarının gurur ve kasıntısı ile doluydular. Yoksullar, gençler, dürüst insanlar ise, bu durumdan acı çekiyorlardı. Ancak, sonradan görme insanların eleştirilmesinde ölçü tutulacak yıllanmış kabile ülküsünün ise eskidiği duygusu, berrak olmasa da böyle bir duygu vardı ortada.

Birey adına dinler yayılıyordu. Judaizm ve Hıristiyanlık, az çok akla sığmayan biçimleriyle de olsa, yandaş topluyordu. Ne var ki, Arap pazarını denetlemek için mücadele eden güçlere bağlı yabancı ideolojilerdi bunlar; onları kabul etmek, Arap gururu için alçaltıcıydı bir yerde. Kimi insanlar, yeni yollar arıyor, «Allah»tan korkuyor ve sayısız kabile putlarından kuşkuya düşüyorlardı. Aynı zamanda tüm Arabistan'ı birleştirecek, ona öteki büyük imparatoluklar karşısında saygınlık kazandıracak, kazanılmış servetleri ve ticareti koruyup güvence altına alacak, giderek karnı aç Bedevîlerin hırslarını, Arapların ticarî etkinliklerine engel olacak yerde, dışarıya doğru çevirecek bir devlete de gereksinme vardı. Güney Arabistan'ın göçebelere karşı kolonici, Bedevîlerden de pek uzak devletleri, bu görevi yerine getiremediler.

Bir Arap ideolojisiyle yönetilen, yeni koşullara uygun, bunun yanı sıra da kuşatacağı Bedevî ortama daha yakın bir Arap devleti.

Dönemin büyük gereksinmesi buydu.

Yollar, bunu başaracak bir dâhi insana açıktı.

Muhammed, işte böyle bir ortamda ortaya çıkar.

MUHAMMED

Muhammed, 571 yılında Mekke'de doğdu.

Hatırlatmakta yarar var: Mekke kenti, VI. yüzyılda, Arabistan'ın en önemli merkeziydi. Tapmağı Kâbe sayesinde dinsel

bir başkentti; ticaret yönünden ise, uzun zamandan beri Petra'nın yerine geçmişti. Başta ticaretle yaşıyan Mekke'li tacirler, bir çeşit aristokrasi oluşturuyorlardı; kentin yöneticileri de, bu aristokrasinin içinden çıkıyordu. Halkın geri kalanı ise köleydi ve kentin kenar mahallelerinde barınırlardı: Esnaf tabakasını oluşturanlar onlardı; çölün bir tutam ot veren yerlerine sürüleri götürüp otlatanlar da onlar.

Mekke'nin aristokrasisi, kökenini tâ İbrahime değin çıkaran Kureyş kabilesine mensuptu. Kabile, birçok ailelere bölünmüştü; içlerinde özellikle ikisi, Emeviler ile Haşimîler başta geliyordu. Haşimî ailesi, gerçi en zengi olanı değildi; ancak en saygın olanıydı ve kentin siyasal ve askerî yönetimini elinde tutan Emevî ailesinden daha az güçlü de olsa, tüm ülkede bu sonsuz saygınlıktan yararlanıyordu. Kâbe'de önemli görevleri elinde tuttuğu için, hac zamanlarında önemli bir rol oynuyordu.

Muhammed, bu ailedendir işte.

Muhammed, doğduktan iki ay sonra babasını yitirir; altı yıl sonra da annesini. Küçük öksüze önce büyükbabası sahip çıkar; sonra da amcalarından Ebu Talib yanma alır ve kervan sürücüsü olarak yetiştirir. Geleceğin Peygamberinin gençliği hakkında elimizdeki kırık dökük bilgiler bunlar yalnız. Kur'an'ın, yetimler ve öksüzlere olanca özenin gösterilmesi konusundaki ısrarlarından anlıyoruz ki, Muhammed'in çocukluk ve gençlik yılları acılarla geçmiştir.

Suriye'ye yaptığı yolculukarda, Bahira adlı bir Hıristiyan rahibiyle ilişki kurmak fırsatını bulur: Tanrı hakkındaki ilk kavramları bu rahip vermiştir ona ve Kutsal Kitab'ın birçok parçalarını da bu rahipten öğrenmiştir.

Yirmibeş yaşına doğru, Muhammed, Mekke'li zengin bir dulun, kendisinden bir hayli yaşlı Hatice'nin hizmetine girdi; onunla evlenmek zorunda kaldı. Birçok çocukları olacaktır bu evlilikten; ancak, içlerinden yalnız kızlar yaşıyacaktır. Kızlarından Fatma'yı da ilerde amcası Ebu Talib'in oğlu Aliyle evlendirecektir.

Muhammed, evlenmeyle yoksulluktan kurtulmuştur.

Bununla beraber, ruh dünyasında sorunları vardır: Zeki,

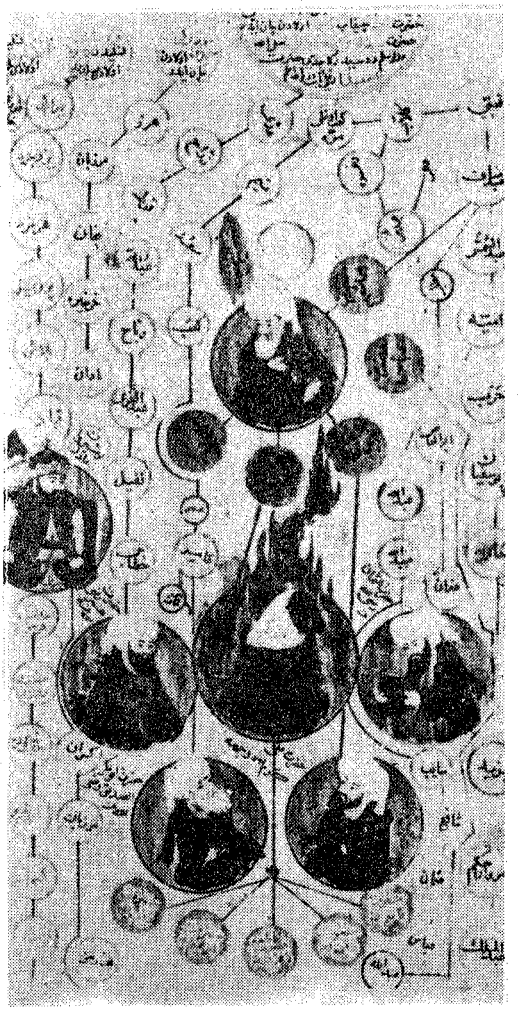

27. Muhammed'in soyağacı ve Dört Halife

ölçülü ve pek gerçekçi de olsa, sinirli ve tutkulu bir yaradılıştadır. Gençliği, yığınla doyumsuzluklarla geçmiştir: Kendisinden hayli yaşlı tek bir kadınla yetinmek zorunda kalışı; Arapların pek önem verdikleri erkek çocuğa sahip olamayışın getirdiği hayal kırıklıkları...

Kırk yaşma doğru, Tanrının çağrısını duyar ilk kez. Çevresine korku ve kaygılarını açıklar ve kendisini «cin çarpmış» sanarak, Cebrail'in söylediklerini reddetmeye başlar; bu meleğin her görünüşünde, mistik bir hale girer, kendinden geçer. Kuşkusuz hayaldir gördüğü; adı ne olursa olsun, ruhsal bir bunalım içindedir. Nitekim, canına kıyma girişimlerinde bulunur bir ara.

Ancak, içtenliğine de inanmak gerekir Muhammed'in.

Eşinin ve dar bir dost çevresinin de manevî desteğiyle, görevine aklı yattığında, Muhammed, gitgide ağırlığını hissettiği Tanrı buyruğunu herkese açıklamaya karar verir. Mekke'nin tacir aristokrasisi yanında pek başarı sağlamaz söyledikleri; bu kasıntılı çevre, aşağılayıcı bir kayıtsızlık gösterir kendisine, giderek de düşmanlık. Alaycı ve inançsız takımını bunaltıp ezen tanrısal vahyin tehditleri, olsa olsa kinleri arttırır ve Muhammed, Arap paganlığına saldırdığı içindir ki, düşmanları, bu tutumunu bir tehlike olarak görürler onun. Mekkeliler, Peygamberin yakınlarını açıkça uyarırlar ve yeni dine girenler içinde, ailecek ikinci sırada olanlara ya da köle sınıfından gelenlere kötü muamelede bulunmaya başlarlar. Böylece Muhammed, olan bitenlerin zorlamasıyla, ilk müritlerini köleler ve azatlılar arasından edinir. Ancak, buna bakarak, bugün kimi çevrelerin yaptığı gibi, Peygamberin tutumuna sosyalistçe bir anlam da vermemeli.

Olanlara aldırmadan, Muhammed, çabalarını sürdürür; ancak, öğütleri üzerine, durumları tehlikeye girmiş olan yeni müminler Habeşistan'a göçerler. Kendisine gelince, amcalarından birinin korumasına sığınır; ne var ki, 620 yılına doğru, eşi Hatice'nin ölümünden birkaç hafta sonra o da ölür. Hemşehrilerinin alay konusu olan Muhammed, ölümleriyle an aziz bildiklerinin de desteğinden yoksun kalınca, Mekke'nin dışında, bu yalnız kendini düşünen çevrenin uzağında yandaş aramayı düşünür. Mekke'de kendisine inananların sayısının artacağından umudunu kesmiştir; yine de onlar arasında, Ebu Bekir, Ömer ve damadı Ali gibi, ilerde önemli roller oynayacak ve özellikle kendisinden sonra yerine geçecek olanlar vardır.

Mekke'nin kuzeyinde Yesrib'e sığınır (622).

Nedir anlamı bunun?

«H i c r e t» diye adlandırılan ve İslâm takviminin de başlangıcı olarak kabul edilen bu olay, aslında bir «kaçış» değildi. Gerçi Peygamber, pek yakınına gelmiş bir tehlikeden kaçıyordu; ancak yaptığı, hiç kuşkusuz sosyal bir boyut taşıyordu: Kabilesinin dışına çıkmıştı; onunla her türlü ortak bağları koparıp atıyordu. Böylece «hicret», gerçekten bir «göç»tür ve göçebeliği terketme anlamını da içeren bir hareket!

O olaydan sonra adı değişip –«Peygamberin kenti» anlamına– *Medinet-ül Nebi,* kısaca M e d i n e diye anılacak olan bu kentte, Peygamberin yaşamının görünüşü değişir: Tanrısal bir göreve çağrıldığını söyleyen insan, bir örgütleyici, bir devlet başkanı olur aynı zamanda. Müminleri arasında, Mekke'den kendisiyle birlikte gelmiş olanlarla (Muhacirun), yeni kente kendisini kabul edenler (yardımcılar ya da koruyucular anlamına «ansar») arasında bir kardeşlik dayanışması yaratmaya başlar.

Böylece, yeni bir mücadele başlamıştır: Yerel adetler karşısında tutucu bir eğilimi temsil eden, kentin siyasal ve iktisadî hegemonyasını sürdürme kaygısındaki M e k k e ş o v e n i z m i ile, Muhammed'in başını çektiği –ve arınmış bir din düşüncesinin desteğinde– kabileler birliğini ilân eden g e n i ş l e t i l m i ş b i r y u r t s e v e r l i k.

Peygamber, bir klan plütokrasisinin boyunduruğundan kendisini kurtarmak isteyen Arapları çevresine toplar. Muhammed'in dehası şuradadır ki, hasımlarının gücünü değerlendirmesini iyi bilmiş ve nazik anlarda bir uzlaşmaya gidebilmiştir. Gerçi, en taşkın ve Mekkelilere karşı sönmez bir kinle dolu dostları arasında, bu uzlaşmayı kabul eden her zaman olmamıştır. Ne var ki, Peygamber, ülküsel olanla gerçekliği uzlaştırmayı bilmiş ve gerektiğinde izzeti nefsinden yaptığı özverilerle, son zafere ulaşmıştır. Gerektiğinde, canını da koymuştur ortaya; bununla beraber, büyük başarıları özellikle diplomatik yollarla sağlamıştır.

Bu uzlaşmalardan biri olarak, Mekke'deki tapınağın çevresinde somutlaşan eski inanışların büyük bir bölümünü kabul eder. Hazreti İbrahimin büyük saygınlığına dayanarak, geçmişten kalan birçok düşünce yeniden canlandırılır, yalm ve anlaşılır

biçimler içinde düzenlenir, çerçevelenir. Yerel geleneklerin sürdürülmesini, kendi zaferi için pek görkemli gören Emevî partisi, dayandığı şeyin altında eriyip döküldüğünü görür böylece. Özetle Peygamber, Tanrının gönderdiği bir kişi olma sıfatına, hükümdar, yargıç ve yüce rahip sıfatlarını da ekler: İlk camiyi kurar ve ibadeti örgütler.

Katılmak zorunda kaldığı askerî hareketler arasında, başta Bedr Savaşı ile karşılığım görürüz: Bedr'de, bir Mekke kervanı bastırılır ve yağmalanır (624). Buna karşılık Mekke partisi, Uhud'da gerçek gücünü ortaya koyar; Müslümanlar yenilgiye uğrarlar (625). Zafer, Emevîlere garip bir cesaret verir ve kimi kabilelerin de katılması sağlanarak, Peygamber, Medine'de kuşatılır. Medineliler, savunma amacıyla kentin çevresine çukurlar kazdıkları için Hendek Savaşı diye ün kazanmıştır bu savaş; Muhammed, düşman saflarındaki ayartmalarıyla tehlikeyi savuşturur (627).

Muhammed, propagandasını çeşitli yollarla, Mekke'nin dışında yoğunlaştırma çabasındaydı. Kimi çevrenin, peygamberin kadın düşkünlüğü -kuşkusuz o da var!- diye ayıpladığı çeşitli evliliklerle, yeni dine kazandırmayı arzuladığı aileler ve kabileler yanında dayanak sağlar. Bu süre içinde vahiyler, topluluğu diken üstünde tutar: Suçlamalara suçlamayla karşılık verir, cesaret kırıcı hareketlere karşı çıkar, kötü yorumlanmış eylemlere yeni bir yorum getirir ve ebedî mutluluğu vaadeder.

Muhammed, Bizans, Habeş ve İran hükümdarlarına , İslam dinine girmeleri için birer mektup gönderir. Hepsinden de red yanıtı gelir. Bu arada yarımadada, uzaklara yapılan seferleri de söylemeli; Muhammed, en bağlı adamlarına bırakır bunların yönetimini. Medine ve çevresindeki Yahudilere otoritesini dayatmak için, inandırma yetmediğinde, kaba güce başvurur. Peygamber, ibadetin yönü olarak Kudüs'ü almıştı önce ve İbrahim'in dinini izlediğini ileri sürüyordu bununla; Medine çevresindeki Yahudileri de böyle çekebilmişti kendisine. Oysa, 624 yılında, Mekke, Filistin'in kutsal kentinin yerini alıyordu. Ayrıca Kur'an, yine İbrahim'e bağlanmanın sonucu, Kutsal Kitap'taki kimi öyküleri halkın anlıyabileceği hale getiriyordu. Ancak, bel-

ki de bu son nokta, bir dram çıkardı ortaya. Yahudiler, yeni Vahiyle, Ahdi Atik arasındaki farklılıkları saptayarak, Peygamberi gülünç duruma düşürdüler; Muhammed de, Kutsal Kitapların bozmuş oldukları suçlamasıyla yanıt verdi onlara. Gerçi, dinsel bir konudaydı uzlaşmazlık; ne var ki, iktisadî bir neden, zengin hurmalıkların ele geçirilmesi yatıyordu çatışmanın altında; Hayber vahasının ele geçirilmesi, Yahudileri yok etme mücadelesinin en kanlı öykülerinden biridir.

Muhammed için durum gitgide aydınlığa çıkıyordu: Çünkü, bütün eski inançların üstüne dayandırılan yeni din, artık tanımlanmıştı ve bağımsızlık kazanıyordu. Muhammed, tanrısal esinle, İslâmı vahyedilmiş büyük dinlere bağlıyor; İbrahim'i Kâbe'nin kurucusu yaparak, Arap paganlığının kimi görünüşlerini de bütüne katıyordu.

Ne var ki, sonuca tam olarak varılamamıştı ve Peygamber, zaferin savaş alanında kazanılmayacağının iyice bilincindeydi; Mekkeliler de silahlı mücadeleye bir son vermek istiyorlardı. Aslında Mekke tacirleri, eski üstünlüklerini yeni toplumda da sürdürebilmek amacıyla, Müslüman olmaya, bir ihtiyatlılık önlemi olarak bakmaya başlamışlardı. Bütün bunları gören Muhammed, büyük bir taktiğe başvurdu: Hicret'in altıncı yılında, Mekke haccını yerine getirmek üzere, müminlerinin başında yola koyuldu; Mekke süvarileri, bu kafileye yolu kapamak üzere mevzilendi; bir uzlaşma gerekiyordu. Muhammed, Müslümanlığı kabul etmiş bir Emevîyi, geleceğin Halifesi Osman'ı bu uzlaşmada tam yetkili kılmak hünerini gösterdi: On yıllık bir silah bırakışması öngörülmüştü ve Müslümanlar ertesi yıl Mekke'ye gidip, hac için üç gün kalabileceklerdi.

Muhammed, bu büyük başarısından dolayı pek öğünüyordu haklı olarak. Gerçi andlaşmanın kimi hükümleri aleyhine idi; bu arada, kendisine sığınmış olan Mekkelileri de geri verecekti. Ancak şu da açıktı ki, Mekke'nin güçlüleri onunla bir andlaşmaya gitmişler, böylece de otoritesini tanımışlardı. Gerçekten Müslümanlar, 629 yılında Mekke'ye giderek hac görevlerini yerine getirdiler. Yarımadada büyük bir saygınlık kazandırdı Peygambere bu.

Burada, Peygamber'in çapullarından sözetmeyeceğiz.

Varılan anlaşma bunları da yasaklıyordu zaten.

Muhammed, bu arada Mekke'nin başlarından birinin, Ebu Süfyan'ın kızıyla evlenir; kentin önde gelen kişileri arasında yerini sağlamlaştırır böylece. Ve birgün, kabileler arasındaki bir anlaşmazlığı da bahane ederek, Mekke'nin üzerine yürür; 630 yılında savaşsız ele geçirir onu. Tapınağa girer ve bütün putları kırıp parçalar.

İslâm, Mekke'de de iktidarını kurmuştur.

631 yılında, başkaldıran kimi Arap kabileleri ve Bedevîler üzerinde H u n e y n geçitinde bir zaferini görüyoruz. Az çok içten de olsa, İslâma girişler, siyasal yönden boyun eğmeyi de beraberinde getiriyordu. 632 yılına doğru, başkalarının havarilik ve peygamberlik iddialarına karşın, hemen bütün Arabistan İslâm'a kazanılmıştır. Muhammed, 632 yılında «Vedâ Haccı» denen ziyaretini yapar Mekke'ye; orada insanın hak ve görevlerini anlatan ünlü «Veda Hutbesi»ni verir. Aynı gün vahyedilen bir Kur'an ayeti, Muhammed'in tanrısal görevinin son bulduğunu açıklar. Öyle der o ayette: «Bugün sizin dininizi yetkinliğe erdirdim ve üzerinizdeki nimetlerimi tamamladım. Size din olarak İslâm'ı verip ondan hoşnut oldum» (*Maide* suresi, 3). Medine'ye dönüşten birkaç ay sonra da hastalanır ve ölür.

Medine'ye gömerler onu.

Kişiliği ne denli karmaşık olursa olsun, Muhammed, tarihin –kuşkusuz– en önemli insanlarından biridir. İnançlarına olan bağlılık ve direşkenlik: Eylemini belirleyen bunlar olmuştur başta. Öldüğünde arkaya bıraktığı, kabile örgütlenişinden üstün bir toplum taslağı ve henüz dayanıksız da olsa, tarihinde ilk kez birleşmiş –ya da federe halindeki– bir Arabistandı.

Din olarak ne getirmiştir? Nedir İslâm?

Kısaca ona değinelim şimdi.

İSLÂM NEDİR?

İslâm öğretisi, aslında pek özgün değildir. Bir bireşim savında da olsa, «seçmecilik»ten öteye gidememiştir. İçerdiği kimi

ögeleri, ortaya çıktığı toplumdaki en ilkel inançlardan, kimi ögeleri de kendinden önceki en ileri dinlerden almıştır: Cinlere ve meleklere inanma, eski ilkel inançlardan geliyor; tek tanrı düşüncesi: «Son Hüküm», «Cennet» ve «Cehennem» gibi inançlar da Musevîlikle Hıristiyanlıktan.

Musevîliğe borçları ise, Hıristiyanlığa olduğundan daha fazla!

İslâmın temel ilkesi, tek tanrıya, A l l a h ' a inanmak. Müslümanların inancına göre, Allah buyruklarını Peygamberin aracılığıyla, Arap dilinde ve vahiy yoluyla bildirmiştir. Bu vahiy, K u r ' a n ' dır. Böylece Kur'an, İslâm dininin temeli, kutsal kitabıdır.

Ve Tanrı kelâmı olduğu için de ebedîdir.

Peygamber öldüğünde, Kur'an kitaplaşmış değildi henüz; onun ölümünden yirmi beş yıl sonra olur bu; böyle bir kitaplaştırmanın zorunluluğuna inanılır çünkü.

Vahiylerin Kur'an'daki bölümleniş ve sıralanışında acayip bir keyfilik görülür: Gerçekten, hepsi 114 adet tutan bölümler (sure), en uzunları başlarda, en kısaları sonlarda olmak üzere, uzunluklarına göre sıralanmışlardır; bu sıralanışta, vahyin gelişine göre hiçbir kronolojiye de uyulmamıştır. Oysa, Kur'anda yığınla çelişme vardır; öyle olunca da, birbiriyle çelişen buyruklar karşısında, hangisi hangisini ortadan kaldırmaktadır, giderek kanun gücünde olan hangisidir, bunu saptayabilmek için, Müslümanlar yeniden bir zamanlama çabası içine girmişlerdir, daha doğrusu girmek zorunda kalmışlardır. Bir bütün olarak alındığında ise, Kur'anda, nitelikçe birbirinden pek ayrı üç bölüm vardır: Birincisi, ki en eskisidir, kayıptan haber veren bir insan diliyle, kızgın renklerle dünyanın sonu ve «Son Hüküm» hakkında tablolar çizer. Bir başka bölüm, eski halkların yazgılarından, kendilerine gönderilmiş peygamberler karşısında takındıkları tutumlardan öyküler anlatır. Son olarak, Kur'an'ın önemli bir bölümü, gerçek anlamıyla yasamadır, yani uygulanması gerekli kuralları içerir.

İslâm dini, inananların Tanrıya boyun eğmelerini öngörür. Gerçek müslüman, gücü sınırsız bir varlığın karşısında, kendi iradesinden vaz geçerek ona m u t l a k b i r b a ğ ı m l ı l ı k

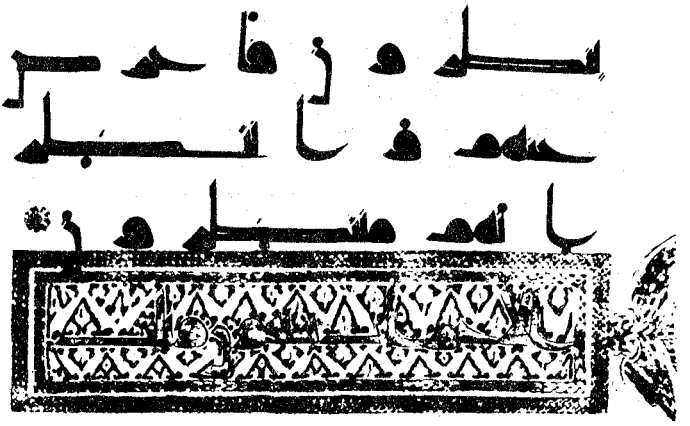

28. – Parşömen üzerine eski Kur'an metninden bir parça.

içine girmiş insandır; aslında İslâm kelimesi de, Tanrıya bütünüyle bağlanmak anlamına, «selem»den geliyor.

Bu dinin temel kavramı budur; onu, başka dinlerden ayırdeden de.

İslâmda, dinin her türlü belirtisine, düşüncelerine ve biçimlerine, ahlâkına ve ibadetine esin veren, daha doğrusu damgasını vuran bu ilkedir. Belirtmeye gerek yok, bu ilke, insana aşılanmak istenen belli bir anlayışı, kurulması istenen belli bir kafa yapısını da aydınlığa çıkarıyor: Tanrının, insanın mutlak bağımlılığını da arkasından sürükleyip getiren bu sınırsız gücü, her alanda, insan etkinliğini kaçınılmaz kurallarla düzenlemeyi gerektirir. Böylece, dine kayıtsız bir eylem olamaz; ve İslâmın, her sorundaki, ahlaki davranıştan en yalın davranış kurallarına varıncaya değin, her sorunda söyleyecekleri olmalıdır ve vardır da.

İslâm öğretisi, onun dayattığı inançlar bütünü, kısa ve açıktır; büyük bir yalınlık taşır bu ve mümin esrarlı bir atmosfer içine atılmamıştır. İslâma inancın dile getirilişi pek bilinir: «Allahtan başka Tanrı yoktur ve Muhammed O'nun Peygamberidir». Böylece Tanrının birliği ve Muhammed'in Peygamberlik görevi açıklanıp kabul edilmiş olur. İlâhiyatçılar, bu ilkeye dayanarak, ermişlere tapınmayı daima yasaklamışlardır; ne var ki, hiçbir

yerde ve hiçbir dönemde, Müslümanları, çetin bir yaşamın ya da belli olağanüstü niteliklerin ermiş diye gösterdiği, hemen yakınlarındaki aracı kişilere başvurmalarını da engelleyememişlerdir. İslâm inancı, meleklerin ve cinlerin (!) varlığını, «Son Hüküm» gününün zorunluluğunu kabul eder: O günde, insanlar, değerliliklerine göre ya cennetin nimetlerine kavuşacaklar ya da cehennemin azaplarına uğrayacaklardır.

İslâm öğretisi, yalnız bu inançlar demek değil; ibadeti oluşturan, Tanrı karşısındaki görevleri emrederken, günlük yaşamla ilgili kimi kuralları da koyar o.

Asıl anlamıyla ibadet, müminin kaçınamayacağı beş temel görevden oluşur: Mümin, yukarıda belirttiğimiz iman formülünü, yani şahadeti özellikle törenlerde –ve hele hele ölmek üzereyken– söylemelidir. Günde beş vakit kılacağı namaz (salât) borcu vardır. Namaz vaktini, genellikle «ezan» haber verir. Namaz, aslında bir dua değildir; onunla Müslüman Tanrıya tapınır, ancak bir istekte bulunamaz. Çünkü, hem yersiz, hem de etkisizdir bu istek. Namazın camide olması şart değildir; istenilen yerde yapılır. Ancak mümin, yüzünü Mekke doğrultusunda çevirmelidir: «Kıble» denir ona ve camide «mihrab» denen bir girinti ile gösterilmiştir. Toplu namazlarda, müminlerden biri ön sıraya çıkar ve herkes ona uyarak belli hareketleri tekrarlar. Namazdan önce «abdest» alınmalıdır; temiz suyla olur bu, o yoksa kumla. Yine buyruklar arasında olan oruç, İslâmın bağdaştırmacılığının en belirgin örneğidir: Aşağı yukarı Hıristiyan perhizi uzunluğunda ve Yahudi perhizi katılığındadır bu. Ay yılına göre olan Müslüman takviminin dokuzuncu ayında, Ramazanda mümin, güneşin doğuşundan batışına değin, hiçbir şey yiyip içmediği gibi, cinsel ilişkide de bulunamaz. Ayrıca, gelirinin onda birini, topluma zekât olarak vermek zorundadır. Mekke'ye hacca gitmek de mümin için bir görevdir; ancak sağlık ve mal varlığı koşullarına bağlıdır bu. Bu yolculuk, Hicret'ten önce Mekke'de paganların yaptıkları törenlerin İbrahim'in geleneğine bağlanmasıdır.

Yiyecek-içecekle ilgili kimi yasaklamalar görüyoruz: Mümin şarap ve mayalanmış içkiler içemez, domuz eti ve ölü hayvan yiyemez.

Kur'an, Müslüman ailesinin de temellerini saptamıştır: Dört eşle yetinmek koşuluyla, «çok karılılık»ı kabul ettiği malûm. Bunun, göçebe yaşamına büyük kolaylık getirse de, kentlerde zengin sınıfın bir ayrıcalığı olduğu da aşikâr. Ancak, kadın söz konusu oldukta asıl belirtilmesi gereken şu: Kur'an, herhangi bir kuşkuya yer vermeyecek biçimde, kadını, erkekten aşağı görür ve ikinci sınıf bir insan muamelesi yapar ona. Kadın, erkeğin istediği zaman boşadığı, istediği zaman geri aldığı, gerekirse dövdüğü bir mal gibidir; evine kapanmalı, saçını başını sıkıca örtmeli, kapısından içeri yabancı erkeğin adımını atmasına izin vermemelidir. Bugünkü anlayışımızla baktığımızda, daha bir yığın gariplikler, anormallikler...

Bütüne bakıldığında, kimi sorunlara –özellikle mirasla ilgili olanlara– bazı ayrıntılarla yaklaşılmış da olsa, Kur'anın, Müslüman toplumun karşısına çıkacak bütün güçlükleri çözümlemeye yetmediği de aşikâr; öyle olduğu için de, bir İslâm yasamasının, yani Şeriat'ın kurulması, güçlüklerle dolu karanlık noktalar içeriyordu. Ancak, tutarlı bir sistemin yaratılmasında başlıca engel bu değildi. İslâm, dogmasını saptamak amacıyla, din bilginleri toplantılarını (konsil) kabul etmediği gibi, Kur'anın sessiz kaldığı noktalarda yasamayı da kabul etmez.

Kur'andan çıkan ahlak kanunu pek serttir; ancak, her özel durum için bir çözüme varma iddiasında da olunmadı. Peygamber, kendisinin –bütün zaaflarıyla– «vasat» bir insan olarak alınması için çırpınıp durmuştur ve özellikle kendisine bir keramet sahibi olarak bakılmasına, günah işlemiyen bir kişi olarak görülmesine karşı çıkmıştır daima. Bir meşale gibi aydınlatıcı bir rehber olarak görülmesini de istememiştir; ancak, Müslümanların, onun kişiliğini bir model olarak almaları da kaçınılmazdı, nitekim öyle olmuştur. Öyle olduğu için de, İslâm bilginleri, Muhammed'in dile getirdiği görüşlere, genel tutumuna bakarak, onun konuşmalarını, hareketlerini ve hatta ses çıkarmayışlarını toplayan pek kabarık bir dosya ortaya koydular.

Hadis diye adlandırdılar bunları.

Bütün bunların toplamına Sünnet (âdet) adı verilir. İslâ-

mın ortodoks topluluğuna verilen Sünnîler adı buradan gelir. Sünnîlerin karşısında, Peygamberi amcazadesi ve damadı Ali'nin «yandaşlar»ı anlamına Şiiler bulunur. Başlarda siyasal bir gurup oluşturan Şiiler, Muhammed'in ailesinden olanların taşıdıkları hadislerin doğru olabileceğini kabul ederek, dinsel bir tutum takındılar. Sünnîler arasında ise, hadis araştırıcıları, büyük bir gayretle, ellerindeki malzemeyi zenginleştirmeye koyuldular ve bize öylesi bir miras bıraktılar ki, belki bir insan ömür boyu bu kadar çok şey söyleyemezdi. Bununla beraber, bu da yetmedi ve yeni özel durumları çözümlemek için, ileride dört büyük okul doğacaktır.

İslâm dini, özel hiçbir ruhban tanımaz. Ancak uygulamada, dinsel konularda görevler yüklenmiş kimi kişilerin ortaya çıkmasını önleyememiştir bu. Başta K a d ı, sivil olsun, cezaî olsun, Müslümanlar arasında çıkan uyuşmazlıkları çözmeye yetkili bir yargıçtır. M ü f t ü, kendisine sunulan hukuk konularında görüşlerini bildirir: Yanıtı, gerçi yargıçları bağlamaz, ancak içtihada yol açabilir; şu var ki, müftünün kendi yetki bölgesinin dışında hiçbir değeri yoktur bu içtihadın.

İ m a m sıfatına gelince... Maddî ve manevî, kelimenin her iki anlamıyla başkanlık eden kişiye verilir bu ünvan. Böylece, dar anlamda, duada, sıralanmış müminlerin önüne çıkan kişidir o; ancak, daha geniş anlamıyla, imam, İslâm topluluğunun başıdır, halifedir. H a l i f e, müminlerin hükümdarı, böylece Müslümanların askerî başıdır ve gücü, daha gerçek olabilmek için, hem cismanî hem de manevî olmalıdır. Halifenin, dinin dogmalarını tamlamak konusunda hiçbir yetkisi yoktur; yasama yetkisinin olmadığı bir alandır bu. İleride göreceğimiz gibi, Halife Memun ve -Halife Mütevekkil dışında- arkasından gelenler, Mütezile görüşünü kabul ederek, rollerinin dışına çıktılar. Ne var ki, başka Halifelerden hiçbiri böylesine bir cesareti kendisinde bulamadı. Halife, şeriatın uygulanmasına göz kulak olur ancak onu etkileyemez.

II

ARAP FETHİ

Peygamber öldüğünde, yerine kimin geçeceği belli değildi. Önce, bu bir sorun olarak ortaya çıkar. Şu da anlaşılır az sonra: Yirmi yıllık bir öğüt dönemi, doğal olarak her türlü otoriteyi reddetmeye eğilimli çoğu Bedevîyi bir arada tutmaya yeterli olmamıştır. Onları tek bir demette tutmanın yolu, yüzlerni dışarıya çevirmektir.

Arap fethi başlar.

İLK HALİFELER

Peygamberin kendisine bir halef belirlemeden ölmesi, onun yerine kimin geçeceği konusunda gerçekten ciddi bir anlaşmazlığa yol açtı; Muhacirler ile Ensar arasındaydı bu anlaşmazlık. Bunalım, Ömer'in kararlı davranışı sonucu çözüldü.

Ebubekir halife seçildi (632).

Onunla, *Hülefa-i Raşidin* de denen, Dört Halife Dönemi başlar (632-661).

İslâm tarihi için büyük önem taşıyan bu dönemin başta iki özelliği var: Arap fethinin başlaması; bunun yanı sıra iç çatışmaların boy atması. Bu çatışmalar, giderek bütün İslâm tarihinde yüzyıllarca sürecek mezhep mücadelelerinin tohumlarını atar. Dört halifeden yalnız biri, Ebubekir yatağında ölür; ötekiler, sırayla Ömer, Osman ve Ali bu kızgın ortamda hançerlenerek yaşamlarını yitireceklerdir.

Fetihler, fethe çıkanların hiç beklemedikleri bir hızla gelişti. Önceleri olan, sınırlardaki çapul ve talandı; ne var ki, karşıdaki hasmın güçsüzlüğünün anlaşılması fetih düşüncesini doğurdu ve ilk başarılar büyük bir coşkunluğa yol açtı. Hasmın güçsüzlüğü de şundan ileri geliyordu: Fethe çıkılan ülkelerde oturan halkın, sultasında yaşadıkları rejimlere karşı duydukları soğukluktu; öyle ki, yerli halk, istilacıya karşı hemen hemen pek az direniş gösterir, hâttâ kimi zaman işbirliği içine girer. O zamanki

bir tarihçinin söyledikleri pek ilginçtir, şöyle der o: «Romalıların zulmünden kurtarılmamız, bizim için çok yararlı olmuştur».

633 yılında başlayan Suriye'nin fethi 636'da biter; aynı yıl başlayan Irak'ın fethi 637'de tamamlanır; Mısır'ınki 639-642 yılları arasında gerçekleşecektir; İran fethi, kenar bölgeler dışında 651 yılına doğru sona erecektir: Bununla beraber, İran'da, dağlık bir coğrafyadan da destek alarak, belli ölçüde «ulusal» bir direniş görülür. Bizans eyaletlerinde ise tersi olur; oralarda, resmî yöneticiler, ya Konstantinopolis'e çekilirler, ya da Araplarla zahmetsizce anlaşma yoluna giderler. Küçük Asya'daki yayılış daha zor olur ve fetihlerin hızını keser; Konstantinopolis de gerçi iki kez kuşatılacaktır, ama ikisi de boşa çıkacaktır bunların. Orta Asya'ya doğru yürüyüşte de aynı ağırlık görülür: Syr-Derya, Çin ya da göçebe Türklerin etki alanındaki ülkelerin karşısında, ancak VIII. yüzyılın ortalarında İslâm'ın kesin sınırı çizilecektir. Kuzey Afrika'nın ele geçirilmesinde de güçlüklerle karşılaşılır: Berberîler büyük direniş gösterirler ve onları da, İspanya'nın, bir yüzyıl sonra da Sicilya'ın fethine sürüklemek yoluyladır ki, işe –az çok– bir kararlılık getirilmiş olur. Avrupa'ya sıçramış olan İslâm yürüyüşü, bilindiği gibi, Galya'ya değin uzanacak ve Poitiers savaşı adı verilen bir savaşta Charles Martel durduracaktır bu yürüyüşü (732).

Böylece, İndus'tan Tage'ye, Aral denizinden Senegal'e değin, uçsuz bucaksız topraklar, birbiri arkasından ele geçirilmişti. Bütün bu coğrafyada, iklim, Arapların kolaylıkla duruma uymalarına elverişliydi; günlük yaşam koşulları bakımından, kimi yerlilerle karşılıklı ilişkilerde zorluk çekilmedi. Ne var ki, coğrafyanın öteki özellikleri ve tarih, bu ülkeleri birbirinden ayırıyordu. Öyle olduğu için de, ilk karşılaşmalarda, örgütleniş pek gevşek tutuluyor ve yerel örflere özel bir saygı gösteriliyordu; yerli halkın boyun eğişinde önemli bir etken oldu bu. Denecek odur ki, Germen fetihlerinin Avrupa'yı parçalamasına karşın, Arap fethi Yakındoğu'yu birleştirmiştir.

Bir yerde âdetlerini bölüşmedikleri ve aralarında kaybolup gidecekleri yerli çoğunluğun içinde erimekten çok, Araplar ordugâhlarda yerleştiler önce; bununla beraber, tam kentleşme-

miş bölgelerde, bu ordugâhlar, çabucak yerlilerle bağların kurulduğu kentler olup çıktılar: Örneğin Mezopotamya'da Kûfe ve Basra, Mısır'da Fustat (eski Kahire), çok geçmeden de Magrib'te Kayrevan böyledir. Bütün bu kentler, tarımsal bölgelerle ve çöl içleriyle sürekli ilişki içindedirler; ancak, henüz egemenlikleri altına almadıkları denizden ise genel olarak uzaktadırlar. Silâh taşıyabilecek yaşta olan tüm erkeklerden oluşan milisleri, stratejik noktalarda askerî bölgelere (cund) bölünmüştü ve oralarda, hiyerarşik bir düzen içinde, ganimetle ve yerlilerin, doğrudan ya da kendilerine bırakılmış toprakların gelirinden ödedikleri ödeneklerle yaşıyorlardı. Çevresini Sahabenin aldığı halifenin genel yönetiminde, kabile, fetihlerin beraberinde getirdiği parçalanışlara ve yeniden guruplaşmalara karşın, sosyal yaşamın önemli bir ögesi olarak kalıyordu yine de. Arap dünyasındaki yeni koşullardan doğan partileşmelerin daha karmaşık hale getirdiği Kuzey ve Güney kabileleri arasındaki mücadeleler, bu dünyayı bir yarım yüzyıldan fazla –ve çok kez de kanlı biçimde– kıvrandırıp duracaktır.

Muhammed'in ölümünün ortaya çıkardığı halifelik bunalımını çözmüş olan fetihlerden sonra, bu yeni koşulların, bir başka ağır ve sürekli bunalıma yol açması da kaçınılmazdı. İmparatorluğu, giderek hükümeti örgütlemenin ortaya çıkardığı önceden farkedilmeyen dev sorunlar, derin uyuşmazlıklar doğuracaktı; birinci kuşak ortadan çekilir çekilmez, topluluğu bölen –kişisel görünümlü– anlaşmazlıkların arkasına gizlenmiş uyuşmazlıklardı bunlar. Ne var ki, garip de görünse, bir başka boyutu daha vardı bu anlaşmazlıkların: Şeriat ile sosyal örgütleniş arasındaki yakın ilişki göz önünde tutulursa, o sıralar gitgide ete kemiğe bürünen guruplaşmalar, hem parti hem de mezhep haline geliyorlar ve politikayla dinin içiçe bulundukları öğretiler ortaya atıyorlardı.

EMEVİ İMPARATORLUĞU

Üçüncü Halife Osman'ı, arkasından da Suriye valisi Muaviye'yi, dördüncü Halife Ali'ye karşı çıkmaya yönel-

ten mücadelelerde, iki eğilim göze çarpmaktadır: Başlangıçta, bir yanda ilkel yaşamın biçimlerini sürdürmek ya da yeniden düzeltmek gibi, hemen bütün dinlerde görülen –o gerçekleşmeyecek– düşün arkasından koşan «yaşlı Müslümanlar»la, yenilikleri cesaretle benimseyip ortaya çıkan yeni durumlardan çıkarlarını gözetenler vardır. Bir başka deyişle, daha ilk saatlerde dine sarılmış ateşli dindarlarla, –aslında Kureyşli ileri gelenlerin başını çektikleri– yeni toplumda eski nüfuzlarını tekrar ele geçirmenin sabırsızlığı içinde olanların mücadelesidir bu. Ne var ki, birinci eğilimin içinde de, birbirinden ayrılan iki görüş daha vardır: Haricîler için, bütün müminler –ilke olarak– birbirine eşittirler ve eğer topluma bir baş gerekiyorsa, hiçbir köken farklılığı gözetilmeden, en yetkin Müslüman baş olmalıdır; başa böyle biri geçmemişse, kim olursa olsun, ona karşı da imansız diye savaşılmalıdır. Kolayca görülmektedir ki, bu görüş, geleneksel Arap anarşizmine uygun düşmektedir. Şiîler için-se, ilkel İslâma bağlanma, aslında Peygamberin ailesine bağlanma, daha da özel olarak yalnız ondan gelenlere, kızı Fatma ile damadı Ali'nin çocuklarına bağlanmadır. Onlar için söz konusu olan, yalnız bir hükümdarlık ilkesi değildir; başkanın kişiliğini basit bir kanun uygulayıcıdan ileri götürmeyen hasımlarının tersine, onlar vahyin Peygamberin ailesi yararına sürmesi gerektiğini savunmaktadırlar; böylece bu aileden gelenler, müminlerin gerçek yol göstericileridirler, kısacası İmamdırlar.

Politikayla dinin birbirinden ayrılmasına razı olmayan bir bakıştır bu!

İlk iki eğilimden ikincisi mücadeleyi kazanır.

Ve Muaviye ile Emevî Hanedanı kurulur (661).

Hariciler, aralarında birlik olmasalar da, hemen her yerde baş kaldırırlar; Şiiler ise o denli kavgacı olamadılar ve kendi dâvâcılarını, özellikle Kerbelâ savaşında ölüme terk ettiler (680). Savaşın sonundaki felâket de, şehitlerine, yüzyıllar süren bir saygınlık kazandırdı.

Yönetmesini bilenler ve yönetenler Emevîler oldular.

Muaviye halife olunca, Şam'daki yerini terketmedi. Arabistan'ın gözden düştüğü anlamına geliyordu bu: Onun tarihsel

rolü, dünyaya bir din ve bir ordu vermiş olmaktı sanki; onlar Arabistan'ın dışına dağılmışlar ve o da kendi gölgesine çekilmişti. Gerçekten Mekke haccı, Medine'de Peygamber'i tanımış olanların çocuklarının varlığı, bu iki kutsal kente daha uzun süre saygınlık verdi durdu; bu saygınlık, birkaç başkaldırıya destek de sağladı ise, başarıya ulaşamadı bunlar. Ayrıca, Emevîlerin Şam'da yerleşmeleri, Suriye Araplarına, ötekiler, özellikle Irak Arapları üzerinde üstünlük sağlıyordu: Kûfe'nin Şiiliğin merkezi olmasının anlamı budur. Son olarak, doğan imparatorluğun görevlilerinin yerliler arasından alınması, bir yerde, Bizans geleneğinin Sasanî geleneğine üstün gelmesiydi.

Aslında, yenilen halkların yaşamında bozucu etkisi olmayan pek nadir fetihlerden biri olmuştur bu: Arap olmayanlar için dinde baskıya uğramak söz konusu değildi: Yahudiler ve Hıristiyanlar, Tanrıdan kendilerine kitap inmiş olduğundan, hoşgörüye kendiliğinden adaydılar. Uygulamada Zerduştîlere, Manicilere, Budistlere, -yıldızlara tapan- Harran «Sabienler»ine de aynı biçimde davranıldı. Onlar için zorunlu olanı, özellikle belli vergileri verme biçiminde kendini gösteren, İslâm'ın siyasal üstünlüğü kabul etmeleriydi yalnız; bir de, ordu bütünüyle Arap olduğu için, Müslümanlar arasında kendi dinlerini yayma çabalarına kalkmamalarıydı. Günlük yaşamı pek az etkileyen bu kayıtlar altında, üstü örtülü bir sözleşme ile «korunmuş»lardı, z ı m m î idiler. Ayrıca, Müslüman Araplar azınlıkta oldukları için, bir hoşgörüsüzlük politikası uygulamaları zordu; fetihlerinin etkisini hiçe indirebilirdi bu.

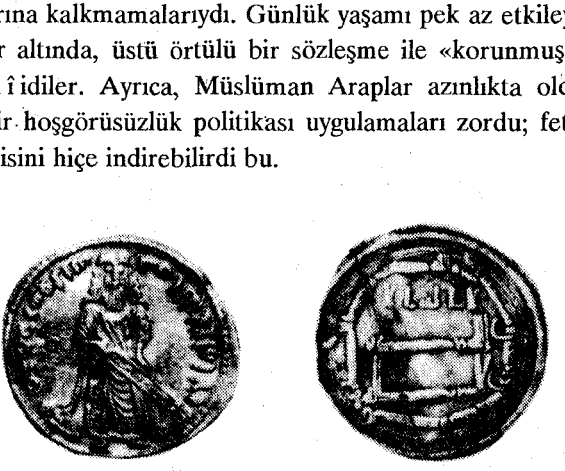

29. – İlk İslâm paraları

Böylece, Emevî yönetiminde iki kesim vardır. Biri Müslümanları ilgilendirir: Savaş ve kamu düzeni, dinin yönetimi, ödeneklerin dağıtımı ve öşrün alınması; bu, hiç olmazsa yönetici mevkilerde, Şam'da ve eyaletlerde Arapların elindedir. Öteki yerli yönetimdir ve her şeyden önce de vergi ile ilgilidir: Bu, salt yerli görevlilerce yönetilmektedir; başlarda yazıları yazanlar, hattâ paraları kendi dillerinde basanlar onlardı; şeriatla da hiçbir ilişkisi yoktur bunun. Ancak Müslüman kesimde bile, devletle şeriat arasında bir ayırım yerleşir. Şeriat, ilke olarak, kamusal ve özel yaşamda, her şeyi yönetir ve değiştirilemez. Bununla beraber, kamu yaşamında, hükümet, yenilikçi girişimlerde bulunmak zorundaydı; kamu işleri ile özel yaşamın birbirinden ayrılığı bundan doğdu ve özel yaşam da hükümetten bağımsız oldu.

Yeni devletin yerlilerle ilişkileri, kanunların kişiselliği rejimine göre, –bir bakıma– kolayca düzenlendi. Her cemaat, kendi öz hukukunu ve onu uygulayacak görevlilerini korudu. Bütün bu konularda, hükümetin koyduğu kamu hukuku söz konusu değildi; cemaatler arasındaki ilişkilerde ise, dindaşlar için özel güvenceler altında, bir Müslüman yargıçtı hüküm veren. Bu kadı, hükümetten yarı bağımsızdı; aylığını devlet ödese de, devletin koymadığı bir kanunu uyguluyordu. Buna pek benzeyen bir gelişim Hıristiyanlarda olmuştu; orada Kilise, başta aile konularında, özel adaletin bir bölümünü ele geçirmişti. Öyle olduğu için de, patriklerin ve piskoposların, yerel mülkî şeflerin üstünde, cemaatlerinin en üst yargıçları olmalarında büyük güçlükle karşılaşılmadı; aynı ayrıcalıklar Yahudiler için de sürdü.

Yerli halktan köylülerin hemen hemen tümü, kentlerin ise büyük bir çoğunluğu, İslâma yabancı da olsalar, yaşamda büyük altüst oluşlar görülmedi: Dinsel yaşam eski durumunu sürdürdü; iktisadî ve sosyal yaşamda da aynı sürekliliği görüyoruz. Kırsal kesimde, topraklar ikiye ayrılmıştı: Özel mülkiyetteki topraklarla, kamusal topraklardı bunlar. Sahipleri savaşlarda kaçıp ya da ölen topraklar da, toplum yararına kamu toprakları arasına sokuldu. Birinci gurup topraklar sahiplerine bıra-

kıldı; onlar, Arapça h a r a ç adı verilen –ve Bizans ya da Sasanîler zamanındaki vergiyi sürdürmekten başka bir şey olmayan– bir toprak vergisi ödeyeceklerdi yalnızca. İkinci gurup topraklar ise, kimi kez kiracılarca işletildi, kimi kez i k t a olarak Araplara dağıtıldı.

30. – Kadının huzurunda

Bunlar, bir sözleşme gereğince bu toprakları değerlendireceklerdi. Aslında devlet, birer malik olarak bakıyordu onlara. Sonradan ortaya çıkacak bir durum nedeniyle sık sık yapılan bir yanlışa düşmemek için söylemek gerekir: İkta, bu aşamada bir mülkiyettir; sahibine iktisadî yararlar sağlar. Ne var ki, sınırları vardır bunun: Sahibi, her Müslümanın ödediği vergiyi, öşürü ödemekle yükümlüdür; bunun gibi, devletin kiracılar üzerindeki yetkilerinden hiçbiri yoktur onda. Böylece, kiracılar bu sahiplere, Bizans ya da Sasanîler zamanının büyük «patron»larına olduğundan çok daha az bağımlıdırlar. Bu ortakçı kiracılar (muzâra'a), malik-köylülerin ödedikleri haraca benzer ödentilerde bulunuyorlardı.

Bu iki toprak kategorisi, özünde birbirinden farklı bir iktisadî rejime sahip değillerdi; birinin yerine ötekinin terkedilmemiş olmasının nedeni budur. Özetle, «kolonileştirme» diye, ekilip biçilmeyen topraklar üzerindeki çoban kabilelerin kolonileştirilmesi söz konusudur. Bu bakımdan, işgal, Germenlerin örneğin Avrupa'da yerleştirilmelerinden çok daha az hissedilir oldu yerli halkça.

Kaçan Bizanslı «patronlar»ın yerine geçen Arap malikler, onlardan daha az «senyör» olsalar bile, köylülere özgürlük sağlamadı bu. Aslında, yerlilerin aleyhine toprak kazanmak Araplara yasaklanmıştı. Ancak, başlarda çeşitli nedenlerle önlenemedi bu. Böylece, haraçtan yakasını sıyıran bu topraklar, devlete sadece öşür ödüyorlardı. Daha önceki yönetimlerin denetledikleri, köylülerin bir yurtluğa bağlanması, fatihlerce yürürlükten kaldırılmadı. Gerçek adıyla c i z y e , Müslüman olmayanların ödedikleri bir ikinci vergi olan bu baş vergisi de, bir yenilik değildi aslında; Bizans'ta, Hıristiyan olmayanlar ve özgür olmayanlar için böyle bir vergi vardı zaten. Vergileri toplayanlar ve toplama yöntemlerinde de bir değişiklik olmamıştı; yalnızca yararlanan değişmişti ki, bu da pek az ilgilendiriyordu halkı.

Kentlerin yaşamında da çok az değişiklik vardı.

Ya ticaret yaşamında?

Aslında Akdeniz'den Orta Asya'ya kadar yayılan ve o zamana değin birbiriyle yarışan iki devletin, Bizansla Sasanîler arasındaki mücadelelerin konusu olan ülkelerin siyasal açıdan birleştirilmiş olması, tacirlerce pek olumlu karşılandı. Sonraki yüzyıllarda daha iyi görülecektir bunun etkileri. Deniz ticaretinde ise olumsuz yönde bir değişiklik olmadı; ne Hint okyanusunda, ne Akdenizde. Araplar denizlere sahip değillerdi. Kuzeyin Hıristiyan ülkeleriyle, şimdi kendi egemenliklerine geçmiş olan Güney ülkelerinin yerlileri arasında ticaretin, geçmiş yüzyıllarda olduğu gibi sürmesinde hiçbir sakınca yoktu onlar için.

Son olarak, düşün yaşamında aynı sürekliliği görüyoruz. Yerli kültürle Arap kültürü, sanat alanı bir yana, birbirinden farklı yollar izler. Araplarda, Hicretin ilk yüzyılında edebiyat, özellikle şiirdir ve Bedevî geleneklerine geniş ölçüde sadıktır. Bununla beraber, eski temalara karışan yeni temalar vardır: Bahşişini ödediği için prenslere övgüler, parti mücadeleleri ya

da kent Araplarının yeni yaşam koşullarını yansıtan temalardır bunlar. Şiirde, gelecek yüzyıllara üç ad kalır o dönemden: Ahtal, Ferezdak ve Djarir. Ayrıca, bağımsız bir aşk şiiri gelişir; kimi zaman iffetli, kimi zaman da açık saçıktır bu ve meslekten şarkıcıların müziğine eşlik eder. Nesirde, Kur'an bir yana, büyük bir yenilik yoktur. Bununla beraber, Kur'an ve Hadislerin ilk yorumcuları yavaş yavaş ortaya çıkmaktadır.

VII. ve VIII. yüzyılların Yakındoğu'sunda, Hıristiyan kültür ise, Halifeliğin sınırları içinde temsil edilmektedir.

Hıristiyan ve Müslüman, bu iki kültür, sanat üretiminde çok daha fazla işbirliği içindedir; çünkü Araplar, yapılarını yerlilere yaptırmaktadırlar. İslâm dini, camiye, özgün düzenlemeler getirirken, süsleme genellikle yerli kalmaktadır. O dönemden bugüne de kalabilen en ünlü eserler, Mısır fatihi Amr'ın Fustat'taki *Amr Camisi;* Kudüs'te –yanlışlıkla Ömer Camisi denen– *Kubbet-üs Sahra* ile, yanıbaşındaki *Mescid-ül Aksa*'dır.

Son olarak, bir de Şam'daki *Büyük Cami.*

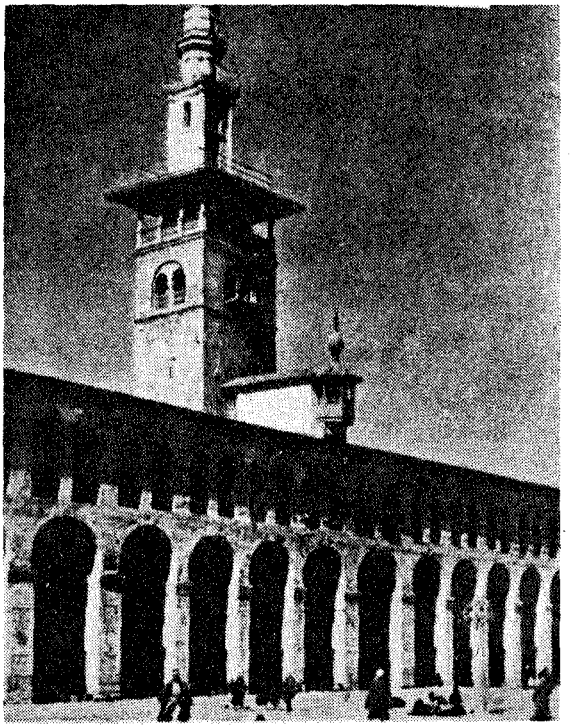

31. – Şam Camisi

Arap fetihlerinden ortaya çıkan durum, yeni etkenlerin sonucu, giderek altüst oldu. Bu etkenlerin başında, yerlilerin kitleler halinde Müslümanlığı kabul etmeleri gelir. Başka fetihlerde, fatihleri, boyun eğdirdikleri, ama kendilerinden daha üstün bir uygarlığa sahip halkların dini çekmiştir; şimdi ise tersi oluyordu, Araplar, inançlarını yerlilerle paylaşıyorlardı.

Neydi nedeni bunun?

Önce, İslâmlıkla öteki dinler arasında tartışma ve çatışmalar ne denli canlı olursa olsun, sıradan mümin, ilâhiyatçının gördüğü bütün inceliklerin farkında değildi. Hıristiyanlar ise, kendi dogmaları üzerine koparılmış yorum kavgalarından bıkıp usanmışlardı; İslâm, daha yalın bir değer olarak görünüyordu onlara. Hem sonra, İslâm da Muhammed'in İslâmı değildi artık; din, boyun eğdirilmiş halklarla temas sonucunda gelişiyor ve yeni dini kabul edenler, kendi manevî miraslarını da sokuyorlardı ona. Daha da önemlisi, Müslüman olmak, devlette ve toplumda egemen sınıfa girmek demekti; böylece, yeni dini kabul etmenin altında bir sosyal özlem yatıyordu. Ayrıca, yerlilerin kabul ettikleri İslâm, çok kez iktidarın kabul ettiği, yani resmî İslâm değil, ona karşıt mezheplerdi; bu da, resmî İslâm karşısında duydukları küçüklük duygularını gideren bir ögeydi onlarca.

Emevî rejimi, Arap üstünlüğünün rejimi idi. Fatihler için Müslümanlarla Arap eşanlamlı idi. İslâma dönme ise, bu eşanlamlılığı yıkıyor ve bir halkın öteki halklar üzerinde -dinin haklı göstermediği- bir egemenliği açığa çıkarıyordu. İslâma ilk dönenler, bir kabul işlemiyle, Mavalî adıyla, egemen halkın ileri gelenlerinin korumaları altına girdiler. Ama yine de ast durumundaydılar. Yeni devletin idare kadrolarında geniş ölçüde yer alanlar onlardı gerçi. Ne var ki, askerî bakımdan zayıf bir rol verilmişti kendilerine; ne ganimette hakları vardı, ne de ödenek alabiliyorlardı. Daha kötüsü, malî yönden aşağı bir durumda idiler. Gerçi, İslâmı kabul etmeleriyle, *cizye*den kurtuldular ve *haraç*ları da öşüre dönüştü. Ne var ki, uygulamada değişen hemen hiçbir şey olmadı; çünkü, başka malî yollarla eşitsizlik sürüyordu. Bu durum karşısında, İslâma dönenler,

kökeni ne olursa olsun, tüm Müslümanlar arasında bir eşitlik istemeye başladılar. Başka bir deyişle, yerlilerin hoşnutsuzluğu, ne Müslüman egemenliğineydi, ne de yeni dine; kesinlikle kabul edilmiş İslâm çerçevesi içinde, Müslüman rejim içerden ele geçirilmek isteniyordu artık. Mavalînin en çok olduğu İran'da olan buydu; Arapların Berberîler arasından genç çocukları köle olarak topladıkları Magrip'te, kısa bir süre sonra İspanya'da da olan buydu. Bununla beraber, İran'dadır ki hareket en büyük boyutlarına ulaştı: Gerçi Emevîler, kadrolarını Suriyelilerden oluşturdukları için, merkezden uzakta olan eyaletlerin halkları, haklarının yenilmiş olduğu duygusu içindeydiler. Ancak, bu halklar içinde yalnız İran, gerçekten «ulusal» bir geleneğe sahipti.

Böylece malî sorunda, ulusal sorunla sosyal sorun iç içe girmişlerdi. Mülkiyet rejiminde, daha da içinden çıkılmaz duruma geliyordu bu. Fetihlerde, Araplar, ilke olarak yerlilerin elinde kalması gereken toprakları da, alım-satım yoluyla ya da zorla ellerine geçirmekte serbest bırakılmışlardı. Araplar, çeşitli yollardan daha da genişlettiler bunları; yerliler ise, şiddete ya da maliyenin haksızlıklarına karşı kendilerini korumak, ya da kötü hasat zamanlarında tefecilere daha da artan borçlarını başka türlü ödeyemediklerinden, topraklarından şu ya da bu koşulla vazgeçerek, bir güçlü *patron*un korunması altına giriyorlardı. Hele sınır ülkelerde, örneğin Magrip'te, Araplar, hükümdarın gözünden uzakta, tam bir soygun rejimi uyguluyorlar ve köle haline getiriyorlardı halkı. Başka yerlerde, özellikle İran'da ise, yerli büyük toprak sahipleri, yenenle uzlaşmasını yapabilmişti ve aşağı sınıfların sömürülmesine katılıyorlardı; o kadar ki, bu sömürünün kanunsal yararlarını tehlikeye düşürür diye, -tuhaf gelecek!- İslâma dönüşlere karşı çıkıyorlardı. Böylece, ulusal özlemlerle sosyal özlem arasında aynılık yoktu. Ve, bütün bunları izleyecek mücadelelerde, ulusal birliğin gücü, her cephenin kendi içine Araplarla Arap olmayanları almasını engellemedi.

Duygular plânında, gizli anlaşma -görünüşte şaşırtıcı biçimde- Arapların en gelenekçi olanlarıyla, yerlilerin en başkaldırıcı ögeleri arasında oldu. Bu Araplar, İslâm şeriatının

uygulanmasını istiyorlardı; onlar için, yarı-laik Emevî devleti karşısında, İslâm geleneğine dönüş anlamını taşıyordu bu. Ötekiler içinse, şeriatın uygulanması, fetihten doğmuş imparatorluk kurumlarının çerçevesi içinde, tüm Müslümanların eşitliği demek olacaktı. İstekleri açık ve seçik bir içerik taşımasa da, her iki taraf da, rejimin İslâmlaştırılmasını istiyordu özetle. Bununla beraber, anlaşma yine de açıktı; kısmî ayaklanmaları ezmiş, tiksinti duyulan bir rejime karşı herkesin geniş bir birlik içinde toplaşmayı araması normaldi.

Böylesi bir birlik zafer sağlayabilecekti onlara.

III

ABBASÎ DEVRİMİ

Emevî iktidarına karşı muhalefet çeşitli biçimlere büründü. Haricilik İran'da, Arabistan'da, Mısır'da kimi ögeleri kendine çekti; ancak, gerçekten asıl önemli egemenliğini Berberîler arasında kurdu; bu ülkelerde, halkın geleneksel anarşizmine uygun düşüyordu çünkü. Ancak Berberîler uzaktaydılar, Hariciler aralarında birleşemiyorlardı, Bedevîler ise kabaca aşırıydılar; öyle olduğu için de hiçbiri sürekli başarı sağlayamadı. Böylece muhalefet, ileri bir öğreti olarak, Şiîlikte en güçlü deyimini buldu. Tanrıdan kendisine özgü erdemler almış bir hükümdar düşüncesi, hem gelenekçilere, hem de İranlılara hoş geliyordu; gelenekçiler, Muhammed'in görevinin taşıdığı niteliğin bilincindeydiler, İranlılar ise Sasanî monarşisine alışkındılar. Bazıları, bu iktidar anlayışına, Arap olmayanların atalardan kalma düşüncelerini yansıtan kimi şeyler de sokuyorlardı. Gerçek anlamıyla Şiîler, iktidarı, Ali'nin evlâdı için istiyorlardı; oysa ötekiler, şu ya da bu dalı yeğlemeden genel olarak Peygamberin ailesine bağlananlar, boyutları bir parça geniş herhangi bir hareketi desteklemeye hazırdılar. Muhammed'in amcası Abbas'ın torunlarından

biriyle, onun Horasan'daki misyoneri Ebu Müslim'in becerikliliği, bu muhalefeti Abbasî ailesi yararına bir araya getirmesini bildi ve Emevî hanedanını 750 yılında yıkarak, Abbasî hanedanını kurdu.

Hiç olmazsa, kuramda, XVI. yüzyıl başlarına değin sürecektir onların iktidarı.

YENİ REJİM

Aslında, Emevî rejimi, yerine oturmak girişiminde bulunmuştu.

> Bizans aleyhtarı politika kadar, iktisadî nedenlerle de, Abdülmalik, İmparatorluğun paralarını birleştirerek Arap harfleriyle para bastırmıştı: Adları Bizansın *denie*si ile *drahmi*sinden gelen, altın dinarla, gümüş dirhemdi bunlar. Bunun gibi, Abdülmalik, devletin merkezî idaresine Arapları sokmuştu. Çok geçmeden, sofu bir hükümdar ülküsünü temsil eden Ömer bin Abdülaziz, iki yıllık iktidarında, Medine gelenekçilerinin mali programını uygulamaya kalkmıştı. Bizans'la –hiç de zaferlerle dolu olmayan– savaş hali nedeniyle, Hıristiyanlara karşı –anlık ya da bölgesel– kimi önlemler alındı: Mısır'da, her türlü yer değiştirme için pasaport yükümlülüğü, –kuramda da kalsa– özel bir giysi zorunluluğu, dışarıdan görülebilecek Hıristiyan resimlerinin yakılması gibi...

Ne var ki, hiçbiri sağlam önlemler değildi bunların ve İranlılarm İslâma kitle halinde girmesinin ortaya koyduğu gerçek soruna çözüm getirmede hiçbir şeye yaramıyordu.

Böylece, hiçbir önlem, ne başkaldırıyı önledi, ne Emevîlerin düşüşünü.

Doğaldır ki, Abbasî rejimi, Muhammed'in yetingenliğine dönemedi; *haraç*ta da herhangi bir şey değişmedi. Bununla beraber, yeni devlet eskisinden pek farklıydı. Zafer, Suriye hanedanına kitle halinde karşı çıkmış olan Iraklı Arapların, daha da fazla olarak İranlı –özellikle Horasanlı– Mevalîlerindi. Abbasî idaresini dolduran bu sonuncular artık ve Sasanî geleneği ile bağları kurmaktaydılar. Uyumsuzluk gösteren Bedevîler yeniden çöle

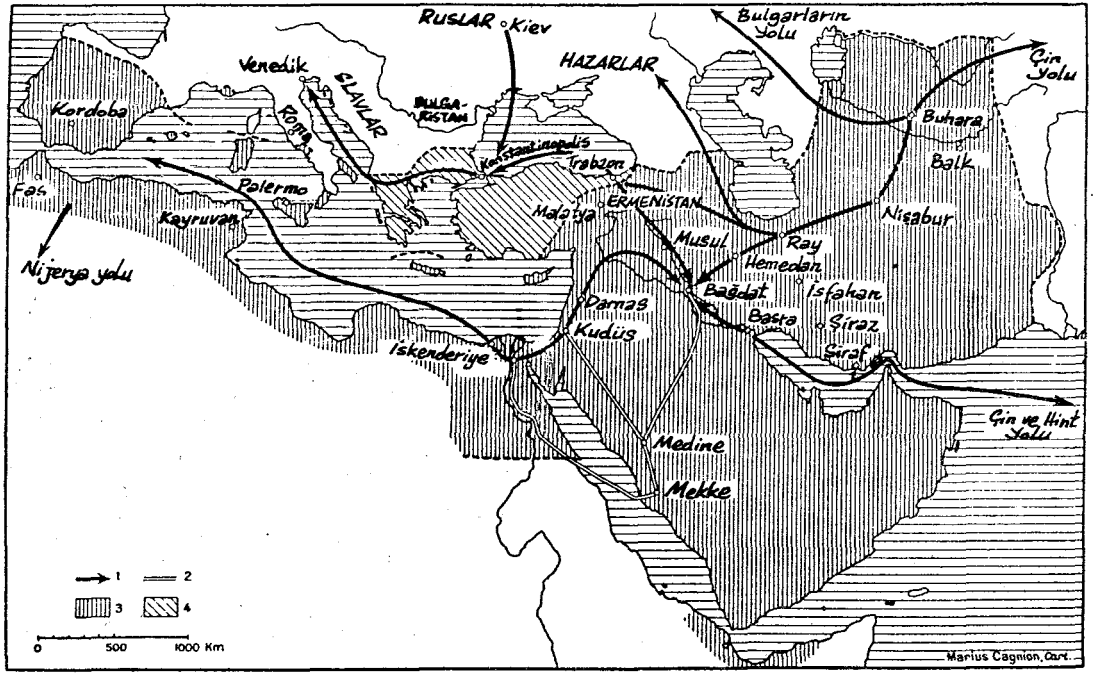

32. – IX. yüzyılda İslâm dünyası.

(1. – Ticaret yolları, 2. – Hac yolları, 3. – Müslüman ülkeler, 4. – Bizans ülkesi)

atılmış; hattâ ordudan çıkarılmıştı. Orduda da, seçme birlikler, yarı-meslekî gönüllüler olan Horasanlılardan oluşmaktaydı. Bütün bu değişikliklerin simgesi olan yeni bir başkent kuruldu: B a ğ d a t! Eski Ktesifon'un yakınında kurulan bu kentin çoğu sakinleri, örflerine varıncaya değin oradan geliyordu. Suriye'nin üstünlüğü kayboldu: Hint Okyanusunun çekiciliği Akdeniz'deki çekiciliğin yerine geçti.

Yeni rejim, ruhu bakımından, hem Sasanî mirasıyla bağları kurmak, hem de Emevî «inançsızlık»larının yerine gerçekten Müslüman bir coşkuyu geçirmek savındadır. Müslüman bir rejimdir bu: Hükümdar, Peygamber ailesindendir çünkü; bu durum, gerçi ona şeriati değiştirmek ya da tamamlamak yetkisi vermez, ancak uygulama biçiminde, uyruklarının imamı olarak, büyük bir saygınlıktan yararlanma olanağı sağlamaktadır kendisine. Aslında çevresini donatan lüks, kendisini –Sasanî anılarından esinlenilmiş debdebe ve törenler içinde– ancak bayram günleri görebilen halktan soyutlanmış konutu, bu hemen hemen insanüstü niteliğine tanıklık etmektedirler onun. Müslüman bir rejimdir bu: Çünkü, şeriatın yüce bilginleri olan u l e m a, özellikle şeriatın insanları ilgilendiren hükümlerini inceliyen f u k a h a ile yakın ilişkiler kurmuştur; hem ilâhiyatçı, hem hukukçu olan fukaha, Abbasî rejimi ile ilkel Müslüman topluluğunu bir tutmaya kadar gitmeseler de, zorunluluk adına belli bir yenilik yapma gücünün tanındığı onaşmalarıyla, yani i c m a ile, gerçekte hemen bütün kurumların, kamusal örgütlenişin hemen bütün kaçınılmaz verilerinin İslâmla bağdaştığını söylemektedirler.

E b u Y u s u f, Halife Harun ür-Reşit için *Kitab-ül-Haraç*'ı bu anlayışla yazar.

Oysa, Abbasî idaresi, Bizans ve Sasanî modellerini pek yakından izlemektedir. Bu idare, başlarında büyük hizmet görevlilerinin bulunduğu d i v a n'larla güçlendirilmiştir. Yalnız, Bizans'ta imparatorun kendisi bu dairelerin işbirliğini sağlarken, ondan farklı olarak, halife, genel yönetimi bir v e z i r e bırakmıştır; Sasanîlerin *bozorg-frahmadâr*ının uzaktan mirasçısıdır bu vezir. Bu gerçek idareci, beraberindeki görevli kadrosuy-

la gelir, böylece gücü bir yerde kaygılandırıcı olabilir; öyle olduğu içindir ki, Baktrian'lı B e r m e k î ailesinden, Harun ür-Reşid, pek yankıları olacak biçimde yakasını sıyırabilmiştir. Vezirin emri altındaki en önemli daireler -doğallıkla- vergi, posta ve mühürdarlıktır: Posta, gerektiğinde özel kişiler için de bir şeyler götürüp getirir; ama her şeyden önce bölge idareleriyle merkez arasındaki haberleşmeyi sağlamaktadır. Bunun için de pek hızlı ve düzenli olması gerekmektedir onun. Buyrukları, atamaları, diplomatik yazışmaları kaleme alan ve hükümdarlık mührüyle onları resmileştiren ise mühürdarlıktır.

Bu idare b ü r o k r a t i k tir; aynı zamanda da m e r k e z i y e t ç i. Bölgesel farklılıklar gerçi ortadan kalkmıştır, ama her şey de merkezin denetimine girmiştir. Eyalet idaresinde, hükümdarı bir askerî komutan, veziri de bir mülkî yönetici temsil etmektedir. Biri silâhlı gücü, öteki malî kaynakları elinde bulundurmaktadır ve karşılıklı olarak da birbirlerine bağımlıdırlar.

Hükümetin her zaman bir parça kıyısında olan adalet, k a d ı nın elindedir. Ancak dayandığı şeriatın yetersizlikleri, bir yargılama usulünün yokluğu, hükümlerini güçlülere uygulama olanaksızlığı yüzünden, halifenin kişisel sorumluluğu altında, kötüye kullanmaları düzelten, daha esnek daha etkili bir m a z a l i m mahkemelerini kurmaya gidilir. Hukukçular için bu mahkemeler, şeriatın uygulanmasında kadının adaletiyle birleşir; aslında, dinsel âdetlerin yanı sıra, bir devlet adaletinin başlangıcıdır bu. Büyük merkezlerde, meslekten bir zabıta örgütü, ş o r t a düzeni sağlamakta; başka yerlerde ise, halk arasından seçilmiş milisler, a h d a t, günlük gereksinmeleri karşılamakta ve yetmektedirler de.

Ne var ki, bu «Müslüman» rejim, Abbasî devriminin kökenindeki tüm sorunları çözmekten ya da tüm hoşnutsuzlukları yatıştırmaktan hayli uzaktı. Siyasal ve sosyal eşitsizlikler hafiflemiyordu; Arap olsun olmasın, büyük topraklarda hiçbir şeye dokunulmamıştı çünkü. Alacalı bulacalı bir koalisyonun zaferi, dinsel muhalefetleri de yatıştırmamamıştı: Özellikle Şiîler, Ali soyundan gelmeyen bir hanedandan nasıl hoşnut olabilirlerdi?

Kimi Emevî yandaşlar arasında, eski inançların sızdığı kentlerde, Yezidîler ortaya çıkmıştı. Bunun gibi, ulusal rekabetler varlığını sürdürüyor, ya da başka biçimler altında yeniden doğuyordu: İran'ın zaferi, şimdi bir muhalefet durumuna itilmiş Arapları ortadan kaldırmamıştı. Hem sonra, bütün İranlılar da, bu zaferde istediklerini bulabilmiş değildi. Asıl galipler, Horasanlılar, daha önce Sasanîlerin ezdiği ve hoşnutsuzlukları -kuşkusuz- sürüp giden öteki İranlı grupları gölgeye itmişlerdi. Horasanlılar da, zafer yolunu açtıkları tanımadıkları bir Arabın, işler olup bittikten sonra kalkıp kendi kahramanlarını öldürtmüş olmasından esef duyuyorlardı kimi zaman. Bütün bu konularda bulanık kalan, iyice bilinmeyen noktalar var ve ayrıntılara inme olanağı da yok belki. Bununla beraber, ana çizgileriyle açık olan şu ki, Abbasî devrimini doğuran kaynaşma, zaferin ertesinde dinmedi.

Karışıklıklar her yanda görülüyordu: İspanya'da, canını toplu kıyımdan kurtarıp oraya kaçmış olan bir Emevî, bağımsız bir krallık kurmuştu; Magrip'te Haricî kılığında bir hareket vardı; Mısır'da, maliye görevlilerinin baskıları altında, Bizansla ticaret ilişkileri kötüye gidiyordu; Suriye'de, siyasal üstünlüğün kaybı dolayısıyla vahim sasıntılar vardı doğallıkla. Daha da dikkatleri çekici olan ve sonuçları daha da ağır olan, İran'daki karışıklıklardı; çünkü, dinsel görünümleri altında, çok daha somut istekleri dile getiriyorlardı. Topu topu, üç çeyrek yüzyıl içinde, Hazar bölgesinin henüz -bir ölçüde- İslâmın dışında kalmış halklarını da içine alacak biçimde, Horasan'dan Ermenistan'a değin uzanan dağlık bölge, sürüp giden dinsel başkaldırılarla sarsılıp durdu. Bu dinsel başkaldırıların, kimi kez sapkın Müslüman öğretilerle, kimi kez de eski Manici ya da Mazdekçi inançlarla, yani İran'ın eski manevî yaşamının en halkçı biçimleriyle yakınlığı vardı. Böylece, bütün bunlar, siyasal ve -kimi zaman da- sosyal planda «enternasyonalci» Abbasîlerle yazgılarını birleştirmiş yönetici çevrelere karşı, ulusal ve sosyal muhalefetin sürekliliğini dile getirmekteydi. Bu hareketlerin kiminin altından, gürültülü biçimde «sınıfsal» istekler yükselmekteydi: Ezilen köylüler, büyük toprak sahiplerine karşı çıkmakta ve onları -bölgesine göre- yabancı egemenliği ile bir tutmaktaydılar.

Bu başkaldırıların içinde en önemlisi de, Hurremîler inki oldu.

> Hurremîlerin, ahlak reformu ve -hiç olmazsa kimi zaman- sosyal eşitlik konularında, ikici kuramlarla bağlılıkları vardı ve Ebu Muslim'in tanrılığına, ruhların göçüne, dinler arasındaki ayrılığa inanıyorlardı. Onların başlıca şefi Babek, IX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da başarısızlığa uğradıktan sonra, Mazyar'ın başkaldırısına da birlikler sağladılar. O zaman, Hazar'ın güney kıyısındaki ülkelerde, küçük toprak sahipleri, açıkca büyük toprak sahiplerinin üstüne atıldılar; mücadelenin özellikle sert niteliği buradan gelmektedir kuşkusuz.

Yıllar boyunca ülkenin gerçek sahipleri olarak kalan Hurremîler ile Mazyar, sonunda yokedildiler. Ne var ki, onların ortadan kalkmaları, muhalefetleri hiç de yatıştırmadı ve bu kez dış görünüşü bakımından Müslüman çerçeveler içinde dile geldiler artık. Bu anlamda, Abbasîler, bunalımdan yenmiş olarak çıkıyorlardı. Ancak, bu yolda harcadıkları çaba, askerî plândaki değişiklikleri de beraberinde getirdi.

Onları uçuruma sürükleyecek olan da bunlar oldu.

İSLÂM RÖNESANSINA DOĞRU

Düşün yaşamında da gelişme açık. Yerlilerin İslâma girişi, böylece yerli kültürlerin yörüngesinde bir İslâm, İslâmın, bu kültürlerin alışık olduğu sorunların içine de girmesi demekti; böylece, Emevîler zamanında üstüste konmuş olan iki uygarlığın yerine, İslâm dünyası için tek bir uygarlık geçiriliyordu.

Bu bağdaştırmada, yerliler, düşünce planında olduğu gibi, sosyal alanda da başları dik, kendi yerlerini istiyorlardı; özellikle İranlılar, Şuubiye hareketiyle yaptılar bunu. Arap katkısı bu yüzden savsaklanabilir olmadı. İslâm, daha başlarda, üstü kapalı da olsa sorunlar ortaya atıyor, düşüncelerde zenginleştirme umutları veriyordu; şimdi, bunların gerçekleşmesine, Arap olmayanlar katkıda bulunacaklardı. Düşüncedeki bu derinleşmeye, bilgideki bu genişlemeye Araplar kadar -daha da

fazla– yerliler ve özellikle melezler katıldılar. Ne var ki, kimi zaman belirsiz olan bu etnik ayrımın pek yararı yok; hepsi de aynı yaşamın içindeydiler çünkü. Ancak önemli olan şuydu: Yeni kültür, ne Yunancada ne de Süryanicede dile getirilmektedir; kültürün dili Arapçadır artık. Bu anlamda, pek de yerinde olarak, bir Arap kültüründen sözedebiliriz. Bununla beraber, Arapçanın zaferi bir yerde tam olmaktan uzaktı: Özellikle İran, yenenlerin dinine o denli kolay kazanılmış olmakla beraber, kendi dilini korudu; Arapçayla bir hayli bozulsa da, bir süre sonra, bir edebiyat dili doğacaktır bundan.

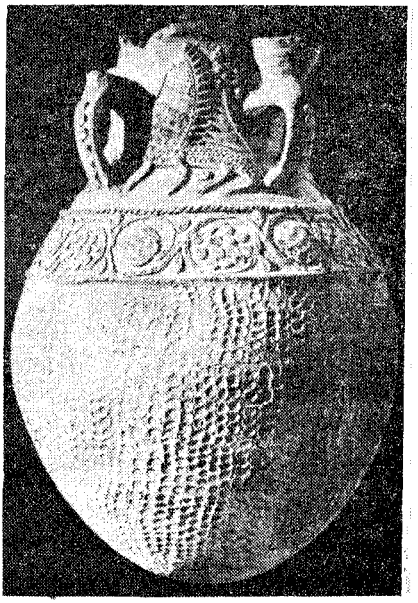

33. – Abbasî devrinden kalma bir toprak testi

Genel çizgileriyle, düşünce etkinliğinin iki alanı vardır: İslâm üstüne derinliğine bir bilgi ya da doğru bir uygulama; çoğu kez İslâmın dışında daha genişliğine bir kültür edinmedir bunlar. İslâmı anlama, Kur'an'a dayanıyordu önce: Onun yorumları bundan doğdu. Ayrıca Hadisler vardı. İçlerinden

çoğunun doğru olup olmadıkları bilinmediği için, bu doğruluğu sağlama çabasına girişildi: IX. yüzyıl ortalarında –bugün de saygınlığı olan– Buharî ile Müslim'in geçerli Hadis derlemeleri ortaya çıktı. Bütün bu çalışmalarda, bir yüzyıldan fazla bir zaman, iki okul tartışmalara egemen oldu: Basra okulu ile Kûfe okulu.

Hadis bilginleri içinde en büyüğü, hiç kuşkusuz Buharî (810-869) dir. Buhara'da doğduğu için böyle tanınır. Avrupalı şarkiyatçılar İran'lı olduğunu ileri sürerlerse de, kesinlikle bilinmiyor bu; en güçlü söylentiler, Türk asıllı olduğunu gösterir niteliktedir.

Buharî, daha onbir yaşında iken Hadis ile uğraşmaya başladı; zekâsının keskinliği ve belleğinin gücü ile çevresinin dikkatini çekti, hayranlığını kazandı. Hadis toplamak ve aynı zamanda ders vermek için bir çok İslâm ülkesini dolaştı. Doğruluğu bütün bilginlerce kabul edilmiş olan Hadisleri bir araya getiren *El Cami-üs Sahîh* (Doğru Derleme), Buharî'nin en tanınmış eseridir. On altı yıllık bir çalışma sonunda yazılan ve bin kişiden toplanan altmış bin Hadis arasından seçilmiş 7275 Hadisi kapsayan bu eser, Kur'an'dan sonra en doğru kitap olarak tanınır.

Metinler bir kez saptanıp kelime anlamı da kavranınca, bir ilâhiyata gidebilmek, belli ayin buyruklarını açıklamak, kamusal ve özel hukuku ortaya koymak için, bütün bu verilerin aralarındaki ilişkileri saptamak ve onları derinleştirmek gerekiyordu. Abbasîlerin ilk yüzyıllarında, büyük ilâhiyatçı ve hukukçuların, yani fukahanın eseri oldu bu.

Onları aralarında bölen, somut buyruklardaki farklılıklardan çok, anlayış biçimidir.

Malik'in okulu, metne olabildiğince bağlıdır; ekleme ya da yorum gerektiğinde de Medine ulemasının ortak düşüncelerini kabul eder; Medine'nin, çünkü İslâmın beşiği olduğu için ayrıcalıklı bir kenttir o. Ebu Hanife'nin okulu ise, tersine, kişisel düşünceye büyük yer verir; ulemanın uzlaşması söz konusu olduğunda da yalnız Medinedekilerle yetinmez. Ötekiler, bu büyük özgürlükten kaygılı, ancak gerekli bütün buyrukların yalnızca metinde bulunamıyacağını da bildikleri

için, kıyas yoluyla düşünmeye kapıyı açarlar: Şafii'nin durumu budur. Son olarak da, bu iki yenilikçi tutuma tepki olarak, İbni Hanbeli, dar bir yoruma bağlanır ve ulemadan hiçbirinin görüşünü de kabul etmez.

Hukukçuların geliştirdikleri bütün sistemler içinde, hakmezhep (ortodoks) olarak tanınanı bu dördü oldu yalnız; ortodoksluğun içinde, onlar bir düşünce çeşitliliği yaratıyorlardı. Her Müslüman istediği okulu seçebilirdi, önünde yargılanmak istediği kadıyı da.

Malikilik, Batı Müslümanlığını fethetti; Şafilik, Ortaçağ'da, Arap dilini konuşan Doğu dünyasına egemen oldu, sonra da Türklerce öylesine itildi ki, -bugün olduğu gibi- Malezya adalarına gelip sıkıştı; Hanefilik Abbasîlerde, daha sonra da Horasan'da benzer bir etki gösterdi ve oradan da, Türkler, egemenliklerine aldıkları tüm ülkelere yaydılar onu; son olarak, Hanbelilik, Arap dili konuşan çeşitli çevrelerde ciddi bir etki yapsa da, ancak modern zamanlarda Arabistan Vahabileri arasında egemen duruma geçti.

Bu birbirinden ayrılan okulların üzerinde birleştikleri nokta, kurulu bir kilise olmadığı için, icmadır; bu ise, fukaha ve ulemanın bir çeşit özel korporasyonudur. Bu eğilim, bütün İslâmda ortaktır; hatta Haricîlerde ve hukukçuların görüşlerini imamın kuramsal otoritesi altına koyan Şiilerde bile. Böylece Müslümanlar için, devletin yasama faaliyetinden doğan bir yasa yoktur; devletin dışında bir şeriati dile getiren derlemeler vardır ve devlet bunu uygulamakla yükümlüdür. Çünkü eylemlerinden hiçbirinin müminlerin gözünde kanunsal bir değeri yoktur. Bütün sorun şuradaydı: Devlet üzerinde bir fukaha diktatoryası ne ölçüde kurulabilecekti? Abbasî egemenliğinin başlarında ise, bu örgütlenme ve temaslara geçilme aşamasındayız.

İslâm düşüncesi, ilâhiyat ve felsefe planına yükselince, büyük dinlerin ebedî sorunlarıyla karşılaştı. Önce «yazgı» sorunuyla: Mutlak Güçlü Tanrı ile Mutlak Adil Tanrı arasında, yazgı ile insanın cüzî idaresi arasında, Kur'anla Hadisler, her türlü yoruma kapıları açıyorlardı. Cüzi iradeyi yeğleyerek, Kadirîler, Emevîlerin son zamanlarında, boyun eğmezliğin tohumlarını ektiler ki, Abbasîler de destekliyeler onları. Arkasından, «Akıl'la İmanın ilişkileri» sorunu geldi. Felsefî düşünme biçimi-

ne k e l â m adı verildi; bununla Vahiy aydınlatılıyor, yorumlanıyor, hâttâ sorguya çekiliyordu. Böylece dinsel görüşler, halk inançlarındaki o insan-biçimci görünüşlerden sıyrılıyor, daha soyut, giderek dine aykırı bir duruma geliyordu. İslâmın gelişmesindeki önemi bakımından, temel tartışmalar, M u t e z i l e adı verilen okulun çevresinde yapıldı. Başlangıçta, ahlaki doğruluk ve siyasal denge kaygısındaki insanları bir araya getiren bu okul, kuşkusuz Abbasîleri destekliyordu; Abbasîler de, bir süre, Muteziliği resmî ve zorunlu bir öğreti yapmaya kalktılar. Tanrısal yetkinliği, yaratılmış olanın görünüşlerinden çıkarma kaygısındaki bu «cüzi irade» yandaşları, tözle ilinek arasında ayırım yapma zorunluluğu üzerinde ısrar ediyorlardı; daha da özel olarak, salt töz Tanrının yaratılmamış niteliğine karşıt, Tanrı kelâmı Kur'anın yaratılmış niteliği üzerindeydi bu ısrar: Bu ise, akılcı olmayanlar için İmanın değerini alçaltıyordu. Aslında, yöntemle ilgiliydi sorunun temeli: Gerçeğe varmak için, belli bir İmanın dışında, Akıl yoluyla «filozof» olunabilir miydi?

Uyuşmazlık, bütün Müslüman vicdanları altüst etti.

İslâmın, Antik felsefenin ürünleri ve yöntemleriyle temasa geçtiği bir zamana raslamıştı çünkü; İslâm ise, hemen hepsi de Antik felsefenin gelenekleriyle beslenmiş olan yerlilerin dini olmuştu.

Böylece, Yakındoğu kültürünün önemli bir noktasına varılır. Yalnız Araplar için, klâsik miras bir dış katkıydı; yeni Müslümanlar içinse, yeni dinlerini, kendi düşünsel gelenekleriyle bütünleştirmek gerekiyordu. Buna benzer bir sorun, geçmiş yüzyıllarda bütün Hıristiyanların karşısına çıkmıştı. Ancak, topluma yeni bir dinin girişi, bir yeniden düzenlemeyi, bir koşullara uydurmayı, bir yeniden düşünmeyi gerektiriyordu. Öte yandan, artık Arapçada dile getirilen bu kültür, çok önemli bir çeviri ve açıklama çalışmasını da istiyordu. Son olarak, Abbasi İmparatorluğunda çeşitli geleneklerin birbirine karışması, karşılaştırmaya, karşılıklı zenginleşmeye, keşiflere götürüyordu. Böylece, düşüncenin temelleri gerçekten yenilenmemiş de olsa, Ortaçağ'ın sonlarında Batı'da görülen Rönesans hareketine benzer, coşkulu

bir diriliş görülmektedir. Tıpkı o Rönesans gibi, bu da bereketli ilerlemelere yol açacaktı.

Çabalar, önce çeviri etkinliğinde yoğunlaştı.

> Çoğunlukla, Bizans ve Sasanîler zamanında Süryani dilindeki yazarların yaptığı çalışma yeniden ele alındı; yeni çeviriler önce Süryanî çevirilerinden yararlandı, sonra gitgide Yunancadaki asıl metinlere yöneldi. Abbasi Halifesi Mem'un, antik Yunan hazinelerine dört elle sarılmış olan çevirmenleri, özel olarak destekledi, eski Roma'nın eserlerine bu tür bir rağbet gösterilmedi. Batı Müslümanlarında ise, böyle bir çeviri etkinliğine katılma hiç olmadı. Çeviri etkinliği, daha sınırlı bir alanda da olsa, kimi zaman Hint'le Akdeniz arasında aracılık yapmış olan Pehlevi edebiyatına da el atmıştı.
>
> Yunan'ın tüm edebî türlerini almak yerine, çeviriler, özellikle uygulamada işe yarıyabilecek bilimsel eserlere ve öğreti uyuşmazlıklarında silahların arandığı felsefeye yönelmişti. Hellenizmin gerçekten edebî ve tarihsel eserlerini, Arap uyarlamacıları bir yana bıraktılar; bu eserler, aslında Süryanî kültürüne de yabancı kalmıştı. İleriki yüzyıllarda, Batı, İslâmın edebî zenginliği içine daldığında böylesi bir seçmede bulunacaktır. Pehlevî ya da Hind edebiyatına gelince, bilimsel çalışmaların yanı sıra, öğüt verici masallar –ki La Fontaine'e değin ulaşacaktır bunlar– ve halkın hoşlandığı öyküler alındı.
>
> Dikkate değer olan bir şey, –ama İranlıların egemen oldukları bir devlette olağandı– Greko-Romen tarih bir yana, Arap geçmişi ile beraber, tüm İran tarihsel geçmişi, Müslümanların tarihsel bilincine aktarıldı.

Bütün dinler, bu lehimlenişe katkıda bulundular. Böylece Aristoteles'in, Hippokrates'in, Galenos'un, Euclides'in, Ptolemaios'un çoğu eseri yayıldı. Kimi aym zamanda özgün yazarlar olan bu çevirmenler içinde, Nesturî hekim Huneyn İbni İshak ile Harrânlı Sâbî matematikçi Tâbit İbni Kurrâ'yı görüyoruz; her ikisi de IX. yüzyılda yaşamıştır bunların. VIII. yüzyılın ortalarından başlıyarak, Arap nesrinin yaratıcılarından biri, İbni Mukaffa, Pehlevî eserleri çevirmişti. Bireysel çalışmalardan çok, çevirici okulları söz konusuydu zaten. Hatta, öyle oldu ki, Hıristiyanların okuyacağı Hıristiyan edebiyat da, Arapçada dile getirildi.

Düşüncelerdeki coşku, Yahudi cemaatine de hareketlilik getirdi.

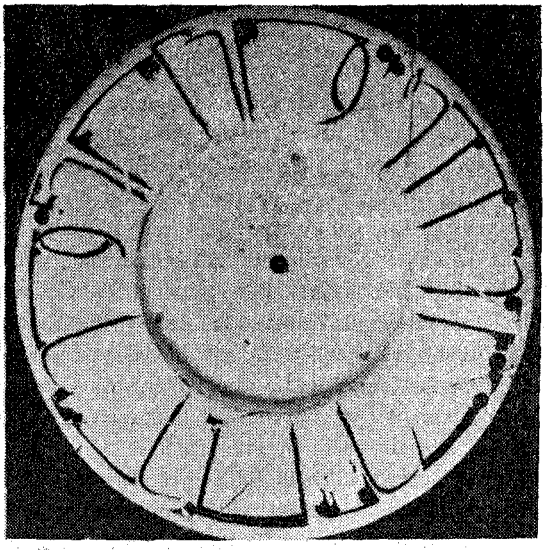

34. – Yazı süslemeli tabak

Zerdüşt toplulukları hakkında pek fazla bir şey bilmiyoruz. Bununla beraber, IX. yüzyılda eski *Avesta* metinlerinin sistemli olarak toplandığını, hâttâ yeni eserler yazıldığını görüyoruz. İslâm karşısında, bir mirası kurtarma işaretiydi bu belki; ama bir canlanıştı aynı zamanda. O zamana değin öteki dinler gibi hoşgörüyle karşılanmış olan Manicilere karşı, saptırıcı bir ikiciliği temsil eden tek din olduğu için, bir koğuşturma politikası uygulamaya başladığı da bir gerçek: Şiîlik ile Haricîlik dışında, sapkınlık kuşkusu taşıyan ve tehlikeli görülen bütün insanlara, özellikle Bâbek'ten sonra, gülünç bir anlama da gelen Zındık sıfatı takıldı. Abbasîlerin başına o kadar iş açan İran'daki Müslüman ve sapkın hareketlerde, Manici bir etkinin olduğu kuşkusu vardı.

Yalnız düşünce hareketleri ve öğreti çatışmaları değildi bütün faaliyetlerin yoğunlaştığı konular; bütün bunlar, ahlâkî yetkinlik ve iç dünyalarda bir kanışı da isteyen insanlara yetmiyordu.

Mistikliğe yol açan da bu olmuştur.

Müslüman mistikliği, ilkel İslâmda tohum halinde var mıydı, yoksa tersine İslâmı kabul eden halkların dinsel alışkanlıklarından mı doğdu, ya da Hıristiyan ve Hint manastırlarından da esinlendi mi? Bu tartışmaları bir yana bırakarak söyleyelim, İslâm mistikliği, bireysel çilecilik olarak başladı. Örneğini de, daha Emevîler zamanında, Hasan Basrî vermişti. Kendinden geçmeye varan uzun dualarını resmî İslâmın ibadet biçimlerinin yerine geçirme eğiliminde olduğu için, ulema ve yöneticiler kuşku ile karşıladılar mistikliği; öyle de olsa, halktaki duyarlığa kolayca yanıt verebiliyordu. Şunu da belirtmeli ki, Yeni Platoncu kuramların gitgide tanınması da, mistik düşüncelerin canlanışında bir rol oynamıştır.

Bu çileciler, bir süre sonra «suf» denen bir aba giymeye başladılar; bütün Müslüman mistikliğine verilen Sufilik buradan alır adını.

Bu felsefî ve dinsel eserlere, Abbasîlerin ilk yüzyılında, Arap dilinde, nazım ve nesir, bereketli ve çeşitli bir edebiyat da eklendi. Bununla beraber, bu edebiyatta akıl, duygu ya da imgelerden daha ağır basar; sözlü yollardan sürüp gelen halk öyküleri bu yargının dışındadır elbette. IX. yüzyılın ve sonraki devirlerin «dürüst insan» ülküsü, *âdâb* doğdu; dünyevî ve dinsel bütün bilimler, hem bilgin, hem de herkesin anlıyabileceği kolay bir biçemde buna karıştılar.

Basralı Cahiz (776-868) oldu bunun yaratıcısı.

Cahiz, Basra'lı ve Kûfe'li filozofların öğrettikleriyle, Mutezile'nin felsefi düşünelerini, kendi ansiklopedik bilgilerini de işin içine katarak, doyum olmaz ve alaycı bir sanatın içinde bir araya getirip eritmesini bildi. Bunun için de, öğretici ve yöntemli açıklamaları bir yana bırakarak, anlattıklarını, kendi fantazisine uyarak sıraladı. Onun *Hayvanlar Kitabı,* bir doğa tarihi bahanesi altında, çağdaşlarının ilgi ve tutkularını çeken düşünsel ve sosyal yaşamın bütün görünümleriyle zarif bir biçimde çene çalmak fırsatını verir ona.

Ondan biraz daha genç olan İranlı İbn Kuteybe, Cahiz'in yarattığı Arap adabını kendi yurtdaşlarının önüne getirip koydu.

Her ikisi de, yüksek zümre nesrinin yaratıcılarıdır.

Doğaldır ki, şiir, geleneklere hâlâ saygılıydı. Filolojinin saygınlık kazanması, eski Arap şiirine olan ilgiyi canlandırıyordu; Ebu Tanmân ile Buhturî'nin antolojileri bundan doğdu. Sonra, klasik şiire -kimi zaman yapma- nazireler görüyoruz. O zamanki «modern» şiir, özellikle İranlıların eseridir. Müslümanlıkla, hattâ ahlakla ilgisi -şaşılacak kadar- az; kimi zaman sarayların işret sofralarında, kentin çığırından çıkmış aşk ve curcunası içinde yazılmış, ama büyük bir inceliğin duygularını dile getiren, getirebilen; bu arada politikanın ve dinin temel konularına yaklaşan olgun şairlerin eseflerini de yansıtan şiirlerdir bunlar. Klâsik şiirin önde gelen türü kasideye, *racazın* daha halkçı, daha hafif ritmi yeğlenir çoğu kez. Bu şairler içinde en büyüğü ve en çeşitlisi, Ebu Nuvas (ölümü 815)'tır; onun yanına, zarif bir ressam olan -bir günlüğüne- Halife İbni Mu'taz'ı (IX. yüzyıl ortaları) koymalı.

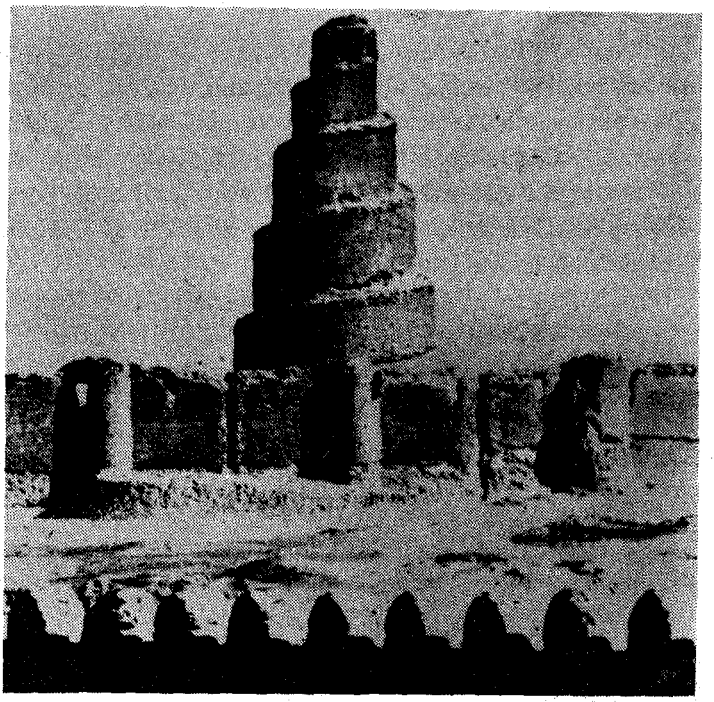

35. - Samarra'daki Büyük Cami'nin duvarları ve minaresi

Tanıyabildiğimiz kadarıyla, Abbasî sanatı da çeşitli gelenekleri kendine göre birleştirerek, açılıp serpildi. Gitgide sayıları artan müminler için, yeni camiler yapılıyor, eskileri de genişletilip süsleniyordu. Bugüne de kalmış olduğu için önemli olan *Kayrevan Camisi* IX. yüzyıl başlarında yapılmıştır ve Emevî döneminin Suriye modellerine sadık kalmaktadır. Buna karşılık, halifelerin Mezopotamya'daki konutları, Sasanî geleneklerini izler. «Değirmi Kent» denen, eski Bağdat'tan hemen hiçbir şey yok elimizde; ancak Abbasîlerin sivil sanatından, bir öteki kentin, pek öğretici, hâttâ bir ara halifenin oturduğu yer olarak Bağdat'ın yerini alan S a m a r r a' mn yıkıntıları kalmış durumda. Bu yıkıntıları, Zerdüştlerin ateş kulelerine öykünen bir kule seyretmektedir bugün. Bu sanat, bugüne de kalan kimi eserleri Abbasîlerin ilk yüzyılından sonraki bir devrin malı da olsalar, kendi kendinin bilincine varmaktadır o dönemde. Bununla beraber, sivil ve dinsel mimarlık arasındaki zıtlık belirginleşmektedir şimdiden: Birincilerde, günlük eşyada olduğu gibi, insan ve hayvan figürleri, ikonografinin geçerli temalarıdır; ikincilerde ise, bu betimlemeler, fiili olarak, çok geçmeden de hukuksal olarak yasaklanır.

Putataparlığın bir biçimi olarak karşılanmaktadır çünkü!

IV

VIII. - IX. YÜZYILLARDA BİZANS

İslâm dünyasının yanında Bizans, kötü durumdadır: Geçmiş yüzyılın korkunç karışıklığından soluğu kesilmiş bir halde çıkmıştır; yavaş yavaş bir yeniden örgütleniş içindedir şimdi. Bununla beraber, Müslüman olmuş eyaletleri harekete geçiren olay ve düşüncelere sıkı sıkıya bağlı bir bunalım yeniden pençesine alır onu.

D i n s e l bir bunalımdır bu.

İmparatorluk, kuşkusuz daha da geniş toprakları elinden çıkarmak zorunda kalmıştır: Önce, İtalya'da elinde -hemen

hemen– ne kalmışsa onu; İtalya'da halk, yabancı olarak gördüğü bir egemenlikten, giderek Doğu'nun yitirilmesiyle daha da ağırlaştırılmış vergilerden, Lombard felaketinden bile kendisini koruyamamış dinsel çatışmalardan gitgide kurtarır kendisini. IX. yüzyılda Sicilya yitirilecektir. Ne var ki, bütün bunlar uzaktaki topraklardı, kuşkusuz astarı da yüzünden pahalı şeylerdi. Balkanlarda, Bulgar tehlikesi, 750 yılından sonra, Aşağı-Tuna'nın güneyinde, derin bir kaygı kaynağı haline gelir. Yunanistan'dan bir bölümüyle atılmış Slavlar, yarımadanın geri kalanına yerleşmişlerdir; kimi Slav topluluklarının Küçük Asya'ya, Asya yakasındaki kimi toplulukların da Yunanistan'a ve Trakya'ya götürülmesi, imparatorluğun en yaşamsal bölgelerini el altında tutma olanağı sağlar. Doğu'ya doğru, Konstantinopolis'in Araplarca kuşatılmasının ikinci kez başarısızlığa uğramasından (718) sonra, Müslümanlarla Bizanslılar, belli aralıklarla birbirlerine akın eder dururlar; bütün bunlar, kuşkusuz, geniş bir sınır bölgesini etkiler, ama yine de çizgilerde değişiklik yapmaz. Kala kala Ege Denizi çevresine kalmış imparatorlukta, Yunan –ya da Yunanlaşmış– öge, çoğunluğu oluşturmaktadır ve etnik çeşitlilik pek belli değildir artık.

Boyutlarını çizmekte güçlük çektiğimiz sosyal değişiklikler de, bu daralışa eşlik etti. Kullanılır topraklara ilişkin kimi eyaletlerde, geçen yüzyıllarda da acısı çekilmiş olan el emeği kıtlığının yerine, şimdi emek bolluğu ve toprak kıtlığı geçmişti. Biçimlerini saptamakta güçlük de çeksek, öyle görünüyor ki, büyük topraklar, aslında askerî örgütlenme için pek yararlı olan küçük toprak mülkiyetinin yayılması karşısında –bir ölçüde– gerilemişti. VIII. yüzyılın başlarında çıkarılmış olan Tarım Kanunu bir kanıttır buna: Bu kanunda, köylülükte şimdi pek fazla görülen tarım topluluklarına anıştırmalarda bulunulur. Kimi tarihçiler de, Slav ortakçılığının bir etkisini görürler onlarda. Bizans çerçevesiyle pek bütünleşmiş de olsalar, söz konusu topluluklar üzerinde bu etki yadsınamaz; ancak, yine de abartmamalı bunun önemini. Nedeni de şu: Tarım Kanunu'nda anılan topluluklar, yalnız Hazine karşısında zincirleme kefalet altındaydılar; hem sonra, Slav köy ortaklığı-

36. – Dilenciler

nın örgütlenişi daha sonra tanınmıştır. Ayrıca, küçük toprak mülkiyetinin yayılması, büyük laik mülkleri ortadan kaldırmadığı gibi, Kilise mülkiyetinin genişlemesini de engellememiştir. Müminlerin bağışlarının –başkasına devredilmez toprak halinde– birikmesi, Tanrının gazabını savuşturma arzusu ve malları Kilisenin koruyuculuğuna bırakma, din adamlarını da zenginleştiriyordu; iktidarla ilişkilere fazla girişmiş cismanî ruhban için o kadar olmasa da, manevî ve maddî güç ve etkisi, bütün Hıristiyanlık dünyasında gitgide artan manastırlar için de böyleydi bu.

Uzun bir süreden beri göze çarpan rejimin askerileştirilmesi, ordunun ve idarenin yeniden örgütlendirilmesine vardı sonunda. Kimi yazarların Justinianus dönemine kadar çıkardıkları bu süreç, aslında özellikle Heraklius hanedanı zamanında doruğuna vardı.

Neydi değişen?

Eskiden eyaletlerin idaresi, genel bir kural olarak, sivil bir nitelik taşıyordu; sivil-asker ilişkilerinde, askerî harekâtın doğurduğu kimi içiçe girmeler olsaydı da böyleydi bu; hattâ, ordunun önemli bir bölümü, ayrı bir eyalette uzun zaman kalsa bile, bakımı, yerel halka yükümlülükler getirme bahasına, devlete düşüyordu. Şimdi ise, durumdaki ivedilik, idarî yönden bir yalınlaştırmayı ve rollerde bir sıra değiştirmeyi dayatıyordu artık. İşte, bunun sonucu olarak, ülke *thema* adı verilen,askerî birimlere bölündü; bunlardan her biri, bir ordunun konaklama yeri olduğundan, kumandan, ya da *stratège,* tüm idareyi yönetmeye ve sivil görevlilere emir vermeğe başladı. Ayrıca ordu, konakladığı yerde kendiliğinden bakıldığı için, artık yalnız idarî el koymalarla yetinilmedi; askerlere, mülkiyeti de kendilerinin olmak üzere, ekip biçecekleri ve ailenin geçimini sağlıyabilecek ölçüde toprak parçaları verildi. Roma'da kimi Barbar «federeler» için uzun bir süre uygulanmış olan bir sistem, bütün bir orduya yaygınlaştırıldı böylece. Slav ya da başkaları, askerî koloniler kurup yerleştirmenin normal bir tamamlayıcısı olan bu sistem, ordunun yapısını kökünden değiştiriyordu; sistem, bütün sosyal sonuçlarıyla, küçük mülkiyetin gelişmesine de katkıda bulunuyordu aynı zamanda.

Pek aykırı kaçacak söylemesi: Müslümanlarla Bizans arasında husumetlerin yavaşlaması, gerçek bir iktisadî savaşa yerini bırakmışa benzer. Halife parasıyla, –papirüs gibi– devlet üretimindeki kimi nesnelerin islâmlaşması, Yunanlılarla aynı inançtaki Hıristiyanlara karşı Müslümanların gösterdiği güvensizlik önlemleri, misillemelere götürdü Bizans imparatorlarını. Oysa, karada püskürtülmüş Bizans, denizde egemen kalmıştı; bu dönemde yazılmış bir tür deniz yasası olan Rodos Kanunu, bunun bir tanığıdır. Bu yeni politikayı başlatanlar,

37. – Bir Bizans zırhlı süvarisi

İsorienler hanedanı imparatorları, Asya ticaretinin ellerinden kaçıp gitmesini kuşkusuz engelliyemezlerdi; hâttâ, tacir ve toprak sahipleri kesiminin yararına olmak üzere, Konstantinopolis'in yiyecek içeceğinin sağlanması konusundaki tekelden vazgeçtiler ve parasız yiyecek dağıtımını durdurdular. En azından Avrupaya doğrudan yapılan her türlü dış satımı, rakiple-

ri Müslüman devletlere yasaklamayı, transit tekelini, Konstantinopolis'e ve -Bizans denetimindeki- özel ambarlara sağlamak, Akdenizdeki taşımacılık üzerinde -Modern zamanlarda İngiltere'nin daha geniş sular üzerinde gerçekleştireceği gözetime benzer- bir gözetim uygulamayı istiyorlardı. Uzun vadede, mutlu sonuçlar vermedi bu politika. Yönetimin başta gelen amacı, yani Konstantinopolis'in ve sarayın gereksinmelerinin karşılanması güven altına alındıysa da, Batı Akdeniz'le olan ticaret çöktü; ondan kalan ya da sonradan bu konuda yapılacak girişimler ise, hep Bizans'ın yararına olmayacaktır.

> Belçikalı tarihçi Henri Pirenne'in ortaya attığı ve kimi araştırmalara yol açmış ünlü kurama göre, Akdeniz ticaretinin çöküşünden İslâm sorumludur; İslâm fethinin neden olduğu ani kopuştur ki, Batı Avrupa'nın yaşamını alt üst etmiştir, denir.
>
> Doğru mu?
>
> Bu çöküşü, ki hiçbir zaman tam olmadı, başka türlü açıklamalı. Önce şunları sormalı: İslâmın kurucuları tacir değiller miydi? Müslümanlar, çok geçmeden, Sudan'dan Volga'ya, Çin'den Madagaskar'a değin dünyayı dolaşmıyacaklar mıydı? Şu da var: Akdeniz'in Doğusu ile Batısı arasındaki ticaretin çöküşü, İslâm'ın ortaya çıkmasından önceye rastlar ve İslâm da, bu çöküşü -hissedilecek kadar- fazla etkilememiştir. VIII. yüzyılda, Bizans, ticaretini Güney İtalya'daki ve Adriyatik'teki topraklarıyla sürdürdü. Ticaretin kansızlığı, başka bir deyişle düşüşü, bu sınırlı kesimin ötesinde, Batı'daki iç gelişime olduğu kadar, Bizans'ın politikasına da bağlıdır; Bizans, malî amaçlarla, ticaretine, doğrudan doğruya kendisine bağımlı limanlardan başka mahreçler de kabul etmiyordu: Venedik'in gitgide tekel-benzeri bir duruma kavuşması bunun bir sonucudur. Sonra, Müslüman Batı da, Yakındoğu'yla etkin bir ticarete girişemiyecek kadar genç ve yontulmamıştı; böylesi bir ticaret, İslâm, kendi taşımacılığı için gerekli olan Akdeniz adalarına yerleştiği anda mümkün olabilecekti ancak.
>
> Bunun için de, IX. yüzyılı beklemek gerekiyordu.

Ne var ki, Bizanslıları kızıştıran sorun, din konusunda bir sorundu bu kez de; ve bunun, o zamanki Batı Asya'yı, daha

özel olarak da Ermenistan dolayında, Müslümanlarla Bizanslıların çekiştikleri eyaletleri etkileyen benzer nitelikteki karışıklıklarla aynı zamana rastlamış olması hiç de rastlantı değildir. Müslümanların koruması altındaki bu özerk topraklar, Ermeni Kilisesinin Konstantinopolisle ilişkisini bütünüyle kesmişti; ne var ki, dayanıklı bir siyasal egemenliğin bulunmayışı, oralarda sapkın hareketlere de destek oluyordu; bunların içinde özellikle Paulikianlar dikkati çekiyor. Onların öğretilerinin kökenini pek iyi bilmiyoruz: Kuşkusuz, eski Marcionit'lerle, özellikle de İran'da etkinliğini sürdüren -az çok- ikici o geniş hareketle de ilişiği olduğu açık. Konumuzu doğrudan doğruya ilgilendiren yanları da, Tanrının bir biçim altında gösterilmesine karşı duydukları korkunç tiksinti; daha az şiddetli de olsa, komşuları Monofizitlerde de vardı bu tiksinti. Onlara göre, İsa gerçekten tanrısal bir nitelik taşıyorsa, onu insan biçiminde gösterme olanağı yoktu. Bizans İmparatorluğunu bir yüzyıldan fazla çalkalandıracak olan Tasvirler Mücadelesini iyi anlıyabilmek için, bu koşulların içinde kalarak düşünelim. Artık, geçmiş yüzyıllardaki gibi, bir ilâhiyat tartışması değildi söz konusu olan; bir inanç sorunu, giderek bir siyasal sorundu ortadaki.

Bizanslı halkın inancında, kutsal kişilerin tasvirleri öylesi ateşli bir saygının konusuydu ki, doğrudan doğruya görülemiyen kişiden çok, onun suretine hitap edilir ve gerçek bir put olup çıkardı o suret. Dindarlıkta böylesi bir sapma, saflık yanlısı insanları çarpıyordu; devrin olaylarına da bakıp, tanrısal cezanın bir nedeni olarak gösterebiliyorlardı bunu. 730 yılma doğru, III. Leon, «tasvir düşmanlığı» önlemleri aldı. Herkes bu politikaya karşı olduğundan, Hıristiyan yazarlar, bu önlemlerle, Halife II. Yezid'in, aynı türdeki görüşleri arasında bir bağlılık kurdular. Daha doğru olarak, çoğunlukla Doğu eyaletlerinden gelen Bizanslı tasvir düşmanlarının düşüncesi, Müslüman ve Hıristiyan davranışlarının karşılaştırılmasından olsun, Paulikianlarla Monofizitlerin propagandasından olsun, son olarak Mutezile aydınlarının çabalarından olsun, İslâmın kendi içinde doğmuş olan çatışmalarla bir noktada birleşiyordu. Tasvir yanlılarına kendilerini haklı gösterecek kanıtlar da Doğu'dan geldi: İoan-

38. – Bir tasvir yanlısını koğuşturan tasvir kırıcılar

nes Damaske nos'a göre, tasvirlerin eğitici, hatta simgesel bir değeri vardı; soyutlamanın tehdit ettiği bir imanı sürdürmek için gerekliydi onlar.

Kavga, başka görünüşler de aldı. Tasvir savunucuları keşişler arasından çıkıyordu; çünkü, manastır dindarlığı, entellektualist tavırlardan tiksindiği gibi, manastırların mülkiyetinde de saygın yığınla tasvir vardı ve onların manevi etkilerine olduğu gibi, gelirlerinin çoğalmasına da katkısı oluyordu bunların. Asker kökenli imparatorlar, manastırların zenginlik ve güçleri ile uyuşamıyorlardı; IX. yüzyılın başlarında I. Nikephoros'un, tasvirlerden yana olduğu halde, manastırlara karşı malî önlemlere girişmesi bunu gösterir. Tasvirler mücadelesi, en keskin iki aşamasında (VIII. yüzyılın ortaları ile IX. yüzyılın ikinci çeyre-

ği), imparatorluk iktidarının Kiliseye egemen olmak ve daha da özellikle, keşişlerin iktisadî ve sosyal etkinlikleriyle mücadele etmek için yürüttükleri uzun savaşın parçalarından biri oldu. Doğaldır ki, tasvir düşmanlığı, Batı'yla ve Papalıkla da uyuşmazlıklara yol açtı; Papalık, tasvirlere tapma gibi aşırılıkları uygun görmemekle beraber, tasvirlerin kaldırılıp atılmasını da doğru bulmuyordu. Sonunda imparatorluk, halk dindarlığı ile keşişler ve tasvirler arasındaki o sağlam dayaışma karşısında teslim oldu.

Özerklik yanlısı ve sapkın halkların oturduğu toprakların yitirilmesinin sonucu olarak ve bir yurtseverlik biçimine bürünen bu dinsel bağlılıktır ki, Bizans tarihini nitelendirecektir artık; kendi geçmişine bakarken olsun, komşusu Müslüman dünyayla ilişkilerinde olsun böyledir. Batı Kilisesinde olduğu gibi, özellikle Asya yakasındaki toplulukların, düşüncelerini İslâm uygarlığı çerçevesinde dile getirmeye başladıkları günden beri, düşünce etkinliğindeki çöküşün de sonucudur bu. İmparatorlukta varlığını sürdürebilmiş tek öemli sapkın inanış, Paulikianlar, IX. yüzyılın ikinci yarısında kan içinde boğulacaklardır; sınırların sağlamlaştırılması hareketleri sırasında, sapkınlar, «ortodokslar»a karşı, Müslümanlarla işbirliği yapmış sayılacaklardır.

Kiliseye gelince... Tasvir düşmanlığı bunalımından da arınmış olarak çıkar kimi noktada.

Ancak, bütün bunların olduğu sıralarda, maddî felâketler, en verimli toprakların yitirilmesi, edebiyata ve sanata pek zararlı olmuştu. Daha önce de söyledik: IX. yüzyılın başlarına değin, yalnızca birkaç ermiş Bizans edebiyatını dile getirir. Ne bir tarihçi vardır, ne de bir filozof; hâttâ ne de ilahiyatçı; Ermiş İoannes Damaskenos, Müslüman bir ülkede yaşadı. Kendini en çabuk derleyip toparlayan sanat oldu belki; ne var ki, IX. yüzyılda tasvir yandaşlığına tepkinin getirdiği yıkıntılardan sonra, bu konuda hüküm vermek de güç bizim için. Sanatçının sonraki yıllarda aldığı sonuçlara bakarak denilebilir ki, tasvir yasağı, bir yerde süsleme sanatı konusundaki araştırmaları destekledi. Doğulu sanatçılar, özellikle de Ermeniler, kendi ülkelerinde de olduğu gibi, geometrik, hayvansal ya da bitkisel süslemeyi geliştirdiler;

öteki sanatçılar, İskenderiye'nin köklü geleneğiyle yeniden bağ kurdular: Daha halkçı bir görünüş alan dinsel sanatın yanı sıra, bu noktada laik bir eğilimden de söz edilebilir. Kuşkusuz, tasvir düşmanlığının sona ermesiyle, kiliselerin laik süslemesi de son buldu; ancak, sanatın ve düşüncenin öteki alanlarında ortaya çıkan son yenilikler, IX. yüzyılın ortalarından başlıyarak, gerçek bir rönesansa doğru evrilecekti.

BÖLÜM V

AVRUPA'NIN ALACAKARANLIĞI
(VIII. - X. YÜZYILLAR)

Batı Avrupa, VIII. yüzyılın başlarında, vahşi bir bölgedir: Birbirinden kopuk birkaç sığmağın dışında, Antik kültürün son kalıntıları çürüyüp kokuşmuştur sonunda; Hıristiyan dininin çehresini, paganlığın boşinançları alabildiğine değiştirmiştir. Kültürsüz, kabına sığmaz, kaba yararların açlığı içinde yaşıyan ve hiç bir gücün disipline sokamadığı bir aristokrasinin egemen olduğu bir şiddet ülkesidir o. Gitgide de boşalmaktadır; çünkü, zenginliğin tek kaynağı haline gelmiş olan toprak, pek ilkel yöntemlere göre işlenmekte ve verimliliği de alabildiğine zayıf kalmaktadır. Gerçek güçler arasındaki bu işbirliği yokluğu, Hıristiyan Avrupa'yı kolayca yaralanabilir kılmaktadır. Kuzeyi, pagan sürülerinin mevsimlik akınları altüst eder; doğu'da Avarların tehdidi vardır; güneyde ise İslâm. İslâm, İspanya'da Vizigot krallığını yıkmış ve Pirenelerin ötesine taşmış, yürümektedir.

İşte, yine bu sıralardadır ki, Batı'daki güçler arasında yeni bir derleniş toparlanış görülür.

Geçici de olsa pek önemlidir bu!

I

YENİ BATI İMPARATORLUĞU: KAROLENJLER

Bu derleniş toparlanışa, çok büyük toprakların sahibi bir aileden gelen Karolenjler önayak olur. Frank dünyasında doğmuş bir hanedandır bu ve kurucuları da, Merovenjlerin saray nazırları arasından çıkar.

KAROLENJ İMPARATORLUĞUNUN KURULUŞU

Otoriteyi temsil eden organların çözülüşü ile, saray nazırlığı, en etkin kumanda aracı olmuştur; Frank krallıklarından biri, Austrasia, en barbar, nüfusu en az ülke olmasının yanı sıra, aristokrasi de orada daha az dikkafalı ve Hıristiyanlık daha canlı ve arıdır. 714 yılında Herstal'li Pepin'in ölümü üzerine, piçlerinden biri, -adına sonradan Martel de eklenecek olan- Charles, iktidarı ele geçirir. Kendine bağlı olanların da yardımıyla, başkaldırıları ezer, Nesturia'ya boyun eğdirir; 732 yılında, İspanya emirinin seferini politiers yakınlarında durdurur; kazandığı zaferle, Lâtin Hıristiyanlığın kurtarıcısı olmuştur. Öteki seferler, Müslümanlara kuzey yollarını kapar ve aynı zamanda Akitanya ile Provence'ı da Frank egemenliğine sokar. Charles, Galya'daki bütün kontluklara, kendi hısımlarından ve Austrasia'dan güvendiği kişileri yerleştirir ve Kilisenin pek büyük toprak zenginliğine el atarak, onlarla donatır bu kişileri. Son olarak da, Germanya'nın uygarlaştırılması ve Hıristiyanlaştırılmasına aklını takarak, Anglo-Sakson misyonerlerine destek olur; onlar da gelir, Germen ülkelerinde ilk manastırları kurar, dinsel yaşamı örgütlerler.

İçlerinden Ermiş Bonifacius'un adı pek önemlidir.

Charles Martel'in manastırlarda yetiştirilmiş oğulları, Kilise adamlarının gitgide artan etkisinde daha fazla kalırlar ve Ermiş Bonifacius'la beraber -Frank ülkesinde Kilise kurumlarının reformuna girişirler. 747 yılında, Pepin, iktidarın tek başına sahibi olunca, yine Bonifacius'un aracılığıyla, Papalıkla temasa geçer. Papalık ise, Bizans'a, ne güvenebildiğinden, ne de güvenmek istediğinden, üstelik Lombardlarca tehlikeli biçimde sıkıştırıldığı için, bir destek aramaktadır. Papa, Kilise reformcusu ve misyonerleri koruyup gözeten saray nazırlığı iktidarını sağlamlaştırma kaygısıyla, pek zayıf Merovenj kralının yerine -biçimsel de olsa- geçme müsaadesi verir ona. 751'de, Pepin, kral seçilir ve hanedan değişikliğini meşrulaştırmak, iktidarı gaspetmiş olan kişiye, Clovis'in sarayından gelenden daha yüksek bir mistik saygınlık kazandırmak amacıyla, Ermiş Bonifacius, tutar

39. – Charlemagne

alnına kutsal yağı sürer; hükümdar artık kutsallaşmıştır. 754 yılında, Papa'nın kendisi de aynı hareketi tekrarlar ve soy zincirini Pepin'in oğullarına da yayar. Bu tören, Frank krallığı ile Roma piskoposu arasındaki bağlaşıklığı mühürler ve arkasından Pepin, Papalığa askerî yardımını sunar. Vaktiyle Charles Martel'in, Papa II. Gregorius'un çağrısına yanıt vermesini engellemiş olan Lombardlarla dostluğu keserek, iki kez İtalya'ya iner; Pavia krallarının elinden son fethettikleri yerleri alır, onları

törenle Papalığa bağışlar, karşılığında da, Romalıların «Patrice»i unvanını alır. Bu, hem kanunsal olmayan bir yolla Bizanslıların topraklarına, hem de yalnız imparatorların dağıtabileceği bir unvana el atmaktı. Ne var ki, bu girişimler, Papalığın cismani iktidarını kurar; Konstantinopolis'ten kesin olarak kopmuştur ve Frank korumasına başvurmak zorundadır artık.

Batı İmparatorluğunun yeniden kuruluşunun hazırlıklarıdır bütün bunlar.

Bu olayı, Pepin'in oğlu Charlemagne'ın askerî başarıları da kolaylaştırdı. Gerçekten Charlemagne, ordularını her yıl bir cepheden bir cepheye götürerek, sınırlarını, kıta üzerinde, Lâtin Hıristiyanlığının sınırlarının bittiği noktalara değin genişletti. Lombard tacını ele geçirdi, Hıristiyan Germanya'nın özerk devletlerine egemenliğini kabul ettirdi. Saksonlara boyun eğdirip onları Hıristiyanlığa dönmeye zorladı, birkaç seferde Avarlar'ın gücünü kırdı ve İslâmı püskürterek Pireneleri aştı. 800 yılında, Frank kralının otoritesi öylesine geniş ülkelere yayılmıştı ki, ruhban çevresinde, onun kişiliğinde imparatorluğun yeniden kurulması ve 476 yılında kesilmiş olan geleneğin yeniden başlatılması düşünülür oldu; çünkü Batı, üç yüz yıl süren bir bölünme ve karışıklıktan sonra, siyasal ve manevî birliğine yeniden kavuşmuştu. Bir Noel günü, Roma'da Saint-Pierre Kilisesinde, Charlemagne, tıpkı Konstantinopolis'teki taç giyme törenlerinde yapıldığı gibi, imparator tacım başına koydu ve Romalıların imparatoru olarak selâmlandı.

On iki yıl sonra, Bizans da, Batı imparatorluğunun kuruluşunu resmî olarak tanıyordu.

Bununla beraber, onu izleyen kuşak, yani imparator Dindar Louis'nin kuşağı, imparatorluğun yeniden kuruluşuna yol açan ilkelerin uygulanışını görür. İmparator, Hıristiyan halkın en yüce önderi olarak, cismanî tüm işlerin yönetimini üstlenmelidir ve iktidarı da parçalanamaz. Öyle olduğu için de, 817 tarihli Ordinatio imperii, eski barbar âdetine son verme girişiminde bulunur; bu âdete göre, Frank krallığı, hükümdarın ölümünde mirasçıları arasında bölünmeliydi. 824 yılında da, imparator, Papalık devletinin yönetimini denetleme ve Papayı seçme hakkını kendine mal eder.

40. – IX. yüzyıl başlarında Karolenj İmparatorluğu, Bizans ve İslâm

Karolenj ailesinin zenginliği ve Frank gücünün hızla yükselişi, Batı uygarlığının kuruluşunun ilk adımını destekler. Öyle de olsa, bu rönesansın sınırlarını belirtmeli: Maddi ögeler, iktisadî eğilimler, sosyal yapılar bundan –hissedilir biçimde– etkilenmediler; bu alanda, o zamana değin çöküşün başlıca etkeni olmuş bulunan yüzyıllık gelişim sonuna ulaştı. Ne var ki, bu uygunsuz koşullar, VIII. yüzyılın ikinci yarısında, bir an için düzen ve birlik getirmiş olan siyasal organların yeniden güçlenişi ile giderilmiş oldu. Böylece, daha Merovenj devrinin sonlarında palazlanmaya başlıyan kültürel rönesansın gelişmesine ve yayılmasına uygun bir iklim yaratıldı. Anglo-Sakson ülkelerde düşünsel plandaydı bu rönesans; kuzey Galya'da ise sanatsal. Bu sanatsal rönesans, bereketli oldu ve kesintisiz bir ilerlemenin başlangıcını oluşturdu. Bu canlanıştan özellikle Loire ve Ren arasındaki ülkeler, eski Frank eyaletleri, Karolenj devletinin merkezleri yararlandılar. En kalıcı kuruluşlar oralarda ortaya çıktı; en çeşitli belgeler de oralardan geliyor. Böylece, Karolenj uygarlığının 780 ve 830 yılları arasında kazandığı belirleyici nitelikleri görmek için oralara bakmalı önce.

Bu gelişme, Hıristiyan Batı'nın öteki bölgelerini de etkileyecektir.

EKONOMİ VE TOPLUM

Uzun süren bir gerilemenin sonunda, Galya'nın kuzeyinde iktisadî ve sosyal yapı, VIII. yüzyılın ortalarında pek ilkeldir. Halk, oraya buraya serpilmiş durumdadır. İlkel tarım tekniği, sürülmesi kolay ve suyu çabuk sızdıran pek yüngül topraklardan yarar sağlıyabilecek durumdadır; hemen bütün ağır ve nemli topraklar, ağaçlara ya da batağa terkedilmiştir. Ekili düzlükler, hemen hemen ıssız, ötede beride üç beş oduncunun ve çobanın dolaştığı geniş orman alanlarıyla birbirinden ayrılmaktadır. Öyle görünüyor ki, güvenliğin yeniden kurulması 750 ile 850 yılları arasında, belli bir nüfus artışına yol açmıştır. Örneğin, köylü işletmelerin çoğunda birçok ailenin birden barındığı Paris bölgesindeki köyler, XVIII. yüzyıl sonlarında ne kadar kalabalıksa, hemen hemen o zaman da öyle. Ne var ki, halktaki bu artış faz-

lası, ekilmemiş topraklara doğru bir göçe yol açmaz; çünkü, o zamanın insanları, çiftini sürülmemiş topraklara yaymakta yetersizdir.

Bu koşullarda, ticarî etkinlik pek azdır. Müslüman akınları, Charles Martel'le Pepin'in güvenliği sağlama için yaptıkları seferler, güney'de, Akdeniz'e dönük Antik ekonominin son kalıntılarını da yıkmıştır; Merovenjler zamanında, her sitede, uzun mesafeli ticaretin aracıları olan Doğu kökenli küçük tacir kolonileri ortadan çekilmişlerdir; kendini, o da çoğu kez rastlantıya bağlı biçimde ticarete veren kimi yerliler vardır, ne var ki, onlar da pek seyrekleşmiştir. Bununla beraber, kuzey Galya'da siyasal düzenin güçlenişi, öyle görünüyor ki, bu konuda da, 750 yılından başlıyarak, belli bir kalkınışa ve alış verişte –hafif de olsa– bir canlanışa yol açmıştır.

> Gerçekten, bir yandan, baharat, koku ve özellikle çok lüks kumaşlar gibi, laik ve dinsel aristokrasinin kullandığı pek pahalı Doğu ürünlerinin dışalımı sürmektedir. Bu değerli malların geliş yollarında değişiklik vardır yalnızca: Şimdi,bu değerli mallar, güney İtalya ve Adriyatik'teki Bizans limanlarından, Pô ovası ile Alp geçitlerinden, Slav ülkelerini kateden kara yollarından, en çok da Baltık Denizi yolundan ulaşmaktadır Batı'ya. Öte yandan, yeni değiş-tokuş eğilimlerinin palazlandığı görülüyor: Günlük gereksinmeleri için kumaş üretiminin Kuzey Denizi kıyılarında geliştiği görülüyor ve dışarıya satılmaya başlanıyor. Bunun gibi, VIII. yüzyıl sonlarında, Frank tacirleri, Müslüman pazarlarında düzenli olarak silah satımına başlıyorlar; kuzey Galya'nın yetkin demircilerinin ve pagan ülkelerden esir alınmış kölelerin ürettiği şeylerdir bunlar; gizli bir ticarettir, ama kârlıdır. Dışarıya böylesi mal satımına başlama ve bundaki gelişmenin büyük önemi vardır: O tarihe kadar, Batı, pek pahalı Doğu mallarının alıcısı olarak, nakit yedeğini tüketmişti ve yerine yenisini de koyamamıştı; şimdiyse, İslâm ülkesine satışlar, Batı iktisadî sistemine değerli maden getirmekte, bu da para dolaşımını ve yerel değiş-tokuşu canlandırarak, Bizans'tan gelen malların kolayca satılmasını sağlamaktadır. O kadar ki, ödeme araçlarındaki kıtlık, Bizans'tan mal getirilmesini kesecek noktaya getirmiştir.
>
> Durumda tam bir dönüşümün başlangıcıdır bunlar.

> Aynı anda, ticaretin -ılımlı da olsa- canlanışı ve yeni yönelişleri, iki sonuç doğuruyor. Önce, 754-765 ile 820 yılları arasında, Frank parasında bir reforma gidiliyor: Altın ve gümüş, Arap ya da Sicilya paralarının -pek zayıf da olsa- dolaşımı karşısında, krallar, sürekli altın para basımına başlıyorlar ve -belki- Müslüman para sistemine bağlıyarak, Frank gümüş *parasının durumunu düzeltip, bir kararlılığa kavuşturuyorlar* onu. Doğaldır ki, bu düzeliş, iç ticareti de canlandırıyor. Fazla olarak, ticaretteki bu gelişme, Seine'le Ren arasındaki kent yaşamında da belli bir canlanışa yol açıyor: 750 ile 850 yılları arasında kimi eski kentlerde açık bir büyümenin yanı sıra, etkin bir ticaret ya da aktarma merkezlerinin dolayında yeni toplaşıp yığılmalar vardır, Aşağı-Ren boyunca, Manş ve Kuzey Denizi kıyılarında...

Ne var ki, büyük boyutlu gelişmeler değildir bunlar. XI. yüzyıldaki büyük açılışın habercileridirler gerçi; ama Karolenj ekonomisini niteleyen derin durgunluğu, darlık ve büzülmüşlüğü de unutturamazlar. Aslında, bir t a r ı m e k o n o m i s i' dir bu: Kentler, silik bir rol oynamaktadır; değerli madenler çoğunlukla mücevheat hazinelerinde hareketsiz beklemektedir; dolaşımdaki nakit para miktarı pek azdır bu ekonomide. Herkes, ek bir yarar kaygısı duymadan günlük gelişimini düşünmekte, bunun için de tüm gereksinmelerini ektiği topraktan çıkarmaya çabalamaktadır.

Nasıl?

Devrin temel iktisadî işletmesi, b ü y ü k m a l i k â n e dir. Çerçevesi çok önceden çizilmiş de olsa, IX. yüzyılın ilk yıllarındaki belgelerinde adı *villa* diye geçer. Neustria ve Austrasia'da pek bol olan bu işletme tipi, tüm ekili toprağı içine almaz; daha ufak çapta bağımsız işletmelere de yer bırakır. Miraslar, alıpsatmalar, bağışlar biçimlerini sürekli değiştirip durmuştur; öyle olduğu için de, herbiri birbirinden pek farklı büyüklüktedir. Ancak, dıştaki bu çeşitliliğe karşın, malikâneler yeknesak bir yapıdadırlar; hepsi de iki parçadan oluşmaktadırlar: Bir yanda, doğrudan doğruya efendinin işlettiği toprak parçası (réserve) vardır; bunun merkezî (cour), senyörün -ya da yöneticisinin-

konutunun çevresinde, hizmetçilerin oturdukları yerleri, işletme yapılarını, çoğu zaman bir kiliseyi içine alır ki, hepsi, *villa*nın ekili topraklarının, -iklim elverişli ise- bağının, sürülmemiş topraklarının, otlak ve koruluğunun üç ya da dörtte biri kadardır. Öteki parça ise, ekilebilir topraklar üzerinde, köylülere bırakılmış küçük tarım işletmelerinden (manse) oluşmaktadır.

Niçin böylesi bir bölünüş?

Toprağın değerlendirilmesine yanıt verdiği için.

Villa, toprak sahibinin, ekilebilir tüm toprakları yalnız başına işletemiyeceği kadar geniştir. Tarım tekniğinin o günkü aşamasında, toprağın ekimi, çok sayıda el emeğini gerektirmektedir. Oysa paranın kıtlığı, ücretli emekçi kullanılmasına engeldir; çok sayıda köle kullanılması da elverişli değildir, çünkü elde edilmeleri -bir ölçüde- zor, bakımları pahalı ve verimleri düşüktür. Öyle olduğu için de, büyük toprak sahipleri, topraklarının bir bölümünü paylara ayırıp, böylece oluşan küçük aile işletmelerine köleleriyle özgür köylüleri yerleştirmişlerdir. Bu kesenekçiler, kendilerine bırakılmış toprak parçalarından, istedikleri gibi yararlanıp geçimlerini sağlarlar; karşılığında da iki tür yükümlülükleri vardır: Önce, senyörün evinin bakımına doğrudan doğruya katkıda bulunmalıdırlar; her yıl belli bir para, tarım ürünlerinden bir miktar, yaptıkları kimi şeyleri verirler, bir ağaç işi, bir dokuma. Ayrıca, asıl önemlisi, senyörün kendine ayırdığı toprakların değerlendirilmesine katılmak zorundadırlar. Bunun için de, bir yanda belli bir toprak parçasını ekip biçip, bütün ürününü sahibine verirler; öte yandan da, yılın belli günlerinde, onun hizmetine koşularak, senyörlük topraklarını eker, biçer, hasadını yapar, taşır ve «avlu»nun yapılarına bakarlar. Bu bedava edimler, malikâne sisteminde, paraca ve aynen ödenen vergilerden çok daha önemlidir. Gerçekten, IX. yüzyılda, büyük toprak zenginliğini ellerinde tutanlar, topraklarından belli bir bölümünü başkalarına bırakıyorlar idiyse, gelir elde etmek amacıyla değildi bu; her şeyden önce, düzenli tarım emeği sağlamak içindi ve bununla, o güç ücret sorununu çözüyorlardı.

Toplumun sınıfsal tablosu da sistemle ilişkilidir. Frank toplumu, Karolenj devrinde de, Merovenj devrinde olduğu gibi k ö l e c i dir: *İngenui*lerle *servi*ler arasındaki İlkçağ'dan gelen zıtlık, çağdaşların gözünde temel ayırım olarak kalmaktadır; yalnız birinciler toplumun üyesidirler ve o sıfatla askerlik ve adlî etkinliğe katılırlar. Dil de göstermektedir bunu: «özgür» ve «frank» eşanlamlıdır.

Ne var ki, gerçekte, pek açık bir gerileme içindedir kölelik. Hıristiyan ahlâkı, vaftiz olmuş kişilerin köleleştirilmesini yasaklamak ve azat etmeyi selâmet getirici bir hareket olarak karşılamakla, köle sınıfının azalmasına –belli bir ölçüde– katkıda bulunmuştur. Ancak, olayın asıl nedeni iktisadîdir: Hâlâ pagan bölgelerden getirilen köleler, Müslüman alıcıların hayli kârlı alış-verişine konu oldukları günden beri, pek pahalı olmuşlardır; öte yandan, özellikle malikâne sisteminin uygulanması, büyük köle guruplarının kullanılmasını pek elverişsiz hale getirmiş ve o yüzden de terkedilmiştir bu. IX. yüzyılın başlarında, *servi*ler, görünüşe göre, tarım nüfusunun onda biri kadar bir şeydir ve aralarından çoğu, belli bir toprağa yerleştirilmişlerdir. Bu yerleştirilme, fazla olarak, onların efendilerine karşı bağımlılıklarını da –hissedilir derecede– gevşetmiştir. Kuşkusuz, durumları yine miras yoluyla geçmede ve onları mülk sahibine bütünüyle bağlamakta, mülk sahibi de istediği gibi cezalandırmakta, sahip oldukları her şey ve çocukları üzerinde üstün bir hakkı elinde tutmaktadır; efendilerinin izni olmadan ne yerlerini değiştirebilirler, ne de evlenebilirler; her isteğine yanıt vermek zorundadırlar onun. Öyle de olsa, aileleriyle belli bir küçük tarım işletmesine yerleştirildikleri günden beri, borçları, kendilerine bırakılmış toprak parçasının belli yükümlülükleriyle sınırlanma yönündedir; edindikleri yararlar, çoğu kez mirascılarına geçmektedir; angaryaya koşulmadıkları zamanda, topraklarında serbestçe çalışırlar ve ürünlerinin bir parçasını da satabilirler; özgürlüklerini satın almaya yarıyacak bir para biriktirebilirler ve içlerinden gerişimci olanlar için, serbest bir toprak parçası satın alarak, pek geniş bir iktisadî bağımsızlık kazanabilme olanağı da

41. – Karolenj döneminde bir köylü

vardır. Son olarak, kırsal kesimin Hıristiyanlaştırılması boyunca, onlar da Hıristiyan toplumuyla bütünleşmiş ve manevî bir kişilik kazanmışlardır bir tür: Evlilikleri, nikâhsız bir karıkocalık değil dir artık; dinsel bir işleme tâbidir ve Franklarınkiyle aynı değerdedir.

Kölelerin büyük çoğunluğunun durumu böylece düzelirken, kesenekçi durumunda olan ve belgelerin k o l o n l a r (coloni) diye adlandırdıkları özgür köylülerin çoğu, gitgide gerileyen bir özgürlükten yararlanmaktadırlar. Kuramda, Frank halkının bir parçasıdırlar ve kamu kurumlarına bağlıdırlar; gerçekte ise, onları malları gibi gören, istediği gibi sömüren ve emreden top-

rak sahibinin gücüne tâbidirler; askerî görevlerinden kurtulmuşlardır, ancak buna karşılık ellerindeki toprağın senyörünün donatılmasına katkıda bulunmak, kendi yerine askerlik yapan için vergi vermek, aşağılayıcı görülen kimi angaryaları üstlenmekle yükümlüdürler; hâttâ bazıları, bir toprağa yerleştirilmiş kölelerinki kadar ağır hizmetlerde bulunmak zorundadır. Hiç olmazsa uygulamada, kolonlar, kölelerle beraber, çökmekte olan geniş bir sınıftır. Ve toprağı bağımsız olan özgür insanları, bir malikânede bütünleşmiş emekçiden ayıran bu nitelikteki bir iktisadî ortamda, sosyal bölünme, gitgide daha önem kazanmaktadır.

Gerçekten, toprakta tam mülkiyet sahipleri (alleutiers), Frank topluluğunun askerî ve adlî etkinliklerine katılmaktadırlar. Bununla beraber, içlerinden zengin olmayanlar ve topraklarının işletmesini yönetmeyi başkalarına bırakamıyanlar için, mahkemelere katılmak ve her yaz seferlerde görev almak yıkıcı olmaktadır; öyle olduğu için de, çoğu, bir güçlü kişinin koruması altına girerek ve hâttâ topakları üzerindeki tam mülkiyetten (alleu) vazgeçip, onu, bir senyörün başkasına bıraktığı toprak durumuna (tenure) dönüştürerek, bir büyük toprak sahibinin kolonu olarak bu görevlerden kaçmanın yollarını aramaktadırlar. Böylece, orta sınıf gitgide eriyip tükenmekte ve özgür toplumun genel zayıflayışı, toprak sahibi senyörlerin üstünlüğünü daha çarpıcı hale getirmektedir; kendi topaklarında kesenekçi durumunda olan yığınla ailenin hizmetine konarak, zırh kuşanıp atıyla orduya katılan, özellikle bir çok *villa*yı ellerinde tutanlar onlardır. Bu birçok *villa*nın sahipleri, kimi onur verici unvanlarla anıldığı gibi, kralların lütufları ve kendilerine verilen sivil ve Kiliseyle ilgili yüksek görevlere bağlı toprak gelirleriyle de zenginleşmektedirler; köylülerin efendileri onlardır, orduda ve adlî meclislerde, kralla doğrudan doğruya teması olanlar ve gerçek özgürlükten yararlananlar da yalnız onlardır. Böylece, kişisel durumlardaki hiyerarşinin toprak zenginliğine göre değiştiği bu baştan aşağıya tarımsal toplum, birbirinden kopuk topluluklar halinde bölümlenmiştir; dışarıya açılan

hemen hemen hiçbir penceresi de yoktur bu bölümlerin ve iktidarı, pek büyük toprak sahiplerinden oluşan küçük bir gurup bütünüyle ele geçirmiştir.

SİYASAL KURUMLAR

Gerçekten Austrasia sarayının nazırları, krallık iktidarını ellerine geçirmişlerdi; çünkü en geiş topraklar ellerindeydi. Ne var ki, bu iktidarı, gerçekte var olan bir iktidar da yapmak istediler. Pek güç bir işti bu. Kuşkusuz, toplumun durumu elverişliydi: Köylü kitlelerin senyörlük toprakları üzerinde çerçevelenmiş olması, hükümet sorununu yalınlaştırıyordu; önemli olan, kralın mülkünü saçıp savurmadan ve hükümdarın iktisadî üstünlüğünü yıkmadan, birkaç yüz büyük senyörü şu ya da bu biçimde elde tutmaktı.

Nasıl olacaktı bu?

Soyut devlet ve yurtdaşlık kavramları, bütünüyle gölgelenmişlerdi. O nedenle, büyük toprak sahiplerinin bağlılığını sağlamak için, ya onları armağanlara boğmak, ya da üzerlerinde zor kullanmak gerekiyordu; ve böyle bir bağlılık, sarayla yerel güçler arasında gerçek organsal ilişkiler olmadığı için, geçici olabilirdi ancak. İnsanların ve nesnelerin gidiş gelişinin alabildiğine yavaşlayıp ağırlaştığı, yazıya başvurmanın hemen hemen bütünüyle kaybolma eğilimini gösterdiği bir dönemde, siyasal ilişkiler söze, kişisel temaslara ve belleğe dayanmak zorundaydı; kral, her yerde hazır olamıyacağından, eyaletlerde *kontlar*dan başka temsilcileri yoktu. Yetkisiz kontların ise, sadece birkaç adlî yardımcısı vardı; böylece bulundukları bölgeyi gerçekten idare edebilecek kadar yardımcıdan yoksundular. Kaldı ki, büyük toprak senyörü olarak, uygulamada yerlerinden oynatılamaz, kraldan uzakta ve yerel yandaşları olan kişilerdi kontlar da; öyle oldukları için de, dikkafalı ve özel güçler kadar disipline gelmez insanlardı. Son olarak, Merovenj maliyesinden kalan kimi alıntılar, krala, belli aralıklarla para dağıtarak bağlılıkları canlandıracak kadar düzenli ve bol kaynaklar sağlamıyordu.

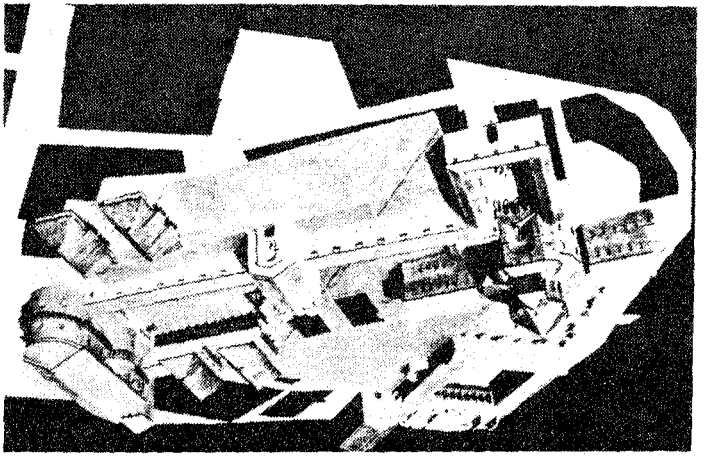

42. – Aix - la - Chapelle Sarayının maketi ve plânı

Bununla beraber, VIII. yüzyılın sonunda, Karolenjler, çeşitli yollarla aristokrasiye kendilerini kabul ettirmeyi başardılar. Önce, her yıl sınırların ötesine seferlere çıkarak. Gerçekten, Barbar kökenli olan Frank monarşisi, temelde askerî bir nitelik taşıyordu: Halk, herşeyden önce ordudur; kral da, her şeyden önce bir savaş şefi. Bu görevi yerine getirir getirmez otoritesi hemen yaygınlaşır ve güçlenir; ve halkını seferber ederek avucu içinde tutabilir. Tüm özgür insanlar, özellikle en zenginler, çağrısına yanıt vermek ve belli bir anda kendisine katılmak zorundadırlar, pek ağır cezalarla karşılaşırlar yoksa; ve sefer süresince de, en çok zayıflıklar, en ciddi cezaları getirir beraberinde. Böylece, her yaz, mayıstan ekime kadar, tüm Frank aristokrasisi, savaş arkadaşlığının daha da tutarlı hale getirdiği disiplinli bir gurup halinde, hükümdarın buyruğu altında bir araya gelir. Ayrıca, savaş ta kârlı bir iştir: Bir çapuldur bu ve fethedilen topraklarla ganimet, iyi hizmet edenleri ödüllendirme ve başka dostlukları kazanma olanağı sağlar krala. Anlamlıdır, ciddi başkaldırı girişimleri, sefer başarısız sonuçlanmışsa kendini gösterir. Böylece savaş, belli bir ülke üzerinde yağma savaşı, hükü-

met etmenin baş ve en etkili aracıdır. Ne var ki, her yıl yenilense de bu, sürekli değildir yine de. Öyle olduğu içindir ki, krallık iktidarı mevsimliktir bir bakıma ve kötü giden aylarda silikleşir; ayrıca, yolların elverişli olup olmaması etkiler onu, krallığın gitgide genişlemesi de. Böylece, bu koşullarda, krallık çağrısının etkilerinin bir yazdan ötekine uzatılması ve hükümdarlık gücünün, ordu kış için köşesine çekildiğinde, barış zamanında da uzaktan farkedilebilir olması gerekir. Öyle olduğu için de, kralın, yerel aristokrasi arasına dağılmış, kendisine kişisel olarak, herşeyden önce de hısımlık bağlarıyla bağlı güven verici dostları olmalıdır; hele hısımlık, o devirde en sağlam bağdır. Bu aile bağları, kralın lütuflarına da bağlı olarak, Frank aristokrasisinin yüksek kademelerini, siyasal yönetimdeki görevlerle birlikte, gerçek bir soyluluğa dönüştürmektedir. Ayrıca, kralın sarayında sürekli olarak kalan zengin senyörlerin çok sayıda oğulları vardır: Uzun yıllar sofrasında yemek yedirdiği, odasında yatırdığı bu yeni yetmelerin bir çeşit babası olur. Bu içtenliğin anısının, senyörlüklerinin başına döndüklerinde, onları daha bağlı kılacağını bilir. Ne var ki, büyük toprak sahiplerini elde tutmak için, Karolenjler, Kuzey Galya'mn aristokrat çevrelerinde uzun zamandan beri yaygın, bir başka özel uygulamadan da yararlandılar.

Krallığın büyüklerinin çoğunu vassalleri yapmaya çabaladılar.

> Gerçekten, VIII. yüzyılın başlarında, çoğu özgür insanlar, özgürlüklerini yitirmeden, bir senyörün «koruma»sını istiyorlardı. Bu kendi kendinden feragat, belli usullere göre yapılıyordu; ilk kez 757 yılındaki bir belgede yazılı olan bu usul şöyledir: Vassal, diz çökmüş bir durumda, ellerini bitiştirip senyörün ellerine koyar ve böylece onun «adam»ı olur; bu kulluğa girme (hommage)dir, arkasından da törenle bağlılık andını içer. Koruma altına giren kişi, bunlarla bağlılığını vaadediyordu; karşılığında korunmayı elde ederken, kimi zama maddî yararlar da sağlıyordu kendisi için: Bağlılığı sürdüğü sürece, karşılıksız bir toprak veriliyordu kendisine; o devirde, toprak ayrıcalığı (bénéfice) denen bu toprak, sonra «fief»

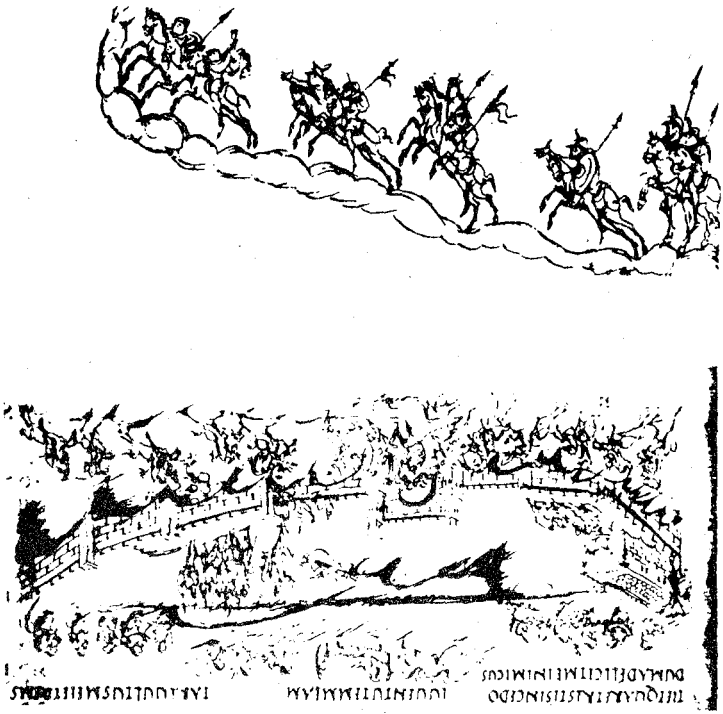

43. – Karolenj hafif süvarileri ve bir kente saldırı

diye adlandırılacaktır. İki kişi arasında bir tür manevî hısımlık doğuyordu böylece. Devletin zayıflaması ve güvensizliğin yanı sıra, ekonominin tarımlaşması, Galya-Roma toplumunda olduğu gibi, ilkel Germen toplumunda da izlerini bulduğumuz bu alışkıların gelişmesini desteklemişti. Pepin ile Charlemagne'ın ataları, kendilerini Austrasia'ya yaymak için yararlanmışlardı bundan; hanedan değişikliğinden sonra ise, hükümet sisteminin içine sokuldu bu. Hükümdarlar, önce krallık iktidarının yetkili kıldığı kontların ve Kilisenin önde gelenlerinin kişisel bağlılığını istediler; onlar bu görevleri en iyi biçimde yerine getirirken, krala, yani senyörlerine «hizmet» etmiş sayılacaklardı. Arkasından, Hazinenin mülklerinden ve Kilisenin hesapsız toprak servetinden bir bölümünü onlara dağıtarak, ilk Karolenjler, en

zengin toprak sahiplerini kendi yanlarına çektiler; bunlar da, «kralın vassalleri» olunca, uyrukluk görevlerini daha da büyük bir titizlikle yerine getirecekler, en iyi biçimde donanmış olarak orduya katılacak, kral mahkemesine sık sık girecek, hükümdarın düzen ve barışı sürdürmesine var güçleriyle yardım edeceklerdi. Son olarak, daha az çapta mülkü olanlar, kralın vassallerinin koruması altına girmeye çağrıldılar. Böylece, feodal toplumda egemen sınıfın tümü, vassallık yükümlülüklerinden oluşan kademeli bir sistemin içinde bütünleşmiş oldu.

Bu kademeler, yukarda kralın kişiliğinde sona eriyordu.

Devletin temel yapısını oluşturan, üstelik etkili ve kararlı bir sistem kuran bu vassal âdetleri yasalaştırıldı ve saptandı. Yükümlülüğün süresi açıktı artık: Senyör yönünden pek ağır bir eksiklik olmazsa, her iki insanı da yaşam süresince bağlıyordu. Ayrıcalıklı toprak verilmesi, gitgide sıklaşan biçimde, vassalliğe girişi de beraberinde getiriyordu; yararları, bağlılığın ücreti olarak görünüyor, vassal de ömür boyu yararlanıyordu bundan; ancak, görevlerine ihanet ederse, senyörün toprağı çekip alma hakkı vardı; kralın cömertliği böylece şarta bağlıydı ve el koyma tehdidi, büyük bir baskı aracı idi. Vassalin borçlarının niteliği daha bulanık da kalsa, kral, adamlarından, savaşta ve barışta sürekli işbirliği bekliyordu. Böylece, Frank dünyasının birkaç düzine egemen soylusuna kan bağları, can yoldaşlığı ve vassalliğin güçlendirip sürdürdüğü askerî disiplin yoluyla başeğdiren Karolenjler, fazla olarak, Merovenjlerden kalan idarî kanunları bir parça yetkinleştirmeyi aradılar. Pek başarılı olmasalar da, kontları, daha fazla yazı kullanmaya ve arşiv tutmaya zorladılar. Kendileri de, özetlemeler, her ilkbaharda seferin açılışında ordu önünde yaptıkları sözlü hatırlatmaları saptayan emirnameler yazdırdılar. Yerel görevlilerin neler yapıp ettiklerini daha yakından d e n e t l e m e k istediler; *Missi dominici* adını verdikleri gezici müfettişlerle bunu sağlamaya çalıştılar: IX. yüzyılın başlarında bu «kralın yolladıkları», yanlarında bir piskoposla bir kont, küçük guruplar halinde kontlukları dolaşıyorlardı; düzenli hale gelen bu dolaşmalar, yılda, kural olarak, dört kez tekrarlanmak gerekiyordu. Bu müfettişler, krallık buyruklarının yerine getirilmesini, barışın ve adaletin hüküm sürmesini sağlıyorlar;

özgür insanların –cesaret edip de dile getirebiliyorlarsa– yakınmalarını dinliyorlar, kont idaresini derleyip düzeltiyorlardı.

Bu denetim de yetersiz kaldığından, Karolenjler, kontların girişimlerini de azalttılar. Adlî konuda, yetkileri, o sıralarda büyük bir gelişme kaydetmiş olan saray mahkemeleriyle, her kontlukta yaratılan meslekten bir yargıçlar heyetince sınırlanırdı. Bu yargıçları *missi*ler seçiyordu; yerlerinden atılamadıkları gibi, kontlar da kararlarına saygı duymakla yükümlüydüler. Ayrıca, krallık otoritesinin pek büyük ülke üzerinde genişlemesi, hükümdarlarla kontlar arasında ara makamların kurulmasını da gerektirdi. Bunların amacı, kontları daha iyi çekip çevirmekti: Neustria, Austrasia ve Burgonya gibi gerçekten Frank eyaletlerin dışında, imparatorluğun kimi bölgeleri, İtalya, Akitanya ve *Bavyera özerk krallıklar haline getirildi*; ötekiler, doğu'da Danimarkalılar, Slavlar ve Avarlar karşısındaki hareketli sınırlar, batı'da Bretanya sınırları ve güneyde, İslâmdan geri alınan yerler «marche» olarak, yani geniş askerî bölgeler olarak örgütlendirildi. Bu «marche»lar, sürekli alarm halinde, tek bir savaş şefinin yönetimine verilmişti ki, kontlar sıkı sıkıya kendisine bağlıydılar. Son olarak, Merovenjler zamanında dinsel büyük kuruluşların çoğuna tanınmış olan dokunulmazlık ayrıcalıkları yaygınlaştırıldı: IX. yüzyılda, bütün piskoposluk toprakları, büyük manastırlar, kontların ve yardımcılarının müdahelesi dışına çıkarılmışladı; bununla, Kilisenin önde gelenleri, dokunulmazlık tanınmış topraklarda yerleşmiş özgür insanlar için krallık otoritesinin tek temsilcisi oluyordu; onları orduya götüren, suçlarını cezalandıran ve daha büyük suçların sanıklarını hükümdar mahkemesi önüne çıkaran onlardı. Bu yolla, krallığın önemli bir bölümünde, kontlardan daha dürüst ve daha güven verici sayılan yüksek rütbeli papazlar (prélats), idarî etkinliğe ortak edildiler. Burada, Karolenjlerin siyasal kurumlarını nitelendiren son bir özelliği görüyoruz: Krallık iktidarıyla Kilisenin yakın birliği.

Gerçekten, VIII. yüzyıl boyunca, monarşik iktidar, Bizans'da ve Müslüman dünyada olduğu gibi, Frank krallığında da, pek belirgin bir dinsel renk alır; egemenliğin niteliği de böy-

lece bir değişikliğe uğrar. Kutsallaştırma ayininin doğrudan sonucudur bu: Tanrının, yeryüzünde temsilcisi olarak seçtiği kral, kutsal bir görev yapar; bir despot değildir artık o. Halka karşı görevleri vardır, Kiliseyi gözetmeli, zayıfları korumalı, «barış ve adalet»i sürdürmelidir. «Barış ve adalet», bu iki kavram, kralın Kiliseden gelen danışmanlarının fikrini uğraştırır durur. Ancak, otoritesi böylece sınırlı da olsa, uyruklar, onun barışçı görevinde kendisine yardım etmekle yükümlüdürler. Böylece, Merovenjler döneminde kaybolmuş olan soyut devlet düşüncesinin yeniden doğduğu görülür: Ancak, yeni Hıristiyan *respublica*sı biçimindedir bu kez; vaftiz edilmiş halkla özdeşleşmiştir bu cumhuriyet, manevî dayanağı dinseldir, düzenleyici organları da Kiliseden gelir. Politik bütün hakkındaki Kutsal Kitaptan gelen bu anlayışın, Charlemagne zamanında, yüksek laik aristokraside çok yankı yapmış olması kuşkuludur; öyle de olsa, o devirde ortaya çıkan bu anlayış, bütün Ortaçağ monarşilerinin ideolojik dayanağı olacaktır. Dinsel nitelikte bir başka şey, kutsal nesneler üzerine yapılan yemin, Charlemagne'a, iktidarını güçlendirmede bir araç olarak görünür; unutulmuş bir geleneği canlandırarak, 798 yılında; bütün uyrukları, hükümdara zarar verecek bir şey yapmamak için and içmekle yükümlü tutar. Özetle, dinsel duygular, Karolenj iktidarının maddi dayanaklarına eklenen manevi bir destek oluşturmaktadırlar.

Kuşkusuz, ilkeldir bu siyasal yapı. Ne var ki, 780 ve 830 yılları arasında, büyük malikânelerin sahipleri, görece bir disiplin altına alınmışlardır sonunda. Önemlidir bu. O dönemin hiç de uygun olmayan iktisadî ve sosyal koşulları gözönünde tutulursa, Frank krallığının, içinde düzenin hüküm sürdüğü bir devlet haline gelmesi, şaşırtıcı bir başarıdır. Bu yarım yüzyıllık iç barış, insanların belleğinde uzun zaman kalacaktır; iktidarın o sıralardaki böylesi bir onarılışı ise, birbirine ayrılmaz biçimde karışmış olan din ve kültür yaşamını bir rönesansa götürdü.

KAROLENJ KİLİSESİ

Bu rönesansın ilk kurucuları Anglo - Sakson misyonerleri oldu. Austrasia sarayı nazırlarının yardımıyla Germanya'yı Hıristiyanlaştırırken, onları da şu düşünceye götürdüler: Yenileştirilmiş bir Kilise ile işbirliği, iktidarlarını sağlamlaştırmaya yardımcı olacaktı. Kısa Pepin ile kardeşi Carloman'ın isteği üzerine, Ermiş Bonifacius, Frank Kilisesinde genel bir reforma giişti. Onun eserini, arkadan gelen Frank kralları izlediler; zaten kutsallaştırma âyini ile kutsal bir kişilik kazanmış, üstelik Papanın bağlaşığı ve son olarak da -800 yılından sonra- imparator, yani Hıristiyanlığın önderi olmuşlardı. IX. yüzyıl başlarında, Kilisenin tüm kurumları düzeltilmişti.

Önce, Kilisenin kendisinde bir düzelme görüyoruz. Merovenjler devrinin sonlarında, Kuzey Galya, daha o zamandan manastırlarla kaplanmıştı. Düzensizliğin ve laiklerin müdahalesinin acılarını çekmiş ortak yaşamanın çok çeşitli kurallarına genellikle pek uyulmamış, mülklerinin büyük bir bölümünü Charles Martel adamlarına dağıtmış da olsa, bu manastırlar, Frank Kilisesinin en sağlıklı parçasıydı yine de. Ermiş Bonifacius, pek uğraşmadı onlarla. Bütün manastırlara Benedikten kurallarını sokamadı; bu kuruluşlarda, en azından keşişliğin Anglo-Sakson eğilimleri gelişip serpildi: Papazlar, Ermiş Benoit'in düşündüğünün tersine, kapalı toplulukların yerli yöneticileri değil, Hıristiyanlaştırmayı yönlendiren ve doğrudan doğruya Papalığa bağlı havariler oldular; öte yandan, manastırlardaki etkinliklerde kitabî çalışmalar, elle çalışmalardan önce gelmeye başlamıştı.

> Pépin'le Charlemagne, manastırların düzenli bir halde kalmalarına çaba harcadılar; kendi politikaları için onlardan yararlanıyorlardı çünkü. Manastır mülkünden ayrıcalıklı toprak dağıtımıyla, dinsel bağışlardan alabildiğine zenginleşmiş kimi evleri, laik hizmetçilerden bazılarına dağıtmayı sürdürdüler; ancak, keşişlere bırakılmış parçaların iyi idare edilmesine göz kulak oldular; uygulamada, onların denetimi altında, manastırlar büyük bir gönence eriştiler. Aynı zamanda, okumaya ayrılmış

çalışmalara da bir açıklık geldi; çünkü, malikâne rejiminin uygulanması ve manastır mülklerinin toprak senyörlükleri halinde örgütlenmesi, din adamlarını, günlük geçimlerini bizzat çalışıp sağlama kaygılarından kurtarmış oluyordu. Son olarak krallar, papazlara bir tür görevli olarak bakıyorlar, onları da kontlar gibi aynı sosyal çevreden, sarayda «beslenen» **proceres** çocukları arasından seçiyor ve bu etkin ve genellikle genç insanlara, önemli idarî ve siyasal görevler veriyorlardı. 750 ile 814 yılları arasında, kültürün sığınağı, düşünsel ve sanatsal rönesansın ilk çalışma yeri haline gelen Kilise, dönemin ekonomisiyle pek güzel kaynaşmış olarak, Frank uygarlığının -kuşkusuz- en sağlam ögesidir ve Karolenjlerin dikilip doğrulamalarının en güven verici dayanaklarından da biri.

Dindar Louis'in tahta çıkışıyla, Akitanya'dan baş papaz Aniane'lı Benoit'ın etkisiyle bir değişik oldu; bu papaz, Benedikten kuralın daha sıkı bir yorumuna dönülmesini istiyordu. Böylece bir yandan, imparator manastırların topraklarına el atmaktan vazgeçti ve içlerinden bazılarına başpapazlarını kendilerinin serbestçe seçme hakkını açıkça tanıdı. Öte yandan, her manastırda, Ermiş Benoit'nın kuralının düzeltilerek uygulanmasına karar verildi: Keşişlikte açık, aydın ve havariliğe dayanan Anglo-Sakson anlayışının yerine, Akdeniz'in dünyadan el etek çekme geleneklerine daha uygun eğilimler geçirildi; manastıra sıkı sıkıya kapanma, okumaların azaltılması ve duaların çoğaltılmasıydı bunlar. O tarihten başlayarak da, manastırların parlayıp yükselmeleri zayıfladı; Kilisede ve toplumda piskoposluk aldı baş yeri.

Kilise örgütlenişinin temel ögesi olan piskoposluk görevi, VIII. yüzyılın başlarında, tam bir çöküş içindeydi. Bunda bir reform yapmak, Ermiş Bonifacius'un başlıca uğraşı oldu; katedralleri düzeltmeye, boş makamları doldurmaya, kötü hareket eden yüksek rütbeli papazları kovmaya, konsilleri yeniden örgütlemeye özel bir önem verdi. Ne var ki, düzeltme işi zor ve ağır yürüdü ve ancak Charlemagne zamanında bitirilebildi. Onun zamanındadır ki, piskoposu kral seçmeye başladı; bu, saraydaki papaz adaylarından biri, ya da yaşlanmış bir başpapaz oluyordu, ama her zaman saygın bir kişiydi. Gerçekten, merkezi

eski bir Roma sitesi olan bir bölgede, tüm Hıristiyan topluluk için yol gösterici bir papaz yerleştirmektir söz konusu olan: Din adamlarını o seçip piskoposluk dairesine bitişik okulda eğitecektir; müminlerin dinsel davranışlarına o göz kulak olacaktır ve uyrukların manevi borçları sivil yükümlülüklerinden artık pek ayrılmadığı için, kontla hükümdara barış ve adaleti sağlama görevlerinde o yardım etmiş olacaktır. Yüksek rütbeli papazlar (prélats) da *missi*lerce denetleniyor ve kralın başkanlık ettiği ve yönettiği bir konsilde görevlerinden alınabiliyordu; bir rahipler genel meclisinde talimat da alabiliyorlardı. Manevî ile cismanînin ayırdedilmez biçimde birbirine karıştığı bir devletin temel organlarıdır onlar. Ve hem daha çok piskopos sağlamak, hem İmparatoluk Kilisesinin bir geleneğini yeniden kurmak için, IX. yüzyılın başlarında, Charlemagne, başpiskoposlara yeni bir önemlilik kazandırdı: Kendilerine bağlı piskoposları görüp gözetmekle yükümlü bu kişiler, Anglo - Sakson Kilisesinde olduğu gibi, *arşövek* diye adlandırıldı. Böylece arınmış, yönü ve çerçevesi çizilmiş Frank piskoposluğu, Karolenj dünyasında, 814 yılından sonra üstün bir yer tutmaya başladı; yalnız din adamlarını değil, laikleri ve keşişleri de yönetecek ve gevşeyip düşmeye yüz tutmuş krallık iktidarından çok daha iyi biçimde, *imperium christianumu* yönetecek bir kuruluş olarak görülmeye başlandı.

Piskoposluk kurumunun böylece onarılması, öte yandan Kilisenin alt organlarını da güçlendirdi. Kentlerde, rahipler kurullar halinde toplaştılar. Kırsal kesimde, daha Merovenjler zamanında girişilmiş ruhanî çevrelerin örgütlenişi tamamlandı. Bu köy kilisesinin papazları, aynı zamanda Kilisenin patronu olan toprak sahibine pek bağımlı kaldılar; eğitimleri pek yüzeysel olduğundan hayli bilgisizdiler ve bu düzey, okumaz - yazmaz köylülerle temas içinde daha da çabuk alçalıyordu. Bununla beraber, önemli bir ilerleme vardı: IX. yüzyılda, kırsal kesimde, paganlığın oraya buraya serpilmiş adacıkları, kesinlikle emilip dağıtılmıştı ve en yontulmamışının bile, elini uzattığında bir rahip vardı yanıbaşında şimdi.

Son olarak, Papanın ve Frank krallarının çabalarıyla, Kilisenin disiplini ve âdetleri birleştirildi.

Krallık otoritesinin onarılmasıyla gerçekleştirilen Kilisedeki

reform da, manevî ve kültürel bir yenileştirmenin temeli oldu. Örflerde bir yenileşme önce: Din adamlarının etkisiyle, insanlar bir parça yontuluyorlardı. Ancak, o devrin insanlarının Kilisenin buyruklarına harfi harfine uydukları sanılmasın; manastırların dışında, din, pek ilkel kalmaktadır yine ve çok kaba bir ahlakla uyuşmakta, uyuşabilmektedir. Son olarak, özellikle kral ailesinde belli bir ilerleme vardır: Pépin'le beraber, adam öldürme, olağan bir hükümet etme aracı olmaktan çıkar ve Dindar Louis, tahta çıkar çıkmaz, sarayda sert bir temizliğe verir kendini. Genel olarak söyleyelim, Frank halkı, yabanlıktan gitgide kurtulmaya başlamıştır.

KAROLENJ RÖNESANSI

Bir kültürel canlanma da vardır. Ne var ki, çok daha sınırlıdır ve dar, yalnızca ruhban takımından oluşan bir seçkin zümrenin yararlandığı bir parlayışdır bu. Gerçekten, reform öncülerine, Ermiş Bonifacius ile yardımcılarına göre, dinsel yaşam, inceleme ve bilgi olmadan anlaşılamazdı ve misyonerler, yeni manastırlar açarken, birer okul da kurdular içlerinde. Böylece, Frank Kilisesinin onarılması, daha başından başlayarak kültürün yeniden onarılmasına sıkı sıkıya bağlı kaldı. Ne var ki, yalnızca dinsel bir kültürdür bu; son amacı Tanrıya hizmettir, ocakları olan manastırlar ve katedraller ise bilgisiz laik bir ortamda soyutlanmışlardır. Latince bir kültürdür bu ve temelinde dil bilgisiyle ilgilidir; çünkü amacı, klâsik eserleri inceliyerek, kutsal metinleri daha iyi anlamaktır. Bu kültür, son olarak din törenleriyle ilgilidir; sanatsal amacı herşeyden önce duayı, mihrabı ve Kutsal Kitabı süslemektir.

Anglo-Sakson keşişlerinin başlattığı hareket, VIII. yüzyılın son yıllarında kesin bir hamle yaptı: O yıllar, Karolenj fetihlerinin Frank eyaletlerini Roma'nm edebî mirasının daha az bozulduğu Güney ülkeleriyle, İtalya'yla, İspanya sınırlarıyla temasa geçirdiği yıllardır ve Charlemagne da, Kuzey Galya din adamlarının düşünsel düzeyinin yükselmesiyle özel olarak uğraşmakta

44. – Karolenj dönemi elyazması sanatından bir örnek

dır. Hükümdar, bu amaçla, aydın yabancıları çekmektedir; Lombardlar gelir, İspanyollar gelir, bir de bir İngiliz vardır içlerinde: Alcuin.

York piskoposluk okulunun yöneticisi Alcuin'e, İtalya'da rastlamıştı Charlemagne; o da, 782 yılında, Frank krallığına gelir yerleşir. Bu bilginler, manastır ve katedral okullarıyla saray okulunun bağışık tutulduğu yöntemli öğretimin kadrolarını oluşturmada Charlemagne'a yardım ettiler. Bu okullara gidenler, soylu ailelerden gelen din adamlarıydı, kral da piskoposlarını bunlar arasından seçiyordu. Alcuin, doğrudan doğruya klâsik Antik incelemelerden oluşan bir programı aydınlığa kavuşturdu ve yaydı kitaplarında. İki dönemi içeriyordu bu

program: Birincisi trivium, bir çıraklık aşamasıydı ki, din ya da din dışı yazarların eserlerini yorumlama yoluyla Latin diline alıştıran grameri, yazma sanatını öğeten retoriği ve düşünme sanatını öğreten diyalektiği içine alıyordu; ikincisi quadrivium, aritmetik, müzik, astronomi ve geometri, yani coğrafya incelemesi ile, doğa ve dünya üstüne ansiklopedik bir bilgi vermek amacındaydı.

Bilgideki bu canlanışın başlangıçları pek ılımlı oldu. Charlemagne'ın çağdaşı ve hemen hepsi de yabancı olan bu yazarların kaygısı, özgün eserler ortaya koymak değil, ellerinden geldiğince Antik örneklere öykünmekti; kendileri de, bir öğrenci, bir çömez olarak hareket ediyorlardı. Aslında, böylesi ağır başlı davranma da gerekiyordu. Gerçekten, bilginin temel araçlarını ortaya koymak, Lâtin Hıristiyanlığın temel metinlerini bozulmamış biçimleriyle saptamak, giderek onları okuyup anlamak önemliydi. İşte bu yüzdendir ki, Alcuin, önce Kutsal Kitabın metnini düzeltme ile işe başladı ve yine bu yüzdendir ki, aydınlık ve kolayca okunabilir metinleri çoğaltmak için, yeni bir yazı tipi hazırladı. Bütün bu çabaların sonunda, en azından, Barbar yüzyılların ötesindeki klâsik Lâtin dünyası ile bağ yeniden kuruldu; kitap kopya edenlerin sabrı ve saygısıyla Roma edebî mirasının büyük bir bölümü kurtarıldı. Son olarak, Lâtince, Galya'da, daha önce Anglo-Sakson ülkelerindeki düzeyine çıktı; halk ağzından farklı, düzgün ve yüksek düzeyde bir dil oldu. Pek önemli ve ilk Karolenj rönesansının doğrudan sonucu olan bir olay da, «roman» lehçelerinin bu sıralarda belirlenişidir: IX. yüzyıl başlarında, konsiller, Galya'da, avami dilde vaaza izin verirler.

Tüm Hıristiyanlığın çifte dili olacaktır artık!

Bu yöntemlere göre yetişen ve Charlemagne'ın ölümünden sonra ürünlerini ortaya koymaya başlıyan kuşak, ilerleyişi daha da ileri bir noktaya götürdü. Uyandırdığı tepkilerden anlıyoruz ki, düşünsel uyanışın boyutları hayli genişti. İskandinavların istilâsından kaçan -bu kez- İrlandalı kimi yabancılar da gelip rönesansa destek oldular: Sedulius Scot ile Johannes Scotus Eriugena bunlar arasında; Scotus Eriugena, üstelik

Yunan düşüncesiyle doğrudan doğruya ilgiliydi ve Batı Ortaçağı'mn ilk özgün filozofu oldu.

> Scotus Eriugena, Latin düşüncesini, XII. yüzyıl dolaylarından başlıyarak, derinden derine etkiledi. Onunla, Latin dünyasında, «olumsuz ilahiyat» denilen şey başlar. Ne var ki, ilâhîyatçı da olsa, Yeniplatoncu görüşlerin etkisiyle, akla da önemli bir yer ayırır. Bunun gibi doğaya da dikkatleri çeker. Şu düşüncelere bakınız: Tanrı, mutlak yokluk, sonsuzdan gelip sonsuza giden bir sırdır; insan, küçük çapta bir evrendir; evrensel bütün varlıkları kendinde özetler. Varlığımızdan kuşkulanmamalıyız, düşüdüğümüz için varız. Günah, başka bir deyişle erdemsizlik, insanın beden yapısından gelir; bir bakıma, insan duyularının gelişmekte olan insan aklı üstündeki egemenliğinin sonucudur. Böylece mutlak kötülük ya da erdemsizlik, giderek şeytan yoktur. Yaratma, başı gibi sonu da olmayan bir oluştur; o, olmuş değildir, oluyor. Ve hepimiz bu sonsuzluğun içindeyiz.
>
> Bu düşünceleri, Scotus Eriugena'yı, Kilisenin ve kendisini tutan imparatorun gözünden düşürmüş, perişan etmiştir. Onun öldürüldüğünü söyleyenler de vardır. Gerçek şu ki, yaşamı üstüne pek az şey biliyoruz. Ancak bir şey kesin: Akılcı ve ilerici bir din adamı oluşu.

Bununla beraber, IX. yüzyılda, hemen tüm yazarlar Franktır. Hepsinin de kültürü derinleşmiş ve ufukları genişlemiştir. Kiminde önde gelen kaygı, din adamlarım bilgilendirmektir; çoğu, kişiliklerini ortaya koyan eserler yazarlar ve etkinlikleri dört temel doğrultudadır: Önce, müzik sanatına yakından bağlı dinsel şiirlerle din törenlerini zenginleştirme; sonra, siyasal kurumlar üzerine düşünceleri görüyoruz; Hıristiyan halkın yazgısına doğru yürüyüşünü izlemek gerektiği için tarih izliyor onları; son olarak da, büyük doğmatik sorunlara eğilmeyi denemek isteyen ve her dinsel kültürün son uğrağı olan ilâhiyat. Kuşkusuz, bu edebî ürünlerin değeri öyle yüksek değil; ama, Batı düşüncesinin ilk uyanışını temsil ettikleri de bir gerçek.

Güzel sanatlarda da bir rönesans vardır ve edebiyatta olduğu gibi, o da, siyasal düzendeki canlanış ve dinsel yaşamdaki yenilenişle yakından ilgilidir. Ne var ki, hepsinden daha erken doğar bu rönesans, hepsinden daha özgündür; bu arada, dışarı-

ya ve geçmişe daha az bağımlıdır. Sanatçılar, öyle yazarlar gibi, klâsik eserlerin kopya edilmesi düşüncesinde değildir; onların eserlerinde, VII. yüzyıl sonlarından başlıyarak Loire'la Ren arasında, Antik geleneklerle Barbar katkısının bereketli bir kaynaşmasına tanık olduğumuz ülkelerde kendini gösteren eğilimler açılıp serpilir.

> Galyalı duvarcı ve süslemecilerin tekik ustalığı, Charlemagne'ın hükümdarlığı zamanındaki ilk mimarlık eserlerinde kendini ortaya koyar; Germiny Kilisesi, geleneksel yerli usullere göre yapılır ve süslenir ve Frank kralı, iktidarının Bizans imparatorlarınınki ile aynı nitelikte olduğunu tanıtlamak için, Bizans'ı örnek alarak bir kilise yaptırır. Ancak, edebiyatta olduğu gibi, sanatta da asıl bereketli dönem, 814 yılından sonra başlar. Bu tarihten sonra yapılan kiliseler, dinsel törenlerin yerli gereksinmelerine yanıt veren, aynı zamanda «roman» mimarlık devrimine hazırlık niteliğindeki yenilikleri içerirler.
>
> Kitap süslemesi ve ciltlemede de, Karolenj sanatı, en yetkin başarılarını koyar ortaya.
>
> Bu yaratışların kökeninde de, dinsel törenlerdeki yenilik vardır yine.

Ren ve Loire arasındaki ülkelerde, 780 ve 830 yılları arasında uygarlığın durumu budur. Ne var ki, bu uygarlık, bütün imparatorluk üstünde parlama eğilimindedir. Çeşitli nedenleri vardır bunun: Çünkü, bu uygarlığın içine din iyiden iyiye işlemiştir ve bu dinin manevî yönetimini elinde tutanlar, Kilise'ye bağlıdırlar; başta düşündükleri Hıristiyanlıktır ve bütün yerel özelliklerin şimdi bir birlik içinde erimesi gerektiği inancındadırlar. Sonra, bu uygarlığın serpilip geliştiği eyaletler, hemen tüm Batı'yı kaplayan bir devletin yüreğidir. Ayrıca, Kuzey Galya'da pek büyük toprakların sahibi, Austrasia ve Neustria aristokrasisinin başı olan Frank kralı, Roma imparatoru olmuştur ve Papa'yla beraber de, İsa'ya inanan bütün müminlerin önderidir. Son olarak, aydınların kendi aralarında sürdürdükleri ilişkiler, askerî seferler dolayısıyla tüm laik aristokrasinin zaman zaman bir araya toplaşması, yönetici zümrenin, piskoposların, manastır başpapazlarının, bütün İmparatorluğa yayılmış kontların ortak bir kö-

45. – Karolenj dönemi mermer sanatından bir kabartma

kenden gelmesi, Karolenj İmparatorluğunun yayılışını kolaylaştırmıştır. Öyle de olsa, bu İmparatorluk tüm Batı demek değildir; kimi eyaletlerinde yerel ve sağlam gelenekler varlıklarını sürdürmektedir. Böylece, Karolenjlerin uygarlığı, bütün İmparatorluk üstünde parlama eğilimindedir; ancak, bölgeden bölgeye değişen bir yoğunluktadır bu.

Özetle, 800 yılı dolaylarında, tüm Hıristiyan Batı'nın uygarlığı, büyük istilalardan bu yana ilk kez, hem yükseliş halindedir, hem de –yerel farklılıklara karşın– bir örnektir.

Ne var ki, uzun sürmez bu.

KAROLENJ İMPARATORLUĞUNUN PARÇALANIŞI

IX. yüzyılın ikinci çeyreğinden başlıyarak, bu atılım ve birliği, iki olay köstekleyip parçalar; ikisi de birbirine sıkı sıkıya bağlı olaylardır bunlar: Bir yandan, Batı'nın siyasal yapısının bel kemiği olan Karolenj monarşisi çökmeye başlar; öte yandan, Güneyden, Kuzeyden ve Doğu'dan gelen yeni istilâlar, aynı anda saldırıya geçer.

Pépin'in, sonra da Charlemagne'ın zamanında ve manevî ile cismanînin gitgide kaynaşmasının etkisiyle, birbirine zıt iki ilke Frank monarşisinde birbirine karışmıştı: Daha baştan beri var olan ve şiddet, savaş ve yağmaya dayanan askerî ilke, laik yüksek aristokrasiyi tutup dizginleme olanağı vermişti. Yeni bir öge olarak, dinsel nitelikteki bir ilke, egemenliği, dinsel törenlere, kutsallaştırma ayini ve and üstüne dayandırdığından, krala, temel görev olarak, barış ve adaleti sürdürmeyi veriyordu. Zayıf bir dengeydi bu, nitekim çok geçmeden bozuldu. Gerçekten, Dindar Louis'nin hükümdarlığından başlıyarak, düşünsel rönesansın ilerlemesi, ruhban takımının etkisini pek artırmıştı; bu din adamları, imparatoru, barış ve adalet yolundaki görevlerini yerine getirmesi gerektiğine inandırdılar.

Hükümdar, barışçı olur böylece ve sınırları dışına sefer yapmayı durdurur. Hıristiyanlığın yayılması politikası izlenmektedir gerçi; ama din adamları ve pagan kabile şeflerinin girişimiyle olmaktadır bu. Oysa, böylesi bir tutum, hükümdarı yağmanın

yararlarından, yani kralın kendi mülkünü azaltmadan adamlarını ödüllendirmek aracından yoksun kılmış oluyordu. Öyle olunca, o da, aristokrasinin üyelerine kendi topraklarından dağıtmak zorunda kaldı ve sonunda, Karolenj ailesinin o uçsuz bucaksız toprak serveti çabucak eriyip tükeniverdi.

İmparator, bunun yanı sıra, adil olmaya, kutsallaştırma âyininden doğan krallık görevlerini ve vassallık antlaşmasından doğan senyörlük borçlarını titizlikle yerine getirmeye çabaladı. Oysa, kutsallaştırma âyini ve vassallik, ilk Karolenjlerin iktidarını güçlendirmede bir zaman yardımcı olmuşken, hükümdarın iktidarım sıkı sıkıya sınırlıyordu şimdi. Kutsallaştırma âyini, rahiplerin etkisiyle, açıkça bir vaadi beraberinde getirmekte gecikmedi; bununla kralın kendisi, otoritesine sınırlar getiriyordu: 843 yılında, Kel Charles, laik büyüklerle ve Kilise büyükleri huzurunda, «akla ve hakkaniyet»e uyacağını vaatediyor ve herbirine, zümresi ya da saygınlığı ne olursa olsun, kanununu koruma hakkını» tanıyordu. Vassallik sözleşmesine gelince... Bu sözleşme, senyörün, adamı üstünde şartsız egemenliğini kurmuyordu; tersine, sözleşme patrona, vassaline yardımcı olma ve onu koruma borcunu yüklüyordu ve vassala, senyöründen hiçbir zarar gelmemeliydi. Öyle olunca, kral, adamlarının ölürken mirasçılarına bıraktıkları ayrıcalıklı toprakları onlardan geri almakta ve savsaklıyan vassallerinin görevlerini ellerinden alarak cezalandırmakta duraksadı. Böylece, yönetici kadroyu belli fasılalarla gençleştirmeyi ve herkese örnek olarak cezalandırılmalarla bağlılıkları canlandırmayı kendine yasaklamış oluyordu. Öyle olunca da, kulluğa girme ile kurulmuş olan bağ yavaş yavaş gevşedi ve olumlu sonuçlar vermez oldu. IX. yüzyılın ikinci otuz yılında, ilk Karolenjlerin kurulmasını destekledikleri vassallık sistemi, büyükleri bir hükümdara tâbi kılmada güçsüzleşti; buna karşılık, laik toplumun daha alt tabakalarında, küçük aristokrasisinin üyelerini daha yüksek ailelerin şeflerine sıkı sıkıya bağlama sürüyordu. Böylece, uzaktan ilişkileri yasaklayan iktisadî yapıya, büyük toprak sahiplerinin üstünlüğünü güvence altına alan sosyal yapıya çok daha iyi uyan, gitgide küçük siyasal topluluklar oluşmaya başladı. Krallık iktidarı, ahlaki kaygılarla ve piskoposluk erkanının denetimiyle

felce uğrayınca, Frank krallığında otorite parçalanmaya başladı.

Bu parçalanışı, Karolenj ailesindeki anlaşmazlıklar da hızlandırdı: Dindar Louis, yaşlandığında iki duygu, imparatorluğun birliğini koruma ile, oğullarından herbirine mirasından eşit bir parçayı bırakma konusundaki eski âdete uyma kaygısı arasında bocaladı. Uzun bir mücadele, oğullarla babayı karşı karşıya getirdi; o ölünce de, kardeşler birbirine düştüler. Hasımlardan her biri, ödünler ve vaatler yoluyla, aristokrasinin üyelerini kendi yanlarına çekmeye çalıştılar; onlar da, bağlılıklarını açık arttırmaya çıkararak, bağımsızlıklarını alabildiğine artırdılar. Sonunda, 843 yılında, Verdun antlamasıyla, Batı Avrupa,

46. – Yarı - Germen, yarı Bizans giysisi içinde Dindar Louis

kesin olarak bağımsız üç krallığa bölündü: Batı Frank krallığı, Doğu Frak krallığı, aralarında da Kuzey Denizinden Güney İtalya'ya değin uzanan ve Roma ile Aix-la-Chapelle'i içine alan bir krallıktı bunlar. Bu üçüncüsünün kralı, «imparator» unvanını da saklamıştı kendisine; ne var ki, bunun saygınlığı kuramsaldı artık. Doğu krallığında, çeşitli Germen halklarının kişilikleri gitgide kendini belli ettiği halde, krallık iktidarı, tutarlığını uzun zaman korudu. Ortadaki krallık ile Batı Frank krallığında, çok geçmedi yeni bölünmeler oldu; oralarda krallık otoritesinin yerel temsilcileri, özellikle, marki ve dükler, yani büyük bir askerî yönetimle donanmış bulunanlar, görevlerini ayrıcalıklı olarak gördüklerinden kendilerini hükümdara bağlıyan – o pek gevşemiş – vassallik bağını açıkça koparmadan, vesayetinden hızla sıyrıldılar ve babadan oğula geçen prenslikler kurdular.

İmparatorluğun parçalanışının Kilisenin birliğine de zararı dokundu. Batı'daki ülkelerde, arşövekler, markilerin örneğine uyarak, IX. yüzyılın ikinci yarısında, Papa'nın denetiminden kurtularak, kendilerine bağlı piskoposları egemenliklerine almaya kalktılar. Kuşkusuz Papalık tepki gösterdi buna. Hâttâ, Papa I. Nicolas, imparatorluğun saygınlığının silikleşmesinden bir an yararlanarak, kendi manevî üstünlüğüne de dayanıp, hükümdarlar arasındaki uyuşmazlıklarda hüküm vermeye kalktı. Ne var ki, korunması güç küçük bir devletin sahibi olarak, kendisinin korunmaya gereksinmesi vardı. Ve, X. yüzyılın başlarında, imparatorluğun, Lombard ovasındaki zorbaların aralarında tartıştıkları gülünç bir sıfat olduğu bir zamanda, Papalık, Batı Kilisesi üzerindeki manevî otoritesini bütünüyle yitirmese de pek derin bir güçsüzlüğün içine gömülüp gitmişti.

Böylece, IX. yüzyılın akışı içinde, İngiltere'de Mercie krallığı, hegemonyasını sürdürmeyi başaramazken, Karolenj devletinin dağılışı, Avrupa'yı istilâ karşısında daha yaralanabilir bir duruma getirdi.

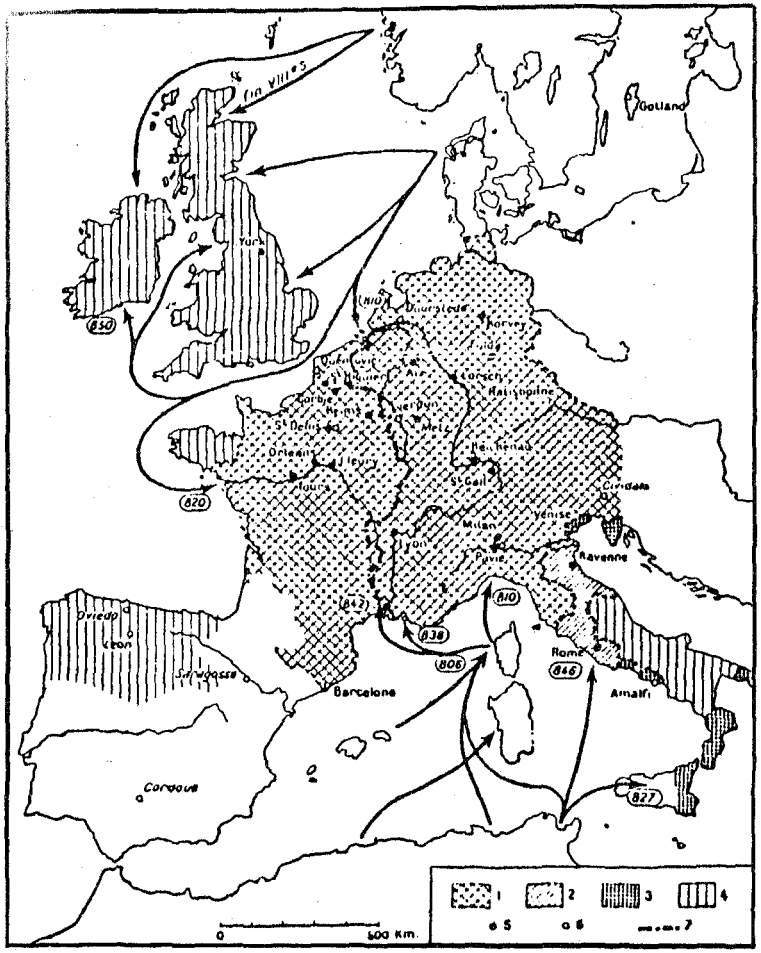

47. – IX. yüzyılın ilk yarısında Batı Avrupa
(1. – Karolenj İmparatorluğu, 2. – Papalık Devleti. 3. – Bizans toprakları, 4. – Öteki Hıristiyan ülkeler, 5. – Belli başlı kültür merkezleri, 6. – Belli başlı büyük ticaret menzilleri, 7. – 843 yılındaki bölüşmede «Batı Francie»nın doğu sınırı).

II

YENİ İSTİLÂLAR VE SONUÇLARI

Hıristiyanlık, dört bir yandan saldırıya uğradı.

Güneyden, Müslümanlar (Sarrasins) geldiler. VIII. yüzyılda, Frank orduları, Müslüman ilerleyişini durdurmuş, sonra da İslâm gitgide Pirenelerin ötesine itilmişti; bir askerî komutanlar hanedanının sıkıca elinde tuttuğu İspanya sınır bölgesi, etkili bir kale olup çıkmıştı: Arap süvarileri, bir daha Akitanya'ya giremezlerdi artık. Ancak, deniz tarafı serbestti. Müslüman korsanlar da, İspanya ve Mağrip'ten hareket ederek, önce Batı Akdeniz'deki adaları, Balear adalarını ele geçirdiler; 806 yılından başlıyarak Korsika, arkasından Sicilya fethedildi ve oralardan tüm Hıristiyan kıyılara yağma akınlarına başladılar: Nice, Marsilya, Arles, Roma, Les Pouilles, Kampanya arka arkaya soyulup çiğnendi. IX. yüzyılın son yıllarında, Müslüman serüvenciler, Maures kıyılarında bir noktada sürekli yerleştiler; oradan bütün Alplere sızdılar ve İtalya ile Galya arasındaki yolları keserek, üç kuşak boyunca, tacirlerle hacıları haraca kestiler.

Yine deniz yoluyla, Kuzey'den de istilâlar geldi. İskandinavya, Norveç ve Danimarka kıyılarına yerleşmiş Germen kökenli klanlar, denizcilikte ustaydılar; VII. ve VIII. yüzyıl boyunca, kullandıkları tekneleri hayli geliştirmişlerdi; 40 ilâ 100 kişi alan bu araçlarla, ırmaklar boyunca ilerleyebiliyorlardı. Bu teknik gelişmelerin de kolaylaştırdığı yayılışa, kuşkusuz hem Hıristiyan ülkelerin zayıflaması, hem de nüfus artışı yol açmıştı; yoğun bir kalabalığın oturduğu kendi ülkelerinin dışında, ek kaynaklar aramaya gidiyorlardı. Batı Hıristiyanları, Normanlar diye adlandırırlar onları. Norveçliler, küçük guruplar halinde, kolonileştirecek toprak aranışı içindeydiler; önce İngiltere dolayındaki adaları, sonra İrlanda'yı, son olarak da İzlanda'yı ele geçirdiler. Danimarkalılara gelince, başlarında şefleri, büyük guruplar halinde, daha sert ve derinliğine oldu onların akımları.

Bu kez, tarımcı ve balık avcılarının değil, korsan tacirlerin ilerleyişiydi bu; uzun zamandan beri Kuzey Denizinin Hıristiyan tacirleri ile ilişki içindeydiler, ayrıca Frank ve Anglo-Sak-

son ülkelerinin -görece de olsa- gönencini tanıyorlardı. Uğradıkları limanlarda sıkı bir zabıta hüküm sürdüğü sürece, barışçı bir ticaretin sınırlı kârlarıyla yetindiler; ancak, biraz zayıflama görünce, alış-verişi terkederek, zorla servetlere el koydular, köleleri, altın ve gümüşü silip süpürdüler ve yeni ganimetlerin aranışı içinde, daha uzun bir yolculuğa çıktılar. İngiltere'den başlıyarak Manş kıyılarını soydular; sonra, oradan İspanya kıyılarına kadar uzanıp, Akdeniz'e girdiler. Kıyı bölgelerinde ele geçirecek bir şey kalmayınca, içerilere daldılar, ırmaklar boyunca çıktılar, sonra gemilerini terkederek süvari oldular. Son olarak, IX. yüzyılın ortalarından başlıyarak da, Danimarkalı süvariler, yerle bir edilmiş bölgelerde sürekli biçimde yerleştiler; başlarda sıradan kışlamalar olan yerleşmeler, gerçek kolonilere dönüştü çok geçmeden: İngiltere'nin kuzey-doğusunu içine alan bir İskandinavya krallığı, York bölgesinde örgütlendi; 911 yılında, Batı Fransa kralı, Aşağı-Seine bölgesini Normanlara tanımak zorunda kaldı.

Böylesine yıkıma uğrayan Avrupa'nın üstüne, X. yüzyılın ilk yarısında, başka istilâcılar da gelip çöktüler: Bu kez bozkırlardan gelen bu süvariler, M a c a r l a r dı. 906 yılından önce, Pannonia ovasına yerleşmişlerdi. Oradan hızla yağma seferlerine giriştiler; önce Güney Almanya'ya, arkadan Lorraine'e, Lombardiya'ya, Ron vadisine doğruldular; 935 yılında Burgonya ile Berry'deydiler, 937 yılında Roma'da, 951 yılında da Akitanya'da.

Böylece, Batı'nın hiçbir eyaleti yoktu yakasını sıyıran bu yağmadan.

Bu oldu sonuçları bu yeni istilaların?

Bu haydutluk girişimlerinin başarısı şaşırtıcı görülebilir. Ne var ki, Lâtin Hıristiyanlığı, bir savunma savaşı için örgütlenmemişti; ağır, toparlanışı yavaş olan Frank ordusu, seçilmiş bir düşmana karşı ve zamanı daha önceden belli askerî akınlara uygundu özellikle. Küçük birliklerin sürekli oturduğu kaleler sistemine dayanan bu ordu, savaş yöntemleri kendisininkine benzeyen bir saldırgana karşı bir cepheyi koruyabilirdi. Birden ortaya çıkan bir akına karşı direnebilmekte ise yetersizdi; kaldı ki, bu akınlar, tehlikesiz görülerek savunulması daha önce örgütlenmemiş deniz kıyılarına karşı yönelmişti. Ayrıca şaşkınlık, ilk

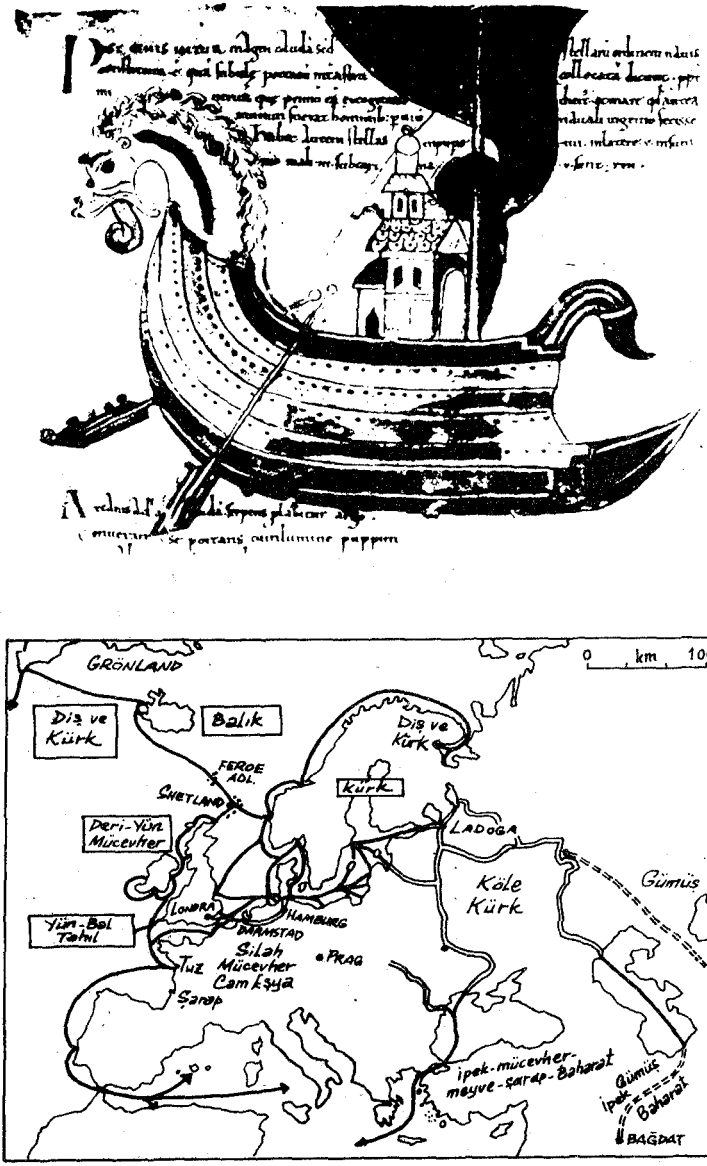

48. – X. yüzyıl bir İngiliz elyazmasma göre bir Viking saldırısı (yukarıda), Vikinglerin ticaret yolları (altta).

direnme girişimlerinin uğradığı başarısızlıklar, savaşçılarda bir yetersizlik duygusu yarattı ve giderek de arttı bu duygu. İşte o yüzdendir ki, bir yüzyıldan fazla bir zaman, Avrupa, kolayca yaralanabilir bir av oldu ve yıkıntılara uğradı; bu zararlar, Batı bölgelerinde, deniz cephesi daha geniş olan İngiltere adalarında ve Batı Frank krallığında çok daha ağır oldu.

İstilâlar, başta monarşik kurumların çözülüşünü hızlandırdı: Hükümdarların saygınlığına büyük darbe vurdu; çünkü ordu, hiçbir yardımda bulunamıyordu ve zararları bir parça sınırlandırmak için, 845 yılından başlıyarak, Galya'da ve İngiltere'de, herkesten para toplayıp Normanlara yıllık bir vergi vererek, krallıklarının esenliğini sağlamaya kalktılar. Onur verici bir çözüm değildi bu; halkın hoşuna gitmedi, kalıcı sonuçları da olmadı zaten. Öte yandan, güvensizliğin artması, sınırlardaki askeri bölgeler rejimini tüm ülkeye yaymaya, kaleleri ve savunma eserlerini çoğaltmaya, krallık ordusunu sürekli savunma ile görevli bölgesel küçük milisler halinde parçalanmaya, askerî hareketin girişimini hükümdarın yerel temsilcilerine bırakmaya götürdü. Kumanda yetkilerinin parçalanışına doğru gelişme hızlandı böylece.

İstilâlar, ayrıca önemli maddî yıkıntılara yol açtılar: Yağmalar, değerli maden birikiminin önemli bir bölümünü çekip aldı Avrupa'nın elinden. Mücevherat hazinelerinin manastırlara dağılmış olmasının para dolaşımında ve ticarî harekette doğrudan bir etkisi yoktu gerçi, ama düzenli haraçlar, para olarak basılmış büyük gümüş birikimini sildi süpürdü. Asıl acıyı kırsal kesim çekti; surların koruduğu kentsel topluluklar, darbelerden alabildiğince uzak kalabilmişlerdi. IX. yüzyılın başlarında Kuzey Galya'da gördüğümüz hafif nüfus artışı, birden kesildi; toptan kıyımlar, kaçırmalar, kaçışlar, eksik beslenme, tehlikeye en çok açık bölgeleri boşalttı; bir yandan da haydutlar, özellikle Alplerde kimi ticaret yollarını keserken, yığınla ekili yerler de ekilmez oldu.

Son olarak, kültürel değerler de yakasını kurtaramadı bu felâketten. Çünkü istilâcılar, kentlerden daha fazla yararlanabilir olan manastırlara saldırıyorlardı; manastırlar ise,

iştah kabartıcı zenginliklerle doluydu. İçlerinden çoğu yağmalandı, yakılıp yıkıldı; ötekilerini içindekiler terketti ve daha barışçı bir yer aramak için çıktıkları yolculukta, beraberlerinde götürdükleri –yükte hafif– şeyler heder olup gitti. Manastırların koydukları kurallara uyulmaz oldu, kitaplıklar dağıldı, okumalar savsaklandı. Böylece, krallık iktidarı çözerken bile etkisini sürdüren Karolej rönesansının atılımı kırıldı. Vahşi ve pagan ögelerin gitgide sızması, sefaletin ve sürekli tehlikenin kafalara saldığı karışıklık, uygarlıkta –hissediler– bir alçalışa yol açtı genel olarak.

Ne var ki, sınırlı bir gerileyişti bu ve geçiciydi. Sınırlıydı: Çünkü, Batı'nın bütün eyaletlerini çarpmamıştı bu felâket; bunun gibi Britanya adaları, Kuzey Galya ve Provence dışında, akınlar çabucak geçiyor ve yıkımların giderilebileceği uzun sessizlik molaları oluyordu; ayrıca, hemen bir yanda sığınaklar, ormanlık dağlar, kapalı kentler, aceleyle tahkim edilmiş manastırlar vardı ve tehlike anlarında, en değerli şeyler oralarda sığınacak bir köşe bulabiliyorlardı. Geçici bir gerileyişti de: Çünkü, sonunda durdu istilâlar. Gerçekten, Batı'lı insanlar, yavaş yavaş yeni askerî tekniklere alıştılar; yerel savunma şatoların çevresinde örgütlendikçe, yağma seferleri de hem daha rastlantılı oluyor, hem de umulanı getirmiyordu. Aynı zamanda, isilâcıların kendi ülkelerinde de derin değişiklikler olmuştu: Macar göçebeler, Macar ovalarında yerleşiyor, tarımcı ve yerli oluyorlardı; İskandinav ülkelerinde, IX. yüzyıl sonunda Norveç'te Harald Hârfagr zamanında, Danimarka'da, X. yüzyıl boyunca Corm ile Mavi Dişli Harald zamanlarında, monarşinin otoritesi güçleniyordu. Böylece, tehlike azaldı, sonra da kayboldu. Frank ülkelerini, son kez olmak üzere, 926 yılında, bir Danimarka ordusu ciddi olarak tehdit etti; 955 yılında, Germen kralının Lech üzerindeki zaferi, Macar tehlikesine son veriyordu; 972 yılında, Provence'taki yuvaları ele geçirildikten sonra, Müslümanlar Alplerden kovuldular. İstilâlar devri kapanmıştı: Yalnız İngiltere, XI. yüzyılın ortalarına değin, Norrois'ların baskısını çekecektir; ancak kıta Avrupası, artık yabancı akınlara uğramıyacaktı bir daha ve büyük bir ayrıcalıktı onun için bu.

Aslında, IX. ve X. yüzyılların istilâcıları, yalnızca yıkıcı olmadı. Gerçekten, yol açtığı ilişkilerle, Hıristiyan topluluğun genişlemesini hazırladı: Hıristiyanlığın kimi ögelerini özümseyen yığınla Viking, onları İskandinavya'ya taşıdılar ve orada pagan inançlarla karşıtı bunlar; «karışık iman» döneminin arkasından da, -Danimarka'da Harald, Norveç'te Olar gibi- hükümdarların desteklediklerı Hıristiyanlığı kesin olarak kabul etme dönemi geldi. İstilâlar, ticarî alış-verişi de yüreklendirdi; korsanlıkla barışçı ticaret arasındaki geçiş pek hissedilir değildi ve Norman yağmacıların sürekli kampları, çatışmalara ara verilen zamanlarda, fuar yerleriydi; Kuzey Denizinde ticarî dolaşım, ilk şiddetli saldırılarla ağırlaştıysa da, yeni bir gelişim içine girmekte gecikmedi. Son olarak, kimi bölgeler, Vikinglerin sürekli yerleşmesine tanık oldu çeşitli biçimler altında: İrlanda'da limanlara, ve kıyılarla sınırlı olarak, balıkçılığa ve deniz taşımacılığına egemenlik; Kuzey-Doğu İngiltere'de tarımcı halk kolonileri; Seine'in ağzı dolaylarında, kendini yerli halka dayatan askerî bir aristokrasinindir bu biçimler. Ve bu son «Normandiya», Batı'nın en sağlam eyaletlerinden biri olup çıkacaktır çok geçmeden; İskandinav katkısının da bereketli bir kanıtı.

Böylece, güvensizliğin ve maddî yıkımların -bir anlığına- durdurduğu Batı uygarlığının kalkınışı, barış gelir gelmez yoluna koyuldu. Avrupa, birliğini yeniden bulmadı gerçi; ancak, Karolenj mirasının en yetkin bölümünü elinde tutuyordu ve Charlemagne'm hükümdarlığına rastlıyan kısa dönem boyunca etkilmiş tohumlar, Hıristiyanlığın çeşitli bölgelerinde -birbiriden farklı da olsa- yemişlerini verdiler.

III

VIII. - IX. YÜZYILLARDA BATI AVRUPA

VIII. - IX. yüzyıllarda Batı Avrupa'yı, İngiltere, Fransa ve Almanya olmak üzere, üç ayrı bölgede incelemeli.

SAKSON İNGİLTERESİ

İngiltere, öteki Batı ülkelerinden çok daha uzun ve çok daha fazla sertlikle yaşadı istilâların acısını: Vaktiyle bir kültürün aydınlığını tüm Avrupaya saçmış olan manastırlarının hemen hepsi yakılıp yıkılmıştı ve York, o Alcuin'in kenti, 867 yılından 954 yılına değin, İskandinavyalı pagan krallığın başkenti oldu. Bununla beraber, Anglo-Sakson uygarlığı ayakta kaldı ve gitgide kendini derleyip toparladı. Sığınağı Wessex oldu: Adadaki krallıklar içinde en batılı olanıydı bu; hükümdarı Büyük Alfred (871-899), İskandinav istilâcılara karşı zafer kazanarak direndi ve yitirdiği toprakların bir bölümünü geri almasını bildi; yeniden fethedilen bütün topraklar otoritesi altında birleşti ve onun zamanından başlıyarak, Anglo-Sakson ülkeleri artık tek bir krallık haline geldiler. Alfred, aynı zamanda kültürü de canlandırmaya çabaladı ve Kara Avrupasından rahipleri saraya çekti. Ancak, bilginin laik toplumda da yayılması gerektiğine inandığı için, yalnız Lâtin edebiyatla Kilise edebiyatının rönesansını desteklemekle yetinmedi; klâsik eserlerin halkın konuştuğu dile çevrilmesini de yönetti.

Anglo-Sakson nesri, bu çevirilerle başlar.

X. yüzyılın ilk yarısında, Alfred'in yerine geçenler, Danimarkalılara karşı mücadeleyi sürdürüp, Kuzey-Doğu İngiltere'yi bütünlüğüyle kurtarırlarken, Kilisenin kurumlarındaki yenileşmeye sıkı sıkıya bağlı olarak, kültür de gelişmesini sürdürdü. Ne var ki, eski eğilimlerin tam tersine, adadaki uygarlık, artık Kara Avrupasına bağlıydı ve özellikle, içine Karolenjlerin su katılmamış geleneklerinin sızdığı Germen kültür merkezlerinden gelen katkılarla canlanıyordu. Manastırlarda reform, bu etkilerin damgasını taşır. Keşişlikteki bu reform ise, düşünsel ve sanatsal yaşamı yüreklendirdi ve başlıca merkezi de Winchester Katedralinin çevresinde yerleşti; yine Karolenj örneklerinden esinlenen minyatürcülerin o parlak çalışma yeri bu katedral olmuştur. Alcuin'in bulduğu harf biçiminin kullanılışı tüm İngiltere'de yaygınlaşırken, Ren bölgesi mimarlığının geleneklerine göre de Kiliseler yapılıyordu. X. yüzyılın sonunda, İskandinav tehlikesinden yaka-

sını sıyırmamış olan Anglo-Sakson ülkeleri, sağlamlıklarını yeniden kazandılar; krallık iktidarı, fetih süresince güçlendi. Ne var ki İngiltere, Hıristiyan kültürün başlıca merkezlerinden biri olmaktan çıktı; uygarlık, yeni parlayışının kaynağını başka yerden aldı ve kalkıp doğrulma, kıta Avrupasındaki rönesasın yalın bir yankısı oldu.

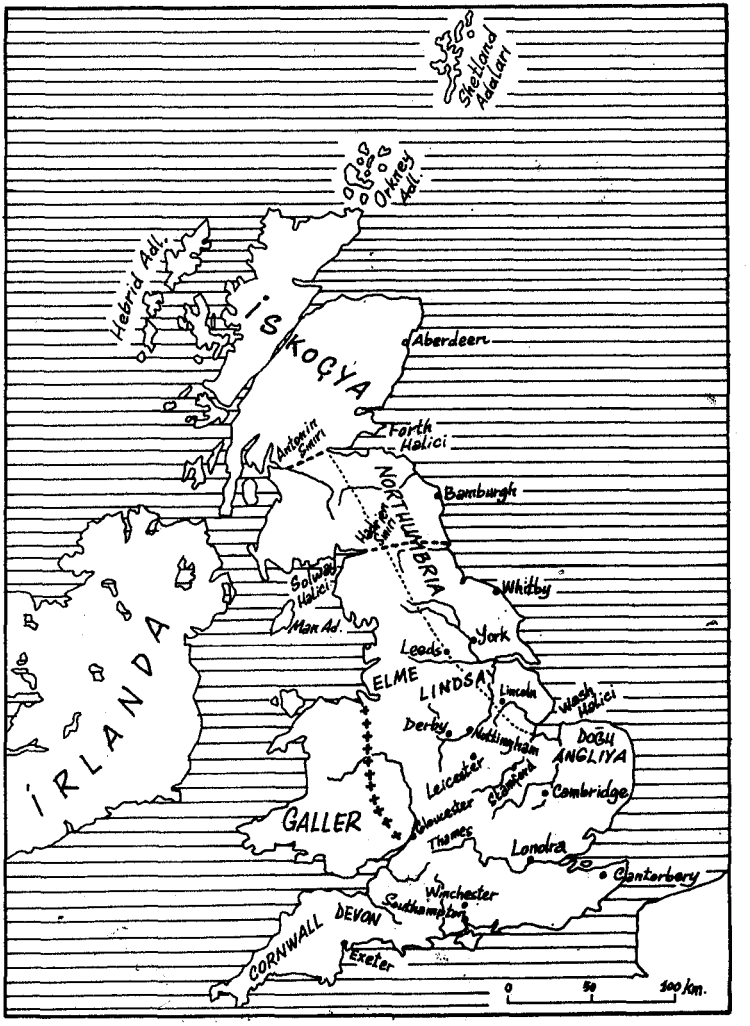

49. – VIII. ve IX. yüzyıllarda Britanya adaları

BATI «FRANCİE»

Verdun Antlaşmasının sınırlandırdığı biçimiyle, Batı «Francie» krallığında siyasal iktidardaki çözülme, son noktasına varmıştı bu sıralarda. Bütün bir X. yüzyıl boyunca, -Loire'la Seine arasında- Normanlara karşı savunmayı yönetmiş olan marki, Güçlü Robert'in çocukları arasında tartışılıp duruldu. Bu uzun çekişme, egemenliğin parçalanışını daha da hızlandırdı. Krallık, bağımsız prensliklere bölünmüştür şimdi: Önce düklükler gelmektedir, Fransa, Burgonya, Akitanya, Normandiya; her biri büyük etnik grupları karşılamaktadır; bir bölümü pek eski Barbar krallıkların uzantısıdır, sonuncusu ise, son istilâlarla ortaya çıkmıştır. Öteki prenslikler de, kendilerini bölgesel aristokrasiye kabul ettirmiş olan kimi kontluklar çevresinde oluşmuştur. Bu siyasal grupların sahipleri, soylarından geldikleri Karolenj görevlileri gibi, krala bağlıdırlar; ne var ki, bu vassallik bağı, gerçekte hiçbir bağımlılık doğurmamaktadır; atalarının krallıktan -vekâlet yoluyla- aldıkları kural koyma ve cezalandırma yetkisi, miras yoluyla kendilerine geçen bir iktidar olmuştur ve bunu da hiçbir denetime tâbi olmadan kullanmaktadırlar şimdi. Krallık iktidarının çözülüşü, Güneyin yarısında daha da ileriye varmıştır: Aslında, krallığın bu bölümünde, Karolenjlerin vassallik kurumları pek öyle sağlamca yerleşmemişti ve X. yüzyılın son yıllarında, kontların kendileri bile üstünlüklerini yitirirler oralarda. Özetle, krallık iktidarı, pek küçük parçalara bölünmüş bulunmaktadır: Feodal diye adlandırılan sosyal düzenin siyasal yapısıdır bu gelen.

Kamu gücü kavramının tam bir kararması da niteliklerinden biridir bunun.

Gerçekten, her otorite özelleşmiştir: Otoriteyi miras yoluyla eline geçiren, malvarlığının bir parçası olarak bakmaktadır ona ve kendi yararına kullanmaktadır; özgür insanların en varlıklılarını kendi davası için savaşa götürmektedir; koruması karşılığında köylülerden aldığı vergiler, gelenekle haklı gösterilmektedir ve o yüzden de «âdetler» diye adlandırılmağa başlanmıştır

bunlar; adaleti yerine getiriyor ve yaptırım uyguluyorsa, başta -para cezalarının el koymaların sağlıyacağı- maddî yararlar umut ettiği içindir. Bu anlayış, Karolenj devletinin kurumlarını, hâtta toplumun yapısını bütünüyle değiştirdi. Krallık ordusu, her şatoya bağlı küçük birliklere bölündü. Eski kamu adlî meclisleri, özel mahkemeler olup çıktılar; kontluk duruşmalar, yerel aristokrasinin üyelerinin ziyaret ettiği feodal mahkemelere dönüştü; konttan, sonra da kraldan vekâlet alan ve daha aşağıda adalet dağıtan meclisler, bağımlı tüm köylülerin, serfler kadar özgür köylülerin de yargılandıkları senyörlük mahkemeleri oldular. Şato sahipleriyle, ayrıcalıklı toprak sahiplerinin iktidarı karşısında, o Antik özgürlük ve kölelik arasındaki ayrım silindi giderek; tersine, yoksullar ve zenginler arasındaki çizgi derinleşti: Yoksullar, sahip oldukları toprakları kendileri işleyenlerdi; zenginler de, senyörlük topraklarının, bir savaş atı beslemeye, silahla donanmaya, boş vakitlerinde kılıçla süvari talimi yapmaya olanak sağladığı kimselerdi ve savaşta etkili rolü oynayabilecekler yalnız onlardı.

Özetle, X. yüzyılın sonunda, Frank devrinin kamu kurumlarının son kalıntılarının kaybolduğu sıralarda, laik toplum, birbirinden pek farklı iki sınıfa bölünür: Bir yanda k ö y l ü l e r vardır ki, tam mülkiyet sahipleri, kesenekçi ya da serf olarak hepsi, kendilerini korumasına almış senyörün adaletine, giderek sömürüsüne tâbidirler; öte yandan da ş ö v a l y e l e r. Meslekten savaşçı olan bu kişiler, senyörün haracından bağışıktır; kulluğa girme andını özgürce içmiştir ve fieflerinin sahibi olan senyöre karşı -sınırlı ve onurlandırıcı- silahlı hizmet ve danışma hizmeti ile yükümlüdür ve uygulamada her türlü baskının dışındadır.

Kumanda yetkilerinin yerel milis şeflerince ele geçirilmesi, siyasal ve sosyal kurumların toprak ekonomisine başarılı bir uygulanışıdır aslında; bu ekonomide ulaşım ve bağlantılar güçtür ve gerçek iktidar da büyük toprak sahiplerinin ellerindedir. Uzun bir zamandan beri hazırlanan, krallık iktidarının Karolenjlerce -muhkem olmayan- ihyasının bir anlığına geciktirdiği, egemenlikteki bu bölünme, istilâlar sırasında, düzeni ve barışı

sürdürebilecek tek örgütleniş olarak ortaya çıkmıştı. Bu olaydan hareketle, ona bir çöküş etkeni olarak bakmakta acele etmemeli. Tersine, feodal yapı, istikrarlı bir denge gerçekleştirir ve Batı uygarlığının gelişip serpilmesine en uygun zemini hazırlamış görünmektedir. Gerçekten, X. yüzyılın sonunda, Fransa'da, feodalitenin yerleştiği aynı anda, yeniliğin açık işaretleri de kendisini göstermektedir.

Neydi feodal toplumun vaadleri?

Başta, krallık makamı, daha sağlam bir tabana oturuyor: 987 yılında, Robertien ailesinden birinin, Hugues Capet'nin seçilmesiyle, krallık, bir daha çıkmamacasına, Fransa'nın eski, Kuzey Galya'nın da en zengin markiler ailesinin eline geçer. Hükümdar, bütün ülkeye dağılmış hakların ve oraya buraya serpilmiş, sistemli olarak sömürülmesi güç *villa*ların sahibi değildir artık; Paris ve Orléans dolayında toplaşmış, birbirine sıkı sıkıya bağlı topraklar ve gelirlerden oluşan bir çekirdeğe, tutarlı bir mülke sahiptir. En sağlam feodal prenslikler kadar güven verici bir toprak tabana, Frank monarşisinden miras kalan iki temel daha eklenir: Önce, hükümdarın kişiliğini mistik bir saygınlıkla çevreleyen ve Karolenj geleneğine göre ona yığınla piskopos ve manastır başını seçme hakkını veren kutsallaştırma ayini; sonra da, kralla en güçlü dük ve markiler arasında –hiç olmazsa manevî plânda– bir ilişkiyi sürdürme olanağını veren vassallık bağıdır bunlar. Krallığın bütün senyörlükleriyle bu bağ yoktur; çünkü, bağlılıklar ağı, piramitsel niteliğini yitirmiştir ve bir yığın bağımsız küçük yandaşlara bölünmüştür.

Öte yandan, Charlemagne zamanında kendini haber veren pek ağır bir iktisadî diriliş aydınlığa kavuşur. 950 yılı dolaylarında, tarıma toprak kazandırma etkinliği dallanır budaklanır: Çift sürme tekniğindeki kesin bir gelişme sayesinde köylüler, eski düzlükleri terkederek, ormanlık araziye dalma cesaretini kendilerinde bulurlar ve küçük guruplar halinde birleşerek, yeni topraklar kazanırlar ekine; günlük geçim için üretimin artmasını hazırlayan, giderek geleceğin nüfus çoğalışının kapılarını açan bu girişimler, boş alanları azaltır ve böylece de insanlar arasın-

da temasları kolaylaştırırlar. Ticaret alış-verişi daha etkin hale gelir; Paris havzasının şarabı, Atlantik kıyılarının tuzu, Kuzey ülkelerinde satılırken, Müslüman İspanya ile de ticaret gelişmektedir ve X. yüzyılın ikinci yarısında, Kuzey Denizinden tâ Arap ülkelerine değin, tacirlerin gitgide canlanan yolculukları görülür.

Kuşkusuz, bu yollar boyunca, Germanya'nın ve İtalya'nın düşün ve sanat merkezlerine en yakın olan krallığın Doğu bölümünde, istilâlara en az uğradığı için ustalara, bilginlere ve kitaplara sığınak hizmeti görmüş olan eyaletlerdedir ki, Karolenjlerin kültür mirası yemişlerini vermeye başlar. Kimi Katedral okulları etkinliklerine başlarlar. Bununla beraber, piskoposluk, dünyevî işlere pek daldığından ve feodal entrikalara hayli karıştığından, genel olarak açık bir gerileyiş içindedir; öyle olunca da, en bereketli merkezler manastırlardır: Oralardadır ki diyalektik öğretim, kopyacılık, kitap süslemeciliği gelişmektedir; dinsel törenleri zenginleştirme çabaları müzikte çok sesliliğin ilerlemesini desteklerken, dinsel tiyatronun gelişini de hazırlamaktadır; Ortaçağ heykellerinin –belki– ilki de o manastırlardan birinde yapılır.

Cluny manastırının özel bir önemi vardır içlerinde.

> *Cluny manastırı*, 910 yılında kuruldu. Benedikten kuralına tâbiydi. Tek bir başpapazın otoritesi altındaydı. Keşişler, uygulamada tüm maddî uğraşların dışında tutulmuşlardı; çevrelerinde kendilerine hizmet edenler, kesenekçilerin işlettiği toprakların ürünleriyle büyük bir rahatlık içinde yaşıyorlardı; tüm zamanlarını *Opus Dei*'ye, dinsel törenlerin görkemli bir biçimde yapılmasına ayırıyorlardı. Kurucusunun da istediği gibi, manastır, din-dışı çevrelerin her türlü müdahalesine karşı korunmuştu; doğrudan doğruya, her türlü vergiden bağışıklık ayrıcalığını kazandığı için, piskoposluk denetiminin de dışındaydı.
>
> Manastırın yaşamındaki yetkinlik, ününü hızla yaydı, o yüzden de yığınla sadaka topluyordu; yöneticileri, olağanüstü değerde insanlar olarak, başka din kurumlarını düzeltmeye çağrıldılar, arkasından da yenileştirilmiş manastırların yönetimlerini ellerinde tuttular.
>
> Tarikatın özellikle Auvergne'e ve Akdeniz ülkelerine doğru olan yayılışı, belli başlı ticaret yollarını da izledi.

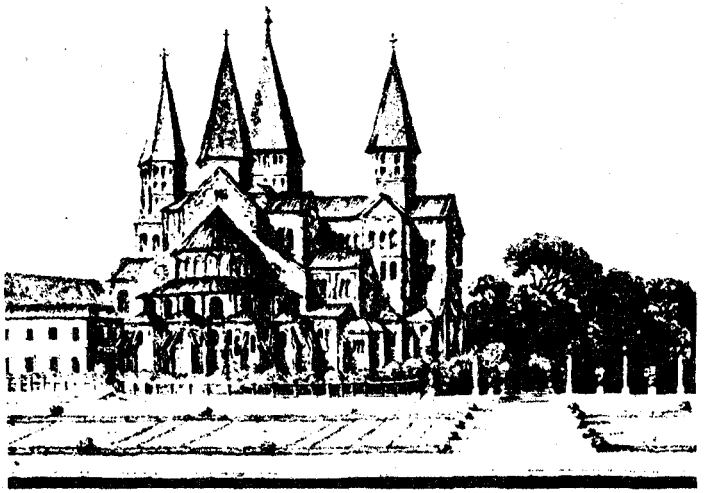

50. – Cluny manastırının kilisesi

Ticaret yolları, İslâm İspanyasının sınırlarına varıyordu ve Hıristiyanlığın sınır eyaletlerine giren Asturien krallığına, Kurtuba halifelerinden kaçan yığınla Mazarab Hıristiyan gelip sığınmıştı, beraberlerinde de yeni mimarlık tekniklerini ve Doğu sanatından alınmış ögeleri getirmişlerdi; birçok parlak manastırlarla kaplı İspanya sınır bölgesinin Arap bilimiyle de ilişkisi vardı; bütün bu eyaletler, Avrupa uygarlığının bereketli bir zenginleniş yeri de oldu. Bununla beraber, X. yüzyılın ikinci yarısında, en sağlam gelişme, eski Karolenj İmparatorluğunun doğu bölümünde, Germanya'da gerçekleşti.

GERMANYA VE KUTSAL İMPARATORLUĞUN BAŞLANGIÇLARI

Gerçekten, istilâların acısını başka yerlerde olduğundan daha az çeken bu bölge, siyasal iktidarın çözülüşünü o kadar tanımamıştı; ama, buna karşın, eski etnik toplulukların, Sakson, Baveryalı, Suab, Frankonien, Lorraine, Burguignonne ve Lombard topluluklarının yeniden su yüzüne çıkışına tanık olmuştu;

bu toplulukların gelenekleri de Frank iktidarının gerçekleştirdiği birlik içinde –bir an için– birbirine karışmış ve ulusal dükalıkların çerçeveleri olmuşlardı. Bu bölge, Karolenjlerin en körpe kuruluşlarını, Antik kültürün en dayanıklı kalıntılarını topluyordu. Son olarak da, Bizans etkilerine daha açıktı. Yağmacı akmlarm sona erişi, orada hemen sonucunu verdi: İmparatorluk iktidarı yeniden canlanırken, Kilise çevresinde düşün ve sanat yaşamı da çiçeklendi.

VIII. yüzyılın başlarında, devlet, nasıl Frank eyaletleri içinde en yaban olanına dayanarak canlanmışsa, Avrupa'nın doğusunda siyasal güçlerin yeniden derlenip toparlanışı da Saksonya'da oldu önce. Hıristiyanlığa en son kazanılmış bir bölgeydi bu; Germen örfleri en canlı biçimleriyle sürüyorlardı; askerî örgütleniş, kabarık bir özgür mülkiyet sahipleri sınıfına dayanıyordu; son olarak da, Saksonya'nın dükü Henri, 919 yılında, Germanya'nm kralı oldu. Aslına bakılırsa, Henri, iktidarına pek ilkel olarak baktı ve kendi eyaletinin savunmasını sağlamayı düşündü başta. Ama oğlu Büyük Otton (936-973), Karolenj geleneği ile sıkı sıkıya bağlılık kurarak, krallık iktidarının üstünlüğünü yerleştirmeye çalıştı. Önce, Aix-la-Chapelle'de taç giydi ve alnına kutsal yağı sürdürdü. Arkasından, dükalıkları ortadan kaldırmadan, sahiplerinin bağımsızlıklarını gitgide azalttı; dükalıkların içinde hükümdarın haklarını onlara kabul ettirirken, kontları da doğrudan doğruya kendisine bağladı. Son olarak, ilk Karolenjlerin başlattıkları bir yöntemi sistemli bir biçimde kullanarak, kendisinin seçtiği ve kontluk görevleriyle donattığı piskoposları, iktidarının en güven verici yardımcıları yapmak istedi. Böylece, tehlikeli vassallık durumunu kötüye kullanma yoluna gitmeden, yerel güçlerin ayrıcalıklarını sınırlandırmayı ve hükümdarın, tüm Almanya üzerinde barışın ve adaletin tek savunucusu olarak hükümdarın gerçek üstünlüğünü sürdürmeyi başardı. Bu bakımdan, özel senyörler, Fransa'da olduğu gibi kralın ayrıcalıklarını kendilerine mal edemediler; Germen ülkelerinde bir ordu, bir kamu adaleti varlığını sürdürdü, bunun sonucu olarak da eski özgürlük kavramı canlı kaldı.

Büyük Otton'un, Slavlar ve Macarlar üstündeki başarıları,

saygınlığını daha da yükseltti. Karolenjlerin eserini izledi. Hıristiyanlığın kuzeye ve güneye doğru yayılışını destekledi; Hamburg, kendi iktidarına tâbi, genç İskandinav kiliselerinin başkenti oldu; 962 yılında, Magdeburg'ta, Slav paganizmine yönelik yeni bir misyonerlik arşövekliği kuruldu, 972 yılında da Prag'da bir piskoposluk. Bunlar olurken, Almanya kralının etkisi, Germanya'ya komşu Hıristiyan ülkelere de yayılıyordu: Fransa'da Karolenjlerle Robertienler arasındaki çekişmelerde hakemlik yapıyor, 940 yılında Lotharingie'yi otoritesi altına alırken, 942 yılında da Burgonya kralının bağlılığını elde ediyordu. Son olarak, 951'de, arkasından da 961'de, kendini İtalya kralı olarak tanıttı ve Papa XII. Johannes, imparator unvanını verdi ona. Böylece, IX. yüzyılın ortalarından bu yana ilk kez, imparator, Batı'nın, hıristiyan dünyanın yönetimini üstlenecek yetenekte, en güçlü hükümdarı oluyordu. Germanya'da piskoposluğa verdiği önemli siyasal rolün de etkisiyle, Papalık kurumunu arıtmak ve Roma aristokrasisinin tiksinti verici entrikalarından kurtarmak için, Papa Johannes'i makamından indirtti ve yerine bir başkasını çıkarttı. Büyük Otton, gerçekten yeni bir Charlemagne'dı ve imparatorluk tacının Germanya kralına verilişi, Roma İmparatorluğunun gerçekten ihyası anlamına geliyordu.

Sürekli bir yenileştirme oldu bu; çünkü Otton, İmparatorluğun saygınlığını kendi ailesine de kazandırmıştı: Karısı da kendisiyle beraber taç giydi ve oğlu II. Otton, 967 yılında, daha tahta çıkmadan imparator olarak taç giydi. Tahtın miras yoluyla geçişi böylece sağlama alınınca, imparatorluk kavramı yeni bir muhkemlik kazandı; aynı zamanda, Bizans'ın etkisi altında değişiyor ve kendini dayatıyordu. Roma Kilisesinden olduğu kadar, II. Otton'un eşi Yunan prensesi Teofano'dan da geliyordu bu etkiler. Sakson hanedanının üçüncü imparatoru olan III. Otton (983-1002), başkentini Roma'ya taşıdı; Papalık makamı ile yakın bir ilişki içinde, imparatorluk görevini Konstantin'in yaptığı gibi, Lâtin Hıristiyanlığı aralarında bölüşmüş çeşitli siyasal kuruluşların üstünde manevî, evrensel ve barışçı nitelikte bir görev yapmak istedi. Dindar Louis'nin çevresindeki en kültürlü rahiplerin kuramlarını genişleterek kabul etmekti bu aslında;

51. – II. Otton

ve, ulusal özerkliklere verilen bu ödün, Hıristiyanlığı yeni kabul etmiş olan halkların da Hıristiyan dünyayla bütünleşmesini destekledi: Polonya dükü Miesko ile Macar kralı İstvan, imparatorun bağlaşığı olan Papayı, kendilerinin yüce hükümranı olarak tanıdılar.

İmparatorluğun yeniden kurulması ile, manevî yaşamda, düşün ve sanat etkinliklerinde de pek büyük gelişmeler başladı. Karolenj rönesansımn doğrudan uzantısı olan bu gelişmeleri, bütünüyle Kilise çerçeveledi ve yönlendirdi; dinsel kurumlarda, bu arada keşişlik anlayışında da değişiklikler oldu ve krallarca

desteklendi: Çünkü, bu kurumlar, İmparatorlukta, Charlemagne zamanında olduğu gibi, siyasal gücün başlıca dayanaklarıydılar.

Bu düşünsel gelişmeleri Büyük Otton da benimseyip paylaştı.

> Charlemagne'ın yaptığı gibi –ve aynı gerekçelerle– sarayda bir okul açtı ve bilginleri topladı sarayına; özellikle İtalyanları, çünkü Roma retoriğinin en duru geleneklerinin sürdüğü Lombardiya öğretim merkezlerinde yetişmişlerdi bunlar. Ne var ki, yenileşmiş tüm İmparatorlukta, edebî ve sanatsal yaşam, VIII. yüzyılın sonlarında başlamış olanın aynısıydı ve böylece, aynı anlayışla hareket ettiği için, gelişmesi de aynı amaçlara yönelik oldu; istilâlar, bir an için de olsa, yürüyüşünü yavaşlattı bunun, ancak ne yolundan saptırdı, ne de kopukluk getirdi. Kültürün ana merkezleri sürekli şunlar oldu: Kuzeyle olan ticaretin canlandırdığı Meuse vadisi; tam bir gelişme içine girmiş Venedik aracılığıyla gitgide daha fazla Bizans'a açılan Po ovası; bir de, Karolenj iktidarının ilk zamanlarında kurulmuş olan büyük Benedikten manastırları: Saksonya'da Korvey, Suab'da Reichenau ve Saint-Gall.
>
> IX. yüzyılın başlarında olduğu gibi, yazarların ağır basan etkinlikleri, gramer, yıllık yazarlığı ve tarih eserleri oldu. Witukind'in **Saksonların Tarihi** o yıllarda yazıldı. Şiir ve müzikteki aranışlar, dinsel törenlerdeki usul ve sıralarda da gelişmelere yol açtı. Kimi özgün temalar esini yenilese de, bunların çoğu, klâsik eserlerin birer kopyasıdırlar yine de. Bunun gibi, kubbesiz büyük bazilikalar kurmak için, ustalar, Dindar Louis zamanında yükseltilmiş dev yapılara başvurmaktadırlar. Son olarak, Karolej teknik ve motifleri, küçük sanatlarda da kendini sürdürmektedir. «Otton Rönesansı», doğrudan doğruya Alcuin'in, mimar Metz'li Eudes'in ve minyatürcü Utrecht'li Psautier'nin araştırmalarının bir uzantısıdır aslında.

Zaten, X. yüzyılın sonunda, Batıda uygarlığın çehresinde özellikle çarpıcı olan, Karolenj damgasının derinliğidir. Sınırları, –vassallık, kutsal krallık, imparatorluk olmak üzere– siyasal dayanakları, –toprak senyörlüğü ve para sistemi olmak üzere– iktisadî kurumları, dinsel organları, düşüncesi ve sanatı ile, tüm Avrupa, 800 yılının çerçevesini çizdiği, aşağı-yukarı bir yarım yüzyıl gibi pek kısa süren bir sessizlik ve birlik anında kesin biçi-

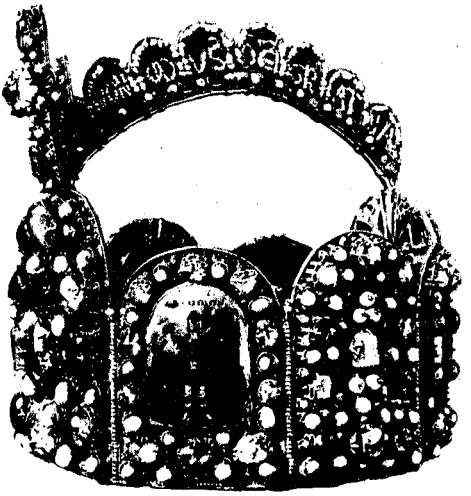

52. – Kutsal İmparatorluğun ünlü altından tacı

mini aldı. Bu sağlam temele dayanan Lâtin Hıristiyanlığı, artık istilâlardan korunmuş, alış-verişte kesin uyanış ve nüfustaki çoğalışla yeniden canlanmış bir halde, bin yılından başlıyarak, tam bir gelişme içine girecektir.

BÖLÜM VI

YAKIN-DOĞU VE ASYA'DAKİ GELİŞMELER
(IX. - X. YÜZYILLAR)

IX. yüzyılla XI. yüzyılın başları arasında, İslâm dünyası, geçmiş iki yüzyılın kendisine hazırladığı büyük bir maddî ve manevî gelişmeye tanık olur; ne var ki, önemli siyasal, sosyal ve dinsel bulanımları da içinde taşır bu dönem. Bizans İmparatorluğu da kalkınıp doğrulur bu arada; onun da ciddi sosyal güçlükleri vardır. Böylece, Yakındoğu'da iki imparatorluk birbirini dengeler ve kuşkusuz her ikisi de, aynı yapı ve uygarlık bütünlüğüne katılır. Ne denli zıtlaşsalar, birbirinden ne denli nefret etseler, bir arada yaşamanın iklimi vardır ve aynı topraklardır boy ölçüştükleri topraklar da.

VII. - XII. yüzyıllar ise, Asya uygarlıklarının gerçekten doruğa ulaştıkları bir devirdir.

I

İSLÂM DÜNYASINDA İLERLEME VE BUNALIMLAR

IX. yüzyılla XI. yüzyıl başları arasında, Ebro'dan Urallara feodal Avrupa'nın bir tablosunu çizmek ne denli güçse, Atlas Okyanusundan İndus'a kadar uzanan Müslüman toplumun tablosunu çizmek de o denli güçtür. Aşağıda, kimi ortak çizgilere ve zıtlıklara değineceğiz.

Bu arada, topluma özgü bazı önemli olaylara da.

İKTİSADÎ VE SOSYAL GÖRÜNÜŞ

İslâm dünyası ile Bizans toplumu, o yüzyıllarda, teknik

bakımdan, aşağı yukarı İlkçağ düzeyindedirler; üretim ve değiş-tokuşun temel kurallarını değiştiren hemen hiçbir buluş olmamıştır. Ancak, aynı dönemde Batı'da, -daha az ölçüde olmak üzere de- İlkçağ'da olanın zıddına, ticaret ve kent yaşamının seçkin bir yeri vardır; bununla beraber, baskın olan onlar değildir: İnsanların çoğu kentlerin dışında yaşamaktadır ve tarımla hayvancılık da toplumun ve devletin temel kaynakları arasındadır, ticaretin etkileri sınırlıdır. Öyle de olsa, ticaret üzerinde durmalıdır önce; çünkü, o alandaki büyük ilerlemelerdir ki, ekonominin öteki kesimlerindeki köklü değişiklikleri belirledi.

Müslüman ticareti ile Bizans ticareti içiçedir: Bizansınki ötekinin uzantısıdır; ancak Müslüman ticareti, çok daha geniş bir ufka açıldığından, Asya'yla olan bütün temel alışverişleri sürekli denetliyebilmektedir. Irak da, kavşak noktasıdır bunda. İran körfezi, Kızıl Deniz'den çok daha fazla, Hint Okyanusu ile Akdeniz ülkeleri arasında ana gidiş-geliş yolu olarak kalmaktadır. Müslüman tacirlerin Batı Hint kıyılarında kolonileri vardır; Seylan'da Çin tacirleriyle karşılaşmaktadırlar. Tâ Çin'e kadar erişmiştir bu yolculuklar; Kanton yakınlarında, Kan-Fu'da, yarı-bağımsız bir Müslüman kolonisi bulunmaktadır. Yemen doğrultusunda bile, Kızıl Deniz'den -Mekke'nin limanı- Cidde'ye, Afrika'nın batısından Madagaskar'a değin, İranlılar, X. yüzyıldan önce, Mısırlıları hayli geride bırakmışlardı. Irak'tan başlıyan karayollarının bir ucu Orta Asya'ya, Çin'e ulaşmakta, bir ucu da Suriye'ye, Mısır'a ya da Bizans İmparatorluğuna erişmektedir. Müslüman tacirlerin Volga Ülkelerine, Baltık denizine, hâttâ daha kuzey-batıya ulaştıklarını kimi bulgular gösteriyor bize. Batı Müslüman ülkelerinde de büyük iç değişmeler vardır: Girit'le Sicilya'nın fethi, Güney İtalya'da Bari'nin yanı sıra, Sardunya'da, Korsika'da, Baleard adalarında kimi önemli noktaların ele geçirilmesi, Akdeniz ticaretini canlandırıyor; Müslümanlara Batı denizlerinin egemenliğini sağlarken, Mısır'dan Magrib'e değin rahatça yolculuğa çıkmanın olanaklarını veriyordu.

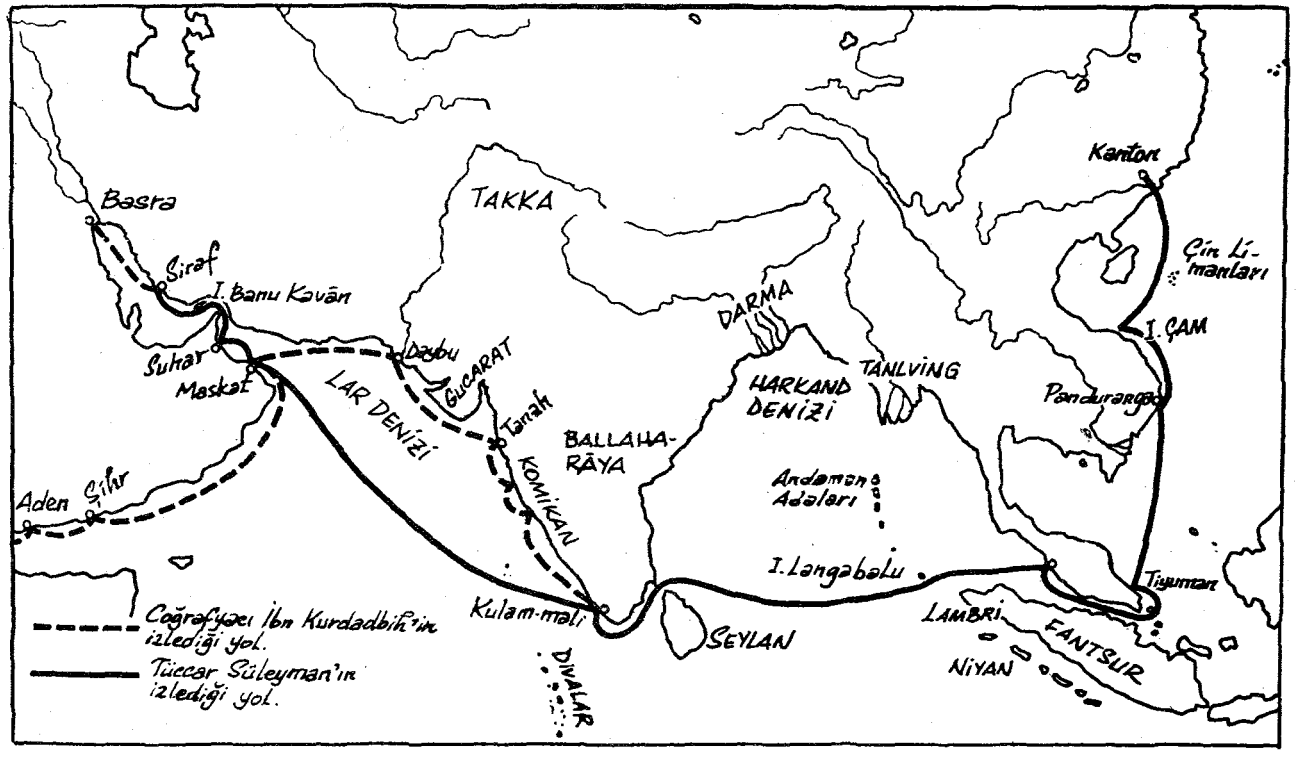

53. – IX. yüzyılda Uzakdoğu ile deniz ilişkileri

İslâm karşısında Bizans'ın durumu ise gerçekten zayıftır: Bizans, Ege denizine ve Adriyatik'e tıkılmıştır; oralarda Girit, Suriye ve Dalmaçya korsanlarıyla tehdit edilip durmaktadır. Savaş ve ticaret donanması, çeşitli nedenlerle zayıflamıştır; gerçi, IX. yüzyılın sonlarından başlıyarak yeniden kurulmaya çalışılacaktır bu, ne var ki eski üstünlüğünü elde edemeyecektir. Hıristiyan ticareti, Venediklilerle Amalfililerin eline geçme yolundadır; Amalfililer, Müslümanlarla yakın ilişkiler kurmuşlardır. İspanya Yahudileri, karadan ve denizden tâ Uzakdoğu'ya değin gidip gelmekte, ticaretin Batı yararına dönüşmesinin yollarını açmaya çalışmaktadırlar; Hıristiyanlar da çok geçmeden yararlanacaklardır bundan.

Bu geniş coğrafyada ticaret, başta çok gerekli hammadde ve varlıklı zümrelere ayrılan lüks eşya üzerinedir. Müslüman dünya, Uzakdoğu'dan baharat, Hint'le Afrika'dan değerli taşlar ve fildişi, Sudan'dan altın, Çin'den ipek, Endonezya'dan değerli ağaçlar, Küçük Asya ve Avrupa'dan kereste, Rusya'dan deri, kürk, balla balmumu ve son olarak da köle satın almaktadır: Dalmaçya ve Orta Avrupa Slavları, Türkler, Sudan'ın siyahîleridir bu köleler. Müslüman ülkelerin içinde Hazar'ın ipeklileri, Arabistan'ın pamuk ve günlüğü, Umman'ın inci ve süngerleri, hemen tüm madenler el değiştirmektedir. Dış ülkelere ise, İslâm teknik ve sanatının üstünlüğünü dile getiren mamul eşya satılmaktadır: Dokuma ve madenî ürünler de başında gelmektedir bunların. Köleler bir yana bırakılırsa, daha az çeşitli olmak üzere, Bizans'ın da alıp sattığı bunlardır. Doğu'ya sattığından çok oradan alan Bizans'ta, ticaret dengesi, Avrupalıların ondan satın aldıklarıyla sağlanmaktadır; Avrupa'nın elindeki olanaklar ise, Doğu ve Batı'daki Müslümanlara sattıklarından oluşmaktadır. Ama, herşeye karşın, Bizans, daha çok tüketici ya da aracı bir rol oynamakta ve ticaretin genel durumunda çok az şeyi değiştirebilmektedir.

Tacirin sermayesi, çeşitli kaynaklardan geliyordu: Memurlar, varlıklı tabakalar, toprak sahipleri, özellikle de askerî aristokrasi idi bunlar. Dahası, devlet sermayesi de ticarete katılıyordu. Büyük tacirler, poliçe ve çekle ödemelerini yapıyor-

54. – Irak'ta köle tacirleri

lardı. Şeriat, tefeciliği her yerde yasaklamıştı gerçi; ama, her yerde de, ya açıkça yapılıyordu bu ya da onun yerine başka kurnazlıklara başvuruluyordu. Elden değiştirmeler, sarrafların işiydi. Hıristiyan, Yahudi ve gitgide çoğalan Müslüman tacir dirsek dirseğeydi. Ticaret ilişkilerinde dinin yeri yoktu. Ancak, Müslüman olsun Hıristiyan olsun, bir tacir, dışadan İslâm ülkelerine girerken gümrük öderdi. Gümrüğün miktarı, Müslüman için % 10, Müslüman olmayanlar için % 20 idi. Gümrüklere, devlet ve yerel otoritelerin aldıkları başka vergiler de eklenirdi. Devletin de ticaret yaptığı olurdu: Kıtlık zamanlarında geçimi sağlamak için başvurulurdu buna; normal zamanlarda ise, örneğin saf altın satışı gibi, devletin tekel kurduğu alanlar vardı. Özellikle Mısır'da hayli boldu bu tekeller. Şunu da belirtmeli ki, daha edilgen ve alan olarak daha sınırlı olan Bizans ticaretinde, Müslüman dünyadaki sermaye örgütleri olmadığı gibi, malî esneklik de yoktu. Ticarette, Müslüman ülkelerde uygulanan bu örf ve yöntemler, daha sonra tüm Hıristiyan Akdenize yayılacaktır.

Bizans'ta olsun, Müslüman dünyada olsun, sanayi, zanaat türünde de olsa, büyük ölçüde çalışan vardır. Bunun gibi, Bizans'ta da Müslüman dünyada da, doğrudan doğruya devletçe kullanılan mesleklerle, özel meslekleri birbirinden ayırmak gerekir. Birinci kategoride, para basımı ve silâh yapımından başka, saray ve diplomasinin lüks gereksinmesi için çalışan dokuma atölyeleri ağır basıyordu; kâğıt da devlet işletmeciliğine giriyordu. Bunların dışında, sanayinin çoğunluğu özeldi. Hemen bütün Antik ve Ortaçağ toplumlarında olduğu gibi, meslekler k o r p o r a s y o n örgütlenişi içindeydi. Bu korporasyonların niteliği ne olursa olsun, iktisadî amaçları aynıydı: Tekel sağlamak ve yarışmayı önlemek! Uzmanlıkları hayli ileriye gitmiş kent mesleklerinin çoğunun, kendine özgü sokağı ya da mahallesi vardır; daha sonra Batı'da da öyle olacaktır. Çıraklar, geçici emekçiler ve ücretliler, köleler ustalara bağlanmışlardır. Bu köleler, sahiplerinin sorumluğu altında, kârdan bir bölümünü de ona vermek koşuluyla, kendi hesaplarına kimi mesleklerde çalışabilmektedirler. Ayrıca köle emeği, genel olarak ev hizmetlerine ayrılmıştır ve kentsel mesleklerde görülmektedir; çok nadir istisnalar dışında, tarım çalışmalarına katılmamaktadır. Ama, nerede olursa olsun, gündelikçi köleden daha çok tutulmaktadır. Kent halkı arasında, bunun dışında, aralarında göz boyayıcıların, şarlatanların, kurnazların ve hırsızların kaynaştığı, varını yoğunu yitirmiş çok sayıda plebler vardır. Bütün bunlar, eski Roma'da olduğu gibi, zenginlerin artıklarıyla yaşamaktadırlar.

M ü s l ü m a n k e n t i, aslında Doğu eyaletlerinde, hiçbir zaman birörnek olmamış olan Grek-Roma kentlerinin planından ayrıydı. Bu kentte, kentçilik yetersiz görünebilir bize; ama yine de, Şam ve Bağdat'ta olduğu gibi bir çok kentlerde, su gereksinimi için yetkin bir sistem geliştirilmiştir; sayısı gitgide artan hamamlar, Müslüman kentlerin ayrı bir özelliğidir. Bizans'ın ilk yüzyıllarında, kentlerde, halkın aralarında paylaşıldığı *dèmes,* artık karışıklıklarda büyük rol oynamamaktadır; bu karışıklıklar, Konstantinopolis halkını zaman zaman sarssa da böyledir. Müslüman kentlerinde ise, –belki de– bunların devamı olan, ama her halde onlara pek benzeyen örgütlenmeler görüyoruz. Örneğin Suriye'de, X. yüzyıldan başlıyarak, kent

milisleri *(ahdâth)* örgütleniyorlar. Kelime olarak «genç adamlar» anlamına gelen bu insanlar, resmî olarak, kamu düzenini sağlama ile göevlendirilmişlerdir; ne var ki, karışıklık hallerinde, başkaldırarak hemşehrilerinin hoşnutsuzluğunu da pekâla dile getirebilmektedirler. Öte yandan, İran kentlerinde ve Bağdat'ta, *fütüvve* diye adlandırılan ve üyeleri yine gençlerden *(fityan)* oluşan daha karmaşık örgütler vardır; bu gençler, aile ve kabilenin dışında, ortak bir yaşamı sürdürme ve karşılıklı yardımlaşmalar için bir araya gelmektedirler. Onların yanı sıra, büyük kentlerde, serseri ve yankesicilerden oluşan dayanıksız sefiller kalabalığının *(ayyarûn)* ağırlığını görüyoruz. Bunlar, zaman zaman başkaldırır, zengin mahallelere baskın yapar ve kendilerine belediye zabıtasında yer verilmesini isterlerdi. X. yüzyılda, *fityan* ve *ayyarûn*, bir arada örgütleneceklerdir. X. ve XI. yüzyıllarda, *fityan*'ın gerçekten güçlü olduğu ve başkanlarının bir belediye başkanı kadar iktidar kazandığına tanık olacağız.

Müslüman ülkelerde tarım yaşamına gelince... Kentle kırsal kesim arasında meta dolaşımı yoktur. Tacirler, kentten kente satış yapmaktadır; ettikleri kâr da, bir yerde, zengin zümrelerin köylülerin emeğinden elde ettikleri gelirlerle ödenmektedir; ne var ki, kırsal kesim kentten hiçbir şey almamaktadır: Mesken, besin ve aletler olabildiğince yalındır ve yerinde üretilmiştir. Tarım tekniğinde köklü hiçbir değişiklik olmamıştır. Bununla beraber, Müslümanlar, kimi bitki ve teknikleri, onu vaktiyle tanımayan ülkelere götürmüşlerdir: Şeker kamışı, pamuk, dut, ipek böceği Batı'ya kadar yayılacaktır. Kentlerde nüfus arttıkça, yiyecek gereksinmesi de artmaktadır: Buğday taşıyan kafileler, Bağdad'ı beslemek için Dicle'yi inmektedir. Ama bunların hiç birinin, köylülerin yaşamına getirdikleri bir değişiklik yoktur.

Tarım yaşamında, suyun pek önemli bir yer vardır; öyle olduğu için de, kanal yapımı, ya da suyu kuyulardan ve ırmaklardan çekip yükseklere taşıyan –bostan dolabı gibi– temel çalışmaları, idare üstlenmiştir. Vergi biçerken de, toprağın sulanma biçimi gözönünde tutulmaktadır.

Göçebelerin hemen tek kaynağı hayvan yetiştirmektir.

55. – Arap dünyasında bugün de kullanılan sulama tekniği

Ekonomideki gelişme, köylülüğün yaşamını ne yönde etkilemiştir? Kabaca söylemek gerekirse, büyük mülkiyete doğru gidiş, köylüleri daha da bağımlı kılmış, sefaletlerini artırmıştır. Başta gelen sorumluları da, büyük tacirlerin yanı sıra, gitgide ordudur. Toprakta büyük mülkiyet, daha önce de vardı gerçi; ancak çapı dardı. Abbasilerin ilk yüzyılında, küçük köylü mülkiyeti varlığını sürdürmüştü. Ancak, sonraları ticaretten gelen büyük servetler, gitgide artan ölçüde toprağa da yatırıldı ve büyük malikâneler doğdu. İklim yüzünden ya da başka bir nedenle borçlanan köylüler, komşusu büyük toprak sahibinden borç alıyordu; ödeyemeyince de, toprağını ona bıra-

kıyor ve kiracısı oluyordu. Hukuk, içinde demirbaş insanların bulunduğu yurtluğu tanımıyordu; ancak çalışma, borcunu ödeyemez duruma düşen köylü için borcunu ödemenin de tek aracıydı. Kaçtığında, izleniyordu; o kadar ki, Hazine, Bizans İmparatorluğunda olduğu gibi, bir köyün tüm halkını vergiden zincirleme sorumlu tutuyordu.

> Aşağı-Irak, genellemeye kaçmış olmadan söyleyelim, bize eski Roma'yı hatırlatan olaylara sahne oldu: Dicle ile Fırat'ın denize döküldükleri bölgede, Bağdat'ın büyük tacirlerinin, hayli kâr getiren şeker kamışı işletmeleri vardı. El emeği için köylüler yetersiz kaldığından, Z e n c i l e r diye adlandırılan siyahî köleler kullanıyorlardı; bunları da, ticaret ilişkilerinin bulunduğu Doğu Afrika kıyılarından kolaylıkla satın alabiliyorlardı. Bu insanların sefaleti, o zamanın kentli yazarlarının da söyledikleri gibi, ayyûka çıkmıştı. Bu tarım işletmelerinin sahipleri, onların sırtından, yöredeki köylülerle rekabet ediyorlardı; durumları böylece daha ağırlaşan bu köylüler de, kölelerle belli bir sınıf dayanışması içine girmişlerdi doğal olarak. IX. yüzyılın ikinci yarısında, bu Zenciler, dayanamayıp başkaldırdılar sonunda; çoğu köylüler de katıldılar bu korkunç ayaklanmaya. Ne var ki, Spartaküs'ün köleleri gibi, vahşice ezildiler hepsi.
>
> Ancak, başkaldırı öylesi tohumlar ekmişti ki, daha sonraki hareketlerde etkisini gösterip duracaktır hep.

Kırsal kesimde sefalet, kentlerin nüfusunu daha da çoğaltı; özellikle savaş ve karışıklık zamanlarında, bu sefil kitleler, kentlerin kenar mahallelerine akıyorlardı. Bu sefalet, kimi kentlere kadar taşan haydutluğu da kaçınılmaz hale getirmişti.

O r d u da, tarımdaki bu düşkünlüğü hızlandırmıştı. Şöyle ki: İlk fetih yıllarında, ordu, ganimetle geçinen Araplardan oluşuyordu. Abbasi devriminden sonra, Araplar geri hizmetlere alındılar; ordunun çekirdeği Horasanlı, meslekten gelme paralı askerlerdi artık. Onları her zaman iktidara saygılı tutmanın güçlüğü bir yana, savaş tekniğinde de değişiklikler olmuştu; ağır süvari birlikleri gitgide önem kazanmışlardı. Askerliğin bu türü ise, uzun bir talim istiyordu; ayrıca, varlıksız kişiler, kendilerine yeterli at ve silâh sağlıyamıyacakları için, onların orduya girmele-

rini de engelliyordu bu yeni teknikler. IX. yüzyılın ikinci çeyreğinde bir adım daha atıldı: Kuzeydeki ülkelerle ticaret gelişince, oralardan, özellikle de Türklerden genç köleler satın alınmaya başlandı. Bunlar, halifelerin kışlalarında, görevlilerce Müslüman askerler olarak eğitiliyordu. Bu askerler, subay rütbesine eriştikten sonra, «özgür» insanların çoğunluğunun sürdüğü yaşamdan çok daha farklı bir maddî yaşam içine giriyorlardı.

Bununla beraber, eskisinden çok daha pahalıya mal oluyordu bu yeni ordu. İktidar orduya dayanıyordu, onun bağlılığı halife için yaşamsaldı. Hazinenin ise, bu askerlerin ücretini ödeyebilecek kadar düzenli ve bol geliri yoktu. Askerler, bir tarihten sonra, toprakla beraber düzenli gelir kaynakları istemeye başladılar. O zamana değin, hükümdarın koruduğu kişilere –ayırım gözetmeden yapılan– i k t a dağıtımı, gitgide yalnız askerlere ayrılır oldu. Bu da yetmedi; çünkü, devletin elindeki kullanılır topraklar bir yerde sınırlıydı ve eskiden dağıtılmış olanların mirasçılarını yerlerinden etmek de olanaksızdı. X. yüzyıl başlarından başlıyarak, askerlere, yine *ikta* adı altında, özel mülklerin vergisi bırakıldı ve bunları toplama hakkı da onlara verildi. Her yerde böyle olmamış da olsa, en azından Mezopotamya ve Batı İran'daki uygulama böyleydi.

Devlet ve köylüler için bir felâket oldu bu.

Devlet, hukuksal bakımdan olmasa da, uygulamada, topraklar ve gelirler üzerindeki denetimini yitirdi. Köylülerin yeni sahipleri tarım işletmeciliğinden hiç anlamadıklarından, tek istedikleri zenginleşmekti; bir mülkün yoksullaşmasının da önemi yoktu, çünkü bir yenisini isteyebiliyorlardı. Ayrıca, alacaklarını almak için zora da başvurabiliyorlardı; küçük ve orta mülk sahiplerini kendilerine sığınmaya ve topraklarını kendilerine devretmeye zorlayabiliyorlardı. Sonuç şu oldu: Büyük tacir mülkiyeti varlığını sürdürmekle beraber, onun yanında, büyük bir a s k e r a r i s t o k r a s i s i doğmaya başladı. Bu askerler, giderek yönetime de karışacaklar ve komutanlar –kendi başına buyruk– büyük bir senyör olup çıkacaklardır. Gelişmeyi önlemek isteyenler olmadı değil, oldu; ne var ki, başkaldırılarla karşılaştı girişimleri. Bir yerde, imparatorluğun birliği tehlikeye girmişti;

56. – Bir köyü ziyaret eden saygın kişiler

askerlerin tutkularına, eyaletlerin ayrılıkçı eğilimleri de gelip eklendi.

Tacir ve asker mülkiyetinin yanı sıra ve onunla ilişkili olarak, bir başka mülkiyet biçimi daha gelişmeye başladı ki, ileriki yüzyıllarda büyük bir rol oynayacaktır: Vakıflardır söz konusu olan. Başkalarına devredilemeyen mallardı bunlar. Çoğu kez bağış, –cami gibi– dinsel bir eseri destekliyor, ya da –hamam, hastahane, kervansaray gibi– bakımı devletçe öngörülmemiş, kamu yararı taşıyan bir kurumun yararına yapılıyordu. Vakfın yönetimi bir aileye bırakılmışsa, o aile de yararlanı-

yordu gelirlerinden. Başkalarına kiralanma olanağı tanınmış da olsa, vakıflar, yönetimlerinde belli bir katılığı da taşıyorlardı. O yüzden de, iktisadî gelişmeye ayak uydurmakta güçlük çekeceklerdir.

İSLÂMIN SİYASAL PARÇALANIŞI

İslâm ülkelerinde, sosyal gerilimler dinde sapkınlıklara da yol açıyorlardı. Müslüman kisvesi altında ortaya çıkan bu sapkınlıklar, aslında çok daha eski öğretilerin gün ışığına çıkışıydı. Mezhepler arasında kopuş genişliyor ve gitgide derinleşiyordu. Haricîlik, Berberistanda toplaşmıştı; oradan, X. yüzyılın ortalarında, Fatimîlere karşı korkunç bir harekete esin kaynağı olacaklardır.

Doğu'da, hoşnutsuzlukları bir noktada toplayan Şiîlik ti. Ne var ki, o da bölünmüştü kendi içinde. Görünüşte, «İmam»ın kişiliği üstüneydi uyuşmazlık. Şiîlere göre, İmamlık, gerçekten Ali'nin soyundan gelenlerin hakkıdır; ancak, çok geçmeden soy zinciri tartışma alanına çıkar. Ayrıca, Ali soyundan gelenlerin kiminin yetersizliği, görüş ayrılıkları, şu düşünceye de yol açar: Mirasçılık zinciri kopmuştur; sonuncu imam –nasıl olmuşsa!– ölmeden kaybolmuştur; daha sonra, Mehdî olarak gelecek, insanlık sona ermeden adaleti kuracaktır. Aslmda, Kutsal Kitaptaki mesih inancının bir yankısıdır bu. Mehdî gelinceye kadar da, topluluğu, Ulemanın rızasıyla, müminlerin imanını korumaya yetenekli vekiller yönetecektir.

> Şiî mezheplerin ortak çizgileri bu olmakla beraber, aralarında görüş ayrılıkları vardır: Kimine göre, meşru imamlar, –740 yılında ölen– beşinci imam Zaît'le bitmektedir. İmamîler için, liste, IX. yüzyılın sonlarında kaybolan on ikinci imam Muhammet'le tamamlanmaktadır. İsmailîlerin görüşleri bambaşkadır: Önce imamlar, yedinci imamla-İmamilerin yedinci sıraya koydukları Musa Kâzım'ı kardeşi olan– İsmail ile bitmektedir. Ama asıl önemlisi, İsmailîlerin görüşleridir ki, İslâmlıkla yüzeysel bir ilişkisi olup, aslmda daha çok İslâmın doğuş arefesinde Yakındoğu'da pek yaygın olan Yeni Platoncu ve

gnostik düşüncelerden hareket etmektedir. İsmailîliğe göre, kutsal metinlerin yorumu temsilidir, öyle olduğu için de bütün dinler birbirinin aynı olarak görülebilir. Tanrıdan insana yayılış yedi aşamada olmuştur: İlk aşama Tanrıdır; ikincisi Evrensel Akıldır ki, birbirini izleyen yedi peygamberde somutlaşmıştır ve Muhammet bunlardan altıncısıdır, İsmail'in oğlu olan yedinci de 870 yılına doğru kaybolmuştur; her peygamber arasında yedi imam vardır: Muhammet'in imamı olan Ali ilk imamdır; Fatimiler de yedinci peygamberin imamlarıdır. Hepsi tanrısal esini doğrudan doğruya alırlar, öyle olduğu için de yanılmaz insanlardır hepsi de; ruhlara egemen oldukları kadar insanların da hükümdarıdırlar. Hem sonra Selâmet, Cennet, Cehennem gibi düşüncelerin İsmaililer için pek az anlamı vardır; ruh göçüne inanmaktadırlar çünkü.

Görüldüğü gibi, İsmailîler, İslâmın pek uzağındadırlar.

Yanlaşlarından çok az kimse de anlasa, altında sosyal kaygılar yatıyordu bu düşüncelerin.

Sosyal istemlerle din, Karmatîler hareketinde çok daha sıkı sıkıya bağlıydı birbirine. Hareket Arabistan'ı, Suriye'yi, Mezopotamya'yı, İran'ı, hâttâ Hind'i sarstı ve korkutucu anılar bıraktı arkaya. Öyle de olsa, hemen her yerde ezildi, ya da -tehlikeli olmayacak kadar- dar çevrelerin içine hapsedildi. Ne var ki, 900 yılı dolaylarında, bütün Irak, köylü kitlelerin ve Zenciler hareketinden arta kalanların başkaldırısıyla alevler içinde kaldı. Abbasî hanedanının yıkılışı ve Bağdat'ın düşüşü, uzun ama zor ve kanlı bir mücadele ile önlenebildi; bununla beraber, ülkenin bataklık ya da çöl kesimlerinde başkaldırı ve propaganda ocakları söndürülemedi; egemen sınıfların kaygıları dindirilemediği gibi, İran körfezinde, Bahreyn'de bir Karmatîler devletinin kurulmasının da önüne geçilemedi. Ortakçılığa dayanan, köleci de olsa alabildiğine anti-aristokratik olan bu sert ilkeli Cumhuriyet, çevreye dehşet saldı; o kadar ki, bir gün Mekke'den -bütün hacılar için kutsal olan- Kara Taş'ı da kaçırdılar; deniz ve kara ticaretini de ağır ölçüde tehdit ettiler. Mücadele, Abbasî devletini eritip tüketmişti ve iflah olmaz biçimde askerlerin eline düşürmüştü; artık, kurtaramazdı yakasını onlardan.

Karmatilerin başkaldırısının başarısızlığa uğramasından birkaç yıl sonra da İsmailîlik yeniden ortaya çıktı: Daha siyasal bir biçimdeydi bu kez ve Ali ile Fatma'dan geldikleri varsayılan Fatımîlerin iktidar isteklerini destekliyordu. Darbe, bu kez başarıya ulaştı.

Ne oldu ortaya çıkan tablo? İslâmın siyasal parçalanışı!

Aslında bu karışıklıklar desteklemeseydi de, yalnız başına mesafe, o uçsuz bucaksız mesafeler, imparatorluğu tek yönetim altında tutmayı olanaksız kılıyordu. Baskı, özerklik isteklerini kamçılıyor, kendi kendini yönetmeye alışmış kimi halkları horluyordu; otoriter bir askerî yönetici göndermek ise, bağımsız bir hükümdarlık yaratmakla eşanlamlı idi. İslâmın siyasal parçalanışı, aslında VIII. yüzyılda başlamıştı; şimdi ise hızlanıyordu. Batı'da İspanya Emevileri ve Hariciliğin egemen olduğu Magrip vardı; İdrisîler, Fas'ta bir krallık kurmuşlardı. Halife İfrikıya'yı, babadan oğula geçmek üzere, yöneticilere verdi: Tunus da, Aglabîlerin zamanında Doğu'yla ilişkilerini sürdürdü ve Doğu'nun etkilerini de Magrib'in geri kalan bölümüne yaydı.

Doğuda da parçalanış vardır: Arap dünyasında, Zaidiler Yemen'e egemendir, Karmatîler Bahreyn'e. Mısır, sürekli karışıklıklara sahnedir: Düzeni sağlasın diye tam yetkiyle gönderilen bir Türk kumandan, İbni Tulun, tutar özerk bir hanedan kurar; ne var ki, çok geçmeden ortadan kaldırılır (IX. yüzyıl sonu). Yeni yöneticiler, İhşidîler, onlar da özerkliğe giderler. X. yüzyılda, Suriye'nin kuzeyi ile Musul eyaleti Hamdanîlerin eline geçer; hükümdarları arasında Seyfüd Devle, Bizanslılara karşı zaferler kazanacak, edebiyat ve sanat erbabını koruyacaktır. İran'a gelince... Hazer Denizinden Diclenin kaynaklarına kadar, iktidar –bütün bir X. yüzyıl boyunca– çeşitli Kürt şeflerinin eline geçer. Orta İran'da –İmamî olan– Büveyh oğullarının başında bulunduğu güçlü bir hükümdarlık vardır. Doğu İran, Horasan ve Maveraünnehir'e, Samanoğulları egemendir. Onların zamanında, bu ülkeler, büyük bir iktisadî ve kültürel gelişmeye tanık olacaklardır. Böylece, her yanda yerli hükümdarlar hüküm sürmektedir. Ne var ki, kısa ömürlü olur bunlar.

1000 yılına doğru, Samanoğulları'nı, dışardan bir Türk saldırısı, içerden de yine Türk olan ordunun başkaldırısı yıkar. Ordunun kumandanları, -bugünkü Afganistan'da- Gazne dolayında, yeni bir hükümdarlık kurarlar ki, çok geçmeden Gazneli Mahmut'un yönetiminde ün salacaktır. Ve yine çok geçmeden, tüm İran, yeni Türk fatihlerin pençesine düşecektir.

Ne var ki, bu tarihten önce Halifeliğin çöküşü tamamlanmıştı.

Büveyh oğulları, 945 yılında, Bağdat'ı zapteder lerse de, halifeyi yerinde tutarlar. Ama Fatımî fethi, asıl felâketi bu getirecektir ona. Gerçekten bir Fatımî imamı, Ubeydullah, görevli Ebu Abdullah sayesinde, Berberîlerin iç mücadeleleri ve Aglabilere karşı hoşnutsuzluklarından yararlanarak, X. yüzyıl başlarında İfrikiya'yı, Sicilya'yı ve Rüstemilerin topraklarını ele geçirdi. Yerine geçenler, 969 yılında Mısır'ı fethettiler ve -Fustat'ın kapılarında- yeni başkentleri Kahire'ye yerleştiler; Ifrıkıya'yı da özerk vassallerine terkettiler. Yine o tarihten başlıyarak, İsmailîlik, Mısır'da, halk katılmamış da olsa, resmî mezhep haline geldi. Mısır'a rakip bir halifenin yerleşmesi, Mısır'ı Asya'dan koparıyordu; iktidarın desteklediği İsmailîlik, tâ uzaklara kadar ortodoks çevrelere korku salıp duracaktır.

Fatımîlerin Asya kapılarına yerleşmeleri, İslâm aşırılarının kaynaşmasına son veremedi. Hiçbir sosyal reform yapamadıkları için, Fatımîler, başta Karmatilerin desteğini yitirdiler. İsmailîlikteki, o yarı-tanrısal hanedan düşüncesiyle, ahır zamanın yaklaştığı düşüncesi, yöneticiler karşısındaki hayal kırıklığım güçlendirip duruyordu. İşte bu nedenlerle, 1000 yılına doğru, dengesiz bir Fatımî olan El-Hakim, kimi insanlarca Tanrının bir somutlaşması olarak görüldü; buna inananlar Dürzîler oldular. Aynı tarihlerde, Suriye'nin kuzeyinde Nusayrîler ortaya çıkıyordu. İçine, Hıristiyanlıktan belli belirsiz şeylerin karıştığı, -belki- eski pagan halklardan gelen Nusayrîler, İslâmca hırpalanmışlardı ve Şiîğin coşkun bir yandaşıydılar. Onlara göre, Ali bir Tanrıydı ve eski mitolojide olduğu gibi kutlanıyordu. El-Hakim'e gelince, kendinden öncekilerin, Müslüman olmayanlara

tanıdıkları ayrıcalıklara karşı halkın duyduğu tepkiye kapılıp, Hıristiyanlara zulmetti ve Kudüs tapınağını yıktı: Kuşkusuz çılgınlıktı yaptığı ve hac yeri olduğu için de, uluslararası çapta yankıları oldu bunun; o kadar ki, bir yüzyıl sonra bile, Haçlılar propagandasını besleyip duracaktır bu olay.

Rakipleri Abbasîler gibi, Fatımîler de siyasal istikrar yüzü görmediler. Afrika'daki vassallerine karşı felâketle sonuçlanan bir seferleri oldu. Dinsel saygınlıklarını da yitirdiler. XI. yüzyılın sonlarından başlıyarak, iktidar, vezirlere ve sivil yönetime el atan askerî şeflere geçti. 1171 yılına kadar da sürse, ortada bir kuklaydı kalan.

Bununla beraber, İspanya'da, X. yüzyılın ilk yıllarından başlıyarak, III. Abdurrahman, Abbasîler karşısında bağımsızlığını iyice ortaya koymak için Fatımîler gibi halife ilân etti kendisini. Müslümanlığı kabul etmiş yerlilerin de katıldığı bir iktidarı temsil ediyordu; İspanya da, İslâma kazanılmıştı. Kuzeydeki Hıristiyan krallıklar, Maroc üzerindeki Endülüs etkisi, göz kamaştırıcı başkent Kurtuba, bütün dinlerin ve inançların yarıştığı özgün bir uygarlığın aydınlığını yayıyordu. Rejimle bütünleşmiş hıristiyanlar (mozarab), kuzeydeki dindaşlarıyla ilişkilerini sürdürüyorlardı. Yahudiler, büyük bir gelişme içindeydiler; öyle ki, içlerinden biri, Abdurrahman'ın veziri bile oldu. Araplar, Berberîler, yerliler, -özellikle Slav kökenli- köleler arasında uyuşmazlık olmadı değil, oldu; ama hiçbir zaman Doğu'daki genişliğe bürünmedi, hiçbir zaman askerlerle yerlileri karşı karşıya getirmeye kadar varmadı. Magrip'te olduğu gibi, İspanya'da da, Malikîlik egemen oldu; ama ne bir sapkınlık patlaması görüldü, ne de bir tepeleme kudurganlığı. İspanya, XI. yüzyıla değin hoşgörünün yurdu oldu. Frank saray nazırları örneğinde görüldüğü gibi, -sivil ya da askerî- önde gelen kişilerin hükümeti ele geçirmeleri önlenemedi. Bin yılı dolayında, onlardan biri, Amir al-Mansur en çok dikkati çeken kişi oldu. Ne var ki, çocukları mezkezkaç güçlere karşı etkili bir mücadele yürütemediler: Berberîler, Slavlar, yerliler, bir düzine prensliker kurdular. Onlardan kimi, Sevilla'da kurulmuş olanı gibi, pek parlak bir kültürün merkezi oldu. Bununla beraber, bu parça-

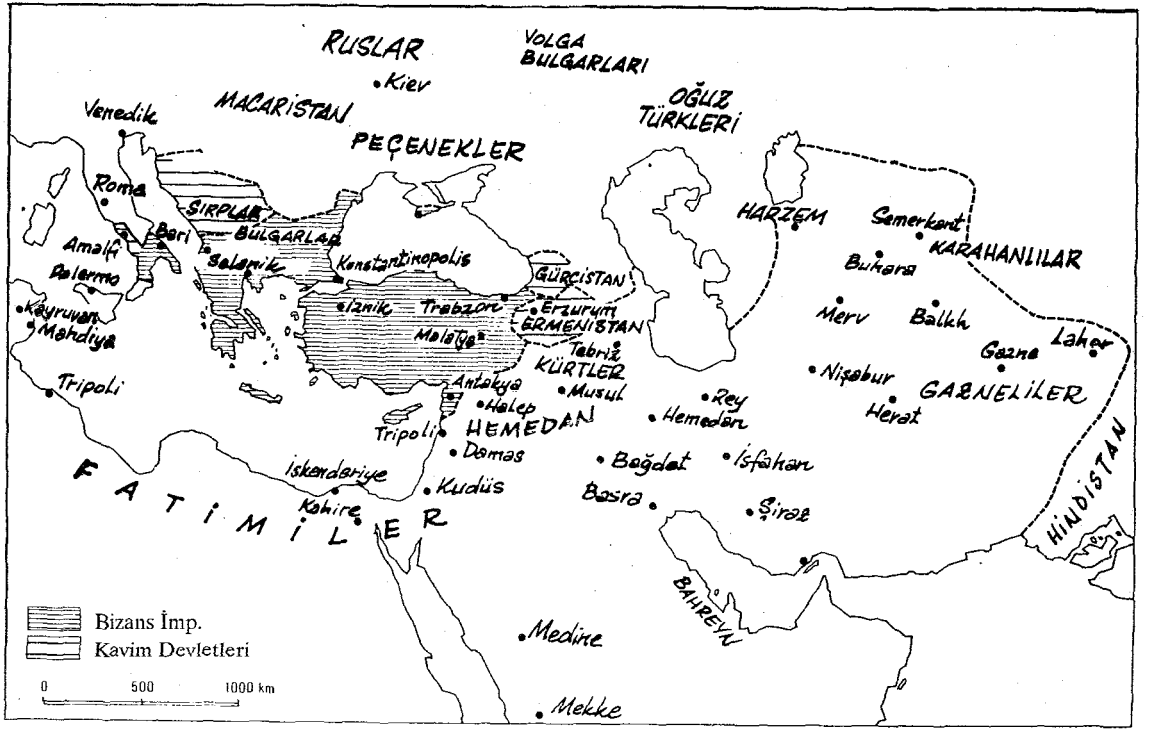

57. – Bin yılına doğru Yakındoğu

lanış, Batı Hıristiyanlığının uyandığı bir sırada, İspanya İslâmlığının geleceğini de gölgeliyordu.

Bütün bu gelişmelerin sonunda, bir Müslüman dünyadan söz edilemezdi artık. Ancak, ne siyasal parçalanış, ne kültürlerin gitgide artan farklılaşması, o devrin Müslüman dayanışması duygusunu ortadan silip atamadı.

İSLÂM RÖNESANSININ DORUĞU

Bu derinden derine altüst olmuş dünyada, asıl çarpıcı olan, düşünce dünyasındaki gelişmelerdir. Sarayında, döneminin büyük zekâlarını toplamıyan hemen hiçbir prens yoktur; düşün ve sanat merakına merkez olmayan hiçbir kent de hemen hemen. Varlıklı sınıf, aristokrasisinin kimi şefleri, kültürün değişik biçimlerini çevresine kazandırıp, onları desteklemeyi onur saymaktadır kendileri için. Gerçi Bağdat'ın üstüne yoktur; ama Asya'da Samanîler, Büveyhîler, Hamdanîler, Batıda da Kahire, Kayrevan, Kurtuba gibi rakipleri vardır onun. Bu dağılış, bir çeşitliliği de getirmiştir beraberinde; ama öyle bir çeşitliliktir ki bu, ne ortak ana akımları dışlar, ne de karşılıklı etkileri.

Edebî eserler şimdiden öylesi bir yekûna ulaşmıştır ki, bir dökümünü yapmak gereği duyulur: İbni Nedîm *Fihrist*'i yazar; Ebu Faraç el İsfahanî de *Şarkılar Kitabı*'nı. Eşsiz bir hazineyi gözlerimizin önüne seren yeni bir türde dev çalışmalardır bunlar. Ürünlerdeki bu çoğalışı kâğıdın yayılışı da destekliyordu; önce Çin'de ortaya çıkan kâğıt, Müslüman dünyada yayılmış, papirüsün görevine son verdikten sonra parşömenin alanını da sınırlamıştı. Kentlerin çoğunda önemli kitaplıklar vardır; her kitaplığın da maaşlı bir kopyacılar ordusu. Bütün bunlar gösteriyor ki, geniş bir okuyucu kitlesi bulunmaktadır, onlara yanıt veren yığınla da yazar.

Duygu ya da imgeye dayanan edebiyat, hiç olmazsa Arap dilinde, felsefî eserlerden –doğaldır ki bu iki türün birbirinden ayrılabildiği ölçüde– çok daha az. Şiir, özellikle Seyfüd Devle'-

nin sarayında temsil edilmektedir; El Mütenebbî'nin (915-955) eserinde olduğu gibi, şair, başta cihadı övüp yüceltir. Suriye'de, onu izleyen yüzyılda, gözleri gün ışığına kapalı Ebûl Alâ el Ma'arrî (979-1058) ile doruğuna varır şiir; seyrek rastlanır bir felsefî özgürlükle ve bilgince bir alayla edebî, dogmatik ya da sosyal sorunlara eğilmektedir şair. Bu hasada, öteden İspanya da elinde bir demetle çıkar gelir: Daha X. yüzyıl başlarında, İbni Abdu Rabbihi'nin antolojisi ve özgün şiirleri, Arap şiirinin tekniğini götürmüştü oraya. Arkasından, evrensel bir zekâ, İbni Hazım (994-1064), kıtalar halinde –ve içine plâtonik aşkla bedensel aşkı da karıştırarak– ünlü *Güvercin Gerdanlığı*'nı verir: İspanya'da, kendisini daha başkalarının da izleyeceği, en tanınmış şiir derlemesi budur; saraya bağlı aşkın gerçek kitabı, «Endülüs» edebiyatının tipik temsilcisidir bu eser ve daha sonra Güney Fransa'da halk ozanlarının (trubadur) şakıyacakları şiiri de etkileyecektir bir ölçüde.

Irak da, Cahiz'in yarattığı edebî nesri, onu aşamasa da işleyip geliştirmektedir.

Bununla beraber, Abbasîlerin ikinci yüzyılında, en çarpıcı başarıları kazanan, tarihle coğrafyadır. Başta, Hadis bilimiyle karışık olarak Peygamberin tarihi gelmektedir. IX. yüzyılın ikinci yarısından başlıyarak, İbni Kuteybe, Ebu Hanife Dinavarî ve Yakubî, evrensel tarih yazıcılığının yolunu açarlar. Kutsal Kitabın anlattığı çağlara, Arap ve İran «günler»ine, İslâm sonrası tarih eklenir; bu İslâm sonrası dönemle, Arapların ilk fetihlerini konu alarak özellikle Belazurî uğraşır. Ne var ki, Arap tarih yazıcılığının gerçek ustası Tâberî (839?-923) dir. Onun, kişisel yargılara pek başvurmadan aydınlık bir dille kaleme aldığı evrensel tarih bir anıttır aslında ve modern eleştiri için de baha biçilmez bir kaynaktır. Ondan sonra tarih, tam altı yüzyıl Arap dünyasında en işlenmiş edebî tür olacaktır. Yalnız, X. yüzyıl için, –956'da ölen– Mesudî'yi analım. Büyük eserinden ancak parçalar kaldı bize; kimi halifelerin yaşamlarını anlattığı *Altın Çayırlar*'ı ise, öğretici olduğu kadar renklidir de. Bağdat'taki ve saraydaki anılarını –büyük

bir canlılıkla- anlatan Sulî (ölümü 946) de önemli. Öteki yazarlar, X. yüzyıldan XII. yüzyıla kadar Taberî'yi sürdürmekle yetinirler. İçlerinde Hilâl es-Sabî (ölümü 1056) ile, *Ulusların Deneyimi*'nin yazarı İbni Miskaveyh (ölümü 1030) özellikle anılmalı. Bu listeye, siyasal parçalanma ile beraber, Magrip, İspanya, Mısır, İran tarihleri ve onları yazan tarihçiler de eklenecektir. Son olarak da, kent tarihleri ve bilginlerin yaşamları kaleme alınmaya başlanır.

Bütün bu türler, çok parlak bir geleceğe de adaydırlar.

Coğrafya alanında da önemli gelişmeler görüyoruz. Kimine göre, Ptolemaios'un yaptığı gibi, özellikle matematik ve kozmografyadır söz konusu olan; bağlı oldukları yönetimlerin kullanması için, canlılar ve insanlar dünyası hakkında ilginç betimlemeler getirenler de var. Böylece, o günkü Müslüman dünya, hâttâ Hint, Çin, Orta Asya ve Rusya hakkında -baha biçilmez- bilgiler ediniyoruz onlardan. Hele bu son ikisini, hemen hemen onlardan öğrendik. Müslüman tacirlerin fazla uğramadıkları Batı Avrupa üstüne çok daha az bilgi veriliyor. Coğrafyacılar içinde en zengini, 1000 yılına doğru yaşıyan Mukaddisî'dir: Eserlerinde harita deneyimleri de vardır onun.

Peki, El Birunî'yi (973-1048) nereye koymalı?

Arapça ve Farsça, hemen her konuda, büyük bir başarıyla kalem oynattı bu bilgin. Bağlı olduğu hükümdar Gazneli Mahmut'un fetihleri ve gerçekleştirdiği diplomatik ilişkiler sayesinde, Asya ve Hint uygarlıkları hakkında verdiği bilgilere baha biçilmez. Bu açıdan, İslâm kültüründe tek başına bir dünyadır o.

Dünya içinde dünya...

İran'da bir büyük yenilik vardır: Müslüman İran edebiyatı doğmaktadır; Arap alfabesiyle yazılan İran dilindedir bu. Epik şiir, daha başlarda, Firdevsî'nin *Şehname*siyle doruğuna çıkar. X. yüzyıla doğru, Samanî sarayının desteğiyle yaratılır eser. İranlıların ulusal destanıdır bu; İslâm öncesi zaferlerin gerçek ya da efsanevî anıları, görkemli bir biçimde dile getirilmiştir. Daha sonra İran nesri, ilk Gazneliler zamanında tarih alanında, fırsat düştüğünde de bilimi avamileştirmede kendini gösterecektir.

Firdevsi (934?-1020), Eski İran'ın tarihsel anılarına ve geleneklerine bağlı, toprak sahibi bir aileden geliyor. İran tarihinin İslâmlıktan önceki kahramanlıklarını ve mitolojisini canlandıran *Şehname,* 60 000 beyitten oluşan dev bir eser; dünya destan edebiyatının da en güçlü ürünlerinden biridir. Firdevsi, eserini hazırlarken, halk arasında –özellikle yaşlılarca– söylenegelen destanî öyküleri derlemiş; *Avesta*'yı, *Hudayname* adlı destanı, İran devlet tarihini ve kendinden öncekilerin denedikleri Şehname'leri gözönünde bulundurmuştur. Firdevsi, toplumlardan çok bireylere önem vermiştir. Eserinde egemen rolü kahramanlar oynar. Savaş sahnelerine ön plânda yer verilen esere, bir yeden sonra lirizm ve duygusal yönler egemen olur. Ana-evlât sevgisi gibi temiz duygular yanında, dehşet verici sahneler de vardır. Yiğit, şen, gururlu, güzel konuşan, törelere uygun davranan, dindar kahramanlar, Firdevsi'nin düşüncesindeki ideal insan tipini temsil ederler. Kubad, Keyhüsrev, Kisra, Firdevsi'nin iyi hükümdar tipleri, Kâvus kötü hükümdar tipidir. Önemli olan noktalardan biri şu: Eserinde İran'ın İslâmlıktan önceki yaşamım milliyetçi bir görüşle canlandıran Firdevsi, Arap uygarlığının egemen olduğu bir dönemde, İran kültürüne ait değerleri savunur. Geniş bir hoşgörü duygusuyla bakar dine; Mazdekçiliğin akılcı yönler taşıyan biçimine ilgi duyar, din anlaşmazlıklarını kınar. *Şehname,* İran edebiyatında olduğu kadar Türk edebiyatında da kahramanlık mesnevileri için başlıca örneklerden biri olacaktır ilerde.

Firdevsi, *Şehname*'yi Gazne'li Sultan Mahmud'a sunar. Eserinde, Sultan Mahmud'u lütuf sahibi, eli açık bir hükümdar olarak övdüğü halde, umduğu karşılığı alamaz. Ağır bir yergi yazarak kaçıp gizlenir. Öyle derler, Sultan Mahmud Firdevsi'ye gereken ilgiyi göstermediği için pişmanlık duyup 60 000 dinar değerinde bir armağan yollar; ne var ki, bu armağan, Taberan kentinin bir kapısından girerken, bir başka kapısından da sanatçının cenazesi çıkmaktaymış!

Ulusal dilde bu uyanış olurken, Arap ülkelerinde, bir halk edebiyatı da palazlanmaktadır. Abbasîler zamanında varlığı kesin olan bu edebiyat, aslında dilden dile dolaşmaktadır ve sonraki yüzyıllarda yazıya dökülecektir. Tane tane sıralanan bu öykülerin kimi eski kültürlerden kalmadır, kimi İslâmın bağrında doğmuştur ve ağır ağır bir bütün oluşturmaktadır: *Binbir*

Gece Öyküleri'nden söz ediyoruz. Antar'ın şövalye romanları, eski ya da yeni Arapların seferlerini anlatmakta; Küçük Asya'da sınır boylarında savaşçıların yaşamını, akınları, günlük savaş hiylelerini, Müslümanlarla Bizanslıların arasında düğümlenen saray aşklarını öyküleştirenler de var. Bunlardan, yarı-tarihsel bir kahramanlık destanı olan *Seyyit Battal Gazi,* sonra değişip Küçük Asya Türklerinin ulusal destanı olacaktır.

IX. ve X. yüzyıllar boyunca, bilimsel ve felsefî etkinlik de doruğuna ulaşıyordu. Bu alanlarda ürün verenler, hem bilimde hem felsefede kalem oynattıkları için, kesin bir sınıflama olanağı pek yok. Bununla beraber, iki düşünür topluluğunu birbirinden ayırabiliriz: Bir yanda «filozoflar» vardır ki, İslâmda, akıl ve Antik bilgelikten hareket edenlere verilen bir addır bu; öte yandan, tersine yalnız İmana dayananlar ve aklı, imanın imdadına yetiştiği ölçüde kabul edenleri görüyoruz. Aslında, filozoflarla bilim adamları, genel olarak birdirler; çünkü felsefenin bilime bağlılığından çok, bilim felsefî sorunlara yönelik kalmaktadır. Bilimle, çeşitli mesleklerin teknikleri arasında ilişki, tersine o kadar yetkin değildir. Kuşkusuz özel bir takım konularda, gözlem ve deneyime gidilmektedir; ne var ki, çalışmanın temelleri değildir bunlar. Matematikçinin ölçü ve hesapları, müneccimle simyacının araştırmaları söz konusu olduğunda, bilgin açıkça pratik amaçlar arkasındadır; ama, öyle de olsa, varılan sonuçlar hiç de çalışmanın yönünü belirlememektedir.

Bütün İslâm dünyasına yayılmış düşünürlerin tersine, bilgin, yalnız doğu'da, özellikle de İran'da, hâttâ Kuzey-doğu'da görülür. En şaşırtıcı ilerlemeler tıptadır: Korporasyonlar halinde örgütlenmiş olan hekimlik, belli bir sınavdan sonra yapılmaktadır; Müslüman ve Hıristiyanlar kadar Yahudileri de çekmektedir bu meslek. IX. yüzyıldan başlıyarak, bütün devletler, o zaman için pek dikkat çekici olan hastahaneler kurarlar; sarayda olduğu kadar kentte de, «tabib», önemli bir kişidir. Çoğunun pratik yetenekleri vardır; ne var ki, bu pratik uğraşlar, göz hekimliğinde, doğum biliminde, derman biliminde ilerlemelere yol açacaktır; yürekle ciğerler arasındaki kanın «küçük dolaşım»ı gibi olayların saptanması da bunlar arasındadır. Gelecek

kuşaklar, bütün İslâm tıbbına egemen olan şu iki adı unutmayacaklardır: Aynı zamanda bir simyacı olan R a z î (865-925) ile Buhara'lı İ b n i S i n a (980?-1037). Belki filozof olarak çok daha önemli olan İbni Sina, yaygın ününü ve etkisini hekimliğiyle yapmıştır; onun, aslında bir tıp ansiklopedisi olan *Kanun*'u, hemen hemen günümüze değin Doğu'da, Molière zamanına kadar da Batı'da, hekimlerin kutsal kitabı olarak baş üstünde tutulacaktır.

58. – İbni Sina

Astronomi, müneccimlikle pek içiçe de olsa, kesin ilerlemeler kaydeder yine de. Çıkış noktası, Ptolemaios'tan başka, Sasanîlerden ve Hint'ten yapılan çevirilerdir. IX. yüzyılın başlarından başlıyarak, Halife Me'mun, Bağdat'ta bir gözlemevi yaptırır; onu, X. yüzyılda, başka yerlerdeki kuruluşlar izleyecektir. Güneş ve ay tutulmaları, gezegenlerin hareketi, dünyanın yuvarlaklığı varsayımından kalkarak, dünyanın çemberinin ölçülmesi, hele o zamanki araçların ilkelliği göz önünde tutulursa, hayranlık vericidir. El Battanî (877-918), bu bilimin kuşkusuz en büyük adıdır.

Müslümanlar, Hint rakamlarını, sıfırla ondalık sistemi, ağır ağır da kabul etmiş olsalar, bütün bunları Batı'ya götürenler onlar oldular. Müslüman matematikçilerin içinde, en eskisi ve ünlüsü El - Harizmî (780?-850)'dir. Logaritmaya -bulan o olmasa da- onun adı verilmiştir; ancak, onun asıl eseri, «elcebir» denen denklemler üstünedir ki, cebirin adını ve yöntemlerini dünyaya yaymıştır. Onun rakipleri de, trigonometri ile geometriyi işlediler.

Kimya da, bütün Ortaçağ zekâlarının tutkusuydu. Tüm Avrupa ve Doğu simyacılarının arayıp durdukları «iksir», Arapçadır. Bu bilimin babası, Cabir İbni Hayvan'dır. Bitkibilimcilerin, madenbilimcilerin, tarımbilimcilerin eserlerini daha gerçekçi buluyoruz. Bu sonuncular içinde, en ünlüsü, İbni Vahşiya oldu.

Hem bilgin, hem bilim ve -örneğin müzik gibi- sanat kuramcısı olan «filozoflar»ın hepsi de, Aristoteles'in yöntem ve bilimsel verileriyle, Yeni Platonculuğun kozmogonik ve ahlâki eğilimlerini birleştirmenin arkasındaydılar. Onların atası, istisnaî olarak tam bir Arap olan ve öyle olduğu için de «Arapların filozofu» olarak adlandırılan -IX. yüzyılda yaşamış- el - Kındî oldu. Ancak, İlkçağ felsefesinin gerçek yenileştiricisi -X. yüzyılda yaşayan- bir Türktür: Farabî. İçlerinde en büyüğü olan İbni Sina, tam bir Aydınlanma felsefesine yöneldi; Aristo mantığına göre ve iman söz konusu değilmiş gibi düşünür o!

Metafizik planda da kalsalar, düşünce biçimlerinin dine

böylesi yabancı bir noktaya varması, bunun gibi sapkınlıklar ve kutsal metinlerin birbirinden ayrılan yorumlara uğraması karşısında, kimi kafaların imanın geleceğinden kaygıya düşmemeleri olanaksızdı. Daha önce Mutezîlik, iman ve aklın ilişkileri sorununu ortaya atmış ve tartışmıştı. El - Eşarî (874-935) ile El - Maturîdi (ölümü 944'te), başkalarının olduğu gibi Mutezilenin de geliştirdiği düşünme yöntemlerini, tutup imanın hizmetine vermeye çabaladılar. Ne var ki, akla karşı imanı da savunsalar, bir yerde aydın mümin olan bu insanların tutumu ile mistiklerin, yani yürekten inananların –ve az çok sapkınlık kuşkusu altında kalanların– arasında bir kopuş vardı ki, hep öyle kaldı. IX. yüzyılda Muhâsibî ile Cüneyd, muhakemeye bakmayan bu mistik insanların çileciliğini ve ahlaki arınmalarını dile getirdiler. Hallac (858-922), bu davranışı en son noktasına vardırır: Karmatîlere karşı mücadelenin en azgın bir aşamasında onun çıkıp, –«Gerçek Benim» anlamına– «En el Hak» demesi, toplum için tehlikeli görülür.

Derisini yüzerler!

II

BİZANS VE SLAV ÜLKELERİ

Çok ince ve özel farklarla da olsa, Bizans toplumu da, Müslüman dünyada olan bitenlerin doğrultusunda gelişiyordu.

Nasıl?

BİZANSTA SOSYAL VE SİYASAL GELİŞMELER

Müslüman dünyadaki kadar büyük tacir servetinin desteklemediği geniş mülkler, Müslüman dünyadakilerin çapında olamazdı ister istemez; laik soyluların toprakları, istilâların sonucu daralmıştı. Öyle olunca da, IX. yüzyıla değin Kilise mülkiyeti ön plana geçti; tasvir düşmanı imparatorların, hâttâ I. Nikephoros'un çabaları önleyemedi bunu. Arkasından büyük laik mülkiyeti, yeniden yükselişe başladı; Aşağı-İmparatorlukta ve o döne-

min İslâm dünyasında olduğu gibi, köylülüğün güçlüler karşısında zayıfladığı ölçüde oldu bu. İstilâların doğurduğu bunalım, ani bir geri çekilişe neden olmuştu; gelişmelerin mantığını sürgit değiştirmemişti. Orada da, çevreyi kaplayan güvensizlik, tefecilikten gelsin gelmesin küçük mülkiyet sahiplerinin borçlanışı, büyüklerin doymak bilmezliği, kimi zaman köylünün topraklarını elinden çıkarması, kimi zaman da kendi halinde insanların güçlülerin korumaları altına girmeleriyle sonuçlanıyordu; orada da, borcunu ödeyememezlik, gitgide artan ölçüde, demirbaş insanların bulunduğu bir yurtluğa bağlanmakla sonuçlanıyordu; orada da, askerî otorite, malikânelerin artıp yayılmasını kolaylaştırmıştı. Büyük askerî etkinliklere sahne olsa da, yeniden –az çok– güvenli bir bölge haline gelmiş bulunan Küçük Asya'nın merkezindedir ki, en büyük malikâneler oluştu: Bu kez, yerli kökenli olmak üzere, bir savaşçı aristokrasinin yararına oluyordu bu ve kimi zaman, Phocas'lar, Skeleros'lar, Maleinos'lar ve Komnenos'ların örneğinde olduğu gibi, bütün bir eyaleti alıyordu içine ve bu kişiler de, oralardan, imparatorluk iktidarına karşı meydan okuyup duruyorlardı.

Devlet, daha önce küçük mülkiyet sahibinin ödediği vergileri şimdi büyük mülkiyet sahiplerine ödetemiyordu, ya da ürünlerin piyasaya sürülmesinde kamu için kurulmuş olan tekellere saygı göstermelerini sağlıyamıyordu onların; öyle olunca da gelir kaybına uğruyordu. Büyükler, devletin adaletine meydan okuduklarından, otoritesinden de oluyordu devlet. Asker, özgür köylüler arasından toplandığı için, devlet, ondan da yoksun kalıyordu; büyüklerin kendi köylüleri arasından topladıkları birlikler ise, ne eski orduda olduğu kadar fazlaydı, ne de o ordu kadar bağlıydı imparatora. Öyle olduğu için de, imparatorluk yönetimi, bütün bir X. yüzyıl boyunca, Kiliseyle ilgili olsun olmasın, büyük mülkiyetin artışına karşı sert bir tepki gösterdi: Köylülerin topraklarının satın alınmasını yasakladı; hiyleyle ele geçirilmiş toprakları sahiplerine geri verdirtti; Hazine karşısında zincirleme sorumluluk içinde bulunan topluluklarda küçük mülkiyet sahiplerinin üstlenemeyecekleri yükümlülükleri büyüklerin üstüne yıktı.

59. – IX.-X. yüzyılda Bizans tarım yaşamından görünümler

Bununla beraber, hiçbir şeyi değiştirmedi bu. X. yüzyıldan başlıyarak, askerî aristokrasiden gelen Nikephoros Phocas ya da İoannes Tsimiskes gibi imparatorlar, bir elle yaptıklarını öteki elleriyle yıktılar. Ağır silahlanmadaki gelişmeleri yalnız orta mülkiyet izleyebilirdi; küçük mülkiyet bunu üstlenmekte yetersiz kaldığı için feda edildi. O yüzyılın sonunda, büyükler arasındaki rekabetler, dışarısıyla savaş olasılıkları, enerjik bir imparator olan II. Basileios'a, başkaldıranların üstesinden gelerek mallara el koymak, aristokrasiye dur demek olanağını verebildi yine de. XI. yüzyılda ise, gelişmeler başını almış gidiyordu; biraz gecikmeyle, ama Müslüman dünyadakine benzer biçimde. Bununla beraber, arada şu farklılık vardı: İmparatorluk daha

küçük olduğundan, güçlüklerin arkasından koştuğu, toprağı bölmek değil, tacı ele geçirmekti; etnik ve dinsel birlik daha büyüktü ve ordu hâlâ «ulusal» bir nitelik taşıyordu.

İslâm dünyasının siyasal parçalanış döneminde, Bizans İmparatorluğu, X. yüzyıl boyunca, yoğun bir güçleniş içindedir; İslâmı sarsan dinsel uyuşmazlıkları, ancak çok sonra ve daha dar bir çerçevede yaşayacaktır. Athos Dağı'nı uluslararası çapta keşişlerin gerçek bir federasyonu yapıp çıkan manastır yaşamının doruğa çıkmasına, dinde «millici» bir eğilim gelir eklenir; Slavları Hıristiyanlaştırmak kadar, Yunan Kilisesini, zayıflamış Papalığa karşı direniş biçiminde savunmada kendini gösterir bu. Önce bir kişide, Photius'da, her iki hareket somutlaşır. Konstantinopolis Üniversitesinin en ünlü kişilerinden olup patrikliğe yükselmiş olan Photius, Roma'yla Konstantinopolis'in birbirleriyle yarıştıkları Slavlarla Bulgarların Hıristiyanlaştırılmasından esinlenerek, kendisini tanımayan Papalığa karşı savaşır. Bizans kamuoyu, Roma'nın Bizans'ın işlerine karışmasına karşı, ulusal davanın bir simgesini görür Photius'un kişiliğinde. İbadet biçimlerinden dogmanın içeriğine varıncaya dek, Doğu Kilisesi ile Batı Kilisesini birbirinden ayıran her şey, o mücadelede ete kemiğe bürünür. İki kilise arasında bir çukur açılmaya başlar ve bir daha da doldurulamaz.

I. Basileios'la 867'de iktidara gelen «Makedonya» hanedanı, kurumların yeniden dökümünün yapılmasına büyük çaba harcar ve devlet otoritesini yeniden sağlamlaştırır. Bizans kurumlarının kendine özgülüğünü kazandığı bir dönemdir bu.

Aynı yolda, başkaları izler onu.

Böylece Bizans, zayıflamış İslâma karşı saldırıya geçmek için iyice silahlanmış olur: 850'den 950'lere kadar, Küçük Asya'nın ortasını yeniden fethetmek için tam bir yüzyıl uğraşır. Paulikianların kiminin öldürüldüğü, kiminin Trakya'ya sürüldüğü yaşamsal bir bölgedir bu. Akdeniz'de, Güney İtalya'da yitirilmiş topraklar –Sicilya dışında– yeniden ele geçirilir; Girit kurtarılır. Doğu'da yeniden fetihlere girişilir ki, bunun ağırlığını Hamdanîlerden Seyfüd Devle tek başına çekecektir; Toros ötesindeki topraklar da ele geçirilir: Antakya bölgesi, Malatya'yla

beraber Fırat'taki kaleler, sonra da Urfa. Ermenilerin yardımıyla, Hıristiyan etkisi, Ermenistan'da o güne değin egemen İslâm etkisinin yerine geçer. Mezopotamya'daki devletlere karşı ortak bir düşmanlık, Fatimîlerle Bizanslıları yakınlaştıracak ve bundan da -Kutsal topraklarda kimi Hıristiyan toplulukları koruması altına alarak- Bizanslılar yararlanacaklardır. Özetle, Arap fetihlerinden bu yana, Bizans'ın saygınlığı hiç böylesine yüksek olmamıştır.

İslâmın zayıflamasıyla, Ermenistan da yeniden bağımsızlığını kazanır.

Ne var ki, uzun sürmeyecektir bu.

Bütün bu başarıların güçlendirdiği Bizans, Balkanlar'da Slavlara ve Bulgarlara saldırabilirdi. Hem bu, monarşiye, özellikle Küçük Asya'daki savaşçı büyük toprak sahiplerine, Doğu'ya sefer açmaktan çok daha yararlı idi. Bu bölgede önce din istilası, diplomasi, halkları karşı karşıya getirmişti; sonra silahlar girdi işin içine. Bizans, büyük Slav istilalarından bu yana hayli değişmiş olan bölgelere yeniden çeviriyordu yüzünü.

SLAV ÜLKELERİ

Balkan ülkeleri üstüne güven verici bilgiler, IX. ve X. yüzyıldan başlıyor ancak. Slavlar, her yanda prenslikler halinde toplaşırlar: Batıdakiler, Hırvatlarla Slovenler, Karolenjlerin etkisinde kaldılar, hâttâ -bir zaman- o imparatorluğun bir parçası bile oldular; Orta bölgedekiler ve Doğu'dakiler, özellikle Sırp -Boşnaklar da buna benzer bir gelişmeyi izlediler. Yalnız Bulgarlardır ki, daha ileri bir siyasal örgütlenişe sahiptiler. VIII. yüzyılın ortalarından başlıyarak, aşağı Tuna'nın güneyinde kurdukları monarşi ile Bizans arasında, ilk bağlaşıklığın yerini kaçınılmaz bir savaş alır; 800 yılından pek az sonra, «çar» Krum, parlak bir zafer kazanır bu savaşın sonunda. O tarihlerden başlıyarak, Bulgarlar, egemenliklerini yavaş yavaş Yukarı Meriç havzasına, arkasından da, batıya ve güney-batıya, Moravya ve Vardar Slavlarma yayarlar; kuzey-batıda, yayılışları Macar istilâsı durduracaktır. Ne var ki, 900 yılı dolaylarında, Çar Sime-

rı Kara Deniz'den Adriyatik'e uzanan gerçek bir imparatorlukta hüküm sürer: Bu imparatorlukta, Bulgar öge, Slav çoğunlukça gitgide özümsenmektedir; her iki halk da, resmî olarak birbirine eşit görüldüğünden, Slav dili Bulgarların eski Türkçesinin yerini almaktadır.

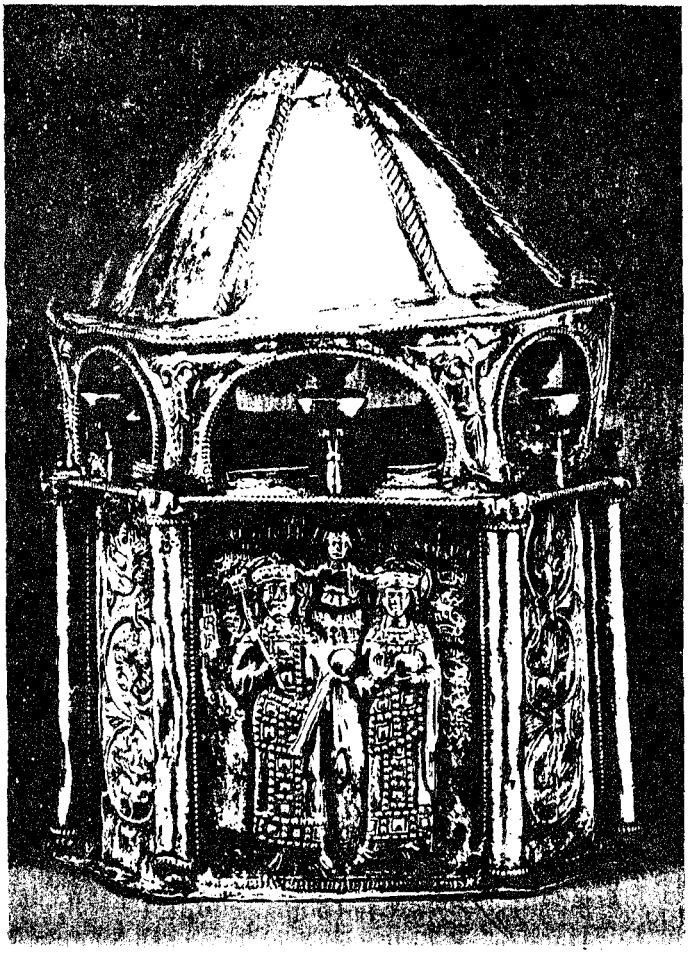

60. – XIV. yüzyıldan kalma gümüşten bir kutsal kalıntılar koruncağı

Orta Avrupa Slavları, özellikle Sorablar, Polablar, Pomeranyalılar, Polonyalılar, önce Karolenjlerin, sonra da Otton hanedanından olanların savaştıkları bütün bu halklar hakkında pek az şey biliyoruz. Moravya prenslerinin, IX. yüzyıl ortalarında kurdukları, Çek ve Slovak halklarını içine alan güçlü devleti biraz daha fazla tanıyoruz. Rus toprağında böylesi eğilimlerin palazlandığı da kuşkusuz. Bununla beraber, o topraklarda yaşıyan halkların tarihini değiştirecek yeni bir yabancı öge işin içine giriyordu: İsveçlilerdi bu! Orta Avrupa «Normanlar»ının hısımları olan İsveçliler, Rus toprağı üzerinde, geniş ırmaklar sayesinde, tâ Hazar Denizine ve Kara Denize değin dolaşıp duruyorlardı. Etkinlikleri ticaret ve yağmaydı. IX. yüzyılda, Baltıktan, Novgorod ve Kiev aracılığıyla Karadenize uzanan uzun bir ticaret yolu boyunca, sabit kuruluşlar kurdular; buralarda, Slavların efendileri diye dayattılar kendilerini; son olarak da, 850 yılına doğru, onların yarı-efsanevî şefi Rurik, bu yolun katettiği bütün ülkeleri kumandası altında birleştirdi. «Rus» adının önce bu İsveçliler için kullanılmış olduğu, sonra bütün uyruklarına yayıldığı noktası kesin değil; onlardan önce başına geçtikleri bir Slav topluluğunun olduğu hakkında sağlam kanıtlar da pek yok elimizde. İçlerinden çoğunu asker olarak toplayan Bizanslılar, Rusların adını bildikleri halde, Varegler diye adlandırıyorlardı onları. Ne olursa olsun, Kiev devletinin hiçbir Slav geçmişi olmadığını, İskandinavlardan da hiçbir şey almadıklarını ileri süren kimse yok artık: Bu devletin tarihi, işte bu etkilerden oluştu ve hızla Slavlaştı. Doğuya doğru Volga Bulgar devleti, güney-doğuda Hazarlar devleti, güneyde Tuna Bulgarları, daha sonra Peçenek sürüleri ve Karadeniz, Batıda doğmakta olan Polonya'nın belli belirsiz sınırladığı bu devlet de, XI. yüzyıl ortalarına değin, gerçek bir güç olup çıktı. Oleg, İgor, Olga, Vladimir, Yaroslav: Onu bu güce ulaştıran, halk edebiyatının ölümsüzleştirdiği prenslerin adları.

Cepet hanedanından I. Henri ile evlenen bir Kievli prensesi de tanıyoruz.

Tuna Slavları da, yeni istilâcılarca, Fin kökenli, ama Türk etkisinde kalmış Macarlarca itilip kakıldılar. Peçeneklerin itişiy-

le, Ural ülkelerinden kovulunca, kabileleri, kendilerine benzeyen yığınla topluluktan sonra, Pannonya bozkırlarına yerleştiler; oraya buraya serpili Slavları aralarında erittiler ya da ortadan kaldırdılar ve daha yoğun guruplar oluşturan Kuzey Slavları ile Güney Slavları arasındaki bağları da kesin olarak koparıp attılar. Bununla beraber «Macaristan», Hunların ya da Avarların gerçekleştiremedikleri başka bir gelişmeyi yaşayacaktır. Macarlar, bir başka halkça özümsenmeden yerleşik bir düzene geçeceklerdir; kuracakları toplumda, toprak üzerindeki kollektif mülkiyete, azçok eşitçi bir özel mülkiyet eklenecek ya da onun yerini alacaktır ve Arpad hanedanı zamanında çevrelerindeki topluluklara yaklaşmış olacaklardır.

Sosyal yapı, bütün Slav –ya da Slav temelli– devletlerde birbirine hayli benzer durumdaydı. Balkanlarda zadruga adı verilen köy topluluğu ya da büyük aile, temeli oluşturuyordu. Ayrıca, şefler –prensler ve Balkanlarda jupan diye adlandırılan bölge yöneticileri– kendileri için özel topraklar alıkoyuyorlar ve bir bölümünü de silâh arkadaşlarına, boyarlara dağıtıyorlardı. Bu toprakların işlenmesi, savaşlarda ele geçirilen kölelerce sağlanmaktaydı. Köleler de, Dalmaçya ya da Karadeniz kıyılarına, Selânik ve Konstantinopolis'e doğru doğmakta olan ticaretin başlıca kurumlarından biriydi; geri kalan kara ve su avcılığından sağlanırdı, bal da önemliydi. Karşılığında büyükler, Bizans sanayisinin dokumalarını ve lüks biblolarını almaktaydılar. Rusya'da ufuklar genişler; çünkü, Baltıktan Karadenize değin uzanan Kiev ticareti, Orta Asya'ya daha dönük olan Volga Bulgarları ticaretinin iki katıdır. Kuşkusuz yerinde tüketilen tarımsal üretim, genel ekonominin temelini oluşturuyordu her zaman; ancak, hem pazar hem de siyasal ve askeri merkezler olan kentler gelişiyordu, özellikle de Kiev ve Norgorod. Prensin kalabalık bir «maiyet»i *(drujina)* vardır. Batıyı istilâya giriştiklerinde Germen krallarınınkine benzer bu. Bu «maiyet»in, XII. yüzyıldan başlıyarak görüleceği gibi, toprak beylerine dönüşmeleri daha önce ne hızda ve hangi biçimlere göre olmuştur, söylemek güç; ve böylece, ilke olarak özgür olan köylüler *(smerdi)*, borçlanma ya da başka nedenlerle onlara ne

ölçüde bağımlılaşmışlardır, bunu da söylemek güç. Krallığın merkezinde ya da halkın dağınık bir yerleşim içinde olduğu ve pek yoksul bir yaşam sürdükleri uzak orman bölgelerinde, gelişme aynı hızı ve düzenliliği göstermemiştir denebilir.

Bununla beraber, Hıristiyanlık, bütün bu halkların içine giriyor, siyasal ve sosyal yapılarını da değiştiriyordu bu arada. Bizans için, Hıristiyanlaştırma, bir siyasal etkileme isteğinden kaynaklanıyordu; öyle olduğu için de, çabalarını pek erkenden Makedonya, Yunanistan ve Dalmaçya Slavları üzerinde yoğunlaştırdı. Hırvatlar, Franklarla temaslarının sonucunda, Roma Katolikliğini kabul ettiler; Sırplarsa, tersine Yunan ruhbanınca Hıristiyanlaştırıldı: İki «yugoslav» halkının günümüze değin süren farklılığının temelinde bu vardır. Moravya'nın Hıristiyanlaştırılması ise, «Slavların Havarileri» diye adlandırılan Kiril ile Methode'un eseri oldu; her ikisi de, kendilerinden önce gelenlerin tasarladıkları düşünceleri –bu vesileyle– geliştirerek, Slavlara bir alfabe ve kendi dillerinde yazılmış metinler verdiler, dinsel törenlerine Slavca bir usul ve sıra getirdiler ve bir Slav Kilisesi örgütlediler: Bu halkların bütün din ve edebîyatları bu girişimden doğmuştur. Birçok kültür dillerinin ortasında gelişmiş olan Doğu Hıristiyanlığı, dini, her halkın diline uydurmaya kalkmıştı hep; o dillere daha kolayca giriyordu, ancak Hıristiyan birliği ve ana-kültürlerle ilişkiyi de tehlikeye sokuyordu. Böylece, Kiril ile Methode'un eseri de Roma'yı kaygılandırdı; çünkü Roma, tek bir Kilise, –Latince olmak üzere de– tek bir dil tanıyordu. Onların yaptıklarına Alamanlar da karşı çıktılar; çünkü, Germen ruhbanının otoritesinden çıkacak bir Slav Kilisesini kabul etmiyorlardı. Macarların Tuna bölgelerine girişi, Alman bağlılığını kaçınılmaz hale getirdi ve o tarihlerden başlıyarak da Orta Avrupa Slavları Hıristiyan Doğunun tarihinin dışına çıktılar.

Kiril'in eylemi, Bulgarlar arasında daha bereketli sonuçlar verdi. Bulgar prensleri, Hıristiyan uygarlığın etkisinde kalmışlardı zaten. Bununla beraber, büyüklerin muhalefetini hesaba katmak zorundaydılar; çünkü, onlara göre, Hıristiyanlık, açıkça tehlikeli siyasal bir yapı ve yabancı egemenliğinin de bir biçimiydi.

Böylece, IX. yüzyıl ortalarında, Çar Boris, ulusal bir kilise istedi; bunun sonucu olan pazarlıklar, Photius zamanında, Roma ile Konstantinopolis arasındaki bölünmenin nedenlerinden biri oldu. Sonuçta, Bulgar Kilisesi, Yunan Kilisesinin dairesi içinde kaldı; bu ise, tersine Bulgar hükümdarlarının siyasal amaçlarını dindirmedi.

Bir yüzyıl sonra, Ruslar, Hıristiyanlığı –Bizans kisvesiyle– kabul edeceklerdi. Aslında Hıristiyanlığa giriş, kral ailesinde daha önceden başlamıştı. Bin yılından az önce, Çar Vladimir'in, Kiev'de kendi başpiskoposu vardı. Aynı tarihlerde, çevrelerini Hıristiyanların aldığı Macarlar, kralları Ermiş İstvan zamanında Hıristiyan oldular. Ne var ki, Latin Hıristiyanlığıydı bu: Adriyatikte olan bitenlere, Hırvatların ve Almanların işlerine gitgide daha dikkatli olarak, onlar da Batının yörüngesine girdiler.

Hıristiyanlığın zaferi, bir imanın, bir kültürün zaferi değildi yalnız. Arkasından, Slav prenslerinin gerçekleştirmeye kalktıkları bir devlet anlayışını da beraberinde getiriyordu; getirdikleri arasında, Bizans'ta olduğu gibi, toprak ve bağımlı köylülerle donanmış bir Kilise, hiç olmazsa başlarda ve –bir bölümüyle– Yunanlılardan devşirilmiş bir ruhban da vardı. Bunun, sosyal ya da «ulusal» direnişlere yol açmasını ve hemen arkasından da, Bulgaristan'da Hıristiyanlığa karşı bir propagandayla karşılaşmış olmasını iyi anlıyoruz. Bu karşı-propaganda, Trakya'ya sürülmüş Paulikianların yaydıkları ve Bogomil'in de havariliğini yaptığı öğretilerden esinleniyordu.

YAKIN-DOĞU'NUN GÜÇLÜKLERİ

Balkan devletleri içinde en gelişmişi olan Bulgar İmparatorluğu korkunç bir felâkete uğradı. İçeriden zayıflamış da olsa, yine de tâ Konstantinopolis kapılarına değin uzanan geniş sınırlarıyla, kendini henüz derleyip toparlamış bulunan Bizans için büyük bir tehlikeydi. Çar Samuel'e karşı II. Basileios, uzun ve acımasız bir mücadele yürüttü: Bu mücadelenin sonunda, o güne değin Bulgarlara tâbi olan Batı Slavları, Bizans koru-

ması altında özerkliklerini yeniden kazandılar; Bulgaristan ise, baştan aşağıya Bizans'ın bir eyaleti oluyordu (XI. yüzyıl başları). Bulgar halkının -sınırlı da olsa- bağımsızlığına yeniden kavuşması için iki yüzyıl beklemek gerekecektir.

O sıralarda. Kiev Rusyası, bozkır göçebelerinin -birbiri arkasından gelen- saldırılarıyla mücadele içindeydi: Peçenekler, Oğuzlar, Kumanlar, siyasal bağımsızlığından çok, ticari kaynaklarını tehlikeye sokuyorlardı. Yaroslav'ın yerine geçenler, hanedanın mirasçılık düzenini örgütleyemediklerinden, krallık XI. yüzyıl ortalarına doğru parçalandı: Novgorod ve Kiev, kimi zaman birbirinden farklı yazgılar yaşayacaklardır.

Bu zayıflayışın tehlikeleri de olacaktır kuşkusuz.

Buna benzer bir bunalım, XI. yüzyılda, Bizans'ı çarptı; kimi noktadan başarılarının da bir sonucuydu bu. Bizans, sınırlarının içine, yerli olmayan yığınla halkı sokmuştu: Şimdi tüm Doğu eyaletlerine yayılmış bulunan Ermeniler, kendi ulusal monarşilerinin yıkılmasını hazmedemiyorlardı; çünkü, Yunan Kilisesi, hiçbir şey öğrenmemiş gibi, Ermenileri ve Monofizitleri -eskiden olduğu gibi- tedirgin edip duruyordu. Bulgarlar arasında ise, ruhbana karşı sosyal muhalefet, yabancı egemenliğine karşı kini güçlendirip duruyordu; o kadar ki, Bogomilizmin ulusal bir din haline gelmesine ramak kaldı. Bogomilizm, oradan Hırvatistan'a geçecek ve, çeşitli dolaşmalardan sonra, XII. yüzyılda Albigois'ların öğretisine varacaktır.

Aynı tarihlerde, askerî imparatorların -geçici de olsa- yönlendirdikleri büyük toprak aristokrasisinin gelişmesinden doğan güçlükler de artıyordu. II. Basileios'un yerine geçenler, ondan daha az girişken oldukları ve çevrelerini de sivil aydınlar aldıkları için, geçici bir yatışmanın sonunda, eyaletlerde teslim oldular: Aristokrasinin bütün gücü oralarda kabul edildi, bunun sonucu olarak da özgür köylülüğün çöküşü. Hükümdarlar, soylulardan askerî hizmet istediklerinde, kendi topraklarına ek olarak, gerçek yararlar *(pronoiai)* da tanıyorlardı onlara; önceleri geçici ve yaşam boyunca süren bu yararlar, sonra miras yoluyla geçer oldu. Ne var ki, senyörlerin -Batı'daki «osts»lara benzeyen- birlikleri, güven verici değildi-

ler. Onlara bir karşı-ağırlık olmak üzere, ticari kaynaklar ve Konstantinopolis'e yakın eyaletler sayesinde, çok sayıda p a r a - l ı a s k e r toplandı: 1050 yılından sonra Batı'lı Normanların yerine geçen Varegler, Slavlar ya da Hıristiyanlaşmış Türklerdi bunlar. Ermeni ve Bulgar birlikleriyle daha da şişen bir ordu, tüm manevî birliğini yitiriyordu; çoğu kez yalnız kendi şeflerine bağlı oldukları için, senyörlerin birliklerinden ya da paralı askerlerle Müslüman ülkelerin kölelerinden daha az tehlikeli değildiler. İmparatorluk eğer çökmediyse, görece daralmış ülkesi üstünde başkaldırıların ezilmesi ya da tahtı ele geçirmeleri yüzündendir. Ne var ki, yeni dış tehlikeler belirdiğinde, aristokrasi de iktidarı ele geçirmekte gecikmeyecekti.

Oysa, bu tehlikeler pek yakındaydı: Peçenekler Tuna üzerindeydiler şimdi, Türkler Küçük Asya kapılarında; Normanlar da, Bizanslıların elinden Güney İtalya'yı, Müslümanlardan da Sicilya'yı aldıktan sonra, İyonya denizinin doğu kıyılarına ayak basmaya kalkmışlardı. Papalığın, Alman imparatorlarına karşı kullanmak üzere, Normanlara gereksinmesi vardı. Konstantinopolis'te, Papalıktan kopma yolunda yeni bir girişim, can sıkıcı bir rastlantı da olsa, Papalığa, Bizans'a karşı olan bu politikanın içine girme olanağını verdi. Kuşkusuz, Roma ve Konstantinopolis, sonra, daha da yumuşamış olarak, Haçlı seferleri görüşmelerine başlayacaklardır. Ne var ki, felâket, bir kez ortaya çıkmıştı; İslâma yeni kazanılmış halkların vuracakları ağır darbeler vardı.

Bizans'ın yeni fetihleri, İslâm dünyasındaki parçalanış ve karışıklar, XI. yüzyılın Yakındoğu'sunda, ticaret ilişkilerinin haritasını hissedilir biçimde değiştirdi. Yeni duruma, güç de olsa uymak gerekiyordu. Daha önce Rus bozkırlarına doğru Türk göçleri, Orta Asya Müslümanlarının ya da Bizans İmparatorluğunun Rus ülkeleriyle sürdürdükleri ilişkileri bozmuştu. Ayrıca, Kızıl Deniz'le Mısır'ın, Doğu ticaretinin Batı'ya giriş yolu olarak, Pers körfezi ile Mezopotamya'nın yerine ağır ağır geçişinin yanı sıra, İtalyan tacirleri ile Bizans ve İslâm tacirlerinin Akdeniz ilişkilerinde rekabetinin büyük sonuçları oldu. Bu değişikliklerden birincisine birçok etken katıldı: Irak'taki karışıklıklar, Abbasî ordusu ile Hazinesinin sertlikleri, Irak ve Bah-

reyn Karmatîlerinin korsanlıkları, Bizans fethinin sonucunda Bağdat'la Antakya arasında ek bir sınırın kurulması; bunun karşısında Mısır'ın siyasal kopuşu, Kahire sarayının çekiciliği, artık gitgide Akdeniz'in ticaretine sunulan tahılın daha kolay aktarılması idi bu etkenler. Bu sonuncusunun özellikle Venedik'le Amalfi'ye yararı dokundu: İtalya'nın güneyi ile Girit'in Bizans'ın eline geçişi ve Dalmaçya'daki zaferleri, Venedik'in Bizans'la ilişkilerini sağlar; Amalfi ise, Kuzey Afrika Müslümanları ile iyi ilişkiler kurarak, Fatımîlerin Mısır'ına yayar onları. Magrib'in işin içine girmesiyle ortaya çıkan başka karışıklıklardan da, uygun bir yerde kurulmuş limanlar olarak, yine Venedik ile Amalfi yararlanır. Bu yeni ticarette Bizans ta yerini almalıydı; ancak, malî nedenlerle, Yunanlıları İtalya'ya gönderecek yerde, İtalyanları Konstantinopolis'e çekmeyi yeğledi; hem sonra, aynı İtalyanların doğrudan doğruya İslâmla ticaret yapmalarını engelliyebilecek durumda da değildi. Böylece, İtalya ile İskenderiye arasında Bağdat-Konstantinopolis mihveriyle yarışan ve -bir bölümüyle- onun yerini alan bir alış-veriş akımı yerleşti. Gerçi, Asya kervan ticareti ortadan kalkmadı, ama yine de bütün Müslüman Doğu'da taşınır servetlerde bir çöküş görüyoruz.

Asker ve toprak kastının yükselişi, göze ilk çarpan işaretiydi bunun.

BİZANS EDEBİYATI VE YAKIN-DOĞU SANATI

Bizans kültürünün gerçek değeri hakkında, onu, Batı ve Doğu'daki komşularıyla karşılaştırarak bir yargıya varabiliriz ancak. Bu kültür, Batı'da olduğundan çok daha fazla bilim ve incelikle donanmış ve kuşkusuz ondan çok daha fazla başarılıdır; buna karşılık, İslâm kültüründen daha az zengin ve daha az çeşitlidir. İslâm, yığınla halkın kültürüne, onları birbiriyle bütünleştirerek ve zenginleştirerek, damgasını vurmayı bildi; Bizans ise, tersine, etkisi altına aldığı halklar üzerinde, yalnız d i n ve b i r k a ç s a n a t b i ç i m i bakımından ışığını saçtı. Kuşkusuz, henüz «barbar» olan bu halklar, başka kültür ögelerini pek özümseyememişlerdi; ancak Bizans da, kendisine kalan Yunan

mirasının asıl değerini oluşturan şeyi başkalarına götürmekte yetersiz kalıyordu. Bunun gibi, dışarıdan etkileniş bakımından da su geçirmez oldu: Doğu'dan, sanatının birkaç çizgisini aldı; düşünce plânında ise hiçbir şey. Oysa, bu zenginliklere sırtım çevirmenin tehlikesi de vardı kendisi için. Böylece, kapalı bir vazoda gelişiyordu Bizans kültürü; öyle olduğu için de, başkaları az şey aldı ondan, büyük yaygınlığı olmadı; canlıydı kuşkusuz, ama yalnız kendini düşünen bir kültürün canlılığıydı bu. Bunun tek istisnası, belli bir ölçüde halk edebiyatıdır; daha özgür, daha kendiliğinden oldu o.

O yüzyıllardan kalan en ünlü eser de bir destan oldu: *Digenis Akritas.*

Hıristiyan olsun Müslüman olsun, bütün Yakındoğu'da, sanat, birçok ortak ögeleri sürdürerek, «ulusal» okullara ayrışma eğilimindedir. Aralarındaki farklılıklara karşın, Müslüman sanatla Bizans sanatı arasında su geçirmez bir duvar yok. Her ikisi de, birbirlerine koşut bir gelişme içinde bulunan toplumların gereksinmelerine yanıt vermekte, her ikisi de birbirine benzer tekniklerden yararlanmakta.

Bu bakımdan bir birlik var aralarında.

Taş ya da tuğla kullanılmasına göre farklılık gösteren mimarlık tekniğini, askerî yapılar bakımından iyi tanıyamıyoruz. Bizans'ta da İslâm'da da, sınırları korumak, yerel şeflerin iktidarını yerleştirmek ya da dizginlenmesi güç bölgelere göz kulak olmak için, pek çok sayıda yapılmıştı bunlardan; merkezî otoritedeki parçalanışın birer de tanıkları hepsi. Sivil mimarlıktan hemen hiçbir şey kalmış değil. Bununla beraber, Abbasîlerin geçici başkenti Samarra'da ortaya çıkarılan yıkıntılar, Bağdat'taki Halife sarayının betimlenmesinde yarıyor. Şunu da biliyoruz ki, Makedonya hanedanının Konstantinopolis'teki sarayı, Bağdat örneğinden esinlenmişti: Bu, bir saraydan çok kent içinde bir kentti; hükümdarın ve beraberindekilerin oturma, savunma, yiyip içmeleri için her çeşit yapıyı içine alıyordu. Üstelik kentlerde, insanların büyük bir bölümünün oturdukları iğrenç viranelerle bunlar arasındaki zıtlık da pek çarpıcı.

Daha iyi korunmuş olan dinsel yapılar, ibadet gereklerin-

den dolayı, cami ya da kilise oluşlarına göre, daha da açık farklılıklar gösteriyorlar. Bununla beraber, hepsinin, geniş bir salonun üstünü örtmek gibi bir sorunu vardır. Böylece, Konstantinopolis ve İran mimarları, tuğladan kubbe yapımına çalışırlarken, Ermeni, Suriye, –çok geçmeden de– Balkan mimarları, taştan kiliselerini bir çatıyla örtüyorlardı. Kubbedeki yetkinlik, Bizans kiliseleri için, Yunan haçı biçiminde bir planın zaferini sağladı. I. Basileios'un *Yeni Kilise*'si yok olup gitti gerçi, ama daha ufak çapta bir çokları, bugünkü İstanbul'da –kimi camiye çevrilmiş durumda– varlıklarını sürdürüyorlar.

Ermeni mimarlığın altın devri de bu yüzyıllara rastlar.

Cami yapımı, daha az sorun çıkarıyor. O dönemden kalmış önemli camiler olarak *İbni Tulun Camisi*'ni, (IX. yüzyıl sonu), *El-Hakim Camisi*'ni, bir de *El-Ezher*'i görüyoruz. İfrikiye'de ilk büyük başarı, –IX. yüzyıl başlarında– *Kayrevan Camisi* oldu. *Kurtuba Camisi* ise, İspanya'nın şaheseridir.

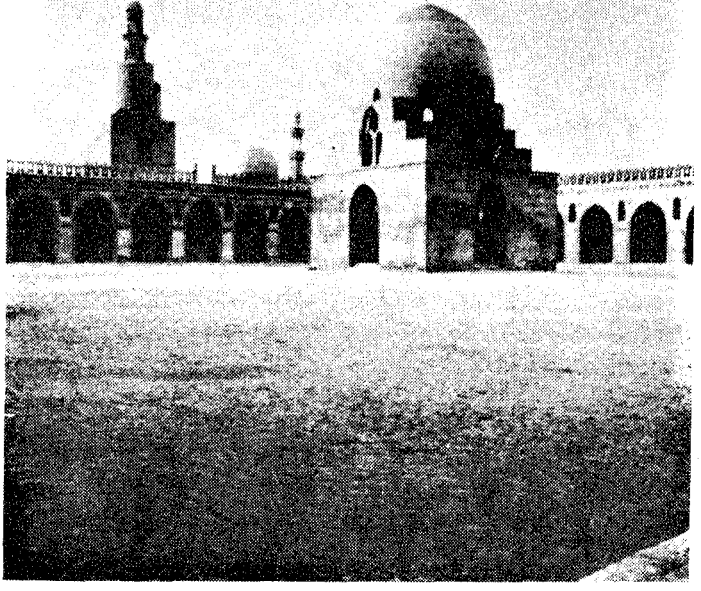

61. Kahire'de İbni Tulun Camisi

IX. yüzyıl, büyük *İsfahan Camisi*'nin yapıldığı yüzyıldır. Ancak İran bir şeyi daha bulmuştur: Anıt-kabir, yani türbe.

Ayrıca, minare biçiminde de büyük değişiklikler vardır.

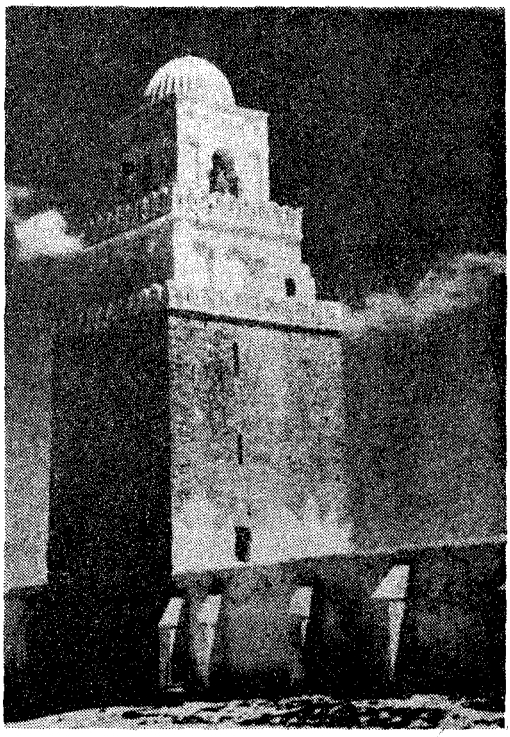

62. – Kayrevan Camisi'nin minaresi

Bizans ve Müslüman sanatçıları, süsleme anlayışları bakımından da birbirlerine yaklaşmaktadırlar. Anıtsal heykel ve süsleme yüksek-kabartma kaybolmuş, çoğu kez ayrıntılı ve aşırı, kimi zaman renkli kimi zaman oyma bir süsleme geçmiştir yerine. Tekrar olacak söyleyeceğimiz: İslâm, canlı varlıkların betimlemesini yasaklıyordu. Aslında bağnaz bir yorumdu bu, dahası sonradan ortaya çıkmıştı; kaldı ki, İranlı sanatçılar hiçbir zaman uymadılar böylesi bir yasağa. Kuşkusuz, dinsel yapılarda, Allahı insan ya da bir hayvan biçiminde betimlemek söz konusu değil-

di; çünkü Allah, tanımı gereği, somut varlıklara üstün bir cevherdi. Bunun gibi, yaratıkları oldukları gibi canlandırmak da olmuyordu. Ne var ki, Müslüman sanatçı, örneklerini çokça gördüğümüz gibi, sivil yapılarda, bitki, hayvan dünyasının, hâttâ günlük yaşamı içinde, avda ya da savaşta insanların ona esinlendirdiği her şeyi süslemede kullandı. Aslında, özellikle Yahudi çevrelerde, sanatçı, varlıkları biçimleme eğilimindeydi; Arap dünyasının pek güzel biçimde kullandığı «arabesk» bundan esinlenmiştir. Aynı eğilim, Bizans sanatçılarının da yabancısı değildi. Onlar da, tasvir mücadelesinden sonra, tapmaklarda, kutsal kişileri, hatta Tanrıyı betimlemekte duraksama göstermediler. Ne var ki, Kutsal Kitab'ın öykülerini insanîleştirmeye girişecek olan Batı sanatçılarının tersine, Bizanslı sanatçılar, dogmatik olarak tanımlanmış ve değişmez, insanî olmayan ya da insanüstü biçimlerde soyut bir teolojiye gittiler.

Bizans'ın ilk yüzyıllarında, başlarda İslâmın da kullandığı, aristokratik nitelik taşıyan mozayik sanatına, Bizanslı sanatçı, daha az pahalıya mal olan freskoyu yeğlemektedir şimdi. Bunun günümüze değin gelen örnekleri, özellikle Konstantinopolis dışında önemlidir. Müslüman dünya ise, freskodan haberdar da olsa, çini kaplamayı yeğlemektedir. Mısır, özellikle de İran, bu konuda en güzel örnekleri verirler.

Heykelli süslemenin «görevsel» bir rolü vardır artık; sütûn başlıklarındadır ve kornişlerdedir. Kapılar, mobilyalar, halılar, bu süslemeyi tamamlarlar. Ancak, anıtsal boyutlarda ortadan kalksa da, heykel «küçük sanatlar» denen alanda gücünü ortaya koyar. Değerli ağaçlardan Müslüman dünyada çoğu kez heykel yapılmaktadır; bunun gibi, kakmacılık, Müslümanlara özgü bir sanattır. Öte yanda, Bizans'ta fildişi işlemeler gözalıcıdır; Müslüman Akdeniz'de de yaygın kalacaktır bu. Bizans'ın, ayrıca bronz kapı yapımında, gümüş eşyacılıkta ve mücevhercilikte şöhreti vardır; islâm dünyasının önce tunç, sonra bakırdan tepsileri, ibrikleri, lambaları ün kazanır, silâhçılık ta öyle.

Minyatür, Ortaçağ'a özgü bir sanattır. Batı'da olduğu gibi Bizans'ta da, el yazmalarını, özellikle dinsel motiflerle süsle-

mektedir. Tezhip, Hıristiyanlardan Müslüman sanatçılara geçti. İran minyatürünün şaheserleri ise, ileride başka etkiler altında doğacaktır.

Pahalı dokumacılık, bütün Yakındoğu'da bir sanattır aynı zamanda.

Özetle, Yakındoğu'yu sarsan siyasal ve sosyal derin bunalımlar, şimdilik, uygarlığın çöküşünü de beraberinde getirmemişti; bu bunalımlar, tersine, uygarlığa bütün ağırlıklarını koyan yeni güçlerin sahneye çıkışını kolaylaştırıyorlardı. Bu tehditler ise, XI. yüzyıl boyunca ete kemiğe bürüneceklerdir.

III

ASYA UYGARLIKLARININ DORUĞU

Yukarı-Ortaçağ boyunca, Hıristiyan Batı kendi içine kapanık yaşar, Yakındoğu İslâmın doğuşu ve görkemli gelişmesine tanık olurken, Asya ülkeleri de uygarlıklarının doruğuna erişirler. Onların bu parlak dönemi VII. yüzyılın ilk yarısında açıldığında, Sasanî İmparatorluğu yıkılışının arifesindedir. Hint ise, büyük Hun istilâlarının topraklarına yaydığı yıkıntıların içinden çabuk sıyrılır; ve Guptalar, Kanauj Harşa'ları gibi, yeni bir birliğe yönelir. Çin, Türklerle Moğolları yendikten sonra, Tang hanedanı zamanında yeniden kurulur ve otoritesini, bütün bir Türkistan'a, Tonkin'e ve Kuzey Annam'a yayar. Güney denizlerinin ülkeleri, Hint uygarlığının koruyuculuğunda gelişmelerini sürdürürlerken, Asya uygarlıklarının tablosuna yeni ülkeler girer: Budizmi kabul etmiş bir T i b e t vardır ve –Türkler gibi– Çin'in korkunç bir hasmı, Hint Budizminin de emsalsiz bir koruyucusu olacaktır; öte yanda, J a p o n y a uyanmaktadır ve Çin kültürünü kabul ederek, daha sonra ona bütün kişiliğini verecek olan anlamlı niteliklerini sergilemeye başlıyacaktır çok geçmeden. Bütün bu görkemli yayılış i k i b ü y ü k u y g a r l ı k m e r k e z i n d e n hız almaktadır: H i n t'le Ç i n! Çin, Türkistan ve Tonkin'de, Hint Hindiçini ve Endonezya ülkelerinde

olmak üzere, her ikisinin de geleneksel etki bölgeleri vardır; ve her ikisinin de kendilerine özgü yöntemleri: Çin, silahlarının gücü ve yönetiminin örgütlülüğüyle kendisini dayatırken, Hint ticaret ilişkileri, dinsel ve düşünsel ilişkilerle etkisini sürdürmektedir çevresinde.

Asya'nın VII. - XII. yüzyıllar arasındaki tarihinde, ne Batı'da, ne Yakındoğu'da olup bitenlerle bir benzerlik kuramayız. Bu süre boyunca, Asya'nın büyük imparatorlukları, yapıca ve uygarlıkça elbette donup kalmadılar. Ama, koşulları XII. yüzyılın seherinde gerçekleşecek olan büyük Moğol fethine değin, Asya, temelde belli bir dayanıklılığı sürdürür durur.

Nedir bu beşyüz yıl boyunca Asya dünyasının temel nitelikleri?

VII. - XII. YÜZYILLARDA ASYA DÜNYASININ TEMEL NİTELİKLERİ

Bu uçsuz bucaksız kıtada, bu pek uzun zaman boyunca, Asya tarihinde gördüğümüz birliği nitelendirmede yardımcı olabilecek şu iki olay vardır önce: Başlarda B u d i z m i n y a y ı l ı ş ı; bütün dönem boyunca da t i c a r î a l ı ş - v e r i ş i n y o ğ u n l u ğ u.

Geçici de olsa kararlılığa kavuşmuş ve görünüşte daha gönençli VII. yüzyıl Asya'sında, Budizm, başta gelen bir rol oynar. Hind'de resmî olarak korunduğu gibi, Seylan'la Ganj vadileri kutsal topraklarıdır. Güney denizinin bütün ülkelerine yayılmıştır; en etkin merkezlerinden biri Çin Türkistanmdadır. Tang'lar Çin'i, kendisine yakınlık gösterdiği gibi, hem Hind'e hem Doğu Asya'ya misyoner ve hacı göndermektedir; o tarihlere değin içine kapalı olan Tibet'e de ulaşmıştır; son olarak da Kore'yi ve Japonya'yı kazanır. Her yerde, evrensel niteliğine dayanarak, birbirine uymayan uygarlıklar da olsa onlar, başarır bunu.

Biçemlerin gelişmesini her yerde belirleyen odur.

VII. yüzyıl boyunca, Çin hacılarının gezileri çoğalır; Hind'e ve öteki Budist merkezlere gelip belge aramaktadırlar. Sonraki

yüzyıllarda, başkaları, Japonya'yı ziyaret ederler; Japonya da Çin'e elçiler yollamaktadır. Çin imparatorluk sarayı, büyük önem vermektedir bu gezilere; öyle ki, kimi zaman kendi elçilerinin yanına bir ünlü hacı katmakta, kimi zaman böylesi bir hacıya diplomatik görevler vermektedir. Büyük saygınlığı da vardır bu keşişlerin; dönüşlerinde âlâyı vâlâ ile karşılanırlar. Bununla beraber, çoğu da dönmez: Ya gittikleri yerlerde yerleşir kalırlar, ya da yollarda harcanır giderler. Geziler çetin, yollar büyük tehlikelerle doludur çünkü.

Onlar bu tehlikelere seve seve katlanırlarken, Güney denizlerinin Asya'nın geri kalan bölümüyle ticareti de yoğunlaşıyordu. Çin'in 50-60 ton yük yükleyen ağır ticaret gemileri Sonda adalarına kadar giderken, Arap gemileri Yang-Çeu'ya kadar çıkıyor, Cava gemileri de Müslüman pazarlarına rastlamak için Batı'ya yelken açıyorardı. Başta Musonları kollayan bu deniz yollarının güçlükleri de büyüktü; öyle de olsa, Arap coğrafyacılarının bize olanca ayrıntılarıyla anlattıkları bu deniz yoluyla pazarlama parlak olduğu kadar istikrarlıydı da.

Çin, kuşaklar boyunca, özellikle IX. yüzyıldan XI. yüzyıla değin, İran Körfezi ve Bağdat tacirleri için büyüleyici bir pazar oldu: Fiyatlar, görece ehvendi orada ve büyük kârlar bırakıyordu. Irak'tan Çin'e uzanan o büyük yolun üzerinde, merkezler olarak, Malezya yarımadasındaki Kedah'ı, Khmer İmparatorluğunu, Sumatra ve Cava'yı görüyoruz. Değişik para sistemleri de olsa, işlemler yürüyordu. Malların bu yoğun gidiş gelişi, tüm Asya dünyasının gereksinmelerindeki bir artışım da yankısıydı aslında. Çin'e giden yabancılar, belli bir korumadan yararlanıyorlardı; bunun yanı sıra, pasaport denetimi, taşıdıkları mallar ve nakitler için de denetim vardı.

> Bu ticaretin maddeleri arasında madenler başta geliyordu: Sumatra ve Kore'den pek bol getirilen altından başlıyarak, gümüş, tunç, Çin bilginlerince çok aranılan civa, bakır, son olarak da demir. Onları santal, bambu, kâfur ve abanoz olmak üzere, değerli ağaçlar izliyordu. Günlük ve misk başta olmak üzere, kokuların listesi de oldukça uzundu; İran Körfezinde en çok aranan misk de, Tibet'inkiydi. Baharat ticaretine gelince,

Hind'in ve Güney-Doğu ülkelerinin ününü sağlıyan başta buydu. Pek bol olan besleyici maddelerin ticaretini unutmamalı: Yağ çıkarılan Hindistan cevizi, şeker kamışı, pirinç ve hububattı bu. Değerli maddeler arasında fildişi, Hind'den, Kedah ve Khmer ülkesinden geliyordu; amber dış satımını yapan başlıca Çin'di; deniz kaplumbağası pulları özellikle Güney denizlerinde üretiliyordu; Cava'dan ve Kamboçya'dan gelen gergedan boynuzu, Arap tacirlerine büyük kârlar sağlıyordu; yakut, elmas, kedi gözü Hint'den, Seylan'dan ve Güney-Doğu denizlerinden Çin'e gidiyordu. Renklendirici maddeler, dokumalar ve kürklerin de bu ticarette büyük yeri vardı. Bu liste, hayvanlara kadar uzanıyordu: Konuşan papağanlar, Hint okyanusundan İran Körfezine götürülüyordu; Kuzey-Batı Hint'in tazıları Irak'a sokulurken, Çin'e de keçi, manda ve öküz taşınıyordu. Son olarak, çoğunlukla Çin'de üretilmiş çeşitli nesneler, pazardan pazara taşınıp duruyordu: Porselenler, lâke ya da bakır tepsiler, kâğıt, tahta taraklar, şemsiyeler, demir tencereler, kalburlar, iğneler ve at eğerleri idi bunlar. Ayağa giyilen en iyi sandallar Hint'te üretiliyordu. Yalı-çapkını tüyleri sağlıyan Kamboçya, Yakındoğu'dan gelen ve Çin'de pek tutulan mavi camdan aynaların ticaretinde de aracılık yapıyordu.

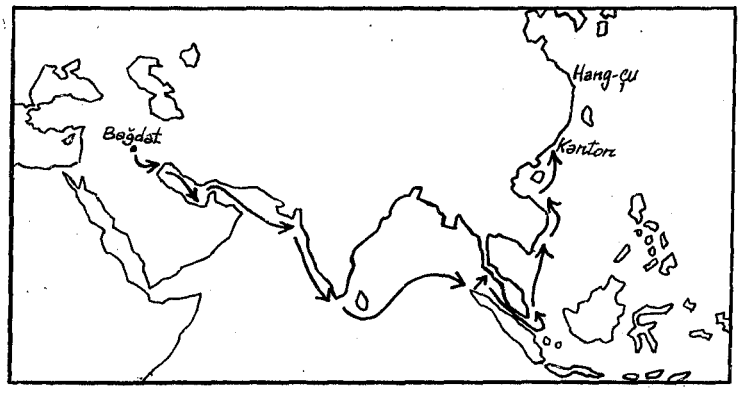

63. – Songlar döneminde ticaret: Kokular Yolu

Gerçekten, bu yoğun ticaretten en büyük kârı sağlıyanlar da, Güney - Doğu ülkeleriydi: Hintlilerle Çinliler, altın ve pek bol olan baharat için oraya gelmek zorundaydılar; kendi ülkelerinde karışıklık ve anarşi süren Hint ve Çinliler de oraya geçip tezgâh kuruyorlardı ve bolluk, Arapları da çekiyordu. Bu aracı ülkeler için şöyle bir sonucu oldu bunun: Yalnız maddî zenginlikleri artmakla kalmadı, Hint ve Çin uygarlıkları ile temastan büyük yararlar gördüler.

Bununla beraber, bu gönenç içindeki dünyayı, azçok uzun vâdeler içinde etkisini gösterecek de olsa, dışarıdan iki şey tehdit ediyordu: Doğu Asya kapılarında Müslüman fatihlerin ortaya çıkışı; Moğolistan göçebelerinin gitgide artan örgütlenişleriydi bunlar.

Gerçekten, VIII. yüzyıldan başlıyarak, Hint, ağır ağır Müslümanlarca istila edildi; cihadın sürüklediği Müslümanlar, Kuzey-Batı eyaletlerinde, Afganistan'da ve Türkistan'da yerleşerek, Çin ve Hint ticaretinin kilit noktalarını yavaş yavaş ele geçirdiler. Bu fetih, Hun fetihleri kadar –giderilmesi olanaksız– yıkıntılara yol açtı: Tasvir yıkıcılığı ise kol gezdi. Ayrıca, o sıralarda gelişme içine girmiş bulunan Hinduizmin yaraladığı Budizm de, istilacılar karşısında geri çekildi. XIII. yüzyılın seherinde son Budist imparatorluklar ortadan kaldırıldığında, Budizm de, doğduğu ve geliştiği topraklar üzerinde tutunamaz oldu. Arada, VII. yüzyılın ilk yarısında Hint'te bir birlik gerçekleştirilmişti; onu, bir siyasal parçalanış izledi. Çeşitli devletler arasında hegemonya çatışmaları başladı. Bütün bunlar, kimi bölgeleri dış istilaya karşı daha zayıf düşürüyordu. Öyle de olsa, sanat ve edebiyatın geliştiği dönemler de yaşandı; ayrıca, Güney denizleri ülkeleriyle temasını sürdürdü ve o yolla da Hint etkisi devam etti.

Doğu Asya'nın çehresini değiştirecek olan öteki etken ise, VIII. yüzyılda belirginleşti: 744 yılından başlayarak, Uygur Türkleri imparatorluklarını kuruyorlardı; onun yerine, bir yüzyıl sonra, Kırgız İmparatorluğu geçecektir. O dev Moğol İmparatorluğunun uzak bir başlangıcıdır bu. Aslında, söz konusu olan, uzun vâdeli bir felâkettir; Kuzeyde ve Batı'da Çin'i tehdit eden göçe-

belerin birleşmesi tam olmaktan uzaktı; bütün sonuçlarıyla, ancak 1206'da, Cengiz Han ortaya çıktığında gerçekleşecektir bu.

Sasanî İmparatorluğunun yıkılışı, Hind'in parçalanışı, Tang'ların zayıflaması, Song'ların fetihleri, arkasından Güney Çin'de geri çekilişleri, son olarak Moğolların harekete geçişi, bütün bunlar, beş yüz yıllık bir tarihi noktalayan olaylar; beraberinde, bütün fetihlerin tiynetinde olan sefaletleri, kıyımları, dramları da getirerek elbette. Bununla beraber, tekrar edelim, bu süreç içinde Budist kültür yayılmaktan geri kalmadı; Hint'de, Çin'de, Japonya'da, Cava'da biçemler yaratıyor, Şampâ'da, Khmer İmparatorluğunda ve Siyam'da bereketli sanat ürünlerinin doğuşuna yol açıyordu. Hint kültürü de, Hint'de daha az parlak değildi.

Bu kültürel çiçeklenişi, kısaca ülke ülke gözden geçirelim.

HİND'İN MUTLU VE FELÂKETLİ YILLARI

VII. yüzyılda, Çinli hacılar Hint'i anlatırken, bir yanda sürüp giden geleneklerle örflerin çeşitliliğinden, öte yanda mutlak hükümdarların görkemli yaşamından sözederler. Onların söylediklerine bakılırsa, kastlar sistemi eskisinden çok daha fazla keskinleşmiştir: «En ciddi bir ahlâk temizliğinin lekesiz bir yaşam için kural olduğu»nu ileri süren Brahmanların yanı sıra, «hükümdar soyu»ndan Kşatriyalar, tacir Vaisyalar, çiftçi ve köylü Sudralar vardır. Son olarak da aşağı kastlar, kast dışı olanlar ve dokunulmazlar: «Kasaplar, balıkçılar, cellatlar; bunlar, «kent dışına atılmışlardır; köylere gidip geldiklerinde, açıkta, yolun sol kıyısında yürürler».

Hükümdar, örnektir hep ve savaşçı Kşatriya kastının bütün niteliklerini toplamıştır kendisinde. Çinli hacıların gözünde, İmparator Harşa, en yetkin temsilcisidir bunların; Budizmin ateşli koruyucusu olan bu hükümdar, Gupta'ların görkemini sürdürmektedir. Çağının en yetkin aydınlarından biridir; sarayı, yazarların buluşma yeridir ve kendisi de şiir ve dram yazmaktadır. Dahası, yaptığı seferlerde savaşçı ve devlet adamlığını da

tanıtlamış ve Kuzey Hint'te birliği yeniden kurmuştur. Son olarak, din konusunda bütünüyle yansız olmasa da, Hint'in büyük hükümdarlarının geleneğini sürdürmekte ve bütün dinlere karşı geniş bir hoşgörü politikası uygulamaktadır; öyle görünüyor ki, liberalizmini belli bir bağdaştırmacılığa kadar götürmüştür.

Gupta'ların manevi mirasçısı Harşa, VII. yüzyılın ortalarına değin bu uygarlığı ve gönenci sürdürür. Başkenti Kanyâ-kubja (Kananj), kendinden önce gelenlerin kurduğu kentlere benzemektedir. H i u a n - s a n g, gözleri büyülenmiş şunları anlatır:

> «Ganj'a yakın bir yerde, yüksek duvarlarla ve derin çukurlarla korunmuştur. Her yerde, yığınla kule ve köşk görülmektedir, her yanda çiçekli korular, suları duru ve bir ayna gibi aydınlık küçük göller ve balık havuzları; yabancı ülkelerden getirilmiş en nadir yığınla mal, meta bulunmakta. Kentte oturanlar, zengin ve mutludurlar ve her aile bolluk içinde yüzmektedir. Her yandan çiçekler ve yemişler dökülmekte... Bir yüz kadar manastır vardır ki, aşağı yukarı 10.000 din adamını barındırmaktadır... 200 kadar (Hindu) tanrılarının ve binlerce de sapkının (Budist olmayanlar) tapınağı vardır».

Aynı yazılar, kentlerin, köylerin ve kırların gönencini anlatırken, düzensiz de olsa, nüfusun büyük yoğunluğunu gözler önüne serer. Bu zenginlik, özellikle t a r ı m i ş l e t m e c i l i ğ i üzerine kuruludur; t i c a r e t de etkindir ve Güney denizleriyle gidiş-geliş yoğundur.

Çinli hacılar, pek doğal olarak, din yaşamı hakkında da çokca bilgi vermektedirler bize: Hinduizm, hayli geliştiğinden, eskiden budistlerin barındıkları yerleri Hindu kentleri ve tapınakları çevrelemiştir artık. Hinduizmin daha o zamandan kutsal kenti haline gelmiş olan Benares'te, bir otuz kadar Budist manastırı ve yüz Brahman tapınağı vardır; hepsi de bugünkü kadar renklidir bunlar.

Çinli hacıları bir şaşırtan da Ç i v a'ya inananların halleri ve tavırları.

Ganj kıyılarında, bugün de olduğu gibi, her gün binlerce kadın-erkek toplaşmakta ve sularında yıkanmaktadır; çünkü, böylece «bütün günahlarından arınmaktadırlar. Suyundan

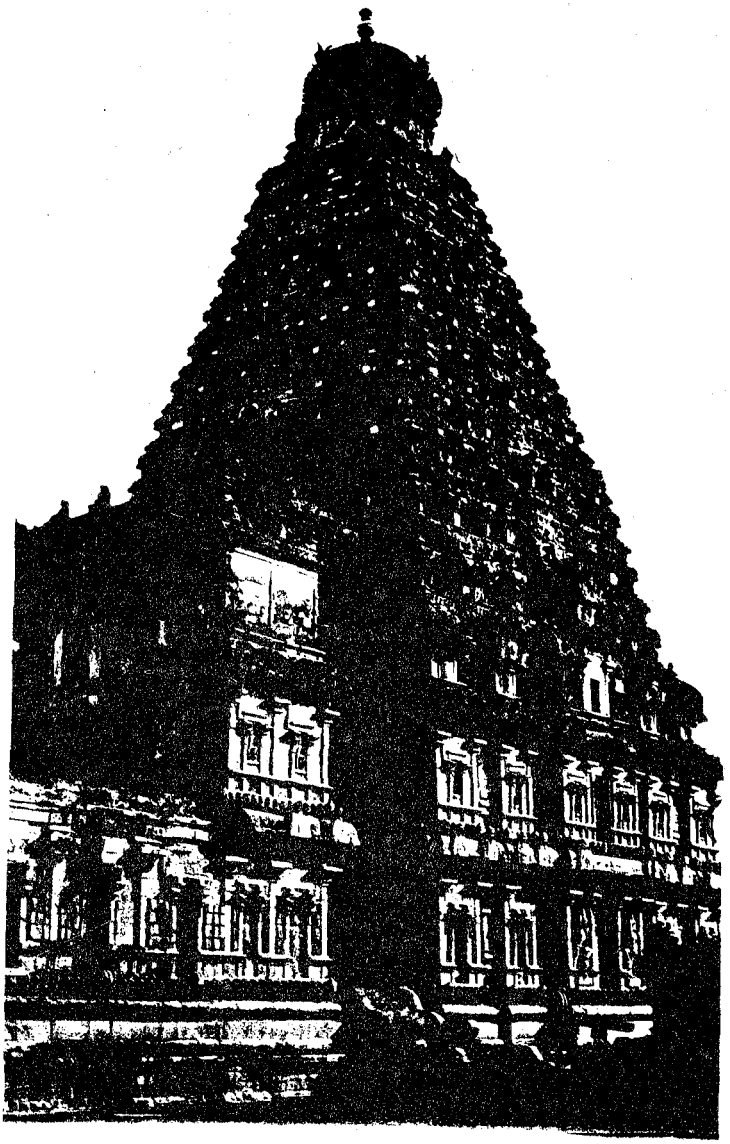

64. – Tanjuvur, Briha - diçvara tapınağı

içenler, ya da yalnız ağzım çalkalıyanlar, kendilerini tehdit eden felâketlerin yitip gittiğini görmektedirler. Sularında boğulanlar, tanrılar arasında yeniden doğmaktadırlar».

Budist anıtların ve oralarda yaşıyan toplulukların görünüşü de bir başkadır: Bir manastır kenti olan göz kamaştırıcı N â l a n d â -ki XIII. yüzyılda Müslümanlarca yok edilecektir- bir on kadar manastırı içine alıyordu. Bu manastırlar, Batıya bakan yüzünde anıtsal bir kapısı olan tuğladan bir surla çevriliydi. Yapılar da, tuğladandır, üç ya da dört katlıdır; din adamlarının oturdukları yerlerden başka, geniş avlularla ayrılan toplantı ve dua salonları, pavyonlar, stûpalar, verandaları içine alıyordu. Duvarlar cilâlı yalancı mermerle kaplanmıştı, aralarına altın ve değerli taşlar karıştırılmıştı; yuvalara yerleştirilmiş heykeller de baştan aşağıya yaldızlıydı. Aynı zamanda birer üniversite olan bu manastırlar, büyük toprakların da sahibiydiler; kendilerine bağımlı, gelirlerini sağladıkları iki yüzden faza köy vardı. Yığınla bağışlayıcıdan, her gün, keşişler ve öğrenciler için pirinç, tereyağı ve süt gelirdi; hükümdar da sık sık önemli bağışlarda bulunuyordu. Budizmin en bilgin hocaları, oralarda ilâhiyatla beraber, bütün öteki bilimleri okuturlardı. Bu yüksek düzeyde eğitim, daha önce üniversite aşamasını geçmiş yirmi yaş dolayındaki gençlere yapılıyordu. Manastırlarda büyük bir disiplin hüküm sürerdi: Her topluluğu bir papaz yönetiyordu; keşişler meclisinin başı da oydu. Günlük yaşam bir su saati ve çanla düzenlenirdi; toplantı, dua ve yemek zamanlarında bu çan çalınırdı. Yemek vakitlerinde ardına kadar açık kapılar, gece olunca kilitlenir ve mühürlenir ve mühürler de papaza verilirdi. Topluluk, adaleti de, oybirliğiyle açıklanmış kararlarla kendisi yerine getirirdi; mülkiyetin yönetimiyle ilgili bütün kararlar, keşişler meclisinde alınıyordu. Hırsızlık ve dolan, topluluktan hemen çıkarılmakla cezalandırılırdı.

Laik yaşam da, Hindu tapmaklarının ve Budist manastırlarınınkine geniş ölçüde katılıyordu. Çeşitli bayramlar vesilesiyle, halkın katıldığı büyük toplantılar yapılırdı; ve bu toplantılarda bütün bir görkem sergilenirdi. Harşa, imparatorluğunun bütün keşişlerine yiyecek dağıtıyordu. Her beş yılda bir de, Allaha-

bad'ın geniş ovasında, Ganj'la Jumna'nın birleştiği yerde, «Büyük Kurtuluş Meclisi» adı verilen bir toplantı yapılıyor ve herkese sadaka veriyordu. Böyle bir toplantıda bulunmuş olan Hiuan-sang, ayrıntılarıyla anlatır bunu.

> Kamışlardan yükseltilen geniş bir surun ortasına saplardan pavyonlar yapılıyor, her birine de armağanlar konuyordu: Altın, gümüş, inci, kırmızı cam (?), değerli taşlar, ipekli ve pamuklu giysiler, altın ve gümüş paralar... Surun dışına da büyük bir yemekhane ile bin kişinin oturabileceği bir toplantı salonu yapılıyordu: Keşişler, Hindu müritler, çıplak çileciler, yoksullar, öksüzler, yurdunu yuvasını yitirmiş insanlar oraya davet ediliyordu. İmparator ve vassalleri de Ganj'a yakın çadırlarını kurduruyor, filler ve askerler ovaya yayılıyorlardı. Dağıtım, iki buçuk ay sürüyordu: Önce, bir Buda heykelinin huzurunda, Budistlerin armağanları verilirdi; arkadan sırayla güneş kültüne inananlar, Çiva'nın müritleri ve çeşitli Hindu mezhepleri gelirdi; daha sonra çıplak çilecilerin geçidi başlardı; son olarak da din adamlarıyla laikler, yoksullarla öksüzler. İmparator, beş yıldan beri birikmiş bütün servetleri orada dağıtırdı; «sırtındaki giysileri, kolyeleri, bilezikleri, tacındaki bezek kordonu, boynundaki incileri, turbanındaki kızıl yakut»da içinde olmak üzere her şeyi! Vassalleri, bu sonuncu mücevherleri satın alıyor ve onları Harşa'ya geri veriyorlardı; belki, bir çeşit yükümlülüğün ya da verginin sonucuydu bu. Ne var ki, Hiuan-sang'm eklediğine göre, «bir kaç gün sonra, hükümdarın giysileriyle en yüksek değerdeki mücevherler, birinci kez olduğu gibi, yeniden sadaka olarak kullanılıyorlardı».

Hind'in öteki bölgelerinde de yaşam, Harşa krallığındaki kadar tantanalı ve o kadar da sefildi. Örneğin Dekhan'da, yüksek kastlar, Sanskrit kültürü de alsalar, insanlar, başka diller -telugu, tamul- konuşuyorlardı. İklim daha tropikal olduğundan, aşırılıklar da o orandaydı: Bir yanda gevşeklik ve uyuşukluk, öte yanda bolluk ve taşkınlık. Egemen olan Hinduizmdi, ancak Budizm de ayak diretiyordu hâlâ. Dravid hanedanlar arasında bitmez tükenmez savaşlar görüyoruz. Ne var ki, onlardan her birinin görkemli dönemleri de oldu. Özellikle Dekhan'm Güney-Batısma yerleşmiş olan P a l l a v a 'lar, IX. yüzyıla değin,

mimarlığı ve edebiyatıyla incelmiş bir kültür geliştirdi ve Hindiçini ülkelerini, özellikle Kamboçya ve Şampa'yı da derinden etkiledi.

Ş a l u k y a 'lar da unutulmaz çizgiler bıraktılar.

Son olarak, Kuzey-Batı eyaletlerinde, ırklar ve dinler daha da karışıktılar: Bir yanda Türkler, İranlılar ve Aryenler vardı, öte yanda Parsîlik, Manicilik, Nesturilik, Hinduizm, Cayna dini ve İslâm. İran'la, hâttâ Batı'yla olan eski deniz ticareti bu bölgede sürüyordu. Coğrafi durumları gereği, önce bu ülkeler İslâm fethinin konusu oldular. Bin yıldan fazla bir zamandan beri hep aynı yolu izleyen istilalara alışık da olsalar, halklar, İslâm istilâsına karşı –silah elde– sert bir direniş gösterdiler; ayrıca, bugün bile ortadan bütünüyle kalkmamış olan kimi örfler yarattılar: Çocukların evliliği ile kadınların içeri kapanması *(purdah)* böyledir; biriyle ırkın saflığı korunmak isteniyordu, ötekiyle de istilâcıların uygunsuz bakışlarından kaçılmış oluyordu. İslâm fethinin şu sonuçları oldu ki, Hint yaşamı kendi içine kapandı, özellikler güçlendi, gelişme felce uğrayıp dondu. Kimi yerlerdeki camilerde Hint biçeminin yankılarında olduğu gibi, başlarda bir uzlaştırma çabası olduysa da, taraflar arasındaki zıtlık, arkası gelmiyecek kadar büyüktü. Öyle olunca da, Hint için, karanlık bir dönem açıldı; gücünü yitirirken bağımsızlığını da yitirdi Hint. İçine daldığı uyuşukluğu, direnişten doğan kimi yerel canlanışlar kesti zaman zaman; bunun –hiç olmazsa– şu yararı oldu ki, günümüze değin, bir sosyal çatıyı, dinsel ve felsefi gelenekleri, Hint halkının temel niteliklerini el değmeden korumuş oldu.

Bu temel nitelikler ise, VII. ile XIII. yüzyıllar arasında ne idiyseler, bugün de odurlar çoğu noktada.

KHMER İMPARATORLUĞU

VI. yüzyılın sonlarında, Güney denizlerinin Hintlileşmiş devletleri içinde, uzun bir süreden beri en etkin ve en ünlü güç olup çıkan Fu-nan'ı, vassallerinden biri, Çen-La'mn kralı yıkar ve yerine K h m e r İ m p a r a t o r l u ğ u nu kurar. Yeni krallığın, bir yüzyıl boyunca görkem içinde yaşadığı görülüyor:

Hükümdarı, Asya'nın öteki mutlak kralları gibidir: Bir saray halkı ve ulu kişilerce çevrelenmiştir; haftada üç kez onları toplar konuşur ve büyük saygıyla selâmlanır. Görevliler, katı bir hiyerarşiye göre sıralanmışlardır. Belli başlı Hindu mezhepleri bir arada yaşamaktadır. Kültür, Hind'in Sanskrit kültüründe özümsenmiştir. Dikkat çekici bir başka olay da şu: Tanrı Çiva'nın *linga* (erkeklik organı) sı onuruna özel bir kült kutsanmaktadır ve hemen hemen devlet dini olup çıkmıştır.

Ne var ki, VIII. yüzyıl, Güney-Doğu ülkeleri için bir kaynaşma yüzyılı oldu: Şampa'nın iki krallığı birleşir, birleşik Şampa krallığını kurarlar; Malezya krallığı, yarımadada gücünü yayar ve bir deniz imparatorluğunun temellerini atar; son olarak da Cava'da, «Dağ kralları» adıyla yeni bir hanedan ortaya çıkar. Aynı dönemde, Khmer krallığı anarşi içindedir ve ikiye ayrılır. «Dağ kralları» hanedanıyla beraber, Cava'da, Budizmin de birden geliştiğini görürüz; Sanskritçe ile Kuzey Hint yazısı kabul edilir ve tüm resmi devlet örgütü de Hintlileşir. Cava'nın merkezi Budist anıtlarıyla donanır. Cava'nın merkezine egemen olan Budizm, Hinduizme bağlı tutucu ögeleri de adanın doğu bölümüne iter; bu bölümde *linga* kültü vardır. IX. yüzyılın başlarında da Kamboçya için önemli bir olay olur: «Cava'dan gelen» bir Khmer prensi, Khmer krallığını Cava egemenliğinden kurtarır ve –802 yılında– Angkor ovasına bakan bir tepeye yaptırdığı bir tapınakta tanrı-kral kültünü kurar. Bir Brahmandan da krallık simgesi *linga*'yı alır; Khmer krallarının imparatorluk gücünü bu temsil edecektir artık. Bununla, Kamboçya için yeni bir tarih dönemi başlamıştır: Khmer İmparatorluğu doğmuş, Angkor hanedanı kurulmuş ve bağımsızlık kazanılmıştır. Ve Çin, Tang'ların ve Beş Hanedanın sona ermesiyle, bir karışıklık dönemine girer. Cava'daki «Dağ kralları» hanedanının iktidarı, doğu Cava'da doğmakta olan üstünlük karşısında gerilerken, Khmer İmparatorluğu temel niteliklerini kazanır.

XIV. yüzyıldaki çöküşüne değin bu nitelikleriyle tanınacaktır.

Hint'te olduğu gibi, kral, bütün devlet örgütünün temel ögesidir; otoritenin kaynağı ve tek sahibidir. Kanunun ve yerle-

şik düzenin, dinin, dinsel kuruluşların koruyucusu olan hükümdar, yeryüzünde bir tanrı olarak görülür. Günde iki kez görüşmeye çıkar: Elinde kılıç, altın çerçeveli bir pencerede gözükür; gelişi sarayda müzikle, görüşme de boru çalarak haber verilir. Ayağı yere basmaz; yürürken önüne kumaş sererler ve saraydan çıktığında da ya file biner ya da tahtırevana. Başkenti, evrenin -mimarlık planında- bir özetlemesidir; merkeze, dünyanın eksenini temsil eden bir dağ - tapınak oturtulmuştur. Her hükümdar, olanakları ölçüsünde kendi dağtapınağını yaptırır ve içine de, kendine özgü bir törenle krallık *linga*sını yerleştirir.

Ülkenin yönetimi, bir aristokrasinin ellerindedir: Brahmanlar, kral ailesinden olanlar, kral papazının yakınları ve Kşatriya'dan oluşur bu aristokrasi. Toplum, pek açıkça kademelendirilmiştir: Kraldan sonra Brahmanlar gelmektedir; sonra mirasçı prens, bakanlar, ordu şefleri, büyük rütbeli kişiler, değerli savaşçılar; arkasından sıradan kişiler, sefiller ve mirastan yoksun bırakılmışlar; sakatlar, kamburlar, cüceler, büyük caniler, serseriler, yabancılar, cüzzamlılar ve bozulmuş insanlar ise, toplumda gözden düşmüş kimselerdir. Yalnız birinci sınıftan olanlar tapınağa girebilirler. Bunun gibi, idare, yine kademelendirilmiş bir memur kitlesinin elindedir: Bakanlar, ordu şefleri, danışmanlar, müfettişler, eyalet şefleri, bölge ve köy şefleri, mağaza şefleri, angarya şefleri, bütün bunlar, -niteliğini pek iyi bilemediğimiz- dört guruba ayrılmışlardır. Khmer pazarının önemi göz önünde tutulursa tacirlerin sayısı da hayli fazla olmak gerekir; haklarında çok az şey bildiğimiz köylülerin büyük bir bölümü toprak çalışmalarına ayrılmışlardır ve yönetici sınıflarca aşağılayıcı adlarla çağrılırlar.

Bu oligarşi, yüzyıllar boyunca, Hinduizmi ya da Budizmi -ayırım gözetmeden- uyguladı. Ayrıca, kuşkusuz atalar kültüne bağlı hayli özel bir kült daha kutlanıyordu: Kral, prensler, ulu kişiler ve zafer kazanmış savaşçılar, tapmaklar kurduruyor ve içine de, daha yaşarken, bağışlayıcının adına eklenmiş bir tanrı adına bir heykel diktiriyordu; bu heykellere tapılmasına, bağışlayıcının kendisi de özen gösterirdi. Öte dünya yaşamı da Khmerleri düşündürüyordu; Angkor'daki büyük kabartmalar-

dan biri, Göklere ve Cehennemlere adanmıştır ki, Hint ikonografisinde alışılmamış konulardır bunlar.

Irmakların dışında, pek yetkin bir yol şebekesi görüyoruz ülkede.

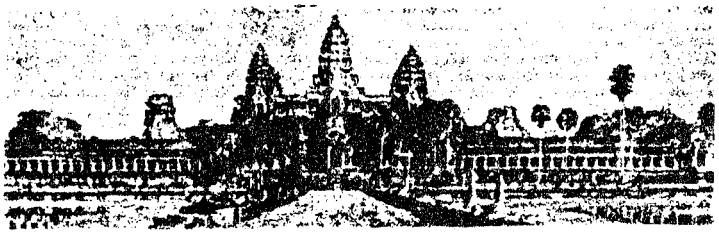

65. – Angkor Vat Dağ - tapınağı

En güzel örnekleri –özellikle *Angkor Vat*– XII. yüzyılda ortaya konmuş olan taştan tapınakların dışında, bütün konutlar ahşaptı. Pek alçak mobilyalar, çeşitli kapkacak özenle süslenmişti. Silahlar da pek çeşitliydi. Savaşçılar zırhlı ve miğferliydi. Giysilerde bol mücevherat kullanılması, Hint etkisini gösteriyor. Yaşam düzenini, IX. yüzyıldan başlıyarak su saati belirliyordu. Yabancı ziyaretçileri en çok şaşırtan kürdan kullanma âdeti olmuştur; ve hepsi de, yerlilerin temizliğinden sözediyorlar. Gözde eğlence horoz döğüşüydü; buna hükümdar da katılır ve bahse girdiğinde de payını altınla öderdi. Kadının toplumda saygın bir yeri var: Ana yönünden hısımlık da yabancı değildi. Genç ve güzel kızları olan büyük aileler, hükümdara sunarlardı onları; bu kızlar, sarayda odalık, müzisyen ya da dansözlük ederlerdi; bu sıfatla siyasal yaşama da katılırlardı sıksık ve dinsel yaşamda bile kimi zaman resmî bir rol oynarlardı.

Tapınaklara ve onlara hizmet edenlere önemli bir yerin verildiğini görüyoruz.

> Tapınağın, çoğu kez bir başkanın yönetiminde, bir manastırı vardı. Disiplinden, ekonomiden sorumlu olan oydu, tanrılara sungu sunanları ve müneccimleri de o seçerdi. Onun yanı

sıra, hükümdarın papazı, törenlerin düzenini sağlardı; sonra da gözeticiler, Brahmanlar, çileciler, asıl anlamıyla rahipler ve onlara yardım eden bir yığın koruyucu gelirdi. Onların da aşağısında büyük bir kitle, tapınağın ve içinde oturanların yaşamı için çalışır dururlardı. Erkek-kadın dansçı, şarkıcı ve müzisyenler ayrı bir gurup oluşturuyorlardı. Komşu köylerden gelen bütün bu hizmet edenlerden çoğu, yağmur mevsiminde işe alınırlardı. Hepsi de hükümetin el koymasından kaçar ve ancak kendi topluluklarının sözüne uyarlardı; buna karşılık, bağlı oldukları tanrıdan başka tanrı hizmetinde angaryaya koşulmak onlara yasaklanmıştı. Bir tapmağa, örneğin IX. yüzyılda Bako Tapınağına hizmet edenlerin sayısı 2.253 kişiydi ki, bunun üçte ikisi köleydi. XII. yüzyılda Ta Prohm Tapınağı için bu rakam daha da yüksektir: 79.365 kişi. Bu yekûnun içinde 18 büyük rahip, 2.740 âyin yöneten papaz, 2.202 yardımcı ve 615 dansöz bulunuyordu. Bu sayı, beslenme ve öteki konulardaki gereksinmelerin büyüklüğünü de gösterir; öyle olduğu için de bu tapınağın 3.140 köyü vardı.

Tapınağa hizmet edenlerin hepsi, vergiden bağışıktılar; ama hepsi de tapınak kurallarına aykırı bir harekette bulundukları ya da ona karşı bir suç işlediklerinde, aynı yaptırımla karşılaşırlardı; çünkü, bu davranışın bütün bir halkı tehdit ettiği inancı vardı. Ne bedensel ne de para cezasına uğramayacakları için, Brahmanlar yalnızca görevlerinden çıkarılırlardı; bunun dışında kalanlar para cezası öderlerdi, ödeyemeyenlerin de sırtına yüz değnek vurulurdu.

Angkor'un gücü yükselirken, bu Khmer yaşamının birçok çizgisi, büyük bir değişikliğe uğramadan varlığını sürdürdü. Angkor'un doruğuna ulaşması ise, VII. Jayavarman zamanında (1181-1219'a doğru) oldu; Kamboçya'nın en büyük hükümdarlarından biridir o. Ateşli bir Budist olan Jayavarman, tanrı-kral kültünü, artık Çiva'nın *linga*sına değil de, bir yılanın üzerine oturmuş dev bir Buda heykeline uygulamış gözüküyor. Cüzzamlıydı belki; o yüzden de 102 hastahane yaptırdığı söylenir. Kişisel kültlerin en çok yaygınlık kazanması da onun zamanına rastlar.

Khmer İmparatorluğu, hakkında en çok bilgi sahibi olduğumuz Güney denizleri ülkelerinden biri ise de, Güneydoğu Asya'nın bütün bu geniş bölgesi, o devirde, temelini Hint geleneklerinin oluşturduğu aynı uygarlık biçimine katıldı denebilir; ve ayrıntıya girmeden söylemiş olalım: Hint'de kimi zaman ancak işaret edilmiş olan şeyleri, bu ülkeler pek somut biçimde açıklığa kavuşturdular. Bu ülkelerin bir başka ortak nitelikleri de –hiç olmazsa bir zaman için– *linga* krallık kültüdür.

Evrensel egemenlik anlayışını ona dayandırıyorlardı.

Ne var ki, tarihsel olaylar, batıp çıkan yerli inançlar ve örfler, giderek aşındırıp yıprattı bu birliği; bir yerde Hindi Çini'nin ve Güneydoğu Asya adalarının siyasal coğrafyasını değiştirdi. 1288 yılına doğru Marko Polo, 1296'da da Çeu Ta-kuan, Güneydoğu Asya ülkelerini ziyaret ettiklerinde, Khmer İmparatorluğu bir çöküşün eşiğindeydi; Şampâ, ülkesinin yarısını yitirmiş de olsa, iki fırtına arasındaki sakin bir anı yaşıyordu; XI. yüzyılda parlak bir dönem yaşamış olan Birmanya'yı, Annam'ı olduğu gibi, Çin Moğolları ele geçirmişlerdi. Bir tek doğu Cava idi bağımsızlığını koruyan ve gelişmesini sürdüren; ne var ki, o da geçmişine esin veren Hint geleneklerinin zararına, Malezyalı bir niteliğe bürünüyordu gitgide.

TANG'LAR ÇİN'İNDEN SONG'LAR ÇİN'İNE

Çin'de Suei'lerin imparatorluğunun içine düştüğü anarşi, genç olduğu kadar hünerli ve yavuz bir baş da bulmuştu kendisine: Li Şe - min'di bu. Li Şe-min, T'ang kontunun oğluydu. Halkın pek tuttuğu ve Suei'lere karşı dürüst davranan kont, Şan-si de, askerî bir bölgeyi yönetiyordu. Çok güçlü bir kişiliği olan Li Şe-min, babasını İmparatorluk tahtına çıkardı (618); dört yıl süren seferler sonunda da Çin'i yeniden fethetti ve arkasından kendisi de –T'ai-song adıyla– tahta çıktı (626). Yirmi üç yıl süren hükümdarlığında, İmparatorluk Çin'i, bütün görkemi ve gücüyle yeniden kuruldu: Bugünkü Moğolistan'ın tümü İmparatorluğa bağlandı (630); Türkistan Türkleri ile Gobi'nin Hint-Avrupaî vahalarına boyun eğdirildi; son olarak da, eskiden

hasım olan bütün bu halklar arasında gerçek yandaşlar kazanıldı. Bu görkemli saltanattan sonra başlıyan saray entrikalarına, imparatorların aczine, nikâhsız hükümdar eşlerinin zalimliğine -ki bunlardan biri kendini «imparator» ilân etmiştir- bir yüzyıl kadar sonra Hiuan-song (712-756) bir ara verdi. Bu imparatorun sağlamlaştırdığı Çin, Asya'da en büyük yayılışını yaptı. Savaşçı bir dönemidir bu Çin'in: İşte bu dönemdedir ki, geçici bir karanlık içine girmiş olan Çin dünyasında, kültür de büyük bir gelişme gösterdi; Çin'le, Arapların egemen oldukları Yakındoğu da içinde olmak üzere, Asya'nın geri kalan bölümü arasında din ve ticaret ilişkileri yoğunlaştı.

Ne var ki, 750 yılı dolaylarında, tek bir kalemde yıkılacaktır her şey: Generallerden biri anlamsız bir harekette bulunur, tutar, o zamana değin Çin'le bağlılıklarını sürdürmüş vassaller olan Taşkent Türklerine saldırır. Hemen arkasından, güney'de Yun'nan başkaldırır. Askerî mücadelelerin yüzyıllardır seferber tuttuğu halk bitkindir, huzura gereksinmesi vardır; Çin, parçalanır. 960 yılında T'ang hanedanı ortadan kalktığında, Çin, yeniden güneydeki eyaletlerin içine sıkışır; nüfusu da büyük ölçüde azalmıştır.

Böylece, üç yüzyıldan fazla sürmüş olan T'ang devri, Çin'in tarihinde gördüğü en yaygın fetihleri gerçekleştirmekle kalmadı yalnız; kendinden önceki bütün geleneklerden bir bireşime gitti. Bu bireşim, daha sonraki devirleri için bir model olacaktır ona. Gerçekten Suei'ler, Çin toprağını yeniden birleştirirken, bu birliğin ortaya çıkaracağı sorunları çözecek vakti bulamamışlardı; T'ang'lar ise, daha işin başında el attılar bunlara ve her şeyden önce de, idarî yapıyı baştan aşağıya elden geçirdiler: İdarenin bütün komuta mevkilerine çeşitli sınavlarla giriliyordu. Hanedanın -618'den 705 yılı dolaylarına değin- ilk yüzyılı boyunca, iktidarlarda pek ileriye vardırılmış bir merkezileştirme görülür. Ne var ki, VIII. yüzyılın ikinci yarısında ve bütün bir IX. yüzyıl boyunca, büyük idare birimleri, şeflerinin yönetiminde hemen hemen bütün bağımsızlıklarını kazanırlar; bu şefler sivil iktidarla askeri iktidarı da birleştirmişlerdir. Böylece, önceleri hükümran olan başkent, eyaletler lehine olmak üzere, otori-

tesinin parçalandığını görür; eyaletlerin, askerî güçle bağlaşıklığı da olan bu özerkliği, İmparatorluk iktidarı için korkunç bir hale gelir. O kadar ki, X. yüzyılın büyük yöneticileri, devlet içinde devlet olduklarından, İmparatorluk iktidarına adaylıklarını koyarlar; nitekim onların içinden en güçlü olanı, T'ang hanedanının sona erdiğini ilân edecek ve kendisi tahta çıkacaktır: 960 yılında S o n g ' l a r ın iktidara gelişi böyle olur.

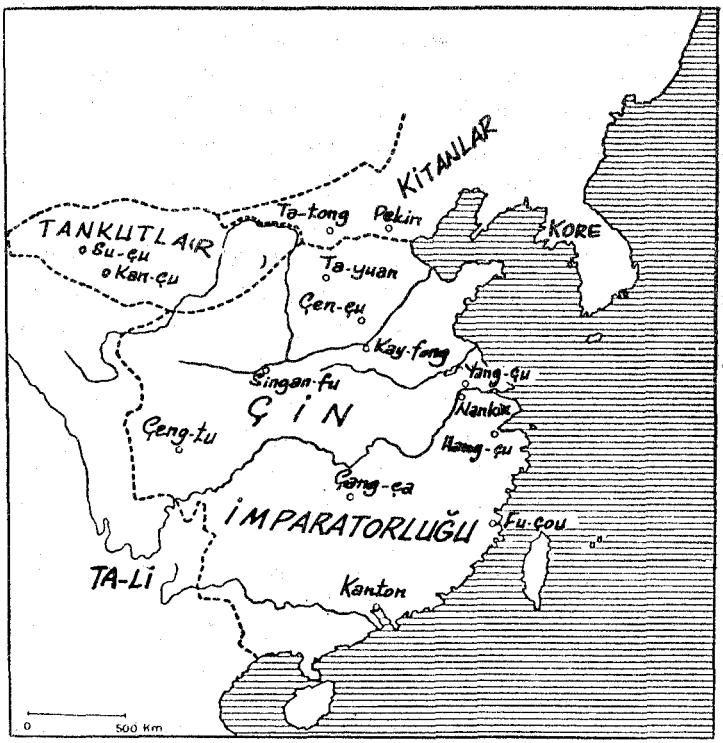

66. – Song'lar döneminde Çin

Bu gelişmelere koşut olarak, ordu da, bir meslek ordusuna evrilir.

Ne var ki, bu evrilme, halk kitlelerini sefalete götüren sosyal altüst oluşlarla ilgilidir. Gerçekten, İmparatorluk sarayı geçmişin debdebesini sürdürür. Ancak, VIII. yüzyıldan başlıyarak, halk, sayısız güçlükler içinde çırpınmaktadır; nüfustaki büyük

azalıştan anlıyoruz bunu: 754'le 839 yılları arasında, yani üç çeyrek yüzyılda 52 milyondan 30 milyona iner nüfus. Nedeni de şudur: Toprakları yeniden dağıtıma tâbi tutmuş olan devlet, köylü mülkiyetini savunmaktadır. Oysa, VIII. yüzyılın ortalarına doğru kaybolmuştur bu mülkiyet; çünkü vergiler, angaryalar, askeri hizmet ve birikmiş borçlar, küçük işletmecileri toprakları satmaya ve hizmetlerini de büyük toprak sahiplerine kiralamaya zorlamıştır. Aynı zamanda yüksek görevliler olan bu büyük toprak sahipleri, mülklerini miras yoluyla elde etmektedirler. Ticaret yaşamı da yıkıntıya uğramıştır. Ancak tacirler, Arapların ve Güneydoğu ülkelerindeki pazarların önerdikleri pek kârlı alış-verişlere –her yola baş vurarak– yöneldikleri için, vergilerin, elkoymaların kendilerini bütünüyle yok edemediği sonucunu çıkarabiliriz.

İşte, köylülüğün çöküşü, ticaretin önüne konulan engeller, Çin İmparatorluğunun bu iki temel sütununun içine düştüğü bu durumdur ki, –874 yılının sonlarında patlıyan– devrimi kaçınılmaz hale getirir. Kısa bir süre önce Kuzey Çin'de yerleşmiş olan Türkler, Çin'in vesayetinden kurtulmak için bundan yararlanmak isterler; T'ang hanedanı bu çıkıştan iflâh olmaz, çünkü, yüksek görevlilerin oluşturdukları yeni –miras yoluyla geçen– feodalite, ona son darbeleri indirmek için atılır.

> Önce gönenci yaşıyan, sonra taşkın bir emperyalizmin çelişik durumları, kararsızlıkları içine yuvarlanan bu toplumda, düşünce özgürlüğü, geçmişte olduğundan çok daha fazladır; sesler, İmparatorluk yönetimine bile yükseltmekte duraksama gösterme. Din alanında Budizm çevresinde yapılan tartışmalar bunu gösterir. Konfüçyüs geleneğinin temsilcileri ona şiddetle karşı çıkarken, imparatorlar koruyup kayırırlar. Daha önceden başlamış bir gelişime uyarak, Budizm, sanat alanında olduğu gibi, felsefe alanında da Çinlileşir ve Taoizme yaklaşır. Çin'e daha önceki yüzyıllarda girmiş öteki dinler de gelişmelerini sürdürürler: Manicilik Moğolistan'ı fetheder. Tarım bölgesindeki Uygurlar arasında ateşli yandaşlar bulur, Çin'in birçok büyük kentinde tapınaklar yükseltir; Nesturi Hıristiyanlık da korunur, gözetilir. 845 yılından başlıyarak, Budizme ve «dışardan getirilmiş» öteki dinlere karşı genel bir saldırı ve baskı başlarsa da,

Budizm öylesine Çinlileşmiştir ki, yeni bir din olup çıkmıştır; nitekim içinden bir mezhep çıkacak ve Z e n adıyla Japonya'yı da kazanacaktır kendisine.

Kâğıt kullanımının genelleşmesi ve basımcılıkta büyük gelişmeler de Tang'lar devrine rastlar.

Bununla beraber, Çin'de bu uygarlığın gelişmesinde, komşu ülkelerin payı unutulmamalı.

X. yüzyılın sonuna doğru Song'lar Çin'inin soluğunu alıp verdiği atmosfer bambaşkadır. Tang devri, ne denli eski gelenekleri korumuş, savaşlar, kırımlar, açlık ve -sonuçları şöyle böyle olumlu- deneyimler içine gömülmüşse, Song'lar devri, tersine, o denli şiddetten ve fetihlerden tiksinmektedir. Tang'lar devrinde, emperyalizm, yabancı şeylere karşı bir beğeniyi sürdürmüştü; o kadar ki, o devrin en ünlü şairi L i T' a i - p o, salt Çinli bir anlayıştan çok Batılı düşünürlere çok daha yakındır gerçekte. Song'lar devrinde ise, tersine, geleneksel değerler yeniden canlandırılırken, uygarlık, her alanda, «en tipik» Çin'li olabilecek şeyi yüceltir.

Song hükümdarları, Çin topraklarının yarısını yitirip, ülkenin yalnız güneyi ile yetinmek zorunda kalmışlarsa, ne zayıflıktan geliyordu bu, ne de kayıtsızlıktan. Hanedanın ilk imparatorları, Tang'ların düşüşüne yol açan anarşiden sonra, İmparatorluğu yeniden kurabilecek yeteneklere sahiptiler. Ne var ki, içerde ve dışarda yığınla engele kafaları çarpmıştı; ve özellikle kırsal kesimdeki sefalet, kıtlıkların getirdiği yıkım, göçler, Çin'in savaş gücünü sıfıra indirmişti. Tarım sorunu, çözülmesi bir yana, daha da kötüye gitmişti ve bu da Hazinenin zararına olmuştu; çünkü vergi gelmiyor, ona karşılık giderler çoğalıyordu. Çin'in daha önce birçok kez içine düştüğü kısır döngüye yeniden girilmişti. Hanedanın kurucuları, -bir bölümü gelenekçi, bir bölümü daha yenilikçi olan- Konfüçyüscü aydınları gerekli reformları yapmakla görevlendirdiler. En ivedi olanını çözmek için ve Çin'e iyi memurlar sağlıyabilmek için sınav sisteminde değişikliklere gidildi; idarenin emir yetkisine sahip bütün makamlarına sınavla girilebiliyordu çünkü. Hayır ambarları kuruldu; devlet depolarında -eskiden uygulanan- ihtiyat tahıl bulundurma usu-

lü yeniden uygulamaya konuldu; giderler %40 azaltılıp, bütçe de denkleştirildi. Ürün üzerinden ödünç para vererek üretim yüreklendirildi; angarya kaldırılıp, bir baş vergisi halinde, yıllık bir vergi konuldu yerine; kadastro baştan aşağıya gözden geçirildi ve yeniden toprak dağıtımına gidildi. Aslında, malî amaçlarla yapılmıştı bütün bunlar, sosyal bir hedefe yönelik değildi; çünkü, toprakta büyük mülkiyet rejimi varlığını sürdürüyordu; doğrulaması ve ödetilmesi en kolay olan da toprak üzerinden alınan vergiydi. Tarım, ticaret herşey vergiye bağlandı. Ancak, ticari işletmeciliği yüreklendirmek için, devlet, mülkiyet üzerinden ödünç vermeye başladı; ipotekle avans da verilebilecekti tacirlere. Bütün bunların sonucu olarak yaşam pahalılığı hafifledi; pirinç, köyleri ve kentleri yeniden doyurmaya başladı; istifçiler de koğuşturuldu.

Kısa sürdü bu kalkınma ne yazık ki!

Ürün üzerinden ödünçleri ödeyebilmek için, köylüler, başkalarına borçlanıyorlar; devletin istediği %20'ye, tefecilere borçlandıkları %50 de ekleniyordu. Tutucu aydınlar da reformculara sert çıkışlarda bulunuyorlardı. İçerdeki bu dengesizliklere dış güçlükler de eklendi. Sonunda, Song imparatorları, Kuzey Çin'i tümüyle terkederek, Hang-çeu'ya yerleştiler kesinlikle.

Militarist baskılardan gerçekten uzak bir dönemdi başlıyan.

Düşünce ve sanat alanında, hiçbir dönem, bu denli zengin olmadı Çin tarihinde. İmparatorların kendileri de, Çin tarihinin o güne değin görmediği aydın kişiler oldular. İçlerinde bir Huei - song (1100-1125) vardır ki, anlatılır gibi değil: Arkeolog, kolleksiyoncu, sanat eleştirmeni ve ressamdı. Düşünebiliyor musunuz? Arkasından, yeni başkent, 1132 ile 1276 yılları arasında, resim akademisinin merkezi bir müze-kent oldu; çok güzel bir yerde de kurulmuştu; ve orada pavyonlar, köşkler, pagodalar ve saraylarla donatıldı.

Yeniden kavuşulmuş bu barışçı ortamda ve değişik görünümlerin ayrıcalık kazandırdığı bir eyalette, Song Resim Okulu da şaheserlerini koydu ortaya. Felsefeye ve şiire sıkı sıkıya bağlı bu resim, daha çok bir peyzaj resmidir: Her şey bir

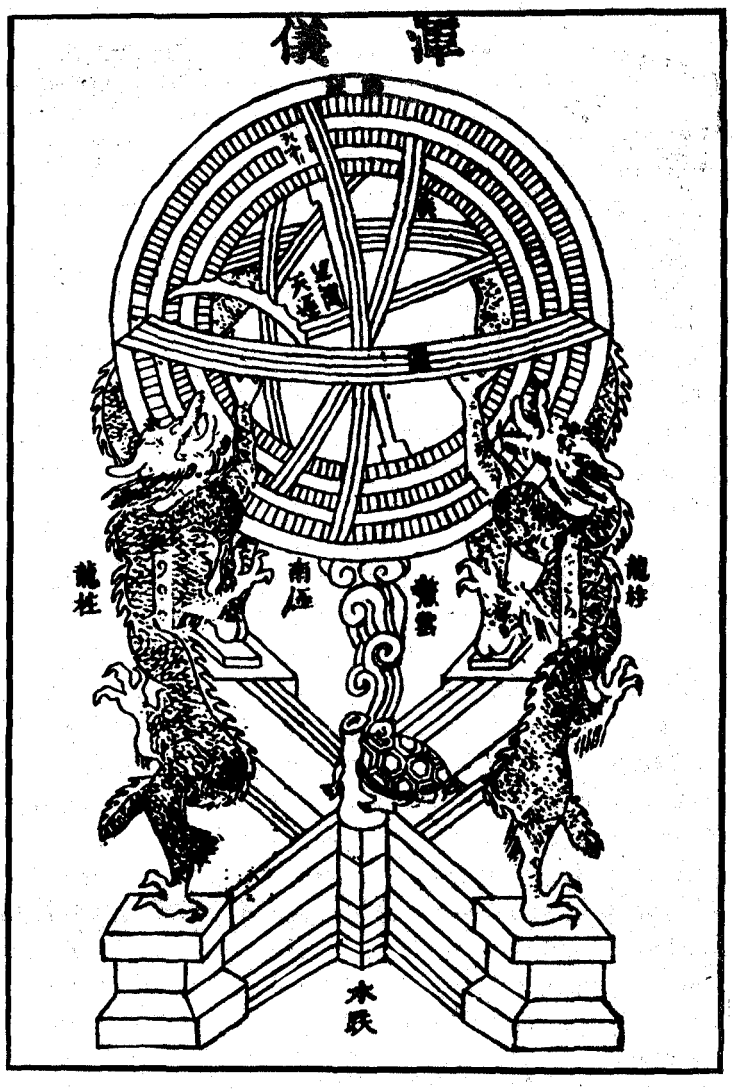

67. – Çin'de bir gök küresi

sisin içinde boğulup gitmiştir; ufuklar belli belirsiz, yalnız temel ayrıntılar vardır ortada. Eskidiğinde sıcak bir kehribar rengine bürünen ince bir ipeğin üstüne çizilen bu peyzajlar, az

çok sulandırılmış bir çini mürekkebiyle yapılmıştır. Kendilerini Tch'an mezhebinin ya da Taoizmin düşleme ve dalıp gitmelerine vermiş düşünürlerin vardıkları mistik idealizmin etkisi altında yüceleşen bu resimde, peyzajlar bir bahanedir aslında; Bunlar, olabilir halinden «olmuş» durumuna geçmiş düşlemelerdir; doğada gizli olanı ve –benzeşim yoluyla da– filozof-ressamın iç dünyasını dile getirmektedir bu düşlemeler; ve bu öznel resim, felsefe gibi, somutun ötesinde evrensel ruhu aramakta ve onun içinde erimektedir. Ve eğer tek renkli suluçizi bir şiirse, Song şiiri de bir resimdir; bu şiirde de aynı ince fırça dokunuşları, aynı duyarlılık ve aynı doğa aşkı görülür.

Sanatsal yaşamdaki bu çiçeklenişe, Konfüçyüs felsefesindeki bir rönesans da eşlik eder; basımcılıktaki gelişmeler de destekler bunu. Devrin bir niteliği olarak, aralarında polemiklere girişmiş olan Budizm, Taoculuk ve Konfüçyüscülük, aynı sonuca yönelmişlerdir aslında: Tekcilik, yani evreni ve insanı tek bir öge ile açıklamaktır bu! Öyle der Şao Yang (1011-1077): «İnsan, gökle ve yerle birdir, bütün zamanların varlıklarıyla bir; evrenin kanunu tektir çünkü... Yaşamsal ruh tektir, herkes katılır ona...» Bir evrimcilik de gelip eklenir bu düşünceye; ilkel Çin toplumunun en eski kavramlarıyla Budizmin Uzakdoğu'ya götürdüğü Hindu görüşleri buluruz bu evrimcilikte. Bu felsefeye kesin biçimini Çu Hi (1130-1200) verdi ki, Song devri düşüncesinin en ilginç yanlarından biri görülür onda. Çu Hi'nin kurduğu sistem, sağlamdı ve yankıları da büyük oldu; ne var ki, düşüncesi, spritualizme her türlü çıkış yollarını kapayan bir kısır döngüye varmıştı. Çin felsefesini XIII. yüzyıldan XX. yüzyıla değin etkileyecek felcin başlardaki sorumlusu odur; bu felci Moğol istilâsı, daha sonra da Ming tutuculuğu daha da ağırlaştırıcaktır.

JAPONYA'NIN SAHNEYE ÇIKIŞI

IV. yüzyılın sonlarından başlıyarak, Çin ve Budizm, Kore ile Japonya'ya ulaşmışlardı. 552 yılında bir Kore elçisi, Japon imparatoruna bir Buda heykeli ile Budist şutralarını getirir; olayın pek önemli sonuçları vardır: Japonya, Budizmi resmî olarak

kabul eder. Bu, sert bir çatışmaya yol açar: Budizme karşı olanlarla onun ateşli yandaşları karşı karşıya gelirler; güçlü Soga Ailesi, bu sonuncuların başını çekmektedir; zafer de onların olur. O aileden İmparatoriçe Suiko (593-629) ile, Budizm devlet dini olup çıkar. Bu kadın, Japonya'da tahta çıkan ilk kadındır da. İmparatoriçe, kendisine yardımcı olarak, aynı aileden bir prensi, devrinin en önemli kişilerinden olan Shotoku Taishi'yi seçer. Shotoku, Japonların yerli eski Şinto dini karşısında Budizmin büyük kültürel üstünlüğünün farkına varmıştır; Şintoizm, ilkel boş inançlardan kurtulamadığı gibi, hiçbir ahlâk anlayışına da varamamıştır henüz. Böylece Shotoku, Budist ahlakına dayanarak, 604 yılında, 17 maddelik bir ferman yayınlar: Otoriter, ama mutlakiyetçi olmayan, adil bir hükümet biçiminin temellerini atar bu. İlk Budist manastırlarıyla tapınaklar da o yıldan başlıyarak kurulacaktır.

Japon pagodasıyla Çin pagodası arasında temelde hemen hiçbir farklılık yoktur.

Japonya'nın Çin'le resmî ve doğrudan ilişkileri o tarihlerde başladı gerçi; ne var ki, Çin bilim ve sanatı, Kore aracılığıyla, V. yüzyılın sonlarından başlıyarak gelmişti. Japon egemen sınıflarını yoğun bir Çinseverliğin kapladığı bir dönemdir bu; ilk Çin elçilerini çarpan da, Japonların yaşayış ve inançlarındaki yalınlık olur; ilk Tang'lar dönemindeki Çin'in gönenci Japonları derinden derine etkiler; Çin'den gelen her şey büyük bir hayranlıkla kabul edilir. Ve neler gelmez Çin'den de! Yazıdan müziğe, resim tekniğinden takvime, saray âdabından köprü yapımına değin, akla gelebilecek her şey. Arşivler, tapu sicilleri, fermanlar, merkezi bir otoritenin gelişimini desteklemeye başlar. İki ulusal tarih *(Kojiki* ile *Nihonji),* bir şiir derlemesi *(Manyôshi)* ve bir topografya raporu *(Fûdaki)* o yıllarda gerçekleştirilir. Bütün bunlar, çoğu kez Kore'nin aracılığıyla gelir Japonya'ya. Her daldan sanatçı ve zanaatçı, özellikle Çin'de – VI. yüzyılın sonlarında – zülûm rüzgârları estiği sıralarda, gelip Japonya'ya yerleşirler. VII. yüzyılda, Çin bilim ve sanatını öğrenmek, özellikle de tıp eğitimi için, Japon öğrencileri gönderilecektir Çin'e.

68. – Japonya'da kırsal yaşamdan bir görünüm

Japonya, Çin'e körü körüne öykünürken, T'ang'ların gücünün, onların idare sisteminden ve iktisadî reformlardan doğduğuna inanıyordu; anlamadığı bir şey vardı ki şuydu o da: Çin'de bu emperyalizmin demokratik biçimi, Japon egemen sınıflarının -baştan aşağıya- aristokratik gelenekleriyle uzlaşamazdı; bu egemen sınıf ise, klanların ve kast ayrıcalıklarının egemen olduğu büyük toprak mülkiyetinden oluşuyordu.

Nara dönemi (707-781) nde, bir tür anlaşmaya gidilir.

> İktidarını miras yoluyla alan imparatorun, hem maddî hem manevî gücü vardır; ulusun başıdır ve ulusal tanrıdır. Buyruğunda iki kuruluş vardır: Sinto Dairesiyle Devlet Konseyi. Birincisi, tüm dinsel sorunlara, özellikle eski Japon tanrılarıyla ilgili tapınçlara bakar; ikincisi, merkezdeki bakanlardan yerel kurumlara kadar giden bir yönetim piramidinin başındadır. Yönetimde yeralış, değerliliğe göre, ya da sınavdaki başarıya göre değildir; mevkiler, İmparatorluk üniversitesinde yetişmiş büyük ailelerin oğullarına verilmektedir; Japonya'yı eskiden yönetmiş olan büyük kabbilelerden gelenler, -az çok miras yoluyla geçen- görevlerle donanmışlardır böylece. Onların onursal olarak gördükleri bu görevler, aslında bütçe için korkunç bir ağırlıktır; bütçe ise, soylu olmayanlar ve kölelerce beslenmektedir; pek ağır vergiler, ödenmesine kadın-erkek daha altı yaşından başladıkları küçük mülkiyet sahiplerini yoksulluğa götürmektedir. Aslında, miras yoluyla geçmeyen toprak, çiftçinin ölümünde devlete kalmakta, her altı yılda bir de yeni bir dağıtıma gidilmektedir; toprak, aynı zamanda, evlerin ve Coka ağaçlarının dikildiği yerler dışında, başkasına devredilmediği gibi, satılamaz da. Üç tür vergi salınmaktadır halka: Ekilen toprağın önemiyle oranlı pirinç vergisi, tek tek insanlardan alınan aynî vergi, bir de angaryalar! Ayrıca, eyalet yöneticilerinin, devletin razı olduğu ödünçlerin faizlerinden bir bölümünü almak hakları olduğu için, çiftlik kiracıları aşırı bir faiz ödemektedirler ki, gerçekten bir ek vergi halindedir bu. Son olarak, üç yıllık bir askerî hizmet yükümlülüğü vardır erkekler için; kendi donanım ve azığını da askerin kendisi sağlamakla yükümlüdür. Japonya, ülke olarak adalardan oluştuğundan, dışarıdan istilaya uğramanın olanaksızlığı, orduyu etkisiz hale getirmektedir.

Bununla beraber, soylular da, hiç olmazsa kuramda, İmparatorluk ailesi yararına topraklarından yoksun kılınmışlardır. Öyle de olsa, önemli ödünler elde etmişlerdir. Ele geçirdikleri kimi mevkilerde, vergi de toplayabilmektedirler. İmparatora ya da hükümete özel hizmette bulunduklarında, ek yararlar da sağlamaktadır bu onlara.

Giderek artacaktır bu yararlar ve ayrıcalıklar.

T'ang'ların merkeziyetçiliğine hayran ve tutkuyla bağlı Çinseverlerin çıkardıkları kanunlara göre oluşan bu sistemde, merkezi iktidar, iradesini özel çıkarlara dayatamıyacak değin zayıftı henüz. Eski kabileler, topraklarını ya da şatolarını *(shoen)* korudular. Bu toprak sahipleri, giderek toprakları için vergi bağışıklığı ve kiracıları için de angaryalar elde ettiler; s h o e n ler, İmparatorluk içinde bağımsız küçük devletler olup çıktılar sonunda. Toprak sahibi devlet görevlilerinin de güçleri arttı: Bir yandan, devlet arpalıklarından yararlanıyorlar; öte yandan, topraklarını ve üstündeki insanları işletip sömürmekte tam bir özgürlük elde etmişlerdir. İşte, bu araçlara dayanarak, kabileler, otoritelerini yeniden ele geçirdiler: İçlerinden en güçlüsü, Fujiwara kabilesi, az çok bütün komuta mevkilerini elinde tutmaktadır.

Japon feodalitesinin kökeninde bu *shoen*ler vardır. Ne var ki, kapsamları ve yapıları hayli çeşitlidir bunların. Öyle de olsa, hepsinin temelini, çiftlik kiracılarının ya da yarıcıların ekip biçtikleri pirinçlikler oluşturuyordu. En geniş olanlarında –ufak çapta da olsa– devlet organları gibi organlar vardır; çünkü, çok büyük sayıda insan çalışmaktadır içlerinde. Hepsi de senyöre bağlıdır. Ancak, topraklarında gerçek bir hükümdar olan senyörün de üstünde, çoğu soylulardan ve İmparatorluk ailesinden gelen bir «koruyucu» görüyoruz. Bu koruyucu, İmparatorun yanında senyörü korumaktadır; karşılığında da, başarıları oranında, senyörce yıllık bir vergi ödenir kendisine. Ne var ki, *shoen*de asıl güç senyörün elindedir.

Sözü geçen yüzyıllarda, Japonya'nın bütün iç tarihi, bu *shoen*lerin arasındaki mücadeleler ya da bağlaşıklıklar, onların sayılarını sınırlandırmak, varlıklarına son vermek ya da –en azından– hale yola koymak yolunda merkezi iktidarın duyduğu kay-

gılar ve çabalarla doludur. Bununla beraber, *shoen*ler, askerî bakımdan İmparatorluk hükümetinden çok daha güçlü «fief»lere dönüştüler gitgide. Devletin zayıfladığı her yerde, feodalite kazandı: Japon halkının gelişme derecesine ve yaradılışına daha uygun olan bu biçim, fazla nüfus, iç düzen –*shoen*, gerçekten devletten daha iyi yönetiliyordu– ve yaşam düzeyinin yükseltilmesi gibi sorunların çözümünde işe yaradı. Bunun gibi, en iyi askerleri de o sağladı: Devlet ordusunda hizmet etmek iğrenç bir iş olarak görülürken, *shoen*lerin askerleri, onur verici bir görev olarak bakıyorlardı bu hizmete.

Bu ağır sosyal gelişmenin yapıcı yanları da oldu. VIII. yüzyıldan başlıyarak, Nara devri Japonyası, tarihinin en yüce noktalarından birine ulaşır: Güçlü bir iktisadî ve siyasal yapıya dayanan devlet, sanat ve edebiyatın gelişimini destekler; reformlar, büyük ailelerin gücünü azaltmak ve köylü mülkiyetini sağlamlaştırmak eğilimindedir. Budizm, devlet dini olarak, çeşitli kuruluşlar yoluyla olumlu etkilerde bulunur; bunların, İmparatorluk denetimi altında, sağlam bir biçimde yönetilmeleri, geniş bir sosyal etkinliğe yol açar: Dispanserler, hastalara gösterilen özenler, yoksullara yardımlar, eğitim-öğretim... Nara kentindeki devlet üniversitesi, dört fakülteden oluşmaktadır: Tarih, edebiyat, hukuk ve matematik; fonetik ve güzel yazı da öğretilmektedir. Budist keşişleri büyük rol oynamaktadır: Yalnız ayin yönetmekle kalmazlar; yollar ve köprüler yaparlar, ağaç dikip, kamu için kuyu ve kanallar açarlar. İmparatorlar da, takımadalarda çeşitli adaların fethini tamamlar ve gitgide ortadan kalkacak olan Ainu'ları yenilgiye uğratırlar.

Bütün bu eğilimler, bireşimini, başta görsel sanatlarla ortaya kor.

Ne var ki, devir ilerledikçe, büyük ailelerin entrikaları artar. Fujiwara'ların etkisiyle olur bunlar, kârlı çıkan da onlar olur sonunda. Öte yandan, devlet, gerçekten savaşçı bir ordu örgütlemeye kalkar: Savaşçılar ve şövalyeler zümresinin başlangıcıdır bu ve Japon toplumunda pek büyük bir rol oynayacaktır ilerde. Öyle de olsa, Heian devri (781-1167), hiç olmazsa ilk döneminde, Fujiwara'ların doruğunu ve Çinseverliğin de en yüce noktasına çıkışı simgeler. Yeni başkent Kyoto,

tapınakları ve sarayları, İmparatorluk sarayındaki yaşamın inceliği, bu eğilimleri yansıtır: Pek kültürlü soylular Çin estetiğinden yararlanırlar; ne var ki, daha şimdiden kendi kişiliklerinin de bilincine varmışlardır. T'ang'ların çöküşünün başlaması, giderek düşüşünün bir sonucu olarak, Çin'le iktisadî ve manevî bağlar çözüldükçe, Japonya da kendi dehasının farkına varmaya başlar.

Budizm bile, Çin'den uzaklaşıldıkça ulusal bir tavra bürünür.

Saray kültürü Çin etkisinden kurtuldukça, şiir de, daha belirgin biçimde Japonlaşır; daha az uzlaşmacı olur ve «yaşanmış»ı daha çok yansıtır. Yazı yetkinleştikçe, kadınlardan da yazarlar çıkar; Sei Shonagon (987-1011) un *Yastık Notları*'nda olduğu gibi, gerçekten tazeliğini yitirmeyen ve şaşırtıcı biçimde modern bir söyleyişe sahip kimi eserleri, bu kadın yazarlara borçluyuz. Üniversite eğitimi, kollejlerin sayısını çoğaltır; öğrenciler, pek gençken, fonetik, Çin klâsikleri ve -beşte bir oranında da- tıp eğitimi yaparlar bu kollejlerde. Yerli sanatçılar, büyük bir ustalıkla, Çin güzel yazısı ve resmini uygularlar; çünkü, bağımsızlıklarını kazanmış da olsalar, Japon aydınları, T'ang'ların düşüşünden sonra bile, Çin'li rakipleriyle ilişkilerini sürdürürler. bu inceliş, hiçbir yerde, Fujiwara'ların sarayında olduğundan daha ileri gitmemiştir; o kadar ki, Fujiwara'lar, İmparatorluğun gücünü bütünüyle gölgede bırakır, deyim yerindeyse, gerçek bir diktatörlük uygularlar: Şiir şölenleri, müzik, mimikli danslar, bunlarla geçirirler zamanlarını; ilkbaharda çiçek açmış kirazları seyre gider, sonbaharda kızılağaçlara hayran hayran bakar, kışın da karın ortaya koyduğu hünerlere dalarlar.

Saraya asıl canlılık getiren, esin veren de kadın olur.

Çinseverlerin VII. yüzyılda kurdukları iktisadi ve siyasal sistem, 967 yılında çöktü; aynı zamanda rahat ve debdebeli bir yaşam içinde uykuya dalmış Fujiwara'ların gücü de çöküyordu. Aslında onların kabilesi öylesine genişlemişti ki, birliğini koruma olanağı yoktu: Entrikalar ve iç savaşlar içinde bölünen, kendilerini birbirlerine karşı bile koruyamıyan, öyle olduğu için de çıkarlarının korunmasını paralı askerlere bırakmak zorunda

kalan Fujiwara'lar, sonunda iktidarı soylulara, eyalet baronlarına ve geniş *shoen*lerin sahiplerine bırakmak zorunda kaldılar.

Yerel feodalitenin bu yükselişi, halkta bir hayal kırıklığı ve kötümserlik yarattı. Zenginlik içinde yüzen Budist keşişleri de, dinle hiç ilgisi olmayan nedenlerle birbirlerine düşmüşlerdi. Böylece halk, kendisine avuntu getirecek bir dinin aranışı içine girdi; o sıralarda gelişme halinde olan Budha Amida'ya yüzünü çevirmesi bu nedenledir. Buna koşut olarak, Japonya, geçici de olsa, kendi içine kapandı: Ticaret bir yana, Çin'le ilişkileri seyrekleşti; Kuzeydeki adaların fethine daldı ki, XI. ve XII. yüzyıllar bununla geçecek ve Batı'yla ilişkiler yeniden başlayacaktır.

Kısa süren Rokuhara dönemi (1160-1181)'nde, büyük feodal aileler arasında –üstünlük uğruna– başlamış olan savaş son kertesine varır; Fujiwara'lar kesin olarak çöker, Taira'larla Minamoto'lar mücadeleye girişir, İmparatorluk ailesi İç Deniz kıyılarına doğru kaçar. Sonunda, 1185'te, bir Minamoto, iktidarı onarır ve yeni başkenti Kamkura'da, yeni bir hükümet biçimini, shogunat'yı kurar. Bununla, imparatorun otoritesi –hiç olmazsa kuramda– saklı tutuluyordu; ancak, askerî örgütün mutlak şefi olan bir *shogun*'un sert vesayeti altına sokuluyordu. Bir Genel Kurmaya, bir İstinaf Mahkemesi ve bir Yürütme Kuruluna dayanan shogunat'yı, her eyalette bir askerî yönetici temsil ediyordu; mülkî yönetim görevlileri de kendisine verilecektir çok geçmeden. Bu yönetici sayesinde vergiler aksamadan toplanıyordu; yerel görevlilerin bağımsızlığını engellemek için de, müfettişlerden, iktisatçı yazanakçılardan ve olağanüstü soruşturmacılardan oluşan bir heyet kuruldu. Böylece, geleneksel biçimler açıkça değiştirilmiş olmadan, yönetim mekanizmasının ruhu baştan aşağıya yenileştirildi.

Otoritedeki bu güçleniş, ekonomi ve toplumdaki olumlu sonuçları ortaya koymakta da gecikmez: Ticaret, içerde ve dışarda gelişir; köylünün durumu düzelir; kölelik ise kaybolma yolundadır. Önemli bir olaydır şu söyleyeceğimiz ve maddî yaşam üzerinde büyük yankıları olacaktır: XII. yüzyılın sonlarına doğru, çay kültürü girer Japonya'ya. Kadınlara varıncaya dek, şu ya da bu hakkı elde etmemiş kimse yoktur. Aynı tarihlerde, Şin-

to, aristokratik sınıfın dini olarak kalır ve Amidizm halk arasında yayılırken, Japonya Çin'den t c h 'an mistiğini alır; Çin'de büyük bir gelişme kaydetmiş olan bu felsefe, Z e n adıyla, Japonya'da düşünce ve sanat dehasını onun sayesinde dile getirecektir. Budist, Taoist ve Hindu görüşleri bağdaştıran Zen, egemen sınıfların lüksüne karşı sosyal bir tepkinin de dile gelişidir; aydınların kitaptaparlığına karşı düşünsel bir tepki olmasının yanı sıra, Shinto dininin biçimciliğine, Amida müritlerinin sofuluğuna, zamanın bağnazlığına ya da boşinançlarına karşı dinsel bir tepki aynı zamanda. Bu felsefe, yeni bir dinsel mimarlığın yaratılmasına, peyzaj resmi için suluçiziden yararlanmaya, son olarak da Japon kültürüne özel bir damga vuracak olan çay törenine yol açacaktır. İç savaşlarda yakılıp yıkılmış büyük tapınakların yükselişi de bu zamana rastlar. Şiir de yeni bir atılım içine girer; canlı, ama o oranda yalın bir nesir, ünlü bir takım tarih eserlerinin yazılışına yol açacaktır.

XIII. yüzyılda, Çin Moğollarının istilasına karşı zaferle biten bir savunmayı, işte bu yenileştirilmiş Japonya gerçekleştirecektir.

II

FEODAL AVRUPA, MÜSLÜMAN TÜRK VE MOĞOL ASYA

Ortaçağ'm, adına «Asıl Ortaçağ» dediğimiz ikinci döneminde, yani XI. - XV. yüzyıllarda, feodal toplum doruğuna varır. Ancak, bu dönemi, büyük bir yoğunluk taşıdığı ve çok önemli olaylara sahne olması bakımından iki ayrı bahiste incelemek doğru olacak. Bu ilk bahiste, feodal Avrupadaki yenilenişlerle, Moğol Asya ve Müslüman Türk'ü ele alacağız.

XI. - XIII. yüzyıllar arasındaki gelişmelerdir konumuz.

1000 yılı dolayları, Avrupa tarihi için pek önemli: Avrupa'yı yüzyıllardır ezen istilâ tehlikesi kesinlikle savuşturulmuştur. Feodal toplum, kökleri daha öncelere giden, bir «yenileniş» içine girer. Başta, önemli bir iktisadî gelişme görüyoruz. Bu atılım, tarımdaki uygulamaların temelden yenilenişine sıkı sıkıya bağlı; aslında uzun zamandan beri bilinen, sadece o tarihe değin uygulanışı sınırlı kalmış bulunan yöntemler, kırsal kesimde hızla yayılır. Bir bakıma bir devrimdir bu; pek hızlı değildir gerçi, ama daha az emekle daha fazla şey üretmenin yollarını açıp, iktisadî yaşamın koşullarını altüst eder. Yolların yeniden canlanması, ticarî alış-verişteki yenilik de eklenir buna ve Batı'mn en kayrılmış bölgelerinde çok önemli bir olaya yol açar: Kentlerin gelişmesi ve komün hareketi'dir bu.

Feodal toplumun bağrında yeni bir sınıf doğmaktadır: Burjuvazi.

O yüzyılların Avrupa'sı, yalnız iktisadî ve sosyal yaşamda değil, dinde, düşüncede ve sanatta da yenileşme diyarıdır: Üniversitelerin doğuşu, laik düşüncenin ortaya çıkışı, roman sanatm boy atışı o yüzyıllara rastlar. Ne var ki, ilk bakışta bir birlik, bir denge görülse de, sağlam değildir bu; ikti-

sadî sıkıntıların, siyasal uyuşmazlıkların, vicdanlardaki huzursuzlukların habercileri vardır ve gelir ortaya dökülürler.

Hıristiyan Batı'nın gelişmesi karşısında, İslâm dünyasının XI. yüzyılın ilk yarısında ortaya koyduğu tablo, özellikle siyasal anarşi, dinsel bölünmeler, hâttâ kimi bölgeler için iktisadî çöküşle damgalıdır; Bizans, bir alacakaranlık içindedir. Öyle de olsa, İslâmın Batısında, bir Endülüs uygarlığı boy atar. İslâmın doğusundaki doğrulup dikilişi ise Türkler gerçekleştireceklerdir. Ne var ki, görünüşte de olsa kararlılık kazanmış Müslüman Türk dünyası gibi, uygarlığı açılıp sivrilme noktasına gelmiş görünen Rusya da, yeni bir felâketten yakasını kurtaramayacaktır.

Moğol istilasının saati çalmıştır çünkü.

Asya'da kopan kasırga, etkilerini yalnız Doğu içinde göstermekle kalmaz, Batı'yı da etkiler.

BÖLÜM I

AVRUPA'NIN YENİLENİŞİ
(X. - XII. YÜZYILLAR)

Tarihçiler, 1000 yılına, bir korku, bir karanlık ve uyuşukluk anı olarak bakmışlardır uzun zaman; onların gözünde, Batılı Hıristiyanlar, dünyanın sonunun pek yakın olduğuna inanır bir halde, her türlü girişimden uzak,korkularına gömülmüş yaşıyorlardı. Toplumun geniş tabakalarında, âhır zamanı bekleşiyin, 1000 yılının sonlarında daha da kaygı verici bir hale büründüğü kanısını uyandıran çok belirti vardı aslında. Ancak, onun kadar kesin olan da şu idi: Kilisenin yöneticileri bu inançlarla mücadele etmişlerdir ve kimi insanlar da bu korkunun üstesinden gelip önde gitmeyi sürdürmüşlerdir. Gerçekten, 1000 yılı, hiç de kasvetli bir alacakaranlık olarak değil, ışıyan bir seher gibi görünüyor: Avrupa'nın uzun bir tarihten beri hızlanan yenilenişi, hemen her alanda, o sıralarda belirginleşir. Yüzyıllardır Avrupa'yı ezen istilâ tehlikesi, kesinlikle savuşturulmuştu; Polonyalıların, Çeklerin ve Macarların Hıristiyanlığa girişiyle, bozkırların göçebelerine karşı geniş bir barikat kurulmuş olur; ve en son akınların bıraktığı izler silinirken, bir genişleme de başlar ağır ağır.

Bir yüzelli yıldan fazla hızı eksilmeden sürecektir bu.

Bununla beraber, tâ XII. yüzyıl ortalarına değin, Karolenjler çöktüğünde bir çeki düzene kavuşturulmuş olan sosyal ve siyasal çerçevede hissedilir bir değişiklik olmadan gerçekleşir bu gelişme. Adına f e o d a l i t e dediğimiz bu yapı, tersine yerleşir ve, her alandaki atılımdan yararlanarak, esneklik kazanır, dengeye kavuşur.

I

FEODAL TOPLUM

XI. yüzyılda, Avrupa'da, hükümdarın -kendisine bağlı yerel yardımcıları aracılığıyla- genişliğine bir ülke üzerinde düzen ve karşı barışı sürdürebildiği o büyük siyasal egemenliklerden hiçbiri yoktur.

Ne vardır?

YENİ İKTİDARLAR

Bu imparatorluklardan sonuncusu, Danimarka krallarının bin yılı dolaylarında tüm Kuzey Denizi ve Baltık kıyılarında kurdukları imparatorluk, çok geçmeden dağılmıştır. Karolenjlerin siyasal egemenliklerinin sağlamca korunduğu Germanya'da bile, krallık iktidarı, Roma ile Slav «marche»ları arasında duraksamalı, boyutları genişlemiş çeşitli görevlerle bitkin bir halde, hızla çözülür; ve, 1075 yılından başlıyarak, yüz yıl önce Fransa'da ya da İtalya'da olduğu gibi, egemenlik parçalanmaya başlar. Böylece, her yanda yüksek görevliler, krallıklar, ortadan kalkmasa da, tüm gerçek güçlerinden soyulmuştur ve mitos haline gelmişlerdir. Kral, kutsal bir varlık olarak, herkesin gözünde, doğaüstü bir nitelik, giderek bir üstünlük taşımaktadır; İsa'nın sevgili kulunu, yığınla efsane bir aylayla kuşatmıştır: Tac giydiği gün alnına sürülen kutsal yağ, doğrudan doğruya gökten gelmektedir; elini bir dokundurduğunda kimi hastaları sağlığa kavuşturmaktadır; herkesin üstündedir, ama kimse de elini dokunduramaz ona; tanrısal düzenin somutlaşmasıdır o. Ancak, feodal dünyanın krallık görevi için oluşturduğu düşünce, ne denli yüce olursa olsun, hükümdarlar, gerçek iktidardan soyutlanmışlardır aslında. Otoriteleri, «kralî» değildir artık, feodaldir ya da mülkle ilgilidir: Kilisenin vassali olmayan kral, krallığının önde gelenlerinin kulluğunu kabul etmektedir; ayrıca, öteki senyörler gibi, o da, ailesinin mülkünde, miras yoluyla geçen mali-

kânesinde, toprağın sahibi ve köylülerin de doğrudan koruyucusudur. Aslında, önemsiz bir güçtür bu çoğu kez. XII. yüzyılın başlarında, Fransa kralı VI. Louis'in, yanında birkaç adamıyla, oturduğu bölgede, yani İle-de- France'taki küçük şato sahiplerinin hadlerini bildirmek için çırpındığını gözünüzün önüne getiriniz. Hükümdarın gerçek yetersizliği ile, yerine getirmesi gereken yüksek görevler arasındaki zıtlık, kimi halk türkülerinin konuları arasındadır.

Bununla beraber, monarşiler, manevî ama güçsüz görevliler haline de gelseler, Hıristiyan toplumunu sürdürmek için gerekli olan tanrısal bir görevi, barış ve adalet görevini de birinin üstlenmesi önem kazanmıştır. Bu görevi, önce, genel olarak, Kilise üstlenmiştir; Karolenj devrinden beri çaptan düşen hükümdarın yerini almanın çabası içindedir zaten. Bu görev, en gösterişsiz günlük biçimler altında, özel yerel güçler, kale sahiplerince üstlenilmiştir bir de.

Akitanya'da, siyasal çözülmenin -belki- en ileri aşamaya varmış olduğu bu eyalette, 989 ve 990 yıllarında yapılan Charroux ve Puy kurullarında, Kilise yöneticileri bir hareketi başlatırlar: Tanrı Barışı hareketi. Hareket, çabucak bütün Güney ve Doğu Galya'ya ve hatta, senyörlerin izniyle, daha sağlam prensliklerle örgütlenmiş olan kuzey bölgelerine değin yayılır. Kralın, kendisinin barışı savunacak kadar hâlâ güçlü olduğu Germanya dışındadır bunun.

Nedir anlamı bu girişimin?

Söz konusu olan, vaktiyle Barbar krallıkları çerçevesinde insanlar arasında doğal olarak kullanılmış ve hükümdarların yönetimine bırakılmış pek eski barış derneklerinin güçsüzleştikleri her yerde, yerlerine yenisini kurmaktır; bu kez, başlarında yüksek rütbeli papazlar olacak bunların, ellerinde yaptırım olarak da Kilisenin biçeceği ceza: Aforoz yani! Tüm senyörler, «gücünü Tanrıdan almış herkes», görevleri savaşmak olan ve taşkınlık ögesi olma tehlikesini taşıyan bütün zenginler, bu derneklerin üyesi olacaklar ve, törenli bir eyalet meclisinde, toplu bir yeminle bağlanacaklardır birbirlerine ve her kuşakta da yenilenecektir bu yemin. Nedir konusu bunun? İçlerinden hiçbiri,

önce Kilisenin adamlarına ve mallarına karşı, asla bir şiddet eylemine girişmeyeceklerini kabul edecektir; sonra, toplumun savunmasız küçük insanlarına karşı da geçerli olacaktır bu yükümlülük; fazla olarak, karşılıklı ilişkilerinde, her haftanın belli günlerinde ve dinsel takvimin belli dönemlerinde silâha başvurmayacaklardır; son olarak, bu ortak antlaşmayı bozacak olan herkese karşı da birleşeceklerdir.

İçilen anda saygı gibi, askerî zümrenin en sağlam ortak duygularından birine dayanan bu örgütleniş, kuşkusuz her türlü düzensizliğin üstesinden gelemedi; ama, en azından, Karolej yönetimi kadar, belki ondan da fazla etkili oldu ve bir buçuk yüzyıl boyunca, monarşik otoritenin yerine oturmasını bek-

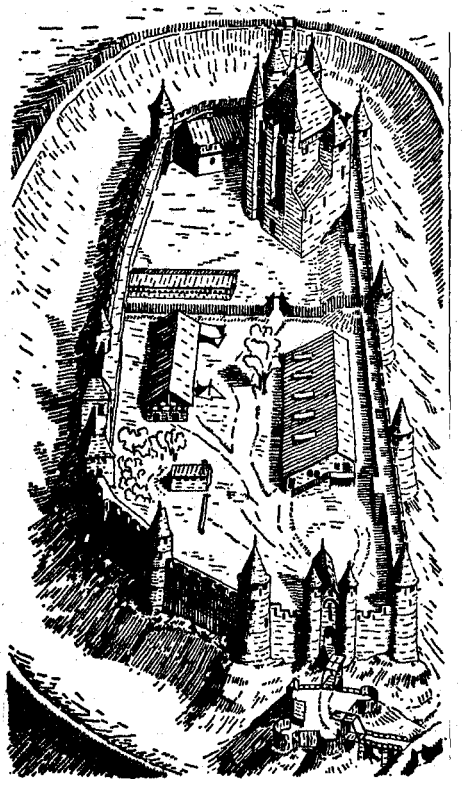

69. – Bir Ortaçağ şatosu

lerken, gerekli güvenliği sürdürmeyi de başardı. Bu arada, Barış Hareketi, silahlı kişiler zümresini, özel bir topluluk oluşturan ve ayrı bir disiplinle korunan ve yönetilen Kilise adamlarından ve –özgür olsun olmasın– toplumun aşağı tabakasını oluşturan kitleden açıkça ayırıyor. Gerçekten, bu tabaka için, şiddeti önlemek amacıyla, cezalar ağırlaştırılmıştır; oysa, daha önceleri, normal zamanlarda, özgür köylüler yalnız para cezası ile cezalandırılırken, XI. yüzyılda bedenî cezalara uğruyorlardı, ve bu olağanüstü yargılamanın, bu kan adaletinin yerine getirilmesi, barış kurullarınca, kralların askerî gücüne mirasçı olanlara, yani şato sahibi senyörlere bırakılmıştır.

Çünkü şato, bölgesel egemenlikten çözülüşünden sonra, iktidarın simgesidir.

> Eskiden, ahşap, şimdi –gitgide daha çok– taştan, doğal ya da yapma bir tepenin üstüne oturtulmuş, bir kazık duvarı ile çevrili, iki ya da üç katlı dört köşe bir yapıdır bu. Sayısı öyle o kadar fazla da değildir; hemen hepsi eski kamu yapılarıdır. Çünkü, yeni bir kale yaptırmak isteyen bir kişi, işin maddî güçlüklerini hesaba katmak zorundadır: Halkın direnişi olabilir, özellikle de komşu şato sahipleri, kendi haklarına el atacak olan bu davetsiz misafire karşı birleşirler. Bu askerî yapılar, her şeyden önce, tehlike anında sığınma yerleri, yerel milislerin buluşma noktalarıdır. Şatoyu çevreliyen on ya da yirmi ruhanî çevrede, barışı sağlama –ve bu arada bastırıcı adaleti yerine getirme– görevi, doğal olarak kale sahibine, özellikle senyör olarak görünen kişiye düşmektedir. Senyörün, barışın yeni örgütlenişine göre, ilke olarak, şatonun ülkesinde bulunan kilisenin adamları ve toprakları üstünde hiçbir hakkı yoktur; çevresi başka topraklarla çevrili, dokunulmazlığı olan topraklardır onlar. Şato sahibi senyör, kendi eşitlerinden, yani komşu şato sahiplerinden ve atlı olarak savaşabilecek ve askerî görevlerini sonuna değin yerine getirebilecek kadar zengin olan bütün laiklerden, –en azından– barış meclislerinde alınmış kararlara saygı gösterilmesini bekler; en çok da, bir dostluk ve kulluğa ya da vassalliğe girişte vaadedilmiş hizmetlerin yerine getirilmesini. Onların üzerinde hiçbir baskıda bulunamaz. Buna karşılık, şatonun topraklarında bulunan daha alt düzeydeki tüm laikler avucunun içindedirler.

Böylece, monarşik iktidarın çöküşünden sonra iktidarların dağılışı, toplumun yeniden düzenlenişini dayatmaktadır.

FEODAL SINIFLAR

O devrin insanları, baskı güçlerinin karşısındaki durumuna göre, üç «z ü m r e» (ordre)ye ayrılıyorlar: Birinci zümreye, görevi Tanrının şanını yüceltmek olan d u a e d e n l e r giriyor; arkamdan, zayıfları savunmak ve tanrısal barışı sürdürmekle yükümlü s a v a ş a n l a r geliyor; son olarak, bu iki zümreden oluşan egemen sınıfın altında k ö y l ü l e r var ve, tanrısal plana göre, emekleriyle, duadan ve savaştan anlayanların geçimini sağlamakla yükümlüdürler. Bin yılı dolaylarında, toplum bilincine giren her yanda, kitaplardan vaazlara varıncaya değin dile getirilen şema budur ve yüzyıllar boyunca Batı toplumunun temel çatısı olacaktır bu şema.

Bu zümrelerden birincisi de iki guruba bölünmüştür: Bir yanda, piskoposluğun çerçevelediği p a p a z ç ö m e z l e r i gurubu vardır; öte yanda, daha az tutarlı olan, ancak reformlarla daha da birliğe kavuşan k e s i ş l e r g r u b u. Egemen sınıfın uzun zamandan beri oluşan bu zümresi, XI. yüzyılda, gelenekleri, organları ve özel konumlarıyla, gerçek bir heyettir. Daha şimdiden, ağırdan ağıra bir yenileştirme, bir ayıklama hareketi başlamıştır içinde; manevîyi cismanîden ayırmaya yönelik bu hareketle, laikler ruhbandan daha da açık olarak ayrılma yolundadır. Kendini Tanrının hizmetine adayan Kilise adamlarının geçimini sağlıyan üç şey vardır: İnananların verdikleri sadakalar; bölge papazlarının yararlandıkları ayinlerde ve mevsimlik olarak verilen sungular; ve özellikle, dinsel kurumlara hayır için bağış olarak terkedilmiş topraklardan gelen gelirler. Sadakaların öte dünyayı kurtarıcı niteliğine inanç, X. yüzyılın sonu ile XII. yüzyılın başları arasındaki kadar canlı olmamıştır kuşkusuz; ve bu dönem boyunca, Tanrıya ve ona yer yüzünde hizmet edenlere bırakılmış miraslardan önemli bir bölümü, böylece Kilisenin malları arasına sokulmuştur. Ruhban zümresi, dışarıya açık

bir zümredir: Askerî zümreden ise, silâhlarını bırakmak koşuluyla, her özgür insan girebilir ona; beraberinde –alışıldığı üzere– bir cihaz da getirmesi gerekir ve içinde yer alacağı görev derecesini belirleyecek olan da, başlarda getirdiği bu şeyin önemidir. Çünkü, *Oratores* gurubu alabildiğine mertebelenmiştir.

İkinci zümrede, kimi metinlerin yalnızca «askerler» (milites) dediği, çoğu halk ağzında ise «şövalyeler» diye adlandırılanlar toplanıyor. Süvari savaşçılar dır bunlar. Savaşçı ve süvari: Gerçekten bu iki kavram, X. yüzyıl boyunca eşanlamlı olmuşlardır; savaşta piyadenin rolü ikinci plâna düştüğünden beri böyledir bu. Özgür insanlardan düzenli asker sağlama olanağı da kalmamıştır; çünkü, bu insanlar, çok yoksul oldukları için, süvari donanımıyla orduya katılamamaktadırlar. Böylece şövalyelerin, bu savaşçı gurubun, iktisadî bakımdan durumları yükselmektedir. Şövalye, görevini yerine getirebilmesi için, tüm zamanını silâh kullanmaya ayırmalıdır; çağrılır çağrılmaz yanıt vermeli, şatoda nöbet tutmalı, şefini, onun düzenlediği seferde izlemelidir. Böylece boş vakitlerin adamıdır o, üretime katılmaz, başkasının çalışmasıyla yaşar. Ayrıca, saldırıcı ve koruyucu silâhları ve bir atı olmalıdır; sık sık yenilenmesi gereken, dayanıksız ve pahalı bir alettir at. Böylece büyük bir sermayesi olmalıdır şövalyenin: XI. yüzyılda, bir zırh, orta büyüklükteki bir tarım işletmesi değerindeydi. Bu iktisadî zorunluluklar, sayıları hiçbir zaman çok olmamış olan, şövalyeler zümresinin bileşimini de belirlemektedir: Önce, Yukarı-Ortaçağ'ın büyük soylu ailelerinin torunlarını görüyoruz onlar arasında, ünlü atalardan gelenleri, eski kralların hizmetçi ve hısımlarım; sonra daha az soylu, ama yeterince zengin kişileri; son olarak da, büyük soylu aile şeflerinin donandırıp baktığı serüvencileri ve uşakları.

Şövalyeler arasındaki servet farkları pek hissedilir biçimdedir: Kiminin bir şatosu vardır, öyle olduğu için de köylülere emretme, onları cezalandırma ve sömürme hakkı. Ne var ki, bu yüksek senyörler, bir küçük seçkin guruptur. Şövalyelerin çoğu, bir köylü evinde, yarı-köylü bir yaşam sürer ve, göreve çağrılmadıklarında, küçük bir malikâneyi bizzat kendileri yönetirler; içle-

70. – Bir şövalye

rinde açlıktan kadidi çıkmış olan önemsiz soylular vardır: Kalabalık bir ailenin yaşça küçükleridirler, silahlarına yetmeyen ufak bir mirasın üstünde sıkışıp kalmışlardır ve köylülerin sırasına düşmemek için, serüvene atılmak zorunda kalmışlardır. Son olarak kimisi, her türlü varlıktan yoksun, kendisini besliyen senyörün evinde yaşar ve orada ölürler. Bununla beraber, ister zengin ister yoksul olsun, bütün şövalyeler, hiç olmazsa dönem

dönem, aynı yaşam biçimini paşlaşırlar; meslekten savaşçılığı kabul eden bir yaşam biçimidir bu ve ona bağlı da bir anlayış vardır: Beden sağlamlığına özel bir rağbet, avlanma zevki, savaşı andırır yarışmalar. Şövalye sınıfının askerî uzmanlığından doğan bu alışkanlık ve duygular, birliğin başta gelen etkenidir. İkinci etken, siyasal türden bir ayrıcalıktır: Bütün şövalyeler, tüm topluma yapılmış sayılan askerî hizmetleri nedeniyle, çalışanların sırtına bindirilmiş baskı ve yükümlülüklerden bağışıktırlar; feodal haraçlardan hiçbirini ödemezler ve kendilerini cezalandıracak yargıç da yoktur; «fief»lerinin senyörüne karşı, kendi özgür iradeleriyle vaadettikleri birkaç onurlu hizmeti yerine getirmekle yükümlüdürler yalnız.

Şövalye zümresi, bir niteliği de bu, baştan sona feodal kurumlarca çerçevelenmiştir: Karolenj devrinin sonlarından başlıyarak, yüksek durumdaki özgür insanların hemen hepsi, bir koruma ya da çeşitli yararlar sağlamak için, bir koruyucunun kulluğu na giriyorlar; bir şatonun toprağında oturan şövalyeler özellikle bu durumdadırlar ve şato sahibinin vassalleri olmuşlardır; ve –X. yüzyılın sonundan başlıyarak Galya'da, yalnız XII. yüzyılın başlarında da Germanya'da– monarşinin zayıflamasından beri, bu kişisel bağlantılar, aristokrasinin üyeleri arasında tek siyasal bağlar olmuştur. Ancak, aynı zamanda vassalliğin niteliği de hissedilir biçimde değişikliğe uğramıştır. Gerçekten, 1000 yılından başlıyarak, tâbi soylunun hizmetlerinin düzenli biçimde ödüllendirilmesi gerektiği düşüncesi ağır basmaya başlar her yanda; senyör, zaman zaman çevresine topladığı adamlarına yalnız armağan dağıtmakla yetinmeyip, vassalliğine girdikleri andan başlıyarak ve bağlılıkları sürdükçe kendilerinin olacak bir toprak da vermelidir onlara: Fief diye adlandırılır bu. XI. yüzyılın başlarında, fiefin verilişi, bağlılık andını hemen izler ve kulluğa girme töreniyle içiçe olma eğilimindedir; fiefle vassallik arasındaki bu yakın bağlılık, insandan insana olan bağda da bir değişikliğe yol açar. Çünkü toprak, bu maddî, somut verimli nesne, soyutlama yeteneği az olan bu savaş insanlarının düşüncesinde daha fazla önem kazanmaya

71. – Kulluğa girme

başlar yavaş yavaş; sonunda, bu devredişle kişisel bağlılık arasındaki ilişki ters yüz edilerek şu düşünceye varılır: Vassalin vaadi, hizmetleri ve kulluğa girmenin kendisi, fiefin birer sonucudur; ve bağlananın görevleri, bu özel toprak parçasının kirasıdır. XI. yüzyılın son çeyreğinde, bu görüş değişikliği olmuş bitmiştir: Senyörle fief sahibi, aynı toprak üzerinde, dostluk vaadinden çok, o r t a k b i r h u k u k la bağlanmışlardır birbirlerine.

Nedir karşılıklı durumları şimdi?
Kuşkusuz, vassal şövalye, fiefi üstünde mutlak olarak

özgür değildir: Vassallık sözleşmesindeki koşullara uymazsa yitirebilir onu; gerçekten, vassalin hareketlerindeki bir eksiklik, giderek ihaneti, bütün vassallerin toplandığı mecliste tanıtlanır tanıtlanmaz, senyör el koyar toprağa. Bağlılık andında durdukça da, yararlanmasını hiçbir şey engelliyemez: Fiefin kimi parçalarını da o kendi vassallerine devredebilir; onu, kendi mallarıyla karıştırma eğilimindedir zaten; XI. yüzyıl sonunda, örf, onu başkasına devretme, mirasçılarına bırakma hakkını tanımıştır kendisine. Kuşkusuz kimi sınırlamalar vardır bu konuda: Miras yoluyla da kalsa, fief bölünemez; bir de senyörün rızası olmalıdır bunda; mirasta ise, mirasçı çoğu kez bir şey ödeyecektir senyöre ve and içerek kulluğa girmelidir o da. Ne var ki, senyörlük hukukunun bu güvenceleri, fieflerin kolayca elden ele geçmesini, andların bozulup yenilenmesini önleyememektedir. Bu hareketlilik, insandan insana ilişkilerde belli bir gevşemeyi de getirir beraberinde. Senyör, vassallerini seçemez; mirasların ve satışların rastlantıları onu yeni yüzlerle karşı karşıya getirir. Ayrıca, miras yoluyla kalma ve başkasına devredilme olanağı nedeniyle, yığınla şövalye de, birkaç senyörün birden vassali olabilmektedir.

Senyörle vassal, karşılıklı sadakat le yükümlüdürler; birbirlerine zarar verecek hiçbir harekette bulunmamalıdırlar. Vassalin, ayrıca danışma ve yardım borcu da vardır. «Yardım», eldeki bütün olanaklarla senyörün imdadına koşmaktır; çoğu kez silahlı destektir bu. XII. yüzyıl boyunca, âdetler bu yardımın niteliğini ve içeriğini daha da berraklaştıracaktır: Senyör vassalinden, şatosunda belli aralıklarla staj yapmaya gelmesinin dışında, yılda kırk gün bedava askerî hizmette bulunmasını; esir düştüğünde kurtarma akçasının ödenmesine katılmasını, kızına cehiz verilmesini isteyebilir. «Danışma» borcuna gelince, vassal, her gerektiğinde, senyörünün yanına gelip, onun yapacağı toplantıya katılmalıdır. Ayrıca, karşılıklı yeminler ve aile bağlılıkları, disiplini sağlamada işe yarıyorlar.

İşte, bu meslekten savaşçı, tüfeyli ve yaygaracı zümrenin tablosu!

KÖYLÜLER

Feodal sınıfların öteki iki zümresinde olduğu gibi, çalışanlar sınıfında da, iktisadi durum pek çeşitlidir. Şövalye seçkinlerinden olmayan laikler arasında olsun, geçimlerini kendi emekleriyle topraktan çıkaranlar arasında olsun, öyleleri vardır ki, hiçbir şeyleri yoktur: Emeklerini manastır kapılarında ararlar, bir işe rastlarlar diye yollarda dolaşırlar, ya da senyörlerin malikânelerinde uşakların arasına katılır, didinip dururlar. Çoğu k ö y l ü dür bunların; kendi aile işletmelerini -keyfince- değerlendirirler; onların arasında da, koşum hayvanları olanlarla (laboureurs), toprağı çapalamak zorunda kalanları (manouvriers) birbirinden ayırmalı. Son olarak, kimi s o y l u - o l m a y a n l a r görülür: Kesenekçileri, uşakları vardır ve aylaklık içinde yaşarlar.

Servet durumları ne olursa olsun, bütün bu emekçilerin, kendilerinin seçemedikleri bir efendisi vardır: Onları korur, ama özellikle onlara emreder ve cezalandırır. İçlerinde, IX. yüzyıl Fransa'sında s e r f denen öyleleri vardır ki, doğuşlarından başlıyarak başkasına aittirler ve efendileri, onlar üzerine her türlü hakka sahip olduğunu ileri sürebilmektedir; geri kalanlar, üzerinde oturdukları topraklar hangi şato sahibinin ise, onun egemenliği altındadırlar. Efendilerine karşı «âdet» denen, -kimi zaman «armağan» adı da verilen- çeşitli hizmetlerle yükümlüdürler.

Önce, a s k e r î y ü k ü m l ü l ü k l e r gelmektedir: Uyruklar, şatoda nöbet tutmalı, imdat halinde istihkâmları berkitmeli, vassallerin şövalyelerini izlemelidirler; yeterince silâhları olmasa da, süvari savaşçılara birtakım hizmetleri dokunabilmektedir. Ayrıca, a n g a r y a l a r vardır: Onarma çalışmalarına katılırlar; şatonun ya da askerî birliğin gereksinmesi için, yulaf ya da yiyecek taşırlar. Adlî bakımdan tabî durumdadırlar: S e n y ö r m a h k e m e s i nde yargılanırlar; mahkeme, zarar görenin zararının giderilmesi dışında, bir para cezasına da mahkûm eder onları; zina, büyük bir hırsızlık ya da kasıtlı adam öldürme halinde ise, efendinin insafına terkeder. Son olarak çeşitli edimler: Değiş tokuşta, zahirenin sürümünde, senyörün

değirmen, fırın ya da sıkacağının kullanılması halinde, bir harç öderler. Kimi zamanlarda, senyörüyle adamlarını barındırmak, ya da onu karşılayacak ölçüde bir zahire teslim etmek borçları vardır: Konaklama hakkıdır bunun adı. Son olarak, onlar da kendilerini koruyan kişiye «yardım»la yükümlüdürler; ve bu koruyucu da, para ya da yiyecek, evlerinde ne varsa, istediğinde el koyma hakkını kendinde görür.

Düpedüz h a r a ç almaktadır yani.

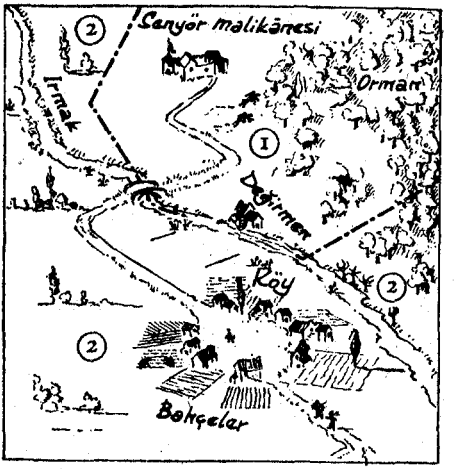

72. – Bir senyörlük malikânesinin şeması

Bu senyörlük hakları, bir senyörlükten ötekine değişse de, ister tam mülkiyet sahibi olsunlar ister kesenekçi, ister özgür olsunlar ister değil, tüm uyrukların sırtındadır; ve, XII. yüzyılda, efendiler bakımından, malikâne gelirlerinden çok daha fazla çıkar sağlamaktadır. Şato sahipleriyle, büyük dinsel toplulukların kaynaklarının temeli bu sömürüde yatmaktadır; ayrıca, bu sömürü, onları, kendilerine bırakılmış toprağın kirasıyla geçinen basit şövalyelerin de çok üstüne çıkarmaktadır. Bütün bu haksız vergiler, onları sırtlanmış insanlar için, topraktan doğan ödentilerden çok daha ağır şeylerdir; kimisi özellikle boğucudur, keyfidir çünkü, hele hele haraç böyledir. Öyle olduğu için de, çoğunun gözünde bir hırsızlıktır bu; yoksul görünmeye zorlamakta

ve bir şeyler biriktirme ruhunu öldürmektedir. Senyörlerin isteklerine karşı kendini daha iyi savunmak için, bir araya gelip toplaşmanın daha iyi olacağı düşüncesi yer etmektedir yavaş yavaş: Köylülerin bir araya gelmeleri, XI. yüzyıl boyunca, şiddet ve el koymalardan kaçıp kurtulabilecekleri, kilise ve onun mezarlığı dolayında, dua ve karşılıklı yardımlaşma topluluğu olan tarikat çevresinde palazlanmaktadır ağır ağır. Tarım toplumunun temel hücresi, köy topluluğu, emeğin dernekleşmesi böyle böyle oluşur. Bu dernekleşmede, üyelerin ortaklaşa kullanacakları mallar ve haklar vardır; ve toprağın değerlendirilmesini örgütlemek, ortak sürüyü nadasa bırakılmış topraklarda birleştirmek, ekim dönemlerini ayarlayıp düzenlemek için anlaşmışlardır. Aynı zamanda, savunma için bir dernekleşmedir bu: «Âdet»i korumak ister, senyörün yeniliklerine karşı çıkar ve kimi zaman -XII. yüzyılda- feodal rejimin bir parça ılımlaştırılması amacıyla ödünler kopardığı olur ondan.

Feodal toplumun, genel çizgisiyle yapısı işte budur.

Kuşkusuz, bu genel tablo, ülkeden ülkeye geçerken, farklılıklar edindi. Kamu gücünün silinişi ve egemenliğin özerk hücrelere bölünüşü, en son noktasına Fransa'da vardı; şövalyeliği oluşturan çeşitli ögelerin birbiri içinde erimeleri de en erken orada oldu; ve bu zümre, toprak sahiplerinin hemen hemen tümünü birleştirerek, miras yoluyla geçen, gerçekten soylu bir kast oldu. Mirasının değerini kişisel girişimle -hissedilir biçimde- arttırmak ya da azaltmayı başarabilenlerin sayısının nadir olduğu böylesi bir iktisadî güçsüzlük devrinde doğaldır bu gelişme. Orta Fransa'da, XI. yüzyılın son çeyreğinden başlıyarak, kendisini saydıran kan oldu, servet değil. Bütün şövalye oğulları, şövalye niteliğiyle mirasçı oldular; yeniyetmelikten çıktıktan sonra, savaştan anlıyanlar gurubuna kabul edilenler de onlar oldu yalnız. Ne var ki, Kutsal İmparatorlukla, krallık iktidarı, soylu ya da köylü, bütün özgür insanlara uygulanabilir bir hukuku sürdürmekte direndi. Soylular, basit şövalyelerden ayrı kaldılar ve çoğu *milites,* bağımlılık bağları içinde oldular. Frise, senyörlük ile feodaliteyi hiç tanımadı. İngiltere'de, Normandiya'da, Flandre'da, İskandinav ülkelerinde, toprak sahibi prensler, şato-

ların çoğunun sahipliğini ellerinde tuttular ve bütün insanlar üzerinde üstün bir otoriteyi korudular: Buralarda, siyasal ve sosyal ilişkilerin düzenlenmesi, bütünüyle aynı değildi.

Bununla beraber, genel olarak, sosyal örgütleniş, etkinliklerde uzmanlaşma üzerine kuruldu: İki seçkin zümre, biri manevî görevlerle, öteki askerî görevle yükümlü iki zümre, egemen sınıf olarak, köylü kitlelerin emeği yle, onları sömürerek yaşadı. Kilise adamlarıyla şövalyelerin yaşam düzeyi, böylece tarımdaki çalışmanın verimine bağlıydı; X. yüzyılın ortasında, tarım çalışması, hâlâ pek düşüktü ve ruhbanla soyluları ancak besliyebiliyordu. Ne var ki, tarımdaki üretim arttığında, dua ve savaş erbabı, zenginliğin büyük bir bölümünü, eğlence, lüks, uzak diyarların fethi, düşünsel ve sanatsal araştırmalar için harcayacaklardı. Tarım etkinliklerinde bu uyanış ise, 1000 yılı dolaylarında açıkça ortaya çıkar.

Onunla da Batı uygarlığının gelişimi başlar.

II

İKTİSADÎ VE SOSYAL GELİŞMELER

İlk işaretleri daha Karolenj döneminde seçilen, ama Norman, Müslüman ve Macar istilalarının bir yüzyıldan fazla bir zaman engellediği iktisadî etkinliğin yenilenişi, Avrupa'da 1000 yılı dolayında kesinlikle kendini belli eder. İşte bu sıralardadır ki, kırsal kesimde, büyük sonuçları olacak çeşitli teknik yetkinlikler hızla yayılır; aslında uzun bir zamandan beri bilinen, sadece o tarihe değin uygulanışı sınırlı kalmış yöntemler, Batı'da yayılmaya başlar. Ortaçağ Batı'sının büyük atılımı, tarımdaki uygulamaların temelden yenilenişine sıkı sıkıya bağlı. Bir bakıma, gerçekten bir devrimdir bu; pek hızlı değildir, ama daha az zahmete katlanarak daha fazla şey üretmenin yollarını açıp, iktisadî yaşamın koşullarını alt üst eder.

Başta teknik gelişmeler görüyoruz.

İçiçe geçmiş çeşitli teknik yetkinliklerden ilk göze çarpanı da, akar suların itici gücünden en iyi yararlanma girişimleri. Su değirmeni canlanıyor; onun harekete geçişiyle de, kolla çalışılan havan ve değirmen taşı yararsız hale geliyor ve bunlar için harcanan el emeği daha yararlı işlere ayrılıyor. Su enerjisinin dizginlenişi ile, havyanların çekim gücünden daha iyi yararlanma uğraşları, birlikte yürüyor: Koşum yöntemlerinde köklü düzelmeler vardır; bunlar, at ve öküzün gücünü daha çok ortaya koyuyorlar. Bu hayvanlar daha iyi beslenmektedirler üstelik, güçleri de o oranda artmıştır. Aletlerde de yetkinleşme vardır: Çapa ya da dirgende, demir, ağacın yerini almıştır; tırpandan yararlanma başlamıştır ve özellikle tarım araçları daha büyük bir güce kavuşmuştur. Gerçekten, o tarihlerde, bütün Kuzey Avrupa'da, iri ve ağır tekerlekli ve kulaklıkh saban yayılır ve toprağı üstün körü sürmeden ileriye gidemeyen karasaban, daha yüzeysel işlere, ya da daha kuru topraklara bırakılır gitgide.

Daha genişliğine altüst edilen, daha iyi havalandırılan toprak, başka gelişmelerden de yararlanır: Batı Fransa'da toprak kabartılmakta, XII. yüzyılın başlarından başlıyarak, Lombardiya'da geniş ölçüde sulamaya başvurulmaktadır; böylece de, tarım çalışmasının verimi artmıştır. Son olarak, ekim dönemi bakımından köklü bir değişikliğe gidilmiştir: Eski Romalıların iki yılda bir almaşık ekim usulü ile, geçici ya da göynük yerlerde ekim gibi daha ilkel ve daha az üretken uygulamalar yerine, üç yıllık usul geçer yavaş yavaş. Bu teknik, toprağın iki yılda bir yıl yerine, üç yılda iki yıl değerlendirilmesine olanak sağlar ve böylece de, yiyecek maddelerinin üretimini –en azından– yarı yarıya arttırır. Bu üç yıllık almaşık ekim usulü ile aynı zamanda yeni bir tahıl kullanımı yayılır: Yulaf; onun önünde de arpa geriler. Yulaf, kaynatılarak insanların beslenmesine yaramaktadır çoğu kez; ama bir parçası sürü hayvanlarına da verilmektedir ve bu yolla da hem sayısı, hem niteliği artar onların. Özellikle, at yetiştirme yaygınlaşmıştır: Önemli bir olaydır bu; savaş yöntemlerinde kökden değişikliğe yol açmış, giderek

Batı aristokrasisinin tüm gelişimini yönlendirmiş olan at yetiştirme, tarım ekonomisinde de yankılar yapar; XI. yüzyılın sonlarından başlıyarak, Kuzey Galya'da, at, tarımda öküzün yerini almaya başlar.

Başlıca teknik yetkinlikler işte bunlar!

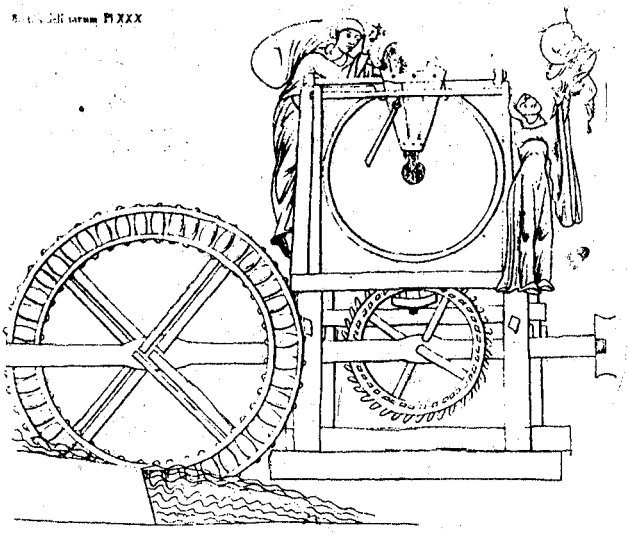

73. – XII. yüzyılda bir su değirmeni

Ancak, şunu da ekleyelim: Ağır ağır ve herşeyden önce de en önemli tarım işletmelerinde olur bu yayılış; yayılış merkezleri de, öyle görünüyor ki, Loire'la Ren arasındaki çamurlu ve geniş Frank ovalarıdır; Ortaçağ'da gerçekten yayılacağı yerler, Güney İngiltere'nin kırları, Fransa ve Kuzey Almanya olacaktır; Güney ise, başta iklim nedeniyle, eski âdetleri korur, İlkçağ'dan kalma kara sabanla iki yıllık almaşık ekimi sürdürür durur.

Bu teknik devrim, tarım yaşamında tam bir yenilenişe yol açar. Önce, bütün işletmelerde, ürün çok daha önem kazanmıştır. Senyörün kendine ayırdığı bölümde (réserve), işlenmeye elverişli toprakları sürüp ekebilmek için, angaryaya koşacağı o kadar fazla insana gereksinmesi kalmamıştır, bir kaç kişi yetmektedir ona. Öyle olunca da geri kalanını çağırmaz ve anlaşır onlarla: Angarya hizmeti yerine, para ya da tarım ürünü ister.

Böylece, senyörlük topraklarında angaryalardan çoğu kaybolur gitgide. Teknik gelişmelerin doğrudan etkisi olarak, eski çalışma edimlerinin ödentilere dönüşmesi, toprak sahibine ek iki kaynak sağlamış olur: Ürün olarak ödenenler, evinin geçimini sağladığından, kendine ayırdığı toprağı (réserve) azaltır, bir bölümünü kiralar ve kesenekçilerinin sayısını, giderek kârını çoğaltır; para olarak ödenenler ise, daha çok satın alma olanağını verir ona. Böylece senyör, toprağına çok daha az sıkılıkla bağlıdır; rantlar, gelirleri arasında gitgide büyük yer tutar; ve malikâne dışarıya açılmaya başlar.

Emeğin veriminin artması ve angaryaların azalışı, köylünün kendi işlettiği toprakta (manse) daha bol ürün elde etmesine yol açar. Gerçi, bir bölümü yine senyöre gidecektir onun, ya da eski emek hizmetlerinin yerine geçen harçları ödemek, ya da senyörün yeni isteklerini karşılamak için satacaktır. Öyle de olsa, geriye kalan, köylü ailelerin daha iyi beslenmesine yol açmıştır. Yukarı-Ortaçağ'ın süreğen derdi olan eksik-beslenmeye çare bulunmuştur. 1000 yılından sonra, kıtlıklar gitgide seyrekleşir ve kaybolur sonunda; bunun yanı sıra, nüfus, düzenli olarak artmaya başlar. Nüfus artışı, öteki teknik yeniliklerle birleşerek, bir büyük harekete yol açar: Tarıma toprak kazanmaktır bu!

Avrupa'da, 950 ve 1100 yılları arası, bu uğraşla çalkalanır.

> *Tarıma toprak kazanma hareketi*, başta ormanları ve bataklıkları hedef almıştır; ve köylülerle senyörler işbirliği içindedirler girişimde. Köylüler, kimi yerde ortaklaşa sıkı bir disiplin içinde yürütürler işi. Böylece, her yanda tahıl için üretken topraklar çoğalır; XII. yüzyılın ortalarında, hareket, en büyük yoğunluğuna varır; etkileri, teknik ilerlemelerdekilerle de birleşince, beslenme için gerekli şeylerin hacmi daha da artar ve nüfusun çoğalışını sürdürür durur.

Bu gelişmelerin doğrudan sonucu, alış-verişteki canlanış olur: 1000 yılında, «çalışanlar», hemen hemen yalnız köylülerdir, ve topraktan, şövalyelerle ruhbanın temel

74. – Tarıma toprak kazanmada keşişler

gereksinimlerini çıkarmanın kavgası içindedirler; pek nadir istisnaların dışında, zenginliklerin aktarılması, ödentiler kanalıyla senyörlüğün içinde olur, o ise kapalı bir bütündür. Ne var ki, tarımdaki çalışmanın veriminin artmasıyla, senyörlüğün gelirlerinde hissedilir bir gerileme olur: Toplumun yüksek sınıfları, zorunlu geçimlerini sağlamakla yetinmemektedirler; yaşam düzeylerini yükseltmeye çağrıdır bu. Öte yandan, aynı olay, çalışanları, git gide artan sayıda topraktan çekip alarak, zenginlerin isteğine yanıt veren yeni görevlere, zanaatçılığa ya da ticarete götürür. Bu uzmanlar, tarım işletmelerinin üretim fazlasıyla beslenmektedirler; ancak bunu için de, satın almaları gerekmektedir o ürünleri: Böylece, alış-veriş, senyörlük çerçevesinin dışında artmaya başlar; iktisadî ilişkilerde bir açılış, genel bir yumuşama olmuş ve servetlerin dolaşımı hızlanmıştır. Bunun doğal sonucu şudur: Para, günlük yaşamda daha önem kazanır. Mücevherat hazinelerinde hareketsiz kalmış değerli madenler dolaşıma koyulur; öyle de olsa yetersiz kalır bu, çünkü ağırlığı az, düşük ayarda para basılır; nakit yayıldıkça da değeri düşer, giderek satın alma gücü azalır. İktisadî gelişmenin son bir sonucu şudur: Fiyatlarda yükseliş başlar, ağır ama süreklidir.

Gezilerin yeniden sıklaşması, yolların ani canlanışı ise, yaşamın büründüğü yeni görünümler içinde, 1000 yılı dolaylarında yaşayanları en önce etkileyen şeyler. Bununla beraber, taşıma tekniği ilkeldir: Araba yoktur henüz, en kolay yolculuk da ırmak ve deniz yoluyla yapılanlardır. Karada ise daha ağırdır gidiş geliş ve yollar güçlükler ve tehlikelerle doludur. Gezi bahaneleri içinde hac, pek sık rastlananı. 1000 yılından başlıyarak, bu manevî ziyaretler, büyük boyutlar kazanacaktır; en çok ziyaret edilen yerler de Roma, Kudüs ve Filistin'in kutsal yerleri; bir de –Kuzey Portekiz'de– Ermiş Compostelle'in mezarı.

Yollarda gidiş-gelişin gitgide artan yoğunluğu, tarım ürünleri için ayrı bir pazarlama fırsatı yaratır; köylü, elindeki ürün fazlasını, konaklama yerlerine çıkarır. Nakit, tarım kesimine de girer böylece. Aslında, küçük çiftçi, bu paradan yararlanmaz pek; aldığının büyük bir bölümü, çeşitli gerekçelerle, senyörle-

re, feodal iktidarın efendilerine, dinsel kurumlara akmaktadır. Bunun sonucu olarak da, aristokrasinin -dinci olsun, laik olsun- üyeleri, giderlerini hissedilir biçimde arttırırlar. Özellikle Kilise adamları, bu yeni nakit kaynaklardan tapınakların güzelleştirilmesinde yararlanırlar; yeni kiliseler yapılmaya başlanır, heykel atölyeleri açılır. XI. yüzyıl biterken, sanattaki o çiçekleniş, uzman zanaatçılıktaki, özellikle taş işçiliğindeki o gelişme, para ekonomisindeki bu yeniden doğuşa sıkı sıkıya bağlıdır.

75. - Şahin avı

Şövalyelere gelince.. Soyluların başlıca eğlencelerinden biri olan kibâr âlemin toplantılarında görünme ve caka satma zevki uğruna, özellikle bunun için ellerindeki paraları harcarlar. Malikânelerinin ürünleriyle yetinmemektedirler artık. Lükse alışmışlardır. Başta sofra lüksü gelir: Misafirerine nadir yiyecekler, Kuzey şarapları sunarlar, her yanda da baharat vardır; sonra süslenme lüksü: Eski avamî dokumalar terkedilmiştir, kürkler, yabancı ve pahalı kumaşlar, görülmedik renkte giysiler.. Aslında daha önce de dışardan getirilen ve hiçbir zaman sönmemiş olan bu güzel nesneleri kullanma zevki, birdenbire canlanır ve yeni bir lüks ticaretinin yayılışına yol açar. Müslüman ülkelere yapılan satışlarla dengelenen Doğu ürünlerinin alımı artarken, bazı pahalı nesnelerin üretim ve alım-satımı Batı dünyasının içinde yoğunlaşır: Seine ve Oise bölgesinin, Loire ve Atlantik kıyılarından İngiltere ya da Pays-Bas'a kadar uzanan yerlerin şarapları vardır; Artois ve Flandre kentlerinin de kumaşları. Böylece yollarda, hacıların yanı sıra, malların dolaşımı da artar. Ticarî taşımalarda genişleyen boyutları gösteren yenilikler de vardır: Şato sahipleri, kendi topraklarını, korumaları altında geçip giden pahalı nesnelerin büyüsüne kapılıp, XI. yüzyılın ikinci yarısında, harca tâbi tutarlar. Çalışanlar arasında bir sınıf palazlanmaktadır; yüksek sınıfların üyelerine, arzuladıkları lüks eşyayı sağlamaya uğraşanların oluşturdukları bir sınıf: T a c i r l e r .

Bu ticaret erbabının arasında bazıları, Yahudi cemaatindendir; eski kentlerde toplaşmış olan bu cemaatler, iktisadî durgunluk döneminde, eski Doğu tacir kolonilerini Avrupa'da sürdürmüşlerdir, ve şimdi de, pek doğal olarak alış-verişteki yenilenişe katılmaktadırlar. Ne var ki, başlıca gelirlerini ticaretten sağlıyan Hıristiyanlar da gitgide çoğalır: Senyörlerin ticaretle görevlendirdiği adamları; ilk kazançlarını yolculardan sağlamış kayıkçılar ya da yükçüler; kalabalık aile ocağını terketmek zorunda kalmış ve, tarıma toprak kazanmanın zahmeti yerine, işportacılığın rastlantılarını yeğlemiş köylü çocukları. Hepsi de geçicidir bu tacirlerin; malı bulunduğu yerden gidip alıp getirir ve müşterisine satar. Gerçekten bir işportacıdır o yılların taciri. Öyle de olsa,

pek kârlı bir iştir bu ve çok çabuk zengin olmuş tacirlerin sayısı hayli fazladır. Ne var ki, tacir, çeşitli tehlikelerle de yüzyüzedir; öyle olduğu için de, tacirler çoğunlukla bir araya gelir ve kervan halinde bir yerden bir yere giderler. Bu guruplaşmanın sağladığı başka yararlar da vardır: Her biri, pazarlar hakkındaki deneyimlerini arkadaşlarına da aktarır; kimi zaman, sermayeler de bir araya getirilir ve hayli işler çevrilir. Başlarda geçicidir bu dernekleşmeler, sonra sonra düzene girer. Bir yenilik de şu: Başka

76. – Bir fuar

başka ufuklardan gelen tacirler zaman zaman belli noktalarda toplaşırlar: Fuarlar doğar. İçinde, özel bir barışın hüküm sürdüğü, kurulduğu toprağın senyörünce –ufak bir harç karşılığında– güvencesi sağlanmış olan fuar, gezici ticaretin temel organıdır gerçekten; konaklama yeri, sürekli karşılaşma noktası olarak kent de öyle: Çünkü, kervanlar ve fuarlar mevsimini bekleyerek, kötü ayların geçirileceği ambarlar gerekmektedir. Öyle olduğu için de, yolların yeniden canlanışı gibi, ticarî alış-verişteki yenilik de, Batı'nın en kayrılmış bölgelerinde, çok önemli bir olaya yol açar:

Kent yaşamının yeniden doğuşu dur bu.

KENTLERİN GELİŞMESİ VE KOMÜN HAREKETİ

Kent anlamına *«bourg»* –çoğu kez de «yeni kent»– diye adlandırılan bu yeni toplaşmalar, gidiş-gelişe ve savunmaya uygun yerlerde doğar ve gelişirler. Gidiş-gelişe uygun bir yerdedir, çünkü kent, bir temas, bir ilişki noktasıdır; savunmaya uygun bir yerdedir, çünkü korunması gereken servetleri barındırmaktadır kent. Bu yeni yerleşim, genellikle eski bir Roma sitesinin yanındadır; eski site, gidiş-geliş kolaylıklarının gözetildiği bir yerdedir; surla çevrilidir; ayrıca bir piskoposluk makamıdır; yığınla manastır vardır içinde; çoğu kez kimi soylu aileler de oturur ve sürekli ve kalabalık bir müşterisi bulunur. Önemli şatoların ya da manastırların yanında kurulduğu da olur yeni kentin. Ancak, nerede olursa olsun, yeni mahalle, eski kent çekirdeğinden hemen hep farklıdır: Eskisi surların arkasına kapanmış, genellikle dinsel ya da askerî görevleri olan, özellikle ruhbanın ya da silâhlı adamların oturduğu bir yerdir; yeni kent, tersine, surların dışında açık bir yerde, ticarî alış-verişe ayrılmış ve içinde her hafta bir pazarın kurulduğu çoğu kez geniş bir alanın çevresindedir; üzerinde hanların sıralandığı yolları, başlıca gidiş-geliş eksenine göre uzanır; evleri bile öyledir. Yeni birikimin niteliklerini taşımaktadır.

Bu yeni kenti oluşturanlar, çeşitli çevrelerden gelen insan-

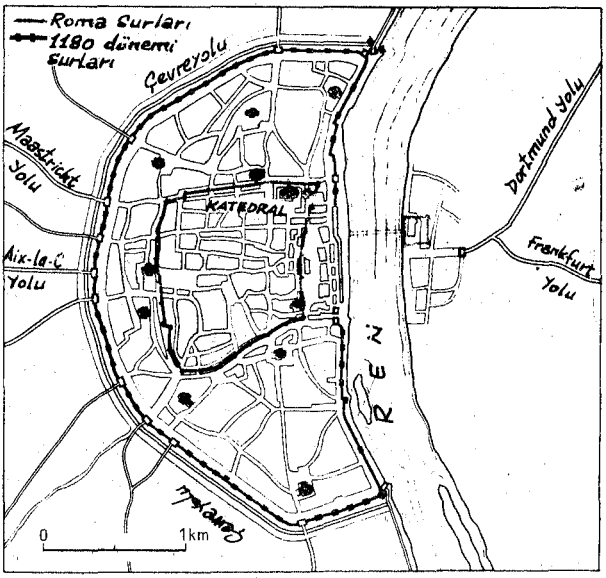

77. – Kentlerdeki gelişmenin bir örneği

lardır; ancak, kökenleri ne olursa olsun, hepsi de aynı sosyal sınıfın içinde karışmışlardır birbirlerine.

Nedir o sınıf? B u r j u v a z i.

XI. yüzyılın ortalarına doğru palazlanan bu sınıf, her şeyden önce, belli bir iktisadî görevle nitelenir: Üyeleri, ticaret ve zanaatta uzmandırlar. Öyle olduğu için de, kentte asıl zenginlik, başka yerlerde olduğu gibi, toprak değildir; külçe ya da nakit olarak paradır, değerli malların stokudur. Çok daha hareketli değerlerdir bunlar. Yine o nedenle, kentte servetler çok daha çabuk oluşur ve dağılır; mesleğin niteliği gereği de, aile bağı, tarım toplumunda olduğundan çok daha gevşektir. Ne var ki, kentte iktisadî ve sosyal iklim pek kendine özgü de olsa, siyasal rejim, kentteki iktisadî etkinliğe uygun değildir. Yeni yerleşme, tarım toprağında olduğu gibi, tüm kent, bir ya da birkaç senyörün sultası altındadır; ayrıca sitenin piskoposu, manastırın başı, şatonun sahibi vardır, ve hepsi de –haraç da içinde olmak üze-

re- can sıkıcı isteklerle dikilmektedirler burjuaların önüne. Ancak, kent halkının da, iktidar sahiplerini yolundan saptıracak servetlerin yanı sıra, çeşitli silâhları vardır. İşte, bütün bunlara dayanarak, senyörlerden, feodal rejimin düzeltilmesi ni istemeye kalkarlar.

Ne yaparlar? Ve nedir elde ettikleri?

İktidar sahibinin karşısında en iyi durumda olabilmek için, çoğu kez sıkı bir birliğe giderler; bu birlik, kent halkının bütün guruplarını ve bütün aile başlarını bir araya getirir: Komün dür bu. Şövalyelerin kendi aralarında oluşturdukları, Tanrı Barışını savunma dernekleri gibi, komün de, karşılıklı bir and üzerine kuruludur; ilk hedefi de, and içenler arasındaki uzlaşmanın sürdürülmesidir: «Kent Barışı»nı bozacak olanlar, topluluğun vereceği ağır yaptırımlara uğrayacaklardır. Bunun gibi komün, yeni topluluğun düşmanlarına karşı, birlikte bir eylem amacıyla, bütün bireysel etkinlikleri birleştirir. Böylesi, disiplinli bir dernekleşmedir bu; üyeleri, genel olarak da en büyük malî kaynaklara sahip olan -uzak ülkelerle alış-verişte bulunan- tacirler sağlarlar.

Burjuvazinin direnişi, ticarî hareketin daha yoğun olup da kentsel gelişmeyi daha erkenden desteklediği bölgelerde ortaya çıkar önce; yani iki bölgede: Lombardiya İtalya'sı ile Kuzey Fransa'da. Hareket, gitgide bütün boyutlarıyla sarar kentleri ve, 1150 yılında önce de, çoğu yerde, en sıkıcı feodal baskıların hafifletilmesini gerçekleştirir. Kimi zaman başkaldırıyla yürür gelişme; nitekim 1115 yılında, Laon burjuvaları, istediklerini azaltmayı reddeden piskoposlarını düpedüz öldürürler. Çok daha sık görüleni de, senyörlerin, büyük paralar karşılığında, burjuva topluluğu ile anlaşması olur; yazılı ve mühürlü bir sözleşme, burjuların «özgürlük» ya da «bağışıklık»larını, yani haksız istemlerin azaltılmasını güvenceye bağlar.

Özgürlük sözleşmelerinin hükümleri, genel olarak, bütün kent halkına, kişisel bağımsızlık vaadeder önce: Kişiyi kişiye bağımlı kılan bütün yükümlülükler sona erer. Ayrıca, senyörlük «âdet»leri, tümüyle ortadan kalkmasalar da, büyük ölçüde sınır-

landırılırlar; haraç, keyfi niteliğini yitirir, özellikle efendinin bütün ticarî ayrıcalıkları, serbest dolaşıma ve ticarete konmuş bütün engeller ortadan kaldırılır.

Bu sonuç elde edilince, çoğu kez komün de sona erer. Kent, o andan başlıyarak bağışıktır, serbesttir, o kadar. Ne var ki, komün andının zaferden sonra da sürdüğü ve kentsel derneğin varlığının sözleşme ile tanındığı da olur. Böylece, burjuvaların topluluğu hukuksal bir kişilik kazanır, eski efendilerin yetkilerinden bir bölümüne konar, kollektif bir senyörlük olur. Önce askerî bir senyörlüktür bu: Burjuvalar, silah taşımaya tabî tutulur; ancak taşıyacakları silah senyörün değil, kentindir, ticarî çıkarların savunulması, herkesin gönenci içindir. İkinci olarak, adli bir senyörlük: Daha önce özgürlük için mücadelede ortaya konulan olağanüstü yargılama, yerini, -kentin sözleşmeyle reddedilen- eski bastırma yetkilerinin yerine geçer. Son olarak, kendi malî kaynaklarını kendisi kullanan bir senyörlüktür bu. Bu kollektif iktidara bütün burjuvalar katılırlar ve, genel meclisler halinde toplanarak, en önemli kararları ortaklaşa alırlar. Bununla beraber, günlük işlerin yürütülmesi, adlî görev, kamu parasının idaresi, genellikle ticaret oligarşisinden gelen bir heyete bırakılır.

Böylece, 1000 yılıyla XII. yüzyılın ortaları arasında, ticaret rönesansı, tarım dünyasının ve feodal toplumun bağrına, yabancı bir ögeyi, kenti getirip sokar. Kuşkusuz, henüz çapsızdır bunlar ve olsa olsa birkaç yüz, nadir de olsa birkaç bin burjuvayı içine almaktadır. Bununla beraber, onların ortaya çıkışı, çevrede derin değişikliklere yol açmıştır. Önce, kentlerin gelişmesi, kırsal kesime para ekonomisinin girmesi ni destekler. Tacir kent, gerçekten, tarımsal üretime yabancı -ve bu arada imrendirici- zahirenin sürekli olarak sergilendiği bir mağazadır önce; bu sergileme de, kırsal kesimdeki sınıfları, henüz köylüleri değil, ama büyük bir hızla, soyluları, yüksek ruhban takımını tüketime götürür ve kent, böylece, bu insanların harcadığı paraları, yani tarımdaki yeni uygulamalardan doğan büyük verimin yarattığı servet fazlasını kasalarına akıtmaktadır.

Ancak, öte yandan, kentlerde böylece biriken taşınır değerler, sonra yeniden dağıtılır. Başta kredi yoluyla: Çünkü tacirler, alıcıları olan tarım erbabına ödünç para verirler, ve faizli ödünçlerin çoğaldığı görülür. Özellikle de, Yahudiler uygulamaktadır bunu; çünkü tefecilik, ilke olarak Hıristiyanlara yasaklanmıştır. Taşınmaz mal rehni üzerinden ödünç de başlamıştır; bu yolla da, borç ödeninceye kadar, toprak ve ürünleri alacaklının elinde kalmakdadır. Kentlerde biriken taşınır değerlerin yeniden dağılımında kentlilerin satın almaları da rol oynar: Gerçekten kent, tarlada yetişenlerin, yiyecek maddelerinin ve -yün, kereste ya da deri gibi- kentte zanaatçının kullandığı maddelerin tüketim merkezidir. Böylece, kentin varlığı, paranın dolaşım hızını artırırken, tarım ekonomisini ve tarım işletmelerinin gitgide dışa açılışını çabuklaştırır.

Ayrıca, bağışıklıkların fethedilmesi uğrunda burjuva girişimlerin başarıya ulaşması, siyasal dengeyi alt üst eder; o kadar ki, o yıllarda kimi insanlar «skandal» diye bakarlar buna. Nasıl da olmasın? Gerçekten, şövalyeli ve hiyerarşili feodal örgütlenişin ortasında, soylu ya da dinsel bir nitelik taşımıyan senyörlükler, eşitleri birbirine bağlıyan andlar görülmektedir; yeni bir sosyal gurup, burjuvazi, özgün ekonomik yeteneği ve ayrıcalıklı hukuksal statüsü, yani kişi özgürlüğüyle, eski üçlü «zümre» düzeninin yanı sıra, servetlerin geleneksel hiyerarşisini bozmaktadır: Bozmaktadır, çünkü çalışanlar, ticaret yoluyla, şövalyelerden daha zengin olabilmektedirler. Efendisinden kaçan sömürülenler yalnız sığınmakla da kalmazlar, daha ilk yılın sonunda burjuva topluluğu ile bütünşelirler: Köyde oturanlar için bir örnektir bu; öyle ki, kentlilerden -aşağı yukarı- bir yarım yüzyıl sonra, onlar da kalkıp, senyörlerinden, feodal «âdet»lerin yazılmasını ve hafifletilmesini istemeye başlıyacaklardır. Yeni kent, feodal dünyanın bağrına girmiş yıkıcı bir tohumdur böylece. Bununla beraber, o sıralarda -ve XII. yüzyılın da sonlarına değin-, kentlerin rönesansı ve tacirlerin gönenci, özellikle yayılmanın güçlü etkenleri haline geldiler. Bunlardan ilk yararlananlar da egemen sınıflar oldu.

Şövalyeler ve ruhban yani.

III

ASKERİ YAYILMA

Köylü nüfusun artması, ekilebilir toprakların genişlemesine, yeni köylerin yaratılmasına ve kentsel yerleşmelerin çoğalmasına yol açar; aynı olay, aristokraside serüven duygusunu da geliştirir. Soylu ailelerin kalabalık çocukları, ek kaynakların aranışı içinde, aldıkları eğitimin de nedeniyle, askerî girişimlere çevirirler dikkatlerini; ve barış kurumları, feodal düzen ve kendilerini komşularına bağlıyan yığınla bağ, çevresindekilerle savaşa girişmekten, giderek savaşın nimetlerinden –genöş ölçüde– alıkoyduğu için, daha uzaklara seferlere atılırlar. Batı şövalyeliğinin yayılışının kökeninde bu nüfus çoğalışının itişi vardır böylece. Ancak, bu girişimlerin başarısı, Hıristiyan savaşçılar arasında yaygın savaş tekniğindeki gelişmelerle de açıklanır.

SAVAŞ TEKNİĞİNDEKİ GELİŞMELER

Bu gelişmelerin en önemlisi, atın savaşta çok daha sık kullanılması; bu da, koşum takımlarındaki yetkinleşmenin ve, özellikle özenginin yayılmasının, at yetiştirmedeki gelişmelerin, giderek tarım tekniğindeki ilerlemenin, üç yıllık almaşık ekimin ve yulaf ekiminin yayılmasının bir sonucu. XI. yüzyılda, savaşçı adına lâyık kişi, bilindiği gibi, şövalyedir. Atı üstünde şövalyenin koruyucu silahları daha ağırlaşmıştır, giderek daha dayanıklı ve etkindir. Karolenj devrinden beri zırh, gitgide güçlenmiştir. Bu yetkin korunma pahalıya mal olmaktadır gerçi; ancak, şövalyeyi de –ok gibi– uzaktan kullanılan silahlara karşı da yaralanmaz duruma getirmiştir; olsa olsa, atma zarar vermektedir bunlar.

Savaşmada davranışı değiştirir bu.

> Mesafeli saldırı yoktur artık; mermi kullanımı, yayalara bırakılmıştır, kaldı ki onların rolü de ikinci plana geçmiştir ve yalnız düşmanların yaklaşmasını geciktirmektir. Gerçek asker, hasmıyla göğüs göğüse boy ölçüşmektedir şimdi. Savaşın, sonucu belirleyen aşaması, gitgide daha sık olarak, şövalyelerin çar-

pışmasıdır. Özengi, şövalyeye, atı üzerinde daha dengeli durmasına ve ona yeni bir saldırı yöntemi uygulamasına fırsat verebilmekdedir: Şövalye, bir elinde mızrak, bir elinde kalkan, hasmı üzerine dört nala saldırır; amacı, hasmını attan düşürmektir ve bu da yetmektedir; çünkü, o şiddetle ve o ağırlığıyla atından düşen şövalye, hemen o anda saf dışı olmuş demektir. O yüzden de, karşılaşmanın amacı değişir yavaş yavaş: Amaç, düşmanı öldürmekten çok esir etmek ve kurtuluş akçasından yararlanmaktır. Bütün bu gelişme, XII. yüzyılın başlarında tamamlanır; o tarihten başlıyarak, savaş, ağır süvarinin ard arda saldırılarından oluşmaktadır, ve hasımları, aynı silahlarla donanmamış ve aynı tekniği kullanmıyorsa yenilmeleri kaçınılmazdır. Eğitim de buna göre değişikliğe uğrar: Bedeni geliştirmek, ata binmede ustalaşmak önem kazanır; en güzel vakit geçirmeler, sert alıştırmalar, savaş oyunlarıdır; beden gücünü ve silah arkadaşlarına bağlılığı tüm erdemlerin üstüne çıkaran bir anlayışı da beraberinde getirir bu. 1000 yılından başlıyarak, askerî araç ve yöntemlerdeki yetkinliğe, şövalyelerin bütün öteki meslekten savaşçılara üstünlüğü de eklenmiştir.

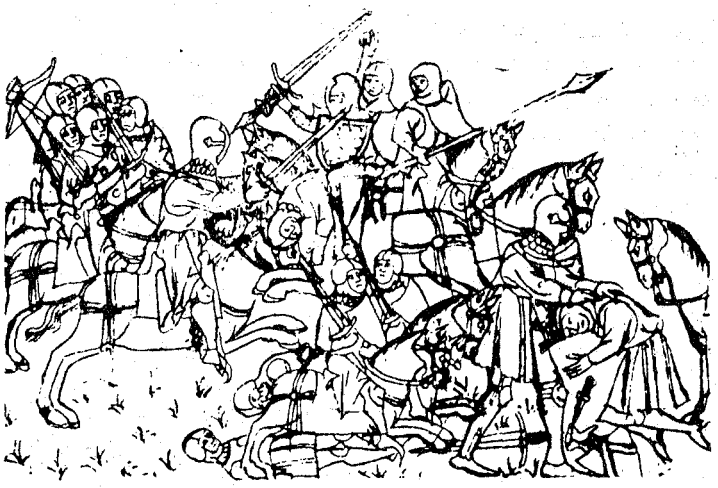

78. – Şövalyelerin çarpışması

İlk serüvenciler, XI. yüzyılın başlarından başlıyarak, Normandiya'dan çıkar. Norman istilasının –sonucu bakımından– en önemli olayı, Fatih Guillaume' un, 1066 yılında, bir birliğin başında İngiltere'ye çıkıp, krallığı ele geçirmesidir. O tarihten başlıyarak da, Anglo-Saksonlar, İskandinav etkisinden kesinlikle sıyrılarak Kuzey Galya uygarlığına bağlanırlar; yerli kültür canlılığını yine de korur kuşkusuz, ancak egemen sınıflar, kıta Avrupasının dilini, kibar âleminin âdetlerini ve bütün düşünce biçimlerini benimserler. Dışardan getirilmiş feodal âdetler, Saksonların sert ortakçı kurumlarına eklenerek, İngiltere kralını, o zamanın Avrupa'sının en güçlü senyörü yapıp çıkar.

Ne var ki, İngiltere'nin fethi sırasında, başka bir çok Norman da, Latin Hıristiyanlığın güney sınırlarına bahtlarını denemeye gitmişlerdi. Çoğu, İtalya'nın güneyinde askerî hizmetlerini kiraya verirler. İtalya'nın bu bölgesi ise, çeşitli egemenliklerin çatıştığı bir yerdir. Apenin'lerin Lombard dükleri, kıyıdaki bizans yöneticileri, tacir siteler, son olarak da –Sicilya'yı hâlâ ellerinde tutan– Araplar, çatışıp durmaktadır. Bu üstün nitelikli askerler, yollarını kolayca buldular, ülkelerinden kardeşlerini ve hısımlarını çağırdılar. Bu paralı askerlerden biri, hısımlık ve vassallık bağlarıyla birbirine bağlı bir askerî ortaklığın şefi Roger Guiscard, olağan üstü bir varlık gösterdi: Kılıcının hakkıyla İtalya'da bir devlet kurdu, İtalya'nın güneyinden Yunanlıları çıkarıp attı; Sicilya'yı Müslümanlardan kurtardı, İllirya'ya yayılmayı aklına koyarak Durazzo'ya ve Korfu'ya yerleşti.

Böylece, Akdeniz'li üç dünyanın, Latin, Bizans ve Arap dünyalarının buluştuğu noktada, Batı Hıristiyanlığı ilk adımını atar ve bir yeni devlet kurulmuş olur: Yüksek organlarının yapısı bakımından feodal bir devlettir bu; ancak başındaki hükümdarın, İngiltere'de olduğu gibi, fetihle boyun eğmiş halk üzerinde pek geniş hakları vardır ve bol malî kaynaklardan yararlanabilmekdedir. Çünkü dillerin, dinlerin, uygarlıkların yol ağzı durumundaki Sicilya da, büyük deniz sefererinin bir menzil noktası olarak, altın ve büyük ticaret ülkesidir. Öyle olduğu içindir ki, adanın Hıristiyanların eline geçmesi ve sağlam bir monarşinin içine sokulması, tüm Batı için pek önemli bir olaydır; gerçek-

ten, bununla korsanların etkinliği –hatırı sayılır ölçüde– azalır, giderek Hıristiyan gemiler için Yakındoğu limanlarına kolayca erişebilmek fırsatı doğar. Akdeniz'in batı havzası akblukadan kurtulmuştur; Venedik ve Adriyatik, Doğu'yla olan ticarette başlıca yollar olmaktan çıkarlar ve Katalonya, Languedoc, Provence kıyılarında ticarî etkinlik –Balear adalarındaki Müslüman korsanlara karşın– gelişmeye başlarken, İtalya'nın batı kıyılarında Pisa ile Cenova, Amalfi'nin yerine geçerler. Amalfi'nin, o tarihe değin, Sicilya Araplarıyla yaptığı bir anlaşma sonucu, Messina boğazını aşabilen ve ticaret gemilerini Doğu'ya gönderebilen tek liman olduğunu da hatırlatalım.

HAÇLI SEFERLERİ

İspanya yarımadası, Müslümanlara karşı yeni bir fetih cephesi oldu; ve yarımadanın kuzeyindeki küçük Hıristiyan devletlerin, Katalonya'nın, Aragon'un, Kastilya'nın şefleri de, Fransa'nın şövalyelerinden, hatta Normanlardan askerî yardım aldılar. Bu desteklerle de güçlenerek, zayıflamış Müslüman egemenliklere karşı önce yağma akınlarına başladılar, arkasından da fetih seferleri geldi. Bu seferler, köylü ve kentli kolonileştirmesine açık kimi topraklar kazandırdı Hıristiyanlığa. Ve yine İspanya'dadır ki, bu başarılı savaşlar boyunca, Batı şövalyeliğinin genç yayılmacı gücünün bir belirtisi olarak, yeni bir duygu oluştu: Öte dünyada kurtuluşu da sağlayacak bir hayır işi olarak K u t s a l S a v a ş düşüncesi, Yiğitlik destanlarında da dile gelen ve yayılan bu duyguyu, Kilise'nin yöneticileri sömürdü ve yönlendirdi. Müslümanlara karşı ilk askerî sefer, 1063 yılında Ebro vadisi boyunca hareket geçer; seferler başarılıdır, ama pek ağır yürür, o kadar ki, Siraküza ancak 1118 yılında düşecektir. Buna karşılık, Kastilya kralı I. Ferdinand, arka arkaya başarılar kazanır: 1064 yılında Coimbre'dedir ve yarımadadaki hemen tüm Müslüman prensliklerini vergiye bağlar; oğlu da Toledo'yu fetheder (1085). Hıristiyanlar, Afrika'dan gelen Murabıtlar karşısında bir ara gerilerlerse de, çok geçmez terkedilen topraklar geri alınır. Müslümanlara karşı savaş, çoğu kez başarılarla, aralıksız sürecektir artık.

79. – Papa II. Urbanus'un Haçlı seferi için vaazı

Asıl anlamıyla Haçlı Seferleri, İspanya'da Müslümanlara karşı sürdürülen Kutsal Savaştan –basit ayrıntılarla da olsa– farklıdır: Haçlı Seferlerinde, Hıristiyan askerler, Papalığın da yönetimine katıldığı bir girişime alınıyorlardı; aynı zamanda bir kurtuluş simgesi olarak bir haç vardı göğüslerinde; kendilerine sağlanan ayrıcalıklar genişletilmişti ve daha belirgindi, ve özellikle önlerine konulan amaç Kastilya ovalarını fethetmekten çok daha fazla coşturucuydu: İsa'nın kabrini kurtarmak, 1000 yılı dolayılarında, hac uygulamasının gelişmesinden başlıyarak, Kutsal Toprağa gezi, en selâmet getirici yol olarak görüldüğünden, gitgide sıklaşmıştı; çok hoşgörülü olan Araplar bunu pek engellemiyorlardı ve Türk istilasının da Filistin'deki kutsal yerlere girişi çıkış daha da zorlaştırdığı söylenemez. Bununla beraber, XI. yüzyılın ikinci yarısında, Batı şövalyeleri, Kutsal Savaş

düşüncesinin büyüsüne kapılarak, küçük silahlı guruplar halinde hacca başladılar; döndüklerinde, Yakın-Doğu'nun zenginliklerini anlatırken bir fethin hiç de olanaksız olmadığı düşüncesini yayıyorlardı aristokratik çevrelere. Yine o sıralarda, Türklerin yürüyüşü, Bizans'ı tehlikeli biçimde tehdit etmeye başladı ve Batı'da, Hıristiyanlığın Doğu yakasında korunması gerektiği düşünülür oldu. Papa III. Urbanus, bu uygun iklimden yararlanarak, geniş ve ortak bir sefer tasarısını koydu kafasına ve, 1095 yılında, askerlikten anlıyan tüm Hıristiyanları, Kudüs için silaha sarılmaya çağırdı. Çağrı, Papalığın düşündüğünden de büyük yankılar yaptı; Latin Hıristiyanlığın dört bir yanından, şövalyeler coşkuyla yanıt verdiler. İki yüzyıldan fazla sürecek bir girişim böyle başlar; o kadar ki, özlemi tâ Modern Zamanların şafağına değin soyluların düşlerine girip duracaktır. İlk Haçlı Seferi, ayrıntılı olarak, ağır ağır hazırlandı; dört silahlı gurup, ayrı yollardan harekete geçip Konstantinopolis önünde buluştular. Krallar, o sırada gerçek bir güce erişemediğinden, başlarında kral yoktur; ne var ki, bu kez de en kalabalık ve en direşken savaşçılar, eski Frank eyaleterinden gelenlerdir.

15 Eylül 1099'da Kudüs'ü alırlar.

Arkasından Kutsal Toprak'ta, Batı feodalitesinden uzak, bir tür ileri-karakol örgütlenir.

> Gerçekten, başta coğrafi durumundan gelen dayanıksız bir siyasal yapıdır bu: «Frank» egemenliği, kıyıda tutunabilir ancak ve, Kilikya dağları boyunca Urfa'ya kadar yayıldığı yerler bir yana, çöle giremez; İslâm Şam'dadır, Halep'tedir ve kıyıdaki bu püsküle bütün ağırlığıyla yüklenmektedir. İç yapısı bakımından da dayanıksızdır: Siyasal yapının belkemiği Batı'dan yapay olarak getirilmiş âdetlerden oluşmaktadır; devleti de, -Sicilya Devleti ya da Anglo-Norman krallığı gibi- bir birliğin şefi değil, hac ve savaş gibi geçici bir toplulukta, eşitlik temeli üzerine bir araya gelen şato sahipleri ile şövalyeler kurmuştur. Söz konusu olan, bir monarşidir kuşkusuz ve güçlü bir monarşidir. Ne var ki, bu krallık, Urfa, Antakya ve Tripoli'deki -bağımsız girişimlerin ürünü olan- üç prensliği denetlemez; böylece hükümdar, tehlikeli bir biçimde tehdit edilen bir cephe karşısında, güçlerin gerekli birliğini gerçekleştiremez. Şu bakım-

dan da dayanıksızdır: Haçlılar, Kalabriya'nın Norman paralı askerlerinin ya da Fatih Guillaume'un yoldaşlarının tersine, denizaşırı bir senyörlük ele geçirip orada yerleşmek amacıyla yola çıkmamışlardır; Kudüs'ü kurtarmayı yükümlenmişlerdir, yoksa orada sürekli nöbet tutmayı değil; böylece, amaca ulaşıp, günahları da bağışlanınca çoğu yurtlarına döner.

Bu bakımdan, Yakın-Doğu'daki Frank devletleri koloniler olmadılar. Birkaç şövalye ailesi, birkaç tacir ortaklığı, oraya buraya dağılmış şatolara ve kimi ticaret yerlerine yerleştiler; ne var ki, Batılılar, yerli halk arasında zayıf bir azınlık olarak kalıyorlardı.

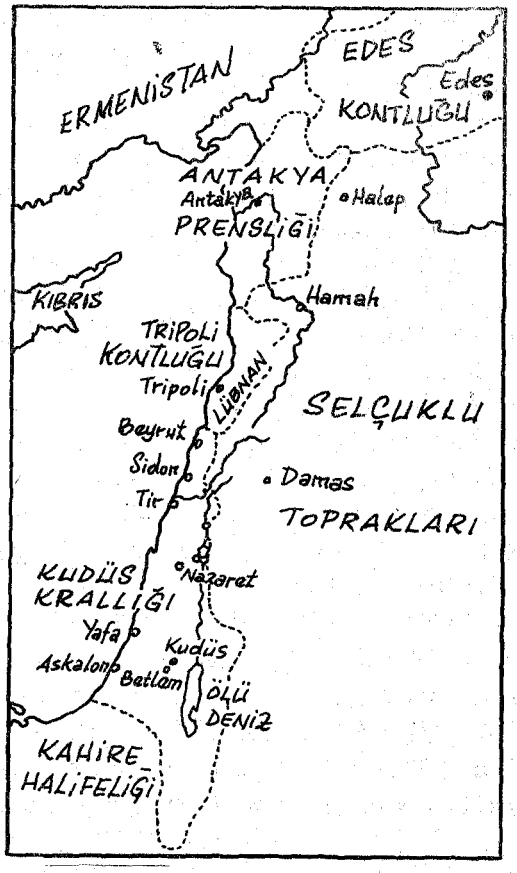

80. – İlk Haçlı Seferinden sonra Doğu'da Hıristiyan devletler

Öyle de olsa, Akdeniz'in doğu kıyılarındaki Latin kuruluşları varlıklarını sürdürürler. Çünkü, başta İslâm pek zayıflamıştı; sonra, bütün bir XII. yüzyılla ve XIII. yüzyılın ilk yılları boyunca, Haçlılar, -tarihçilerin kimi önemli seferlere verdikleri numaralara karşın- aslında sürekli bir kurumdu: Her yıl, dilekler tekrarlanır ve her ilkbaharda bir gurup şövalye Kutsal Toprağa gelir, birkaç ay, kimi zaman birkaç yıl geçirir dönerdi; sürekliydi bu gidiş-geliş. Ayrıca, konusu şimdi Kutsal Savaş olan dindarlığın bu özel biçimine uygun yeni tarikatlar da ortaya çıktı: İçine aldıkları kimseler, hem keşiş, hem asker olan tarikatlardı bunlar. Tapınak Şövalyeleri (Templiers) ile, görevi hacıları Kutsal Toprak'ta karşılayıp düşmana karşı korumak olan Kudüs Hastanesi Şövalyeleri (Hospitaliers) önemlidir. Bunların da, Yeni Haçlılar sağlamada rolleri oldu; gelemiyenlerin de sadakalarını topladılar. Böylece, her iki tarikat arasında yarışma da olsa, ikisi de Hıristiyan prensliklerin varlıklarını sürdürmelerinde katkıda bulundular. Aslına bakılırsa, bu prenslikler azalır yavaş yavaş: Urfa 1144 yılında yitirilir; Kudüs 1187'de düşer. Ancak kıyı bölgesi tutunur ve Franklar, İslâm önünde çekilirlerse de, yitirdiklerini, XII. yüzyılın sonlarında Bizans topraklarında gidermeye başlarlar: Kıbrıs'ı ele geçirirler (1191), Konstantinopolis'i alır yağmalarlar (1204) ve orada bir Latin İmparatorluğu kurarlar; Konstantinopolis'te dayanıksız olur bu İmparatorluk, Mora'da daha sürekli yerleşirler. Doğu Akdeniz'le bağlar, kopmak şöyle dursun güçlenir gitgide.

Bütün bu uzayıp giden ilişkilerin, Avrupa uygarlığının üstünde büyük etkisi olmuştur.

Nedir onlar?

Gerçekten, Avrupa'da, üyelerinden -en az- biri bu seferlere katılmamış pek az şövalye ailesi vardır; Haçlılara katılmak bir gelenek olup çıkar. Böylece, Kutsal Savaş ve uzun mesafelere yolculuklar, laik aristokraside, nüfus artışının etkilerini azaltmış ve karışıklık fırsatlarının ve iktisadî güçlüklerin boyutlarını, küçültmüştür.

Ayrıca, bu askerî girişimler, Batı'nın maddî bakımdan zenginleşmesini ve deniz ticaretinin gelişmesini destekledi. Her şey

bir yana, sayıları gitgide artan hacı kafilelerini taşıma zorunluğu bile yeterdi böyle bir gelişme için. Armatörler, bu yolla kazandıkları sermayeleri ticarete yatırıyorlar, yolcularını boşalttıktan sonra da, gemilerine, baharattan lüks eşyaya değin, Doğu ürünlerini yükleyip, getirip Avrupa'da yüksek fiyatla satıyorlardı; hâttâ Papalığın yasaklamasına karşın, Müslümanlara köle ve kaçak silah bile sunulmuştur bu yolla. Bu sürekli ticaret, deniz kentlerinde, özellikle İtalya'da, değerli maden birikimini büyük bir hızla artırdı ve bu birikim, Akdeniz'deki Hıristiyan ülkelerinin tarım üretimi alanında aşağı düzeydeki durumunu dengeledi. Güney ticaretinin –belirtilerini Kuzey Denizi kıyılarında olduğundan çok daha erken ortaya koyan– yayılışının kökeninde bu vardır.

Barselona ve Marsilya, özellikle de Piza, Cenova ve Venedik deniz tacirlerinin, daha ilk Haçlı Seferlerinden başlıyarak uyguladıkları kimi malî ve ticarî ortaklıklar da, Müslümanlara ve Bizanslılara karşı yürütülen savaş seferlerine etkin olarak katkıda bulunmuştur; karşılığında da, fethedilen ülkelerin ticarî bakımdan en elverişli yerlerinde topraklar edinmişlerdir: «Fuduk» adı verilen, bu küçük ticaret kolonoleri, iş merkezleri olarak edindikleri kârlarla, Batıdaki komünlerin, yani ana-vatanın zenginleşmesine destek olmuşlardır. Yabancı kentlere yerleşmiş bu ticaret mahalleleri, garip bir biçimde Ortaçağ'ın ilk yüzyıllarında, Suriye tacirlerinin Galya ya da İspanya sitelerinde ellerinde tuttukları belli köşeleri hatırlatır bize. Böylece, Latin Hıristiyanlığın Doğu karşısındaki iktisadî durumunun, XII. yüzyılın ortalarından başlıyarak bütünüyle tersine döndüğünü görüyoruz: Şimdi İtalyan, Katalonya'lı ya da Provence'li tacirler, Akdeniz'in Asya ve Afrika yakasının tüm ticaretini ellerinde tutuyor ve kârlarını topluyorlardı.

Son olarak, Haçlı Seferleri, yüksek kültür ülkeleriyle sıkı ilişkiler kurulmasına yol açarak, şövalye âdetlerinin incelmesini hızlandırmışlar, Doğu moda ve mallarının kullanılmasını yaymışlar, yeni tekniklerin girmesine olanak sağlamışlar, Batılı aydınlara, Arap ve Yunan bilim ve felsefe, edebiyat ve sanatının çeşitli görünüşlerini açıklayıp duyurmuşlardır. Kimi zaman Filistin

prensliklerinde, ama özellikle Güney İtalya'da, ya da İspanya yarım adasını yeniden fethetmek için açılan cephelerde devşirilen ve hactan her dönenin yaydığı bütün bu biçimler, kavramlar, reçeteler ve âdetler, Hıristiyan Avrupa'nın kültür varlığını zenginleştirirler. Bütün bunlar, manevî yenileşmeye bir canlılık getirirler. Bu yenileşme, daha Karolenj devrinde başlamış ve o tarihten sonra da –zaman zaman kesintilere uğrasa da– ağır ağır sürmüştü; şimdiyse, genel gönenç, ilişkilerdeki çoğalış, her tür alış-verişteki hızlanış destekliyordu kendisini.

IV

DİNDE, DÜŞÜNCEDE VE SANATTA YENİLENİŞ

XI. - XII. yüzyıllar, feodal Avrupa'da, yalnız iktisadî ve sosyal yaşamda değil, dinde, düşüncede ve sanatta da yenileşme yüzyıllarıdır.

Nasıl?

KİLİSEDE ARINMA

Batı'da Kilise, XI. yüzyılda eğitimin tekelini hâlâ elinde tuttuğu için, kültürün gelişimi ve düşünsel etkinlikler, doğrudan doğruya Kilise organlarının durumuna bağlı kalmakdadır. Kilise, X. yüzyılın başlarından beri gelişip düzelmektedir. Ne var ki, 1000 yılında, manastır yaşamı, başta Cluny tarikatının âdetlerinin etkisiyle gitgide arınır da olsa, onun dışında kalan ruhban, vahim eğilimler içindedir; rahipler yaşama karışmışlardır, böylece ortamın bozucu yanları daha da tehdit eder olmuştur kendilerini.

Nedir başlıca yakınmalar?

İlk görünenler, âdetlerdeki bozuluş: Rahipler, en büyüğünden en küçüğüne kadar, Kilise dışındakiler, yani laikler gibi yaşamakta, silah taşımakta ve bekârlık kuralına uymamaktadırlar; bunun yanı sıra, kutsal şeylerin ticareti yapılmakta, dinsel

görevler açık artırmaya çıkarılmakdadır, kısacası, din sömürülmekdedir. Her iki sapmanın da temelinde aynı neden yatmaktadır: Kilise görevlerinin dağıtılmasında laiklerin oynadıkları rol! Gerçekten de Kilise, bütün kiliseler, uygulamada laiklerin iktidarı altındadır. Kırsal kesimdeki ruhani bölge, şövalye ailelerinin mülkiyetindedir; o daireyi kuranın mirasçıları da, onu istedikleri gibi sömürme hakkını kendilerinde görmekte ve bölge papazını da, kendilerine en çok evet diyecek adamları arasından seçmektedirler. Piskoposluklarla, tam örgütlü büyük manastırların başlarına geçecek olanları ise, krallar ve kimi prensler atamaktadır. Bu nedenle ve feodal anlayışın etkisiyle, dinsel görev, yetkiler ve ona bağlı yararlar gözlerde birer mülktür ve sahibi de laik efendidir; simgesel bir biçimde, kilise adamına vermiştir onu, makam boşaldığında da yine kendisine dönecektir. Bu tehlikeli özümseyişin sonu şudur: Dinsel otoriteler, cismani otoritelere bağımlı olmaktadırlar.

Seçilenlerin ahlâki düzeyleri de elbet buna bağlı olarak değişmektedir.

Buna benzer bir sorun, vaktiyle manastırları düzeltmeye kalkanların da karşısına çıkmıştı ve özellikle Cluny'de, din işlerinde, hele hele dinsel makamların belirlenmesinde laik her türlü müdahaleyi mutlak olarak uzaklaştırmakta bulunmuştu çare. Keşişlerin etkisiyle, gün geldi Kilise dünyası için de aynı biçimde düşünülmeye başlandı ve böylesi bir çözüm yolunun doğruluğuna Papalığın da aklı yattı. Nitekim, bir yarım yüzyıldan fazla sürecek olan reformun başlıca gerçekleştiricisi bir Papadır: VII. Gregorius (1073-1085).

Öyle olduğu için de, Gregorius Reformu diye anılır hareket.

Nedir sonuçları bunun?

İlk sonucu, Roma Kiliseninin durumunun yükselişidir. Hem de, Batı Kiliseninin Bizans Kilisesinden kesin olarak ayrıldığı sıralara –bu ayrılış 1054 yılında olmuştur– rastlamıştır bu; böylesi nazik bir zamanda, Batı Kilisesinin, Batı dünyasındaki bütün güçlerin üstüne çıkmış yüce bir otoritenin, Papalığın yönetiminde sıkı sıkıya merkezileşmiş bir heyet görünümünü almaya

başlamış olması pek önemliydi. İmparatorların denetiminden ve yerel aristokrasinin entrikalarından bağımsız bir serbest seçim ilkesi, 1058 yılından başlıyarak, önce Papanın seçimi için gerçekleşir: Papa'yı, Roma ruhbanının üyeleri, yani kardinaller seçecektir artık. Yalnız doğma konusunda değil, Kilise dünyasındaki disiplin bakımından da Papanın saygınlığı artar böylece; bundan böyle Papa, Kilisenin yargılayamayacağı ve kararlarını tartışamıyacağı bir kişidir.

XII. yüzyılın sonundan başlıyarak, Latin Kilisesi, bir monarşi olmuştur.

81. – Bir kralın bir piskoposa unvan verişi

İkinci olarak, laik senyörlerin, yüksek rütbeli papazların seçilmesine karışmaları, bütünüyle ortadan kaldırılması bile, büyük ölçüde sınırlanır. Yine VII. Gregorius'un ön ayak olduğu girişim, sert tepkilerle karşılaşır. En büyük tepki de IV. Heinrich'den gelir, çünkü Germen monarşisinde, piskoposlar, kralın en güvendiği dayanaklar arasındadır. Tarihe «Unvan Verme Kavgası» (Querelles des investitures) diye geçen uzun bir çatışmadan sonra, o zamanın iki evrensel gücü, Papalıkla Imparatorlar arasında -karşılıklı ödünlerle- bir uzlaşmaya varılır: 1122 tarihinde yapılan Worms Konkordası'na göre, piskoposların manevî görevlerini -işareti olan âsâ ve yüzükle- Kilise verecektir; cismanî yetkilerini ise laik otorite tanıyacaktır; prensin kulluğuna da girme söz konusu değildir artık, basit bir bağlılık andı yetmektedir. Kilise, amacına ulaşmıştır bir yerde.

Bu reform, kırsal kesimde çok daha ağır yürür.

Kilisenin organlarının yapısı ve feodal uygulamalar karşısındaki bağımsızlığı sorunu henüz çözülmüştür ki, daha genişliğine bir başka sorun gündeme gelir: Kilise adamlarının dünyanın zenginlikleri karşısındaki tutumu ne olmalıdır? Sorun yenidir ve gitgide artan zenginliğin yol açtığı iktisaî koşullardaki değişmelerden kaynaklanmaktadır doğrudan doğruya. Görevlerinin bilincinde olan rahipler için, Kilisenin laik otorite karşısında bağımsızlığı bir ilk adımdı sadece; ancak kurtuluş tam olmalı, Kilise, «havarî yaşamı»na, ilk yılların Hıristiyan yaşamına dönmelidir: Bunun için de, cismanî aşırı isteklerden, iktidar zevkinden, lüks düşkünlüğünden vazgeçmelidir. Cluny'deki rahatlığa bile eleştiriler yöneltilir; çünkü, aslında feodal yapıya ve toplumun üçlü sınıfsal bölünüşüne tamı tamına uyan aristokratik bir manastır yaşamıydı orada gerçekleştirilen. Sorulmaya başlanır: Bir dindarın, görkemli yapılar içinde, lüks giyinip, aşırı beslenip, rahatına düşkün bir senyör yaşamı sürmesi doğru mudur? Böylece, XI. yüzyılda, Gregorius Reformu akımına aşılanan, ama onu aşan yeni bir akım sözkonusudur şimdi; daha derin bir reformu amaçlamaktadır, yalnız organları değil, bu kez Kilise'nin anlayışını hedef tutan bir reform.

Eğilim, her yerde uç verir. Laik çevrelerde, özellikle zenginliğin tehlikelerinin daha bilincinde olan, kent halkının aşağı-tabakalarında da rastlanır ona. Komün mücadeleleri sırasında, Kilise'nin zenginliğini mahkûm eden sesler de nadir değildir; Lombardiya sitelerinde, az sonra Patarenler diye adlandırılacak olan keşişler arasında, rahiplerin yoksulluğu için pek güçlü bir hareket gelişir; ve Brescia'lı Arnauld adlı bir kışkırtıcı, XII. yüzyılın ortalarında, Papalık iktidarına karşı, aynı düşüncelerden esinleen Roma Komünü'nü kurar. Yığınla rahip bu duyguları paylaşır, sorun üzerine düşünür ve eğilimlere somut çözümler arar. İki eğilim ortaya çıkar: Biri, toplumdan el etek çekmeye, daha çileci bir yaşam anlayışına (érémitisme) götürür; öteki, yalnız kişisel yoksunlukla toplu gönenç arasında bir denge kurmuş olan Cluny «yoksulluk»una değil, asıl gerçek olanına, Çöl Babaları'nın yoksulluk anlayışına varır.

Manastır yaşamında bir yenilik yapmak için de böyle aranışlar kendini gösterir.

> XI. yüzyılın son çeyreğinde, Cluny'nin karşısında, daha sert bir yaşam biçimi öneren yeni tarikatlar kurulur. Bunların içinde en çok başarı sağlıyanı, Citeaux Tarikatı oldu. Bu tarikatla, Ermiş Benoit'nin kuralına dönülür, Cluny sapması düzeltilir ve sessizlik yoksuklukla birleştirilerek, iki eğilim arasında bir denge kurulmaya çalışılır. XII. yüzyılın ilk yarısında, yeni rahip ve keşiş topluluklarının olağanüstü çoğalmasının, özellikle Citeaux tarikatının pek çabuk yayılmasının kökeninde, bir yandan nüfus artışının, öte yandan gitgide kâr kaygısı içine gömülen bir dünyadan ruhî yaşamı uzak tutma düşüncesinin bulunduğu bir gerçek. Citeaux tarikatının olağanüstü gelişmesinde, Clairveaux Manastırı'nı kuran, hem mistik, hem eylem adamı, çağının en önemli kişiliklerinden biri olan Ermiş Bernard'ın olağanüstü değerini de gözönünde tutmalı.

Daha manevî bir Kilise adına daha ileri adımlar atılır.

Dinde sapmalar çağının eşiğine gelinmiştir.

Aslında, XII. yüzyılın başlarındaki mayalaşma, düşünsel olgunluğun tartışılmaz bir işaretidir.

DÜŞÜNCE HAREKETİ

Düşünce ve edebî yaşamdaki gelişme kolaylıkla anlaşılır: Daha gönençli bir yaşam, maddî kaygılardan ve dünyevî tutkulardan gitgide kurtuluş, ruhban takımına, düşünsel etkinliğin kapılarını daha da açmış bulunuyor. Ayrıca, Batı şövalyeliğinin yayılışı, Doğu uygarlıklarıyla temasları destekliyor: Suriye'den, Küçük Asya'dan Arapça ve Yunanca el yazmaları gelmektedir; yeniden fethedilmiş İspanya'da, özellikle Toledo'da, İtalya'da, Piza'da ve Roma'da, Sicilya'da, Latinliğin ileri-karakolu olan ve kitaplığı XI. yüzyıl ortalarında yeniden kurulmuş olan Mont-Cassin Manastırında, çeviriciler, Latince bilen rahiplerin yararlanmasına sunuyorlar bu eserleri.

Bu iki nedenle, daha Karolenj Rönesansından beri düşünce yaşamına gelip girmiş kadrolar, saflarını daha da sıklaştırıyorlar: Kuruluş olarak okullar öyledir, aydın kadrolar öyle. O zamana değin, en etkin merkezler manastırlardı; XI. yüzyılda, onlardan kiminin parlaklığı yine sürmekdedir, ne var ki, en canlı ocaklar manastırların dışındadır şimdi: Liège'de, Tours'da, Angers'de, Le Mans'ta, Chatres'da, son olarak da Paris'te. Okullar, kırsalda soyutlanmış manastırlardan kentlere doğru yer değiştirmektedir; kentlerin gelişmesine, aydınları kırsal kesimin üretici kuruluşları olan manastırlardan kurtaran, giderek öğretim kurumlarını dışarıya daha açık, daha özgür kılan para ekonomisine sıkı sıkıya bağlı bir olaydır bu. Hocalar, yan yana, ama ortak bir disipline bağlı olmadan derslerini verebilmektedir; öğrenciler bir okuldan ötekine, bir kentten bir başkasına gidip gelmektedirler; yolları dolduran yalnız hacılarla tacirler değil, onlardır da.

Dinleyicilerin önüne açılan daha genişliğine ufuklardır ayrıca.

Eski disiplinler olarak gramer ve retorikte, söyleyişe bir yumuşaklık gelmiştir. Bütün Kilise adamları için gerçek dil, düşüncenin tüm inceliklerini yansıtabilen dil olarak Latince de, halk ağzından temizlenmiş, durulaşmıştır. Yeni bir «rönesans» adına, İlkçağ'ın klâsik kültürünün en yetkin eserleri üzerinde

derinliğine bir çalışma yaparak yeniden canlandırma gayreti içine girilmiştir: Virgilius ile Ovidius, Lucanus ile Horatius'a, salt gramer örnekleri diye değil, derin bir hayranlıkla yaklaşılmaktadır. Pagan yazarlara gösterilen eski sağırlık yoktur artık; manevî sorunların çözümünde yararlanılmaktadır da onlardan. Böylesi bir ilişki biçem araştırmalarına götürmektedir; kimi vaazlar ve eserlerde tantanalı bir dildir görülen. Bunun yanı sıra, hümanist bir eğilim de farkedilmekdedir. XI. yüzyılın sonlarından başlıyarak, hızla gelişen yeni kültür dalları görülür; bu arada ilâhiyat, ve onun gitgide bağımsızlığını kazanmakta olan «hizmetçi»si: Felsefe.

Arap dünyası ile daha içtenlikli ilişkiler, gerçekten iki bilgi dalındaki ilerlemeleri destekler: Önce, soyut bir bilim dalı olarak matematiği görüyoruz; sonra teknik bir dal, tıp. Hippokrates'in Müslüman yorumcularından alınan reçeteler, İslâm sınırlarına komşu özel okullarda yayılır: X. yüzyılda ünlü Salerno, XII. yüzyıl başlarında kurulan Montpellier okulunda. Başta ticaretin ve kentlerin gelişmesinin yol açtığı ve feodal âdetlerin üstesinden gelemiyeceği hukuksal uyuşmazlıkları çözmek üzere, hukuk araştırmaları kendini gösterir: Özellikle İtalya'da, Bologna'da Roma hukuku incelemelerine yönelinir. Bu arada, Kilise hukuku da kesinlik kazanacaktır.

Ne var ki, devrin en dikkat çekici gelişmeleri m a n t ı k v e i l â h i y a t alanındadır.

> XI. yüzyılın ilk yarısında, felsefe, sorulu-yanıtlı, öğrencilerin usa vurmalarını kolaylaştıran yalın bir öğretim yoludur ancak; başta Platon olmak üzere, kimi filozofların metinleri, öğrenciler önünde bu yolla yorumlanır ve tartışma biraz ileriye götürülünce de, zamanın bütün düşünürlerini heyecana boğan o ünlü sorunla karşılaşılır: «Küllîler», yani genel düşüncelerin gerçekliği sorunudur bu. Ne var ki, bu zekâ oyunları, dinsel sorunları tartışmanın hayli uzağındadır henüz. Çünkü, o zamanın okumuş Hıristiyanı, akıl yoluyla değil, aşk yoluyla Tanrıya yaklaşmayı aramaktadır. Bununla beraber, 1070 yılına değin, Vahyin içeriğini tartışmak değil, onu usa vurma yoluyla derinleştirme gereksinmesi duyulur: Yeni kuşak rahipler için Tanrı,

yalnız aşk değildir, gerçektir de, ve insanın onunla benzerliği akıl üzerine kuruludur; buradan kalkarak da, doğma üzerinde akıl yoluyla düşünmeye girişirler; imanları aklın ardından gitmektedir. Ermiş Anselmo (1033-1109) ile, usa vurmacı ilâhiyatın yolu açılır; bu ise, görevi vahiyle aklı uzlaştırmak olan felsefeyle sıkı sıkıya ilişkilidir. O andan başlıyarak, diyalektiğin yöntemleri kutsal metinlere uygulanır; doğaldır ki, kişisel görüşlerin payı da genişler bu arada. Ve bir sorun hakkında, otoriteler uyuşmaz durumdalarsa, onları uzlaştırmak mantığın işidir ve bu kez –hep imanın hizmetinde olan– akıl, gerçeğin araştırmalarında asıl rolü oynar.

İki kuşakta Skolastik yöntem kurulmuştur.

Ne var ki, insan yetilerinin, özellikle Paris'te Pierre Abélard'ın (1079-1142) öğretisinde kazandığı böylesi bir özgürlük, tehlikeli görülmeye başlanır. Usa vurma, kutsal metinlerin saygınlığını, hâttâ imanı tehdit etmektedir. Başını Ermiş Bernard'ın çektiği manastır çevrelerinden, diyalektiğe karşı ilk tepkiler gelir: Kimi önerileri yasaklanan Abélard, kırgın, dünyadan elini eteğini çeker; bir başka Parisli usta Gilbert de la

82. – Pierre Abélard

Porée'ye söyledikleri geri aldırtılır. Ancak, bütün bunlar, mantık araştırmalarının ateşini küllendirmez; Paris okullarında öğrencilerin sayısı gitgide çoğalmaktadır; en usta diyalektikçiler oralarda toplaşmaktadır ve Batı'nın büyük felsefe sistemlerinin ilki de oralarda oluşmaktadır yine.

Kilisenin düşünsel etkinliğindeki bu gelişme, uzak diyarlara yaptığı askerî seferlerle ufku genişlemiş ve zevki incelmiş olan laik topluluğun en yukarı tabakalarında da yankılar yapmaktan geri kalmaz; ve Latince eserlere doğrudan doğruya başvuramayanları eğlendirmek amacıyla halk dilinde bir edebiyatın palazlandığı görülür. Şövalye sınıfından olanlar için, o zamana değin ağızdan ağıza dolaşıp gelmiş şiirler, XI. yüzyılın sonlarında kaleme alınır.

> Başlıca iki merkezden yayılır bunlar ve birbirinden farklı esinlerin damgasını taşırlar: Akitanya da, aristokrasinin kadınlarının da katıldığı feodal toplantılarda, çoğu kez soylu trubadurların yazdığı kısa şiirler okunur; konusu aşk ilişkisidir bunların: Başlarda, pek şehvet kokan bu aşk, XII. yüzyılın ilk yarısında seçkin, özellikle de «uzakta» bir kadına tutku olup çıkar.
>
> Buna karşılık, Kuzey Fransa'da, daha savaşçı olan şövalye takımı, kadının yüksek tabakanın yaşamına biraz daha geç girmesinin de etkisiyle, Chanson de geste denen yiğitlik destanım yeğler: Soyluların erdemleri, kahramanlık, İsa'ya, hısımlara, vassal yoldaşlara bağlılık yüceltilir bu uzun şiirlerde; Frank devrinin tarihsel kişileri olan kahramanları, Müslüman «paganlar»a ya da feodal ahlakın çelişmelerine karşı savaşırlar. İçlerinden bazıları, özellikle Chanson de Roland, büyük bir güzelilk taşır yer yer. XII. yüzyılın sonlarına doğru, özellikle alış-verişin yoğunlaştırdığı sıkı ilişkiler sonucunda, güneydeki biçimler ve temalar Kuzeye doğru çıkmaya başlayacaktır.

83. – Saz şairleri

SANATTAKİ GELİŞME

XI. yüzyılın son çeyreğinde, mimarların ve süslemecilerin araştırmaları, bir büyük biçemin doğuşuna varır sonunda. Aslında bu aranışları, ne Karolenjlerin çöküşü kesintiye uğratmıştı, ne de istilalar. Her meslekle ilgili formüllerin ve temaların hızla yayılmasına, ustaların sık sık karşılaşması ve deneyimlerinin sonuçlarını karşılaştırmalarına olanak sağlıyan gidiş-gelişlerdeki büyük kolaylıklar, sanatta kesin bir açılışı destekler. Özellikle matematikteki ilerlemenin de payı vardır bu desteklemede; bir de dinsel büyük yapıların zenginleştirilmesinin. Ürün fazlasının satışından, aşardan ve kesenekçilerin ödentilerinden sağlanan paralar, yapı malzemesinin alınmasına, taşaronların tutulmasına olanak verir; öte yandan, para dolaşımının hızı, uzmanlaşmış sanat atölyelerinin ortaya çıkışına yol açar. Öyle de olsa, tek yönde kalır sanatsal etkinlik: Tanrıya hizmet, onu ululaştırmak;

bunun için de kutsal kitabı, özellikle tapınağı süslemek. Öyle edebiyatta olduğu gibi, laik bir müşteri topluluğunun desteklediği sanatçılar görülmez henüz; yenilik, katedrallerden en sade köy kiliseciğine varıncaya değin, irili ufaklı dinsel yapıların ortaya konuşunda ve süslenişindedir. En dev yapılar da manastırlarınkidir. Bütün bu girişimler, roman sanat adı verilen bir taş sanatına yol açar.

Nedir bu sanatı niteliyen?

Mimarlıkta kubbenin genelleştirilmesi, süslemede de insancıl ve anıtsal büyük heykelin dirilişi.

Mimarlıktaki bu yeniden uyanışın ilk işaretleri, 1000 yıllarında, matematikteki ilerlemelerle aynı anda ortaya çıkar; «Batı'nın kırları yeni kiliselerden bir beyaz mantoya büründü»: Bir tarihçi, öyle çizer o yılların tablosunu. Bununla beraber, XI. yüzyılın başlarında yükselen yapılar yalındır ve Karolenj devrinde kullanılmış usuller, ağır ağır, el yordamıyla değişirler. Kiliselerin planında bir değişiklik yoktur; törenlerin ortaya çıkardığı yeni gereksinmelere yamt veren temel yenilikler, IX. yüzyılda gerçekleşmişti. Ustaları şimdi düşündüren ise, yapının örtülme biçimidir; kubbeyi yapının bütününe, özellikle asıl sahna yaymanın yollarını ararlar. Geleneksel ahşap çatıdan çok daha ağır olan bir taş kitleyi, kilisenin duvarlarının çekebilmesi için bir çare bulunmalıdır. Başka sorunlar da vardır. XI. yüzyılı dolduran bütün bu –başarılı, başarısız– aramşlardan sonra, 1075 yılına doğru, şaheserler birden ortaya çıkarlar.

O büyük roman mimarlığı devri başlar.

Alabildiğine çeşitlilik gösteren bir mimarlıktır bu. Bölgesel birçok okullar, eğilimler görüyoruz; öyle de olsa, hepsinde ortak bir esini, benzer anlayışları farketmemek olanaksız. XI. yüzyılın sonlarında en önemli olaylardan birinin, bölgesel alış-verişin yoğunluğunun büyük payı var bunda. Daha da göze çarpanı, denge sorunlarına getirilmiş çözümlerdeki çeşitlilik. 1100 yılını çevreliyen yıllarda bütün bir Batı uygarlığını bir baştan bir başa dolaşan o yoğun mayalaşmayı, o şaşılacak buluş gücünü de anlatır bize.

Süslemedeki teknik ve biçem, daha ağır bir gelişme izler.

XI. yüzyılın ilk yarısında, Karolenj devrinde kullanılan yöntem ve malzemeye başvurulur hemen hemen: Süslemeciler freskocularıdır, minyatürcüler ve kuyumculardır; esin, Doğu Hıristiyanlığından gelen temalarla yenilenmiştir. Ne var ki, uzun zaman pek yalın kalır anıtların süslenişi. XI. yüzyılın sonlarından başlıyarak, roman mimarlığın başarılarına, heykelle süsleme de gelir eklenir.

Bu süslemeler «figuratif»tir önce: Geometrik ve bitkisel temalar hâlâ canlı da olsa, asıl konu, yeniden insan olur; edebî hümanizmadan ayrılmaz biçimde, Antik görüşlerin toprak altından yürüyüşüdür söz konusu olan. Bununla beraber, kutsal bir sanattır bu: Roman sanatçı için dış biçimler bir araçtır sadece; doğa üstü güçleri, özellikle Tanrının mutlak gücünü duyurmak ister onunla. Yapıda süslenenler de birkaç ögedir: Önce sütun başlıkları, sonra yapının dış yüzü, ya da yalnızca kapılar.

Son olarak, süslemedeki bu gelişme, dinsel topluluklardaki gitgide artan zenginliğin en belirgin işaretidir.

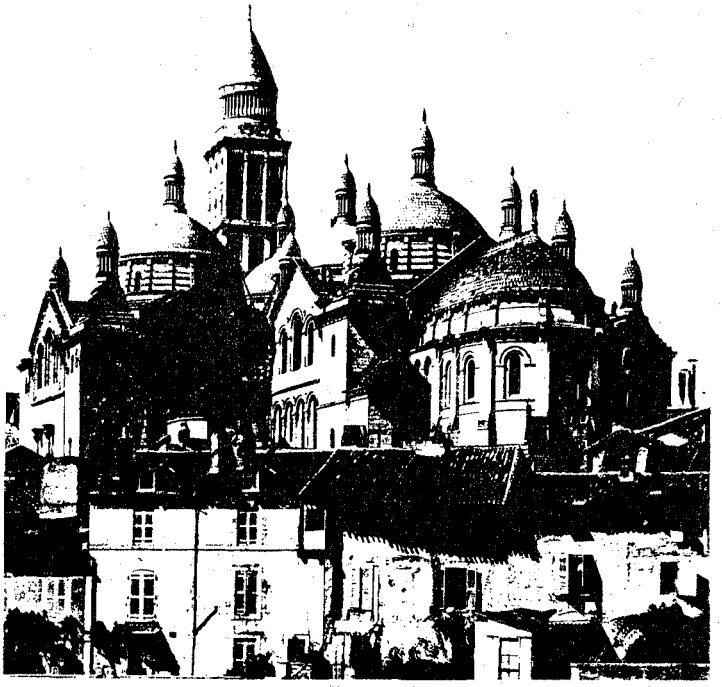

84. – Perigueux'deki Saint-Front Katedrali

Ne var ki, roman sanat, aslında Güneyli bir sanattır: En canlı köklerini, vaktiyle en çok Romalılaşmış bölgelerde salar; oysa, aynı tarihlerde Almanya, Karolenjlerin sanatsal geleneklerine bağlı kalır. Ancak, XII. yüzyılın başlarında, mimarlığın yeni deneyimlerinin yavaş yavaş Kuzeye doğru çıktığını ve kimi noktalara ulaştığını görüyoruz.

Özetle, 1000 yılında kendini gösteren derin iktisadî değişiklikler, 1075 ve 1150 yılları arasında, her alanda –şaşılacak hızda– bir gelişmeye yol açtı. Yoğun ve bereketli bir canlılıktır bu; aynı zamanda da bir çeşitlilik: Bu gelişme devri, zıtlıklarla doludur, karakterlerde, özlemlerde ve beğenilerde zıtlıklar. Aynı görevi gören kimi çehrelerde bile görürüz bu zıtlığı. Ne var ki, XII. yüzyılın ortalarına doğru, bu gürültülü ve birbirinden farklı akımlar, yatışıp ılımlılaşmaya ve bir ahenge kavuşmaya başlarlar. Hıristiyan Batı için yeni bir dönem açılır: Yeni bir örgütleniş ve disiplinin, yatışmanının, dengeli dev yapıların, klasik olmaya doğru gidişin dönemidir bu.

BÖLÜM II

İSLÂM VE BİZANS'IN GERİLEYİŞİ VE MÜCADELELERİ (XI. - XIII. YÜZYILLAR)

Hıristiyan Batı'nın gelişmesi karşısında, Müslüman dünyanın X. yüzyılın ilk yarısında ortaya koyduğu tablo, özellikle siyasal anarşi, dinsel bölünmeler, hâttâ İslâmın geniş bölgeleri için iktisadî çöküşle damgalıdır. Tehlikesi gözardı edilemiyecek olan bu felâketlere bakıp, kitleler, gitgide artan sayıda, barış ve düşüncelerde birlik özlemi içindedirler. Mısır Fatımileri gibi hak-mezhep dışındaki rejimler, bu özlemleri gerçekleştirememişlerdir. Kime düşüyordu bu görev? Yeni gelecekler! Onlar, silâh gücüyle dinsel propagandayı birleştirecek, hak-mezhebi zafere ulaştıracak ve yeni bir siyasal iktidar kuracaklardır. Batı Hıristiyanlığının yayılışının hızını kesecek ya da frenleyecek olan da budur. Bu doğrulup dikilme, İslâmın birbirine zıt iki ucunda, hemen hemen aynı anda olur; Batı ucunda –Magrip ve İspanya'da– Berberîler yapar bunu; Doğuda ise Türkler.

I

İSLÂMIN BATISI VE DOĞUSU

İslâmın batısı başta İspanya'dır ve orada boy atmış bir uygarlık: E n d ü l ü s u y g a r l ı ğ ı.

İSPANYA VE ENDÜLÜS UYGARLIĞI

Sahra ile Sudan'ın sınırlarında, İslâm'a yeni girmiş Berberî göçebeler yaşıyordu. XI. yüzyılın ortalarına doğru, birkaç misyoner, bu Berberîleri, saldırgan yobaz bir gurup halinde, pagan

siyahîlere karşı geleneksel cihada yöneltti. Bu Berberîler, *ribât* adı verilen müstahkem manastırlarda oturuyorlardı; «ribât adamları» anlamına M u r a b i t l e r diye adlandırılmaları da bundan ileri gelir. Magrib'in Malikî hukukçularının sapıklık ocakları diye gösterdikleri kimi yerlerin temizlenmesi gerektiğine kolayca inandılar: Birkaç yıl içinde Fas'ı ve bugünkü Cezayir'in yarısını ele geçirdiler. Arkasından, Hıristiyan fethi karşısında Müslüman prenslerinin zayıflığından kaygılananlarca İspanya'ya çağrıldılar; Hıristiyan yakasında o andaki durum da şuydu: Mezhepler arasındaki anlayış, Pireneler-ötesi şövalyelerin uyuşmazlığına bırakıyordu yerini; Doğu'ya, haçlı seferlerine çıkanlar da, onlardı. 1086 ile 1110 yılları arasında, Müslüman İspanya'dan ne ki kalmışsa, yani yarımadanın güney yarısı, bu Murabitlerce birleştirildi. Onlarla, hukukun ve ilâhiyatın lafzına bağlanan Malikîlerin diktatörlüğü yerleşti; aynı zamanda Hıristiyanlara karşı cihat, Mozaraplara karşı da hoşgörüsüzlük uyandı.

Ne var ki, Endülüs'te, sert Berberîler çabucak gevşeyip güçsüzleştiler; zaten, böylesi bir hukukçular diktatörlüğü, kitlelerin dinsel gereksinmelerine uzun boylu yanıt veremez durumdaydı. Daha güçlü ve daha da özgün yeni bir gelişmeye yol açtı bu; öyleydi çünkü, Faslı ve yerli Berberîlerden geliyordu hareket. «Birin yandaşları» anlamına gelen M u v a h h i t l e r i in başım çektiği hareketi İ b n i T u m a r kurmuş ve ondan sonra da A b d ü l m ü m i n örgütlemişti; hanedan, XII. yüzyılın ortalarından XIII. yüzyıl ortalarına değin sürecektir. Doğu'da Gazalî'nin mistik geleneğini kabul etmiş olan İbni Tumar, imanın doğrudan kaynaklarına dönüşü öğütlüyordu ve, hukukçuların sınırsız ve mutlak gücünü kırmak için –İsmaîlilerin anladıkları anlamda, ya da hemen hemen ona yakın biçimde– tutup mehdî ilân etti kendisini. Gerçi, «Ulema»yı yine de ortadan kaldıramadı, nitekim onların gücü bugün de büyüktür Magrip'te; en azından, Doğu'da da daha önce yapıldığı gibi, dinsel ordoksluğun içine getirip derin bir mistik duygu soktu; ermişlere tapma, halktaki dindarlığın bu tipik görünümü, özlemlerin somut taşıyıcısı olacaktır artık.

Hıristiyanlar, hâttâ Yahudiler karşısında hep hoşgörüsüz de kalsa, Malikîliğin aşırılıklarından kurtulmuş Muvahhitler İspanyası, İslâm düşüncesinin gelişmesini destekler ve orada doruğuna varır bu düşünce. Pek önemli bir andır bu an: İspanya-Müslüman kültürü, Doğu'nun uyuklamaya başladığı alanlarda onun yerini alır; ve Hıristiyan Batı da kabullenmeye hazır bulunduğu bir anda, İspanyol düşünürlerinin eliyle, Müslüman kültürünün hazinelerine gelip girer. Araştırma ve düşünce özgürlüğü, - belki- en yetkin deyimini İbni Tufeyil'in ünlü felsefî romanında bulmuştur: *Hayy İbni Yakazan* (Tanrının Oğlu Hayy) adını taşıyan bu büyük eserde, duygunun biçimciliğe ağır bastığı bir tür doğa dini dile getirilir. Hıristiyan Avrupa düşüncesi için daha da büyük olan, İbni Rüşt'ün eseridir. Aristo felsefesinin en aydınlık ve sistemli açıklanışım o yapmıştır: İlkçağ filozofunun sistemi, imanla akli uzlaştırıyormuş gibi ele alınır onda; ne var ki, daha önce İbni Bace'nin ileri sürdüğü gibi, felsefenin bağımsız gelişmesine de yolları açar. Aynı anda, uzun zaman Doğu'dan alan İspanya bilimi, daha özgün araştırmalara verir kendini: Hemen Latinceye çevrilecek olan astronomi tablolarını yapanlar vardır; bitki bilimcileri ve İbni Baytar gibi derman bilimcileri vardır; son olarak, İbni el - Avram gibi tarım bilimcileri ve İbni Zühre gibi hekimler. Tarihin de yetkin temscilerini görüyoruz, bir de iki gezgin: İbni Züyebir ile Gırnata'lı Ebu Hamid; biri, Haçlıların bulunduğu yerler de içinde olmak üzere, tüm Doğu'yu bırakıtı bize, öteki Rusya'dan pek değerli tablolar. Asıl anlamıyla edebiyat da etkinliğini sürdürür; gezgin şair İbni Guzmân, açık saçık şiirleriyle, *muvaşşah* adı verilen kıtalar halindeki halk şiiri türüne edebî bir saygınlık kazandırır.

85. – İbni Rüşd

Muvahhitler döneminde sanatın görkemi de bunlardan aşağı değildir: İspanya'da olduğu kadar Fasta'da, Doğu'dan gelen ögelerle yerli gelenekler, kişisel ve özgün bir yaratışta eriyip karışırlar birbirlerine. *Rabat Kalesi,* Merakeş'teki *Kuteybiye Camisi, Alkazar* ve Sevilla'da *Giralda* adlı kule, sonraki yılların değişikliklerine karşın, bu sanatın güçlükle inceliği nasıl bir araya getirebildiğini bugün de gözler önüne serer.

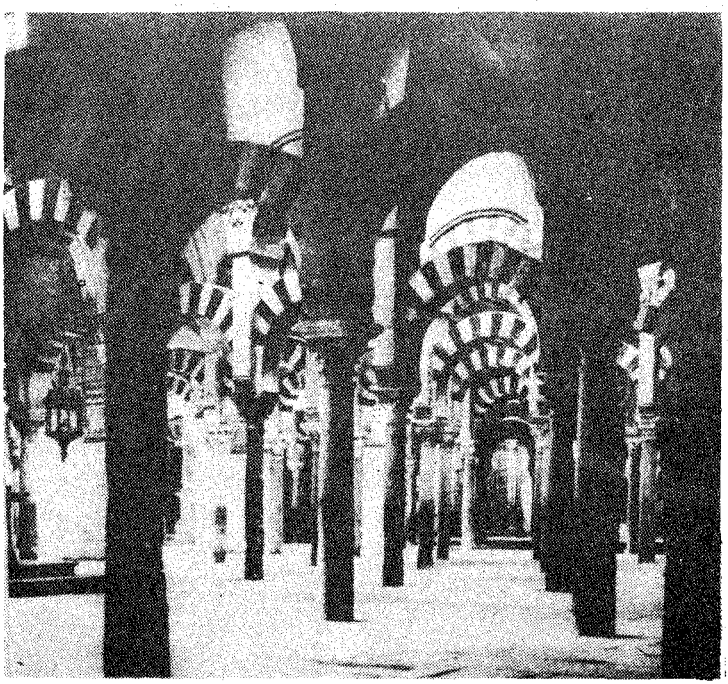

86. – Kurtuba'da 800 sütunlu Büyük Cami

Gitgide daralmış Müslüman egemenliğin sınırları dışına da taştı bu kültür. Normanlara tâbi, ama İslâmın köklerini koruduğu ve -seyrek rastlanır- bir hoşgörürlükle karşılaştığı Sicilya'da, İspanya'daki kadar önemli olmasa da bir başka ocak tüttü; Müslüman kültürü oradan geçti Batı'ya. Hıristiyan prensler için çalışan Müslümanlar görüyoruz orada: Septe'de doğup Sicilya'da yerleşen İdrisî, *Coğrafya*'sını, XII. yüzyılın ortalarına doğru II. Roger için yazdı; değerli haritaların süslediği bu kitap, bir Arabın kaleminden, Müslüman coğrafyasının büyük ustalarının katkılarıyla, Avrupa üstüne hatırı sayılır bilgileri bir araya getirir. Kültürlerin içiçe geçişinin en güzel örneklerinden biridir o.

Son olarak, Endülüs kültürü, Yahudi düşüncesinin de gelişmesine kapıları açtı.

> Yahudiliğin İspanya'daki kolonileri, Dağılış'tan sonra düzeyi en yüksek topluluklardı o sıralar. Önce Hıristiyan fetihleri, arkasından Muvahhitlerin verdiği sıkıntılar sonucu, bu Yahudiler dünyaya yayılmaya başladılar: Bir İbni Meymûn Doğu'ya gidip yerleşirken, dindaşlarından çoğu Hıristiyan İspanya'da kalır ya da -pek hoş karşılandıkları- güney Fransa'ya yerleşirler; hepsi de İtalya'daki kardeşleriyle temas kurarlar ve onları, o zamana değin egemen olan Müslüman Sicilya ve Kayrevan etkisinden koparırlar; böylece, bir ayağı İslâm bir ayağı Hıristiyan sınırları üzerinde, yeni bir Yahudi kültür bütünlüğü oluşur: Bu kültür, XIII. yüzyıl başlarına değin, eski Yahudi-İspanyol geleneklerini derinleştirecektir. Bir yandan İbrani grameri, dinsel ve din-dışı şiir, Yahudi tarihi incelenirken, öte yandan bilimsel, felsefî ya da doğrudan doğruya dinsel çalışmalar yapılacaktır. İbni Zubeyir'in çağdaşı, Toledo'lu Bünyamin, onun gibi Doğu gezisini anlatır. Bir bölümüyle Müslüman araştırmalarının etkisinde kalan, Hıristiyan düşünürlerince de tanınan felsefî ve dinsel eserler, evrensel tarih bakımından en önemlileridir kuşkusuz. Juda Halevy'de yankılandığını gördüğümüz Yeni Eflatuncu akımlara karşı, Aristoculuk ve akılcılık tartışmaya girer ve İbni Meymûn'da en yetkin temsilcisini bulur: İslâm dünyasındaki çağdaşı İbni Rüşt gibi, İbni Meymûn da, Ortaçağ Yahudiliğinin

-kuşkusuz- en büyük zekâsıdır; o devrin Yahudi filozoflarının en cesuru ve sonuncusu aynı zamanda. Ondan sonra, Yahudi topluluklarının düşünsel yaşamı, yeni yönler içine girip gelişeceklerdir: Bu Doğu bilim ve felsefe ögelerini kabul etmek için hazırlıkları tam olmayan ve yeni ortamlarına da güçlükle uyum sağlayan Hıristiyan ülkelerin Yahudilerinde, Albigois hareketinin geliştiği hava içinde, K a b b a l adıyla tanınan dinsel ve mistik eğilimler baskın çıkarlar; bu eğilimin en önemli eseri olan **Zohar**, XIII. yüzyılda, İspanya'da doğar. Yahudi mistikliğinin, Doğu'dan gelen entellektüel öğretilere daha az bağlı, Hıristiyan keşişliğinin kimi görünüşlerinin daha etkisinde kalmış bir başka eğilimi, Renan bölgesindeki gettolarda H a s s i d i z m adı altında doğar ve -Haçlılar bahanesiyle- acı bir zulme uğrar.

Yahudi yaşamı, Hıristiyan ülkelerin kültürüne bağlıdır artık.

Muvahhitler rejimi, Batı Müslümanlığının uzun tarihi boyunca gerçekleştirebildiği birleştirici en yetkin eseri koydu ortaya; en azından, Fas Berberîliği ile Müslüman İspanya'nın en bereketli birliğidir o. Sicilya Normanlarının girişimiyle tehdit edilen Doğu Magrip de, Muvahhitler İmparatorluğunun etkisine girdi; o denli ki, tüm Batı İslâmlığı içinde, bu etkinin dışında kalan yalnız Murabitler dalından gelen -Balear adalarında mevzilenmiş- serüvenciler, Banu Ganiya idi. Denizlerde -son bir kez- güçlenmiş bir donanmanın koruduğu bu birlik, bu görece barış, iktisadî yaşama da bir canlılık getirmişti. Kuşkusuz, İtalya ve Fransa ile ticaret, şimdi özellikle Pizalıların, Cenovalıların ve Marsilyalıların elindeydi; ne var ki, ayrıcalık kazandıkları limanlarda onların etkinliğini denetlemek olanağı yine de vardı; ayrıca, yerli üretimler, Murabitlerin serüveninden beri İspanya ile ilişki içine girmiş olan -altın üreticisi bir ülke- Nijerya Sudan'ından gelen yiyecek maddeleri, Hıristiyan Avrupa'ya doğru bereketli pazarlar buluyorlardı.

Ne var ki, uzun sürmez bu denge ve gönenç: 1200 yılı dolaylarından başlıyarak, Hıristiyan fethi yeniden başlar; iyice oturmamış Magrip ve Endülüs halkları çalkalanıp dalgalanmaya başlar; Avrupalı tacirler daha titizleşirler. Bir elli yıl sonra, Mag-

rip geleneksel bölümüne dönerken, Müslüman İspanya da, küçük Gırnata Emirliği içine gelip tıkılır. İslâm dünyasının bir ucunda sıkışıp kalmış olan bu eyalette, çevrelerindeki havanın gitgide ağırlaştığını hisseden –mistik İbni Arabî gibi– büyük zekâlardan kimisi, daha önce, son günlerini yaşayacakları Doğu'ya gitmişlerdir; Doğu, kendine özgü felâketleri de olsa, kültürlerinin beşiğidir çünkü.

Kimdi Müslüman Doğu'nun bu felâketlerinden sorumlu?

Türkler miydi?

Konuya daha yakından eğilelim.

TÜRK İSTİLALARI VE SONUÇLARI. SELÇUKLULAR

Yaygın düşünce, kuşkusuz Osmanlı İmparatorluğunun son yüzyılda içine düştüğü saygınlık dışı durumun da etkisinde kalarak, İslâm uygarlığını Türklerin boğduğu sonucuna kolayca varmıştır. Ancak unutmamalı: Türkler, Müslüman Doğu'yu fethe gitmeden önce çağrıldılar; ayrıca, bu fetihten sonra da, sanat ve İslâm edebiyatının –en azından– kimi biçimleri gelişmelerini sürdürdüler; son olarak, İslâm dünyasında çöküş XVI. yüzyılda, yani Türklerin bu dünyaya yerleşmelerinden bir beşyüz yıl kadar sonra başladı. Bu aradaki zaman boyunca, önce bütün bir Müslüman Doğu'nun, sonra da tüm Bizans İmparatorluğunun ve Balkanlardaki komşularının sahibi olan Türkler, Osmanlı İmparatorluğunu, yani Roma İmparatorluğunun düşüşünden sonra büyük Akdeniz imparatorlukları içinde en sürekli olanını kurmuşlardı. Denecek odur ki, doğrudan ya da uzak sonuçları bakımından, Türk olayı, öyle üstünkörü geçiştirilecek bir olay değildir. Türkler, İslâmda çöküşe neden olmak şöyle dursun, Müslüman devletlere günümüze değin damgasını vuran çizgilerin çoğunu belirlemişlerdir.

Daha önce de söylemiştik: Yakındoğu'daki İslâm devletleri, ordularını, uzun bir zamandan beri Türk kölelerden oluşturuyorlardı; akınlarda ele geçirilen, ya da düpedüz satın alınan bu genç köleler, Müslüman toplumuyla bütünleşmiş askerler olarak yetiştiriliyorlardı. Şimdi değineceğimiz göç olayı ise daha da yenidir. Gerçekten, Orta Asya bozkırlarındaki Türk devletleri,

tacirler, misyonerler ve hâttâ paganlığm sınırlarında eski cihat ruhunu sürdüren gönüllü g a z i l e r aracılığıyla, İslâmla ilişki içine girmişlerdi. Daha görkemli bir uygarlıkla ilişki kuran bu Türklerden çoğu, X. yüzyılda, Volga'dan Altay'lara kadar, Volga Bulgarlarının örneğini izlediler ve tutup İslâm dinini kabul ettiler: İslâm halk arasında Şaman geleneklere katılıp katışabilmiş ya da hak-mezhep dışı her tür inanca kapılarını açabilmişti; ancak şefler, Samanoğulları devleti ulemasının buyruklarını kabul ettiler, bu ulema ise Hanefi mezhebindendi. Gazilerin İslâmı da ilkel savaşkanlığıyla onları büyüledi; ilâhiyatçıların kılı kırk yaran inceliklerine kayıtsız kalarak, önce pagan kalmış kardeşlerine yönelttikleri cihatı, geleneksel çapul âdetlerine yanıt veren bir araç olarak gördüler.

87. – XII. yüzyılda, Halife ordusunda yabancı kökenli bir asker

Ne var ki, İranlı devletler için, bu yeni Müslümanların arasından tutup köle ayırmak olanağı kalmamıştı. Ordularının asker kaynağını sürdürmek için, yığınla Türk kabilesi çağrıldı, onlar da gelip yerleştiler; ve o andan başlıyarak da, parti kavgalarına katıldılar ya da baş eğmeyen hak-mezhep dışı kişilerin ezilmesine katkıda bulundular. K a r a h a n l ı l a r d e v l e t i

nin kökeni budur; X. yüzyıl sonlarından başlıyarak, İslâmı yeni kabul etmiş olan Çin Türkistanıyla Samanoğullarının elinden çekip aldıkları eski Maverünnehir'i birleştirirler. Bu prenslerin Türk ordusu da, Afganistan'da, Gazne'de, bir başka prenslik kurarlar ki, çok geçmeden, Samanoğullarının son toprakları olan Horasan'a yayılacaktır.

Türk ordu şeflerince kurulan öteki prensliklerin çoğuna benzeyen Gazneliler devleti, yine de kimi yeni niteliklerle ayrılır onlardan: Hak-mezhebe sıkı sıkıya bağlı Gazneli şefler, Halifeliği Şiilerin elinden çekip kurtaracaklarını ilân ettiler; askerlerini alabildiğine doyurmadan orduyu ellerinde tutamayacaklarını, fetihlere yollanmadan da gazilerin etkinliğini dizginliyemeyeceklerini gördükleri için, Gazneli Mahmut'la, İndus vadisinde, bereketli seferlere giriştiler. Başlardaki amaç, Brahman tapınaklarının yağmalanmasıydı yalnız; ancak, tarih bakımından pek kalıcı bir sonucu olduğu bu girişimin: Kuzey-Batı Hint İslâmlaştı.

Başlarında Aral denizi Oğuz Türkleri olmak üzere, Selçukluları ülkelerine kabul edenler de yine bu Gazneliler oldular. Sünnî misyonerlerin işledikleri bu göçebe kabilelerin şefleri ve özellikle Tuğrul Beğ, cihada, sapkınlıkların paramparça ettiği bir İslâmın fethi olarak baktılar. 1041 yılında Gaznelilerin ordusunu ezdiler: İran önlerinde açılmıştı. Abbasî Halifesi, Şiî mezhebinden olan Eyyubîlerin vesayetinden kurtulmanın özlemi içindeydi; ve büyük hukukçu el - Mâverdî, (974-1058), onun arzusuna uyarak, sonraları klasik olacak bir eserde, hak-mezhebe uygun bir hükümetin kurallarını açıklıyordu: Eserin adı da, Sultanî Hükümler Kitabı anlamına, *Kitabu'l Ahkâm il Sultanîye* idi. Dinsel güçler, İslâmı onaramadıkları için, Halife, Tuğrul Bey'i çağırdı; o da gelip kan dökmeden Bağdat'a girdi (1055); Halifeden Doğunun ve Batının hükümdarı ile Sultan unvanını alıyor ve içerdeki hak-mezhebe karşı olanlar gibi, dışarıda Mısır Fatîmilerini de ortadan kaldırma görevini üstleniyordu. Ve gerçekten Turğul Bey'in yerine geçenler, İran'a ve Mezopotamya'ya, Mısırlılardan aldıkları Suriye'yi eklediler. Kuşkusuz, Halife için tehlikeli bir çözümdü bu; zayıf bir efendinin yerine, doymak bilmez bir vasiyi geçiriyordu çünkü.

Ne var ki, Müslüman hak-mezhepliği için bir zaferdi: İslâm, Abbasilerin yeşil sancağı ardında resmî olarak birleşmiş bir halde, bütün Yakındoğu'da, rejimi, Türk ordusunun önderliğinde yeniden örgütleyecektir.

Bununla beraber, Türk fethinin bir başka yanı var: Bu göçebe Türkmenler için önemli olan, öğretinin saflığından çok, çapul ve Müslüman olmayandan alacakları ganimetti. İran'ın batısına geçen bu yağmacılar, etkinliklerini doğaldır ki Bizans İmparatorluğuna karşı yönelteceklerdi. Aslında, kabile guruplarının oldukça gevşek bir konfederasyonuydu bu; Sultanı da geçici bir savaş şefi olarak gördükleri için, başına şimdi kendi sultanlarının geçmiş olduğu uygarlaşmış bir devlet disiplinine güçlükle boyun eğiyorlardı. Devletten anarşik ögeyi uzaklaştırmak için, onların üstüne gidecek yerde, en yerinde olanı, yüzlerini gerektiğinde Bizans'a karşı çapula çevirmek değil miydi? Kaldı ki, Bizans İmparatorluğunda da ordu, karmakarışık durumdaydı ve halk manevî bir birlikten yoksundu. 1071'de Sultan Alp - Arslan, Malazgirt'te, Bizans'ın son ordusunu darmadağın edip İmparator Romanos Diogenis'i esir aldığında, Küçük Asya önlerinde açılmıştı. Bizans ordusunda ırkdaşlarından niceleri vardı ve tahtta hak ileri sürenler, iç mücadelelerde, onlardan yararlanmakta duraksamamışlardı: Kendi başlarına gidecekleri noktadan çok daha uzaklara çağırdılar onları, saldırıyla alamıyacakları kentlerin kapılarını açtılar önlerinde. Türk halkının, Bizans Asya'sına yerleşirken, İmparatorluğun kadrolarını da yıktığının pek geç farkına varıldı; Ermenilerle Yakubî Suriyeliler, bu yeni efendilerle uyuşuyorlardı; son olarak, Asya yakasının Rumları, gitgide Ege kıyılarına itilmiş, uzun savaşlarla paramparça bir halde, onlara direnebilecek durumda değillerdi artık.

Bir Türkiye oluşmuştu böylece; ve yeni bir ülke fethedilmişti İslâma.

Aslında, Selçuk devleti, sınırlarının dışında dört bir yana dağılmış Türkmenleri denetliyemez; hak-mezhepten yana olan Horasanlıların yönettikleri bir Türk askerî diktatörlüğü olarak

88. – Alparslan

kalır. Gerçekten, Türkmenlerin çoklukla yerleştikleri Azerbaycan'ın dışında, Yakındoğu'da, halkın yerleşiminde pek değişiklik olmamıştı; idarenin kuralları, hattâ idarede yer alan görevliler, İran ve Gaznelilerin bıraktıklarıydı. Üstün nitelikli savaş adamları olan ilk üç sultan –Tuğrul Beğ, Alp-Arslan ve Melikşah– idarede yetenekleri olmadıklarının bilincinde olarak, boyun eğdirilmiş halkların yönetilmesini vezirlere terkederler. Bu vezirlerden biri, ön plânda gelen bir kişilik sahibi, Nizam ül - Mülk, kendi yönetim anlayışını bir kitapta, *Siyasetname*'sinde dile getirir.

Söylediği yeni hiçbir şey yoktur aslında!

Böylece, Selçukluların getirdikleri değişiklikler, idarede değil, rejimin yönelimindedir. Gerçekleştirdikleri geniş siyasal birlikte, ordu, halka kökten yabancıdır artık ve fetihten tek yararlanan da odur. Uçsuz bucaksız topraklar *ikta* biçiminde orduya ayrılmıştır: Ne denirse densin, bu dağıtımlar, hiç de «feodal» bir rejim ortaya çıkarmış değildir; çünkü, Selçuklu devleti, askerî kişiler, savaşçılar üzerinde, onları sıkı sıkıya çerçeve içine alabilecek sert bir denetim mekanizmasını elinde tutmaktadır ve böylece onlara bırakılan *ikta* –genel olarak– ölçülüdür. Hükümet edenler sultanlardır: Kentlerin taşkınlığını boğar, Arap ya da Kürt kabilelerini denetler, düzeni bozanları boğazlarlar.

Bu yeniden onarılmış otorite, ikinci olarak, ortodoksluğa ve onun ulemasına yaramaktadır. Hak-mezhebe inanmayanlar, kişi olarak izlenip zulme uğramasalar bile, kurumları yıkılmıştır. Hak-mezhebi yerleştirmek, Müslüman toplumunun yönetimini ona inananlara bırakmak için, maddî ve manevî büyük bir çaba harcanmaktadır. Öğreticilere ve öğrencilere geçim ve çalışma araçlarının sağlandığı özel okullar kurulur; yarı-özel kuruluşlar, şu ya da bu dalın öğreticisi söz konusu değildir artık: İsmailîğin

Mısırdaki ocağı el-Ezher Üniversitesi gibi, hak-mezhebe uygun bir eğitim yapan kamusal okullardır söz konusu olan. İdarenin görevlileri bu okullardan çıkacaklardır; o görevlilere danışmanlık edecek hukukçular ve onları denetleyecek yargıçlar da: Bunlar m e d r e s e l e r dir. Pek önemsiz de olsa, bunların en eskilerini son Sasanîler kurmuştu, sonra da Gazneliler; hükümetin ve çok geçmeden bütün ileri gelenlerin girişimiyle, tüm Selçuk dünyasında sayıları arttırılır. Bunlardan bir örneğini, Bağdat'ın tam ortasında, Nizam ül-Mülk, görkemli N i z a m i y e 'syle verir; zamanının en ünlü uleması, özellikle Eşarîliğe bağlı olanlar ders vermektedirler orada ve büyük vezir, başarılarıyla yakından ilgilenmektedir.

Selçuklular, aynı zamanda, büyük mimarlar olarak, dev camiler yükseltir, hastaneler, okullar, kervansaraylar, köprüler, geleneğin dinsel sorumluluğunun bilincinde bir hükümdara verdiği görevlere ilişkin tüm yapıları kurarlar. Ve bütün bu kurumlar, gitgide önemli gelirlerle donanırlar: V a k ı f l a r sağlar bunları. O zamana değin çoğu özel olan ve önemsiz boyutlar taşıyan vakıflar, kamusal bir önem kazanırlar artık ve olağanüstü biçimde çoğalırlar; bu vakıflardan geçinenlerin, cami adamı ve medreselilerin sayıları gitgide artar ve hepsi de kendilerini besleyen hak-mezhebi savunup tutmaktadırlar aslında.

Son olarak, Selçuklu rejimi, müminlerin kafalarında olduğu kadar, hükümetin tutumunda da, sufilikle hak-mezhep arasında bir uzlaşmayı düşünür; sufiler, halk katında, gitgide artan sayıda, bu hak-mezhebin bağlaşıkları olurlar. Büyük düşünür G a z a l î, uzun bir skolastik öğretim deneyiminden sonra, dinin yürekten istenmedikçe bir gücü olamayacağını, bunun gibi aklın desteklemediği din duygusunun çoğu kez dengesizliğe götüreceğini, özetle, kalıcı olanın yürekle aklm birliği olduğunu bulduğunda, kavrayışlı bir biçimde, Müslüman aristokrasisinde yaygın, ama genel bir eğilimi dile getirmiş oluyordu. Zaten, aynı sıralarda, sufiler de, yavaş yavaş insanlardan uzakta tek başına yaşam âdetlerini terkederek, topluluklar halinde bir araya geliyor ve onları Hıristiyan tarikatlarına pek yaklaştıran bir kuralın önünde eğiliyorlardı. Selçuklular rejiminin ilk zamanlarından başlıyarak tasarlanan bu yeni uygulamalar, XII. yüzyıldan

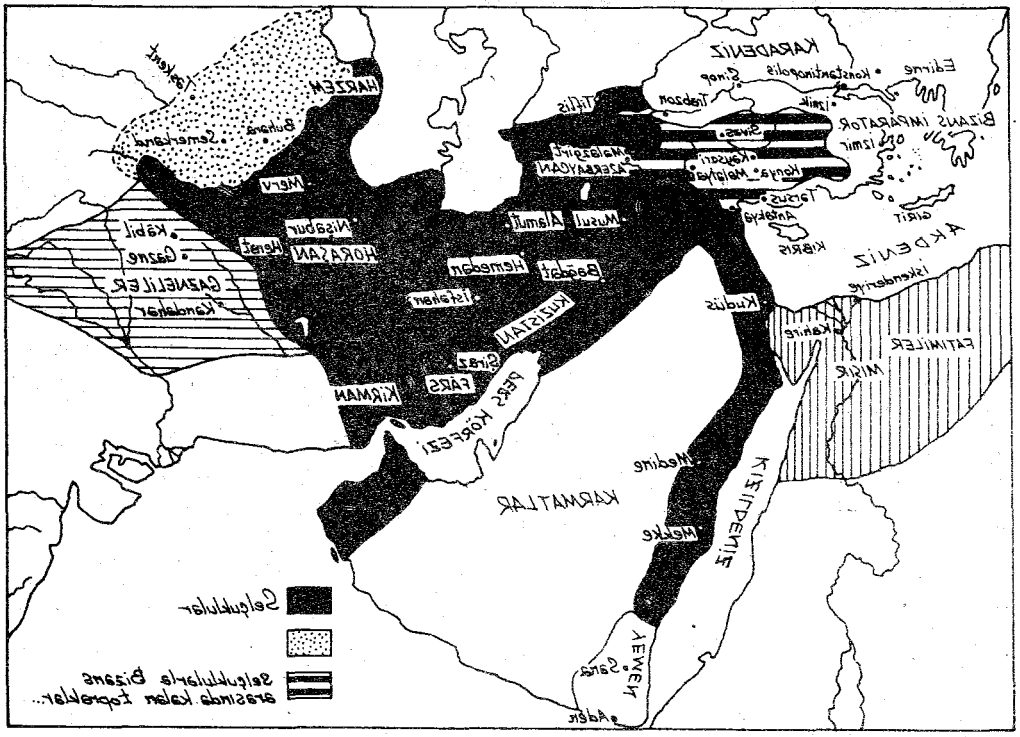

89. – XI. yüzyıl sonlarında Selçuk İmparatorluğu

başlıyarak, ilk gerçek tarikatların kuruluşlarına varacaktır; bunlardan birincisi de, Abdülkadir Geylanî 'nin kurduğu Kadiriye tarikatı dır. Kuşkusuz sufîler, ortak külte yabancı, hâttâ kimi zaman sapkınca uygulamaları yine de sürdürüyorlardı; ne var ki, artık resmî dinle zıtlaşmış ya da sapkınlıkla damgalanmış olarak bakılmıyordu onlara. Ve Selçukluların kendileri de onlara bağışlarda bulunurlar, tekke olmayan yerlerde tekkeler kurarlar; Selçuklular, sonuç olarak kendi davalarına bağlarlar onları ve «ermiş»lerinin halk kitleleri katındaki manevî etkilerinden yararlanırlar.

Böylece, hak-mezhebe karşı olanlar, etkinliklerini, ya ücra bölgelere sığınarak, ya da gizli eylem halinde, örtülü biçimde sürdürebilirlerdi; öyle olur nitekim.

Elebaşısı Hasan Sabbah olan terörcü örgüt böyle doğar.

> Hasan Sabbah, İranlı bir İsmailî idi. Fatimiliği benimsedikten sonra Mısır'a gönderildi ve orada Nizar İbn ül Mustansır'dan yana oldu; o yüzden de Fatimilerle arası açılmıştı. İran'a döndükten sonra, zorla alınması olanaksız birçok kaleleri, özellikle Kazven yakınındaki Alamut kalesini ele geçirdi. Selçuklular, bu kaleyi almayı başaramadılar.
>
> Kurduğu tarikatın özgünlüğü, öğretisinden çok, gizliliğinde, işitilmemiş disiplininde ve siyasal cinayetlere başvurmasındadır; bu cinayetlerin kurbanları arasında en ünlüsü, Nizam ül Mülk'ün kendisi de oldu. Çömezler, sözde cennet zevklerini umup tadsmlar diye haşhaşlı bir içkiyle sarhoş edilirlerdi; tarikatın adı olan Haşhaşiyye de buradan gelir. Tarikat, Suriye'de pek çabuk çoğaldı; ve, gerçek çömezlerinin sayısı çok olmasa da, bütün Yakındoğu'da, kuşaklar boyunca korku salıp durdu insanlara.

Bu yeni dinsel ortamda, Müslüman olmayanların gerçek durumundan da söz etmeli; çünkü, Haçlı propagandası bozup saptırmıştır bunu. Küçük Asya'daki Türkmenler, Hıristiyan Rumlara -kuşkusuz- korkunç acılar çektirmişlerdir; çapullarının ilk aşamasında, Ermenilere ve Monofizitlere de zararlar veriyorlardı. Ne var ki, örgütlü Selçuk devletlerinde, özellikle

Filistin'de, Hıristiyanların durumunda hiçbir değişiklik olmadı. Anadolu yakasında kesintiye uğrayan hac ziyaretleri, deniz yolunda yoğunlaştı ve bir engelle karşılaşmadı. Gerçekte, Batı'nın kendisi, Küçük Asya Rumlarının uğradıkları acılarla, Filistin'deki Hıristiyanların durumlarını kimi zihinlerde bilerek karıştırmıştır; Frank şövalyeliğinin Müslümanlar karşısında, İspanya savaşlarında alıştığı duyarlık da zemin hazırlamıştır buna. Ne olursa olsun, Hıristiyanların sertlikleri dolayısıyla İspanya'da olanlar bir yana, İslâmın geleneksel hoşgörüsünü yalanlıyan pek bir şey görmüyoruz. Hıristiyanların, Endülüs'te olduğu gibi, Latin şövalyelerle gizli anlaşma, giderek suç ortaklığı kuşkusuz altında bulunmadıkları Doğu'da, hoşgörüyü Haçlı seferleri bile etkilemedi.

İSLÂM - TÜRK DÜNYASININ PARÇALANIŞI

İslâm dünyasına getirdiği yeniliğe karşın, Selçuk rejimi, bu dünyada birliği uzun zaman sürdüremedi. Melikşah'ın ölümünde (1092), iktidardaki hanedan eriyip dağıldı: Tahtta hak ileri sürenlerin kavgaları, hasların dağılımı, erken ölümler ve güçsüz azınlıklar, İmparatorluğun parçalalanmasıyla sonuçlandı; Atabegler kurumu, daha da hızlandırdı bu süreci. Atabegler, sultanın henüz erginliğe ulaşmamış oğullarından herbirinin vasisi idi; hasları onlar yönetiyor ve, doğaldır ki, bu çocukların yerine geçmenin özlemini taşıyorlardı. O zaman, orduyu hesaba katmadan yeni *ikta*ların dağıtılması gerekti ve bunlar da babadan oğula geçen senyörlükler olup çıktılar. Araplarla Türkler, Türkmenlerle Kürtler arasındaki sürtüşmeler keskinleşti. Haçlıların başarısını, Gürcülerin ilerlemesini ve Fatımî Halifeliğinin ömrünün uzamasını da açıklar bütün bunlar. Ne var ki, geçici Selçuk İmparatorluğunun yıkıntıları üzerinde, özerk prenslikler kuruldu: Kuşkusuz daha küçük, ama daha sağlam ve sürekli idiler bunlar; ve Yakındoğu'da, Türk istilalarından doğan sosyal yapıyı sürdürdüler.

Başlıca dört bölgeyi birbirinden ayırabiliriz: Irak, Suriye, İran ve Küçük Asya.

İslâm dünyasının artık başlıca merkezi olmaktan çıkıp basit bir eyalet haline gelmiş bulunan Irak, Selçukluların çöküşünden yararlanarak, az-buçuk bir özerklik kazanır yeniden; Halifelerin –doğrusunu söylemek gerekirse, beklenmedik– yönetimi altında olur bu. O Halifelerden biri, En Nasır, 1200 yılı dolaylarında, Halifeliği, ulemanın üstünde gerçek bir din otoritesi haline getirmeye bile kalkar. Bunun için de, –girişimleri arasında en çok bilinenidir bu– Bağdat'taki beledî kuruluşların *(fütüvve)* sıkıştırılmasını durdurduğu gibi, tersine bir hükümet aracı haline getirir onları; ayrıca, bu kuruluşları içeriden düzeltmeye, kendi yönetiminde olmak üzere birleştirmeye, içlerinde ortakçı sufiliğin kimi biçimlerinden uzun bir süreden beri esinlenen manevî bir ülkünün serpilip gelişmesini desteklemeye kalkar. Arkadan, prenlerle soyluları aristokratik bir *fütüvve* halinde toplamaya girişir, bir tür şövalye tarikatı yapar onu. Gerçi, bu son girişim kısa ömürlü olur; ne var ki, özenle çeki-düzen verdiği halk *fütüvvesi,* Türk ülkelerin yaşamını sürekli etkileyecektir.

Suriye ile Yukarı-Mezopotamya'nın tarihi, bütün bir XII. yüzyıl boyunca, Haçlılara karşı savaşlarla doludur. O tarihe değin kimi zaman Irak'a, ya da Mısır'a tâbi olan, kimi zaman da dayanıksız prensliklerin elinde kalan bu bölgeler, Haçlılara karşı mücadelede, uzaktaki Bağdat'tan çok daha iyi konumda oldukları için, bir askerî direnişin, yeni bir manevî ve kültürel yenileşmenin merkezi olurlar. Yüzyılın başlarında, Arap aristokrasisi, özellikle –Frank şövalyelerinin Halep'ten çok daha az tehdit ettikleri– Şam prensliği, Latin fethine şöyle böyle razı olur. Ancak, kimi Franklarını aşırılıkları, yeni Haçlıların sürekli müdahalesi, Suriye kentlerindeki halk ve kimi ulema arasında bu utanç verici kayıtsızlığa ve İslâmdaki bölünmüşlüğe karşı bir protesto hareketine yol açar. Hareketten, Türk prensleri de, bir çok yerleri ele geçirmek için yararlanırlar. Zengî'nin arkasından, XII. yüzyılda oğlu Nureddin'in yaptığı budur: Franklara karşı cihatta bir kavşak noktası olan Halep prensliğine, onlar tutup Yukarı-Mezopotamya'nın önemli bir parçasını ve tüm Suriye'yi eklediler; ordularına, Türkler kadar Kürtleri de aldılar. Böylece, Bizans'tan ya da Batı'dan kendilerine omuz da verilse, Frankları Suriye kıyılarına doğru gitgide itebilmeyi

başardılar. Sonuçta, Şiîlere karşı aşağılayıcı önlemlerle, medreselerin ve İranlı göçmenlerin yardım ettikleri Sufî toplulukların çoğalmasıyla, Suriye'yi, Sünnî İslâmlığın dış ve iç düşmanlarına karşı en kızgın bir ocak haline getirdiler. Bu derlenip toparlanmayı, maddî zenginliğin artışı da kolaylaştırdı: Doğu ticaretinde uzun bir süreden beri yapay bir biçimde sürdürülen Bağdat'ın üstünlüğü sona erdi; Yukarı-Dicle maden kaynaklarına daha yakın büyük bir sanat merkezi olan Musul'la, Suriye limanlarına ve İtalyan tacir kentlerine ulaşılan Halep ve Şam, Kahire ve İskenderiye'nin yanı sıra, iktisadî yaşamın en etkin merkezleri oldular; hâttâ, Kahire ile İskenderiye'den çok daha fazla olarak da, İslamın düşünsel ve sanatsal merkezleri haline geldiler. Ordularındaki anlaşmazlıklar, İsmailîliğin içindeki bölünüşler ve saygınlığını yitirme yüzünden tükenip bitmiş olan Mısır Fatimiliği, kendisini İslâm-Türkten ayıran çifte bir siperle yaşamını sürdürebilirdi artık; çöl ve Frank devletleriydi bunlar. Ancak, Haçlılar, Nil deltasındaki zengin kaynaklara el koymaya kalkınca, Mısırlılar Nureddin'i çağırmak zorunda kaldılar. Halep yöneticisinin yolladığı ve başında Kürt Salâhattin 'in bulunduğu ordu, Mısır'ı fethetti ve arkasından da, 1171 yılında Fatimî Halifeliğine son vererek, bölünüşten iki yüzyıl sonra tüm Doğu İslâmlığını birleştirmiş oldu aynı zamanda.

Bu fetih, Müslüman güçlerdeki bir alt üst oluşa da yol açtı: Siyasal alanda doğrudan doğruya etkisini gösterdi; manevî plânda ise daha ağır ve daha az kapsayıcıydı. Mısır'ın tartışılmaz maddî üstünlüğüyle güçlenmiş olan Salâhattin, Nureddin'in yerine geçenlerin zayıflıklarından da yararlanarak, bu büyük hükümdarın bütün mirasına kondu. Böylece, Mısır'ın ve Suriye'nin bir araya getirilmiş kaynakları, Türk ve Kürtlerden oluşan bir ordunun hizmetine verildi. Franklara karşı mücadele için yanıp tutuşan bu ordu, Kudüs'ü Haçlıların elinden geri aldı (1187) ve kıyıdaki dar bir şeride itti onları. Üçüncü Haçlı Seferi diye anılan korkunç karşı-saldırı, Franklara, son kalelerini korumak olanağını verdi; Salâhattin'in mirasçıları, yani Eyyubîler de, fırsatını yakaladıklarında, yeni haçlı saldırılarını püskürtmekle beraber, cihadı sürdürmekten çok, İtalyan tacirleriyle iyi iş ilişkileri kurmanın yollarını aradılar. Onlardan biri, el - Kâmil, II.

Friedrich'in anlayışlı diplomasisine, bağnazlıktan uzak bir tutumla yanıt vermesini bildi. Kızıl Deniz yoluyla Hint ticaretinin ve Akdeniz'deki İtalyan ticaretinin rastlaşma noktası olan Mısır için gitgide artan bir gönenç doğdu bundan: Karimis adındaki büyük tacir ortaklığının baharat dışalımını tekeline geçirmeye kalktığını görüyoruz; ve, bunun bir sonucu olarak da, Yemen'le kutsal kentler üzerinde Eyyubî koruması ağır basmaya başlar. Bununla beraber, bağlaşık ve merkeziyetçi yapıdaki Mısır, büyük feodal parçalanışlara, yerel başkaldırı ve ayrışıklara tanık olmasa da, Eyyubî rejimi, yine de ordusuna tutunmaktadır. XIII. yüzyılın ortalarından başlıyarak, çifte bir tehlikeye, Frank saldırısıyla Mogol istila tehdidine karşı giderek güçlenen ordu, hemen hepsi de köle kökenli olan şeflerini iktidara geçirir; bu askerler de, birkaç yüzyıl sürecek askeri bir rejim kurarlar böylece.

M e m l û k l a r diye adlandırılacak saltanat budur.

Buna karşılık, İran'ın durumu daha çalkantılı, daha karmaşıktı; çünkü, Orta Asya'yı sallayıp duran halkların hareketleri tepkilerini sürdürüyordu üzerinde. XII. yüzyılın ikinci çeyreğinden başlıyarak, Müslüman Mavraünnehir, Kara Hitaylar'ın koruması altına düştü. Kara Hitayların çoğu Nesturî idiler; İslâmı da öteki dinlerle bir tuttukları gibi, hak-mezhebin başarıya ulaşmasından da fazla kaygılı değildiler. İran'daki Selçuk sultanı S a n c a r 'ın karşılarında uğradığı yenilgi, Batı'da Rahip Jean efsanesini doğurdu; İslâm ülkelerinden ötede bir yerdeki Hıristiyan bir krallığın gizemli hükümdarı idi bu ve İmansız'ın hakkından onun geleceğine inanılıyordu. Aslına bakılırsa, Kara Hitaylar'ın gerçekleştirdikleri, yeni Türkmen sürülerini doğu İran'ın başına bela etmek olmuştur; bu sürüler, sürekli bir egemenlik kuramadan, oraları yıkmaktan başka bir şey yapmadılar. Tek direnen, Kuzey-Batı bölgesinde, çölün koruduğu H a r e z m oldu ki, çok geçmeden hemen bütün İran'ı egemenliğine geçirecektir. Ancak, Bağdat'ı alamadığı ve Halife'nin koruyucusu olarak da kendini kabul ettiremediği için, Harzemşahlar Sünnî İslâmın desteğinden yoksun kaldılar; zaten ordularını, Müslüman olmadıkları gibi savaş ve yağmayla yaşıyan, özümsenmesi ola-

naksız çapulcu Türk halkları arasından çıkarıyorlardı, doğaldır ki gözden düşüşlerini bunlar da arttırdı. Mogol istilası Harezm'in kolayca üstesinden gelebilecektir böylece; daha da berbat olanı, bozguna uğrayan ordu, bütün Ortadoğu Müslüman dünyasına yayıldı ve beraberinde yıkıntı götürdü gittiği yere. Yalnız güç aşılır dağların koruduğu Kuzey-Batı dışında kaldı bu istilanın; Hind'in bu bölümü, az-çok doğrudan Gaznelilerden gelen Türk prensliklerin egemenliğindeydi ve bu prensliklerde, XIII. yüzyılın başlarından beri, Mısır Memlüklarınınkine benzer bir askerî rejim kurulmuştu.

Müslüman-Türk'ün yeni fethettiği Küçük Asya, başlarda apayrı bir dünya oldu. Topraklarına yerleştiği Bizans dünyasında olduğu kadar, eski Müslüman devletlerin geleneklerine de yabancı olan -alabildiğine yontulmamış- Türkmenlerin ele geçirdiği bu bölgeyi, o sıralardaki gelişmeleri bakımından pek iyi bilemiyoruz. Bununla beraber, birbirine zıt iki kesimi birbirinden ayırabiliriz: Bir yanda, Rumlara komşu sınırlardaki «marche»larda az-buçuk yerleşmiş ve cihadı sürdüren Türkmenler vardır; Danişmend unvanıyla bir şefin yönetimi altına girmiş olanlar böyledirler. Öte yanda, İranlı görevlilerin yardım ettiği Selçuklu hanedanının bir dalı, Bizans'la barış içinde yaşamaya daha istekli olarak, sağlam bir devlet kurar; bu devlet, yavaş yavaş Küçük Asya'yı birleştirir ve hatta Batı Ermenistanı da alır içine. XIII. yüzyılın başlarında, Müslüman Doğu'nun eriyip ufalandığı bir ortamda, -eski «Roma» eyaletleri anlamına- «Rum» Selçuk Sultanlığı, büyük bir gücü temsil etmektedir: Türkmen göçebelerin başlarda zayıf düşürdükleri kentler yeniden canlanırlar; tarımsal, kırsal ve madensel kaynaklar yeniden işletmeye açılır; Orta Asya ve Kontantinopolisle, Mısır ve Rusya'yla ticaret başlar; son olarak, monarşi, güçlü ordusu sayesinde, Yukarı-Mezopotamya ve Suriye'nin işlerine karışır. Harzemlilerin yağmalarının arkasından Moğol itişinin ard ardına kaçırdığı İranlıların sığındığı Türk Anadolu, İran uygarlığının içine atılır ve onun mirasına konar; buna karşılık, Arap dünyasında tam bir kopuş olur. Aslında, sadece bir askerî aristokrasi olarak kaldıkları bu dünyaya hiçbir zaman alışıp uyuşamamıştı Türkler.

Yeni Türkiye'nin ilerleyişleri, gitgide İranlılaşması da, halkı ile, özümsenemez olan Türkmenler arasında bir uçurum yaratır. Oysa, Asya halklarının göçlerinin ittiği yeni sürüler, otlak açlığı içinde, ama her türlü idarî çerçeveye karşı sabırsız bir halde, Anadolu sınırlarını aşmayı sürdürürler. Onların Selçuk rejimine karşı oluşları, giderek sosyal ve dinsel bir hareket biçimine bürünür; bu hareketi, çehresini belli belirsiz farkedebil-

90. – XIII. yüzyıl başlarında Yakındoğu ve Avrupa
(1. – Latin devletler, 2. – Rum devletler, 3. – Balkanların Slav devletleri, 4. – Gürcü devletleri.)

diğimiz Baba İshak adlı birisi yönetir. Çoğu kez hak-mezhep dışı özlemlerin bir temsilcisi olan Baba İshak yenilir; ancak yol açtığı karışıklıklar Mogolların başarısını kolaylaştırır. Mogollar, 1243 yılında Selçuklu rejimini korumaları altına alacak, ve uygulamada, otoritesini gitgide düşürüp duracaklardır.

Baba İshak, «Babaîler» de denilen Babalılar dandır. Bu ad, Baba İlyas'a bağlı olanlara verilmiştir. Gerek Baba İlyas, gerekse Babalılar üstüne bilgilerimiz sınırlı. Kaynakların belirttiğine göre, Moğol istilâsından kaçarak Anadolu'ya gelen Baba İlyas Horasanlıdır; Baba İshak da onun müridlerinden. Baba İshak'ın kimliği konusunda da yeterli ve kesin bilgiler yok. Ancak, Selçuklu yönetimine karşı bir köylü hareketi olarak gelişen Babalılar ayaklanmasının, Baba İlyas'tan çok Baba İshak adına bağlanması gerekir. Etnik açıdan bir Türkmen başkaldırısı olan ve Baba İshak'ın öldürülmesiyle bastırılan ayaklanmaya sosyal koşulların yol açtığı da bir gerçek.

Baba İshak'ın inanç ve düşünceleri konusunda da bilgilerimiz açık seçik değil. Babalar, aslında Şiî - Bâtınî inançları yayıyorlardı ve XIII. yüzyılda Anadolu'da, özellikle göçebe Türkmenler üzerinde etkiliydiler. Baba İshak'ın da, manevî gücünden yararlanarak, çökmekte olan Selçuklu merkezî otoritesine karşı bir halk ayaklanmasını örgütlediği anlaşılıyor; içinde bulunduğu koşulları değerlendirmesini bilen bir önder olduğu da gerçek.

Babalılar ayaklanması, sonraki yüzyıllarda da etkisini sürdürecektir.

İSLÂM UYGARLIĞININ SÜRÜŞÜ

Türk istilalarının derinden derine değiştirdiği, siyasal ya da etnik yapısında -eskiden olduğundan çok daha fazla- bölünmüş olan Müslüman Doğu, -Arap ve İranlı olmak üzere- temel iki biçim altında, pek parlak bir uygarlığı hâlâ sürdürmektedir. Yalnız özgür düşünce alanındadır ki düşün yaşamı zayıflar, giderek söner: Gazalî (1058-1111), Doğu filozoflarının sonuncusudur; bunun yanı sıra, bilim de tekrara düşer. Ne var ki tarih, Arap dünyasında edebî türler içinde en canlısı olup çıkar: Genel ya da yerel tarihler, biyografiler, bilgisi hayli kıt

askerî aristokrasi için yazılmış özet eserler, ya da «bilgili» okuyucular için yazılmış ağır ansiklopediler vardır; Şamlı İbni el - Kalanisî 'nin tarihi yanında Usâme İbni Munkid 'in anıları; İbni el - Athîr 'in yazdığı olağanüstü bilgi veren ve ustaca sunulan evrensel tarihin (XIII. yüzyıl başları) yanı sıra, İmad ed - dîn el - İsfahanî 'nin yazdığı –pek süslü– Salâhattin'in yaşamı; İbni el - Kiftî ile İbni Ebu Useibi'a 'nın kaleme aldıkları –bilim tarihçisi için pek değerli– bilgilerin ya da hekimlerin yaşamlarının yanında, yine XIII. yüzyılın başlarında yazılmış Yakut 'un dev *Coğrafya Sözlüğü,* kitaplıkların hayli dolu raflarını değerlendirirler. Bunlara karşı, asıl anlamıyla edebî ürün daha azdır; ancak Hemedanî'nin geleneğini sürdüren Harirî 'nin *Makamat*'ı ile edebiyat dev eserlerden birini kazanırken, mistik, Doğu'ya sığındıktan sonra yeni sufiliğin başlıca Arap kuramcısı olan İbni el - Arabî ile büyük bir üne kavuşur.

Ve bir de büyük bir şair vardır: Mısırlı İbni el - Ferîd.

Araplaşmış herhangi bir aristokrasinin dizginlemediği İran edebiyatı da, bir engele rastlamadan gelişir. Gerçekten, Harezm, Zamahşarî 'nın ünlendirdiği bir Arap kültür merkezi olarak kalırken, Farsça, edebî alanda Arapçaya üstünlüğünü tanıtır artık. Edebiyatta da başta şiir gelir ve şaheserlerini koyar ortaya: Bir Ömer Hayyam vardır; büyük Selçuk sultanlarının çağdaşı olan ve tanrı tanımaz bir görüşle kaleme aldığı o nefis *Rubailer*'in unutulmaz şairi, değerli bir matematikçi ve astronomdur da aynı zamanda. Onu izleyen yüzyılda Azerbaycan'ın kuzey sınırlarından gelen Nizamî, eşsiz bir duyarlıkla ve büyük bir biçemle şairane uzun mesneviler yazar. Son olarak, uzun yaşamının sonlarını Mogollar zamanında tüketen bir Şiraz'lı Sadi vardır: Nesirle nazmı karıştırarak, öğüt verici öykülerle süslediği *Gülistan*'ıyla İran şairlerinin en ünlülerinden biri odur kuşkusuz. İran edebiyatı, Arapçada olduğundan çok daha fazla ve güzel mistik eserler de ortaya koyar: Nesirci Suhreverdî ile şair Ferid üd - din Attâr 'ı (XII. yüzyıl sonu) analım. Bu sonuncusu biraz öğretici de olsa,

onu izleyen yüzyılın ortalarında bir başka dev şairle doruğuna ulaşacak bir türün yaratıcısıdır: Bu dev şair, Mevlâna diye de anılan Celâl ed - din Rumî 'dir. Maveraünnehir'de doğan Celâl ed-din Rumî, adının da belirttiği gibi, hemen hemen bütün yaşamını, Mogol fethi sonunda Küçük Asya'da geçirir.

O dev eserlerini orada yazar; tarikatı, yani Mevlevilik de orada kurulur.

> Mevlânâ Celâleddin Rumî (1207 - 1273), Belh'li soylu bir aileden geliyor. Küçük yaştayken, ailesi Anadolu'ya göçer; yetişmesi de orada olacaktır. Mevlânâ, şiirlerinde, rint bir şair olarak, Şeriat ölçülerini zaman zaman aşarsa da, temelde bir Şeriat adamı olarak kalmıştır. Özellikle **Mesnevî**'de, bir Kur'an yorumcusudur. Öyle, denildiği gibi hoşgörüden yana da değildir; tam tersine, felsefeyi yasaklar. Sonra, inanışları dışında kalan bütün dinleri ve mezhepleri Tanrı'dan uzak sayar; Müslüman olup dinin gereklerini bütünüyle yerine getirmeyenlerin bile öldürülmelerini uygun bulur: Din ve mezhep ayırımı yanında ırk ve ulus ayırımı da yapar; Türk'ü ve Hintli'yi kötüler. Onun «aşk» ve «insan sevgisi»nden sözederken bunları gözönünde tutmalı. Toplumda en yukarıda gördüğü, şeyhler, ermişler, padişahlar, varlıklılardır; alt katta ise halk ve köylüler vardır ve kötüler onları. Bu yanlarıyla, tipik bir egemen sınıfın sanatçısıdır. Öyle olduğu için de, Mevlevîlik, bir «burjuva tarikatı» olarak, saraylarda, konaklarda ve seçkinler arasında yayılıp desteklenecektir.
>
> Aynı yüzyılda diliyle ve gönlüyle bir «halk adamı» olan Yunus'la Mevlânâ iki kutup gibidir; onu, Türk ulusal kültürü içinde görmekse bütünüyle yanlıştır.

Kimi Türk çevreleri, hiç İranlılaşmamış olanlar bile, İslâm kültürüne giriyorlardı. Daha önce kendilerine özgü bir yazıları olan Türkler, unutmuş görünüyorlardı bunu; öyle olduğu için de, dillerine hiç de uymadığı halde, yeni girdikleri dinin Kutsal Kitabının yazısını kabul ettiler. Orta Asya'da ise, Türkçe yazmak için, XI. yüzyıldan başlıyarak, bir Karahan prensinin okuması için, *Kutatgu Bilig* adı verilen İslâm bilgeliğinin bir özetlemesi yapılır; onu izleyen yüzyılda da Ahmed Yesevî, Türk hemşehrilerinin dinsel duyarlığı içinde kimi İranlı ögeleri

dile getirdiği –halkın bugün de sevdiği– şiirlerini yazar. Küçük Asya Türkmenleri arasında da, önce bütünüyle sözlü, ama ileride Moğol egemenliği sırasında yazılı eserler de verecek bir edebiyat palazlanmaktadır.

91. – Mevlânâ Celâleddin Rumî

Kabaca, XI. yüzyıl ortalarından XIII. yüzyıl ortalarına değin süren Türk dönemi, Müslüman Yakındoğu için, sanat alanında da yoğun bir gelişip serpilme dönemi oldu. Kuşkusuz,

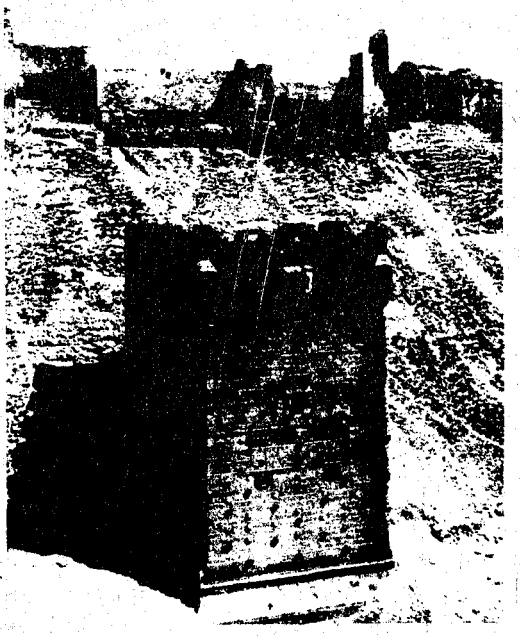

92. – Halep Kalesinden bir görünüş

daha önceki anıtların hemen bütünüyle yıkılmasına bakıp, Türklerin diktiklerinin önemini abartmaya gitmeyelim. Öyle de olsa, Selçuklular, Zengîler, Eyyubîler, büyük eserler koydular ortaya; nitelikleri de nicelikleriyle at başı gider onların. İran etkisi, ya da daha doğru olarak Horasan etkisi, edebiyattaki kadar egemendir bu konuda da; ancak, bu etki, -belki- Türk geleneklerine karışır ve, ne olursa olsun, bu görkemli yenilenişe yön ve hız veren Müslüman Türk ustalardır.

Gerçi, sivil anıtlar sonraya kalmadı, ama askerî yapılar daha iyi korundu. X ve XI. yüzyıl boylarınca, Yakındoğu -hatırlanacaktır- kalelerle donanmıştı. XII. yüzyıl, özellikle kentlerdeki surlara ve hisarlara önem verdi. Bunlardan ünlü **Halep Kalesi**, Haçlıların şatolarına bir yanıt gibidir. Türk sultanları, din ve hayır adına yığınla tanık bıraktılar arkaya: **İsfahan Camisi**'nin üstünde ne kadar durulsa azdır. Sancar'ın Merv'deki türbesi gibi, türbe yaygınlık kazanır. Yeni bir yapı tipi de, medresedir: Salonları, oturma yerlerinin yanı sıra, çoğu kez kurucusunun cami ve türbesini de içine alır. Türkistan'dan Magrib'e kadar, yazı ve süsleme sanatlarının ulaştığı düzeyi unutmamalı.

Anadolu'da Türkler, İslâm dinine olduğu gibi, sanata da yeni bir alan açarlar: Ülke Konya'da, Kayseri'de, Sivas'ta, Divriği'de camiler, medreseler, türbeler ve kervansaraylarla donanır; bunlarda İranlı etkiler, yerli taş yapı gereklerine, Ermenilerin -zengin bir süsleme adına başvurdukları- yüksek kabartma tekniğine karışır. Bu eserlerde gördüğümüz kimi hayvan, hattâ insan betimlemelerinin, Orta Asya'daki Türk örneklerinden gelmiş olması hiç de olanaksız değil. Böylece, bu kadar karmaşık ve özgün eser karşısında, Türk egemenliğinin yıkıcı niteliğinden söz etmek gerçeklere aykırı olmaz mı?

II

DOĞU HIRİSTİYANLIĞI

İslâm dünyasındaki bu edebî ve sanatsal gelişme ve serpilmeye karşı, Bizans'ın durumu nedir?

Konuya, bir başka noktadan girelim.

Doğu Hıristiyanlığında etkinlikler, hayli cılız ve tortu kabilindendir. Monofizitlerle Ermeniler bir yana, eserler artık Arapça kaleme alınmakta ve hayli dar bir okuyucu zümresine seslenmektedir. Bununla beraber, Asya Hıristiyanlarıyla karşılaştırıldığında, o tarihe değin pek geride kalmış olan Kıptîler, düşünsel plânda büyük bir atılım yaparlar.

Topluluklarının varlığım sürdürmesi için şarttır da bu.

> Kilise ile ilgili kurallar toplanırken, tarihçiler de yetişmeye başlar: Eyyubîlerin görevlisi İbni el - Amîd, Avrupa'da erkenden tanınır. Monofizit topluluklarla ilgili olarak şu noktayı da belirtmeli: İlk bakışta tuhaf görünecek, Selçuk rejiminde onlar da düşünsel bir rönesans yaşarlar. Ne var ki açıklanabilir bir olaydır bu: Küçük Asya'nın yeni efendileri, Araplara da Rumlara da güven duymadıklarından, yerli görevlilerini Süryaniler arasından seçmeyi yeğliyorlardı; Süryanilerin de bir bölümü Rumca, bir bölümü de Arapça konuşulan ülkelerde bulundukları için, bu edebî rönesansın yazarları, dindaşları günlük yaşamlarında kullanmasalar da, tutup eski Süryani söyleyişine döndüler: Ölü de olsa, bu zengin dilde, bir büyük zekâ, Patrik Süriyeli Michael, XII. yüzyılda bir tarih yazar ve daha yaşarken de Ermeniceye çevrilir eseri. Hareket, Moğol rejiminin başlarında, Bar - Hebraeus 'un, aynı zamanda tarihsel, siyasal ve dinsel nitelikteki eseriyle doruğuna varacaktır. Bu edebiyatın yayılışındaki zayıflığa bakarak diyeceğiz ki, bu son yazarla, hareket, son büyük temsilcisini koymuştur ortaya.

Ermeni kültürü daha canlı, daha çeşitli ve renklidir o sıralar. Kimi Ermeniler, Anadolu ve Azerbaycan'ın sınırlarında, Türk prenslerinin egemenliğinde yaşıyorlardı; kimisi de, XII. ve XII. yüzyıl boyunca kurulup genişlemiş olan Gürcü krallığı ile bütünleşmişlerdi; Rum çizgisinde de olsa, bir Hıristiyan devlet içinde böylesi bir kaynaşma, Aras'ın yukarı havzasında bulunan manastırların çevresinde, Ermeni kültürünün ilk ocağının tütmesini destekledi. Zaten öteki Ermeniler, Küçük Asya'nın ortasından Türk fethiyle kovulunca, Kilikya'ya çekilmişlerdi. Orada,

XII. yüzyılda küçük bir devlet kurdular. Bizans'la Suriye Franklarının kimi zaman yardım ettikleri, kimi zaman horladıkları bu devlet, XIII. yüzyılın başlarında, Büyük Leon'la doruğuna erişti. Bu prens, ürkek bir milliyetçiliği korumuş da olsa, Rum ya da Latin katkılara kapıları genişliğine açtı. Batılı etkilere daha kapalı olan Aras ocağı, özellikle tarihsel ve hukuksal eserler koydu ortaya.

93. – Van'da, Aktamar'da Saınte - Croix Kilisesi

Son olarak, Gürcü krallığının kuruluşuyla, bu halkın edebiyat ve sanatına bir canlılık geldi. Rumlardan esinlenen dinsel eserlere, artık tarih ve destan da eklenmektedir; nitekim, ulusal destanı, İran etkilerine pek açık da olsa, Şota Rustaveli dile getirecektir. Ermeniler ise, el yazması süslemeciliğine bağlı kalırlar. Ama Gürcülerin olsun, Ermenilerin olsun, sanat tarihine bir katkıları da, verdikleri derslerdedir: Rus ve –kuşkusuz– Balkan sanatçıları çok şey öğreneceklerdir onlardan.

Bununla beraber, bütün bu topluluklar, Müslüman kitlelerden oluşan bir ortamda, gitgide kenarda yaşıyorlardı; onların yayılışlarının hayli zayıf oluşu da bundan ileri gelir; ve bu topluluklardaki aydın kişiler de farkındaydı bunun. Öyle olduğu için de, XIII. yüzyılda Haçlıların başarısızlığı Latin Batı'nın gözünde bütün çıplaklığıyla ortaya çıkınça, Roma'dan gelen misyonerlerle Doğu Hıristiyanlığının rahipleri arasında temaslar başladı. Papalığın gördüğü düşlere karşın, farklılıklar sürüyordu her iki dünya arasında; İslâmın düşmanlarıyla siyasal bağlaşma içinde görünüp, Müslümanların bu topluluklara gösterdiği hoşgörü de tehlikeye atılmış olabilirdi. Hepsi Frank Suriyesinde bulunan Maronitler, XII. yüzyıldan başlıyarak, özerkliklerinden hiçbir şey yitirmeden Katolik dünyayla bütünleştiler. Ne var ki, Kilikya Ermenilerinden kimi ögeler dışında, onları izleyen başka kiliseler olmadı. Mogol fethinden sonra tazelenen bu temaslar, öğretici de olsa, başarısız kaldı.

BİZANS'IN ALACAKARANLIĞI

Bu yakınlaşmanın yandaşları, Konstantinopolis Kilisesine değil de, Roma Kilisesine yüzlerini çevirmiş idiyseler, şundan ileri geliyordu bu: Bizans İmparatorluğu soluksuz kalmıştı. Bununla beraber, XII. yüzyılda, son bir atılımda daha bulunmuştu. İçerdeki bozukluklar, Türk fethinin Küçük Asya'da kendisine getirdiği felâketlerden geniş ölçüde sorumluydular kuşkusuz; bu felâketlere, XI. yüzyılın son yıllarında, Peçeneklerin Aşağı-Tuna'ya girişleri ve İtalya'daki Normanların Epeiros'a saldırısı eklenmişti. Ne var ki, Peçenekler yok edildiler ve Normanlar da

oldukları yerde tutuldular. Küçük Asya Türklerine gelince, fetihlerini örgütlemenin büyük sorunlarıyla başbaşaydılar ve, ilk Haçlılar seferinin de etkisiyle, dizginlenmiş ve Anadolu yaylasını deniz kıyılarının uzağında tutulmuşlardı. Böylece Bizans, Boğazların, Ege denizinin, Yunanistan'ın, Trakya'nın, Bulgaristan'ın tartışılmaz sahibi olur; Sırpları koruması altına almıştır, gücü hayli azalmış da olsa, uluslararası politikada hâlâ hesapta tutulmaktadır. XII. yüzyılın üçüncü çeyreğinde, Manuel Komnenos, Tuna'yla ilgili işlerde sözünü söyler, İtalya'daki entrikalara karışır, Latin Doğu'da bir rol oynar. Laik aristokrasinin etkisinin İmparatorluğun içinde daha da ağır bastığı doğrudur: *Pronoiai*'ler, gitgide artar, babadan oğula geçer olur, ve büyükler, kendilerine ayrılmış manastır topraklarından *(karistika)* gelen gelirleri de eklerler bunlara; aristokrasiden doğmuş olan Komnenos hanedanı 'nın bu zaferi sağlamada payı büyüktür. Ne var ki, Küçük Asya'nın yitirilmesi, pek büyük aileleri yıkıp batırmıştır ve devlet de böylece onların parçalayıcı güçleri karşısında terbiyeli maymun gibidir. Komnenoslar dönemi, geçen yüzyılın sürekli hükümet darbeleri ile bir zıtlık oluşturmaktadır. Gerçi, sınırlar sık sık savaşlarla kasıp kavrulmaktadır; öye de olsa, ülke, genelde görece bir barışı yaşamaktadır.

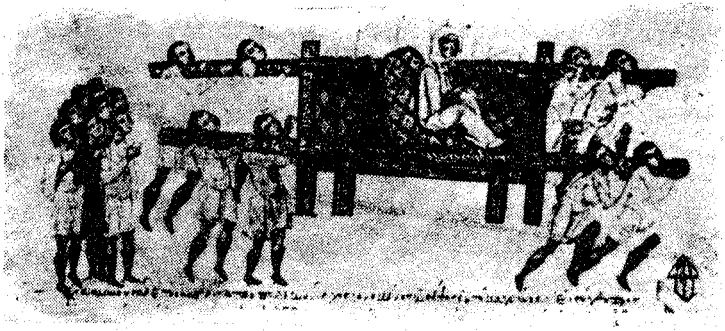

94. – Bizans'ta bir büyük toprak sahibi

Bu istikrar sayesinde, düşünsel ve sanatsal etkinliklere de canlılık gelir. Bol bol yazılan tarihtir hep: Bizans'la ilgili eserlerin yanı sıra, Zonaras 'ın yazdığı bir evrensel tarih özetlemesi büyük bir ün kazanır hemen. Klasik ve bilgiç bir dilde yazılmış, belgesel değeri olan mektuplar, söylevler ve dinsel eserler görüyoruz. Theodoros Prodromos'un adıyla bilinen ve -içlerinden kimi- Fransızların Villon'unu hatırlatan, halk dilinde yazılmış şiirler vardır; Bizans için yeni olan bu tür sürdürülecektir. O sıralarda İslâm dünyasında olduğu gibi, felsefe araştırmaları zayıflar: Psellos 'un bir çömezi olan İtalyan Jean 'ın cesur çıkışı, ortodoks çevreleri kaygılandırır; yüzyılın esprisi, sonraki kuşaklarda pek bereketli olan pagan esinler karşısında kuşku duymaktadır ve dinin buyruklarına daha sıkıca sarılmaktadır.

Bun karşılık, sanatta hiçbir düşüş yoktur ve etkisini dışarda da sürdürmekdedir.

Düşünce ve sanat alanındaki bu etkinliklerle, İmparatorluğun XI. yüzyılın sonlarından başlıyarak girdiği iktisadî çöküş arasındaki zıtlık pek çarpıcıdır. Türk fetihleri, Asya eyaleterinden sağlanan denizci askerlerin kökünü hemen hemen kurutmuştur; Normanlara karşı mücadele için bir donanmanın gerekli olduğu bir zamanda olmuştur bu üstelik. Aleksios Komnenos, buna bakarak, Akdeniz'in tek deniz gücü olan Venediklilerle, İmparatorluğun dış ticareti üzerinde onlara -fiili- bir tekel tanıyan ayrıcalıklar karşılığında, bağlaşıklık kurar (1082). Aleksios'un yerine geçenler de, Venedik'in gücünü zayıflatmak için Cenevizlilerle ve Pizalılara buna benzer ayrıcalıklar tanımak, her iki yanı dengede tutmak ve aralarındaki çatışmadan yararlanmaktan başka bir çare bulamazlar. Ancak, mali kaynakları gitgide azalan İmparatorlukta, İtalyan kolonilerinin Konstantinopolis'te yerleşmiş etkileri de durmadan artar ve, onunla beraber, Latinler Bizans'ın politikasına karışırlar: Doğu'da Anadolu Türklerine karşı pek işe yaramıyan Haçlı devletleri, Yunan saygınlığını karartmaktadır üstelik; bizans ordusu da, gitgide Batı'nın paralı askerlerinden oluşmaktadır; ve aristokraside olduğu gibi, hükümdar ailesinde de, kız alıp vermeler yüzünden, Manuel Komnenos'un sarayına yarı Latin âdetler gelip girmiştir. Ne

var ki, Rum halk kitlesi, bu davranışı izlemek şöyle dursun, ruhbanın da kışkırtmasıyla, Batı'nın, burnunu böylesine sokmasına karşı tepki duyar. Pek gecikmiş bir silkelenişle de olsa, Manuel, İtalyan tacirlerden yakasını sıyırmaya kalkar (1171), ama onlarsız da edilemez; vakitsiz bir savaş, İmparatorun ölümünün arkasından, Konstantinopolis'teki Latinlerin genel kıyımıyla sonuçlanır. Zayıflamış Bizans, güçler dengesinin -tehlikeli biçimde- Batı'dan yana değişmeye yüz tuttuğu bir sırada, onunla köprüleri atar böylece.

Arkası kısa, karışık ve dramatik oldu bunun. Manuel Komnenos, uyruklarını yiyip tüketen bir büyüme politikası gütmüştü; aslında etkisi de olmadı bunun: Nitekim, Myriokefalon felâketi (1176) Asya Türkiyesini yeniden ele geçirmenin olanaksız olduğunu kanıtladı. Halkın kini, hem askerî aristokrasiye, hem Latinlere karşı yükseldi; Andronikos Komnenos 'un tahtı ele geçirmesi, arkasından Angelos hanedanı 'nın kısa süren iktidarı, Latin-karşıtı tepkinin yığdığı yıkıntılar üzerinde sürekli, giderek yapıcı hiçbir şey getirmedi. Komplolar arasındaki mücadeleden yararlanan Normanlar, Bulgarlar, Sırplar, Anadolu Türkleri, saldırılarını sıklaştırdılar ve imparatorluk dağılıp un ufak oldu. Angeloslar, o sıralarda, Latinlere karşı Salâhattin Eyyubî'ye yaklaşırken, öteki komplolar da, iktidarı ele geçirmek için Latinlerden yararlanmayı düşünüyorlardı. Dördüncü Haçlı seferinin kimi yöneticilerinin, daha başlardan, Bizans-karşıtı tutkularla ne ölçüde beslenmiş olduklarını bilemiyoruz. Bildiğimiz şu ki, 1204 yılının başlarında, Venediklilerle Kuzey Fransa şövalyeleri Konstantinopolis'i alırlar, yağmalarlar ve Bizans'ın yıkıntıları üzerinde dayanıksız bir «Latin İmparatorluğu» kurarlar.

Bizans tarihi, birçok bakımdan, bu tarihte kapanır aslında.

Kuşkusuz Latinler, tüm Rum ülkesine boyun eğdiremediler: Trabzon dolayında, Epeiros «despotluğu» dolayında, özellikle de İznik «İmparatorluğu» çevresinde, Bizans topraklarından bir şeyler kaldı; hele bu sonuncusunun, Küçük Asya'nın batı kıyıları üzerinde yaşamını sürdürmesinde Türkler yarar gördüler ve köylülerden oluşan bir orduya dayanan İznik hükümdarları da, Yunan kültürünün bu son sığınağını sağlamlaştırmayı

başardılar: Bir ansiklopedici Nikeforos Blemmydes'i yetiştiren bu kültür olmuştur işte. Ne var ki, oraya buraya dağılmış parçalardır bunlar. Latin İmparatorluğunu oluşturan prenslikler kadar bölünmüşlerdir onlar da aralarında. Bütün bu gelişmelerden gerçekten yararlanacak olanlar da, önce Balkanlardaki Slav devletleridir, sonra da, daha uzun vadede Türkler olacaktır. Böylece, 1204 yılının serüvencileri, bir Grek-Latin yakınlaşması davasına hizmet etmek şöyle dursun, Batı şövalyeliği ile –Kiliselerinin arkasında toplaşmış– Rum kitleleri arasında doldurulmaz bir uçurum açtılar; bu anlamda, bugün de süren dinsel kopuşun tarihi, 1054 yılından çok, 1204 yılıdır.

MOGOL FETHİ EŞİĞİNDE RUSYA

Bizans'ın düşüşü ile kurtulan Balkan halkları, XIV. yüzyılda güçlerinin doruğuna erişeceklerdir: Rusya için başka türlü olur ama; çünkü, Rusya'nın tarihi,i İslâm tarihi gibi, XIII. yüzyılın ikinci çeyreğinden başlıyarak, Moğol fethiyle birdenbire kesintiye uğrar.

Nedir Rusya'da bu fethin eşiğindeki tablo?

Uçsuz bucaksız Slav topraklarında, Kiev Prensliği yıkılmıştı. Onun zayıflamasında, miras düzeninin payı büyük kuşkusuz; bu düzene göre, kral ailesinden bir prens öldüğünde, egemenliği zincirleme kullandığına inanıldığından, bir hiyerarşi içinde, topraklar yeniden bölüşülüyordu. Ne var ki, Kiev Devletinin çöküşü, Rus halkının yayılışına da bağlı: Gerçekten ticaret, Konstantinopolis'ten çok, Almanya'ya ve Hazar Denizine doğru yönelmiştir artık. Bu çöküşte, özellikle Kumanların ya da Plovtların akınlarının da payını unutmamalı: Bozkırlardan kovuyor ve onları Dinyesterin suladığı az nüfuslu ovalara ya da, Kuzey-Batı'ya doğru, tâ Orta Volga'ya kadar yayılan ormanlık ve çöl benzeri bölgelere sürüyorlardı. Birbirinden farklılaşmış halklar doğacaktır bu dağılıştan: Ukraynalılar, Beyaz Ruslar, Büyük-Ruslar. Şimdiki halde, iki bölge bağımsızlığını kazanmıştır: Ta Kuzeyde, Novgorod ile Pskov, yerel meclislerin *(veçe)*

özerkliğine kadar giderek, tacir cumhuriyetleri halinde örgütlenirler; bu cumhuriyetlerde, aşağı-halk tabakası ile, iş adamları oligarşisi ve yönetici beyazlar arasında, daha şimdiden çelişme vardır. Öte yanda, Kuzey-Doğu'ya doğru, Andre Bogolinski, XII. yüzyıl ortalarından başlıyarak, içinde -çok geçmeden- Moskova'nın büyüyeceği bölgede, Suzdal Prensliği'ni örgütler; bu prenslik, o güne değin Dinyeper üstüne merkezileşmiş bütün bir Rus geçmişine sırtını döner.

Bununla beraber, farklı yönlerde gelişen bu hareketlere karşın, Kiev'in manevî saygınlığı yine de sürer: Kiev'dedir ki, XII. yüzyılın başlarında *Ruskaya Pravda,* yani Rus Yasası düzenlenir; ve yine oradadır ki, *Nestor* adı verilen Tarih, eski hanedanın efsanevî ya da gerçek seferlerini yüceltir. Halk imgeleminin bilgeliğin simgesi yapacağı Konstantin Monomak ile, Kumanlara karşı mücadelenin kahramanı İgor, yine orada hüküm sürerler. O zamanm yazılı ya da sözlü edebiyatından bize kadar ulaşan bütün eserlerde çarpıcı olan şu: Rus halkındaki derin dayanışma ve yurtseverlik! Edebiyat, Grek çevirileriyle yetinecek yerde, kendisini bağımsızlığa götürecek bir gelişme içine girer. Ozanların, halk bilgeliğini dile getiren yarı efsanevî öyküleri oradan oraya dolaşarak okudukları bir devirdir bu; *bylin* adı verilen bu ozanlara, Rus köylüleri, XII. yüzyılın seherine kadar tapacaklardır. Kuşkusuz, onların yazıya dökülüşü çok sonraları oldu: *«İgor'un oyunu»* denen ünlü öykünün gerçekliği üstüne kuşkular da bundan ileri geliyor. Ancak, XII. yüzyılda da ortaya çıkmış olsa, doğan Rusya'nın, edebî değeri devrin büyük uygarlıklarında görülenlerden -hiçbir noktada- aşağı kalmayan bir destanı yaratabileceğini gösterir bize o. Aynı bağımsızlık ve aynı deha sanatta da kendini ortaya koyar: XII. yüzyıl Rusya'sı, daha önceki kuşakların Kiev devletindeki gibi, Bizans sanatının öyle basit bir eyaleti değildir artık. Novgorod'la Pskov'un daha yalın yapıları, Yunan etkileriyle Baltık Almanyasının etkilerini bir araya getirip uzlaştırmayı başarmışlardır; ikona ressamları ile minyatürcüler de de aynı başarıyı görüyoruz. Ve özellikle geleceğin Moskova'sında, Suzdal'da ve Vladimir'de, bir taş mimarlığı doğar; Ermeni ve Gürcü örneklerine öykünmüş de

olsa, görsel süslemesindeki zenginlik bakımından yepyenidir bu. Aslında her yanda, gitgide çoğalan yerli sanatçılar, yabancı ustaların yerini almakta ve onlardan öğrendiklerini günden güne özgürce yorumlayabilmektedirler.

Ne var ki, görünüşte de olsa kararlılık kazanmış İslâm--Türk dünyası gibi, uygarlığı açılıp serpilme noktasına gelmiş görünen Rusya da, yakalarım yeni bir felâketten kurtaramayacaklardır.

Moğol istilasının saati çalmıştır çünkü.

BÖLÜM III

MOGOL ASYASI
(XIII. - XIV. YÜZYILLAR)

XII. yüzyılda Asya'yı niteleyen yeni olay şudur: Hint ve Çin, o uçsuz bucaksız kıtadaki Doğu halkları üzerinde yüzyıllardır sürdürdükleri üstünlüklerini yitirmişlerdir. Uzun bir tarihsel geçmişin zenginliğini elinde tutan her ikisi de, felsefe ve dinde olduğu gibi, edebiyatta, müzikte ve görsel sanatlarda, ulaştıkları o hayran olunacak sonuçların öğüncü içindedirler. Çok daha yeni olan bir Güney-Doğu Asya'nın, bir Kore'nin, bir Japonya'nın manevî başkanları olarak kalmaktadır her ikisi de, ve bu saygınlığı, hâlâ etkin bir ticaret desteklemektedir. Ne var ki, her ikisi de, yakın bir çöküşün habercisi olarak, içeriden bir zayıflayışın sancısını çekmektedir.

Nasıl?

I

MOGOL YAYILIŞI EŞİĞİNDE ASYA VE GÖÇEBE DÜNYASI

XII. yüzyılda Hind'in ve Çin'in Asya'da çizdikleri tablo ilginçtir. Ama daha da ilginç olanı, göçebe dünyasındaki gelişmelerdir.

MOGOL YAYILIŞI EŞİĞİNDE ASYA

Hint, Müslüman istilasıyla ikiye bölünmüştür; Doğuya doğru durmadan ilerleyen bu istilâ, Bengal'e varmış ve fetih 1202 yılında durmuştur. Ne var ki, yeni İslâm devletleri birbirlerine düşmüşlerdir; bu arada, Afganlı Guriler, Gaznelileri bozguna

uğratmışlardır. Öyle de olsa, fatihlerin Güneye doğru ilerleyişini de engellemez bu. Dekhan'a itilmiş yerli hükümdarlıklar yardamayı paylaşırlar ve üstünlük de, savaşların yazgısına göre, birinden ötekine geçer durur. Kuşkusuz, sert bir direniş vardır istilâcıya karşı; ama bu direniş, bölünmenin ve kardeş kavgasının da acısını çeker.

Çin de bölünmüştür; Song'lar, T'ang'ların topraklarını yeniden ele geçirmekten kesinlikle vazgeçmişlerdir ve Hang Çeu adlı müze-kentte, sanat, estetik ve metafizikle uğraşmayı yeğlerler. Bütün Kuzeye K i n 'ler egemendir; Kitatlar devletini yıkmışlar, XII. yüzyıl boyunca da öylesine sürdürmüşlerdir yayılışlarını ki, Song başkentini tehdit eder noktaya gelmişlerdir bir ara. Bu yüzyılın ortalarına doğru, Çin ülkesinde yine de altı başkent vardır: Kuzeyde Ta-ting; Doğuda Leao-yang; Batıda Tat'ong; ortada Pekin; Kin hükümdarlığının güneyinde K'aifong; son olarak da Song'lar diyarında Hang-çeu. Kin'lerle -çoğu kez bozdukları- iğreti bir barış, uçsuz bucaksız toprakları terketmiştir onlara; Song'ların sarayı, edebî ve felsefî tartışma ve yarışmaların içine gömülmüştür gerçi; ama kuzeydeki halklarına yaşamı, henüz barbarlıktan kurtulamamış şeflerin hükmü altında alabildiğine çetindir.

Bu çifte çöküşün ilk sonucu, Asya'daki öteki güçlerin -kuramda olmasa da uygulamada- Çin ve Hind'in egemenliğinden kurtulmaları olmuştur: Khmer İmparatorluğu pırıl pırıl parlamaktadır; II. Suryavarman (1112 dolayı - 1152) ve VII. Jayavarman (XII. yüzyıl sonu) dönemleri özellikle önemlidir. Dağ-tapınağın -belki- en yetkin örneği ve evrensel sanatın şaheserlerinden biri olan *Angkor-Vat*, o sıralar yükseltilir. Buna karşılık Şampâ'nın gücünde bir düşüş vardır: Birmanya'da büyük hükümdarların soyu tükenir ve son olarak Güney-Doğu Asya'daki adalar belli başlı üç hükümdarlık arasında bölünmüştür. Japonya'ya gelince, hatırlanacağı gibi, yüzyıllarca Çin katkısıyla yaşadıktan sonra, düşünsel ve sanatsal alanda yavaş yavaş kendi dehasını koyuyordu ortaya; güçlü Fujiwara ailesinin de egemenliği altında kalmıştı. XII. yüzyılda, iktidara göz koymuş büyük ailelerin

mücadeleleriyle sürekli karışıp dursa, İmparatorluk hanedanı bozukluk içinde yüzse, yeni Shogunat sert bir disiplin uygulasa da, gelişme ancak XII. yüzyılın sonunda kesintiye uğrayacaktır ve onu izleyen karışıklıklar da, -işin kötüsü- tam Mogol istilası tehlikesiyle aynı zamanda rastlıyacaktır. Ne var ki, henüz başlangıcında da olsa, mistik Zen'in, Japon kültürüne en özgün damgasını vurmaya başladığı bir andır bu.

Böylece, Hind'le Çin'in bütün Doğu ve Güney-Doğu ülkelerine yaydıkları tohumlar, -Khmer, Cava, Japon olmak üzere- yeni uygarlıklar doğurmuştu. Ancak, ne Hind'in ne Çin'in, iktidarlarını çevre halklar üzerinde yaymak için gerekli güç ellerinde yoktu artık; bunun gibi, kendilerine karşı, bir yandan cihadın bağnazlaştırdığı İslâm İmparatorluğunun, öte yandan özellikle örgütlenme yolundaki göçebe dünyasının yaptığı dev baskıya karşı koyabilmekte de hayli yetersizdiler.

GÖÇEBE DÜNYASININ GEÇMİŞİ

İlkçağ'dan başlıyarak, göçebe kabileler, Avrupa - Asya'nın önemli bir bölümünü kaplıyan uçsuz bucaksız bozkırları dolaşıp duruyorlardı. Dilleri, Altay ya da Türk - Mogol dil ailesine bağlıyordu onları. Yerleşme biçimleri de, binlerce yıldan beri, çağdaşları yerli uygarlıklar yanında pek ilkel kalan kırsal bir yaşam biçimi dayatıyordu. Bozkırları çevreliyen incelmiş halkların sürekli kendilerine çektikleri kabileleri, bir zaman için komşularına karşı sert ve gelgeç çapulla yetinerek, ağır ağır toplaşıyorlardı. Arkasından, dehşet salan bir istilâ için, göçebe kalabalıklardan oluşan bir bütün beliriyordu; tarımla uğraşan halkları kaçırtan bir istila oluyordu bu ve ekine açılmış tarlalar, çok geçmeden kullanılmaz hale geliyor ve tek kaygıları atları ve sürüleri olan göçebelerin otlaklarına dönüşüyorlardı. Avrupa-Asya bozkırına komşu halkların tüm tarihi, bu *gidiş - gelişle* dokunmuştur; göçebeler, bozkırın sınırlarını ekili topraklara doğru ilerletmiş, çiftçiler de tarlalarını bozkırların sınırlarına kadar yaymışlardır. Sınırdaki halkların görece göçebeliği,

kabilelerin geçiş yolu üzerindeki topraklarda birbirine karışıp dolaşmaları, göçebelerle yerliler arasındaki ilişkileri kolaylaştırıyordu. Bozkır insanları, süvari ve çobanların sert yaşamına bağlılıklarını sürdürürseler de, gelişmiş uygarlıkların gönenç ve incelmişlikleri yine de çekiyordu onları; ve içlerinde bu uygarlıkları yıkmaya dört elle sarılanlar olsa da, bazıları gözleri büyülenip, gerektiğinde yerli uygarlığa kendilerini uydurma noktasına geliyorlardı: Bir bölümü Çinlileşiyordu; X. yüzyılda Kuzey Çin'in bir bölümünü ele geçirip Pekin'i başkent yapan Mogol Kitat'lar böyledir. Ötekiler İranlılaşıyorlardı; örneğin Uygur Türkleri böyledir ve Maniciliği kabul edip yazıyı öğrendikten sonra, öteki Türk-Mogol devletlerinin gerçek eğiticileri olmuşlar ve göçebe yaşama dönmeyi reddetmişlerdir.

Yardımlarına başvurmanın politik olacağını sanan ya da bunu istemek zorunda kalan büyük güçler için, kimi zaman dürüst bağlaşıklar oldular; çoğu zaman da ağır ve sürekli bir tehdit: Küçücük atlarının tez ayak oluşu yüzünden yıldırım gibi saldırıda usta ve arkalarında da ne varsa her şeyi yıkıp yerle bir eden bu insanlar, korkunç bir hasımdılar. Kuşkusuz, bozkırda oraya buraya dağılmış kabile toplaşmalarını tutarlı bütünler haline getirememişlerdi henüz; g e l g e ç bir dizi i m p a r a t o r l u k l a r kurmuşlardı: Bu imparatorluklarda, yüzyıllar boyunca, kimi zaman Türkler, kimi zaman Mogollar üstünlüklerini kabul ettirirlerdi; çoğu zaman en az uygar olanlar, içlerinden en uygar olanların kurmayı başardığı hükümdarlıkları yıkıyorlardı. IV. yüzyılın büyük istilalarından başlıyarak, uzantıları Attila ile Avrupa'ya, Mihirakula ile de Hind'e ulaşan bu tarihe kısa bir bakış gerekli olacak; çünkü, Cengiz Han'ın eserinin hem oluşumunu, hem de özgünlüğünü anlamamızı kolaylaştıracak bu.

VI. yüzyılda, Çin'den Don'un ağızlarına kadar üç büyük küme yayılmıştı: Mogolistan'da, Mançurya'dan Turfan'a kadar J u a n - J u a n ' l a r; Karaşar bölgesinin kuzeyinden Merv'e, Aral'dan Pencab'a kadar A k - H u n l a r; Azak Denizi ve Don'un denize döküldüğü yerin dolaylarında –bir olasılıkla Türk ırkından olan– Avrupa Hunları. Ne var ki, 550 yılına doğ-

ru, Juan-Juan'larla Türkistan Ak-Hunlarını T u k y u ' l a r itelerler; daha kararlı bir örgütleniş gösteren ilk göçebe imparatorluğun kurucularıdır bunlar. Tukyu'ların, ülkesi Mançurya'dan Horasan'a kadar yayılan iki ikiz devlete bölündükleri bir gerçek; bu bölünüş, zayıflamalarına da neden olur. Batıdakilerin Sasanîlerle ortak bir sınırı vardı; ve Bizans da, Sasanilere karşı mücadelesinde yardım istemişti onlardan. Güçlü Çin hanedanı T'ang'ların, Mogolistan'daki kardeşlerini ezdikten sonra onları da egemenlikleri altına geçirdikleri tarihe kadar, varlıklarını sürdürdüler. Bir başka Türk imparatorluğu geçti yerlerine: U y g u r İ m p a r a t o r l u ğ u idi bu. Baykal gölünün güneyinde yerleşmiş, başkentleri de Kara-Balgasun olan Uygurlar, Turfan dolayında, Türkistan'ın bir bölümüne egemen oldular. Yerlileşince pek uygarlaşan, ama o yüzden de zayıflayan Uygurları, yaban kalmış Türkler olan K ı r g ı z l a r, 840 yılında başkentlerinden attılar. Bu arada Avarlar, Rus bozkırlarında Hunların yerine geçmişler ve Dinyester ile Tuna arasında tutunmuşlardı; bozkırların öteki ucunda ise, Çinlileşmiş Türkler, yani Ş a - T o ' l a r, Ha-mi dolaylarında göçebe yaşam sürerken, T'ang'ların zayıflamasından yararlamp Çin'in kuzey-batısını ele geçirdiler (808). Ve, tâ 920 tarihine değin, o yontulmamış Kırgızlar, Mogolistanı barbarlık içine atarken, Uygurlar zayıflamış da olsalar, Türkistan'da varlıklarını sürdürdüler.

X. yüzyıl başlarında, Kırgızları da, Mogol ırkmdan başka barbarlar, K i t a t l a r kovup yokettiler. Kitatlar, üç yüzyıl önce Çin'e sızma girişiminde bulunmuşlar, ancak T'ang'larca püskürtülmüşlerdi. Şimdi ise, Çin'de iktidarın tükenmesinden yararlanarak, cesur bir şefin önderliğinde imparatorluk tahtına bir Çin generalini geçirmek için giriyorlardı. Barbarların Çin'e daha büyük bir kitle halinde yerleşmelerine bir başlangıçtı bu; göçebe yığınları, Çin'i fethe girişeceklerdir. Kitatların yerleşmesi sürekli oldu: Çinlileştiler, «altın» anlamma Çinçe Kin adını aldılar ve, savaşkanlıklarından hiçbir şey yitirmeden, tam iki yüzyıl Güney Çin'in sınırlarını hırpalayıp durdular. Onların tarihi, çağdaşları Macarlarınkinden hayli farklıdır böylece: Daha önce de gördü-

ğümüz gibi, IX. yüzyılın sonlarına doğru Orta Avrupa'ya gelen Macarlar, Tuna ovasına kesinlikle püskürtülmeden önce, bir altmış yıl, yıkıcı, ama sürekli akınlar yapmış, arkadan toprağa bağlanıp Hıristiyanlığı da kabul ettikten sonra, Avrupa üzerine gelen son göçebe istilâ dalgalarına karşı Hıristiyanlığın kalesi olmuşlardı. Öteki barbarlar, Volga ile Hazar denizi arasına yerleşirler: Bu bölgede, kürk alıcısı Bizans ve Arap tacirlerine rastlarlar; Bizans imparatoru Romanos Lekapenos'un zulmünden kaçıp sığınmış yığınla Yahudi de vardır orada; Hazarlar, öyle görünüyor ki, Yahudiliği kabul ederler. Onları 965 yılında Kiev'li bir Rus prensi püskürtecek, sonra imparator II. Basileios'u ezecek (1016) ve 1030 yılında da tarih sahnesinden çekileceklerdir. Bu arada, Batı Türkleri ya da Karahanlılar, Müslüman Samanoğulları devletinin kapılarını vuruyorlardı; geniş, ama geçici bir egemenlik kurmuş olan bu İranlı devletin elinden Maveraünnehir'i alacak, ona Kaşgâr'ı katıp Türkleştirecek ve kendileri de İslâmlığı kabul edeceklerdir.

Hazarlarm ortadan çekilişinden sonra, Kitatlarla Karahanlılarm, XI. yüzyılın büyük bir bölümü boyunca, durumlarında bir değişiklik olmadı. Sonra, 1071 yılına doğru, Karahanlılar Selçuk İmparatorluğunun içinde eritildi; bu İmparatorluğun kurucuları ise, geçmişi pek olmayan ve kısa bir süre önce İslâmlığı kabul etmiş olan bir göçebe kalabalığından, Oğuzlar dan geliyorlardı: Onların – daha önce anlattığımız – tarihleri artık göçebe dünyasından sıyrılıp kopacaktır; eski Türkmen, temel davranışlarında çoğu kez ortaya çıksa da böyle olacaktır gelişme. Aynı zamanda, bir Tibet halkı, Ordos ve Alaşan'a yerleşir; Si-hia adını taşıyan bu öteki göçebeler, Çin'in kuzey-batısını ele geçirirler, Kitatlar da kuzey-doğusunu ellerinde tutmaktadırlar zaten.

XII. yüzyıl boyunca göçebe kalabalıkların yer değiştirmeleri, bozkırlar dünyasının iki ucunda oldu yine. Güney Rusya ovalarında, Hazarların yerini Peçenekler aldı. Bu Peçeneklerin Bizans İmparatorluğunun Tuna sınırlarında, imparator İoannes Komnenos ortadan kaldırıncaya değin (1122), nasıl bir tehlike yarattıklarını biliyoruz. Arkadan Oğuzlar gelir; onlar da Bal-

kanları yakıp yıkarlar ve yerlerine Kıpçaklar geçer. Öte yanda, Songlar Çin'i, kendini, Kuzeydoğu'da Kitatlarm, Kuzey-batı'da da Si-Hia'ların tehdit ettiğinin görür. Yetkin bir sanatçı ve şair olduğu kadar usta bir politikacı da olan imparator Huei-song, giderilemeyecek bir yanlış yapar: Kitatları Pekin'in dışına atmak için, tutar, bugünkü Mançurlarla hısımlığı olan Cürşat'ları çağırır. Bu yarı-barbar halk, Huei-song'un kendilerine ayırdığı iç Mogolistan ve Mançurya'yla yetinmezler. Çin yaşamına uyduktan sonra, bütün Kuzey Çin'i ellerine geçirirler ve -güçlükle çıkarıldıkları- Song ülkesine değin uzatırlar seferlerini.

XIII. yüzyılın seherinde, Cengiz Han'ın dev girişiminin eşiğinde, Si-Hia'lar Kuzey-batı topraklarım ellerinde tutarken, Cürşat'lar da bütün Mançurya'yı ve Kuzey Çin'i ele geçirmişlerdir böylece. Uygurlar, yerleşik yaşama geçmiş, Kuca'dan Turfan'a değin, Tarım vahalarına oturmuşlardır. Çinlileşmiş ve Hıristiyanlaşmış Karahitay'lar, Ha-mi'den Aral'a ve Hocend'e kadar, Türkistan'ın geri kalanında göçebelik yapmaktadırlar ve korumalarını Yukarı-Yenisey'den Amu-Derya'ya kadar yaymışlardır. Bu ırmağın ötesinde ise, İslâmlaşmış Türkler olan Harezm Prensliği Selçukluların yerini almıştır; geniş toprakları, asıl anlamıyla Harezm'den başka, Horasan'ı, Kâbil ve Gazne bölgesini, Gürcistan'a kadar da tüm İran'ı içine almaktadır. Son olarak, Hind'in tüm kuzeyini, Gaznelileri yenen Afganlar olan Guriler ele geçirmiştir. Türk dünyası bütün Müslüman Yakındoğu'yu kapsamaktadır; Türk-Mogollar, Rusya ve Balkanlar üzerinden, Tuna ovalarına değin yayılmışlardır.

İşte, göçebe halkların insana şaşkınlık veren mozayiği!

Cengiz Han'ın ortaya çıktığı sıralarda, bunların bir bölümü bir parça yerlileşmişlerdi. Yüzyıllardan beri durmadan hareket halinde olan bu halkların, kendi içinde gerçek bir tutarlılığı yoktur; hükümdarlıklar, hareketli, ama şu ya da bu ölçüde geçici imparatorluklar oluşturmaktadırlar. Dil birliği, inançlardaki ve siyasal biçimlerdeki çeşitliliği gideremektedir; kimi zaman Çinlileşmiş, kimi zaman İranlılaşmış ya da Türk-Mogol gele-

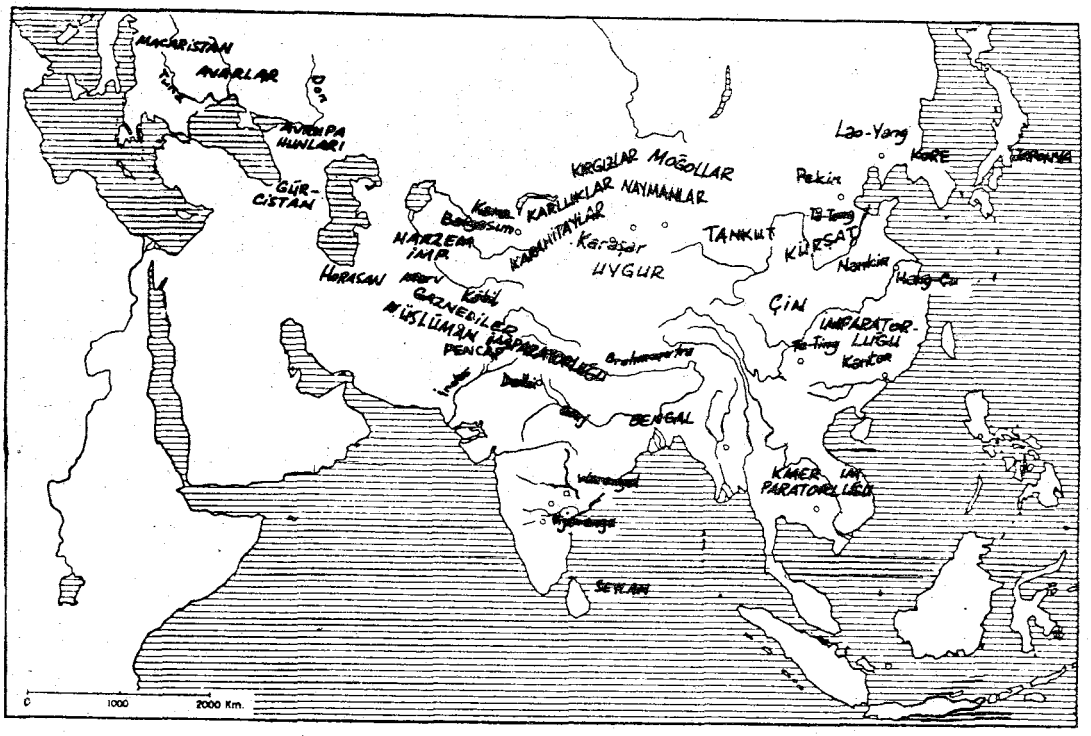

95. – Cengiz Han döneminde Asya

neklerine bağlı kalmış olan bu halklar, uzun boylu gezip dolaşmalarının karşılarına çıkardığı rastlantılarına göre, kimi yerde Budist ya da Konfüçyüscü olmuşlardır, kimi yerde de Nesturî Hıristiyan, Manici, Müslüman ya da Yahudi. Bağlaşıklıkları geçicidir; ve uygarlığın ilerlemelerine karşı direngen oldukları için, Barbar alışkanlıklarını korumaktadırlar çoğu.

II

MOGOL İMPARATORLUĞU

Bu karmakarışık ve dağınık göçebe dünyasının Cengiz Han'ın buyruğuna uyması, zaman plânında, derinden derine hazırlanır aslında.

Nasıl?

MOGOL İMPARATORLUĞUNUN KURULUŞU

X. yüzyıldan başlıyarak, Kırgız Türklerinin Kitaylarca ezilmesi, Juan-Juan'ların düşüşünden beri Türklerin vesayetine girmiş olan Mogolları serbest bırakmıştı. Öte yandan, XII. yüzyılın ilk çeyreğinde Kara-Hitaylar İmparatorluğunun kurulması, başlarındaki hükümdarların ortadan aşağı kişiler olmasına karşın, yeni göçebe istilalarının zaferinin bir yüzyıl öncesinden belirtisidir: Gerçekten, ilk oturdukları yerlerden uzakta, o zamana değin yerleşik halkın elindeki önemli bir bölgede kurulan ilk Mogol İmparatorluğudur bu.

Ne var ki, XII. yüzyılın ortalarına doğru, Mogol ülkeleri, pek çeşitli kabilelerin aralarında tartıştıkları topraklardır: Tatarlar, gerçek anlamıyla Mogollar, Konjiratlar, Oyratlar, Markitlerdir bunlar. Daha Batıda, iyice belirleyemeyeceğimiz bir bölgede, geçmiş yüzyılın başlarından beri Nesturiliği kabul etmiş olan Karayit göçebeleri dolaşmaktadır; ayrıca, belki Türk könenli, bir bölümü Şamanlığa bağlı kalmış Naymanlar vardır. Karayit-

lerle Naymanlara az-buçuk uygarlık cilâsı çekilmiş olsa da, Mogol ülkelerinin bütünü, Kırgız egemenliğinden beri, açıkça Barbar bir haldedir. Uygur ya da Tuk-yu «kent»lerinde gördüğümüz cinsten, kazıklarla çevrili, durağan ya da hareketli hiçbir büyük toplaşma yoktur; yoksul köycükler ve içinde birkaç ailenin, çoğu kez de bir tek ailenin bulunduğu konaklamalardan başka hiçbir şey görülmez. Klan ve onun bölümleri üstüne kurulu toplum, aileye kadar parçalanır. Kendini kuşatan anarşinin etkisiyle aile de ufalanır.

İç Mogolistan'da, bu göçebelerin en geri olanlarında, Cengiz Han'ın kendi ataları da birleştirme girişimlerinde bulunmuşlardı. Kaydu adlı biri, daha sonra Cengiz'in de yararlanacağı bir usule göre, kendi kabilesi olan Borcigin'ler çevresinde, korunmalarını isteyen aileleri bütünleştirdi. Böylece kurulan ilk Mogol «hükümdarlığı»nda, yönetim torunu Kabul'a bıraktı; ona da yeğeni Ambaki, arkasından onun oğlu Kutula mirasçı oldu. Gitgide güçlenen Mogollar, Çinlileşmiş ve yerleşik yaşama geçmiş soydaşları Kitatlarla ilişki kurdular. Pekin'deki imparatorluk sarayına davet edildiğinde, Kabul, fazla incelmemişler de olsa, evsahiplerini, kaba ve hoyrat davranışları, doymak bilmez iştahıyla şaşırtır. Armağanlara boğarlar onu, ancak bir pusudan korkarak, sonradan imparatorun elçilerini öldürtür ve Kitat'lara karşı çıkar; Kitat'lar da, Song'larla mücadeleye tutuştuklarından ona direnmekte gevşeklik gösterirler ve, sonunda, öküz, koyun ve tahıldan oluşan bir vergi vaadi ile, kimi kaleleri kendisine terkederler (1147). Mogollar, arkadan kardeşleri Tatarlarla kavgaya tutuşurlar; Tatarlar ve Kitat'lardan oluşan bir birleşme kolayca başarıya ulaşır ve Mogol «hükümdarlığı» savaşta yenilir, kabileler ve klanlar eski anarşik parçalanmışlığa dönerler.

Cengiz Han, işte bu sıralarda doğar (1167).

> Kutula Han'ın yeğeni olan babası Yasugay, Borciginler karşısında, Kiyat gurubunu yönetiyordu; eşini, Markit'lerden kaçırmıştı. Amcasının yanında, Tatarlarla savaşmış ve -1155'e doğru- onların şeflerinden birini, Temuçin-Üga'yı

öldürmüştü; arkasmdan, Karayit'lerin iç savaşlarına katılarak, hanları T u ğ r u l 'un dostluğunu kazanmıştı; Tuğrul Han da, halkı üzerinde iktidarı elde etmesi için yardım etti ona.

Tatar şefine karşı kazandığı zaferin anısına, tuttu dört oğlundan en büyüğüne T e m u ç i n adını verdi. Ne var ki, Tatarlarca zehirlenerek öldü; öldüğünde de, oğlu Temuçin 9 yaşındaydı. Eşinin ve gurubu yönetemeyecek kadar genç olan çocukların ellerinden sürüleri alındı, hepsi de sefalete düştüler. Ona olağanüstü bir dayanıklılık kazandıran o çetin çocukluk yıllarından sonra, Temuçin, babasının bağlaşığı Karayit'ler hanının yanına sığındı; han da vassali yaptı onu. Erken gelişen, kurnazlık, tutku ve hünerin karıştığı pratik zekâsına dayanarak, aile işlerini yoluna koydu, sonra da Mogol hükümdarlığını -kendi yararına- yeniden kurmaya girişti; babasının bile taşımadığı han ünvanını aldı: Topladığı kabilelerin huzurunda «Cengiz Han» adıyla alkışlandı (1196). Tuğrul'la bağlaşıklığından yararlanarak, Kitat'ların isteği üzerine, Tatarlarla savaşa tutuştu; bu, Çin'in soyluluk unvanlarını kazandırdı ona. Arkasından, kişisel düşmanlarını cezalandırarak, Karayit'ler hesabına yığınla komşu kabileye boyun eğdirdi. Tuğrul'un iktidarı tepkileri çağırmadı da değil; özellikle kimi klanlar birleşerek başkaldırdılar ve şefleri de Mogolistan imparatoru (gür-han) ilân etti kendisini. Ne var ki, Tuğrul'un desteklediği Cengiz Han kazandı sonunda. Sırayla, kendisininkine hısım kabileler olan Tayiçi'utları, Tatarları, Markitleri ve -daha az önem taşıyan- öteki gurupları yendi. Karayitlere karşı çıkacak kadar güçlü olduğunu o sıralarda duydu: Çetin bir savaşta yenildiyse de, Tuğrul öldürüldükten sonra, Karayitler, ona boyun eğmeyi kabul ettiler. Arkasından, Naymanlara geldi sıra (1204); bir çoklarının yanı sıra Oyratları, ayaklanan Markiteri ve Kırgızları boyunduruğuna aldı (1207).

Bütün Mogolistan'ı egemenliği altında birleştirdikten sonra, kendini k a ğ a n , yani en yüce Han ilân eden Cengiz Han, devleti ve orduyu örgütlemeye girişti ve arkasından yerleşik ülkelerin fethine kalktı. Kuzey Çin'den başladı; önce Si-Hia'lara saldırdı (1209), sonra Kitatlarla -yirmibeş yıl sürecek- bir savaşa tutuştu. Tüm Kuzey Çin'in ele geçirilmesini beklemeden Batı'ya doğruldu: Karahitayları (1218) ve Harezm'i (1220) aldı ve bu sonuncusunun denetlediği bütün ülkeleri kattı İmaparatorluğuna, yani Maveraünnehir'i, Afganistan'ı, İran'ın büyük bir bölümünü. En yetkin komutanlarını Hazar bölgesine yolladı; onlar da Gürcistan'ı ve Azerbaycan'ı kırıp geçirdiler, Hemedan'ı yaktılar, Kafkasya'nın kuzeyinde Alanlar'la çarpıştılar ve son olarak da Kıpçakları (1221) ve Kiev prensini bozguna uğrattılar (1222).

Yirmi yıldan az bir zamanda –1227'de öldü– Cengiz Han, Pekin'den Volga'ya uzanan bir imparatorluk kurmuştu. Yerine seçtiği üçüncü oğlu Ögöday, daha da genişletti onu: Güney-Doğu Çin'in kantonlarında hâlâ tutunan Kitat'larm egemenliğine kesinlikle son verdi; Kore'yi fethetti ve Song'larla uzun bir savaşa tutuştu; son olarak da İran'ın batısını yeniden fethetti. Kimi komutanları Gürcistan'a ve Ermenistan'a kadar uzandılar; ötekileri Avrupa'ya doğru atıldılar: 1236 ile 1242 yılları arasında, arka arkaya Bulgaristan, güney Rusya, Ukrayna, Polonya, Moravya, Macaristan, Hırvatistan, tâ Adriyatik kıyılarına değin, yakılıp yıkıldı ve anlatılmaz bir şiddetle karşılaştı. Gerçi, Ögöday'ın ölümü ve mirasının tartışılması yüzünden Volga'ya kadar çekildiler; ne var ki, İmparatorluk Orta Avrupa kapılarına gelip dayanmıştı.

Güyük Han 'ın pek kısa süren hükümdarlığı (1241-1248), düşünür göründüğü Hıristiyanlığın fethini engelledi. Kendisinden sonra Mogol fethi, asıl çabasını Uzakdoğu'ya yöneltti: Önce kardeşi Münge (1251-1259) girişti buna; ölümüyle yeniden parçalanacak da olsa, imparatorluğun idare mekanizmasını da düzeltti. Kardeşi Kubilay, Song'lara karşı savaşı sürdürdü ve bitirdi; bu kez, Mogollara pahalıya mal olan yıkıcı yöntemler, yerlerini, fethedilen ülkelerin sistemli olarak örgütlendirilmesi, tarımın korunması, idarî ve sosyal sorunların incelenmesine bırakıyordu. Song'lar kesin olarak düştükten sonra (1279), Kubilay, binbeşyüz yıllık bir imparatorluğun ilk yabancı sahibi olarak, Yuan Hanedanı nı kurdu ve Çin imparatorlarının geleneksel politakasından –kendi hesabına– yararlanmaya başladı. Ülkenin eski vassallerinin kendisine de baş eğmesini istiyordu; Kore üzerindeki Mogol egemenliği güçlendirildi ve birçok kez Japonya'yı ele geçirmeye girişti ise de, büyük bir sefer ordusunun bir tayfunda yok olup gitmesinden sonra (1281) vazgeçti bundan: Annam ve Sampâ ile de işleri yolunda gitmedi: Şampâ'yı –ve Birmanya'yı– pek etkisi olmayan bir koruma altına aldı; Cava'ya karşı girişilen bir seferde (1293), oramn hükümdarı Kadiri, saldırganları denize dökmeyi

başardı ve, bu kurtarıcı eylem iktidarını da güçlendirdiğinden, tutup arkasından Majapahit İmparatorluğu nu kurdu.

Görünüş oydu ki, Mogol İmparatorluğu sınırlarına varmıştı; zaten, daha şimdiden, Mogolistan'ın kendisi iç savaşlarla sarsılıyordu, öyle olduğu için de, Kubilay, yola getirmek için kendi soydaşlarının üstüne yürümek zorunda kaldı. Onunla Pekin, tâ Tuna'ya ve Fırat'a kadar yayılan uçsuz bucaksız bir egemenliğin başkenti olmuştu. İmparatorluk, Çin'de oturan büyük hanın yüksek otoritesi altındaydı; ne var ki, her «eyalet»i doğrudan doğruya bir han yönetiyordu: Örneğin, İran'ın başında, Kubilay'ın kardeşi Hulâgu (1256-1265) vardı; Hulâgu'dan sonra da çocukları yönetecektir orayı.

MOGOL UYGARLIĞININ NİTELİKLERİ

Belki hiçbir uygarlık, Mogollarınki kadar, coğrafya nın ve iklim in emrinde olmamıştır. Bozkırda yerleşme biçimi, birbirine zıt sıcaklık derecelerine uymak zorundadır: Kısa süren bir ilkbahar, kavurup kurutan bir yaz, sert ve buzlu bir kış; deli rüzgârlar, hiçbir engele rastlamadan bu düzlükleri süpürüp dururlar. Bu katı iklim, sağlıklı bir kişiyi döve döve demirleştirir, ama cılızlara da yaşama hakkı tanımaz. Böylece Mogol ırkı, nerede olursa olsun, alabildiğine gürbüzdür. Tayganın ucunda avcıların ya da bozkırın tam ortasında çobanların çetin yaşamı, bedensel olarak ortama uymayı gerektirir: Fazla ata binmekten yay gibi olmuş bacaklarının üstünde kalın bir beden ve gelişmiş bir göğüs; keskin bir görüş ve büyük bir çeviklik! Hepsi de et düşkünüdür ve sütlü yiyeceklerin tüketicisidirler, kolayca da sarhoş olurlar. Güleç ve cesurdurlar, ama işitilmemiş derecede de zulme yatkın; çoğu kez zeki, kurnaz ve uygarlaşmaya yetenekli.

Kabilelerin çoğu çobanlar dan oluşur. Daha az uygar, üstelik çobanlardan da nefret eden ormanlık bölgelerin avcılarının ne davarı ne de atları vardır; yalnız avcılıkla yaşarlar ve bir iki zanaat sahibidirler: Dülgerdirler, demircidirler. Kışın geniş

96. – Bir Moğol tipi

tabanlı levhalar giyerler ayaklarına, karda yürümek ya da kaymak için yüksek sopalara dayanırlar; ötekiler, ayaklarında düz ve kaygan kemikten patenleriyle, sert karın ya da buzun üstüne fırlar, koşan hayvanlara yetişirler. Kayın ağacı kabuklarıyla örtülü dallardan yapma kulübeleri, arabaların üstünde oradan oraya taşınır durur.

Çoban kabileler, bozkır ikliminin değişikliklerine ve otlakların durumuna göre, belli dönemlerde yaylaya çıkmak ve göçebe yaşamı sürmek zorundadırlar. Kışın sürüler daha az soğuk yapan bozkıra inerler, otun en iyi olduğu ilkbahara kadar orada kalırlar; yazın, dağların yamaçlarına çıkarlar, biraz serinlik bulurlar orada ve ormanlarla ilişki kurarlar. Bu uzun yolculuklara uyması için, kolay taşınır haldedir her şey. Daire biçiminde dizilen arabalar, bir tür duvar gibidir. Çoğu kez arabaların üstüne kurulu çadırlar iki çeşittir: Bir bölümü (ger), kutsal olarak görülen bir orta sırığın çevresindeki sırık ve latalardan hareketli bir iskeletin üzerine geçirilmiş, yuvarlak biçimde, kara keçeden yapılmıştır; yukarıda küçük bir boru, dumanın çıkmasına ve havalandırmaya yarar. Ötekiler (maikan), geniş ve basık olup yünle örtülüdür; kabile şefinin çadırı ise, beyaz ya da «altın gibi sarı» rengiyle belli eder kendini.

İki de sedye takılmış ahşap arabalar, yiyecek içeceklerden başka, ilkel alet ve edevatı, tencereleri, deriden kovaları, tulumları, körükleri de taşırlar. Üstlerine su geçirmez bir kara keçe geçirilmiş bu arabalar, yollar boyunca gıcırdar ve sarsılır dururlar. Üzerlerine aileler ve uzun süre yürüyemeyecek kadar zayıf ve yeni doğmuş hayvanlar yığışır. Onları, deri bir eyer koşulu, binicileri kadar çevik küçük atlarının üstünde erkeklerin çevrelediği sürüler izler. Sığır sineklerinin canlarından bezdirdiği sürülerde, binek atlarıyla kısraklar, öküzlerle inekler, keçilerle koyunlar, kimi zaman da develer birbirine karışırlar.

Bütün göçebeler gibi, Mogollar da, kıtlıktan bolluğa, bolluktan kıtlığa birden geçerler. Her bayram, her sevinç verici olay, bir şölen fırsatıdır. Haşlanmış ya da kızartılmış at ve koyun etiyle, yoğurt, sarmısak, soğan ve bir de döğülmüş

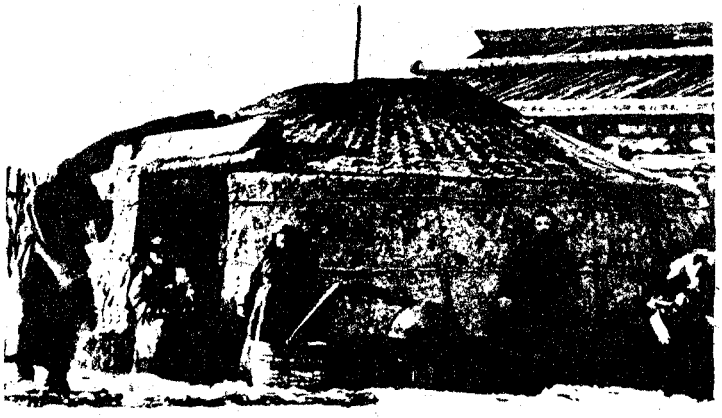

97. – Bir Mogol çadırı

tereyağıyla beslenirler; kıtlık halinde ise üvez, yaban yemişi ve köktür yedikleri. Kımız dedikleri mayalanmış kısrak sütüyle sarhoş olurlar. Kamp ateşleri, çakmakla yakılır ve körüklerle sürdürülür; tezek, diken ve kökler besler bu ateşi. Kış yaklaştığında, koyunlar kesilir ve kışlık et ayrılır; kurutulmuş ve toz haline getirilmiş süt de saklarlar. Yalnız Markitler gibi kabileler, kervan yolu üzerinde göçerler ve un sağlarlar kendilerine.

Çobanlar da, savaşçılar ve avcılarınki kadar hünerle, okla yay, eğri kılıç ve mızrak kullanırlar; okla yay, İskitlerin *gorytu*'sunu andıran bir deri heybede korunup durur. Çocukluktan başlıyarak, ardıç ya da şeftali ağacından ok ve yay yapımını öğrenirler; okun ucuna kemik ya da servi ağacından bir sivrilik eklerler. En korkunç oklar, ucuna demirden sivrilik takılanıdır; bunları, ormanlık bölgedeki kabile demircileri sağlar onlara ve kimi zaman zehir bulaştırdıkları da olur okun ucuna. Av, hayvanın öldürülmeden önce kuşatıldığı sürek avı biçimindedir; tüylü avlar için doğan, yaban atları için kemend, geyik ve ceylan için ok kullanırlar. Yerden köstebek çıkarmasını, kürklü hayvanlara pusu kurmasını, ormandan ayı uğratmasını, göl ve ırmakta ağla balık tutmasını bilirler; avda olduğu kadar savaşta da yırtıcılıkla-

rıyla ünlü köpekleri yardım eder kendilerine. Konakladıkları yerin tepesinde alakargalar uçuşur; ve çevrede, gece, kurtlarla çakallar, hâttâ kaplanlar fır döner.

Gece molası verildiğinde, kamp ateşinin çevresinde nöbet tutulur; gözetleyenler aşık oynar ya da bozkırlar boyunca ağızdan ağıza yayılan öyküleri dinlerler. Mevsimlik yerleşmelerde, konaklama «kent»e dönüşür; arabaların çevrelediği yığınla dairelerden oluşur bu. Çadırlar güneye bakacak biçimde yere kurulur; şeflerin ve eşlerinin çadırları, ötekilerden ayrı bir yerde, yığınla hizmetçi ve kölenin dışında, kendine özgü sürü ve otlakların bağlandığı ilkel bir saray olup çıkar. Mogollar, keçe dövmesini, ip ve kolon, ağır koşum takımı, sadak ve silâh, çadır ve arabalar için iskelet, son olarak da deri ve kürk hazırlamasını bilirler.

Yuanların Gizli Tarihi, «Mogol halkı, karamsı giysileriyle pis kokar» der. Aslında, deri ve kürk giymelerinden ileri gelir bu. En zenginleri, kışlık kazaklarına samur, sincap ya da tilki derisinden astar geçirtirler; sıcak mevsimde ipekli ya da nakışlı dokuma giymeleri için Çin'i fethetmeleri beklenecektir. Kadın-erkek, kulaklarını örtecek biçimde saçlarını uzatırlar. İki kulak arasını ve üç parmak genişliğinde de alınlarını traş ettirip her iki yanda birer perçem bırakan erkekler, kaşlarının üstüne inen bir de perçem bırakırlar. Evli kadınlar, iki Çinli ayağı yüksekliğinde, ağaç kabuklarından örtülü bir başlık takar, üstünü de yün kumaşlar, ya da gönenç işareti diye ipekli ile örterler; hepsi bir kuyrukla sonuçlanır ki, bir Çinli gezgin kaza ya da ördeğe benzetir onları.

Vahşi hayvanlara ya da komşu kabilelere karşı korunmak amacıyla hep tetik üstünde duran bu cesur ve kurnaz savaşçılar, düşmanın yaklaşmasını, ufukta çıkardıkları toz bulutundan ya da kulaklarını toprağa dayıyarak anlarlar. Büyük bir saygı besledikleri ve her savaşta taşıdıkları sancağın çevresinde, insanı hayran bırakacak birer süvaridirler. Yalnız bozkır otuyla yetinen atları da kendileri gibi gürbüzdür; onlara iyi bakarlar, ama kamçı zoruyla da olsa, çok şey beklerler onlardan: At, insanın arka-

daşıdır ve Mogol öyküleri gerçek bir kişilik verir onlara. Zırh diye deri kuşanan, yaşamını hiçe sayarak hasmının üstüne yıldırım gibi atılan Mogollar, korkunç birer okçudurlar da; Marko Polo'ya sorarsanız, «dünyada bilinenlerin en iyileridirler» bu bakımdan. Çölün sonsuzluğunda kaybolup giden birlikleri, işitilmemiş bir dayanıklılık içindedir: Eğerlerine asılı tulumlardan kısrak sütü içerler, yaban yemişi toplar ve yolda rastladığı avı vurur yer, at üstünde bir gözü açık uyur, pek uzun mesafelere dolu dizgin gider. Yolda yiyeceği tükenmişse, on gün, bir damarını delip atlarının kanıyla sürdürürler yaşamlarını, ya da süt tozunu bir parça suyla karıştırıp içerler.

Ani baskınlarda, çalı çırpıyla gizledikleri arabalarının arkasında barikat kurarlar ya da etrafa ok savurarak kaçarlar; bunu yapabilirler, çünkü dört nala giden atlarının üstünde arkaya dönmesini bilirler: Daha önce İskitlerin ve Partların da uyguladıkları korkunç bir taktiktir bu. Casusluk hizmetini seve seve kabul ederler; savaşta tek düşündükleri öldürmektir, kaçırmak ve yağmalamaktır. Esir aldıklarını korkunç işkencelere uğratırlar: Yalnız onları kan akıtmadan boğarak öldürürler; ruhun kanda olduğuna inanırlar çünkü. Tüm göçebeler gibi hırsız, çapulcu ve haydut olan bu insanlar, aralarında acımasız kan güderler: Bütün bir aileyi, hayvanlarını ele geçirerek, eşyasını talan ederek, otlaklarına varıncaya dek yakarak, içleri sızlamadan yok ederler. Savaşta ganimet de, av hayvanı gibi, şefler, maiyeti ve savaşçılar arasında bölüşülür.

MOGOL TOPLUMU VE SOSYAL REJİMİ

Güvensizliğin hüküm sürdüğü bu dünyada, göçebe toplum, hiç olmazsa ilke olarak, alabildiğine mertebeye bürünmüştür. Kabilenin içinde, temel öge k l a n dır: Klan, aynı atadan gelen ve bütün üyelerinin kendilerini baba yönünden hısım olarak gördükleri aileleri içine alır; böylece, b a b a y ö n ü n d e n h ı s ı m l ı k, ailenin dallanıp budaklanması nedeniyle komşu birçok klanlara kadar yayıldığından, eşlerini seçmek için, erkek-

lerin, ortak hiçbir atanın bulunmadığı, çoğu kez pek uzak otlaklarda göçüp dolaşan klanlara gitmesi gerekir. Öyle olduğu için de, soy kütüğü, ağız yoluyla, kuşaktan kuşağa özenle aktarılır. Bu dışardan evliliğe, çok karılılık da eşlik eder: Bununla beraber, ilk kadın, büyük ya da asıl eş olarak görülür. Kız kaçırmaya sık sık başvurulur ve hemen çoğu kez de kan gütmeye dönüşür. Evliliğin aileler arasında görüşülüp pazarlık edildiği de olur ve klanlar arasında bağlaşıklığın tamamlayıcısıdır bu; ya da ana-babalar, çocukları evlenme yaşına gelmeden çok önce aralarında anlaşırlar: Bu durumda, erkek nişanlı, gelecekteki eşinin ailesinin yanına gider yaşamaya; bir üçüncü halde, yeni yetme, genç kızın ana-babasıyla anlaşır: Kıza, bir öküz ve kara samur derisinden armağanlar verir, kurtulmalık öder, kız da cehiz ve kendi hizmetçilerinden başka, annesinin, gelecekteki kayınvalideye ayırdığı bir armağını getirir.

Hep kalabalık olan ailede, bir oğlan çocuğun doğması büyük bir sevince yol açar; çocuğa ad diye, ananın doğumdan sonra gözüne ilk çarpan şeyin adı verilir; sonra çeşitli armağanlar sunulur yavruya: Yorgan, samur derisinden yatak, kürk astarlı kundak: Bütün çocuklar, hatta ikinci eşten doğanlar da meşru görülürler, hepsine kardeş olarak bakılır ve bir arada yetiştirilir. Bu çocuklara, evlâtlıklar, yetimler, terkedilmiş ya da yolunu şaşırmış olanlar, hâttâ piçler de eklenir; ancak piçlerin içinde, klana yabancı bir babadan doğdukları kuşkusunu taşıyanlar bu özverilere katılamazlar; o kadar ki, klanın dışında görüldükleri için, onlar da, gidip bir başka gurup kurmak zorunda kalırlar çoğu kez. Bununla beraber, hukuk bakımından klanın dışında da olsa, evlât edinilen çocuklar, meşru çocuklarla aynı haklardan yararlanırlar.

Bütün çocuklar, evleninceye değin ana-babalarıyla birlikte yaşarlar. Yalnız en küçük oğul, bir yuva kursa da, babanın çadırında kalır; çünkü, babanın ölümünde, ocağın koruyucusu o olur, çadır, içindeki her şey ve ona bağlı otlaklarla beraber onun olur. Ötekiler, mallardan geri kalanını bölüşürler aralarında; evlâtlıklar, sadece küçük bir para alırlar; bununla beraber,

büyük oğul, kendini klanın kültüne bağlıyan özel haklar edinir. Söylemeye gerek yok ki, hâttâ aristokraside bile, yığınla göçebe, yoksulluk içine düşerler ve daha zengin kan hısımlarına karşı zora başvurmamışlarsa, mirastan ellerine bir şey geçmez.

Evde işleriyle uğraşan kadının rolü pek büyüktür bu toplumda: Çadırları onlar kurup kaldırırlar; arabaları süren, hayvanlara bakan, tereyağını yayıkta çalkalayıp döven, süt kurusunu *(gurut)* hazırlayan, derileri hazırlamada, ayakkabıları yapmada, keçe dövmede erkeklere yardım eden onlardır; eve gerekli olan her şeyi trampa ile alırlar. Hâttâ savaşa, şeflerin yanında katılırlar ve erkeklerin yaptığını yaparlar savaş sırasında. Böylece erkekler, bir kadına seve seve danışırlar; tarih, kimi şeflerin kararlarını etkilemiş olan böyle kadınların adlarını söylüyor bize. Kadınlar, dul kalınca, küçük çocuklarının vesayetini üstlenir, aile mallarını serbestçe kullanır, konaklamanın yönetimini üstüne alır, hâttâ savaşçıları yönetir.

Son olarak, and içilerek kurulan aile-dışı kardeşlikler vardır: Genel olarak birbirine yabancı klandan gelen iki erkek, armağan alıp vererek, dinsel dansların eşliğindeki bir şölende, bir kardeşlik andlaşması yaparlar; «yeminli kardeşler» (anda) durumuna gelince, hangi halde olursa olsun, birbirlerine karşı yardımla yükümlüdürler artık.

Nedir bu toplumdaki sosyal sınıflar tablosu?

İmparatorluktan önce, göçebe Mogollarda, toplum, hukuksal yönden de birbirinden ayrı, üst üste dört sınıf tan oluşmuştur: Yönetici aristokrasi, özgür insanlar ya da savaşçılar, ortak insanlar ve köleler; belli bir ölçüde, hizmet edenler ve zanaatçılar da girerler bu dördüncü guruba.

Talihsiz bir savaş, ya da atlar kadar genç erkeklerin de yağmalandığı bir çapul sonucu, kendi klanlarından koparılmış olan köleler topluluğunu kabartan başkaları da vardı: Kendini hısım olmayan bir klana bırakan yoksul kişiler; yapılan bir hizmetten duyulan minnettarlık adına, babalarının bir şefe ya da bir savaşçıya sundukları ortak oğullardı bunlar. Bunların hepsi

de ailenin mülkiyetine girerler; mülkün bölüşümüyle onlar da bölüşülür ya da kızlar cehizlerinin arasında onları da götürürler kocalarının yanlarına. Kölelik, miras yoluyla geçer ve ancak azat edilmeyle ortadan kalkar. Savaşta yenilen bütün bir kabilenin de köleleştirildiği olur; ötekiler ise, daha güçlü olan kabilelerin vassali olurlar. Kölelerin yaşamı çetindir gerçi; ne var ki, gördükleri işler, aristokrasinin zenginliğiyle beraber sayıları artan hizmetçilerinkinden pek farklı değildir.

Ortak insanların ailelerinin olan malları vardır; ancak otlaklar ve –tartışmalı da olsa– sürüler bunun dışındadır, klanın ortaklığındadır. Bu insanların şeflere, kimi hizmetler ve ödentilerle yükümlü tutulmuş olmaları da olası.

Germen şeflerin maiyetindekilere pek benzeyen savaşçılar ya da «yoldaşlar», genel olarak, özgürlüklerinden hiçbir şey yitirmeden hizmetine girdikleri klanın dışında bir klandan gelirler. Mogol toplumunun yönetici sınıfındakilerle bir tutulan ve bir şefe ya da geniş korunakları olan bir soyluya bağlı bu insanlar, görevlerini özgürce terkedip hain damgasını yemeden, bir başka klana geçebilirler. Efendilerinin muhafız takımını oluşturarak, ona yardım eder, düşman kabilelerin en güzel kadınlarını kaldırır, atları kaçırıp konak yerine sürer, savaşlara katılırlar; seçkin bir zümre olarak, klanın, ancak savaş sırasında kullanılan milis kadrolarını oluştururlar. Haberci, ya da elçi olduklarını da olur; bu halde, barıştan sonra karşı kamptaki şefin maiyetine girerler, kimi zaman danışmanı, dostu olurlar; şefler de koruyup gözetmekle yükümlüdür onları: Kendilerine konut sağlamak, onları beslemek, giydirip kuşatıp silahlandırmak zorunda olduğu için, bütün bunları sağlamak amacıyla, şefler de çapullarını arttırırlar.

Son olarak, servet dereceleri değişik, ama başları (noyan), gücü, hüneri, iyi niyeti ya da zenginliğiyle güçlüler kategorisine kendini kabul ettirmiş olan aileler de aristokrasiye girerler. Şeflerinin etkisiyle, bu aileler, sofra arkadaşlarının sayısını çoğaltarak, etkilerini arttırırlar; klandan sıyrılmak, kendilerini sıkan herkesten ayrılmak, kendilerine yararlı olabilecek bütün insanları şeflerinin çevresinde toplamak, böylece kabilelerin yapısını dallandırıp budaklandırmak eğiliminde olanlar da vardır. Cengiz Han, bunları kendi otoritesi altında yeniden toplamadan önce, onlar, kabile kurulu, yani k u r u l t a y ca seçilen şeflerin yönetiminde federasyon halinde birleşme gerekliliğini

duymuşlardı; savaş ya da bereketli bir ay için geçici şeflerdi bunlar ve o yüzden de iktidarları miras yoluyla geçmiyordu.

Şefinden kölelerine varıncaya dek, klanın bütünü, dar bir topluluktur, bir u l u s tur; aşağı yukarı «mal varlığı» ya da «mülkiyet» diye çevirebiliriz bu terimi. O ulusun, üzerinde konup göçtüğü ve iktisadî bakımdan geçimini sürdürdüğü, alış-veriş adına da sadece ilkel bir trampanın bulunduğu bir ülkesi vardır: Y u r t adı verilir buna. Klana kalan otlakları ve ülkesinin sınırlarını saptamak, bir yerden bir yere göçmenin ve konaklamanın tarihini ve yerini belirlemek, gidilecek yolları kararlaştırmak, klanın yaşamının zorunlu bir tamamlayıcısı olan avlanmayı, giderek sürek avlarını yönetmek şefin görevidir.

İmparatorlukla beraber ne gibi bir değişme oldu bu tabloda?

Cengiz Han, Yüce Han olur olmaz, bu sosyal hiyerarşi kesinleşti ve f e o d a l g ö r ü n ü m l e r aldı. *Ulus* kavramı, imparatorluğu dile getirmek üzere genişlerken, imparatorluk klanının mülkü olarak da anlaşılmaya başlandı. Bu imparatorluk klanından olanlar, hepsi de imparatorun kan hısmı sıfatıyla, imparatorluk prensleri oldular; Yüce Hanı seçen onların konseyi (kurultay) idi ve onların dışında kimse de imparator seçilemiyordu. Bu prensler, bir *ulus* sahibi de olmak istediler; bununla imparatorluğun büyük vassalleri oluyorlardı ve bu unvan verme sırasında, alınlarını dokuz kez yere değdirecek biçimde eğilmek, bir tür kulluğa girmenin işaretiydi. Kuşkusuz, Yüce Hanın, bütünüyle, ya da bir bölümüyle bu mülkü onların elinden alma hakkı vardı, ve genel olarak da önemli bir yekûn tutuyordu bu mal varlığı: Halkların hatırı sayılır bir bölümü, onların üstünden geçtiği topraklar, prensin sarayı için gerekli gelirler, bu malvarlığına giriyordu. Adına k u b i denen bu «fief»ler, coğrafî bakımdan ayırma kaygusu duyulmadan dağıtılıyorlardı; çünkü, göçebe anlayışına göre, imparatorluk bölünmezdi.

İmparatorun sadık hizmetkârları ve yoldaşları, imparatorluk prenslerinin arkasında toplanmış bulunan aristokratlar ve savaşçılar, şimdi artık hepsi de n o y a n unvanıyla anılan bu

kimseler de «fief» sahibi oluyorlardı: Belli bir sayıda ocak *(ağıl)*, başka bir deyişle, yaylaklarıyla ailelerdi bu «fief»lerin içeriği; ve verilen genişlerse, bir *ulus* olabiliyordu. Bu ayrıcalıkların sahipleri, adamlarının arasında yaşıyordu, ancak yönetimine verilenlerden oluşturduğu bir birlikte şefine hizmet etmeyi de sürdürüyordu; vergi vermek, imparatorluk prensinin emrine ayrılmış birlikleriyle askeri hizmette bulunmak ve imparator huzurunda bir uvan verme töreninde bulunmak zorunda idilerse de, buna karşılık yönettikleri insanlar üzerinde her türlü hakları vardı: Adalet dağıtıyor, otlakları bölüştürüyor, –önemlerine göre yüzer yüzer ve biner biner (en fazla 10.000 kişiye kadar) bölünmüş– birliklere kumanda ediyor, sürek avında en iyi yerde bulunuyor, avın en güzel parçalarına konuyor, son olarak da kendisine tâbi aileler üzerinden vergi alıyor ve angarya yüklüyordu. Kendilerine askerî bakımdan bağımlı astlarını belirleme hakları da vardı, ve imparator, onların seçtiklerini sadece onamakla yetiniyordu; *yurt*'larından kimi yerleri, hükümdar klanı üyelerinin gömülmesi ya da senyörlük avları için yasaklama da hakları arasındaydı. Ne var ki, imparatora ve kendi senyörüne bağımlılıkları da büyüktü: Onlara borçlu oldukları hizmeti terkedemedikleri gibi, «fief»lerini başkalarına da devredemezlerdi; kendi senyörleri, onları ellerinden alıp başkalarına verebilecekleri gibi, askerî komutadan –kayıtsız şartsız– yoksun da bırakabilirdi. Ancak, onların nitelikleri, bir unvan verme mektubuyla, kimi onursal unvanlarla ve levhalarla resmî olarak belirtilmişti.

Marko Polo, bu tableterin derecelenişini bize anlatıyor: 100 adamlık –yani 100 askerlik– bir birlik çıkaran bir senyörlük, bir altın ya da yaldızlı bir gümüş levhaya hak kazanıyordu; 100 adam için levha, hep altındandı ve üzeri ayrıca aslan başıyla süslenmişti. Bu levhaların üzerinde Yüce Hanı anıp kutsayan ve ona uymayacak olanlara beddualar saçıp savuran bir yazı bulunurdu. Ellerinde levha bulunanların, bir yerden bir yere gittiklerinde şemsiyeye, bir kimseyle görüşmeye kalktıklarında da gümüş tahta hakları vardı. En yüksekleri, imparatorun açık emri olmaksızın posta atları kullanabiliyorlardı. Bunlar şu imparatorluk bağışlarından da yararlanıyorlardı: Gümüş kab

kacak, «güzel koşum takımı», mücevher ve değerli taşlar, son olarak da, zenginliğin doruğuna varmış bu bozkır çocukları için armağanların en değerlisi olan atlar. Kubilay, üç yılda bir verilmek üzere, şunları ekledi bu bağışlara: Bir onur giysisi, bir altın kemer, gümüş tellerle süslü deve derisinden ayakkabılar; ve hepsi de «pek büyük bir değer taşıyan taşlar, inciler, başka soylu şeylerle süslüydü». Her büyük bayramda, imparator ve kendisine koruyuculuk eden 12.000 kişilik birlik, aynı renkten giysileri tantanalı biçimde giyerlerdi.

SİYASAL VE İDARÎ KURUMLAR

Cengiz Han'ın İmparatorluğu kurup başına geçmesi, şefin klan konseyince seçilmesindeki eski Mogol usulüne –görünüşte– hiçbir değişiklik getirmedi. İmparatorluk Kurultayı haline gelen fatihin küçük imparatorluk gurubu, imparatoru kendi üyeleri arasından seçiyordu. Aslında, miras yoluyla geçiş kendini dayatıyordu: İmparator, kendi yerine gelecek olanı –çadırların örfüne göre en küçük oğlu bu– vasiyetnamesiyle belirliyor; *Kurultay da genel olarak bu isteğe katılıyordu.*

Mogol egemenliği en büyük genişliğine vardığında, Yüce Hanın, nöbetleşe bir yerli göçebe olan yaşamı, inceden inceye düzenlendi. Görkemliydi bu yaşam. İmparator, yabancı elçileri, çadırında, üç basamak yükseğe serili yaldızlı bir yatağın üstünde oturmuş olarak kabul ederdi; baş kadını da yanında bulunurdu. Her önemli toplantı, her bayram bir şölen fırsatıydı.

Marko Polo, bize inceden inceye anlatır bunları.

> İmparatorun yaşamını daha da belirgin olarak gösteren büyük bayramlar içinde, onun yaş günü için düzenlenenin dışında daha da önemli olanı, Şubat ayında, yeni yılın kutlanışıydı: Tüm halk beyazlar giyinirdi. Mogollarda hayra âlâmettir bu renk; Ming Hanedanının gelişiyle de yas işareti olacaktır. İmparator, yanında ailesi, prenslerden müneccimlere, büyük senyörlerden hekimlere ve doğancılara varıncaya dek, herkesin geçişini seyrederdi. Armağanlar verilirdi kendisine, herkes de birbirine armağan sunardı: O gün, aynı zamanda fethedilen ülkelerin

vergilerini kabul günüydü: Türkistan'la Mogolistan at verirdi; Hint'le Şampa fil; Horasan deve, başka yerler de altın ve gümüşten kab kacak. Her biri imparatora saygı ve minnettarlığını belirtir ve arkasından, adını taşıyan ve bir tür mihraba konmuş olan altın levhayı bulurlardı; bunu, hokkabazların da gösterileriyle eğlendirdikleri bir şölen izlerdi.

İmparatorun bir büyük eğlencesi de avlanmaktı ve inceden inceye düzenlenmişti.

Yüce Han, öldüğünde Mogolistan'a götürülüyor, ve orada, kutsal bir dağın eteklerine gömülüyordu. Daha önce İskitler ve Çinlilerde de görüldüğü gibi, yolda cenaze alayının geçişine rastlayan herkes öldürülürdü. Atlar da kurban edildiğine göre, kutsal bir anlamı mı vardı bunun? Ya da imparatorun ölümünü, olabildiğince saklı tutma önlemi miydi bu? Bilmiyoruz. Bildiğimiz, Münge Hanın cenaze töreninde 2.000 den çok insanın canına kıyılmış olması.

Mogollarda o r d u nun yeri ve örgütlenişi nasıldı?

Cengiz Han, İmparatorluk ordusunu örgütlemeden önce, Mogollarda savaş, hem silâhlı halkın hem de meslekten askerlerin işiydi. Klanların insanları, herbiri kendi kabile şefinin yönetiminde, savaş birlikleri ve yardımcı birlikler arasında bölünürlerdi; ayrıca hepsi de, bir şefin ve –sayısı bin kişiye varan– bir seçme birliğin emrindeydi. Meslekten savaşçılar ise, hangi klandan gelirse gelsinler, şu ya da bu şefin emrine giriyorlardı.

Cengiz Han'ın, başlarda bütün bir Mogol ordusunun komutasını üstlenen, –70 kişilik– koruyucusu vardır. Ancak, İmparatorluk genişleyip de, çok uzak mesafelere fetih seferleri çoğalınca, daha sıkı bir örgütlenişe gidilir. Silah altına alınmış erkekler, onluk, yüzlük, binlik, son olarak da 10.000'lik birliklere bölünür. İmparatorun koruyucu birliği de 10.000'e çıkarılır; bu birliği, senyörlerin oğulları *(noyot)* ve değerli özgür insanlar arasından Büyük Han seçmektedir ve ölçü de bedensel nitelik ve yiğitliktir. İçlerinden 1000 kişisi seferde ordunun öncüsü olan bu seçme birliğe, gece ve gündüz pek önemli görevler düşüyordu. Şefleri değil, bizzat imparatorca verilen cezalar, kırbaçlanmaktan ölüm cezasına kadar varıyordu

Asker ve göçebe bir devlette, yöneticilerin tüm kaygıları, iktisadm sorunlar ya da dinsel öğretilerden çok, ordu ve savaştı. Öyle olduğu için de, edebî kaynaklar, askerlere öğütlerle doludurlar; bunlardan biz, göçebe halklara özgü savaş yöntemlerini bulup çıkarıyoruz. Bu öğütler, özellikle davulların, mızrakların bakımı, sancakların korunması, arabaların ve çadırların güvenliği ile ilgilidir; ayrıca, seferlerde tutumlu davranmak gereği öğütlenir; yem kararlı verilmeli, zayıf atlarla yola çıkılmamalı, ağırlık veren koşumlar atılmalıdır, son olarak da eyer hayvanı incitmemeli, süvari de dizginleri gevşetmemelidir.

98. – Atını eğerliyen Mogol süvarisi

Sefere çıkışa, müneccimlerine danışarak, imparator karar verirdi; ve iki gün öncesinden, yüzlerce süvari keşfe gönderilirdi. Askerin donanımı hafifti; her şey, orduya büyük bir hareketlilik sağlamak amacıyla düşünülüyordu. Mogolların hasımları üze-

rindeki üstünlüğünü sağlıyan bu hareketlilik olmuştur ve savaş sanatında bir devrime yol açmıştır; bu devrim, Yukarı-Ortaçağ'da Batı'da ve Yakındoğu'da, ağır süvari birliklerine üstünlük veren devrime benzer. Ve yine bu hareketlilik, ele geçmez okçuların ani saldırısına uğrayan düşmana, çok sayıda hasımla karşı karşıya bulunduğu izlenimini veriyordu. Kuşkusuz Mogol ordularının asker sayısı, Batı'nın -10.000 kişiyi pek seyrek aşan- küçük şövalye birliklerinde olanların çok üstündeydi; bununla beraber Türkistan'a, Yakındoğu'ya ve Avrupa'ya doğru o yıldırım akınlarını yapan Mogol orduları 20 ile 30.000 kişi arasındaydı yine de. Cengiz Han'ın ölümünde, tarihçi Reşidüddin'e inanmak gerekirse, savaşa hazır ordu mevcudu 129.000 kişiydi; bunun -28.000 kişilik- bir bölümü imparatoriçe ile prenslerin korumasına ayrılmıştı, geri kalanı da Merkez, Doğu ve Batı diye üç birliğe bölünmüştü. Sonraki yıllarda, Batılı yazarların ya da Batılı gezginlerin sözünü ettikleri 500.000 kişilik bir ordunun doğruluk payı yoktur. Böylece, hafif süvari, Mogollarda, ordunun temeli olarak kaldı hep; hareketliliği, casusluk ve keşif hizmetlerindeki yetkinlik, yarı-çöl niteliğindeki uçsuz bucaksız mesafelerde donanımın sağlanması, çok daha az sayıda asker bulundurulmasını gerektiriyordu. Bu sayı, o zamanki yerleşik imparatorluk ve krallıkların seferber edebileceklerinden çok daha fazla da olsa, gerçek budur.

Son olarak şunu da belirtmeli: Öyle görülüyor ki, Mogollar, daha sonraki yıllarda, hasımlarının savaş yöntemlerine kendilerini uydurdular ve her şeyden önce de düzenli savaş kuralını kabul ettiler.

İmparatorluğun iç örgütlenişi nasıl olmuştur?

Bütün göçebeler gibi, Mogollar da, klanın ve yaylağın kanunlarından başkasını bilmiyorlardı; zaten, yerleşik halklara hor gözle bakıyor ve köylerini yakıp yıkmak, tarlalarını yağmalamaktan başka bir şeyi düşünmüyorlardı. Öyle de olsa, fetihleri, çok daha uygar insanlarla temas ettirdi onları ve kimi zaman bu insanları dinlemek bilgeliğini de gösterdiler. Cengiz Han, 1204 yılında, Uygurca konuşup yazan ve Naymat'ların şefinin hizme-

tinde bulunan bir Türk kâtibine rastlar. Adam, efendisinin mührü ile esir edilmiştir; Barbar fatihler için de şaşırtıcı bir şeydir mühür. Cengiz Han, hizmetine alır onu ve, o günden başlıyarak da, resmi belgeler Uygur Türkçesiyle yazılır. Kâtip, imparatorun oğullarını eğitmek, onlara bu Uygur yazısıyla yazmayı öğretmekle de görevlendirilir. Uygur yazısı, aslında Süryani yazısından geliyor ve Mogol harflerine kaynaklık edecektir giderek. Kâtibe, daha sonra, Karayit kökenli, ama yine Uygur kültüründen gelme bir başka aydm kişi katılır. Her ikisine, imparatorluğun mühürdarlığı görevi verilir; bu görev, onların da etkisiyle, gitgide dairelere ayrılır, çok geçmeden başka daireler de eklenir bunlara.

Ölçüsüz derecede genişlemiş bir İmparatorluğun idaresi için ilk çekirdektir bu.

Bu idarî çekirdek, Ögeday zamanında gelişti ve genişledi. Özellikle de, İmparatorluk ülkesi, idarî bölgelere ayrıldı. Düzenli kaynaklara dayanan bir bütçe yapılıyordu: Bu kaynaklar arasında, yerleşik ülke köylülerinin ürünleri üzerinden parayla ödedikleri onladığı görüyoruz; bir de, çobanlara salınan 100 hayvanbaşma bir hayvan vergisi var. Vergi toplamayı güvenceye bağlamak ve hızlandırmak için, İmparatorluk görevlileri örgütü kuruldu. Bu örgüt, İmparatorluk posta örgütü nden yararlanabiliyordu. Cengiz Han'ın kurduğu, arkasından Ögeday'ın yeniden örgütlediği bu posta hizmeti, daha sonra kullanılmaz hale geldi.

Bu posta örgütü de Marko Polo'yu hayran bırakmıştır.

Çöllük bölgelerde, gidiş-gelişi kolaylaştırmak için kuyular açılması gibi, kamu yararına işler de Ögeday'a bağlanırsa da, idarenin yetkinleşip tamamlanması Kubilay zamanındadır. Ancak Kubilay, her şeyden önce bir Çin imparatoru olmuştur; yöntemleri ve idarede görev alanlar, baştan aşağıya Çinli idi. 34 eyalete bölünen İmparatorluğu aslında oniki Çinli nâzır yönetiyordu: Pekin'de bir sarayda oturan, kendileri de büyük senyör olan bu nâzırlardan her biri bir işe bakıyordu; eyalet yöneticilerini de onlar seçiyordu; her eyalet için bir yargıç ve birkçok kâti-

bin kendilerine yardım ettiği bir de yüksek mahkeme oluşturuyor ve orada askerî sorunları istedikleri gibi karara bağlıyor, harekete geçirilecek birliklerin sayısını saptıyor ve –imparatorun hükmüne bağlı vahim durumlar dışında– önemli davalarda kesin kararlar veriyorlardı. Yerel adalet örgütü daha karmaşık olmakla beraber, senyörlerin kendi hasları üzerinde yargılama hakları vardı. Mogol dünyasında en çok işlenen suçun da hırsızlık olduğu görülüyor.

Kubilay yönetimi, öylesine genişlemiş bir İmparatorluktaki azık ve gereçleri sağlamanın karmaşıklığı karşısında, kendinden öncekilerden çok daha fazla iktisadî sorunların kaygısını duydu. O yüzden de, Pekin'le Yang-çeu arasında kanal açma çabalarına girişildi; eyaletlere, gereksinmelerini öğrenmek için araştırma heyetleri yollandı; kötü havalardan ve salgınlardan zarar görenler –geçici olarak– vergiden bağışık tutuldu; Çin'in, Song'lar zamanında da gördüğü, devlet ödüncü sistemi kuruldu; kıtlık zamanında, idare, bolluk döneminde alıp sakladığı tahıl ve hayvanları dağıtıyordu. Hastaneler, öksüz evleri, yaşlı yurtları, parasız yiyecek ve giyecek dağıtılması, sarayda her gün sadaka verilmesine kadar bir yığın şey, bu yardımlaşma politikasının tanıklarıdır.

Vergiler ve ödentiler, bir zaman için İmparatorluk hazinesini beslemeğe yetti. Mal olarak edimler büyük bir yekûn tutuyordu: Av aletleri, *noyatların* posta, koruyucular ve ordu için sağladıkları atlar, fethedilmiş ülkelerin verdikleri her tür yiyecek maddesi; yerleşik ülkelerin çiftçilerinden –nakit olarak– alınan vergi,tuz üstüne konulan –ve altın olarak ödenen– vergi, şeker ve kömür üstüne konulan öteki vergiler de ekleniyordu bunlara. Hazine, her türlü ticarî maldan da bir vergi alıyordu; son olarak yabancı ya da bağımlı ülkelerin ödedikleri vergiler vardı. İmparatorluğun zenginliği böylece tükenmez gibi görünüyordu. Ne var ki, kâğıt paranın kötüye kullanılmasıyla çabucak bozuldu; birazdan göreceğimiz gibi, Yuan'ların düşüşünün başlıca nedenlerinden biri de bu oldu.

O sıralar, Mogolların, kuşkusuz paradan habersiz ve basit bir trampaya indirgenmiş ilkel ekonomisinden uzaktaydı her şey. Bununla beraber, XIII. yüzyılın başlarından başlıyarak, Çin Türkistan'ından birkaç tacir, samur ve sincap derisiyle koyun ve deve değiş tokuşu yapmak için tehlikeyi göze alıp, Mogolistan'ın içine dalmışlardı. Mogol İmparatorluğunun kuruluşu, işitilmemiş servetleri İmparatorluğa akıtırken, bir yandan da bozkırlarda hüküm süren güvensizlikten ötürü yüzyıllardır terkedilmiş eski ticaret yollarını yeniden açtı alış-verişe. Ne var ki, bundan yararlanan Mogolistan olmadı; başkentin Pekin'e taşınması, ticaretin yönünü Kuzey Çin'e doğru çevirdi. Cengiz Han'ın o sıralar Uygurların elinde bulunan İpek yolları nın önemini erkenden kavramış olması mümkündür: Nitekim, Uygurlarla anlaşarak, Asya'nın bütün zenginlikleriyle yüklü ve Harezm'le ticarî ilişkileri kurmak isteyen 500 develik büyük bir kervan düzenler. Bu kervanın -kötü bir rastlantı sonucu- Harezm'li bir yöneticinin düzenlediği bir saldırıya uğrayıp yağmalanması, dinmek bilmeyen bir savaşın işareti olur; savaş uzun yıllar sürecek ve Mogol sürüleri Yüce Han'ın ticaret yapmayı düşündüğü zengin bölgeleri -acımasızca- yakıp yıkacaktır. Öyle de olsa, sıra Çin'e geldiğinde, Cengiz Han, göçebe kafasıyla kurduğu, halkları öldürüp kentleri ve pazarları yerle bir etmek, fethedilmiş uçsuz bucaksız yöreleri bozkırın ve Mogol çobanlarının eline vermek tasarısından güçlükle vazgeçirtilir. Ne var ki, o sıralar, Si-Hia ülkesinin fethi (1226), Uzakdoğu ile Batı arasındaki kervanların başhca geçit yeri haline getirir orayı; çünkü, daha önceleri, İran'dan Çin'e ulaşmak için, Yukarı-Mogolistan yoluyla uzun ve tehlikeli bir dönüş yapmak gerekiyordu. Mogolistan'da düzen -geçici de olsa- kurulunca, Su-çeu ve Tu-huang yoluyla daha doğrudan gerçekleştirilebilen bir yolculuk, yabancı tacirlere, Yukarı-Asya'da yeniden görünmek ve Çin'e girmek olanağını sağlar.

Çin'de, Mogol fethiyle beraber, halkların sistemli sömürülüşü de örgütlendi. Fethedilmiş ülkelerde büyük

toprakların sahibi olan Mogol beyleri, ele geçirdikleri servetlere dayanıp, Çin halkına yüksek faizle borç vermeyi kafalarına koydular. Aralarında yardımlaşma ve banka ortaklıkları kurmuş olan -çoğu da Müslüman- tacirlerin aracılığıyla gerçekleştirdiler bunu. Büyük «para tacirleri»nin aslan payından yararlandıkları bu rejim, 1298 yılında, resmî olarak ortadan kaldırıldı: Artık Mogollarla bir tutulan Çin halkı, Müslüman ortaklıkların haksız para toplamalarına, borçluların karıları ve çocuklarına el koymalarına karşı kanunsal güvenceler elde ediyorlardı. Köylülerin ve esnafın sömürülmelerine karşı etkisiz kaldığı için, 1301 ve 1302 yıllarında yenilendi bu kanunlar; öyle de olsa, ticaret büyük ölçüde gelişti: Alış-veriş etkinliğinin doruğuna çıkışı, Kubilay zamanına rastlamış görünüyor; Marko Polo'nun ağzının kulaklarına varışı da her halde o sıralardadır!

99. - Marko Polo (1254 - 1324)

Orta Çin'de, yelkenliler, Yang-se'nin üzerinde vızır vızır gidip geliyorlardı; aynı zamanda pek büyük boyutlar kazanmış kumaş üretimi için alabildiğine ipek tüketicisi durumundaki Pekin'in pirinç gereksinmesini karşılamak amacıyla, Kubilay'ın yeniden onartıp tamamladığı Büyük Kanal da da öteki yelkenliler dolaşıyordu; Batı'da Çeng-tu, Orta Asya'ya Çin ipeklileri satıyordu. Deniz kıyısında olağanüstü bir etkinlikle uğuldayan limanlar sıralanmıştı: Yang-çeu, büyük bir pirinç pazarıydı; zengin ticaret ortaklıklarının prens yaşamı sürdürdükleri Hang-çeu, bir şeker ambarıydı ve Hind'le Müslüman dünyaya ipekli yolluyorlardı; Fu-çeu, baharat ve değerli taşların ticaretini yaparken, Fu-kien porselenleriyle ünlüydü. Her yana akın akın Arap, Pers, Doğu ve Avrupa Hıristiyan tacirleri, Hint ve Malezyalı tacirler geliyorlardı; Hint ve Hind'in baharatından büyük kârlar, giderek servetler elde ediyorlardı. Kubilay'm Güney Hint racalarıyla yaptığı ticaret sözleşmeleri sayesinde, Çin tacirleri de bu ülkeye gidip ham ipek, ipekli kumaşlar satıyor ve baharat, muslin, pamuklular ve değerli taşlar getiriyorlardı oralardan.

Kara yoluyla ya da deniz yoluyla ticaret ilişkileri, Hulâgu'nun temsil ettiği Mogol hanedanının yönetimindeki İran'la yoğunlaşıyor; İran'dan saraciye, silâh takımları, bronz ve mine işleri geliyordu. O zamanki İran minyatürlerinde gördüğümüz Çin etkisi bu karşılıklı ticaret ilişkilerinin bir sonucudur. Son olarak, Avrupa ile de ilişkiler kuruluyor: Don'un ağzını, Kıpçak Mogol Hanlığı, Kuzey Çin Türkistanı, Mogolistan ve Karakurum'dan geçen yollar Pekin'e bağlıyor; bu yolları, başka yollar da, Trabzon'dan ya da Doğu Akdeniz'den kalkıp, Tebriz, Semerkand, Taşkent, Türkistan vahaları üzerinden Kan-su'ya bağlıyordu. Venedik'le Cenova, Kırım'da acenteler, İran'da koloniler kurunca, Batı dünyası, tarihinde ilk kez, bütün bu yollar boyunca, Uzak Doğu ile doğrudan ilişkiler içine girmiş oldu.

Mogolların yıkıcı fetihleriyle çelişen bir sonuç, ama gerçek!

Çin'de bile, kâğıt paramın kullanılmasıyla alış-veriş hızlandı. Kâğıt parayı, ilk kez Songlar denemişlerdi; sonra Öge-

day, 1236 tarihinden başlıyarak, Kuzey Çin'de Kitat'dan bu ilkeyi aldı, son olarak Kubilay sistemli biçimde yararlandı bu araçtan. Pekin'de bir Paralar Dairesi çıkarıyordu bunu; kâğıt para, ipek kurduna yedirilen dut yapraklarından yapılıyor, «kapkara» olan bu biletler, temsil ettikleri değere göre büyüyüp küçülüyor, resmîliğini de üzerindeki imparator mührü sağlıyordu. Bu paranın dolaşımı, bütün İmparatorluk uyrukları için, ölüm cezası karşılığında zorunlu kılındı. Aslında, yabancı tacirler yüzlerini asmadılar bunun için; çünkü onları, dışarıya gönderecekleri mallara kolayca çevirebildiler. Bununla beraber, Kubilay, kâğıt para çıkarılmasını aralıksız sürdürünce, enflasyonun kapısını açmış oldu böylece.

XIV. yüzyılda, Çin İmparatorluğunu işte bu çökertecektir.

100. – Çin oymalarına göre Kubilay Han

DİNSEL YAŞAM

Uluslararası ilişkilerin kurulması, yolların yeniden güvenliğe kavuşması, Uzakdoğu'ya, misyonerlerin, dört bir yandan tekrar akın etmesine yol açar. Ne var ki, dinsel sorunlar, Mogolların başlıca kaygıları değildir. Kabilelerden bazıları, Nesturîliği, ya da Budizmi, hâttâ İslâmlığı kabul ederler gerçi; ancak çoğunluk, göçebe dünyasının eski evren anlayışına bağlı kalır. Pek yalın inançlardır bunlar ve bütün Türk-Mogol halklarına has olan Şamanlık, onlar üzerine kuruludur.

Bu inanaçlara göre, evren, birçok katlardan oluşmuştur: Gök bölgesi, ışığın ve iyi ruhların ülkesidir ve üst üste onyedi katı içine alır; karanlık ve hain ruhların bölgesi olan yeraltı dünyası, yedi ya da dokuz kata bölünür; her ikisi arasında, insanların yaşadığı yeryüzü bulunur. Gök ve yer, en yüksek katta oturan bir yüce varlığa, Tangrı ya da Gök Tanrı ya uyarlar. Öteki tanrılar arasında tanrıça Umay çocuklara bakar; yer tanrısı Ötüken ise, Ötüken Dağı ile somutlaşmıştır. Toprakta ve sularda, dağlarda ve kaynaklarda da sayısız tanrılar vardır; bu dağlar ve kaynaklar, uzun bir süreden beri saygı duyulan kutsal yerlerdir. Klanın koruyucu tanrısı ya da Suld, bir direkte somutlaşmıştır; direğin tepesinde, kuyruğu doru kara yeleli –bir olasılıkla kutsal hayvanlar olan– aygırlardan alınan bir tutam yele kılı vardır; direk, kum söğütlerinden bir çitle çevrilidir ve kültün görevlilerince korunur. Ne var ki, klanın sancağında da (tuğ) bir tanrı vardır; o yüzden, sancak da kutsaldır ve sefere çıkmadan önce törenle kutsanır. Her insanın kendisinin bir yazgı tanrısı vardır ve ona tapılır: Örneğin Cengiz Han'ınki Ebedî Mavi Gök'tü; yaşamının en çetin anlarında imparator ona yalvarırdı: Kutsal bir dağa tırmanır, başlığını çıkarır, kemerini omuzlarına atar, güneye dönerek dokuz kez secdeye varırdı.

Son olarak, klanın koruyucu tanrısının, yani Suld'un, ataların ruhlarını korumaya yaramış olması da mümkün; çünkü, ona etler sunuluyor ve sonra da klan üyeleri, dinsel bir şölende bunları yiyorlardı. Ölümünden sonra, bir koruyucu tanrı olarak görülüp, Cengiz Han'a da özel olarak tapılırdı. Ancak, bütün ayinler içinde, ataların kutsandığı ayin –kuşkusuz– en önemli

olanıydı; buna katılmayan, klandan kovulma tehlikesiyle karşılaşırdı.

Secdeler ve k ı m ı z saçları, Kubilay'ın her yıl –28 ağustosta– Pekin'de düzenlediği büyük bayramda tam yankılarını buluyorlar; bu bayramda, bereket getirsin diye, toprağa İmparatorluk kısraklarının sütü saçılırdı: Marko Polo'ya göre, toprağa, göğe ve ruhlara topluca yapılan bu sununun, tüm halka mutluluk, bereket ve gönenç getireceğine inanılıyordu.

Kuşkusuz i l k e l b i r d i n bu; ve boş inancı gösteren bir yığın da uygulamayla dolu: Örneğin, kötü ruhları kovmak için, kızartılmış bir koyunun kürek kemiği okunurdu; lânetlemeler var içinde. Suya taş atarak, düşmanın üstüne karlı ve yağmurlu fırtına çağrılmış olurdu; köpeklerin ulumaları kötüye yorulurdu; armağanlar, ayinli şölen ve dansların eşliğinde andlar içilirdi; son olarak da, –belki– totem anlayışından gelen izler görüyoruz: Kurt ve dişi geyik, Cengiz Han'ın bağlı olduğu klanın –çok eskilerden gelen– işaretleriydi.

Bu dinde, rahip diye, büyücüler ya da ş a m a n l a r var. Şamanlarm elinde, kara boğa derisi gerilmiş bir davul görüyoruz. Bu kaba ve kurnaz adamlar, kendilerinde vehmedilen doğaüstü bir güçten yararlanarak kamusal bir rol oynarlar; özellikle ormanlık bölgelerin kabilelerinde şef unvanını alır ve kendilerini halkın yöneticilerine dayatırlardı. Cengiz Han ve kendisinden sonra gelenler, bunlardan, fazla can sıkanları saf dışı bırakmakda duraksama göstermediler, hatta kimini öldürttüler. Öyle de olsa, bir şaman, kimi ayinler ve kötü belirtilerin yorumlanması için gerekliydi. Sarayda, beyaz bir atın üstünde beyazlar giyinmiş büyük-şaman, imparatorun maiyetinde herkesten önce geliyordu; her seferden önce onun düşüncesi sorulurdu.

Çoğunluğu eski şaman inançlarına bağlı kalan Mogollar, yine de bir dogmanın esiri olmadılar. Öyle olduğu için de, bütün İmparatorlukta dirsek dirseğe dolaşan dinlere, Budizme, Taoculuga, Konfüçyüscülüğe, Müslümanlığa, Maniciliğe, Judaizme, Nesturî ya da Katolik Hıristiyanlığa ve –bol bol üreyip türeyen– daha nice mezhebe karşı aynı hoşgörüyü gösterdiler. Her kiliseye kanunsal bir statü tanındı ve adil bir yargılamaya tâbi

101. – Bir Şaman

oldular; hâttâ içlerinden kimisi vergi bağışıklığı bile elde etti. Mogollar, rastladıkları yabancı dinden olanlara, inançları üstüne soru sorma meraklısıydılar, ama yine de başka dinlere girmemişlerdir; başka dinlere girenler ise, beraberlerinde o pek kaba boş inançları sürdürdüklerinden, onlarla temasa giren yığınla yabancı din değişikliğe uğramış ve soysuzlaşmıştır.

Mogol imparatorlarının kendileri, bütün öteki dinler karşısında ne kadar hoşgörülü olsalar da, daha Kubilay'dan önce Asya dinlerine ayrı bir yer verdikleri bir gerçekti. Bir tarihten sonra da, terazinin kefesinde Budizm ağır basmaya başlar; Müslümanlara ve özellikle Taoculara karşı önlemler alınır. Bu eğilimler, Kubilay'ın yerine geçenlerde, daha da belirginleşecektir: Hepsi de ateşli Budist oldu bunların; bir tek prens Ananda İslâmlığı kabul etmişti, ne var ki o da tahta çıkmadan önce öldürüldü.

III

MOGOL İMPARATORLUĞUNDAN SONRA ASYA VE ÇİN

Mogolların şaşırtıcı serüveni, sonunda dev bir Asya imparatorluğu yaratırken, ister istemez, yıkılışının tohumlarını da taşıyordu kendi içinde. Fetih dönemi bir kez aşılınca, örgütlemek ve yönetmek gerekmişti. Oysa, Mogol yabanlığı ile, kuşattıkları ve yönetmek savınma bulundukları incelmiş yerli halklar arasındaki dengesizlik pek büyüktü. Bu yabanlığı dizginlemede, Mogolların, şimdi bir siyasal tehlike haline gelmiş olan o kökten anarşilerine çare bulmada, yeni toplumun feodal yapısı geçici bir önlemdi; çünkü, bu yapı da Mogol halkının kendi içinde bir çatlağa yolaçmıştı: Bir yanda, gırtlağına kadar güç ve debdebe içine gömülmüş büyük senyörler vardı; öte yanda ise, kendi bozkır sefaletleri içinde kalmış göçebe savaşçılar. Bu göçebe savaşçıların taşkınlıkları yatıştırılmazsa, İmparatorlu-

ğun birliği ve gönenci tehlikeye düşebilirdi; öte yandan, büyük senyörlerin yerli yaşama geçmeleri, fethedimiş halk kitlesi arasında kaybolmuş olan Mogol ögeden, saldırganlığını, giderek kişiliğini çekip alıyordu. Bununla beraber, atadan kalma Mogolistan'a seçkin bir yer ayrılmıştı; Mogol örf ve gelenekleriyle ayinleri sürdürülüyordu; daha da önemlisi, yerli ülkeerin incelmiş uygarlığına dayanılıyordu ve idare, bozkırların aceleci yönetimine göre yürütülmeyip, ister istemez yerli görevlilerin ellerine geçtiği ölçüde daha da hızla oluyordu bu. Böylece, Cengiz Han Oğulları Hanedanının son atak temsilcileri, Kubilay'la torunu Temur (1294 - 1307), daha o sıralarda, Mogol hanları olmaktan çok, Çin imparatorlarıdır. Ve, bu nedenledir ki, çok geçmeden, iktidarın nimetlerinden uzaklaştırılmış olan Mogolistan Mogollarının taşkınlığı başladı: Yukarı-Asya'da Kaydu 'nun kurduğu bir hanlık, uygulamada İmparatorluktan koptu. Mogol dünyasının birliğini kendi hesabına yeniden kurmak için artık gücü de olmadığından, bu bozkır kabileleri topluluğu, Çin'le İran arasında bir perde oluşturdu; Yüce Han'ın otoritesi Çin'le sınırlıydı ve İran'da ise Hulâgu'nun hanedanı sürüyordu.

Sonraki parçalanışın temel etkeni bu oldu böylece.

İleride, İran'daki hanlığın hızla İranlılaşmasını anlatacağız ve Türk ögelerin gitgide artan üstünlüklerinin, Cengiz Han İmparatorluğunun Batı yakasında, hem de birkaç kuşakta, Mogol adım değilse bile, en azından ona özgünlüğünü veren şeyi nasıl yıprandırıp yokettiğini göstereceğiz. Burada, Çin'deki Mogol egemenliğinin ani ve hızla düşüşünü hatırlatmak yetecek. Bu düşüşü de iki şey kolaylaştırdı: Bir yandan, gözdelerinin ya da kaba sofu Lamaların yönlendirdikleri, soysuzlaşmış son imparatorların zayıflığı; öte yandan da, uyanan Çin milliyetçiliği.

Nasıl?

Bu son hareket, Cengiz Han Oğullarının, yalnız resmî dinlere değil mezheplere de yayılan hoşgörü politikasının desteklediği ve, daha önce Song'larm zulmüne uğradığı için, başlarda Mogol rejimi ile uzlaşmış gizli derneklerde doğup palazlandı. Bu dernekler içinde en etkin olanlardan biri, Beyaz Lotus

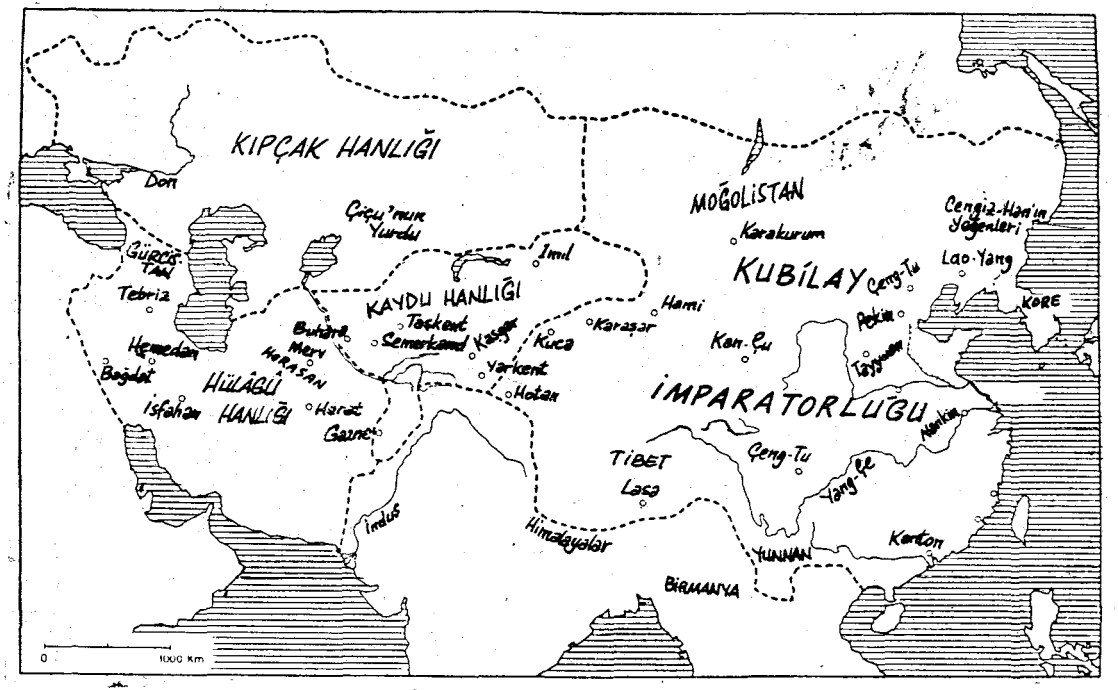

102. – Kubilay döneminde Mogol Asyası

mezhebi, bir Budist mesihe, Meitreya'ya inançtan alıyordu saygınlığını; bu mesih, yakında gelecek ve dünyayı düzeltecekti. Gitgide büyüyen anarşinin, saraya egemen Lamaların aşırılıklarının, son olarak da kâğıt-paranın sürüp giden enflasyonunun yol açtığı malî düzensizliğin güçlendirdiği devrimci hareket, 1352 yılında Kanton bölgesinden yola çıkarak, çok geçmeden bütün Güney Çin'e yayıldı. Düzensiz biçimdeydi önceleri; ve öyle olduğu için de, başkaldıranların haydutluğu korkunç yıkıntılara neden oldu. Bununla beraber, hareketin içinden çok çabuk bir kişi belirdi: Budist papazlığını bırakmış 25 yaşında genç bir serüvenci, Çu Yuan - çang. Siyasal bilinci, birliklerine her türlü yağmayı yasaklıyan sert disiplini ile sivrilip, kurtuluş hareketinin başına geçti. Tüm Güney Çin'e egemen olduktan sonra, Pekin'i kolayca ele geçirdi (1368) ve orada, atadan kalma bozkırlara kaçmış olan son imparatorlarının arkasından gitmemiş bütün Mogolları –acımasızca– öldürdü.

Çoğu kez Kuzeyli fatihlerin eline düşmüş olan Çin'in tarihinde ilk kez olmak üzere, ulusal devrim, önce Güney Çin'i –bir yüzyıl süren– Mogol köleliğinden kurtardı; arkadan, dört yüz yıldan beri yabancı kökenli hükümdarların ve askerî aristokrasilerin egemen olduğu Kuzey bölgelerini yeniden fethetti. Çu Yuan-çang, Hong-vu adını da alarak, Ming Hanedanını kurdu. Hareket, su anlamda da ulusaldı: Temel gücünü, Çin'in asıl geleneklerine dönüşten alıyordu. Çu Yuan-çang da, şaşırtıcı bir süreklilik duygusuyla, tüm Çin'e egemen olmuş, ne var ki dört yüzyıl önce çöküp gitmiş olan son ulusal hanedan, T'ang ailesinden geldiğini ileri sürüyordu. Otuz yıl süren –1398'de öldü– hükümdarlığı boyunca, tüm çabası, Mogol egemenliğinden kalan boşluğu doldurmak, yeni Çin'i, temelde gelenekçi bir uygarlık yaratarak, en uzak ulusal geçmişine bağlamak oldu: Bütün bunlar, gitgide güçlenen bir mutlakiyet, Mandarenliğin yeniden kurulması, soyluluk unvanlarının geri getirilişi, Konfüçyüs kültünün resmî olarak kutlanması, kültür akademilerinin yenileştirilmesi üzerine kuruldu. Hong-vu, yalnız bir alanda, o da din alanında, vaktiyle kendisinin de bir manastırda

Budist papazlığı yaptığını hatırlayarak, Konfüçyüscü aydınların dileklerini yerine getirmedi ve Budizmi korumayı sürdürdü. Geri kalan her noktada, Çin, ulusalcı bir ruhla doluyor, giderek gelenekler içinde donup kalıyordu.

XVII. yüzyılda Ming'lerin düşüşüne değin sürecektir bu.

Böylece, Uzakdoğu uygarlıklarını, Mogol İmparatorluğunun kopuşuyla kendi üzerlerine kapandıkları ve Batı'yla hemen her türlü ilişkilerinin kesildiği bir anda bırakacağız. Avrupalılar, onlarla ilişkilerini, çok sonra, XVI. yüzyılın seherinde, Portekiz'li gemicilerin gezileriyle kuracaklardır. Büyük Mogol serüveninden kalan anıları, yeni Çin horlayıp kovuyordu gerçi; ne var ki, Çin inceliği ile Mogol gerçekçiliğinin kucaklaştıkları bir sırada yarattıkları, bugün müzeleri süsleyen o tadına doyulmaz şövalye ve hayvan resimleri de kalmıştı o serüvenden. Batı Asya'da, Cengiz Han Oğulları destanının anıları, daha uzun bir süre sürecektir; nice yüzyıllar, Rusya ovalarında göçebelik eden, birbiriyle benzeşmez ve hepsi de İslâmlaşmış kalabalıklar Tatar adını yakıştıracaklardır kendilerine. Ve bir Türkmen olan Aksak Timur, Çin'de Ming'lerin iktidarı ele geçirmesinden pek az sonra, Maverünnehirdeki yurtdaşlarını bütün bir Yakındoğu'ya saldırıya geçirdiğinde, yine Mogol adının arkasına saklandığı, ve Cengiz Han'ın, Çağatay'ın eserini sürdürüp onardığını ileri sürdüğü görülecektir. Ne var ki, aldatıcı bir hısımlıktır bu; çünkü, Türk üstünlüğü, Mogol egemenliğinin yerine çoktan geçmişti.

Kaşgar'dan tâ Tuna'nın ağızlarına değin...

BÖLÜM IV

FEODAL AVRUPA'NIN GELİŞMESİ
(1150 - 1320 DOLAYLARI)

XII. yüzyılın ortaları ile 1320 yılı dolayları arasında kalan zaman aralığına, Batı Ortaçağ'ının klâsik dönemi olarak bakılır. Çünkü, bu dönemdedir ki, Avrupa'da Ortaçağ uygarlığı, doruğuna varmış ve d e n g e sini bulmuştur. Gerçekten, 1000 yılından başlayıp, onca ilerlemeye yol açan o gürültülü atılım yatışır ve düzene kavuşur. İlişkilerde gitgide artan kolaylık, mesafelerdeki azalış, -Paris Üniversitesi gibi- bütün Hıristiyan ülkelerinden gelen insanların karşılaştıkları büyük düşünce kavşaklarının kuruluşu, bölgeler arasındaki çeşitliliklerin uzlaşmasını, yerelliklerin silinmesini, düzensiz buluşların ahenge kavuşmasını, birlik özlemlerini destekler. Büyük bireşimlerin, «Ayna»ların, içinde evrensel bilgilerin dökümünün yapılıp yöntemli bir biçimde sınıflandırıldığı ansiklopedilerin zamanıdır bu; ilâhiyatçılar, bütün dogmatik önerilerini birleştirip karşılaştırdıkları «Özet»ler, yargılama ile vahyi uzlaştırma çabalarındadırlar. Birlik ve denge aranışını dile getiren başka şeyler de vardır: Katedrallerin eşiğinde, Tanrının yüzündeki çizgilerle insanmkileri -alabildiğine güzellikte- birleştiren İsa suretleri, Tanrının insan biçiminde ortaya çıkışı hakkındaki Hıristiyan inancını -en yetkin biçimde- ortaya koyan çehreler...

Ne var ki, sağlam değildir bu birlik, bu denge. Görünüşteki ahengin altında, derinlerde, bütün değerlerde bir a l t o l u ş vardır. Para ve ticaret, bugüne değin -hemen hemen- bütünüyle tarımsal kalmış olan bir dünyada, her geçen gün biraz daha önem kazanmaktadır ve sosyal düzenin temelleri de sarsılmıştır bundan; daha önceden çatışmaya başlamış monarşilerin güçlenişi, laik düşüncenin doğuşu ve birden gelişimi, Hıristiyanlığın iç bağlılığını tehlikeye sokmaktadır; iktisadî sıkıntıların, siyasal

uyuşmazlıkların, vicdanlardaki huzursuzlukların habercileri vardır daha şimdiden ve bunlar ilerde herkesin gözleri önüne dökülecekler dir.

İlginç bir tablo özetle!

Nereden başlamalı anlatmaya?

I

AVRUPA EKONOMİSİ

Avrupa ekonomisindeki gelişmeleri iyice değerlendirebilmek için, tarım ekonomisine göz atmak gerekir önce.

TARIM EKONOMİSİNİN SINIRLARI

İç yerleşme hareketi, 1150 yılından sonra, Batı'nın eski ülkelerinde ağırlaşmaya başlar, Gerçi XIII. yüzyılda da, kimi yerde denizden toprak kazanıldığı ya da yeni köylerin kurulduğu görülmektedir; ne var ki, genel olarak, ekilebilir toprak yüzeyi artmaz pek. Gerçekten, tarıma toprak kazanma, o günkü tarım tekniğinin kullanılabileceği son sınırlarına varmıştı ve, XI. yüzyıldaki o büyük yenilenişten beri de, bu teknikte –hissedilir– bir değişme olmamıştır; hâttâ kazanılmış kimi toprakların verimsiz olduğu anlaşılmış ve birkaç –hayal kırıcı– hasattan sonra terkedilmişlerdir. Aslında, tarım ekonomisini dengede tutmak için gerekli orman yedeği, alabildiğine azalmıştır ve açıcılar, senyörlerin ve kendi otlak ve baltalık haklarını savunan köy topluluklarının direnişiyle karşılaşmaktadırlar. Son olarak, kentlerin et ve deri gereksinmesi, dokuma tezgâhlarının yün gereksinmesi için kâr amacıyla hayvan yetiştirme, çiftçilerin yayılışıyla zıtlaşmaktadır: Eskiden, gelirini artırmak için yerleşecek insan çağıran sürülmemiş otlu toprak sahipleri, artık itmektedir onları; çünkü, ekilmemiş topraklarda daha kâr vardır şimdi, koyunlara ayrılmaktadır onlar, sığırlara ayrılmaktadır. Tarım, kırsal alanın genişlemesi ve ormanların korunması nedeniyle sınırlanmıştır

böylece. Ne var ki, tarım fethinin durmasına karşın, nüfustaki çoğalış sürdüğünden, XIV. yüzyılın başlarında bir an gelir ki, kırsal kesim insanla dolup taşar ve tarımsal işletmeler de köylü ailelerini beslemekte güçlük çekmeye başlar. Üç yüzyıldan beri, hem tarım ekonomisinin gelişmesini ve nüfuslandırmanın ilerleyişini arkasından çekip götüren ve, hiç kuşkusuz, «roman» uygarlığın gelişmesinin en sağlam temelini oluşturmuş olan -o yararlı- büyük eğilim, bütünüyle ortadan kalkmadan önce, hızını yitirir böylece. XIII. yüzyılın ortasındaki denge, -belirtmek gerekir- besin maddelerinden çoğunun üretimini etkileyecek olan bir durgunluğun başlangıcıdır bir yerde.

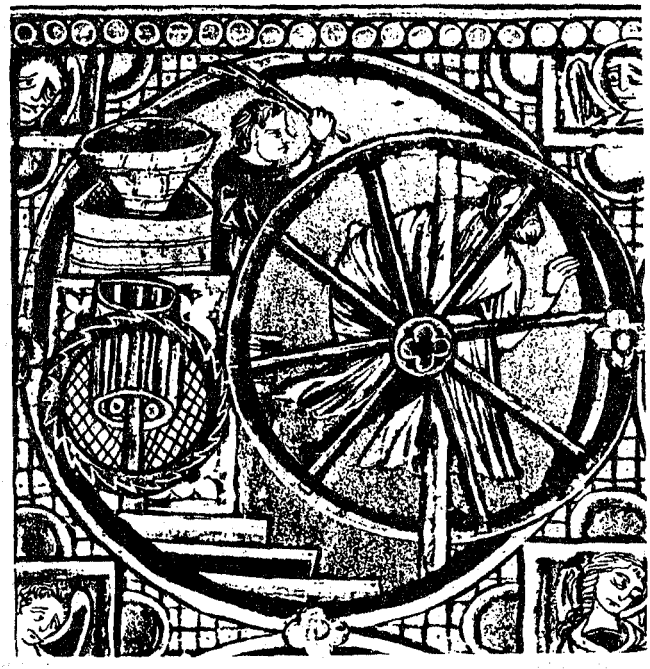

103. - XIII. yüzyılda teknik ilerlemelerden bir örnek

Bununla beraber, Batı Avrupa'da, daha önce yerleşimin gerçekleştiği ülkelerde, tarımsal ekonomide bir durgunluğun ilk işaretleri kendini gösterse de, iktisadî ilerleme öteki ülkelerde

sürmektedir. Önce, Hıristiyan dünyanın Kuzey ve Doğu sınırlarında, yeni toprakların yaratılması, köylerin kurulmasıyla: İskandinavya'da böyledir örneğin, eski merkezlere yeni yığılmalar, *torp*lar eklenmiştir şimdi; özellikle, büyük Doğu ovasında Alman kolonların ilerleyişi başlamıştır.

Batı tarihinin temel olaylarından biridir bu.

Gerçekten, 1150 yılına doğru, Weser'in ötesinde Kuzey Denizinin kıyısındaki bataklıkların sessizliğinde hızlı bir yayılış içinde olan Alman yerleşmesi, Doğu'ya doğru açılmıyordu pek ve Karolenj devrinden beri de Slavların baskısı altında hayli gerilemişti. Gitgide Hıristiyanlaşan ve yavaş yavaş prenslikler halinde örgütlenen Slavlar ise, soylulara ve Kiliseye sıkı sıkıya bağımlıydılar ve geçici nitelikte zayıf bir tahıl ekimiyle, pek ilkel bir tarım tekniğine bir parça uygun topraklarda da darı ekimiyle uğraşıyorlardı; kentlere rastlanmıyan ülkeleri, büyük bir bölümüyle tarıma açılmamıştı. Açlıktan kadidi çıkmış, uzun zamandan beri de saldırganlığını elden bırakmamış olan bu yarı-göçebe halklar tehlikeliydiler.

Başlarda onların akmlarına karşı direnme kaygısı içinde olan Almanlar, nüfustaki artış ve silahlardaki gelişme sayesinde, Slavlar üzerindeki egemenliklerini yaymaya başladılar: XII. yüzyılın ikinci yarısında, Germen din adamları Cistercienler ve Prémontréler, Elbe ile Vistul arasında birçok manastır kurarken, İmparatorluğun sınırlarına yerleşmiş prensler de, yöredeki kimi Slav şefleri vassalliklerine sokarlar ve hâlâ pagan kalmış toprakların fethine girişirler. XIII. yüzyılda, hareket daha ileriye götürülür ve Baltık halklarına, Prusyalılara, Finlere ve Litvanyalılara, Avrupa'da paganlığın son önemli lekesini oluşturan bu halklara İsa'nın inancı dayatılmak istenir. Germen kökenli dinsel ve askerî tarikatlerce yürütülür bu.

Harekete, geniş bir tarım kolonileştirmesi de eşlik eder. Manastırlar ve prensler, yeni fethedilmiş toprakları şenlendirmek için Alman köylüsünün el emeğine çağrı çıkarırlar. Senyörler, işlerin yürütülmesini, şövalyelere, özellikle de burjuvalara bırakırlar; onlar da, zahmetlerine karşılık, şenlenmesine yardım ettikleri yeni köylerde ayrıcalıklı bir durum elde ederler ve sen-

yörlük gelirlerinin bir bölümüne konarlar. Köylüler de uygun koşullarla çağrılırlar. Bu kitle halinde göç, hiç de kalabalık olmayan bu bölgelerde, âni bir nüfus çoğalışına yol açar; ve tarımsal görünümü de kökünden değiştirir: Gerçekten, Alman kolonları, Slav topraklarına, çok daha yetkin bir tarım tekniği getiriyorlardı. Ortakçı bir yapıya sahip büyük köyler, eskiden Slav adacıklarının bulunduğu bu ıssız topraklara yerleşirler.

Alman kolonileştirmesi, yalnızca askerî plânda, manastırlar eşliğinde ve kırsal nitelikte olmadı. Başka teknisyenler de geldi: Madenciler örneğin, özellikle de ticaretle uğraşanlar. Öyle olduğu için de, eskiden sadece kasabacıkların bulunduğu bu bölgelerde kentler boy attı ve çoğaldı. Bu zengin topraklarda apayrı bir tarım tekniği ile işleyen yeni tarımsal yerleşmeler, ticaret ekonomisine açıktılar. Birçok yeni köyler, ayrıcalıklı bir pazar buluyorlardı karşılarında; hepsi, bir kente sıkı sıkıya bağlıydılar ve kent de, onların büyük ticaret akımlarıyla ilişkilerinin kurulmasında rol oynuyordu. Böylece, hemen hemen tepeden tırnağa Germen olan ticaret merkezleri, Alman köylü göçünü çevreye bu biçimde serpiştirdi.

Burjuva kolonileştirmesi, bu çevrenin de dışına çıktı giderek.

Böylesi genişliğine göç, Batı uygarlığının en üstün biçimlerini, hâlâ yaban kalmış ülkelere, o sıralarda Moğolların elinde bulunan bozkırların sınırlarına değin götürdü. Bu hareket, Slavlara bir sosyal çatı verdi ve, yeni toprakları –büyük bir bölümünü– dışarıya satılan buğdaya açarak, Baltık Denizinde balık avcılığını geliştirerek, her türlü alış-verişi yüreklendirerek, Batı ülkelerindeki gitgide artan tarımsal durgunluğu giderip dengeledi ve büyük Avrupa ticaretinin açılışına katkıda bulundu.

TİCARETİN YENİ BOYUTLARI VE SONUÇLARI

Zanaatın gelişmesine ve parasal değerlerin hızlı dolaşımına bağlı ticaret, XIII. yüzyılın sonlarına değin, Avrupa'nın bütününde genişlemekten geri kalmadı. Geniş bir iktisadî çevre örgütlendi giderek: İki temel odak görüyoruz: Kuzey Denizi

dolayları ile İtalya yarımadası, yani Yukarı-Ortaçağ'dan beri ticarî alışverişin en yoğun olduğu iki yol kavşağı; bir de düzenleyici bir merkez, Champagne fuarları.

Kuzeydeki odağın gitgide gönenç kazanmasının asıl nedeni, kumaş üretiminin sürekli artması. Bu artışa neden olan da, toplumun yukarı sınıflarında en iyi nitelikte, değişik ve gözalıcı renklerde yünlü dokumalara karşı istek; bir yerde, kibar alemindeki gelişmeye bağlı bir olay. En etkin işyerleri de, yavaş yavaş Flandr ovasında toplanır ve Batı'mn tanıdığı ilk büyük sanayi kentleri de orada kurulur. Üretimin büyük bir bölümü, uzak ülkelere dışsatım içindir ve birçok işe birden girişmiş büyük tacirlerce denetlenmektedir. Bu tacirler, çoğu kez tezgâhlarını esnafa kiralar ve parça üzerine iş dağıtırlar, böylece küçük esnafı sıkı bir iktisadî vesayet altında tutarlar. O esnafın yanlarında çalıştırdıkları karnı aç işçiler ise her türlü güvenceden yoksundurlar. XIII. yüzyılın ilk çeyreğinden başlıyarak, sosyal huzursuzluklara yol açacaktır bu: İlk grevler, 1250 yılına doğru baş gösterir. Üretimde bir bunalım bile ortaya çıkar.

Çok miktarda kumaş üretimi, Flamand kavşağında ticareti destekler; XII. yüzyılın başlarından beri, orada, bölgesel fuarlar da görülmektedir zaten. Çeşitli türde alış-veriş vardır; hepsi de yavaş yavaş bir merkezde, Kuzey Denizinde bir yerde, Bruges'de toplanır. Ne var ki, Bruges bir aşamadır, başka yerlerden gelen tacirlere açık bir buluşma yeridir; burjuvalarında ise deniz mesleklerine merak yoktur, ticarete de yabancılar egemen olur: Hansalılar önce, sonra da, XIV. yüzyılın başlarında İtalyanlar.

Hansa, Almanların Baltık kıyılarına girişinden, yeni kentlerin, iç bölgelerdeki tarım ürünlerini satışa süren haliç kentlerinin kuruluşundan doğdu. XII. yüzyılın ikinci yarısında, bu kentlerin tacirleri bir ticaret birliği kurarlar ve Baltık deniz ticaretini tekellerine alırlar. Birlik gitgide büyür: Başlarda tacirler arası bir birlik olan Hansa, XIII. yüzyıl ortalarında, kentlerin bir topluluğu olmuştur, yüreği de Lubeck'te atmaktadır. Tâ Londra'ya ve Fransa'nın Atlantik kıyılarına değin uzanan ticaret, XIII. yüzyıl sonlarında, gittiği yerlere Kuzey ürünlerini, kürk, bal, Ringa

balığı, Germenlerin yerleştikleri ülkelerin buğdayını taşır, tuz ve şarap yükler getirir oralardan.

Ne var ki, Hansa'nın rakibi vardır: İtalyan iş adamları! Güneydeki bu odağın da başlıca dayanağı deniz ticaretidir ve gitgide iki limanda yoğunlaşmıştır: Venedik'le Cenova. Aslında Doğu'ya dönük olan bu ticareti Haçlı Seferlerinin baltalaması beklenirdi, olmamıştır: İtalyan tacirleri, Doğu'da acente kurmak ve kimi iktisadî ayrıcalıklar karşılığında, donanma desteği sağlamışlardır askeri seferlere. Öte yandan, XII. yüzyılın sonlarından başlıyarak, Kutsal Savaş düşüncesi de hızından pek kaybettiği için, Müslüman prenslerle ticaret anlaşmaları yapmışlardır. Bütün bunlardan dolayı, ve ayrıca, dev kadırgaların gitgide daha kullanılır olması, –ilk deniz haritalarının yapılması gibi– denizcilik sanatındaki ilerlemeler sayesinde, bu tacirlerin etkinlik alanı daha da genişlemiştir.

XIII. yüzyıl başlarında, o tarihe değin Bizans ticaretinin tekelinde bulunan Karadeniz açılır önlerine. Kırım ve Azak Denizi yoluyla, bozkır halklarıyla ticarete başlarlar. 1250 yılına doğru, Moğolların Karadeniz kıyılarına değin tüm Asya'yı içine alan bir devlet kurmalarından yararlanarak, Uzakdoğu ile doğrudan ilişkilere girmeyi ararlar: Daha önce gördüğümüz gibi, kimi Cenovalı ya da Venedikli, tâ Hind'e, Çin Denizine, Güney Asya adalarına kadar giderler. Cenovalılar, Cebelüttarıkı geçerek güneye Afrika kıyılarına uzanırken, bir yandan da kuzeye doğru İspanya yarımadasının çevresini dolaşırlar. XIII. yüzyılın sonlarında, İtalyan denizciliği, Hıristiyan ya da Müslüman ayırmadan, Kûfe ya da Trabzon'dan Pera'ya, Kahire ve İskenderiye'den Tunus'a ve öteki noktalara kadar, sürekli kolonileriyle bütün bir Akdeniz dünyasını kuşatmıştır.

Şap, baharat, büyük lüks eşyası gibi Doğu ürünlerinin Avrupa'ya taşınması; özellikle kumaş ve ince bez gibi Avrupa tezgâhlarının kimi ürünlerinin Doğu'ya götürülmesi; Küçük Asya'dan Fas'a kadar Müslüman limanları arasında deniz taşımacılığı, Cenova ve Venedik denizcilerinin tamamlayıcı etkinlikleri bunlar olmuştur bu dönem boyunca. Büyük kâr bırakan girişimlerdir bunlar; çünkü, pek yüksek değerde mallarla ilgilidir ve

Sudan'ın sarı madeniyle beslenen Berberî limanlarında kolayca altına dönüşmektedir. Ne var ki, büyük sermayeleri, denizin ve korsanlığın rastlantılarına bıraktığı için tehlikeli girişimlerdir de. Öyle olduğu için de, 1150 yılından XIV. yüzyılın başlarına değin, ticarî ve malî uygulamayı getiren bütün teknik yeniliklerin konusu, malî örgütlenişin yanı sıra, işte bu tehlikelerin azaltılması olmuştur. Venedik'teki gelişmeler, bu bakımdan daha az gözalıcı niteliktedir; çünkü, geniş çıkarlar topluluğu olan bu cumhuriyeti, XIII. yüzyılın son çeyreğinden başlıyarak en büyük tacirler denetlediği için, gemi yapımı tekelini ellerinde tutarak ve belli tarihlerde –koruyucu gemiler eşliğinde– toplu ticaret kervanları düzenleyerek, tehlike ve zararların en büyük bölümünü üstleniyorlardı. Sermayenin korunması, orada, sadece ortaklık anlaşmalarının çoğaltılmasıyla sağlandı. Çok daha bireyci bir yapı taşıyan Cenova'da ise, tersine, ortaklığın daha yetkin biçimleri bulundu. Yüksek faizli bir tür deniz ödüncü, deniz tehlikelerine karşı sigortanın ilk biçimleri orada uygulandı. Bütün bu parçalı yatırımlar, çoğu kez toprak aristokrasisinden gelen sermaye sahipleri ile, denizcilik ve ticarette ustalaşmış kişiler arasındaki bütün bu işbirliği, İtalyan limanlarında işlerin sürekli gelişmelerini sağladı. Biraz gecikerek de olsa, içerdeki İtalyan kentlerinin burjuvaları da katıldı bu ticarete; üstelik, daha büyük sermayeleri toplayarak, sanayinin katkısı ile bankacılığı da sokuyorlardı bu etkinliğe.

Bu bankalar öylesine güçlenirler ki, krallara borç vermeye başlarlar.

> O zamana değin, İtalyan gurubu ile Kuzey Denizi gurubu arasındaki ilişkiler, Alpleri ve Fransa krallığını kateden karayolları ile oluyordu. Bu gidiş-geliş yolu üzerinde, Champagne bölgesinde, fuarlar, XII. yüzyıldan başlıyarak tüm Avrupalı tacirlerin rastlaşma yeri olur. Yalnız alışveriş yapılmaz buralarda, tacirler arasında hesaplar da görülür. Emre yazılı senet uygulaması, bu fuarlarda yayılır. Fuarların gitgide artan etkinliği, 1296 yılına doğru doruğuna varır. Ne var ki, XIII. yüzyılın sonlarında bu rolü hızla azaltan olaylar da başgösterir: Tacirler yavaş yavaş yerlerine yerleşmişler, başka ülkelerde şube açarak,

yazılı ticarî işlemlere başvurarak, alıcıları ile bizzat yüzyüze gelme zorunluğundan kurtulmuşlardır; kara yolunda değişiklik olmuş, özellikle gemi tekniğindeki değişiklik nedeniyle düzenli deniz seferleri başlamıştır; çok daha genel nitelikte bir başka değişiklik, Champagne fuarlarının çöküşünü tamamlamıştır: Kentleşmenin gitgide yayılmasıdır bu. Çünkü her kent, kendi bölgesinde bir pazardır ve fuarların oynadığı rolü oynamaktadır.

XIII. yüzyılın sonlarında özellikle hızlanan ticarî etkenlik, para dolaşımına da bir yenilik getirmiştir. Başta, piyasadaki değerli maden miktarı artmıştır; ama, asıl önemlisi, ödeme kolaylıkları yayılmıştır. Para basımı da gelişmiştir; tam ayarda ve sabit değerli kimi paralar -XII. yüzyılın sonlarından başlıyarak İngiliz Sterlini ile Suabların Heller'i- yerel paraları, kendi çıktıkları bölgelere hapsetmiştir. Ayrıca, büyük ticaret için Bizans ya da Arap paraları yetersiz kaldığından, yüksek değerde para basımı başlamıştır; sarı maden özellikle İtalyan kisvesi altında dolaşmaktadır, altın florenin kazandığı başarı olağanüstüdür ve ticarî etkinlikteki genişlemenin de en belirgin simgesidir.

XI. yüzyıldan başlıyarak, alış-verişdeki ve paranın dolaşımındaki gelişmeye eşlik eden fiyatlardaki yükseliş, bu dönem boyunca hızını sürdürüyordu: Böylece Normandiya'da, 1180 ile 1260 yılları arasında, tarım ürünlerinin fiyatı, dolayısıyla toprak kirasındaki fiyatlar %50 artar. Bu fiyat yükselişi, önce kentlerdeki zanaatçılar olmak üzere, üreticilere yarar sağlar. Devir, bilindiği gibi, güçlü bir kentleşme devridir; dev katedrallerin yapımı, sürekli bir büyüme içinde olan bütün bu kentlerdeki gönencin birer tanığıdırlar. Öte yandan, zanaat meslekleri de örgütlenirler: Hayır işleme amacına dönük bir dinsel tarikatın çevresinde, bir işte uzmanlaşmış ustalar, kalfalar ve çıraklar «meslekler» ya da «sanatlar» diye dernekler halinde birleşirler. Mesleğin yerine getirilmesini düzenlemektedir bu guruplar; özellikle de, çalışma süresini, yöntemlerini, ürünlerin niteliğini denetliyerek, rekabeti azaltmakta ve ustalar arasındaki eşitliği sağlamaktadırlar.

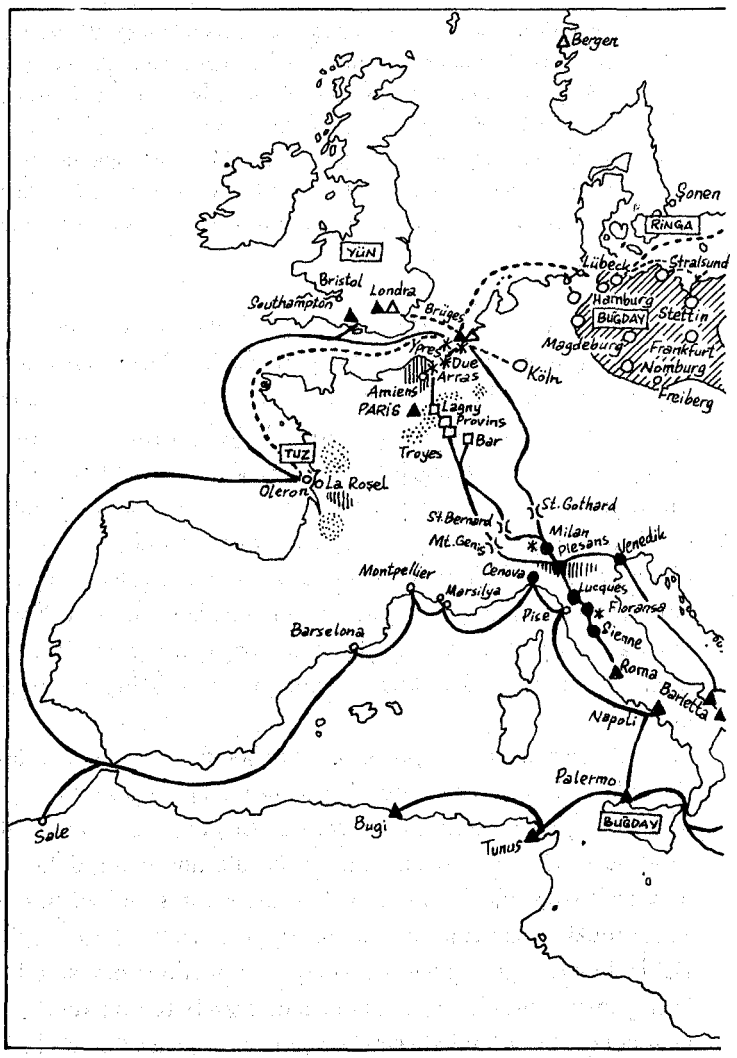

104. – XIII. yüzyılın sonlarında (A. İtalyanlar: 1. Bellibaşlı iktisadî merkezler, – 2. Bellibaşlı acenteler, – 3. Bellibaşlı ticaret yolları, B. Hansa'lılar: 4. Bellibaşlı Hansa kentleri, – 5. Bellibaşlı acenteler, – 6. Bellibaşlı ticaret yolları,

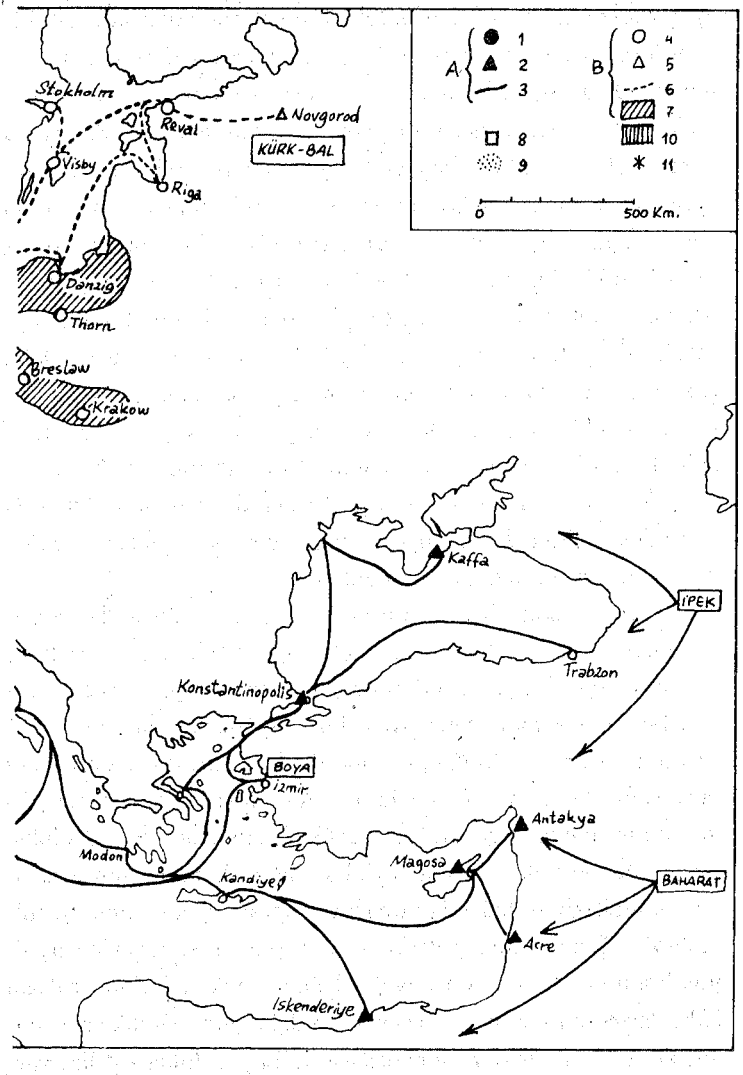

Avrupa ekonomisi

– 7. Germen tarım kolonileştirme bölgesi, – 8. Champagne fuarları, – 9. Büyük şarap dışsatımı yapan bölgeler, – 10. Büyük boya dışsatımı yapan bölgeler, – 11. Bellibaşlı kumaş sanayi merkezleri.

Ticaret ekonomisi, kırsal kesime de daha derinliğine girer aynı zamanda. Kırsal kesimdeki üreticilerin önlerinde gitgide genişleyen pazarlar açılmıştır; bu pazarlar, üreticileri, ürettiklerinin gitgide artan bir bölümünü satışa çağırmaktadır. Tarım işletmelerinin yapısında derin değişikliklere yol açar bu: Bağcılıkta büyük gelişme vardır; boyacılıkta kullanılan bitki yetiştirilmesi yaygınlık kazanır; büyük kentlerin et gereksinmesi için hayvan besleyiciliği gelişir; yün ticareti, kırsal ekonomiyi alt üst etmiştir: Özellikle İngiltere'de, köylülerle senyörler, dışsatımcıların isteğine yanıt vermenin gayreti içine düşmüşlerdir. Şimdi, topraklarında yalnızca yaşamayı değil, kâr amacıyla ondan daha çok ürün sağlamayı düşünen tarım üreticilerinin anlayışındaki bu değişiklikle ilişkili iki de olay vardır: Bir yandan, toprak kiralamada yeni biçimler çoğalmaktadır, ve toprak artık sürekli değil, vâdeli, kimi zaman birkaç yıllığına kiralanmakta, bu yolla savsaklıyan çiftçi de saf dışı edilmektedir; öte yandan, tarımla ilgili yeni eserler kaleme alınmaktadır.

Tarım işletmeciliğinin bu gitgide açılıp serpilişinden hareket eden toprak sahipleri, toprakta çalışmayı özendirerek ve isteklerini çoğaltarak köylülerden çok daha fazla yarar sağlamaktadırlar kimi zaman. Sermayelerini senyörlerin toprağına yatırıp, tıpkı ticarette olduğu gibi onu değerlendirmek isteyen kimi burjuvalar da vardır. Ne var ki, ekonomideki bu yeni yönelişten ilk yararlananlar, genellikle küçük işletmecilerdir. Özellikle Fransa'da böyledir: Orada soylular, para ekonomisinin girişinden, kendilerinin doğrudan doğruya toprağı işletmekten kurtulmaları doğrultusunda yararlanırlar; toprakta kendilerine ayrılmış bölümü azaltır, onu büyük ölçüde malikânelerinde çalışan kâhyalarına kiralarlar ve kiracılardan daha önce istedikleri ürünleri de nakte çevirirler. Senyörlerin de başvurdukları yollar vardır: Kendilerine ayırdıkları toprak bölümünün daha iyi değerlendirilmesine dikkat kesilirken, kimi haklarını da tutar kendilerine bağlı olanlara satarlar; köyler, bir bağışıklık sözleşmesiyle, kendilerini en çok sıkan haraçlardan kurtulmaktadırlar gitgide.

SOSYAL DEĞİŞİKLİKLER

İktisadî gelişme, ilişkileri, toprağın üzerine kapanma döneminde belirlenmiş olan toplumun çeşitli sınıf ve zümreleri arasındaki ilişkileri de değiştirdi. Aslında, karmaşık bir görünümü vardır bu sosyal değişmelerin; ama, öyle de olsa, durumları daha çok çeşitlendirmiş, – o zamanlar İtalya'da revaçta olan bir deyimle – «şişkolar»la «cılızlar» arasındaki mesafeleri daha fazla arttırmıştır. En başta göze çarpan sonuçlar da bunlardır. Çoğu soylu olmayanların durumu düzelirken, soyluların durumunda da çöküş başlamıştır.

Sosyal durumları, XII. yüzyıl başlarında yeknasaklaşma süreci içinde olan köylülüğün arasına, para ekonomisi daha fazla farklılık getirdi. Hızla gelişen alış-verişin içine çekip aldığı kimi köylüler daha çok harcamaya başladılar; özellikle prenslerin artan vergileriyle de sıkıştırılınca takattan düştüler ve, yetersiz kaynaklarını tamamlamak için borç almak, topraklarının bir parçasını rehin altına koymak, hâttâ kimi zaman bir yardım karşılığında, topraklarının tam sahipliğini yitirmek zorunda kaldılar. Zenginlerin sömürüsüne teslim olmuş bu çökmüş sınıfın aşağı durumunu, XIII. yüzyılda, Roma hukukundan edindikleri bilgilerden de esinlenen meslekten hukukçular, eskisinden hayli farklı yeni bir servaj çerçevesi içine getirip sokarlar; kendine özgü yükümlülükler ve efendinin keyfî hareketlerine tâbi nitelikler taşımaktadır bu durum. Bir yurtluğa bağlı, «istenildiği kadar angarya yüklenebilecek ve sömürülebilecek» olan bu serfler, Fransa'da nadir, Almanya'da az sayıda olmakla beraber, İngiltere'de, köylülüğün çoğunluğunu oluşturmaktadır. Bununla beraber, İngiltere ve İtalya dışında, köylü kitlenin maddî durumunda hissedilir bir düzelme vardır genel olarak; ve, artan vergilere karşın, bu sınıf, XIII. yüzyılın ikinci yarısında, olağanüstü bir gönenç dönemi yaşar; o kadar ki, belleklerde yer edecektir bu ve kuşkusuz Fransa'da kral Saint Louis'nin saygınlığını yükseltip, iktidarının anısını taze tutmakta yardımı olacaktır. Son olarak, kırsal kesimde küçük bir seçkin gurup, servetler hiyerarşisinde pek açık bir yükseliş gösterir. Şövalyelerin «skandal»

diye gördükleri bu yükselişin bir işareti olarak, –o gülünç– sonradan görme köylü teması, XIII. yüzyıl başlarında edebiyata birden girip yayılır. Gerçekten, çalışmasının ürününü satmada daha hünerli davranıp küçük bir sermaye toplamayı başarmamış, komşusunun topraklarından rant elde etmemiş, sıkıntı içindeki şövalyelerden toprak satın almamış, giderek küçük bir senyörlük kurmamış, çevrede alabildiğine iktisadî bir egemenlik eline geçirmemiş, aylaklık içinde, yani soyluca yaşamayan böylesi yontulmamışların bulunmadığı pek az köy vardır; bu yeni zenginlerden çoğu, köyde kalmış önemsiz soyluların kızlarıyla evlenir ve kimisi de, 1250 yılından sonra, kendini kibar takımından diye kabul ettirmeyi başarır.

Açıktır ki, iktisadî yükseliş, çok daha kolay para kazanılan ve kazanılanın da nemalandırıldığı kentlerde daha ileriye gitti. Ne var ki, orada da bu yükseliş herkes için aynı olmadı ve burjuva halkın bir bölümünü ötekine bağımlı kılacak biçimde gelişti işler. XII. yüzyılın ortalarında, hemen bütün kentlerde büyük servetler yığmış tacirlerin sayısı artar. O tarihten başlıyarak da, içlerinden çoğu, paralarını mülklere yatırmaya başlarlar: Evlerini taştan yaptırırlar, taşınmaz mal rehini üzerinden ödünç para verirler; kent dolayında, öşür, rant ve senyörlükler satın alırlar. Böylece, servetler kararlılık kazanır ve hemen hemen her kente egemen k ü ç ü k b i r k a s t oluşur; üyeleri alış-verişle zenginleşmeyi sürdüren, ticaretin rastlantılarına karşı kendilerini mülkleriyle koruyan kişilerdir bunlar. Ellerindeki sermayeye dayanarak, en kârlı işleri, uzun mesafelere ticareti, para ticaretini kendilerine ayırmışlardır. Bağlı oldukları mesleki kuruluşlar, zanaatçıların küçük «meslek»lerine egemen durumdadır ve, bu kuruluşlar, kent toplumunun iskeletini oluşturdukları, giderek ortak sorunların yönetimini üstlendikleri için, en zengin burjuvalar, en güçlü meslek kuruluşları aracılığıyla, beledî işleri denetler ve, komündeki kentlerde, belli başlı yöneticilikleri ele geçirirler. Böyle olduğu içindir ki, Flandre'm sanayi kentlerinde, büyük kumaş tacirlerinin önde gelenleri, kendi kurallarını daha aşağıdaki yün emekçilerine dayatırlar; Floransa'da, komünü, XIII. yüzyılın sonlarında *popolo grosso* yönetmektedir ve onun içinde

de üstün durumda olan büyük iş adamlarıdır. Kentin kurumlarına el koyan, bu yolla da iktisadî yaşamı kendi çıkarlarına göre daha iyi örgütlemek, giderek komünün maliyesini yönetmek olanağını elde eden zengin burjuva zümre, üstünlüğünü yerleştirir ve kendilerini orta sınıflardan ayıran çukur derinleşir. Bu zümre, bir kast düşüncesi gereği, sonradan görmelere kendini kapama eğilimi içine girer; örneğin, 1296 yılında büyük Venedik Konseyi kapatılır. Bu zümrenin içinden kimisi, şövalyelerin aracılığıyla, soylular arasına girerler.

İktisadî gelişme, kimi istisnalar dışında, eski soylu sınıfın zararına gelişti. Gerçekten, ilke olarak aylâk yaşıyan, savurganlığı başta gelen bir erdem olarak bellemiş şövalye, harcama fırsatlarının çoğaldığını görür. XIII. yüzyılda, ataların kırsal ve yalın yaşamlarıyla uyuşmaz olur artık; toplantıları ve sarayları daha titizlikle ziyaret eder ve oralara da tacirlerin sattıkları «soyluluk» renkleri döşenmiş kumaşlar giyinmeden gidemez; askerî donanım gitgide daha karmaşık bir hal alır ve daha etkili de olsa, şimdi daha da pahalıdır. Kale ve surları güçlendirmek olduğu gibi, onlara saldırı sanatı da gelişmiştir; eski ahşap ve topraktan kuleyi taştan bir bedene dönüştürmek gerekir; şato sahipleri, şimdi silahlı askerlerin hizmetini, sık sık satın almak zorunda kalmaktadırlar; ücretli askerlik, XII. yüzyılın son otuz yılında Batı'da yayılır ve yüz yıl sonra da bütün ordular ücretli olacaktır; ve küçük soylular da atadan kalma çiftliğin çevresine bir çukur kazdırmaya, ona kuleler eklemeye, giderek müstahkem bir konut haline getirmeye başlarlar. Ne var ki, para ister bütün bu şeyler ve her şeyin fiyatı yükseldikçe bu para da artar sürekli. Nakit kullanımı her yere girmiştir. Kızlara topraktaki miras payı ayrılmamaktadır artık, onun yerine nakit olarak bir cehiz verilmektedir; kiliselere sadaka diye gitgide daha az toprak ve gitgide daha fazla nakit adanmaktadır; yıldönümleri, ayinler, kiliseler vasiyet edilmekte, bunlar için mülkten sürekli naktî rant ayrılması şart koşulduğu için, kuşaktan kuşağa miktarı artmaktadır ve mirasçılara da ağır yükümlülükler getirmektedir. Gerçi, soylunun kendine ayırdığı küçük bir bölümün, hizmetçileri marifetiyle doğrudan işletilmesi, ürün vergisi olarak

elde tutulan ondalık, evin geçimini sağlamaktadır; ancak, geri kalan her şey için şövalyenin paraya gereksinmesi vardır. Tüm ödentiler ve angaryalar nakte dönüştürülmüş olsa, senyörlüğün aldığı vergiler naktî kaynakları hissedilir ölçüde arttırmış da olsa, bir yerde yetersiz kalmaktadır bu ve XIII. yüzyılın başlarında, şövalyelerin bütçeleri sürekli açık vermektedir. Soylular, yaşam düzeylerini sürdürmek için, daha önceleri hısımlarından ya da dostlarından borç alırlardı: Şimdi onlar da sıkıntı içinde olduklarından, en gönençli dinsel kuruluşlara, burjuvalara, kentlerin «lombard»larına, prenslere el açılmaktadır. Kredi de tükenince, mal varlıklarından parça parça devretmeye başlarlar; hak ya da mülk olarak yapılan bu satışlardan yararlananlar da, daha güvenli bir yatırım aranışı içinde olan zengin köylüler ya da burjuva kapitalistlerdir.

Bu iktisadî sıkıntı, giderek yoksullaşma, kimi soylu olmayan sınıfların yükselişi bahasına olan bu düşüş, soylu sınıfta, bir korunma tepkisine yol açtı: Toprak varlığını korumak amacıyla, aynı sıradan mirasçılar arasında eşit bölüştürme konusundaki o eski âdetten vazgeçildi ve en büyük parçanın en büyük oğula bırakılması ya da bütün küçük kardeşlerin dinsel yaşama adanması âdeti yerleşti. Aynı zamanda, şimdi fiili bir üstünlükten de yoksun oldukları için, soylular, onursal ayrıcalıklarına, kökenlerini belli eden dış işaretlere daha çok bağlandılar; kimi yerde bazı giyim biçimlerini, bazı renkleri tekellerine aldılar ve soylu olmayanların silah taşımalarının yasaklanmasına kadar vardı bu. Sınıf bilincindeki yoğunlaşmanın bir sonucu olarak, soyluluk Fransa'da, XIII. yüzyılın başlarında, askerlikte uzmanlaşmış olmaktan, şövalyelikten, yani zenginlikten ayrı, «kanla geçen» bir nitelik olarak görülmeye başlandı. Şövalyelerin çocuklarının ve torunlarının sosyal üstünlüğünü göstermek üzere, yeni unvanlar çıktı ortaya.

Sonunda kime yaradı bu sosyal değişiklikler?

Bütün bu sosyal değişiklikler, yani soylu olmayan seçkinlerin zenginleşip de yükselişlerini benimseyip onaylıyacak bir iktidar desteğine gereksinme duymaları; fazla olarak, soyluların yoksullaşıp da, haklarını ve hizmetlerini güçlülere satmak zorun-

da kalmaları, kimi prenslerin işine yaradı: Para ekonomisinin gelişmelerine oranla en uygun yerlerde bulunan ve onlardan kendileri için yararlanabilecek kimi prenslere, otoritelerini yaymak olanağını sağladı bu değişiklikler; kimi şato sahipleri, küçük prensliklerini güçlendirmek olanağı buldular bu yolla. Ancak gelişmeler, asıl kralları kârlı çıkardı; çünkü onlar, malî yetkilerini geniş bir toprak parçasında uyguluyorlardı ve öte yandan, parayı ellerinde tutanların üzerinde, elverişli durumlarda onlardan ödünç alabilecek kadar saygınlıkları vardı ve yeterince etki araçlarına sahiptiler.

II

MONARŞİLERİN GÜÇLENİŞİ

Böylece, para ekonomisinin yayılışı, araya başka ilişkilerin gitgide arttırdığı kolaylıkların da girmesiyle, XII. yüzyıl ortalarıyla XIV. yüzyıl başları arasında Batı'nın siyasal yapısında görülen temel değişikliğin başlıca nedenlerinden biri oldu. Nedir o değişiklik? Latin Hıristiyanlığı ile karışan ve bir yığın küçük özerk hücrelerden oluşan bir kitlenin yerine, yan yana duran –alabildiğine– bireyselleşmiş, geniş topraklara hükmeden egemenlikler geçti. Modern Avrupa devletlerinin ilk taslakları dır bunlar. Bununla beraber, bölgeden bölgeye, hayli değişik görünümlere büründü bu değişiklik.

Nasıl?

FRANSA KRALLIĞI

Gerçekten, XI. yüzyılın başlarında, feodal dağılıştan –başkalarından çok daha– fazla etkilenmiş görünen Fransa krallığındadır ki, güçlerin bir araya gelişi, en düzenli ve en sürekli çizgiyi izledi. XII. yüzyıl ortalarında, krallığın daha şimdiden elverişli bir durumu vardır orada. Altı kuşaktan beri her hükümdara bir oğul veren mutlu bir rastlantı, krallık onurunun miras yoluyla geçmesi ilkesinin gitgide yerleşmesine olanak sağladı önce ve,

onun sayesindedir ki, Capet ailesinin toprak varlığı Tac'a sıkı sıkıya bağlanmış oldu ve ona senyörlüğünde bir temel sağladı; kuşkusuz orta halliydi bu, ama kararlılık taşıyordu ve uygun bir yerdeydi. 1080 yılı dolaylarından başlıyarak, krallar, bütün dikkatlerini bu mülk üzerinde yoğunlaştırarak, onu bozulmadan, hâttâ daha da genişlemiş olarak mirasçılarına bırakırlar; ayrıca, sınırlar içindeki tüm laik senyörlere de iktidarlarım kabul ettirirler. Arkadan, 1160 yılma doğru, iktisadî güçlerin, krallığın bütününde, Capet'lerin mirası kadar geniş ve derli toplu bölgesel egemenliklerin gelişmesini desteklemeye başladığı aynı anda, Capet'ler, eylemlerini, kararlı bir biçimde, İle-de France dışına yayarlar. O tarihten başlıyarak, bir yüzyıldan fazla bir süre içinde, monarşik iktidar, güçleniş içinde olacaktır.

Fransa kralı, şato sahibi olarak, belli ayrıcalıkları olan bir s e n y ö r dü. VII. Louis, Phillippe Auguste, VIII. Louis, Saint Louis, bu senyörlüğü genişletip yaymakta hiçbir fırsatı kaçırmadılar: Askerî fetihler ya da -bir parça aşağılık- uzlaşmalarla, gitgide örflere giren el koymalarla, uyanık bir evlilik politikası güderek, korudukları dinsel kuruluşların kimi mülklerine ortak olarak yürüdü işler; kimi zaman, 1204 yılında Normandiya Dükalığmm krallığa katılmasında olduğu gibi, bir büyük lokmanın yutulduğu görüldü; özetle, küçük ya da büyük kazançlarla, ama sabırla oldu her şey. 1275 yılına doğru, Capet'lerin sızmasından yakasını sıyırabilmiş dört prenslik kalmıştı çevrede; kimi zaman dilleriyle, ama asıl örfleri ve anlayışlarıyla kişiliklerini korumuş olan dört prenslik: Flandre, Guyenne, Burgonya ve Bretagne.

Fransa kralı, şato sahibi olarak, f e o d a l s e n y ö r dü aynı zamanda; öyle olduğu için de, bir çok vassal, kulluğa girmiş olduklarından dolayı, kişisel hizmetle yükümlüydüler ona. Capet'ler, bu durumdan da yararlandılar: Krallığın içinde, feodal ilişkileri, başında kralın bulunduğu geniş bir piramit olarak, sabırla örgütlediler; böylece, henüz krallık mülküyle doğrudan doğruya bütünleşmemiş soyluların toprakları kuşatılmış olacaktı. XIII. yüzyıl içinde, Fransa, hızla feodalleşti: Tüm yüksek sınıf, toprak ilişkileriyle ve kişisel ilişkilerden oluşan bir

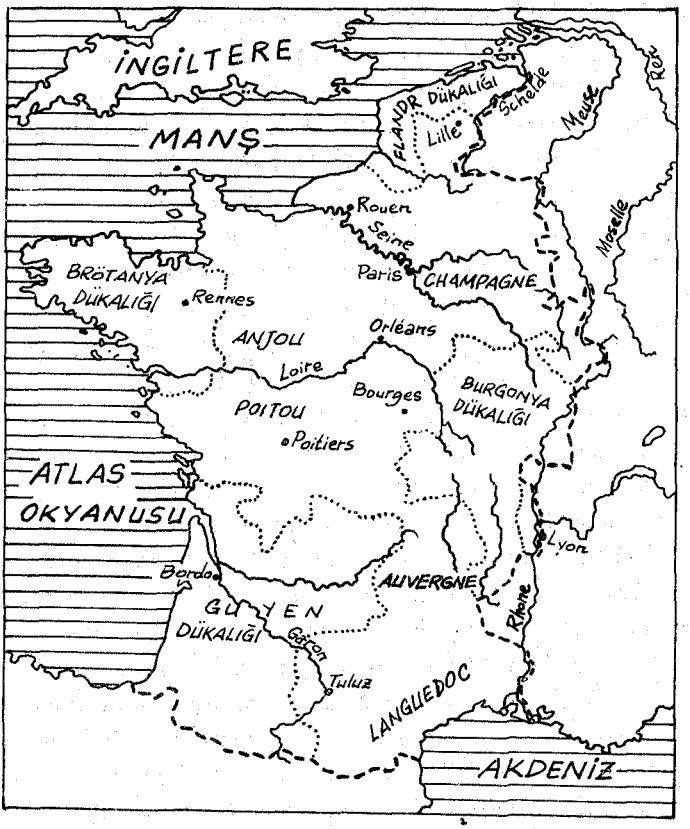

105. – Fransa'da 1328 yılında krallık toprakları

sistemin içine alınmış oldu; bütün bu ilişkiler tutarlıydı ve hepsi birlikte kralın kendisine doğru yönelmişlerdi. İlke olarak, önce kralın kimsenin kulluğunda olmadığı kabul edildi; sonra, zorla ya da başka yollarla, kral, daha önce kulluğuna girmemiş olan, krallığındaki önde gelen tüm kişilerin kulluğunu elde etti yavaş yavaş. Son olarak da, kral ve görevlileri, bu senyörlük üstünlüğünden yarar sağlamanın fırsatlarını kolladılar: Bütün bu «fief»-ler, silahlı hizmet, sarayda hizmet, aynı zamanda malî hizmetle yükümlü idiler; özellikle, kralın yardımcıları, bağımlı senyörlüklere karışabilecek, kimi şatolardan yararlanabilecek, bazı suçlu-

ların istemlerini kabul edebilecek, tımar sahibini soluk soluğa tutmak için feodal örfün incelikleriyle oynayabilecekti.

Kralın otoritesindeki bu ilerleme, iktidar organlarının gelişmesine de yol açtı. Bu organlar, XII. yüzyılda pek ilkeldirler: Kralın hısımları, hizmet edenleri, dostlarından oluşan küçük bir gurup vardır kendisine yardım eden; bu gurup, danışma görevini yerine getirmek üzere gelmiş vassallerle giderek büyür, kralın «divan»ı çıkar ortaya. Saray, senyörlüklerin herbirinde yerini korumak, oralarda haklarını kullanmak, gelirlerini toplamak için görevliler (ministeriaux) de kullanmaktadır. XIII. yüzyıl başlarında, kralın toprakları birden büyüyünce, bu orta halli kadroya, daha güvenli, daha etkin görevliler eklemek gerekti: Çoğu, kralın çevresindeki küçük şövalyeler arasından seçilen bu görevliler (baillis ve sénéchaux) uzakta senyör kralı temsil ediyorlardı. Merkez idare organları da farklılaşmaya başladı aynı zamanda. Sarayda uzman bölümler çıktı ortaya ve git gide özerklik kazandılar ve sürekli hale geldiler: Adaletle görevli bir bölümün (Cour en Parlement) yanı sıra, krallık maliyesini denetlemekle görevli bir bölüm (Chambre des Comptes) görüyoruz. Bu organlarla kral arasında herhangi bir zıtlaşmaya da rastlanmaz. Böylece, 1250 yılına doğru, geniş ölçüde bu yardımcıların da katkılarıyla, Fransa kralının egemenliği alabildiğine güçlenmiştir. Bir yüzyıldır sürekli başkent görevini gören Paris'in düşünce dünyasındaki saygınlığının da bunda rolü vardır; ve bir de, feodal bir senyör de olsa, kendinden öncekilerden çok daha fazla adalet üzerine titreyen bir kralın.

Saint Louis'dir kastettiğimiz!

Ne var ki, XIII. yüzyılın son çeyreğinde, gitgide güçlenmiş olan krallık iktidarı, nitelik değiştirmeye başlar. İki şeyin etkisiyle oluyordu bu: Önce, bir düşüncenin, kamu iktidarı düşüncesinin etkisini görüyoruz. Yüzyılın başından beri Roma hukuku üstüne yapılan araştırmalardan yeni bir egemenlik kavramına varılmıştı; buna göre, iktidar, «ortak yarar»a uygulandığı için, özel mülkiyetin konusu olamazdı. Özellikle, «légistes» diye adlandırılan ve güneyde Montpellier okulunda okumuş hukukçuların yaydıkları bir düşünceydi bu. Bir etki de, doğ-

106. – Saint - Louis

rudan doğruya kralın adamlarından geliyordu: Yeni bir zümre, iktidar görevlileri, kanun ve kalem erbabından oluşan bir zümre doğmuştu. Kamu iktidarı düşüncesinin etkisi altında, onlara göre de, krallık sınırları içinde, *imperium*u, yani tam egemenliği kullanacak olan yalnız kraldır. Aslmda, bunu söylerken, kendi adlarına da konuşmuş oluyorlardı. Nitekim, o tarihten başlıyarak, şimdi ideal ve anonim olarak anlaşılan bir otoriteyi topluca ellerinde tutan, kendi kendine işleme yeteneğine sahip bir idare makinesini temsil eden hükümet görevlileri, kralın kişiliğini gölgede bırakmaya başladılar: Güzel Philippe, işlerin yürüyüşü üzerindeki etkisi tartışılabilecek ilk Fransız kralıdır. Tac giyme töreni önemini yitirirken, monarşik iktidar, o andan başlıyarak, çok daha soyut ve kişilik-dışı bir niteliğe büründü.

Kendi dışında başka herhangi bir iktidara üstün ve özünde özel senyörlerin gücünden farklı olan bu hükümran otoritenin yeni görünüşü de yeni gelişmelere yol açıp kralı destekledi. Şu düşünce kabul edilmeye başlandı yavaş yavaş: Kral, artık kamu yararına hareket ederken, o r t a k i r a d e y i dile getirmektedir; ve, kendi malikânesinin ya da feodal ilişkilerin dışında, uyruklarının yardımını istemek ya da başka yardımlara başvur-

mak hakkı vardır onun. Doğrusunu söylemek gerekirse, bu son noktadaki ilerleme pek yavaş oldu: XIV. yüzyıl başlarında, kendi senyörlüğünün olağan gelirleriyle artık yetinemiyeceği, vergi toplaması gerektiği düşüncesi baskın çıkmaktan uzaktı henüz. Paranın gitgide önemli bir rol oynadığı bir dünyada, ücretin krallık ordusunda yayıldığı, ücretli askerliğin vassal hizmetlerin yerine geçtiği bir anda, monarşinin malî organları çekirdek halindeydi.

Fransa'da bunlar olurken, İngiltere'de ve İmparatorlukta gelişmeler pek farklı bir doğrultudadır.

İNGİLTERE

Küçük İngiliz krallığında, Normandiya'lı Guillaume'un fethi, feodal sistemi yerleştirmişti; her şey hükümdara doğru yönelmiş, o ise –Kuzey ve Batı sınırındakiler dışında– feodal prensliklere göz açtırmıyordu. Fatihin, arkasından da oğullarının sıkı sıkıya dizginledikleri İngiliz-Norman aristokrasisi, I. Henri'nin ölümünden sonra ortaya çıkan taht kavgalarından yararlanmayı düşündü (1135); kendisinin yoksun bırakıldığı kıta Avrupasındaki gibi bir özerklik kazanmak istiyordu: Kralın malikânesinin önemli bir bölümüne el koydular, şatoları ele geçirdiler, yeni kaleler yaptılar, daha güçlü yerel güçler yarattılar.

Ne var ki, kısa ömürlü oldu bu hareket.

II. Henri Plantagenet'nin –1154 yılında– başlattığı monarşinin onarılması, Sakson döneminin temel kurumlarını –büyük bölümüyle– koruduğu ölçüde kolay yürüdü: Bu kurumlarda, tüm halkı, yerel meclisler çerçeveliyor, ve «Ortak Kanun», yani kralın kanunu altında bulunuyorlardı; bu kanun ise, krala, istilâ anında, tüm özgür insanların silâhlı hizmetini sağlıyordu. Başta bu nedenlerle, monarşik iktidar, bir engele rastlamadan açılıp serpilebildi. Başlıca organları, dikkatleri çekecek kadar, erkenden gelişti: Kralın otoritesi ile donanmış yerel görevliler (Şerifler); belli dönemlerde krallığı dolaşan yargıçlar ve aynı zamanda malî bir denetim aracı (Echiquier); son

olarak da, merkezde bir adalet divanı görüyoruz. Bu divan, çok geçmeden ikiye bölünecektir. Biri (Ortak Sıra) yerinde kalacak, öteki (Kral Sırası) hükümdarla dolaşacaktır. Hepsi de, krallığa sağlam bir yapı kazandırmaktadır.

I. Henri ile oğlu Aslan Yürekli Richard, dönemlerinin en güçlü kralları ve kendilerine bağlı meslekten yetişme bir görevliler zümresine sahip tek hükümdarlar oldular, en zenginleri de; çünkü, feodal haklarından alabildiğine yararlanıyorlardı. Ne var ki, bu sert yükümlülükler bütün ağırlıklarıyla, toprak senyörlerinin üstüne çöküyordu. Fransa'da soylular çaptan düşerken, İngiltere'de bu senyörler iktisadî bakımdan güçlenmektedirler. Sonucu şu olur ki bunun, krallık otoritesi, Fransa'da, Capet'lerde olduğu gibi yayılıp genişlemek şöyle dursun, sınırlanmaya başlar. XIII. yüzyıl boyunca, iki kez, kralın vassalleri içinde en zengin olan gurup, yani baronlar, Kilisenin de desteğiyle, hükümdarı isteklerini azaltmak zorunda bırakır; hâttâ, 1264 yılında olduğu gibi, krallığın yönetimini birkaç aylığına ellerine de geçirirler. Bu gelişmelerden önemli yazılı belgeler çıkar ortaya: 1215 tarihli Büyük Şart (Magna Carta) ve onu izleyenler, kralın keyfiliğine açıkça sınırlar koyar; hükümdar, yüksek soyluların rızasını almadan ve onların katılımı olmaksızın hareket edemeyecektir. Son olarak, şövalyelerin zenginliği kontluk meclislerine saygınlık kazandırdığı için, bu askerî kast, hem gönenç içindeki ileri gelen kişiler, hem yerel yöneticiler olarak, kralın adamlarının eylemine sınırlar koyarlar ve çoğu işlerin düzenlenmesini, özellikle kamu düzeninin sürdürülmesini, seçilmiş görevlilere, şövalye jürilerine (Coroners ve Constables) bırakırlar. Bununla beraber, şunu da belirtmeli ki, iktidarın kullanılması amacıyla baronların ve yerel kuruluşların bu birleşmesi, başka yerde olduğundan çok daha içtenlikli biçimde, halkla kralın birliğini gerçekleştirdi. Kral, yetenekli ve popüler olduğunda, kullanacağı pek güçlü etki araçları vardı elinde.

XIII. yüzyılın sonlarında I. Eduard böyle oldu. Fetihten beri, niyetçe İngiliz olmasa da bir İngiliz adı taşıyan ilk hükümdar olarak, Galler ülkesini krallığa kattı, İskoçya'ya seferlere

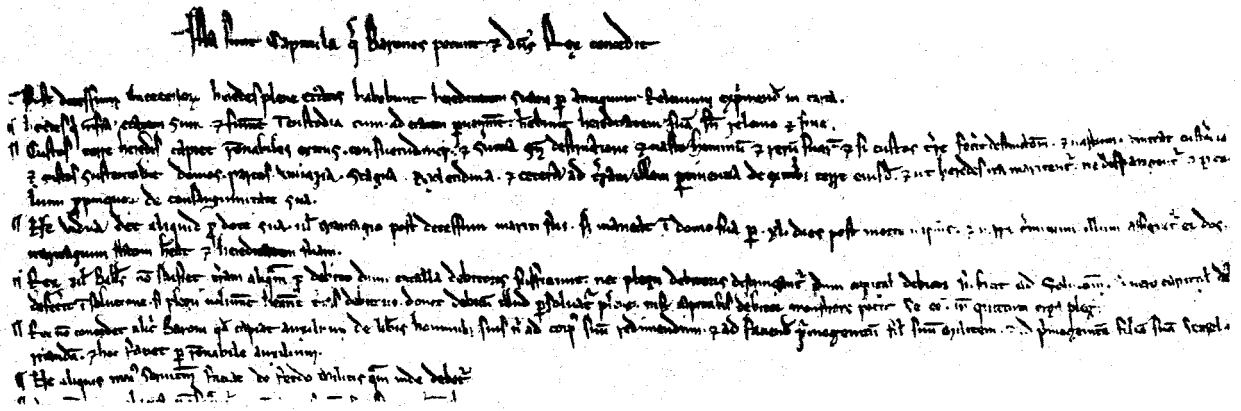

107. – Magna Carta'nın başlangıcı

çıktı; bu zaferlerin de etkisiyle, sınırlardaki büyük baronların rolünü ve etkisini azalttı; feodal ilişkiler içinde, krallık haklarını sürdürmek için geniş soruşturmalara girişti; hükümet etmek için en hızlı hizmetlerden yararlandı ve özellikle malî organları geliştirdi. Ticaretin gelişmesinden yararlanarak, gümrüklerden ve özellikle dışardan getirtilen şaraplarla, dışarıya satılan yün ve derilerden gelen vergilerden gelir sağladı; Londra'ya yerleşmiş İtalyan işadamlarından borçlar aldı. Böylece, birkaç sıkıntılı an bir yana bırakılırsa, büyük zenginliklerden yoksun bir krallığa -ölçü dışında- yük yüklemeden, politikasını malî bakımdan

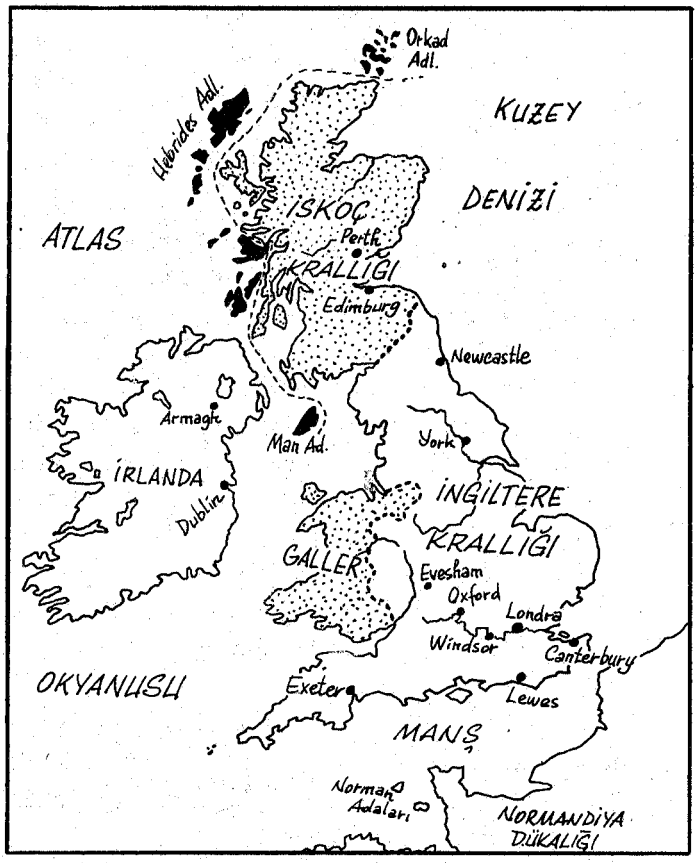

108. - XII. ve XIII. yüzyıllarda İngiltere

destekledi. Son olarak da, krallığın yüceliğini bütün parlaklığıyla ortaya koymak üzere, sık sık parlamentoları toplantıya çağırdı: Adaleti yerine getirmede kralın yardımcısı, hükümdarın istediği yardımlara karar verecek «ortak kurul» olan bu baron toplantıları, bu feodal meclisler, şimdi başka temsilcilerle de kabarmış bulunuyorlardı: Yükselen sınıfların, yani kontlukların şövalyeleri ile, doğan kentlerin burjuvalarının temsilcileri idi bunlar. Böylece, arkası gelmeyen uyuşmazlık anları ve birkaç gerileyişten sonra, İngiliz Krallığı, XIV. yüzyılın başlarında, Fransa krallığı kadar güçlüydü.

Ancak, bir parça farklı temeller üzerinde!

İMPARATORLUK ÜLKELERİ

Bu dönemde, monarşik otorite, tersine İmparatorlukta bütünüyle çaptan düşmüştü. Ancak, öyle de olsa, XII. yüzyılın ikinci yarısında, Roma hukukunun yeniden doğuşu, Bizans'la daha sıkı ilişkiler, hattâ Friedrich Barbarossa'nın kişiliği, imparatorluk düşüncesini tuhaf biçimde güçlendirdi. Şimdi, Alman krallığıyla karışsa da, İmparatorluk, Bolonya hukukçularının yücelttikleri ve kutsallık tanıdıkları *imperium romanonum*un bir uzantısı olarak görünüyordu yine de. Aynı zamanda, üç krallıkta, Germanya, İtalya ve Provence krallıklarında, hükümdarlık yetkilerini tumturaklı biçimde belirtiyor ve imparator, gücünü yaymak için, feodal kurumlardan yararlanmak istiyordu. Son olarak da, kendinden öncekiler gibi, Hıristiyanlığın evrensel yönetimi, Papalığın Karolenjler zamanındaki gibi denetlenmesi, İmparatorluğun çevresindeki gezegenler olarak görülen Batı'nın öteki kralları üzerinde manevî otorite isteğindeydi: VI. Heinrich, bu patronluğu, vassallik ilişkileri aracılığıyla gerçekleştirmeye kalktı; bunun için de, Kıbrıs ve İngiltere kralının kulluğunu elde etti ve Fransa kralı Phillippe Auguste'ünkünü de elde etmek için girişimde bulundu.

Ne var ki, bu görkemli yapı, sağlam temelleri olmadığı için çöktü.

109. – Friedrich Barbarossa ve Oğulları

Önce, İmparatorluğun dayanağı olan Alman Krallığı kararlılık ve sağlamlıktan yoksundu: Seçimli bir monarşi olduğu için, her seçimde, seçilenin vermek zorunda olduğu ödünler zayıflatıyordu kralı; üstelik malikânesi olmayan, oradan oraya dolaşan, her yana dağılmış ama hiçbir yerde sağlam temeli olmayan bir monarşiydi bu. Bu koşullar altında, onun kalkıp bir de öteki iki krallıkta üstünlüğünü sürdürmesi pek güçtü. Sonra, daha şimdiden, Jura ile Alplerin batısında, İmparatorluğun otoritesi bir kelimeden başka birşey değildi ve siyasal bakımdan etkinliği, Fransız etkisinin sızmasından çok daha azdı. Kentlerle donanmış o dikbaşlı İtalya'yı elde tutmak için, Germen seferlerinden vazgeçmek gerekiyordu ve Alman imparatorları Doğu'ya doğru yayılışın yönetimini sınırlardaki prensler yararına terkettiler. İmparatorluk güney'e doğru kaydı yavaş yavaş: Sicilya'nın sahibi

VI. Heinrich, bir Akdeniz egemenliği düşledi; oğlu II. Friedrich, iktidarını Roma'da kurmak istedi. Son olarak da, Almanya kralının evrensellik savları, İtalya'da ve Germanya'da iktidarın temellerini çökerten korkunç bir muhalefetle karşılaştı. Muhalefet Batı krallıklarından geliyordu başta: Çünkü oralarda, kendi krallıklarında birer imparator oldukları için, hiçbir vesayeti kabul edemeyecekleri düşüncesi olgunlaşıyordu; böylece, II. Friedrich, alınganlıkları gidermek için her türlü patronluktan vaz geçmiş de olsa, Batı hükümdarlarını, hem sapkınlığa, hem de Kilise'nin cismani savlarına karşı yönelmiş, bir *respublica universae christianitatis,* yani bir tür manevî topluluk kurmaya çağırdığında boşa gitti çağrısı. Çok daha kavgacı bir muhalefet, manevî üstünlüğüne gitgide daha ateşli olarak bağlanan Papalıktan geliyordu.

Bu güçlerin üstesinden gelemiyen İmparatorluk, böylece, bir kurum olarak XIII. yüzyılın ortalarında kayboldu; bir birlik ve barış düşü olarak, imparatorluk düşüncesi yaşadı yalnız. Bu çöküş, İtalya'yı, Almanya'ya bağlıyan birliği bozdu, imparatora doğrudan doğruya bağlı bölgelerde derin bir siyasal sarsıntı yarattı; o yüzdendir ki bu bölgeler, Batı Avrupa'nın tutarlı krallıklarının tersine, parçalanmış bir halde çekişmeler içine düştüler. Almanya'da krallık iktidarı, II. Friedrich'in ölümünü izleyen -yirmi yılı aşkın- bir fetret dönemi dolayısıyla pek çapından düştü; şiddet ve iç savaşlarla dolu bu fetret döneminde ise, hükümdarın malikâne ve hakları yağmalandı, bütün yerel güçler bir genel anarşi içinde güçlendiler. Ülke, o tarihten başlıyarak, bağımsız prenslikler yığını olup çıktı. Doğu'da daha yoğun ve geniş olan bu prenslikler, tersine Batı'da özellikle Ren vadisinde -olabildiğince- dağınıktılar; siyasal savunma topluluklarında birleşmiş özgür kentlere, ve kimi zaman da, Alplerde, bağımsız dağlı topluluklara bir yer bırakıyorlardı. Bu dağlı topluluklar, İsviçre'de bir konfederasyona doğru gidiyorlardı.

İtalya'da, iktidarların dağılışı çok daha ileriye vardı. Alplerin ötesinde birkaç prensliğin dışında, özellikle kentler vardır burada. Ne var ki, ticarî yarışma yüzünden birbirleriyle zıtlaşmıştır bu kentler; ve her kentin içinde de soylular, zenginler,

küçük zanaatçılar birbirinden farklı çıkarları temsil etmekte, birbirine hasım partiler içinde toplaşmakta, sürekli bir anlaşmazlık hüküm sürmektedir aralarında. Ve açıktır ki bu karışık ortamda, yabancı bir kente kaçıp oradan yitirdikleri yurtlarının düşünü gören sürgünler arasında imparatorluk umudu daha da güçlü olarak varlığını sürdürebilirdi; bu kez, gerçekten Romalıdır ve Germen etkisinden sıyrılmış bir imparatorluk umududur bu.

İmparatorluk iktidarının çöküşüyle güçlenen, dünyanın siyasal yönetimini eline geçirme düşüncesinin bir başka güdücüsü olan Papalığa gelince... Hıristiyanlık, giderek Kilise üzerinde imparatorun kuracağı bir üstünlük düşüncesine direniş içinde, Papalığın üstünlüğü düşüncesi, gerçekten güçlendi; hem feodal kurumlarda, hem de *Corpus Juris*'in taşıyıp getirdiği yeni egemenlik kavramında dayanaklar buluyordu bu düşünce. XIII. yüzyılda, Papa, üstünlüğünün işareti olarak, ikinci bir tacı geçirdi kafasına. İmparator IV. Henri'nin girişimiyle yarışma içinde, III. İnnocentius, Papalık makamı çevresinde, Roma Kilisesinin arkasında, tüm Hıristiyan dünyanın hükümdarlarını toplayacak geniş bir vassal bağımlılıklar şebekesi kurmaya çabaladı; kimi senyörlükler, arkasından da İngiltere Krallığı Papalığın hasları oldular, yıllık bir şey de ödeyerek bağımlılıklarını dile getiriyorlardı. Gitgide de şu düşünce belirginleşti: İmparatorun kendisi de Papalığın vassali idi, ve III. Bonifatius, buradan kalkarak, Roma piskoposunu, manevî olduğu kadar da cismanî, Hıristiyan halkın tek önderi olarak kutlayıp yüceltti.

Ne var ki, çağa uymayan davranışlardı bunlar.

İmparator gibi, Papa da, şimdi Avrupa'yı bölüşen devletlere vesayetini kabul ettiremezdi. Cismani egemenliğe soyunmuş bir Papanın gerçek görevine ihanet edeceğine inananlar gitgide çoğalmıştı. İlk Haçlılar zamanındaki feodal dönemin birleşmiş Hıristiyanlığı kesinlikle parçalanmıştı. Bir yandan laik güçlerin gitgide güçlenişi, öte yandan iktisadî gelişme, paranın büyüyen gücü ve örflerdeki ard arda değişme, XII. yüzyılın ortalarından başlıyarak, Kilise'nin içinde gitgide dayanılmaz hale gelen bir huzursuzluğu sürdürüp duruyorlardı.

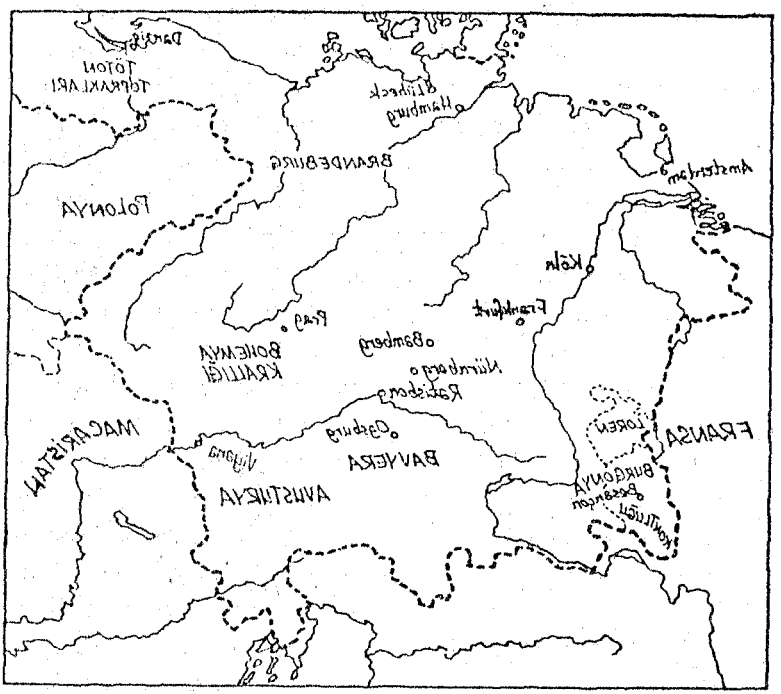

110. – 1300 yılına doğru Almanya

III

KİLİSENİN BİRLİĞİNE KARŞI TEHDİTLER

Batı'da öteki krallık, prenslik, ya da senyörlüklerde olduğu gibi, Kilisede de, monarşik iktidar, dünyevî güçlere karşı verilen mücadele boyunca sürekli güçlenmişti. Kilise hukuku, Hıristiyanlığın en üstün yasamacısı yapmıştı onu ve yanılmazdı. Dünyevî monarşilerde merkezî organlar giderek nasıl farklılaşmışlarsa, Kilisede de, işler uzman kurullar arasında paylaşılmıştı; üstelik, gitgide çoğalmış ve çeşitlenmişti: Piskoposların belirlenmeleri için müdahaleler, ayrıca başka hukuksal sorunlar vardı. Son olarak da, XIII. yüzyılda, bu istilacı iktidarın malî organları geli-

şir; çünkü, Kilisenin büyük parası vardır. Bu iktidar merkezîleşmesi, idare çatısındaki bu gelişme, öteki devletlerde olduğu gibi, Kilisede de, iç tutarlığı ve birliği destekler.

Ne var ki, bu Kiliseye karşı tehditler de vardır.

HASIM GÜÇLER

Kilisedeki merkezileşmeye, Hıristiyan halkı da hareketlendiren çeşitli ve pek güçlü eğilimler karşı çıkar. Ayrıcalıklarına karşı gitgide kıskanç kesilen dünyevi güçlerin, Kilisenin dokunulmazlıklarıyla mücadele etmelerini, rahipleri de -öteki uyrukları gibi- yargılamak, boyun eğdirmek ve sömürmek isteyişlerini bir yana bırakırsak, 1150 yılına doğru, Roma Kilisesinin -en güçlü araçlarla dayattığı- manevî ve düşünsel disiplinine karşı çıkan üç hareket vardır.

Önce, iktisadî koşulların ve yaşam ilişkilerinin gelişmesinin bir sonucu olarak, dünya zevklerine gitgide artan bir bağlılık görüyoruz. Şövalyelerin başlattıkları kibar âleminin toplantıları, XII. yüzyılda bütün Avrupa'yı sarmıştır. Soylular meclisine kadın girmiştir; kadınla beraber görgü kuralları ve aşk; gözde kadının rolü, Hıristiyan evliliğin çerçevesi dışındadır. Bütün beğenilerde sürekli bir incelme vardır. Ve bütün bunlar, yüksek sınıftan olanları, Kilisenin emrettiği kavramlar ve görevlerden saptırmaktadır. Böylece, bu çevrelerde, -görülür biçimde- bir dünya aşkı gelişmektedir; dünya zevklerini, önce XII. yüzyılın sonlarında Fransız şövalyelerinin lirik şiirleri şakır. İster istemez, ölümden korkuyu da beraberinde getirir bu: Ölüm, yolculuğun sonu ve sakin sevinçlerin başlangıcı değildir artık, bir kopuş, bir kökünden sökülüştür o. Ticarî çevrelerde de bir kazanç aşkı vardır: Çoğu kez burjuvalarda örflerdeki savurganlıkla içiçedir bu; kâr, Hıristiyanlığın telkin ettiği acımayla da uyuşmamaktadır. Maddî koşullardaki bu ilerleme, ruhban takımını olsun, laik çevreleri olsun, Hıristiyan emir ve kurallarına karşı açık bir sırt çevirmeye götürmüştür.

İkinci başeğmezlik tohumu, aklî düşüncedeki

ilerleyiştir. XII. yüzyılın ilk yarısında palazlanmış diyalektik, sonra küçük bir aydın çevrede, düşüncenin her türlü yönelişi için kullanılır olmuştur. Aslında, Batı'nın tarihinde, bu XIII. yüzyıldan daha mantıkçı, daha usavurma, tartışma, sınıflandırma, soyutlama kaygısını taşıyan başka bir dönem yoktur. XII. yüzyıldan başlıyarak, İspanya'da ve İtalya'da Arapçadan Latinceye çevrilen Aristoteles'in eserlerine karşı gösterilen o yakın ilgi, düşünmeye olan bu coşku ve tutkuyla açıklanabilir ancak. Bizans'la kültürel ilişkilerin yeniden başlaması, özellikle mesafelerdeki daralış, Hıristiyanlık öncesi felsefe ile daha içten teması sağlar. Aristoteles'in Yunanca el yazmaları, filozofu, Müslüman yorumcuların bozucu kılıfından sıyırır, daha öğretici, daha çekici kılar. 1225 yılına doğru, Paris okullarındaki hocalar, akılcı felsefenin yöntemlerini, bilinçli olarak ilâhiyatın sorunlarına uygulamaya başlarlar. Bu yöneliş kesin ve önemlidir: Çünkü akıl, «otoriteler» karşısında insanın özgürlüğüydü, düşünceye baskılar önünde de bir bağımsızlık tohumu. Bu tutum, şu bakımdan daha da kaygılandırıcıydı: Hepsi de rahip olan hocalar ve öğrenciler, yine de yerleşik Kilisenin kadroları içindeydiler. Gerçekten, XII. yüzyılın başlarından başlıyarak, aydınlar, en yetkin hocaların ve en iyi kitapların bulunduğu birkaç büyük merkezde toplaşıyorlardı: Bolonya'da, Roma hukuku, Paris'te özgür sanatlar öğretimi ve ilâhiyat için ilk araştırıcı kadrolar böyle böyle oluşmuştu. Daha özgür olan bu okullar, yöredeki katedral rahiplerinin okullarıyla yarışıyorlardı; gerçi, öğreticilere «öğretim belgesi»ni verme ayrıcalığını ellerinde tutuyorlardı bunlar, öyle de olsa öğretimi ve düşüncenin akışını yeterlice gözetliyebilecek durumda da değildiler.

Düşünce etkinliği, bağımsız ve çok yönlü olma yolundaydı böyece.

Çok daha yaygın, halk katına girmiş, görünüşe göre kentlerin aşağı-tabakalarında güçlü bir son eğilim, Kilise için daha da tehlikeliydi. Ancak, öteki iki eğilimden farklı olarak bu, Hıristiyan maneviyatı için bir zenginik, bir gençleştirme etkeniydi. Dinsel tavır ve uygulamada derin bir değişik-

likle ilgiliydi bu eğilim. Kilisenin emrettiği ayin ve törenlere daha bir sıcaklık getirecek bütün duygusal yankılanışları arayan, doğrudan doğruya duygulanışı harekete getirerek, insanların acıyan ve avutan Tanrıyla –dolambaçsız– duygu ve düşünce ortaklığı kurmalarını sağlamak isteyen bu mistik nitelikli eğilim, böylece yerleşik Kilisenin rolünü azaltma doğrultusundaydı. Kiliseye, zenginliklere fazla bağlandığı eleştirisi de yöneltiliyordu; çünkü, bu dinsel eğilim, XI. yüzyılın ortalarından, para ekonomisinin kesin olarak doğuşundan beri, Kilisedeki hiyerarşiye karşı ilk Hıristiyanlığın yoksulluk ülküsünü yeniden yerleştirmek için harcanan çabaların doğrudan bir uzantısıydı aslında. Dünya nimetleri içine gömülmüş bir ruhbanın, alabildiğine idarîleşmiş bir Kilisenin aracılığından tiksinen bu eğilim, dinsel topluluğun yapısında köklü bir reform istiyordu. Aşırı biçimlerinde, bir küçük «yetkinler» topluluğu oluşturmaya varıyordu: Doğrudan doğruya laik, ama gerçekten «saf», yani yoksul ve lekesiz çevreden gelen, «Kutsal Ruh»u pek yalın törenlerle halk kitlesine götürmek ve ona, kendi dilinde İncil'i okuyarak kurtuluşa ulaştırmakla görevli bir topluluk. Hareket, XII. yüzyılın ikinci yarısında, kimi noktalarda, ilginç sapkınlıklara yol açtı.

Biri Katarizm di bunların: Fransa'nın güneyinde özellikle güçlü olduğunu gördüğümüz bu hareketin, öğretisi hakkında bildiklerimiz tam değil; iyi Tanrının karşısına kötü Tanrıyı koyan Manicilikten gelme ikiciliğin –aleyhinde olanların daha da abarttıkları– aşırı bir biçimiydi kuşkusuz ve her halde, sonradan –1167 yılına doğru– Balkanlarda kimi Bogomiller ile kurulmuş temaslar sonucu, üstüne de bazı şeyler eklenerek gelmişti. Başarısı, özellikle yöneticilerinin çileciliğinden geliyordu; bunlar, bozulmuş ve mızmız Katolik ruhbanın tersine, manevî yükümlülükleri, bütün sertlikleri içinde yalnız başlarına yükleniyorlardı ve inanan sıradan insanlara da dünya zevklerine rahatça katılmalarına olanak sağlıyorlardı.

Öteki sapkınlık, Valdizm, başlarda bir yoksullar mezhebi oldu: İnananları, Lyon'lu bir burjuvanın yaptığı gibi, ellerinde avuçlarında ne varsa dağıtıp, İsa'nın yaşamına uydurmaya çalıştılar yaşamlarını. Ne var ki, ilk Hıristiyanlıktan esinlenen hareket,

1180 yılına doğru Kilise'deki hiyerarşinin muhalefetiyle karşılaştı: Çünkü, laik kişiler olan yandaşları, rahip olarak görünmek istiyor, çevrilmiş İncil metnini yalnız başlarına yorumlayabileceklerini ileri sürüyor ve vaazda bulunmak hakkını istiyorlardı. Ne var ki, Kilise'nin muhalefetine karşın, kuşkusuz derin özlemlere yanıt veriyordu bu; o yüzden de Alplerin ötesinde berisinde hızla yayıldı.

KİLİSENİN TEPKİSİ, DİLENCİ TARİKATLARI

Böylece Kilise, örflerin yönetimi, düşüncenin denetimi, hâttâ kendi görevini, insanlarla Tanrı arasındaki aracı rolünü yitirme tehlikesiyle yüzyüzeydi. Soyluların saray yaşamını etki altına almak için, şövalyelik âdet ve ruhunu Hıristiyanlaştırmak, bu askerî kastı bir tür tarikat haline getirmek için harcanan çabalar bir yana, Kilisenin tepkisi, genel olarak, pek sert oldu bu eğilimler karşısında.

Ne yaptı?

Tacirlerin acıma bilmeyen uygulamalarını kökünden söküp atmak için, faizle ödünç verme açıkça yasaklandı. «Yeni Aristoteles»in en tehlikeli kitapları mahkûm edildi: Paris'te, 1210 yılında, *Metafizik*'le *Fizik*in şerhleri yasaklandı; ve 1228 yılında, Papa, tanıtlamalarına pagan felsefesinin ilkelerini artık karıştırmamaya çağırdı ilâhiyatçıları. Vaudois'ları Kilise makamları aramaya koyuldular. 1208 yılında, sapkınlık töhmeti altındaki Hıristiyanlara, -Albi'liler diye adlandırılan- Languedoc Katharları'na karşı bir Haçlı Seferi düzenlendi. Ne var ki, hakdışı mezheplere karşı koğuşturma ve bastırma, o zamana değin piskoposların girişimine bırakılmışken, bu kez düzenlenip örgütlendi bu: Önce, kimi prensler yaptı bunu; sonra da Papalık, 1231 yılından başlıyarak, koğuşturmanm dizginlerini eline aldı, Engizisyon'u kurdu. Ancak, pek az etkisi oldu bu bastırıcı önlemlerin; öyle olduğu için de, XIII. yüzyılın ilk yarısında, Kilisenin bilinçli bir çabasıyla tamamlandılar. Papa III. İnnocentius'un girişimiyle başlıyan bu çabalarla, Kilise, yeni akımlara uymak, onlardan işine en uygun gelen parçayı almak istiyordu.

Dilenci tarikatları, bu gelişmenin ürünüdürler.

111. – Albi'liler savaşı

Gerçekten, yoksulluk adına ve sıradan insanların anlıyabilecekleri dinsel biçimler adına ortaya çıkan pek güçlü hareketi Kilise ile bütünleştirmek, bir an önce yapılması gereken bir şeydi. Papalar, yeni ruhla canlanmış olan özellikle iki din topluluğunu, Dilenci tarikatları diye adlandırılan Dominikenler'le Fransiskenler'in Kilisenin bağrında kurulup gelişmelerini desteklediler. Bunlardan birincisi, Katharlara karşı yürütülen eylem içinde doğdu: 1206 yılında, bir rastlantı sonucu Languedoc'a yolu düşen İspanyol din adamı Dominique Toulouse'da yerleşir, yanındaki az sayıda çömezleriyle, sapkınları sözle ve dahası –«yetkinler» kadar çetin ve yoksul– yaşamıyla örnek olarak, inandırmaya çabalar; her türlü dünya malından vazgeçer, dilencilikle yaşamak ister ve vaaza adar kendini. Fransiskenlik ise, tersine, Vaudois hareketine pek benzeyen bir biçimde doğdu: Assise'li zengin bir tacirin oğlu olan François, ilk Hıristiyanlığın çağrılarından pek duygulanarak, 1206 yılında, elinde nesi var nesi yoksa yoksullara dağıtır, herşeyden

el etek çekmiş bir halde ve Tanrı sevinci içinde bir yaşama verir kendini; 1209 yılında, çevresinde duygulandırdığı kimi gençlerle, ilk kardeşler ailesini kurar. İsa'yla mistik bir ortaklık içinde lirik bir çileciliği sürdüren bu laik insanlar, ekmeklerini ararken, ya da büyük tarım işletmelerinde gündelikçi olarak çalışırken, dinsel törenler içinde boğulmadan, ilk Hıristiyan ahlâkını vaazederler. Bu yaşam biçimi, Orta İtalya'nın kent halkı arasında, Vaudois'larınkine benzer bir başarı sağlar.

Amaçları ve manevî dünyalarının rengi birbirinden pek ayrı, ama ikisi de Tanrıyla doğrudan doğruya ilişkiyi yoksulluk yoluyla kurmaya kalkan bu iki yetenek, öteki nice sapkın girişimler gibi, kendiliğinden doğmuşlardı. Ne var ki, Roma ile sıkı bir birlik içinde kaldılar. III. İnnocentius, Dominique'le Assise'li François'yı pek güler yüzle kabul etmişti. Kendinden sonra gelenler de, bu iki dilenci tarikatını çekip çevirmeyi ve evcilleştirmeyi başardılar; ve her iki tarikat da, Roma Kilisesinin koruyuculuğunda bütün Hıristiyanlığa, hem de hızla yayıldılar.

Neydi kazancı Papalığın bundan?

Manastır tarikatlarından pek farklı olan bu iki dinsel topluluğa kucağını açmakla, Kilise gençleşiyor ve pek değerli güçleri özümsemiş oluyordu. Dilenci tarikatları, Kilise'ye, o güne değin ortodoksluğun doyuramadığı yeni özlemlere vereceği yanıtı sağladılar; ama, ona asıl verdikleri, sapkın mezheplerle etkili biçimde yarışabilmenin araçlarıydı.

ÜNİVERSİTELER, LAİK DÜŞÜNCENİN GELİŞİMİ, BİLİM VE DOGMA

Papalık, okullardaki düşünsel hareketin dizginlerini de ele geçirmeye çabaladı. XII. yüzyıla değin, eğitim, ruhbanca, iki türlü okullarda yapılırdı: Manastır okullarıyla, katedral okulları idi bunlar. XIII. yüzyılın ilk yarısındaki papalar, önce III. İnnocentius ve arkasından gelenler, katedral okullarına ve laik güçlere karşı, yeni okulların hocalarına ve dinleyicilerine, onların mesleki kuruluşlar olarak toplaşmalarına, ayrıcalıklarına, idarî özerkliklerini kazanmalarına tutup yardım etti-

ler. Üniversiteler böyle doğdu. Latince *universitas*tan gelen üniversite de, hocaların ve öğrencilerin yeminli korporasyonu demek. Bologna gibi, daha önceleri kurulmuş ve imparatorlarca korunan kimi üniversiteler, bu Papalık etkisine hep başkaldırır oldularsa da, Paris'teki hoca ve öğrenci kuruluşları, krala karşı böyle bir desteği aradılar. Papalık, İtalya'da –Roma başta olmak üzere– üniversiteler kurdu; Montpellier okullarını korudu; Kathar sapkınlığının bozup karıştırdığı bir ortamda Kilisenin öğretisini yaysın diye Toulouse üniversitesini kurdu (1229); ve son olarak da, İngiliz hocaların Paris'teki öğretim yöntemlerini getirip soktukları Oxford Üniversitesinin gelişmesini destekledi. Kimi insanların, bağışlarıyla, yoksul öğrencilerin bakımı ve barınması için yurtlarla (collèges) donattıkları üniversiteler, örgütlenirken Fakültelere ayrıldılar: Dört fakülteden biri, hazırlayıcı bilgiler veren Sanatlar Fakültesi idi; ötekiler, yani İlahiyat, Hukuk ve Tıb, uzmanlık araştırmalarına yönelmişlerdi. Paris'te, XIII. yüzyıl ortalarında, hoca ve öğrenci olarak en kalabalığı olan Sanatlar Fakültesi, ana dillere göre dört «ulus»a bölünmüştü; herbirinin seçilmiş bir vekili vardı; sonra bunların da aralarından seçip başlarına geçirdikleri «rektör», giderek bütün üniversitenin sözcüsü oldu.

Ne var ki, Papalık, böylece bağımsızlıklarını kazanmış olan bu kuruluşların etkinliklerini iyice denetlemek amacındaydı. Buna kolayca erişebilmek için de, tuttu Dilenci Tarikatlarından her ikisinden de yararlandı. Papalığın, Engizisyonun yürütülmesinde her ikisinden de yararlandığı bu tarikatlar öğretime itildi ve üniversitelere sokuldular. Kimi yerde hocalar Fransisken yapıldı; kimi yerde, özellikle ilâhiyat öğretimi bu tarikatların eline geçti; ilâhiyat öğretiminde de, birkaç yıldan beri Yunan düşüncesinin yayılmasıyla ortaya çıkan büyük soruna saldırdılar. Ve sonunda, şu güç bireşimi gerçekleştirdiler: Kimi, aklî mantıktan kuşkulanıp Platoncu bir düşünceciliğe yönelirken, kimisi de Aristoteles felsefesini Hıristiyan dogmasına uydurdu. Aquino'lu Thomas bu sonuncular arasındadır. Onun, diyalektiği yumuşatmak için, iki yüz yıldan beri yürütülen çabanın

112. – Paris Üniversitesinde bir ders

ürünü olan *Sommas*ı, Hıristiyan Batı'da ortaya konmuş olan ilk ilâhiyat bireşimidir.

Ne var ki, Fransiskenlerle Dominikenlere çok şey borçlu olan bu yenileniş, bu tartışmasız başarılara karşın, Kilise, iktisadî, sosyal, siyasal, giderek duygusal değişmelerin sarstığı duru-

munu yine de tam düzeltemedi. XIII. yüzyılın son otuz yılında, müminlerin manevî gereksinmeleriyle, Kilisenin gitgide sertleşip ağırlaşan yapısı arasındaki mesafe daha da arttı.

L a i k d ü ş ü n c e nin yararına oldu bu, o ilerledi.

113. – Aquino'lu Ermiş Thomas

Gerçekten önce, laikler, yani Kilise dışında kalanlarla ruhban arasındaki zıtlık belirginleşti. Duygulanışın inceldiği ve ruhlarının besinini şimdi İncil'i okumakta arayan laik Hıristiyanlarda, Kilise adamlarına karşı derin bir alaycılık, bir güvensizlik, hâttâ açık bir düşmanlık gelişti. Dilenci Tarikatlarının kimi dav-

ramşlarının da canlı tuttuğu bu Kilise karşıtlığı, ruhban takımının dünyevî durumuna karşı yöneltilmişti temelde: Rahipler, hemen her yerde, malî yükümlülüklerden bağışık olduklarını ileri sürüyor; Papalık, kimi ülkelerdeki mülklerini alabildiğine sömürüyordu; vaktiyle dünya malına sırtlarını dönmüş Fransiskenler bile zenginleşmişlerdi.

Ne var ki, eleştiriler, bu ayrıntıdaki saldırıların ötesine geçti ve doğrudan doğruya Kilisenin yapısını, özellikle XIII. yüzyılda o pek İtalyanlaşmış, pek politikaya batmış, gözünü para hırsı bürümüş Papalık monarşisini mahkûm etti. Bu eleştiriler, Fransiskenler arasından da yandaşlar buldu kendisine. Bir küçük Fransisken azınlığı, XIV. yüzyılın eşiğinde Kilisenin dışına kaydı, ve Vaudois'larla, Katharizmin kimi mirasçılarıyla, çeşitli laik tarikatlarla birleşerek, mistik, sapkın, ya da sapkınlığa sürtünmüş ve hiçbir zaman da ortadan silinip gitmemiş olan akımın içine gelip girdi. Aynı anda, Papa VIII. Bonifatius'un teokratik aşırılıkları da, tüm laik monarşilerin savunucularını Papalığa karşı ayağa kaldırıyordu. 1305 yılından sonra, Papa, Roma'dan kaçıp ta, Fransa'nın güneyine yerleştiğinde, manevi gücünden daha önce çok şey yitirmişti zaten.

Hıristiyanlıkta, henüz hafif ve yüzeyden de olsa, bir huzursuzluk vardı.

Yine o sıralarda, Ermiş Aquino'lu Thomas'ın bireşim çabalarının boş olduğu ortaya çıkmıştı ve, aklî düşünme, dünyayı ve insanı inceliyen bilimle, Kilisenin denetlediği imanın gerçekliği arasındaki kopuş olup bitmişti. Gerçekten üniversiteler, Roma'nın dayatmak istediği disipline öyle uslu uslu boyun eğmiyorlardı. Paris'te, 1233-1257 yılları arasında, laik hocalar, başkaldırıp Dominikenlerle Fransiskenlere verilmiş kürsülerin sayısını azaltmak istediler; üniversiteye yabancı bir disipline fazla boyun eğmekle suçluyorlardı onları. Mücadele kuşaktan kuşağa geçerek, İngiltere'ya kadar ulaşacaktır. Bunun gibi, üniversitede, Papalığı ya da piskoposları gözetme kaygısı duymadan düşünsel çıkışlar yapan hocalar vardır. Aynı zamanda, Aristoteles'den esinlenen, ama Hıristiyanlığın özümsemesine çok daha az uygun olan bir «yeni Aristoteles», İbni Rüşd'ün düşün-

cesi, özellikle Salerno okulu hekimleri aracılığıyla yayılmış ve Paris okullarında kök salmıştı. Dogma karşısında akılcı düşüncenin tam bağımsızlığını savundukları için tehlikeli öğretilerdi bunlar; nitekim, 1270 yılından başlıyarak, akılla imanı uzlaştırmaya çalışan Thomascı girişimlerin saygınlığın on paralık ettiler. Onların etkisiyle, önce en ihtiyatlılar mistik platonizme yöneldiler; sonra da, yeni bir bireşime giden yol hazırlandı. Bu yolda İskoçya'lı John Duns, XIV. yüzyılın başlarında, yerilip kötülenmiş olan Ermiş Thomas'ın görüşünün yerine geçmek üzere, -Augustinizm'le beslenen- yeni bir görüş savunuyor, felsefeyle ilâhiyatı, akılla imanı uzlaştırmaktan vazgeçerek, onlara farklı doğrultulara giden yönler çiziyor ve şöyle diyordu: «Tanrı, insanlara aklın erişebileceği gerçekler açıklamamıştır, akıl da, Tanrının açıkladığı gerçeklere erişemez». Ne demekti bu? Vahyedilmemiş ne ki var, özgürce tartışılabilirdi. Başlarını Brabant'lı Siger'in çektiği Parisli en cesur hocalara gelince, iki kez mahkûm edilseler de, Aristoteles'le İbni Rüşd'ü yorumlamayı sürdürdüler; imana giren şeylerle, bilim alanına girenleri birbirinden bütünüyle ayrı iki alana yine onlar yerleştirdiler: İman alanına girenlere, hiçbir tartışmaya girişmeden tam olarak katılacaklardı insanlar; bilim alanına girenler içinse, her türlü yargılama serbestti.

Otoriteleri horlayan, her türlü bilginin kaynağı olarak deneyi gören bu düşünceler, araştırmaya, Kilisenin her türlü vesayetinden sıyrılmış bir alan açıyorlardı. Misyonerlerin ve tacirlerin gezilerinin, dünyanın büyüklüğü ve doğanın çeşitliliği hakkında -her zaman tam doğru olmasa da- daha bütünlüğüne bir görünüm çizdiği, yabancı dillerin, Yunanca, Arapça, İbranicenin kullanılmasının yayıldığı bir ortamda, imanın çerçevesi dışında, ahlâk üstüne, politika üstüne, hâttâ Kilisenin yapısı üstüne düşünebilecekti artık. İbni Rüştcülüğe doğrudan doğruya bulaşmamış kişiler için bile, düşünce iklimi temelden değişikliğe uğramıştı. Oxford Üniversitesinde, mantıktan çok, *Quadrivium* bilimlerinin, doğa bilimlerinin ya da matematiğin kaygısını duyan kimi düşünürler nesneleri gözlemlemeye başladılar. İçlerinde

bir Roger Bacon vardır ki, bu konuda yöntemin deneysel olması gerektiğini söyler ilk kez.

Roger Bacon (1214 - 1294), yaşamı ve düşünce dünyasıyla gerçekten ilginçtir. Uzun yıllar Paris'te kalır. Fransisken tarikatına girdikten sonra Aristoteles'in eserlerini yorumlar; ancak, çok geçmeden kendini bilimsel incelemelere verir. Bir ara Oxford'a döndüğünde ders vermesi yasaklanır. Eserleri bir süre sonra, çağdaşı Dominikenlerden bazılarına, bu arada Albertus Magnus ve Aquino'lu Thomas'a yönelttiği saldırılar dolayısıyla tehlikeli görülür. Roger Bacon, ileri sürdüğü görüşler yüzünden mahkûm olarak tam onbeş yıl hapiste yatar.

Özgürlüğe kavuştuktan iki yıl sonra da ölür.

Zamanının en uyanık bilim adamlarından olan Roger Bacon, Jül Sezar takviminin yanlış olduğunu fark eden ilk bilgindir. Ptolemaios sisteminin eksik yanlarını ortaya koydu. Optik alanında ışığın yansıma kanunlarıyla kırılma olaylarını buldu; küresel aynaların işleyişini inceliyerek bir gökkuşağı kuramı ortaya attı. Gemi, araba ve uçak gibi birçok mekanik buluşun temellerini açıkladı. Yazıları arasında top barutunun formülü bulunduğu için, Roger Bacon'a, bu barutun bulucusu gözüyle bakıldı uzun süre. Oysa, Roger Bacon, bu formülü Araplardan almıştı. Felsefî taşa (haceri felsefî) inanmasına karşın, bunu deney yoluyla araştırmaya hiçbir zaman yönelmedi.

Roger Bacon, yenilik arayan, açık düşünceli, her şeye ilgi duyan bir bilgindi. Bilimin sonu olmadığını ileri sürer, İlkçağ yazarlarına saygı bahanesiyle her türlü düşünce ve araştırma çabasının durdurulmasını kabul etmezdi; çünkü İlkçağ, insanlığın gençlik çağıydı ona göre. Zamanının bütün sorunlarıyla ilgilendi. Roger Bacon, kendisini skolastiğin baskısından kurtararak deneye dayanan bilimi coşkunca selamlayan bilginlerin başında yer alır. Öyle der: «Deneysel bilim, gerçeği yüksek bilimlerden elde etmez. O, bilimlerin efendisidir, öteki bilimler de onun hizmetçisi»!

Bu araştırmalar, o sıralarda kesin sonuçlar vermekten uzaktılar gerçi; ancak XIV. yüzyıl başlarında, vahyin alanını sıkı sıkıya çizerek, kişisel araştırma özgürlüğü, bilimin laikleşmesi gerçeğini ortaya koymuşlardı.

Büyük bir değer taşıyorlardı böylece.

IV

FRANSIZ UYGARLIĞININ YÜKSELİŞİ

Tarım ekonomisinin, feodal dünyanın ve Hıristiyanlığın temellerinin çatırdadığı bu dönemde, toplumun yukarı sınıflarının zihniyet değişiklikleri, edebiyatın gelişiminde de yankılar yaptı. Onda da benzer bir genişleme görüyoruz: XII. yüzyılın ortalarından başlıyarak, Bizans'taki ermiş yaşamını anlatma ile dinsel törenlerde usul ve sıralama, Arap öykücülüğü, Kelt folkloru gelip Batılı temaları zenginleştirmişti; özgür tartışma, insanın ve doğanın doğrudan doğruya gözlemini ve, son olarak da Kilisenin çerçevesinden çıkıp sıyrılma konusunda gitgide belirginleşen bir istek, bir heyecan da vardı.

EDEBİYAT

O sıralardaki önemli olay, yaşamın maddî koşullarındaki düzelmeye bağlı olarak, e d e b î k ü l t ü r d e k i y a y ı l ı ş t ır.

İşlerin gelişimi, burjuvalardan, mesleki bakımdan sistemli bir yetişmişlik istemektedir; okumayı, yazmayı öğrenmeleri ve büyük çapta ticaretin dili olan Fransızcayı anlamaları gerekmektedir. XII. yüzyılın sonundan başlıyarak, İtalyan ve Flaman kentlerinde, genel okullar açılır onlar için; ruhbanın elinin uzağındadır bu okullar ve öğretim de konuşulan dilde yapılmaktadır. Şövalye zümresinde de eğitim-öğretim yayılmaktadır; o zümreden kadınlar ve erkekler, XIII. yüzyılda okumayı bilmekle öğünmektedirler. Teknik zorunluluk da gerektirmektedir bunu: Sözleşmeler ve hukuk ilişkilerinin hemen hepsi, törenli davranışlara, belleğe ve sözlü tanıklığa dayandığı için, hukuksal uygulamada yazı pek sınırlıdır; XII. yüzyılın ortalarından başlıyarak bu da pek hızla gelişir: İşlemler yazılı yapılır, siciller tutulur, yerel âdetler kaleme alınır. Okumayı bilmek, şövalyeler için, kendi işlerini yönetmede de önemliydi; hele bir prensin yanında bir idarî görevde iseler, daha da önem kazanıyordu bu. Devletlerin kuruluşu, siyasal organların gelişimi de, XIII. yüzyılda, gitgide artan sayıda, kalem efendisi, noter, zabıt kâti-

bi, defter tutan, bir parça bilgiyle donanmış bir gurubun ortaya çıkmasına yol açar. Son olarak da, kitap, nadir olmaktan çıkar. XII. yüzyıldan beri, büyük üniversite merkezlerinde, öğrencilerin git gide artan isteklerine yanıt vermek üzere, kimi insanlar, işlek bir yazıyla kitap kopyacılığı yapmakta ve piyasaya sürmektedirler onları.

Edebî kültürün laik çevrelerde gitgide genişliğine böylesi yayılışı, Latin edebiyatının gerilemesine yol açtı. XII. yüzyılın ikinci yarısında, hatırı sayılır eserler hâlâ Latince yazılmaktadır gerçi; ne var ki, 1230 yılından başlıyarak, Latince, hiç olmazsa Fransa'da, artık yalnız yüksek öğretim dilidir ve bir de Kilisede dinsel törenlerdedir. Bunun sonucu şu olur: Karolenj Rönesansından beri, birbirine sıkı sıkıya bağlı olan bilimsel etkinlikle estetik uğraşlar ayrılırlar; halk lehçelerinin saygınlığı da o oranda artar. Bu lehçeler, XII. yüzyılın ikinci yarısında, yerel söyleyişlerin üzerinde, iki yeni edebî dile yol açarlar: Bir yanda, Latin Hıristiyanlığın güneyinde lirik şairlerin kullandığı Oc dili vardır; öte yanda da, Champagne ve Picardie'nin edebî çevrelerinde biçeme kavuşan ve genel bir yayılış içinde olan İlede-France lehçesi. Çünkü Fransa'nın, dönemin bir başka niteliği olarak, edebiyat alanında mutlak bir üstünlüğü vardır. Anlaşılması da kolaydır bunun: Fransa, büyük bir krallık, dahası Avrupa'nın en kalabalık ülkesidir; Champagne fuarlarının Batı ekonomisinde oynadığı rol gereği gönenç içindedir; XI. ve XII. yüzyıllardaki askerî yayılış, İngiltere'ye, Kutsal Topraklar'a, Kıbrıs'a, Mora'ya, Fransızca konuşan seçkin bir zümre götürüp yerleştirmiş, Fransız şövalyelerini Hıristiyan İspanya'ya ve Güney İtalya'ya yaymıştır; son olarak da, pek önemli bir aydınlık merkezi olan Paris vardır.

Ne olursa olsun, herkesin zevkine yanıt veren çeşitli akımların izleneceği yer, Fransız edebiyatıdır.

1150 yılına doğru, güneyli biçimler, kuzey Fransa'ya doğru yayılmaya başlar. Akitanya'lı Aliénor'un VII. Louis ile -1137 yılında- evlenmesinin sonucu olarak Poitiers sarayının İle-de-France'a taşınmasının, Aliénor'un kızlarından Alice'in Blois'da, Marie'nin de Champagne'da yerleşmelerinin de bunda büyük

payları var kuşkusuz. Capet'ler malikânesinin dolayında, feodal prensler, kontlar, XII. yüzyılın ikinci otuz yılında, pek parlak toplantılar yapar ve kendi malikânelerinde edebiyatçıları toplarlar. Ne var ki, krallık iktidarının kesin ilerleyişi çevredeki devletlerin yıldızını gölgelerken, prenslerdeki bu edebiyat ve sanat koruyuculuğu da, XII. yüzyıl yaklaşırken, tavsar. Ancak, yine o sıralarda, edebiyat ve sanat zevki, daha yayılmış, şato sahiplerine ulaşmıştır. Güney kökenli bu saray edebiyatının yayılması, önce eserlerdeki dış biçimi değiştirir: Eserler, ilk askerî destanlar gibi yalnız şakımak için değil, okunmak içindir; kuşkusuz yüksek sesle, ve o nedenle de uyaklıdır. Aşkı dile getirirken, duyguların ve davranışların da yalınlaşarak yaygınlaştığını görüyoruz aynı zamanda. O nedenle de, yiğitlik destanları ilk niteliklerini hızla yitirir, daha ince, ama açıkça daha aristokrat bir ruhla dolar, psikolojik çözümlemelere gider ve aşk temaları da olağanüstünün damgasını taşıyan bir havada gelişirler. Bununla beraber, yeni kaygılara daha uygun bir tür oluşur o sıralar: Saraya değgin roman (roman courtois) dır bu. Roman, bir zengin evliliği arkasında dolaşan genç soyluların başıboş yaşamını dile getirmektedir.

Ve bu arada aristokrasinin çapkınlıklarını.

114. – Bir «Roman de la Rose» elyazması

XIII. yüzyılın başlarında, gerçekliğin düşselin içinde kolayca yitip gittiği bu aristokrat eğilim de hissedilir ölçüde değişikliğe uğradı. Bireysel okumanın ilerlemesiyle, önce şiir, nazmın önünde geri çekilir. Ayrıca, hâlâ pek hödük burjuvaların yanı sıra, aydınların ve soyluların şimdi yeğledikleri yerler olan kentler, edebî yaşamın başlıca merkezleri haline gelirler; içlerinde en parlakları da Paris'le, büyük kumaşçılar ve bankacılar kenti olan Arras'tır. Artık kibar âleminin özlemlerine de yanıt vermeyen, şimdi somut gerçeklik kaygısına daha çok kapılmış, şövalyeliğin Hıristiyan anlayışıyla, skolastik yöntemlerle ve düşüncelerin inceliklerle içrekçiliğe doğru genel gelişmesiyle de etkilenen saraya değgin roman, gelip simgecilik içine girer. Buna karşı, Haçlı Seferlerinin anlatısı biçiminde bir güncel edebiyat gelişmekte; kısa ve koşuklu halk öyküleri (fabliaux), gerçekçi ayrıntı ve açık-saçık şakalarla dolmaktadır; son olarak da alay vardır: Hâlâ hafif ve neşeli, ama kadınlara ve Kiliseye karşı olan, bu arada aristokrasinin çapkınlıkları ve adetleriyle matrak geçen bir alay!

Zekâyı duygunun önüne geçiren bu gerçekçilik ve yergi eğilimi, bu yepyeni tutum, 1240 yılından sonra açıkça kendini ortaya koyarken, büyük okuyucu kitlesi de, bilimi halka yayan kitaplara gitgide artan bir ilgi gösteriyordu. XIII. yüzyılın ortalarında oluşmaya başlıyan özel kitaplıklar, gitgide yolları ayrılan çifte bir yöneliş içindedir; bir yandan kişisel ve mistik bir dindarlık, öte yandan dünya ve insan hakkında aklî ve özgür bir bilgi: Öğretici eserler, ansiklopediler, «hazineler», «dünyanın görüntüleri» ve dindarlık eserleri. Kuruluktan sıyrılmamış da olsa, gerçeğe, yalınlığa, her türlü biçimsel ya da ahlâki baskıdan sıyrılmış gözleme dönüş: 1275 yılına doğru, Thomasçılığın girişiminin başarısızlığa uğradığı aynı anda, büyük edebî eserleri niteliyen çizgi budur. Yine o sıralarda, dinsel kökenlerinden sıyrılmış ve toplumun betimlemesine bağlanan bir tiyatronun habercileri vardır; ve ayrıca –Paris'li Rutebeuf'le– yalın, içten, küçük burjuva halkın duygularını yansıtan ve karşılığında şövalye erdemlerinin çöküşünü ortaya koyan bir şiir çiçeklenmektedir. Ve bu yeni anlayışın en yetkin temsilcisi Jean de Meung, 1275 yılına

doğru, Paris'te, *Roman de la Rose*'a uzun bir ek yapar: Bütün sosyal önyargılara, bütün duygusal karmaşıklıklara olanca açıklığıyla saldırır orada; saray ahlâkını yıkar, kadına tapınmayla alay eder, kan soyluluğunun üstünlüğünü yadsır; kurduğu sistemde, Doğaya ve Akla ayırdığı yer, İbni Rüştçü görüşleri dile getirmektedir doğrudan doğruya. Fransız edebiyatının bu büyük dönemi, bu yıkıcı eserle sona erer.

Bu edebiyat, bütün Batı Avrupa'yı da etkileyecektir.

GOTİK SANAT

Fransa'nın bu yükselişi XIII. yüzyılda, belki çok daha yoğun olarak, sanat alanında kendini belli etmektedir. Müzikte örneğin: Paris'li ustalar, çok-sesli araştırmalarını ilerletmiş ve yeni türler koymuşlardır ortaya; onlardan sonra daha da gelişecektir bunlar. Ama asıl görsel sanatlardadır yenilik: Gerçekten de, Kuzey Fransa'da, Ortaçağ'ın en büyük sanatı, G o t i k s a n a t doğar. Roman sanat kadar kutsal, ama ondan çok daha insancıl, daha gerçekçi ve öyle olduğu için de düşüncelerdeki genel gelişime yanıt veren, verebilen bir sanattır bu; kentlerin de sanatıdır: Burjuvazinin yükselişine, kentlerdeki kiliselerin parlayışına, kırsal kesimdeki manastırların silinişine tanıklık etmektedir.

Gotik biçem, XII. yüzyılın ikinci yarısında, roman biçimlerden çıktı aslında, ama ağır ağır. Mimarlıkta «sivri kemer»in kullanılmasıyla, kiliseler, bodurluktan kurtulur, başka boyutlar kazanır. Örtünmeden kapı biçimine, sütunlara; ve dekorda heykellere ve temalara değin her şey değişir. Herşeye bir incelik ve tatlılık gelir. Roman sanatta olduğu gibi birbirinden pek farklıdırlar gerçi, ama ana plân hepsinde birbirine yaklaşır. Yükseğe doğru gitgide tırmanan bir yapıdır bu. Kubbe alabildiğine yükselmiştir; gözü tırmalamasın diye sütun başlıkları atılmıştır. Koronun gitgide daha fazla yer aldığı bir ortamda, yapı genişlemiştir de. Heykelde, temalar yine kutsaldır; ama sanatçı, Tanrının yüceliğinden çok, iyilikseverliğini dile getirmektedir ve öyle olduğu için de hareketlere, yüzlere ve bakışlara alabildiğine bir

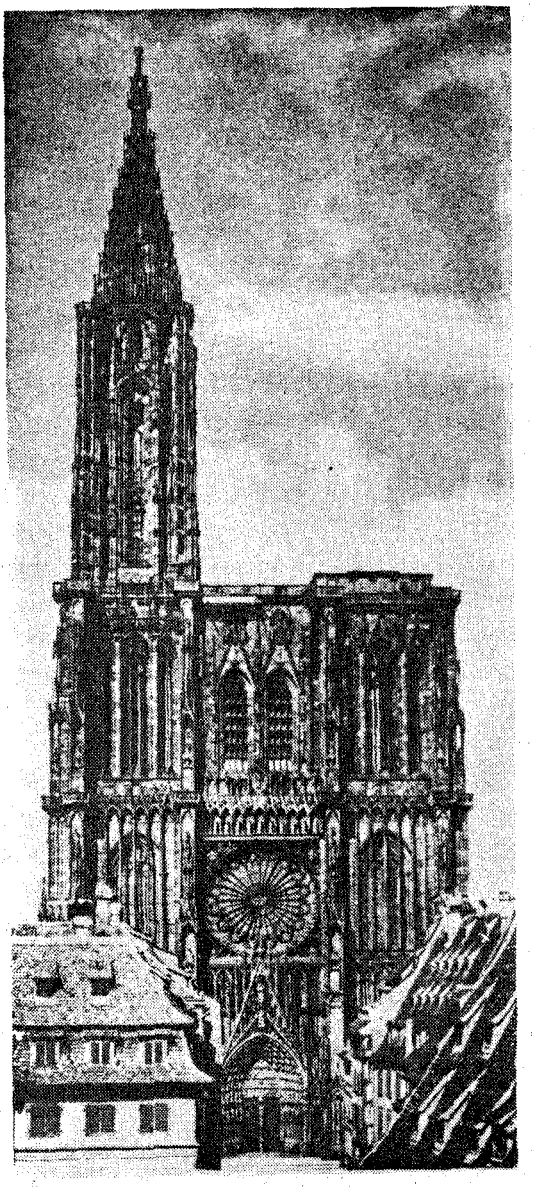

115. – Strasbourg Katedrali

sıcaklık gelmiştir. Yaradılışa bakışta da büyük bir değişiklik vardır: Dünyadaki bütün varlıklar, bitkiler, hayvanlar, insanlar ve onların uğraşları bir bütün içinde yer alırlar. Fantastik konular terkedilmiştir; bitki modelleri, gerçekçi biçimde her yana dağılmıştır ve insan biçimlerinde ölçü ve ahenk egemendir. Bu yönden heykel, duvardan yavaş yavaş ayrılır, bağımsızlık kazanır; insancıl yönelişi bakımından ise, Antik heykele –acayip biçimde– yaklaşmıştır.

Gotik estetiğin gerçekten ortaya konduğu 1200 ve 1250 yılları arasında, yine Fransa'da, bu biçemin şaheserleri yaratılır: Chartres'da, Reims'te, Amiens'te. Ne var ki, Paris havzasında ete kemiğe bürünen Gotik, bütün Avrupa'ya da yayılır. Başta Capet'ler devletinin büyümesi ve kral Ermiş Louis'nin Hıristiyanlıktaki saygınlığı, kimi dinsel hareketlerin Fransa'dan çıkmış olması, İle-de-France'taki düşün merkezlerinin parlaklığı, bu yayılışı desteklerler. Etkileniş, Kutsal Toprak'ta özellikle derin olur; Karolenj geleneklerine uzun süre bağlılığını korumuş olan Germen ülkelerde de. İngiltere'de bağımsız bir gelişmesi olacaktır. Roman biçemin beşiği ve gözde toprakları olan Güney ülkelerinde ise, daha sınırlı kalır bu etki. Bir yandan Bizans'ın, öte yandan –özellikle– Antik geleneklerin toprak altından ağır ama güçlükle yönlendirdiği İtalya ise, kendi özgün sanatsal eğilimlerinden vazgeçmez, geçemez.

FRANSIZ ETKİSİNİN ZAYIFLAMASI VE İTALYAN RÖNESANSININ HABERCİLERİ

Fransız sanatında, 1275 yılına doğru, edebî ürünlerdekine benzer bir tükeniş kendini gösterir. Yaratışın kaynağı kurumuştur; tüm teknik sorunlar çözülmüştür, görüşler yenilenmez; inceliş vardır yalnız, ama İngiltere'de olduğu gibi bir barok süslemeye doğru yönelme cesareti gösterilmez; heykelde özenti ve yapmacıklığa doğru gidilir. Fransız uygarlığındaki zayıflayışın görünümlerinden biridir bu. Ne var ki, Capet'lerin krallığı da, Batı kültürünün gelişiminde tuttuğu egemen durumunu yitirmiştir o sıralar. Çeşitli nedenleri var bu silinişin ve başta da, XIII. yüzyı-

lın sonlarında Avrupa ekonomisini etkileyen değişikliklere bağlı. Gerçekten Fransa, daha önceleri tarımdaki genişlemeden, her hangi bir başka ülkede olduğundan çok daha fazla yararlanıyordu; oysa, XIII. yüzyıl boyunca durmuştur bu ve bu durgunluk, gitgide çoğalan nüfusla gelip bir noktada sabitleşmiş olan üretim arasındaki dengesizliğin de etkisiyle bir bunalıma yol açar; 1316-1317 yıllarındaki o korkunç kıtlık en açık işaretidir bunun. Aynı anda, Champagne fuarlarının çöküşü de belirginleşir; ve, büyük ticaretin hâlâ kesintisiz gelişmesi, banka ve kredilerdeki genişleme, altın paranın daha da yaygın kullanılışı ile, o tarihe kadar yükseliş halinde olan Fransız ekonomisi, İtalyan iş adamlarının egemenliği altına girmiştir.

Paris'te bile çok açık görülür bu.

Bu baştaki gerileme etkenine, Frank egemenliğinin Yakın-Doğu'daki geri çekilişi de gelip eklenir. 1261 yılında Grekler, Konstantinopolis'i yeniden almışlardır ve Latinlerin elinde, Mora'da, birkaç senyörlük kalmıştır, kaldı ki onlar da hızla İtalyanlaşmaktadırlar; Suriye'de, Hıristiyanlığın son kalesi Saint-Jean d'Acre 1291'de düşmüştür. Bu geri çekiliş, İtalyan ticaretini hiçbir noktada rahatsız etmese de, Fransız kültürünün etkisini azaltmaktadır. Çevre ülkelerdeki gelişmeyi de göz önünde tutmalı: Doğuya doğru genişleyen Almanya kentlerle örtülmüştür ve Alplerden inen yeni ticaret yolları üzerinden geçmekte ve zenginleştirmektedir onu; İngiltere, kralla aristokrasinin kıtadaki topraklarını terkettiği günden beri, kimi yerli gelenekleriyle yeniden canlanmıştır; Kastilya Arapları Gırnata dolayına sıkışmıştır ve ticareti Akdeniz'de gelişen Aragon, Sicilya'yı ele geçirmiş ve Napoli Krallığını yarımadayla sınırlamıştır. Fransa yalnız değildir artık, yarışmayı Paris Üniversitenin içindeki gelişmelerden de görüp tanımak olasıdır: XIII. yüzyılın ortalarında, Paris okullarının üstünlüğü tartışılmaz gerçi, ancak oralarda çalışan düşünürler, ders veren hocalar, büyük bir sayıda yabancı kökenlidir: Bir Kolonya'h Albertus öyledir, bir Aquino'lu Thomas öyledir, bir Ermiş Bonaventura öyle. Gelişmesini hiçbir zaman durdurmamış olan Oxford Okulu, 1270 yılından başlıyarak, kimi alanlarda, araştırmaların başına geçer. XIV. yüzyılın

başlarında, Papayla Fransa kralını karşı karşıya getiren uyuşmazlıklar, kimi hocaların ve öğrencilerin göçüne yol açar. İlk dağılıştır bu. Hıristiyanlığın gitgide bireyci devletlere bölünüşü, Paris gibi düşünce merkezlerinin zararına olmaktadır: Nitekim, 1302 yılında, Duns Scot adı verilen John Duns'u, Roma'dan yana olduğu için Güzel Philippe kovmuştur.

Bütün bu nedenlerle Fransız etkisi azalmaktadır.

Kimin yararına? İtalya'nın!

Kültürün dizginleri Fransa'dan İtalya'ya geçmektedir.

O tarihe değin çökertilip güçten düşürülmüş, uzun zaman istilalar ve yabancı vesayetler altında yaşamış, ama buna karşılık, mesajı tek başına bütün bir Ortaçağ Hıristiyanlığını yenileştirmeye yetecek olan Assise'li Ermiş François'yı, başka ülkelerden çok daha fazla içinde duymuş olan bu ülke, denizlere canlılık getiren ticaretle onarılmış olarak, manevî bağımsızlığını ve yaratıcı gücünü yeniden bulmaktadır. Batı'nın taşınır en büyük servetlerinin gelip yığıldığı kentlerinde, Doğu'yla temas sonucu zenginleşmiş ve Roma kültürünün gençleşmiş kalıntılarıyla git gide bağlar kuran özgün bir kültür oluşmaktadır. Fransa'nın edebî mirasına konan ve türlere yeni bir yaşam veren bu İtalya'dır. Bu türler, dağları aşmış ama kendi yurdunda tükenmiştir: Şövalye romanı geleneği, Capet'lerin krallığında çekiciliği olmayan bir çoğalış içinde kaybolurken, XIV. yüzyılın başlarında, Lombardiya tiranlarının saraylarında sıcak bir yuva bulmuştur kendine; önce Sicilya'lı, sonra Toskanya ve Bolonya'lı olan şiir, trubadurların kurumuş lirizmine *dolce stil nuova*da bir soluk katar. Son olarak, hem skolastik hem mistik olan bütün bir klasik Ortaçağ kültürü, yine aynı anda, D a n t e'nin (1265-1321), o içinde derin imanla Papalık monarşisinin acı eleştirisinin, Virgilius ve Aristoteles'e hayranlıkla İbni Rüşt bilgisinin ve son olarak da saray aşkını yüceltmenin birbirine gelip karıştığı *İlâhi Komedya*sında, en görkemli sonucuna varır; «özet»lenir bir yerde.

Engels öyle der: «Dante, hem Ortaçağ'ın son şairi, hem de modern zamanların ilk şairidir».

Böylesi bir tanımlanış gerçekten yakışıyor ona.

Dante, siyasal fırtınaların esip kavurduğu, ama yeni bir kültürün ateşlerinin de tutuştuğu Floransa'da doğdu. Kendini, pek erkenden, hem de büyük bir tutkuyla siyasete verdi; Floransa'nın en üst makamı olan Konsey'de üye oldu. Aile gelenekleri bakımından Guelfi partisindendi. Bu parti, «Karalar» (ilericiler) ve «Beyazlar» (ılımlılar) diye ikiye bölündüğünde, Dante, «Beyazlar»ın yanında yer aldı. Ne var ki «Beyazlar» yenildiler ve Dante, öteki yoldaşlarıyla birlikte, sürgüne mahkûm oldu. Floransa'yı terketti; öleceği güne değin de bir daha dönemedi oraya. İtalya'daki devletler arasında sürüp giden savaşlara bir son vermenin düşü içinde Ghibelini partisine girdi; ve belli bir süre de, İtalya'nın VII. Heinrich'in egemenliğinde yeniden birleştirilebileceği umudunu taşıdı. **De Monarchia** adlı eserini o sıralarda yazdı. Bu kitapta, İmparatorluk iktidarını ülküleştiriyor ve evrensel monarşi gibi hayali –ve doğaldır ki gerici– bir düşünceyi savunuyordu. Öyle de olsa eser ilgi çekicidir; Çünkü, Papalığın cismani iktidar hakkındaki görüşlerinin acı bir eleştirisi sergilenir onda.

Sürgün yıllarında, Dante, kuzey İtalya'nın değişik kentlerinde oturdu sırayla. O ölümsüz **İlahî Komedya**'sını da o sıralarda yazdı. Yazar, poemine «Commedia» adını vermişti. Ortaçağ edebiyatında, acıklı başlıyan ama sonu tatlıya bağlanan eserlere bu ad veriliyordu genellikle. «İlahî» eklemesi ise, eserdeki yetkinliği belirtmek üzere, sonraki yüzyıllarda yapılmıştır. Poem, o olağanüstü ahengi ve ayrıntılarıyla şaşkına çevirir okuyucuyu; görkemli gotik bir katedrali hatırlatır bize o yapı. Eser, Ortaçağ yaşamının, insanı hayran bırakan bir ansiklopedisidir aynı zamanda. Birkaç yıl önce yazdığı öteki kitabı **Nuova Vita** (Yeni Yaşam) gibi, Dante, **İlahî Komedya**'yı da, Latince değil, halk dilinde yazdı.

İtalyanca, bu eserle yaratılır.

İlahî Komedya, şairin yaptığı dev bir yolculuğun eğretili (mecazî) öyküsüdür. Yolculuk, öte dünyada üç ayrı bölgeyi, Hıristiyan mitolojisinin yarattığı cehennemi, arafı ve cenneti içine alır. Önce Virgilius yol gösterir şaire, sonra sevgilisi, Beatrice. Dante, cehennemi de, arafı da, cenneti de dile getirirken, simgelere, mesellere ve çağdaşlarının pek iyi bildiği büyülü rakamlara başvurur. Teolojik ve skolastik simgelere, bağlı olduğu Katolik görüşe karşın, Dante'nin poemi, dünya ve insan

anlayışının ne denli yeni olduğunu açıkça gösteren çizgilerle doludur: Dante, öte dünya yaşamından verdiği tablolara, kendi kişisel deneyimi ve gerçekçi gözlemlerine dayanan dünyasal bir çerçeve çizer; böylece, eserin ayakları yere basar. Kişiler, hayali bir ufukta da gelişseler, açıkça belirlenmişlerdir. Her biri kendi kişiliklerini ortaya koyan, alabildiğine canlı varlıklardır bunlar. Ve hepsi de, doğayı ve onun güzelliklerini, yeryüzünün acılarını ve sevinçlerini dile getirirler. **İlahî Komedya**, bir yeni aşk anlayışını da sergiler. Ve şair, her şeyi bilmek isteyen insanların dinmeyen coşkusunu yüceltir.

Dante, **İlahî Komedya**'ya, bütün siyasal tutkularını da soktu. Poem, İtalya'nın XIV. yüzyılda sahne olduğu o keskin mücadeleleri yansıtır. Şair, siyasal düşmanlarını, içinde bazı Papalar da olmak üzere, sonu gelmez bir acıyla çırpınacakları cehenneme atar. Ama öte yandan, kimi Germen imparatorlar ülküleştirilir; çünkü Dante, İtalya'nın olası birleştiricilerini görüyordu onların kişiliklerinde.

İtalya'nın katkısı sanat alanında daha da özgündür. Gerçekten de, Antik biçimlerin yeniden doğuşudur söz konusu olan; özellikle Orta İtalya'da, yabancı estetiklerin egemenliğine ötekiler denli girmemiş olan o sığınak eyaletlerde görülmektedir bu. Bu bölgelerde, saf bazilika geleneklerine göre kiliseler kurulması hiçbir zaman kesintiye uğramamıştı zaten; Antik usullere böylesi bir bağlılık, süslemede de gösterir kendisini. Uzun zaman dışardan gelme modaların etkisinde kalmış olan heykeltraşlık da, Roma geçmişine çevirmiştir yüzünü. II. Friedrich'in kafasında yeniden kurulacak bir imparatorluğun merkezi olarak tasarlanmış Sicilya, XIII. yüzyılın ikinci çeyreğinde Antik heykelin yeniden doğuşuna tanık olur. Son olarak Toscana'da, bir gurup sanatçı, Fransa'dan gelme ikonografik temaları, doğrudan doğruya oyma taş sandukalardaki figürlerden esinlenerek yorumlarlar. XIII. yüzyılın sonunda, bu hareket, resme de sıçrar. İtalya'nın karanlık kiliselerinde yer bulmamış olan vitray sanatından bağımsız olan resim, Bizans'ın derinliğine etkisi altındaydı ve kimi mozayikler hâlâ Doğu örneklerine bir öykünme içindeydiler. Ne var ki Roma'da, kimi mozayikçi ve fresko cu, Grek Doğusunun yavan ve donmuş suretlerini kopya etmek-

116. – Dante

ten vazgeçerek, Antik figürlerdeki o gür hareketi ve hacmi yeniden bulurlar. Giotto'nun habercileridir bunlar; kimi freskolarında gotik duyguyu açıkça diriltmiş Roma biçimleriyle bütünleştiren Giotto'nun.

Oysa, Giotto'nun, (1266? - 1337), 1317-1318 yıllarında, Floransa'nın büyük bankerleri Bardiler ailesi için, onların küçük kiliselerinin duvarlarına Ermiş François'nın yaşamından sahneler çizdiği anlar, Batı için önemli anlardır. Gerçekten, Ortaçağ uygarlığının siyasal, iktisadî, dinsel ve düşünsel ögeleri arasındaki denge, elli yıl önce Ermiş Louis'nin zamanında İle-de-France'da bir ara gerçekleşmiş olan denge, şimdi iflâh olmaz biçimde bozulmuştur. Batı dünyası, maddî güçlüklerin pençesindedir, giderek de düşünsel kaygıların.

III

MODERN AVRUPA'NIN KAYNAKLARI

XIV. - XV. yüzyıllar, feodal Avrupa için çetin yüzyıllardır.

Başta iktisadî ve sosyal güçlükler gelmektedir: Kıtlık, savaş ve veba; insanları her an tehdit eden üç tehlikedir bunlar. Avrupa ekonomisi, çok geniş bir iktisadî durgunluk ve bunalım içindedir. İktisadî dengesizlik, sınıf çelişmeleri, kentlerde esnafın, kırsal kesimde köylülerin başkaldırılarına varır. Bu durgunluk ve bunalımı, yıkıntıları ülkeden ülkeye değişse de savaş daha da yoğunlaştırmaktadır. Silâhlı çatışma, bütün Hıristiyan Batı'da ortaktır; diplomasi de yetersizlikler içindedir.

Siyasal plandaki «kopuşlar», başka nedenlerin yanı sıra, zıtlıklarını ve çelişmelerini Kiliseye ve üniversitelere kadar yayar: Kilise büyük güçlükler içindedir; çeşitli nedenlerle saygınlığını alabildiğine yitirmiştir. Dinde sapmaların güç kazanışında bunun da rolü vardır. Papalığın zorbalığa başvurup, Engizisyonu işletmesi hiçbir çözüm getirmez. Kilise'de reform düşüncesi iyiden iyiye yer etmiştir kafalarda. Ne var ki, çözüm için XVI. yüzyılı beklemek gerekecektir.

Nedir gerçek, nedir dünya ve insan?

Avrupa'da, XIV. ve XV. yüzyıllar, bu ebedî sorunları kendine özgü bir kaygıyla ortaya koyarlar. Ve modern düşüncenin kaynakları olan yeni eğilimler, yaratıcı bir imgelem ve aklın bütün umursamazlıkları gelir birbirlerine karışırlar. Edebiyat ve sanatta da aramşlar vardır:

Hümanizma doğmaktadır.

Avrupa'da her yanda, krallıklar, prenslikler ve siteler, ülkelerini genişletmek için birbirleriyle yarış halindedirler. Geleneksel sosyal çerçevelerin dağılışıyla sarsılan devlet de, yeni bir yapı aranışı içindedir; özünde bir aranıştır bu, biçimde bir aranış.

İktidarı ellerinde tutanların ise, gözönünde bulundurmak zorunda oldukları bir gerçeklik vardır: Burjuvazi. Ekonominin dizginlerini eline geçirmiş olan burjuvazinin siyasal yaşamda da rolü gitgide artmaktadır.

O yılların temel olaylarından biri de Doğu'da gelişmektedir: Osmanlı gücü oluşmaktadır. Anadolu'da küçük bir beylik, pek kısa bir zamanda güçlenmiş, Bizans'ı yıkmış, Balkanları egemenliğine almış, koşar adımlarla yürümektedir. XVI. yüzyılda Viyana kapılarına dayanacaktır. Batı için ciddi tehlike budur şimdi.

Bir başka önemli olay da, Moskova Rusya'sının doğuşudur.

Rusya, XIV. ve XV. yüzyıllarda ortaya koyacak değildir ağırlığını gerçi; ama, birkaç yüzyıl sonra, tarihin sahnesinde baş rolü oynayacak olan güçlerden birinin temeli kesinlikle atılmıştır.

BÖLÜM I

FEODAL AVRUPA'NIN GÜÇLÜKLERİ VE DENGESİZLİĞİ
(XIV. YÜZYIL)

XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde, Hıristiyan dünyanın geçici dengesi bozulduğunda, Batı Avrupa, uzun bir karışıklıklar dönemine girer; 1320 yılının dolaylarından başlayıp 1450 yılı dolaylarına değin sürecek bir dönemdir bu. Devletlerde, iktisadî ve sosyal yapılarda, zihniyetlerde, derinliğine bir değişiklikle sonuçlanır bu karışıklıklar. Yüz Yıl Savaşlarının kıvranışları, nüfus felâketleri, Hıristiyanlığın Osmanlı istilâsı karşısında geri çekilişi, Roma Kilisesindeki yırtılışlar, bu zahmetli doğuruşun olumsuz görünüşleridir ancak. Bu karışıklıklar, kuşkusuz monarşik güçler arasındaki yarışmaları artırır; devletlerin Kilise karşısında bağımsızlığa kavuşmalarını hızlandırır; feodal rejimden gelen bağların gevşeyip gittiği bir toplumda, prenslerin malî ve askerî kaynaklarıyla yönetim araçları arasındaki oransızlığı açığa çıkarır. Sosyal düzenin, kırsal kesimin sefaletleri vardır; kentlerde sıradan insanlar, meslekî ve beledî ayrıcalıkları karşısında, kıskanç zenginlere karşı kızgınlık ve hınç içindedirler. Sosyal düzen, bütün bunlardan doğan bölünüşler içinde çözülmüşe benzer. Her yanda duyulan, ekonomide uzayıp giden bir kasılma ve büzülmenin sonuçlarıdır: Beslenme maddeleri üretimindeki düşüklük, zanaatlardaki yarışma, nakit kıtlığı ve fiyatlardaki dengesizlik...

Ne var ki, bu güçlükler, öyle çokça sanıldığı gibi, düşüncelerde tam bir karışıklığın, örflerde düzensizliğin ya da yaratıcı güçlerde bir tükenişin işareti de değildirler. Ömür süresinin kimi zaman pek kısa olduğu o devirde, belirsiz bir yaşamı sürdürmek için, insanlar, ne baştan aşağıya umutsuzluk içine düşmüşlerdir, ne de dizginsiz bir sarhoşluğa bırakmışlardır kendilerini. Düşünce ürünlerinde olduğu gibi, sanat alanında da, zıtlık-

lar ve çelişmeler içinde de olsa, bunlar bir yerde yaşamın da işaretleri olduğu için, XIV. yüzyıla hor bakamayız.

I

AVRUPA'NIN GÜÇLÜKLERİN BİLİNCİNE VARMASI

Bu uygarlığın gerçek ve insanî boyutlarından başlıyalım önce.

FEODAL BATI'NIN BOYUTLARI

XIII. yüzyılın ortalarından beri, Roma Hıristiyanlığının sınırları, daralmasını sürdürmektedir: Yeniden kurulmuş Grek İmparatorluğu ile İslâm karşısında, -Kıbrıs, Rodos, Girit, Ege adaları gibi- kimi adalara ve Mora ile Attika'da kimi bölgelere kadar çekilmiştir; bir karşı-saldırı içinse fazla yeterli değildir bunlar. Kaldı ki, saraylarda oluşturulacak yeni Haçlı tasarıları için Cenova'nın, Venedik'le, Barselona'nın ticarî kaygıları başlı başına birer engeldir ve kitlelerde yankı yapamazlar artık. Böylece, Türk korsanlarıyla kaynıyan Doğu Akdeniz'de, Batı'yla Doğu'nun ilişkileri seyrekleşmiştir. Sonra, Osmanlılarm ilerleyişi vardır; karada Hıristiyan uygarlığını git gide geriletmektedir. XIV. yüzyıl bitmeden, Batı dünyası, Doğu'da Hırvatistan, Macaristan ve Polonya ile sınırlanmıştır. Müslüman Türk önünde tehlikeli bir durumdur bu ve birkaç yüzyıl böyle kalacaktır. Bu gerileyişi, kuzeyde, Hıristiyanlığın Litvanya'yı fethi de gidermez. Bunun gibi, İspanya'daki krallıkların İslâm üzerine yürüyüşü, o yıldırım hızını terketmiştir. Müslümanlık, Gırnata emirliğine de sıkışmış olsa, XV. yüzyılın sonuna değin varlığını sürdürecektir. Kaldı ki, yarımadada Hıristiyan krallıklar da birbirine düşmüşlerdir; bir Aragon, gerçekten güçlü bir ilerleyiş içindedir. Ne var ki, Hıristiyan İspanya, XV. yüzyılın başlarından başlıyarak Akdeniz'in batı havzasına kapanacaktır.

Böylece, Hıristiyanlığın çekim merkezi Batı'ya geçmiştir.

Ufukları sınırlanan Batı'da, tacirler, bilginler ve yöneticiler, aralarındaki yakınlığın gitgide bilincine varmaktadırlar. Cesaret verici teknik gelişmeler ve düşünsel eğilimler vardır: Boylam ve enlemlerin daha sağlıklı hesaplanmasının önü açılmıştır. Bir yerin saptanmasındaki kolaylık ve haritacılıktaki gelişmeler, yolcuların yollarını kısaltmakta, giderek zaman kazandırmaktadır onlara. Sonra, kara ve deniz yolculuklarında da, güçlüklerin daha kolayca üstesinden gelinmektedir; taşıma araçlarında büyük bir gelişme görüyoruz; «ateşler», limanların girişini ve en çok geçilen kıyıları, işaret etmektedir, pusulanın kullanımı ise genelleşmiştir. Güvenlik ve hız, mesafeleri gitgide azaltmıştır. Sonra, denizle karanın somut tehlikeleriyle mücadele eden insanlar için mesafe, uzunluk ölçüsü değildir; yolculuk günüyle hesaplanmaktadır o; «yirmi gün uzunlukta ve onaltı gün genişlikte»: Fransa'nın boyutları böyle tanımlanır o sıralar.

Ortaçağ Batısının boyutları insan çapındadır.

Batı dünyasındaki geri çekilişle nüfustaki büyük azalış arasında bir koşutluk var mıdır?

Tarihçiler şu noktada birlik: XIV. yüzyılla, XV. yüzyılın büyük bölümü, nüfusca bir durgunluk ve bunalım dönemidir. Teknik ilerleyiş yokluğundan, geniş alanlar hemen hemen ıssızdır: Yalnız hayvancılığın insanı besleyebildiği dağlar, ekilmemiş tepeler, sıtmanın kol gezdiği Akdeniz'in kıyı ovaları. Tarımsal nüfusun dağılışındaki eşitsizlikte bundan ileri geliyor. Sonra, bu halk, dönem dönem savaşın acılarını da çekmektedir. Ne var ki, eksik-beslenmenin ve iktisadî bunalımın sonuçları, silâhların tepinmelerinden çok daha yıkıcıdır. Kıtlığın yanı sıra veba kırar geçirir zaman zaman: 1316 yılındaki korkunç kıtlık, büyük nüfusu olan Flandre'ın kumaşçı kentlerinde halkın onda birini alır gider; 1347 yılında, Kûfe'den Messina'ya bir tacir gemisiyle gelen Kara Veba, birkaç ay içinde tâ İngiltere'ye ve İskandinavya'ya değin yayılır ve yokladığı bölgelerde halkın sekizde birinden üçte birine kadar götürür; kimi yerlerde daha da can alıcı olur. Vebanın ağır bastığı bu felâketler, XIV. yüz-

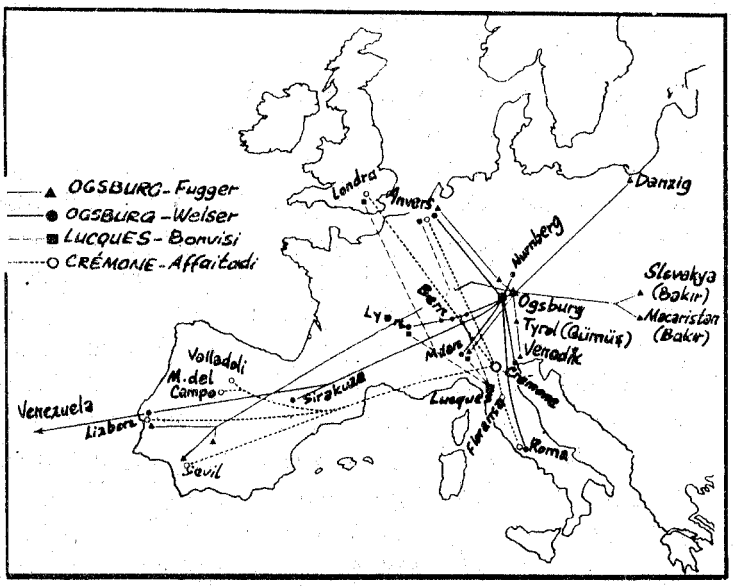

117. – XIV. yüzyılda büyük ortaklıkların acentaları

yılın sonuna değin tekrarlayıp duracaktır. Uzun vadeli iktisadî çöküşü açıklayan temel olay da, üretici ve tüketici olarak, insan sayısındaki işte bu kitlece azalıştır; özellikle el emeğindeki azalış, Avrupa'da her yerde etkisini duyurmaktadır. Köyler kadar olmasa da kentler de çeker vebanın acısını. Ve bütün bu kentlerde, aslında hiçbir zaman ortadan silinmemiş de olsa, yarı-tarımsal nitelik, daha bir belirginleşir. Nüfustaki bunalım, yaşamın ortalama süresini de hatırı sayılır biçimde kısaltmıştır; insanlar genç ölmektedirler.

Yaklaşan ölüm, sınırları daralan Avrupa'da ufukları daha da daraltır.

Daha önce Hıristiyan Batı'ya görünüşteki birliğini veren kimi çizgiler de belli belirsiz hale gelmektedir. Krallık ya da prenslik iktidarındaki gelişmeler, insanlara, senyörlüğün ya da bulundukları kentin geleneksel sınırlarının ötesine bakmayı öğrettikten sonra, şimdi de sosyal ilişkilerin içinde yer aldıkları

ulusal çerçeveleri sertleştirmektedir. XIV. ve XV. yüzyı boyunca, halklar, kendi kişiliklerinin bilincine varmaktadır. İktisadî yarışma, dinsel mücadeleler ve siyasal rekabetler artıp yoğunlaştıkça, «yurt» ve «ulus» kelimeleri, bütün dillerde, tutkulu bir anlama bürünür; çünkü, hemen her halk, komşularına karşı kendisini tanımlamaya kalkmaktadır. Başkalarından çok daha erken oluşan da İngiliz ulusudur. Ne var ki, bütün Avrupa bu değişikliklere katılmaktan uzaktır: Almanya'da, gerçekten ulusal hiçbir bilinç yoktur. Sanat ve edebiyat alanındaki parlaklığı tartışmasız da olsa, İtalya, ulusal güçlerdeki bu yeni derleniş toparlanışa, başkalarından çok daha fazla karşıdır. XIV. yüzyılın eşiğinde, Dante, evrenselliği haykırmıştı; yanıt diye, yerel bencilliği bulur ancak!

XIV. yüzyıl ulusculuğu, toplulukla en sıkı ilişkilerini de dille kurmaktadır; aynı kelimelerle duymak, aynı kelimelerle düşünmektir aranan. Ortak bir dilin önünde yerel söyleyişler çekilmektedir.

Doğan ulusculuk, bu duygusal edebî plandan yavaş yavaş siyaset arenasına da iner.

Hangi biçimde?

Mirascılık hakları ne denli geçerli olursa olsun, her türlü yabancı yarışmacılara karşı, ulusal hanedanlara bağlılık adı altında! Son olarak, XIV. yüzyılda, Batı'da, gerçek Kilise ulusçulukları da kendini gösterir; ulusculuk, Katolikliğin kendi alanında bile duvarlar örmeğe başlamıştır. Krallıklara ve prensliklere bölünme, gitgide güçlendirmektedir bu duvarları.

Bu duvarları aşmak için, artık izin belgesi gerekmektedir. Geleneksel ayakbastı ya da geçiş parasına, gümrük daireleri eklenmiştir şimdi ve hemen tüm Avrupa'da görülen bir yeniliktir bu. Bölgesel ekonomiler de, ulusal çerçeveler içine yerleşmektedir. Kıskançlık ve kuşku duyulan yabancılar karşısında, bir ulustan olanlar, ticarette tekel olmasa bile, hiç olmazsa ayrıcalıklı bir rejimden yararlanmaları gerektiğini ileri sürerler. Yabancıların durumu da, bu iktisadî ulusculuğun etkisi altındadır her yerde. Horlanan yabancının yazgısı da belirsizdir çoğu kez; kimi yerde saldırıya uğrar ve sık sık nükseden yabancı

düşmanlığıyla yüz yüzedir. En güç durumda olanlar da Yahudilerdir: Doğal afetlerin nedeni olarak gösterildikleri yerlerde, düpedüz kıyıma gidilir; kanunlar da daha serttir onlar hakkında. Bu sıkıcı şeylerden yakasını sıyırabilmek için, yabancı, çoğu kez yurtdaşlık isteğinde bulunur ve elde eder; uluscu düşüncenin belli bir hukuk kavramı olmaya doğru gidişinin yeni bir kanıtıdır bu. Örneğin Fransa'da, XV. yüzyılın ortalarına doğru, ulusal dayanışma adına, yabancılarla evlilik yasaklanır.

Hıristiyan dünyanın monarşik ve ulusal birimlere bölünüşü, kuşkusuz devletlerin ve halkların, iktisadî, sosyal, siyasal ya da düşünsel plândaki gelişme derecelerine göre değişti. Düzenleyici bir iktidarın olmayışı da destekledi bunu; insanları, Hıristiyan dünyayı düzenleyip yöneteceği düşüne götüren üç büyük güç sarsılmıştı: II. Friedrich'ten sonra, kimi girişimlere karşın, İmparatorluk ne eski saygınlığını bulabildi, ne de sağlamlığını; imparatorluk, bir düştü bu artık. Papalık, gerçi alabildiğine merkeziyetçi, düzenli ve en iyi biçimde donanmıştır, dogmatik rolünü de tartışan pek yoktur; ama Fransa'nın güneyinde sığıntı halindedir, sonra da Büyük Bölünme sırasında, ulusal devletlerin birbirinden farklı yönlerdeki çıkarlarına göre yırtılışlar içine düşecektir. Kime dinletebilir aşınmış teokratik iddialarını? Nitekim, Fransa ile İngiltere arasındaki çatışmaya son vermede, siyasal öncü rolü oynamak şöyle dursun, hakemliği bile tartışılmıştır. Fransa'ya gelince... Yüzyıllık saygınlığına bakıp, Güzel Philippe'in, gücü tükenmiş İmparatorluk ve Papalık karşısında, Hıristiyan dünyanın önderi olabileceğini düşünenler çıkmıştı. Ne var ki, bunlar da bir düştü. Böylesi düşüncelerin ileri sürüldüğü sıralarda bile, Fransa'nın maddî ve manevî üstünlüğü çöküş dönemine girmişti; savaş, bu çöküşü daha da hızlandıracaktır.

Düzenleyici bir iktidar yoktur Avrupa'da özetle.

Ne yapmalı? Kimi güçlerin yeğlediği, bekleyiştir.

KİLİSENİN GÜÇLÜKLERİ

Siyasal plânda bir «kopuşlar yüzyılı» olan XIV. yüzyıl, zıtlıklarını ve çelişmelerini Kilise'ye ve üniversitelere kadar yayar.

Başta Kilise'nin saygınlığında büyük bir düşüş vardır: Papalık, güçlükler içindedir, zaman zaman da skandallarla sarsılır durur. Bu düşüşün uzak nedenlerinden daha önce söz ettik: II. Friedrich'ten sonra, İmparatorluğun mutlak zayıflayışı, Hıristiyanlık üzerindeki cismanî yönetimi yalnız Papalığa bırakıyordu; ancak, Papalığın elindeki araçlara göre fazla ağır bir işti bu onun için ve üstelik, laik iktidarın tepkisini çekmek bakımından fazla tehlikeli de: Güzel Philippe'in hukukçuları, bir evrensel imparatorluk için gerekçeleri, Roma hukukunda, kendi efendileri için bulmuşlardı. Dünyevî, uhrevîye karşı öç almaya başlamıştı: Papa'yı zaman zaman «Deccal» diye gösteren eleştiriler, Güzel Philippe'ten sonra gelenlerin dönemlerinde de tekrarlanıp duracaktır. Bu eleştiriden, Papanın kişiliği kadar, kendi çevresi ve iktidarı da yakasını sıyıramaz. Hıristiyanları en çok çarpan, Papalığın içinde yüzdüğü lüks ve zenginliktir. İsa'nın söyledikleriyle zıtlaşan şeylerdir bunlar. Kişilik yönünden ise, XIV. yüzyıl Papaları içinde yalnız V. Urbanus herkesin saygısını toplayabilmiş ve Petrarka önünde eğilmiştir. Ötekilerin herbiri bir eksiklikle malûldur: «Ben ne kadar Tanrıysam, Papa da o kadar Papadır». Papa XXII. Johannes için o yüzyılda yaşayan birinin söylediği bir sözdür bu ve gitgide büyüyen saygınsızlığın derecesini gösterir bize.

Büyük Bölünme (Schisme) ile rezâlet de ayyûka çıkar.

> Öyküyü başından alalım: Papa VIII. Bonifatius ile Güzel Philippe'i karşı karşıya getiren mücadele, Papalık aleyhne hayal kırıcı olmuştur. Onun ölümünden (1303) sonra, Fransa kralının hıncından korkan kardinaller, tutar bir Fransızı, Bordeaux arşöveğini Papa olarak seçerler (1305), o da V. Clemens adını alır. Ne var ki, yeni Papa, sağlığı, ama daha çok da kral Güzel Philippe'in yanında bulunmak zorunda olduğu için, Roma'ya gitmez, Fransa'da kalır: Sıksık yer değiştirir, ama çoğu kez, Papalığa ait bir kent olan Avignon'da oturur. Onun yerine geçenler de, orada kalmayı yeğlerler; ikliminin yanı sıra, Roma'nın başkaldırılarla çalkalanmasıdır bunun nedeni. Ancak, 1377 yılında, Papa XI. Gregorius, Roma'ya dönmek gerektiğini görür ve «Ebedî Kent»e taşır

Papalığı. Ertesi yıl öldüğünde, kardinaller, kentte patlak veren bir başkaldırıdan korkarak ve ayaklanmayı yönetenlerin de isteğiyle, tutar bir İtalyanı Papa seçerler. Birkaç gün sonra da, içlerinde yeni Papaya karşı olan birkaçı, korktukları için öyle hareket ettiklerini söyleyip, bir Fransızı Papa seçerler. Doğaldır ki bir skandaldır bu; nitekim, çok geçmez Hıristiyanlık bölünür: Kimi ülkeler (İngiltere, İmparatorluk), Roma'da oturan İtalyanı Papa olarak tanırlar; ötekiler (Fransa, Kastilya) Avignon'daki Fransıza Papa gözüyle bakarlar.

«Büyük Bölünme» diye adlandırılan işte budur.

Ne var ki, skandal burada noktalanmaz. Ne uzlaştırma denemeleri, ne tehditler, hâttâ ne de zora başvurmalar, iki Papayı da geriletmez. Uyuşmazlık, kırk yıla yakın sürecektir; her Papayı kendi bulunduğu yerde başka Papalar izleyecektir. Son olarak, 1409 yılında, bir çözüme varılır: Her iki tarafın kardinalleri, Hıristiyanlığın bütün piskoposlarını bir Konsilde toplamayı kabul ederler ve Piza Konsili toplanır. Toplantı sonucunda, her iki Papanın görevine son verilir ve herkesin tanıyacağı bir üçüncüsü seçilir. Ancak, ilk iki Papa görevden alınmalarını kabul etmezler ve kimi ülkeler kendilerini desteklemeyi sürdürürler. Özetle, iki Papa yerine, üç Papa vardır şimdi.

Papalık saygınlığını daha da yitirir ve dinde sapmalar güç kazanır.

Jan Hus'un başını çektiği hareket, acılar içinde gelişse de, pek önemlidir.

Büyük Bölünmenin patlak verdiği bir sırada, Oxford Üniversitesinde bir profesör, Wyclif, kitaplarında, Papalığı acı bir dille eleştiriyor ve Katolikliğin en önemli kimi inançlarını reddediyordu; çok geçmez, sapkın diye ilân edilir, ancak İngiliz hükümetince korunduğu içindir ki, canını kurtarır. Ne var ki, Wyclif'in düşünceleri, Hıristiyan dünyada, özellikle de Prag Üniversitesinde pek çabuk yayılır. Prag Üniversitesinin İngiltere ile ilişkileri vardır ve Bohemya'da oturan Çekler de, komşu bölgelerden gelmiş olan Almanlarla husumet halindedirler. Aslında, Bohemya'nın yüksek ruhban zümresi pek zengindir; o yüzden de acı eleştirilere uğramaktadır ve bu zümre içinde hayli Almanın bulunması gerginliği daha da arttırmaktadır. Piskoposlara

saldırmak, Çekler için yabancı Almanların etkisine karşı çıkmaktır aynı zamanda. Böylece, dinsel olduğu kadar, ulusal niteliği de vardır davranışların.

XV. yüzyılın başlarına rastlıyan o sıralarda, Jan Hus ortaya çıkar. Prag Üniversitesinde ders veren bu pek dindar Çek papazı, ruhban zümresinde bir reform yapmanın düşü içindedir; Kilise adamlarının, lüks yaşamı terkederek, sade ve ağırbaşlı bir yaşam sürmelerini istemekte, buna inandırmaya çalışmaktadır onları. Vaazları, Çekler arasında büyük yankılar yapar. Çok geçmeden, daha da sertleşir eleştirileri; sonuç olarak vaazda bulunması yasaklanır. Bunu yapmasının görevi olduğunu söyleyerek baş eğmez; Papa, kendisini mahkûm etmekle tehdit edince de, ona değil, yalnız ve yalnız İsa'ya uymakla yükümlü olduğunu söyler. Bu, Katolik dogmanın emrettiği piskoposlara ve Papaya uymayı reddetmeye götürür onu; ve, aynı zamanda, Wyclif'in kimi düşüncelerini kabul eder. Kilisenin gözünde sapkınlık içine düşmüştür; ne var ki, bunu yaparken, Almanlara karşı Çekler vardır beraberinde.

İşte o sıralardadır ki, Bölünmeye son vermek amacıyla, İmparatorun yardımıyla, Constance'da, çok sayıda, piskopos ve ilâhiyatçıdan oluşan ünlü Constans Konsili toplanır. Toplanır toplanmaz, Jan Hus'u da alırlar gündemlerine. Böylece, iki sorun içiçe düzenlenmek istenmektedir. Konsil, her üç Papanın da görevlerinden ayrılmaları gerektiğine karar verir önce: İçlerinden biri, kolayca uyar buna; ikincisi reddederse de, Hıristiyan dünyada kendini tutan hemen hiç kimse yoktur; üçüncüsü kurnazlık yapmak ister, hapsedilir ve sonunda ayrılır. Bütün bunlardan sonra bir yeni Papa seçmek mümkün olur ve Büyük Bölünmeye de resmî olarak son verilmiş bulunur. Jan Hus karşısında da korkunç bir karara varılır: Konsil, elinde İmparatorun verdiği izin belgesinden başka bir şey bulunmayan Jan Hus'u tutuklatır ve yaptıklarının yanlış olduğunu kabul etmesi istenir kendisinden; Hus yiğitçe reddeder: Odun yığınları üzerinde yakılmaya mahkûm edilir ve karar yerine getirilir.

Bunlar, büyük bir şey getirmiyordu aslında. Gerçekten, Kilisenin içindeki durum düzeltilmemiş oldu: Çünkü, yeni

118. – Jan Hus'un işkenceye götürülüşü

Papayı seçerken, Constance'ta toplanmış olanlar, yalnız Konsil'in, yani tüm piskoposlar topluluğunun Kilisede en yüce iktidar sahibi olduğunu, giderek Papanın ona uyması gerektiğini de ilân ettiler. Papalık monarşisine karşı yerinde bir tepkiydi bu; ne var ki, yeni bunalımları da beraberinde getirdi ve bunlar XV. yüzyılın ortalarına değin sürecek, Konsillerle Papaları çatıştırıp duracaktır. Konsil yandaşları yenik düşünce, her ülkenin kendi içinde tutunurlar; kralların da desteğiyle, ulusal ruhbanı örgütlerler ve Papalığa pek hak tanımazlar. Fransa'da, özgür Fransız Kilisesi öğretisi anlamına, g a l l i k a n i z m denir buna. Hareket, 1438 yılında, VII. Charles'in bir kararıyla zafere ulaşır: Piskoposları, Papanın müdahalesi olmadan, ruhban ve kral seçecektir artık; ve Papalığa da vergi ödenmeyecektir.

Bunun gibi, Jan Hus'un mahkûm edilmesi, Bohemya'da korkunç bir başkaldırıya yol açtı. Bunlar, Çeklerle Almanları karşı karşıya getiren Hus Savaşları (1419-1436) diye anılır. Çekler sonunda yenilirler ve, birkaç ödün karşılığında, Papalığa tâbi olurlar. Ancak, ilk fırsatı yakaladıklarında, Katolik Kilisesini terke kalkıp kalkmıyacakları bir sorundur.

Hus'un yandaşları, belli başlı iki guruba ayrılır: Prag'lı ılımlı Hus'çular ve Tabor'lu aşırı Hus'çular. Tabor da, Güney Bohemya'da bir kentin adı. Tabor, o sıralar, tüm Avrupa'da sosyal hareketin gerçek merkezi olmuştu. Kardeşlik duygusu bütün Tabor'luların yüreğine yerleşmişti. Aralarındaki tüm sınıf farkları ve toplumsal eşitsizlik kaldırılmıştı. Bütün mal mülk ortaklaşaydı. Dindarlık ve neşe, topluluk için çalışmak, açık havada yapılan toplantılar ve kutlanan bayramlar, Tabor'luların yaşamının belli-başlı özelliklerindendi. Kral Vaclav'ın ölümünden sonra, bu guruplar, 1420 yılında kabu ettikleri bir program (Prag Maddeleri) üstünde görüş birliğine vardılar: Vaaz özgürlüğünü, iki ayrı biçimde ayin yapmayı, Kilise adamlarının yoksulluğunu ve büyük günahların sivil makamlarca cezalandırılmasını öngörüyordu bu program. Vaslav'ın kardeşi Kral Sigismund, bu programı kabule yanaşmayınca, Tabor'lu yandaşlar başkaldırdılar ve bütün Hus'çuları savaşa sürüklediler.

Savaş, uzun yıllar sürdü (1419-1436).

Sigismund, Papanın yardımını sağlıyarak, Hus'çuları yenmeyi denediyse de başaramadı. Başkanları Jan Zizka, Büyük Prokop ve Küçük Prokop'un yönetiminde çarpışan Hus'çular, Papalığın düzenlediği Haçlı seferlerine karşı çeşitli zaferler kazandılar. Kardinal Sezarini'nin uğradığı bozgun (1431). Basel'de başlayıp Prag'da süren görüşmelere yolaçtı. 1433'te kabul edilen **compactata,** Hus'çulara iki ayrı biçimde ayin yapma hakkını tanıdı; ancak, öteki maddeler üstünde pek ödün vermedi. Bu andlaşmayı kabul etmek istemiyen Tabor'lular, ılımlı Hus'çular ve Katolikler karşısında yenilgiye uğradılar. Diyet meclisi ise andlaşmayı onayladı ve Sigismund'u Bohemya kralı olarak kabul etti (1436). Hus'çuların çoğu, XVI. yüzyılda Luther'cilerin etkisinde kalacaktır; pek azı 1494'te yeniden Katolik olur. Aşırı Tabor'lular ise, Kardeşler Birliği'ne girerler. Bohemya Kardeşleri ve Moravya Kardeşleri adı-

m taşıyan bu gizli tarikatler, daha sonra ortaya çıkan Quaker'ler tarikatini andırıyordu. Tıpkı onlar gibi barışçı, sosyal reformdan yana ve hem çalışkan hem de acıması olan kimselerdi bunlar.

Hus'çu savaşların biricik etkili sonucu, Wyclif ve Hus öğretilerinin Almanya'da yer etmesi olmuştur. Bu öğretiler, Reform hareketine kaynaklık edecekler ve 1525 köylü ayaklanmasını etkileyeceklerdir.

Son olarak, Constance Konsili, bütün vaadlerine karşın, en ivedi sorunu, ruhban zümresinde reform sorununu unutur. Aslında, Kilise hiyerarşisinin bütün kademelerinde zorunludur böylesi bir reform: Papalıktan lüksü çıkarıp atmak, onun dayattığı vergiler sistemine son vermek, piskoposların dürüst bir yaşam sürmelerini sağlamak, rahipleri eğitmek, doğru yoldan sapmalarını önlemek gerekiyordu. Oysa, XV. yüzyılda, Papa II. Pius'un kimi denemeleri dışında, hemen hiçbir şey yapılmaz bu alanda. Dahası, o yüzyılın sonunda, Papalar, Kilise dışındaki insanlar gibi yaşamaya koyulurlar. Kötüye kullanmalar daha sıradan olur; bütün ülkelerde Hıristiyanlar, reformu dayatmak için, önce Roma Katolik Kilisesini terkedip etmemek gerektiğini sormaya başlarlar kendilerine.

Kesin yanıtı, XVI. yüzyılda verilecektir bunun.

DÜŞÜNCELERDE ARANIŞLAR VE MAYALANIŞLAR

Üniversitelerde de bir zayıflama vardır.

Aslında, görünüş olarak, üniversite yaşamı büyük bir gelişim içine girmiştir: Yığınla üniversite açılmıştır, ulusal devletlerdeki gelişmelere olduğu kadar, dinsel düşüncelerdeki farklılığa da bağlı bir olaydır bu. Doğaldır ki, kimi prenslerin bilim ve sanat koruyuculuğu, kültür alanındaki yarışma da işin içine girer. Ne var ki, bu aşırı çoğalma yüzünden, kimi üniversiteler bitkisel bir yaşam içine girerler ya da silinip giderler. Dahası, üniversiteleri o tarihe değin yaşatan iki büyük ilke, düşünsel uğraşların uluslararası nitelikte olmasıyla, siyasal iktidar karşısındaki bağımsızlık terkedilmiştir. Ayrıca, dinsel uyuşmazlıklar

ve ulusal kıskançlıkların da etkisiyle, üniversitelerin politikaya karışmaları da yıkılışa götürmektedir onları. Ama aslında, üniversitelerdeki gerileyişin, bütün Batı'da üniversite yaşamının içine düştüğü bunalımın daha genel ve derinde nedenleri vardır: Yöntemde, öğretide ve düşüncede gevşeme ve düşüştür bunlar. Üniversiteler, birkaçı bir yana, düşüncenin yeni ufuklarına açılamamaktadır; çağdaş dünyanın dışında yaşamaktadırlar. Oysa, karışıklıklarla dolu bir dünyada, yaşamın anlamı üstüne düşünceler mayalaşmakta, kafalara sorular üşüşmektedir. Üniversitelerin yanıt diye verdiği tek şey vardır bunlara: Kıyaslamalar!

Nedir gerçek? Nedir dünya ve insan?

XIV. ve XV. yüzyıllar, bu ebedî sorunları, kendine özgü bir kaygıyla ortaya koyarlar. Ve modern düşüncenin kaynakları olan yeni eğilimler, yaratıcı bir imgelem ve aklın bütün umursamazlıkları gelip birbirlerine karışırlar.

Boccacio'nun anlattığı o «Üç Yüzük» öyküsü, devrin belirsizliği ve kararsızlığını pek güzel özetler: Bir baba, ölürken, hangisinin asıl olduğunu açıklamadan birbirine benzer üç yüzük bırakmıştır üç oğluna; herbiri de gerçek yüzüğün kendisinde olduğuna inanmaktadır. Hıristiyanlık, Mecusilik ve Müslümanlık olmak üzere, üç din de böyledir. Hangisi en iyisidir? Gökteki Babamız bilmektedir. Her inanan da kendi uyguladığına en iyisi olarak bakmaktadır.

Böylece, kimi zekâlar, büyük evrensel bireşimlerden cayıp, çok cepheli bir gerçeği kabul ederler. Şu nokta önemli ki, XIV. yüzyıl düşüncesi, Ermiş Thomas'dan değil, Duns Scot'dan hareket ederek gelişmektedir. Duns, aklın pagan gururunu bir yana atmak isteğiyle, kendi Tanrı ve dünya anlayışını her türlü zihnî ögelerden arındırıyordu; Kutsal Kitap'taki vahiyden çıkardığı şuydu: Tanrı, yaradılışa aklî bir düzen verici bir güç olmaktan çok, yaratıcı ve özgür bir iradeydi. Öyle olunca, kendi halindeki akıl, ancak kıyaslamalarla gerçeğe varabilirdi; Tanrıyı arayış ise erdemin yol göstereceği bir atılımla olabilirdi. Böylece, bir yandan açık ve belirgin kavramları yeğleme, bilimsel gelişmeleri, belirginliğin ve kesinliğin araştırılmasını haber verirken, öte yandan erdemin gerekleri mistiğin –göz alıcı biçimde– açılıp serpi-

lişini hazırlıyordu. Ne olursa olsun, imanla aklın uyuşmasının geçersizliğini ilân etmek, her şeyi sorun haline getirir ve birbirinden farklı yönlere giden yolları açar: Kimi, felsefesini yalnız akıl üzerine kurar ve kimi bilimsel deneyin gereklerini sezinler; mistik cephede ise kimileri, ahlâkın sırrını Antik düşüncede bulurlar. Bereketlilik ve etkililik bakımından birbirine eşit değildir bu yollar, ama hepsi de varlığı ve yazgısı üstüne aranış içinde olan insanın doğrulduğu yollardır.

XIV. yüzyılda, bilimsel gelişmenin gerçek yolaçıcısı, Ockham'lı Guillaume ve çömezleridir. XIV. yüzyılın ortalarına doğru onların düşüncelerinin kazandığı başarıdır ki, Thomascılığın gerileyişini hızlandırır. 1280 yılına doğru doğan Guillaume, -bir olasılıkla- Duns Scot'un öğrencisi oldu ve onun gibi Oxford'da ve Paris'te ders verdi. Paris'te daha da açılıp serpilir düşüncesi. Eski gerçekçilik ile nominalizm tartışması yeniden başlamıştır. Guillaume için, düşünce, duygularla edinilmiş izlenimlerin zekâ yoluyla bir hazırlanışı, bir «ruh tutkusu»dur ancak; ve böylece yargılamada, nesnelerin tasarlanmasında bir rol oynar, kelimeler de dile gelişidir onların. Gerçeklik hakkındaki bilgimizin göreceliği buradan gelir; metafizikle aklî ilâhiyatın güçsüzlüğü de. Yalnız vahyedilmiş ilâhiyat, Tanrının sıfatları kavramını, maddî olmayan ruh, ahlak kanunu kavramlarını dayatabilir. Buna karşılık, iyi düşünmek, usavurmak sanatı, aklın her türlü çıkışının zorunlu koşuludur.

Paris Fakültesince iki kez mahkûm da edilse, Ockhamcı öğreti Paris'te yurtdaşlık hakkı kazanır ve yine oradan öteki ülkelere yayılır. Saksonya'lı Albertus, İnghen'li Marsile, Jean Buridan ve Nicolas oresme, bu düşüncelerle beslenirler. Mantığı, zaman zaman çıkmaza da girse, Ockhamcılık, yöntem olarak gözlem ve deneyime dayandığı için, bilimsel ilerlemede bereketli bir uyarıcı oldu. Matematik, geometri, mekanik, yer yuvarlağı fiziği, doğa bilimleri, ilk modern deyimlerini tanıdılar; öte yandan, yine onun etkisiyle, sayı, mesafe ve zaman kavramları daha açık bir deyime kavuştular: Muhasebe, coğrafya ve saatçılıktaki ilerlemeler buradan doğacaktır. Aristoteles'in saltanatı sarsılmış ve dünya görüşü sorun haline gelmiştir.

119. - Ockham'h Guillaume

İlk h u m a n i z m a da XIV. yüzyılda ortaya çıkar; başında da P e t r a r c a'yı görüyoruz.

Floransa'lı bir noterin oğludur Petrarca, hukukçu olmayı istemez, Kiliseden bir geliri vardır, alır başını gider bir kentten bir kente; o zamanki Avrupa'da yığınla yeri dolaşır ve her gittiği yerde de kendini görüp gözeten bir kişi bulur. Hemen hemen bütün bir yüzyılın tanığı (1302-1374) olan Petrarca'yı bir tutku canlandırır: Latin edebiyatıdır bu. Bir düşün ağırlığı altındadır: Papanın başında olacağı bir Hıristiyanlığın yeniden kurulmasıdır bu düş. Bir hayal kırıklığı parçalar yüreğini: Laura'nın paylaşmak istemediği aşktır o. Hiçbir onur, hiç bir pohpohlama, bu kararsız yaradılıştaki şairin çalkantılı ruhuna durulma getirmez. İbni Rüştçü düşüncelerden kaçar, Augustinizmin etkisinde kalır; içe dönüş, bilgeliği tek öğreten budur ona göre ve kötümserlik karşısında tek kurtuluş da kaçıştır: Her türlü sevinç, her türlü acı bir hiçliktir. **Canzionere, Trionfi** ya da **De remediis utriusque fortunae,** Floransa'da büyük vebayı yaşıyan bir adamın bunalımını dile getirirler. O pek bulanık Hıristiyan duygusallığı ile yatışamıyan, **De vita solita-**

rianın yazarı, İlkçağ yazarlarına başvurur; ne var ki, İbni Rüştcülerin başı Aristoteles'ten nefret eder; Platon'dan, Cicero ya da Kilise Babaları aracılığıyla, felsefi ve bilimsel temellerden yoksun olarak dinsel idealizmini çıkarır; ve Cicero ile Seneca'nın uzlaşmacı duygusallığından ister avuntuyu.

O zamanın insanları için, bir olasılıkla, çıkışı olmayan görüşlerdir bunlar; çünkü çömezleri de aynı kararsızlıkları duyacaklardır. **Decameron**'u yazdığı için pişmanlık da getirmiş olsa, Boccacio, öteki eserlerinde ve içtenlikli bir Katolik olmasına karşın, çağdaşlarına vere vere her türlü doğaüstü anlayıştan sıyrılmış bir pagan ahlâkı verebiliyordu ancak. Gerçekçiliği, Jean de Meung'un **Roman de la Rose**'un ikinci bölümünün okuyucularına önerdiği ahlâk için bir yol gösterici olmaktan fazla bir şey değildi.

İtalya gibi, Floransa'da da çiçeklendi bu Cicero'cu ilk hümanizma. Petrarca'nın açtığı yolu, Eskiler hakkında daha yetkin bir bilgiye sahip olarak genişletmek, gelecek kuşağın işi olacaktır. Ve bu iyimser ve kendine güvenen yöneliş, Rönesansın ilk ürpertileridir ve her şeyden önce de İtalya'nındır onu duymak onuru.

EDEBİYAT VE SANATTA ARANIŞLAR

Yaşamdan sıkılma ve daha iyi bir yaşama doğru özlem: Felsefî ve dinsel düşünceye damgasını vuran bütün duraksamalar ve bütün zıtlıklar, XIV. ve XV. yüzyıllarda, sosyal yaşamda olduğu gibi sanatın görünüşlerinde de kendilerini açığa vururlar. Duyulabilir ile aklî olan, kendiliğindencilik ile araştırma, kaba ile duygulandıran arasında bir tartışma açılmıştır.

Ama hiçbir eğilim de yanıt verememiştir henüz.

Gotik sanat, hemen tüm Avrupayı vesayeti altına almıştır. İlkelerini yadsımadan, kurtulmak gerekiyordu ondan. Değişik yollara yönelmiş İtalya bir yana bırakılırsa, her Avrupa ülkesi, kendi estetik deyimini yenileştirmeyi, ulusal farklılıkları da işin içine katarak, gotik formüllerin yumuşatılmasında aramaktadır. Onu, soyut ve –bir parça– soğuk bir incelikle mimarlıkta görüyoruz önce: Tonoz yükselir; ışık daha saydam ve durudur; renk-

lerin dizisi, sarıdan gümüşîye değin zenginleşmiştir. O zamana kadar mimarlıktan ayrılmayan görsel sanatlar, şimdi bir özerkliğe yöneliş içindedirler. Heykel ve resimde, kesinliği titizce arayışa, teknik yetkinliğe doğru gidiş vardır; ve heykel, yapının zorunlu bir tamamlayıcısı değildir artık. Aynı zamanda o zarif çocuklu Meryemlerin yüzyılıdır bu: Kalçalarda bir parça yapmacıklar olsa da, yüzlere, genç kadınlardaki o gerçek gülümseyişi yerleştirmiş, yerleştirebilmiştir heykeltraş. Bunun gibi Fransa'da ve İtalya'dadır ki, resim, özerkliğini ve yeni niteliklerini belirginleştirmektedir. Ve resim, şimdi bir mihrap arkalığının tahtadan panosunda, ya da bir el yazmasının safyalarındadır; anıtsal niteliğini de yitirmiştir.

Gelişmeler, mimarlık ya da görsel sanatlardan çok daha fazla edebiyatı etkiler doğrudan doğruya: Nesir, düşüncenin doğru dile getirilişinin kaygısı içindedir. İlkçağ yazarlarının –özellikle Fransızcaya– çevirileri, XIV. yüzyılda, dilin gitgide yetkinleşmesine yol açar. Hukuk düşüncesinin yayılışı, derlemeler ve yorumların artışı ile kendini gösterir. Henüz bir teknik haline gelmemiş de olsa, tarihi de eklemeli buna; bu alanda başta dikkati çeken de F r o i s s a r t. Joinville'in anıcılığının erişemediği bir noktadır o. Daha ciddi bir araştırıcı, gerçeğe daha düşkün, zamanındaki toplumu tanıma ve açıklamaya meraklı Froissart, kendi mesleğini pek güzel tanımlar, ve öyle der: «Sırrını açmadan, aydınlatmadan, bu zamanda şöyle şöyle oldu deseydim, kronik olurdu o, tarih değil yoksa». Olayların akışındaki gizi yakalamak, büyük adamların hareketlerindeki etkenleri araştırmak, işte yeni kaygı!

Tarihle, imgeye dayanan anlatım, şövalye romanı, öykü ya da örflerin yergisi arasında büyük farklılık da yoktur. Fransa, yiğitlik destanlarının eski temalarını yeniler durur; çünkü, nesir ya da nazım, şövalye romanı ya da saraya değgin roman revaçtadır hep ve Fransa dışında da «Fransa biçiminde» böyle derlemeler arkasında koşulmaktadır. Ne var ki, 1325 yılına doğru, toplum dışına itilmiş insanların serüvenlerini dile getiren ilk roman (roman picaresque) yayınlanır. Aslında beğeni, gitgide öyküye yöneliyordu: C h a u c e r 'in *Canterbury Tales*'i, Boccacio'ya hay-

ranlık ve öykünmeden de yola çıkmış olsa, ruhsal çözümlemelerdeki doğallık ve sosyal eleştirilerindeki incelikle göze çarparlar; bu alanda başkaları izler onları. Böylece, yergi ve gerçekçilik, edebiyatta randevu vermişlerdir birbirlerine.

Ballad, rondo, kral türküsü gibi belli biçimlerde dile getirilen şiir, özgünlüğün ve esinin kuruluğa düşme tehlikesini taşıdığı için, tehlikeli bir sanattır. Bu kurallar, kimi zaman yapmacığa da düşse, düşünce ürünü zevkini yaymış ve dili arıtıp incelmişlerdir. Onları, yapaylığın içine düşüp kaybolmaktan kurtaran bir Guillaume de Machaut gelir; arkasından bir Eustache Deschamps'ı görüyoruz. Ama şiirde XV. yüzyılı taçlandıran kuşkusuz François Villon'dur. Serüvenli bir yaşamı oldu onun. Dili, kabalıktan lirizme kadar bütün tonları taşır. Modern okuyucu, bir Musset'yi, daha da çok bir Verlaine'i hatırlatacak zıtlıklar görür eserinde: Bedensel isteklerle acı bir kötümserlik, ahlak-dışı bir tutumla derin bir dinsel bağlanış arasında gider gelir Villon. *Asılmışlar Balladı*'nın unutulmaz şairi, belki «asrî» diyebileceğimiz ilk şairdir.

Müzikte, çok seslilik de gerçekçiliğe açılmaktadır.

II

AVRUPA'NIN İKTİSADÎ VE SOSYAL GÜÇLÜKLERİ

O yüzyıllarda, Fransa'da, köylerdeki dinsel törenlerde yeni bir yakarış duyulur: *A fame, belle et peste, libera nos, Domine.* Kıtlık, savaş ve veba, insanları her an tehdit eden üç tehlikedir bunlar. Breton şair Jean Meschinot'nun mısralarında dile gelen de aynı üçlü felâketten yakınmadır:

Ey sefalet ve acılarla dolu yaşam.
Pençesindeyiz savaşın, ölümün, kıtlığın,
Soğukla sıcak yer bizi, gündüzle gece tüketir.

Modern tarihçilerin ortaya attıkları «Yüz Yıl Savaşı» deyimi, çok noktada yanıltıcı da olsa, başta gelen bir felâketin sürekliliğini göstermesi bakımından bir meziyeti var en azından. 1336 yılına doğru, o yüzyıllık Akitanya sorunu yüzünden çıkan bu Fransız - İngiliz uyuşmazlığı, 1375 yılında durur bir aralık, sonra parça parça bir yüzyılı aşan bir zamana yayılır; gevşediği sıralarda da, Brötanya'da, İspanya'da, Pay-Bas'da başka küçük çatışmalar nöbete geçer. Bu krallıklardan her birinde ortaya çıkan, kimi zaman iç savaşa kadar varan parti kavgalarını, prenslerin başkaldırı ve komplolarını, durumdan yararlanıp kendi açlıklarını doyurmak isteyen senyörlerin savaşçı girişimlerini, köylerdeki ve kentlerdeki ayakanmaları da eklemeli bunlara; karada ve denizde haydutluğun ve korsanlığın yaptıklarını bir yana bırakmış olalım bir an için.

Silahlı çatışma, bütün Hıristiyan Batı'da ortaktır.

Ve üstelik Güney-Batıda, Osmanlıların açtığı bir sürekli cephe vardır.

Krallarla prensler arasında kan dökülmesini önleyecek güç hangisidir? Uluslararası hukukun kimi ilke ve örflerini hazırlamakta olan diplomasinin, elinde geçici araçlar vardır henüz. Papalığın temsilcileri, bütün Batıyı, bir uzlaşma sağlamak için dolaşır dururlar; ateş kesmelerden ve barış konferanslarından elde edilenler de geçicidir. Papalığın hakemliğine, ya da bir üçüncü kişinin aracılığına, doğrudan doğruya hükümdarlar arasında görüşmeler de eklenir. Silahların konuşması yerine, çocukca da olsa, kralların ya da prenslerin karşı karşıya gelip düelloya tutuştukları da görülür. Elçilerin dokunulmazlıkları da olsa, iyi gözle bakılmaz kendilerine.

Özetle, diplomasi yetersizlikler içindedir.

Daha önceki dönemlerden gelen kimi çizgileri taşısa da, koşullar, savaşı bir meslek yapıp çıkarmıştır. Savaşın tehlikelerini, yararlarını ve onurunu aramak gibi kendine özgü bir anlayış, soylu ailelerde gitgide azalan gelirlere karşılık büyük bir nüfus artışı, özellikle en kalabalık bölgelerde, ailelerin yaşça küçük

olanlarını serüven aramaya götürür. Geçici feodal birlikler, savaşın sürekliliğine uygun değildi ve vassallık kuralları, esnek ve türdeş birlikler ortaya çıkarılmasını engelliyordu. XIII. yüzyılın sonlarından başlıyarak, kimi örnekler, prenslerin ücretli askerlere başvurmalarındaki zorunluluğu anlatır bize. XIV. yüzyıldaki savaşları niteliyen de bu meslekten savaşçı tiplerdir. Özellikle Fransa ve İtalya savaşları sayesinde, savaş «ortaklıklar»ı (compagnie) bir kurum ve «çapulcu asker» (routier) de bir sosyal tip olup çıkmıştır.

Sefer zamanlarında, kralın silahlı adamları arasına katılan bu çapulcu asker, ateşkeslerde ayrılır ondan; düzenli bir topluluğa sokulması olanağı olmayan, kökünden koparılmış bir işsizdir o. Savaş anlarında bu ortaklıkları tutmak, ateşkeslerde onlara bir tür işsizlik tazminatı ödemek, durumun gerektirdiği önlemlerdi. Fransa'da 1445 yılında yapılan bir reform, savaşçılık mesleğini, kralın hizmetinde örgütler. Yeni ortaya çıkmış bir silah olan top, topçuluğun geliştirilmesini de gerektirir orduda. Böylece, devletin ödediği ve yalnız ona bağlı feodal olmayan bir krallık ordusu kurulmuş olur.

GENEL ÂFETLER

Savaşın yanına, iyice dizginlenememiş bir doğanın durmadan tehdit ettiği insanların güvensizliğini de eklemeli. Gerçekten, elinde düzenli bir izin belgesi bulunan yolcunun, yollarda ve kıyılarda tutuklanmayı ve kurtuluş akçası ödemeyi savuşturma şansı vardı. Misilleme adeti de, korsanlık ve esirlik tehlikelerini – bir ölçüde – sınırlıyordu. Ne var ki, kıyılarda burunları ve limanları ateşlerle belirlemek nafileydi; kimi yerlerde kış ayları yığınla gemi batardı; döküntülerini de kıyıdakiler toplarlardı. Dağda olduğu gibi denizde de yolu yitirmek felâketti.

Bunun gibi, su basması ve yangının, hastalığın ve açlığın felâketleri de, insanı gelip evinde yakalıyordu. Yapılarda alev alır malzemeler kullanıldığı, evler birbirinin üstüne yığıldığı, korunma araçları da pek yetersiz olduğu için, her yerde yangın vardı ve geldiğinde de mahalleleri silip süpürüyordu. Her kent,

yangına karşı bir iki görevli ayırır; her yerde çeşmelerin bakımına ve sayılarının arttırılmasına özen gösterilirdi. Yağmur, ırmak taşmalarının ve sellerin getirdiği felâketlere karşı ise, korunma daha güçtü.

Bununla beraber, felâketlerin en korkuncu s a l g ı n l a r dı. Ne sağlık bilgisi yeterliydi, ne de korunma önlemleriyle, belli belirsiz ilerlemeler içinde bulunan tıp. Hele savaş ve iktisadî çöküntü dönemlerinde, bunların yıkımı daha büyük oluyordu. Başta v e b a geliyordu; 1347 yılında, Ceneviz gemilerinin Doğu'dan getirdikleri ve bütün Avrupa'yı saran veba, dehşetle hatırlandı hep. Onu, dizanteri ve çiçek hastalığı izliyordu.

120. – Tanrının gazabı olarak görülen veba

Tıptan anlayanların yetersizliğinin yanı sıra, tıp da, kimi yeri bozulmuş İlkçağ tıbbı ile yetiniyordu; İspanya ve İtalya

dışında, kimse Yahudi ve Arap bilimine açıkça başvurma cesaretini gösteremiyordu. Büyük Veba, yıldızların durumuna ve Mars gezegeninin kötü şöhretine verildi. Önerilen ilaçların karşı etkisi oluyordu. Genel sağlık bilgisi tıptan ve özel sağlık bilgisi de genel olanından daha geçerliydi. Vebaya ve ilaçlara dayanabilmek için pek sağlam olmak ve düzenli yaşamak gerekiyordu. Ne kadar giyinilirse giyinilsin, ısınma, özellikle köylerde yetersizdi. Evler ışık almıyordu; kentlerde bile lüks olan pencere camı yerine, yağlı kâğıt kullanılıyordu. Köy evleri, güneşi, çoğu kez kapıdan alırdı; kentte de esnaf, yol kenarında çalışmak zorundaydı. Yıkanma, bir ölçüde yolundaydı. Her şeye karşın, ahşap evler, insanlarla beraber, vebanın korkunç yayıcıları olan sıçanları ve yığınla haşaratı barındırırdı. Genel sağlık bilgisi, kuşkusuz, Büyük Vebadan da hayli dersler çıkardı: 1350 yılından başlıyarak, Paris sokaklarında domuzların dolaşması yasaklandı; altı yıl sonra da ilk lağım yapıldı; ancak çöplerin, genel depolara atılacak yerde, sokağa ya da Seine'e atılmasını önlemek için tüzükler, XVI. yüzyıla değin arttırılıp duracaktır.

Aslında, içine çayırların ve tarlaların geniş ölçüde sokulabildiği kentlerin havası ile, bir yerde yeterli hava alacak biçimde yapılmaya başlanan evlerin sağlığa aykırılıklarından çok, beslenmedeki kararsızlıklardır ki, salgınları davet ediyordu. Sağlığa dokunan âdetler vardır: Kaşık yoktur, herkesin ayrı çanağı da. Dengesiz bir beslenme vardır: Tuzlu, nişastalı, salçalı, erimiş domuz yağlı ve baharatlı yiyecekler fazla yer tutmaktadır; yeterince taze ve bol yiyecek görülmez. Özellikle de yiyecekler yeterli değildir; salgınlar da kıtlıklarla beraber gelmektedir.

Kıtlıkların neden doğdukları, onların boyutlarından ve yayılışından çok daha iyi biliniyor. Yerel olsun genel olsun, kıtlıklar, hemen hep kötü havaların bir sonucuydu; savaşın yıkıntıları da çoğu kez bunu artırıyordu. XIV. yüzyılın iki büyük kıtlığı ile yetinelim: 1314 ve 1315 yıllarında tufanı andırır yağmurlar, sonbahar ekimini engellemiş, tohumun büyüyüp olgunlaşmasını önlemiş, soğuk geçen bir yaz da tuz ürünü ve hasad umutlarını yıkmıştı. Rusya'dan Pirenelere değin, bütün kaynaklar kurudu,

fiyatlar alabildiğine yükseldi ve kıtlık da korkunç salgınlara yol açtı. Ondan altmış yıl sonra da, Güney Avrupa buna benzer şeylerin acısını çekti; arkasından da veba başgösterdi. Siyasal ve askerî durumlar, kıtlığı ve fiyat yükselişlerini daha da şiddetlendirirken, her yerde spekülatörler de, beledî iktidarların güçsüzlüğünden yararlanıp korkunç kârlar sağlıyorlardı.

Yumuşama ve güçlük dönemlerinin boyutlarını çizdiği böylesi büyük bunalımlar, insanların yaşamındaki kararsızlığı da vurguluyordu. Özetle insan, savaşların, hekimlerin, spekülatörlerin, doğal âfetlerin insafına terkedilmişti. Ekmeği kendine sağlanmamışsa, hiç olmazsa onu satın alabilecek şeyi kazanabiliyor muydu?

Burada da, iktisadî dengesizlik giriyordu işin içine.

İKTİSADÎ DENGESİZLİK

Neydi ekonominin eğilimleri XIV. ve XV. yüzyıllarda?

O zamanlarla ilgili olarak saptayabildiğimiz bütün rakamlardan çıkan kesin sonuç şu: Avrupa ekonomisi, çok geniş boyutlarda bir iktisadî durgunluk ve bunalım içindedir. Bu rakamlar bize, bunun nedenlerini ve niteliğini tanımlamak olanağını da veriyor. İtalya'da daha çabuk üstesinden gelinen, İngiltere'de daha ağırdan yürüyen, savaşların yakıp yıktığı Fransa'da belki çok daha sürekli ve derin olan bu durgunluk ve bunalım, bölgeden bölgeye çeşitli görünümlere de bürünür; ekonomik etkinlikleri değişik biçimlerde etkiler ve çeşitli sınıf ve zümreleri farklı ölçülerde çarpar.

İktisadî durumdaki bu çöküntünün temel nedeni, nüfusla tarımsal üretim arasındaki dengesizlikte yatıyor başta. Bunun yanı sıra, paralarda da, o zamana kadar işitilmemiş çapta altüst oluşlar görüyoruz. Ortaçağın bu iki yüzyılında paranın gelişimine yüksekten baktığımızda gözümüze çarpan, paranın değerinde, ülkeden ülkeye az çok değişse de, gitgide düşüştür; ve hiçbir önlem de «paranın kıtlığı»m gidememektedir.

XIV. ve XV. yüzyıllarda ekonomiye egemen görünen olaylardan biri, tarım fiyatlarında, özellikle tohumluk tanenin fiyatındaki sürekli düşüştür. Şarap, hayvan ürünleri, yün, boyama bitkileri gibi tarımsal ürünlerin fiyatlarıyla, yapı malzemesi, giyim eşyası gibi sanayi ürünlerinin fiyatlarında ise, daha büyük bir kararlılık görülüyor: Bu ürünlerde fiyatlar değişmiyor, hâttâ yükselme eğiliminde. Tanede alçalış, öteki ürünlerde yükseliş gibi, fiyatlardaki bu farklılık, üreticiye çeşitli biçimlerde yansıyor: Kırsal kesimde, ekim alanları –hissedilir oranda– daraltılır ya da tahıl yerine daha kârlı şeylere yer verilir: Bağcılık, hayvancılığın genişletilmesi gibi. Kentlerde ise, sınaî ürünlerin fiyatlarındaki yükseliş, istemin azalışıyla uzlaşmaz.

XIV. yüzyılın ortalarından başlıyarak, emeğinde de büyük bir azalış vardır. Bu azalış, en geniş boyutlarına Büyük Veba'nın ertesinde ulaşır. Toprak, yeterce kol gücü bulamadığı gibi, işyerlerinde de esnaf eksikliği görülür. Emekçiler, emek gücündeki bu kıtlıktan yararlanarak, ücretlerini arttırmak isterler; kamu otoriteleri, tıpkı salgın hastalıkların yayılışından duyulan korkuya benzer bir korkuyla, hemen her yerde müdahale ederek, bu ücret yükselişini sınırlayan önlemler alırlar. Ne var ki, hiçbiri etkili olmaz bunların; ücretler artmayı sürdürür.

Gelişmelerden daha da çok etkilenen senyörlerin rantlarıyla, her türden toprak rantıdır. Büyük Veba, emek pazarını altüst ederek, geleneksel malikâne sisteminin çöküşünü hızlandırdı. Gelişme çok öncelerden başlamıştı ve zaman aralıklarına karşın, geneldi. Yalnız İmparatorluk, doğu bölgelerinde, büyük malikânenin yeni bir türünü sürdürdü. Onun dışında her yerde, kişisel bağımlılık bağları gevşiyor, eski malikâne topluluğu çözülürken, toprak da el değiştiriyordu. Hemen her yerde, köylü, toprak sahiplerinin içinde bulundukları güçlüklerden yararlandı. Bitip tükenmeyen savaş giderleri, kurtuluş akçaları, sabit gelirleri güneş altındaki kar gibi eriten para değerindeki düşüşler, yaşam düzeyini sürdürme zorunluluğu, yığınla senyörü çok güç durumda bırakmıştı. Vasiyet yoluyla toprak bağışlarının yanı sıra, mirasta eşit bölüşmede direniş de mülkleri küçültüyordu. Daha kötüsü, XIV. yüzyılın ilk çeyreğinden

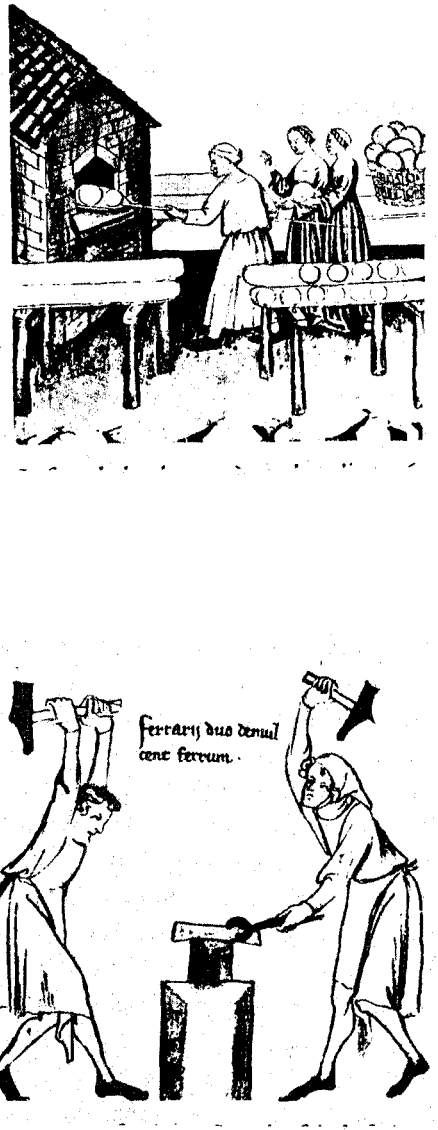

121. – Sıradan ailelerin temel yiyeceği: Ekmek; kentte bir demirci atölyesi

başlıyarak, tarım fiyatlarındaki kararsızlıklar ve bunalım, senyörün kendi gereksinmesi için ayırdığı topraktan (réserve) olan gelirlerini de daraltıyordu. Ayrıca, el emeğindeki kıtlık, ücretlerin yükselişiyle, işletme giderlerini ağırlaştırıyordu. Daha başka nedenlerin de eklenmesiyle, malikâne sistemi her yanından çatırdadı. Toprakta bireysel işletmeye doğru olan, o çok önceden başlamış gelişimi durdurma olanağı yoktu.

Ne oldu?

Özgür olsun olmasın, el emeğini toprağa bağlamak için, paraca alabildiğine sıkışmış senyör, ödün vermek zorundaydı ve verdi. Kiminin azat edilmesi, kiminin yükümlülüklerinin hafifletilmesi, köylülerin, senyöre karşı bağımlılık bağlarını gevşetti. XIII. yüzyılın azat edemediği serfler de, uzlaşmayla ya da başka yollarla özgürlüklerini elde ettiler. Yükümlülükler de gözden geçirildi. Bunun yanı sıra, vassale ya da kesenekçilere bırakılan toprakların (tenure) bırakılma biçimleri de yumuşuyordu: Kiralama, ortakçılığın yerine geçiyordu. Senyörler, kendi yararlarına başka yollara da başvurdular. Toprak ve köylülerle doğrudan bağlarını koparıp, toprakta rantiye durumuna gelen senyörler karşısında, kimi işletmeci köylülerin yanı sıra, ellerinde para olan burjuvalar da, toprak gelirlerinde, bir yatırım fırsatı buldular. Özellikle Fransız soyluların aleyhinde olan bu gelişme, Alman ve İtalyan soylularının da aleyhine idi; daha geniş ölçüde ruhbanın da. Öyle de olsa, yığınla soylu aile, Yüz Yıl Savaşlarından önceki atalarının durumundan daha yüksek bir iktisadî durumda idiler, ya da böyle bir durumu yarattılar.

Malikâne rejimindeki bu çözülüşten yararlanan varlıklı bir orta sınıf köylü tabakasını da görüyoruz; kimi «yeni zenginler», gelir getiren hakları elde ettiler, hâttâ kimi senyörlerin topraklarına kondular. Burjuvalar, ticaretten kazandıklarını toprağa seve seve yatırıyorlardı; çünkü, böylesi bir yatırım, iş âleminin kötü olasılıklarından çok daha güven verici idi ve, toprak da, sosyal bakımdan yükselişin bir işaretiydi ayrıca. Burjuvalar, toprağa sermayelerini yatırdıkları gibi, onu kâr amacıyla işletiyorlardı da: Bağcılara ödünç para veriyor, ayak üstünde ürünleri satın alıyor, hayvan yetiştiricilerle ortaklık kuruyor ve öşür üzerinde

spekülasyona girişiyorlardı. Böylece toprak, burjuvalar için, onu senyör sırasına yükselten yalnız kârlı bir yatırım değil, bir ham-maddeydi, bir ticaret malıydı.

Kentle kırsal kesim birbirine bağlanmıştı böylece.

XIV. ve XV. yüzyılların ticaret yaşamında da önemli değişiklikler vardır: XV. yüzyılın ikinci yarısı, Hansa'nın çöküşüne tanık olur. Ortaçağ Avrupa ekonomisinin temel direkleri arasında ikisi, Pays-Bas ile İtalya arasında gidiş-geliş yolları birçok kez yer değiştirir. Bunlara bağlı olarak, uluslararası büyük fuarlarda da değişiklikler vardır; bu fuarlar, doğu'ya doğru değişmek ve Alp geçitlerindeki mahreçlere yaklaşmak eğilimindedir: Champagne'daki fuarların yerine Chalon, Cenevre, Frankfurt, sonra da Leipzig fuarları geçer; 1450 yılından sonra da, Lyon fuarı, Cenevreninkinin yerine geçmek isteyecek, Milano ile kimi kentler de kendi fuarları için mücadele vereceklerdir. Aslına bakılırsa, fuarların parlak dönemi de sonuna varmıştır: Onların zaman zaman devreye giren kesikli rolü, şimdi yerlerine oturmuş olan tacirlere pek uygun gelmemektedir; ticarî ve malî işlemler de, artık görevlilerin aracılığıyla ya da yazışarak yapılmaktadır.

Ortaklıkların, muhasebenin ve kredi işlemlerinin doğduğu bir dönemdir bu.

Ne var ki, iktisadî durgunluğun etkisi kendisini bu alanda da göstermektedir. Örneğin, yığınla iflâs bunun bir işaretidir. Bu etki, XV. yüzyılın son çeyreğine kadar da baskısını sürdürecektir. İktisadî alanda uzun bir zamandan beri egemen olan bu rahatsızlığın, sosyal plânda yankılarını göstermesinden daha doğal ne olabilirdi?

SOSYAL KARIŞIKLIKLAR

Tournai'li esnaf, 1302 yılında, «herkesin başkalarındaki kadar varlığının olacağı» günleri düşlerler. Seksen yıl sonra, John Ball da, bir türkünün nakaratında, senyörlerine ve Hazine görevlilerine karşı başkaldıran İngiliz köylülerinin hınçlarını bileyleyip duruyordu. Floransa'da *popolo minuto* haykırıyor-

du: «Yaşasın halk!». Her yanda, yardım kurumlarının sefaletlerine çare bulamadığı yoksulların sayısı artmış olmalı; ve çok geçmeden, varlıklı sınıf ve zümrelerde dilenci ve haydut korkusu doğacaktır. 1280 yılından beri, Pays-Bas kentleri, tehlike işaretlerini vermişlerdi ve tâ köylere kadar yankı yapmıştı bu. Kırsal kesimin yapısı, paranın gitgide artan rolüne uygun değildi; yeni zenginliklere kıskançca sarılmış insanların bulunduğu kentlerde de çatlaklar ve sosyal karışıklıklar vardı. Hatırlatmak gerekir: Bu mücadeleler, iktisadî durumdaki altüst oluştan çok önceye gider; ekonominin büzülüp daralması ise onu daha da ağırlaştırmıştır.

122. – Yerel adalet: Bir mahkûm işkenceye götürülüyor

Bu karışıklıklarda baş rolü oynayanlar esnafla köylüler dir; kurbanlar da zenginler ve senyörler.

Philippe Beaumanoir, XIII. yüzyılın sonunda, sorunu daha o zamandan iyi görür ve öyle der: «Nice güzel kent görüyoruz ki, içindeki yoksul burjuvalarla orta durumda burjuvalar, kentin yönetimine asla katılmazlar ve her şey zengin kişilerin ellerindedir; çünkü komün, servetleri ve hısımlıkları dolayısıyla bu zenginleri korkutmaktadır. Öyle olunca da, bir bölümü belediye başkanı, jüri üyesi ve tahsildardır ve ertesi yıl da, görevlerini yakın hısımlarına devrederler. Zenginler, hesaplarını her türlü denetimden kaçırmak için aralarında anlaşmışlardır; ve, ne denli haklı olunursa olsun, onlara karşı bir hiyle ya da aldatma suçlamasında bulunmak boşunadır. Yoksullar bunun acısını çekmezlerdi aslında, ne var ki haklarını almanın doğru yolu nedir, onu bilmiyorlardı».

Durum, hemen hemen her yanda birbirine benzer. Kent halkı, XIII. yüzyılda şaşılacak biçimde çoğalmıştır; ne var ki, burjuvazinin ayrıcalıkları çok az sayıdaki büyük zenginin tekelindedir. İtalya'da bir de adı vardır bu azınlığın: *Popolo grosso,* yani kodoman halk demek. Bunlar toprak sahibidir, mülklerinin rantından kazanır, kiraları toplar. Özellikle İtalya'da, tarım kesimindeki toprak sahipleri, kentlerin iaşesini, fiyatları saptayarak denetlemektedirler. Sermayeyi ellerinde tuttukları için, özel servetlerin ve kamu maliyesinin yazgısı onlara bağlıdır. Ayrıca, mamul ürünlerin satışına kadar her şey ellerinde oldukları için, Kuzey kentlerindeki tacir kuruluşlarına ve İtalyan kentlerindeki önde gelen sanatlara egemendirler. Hemen her yerde, üyeleri kendileri seçtikleri için, beledî görevlerin tekeli onlardadır: Onlar idare eder, onlar yargılar, onlar maliyeyi yönetir; öğretime varıncaya değin her şey onlara bağlıdır. Nasırsız ve «mavi tırnaklı» olmayan elleriyle, Flaman zengini «her gün şarabını içen» kimsedir; atına atlar, kendine «bey» dedirtir; ölünce de kiliseye gömülür. Gand'lı zanaatçı, «aylak» diye ad takmıştır ona. Uzun zaman, soy dayanışması, bu zenginlerin çevresinde, onları yara almayacak bir savunma duvarı ile çevirmiştir.

Sosyal hınca, özellikle dokumacı esnaf arasında pat-

lak vermesi, hiç de rastlantı değildir. Bu zümre, manevî ve sosyal harekette, bir öncü rolü oynadı hep. Bir Pierre Valdo, bir Assise'li François, Umilitati'ler, Spritueller, Bégard'lar, yoksulluğu ve alçakgönüllülüğü överlerken, bu zanaatçılar arasında bir yankı bulmuşlardır. Kumaşçılığın işlemlerinin çoğalması ve ücretlerdeki farklılıklar, bu esnafı, özellikle hallaç ve çırpıcıları, başka hiçbir meslekte görülmeyecek biçimde, açık bir düşkünlük içine sokmuştu. Bununla beraber, yine de aldanmıyalım: Bu zanaatçıların, XIII. yüzyılın sonlarından başlıyarak, kurabildikleri örgütler, zenginlere karşı kendilerini savunma kadar, aralarındaki çekişmelere de hizmet etmişlerdir.

Okuması yazması olmadığı gibi, ayrıca kendi arasında da tutarsız aşağı-halk tabakası, duygularını ve isteklerini dile getiren şefler bulmuş olmasaydı, başkaldırıları sonuçsuz kalırdı.

Bu ayaklanmalar, kimi zaman ücret ve belediye yönetimi gerekçesiyle zenginlere karşıydı; kimi zaman, Almanya'da Büyük Veba'nın ertesinde Yahudilere, İngiltere'de yabancılara karşı olduğu gibi, para babalarına yöneliyordu saldırılar: İngiltere, 1360-1460 yılları arasında böylesi yabancı düşmanlıklarına tanık oldu. Çoğu kez halk, para ve vergi nedeniyle Hazine görevlilerine, kamu otoritelerine ve krallık iktidarına karşı ayaklanıyordu. Karışıklıkları kışkırtıp körükleyenler arasında hiçbir ideolojik sistem görmüyoruz; çoğu, bulanık eşitçi eğilimler bunlar.

Flandre'de bir Pierre de Coninck (1301), Roma'da bir Cola di Rienzo ve Floransa'da bir hallaç Michel de Lando dışında, öncülerden hiçbiri, halk kökenli değil; çoğu kez, zenginler arasında ya da daha yüksek mesleklerden –XIV. yüzyılda kumaşçılar, XV. yüzyılda kasaplar– geliyorlardı. Artvelde'lerle, Etienne Marcel büyük burjuvalardı; Sylvestre de Medici'nin Michel de Landò ile ilişkileri biliniyor. Kimi yerde de, zenginler, soyluların elinden iktidarı almak için esnafla birleşiyor, arkasından da esnafın elinden iktidarı koparmak amacıyla soylularla birleşiyorlardı. Kimi yerde, daha da bölünmüş olan zenginler, esnaflara da şefler sağlıyorlardı aralarından. Aslında, böyle bağlaşıklıklar olmasaydı, esnafın kent yönetimlerine tırmanabilmesi gerçekleşemezdi.

123. – XV. yüzyılda bir işçi topluluğu

Tarım kesimindeki karışıklıklar, daha şiddetli olmakla beraber, kentlerdeki çalkantılar kadar tutarlı değildir, onlar kadar da başarılı. Belli kararların sonucu olmaktan çok, sefaletin ve kızgınlığın getirdiği patlamalardır bunlar. Flandre kıyılarında, 1323-1328 yılları arasındaki başkaldırı, tüm sosyal düzeni karşısına aldı; İle-de-France'daki –Jacquerie diye adlandırılan– köylü ayaklanması, tutarsız ve bağıntısız kaldı; Wat Tyler'in birlikleri, Londra'yı ele geçirdikten sonra, II. Richard'ın ilk vaadinde dağılıverdiler; Languedoc'lu Tuchin'lerin (1380) ne programları vardır, ne de başları; Kent'deki Jack Cade'ın başkaldırısı (1450), genel hoşnutsuzluğa karşın, sonuçsuz kaldı. Aynı zamana rastlıyan,

Katalonya'daki Remansas'lar, daha başarılı oldularsa, tarımdaki kurtuluş ülküleri, Katalonyalı burjuvaların desteğiyle tutarlılık kazandığı içindir. İskandinav kentlerinde, 1411 ve 1436 yılları arasında çeşitli ayaklanmalar, geçici başarılarını, Hazineye ve yabancılara karşı olmalarına borçlu.

Köylünün kurtuluşu ve, daha da fazla olarak, esnafın burjuvazinin sahip olduğu olanak ve yetkilere erişmeleri adına yapılan bu çifte mücadele, kimi kazanımlarına karşın, yine de başarısızlıkla kapandı sonunda.

III

AVRUPA'NIN SİYASAL DENGESİZLİĞİ

XIV. ve XV. yüzyıllarda, Batı'da, siyasal mücadeleler de devletleri karşı karşıya getirir, ya da iç dengelerini bozar. Feodalite yok olmaya doğru giderken, monarşilerin, yeni kurumları deneme alanına sürdüğü bir dönemdir bu; modern devlet, bu kurumlardan doğacaktır. İktisadî ve sosyal güçlüklerin daha da ağırlaştırdığı bu dengesizliğin en çarpıcı işareti, kuşkusuz hanedan bunalımlarındaki çoğalıştır.

Neydi anlamı bu hanedan sorunlarının?

HANEDAN SORUNLARININ ANLAMI

Hanedan sorunları ile sosyal yapıdaki olaylar arasında bir uygunluk aramaktan ne olursa olsun kaçınmalı. Avrupa değişkendir; uzlaşmazlıklarının nedenleri de değişken. Öyle de olsa, Fransa'dan İngiltere'ye ve İspanya yarımadasındaki krallıklara değin, Yüz Yıl Savaşlarının çeşitli aşamalarını birbiri arkasına sıralayan zincirleme tepkilerde, kimi bağlılıklar aranabilir. Bahane olarak ve hukuksal dayanakları bakımından hanedanlarla ilgili bu büyük Fransız-İngiliz uyuşmazlığı, böyle bu kadar uzadı ise nedeni şuydu: Gitgide ulus oldukları bilincine varan iki toplumu, feodal dünya, ortak yaşamaya zorlayan bağ-

larla bağlıyordu birbirine ve bunların, savaş olmadan, barış yoluyla koparılıp atılmasının olanaksız olduğu ortaya çıkmıştı.

Nasıl?

Fransız baronlarının girişimiyle, 1316 ve 1324 yıllarında, kızların taca mirasçı olmakta saf dışı bırakılmaları, sonra, 1328 yılında, «kral soyundan» prens Philippe de Valois'nın, anası İsabelle yoluyla kral Güzel Philippe'in torunu olan genç III. Edouard'a yeğlenmesi, yalnız başına bir uyuşmazlığa yol açmaya yetecek cinsten değildi. Ve III. Edouard'ın delice girişimleri, Fransız krallığı içinde, kimi vassal guruplar kendisine silahlarıyla destek olmasalardı, kuşkusuz sürekli başarılar sağlıyamazdı. Bu çabaların bir sonucu olarak, Fransız krallığından bütünüyle koparılmış ve doğrudan doğruya İngiltere tacına bağlı geniş bir Akitanya Prensliği deneyimi, on yıl bile sürmedi. V. Charles da, Gaskonya soylularının muhalefetinde, bir kopuşun bahanesini buldu ve aşağı-yukarı bütünlüğüne bir fethe girişmek için bu desteği elde etti. Sonra, XV. yüzyılın seherinde, uyuşmazlık yeniden patlak verip, Troyes antlaşması, 1420 yılında, V. Henri'ye, veliaht Charles'ın haklarının zıddına, Catherine de France'ın eşi olarak tacı elde etmek umudunu verdiğinde, hanedan bakımından böylesi bir çözüm, kamu oyunun bir bölümüne kabul edilebilir göründü: Çünkü, monarşinin iktidarında uzun süren bir boşluk ve iç savaşların çetinliği, erginliğe ulaşmış bir kralın sert adaleti altında düzenin yeniden kurulması umudunu veriyordu. Ne var ki, bu girişim de boşa çıktı: Veliahta karşı mücadeleyi sürdürmek zorunda kalan V. Henri olsun, kardeşi Bedford olsun, altüst olmuş bir ülkeye düzen getiremediler. Sonunda, VII. Charles unvanını alan veliahttır ki, ulusal gerçekliğin dile geldiği barış ve birlik özlemlerini kendi kişiliğinde topladı, toplayabildi.

Halktaki yurtseverliğin doğup yükselişinde, genç bir köylü kızının oynadığı rol ise pek büyüktür.

Jean d'Arc'ı kastediyoruz.

> Jean d'Arc, basit bir köylü ailesinin kızıydı. İngilizlerin bağlaşığı Burgonya'lıların yakıp yıktığı bir bölgede, Lorraine'le Barrois yakınlarında Domrémy'de, 1412 yılına doğru doğdu.

Yurdunun uğradığı felâketlerin sorumlusu İngilizlerden nefret ediyordu; istilacıları Fransa'nın dışına atmak: Tek düşü buydu. Böylesi güç zamanlarda, halk katından insanların arasında pek yaygın olan dinsel bir coşkunun içindeydi o da. Yurdunu, Fransa'yı kurtarmak: Tanrı'dan geldiğini söylediği sesler, bu göreve çağırıyordu onu.

Jean d'Arc, 1429 yılında Charles'ın yanına varır. Görevinin, Fransa tahtının gerçek mirascısına geri verilmesini sağlamak olduğunu anlatır kendisine. Charles, bir iki duraksamadan sonra, desteklemeye karar verir onu. Jean d'Arc, şövalye kılığında, bir ordunun başına geçirilir ve Orleans'a yürür. Savaş sanatı hakkında hiçbir bilgisi yoktur; deneyimli askerî şefler vardır çevresinde. Varlığı ve yiğitliği, kendisine gözü kapalı inanan askerlere, savaş sırasında ruh ve cesaret verir. Sonuç pek önemlidir: İngilizler bozguna uğratılır ve Orleans kenti düşmandan kurtarılır. Orleans'lı Bâkire –zaferden sonra adı budur artık– Fransa krallarının taç giydikleri Reims kentine yönelir. Yolda, heryandan birliklerine akın akın gelip katılan kentli ve köylülerle de güçlenerek, İngilizlere karşı bir dizi zaferler kazanır.

16 Temmuz 1429'da Reims'e varır ve iki gün sonra da Charles taç giyer.

Böylece, Fransa'nın gerçek kralı o olmuştur; oysa hasmı VI. Henri kutsanmamıştır. Öyle olunca da Charles'e itaat etmelidir artık; Troyes antlaşmasının utancı ortadan kaldırılmıştır.

Ne var ki, yurtseverlik hareketinin genişlemesinden korkan Fransız feodalleri, Jean d'Arc'ın başarılarının sürmesine engel olurlar. Entrikalar başlar. Paris'e saldırı başarısızlıkla sonuçlanır; çünkü kral, kendisine yeterince destek olmamıştır. Jeanne, yalnız başına hareket etmek zorunda kalır. Bir akında da Burgonya dükünün eline geçer; o da Jeanne d'Arc'ı, on bin liraya İngilizlere teslim eder. İngilizlerin emri üzerine, Rouen dini mahkemesi, Jeanne'a karşı bir dava açar: Dinde sapma ile suçlanmaktadır. İngilizler, Fransızların kazandıkları zaferlerin şeytanın yardımıyla sağlandığını tanıtlama çabasındadırlar. Mahkeme, düpedüz düşmanla işbirliği içindedir. Charles ise, onu kurtarmak yolunda en küçük bir harekette bulunmaz.

Jeanne d'Arc, 30 mayıs 1431'de diri diri yakılır.

Sonu böylesi bir sahneyle de bitse, Jeanne d'Arc'm eylemi pek önemliydi. Halk katındaki şöhreti ve saygınlığı, Fransız-

lara, onları harekete geçiren ortak bir duygu aşılamıştır: Yurtseverliktir bu. İngilizleri bununla kovacaklardır. Yüz Yıl Savaşları, ulusal bir savaşa dönüşür böylece.

Jean d'Arc, Fransa'nın ulusal kahramanıdır gerçekten.

Birbirinden pek farklı sosyal güçlerin çarpıştıkları İngiliz devrimleri de Fransa'daki karışıklıklarla belli benzerlikler gösterir. III. Edouard'ın 18 yaşında darbe yapıp, annesinin vesayetinden kurtulup ve onun aşığı Mortimer'i devirmesi (1330), kuşkusuz belli bir baronlar gurubundan destek görüyordu; bunun gibi, İskoçya'da, Akitanya'da, Fransa'da kabul edilmiş olan toprak terklerine karşı ulusal bir tepkiyi de dile getiriyordu bu. Nitekim, genç kral, bu topraklarda, bu ateşli soyluların askerî etkinliğini yönetecektir. Kırk yıl sonra, pek uzun süren bir ateşkes döneminin ardından ortaya çıkan savaşın ilk terslikleri ne bakıp komplolar mücadelesinin içine yeniden dalacak olan yine bu aynı soylulardır ve üstelik tutar Henri de Lancastre'in –1399 yılında– iktidarı gaspetmesini kabul ederler: Bu kralın mirascılık hakkı yoktur, ancak II. Richard'ın «tiranlığı»na karşı çıkan baronların simgesidir; II. Richard'a, ayrıca Brest'le Cherbourg'u Fransızlara teslim ettiği, uzun süren mücadeleye son vermeyi aradığı ve İsabel de France'la yeniden evlendiği suçlaması yöneltilmektedir. V. Henri'nin kısa süren hükümdarlığından sonra, hiçbir saygınlığı kalmaz bu hanedanın; üstelik konplolar mücadelesi de giderek kızışır. İki Gül Savaşının da hanedanlarla ilgili bahaneleri vardır. Böylece. Öteki sosyal sınıflar, barışçı burjuvalar, korku içindeki köylüler, köylerdeki ihtiyatlı önemsiz soylular –az önce Fransa'da olduğu gibi– gerçek bir otoritenin kurulması ve karışıklıklara son verilmesinin bekleyişi içindeydiler.

Başkaldırmış oğullar, iktidarı gaspetmiş piçler ve düşman kardeşler: İspanya yarımadasındaki krallıkların tarihini de bunların kinleri, kıskançlıkları ve cinayetleri doldurdu. Kimi hallerde bir partiler kavgasıdır bu, kimi yerde yabancı bir hanedana karşı ulusal tepki; çoğu kez de, büyük Fransız-İngiliz uyuşmazlığının bir yankısı. Hanedanlara dayalı formüllerin dayanıksızlığı hemen her yerde kendini belli eder; ve bütün bunlara karşı, ger-

çeklik, yalanlamasını dayatır: Aragon'u, Kastilya'yı ve Navarre'ı, tek bir topluluk içinde eritmek mevsimsizdir.

Aslında Tuna'dan İskandinavya denizlerine varıncaya dek, hiçbir krallık yoktur ki, hanedan karışıklıklarının dışında kalmış olsun; bu karışıklıkların arasından, kimi zaman da, halkların dayanıksız toplaşmaları belli eder kendini. En derin anarşi de, XIV. yüzyılın başlarında, Kuzey ülkelerinde hüküm sürer.

İtalya, çok daha büyük karışıklıklar içindedir.

Yerel koşulların şaşırtıcı çeşitliliği altında, Avrupa'da her yanda, krallıklar, prenslikler ve siteler, ülkelerini genişletmek için birbirleriyle yarışma halindedirler.

DEVLET KAYNAKLARININ YETERSİZLİĞİ. YENİ KAYNAKLAR

Karışıklıkların ve savaşların uzayıp gitmesi, önce iktidardaki güçsüzlükten geliyordu. Fransa ve İngiltere kralları bile, kendi ülkelerinde, etkinliklerindeki, en başta da askerî girişimlerindeki gelişmeye uygun araçlar bulamıyorlardı. Askerî birliklerin düzeylerindeki düşüklükten ve onları savaş sanatının yeniliklerine alıştırıp görevlerine uygun hale getirmek için harcanan çabalardan daha önce söz ettik. Boşa giden çabalardı bunlar; çünkü, büyük bölümüyle günü geçmiş bir sosyal örgütlenişe dayanıyordu. Feodal hizmet, karşılığında ücret de ödense, ne yeterince asker sağlıyordu, ne de disiplin. Askerlik, topraklardaki hiyerarşi ve vassal bağımlılık bağları üstüne kuruludur hep. Ancak, savaş bir meslek halini aldığından, krallar paraya dayanan başka bağımlılık bağlarının da çevrelerinde düğümlenmesini isterler; oysa, onun da tehlikeleri vardır: Çünkü, en çok parayı kim ödeyecekse, ona göre cephe değiştirmektedir bunlar. Bununla beraber, sürekli ordular bulunmadığı için, feodal düzenin örgütsüzlüğüne çare olmak üzere, ücretli askerlere başvurmaktan başka çare de yoktur. Onları feodal birliklerle bir arada tutmak, ordudaki birliği sağlamak güç iştir gerçi; ancak, askerlik hizmetine para dökmek, ücretli askerleri donatmak, şatoları güçlendir-

mek, gemiler yaptırıp silahlandırmak gerekmektedir. Bu ise paraya bağlı olduğu için, Hazineyi güç durumda bırakan bir iştir. Her askeri sefer, beraberinde şu korkunç sorunu da getirmekte: Maliye, yeni uyuşmazlıklara da yol açmaktadır.

Eldeki belgelerin açıkladığına göre, geleneksel gelirler yetersizdir. Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde, hükümdarın mülkü, birbirine benzer ögelerden oluşmaktadır: Tarımsal işletmeye açılmış topraklar, ormanlar, madenler, tuzlalar, Yahudiler üzerine konmuş vergiler, fuarlar ve pazarlar üzerindeki haklar, geçiş paraları ve gümrükler, adlî cezalar... Bütün bunların işletilme yöntemleri de, her yerde aynı hızla gelişmiş değildir. Açık olan nokta şu ki, prensler, her yerde mülklerinden azamî geliri sağlamanın arkasından koştukları için, bir yerde bu mülkün çöküşü için de çalışmış olmaktadırlar. Gelirlerin gitgide zayıflaması o noktaya varmıştır ki, yeni kaynaklar bulmak için, yalvar yakar olmak zorundadır devlet; ve olağanüstü gerekler o denli sıklaşmıştır ki, olağanüstü kaynaklara başvurmak olağandışı olup çıkmıştır ve süreklilik kazanma yolunda olduğu gibi, normal gelirleri de çok aşmıştır.

Neydi yeni kaynaklar?

Başta, borç almaları görüyoruz. Hemen hepsi de kısa vadelidir. Prensin borçları büyüdükçe külfeti de artmaktadır: Borç verenler, zorlanmış da olsalar, pek yüksek faizler istedikleri gibi, rehinler ve kimi gelir kaynaklarını da istemektedirler. Ve işler oraya varır ki, maliye görevlileri, alınanın gerçek yekûnunu da bilmez olurlar. Daha istikrarlı kaynaklar da gerekiyordu; bunun için de, bir yerde feodal kökenli, başka ödeme biçimlerine başvurulurdu. Vergilemenin temeli, çeşitli biçimlere de bürünse, genel olarak taşınır servetlerdi: Hayvanlar, tahıl, tarım araçları, nakit birikimi ve alacaklar; çoğu kez, gelir düzeylerine göre, ev başına konuyordu vergi, ama çok geçmedi kişi başına dağıtıldı; kimi zaman, İngiltere ve Fransa'da olduğu gibi, kentlere isabet eden vergi oranı köylerdekinden daha yüksekti, çünkü burjuvalar, servetlerini, maliyenin değerlendirmelerinden kolayca kaçırabiliyorlardı.

BURJUVAZİNİN SİYASAL ROLÜ. MECLİSLER

İktisadî baskılar altında gitgide çözülen geleneksel senyörlük, sosyal yapıya yetersiz bir destek oluyordu. Yoksullaşan ve devletin ilerlemesiyle komuta yetkilerinden yoksun kalan toprak soyluları, kişisel bağımsızlığına varıncaya değin kaybediyordu. Fief sahipliği ve senyöre karşı içilmiş and üstüne kurulu vassallik ilişkileri, malî bir temele dayanan yeni akdî bağlara bırakıyorlardı yerlerini gitgide; bunlardan yararlananlar da güçlüler oluyordu. XIV. ve XV. yüzyıllarda şövalye tarikatlarının kuruluşu, sallanan bağlılıkları güçlendirmek ve kaybolma tehlikesiyle yüz yüze gelen dürüstlükleri payandalamak gereksinmesine bir yanıttı kuşkusuz. Ne var ki, boş bir çabaydı bu: Siyasal ve iktisadî merkezileşme yolundaki gelişme, büyük senyörlerin sayısını azaltırken, onları daha da güçlü, giderek tehlikeli hale getiriyordu. Küçük senyörlerin büyüklerin içinde eriyip gittiklerinin yığınla örneği vardır.

Prensler, birer hükümdar havasına bürünürler ve kendi ülkelerini krallarınkine benzer yönetim kurumlarıyla donatırlar; bu kurumlaşmanın çerçevesi, ulusal eğilimlere, ülkenin siyasal durumuna ve örnek alınan monarşi modellerinin eriştiği yetkinlik derecesine göre değişir sadece. Bu gelişme, örneğin İspanya'da daha az belirgindir: Çünkü orada Kastilya ile Aragon'un, kendi üzerlerinde örnek alacakları merkeziyetçi krallıklar yoktur. Almanya'da ise, tersine daha ileriye varmıştır bu gelişim ve hatırlatalım ki, orada senyörlüklerin sayısı 300'den fazladır. İngiltere'de, belli bir tarihten sonra, bu eğilim kendini gösterir. Prensliklerin, monarşik kurumlara en çok öykündükleri ülke ise, Fransa oldu.

Özetle, yeni sosyal güçler arasında prensliklerı görüyoruz.

İktidarı elinde tutanların göz önünde bulundurmak zorunda oldukları bir başka güç vardır: Burjuvazi! Öyledir, çünkü burjuvazinin rolü gitgide artmaktadır. Nedeni de pek açıktır bunun: Elinde bol parası olan yalnız odur; piyasada dolaşan

para ise yeterli değildir ve alabildiğine artmış yükümlülükler altında çırpınan yönetimlerin büyük gereksinmesi vardır buna. Ayrıca burjuvalar, iş âlemindeki deneyimlerine, belli düşünsel değerleri de eklemişlerdir; özerk okullarla donanmış ve edebî yaşamın merkezi haline gelmiş olan kentler, hukuksal bilgileri bolca yaymaktadır çevrelerine. Oligarşik eğilimlerinden daha önce söz ettiğimiz kentlerdeki zenginler, para ve bilgi tekeline, beledî görevlerdeki tekeli de eklerler. Meclislerde, kurullarda, yüksek görevlerde, kafalar gitgide bir temsili rejim kavramına alışmaktadırlar; ve meclislere katılışta olduğu gibi, bu görevlerin kullanılışında da, topluluğu ilgilendiren işlerde olsun, kamu maliyesinin yönetiminde olsun, bir seçkin gurup kendisini ortaya koyar. Burjuvaların kişisel olarak sahip oldukları kaynaklar, onların bir araya geldiklerinde gösterdikleri maddî önem ve deneyimleri, uzun zamandan beri prensleri karşılarında iki büklüm hale getirmiş durumdadır; o kadar ki, sınıflar arasındaki engellerin sanıldığından da dayanıksız olduğu bir toplumda, kimi zaman en yüksek sıralara çıkarır onları: III. Edouard'ın savaşlarında onu paraca destekleyen bir burjuvanın oğlu olan Michel de la Pole, yüksek baronlar arasına girer ve kont olur; XIV. yüzyılda büyük parlamenter aileler olan ve hepsi de burjuvaziden gelen Orgemont'larla Dorman'lar, tacir sınıfı ile aristokrasi arasında bir köprü hizmeti görüyor, aristokrasiden de kız alıp veriyordu. Bunun gibi hükümdarlar, burjuvalardan borç para almakla da yetinmezler; para dairelerini, malî işlerin yönetimini, yargıçlık görevlerini de onlara verirler ve bu yüksek görevlilerin tutup hükümdarların kurullarına girmeleri kimseyi de şaşırtmaz.

Bütün bu durumlarda, burjuvazi, hep gözönünde tutulması gereken bir gerçekliktir: Katılması istenir, muhalefetinden de korkulur. Kuşkusuz, kentleirn siyasal rolü, çeşitli Batı ülkelerinin hepsinde de aynı değildir. İtalya kentleri, siyasal yapı ve ülke bakımından bir gerçek devlet hüviyeti kazanabildikleri ve Pays-Bas'daki kentler, yalnız başlarına prenslerine kafa tutabilecek bir ruh ve iktisadî canlılığa sahip oldukları halde, çoğu Batı

ülkesinde, kentler, savunma araçlarını aralarında birleşmede bulmuşlardır: İspanyol Hermandadları, Suab Kentleri Birliği, Hansa Birliği gibi. Başka yerlerde ise, kentler, meclislere katılarak seslerini işittirebilmektedir.

124. – Başta burjuvalardan oluşan Krallık Konseyi üyeleri

Burjuvazinin siyasal yaşama girişi, soylularınkinden hiç de daha devrimci olmamıştır; ve XIV. yüzyıla has da olsa, meclislerin, geçmişi olmayan bir yenilik olduğunu sanmak doğru değildir: Feodal örfün *consilium*unu görüyoruz; senyörün onu beklemek hakkı vardı ve vassalin de yerine getirmek yükümlülüğü. Öte yandan, yararlı gördüğünde, danışmak üzere *curia*sını davet etme hakkını görüyoruz. Başlarda baronları ve yüksek rütbeli papazları bir araya getiren XIV. yüzyıl meclisleri, burjuvaların

da katılmalarını sonra sonra kabul ediyor; çoğu hükümdarın icadı olan bu meclislerin doğal rolü, danışma ya da adlî idi ve çoğu da malî türden olmak üzere, bir ya da birkaç sorunla sınırlı idi; ve onu toplamak prensin keyfine kalmış bir işti. Kimi yerde iktidarın güçsüzlüğü, kimi yerde koşulların ağırlığı, kimi zaman da olağanüstü kişilikte birinin arkasından çekip sürüklemesiyle, bazı meclisler ön plâna geçti. Gelişmenin bütününe baktığımızda şu dönemleri birbirinden ayırabiliriz: Önce XIV. yüzyılın ortalarına değin süren, kimi zaman dramatik bir aranışlar ve yenileştirmeler dönemi görüyoruz; arkasından kuşkusuz kamu otoritesinin belli bir yerine oturuşuna bağlı –pek az etkinlikle geçen– bir dönem geliyor; son olarak da, XV. yüzyılın ilk yarısının iktisadî ve siyasal güçlükleri, çoğu meclisler için kendi varlığını ortaya koyma fırsatı yaratıyor; Kilisede Konsil kuramının işlendiği bir sırada, siyasal düşünce, devletin temsilî biçiminin kavranıp anlaşılması için hayli ilerlemiş gözüküyor.

Bu gelişmeler, her ülkede tamı tamına ya da aynı hızla olmuyor. Fransa gibi geniş bir ülkede, ilk «Etats Généraux» 1484 yılında toplanır. Fransa'da karışıklıkların yarattığı kararsızlık ortamında soylular, arkasından da Poitiers felâketinin ertesinde burjuvalar, kendilerinin de dinlenmesi gereğini ileri sürerler. Gelişmeler İspanya'da, İmparatorluk'ta, Polonya'da, İskandinavya ülkelerinde de buna benzer gelişti. İngiltere ise, bu sıçrayışlara geçen yüzyılda tanık olmuştu; ne var ki, temsilî kurumlaşmadaki deneyiminin eskiliği, ona Parlamento sunun nitelik ve rolünü ağır ağır belirleyip tanımlama olanağını verdi: Orada da, Parlamento, laik baronlarla ruhbanın katıldığı toplantılar, âdet olarak kontluklardaki soylularla kent burjuvazisinin temsilciliklerinin çağrılmalarıyla oluşuyor; böylece İngiltere'de, XIV. yüzyıl sona ermeden önce, Parlamentonun her iki dalının, Lordlar Kamarası ile Avam Kamarasının varlığı ortaya çıkmış ve yetkileri saptanmıştı. Bununla beraber, hiçbir ülkede, meclisler, yerleşmiş bir toplanma düzenine kavuşmamıştı ve toplantıları yalnız prensin iradesine bağlıydı.

Danışmayı gerektiren sorunların niteliği, temsilî meclislerin

gitgide önem kazanmasını da etkiliyor. Pek önemli sorunların, *curia*nın görece dar çerçevesi içinde hapsolup kalmaması isteniyor; ve en temel sorunların içinde, t a h t a g e ç i ş s o r u n u vardır. Ona, meclisler karar verir kimi hallerde; «halkın sesi, hakkın sesidir»: Yüksek rütbeli bir papazın değerlendirmesidir bu. Daha da sık olmak üzere, burjuvalar, m a l î s o r u n l a r vesilesiyle seslerini işittiriyorlar meclislerde; aslında, meclislerin toplantıya çağrılmasının, üyelerin de gitgide daha sık, idarî ve siyasal işlere karışmalarının temel gerekçesi budur. Bu konuda bir ülkeden ötekine gelişme süreci birbirinin hemen hemen aynı: Önce vergi için oylama, sonra idarî refomları dayatma, kimi zaman prensin kurulunu denetleme, son olarak da doğrudan doğruya devletin örgütlenişi hakkında kanun yapma. Bu konularda en gözalıcı gelişmeler İngiltere'de oluyor. Fransa'da ise, askerî felâketlerin ağırlığı, meclisleri malî plândan siyasal plâna çekiyor; sonunda uğradıkları başarısızlık ise, monarşinin geleneklerinin ne denli güçlü olduğunu gösteriyor bize.

Özetle, geleneksel sosyal çerçevelerin dağılışıyla sarsılan devlet, yeni bir yapı aranışı içindedir.

Özünde bir aranış, biçiminde bir aranıştır bu!

BÖLÜM II

OSMANLI GÜCÜNÜN OLUŞUMU
(XIV. - XV. YÜZYILLAR)

Müslüman Doğu'nun tarihi için olsun, Rusya'daki halkların tarihi için olsun, Moğol fethi öylesine çarpıcı bir kopukluk getirir ki, bir bilânço yapılmazsa, bu bölgelerin sonraki gelişimini anlamak mümkün olmaz. Greklerin Latinler karşısında kalkıp doğrulmalarıyla Balkan devletlerinin gelişmesinin birbirine denk düştüğü, giderek Güney-Doğu Avrupa tarihinin dönüm noktasına rastladığı için, mantığa da uygun olacak böyle bir genel bakış.

Biraz gerilerden başlıyalım.

I

MOĞOLLAR ZAMANINDA İSLÂM

Moğollar zamanında İslâmın tablosunu çizmeden önce, Moğol fethinin bu dünyada ortaya çıkardığı genel sonuçları belirtmek yerinde olur.

MOĞOL FETHİ

İslâm dünyasının, Moğolların saldırısı karşısında, onların nasıl kolayca pençesine düştüğünü daha önce gördük. Moğolların, bu yeni istilâcıların yaklaşmasıyla, halkları ve onlarm efendilerini saran korkunç dehşeti gözönünde tutmak gerekir. Daha önceki Türk fethiyle hiçbir ortak noktası yoktur bunun; çünkü Türkler, daha önceden İslâmlığı kabul etmişlerdi ve uzun zamandan beri, paralı asker olarak kullanılacak kadar da biliniyorlardı. Kimi tarihçiler, Doğu Latinlerini, kendilerine İslâmı ezme olanağını verecek olan Moğollarla bağlaşıklık kurmadıkla-

rı için kalkıp ayıplarlar. Ancak, bu tarihçiler unutuyorlar ki, o yüzyılda yaşıyanlar için, Moğollar, tüm uygarlığın yok edilmesi anlamına geliyordu; hem sonra Moğollar, Müslüman iktidarları yıkmak için Doğu Hıristiyanlarından yararlanıyor ve merkezî Avrupa'daki Hıristiyanlar arasında da iğrenç kıyımlara kalkıyorlardı. Neyse, bu yersiz özlemleri bir yana bırakalım; yeni düzenin kuruluşunun Yakındoğu için ne anlama geldiğini anlamaya çalışalım.

İran, Mezopotamya, -Kilikya ve Gürcistan'daki Hıristiyan ekleriyle beraber- Küçük Asya, doğrudan doğruya katılmış ya da vassal prenslikler durumuna getirilmiş olarak, XIII. yüzyılın ortalarından başlıyarak, Çin'deki Yüce Han'ın uzaktan egemenliği altında, İlhanlılar devletini oluşturdular. Bir Moğol devletiydi bu ve İran'ın kuzey-batısındaki zengin otlaklarda yerleşmişti. Fetihlerin soluğunun kesilmesi, istilacılar arasındaki kavgalar, mesafeler ve zaman, Mısır'a sığınmış olan ordulara, Suriye'yi, bir zaman için ele geçirme olanağını verdi. İslâmla Moğol dünyası arasında, Ermeni Kilikya'dan başlıyan sınır, Yukarı-Fırat'la Orta-Fırat arasında «Verimli Hilâl»ın yollarını ortasından ikiye ayırıyordu. Ne var ki, darbe öylesine sertti ki, bu sınırın her iki yakasında da, tüm Yakındoğu ülkeleri, aynı ölçüde alt-üst olmuştu. Önce, İran dünyası ya da İran etkisindeki dünya (Küçük Asya) ile Arap dünyası arasındaki kopuş -aşağı yukarı- tamdı şimdi; kuşkusuz Arap olan, ama Moğol dünyasına sokulmuş Mezopotamya, saydam bir çöldü artık ve Doğu dünyasının iki kutbu, Tebriz'le Kahire arasında da bir sınır. Öte yandan fatihler, öylesi derinliğine yakıp yıkmışlardı ki, arkasından gelen «Moğol Barışı», bunun izlerini silemedi, silemezdi de. Onca çiftçinin yerini kaç göçebe çoban alabilirdi ki! Aslında çöküş halinde de olsa, muhalefetteki tarikat, Haşhaşîler de yıkıntıya uğradı; ve özellikle Halifelik yıkıldı: Güçsüzlüğüne karşın, Müslüman dünyanın birliğinin simgesiydi o ve yediği darbeden sonra da, Mısır'ı ellerinde tutanların kurdukları sözde Halifeliği hiç kimse ciddiye almadı; son olarak, askerî aristokrasilerin bir bölümü yıkıntıya uğradı, ya yok edildiler ya da kaçtılar.

Böylece, Moğolların ele geçirdikleri bölgelerde, geçmiş yüzyıllardan başlamış «feodal» gelişme birden durdurulmuştur.

MEMLÛKLER REJİMİ

Aykırı görünecek, ama söylemeli: Bütün Arap ülkeleri için umutlarm sığındığı yer ve aynı zamanda uygarlık merkezi, Karadeniz'deki köle pazarlarından alınıp getirilmiş yarı-barbarların yönettiği Mısır'dır şimdi. Memlûklar, ordularına dayanarak bir diktatörlük uygularlar orada; kendi içinde sık sık yırtılışlara uğrayan yerli halkı kanırta kanırta sömüren bu ordu, öyle de olsa Mısır'da, zaman zaman da Suriye'de, idarede bir birliği, sıkılığı, düzenliliği korudu, o kadar ki, komşu devletlerin gıptasını bile çekip durdu bu; mühürdarlığm o dev derlemeleri bunun bir tanığıdır ve bu rejim hakkında tam ve açık bir bilgi verirler bize. Ordu, *iktâ*larıyla yaşamaktadır; ne var ki, artık basit malî ayırmalardır bunlar, hiçbir tımar niteliği yoktur ve devletçe denetimlerinde de en ufak bir gevşeklik gösterilmez. Başkaları için serttir gerçi, kendisi için de öyledir ve çok ciddi bir disipline tâbidir. Moğol tehlikesine karşı mücadelede çelikleşmiş bu ordu, Eyyubîlerin varlıklarını sürdürmelerine izin verdikleri hiçbir Hıristiyana göz yummaz kapılarında: XIII. yüzyıldan başlıyarak Franklar, XIV. yüzyıldan başlıyarak Kilikya Ermenileri tasfiye edildiler; kala kala yalnız Kıbrıs kalmıştır ve Hıristiyanlığın denizdeki bu ileri kalesi, sürekli saldırılarla dövülse de, tâ XVI. yüzyıla değin varlığını sürdürecektir.

Bu rejim, üç yüzyıla yakın varlığını sürdürdü ise, uluslararası ticaretin kendisine sağladığı kaynaklara borçludur bir bölümüyle bunu. İtalyan ticaretinin Yakındoğu'da büyük bir gelişme içine girdiği bir zamanda, Mısırın rolü, Suriye Frankları na karşı mücadele ve Moğolların denetimindeki ticaret yollarının yarışması ile bir aralık tehlikeye düştüyse de, yeniden ön plâna geçti çarçabuk. Kuşkusuz, Batı ile alış-veriş dengesini sürdürmek güçtü hayli; ne var ki, Kızıldeniz'le Hint Okyanusundaki gidiş-gelişlerin mutlak tekeli, Mısır tacirlerini, özellikle de Karimis ortaklığını zengin taşımacılar haline getirdi, gümrük kasala-

rını doldurdu ve Kahire çarşılarına, insanların belleğinde uzun zaman kalacak bir gönenç sağladı. Mısır'ın altın kaynakları tükenip, Sudan'ın altını –Magrip'ten aşarak– İtalyanlarca toplanıp da, Mısır, gitgide değeri düşen bir mangıra kalmışsa, günahı yalnız Mısır'ın değildir bunun. Sonra, XIV. ve XV. yüzyıllarda, Timur'un Suriye'deki yakıp yıkmaları ve ona karşı girişilmiş pahalı bir savaş Hazineyi borca boğmuşsa; Sultan Barsbay, dış ticaret üzerinde bir devlet tekeli kurmaya kalkıp da, tacirlerin sert muhalefeti karşısında bundan vazgeçmek zorunda kalmışsa, bu günâh da Mısırlıların değildir. Son olarak, XV. yüzyılın sonlarında, Portekiz'le Hindistan arasında doğrudan bir ilişkinin kurulması, ekonomilerine öldürücü bir darbe vurup onları Osmanlıların insafına bırakmışsa, bunda da Mısırlıların günahı yoktur. Karışıklıklarla sarsılmış ya da kimi zaman beceriksizlikler içine de düşmüş olsa, Memlûk yönetimi, devrindeki çoğu yönetimlerin en kötüsü olmadı hiçbir zaman. Son bir çözümlemede, kendisini aşan güçler önünde yenildi; çünkü, tam bir değişim içine girmiş Avrupalı krallıklar karşısında ve yükselen Osmanlı gücünün önünde, kendisini yenilemeyi bilmedi, yenileyemedi ya da.

Bu rejim, Mısır'a, sanat ve düşüncede bir büyük merkez olarak kalma olanağı verdi en azından. Kuşkusuz felsefî ve hukuksal ortodoksluk, egemenliğini ve kıskançlığını sürdürür; ve Hanbelî mezhebinden İbni Teymiya'nın, rejimi, vakıfların gelişmesinin de somut bir biçimde gösterdiği gibi, askerle «ruhban» arasında bir ortaklık olarak tanımlaması, Kıptiler ve öteki azınlık Kiliseleri karşısında Müslümanların hoşgörüsüzlüğünü arttırır; gereksinme duyulan, ama kimi zaman da korsanlığa kalkan Avrupalı tacirlere karşı yabancı düşmanlığına yol açar. Bütün bunlara karşın öteki alanlarda, düşünce yaşamı etkin kalır; kuşkusuz, yaratıcı olmaktan çok, ansiklopedik ve öğreticidir bu, ama bilgi açlığı içindeki bir okuyucu dünyasına da uygundur. Günümüze değin klasik Arap sözlüklerinin bağlı kaldıkları eserler, o zamanki sözlük yazarlığının ürünleridir: Bir Suriyeli Dahabî'yi (XIV. yüzyıl başları), eserleri çağdaşları Venediklilerin «günlükler»ine benzeyen bir Mısırlı İbni

İlyas'ı (XVI. yüzyıl başları) görüyoruz. Ne var ki tarihçilik, o devirde, Makrizî ile doruğuna ulaşır: Onun, ülkesinin arkeolojik geçmişi, kurumları ve anıtları, paralar, salgın hastalıklar, dinsel azınlıklar hakkındaki derin bilgisi ve yorulmak bilmez merakı, bize Ortaçağ Mısır'ı hakkında –hemen hemen– bütün bildiklerimizi sağlamıştır. Ansiklopedici Nuvayrî (XIV. yüzyıl) ve Soyutî (XV. yüzyıl) ile tarihçi ve coğrafyacı prens Ebul Feda'nın (XIV. yüzyıl) yanı sıra, halk öyküleri de kesin biçimleriyle Memlûklar Mısırında kaleme alındı: Malzemeleri İslâmın dört bir köşesinden geliyordu bunların; özellikle *Binbir Gece Masalları,* başlarda İslâm-öncesi İran'dan esinlenmiş, sonra da Mezopotamya'da oluşmuştu.

Sanatta da aynı canlılıktır görülen.

> Sultan mezarları, camiler, medreseler, ya da gitgide çeşitli kullanımları bir araya getiren şu karmaşık yapılardan anlıyoruz bunu: **Kallûn camisi** (XIII. yüzyıl); yıldız biçimindeki dört salonlu medresesi dört mezhebe ayrılmış bulunan **Sultan Hasan camisi** –medrese– türbesi (XIV. yüzyıl); arabesk süslü yüksek kubbesi, küçük localı cephesi, dört köşe, sonra sekiz köşeli, sonunda da silindir biçimindeki minaresiyle **Kayıtbay camisi** (XV. yüzyıl). Hastaneleri, manastırları, kervansarayları, hamamları da unutmamalı; hepsi de, hem geleneği sürdüren, hem yenileşmeyi başarmış zarif bir mimarlığın tanıklarıdır. Doğramalarda, madenî eşyada, evleri süsleyen kafesli cumbalarda, (muşarabiye), kimi Selçuk sanatından gelen mukarnalarda olduğu gibi, süsleme gitgide büyük bir yer tutuyor. Son olarak, cam işleri ve –özellikle Suriye'de– silâhçılık pek parlak durumdadır.

Arap İslâmlığı, Mısır yoluyla o zamanki tüm Hint Okyanusuna yayılır. Zanzibar'dan Madagaskar'ın Kuzey ucuna değin, Afrika'nın doğu kıyılarındaki eski ticaret tezgâhları, siyasal egemenliklerini içerilere doğru yaymayı düşünmediler; ancak, öyle de olsa, günümüze kalmış anıtsal yıkıntılarına bakıp, Rodezya Bantularının dikkat çekici gelişmesinde onların etkisini görmemek olanaksız. İslâm, buna karşılık kıyıdaki halkı kazanıyor;

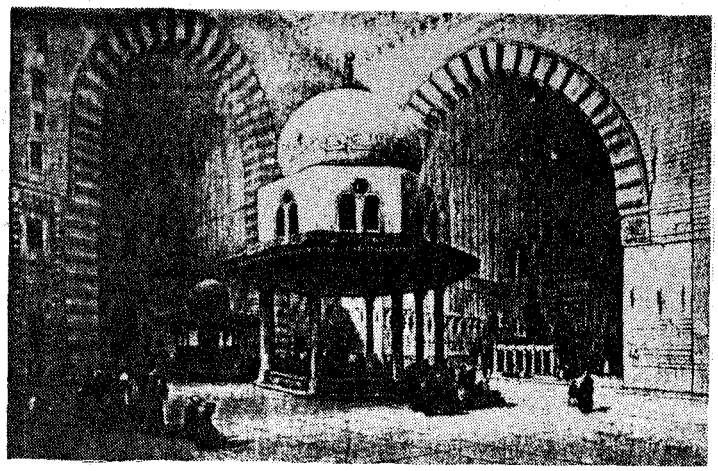

125. – Kahire'de Sultan Hasan Medresesi

sabir adlı bir kıyı dili, XIII. yüzyıla doğru bir edebî dil düzeyine ulaşıyor. Arap tacirler, arkadan Malaga, Sumatra, Cava ve Molük adalarına dinlerini yayarlar; İslâm, siyasal oluşumlara yol açar oralarda ve kimi mistik kuramlara duyarlı Malezya halkları arasında, günümüze değin önemli bir rol oynamaya başlar. Buna karşılık, İslâma dönmüş olanların Eritre kıyılarından söküp attığı Etyopyalılar dağlara sığınırlar; başlarında da, Süleyman'la Saba Melikesinden gelmekle böbürlenen bir hanedan vardır. Onların sert ama kaba Hıristiyanlığı, özellikle Mısır'daki Kıptî ya da Arapça eserlerden birer çeviri olan edebiyatları, Kıptî mezhebine, Nil kıyılarında güçten düştüğü sıralarda, sağlam bir geri çekiliş olanağı sağlar.

MOĞOLLARIN İRANI

Değişik biçimlerde Moğolların egemenliğine girmiş bölgelerde, İslâm, Memlûk İmparatorluğunda olduğundan daha az canlı değildir. İslâmın buralardaki yeni efendileri, önceleri bütün dinlere yatkınken, XIII. yüzyılın sonlarına değin, İslâmlaş-

maya başladılar; Müslüman uyruklarının sayıca üstünlüğü kadar, İran'a göçen Moğol kabileleriyle gitgide karışan Türkmenlerin de etkisi oldu bunda. Öyle de olsa, bütün dogmalara karşı olağanüstü bir hoşgörürlük içinde kaldılar; İslâmda da, Sünnîlikle Şiilik arasında açık bir yeğlemede asla bulunmadılar. Onların bu davranışı yüzünden, İslâm, belli bir süre için, ayrıcalıklı bir din niteliğini yitirdi; gerçi bundan –pek zayıfladıkları için– Hıristiyan cemaatler yararlanamadılar ise de, Şiilik öylesine kalkındı ki, iki yüzyıl sonra, İran'ın kesinlikle resmî dini haline gelecektir.

Türk fethinin tersine, Moğol istilası, ele geçirdikleri ülkelerin etnik görünüşünü pek az değiştirdi; bu değişikliği yaptığında da, bir kez daha yine Türkler yararına yaptı bunu. Moğolların ittiği ya da gelip çabucak onların örgütleriyle bütünleşmiş olan Türkmen kabileleri, Küçük Asya'yı olduğu gibi, Güney Rusya'yı da bir ikinci Türk dalgası olarak istila ettiler. Ve yaşayış biçimleri, bu Türkmenlere, Moğollar üzerinde, öteki yerli halk kitlelerinden çok daha doğrudan etkide bulunmak olanağı verdiği için, çoğu kez Moğolları içlerinde eritenler onlar oldular; o kadar ki, her türlü Türkleşmenin dışında kalan tek tük birkaç gurup oldu yalnız. Görkemli bir destanın garip bir sonu: Güney Rusya'da, Tatar adı, o yüzyıllarda Moğolla eşanlama gelirken, bugün baştan aşağıya Türk halkları ve dillerini belirtir!

Yönetim biçiminde Moğolların getirdiği kimi çizgilerin çabucak silikleştiğinde kuşku yok; oysa, öteki çizgiler, kimi zaman tâ Memlûkların Mısır'ına değin, hatırı sayılır bir etkide bulunuyor. Bununla beraber, Moğollarda «posta ilişkileri»nin, haber alma ve casusluk servislerinin ulaştığı yetkinliğe karşın, rejimin etkili olduğu söylenemez; çünkü, bu istilacıların barbarlığı, rejime böylesi bir etkililik sağlıyamazdı. Zaten İlhanlı örgütlenişinde, İran'ın mirası, Moğol ya da Çin katkılarının ne olduğu, ya da bu örgütlenişin özgün bir şey olup olmadığı, bugün de iyice anlaşılmış değil. Öyle de olsa, adlî kurumlarda ve malî işletmede, giderek sömürmede kimi yenilikler üzerinde durulabilir.

Genel idare, hepsi de yerli ve her dinden vezirlerin elinde kaldı: 1300 yılma doğru İlhanlı Gazan Han'ın vezirliğini yapmış olan –İslâma dönmüş bir Yahudi– tarihçi Reşid üd-din böyledir. Ordunun yönetimi, kelimenin dar anlamıyla siyasal kararlar, hükümdarın yetkisinde kaldı; ona da, Kurultay adıyla, Moğol büyüklerinin meclisi yardımcı oluyor ve bu mecliste, ilke olarak yasa, yani Cengiz Han'ın Kanunu uygulanıyordu. Açıktan açığa bilimsel kimi yenilikler, çağdaşların özellikle dikkatini çekmiştir: Diplomalar (yarlıg), kumanda mevkiinde bulunanlara verilen madenî levha (payza), belgeler üzerinde Selçukluların tuğralarına gerçekten pek yakın olan damgalar (tamga).

Rejim bir kez kararlılığa kavuşunca, yönetimin kurallarını belirleyen, yerel gereksinmelerdi aslında. İlk amaç, önce kılıç zoruyla ve yerli halk üzerinde estirilen terör yoluyla, ülkenin sömürülmesi idi. Sonra, fetihler durduğunda, Moğol egemenliğinin sürdürülmesi, yakılıp yıkılmış bir ülkede, daha düzenli bir yönetimin kurulması koşuluna bağlıydı. Fetihler, yenenlere has kimi gelenekler elverdiği ölçüde, İlhanlı devletine, özellikle önemli bir malikânenin (**incu**) kullanılması olanağını verdi. Bu malikânenin, verginin getirdiklerinden çok daha fazla olan kaynakları, gerçekten kalabalık bir orduyu besleme, para ve mal olarak ücretini ödeme olanaklarını sağladı. Verginin çok eskilerden kalan temelleri yıkılmamakla beraber, en azından kimi reformlara gidildi; bir olasılıkla Çin Moğolları örneğinden, yani Çin modelinden esinlenen bu reformlar, malî rejimde bir yalınlık sağladı, giderek verimi arttırdı. Ne var ki, İlhanlı devletini, XIII. yüzyıl sonlarından başlıyarak, kendilerinden öncekilerin karşılaştıkları aynı güçlüklerle yüz yüze gelmelerini engellemedi bu; ülkenin bir bölümünün yıkıntıya uğramış olması ve sivil ve askerî şeflerin sömürücü eğilimleri, daha da arttırmıştı bu güçlükleri. Para zayıfladığı için ve askerî birliklerin bakımı da gitgide güçleştiğinden, vaktiyle Çin'de uygulanmış olan kâğıt paranın Müslüman dünyaya sokulmasına kalkıldı; ancak, hazırlıklar yapılmamış ve önlemler de alınmamış olduğu için, boşa gitti girişim. O zaman da Gazan Han, sağlam bir para yaratmasını bildi; arkasından da, subayların toprağın değerlendirilmesine ilgilerini çekmek için, malikânenin (**incu**) topraklarından büyük parçaları onlara devretmeye karar verdi: Moğolca soyurgal adı altında, geleneksel **ikta** uygulamasına gidiliyordu böylece. Ancak, ne olursa olsun, eskiden olduğu gibi, re-

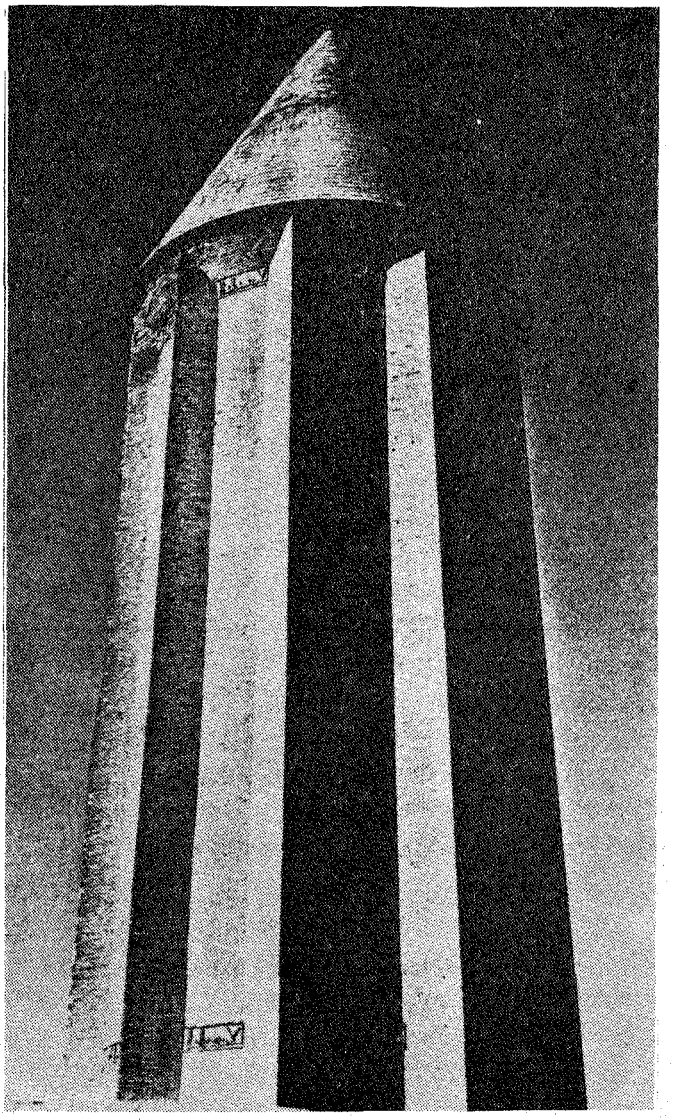

126. – İran'da Gunbad-ı Kabus türbesi

jimin çöküşünü bu da durduramadı. Zaten, doğrudan idarenin topraklarının yanı sıra, bir çok vassal prenslikler varlıklarını sürdürüyorlardı; bu prensliklerde ise, bu reformlar, bütünüyle uygulanamadı hiçbir zaman.

Asya'nın bir ucundan öteki ucuna, doğrudan iktisadî ilişkilerin kurulmasına olanak sağlıyan Moğol birliği olmuştur. Yeni efendilerin dinsel ve siyasal hoşgörüsü, daha önce de söylediğimiz gibi, Dominiken ve Fransisken misyonerlerin Asya'nın bağrına girmesine ve, Karadeniz kıyılarından Çin Denizine kadar, bir dizi misyoner piskoposlukları yerleştirmelerine olanak sağladı; bunun yanı sıra, İtalyan tacirler, dünya tarihinde ilk kez olmak üzere, Hind'e ve Çin'e ulaşan Asya kervanlarıyla buluşuyor ve, Moğol saraylarıyla Batı'nın Hıristiyan krallıkları arasında elçi alış verişi başlıyordu. Özellikle insan ufkunda çok büyük bir genişleme oldu bununla: Avrupalı gezginler, o zamana değin Avrupalıların hiçbir şey bilmedikleri ülkeler hakkında bilgiler verirken, Müslüman tarihçiliğinde de ilk kez olmak üzere, Reşid üd-din, yazdığı İslâm tarihine, Türklerin ve Moğolların tarihlerinin yanı sıra, Çinlilerin ve «Franklar»ın tarihini de ekledi.

Deneyim, yeniden hatırlatmış olalım, kısa sürdü: Bir yüzyılın üç çeyreği kadar! Arkasından, Asya bir kez daha parçalandı ve Batılılara kapandı. Aslında, birliğin olduğu zamanlarda bile, yollar hep güvenlik içinde değildi; Moğol devletleri arasında sık sık başgösteren savaşlar, onları kullanılmaz hale getiriyordu çoğu kez. Sonra, kimi İtalyan tacirlerinin katıldıkları bu ticaretin -görece de olsa- boyutlarını biçip hesaplamak olanaksız. Kuşkusuz, İlhanlı devleti, eski ticaret yolları üzerinde daha yoğun bir ticarete tanık oldu; ancak, gitgide Mısır'ın tekeline geçen Hint Okyanusundaki deniz ticaretini diriltip doğrultmayı başaramadı. Hâttâ bir gün, bir tasarıyı gerçekleştirmeye kalktı; Ceneviz gemicileriyle de anlaşarak, Hint Okyanusundaki Mısır donanmasına tutup saldırdı. Ne var ki, arkası gelmedi bunun. Geleneksel karayolları içinde, yalnız mahreçler yeniydi: Trabzon'a, Akdeniz üzerinde, Moğolların vassali Küçük Ermenistan-

da Ayas limanı ekleniyordu şimdi. Daha da yeni olarak, Çin sınırı ile Volga arasında daha önce kullanılmış da olsa, Hazar Denizinin Kuzeyi ile Türkistandan geçen ve Karadeniz'i, Altın Ordu'nun denetlediği topraklardan Çin'e bağlayan yol vardı. Bu yollar, içinden geçip gittikleri iki Moğol devleti gibi rakibiydi birbirinin. Bu aynı düşmanlık, Memlûkların, eski Asya yoluyla, Transkafkasya'dan köle sağlamasını engellediği için, Mısırlılar, Bizans'ın araya girmesi ve Kırım'daki Cenevizlilerin de işbirliğiyle, Karadeniz'le doğrudan ilişkiye geçmek zorunda kaldılar.

Moğol istilâsı, edebiyat dünyasını pek az etkiledi: Sadî, uzun süren yaşamını, Moğolların Şiraz'daki vassalleri zamanında noktalar; Arap dilinin kullanılması sona ermiştir ve yazarlar, Mısır'daki gibi, ansiklopedik bir kültürün bilançosunu ortaya çıkarırlar: XIII. yüzyılda Şîî Nasır ed-din Tusî'nin, ya da XIV. yüzyılda Hamdullah Mustafî'nm yaptığı budur. Coğrafyada ufukların genişlemesi, en açık etkilerini tarihçiler üzerinde gösterir: Reşit üd-din'den önce, Cüveynî, Haşişîlerin tarihinden nesnel olarak sözetmek cesaretini göstermişti; ve bir Süryani papazı Bar-Habraeus, kitabında, Hıristiyan ve Müslüman, Arap ve İranlı gelenekleri bir araya getirir. Şiilerde olsun Sünnîlerde olsun, yüzyılın felâketleri karşısında, dinsel yaşamda mistik eğilimler belirgin hale gelir: Kuşkusuz, büyük düşünürlerin eseri değildir bu; daha çok, İslâm dünyasının geri kalan bölümünde olduğu gibi, halkın sofuluğu ve boşinançlarınm olağanüstü bir ünle donattığı ermiş kişilerin çoğalmasından kaynaklanır; ya da acayip uygulamalarla, doğrudan doğrudan doğruya Tanrıyla ilişki kurduklarım söyleyen derviş gurupları vardır; gitgide karacahil bir hale gelen bu dervişler, dilenerek ya da çoğalmış vakıfların besleyip semirttiği tarikatların üyeleri olarak, halkın saflığını sömürmektedirler aslında. Bu sahtekârlar arasında en ünlüleri Kalenderîlerdir. Unutmamalı ki, aynı anda, İranlılar da, İslâmı Asya'nın bağrına kadar götürüp sokmuşlardır; kimi Moğollarla Çinliler bunu kabul etmişlerdir ve onlardan gelenler günümüzde de uygularlar bunu.

İran edebiyatının en büyük şairi de işte bu sıralarda yaşar. H a f ı z 'ı kastediyoruz.

Şirazlı Hafız da denir ona. 1390 yılında ölen bu dev şairin nerede ve nasıl yetiştiğini bilmiyoruz. Şiirlerinden, çağının kültürünü yakından tanıdığı anlaşılıyor.Yurdunu ele geçiren Timur ile görüştüğünü de söylerler. Sanatıyla çağında büyük bir üne kavuşup, çevre ülkelerin bile ilgisini çektiği bir gerçek.

Ondan önceki şairler, İran şiirinde, destan ve kaside çığırını açmış, rubai alanında yenilik yapmışlardı. Hafız'la İran şiirinde gazel türü kurulur: Bu türe yalnız bir bütünlük kazandırmakla kalmaz o, şiirin dünyasını değiştirir: Onun İran nazmına getirdiği en önemli yenilik, gerçek insan sevgisini, yaşamı, sevinci, günlük olaylar karşısında edinilen duyguları, insan eğilimlerini konu olarak alıp işlemesi. Firdevsi ile destana, eski masallara yönelen şiir, Hafız'la bu dünyanın nimetlerine döner. İslâm düşüncesinin ortak kavramları, din deyimleri pek seyrek görülür Hafız'da; çağdaşlarının birçoğunda görülen gerçeküstü varlıklar dünyasına eğilim duymadığı açık; tasavvuf kavramlarının yer aldığı beyitlerinde bile, gerçekçi duyuşların etkisi geniş bir yer tutar. Ve bu yanıyla, Ortaçağ'dan çok, gerçekçi bir Yeniçağ şairidir o.

Çağından yakınma, döneminin uygunsuz olayları, insan değerinin yeterince bilinmemesi, düzenin bozukuğu, vefasızlık, devlet adamlarının kötü davranışları gibi konulara da gazellerinde geniş yer veren Hafız, İran olsun, Türk olsun, Doğu şiirini yüzyıllar boyu etkileyip duracaktır. Yığınla sanatçı yürüyecektir izinden; ama hiçbiri de onu geçemiyecektir.

Doğu'nun aşılmadan kalmış –belki– tek şairidir Hafız.

Selçuk döneminin sanatsal gelenekleri, Moğol hükümdarlıklar arasındaki ilişkilerin yaklaştırdığı Doğu'nun en uzak köşelerinden alınan ögelerle zenginleşir. Aslında, o zamanki İran mimarlığının şaheserlerinin bu öğelere borçlu olduğu hiçbir şey yok. En çok yenilenen, Çin sanatının bereketli etkisi ile, minyatür oluyor; İran dehasının kendi damgasını vurduğu görünümlerdeki çeşitlilik, insan portreleri ve sahnelerindeki gerçekçilik, renklerdeki değişkenlik ve saflıkla, İran süsleme sanatı, XIV. yüzyıldan başlıyarak öylesi yüksek bir düzeye çıkar ki, yalnız o

zamanki Müslüman dünyada değil, aynı devirdeki Avrupa'lı sanatçıların yaptıklarının da üstündedir.

Daha da uzun ömürlü olacak olan Altın Ordu devleti bir yana bırakılırsa, öteki Moğol devletleri gibi, İlhanlı rejimi de XIV. yüzyılın ortalarında çöktü. Hanedan üyelerinin kendi aralarındaki kavgalardan çok, Moğol kabilelerle halkın öteki ögeleri arasında bir kaynaşmayı gerçekleştiremediği için felce uğradı; pek az olan Moğol kabileler, aralarında birliği sağlıyan fetih destanı biter bitmez, kendi anarşik göçebe yaşamına dönüyorlardı. Göçebeliğin artması ise, kimi eyaletlerde, tarım üzerine kurulu malî idarenin sürdürülmesine olanak vermiyor ve Türkmen kabilelere, «resmî» ordununkinden üstün bir etki sağlıyordu. Son olarak, Moğolların sayıca az bulundukları her yerde, yerel özelliklerin üstü örtülü canlılığı, iktidarda gözü olan çevrelerce sömürüldü. Böylece İlhanlı devleti, bir bölümü yerli, bir bölümü Moğol ya da Türkmen beyliklere bölündü. Batı eyaletlerinde Türkmenler hüküm sürüyorlardı; Yukarı-Mezopotamya, Azerbaycan, Ermenistan, bir yüzyılı aşkın bir süre, iki konfederasyon, Kara Koyunlularla Ak Koyunlular arasındaki düşmanlığa sahne oldu. Biri aşırı Şiîliğin, öteki Sünnî ortodoksluğun savunucusuydu: Zaman bakımından hayli kapsamlı bir uyuşmazlık olacaktır bu; çünkü, etkilerini Osmanlı İmparatorluğunun oluşumu üzerinde göstereceği gibi, Modern İran üzerinde de gösterecektir. İran'ın geri kalanı, geçmiş rejimlerin geleneğini sürdürür ve siyasal parçalanma bir yana bırakılırsa, İlhanlı devrinin mirası ile hiçbir kopuş olmaz arasında.

İlhanlı devletinin sınırlarının ötesinde, İslâm, öteki Moğol hükümdarlarım da kazanmıştı: Türkistan'da Çağatay devleti, Rusya'da Kıpçak ya da Altın ordu devleti vardı. Oralarda, İran'da olduğu gibi, sayıca yüksek bir yerli halkın etkisi söz konusu değil; bu bölgelerin Türkmenleri de İslâma ancak pek az olarak girmişlerdi. Yalnız, bozkır göçebeleri arasında İslâmın yayılışı, uzun bir tarihten beri başlamış olduğu gibi, Moğol istilâsından sonra da sürdü; Moğollar da buna engel olmadılar, çünkü Rusya'da, yüzeysel olarak Hıristiyanlaşmış yerli kitlelere

hükmetmek isterken, dinsel dayanışma, birliği kurmada kaynaştırıcı bir ögeydi kendileri için. Ne olursa olsun, bozkırın İslâmlaşması, Moğolların zamanında, kesin gelişmeler kaydetmiştir; bunu, bugünkü duruma da bakarak anlıyabiliyoruz. Ne var ki, İslâm kültürünün gerçek merkezlerini yaratamadı ve iman birliği ise, siyasal birliği koruyamadı. Başkentleri, Aşağı-Volga üzerinde Saray'da bulunan Altın Ordu Moğolları, güçlü bir hasım olmadığı için, XVI. yüzyıla kadar sürebildi; en az gelişmiş olan Çağatay devleti ise, XIV. yüzyılın ortalarından başlıyarak un ufak oldu.

MÜSLÜMAN HİNT VE KÜÇÜK ASYA

Moğol fethi, dolaylı da olsa, en kalıcı ve en derin sonuçlarını, belki de sınırlarının ötesinde ortaya koydu.

Hint'de ve Küçük Asya'da.

Hind'in Kuzey-Batı'sının fatihleri olan Gaznelilerin mirasçıları, bu fetihlere, XII. yüzyılın sonundan XIV. yüzyıl başlarına değin, Ganj havzası ile Bengal'i, arkasından da Dekhan'ın büyük bir bölümünü eklediler ve Hind'in birliğini –aşağı yukarı– gerçekleştirdiler. Ne var ki, iç çekişmeler yüzünden çabucak tehlikeye düştü bu. Böylece İslâm, derinleşmesinin durduğu aynı yıllarda, coğrafi plânda yeni fetihler gerçekleştirebiliyordu. İslâmın böylesi ağır ağır sokuluşu karşısında, yerli halkın tepkisinin ne olduğunu daha önce söylemiştik; hatırlatmış olalım: Kendi eski değerlerine korkunç biçimde bağlanıp, onların üstüne kapandılar. Siyasal bakımdan fazla ilerlememiş bu toplumlara, İslâm, kendi üstün örgütlenişini, askerî rejimini, Batı Müslüman dünyadan aldığı malî yöntemleri dayattı. Hind'e yerleşen Müslümanlar, İslâm kültürünün yeni bir ocağını tutuşturdular; Hindular, Ganj vadisinde ve Dekhan'ın büyük bir bölümünde olduğu gibi, kendi eski dinlerine bağlı kaldıkları zaman bile, İslâm etkiledi onları. Moğol istilası, bu süreci hızlandırdı; çünkü Hint, Moğol akınlarından olmasa bile, fetihlerinden yakasını sıyırabilmişti bir yerde ve İranlılar için bir sığınak olmuştu. Böylece,

Hint'deki İslâm kültürü, yalnız ve yalnız İranlı oldu; ancak Sünnî bir çizgide, çünkü İrandaki Moğollar Şiîleri koruyorlardı. Çok geçmedi önemli eserler gün ışığına çıktı; XIII. yüzyıldan başlıyarak, Hint'teki İranlı ve Müslüman hanedanların tarihiyle ilgili Cozcanî'nin yazdığı eser, ya da Emir Hüsrev'in şiirleri böyledir. Buna karşılık, Delhi sultanlarının hizmetindeki yerli sanatçılar, İran'dan, ikinci derecede süsleyici motifleri aldılar yalnız; mezarlar ve camiler ise Hint biçeminde yapıldılar.

Küçük Asya üzerindeki Moğol fethinin çok daha büyük sonuçları oldu; çünkü, Osmanlı İmparatorluğunun doğuşuna yol açacak koşulları gerçekleştirdi. Rum Selçuklularını yenen Moğollar, onların yönetimini yıkmayı düşünmemişlerdi: Bu dışardan egemenliğe dayanarak, ordularının bakımına geniş ölçüde katkıda bulunmaları amacıyla, vassalliklerini dayattılar. Bu koruma altına alış, birçok yönden, İran'la bağları sıklaştırarak, Küçük Asya'da, Selçuklu bağımsızlığının son zamanlarında başlamış olan kültürün İranlılaşmasını arttırıp yoğunlaştırdı. Böylece, Celâlettin Rumî, İran edebiyatının –belki– en güzel ürünleri olan şiirlerinde ve Mevlevî tarikatında, Moğol fethinden önce Horasan'dan getirmiş olduğu mistik eğilimleri geliştirebildi. Böylece, çoğu vezir Fahrettin Alî'nin girişimiyle kurulan anıtlar, Küçük Asya'yı kapladı; Konya'da, Sivas'ta, Amasya'da görkemli camiler ve medreseler yükseldi; türbelerle kervansaraylardan ise sözetmiyoruz. Son olarak Anadolu ve belki daha da özel olarak Sivas, bir ticaret yol ağzı olması dolayısıyla, İlhanlı devletinin ticaret yollarına açılan yeni mahreçlerden yararlandı.

Öyle de olsa, Moğollar, bu ilk Türkiyenin düşüşünden geniş ölçüde sorumludurlar. Yenilgi, iç çekişmeler, başkenti Tebriz'e taşıyıp götürme alışkanlığı, hükümdarlığın otoritesini öylesine sarsıp durdu ki, XIV. yüzyıl başlarında sessiz sedasız kaybolup gitti. Gerçekten de, 1277 yılma kadar, Moğollar, ülkenin yönetimini bir Selçuk aristokrasisine, Pervane'ye bırakmışlardı. Bu yönetim de, daha önceki rejimin geleneklerini –iyi kötü– sürdürdü. Ne var ki, İlhanlıların malî istekleri, rejimi hareket araçlarından, her şeyden önce de ordudan yoksun bıra-

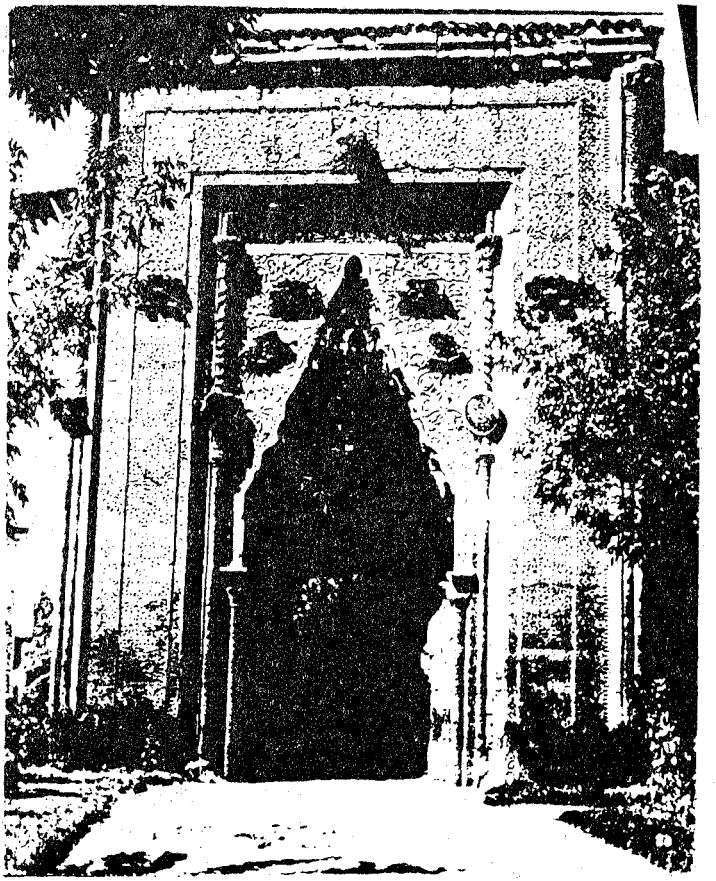

127. – Sivas'ta Barucirdiya Medresesinin anıtsal kapısı

kıyordu; Moğollar ise, işlerine geldiği zaman, büyük bir ordunun yerini tutuyorlardı. Pervane, Fahrettin Alî ve daha başkaları, eski monarşinin eyaletlerini aralarında bölüşmenin âdetlerini çabuk edindiler. Daha da vahim olanı, otoritedeki bu çözülüşten, önce kentler yararlandılar: Kentlerde, A h i l e r in çevrelediği f û t ü v v e t kümeleri, XIV. yüzyılda, kimi Anadolu kentlerinde bazan büyük bir etki elde ettiler; kentlerdeki bu gelişmeye bakıp, Batı'daki komünlere bir yanıt olarak görebiliriz onları.

Ne var ki, bundan başta yararlananlar, Selçuk rejiminin son zamanlarında güç belâ yola getirilmiş olan Türkmenler oldular. Merkez eyaletlerde şöyle böyle dizginlenebilen Türkmenler, çevre bölgelerde başlarına buyruktular; oralarda, dağlarda ele geçmez oluyorlar, ya da kaçıp Bizans'a sığınıyorlardı. İki yüzyıl sürecek ilk beylik, Karamanlılar, doğu Toroslarda kuruldu. Türkmenler, genel bir başkaldırıyla Konya'yı ele geçirdiler; bunun sorumlusu olarak Pervane görülüp hemen boynu vurulduysa da, Moğolların tepkisine yol açtı ve yönetimi ele aldılar, kurumlarının bir bölümünü de bu yönetime soktular. Ne var ki, çevredeki Türkmenlere karşı ciddî hiçbir etkisi olmadı bunların; XIV. yüzyılın seherinden önce, özellikle Bizans sınırlarında, yeni bir takım beylikler daha ortaya çıktılar. Onlardan birinin kurucusu Osman'dı.

Osmanlı hanedanının kurucusu Osman'dır bu.

128. – Hacı Bektaş Veli ve Balım Sultan

Türkmenlerin bağımsızlığının, Küçük Asya'nın içi ve dışı bakımından, çok önemli sonuçları oldu. Türkmen çevrelerin sosyal ve mistik eğilimleri, Mevlevîlerden çok daha halkçı tarikatların ortaya çıkışına yol açtı; bunlardan biri Bektaşiliktir ki, Osmanlı tarihinde pek önemli bir rol oynayacaktır. Anadolunun bu yeni efendileri için, İran kültürü –yüzyıllarca etkisini sürdürmeyi engellememiş de olsa– fazla bir şeyi temsil etmiyordu; öyle olduğu için de, o tarihlerden başlıyarak, mistik şiirler, Türkmenlerin seferlerini övüp yücelten romanesk öyküler Türk dilinde yazılmaya başlandı. Böylece, ilk Türkiye'nin uzun can çekişmesi, Türk halkında, sonuçları pek önemli olacak bir ulusal bilince yol açma fırsatı da yaratmış oldu. Ayrıca, Türkmen beyliklerin bağımsızlıklarını elde etmeleri, gazileri de yeniden heyeca-

na getiriyor ve Bizans Hıristiyanlığı karşısında saldırgan tutumlarını güçlendiriyordu. Hıristiyan savunmasının güçsüzlüğü önünde, Anadolunun Moğol boyunduruğuna baş eğmiş merkezî bölgeleri bir yana bırakılarak, bu Türk dünyasında canlı ve etkin olabilecek ne varsa, Bizans topraklarını durmadan dişleyip duran o sınır beyliklerine taşındı. İlhanlı devleti de yıkıldığından, Kara Koyunlular ülkesi ile Ege kıyıları arasındaki tüm topraklarda, kala kala bu Türkmen toplulukları kalmıştı. Pek silik ve yontulmamış insanlardı bunlar; ancak, Selçuklu devletinde olandan çok daha farklı bir şeyi kurmanın süreci içindeydiler.

TİMUR VE TİMUROĞULLARI

XIV. yüzyıl bitmeden önce, Yakındoğu, yeniden sarsılır ve yakılıp yıkılır.

Nereden gelir bu rüzgâr?

Bugün, adı Orta Asya'da Türk dilleri ailesini belirlemede kullanılacak kadar Moğolluktan uzaklaşmış olan Çağatay devletinden, yıkıntılardan başka bir şey kalmamıştı. Müslüman İran'ın yüzyıllardan beri yüzakı olan kentler kadar hiçbir kent, bu bölgelerin üzerine çöken felâketlerin acısını çekmedi. Vaktiyle öylesine parlak olan Harezm, sulama çalışmalarının terkedilmiş olmasıyla, zavallı bir bozkıra dönmüştü. Orada burada bölünüp parçalanmış halk, Türk askerî aristokrasinin sömürüsü altında kan ağlıyordu; bu aristokrasinin de içinde zıtlaşmalar vardı: Göçebe gelenekten yana olanlarla, kent kültüründen yana olanlar karşı karşıyaydılar.

Timurlenk (1336-1405), işte bu ortamda ortaya çıkar.

Türkleşmiş bir Moğoldur kendisi. Alabildiğine kandökücü, gururlu ve kara cahildir; ne var ki üstün bir komutandır: Çevresinde gözü dönmüş bir ordu toplayabilmek için, Cengizhan Oğullarının geleneği ile, İslâmm erdemlerini uzlaştırabilmiştir. XIV. yüzyılın sonlarında, bu ordunun başında, Merkezî Rusya'dan Kuzey Hind'e, Çin sınırından Küçük Asya ve Suriye'ye değin felâketler taşır, acı eker, gözyaşı biçer. Bu göçebe, kalıcı

129. – Timur

bir imparatorluğu, kentsel bir temel olmadan kuramayacağını da yavaş yavaş farkeder; zaferlerini, edebiyat ve sanatın dile getirip kutsayacağını anlar. Başkenti Semerkand'm o yapma ve geçici gönenci de buradan gelir. Fetihlerinde bahane olarak kullandığı uzlaşmaz bir ortodoksluğun savunuculuğuna soyunup, doğmakta olan N a k ş i b e n d i l i k tarikatına da dayanarak, herkesin üzerinde derin bir izlenim bırakır: Yaşamım yazanlar yalnız İranlılar değildir; seferleri, Müslüman Arap İbni Haldun'u ve Hıristiyan İspanyol Clavijo'yu da çarpar. 1402 yılında, yenilmez Osmanlı Sultanını, Bayezit'i yenen adam, istediği kadar söylesin, Cengiz Han'ın eseriyle karşılaştırılabilecek bir şey yapmış

değildir. Kuşkusuz Osmanlı devletini, Memlûkleri ve Delhi devletini bitkin ve eli böğründe bırakmıştır; ne var ki, mirasçılarının Türkistan'da olduğu gibi hüküm sürecekleri İran'da bile, yeni hiçbir siyasal otorite kurabilmiş değildir: Ölümünden (1405) sonra çabucak İranlılaşacak olan Timuroğulları, Ortadoğu'nun yapısına hiçbir yenilik getirmediler. Elindeki hemen hemen tüm toprakları yitirdiği bir sırada, torunlarından birinin, XVI. yüzyılda «Büyük Moğol» adıyla birleşik bir imparatorluk kurması, kurabilmesi ise, bir rastlantıdır yalnız.

Timur zamanında olsun, kendisinden sonra gelenlerin döneminde olsun, fatihin debdebesi, prenslerin edebiyat ve sanat koruyuculuğu, İran sanatının gelişmesine ve daha önce ortaya koyduğu eserleri sürdürmesine olanak sağladı: Timur'un onuruna Semerkand'da yükseltilmiş anıtlar, özellikle türbesi, *Gur-i Mîr* dev bir mavi kubbeyle örtülüdür; Şah Ruh'un ve Hüseyin Baykara'nın Herat'te, Uluğbey'in Türkistanda sanatçı ve bilginlerle dolu sarayları; Tebriz, İsfahan, bir Şii merkezi Meşhed gibi İran kentlerindeki türbeler ve camiler ve gezginlerin söylediklerine inanılırsa, yeniden belli bir ticareti kendisine çeken başkentlerde yükseltilen görkemli saraylar; bütün bu anıtlar, geleneksel biçim ve süslemeyi sürdüren bütün bu eserler, devrin bir yeniliği olarak karınlı kubbelerle bezeniyorlardı. Kitap ve minyatür sanatındaki ilerlemeler daha da önemlidir. XIV. yüzyılda, İtalyan Rönesansmm çağdaşı Behzat'la ün kazanan Herat okulu, peyzaj, portre ve renk sanatını yetkinliğine ulaştırır. İran edebiyatı, o devirde de son bir aydınlıkla parlar: Tarihçi Mirvund o geniş eserini yazar ve şair Cami gelir; bunun gibi, doğrudan doğruya Uluğ Bey'in çizdiği astronomi tabloları, bilimdeki bir ısrarın tanıklarıdır. Daha da anlamlı olanı, Türk edebiyatı, Çağatay ülkesinde kesin bir atılımda bulunur: Ali Şir Nevaî, bugün bile Türkistan'daki Türkmenlerce ulusal bir şair olarak görülür. İslâm uygarlığındaki şaşırtıcı canlılığı görüyor musunuz? Her felâketten sonra, bozulmamış olarak, yeniden doğrulup ayağa kalkıyor ya da yeni alanların fethine çıkıyor! Ne var ki Türkistan'da, kuğu kuşunun son şarkısıydı bu. XVI. yüzyılın başlarında Timuroğullarının

düşüşü, bozkırın zaferinin bir işareti olur; öte yandan, büyük keşiflerle yararsız hale gelmiş olan ticaret yollarının boşalması, kentlerin, giderek çiçeklenmiş bir uygarlığın derman kâr etmez çöküşüne yol açacaktır.

MÜSLÜMAN BATI

Uğradığı yıkıntılar ve kimi gerileyişlere karşın, çok alanda parlaklığını sürdüren bir uygarlığa bağlı kalan Müslüman Batı'nın, Mısır ve Yakındoğu ile ilişkileri seyrekleşiyor ve gitgide kendi içine kapanık yaşıyordu. Magrip, üç hükümdarlığa bölünmüştü artık ve XVI. yüzyılda Osmanlı fethine değin sürecektir bu: Yüksek-Yaylaların göçebelerinin egemen olduğu Tlemsen devleti; pek Araplaşmış Hafsîler devleti (Tunus ve Konstantin) ile, aslında Berberî olan ve daha kararlı bir yaşamı olan Beni Merin (Karoc) devleti. Bu üçü de, tarımsal ve kentsel bir uygarlığı sürdürmektedir. XV. yüzyılın sonlarına değin varlığını korumayı başaran Gırnata Hükümdarlığı, Afrika'yla öylesi sıkı bağlar kurmuştur ki, bu dört devlet arasında yığınla benzerlik vardır. Şimdi hepsi de Malikî ortodoksluğunu bölüşmekte ve medreselerde o okutulmaktadır. Her yanda Doğu kökenli ya da yerli tarikatlar gelişmektedir; bunlar zaviyelerinin çevresinde örgütlenmişlerdir ve kitleler üzerinde gitgide artan bir saygınlığa sahiptirler. Bunun gibi, ticaret her yanda parlaktır; onu, Sudan'dan altın getiren kervanlar ve Avrupalıların elindeki deniz ticareti canlı tutar; deniz ticaretini az buçuk bozan Cezayirli ve Katalonyalı korsanlardır yalnız. İslâm uygarlığının en önemli ve en ünlü birkaç eseri işte bu koşullarda ortaya çıkacaktır.

Gırnata'lı Nasrîlerin (XIV. yüzyıl) kalesi olan *Elhamra,* kuşkusuz bütün öteki sanat eserlerini gölgede bırakır: İyi korunabilmiş pek nadir anıtlardan biridir bu ve aynı zamanda, kimi Hıristiyan etkileri taşısa da, hele o ünlü Aslanlar Avlusu ile, Müslüman geleneğinin alabildiğine ahenk, incelik ve bollukla sergilendiği bir eserdir. Ancak, Magrip'teki Beni Merin'in İspanya sanatından esinlenen eserlerini de unutturmasın bize bu: Özellikle

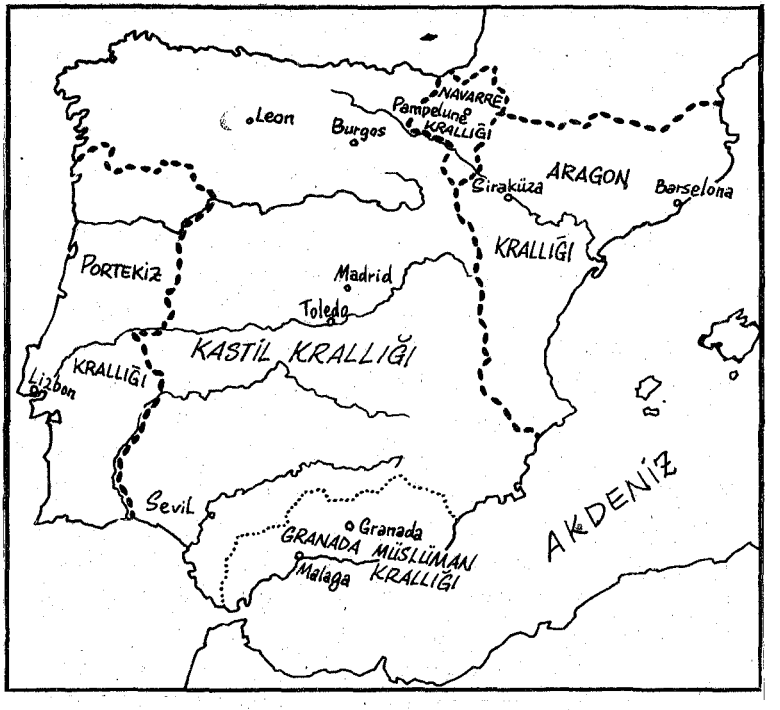

130. – 1300 yılına doğru İspanya yarımadası

Fas'ta, yeni kentin *Büyük Cami*'si ile *El Attarin* medresesini. İran'dan getirilmiş bir tekniğe dayanan madenî yansımalı çinileri, ünlü silahları –Boabdil kılıçları– ve deri işleriyle, İspanya–Marok sanatı, devrin Doğu sanatından –belki– daha az çeşitlidir, ama kendine güvenen bir beğeniyi taşır ve Hıristiyan fethinden sonra da yaşayacağını gösterir. Müslüman sanatçılar, İspanya'daki hükümdarlar için çalışıyorlardı, nitekim XIV. yüzyılda, Sevilla'daki *Alkazar*'ı yaparlar; Endülüs'teki teknikler, Müdejarların fethinden sonra da horlanmadı, XVI. yüzyıla kadar sürdü ve Gotik sanatın ya da Rönesansın gitgide ağır basan etkileriyle içiçe geçti. Endülüs sanatı, en güzel eserlerinden biridir insanoğlunun.

İspanya'nın reddedemiyeceği bir mirastır bu, onur verici bir miras.

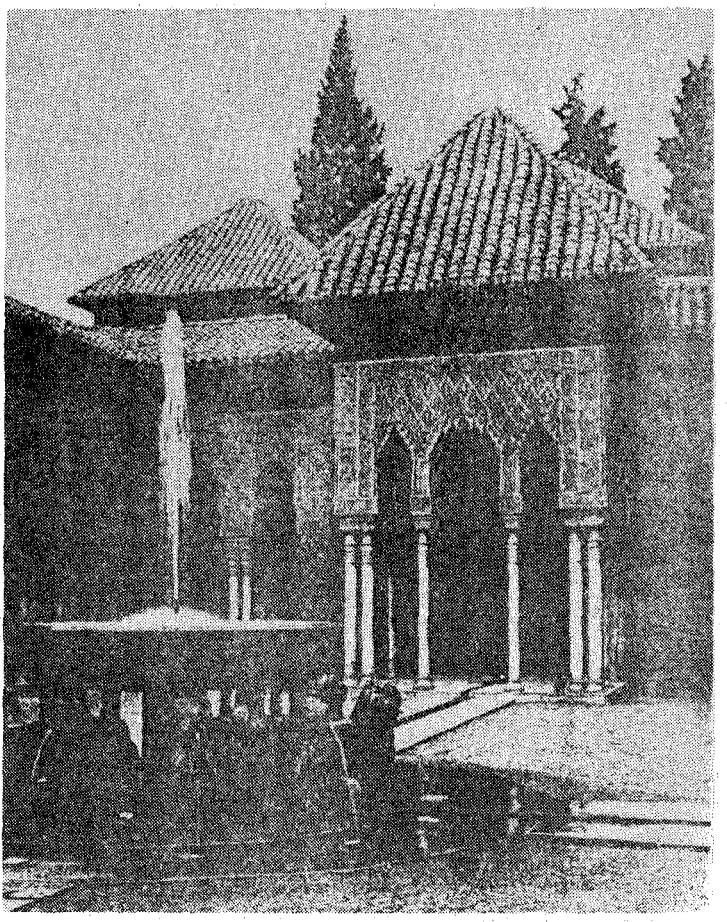

131. - Elhamra Sarayında Arslanlı Avlu

Edebiyatta da, o denli kalıcı bir canlılık göstermese de, XIV. yüzyılda, Gırnata hükümdarlığında son bir ses yükselir:

Lisan ed-din; İspanya Müslümanlığının son büyük yazarlarından biridir bu. Magrip'te ise, daha da ün kazanan iki kişi ortaya çıkar: İbni Battuta ile İbni Haldûn.

Tanca'lı İbni Battuta (1304-1369), Marco Polo'dan bir kuşak daha gençti, Kanton'dan Tombuktu'ya kadar gezdi ve yolculuklarından bize bıraktığı izlenimler, ilgi çekiciliği bakımından, Venedikli meslekdaşının yazdıklarından hiçbir noktada geri kalır değildir.

İbni Haldûn (1332-1406) ise, Tunus'a göçmüş İspanyalı bir Arap aileden geliyordu. Önce, çeşitli Müslüman Batı hükümdarlıklarında sürdürdüğü bir mesleki yaşamı, XV. yüzyıl başlarında Mısır'da noktaladı. Onun, evrensel tarih içine yerleştirdiği **Berberîlerin tarihi,** her şeyden haberdar –ve derinliğine– bir gözleme dayanır; başına koyduğu ünlü giriş, **Mukaddeme** ise, siyasal ve sosyal felsefesini özetler. İbni Haldûn'la, ilk kez bir düşünür, insan toplumunun, her türlü ahlaki ve kuralcı düşünce ve kaygıların dışında, bugün bir çağdaş sosyologun yaptığı gibi, bilimsel bir incelemenin konusu olabileceğini, açıklanabilir bir şey olduğunu ileri sürüyordu. Doğrudan doğruya tanıdığı Magrip toplumu, göçebe yaşamla yerleşik yaşam arasındaki ilişkiler üstüne ilginç düşünceler esinletir ona; «asabiye» dediği, istikrarlı bir devletin onsuz anlaşılamıyacağı dayanışma üzerinde durur. Böylesine yeni, yepyeni bir yolda onu izleyebilecek kimse çıkmaz, daha doğrusu böyle bir ortam yoktur; öyle olduğu için de, İbni Haldûn unutulur yüzyıllarca. Bugün ise, Ortaçağ düşüncesinin doruk noktalarından biri olarak görüyoruz onu; eseri, örneğin bir Aquino'lu Thomas'ı, birçok bakımlardan, çok gerilerde bırakır kuşkusuz.

Müslüman Batı'mn geri çekilişi, XV. yüzyıl boyunca hızlandı. Hıristiyan İspanya, Gırnata hükümdarlığına karşı saldırıya geçti ve 1492 yılında son verdi varlığına; bunun gibi, İspanya Müslümanları için askerî desteklerin kaynağı ve korsan yuvaları olan Kuzey Afrika'ya da saldırıldı, birçok limanlar ele geçirildi; bunlar olurken, Portekizliler de, Afrika kıtasını kuşatma amacıyla giriştikleri çabaların bir başlangıcı olarak, Marok kıyılarına ayak bastılar. Böylesi bir yabancı tehditle emirler baş edemez durumdaydılar, o yüzden de anlaşma yolunu seçtiler çoğu kez;

halk ise, zaviyelerindeki ermişlerin çevresinde kendi içine kapandı. Bütün bu yeni durumlardan, XVI. yüzyılda, Marok'ta Şerif İmparatorluğu doğacaktır ve, Magrib'in geri kalan bölümü de Osmanlı İmparatorluğuna tâbi korsan emirliklerin eline geçecektir. İspanya Hıristiyanları önündeki bu geri çekiliş, baştan sona olumsuzluklarla dolu olmadı: Yarımadadan kovulan Yahudilerle Müslümanlar, Magrib'e, üstün bir uygarlığın deneyimlerini aktarıp, bundan yararlandırdılar onu. Ve özellikle, İslâmın Akdeniz kıyılarında gerilediği sıralarda, yayılma gücünü yitirmediğini gösterir ve Kara Afrika'nın daha az gelişmiş halklarına doğru gider.

Afrika'da, Yukarı-Nijerya'da, ilk şefleri beyaz ırktan olan siyahî Gana İmparatorluğunu, XI. yüzyılda Almurabitler yıkmıştı. Arkasından, Nijerya Sudan'ı, siyasal bağımsızlığını ele geçirmişti. Ancak Almurabitlerin kabul ettirdiği İslâm, büyük gelişmeler kaydetti orada; ticarî alış-veriş, tuz karşılığında altın ticareti, yerel şeflerin İslâm dininde buldukları siyasal örgütleniş olanakları da yardımcı oldu bunda. Kimi zaman –bir tür– «ulusal» direnişle bir bölümü pagan kalmış siyahîler üzerinde, siyahî yöneticileri Müslüman olan imparatorluklar kurulmaya başlandı: Önce, XIV. yüzyılda, Mali İmparatorluğu, el değmemiş ormanlardan, Cezayir'in güney vahalarına değin yayıldı; Tombuktu, büyük bir ticaret merkezi haline geldi ve Endülüslü sanatçılar, kendi geleneklerini yerel koşullara uydurarak Sudan mimarlığım başlattılar orada. Arkasından, XV. yüzyılda, merkezi Doğuya doğru kaymış olan Gao İmparatorluğu, Mali İmparatorluğunun eserini, kendi hesabına sürdürdü. Goa'dan ya da Mısırdan gelen İslâm Çad'a kadar girdi ve Nijerya'da, belki de eski Akdeniz etkilerini taşıyan dikkate değer bir sanatın sahibi eski bir siyahî imparatorluğa rastladı ve hemen de kabul etti. Çok geçmeden, insan ticaretine çıkan Avrupalı tacirler, Afrika kıtasındaki bu ilerleyişleri kesintiye uğratacaklardır. Ancak, belirtmek gerekir ki, yaşlı kıta, Portekizlilerden önce, uygarlığa açılışını yapmıştı.

Ve İslâma borçluydu bunu.

II

HIRISTİYAN BALKANLARIN ALACAKARANLIĞI

O yüzyıllarda Hıristiyan Balkanlara, Grekler, Latinler ve Slavlar olarak ayrı ayrı bakmalı.

Nedir görülen? Bir alacakaranlık!

BALKANLARIN GREKLERİ VE LATİNLERİ

İslâm dünyasının Avrupa sınırlarında, Balkan ve Ege ülkelerinden oluşan ortamda, Konstantinopolis'teki Latin İmparatorluğun geçici varlığı çabuk sona erdi: İçindeki zayıflık, büyük Latin tımar sahiplerinin kayıtsızlığı, Yunanistanda ve Küçük Asya'daki Grek devletlerinin varlıklarını sürdürmeleri, yerli halkın bir yabancı Kilisenin egemenliğine karşı içten içe düşmanlığı, son olarak da Türk istilâsı, yıkılışını hızlandıran nedenlerdi; aslında, bu çeşitli düşmanlar, saldırılarını aynı ana rastlatabilselerdi kuşkusuz çok daha erken yıkılırdı o. Sonunda, yine de Latinler arasındaki bir düşmanlık, İznik imparatoru ve Palaiologos Hanedanının kurucusu VIII. Mikhael'e, Konstantinopolis'i geri almak olanağını verdi (1261): Boğazlardaki Latin-Venedik gücünü kırmak için de, Cenevizlilerin kendisine katılmasını sağlıyabildi.

Ne var ki, bu yeni «Bizans İmparatorluğu»nun, eski imparatorlukla, hâttâ Komnenosların o küçülmüş imparatorluğuyla ortak bir yanı pek yoktu. Konstantinopolis'teki Latin ve tacir kolonileri bir yana bırakılırsa, halkı arasında dışardan gelme ögeler yoktu gerçi; öyle de olsa, bütün Grek ülkelerini bir araya toplamaktan da uzaktı: Sırpların ve Bulgarların fethettikleri topraklar elinden çıkmıştı; bunun gibi, Frank prenslikleri ve senyörlükleri de, Yunan yarımadasının büyük bir bölümüyle Arşipel'i aralarında bölüşmüşlerdi. «Bizans» direnişi, sonra da fethi, yerel olduğu için, Epeiros, Tessalonik gibi kimi bölgeler, sonra Franklardan geri alınan Mora, Karadeniz'in bir ucundaki Trabzon, bütün bunların özerk bir varlığı vardı artık; ele geçirilmedikleri zaman kendi aralarında mücadele ediyorlardı. Grek devletlerinin böylesi dağılışı, Latinler, Slavlar, hele hele Küçük

Asya'daki Türkler karşısında büyük bir yaşama şansı vermiyordu onlara. Ne var ki, Latinlerle Slavlar da kendi aralarında daha az bölünmüş değillerdi; o denli ki, etnik sınırları aşan ve durmadan kurulup bozulan bağlaşıklıklarda, siyasal oluşumların sürekli değişikliklerini izlemek kadar, onlarda Latin Doğu ile Bizans Doğusu arasında temel bir zıtlaşma görmek de boşunadır.

Latin olsun Grek olsun, bu deniz devletlerinin ve daha da özel olarak Palaiologoslar İmparatorluğunun temel niteliği, yabancıların, yani Cenevizlilerle Venediklilerin dış ticarete tümüyle el koymuş olmalarıdır artık. Gerçekten, Moğol fethinin tepkileri, İtalyanlara, Boğazlarda ve Ege Denizindeki ticaretten Greklerin ellerinde kalanı onlardan çekip almak, arkasından da Karadeniz'deki ticaretin tekelini elde etmek olanağını vermişti. Bundan yararlanmak şöyle dursun, Cenevizlilerle Venedikliler arasındaki çekişmeler, yeni Bizans İmparatorluğunu bu uyuşmazlıkların içine sürükledi ve her defasında kaybederek çıkan da o oldu: Ne eski Konstantinopolis'in ayaklarına serili Venedik mahallesini kaldırabildi ortadan, ne de, Haliç'in öteki kıyısında, Cenevizlilerin elindeki Pera-Galata adını taşıyan yeni ve müstahkem kenti. Bütün ticareti, bu iki koloni kendilerine çekip aldıkları için, Bizans gümrüklerinin bundan kazandığı hiçbir şey yoktur; ve öyle bir zamana rastlamıştır ki bu, İmparatorluğun toprak kayıpları ve feodal gelişimi, ticaretten gelecek gelirleri, toprağınkilere oranla, devlet için pek önemli kılmıştır ve gitgide de artmaktadır bu önem. Kuşkusuz, Konstantinopolis kenti, bu yabancı zengin ticaret tezgâhlarından yarar sağlamamış değildir. Ne var ki, büyük iş adamları, hemen tüm Yakındoğu'da olduğu gibi, şimdi hepsi de yabancı oldukları için, yerli burjuvazi acınacak bir düzeye düşerken, zanaat üretimini de belirleyen yabancı alıcıların istekleridir artık.

Bu gelişme, toplumsal ve siyasal yapıda gitgide artan bir feodalleşmeyi de beraberinde getirdi. Bu süreci, o gelip geçen Latin rejimi de hızlandırmıştı. Ne yapmış olabilirlerdi? Latinler, Yunanistan'a kendi feodal âdetlerini getirip, toplumdaki eski *pronoia* ile onu bütünleştirmiş, ya da Grek aristokrasisinin yerine bir Frank aristokrasisi geçirmiş olabilirler;

bunun gibi Grek devletler de, Latinlere karşı mücadele etmek için, ellerinde kalan toprak ve haklardan gitgide artan bir bölümü büyüklere terketmiş, ya da bölünmüş toprakların dağılmışlığı, bir merkezî yönetimi sürdürmeyi gitgide daha güçleştirmiş olabilir. Aslında, bir kısır döngüydü ortadaki: Gelirlerin azalışı yüzünden, devlet, hizmetlerin karşılığını toprakla ödüyordu, onu yaparken de gelirlerden oluyordu; öyle olunca da, imparatorlar son bir çare olarak şuna başvurdular: Ellerinde kalan bir tutam toprakta –dayanıksız da olsa– bir birliği korumak için, Batı monarşilerinde olduğu gibi, tutup has olarak dağıttılar onları.

Ne oldu sonuçları bunun?

Önce, Grek devletlerinde olduğu kadar komşuları Latinlerde de, feodal ordunun zaten pek güven verici olmayan zayıf birlikleri, açıkça yetersiz hale geldi ve yine Batı'da olduğu gibi, paralı askerlere başvurmak zorunda kalındı. Önce Türklere karşı olmak üzere kendileriyle anlaşılmış Katalonya kumpanyasının serüvenlerine az buçuk değinmiştik; bunlar, sözleşilmiş parayı alamadıkları ve yakıp yıkılmış bir ülkede de yaşayamadıkları için, gidip Balkan eyaletlerini yağmaladılar ve –bir rastlantı– Fransız hanedanının elinden de Atina dükalığını koparıp aldılar. Palaiologoslar, çoğu kez askerden öylesine yoksun durumda kalıyorlardı ki, geçmişin anılarına duyarlı ya da ikinci Roma'nın yazgısına ilgi duydukları için, birkaç prensin desteğine güvenmekten başka bir şey gelmiyordu ellerinden: V. İoannes, Manuel ve başkaları, sırayla Batı'ya yardım dilenmeye gittiler.

İkinci olarak, Grek ve Latin ülkelerdeki feodal gelişim, özgür köylülüğün de toptan yok oluşuyla sonuçlandı. Batıda, tarımdaki sınıfların bağımsızlıklarına erişmekte oldukları bir sırada, Doğudakiler, birkaç yüzyıl sürecek servaja yakın bir duruma düşüyorlardı. Öyle olunca da, onlardan askerî güçler elde etmek olanağı tükenirken, dahası, onların da kendilerine hiçbir şey getirmeyen bir sosyal ve siyasal yapıyı sürdürmekte çıkarları ortadan kalkmış bulunuyordu.

Buna karşılık, merkezi otoritenin zayıflamasından, önce toprak aristokrasisinin, sonra da kentlerin yararı oldu. Bizans

bürokrasisi, beledî özerklikleri boğmuştu; şimdi ise kentsel yönetimlerin yeniden doğduğu görülüyordu: Selânik'teki en tanınmışıdır bunların ve devrin İtalyan kentlerindeki gelişmelerle benzerlikleri vardır. Ne var ki, İtalya'da gitgide artan komün iktidarı, -ticaretten alabildiğine güçlü- burjuva sınıfına bağlı kalırken, Selânik'te aynı şeyi göremiyoruz: Orada ticaret yabancıların elindedir ve yerli iş adamı ise pek azdır. Böylece, kent yönetimi, orada toprak aristokrasisinin elindedir ve o da, komünlerin doğduğu sıralarda İtalya'da olduğu gibi, kentte oturmaktadır. Toprak ürünlerini içine aldığı ölçüde, ya da ancak kendisinin örgütleyebileceği yerel zanaatlara değindiği oranda, ticaretten yararlanan odur. Yoksul emekçiler ona karşı çıkmaktadır; aynı devirde Flaman zanaatçıları ya da Floransa'daki *Ciampi*lerin başkaldırılarında görüldüğü gibi, bu yoksul emekçiler de, bir günlüğüne başarılarını, kimi aristokratik ögelerle bağlaşıklarına borçluludurlar; nitekim Palaiologoslar, 1340 yılına doğru, taht davacısı İoannes Kantakuzenos'un aristokrat yandaşlarına karşı Selânik *«Zelotlar»*ını desteklediler. Ve yine Flaman ya da Floransa'da olduğu gibi, topraklara el koymaya kadar giden köktenci önlemleri -rastlantının doğurduğu- bu ortaklığın kopuşuna yol açar açmaz da, ezildiler.

Bunun gibi, azçok açık ve azçok da bilinçli olarak, Balkan ülkelerinde, sosyal uyuşmazlıklarla «ulusal» uyuşmazlıkların birbiriyle birleştiğini görüyoruz. Kuşkusuz halk, duygusal nedenlerle, Konstantinopolis'te, saygın gelenekleri olan imparatorluk hanedanını, ya da Epeiros'da ve Mora'da, şu ya da bu yerel şefi tutuyordu. Ama yine de, diplomasi ve evlilikler yoluyla, kimi zaman Latinler ya da Slavlar ve kimi zaman da bizzat Türklerle uzlaşma arayan, siyasal entrikaları uyruklarının yaşamında hiç bir zaman bir iyileşme getirmeyecek olan hanedanlara, halk kitlelerinin «ulusal» diye bakması güçtü. Böylece, bu halklar için önemli olan şuydu: İmparatorluğun yerine kimin geçeceği sorununun ortaya çıktığı bir sırada, önemli olan, bir siyasal biçimin sürdürülmesinden çok, yaşam biçimlerinin ve kültürel değerlerinin sürekliliğini sağlayacak bir çözümdü. Yunanistan'da, uzakta kalan, aynı zamanda kozmopolit Bizans'tan ayrı bir yurtseverlik doğarken, İmparatorluğun düşmanları, başta onun zayıflıkların-

dan alıyorlardı güçlerini; ve bu düşmanların ona hazırladıkları düşüş, kitlelerdeki kayıtsızlıkla yüzyüzeydi.

Latinlerin rolü, Ege dünyası için, Grek devletlerininkinden daha az yıkıcı olmadı. Tacir kentler, kendi işleri için pek açık bir iktisadî ya da stratejik önem taşıyan senyörlük kentlerini tutuyorlardı yalnız; öyle olunca da, çekişmelerinde öteki kentleri terkettiler ve bu da Greklere, Mora'da yeniden bir prenslik kurma olanağı sağladı. Siyasal güce sahip olmadıkları bir yerde, bir prensin Latin, Grek, Slav ya da Türk olması İtalyan tacirlerinin umurunda değildi; yeter ki,ayrıcalıklarına saygılı olsun, ya da rakiplerinin kuyusunun kazılmasına yardım etsin. Cenevizlilerle Venedikliler, doğmakta olan Türk gücünün kendilerine ne yarar getireceğini tartışıyorlardı aralarında; ticaretlerine bir zarar vermeyeceğinin hayali içindeydiler, aynı zamanda ona karşı girişilecek bir savaşın kendilerine pahalıya patlayacağının da korkusu.

Bütün bu çekişmelerden yararlananlar kimler oldu?

Önce Slavlar, sonra da Türkler!

Öyle olduğu için de, Bizans'ın düşüşü, bu halkların yükselişinden ayrı olarak düşünülemez.

BALKANLARIN SLAV İMPARATORLUKLARI

Bizans İmparatorluğunun XII. yüzyıl sonlarındaki bunalımı, Bulgarlarla Sırpların da işine yaradı: Bulgarlar, –o sıralarda tarihe giren birer halk olarak– Valakların ya da Rumenlerin de desteğiyle, Asenidler Hanedanı zamanında bağımsızlıklarını yeniden elde ettiler; o yüzyıla değin, sessiz sakin vassaller olan Sırplar ise, egemenliklerini Tuna'dan Adriyatik'e kadar yaydılar ve onlar da bağımsızlıklarını kazandılar. Latin İmparatorluğunun zayıflığı, bu iki yeni krallığı güçlendirdi; Papalık ise, Kiliselerini birleştirme umudu içinde, hoş tutuyordu her ikisini de. Sık sık iç mücadelelerin pençesine düşen ve, 1261 tarihinden sonra, Rusya'daki Moğollardan çok Bizanslılarca tehdit edilen Bulgar krallığı, XIV. yüzyıla kadar aralıksız bir gücü temsil etti; daha ağır ve daha düzenli bir gelişme içinde olan Sırp krallığı ise, XIV. yüzyıl ortalarında, Stefan Duşan zamanında

doruğuna vardı. Bulgaristan'da, Moğol istilasından kaçan –Güney Rusya Türkleri– Kumanların girişi ve Aşağı-Tuna'nın her iki yakasında Valak halkların varlığı ile etnik bileşim hayli karmaşık duruma da gelmiş olsa, her iki krallığın ortak temeli Slav olarak kalmaktadır. Öte yandan, büyük yayılışları sırasında, Grek halkın topraklarını da ellerine geçirdikleri için, örgütleri de, yarı Slav ve yarı Bizans olmak üzere, karmaşık bir niteliğe bürünmüştür.

132. – İmparator Stefan Duşan

Bulgarlar için eski, Sırplar içinse yeni bir kurum olan monarşi, her iki ülkede de, birbirine benzer temeller üzerinde örgütlendi. «Çar» unvanını alan hükümdar, tüm unvanları, sarayı, törenleri için, Bizans imparatorunu örnek alma çabasındaydı; kendini iyi hissettiği anlarda da yerine geçmeyi düşündüğü yine bu Bizans imparatorudur. İdare usulleri, malî örgütleniş, kamu hukuku kuralları, tek başlı Kilisesinin önde gelenleri üzerinde kralın yetkisi, bunlar da Bizans'tan alınmıştı. Kilise tek başlı da olsa, Konstantinopolis patrikliği ile yakın ilişki içindeydi ve Bizans da, onun aracılığıyla, genel toplum yaşamında daha derinliğine bir etkide bulunuyordu.

Buna karşılık, ekonomi ve toplum, temelde tarımsal olarak kalmıştı. Adriyatik kıyılarındaki kentlerin çoğu Sırp egemenliğinden sıyrıldılar; Duşan'ın krallığında olduğu gibi, Bulgar krallığında da, kent adına lâyık yerler, ele geçirilmiş, ama toplumla bütünleştirilmemiş Yunan siteleriydi. Kuşkusuz özellikle Sırbistan'da, işletilmeleri için, -Transilvanya'da olduğu gibi- «Sakson» teknisyenlerin çağrıldığı madenlerin açılışı, belli bir ticareti de besledi; ne var ki, kölecilik de bir başka ticareti besliyordu: Özellikle Bosna'da böyleydi bu ve orada, uzlaşmaz durumdaki Bogomiller, bu ticaretin kurbanları oluyorlardı. Bununla beraber, tek zenginlik yine de topraktı. Daha önceleri, büyük köylü ailelerin topluca kullandığı mülkiyet, hükümdarın ya da soyluların elindeydi şimdi; artık mutlak güçlü hale gelmiş bu soylulara karşı, hükümdar, kendi topraklarından ayırdığı *pronoiai* dağıtarak, görevlilerden ve çevresinden, daha ağır başlı ve sadık yeni bir soylu zümre yaratma girişimi içindeydi. Bir Karolenj kralı gibi, oturduğu belli bir yeri olmayan hükümdar, zaman zaman, büyüklerini bir tür meclis halinde topluyor ve iktidara katıyordu onları. Ve, onlarla her vesilede çatışsa da, kendi elleriyle tehlikeyi yeniden yaratmaktan sakınamıyor ve fethedilmiş senyörlükleri has olarak dağıtıyordu. Bu kabına sığmaz seçkin zümrenin altında ise, köylü kitle, Bizans'taki serflere benzer duruma itilmişti.

Kendisi de bir büyük toprak sahibi olan Kilisede, tarım

manastırları temel rolü oynuyorlar. Kültürünün Grek kökenli olmasına karşın, dildeki gelişmenin de etkisiyle, ulusal ve tek başlı niteliği de kendini iyiden iyiye ortaya koymaktadır. Bunun gibi, halk türküleri ve öyküleri de vardır; Doğu ve Batı destanlarından alınmış kişilerin yanı sıra, Sırp krallığını kuran ulusal kahramanları anlatıp yüceltmektedir. Henüz kendi kendine mırıldanan bu edebiyatın çok yukarısında olan sanat da, karma etkileri ortaya koyuyor. Sırbistan'daki dinsel yapılarda, Bizans'tan gelen esinler, Ermeni-Kafkas ve özellikle de İtalya ile Macaristan'dan gelen Batı katkılarına karışıyorlar. Onların duvar resimleri, tarihsel portrelerdeki Grek ikonografisinin geleneksel temalarıyla gerçekçi sahneleri birleştiriyor; bunlar, Batılı örneklerden etkilenmişlerdir kuşkusuz, ama yine de özgün bir esini dile getirirler.

Böylece, XIV. yüzyılda, kelimenin en yumuşak anlamıyla, bir Bulgar ulusu vardır ve daha da fazla olarak bir Sırp ulusu. Ne var ki, bunlar, feodalleşme dönemini aşmadıkları için sağladıkları birlik de dayanıksızdır: Nitekim, kurucusundan sonra yaşayamayan Duşan'ın büyük «İmparatorluk»u, somut bir gerçeklik olmaktan çok, saygın bir anı oldu; daha sonra Sırp milliyetçiliği kaynaştırıcı ögesini bunda bulacaktır. Biraz keyfi biçimde de olsa, Karolenj geleneğinin feodal Avrupa'da oynadığı rolle bir koşutluk kurabiliriz ikisi arasında. Ne olursa olsun, Sırp ulusu bir derin gerçekliktir; Kosova savaş alanında, Türklerin darbeleri altında siyasal bakımdan yıkıldıktan (1389) sonra bile böyle kalacaktır.

O sıralarda, uyanan iki ulus daha vardır: Arnavutlarla Rumenler.

> İllirya ailesinin bir dalı olan Arnavutlar, tarih, o zamana değin sözlerini etmemiş de olsa, kişiliklerini korumuşlardı; İtalya, Slav ya da Grek etkileri arasındaki uyuşmazlıklar da güçlendirmişti bu kişiliği ve ayrıca, Latin Kilisesinin korumasını isteyerek, onlar da payanda vurmuşlardı buna. Angevinlerin ya da Venediğin, Sırpların ya da Yunanistan'da Epeiros ve Selanik despotluklarının hizmetinde savaşlarda pişen bu dağlılar, XV. yüzyılda, Osmanlıların en sert hasımları olacaklardır.

Rumenlere gelince, tarih, tam on yüzyıl, onları öylesine bilmezlikten gelir ki, kökenleri bile büyük tartışmalara konu olmuştur. Evet, nereden geliyor Rumenler? Belki, Daçya-Romen halkların doğrudan torunlarıdır bunlar ve bir ara üzerlerine bir örtü çekilmiş, sonraki istilâların hiçbiri de ortadan kaldırmamıştır kendilerini; ya da Balkanların Valakyalı topluluklarından geliyorlar ve kimi soydaşları Slav ortamında varlıklarını sürdürmüş, Aşağı-Tuna ovalarını da yeniden istila edip yerleşmişlerdir oralarda. Ne olursa olsun, Rumenler, XIII. yüzyılda tekrar ortaya çıkarlar ve her halde, Moldav-Valakya ovalarına yerleşmeleri, Transilvanya ve Karpatları istila etmelerinden sonradır. Onları saptamaya başladığımızda, Macaristan, Bulgaristan, Polonya, Rusya ovasının çeşitli sahipleri arasında bocalayıp durmaktadırlar. Bu ülkelerde çeşitli etkiler gelip yakalar onları: Dil ve alfabe Latindir; oysa Kilise, Greklerle ilişki içinde, Slavonu kullanıyordu. Bilinen ilk Kiliselerinde, Batılı etkiler Bizans katkılarıyla kucaklaşıyordu. Rumen toprakları, siyasal birliği hiçbir zaman tanımadı; etnik bütünlüğü de. Slav devletlerin Türklerin ilerleyişleri karşısında arka arkaya düşmelerinden yararlanarak, XV. yüzyılda, azçok özerk prenslikler kurdukları ana kadar sürdü bu. Moldavya'da, o prensliklerden en önemlisi, aynı zamanda sonuncusunun üstüne de Osmanlı fethi bir örtü çekecektir.

BİZANS KÜLTÜRÜNÜN YAZGISI

Balkanlardaki bu parçalanış karşısında, hâlâ bir Bizans Kilisesinden ve bir Bizans kültüründen söz edilebilir mi?

Kuşkusuz, onlardaki canlılık öyleydi ki, siyasal yönden kocamışlığa karşın, edebî ve sanatsal yönden gerçek bir «Rönesans»ın olduğu ileri sürülmüştür. Yeni yaşam koşullarının esinleri yenilediği ve yeni deyim araçlarının aranışına zorladığı oranda bir Rönesanstır bu. Ne var ki, Grek yazar ve sanatçıları, yalnız Bizans'ın sahipleri için çalışmıyorlardı artık, Konstantinopolis her şeyin merkezi değildi; Latin etkileri, Grek ülkesine değin etkilerini hissettiriyordu ve eldeki maddî araçların küçüklüğü kuşkusuz edebî ya da sanatsal eserlerin düzeyini düşürdü.

XIV. yüzyılda, hâlâ Palaiologosların çevresindedir ki, tarihçi Pakhymeros ile Nikeforos Gregoras eserlerini vermektedirler; bununla beraber, tahtı gaspedip manastıra çekilmiş olan İoannes Kantakuzenos, o pek ilginç anılarını kaleme alır. İran ya da Anadolu'nun Müslüman mistiklerine çok benzeyen Hesichasme'm yeni mistik öğretisi, Gregoire Palamos'la Nicolas Cabasiles'in eserlerine esin verir. Örfler tarihçisi için değerli olan mektup sanatı, Slav devletlerinin doğmakta olan hukukları üzerinde büyük bir etki yapan hukuk biliminin ürünleri, bilgin şiir, hepsi de eski geleneklerini sürdürmektedir. Retorikte kendini ortaya koyan yeni ruh, klâsik metinleri derinliğine ve eleştirel biçimde inceleme isteği, bir Theodor Metochite'in Bizans hümanizmasını, o sıralarda tam bir gelişme içine girmiş bulunan İtalyan hümanizmasına yaklaştırmaktadır.

Her iki hareket de, karşılıklı olarak birbirlerine omuz verirler.

> Çünkü, Grek ustalar, gider İtalyanlara Hellen kültürünün bir bölümünü öğretirler ve İtalyanlar da bunun susamışlığı içindedirler zaten: Böylece, büyük Platoncu Gemistos Plethon, Mistra'da felsefe öğrettikten sonra, İtalya'ya gidecek, Floransa'da Platon Akademisi'ni kuracak, XV. yüzyılda Platoncu harekete esin verenlerden biri olacaktır. Bu bir tür Grek-Latin işbirliğinde daha da yeni olan, Bizans edebiyatında, o zamana değin görülmeyen Batı katkısıdır: Din çekişmeleri, Kiliseleri birleştirme tasarıları, kimi Grek yazarlara, Ermiş Augustinus ile Ermiş Thomas'ın eserlerini çevirip onları Greklere tanıtma fırsatı verir; Mora'da, bir Latin tarihi Yunancaya çevrilir; Grek halk şiiri, temalarını, Fransız halk öyküleri ve saray romanlarından alırken, kimi Yunanlılar İtalyanca eser yazmakta, kimi Latinler de Yunanca eser vermektedir. Kimi Grek hekim ve astronomunun Arap bilimini Batı aracılığıyla tanımış olması da akla gelebilir; ne var ki, Trabzon'da bir «Akademi», daha çok edebî etkinliklere yüzünü çevirmiş olan Balkanlardaki soydaşlarına oranla, Doğu Greklerine bilimsel bir üstünlük veriyordu.

Bizans sanatı, Batılı etkilere daha iyi direndi. Yalnız Kıb-

rıs'tadır ki, gotik kiliseler yükseldi; Franklar, orada kalelerin dışında başka önemli yapılar da bıraktılar. Grek ya da Slav ülkelerin kimi freskolarında, İtalyan «primitifler»i ile bir yakınlığın kendini belli ettiği kuşkusuzdur. Konstantinopolis'te, Theodor Metochite'in yükselttiği *Karie Camisi* dışında, pek pahalı olan mozayik, her yerde yerini duvar resmine, dinsel sahnelerin karıştığı laik portrelere, gerçekçi gözlemin aleksandren anıları yeniden bulduğu yaşam sahnelerine bırakmıştır. El yazmalarındaki süsleme, mücevhercilik, lüks kumaşçılık, hâlâ şaheserler koymaktadır ortaya. Renk sanatının da en güzel başarılarını o sıralarda elde etmiş olduğu da söylenebilir; ayrıca bu başarıları, yerel okullar, Slav ülkelerine, Athos'a, Mistra'ya, Girit'e, Trabzon'a da yaymıştır. Ve bu dağıtılıştır ki, Bizans sanatına, öğretisini, kesintiye uğramadan, mirasçılarına bırakma olanağını verecektir; Osmanlı egemenliğinde olduğu kadar, onun dışında da böyle olacaktır.

Bizans Kilisesi, devletin bağrında yerinin gitgide büyüdüğünü görerek, o da değişti. Sallanan taçların ortasında dimdik, dilenen prenslerin arasında varlıklı olan bu Kilise, hiçbir zaman bundan daha güçlü olmamıştı; dünyasal hanedanlardan da bu denli kopuk. Tek başlılıklarına karşın manevî plânda tutarlı idi; etkisini, Grek ya da Slav bir yığın devletin üstüne yayabiliyordu; birine ya da diğerine karşı savunacağı hiçbir şeyi olmadığı için, esinini Konstantinopolis'ten olduğu kadar, Moskova'dan da alıyordu. Siyasal uzlaşmalara yatkın büyük laikler ve prenslerin önünde, tüm halkları ve tüm ruhbanı, Roma Kilisesine karşı korkunç bir zıtlıkta bir araya topluyordu. Gerçekten, imparatorlar durmadan Kiliselerin Birliği sorununu ortaya getiriyor, karşılığında da, Türklere karşı Batı Hıristiyanlığından bir yardım bekliyorlardı. Bu görüşmelerin hepsi de başarısızlıkla sonuçlandılar; çünkü, bu yardım, Batı'nın kayıtsızlığı içinde, nadir olarak verildi ve birer tutam olarak sunuldu; başarısızlığa ulaşmadılar, çünkü Grek ve Slav halk kitleleri, Bizans imparatorlarının yaptığı anlaşmaları uygun karşılamadı. Yunan edebiyatı üzerindeki Latin etkisi bizi aldatmamalı, devletler arasındaki siyasal kar-

133. – 1214 yılında Doğu

makarışıklık da: Batı ile olan kopuşun açtığı çukur, başlarda az duyulurken, işte o sıralarda aşılmaz bir uçurum halini aldı; Frank şatoları, ne denirse densin, halklar arasında asla bir güven yaratıcısı değildiler. Böylece, ulusal duygu, prenslerin arkasında olduğundan çok daha fazla, Kilisenin arkasına saklandı; bu uzaklaşma, çekiliş, ilgisizlik de, yabancı bir fethin kolaylığını açıklıyabilir. Yabancı; gerçekten Greklere Türk egemenliği böyle görünüyordu. Ancak unutmayalım ki, Türk İstanbul'un ilk Grek patriki S c h o l a r i o s G e n n a d i o s, Bizans düşüncesinin ustalarından biri oldu; 1453 yılından önce Slav ülkelerinde ve evleviyetle Türk ülkelerinde de Grekler vardı, hepsi de ortodoks Kiliseye tabiydiler ve, bazı kayıtlar olsa da, hepsi inançlarını barış içinde koruyabiliyorlardı. Böylece diyeceğiz ki, Türk tehlikesi yalnızca bedenler içindi, ruhlar için değil; ve ruhu yıkabilecek olan Latinlere boyun eğmektense, Türk tehlikesi önünde eğilmek evlâydı.

Bizans'ın düşüşünü anlamamızda bu da yardımcıdır bize.

Böylece, uzun zamandır, Bizans'ın mirasçılarından biri olarak ortaya çıkmış olan Osmanlı Türklerine bakmak zamanıdır.

III

OSMANLI İMPARATORLUĞU

Gelişmesi hızla imparatorluğa dönüşecek olan Osmanlı devletinin ilginç bir kuruluş olayı var.

Oradan başlıyalım.

OSMANLILARIN BAŞLANGIÇLARI

XIII. yüzyılın sonuna doğru, Küçük Asya'nın Bizans sınırlarında, küçük Türkmen beyliklerinin nasıl kurulduğunu daha önce söylemiştik; bu beyliklerdeki g a z i l e r in ele avuca sığmazlığını, yeterince güçlü bir Selçuk iktidarının artık dizginleyemez olduğunu da belirtmiştik. Oysa, Türk saldırganlığının doğmakta olduğu o sıralarda, Avrupa'daki savunma gereksinmeleri, Bizans'ın sahiplerini, kolon-askerlerin malî dokunulmazlıklarını

ortadan kaldırmaya zorlamıştı; İznik İmparatorluğu ise, varlığını bu kolon-askerler sayesinde sürdürebilmişti.

Ne oldu sonucu böylesi bir davranışın?

Asya'daki Bizans savunması örgütsüz kalıyordu.

Böylece, 1300 yılı dolayından başlıyarak, -Trabzon bir yana- daha önce Rum olan hemen bütün Asya toprakları Türkmen şeflerin eline geçti. Onlara, şurada burada direnen güçlü kimi kaleler hâlâ vardı kuşkusuz; ancak köylüler boyun eğmek zorunda kalmışlardı. Bu Türk topluluklardan bazları, eski denizci eyaletler olan Ege Denizinin Asya kıyılarında bağımsız hale geldiler, ve, yerlilerin hünerlerinden yararlanarak, ya da onların yaşam biçimine öykünerek, Ege'deki takım adalara ve Grek ülkelerin kıyılarına başarılı akınlara başladılar: İzmir yakınındaki Aydın Beyliği ya da Rodos'un karşısındaki Menteşe Beyliği, XIV. yüzyıl başlarında Batılıları alabildiğine kaygılandırır; geçici de olsa, Katalonyalıları püskürtüp süren onlardır.

134. - Osman Bey

Daha alçakgönüllü olanı ve kimsenin parlak geleceğini daha önceden aklmdan geçiremiyeceği topluluk ise, Osman'ın

emrindeki guruptu. Bu gurubu komşularından ayıran, yalnızca başına Osman ve kendisinden sonra gelenler gibi yetkin şeflerin geçmiş olması şansıydı ve özellikle de Marmara'ya yakın bir yerde yerleşmiş bulunması. Bu coğrafî durum sayesinde, Bizanslıların kendi aralarındaki mücadelelere daha da kolaylıkla gelip girebildi; hâttâ, örneğin Palailogoslarla Ioannes Kantakuzenos arasındaki savaşlarda Latinlerce çağrıldılar da. Aslında deniz, Ege kıyılarındaki beyliklerin yayılması için bir engel yaratırken, Osmanlıları Avrupa'dan ayıran birkaç su kolu fetih için hemen hemen sonsuz olanaklar açıyordu onların önüne.

Ancak bunlardan hiçbiri, böylesi cılız başlangıçlardan bir imparatorluğun çıkabileceğini açıklayamaz bize; bir imparatorluk ki, sonunda hemen tüm Arap dünyasını, Bizans ve Slav topraklarını içine alacak, Viyana kapılarından Akdeniz'in, Karadenizin ve İran Körfezinin en uzak kıyılarına değin uzanacak ve, yığınla değişikliklere karşın, tâ XX. yüzyıla kadar yaşıyacaktır. Ancak başlangıçta, ısrar ediyoruz bu noktada, birkaç bin savaşçının kolayca elinde tuttuğu birkaç bin insandı sözkonusu olan.

Oysa, bu İmparatorluğun büyümesi, Timur'un yıldırım gibi gelip geçen serüveninin doğurduğu kısa bir alacakaranlık bir yana, yöntemli ve düzenli oldu. Esef verici yanı şu ki, çağdaşları geleceği daha önceden sezemediklerinden olacak, bu alçakgönüllü başlangıçlar hakkında hiçbir şey söylemiş değiller bize ve öyle olduğu için de, daha sonraki efsaneleri yorumlamak zorunda kalmış bulunuyoruz. Bununla beraber, daha o yıllarda, bir yandan fethederken, bir yandan da *örgütlemek iradesi*nin ağır bastığını görüyoruz: Örgütlenebilecek olan fethediliyor, ilkel Türkmen gurubunun direşkenlikleri bir demette toplanıyor, ona öteki Müslüman ögeler, hâttâ Müslüman olmayan yerliler ekleniyor; son olarak da, aralarında bir denge kuruluyor bunların ve biri ötekisiyle güçlendiriliyor.

Neresinden baksanız dikkati çeken bir eser!

Çoban ve çapulcu, bu ilk Türkmenler, ne ölçüde kabileler halinde toplaşmış ya da gazilerce örgütlenmişlerdi? Tartışılabilir bu. Her iki sistemin de bir arada bulunması olanak dışı değil-

dir. Başarı başarıyı çağırınca, en yakındaki ve en az güçlü olan beylikler ağır ağır Osman'ın Beyliğince özümsendiler. Daha da erken olarak, başka ögeler, at üstünde savaşan ve savaşla yaşayan özgür insanlar gelip bu gazilerle birleştiler: Önce, ücretli piyade ve okçular (yayalar ya da azaplar); sonra, savaşlardan yeterince esir ve başka köleler sağlıyabilecek kadar kaynak elde eder etmez de, öteki Müslüman beyliklerde olduğu gibi, bir kişisel muhafız birliği, bir «yeni ordu» *(yeniçeri)* kurulur. Bu savaşta pişmiş birliklerin dışında, halkın öteki ögelerini de bir devlet örgütlenişine ilgilendirmek gerekiyordu. Önce ulema oldu bunlar, özellikle de dervişler: Bunlar, eli silahlı halkın arasına karışıyor ve onun manevî birliğini güçlendiriyorlardı; din tarikatlarıyla siyasal iktidar arasındaki bu işbirliğinin, halkı bir araya getirmede böyle bu denli sıkı oluşunun bir örneği, Müslüman dünyanın başka hiçbir yerinde gösterilemez. Daha da güzeli, Müslüman kentler ve hâttâ, Osmanlı fethinin Anadolu içerlerinden sürükleyip getirdiği Müslüman göçünün yöneldiği Hıristiyan kentler, Ahi örgütlerindeki din adamlarınca kuşatıldılar. Müslüman beyler, fatihler, cami, medrese, çarşı ve kervansaray kurmada birbirleriyle yarışıyorlardı. Daha Selçuklular zamanında belirtilerini ortaya koyan bir başka dikkat çekici olay da şu: Türk halktaki ögelerin teolojik yetersizliği ve çeşitli inançların içiçe oluşu dolayısıyla, bu yarı-dinsel örgütler, ayrım gözetmeden, Sünnî ya da Şiî, hıristiyan ya da pagan öğreti ve uygulamaları içine alıyor ve bu yüzden bölünme ve parçalanmalara da uğramıyordu. XIV. yüzyılda, gaziler hareketinin savaşçı canlılığı içinde, Osmanlı halkının iç uyuşumu, öteki Müslüman ülkelerdeki uyuşmazlıklardan belirgin olarak ayrılıyor ve bunu sağlamak üzere, öyle Memlûk devletinin başına çöktüğü gibi, hoşgörüsüz bir diktatörlüğe de gereksinme duyulmuyordu. Son olarak, şurası da kuşkusuz ki, Osmanlılar, kimi yerlilerin işbirliğini, bütünün ise tarafsızlığını sağlamayı bildiler. Ancak, yeni rejimin gereklerinin, onu, bir fethi arkada bıraktıktan sonra, çok daha az denetlendikleri için anarşi içinde bulunan Bizans ya da Latin devletlerinde olduğundan daha disiplinli olmaya götürdüğünü de söyleyebiliriz. Disiplin ve içerdeki

135. – Yeniçeri

düzen, ekip biçmeye bir düzenlilik getiriyordu; bunun gibi, zanaatçıların, eskisinin yerini alan yeni bir alıcı zümresi için çalışmaları, tacirlerin de ülkenin artan fazla ürününün –şap ve dokuma– sürümüne girişmeleri de aynı disiplin ve düzenin bir sonucuydu. Yalnız Müslümanlar değildi bu düzenden yararlanan. İslâm dünyasının başka yerlerinde olduğu gibi, ancak koşulların sertleştiği başka bölgelerde olduğundan –belki– çok daha fazla olarak, boyun eğmiş Hıristiyanlar «korunmuş» duruma geliyorlardı; Rum Kilisesi, değişiklikten acı çekmek şöyle dursun, bir süre sonra, Slavlarla Latinler üzerinde önemli noktalara gelme bakımından Osmanlı ilerleyişinden yararlandı bile. Gerçekten, yeni devletin tüm örgütcülerinin yerli olduklarını söylemek bir abartma olursa da, bunların bir bölümü, özellikle malî yönetimin en yüksek mevkilerinde bulunanlar İslâm dinini kabul ediyorlar, ötekiler ise Hıristiyan kalıyorlardı. Şu da yadsınamaz ki, sınır bölgelerinde oturanlar, Bizans devletinin etkin yardımını beklemenin olanaksızlığı içinde ve askerî bir fethin dramlarını ve yakıp-yıkmalarını savuşturmak amacıyla, Osmanlılara bağlanmayı yeğliyorlardı. Gerçekten, Osmanlı fethi, kıyımları ve korkunç yağmaların sayısını en aza indirici bir özellik taşır gibi.

Dev adımlarıyla ilerlemesinin bir hikmeti de bu galiba.

FETİH VE ÖRGÜTLENİŞ

Bu fethin aşamalarını kısaca hatırlatalım: XIV. yüzyılın ilk yarısında, Osmanlı Beyliği, Marmara Denizinin güney kıyılarıyla sınırlanmış olarak, İznik'i, Nikomedya'yı ve Bursa'yı içine alıyordu; Bursa ilk başkenttir ve o tarihten sonra da İmparatorluğun kutsal kenti olacaktır. Yüzyılın ortalarında, Rumların da

yardımıyla, Çanakkale boğazı aşılmıştır: Gelibolu'da yerleşilir, oradan Trakya'ya doğru akınlara başlanır, giderek Trakya fethedilir. 1366 yılında, I. Murat, başkenti Edirne'ye taşır; artık Avrupalı bir hükümdar olma isteğini de göstermiş olur bununla. Kuşkusuz, o dönemdeki silâhların durumu, Hıristiyan gemilere, Türk ablukasını kırarak Çanakkale boğazını aşma olanağını vermektedir; Osmanlılarm ise, başlarda, Ege Denizi kıyılarında yerleşenlerin sahip oldukları deniz gücü olanakları yoktur.

Ancak yine de Konstantinopolis gitgide kuşatılmış durumdadır.

Gerçekten, kırsal kesimi çiğnenip yıkılmış, yardım alacağı yollar kesilmiş, Bizans İmparatorluğu ile son kaynaklarının birliği kesinlikle tehlikeye girmiştir. Konstantinopolis düşmemişse, Osmanlıların plânında gelişmeleri hızlandırmak yoktur da ondan henüz. Kırsal kesimde oturup çalışan insanlardan oluşan bir orduya dayanan bir devlet için, Bizans'ın başkentine sahip olmanın önemi azdı. Sonra, bir kuşatma uzun sürebilirdi; çünkü kent, güçlü surlarla çevriliydi, hâlâ pek kalabalıktı ve denizden de yardım görebiliyordu; ayrıca, Rumlarla Latinlerin birleşmesi tehlikesini yaratabilirdi, hâttâ Batı'nın tepkisine yol açabilirdi.

Doğmakta olan bir devlet içinse tehlikeli olasılıklardı bunlar.

Buna karşılık, Balkan ülkelerinde hızlı bir yayılışı engelleyebilecek hiçbir şey yoktu; orada, kentlerin dışardan yardım almaları söz konusu olmadığı için uzun zaman direnemezlerdi ve ele geçirilecek ganimet, aşılmaz burçların altında uzun bir bekleyişten çok daha düzenli ve bol tarafından gazileri ödüllendirebilirdi. Gecikmiş ve cılız koalisyonların dışında bir şeyi gerçekleştiremiyecek denli aralarında bölünmüş Slav şeflerin önünde, böylece, Trakya ve Bizans Makedonyası aşılınca, Bulgaristan ve Sırbistan'la Balkanların fethi başlamış oldu; bu ileri noktaların gözüpekliği ise görünüşteydi yalnızca. Kosova ovasında, 1389 yılındaki o büyük savaşta Sultan I. Murat ölür; ne var ki oğlu Yıldırım Bayezit, askerlerini toplar, kral Lazar'ı yakalatır ve öldürtür. Bulgar bağımsızlığından sonra, Sırp bağımsızlığı da dört yüzyılı aşacak biçimde kararır.

136. – I. Murat

Bununla beraber, Osmanlı, yerli prensleri ve senyörleri yerinde bıraktı; vassal olarak bağlılık göstermeleri karşılığında, devletlerini kendi geleneklerine göre yönetecekler ve hâttâ aralarındaki –o bitip tükenmez– kan davalarına son vermek üzere Osmanlı sultanının desteğini bile elde edeceklerdi. Kuşkusuz, kimi halklar için y e r d e ğ i ş t i r m e l e r oldu: Stratejik bölgelerde, yerli halktan alınan topraklar üzerine Türkler yerleştirildiler; kimi Slav ya da Grek topluluklar Küçük Asya'ya gönderildiler. Bu yerleştirmeler âdetti o zamanlar ve ilgililere de zarar vermiyordu; çünkü, yerleri değiştirilen köylüler, gittikleri yerlerde bıraktıklarına denk düşecek bir toprak alıyorlar ve bir Anadolu yöresinde bir Slav şefin otoritesi altında bulunuyorlardı. Bir yerde sınırlıydı da bu hareketler; çünkü, Trakya bir yana, hiçbir yerde ülkenin Türkleştirilmesine kadar varmadı gelişmeler.

Ne var ki, Balkanların ele geçirilmesi ne denli aralıklı da olsa, askerî ve idarî kadroları oluşturmak için, yeter sayıda Türk ve Müslüman askerin yerleştirilmesi gerekiyordu. Gönüllülerin

üşüşmesine karşın, Osmanlıların geldikleri küçük Anadolu toprağında yeter sayıda insan yoktu. Böylece, Avrupa topraklarıyla Asya toprakları arasında d e n g e y i sürdürmek zorunlu idi; bir başka deyişle, biri genişlediği ölçüde, öteki de genişlemeliydi. Asya'daki iş, Avrupa'dakinden başka türlü güçlükler taşıyordu. Gerçekten Türkmenler, başkalarınca yaratılmış bir devletin içinde erimeyi hiç istemedikleri için, kendi küçük topluluklarının bağımsızlığına pek düşkündüler; böyle bir devletin büyümesi ise, en değer verdikleri geleneklerinin küçümsenip horlanması tehlikesini yaratacaktı. Onların beyliklerinden oluşan bir koalisyon, fırsatı düşürüp Mısır Memlûklerinden insan ve paraca destek elde edince, savaş alanına Osmanlılarınkinden çok daha fazla ve üstün birlikler sürebiliyorlardı. Bununla beraber, Osmanlılar, XIV. yüzyıl sona ermeden önce ve özellikle de Yıldırım Bayezit zamanında, Anadolunun Batı yakasına boyun eğdirmeyi başardılarsa, açıkça Avrupa'da son elde ettikleri bölgelere borçludurlar bunu: Gerçekten, onların Balkanlardaki vassalleri, hâttâ Bizans imparatorunun kendisi, Osmanlıların yüzünü Konstantinopolis'ten başka yöne çevirdikleri düşüncesiyle, yığınla birlikler gönderdiler onlara; savaş esirleri, Balkan pazarlarında elde edilmiş köleler, yeniçeri saflarını kabartıyordu; bu insanlar ise, savaş için özellikle deneyimliydiler ve gazilerden çok daha sadık oldukları gibi, kuşatmaları sürdürmekte de ustaydılar. Böylece Türkler, Balkanları Osmanlılar hesabına fethederken, Balkanlılar da bu aynı Osmanlılara, Türkiye'yi fethetmesi içinyardım ettiler: Bu terazinin her hareketi, Avrupa ile Asya arasında başka fetihlerin başlamasına olanak sağlıyordu.

OSMANLI DEVLETİNİN BUNALIMI VE YENİDEN ÖRGÜTLENİŞİ

İşte o sıralarda Timur'un istilâsı çıktı ortaya.

Bir başka devlet için ölüm olurdu bu; Osmanlılar içinse, bütünüyle düşünüldüğünde, kurtarıcı bir bunalım oldu. A n k a r a S a v a ş ı nda (1402) ezilen ve ele geçirilen Bayezit, esirlikte

ölecektir. Savaşın hemen arkasından, çoğu Timur'a yardım etmiş olan Küçük Asya Türkleri, Beyliklerini yeniden kurdular. Ülkesi böylece daralmış olan Osmanlı İmparatorluğunun birliği bile tehlikedeydi; çünkü, Bayezid'in oğullarından her biri, mirasına göz dikmişti ve özellikle İmparatorluğun Avrupadaki toprakları Asya'da elinde tuttuklarından ayrıldı. Bütün bu olup bitenden doğan zayıflama, Hıristiyan Batı'nın tepkisine yol açsaydı, Osmanlı gücü, Ankara Savaşı'ndan sonra fazla yaşayamazdı.

Ne var ki, hiç de öyle olmadı.

Timur'un ölümünden sonra, yerine geçenler, beceriksizlikleri yüzünden, Küçük Asya Türkmen beyliklerini kendi yazgılarına terkettiler. Osmanlılar, kayıplarının bir bölümünü gidermek üzere, Kappadokya doğrultusunda ilerleyip, Bayezit'in pek aceleyle başardığı fethi, kendilerini sıkıntıya sokmadan yeniden gerçekleştirmeye başladılar. Daha da şaşırtıcı olanı şuydu: Balkanlarda kımıldanış yoktu. Hıristiyan Avrupa, Ankara'daki yenilgi haberini duyunca el çırptı; artık bir rahat nefes alabileceği düşüncesindeydi. Bayezit'in mirasçıları arasındaki kardeş kavgalarından yararlanıp Osmanlı birliğinin yeniden ortaya çıkmasını önlemeyi kimse düşünmedi. Sonunda, kendi durumundan hoşnut ya da bir boyunduruğu kıramıyacak denli zayıflamış olan Sırp, Bulgar ve Grek halklarının hareketsizliği, Osmanlı devletinin kurtuluşuna alabildiğine yardım etti. Bunalım, yalnız Türk halkları etkiledi; böylece Asya'daki Türk halklar, özellikle de Avrupa sınır garnizonları bağımsızlıklarını elde ettiler.

Bayezit'in mirasçısı, Hıristiyan komşularıyla barışçı bir politika sürdürmek zorunda olduğu için, şimdi savaşın yararlarından yoksun kalmış gazileri, sert bir hareketle, onların davranışlarından hoşlanmayan Hazinenin egemenliği altına soktu. Gaziler ayaklandılar ve hareketleri Simavna kadısının oğlu Şeyh Bedrettin'ce birleştirildiğinde, daha da tehlikeli boyutlara yükseldi. Şeyh Bedrettin toplumcu bir öğreti getirmişti hareketе. Ortaçağ'da yığınla örneğini gördüğümüz toplumcu öğretilerden biriydi bu ve, Hıristiyan-Müslüman ayrımı gözetmeden, tüm sıradan insanları kardeşliğe çağırıyordu.

Şeyh Bedrettin'in (1357-1420) öğretisi, tasavvuf çerçevesi içinde, her bakımdan toplumcu bir nitelik taşır. Kendisi, toplumsal düşüncesini şöyle anlatmaktadır: «Tanrı dünyayı yarattı ve insanlara verdi. Böyece, dünyanın toprağı ve bu toprağın tüm ürünleri, insanların ortak malıdır. İnsanlar, eşit olarak yaratılmışlardır. Birinin mal toplayıp ötekinin aç kalması, Tanrının amacına aykırıdır. Ben, senin evinde, kendi evim gibi oturabilmeliyim; sen benim eşyamı, kendi eşyan gibi kullanabilmelisin. Çünkü, bütün bunlar hepimiz içindir ve hepimizindir.» Ancak, nikâhlı kadınları, bu mal ortaklığının dışında tutuyordu.

Ona göre, düşünce ve vicdan özgürlüğü temeldir. Devlette de, hükümet seçimle kurulmalıdır. Halk, tam bir özgürlük içinde oyunu kullanabilmelidir. Kıyıcı ve zorba (zalim ve mütegallip) bir yönetimin buyruklarına uymamak gerekir. Saray, saltanat, yeniçeri, tekkeler, dervişler, hep zorbalığın ürünüdür. Bu zorbalığa boyun eğmemelidir.

Bedrettin'in toplumunda köleler de yoktu.

Yunus ve o, Türk hümanizmasının iki büyük sütunudurlar.

Aristokrat ve ortodoksların tertibiyle korkunç biçimde bastırıldı ayaklanma.

Hareket, Bayezit'in oğulları içinde daha zeki ve daha etkin olanı, I. Mehmed'e şunu farkettirdi: Bir Türk egemenliğine dayanan Osmanlı birliğini yeniden kurmak ve korumak için, ne bahasına olursa olsun ve tehlikeleri ne olursa olsun, gazilerin saldırgan politikalarına dönmek gerekmektedir. Bunun için de, babasından daha becerikli olan I. Mehmet, Küçük Asya Türkleri karşısında, yeniden kurulmuş beylikleri ortadan kaldıracak yerde,kendi dümen suyuna çekmeyi aradı; Balkan halkları da, yeni rejime sıkı sıkıya ortak edildiler. O ünlü devşirme kurumuna da, doğru biçimde değerlendirebilmek için, işte bu açıdan bakmak gerekir: Bununla yerlilerin gençleri, daha çocukken toplanıyor, Müslüman olarak yetiştiriliyor, sonra da ya kişisel kul olarak sultana bağlanıyor, ya saray hizmetlerine veriliyor, ya da Yeniçeri ordusunda kullanılıyordu.

Yeniçeriliğin olağan kaynağı da bu olup çıktı.

Bir barbarlık belirtisi, boyun eğmiş Hıristiyan halka çektirilen derin bir acı denemesi miydi bu?

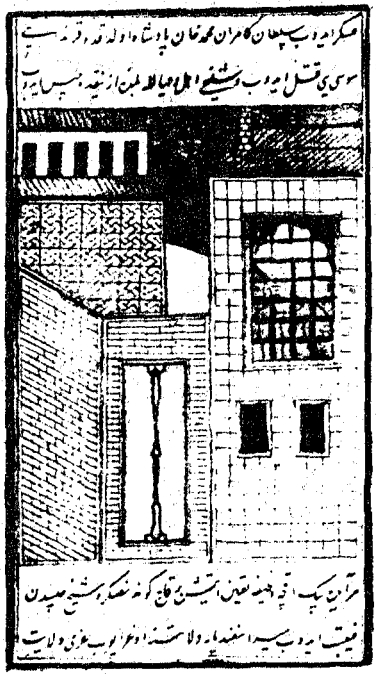

137. – Simavnalı Bedrettin

Osmanlı İmparatorluğu üstüne yazan ilk Avrupalı tarihçilerin verdikleri böylesi bir yargı, sonraki yüzyıllarda uyanan tepkilere dayanıyor kuşkusuz. Nitekim, çöken bir rejim altında gitgide uyanıp milliyetlerinin bilincine varan Balkan halkları, çocuklarının – artan sayıda – böylesi toplanışı karşısında daha da hassaslaştılar. Özellikle yabancı din adamları, XV. yüzyıldan başlıyarak, zorla dinden döndürme diye baktıkları bu uygulamaya karşı çıktılar. Ne var ki, halk kitleleri bakımından pek farklıydı durum. Daha o sıralarda bile, Hıristiyan ruhbana karşı sosyal bir tepki içinde hareketlenmiş olan hayli büyük sayıda yerli halk, kendiliğinden İslâma dönüyordu: Bosna'nın Bogomilleri, kimi Arnavutlar ve daha da çok sayıda Latin ruhbana tâbi ama Latin Kilisesini daha az «ulusal» olarak gören Hıristiyanlar böyleydi. Oysa, Osmanlıların aldıkları gençler, her yerde yalnız bedensel niteliklerine bakılarak toplanan bu çocuklar, sultanın kulları olarak, «özgür», ama bir yurtluğa bağlı köylülükten çok daha parlak bir mesleğe kavuşabiliyorlardı: Türk fethinden önce başlamış bulunan köylü sınıfın zayıflayışı, sistemin yerleşmesini kolaylaştırdı. Şu da var ki, Müslüman dininde ve İmparatorluk hizmetinde yetiştirilen bu insanlar, öyle kendi aileleri ile ilişkilerini de toptan yitiriyor değillerdi; bu aileler, çocuklarının yükselişinden kimi zaman yararlanıyorlardı da.

Osmanlı yönetim yapısını da değiştirdi bu.

Bu yapıyı sağlıyan, o tarihlere kadar Küçük Asya'daki Müslüman aristokrasiydi; özellikle de, XIV. yüzyıl boyunca ve tâ XV. yüzyıl başlarına değin, vezirliği babadan oğula elinde tutan Çandarlı ailesiydi. Bu çıkarcı ve çoğu kez kozmopolit -Çandarlılara karşı yöneltilen suçlama buydu- kişiler, ne sultanı hoşnut edebiliyorlardı, ne Türk halkı. Onların yerini başka görevliler aldı: Daha gösterişsiz bir kökenden gelen, daha uysal ve görevlerine daha uymuş ve, hiç olmazsa başlarda, halkın daha çok katlanabileceği kişilerdi bunlar. Böylesi yer değiştirmeleri hayli uygarlıkta ve tarihin her döneminde görüyoruz; ne var ki, Osmanlılarda kulluğun yöntemli bir genişlemesi yararına oldu bu: Hükümet, hükümdarın uşaklarından oluşan dev bir girişim olup çıktı. Hükümdarın kulu olmak bir onurdu ve aynı zamanda bir ilerleme nedeni: Bu kulların en gösterişsiz olanı, özgür insanların en güçlüsünün yanında otoriteyi temsil ediyordu. Şu soruya karşılık aranmıştır: İslâm, Hıristiyanların sistemli biçimde köle haline getirilmesine hiçbir zaman izin vermediğine ve Osmanlılar da İslâm dinine örnek bir bağlılık göstermekle övündüklerine göre, nasıl olmuş da böylesi bir politikayı kabul etmişlerdir? Kesin yanıt bugün de verilmiş değil; ancak, XV. ve XVI. yüzyıllarda, devşirme kurumunun ne Hıristiyanlarda, ne de Müslümanlarda hemen hiçbir tepkiyle karşılanmadığı bir gerçek.

İmparatorluk, böylece tekrar kurulup sağlamlaştıktan sonra, Avrupa'da yeniden ilerlemeye başladı: Bosna'yı ve Eflâk'ı ele geçirdi; Polonya, Macaristan ve Eflâk Hıristiyan prenslerinin -pek gecikmiş- bir koalisyonunu Varna Savaşında ezdi (1444) ve son olarak, Konstantinopolis'i fethetmekle eserini taçlandırdı. Kente ilk Arap saldırılarının başladığı tarihten sekiz yüz yıl sonra, Osmanlı hükümdarı, cihad ülküsünün bir mirasçısı olarak girişimi sona erdiriyor ve Konstantinopolis'in ele geçirilmesiyle, Avrupa ve Asya birliğinin simgesi haline geliyor ve aynı zamanda Rönesans'ı onaylıyordu: İslâmın yararına, yeni bir «Rum» İmparatorluğu yararına idi bu onaylama; böyle bir imparatorluğu ise, daha önce Bayezit, Kahire'deki Halife-

den «Rum Sultanı» unvanını istediğinde düşlemişti. Böylesi bir girişimi gerçekleştirmek için, İmparatorluğun güçleri alabildiğine yeterli idi ve Hıristiyan teknisyenler o zamana değin görülmemiş en güçlü topları dökmüşlerdi. Bitkin halkının ve imparatorlarından sonuncusunun, XI. Konstantinos'un kahramanca savunmasından sonra, kent, 1453 yılında II. Mehmet'in saldırısıyla düştü: «Fatih» bir defalığına, üç gün süren acı bir yağmaya da izin verdi. Arkasından, bütün Yunanistan'ı dize getirmek için birkaç yıl yetti: Rodos bunun dışındaydı ve Hospitalier şövalyeleri XVI. yüzyılın başlarına değin tutunacaklardır orada; Venediklilerin elindeki Girit de bunun dışındaydı ve XVII. yüzyıla değin de Venediklilerin elinde kalacaktır; son olarak, Kıbrıs, XVI. yüzyılın ikinci yarısında düşecektir. Trabzon da düşünce, bağımsız hiçbir Rum devleti kalmamış oluyordu; bunun gibi, Tuna'mn güneyindeki Slav devletler de ortadan kalktılar. Bir yerel şefin, İskender Bey adı verilen Georges Castriota'nın ölümsüzleştiği Arnavutluk, birkaç yıl direnebildi ancak.

Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa yakasında hiçbir çatlak yoktu artık.

Gerçekten, yöneticilerinin entrika yoluyla, vergi vererek ve dalkavukluk ederek tehlikeyi savuşturdukları Latin devletler, onlar da silinip süpürüldüler: Yunan yarımadası, Ege Denizindeki takım adalar, Galata'daki Ceneviz tezgâhı ve hâttâ Karadenizin yukarılarındaki Kefe. Bununla beraber, Türk askerleri Adriyatik kıyılarında, Venedik Dalmaçyası sınırlarıyla İyonya Denizi adalarına karşı nöbete giriyorlardı; bunun gibi, İtalya'daki iç çekişmeler de, onları kendi siyasal oyunlarının içine çekip sokuyordu: Ve, 1480 yılından başlıyarak, bir Osmanlı gücünün Otranto'da karaya ayak bastığını görüyoruz. Ne var ki, Osmanlı ilerleyişi, Orta Avrupa doğrultusunda daha az kolay değildi: Macar entrikalarına fazla bulaşan Slav prensliklerinin özerklikleri, yeni devlet doğrudan idareyi üstlenebilecek kadar yeterli güce erişir erişmez, ortadan kaldırıldı; yerel âdetleri koruyordu bu yönetim ve halk da onu kabul etmeye yatkındı zaten. Böylece, XVI. yüzyıl boyunca, Macaristan'ın yazgısı belirlenebildi

138. - Fatih Sultan Mehmet.

ve Osmanlı orduları, I. François'nın bağlaşığı olarak, Şarlken'e karşı, Viyana kapılarına değin yürüdü. Aynı zamanda Tatarlarla Rumenler, bütün bu gelişmeler olurken, daha yumuşak hale gelen ve özerkliklere daha saygın bir tutum takınan bir egemenliğe baş eğdikleri tarihten başlıyarak, Karadeniz de bir Osmanlı gölü olup çıktı.

Asya cephesi, geçmiş yüzyıllarda olduğu gibi, en güç sorunları ortaya çıkarıyordu. Kuşkusuz, hiçbir Türkmen beyliği Osmanlılarla boy ölçüşebilecek durumda değildi; hükümdarı Uzun Hasan'ı, Venedik'in II. Mehmed'e karşı destekleme

girişiminde bulunduğu, Ermenistan'daki Akkoyunlular da öyle. Ne var ki, Asya Türkmenleri, kendilerinden uzakta doğmuş ve kazanacakları hiçbir şey olmayan bir rejimle bağlaşıklık da kuramazlardı. Oysa, o sırada Kuzey-Batı İran'ı çalkalandıran geniş bir harekette bir destek bulabiliyorlardı şimdi. Bu bölgelerin hemen hepsi Şiî olan Türkmenleri, Timuroğullarıyla olduğu gibi, Akkoyunlularla da iyi geçinemiyorlardı. Tarikatların ve Sufilerin büyük bir saygınlığa sahip oldukları bu halklar arasında, Azerbaycan'da, Erdebil'de, Şiî ve babadan oğula geçen bir keşiş hanedanı kuruldu; XV. yüzyıl boyunca, bu hanedan, önce Kafkas ülkelerindeki Müslüman olmayanlara, çok geçmeden de ve özellikle içerdeki sapkınlara karşı bir cihad için, bağnaz Türkmen birliklerini topladı çevresine. Burada sapkın deyince, Şiîliğe inanmayan herkesi anlamak gerekir; çünkü, bu Safevî hanedanı, inananları pek çeşitli kökenlerden gelen tüm yandaşlarının kafasına, kendi Şiî canlılığını ve gayretkeşliğini sokup yerleştirmişti. Onların propagandası, Küçük Asya Türkmenleri arasında olduğu gibi, Kürtler arasında da alabildiğine yandaş topladı. Bu Türkmen yandaşlar, beyaz başlık taşıyan Osmanlı yandaşlarından kendilerini ayırmak için, kızıl bir başlık giyiyorlardı. Kızılbaş diye anılmaları da işte buradan gelir; Kürtler arasında bugün de canlıdır söz konusu mezhep. Bu Türkler, İran'da, birleşik Safevî hükümdarlığını kurdular; iki yüzyıl yaşıyacaktır bu ve kurucularının kökenine karşın, İran'ın ilk ulusal hanedanı olarak görülebilir: Çünkü, çok çabuk İranlılaşan hanedanın egemenlik alanı, ilk kez olmak üzere, İran ülkesi ile çakışıyordu. Küçük Asya'nın doğusunda ise, tersine, hareketin kendi uyruklarını tehdit ettiği Osmanlılarla bir çatışma kaçınılmazdı. Dinsel bastırma önlemleri, Osmanlı rejimine –geçmişte olduğundan çok daha fazla– bir ortodoks sertlik getirirken, aynı zamanda Safevîlere karşı seferlere de girişildi ve Batı Ermenistan ellerinden alındı. Sonra, hergün biraz daha fazla Doğuya giderek, Osmanlılar, XVI. yüzyılın başlarında Mezopotamya'ya girdiler; o tarihe kadar, özümsenmeleri güç Arap ülkelerini ele geçirmeyi hiç düşünmemiş gözükseler de, böyle oldu gelişmeler.

Bununla beraber, birkaç yıl içinde, hemen bütün bu Arap ülkelerini fethettiler. Önce, Memlûkların Mısır'ı ele geçirildi. Türkmenler, kendilerini onların vassali diye ilân ederek, desteklerini kazanmışlardı. Ordusu topçu sınıfından yoksun olan Memlûklerin zayıflığı, Osmanlılara, birkaç haftada Suriye ile Mısır'ın fethini sağladı; her iki ülkenin tacir ve din adamları, bu yeni efendilerin, Hint Okyanusunu Portekizlilerden temizliyebileceklerini umut ediyorlardı belki de. Yine o sıralarda, Kutsal Kentler, Osmanlı koruması altına giriyorlardı. Ve, Kahire'deki son Halife, savaş esiri olarak İstanbul'a götürüldüğü için, kamuoyu, Sultan I. S e l i m 'e, *Emir-el Mümin,* giderek Halife unvanını verdi; ondan sonra gelecekler, 1924 yılına değin bu unvanı

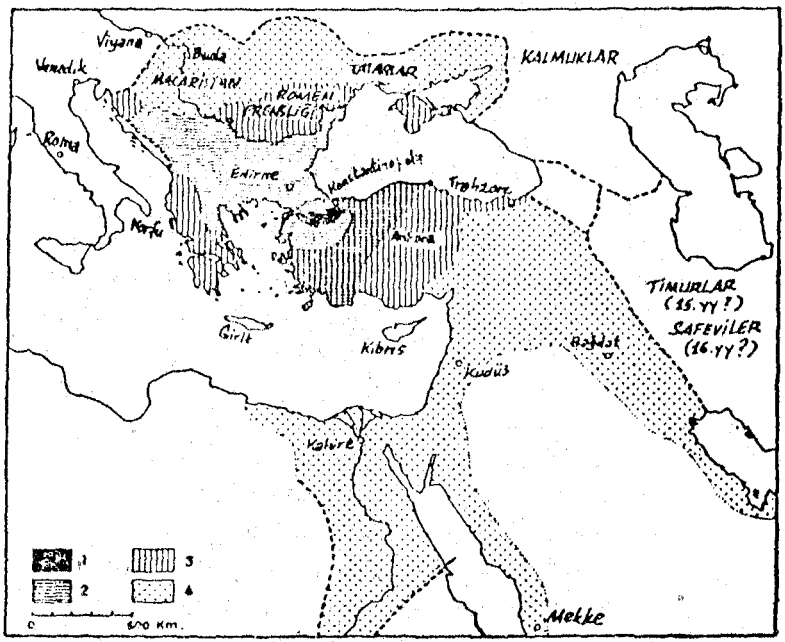

139. – Osmanlı İmparatorluğunun oluşumu
(1. XIV. yüzyılın çeyreği, – 2. XIV. yüzyılın ikinci yarısı,
– 3. XV. yüzyıl, – 4. XVI. yüzyılın başlangıçları)

taşıyacaklardır. Pek az sonra, Osmanlıların hizmetindeki korsanlar Kuzey Afrika'nın fethine başlıyacak ve bu uzak ülkeleri, yedi ya da sekiz yüzyıldır koptukları Doğu dünyasındaki bir egemenliğin altına sokacaklardır. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu, bin yıla yakın bir zamandan beri siyasal kopuşların tehlikeye soktuğu Yakındoğu'nun birliğini yeniden kurmuş oluyordu.

Bu anlamda, Roma'nın gerçek mirasçısı olmak onurunu üstlenebilirdi.

OSMANLI KURUMLARI

Yeni İmparatorluk, XVI. yüzyıl içinde kesin örgütlenişini tamamladı. Burada, yalnız XV. yüzyılda beliren kimi çizgileri belirtmekle yetineceğiz.

Neydi onlar?

Şu ileriye sürülmüştür çoğu kez: Osmanlılar, her türlü devlet kavramına yabancı oldukları için, imparatorluklarını, Bizans geleneklerinin mirasçısı yerli ögeler örgütlemişlerdir. Böyle söylerken, iki şey birden unutulmuş oluyor: Önce, Bizans kurumları derin bir çöküş içerisinde idi; sonra da, Osmanlı İmparatorluğu, daha baştan Küçük Asya'nın batısından gelen Müslüman Türklerce kuruldu. Balkan kökenli yeni Müslümanlar, idarede, gitgide sayıca üstünlüklerine denk düşen bir yer aldılarsa, tam bir Osmanlı geleneği içinde yoğrulup eğitildikten sonra oluyordu bu. Zaten, işler başka türlü gelişseydi, eski kurumlar olduğu gibi sürer, ya da çabucak ortaya çıkardı; oysa, Osmanlı kurumları, İmparatorluk sürdüğü sürece yaşadı.

Kuşkusuz, bütün öteki Ortaçağ fatihleri gibi, Osmanlılar da, kendi otoritelerine ters düşmeyen yerli örfleri yıkıp ortadan kaldırmayı düşünmediler; otoritelerini güçlendiren örfleri kaldırmayı ise hiç düşünemezlerdi. Zaten, çeşitli dinlerden uyrukları içine alan bir imparatorlukta, onlarla bağı olmayan bir ortak hukuku bütün bu insanlara dayatmak olanaksızdır. Yerel idarî uygulamalara, özellikle malî geleneklere, iktisadî ve sosyal koşullar değiştiği ölçüde dokunuluyor ve değiştiriliyorlardı onlar; ve bu da pek ağır oldu. Peki, Osmanlılar niçin Bizans ya da Slav

kadastrosundan yararlanmadılar? Ayrıca, kadastrosu olmayan bir yerde bir yenisini yapmakta niçin yetersiz kaldılar?

Gerçekte, bütün daha önceki rejimlerde olduğu gibi, burada da merkezî kurumlarla temeldeki kurumları birbirinden ayırmak gerekiyor; birincileri fatihler koydu ortaya, ikinciler yerli geçmişi sürdürdü. Osmanlı İmparatorluğu, önce Müslüman bir devlettir; İslâma inanmayanlar üzerinde İslâmın zaferini temsil ettiği için, kendi kanununa, yani Şeriata göre yönetmek isteyecektir. Böylece, öteki Müslüman devletlerde olduğu gibi, vakıfların desteklediği ve Şeriatı uygulamakla yükümlü cami ve medrese görevlileri, tâ kadılara varıncaya değin, hükümet denetiminin dışında kaldılar; her şeyden önce yürüyen bir ordu olan bir devlette ordu kadısının önemi buradan geliyor. Daha sonra, bir Büyük Müftünün buyruğu altında bir heyet halinde örgütlenen ve Şeriata saygıyı sağlamak üzere, bir tür yüksek mahkeme oluşturan hukukçuların görüşlerine baş vuruldu.

Yine Müslüman devletlerde olduğu gibi, Osmanlı hükümeti, Şeriatın dışında -hâttâ kimi zaman Şeriata aykırı- bir çok siyasal ve idarî önlemler almak zorundaydı. Bunların uygulanması için, kendisinin doğrudan görevlileri olan ve kendisine karşı Şeriat adamlarının bağımsızlığına da sahip olmayan sivil ve askerî görevlilere dayanıyordu. Ne var ki, öteki Müslüman devletlerde, siyasal ve askerî görevlilerin çoğu köle kökenliydi; sivil idarenin şefleri ise, tersine yerli halkların varlıklı sınıfından geliyordu. Oysa, Osmanlı İmparatorluğunda, bu her iki kategori de pek çabuk birbirine karıştı ve devşirme kurumunun gelişmesi ölçüsünde oldu bu: Gerçekten bu kurum, bir yandan ordunun bir bölümünü sağlarken, öte yandan idare görevlilerinin çoğunu yetiştiriyor ve Sarayın sayısız hizmetleri içinse tüm görevlileri veriyordu. Bu özel hizmetkâr yetiştiren dev kurumun tüm üyeleri, Sarayda, onlar için düzenlenmiş dersler ve eğitim sonucu, İslâm dinine karşı olduğu gibi, hükümdara karşı da görevlerle yetiştirilip donatılmışlardı. Böylece, II. Mehmet'ten başlıyarak, Yeniçeriler, bir piyade sınıfı oluştururlarken, bir savaşçı tarikat da oluşturuyorlardı; Yeniçeriler, İslâmın gerçek Templi-

er'leri idi ve zaten, kendilerine manevî destek sağlıyan B e k t a ş i tarikatının üyelerince çekip çevrelenmişlerdi.

Buna karşılık, fethedilen ülkelerdeki idarî görevler, Osmanlı rejiminde, daha önceki rejimlerde olduğundan çok daha fazla, din dışı, yani laik kanuna çok büyük bir yer verdi. İslâmda -belki- ilk kez olarak, Şeriata karşılık devletin koyduğu K a n u n l a r -buradaki *kanun,* Rumca *kanon*dan geliyor- ortaya çıktı. Bu kanunlar, tüm iktisadî ve malî idare ile ilgiliydi ve, doğal olarak, Bizans rejiminin anıları ile Osmanlıların yeniliklerini bir araya getiriyordu. Onlara esin veren ilke -ki aynı zamanda Osmanlı sisteminin özüydü-, tüm İmparatorluğa hükümdarın özel mülkü olarak bakıyordu. Ancak, bu iki şeyi birbirine karıştırırken, kamusal olanı özel nesne boyutlarına indirgeyen öteki Ortaçağ rejimlerinin tersine, Osmanlı sisteminde, özel, bir devlet boyutlarına doğru genişlemişti. Sultan, bütün topraklara kendi mülkü olarak bakıyordu ve vergi de özel bir ödenti idi gözünde. Gerçekten, savaşların yolunda gitmesi ve özel mülkleri bir araya getirmekteki inat, devlet mülkiyetini (*mîrî arazi*), hemen tüm ülkeye yaymıştı; bu toprakları ise, devlet, ya doğrudan doğruya işletiyor ya da aşağıda *göreceğimiz biçimlerde -kendi* isteğiyle- başkalarına bırakıyordu. Köylü için umursamazdı sistem, nitekim yükümlülüklerinde bir değişiklik olmamıştı onun; sistemin yukarıda belirttiğimiz biçimde dönüşümü ise, devlete, geniş ve esnek kaynaklar sağlarken, insanlar, özellikle aristokrasiler üzerinde, başka hiçbir rejimin ulaşamadığı ölçüde bir otorite uygulamak olanağı verdi.

Bununla beraber, Osmanlı İmparatorluğundaki toprak rejimi, «feodal» olarak nitelendirilmiştir.

Tartışılabilir.

> Ateşli silâhlar yayıldığı ölçüde önemi de o oranda artan Y e n i ç e r i piyadesinin bakımı ve gözetimini doğrudan doğruya hükümdar yapıyordu; eski gazilerin mirasçıları olan süvarilerin, yani S i p a h i l e r in durumu ise, bambaşkaydı: Onlara kendi bakımları için, bir t ı m a r, yani ufak çapta -genellikle bir köy- bir toprağın gelirlerini toplama hakkı veriliyordu; Farsçadan gelen timâr kelimesi, Osmanlı rejiminde, gerçek

anlamıyla Bizans **pronoia**sım karşılar; Doğu'da X. yüzyıldan önce uygulanan, ya da Memlûkler Mısır'ında sürdürülen biçimiyle, Müslüman **iktâ** ile de bir ilişki vardır aralarında.

Ne var ki, miras yoluyla geçmiyen tımar, tımarlıya, hiçbir zaman devlet denetimi dışında kalan gerçek bir otorite vermiyordu. Yüksek rütbeli askelere dağıtılan en geniş tımarlar ise, ondan yararlananlara, ancak bir yirmi kadar insanın hizmetini sağlıyabiliyordu. Bütün bu kişiler, doğrudan doğruya devlete bağlıydılar; devleti ise, eyaletlerde, görevlerinden her zaman alınabilecek yöneticiler temsil ediyordu ve bunlar tımar sahibi değildi. Böylece tımar sahibi, köylüye, bir yerel senyör gibi görünse de, devlet karşısında, tarihin bu döneminde, bir vassalın niteliklerinden hiçbirine sahip değildi. Kısacası, Osmanlı İmparatorluğu, başka herhangibir Ortaçağ devletinden fazla olarak, merkezî bir devletti; bu bakımdan, kendinden önceki Justinianus'un Bizans'ı, ya da Abbasilerle bir benzerliği vardır olsa olsa.

Bu görkemli Bizans ve Abbasîler gibi, rejim, kalabalık bir bürokrasinin desteğindeydi; yine o dönemlerin hükümdarları gibi, sultan, başlardaki durumundan pek uzaklaşmıştı şimdi: İnsanüstü bir niteliğe bürünmüştü; savaş dışında, gerçek bir içkent olan sarayının bir köşesinde, herkesten ayrı, gözalıcı bir teşrifat içinde yaşıyordu. Son olarak, hanedan da, tahtın bölünmezliğini sağlamış ve sürdürüyordu; tahta çıkanın kardeşlerini öldürmesi gibi ilkel bir yönteme de dayansa, böyleydi bu. Başlarda hükümdar, Türk ya da Hıristiyan prenseslerle evleniyordu; XV. yüzyıldan başlıyarak yasal bir evliliği yoktur artık ve çocukları, haremine gönderilen sayısız kölelerden olmadır. Ne var ki, bütün bunlara karşın, hareminden çıkmadığı zamanlarda bile, sultan henüz bir oyuncak haline gelmiş değildir. Bir savaşçı, giderek bir fatih olan II. Mehmet'in, bilinir hiçbir aşk serüveni yoktur.

Bu hükümdarlara yöneltilen zalimlik ve ikiyüzlülük, çağdaşlarınınkinden farklı bir şey miydi?

Örneğin, Machiavelli'nin İtalya'sında olanlardan?

Bu sultanlara yaklaşıp çevresine girmiş, girebilmiş yığınla Hıristiyanın, ellerinde olmadan, onlardan etkilendiğini görüyo-

ruz; hele Engizisyonun devlet kurumu olarak kol gezdiği, Yahudilerle Magriplilerin İspanya'dan sürülüp çıkarıldıkları bir devirde, bu Osmanlı hükümdarlarının Hıristiyanlar karşısında hiçbir hoşgörüsüzlükte bulunmayışlarına ise, minnettar olmak gerekir. Asya'daki Yunan Kilisesi ve daha da kalabalık olarak Ermeniler, uzun zamandan beri büyük bir zayıflığın içine de düşürülmüş olsalar, İstanbul'daki Patriklik, hiçbir art niyet taşımadan Osmanlılara yaklaşabildi ve yine Osmanlılar zamanındadır ki, Patriklik, Latinlerin müdahalelerine karşı ciddi biçimde korundu; artık daha az özerk halde bulunan Slav Kiliseleri üzerinde de eskisinden fazla bir etki elde etti. Devşirme kurumuna, Müslüman kolonilerin yetiştirilmelerine ve kimi yerli grupların Müslümanlığı kabul etmelerine karşın, Balkanlardaki çoğunluğun Hıristiyan olarak kalmasını önleyecek hiçbir şey yapılmamıştır. Osmanlıların siyasal fethi, dinsel bir fethi de beraberinde getirmemiştir.

Arap yayılışında olanların tersine bir durumdur bu.

OSMANLI UYGARLIĞININ GÖRÜNÜMLERİ

Latinlerin siyasal egemenliklerinin ve yolsuz ayrıcalıkların hasmı olan Osmanlılar, Müslüman olmayan tacirlerin varlığını kabul ediyorlardı; tek koşul, etkinliklerinin denetlenmeleri ve vergi vermeleriydi. Floransalıların, Venediklilerle Cenevizlileri arka sıraya atan olanaklardan yararlanmaları öyle uzun sürmedi; Venediklilerle Cenevizlilerin Türklere karşı politikaları durumlarını tehlikeye sokmuştu. Ne var ki, Venedikliler de sonradan, yitirdiklerinin büyük bir bölümünü yeniden elde edeceklerdir. Böylece, ticarî etkinlik, Osmanlı İmparatorluğunda yavaşlamış görünmüyor. İstanbul, Slavların ve Müslümanların, bu arada İspanya Yahudilerinin ve Ermenilerin doluşmalarıyla çabucak kalabalıklaştı; Saray ise, lüks ticareti için, Bizans sarayından çok daha önemli bir alıcıydı. Gezginler, Bizans korporasyonlarının, bir engelle karşılaşmadan Müslüman korporasyonlara dönüştükleri etkin bir kentin tablosunu çiziyorlar bize.

Başlangıçlardaki yontulmamışlıktan şimdi hayli uzakta olan

Osmanlılar, önderlikleri altında, fethedilmiş bütün ülkelerin uygarlıklarının açılıp serpilmesine kapıları açmışlardır. Gemistos Plethon İstanbul'da yaşadı, ve Phrantzes, Dukas ve Kalkondiles «Roma» İmparatorluğundan «Rum» İmparatorluğuna geçişi anlatan eserlerini, Latin egemenliğindeki ülkelere (Lesbos, Korfu, Girit) gidip yazdılarsa da, Kritobulos, II. Mehmet'e ayırdığı biyografisini gelip ona sunmakta duraksamadı. Yine Fatih'in hizmetine girmiş İtalyanlar görüyoruz; örneğin bir Gentile Bellini, gelir yeni Konstantinopolis'in günlük yaşamından tablolar bırakır bize, ayrıca Fatih Sultan Mehmet'in en ünlü portresi de onun fırçasından çıkmadır.

Bir Osmanlı uygarlığı vardır şimdi: Bu uygarlık, eski Selçuk başkenti Konya'nın sahipleri Karamanoğulları Beyliğinde, Kastamonu Beyliğinde ve Ak Koyunlularda açılıp gelişmiş olan değerleri tek bir potada eritmektedir. Bu uygarlıkta kültür, Arap ve İran geleneğine alabildiğine bağlı kalmaktadır; çünkü, ilahiyatçılar ve hukukçular, düşüncelerini Kur'anın dilinde dile getirir ve mistikler, şairler ve her türden anlatıcılar, sık sık Farsçadan yararlanırlarken, Türk edebiyatı, özellikle çevirilerle yetinmektedir. Bu edebiyat, mistik ya da İran'ın, kimi zaman da Arapların epik temalarını geliştirir ve –yurtdaşlarından çoğunun anlamaması bahasına– Türkçe yazdıklarını Farsça düşünmeye kendini vermiş okumuşlara ulaşır. Aslında, hâlâ yolunu aramaktadır bu edebiyat, Orta Asya'nın benzer kültürleriyle temasını da sürdürerek; ne var ki, bilgince çeviriler dışında, nazımda ya da, XV. yüzyıldan başlıyarak nesir alanındaki eserlerin yekûnu, daha şimdiden büyüktür ve doğrudan doğruya halkın anlayacağı şeylerdir. Bu arada, Türkçeyi Farsçadan iyi bilen hükümdarlardan bahsetmek istemiyoruz. XIV. yüzyılda yaşamış Nesimî ve Ahmedî gibi büyük şairlerin eserine, XV. yüzyılda, Türk geçmişi için tutkulu bir ilgi eklenir; daha önce yazılmış İran tarihlerinin çevirilerinden, Türkçede bir Osmanlı tarihinin kaleme alınmasından, son olarak da halk geleneklerinin ve Oğuzlarla ilgili olup ozanların uzun zamandan beri şakıdıkları eski efsanelerin yazıya dökülmesinden anlıyoruz

bunu. Doğu'nun çeşitli Hıristiyan ve Müslüman ülkelerinin katkılarını bir araya getirip birleştiren gölge tiyatrosu da gelir Türkler arasında yereşir ve bizi bugün de güldüren, o baştan aşağıya mizah dolu ünlü Karagöz tipini yaratır.

Büyük cami ve medrese kurucuları olan Osmanlılar, mimarlıkta da üstünlüklerini ortaya koyarlar; bu alanda Selçuk ve Moğol Küçük Asya'sının önceki sanatım, büyük bir beğeni ile geliştirirler. XV. yüzyılın başlarından başlıyarak, Bursa'daki *Yeşil Cami* ile gerçek bir sanat mücevheri yaratırlar. Seramik, onların henüz başlarındaki sanatlarının temel alanlarından biridir; Rumlar, Ermeniler, Türkler ve İranlılar da bir yandan «Doğu halıları» dokumaktadırlar onlar için.

Konstantinopolis'in fethiyle, yalnız iradeler ve araçlar genişlemekle kalmaz, yalnız Asya'nın etkileri gelip yerli ustaların teknik geleneklerine karışmakla kalmaz –bu yerli ustalardan Rum Kristobulos sultanların hizmetine girerek Sinan'ın öncüsü olur, Sinan'sa, bilindiği gibi, gelecek yüzyıda en büyük Osmanlı mimarı olacaktır– II. Mehmet, kendisinden sonra gelenler ve onlarm yüksek mevkilerdeki görevlileri, İstanbul'u, İslâmın, görkem bakımından Bizans'ın Konstantinopolis'ini gölgede bırakan bir başkent haline getirmeye adarlar kendilerini. Aya Sofya'yı, mozayiklerini alçıyla sıvayarak, camiye dönüştürmekle yetinmezler; yeni, aynı zamanda dev camiler yükseltmek isterler. Kubbe sanatının unutulmadığım tanıtlamak arzusundadırlar. Doğu Hıristiyan kiliselerinin çoğunun sıradan görünüşüyle çelişen o zarif minareler başlar göğe doğru yükselmeye. Bu dev yapılara giden yolu da *Fatih Camisi* açar. Haliçteki bir rıhtıma yanaşan yolcuların, hele bir sabah sisi içindeki hayaliyle, bugün de hayranlığını toplar bu eser. Kuşkusuz, doğal koşulları bulunmadığı ve o sıralarda –İran dışında– kimi ülkelerde başarı sağlayan, bağnaz bir İslâm yorumu yüzünden, Osmanlı sanatında resim yoktur, nasıl ki bilimi de edebiyatından yoksundur henüz. Bununla beraber, ilk Rönesans'ın Avrupalıları Osmanlı ülkesine ayak bastıklarında, hiç de bir başka çağın dünyasına girdiklerinin izlenimi içinde değildirler.

Bu çağ, kendi çağlarıdır aynı zamanda.

IV

MOSKOVA RUSYA'SININ DOĞUŞU

XV. yüzyılın sonunda, bütün ortodoks Doğu'da, Osmanlı fethiyle düşmemiş tek bir güç vardı kalan: Moskova Rusya'sı idi bu.

Yükselişinden parlak geleceği de okunuyordu.

Moğol istilâsının sarsıntısı, bütün sertliğiyle, orada da duyulmuştu; bu istilâ, fazla olarak, Rusya'yı, daha önce yöneldiği gelişmeden de saptırmıştı. Alabildiğine sarsılmış Kiev Rusya'sı kesinlikle çökmüştü. O tarihlerden başlıyarak, ülkenin batıdaki sınırları Katolik devletlerin yörüngesine girer; –Polonya, arkasından Litvanya– ya da Hansa Alman ticaretinin etkisine bağlanırken, halkın büyük bölümü, Orta Rusya'nın ormanlık bölgesine çekilir. Aslında, bu bölgenin kolonileştirilmesine daha önceden başlanmıştı. Hayli kısıtlı olan dışarıyla ilişkileri de, Aşağı-Volga'ya ve Asya'ya doğru kurulmaya başlar; bu ilişkilerde, artık doğrudan doğruya teması olmadığı Bizans arka plâna düşmüştür.

Moğollar gerçi ülkeye bir vergi dayatmışlardı; ne var ki, kendi oturdukları yerlerden pek farklı olan bu uçsuz bucaksız nemli ormanlar diyarına, vahim bir başkaldırı olduğunda müdahale ederlerdi ancak. Böylece, bu yeni Rusya'nın prenslikleri, Güneyde ve Güney-Batıdaki gelişmelerden farklı olarak, geçmişle bağlarını kökten koparmadan, özerk bir yaşam sürerler. Kuşkusuz birbirine rakip prensliklerdir bunlar; o kadar ki, kendi aralarındaki mücadelelerde, kimi zaman Moğollara, kimi zaman da Polonyalılara ve Litvanyalılara çağrıda bulunurlar. Ancak Moğollar, bu kez politikalarından ayrılarak, bu parçalanışı desteklemeyi istemezler. Onlara daha yalın gelen çözüm şudur: Prenslerden birini, ülkenin bütünü için bir vekil olarak atamak; vergiyi, kendi adlarına o toplayıp ödeyecektir ve karşılığında da, rakiplerine karşı mücadelede kendisine destek olunacak, bağlılığı da böyle sağlanacaktır. Moskova prensleri, başlarda, en güçlüleri, toprakları da en geniş olanı olmadık-

ları halde, beceriklilik gösterip, Moğolların temsilcisi olarak tanıttılar kendilerini; güçler dengesi değiştiğinde, Moğolar sayesinde kazandıkları araçlara dayanarak, yine Moğollara karşı mücadele edeceklerdi. Rusya topraklarında derleniş toparlanış böyle oldu; kimi zaman Fransa'daki Capet'lerin dönemine benzetilir ki bu, bir dereceye kadar doğrudur da. Bir kez daha, bir yabancı egemenlik, Rus halkına, yoksun olduğu siyasal birliği sağlıyordu; ne var ki, yeni olan, bir Rus rejimi, Moskova prensleri yararına olmuş olmasıydı bunun.

Bu Rusya, o tarihlerden başlıyarak, tüm Doğu Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, feodal bir topluma ve bir senyörlük ekonomisine doğru gelişecektir. Ancak, başka yerlerdekinden farklı olarak, gelişme, merkezi bir iktidarın gelişmesini ya da süresini engellemek yerine, böyle bir iktidara koşut ve onun tamamlayıcısı olacaktır.

Konu önemlidir, üstünde durmak gerekir.

Rus köy ortakçılığı, uzun zamandan beri, toprakların özel mülkiyete geçmesi ve Kilisenin sahip olduğu ya da laik büyük mülkiyetin ortaya çıkmasıyla, çözülmeye başlamıştı. İnsanların tek başına eseri olmayan, yeni toprakların tarıma kazandırılması bu süreci hızlandırmıştı; Moğolların malî istekleri de rol oynuyordu bunda. Rus köylüsü, ağır ağır, ama geriye dönmeden, doğrudan kendileri isteyerek ya da zorla yapılmış mülkiyet devirleriyle, boyarların ve Kilisenin bağımlılığı altına girdi; boyarlarla Kilisenin elindeki topraklar da *(votchina)*, Batı'da, Karolenjler zamanında uygulanmış olandan pek farklı bulunmayan bir günlük geçim ekonomisine göre örgütlendi. Merkezî Rusya'da, ticaret ve kent yaşamı, Kiev Rusya'sına oranla pek geri olduğu için, toprak, en temel gereksinmelerine yanıt veriyordu. Bir tek tuz ticaretiydi halkın bütününü ilgilendiren; halkınsa, buna karşılık, ne Moğollara ödenen vergiden bir çıkarı vardı, ne de yabancı tacirlere satılan ve yalnız büyük toprak sahiplerinin yararlandıkları kürk ticaretinden. Kentlere gelince, sadece tarım pazarları ya da siyasal ve askerî merkezler bulunuyordu; bir tek istisnası vardı bunun ve pek önemlidir: Novgorod. Bu kentin Baltık'la ve Hansa ile yaptığı ticaret, Karadeniz

üzerinde bir Ceneviz tezgâhı olan Kefe'nin yaptığı ile başa baş gidiyordu. Ne var ki, bu ticaret, Novgorod'da zanaatı, özellikle maden işçiliğini geliştirir ve Batı kentlerinde olduğu gibi sosyal uyuşmazlıklara yol açarken, tuhaf bir durumu da vardır bu kentin: Gerçekten Novgorod'da, büyük ticaret, hemen hemen bütünüyle, Alman tacirlerin ellerindedir ve yerli bir ticaret burjuvazisinin oluştuğu da görülmektedir. Böylece Novgorod'da, kentteki burjuva ileri gelenlerine karşı olmaktan çok, boyarlara karşı başkaldırmaktadır hoşnutsuz esnaf. O zaman da, Rusya, bütün öteki Slav halklar gibi, bir gecikmenin acısını çekmektedir: Ticaretinin tekeli Batı tacirlerinin elindedir; yerli bir burjuvazinin olmayışından kaynaklanmaktadır bu ve daha doğrusu, yerli burjuva henüz çocukluk çağını yaşamaktadır.

Bu malikâne ekonomisinin desteğiyle, Moskova monarşisi, Rus toplumunu, f e o d a l diyebileceğimiz bir rejim içinde topluyordu ağır ağır. Bir yandan, toprakların genişlemesiyle güçlenmiş olarak, o zamana değin özerk kalmış prensleri vassalliği altına sokuyordu. Öte yandan, prens, kendine hizmet edenlere, geniş topraklarından, Osmanlı tımarına pek benzer biçimde, *pomiestie* adı altında, parçalar dağıtıyordu: Bu dağıtım, ondan yararlananlara devlet haklarını veriyordu, ne var ki miras yoluyla geçmediği gibi geri de alınabiliyordu; bunun gibi, kentlerin başına, halk üzerinde geniş yetkilerle donatarak yerleştirdiği yöneticiler, kendi emrindeki görevliler olarak kalıyorlardı. Önce bu toprakların genişliği ve Moğolların desteği, sonra Moskova prensinin XV. yüzyılda onlara karşı ya da Novgorod'un Polonyalılara gülümseyen boyarlarına karşı giriştiği mücadele için gerekli tutarlılık, son olarak da aşağı-halk tabakalarının desteğiyle, Moskova monarşisi, bir görevliler aristokrasisi oluşturdu; bu aristokrasiye dayanarak, eski boyar soylularıyla denkleşecek, arkasından da –çok geçmeden– savaşacak ve altedecektir onları.

Bütün bu değişikliklerden, Rus köylüsü yararlanamadı pek; çünkü, *pomiestie*nin iktisadî yapısı, boyarların mülkiyetine benziyordu. Oysa, nüfus sayısındaki yetersizlik karşısında, senyör, ne olursa olsun, kendisine değişmez bir elemeği sağlamak zorun-

daydı. O zamana değin, köylüler, efendilerine gitgide daha sık bağımlı hale gelseler de, hukukçu ya da fiilen bulundukları toprağı değiştirme olanağını korumuşlardı. Ne var ki, böylesi yer değiştirmeleri yasakhyacak senyörler arası bir dayanışmayı yaratmak gerekiyordu artık. Siyasal iktidarın tek bir noktada toplanması ve güçlenişi, köylüyü bir yurtluğa bağlamayı tasarlayıp düşünmenin de kapısını açıyordu: Bu, kesin olarak, ancak XVII. yüzyılda gerçekleştirilecektir; ne var ki, bu amaca dönük ilk önlemler ise, XV. yüzyılın sonlarından başlanarak alınır. Böylece Rusya'da, aynı anda olmak üzere, pek katı bir senyörlük rejimi ve sert bir monarşi güçleniyordu; bu monarşi, köylülere karşı, bir sınıfın sosyal egemenliğini destekliyor ve, karşılığında da, yine aynı sınıfın kendisine bağlılığını sağlıyordu. Osmanlı rejimi ile benzerlik pek çarpıcıdır: Rusya'da devlet, Osmanlı rejimindeki kadar sert bir denetim kurabilecek denli sağlam olmasa ve böylece, *pomiestie*yi elinde bulunduranın yetkileri bir timar sahibinin yetkilerinden daha geniş olsa da, bu benzerlik çarpıcıdır. Kuşkusuz Bizans da, *pronoia*yı kurarken, buna benzer bir sistem düşünüyordu; ne var ki, devletin zayıflaması sonucu, sistem kendisine karşı işlemeye başlamıştı sonunda.

Böylece, XV. yüzyılın ikinci yarısında, Moğolları ve Litvanyalıları yenen sert ve korkunç III. İvan, güçlü bir monarşinin başına geçti. «Bütün Rusların prensi» diye adlandırılan ve, XIV. yüzyıldan başlıyarak Moskova'da oturan hükümdarın yanında, bir patrik vardır: Bu patriği seçmek için, Konstantinopolis'in elinde hiçbir araç yoktur artık ve kendisini en has «ortodoks» olarak sunabilmektedir; o kadar ki, Rum Kilisesi, kimi zaman Latinlerle görüşmelere bile girişmektedir bu yüzden. Ve Moskova, dış dünya ile ilişkiler kurmanın arkasındadır; çünkü, Moğol egemenliği, onu sefaleti içine hapsetmiş ve uzun zaman birkaç eserden başkasını okutmamıştır ona: Dinsel eserlerin yanı sıra, kimi tarihsel ya da epik öykülerdir bunlar; güncel olaylardan esinlenmişlerdir gerçi, ama Rus toplumuna bağlılığın heyecanını görürüz onlarda. Oysa şimdi, her yöne yolculuğa çıkan gezginler vardır: Hind'e *(Nikitin'in öyküsü)*, Konstantinopolis'e ya da İtaya'ya. III. İvan, yeni gücüne değer bir kent yap-

140. – Korkunç İvan

mak istemektedir başkentini; ve bu amaçla da, eserleri daha önce Polonya'da, Macaristan'da ya da Kırım'da bilinen Kuzey İtalya mimarlarını çağırtır, onlar da gelir Moskova'daki o anıtsal üç kiliseyi, kalesi Kremlinin süslediği sarayı yükseltirler. Bu yabancı sanatçılar, her şeye karşın, hükümdarın talimatları karşısında eğilir, yerli ya da –hâlâ egemen– Bizans geleneklerine saygı duyarlar; bu yerli gelenekler, aynı anda, ikona resminde ve kutsal olan ya da olmayan el yazmalarının süslenmesinde kendilerini ortaya koyar, gelişirler. Son olarak, bir bölüm ruhban arasında, Grek ya da İtalyan humanistlerinin kutsal metinlerin eleştirisine giriştikleri aynı dönemde, en temel Hıristiyan kitap-

larının eski Slavon çevirilerini gözden geçirip düzeltme gereksinmesi duyulur; bu çalışma, aleyhte kimi yankılara yol açarsa da, III. İvan destekler ve XVI. yüzyılda da sürecektir bu.

Osmanlı ilerleyişine karşı, Rusya'nın, Hıristiyanlığın şampiyonu olarak şimdi oynamaya başlıyabileceği yeni rolün bilincine, daha o sıralarda Kardinal Bessarion varır; «bütün Rusların prensi»nin, Palaiologos'ların mirasçısı bir prensesle evliliği için aracı olur; III. İvan, bu prensesin kişiliğinde, Bizans'ın manevî mirasına tâliptir böylece; kardinal öyle der: «İkinci Roma çökmüştür, bir üçüncü Roma yükselmektedir şimdi, Moskova'dır o da». Ancak, tarihin akışını fazla hızlandırmış olma izlenimi bırakmamak için ekleyelim: Rusya'nın gerçek anlamda Avrupalı bir güç haline gelmesi, gelebilmesi için, daha iki yüzyılın geçmesi gerekmektedir. Ne var ki, III. İvan'ın hükümdarlığından başlıyarak, bir şeyin de temellerini kesin olarak atmıştır Rusya.

Neyin?

Gelecekteki büyüklüğünün!

BÖLÜM III

AVRUPA'DA YENİ GELİŞMELER
(XV. YÜZYIL)

Batılı insanlar, o çetin XIV. ve XV. yüzyıllar boyunca, sorularına bıkıp usanmadan aradıkları yanıtları sonunda bulmuşa benzerler. XV. yüzyılın son on yılları, tutarlığını ve birliğini yeniden bulmuş, ögelerinin her birine belli bir yer ayırıp vermiş ve zenginleşmenin ve genişlemenin aydınlık ufuklarının farkına varmış bir uygarlığın görünümünü ortaya koyarlar. Güçlenmiş devlet, görevinin bilincine varmıştır; toplum, hiyerarşisini yenileştirip gençleştirmiştir; ekonomi, kamu düzeninin yeniden kurulmasıyla ve mahreçlerin genişlemesiyle canlanmıştır; basımcılığın bulunması insanlara yeni olanaklar sağlamaktadır. Uzun bir karışıklık döneminin ertesinde, Batılı toplumlar, hem kendilerine güvenle bakmaktadırlar, hem de güzelliğe ve geleceğe doğru yeni bir atılım için ortaya çıkardıkları araçlara güven duymaktadırlar.

Çetin yüzyılların sertliğini, Avrupa'nın tüm bölgeleri aynı derecede tanımadı; bütün bu sertliğin acısını çekenler de, aynı anda sıyrılmadılar bundan. İtalya'da Rönesansın erkenden başlaması yadsınamaz gerçi; ama savaşın sıkıntılarından yakasını sıyırır sıyırmaz, Fransa'nın hızla kalkındığı da bir gerçektir; onu yakından, IV. Eduard'ın ve Tudor'ların İngilteresiyle, Katolik kralların İspanya'sı izleyecektir. Orta ve Doğu Avrupa uluslarının ise, bir ölçüde Osmanlı yayılışıyla tehdit edildikleri için, dengelerini bulmaları daha ağır olur. Bununla beraber, her yanda, sorunlar birbirine benzer terimlerle ortaya konmaktadır; uygarlık, aynı çizgilere sahiptir ve eski Hıristiyanlık genç Avrupa'da varlığını sürdürmektedir. Ne olursa olsun, Rönesans toplumlarının yapıları, ete kemiğe bürünmüştür daha şimdiden.

I

MODERN DEVLETİN DOĞUŞU

Batı'da, modern devletin doğuşunda, önce şu önemli olay vardı: Toprakların ve politikanın tek elde toplanması. Gerçekten, hanedan çekişmelerinin altında saklı bulunan birlik eğilimi, bu çekişmeler dindiğinde sonuçlarını ortaya koydu.

Neydi o sonuçlar?

Tam anlamıyla olmasa da, İtalya'da, Lodi Barışı (1454) ile «İtalya Birliği»nin (1455) oluşmasından sonra, iyi kötü bir denge kurulmuştur. Küçük prensliklerin ve kentlerin zararına olmuştur bu: Bir yandan Milano Dükalığı ile Venedik Cumhuriyeti, öte yandan Napoli krallığı, Floransa ve Siena Cumhuriyetleriyle Kilise devletini kuşatarak, birbirlerini dengelemektedirler. İç tutarlığı olmayan, dayanıksız ve başsız bir federasyondur bu; insanların iradesinden çok olayların zoruyla sürmektedir ve içindeki her devlet, özellikle ilk ikisi, özerk bir yaşam gütmekte ve komşusuna meydan okumakta ya da omuz vermektedir ona.

Birleşik bir ülke yaratmak, İtalya'daki derme çatmalığa karşın, öteki üç monarşide, Fransa'da, İngiltere'de ve İspanya'da yolunda gitmektedir. Yürekli Charles'in kendi topraklarını genişletme girişimi boşunadır. Her üç krallıkta da, kimi zaman evlilikler yoluyla topraklar birleştirilmekte, eski haslar ülkeye katılmaktadır. Kastilya'lı İsabelle'in Argon'lu Ferdinand'la evlenmesi, İspanya'daki iki önemli krallık arasında kişisel bir bağ yaratır; bir birleşmenin temelleri atılmıştır aslında ve Gırnata emirliğinin fethi (1492) bunu taçlandıracaktır. İngiltere'de de monarşi sağlam bir tabana yerleşmektedir: Henri Tudor'un gelişiyle, siyasal yırtılışlar sona ermiş, Galler sorunu çözülmüş (1535), kimi katılışlarla yeni monarşi güçlenmiştir. Bretagne ile Fransa'nın birleşmesinin yolu da bir evlenme dolayısıyla (1491) açılmıştır. Fransa krallığı, tek güçlü devletidir Avrupa'nın. Vaktiyle dağıtılmış haslardan –gerçekten

güçlü– Bourbon ile, Orleans ve Angouleme kalmıştır; ancak, taca o denli yakındırlar ki, yirmi yıl geçmeden onlar da bağlanacaktır.

Derecesi ülkeden ülkeye değişmekle beraber, monarşik otorite, kendisine daha da güvenmiş olarak, daha sağlam bir örgüte dayanmakta ve etkisini, yukardan aşağıya, gitgide dallanıp budaklanan bir idare makinesi marifetiyle ortaya koymaktadır. Bu konuda da Fransa, İngiltere ve İspanya yolu açmışlardır. İktidarın tanrısal bir kaynağı olduğu geleneği, Fransa'da, VII. Charles'ın tac giyişinden beri, kutsanmış krala artan bir saygınlık kazandırmıştır, çünkü devlet mistiğini desteklemiştir; İtalya'da ise, eski Roma'nın anısı, edebiyat ve sanatı koruyup gözeten prenslerin ününü güçlendirmektedir. Aynı zamanda her krallıkta, hükümdarın konseyi, gitgide artan bir önem kazanmakta, hükümeti yönlendirmekte, devlet genişlediği, giderek yeni görevler üstlenmek üzere uzmanlaştıkça, etkisini yaymaktadır.

Savaş gerekleri, Fransa'da VII. Charles ile Yürekli Charles'ı monarşik ordular yaratmaya götürmüştü. XI. Louis, topçu sınıfını geliştirerek bu örneği sürdürdü. Gırnata'yı fetheden İspanya ordusu da, örgütlenişinde, Pireneler ötesindeki modele uydu. Bunlar olurken, olağanüstü kaynaklara baş vurma âdet hükmüne gelmiştir artık. Ve monarşiler içinde, yine Fransa'da vergi olağan bir kurum haline getirilir. Her yıl maliyenin genel durumu saptanmakta ve vergi salınması da zincirleme bir usule göre olmaktadır. Ayrıca tuz vergisi vardır; ticaret eşyasının alım-satımı ve taşınması üstüne de vergi konmuştur. Ve bütün bunların toplanması, Fransa'da ve İspanya'da, krallık görevlilerinin denetimine ve yargılamasına tâbidir.

Böylece, devlet ağırlığını her yere koymaktadır.

Bir eli de adalet tedir devletin. Bu konuda köklü değişikliklere gidilmemiş de olsa, kralın adamları eskisinden daha sık müdahale etmektedir; yargılanacak olanlar için, adaleti birbirine yaklaştırmak amacıyla, yargıçlar sürekli denetim altındadır. Gerçi, İngiltere'de VII. Henri, denenmiş kurumları, donmuşluklarmdan kurtarmaktan başka bir şey yapmamıştır; ama Fran-

sa'da, 1454 yılında yayınlanan Emirname ile, modern adlî örgütlenişin ilk anıtı dikilir: Hem adliye idarî ve statüye kavuşturulmakta, hem de yargılama usulünün kimi kuralları saptanmaktadır; onu, kimi yerel âdetlerin yazıya geçirilmesi izler ve Paris Örfünün uygulama alanı genişletilir. Bütün bunlar, hukukun birleştirilmesine doğru atılmış adımlardır.

İspanya'da da aynı doğrultuda gelişmeler vardır.

Devlet, böylece bütün sosyal kesimlere otoritesini dayatmakta ya da kabul ettirmektedir. Bu otorite, önce feodal soylular üzerinde etkisini gösterir: Soylular, hükümdarın iradesine göre hareket etmektedir artık; ve zaten iktisadî gelişmelerden alabildiğine zayıf düşmüşlerdir. Ruhban da, başını eğmiş, otoritenin çarklarından biri oluyordu. Sens Konsili toplanırken, krallık iktidarı, Fransa'da Kilisenin reformunu ele alıyordu. Özetle, din işleri devlet işleri olmuştur.

Monarşiye bu ilerleyişinde yardım eden kimdir?

Doğrudan doğruya burjuvazi! Aslında monarşik otorite, kentler üzerinde vesayetini kurmasa ve burjuvazinin de desteğini görmese, böylesi hızlı bir gelişme gösteremezdi. Zaten, en gayretli yardımcılarım da burjuvazi vermektedir krala. Monarşinin hükümetleriyle burjuvazi arasındaki bu -hemen hemen- genel anlaşma ile, iktidarla yeni siyasal yapı arasında da bir denge kurulmuşa benzer. Bu bakımdan İngiltere, otorite ve özgürlüğün uzlaşmasını pek güzel gerçekleştirmiştir. Kara Avrupasında ise, Fransa kralının otoritesi, İngiltere'deki rakibine oranla, en az tartışılır olanı, en etkili olanıdır. Öyle de olsa, ne Fransa'da, ne İspanya'da, ne de İtalya'da, hükümdarın otoritesi «mutlak» olmaktan uzaktır. Modern mutlakiyet, henüz uygulamaya geçmemiştir; öyle olduğu için de, «prens», iktidarını sürdürmek için hiyleli yollara başvurmak zorundadır.

Onlarm neler olduğunu ise, az sonra Machiavelli anlatacaktır bize.

II

İKTİSADÎ DEĞİŞİKLİKLER

Avrupa, XV. yüzyılın ikinci yarısında, nüfusça, iktisadî ve sosyal bakımdan bir yenilik dönemine girmişe benzer. Kısmî de olsa, geçmiş yüzyılların uzayıp giden durgunluğuna zıt düşen bir gelişmedir bu.

Başta, nüfusta bir çoğalış eğilimi görüyoruz. Ağır ağır da yürüse, bunu doğrulayan belirtiler vardır. Yüzyılın sonunda, Fransa, Batı'nın en kalabalık ülkesi olarak bilinir. Böylesi bir gelişme, İspanya'sı, Portekiz'i, İtalya'sı, İsviçresi, Pays-Bas'sı ve son olarak İngiltere'siyle ve her birinde değişik ölçülerde olmak üzere, öteki Avrupa ülkeleri için de söz konusudur.

O yıllarda yaşamış bir yazarın deyişiyle, «insanlarla beraber, mallar, gelir ve zenginlik de artmaktadır». Gerçekten, XVI. yüzyıl ekonomisinin niteliklerini haber veren yeni çizgiler görüyoruz: Üretimin artması, alış-verişin hızlanışı, ulusal ekonomi eğilimleriyle yan yana –aykırı gelecek– dış pazarları kendine çekme eğilimi. Para ve kredi araçları, gelişmeyi hâlâ kösteklese de, o zamana değin hayli bölgesel kalmış olan ekonomi, etki alanını genişletir. Siyasal olayların iktisadî etkenler önünde silinen baskısı da, ticarî alış-veriş bakımından Avrupa'ya birliğini verme yönündedir.

Fransa'da, tarıma toprak kazanma, yeniden boyutlar edinmiştir; ikide bir toprakta kiralar artmakta, tarım toprağının fiyatı yükselmektedir. Üretimin niteliğinde de düzelme vardır; ve has buğday, kimi yerlerde çavdarın yerini almıştır. Toprağın sahipleri olan zengin tacirler, kafalarını topraktan gelecek verime takmışlardır. Topraktan en iyi kâr sağlamayı düşünen, yalnız kimi Fransız ve İtalyan burjuvaları değildir; İngiliz yün tacirleri de, tahıl topraklarının aleyhinde de olsa, koyun yetiştirmeye hız vermişlerdir. Bütün bunlar, topraktan yararlanmakta, –gelişkin biriki yerde, özellikle Paris yakınlarında, madenciliğin gelişmesiyle, «baştan aşağıya demirden» bir sabanın kullanılması dışında–, büyük teknik ilerlemeler olmadan gerçekleşmektedir.

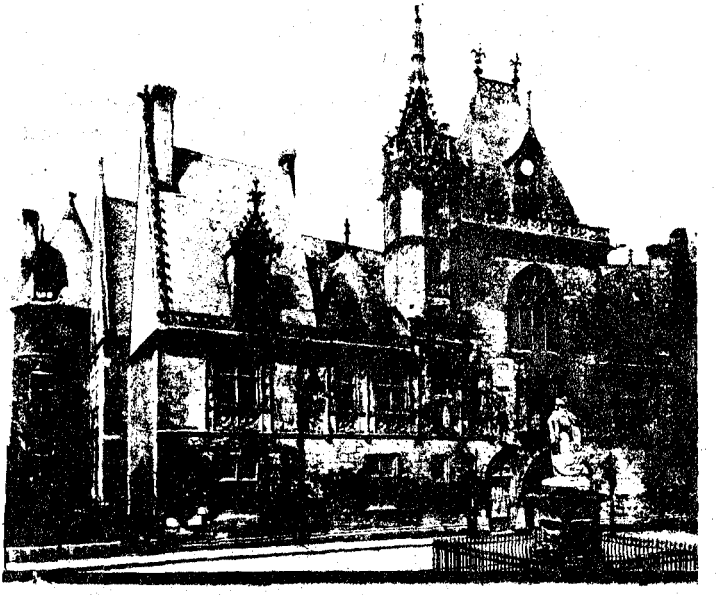

141. – Büyük zengin Jacques Coeur'ün Bourges'daki konağı

Satış kaygısı, teknik ilerlemeleri de kamçıladığından, sınaî üretim daha hızla gelişmektedir. Üretimi kolay ve daha az pahalıya mal olan hafif dokumalar revaçtadır. Bu yolla elde edilen Flaman ve Alman meta ve sermayesi, çok geçmeden Atlantik ticaretini destekliyecektir. Bununla beraber, büyük yenilik, 1460 yılından başlıyarak, özellikle Orta Avrupa'da olmak üzere, maden işletmeciliğindeki ani atılımdır. Bu alanda teknik bilim düzeyi yükselmiştir. Toprağı delmede, yukarıya çekmede ve havalandırmada pek yetkin yöntemlerin bulunması, Saksonya, Bohemya ve Macaristan'daki madenlerin işletilmesine, 600 ayak derinliğe inecek kadar olanak sağlar; su gücünün daha da yaygın kullanımı, körüklerin ve çekiçlerin gücünü öylesine arttırır ki, demirhaneler, dağlık bölgelerden ovalara doğru inmeye başlar. 10 ayak boyundaki ilk yüksek fırınlar, eski dökümhanelerin üretim gücünü üç misline çıkarır. Çok geçme-

den Orta Avrupa'da dört misline çıkacaktır bu. Özellikle söz konusu olan gümüştür; çünkü, ekonominin ve hükümetlerin ivedi bir gereksinmesi vardır buna. Gümüş, genel olarak kurşuna karıştırılıyordu; ne var ki, Saksonya'da, 1450 yılına doğru, her ikisini birbirinden ayırmanın yolu bulundu. Bir yandan da, İngiltere'de, topraktan kömür çıkarma gelişmekte ve kıta Avrupa'sına sevkedilmektedir. Kullanımı, özellikle ordu donanımı için gitgide arttığından, her yerde demir aranmaktadır.

Ekonomi alanında bir başka önemli olay da şudur: Cenevizliler, Küçük Asya'nın Osmanlıların eline geçmesiyle oradaki şap ocaklarını yitirdikleri sırada, Papalık topraklarında şap bulunur ve Papalık, Medicilerle ortaklaşa, tüm Avrupa pazarlarında Papalık şapına tekel koymaya kalkar. Devletin ve sermayenin, yeni sanayiler üzerinde gitgide artan egemenliğini göstermesi bakımından ilginçtir olay. Bütün ülkelerde, hükümdar, madenler üzerinde kendi hükümdarlık haklarını belirtiyor ve bu konuda yasalar çıkarıyor; Fransa'da XI. Louis, 1471 tarihinde madenler üzerinde ilk Emirnameyi yayınlar. Devletin, henüz gerçek bir ekonomi politikası yoktur gerçi; ama, en azından, ekonomik etkenin gücü ve sağladığı zenginlik hakkında daha açık bir bilince varmaktadır: Daracık ülkesiyle Mediciler Floransa'sında olduğu kadar, gümrüklerinin getirdiğiyle yaşıyan ingiltere'de de görüyoruz bunu. Nicole Oresme'in uzaktan çömezi ve Colbert'in öncüsü olan XI. Louis, egemenliğinin bir aracı haline getirmek için, madeni olduğu gibi, kumaş üretimini de düzene bağlar; öyle görünüyor ki, özellikle ipek sanayisinin gelip girmesinden sonra, krallığı, dışarıya olan iktisadî ve malî bağımlılıklardan kurtarmanın aranışı içindedir. Gerçekten, genel olarak şu ilke kabul edilmiştir: Bir ülkenin zenginliği elindeki naktin bolluğu ile ölçülür. Şuydu anlamı bunun: Altının nadir olduğu bir ülkede parasal rekabet ve malî ortaklıklar hükümetlere kendisini dayatır.

Hemen her ülkede paranın düzeltilmesi yolunda bir politika görüyoruz.

İktisadî bakımdan bir deflasyon devrinde, paraca uzun bir enflasyon dönemi yaşadıktan sonra ve Amerikanın değerli

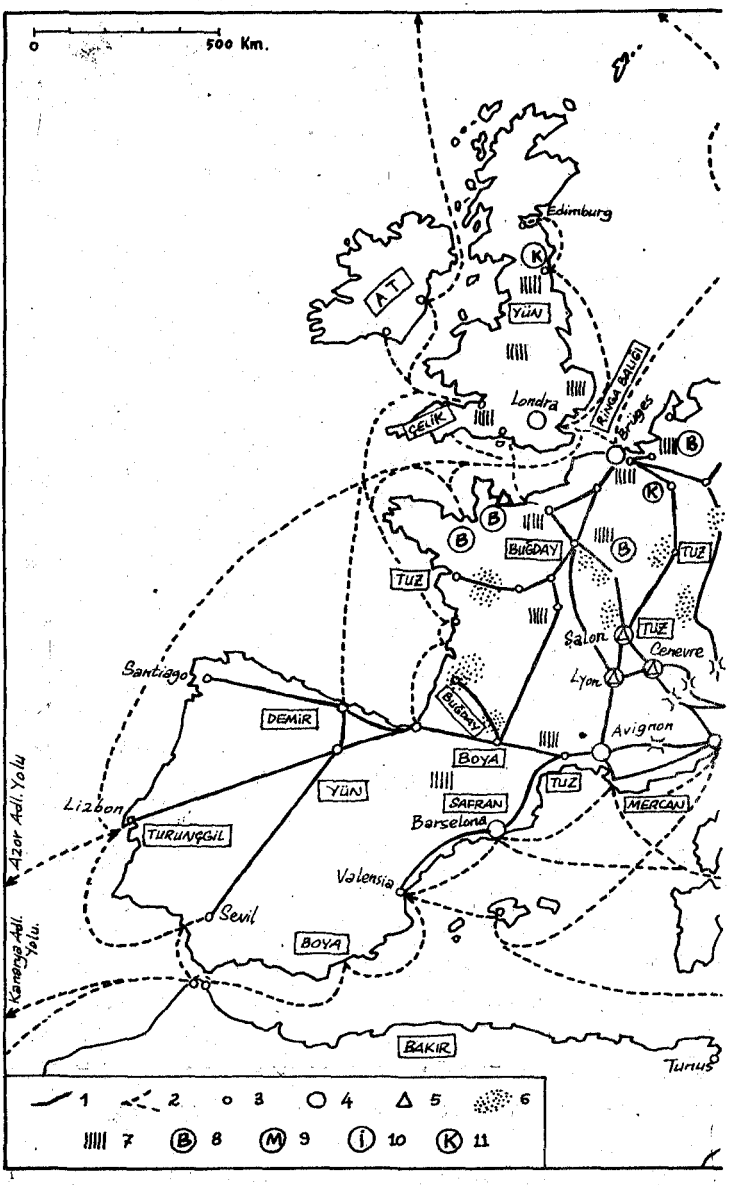

142. – XV. yüzyılın sonunda

(1. Kara yolları, – 2. Deniz yolları, –3. Ticaret yolları, – 4. Malî merkezler, – 5. Fuar merkezleri, – 6. Şarapçılık, – 7. Kumaşçılık,

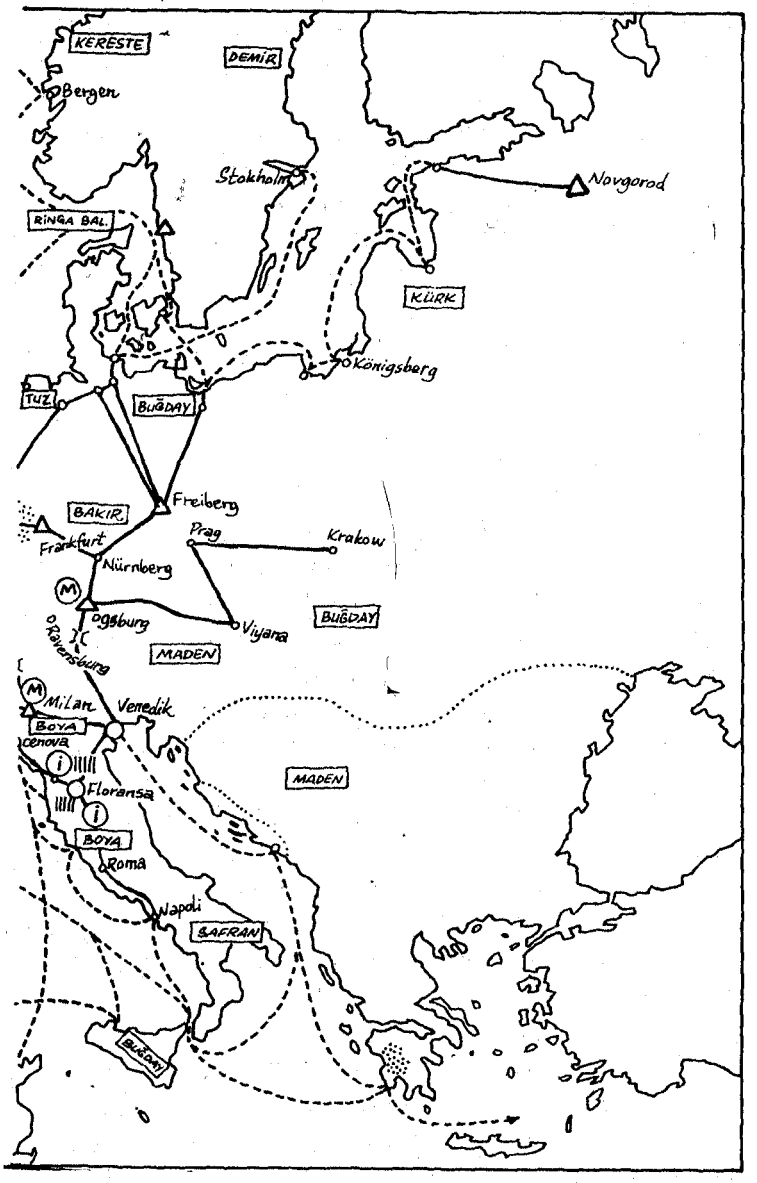

Avrupa Ekonomisi

– 8. Bez, – 9. Mısır kutlusu, – 10. İpekçilik, – 11. Maden kömürü.)

madenlerinin bulunmasının arifesinde, Avrupa, iktisadî rönesansının yanına, paraca bir deflasyonu da getirip katıyordu; bu ise, krediye ve sermaye sahiplerine başvurmayı, görülmemiş derecede zorunlu kılıyordu. Sermaye, böylece buğday, şarap, tebeşir boya, safran ya da yün gibi büyük ticarete uygun ürünler üzerindeki spekülasyon yoluyla tarımdaki üretime girer; özellikle ipekte olmak üzere dokuma sanayisinde ve şap gibi ilkel maddelerde ağırlığı daha fazladır; son olarak da maden sanayisinde. Aletlerin fiyatı, düzenlemelerin önemi, el emeğinin uzmanlaşması, büyük sermayelerin işin içine girmesini gerektirmektedir ki, yalnız büyük sermayedarlar ya da dev ortaklıklar bunun tehlikesini göğüsleyebilirdi.

Mediciler firmasının ise, kapitalizm öncesi dönemde, apayrı bir yeri vardır bunların içinde.

Uzun zamandan beri, İtalyanların yapa geldikleri uluslararası ticarete, gitgide artan sayıda başka tacirler de katılmaktadır şimdi. Çıkar ilişkilerinin, çoğu kez ulusal ve kan bağlarına ağır bastığı bir ortamda, alış-veriş tekniği, kendi yöntemlerini yaymakta ve düşünce düzeyinde hümanistlerin yarattığı topluluğa benzer bir topluluk yaratmaktadır; aslında, her ikisi de bunların, çoğu kez aynı ailelere bağlıdır. Gemi tekniğindeki gelişmeler sayesinde, gemiler, Akdeniz limanlarından Bruges'e ve Londra'ya, mevsimlik seferler düzenlemektedirler; Bretonlarla İspanya yarımadasmdakiler, yüzyılın sonlarında denizlerin kralları gibidir. Öyle olunca da, hatlar uzamaya başlar: Atlantiğin insanları, Danimarka boğazlarının ötesine serüven aramaya çıkarlar ya da Cebelütarık'ı geçip Yakındoğu'da, Türk korsanlarına karşın Echelles'e geçerler. Böylece Okyanus, Akdeniz'in hiçbir zaman tartışılmamış üstünlüğü ile yarışmaya başlamıştır. Bunun gibi, kıtada, devletlerin yeni bir özen gösterdikleri yollar boyunca, hemen her ulustan arabalar birbiriyle hız yarışına çıkmışlardır; yine bu yollar boyunca, değişik vadeler taşıyan kredi senetleri dolaşmaktadır ve böylece, yazılı belgelerin alış-verişi, geniş ölçüde nakit darlığını gidermektedir. Deniz sigortaları da, doğdukları Akdeniz limanlarından başlıyarak, Batılı limanlara ulaşmıştır. Böylece, eski alışkanlıklara çarpmadan, ticarî işlem-

lerdeki uygulama yeknesaklaşmakta, alış-verişlerde dayanışma örgütlenmekte, çıkarlar dünyası berraklığa kavuşmaktadır. İktisadî ulusculuğun ve siyasal sınırların üstünde, Batı, gerçekten Avrupalı bir ekonomiye gözlerini açmaktadır.

Yeniden doğmakta olan uygarlığının bilincine vardığı gibi.

III

YENİ İNSAN VE ÖZLEMLERİ

Kutsal Kitaptaki «Oluş»u yorumlarken, Pico della Mirandola, bir yerde, Tanrıya, Adem'e hitapla, şu sözleri söyletir: «Seni dünyanın merkezine yerleştirdim; orada ne oluyor bitiyor daha iyi görebilesin diye. Ne tanrısalsın sen, ne de dünyasal, ne ölümlüsün ne de ölümsüz. Yozluğun içine düşüp gömülmek senin elinde, daha yüksek ya da tanrısal düzeyde yeniden doğabilirsin de. Her şey, senin vereceğin karara kalmıştır». Pek parlak biçimde, insanın, uygarlığın temel ölçüsü olduğunu söylemek istemektedir; çünkü insan, güzele, iyiye ve gerçeğe olan özleminde, erincinin ve gelişmesinin sırrını bulmuştur.

Nasıl?

İTALYAN RÖNESANSININ BAŞLANGIÇLARI

Bir bölümüyle, yaşamın dış görünüşünde, dekordaki yeniliklerin yol açtığı psikolojik değişiklikler var: Meskende yeni bir rahatlık, bir konfor aranışı, süsleme zevki, kentçiliğin başlangıçları, yaşama sevincini dile getirirler. Başka yerde olduğundan çok, İtalya'da boş vakit duygusu belli eder kendini. Barışa kavuşmuş Fransa'da, Yukarı-Almanya'mn ve Pays-Bas'nın zenginleşmiş kentlerinde, kentteki ev daha zariftir ve kırsal kesimdeki şato da o savaşçı görünüşünü yitirir gitgide.

Floransa'da Medicilerin, Alberti'lerin, Ruccelai'lerin, Pitti'lerin, Strozzi'lerin sarayı yükseliyordu; Venedik'te Cà d'Oro; Roma'da Venedik Sarayının dışında Doria ve Capranica'ların

sarayları... XV. yüzyılın ortalarında, kentteki meskenlerde kendini gösteren yeniliğin tanıklarıdır hepsi de. Milano'daki Sforza şatosu, askerî gücü elinde tutanların kente yerleşmelerinin işaretidir. Nuremberg, Augsburg, tuzu kuru tacir takımının evleriyle süsleniyordu; Gand'dakiler, Bruges, Bruxelles, Luvain ve Anvers'tekiler, daha da zariftiler. Fransa'da kralların ve prenslerin oturdukları Nantes'deki Mehun-sur-Yévre ile Loire'daki şatoların duvarlarına süslü pencereler açılır, dam köşküne dönüştürülmüş eski burçlarında üstü örtülü balkonlar yapılır ya da teraslar; öte yandan, soylu kişilerin ve «soyluca yaşayan» burjuvaların kentlerdeki evleri ahşapken taşa ve tuğlaya dönüşmekte, konuk ve toplantı odaları çoğalmakta ve heykelle süslenmektedir.

Ağır ağır, yeni bir yaşama biçemi kendini belli etmektedir böylece.

Bu daha iyi bir yaşam düşü, henüz halka ulaşmamıştır pek; o, dar sokaklarında ve kapalı yerlerinde, topluca yaşama alışkanlığını sürdürmektedir. Papaların kimi cesur tasarılarına karşın, Roma'da bile, kentçilik ilk adımlarını atmaktadır henüz. Tasarlanan büyük değişikliklerde, *De Architectura*'nın yazarı eski Roma'nın ünlü mimarı Vitruvius'un mimarlık ilkelerine önde gelen bir yer verilmektedir; Leon Battista Alberti, *Yapı Sanatı* adlı eserinde, İlkçağ mimarlığının sırlarını açığa vurur. Ne var ki, o dev ve yüce Saint-Pierre'in ilk plânlarını gözden geçirip yapımına başlamak için bir yarım yüzyıl beklemek gerekecektir. Kuşkusuz Brunelleschi'nin *Santa Maria dei Fiori*'nin kubbesini yükseltirken yaptığı cesur girişim, yeni bir geometri düşüncesini açığa vururken, geleceğin formüllerini de haber vermektedir. Öyle denir, o dönemde, mimarlar, ressamları izlemişlerdir; ressamlardır ki, ideal bir kentin çizgilerini ortaya koymuşlardır ilk kez.

İnsanın günlük yaşamına gitgide kendi boyutlarında bir çerçeve çizen Brunelleschi, Floransa Kilisesinden sonra, Pazzi küçük kilisesini yaptı; aynı dönemde, ışıldayan gotiğin ustaları, yapıyı daha insanî boyutlara indiriyorlar, ressamlar da iç dünya ile gerçeğin daha doğru gözlemlerini uzlaştırıyor ve bunu yapar-

143. – Floransa Katedralinin kubbesi

kan onlar da insan boyutlarında görüyorlardı. Perspektifin ve natüralizmin fethi, renk dünyasındaki yeni buluşlar, daha ince farklılıkları ortaya koyan şeyler olarak, İtalyan Rönesansındaki sanatsal hümanizmayı dile getiren niteliklerdir.

Fra Angelico, Trecento'nun mistik geleneğini XV. yüzyılın ortasına değin uzatarak, 1455 yılında ölür; ne var ki, Saint-Marc Müzesindeki *Çarmıhtan İndirilişi*nde ya da Vatikan'daki *Saint Etienne ve Saint Laurentin'in Yaşamı*nda dra-

matik yoğunluk ile tavırlarda ve peyzajdaki gerçeklik, onun gerçeklik kaygısını ortaya koyarlar. Onun arkasından, Giotto döneminin usullerini yenileştirmek Floransa Okuluna düşer. Masaccio, kısa ama verimli yaşamında, örneğin *Saint Pierre'in Kabilesi*nde, hacimleri ortaya koymayı, doğal tavırları belirtmeyi, yaşamı dile getirmeyi başarmıştı. Aslında, yol çizilmiştir; öyle olduğu için de, gözlem gücü, kitleyi bölüştürüp dağıtma sanatı, gözü tabloların merkezine çekme, perspektif ve hareketin kanunlarının ustaca incelenmesinin de yardımıyla, Paolo Uccelli'nin süvarisinin savaşlarını bilimin ve yaşamın şaheserleri yapıp çıkar. Aynı hareketle, Floransa'nın heykeltraşları da mermeri ve bronzu titretirler. Ghiberti, mekânın yanılsamasında yaşamın yoğunluğunu gösterir. Ondan daha da cesur olarak, Donatello, insan bedeni hakkındaki o hayranlık verici bilgisini ortaya koyar ve *David*'inde, insanı ilk kez çıplak göstermek cesaretinde bulunur. Resim gibi, heykel de portreye doğru yönelmektedir: Lucca della Robbia'da ve Verrocchio'da öyledir. O sıralarda, resim olarak portrenin ustası ise Ghirlandajo'dur.

Sanatçıyı ilgilendiren, insan, birey olarak insandır artık!

Perspektifin kanunlarından ele geçirilen, mesafe ile hacmin kanunlarıydı; XV. yüzyılın ikinci yarısında renge egemen oluş eklenir buna; sanat, portrede kazanılan başarılarla bireyselleşir; tuval üstüne resmedilmektedir daha çok, değirmi çerçeve sevilir ve yeni yağlıboya resim tekniği, renk dünyasındaki sıcaklığı arttırır.

İtalya'da, aydınlığını şimdi bütün yarımadaya serpen ve dışarıya karşı da örnek olan bu sanata, hümanizma da esin verir ve koruyup gözetenler de yönlendirir. Simgelerini Antik paganlık yenileştirse de, asıl konusu, kendisini koruyan kişileri yüceltmedir, bir başka deyişle bir insandır. Bağışçı, Ortaçağ resminin o ağırbaşlı ve kendi içine dönmüş tavrını terkederek, şatafatlı giysileri içinde gösterir kendini, kimi zaman ermişin yerini bile alır. Benozzo Gozzoli Medici'leri yüceltiyordu; Pinturricchio, Sienna'daki freskolarında Papa II. Pius'dan çok daha fazla Enea Silvio'yu ululaştırır; Messina'lı Antonello ile, Gentile

144. – Donatello'nun Ermiş Madeleine'i

Bellini ile, düşüncenin merkezine gelip oturan, rengin o kendine özgü parlaklığı içinde, insandır. Öyle de olsa, yüzyılın en büyük adlarını bulmak için, yine de Floransa'ya yüzümüzü çevirmemiz gerekir. Önce Botticelli, çizgilerin ve rengin uyuşumu içinde, desenin sertliğini, biçimin ve ince farklılıkların zarifliğiyle birleştirir; onun *İlkbahar*'ı, İtalyan Rönesansının da bir simgesi değil midir? Son olarak, o büyük, o yüce Leonardo da Vinci, sanatçı, mühendis ve bilgin olarak kültürün evrenselliğini özetleyen o ansiklopedik deha, Fransa'ya kadar uzanan gezgin yaşamı ile İtalyan etkisini yayar durur. Onun için tablo, bir iç dünyanın dile getirilişidir ve o yüzden de aydınlıkla karanlığın bir arada bulunduğu bir esrarlı havaya bürünür.

İtalya, güzellik ülküsünü dile getirip formüllendirmeyi, yaradılışına, Antik mirasa ve sanat koruyucularına borçlu ise ve yine onlara dayanarak, güzelliğin sırlarını komşularına öğretmişse, onlar da borçlarını öderler ve dağlar ötesinden gelen bu etkileri kendi gelenekleriyle uzlaştırıp birleştirmeyi başarırlar. Aslında İtalya, Fransa ve Pays-Bas arasındaki ilişkiler pek sıkıydı hep; ve Fransa ile Pays-Bas'da sanatı koruyup gözetenler vardı. Kuşkusuz, XVI. yüzyıldan önce, mimarlık, yalnızca süsleme motif-

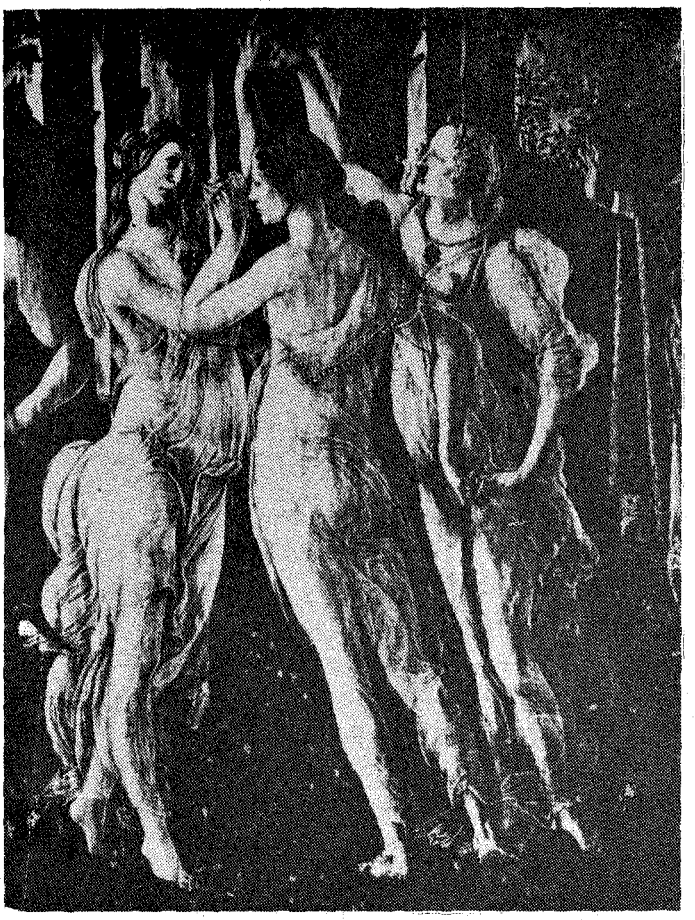

145. – Botticelli'nin İlkbahar tablosundan bir ayrıntı

lerinde yarımadanın etkisinde, o da zayıf olarak kaldı; ancak, heykeltraşlarla ressamlar İtalya'ya seve seve gidiyorlardı. Jean Fouquet İtalya'yı tanıyordu; Loire vadisinin, Ortaçağ gerçekçiliğinin mirasçıları olan heykeltraşları, yüzyılın sonunda, Michel Colombe'la, uzun zamandan beri revaçta olan hareketi kattı gelişmeye. İtalyanlarla sürekli ilişki içinde bulunan «Flamanlar» da, İtalya'ya seve seve gidiyorlardı; ondan etkilenirken de, kişiliklerinden hiçbir şey yitirmiyorlardı. Yağlı boya resim tekniğini kim ve nasıl koydu ortaya? Van Eyck kardeşlerden bilinir bu. Ancak, öyle görünüyor ki, onlar, gök mavisiyle, Doğu'dan gelen petrolü karıştırmanın sırrını buldular sadece. Aslında okullar, birbirleriyle henüz karışmadan, aynı ülküye çevirmişlerdi yüzlerini. Bir kuşak sonra, Memling'le, Gerard David'le ve Quentin Metsys'le, İtalyan etkisi gerçekten gelip kök salacaktır. Bununla beraber, perspektif bilgisi, doğanın resmedilişindeki gerçekçilik, renk tekniği, hatta bireye verilen yer, bütün bu nitelikler, Van Eyck'in sanatında kendilerini gösterirler.

Öteki sanatlar gibi, müzik te, dünyaya daha somut, daha insanî bir bakıştan esinlenmektedir.

İTALYAN HÜMANİZMASI VE ÖTEKİLER

XV. yüzyılın insanları için, güzelin ülküsü, duyarlığın ve gerçeğin ahenkli olarak dile getirilişinde gizliydi. Güzelin ölçüsü, insanın duyabilme yeteneğinin ölçüsünde değildir yalnız; anlayabilme ölçüsündedir de. İnsanın duyma ve anlama yeteneği, böylece insanın yürüyüşünün, yol ve yönteminin sınırlarını işaret ederler. Bu yol ve yöntemler ise, gerekçelerini İlkçağ'da buluyorlardı; bakışlar oraya çevrilmişti; akla ve eleştiriye gitgide daha geniş yer veriliyordu artık.

XV. yüzyıl, daha önceki kuşakların edebî hümanizmasını ve özengenliğini aşarak, metinlerin dış ve iç eleştirisine girişti; eskilerin düşüncesiyle olduğu kadar, yazdıklarının biçimiyle de ilgilendi; son olarak, Antik düşünce ile Hıristiyan düşüncenin bir bireşimini gerçekleştirmeyi denedi. Alman hümanistlerin en büyüğü olan Nikolaus de Kues, büyük bir kavrayışla öyle söylü-

yordu: «Her yanda, İlkçağ'a yüzünü çevirmiş özgür sanatların incelenmesine kendisini gitgide adamış insanlar görüyoruz; hem de alabildiğine açlıkla kendini vermiş insanlar. Yakında bir devrim bekleniyor sanki».

Bu alanda da, İtalya öncülük yaptı. Ne var ki, bu kez üniversitelerden gelmedi girişim; hümanizmanın ocakları, sanat ve edebiyatı koruyan kişiler ve çevreler oldular. Hemen hemen aynı anda, 1463-1464 yıllarına doğru Roma Akademisi ile Platoncu Akademi kurulur; Papa V. Nicolaus Vatikan Kitaplığını kurar ve Papa IV. Sixtus da halka açar onu; son olarak, Floransa Birliği yararına Rum Kilisesinin kimi aydın kişileriyle, Konstantinopolis'in düşmesinden sonra da, Bizans'tan göçen aydın insanlarla ilişkiler kurulur: Bessarion, Roma Kilisesine kardinal olunca, Marcienna Kitaplığını kurar.

Antik edebiyatların yenilenişi ve skolastik eğitimin çöküşü, eleştiri yöntemlerinin başarıya ulaşmasında yardımcı oldu. Bu yolu açma onuru, başkalarından çok daha fazla, Lorenzo della Valla'nındır. Modern filolojinin kurucusu, hümanist yorumun ve tarihsel eleştirinin yaratıcısı o oldu. Onun gramer ve biçembilim üzerine olan eseri, Erasmus kuşağının yazma sanatı olacaktır. Hıristiyanlığın kökenleri ile ilgili belgeleri yorumcu olarak inceledi; ve, bir bireşim kaygısıyla, bütün sistemleri eleştirip, kendisininkini de önererek, düşüncelerini ve tutumlarını gözden geçirmek zorunda bıraktı devrini. Kuşkuculuğu, daha da bilimsel bir doğruluk içinde, Ockham'lı Guillaume'un eleştiriciliği ile birleşiyordu; ve daha da alaylı olarak: Papanın bu ahlak tanımaz sekreteri, bir zevk ahlâkı öneriyor ve cesur eserleriyle, Hıristiyanlıkla stoisizm arasında bir uzlaşma olasılığını ilân ediyordu.

Roma Akademisi, Valla'nin işaret ettiği anlamda çalıştı. Pomponazzi, geleneksel düşüncelerin çok daha uzağına düşer: Felsefeyi dinden ayırmak düşüncesindedir; *Ruhun Ölümsüzlüğü Üstüne İnceleme* (1516) adlı eserinde, akılcılığını sergiler. Tümellerin varlığını, mucizeleri ve ruhun ölümsüzlüğünü kabul etmez; din, sadece bir inanç sorunudur ona göre; felsefede bilgiye ulaştıracak tek aracın akıl olduğunu öne sürer. İnanç

için «doğru», ama bilim için «yanlış» şeylerin var olduğunu söyler. Böylece, inançla bilim arasında ortaya çıkan kopmayı kesinleştirir. Başkaları, özellikle Medicilerin Floransa'sında, bir bireşim aranışı içindedirler: Önce Marsilius Ficinus'u görüyoruz. Hıristiyan inancına saygıyı sürdürmek istese de, özellikle Yunan bilgeliği ve doğal bir din üstüne kurulu bir bireşime varır yine de; bu doğal din, günah kaygısından sıyrılmıştır, huzura yönelmiştir ve İsa'nın bütün insanlık adına acı çekerek insanlığı kurtarması düşüncesine (Redemption) pek az yer verir. Arkasından o harika çocuk, Pico della Mirandola, genç dehasının coşkusuyla, Hıristiyan inancını, pagan ve Yahudi, Hıristiyanlıktan önceki tüm öğretilerle uzlaştırmaya verir kendini. Hak-mezhep dışı bir gözüpeklik içindedir: «Bu genç belâsını arıyor, der bir gün Papa VIII. İnnocentius, birgün ateşte yakılmayı istiyor!». Bununla beraber, üstüne bireyci bir dinin kurulabileceğine inandığı bir iç dünya zenginliğine ulaşır ve çetin bir çileciliğin içinde vaktinden önce ölür gider. İnsan kişiliğini yüceltmenin hayranlık verici girişimi olarak, bireşimi, yine de bir başarısızlıktır.

XV. yüzyıl insanlarının yeniden buldukları bireşim düşüncesi, yalnız İtalya'da çiçeklerini vermedi. Leonardo da Vinci'nin, kimi bilimlerin sonuçlarını önceden haber veren sessiz çalışmaları, ansiklopedik zekâlarla dolu bir yüzyılı taçlandırırlar. Burada Leon Battista Alberti'nin adını bir kez daha analım. Öyle de olsa, çağın en büyük kafalarından biri Almanya'dan çıktı: Nikolaus de Kues! İtalya'da ulaşılan bireşimler de belli bir ölçüde ona borçludurlar başarılarını. Bu büyük zekâ, zamanın bilimlerinin bütün verilerinden haberdardır; bu arada Kutsal Kitabı, Eskileri, Ortaçağ'ın Kilise Babalarını ve mistiklerini, hâttâ Kabbal'ı bir yana itmez; dogmanın da, işte bütün bu bilgilerin ahengi içinde uzlaştırılabileceğini düşünür. XIV. yüzyılın çabalarını daha ileri götürür: Dünyanın evrenin merkezi olduğu düşüncesini reddeder; modern astronomiyi, gözlem ve matematik hesaplama üzerine kurar. Bütün bunları, çok geçmeden çömezi Regiomontanus yayıp ünlendirecektir. Ne var ki, Thomasçıları sevmese de, Ockhamcılığa da tepki gösterir; ancak,

agnostikliğin ve panteizmin hemen yanı başındaki uçurumun kenarında başının dönmesinden de kurtulamaz. Öyle de olsa, bütün halinde gördüğü bir dünya hakkında, matematik bilimine dayanan bir sistem kurmuştur en azından; ve Tanrı üstüne mistik bir anlayışa ulaşmıştır: Bunu yaparken de, bilimsel bir muhakeme ile, matematik sonsuzdan metafizik sonsuza doğru, sonunda Tanrının lütfuna götüren bir yol çizmiştir kendine.

Bu yolların üzerinde, Alman hümanizması, başka yerde olduğundan çok bilimsel bir nitelik kazandı. Güneydeki Alman kentleri, Augsburg ve özellikle Nuremberg, tacirlerinin bilim ve sanat koruyuculuğu sayesinde, bilim adamlarını kendilerine çektiler: Nuremberg, Regiomontanus ve Martin Behaim'le astronomi ve coğrafyanın merkezi oldu; Augsburg'u ise Pentinger ünlendiriyordu. Bu arada, filolog Jean de Trittenheim ile Jean Reuchlin'i ve bir de -Kues'in bir başka çömezi olan- Rudolphe Husman'ı unutmayalım: Rudolph Husman'dadır ki, hem Valla'nın öğretisi, hem de Ortak Yaşam Kardeşleri'nin kurduğu Hollanda Okulu'nun öğretisini yeniden buluruz; Erasmus, 1475-1485 yıllarına doğru, işte bu Hollanda Okulu'nun içinde kendini yetiştirecektir.

Fransız hümanizmasının gelenekleri daha eskiydi. XV. yüzyılı ortalarında hümanist akım kendini daha çok ortaya kor. Bununla beraber, üniversite çevrelerinde bulur sözcülerini; bir Guillaume Fichet ve bir Robert Gangin böyledir. Yüzyılın sonuna gelindikçe, gelişme de hızlanır. XI. Louis de, dikkatleri bilimsel çalışmalara doğru çeker ve kitaplıklar kurdurur. Fransızların İtalya'ya yolculukları artar; İtalyanlar da Fransa'ya sık sık gelmektedir: Bir ara Pico della Mirandola da Paris'e gelir. Kimi İtalyanlar da, eski ingiliz üniversitelerine Antik eserler üzerine çalışma zevkini götürür sokarlar. Aslında Fransızlar, İtalyanlarda, hiç bilmedikleri bir şeyi bulmuş değildirler; XIV. yüzyılın sonlarından başlıyarak, Petrarca'nın etkisi Fransa'da pek büyük olmuştu; Petrarca'da, -aslında onun da çözemediği- kimi büyük sorunların yanıtının bulunduğuna inanılmıştı. Ne var ki, başlarda ahlakçı olarak karşılanan şairin, sonra bir edebiyatçı olduğu sonucuna varılır. Etkisi, XV. yüzyılın ikinci yarısında

hâlâ sürse de, zekâlar başka gereksinmeler içindedir. Yunanca bilgisi ve Platonculuk yayılmaktadır. Ötedenberi kullanılan el kitapları, ne İlkçağ yazarlarını ne de son İtalyan yazarlarının eserlerini değerlendirmeye yetmediğinden, metinlerin eleştirel incelenmesi için gerekli araçlara gereksinme duyulur. O yüzdendir ki, o sıralarda bu amaçla yayınlanan eserler arasında Valla'nın *Aelegantiae*sini de görürüz. İtalyan hümanizması önce yüreklendirmişti; şimdi ise, Fransız hümanizmasına, bir filoloji ve biçembilimi yöntemi sunuyordu. O tarihten sonra Fransızlar, Ortaçağ'dan gelen geleneklerini sürdürerek, kendilerini salt edebî zevklere de bırakmadan, Kutsal Kitab'ın yorumu ve ilâhiyatta, İtalyanlardan yardım istemeksizin, kendi başlarına ilerleyeceklerdir.

İtalyanların olsun, Almanların ve Fransızların olsun, din konusundaki düşünce ve kaygıları hatırlanmazsa, onlardaki hümanizmanın aldığı yön de anlaşılamaz. Bu sorunlarla çalkalanmış birçok kuşaklardan sonra, onlar da, yapısı değişikliğe uğramış bir dünyayı açıklamanın aranışı içindeydiler; ve hepsi de, her zaman haber verilen, ama durmadan ertelenen din reformu diliyorlardı. Gerçi böylesi bir reforma gidiş tavsamıştır: Çeşitli nedenlerin yanı sıra, Roma'da, V. Nicolaus, II. Pius ya da IV. Sixtus gibi doğrudan doğruya hümanist Papalar vardır; hele yüzyılın sonuna doğru Saint Pierre'in tahtında, VI. Alexandre Borgia gibi birinin olması, bir reformun gerçekleşmesine pek uygun değildi. Öyle de olsa, reform isteği, XV. yüzyıl insanlarının derin eğilimlerinden birine yanıt vermektedir; hümanizma düşüncesiyle uyuşmaz oluşu bir yana, çoğu kez içiçedir onunla. Geçmiş yüzyılların dinsel eğilimleriyle de ilişkili olduğu için, dile geliş biçimleri de çeşitli oldu.

Özetle, yeni bir insan doğmuştur.

Bu insan, her şeyi düşlemektedir ve düşlediğinin de üstesinden geleceği inancı içindedir. Çünkü koşullar, din adamlarının, bilginlerin, siyasetçilerin, serüvencilerin, son olarak da iş adamlarının önüne sonsuz ufuklar açıyordu; parlayıp yükselmenin, fethin ve çıkarın sonsuz ufuklarını...

IV

DÜŞÜNCENİN YAYILIŞI VE DÜNYANIN TANINMASI

Bütün teknik ilerlemeler gibi, basımcılığın bulunması, bir uygarlığın dile gelişi, bir gereksinmenin gerçekleşmesi ve bir araştırmanın taçlanışıdır.

BASIMCILIĞIN DOĞUŞU

Üniversitelerin çoğalması, kitapseverlerin zevki, hümanist eleştirinin gereksinmeleri, XV. yüzyılın ortalarında, kitap isteğini alabildiğine arttırmıştı. Oysa el yazmaları, hammaddesi ve yazılmalarındaki ağırlık bakımından pek pahalıydı; gerçekten lüks bir nesneydi bu. Öğrenciler ise, onları, yaşam koşulları her yerde hayli düşük olduğu için pek sağlıyamıyorlardı. Zenginlerde, özellikle de tacirlerde, güzel el yazmaları elde etme, tıpkı bir mücevher gibi, bir değerli sofra takımı almak gibi, bir yatırım biçimiydi: Eşyanın dökümü yapıldığında, mobilya ve alacaklar gibi onlar da sayılırdı.

Kitap çoğaltımında ilk düşünce, 1440 yılına doğru, ağaçoyma tekniğinin sağladığı, tahtaya oyma usulünden yararlanma oldu. 1370 yılından başlayarak, belki Burgonya'da, bir tahta parçası üzerine kabartma halinde harfler oyulmuştu ve, mürekkepleme ile sıkıştırma yoluyla, bir sayfalık bir metnin çoğaltılması sağlanmıştı; buluş, din resimlerinin ve oyun kâğıtlarının kullanılmasında yayıldı. Batı'nın, buna benzeyen bir yöntemle hazırlanmış Çin kâğıt-parasını tanımasından –aşağı yukarı– bir yüzyıl sonra oluyordu bu. Öyle de olsa, Batı'daki buluş, hem işçilikteki ağırlığına, hem de daha eğilip bükülebilen bir maddenin dökümüne çare bulunduğu gün değerlendirilebildi. Kesin gelişme çifte oldu: Elle dizilen madeni harfin bulunması; bir de, sayfanın önünü arkasını basma olanağı veren hareket eden tablalı basımın bulunması idi bunlar. Kabartma harflerin kullanılmasından sonra, oyuk bir ana kalıpta, kurşun ve antimon karışımı akı-

tılmak yoluyla bu harfler yapıldı; böylece, basımcılığın bulunması, maden sanayisindeki genel ilerlemelere bağlı bir olaydır.

Bu birbirini izleyen gelişmeleri kime borçluyuz?

Pek de önemli değil!

Basımcılığı bulanlar arasında ilk yer, elle dizilen harfleri bulan Haarlem'li Laurent Coster'le Johannes Gutenberg'e ait; Johannes Gutenberg, ortağı Pierre Schaefer'le, Strasbourg'ta bu işin üzerine eğilip incelemelerde bulundu ve Mayence'ta, 1455 yılında ilk kitabın basımını gerçekleştirdi: İlginçtir, bir Kutsal Kitaptır bu basılan; *«42 satırlık Kutsal Kitap»*, ya da Mazarin bir nüsha aldığı için *«Mazarin Kutsal Kitabı»* diye anılır.

Yeni tekniğin yayılışı bir gerekliliğe öylesine yanıt veriyordu ki, ilk basılı kitabın ortaya çıkışından bir on beş yıl kadar sonra, bir Romalı şöyle haykırabiliyordu: «Vaktiyle 100 dükaya alınamayan eserler, şimdi olsa olsa 20 düka; bu gidişle daha yoksul olanın da bir kitaplığı olabilecek. Eskiden cilt için ödenenden daha azıyla bir kitap alınıyor!». Gerçekten de, daha otuz yıl geçmeden, doğan basımcılık Batı'yı fethetti. Mayence'la Strasbourg'tan, Basel'e ve Nuremberg'e geçti, sonra da İtalya'ya; Paris'te 1470 yılında kurulur ilk basımevi, arkasından hemen Lyon hareketin başına geçer ve onu öteki yerlerle üniversite kentleri izler. İspanya'da ilk kez Valence'ta ve Siraküza'da basımevi kurulur; yüzyıl bitmeden, Londra da kendi basımevlerini görecektir.

Bu arada, harflerin biçimleri de değişikliğe uğrar.

Düşüncelerin bağımsızlığına kavuşmasının simgesi olan basımcılığı, Kilise pek iyi karşıladı önce. 1487 yılında Augsburg piskoposu öyle yazar: «Basımcılık, bu yüzyılı gerçekten aydınlatmıştır. Kilise, ona özel olarak borçludur... Bu buluş, tanrısal bilimle dolu nice kitapla donattı onu». Bu buluş sayesindedir ki, Kutsal Kitap, çeşitli dilerde, olağanüstü bir yaygınlık kazanır; değiştirilmeden, olduğu gibi basılan metinlerin yanı sıra, *Yoksulların Kutsal Kitabı* adıyla bir başka biçimi de vardır; ayrıca sayısız dua kitabı, bir de İlkçağ'la ilgili eserler ve hâlâ revaçta olan şövalye romanları. Ne var ki, pek çabuk tehlikeleri de farkedilir

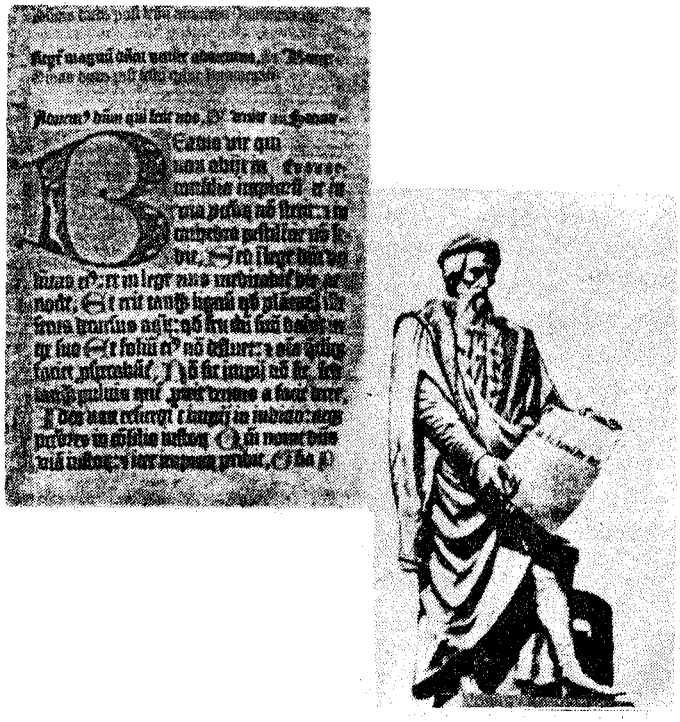

146. – Düşüncede devrim: İlk basılan kitaplardan biri ve Gutenberg

gelişmenin; basımcılığın denetlenmesi, 1487 yılından başlıyarak, Papa VIII. İnnocentius'un kafasını kurcalayıp duruyordu ve, 1501 yılında Papa VI. Alexandre, iman konusundaki her kitabın basım iznine (imprimatur) tâbi olduğuna karar verir. O yıllarda bir Alman, bu kararı, tersine dönebilir bir silâh olarak görür; gerçeğe hizmet edebileceği gibi, yanlışın da emrinde olabilirdi.

Özetle, Reform için savaşların aracı yapılmıştı.

İktisadî, sosyal, siyasal ve düşünsel koşullar, hep bir arada olmak üzere, coğrafyada ufukların gelişmesine yol açtılar. Batı dünyası, sınırlarını genişletmenin gereksinmesi içindeydi ve tam zamanında da bunun araçlarını yaratmasını bildi: Gerçek, açıklık ve kesinlik duygusuyla kamçılanmış olarak yaptı bunu; doğrudan gözleme serüven merakı da karıştı. Bir yerde, bir teknik hümanizmadan da sözedebiliriz. Bu anlayışla çağının sorunlarına bakan ve onlara bir çözüm getirmek için çabalayan insanlar arasında tipik örnek –belki de– Portekizli Prens Henri'dir.

Hiç yolculuğa çıkmasa da, «Denizci» diye anarlar onu.

Bir gelişme ortamı bulunmadığı ve araçlar da uygun olmadığı için, XIV. yüzyılın başında Atlantiğe yapılan seferler sonuçsuz kaldı. Cenovalı Jacopo Doria'nın –1291 yılında– kiraladığı Vivaldi kardeşlerin iki gemisinden sonra, Cebelüttarık'ın ötesinde, Batı'ya açılan denizciler oldu: 1310-1330 yılları arasında, yine bir Cenova'lı, Lanzaretto Malocello, Kanarya adalarına erişti; 1341 yılında, bir başka Cenova seferi Maderle Kanarya adalarına ulaştıktan sonra Lizbon'a dönüyordu; beş yıl sonra, Jaime Ferrer, Barselona'dan yola çıkar, erişmeyi kafasına koyduğu «altın yolu»nda kaybolur gider. Sonra, hiçbir şeyden sözedilmez olur; Normanların, 1370 yılına doğru Gine kıyılarındaki efsanevî yolculuklarına, o yüzyılın sonunda Sudan'ı ziyaret etmiş diye bilinen Toulouse'lu Ysalguier'in romanına, elde kanıt olmadığı için inanma olanağı yok. Bununla beraber, ondan önce, bir Cenovalının Sahra'nın Marok sınırlarındaki Sicilmassa'ya vardığını biliyoruz; İbni Battuta'nın 1352 yılından 1354 yılına değin, Orta Nijerya bölgesini görüp tanıdığı da bir gerçek: Ne var ki, Batı henüz bundan haberdar görünmüyor o sıralarda. Hemen hepsi de Cenova'lı olan bu öncülerin kafasında ağır basan düşünce, Sudan'ın altınlarına erişmektir; böylece, bütün Hıristiyan Avrupa'nın gerekliğini duyduğu değerli maden gereksinmesine, İtalya'nın tacir kentlerinin Afrika'ya doğru açılıp kendilerine pazar aramak kaygısı eklenir. Niçin Afrika'da pazar aramak?

Çünkü, XIV. yüzyılın ortalarından başlıyarak, Orta Asya'nın yolları kapanmıştır kendileri için.

Arkası gelmese de, haritacılıkta da ilerlemelere katkısı olmuştur bu araştırmaların.

XV. yüzyılın bilinen ilk gezisi, anıları toptan silinip gitmemiş olan bu seferlerden sonraya rastlar. 1402 yılında, bir Norman, Jean de Béthencourt, beraberinde Fransa'nın batısındaki Saintonge kentinden Gadifer de la Salle, Kanarya takımadalarını kolonileştirmeye kalkar; tuhaf bir girişimdir bu, çünkü, iki yüz yıl sonra, öteki Normanların, ana-yurdun kurumlarını, örflerini, tarımsal yaşam biçimlerini uzaklara götürüp yerleştirmek üzere, Kanada'ya yapacakları seferi haber vermektedir. Ne var ki, sonunda başarısızlıkla biter girişim: Béthencourt, haklarını Kastilya kralına devreder. Teknik ilerlemeler ve Okyanuslardaki yolculukların sorunları hakkında aydınlanma kendilerine olanak tanır tanımaz, büyük gezilerin yönetimi, İspanya yarımadasındaki krallıklarındır artık.

Atlantikteki limanların gelişmesi, ne rastlantı sonucu olmuştur, ne de birden. Denizlerde yüzyıllardır süren etkinlik, Biscaye ve Guipuzcoa, Portekiz ve Endülüs'ün kıyı halklarını rastgele hazırlamıştı. Ancak, Kantabriya kıyıları, balıkçılıkta ve Kuzey-Batı Avrupa ile gitgide daha yoğunlaşan ticarette yeterli bir pazar bulabiliyorlardı hâlâ; fazla kalabalık olmayan ve -kısmî de olsa- Müslümanların elindeki Endülüs, XVI. yüzyıldan önce, kendi tahıl yiyeceği için büyük kaygılar duymadı. Portekiz'in durumu ise bambaşkaydı: Doğa bakımından seçenekleri aynı çeşitliliği göstermediği için, deniz, emirlerini daha fazla dayatıyordu. Buğday gereksinmesi, Portekizlileri Marok'tan ve Madère'den istemeye götürür onu; şeker gereksinmesi de, Lusitanyalıları, 1404 yılına doğru şekerkamışı ekimini yenileştirmeye zorlar ve, o yüzyıl içinde de, Atlantikteki takımadalara götürüp dikerler. Ağır parasal sorunlar da vardır: Kimini -özellikle soyluları- başka diyarlarda mülkler edinmeye itmekte; kimini -tacirler- de, altın sağlanacak daha bereketli kaynaklara el koymaya isteklendirmektedir. Bununla beraber, öteki nedenleri de unutmamalı: Denizaşırı yayılışı, Portekiz'in Kastilya gücü karşı-

smdaki küçüklüğünü dengeliyordu. Fethe, bu *reconquista* ülkesinde ülküsü hâlâ canlı olan bir haçlı seferi de eklenmiştir; Faslıları arkadan çevirmek, Rahip Jean'ın efsanevî ülkesine erişmek içindir ki, Afrika kıtasının çevresini gemiyle dolaşma başlar. Zaten Portekizlilerin girişimlerini, Aviz hanedanının prensleri, Denizci Henri ile krallık naibi kardeşi Pierre de desteklemektedir. 1418 yılından beri buluşlara çıkmış olan Portekiz, 1433 ile 1448 yılları arasında, kesin atılımını işte bu iki prense borçludur.

Önceden düşünülmüş bir plâna uymadan, ama yine de yöntemli olarak, eldeki olanaklar kullanıldı ve gelecekteki gelişmelerin ana noktaları tanındı. Portekizliler, 1415 yılında Septe'yi ele geçirince, Atlantik kıyılarındaki Marok kentlerine yerleştiler. Aşağı yukarı o sıralarda, Kanarya adalarında Kastilyalılarla rekabete girişirler; 1427 yılına doğru Porto-Santo ile Madère'e ayak basarlar, arkasından da Asor takımadaları ile Sargoslar denizini bulurlar ve böylece Okyanuslardaki büyük geziler çağını açarlar. Afrika kıyılarının tanınması, Bajaor burnundan (1434) Yeşil Burun'a (1444) doğru olur; Portekizliler, 1443 yılında da Arguin koyuna yerleşirler: Tombuktu'ya dört ya da altı haftada varan bir kervan yolunun ağzıdır burası.

Tombuktu, Afrika ticaretinin merkezlerinden biriydi o sıralar; orada, Sahra tuzu karşılığında köle ve Sudan altını alıp verilirdi. Sudan altını ise, yüzyıllardan beri, kervanlarla Magrip limanlarına akıyor, oradan da Akdeniz ülkelerine yayılıyordu. Artık Portekizliler, Afrika'nın batı kıyılarında bunu kendilerine çekebileceklerdi. Portekizlilerin girişimlerini malî yönden destekleyen Cenovalılar da, Afrika ticaretinin geleneksel yollarını ihmal etmediler. Onlardan biri, Antonio Malfante, 1447 yılında Sicilmassa'dan hareket ederek çöl yollarından Touat'a doğru yola çıkar ve pek değerli bilgilerle döner; İbni Battutta'nın bir yüzyıl önce Okyanusla Çad arasında yerleşmiş Müslüman devletler hakkında topladığı bilgilere pek benzer bunlar. Yirmi yıl sonra, 1470'de, bir Floransa'lı, Portinari'lerin hizmetindeki Benedetto Dei, Tombuktu'ya, kara yolundan ulaştığını ileri sürer. Ne olursa olsun, Portekizliler tartışılmaz bir öncelikten yararlamıyor-

lardı. 1455 yılında Gambia'ya yerleşmelerinin arkasından, Yeşil Burun'daki adaları da alınca, hemen aynı yıl bir Papalık kararı çıkartırlar: Yalnız Afrika açıklarındaki tüm topraklar değil, *ad indios* bulunacak bütün topraklar da onlarındır. Beş yıl sonra Gine körfezinin kıyılarındadırlar; 1482 yılında, onların hem aracı ticaret merkezi hem kaleleri olan San Jorge de Mina'yı kurarlar orada.

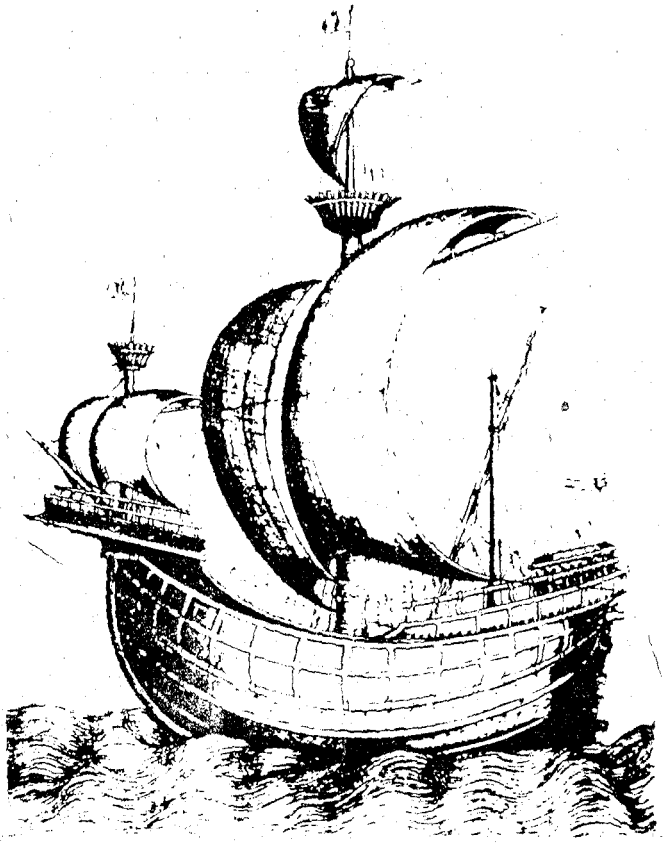

147. – XV. yüzyıl sonlarında bir Venedik gemisi

Bilimsel ve teknik ilerlemelerin desteği de omasaydı, bu gelişme böylesi hızlı olamazdı; onları düşünsel ve iktisadî koşul-

lar da kamçılıyordu. Bu alanda belirleyici bir rol oynayan Prens Henri'nin eylemi, bilimsel bir yönteme dayanıyordu. Portekizlilerin deniz bilimi, uygulamaya dönüktü ve özellikle deneye dayanıyordu; Nuremberg okulunun kuramlarıyla bir temas kurmamıştı henüz. Daha Prens Henri ölmeden (1460) önce, ilk deniz haritaları yapılmıştı. Astronomi gözlemleri daha da açıklık kazanmıştı: Güney Haçı denen takımyıldızı bulunur; gemilerde usturlab ve dörtlük aracı da kullanılmış olsa gerek. Gemi tekniğindeki gelişmeler de daha az önemli değildir; şimdi, daha sağlam ve daha hızlıdır onlar.

Edinilen deneyim, gelişmelerin temeli olarak kalıyordu. Bir geziden ötekine, rüzgârların düzeni hakkındaki bilgiler de gelişiyor ve Okyanustaki en iyi yollar bulunuyordu: Afrika boyunca gemiyle yolculuk, Güney doğrultusunda kolay, dönüşte ise Kuzey-Doğu'nun Alize yeli ve Kanarya adalarının akıntısı yüzünden güçtü; bundan kurtulmak için, Portekiz denizcileri, 1440 ve 1450 yılları arasında, kara kıtadan uzaklaşma cesaretini gösterdiler. Batıya doğru, pek uygun rüzgârlar aramaya koyuldular; böylece yolculuklarında, hemen hemen Asorlar bölgesine değecek biçimde, geniş bir yay çiziyorlardı.

Atlantiğin ortasındaki yolculuklar, atadan kalma ölçülerin yanı sıra, pusulayla saptanıp eski deniz haritaları üzerine çizilmiş mesafe tahminlerinin yetersizliğini koydu ortaya. O zaman bilim, deneyimi güçlendirerek astronomiye göre yapılacak gerçek deniz yolculuğunu ortaya çıkardı. Gözlem araçları, yavaş yavaş gemilerin koşullarına uyduruldu; enlemler, yalnız Kuzey Yıldızının yüksekliğine bakarak değil, XV. yüzyılın son onyıllarından başlıyarak, güneşin öğle yüksekliğini gözleyerek belirlenir oldu. Ne var ki hesaplar, XIII. yüzyılın *libros del Saber*'inden, XIV. yüzyılın astronomi takvimlerinden çıkarılıyordu hâlâ. Ancak, Ekvator bir kez aşılınca (1471), yeni hesap biçimlerine gidilmek gerekti: Kral II. Jean'ın desteklediği, Yahudi ve Portekizli bilginler ve teknisyenler, yeni yükselim tabloları yapmaya başladılar. Daha aydınlık verilere dayanan gerçek bir deniz haritacılığı kuruluyordu artık.

Bütün bu ilerlemeler, ana aşamaların yolunu açtı. Santa-

rem, Escobar, Farnan do Po, Lopo Gonçalvès, 1471 yılında Gine körfezini dolaşıp araştırdılar; Diogo Cao 1483'de Kongo'yu buldu ve 1486 yılında da Güneyde 22° 10' enlem çizgisine ulaştı. İlk yolculuğundan da Lizbon'a, birkaç Kongolu siyahi getirmişti; amacı, onları vaftiz ettirip, okutup yetiştirdikten sonra, misyoner olarak ülkelerine göndermekti. Aradan üç yıl geçmemişti ki, Bartholomeu Dias, daha önceki bilgilerden yararlanarak, «Fırtınalar Burnu»nu aştı; Hind'e giden yolu açmıştı böylece. Gerçekten, yüzyılın ortalarından beri Avrupa'ya getirilen Afrika baharatı, Doğu baharatının yerini alamamıştı; Doğu'ya giden yollar ise, 1475 yılı dolaylarından başlıyarak araştırılıyordu. Son olarak, 1490 yılına doğru, Pedro de Covilha, hiçbir zaman unutulmamış olan Etyopya yollarına düştü ve Portekiz kralına, Diaz'ın izlediği yolun gerçekten doğru olduğunu tanıtladı. O yüzden de, Lizbon'da hiç kimse, Batı'ya doğru bir yolun araştırılmasını öneren bir Cenovalıya yanıt vermedi; gerekliliğine inanılmıyordu artık. Kristof Kolomb'un tasarısı Portekiz'de palazlandı; altın ve şeker ticaretiyle ilgilenen Di Negro ve Centurion ortaklığı göndermişti bu eski dokumacıyı oraya. Gine'ye bir karavelle yaptığı yolculuk, ilk Okyanus deneyimi oldu. Pierre d'Ailly'nin *İmago Mundi*'si, belki Toscanelli'nin yazışmaları, coğrafya bilgisini tamamlıyan şeyler oldular. Serüvenci, doğaldır ki yine güçlükle, sesine daha çok kulak veren insanları Kastilya'da buldu. Katolik krallar ve Sevilla armatörleri, Cenovalı sermayedarların da katılımıyla, girişime malî destek sağladılar. Böylece, bir Akdeniz'li, Biscaye'li denizcilerin yaptığı Atlantik tipinde gemilerle, Portekizlilerin deniz deneyimini Kastilyalıların hizmetine sokarak, bir Okyanus yolculuğuna çıkıyordu. Kristof Kolomb'un yönetiminde, 3 ağustos 1492 tarihinde, Palos limanından hareket eden üç karavel, yığınla deneyimin sonucu, bütün bir kuşağın evren hakkındaki bilincinin simgesi, son olarak da Avrupa'nın artık genişleyip yayılacak olan etkinliğinin çerçevesidir aslında.

Kolomb'la, dünyanın fethine çıkıyordu Batı...

KAYNAKLAR

«Yüzyılların Gerçeği ve Mirası»nın bu ikinci cildi, Edouard PERROY'nın yönetiminde yapılmış Ortaçağ'la ilgili çalışmayı (Histoire Générale des Civilisations, tome III: Moyen Âge, 6e éd., Paris, 1980) temel almaktadır. Aşağıdaki kaynaklar, konuyla ilgili genel ve özel tamamlayıcı eserlerdir.

I. GENEL ESERLER

ABRAMSON, M. / GOUREVİTCH, A. / KOLESNİTSKİ, N., Historie du Moyen Age, Moscou, 1976.

BALARD, M. / GENET, J. - P. / ROUCHE, M., Des Barbares à la Renaissance, Paris, 1973.

BERKTAY, Halil; Kabileden feodalizme, Kaynak Yayınları, Ankara, 1983.

DURANT, Will., Histoire de la civilisation: L'Âge de la Foi, 4 tomes, Genève, 1967.

ENCYCLOPEDİE DE LA PLEİADE, Historie universelle, tome II: De l'İslam à la Réforme, Paris, 1982.

FOLZ, F. / GUİLLOU, A. / MUSSET, L. / SOURDEL, D., De l'Antiquité au Monde Médiéval, Paris, 1972.

FOSSİER, Robert, Le Moyen Âge, 3 tomes, Paris, 1984.

GİLSON, E., La Philosophie au Moyen Âge, 2 vol., Paris, 1976.

HUİZİNGA, Johan, L'Automme du Moyen Âge, 5e éd., Paris, 1980.

PİRENNE, Henri., Histoire écomomique et sociale du Moyen Âge, yeni bası, Paris, 1969.

PİRENNE, Jacques., Les grands courants de l'histoire universelle, tome II: De l'expansion musulmane aux traités de Westphalie, Paris, 1950.

II. HIRİSTİYAN BATI

a) Genel Olarak

LE GOFF, Jacques., La Civilisation de l'Occident Médiéval, Paris, 1977.
LOPEZ, R.S., Naissance de l'Europe, Paris, 1962.
LOT, F., La Fin du monde antique et le début du Moyen Âge, 2e éd., Paris, 1968.

b) Siyasal tarih

ANDRİEU-GUİTRANCOURT, Pierre., Histoire de l'Empire Normand, 3e éd., Paris, 1984.
BANNİARD, Michel., Le Haut Moyen Âge occidental, Paris, 1980.
BEER, Jean de., Saint Louis - Louis IX, un roi de justice, Paris, 1984.
BLOCH, Marc., Les rois thaumaturges, 2e éd., Paris, 1961.
BOUAR, M. de., Les Vikings, Paris, 1968.
CAHEN, Claude., Orient et Occident au temps des Croisades, Paris, 1983.
CALMETTE, Joseph, Charlemagne, Paris, 1951.
CHEDEVİLLE, André., La France au Moyen Âge, Paris, 1965.
CONTAMİNE, Philippe, La Guerre au Moyen Âge, Paris, 1980.
CONTAMİNE, Philippe, La Guerre de Cent Ans, Paris, 1984.
CUVİLLİER, J.P., L'Allemagne médiévale: Naissance d'un Etat, Paris, 1974.
DURAND, Fréderic., Les Vikings, Paris, 1977.
ECKHART, F., MAcaristan tarihi, çev. İbrahim Kafesoğlu, Ankara, T.T.K. Yay., 1949.
FASOLİ, G., Point de vue sur les invasions hongroises au Xe siécle, in Cahiers de Civilisation Médiévale, 1959.
FİCHTENAU, Henri., L'Empire Carolingien, Paris, 1981.
FOLZ, R., La Naissance du Saint Empire, Paris, 1967.
FOURNİER, Gabriel., Les Mérovingiens, Paris, 1978.
GENİCOT, Léopold., Le XIIIe siècle européen, Paris, 1968.
GROUSSET, René., Histoire des Croisades et du Royaume franc de Jérusalem, 3 vol., Paris, 1934-1936.
GUENEE, Bernard, L'Occident aux XIVe et XVe siècles: Les Etats, Paris.

HAENENS, (d') A., Les Invasions normandes: Une catastrophe? Paris, 1970.
HALPHEN, L., Charlemagne et l'Empire Carolingen, 2e éd., Paris, 1968.
HEERS, Jacques, Les partis et la vie politique dans l'Occident médiéval, Paris, 1982.
LABAL, Paul., Le Siècle de Saint Louis, Paris, 1978.
MORRİSON, Cécile., Les Croisades, 4e éd., Paris, 1984.
MUSSET, Lucien., Les invasions, 2 vol., 2e éd., Paris, 1969.
MUSSET, Lucien, Les peuples scandinaves au Moyen Âge, Paris, 1951.
MUSSOT-GOULARD, Renée., Charlemagne, Paris, 1984.
NOEL, Jean-François., Le Saint Empire. 962-1806, Paris, 1976.
OXENSTİERNA., Les Vikings. Histoire et Civilisation, 2e éd., Paris, 1976.
PERNOUD, Régine., Jeanne d'Arc, Paris, 1982.
PERROY, Edouard., Le Monde carolingen, Paris, 1973.
PERROY, Edouard., La Guerre de Cent Ans, 2e éd., Paris, 1978.
PİRENNE, Henri., Mahomet et Charlemagne, 2e éd., 1970.
RİCHE, Pierre., Les invasions barbares, 5e éd., Paris, 1974.
ROUCHE, M., Le Haut Moyen Âge (VIII - XI), Paris, 1968.
STRAYER, Joseph R., Les origines médiévales de l'Etat moderne, Paris, 1979.
TESSİER, G., Charlemagne, Paris, 1972.
TRAVELYAN, G.-M., Précis d'Histoire d'Angleterre, 2e éd., Paris, 1972.

c) İktisadî-sosyal yapı ve gelişmeler

ANTONETTİ, Guy., L'économie mediévale, Paris, 1975.
BLOCH, Marc., Feodal toplum, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Savaş Yayınları, Ankara, 1983.
BRİZON, Pierre, Emeğin ve emekçilerin tarihi, (çev., Cemal Süreya), Ankara, Onur Yayınları, 1977.
DOEHAERD, Renée., Le Haut Moyen Âge Occidental: Economies et sociétés, Paris, 1971.
DUBY, Georges, Histoire de la France rurale, Paris, 1975 - 1977.
DUBY, Georges, Histoire de la France urbaine, Paris, 1980 - 1985.
DUBY, Georges., L'an Mil, Paris, 1967.
DUCASSE, Pierre., Histoire des techniques, Paris, 1947.
DU PUY DE CLİNCHAMPS, Philippe., La Chevalerie, Paris, 1982.
FOURQUİN, G., Les soulèvements populaires au Moyen Âge, Paris, 1972.
GANSHOF, F.L., Qu'est-ce que la féodalité, 6e éd., Paris, 1962.

HEERS, Jacques, L'Occident aux XVIe et XVe siècles: Aspects économiques et sociaux, 4e éd., Paris, 1973.
HEERS, Jacques., Le travall au Moyen Âge, 4e éd., Paris, 1982.
HEERS, Jacques., Esclaves et domestiques au Moyen Âge dans le monde mediterranéen, Paris, 1982.
HİLTON, R.H., Les mouvements paysans au Moyen Âge, Paris, 1974.
LE BLEVEC, Daniel., L'An Mil, Paris, 1976.
LE GOFF, Jacques., Les marchands et les banquiers du Moyen Âge, Paris, 1980.
LEROY-LADURİE, E., Histoire du climat depuis l'An Mil, Paris, 1967.
PERNOUD, Régine., La bourgeoisie, Paris, 1985.
PETİT-DUTAİLLİS, C., Les communes françaises. Caractères et évolution, des origines au XVIIIe siècles, Paris, 1947.
PİRENNE, Henri., Les villes et les institutions urbaines, 2 vol., Paris, F. Alcan, 1939.
POLY, J. - P. / BOURNAZEL, E., La mutation féodale. X-XII siècles, Paris, 1980.
VERLİNDEN, C., L' esclavage dans l'Europe Médiévale, I: Péninsule İberique-France, Bruges, 1955.

d) Dinsel yaşam

BORST, Arno., Les Cathares, 3e éd., Paris, 1984.
COHN, Norman., Les fanatiques de l'Apocalypse. Millenaristes, révolutionnaires et anarchistes au Moyen Age, Paris, 1983.
KAPPLER, Claude., Monstres, démons et merveiles à la fin du Moyen Âge, Paris, 1980.
LE GOFF, Jacques., Hérésies et société dans l'Europe préindustrielle, XIe - XVIIIe Siècles, Paris, 1968.
NİEL, Fernand., Albigeois et Cathares, 10e éd., Paris, 1983.
NELLİ, René., La philosophie du catharisme. Le dualisme radical au XIIIe siècle, 3e éd., Paris, 1984.
PERNOUD, Régine., Les Templiers, Paris, 1977.
RAPP, Francis., L'Eglise et la vie religieuse en Occident à la fin du Moyen Âge, 2e éd., Paris, 1980.
RUNCİMAN; Steven., Le manichéisme mediéval, Paris, 1972.
TESTAS; Guy et Jean., L'Inquisition, Paris, 1975.
VİLLENEUVE, Roland., Les procès de sorcellerie, Paris, 1979.

e) Halk, günlük yaşam, örf ve âdetler

BEAULİEU, Michèle., Le costume antique et mediéval, Paris, 5e éd., 1974.
BİRABEN, N. / LE GOFF, J., L'homme et la peste, 2 vol., Paris, 1976-1979.
CHAPELOT, J. / FOSSİER, R., Le village et la maison au Moyen Âge, Paris, 1980.
COHN, Norman., Démonolâtrie et sorcellerie au Moyen Âge, Fantasme et réalité, Paris, 1982.
CONTAMİNE, Philippe., La vie quotidienne pendant la guerre de Cent Ans en France et en Angleterre Paris, 1983.
GRMEK, Mirko., Les maladies à l'aube de la civilisation (XIVe siècle), Paris, 1976.
HAUCOURT, Geneviève (d')., La vie au Moyen Âge, Paris, 1983.
LELONG, C., La vie quotidienne en Gaule à l'époque mérovingienne, Paris, 1963.
RİCHE, Pierre., La vie quotidienne dans l'Empire Carolingien, Paris, 1978.

f) Düşünce, bilim ve teknik

BOULİER, Jean., Jean Hus, R.D.A., 1958.
COHEN, Gustave., La grande clarté du Moyen Âge, 2e éd., Paris, 1983.
DAUMAS, Maurice., Historie générale des techniques, tome I, Paris, 1962.
FEBVRE, L. / MARTİN, H.J., L'apparition du livre, Paris, 1971.
GİLMORE, M.P., Le monde de l'humanisme, 1453-1517, Paris, Payot, 1955.
JEAUNEAU, Edouard., La philosophie mediévale, 3e éd., Paris, 1975.
LAGARDE, G. de., La naissance de l'espprit laic au déclin au Moyen Âge, 3 vol., Paris, 1948.
LE GOFF, Jacques., Les intellectuels au Moyen Âge, Paris, 1985.
LETORT-TREGARO., Jean-Pierre, Pierre Abélard, Paris, 1981.
MACEK, J., Jean Huss et les traditions hussites, Paris, 1973.
VERGER, J., Les universites au Moyen Âge, Paris, 1973.
VERRİLL, A.H., L'İnquisition, Paris, 1980.
WOLLF, Philippe., L'éveil intellectuel de l'Europe, Paris, 1971.

g) Edebiyat ve sanat

ALBERTİ DE MAZZERİ, Silvia., Leonard de Vinci, L'homme et son temps, Paris, 1974.

BECHMANN, Roland., Les racines des cathédrales, 2e éd., Paris, 1984.

BOUTET, Dominique / STRUBEL, Armand., La littérature française du Moyen Âge, Paris, 1982.

DUBY, Georges, Fondements d'un nouvel humanisme. 1280 - 1440., Genève, 1966.

GRİSWARD, Joel H., Archéologie de l'épopée medievale, Paris, 1981.

HUBERT, J. / PONCHER, J. / VOLBACH, V., L'Empire carolingien, (Univers des Formes), Paris, 1968.

LAFİTTE-HOUSSAT, Jacques., Troubadours et cours d'amour, 5e éd., Paris, 1979.

PASSERİNİ, G.L., Dante ed son temps, Paris, 1953.

POİRİON, Daniel., Le merveilleux dans la litterature française du Moyen Âge, Paris, 1982.

ROUSSELOT, Jean., Histoire de pensée française, 2e éd., Paris, 1982.

h) Coğrafi keşifler

HOUBEN, H. - H., Christophe Colomb, Paris, 1980.

LEİTHAUSER, J.G., Dünyamızın fatihleri, (çev. Derin Türkömer), İstanbul, Milliyet Yayınları, 1971.

VERLİNDEN, Charles., Christophe Colomb, Paris, 1972.

III. YAKINDOĞU

a) Genel olarak

CAHEN, Claude, Orient et Occident au temps des Croisades, Paris, 1983.

DUCELLİER, A. / KAPLAN, M. / MARTİN, B., Le Proche - Orient médieval, Paris, 1978.

LOPEZ, R., Les influences orientales de l'eveil économique de l'Occident, in Cahiers d'Histoire mondiale, t.1, 1953.

b) Sasaniler

CHRİSTENSEN, A., L'İran sous les Sassanides, 2e éd., Paris, 1944.
GHİRSHMAN, R., L'İran des origines à l'İslam, Paris, 1951.
PİGOULEVSKAYA, N., Les villes de l'Etat iranien aux époques parthe et sassanide, Paris / La Haye, Mouton et Co., 1963.
TARDİEU, Michel., Le manicheisme, Paris, 1981.
VİDENGREN; Géo., Les religions de l'Iran, Paris, 1968.

c) Bizans

ADIVAR; A. Adnan., Bizansta yüksek mektepler, İstanbul, 1953.
ALTINAY, Ahmet Refik., Bizans karşısında Türkler, İstanbul, 1927.
AND, Metin., Bizans Tiyatrosu, Ankara, 1962.
BRATİANU, G., Etudes byzantines d'histoire économique et sociale, Paris, 1938.
BREHİER, Louis, La civilisation byzantine, Paris, 1970.
BREHİER, Louis, La civilisation de l'Empire byzantin, Paris, 1970.
BREHİER, Louis, Vie et mort de Byzance, Paris, 1969.
DİEHL, Charles., Manuel d'art byzantin, 2e éd., Paris, 1925.
DİEHL, Charles., Byzance, Grandeur et décadence, Paris, 1960.
DUCELLİER, A., Le drame de Byzance: İdéal et échec d'une société chretienne, Paris, 1976.
DUCELLİER, A., Les Byzantins, 2e éd., Paris, 1970.
EYİCE, Semavî., Son devir Byzans mimarisi, İstanbul'da Palaiologos'lar devri anıtları, İstanbul, 1963.
GRABAR, A., L'âge d'or de Justinien, 2 vol., Paris, 1966.
GRABAR, A., La peinture byzantine. Etude historique et critique. Skira, Genève, 1953.
GUİLLOU, A., La civilisation byzantine, Arthaud, Paris, 1974.
İORGA, N., Byzance après Byzance, Bucarest, 1971.
LEMERLE, Paul., Histoire de Byzance, 7e éd., Paris, 1975.
OSTROGORSKY, Georg., Bizans devleti tarihi, (çev. Fikret Işıltan), Ankara, 1981.
OSTROGORSKY, Georges., Pour l'historie de la feodalite byzantine, Bruxelles, 1954.
RUNCİMAN, S., La civilisation byzantine, Paris, 1934.
RUNCİMAN, S., La chute de Constantinople, 1453, Paris, 1968.
RUNCİMAN, S., Le manicheisme médiéval, Paris, 1972.
SEİDLER, G.L., Bizans siyasal düşüncesi, (çev. mete Tunçay), Ankara, 1980.

STEİN, E., Histoire du Bas-Empire, t.II: De la disparition de l'Empire d'Occident à la mort de Justinien, Paris, 1949.
VASİLİEV, A.A., Histoire de l'Empire byzantin, 2 vol., Paris, 1932.

d) Doğu Hıristiyanlığı

BALTRUSAİTİS, J., Etudes sur l'art médiéval en Géorgie et en Armenie, Paris, 1929.
COUBLEAU, J.M., Histoire politique et religieuse de l'Abyssinie depuis les temps les plus reculés jusqu'à l'avénement de Metelik II, 3 vol., Paris, 1929.
GROUSSET, René., Histoire de l'Arménie jusqu'en 1071, Paris, 1984.
KAMMERER, A., La Mer Rouge, l'Abyssinie et l'Arabie depuis l'Antiquité. Essai d'histoire et de géographie historique, Le Caire, 1935.
LASSUS, J., Sanctuaires chrétiens de Syrie. Essais sur la genèse, la forme et l'usage liturgique des édifices du culte chrétien en Syrie du IIIe siècle à la conquête musulmane, Paris, 1944.
MANVALİCHVİLİ, A., Histoire de Géorgie, Paris, 1951.
PASDERMADJAN, H., Histoire de l'Armenie depuis les origines jusqu'au traité de Lausanne, Paris, 1949.

e) Yahudiler

COHEN, A., Le Talmud, Paris, 1983.
ROTH, C., Histoire du peule juif, Paris, 1948.
SCHOLEM, Gershom., Les grands courants de la mystique juive, Paris, 1983.
VAJDA, G., Introduction à la pensée juive du Moyen Âge, Paris, 1947.

f) Slav dünyası ve Balkanlar

DVORNİK, F., Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle, Paris, 1926.
DVORNİK, F., Les Slaves, Paris, 1970.
GRABAR, A., Recherches sur les influences orientales dans l'art balkanique, Paris, 1928.
JİRİCECK, J., La civilisation serbe au Moyen Âge, Paris, 1920.
NİEDERLE, L., Manuel de l'Antiquité slave, 2 vol., Paris, 1923-1926.

PORTAL, Roger., Les Slaves: Peuples et nations, Paris, 1965.
PRİMOV, Borislav., Les Bougres. Histoire du pope Bogomile et de ses adeptes, Paris, 1975.

g) Doğu Latin devletleri

GROUSSET, René., Histoire des Croisades et du Royaume franc de Jérusalem, 3 vol., Paris, 1934-1936.
LONGMON, J., L'Empire latin de Constantinople et le principauté de Morée, Paris, 1949.
RİCHARD, J., Le Royaume latin de Jérusalem, Paris, 1953.

h) Rusya

ECK, A., Le Moyen Âge russe, Paris, 1933.
GRAHAM, Stephen, Le premier Tsar, 2 éd., Paris, 1980.
REAU, L., L'Art russe, t.I: Des origines à Pierre le Grand, Paris, 1921.
STAHLİN, C., La Russie des origines à la naissance de Pierre le Grand, Paris, 1946.

i) Afrika

CORNEVİN, Histoire de l'Afrique, Paris, 1956.
FROBENİUS, L., Histoire de la civilisation africaine, Paris, 1952.
JULİEN, C.A., Histoire de L'Afriqué du Nord, 2e éd., Paris, 1968.

IV. İSLÂM

a) Genel olarak

BARTHOLD, W. / KÖPRÜLÜ, F., İslâm medeniyeti tarihi, Ankara, 1972.
BROCKELMAN, Carl., Histoire des peuples et des Etats islamiques, Paris, 1949; (Türkçe çev. N. Çağatay, Ankara, 1973).
CAHEN, Claude, L'İslam, des origines au début de l'Empire Ottoman, Paris, 1970.

DOZY, R., Essai sur l'histoire de l'islamisme, Paris, 1870.
DUCELLİER, A., Le miroir de l'İslam: Musulmans et chrétiens au Moyen Âge (VIIe - XIe siécles), Paris, 1971.
DUCELLİER, A. / KAPLAN, M. / MARTİN, B., Le Proche-Orient médiéval, Paris, 1978.
ELİSSEEFF, N., L'Orient musulman au Moyen Âge, Paris, 1977.
GABRİELİ, Francesco (sous la direction de), Histoire et civilisation de l'İslam en Europe. Arabes et Turcs en Occident du VIIe au XXe siècles, Paris, 1983.
GAUDEFROY-DEMOMBYNES, F. / PLATONOV, S., Le monde musulman et byzantin jusqu'aux croisades, Paris, 1931.
GRUNEBAUM, G.E., L'İslam médiéval, Paris, 1962.
HANÇERLİOĞLU, Orhan., İslâm inançları sözlüğü, İstanbul, 1984.
LEWİS, Bernard, Les Arabes dans l'Histoire, Neuchâtel, 1958.
MAHMUD, S.F., İslâm tarihi, (çev. A. Kevenoğlu / Ayhan Sümer), İstanbul, 1962.
RİSLER, Jacques C., La civilisation arabe, Paris, 1955.
SAUVAGET, J. / CAHEN, Claude., Introduction à l'histoire de l'Orient musulman: éléments de bibiliographie, Paris, 2e éd., 1961.
SOURDEL, D. / SOURDEL, J., La civilisation de l'İslam classique, Paris, 1968.
SPULER, B., Geschichte des islamischen lânder, Berlin, 1948

b) İslâm öncesi Arabistan ve Muhammed

ANDRAE, Tor., Mahomet, sa vie et sa doctrine, Paris, 1945.
BERKİ, A.H. / KESKİOĞLU, O., Hazreti Muhammed ve Hayatı, Ankara, 1972.
BLACHERE, Régis, Le Coran, 7e éd., Paris, 1983.
BLACHERE, R., Le problème de Mahomet, Paris, 1952.
ÇAĞATAY, Neşet., İslâm öncesi Arap tarihi ve Cahiliye Çağı, 3. bs., Ankara, 1971.
GABRİELİ, Francesco, Mahomet et les grandes conquêtes arabes, Paris, 1967.
GAUDEFROY-DEMOMBYNES, Mahomet, 2e éd., Paris, 1968.
HEYKEL, M. Hüseyin., Hazreti Muhammed Mustafa, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), 2. bs., İstanbul, 1948.
LAMMENS, H., L'Arabie occidentale avant l'Hegire, Rome, İnstitut Biblique, 1914.
RODİNSON, Maxime, Mahomet, 2e éd., Paris, 1968.
RYCKMANS, G., Les religions arabes préislamiques, Louvain, Publications Universitaires, 1951.

WATT, W. M., Mahomet à la Mecque, Paris, 1977.
WATT, W. M., Mahomet à la Médine, Paris, 1978.

c) İslâm fethi ve ülke ülke tarih

BARTHOLD, W., Turkestan down to the Mongolen İnvasion, Oxford, University Press, 2e éd., 1928.
BRUNSCHVİG, R., La berbérie orientale sous les Hafsides, des origines à la fin du XVe siècle, Paris, 2 vol., 1940-1947.
CANARD, M., Historie de la dynastie des Hamdanides de Vazirâ et de Syrie, Alger, 1951.
GABRİELİ, Francesco., Mahomet et les grandes conquêtes arabes, Paris, 1967.
HİTTİ, Ph. K., History of Syria, including Lebanon and Palestine, Londres, MacMillan, 1951.
JULİEN, Ch. - A., Histoire de l'Afrique du Nord, Paris, 1951.
LAMMENS, H., La Syrie. Pécis historique, Beyrouth, Imprimerie Catholique, 2 vol., 1921.
LEVİ-PROVENÇAL, E., La civilisation arabe en Espagne, Le Caire, 1938.
LEVİ-PROVENÇAL, E., Histoire de l'Espagne musulmane, 3 vol., Paris, 1944-1953.
LEWİS, Bernard, Les Arabes dans l'Histoire, Neuchâtel, 1958.
LOMBARD, M., L'İslam dans sa première grandeur, Paris, 1971.
MANTRAN, Robert, L'expansion musulmane, VIIe-IXe siècles, Paris, 1969.
MARÇAİS, G, La Berbérie musulmane et l'Orient au Moyen Âge, Paris, 1946.
SOURDEL, Dominique, Histoire des Arabes, 3e éd., Paris, 1985.
SPÜLER, B., İran in früh - islamischer Zeit, Wiesbaden, Steiner, 1952.
SPÜLER, B., Die Mongolen in Iran, Leipzig, Hinrichs, 1939.
SPÜLER, B., İran Moğolları. Siyaset, idare ve kültür. İlhanlılar devri, 1220-1350, (çev. Cemal Köprülü), Ankara, 1957.
TERRASSE, H., Histoire du Maroc des origines à l'établissement du protectorat français, 2 vol., Casablanca, 1949-1950.
WİET, G., L'Egypte arabe. De la conquête arabe â la conquête ottomane, 642-1517 de l'ère chrétienne, Paris, 1937.

d) Siyasal, sosyal ve iktisadî yaşam

AZİZİ, Mohsen., La domination arabe et l'épanouissement du sentiment national en İran, Paris, Presses Modernes, 1938.

CAHEN, Claude, L'Histoire économique et sociale de l'Orient musulman médiéval, in Studia islamica, t. III, 1955.
CAHEN, Claude, L'Evolution de l'iqtâ', contribution à une histoire comparée des sociétés medievales, in Annales, économies, sociétés, civilisations, 1953.
CAHEN, Claude, Mouvement populaire et autonomisme urbain dans l'Asie musulmane du Moyen Âge, Leiden, E.J. Brill, 1959.
GARDET, L., La cité musulmane, vie sociale et politique, Paris, 1954.
GAUDEFROY-DEMOMBYNES, M., Les institutions musulmanes, Paris, 5e éd., 1950.
GOLDZİHER, İ., Le dogme et la loi de l'İslam, Paris, 1920.
HEYD, W., Histoire du commerce du Levant au Moyen Âge, 2e éd., Paris, 1967.
LAMBTON, A., Landlord and Peasant in Persia, a study of land tenure and land revenue administration, Oxford University Press, 1953.
LEWIS, Bernard, Race et couleur en pays d'Islam, Paris, 1982.
LEWİS, Bernard, Les Assasins, terrorisme et politique dans l'Islâm médiéval, Bruxelles, 1984.
MAZAHERİ, Ali, Ortaçağda Müslümanların yaşayışları, (çev. Bahriye Üçük), İstanbul, 1972.
MEZ, A., Die Renaissance der İslam, Heidelberg, 1922.
SCHACHT, J., Esquisse d'une histoire du droit musulman, Paris, 1952.
TRİTTON, E.S., The Caliphs and their non-muslim subjects, Oxford University Press, 1930.

e) Dinsel ve düşünsel yaşam

ARBERRY, A.J., Le soufisme, introduction à la mystique musulmane, Paris, Cahiers du Sud, 1952.
ARNOLD, T.W., The Preaching of İslam, Oxford University Press, 3e éd., 1935.
BEYRUNİYE ARMAĞAN, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1974.
BLACHERE, R., Histoire de la littérature arabe des origines à la fin du XVe siècle, Paris, 1952.
CORBİN, Henri, Histoire de la philosophie islamique, des origines jusqu'a la mort d'Averroès, Paris, 1964.
DE LACY O'HEARY, How Greek science passed to the Arabs, Oxford University Press, 1951.
GARAUDY, Roger, Promesses de l'İslam, Paris, 1981.
GARDET, L. / ANAWATİ, Introduction à la théologie musulmane, essai de théologie comparée, Paris, 1948.
GOLDZİHER, L., Le dogme et la loi de l'İslam, Paris, 1921.

GOLDZİHER, L., Etudes sur la tradition islamique, Paris, 1952.
GRUNEBAUM, G.E., L'identité culturelle de l'İslam, Paris, 1973.
HASSAN, Ümit., İbn Haldun'un metodu ve siyaset teorisi, 2. bs., Ankara, 1982.
LAOUST, Henri., Les schismes dans l'İslam, 3e éd., Paris, 1983.
MASSE, H., L'İslam, Paris, 2e éd., 1948.
MİELİ, A., La science arabe et son rôle dans l'évolution scientifique mondiale, Leyde, E.J. Brill, 1938.
MİQUEL, A., La littérature arabe, Paris, 1981.
NALLİNO, C., La littérature arabe des origines à l'époque de la dynastie Umeyyade, Paris, 1950.
QUADRİ, G., La philosophie arabe dans l'Europe médiévale des origines à Averroès, Paris, 1947.
PELLAT, Ch., Langue et littérature arabe, Paris, 1952.
PERES, H., La poésie andalouse en arabe classique au XIe siècle, ses aspects généraux et sa valeur documentaire, Paris, 2e éd., 1953.
SOURDEL, Dominique., L'İslam, 9e éd., Paris, 1975.

f) İslâm sanatı

CRESWELL, Early Muslim Architecture, Oxford University Press, 2 vol., 1952-1959.
DANİEL, N., İslam and the West, Edimbourg University Press, 1960.
GABRİEL, A., Monuments turcs d'Anatolie, Paris, 2 vol., 1931-1934.
HAUTECOEUR, L, / WİET, G., Les mosquées du Caire, Paris, 2 vol., 1932.
MARÇAİS, G., LArchitecture musulmane d'Occident: Tunisie, Algérie, Maroc, Espagne et Sicile, Paris, Arts et Métiers graphiques, 1954.
POPE, A.U., A Survey of Persian Art from Prehistoric Times to the Present, Oxford University Press, 7 vol., 1938-1939.
TERRASSE, H., L'Art hispano-mauresque des origines au XIIe siècle, Paris, Van Oest, 1932.

V. OSMANLILAR

a) Osmanlı öncesi

ARSAL, Sadri M., Türk tarihi ve hukuk, I. (İstanbul, 1947).

AVCIOĞLU, Doğan, Türklerin tarihi, 1-5 cilt, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1979-1982.
BANG, W. / ARAT, R.R., Oğuz Kaan Destanı, İstanbul, 1970.
BARTHOLD, W., Histoire des Turcs d'Asie centrale, Paris, 1945; Türkçe çev. Ankara, 1975.
CAHEN, Claude, Osmanlılardan önce Anadolu'da Türkler, (çev. Yıldız Moran), İstanbul, 1979.
CEZAR, Mustafa., Anadolu öncesi Türklerde şehir ve mimarlık, İstanbul, 1977.
DANİŞMEND, İ.H., Türklerle Hint-Avrupalıların Birliği, İstanbul, 1935.
DEGUİGNES, Joseph., Büyük Türk tarihi, İstanbul, 1976-1977.
HASSAN, Ümit., Eski Türk toplumu üzerine incelemeler, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1985.
KAFESOĞLU, İ., Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul, 1953.
KÖPRÜLÜ, Fuat., Les origines de l'Empire Ottoman, Paris, 1935.
KÖYMEN, M.A., Selçuklular devri Türk tarihi, Ankara, 1963.
MÜNECCİMBAŞI AHMED., Karahanlılar ve Anadolu Selçukluları, (çev., N. Lugal / H. F. Turgal), İstanbul, 1939.
ORKUN, H.N., Eski Türk yazıtları, 4 cilt, İstanbul, 1936-1941.
ORKUN, H.N., Türk sözü hakkında, İstanbul, 1940.
ÖGEL, Bahaeddin, İslamiyetten önce Türk kültür tarihi, Ankara, 1962.
ÖGEL, Bahaettin, Türk mitolojisi, Ankara, 1971.
ÖNEY, Gönül., Anadolu Selçuklu mimarisinde süsleme ve el sanatları, Ankara, 1978.
RADLOFF, Sibiryadan, (çev. A. Temir), Ankara, 1954-1957.
RASONYİ, Laslo., Dünya tarihinde Türklük, Ankara, İdeal Mat., 1942.
SÜMER, Faruk., Oğuzlar (Türkmenler), Ankara, 1972.
TOGAN, Z.V., Umumî Türk tarihine giriş, İstanbul, 1969.
TUNAYA, T.Z., Türkiye'nin siyasî gelişmeleri: Eski Türkler, İslâm devleti, Osmanlı devletinin kuruluşu, İstanbul, 1970.
TURAN, Osman., Selçuklu tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti, Ankara, 1965.
UZUNÇARŞILI, H., Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu - Karakoyunlu devletleri, 2. bs., Ankara, 1969.
YINANÇ, M.H., Anadolunun fethi, İstanbul, 1944.

b) Osmanlı Fethi

BABİNGER, F., Mahomet II, Le Conquérant et son temps, Paris, 1954.

İNALCIK, Halil., The Ottoman Empire. The Classical Age, 1300-1600. Londres, Weidenfeld and Nicolson, 1973.
KİTSİKİS, Dimitri, L'Empire Ottoman, Paris, 1985.
VRYONİS, Sp., The Decline of Medieval Helenism in Asia Minor and the Process of İslamisation from the Eleventh through the Fifteenth Century, Berkeley, University of California, 1971.
WİTTEK, Paul., Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu, (çev. F. Arık), İstanbul, 1947.

c) Osmanlı kurumları ve uygarlığı

AKDAĞ, Mustafa., Türkiye'nin iktisadî ve içtimaî tarihi, c. I, İstanbul, 3. bs., 1979.
ARSEVEN, C.E., Türk sanatı, İstanbul, 1973.
ASLANAPA, Oktay, Türk Sanatı, İstanbul, 1972.
GABRİEL, A., Monuments turcs d'Anatolie, Paris, 2 vol., 1931-1934.
GOODWİN, G., A History of Ottoman Architecture, London, Thames and Hudson, 1971.
GÖLPINARLI, Abdülbaki., Türkiye'de mezhepler ve tarikatlar, İstanbul, 1969.
İORGA, N., Byzance après Byzance, Bucarest, 1971.
KILIÇBAY, Mehmet Ali., Feodalite ve klâsik dönem Osmanlı üretim tarzı, 2. bası, Ankara, 1985.
KÖPRÜLÜ, F., Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar, Ankara, 1966.
SHAW, Stanford., Osmanlı İmparatorluğu ve modern Türkiye, c. I, (çev. Mehmet Harmancı), İstanbul, 1982.
TİMUR, Taner., Osmanlı toplumsal düzeni, Ankara, 2. bs., 1979.
TİMUROĞLU, Vecihi., Sımavne Kadısıoğlu Şeyh Bedrettin ve Vâridât, İstanbul, 1982.
YERASİMOS, Stefan., Azgelişmişlik sürecinde Türkiye, (çev. Babür Kuzucu), 3. bs., İstanbul, 1980.

VI. UZAK DOĞU

a) Yollar ve yolculuklar

İBN BATTUTA, Voyages, 1325-1354. (İntroduction et notes de Stephan Yerasimos), 3 tomes, Paris, La Découverte / Maspéro, 1982.

FERRAND, G., Relation de voyages et textes geographiques arabes, persans et turcs, Paris, 1913.
GROUSSET, R., Sur les traces de Bouddha, Paris, 1929.
HAMBİS, L., Marco Polo. La description du monde, Paris, 1955.
NİKİTİNE, Athanase, Le voyage au-delâ des trois mers, 1466-1472. (İntroduction, traduction et notes de Charles Malamoud, suivi d'une etude par Nicolas Troubetzkoi), Paris, La Découverte / Maspéro, 1982.
POLO, Marco, Le devisement du monde. Le livre des merveilles, 1271-1295. (Introduction et notes de S. Yerasimos), Paris, La Découverte / Maspéro, 1984.
ROUX, Jean-Paul, Les explorateurs du Moyen Âge, Paris, 1984.
WATTERS, On Yuan-Chwang's Travels in İndia, 2 vol. Londres, 1904-1905.

b) Hint

ARVON, H., Le bouddhisme, Paris, 10e éd., 1983.
AUBOYER, J., Art et styles de l'Inde, Paris, 1951.
BASHAM, Arthur L., La civilisation de l'Inde ancience, Paris, Arthaud, 1976.
CONZE, Ed., Le Bouddhisme dans son essence et son développement, Paris, 1971.
COOMARASWAMY, A History of Indian and Indonesian Art, 2 éd., Londres, 1950.
DE LA VALLEE-POUSSİN., Dynastie et histoire de l'Inde depuis Kaniskha jusqu'aux invasions musulmanes, Paris, 1935.
FİLLİOZAT, J., La philosophie de l'Inde, Paris, 1978.
GROUSSET, René, Les philosophies indiennes. Les systémes, 2 vol., Paris, 1931.
HARİCHAND., Kâlidâsa et l'art poétique de l'Inde, Paris, 1917.
LEVİ, S., Le théâtre indien, Paris, 1980.
MASSON-OURSEL, H., Esquisse d'une histoire de la philosophie indienne, Paris, 1923.
PRASAD., I., L'Inde du VIIe au XVIe siècle, Paris, 1930.
RENOU, L. / FİLLİOZAT, J. / MEİLE, P. / ESNOUL, A.-M. / SİLBURN, L., L'Inde classique, t.1, Paris, 1947-1949.
RENOU, L. / FİLLİOZAT, J., L'Inde classique, t. II, Paris - Hanoi, 1953.

RENOU, L., La civilisation de l'Inde ancienne, Paris, 1950.
RENOU, L., L'hindouisme, Paris, 1980.
RENOU, L., Les litteratures de l'Inde, Paris, 1966.
SENGUPTA, P., Everyday Life in Ancient İndia, Oxford University Press, 1950.

c) Çin

EBERHARD, Wolfram., Çin tarihi, Ankara, 1947.
EBERHARD, Wolfram., Çin'in şimal komşuları, Ankara, 1942.
EBERHARD, Wolfram., Eski Çin Kültürü ve Türkler, Ankara, 1943.
ELİSSEEFF, D. / ELİSSEEFF, V., La civilisation de la Chine classique, Paris, Arthaud, 1981.
FİTZGERALD, C.P., Li Che-min, Paris, 1935.
GERNET, J., La vie quotidienne en Chine à la veille de l'invasion mongole, 1250-1276, Paris, 1959.
GRANET, Marcel, La feéodalité chinoise, Paris, 1981.
GROUSSET, R., La Chine et son art, Paris, 1951.
KALTENMARK, M., La philosophie chinoise, Paris, 1980.
KALTENMARK, O., La littérature chinoise, Paris, 1977.
MARGOULİES, Anthologie raisonnée de la litterature chinoise, Paris, 1948.
MASPERO, H., Etudes historiques, Paris, 1950.
MASPERO, H., Les religions chinoises, Paris, S.A.E.P., 1950.
MASPERO, H., Le taoisme, Paris, S.A.E.P., 1950.
PAUL-DAVİD, Arts et styles de la Chine, Paris, Larousse, 1951.
WİLHELM, R., Histoire de la civilisation chinoise, Paris, Payot, 1931.

d) Yüksek Asya

DİYARBEKİRLİ, N., Hun Sanatı, İstanbul, 1972.
FOUCHER, A., La vieille route de l'Inde: De Bactres à Taxila, 2 vol., Paris, Ed. d'Art et d'Histoire, 1942-1947.
HAMBİS, L., La Haute Asie, Paris, 1968.
NEMETH, G., Atillâ ve Hunlar, (çev. Baştar), Ankara, 1962.
RİÇE, T., Ancient Art of Central Asia, New York, 1955.

e) Japonya

ASTON, W.G., Littérature japonaise, Paris, 1902.

ELİSSEEFF, D. / ELİSSEEFF, V., La civilisation japonaise, Paris, Arthaud, 1974.
MURDOCH, History of Japan, 3 vol., Londres, 1925-1926.
PİGEOT, J. / TSCHUDİN, J. - J., La littérature japonaise, Paris, 1983.
SANSOM, G.B., Le Japon, Paris, 1938.
WATTS, Alan W., Le boudhisme zen, 5e éd., Paris, 1982.

f) Güney-Doğu Asya

COEDES, G., Les Etats hindouisés d'Indochine et d'Indonésie, Paris, 1948.
COEDES, G., Pour mieux comprendre Angkor, Paris, 1947.
DE CORAL REMUSAT, G., L'art khmer. Les grandes étapes de son évolution, Paris, 1940.
MASPERO, G., Le royaume de Champa, Paris-Bruxelles, Van Ouest, 1928.

g) Moğol Asyası

ALİNGE, Curt., Moğol Kanunları, (çev. Coşkun Üçok), Ankara, 1967.
BARTHOLD, W., Turkestan down the Mongol İnvasion, Oxford University Press, 1928.
BOUVAT, L., L'Empire Mongol, Paris, 1927.
CHKLOVSKİ, Victor., Le voyage de Marco Polo, Paris, 1963.
ELİADE, Mircea., De Zalmoxis à Gengis Khan, Paris, 1970.
ELİADE, Mircea., Le chamanisme et les techniques archaiques de l'extase, 5e., Paris, 1983.
GRENARD, F., Gengis-Khan, Paris, 1935.
GROUSSET, René., L'Empire des Steppes. Attila, Gengis-Khan, Tamerlan, Paris, 1984.
HAMBİS, L., Les fiefs attribués aux membres de la famille impériale.. Leyde, Brill, 1954.
HASSAN, Ümit., Eski Türk toplumu üzerine incelemeler, İstanbul, Kaynak Yay., 1985.
İNAN, Abdülkadir., Tarihte ve bugün Şamanizm: Materyaller ve araştırmalar, 2. bs., Ankara, 1972.
KEHREN, Lucien., Tamerlan, L'Empire du Seigneur de Fer, 1980.
– Moğolların gizli tarihi, (çev. A. Temir), Ank. 1948.
PRAVDİN, Michael., Gengis Khan, Paris, 1980.

ROUX, Jean Paul., La religion des Turcs et des Mongols, Paris, 1984.
RUBROUCK, *Guillaume de.*, Voyage dans l'Empire Mongol, Paris, 1985.
SPULER, Berthold., Les Mongols, Paris, 1981.
TUCCİ, G. / HEİSSİG, W., Les religions du Tibet et de la Mongolie, Paris, 1973.
VLADİMİRTSOV, B., Le régime social de Mongols, Paris, 1948; Türkçe çevirisi: Mogolların içtimaî teşkilâtı, (çev. Abdülkadir İnan), Ankara, 1944.
VLADİMİRTSOV, B., Gengis-Khan, Paris, 1948.

RESİM, HARİTA VE PLÂN LİSTESİ

1. Büyük istilâların eşiğinde Roma İmparatorluğu (Harita) ... 16
2. Germenler (Resim) ... 21
3. V. yüzyıldaki istilâlar (Harita) ... 24
4. Ermiş Augustinus (Resim) ... 27
5. Teodorik adına basılan paranın üstündeki portresi (Resim) ... 29
6. Boetius (Resim) ... 32
7. Clovis'in ölümünde Barbar krallıklar (Harita) ... 36
8. Sal Kanunu (Resim) ... 39
9. Yağ cenderesini işleten iki köle (Resim) ... 41
10. Ortaçağ'ın başlarında Avrupa'nın Hıristiyanlaştırılması (Harita) ... 45
11. Merovenj sanatı (Resim) ... 47
12. Mont-Cassin Manastırı (Plan) ... 50
13. Papa Büyük Gregorius (Resim) ... 52
14. Elyazmalarını kopya eden İrlanda'lı keşişler (Resim) ... 54
15. Hipodrom'daki sosyal-politik etkinliklerden at yarışları (Resim) ... 60
16. I. Justinianus (Resmi) ... 62
17. Ayasofya (Resim) ... 64
18. Justinianus'un ölümünde Bizans İmparatorluğu (Harita) ... 65
19. Bir Sasanî hükümdarı (Resim) ... 73
20. VI. yüzyılda Bizans ve Sasanî İmparatorlukları (Harita) ... 78
21. IV. - V. yüzyıllarda Asya (Harita) ... 85
22. Bhubaneswar, Le Lingaraja (Resim) ... 89
23. Gupta'lar devrinde Hint (Harita) ... 91
24. Attilâ (Resim) ... 102
25. Hicret'in eşiğinde Arabistan (Harita) ... 106
26. Kâbe (Resim) ... 108
27. Muhammed'in soyağacı ve Dört Halife (Resim) ... 112
28. Parşömen üzerinde eski Kur'an metninden bir parça (Resim) ... 119
29. İlk İslâm paraları (Resim) ... 127
30. Kadının huzurunda (Resim) ... 129

31. Şam Camisi (Resim) 131
32. IX. yüzyılda İslâm dünyası (Harita) 136
33. Abbasî devrinden kalma bir toprak testi (Resim) 141
34. Yazı süslemeli tabak (Resim) 146
35. Samarra'daki Büyük Caminin duvarları ve minaresi (Resim) 148
36. Dilenciler (Resim) 151
37. Bir Bizans zırhlı süvarisi (Resim) 153
38. Bir tasvir yanlısını koğuşturan tasvir kırıcılar (Resim) 156
39. Charlemagne (Resim) 161
40. IX. yüzyıl başlarında Karolenj İmparatorluğu, Bizans ve İslâm (Harita) 163
41. Karolenj döneminde bir köylü (Resim) 169
42. Aix-la-Chapelle Sarayının maketi ve planı (Plân) 172
43. Karolenj hafif süvarileri ve kente saldırı (Resim) 174
44. Karolenj dönemi elyazması sanatından bir örnek (Resim) 182
45. Karolenj dönemi mermer sanatından bir kabartma (Resim) 186
46. Yarı-Germen, yarı Bizans giysisi içinde Dindar Louis (Resim) 190
47. IX. yüzyılın ilk yarısında Batı Avrupa (Harita) 191
48. X. yüzyıl bir İngiliz elyazmasına göre Viking saldırısı (Resim); Vikinglerin ticaret yolları (Harita) 194
49. VIII. ve IX. yüzyıllarda Britanya adaları (Harita) 199
50. Cluny Manastırının Kilisesi (Resim) 204
51. II. Otton (Resim) 207
52. Kutsal İmparatorluğun ünlü altından tacı (Resim) 209
53. IX. yüzyılda Uzakdoğu ile deniz ilişkileri (Harita) 213
54. Irak'ta köle tacirleri (Resim) 215
55. Arap dünyasında bugün de kullanılan sulama tekniği (Resim) 218
56. Bir köyü ziyaret eden saygın kişiler (Resim) 221
57. Bin yılma doğru Yakındoğu (Harita) 227
58. İbni Sina (Resim) 233
59. IX. - X. yüzyılda Bizans tarım yaşamından görünümler (Resim) 237
60. XI. yüzyıldan kalma gümüşten bir kutsal kalıntılar koruncağı (Resim) 240
61. Kahire'de İbni Tulun Camisi (Resim) 249

62. Kayrevan Camisinin minaresi (Resim) ... 250
63. Song'lar döneminde ticaret: Kokular Yolu (Harita) ... 255
64. Taanjuvur, Briha-diçvara tapmağı (Resim) ... 259
65. Angkor Vat Dağ-tapmağı (Resim) ... 265
66. Song'lar döneminde Çin (Harita) ... 269
67. Çin'de bir gök küresi (Resmi) ... 273
68. Japonya'da kırsal yaşamdan bir görünüm (Resim) ... 276
69. Bir Ortaçağ şatosu (Plân) ... 290
70. Bir şövalye (Resim) ... 294
71. Kulluğa girme (Resim) ... 296
72. Bir senyörlük malikânesinin şeması (Plân) ... 299
73. XII. yüzyılda bir su değirmeni (Plân) ... 303
74. Tarıma toprak kazanmada keşişler (Resim) ... 305
75. Şahin avı (Resim) ... 307
76. Bir fuar (Resim) ... 309
77. Kentlerdeki gelişmenin bir örneği (Plân) ... 311
78. Şövalyelerin çarpışması (Resim) ... 316
79. Papa II. Urbanus'un Haçlı Seferi için vaazı (Resim) ... 319
80. İlk Haçlı Seferinden sonra Doğu'da Hıristiyan devletler (Harita) ... 321
81. Bir kralın bir piskoposa ünvan verişi (Resim) ... 326
82. Pierre Abélard (Resim) ... 331
83. Saz şairleri (Resim) ... 333
84. Perigueux'deki Sanit-Front katedrali (Resim) ... 335
85. İbni Rüşd (Resim) ... 340
86. Kurtuba'da 800 sütunlu Büyük Cami (Resim) ... 340
87. XII. yüzyılda, Halife ordusunda yabancı kökenli bir asker (Resim) ... 344
88. Alparslan (Resim) ... 347
89. XI. yüzyıl sonlarında Selçuk İmparatorluğu (Harita) ... 349
90. XIII. yüzyıl başlarında Yakındoğu ve Avrupa (Harita) ... 356
91. Mevlânâ Celâleddin Rumî (Resim) ... 360
92. Halep Kalesinden bir görünüş (Resim) ... 360
93. Van'da, Aktamar'da Sanite-Croix Kilisesi (Resim) ... 363
94. Bizans'ta bir büyük toprak sahibi (Resim) ... 365
95. Cengiz Han döneminde Asya (Harita) ... 378
96. Bir Mogol tipi (Resim) 384
97. Bir Mogol çadırı (Resim) ... 386
98. Atını eğerliyen Mogol süvarisi (Resim) ... 396
99. Marco Polo (Resim) ... 401
100. Çin oymalarına göre Kubilay Han (Resim) ... 403

101. Bir Şaman (Resim) ... 406
102. Kubilay döneminde Mogol Asyası (Harita) ... 409
103. XIII. yüzyılda teknik ilerlemelerden bir örnek (Resim) ... 415
104. XIII. yüzyıl sonlarında Avrupa ekonomisi (Harita) ... 422-423
105. Fransa'da 1328 yılında krallık toprakları (Harita) ... 431
106. Saint-Louis (Resim) ... 433
107. Magna Carta'nın başlangıcı (Resim) ... 436
108. XII. ve XIII. yüzyıllarda İngiltere (Harita) ... 437
109. Friedrich Barbarossa ve Oğulları (Resim) ... 439
110. 1300 yılına doğru Almanya (Harita) ... 442
111. Albi'liler savaşı (Resim) ... 447
112. Paris Üniversitesinde bir ders (Resim) ... 450
113. Aquino'lu Ermiş Thomas (Resim) ... 451
114. Bir «Roman de la Rose» elyazması (Resim) ... 457
115. Strasbourg Katedrali (Resim) ... 460
116. Dante (Resim) ... 466
117. XIV. yüzyılda büyük ortaklıkların acentaları (Harita) ... 474
118. Jan Hus'un işkenceye götürülüşü (Resim) ... 480
119. Ockham'lı Guillaume (Resim) ... 485
120. Tanrının gazabı olarak görülen veba (Resim) ... 491
121. Sıradan ailelerin temel yiyeceği: Ekmek; kentte bir demirci atölyesi (Resim) ... 495
122. Yerel adalet: Bir mahkûm işkenceye götürülüyor (Resim) ... 498
123. XV. yüzyılda bir işçi topluluğu (Resim) ... 501
124. Başta burjuvalardan oluşan krallık konseyi üyeleri (Resim) ... 510
125. Kahire'de Sultan Hasan Medresesi (Resim) ... 518
126. İran'da Gunbad-ı Kabus türbesi (Resim) ... 521
127. Sivas'ta Barucirdiya Medresesinin anıtsal kapısı (Resim) ... 528
128. Hacı Bektaş Veli ve Balım Sultan (Resim) ... 529
129. Timur (Resim) ... 531
130. 1300 yılma doğru İspanya yarımadası (Harita) ... 534
131. Elhamra Sarayında Arslanlı Avlu (Resim) ... 535
132. İmparator Stefan Duşan (Resim) ... 543
133. 1214 yılında Doğu (Harita) ... 549
134. Osman Bey (Resim) ... 551
135. Yeniçeri (Resim) ... 554
136. I. Murad (Resim) ... 556
137. Simavnalı Bedrettin (Resim) ... 560

138. Fatih Sultan Mehmet (Resim) 563
139. Osmanlı İmparatorluğunun oluşumu (Harita) 565
140. Korkunç İvan (Resim) 577
141. Büyük zengin Jacques Coeur'ün Bourges'daki konağı (Resim) 584
142. XV. yüzyılın sonunda Avrupa ekonomisi (Harita) 586-587
143. Floransa Katedralinin kubbesi (Resim) 591
144. Donatello'nun Ermiş Madeleine'i (Resim) 593
145. Botticelli'nin İlkbahar tablosundan bir ayrıntı (Resim) 594
146. Düşüncede devrim: İlk basılan kitaplardan biri ve Gutenberg (Resim) 602
147. XV. yüzyıl sonlarında bir Venedik gemisi (Resim) 606

İÇİNDEKİLER

ORTAÇAĞ ÜSTÜNE 7

I

KÖLECİ DÜZENDEN FEODALİTEYE

Bölüm I

ROMA DÜNYASININ ÇÖKÜŞÜ: BATI

I. Roma ve Barbarlar 15
Roma dünyasındaki bunalım 15
Avrupa'nın Barbar kabileleri: Germenler 20
Büyük istilâlar 23
II. Barbar Krallıklar 28
Yeni yapılar 28
Akdeniz ülkeleri 33
Frank devletinin başlangıçları 34
III. V. - VII. yüzyıllarda Avrupa'da kültür 41
Uygarlığın gerilemesi 42
Yenilik belirtileri 44
Hıristiyanlaştırmamn sürdürülmesi 48

Bölüm II

ROMA DÜNYASININ ÇÖKÜŞÜ: DOĞU

I. Bizans İmparatorluğunun başlangıçları 55
Barbar istilâları zamanında Doğu İmparatorluğu 55
Justinianus ve mirası 61
Bölgesel özellikler, din çatışmaları ve ulusal uygarlıklar 66
II. Bizans ve Asya 72

Sasanî İmparatorluğu 72
Asya ticareti ve Bizans-Sasanî yarışması 77
III. Slav yayılışı 80

Bölüm III

ASYA'NIN YERLİLERİ VE GÖÇEBELERİ

I. Hind'in doruğa varışı: Guptalar 86
Tarih ve toplum 86
Kültür yaşamı 88
II. III. yüzyıldaki bunalımdan sonra Çin İmparatorluğu 92
Güney Çin'le Kuzey Çin 93
Uygarlıktaki süreklilik ve sosyal yaşam 95
III. Yüksek Asya ve Hun yayılışı 97
IV. Suei'lerin Çin'i 103

Bölüm IV

İSLÂMIN BAŞLANGIÇLARI

I. İslâmın doğuşu 105
İslâmlıktan önce Arabistan 106
Muhammed 110
İslâm nedir? 117
II. Arap fethi 123
İlk Halifeler 123
Emevî İmparatorluğu 125
III. Abbasî devrimi 134
Yeni rejim 135
İslâm Rönesansına doğru 140
IV. VIII. - IX. yüzyıllarda Bizans 149

Bölüm V

AVRUPA'NIN ALACAKARANLIĞI

I. Yeni Batı İmparatorluğu: Karolenjler 159
Karolenj İmparatorluğunun kuruluşu 160
Ekonomi ve toplum 164

Siyasal kurumlar 171
Karolenj Kilisesi 178
Karolenj Rönesansı 181
Karolenj İmparatorluğunun parçalanışı 187
II. Yeni istilâlar ve sonuçları 192
III. VIII. - IX. yüzyıllarda Batı Avrupa 198
Sakson İngilteresi 198
Batı «Francie» 200
Germanya ve Kutsal İmparatorluğun başlangıçları 205

Bölüm VI

YAKINDOĞU VE ASYA'DAKİ GELİŞMELER

I. İslâm dünyasındaki ilerleme ve bunalımlar 211
İktisadî ve sosyal görünüş 211
İslâmın siyasal parçalanışı 222
İslâm Rönesansının doruğu 228
II. Bizans ve Slav ülkeleri 235
Bizans'ta sosyal ve siyasal gelişmeler 235
Slav ülkeleri 239
Yakındoğu'nun güçlükleri 244
Bizans edebiyatı ve Ortadoğu sanatı 247
III. Asya uygarlıklarının doruğu 252
VII. - XII. yüzyıllarda Asya dünyasının temel nitelikleri 253
Hind'in mutlu ve felâketli yılları 262
Khimer İmparatorluğu 267
T'ang'lar Çin'inden Song'lar Çin'ine 274
Japonya'nın sahneye çıkışı 274

II

FEODAL AVRUPA, MÜSLÜMAN TÜRK VE MOGOL ASYA

Bölüm I

AVRUPA'NIN YENİLENİŞİ

I. Feodal toplum 288
Yeni iktidarlar 288

Feodal sınıflar ... 292
Köylüler ... 298
II. İktisadî ve sosyal gelişmeler ... 301
İktisadî gelişme ... 302
Kentlerin gelişmesi ve komün hareketi ... 310
III. Askerî yayılma ... 315
Savaş tekniğindeki gelişmeler ... 315
Haçlı seferleri ... 318
IV. Dinde, düşüncede ve sanatta yenileniş ... 324
Kilisede arınma ... 324
Düşünce hareketi ... 329
Sanattaki gelişme ... 333

Bölüm II

İSLÂM VE BİZANSIN GERİLEYİŞ VE MÜCADELELERİ

I. İslâmın Batısı ve Doğusu ... 337
İspanya ve Endülüs uygarlığı ... 338
Türk istilaları ve sonuçları, Selçuklular 343
İslâm - Türk dünyasının parçalanışı ... 351
İslâm uygarlığının sürüşü ... 357
II. Doğu Hıristiyanlığı ... 361
Kıptiler, Ermeniler ve Gürcüler ... 362
Bizans'ın alacakaranlığı ... 364
Mogol fethi eşiğinde Rusya ... 368

Bölüm III

MOGOL ASYASI

I. Mogol yayılışı eşiğinde Asya ve göçebe dünyası ... 371
Mogol yayılışı eşiğinde Asya ... 371
Göçebe dünyasının geçmişi ... 373
II. Mogol İmparatorluğu ... 379
Mogol İmparatorluğunun kuruluşu ... 379
Mogol uygarlığının nitelikleri ... 383
Mogol toplumu ve siyasal rejimi ... 388
Siyasal ve idarî kurumlar ... 394
Ticaret ve dış ilişkiler ... 400
Dinsel yaşam ... 404
III. Mogol İmparatorluğundan sonra Asya ve Çin ... 407

Bölüm IV

FEODAL AVRUPA'NIN GELİŞMESİ

I. Avrupa ekonomisi ... 414
Tarım ekonomisinin sınırları ... 414
Ticaretin yeni boyutları ve sonuçları ... 417
Sosyal değişiklikler ... 425
II. Monarşilerin güçlenişi ... 429
Fransa krallığı ... 429
İngiltere ... 434
İmparatorluk ülkeleri ... 438
III. Kilisenin birliğine karşı tehditler ... 442
Hasım güçler ... 443
Kilisenin tepkisi, Dilenci Tarikatları ... 446
Üniversiteler. Lâik düşüncenin gelişimi. Bilim ve dogma ... 448
IV. Fransız uygarlığının yükselişi ... 455
Edebiyat ... 455
Gotik sanat ... 459
Fransız etkisinin zayıflaması ve İtalyan Rönesansının habercileri ... 461

III

MODERN AVRUPA'NIN KAYNAKLARI

Bölüm I

FEODAL AVRUPA'NIN GÜÇLÜKLERİ VE DENGESİZLİĞİ

I. Avrupa'nın güçlüklerinin bilincine varması ... 472
Feodal Avrupa'nın boyutları ... 472
Kilisenin güçlükleri ... 476
Düşüncelerde aranışlar ve mayalanışlar ... 482
Edebiyat ve sanatta aramşlar ... 486
II. Avrupa'nın iktisadî ve sosyal güçlükleri ... 488
Savaş ... 489
Genel âfetler ... 490
İktisadî dengesizlik ... 493
Sosyal karışıklıklar ... 497

III. Avrupa'nın siyasal dengesizliği 502
Hanedan sorunlarının anlamı 502
Devlet kaynaklarının yetersizliği. Yeni kaynaklar 506
Burjuvazinin siyasal rolü. Meclisler 508

Bölüm II

OSMANLI GÜCÜNÜN OLUŞUMU

I. Mogollar zamanında İslâm 513
Mogol fethi 513
Memlûkler rejimi 515
Mogolların İran'ı 518
Müslüman Hint ve Küçük Asya 526
Timur ve Timuroğulları 530
Müslüman Batı 533
II. Hıristiyan Balkanların alacakaranlığı 538
Balkanların Grekleri ve Latinleri 598
Balkanların Slav İmparatorlukları 542
Bizans kültürünün yazgısı 546
III. Osmanlı İmparatorluğu 550
Osmanlıların başlangıçları 550
Fetih ve örgütleniş 554
Osmanlı devletinin bunalımı ve yeniden örgütlenişi 557
Osmanlı kurumları 566
Osmanlı Uygarlığının görünüşleri 570
IV. Moskova Rusya'sının doğuşu 573

Bölüm III

AVRUPA'DA YENİ GELİŞMELER

I. Modern devletin doğuşu 580
II. İktisadî değişiklikler 583
III. Yeni insan ve özlemleri 589
İtalyan Rönesansının başlangıçları 589
İtalyan hümanizması ve ötekiler 595
IV. Düşüncenin yayılışı ve dünyanın tanınması 600
Basımcılığın doğuşu 600
Coğrafya buluşlarının başlangıçları 603
KAYNAKLAR 609
RESİM, HARİTA ve PLÂN LİSTESİ 629
İÇİNDEKİLER 635

"Orta Çağ: Karanlıklar Çağı"

Bizde, Orta Çağ deyince, aklımıza ilk gelen budur; Orta Çağ'la karanlık, bir bakıma eşanlamlıdır dilimizde. Bununla, Batı Orta Çağ'ını kastediyorsak, ancak bir ölçüde doğrudur böylesi bir değerlendirme. Batı, bir ara bir alacakaranlığın içine girer gerçi; ancak, 1000 yılı dolaylarından başlıyarak -türlü bunalımlarla içiçe de olsa- ilerleyen, yaratan bir Batıdır o. Hele karanlık, Doğu'daki Orta Çağ için asla söz konusu olmamak gerekir: Orta Çağ'da Asya uygarlıkları, özellikle Hint ve Çin rönesanslarını yaşarlar; Yakın-Doğu'da ise, her şey bir yana, VII. yüzyıldan başlıyarak, insanlık tarihinin en görkemli olaylarından biri sahneye gelir: İslam uygarlığı doğar. Doğu'nun çaptan düşüşü, aslında Orta Çağ'dan sonradır.

Bu kitapta, yepyeni bir Orta Çağ bulacaksınız.

Batı'da, bir noktadan sonra, burjuvazinin ve layik düşüncenin fetihlerine başladığı, Doğu'da ise aklın ve bilimin saltanatını sürdüğü bir çağdır bu.

Okuyunuz göreceksiniz.

ISBN 975-406-466-0

SERVER TANİLLİ

yüzyılların gerçeği ve mirası

İNSANLIK TARİHİNE GİRİŞ

III

XVI ve XVII. YÜZYILLAR

3. BASI

cem yayınevi

YÜZYILLARIN GERÇEĞİ VE MİRASI
İNSANLIK TARİHİNE GİRİŞ

Birinci Basım: Nisan 1987
İkinci Basım: Aralık 1990
Üçüncü Basım: Aralık 1994

YÜZYILLARIN GERÇEĞİ VE MİRASI
İNSANLIK TARİHİNE GİRİŞ
Cilt III: XVI ve XVII. Yüzyıllar

Server Tanilli / Yayımlayan: Cem Yayınevi / 3. basım. Aralık 1994 / Dizgi: Ekran Dizgi / Baskı: Engin Matbaası
Cem Yayınevi: Küçükparmakkapı İpek Sokağı No: 11
80060 Beyoğlu - İstanbul
Tel.: 243 05 50 – 243 20 23 • Faks: 244 15 33

SERVER TANİLLİ

yüzyılların gerçeği ve mirası

İNSANLIK TARİHİNE GİRİŞ

III
XVI ve XVII.
YÜZYILLAR

cem yayınevi

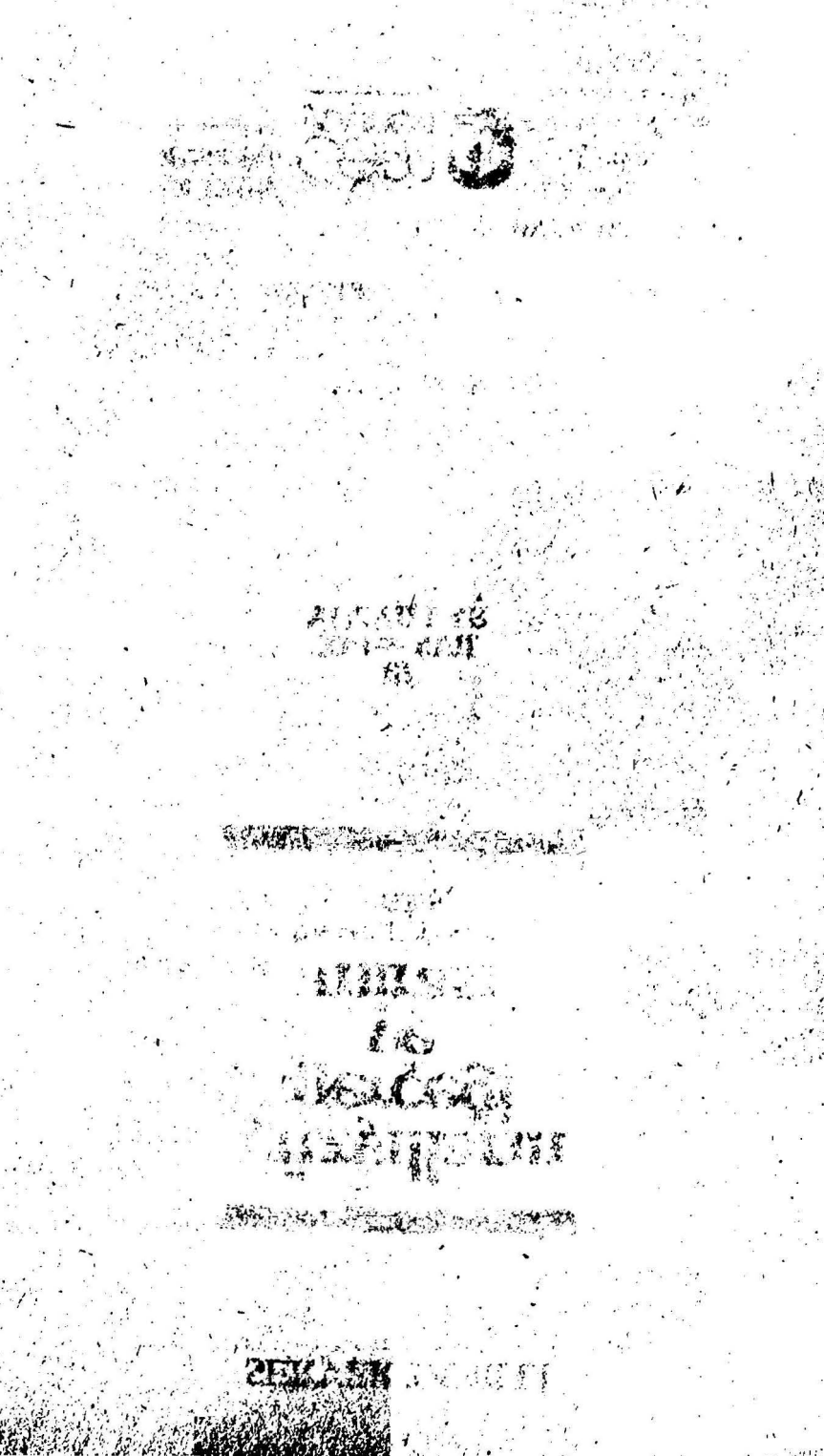

XVI VE XVII. YÜZYILLAR ÜSTÜNE

XV. yüzyılın sonlarına doğru, Evrenin derinliklerindeki Sirius yıldızından biri, dünyamıza baksa, bakabilseydi, insan topluluklarının dağınıklığını ve kendi köşelerine çekilmişliğini görüp ne kadar da şaşırırdı kimbilir! Uygarlıklar, birbirinden tam anlamıyla habersizdir: Amerika'da yaşayanlar, Pasifik'teki insanların çoğu, Eski Dünyaca bilinmiyorlardı; Eski Dünya'da Avrupa, Asya ve Afrika'nın, birbirleri hakkında dağınık ve bulanık düşünceleri vardır ancak. Her biri bir köşeye çekilmiştir uygarlıkların; aralarındaki ilişkiler yüzeyseldir: Ya hiç iyi tanımazlar birbirlerini, ya da hiç tanımazlar. Gerçekten evrensel bir anlayış, yöntem ve bilgilerle donanmış Avrupa'dır ki, büyük insanlık ailesinin bu dağınık üyelerini birleştirecektir çok geçmeden.

Neyle?

Çoğu zaman zorla; acı ekerek, gözyaşı biçerek!

Gerçekten, XV. yüzyılın sonlarında, Avrupa önemli konularda, dünyanın öteki kıtalarına oranla **teknik bir üstünlük** içindedir; hattâ Musonlar Asya'sı, dahası Çin'le de karşılaştırıldığında böyledir bu. XV. yüzyıl sonlarının Avrupalıları, ister yenilik olsun, ister daha önce bilinen yöntemlerin genelleştirilmesi biçiminde olsun, X. yüzyıldan beri Batı'da sürdürülen -alabildiğine geniş- teknik bir çabadan yararlanmaktadırlar: X. yüzyılda, su değirmenleri çoğalmıştır, at hamutuyla koşulmaktadır, öküz de boynuzlarına geçirilmiş boyundurukla; XIII. yüzyılda 1000 yılından beri -bir olasılıkla- dört katına varmış bir nüfus artışının baskısı altında, önemli bir buluş olarak, geminin kıçına bağlanan dümen bulunmuştur ve -Çinlilerden alınmış olan- mıknatıslı iğne git gide yayılmaktadır; XIII. yüzyıldan beri, Avrupa'nın çoğu ülkesinde, kredi ve uluslararası değiş-tokuş aracı olarak poliçe doğmuştur ve iktisadî ilişkilere alabildiğine kolaylık sağlamaktadır; XIV. yüzyılın sonlarıyla XV. yüzyılın başlarında -ve İtalya'nın kuzeyinde, Ren bölgesi Almanya'sında, Flandra'da sanayiin palazlanması ölçüsünde- fırınlar, su gücüyle işleyen kö-

rüklerle körüklendirilmekte, hareket kolu sistemi uygulanmaktadır; XV. yüzyılın ikinci yarısında, uzun Okyanus yolculuklarına has bir gemi, karavel yapılmıştır, usturlab ve kadran kullanımı, güneşin öğle vakti yüksekliğine bakıp enlemi bulma hesaplamaları yaygınlaşmıştır; sabanda, tarım ve zanaat aletlerindeki bir yığın değişiklikleri ise saymıyoruz.

Asıl önemlisi, **kapitalizm** doğmaktadır.

O bin yıllık feodalitenin bağrında, onu aşan yeni bir düzen palazlanmaya başlamıştır.

Daha da özel olarak, yalnız Avrupalılardır ki, XV. yüzyılın sonlarında okyanusları aşabilmişler ve, XVI. yüzyılın başlarından başlayarak da, Avrupa dışında Batı uygarlığının alanlarını, bir «okyanus uygarlığı»nı yaratabilmişlerdir: Bir uygarlıktır ki bu, Avrupa, Amerika, Afrika ve Asya uygarlıkları gelir orada rastlaşır; birbirine çarpar, birbirini etkiler ve birbirine karışır. Olayın boyutları öyledir ki, Amerika uygarlıkları ise, –hiç olmazsa– maddî görünüşlerinde bir canlılık kazanırlar. O tarihe değin, insanoğlunun kurduğu «dünyalar»dan, bu «dünyalar»ı oluşturan iktisadî alanlardan, uygarlık alanlarından sözedilebilirdi; bunlar da, bir Akdeniz «dünya»sı, bir Çin «dünya»sı gibi, asıl dünyayı kucaklamaktan pek uzaktılar. Pasifik adaları, kutuplar, Afrika'nın içleri gibi hâlâ bir köşede kalıp soyutlanmış bölgeler olsa da, gerçeklik başkadır artık: Atlantik Okyanusu'nun merkezini ve Amerika'nın büyük bir parçasını kucaklayan, XVI. yüzyılın ikinci yarısında Pasifik'in ötesine taşıp, Filipinler'e, Japonya'nın, Çin'in, Malezya'nın kapılarına gelip dayanmış İspanyol dünyası, Afrika'yı, Hind'i dolanıp Hint Okyanusu'na ve Baharat adalarına egemen olmuş Portekiz dünyası ile karşılaşır. Denebilir ki, bütün dünya, insanoğlu için bir gerçekliktir şimdi; ve Avrupa tarihi ile dünyanın geri kalan bölümünün tarihi –geniş ölçüde– birbirine bağlanmıştır.

Avrupa, değişen boyutlarda rol oynayacaktır bu dünyada.

Nasıl?

Önce Avrupa'dadır ki, son yüzyıllar tarihinin en kesin sonuçlu olayı gerçekleşir: Galilei, 1604 yılında, nesnelerin düşüşü kanununu, dinamiğin bu ilk kanununu bulduğunda, **modern bilim** doğar. Kökleri, çok önceleri, daha XIV ve XV. yüzyıllarda, Ockham'lı Guillaume'un, Jean Buridan'ın, Saksonya'lı Alber-

tus'un, Nicolas Oresmus'un tartışma ve çalışmalarıyla atılmış olan bilim, XVII. yüzyılda ilk devrimci çağını yaşar; insan, doğa üstünde sınırsız ölçüde bir egemenlik kazanmaya başlıyordu onunla. İnsanlığın düşünce dünyasında gerçekten köklü bir değişiklikti bu; ve artık her şey değişecekti: Mekanistleri, Descartes'ı, Newton'u, Aydınlıklar Yüzyılının filozofları, Auguste Comte'u, Darwin'i, Karl Marx'ı, Curie'si, Einstein'i ile, tüm modern dünya, şu içinde yaşadığımız çağdaş dünya bundan doğacaktır.

Bireycilik de, bütün bu gelişmelerin ve değişikliklerin sonucudur.

Avrupa, dünya tarihinin dizginleri böyle ele geçirmeye başlar; bu arada, dünyayı **Hıristiyanlaştırmaya ve Avrupalılaştırmaya** girişir. Başarıları, doğrusu şaşılacak ölçüde oldu: Kara-Afrika'daki girişimleri pek sınırlı kaldı bu bakımdan; Afrika'ya, Amerika'da çalıştırılacak insanlar yığını, bir köle deposu olarak baktılar özellikle. Asıl başarıya ulaştıkları yer Amerika oldu; orada insan kırımı, yerli uygarlıkların yok edilişi de girdi işin içine. Afrika'da ve Asya'da, İslâm, Hint ve Çin'e, Hıristiyanlığın ve Batı uygarlığının girişi ise yüzeyde kaldı. Niçin? Oralarda yaşayanlar, Avrupalılarınkinden pek farklı, ama Avrupa'nın üstünlüğü duygusuna kapılmayacak kadar da bir ilerleyişi gerçekleştirmiş olan bir dünyanın insanları idiler çünkü. Bu uygarlıklar, temellerinde pek bir değişiklik yapmadılar. Ne var ki, Hind'in Sikh'leri, kişi olarak Çin'in Wang-Yang-Ming'i, Japonların Zen Budizmi gibi, bireyin bağımsızlığı adına çıkışlar görürüz Asya'da da. Ve bunlar, ne denli sınırlı olursa olsunlar, ırka, iklime ve tarihe bağlı -bir yerde ikinci derecedeki- farklılıkların ötesinde, insan soyunun birliğine tanıklık ederler ve pek parlak bir biçimde yaparlar bunu. Öyle de olsa, Asya'nın Hıristiyanlığa ve Avrupa uygarlığına çıkardığı **geçici reddiye**, onlardaki -bir bakıma- evrensel değerlere sırtını çeviriş, insanlığın dizginlerini Avrupalıların eline bırakır; bunun yanı sıra da, teknik gücü ona terkeder ve böylece dünya egemenliğinin yolunu açar ona.

İşte, bu kitapta anlatacaklarımız.

XVI. YÜZYILDA AVRUPA

XV. yüzyılın sonlarıyla XVI. yüzyılın başları, **feodalizmin yükselişinin sonu** ile **çöküşünün başlangıcına** işaret eder; bu dönemdedir ki, feodal üretim biçiminin çözülüşüne ve bağrında da, onun zıddı bir sosyal düzenin, yani **kapitalizmin doğuşuna** tanık oluyoruz. Marx, «kapitalist iktisadî düzen, feodal iktisadî düzenin bağrından doğmuştur» diye yazar ki, doğrudur. Aslında XIV ile XV. yüzyıllardan başlayarak, İtalya'da, Ren bölgesi kentlerinde ve Pay-Bas'da olmak üzere, Avrupa'da, kapitalizmin tek tük öğesi kendini belli ediyordu; ne var ki, kapitalist düzenin, az çok geniş bir coğrafyada ve geniş boyutlarda yerleşmesi, feodal toplumun, içinde taşıdığı tüm ilerleme olanaklarını bütünüyle tüketmesine bağlıydı. Bu koşullar ise, Avrupa'da, XVI. yüzyılın başlarında ete kemiğe büründü ancak.

Kapitalizmle iki yeni sosyal sınıf oluşmaya başlar: **Burjuvazi** ile **proletarya.**

Üretimin sosyal ilişkilerinde kesin ilerlemelerin yanı sıra, siyasal üstyapıda, feodal devlette ve onun ideolojisinde de, önemli değişiklikler olur. Bu anlamda, XV. yüzyılın sonu ile XVI. yüzyılda Batı Avrupa ülkelerinde yerleşmiş olan **mutlak monarşi** bu ilerlemelerin mantıksal sonucudur; nasıl kapitalist üretim biçiminin doğuşu ve burjuvazinin sınıf olarak ortaya çıkışı mutlakiyetin gelişinin kaynağında bulunuyorsa, mutlakiyet de –hiç olmazsa başlangıçta– kapitalizmin gelişmesine ve olgunlaşmasına –büyük ölçüde– katkıda bulundu. Mutlak monarşi: Orta Çağ'ın sonlarında, krallık iktidarı ile yükselen burjuvazi arasında geçici bir anlaşmadır bu.

Ya başka ilerlemeler?

XVI. yüzyıl, XIV. yüzyılın sonlarından başlayarak İtalya'da doğan **hümanizma** ve **Rönesans** hareketinin doruğuna çıktığı bir yüzyıl. Skolastiğin eleştirisi, feodal dinsel ideolojiye karşı mücadele; evrenin merkezi olarak insanın, Tanrı'nın yerini alışı:

Hümanizma budur. Ve Rönesans, yeni bir edebiyat, yeni bir politika düşüncesi, giderek, sanata yeni ufuklar açacaktır. Aynı düşünsel ortamın bir sonucu olarak, XVI. yüzyıl, önce **doğabilimlerinde** gerçekleşen bir **devrimin** başladığı yüzyıl da.

Aynı yüzyılın manevî yaşamına damgasını vuran bir büyük hareket de **Reform.** Avrupa'nın büyük bir bölümünü Papalığın egemenliğinden kurtaran ve Protestanlığın kuruluşuna yol açan dinsel bir hareket bu. Roma Kilisesinde yuvalanmış ve feodaliteye yaptırım kazandıran dinsel ideolojide açılan büyük gedik. Ama sadece ideolojik çerçevede sıkışıp kalmayan genişliğine sosyal bir hareket; bir yerde, burjuvazinin feodaliteye karşı ilk başkaldırısı.

BÖLÜM I

FEODAL DÜZENDEN KAPİTALİZME

XVI. yüzyıl, Batı Avrupa'da kapitalist üretim biçiminin kurulmaya başlandığı bir yüzyıl; **«feodalizmden kapitalizme geçiş»** in başlaması: O yüzyılın başta gelen özelliği bu.

Nasıl bir ortamda olur bu geçiş?

Ve hangi sonuçlara varır?

I

FEODAL İLİŞKİLERİN ÇÖZÜLÜŞÜ VE KAPİTALİZMİN DOĞUŞU

Kapitalizm, feodal ilişkilerin çözülmeye başladığı bir ortamda doğmaya başladı.

Oradan girelim konuya.

FEODAL İLİŞKİLERİN ÇÖZÜLÜŞÜ

Yeniden hatırlatalım: Feodal düzen de bir sömürüye dayanıyordu ya, orada feodal mülkiyetle doğrudan üreticinin sömürülmesini belirleyen, toprakta büyük mülkiyetle özerk köylü emeğinin bir arada bulunuşuydu değil miydi? İşte, XV. yüzyılın sonlarına doğru, bu öğelerin her biri çözülmeye başlamıştı; aralarındaki bağ da kopuyordu giderek.

Nasıl?

Büyük toprak mülkiyetinde çözülme vardı: Hiyerarşili, vassal ve süzeren ilişkisine dayanan ve süzerene karşı vassalin üstlendiği borçlarla yükümlü bu mülkiyet, sınırsız ve hukukça bağnaz bireysel mülkiyete dönüşüyordu git gide; ve bu yanıyla da, yeni zamanların özel mülkiyetine yaklaşıyordu. Feodal vassalleri süzerenlerine bağlayan yükümlülükler, fiefi üstünde tasarrufta bulunmak hakkını sınırlayan her şeyle beraber, geçmişte kalmış-

tı artık. Fiefler başkalarına devredilebilmekte, parçalanabilmekte, elinde parası olanlarca satın alınabilmekteydi. Bu mülkiyetin hukuksal özgüllüğü silinmiş oluyordu böylece. Öte yandan, ticarî ve parasal ilişkilerin etkisiyle, **küçük köylü mülkiyetindeki çözülme** daha belirgin hale gelmişti. Kırsal kesimde mülklerde derin bir farklılaşmaya tanık oluyoruz: Bir yanda, hali vakti yerinde bir avuç toprak sahibi vardır; öte yanda da, pek az toprağı olan ya da hiç olmayan köylü kitlesi. Bu topraksız kitle, büyük ölçüde, doğrudan üretici değildir artık; yani, feodal sömürüye tabi köylülerin temel özelliğini yitirmişlerdir. Köylünün topraktan ayrılmasına, feodal üretim biçiminin temel koşulu olan bağların kopuşuna can atan çiftlik kiracılarının git gide çoğaldığını görüyoruz.

Dahası var: Kimi ülkelerde tarım ürünlerinin ve hammaddelerin akışı için, içerde ya da dışarda **geniş bir pazarın** kurulması, **malikânelerin sadece ticarî yönden değerlendirilişine** uygun koşullar yaratıyordu. Toprak fiyatlarının ok gibi fırlayışı buradan ileri gelir. Bu ülkelerde, senyörlerin kendileri de, köylü mülkiyetinin geleneksel biçimine karşı savaş açtılar; artık, köylülerden boşalmış topraklar gerekiyordu onlara. **Fiyat devrimi,** XVI. yüzyılda, köylülerin ödemekle yükümlü oldukları ve yüzyıllardır değişmeden sürüp giden geleneksel rantların gerçek değerini birden düşürdü. İster istemez, senyörleri de **yeni eğilimler** içine soktu bu: Toprakları, işlesinler diye köylüleri bırakmak yerine, İngiltere'de olduğu gibi, çok daha kârlı olan çiftlik kiracılığı; ya da, serf düzeyine indirilmiş köylülerin çalıştığı malikâne işletmesine dönme, bu eğilimler arasında. Nitekim, Elbe'nin ötesindeki Almanya'da ve öteki Doğu Avrupa ülkelerinde senyörlerin yeğledikleri de budur. Son bir çözümlemede, bu sosyal değişiklikler, belirttiğimiz yerlerde, Orta Çağ'a has toprak mülkiyeti ilişkilerindeki çözülmenin temel sonucu oldu. Fransa'ya gelince, kırsal kesimdeki geleneksel ilişkileri koparıp atmaya kapıları açacak koşullar bulunmadığı için, feodal senyörler, iktisadî yaşamdan ağır ağır elendiler. Köylü ekonomisinin temellerinin kökünden yıkılışı, başka biçimler aldı orada, ancak sosyal sonuçlar aynı oldu: İktisadi bakımdan bağımsız köylülerin sayısı giderek azaldı; bununla beraber, bireysel ekonomileri ellerinden alınmış tarım katmanı büyüdü; bu katmanın toprakları öylesine yetersiz

1. – Senyöre ödentilerin yükselişi fiyat hareketlerini izliyor (Baba Bruegel'in «Borçların Ödenişi» tablosu)

hale gelmişti ki, ek, yan bir kazanç olmaksızın yaşamlarını sürdüremezlerdi artık.

Genel olarak, zanaat ve ticaret geliştiği ölçüde, **ulusal zenginliğin git gide artan bir parçası, feodal denetimden yakasını kurtardı;** bu pay, senyörlük hukukuna dayanılarak sömürülüyordu şimdi. İktisadi gelişme, tarım-dışı etkenlerin egemenliği altına giriyordu; para olarak sermayeyi, ekonominin ve politikanın «güdücü sinir»i haline getiren sınaî ve ticarî gelişme yönlendiriyordu git gide. Senyörlük, bir malikânenin işletilmesi biçiminden toprağın önceliği biçimine dönüşüyordu; **toprakta tekel,** soylu sınıfın siyasal tekelinin tek temeli oluyordu; siyasal egemenliğe gelince, bundan böyle üretici sınıfları sömürme aracıydı o.

Feodalizme zıt sömürme biçimi, yani **kapitalizm** bu koşullarda doğacaktır.

Feodal toplumdan doğan kapitalist düzen, onun mutlak olarak zıddıydı. Gerçekten, feodalizm, doğrudan üreticinin üretim araçlarıyla donanmışlığına dayanıyordu; nitekim, köylüler toprak parçasının sahibiydi, zanaatçı da çalışma araçlarının. Kapita-

lizm ise tersine, **doğrudan üretici** ile **üretim araçlarının ayrılığı**, giderek **üretim araçlarının devredilebilirliği** üstüne kurulacaktır. Ayrıca feodalizm, şu ya da bu biçimde çalışanın ekonomi-dışı kullaştırılınası üzerine kuruluydu; örneğin, toprak parçasına sıkı sıkıya bağlı köylü, giderek senyörlük malikânesinin mülkiyetine giriyordu. Oysa kapitalizm, aynı sonuca, yani doğrudan üreticinin sağladığı emek fazlasını karşılıksız olarak elinden, **bütünüyle iktisadî zorlama biçimlerine dayanarak** alacaktı. Başka bir deyişle, kapitalizmde, emekçi, yalnız her türlü kişisel bağımlılıktan kurtulmakla kalmayacak, ayrıca özerk yaşama araçlarından da yoksun kalacaktır; doğrudan üretici, ücretli olmayı kabul etmediğinde açlıktan ölmek tehdidi altındaydı.

Son olarak, feodalizmde, üretim araçlarının sahibi, artık-ürün, yani rantı, doğrudan doğruya üreticiden, yani köylüden alırken, kapitalizmde çalışan, gerekli ürünü, **kapitalistin elinden** alacaktı. Böylece feodalizmde, artanın miktarı, -hiç olmazsa belli bir köylü kategorisinde- feodalin rant biçiminde ele geçirdiği paydan üstün olabiliyordu. Nitekim, bağımlı, hali vakti yerinde köylülerin kaynağı budur. Kapitalizmde böyle bir şey olanaksızdı; şu nedenle ki, emekçi, üretim araçlarından yoksun ve sadece emeğini ortaya koyma yeteneği olan bir birey olarak sürekli kendi kendini üretecekti.

KAPİTALİST ÜRETİMİN BAŞLANGIÇLARI

Orta Çağ'a has üretim, genellikle anında tüketime özgü, **bireysel küçük üretim**dir; kapitalizm, bundan farklı olarak, **ticarete ayrılan büyük sosyal üretim**in kapısını açar.

Bir altüst oluş içinde olur bu.

Bu altüst oluşta büyük coğrafî keşifler, ve onların, sosyal üretimin nitelik ve biçimini etkileyen iktisadî sonuçları büyük rol oynadılar. Bununla beraber, kapitalizme yol açan temel başlangıçların kaynakları, Batı Avrupa ülkelerindeki gelişmelerdedir. Bunlar, aslında **teknik başlangıçlar**dır, yani teknik araçların ve üretim usullerinin gelişmesi ve bu temel üzerinde olmak üzere, büyük üretime yol açacak, sosyal işbölümündeki gelişmedir; çalışanlar arasındaki işbölümü de bunun içindedir. Ayrıca, **iktisadî başlangıçlar**dır bunlar; yani zorunlu bir donanımı, ham-

maddeleri sağlamak, el emeğinin karşılığını ödemek amacıyla, büyük üretim için gerekli sermayelerin doğrudan bireylerce biriktirilmesidir. Son olarak da, üretici kitlenin üretim araçlarından yoksun bırakıldığı, giderek kapitaliste kendi emek gücünü satmak zorunda kaldığı koşulları yaratan **sosyal başlangıçlardır.**

Teknik başlangıçlar olarak neleri görüyoruz?

Tarımda olduğundan çok daha fazla büyük değişiklikler, XVI. yüzyılda, **kentteki zanaatçı dünyasında** oldu. El emeği, üretimin temeli olmayı sürdürdüğü için, teknik gelişmenin başlıca görünüşlerinden biri olarak, doğa güçlerinin daha geniş biçimde kullanılmasına gidildi; başta da suyun. İlk Çağ'dan miras kalan su dolapları önde gelen enerji kaynakları oldular; yalnız tahıl öğütmek için değil, demirci körüklerini işletmek, madenleri parçalamak, kumaşları tokaçlamak, tomrukları kereste haline getirmek için de. Bu çarklar, XIV. yüzyılın sonlarında yetkin hale getirildi. **Su enerjisi,** kimi sanayilerde, giderek insan ve hayvan gücünün yerine geçti.

O devirde büyük bir önem taşıyan ve en büyük pazara sahip olan **dokuma üretimi,** bu köklü değişikliklerden etkilendi. Dokuma deyince de, kumaş sanayi geliyordu başta. Tarım kesiminde tezgâh sanayii, eskiden olduğu gibi, kaba çuhacılık üretimini sürdürürken, kentteki sanayii, Orta Çağ'ın ikinci döneminde, pek değişik renkler üzerinden ince kumaş üretimine koyulmuştu. XIII. yüzyılın temel buluşlarından biri, «yalın iğ»in yerine «çıkrık»ın geçmesiydi: Elle işletilen bir tekerlek, bir kolanı harekete geçiriyor, o da iğı döndürüyordu, dokumacı, sırayla ipliği bükmek ve makaraya sarmak zorundaydı. XV. yüzyılda, «pedallı otomatik çıkrık,» iki işlemin de aynı anda yapılmasına olanak sağladı.

Atkacın yatay olarak yerleştirilmesiyle, yatay dokumacılık, o devirde büyük bir yaygınlık kazandı: eskinin düşey zanaatına oranla bir yetkinleşmeydi bu. Kumaşların tokaçlanmasında su gücüyle işleyen çarkın kullanılması da büyük önem kazandı, kumaşları işleyen ağır tokmakları hareket ettiriyordu bu. Dahası, XIII. yüzyıldan başlayarak, - çivit, vb. - yerel boyalar, zanaatçıları doyurmuyordu artık: onlar da, Doğu'dan getirilen kırmız böceği, zincifre (kırmızı boyalar) ve safran kullanmaya başladılar. O güç boyama sanatı, pek ileriye vardırılmış bir uzmanlık kazandı; boyacılar, renkler kadar çeşitli idiler.

Dokuma sanayiinin gelişimi, yeni dokuma çeşitlerini, özellikle, çeşitli Avrupa ülkelerinin İtalya'dan getirdikleri ipekli kumaşları ortaya çıkardı; pamuklu üretimi de yine orada doğdu.

2. – XVI. yüzyılda bir maden

Maden sanayii, ani bir gelişme içine girdi. Bunun belli başlı merkezleri, Almanya'da, Bohemya'da, Macaristan'da ve Avusturya'da bulunuyordu. XVI. yüzyılda, demir üretiminde

pek büyük değişmeler görüldü. Tam bir gelişme içinde olan tarım ve zanaatın madenî araçlara büyük gereksemesi vardı. Feodaller, silah siparişlerini, özellikle XIV. yüzyılın ortalarında keşfedilen ateşli silah siparişlerini artırdılar.

Maden çıkarma, genellikle açıkta ya da hafif bir derinliğe kadar yapılabiliyordu; öyle olunca da, madenler çabucak tükeniyordu. Ancak XV. yüzyıldadır ki, daha derinlemesine galeriler oyuldu. Düşey ya da eğik plânda kuyularla bu galerilere iniliyordu. Havalandırmaya ve pompa yerleştirilmesine yenilikler getirildi.

Madenlerin kırılıp ufalanmasıyla yıkanması, baştan aşağıya mekanikleştirilmişti. Maden işleme de yetkinleştirildi. Önceleri demir, madenden doğrudan indirgeme yoluyla elde ediliyordu. Alçak ve açık fırınlarda, maden bir kez eritildikten sonra, pek koyu bir hale geliyor ve çekiçlerle işlenerek, cüruftan temizleniyordu. XIV. yüzyılda, Avusturya'da Styrie'de, sonra da başka bölgelerde, tuğladan ya da taştan yapma, daha yüksek fırınlar ortaya çıktı. Bu yüksek fırınlarda, eriyik, demir de içinde olmak üzere, cürufla beraber akıyordu; kolay kırılır ve dövülemez bir halde olan bu eriyik, üretimin kalıntısıydı. Daha sonra, su gücüyle işleyen körüklerin kullanılmasıyla, daha yüksek fırınlarda ısı derecesi arttırıldı. Elde edilen eriyik miktarı çoğaldı; bunun bir bölümüyle toplar, gülleler, vb. yapılırken, bir bölümü tekrar eritildi: Çünkü, anlaşılmıştı ki artık, bu yolla daha yüksek nitelikte demir elde ediliyor ve daha az kayıp veriliyordu. Avrupa'da, XIV ve XV. yüzyıllarda yüksek fırınların ortaya çıkışı böyle oldu; maden sanayiinde dev bir rol oynayacaktı bu. Madenlerin işlenmesi de yetkinleşti: Su gücüyle işleyen çark, demir dövmek için ağır çekiçlerden yararlanmanın yolunu açtı. XV. yüzyılda, ilkel makineler ortaya çıktı: Tornalar, delgi makineleri, perdah aletleri.

Sivri kemerler, karmaşık taşıyıcı noktalar sistemi, destek kemerler gibi, daha önceki dönemde başlamış yeni tekniklerin yerleşmesi, yapı tekniği nde başarıları da beraberinde getirdi. Bu dönem boyunca, gemi yapımında büyük ilerlemeler oldu. Avrupa'da, pahalı parşömenin yerine kâğıt üretimine geçildi. Barutun ve ateşli silahların kullanılması genelleşti. XV. yüzyılın ortalarında, hareketli maden harfleriyle basımcılık ve kollu baskı makinesi bulundu. Kendi kendine işleyen ilk mekanizma, yani duvar saati ortaya çıktı.

Tekniğin gelişmesi, üretimin bellibaşlı dallarında, zanaatçıların kendilerinin küçük çalışma aletlerini yetkinleştirmeleri sayesinde, hissedilir ilerlemelere yol açtı. Küçük zanaat üretimi devrinde teknikteki bu başarılar, kapitalist üretimin temellerini attı.

Kapitalist üretimin iktisadî başlangıçları olarak neleri görüyoruz?

Daha önce de belirtmiştik: Büyük bir kapitalist üretimi ayakları üzerinde durdurmak için, asgarî malî araçlar gerekir. Feodal dönemden başlayarak, önemli birikimler oldu; bu birikimin kaynakları da ticaretle tefecilikti. Daha önceki dönemin trampasının yerine, aracı yoluyla ticaret geçmişti; hammadde ile ona gereksemesi olan işçi, işçi ile mamul maddeyi bekleyen tüketici arasında, bir aracıydı söz konusu olan: Sanayinin kimi önemli dallarında, zanaatçılar, yerel ham madde değil, uzaktan, çoğu kez –yün, pamuk, boya, demir ve onun dışındaki madenler gibi– yabancı ülkelerden gelen maddeleri işliyorlardı; bunun gibi, mamul maddeler, yerel pazarlara ayrılmıyor, uzak pazarlara doğru yola çıkıyordu. Bu ticaret, kendini bu işe adayan özel bir insan kategorisini gerektiriyordu. **Toptan ticaret yapan büyük tacirler** böyle ortaya çıktılar. Avrupa'da, üretici güçlerin Doğu'ya oranla yeterli bir gelişme düzeyinde olmadığı daha eski bir dönemde uygulanan aracı yoluyla ticaret değildi söz konusu olan. Avrupalı tacirler, Doğu'dan, oraya hemen hiçbir şey satmadan, almışlardı. XIV ve XV. yüzyılların aracı yoluyla ticareti ise bambaşka oldu. Avrupalı ülkelerin kendi içlerinde ve aralarında gelişen ticaret, aslında Avrupa'da üretilen metayla ilgiliydi: İngiltere'nin yünü, Flandra ve Floransa'nın kumaşları, Venedik'in züccaciyesi, Fransız şarapları, Rusya'nın kürkleri, vb. Bir başka deyişle, üretici güçlerin gelişmesi, öylesine bir durum yaratmıştı ki, emeğin sosyal işbölümü sayesinde, kimi bölgeler, belli bir üretim dalında –örneğin, dokuma ya da maden sanayisi– uzmanlaşmışlar ve aralarında sıkı iktisadî bağlar kurulmuştu. Pek doğal olarak, bu bölgeler arasında alış-veriş yaşamsal değerde bir iktisadî etken oluyor ve ticaret, onunla uğraşanların hızla zenginleştiği bir kaynak haline geliyor ve tacirler, üretim ve satış yerleri arasındaki fiyat farklılıklarından alabildiğine çıkar sağlıyorlardı. Afrika ile Amerika'nın çevresini dolanan deniz yolları bulunduğunda, ticaret, yeni keşfedilen ülkelerin soyulması için bir bahane haline geldi; ileride göreceğimiz gibi, gerçek bir haydutluğu da beraberinde getiriyordu bu. Avrupa ülkelerinde pek önemli sermayelerin ortaya çıkışını büyük ölçüde açıklayan, işte bu ticaretin getirdiği –o inanılmayacak– kârlardır.

3: – XVI. yüzyılda bir tefeci ve eşi
(Flaman ressamı Quentin Metsys'in tablosu)

Sermaye birikiminin bir-başka aracı **tefecilikti.** Tefecilerin altın çağı, köylüler gibi, feodallar de ticarî ilişkilerin içine sürüklendiklerinde başladı. Soylular, sık sık onlara başvurmak zorunda kalıyorlardı; çünkü, giderlerini, kendi gelirleriyle karşılayamıyorlardı: Tefeciler, köylülerin ziyaretine de kapılarını açık tutuyorlardı: Tarım mevsiminin sonunda elde edilen ürünle pazara çıkarılan malın getirdiklerinin dışında, belli mühletlerde senyöre ödenmesi gereken rantı ödemek yükümlülüğü, çiftçileri, altından kalkamayacakları borçlara sürüklüyordu. Feodal hükümdarlar, tutkularının sonucu olarak ya da lüks arzularını gidermek amacıyla, bankacılardan –durmadan– pek büyük ödünçler alıyorlardı; onların uyguladıkları korkunç faiz oranlarından da korkmuyorlardı. Gerçi, borcunu ödemeyi reddeden prensler seyrek değildi; ancak, tefecilerin devlete verilmiş ödünçlerden elde ettikleri gelirler öylesine fazlaydı ki, tehlikesine değiyordu. Tefeciler, madenleri –çoğu kez değerli maden ocaklarını– kiralıyor ya da vergileri ve öteki gelirleri topluyorlardı. Sonunda, birçok ülkede, soyluluk ünvanlarıyla donanmaya can atarken, putlarına tapmaktan da geri kalmayan para babaları ortaya çıktı.

Bununla beraber, ne denli önemli olursa olsun, sermayelerin oluşumu, kapitalist üretim biçiminin gelişmesini açıklamaya yetmez. Para, üretim araçlarına, başta da toprağa, doğrudan üreticilerin ellerinde olduğu sürece sahip olma olanağını vermiyordu. Gerçekten, daha başlardan başlayarak, büyük paraları gerektiren üretim araçları, kapitalistlerin mülkiyetinde oldu. Bununla beraber, egemen üretim biçimi bu değildi. Doğrudan üretici, üretim araçlarına sahip olduğu sürece, çalışma gücü bir meta değildi ve pazarda satın alınamıyordu. Öyle olunca da, kapitalist üretimin asıl özü eksik kalıyordu.

İLKEL BİRİKİM

Feodal düzende, ücretli emekçilere tek tük rastlanıyordu. Köylülükte farklılaşmanın belirginleşmesiyle aynı zamanda bu emekçi katmanı da oluştu. Yığınla parçalı toprak görüldü ki, onları ellerinde bulunduranlar, yıl içinde sık sık, ücret karşılığında olmak üzere, hali vakti yerinde komşularının toprağında çalışmak, bulunduğu yerde ek bir iş yapmak, ya da kente gidip iş arayıp bulmak zorunda kalıyorlardı. Feodal dönemin alabildiğine kalabalık «ücretliler»i, üretim araçlarından henüz ayrılmamışlardı; evleri, ekilir biçilir bir toprak parçaları vardı ve komün mülklerinde yararlanabiliyorlardı. Son olarak da, çoğu kişisel olarak bağımlı olduklarından, kısıtlı bir hareket özgürlüğü içindeydiler.

Oysa ilke, yani kapitalizm öncesi birikim, doğrudan üreticiler kitlesinin üretim araçlarından ayrılmasından doğmuştur. Bu sosyal altüst oluş, çiftçileri mülklerinden etti; yalnızca emek güçlerini bıraktı onlara ve ellerinde toprakları da kalmadığı için bu emek gücünden yararlanamazlardı. Öte yandan, üretim araçları onlarla zıtlaşır hale gelmişti; çünkü, bu insanlar, sermaye gibi, başkalarının mülkiyetindeydiler ve bu sermayeye, ücretli sıfatıyla yalnızca katılabiliyorlardı. Bundan şu sonuç çıkar ki, sermayenin ilkel birikim tarihi, Orta Çağ'daki mülkiyet ve üretim ilişkilerinin derinden derine altüst oluşunun tarihidir; daha da açık bir deyişle, **doğrudan üreticilerin zorla mülksüzleştirilmelerinin** tarihidir bu. Biçimler ve yöntemler, ülkeden ülkeye değişiyordu; sürecin şu ya da bu dönemdeki yoğunluğu da. Ama öz her yerde aynı kaldı: Çiftçilere, doğrudan üreticiler olarak, bağımsız

bir varlık sağlayan üretim araçlarının elden çıkışı ve emek güçlerinin meta haline dönüşümü.

«İlkel birikim tarihinde, diye yazar Marx, oluşmakta olan kapitalist sınıfın ilerleyişinde kaldıraç hizmeti görmüş olan bütün devrimler unutulmaz bir anı bırakmışlardır; özel olarak da, büyük kitleleri kendi üretim ve geleneksel yaşam araçlarından yoksun kılıp, onları birdenbire emek pazarına fırlatıp atan devrim». Daha önce, bir kaldıraç olarak, keşfedilen ülkelerin yağmalanmasından, oralardaki yerlilerin boyunduruk altına alınmalarından, ticaretten, özellikle de kara derililerin ticaretinden söz ettik. Ne var ki, bu gelişmenin temelinde, Avrupa'da çiftçilerin, köylülerin soygunu bulunmaktadır. Bunun klasik örneği İngiltere'de görülmüştür (çitleme / *inclosure* sistemi). Feodal mülkiyetin mali politikası aynı sonuçlara götürüyordu.

İlkel birikim, evrensel çapta bir tarih süreci oldu.

Şunu da belirtmeliyiz ki, çoğu kez aşılması akabildiğine güç yığınla engel, kapitalist ilişkilerin gelişmesini köstekliyordu: Toprakta feodal mülkiyet, kırsal kesimde ortaklaşmacı örfler, kent sanayiinde korporatif rejim. Fazla olarak, XVI ve XVII. yüzyıllarda, kapitalizmin doğuşu, Batı Avrupa'da birkaç ülkeyle ilgili bir olaydı; oysa, Orta ve Doğu Avrupa'da feodal düzen ve servaj varlığını sürdürüyordu. Bu dönem, kıtanın bu bölümünde, servajın ikinci basımı diye adlandırılması uygun gelecek bir olaya tanık oldu: Toprak sahipleri, köylülerin sömürülmesindeki feodal yöntemleri arttırıp yoğunlaştırarak, malikânelerini yeni koşullara uydurmak girişiminde bulundular.

İMALÂTHANE

Kapitalist üretimin ilk biçimi, **imalâthane** *(manufacture)* oldu.

Bütün Orta Çağ zanaatçılarında olduğu gibi, üretim elle idi burada da; ne var ki, imalât, işyerinde ya da çeşitli işyerleri arasında olsun, **işbölümü** üstüne kuruluydu; ve tek farklılık da bu noktada idi. Zanaatçı, bir nesnenin imalâtında yalnızca bir tek hareketi yapan bir emekçi oluyordu. İmalâthanenin temel yararı şuydu: Üretkenliğin birden yükselişine yol açıyordu ve üretimin hacminde de büyük bir artış sağlıyordu. İmalâthane, kitle halin-

de üretimin bir biçimiydi ve başta da, uzak pazarlar için çalışan sanayi dallarında ortaya çıktı. Büyük keşiflerin arkasından hammadde pazar ve kaynaklarındaki olağanüstü genişleme, birçok Batı Avrupa ülkesinde imalâthaneye alabildiğine canlılık getirdi. İçlerinde iki tip birbirinden ayrılıyor: Merkezileşmiş imalâthane ile dağınık imalâthane. karma imalâthanelere de rastlandığı oluyordu; ne var ki, imalâthane üretiminde geçici bir aşamayı temsil ediyordu bunlar.

Merkezileşmiş imalâthanenin niteliği, bir tek işyerinde hayli fazla sayıda işçinin bir araya gelmesiydi; üretim de, bu işçilerden her birinin mamul maddeyi ortaya koymak için gerekli çalışmanın bir bölümünü yerine getirmek üzere örgütlenmişti. Bunu, sınırlı bir yerde toplanmış, hepsi de aynı işi yapan ve bir işbölümünü yerine getirmek üzere örgütlenmişti. Bunu, sınırlı bir yerde toplanmış, hepsi de aynı işi yapan ve bir işbölümüne gitmemiş az çok büyük sayıda işçinin, yalın ortak çalışmasıyla karıştırmamalı. Merkezileşmiş bir imalâthanenin örgütleyicisi, bir büyük girişime sermaye yatıran zengin bir tacir ya da bir usta-zanaatçı olabiliyordu. Çoğu merkezi imalâthanelerin kurulmasında mutlak monarşiler ön ayak oldular; sarayın, ordunun ve donanmanın gereksemelerini karşılamak amacıyla yapıyorlardı bunu. Girişimleri çalıştırıp işletmek için gerekli bütün yatırımların olduğu yerlerde egemen olan böyle bir imalâthane tipiydi: Maden ocaklarının açılması ve maden sanayisinde böyleydi örneğin; kâğıtçılık, şeker, basım, vb. gibi yeni sanayi alanlarında da böyleydi.

Dağınık imalâthane ise, evde bir kapitalistin hesabına çalışan zanaatçıları içine alıyordu. Örgütleyicisi, genel olarak, zanaatçıyı, hammadde pazarından olduğu kadar, mamul maddelerin aktığı pazardan da sürüp atmış olan bir tacirdi.

Dağınık imalâthanenin kırsal kesime has bir dağılışı oldu.

> Kırsal kesimde korporatif kurallar bilinmiyordu ve, geçirdiği çıraklık süresi ne olursa olsun, herkes bir mesleğe kendini adayabiliyordu orada. Tacir, çok miktarda hammadde satın alıyor ve işlemeleri için zanaatçılara dağıtıyordu. Yarı-mamul madde, bir zanaatçıdan ötekine geçiyordu: Dokumacı ipliği alıyordu; kumaşa gelince, arka arkaya tarazlayıcının, kırkıcının ve boyamacının elinden geçiyordu; sonunda satışa hazır bir halde tacire veriliyordu. Bu imalathanede de bir iş bölümü vardı ger-

çi; ne var ki, parça işi yapan işçiler, kendi evlerinde çalışıyorlardı, ve böylece, zaman ve yer olarak bölünmüşlerdi. Bu zanaatçılar, geçmişte olduğu gibi, bağımsız üreticiler olacağa benzerlerdi; ancak, gerçekte **bağımsızlıklarının temelinden yoksun kılınmışlardı.** Ne yararlandıkları hammaddelerin mülkiyeti ellerindeydi, ne de kullandıkları makinelerin; çoğu kez bunları tacir sağlıyordu onlara. Bu zanaatçılar, böylece, ücretli işçilerdi uygulamada; onaya koydukları ürünün değeri değil, sadece bir ücret ödeniyordu kendilerine. Orta Çağ zanaatçılığının üst yapısı olan bu dağınık imalathane, yöntemlerde ve üretimin tekniğinde hiçbir değişiklik yapmadan, zanaatçıların yaşam ve çalışma koşullarını bozuyor, ve onları, ücretliler düzeyine indiriyordu. Tacir ise, tersine, ticarî kârı olduğu gibi, evinde çalışan emekçinin artı-ürününü de ele geçiriyor, giderek çalışanın hakkı ödenmemiş olarak kalıyordu.

Karma imalâthanelerde, işlemlerin bir bölümü evde, ötekiler işyerinde yapılıyordu.

XVI ve XVII. yüzyıllarda, küçük zanaatçılık üstünlüğünü sürdürdü ve dağınık imalâthane, özellikle geleneksel sanayi dallarında (kumaş ve bez dokumacılığı, dericilik, vb.) merkezileştirilmiş imalâthaneden daha yaygın oldu. Öte yandan, o dönemde en gelişmiş kapitalist üretim biçimi, merkezileştirilmiş imalâthane oldu; çünkü, işbölümünün en ileri olduğu alan buydu. Her işçi, pek yalın bir iş yapıyor ve bu da verimi alabildiğine arttırıyordu. XVIII. yüzyılda «makineleşme»ye geçişe olanak sağlayan koşullar da bu alanda yaratıldı yine.

TARIMDA VE TİCARETTE KAPİTALİST GELİŞMELER

Kapitalist ilişkiler, ağır ağır da olsa, tarıma da giriyordu; İngiltere ve Hollanda'da bu hız, başka yerlerde olduğundan yine farklıdır. İmalâthanedeki gelişme, git gide artan bir isteme yol açıyordu; öte yandan, kentteki halkın ve emekçilerin çoğalması da, yiyecek maddelerine olan isteğin her gün biraz daha fazla artmasına yol açıyordu. **Ticarete konu olan büyük tarımsal üretimin** kaynağında bu vardır. XVI. yüzyıl başlarında, servajın bütünüyle ortadan kalktığı ya da iyiden iyiye zayıfladığı ülkelerde, bu üretimin örgütleyicileri, genellikle topraklarını kiralayan köylüler oldu. Bunların çoğu zenginleşmiş çiftçilerdi, ya da gözleri

büyüleyici ölçüde olmasa da, gelirlerini daha güvenli olan ticarette güven altına almayı yeğleyen hali vakti yerinde kentlilerdi.

Girişim düşüncesini taşıyan bu kişiler, bir işletmeyi tezgâhlamak için gerekli toprağı, senyörün malikânesinde buluyorlardı. Feodaller, çoğu kez bu toprakları, onlara bağlı olanlar ve çalışma aletleri ile kiraya veriyorlardı. Gerçekten, daha yarar sağlayıcı buluyorlardı bunu kendileri için; çünkü, kira sözleşmesinin öngördüğü rantın oranını, örf değil, pazardaki durum belirliyordu. Tarım ürünlerinin pahalılaşması, senyöre ödenen rantın değerini de çoğaltti sonuçta. Dahası, kira süresi ne olursa olsun, çiftlik kiracısı, ekip biçtiği toprak üzerinde de bir hak elde etmiyordu. Öte yandan, XVI. yüzyılda büyük toprakların kiralanması, kiracı için büyük karlar getiriyordu: Kira sözleşmeleri, hâlâ uzun vadeli idi ve ürünlerin fiyatları alabildiğine hızla yükseldiğinden, zilyed, yüksek kârlarla güvence altına alınmıştı.

Kiralamaya bir atılım getirmek için, Orta Çağ'ın toprak mülkiyeti ilişkilerini gerçekten altüst etmek gerekiyordu. Kırsal kesimdeki eski senyör-çiftçi bölünüşünün yerine, kapitalist çağı niteleyen bölünüş geçti: **Toprak sahibi-kiracı-ücretli tarım işçisi** vardı artık. Böylece, kapitalist girişimci, gelip tarım emekçileri ile üretim araçlarının arasına giriyordu; ve sanayideki gibi bir kopuşu simgeliyordu. İster istemez rant üzerinde de etkileri oldu bu altüst oluşun. Daha önceki dönemde, çiftçinin hemen tüm artık ürününü silip süpüren toprak rantı, şimdi kapitalist yaşama da bir şey bırakmak zorundaydı. Bu süreç, daha sonra kapitalist üretim biçimi bütünüyle zafere ulaştığında tamamlanmış olacaktı. Bununla beraber, bizi ilgilendiren dönemden başlayarak, toprak rantında bu yeniden dökümün öğelerinin ortaya çıkışı görülebiliyordu; çiftlik kirası gibi, kiracının kârı da, gündelikçinin çalışmasından zorla alınmış artık üründü.

Unutmadan ekleyelim: Büyük çiftlik kiracılarının yanısıra, kimi ülkelerde, kırsal kesime kapitalist ilişkileri taşıyan başkaları da vardı: İngiltere'de olduğu gibi **burjuvalaşmış soylular**dı bunlar.

Ya tecimsel üretimdeki gelişmeler? Ticaretin ve maliyenin yeni biçimleri?

Avrupa'ya kapitalizmin gelişinin bir işareti olarak, küçük üretiminin hem sanayide, hem tarımda yıkılışının büyük iktisadî

sonuçları oldu. Her şeyden önce büyük işletmenin zaferiydi bu; onun, daha büyük ticarî olanakları ve yüksek bir verimliliği vardır. Bütün bunlar, Avrupa pazarlarında dolaşan **meta miktarının artmasına** yol açtı zorunlu olarak. Ne var ki, işin esası şuradaydı: Emek gücünün bir meta ahline gelmesiyledir ki, feodal üretimin iktisadî temelleri yıkıldı. **Meta-para ilişkileri evrenselleşti;** ve hem ürünlerin değiş tokuşunu kuşattı bu ilişkiler, hem üretim dünyasını. Ticarî üretimin gelişmesi, ister istemez, hem meta, hem para dolaşımının biçimleri üzerinde etkide bulunacaktı. XVI. yüzyılda yeni bir işlem türü ortaya çıktı: Varacağı yere gönderilmeden çok önce, örneğine bakıp, **toptan meta satın alımı.** Bu işlemlerin merkezi **borsalar** oldu; çeşitli Avrupa pazarlarındaki fiyat düzeyiyle ilgili en son bilgiler oralarda toplanıyordu.Bu işlemlerin vurgun niteliği taşıdığı her türlü kuşkunun dışında; ticarî malların birkaç ayrıcalıklının elinde toplanmasından ve fiyatların da keyfî olarak yükselmesine yol açmasından anlıyoruz bunu. Kredi de, uluslararası bir nitelik kazanarak daha yüksek bir düzeye erişti. Herkesin tanıdığı **kredi merkezleri**

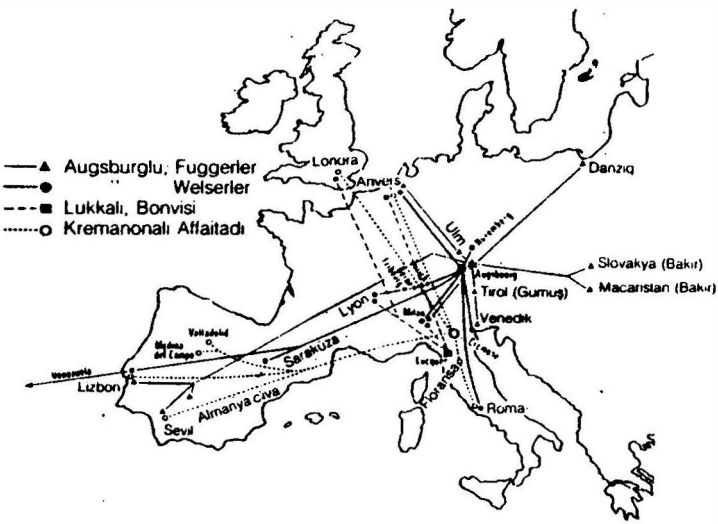

4. ~ XVI. yüzyılda, Avrupa'da büyük ortaklıklar ve şubeleri.

ortaya çıktı: Anvers, Lyon, vb. gibi. Bu merkezlerin müşterileri işadamları değildi yalnız, feodal prenslerdi de. **Değerler borsası** da kuruldu: İşlemler, poliçe ile yapılıyordu buralarda; bir değerler rayici saptanmıştı, spekülasyon da çabucak birini zengin ederken, ötekini batırmaktaydı; çeşitli sanayi ve ticaret girişimlerine katılmanın belgesi senetler dolaşıma giriyordu.

Neydi ufuktaki renk değişikliği?

Burjuvazi için kazanç devrinin şafağı sökmekteydi.

II

YENİ SINIFLAR VE YENİ SİYASAL YAPI

Kapitalist üretimin doğuşu, Avrupa'nın sosyal yapısında değişiklikleri de beraberinde getirdi; daha karmaşık hale geldi bu yapı.

Siyasal yapı da.

YENİ SOSYAL SINIFLAR

İki yeni sosyal sınıf oluşmaya başladı: **Burjuvazi** ile **proletarya.**

Kentlerdeki Orta Çağ burjuvazisinden de gelse, kapitalist burjuvazi, köklü olarak ayrılmaktadır ondan. Ancak, şu noktaya dikkati çekelim: XVI. yüzyılda bir burjuvazinin oluşumundan bahsederken, söz konusu olan, Orta Çağ'ın daha önceki dönemlerinde sayıları hayli fazla olan, ticaret ve tefeci sermayeyi ellerinde tutanlar değil, bir girişimciler sınıfı, feodalizme zıt **yeni bir üretim biçiminin taşıyıcılarıdır** başta. Kent burjuvazisinden siyasal tabanı bakımından farklıdır bu sınıf. Yerel korporatif ayrıcalıkların karşısındadır ve kralın, ulusal çapta kendisini korumasını istemektedir. Son olarak, soylulara ve onların tekelindeki ayrıcalıklara karşıdır ve onun siyasal tekelini kıskanmaktadır.

Burjuvazi, olumsuz açıdan, kendi benzerini, ücretli işçiler sınıfını doğurmuştur. Bu sınıf da, yapısı bakımından, söz konusu olan dönemde türdeş değildir; bunun da kaynağında, kapitalist sömürü biçimlerinin çokluğu ve çeşitliliği bulunuyor. Bu

sınıf, imalâthanelerde çalışan işçilerin yanı sıra, Engels'in **proletarya-öncesi** diye adlandırdığı başka katmanları da almaktadır içine. Bu proletarya-öncesi katmana, artık baş olma olanağından yoksun kalfa - zanaatçılar, tarım işçileri ve son olarak da, bir köyden bir köye iş arkasında koşan gündelikçiler giriyordu. Ne var ki, bu proletarya sınıfını doğuran temel sosyal öğe, topraksız köylüler ve varını yoğunu yitirmiş zanaatçılardı; kentlerdeki aşağı-halk tabakalarından öğeleri de eklemeli bunlara.

XVI. yüzyılda, ücretlilerin durumu, her yerde kötüleşti. Fiyat devriminin yarattığı koşullarda, gerçek ücretlerin oranı, XV. yüzyıldakine oranla düşmüştü. Bu dönemi nitelendirmek için kullanılan «ücretli kölelik» deyimi, işçilerin içinde bulunduğu durumu pek güzel dile getirir. Oluşum halindeki burjuva toplumu, feodalitenin zorla çalıştırma sistemine mirasçı olmuştu. XVI. yüzyılın ücretlileri, gerçekten köle durumundaydılar. Kaçan işçi, o yıllarda, kaçan serften çok daha ağır cezalara çarpırılıyordu; kırbaçlanmaktan asılmaya kadar. İşçi hareketinin ilk adımları, aynı zamanda işçinin kendisinin de olgunlaşmamışlığının damgasını taşır. Kendilerini ani kin ve kızgınlığa terkeden işçiler, yangınlar çıkarıyor ve baskı yapanları öldürüyorlardı; bu ateşler, doğaldır ki, tutuşur tutuşmaz söndürülüyordu; kendiliğinden başkaldıranların ise gerçekten yerel bir niteliği vardı.

MUTLAKİYET VE KAPİTALİZMİN DOĞUŞU

Bir yandan feodal üretim ilişkilerinin çözülüşü, öte yandan kapitalizmin doğuşu, yeni bir devlet biçimine yol açtı.

Mutlak monarşidir bu.

Mutlak monarşi, feodal öğelerin yerel özerkliklerine karşı bir ağırlık olmak üzere, **krallık iktidarının güçlenişi**ydi; her üç zümrenin (ordre) temsilî kurumlarının can sıkıcı iddialarından da yakasını sıyırarak oluyordu bu güçleniş. Ulusal zenginliği elinde tutan birbirine zıt iki sınıf, zayıflayan soylularla yükselen burjuvazi arasında gerçekleşen geçici güçler dengesinden yararlanan krallık otoritesi, bir **hakem** rolüne soyunarak, onların üstüne yükselebildi. Krallık iktidarındaki bu açık sıyrılış, kendi sosyal temeli karşısında kazandığı bu bağımsızlık, burjuvazinin, siyasal iktidara göz koymak, yani soyluların tekeli için bir tehdit olmak için yeterince güçlendiği andan başlayarak, buharlaşıp

kaybolur. Bu anda, krallık bu tekelin savunucusu olarak kendini açıkça ve hiçbir kayıt göstermeden ortaya koyar. Ne var ki, mutlakiyet, hakem rolünü oynamaktan çıkar çıkmaz, çökmeye başlar.

Nasıl kapitalist üretim biçiminin doğuşu ve burjuvazinin sınıf olarak ortaya çıkışı, mutlakiyetin gelişinin kaynağında bulunuyorsa, mutlakiyet de -hiç olmazsa başlangıçta- kapitalizmin gelişmesine, olgunlaşmasına -büyük ölçüde- katkıda bulundu. Şaşırtıcı hiçbir yanı da yoktur bunun; çünkü, burjuvazinin devletin kasalarına soktuğu para, feodal monarşinin temel maddi dayanaklarından biri oluyordu. Krallığın, «ulusal» burjuvazi ile ilgili olarak, belli bir süre, **koruyucu bir politika** izlemesinin nedeni budur. Krallık iktidarı, dışarıdan getirilen sanayi malları ile dışarıya gönderilen ham maddelerin üzerine yüksek vergiler koyarak, ülkede imalâthaneleri destekleyen bir fiyat dengesi yaratır. Dahası, Krallık Hazinesi, çoğu kez yeni imalâthanelerin kurulmasını destekler: Para yardımı ve özençlerde bulunur; ülkede bilinmeyen uzmanlık alanlarında dışardan ustalar getirmeyi iş edinir, ya da onların mesleki sırlarını bulma denemesine kalkar. Yollar ve kanalların yapımı yeni boyutlar kazanır; yolculukların güvenliği sağlamak için önlemler alınır. Dış politikasında da, mutlakiyet, burjuvazinin çıkarlarını desteklemeye yönelir; mutlak monarşi, yeni sömürgeler ele geçirir, tacir gemilerinin yanına savaş gemilerini katar, uluslararası boyutlarda çeşitli ticaret ayrıcalıkları elde eder.

Mutlakiyetin kabul ettiği «çalışanlarla ilgili mevzuat» da, hayli şeyler söyler bu anlamda. Çeşitli ülkelerde kanunlar yayınlanır. Bunların amacı, burjuvaziye hemen hemen bedava bir işgücü sağlamaktır; o nedenle de, bu işgücü üzerinde bir yetki tanınır ona. İşçileri «disipline sokmak» için aman vermeyen kanunlar çıkarılır; işçilerin önüne tek bir yol açar bu kanunlar: Ücretli kölelik. Krallık iktidarı, ücretleri düzenleyerek, alt ve üst sınırlarını saptar; bununla beraber, çalışma günü için bir asgari süre de öngörür. Kanun, işçilerin örgütlenmesinin yanı sıra, ne denli az örgütlenmiş olursa olsun, her türlü protesto girişimini koğuşturur.

İşte, Orta Çağ'ın sonlarında, krallık iktidarı ile yükselen burjuvazi arasındaki geçici anlaşmanın temelleri!

Konuya yeniden değineceğiz ileride.

BÖLÜM II

BÜYÜK COĞRAFYA BULUŞLARI VE SÖMÜRGE FETİHLERİNİN BAŞLANGIÇLARI

XV. yüzyılın sonlarında, o zamana değin dar denizlerin çevrelediği kendi küçük kıtalarına sığınmış Avrupalılar, uçsuz bucaksız okyanuslara açılırlar, yeni kıtalar keşfeder ve bütün dünyayla ilişki kurarlar: **Büyük coğrafya buluşları** diye adlandırılır bu. İki yüz yıldan fazla bir zamana yayılan bu etkinliğin, yalnız Avrupa tarihi bakımından değil, bütün insanlık tarihi bakımından önemli sonuçları olmuştur.

Neydi Avrupalıları okyanuslara atan?

I

BÜYÜK COĞRAFYA BULUŞLARI

«Büyük buluşlar»ı, Portekizliler ve İspanyollar başlattılar; öteki halklar, İngilizler, Hollandalılar, Fransızlar da onları izledi.

Olayın önemli nedenleri vardır.

BÜYÜK ÇOĞRAFYA BULUŞLARININ NEDENLERİ

Harekete en erken Portekizlilerin geçmesinde **siyasal** ve **dinsel nedenler** büyük rol oynuyor. Prens Denizci Henri (1394-1460), Afrika'nın Fas'ın güneyinde kalan kıyılarını araştırmak ister; niyeti de, masallara geçmiş bir ülkeyi, Rahip Jean'ın krallığını bulup, Fas'lı müslümanları arkadan çevirmektir. Aslında, Haçlı düşüncesinin bir uzantısıydı bu. Henri, bunun için, Saint Vincent Burnu yakınlarında, Sagres'da gerçek bir denizcilik okulu kurup, Cenova'lı ve Floransa'lı denizcilerle Alman astronomlarını oraya çekti. 1406 yılından başlayarak, Portekizliler, Afrika kıyıları boyunca ilerleyip 1445'te Yeşil Burun'a vardılar.

İslâmı arkadan çevirme düşüncesi, kısa bir süre sonra İspanyolları da sahneye çıkardı; ispanya'da son müslüman devleti olan Gırnata'nın düşmesinden sonra (1491), Asya'ya giden yolu Batı yönünden araştırmak için, Kristof Kolomb'un girişimini desteklediler. Son olarak, hepsi de havarilik ateşi ile doluydular; yani, uzaktaki bilinmeyen halklar bulunacak ve «gerçek din»e döndürülecekti.

Avrupalıların uzak diyarlara atılımının **iktisadi nedenleri** de vardır ki, git gide başa geçmiştir: XV. yüzyılın Avrupası, **değerli maden sıkıntısı** içindeydi. Nakit, monarşiler ve tam gelişmekte olan Batı ekonomisi için alabildiğine yetersizdi. Avrupalılar, Orta Avrupa'daki madenlerin işletilmesini son haddine çıkardılarsa da, gümüş ve altın açlığını gideremediler. Efsanevî öyküler, Afrika'da ve Asya'da masalsı hazinelerden söz ediyorlardı; Türk fethi ise, onlara en çok istek duyulduğu bir anda, ilişkileri daha da güçleştirmişti. Böylece, Avrupalılar, altını bizzat gidip aramayı koydular kafalarına. Portekizlilerin, hiç olmazsa 1446'dan beri, Afrika kıyılarında, Sudan altını, fildişi, köle, biber ya da malagot karşılığında bakır, şarap, buğday, at, dokuma, silah değiş tokuşu yolundaki ilk başarıları, daha da kamçıladı istekleri.

Büyük çoğrafya buluşlarının baş nedeni olarak, **Osmanlıların** Anadolu'da ve Akdeniz'in doğusundaki **ilerleyişleri** gösterilmiştir. Öyle denir: Osmanlılar, Hint'le Batı arasındaki eski ticaret yollarını kestiler ve baharat sağlamak böylece güçleşince, kaynaklara doğrudan varan yeni bir yolun aranmasına zorladılar Batılıları.

Gerçek midir bu?

Aslında, Osmanlıların savaşları, kimi zaman ticarete büyük sekte vuruyordu; ancak Osmanlıların kendileri, Batılılarla olan ticarete hiçbir zaman karşı olmadılar. Venedikliler ve Cenovalılarla yaptıkları ticaret andlaşmalarını seve seve yeniliyorlar ve hükümlerine de uyuyorlardı. Osmanlılar, İran yönünden kervan yollarının yanı sıra, İran Körfezi ile Kızıl Deniz yönünden deniz yollarını serbest bıraktılar. Yavuz Sultan Selim, 1514'te Mısır'ı fethettiğinde, Mısır'ın eski sahipleri Memluklar'ın Venediklilerle yapmış oldukları andlaşmaları hemen yeniledi. Daha sonra, 1528'de, Kanunî Sultan Süleyman, I. François ile andlaşma yap-

tı ve Fransız gemileri de gelip İskenderiye'de Venediklilerle rekabete başladılar. Hatta Osmanlılar, Memlukluların baharata koydukları vergileri de azalttılar; %10 yerine, %5, sonra da %3 aldılar.

Hayır, baharat bunalımında Osmanlıların hemen hiçbir rolü yoktur.

Başka nedenlerden doğmuştur bu bunalım.

Önce Mısır'daki taht kavgaları gelir ki, Memlukları hayli sıkıntıya sokar bu. Bedeviler, bundan yararlanıp, kervan yollarını keserler. 1497'den başlayarak, Kahire pazarları kapanmak zorunda kalır; çünkü, Doğu'dan mal gelmemektedir artık. Aynı dönemde, İtalya, bir iktisadi bunalıma girer: Roma'da, Venedik'te bankalar birbiri ardından kapanır. Bu bunalıma yol açan da, Venedik devletinin, Osmanlılara ve Fransızlara karşı savaşta kullanmak üzere, büyük bir kredi istemesidir. Bir başka neden, git gide artan nakit kıtlığı olmalı. Portekizliler, Sudan altınını, Afrika'nın Atlantik kıyılarından kendilerine çekiyorlardı; böylece, normal olarak Akdeniz'e gelmiyordu bu. Öte yandan, Mısır'daki karışıklıklar, baharat miktarını azaltıyordu. Alman tacirler de, Venedik'e, Orta Avrupa madenlerinden az gümüş götürüyorlardı. Bundan dolayı da bankalar iflâs ediyordu. Ancak, bu bunalımların ortaya çıktığı sıralarda, büyük coğrafya buluşları bir süre önce başlamıştı. Aslında Portekizlilerin, Afrika kıyıları boyunca ilerlemeleri, salt baharat adına değildir. Altının dışında, el emeğine, kölelere, dokumalar için boya maddelerine, yiyecek maddelerine, buğdaya, şekere, balığa gereksinmeleri vardı. Osmanlıların ilerleyişleri psikolojik bir rol oynamıştır olsa olsa. Onların kişiliğinde olmak üzere, İslâmın büyük saldırıya geçişi, tüm Hıristiyanlıkta toplu bir ruhsal sıkıntıya yol açmışa benzer; müslümanları arkadan çevirmeye kalkma isteğini arttıran da bu olsa gerek.

Kısacası, Portekizlileri, arkasından da İspanyolları okyanuslar ötesi serüvene götüren üç şey oldu: **İncil, zafer** ve **altın.**

Bilimsel ve **teknik gelişmeler** de böylesi bir yolculuğun koşullarını hazırlamıştır: XV. yüzyılın bilginleri, eski Yunan ve Romalıların coğrafya kuramlarını biliyorlardı. Coğrafyacı Ptolemaios, İsa'dan sonra ikinci yüzyılda şunu söylemişti: Bütün dünyayı çeviren tek bir okyanus vardır; böylece, Afrika'yı güneyden dola-

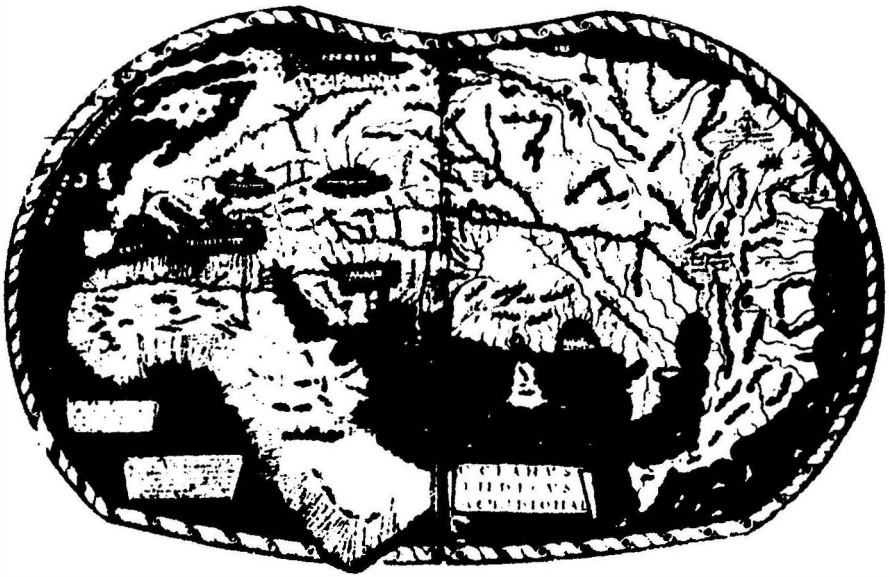

5. – 1484 yılında dünyanın bilinen biçimi

şarak Hint'e varmak mümkün olmalıydı. Şunu da söylemişti: Dünya yuvarlaktır; öyle olunca da, Avrupa'dan kalkıp hep Batıya doğru yol alacak bir denizci, zorunlu olarak Asya'nın doğusuna varabilecekti. Bu yolculuğun –görece– kolaylığına inanmaya bir yanlışlık da neden oldu: Asya, Doğu'ya doğru daha da yayılmış sanılıyordu; ve böylece, Batı Avrupa'ya –gerçekte olduğundan da– az bir uzaklıkta olmalıydı.

Ayrıca, uzun süreden beri, pusula ve eksene ilişkin dümenden yararlanılıyordu; dahası, denizcilik sanatı büyük ilerlemeler kaydetmişti: Kuzey yıldızının olsun, Güneşin olsun –Ekvatorun güneyinde Kuzey yıldızı görünmüyordu çünkü– yüksekliğine bakarak enlemi hesaplamak öğrenilmişti. Buna karşılık, zaman ölçmede gereken yetkinlikte araçlar olmadığı için, boylamı belirleme söz konusu olduğunda, yapılan yanlışlar çoğu kez daha büyüktü. Son olarak da, XV. yüzyılın ortalarından başlayarak, yeni bir gemi tipi, okyanusun dev dalgalarını göğüsleyecek **karavel** yapılmıştı.

Bunun gibi, XIV ve XV. yüzyıllarda, Atlantik Okyanusu'n-

da deniz araştırmaları fazlalaşmıştı: İskandinav ve İngiliz denizcileri, Terre-Neuve adasına ve -belki de- Kanada kıyılarına varmışlardı; başkaları, Kanarya adalarından yola çıkıp, Batı'ya dönerek Antilia'yı -kuşkusuz Küba'dır bu- bulmuşlardı. Son olarak da, 1420 dolaylarında, Portekizliler, Afrika'nın batı kıyılarını sistemli olarak araştırıp duruyorlardı.

PORTEKİZLİLERİN BULUŞLARI

İlk büyük coğrafya buluşlarına girişmek ve onları gerçekleştirmek onuru Portekizlilerindir.

Bir düzine olanak Portekizlileri destekledi.

XV. yüzyıla değin, Portekiz, Avrupa'nın kıyıcığında, belli başlı ticaret yollarının katettiği Akdeniz havzasının dışında kalmış, az gelişmiş bir ülkeydi. Kıyılarını yalayan Atlantik Okyanusu'nda tek bir yol vardı onun için: Portekiz limanlarını İngiltere'ye ve Flandra'ya bağlayan deniz yolu. Atlantiğin uçsuz bucaksız genişliği bir bilinmezliğin de simgesiydi. Bununla beraber, yine bu coğrafi durumdur ki, Portekizlilere, sömürgeci yayılışta öteki Avrupa ülkelerinden önce davranma olanağı verdi. Güneydeki eyaletler Magriplilere karşı yeniden fethedilince, XIII. yüzyıl ortalarında birlik kesinlikle gerçekleştirilmişti. Soylularla, hayli kalabalık ve yeniden fetih savaşlarının ateşinde pişmiş şövalyeler, Portekiz'in dışında yeni ganimet kaynakları bulmak zorundaydılar. Gözler, Afrika'nın kuzey-batı kıyılarına çevrildi. XV. yüzyılda güneye, Arap coğrafyacılarının, içinden altın akan ırmakların bulunduğu ülkeler olarak gösterdikleri Afrika ülkelerine doğru yeni yollar bulmak için seferler düzenlemeye başlandı.

Gerçekten 1416 yılından başlayarak, prenslerinden biri, «Denizci» diye ün salan -I. Jean'ın beşinci oğlu- Henri, Portekiz kıyılarının en göze çarpan çıkıntısı olan Saint-Vincent Burnu yakınlarında Sagres'taki şatosunda, gerçek bir coğrafya ve harita araştırmaları merkezi kurar. Krallığın önde gelenlerinin, şövalyelerin ve kıyı kentlerindeki tacirlerin de desteğiyle olur bu. Sagres'ta toplanan bilginler ve bir de Prens Henri'nin tutkusu sayesinde, hemen her yıl, Afrika kıyılarını araştırmak ve gitgide daha güneye kaymak göreviyle yüklü bir sefer düzenlenir. Baş-

larda pek yavaş yürür Protekizlilerin ilerleyişi. Bu bilinmeyen denizler hakkında korkutucu şeylerin öyküsü dolaşmaktadır ağızlarda: Orada burada «mıknatıslı taşlar»dan sözedilir; yakınından bir gemi geçtiğinde, bu mıknatıs, çivileri yerinden oynatmakta, gemi darmadağın olup batmaktadır. Güneye doğru denizin git gide daha yakıcı olduğu da söylentiler arasındadır; o kadar ki, Ekvator'da sular kaynamaktadır. Ne var ki, Denizci Henri'nin ölümünden sonra izlenen yöntem ve inatla bu girişimler başarıyla sonuçlanır. 1420'de Mader'e ulaşırlar; 1431'de Açores adalarını ele geçirirler; 1434 yılında Bojador Burnu'nu döndükten sonra, onu izleyen on beş yıl içinde bütün senegal kıyılarını dolaşırlar ve Yeşil Burun'a erişip Gine Körfezi sularına girerler. Lizbon'a doğru ilk Afrikalı köle yüklemesi 1442 yılında olur. Portekizlilere pek kazançlı bir girişim olarak görünür bu; hatta Denizci Henri, tutar Papa'dan, Avrupa'ya siyahîleri getirme tekelini alır. Ayrıca orada, yerlilerin Nijer ırmağının kaynaklarından elde ettikleri altına kavuşurlar: O tarihe değin, bu altın, kervanlarla Akdeniz'de Cezayir limanlarına taşınıyor ve Cenevizliler de onu gelip satın alıp, Avrupa'ya yeniden satıyorlardı. Portekizliler, Cenevizlilerin elinden bir kârlı ticareti kapmış olurlar. 1471 yılında Ekvator'dadırlar. Son olarak, 1488'de kaptan **Bartholomeu Diaz** Afrika'nın güneyindeki en son burnu dönüp Hint Okyanusu'na çıkar; bir ad da takar ona: «Fırtınalar Burnu», ne var ki, Portekiz Kralı II. Jean, geleceğin getireceklerini de sezinlediğinden olacak, «Güzel Umut Burnu» diye değiştirir onu.

Gerçekten Portekiz'e Hint yolunu açıyordu bu gezi.

On yıl sonra, 8 temmuz 1497'de, bir başka Portekizli denizci **Vasco de Gama**, üç karavelli bir seferin kaptanı olarak, Lizbon'dan aynı yola yeniden koyuluyordu.

Kafasında, daha önce **Pedro de Covilham**'ın sağladığı bilgiler de vardı. Portekizliler, Faslılarla çatışıp onların elinden Septe ve Tanca limanlarını alınca, kral II. Jean, Habeş imparatorunun bağlaşıklığını sağlamak amacıyla, bir iki adamıyla beraber bu Pedro de Covilham'ı yollamıştı. O da, Mısır yoluyla Habeşistan'a ulaşıp, Güney Afrika kıyılarına kadar uzanmıştı. Dönüşünde getirdiği bilgiler arasında şu da vardı: Afrika'nın doğu kıyılarından, yazın Muson rüzgârlarından da yararlanıp, Hindistan'a kadar gitmek kolaydı.

Vasco de Gama, bundan cesaret alıp, ümit Burnu'nu dön-

dükten sonra, Afrika'nın doğu kıyıları boyunca Zanzibar'a kadar çıktı. 1498 nisanında, Ekvatorun hafifçe güneyinde, Somali'nin başladığı noktada, Malindi'de demir attı. Afrika'nın doğu kıyılarını izlerken, Vasco de Gama Hint yolu hakkında bilgi edinmek istiyordu. Her yola başvuruyordu: Arap denizcilerini esir ediyor ve konuşturmak için işkenceye tabî tutuyordu; az buçuk direndiklerinde de yerlileri -acımasız- kırıp geçiriyordu. Oysa, Malindi ile Mozambik ve Somali'nin öteki limanları, uzun bir tarihten beri, İran ve Hint'le sıkı ilişkiler içindeydiler. İran ve Arap gemileri, Hint Okyanusu'nu katedip duruyorlardı. İki kez, biri 1418'de, öteki de 1421 - 1422'de, Arap denizlerini kullanan Çinli denizci Tgen He, Mozambik ve Somali kıyılarını ziyaret etmişti.

Vasco de Gama, sonunda Malindi'de, ünlü Arap denizcilerinden birini yol gösterici olarak elde etmeyi başardı: Hint Okyanusu için küçük çapta -pek hünerli- deniz haritaları yapmış olan Ahmet İbni Mecid, Portekiz filosunu Hindistan'a kadar götürdü. 1498 yılının 20 mayısında, Vasco de Gama'nın karavelleri Malabar kıyılarında Kalikut'ta demir atıyorlardı.

Portekizliler pek soğuk karşılandılar. Vasco de Gama'nın getirdiği orta düzeydeki malların hiç biri, yerel hükümdarların yanında revaç bulmadı; dahası, Arap tacirler, Portekizlilere karşı çıkmışlardı. Vasco de Gama, içine düştüğü uyuşmazlıktan yakasını güç sıyırdı; karada kalan bir grup Portekizliyi kurtarmak için akla karayı seçti ve sonunda, 31 ağustosta, az buçuk baharat yükleyerek Kalikut'u terketti. Dönüş yolunda denizcileri büyük güçlükler bekliyordu; sefere çıkanların yarısından fazlası yolda kırıldılar. 10 temmuz 1499'da da Lizbon'a döndü.

Büyük yankıları oldu Vasco de Gama'nın yolculuğunun. 80 yıl süren çabalardan sonra, Portekizliler amaçlarına ulaşmışlardı: Batı Avrupa ile Hint Okyanusu'nun kıyı ülkeleri arasında doğrudan ilişki, ilk kez olmak üzere, gerçekleşmişti.

Bu arada, Kristof Kolomb da Amerika'yı bulmuştu.

İSPANYOLLARIN BULUŞLARI

Portekizliler, Afrika'nın güneyini dönüp, Hint Okyanusu'nda batıya doğru ilerlerken, İspanya hizmetindeki bir denizci **Kristof Kolomb**, batıya doğru yola çıkıyor ve yeni bir kıta keşfediyordu.

Kristof Kolomb'un yaşamı hakkında bilgilerimiz fazla değil. 1446 yılına doğru doğmuş bir Cenova'lıydı. Önce, babası gi-

bi dokumacılık yaptı, sonra denize merak saldı; Tirenien ve Ege denizlerinde, Cenova bayrağını taşıyan gemilerde bir süre denizcilik yaptığı tanıtlanmış durumda. Sonunda, bir Cenova ticaret evinin komisyoncusu olarak gelip Lizbon'a yerleşti (1474). Orada, Portekizlilerin, Gine körfezi kıyıları üzerinden Sudan altını aramak için yaptıkları girişimlerle ilgilendi. Bu seferlere katıldığını, Gine'ye gittiğini kendisi de söyler. Sonra, Portekiz kralına, Japonya'ya pek yakın sandığı -altınca zengin- Antilia adasına bir sefer yapma önerisinde bulundu. XIV ve XV. yüzyılların haritalarında, Atlantik'in çeşitli yerlerine, çizenlerin keyfine göre yerleştirilmiş - «başıboş» adalar görüyoruz; Antilia da bunlardan biri. Kolomb da, Avrupa'nın batısındaki gizemli bir ülkeden sözedildiğini kuşkusuz duymuştu; ve balina avı için çıkıp fırtınalarla pek uzaklara sürüklenen Bask'lı ve Dieppe'li kimi denizciler, belki daha önce ayak da basmışlardı oralara; ve sonra bunlar, okyanusu bir boydan bir boya kateden deniz akıntılarıyla Avrupa kıyılarına dönebilmişlerdi. Kolomb da, Asya kıtasının çıkıntılarından biri diye düşündüğü bu ülkeye ulaşılabileceği kanısındaydı. Portekiz kralı başından savınca, o da İspanya hizmetine geçti. Uzun yıllar kapıları dolaşıp çaldıktan sonra, zengin armatörler olan Pinzon Kardeşler'in desteğini sağladı; arkasından da Katolik kralların tasarısına ilgi duymalarını başardı. 1492 yılında Santa-Fe'de bir sözleşme imzalandı: Kraliçe Kastilya'lı İsabelle, kendisine amirallik rütbesi veriyor, keşfedeceği topraklara kralın naibi olarak atamasını yapıyor ve bu ülkelerin getireceği gelirin %10'unu da ona bırakıyordu.

Neydi nedenleri terazinin kefesinin Kolomb'dan yana ağır basmasının?

İspanya'nın birleştirilmesi, XV. yüzyılın 70'li yıllarından başlıyarak bir gerçekti; Gırnata, Magriplilerin bu son kalesi, Kolomb'un tasarısının kabul edildiği yıl ele geçirilmişti. İsabelle'le Ferdinand'ın mutlak monarşisi, feodal savaşların üstesinden gelip birliği gerçekleştirdikten sonra, sömürgecilik alanında, yayılışına kendisinden 80 yıl önce başlamış bulunan Portekiz'in önüne geçmek istiyordu. Uzak diyarlara seferler, İspanyol şövalyeleri için gerçek bir zorunluluktu; çünkü zahmetsizce zenginleşme olanağını görüyorlardı onda. Aragon'la, içinde yığınla İtalyanın bulunduğu Sevilla'nın bankacı ve tacirleri, yeni pazarlar arıyorlardı. Görülmez iplerden bir düğüm, saraya, Sevilla'nın, Siraküza'nın ve Barselona'nın iş çevrelerini bağlıyor-

du. Floransalı tacir Berardi ile, Aragon bankacılarıyla ilişkileri olan saraydan Santanjel ve Sanchez'in yardımları, Kristof Kolomb'un ilk seferinin hazırlanışında önemli bir rol oynamışlardı.

Kolomb, 3 Ağustos 1492'de, üç karavelle, Palos limanından yola çıkar. Önce Kanarya adalarına uğranır, arkasından yüzünü doğru batıya çevirerek yola koyulur. Tam 33 gün gördükleri gökle denizdir sadece. 11 ekimi 12'ye bağlayan gece kara görünür sonunda; Kolomb'un sandığı gibi Japonya değil, Florida'ya yakın bir adadır bu. Arkadan, Küba ile Saint-Domingue'e uğranılır. Kolomb'un, Antiller sularında seçtiği yol, hayli karışık ve yararsız dolaşmalarla dolu görünüyor. Nedeni de pek basit bunun: İçinde altın bulunan bölgeler arıyordu. Arada gemilerinden birini yitiren Kolomb, İspanya'ya dönmeye karar verir; çıkışından yedi ay sonra ülkesindedir (15 mart 1493). Palas'ta büyük şenliklerle karşılanır. Kolomb, Asya'nın doğu kıyılarına ulaştığı sanıyordu; öyle olduğu içinde, ilk gördüğü ülkelerin yerlilerine *Hintli* dedi. Oralardan getirdiği de, yerli halktan bir iki kişiyle beraber, bir parça altın ve Avrupalıların görmedikleri çeşitli türden kuşlardı.

Hindistan'a ve Çin'e yakın olduğu sanılan ülkelerin bulunduğu haberi, İspanya'yı sevince boğdu. Kolomb, Atlantik ötesinde kolay kazançlar olduğu düşüne daldırdı herkesi. Öyle yazıyordu: «Haşmetmeaplarının - İsabelle'le Ferdinand'ı kastediyor - kendilerine, gerektiği kadar altın sağlayabileceğime inanmak gibi bir mutlulukları vardır... ve Haşmetmeaplarının, lütfedip emredecekleri kadar baharat, pamuk... ve arzu ettikleri kadar sarısabır ve köleler de vereceğim».

Yeni-Dünya'nın «değerlendirilmesi» programı işte böylesine güzeldi!

İspanyol sömürgecileri, daha sonraki yıllarda da bunu böyle yapacaklardır. Kolomb'un vaatleri, bunların doğruluğunu vaktinden önce belli ediyordu.

Kolomb, ilk yolculuğundan sonra üç gezi daha yaptı (1493-1496; 1498-1500; 1502-1504). Antiller'de başka adalar buldu, hatta iki kez Amerika kıtasına dokundu; önce Venezuella'ya, sonra da Orta Amerika'ya. Ne var ki, hayal kırıklığına uğrattı bütün bu girişimleri. Her seferinde azıcık altınla dönüyordu ve baharat diyarına giden yolu bulamamıştı! Saint-Domin-

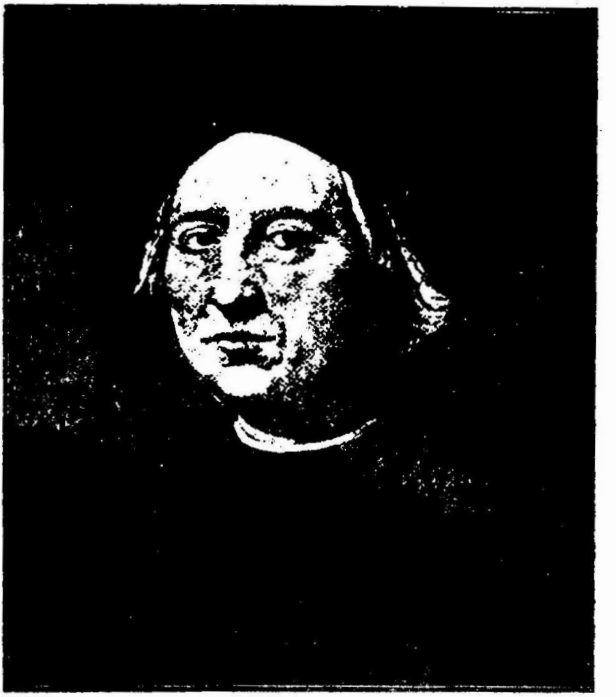

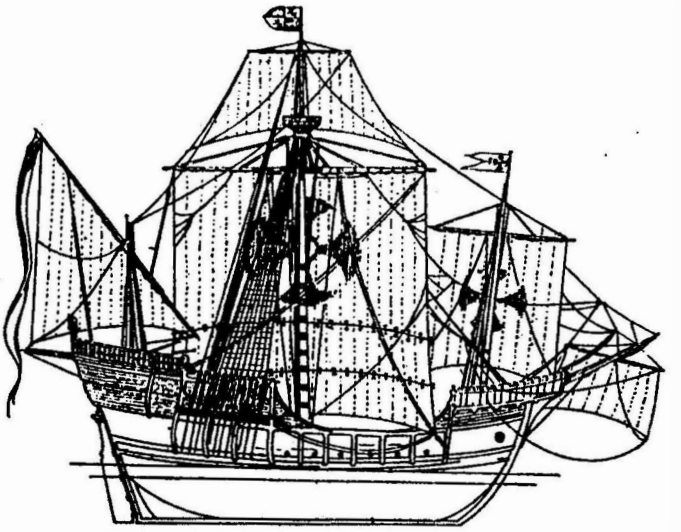

6. – Kristof Kolomb (üstte) ve «Santa Maria»sı (altta)

gue'yi sömürgeleştirme girişimi de boşa çıktı. Sonunda alabildiğine de düşman edinmişti. O nedenle de, Kastilya'lı İsabelle, keşfettiği topraklar üzerindeki kral naibliğini aldı kendisinden. Kolomb, 1506 yılında, gözden düşmüş, hemen hemen de unutulmuş bir halde öldü.

Son nefesine kadar, Asya kıtasını bulduğuna inanıyordu.

Ne var ki, daha Kolomb'un sağlığında, Asya ile Avrupa'nın arasında, o zamana değin bilinmeyen bir kıtanın keşfedildiği kuşkusu yaygınlaşmaya başlamıştı. Cenovalı olup İngiltere kralının hizmetine giren John Cabot, VII. Henri'nin kumandasına verdiği bir filo ile Terre-Neuve ve Kanada kıyılarını dolaşmıştı. Floransa'lı coğrafyacı ve bilgin denizci **Amerigo Vespucci** (1454-1512), Portekiz bayrağı altında bir yolculuk yapıp Güney Amerika'nın doğu kıyıları dolaylarına kadar gitti. Söylediklerine inanırsak, güneyde 52 derece enlem çizgisine kadar inmişti. Vespucci, 1504 - 1505 yıllarında yayınladığı mektuplarında, bu kıtanın yeni bir dünya olduğunu tanıtlamaya çalışıyordu. İşte onun onurunadır ki, Lorrain'li bir yayıncı, 1507 yılında yayınladığı bir kitabın önsözünde, Kolomb'un bulduğu kıtayı Amerika diye adlandırdı. 1513'te, İspanyol **Balboa**, Orta Amerika'yı, en dar bölümünde, Panama'da yaya olarak aşıyor ve uçsuz bucaksız bir okyanusla karşılaşıyordu: Pasifik Okyanusu'ydu bu. O okyanusa deniz yoluyla geçişi ise 1520 yılında bir Portekizli gerçekleştirecektir:

Magellan (1480-1521)'dır bu.

> Baharat diyarına götürecek geçidin batıya doğru giderken bulunacağına inanıyordu Magellan da. Düşüncesini Portekiz kralına kabul ettiremeyince, Şarlken'in hizmetine girdi ve onun desteğini sağlamayı başardı. İspanya'dan 20 Eylül 1519'da, beş gemiyle yola çıktı; 265 adamı vardı. Önce Brezilya'ya uğradı, oradan Güney Amerika kıyılarına indi. Kıtanın bittiği noktada, bugün kendi adını taşıyan -600 kilometrelik- bir boğaz gördü. Onu aşıp, yine batıya doğru yoluna devam etti. Sakinliğini hep sürdüren bir okyanusta -bu yüzden onu «Pasifik» diye adlandırdı- Magellan, üç ay süren bir yolculuktan sonra, Mariannes adalarına, arkasından da Filipin adalarına ulaştı. Su ve taze yiyecek yokluğundan, adamları yolda «iskorbit»ten kırıldılar; kendisi de 1521 yılı nisanında, yerlilerle olan bir çatışmada öldürüldü. Geri kalanları, tek bir gemide toplaşıp, **Sebastian del Cano**'nun başkanlığında yolculuğu sürdürdüler. Del Cano, İs-

panya'ya, 6 Eylül 1521'de ulaşmayı başardı: Gezi üç yıl sürmüştü, arkaya kalansa 18 kişiydi sadece.

Magellan'ın ve Del Cano'nun yolculuğu dev boyutlardaydı: Dünya çevresinde gerçekleştirilmiş ilk geziydi bu; dünyanın yuvarlak olduğu ve bir yandan Avrupa ile Afrika, öte yandan Asya arasında bir dördüncü kıtanın yer aldığı kesinlikle ortaya çıkmıştı.

Evet, bir kıta keşfedilmişti, kalıyordu onu fethetmek ve sömürmek!

II

SÖMÜRGE İMPARATORLUKLARI VE COĞRAFYA BULUŞLARININ SONUÇLARI

Bu buluşlar, aynı zamanda geniş bir sömürgeci yayılışı da arkasından getirdi. Feodalitenin bağrından doğmuş olan kapitalist iktisadî düzen geliştikçe, sömürgeci yayılış hızlandı. Bu hareket, geniş bir pazar yayılışını, bunun yanı sıra da, durmadan yenilenen ilkel birikimin kaynaklarının keşfini içeriyordu. Olanaklar, Avrupa'da daha şimdiden sınırlı olduğu için, kapitalist üretimde gerçek «sıçrayış», uzak ülkelerdeki bitmez tükenmez kaynakları sömürerek mümkündü ancak. İspanya ve Portekiz, arkasından İngiltere, Fransa ve Pay - Bas, XVI. yüzyılda, sonra da XVII. yüzyılda, Eski ve Yeni Kıta'da uçsuz bucaksız topraklar ele geçirdiler. Bu devletler, bu bölgelerin masalsı kaynaklarına el koydular ve «sömürge işletmesi» adına da iğrenç bir sistem çıkardılar ortaya.

Önce, daha başlardaki bir bölüşmeden sözedelim.

İSPANYOLLARLA PORTEKİZLİLER ARASINDA DÜNYANIN BÖLÜŞÜMÜ

Kristof Kolomb'un ilk yolculuğundan dönüşünün hemen arkasından, İspanya ile Portekiz arasında bir uyuşmazlık çıktı. Portekiz'de yaygın düşünce şuydu: Hint yolu üzerinde ya da ileride keşfedilecek bütün denizler ve topraklar Portekiz Tacının mülk-

leriydi ve yabancılara oraları kapalı olmak gerekirdi. İspanya, 1479 yılında, Kanarya adalarının güneyindeki bütün denizlerde Portekiz'in tekelini tanımıştı.

Kolomb'un yaptığı keşifler, İsabelle'le Ferdinand'ı, bu andlaşma üzerinde yeniden düşünmeye zorladı. Papa VI. Alexandre'a baskı yapıldı; o da, bir düzine kararla, 1493 yılında, yapılacak keşifler dünyasını, İspanya'nın yararına olmak üzere Portekiz'le İspanya arasında paylaştı.

> Papa, katolik kralların buyruklarına göre, dünya haritası üzerinde, «bir kutuptan ötekine» giden bir çizgi çekti; çizgi, Yeşil Burun adalarının batısında 100 fersah –aşağı yukarı 600 km.– uzaklıktaki bir noktadan geçiyordu. Bu çizginin batısında kalan tüm denizler ve topraklar İspanyolların mülkü olarak tanınıyordu; doğusundakiler ise Portekizlilerin. Bundan hoşnut kalmayan Portekizliler, konuyu yeniden görüşme masasına getirdiler. Uzun çekişmeler bir sonuca bağlandı: 1494 temmuzunda **Tordesillas Andlaşması** yapıldı. Bu andlaşma, ayırım çizgisini, 270 fersah –1600 km. dolayında– daha batıya alıyordu. Batıda 50° boylamdan geçiyordu. Bu andlaşmaya dayanarak, İspanya, tüm Amerika üstünde hak ileri sürdü: Brezilya, bunun dışındaydı; çünkü Brezilya'nın büyük bir bölümü, Afrika ve Asya gibi, Portekiz alanında kalıyordu.

Fransa'nın, iki komşusununu kendi aralarında anlaşarak yaptıkları bu dünya bölüşümünden, I. François, hiç de hoşnut kalmamıştı; öyle olduğu için de, İspanya'nın ya da Portekiz'in, böyle dünyanın yarısını kendilerinin diye göstermelerinin, Âdem'in vasiyetinin neresinde yazılı olduğunu kendi kendine sordu. Âdem'in vasiyeti de ortada olmadığı için, her iki ülke, «hakları»nı tanıtmada uzun süre zora başvurdular. XVII. yüzyıla değin, İspanyol ve Portekiz diplomatları, Papa kararları ile Tordesillas Andlaşması'na dayandılar; oysa, sömürge yayılışında üstünlük İngiltere'ye ve Pay-Bas'ya geçmişti. XVIII. yüzyılın ikinci yarısına değin, Güney Amerika'da ortaya çıkan sınır uyuşmazlıkları, Tordesillas Andlaşması'na göre çözüldü.

1529 yılında, Magellan'ın yolculuğundan sonra, Siraküza'da İspanyollarla Portekizliler arasındaki bir andlaşma, Büyük Okyanus'ta bir ikinci ayrım çizgisi saptıyordu: Molük adalarının doğusunda, 17. boylam derecesinden geçiyordu çizgi; ve henüz o sıralarda keşfedilmemiş Avustralya'yı, Kore'yi, Amur ve Yakutistan'ı katediyordu.

PORTEKİZ SÖMÜRGE İMPARATORLUĞU

Vasco de Gama'nın ilk yolculuğu, Avrupalılara Hint Okyanusu'nun yolunu açmıştı. Sonraki yıllarda Vasco de Gama'nın birkaç seferi, arkasından **Albukerk**'in gezisi, Portekiz'e bu okyanusta egemenliğini kurma olanağını sağladı. Yapılması gereken, önce Arap tacirlerini saf dışı bırakmaktı. Kızıl Deniz'in girişinde Socotora ile Aden'i (1513), arkasından İran Körfezi girişinde Hürmüz'ü (1515) ele geçiren Portekizliler, Asya denizlerini Akdeniz'e bağlayan iki giriş kapısını denetim altına almış oldular. Hint'in batı kıyılarında Goa'ya yerleştiler ki, Asya'daki yerleşmelerinin merkezi olup çıktı burası. Yerli güçlerin birbirleriyle didişmeleri, bu yayılışı kolaylaştırıyordu. Seylan kıyılarında birçok noktanın işgali ve Malaka'nın alınışı (1511) Hindiçini'nin yolunu açtı onlara. Son olarak da, Sonda adalarına ve Çin kıyılarına ulaştılar (1517). 1520 yılında Pekin'de kabul edilen elçileri, Çin yönetiminden, Makao'yu elde etti (1530); Kantonun bu büyük limanı ile ticarete başlayacaklardır. Afrika'nın batı ve doğu kıyılarında da tezgâhlar sıraladılar; kimi zaman – örneğin Angola'da olduğu gibi – ülkenin içine de daldılar. **Alvarez Cabral**'ın, 1500 yılında – bir rastlantı sonucu – Brezilya'ya ayak basmasıyla, Portekiz egemenliği tâ oraya kadar yayılmış oldu.

Ne var ki, Portekizlilerin Hint Okyanusu'na ve Uzak Doğu'ya böylesi el atışları, çoğu çıkarları da zedeliyordu. Kendilerine direnen kitleleri bombardıman ederek, rastladıkları ticaret gemilerini yakarak, Portekizliler, Doğu ticareti üzerinde tam bir tekel kurmaya kalkmışlardı. Venedikli armatörler, Arap tacirler ve Mısırlı aracılar, kazançlarının temel kaynağına ket vurulduğunu açıkça görüyorlardı. Tepki gösterdiler: Venediklilerin parası ve silahlarıyla Kızıl Deniz'de bir Mısır donanması kuruldu. Portekizliler, bu donanmayı da yakıp batırdılar. Venediklilerin, bu olayın arkasından Süveyş'te bir kanal açmayı düşünmüş olmaları da olası. Ancak, İtalya savaşlarıyla felce uğrayınca, döğüşü terkettiler ve alanı olduğu gibi hasımlarına bıraktılar.

Böylece, 1550 yılına doğru, Avrupalı bir devletin kurduğu ilk sömürge imparatorluğu ortaya çıkmış oldu.

Ne var ki, Portekizliler, Brezilya dışında, el attıkları ülkelerin içerlerine derinliğine dalmayı ve – terimin modern anlamıy-

la – sömürgeleştirmeyi düşünmediler: Kıyılarda yerleşip ticaret yuvaları kurmakla yetiniyorlardı; Lizbon'a gönderilecek değerli mallar da gelip bu yerlerde toplanıyordu. Bütün bu noktalar da, Goa'da oturan bir kral naibinin otoritesine bağlıydı.

Güney-doğu Asya'da gerçek bir **soygun rejimi** kurulmuştu.

> Her yıl, ağır yük alan gemilerden oluşan bir donanma, ilkbaharda Lizbon'dan hareket ediyor, Umut Burnu'nu geçtikten sonra, güney-batı Musonlarından yararlanıp eylül ya da ekimde Goa'ya varıyordu. İki ay sonra da, baharat, ipekli, koku, kahve, nadir eşya ve değerli taşlarla yüklü olarak, Portekiz'e doğru yola çıkıyorlardı. Başka gemiler de Hint kıyıları, Çin limanları ve Sonda adaları arasında ilişkiyi sağlıyordu. Bütün bu ticaret, krallık yönetiminin mutlak denetimindeydi; hükümet, kimi mallar, özellikle baharat ticareti üzerinde tekel kurmuş, ötekilerden de önemli yararlar sağlıyordu. Baharat ticaretini krallığın tekeline almakla yetinilmemiş, bütün yerel hükümdarlar, bu baharatı, Portekiz acentalarına, Lizbon pazarındaki fiyatlardan 100 ila 300 kez daha aşağıya satmak zorunda bırakılmışlardı. Baharatın Avrupa'da yüksek fiyatlara satılmasını güvence altına almak için de, Portekiz makamları Hint'teki stoklarını – belli aralıklarla – yok ediyor ve Hint limanlarından çıkan karabiber, karanfil tanesi, küçük hindistan cevizi üstünde sert bir denetim uyguluyorlardı.
>
> Güney-Doğu Asya ülkeleriyle ticaret yapmaları da Araplara yasaklanmıştı.

Bu ticaretin tehlikesi büyük de olsa – 1590 ile 1599 yılları arasında Lizbon'dan kalkan 33 gemiden yalnız 16'sı dönebilmişti –, bıraktığı kazanç da o oranda idi. Bütün Avrupa için, sömürge malları edinmede başlıca merkez haline gelen **Lizbon**, büyük bir gelişme kaydetti. Ne var ki, Portekizliler, bu yararları uzun süre ellerinde tutmayı bilemediler. Sömürgelerdeki ticaret yuvaları arasındaki ilişkiler ağır ve – çoğu kez – geçici idi. Portekizlilerin kendileri de, bu denli geniş ve dağınık ülkelerden oluşan bir bütünü gerektiği gibi savunamayacak kadar azınlıktılar; belki bir buçuk milyonluk bir ülkeydi Portekiz o sıralar. Çok geçmedi, yerlerini İspanyollara, özellikle de Hollandalılara bırakmak zorunda kaldılar. XVIII. yüzyılda, bu geniş imparatorluktan yalnız sınırlardı geriye kalan: Afrika kıyılarında bir kaç ticaret tezgâhı, Brezilya, Uzak-Doğu'da da Goa ile Makao.

Özetle, Portekizlilerin sömürge imparatorluğu uzun sürmedi.

İSPANYOL SÖMÜRGE İMPARATORLUĞU

İspanyol imparatorluğunun yazgısı başka oldu; çünkü, İspanyollar, Portekizlilerden farklı hareket ettiler. Kolomb yaşarken, yalnız Antiller ele geçirilmişti; ancak, onun ölümünden (1506) sonra, İspanyollar, kıtanın kendisini fethe başladılar: İlk keşiflerin sonuçları, İspanyol Tacıyla, yeni topraklara gelip yerleşmiş bulunan kolonları doyurmaktan uzaktı. Antiller'de az altın vardı; yerli halkın çoğunluğu yağmalanıp boğazlandıktan sonra, kolay ganimet umutları azalmaya başlamıştı. Bu arada, ülkelerinde yarı-aç bir duruma gelmiş olan İspanyol soyluları, Okyanusa karşı kitle halinde saldırıya geçiyorlardı. İspanyollar, bir yarım yüzyıl içinde, egemenliklerini Meksika'ya, Orta Amerika'ya ve –Brezilya dışında– Güney Amerika'nın bir bölümüne yaydılar. Bu koca imparatorluğu, **İspanyol fatihleri** *(Conquistadores)* diye adlandırılan bir kaç bin kişi, hem de pek kolayca kurdu. Bu şaşırtıcı başarıyı açıklayan da, koşulların uygunluğu, yerli halkların saflığı, Avrupa'dan gelmiş serüvencilerin gözüpekliği, başta da, silahlarının üstünlüğüdür. Bu fetihten, özellikle ikisi unutulmadan kaldı:

Cortez'in Meksika'yı ele geçirişi, Pizarro'nun da Peru'yu.

Olayların akışını genel çizgileriyle anlatalım: 1517-1518 yıllarıda, İspanyol gemileri, Yukatan yarımadasına dayanırlar. Orada taştan tapınaklarıyla önemli birikimler bulup, farkına varırlar ki, ülkenin içine doğru altın dolu topraklar uzanmaktadır: O dev **Aztek İmparatorluğu**'nun adının anılışı ilk kez böyle olur. Gemiler Küba'ya dönerler. Altın imparatorluğu konusundaki kulaktan kulağa yayılan söylenti, kolonlar arasında büyük bir kaynaşmaya yol açar. Gözüpek bir serüvenci olan **Fernandez Cortez** (1485-1547), Küba yöneticisinin haberi olmadan 500 adam toplar yanına; yığınla top ve 16 atıyla, 1519 dolayında Meksika'ya yönelir. Karaya çıkar çıkmaz, Azteklerin boyun eğdirdikleri ve onlardan tiksinen kabilelerin desteğini sağlar kendisine. Arkadan Meksika'nın başkenti olan Tenoçtitlan'ı –bugünkü Meksiko– kuşatır. Azteklerin imparatoru **Moktezuma**'yı, kalleşçe aldatıp ele geçirir ve hazinelerine el koyar. Tenoçtitlan'ın kendisinin olduğunu sandığı bir sırada, bir başkaldırı patlak verir; Cortez ve askerleri kaçmak zorunda kalırlar. 1521 yılında,

Cortez, güçlü bir orduyla gelir, uzun bir kuşatmadan sonra kenti alır; yağmalar ve hemen bütün genç erkekleri öldürtür. Onu izleyen yıllarda, İspanyol fatihi ve yoldaşları, tüm Meksika'yı, Guatemala'yı ve Honduras'ı ele geçirirler.

İspanyollar, zengin bir ülkenin ve pek eski bir uygarlığın sahibiydiler. Orada alabildiğine gümüş ve altın buldular. Geniş bereketli toprakları kendilerine ayırdılar, tarlalarında çalıştırmak için de binlerce köylüyü aralarında bölüştüler. Yerli köylüler, ilke olarak, İspanya Tacının «özgür vassaller»i olarak görülüyordu; ve sömürge makamları, yeni gelenlere, patronluk koşullarına -ya da *encomienda*- göre devrediyorlardı onları. Bu ise, aslında, düpedüz bir köleliği ve giderek yerli halkın dizginsiz sömürülüşünü gizleyen bir yutturmacadan başka bir şey değildi.

Yayılma, henüz başlamıştı. 1530 yılında, Meksika'dan çok daha zengin olan Peru fethedilir. **Francisco Pizarro** adlı bir fatih, az sayıda -180 kişiden fazla değildiler- maceracı bir gurubun başına geçer; Büyük okyanus'ta güneye doğru yelken açarak Panama'dan uzaklaşır. Güney Amerika'nın kıyılarına uzanır ve 1532'de Peru'da karaya çıkar. Pizarro, Kajamarka kentine yaklaştığında, İnka hükümdarı Atahualpa'nın -5000 kişilik- ordusuyla karşılaşır. Aldatma ve kalleşlikle, Pizarro, Atahualpa'yı ele geçirir; arkasından da, İspanyollar, çok geçmeden Peru ordusunu darmadağın ederler. Peru'nun şefinden büyük bir kurtarmalık alan Pizarro, onu boğazlatır ve 1534 yılında da başkenti Kurzo'yu ele geçirir. Pizarro'nun bir yoldaşı Diego Almagro, Şili'nin kuzeyini fetheder (1535-1536), ve Queseda ve Belalcazar adlı fatihler de, bugünkü Kolombiya'yı alırlar. Pizarro'nun birliğinden bir emektar, Francisco Orellana da, Amazon'un kaynaklarını keşfeder ve ırmağın denize döküldüğü yere kadar tüm akışını izler (1541-1542).

Francisco Pizarro, 1541 yılında öldürülecektir.

Yedi yıl süren bir çekişmeden sonra, Andlar ülkesi, Karayipler Denizi'nden Magellan Boğazı'na kadar, İspanya'nın mülkü oldu. Peru ile çevresindeki ülkeler, Meksika'dan çok daha masalsı hazineleri barındırıyorlardı. 1545 yılında keşfedilen Potosi'nin gümüş madenleri, eski dünyada olanlardan çok daha fazla ürün veriyorlardı. Peru'da da *encomienda* sistemi kuruldu. Binlerce ve binlerce yerli, ayrıca *mita*, yani angarya borcu altın-

daydılar ve böylece madenlerde zorla çalıştırılıyorlardı. İspanyol egemenliğinin ilk otuz yılının sonunda, acımasız bir sömürü, yerli halkı yarıya indirmişti. Fatihler, Meksika ve Peru'daki halkların eski uygarlıklarını, akıl almaz bir barbarlıkla, hayasızca yıkıp çiğnediler. Onların, insanı hayran bırakan mimarlık anıtlarıyla, baha biçilmez sanat eserlerini yokettiler. Bu halklar, zorla katolik yapıldı. İğrenç bir sömürü sistemi, fethedilmiş ülkelerin halklarını geriletti, silip süpürdü.

İleride yeniden döneceğiz bu konuya.

İNGİLİZ, HOLLANDALI VE FRANSIZLARIN SÖMÜRGE FETİHLERİNİN BAŞLANGIÇLARI

Sömürge edinmede, XVI. yüzyılın ortalarından başlayarak, İspanya ile Portekiz'in karşısına, tehlikeli bir rakip dikildi: **İngiltere**'dir bu. I. Elizabeth'in hükümdarlığı döneminde, büyük deniz yollarının egemenliği adına, korkunç bir mücadele, İngiltere'yi İspanya'nın karşısına çıkardı. *Yenilmez Armadanın* yenilgisi, denizler üzerindeki İspanyol egemenliğine son verdi; İngiliz gemileri denizlerde ve okyanuslarda tam bir özgürlükle seyredebileceklerdi artık. İngilizler, yeni kıtaya ayak bastılar.

XVI. yüzyılın sonlarında, Atlantik kıyısında, Virjinia'da bir koloni kurdular; orada, kesin yerleşmeleri, XVII. yüzyılın başlarında olacaktır. Bunun yanı sıra, kabrador'u ve Grönland'ı döven denize girdiler ve Güyan'da yerleştiler; çok geçmedi, Bermuda adalarını, ele geçirdiler; 1632 yılından 1655'e kadar, İngilizler, Küçük Antiller'de bir çok ada ile jamaika'yı aldılar.

XVII. yüzyılın başlarında, **Hollanda** da karıştı kavgaya; onun sömürgeci yayılışı ise pek çabuk yürüdü. XVII. yüzyılın ilk on yılları boyunca, Hollandalılar, Hint Okyanusu'ndaki deniz yolları üzerinde denetimlerini kurdular, Malezya takımadalarına yerleştiler ve Molük adalarını ele geçirdiler; Yeni Dünya'da da, Güyan'ın bir bölümü ile Küçük Antiller'de bir kaç adayı fethettiler; Sona takımadalarında, Cava'ya sıkı sıkıya yerleştiler ve orada Batavya –bugünkü Jakarta– kentini kurdular. 1602 yılında kurulan «Doğu Hint Hollanda Ortaklığı» orada dal budak saldı; bu ortaklık, kollarını tâ Çin ve Japon limanlarına değin uzattı. Hollandalılar 1600 ile 1644 yılları arasında, Avustralya'nın batı ve kuzey kıyılarını keşfettiler. 1642 ve 1643 yılları arasında ise,

bir Hollandalı denizci **Abel Tasman,** Hint Okyanusu ile Büyük Okyanus'ta sefere çıktı ve Yeni Zelanda ile Fiji ve Tonga adalarını buldu.

XVII. yüzyılın başlarında **Fransızlar,** Kanada'da Saint-Laurent'a kadar uzandılar; arkasından da Güyan'da Cayenne sömürgesini kurdular.

İspanya, Amerika'daki belli başlı topraklarını, ancak İngiltere'yi, Hollanda'yı ve Fransa'yı karşı karşıya getiren azgın rekabet sayesinde elinde tutabildi. Portekiz'e gelince, 1584'ten 1640 yılına değin, bütün ele geçirdikleriyle beraber İspanya'nın vesayetindeydi; Güney-Doğu Asya'daki sömürgelerinden çoğunu da yitirdi.

Avrupa'lı sömürgeciler, Amerika'daki topraklarında, özel bir işletme tipi yarattılar: «Plantasyon» denen bu işletmede köleler çalışıyordu; Afrika'dan getirilen yüzbinlerce köle, şekerkamışı ve pamuk plantasyonlarında çile dolduruyorlardı. Kara derili insanların ticareti, XVI. yüzyıldan XVII. yüzyıla değin, en kazançlı uğraşlardan biri oldu. Batı Afrika, köle avlamak için, bir tür sahibinin izni olmadan girilemeyen yer olup çıktı; iki yüzyıl içinde, halkından iki milyondan fazlasını yitirdi; bunun içinde, -en azından- bir milyonu, köle tacirlerinin giriştikleri seferler boyunca ve Yeni Dünya limanlarına taşınırken eriyip gitti.

RUSLARIN COĞRAFYA BULUŞLARI

Bugünkü Avrupa Rusya'sının tüm kuzeyi, XII ve XIII. yüzyıllarda, **Novgorod kökenli gezginlerce** araştırılıp keşfedilmiştir: Gözüpek kâşifler, Uralları aştılar ve Beyaz Deniz'e ve Barentler Denizi'ne götüren ırmak yollarını tanıdılar; Norveç ve Spitzberg kıyılarını da, XII. yüzyıldan başlayarak, Büyük-Kuzey'de oturan Rüslar gidip gördüler. Novgorodlular, XIV. yüzyılın ortalarında Ob kıyılarında göründüler. XV. yüzyılda, Moskova voyvodaları, İrtiş doğrultusunda bir sefer düzenlediler; Sibirya -ya da daha çok Sibir, ya da Sebur- adını, Katalanya'da yapılan bir haritada, 1375 yılından başlayarak görüyoruz.

XV. yüzyılın sonlarıyla XVI. yüzyılın başlarında, Ob ırmağının aşağı bölgelerindeki topraklar, Moskova'nın elindeki topraklara katılır. 1550 yılında, Ob körfezine kadar olan deniz yoluyla, Taz'ın denize döküldüğü yer tanındı. Rus gezginleri, XVII. yüz-

yılın başlarında, Taz'm aşağı bölümünde Mangazeia kentini kurdular; çok geçmedi, önemli bir ticaret merkezi ve Doğu'ya, Yenisey ve Lena havzalarına doğru yürüyüşte bir dayanak noktası oldu bu. Böylece Sibirya, Yermak'ın 1851-1852 yılındaki seferinden çok önce keşfedilmişti. Yermak'ın seferinin tarihsel önemi ise şurada: Onun, Tura, Tobol ve İrtiş havzalarında bulduğu geniş topraklar, Moskova ülkesine katıldı. Biraz daha sonra, XVII. yüzyılın ilk yarısı boyunca, Rus gezginleri İrtiş ve Taz kıyılarını terkederek, tâ Okrotsk Denizi'ne ve Çukotka'ya kadar erişirler. 1648'de, bir kazak, Semion Dejnev'le, sanayici Fedot Alexiev, kuzey sularında dolaşmak için, pek güzel donatılmış gemileriyle denize açılırlar. Kolyma'nın ağzından hareketle, Asya kıtasının kuzey-doğudaki en uç noktasını -bugünkü Dejnev Burnu- dolanırlar, Asya'yı Amerika'dan ayıran boğazı geçerler ve Anadir'in denize döküldüğü yere varırlar.

Rusların, Sibirya'da ve Uzak-doğu'daki keşiflerini, Kuzey-Asya'nın geniş alanlarını **nüfusça kolonileştirme** hareketi izledi: Büyük toprak sahiplerinden, Boyarlardan ve Voyvodaların keyfî davranışlarından kaçan binlerce sıradan insan, Uralları aştı. Sibirya'da yerleşen Ruslar, yerli halkla pek çabuk bağ kuruyorlardı: Onlara, kendi kültür yöntemlerini, giderek Rus uygarlığını tanıtıyorlardı; yeni gelenler, Sibirya'nın çeşitli halklarıyla, bilerek ve isteyerek karışıyorlardı. Bunların, kıta Sibirya'sında olsun, Uzak-Kuzeyde ya da Kamçatka'da olsun, çok uluslu bir Rus devletinin oluşumunda büyük katkıları olmuştur. Bununla beraber, çok acılar da çektiler: -mal olarak verilen ağır bir ödenti anlamına- *yasak* koyan Çar voyvodalarının baskısından, Sibirya halkları arasına Hıristiyanlığı sokup yerleştirmek isteyen Rus papazlarının aşağılamalarından ve emeklerinin ürününe konmak için çırpınan tacirlerin kötü davranışlarından ileri geliyordu bu.

XVII. yüzyılın ilk yarısında, Rusların gerçekleştirdiği buluşların boyutları ve hızı pek çarpıcıdır. Yeni keşfedilen topraklar, Batı Avrupa'nın iki mislinden fazlaydı. Ruslar, Asya'nın -erişilmesi alabildiğine güç- Arktika bölgelerine ve Tayga'ya girdiler. Bütün bunların sonunda dünya haritasına, uçsuz bucaksız bir ülke sokuldu. Bu ülke, Urallar'dan Büyük Okyanus'a kadar yayılıyordu. Bu toprakların çevresi, gözüpek Rus gezginlerinin anlattıklarıyla aydınlığa kavuşmuştur.

COĞRAFYA BULUŞLARININ SONUÇLARI

Büyük coğrafya buluşlarının, Batı Avrupa, giderek insanlık tarihi bakımından çok büyük etkileri oldu.

Batı Avrupa'da, iktisadî ilişkilere Orta Çağ'da egemen sistemin yeni bir dökümünü de beraberinde getirdi bunlar. Akdeniz havzası, çok daha özel olarak da İtalyan kentleri, eski önemlerini yitirdiler: Uluslararası ticaretin çekim merkezi, önce Lizbon'a ve Sevilla'ya geçti, sonra da Anvers'e; XVI. yüzyılın sonunda, Hollandalılar, Escaut'nun ağızlarına yerleştiklerinde, Anvers, Amsterdam'a verdi önceliğini; Londra da, bir büyük ticaret merkezi oldu. Bu üç liman, dünyanın bütün ülkelerine mamul ürünler gönderiyor ve, kolonilerden, pamuk, şeker, tütün ve çeşitli ham madde taşıyıp getiriyorlardı; Anvers'in, Amsterdam'ın ve Londro'nın borsalarında her türlü malî işlem yapılıyordu. Marx, *Kapital*'inde öyle yazar: «Dünya pazarındaki bu ani gelişme, piyasadaki malların çoğalışı, Asya'nın ürünleriyle Amerika'nın hazinelerine konmak için Avrupalı uluslar arasındaki yarışma, sömürge sistemi, bütün bunlar, üretimin feodal sınırlarının parçalanıp atılmasında, geniş ölçüde katkıda bulundu».

Büyük keşiflerle beraber ortaya konan sömürge sistemi, Asya, Afrika ve Amerika'daki milyonlarca insanın hayasızca yağmalanmalarına dayanıyordu. Bu, Avrupa burjuvazisine, özellikle İngilizlerle Hollandalılara, kapitalist üretimin gelişmesi için gerekli dev sermayeleri biriktirme olanağını verdi. «Amerika'nın, içinde altın ve gümüş bulunan bölgelerinin keşfi, yerlilerin köle durumuna düşürülmeleri, maden ocaklarına tıkılmaları ya da yok edilmeleri, Doğu'da Hind'in fethi ve yağmasının başlaması, kara derili insanların avlanmaları adına Afrika'nın bir tür ticaret alanına dönüştürülmesi, işte kapitalist çağın seherini simgeleyen ilkel birikimin göz alıcı yöntemleri».

Olan bitenin bu açık sergilenişi de Marx'ındır.

Avrupa'daki hemen bütün gelişmeler, «fiyatlardaki devrim» diye adlandırılan olayın etkisinde kalmıştır. XVI. yüzyılın 40'lı yıllarından başlayarak, malların fiyatları, git gide hızlanan biçimde yükseldi; Meksika ve Peru'dan gelen –akıllara durgunluk veren– altın ve gümüş yüzünden idi bu. Değerli madenlerin

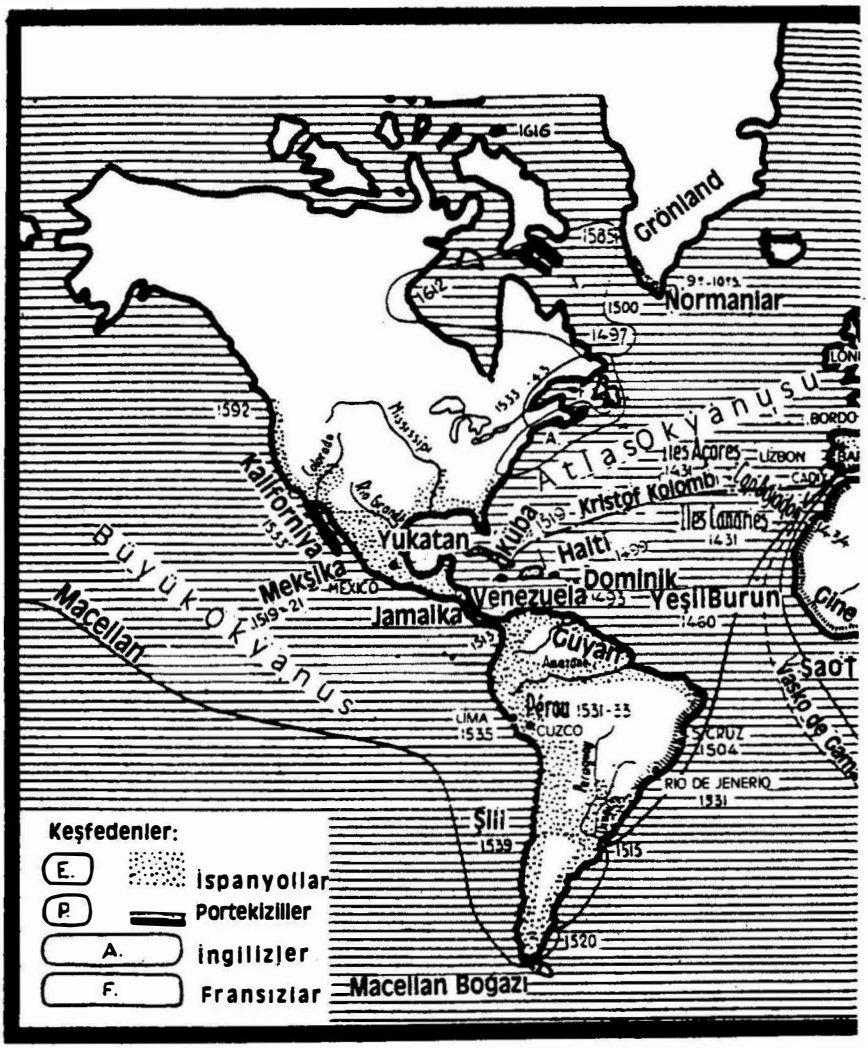

7. – Büyük coğrafya

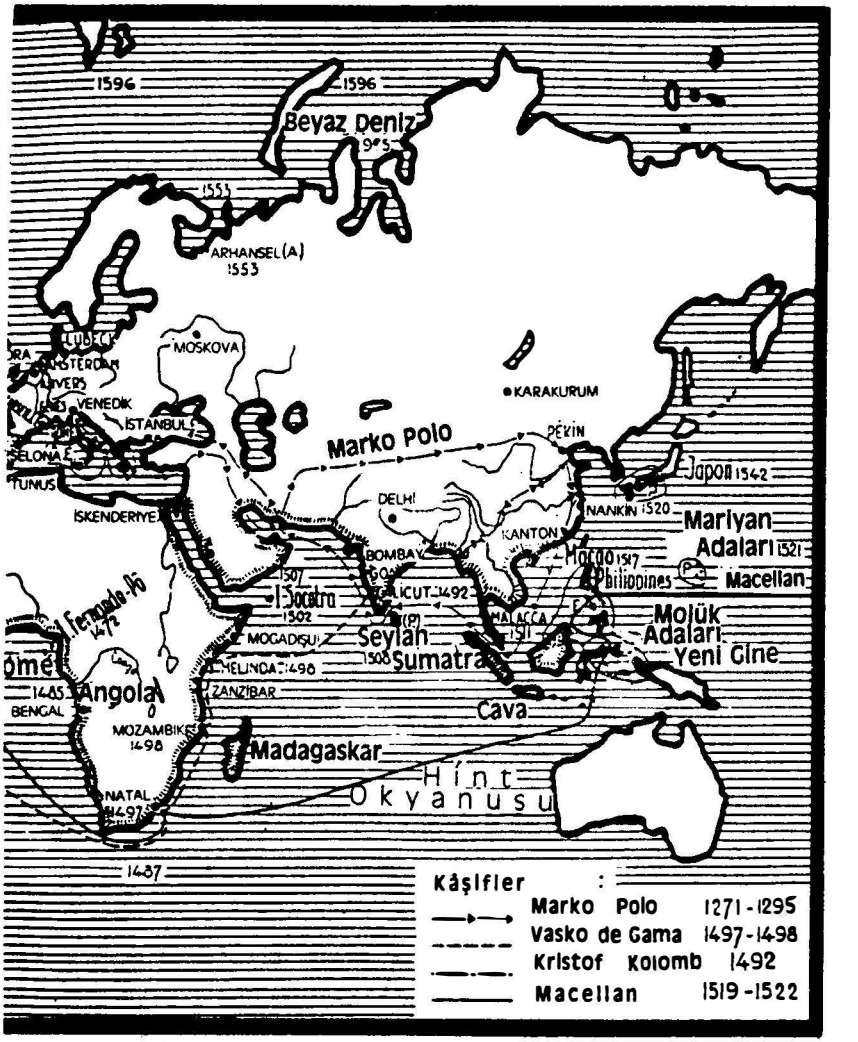

yolculukları

fiyatları ise azaldı: Yalnız miktarlarındaki çoğalmalar değildi neden; İspanyol sömürgelerindeki madenlerden çıkarılmaları, yerlilerin ve siyahîlerin -hemen hemen- bedava emekleriyle sağlandığı içindi. Sonuç olarak, alış-veriş aracı olmasının yanı sıra, bir mal da olan altınla gümüşün değeri, düşmüştü; oysa, aynı zamanda, mamul ya da tarımsal ürünlerin elde edilmeleri için gerekli emek miktarı, XVI. yüzyılda, bir önceki yüzyıldakinin aynı kaldı. Bütün bu ürünlerin fiyatları, XVI. yüzyıl boyunca Batı Avrupa ülkelerinde 2, hatta 2,5 katına çıkmıştı; İspanya'da 4 katına çıktığını görüyoruz.

«Fiyatlardaki devrim», **sosyal bakımdan** ücretlilerin pek zararına oldu; gerçek ücretlerin değerini düşürdü. Bu düşüş ise, tersine -imalâthane ya da atölye sahipleri olarak- girişimcilerin yararına oldu; bir de tacirlerin. Yoksul köylülerin durumu daha da felâketti, tutup emek güçlerini satmak zorunda kaldılar. Soylular da felâkete gidiyorlardı: Çünkü, ürettikleri pazara giden ücretlileri bir yerde sömüremiyorlardı; ve böylece, nakit olarak para geliriyle yetinmek zorundaydılar. Burjuvalaşmış soylular ile, ürünlerinin bir bölümü pazara giden hali vakti yerinde köylüler ise, iktisadî bakımdan güçlendiler. «Fiyatlardaki devrim», kentte ve kırsal kesimde sınıf çelişmelerinin daha belirgin hale gelmesinde katkıda bulundu; küçük üreticilerin mülklerinin ellerinden çıkmasını çabuklaştırdı ve yeni bir sınıfın, **kapitalistler** sınıfının oluşumunu hızlandırdı.

Kayda değer bir başka önemli etki de şu: Büyük coğrafya buluşları, Avrupalının dünyasına, giderek **insan düşüncesine büyük boyutlar kazandırdı.** Avrupalılar, XV. yüzyıla değin, Avrupa ile Asya'nın bir bölümünü ve Kuzey Afrika'yı biliyorlardı yalnız; oysa, bir anda, o zamana kadar bilmedikleri yığınla şeyin farkına vardılar: Yıldızlar, okyanuslar, kıtalar, bitkiler, insan ırkları, tartışılmaz uygarlıklar. Orta Çağ'dan kalma yığınla anlayışı alt üst etti bu; ve çok geçmedi, sosyal düşüncede, bilimde ve teknikte **gerçek bir devrimi** başlattı.

BÖLÜM III

YENİ BİR DÜŞÜNCE VE SANAT: RÖNESANS

Avrupalılar, dünya hakkındaki bilgilerini genişletir ve egemenliklerini yeryüzünün dört bir köşesine yayarken, kültür de olağanüstü bir gelişme içine girer: Bu dönemi, –«yeniden doğuş» – anlamına gelen **Rönesans** terimiyle adlandırmak âdet olmuştur.

Gerçekten bir «yeniden doğuş» muydu söz konusu olan?

I

YENİ BİR DÜNYA

Başta, sosyal gerçeklik, çok şeye ışık tutuyor.

RÖNESANS VE SOSYAL GERÇEKLİK

«Rönesans» terimi, XVI. yüzyılda ortaya atıldı. Gerçekten, o dönemin aydın kafaları, geçmiş yüzyıllardan derinden derine farklı bir devirde yaşadıklarının izlenimi içindeydiler. Onlara göre, Roma İmparatorluğu'nun yıkılışından başlayarak, uzun bir «karanlıklar» dönemi girmişti araya; bir barbarlık, bir vahşilik dönemiydi bu. Nitekim, Orta Çağ'ın belli bir aşamasındaki anıtları «gotik» diye adlandırırken, aslında barbarlığı kastediyorlardı bu deyimle. Şöyle düşünüyorlardı: Uygarlığı Germen istilâları yıkmıştı; ne var ki, şimdi yeniden dirilmekteydi o, yıkıntıları içinde **«yeniden doğmak»**taydı. Rabelais'nin 1532 yılında yazdığı *Pantagruel*'inde sevimli dev Gargantua, acıklı gençlik yıllarını hatırlayıp yeni bir devrin doğuşunu selâmlarken şöyle der: **«Yararlı bilgi adına ne varsa, hepsini yakıp yıkmış olan Got'ların zamanı hâlâ karanlıktı, mutsuzluk ve felâket tütüyordu üstünde... Ama Tanrı'nın yardımıyla, bilgiye bir ışık ve saygınlık geldi şimdi».**

Böylesi bir düşünce, kuşkusuz, tümüyle yanlış günümüzde. Her şey bir yana, katedrallerin yapıldığı dönemin, hiç de bir barbarlık dönemi olmadığını söylemek yeter. Öte yandan, XVI. yüzyılın insanları, çoğu noktada, geçmiş yüzyılların gelenek ve alışkanlıklarını da terketmiş değillerdi. Bununla beraber, «Rönesans» terimi, yine de belli bir gerçekliği dile getiriyor. Gerçi, Orta Çağ uygarlığı ile Rönesans'ınki arasında tam bir kopuş olmadı; ama, öyle de olsa, XVI. yüzyılda, yeni görüşlerin ve yeni bir ülkünün ortaya çıkıp zafer kazandığı da bir gerçek; edebiyatta ve güzel sanatlarda öyle, düşüncede de öyle.

Nedir Rönesansın temel niteliği?

Bu soruya hemen yanıt vermeden önce, belirtilmesi gereken önemli bir nokta var ki şu: XVI. yüzyılda, giderek XVII. yüzyıl başlarında, kapitalizmin doğuşundaki tüm karmaşıklık, farklılaşmış biçimler, bu doğuşun çelişmeli niteliği, zorunlu olarak ideolojiye de yansıyacaktı: Bu ideoloji, burjuvaziden ve soylulardan etkilendi; yeni bir ara tabaka olan aydınlar da, yeni sosyal durumu yansıtan düşüncelerin oluşumunda git gide etkin bir rol oynuyorlardı; ezilen kitlelerin özlemleri de gün ışığına çıkıyordu zaman zaman. Öyle de olsa, kültürün doğrultusu ve içeriği, bu dönemde, durumu git gide güçlenmekte olan **burjuvazinin çıkarlarına** hizmet etti.

Doğa bilimlerindeki yoğun gelişme, dünya görüşüyle feodalitenin dinsel ideolojisi arasındaki çelişmeleri arttırdı. İlk hümanistler, katolik dogmaları açıkça tartışmaya cesaret etmemiş de olsalar, Bruno ya da Galilei gibi düşünürler, ruhban çevrelere açıkça düşmanlıklarını gösterdiler. Doğal bilimlerdeki kazanımlara bakıp onları özümseyen filozoflar, Orta Çağ otoriterliğine yöneltilmiş eleştiriyi daha da açıp yaydılar; deneyim ve gözleme dayanan yeni bilgi yöntemlerini açıklayıp aydınlığa kavuşturdular. Sosyal yaşamı yöneten kanunların açıklanışında da ilk denemeleri görüyoruz. XVI. yüzyıl, giderek XVII. yüzyıl kültürü, her yanda açıkça **ulusal**dır. Sanat ve edebiyat da, misli görülmemiş bir sertlikte, **gerçekçiliğin doruk noktalarına** ulaşır.

Yeni kültür, **«Rönesans insanı»** dediğimiz yeni bir insan tipini de ortaya çıkardı.

Nasıl?

Rönesans üstüne yaptığı o güzel nitelendirmede, Engels,

şöyle der özellikle: «İnsanlığın şimdiye değin tanıdığı, ilerici yönde en büyük altüst oluş oldu bu; bir devirdi ki Rönesans, devlere gereksinmesi vardı ve devler yarattı: Düşüncenin, tutkunun ve karakterin devlerini, evrenselliğin ve derin bilginin devlerini». Şu gerçeğin de altını çizer: «Burjuvazinin modern egemenliğini kuran insanlar, burjuva dar görüşlülüğünün dışında, her şey oldular»; «o devrin insanları, iş bölümünün köleleri değillerdi henüz; bu iş bölümünün ne türlü sınırlar getirdiğini, ne denli dar görüşlülüklere yol açtığını onlardan sonra gelenlerde görürüz çoğu kez... Hemen hemen istisnasız, hepsi de, bütün varlıklarıyla, devirlerindeki harekete, pratikteki mücadeleye atıldılar; kimi söz ve yazıyla, kimi kılıçla, çoğu kez her ikisiyle kavgaya girip katıldılar. Onları dört başı mamur insanlar yapan bu bütünlüktür işte, bu yaradılış gücüdür!».

Gerçekten, bu devir, olağanüstü parlaklık ve yetenekte kişilikler yetiştirdi; hepsi de bilim ve sanatların gelişmesine dev katkılarda bulundular ve çevrelerindeki her şeyle ilgilendiler, ideolojik ve siyasal mücadeleye katıldılar: Leonardo da Vinci, pek büyük bir ressamdı; aynı zamanda, bir matematikçi, seçkin bir mekanisyen ve mühendis. Pek önemli buluşlar borçluyuz ona. Devrinin bir başka devi olan Michelangelo, bir heykeltraş, ressam ve mimar olduğu kadar, büyük bir şairdi de; tehlike anında, Floransa'nın savunmasının başına geçenlerden biri oldu. Büyük Alman ressamı Albrecht Dürer, matematikle, mekanikle, anatomi ile uğraştı ve kaleler yaptı.

Sanatla bilimin bu birliği rastlantı sonucu değildi; her ikisi arasında kesin farklılaşma gerçekleşmemişti henüz, dünyayı tanıma yeni yeni başlıyordu. Böylece sanata ve bilime hizmet edenler, doğa ve insan hakkında doğru bir görüş yaratabileceklerdi.

Zamanın serüvenci anlayışı, o da Rönesans insanlarına damgasını vurdu.

> En çarpıcı örneklerinden biri de bunun, heykelci, kuyumcu ve madalyoncu İtalyan **Benvenuto Cellini** (1500-1571)dir. Bu çok yönlü sanatçı, yazdığı **Anılar**'ında pek çekici bir yazar olarak da kendini ortaya kor. İçinde halk ağzından alınmış renkli deyişlerin bolca bulunduğu, bunun yanı sıra gramer kuralları kadar pek kitabî biçimlere de sırtını dönmüş bir dille, alabildiğine ilginç bir eser yarattı. Cellini, bu gürültülü devrin ilginç kişiliklerinden çekici portreler sunar bize. Okuyucu, dev-

lere yaraşır bir iradeyle donanmış, istediğini kesin olarak bilen çoşkulu bir insanın, yaratırken cesaretin doruğuna çıkan ve, her adımda kendini bitirircesine yoran ve insanüstü bir çabayla çalışan, bu sayede de kafasında kurduğu her şeyi ete kemiğe büründüren bir sanatçının – en beklenmedik – öykülerinin arkasından sürüklenir gider. Cellini'nin, yaşadığı dünyanın önde gelenleri, prensler, krallar, tek kelimeyle müşterisi olmuş bütün bu insanlar karşısında gösterdiği bağımsız tutum ve kendine saygı, çarpar insanı.

Cellini'nin aynı zamanda, kendi ateşli yaradılışının arkasından da gittiği oluyordu çoğu zaman; skandallara ve cinayetlere varan taşkınlık nöbetlerine de tutuluyordu. Kullanmak zorunda kalmadığı zamanlarda bile, hançeri her zaman yanındaydı. Bir çok cinayetler işledi bilerek; kalemine bir vicdan azabının gölgesi bile değmeden onları da anlatır. Cellini, özsaygı ile yoğrulmuştu ve kişiliği hakkında sağlam bir kanısı vardı.

Cellini'nin Anılarını okurken, şu inanç buram buram tüter satırlarında: Zaferlerini, hiç de sosyal hiyerarşinin doruğundaki ayrıcalıklı durumuna borçlu değildir; tersine, yeteneklerine ve cesaretlerine dayanarak kazanmıştır onları ve, göğsünü dolduran bir tür aşağı-halk tabakası gururunun kaynağında da, bu yetenekler, bu cesaret vardır.

İTALYAN HÜMANİZMASI

Nedir Rönesansın temel niteliği? **Eski Yunan ve Roma Çağı'na çoşkuyla bağlanış.** Bu bağlanış, bütün Batı Avrupa'da yayılan güçlü bir düşünce akımıyla aynı zamanda gelişti; Orta Çağ'ın son yüzyıllarında İtalya'da doğan bu akım, **hümanizmadır.**

Hatırlatmış olalım: XIV. yüzyılın sonlarından başlayarak, İtalya'da, yığınla kültür adamı, Eski Yunan ve Latin dünyasının tüm anılarına tutkuyla sarılıyorlardı. İlk Çağ yazarlarının eserlerini yeniden bulup toplamak çabası içindeydiler; hemen hepsi de manastırlara dağılmıştı bu eserlerin ve Orta Çağ boyunca da, keşişlerce saklanmış ve kopyaları çıkarılmıştı. Topladıkları yazmalarda çoğu kez yanlışlıklar ve bozmalar olduğu için, hümanistler, bu metinlerin ilk biçimini saptamak, arkasından da asıl anlamını ortaya koyabilmek için, açıklamaya ve yorumlamaya girişiyorlardı. Türk istilâsından kaçan Bizanslı bilginler de, ellerinde sadece çevirileri bulunan Batılılara, eski Yunan edebiyatının asıl metinlerini getirip tanıttılar. Roma'da, Venedik'te, Floransa'da

ilk genel kitaplıklar ve ilk edebiyat dernekleri, ya da akademiler kuruldu. XV. yüzyıl sonlarında, Laurent de Medicis'nin –ünlü Yunan filozofu Platon'un onuruna– kurduğu Platon akademisi böyle ortaya çıktı. Yazarlar ve bilginler bir araya geliyor, edebiyat ve felsefe sorunları üstüne tartışıyorlardı oralarda. İşte, bu yoğun aranışın içindeki kültür adamlarına «hümanist» adı verildi.

Üniversitelerde ruhban çevrelerden gelen hocaların, özellikle ilahiyat temeline dayanan –o bir yerde tek sesli– öğretimleri yanında, bu hümanistler, çoşkulu bir hareket içinde **yeni bir kültür** yarattılar; ya da ilk Çağ düşüncesinin en sağlıklı öğeleri Hıristiyanlığın içine gelip giriyordu. Kilise dışındaki geniş bir aydın çevreye hitap ediyordu bu kültür; ve –sözlü– öğretimle değil, **kitap yoluyla** yayılıyordu. Görünüşte yalın bir teknik, ama aslında insanoğlunun ortaya koyduğu en büyük buluşlardan biri olan **basımcılık** da o sıralara raslamıştı ve hümanizmanın yayılışını hızlandırıyordu; kendileri de seçkin birer hümanist olan kimi basımcılar, XVI. yüzyılın başlarında, hümanizmanın en ateşli yayıcıları oldular: Basel'de bir **Froben** vardır, Venedik'te **Alde Ma-**

8. – XVI. yüzyılda bir kitaplık

nuce, Paris'te Henri Estienne; yüzyılın ikinci yarısında, bunların en ünlülerinden biri, Anvers'te yerleşmiş bir Fransız olacaktır, **Plantin.**

Ne görüyoruz bu yeni kültürde?

Hümanizma, karmaşık bir geçiş döneminde ete kemiğe büründü gerçi; özelliği de, çeşitli öğretilerden gelen dağınık öğelerin bir karması oluşu. Bu bakımdan, eksiksiz bir öğreti değildir hümanizma. Öyle de olsa, onun -çoğu kez birbirinden pek farklı ve hümanizmanın gelişmesinin değişik aşamalarına ilişkin- çeşitli akımları, aynı noktalarda birleşiyorlardı: Katolik kilise, tüm doğal eğilimleri, günah deyip damgalayarak ve çilecilikle nefsi köreltmeyi erdem diye ilân ederek insan kişiliğini sürekli alçaltırken, hümanistler, **insanın yüceliğini** ilân ediyor, **aklının gücünü** ve **yetkinliğe ulaşma olasılığını** göklere çıkarıyorlardı. İnsanın yazgısını saptayan Tanrı değildi; bu yazgıyı, sonsuz olasılıkları kullanarak biçimlendiren insanın tâ kendisiydi. Temelde dindar olan hümanistler, aslında dini dünyasallaştırıyorlardı; evrenin merkezi olarak insan, Tanrı'nın yerini alıyordu. Hümanistlerin erdem diye önerdiklerinin de, Kilisenin vaaz ettikleriyle ortak hiçbir yanı yoktu; erdem, eylem susuzluğuyla, yiğitlik, amaçlarına ulaşabilmek için gözünü budaktan sakınmamak, o sınırsız cesaretti. **İskolastiğin eleştirisi, feodal dinsel ideolojiye karşı mücadele:** Hümanizmanın ilerici yanını belirleyen bunlardır.

Hümanistlerin Grek-Latin kültürüne karşı gösterdikleri -o doymak bilmez- ilgi, pek anlaşılır bir şeydir aslında: Onları çeken, dünyasallığı ve canlılığı idi bu kültürün. Eski Yunan'la Roma'ya olan bu sevgi ve saygı ise, İtalya'da ve özellikle XV. yüzyılda pek güçlüydü; güçlüydü, çünkü İtalya'da, antik gelenekler hiç bir zaman bütünüyle kaybolmamıştı ve eski Roma'nın yıkıntıları herkesin hayranlığını çekip duruyordu. Hümanistler, Roma tarihine kendi ulusal geçmişleri olarak bakmışlardır. Son olarak, XIV. yüzyılda, İtalya, tarihsel gelişmesi içinde, öteki Avrupa ülkelerinden ilerdeydi. Kapitalist üretim ilişkilerinin ilk biçimleri, en ilerlemiş kentlerde, İtalya'da ortaya çıktı. Bu önemli değişiklikler, öteki Avrupa ülkelerinden ileride olan İtalya'nın gelişme düzeyinin yüksekliğine tanıklık ediyordu. Kentlilerin yeni yaşam koşulları, girişimci ruh, para biriktirme susuzluğu, sanayide, ticaret ve maliyede, -kimi zaman raslantıya bağlı- eser

ve işlemler, hızlanan ve yepyeni bir yaşam biçimi, bütün bunlar *popolani* arasında, özellikle de genç burjuva çevrelerde, yeni bir dünya görüşünün oluşumuna yol açmıştır.

«Kim ki paranın ve devrin efendisidir, her şeyin de efendisidir». O dönemde yaşamış birinin sözüdür bu. Bu sosyal ortam, feodal toplum ortamına zıt bir dünya görüşü oluşturacaktı elbette. Bu yeni dünya görüşü, **insanın toplumdaki rolü** hakkında **yeni bir ölçüt** getiriyordu; yeteneklerini, çıkarlarını ve haklarını değerlendirişi başkaydı. Şaşmalı mı buna? Kent yaşamının dinamizmi, çeşitli partiler ya da guruplar arasındaki sert sınıfsal mücadele, çoğu zaman hali vakti yerinde kentlilere – hatta kimi zaman onlardan bir iki gömlek aşağıda olanlara – bekledikleri bir şeyi veriyordu: Yükselmek, doğdukları kentte önemli bir yer tutmak, ya da girginlikleri, hünerleri ve güçleri sayesinde prensin sevgisini kazanmak. Yeni koşullarda, bir imalâthanenin, bir korporasyonun ya da bir kastın içindeki bağlar gevşediğinde, girişimci yada bir tacir rakiplerine karşı ciddi bir kavga verirken yalnız başına kaldığında, bütün bu nitelikler, zenginliklere götüren kapıları açabilecekti; kazancın çekiciliğiyle kamçılanmış bu girişimci ya da tacirin dayanabileceği tek şey vardı: Kendi yetenekleri!

Hümanizmanın temelindeki **bireycilik** buradan geliyor.

Bu mücadelede, hümanistler, tacir ve zanaatçı çevreleri temsil ediyorlardı başta: genç burjuvazinin bir bölümünü oluşturan da bu çevrelerdi. Yeni düşünceler, İtalya'da büyük yankılar yaptı. Rönesansın bir çok kişisi, *popolani*den, «liberal meslekler»in insanlarındandı; soylulardan gelenler de vardı içlerinde. Feodal dünya görüşünün temellerini yıkarken, insan kişiliğini felce uğratan yığınla engeli kırıp parçalarken, hümanistler aslında **halkın en geniş katlarının çıkarlarını** dile getiriyorlardı; öyle olduğu için de, uzun zaman ilahiyatçı dogmaların tutsağı olmuş olan halk kitlelerinin yaratıcı gücünün yeniden ortaya çıkış oldu bu. Halk kaynaklarıyla beslenen sanat ve edebiyat, kendine özgü bir parlaklık kazandı ve bütün bir devre damgasını vurdu.

İşte, hümanizma adını verdiğimiz bu görüş, Rönesans adını alacak olan parlak kültürün ideolojik içeriğini oluşturur. Bu kültürün kaynakları, **İtalyan kent kültürüne** çıkar; o da, daha önceki çağın kent kültürüne salar köklerini. Rönesansın temsilcileri,

ilerici eğilimlerini bundan aldılar. Onu daha bir belirginleştirip vurgulamak ve geliştirmekle yetinmediler; **nitel bir sıçrayış** oldu bu: Burjuvazi, Orta Çağ'ın kentlilerinden geldiği halde onlardan ne kadar ayrılıyorsa, Rönesans da, Orta Çağ'ın kent kültüründen o kadar farklıdır. Sonra, eski Yunan ve Roma'nın felsefe, edebiyat ve sanatının basit bir tekrarlanışı değildi söz konusu olan. İlerlemeden yana olan aydınlar, İlk Çağ'ın mirasına, büyük bir susamışlıkla sarılıp, XIV ve XVI. yüzyıllar arasında, **yepyeni bir kültür** yarattılar; bu kültür, daha önceki yüzyıllardakinden nitel olarak farklıdır.

XIV ve XV. yüzyıllar, İtalya'da Rönesans öncesinin yüzyılları oldu. Kapitalist ilişkiler, Avrupa'nın öteki ülkelerinde de palazlanmaya başladığında, hareket onları da içine aldı.

İTALYA DIŞINDA HÜMANİZMA VE EDEBİYAT

Avrupa'da, XVI. yüzyılda edebiyatın gelişimi, **ulusal edebi dillerin ete kemiğe bürünmesiyle** atbaşı gitti; bu dillerin, esinlerini ve zenginliklerini folklordan ve halk söyleyişinden aldıklarını yeniden hatırlatmış olalım. Latince, dar bir bilginler çevresinin malı olarak kalırken, halk kitlesinin anladığı zengin ve renkli konuşulan dil, kendine özgü yerini aldı. Görsel sanatlar gibi, Rönesansın edebiyatı da, **insanın güzelliğini, aklını, yaratıcı gücünü** selâmlar.

Hümanizma, bütün bir XVI. yüzyıl boyunca, İtalya'da parlaklığını sürdürürken, edebiyatta iki büyük epik şair ortaya çıkar: *Çılgın Roland*'ın yazarı **Ludovico Ariosto** (1474-1533) ile, *Kurtarılmış Kudüs*'ün yazarı **Tasso** (1544-1595). Ariosto, kahramanının ve çeşitli ülkeleri dolaşıp duran şövalye dostlarının -çoğu kez akıl almaz- serüvenlerini anlatır poeminde. Yüce duygular bakımından zengin ve görkemli eylemlerle dolu çalkantılı bir yaşamı dile getirmek için bir bahanedir bu aslında. Ariosto, çöküp gitmekte olan feodal düzenin kimi çizgilerini zekice eleştirir ve onun karşısına, şövalye edebiyatının geleneksel konusunun elverdiği ölçüde, çekici ve değişik, yaratıcılık ateşiyle kızgın bir dünyada daha güzel ve daha zengin bir yaşamın düşünü çıkarır.

Ünlü **Machiavelli** de, XVI. yüzyılda, İtalya'da ortaya çıkacaktır.

Ne var ki, hümanizma, çabucak yarımadanın dışına taştı ve bütün Batı Avrupa'da görkemli bir edebiyatın açılıp serpilişine yol açtı Avrupa Hümanizmasını başlıca merkezlerinden biri Fransa oldu. İki büyük bilgin, ona, kendine özgü bir parlaklık kazandırdılar: **Guillaume Budé** ve **Henri Estienne.** Biri, hukukçu ve I. François'nın kitaplığının müdürü olarak, Roma hukukunu yorumladı ve Eski Yunan ve Latin yazarlarının yaşamı üstüne çalıştı; öteki, Paris'li -ve hümanizma âşığı- ünlü bir basımcı aileden geliyordu, Yunan dilinin ilk büyük sözlüklerinden birini o yayımladı. Asıl belirtilmesi gereken noktalardan biri de şu: Fransa'da hümanizmayı, I. François özel olarak koruyup destekledi. Hümanizmayı yöntem ve düşünce olarak, Paris Üniversitesi -özellikle de İlahiyat Fakültesi, Yani Sorbonne- hoş karşı-

9. – Michel de Montaigne

lamıyordu. I François, Guillaume Budé'nin önerisiyle, yeni bir öğretim yuvası kurdu: 1530'da, yunanca ve ibranice, sonra da felsefe, matematik, coğrafya ve tıp dersleri vermekle yükümlü «kral okutmanları» atadı. **Collége de France**'ın kökeni budur; skolastiğin bendesi Sorbonne'un karşısında, Fransa'da hümanizmanın zaferini temsil edecektir bu kuruluş.

Fransız hümanizması, pek parlak bir edebî rönesansa da yol açtı. Şiirde, büyük adlar olarak, Marot (1496-1544)'dan başka, asıl Ronsard (1524-1585)'ı, du Bellay (1491-1543)'i görüyoruz; onların yanı sıra da bir yazarlar topluluğu: La Pléiade. Ancak, nesrin en büyük ustaları, iki kişi oldu: *Gargantua* ile *Pantagruel*'in yazarı **Rabelais** (1494-1553) ile, ünlü *Denemeler*'in yazarı **Michel de Montaigne** (1533-1592). Her ikisi de , Fransız edebiyatına, Orta Çağ'dakinden farklı türler, düşünceler ve konular getirmiştir. Fransız diline Yunan, Latin ya da yabancı kökenli kelimeler de sokarak –alabildiğine– zenginleştirmişlerdir onu. Ve yine onlardan sonradır ki, daha önce latince yazan bilgin ve filozoflar, düşüncelerini fransızcada dile getirmeye başlamışlardır.

Rönesans'ın ruhunu en iyi temsil eden, François Rabelais'dir aslında; hümanistlerin düşledikleri –o özgür ve ahenkli biçimde gelişmiş– insanın oluşumunu onun eserinde görürüz. O ölümsüz yergi romanlarında, **Gargantua**'da ve **Pantagruel**'de, Rabelais, olanca sertliğiyle Orta Çağ düşüncesine karşı çıkar, feodalitenin temellerine saldırır; özellikle de, düşüncenin içinde boğulduğu Katolik Kilise'ye karşı yapar bunu. Egemen ve ısıran bir dille, çoğu kez gülünç kişileri dolar kalemine. Kimler yoktur ki? Obur kişiler, zır cahil skolastik ilahiyatçılar, yargıçlar ve görevlerini kötüye kullanan Hazine görevlileri. Çekiştirir, kınar, sıra dayağından geçirir ve gözünü budaktan esirgemeden yapar bunu. Öte yandan, köylülerin çetin yaşamını içten gelen bir yakınlıkla anlatır. Söyleyişlerindeki tüm zenginliği halk dilinden devşirir; tadına doyulmaz kelimeleri, atasözlerini –gözalıcı biçimde– alır, çeker, çevirir, ustaca kullanır. Şaklabanlık, kaba şaka, matrak, edepsizce öyküler, maskaralıkla acayiplik kolkoladır. Halk tiyatrosu seyircisinin sevdiği şeylerdi bunlar.

Duyulan aklın yönettiği, baskıdan âzâde ideal yaşam: Rabelais, Thélème manastırını anlattığı romanında dile getirir bunu; o manastırın ilkesi de şudur: «İstediğini yap!» Yazar, insana karşı derin bir inanç içindedir; doğadan aldığı aklının bereketliliğine güvenir. Gerçekten tüketilemiyecek olan yetenekler, en yüce iyilik, genel iyilik adına gelişecektir.

Yeter ki engeller kalksın!

Pay-Bas'da, Almanya'da ve İngiltere1de de hümanistler ortaya çıktı. İçlerinde en tanınmışı da, **Erasmus** (1466-1536) oldu. Rotterdam'da doğan Erasmus, Fransa'da, İngiltere'de, İtalya'da, Basel'de yaşadı; gerçeği söylemek gerekirse, yurdu yoktu: Bir Avrupalı oldu o. Erasmus'la hümanizma, dinsel ve ahlâkî kaygılar içine girer. Gerçekten Erasmus, pagan ya da hıristiyan, eski yığınla metni inceleyip yayınlamakla yetinmedi; onun, 1509'da yayınladığı *Deliliğe Övgü*'sü, yaşadığı devre, Kilise'nin kötü davranışlarına karşı yöneltilmiş acı bir yergidir. *Eski Sözler*'i ve *Konuşmalar*'ı, Eski Yunan ve Roma yazarlarını okurken çıkardığı felsefî ve ahlâkî dersleri herkesin önüne götürüp koyar. Ne var ki, ulusal dillerin gelişme içine girdiği bir sırada, Erasmus, Budé'nin yaptığı gibi, Latince yazıyordu.

SHAKESPEARE VE CERVANTES

Rönesans, İngiltere'de ve İspanya'da dünya edebiyatının iki doruğunu yetiştirdi.

Gerçekten, hümanizma, İngiltere'de dc açılıp serpildi: Oxford ve Cambridge Üniversiteleri geliştiler; başlıca kentlerde yığınla okul (kollej) açıldı: Bu okullarda, yeni bir öğretimin yanı sıra, henüz ürkek ve çekingen dc olsa, «modern» bilimin başlangıcının işaretlerini görürüz. İngiliz Rönesansının eserleri, ne resim ne de mimarlıkta pek özgün olamadılar gerçi; ne var ki edebiyat, hele o ünlü «Elizabeth Çağı»nda, –kendine özgü bir güç ve parlaklıkla– ulusal duyarlılığı dile getirmesini bildi. Şiir, önemli bir hamle yaptı; özellikle uzun şiirde akla ilk gelen de **Edmund Spenser** (1552-1599). Spenser, ingiliz dilini ünlendirmek istedi: Yergiden doğa güzelliklerine doğru uzanır şiiri; Chaucer soyundan bir şairdir o. Bununla beraber, Londra'da olsun, eyaletlerde olsun, büyük tutku tiyatroyaydı, İngiliz edebiyatının en büyük tiyatro yazarı da işte bu dönemde yaşadı.

William Shakespeare (1546-1616)'i kastediyoruz.

Tiyatro yazarlığının devi Shakespeare, iki devrin ara yerinde, çökmekte olan feodalizmle oluşmakta olan kapitalizm arasında yaşadı. Bu geçiş dönemi boyunca ortaya çıkan tutkuları,

uyuşmazlıkları ve çelişmeleri, olağanüstü bir güçle anlattı. Shakespeare, hümanizmaya has ülkülerin, yaşadığı devirle uyuşmaz olduğunun -pek âlâ- farkındaydı.

İngiltere tarihinden, özellikle XIV ve XV. yüzyıllar İngilteresinin iç çekişmelerinden çekip çıkardığı dramlarında, sanatçı, kabına sığmaz feodallerin, olayların akışında verdikleri zararı gösterdi. **IV. Henri**'de ve **Windsor'un Şen Kadınları**'nda gördüğümüz Falstaff, bir çok yönleriyle ilgi çekici de olsa, Shakespeare için, yaşanan dönemin hayasız bir asalak tipi oldu. **Güzel Biten Her Şey İyidirde**, aristokratların çalım ve kasılmalarıyla alay eder. Doymak bilmez açgözlülük, pençesinde kıvranılan altın hırsı: Şhakespeare'in **Atina'lı Timon** ile **Venedik Taciri**'nde açıkladığı budur. Aynı adı taşıyan dramdaki katil kral II. Richard, kendi tutkusunu doyurmak için kan dökmkten çekinmeyen bir feodal despot, utanmaz bir serüvencidir. **Romeo ile Juliette**, Shekespeare'in bir gençlik eseridir. Kendilerinden mutluluğun esirgendiği iki genç aşığın acı öyküsüdür bu; esirgenir, çünkü ikisinin de yaşadıkları toplum, uzlaşmazlıkların paramparça ettiği, kan gütme gibi Orta Çağ'ın boş inançlarının pençesindeki bir toplumdur.

Shakespeare'in en büyük trajedileri, **Hamlet, Othello** ve **Kral Lear**'dır. Yazarın bu oyunlarında yarattığı kişilikler galeri-

10. - Shakespeare

sinde, güçlü ve karmaşık bireyler görürüz. Onların acı yazgısı, kaçınılmaz bir uyuşmazlığı açıklar; bu uyuşmazlık, bütün canlılığıyla yaşayan bir kişilikle, anlamsız bir yıkıcılığı temsil eden sosyal ortam arasında çıkmıştır.

Shakespeare'in kişileri, hiç bir zaman basite indirgenmiş insanlar olmadılar; yazar, onları bütün görünüşleri altında ele alıp araştırıyor ve her insan yaradılışına has çelişmeleri keşfediyordu. Onun eserini incelerken özetle şöyle der Puşkin: «Shakespeare'in yarattığı kişiler, bir tutkunun ya da bir kötülüğün dökümü halindeki insanlar olmadılar; bu kişiler, tutkuların ve çeşitli eksikliklerin gelip kendilerini yakalayıp avucunda tuttuğu canlı varlıklardır. Duruma göre, onların yaradılışlarının çeşitli yüzleri seyircilerin önüne çıkar.» Shakespeare'in oyunlarının merkez kişileri, yazarın didik didik ettiği bir sosyal temel üzerinde gelişirler. Hiçbir zaman durağan değildirler, donanmamışlardır ve olayların akışına göre değişirler; mücadeleyle biçimlenmiş olarak, deneyimlerle de zenginleşerek...

Bütün başarısızlıklarına karşın, II. Phillippe dönemi, İspanya'da pek önemli bir dinsel, sanatsal ve edebi harekete de yol açtı; İspanyol tarihçilerinin «altın yüzyıl» dedikleri bu dönem, XVII. yüzyıl ortalarına değin sürdü ve komşu ülkelerin kültürünü de etkiledi. Sainte Thérèse d'Avila, keşiş Saint Jean de la Croix ve Dominiken Louis de Grenade o sıralarda yaşadılar; her üçü de pek tanınmış dinsel eserlerin yazarlarıdır. Yunan kökenli ünlü ressam, **El Greco** (1541-1614), dinsel tablolarında İspanyolların derin imanını dile getirdi. Son olarak, II. Philippe'in saltanatının son yıllarında, İnebahtı Savaşı'nın eski askerlerinden biri, **Miguel de Cervantes** (1547-1616) kendisini ölümsüzler arasına sokacak ünlü romanını yazmaya başlıyordu.

Shakespeare'de toplumla çatışan kişilik sorunu, genellikle trajik bir yankı bırakırken, Cervantes, bütünüyle başka bir açıdan yaklaşır konuya. Yazar, bu çatışmayı, traji-komik ve yergici bir planda olmak üzere, ölümsüz romanı **Saf Soylu Manche'lı Don Quichotte**'ta ele alır. Cervantes, sersem sepelek dolaşan şövalyeler üzerine yazılmış kitaplar hakkında bir yergi yazmayı tasarlıyordu başlarda; ancak eser, salt şu ya da bu ebedî türün eleştirisi olmaktan çıktı, aştı onu.

Yazar, XVI. yüzyılla XVII. yüzyıl başlarındaki İspanya'nın yaşamını -alabildiğine renklilikle- çizer. Solgun çehreli şövalye Don Quichotte, bir soylu kişidir; yeryüzünde adaleti yeniden kurmak gibi yüce bir çılgınlığa kapılıp servetini bu uğurda yitirmiş bir soylu kişi. Serüven aramaya çıkar, yazarın arzuladığı bi-

11. – Miguel de Cervantes

çimde, değişik ve çoğu kez de gülünç şeyler geçer başından. Yanında sadık seyisi Sancho Panço vardır. Uyanık, hünerli, yalın ve sağlam köylü mantığı olan bir kişidir o. Cervantes, şunu göstermek istemiştir eserinde: Hümanistlerin soylu ilkelerine dayanan ve en büyük amaçları fethetmeye adanmış bir özgür yaşam, çözülme yolundaki Orta Çağ düzeniyle uzlaşmaz. Yazar, alaycılığını sivri dilini, İspanyol mutlakiyetine, ülkede uygulanan zalim, açgözlü ve yırtıcı tiranlığa da uzatır. Dar ufuklu, ama yukarıdan bakıp çalım satan soylularla, lâubali ve zır cahil ruhbanı eleştirip ayıplar, görevlerini kötüye kullanan görevlileri aşağılayıp horlar. Soylu özlemlerle aklını kaçırmış Don Quichotte, olayların akışı boyunca, kendine hasım bir dünyaya çarpar durur: hiç de öğütlenemiyecek dalaverleerle toplumda elverişli bir yer kapmış hinoğluhin tacirlerin dünyasıdır bu; tuzu kuru köylü kalabalığı ve öteki kazanç avcılarıyla karşılaşır.

Cervantes'in evrensel edebiyatın şaheserlerinden biri olan **Don Quichotte'u**, Rönesans'ın gerçekçiliğini tamamladı. Gelecek yüzyıllarda ortaya çıkacak olan gerçekçi romanı haber verir o. Topluma meydan okuyan, varolan iğrenç koşullara karşı çıkan yüce kişi teması, daha sonraki yıllarda, XVIII ve XIX. yüzyıl edebiyatında bir çok kez yeniden ele alınacaktır.

HÜMANİZMANIN BUNALIMI

XVI. yüzyılın sonuna doğru ve XVII. yüzyıl başlarında, düşünceleri Rönesans-öncesi ve Rönesansın edebiyat ve sanatında billûrlaşan **hümanist bireyciliğin bunalımı** başlayacaktır.

Nereden geliyordu bu bunalım?

Şuradan: Hümanistlerin yarattığı insan ülküsü, o yetkin ve tüm feodal baskılardan kurtulmuş insan, tam bir yükseliş halinde olan burjuvazinin özlemlerine, kurulmakta olan kapitalist düzenin gereksinmelerine yanıt veriyordu hiç kuşkusuz. Ne var ki, bir yerde, havada kalmaya mahkûmdu bu ülkü; doğanın verdiği sınırsız yeteneklerin yetkinleştirdiği, bu yetenekleri yaşama geçirip onları çoğaltmak isteyen insan, bir burjuva ülküsüydü; ancak, bu ülküde, bu sınıfa has bencillik ve açgözlülük ortaya çıkmamıştı henüz. Devrin tablo ve heykelleri, ahenkli bir gelişimi tatmış insanları çiziyorlardı; onlarda çizgilerin güzelliği iç dünyadaki yetkinlikle iç içeydi. Dönemin sanatçı ve yazarları şu iyimser inançla doluydular: Bu ülküyü, yeni toplumun gerçek yaşamında zafere ulaştırmak mümkündü.

Oysa, burjuvazinin güçlenip mutlak monarşilerin de başarı kazanmasıyla, hümanizma da derin bir bunalım içine girer. Ülkü ile tarihsel gerçeklik arasındaki çatlak, acılı biçimde aydınlığa çıkar; edebiyat ve sanatın ustaları şunu görürler: Yükselen kapitalist toplum, insanlığın özgürce atılımına uygun kuralları gerçekten yaratabilecek durumda değildir. Sosyal kötülükler, üstesinden gelinemeyecek denli derin görünür onlara. Örneğin, Michelangelo'nun son eserlerindeki o üzgün ve trajik işaretler buradan ileri gelir. Bu trajik yankı, aşağı-Rönesans'ın edebiyatında özellikle duyurur kendini.

Böylece, iyimser hayallerin gerçekle temasta yıkılışı, kimi ülkelerde feodal-katolik gericiliğin başarı kazanması, kimi yerlerde de ilkel birikim devrinin dehşet verici sahneleri karşısında hümanist çevrelerde ayakların birden yere basışı, düşünür ve sanatçıları, insanın bedensel ve ahlâkî erdemleriyle, sosyal ilişkiler konusunda vaktiyle ortaya konmuş kavramları yendien düşünmeye ve derinleştirmeye götürdü; insanın yaradılışındaki tüm karmaşıklığın üstündeki örtüyü kaldırmaya koyuldular. O denli gözde ülkülerin başarısı konusunda düş kırıklığına uğrayınca, hüma-

nistler, ilk hümanistlerin gördüğü biçimiyle insanın gerçek doğası karşısında kuşkuya kapıldılar. Dengeli, durmuş oturmuş insan deyince, mutluluk arkasından koşan ve dünyaya en güzel düzeni sağlamayı öğrenmekten başka bir gereksinmesi olmayan bir insanı anlıyorlardı. Montaigne öyle diyordu: «Her "ben", başlı başına bir varlıktır; başka bir yerde bulamazsınız onu ve çelişmelerle doludur. Kendisini çevreleyen ilişkilerinde, insan, en yüce tepelere de çıkabilir, en baş döndürücü düşüşlere de uğrayabilir».

II

FELSEFE VE BİLİM

Hümanistler, soyut bireşimlere, felsefî sistemlere, Orta Çağ'ın büyük ilâhiyatçılarının görkemli yapılarına sırtlarını dönmüş gibidirler. İlk Çağ'ın felsefeleri içinde yakınlık duydukları, doğrudan doğruya günlük yaşamımızı ilgilendirenlerdir daha çok: Epikurosçuluğun yanı sıra Stoacılık. Bununla beraber, Yunanca metinlerle doğrudan ilişki, onları Platon'la Aristoteles'e kayıtsız bırakamazdı. Raffaello'nun Vatikan'daki o ünlü freskosunun tam ortasına konulan da bu iki filozoftur; biri göğü gösterir orada, öteki yeri. Floransa, Platoncu çalışmaların beşiği olacaktır; Padova Aristotelesçi incelemelerin.

XVI. yüzyıl, doğa bilimlerinde de, başta Kopernik'in yaptığı bir devrimin tanığı.

YENİ PLATONCULUK VE POMPONAZZİ'NİN AKILCILIĞI

Floransa'da Platoncu Akademinin kurulmasından önce, Almanya'da **Nicolaus de Kues** (1401-1464), 1464 yılına doğru, *De la docte ignoranca* adlı kitabını yazarak, XV. yüzyılın -belki de- en ilginç eserini koymuştur ortaya; ilginçti, çünkü Orta Çağ'ın evren anlayışla bağları koparıyor ve, Aristoteles'in fiziğinden başlayarak kendini ağır ağır dayatmış olan, mertebeli fizik dünya görüşüne karşı çıkıyordu. Bunun yanı sıra, biz insanların

sınırlı bilgilerimizi Tanrı'nın sonsuzluğundan ayıran uçuruma işaret ediyordu: Bütün zıtlar o Tanrı'da birleşiyordu; bu niteliğiyle de, insan aklının erişemeyeceği bir şeydi Tanrı. Tanrı'yla insan arasında tek bir bağ kurulabilirdi ancak: Kişisel, eksik ve sınırlı mistik bir sezgi; öte yandan, bizim sınırlı bilgilerimiz, sürekli bir ilerlemenin kaynağı olabilirdi. Nicolaus de Kues'in Fransa'da da yankıları oldu: Onun düşünceleriyle Montaigne'nin Tanrı'yı «bilinmez» bir şey diye göstermesi arasında bir ilişki olsa gerek; Montaigne'ye göre, Tanrı, insan aklının öylesine erişemeyeceği bir şeydir ki, en iyisi ondan hiç sözetmemektir.

Platoncu Akademi deyince, akla ilk gelen adlardan biri, **Marsilius Ficinus** (1431-1499). Medici'lerin destekledikleri bu düşünür, Platon'un, arkasından da Plotin'in çeviricisi ve yorumcusu oldu. Platon'un *Şölen*'i üzerine yaptığı yorumda, Platon Akademisi'nin belli başlı üyelerini konuşturur; bu eser, İtalya'da olduğu kadar Fransa'da da, aşk şiiri üzerinde büyük bir etkide bulunacaktır. Platon'da, güzel bedenlerin aşkından güzel ruhların aşkına, oradan -Tanrı'yla da karışan- güzellik düşüncesine aşama aşama geçilir; Ficinus'ta, bedensel aşkla manevî aşk arasındaki zıtlık daha da keskinleşir; saf aşk, ruh, birbirini izleyen aracılarla götürür Tanrısal birliğe: Şiir esini, din esini, peygamber esinidir bu aracılar. XVI. yüzyıl başlarında, İtalya'da, Ficinus'un düşüncesini avamileştiren aşk diyalogları yazılacaktır. Bununla beraber, Ficinus'un Platonculuğu bir estetik felsefesi olarak kalır; hümanistler ve şairlerin yanı sıra, Botticelli ya da Luca Signorelli gibi ressamlar da Platoncu Akademi'nin ziyaretçileri arasındadır. Bunlar bir yana, Ficinus'un asıl amacı, Platonculuktan, kimi hıristiyan düşünceleri, özellikle ruhun ölümsüzlüğüne olan inancı desteklemek için kanıtlar çıkarmaktır. Aristotelesci felsefeyle güçlükle bağdaşır bir inançtır bu. *Platoncu İlahiyat* ya da *Ruhun Ölümsüzlüğü Üstüne* adını verdiği büyük eserini bu amaçla yazar.

Ficinus'un hayranlarından Pico della Mirandola'nın aranışlarından daha önce sözetmiştik.

Floransa'lı Yeni Platonculuk, çelişmeli özlemler de taşısa, Rönesans'ın birbirinden pek farklı eğilimlerini besledi; Lefèvre d'Etaples, Calvin Ronsard, birbirinden ayrı zeminlerde ondan esinlendiler.

Öte yandan, Avrupa çapında önemli olan akılcılık da, Padova'da, Venedik ve yöredeki üniversitelerde ağırlığını ortaya koydu. Oralardaki pratik tacir anlayışıyla ulusal gerçekliğin bir etkisi olsa gerek bunda; Venediklilere mal edilen şu söz, hayli anlamlı da bu bakımdan: «Ben önce Venedikliyim, sonra Hıristiyanım».

Aristoteles'in yorumcusu Müslüman İbni Rüşd'ün öğrencileri, Padova'da etkiliydiler. İbni Rüşd'e göre, -malûm- madde ve hareket ebedî idi ve yaratılmamıştı. «Dünyanın ve insanlığın ruhu» olan bir «etkin akıl» vardır ki, her bireysel akıl ondan almaktadır kaynağını ve ölümsüz olan da odur; bireysel ruh ise -tersine- ölümlüdür. 1240'ta Paris Üniversitesi'nin, 1513'te de Papa X.Leon'un mahkûm ettikleri böylesi bir felsefenin hıristiyan Avrupa'da nasıl olup da öğretilebildiğini anlayabilmek için, onu tamamlayan bir düşünceyi, «çifte gerçek» öğretisini eklemek gerekir: Padovalılar da, İbni Rüşd gibi, aklın kimi dinsel dogmalara zıt düştüğünü söylüyorlardı; ancak inanmak gerekiyordu onlara, vahyin ürünüydüler çünkü. Padovalıların bir bölümü de, İbni Rüşd'ü değil, Aristoteles'in bir başka yorumcusunu izlerler: İsa'dan sonraki III. yüzyılda yaşamış Aphrodisias'lı Alexandre'ı. Ona göre, ruh bedenin bir ürünüydü; bundan çıkan sonuç da şuydu: Bedenle beraber o da yok oluyordu.

Peki öyleyse, Cennet ve Cehennem ne olacaktı?

İbni Rüşdçülük ile Alexandrinizm, XVI. yüzyılda Avrupa'da etkilerini sürdürdüler. Ama daha da önemli olan **Pomponazzi** (1462-1525)'nin görüşleri oldu; öyle denir onun için: «Skolastiklerin sonuncusu, Aydınlıklar Çağının ise ilki». Pomponazzi, Aquino'lu Toma ile ibni Rüşd'ün Aristoteles üstüne yorumlarını reddediyordu. O, 1516'da basılmış *Ruhun Ölümsüzlüğü* ile, 1520'de yazılan ve kopyaları elden ele dolaşan *Doğada ve Büyülerde Olup Bitenlerin Nedenleri* adlı eserinde, «vahyi ve mucizeleri bir yana bırakarak ve bütünüyle doğal sınırlar içinde kalarak» sorunları incelemek ister; yani, sadece akıldan yararlanmaktadır ve, ilke olarak da, aklın her şeyin yargıcı olduğunu belirtir baştan.

Tek kelimeyle bir akılcıdır o.

İnsan ruhu bedenle başlar, bedenle yok olur; ruhun ölümsüzlüğü diye bir şey yoktur. Ve Pomponazzi, Yeni Platonculu-

ğun, insan, bu Tanrı'nın oğlu hakkında söylediklerini de alır bir bir yıkar. Ona göre, insan doğada olağanüstü biridir sadece. İnsan, hatta kimi zaman hayvanların en ilerisinden de geridir: Kunduzlardan daha az hünerli insanlar vardır; arıların ortaya koyduğu yurttaşlık niteliğinden yoksun insanlar da. Ve öyle insanlar vardır ki, sahibinin mezarı başına gelip ölen köpeğin erdemlerinden nasipsizdir. İnsanların ancak küçük bir bölümü, insanlığın ayrıcalığı olan akla sahiptir. İnsan, Tanrı suretinde değildir; zafer kazanmış bir kahraman da değildir o. "Öte dünyada ödül ve ceza inancını yok ederek, ahlaki yıkıyorsunuz" diyenlere, şöyle yanıt veriyordu Pomponazzi: "Erdemin ödülü, erdemin kendisidir."

Bu arada, Kutsal Kitap'taki mucizelerin temellerini de yıkar. Pomponazzi'ye göre, mucizeler, bütünüyle doğal, ancak bizim bilmediğimiz nedenlerin beklenmedik şaşırtıcı sonuçlarıdır yalnızca. «Doğal nedenler, bu olayları açıklamak için yeter bize... Görüleni, doğal aklın tanıtladığını terkedip, görünmeyeni ve inanılmaz olanı aramaya kalkmak, gülünçtür gerçekten, ve baştan aşağıya saçmadır, zırvalıktır... İsa'nın ve Havarilerinin mucizeleri için de aynı şey söylenebilir». Ancak, İsa'nın ortaya koyduğu, Kilise'nin kanıtladığı bu mucizeleri akla dayanarak kabul edemeyiz; bizi, dayanaksız bir iman inanmaya götürebilir onları.

Daha 1412'de, Latran Konsilinde de dolaşan bu söylentileri mahkûm etti Kilise; çünkü katolikliğe göre, mucizelere inanmak gerekiyordu; ve akıl, vahiy yardımcı olduğunda, dinin temellerinden biriydi. Ne var ki, Pomponazzi'nin etkisi büyük oldu. Binlerce Avrupalı, Padova'ya öğretim yapmaya geldi; Pomponazzi'nin kitapları her yerde okundu. Rabelais, Etienne Dolet, Jean Bodin, Montaigne, XVII. yüzyılın özgür düşüncelileri, Aydınlıklar yüzyılının «filozoflar»ı, onun öğrencileridir aslında.

YENİ BİLİMSEL GÖRÜŞ

XVI. yüzyıldan başlayarak, yeni bir bilimsel görüş de olgunlaşmaya başlar; ilk fetihleri de doğa bilimlerindedir.

Doğa bilimlerindeki parlak kazanımlar, o zamanlar devrimci bir sınıf olan burjuvazinin çıkarlarına da bütünüyle yanıt

veriyordu. Bu kazanımlar, sanayide birikmiş geniş deneyimin genelleşmesine de bir canlılık ve hız getirdi. Doğa bilimleri, öte yandan, geçerliği kalmamış feodal rejimin dinsel görüşlerine karşı ideolojik mücadelesinde güçlü bir silah oldu burjuvazi için.

XV. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, önde gelen düşünürler ve bilginler, yeni araştırma yöntemlerinin uygulanması zorunluluğu üstünde ısrar ediyorlardı. Dış dünyanın incelenip araştırılması yolunda -sayısı git gide artan- sesler yükseliyordu; araştırma yöntemi olarak da, aklın doğruladığı ve genelleştirdiği **gözlem** ve **deneyimi** ileri sürüyorlardı. Çok geçmedi, bilim, dinin gerici dogmatizmine karşı başkaldırdı. Bilimsel alandaki bu başkaldırıya, çoğu ülkede, halk kitlelerinin feodalizme ve onun

12. – Leonardo da Vinci (Kendi eliyle yaptığı portresi)

ideolojik kalesi olan Katolik Kilisesi'ne karşı ayaklanışı eşlik etti.

Dünya üstüne bilimsel bir görüş adına savaş da, İtalya'da başladı; çünkü, kapitalizmin ilk tomurcukları orada uç vermişti. Bu yeni eğilimlerin öncülerinden biri, yine Nicolaus de Kues oldu; dinin dogmalarına dayanarak, Dünyayı olup bitmiş bir Evrenin merkezi yapıp çıkan Orta Çağ'lı skolastiklerin görüşünü reddetti. Nicolaus de Kues, gerçeği tanımak için gözleme ve deneyime başvurmak gerektiğini söyleyerek, büyük bir çağrıda bulundu.

Rönesans'ın en büyük dehalarından biri olan Leonardo da Vinci de, deneyimin önemini derinden kavradı. «Bilgelik, deneyimin oğludur» diyordu. Deneyime dayanan bir bilimin uygulamadaki önemine dikkat içekerek, şöyle yazıyordu özetle: «Bilim kumandan, uygulama ise askerlerdir». Yorulmak bilmez ve titiz bir araştırmacı olan Leonardo, doğadaki çeşitli olaylar hakkında yığınla deneyim yaptı ve kılı kırk yaran gözlemlerde bulundu; çeşitli makine ve mekanizma tasarıları koydu ortaya ve uçan bir araç yapmaya kalktı hatta.

XVI. yüzyıldan başlayarak, **astronomi** de onur mevkiine çıkarıldı. Astronomi, denizcilikteki yoğun gelişmenin gereksinmelerine yanıt veriyordu. Yeni keşfedilen kaynakların yerini saptamak ve gemilerin tutacakları yönü ve yolu belirlemek için, astronominin verilerinden yararlanmak zorunlu idi. Pek yararlı buluşlar yapıldı. Pusula ve usturlab yetkin hale getirildi; teleskoplar ve açısal yükseklik ölçen âletler, bunun gibi denizciliğin kimi âletleri ortaya çıktı.

Evren üstüne olsun, insanın o evrendeki yeri üstüne olsun, o tarihe değin ne ki tasarlanıyor ve biliniyor, baştan aşağıya değişti. Ve, artık kör bir imana değil, doğanın kanunlarına dayanan, dünya hakkında bilimsel yeni bir tablo çıktı ortaya. **Dünya üstüne bilimsel bir görüş** olgunlaşmakta idi; ve skolastik öğretilere karşı mücadele içinde ortaya çıkmıştı bu ve o mücadele içinde gelişiyordu.

Bu konuda ilk devrimi, Nicolas Kopernik yapar; onu Giordano Bruno'nun çabaları izler.

Gerçekten, yeni bir dünya görüşünün gelişimini, Polonyalı büyük bilgin **Nicolas Kopernik** (1473-1543)'in çalışmaları bü-

yük ölçüde destekledi. Öldüğü yıl yayınlanan **Gök Yuvarlarının Dönüşü Üstüne İnceleme** adlı eserinde, Kopernik, Ptolameius'un dünya merkezli kuramını çürütüyordu: Katolik Kilisesi'nin de desteklediği bu kurama göre, Dünya, Evrenin merkezinde durağan bir nesneydi; Güneşle gezegenler de onun çevresinde dönüyorlardı. Bilgin, reddedilmez kanıtlar ileri sürerek Ptolameius'un sistemini geçersiz kıldı; onun yerine **Güneş-merkezli kuramı** koydu: Buna göre, Dünya, öteki gezegenler gibi, biri kendi çevresinde, öteki de Güneş çevresinde olmak üzere, çifte bir hareket içindeydi. Kopernik'in keşfi, gerçekten devrimci bir eylem oldu. Engels, öyle der haklı olarak onun için: «Bu keşifle, doğa bilimi ilahiyat karşısında bağımsızlığa kavuşur.»

Gerçekten, bağımsızlığa kavuşuyordu.

Kopernik'in sistemi, büyük İtalyan filozofu **Giordano Bruno** (1548-1600)'nun kişiliğinde, yorulmak bilmez bir izleyici ve yayıcı buldu. Bruno, Kopernik'in ilkelerini geliştirdi ve devri için pek ileri bilimsel tahminlerde bulundu; çeşitli alanlardaki buluşlar bu tahminleri doğruladı. Bir çok gezi yaptı Bruno; gittiği her ülkede, Evrenin sonsuzluğu ve dünyaların çokluğunun yanı sıra, doğa kanunlarının birliği öğretisini -sürükleyici bir dille- anlattı. Şunu tanıtladı: Madde ebedîdir, sürekli olarak hareket halindedir ve değişmektedir. Bruno, düşüncelerini bir düzine eserde şiirsel bir dille anlattı; bütün bunlarda bilimsel bilgi kör imanın karşısına çıkarılıyordu.

Ne var ki, Bruno'nun, Katolik Kilisesi'nin dogmalarıyla taban tabana zıt ilkeleri, Engizisyon'un kin ve zulmüyle karşılaştı. Tutuklandı, işkenceye kondu ve -uzun bir hapsin sonunda- Roma'da diri diri yakıldı. Katolik Kilisece, Kopernik'in sistemi «sapma» olarak ilân edildi ve eserleri de yasak kitaplar listesine geçirildi; kendisini izleyenler de ısrarla koğuşturuldu ve zulme uğratıldılar. Bununla beraber, Kopernik'in cesur düşünceleri, ilerleme ile ilgili olduğundan, bilginler sahip çıktılar onlara. Polonya'lı dâhinin kuramının doğruluğu kesinlikle ortaya çıktı. Yığınla bilgin, kendilerinden önce gelenin ilkelerini daha da ileriye götürdüler ve yetkinleştirdiler. Danimarkalı astronom **Tycho Brahé**, kataloğunu yaptığı yıldızları inceden inceye gözlemlemeye başladı; onun sayesindedir ki, Alman astronomu Johannes Kepler, XVII. yüzyılda, gezegenlerin Güneş çevresindeki hareketinin kanunlarını ortaya koyacak; alabildiğine ileriye vardırılmış hesapların sonunda, açık matematik formüller halinde dile getirecektir onları.

Arkalarından bilimde bir başka devrimci gelecektir: **Galileo Galilei.**

Aynı dönemde, **biyoloji** ve **tıpta** da bilgiler alabildiğine genişledi. Daha çok **Paracelsus** adıyla tanınmış olan İsviçre'li bilgin, büyük hekim, Theophrastus Bombastus Von Hohenheim (1493-1541), maddenin kimyasal niteliklerini inceledi; simyaya olan inancını sürdürse de, hayvan ve insan organizmalarındaki süreçlerin inorganik doğadaki kimyasal süreçlere benzediği varsayımını ileri sürdü. Paracelsus, hastalıkların üstesinden gelmede organizmaya yardımcı ilaçlar kuramını hazırladı. Tıptaki uygulamaya ayrıca sağaltıcı çeşitli maddeler soktu; bunlar arasında madenî bileşikler bulunuyor. **André Vésale** (1514-1564) adlı bir başka ünlü hekim, bilimsel anatominin yaratıcısı oldu. Bruxelles'de doğan bu hekim, genel olarak İtalya'da çalıştı. İnsan bedeninin yapısına ilişkin kanunlar ileri sürdü; bunu yaparken de, Eskilerin söylediklerine aldırmayarak,kendi kişisel gözlemlerine dayandı. Ayrıca, cesetler üzerinde çalıştı.

ESKİNİN KALINTILARI

Dev boyutlardadır bütün bu sonuçlar ve gelecek yüzyılların buluşlarına da kapıları açmaktadır. Bununla beraber şunu da unutmayalım: XVI. yüzyılın insanları, bir çok noktada, bugünkü insanlardan pek farklı bir düşünce ve duyuş biçimini de sürdürüyorlardı. XVI. yüzyılın bilginleri, hassas çalışma araçlarından yoksundular: Ağırlık ve ölçülerde yeknesak hiçbir sistem yoktu; en yalın matematik işlemler hâlâ zorlukla yapılıyordu; zaman kavramı bile belirgin değildi ve, öyle olduğu için de, o devirde yaşamış insanlardan çoğunun gerçek doğum tarihlerini bilmiyoruz. Daha da önemlisi, eleştirici düşünce, hâlâ pek gelişmemiş durumdaydı. Doğaüstü, günlük yaşamın birçok olaylarına gelip karışıyordu; hayaletlere, büyücülere ve mucizelere inanış egemendi.

Her yıl, mahkemelerin yüzlerce büyücülük olayı hakkında karar verdiğini görüyoruz. İnanışa göre, büyücüler esrarlı hastalıklara yol açıyorlardı; felâket getirici yağmur, dolu ve sise neden oluyorlardı; hayvana dönüşüyor, örümcek, sinek, canavar kedi ya da kurt oluyorlardı. Hemen hemen herkes **astrolojiye**

inanıyordu. Astrologlara göre, insan bedenindeki her noktanın, her ruh halinin gökteki bir olayla ilgisi vardı: Mars karaciğeri etkiliyordu; Satürn akciğerleri, Güneş de mideyi. Bir doğum esnasında, gökteki gezegenlerden birinin durumunun, yeni doğan çocuğun karakterini ya da yazgısını –kaçınılmaz biçimde– belirlediğine inanılıyordu; doğumda bakılan yıldız falı, böylece insanların yazgısını çizecek diye düşünülüyordu.

III

YENİ POLİTİKA

XVI. yüzyıldan başlayarak, **sosyal yaşamın olayları** karşısındaki tutum ile **devlete ilişkin görüşler**'de de önemli değişiklikler oldu. Sosyal ve siyasal sorunlar, sınıf mücadelesinin keskinleşmesinin sonucu olarak, çoğalan bir ilgi uyandırdılar. Bunlarda da, burjuva ideolojisinin başlardaki nitelikleri olan amprizm ve akılcılık görülüyor. Devlet söz konusu oldukta, burjuva ideologlar, onun tanrısal değil, **dünyasal** niteliğine dikkati çekiyorlardı. Sosyal olayları, gözlemlerden, usavurmalardan, deneyim ve karşılaştırmalardan yola çıkarak, açıklama girişimleri oldu. Toplum yaşamını yöneten kanunların bulunmasında ilk adımlar atıldı.

Bu bakımdan karşımıza çıkan ilk ad, İtalyan Niccolo Machiavelli.

MACHİAVELLİ

Floransa'lı **Niccolo Machiavelli** (1469-1527), paramparça edilmiş ülkesinin birleştirilmesinin ateşli yandaşı, öncü İtalyan burjuvazisinin –az sayıdaki– temsilcilerinin özlemlerinin yorumcusu oldu. Toplum ve devlet hakkındaki modern bilimin yaratıcılarından biridir o.

Machiavelli, görüşlerini din otoritelerine değil, yaşamdan aldığı olaylara dayandırdı. Marx, ondan sözederken öyle der: Machiavelli, «devlete insanlar olarak bakan ve devletle ilgili doğal kanunları da, ilahiyattan değil, akıldan ve deneyimden çıka-

ran» düşünürlerden biri oldu. Machiavelli, hıristiyan dininin kimi tezlerini eleştirdi; bunu yaparken, örneğin yazgıya boyun eğmenin vaazedilmesinin, insanları zayıflattığı ve dünyayı ite köpeğe feda ettiği düşüncesindeydi. Cismani iktidarı, ona göre İtalya'nın birleştirilmesinde baş engellerden biri olan Papalığı, uzlaşmaz biçimde eleştiriyordu.

Ülkesinin, yığınla küçük devletin bitip tükenmek bilmez anlaşmazlık ve savaşlarla zayıflatılmasına, giderek hesapsız felâketlerle acı çekmesine bakıp, Machiavelli, şu sonuca vardı: İtalya'da **tek bir merkezi devlet** yaratmak gerekiyordu. Onun gözünde, en iyi devlet biçimi, burjuvazinin ağır basacağı, «cumhuriyet»ti. Bununla beraber, merkezî bir devleti kurmak ve sağlamlaştırmak için, belli koşullarda, bir hükümdarın sınırsız kişisel diktatörlüğünü yerleştirmek gerekiyordu ona göre. Bu hükümdar, ülkedeki parçalanmışlığa bir son verecek ve burjuvaziyi, hem büyük feodallere hem de halk kitlelerine karşı savunacaktı. Siyaset konusundaki o ünlü eseri *Hükümdar* (Le Prince)'da, Machiavelli, monarşiyi güçlendirmenin araçlarını, -ayrıntılarıyla- inceler; bu ayrıntıları da, kendi çağındaki İtalyan tiranlarının yaptıklarına bakıp onlardan almıştı. Bir ulusal birlik döneminde ilerlemeden yana düşüncelerin savunucusu olan Machiavelli, bu amaca ulaşmak için her türlü aracı kabul ediyordu: ahlâk dışı yollar da içindeydi bunların. Hiç bir şeyden çekinmeyen hayasız politika diye «makyavelizm»e sonradan verilmiş anlam buradan gelir.

Öteki eserlerinde olduğu gibi, *Floransa Tarihi*'nde de, **sosyal yaşamın kanunları** hakkında belli bir anlayışı dile getirir: İklimin, örf ve âdetler üzerindeki etkisinden sözeder ve devlet rejimlerinin birbiri arkasından sürüp gelmesinin nedenlerini araştırır. Floransa'nın gürültülü patırtılı tarihinde, yurttaşların aristokrasiye karşı mücadelesinin yanı sıra, kentin hali vakti yerinde tabakaları ile aşağı-halk tabakaları arasındaki çatışmaların farkına varmıştır. Şunu da görebilmiştir Machiavelli: Çeşitli sosyal zümreleri, mülkiyet ilişkileri alanında karşı karşıya getiren uyuşmazlıklardır ki, siyaset yaşamında değişiklikleri belirlemektedir. Benzer koşullarda tarihsel olayların belli bir tekrarlanış içinde olduklarını saptayan Machiavelli, şu sonuca varır bundan: Geçmiş hakkında yapacağımız dikkatli bir inceleme, geleceği sezmemize yardımcı olur.

Gerçekten, önemli bir düşünürdür Machiavelli.

Fransa'da oluşmakta olan burjuvazi de, **Jean Bodin**'in (1530-1596) kişiliğinde bir ideolog buldu.

> Mutlak monarşinin yandaşı Jean Bodin, feodal parçalanmışlığın kalıntılarına son vermede güven verici bir araç olarak bakıyordu böylesi bir monarşiye. Orta Çağ'ın son döneminde, Bodin, devlet ve hukuk üstüne sistemli bir öğreti öneren ilk düşünürlerden biri oldu. Eserlerinden en önemlisi **Cumhuriyet** (La République)tir. Bodin'e göre, monarkın kişiliğinde temsil edilen üstün iktidardır hükümran olan; dokunulmaması gereken bir şeydir o ve uyruklarının ortak malıdır. Machiavelli gibi, o da sosyal yaşamın kimi kanunlarını formüllendirmenin aranışı içinde oldu; o da, iklimin, halkların yaşamının niteliği ve özellikleri üzerindeki etkisini saptadı; bunun gibi coğrafî ortamın –dağların, ovaların, ırmakların ve denizlerin, toprağın bereketliliğinin, vb.– etkileri üstünde durdu.
>
> Bodin, yaşadığı zamanki toplumun durumu ile İlk Çağ'daki halkların içinde bulundukları koşulları karşılaştırdı birbirleriyle ve çeşitli alanlarda, özellikle de teknik alanda önemli ilerlemelerin olduğunu saptadı. Buradan, tarihte ilerleme düşüncesine vardı. Bodin, insanların yaşamında maddî çıkarların nasıl bir yer tuttuğunu anlamıştı. Devrimlerin nedenlerini incelerken, servetler arasındaki eşitsizliği, yani zenginliğin kimi ellerde toplanıp, yoksulluğun da çoğunluğun payına düşmüş olmasının oynadığı role işaret eder. Bodin, başkaldırıları önlemek için, halka ödünler vermeye razı olmayı ve gerektiğinde de yukarıdan reformlara başvurmayı öğütler devletin önde gelenlerine.

İLK ÜTOPYALAR

Öğretilerini sergilediğimiz siyaset düşünürleri, sosyal yaşamın sorunları ile devlet ve hukuka ilişkin sorunlara, burjuvazinin görüş açısından bakıyorlardı; çünkü, burjuvazi yönetmek istiyor ve kendi sınıf çıkarlarının yorumcularını sürüyordu ortaya. Aynı devirde kimi yazarlar da, gündemdeki sosyal davanın bir başka görünüşünü yansıtırlar eserlerinde; ilkel birikim döneminin emekçilere, köylülere ve zanaatçılara çektirdiği acıları dile getirirler. Çökmekte olan feodal sınıf kadar, yükselen burjuvazinin de aşırı sömürüsüyle boğuşan halk kitlelerinin istek ve umutları, ütopyacı sosyalizmin bu ilk temsilcilerinin yazdıklarında derin bir yankı buldu.

Modern çağın ilk ütopyacısı da bir İngiliz: Thomas Morus.

Thomas Morus (1478-1535), köylüleri kitleler halinde tarlalarından kovan çitlemeler *(enclosures)* döneminin tanığı oldu; bu köylüler aç, yurtsuz-yuvasız, Londra'da ve başka yerlerde dolaşıyor, yolları arşınlıyorlardı; dilenmekten başka yapacakları da yoktu. Thomas Morus, ünlü *Ütopya* adlı eserinde, halkın üzerine çökmüş felâketlerin canlı bir tablosunu çizer bize. Yürürlükteki iktisadî ve sosyal âdetleri de acı bir dille sergileyip eleştiren Thomas Morus, bunlardan şu sonuca varır: Bütün bu acıların kaynağı, özel mülkiyettir. Öyle yazar: «Nerede ki özel mülkiyet vardır, nerede ki her şeyin ölçüsü paradır, devlet işlerinin âdil ve yolunda gideceği pek az olasıdır». Morus'a göre, ancak özel mülkiyetin kökünden ortadan kaldırılmasıyladır ki, eşitlik ve adalet gerçekleşebilecektir.

> Kitabının ikinci bölümünde, Thomas Morus, gerçekliğin bu hiç de çekici olmayan tablosunun karşısına, -Yunancada «hiçbir yerde bulunmayan» anlamına- Utopya adını verdiği sözde bir bilinmez adada yaşayan insanların ülküsel yaşamı çıkarır. Özel mülkiyet yoktur bu adada, para da. Herkes, bir bedensel çalışmaya kendini vermek zorundadır; bilginlerle, kamusal görevleri yerine getiren görevliler bunun dışındadırlar. Kentteki ve köydeki üretim, babaerkil bir nitelik taşır. Utopya'nın halkı, emeklerinin ürünlerini, bir ücret karşılığında olmadan, kamusal depolara götürürler ve oralardan, yaşamaları için gerekli her şeyi -bir karşılık ödemeden- alırlar.
>
> Utopya'nın işleri, en geniş demokrasi temelinde yönetilir: Yargıçları halk seçer ve onlar da halkın çıkarlarını savunmakla yükümlüdürler; önemli sorunlar,halkın genel tartışmasına sunulur. Böylesi bir sosyal ve siyasal ortam, Morus'un belirttiğine göre, utopyacıların pek yüksek olan düşünsel ve ahlâkî düzeyleri üstünde olumlu etkide bulunmaktadır.

Ütopya'da çizilen ülküsel komünist toplum tablosu, üretici güçlerin gelişme derecesine bağlı belli bir tarihsel darlığın damgasını taşımaktadır. Morus'un düşüncesinde ideal ekonomi, küçük zanaat ve tarım üretimine dayanıyordu; ayrıca, ağır suçlar için ceza olarak, köleliği de kabul ediyordu.

Özel mülkiyetin ortadan kaldırıldığı bir toplumda, insanların mutlu yaşamından bir başka tabloyu, büyük İtalyan yazar

Tommaso Campanella (1568-1639)'ya borçluyuz. Ülkesinin kurtuluşu adına da savaşmış bu yazar, *Güneş Sitesi* adlı eserinde çizer bu tabloyu. Kitap, XVII. yüzyılın başlarında yayınlanır; yazar, kitabından tanıdığı Morus gibi, bir yolcuyu konuşturur: Yolcu, hayalî bir ülkeyi nasıl keşfettiğini anlatır; Ütopya'da olduğu gibi, bu hayalî ülkede de özel mülkiyet yoktur ve üretimle bölüşüm topluca gerçekleştirilir. Güneş Sitesi'ni, en bilge ve bilgin bir kişi yönetir. Erkekle kadın orada eşittirler birbirine. Yirmi yaşından yukarı olanlar, Yüce Kurul'u oluştururlar; sosyal yaşama değinen önemli sorunlar çözülür bu kurulda. Önde gelen en saygın kişiler, sanat ve meslekleri en iyi incelemiş olanlar ve bunları yurttaşların yararına uygulamasını bilen kişilerdir.

Campanella'nın sosyal ütopyacılığı da, Morus'un düşünceleri gibi, tarihsel bir dargörüşlülüğün damgasını taşır. Ona göre de, toplumun çektiği tüm acıların nedenini, bencillik ve bilgisizlikte aramalıdır. Campanella'nın *Güneş Sitesi*'nde önerdiği ideal yönetim sistemi, başındaki «yüce papaz»ıyla, Orta Çağ'ın ilâhiyatçı öğretilerinin -tartışılmaz- etkilerini yansıtır.

Bununla beraber, toplumun gelişmesini yöneten gerçek kanunların bilgisine dayanmayışları bakımından, geleceğin komünist toplumunu tasarlayan çocuksu birer girişim niteliğini taşısalar da, bu iki yazarın dahice öngörüşlerinin pek büyük tarihsel yankıları oldu. İnsanın insanı sömürmesinin ve zulmünün olmadığı bir toplum adına, sıradan insanların yüzyıllardan beri sürdürdükleri özlemlere kulak veren bu soylu düşünürler, burjuva hümanistlerden çok daha uzağa gittiler. Sosyalist düşüncenin sonraki gelişimine damgalarını vuranlar da, bu ilk ütopyacılar oldular.

IV

SANATIN YENİ UFUKLARI

Rönesans, demokratik niteliğini -bütün parlaklığıyla- sanat alanında ortaya koydu; o devrin insanlarının yaşamında büyük rol oynayan da bu sanat oldu bir bakıma.

İTALYAN RÖNESANSININ DORUĞU

İtalyanların *Quattrocento* diye adlandırdıkları bütün bir XV. yüzyıl boyunca, Floransa, Medici'ler ailesinin koruyuculuğu altında, İtalya'nın en bereketli sanat ocağı olmuştu. O yüzyılda Floransa, mimar Brunelleschi, heykeltraş Ghiberti ve Donatello, ressam Fra Angelico, Masaccio, Piero della Francesca, son olarak da Botticelli ile pırıl pırıldır. *Quattrocento,* bütün İtalya'da, resimde teknik ilerlemelerin yüzyılı oldu; perspektifin kanunları keşfedilmişti; insan bedeninin yapısı inceden inceye incelenmişti. Böylece, XVI. yüzyılın devlerine giden yol açılmıştı.

İtalyan Rönesansı, doruğuna, XVI. yüzyılın ilk otuz yılında varır. Resmin, heykelin ve mimarlığın şaheserlerinin -bir bakıma inanılmaz- çiçeklenişidir bu. Rönesans öncesi dönemde gerçekleşmiş olan «insanın keşfi» en güzel ürünlerini verir; derin bir hümanizmanın rengini taşıyan, insan ruh ve zekâsının o gizli güçlerinin de yaratılışlarına karıştığı eserlerdir bunlar. Sanatın titanları devridir bu: Leonardo da Vinci, Raffaello, Michelangelo, Tiziano, Giorgione ve başkaları... Aynı yıllarda, Bramante, Palladio gibi mimarlar da, İtalya'nın birçok kentinde görkemli yapılar kurarlar; hepsinde, büyüklükle inceliğin çizgileri gelip buluşur.

Rönesansın sanatçıları, insanı dile getirmek için, **gerçeğin yetkinlikle kucaklaştığı biçimler** buldular. Portre sanatı, iç yaşama gösterilmeye başlanan ilginin de etkisiyle -başlı başına- bir değer kazanır. **Gerçekçiliğin zaferi,** anatomide kazanılmış bilgiler ve perspektifin bulunuşuyla gerçekleşti; bununla beraber, eski anıtlar da, kılı kırk yaran bir incelemenin konusuydular.

İtalyan Rönesansının başta üç devi var: Leonardo da Vinci, Raffaello ve Michelangelo.

Leonardo da Vinci (1452-1519) yalnız büyük bir bilgin değil, devrinin aynı zamanda en önde gelen ressamlarından biri olarak, insanı resmetmede derin bir ruhbilimciliğe erişti. Tablolarının o görkemli kuruluşunda çarpıcı olan, olağanüstü belirginlik ve orantılardaki ahenktir. Leonardo, insanları ve eşyayı hafif ve mavimsi bir sisle kaplayarak, aydınlıkla-karanlığı eşsiz bir ustalıkla kullanır. Gerçi, insan kişiliği, dikkatinin hep merkezindedir, ancak insanı çevreleyen doğayı da unutmaz; ve onun tablola-

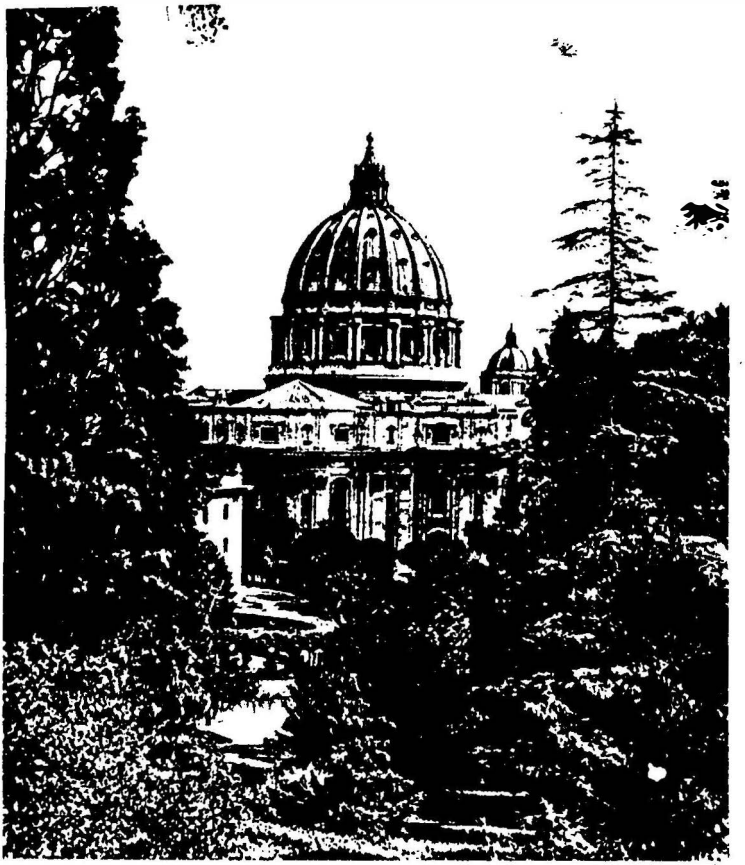

13. – Roma'da Saint-Pierre Kilisesi'nin kubbesi

rındadır ki, Batı Avrupa sanatında, ilk kez, peyzaj, bir yerde insanın kaçınılmaz varlığına bağlı kalsa da,başlı başına bir değer kazanır. *Cena*'da, bir Milano manastırının yemekhanesini süsleyen o hayranlık verici freskoda, Vinci'nin anlattığı şudur: İsa, Havarilerini bir paskalya yemeğine çağırmıştır ve şölende, içlerinden birinin ihanet edeceğini haber verir. Soylu bir dramatizmle işlenmiştir konu. Ressam, Havarilerden her birinin karakterini ve, İsa'nın «sizlerden biriniz bana ihanet edecek» dediğinde, onlardaki şaşkınlığı, bunalımı, kızgınlığı, derin üzüntüyü olağanüstü bir güçle ortaya koyar. Leonardo, yontulmamış, cesur ve

güçlü insan tipleri yaratmak için, modellerini gidip İtalyan köylüleri arasında arıyordu.

Mona Lisa'nın diye bilinen ünlü portre, *La Jaconde*, çizgileri pek düşsel dağları arkasına alan genç bir kadını resmeder. Bir insanda bütün bir insansoyluluğu dile getirilmiştir. O kaçıcı ve esrarlı gülüş, evet o kaçıcı ve esrarlı gülüş, modelin ruhunda-

14. – Rafaello'nun Ermiş Sixtus Meryemi

ki en ince titreyişleri ve iç dünyasındaki bütün karmaşıklığı verir bize.

Leonardo da Vinci, resim sanatının en büyük kuramcılarından biri oldu aynı zamanda. Resmin temel ilkelerinin hazırlanmasını ve formüllendirilmesini ona borçluyuz. *Resim Üstüne İncelemesi*'nde, kaba doğacılığı ve doğanın körükörüne kopya edilmesini mahkûm eder. Ona göre, resim, aklın genelleştirici etkinliğinin bir sonucudur ve gerçekliği tanımaya götüren güçlü bir araçtır; resim, der, «gerçekten bir bilimdir ve doğanın meşru çocuğudur».

İtalyan Rönesansının bir başka dehâsı, yaşamının en çiçekli zamanında ölümün tırpanladığı **Raffaello** (1483-1520), hümanistlerin düşledikleri ideal insanı canlandırdı eserlerinde, ve olanca ahengi, güzelliği içinde yaptı bunu. Çeşitli kişiliklerden oluşan gerçek bir galeri yarattı. Bu kişiliklerin her biri, büyük ressama has ustalıkla çizildi; ve sanatçı, aradığı birliği ve ahengi bozmadan, karakterlerin şu ya da bu özelliğini fırçasıyla belirgin hale getirdi. Raffaello'nun tüm Meryem Anaları içinde, en güzeli, *Ermiş Sirtus Meryemi*dir belki. Resim, Meryem Ana'nın önünde diz çökmüş biçimde gösterilen Papa V. Sixtus'tan alır adını. Tablonun kuruluşundaki soylu yalınlık, çizgilerdeki, kitle ve renklerdeki ahenk hayran eder insanı. Meryem, sessiz saflığı içinde, çehresini aydınlatan manevî hava, analık onuru ve sevinciyle kendine bağlar seyredenleri. Papa, Vatikan'da odaları süslemeye çağırmıştı Raffaello'yu; sanatçı, büyük bir ustalıkla başardı bu güç işi ve bunu yaparken de, resimle mimarlığı bağdaştırdı.

Bedensel ve manevi tüm güçlerini elinde toplamış insan ise, dev **Micheangelo** (1475-1564)'nun resminde ve heykelinde ortaya konmuştur. Onun kişileri, olağanüstü yoğun bir yaşamı yaşarlar; kendi gerçeklerinde insanüstüne erişmişlerdir. Biçimlerin gücü, dev boyutlara varır. Bu biçimler, kahramanlığı ve mücadele ile yaratışın dokunaklığını sergilerler. Floransa'nın alanlarından birini süslemek için genç Michelangelo'nun yaptığı -o hayran olunacak- mermerden *David*, gençliğinden ve gücünden yararlanan bir halk adamıdır; yurdunu yiğitçe savunan bir kahramandır. İnsanın zayıflığını temsil eden Orta Çağ heykellerinin ne kadar da zıddıdır! Michelangelo'nun, küçük Sixtina kilisesinin freskolarını süslediği erkek ve kadın peygamberler, insanda-

ki tükenmez gücün onuruna yapılmış birer övgüdürler. Bununla beraber, daha sonraki eserlerinde, ikiciliği, derin acı ve umutsuzluğu dile getiren kişiler görürüz sanatçının. Özellikle Papa II. Julius'un mezarındaki kölelerle, Medici'lerin sandukası için yaptığı *Gündüz ve Gece* adlı temsilî biçimlerin simgeleştirdikleri budur; Vatikan'da, *Son Hüküm*'deki günahkârlar da böyledir. Niçin? diye soracaksınız, söyleyelim. Michelangelo, olgunluk eserlerini, ülkesini saran felâketlerin etkisi altında yarattı: Yabancı istilâsı, Floransa Cumhuriyeti'nin bozgunu, ulusal birlik umutlarının çöküşü; XVI. yüzyıl, İtalyan gerçekliğinin en karanlık görünüşlerini yansıtır bu olaylar.

XVI. yüzyılda, bağımsızlığını ve cumhuriyetçi bir yönetimi hâlâ koruyan Venedik'te şiirsel, canlı, neşeli ve şakrak bir sanat açılıp serpildi: **Giorgione** (1477-1510)'nin, **Tiziano** (1490'a doğru - 1579)'nun, **Veronese** (1528-1588) ile öteki ressamların sanatıdır bu. Bununla beraber, çok geçmeden acılı ve kaygılı işaretlere rastlarız. Tiziano'nun kimi tablolarında, özellikle de **Tintoretto** (1518-1594)'nun resimlerinde iç sıkıntısı, hattâ karışıklık ve düzensizlik gösterir kendisini.

Niçin?

1530 yılı dolaylarından başlayarak, feodal ve katolik gericilik saldırıya geçer. Sanat, özenticilik anlamına **«maniyerizm»** adı verilen bir davranışın içine düşer; Rönesans ülküsünden ayrılır ve yapmacıklığa kadar gider. Bununla beraber, kendini daha da psikolojik aranışlara vermiş demokratik bir sanatın öncüleri de bu dönemde ortaya çıkar. Sanatta ilerici ve gerici eğilimlerin çatıştığı bu aşamayla hümanizmada bunalımın yaklaşması arasında bir ilişki vardır.

Çok kez aşağı-Rönesans adı verilir bu döneme.

ÖTEKİ AVRUPA ÜLKELERİNDE RÖNESANS

Sanatın İtalya dışındaki gelişmesi de aynı süreci yaşadı: **Gerçekçiliğin** ve –belli bir noktaya kadar da– **demokratikleşmenin** gelişi. Bununla beraber, içinde geliştiği daha çetin koşullar nedeniyle, sanat, kendine özgü bir iz taşıdı oralarda. Bir yerde, feodal âdetlerin sürüp gittiği görüldü, kimi yerlerde de derin altüst oluşların etkisi: Sınıf mücadeleleri, çetin ulusal kurtuluş

savaşları ve zalim din savaşları. Fransa'da ve Almanya'da Rönesans, İtalya'da olduğu kadar tutarlı olmadı. Bu ülkelerde sanat, Orta Çağ'dan gelen engelleri aşmada büyük güçlüklerle karşılaştı ve bu kurtuluş çok daha ağır aralıklarla gerçekleşti; çok daha fazla tutukluklar, çelişmeler, gerilimler yaşandı. Öyle de olsa, gerçekçi eğilimler kendilerine bir yol açtılar ve pek özel yapıda özgün sanat eserleri koydular ortaya.

XVI. yüzyıl İtalyan sanatının, kişilerini kahramanlaştırmada pek açık bir eğilim taşıdığı, olabildiğince genel tipik çizgiler gösteren imgelere gittiği ne kadar gerçekse, Kuzeyli ülkelerde, insanın bireysel niteliklerine, ruhsal varlığına, yaradılış özelliklerine büyük bir dikkat gösterildiği de o kadar gerçek. Hollanda'lı ve Alman ressamlar, günlük yaşamın ayrıntılarına verdiler kendilerini; öyle olduğu için de, onların tablolarında, başlı başına bir önem taşır ortam, cansız doğa resimleri çoğalır. Yeni bir resim türü çıkar ortaya: **Peyzaj.** İtalyanlarda olduğu gibi, kişi ya da kişileri resmetmede bir fon olarak yararlanılan peyzaj, sanatçının yaratışında başlı başına bir konu olup çıkar. XVI, giderek XVII. yüzyıl Hollanda ressamlarının peyzajları, doğa karşısında derin bir aşkı, pek ince bir gözlemi sergilerler.

Sanat şiir olur, güzellik ve büyüleyiş olur.

XV ve XVI. yüzyıl Flaman ve Hollanda ressamları, bir Van Eyk (1384-1441), bir Quentin Matsys (1466-1530), bir Lucas de Leyde (1494-1533) ve başka birçokları, Avrupa'da sanatın ilerlemesinde büyük rol oynadılar. Konularını, sıradan insanların günlük yaşamlarında arayarak, sanatı zenginleştirdiler; ve bu günlük yaşamın şiirini ve akışını da bütün incelikleriyle canlandırdılar.

Baba Peter Bruegel'in (1530'a doğru-1569) eseri, «demokratik» gerçekçiliğin pek göze çarpan örneğidir.

> Özellikle Anvers'te çalışmış olan ressam,çoğunlukta Hollanda köylülerinin yaşamını saptamaya vermiştir kendini. İtalyan ressamlarının, bir Leonardo da Vinci'nin, bir Raffaello'nun, vb. halktan insanları, Kutsal Kitap'taki kişilere modellik edecek çizgiler taşırlar; İtalyanlar, halkın işbaşındaki yaşamını yansıtmadılar. Bruegel ise, tablolarında, başlıca konu olarak bütün görünüşleriyle köylülerin yaşamını alır. Her mevsimdeki tarla çalışmalarından sahneleri büyük bir yakınlıkla resmeder; doğa, derin bir gözlem gücü ve şiirsel bir duyguyla yaratılmıştır.

15. – Baba Bruegel: «Dilenciler»

Bruegel'in köylüleri, boyunlarına **vurulmuş** boyunduruğu – ses çıkarmadan – taşıyan sersemleşmiş varlıklar değildir; hareketli, dikkatli ve becerikli, haklarını tanıtma mücadelesinde yetenekli insanlardır. **Kermesse** adlı tablosunda, Bruegel, kendilerini alabildiğine sevince kaptırmış köylüleri büyük bir coşku ile resmetmiştir. insanları en canlı anlarında bir çırpıda yakalıyan gerçek bir danstır bu: ağır ve yoğun bir çalışmadan sonra, sevinç patlayıvermiştir birden.

Pay-Bas'daki devrimci olaylardan derinliğine heyecanlanan Bruegel, resimlerinden birinde, bir İspanyol birliğinin bir köye saldırısını ve başıboş askerlerin barışa susamış halka karşı yaptıkları taşkınlıkları anlatır.

Doğrusu ürperir insan.

Reform ve Köylü Savaşları sırasında Alman halkının yaşamında ortaya çıkan derin sosyal ve ideolojik değişiklikler, büyük ressamların eserlerine de yansıdı. **Albrecht Dürer** (1471-1528)'in, **Genç Hans Holbein** (1497-1543)'ın, **Lucas Cranach** (1472-1553)'ın, ve öteki kimi ressamların eserleri bu dönemde yaratılmışlardır.

Alabildiğine çeşitli ve derin bir felsefî düşüncenin zenginliğini taşıyan Albrecht Dürer'in sanatı, Almanya'da yeni hümanist ve bilimsel düşüncelerle, Orta Çağ'ın dünya görüşü arasındaki çetin mücadeleyi yansıtır özünde. Onun kimi gençlik eserleri, örneğin Apokalips, vb. teması üstüne gravürleri, yazgının

elinde oyuncak olan insanın boş gururunu taşırlar hâlâ; çehreler görsel sağlamlıktan uzak, donmuş kalmışlardır. Sanatçı, daha sonra gerçekçiliğe doğru gelişecektir.

İtalyan ustalar gibi, Dürer de, sanatsal yöntemini, deneyime ve bilimsel bilgilere dayandırıyordu. Sanat sorunlarına eğilen çeşitli kuramsal eserler borçluyuz ona; doğruluk ve doğaya uygunluk ilkesinin altını çizer onlarda. Kompozisyonlarında, gerçekliği ilgi çekici karmaşıklığı içinde yeniden yaratmak ve biçimleşen çarpıcı çizgiyi yakalamak arzusu buluruz. Çoğu tablo ve gravürlerinde, sanatçı, insanın iç dünyasını en ayrıntılı yönleriyle yansıtmaya verir kendini; bunu yaparken, anıtsallık zevki, bütünsel görüşlere doğru götürür onu. Yakınlık duyduğu halktan insanlara, Dürer'in eserlerinde sık sık rastlarız. Bu hümanist ressam, en büyük portre sanatçılarından biridir: Özellikle güçlü, cesur, belirgin çizgili kişileri resmetmekten hoşlanmıştır; derin yaratıcı düşünceyi ortaya koymak için yapar bunu, ve ona göre, ele aldığı her insanda da böyle bir düşünce vardır. Ünlü çağdaşlarının bir seri portresini, özellikle de Erasmus'unkini Dürer'in fırçasına borçluyuzdur. En dikkat çekici eserlerinden biri **Dört Havari** tablosudur. Çehrelere verdiği gergin ve şiirli anlam, çizgilerdeki keskinlik, olağanüstü irade ve hareketliliğe olan saygıyı büyük bir ustalıkla koyar ortaya. Dürer'in eserlerinin özelliklerinden biri, Alman halkının devrimci gelenekleriyle olan açık bağlantısıdır.

Dürer'in çağdaşı Genç Hans Holbein da, insanı hayran eden bir portreci oldu. Zamanının birçok doruk kişilerinin portrelerini çizdi. Düşüncelerini paylaştığı –Erasmus, Thomas Morus, vb. gibi– hümanistlerin portrelerinde, modellerindeki manevî gücü, ruh soyluluğunu ve büyüklüğü ortaya koymaya çabalamıştır.

Fransa'da Rönesans, mutlak monarşinin oluşum ve güçleniş koşulları içinde gerçekleşti: Krallık otoritesi sanat üzerine ağırlığını koydu; kralın ve sarayın hizmetine soktu onu. İtalya savaşları, Fransızlara, İtalyan Rönesansının harikalarını keşfettirdi. İtalyan sanatçılar baş köşeye geçirildi; Fransa'ya çağrıldılar, uzun süre orada kalıp, Fransız zevkini yoğurup biçimlendirdiler. Leonardo da Vinci, yaşamının son yıllarını, Val de Loire'da geçirmiştir.

XV ve XVI. yüzyıllar Fransız ressamları, **portre** sanatında pek başarılı oldular. Tabloları, ünlü kişilerin ya da yalnızca «mutlu doğmuşlar»ın anılarını sürdürüp durur. Tablolar, heykeller, gravürler, vb. o devirde Fransa'da hemen her yanda boy atan sayısız şatoları süslüyorlardı.

Fransız Rönesans sanat dünyasının temsilcileri arasında en önemli adlar, ressam ve desenci olarak Jean Fouquet, François Clouet ve heykeltraş olarak da Michel Colombe, Jean Goujon, Germain Pilon'dur.

Gözleri büyüleyecek denli zengin olan Rönesans, tüm Avrupa ülkelerinin sanatında **gerçekçi eğilimlerin** gelişmesini hızlandırdı. Bu gelişme, XVII. yüzyılda, gerçekçi resmin büyük ustalarından bir topluluğu çıkaracaktır karşımıza: İspanya'da Diego Velasquez'i, Flandra'da Paul Rubens'i, Hollanda'da Franz Hals'ı ve özellikle de Rembrandt'ı. Onların eserleri, doğrudan doğruya Rönesansın gelenceklerini sürdürür; ama aynı zamanda, sonraki devirlerin de habercisidirler çok yönden.

MÜZİK OKULLARI

Prens yaşamının olanca debdebesine, dinsel yaşamın bütün törenlerine eşlik eden müzik de, XVI. yüzyıl boyunca derin bir değişiklik içine girdi. Org, viola ve -klavsenle piyanonun atası- virjinal gibi, Orta Çağ'ın sonlarında ortaya çıkmış -ya da yetkinleştirilmiş- yeni müzik âletleri, sayısız besteciye esin verdi. Bütün Avrupa'da **ulusal müzik okullarının** gelişmesinde parlak bir dönemin başladığını görüyoruz: Fransa'da bir Joasquin des Prés ile Janequin vardır; İspanya'da Luis Milan, İngiltere'de Byrd. Ne var ki, en bereketli yenilikler İtalya'dan geldi yine: **Palestrina** (1524-1594), dinsel müziği yaydı; **Monteverdi** (1567-1642), 1607 yılında oynanan *Orfeo*'suyla, yeni bir türün, **operanın** gerçek yaratıcısı oldu. XVI. yüzyılda pek rağbette olan «madrigal»dan doğdu bu tür; «madrigal» deyince de, tek kişinin ya da birçok kişinin yorumladığı, konusu dinsel olmayan bir şarkı anlaşılıyordu.

Gelecek yüzyıllarda, tüm Avrupa'da büyük bir başarı kazanacaktır opera.

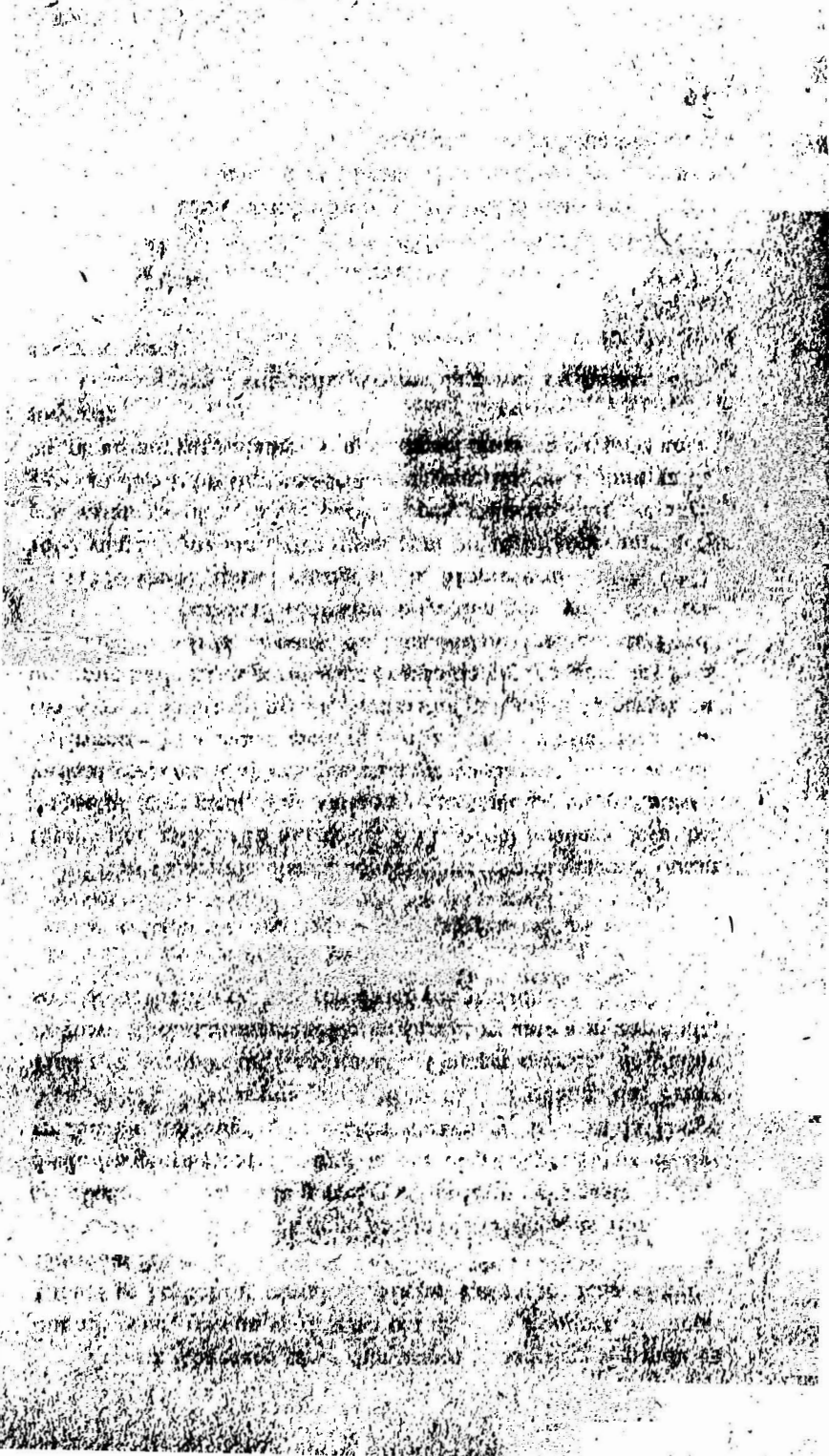

BÖLÜM IV

ESKİ DİNDEN YENİ DİNE: REFORM

XVI. yüzyıl, Avrupa'da **Reform** yüzyılıdır aynı zamanda. «Reform» deyince, Avrupa'nın büyük bir bölümünü Papalığın egemenliğinden çıkaran ve Protestan Kiliselerinin kurulmasına yol açan dinsel hareket anlaşılır.

Nereden kaynaklanıyordu bu?

I

REFORM'UN KAYNAKLARI

Reform hareketiyle, başta kapitalizmin doğuşu arasında yakın bir ilişki var.

Buradan girmeli konuya.

KAPİTALİZM VE REFORM

Gerçekten Reform, **burjuvazinin feodaliteye karşı ilk başkaldırı eylemi** oldu. Başkaldırı olayının, ilkin, bütünüyle manevî bir alanda olması da çok iyi gösteriyor ki, tarihsel ilerlemeyi temsil eden sosyal sınıflar, artık geçerliğini yitirmiş yerleşik düzenin kendilerine dayattığı engellerden kurtulmaları için, bu düzene yaptırım kazandıran **ideolojiyi yıkmakla** işe başlıyorlar kaçınılmaz olarak. Nitekim, Reform için öyle olmuştur. Ezilen sınıflar, haksızlığın ve akıldışı oluşumun bilincine varmadıkları sürece, feodalizm devrilemezdi.

Reformun sadece ideolojik bir çerçeveye sıkışıp kalmaması, **genişliğine sosyal bir hareket** oluşu da, karşısına çıktığı Orta Çağ ideolojisinin ayırıcı özellikleri ile açıklanır. Batı Avrupa'da feodalizm, bilindiği gibi, ideolojik temelini, gerekçesini, Katoliklikte buluyordu. Oysa, Kilise, feodal rejimin yalnız manevî kalesi değildi; yaşamın -istisnasız- bütün görünüşlerine sızan ve

onlara mührünü basan, evrensel bir sosyal kurumu da temsil ediyordu aynı zamanda. Katolik Kilisesi, öte yandan, Avrupa'nın en büyük toprak mülkiyetine sahipti; haksızlıkları, bütün sosyal sınıfların çıkarlarına zarar veriyordu. Öyle olunca da, Kiliseye karşı takınılacak tutum, yaptıklarını ayıplamadan ibaret kalmayacaktı yalnız; birikmiş bütün hınçlar, er geç ortaya dökülecekti.

Açıktan açığa başkaldırı kaçınılmazdı.

Katoliklik, yükselen burjuvaziye mutlak olarak uygun değildi; tersine, felce uğratıyordu onu. Burjuvazi, istediği gibi davranmakta serbest kalıp, karışanı edeni olmasın istiyordu. Oysa, bir malın maliyet fiyatını akla uygun arttırmakla yetinilmesini isteyen Katolikliğin «**adil değer**» **kuramı**, kazançları –hissedilir biçimde– kırpıp azaltıyordu. Aslında, tefecilerin ustaca önünü kestikleri faizli ödünç yasağı, bu tür zenginliklerin üzerine tanrısal bir leke sürüyordu. Girişim ruhuyla çalkalanan burjuvalar, birbirini izleyen dinsel bayramlara ve tanrısal görevlere, değerli zamanı gözü kapalı harcama konusunda karşı çıkıyorlardı. Ama, daha da önemlisi, din uğruna harcamak zorunda bırakıldıkları yığınla anlamsız para, bir yerde hasisçe bağlı oldukları keselerine dokunuyordu. Kilise, çeşitli bahanelerle, müminlerden hatırı sayılır servetleri alıp iç ediyordu; oysa, başlarda ilkel birikim hırsına tutulmuş insanların elinde yeterince de yoktu böylesi zenginlikler. Dinsel hizmetler için ödemeler, çeşitli sungu ve bağışlar, zorunlu sadaka ve özellikle öşür, ulusal servetlerin büyük bir bölümünü yanlış yerlere akıtıyordu; burjuvaların gözünde ise, bunlar daha üretken biçimde kullanılabilirdi. Yığınla servet, hesaba gelmez bir rahip ve papaz güruhunu beslemeye, âyin için pahalı şeyleri satın almaya ve Kilisenin süslenmesine ayrılıyordu.

Burjuvazi, Kilisenin rahatsız edici ve yıkıcı vesayetinden kurtarılmadıkça ve, daha doğrusu, onu kendi gereksinmelerine uydurmadıkça, soylulara karşı siyasal bir zafer umamayacağı gibi, durmuş oturmuş bir iktisadî üstünlük de sağlayamazdı. Öyle olduğu içindir ki, burjuvazinin, XVI. yüzyılda reform çevresindeki düşüncelerin tercümanı olmasında şaşılacak hiçbir yan yoktur.

SOYLULAR VE REFORM

Bununla beraber, çökmekte olan Orta Çağ'ın öteki sosyal sınıfları da, reformcu düşüncenin uzağında kalmadılar. Yığınla soylu katıldı buna; kent halkının ve kırsal kesimin aşağı tabakaları da. Soylular için, Kilisenin manevî tekelinin ağır bir yük olmadığını söyleyebiliriz; zaten, soylular olmasa, kim destek sağlayacaktı Kiliseye? Fazla olarak, Kilise makamlarında en çok kazanç getiren noktalarda yer alanlar genç soylulardı; çoğu kez de ailenin en küçük oğulları. Oysa, Reformun en gayretli savunucuları, Almanya, güney-batı Fransa, İngiltere, İsveç ve kimi öteki ülkelerin soyluları arasından çıktı. Protestanlığın Almanya'da, İngiltere'de ve İskoçya'da zaferini belirleyen de, gerçekten soyluların bu katılışı olmuştur. Bu aykırılığın nedenini, ideolojik alanda aramamalı; maddî yaşamın kendisinden doğmuştur bu. Soylular, reformcu düşüncelerin özüne bile girmeden, doğmakta olan sosyal hareketlerden, kendi sosyal çıkarları adına yarar sağlamanın arkasına düştüler.

Burjuvazi, yeni bir ilâhiyat, insanın Tanrı karşısındaki tutumuna ilişkin yeni bir öğreti, yani yeni bir ahlâk gereksinmesi içindeyse, soylular da, Kilisenin elindeki hesapsız servetleri, özellikle de **toprakları ele geçirmek** için bir bahane arıyorlardı. XVI. yüzyılın soylularının, büyük çoğunluğuyla, eski zenginliği yoktu artık; öyle olduğu için de, yanından yöresinden alabildiğine kırpılmış topraklarını kuşatan o hesapsız Kilise mülklerine çevirmişlerdi gözlerini. Burjuva Reformu, Kilisenin mallarını dinden bağımsızlaştırıp dünyasallaştırmayı isterken, soylular omuz verdiler buna; ve böylesi bir reform, göründüğü kadarıyla, feodal toplumun temellerini de tehlikeye atmıyordu. Son olarak, soylular ve krallık iktidarı, burjuvazinin, Kilisenin cismanî iktidarına karşı giriştiği mücadeleye hoş bir gözle bakabilirlerdi. Kiliseyi, yalnız ve yalnız öte dünya yaşamıyla uğraşır duruma getirmek: Avrupa monarşilerinin her gece gördükleri bir düştü bu.

HALK KİTLELERİ VE REFORM

Reformcu harekette, **halkın aşağı-tabakaları** önemli bir rol oynadılar: Reform lehine coşkun bir halk akımı oluştu. Bur-

juvazinin başlattığı Reform karşısında, ezilen kitlelerin tutumu, bir bütün olarak ne oldu? Bizi şimdi burada ilgilendiren de bu. Hali vakti yerinde kentlilerle aynı sınıfa giren aşağı halk tabakası, Reformun itici gücü oldu. Şurası gerçektir ki, halk kitleleri kendi ilâhiyatlarını bir formüle kavuşturduklarında, reformun yaydığı düşüncelerin pek uzağındaydı düşündükleri. Öyle de olsa, bu kitleler, Reforma hemen her zaman destek oldular; özellikle de başlarda. Şaşmamalı da buna. Halkın bu aşağı tabakaları çoğunlukla burjuvazinin çektiği acıları çekiyordu. Ucuza gelecek bir Kilisenin kurulması, dertlerini büyük ölçüde hafifletecekti onların da.

Köylülüğün tutumu çok daha karmaşık oldu. Yerel âdetin sürmesinde yararları bulunduğu hallerde, köylüler, uzağında kaldılar Reformun; çünkü, Kilisede yapılacak yeniliklerin, toprak mülkiyeti ile rant ilişkileri konusunda yerleşik âdetleri sarsacağının korkusu içindeydiler. İleride göreceğimiz gibi, din savaşları zamanında Fransız köylülerinin tutumu böyle oldu. Buna karşı, soylularla Kilisenin senyörleri rant ve toprak konusunda köylülere karşı mücadeleye başladıklarında, bir başka deyişle, toprak sahibi sınıflar, yerleşik tarım rejimini kendi yararlarına bozmayı istediklerinde, köylüler, halkçı reforma etkin olarak katılmaya hazırdılar; çünkü, geleneksel haklarını daha iyi savunabilmek için, onda ideolojik bir destek bulacakları umudundaydılar.

Reformun, esas olarak, sosyo-ekonomik ve siyasal öncülleri ile, hareketin başladığı sırada güçlerin dağılımı bunlardı işte.

REFORM VE HÜMANİZMA

Hümanizma, zaman bakımından Reform'dan öncedir; özü bakımından da. Bunlar, burjuva çağının sahnesinde ortaya çıkmış iki ideoloji biçimiydi ki, karşılıklı olarak birbirlerini etkilemiş ve XVI. yüzyılda Avrupa halklarının tüm manevî yaşamına damgalarını vurmuşlardır. Denebilir ki, Reform, **hümanist düşüncelerin,** geleneksel düşünce ve biçimlere alışkın **halk kitlelerinin anlayabileceği ses perdesine aktarılmasıydı.**

Gerçekten, bu düşüncelere verilecek biçim, o devirde, **dinsel** olabilirdi ancak. Özellikle, Engels'in dediği gibi, Orta Çağ'da, «kitle, duygularını dinsel bir gıdayla besliyordu; böyle-

ce, çoşkun bir harekete yol açmak için, kendi çıkarlarının dinsel bir rüküşlükle karşısına çıkması gerekiyordu». Bir başka deyişle, Reformun dili, tutkuları ve düşleri, hümanist ideolojinin ileri sürdüğü aynı sosyal ve ahlâkî amaç ve görüşleri saklıyordu örtüsü altında. Kısacası, reformcular ve hümanistler, aynı düşünsel gelişmeyi tanımamış kitlelere güveniyor; ve bunu yaparken de, kendine özgü bir dil ve bir simgeye başvuruyorlardı. Kimi, Kutsal Kitap'tan alıyordu bunları; kimi de Eski Yunan ve Roma'nın pagan mirasından. Kuşkusuz, kültürel ve tarihsel planda, ayırımlar pek büyüktü; çünkü, her iki halde de, halkın manevî gelişimi, birbirinden bütünüyle farklı bir yol izlemişti. Ancak, sosyal ve ahlâkî planda, bu iki ideoloji biçiminin ortak birçok yanları vardı. Her iki halde de, burjuva bireyciliği, korporatif rejimin engellerini karşısına almak zorunda kaldı; hareket etmek susuzluğu, seyretmekle zıtlaşıyor, kişiliğini dayatmak ve başarmak arzusu, sofulukla «iyi eylemler»de bulunmak isteği ile atbaşı gitmiyordu. Kısacası, burjuva ahlâk ve estetiği Katolikliğin ahlâk ve estetiğine çarpıyordu.

Hümanizma, **birçok görünüş altında,** Reformu hızlandırdı. Basımcılığın yayılması, kitapları, geniş kitlelerin eline verdi. XVI. yüzyılda, Basel'de, 16 basımevi vardı; Augsbourg'ta 20, Kolonya'da, 21, Nurenberg'te de 24. Nurenberg'te Coberger, 100 işçi çalıştırdığı 24 makinede basıyordu kitapları. Kitaplar Frankfurt, Salzburg, Nordlingen ve Ulm fuarlarında hayli sürüm yapıyordu. XVI. yüzyılın ilk yarısında, Almanya'da dokuz üniversite açılmıştı (Viyana, Heidelberg, Erfurt, vb.). Bunun yanı sıra, büyük kütüphaneler kurmak, sanat eserleri toplamak hoş karşılanan bir şey oldu. Çeşitli ülkelerde, hümanistlerin halk diline kazandırdıkları Kutsal Kitap çevirileri, hıristiyan kuralların bilimsel eleştirisine girişmek olanağını verdi; git gide daha fazla sayıda mümin İncil'i anlayabiliyordu. Ama, aynı zamanda, yeni yorumlar da başgösterdi, bu arada kuşkular da. Yalnızca Almanya'da, Luther'in yaptığı çeviriden önce yirmi çeviri gün ışığına çıkmıştı. Bu olay, onun öğretisinin niçin öyle hızla yayıldığını – büyük ölçüde – açıklar bize: Kitleler, Kutsal Kitab'ın ailecek okunması yoluyla hazırlanmışlardı.

Son olarak, hümanistlerin, «İncil'in saflığı»ndan uzaklaştığından dolayı Kiliseye yönelttikleri saldırılar; bilgisizlikleri, ah-

lâksızlıkları, dünya işlerine dalmaları, sözlerindeki skolastik ve böbürlenme, giderek boş inançlara inanmalarından dolayı din hizmetlilerine karşı yapılan suçlamalar, müminlerin gözünde saygınlıklarını büyük ölçüde azaltmıştı hepsinin; o kadar ki, bu müminler, yeni bir Kilise vaazedenlerin sözlerine kulak vereceklerdir çok geçmeden. XV. yüzyılda bir Alman hümanisti öyle yazar. «Manastır yapılacak zaman değildir artık, yakında onları yıkma dönemi açılacak». Alman hümanizmasının bir başka temsilcisi, Mutian Ruf da, -üstüne basa basa- şöyle der: «Rahiplerin söylediklerinden çok daha fazla, filozofların sözlerini değerlendirmesini öğrenin!». Kendisini dinleyenlere, hıristiyan dogması hakkındaki düşüncelerini gizlemeyi öğütlemekten başka bir şey yapamıyordu. Kendisi de, âyinlerdeki törenlerin dış görünüşlerindeki şatafata bakıp Katolik kiliseyi aşağılıyordu: «Kutsal Kitap'ta, diyordu, bir alay zırva vardır». Ruf, ölü gömme törenlerini de reddediyordu.

Bu türden düşünceler ve görüşler, kafaları Reforma hazırlıyordu hiç kuşkusuz.

REFORM ÖNCESİNDE ROMA KİLİSESİ

Katolik Roma Kilisesinin, Avrupa feodalizminin siyasal sistemi içindeki durumu, XV. yüzyılın sonuna doğru köklü biçimde değişmişti. Onun, feodal parçalanma dönemi boyunca Avrupa dünyasının üstünde kendisine bir yer sağlamış olan merkezî niteliğinin, zamanla **merkezîleşmiş feodal monarşilerin güçlenişinde ciddî bir engel** olduğu oraya çıktı. Bununla beraber, Papalık, ne Kilisenin başı olmaktan vazgeçmeyi düşünüyordu, ne de Avrupa'da en üstün senyör rolünü oynamaktan. Öyle olduğu için de, ülkelerin iç ve dış siyasal işlerine karışıyordu. İngiltere ile Fransa, Papalığın iddialarına az-buçuk karşı koymayı becermişlerdi; parçalanmış Almanya ile İtalya ise, istediği zaman pençesine alacağı birer ülke olarak duruyorlardı. Papalığın geçmişteki büyüklüğü, otoritesinin tartışılmaz niteliği, canlılığını yitirip silikleştiği ölçüde, Vatikan'la piskoposluk dairelerinde, insanların gözüne git gide daha batan şeyler vardı: Ahlâksal çürümüşlük, dinsel konularda sömürüp çıkar sağlama, eş-dost ve hısım-akraba kayırıcılığı. Katolik Kilise, **dev bir malî örgüt** haline

16. – Papalıkça günahların bağışlanması belgelerinin satışı (XVI. yüzyıldaki bir Alman gravürü)

gelmişti ve müminlerin saflığını sömürmek için fır dönüyordu. Vatikan'da işlemler öylesi bir hünerle yapılıyordu ki, onu, pek de yerinde olarak, Avrupa'lı bankerlerin ilk okulu olarak gösterebiliriz. Tüm Katolik dünya, bucaklara ayrılmış ve herbirinin başına da Papalığın gelirlerini toplayan tahsildarlar geçirilmişti.

Avrupa ülkelerinin Kilisece soygunu, en kaba boyutlarına ulaştı. Para sızdırmak için her bahaneye başvuruluyordu; gün geldi, inançlar tiksinti verecek biçimde kötüye kullanılır oldu. Ayin, gerçek bir ticaret işletmesi olup çıkmıştı. Papanın maliyecilerinin utanmazlığı, en açık biçimiyle, **günahların kilisece bağışlanması** (indulgence) ticaretinde gösteriyordu kendisini; devrin en hayasız aldatması bu idi. Birbirleriyle kıran kırana yarışan çeşitli manastırlar ve tarikatlar arasında, ermişlere tapma öylesine boyutlara erişti ki, İsa bile unutuldu. Ermişlerden arta kalan artıkları ululamaya gelen müminleri kendilerine çekmek için, manastırlar arasında gerçekten bir yarışmadır başladı. Saksonya'da Ermiş Anne manastırı 5000 kalıntı toplamıştı elinde; bunların arasında «İsa'nın doğduğu zaman içine konulduğu yemlikten gelen saman», «Bakire Meryem'in sütü», «gerçek haçtan bir parça»... da vardı.

Hümanizmanın doruğa çıktığı bir sırada, böylesi uygulamalar, pek doğaldır ki, tiksinti uyandırıyor ve protestolara yol açıyordu. Kilise, geçmişteki manevi egemenliğini yitirmişti. Skolastik, derin bir bunalım geçiriyordu. İmanı akılla haklı çıkarmak, giderek bilmeyi sınırlandırmak yerine, XVI. yüzyılın başlarından başlayarak, **akıl imanın karşısına çıktı, zincirlerinden kurtuldu ve** –en azından– bu dünya ile ilgili işlerde **bağımsızlığını ileri sürdü.** Kilise, boş inançların bir yığınıydı artık; aylâk aylâk dolaşan, cahil ve açgözlü bir papaz gürûhunun barınağıydı bu. Yeni bir çağın dayattığı sınavın üstesinden gelemezdi.

Bir reform, egemen sınıf bakımından bile kendisini dayatıyordu.

II

LUTHER'Cİ REFORM

XVI. yüzyıl burjuva reformunun habercisi **Martin Luther** (1483-1546) oldu.

MARTİN LUTHER

Luther, Saksonya'da Eisleben'de, hali vakti yerinde bir madenci ailesinde dünyaya geldi. Babası, kirayla bir kaç eritme fırını ve Mansfield yakınında maden ocakları işletiyordu. Baba Luther'in oğlu için düşündüğü, hukuk mesleği idi. Ataerkil bir nitelik taşıyan ailede olsun, sert bir Katolik eğitimin yapıldığı okulda olsun, genç Martin'i bir reformcu olmaya yöneltecek hiç bir şey yoktu aslında. 1501'de, Erfurt Üniversitesi'ne girer. Üniversitede, Occam yorumuna göre nominalizm pek modaydı; Luther, Occam'ın öğretisinden etkilendi. Bu öğretiye göre, yalnız ve yalnız iç dünyada duyulan Tanrı esini imana götürebilir ve akıl tanıtlayamazdı bunu. 1505'te Luther, felsefede ustadır: babasının esefle karşıladığı ilâhiyat mesleğini seçer. Augustin'lerin yanına girer. İlâhiyat üstüne incelemeleri, hep nominalist öğretilerin etkisinde olmak üzere, birbirini izler. Occam, örneğin dindeki kutsallaştırma eylemlerinin bütünüyle manevî şeyler olduğunda ısrar ediyordu; böylece, Papa'nın dinsel otoritesine kuşku

düşürüyor ve hıristiyan imanını kurtuluş öğretisinin bağrına yerleştiriyordu. 1509'da Luther, felsefe doktoru unvanını alır ve Wittenberg Üniversitesi'nde ders vermeye başlar. 1517 yılında, günahların kilisece bağışlanması belgesinin satışı konusunda Papalıkla arasında çıkan uyuşmazlıktan sonra, Luther, Katoliklikten git gide ayrılır ve 1520'de Roma'ya bağları kesin olarak kopar.

Papa da aforoz eder onu.

Luther'in öğretisi, kademe kademe gelişti; ama, dört dörtlük bir niteliğe kavuşamadı hiçbir zaman. Kutsal Kitabın günü geçmiş skolastik yorum biçimlerini reddederken, Luther, dogmaların tarihsel anlamına varabilmek için, gramer açısından ve tarihsel bir çözümlemeye gitti.

17. - Martin Luther

Luther'in öğretisinin dayandığı düşünce, iman yoluyla aklanma idi.

Katolik öğreti, bilindiği gibi, Tanrıyı, insan eylemlerinin yüce yargıcı olarak sunuyordu; ve, bu Tanrı, korkunç derecede soğuk ve kaygısızdı. Müminler, Tanrı korkusu içinde, kurtarıcı yanında şefaatte bulunsunlar diye, Bakire Meryem'e ya da ermişlere güvenip kendilerini bırakıyorlardı. Luther, şu görüşten hareket ediyordu: Mümin, ne denli az olursa olsun, Tanrıya yaklaşmakta mutlak olarak güçsüzdür. Sonsuz olarak yetkin Tanrıyla, ilk günahla lekelenmiş insan arasındaki zıtlık öylesine giderilemez durumdaydı ki, Luther, «ermişlik»e –ne ölçüde olursa olsun– ulaşmak yolunda her türlü girişime bir küfür olarak bakıyordu. Böylece, insanın kendisi, kendi kurtuluşu için hiçbir şey yapamaz; ve bu kurtuluş, iyi eylemleri için insana sunulmuş bir «ödül» de değildir. Kadiri mutlak, sonsuz derecede rahman ve rahim olan Tanrı kurtuluşa götürür; ve onun için insanın nitelik ve değerlerinin hiçbir hükmü yoktur. İnsanlığın kurtuluşu, Tanrının oğlu İsa'nın, bütün insanlar adına acı çekmesiyle sağlanmıştır. Luther, müminden, bu özveriye, imanıyla katılmasını ister yalnız. Kurtuluş, sadece tanrısal yarlıgamanın bir sonucu olduğu için, müminin «güzel eylemler»i boşunadır. Kurtuluşu, bu iyi eylemlerde, yani kilise'nin kurallarına, giderek sofuluğun dış görünüşlerine uymada gören Katolikliğin 180 derece zıddıydı bu düşünce.

Böylece, iyi eylemlerin ödülü diye ortaya çıkan Katolik yorumunu reddederek, Luther, İncil'le ilgili kendi yorumunu yapar: Tanrının, katılmasını beklemeksizin, insana bahşettiği sonsuz yarlıgama. İman bile, bir değerlilik, bir onur değildir. Yeni bir «bağışlama» doğuyordu bundan. Tanrıdan gelen ve insanlara ruhbanın eliyle götürülen «bağışlama», Luther'in anladığı biçimiyle, müminin vicdanında sürekli hazır bir güç haline geliyordu; bu güç, yine kişide her zaman varlığını sürdüren ilk günahla mücadele etmesi olanağını sağlıyordu ona, giderek kurtuluşa erişmesini.

Luther'in öğretisi, –insanın Tanrı karşısındaki tutumu olan– imanı, müminin iç dünyasındaki bir durum, açıktan açığa **bireysel bir iş** haline getiriyordu: Mümini, Kilise kurallarının tüm baskısından kurtarmak, çoğu kez külfetli ve masraflı iyi eylemlerde bulunmak borcundan, kısaca, imanı temsil eden Kilise'nin önünde «değerler»ini arttırmak borcundan azat etmekti bu. Ve sonra, iman, İsa'nın bütün insanlığın kurtuluşu adına çektiği acıya inanan mümine Tanrıca verildiğinden, Kilise, Tanrıyla mümin arasında tek aracı olduğunu ileri süremiyecekti artık; bunun gibi, ayinleri yönetenlere de, Tanrının bağışlamasını kabul edip, onu, Tanrıya ulaşması için günahkâra götü-

ren tek hıristiyanlar olarak bakılamıyacaktı bundan sonra. Luther'in Kilisesinde, rahibin yerine papaz geçmişti. Onun rolü, özel bir hazırlanışla, Tanrı kelâmını müminlere taşımaktı; ama, hiçbir şey, onu, inananlar topluluğunun öteki üyelerinin üstüne çıkaramazdı.

Luther'ci ilahiyata göre, «Tanrı, insana doğrudan doğruya hitap eder»; onun kelâmını taşıyan da, Kutsal Kitap'tır. İkinci temel dogma çıkıyordu bu durumdan: **Kutsal Kitap, İmanın tek kaynağıdır.** Kutsal geleneklerin yanılmaz olduğu gerçeğinin, bir başka deyişle, «Kilise Babaları»nın yazdıklarının reddedilmesi demekti bu; Konsil kararlarıyla, Papalık bildirilerinin de. Bütün bunlar, diyordu Luther, Katolik öğretinin söylediğinin tersine, yanılmazlıkları söz konusu olmayan insanların eseridir. Bu yazılarda, böylece hayli yanlış, hâttâ dine aykırılıklar vardı. Bu sonuçlar, Katolik Kilisesinin geleceği için pek çarpıcı idi; çünkü, Katolik uygulamada, Kutsal Kitabın uygun görmediği, haklı çıkarmadığı her şeyi reddediyordu. Ona, Protestan Kilisè denmesi de bu yüzdendir. Luther'cilik ermişlere, suretlere tapmayı, diz çöküp yalvarmayı ve haç çıkarmayı, mihrabı ve çileyi reddediyordu.

Bununla beraber, Luther'cilik, dinsel bireyciliği mantıksal sonucuna götürmüyor, yani dış görünüşten başka bir şey olmayan, bir din kurumu olarak **Kiliseyi yadsımaya gitmiyordu;** Kilisenin müminin kurtuluşundaki rolü üzerine olan tartışmayı çözülmemiş bir halde bırakıyordu. Yedi kutsal eylemden üçünü saklı tutuyordu: Vaftiz, İsa'nın etini ve kanını temsil etmek üzere, ekmek ve şarap kullanılarak yapılan kutsallama ayini ve tövbe idi bunlar.

LUTHER'İN SOSYAL VE SİYASAL GÖRÜŞLERİ

Reformu, yalnız Kilise ile sınırlandırmayı istediği için, Luther'e göre, «**hıristiyan özgürlüğü**», imanın bir parçasıdır; imanın ise, dünyasal toplum umurunda değildir. Hıristiyan özgürlük ise, onun yorumuna göre, her hıristiyanın, kişisel inancına dayanarak, kendi Tanrısına doğrudan doğruya «yakınlaşması»ndan başka bir şey değildir. Dünyasal konular bakımından ise, o, iktidarda bulunanlara, tam bir alçakgönüllülükle boyun eğmelidir; çünkü, bu iktidar sahiplerini, «Tanrı, hoşgörüyle karşılar». Luther, biraz sert de olsa, halkı okşayıcı tüm belagatini, papazlara karşı yönetir: Kudas ayininde Kilise çanağını müminlerden esir-

gediği için, hıristiyan özgürlüğünü yüzyıllar boyunca çiğnemekle suçlar onları; günah çıkarmayı ruhbanın tekeline sokmak, giderek günahların bağışlanmasını pişmanlıktan önceye almakla bir de. Ne var ki, aynı zamanda, tüm umutlarını da, Kilise'yi Roma'nın vesayetinden kurtarabilecek güç olarak, İmparatora, prenslere ve şövalyelere bağlar. Onların yaptıkları baskı ise, Luther'in gözünde hıristiyan özgürlüğünü hiç de sınırlandırmıyordu.

1520 yılında yayınladığı, *Hıristiyan Özgürlüğü Üstüne Küçük Kitap* adlı yergisinde, Luther, bu özgürlüğün, başkasına hizmet zorunluğundan kurtulma olarak yorumlanmaması gerektiğinin altını çizer. *Dünyasal Otorite* (1532) adlı eserinde, Luther, iki düzene, dünyasal düzenle manevî düzene ilişkin öğretisini açıklar. Dünyasal olan, manevî olana hizmet etmekle beraber, ilâhî hukuka değil, doğal hukuka girer o; böylece, hıristiyan özgürlüğün ilkeleri, asıl anlamlarıyla, ona uygulanmazlar. Luther, daha da ileri giderek, hıristiyandan, **dünyasal otoriteye boyun eğmeyi** istiyordu; çünkü, yetkin olmasa, hâtâ haksız da olsa, dünyasal düzen, manevî özgürlüğe olanak sağlar; hıristiyan düzene hizmet eder. Luther, vicdanı (iman), dindarlığın dış görünümü bakımından kurtarıyor, ama bir toplumun üyesi, bir kişi olarak, insanı, kurulu dünyasal düzenin boyunduruğu altına sokuyordu.

LUTHER'Cİ REFORMUN BELLİ BAŞLI AŞAMALARI VE TARİHSEL SONUCU

Başlarda, inanmış bir Katolik olarak, Luther, Roma ile bir kopuşu hiç de düşünmüyordu. Ancak, Alman toplumunun çeşitli katmanlarınca uzun bir tarihten beri beklenen söz bir kez ağızdan çıkınca, bir sosyal güç haline geldi ve Luther'i de arkasından sürükledi; ne var ki, o, duraksamasız girmedi bu yola, çünkü sonuçlarından korkuyordu. Tarihin cilvesi şurada ki, «şimşeği çakıp», Almanya'nın tanıdığı en büyük devrimci fırtınayı koparma, yaradılıştan pısırık ve görüşleri bakımından pek tutucu olan Luther'e düştü.

Kısaca anlatalım gelişmeleri.

1517'de Johannes Tetzel adında bir dominiken keşişi, yanında banker Fugger'in adamları, Wittenberg dolaylarında görü-

lür; kıçını yırta yırta – çok affedersiniz! – Papa'nın günah bağışlama belgelerini satmaktadır. 31 Ekim 1517'de de, Luther, Wittenberg Üniversitesi Kilisesinin kapılarına **95 tez**'ini asıp, ilân eder. O sıralarda, Kilisenin kutsamaları, kural ve hiyerarşisi ile, tüm katolik inançlarını sürdürüyordu henüz: «Tanrı, yardımcısı rahibe bakmadan, kimsenin suçunu bağışlamaz!» diye yazıyordu 7'nci tezde; öteki tezlerde de, Papalığın otoritesini savunuyordu. Roma'dan ayrıldığı tek nokta, günahların bağışlanmasındaki uygulama üstündeydi. Şu düşünceyi ileri sürüyordu Luther: Kilise'nin görevi, günahları ertelemek değil, önlemektir; Papalığın günah bağışlamaları Tanrı korkusunu ortadan kaldırıyorsa, bundan da zararlı hiçbir şey olamazdı.

Ne var ki, Luther, Tanrı'nın bağışlamasının müminlere geçirilmesinde rahiplerin rolünü yadsımıştı daha önceden. İnsan, Tanrı esinini, rahiplerin yardımı olmaksızın kendi içinde duyar. Ruhban, müminleri yalnız yatıştırmakla görevli değildir; onlara korku da aşılamalıdırlar. Yoksulların ve bahtsızların yardımına koşmanın, bir bağışlama satın almaktan çok daha iyi olduğunu sokmalıdır hıristiyanların kafalarına: Biri, insanı daha iyi yapar; ama öteki, «cezasız kaldığı bilinci»ni aşılayarak daha kötü hale getirir. Tezlerinde Luther, özellikle Kilisece günahların bağışlanması uygulaması karşısındaki tutumuyla alt edilemez durumdaydı.

Luther, tezlerinin dar bir rahip çevresinde kalacağı inancındaydı; tersi oldu: Hemen Almancaya çevrildi bunlar ve alabildiğine yayıldı. Luther, bir zaman için, Katolik Roma Kilisesinin Almanya'da kazandığı önemden hoşnut olmayanların düşüncelerine egemen oldu; ve toplumda, bu Kiliseye karşı çıkma isteğini ortaklaşa duyan çeşitli katmanları kendine çeken bir kutup haline geldi.

Çok geçmedi, ilahiyatçılar ve yüksek rütbeli papazlar, Luther'e saldırmaya başladılar. Dört bir yandan suçlamalar geliyordu: Dinden sapmakla, Hus'çu olmakla suçluyorlardı onu. Luther, birçok kez durumunu aydınlatmak zorunda kaldı. Ne var ki, düşmanlarının saldırısı arttığı ölçüde, o da Roma çizgisinden ayrılıyordu git gide. 1518 yılının Ağustosunda, Roma'ya çağrıldı. Bu yolculuğun, ölüm ya da Vatikan'ın yeraltı hapishanelerinde ömür boyu hapis anlamına geldiğini biliyordu. Ancak, Lut-

her, güçlü koruyucuların lütfuna uğradı. Saksonya Seçmeni Bilge Friedriche, Luther'in sorgusunun Almanya'da yapılması konusunda ısrar etti. Vatikan'ın görevlendirdiği Kardinal Caetani, bir görüşme için Augsburg'a geldi. Maximilien ölmüştü ve yeni imparator için eli kulağındaki seçim, Papa'yı ödün vermek zorunda bırakıyordu. Kardinal, Luther'in söylediklerini geri alması için çabaladı. Ancak Luther de, yanlış yolda olduğunun Kutsal Kitab'a dayanılarak tanıtlanmasını istedi ondan. Papa'nın elçisi, reformcuyu dinledikçe, karşısında, «kaşarlanmış ve tehlikeli bir sapkın»ın bulunduğu inancına varıyordu git gide. Luther de, onu egemenliği altına almak kararını yürüttü günden güne ve Papa'nın hiç de yanılmaz olmadığını açıkladı.

Gece olduğunda, Luther, Papalık elçisinin vardığı sonucu beklemeksizin kenti terketti. Elçi ise, Seçmen'de, Luther'in Roma'ya teslim edilmesini boşuna deneyip durdu. Friedriche, sapkınlığın yansız bir yargıç ya da bir Konsilce tanıtlanmadıkça, kesinlikle reddetti bunu. Koruyucusunun sarsılmadan direndiğini gören Luther de, Almanya'dan kaçma tasarısından vazgeçti.

1519 yılı Haziranında Leipzig'te bir tartışma oldu. Aradan geçen zaman içinde, Luther de, tezlerinden kimini gözden geçirdi: Papalık iktidarının gerekli, hatta meşru olduğundan kuşkulanıyordu artık. Tartışmaya katılmak zorunda kaldığında, Papa'nın otoritesinin tanrısal hukuka değil -çünkü Kutsal Kitap böyle bir makam tanımıyordu- insanların koyduğu hukuka dayandığını, giderek Papa'nın hiçde yanılmaz olmadığını söyledi; Roma Kilisesinin, başkaları üzerinde, kendisine emretmek hakkını veren hiç bir üstünlüğü olmadığını açıkladı; Konsillerin, yanılma tıynetlerinde olan insanlardan oluştuğu için, yanlış yapabilecekelerini, yanlışlar da yaptıklarını belirtti; sonuç olarak, imana ilişkin her sorunda tek yüce makam vardı ona göre: Kutsal Kitap. Kendisinin Wyclif'in, Hus'un ve öteki sapkınların izleyicisi olduğu konusundaki suçlamalara karşı da, Luther, çoğu noktada onlar gibi düşündüğünü açıkladı. Luther, Papa'nın aforoz etme yetkisini de tartışıyordu; ona göre, Kilise, bir manevî topluluktu ve kimsenin de onun üzerinde otoritesi yoktu.

Leipzig tartışmasının belgeleri, bir sonuç çıkarılsın diye, Paris ve Erfurt Üniversitelerine gönderildi. Erfurt Üniversitesi, bu

konuda yetersiz olduğunu söyledi; Sorbonne ise, yanıtını 1521 yılı Nisanına değin bekletti.

Oysa, Luther'in öğretisinin temel tezlerinin etekemiğe bürünmesi de bu yıllar içerisinde oldu. Ne var ki, 1520 yılı Eylülünde, Papa, reformcuyu sapkın dye mahkûm eden kararını ilân ediyordu. 60 gün içinde, söylediklerini geri alması, yoksa aforoz edileceği belirtiliyordu bununla. Luther'in bütün yazdıkları, ateşte yakıldı. Luther de, gerilemeyi asla düşünmüyordu. Ünü halk arasında öylesine yaygınlaşmış ve otoritesi geniş kitlelerce öylesine tanınmıştı ki, bu türlü tehditlere pabuç bırakacak durumda değildi. Leipzig'te, Erfurt'ta, Viyana'da, Papalık kararının kopyaları parçalandı; başka yerlerde,psikoposlar, halkın harekete geçmesinden korkarak, onu yayınlamadılar bile.

O tarihten başlayarak, Luther, Tanrı'nın bir aracı olarak görmeye başladı kendisini; Papa suretinde ortaya çıkmış olan Deccal'a ve Şeytan'ın ortağına karşı savaşmak amacıyla görevlendirilmişti. Roma Kilisesi, bir «haydut yuvası», «günahkârların en utanmazı», «günah diyarı» idi gözünde. Papa'nın saptadığı 60 günün sonunda, Luther, herkesin gözü önünde, Papalığı ve Kilise hiyerarşisini savunan yığınla eseri ve Papalık kararını yaktı.

Roma ile kopuş tamdı artık.

Aynı yıl, Luther'in, Reformun geleceği için pek önemli üç yeni kitabı yayınlandı. **Alman Soylularına Bildiri** adını taşıyan birincisi, İmparatoru, prensleri ve şövalyeleri, Kilisede reform yapmaya, yani Papanın iktidarını tasfiye etmeye çağırıyordu; görevlerini Almanya'daki başpiskoposlardan birine devrederek, Roma'nın uyguladığı sömürüden ülkeyi kurtarmaya da bir çağrıydı bu; ayrıca, kilise mallarının dünyasallaştırılmasını, manastır tarikatlarının feshedilmesini, rahiplere evlilik hakkının tanınmasını –Luther'in kendisi de 40 yaşındayken evlendi– ve, son olarak da, sapkınlık suçlamasıyla başlanmış koğuşturmalara son verilmesini istiyordu. Sapkınları, akla dayanan kanıtlarla yenmek gerekir diyordu, ateşle değil.

İkinci yergi kitabı, 1520 yılında **Babil Esareti** adıyla yayınlanır. Luther, o eserinde, bütün hıristiyanların olan Kilisede, hiyerarşiyi tekeline alarak, kutsamaların özündeki anlamı kararttığından dolayı Papalığı mahkûm eder. Hıristiyanların evrensel rahipliğini öğütler; çünkü, tüm hıristiyanlar, kutsallığın simgelerine sahiptirler, der. Hepsi de rahip olduğundan, Kutsal Kitabı vaazetmek ve dinsel eylem ve işlemleri yönetmek için araların-

dan kimin ehil olduğunu kendilerinin belirlemeye hakları vardır. Papa, hıristiyanları, Kilisenin kutsal çağrılarıyla Kudas ayinini ellerinden aldığı için, yüzyıllar boyu kölelikte tutmuştur. Aslında, tek bir dinsel eylem vardır: İsa'ya iman ederek, günahların bağışlanması.

Luther'in üçüncü yergi kitabı olan **Hıristiyan Özgürlüğü**nü yukarıda belirttik.

Luther'in öğretisi, böylece kesin biçimini alıyordu.

WORMS FERMANI

Henüz seçilmiş olan İmparator, ancak 1521 yılının başlarında Almanya'nın işlerine el atabildi. Bununla beraber, Kilise reformuna yönelik hareket, ülkede öylesine boyutlara varmıştı ki, düne kadar hâlâ meçhul olan keşiş Luther hakkında ne yapılması gerektiği sorunu, ulusal bir önem kazanmıştı İmparator için. Oysa, Şarlken'in Luther reformu karşısındaki tutumu, kimse için bir sır değildi; İmparator kesinlikle karşıydı ona. İmzasını taşıyan özel bir fermanla, Pay-Bas'dan, Luther'in bütün yazdıklarının yakılmasını istemişti. Papalık Büyükelçisi, Almanya'da da böyle hareket etmesini öğütlüyordu kendisine. İmparator, evrensel bir Kilise, İmparatorluğun bütünlüğünün başta gelen güvencesiyken, uçsuz bucaksız ülkesinde bir sapmaya hoşgörüyle bakabilir miydi zaten? Dahası, Papa'nın otoritesini azaltmak hoşuna gitse de, asıl düşü, bu otoriteyi yıkmak değil, kendine bağımlı kılmaktı. Kısacası, Almanya'da bu ulusal Kilise düşüncesi, politikasının yüksek amaçlarıyla çelişme halindeydi.

Bununla beraber, İmparator, Almanya'da, prenslerin görüşlerini gözönünde tutmamazlık edemezdi. Reform düşüncesi ise, bu prensler arasında güçlü yandaşlar bulmuştu. Nitekim İmparator, Luther'in cezalandırılmadan önce dinlenilmesini isteyen Saksonya'lı Friedriche'in isteğine boyun eğmek zorunda kaldı. Luther, Worms'ta, birinci İmparatorluk Dieti'nin önüne çağrıldı. Kendisine, gidiş-dönüş yolculuk güvenliği sağlayan bir izin belgesi verildi. Ulrich von Hutten'in, İmparatorluk şövalyeleri adına kendisine önerdiği bir silahlı birliğin eşlik etmesini reddetti. Worms'a kadar, bütün bir yol boyunca, hattâ kentte, insanlar, yığınlar halinde yolu üstüne çıkıyorlardı. Luther, yaradılıştan pek cesur değildi; öyle de olsa, kendisine el uzatan prensle-

rin oluşturduğu Dietin huzuruna çıkış, cesaret verdi kendisine. Luther, 17 Nisan 1521'de, İmparator'un ve İmparatorluk ileri gelenlerinin huzuruna çıkarıldı. Kendisine, sapmadan vazgeçip geçmediği sorulduğunda şöyle dedi: «Yanlışlarım, Kutsal Kitap'la ya da akıl yoluyla ortaya konmadıkça, söylediklerimi geri alamam, almak da istemem. Tanrı yardımcım olsun. Amin!». Bu yanıttan öfkelenen İmparator, meclisi terketti; Luther ise, dostlarının alkışları arasında, evine döndü.

Bununla beraber, şunu da belirtmeli: Luther, Worms'ta, vicdan özgürlüğünü savunmadığı gibi, herkesin gerçeği dile getirme hakkını da savunmuş değildi; savunduğu, «keşfettiği» mutlak gerçekti ve Katoliklik, kendi yandaşları indinde ne kadar yanılmaz olduğunu istiyorsa, o da, otoritelerin yardımıyla o kadar yanılmaz olmayı istiyordu.

26 Nisanda, Luther, Worms'u terkediyordu. Wittenberg yolu üzerinde, Thuringe ormanında, silahlı adamlar, Saksonya Seçicisinin oturduğu yere, Wartburg şatosuna kadar eşlik etmek üzere, kendisini bekliyorlardı. Luther, «şövalye George» adıyla, bir yıla yakın gizlendi orada.

1521 yılı Mayısında, bir İmparatorluk fermanı, Luther'i, otoritelerin emirlerini hiçe sayan bir sapkın olarak, kanun-dışı ilân etti. Ne var ki, reformcu, artık elin erişemeyeceği yerdeydi. Az sonra, İmparator, Almanya'yı, bir uzun zaman için terketti. Prensler, umurlarında bile olmayan İmparatora pek itaat etmeyi düşünmüyorlardı. Worms fermanı, ölü bir metin olarak kaldı. Reform, yolunda gidiyordu. Kalın duvarların arkasında kendini güven içinde duyan Luther, Kutsal Kitabı Latinceden Almancaya çevirmeye girişti. Çeviri, 1522 yılının Eylülünde yayınlandı; basılan 5000 nüsha iki ayda tükendi. Luther, bunu yaparken, Reformu güçlendirmeye katkıda bulunuyordu; öte yandan, Alman nesrinin yaratıcısı durumundaydı bu eserle.

Wartburg'ta, Luther'in, tutuculuğunun yanı sıra, halk kitlelerini Reformdan uzak tutma, giderek kendini prenslerin yoluna verme yolunda git gide artan arzusu alabildiğine ortaya çıktı. Reformcu kanatta da bir ayrılık başgösterdi. Luther, Reform konusunda, açıkça **burjuvazinin ve prenslerin yanını** tutuyordu; onların ise, amaçları, Roma Kilisesinden ayrılmak, hiyerarşiyi, giderek kültü yalınlaştırmak ve daha az pahalı kılmak ve son olarak

da Kilise mülklerini dinden bağımsız hale getirmekle sınırlıydı. Reformun ılımlı kanadının, halk kitlelerinin istekleriyle ortak hiçbir yanı yoktu; yığınlar ise, Kilise'de değişikliğe giderken, sosyal düzeni altüst etmeyi, feodal rejimi, prenslerin özerkliklerini ve keyfiliklerini reforma tâbi tutmayı, bir yerde açıkça tasfiye etmeyi istiyorlardı. Luther'in, eline kalemi alıp da, Warburg'ta, *Hıristiyanların Başkaldırı ve Ayaklanmalardan Kaçınmalarına Çağrı*'yı yazmış olmasında şaşılacak hiçbir şey yoktur bu bakımdan.

Reformun yazgısını prenslerin otoritesine bağlıyordu kesin olarak.

III

HALKTAN GELEN REFORM

Luther'ci Reformun niteliği aydınlığa çıktığı ölçüde, köylü ve kentli halk muhalefetinin ondan kopmakta olduğu da açığa çıkıyordu.

Nasıl?

ANABATİSTLER

Ilk işaret olarak, «**Zwickau Peygamberleri**» hareketini görüyoruz; başında da, esnaf loncasından Nicolas Storch vardır. «İman yoluyla aklanma» öğretisinden yola çıkarak, Luther'den çok daha ileri gittiler bunlar. Kutsamaların, ancak imanla Tanrı'nın bağışlayıcılığını sağlayacağı gerçeğinden, «Zwickau Peygamberleri» şuna varıyorlardı: Vaftiz kutsaması, ancak erginlere uygulandığında bir değer taşır; böylece, gencecikken yapılmış olana ek olarak bir yeni vaftiz istiyorlardı. Onlara verilen «Anabatistler» adı da buradan geliyor *(ana* Grekçe yeniden demek, *baptizein* de suya batırılmış). Bunun gibi, müminin Tanrı'yla doğrudan doğruya ilişkiye girdiği düşüncesinden şunu çıkardılar: Her «ermiş» kişide Tanrısal vahye erişme yeteneği vardır. Onlara göre, gerçek, yalnız bilginlere ve ileri gelen kişilere değil, yoksullara ve bahtsızlara da kendini veriyordu; yaşayış biçim-

leri bakımından Tanrı'ya en yakın olanlar da bu sonuncular zaten. Kim ki bu vahiyle aydınlanmıştır, kim ki ruhunda Tanrı'nın sesini duymuştur, ilahi kelâmı dünyaya yayabilecektir. İncil zamanındaki ilkel Hıristiyanlığın saflığına dönüş, «peygamberlik» yeteneğini doğuruyordu. Bir peygamberin vaazettiği yaşayan İncil, yazılı metinlerdeki «ölü harfler»den çok daha değerliydi.

Bu görüşlerin, sosyal planda, bu dünyanın önde gelenleri ve varlıklıları için topladığı tehlikeyi farketmek zor olmasa gerek. Yoksul kitlelerin sosyal özlemlerine Tanrısal bir yaptırım sağlıyordu bu düşünceler. İsa'nın, ermişleriyle beraber, yeryüzünde «bin yıllık saltanatı»nı bekleyişin düşüncelerde ne denli canlı oluşuna bakarak, halktan gelen reformun, sosyal bir muhalefete, kitlelerin devrimci bir dönüşüm arzularına sıkı sıkıya bağlı olduğunu kolayca anlıyoruz. Böylesi bir bekleyiş içinde olanlar, zenginlerin ve güçlülerin yerle bir olacakları, dünyasal tahtların yıkılırken yoksulların da yükselecekleri devrin eli kulağında olduğuna da inanılıyordu. Bu düşsel inançlar, pek belirli sosyal eğilimlerin de tanığı: Yerleşik düzeni altüst etmek gerekiyordu.

THOMAS MUNZER

Halka dayalı Reformun başları arasında, en yetenekli ve en bilginlerinden biri **Thomas Munzer** (1490-1525) oldu.

Thomas Munzer, 1520 yılının başlarında, Luther'i, hâlâ bir örnek, Tanrı'nın çocuklarını yöneten bir meşale olarak görüyordu. Aradan bir yıl geçmişti ki, 1521 başlarında, Reform hakkında kendi görüşünü formüllendiriyordu. «Peygamberler» gibi o da, Tanrı'yı kitaptan tanımanın yetersizliğine inanıyordu; Tanrı'yla doğrudan bir ilişki ona göre de gerekliydi. Bundan şuraya varıyordu: Dört dörtlük bir imanın tek kaynağı Kutsal Kitap değil, Tanrısal buyruklara göre yaşayan herkesin erişebileceği canlı bir vahiydi. İşte burada, Munzer'in Reformuyla Luther'in Reformu arasındaki temel farklılığı görüyoruz.

Luther, manevî ile cismani arasında mutlak bir ayrılık yapıyordu. Munzer, bu zıtlığı kaldırdı. Munzer, imanın ilgilendiği alanı sosyal ilişkilerin alanından ayırmadığı için, iman eyleminin manevî insanın değil, doğrudan insanın, toplumun bir üyesi olarak insanın eseri olmasını istiyordu. İman, ona göre, edilgin bir

18. - Thomas Munzer
(XVI. yüzyılda yapılmış bir Alman gravürü)

seyre dalış olmamalıydı; tersine, bütün bencil eğilimleri boğmaya yönelik gerçek bir etkinlikti o. İman, insanın, hemcinsine karşı yürürlükteki sosyal ilişkiler çerçevesi içinde duyduğu -sınırları belli- bir aşkın dile gelişi değildi; Munzer'in önerdiği eylem, genel iyiliğin zararına olarak, özel çıkarlara hizmet eden tüm sosyal ve siyasal kurumları sarsan eylemdi. Böylece, genel iyilik ve ortak çıkar ilkesini davranış kuralı olarak kabul eden yücelir-

di; imansız, salt kendi bencil çıkarlarının arkasından koşup, onlar için yaşayan kişiydi.

Böylece soyut, tanınması olanaksız bir Tanrı yerine, Munzer, gerçek iman adına, «Tanrı hükümdarlığı» adını verdiği, haksever bir sosyal düzen ilkesini vaazediyordu. Engels'in de dediği gibi, «Munzer için, Tanrı hükümdarlığı, içinde hiç bir sınıf farklılığının, hiç bir özel mülkiyetin, toplumun üyelerinin karşısına dikilmiş yabancı, özerk hiç bir devlet iktidarının olmadığı bir toplumdan başka bir şey değildi».

Halka dayalı Reformun başı, Munzer'in ilâhiyatıdır ki, feodalitenin ezdiği halk kitlelerinin özlemlerini dile getirdi, getirebildi. Yazgıya boyun eğme, ahlâkî yetkinliğe ulaşma, bir köşeye çekilip derin düşüncelere dalma değildi söylediği; **devrim** istiyordu, **dinsiz - imansız ezicilerin şiddet yoluyla yokedilmeleri**ydi önerdiği. Munzer'in öğretisinin bu görünüşünü özetlerken, Engels öyle der: «Yürürlükteki bütün iktidarlar, devrime boyun eğmiyor ve katılmayı reddediyorlarsa yıkılmalıdırlar; bütün çalışmalar ve mallar ortak hale getirilmelidir....». Munzer, daha o zamandan, dâhice bir öngörüşle, haksever bir sosyal rejimin görünüşlerinden bazılarını farketmişti; kentteki ve kırsaldaki en yoksul halk katmanlarının akıllarından geçirdikleri –ister istemez bulanık– bir düşünceyi yansıttı. Ne var ki, uzak bir gelecek hakkındaki bu pek sisli öngörü, onun öğretisinin temeli değildir; bu öğretinin temeli, **varolan feodal rejimi tartışmak**tır. «Bütün dünya bir büyük sarsıntıyı göze almalıdır, diye yazıyordu. İmansızların yerle bir olacakları ve kendi halinde insanların yükselecekleri gün gelecektir». Reform düşüncelerinin sosyal ilişkilere uygulanması, bu ilişkileri, «Tanrısal hukuk»un gereklerini halkçı bir yorum içinde değiştirmeye çağırma: Thomas Munzer'in öğretisinin ana düşüncesi budur. Almanya'da halka dayalı Reformun doruk noktası, 1525 yılındaki **Köylüler Savaşı** olacaktır.

Bunu ileride anlatacağız; sadece bir noktaya değinelim şimdi.

KÖYLÜLER SAVAŞININ YİTİRİLMESİNDEN SONRA ALMANYA'DA REFORM

Köylüler savaşındaki yenilgi, halktan gelen Reformun da ye-

nilgisinin başlangıcını ilân ediyordu ve Lutherci Reformun geleceğini başarısız kılıyordu. Katolikliğe bağlı kalmış, Katolik Roma Kilisesinin kayıtsız-şartsız üstünlüğünü yeniden kurmak arzusundaki İmparatorla prensler, bu savaşın yol açtığı olaylardan yararlanmak eğilimindeydiler: Onları, sapkınlığın yayılmasının, devlet için yıkıcı ve ruh için zararlı ne tür sonuçlara vardığının bir «tanık»ı olarak göstermek istiyorlardı. Bununla beraber, prenslerin bir başka takımı ve daha güçlü olanları, daha önce Luther Reformundan alabildiğine yarar sağlamanın fırsatını yakalamış ve Kilisenin elinden mülklerini ve gelirlerini almışlardı. Bu prensler arasında, Töton Tarikatının başı ve Tarikat devletini dinden bağımsız bir dükalık haline getiren Saksonya Seçmenini görüyoruz; Hesse, Brandeburg, Schleswig-Holstein, Mansfield, Silezya ve Brunswick-Luneburg prensleri de bunlar arasındaydı. Hepsi de, 1525 ve 1528 yılları arasında Lutherciliği kabul etmişlerdi. Bunlardan her biri, piskoposluk görevlerini kendilerine mal ederek, prensliklerinde Kilisenin başı oluyorlardı. Onların, yerel toplulukları denetlemek amacıyla kurdukları «ziyaret komiteleri», prens iktidarının birer aracı oldular.

Reformdan doğan Kilise demokrasisi, zıddı bir sonuca vardı: Roma'dan kopan Kilise, prenslerin sultası altına girdi. Çok geçmeden, ruhanî çevrelerin işlerine göz kulak olsun diye seçtikleri denetimcilere istediklerini kabul ettiriyorlardı. Luther'ci Reformun örgütlenişinde ve yayılmasında bir büyük rol, Luther'in dostu **Philippe Melanchton**'a (1497-1560) düştü. Grekçeyi ve ibraniceyi derinliğine bilen bu büyük bilgin, Luther'in öğretimini sistemleştirmek için çok şey yaptı. Oysa, başkaldıran köylülerin cellâtlarıyla Luther aynı saftaydılar. Papa'nın despotluğuna karşı vaazda bulunan adam, prenslerin despotluğunun avukatı oldu.

Bu döneme doğru, Luther Reformu, Almanya'nın sınırlarının dışına çıkıp, İsveç'e, Danimarka'ya, Norveç'e de sıçradı; Polonya'da, Macaristan'da, Avusturya'da da yığınla yandaş buldu kendine. Ne var ki, Reformculuğun ılımlı ve otoriter niteliği, kapitalist gelişme yolunda Almanya'dan çok daha ileriye gitmiş bulunan ülkelerin burjuvazisini doyurmuyordu.

Ona kendi vaazcıları gerekiyordu, buldu da.

IV

İSVİÇRE'DE REFORM

İsviçre'de Reform'un gelişmesini iyi anlayabilmek için, önce Konfederasyona bir göz atmak gerekir.

REFORM ÖNCESİNDE İSVİÇRE KONFEDERASYONU

İsviçre Konfederasyonunu oluşturan kantonlar, iki guruba ayrılıyordu: Birinci gurupta, Schwyz, Uri, Unterwald gibi – «Ormanlık» da denen – tarımsal kantonlar yer alyordu; ikinci gurupta Zurich, Bâle, Berne gibi daha ileri (kentsel) kantonlar bulunuyordu. İlk gurupta, az gelişmiş feodal ilişkiler örtüsü altında, ortakçı ilişkiler varlıklarını sürdürüyorlardı. Siyasal üstünlük, az sayıdaki büyük toprak sahiplerinin oluşturduğu bir oligarşinin elindeydi. Ortaklığın üyelerinden büyük bir bölümünün varını yoğunu yitirmesinin sonucu olarak, çok sayıda «işe yaramayan eller» vardı. Kanton iktidarları, paralı askerler olarak kullanılsınlar diye, başka devletlerle sözleşme yapıp kişisel kazanç kaynağı haline getirdiler onları, Fransa'da hizmet eden hayli İsviçreli görüyoruz. İsviçreli piyadeye, en iyisi diye bakılıyordu Avrupa'da. Yoksulların kanı üstüne kurulu bu ticaret, ülke için bir âfet olup çıktı; halkın en etkin bölümü bu uğurda mahvolup gidiyordu çünkü.

Kentsel kantonlar ise, ticaret, zanaat ve kredi merkezleriydiler. Alplerin ötesine götüren geçitler, İsviçre'yi, İtalya'ya ve Güney Almanya'ya bağlıyordu. Zurich, zanaatçılığın ve imalâthanelerin başlıca merkezlerinden biri oldu. Siyasal iktidar bakımından, kentsel kantonlar da birer oligarşiydiler; şu farkla ki, Zurich'te zenginleşmiş esnaf-ustalar kantonu yönetirken, Bâle ile Berne'de soylu ailelerdi bu yöneticiler. Pek doğal olarak, paralı asker ticareti, el emeği sıkıntısı çekilen kantonlarda alabildiğine sert bir muhalefetle karşılaşıyordu.

ULRİCH ZWİNGLİ

İsviçre'deki Reformun Almanya'daki ile hayli benzer yanla-

rı oldu. Papa karşıtı mayalaşma pek yaygın oldu orada ve Reform da, birbirinden ayrı kantonların içinde, siyasal parçalanmışlık koşullarında gerçekleşti. Yine Almanya'da olduğu gibi, orada da Reform, gerçek anlamda ilâhiyatın çerçevesinin çabucak dışına taştı. Reforma ilgi duyan iktidarlar, başta yerel oligarşinin çıkarı adına olmak üzere, kendi siyasal, sosyal ve iktisadî amaçlarını gerçekleştirmenin bir aracı olarak bakıyorlardı ona. Bu Reform, **Ulrich Zwingli**'nin (1484-1531) kişiliğinde pek yetkin bir baş da buldu kendine.

Hali vakti yerinde bir köylü ailesinin çocuğu olan Zwingli, Luther'den bir yıl sonra doğdu. Viyana Üniversitesi'nde okudu. Picco della Mirandola ile Rotterdam'lı Erasmus'un büyük etkisi altında kaldı. İsviçreliler adına Papa'nın hizmetinde bulunduğunda, paralı askerliğin manevî ve siyasal ne korkunç sonuçları olduğunu gözleriyle görebilme fırsatını elde etti; İsviçreli ileri gelenlerin yararına yürütülen bu uygulama, halka pek pahalıya oturuyor ve aziz evlâtları da bu yolda heder olup gidiyordu. Zwingli, top önüne sürülen bu insan ticaretinin, bu «kan bedeli»nin katıksız hasımı olup çıktı. 1521 yılında, Zurich'te piskoposluk kurulu üyesi oldu; ve Zurich de, paralı askerliğin -pek ağır misilleme cezası altında- yasaklandığı tek kantondu.

Zwingli, Luther'in yazdıklarını öğrenir öğrenmez, ateşli bir yayıcısı oldu onun. Perhize, günah çıkarmaya, keşişliğe, ayin musikisine ve dinsel suretlere karşı vaaza başladı. 1523'te, Zurich Belediye Meclisi, resmî olarak, Reformu gerçekleştirmekle görevlendirdi onu; esnaf kuruluşları da tam destek sağladılar kendisine. Suretler, heykeller, haçlar ve öteki süsler, tüm kanton kiliselerinden kaldırıldı. Freskolarla süslü duvarlar alçıyla sıvandı; ermişlerden kalan kutsal nesneler yerlere atıldı. Sunakların yerini, sıradan masalar aldı. Orglar kırılıp parçalandı, ayinlere son verildi. Kilise, bir dua evi, dinsel görevin yerine getirildiği, ilâhî kelâmın vaazedildiği bir yer oluyordu. Hacca gitme ve ayin alayları durduruldu; yılda yalnız dört dinsel bayram kabul edildi. Kilise, kaynaklarına dönüyordu. Manastır mülkleri dünyasallaştırıldı. Dinsel ve ahlâkî davranış kurallarını gözetip denetlemek üzere özel bir mahkeme kuruldu; evlilik işlerine de bakmakla yükümlüydü bu mahkeme.

İsviçre'nin zengin kantonlarıyla birçok İmparatorluk kentle-

rinde, Zwingli'nin Reformu'nun hayli izleyicisi oldu. Berne, 1528 yılında Reforma katıldı; çok geçmedi Basel ile Schaffhouse izledi onu (1529). 1528 yılında, Zwingli, *Gerçek ve Sahte Din Üstüne* adıyla, ilâhiyatının ilk temel kitabını yayınladı. Öğretisi, gelenekten çok, Luther'cilik yada Calvin'cilikle çerçevelenmişti. Uygulamaya daha çok ağırlık veren bir eğilimdeydi; Kutsal Kitap hakkında önerdiği yorum ise, daha aklî idi. Zwingli, bir yandan, kuddas töreninde ekmekle şarabın İsa peygamberin etiyle kanına dönüştüğünü ileri süren Katolik düşünceyi, öte yandan dinsel işlemlerde İsa'nın gerçekten bulunduğuna inanan Luther'ci dogmayı reddediyordu. Ona göre, kuddas ayini, İsa'yı düşünmeye götüren simgesel bir eylemdi; ve müminlerle onu birleştiren manevî topluluğu gösteriyordu.

Son bir çözümlemede, Zwingli'nin önerdiği örgütleniş, Luther'ci kilisseninkinden daha demokratikti. Topluluğun, kendi vaazcılarını ve papazlarını seçme hakkı vardı; topluluğun temsilcileri, bölgenin en yüksek dinsel iktidarını üstleniyorlardı. Öşrün ödenmesi zorunlu olmaktan çıkarıldı.

Bununla beraber, Zwingli'nin Reformu, uygulamada, dinsel iktidarın Zurich'te kurulmasına yol açtı. Bu dinsel iktidar, cismanî ve manevî yetkileri elinde topladığı için, sivil ve siyasal konularda mutlak yetkili idi ve her şeyi keyfince yönetiyordu. Ormanlık bölgelerdeki kantonlar, Katolikliğe bağlı kaldılar ve çeşitli kantonlar arasındaki o pek eskilerden sürüp gelmiş siyasal uyuşmazlık dinsel bir nitelik adlı artık. Zurich'in ormanlık bölge kantonlarına karşı başlattığı savaşa, Zwingli bizzat katıldı; 1531 yılındaki Kappel savaşında da ölüm derecesinde yaralandı.

Zurich için yenilgiyle sonuçlanmıştı bu savaş.

V

CALVİN'Cİ REFORM

Luther'cilik Fransa'ya girmişti: ne var ki, orada genişliğine yayılamazdı. Başta, Papalığa karşı olan tutumu, çekiciliğinden hayli yitirmesine neden oluyordu: Fransız monarşisi, ülkeyi, Roma'nın yağmalamasından korumayı bilmişlerdi. Sonra, Lut-

her'in «iman yoluyla aklanma» öğretisinin sonucu olan, kimi temel düşüncelerindeki yarım yamalak önlemler, Fransız «tiers-etat»sının pek etkin burjuva katmanını doyuracak durumda değildi; onun için yapılmamıştı çünkü. Öyle olunca da, burjuvazi, bir başka öğretide Protestanlığın yeni bir biçimini buldu.

Jean Calvin'in (1509-1564) öğretisiydi bu.

JEAN CALVİN

Geleceğin Reformcusu, Noyon (Picardie) piskoposluğunda bir görevlinin ailesinde dünyaya geldi. Calvin, Paris Üniversitesi'nde ilâhiyat öğrenimi yaptı; arkasından, babasının arzusuna uyarak, önce Orleans'da, sonra da Bourges'da hukuk öğrenimi gördü. Aynı zamanda, dilbilimde de büyük bir hazırlanış içindey-

19. – Jean Calvin

di; yunanca, latince ve ibranice öğreniyordu. 1530'dan önce, Calvin'in yaşamında, Reform davasına bağlanacağını gösteren hiçbir işaret yoktur. Böylesi bir dönüşümün birden olduğunu kendisi de yazacaktır sonra. 1534 yılında, Fransa'da, Protestanlara karşı zulüm başladığında, yaşamlarını kurtarmak için ülkelerini terkeden yığınla insan arasında Calvin'i de görüyoruz. Önce Strasbourg, sonra Basel olmak üzere, bu göç sırasında, ilâhiyat üstüne temel eseri olan *Hıristiyan Dini Öğretimi*'nin ilk bölümünü de beraberinde taşıdığını gösteren belirtiler vardır; bu kitap, 1536 yılında Basel'de yayınlanacaktır ve yazarımız da 26 yaşındadır o sıralar. Kitap, I. François'ya bir hitapla başlar: Calvin, Protestanlara olan zulme bir son verilmesi için krala bir çağrıda bulunur onunla; çağrısına dayanak olarak da, görüşlerini ayrıntılı biçimde sergiler.

Luther'in yazdıklarıyla karşılaştırıldığında, *Hıristiyan Dini Öğretimi*nde çok daha büyük bir mantıksal tutarlılık, daha akla dayanan bir düşünüş ve hıristiyanlıktaki hümanist akımla da sıkı bir bağlılık görülür. Kilise Babalarından biri olan Ermiş Augustinus'un öğretisiyle, Orta Çağ skolastiklerinin ve kendi zamanındaki Katolik hümanistlerin bir bileşimidir bu. Açıktır ki, Luther'le Zwingli de bir yana bırakılmış değildir; Protestanlığın temellerini ayrıntılarıyla, ama bütün aydınlığıyla açıklama hünerinde onların etkisi açık.

> Calvin, Duns Scot gibi, Tanrının mutlak ve tekelci egemenliğine iman etmekten yola çıkıyordu. Ve, buradan insanın, bütün eserleriyle, Tanrı gözünde mutlak liyakatsizliğine varıyordu. Böylece, müminin kurtuluşu mümkünse, yalnız ve yalnız Tanrının bağışlamasıyla olabilirdi bu. İsa, çektiği acıda, bütün insanlığın kurtuluşunu sağlamıştı; ve Tanrının esrarlı eylemi, günahkârları, cehennem azaplarından kurtarabilirdi.
>
> Ne var ki, Luther'in «İman yoluyla aklanma»sı yerine, Calvin'ci öğretinin merkezinde, Tanrının sevgili kulunun mutlak yazgısı dogmasını buluyoruz. Ona göre, her insan, Tanrının keyfi bir kararıyla, yanılmaz bir biçimde, mezar ötesinde kurtarılabilir ya da lânetlenebilir; kişisel çabalar ya da kilisenin katılması, tanrısal hükmü değiştirebilecek şeyler değildir. Bu yeğleme, kimi insanları Cehennemin ebedî azaplarına mahkûm ederken, kimi insanlara da Cennette kurtuluşu sağlar. Hangi nedelere dayanıyor bu yeğleme? Bilemeyiz. Nasıl ki, ölümünden sonra her müminin başına neler geleceğini de bilemeyiz. Seç-

kin, bağışlamadan uzakta değildir; ve giriştiği her şey yalnız Tanrının yüceliği adınadır. Oysa cehennemlik kişi, göğü yatıştırmaz; bütün liyâkatleri boşunadır. Kısacası, **kurtuluş bir Tanrı bağışıdır.** Müminin böyle bir bağışa erişmesi konusundaki iradesi, bir işarettir yalnız; yoksa, kurtuluşun bir koşulu değildir. Calvin, mümini bütün dünyasal bağlardan koparârak ve yazgısını Tanrının o bilinmez iradesine bırakarak, imanı, alabildiğine bireyselleştirdi; oluşmakta olan burjuva toplumunun sosyal atomculuğunu yansıtıyordu bununla.

XVI. yüzyılın bütün Reformcuları içinde, öğretisinde, -kuşkusuz mistik bir biçim altında- ilkel birikim döneminin temel niteliklerinden birini yansıtan Calvin'dir. Engels'in de belirttiği gibi, Calvin'in «yazgı öğretisi, yarışmacı ticaret dünyasında, başarı ve başarısızlığın, insanın etkinliğine ya da hünerine bağlı değil, tersine, onun denetiminin dışında bağımsız koşulların eseri olmasının, böylesi bir olayın dinsel plandaki anlatımı idi. Ne isteyenin iradesine bağlıydı bu koşullar, ne de çalışanın; üstün ve bilinmez iktisadî güçlerin insafına kalmış şeylerdi bunlar...». Böylece Calvin'cilik, **kapitalizmin özel bir gelişme gösterdiği ülkelerde** yayılmışsa, şaşılacak hiç bir yanı yoktur bunun.

Calvin, manevî otoritesi -şu ya da bu biçimde- müminin öteki dünyadaki yazgısını etkileyen Katolik Kiliseyle, Luther'den çok daha köklü bir kopuşa gitti. Luther'in Tanrısı aşktı, acıma ve bağışlamaydı; Calvin'inki ise, acımak bilmeyen yüce bir yargıç. Luther'i düşündüren temel sorun, insanın nasıl kurtuluşa erişebileceğiydi; Calvin'i uğraştıran ise başka: Calvin, insanın niçin kurtarılması gerektiğini bilmek istiyordu. Calvin'de ön plâna gelen, cezalandırmada acımasız olan Tanrı'nın sağ kolundan müminin duyacağı korkuydu; korku, pişmanlığa götürüyordu, ancak tek kurtuluş umudu olarak, İsa'nın bütün insanlığı kurtarmak üzere katlandığı özveri kalıyordu. Luther'in öğretisinde gördüğümüz Tanrısal acımanın yerini, Calvin'de «kanun» almıştı. Buna uydurmalıdır mümin yaşamını. Luther'den farklı olarak, Calvin'in, «Tanrı'nın sevgili kulları»nın bir azınlık ve cehennemliklerin de çoğunluk olduğunu çıkarsamada, bir korkusu yoktur.

Aykırı gelecek söylemesi, yazgı öğretisi, umutsuzluk yaratmadı ve yazgıcılığa götürmedi insanları. Tam tersine, eşsiz bir güç akımına yol açtı; tüm yaşam, yeryüzündeki bütün görünüşle-

riyle, Tanrı'nın seçkin kullarından olmanın bir işareti olmalıydı. Calvin'den sonra gelenler, **yeryüzündeki görev öğretisini** formüllendirdiler. Tanrı'nın iradesi bilinemez olsa da, insan, öte dünyada kendisine nasıl bir gelecek sağlandığını, dünyadaki yaşamına göre, girişimlerindeki başarılarına göre keşfedebilirdi. Şuraya vardı bu düşünce: Maddî rahatlık, seçkinlerden olmanın bir işareti olmak gerekir, yoksulluk da lânete uğramışlığın. Bir başka deyişle, Calvin'ciliğin vaazettiği dindarlık, mümini, dünya işlerinden ayırmıyordu; tersine, insanın yeryüzünde gerçekleştirebileceği her girişim, «görev»i oluyor, Tanrı'nın yüceliğine bağlılık eylemine dönüşüyordu. Yükselen burjuvazinin, Calvin'ci öğretiyi, kazanç amacıyla yaptığı tüm şiddet ve gasplarını dinsel yaptırımı olarak görmesi pek doğaldır. Calvin'cilik, kapitalist birikim uğrundaki her türlü alçaklık ve namussuzluğu olduğu kadar, yoksullara karşı horlamayı ve zalimliği de kutsallaştırıyordu.

Calvin'ci Kilise, yeni burjuva ahlâkını temsîl ediyordu.

CALVİN'Cİ KİLİSE

Calvin, **dinsel bireyciliği**, Luther'den daha ileriye götürdü: Ona göre, her mümin, bütün gücünü, kişisel mutluluğa erişmek için kullanmalıydı. Kilisesi, Tanrı'nın seçkin kullarının Kilisesiydi; ruhban ortadan kaldırılmıştı bu Kilisede ve örgütlenişinde «cumhuriyetçi» ilkeler üstün geliyordu: Müminler, imana ilişkin tüm konularda, kendilerine yol gösterecek olanları kendileri seçiyorlardı; doğaldır ki, uygulamada bu, «en iyiler»in, giderek zenginlerin işiydi. Topluluk, papazın dışında, ihtiyar heyetini (presbytériens) ve papaz çömezlerini (diyakos) seçiyordu. İhtiyar heyeti, topluluğun yönetimini üstleniyor, ötekiler sadaka işleriyle uğraşıyorlardı. Merkezi örgüt, 12 yaşlıyla 5 papazı içine alan bir kuruldu; bütün bunların hükümet görevi de vardı aynı zamanda. Merkezi örgütün, Kilise dışından bir çoğunluğu içine alması, devletin nasıl din erkine dayalı bir hale getirildiğini gösterir; Kilise, politikasının bir aracı yapıyordu devleti.

Calvin, Cenevre'ye davet edildi. Orada, resmî olmayan gerçek bir **dinerki** (teokrasi) kuruldu: Kilise, sınırsız bir cismanî iktidardan yararlanıyordu uygulamada. Belediye Meclisi, mutlak olarak kendisine bağımlıydı. Bir çeyrek yüzyıla yakın bir süre

(1540-1564), aslında, Calvin yönetti kenti. Protestanlar arasındaki pek geniş ve tartışılmaz olan otoritesi, «Cenevre Papası» diye adlandırılmasına yol açtı. Bozguncu düşünceler karşısında, Calvin, hoşgörüsüz ve acımasızdı. Din ve mezhep seçme özgürlüğüne, Katolik Kilisede olduğu gibi, Protestan Kilise de yabancı kaldı; yığınla insan, sapkınlık suçlamasıyla öldürüldü, ya da ketten sürülüp çıkarıldı. Calvin, hümanist eğitimden geçtiği halde, bir büyük bilgini, **Michel Servet'yi**, kandolaşımını gördü diye, ve üçbirlik dogmasını reddettiği, ayrıca Anabatistlere sempati beslediğinden dolayı, odun yığınları üstüne çıkarmakta duraksama göstermedi.

Calvin'in, kendisinin tütuculuğuna karşın, öğretisi öylesine bir **sosyal dinamizm** taşıyordu ki, Fransa'da iç savaşlar, Pay-Bas'daki devrimle XVII. yüzyılda İngiltere'de burjuva devrimi, hep Calvin'cilik bayrağı altında ortaya çıktılar.

VI

İNGİLTERE'DE REFORM

Calvin'cilik Fransa'yı, Pay-Bas'yı ve İskoçya'yı sararken, İngiltere de, Roma'nın otoritesinden sıyrılıyordu. Ne var ki, İngiltere'de Reform, kendine özgü nitelikler gösterdi: Hareket, Almanya'da, Cenevre'de ya da Fransa'da olduğu gibi, kişilerin değil, hükümdarların eseri oldu. Öte yandan, Kral VIII. Henri, Roma'yla bağları koparıp Papa'nın otoritesini reddettikten sonra bile, Katolik öğretiye bağlı kaldı. Gerçi, çok geçmeden, Luther'ci ve Calvin'ci inançlar İngiltere'de de yayılacaktır; ancak, hiç biri ülkeyi bütünüyle egemenliğine alamayacaktır. Böylece, İngiltere'de Reform, **kendine özgü bir renk** kazanır: Yarı-katolik, yarı-protestandır o; Anglikanizm diye işte buna deniyor.

ROMA'YLA KOPUŞ VE SONUÇLARI

1509 yılından beri İngiltere kralı olan VIII. **Henri**, başlarda ateşli bir Katolikti; o kadar ki, 1521'de Luther'ci görüşle savaşmak amacıyla bir kitap bile yazmış ve, Papa da kendisine, İngi-

liz krallarının bugün de taşıdıkları, «imanın savunucusu» ünvanını vermişti. Ancak, 1527'de boşanmayı istedi: Eşi, Catherine d'Aragon, erkek evlât vermemişti kendisine; belki, asıl önemlisi, saraydaki kadınlardan Anne Boleyn'e abayı yakmıştı ve, onunla evlenebilmesi için de, eşinden boşanması gerekiyordu. Papa, işi yokuşa sürdü: Catherine d'Aragon, Şarlken'in de teyzesi olduğu için, Papa, İmparatorun şimşeklerini üzerine çekmesinden korkuyordu bir yerde. VIII. Henri, altı yıl bekledikten sonra, işi bitirmek istedi: İngiliz ruhbanını, Papa'nın otoritesini reddetmeye ve kendisini dinsel şef olarak tanımaya zorladı; arkasından da, Canterbury arşöveği Thomas Cranmer'e, evliliğini bozdurttu ve Anne Boleyn'le evlenip İngiltere kraliçesi ilân etti onu (1533).

Aslında, İngiliz Kilisesinde, Roma'ya karşı bağımsız davranmanın uzun bir geleneği vardı: Orta Çağ'daki sapkınlıkların anısı, özellikle bir Wyclif'in tavrı, kimi çevrelerde canlılığını koruyordu; sonra, Hıristiyan hümanizmasının etkisi de, okumuş yazmış çevrelerde pek derindi. Papa, bu evliliği geçersiz ilân edince, kral da, Parlamentoya «Acte de Suprématie»yi oylattı (1534). Bu kanun, Papa'nın İngiltere Kilisesinin tek ve en yüksek şefi» olarak tanıyodu. Arkasından, VIII. Henri, tarikatlara son verdi ve mallarına el koydu. O yıllarda, İngiltere'de, sekiz yüzden fazla manastır vardı, kimisi alabildiğine de zenginleşmişti. Kral, bu zenginliğin bir bölümünü kendisi için alıkoydu, geri kalanı ise satılığa çıkarıldı, bu manastır mallarının -yok pahasına- satışından yığınla aile yükünü tuttu; kral, bu parsadan soylulara da hayli şey ayırdığı için, onlar da harekete omuz verdiler.

Ne var ki, Papalıktan kopmuş da olsa, VIII. Henri, Katolik öğretiye bağlı kalıyordu. Böylece, dogmada hiçbir değişiklik yapmadı: «Altı Madde Kanunu» (1539), Papa'nın yüksek otoritesine olan inanç -kuşkusuz- bir yana, bütün Katolik inançları zorunlu kılıyordu. Kralın bu dinsel politikası, Protestanların olduğu kadar, Katoliklerin de saldırısına uğradı. Katolikler, ayrıcalıkla suçlarken onu, Protestanlar Katolik dogmaya bağlı kalmakla suçluyorlardı. VIII. Henri, zamanının hemen hemen çoğu insanı gibi hoşgörüsüz olduğundan, kendisi gibi düşünmeyenlere karşı pek amansız davrandı: Protestanları sapkın diye ateşte yak-

tırdı; Roma'ya bağlı kalanları ise, hain diye damgalayıp, ölüme mahkûm etti. Şansölyesi, ünlü Thomas Morus, aslında iyi bir Katolik olduğu halde, Acte de Suprematie'yi tanımayanlar arasındaydı; ölümü de bu yüzden oldu.

SONRAKİ GELİŞMELER VE ELİZABETH'İN REFORMU

VIII. Henri'nin ölümünden (1547) sonra, tahta, sırasıyla üç çocuğu geçti; ancak, her biri kendine özgü bir dinsel politika uyguladı uyruklarına. Böylece, onbeş yıl içinde, İngilizler, üç kez din değiştirmek zorunda kaldılar.

Genç VI. **Edouard** (1547-1553) döneminde, Luther'ci, sonra da Calvin'ci görüşler yayıldı krallıkta: Ayin kaldırıldı, rahipler evlenebildiler, kiliselerde heykeller kırıldı.

Catherine d'Aragon'un kızı ve ateşli bir katolik olan **Marie Tudor**, krallığı katolikliğe sürükledi: Ayinler ve Papa'nın İngiltere üzerindeki otoritesi geri geldi. İspanya kralı II. Philippe'le evlenmesi, halkın pek gözünden düşürdü onu; tahta, baba bir kızkardeşi Elisabeth'i, giderek protestanlığı geçirmek için komplolar birbirini izledi. Kraliçe, sapkınlara karşı daha da zalimleşti o zaman; tarihte, «Kanlı Marie» diye anılması bu yüzdendir. Ne var ki, 1558'de öldü.

Yerine, Anne Boleyn'in kızı **Elisabeth** (1558-1603) geçti. Elisabeth, aslında babasının zamanındaki durumu yeniden kurmak arzusundaydı: İnanç ve törenlerinde katolik, ama Papanın otoritesinin yerine, hükümdarın otoritesinin bulunduğu bir Kilise. Ancak, protestan uyruklarına da güvenceler vermesi gerekiyordu; çünkü, onların desteği olmadan yönetemezdi: Gerçekten katolikler, VIII. Henri'nin Anne Boleyn'le evliliğinin Papaca hükümsüz sayılmış olmasından kalkarak, Elisabeth'in, taht üzerinde hiç bir hakkı olmadığını ileri sürüyorlardı.

Tahta çıkışından bir kaç ay sonra, Elisabeth, Parlamentoda yeni bir «Acte de Suprématie» oylattı; bu kanun, krallıkta yüksek bir din otoritesi tanıyordu kendisine. Arkasından, «Tekbiçimcilik Kanunu», Calvin'ci rengi ağır basan resmi bir «Dualar Kitabı»nı zorunlu kılıyordu. Piskoposlar, bunu protesto ettiklerinde, Elisabeth, hepsinin işine son verdi: öyle ki, sonunda, yüksek ruhban, baştan aşağıya yenilenmiş oluyordu. Bir kaç yıl son-

ra, 1563'te, İngiltere'nin dinsel öğretisini kesinlikle saptamaya karar verdi ve «Otuz Dokuz Madde Bildirisi»ni yayınladı. Bu belge, çoğu noktada katolik öğretiye ters düşüyordu: Yalnız Papa'nın otoritesini reddetmekle kalmıyor, başka şeyleri de reddediyordu; Katolikliğin kutsal saydığı yedi şeyden sadece ikisini kabul ediyor ve ekmek ve şarapla kutsallama ayinine (Eucharistie) Roma Kilisesinin verdiği anlamdan bambaşka bir anlam veriyordu. Bununla beraber, Elisabeth, Katoliklikten görkemli törenleri, -İngilizceye çevrilmiş olarak- duaları, ruhban giysisini, son olarak da ruhban mertebesini alıyordu.

Bütün bu belgeler, **Anglikanizm** denen, Hıristiyanlığın özel bir biçimini saptamışlardır ki, günümüze değin sürer.

Anglikanizm, **Katoliklikle Protestanlığın bir karışımı** olduğu için, doğal olarak, ne katolikleri hoşnut edebilirdi, ne de protestanları. Bunlar içinde Katolikler en tehlikeli olanlarıydı; çünkü, onların muhalefeti, yalnız dinsel değil, siyasaldı da. Onların gözünde, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Elisabeth meşru bir hükümdar değildi; öyle olduğu için de, taht, kuzini, İskoçya Kraliçesi **Marie Stuart'a** verilmeliydi. Marie Stuart, Calvin'ci John Knox'un vaazlarıyla bağnazlaşmış İskoçya'lı uyruklarınca ülkeden kovulduğu için, İngiltere'ye sığınmıştı ve Elisabeth de kendisine mahpus olarak bakıyordu. İskoçya Kraliçesinin varlığı, İngiliz katoliklerinde, tahta onu geçirip, Katolikliği diriltmek umudunu artırdı. Komplolarını çoğalttılar, hattâ başkaldırdıkları oldu; bunları, İspanya Kralı II. Philippe'le -Elisabeth'i aforoz etmiş (1570) olan- Papa da destekliyordu. O tarihlerden, özellikle de 1580'den sonra, Elisabeth'in gözünde, Katolikler birer hain diartık. Mezhepleri yasaklandı; onu, başka yasaklar izledi. Rahipler, özellikle Pay-Bas'dan ya da Fransa'dan Katolikliği vaaz etmek için kalkıp gizlice gelen Cizvitler, ağır işkencelere tâbi tutuldu. 1586'da, Marie Stuart'ın da bilgisiyle, birkaç Katoliğin düzenlediği yeni bir komplo ortaya çıkarılınca, Elisabeth, rakibinden kurtulmaya karar verdi; Marie, ölüme mahkûm edildi ve kafası kesildi (1587).

Gerçi, Katolikler, Anglikanizmi kabul edemezlerdi; ancak, İngiltere'de yaşayan Calvin'ciler de, onu kabul etmiyorlardı: Piskoposluk kurumunun sürdürülmesine, katolik dualara, ruhban giysilerine karşı çıkıp duruyorlardı; İngiltere Kilisesini, içindeki

20. – İngiltere'de Katoliklere yapılan zulüm

«Papacı putperestlik»ten «arındırma»yı istiyorlardı. Onlara, «arındırıcılar» anlamına **Püritenler** denmesi de bu yüzdendir. Ayrıca, «Acte de Suprématie»ye de karşı çıkıyorlardı; çünkü, onlara göre, bu belge, Kiliseyi hükümdarın kulu haline getiriyordu. Bu nedenle, Elisabeth, onları da başkaldıranlar olarak gördü. İngiliz Kilisesine – ya da onların deyimiyle (kanunla) yerleştirilmiş Kiliseye – çoğu kez yaptıkları pek sert saldırılara, Elisabeth, zulümle karşılık veriyordu. Püritanizm, yine de kırsal kesimlerdeki soylular arasında kendisine yandaşlar buldu; bunların kimisi Avam meclisinde üye idiler de. Püritenlerle Anglikanlar arasındaku uyuşmazlık, milletvekillerini hükümdara karşı çıkaracak ve, XVII. yüzyılda, İngiltere tarihinde, önemli bir rol oynayacaktır bu çatışma.

VII

KATOLİK TEPKİSİ

XVI. yüzyılın ortalarında, Reform hareketi öylesine başarı-

lar kazanmıştı ki, dinsel olduğu kadar siyasal mücadele de onun üstüne yoğunlaştı. Roma, İngiltere'yi, İskoçya'yı, İskandinav ülkelerini, büyük bir bölümüyle Almanya'yı, Pay-Bas'yı yitirmişti; Reform, Fransa'ya girmişti, Polonya'ya ve Macaristan'a. Katolikler şunu anlamışlardı: Roma Kilisesi, Reforma karşı durmak ve eski durumunu yeniden elde etmek istiyorsa, saldırıya geçmeliydi.

Ne olabilirdi silahı?

Kilisenin içinde bir yenileşmeye gitmek; Avrupa toplumunun yeni koşullarına böyle uyabilirdi.

İLK ÖNLEMLER

1545'ten 1563 yılına kadar, çeşitli aralıklarla toplanan **Trento Konsili**'nin üstlendiği görev bu oldu. Çoğulculuk (geliri yüksek papazlık orunlarının tek elde toplanması) ile, yerinde bulunmayış (gerektirdiği görevleri yerine getirmeden kazançlı hizmetlerden yararlanma) ortadan kaldırıldı. Kilise yararlandırmaları

21. – İspanyol Engizisyonu

yasaklandı, Papalık makamındaki insan sayısı azaltıldı; başpiskoposların kutsaması için ödemeye son verildi.

Özetle, Roma Kilisesi, dış görünüşteki bozukluklardan, en güven verici dayanaklarını bile mahkûm eden kötülüklerden sıyrılmaya karar vermişti. Mutlak monarşilere birtakım ödünler vermeye kadar gitti; Kilise mülklerinin -bir bölümüyle- dünyasallaştırmasını tanıdı ve Kilise görevlerine yapılan kimi atamaları denetleme yetkisi verdi hükümdarlara. Ancak, öte yandan, dogmaya, külte ve törenlere ilişkin konularda, Vatikan hiçbir ödün vermek istemedi. Trento Konsili, Protestanları bir kez daha sapkın diye mahkûm etti ve «Papa ile Konsillerin yanılmazlığı»nın yeniden altını çizdi. Papa, iman konusunda en yüce makam olarak kabul edildi. Külte ilişkin biçimlere dokunulmadı: Ayin, ermişlerle suretlere bağlılık, ermişlerden kalan kalıntılara saygı duyma olduğu gibi kaldı; rahiplerin bekârlığı kuralı sürdürüldü, keşişlik, büyük perhizler, bayramlar ve kutsal yerlere haeca gitmeler de. Bu «reform»dan, kendisine, dokunulmak şöyle dursun, Katolik Kilisede hiyerarşi merkezîleşti, Papaların mutlak otoritesine bağlı kılındı. Konsil, her tür basın-yayına sert bir sansür koymaya karar verdi ve müminlere okunması yasaklanan kitapların listesini (İndex) ilân etti.

Gericilik, git gide zenginleştirecektir bu listeyi.

Bununla beraber, bu Katolik saldırısı XVI. yüzyılın sonlarına değin, kimi başarılar kazandı: Reform, Polonya'da, Macaristan'da ve Pay-Bas'nın güneyinde yenilgiye uğradı. Feodal mutlakiyet, Avrupa'da -Hollanda'nın dışında- hâlâ sürüyordu. İktidardaki feodallerin devrimci hareketlere karşı olan tepkisi, Karşı-Reformla kucaklaşıp kaynaştı. Feodaller, kendi yaşamsal sınıf çıkarlarını Katoliklikle özdeleştirdiler git gide; öte yandan, «Protestan» adı da, yerleşik otoriteyi devirmeden yana olanla eşanlama gelmeye başladı.

CİZVİTLER TARİKATI

Katolikliğin düşmanlarına karşı mücadele etmek için yeni yöntemler gerekiyordu. Bir ispanyol soylusu olan **İgnace de Loyola'nın** yeni kurduğu **Cizvitler Tarikatı,** özel bir rol üstledi. Ta-

rikatın Anayasası ya da «İsa ortaklığı», 1540 yılında onaylandı. Öyle diyorlardı Cizvitler: Gerçek imanın düşmanlarıyla savaşmada her türlü yol mübahtır. Kurnaz ve kalleş bir taktik hazırlayıp uyguladılar ve, «amaç, araçları meşru kılar» ilkesini benimsedikleri için, eylemlerinde büyük bir esneklik gösterdiler. İncelmiş politikacılar ve diplomatlar, saray adamları, eğitici ve öğreticiler, hekimler olarak, manevî ve siyasal hemen bütün alanlara giriyorlardı. Ve her yerde, dine hizmet için durumlarından yararlanmayı biliyorlardı. Orta Çağ'ın manastır tarikatlarından farklı olarak, dünyayı terkedip, manastır duvarlarının arkasına çekilmek zorunda değillerdi; tersine, yine Kilisenin hizmetinde, dünyasal bir yaşam sürüyorlar, kibar takımı arasında hem de en kibar olmaya çalışıyorlardı. Silahları, pohpohlama,entrika çevirme, kara çalma, komplo, öldürme ya da zehirleme idi.

Tarikatın, alabildiğine merkezîleşmiş bir örgütlenişi oldu: Roma'da oturan bir general vardı başında; maiyetinde, kendisine en yakın olanlarla beraber, büyük bir gizlilik içinde tarikatın politikasını oluşturuyordu. Mutlak bir bağlılık andıyla bağlanmış olan İgnacienler, uysal araçlarıydılar bu politikanın. Öyle diyordu Loyola: «Ast rütbeden olan biri, üstüne, yüzükoyun ya da sırt üstüne de çevrilebilen bir ceset gibi uymalıdır». Cizvitler, Reformun her yanda zafere ulaşmadığı ülkeler (Almanya) kadar, zafere ulaşmak için hâlâ mücadele ettiği ülkelere (Fransa, Polonya) çevirdiler yüzlerini. Bu ülkelerde, Katolikliğin yeniden yerine oturması, büyük ölçüde onların eseridir. Kilisenin başı olarak Papaya bağlı ülkeleri genişletmek için, Cizvitler, eski ve yeni kıtada keşfedilen yeni ülkelere (Orta ve Güney Amerika, Hindistan, Hindi Çini, Çin ve Japonya) akın ettiler. Amerika fatihlerinin (Konkistador) ve Avrupalı tacirlerin kendilerini kaptırdıkları şiddet, zulüm ve yağmayı ilâhî kelâm örtüyordu. Son olarak, genç beyin ve yürekleri ele geçirebilmek için, Cizvitler, eğitime büyük önem vermeye başladılar birden. Kilise içinde ve dışında, eğitimi tekellerine aldılar. Görevi, derin bilgili gençler yetiştirmek olan kolleJler kurdular; Roma'ya körü körüne bağlı bu gençler, «İsa Ortaklığı»nın saflarını kabartacaklardı. Batı Avrupa'da Katolik tepkiyi temsil eden Cizvitler, -dinsel ya da dünyasal- hak mezhep dışı her tür okumaya, düşünce özgürlüğünün

tüm belirtilerine ve ezilenler yönünden gelen bütün protesto girişimlerine karşı alabildiğine bir mücadelenin içinde oldular. Cizvit adı bile, kalleş ve her türlü ilkeden yoksun, karanlıkçı ve sosyal ilerleme düşmanı kişinin eşanlamı olup çıktı.

BÖLÜM V

XVI. YÜZYILIN İLK YARISINDA ALMANYA VE KÖYLÜLER SAVAŞI

XVI. yüzyılın ilk çeyreği, Almanya'da, **Köylüler Savaşı** ile biter. 1524-1525 yıllarını içine alan bu savaş, Almanya'nın, giderek o yüzyıldaki Avrupa tarihinin en önemli olaylarından biridir. Köylüler savaşını iyice anlayabilmek için, önce o dönem Almanya'sına göz atmak gerekir.

Batı Avrupa'daki kimi ülkelerden farklı bir Almanya'dır bu.

I

XVI. YÜZYILIN İLK YARISINDA ALMANYA

Konuya, XV. yüzyılın sonlarıyla XVI. yüzyılın başlarında, Almanya'nın iktisadî tablosunu çizerek girelim.

XV. YÜZYILIN SONUYLA XVI. YÜZYILIN BAŞINDA ALMANYA'NIN İKTİSADİ GELİŞMESİ

XVI. yüzyılın başlarında, Almanya'da, **feodalizm** ve **servaj** egemendi. Halk, esas olarak, kırsal kesimde bağımlı köylülerle serflerden, kentlerde de lonca esnafından oluşuyordu. Bununla beraber, sanayide, kapitalist üretimin ilk öğelerinin geliştiğini görüyoruz. Dokumacılıkta ve maden sanayiinde, dağınık düzende imalâthane ortaya çıkmıştı; ve gerekli parayı bulmak bakımından da şöyle bir sistem üstüne kuruluydu: Tacir, zanaatçılara gerekli ham maddeyi sağlamayı ve mamul maddeyi piyasaya sürmeyi üstleniyordu. Öte yandan, dıştan bakıldığında bir bağımsızlığı sürdüren doğrudan üretici de, istifçi için çalışıyordu. Söz konusu sistem, özellikle tarım bölgelerinde yaygındı; bu bölgeler, korporatif engelleri tanımıyordu çünkü. Birçok yerde, bu zanaat-

çıların sömürülmesi ağırlık kazanmıştı ve nedeni de şuydu: istifçiler, bu esnafın ücretini, onların kendi ürettikleri maddelerle ödüyorlardı sık sık.

Kapitalist ilişkiler, **maden zenginliklerini işleyen sanayie** giriyordu. Almanya, çeşitli madenlerin üretimi bakımından, ön plânda gelen bir yer tutuyordu Avrupa'da. Teknik ilerleme (daha derinlere inen yeraltı geçitleri, pompalama ve havalandırma sistemleri), yatırımlarda hissedilir bir artmayı gerektiriyordu. Büyük girişimcilerle boy ölçüşmekten aciz küçük madenciler varlarını yoklarını yitiriyorlardı. Bir Fugger'ler, bir Welzer'ler, bir Hohsteter'ler, bir İmhoof'lar gibi büyük tacir ve bankacılar, sermayelerini maden sanayiine yatırıyor, bunun için de, İmparator ya da prenslerden, madenleri işletme hakkını satın alıyorlardı. Bu tecimevleri, Avusturya, Bohemya ve Macaristan maden sanayisine de el atıyorlardı. Welzer'ler, Yeni Dünya'daki değerli madenlerin çıkarılmasını örgütlemeye de kalktılar. Maden ortaklıklarının kazançları, toplumun çeşitli katlarını sömürme sayesinde şiştikçe şişiyordu. Kimlerdi bu sömürülenler? Zanaatçılar, köylüler, işçiler. Bütün bu girişimler ve onların sonuçları, toplumdaki genel hınzı körükleyip duruyordu. Kentlerin orta burjuvazisi, tacirlerin ve bankacıların elindeki sermayelerin hacminin sınırlandırılmasını ve ticaret ortaklıklarının ayrıcalıklarının ortadan kaldırmasını istiyordu.

Almanya, dünya ticaretinin büyük yolları üstünde olmanın yararlarını hâlâ görüyordu. Yukarı Almanya kentlerinin, özellikle, Augsburg ve Nuremberg'in tacirleri, bu uluslararası ticaretten, büyük kazançlar sağlıyorlardı. Renan kentlerindeki ticaret pek yoğundu; Hansa'nın git gide çaptan düştüğü ülkenin kuzeyinde ise, çöküntü içindeydi bu.

Alman ekonomisinde kendini gösteren kapitalist öğeler, gelişmelerinde, **feodal engellerce** felce uğratılıyorlardı. Sanayi kentleri, feodallerle olan sıkı ilişkilerini sürdürüyorlardı. Ekonomide egemen olan aslında tarımdı hep. Franconie'de, Rotenburg halkının büyük çoğunluğu, kendini buna vermişti. Heilbronn kenti, esas olarak şarapçılıkla uğraşıyordu. Franconie'de ve Almanya'nın başka birkaç bölgesinde, kent halkının bir bölümü, feodal plânda bağımlı kalmıştı ve senyöre edimde bulunuyorlardı. Eringen kentinin özgür sakinleri de yoktu uygulamada.

Genel kural olarak, kentlerde toprak, prenslerin ve öteki önemsiz soyluların mülkiyetindeydi. Kent esnafını, korporasyonlar ilkesi yasaklanmış da olsa, korporatif kanunlar yönetiyordu.

Alman ekonomisindeki ilerleme, Pay-Bas, İngiltere ve İtalya'nın kimi eyaletlerindeki ekonomilere oranla gerideydi ve, çeşitli bölgelerde, tekdüze olmaktan da uzaktı; aralarında istikrarlı bağlar yoktu bu bölgelerin. Almanya'nın doğusuyla batısı birbirinden kopuktu bu anlamda. **Tek bir iktisadî merkez oluşmuş değildi** ve kimi eyaletler, dış pazarlarla, içerde aralarında olduğundan çok daha sıkı ilişki içindeydiler. Güney kentleri, İtalya

22. – Manastıra borcunu mal olarak ödemek üzere papazın arkasından giden köylü

kentleriyle yoğun ticaret ilişkileri vardı; Hansa Birliği, Baltık ve Kuzey Denizi ticaretini elinde tutuyordu.

Ticarî üretimdeki ilerleme, kurbanı köylüler olan feodal sömürünün düzeyini etkilemekten de geri kalmıyordu. Toprak sahipleri, mühletleri azaltarak ve yükümlülükleri çoğaltarak, kesenekçilerin haklarını çiğniyorlardı. Kilise ve devlet, sömürü yükünü daha da ağırlaştırdılar. Yaklaşık hesaplara göre, bir köylü ailesi, ürününün ancak %36'sını elde edebiliyordu; geri kalanı ise şöyle bölüşülüyordu: %53 senyöre gidiyordu, %6.5 Kiliseye ve %4 de devlete. Kendilerine ürün karşılık gösterilerek ödünç vermiş olan tefeciler de sömürüyorlardı köylüleri ve ek bir pay alıyorlardı; tahıldaki fiyatları ayarlayan kent tacirleri de katılıyorlardı bu sömürüye.

Köylülerin çeşitli sızlanma ve yakınmalarından anlıyoruz ki, toprak sahipleri, eski edimleri durmadan çoğaltıyor ve yenilerini icat ediyorlardı. Köylüleri ezmek, ellerini keselerine uzatmak ya da mal olarak ödentiler sağlamak için her fırsattan yararlanıyorlardı: Toprakların satımı, miras, evlilik, vb. Güney-Batı Almanya'daki serflerin durumu özellikle ağırlaşmıştı. Feodaller, örfle yerleşmiş kuralları çiğniyor ve borçların miktarını arttırıyorlardı. Senyör tepkisi sınır tanımıyordu: Angaryalar, git gide daha ağırlaşmıştı, otlakların ve ortak ormanların kullanılması için yeni edimler gerekiyordu; kara ve su avcılığı yasaklanmıştı onlara.

Köylüler, efendilerinin kendilerini açlığa mahkûm ettiklerinden yakınıyorlardı.

XVI. YÜZYIL BAŞLARINDA ALMANYA'DA SİYASAL DURUM

İktisadi birliğin olmayışının siyasal etkileri oldu. İngiltere, Fransa ve Avrupa'nın kimi öteki ülkeleri merkezileşmiş ulusal devletler olup çıktıkları halde, Almanya, hiç bir siyasal birliği olmayan, alabildiğine parçalanmış bir ülke durumundaydı. Kutsal Roma Germen İmparatorluğu, Habsburgların üstün otoritesi altında, feodal prenslikleri, İmparatorluk şövalyelerini ve İmparatorluk kentlerini toplayan, istikrarı fazla olmayan siyasal bir yığıntı idi aslında. İmparatorun prensler üzerindeki iktidarı, bütünüyle sözde idi ve İmparatorluk maliyesi, ordusu ve idaresi di-

ye bir şey yoktu. Büyük prenslerden her birinde olduğu gibi, İmparator da, miras yoluyla kendisine geçmiş malikânelerin sahibiydi; İmparator, yalnız bu topraklar üzerinde, bütün genişliğiyle kullanabilirdi iktidarını.

İmparatorluk, özerk prensliklerin oldukça gevşek bir birliğini temsil ediyordu uygulamada; bu prensliklerin, bir iç tutarlılığı vardı ve giderek merkezî gerçek monarşiler olup çıkmışlardı. Prensler, vergi topluyorlardı, kendi orduları vardı ve geniş bir görevli topluluğunu tutuyorlardı ellerinin altında. Topraklarını genişletme sevdasında oldukları için, aralarında sık sık uyuşmazlıklar çıkıyordu ve İmparatora karşı savaşları destekledikleri de görülüyordu. Seçim yoluyla oluşan İmparatorluk iktidarı, geleneksel olarak **Habsburglar'ın** elindeydi. I. Maximilien'in ölümünde, Seçiciler 1519 yılında, onun torunu, **Şarlken'i** seçtiler Germen imparatoru olarak. Şarlken, İspanya'ya anası yoluyla mirasçı olmuştu. Uçsuz bucaksız toprakların sahibiydi: İmparatorluğu, Almanya'yı, Bohemya'yla beraber Avusturya'yı ve 1526 yılında katılmış Macaristan'ın bir bölümünü, İspanya'yı, Pay-Bas'yı, İtalya'nın bir bölümünü ve yeni bulunmuş kıtada, yani Amerika'da sömürgeleri içine alıyordu. Şarlken için Almanya, topraklarının bir parçasıydı ancak; İmparator olarak da, Habsburgların sürdürdükleri **evrensel egemenlik görüşlerini** destekliyordu. Böylesi bir politika, Almanya'da imparatorluk iktidarını, güçlendirmek şöyle dursun, altını oyuyor ve prensliklerin başına buyruk kesilmelerine katkıda bulunuyordu.

SOSYAL ÇELİŞMELERİN DERİNLEŞMESİ İLE SINIF MÜCADELESİNİN KESKİNLEŞMESİ

İktisadî ve siyasal birliğin yokluğu, bunun gibi ekonomide, geri ve yeni işletme biçimlerinin aynı zamanda bulunuşu, **sosyal ilişkilerde** -alabildiğine- **gerginliğe** yol açıyordu. Feodal toplumun bağrındaki köylülerle senyörleri karşı karşıya getiren zıtlığın yanı sıra, kapitalist gelişmenin ortaya çıkardığı yeni sosyal güçler arasında da uyuşmazlıklar patlak veriyordu. Aynı zamanda, sömürücü sınıfın çeşitli guruplarını birbiriyle çatıştıran sosyal mücadele de keskinleşiyordu.

Senyörlerin tepkisindeki güçlenişe karşı köylülerin mücade-

lesi, XV. yüzyılın sonlarından başlayarak bir genişlik kazanmıştı.

Köylülerin gizli dernekleri yürütüyordu bu mücadeleyi. 1502 yılında, Spire piskoposluğunda, Bundshuh adlı gizli derneğin bir tertibi ortaya çıkarıldı. Derneğin üyeleri, servajın ortadan kaldırılmasını, ödentilerin indirilmesini, dünyasallaştırılmış toprakların köylülere verilmesini istiyorlardı. Ulusal bir başkaldırının başına geçmenin hazırlığı içindeydiler ve merkezlerini de Bruchsal'da kurmuşlardı. Tertip ortaya çıkarılınca, komplonun hazırlayıcısı **Joss Fritz** ile yoldaşlarından bir kaçı, kaçacak zamanı bulabildiler. Bundschuh'un başkaldırısını canlandırmak için, 1513 ve 1517 yıllarında yeni girişimler oldu. Bu kez, sosyal olduğu kadar siyasaldı da istekler: Prenslerin ortaya çıkardığı çok başlılığa son verilmesi ve, birleşmiş ve bölünmez bir monarşinin kurulması isteniyordu.

Köylülerin bir başka gizli derneği Wurtemberg'te kuruldu; **Yoksul Konrad'ın tertibi** diye adlandırılır bu. Üyeleri, 1514 yılında, kentlilerle beraber Dük Ulrich'e karşı kararlı bir mücadelenin içine girdiler.

Köylülerin eylemlerini, kentlerin halktan öğeleri ve çoğu kez küçük burjuvazi de destekliyordu. Yöneticiler arasında, köylü şeflerin dışında, burjuvazinin devrimci çevrelerinin temsilcileri de bulunuyordu. Ne var ki, burjuvazinin az güvenilir bir bağlaşık olduğu görüldü. Wurtemberg'te kentler, köylülerle birlikte harekete geçmişlerdi; ancak, Dük, malî hafifletme vaadinde bulunur bulunmaz da, köylüleri bir güzel terketmişlerdi.

Köylü hareketinin yeniden başlaması, kentteki sınıf çelişmelerini belirginleştirecekti.

Kentliler senyörlere, piskoposlara ya da Kilise dışı önde gelenlere karşı mücadele ediyorlardı. Yönetici siyasal gücü, tacirlerin ve zanaatçıların yüksek tabakaları temsil ediyordu. Toplumun burjuva öğesi de onların arasından çıktı. Ne var ki, bu yükselen burjuvazi, tutarlı bir devrimci programı biçimlendirebilecek durumda değildi. Ülkenin birliğine ilişkin istemlerin yanı sıra, pek dar çaplı yerel çıkarlarla, küçük ayrıcalıkların ortaya çıkardığı sorunlar da kendini gösteriyordu. Bununla beraber, güney batı ile merkezlerdeki kentlerin çoğunda, burjuva öğeler, ele geçirdikleri siyasal iktidarı, zenginleşme yolunda kullanan soyluların egemenliğine karşı çıkıyorlardı.

Kent halkı içinde, sömürülen kitlelerle, hali vakti yerinde burjuvalar arasındaki zıtlık git gide keskinleşiyordu. Sağlamlığın ve işi sürdürme düşüncesinin eksikliği, örgütleşmenin bulunmayışı, kentliler için olduğu kadar köylüler için de vahim bir engeldi. Kentlerdeki aşağı-halk tabakası, sınıfını yitirmiş, feodal ve korporatif toplumun artığı, göz dolduran bir siyasal eylem kadar aşağılık bir ihanete de yatkın öğelerden oluşuyordu. Prensler, köylü ayaklanmalarını bastırmak için, ordularını da işte bu lumpen proletarya arasından topluyorlardı. Aşağı-halk tabakasının öteki bölümü, ebedî yoldaşlar, maden ve imalâthanelerin ücretli işçileri, toplumun devrimci gücünü temsil ediyordu. Halk ayaklanmasının şefleri, gerçekten devrimci kumaşa sahip insanlar da işte onlar arasından çıkıyordu.

XVI. yüzyılın tarihsel ortamında, Almanya'da soylular, sömürücü sınıfın mahkûm edilmiş bir zümresini temsil ediyorlardı. Soylular, ne iktisadî gelişmede bulabilmişlerdi yerlerini, ne idarî ve askerî organlarda. İmparatorluğun sefil durumu, İmparatorluk şövalyeliğinin derin çöküşünün bir nedeniydi; bu şövalye zümresi, prenslerin git gide güçlenişini de önleyememişlerdi zaten. Şövalyenin durumu, Kilisenin ya da laik senyörlerin malikânelerinde de pek iyi değildi; çünkü, bu çevreler, sürekli ordularını, ateşli silahlarla donanmış paralı piyadelerden oluşturuyorlardı ve kalabalık bir görevli zümresiyle çevriliydiler; bütün bunların sonucu olarak da soyluların hizmetinden vazgeçmenin çabası içindeydiler. Devrimci siyasal bir program belirlemekten aciz şövalyelik, kaçınılmaz olarak yok oluşuna gidiyordu. Ne var ki, siyasal etkinliğin kızışması karşısında, şövalyeler, bir muhalefet gücü oluşturdular; prenslerin keyfiliği ile Katolik kilisenin veyasetine karşı olan mücadeleye katıldılar.

Ortadaki durum, yalnız prenslerin ve kentlerdeki soylu ailelerin hoşuna gidiyordu. Ülkenin iktisadî ve siyasal bakımdan parçalanmışlığı, yerel zorbaları destekliyordu. İmparatorluk iktidarının güçsüzlüğü, onların işine yarıyordu; bu iktidar, onların halkı kendilerine bağımlı kılmalarını ve egemenliklerini güçlendirmelerini önleyebilecek durumda değildi pek. Prenslerin çıkarları, şövalyelerin, burjuvaların ve İmparatorun çıkarlarının yüz seksen derece karşısındaydı; ve her iki taraf da, kendine göre, durumunu değiştirmenin uğraşı içindeydiler.

KİLİSEYLE PAPALIĞA KARŞI ARTAN MUHALEFET. ALMAN HÜMANİZMASI

Siyasal bozukluktan ve İmparatorluk iktidarının zayıflığından yararlanan Papalık, Alman yüksek ruhban takımının da desteğiyle, Almanya'yı, **özel bir avlanma alanı** yapıp çıkmıştı; durmadan yeni gelirler sağlıyordu ondan. Roma'nın uyguladığı bu yağma, hem prenslerin, hem köylülerin hoşnutsuzluğuyla karşılaşıyordu. Prensler ve küçük soylular, gelirlerini Papalıkla bölüşmek istemiyorlardı ve Kilisenin mallarının dünyasallaştırılmasına dayanarak, zenginleşme hesabı içindeydiler. Kilisenin, ölçüsü git gide artan haracının ağırlığını sırtında duyan köylülerle burjuvalara gelince, «ucuz» bir Kilise düşlüyorlardı. Öncü aydınlar, Katolik Kilisenin dayattığı ideolojik egemenlikle savaşıyor; dinle ilgisi olmayan kültürün ilerleyebilmesi adına, dogmatikle skolastiğin etkisine karşı çıkıyorlardı. Katolik olan evrensel bir monarşinin düşü arkasındaki İmparator, yalnız o, siyasal bağlaşığı katolikliğin, giderek Papalığın etkisini sürdürmesinden yanaydı.

Katolik Kiliseye karşı muhalefet, **ileri aydın çevreler**'de kendini gösterdi önce; burjuvazinin ve soylulardan bir bölümünün çıkarlarını dile getiriyordu bunlar. Muhalefetteki bu düşünce, üniversite çevrelerinde toplaşmış Alman hümanistlerinin eserlerine damgasını vurdu. Bu hümanistler, çoğu ilerici düşüncelere sahip hocalar, edebiyatçılar, orada burada dolaşan şairler ve yazarlardı.

Almanya'daki hümanistlerin matematikle doğa bilimlerine karşı ilgileri azdı. İlâhiyat ve felsefe incelemelerine dalmış, çağlarının büyük sorunlarına çözümler arıyorlardı onlar da. Yazdıklarında ve söylediklerinde alabildiğine bir ılımlılık içindeydiler; yürürlükteki rejim hakkında en ufak bir eleştirinin ağızlarından çıkmasından korkuyorlardı. Gerçekliğe soyutlayarak bakıyorlardı ve halk kitlelerinin devrimci gücünden korkuyorlardı.

XVI. yüzyıl başlarındaki Alman hümanistlerini en çok etkileyen, Rotterdam'lı **Erasmus** (1466-1536) oldu.

Çağının en derin bilgili aydınlarından biridir o.

Erasmus, Hollanda'da Rotterdam'da doğdu: ilk öğrenimini bir manastır okulunda yaptı. Sonra, Paris Üniversitesi'ndeki dersleri izledi ve eski dillere merak sardı. Çeşitli tarihlerde Hol-

23. – Erasmus

landa'da, Fransa'da, İngiltere'de ve İtalya'da yaşadı; Cambridge Üniversitesi'nde ders verdi ve Şarlken'in sarayında hizmet etti. Yaşamının sonlarında Basel'e geçti ve orada bilim ve edebiyata verdi kendini.

Erasmus, asıl ününü, bir taşlama eseri olan **Deliliğe Övgü**'ye borçludur. Feodal toplumun sert bir yergisidir bu. Yazar, bu toplumun kötülüklerini sergileyip eleştirir onda ve tanınmış otoriteleri alaya alır. Delilik, yaptığı monologda, tüm sosyal ve dinsel âdetlerin kendisine bağımlı olduğunu söyler ve gerçek mutluluğu kendisinin verdiğini açıklar. Erasmus'un matrağından kimse kurtaramaz yakasını: Ne papalar, ne rahipler, ne

krallar, ne prensler, ne de zengin tacirler. Kilise'nin, «rezil yaşamlarıyla İsa'yı katleden» inançsız Papalardan daha korkunç düşmanları olmadığını söyler bir yerde.

Erasmus, aslında dini ve Katolik kilise'yi yadsımayı düşünmüyordu; onları daha yetkin ve etkin kılabilmek için, arındırmayı ve kemirip ve duran kötülüklerden kurtarmayı istiyordu yalnız. Sosyal ve siyasal düzen hakkındaki eleştirisi de melezdir. Asalak olduklarını yüzlerine vurup feodal efendilere karşı ağzına geleni söyler; öte yandan, «bedensel içgüdülerine göre yaşarlar» deyip halk kitlelerini horlar. Ülküsel olan, aydın seçkinlerden oluşan bir toplumdur ona göre. Edebî eserlerinde öylesine köktenci düşünceler dile getiren Erasmus, gerçek yaşama hükmeden efendileri koltukluyor ve devrimci mücadelenin her türlü görünümüne karşı çıkıyordu.

Alman hümanizmasının bir başka temsilcisinin, **Johannes Reuchlin**'in (1455-1522) etkinliğini nitelendiren de yine böyle uzlaşmacı bir tutumdur. Bu büyük dilci ve filozof, eski diller üstüne olan derin bilgisinden dolayı dünya çapında ün kazandı. Reuchlin de, Erasmus gibi, kendi fildişi kulesinden bakıyordu dünyaya: Ne çağının gereklerini anlamasına olanak verirdi bu, ne de Kiliseyle bir kopuşa götürebilirdi onu. Hümanist düşünceleri, katolik ahlâk ve dogmatikle uzlaştırma eğilimi içindeydi. Reuchlin, hümanist üniversite hocaları çevresinde, Hıristiyanlığı, dinsel dogmatik üstüne değil, edebiyatın ilk kaynaklarına dayandıran bir düşünür ve dilci olarak tutuldu ve rağbet gördü. İbranî eserlerini savunması, karanlıkçı katoliklere kaşı hümanistlerin yürüttükleri mücadelenin merkezine getirip oturttu onu.

1509 yılında, Hıristiyanlığı kabul etmiş bir Yahudi olan **Pfefferkorn,** bu Yahudi eserlerine karşı savaş açtı. Arkasından, Kolonya'lı ilâhiyatçılar, yasaklanmalarını öğütlediler bunların. Sorunu çözmek için Reuchlin'e başvuruldu. Bütün kitapların ayırım gözetmeden yok edilmeleri hakkındaki her türlü girişime kesinlikle karşı çıktı; Hıristiyan dininin incelenmesi için yararlı görüyordu onları, Sert bir edebî tartışmaya yol açtı bu ve Almanya'nın aydın çevreleri iki hasım cepheye bölündü: Bir yanda Reuchlin'ciler vardı, öte yanda Kolonya'lı ilâhiyatçıların yandaşları olan karanlıkçılar. İşte, Alman hümanist edebiyatının ünlü anıtı bu mücadele sırasında doğdu: Latince adı *Epistolae omscurorum virorum* olan *Karanlık İnsanların Mektupları.* Zır cahil ilâhi-

yatçılar üstüne bir yergi olan bu eseri, Erfurt'lu bir genç hümanist topluluğu kaleme almıştı; aralarından Ulrich von Hutten ve Crotus Rubianus özellikle bilinir. Okuyucu, üniversite rütbeleriyle donanmış kişilerin uzun bir geçidini seyreder onda: Hocalar, olgunluk sınavını vermiş öğrenciler ve boş inançlı keşişler. Hepsi de, en boş ve anlamsız konular adına, akıl hocaları, Kolonya'lı ilâhiyatçı Ortuinus Gratius'tan öğüt alırlar; ve her defasında da, bilgisizliğin, ahmaklığın ve boş gururun örneğidir bunlar. Bu eser, önce bu karanlık kafaların bizzat kendilerinin yazdıkları olarak karşılandı ve, onların arasına varıncaya değin, geniş bir çevreye yayıldı. Büyük bir başarı kazandı bu yergi, alabildiğine yankılar yaptı; skolastiklere indirilmiş korkunç bir darbe oldu bu ve Alman hümanistlerinin düşüncelerinin de bir zaferi.

XVI. yüzyılın ilk yarısında parlayan ünlü hümanistler topluluğu arasında **Ulrich von Hutten** (1488-1523)'in önemli bir yeri var. Bir şövalye ailesinde doğdu Hutten ve bir manastırda papaz çömezi oldu; oradan yakasını sıyırdı gerçi, ancak yakınlarınca dışlanmakla sonuçlandı bu. Ondan sonra da, başıboş bir şair yaşamı sürdü. Zamanının en gürültülü edebî ve siyasal çatışmalarına katıldı ve Alman edebiyatında derin bir iz bıraktı. *Nemo* (kimse) adlı şiirinde, bilginin ve ahlâkın gerçek taşıyıcısı olarak Nemo'yu gösteriyordu; resmî bir durumu olmayan bir kişiydi bu. Hutten, eleştirisinin bütün mızraklarını Papalığa karşı yöneltiyordu. *Trias romana seu Vadiscus* adındaki diyalogda, Papalığın asalaklığını açıklayıp ilân ediyor ve onunla mücadeleye çağırıyordu insanları. Şöyle diyordu: «Boyun eğdirmek için üç şey yeterli Roma'ya: Şiddet, hiyle ve ikiyüzlülük... Üç şey düzeltebilir Roma'yı: Alman prenslerinin sertliği, Hıristiyanların hoşgörüsüzlüğü ve Türk orduları». Diyalogda bulunanların birinin ağzından, Papalığın tüm ilkelerini yerle bir etmeye, onları yazanlarla esin verenleri yok etmeye çağırıyordu. Hutten, Katolik Kilisenin amansız düşmanlarıyla, Reform yandaşlarını birbirine kenetliyordu böylece. Sınıfının bir insanı olarak da, tüm umutlarını, halkın eylemine değil, şövalyelerin silahlı bir başkaldırısına bağlıyordu.

Prensler arasında dağılmış bir iktidarın yıkıntıları üzerine kurulmuş merkezî bir soylular imparatorluğu.

Buydu siyasal ülküsü Hutten'in.

ALMANYA'DA KİTLESEL EYLEMLERDE REFORMUN ETKİLERİ, ŞÖVALYELER BAŞKALDIRISI

İçinde bulunulan durumun yaratığı hoşnutsuzluk ve Papalığa karşı duyulan kin, çok geçmedi, toplumun bütün katlarını sardı. Ülke, derin bir sosyal kaynaşmanın merkezi olup çıktı. Hafif bir parmak dokunması, açık bir mücadeleyi arkasından getirecekti. Martin Luther, 1517 yılında, Papalığın «günah bağışlama» belgelerine karşı açtığı savaşla başlattı bunu. Başlarda, muhalefetteki tüm öğeler, Luther'i haklı buldukları için aralarında birleşmişlerdi; Luther de, Papalıkla kopuşu ve Katolik kilisenin reformunu istiyordu. Ne var ki, çok geçmeden, farklı çıkarlar yüzünden, sosyal güçler arasında ayrılıklar oldu. Soyluların, köylülerin, burjuvaların, kentlerdeki aşağı-halk tabakalarının, başlamış olan dinsel ve siyasal mücadele hakkında birbirinden farklı görüşleri vardı; ama, hepsi de, amaçlarına silah zoruyla varacaklarının bilinci içindeydiler.

İlk önce, şövalyeler oldu silaha sarılan (1522).

Almanya'da prenslerin egemenliğine son vermek için, Reformun yol açtığı halk hareketinden yararlanmak istediler. Şövalyelerin ayaklanmasına ideolojik yönden esin veren Ulrich von Hutten'le, soyluların askerî şefi, arkadaşı Franz von Sickingen oldu. Soylular, servaj üstüne kurulu tek ve bölünmez bir imparatorluk için mücadele ettiler; bu imparatorluğu, soylular, işe kimseyi katmadan yöneteceklerdi. Ne var ki, ezilen sınıfların katılımını hesapta tutmadıkları için, eylemleri başarısızlıkla sonuçlanacaktı ister istemez. Kent halkının bile desteğini sağlayamadılar. Prensler, ortaklaşa bir çabayla, şövalyeleri bozguna uğrattılar. Başkaldırının şeflerinden İmparator da yüz çevirdi. İmparatorluk orduları, prenslerin yardımına geldiler. Ayaklananların son kalesi, Sickingen şatosu, saldırıyla ele geçirildi ve yakılıp yıkıldı. Franz von Sickingen de ölenler arasındaydı. Hutten, hasta bir halde, İsviçre'ye kaçabildi ve orada birkaç ay sonra öldü.

Almanya'da sosyal hareket, Reform döneminde köylüler savaşıyla doruğuna çıkacaktır.

II

ALMANYA'DA KÖYLÜLER SAVAŞI

Luther'in, Kilise'yi, İncil'in anlayışına göre reforma tâbi tutmak yolundaki çağrısını köylüler duydular ve kendilerine göre yorumladılar. Thomas Munzer de, bir halk reformunu öğütlüyor; insan aklının canlı bir açıklanışı olarak gördüğü Tanrı kelâmına göre, tüm sosyal yaşamın kökten kurulmasını ileri sürüyordu.

Köylüler savaşı, feodal boyunduruğun özellikle ağır bastığı ve başkaldırıların daha önce sık sık olduğu Güney-Batı Almanya'da başladı.

KÖYLÜLER SAVAŞININ BAŞLANGIÇLARI

İsviçre'ye komşu olan bu ülke, keskin bir siyasal ve sosyal mücadeleye sahneydi. Zwingli'nin öğretisi, kendine uygun bir zemin bulmuştu orada; Reformun en köktenci akımı olan Anabatistlik de. Munzer'in ve yandaşlarının propagandasının yankıları da büyük olmuştu.

Ayaklanma, 1524 yılı yazında, Yukarı-Ren üzerinde, Stuhlingen prensliğinde patlak verdi. Bir çok köyde, köylüler efendilerine karşı başkaldırdılar ve «yeni haksız vergiler»in kaldırılmasını istediler. Yukarı-Ren'le Yukarı-Tuna arasındaki yerlerde de izlendi bu örnek: Hegan'da, Klettgan'da, Baar'da ve Kara Ormanın güneyinde. Köylüler, efendilerine birbirine benzer istekleri ileri sürdüler. Genel bir başkaldırıyı önlemek amacıyla, feodaller, köylülerin şeflerini, ödünler vaadederek, görüşmeye çağırıyorlardı. Bu yoldan bir uzlaşmaya varıldı; ne var ki, devrimci kitlelerce reddedildi bu. Başkaldırı, 1524 yılının sonbaharında tüm Yukarı-Renani'yi sardı. Git gide örgütlü bir nitelik aldı; büyük bir bölümüyle, Anabatistlerle, Munzer ve yoldaşları etkiledi bunu. Munzer'in düşüncelerinin etkisinde pek kalmış olan Anabatist vaiz Balthazar Hubmayer'in kendisi de, o yılın yaz sonu ile sonbaharında Klettfan'da bulundu. Özel görevlileri, kentlerde ve köylerde yaygın bir etkinlikte bulundular. Bu vaizler, köylülerin yerel yakınmalarını, ortak bir program haline ge-

tirdiler. Halkın pek tuttuğu «Tanrısal hukuk» istemi, bir sosyal devrimi amaçlayan bir bildiri havasına bürünüyordu. 1524 yılı sonuyla 1525 yılı başlarında, ilk ortak devrimci program yayınlandı: **Mektup - makale** diye adlandırılır bu.

Köylülerin yerel istemlerine bir giriş olarak gösterilir sık sık.

Mektup-makale, köylüler savaşı boyunca ortaya konmuş bütün öteki programlardan farklı olarak, ödün ya da kısmi değişiklikler adına bir mücadeleye çağrı değildi: tersine, **siyasal ve sosyal düzenin yeni baştan kurulmasını** istiyordu ve sosyal hakkaniyet temelleri üstüne kurulu yeni toplum işte bu düzenden çıkacaktı. Onu kaleme alanlar, halkın çoğunluğunu sefalete ve yoksunluğa mahkûm eden yerleşik düzenin sürmesini olanaksız görüyorlardı; ve bu çağrı herkeseydi: başta da çalışan kitlelere: Tam ve evrensel bir eşitliğin ilkesine göre yaratılacak ortak bir iyiliğe yaşamlarını adamaları için bir Dernekte birleşmeleri isteniyordu. Efendiler, onlar da çağrılıyordu bu Derneğe; ona girip ortak yazgıyı paylaşmaları istemiyordu. Şatolarını ve sarayларını terketmeliydiler; gelip, herkes gibi kulübelerde yaşamalı, kamunun yararına bir işle uğraşmalı, tanrısal hukukun ilkelerine göre hakları olanla yetinmeliydiler. Reddederlerse bunu, Dernek aforozla cezalandıracaktı onları, yani toplumun boykotu ile karşılaşacaklardı. Mektup-Makalenin yazarlarının düşüncesine göre, tek seçim vardı efendilerin önünde: Derneğin koşullarına uymak; yoksa, «paramparça» edileceklerdi. Baskının ve ihanetin ocakları olan tüm şatolar ve manastırlar hemen yerle bir edilmeliydiler. Mektup-makale, amansız devrimci bir mücadeleye çağırıyordu halkı ve ezenlerle her türlü uzlaşma düşüncesini reddediyordu. Sosyal ülkü olarak, mallarda tam eşitliğe dayalı bir toplum; siyasal ülkü olarak da, halkın sınırsız egemenliğine dayanan demokratik bir cumhuriyet öneriyordu.

Oysa, mektup-makale, ortak bir mücadelenin programı olmayacaktı. Başkaldırıyı yönetenler, çoğunlukla görüşmeye yatkındılar. Onların bu tutumlarından yararlanan feodaller ve kentlerdeki yüksek görevliler, ayaklananların başlarıyla sözleşmeler yapmaya hazırlanıyorlar, onları çevrelerinden soyutlamaya çalışıyorlardı. 1524 yılı Kasımında, Wilingen'de yüksek görevliler, Breg vadisindeki gurubun şefleriyle bir anlaşma yaptılar ve ya-

kınma konusu yığınla şeyi ortadan kaldırmayı vaadettiler onlara. Ayaklananlar arasında anlaşmazlık başgösterdi; bundan yararlanan Wilingen yüksek görevlileri, Breg vadisi köylülerinin üstüne birden atıldılar ve ezdiler. Bu ilk yenilgi, köylülerin direnişini kırmak şöyle dursun, tam tersine, sıkı sıkıya birbirlerine bağlanmaya ve daha kararlı bir mücadele yürütmeye götürdü onları.

Yukarı-Ren ile Yukarı-Tuna köylülerinin eylemleri, çok geçmeden tüm Almanya'yı içine alacak ve ulusal bir niteliğe bürünecek olan büyük köylüler savaşının bir önsözü oldu. 1525 yılı başlarında, Yukarı-Suab köylüleri ayaklandılar; onları, az sonra, Franconie, Thuringe ve Saksonya'nın köylü kitlelerinin başkaldırısı izledi. Başkaldırı ocakları, üç büyük bölgeye yayıldılar; herbirinde de, halk kitlelerinin mücadelesi, kendine özgü bir niteliğe büründü.

Suab'da ve Kara Orman'da köylüler yalnız kaldılar mücadelelerinde; kentlerin desteğini görmediler. Dahası, Suab Birliğine giren İmparatorluk kentleri, ayaklananları dize getirmek için feodallere yardım ettiler. Gerçekten, kentlerde soylulara karşı güçlü bir muhalefet vardı; ne var ki, muhalefette olanlar, bu soyluları iktidardan uzaklaştırıp köylülerle gelip buluşabilecek durumda değildiler. Ilımlılardan oluşan bir çoğunluk, köylüleri yönetenler arasında üstünlük kazandı. Başkaldırının, sonunda yenilgiye varmasının temel nedenlerinden biri de bu oldu. Franconie'de köylüler, bir çok kentin ve -köylülerin mücadelesinden kendi yararlarına da bir şey uman- şövalyelerin bir bölümünün desteğini elde ettiler. Köylülerin istemleri ikinci plâna itildi ve kent burjuvaları kendi programlarını öne çıkardılar. Ayaklanma, Saksonya ile Thuringen'de özellikle sert oldu. Köylü ve halktan kitleler, üstünlüğü elde ettiler: mücadeleyi gerçekten devrimci eğilimdeki şefler yönetiyordu çünkü.

Thomas Munzer ve yoldaşları.

SUAB VE KARA ORMAN KÖYLÜLERİNİN SAVAŞI. 12 MADDE

Yukarı-Suab'da, başkaldırı, 1525 Şubatında kitlesel oldu.

Bir yakınmalar listesi düzenlemiş olan Kempten manastırı köylüleri, davalarına bir mahkemenin bakmasını reddettiler ve

«tanrısal hukuk»u zorla yerleştirmek amacıyla silaha sarıldılar. Munzer'in devrimci partisinin giriştiği eylem yankılar yapıyordu. Kempten ihtilâlcilerine, yerel birliklerini kurmuş olan Allagan bölgesindeki malikânelerin köylüleri de gelip katıldılar. Başkaldırı, Yukarı-Suab'ı yaktı tutuşturdu. Sert vuruyordu köylüler: Efendilerinin egemenliğine kesinlikle son vermek umuduyla, şatolara ve manastırlara saldırıyor ve yakıp yıkıyorlardı. Bununla beraber, köylü birliklerin şefleri, mücadelenin yöntem ve amaçları bakımından birlik değillerdi aralarında; «tanrısal hukuk» anlayışları hayli farklıydı birbirlerinden. İçlerinde en kararlıları, Munzer'in öğretisine göre yorumluyorlardı onu; tam bir sosyal eşitliği kurmaya bir çağrı olmalıydı bu. Ilımlı olanlar ise, İsviçre'li reformcu Zwingli'ye bağlananların görüşüyle bakıyorlardı ona; servajın kaldırılmasıyla feodal boyunduruğun hafifletilmesi olmalıydı bu. Ne var ki, hareketin gelişmesi, ılımlıların hemen uzlaşma yoluna girmelerini engelledi.

1525 Martının başlarında, Yukarı-Suab köylülerinin belli başlı üç bölümü bir Hıristiyan Derneği oluşturdular; şefleri de Suab Birliği ile görüşmelere giriştiler. Bu Birlik, güçleri toplamak ve başkaldıranları ezmek için uygun zamanı kolluyordu. Böylece, köylülerin yerel yakınmalarını almışlardı ve görüşmelere temel olabilecek genel istemleri belirlemişlerdi: **12 Madde**nin kökeni budur. Zwingli'nin görüşündeki vaazcılar, bunları, Kutsal Kitap'tan alıntılarla kanıtladılar.

12 Madde, özellikle girişi, köylülerin barışçı niyetlerini açığa vurur.

> İlk iki madde, Kilise'de, köylülerin anladığı biçimiyle bir reform istiyordu: Papazlar serbestçe seçilebilmeli ve görevlerine son verilebilmeliydi; ayrıca papazlar da, İncil'i kendiliklerinden hiçbir ekleme yapmadan vaazetmeliydiler. Bu papazlara topluluk bakacaktı; giderler de, tahıl üzerinden alınacak bir «adil öşür» (büyük öşür) gelirinden karşılanacaktı; ayrıca köylüler, hayvanlar ve yemişler üzerinden ödenen «küçük öşür»ü vermeyi reddediyorlardı. Programlarında, ilk yerin, Kilise'de reforma ilişkin istemlere verilmiş olması, Almanya'da, Köylüler Savaşı ile Reform hareketi arasında nasıl sıkı bir bağın olduğunu gösterir bize. 3. madde, servajın –kayıtsız şartsız– kaldırılmasını istiyordu; çünkü İsa, kendisini bütün insanlık adına feda ederek insanları kurtarmıştı. Yine buna dayanarak, köylüler, «ölüm hali» âdetine (ailenin başı öldüğünde arkaya bıraktığı mal-

ların bir bölümüne ya da tümüne el koyma) son verilmesini istiyorlardı. Öteki istemler daha ılımlıydılar: angaryaların ve ödentilerin azaltılması, haksız para cezalarının kaldırılması -Orman, otlak ve sular gibi – ortak malların kullanılmasına ilişkin hakların köylülere geri verilmesi. Köylüler, feodal düzenin ve büyük toprak mülkiyetinin ortadan kaldırılmasını ileri sürmüyorlardı; istedikleri, kahırlarının hafifletilmesiydi yalnızca.

Bununla beraber, 12 Madde, çok ince ve nazik sorunlara değiniyordu; öyle olduğu için de, köylüler savaşının ortak programlarını oluşturdular. Ne var ki, başkaldıranların en devrimci olanları, bu ileri sürülenlerden hoşnut kalmak bir yana, bütün bunlara bir «asgari» olarak bakıyorlardı. Onlar için, son amaç, Mektup-maddede dile getirilen devrimci değişiklikleri gerçekleştirmekti.

Suab Birliği yöneticilerinin uyguladıkları erteleme ve görüşme taktiği, umulan sonuçları vermedi. Hıristiyan Derneği parçalanmadı. Silah elde mücadele kaçınılmazdı. Kentlerde aşağı-halk tabakaları, soyluların karşısına dikildiler. Siyasal altüst oluşların git gide ağır basan tehdidi karşısında, Suab Birliği, bunun sonucunda kentlerin desteğinden yoksun kalacağını gördüğü için, feodaller,acele davranmaya karar verdiler. Nisanın başlarında, ateşkes bozularak, Lig'teki birliklerin başı Georg Truchsess, Ulm yakınlarındaki Leipheim'de bulunan başkaldıranların kampına birdenbire saldırdı. Köylüler yenildiler; ancak, Yukarı-Suab'daki köylü güçlerin asıl topluluğuna karşı girişilen askerî eylemler başarısızlıkla sonuçlandı. Efendilerinin ihaneti, ihtiyatlı davranmayı öğretmişti köylülere. Başkaldırının ateşi hızla yayılıyordu.

Çok geçmedi, tüm Orta - Almanya tutuştu.

FRANCONİE'DE AYAKLANMA. HEİLBRONN PROGRAMI

1525 yılı ilkbaharında, Franconie'deki köylüler ayaklandılar. Daha kalabalık birlikler halinde birçok guruplar oluşturdular. İçlerinde en önemlisi, **Beyaz Birlik** diye adlananı burjuvazinin temsilcileri yönetiyordu: Meyhaneci Georg Metzler ile Wendel Hipler. Bu birliği oluşturan bölüklere ise devrimci eğilimde insanlar kumanda ediyorlardı. Neckar vadisi köylülerinin başında Jacklein Rohrbach adlı bir köylü vardı. **Kara Birlik** ise, varı-

nı yoğunu yitirmiş bir şövalyenin, Florian Geyer'in emrindeydi. Büyük bir kararlılık içinde hareket ediyordu bu iki birlik; ve her türlü uzlaşmayı reddediyorlardı. Rohrbach'ın kurduğu devrim mahkemesinin bir kararı gereğince, düşmanlıkların yolunu açmış olan Kont Ludwig von Hefenstein'la en yakın arkadaşları kurşuna dizildiler. Franconie'deki feodaller arasında panik yarattı bu ve, bir zaman için, bütün direniş felce uğradı. Ne var ki, başkaldırının yönetimi, hali vakti yerinde burjuvalardaydı; onlar da, hareketi çıkarlarına göre yönlendirmeyi bildiler.

Franconie olayları, Köylüler Savaşına, ilk burjuva devrimlerinin kimi renklerini vurdular.

Bununla beraber, başkaldırının gerçek değerlendirmesini yapabilmek için, onu harekete geçiren güçlerin neler olduğunu bilmek önemlidir. Daha yukarda söylemiştik: Franconie kentleri, -öteden beri- Almanya'nın en gelişmiş kentleri değildi, ve burjuva çevreler, orada, XVI. yüzyıldaki boyutlarıyla bile, -kelimenin dar anlamıyla- yükselen burjuva sınıfını temsil etmiyorlardı. Senyörlere bağımlı burjuvaların sayısı hâlâ da fazlaydı. Senyörlerin tepkisi şiddetini arttırdığından, köylüler kadar, bu burjuvalar da, artan baskıyı duyuyorlardı. Korporasyon ustaları, kendilerine üye olmayan zanaatçılara ve imalâthanelere engel olsun diye, korporatif kısıtlamaları daha da güçlendirmenin mücadelesini veriyorlardı. Pek doğal olarak, kentsel harekette, kapitalizme karşı eğilimler, kapitalist eğilimlerden daha az güçlü değildi.

Franconie burjuvalarının, **Heilbronn Programı** adıyla bilinen reformlar tasarısında dile getirdikleri isteklerin incelenmesinden çıkan bu. Bu programın yazarı, hareketin en tutarlı kişilerinden biri olan Wendel Hipler oldu. Soylu ve Hohenlohe kontunun eski şansölyesi bir aileden gelen Hipler, pek bilgiliydi ve geniş bir siyasal kültürü vardı. Engels, öyle der onun için: Hareketin tüm şefleri arasında «Wendel Hipler, devrin durumunu -hiç kuşkusuz- en iyi anlayanıydı... ve modern burjuva toplumunu önceden görebiliyordu».

Heilbronn'un Programı, köylülerin istemlerini içermiyordu; sadece *İmparator III. Friedrich'in Reformu* adını taşıyan bir burjuva yergisinin anlayışı içinde, İmparatorluğun reform tasarısı ile, Kilise'nin reformuna ilişkin önerileri içine almaktaydı. Şu

anlaşılmıştı: İmparatorluğun reformu sonuna erdirilmediği sürece, köylüler, efendilerine karşı borçlarını yerine getirmeye devam edeceklerdi. Burjuvaların fodal soylularla bir uzlaşmaya varma arzularını bütün açıklığıyla görürüz burada. Köylülerin borçlarından kurtulmaları için ödeyecekleri miktar yirmi misline çıkarılmıştı; soyluların feodal rant üstündeki haklarını yitirmeleriyle uğradıkları zarar bol bol giderilmişti. Dinde reform sorunu, 12 Madde'de olduğu gibi, Heilbronn Programı'nda da önde bir yer tutuyordu. Bunda önemli noktalar, müminler topluluğu önünde, «kendiliğinden bir eklemede bulunmadan», İncil'i doğruca vaaz etmekle sorumlu olan papazların seçimi idi; bunun yanı sıra da, ruhbanın elinden cismanî iktidarı almak, manastırları kapamak, manastırlarla ilgili olsun, askerî olsun tarikatlara son vermek ve Kilise'nin mülklerinin dünyevîleştirilmesiydi.

İmparatorluk reformu taslağı doğrudan doğruya prensleri hedef tutuyordu; onların iktidarına son vermek, gelirlerini ellerinden alarak, İmparatorluğun aylığa bağlanmış öteki soylu yüksek görevlileri arasına katmaktı amacı. Bu ise, prenslerin hoşuna gidecek bir şey değildi; ancak, varlarını yoklarını yitirmenin tehdit ettiği şövalyelere bütünüyle uygundu. Program tasarısı, kast ayrıcalıkları ilkesini reddetmeden, herkes için ortak bir «doğal ve tanrısal hukuk» yaratıyor ve işlenen suçlardan dolayı kanun önünde herkesin eşitliğini getiriyordu. Prenslik mahkemelerinde uygulanan Roma hukukuna son vermek ve aslında prenslerin mutlakiyetinin birer oyuncağı olan –Roma hukukunda uzman– bilgin hukukçuları kovmak da bir öneri idi. Ticarî ilişkileri yüreklendirmek için, imparatorlukta tek bir paranın kullanılması, ağırlık ve ölçü sisteminin birleştirilmesi ve iç gümrüklerin ortadan kaldırılması öngörülüyordu. Ayrıca, burjuvazinin çıkarlarını korumak için, büyük sermayeyi sınırlandırmak ve ticaret tekellerine son vermek amacıyla önlemler önerilmişti: Ticarete yatırılan ana para 10.000 guldeni aşmayacaktı. Son olarak da, özellikle madenlerin işletilmesi ile ilgili kralî haklar ortadan kaldırılarak özgür girişimin gelişimi yüreklendirilmiş olacaktı.

Tasarı, burjuvazinin İmparatorlukta siyasal etksini güvence altına almak istiyor ve özellikle İmparatorluk mahkemesindeki koltukların çoğunluğunu –16 koltuktan 10'unu– kentlerin temsilcilerine ayırmayı öneriyordu.

Bu burjuva programını 12 Maddeyle uzlaştırmak amacıyla, Heilbronn'da bir başka belge kabul edildi: 12 **Madde Bildirisi.** Bu, köylülerin istemlerini kırpıp buduyor ve uygulamalarını da, İmapratorluk reformunun gerçekleştirilmesine kadar erteliyordu.

Hipler, başkaldırıyı örgütlemeye ve köylü saflarındaki kararsızlıkları önlemeye kalktı. Silaha sarılmış köylülerin savaş bitmeden birliklerini terk etmemeleri için söz vermelerini önerdi ve bir ücretli ordu kurma yolundaki tasarıyı destekledi. Kendi gözünde yönetici güç şövalyelerdi; köylü birliklerin yönetimini onlara bıraktı. Onun ısrarıyladır ki, Beyaz Birlik'in kumandası, soyluların başkaldırısına katılanlardan birine, şövalye Goetz von Berlichingen'e verildi. Kişisel çıkarlarını gerçekleştirmenin bir yoluydu bu, ve arkasından da, köylülerin davasına ihanet etti. Köylülerin ayaklanmasını, aslında onlara hasım güçlerin çıkarlarına tâbi tutma yolundaki bu politika, yenilgiyi kaçınılmaz kılıyordu.

SAKSONYA'DA VE THURİNGE'DE AYAKLANMA

Saksonya ile Thuringe'dedir ki, Köylüler Savaşı, örgütleniş ve kararlılıkta en yetkin örneğini ortaya koydu. Hareketin temel gücü, köylü ve aşağı-halk tabakalarıydı. Oradaki başkaldırıdır ki, tüm savaşın doruk noktası oldu. Hareketin merkezi, bir İmparatorluk kenti olan Mulhausen'di, şefi de Thomas Munzer.

1525 Şubatında, ülkenin güneyinde başkaldırı patlak verir vermez, Munzer, Thuringe'e geldi ve Mulhausen'de yerleşti. Yandaşlarının büyük etkisi vardı orada; çünkü, Anabatistlerle büyük bir anlaşma içinde hareket ediyorlar ve geniş bir demokratik harekete dayanıyorlardı. Uzun bir süreden beri oluşan siyasal değişiklik etkisini gösterdi ve soyluların üstünlüğüne son verdi. İktidar, halkın seçtiği sürekli bir kurulun eline geçti; Munzer de, bu kurulun ideolojik yöneticisi oldu. O ve arkadaşları, daha önce efendilerine karşı birçok kez direnmiş olan Thuringe madencilerini hareketin içine çekip almak için, büyük varlık gösterdiler. Aynı zamanda, merkezî ve Güney-Almanya'da başkaldırmış olanlarla ilişki kurdular; ve, uzlaşma yanlısı ılımlı öğeleri etkisiz hale getirdiler. Munzer'le yandaşları sayesinde, köylüler

mücadelesi, Mektup-maddedeki istemler doğrultusunda devrimci ve köktenci bir niteliğe büründü git gide.

Görünüşe bakılırsa, Mulhausen'de, Munzer'in sosyal programını yürürlüğe koymak için tüm koşullar vardı. Ne var ki, aslında öyle değildi. Munzer'in, kendi görüşüne göre girişmesi gereken şeyler gerçekleşemez göründü ve yapabileceği her şey, geçmişteki eylemlerine zıt düşüyordu. Havada bir öğreti sahibi olarak kalmamak için, Munzer, olayların zorlamasıyla programından ve devrimci mücadelenin ivedi zorunluluklarının kendisine emrettiği şeylerden vazgeçti. «Mulhausen, az buçuk demokratik anayasası... ve yoksulların imdadına koşan -aceleyle düşünülmüş- sistemiyle, özgür, cumhuriyetçi bir kent olarak kaldı». Bununla beraber, unutulmamalı ki, Mulhausen devrimci hükümeti, hemen hemen üç ay sürdü ve prens ordularıyla kesin bir çatışmaya girmek amacıyla yapılan hazırlık çalışmalarında etkisi oldu.

KÖYLÜLERİN EZİLMESİ

Başkaldırının böylesi boyutlara ulaşabileceğini beklemedikleri için, feodallerin cesaretleri kırıldı önce, ve etkili bir direnişi örgütlemede yetersiz kaldılar. Dahası, prenslerin silahlı güçlerinden bir bölümüyle, Habsburg'ların orduları İtalya'da savaştaydılar. Bir kaç prens, ayaklananlarla -kendi güçlerine dayanarak- savaşmaya kalktı; ancak, köylü birliklerin kararlı eylemleri, çabalarını boşa çıkardı onların. Kimi yerlerde, feodaller, yüzlerinin rengini belli etmemek zorunda kaldılar ve halkın kurduğu Hıristiyan Derneğe girmek istermiş gibi davrandılar. Direnmede en az yetenek gösterenler, Franconie prensleri ile Orta Almanya'ya komşu ülkelerin prensleri oldular; aralarında uzun zamandan beri sürdürdükleri düşmanlıklar vardı çünkü. Franconie şövalyeleri, başkaldıranlarla birleştiler. En iyi örgütlenenler ise, Güney-Batı Almanya'nın feodalleri oldular; Suab Birliğine dahildiler ve ellerinde hemen savaşa sürebilecekleri birlikler vardı. Birlik ordularının şefi George Truchsess, görüşmeleri başlatma eğilimindeki köylü birliklerin zayıflıklarıyla savunmacı taktiklerinden ustalıkla yararlanmasını bildi; Birlik şefleriyle ayrı ayrı anlaşmalar sağladı ve paralı askerlerden bir ordu düzenlemek için zaman kazandı.

1525 yılı Martının başları, Suab başkaldırısının en güçlü bir anıdır; köylü güçlerin sayısı 40.000 insana ulaştığı halde, Truchsess'in elinde 2.000 savaşçı vardı; öyle de olsa, Birlik şefleriyle bir ateşkes anlaşmasını yapabilmesini engellemedi bu. Nisanda, ordusu 10.000 kişiye ulaşmıştı; saldırıya geçmesi için yeterliydi bu. Truchsess, şefleri ısrarla bir uzlaşma arayan Baltringen ve Leipheim birliklerinin kolayca hakkından geldi. Arkasından Lac birliğine saldırdı. İyi örgütlenmiş ve başka yerlerden gelmiş insanlarla büyümüş olan bu birlik, Suab Birliğinin paralı askerlerine karşı korkunç bir savaş verdi. Ordusunu bütünüyle tehlikeye atmamak için, Truchsess, yeniden görüşme taktiğine başvurdu. Lac Birliği, görünüşte uygun olan Weingarten barış anlaşmasının hükümlerini kabul ettiler ve, Oberallgau ile Unterallgau birliklerini de kendileri gibi davranmaya inandırdılar. Truchsess'in hilesi, kendisini mutlak bir yenilgiden kurtarıyordu. 40.000 kişilik güçlü köylü ordusu, dört koldan harekete geçmişti. Truchsess'i kolayca ezebilirdi. Köylülerin, siyasal plânda dar düşünceli oluşları burada tümüyle kendini gösterdi: Bir anlaşmayı kabul etmekle yalnız yanılgılarını ortaya koymuş olmadılar, yenilmez olanları ezmede Truchsess'e yardımda bulunmuş oldular.

Suab'da bütün örgütlü direnişin kırıldığına hükmeden Suab Birliği, güçlerini Franconie'ye geçirdi. Ayaklananların durumu orada daha da güçtü: Köylülerle kentliler arasında bir eylem birliği yoktu. Uzlaşma eğilimindeki ılımlılar, kentlerde pek girişkindiler, ve başkaldıranların safına geçmiş şövalyeler ihanet etmenin uzağında değildiler.

Truchsess'e, Franconie'de yardım eden oydu.

Orada da köylüler, görüşmeleri başlatmaya yatkındılar. Weiblingen'de, sayıca üstün, topçu birliğine sahip ve konumları sağlam olan bir düşmana rastladı. Truchsess savaşa girişmek tehlikesini göze alamadı ve görüşme önerdi. Arkasından, bir gaflet anını yakalayıp, köylülere birden saldırdı; köylüler, korkunç bir direnişle yanıt verdilerse de, yenildiler. Jacklein Rohrbach, çatışmada esir düştü ve korkunç bir işkenceye tâbi tutuldu: Hafif ateşte yakıldı, soylular başını koparıp, köylülerin davasına ortak olmuş kentlerde dolaştırdılar. Heilbronn'da, imparatorluk reformu tartışılırken, kent soyluları temsilcileri, olası bir teslim konusunda, daha şimdiden Truchsess'le görüşmelere girişmişlerdi. Goetz von Berlichingen, ihanette bulundu ve gitti gizlice katıldı ona. Florian Geyer'in yönettiği Kara Birlik, kah-

ramanca direnişini sürdürdü. Eşit koşullarda olmayan bir savaşta, hemen bütün yandaşlarını yitirdi.

Ve kendisi de kahramanca öldü.

Truchsess'in kazandığı zaferler, Orta Almanya'daki feodalleri canlandırdı. Başkaldıranları demir ve ateşle dize getirmeye giriştiler. Franconic kentlerinin soyluları, onlardan geri kalmadılar; karar saatinde, köylülerin davasına katılmış olan kentlilere karşı terörü sürdürdüler.

Franconie'nin örgütlü köylü güçlerinin büyük bir bölümünü kırıp geçirdikten sonra, Truchsess, yeni başkaldırı ocaklarının tüttüğü Güney-Batı Almanya'ya geçti hızla. Hegau köylüleri, Fribourg'u işgal etmişlerdi ve saldırıyı sürdürüyorlardı. Truchsess, onları dize getirmek için birliklerini savaşa bile sokmadı; Lac Birliğinin başkaldıranları, feodallerle imzaladıkları andlaşmanın uygulanmasına sıkı bir bağlılık içinde, böyle bir görevi üstlendiler.

23.000 kişiden oluşan ve topçusuyla Truchsess'in paralı askerlerine karşı kahramanca bir direniş yürütmüş olan Allgau Birliği kalıyordu geriye: Ancak, yöneticilerden kimisi ihanet ettiğinden, birlik kuşatıldı ve ağır kayıplar verdi. 25 Temmuzda, Köylüler Savaşı, Suab'da sona ermişti.

Mayısta, Saksonya ve Hesse feodalleri, Saksonya ve Thuringe'de başkaldıranları ezdiler. Munzer'in birliğinde silahlı 6.000 kişiden fazla yoktu ve birkaç da topu vardı. Pfeiffer'in yönettiği Anabatistler, mücadeleye katılmak istemediler; bu ise, başkaldıranların saflarını hissedilir ölçüde zayıflattı. Deneyimli ve güvenilir şefler eksikti. Munzer'in kumandasında, Frankhausen'in kuzeyindeki bir tepede müstahkem bir kamp kuruldu; bu tepe, sonraları Schlachtberg (Savaş Dağı) diye anılacaktır. Prenslerin görüşme için yaptıkları girişim boşa çıktı. Munzer, teslim olunması düşüncesinde olduklarını söyleyen iki hainin boynunu vurdurdu; savaşçıların kararına daha bir canlılık getirdi bu. Ne var ki, sayıca üstün düşman, çok geçmeden savunmayı yardı ve kampı dağıttı. 5.000'e yakın başkaldırıcı kılıçtan geçirildi. Ağır yaralı Munzer, Frankenhausen'e esir düştü ve, boynu vurulmadan önce, işkenceden geçirildi. 25 Mayısta Mulhausen teslim oldu. Kenti, devrimci eyleminden ötürü cezalandırmak amacıyla, İm-

paratorluk kenti olmanın kendisine sağladığı haklar elinden alındı, Saksonya dükalığına katıldı.

Alsace'ta başkaldırı, Lorraine dükünün elindeki Fransız birliklerince bastırıldı. Bir yirmi bin kadar köylü boğazlandı. direniş, Habsburg'ların Alpler bölgesi ülkelerinde, yani Styrie'de, Carinthie'de, Kraina'da ve Tyrol'da, böyle bu denli çabuk bastırılamadı. Örgütlenişin iyi olduğu Tyrol'de savaş gerçekten korkunç bir biçim aldı. 1525 yılı Haziranında, başkaldırının bu en keskin anında, arşidük Ferdinand, İnnsbruck'ta bir meclis topladı: Uygulamada, köylülerin ve burjuvazinin oluşturduğu temsilî bir meclis oldu bu ve, belli bir süre, efendilere iradesini dayattı. Ferdinand, önemli ödünler vermek zorunlu kaldı. Avusturya'da, 1526 yılında, yeni bir başkaldırı dalgası yükseldi. Bu kez, Alp bölgesi köylülerini, olağanüstü nitelikleri olan bir şef, Michael Geismaier yönetiyordu. Dağlarda siper tutan, üstlerine yollanan birliklerin erişemedikleri köylüler, birliklerini yeniden toplamayı bildiler ve düşmana ağır darbeler vurdular; 1526 yazında, Bavyeralı, Avusturyalı ve Suab Birliğinden olan birlikleri yok ettiler. Son sözü söylemeden bir önceki son parlak eylem oldu bu. Geismaier'in yavuz ordusu dışardan hiç bir yardım almadı. Dört bir yandan kuşatılınca, ordunun geri kalanları Venedik ülkesine sığındı. 1552 yılında, bu korku bilmez köylü şef, kiralık katillerin darbeleri altında can verdi.

KÖYLÜLER SAVAŞINDA BAŞARISIZLIĞIN NEDENLERİ

Köylülerin yenilgisinin yığınla nedeni vardır; genel, tarihsel ve bir yerde de yerel nedenlerdir bunlar.

Köylüler, yalnız başlarına zafer kazanamazlardı. Onlara, bir bağlaşık ve siyasal bir yönlendirici gerekiyordu: Burjuvazi ya da ücretli işçilerdi bunlar. Oysa, bu sınıflardan ne biri, ne de ötekisi kesinlikle oluşmuş değildi. Başkaldırıya birçok yerde katılmış olan orta burjuvazi, kendi yerel zümre çıkarlarından vazgeçemedi; bu da, çoğu kez ihanete götürdü onu. Kent halkının yukarı tabakaları, genel olarak, karşı safta savaşa katıldılar; başkaldırının özel boyutlar kazandığı Güney-Batı Almanya'da Suab Birliği'nin üyeleri olan İmparatorluk kentleri, hareketin bastırılmasına katıldılar. Son anda, köylüler yapayalnızdılar. Toplumun

tüm sömürücü güçleri, ona karşı birleşmişti. Reformun ideologu olan Martin Luther, prenslerin adamı olmuş, 1525 Mayısında, başkaldıranların cezalandırılmaları için, tüyler ürpertici canavarlıklara çağrı çıkarmıştı. Öyle diyordu: «Kudurmuş köpeklere karşı nasıl hareket edilirse, öyle yapmalı; gizli ya da açık, gebertmeli bunları, boğazlamalı, hançerlemeli... Tâ ki herkes, bir başkaldırandan daha zehirli ve daha kötü bir şey bulunmadığını bilsin!».

Yerel dağınıklık nelere mal oluyor? Köylülerin ve şeflerinin siyasal görüş darlığı hangi felâketleri getiriyor?

Köylüler Savaşının çarpıcı biçimde gösterdiği bir gerçek de budur.

Siyasal parçalanma, koşullarında, bütün bu olumsuz çizgiler, özel bir ağırlıkla ortaya çıkıyorlar. Nitekim, başkaldırı üç büyük guruba bölündü; her biri de, ortak bir merkeze sahip olmadan, birbirinden farklı üç bölgede, birbirinden bağımsız hareket ettiler; hattâ aynı eyalette bile birlik yoktu. köylüler, yerel birliklerini kuruyor; ama bunlar birbirlerinden ayrı hareket ediyor ve her biri, kendi görüşüne göre, düşmanla görüşmeye giriyordu. Munzer ve devrimci partisi, savaşın yönetiminde –kuşkusuz– bir azınlığı temsil ediyordu; başkaldıran kitleleri örgütlemek ve ideolojik olarak birleştirmek mücadelesini yalnız onlar verdi; ne var ki, **köylülerin kendiliğinden dağınıklığının** getirdiği engeli onlar da aşamadılar. Görev, örgütlü devrimci bir sınıfın üstlenebileceği bir görevdi aslında; o zamanın Almanya'sında da işte bu yoktu.

Yenilgi, köylülerin durumunu daha da ağırlaştırdı ve tüm Alman halkının tarihsel yazgısı üzerinde acıklı etkilerde bulundu. Feodal baskı, engel tanımadan artabilirdi artık. Senyörlerin savaştan önce başlamış olan tepkisi yoğunlaştı; doğu eyaletlerinde o ölçülere vardı ki bu, köylülerin ikinci bir köleliğinden söz etmek yerinde olur. Köylüler Savaşı, özellikle prenslerin işine yaradı. Prensler, eskisinden çok daha sertlikle, soylulara ve kentlilere boyun eğdirdiler ve Kilise mülklerinin dünyasallaştırılması sayesinde zenginleştiler. Savaşın başarısızlıkla sona ermesi, **Almanya'nın bölünmüşlüğünü** sağlama bağladı; başarısızlığın nedenlerinden biri de bu bölünmüşlüktür.

MUNSTER KOMÜNÜ

Köylüler Savaşının başarısızlığı, halk arasındaki dayanıksız öğeleri düş kırıklığına uğrattı ve cesaretlerini kırdı; sapkınlık akımı da darbe yedi bundan. Anabatistler arasında yeni düşünceler yayıldı: «barışçı devrim»den sözedilmeye başlandı: İsa'nın ikinci gelişini sessizce oturup beklemek anlamına geliyordu bu da. Ne var ki, kimi tarikatlerde bu düşünceler, Mesih'in gelişinden önce dünyayı «imansızlar»dan arındıracak olan şiddet eylemlerine çağrılarla gelip birleştiler. Anabatist vaazcıları, İsa'nın o «Son Hüküm»den önce gelip kuracağı bin yıllık saltanatın başlangıcı diye gördükleri birtakım tarihler veriyorlardı. Strasbourg'ta vaazeden Melchior Hofman'ın haberi şuydu: Kentin yazgısında yeni bir Kudüs olmak vardı ve Tanrı'nın saltanatı, büyük değişikliklerin arkasından, 1553 yılında kurulacaktı.

Anabatistler hareketi, özellikle Almanya'nın -Pay-Bas ile sıkı sıkıya ilişkileri olan- kuzey-batı kentlerinde genişlik kazandı. Anabatist vaazcılar, Hollanda'dan gelip oralara doluşuyorlardı; Reform sayesinde gerçekleşmiş -görece de olsa- vicdan özgürlüğünden yararlanmak ve hareketleri için bir merkez edinmek umudu içindeydiler. Haarlem'de fırıncı olan Jan Matis'in etkinliği özellikle bereketli sonuçlar verdi; bir de, daha çok Leyde'li Jean adıyla tanınan ve gelip Munster'e yerleşen çömezi Johann Benkels'in yaptıkları. Tarikatlarının içinde birleşen Anabatistler, kentin senyörüne karşı mücadelenin başına geçtiler; 1534 Şubatında, belediye meclisinde çoğunluğu kazanıp, iktidara geçtiler. 16 ay sürecektir üstünlükleri. Bütün bu zaman boyunca, kent, kendisini kuşatan birliklerin -durmadan tekrarlanan- saldırılarına direndi durdu.

«Yeni Kudüs» diye ilân edilmiş olan Munster'de, eşitçi hıristiyan kurallar yerleştirildi. Üretim araçları, geçmişte olduğu gibi, özel mülkiyette kaldılar. Ancak, tüketim maddeleri, çoğunlukla, eşitçi bir paylaşıma tâbi tutuluyordu. Topluluğun işlerini yöneten diyakoslar, herkesin elinde ne var biliyorlardı ve fazlasını yoksullara yardım diye alıyorlardı. Herkesin bir arada katıldığı yemekler düzenliyorlardı. Para ortadan kaldırılmıştı ve değiş-tokuş malla yapılıyordu. Altın, gümüş ve öteki hazinelere el konmuştu. Bu ortakçı âdetler, kent kuşatıldığı sürece pek etkili

oldu; tüm kaynakların harekete geçirilmesine olanak sağladı. Kurulmuş olan siyasal iktidar da, etkinliğini bu amaca yöneltmişti; Kutsal Kitab'ın söylediklerini izliyordu. Bunun yönetimini üstlenmiş olan Leyde'li Jean, diktatörlük yetkileriyle donatılmıştı.

Munster Komünü yalnız başına kaldı. Yönetimin kuruluşunun hemen arkasından, öteki kentlerin Anabatistlerinin ona yardım olsun diye yaptıkları girişimleri, yerel feodal güçler önledi. Hiç de kolay yürümeyen bir kuşatmanın ve kahramanca bir direnişin sonunda, Munster düştü. Düşmanın eline geçmektense kendini yakmayı yeğleyen yığınla Anabatist oldu. Aralarından Leyde'li Jean'ın da bulunduğu sağ kalanlar, piskoposun emriyle işkenceden geçirildiler ve dayanılmaz acılar içinde öldüler.

Munster Komünü, Köylüler Savaşının son birlikte hareketiydi. Halk kitlelerinin, güzel bir gelecek adına, ezenlere karşı bir mücadeleyi yürütmede nasıl yenilmez bir iradeyle dolu olduklarını göstermişti bir kez daha.

PRENSLER REFORMUNUN ZAFERİ. AUGSBOURG DİN BARIŞI

Köylüler Savaşının başarısızlığı, burjuva ve halk Reformunun başarısızlığını da sürükledi beraberinde. Devrimci gelişmenin doruğuna ulaştığı bir sırada, burjuvazi, kendi siyasal ve dinsel isteklerini formülleştirmişti; ne var ki, sonradan her türlü muhalefetten vazgeçti ve prenslerin mutlakiyetine boyun eğdi. Burjuva reformunun ideoloğu olan Luther, prenslerin adamı haline geldi. Almanya'da zafer kazanan onların Reformuydu.

Köylüler Savaşı, gerici Katoliklerin durumunu sarsmış ve Luther'ci prenslerinkini güçlendirmişti. Bu prensler, yerel Kilise üzerindeki egemenliklerini daha da sağlamlaştırdılar ve kendi prensliklerindeki Kilise mülklerini dünyasallaştırdılar. Katolik prensler de, Papalığın uygun görmesiyle, kısmî bir dünyasallaştırmaya gittiler. Gerçekten, Papa, böylesi ödünlerle, prensleri, Katolik Kilisesinin kucağında tutmak istiyordu. 1526 yılında toplanan Spire Diyeti, bir yeni dinsel uzlaşma taslağı hazırladı; Luther'cilikle Katoliklik arasında seçim yapma hakkını tanıyordu prenslere.

Şarlken, İtalya'yla hep savaş içinde olduğu için, böylesi bir

düzenlemeyi önlemek için hiçbir şey yapamadı. Ancak, bir ateş-kesten yararlanarak, Spire'de bir Diyet topladı ve, Worms Fermanı'nın (1521) yeniden tanınmasını sağladı; bu ferman, hatırlanacağı gibi, Luther'ci inanışın vaazını yasaklıyordu. Luther'ci prenslerle kentler buna uymayı reddettiler ve protesto ettiler bu kararı; «protestan» adı da işte buradan gelir. 1530 yılında **Augsburg Açıklamasının** ilânı, Luther'cilere kendi amentülerinin tanınması adına, protestan prenslerle görüşmeye girmeyi kesinlikle reddetti. Böylesi bir karşılık, Luther'ci prenslerle birçok İmparatorluk kentini İmparatora karşı askerî bakımdan bağlaşıklığa götürdü; Smalkalde'da imzaladılar bunu. Şarlken, pek tehlikeli bir duruma düşüyordu; yedi seçmenden üçü –Saksonya, Brandebourg ve Palatinat– Luther'ci idi ve Kolonya başpiskoposu açıkça bu mezhebe eğilimliydi. Oysa, az sonra Saksonya dükü, İmparator tarafına geçti; bu da, patlayan savaşta (birinci Smalkalde savaşı) Şarlken'e hasımlarını yenme olanağını sağladı. 1548 yılında Augsbourg'ta varılan barış, Katolik dinini, az çok reforma uğramış biçimiyle, eski yerine oturtuyordu. Ateş-kes, en fazla dört yıl sürdü. İmparatoru güçlenmiş görmek korkusu prensleri harekete getirdi; içlerinden Katolik olan bir kaçı, Habsburg'lara karşı Fransa kralı II. Henri'yle bağlaşıklığa gittiler. İkinci Smalkade savaşı başladı. Sonuç ise, tam bir başarısızlık oldu Şarlken için. Neredeyse Saksonya düküne esir düşecekti; dük ise, tehlikeli bir anda, eski bağlaşıkları ile yeniden birleşmişti. 1555 yılında **Augsbourg Din Barışı** imzalandı. Prensler, kendi seçtikleri dini –cujus regio, ejus religio ilkesine göre– uyruklarına dayatmak hakkını elde ediyorlardı. Bütün plânlarının suya düştüğünü gören Şarlken, 1556 yılında tahttan feragat etti; Almanya'da kardeşi I.Ferdinand, İspanya'da da oğlu II. Philippe yararına yapıyordu bunu.

BÖLÜM VI

KAPİTALİZMİN PALAZLANIŞI VE MUTLAK MONARŞİLERİN OLUŞUMU

Avrupa, bir uygarlıksa da, siyasal birliği yoktur. Maddî alanda İmparatorun, manevî alanda da Papa'nın –karşılıklı yardımlaşarak– yürüttükleri Orta Çağ'ın o hıristiyan cumhuriyeti kavramı kaybolmuş değil gerçi; nc var ki, gücünden yitirmiştir. Papa'nın otoritesini, hemde dinsel konularda ve Katolik devletlerde tanımazlıktan gelenler vardır ya da ona karşı çıkanlar; İmparatorun otoritesi ise, Kutsal Roma-Germen İmparatorluğuyla sınırlıdır git gide. Rönesansın bireyciliği, politikada, Avrupa'yı bir devletler sistemi halinde örgütleme biçiminde ortaya çıkmaktadır; bu devletler uluslardır ve denge içindedirler. Devletler arasında bir hukuksal eşitliğin yanı sıra, –uzlaşmaz güçlerce keskin bir rekabet içine atılıp bölünmüş de olsalar– birbirine benzer örf ve ülkedeki özgür bireyler arasında hukuk eşitliği düşüncesi, Orta Çağ'ın, bütün bunlara bir mertebe içinde bakan anlayışının yerine geçmekte.

Eğilim, **büyük devletlerin kurulması** yönündedir. Daha Orta Çağ'da başlamış olan toplaşma, görece de olsa, yeni bir dengeye ulaşma yolundadır. Fransa gibi kimi devletler, vassalleri olan ülkeleri kralın doğrudan otoritesi altına sokma işini tamamlamışlardır; Burgonya dukalığı 1493'te, Bretagne dukalığı da 1532'de krallık iktidarına bağlanmışlardır. Başka yerlerde, birbirine komşu devletler, İspanya'da olduğu gibi, evlilik yoluyla ya da hükümdarların ortaklığıyla birleşmişlerdir; Aragon'la Kastilya'yı, 1469'da evlenen Ferdinand ve İsabelle bir araya getirmiş, sonra her iki ülke, 1516'da, –geleceğin Şarlken'i– Gand'lı Charles'in iktidarı altına girmişlerdir. Britanya adalarında, Galles prensliği İngiltere'yle birleşmiş ve 1536'da aynı yönetime tâbi olmuşlardır. Kutsal İmparatorlukta, prensler, gerçek devletlere dönüştürmüşlerdir senyörlüklerini. İtalya, aralarında her türlü bağlılıktan sıyrılmış birtakım devletlere bölünmüş halde dur-

maktadır; onlar arasındaki dengeyi, dışardan büyük devletler gelip bozacaktır.

I

MUTLAK MONARŞİNİN GELİŞMESİ VE KOŞULLARI

Bu devletlerden çoğu, **mutlak monarşiye** doğru gelişmektedirler. Ne zaman söz konusudur böyle bir yönetim biçimi? Kral, ulusal ülküyü temsil etmesinin yanı sıra, hukuksal olarak ya da uygulamada, kendisine egemenlik sağlayan yetkilere de sahipse mutlak monarşi vardır: Kralın, kanun yapma, adaleti sağlama, vergi koyma, sürekli ordu besleme, görevlileri seçme, kamu düzenine ve özellikle de krallık otoritesine saldırıları olağanüstü yargılama yoluyla hükme bağlama yetkisi olmalıdır. Mutlak monarşi düşüncesi, kralla vassalleri ve uyrukları arasındaki ilişkileri düzenleyen eskinin sözleşme ve örf düşüncesine gelip eklenmektedir; o, bu eski düşünceleri ortadan kaldırmadığı gibi, onlar da, mutlak monarşiyi yatıştırıp, yumuşatmamaktadırlar.

Nedir mutlak monarşiye götüren nedenler?

ÇEŞİTLİ ETKENLER

Bu büyük devletlere can veren ve birliklerini sağlayan güçlü bir **yurseverlik duygusu** görüyoruz. Bu inanç, yerel yurtseverliğe ve egemen prense bağlılık duygusuna –garip biçimde– gelip karışır. Aslında, pek eski bir geçmişi olan yurtseverlik, yabancıya karşı büyük mücadeleler, krallık görevlilerinin eylemi, yeni iktisadî ilişkiler, ve dahası hümanislerin saray çevreleri ve büyük burjuvalar üzerindeki etkisiyle, serpilip gelişir. Fransız hümanisti Budé, ülkesinin ortaklaşa bir ruhu, bir kişiliği olduğu inancından hareketle, *De Asse* adlı eserini, «Fransa'nın dehası»na ithaf eder; Fransa'nın kendine özgü erdemlerini sıralayanlar, onun üstünlüğünü ilân edenler vardır; bir Fransız hümanisti de, ulusların başı olarak bakar Fransa'ya. Her şey bir yana, ne yapmıştır Charles Martel? Magripliler üzerinde kazandığı o büyük zaferle

özgürlüğü armağan etmiştir Avrupa'ya. Yurtseverlik duygusunda, başka Avrupa'lı halkların da Fransa'dan geri kalır yanı yoktur. Venediklilerin, Floransalıların, Napolilerin İtalya'sında, Machiavelli gibi hümanistler, İtalya'nın birliği ve bağımsızlığı adına kalem oynatmaktadırlar. Çeşitli ulusları barındıran Kutsal Roma-Germen İmparatorluğunda, Alman birliği ülküsünü savunan hümanist vardır.

Ve bu yurtseverlik, yer yer **milliyetçilik** kokar.

Mutlak monarşinin ilerleyişi, kralların iktidarlarını arttırmak isteğine bağlı değil yalnız. Roma hukuku, daha XIII. yüzyılda, bütün yetkileri kişiliğinde toplayan ve iradesi kanun demek olan mutlak Prens düşüncesini getirmişti. XVI. yüzyılda Eski Yunan'la Roma'nın revaç bulması, Roma hukukuna yeni bir canlılık getirir ve İlk Çağ'ın «**kahraman**» düşüncesini ekler ona. Kimdir kahraman? Her şeye egemen ve hayırsever yarı-tanrı, halkların da kendilerini adamak gereksinmesini duydukları varlığın bir örneği.

Güçlü bir iktidar zorunluluğunu, önce **uluslar arasındaki mücadeleler** dayattı. Kapitalizmin doğuşu ve palazlanışıyla beraber, iktisadî ve siyasal üstünlük için kıran kırana bir savaş başlamıştı. Savaş, güçlü iktidarı, hızla karar alacak ve kararları herkesçe ve her yerde hemen uygulanacak yönetimleri gerektiriyordu.

Güçlü iktidar zorunluluğu, **ulusların yapısından** da doğuyordu. Gerçekten, her ulusun içinde, yerel birimlerin yanı sıra, yığınla eyalet, belediye, köy topluluğu, üniversiteler, meslek kuruluşları, sınıf ve zümreler yer alıyordu. Monarşiler, her biriyle sözleşmeler yapmıştı; ve her topluluk ve kuruluşun ayrıcalıkları, örfleri, kuralları, bağışıklıkları, yargısı, mülkleri, şefleri, temsilcileri vardı ve hepsi de bir güçtü bunların. Bu topluluk ve kuruluşları, kendi çıkarları, durmadan karşı karşıya getiriyordu. Bu uyuşmazlıklarda kralın yeterince güçlü olması ve, ortak iyilik adına, çalışmalarını düzene koyması gerekiyordu. Ne var ki, öte yandan, bu bölünmeler, onları birbirine karşı kullanma olanağını da veriyordu krala.

Ayrıca, bu uluslar, **büyük feodal ailelerin rekabetine** sahneydi. İspanya'da Eboli'ler, Albe'ler vardı; Pay-Bas'da ve Franche-Comte'da Chalon'lar, Vergez'ler, Horn'lar, Egmont'lar bu-

lunuyordu; Fransa'da da Bourbon'lar, Montmorency'ler, Gue'ler, Conde'ler, vb. Orta Çağ'ın, giderek feodal düzenin duygu ve alışkanlıklarını sürdürdükleri için tehlikeliydi bunlar. Sadakat bağları, bir «fedailer», «beslemeler» oluşturmuştu çevrelerinde, ve bunlar, ölümü göze alıp her şeyi yapabilirlerdi. Kralın, onun da bu büyük ailelerin çevresinde yandaşları bulunduğu gibi, kendi çevresinde de yandaşları vardı; ve başkaldıranlara karşı, çoğu kez, onların rakiplerinden yararlanıyordu.

Son olarak, mutlak monarşi, iki sınıfın, **burjuvazi ile soyluların mücadelesinin** bir sonucuydu.

BURJUVAZİ İLE SOYLULAR MÜCADELESİ VE MUTLAK MONARŞİ

Gerçekten, başta paraya gereksinmesi olduğu için ve feodallere karşı olmak üzere, kral, **burjuvazinin desteğini** kolayca elde etti.

Nasıl oldu bu?

Krallık iktidarı, ödünç para alarak, krallık mülklerini ve vergileri kiralayarak, işletmeler üzerinde tekeller tanıyarak, Kilisenin tefecilik üstüne olan yasaklarına karşı koruyarak, senyörlerin ticaretin önüne koydukları engellere karşı ellerinden tutarak, korporasyonlara karşı destekleyerek, tacir burjuvaları zenginleştirdi. Krallık iktidarı, tacir burjuvalarla imalâthane sahibi burjuvaları, yeni proletaryaya karşı da korudu. Bu burjuvaların düşü, **soylulaşmaktı**; onu da ancak kral sağlayabilirdi onlara; ve bu değişiklik, soylulara has bir takım kamu görevlerinin kapısını açıyor kendilerine; piskoposluk ve manastırlar, soyluluk beratı, soylu fieflerini elde etme olanaklarına kavuşturuyordu burjuvaları. Böylece, burjuvalar soylular arasına giriyor ve, denebilir ki, **burjuvazi aristokratlaşıyordu.** Ne var ki, bu soylulaşmış burjuvalar, kazanç ve biriktirme hırsı, hesabî davranma ihtiyatlığı gibi, kimi burjuva âdetlerini sürdürüyorlardı. Bir anlamda, **soylular da burjuvalaşıyorlardı.** Bununla beraber, bütüne bakıldığında, soyluların iki kanadı vardır: Eski kılıç soyluları ile yeni soylular; biri herkesi küçük görüp yukardan bakarken, öteki, uzun boylu uğraşarak, güçlükle bu sıfatı elde etmiş ve üyelerinden çoğu savaşçılık mesleğinde dirsek çürüttükten sonra, «yetenek»ini ortaya koymuştur.

Soylular da, burjuvaziye karşı, **kralın lütfuna sığınarak** kendilerini savunabilirlerdi ancak. Soylular, meslek diye sadece askerliği bellediklerinden, topraklarını ve «feodal» haklarını savsaklıyorlardı. Ayrıca, para değerindeki düşüş, para olarak saptanmış ödentilerin değerini de düşürüyordu. Gerçi soylular, topraklarında, köylülerin mal olarak yaptıkları ödentiler ve hizmetlerle yaşamlarını sürdürebilirlerdi. Ne var ki, kralların sarayları, kentlerdeki salonlar ve toplantılar, uzak diyarlara seferler kendilerini çekiyordu. Senyörlüğün şanından olan lüks ve eli açıklık, burjuvazi yükseldikçe, daha tehlikeli hale geliyordu soylular için, batırıyordu onları. Soyluların evlerinde bir alay hizmetçi ve uşak vardı. Düğünler, birer balo, gezi, bale ve gösteri vesilesiydi; cenaze törenleri de, sayısız ayinleri, yas giysisi giymiş yoksullar, mum taşıyan dullar ve yetimlerin geçişini, sadakaları getiriyordu beraberinde ve bunlar, işleri tıkırında bir burjuva ailesinin -hemen hemen- bir yıllık geliri ölçüsünde bir serveti eritip götürüyordu. Kral sarayında verilen baloda, giysiler, bütün dikkatleri üzerine çevirmeliydi. Böylece, soylu da, kralın hizmetine girmek zorundaydı. Mertebesine göre, bir eyaletin ya da bir müstahkem yerin yönetimini, alayda, bölükte, ya da muhafız bölüğünde bir görev istiyor; çocuklarının düğününde bağışlar, küçük oğulları için manastırlar ve piskoposluklar diliyordu. Aslında, burjuvaya karşı, soylu, toplumdaki yerini, ancak krala başvurarak savunabilirdi; düklük, markilik, kontluk, baronluk, onları toplumda ön sırada gösterecek bütün bu ünvanlar, bütün yaşama araçları, her şey devletin, giderek kralın elindeydi.

Burjuvazi ile soylular arasındaki mücadele: Mutlak monarşilerin gelişmesinin baş etkeni budur.

MUTLAKİYETİN SINIRLARI

Aslında, bu mutlak monarşilerin, günlük yaşamda uyrukları üzerindeki gücü ve etkisi, XIX. yüzyıldaki liberal demokratik yönetimlerinkinden de azdır. Hıristiyanlığın tanrısal kanunu, krallığın temel kanunları, mülkiyeti güvenceye bağlayan kimi devletler hukuku kuralları, heyetler ve topluluklar onların sözleşmeleri, örfleri, ayrıcalıkları, bütün bunlar, kralın iktidarını sınırlamaktadır; Krallık görevlilerinin sayıca azlığı ile haber alıp ver-

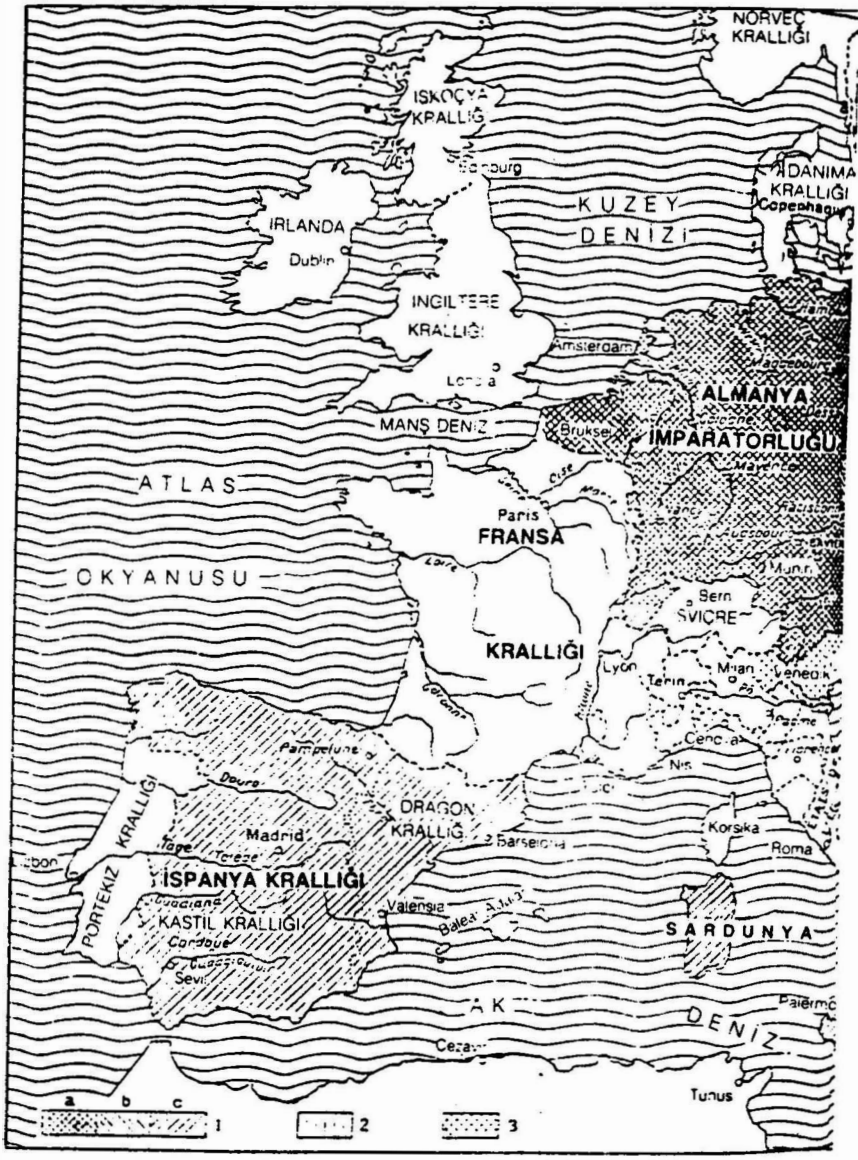

24. – Şarlken'le Kanuni Sultan

1. Habsburg'lara bağlı ülkeler: a) Kutsal-İmparatorluk, b) Şarlken'in kardeşi Ferdinand'ın toprakları, c) Şarlken'in Akdeniz'deki toprakları.

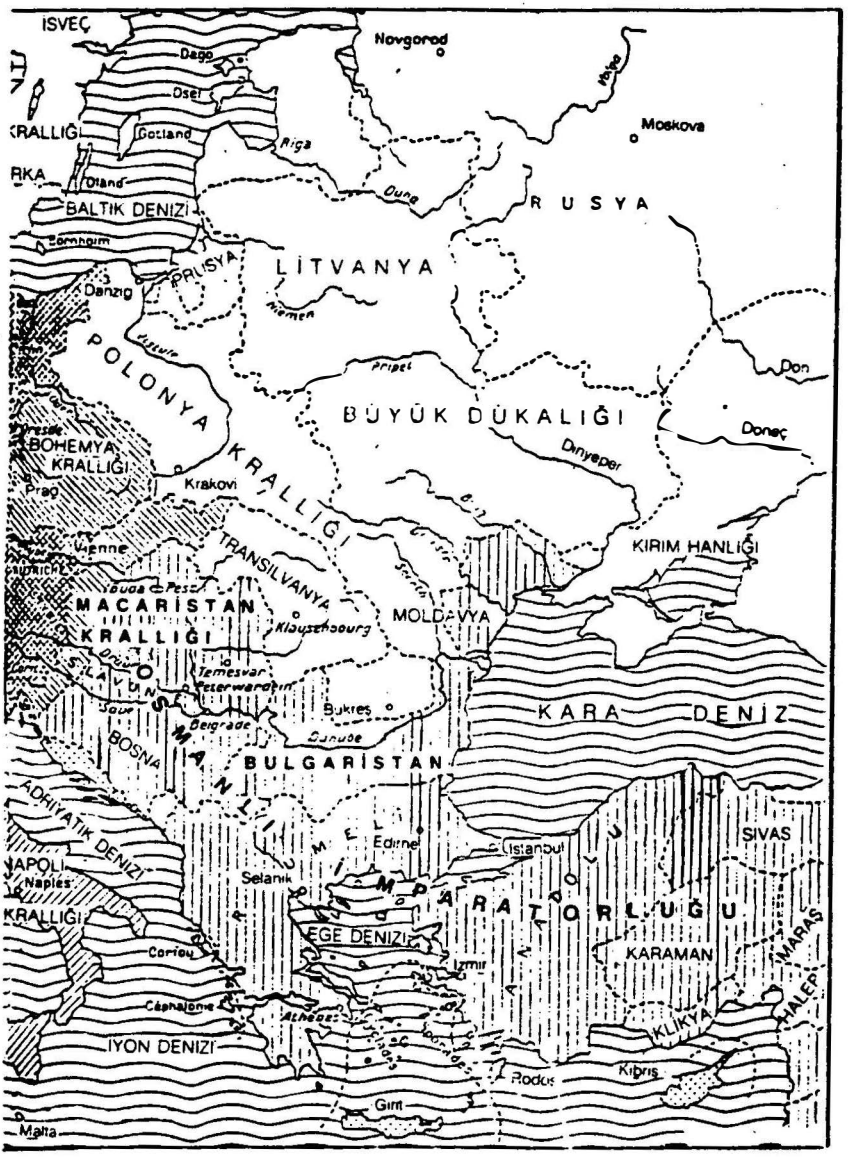

Süleyman döneminde Avrupa

– 2. Kanunî Sultan Süleyman'ın toprakları, – 3. Venedik'in toprakları.

me güçlükleri de sınırlamaktadır bu iktidarı. Yalnız sivil görevlilere bakarak söylemiş olalım: Avrupa'da, kralın en kalabalık görevliye sahip olduğu Fransa'da, bu sayı, 1505 yılına doğru, aşağı yukarı 15 milyonluk ve 480.000 km^2.'lik bir ülkede, olsa olsa 12 bin kişiyi aşmıyordu; yani, 1250 yurttaş ve 40 km^2 'ye de 56 görevli düştüğünü hatırlatalım). Böylece, merkezî yönetim iktidarını uyguluyordu; ne var ki, bugün olduğundan daha seyrek, daha az etkiliydi bu. Öte yandan, senyörler, heyetler ve topluluklar, bugün devlete düşen yığınla görevi, krallık denetimi altında yerine getiriyorlardı.

Ne olursa olsun, mutlak monarşi, XVI. yüzyılda, **ilerici bir rol** oynadı. Marx'ın işaret ettiği gibi, «bir uygarlık merkezi, sosyal birliğin taşıyıcısı olarak» görünüyordu o. İktisadî politikası pek tutarlı olmasa da, sanayiin ve ticaretin gelişmesini destekliyordu; ve burjuvazinin henüz yeterince güç kazanmamış olduğu ve korumaya gereksinmesi bulunduğu bir dönemde sağlanıyordu bu destek. Ne var ki, mutlakiyetin bu ilerici rolü, tarihsel plânda sınırlı oldu: Kapitalizmin gelişmesi, feodal ilişkilerin sürmesiyle uzlaşmazdı; nitekim, XVII. yüzyıldan başlayarak, mutlak monarşi, kapitalist gelişmenin bir engeli olup çıkacaktır.

Mutlak monarşinin en gelişmiş örneğini Fransa koydu ortaya.

II

EN GELİŞMİŞ ÖRNEK: FRANSIZ MONARŞİSİ

Gerçekten, mutlak monarşinin -yukarıda belirttiğimiz- koşulları, en iyi Fransa'da oluşmuş bulunuyordu. Böylece, Fransız kralları, VIII. **Charles** (1483-1498), XII. **Louis** (1498-1515), I. **François** (1515-1547), II. **Henri** (1547-1559), ülkelerine en çok egemen olan hükümdarlar oldular.

Fransa kralının mutlak iktidarı, **hukuksal** yönden de tanındı. Egemenliği, tanrısal vekâletten geliyordu. Yalnız, Tanrı önünde sorumluydu. Bütün yetkiler de elindeydi: Savaş ilânı ve barış yapma ona aitti; uyruklarına istediği gibi vergi salabilirdi; kanun koyabilirdi, çünkü canlı bir yasaydı kendisi; hüküm vere-

bilirdi, çünkü yüce yargıçtı ve kararlarına karşı bir başka yere gidilemezdi. Bununla beraber, kralın da uyacağı kurallar vardır: Sözleşmeler ve örflerle krallığın temel kanunları; bu temel kanunlar içinde başta geleni de, Taç, Hugues Capet hanedanında, en büyük erkek evlâda geçecektir, kral vasiyetname ya da başka bir yolla bu kanunlarda hiç bir değişikliğe gidemeyecektir, taç giyerken içtiği anda uyacaktır, yani Kiliseyi sapkınlığa karşı koruyacaktır.

KRALIN ETKİ ARAÇLARI

Uygulamada, 1484'te Etats Généreaux'nun başarısızlığa uğramasından bu yana, kralın karşısına çıkabilecek -özel ya da kamusal- hiç bir özgürlük yoktur. Kral, **vergilendirmeye egemen**dir ve bunun hâlâ oylandığı -Burgonya, Normandiya, Provence gibi- kimi eyaletlerin aslında bir hakları yoktur; kral lütfederse miktarı tartışabilir yalnız. Kral, **adaletin de başı**dır. Zümrelerin temsilcilerinin kralın görevlisinin çevresinde toplanıp örfü uyguladıkları halk mahkemelerinin yerine duruşmalar geçmiştir: Kral adına adaleti yerine getirenler, krallık görevlilerinden oluşan bir kurulla beraber hükme bağlarlar olayı; I. François'dan sonra, bir üst derece mahkeme de yoktur.

Kralın, meslekten sürekli ve kalabalık bir **ordu**su vardır; 1513'te 80.000 kişiye varan bu ordunun maaşını kral verir, kumandanlarını kendisi seçer; 300 müstahkem mevki, kapalı kentler ya da şatolar marifetiyle ülkeyi susta durdurur.

Kralın, sayısı git gide artan **görevlileri** vardır. Her görev bir hizmettir ve her hizmet hükümdarın bir bağışı. Kamu iktidarının tüm görevlileri, kralın temsilcileri olmuştur. Avrupa'nın en kalabalık idaresi olarak, sayıları 10 ile 12 bin arasındaki bu görevliler, her yerde kralın iradesini yerine getirirler. Kralın çevresinde, kendisine bağlı kişilerden oluşan küçük bir kurul, siyasal kararların alınmasında yardımcı olurken, şansölye ile dilekçe amirleriyle beraber olağan bir kurul da adalet ve idare işlerini düzenler; Büyük Kurul, kralın yüksek adaletini, ya da «ağırbaşlı» adaleti uygular. Paris'te ve -en son bağlanmış- eyaletlerde, görevli yargıçlardan oluşan Parlömanlar, kanunları tescil

eder, adalete bakar ve kararlarıyla idareyi sürdürürler. Genel yöneticiler, eyaletlerde kralın tüm otoritesine sahiptir. Pek güçlü senyörler olan bu genel yöneticilere karşı kralın güveni yoktur. Onlara karşı Parlömanları tutar kral. 1545'te, sınır eyaletleri dışında, genel yöneticiler ortadan kaldırılır. Parlömanların altında, kralın adlî görevlileri, vekilleri ve kurullarıyla, adalet ve asayiş yetkilerine sahiptir. II. Henri, onlarla Parlömanlar arasına, bir aracı yargılama sokar. Kral Konseyince yönetilen ve Hesap Dairelerince denetlenen krallık maliyesini I. François yetkinleştirdi; 1523'te, Tasarruf Hazinesi'ni kurdu ki, tüm gelirler orada toplanıyor ve giderler de oradan yapılıyordu. Hazine görevlileri, maliye bölgelerine göz kulak olmaktadır. 1542'de, 16 genel Gelir Toplama Dairesi kurulur.

Özetle, işbölümü böyle gelişmektedir.

MUTLAKİYET, TOPLUM VE İKTİSADİ YAŞAM

Bu etki araçları sayesinde, krallık otoritesi, Kiliseye de dayatır kendini. Piskoposlarla rahipler, krala körükörüne bağlı insanlar olarak görülürler ve kralı savunmakla yükümlüdürler. Kral, cismanî başvur Kilisenin: Kilise kanunlarına yaptırım kazandıran odur: yalnız o toplayabilir konsilleri ya da toplanmasına izin verebilir; Kilisenin mülkleri de onun koruyuculuğu altındadır. 1516 tarihli Concordat uyarınca, Papalığın gerekli gördüğü piskoposlarla rahipleri o seçmektedir; soylu ailelerin küçük evlâtlarını verimli kaynaklarla donatmanın da bir yoludur bu. Kral, yetkilileri bulunmadığı zaman, piskoposların ve manastırların gelirlerini, bir şölenle toplar. Konseyi, Kiliseyi yönetir; Parlömanları, papaz çömezlerini krallık yargılamasına tâbi tutar ve Kilise yargılamasının elinden hemen tüm davalarını alır. Paris Parlömanı, Kilisenin genel asayişini sağlar.

Kral, feodal senyörlere de egemendir. Sadece vassaller kalmıştır krallıkta. Tüm senyörlükler fieftir. Her senyör, yalnız krala karşı sorumludur. Senyör adaletini yayamaz, müstahkem şato kuramaz, unvanın değiştiremez; koğuşturma, dava konusudur bunlar ve geri alınır. Vassaller, uyruklardan başka bir şey değillerdir. Kral, senyörlüğe de iradesini kabul ettirir. Senyörlerin vassallerini kendi vergisine tâbi tutar ve ayrıca, senyörlerin de

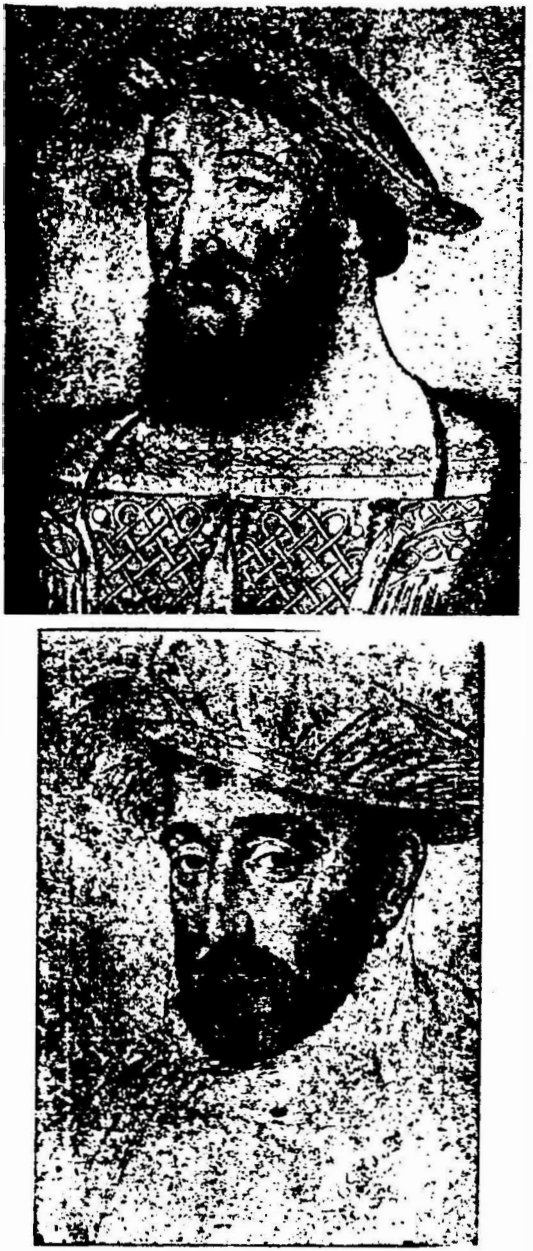

25. – Fransız mutlakiyetinin ilk mimarları: I. François (üstte) ve II. Henri (altta)

vassallere vergi koymasını önler. Tüm uyruklar, senyörlerin adaletini kral adaletinin önüne götürebilirler: Yığınla konu, kral adaletine ayrılmıştır; bir önlem olarak da, krallık yargıcı, senyörlük yargıcını yetersiz, yetkisini kuşkulu görürse, bir davaya bakabilir. Feodal savaşlar sona ermiştir: Sonuncusu, Foix'nınkiydi (1484-1512). Senyörler uyuşmazlıklarını, kralın yargıçlarıyla çözerler. Feodal egemenlikler dönemi kapanmıştır. 1523'te, I. François, Bourbon dükünü hain olarak ilân edip, topraklarını Taca bağlar; 1532'de de, Bretagne bağlanmıştır; kala kala güneyde bir Albrets prensliği kalmıştır.

Kral, **eyaletlere**, eski **komün** ya da **kentlere** de egemendir. Eyaletlerin bağlılık andlaşmalarına müdahale edebilir; onların Adalet Konseylerini Parlamentolara, yüksek görevlilerini kendi eyalet görevlilerine dönüştürebilir; görevleri eyalete yabancı kişilere verebilir, meclislerini birbirinden ayırabilir, kentlerde seçimlere el koyabilir, seçilmiş heyetlerin etkinliğini denetleyebilir, korporasyon örgütlerini bir sisteme bağlayabilir; kentlerdeki zanaatçı ve aşağı-halk tabakasını, -krallık görevlilerinin yargılamasına bağlı- ayrıcalıklı, mertebeli kuruluşlar haline getirebilir; bu görevliler, öte yandan, serbest mesleklerin etkinliğini de bir düzene bağlarlar.

Kral, **bütün iktisadi yaşamı da yönlendirmenin** arkasındadır ve «merkantilizm» adı verilen bir iktisadî milliyetçilik politikası gütmektedir: Bununla, iktisadî bakımdan kendi yağıyla kavrulmayı gerçekleştirmekte ve «devletin siniri ve gücü» olan değerli maden miktarını çoğaltmaktadır; bunları sağlamak için de, dışarıdan mal almayı engelleme amacıyla savurganlığı önleme kanunları koymakta ve dışarıya nakit para çıkışını önleyen kanunlar yayınlamaktadır; daha çok da, dışardan gelen mallardan gümrük vergileri almaktadır.

Kral, ulusun tüm zümrelerine **lütufta** bulunur: Fahrî ya da kazançlı görevler verir, maaş bağlar, armağan sunar, ayrıcalık sağlar, vergi iadesinde bulunur, nişan, madalya dağıtır, soyluluk bahşeder, vb. Mutlakiyetin kendi çehresini ortaya koyan Saray, yeni bir örgüt olarak, bir mertebe olur, bir meslek haline gelir ve gözleri büyüler.

Böylece, ayrıcalıkların birbirinden ayırdığı sınıflar ve zümreler, hükümdara bağlanır; kendi rekabetleriyle yetinip, hükümdarın mutlak otoritesini güvence altına alırlar.

Bununla beraber, uygulamada, **sınırları** vardır bu iktidarın. Kral, işe karıştığında iradesini hep kabul ettirse de, görevlilerin sayıca azlığı, iletişim ve ulaşımın ağırlığı, her yere ve her zaman erişme olanağını vermez ona. Eyalet yaşamının pek etkin olduğu bir çağda ve ortamda, yerel güçler etkilerini –büyük ölçüde– korurlar. Öte yandan, o devrin anlayışındaki bulanıklık nedeniyle, kurumlar da, pek çeşitli ve durmadan değişen fiilî durumların bir yığıntısıdır. Görev adına ortaya çıkanlar da, fazla uzmanlığı olmayan, değişen hak ve yetkilere sahip insan ya da insanlardır; onların senyörlükler, kentler, Kilise kuruluşlarından oluşan bir bütünü –istenildiği gibi– sınırlaması da olanaksızdır.

Kralın iktidarını, kendi görevlileri de yavaş yavaş yumuşattılar. Uzun bir süreden beri, görevlere adaylıklarını koyanlar, saray halkına, kralın kâtiplerine, şansölyeye ya da yardımcılarına, işleri olsun diye rüşvet veriyorlardı. Krallar, bu alışkanlıktan pay almaya ve malî görevleri satmaya, ya da «hiç bir zaman ödenmeyecek bir ödünç» karşılığında vermeye başladılar. I. François, 1524 yılından başlayarak, «bu yeni metaya bir dükkân hizmeti görsün diye», bir İşler Hazinesi kurdu. Krallar, görevlilere, para karşılığında, görevlerini bir bakasına satmaya ya da miras olarak bırakmaya izin verir oldular. Bu âdetler, yüzyıl boyunca yaygınlık kazanıp genişledi ve örgütlendi, giderek bir kurum olup çıktı. Bu kurum, görevlerin artmasına ve görevlilerin de çoğalmasına katkıda bulundu; bu görevliler topluluğunda sorumluluk sulanıp ciddiliğini kaybediyor, ayrıca ortak çıkarlarını savunmaya götürüyordu onları. Bu görevliler, makamlarının mülkiyetine sahip insanlar olarak hareket ediyorlardı; öyle olunca da, kral, bunları onların ellerinden, belli hallerde para ödeyerek ya da uzun süren bir dava sonunda alabiliyordu. Böylece görevliler, git gide kraldan bağımsız bir «döndüncü sınıf» olup çıktılar. Krallar da, 1550'den sonra, kararlarını uygulatmak amacıyla git gide artan ölçüde, istediklerinde azledebilecekleri geçici görevliler kullanmak zorunda kaldılar.

Üzerinde durulması gereken bir başka konu da, **din savaşlarıdır**.

Gerçekten, II. Henri'nin bir yarışmada vakitsiz ölümüyle, krallık, küçük krallara, II. François'ya, IX. Charles'a kaldı ve Catherine de Medicis de naip oldu. Büyükler, Guise'lerle Bourbon'lar, Sarayı etki altına almanın yarışması, giderek kavgasına başladılar. Guise'ler Katolikleri, Bourbonlar da Protestanları tutuyorlardı. **Saint - Barthelemy** günü, -eyaletler bir yana- yalnız Paris'te, 3000'i aşkın Protestan öldürüldü (24 Ağustos 1572). Böylesi kıyımlarla damgalanmış olan din savaşları, krallık iktidarının saygınlığını düşürüp tehlikeye soktu, Kral, iki aşırı ucun arasında, onların saldırılarıyla yüzyüze kaldı. III. Henri döneminde, 1576 yılında kurulan Katolik Birliği, senyörlerin iktidarını yeniden kurup feodal parçalanmışlığı geri getirmeye kalktı. 1585 yılında kurulan Birlik demokratik eğilimler taşıyordu. Protestan kuramcılar, gelenekler adına (Hotman, **la Franco-Gallia**), ya da sosyal sözleşme adına (Vindiciae contra tyranos), seçilmiş meclislerle kralın iktidarını sınırlamak istediler. Bir kaç kez Etats Généreaux toplantıya çağrıldı. Düzensizliğin vardığı boyutlar, Birlikçilerin İspanya'dan yana ve ulusal çıkarlara aykırı politikaları. IV. Henri'ye iktidarın yollarını açtı; o da, III. Henri'nin bir bağnazca öldürülmesinin (1589) arkasından, Protestanlıktan döndü (25 Şubat 1594), krallığa barış geti-

26. – Saint-Barthélemy kırımı. Tahta üstüne gravür (XVI. yüzyıl)

rip, **Nantes Fermanı ve Vervins Andlaşması** (1598) ile, iç savaşa ve yabancı istilasına son verdi.

Bu uzun savaşlar, sonunda mutlakiyetin gelişmesini de kolaylaştıracaktı ister istemez. İngiltere'den farklı olarak, ticaretin, sanayinin ve burjuvazinin gelişmesi engellenmişti. Calvin'ci inanışta yığınla zanaatçı İngiltere'ye göçtüler ve mesleklerinin sırlarını da oraya götürdüler. Yanıp yıkılmış, nüfusu azalmış bir ülkede iktisadî ilerleme kösteklendi. Hükümet, sanayi yaşamını düzenlemeyi sürdürebildi; görevliler, kralın iktidarının geçmediği yerlerde bile, bu düzenlemeyi uygulayıp, kendi ağırlıklarını arttırdılar. Korporasyonlar ve çeşitli özel statüler hakkındaki 1581 ve 1597 Fermanları, çırakların sayısını ve çıraklık süresini sertçe sınırlayıp, büyük imalâthanelerin gelişmesini engellediler. Kralın ağır vergileriyle, başkaldıranların ele geçirdikleri yerlerde koydukları büyük vergiler, sermaye birikimini önledi. Büyük burjuvazi, İngiltere ile Pay-Bas'da olduğundan daha az gelişti; soylular da, burjuvazinin tavrını almadılar. Mutlakiyetin koşullarının yerine, ılımlı monarşinin ya da bir burjuva cumhuriyetinin koşulları geçmedi.

İşte Fransa'daki gelişmelerin ana çizgileri.

Fransız monarşisine benzer Avrupa monarşileri hangileri oldu?

Ayrıntılarda olmasa da, yönetim koşulları ve tipi bakımından, Fransız monarşisi ile İspanyol monarşisi arasında benzerlik açık; hiç de yerinde olmayarak, iktisadî bakımdan çöküş içinde gösterilen İspanya, **Şarlken** (1516-1555) ve **II. Philippe** zamanında (1555-1598), bir mutlakiyet ülkesi oldu. İspanyolların eline geçmiş Napoli devleti ya da Savoie-Piemont devleti gibi birçok İtalyan devletinde de mutlak monarşi görüyoruz; Kutsal-İmparatorluktaki birçok Alman prensliğini, yeni ordular, kapitalizm ve Roma hukuku birer mutlak ve bürokratik monarşiye dönüştürdüler ve Şarlken'in, İmparatorluğu birlik içinde tutmak ve merkezîleştirmek çabalarına karşın, uygulamada bağımsızlıklarını da sürdürdü bu prenslikler.

Ne var ki, farklı yönetim biçimleri de vardır.

III

ILIMLI MONARŞİLER VE BURJUVA CUMHURİYETLER

Kapitalizmin ve burjuvazinin, Fransa'da olduğundan çok daha önemli olduğu yerlerde, ılımlı monarşi ya da burjuva cumhuriyetler görüyoruz; bunu belirleyen de, burjuvazinin gelişme derecesi oluyor oralarda. Bu gelişmenin, yine Fransa'dakinden daha az boyutlarda olduğu ülkelerde ise, hâlâ feodal ve kimi zaman aristokrasinin üste çıktığı krallıklar sahneye geliyor.

Fazla yerimiz olmadığından birkaç örnekle yetineceğiz.

MUTLAKİYETTEN ILIMLI MONARŞİYE: İNGİLTERE

İngiltere, XVI. yüzyılda, fiilî bir mutlakiyet aşamasına varmıştı. Ne var ki, bu mutlakiyet, öylesine hızlı bir sosyal gelişmeye yol açtı ki, o yüzyılın sonlarına doğru, hukuk alanında da saptanmasına geçilmeden devrini tamamlamıştı.

Nasıl?

Gerçekten, VII. **Henri** döneminde (1485-1509), daha önceki uzun bir gelişme boyunca, senyörlerce ve kimi kuramcılarca (legiste) krallığa dayatılmış **belli ilkeler** buluyoruz. Bu ilkeler, toplumsal bilinçte öylesine yerleşmişti ki, yeni koşullarda da sürdü. Bu kuramlara göre, kralın edindiği ilk miras kanundur. Çünkü kanun yoluyla kraldır o; ve, kanun olmazsa kral da olmaz: Kanun, kralın üstündedir. Her zaman uygulanmasalar da, bilinçlerde yaşayan başka ilkeler de vardı: Kral, Parlementonun iznini almadan, yeni bir vergi koyamaz, hiçbir kanun çıkaramaz; hiç kimse, işlediği suçu gösteren bir belge olmadan ve çabucak yargılanmadan hapsedilemez; suçluluk ya da suçsuzluğa, on iki yurttaştan oluşan bir *jury* hükmetmelidir; görevliler, görevlerinde işledikleri suçlardan dolayı, mahkeme önüne çıkarılmalıdır; kralın Bakanları, Avam Kamarasınca seçilmelidirler.

Kralın pek az görevlisi vardı. Adaletin ve idarenin en büyük bölümü, kral adına, onun atadığı önemli kişilerce yürütülüyordu. İngiltere, kontluklara bölünmüştü. Her birinde, yerel büyük soylular arasından çıkan ve milislere kumanda eden bir *lord*

vardı; orta toprak soyluları ile soylu olmayan zengin toprak sahipleri arasından seçilen bir *sheriff* ve sulh yargıçları yargılayıp asayişi sağlıyorlardı. Kralın, onlar üzerinde bir otoritesi yoktu. Kuzeyde, kontluk örgütlenişi kuraldı: Senyörler, uygulamada otoritelerini koruyorlardı. Kontluklar, Galler ülkesinde 1536 yılına değin yoktu. Bütün bunlar, aristokrasinin ve birkaç büyük kentin üstünlüğünü sağladı.

Ne var ki, VII. Henri, mutlak bir kral olarak hareket etti; VIII. **Henri** (1509-1547), daha da ileriye götürdü bunu; VI. **Edouard** (1547-1553)'ın ardından **Marie Tudor** da öyle davrandı; son olarak, fiilî mutlakiyet, **Elizabeth** (1559-1603) ile doruğuna vardı. VII. Henri, iç savaşlardan bitkin hale gelmiş, huzur ve otorite isteyen bir ülke bulmuştu. İki Gül Savaşı, soyluları parçalamıştı. yeni soylular ise, her şeyi krala borçluydular. Parlamento uysallaştı. Yüz Yıl Savaşının keskinleştirdiği ulusal duygu, Fransızlara karşı duyulan kin ve korku, krallık iktidarını destekliyordu. Kral, İngiltere'de pek erken yayılan Rönesans'ın düşüncelerinden de yararlanıyordu. İngilizler, çok geçmedi dinsel sorunların içine gömüldüler, politikaya az-buçuk kayıtsızlık gösterip, yönetimi krala bıraktılar. Ulusçulukları, Papaya pek düşman etmişti onları; ve VIII. Henri, VI. Edouard, Elizabeth de hükümdarlığa halk arasında bir saygınlık kazandırdılar. Son olarak, kralın önemli bir etken olduğu iktisadî hamle, **burjuvazinin gelişmesine** yol açtı; burjuvazinin ise, krallık iktidarının desteğine gereksinmesi vardır.

İngiltere, XV. yüzyılın sonlarında, her şeyden önce çiftçi ve çobanlardan oluşan bir ulustu hâlâ. Ne var ki, daha o yıllarda, yünlerinden hafif dokumalar yapmaya başlamışlardı; bu dokumalar, Flaman kumaşlarından daha ucuzdu ve onlarla kıta Avrupa'sında büyük bir rekabete girişmişti ve bu rekabet tâ Orta Doğu'ya değin uzanıyordu. VII. Henri, ham yünün dışarıya satılmasına karşı koyduğu vergilerle, bu sanayiyi korudu: Öyle olunca da, ham yünün fiyatı yükselmeye başladı ve İngiliz yünlerinden yapılan Flaman kumaşlarının fiyatlarının da fırlamasına yol açtı. VIII. Henri, 1536-1539 yıllarında, manastır mülklerinin satışa çıkarılmasıyla İngiliz ekonomisine kesin bir hamle kazandırdı. Bu sermaye akışıyla, İngiltere'de gerçekten bir **iktisadî devrim** oldu; ve İngiltere, XVI. yüzyılın ikinci yarısında, bir bakıma, bü-

yük deniz ticaretine ve merkezîleşmiş büyük sanayiye sahip bir ülkeydi artık; ve korumak gerekiyordu bunu. Zengin bir burjuvazi, toprak satın alıyor, *gentrye* giriyordu; ve, yerel görevler için eski saygınlarla rekabete girişiyordu. Keskin bir sınıf mücadelesi başlamıştı: Güney-Doğu İngiltere'de, küçük soylular da kendilerini kapitalist tarıma ve büyük ticarete verdikleri için, o kadar keskin değildi bu mücadele; kimi bölgelerde ise alabildiğine sertti: Nitekim 1569'da, büyük feodaller, Northumberland ve Westmoreland kontları, kraliçeye karşı ayaklanmışlardı; katolikliği ve onun temsilcisi Marie Stuart'ı savunmak kadar, bu yeni insanların yükselişini durdurmak için de yapmışlardı bunu. **Krallığın zaferi, yeni kapitalist toplumun zaferi oldu.** Öte yandan, krallık, avare dolaşan ve 1549'da başkaldırmış yeni proletaryayı dizginleyip işe koşmak zorundaydı; bunun gibi, toprak sahiplerinin **«çitleme»**ye (enclosure) gittikleri ve yünlü sanayi için koyun otlakları haline getirdikleri ekili topraklardan kovdukları kesenekçi ve kiracılar da bu proletaryaya katılmışlardı, onlara da dur de-

27. – Elizabeth döneminin adım başı dilencilerinden biri (XVI. yüzyılda yapılmış bir gravür)

mek gerekiyordu. Kapitalistlerin gereksinmeleri, sınıflar arasındaki zıtlık, krallık iktidarını destekledi.

Reform, ne ucuzlatmıştı Kilise'yi, ne de demokratlaştırmıştı. Yük, başta öşür biçimi altında, geçmişteki ağırlığıyla sırtlara bindi. Belki şu farkla yalnız: Bu öşrü, onu satın almış ya da kralın kendilerine bağışladığı yığınla kişi topluyordu artık. Manastırların kapatılmalarının ve mülklerinin dünyasallaştırılmalarının sonuçları, oralara bağlı binlerce çiftçi için çok daha ağır oldu. Mülklerin değişmesi, bu küçük kesenekçilerin yoksulluğa düşmesi ve haklarını yitirmeleri demek oluyordu. Gerçekten, yeni sahipler, köylülerle ilişkileri düzenleyen atadan kalma âdetlerle bağlı değildiler. Daha fazla gelire ve ranta konmak için, bu âdetleri koparıp atmakta hiçbir rahatsızlık duymadılar. «Çitleme»lerin doğurduğu felâketlere, kazanç hırsının doğurduğu felâketler gelip eklendi. Yeni malikler, rantları ve fineleri yeniden yükselttiler, tarlaları çitle çevirdiler ve babadan oğula kesenekçi olanları kovdular oralardan. Manastırların, ekilir toprakların üçte birine yakın miktarına sahip oldukları göz önünde tutulursa, köylüleri çarpan felâketin boyutları hakkında bir düşünceye varılabilir. Marx, manastırların dünyasallaştırılması konusunda sonradan şunları yazacaktı: «Reform ve onun sonucu olarak Kilisenin mallarına karşı girişilen soygun, XVI. yüzyılda halka şiddet yoluyla el koyma yolunda yeni ve korkunç bir eğilime yol açtı.»

İlk halk hareketi, VIII. Henri'nin sağlığında, 1536 yılında, İngiltere'nin kuzeyinde patlak verdi. Başkaldırı, soyluların yönetmesine ve istemlerin gerici niteliğine karşın, hiç kuşkusuz, halkın aşağı tabakalarının tiksintisini dile getiriyordu. VIII. Henri'nin ölümünde, Tac, henüz pek genç olan VI. Edouard'a geçince, dayısı Somerset dükü naip oldu. VI. Edouard zamanında Reform, daha da ileri gitti. Protestanlarınkine yakın yeni bir ayinler metni hazırlandı. Din hizmeti İngilizce yapılmaya başlandı; kimi Katolik âdet ve ayinlere son verildi. 1548 yılında, devlet yönetimindeki durumunu güçlendirmek için sosyal demagojiye yatkın olan Somerset, «çitleme»ler hakkında yeni bir araştırmaya girişti. Krallığın koyduğu kurallara uymadıkları bahanesiyle, rakiplerine ve kendini kıskananlara ağır para cezaları biçti. Hükümet yapısında bir çatlak doğurdu bu ve giderek idarede karışıklığa yol açtı. Hoşnutsuzlukları git gide artan halk kitleleri bundan yararlandılar.

1549 yılında ülkenin büyük bir bölümünde ayaklanmalar patlak verdi. Baharda, kentlukların çoğunda, «çitleme»lere karşı protesto eylemleri görüldü. Bunların içinde en önemlisi, İngiltere'nin doğusunda, soyluların en alt tabakalarından birinden gelen **Robert Ket** adlı birinin yönettiği bir başkaldırı oldu. Hareketin merkezi, sanayi bakımından pek gelişmiş bölgeler-

den biri olan Norfolk kontluğu idi. Hayli zamandan beri, çok sayıda ve güçlü **freeholders**, ortaklaşacı mülkiyeti yok eden çitçilere karşı korkunç bir direniş içindeydiler orada. Hareket, kontuluğun güneyinde, Altleborough'ta çitlerin yıkılması ile başladı ve hızla yayıldı. 20 haziranda, başkaldıranlar, kontluğu güneyden kuzeye katettikten sonra, karargâhlarını başkent Norwich'ten pek de uzakta olmayan bir yerde kurdular. 20.000 kişiydiler daha şimdiden. Kentlerin aşağı-halk tabakalarından yardım gören ayaklananlar, 22 haziranda Norwich'i ele geçirdiler. Kendilerine karşı –Northampton markisinin kumandasında– gönderilen 1200 kişilik silahlı bir birlik bozguna uğratıldı. Başkaldıranlar programlarını Londra'ya yolladılar. «Çitleme»lerin sona erdirilmesini, ortak toprakların köylülere geri verilmesini istiyorlardı. Ayaklananlar, ayrıca lordların ortak topraklardan yararlanma hakkından da yoksun kılınmaları arzusundaydılar; gerekçe olarak şöyle diyorlardı: «Onların yeterince kendi toprakları vardır. Biz... barış yargıçlarının, şeriflerin... Kral VIII. Henri'nin hükümdarlığının ilk yılından başlıyarak, halktan gizledikleri, «çitleme»lere karşı... iyi kanunların yeniden yürürlüğe sokulmasını istiyoruz. (Madde 27).

29 maddelik bu programda, Almanya'da ayaklanan köylülerin ünlü «12 Madde»sini, pek dikkat çekecek biçimde –hemen kelimesi kelimesine– hatırlatan çok madde vardır. Zamanın bir vakanüvisi, Ket'in, başkaldıranlara hitapla yaptığı bir konuşmayı anlatır: «Şimdi zengin kişiler alay edip hiçe sayıyorlar sizi; eziyorlar ve bırakmıyorlar ayaklarınızın üzerinde doğrulasınız. Servetler kasalarına akıyor, sizler ise sefalet içindesiniz: Yediğiniz bakla ve içtiğiniz yulaf çorbasıdır». Ne var ki, Ket, başkaldıranların, «mülkiyet hakkı»na saygılı davranmalarına çalışıyordu: yani, kimi yoksullar arasında görülen eşitçi eğilimlerin silinmesine çaba gösteriyordu. Bu yoksullar ise yayınladıkları bir belgede şöyle diyorlardı: «Bütün çitleri yerle bir edeceğiz, tüm çukurları dolduracağız ve herkese ortak otlaklardan yararlanmasını sağlıyacağız... Her şeyin özgür ve eşit kullanılmasını istiyoruz». Çiftçilerin bu eşitçi eğilimi, antifeodal başkaldırıya katılan tüm yoksulların eğilimi oldu.

Ayaklananlar arasında kaynaşmanın olmayışı, pek derin sosyal farklılıklar, servetlerdeki çeşitlilik, hareketin dibini alttan alta oydu. Londra'nın üstüne yürümek yerine, Ket, görüşmelere kalktı. Aradan geçen zaman içinde, hükümet, özellikle Alman ve İtalyan paralı askerlerden oluşan bir ordu kurdu. 27 Ağustos 1549'da, Norwich'te yapılan kesin savaşta, başkaldıranlar, kendilerinden daha iyi donanmış ve alabildiğine talim görmüş düzenli orduya yenildiler. Kan gövdeyi götürdü. Robert Ket ve kardeşi William, kimi öteki «kışkırtıcılar»la beraber darağacına yollandılar. Robert Ket'in başkaldırısına yol açan şey, Wat Tyler'inkinden farklı olarak, küçük şato sisteminin çözül-

mesi değildi yalnız: Kapitalist ilişkiler küçük şatolara gelip girmişti; ve bu ilişkiler, kuşkusuz, hem parçalı mülkiyete düşmandı, hem de öteki geleneksel işletme biçimlerine. Köylülük, yeni soylularla burjuvazinin bağlaşıklığı karşısında soyutlanmıştı; yenilgisi de kaçınılmazdı öyle olunca.

VIII. Henri ve arkasından gelenler, zorla ödünç ve bağış koparark, gümrüklerden pay alarak, kendilerine kaynaklar yarattılar. Krallar, 1539-1549 yılları arasında, Parlamentonun anayasal değer tanıdığı duyurular ve krallık konseyi kararlarıyla yasamada bulundular. 1487'de yeniden örgütlenen, sonra da 1517'de Şansölye Wolsey'in düzene soktuğu, Konsey'in adlî bölümü, yani «Yaldızlı Oda», krallığın ayrıcalıklarını tanımayanları kararlarıyla zorladı; sheriffler, sulh yargıçları ve bütün İngilizler, kralın iradesini yerine getirmeye koyuldular. 1540'ta istikrarını bulmuş olan «Özel Konsey», öteki konseylere de egemen olarak, hükümetin birliğini sağladı. Öte yandan, kral, Avam Meclisi seçimleri için resmî adaylık uyguluyordu. Lordlar Meclisine gelince, kralın atadığı piskoposlar, baş papazların (abbé) yerine geçtiler.

İngiliz mutlakiyeti, XVI. yüzyılda doruğuna, kraliçe Elizabeth ile vardı; daha önceki uygulamalar, onun döneminde son noktasına ulaştı. Yüksek Komisyon Divanı (1583), Kraliçenin Kiliseye üstünlüğüne (1559 tarihli kanun) karşı çıkanları *jüri*siz yargıladı. Devlet Sekreterleri Bakan oldular; onlar arasında William Cecil, başta gelen bir rol oynadı. Hükümet, bireyleri desteklemek üzere, iktisadî yaşama, sıkı bir merkantilist politikayla sürekli müdahalelerde bulundu. İspanyol istilâsı korkusu altında yaşayan hükümet, savaşta yararlanabileceği devlet kaynaklarını, donanma ve sanayileri sonuna değin arttırdı. Gemi yapımına prim verildi, balık yenmesini dayatan kanunlar çıkarıldı; yabancı gemilerle taşınan mallara daha yüksek gümrükler koyan, tekelci ticaret ortaklıkları yaratan Hansa'ya karşı savaş açan 1559 tarihli Denizcilik Kanunu (Act of Navigation), ülkeye gemi ve denizci sağladı, ticareti geliştirdi. 1563 tarihli Zanaatçılar Statüsü, el emeğini düzenledi; meslekî eğitimi sağladı ve el emeğinin ustalarla kapitalistler arasındaki dağılımına kurallar koydu. Tekeller, ortaklıklar, kıta Avrupa'sından din savaşları nedeniyle kovulmuş yabancıların yerleştirilmesi, onlara tanınan ayrıcalıklar, ye-

28. – Kraliçe I. Elizabeth

ni sanayi kollarının doğuşuna yol açtı: Başta da top ve barut yapımı, demir, kalay, kurşun, kükürt geliyor; sonra da halîf dokumaları, Anvers'ten Manchester'e gelen pamuğu görüyoruz, vb. 1571'den başlayarak, 1545 tarihli Statü faizli ödünce uygulandı. Bir para reformu, İngilizlere, Avrupa'nın en sağlam parasını sağladı. Fiyatların ılımlı kalması ve ekinin de bol olması koşuluyla, dışarıya buğday satımına da izin verildi.

Mutlak monarşiye bağlı iktisadî gelişme, **mutlak monarşiye muhalefeti** de yarattı. 1575 dolaylarından başlayarak, büyük tacirlerin ve merkezileşmiş imalâthanelerin sahibi büyük sanayicilerin sayısı ve gönenci, alabildiğine arttı. Kendi güçlerinin bilincindeydi bu insanlar ve özellikle de iktisadî etkinliklerinde ser-

best kalma gereksinmesini duyuyorlardı. Öyle olduğu için de, kendilerine dayatılan düzenlemelere ve mutlakiyete düşman oldular. Aynı zamanda, Kraliçenin dayattığı Anglikan Kilisesine karşı çıkan Protestanların sayısı ve kızgınlığı da artıyordu git gide; istedikleri, müminlerin kendiliğinden örgütlenişine ve papazların seçimine dayanan Presbiteryen bir Kilise idi, ya da Kilisenin de olmadığı bir bağımsızlık istiyorlardı.

Şu da var: İngiltere'de özgürlüğün ilkeleri, hiçbir zaman geçerliliklerini yitirmemişlerdi. VIII. Henri'nin kendisi, bu ilkelere karşı saygısını hep ortaya koymuştur. Parlamento, boyun eğerken bile, haklarını hatırlamıştı hep. Özetle, mutlakiyeti olanaksız kılacak bir düşünce değişikliği yetiyordu. Muhalifler, uzun süre İspanyol tehlikesiyle durduruldular. Ancak Parlamento, 1603 yılında, Elizabeth'den, tekellerden vazgeçme vaadini sökün aldığında, değişme de kendini haber verdi.

Mutlakiyetle **burjuva özgürlükleri** arasında mücadele başlamıştı.

PAY-BAS'DA DEVRİM

Pay-Bas, değişik unvanları olan aynı prense bağlı **eyaletler topluluğuydu**.

İmparator Maximilien, sonra da oğlu Güzel Philippe, ülkeyi, mutlak egemenlikleri altında birleştirmeyi denemişlerdiyse de, senyörlerin ve kentlerin özerklik ve bağımsızlık anlayışına çarpmıştı girişimleri. Ancak devletin, esnaf kuruluşlarına karşı «tacirler»i koruması sayesinde, kapitalizm de zaferini kazanır. **Anvers**, Bruges'e üstünlüğünü kabul ettirir ve, kendisine ham madde sağladığı kadar alıcısı da olan, Pay-Bas'nın **iktisadi birliğini** kurar. Ticaret serbestliğine, iktisadî bireyciliğe, giderek yerel özerkliklere karşı monarşik merkeziyetçiliğe tutkun kapitalist bir burjuvazi, zanaatçı kentlerin burjuvazisine üstün gelir. Soylular gibi yaşayan bu büyük burjuvalara karşı, soylular da, kendilerini burjuvalardan ayırmak ve sosyal üstünlüklerini korumak amacıyla, Prensin bahşettiği görev ve ayrıcalıklara dayanırlar. İktisadî gelişmeye eşlik eden Rönesansın gelişmesi, bireyciliği, gurup ve özerklikleri bozup parçalama duygusunu geliştirir; bu parçalanmanın üstesinden ise ancak güçlü bir prens gelebilir-

di. Roma hukuku da, çoğu kafaya mülkiyetle ilgili düşünceler sokar. 1516'da ülkenin prensi olan -geleceğin Şarlken'i- Gand'lı Charles, **mutlakiyetin kurumlarını yaratmak** ister. Her eyalete, hükümdarın doğrudan temsilcilerini yerleştirir: Görevleri iyi belirlenmemiş bir genel yönetici vardır; Adalet Divanları, çoğu yerde Hesap Odaları; eğitimleri ve çıkarları gereği hükümete yakınlık duyan burjuvaların eline geçmiş belediye görevlileri. Charles, eyaletleri merkezi yönetime bağlar. Ülkeyi bir Konseyin yardım ettiği bir naip yönetmektedir; çok geçmeden bu Konsey, Fransa'daki gibi üçe bölünür: İçinde soyluların yer aldığı, politikaya bakan Devlet Konseyi; hukukçular, burjuvalar ve küçük soylulardan oluşan ve adaletle idareye bakan Özel Konsey ile Maliye Konseyi (1531). Charles, temsilcilerini Etats Généraux'ya göndermelerini dayatır. Son olarak da, 1547'de, soylulardan oluşan, ücretini kendisinin ödediği ve kendisine bağlı sürekli bir ordu kurar. Görevlileri, yaşamın her alanına burunlarını sokarlar; alış-verişi, borsayı, tersaneleri, kamu yardımlaşmasını düzen altına almak ister, örfleri yazılı hale getirmeye, Roma hukukunu sokmaya kalkarlar. Bu ortak kurumlar, On Yedi Eyalete bir birlik getirir ve ulusal duygunun uyanışını tamamlarlar.

Ne var ki, hukuka geçmemiş, sadece **uygulamada bir mutlakiyetti** bu. Charles, keyfince sürekli vergi koyamadı; toplananı istediği gibi kullandı, ancak Etats Généraux vergiyi oylama hakkını elinde tuttu; siyasal sistemin anahtarı da işte bu noktaydı. Çok geçmeden, burjuvazinin gelişmesi, mutlakiyeti olanaksız hale getirecektir. Hep, feodal dönemle burjuva dönemi arasında gördüğümüz mutlakiyetçi dönem, Pay-Bas'da pek kısa sürdü: mutlakiyet, hukuk alanına geçip yerleşemedi.

Şarlken'in oğlu II. **Philippe** (1555-1598), Pay-Bas'yı, hukuksal yönden de bir monarşi yapmak ister; çünkü, coğrafi durumu ve kaynakları, Avrupa egemenliğini sağlayacaktır ona. Boşa çıkar çabası. İspanyol yönetimi, iktisadî alandaki düzenlemeleriyle, ülkenin çıkarlarını bozar: Örneğin, gemilerde tayfaların sayısının çoğaltılması emri, maliyet fiyatlarını artırır; 1577'de İspanyol Hazinesinin iflâsı ise, bütün dünyayı etkiler. İçten içe bir iktisadî bunalım, hükümete karşı olan sızlanmaları daha belirginleştirir.

II. Philippe, soylularla burjuvazi arasındaki dengeyi, burju-

valar yararına bozarak, muhalefetin kapılarını açar. 1559'da İspanya'ya hareket ettiğinde, Naîp Marguerite de Parme'ın yanına, üç burjuvadan oluşan bir Konsey bırakır; içlerinden biri Granvelle'dir. Bu yarı resmi kurul, tüm önemli işleri eline geçirir ve Devlet Konseyinin varlığını hiçe indirir. Soyluların önemi azalmıştır; oysa, topraklarını kapitalistler gibi işlettikleri, borsada spekülasyon yaptıkları, kapitalist girişimlerde sermayeleri olduğu, burjuvalardan tiksinseler de burjuvalaştıkları halde, iktisadî bunalım onların da arkasındadır. Aynı zamanda Devlet Konseyi üyesi de olan Granvelle'le, Devlet Konseyinde bir arada bulunmayı reddederler.

Devrimi, **büyük soylular** başlatır.

Oysa burjuvalar, II, Philippe'i tutmazlar ve ona karşı birleşirler. Bunun sonucu şudur: Kral, ulusal ülküyü temsil etmemektedir artık. Her İspanyol, ülkenin vergilerini yabancı amaçlar için kullanan bir yabancı gibi görünmeye başlar. İspanyol birlikleri, arkadan da –1567'den 1573'e değin– **Dük d' Albe'nin terör hükümeti**, kasılma, zalimlik, sofuluk ve har vurup harman savurmalarıyla nefretini uyandırır herkesin. Her şeyi dinsel çıkarların arkasına takan kralın din politikası, bu yaşamı genişliği-

29. – Günlük yaşamın bir parçası olarak açlık: XVI. yüzyılda Pay-Bas'da ekmek dağıtımı

ne alan, Rönesans kafalı ve -hangi dinden olursa olsun- tacirlere buyur etme gereksinmesini duyan bir ülkede, hayli ılımlı ve hoşgörülü katolikleri kaygılandırır. Son olarak da, 1543'ten beri ilerleme içinde olan Calvin'ciler, Protestan bir devletin düşünü görürler ve devrimcidirler, Katolik kralın da uzlaşmaz düşmanıdırlar. Alış-veriş üstüne sürekli vergi koyup mutlakiyeti katmerleştirmeye kalkmakla, Albe, bardağı taşırır (1571). Alış-veriş felce uğrar. Sefalet hüküm sürmeye başlar. İç savaş başlar. Devrim, mutlak rejimden bir burjuva rejime geçtiğinde olağan yürüyüşünü izleyecektir: Soyluların devriminden sonra, burjuva devrimi gelecektir, sonra demokratik devrim, arkasından da burjuva gericiliği.

Gerçekten Pay-Bas, önce **federal** yapıda bir **liberal burjuva devletine** dönüşür. 1572 yılından başlayarak, Calvin'ciler, Calvin'ci bir devlet kurarlar; Hollanda ve Zelanda deltasının koruduğu bu devletin başında, genel yönetici (stathouder) olarak, **Prens Guillaume d'Orange** vardır. Prensin çevresine sığınmış Fransız Calvin'cileri, devrime bir gerekçe ve bir siyasal öğreti verirler: İktidar, halka Tanrı'dan gelmekte ve halk da onu krala vermektedir; kral, gerçek ve doğal kanunu olan Tanrı'nın kanununa uyuyorsa iktidarı elinde tutabilir; tersi olduğunda, halk, kendisi değil, ama yüksek görevlileri aracılığıyla bu iktidardan yoksun kılabilir onu. Pay-Bas'da da, harekete geçecek olan Etats Généraux'dur; çünkü, Pay-Bas, bir eyaletler topluluğu değil, birleşmiş bir ulustur. Böylece doğal haklarla ilgili akılcı bir kuram, geleneğin, tarihsel hakların, kralın ayrıcalıklarının yerine geçiyor; kapitalizmin ve mutlak monarşinin ortaya çıkardığı gelişimin sonuçlarını dile getiriyor ve gerekçelendiriyordu. Okumuş burjuva görevliler ile avukatların aklı yattı buna. 19 Ekim 1576'da, **Gand Barışı** ile, hükümdarın yerine geçen Etats Généraux, bu ilkeler üzerine yeni devleti kuruyordu.

Ne var ki, II. Philippe'le uzlaşma girişimleri, Guillaume d'Orange'ı ve Calvin'cileri kaygılandırdı. Savaşın yakıp yıktığı bir ülkede, işçilerle zanaatçıların sefaletinden yararlandılar. Yazdıkları yergi eserleri, halkın, her türlü otoriteye ve özellikle de Kiliseye karşı güvensizlik ve kinini bileyledi; Tanrı iktidarının sahibi olduğu için, halk, bundan sonuçlar da çıkardı. 1577 Ağustosunda, Bruxelles'de, **On Sekizler Komitesi** diye adlandırılan bir komite, otoriter bir demokrasi kurdu ve halkın diktatörlüğünü

Etats Généraux'ya da uyguladı. Bir diktatörde, Prens Guillaume d' Orange'de kendi varlığını dile getiren halk, diz çökmüş bir halde, sevinç hıçkırıklarıyla kabul etti onu; «sanki kenti Tanrı'nın kendisi dolaşıyordu». Demokratik hareket, Orta ve Güney Pay-Bas'da kentten kente yayıldı.

Ancak, mülkiyete saldırılar, burjuvalarla soyluları korkuttu ve güçlü bir iktidarı özletti onlara. Kiliselerin ve manastırların yağmalanması, papazlara ve keşişlere saldırılar din duygusunu uyandırdı, Cizvitlerin vaazını kolaylaştırdı. Katolikliğin çıkarları her şeyin önüne geçti. Öte yandan savaş, Anvers'in yağmalanması (1576), Kuzeydeki başkaldıranların Escaut ağzına koydukları abluka, güneyden göçmüş Calvin'ci tacirlerin yerleştiği ve ticareti Anvers'in ticaretinin yerine geçen Hollanda ve Zelanda'nın rekabeti ile ülke çökmüştü.

Pay-Bas, **iki ulusa** bölündü, Güneydeki soylular ve burjuvalar, demokratlardan kendiliğinden sıyrıldılar ve 1579'da **Arras Birliği**'ni kurdular; bu olurken, kuzeydeki Calvin'ci burjuvalar da, **Utrech Birliği**'ni oluşturuyorlardı. Genel yönetici Farnèse Arras Birliği'ni İspanya kralıyla uzlaştırdı; kral, bir süre için, mutlakiyetten vazgeçti ve, yavaş yavaş, çoğu orduların gelip geçmesine elverişli geniş ovalardan oluşan Güneyin on eyaletini yeniden ele geçirdi. Kuzeyde, ırmak kolları, bataklıklar, geniş su alanları, taşkınların ve denizin koruduğu Delta eyaletleri, bir kıyıda kaldılar. Din farklılığı, orduların yakıp yıkmaları, iktisadî rekabet, bu iki milliyeti git gide ayırdı birbirinden.

1598'de, II. Philippe, birliği yeniden kurmaya kalktı. Arşidük Albert ile İsabelle'in yönetiminde olmak üzere, Pay-Bas'ya, açık bir özerklik tanıdı. Ne var ki, yalnız Güney tanıdı bu ikisini. Kuzey, burjuva, protestan, feodal,liberal devlet yazgısını izliyordu. Güney ise, git gide bir mutlakiyet ülkesi olacaktır yeniden.

Pay-Bas'daki devrimin tarihsel önemi nedir?

Pay-Bas devrimi, Avrupa'da **ilk burjuva devrimi** oldu. Bu devrimin gerçekleştiği dönem, doğan kapitalizmin henüz imalâthane aşamasında bulunduğu, «ticaret üstünlüğünün sanayi üstünlüğünden önce geldiği» ve, kapitalist toplumun yükselen sınıflarının –burjuvazi ile proletaryanın– henüz olgunluğa erişmediği bir dönemdir. Başkaldırı, yabancı vesayetindeki bir ülkede patlak vermişti; bir kurtuluş savaşı biçimini aldı, Calvin'cilik de

ideolojik bayrağıydı. İtici güç halk kitleleriydi, ancak devrim, ülkenin kuzeyinde başarıya ulaştı; çünkü iktisadî, sosyal ve siyasal koşullar orada uygundu. Bununla beraber, iktidar, devrimci burjuvazinin eline geçmedi; soylularla bağlaşıklık içindeki tutucu tacir oligarşisinin eline geçti. Oranjizm, bu ortaklığın simgesi oldu ve cumhuriyetin tarihinde büyük bir rol oynadı. Gerçekleştirilen iktisadî, sosyal ve siyasal reformlar, yarım-önlemler oldular ancak ve feodal kalıntılar varlıklarını her yanda sürdürdüler. XVII. yüzyılın sonlarında, İngiltere, daha köktenci bir burjuva devrimi yapıp, Avrupa'da ön sırayı alacaktır; Hollanda ise, ikinci plânda gelen güçler arasına girecektir git gide.

IV

«ORTA ÇAĞ'LI» MONARŞİLER

Bundan önce anlattıklarımızdan farklı olarak, içinde güçlü bir burjuvazinin boy atmadığı ülkelerde, krallık, mutlak monarşi aşamasının berisindedir.

Polonya ile Rusya'dan sözetmek istiyoruz.

POLONYA

Polonya, son Jagallon'lar, yani I. Jean Albert (1492-1501), I. Alexandre (1501-1506), I. Sgismond (1506-1548), II. Sigismond Auguste (1548-1572); sonra da -gelecekte Fransa'ya III. Henri adıyla kral olacak olan- Henri de Valois (1573-1574), Etienne Bathory, (1576-1586), III. Sigismond Vasa zamanında, başında bir kralın bulunduğu «aristokratik bir cumhuriyet» olur.

Aslında, birbiriyle bağdaşmayan dört kümeden oluşmuş bir devlettir bu: Krallık, Litvanya, Krallık Prusyası ile Dükalık Prusyası, bir kralın egemenliğinde, gevşek bir toplaşma içindedir. Kral, seçimle belirlenmektedir; ve Etienne Bathory'nin ölümünün arkasından, 1587'de olduğu gibi, partiler arkasında, savaşlara bile yol açmaktadır seçim. Yeni kanunlar ve ordunun bakımı için vergi koymak, içinde yalnız soyluların temsil edildiği Diyetlerin yetkisinde; ancak, oybirliği gerekiyor, ve doğaldır ki,

bu da her türlü kararı güçlüğe uğratıyor. Kralın ne ordusu vardır, ne hazinesi, ne de örgütü. Kendi topraklarında yaşıyor ve devletin giderlerini kendi gelirlerinden ödüyor. Aslında, senyörlerin başta geleni. Orta Çağ'lı bu krallık, yeni anlamıyla mutlak monarşi olamamıştır.

Pek burjuvazi de yok Polonya'da. Kapitalist Avrupa'nın kıyıcığındaki bu ülkenin başlıca ticareti, dışarıya buğday satmak. Batı'nın tahıl istemine yanıt verenler, uçsuz bucaksız toprakların sahibi olan senyörler. Bunlar, kapitalin yerine el-emeğini koyuyor ve üretim için de, köylüleri, git gide daha fazla boyunduruk altına alıyorlar. Köylülere böylesine hükmetmek ve buğdaylarından daha fazla kazanç sağlamak için, bu soylular, kralın yetkilerini sınırlıyor ve öteki sosyal sınıfları feda etmeyi dayatıyorlar ona. Adayları yükümlülükler altına sokan krallık seçimi, büyük senyörlere karşı bir şey yapmaya kalksa, -Batı'nın zengin burjuvalarının gücüne asla sahip olmayan- yoksul bir soylu takımından başka bir şey olmayan kralların yetersizliği, ister istemez meydanın büyük senyörlere bırakılmasını desteklemekte.

I. Jean Albert'le, 1493 ve 1496'da, **köylülerin yer değiştirmeleri sınırlandırılır:** Senyör, köylüleri toprağında tutmakta ve çalışmaya zorlamaktadır onları; adalette temsilcisidir bu köylülerin ve, uygulamada, onlarla, kendilerine ulaşmayan krallık adaletinin arasında yer almaktadır; adamlarının efendisidir. 1520-1521'de, Diyetler, köylüleri, ekip biçmekle yükümlü oldukları toprağa bağlarlar. Senyörler, tarım topluluklarının topraklarını mülklerine katabilirler. Komünler, adlî özerkliklerini yitirirler ve soyluların mahkemelerine tâbidirler. Soylular ise, topraklarında mutlak efendidir.

1493 ve 1496'da, soylular, gümrük vergileriyle Hazine'ye olan ödentilerden de bağışık tutuldular. Burjuvalar, askerî mesleklerden ve yüksek Kilise makamlarından uzaklaştırıldılar; yalnız soylular girebiliyorlardı buralara Sigismond-Auguste zamanında, 1564'ten sonra, yabancı lüks nesneleri daha uygun fiyata sağlamaları amacıyla, soylular, mutlak değiş-tokuş ilkesini ilân ettiler. Öyle olunca da, ulusal sanayi, yabancı rekabet karşısında çöktü. Tacirler, azamî bir fiyat zorunluğunu dayatan düzenlemelere tâbi tutuldular; dışarıya kendilerinin gidip mal almaları da yasaklandı. Soylular, buğdaylarını almak için gelen yabancılar-

dan bu malları doğrudan doğruya sağlamayı daha uygun gördüler. Aynı zamanda, Türklerin İstanbul'u, Tatarların da Karadeniz ülkelerini ele geçirmeleriyle, Güneydeki ticaret yolları Polonyalılara kapanmıştı. Ticaret engellenmişti. Soyluların harcadıkları burjuvazi gelişemezdi.

1493 ve 1496'da, soylular, savaş halinde konacak vergileri belirlemek üzere eyalet Diyetleri (diyetin) kurmak hakkını elde ettiler. Bu meclisler, asıl Diyet'teki temsilcilerine emredici vekâlet verdiler ve onun kararlarını reddetmekte ya da yerine getirmekte özgürlüklerini ilân ettiler. Böylece, yerel çıkarlar, genel çıkarın üstüne çıktı. Mielnik Ayrıcalığı (1501), Piskoposlarla soyluların önde gelenlerinden oluşan Senato ya da Krallık Konseyi'nin yetkilerini çoğaltti: Kral, onların öğütlerine uymak ve adaleti de onların istediği gibi yerine getirmekle yükümlüydü; tersi olursa, bağlılık andından dönebileceklerdi. Tacı ve krallık âlâmetlerini saklayan Senato idi; yöneticiler, ona danışıyorlardı. **Nihil Novi Anayasası** (1505), krala, Senato ile eyalet temsilcilerinin izni olmadan yeni herhangi bir şey yapmak olanağını tanımadı. I. Sigismond döneminde, **Laesae Majestatis Anayasası,** senatörlerle Diyet temsilcilerinin dokunulmazlıklarını güvenceye bağladı. Krallık iktidarı senatonun elindeydi; kral, görevini gerçekten bırakmış durumdaydı. 1573'te **Pacta convena,** Henri de Valois'ya, Senato'nun izni olmaksızın savaş ve barışa karar veremeyeceğini, Diyet'in iznini almadan seferberliğe kalkamayacağını, 16 senatörden oluşan bir konseyin yardımını kabul edeceğini ve Diyet'i de iki yılda bir toplayacağını emrediyordu. Bunlara aykırı davrandığında, uyrukları, her türlü itaatten azad olacaklardı. 1592'de Engizisyon Diyeti, kral hakkında ciddî bir soruşturma açmaya kadar gitti.

Bütün bunlar olurken, dış tehlike bilinci de zayıfladı. Diyet, 1512, 1514, 1527 yıllarında, sürekli ordu tutmak için düzenli vergi konulmasını reddetti. Soyluların topladığı birlikler hesapta tutuldu. Sigismond, Töton Şövalyelerinin başı Albert de Brandebourg'u, Protestanlığı kabulde –Polonya'nın egemenliğinde olmak üzere– Prusya'nın prensi diye kendini ilân etmede serbest bıraktı (1525). Prusya doğmuştu. 1526'da Avusturya Hanedanı, Macaristan ve Bohemya'ya el koydu. Moskova devleti büyüdü ve güçlendi. Polonya kralı, hıristiyan prensler arasında rol

oynayamaz oldu artık. Krallık Prusya'sı, 1596'da, Polonya Diyeti'nde oturuma katılmaya karar verse, Litvanya, kendi görevlilerini, Hazinesini, ordusunu ayrıca elinde tuttuğu halde aynı biçimde davransa, Dukalık Prusyası, vassallik andını yenilemiş olsa da, Polonya **zayıflamış bir devlettir;** müstahkem mevkileri yoktur, donanması yoktur, hemen hemen ordusu da yoktur.

Çökmektedir özetle.

MOSKOVA DEVLETİ

Buna karşılık, yarı Asya'lı Rusya, ırkı, ortodoks mezhebindeki hıristiyan dini, imansıza karşı kini, Avrupa'lı devletler arasına kaymaya zorluyor onu. Rusya, XVI. yüzyılda bir mutlak monarşi olacaktır. Oysa, burjuvazi zayıftır orada, soylularla mücadeleye girmek için yetersizdir ve Rus Çarlarını da pek kaygılandırmamaktadır bu soylular.

III. **İvan** (1462-1505) döneminde, Rusya, **çevresinden soyutlanmış** bir devlet durumundadır. Yalnız Kuzeyin buzlu denizlerine çıkışı vardır; bir yanında Tatar düşmanları, öte yanında da kendine hasım Avrupa'lı komşularıyla yüzyüzedir. Polonya, Litvanya, Hansa kentleri (Revel, Riga), Avrupa mal ve tekniğinin Rusya'ya serbestçe girmesini engellerler; tüm özgür ulusların ezeli düşmanları olarak gördükleri Rusların, Batı'nın askerî tekniği ile donanmasını istemezler çünkü.

Aslında bir **tarım ülkesidir** Rusya. 10 ilâ 40 evlik köylerde zayıf bir nüfus yoğunluğu içindeki köylüler, küçük işletmelerde tahıl yetiştirmeye vermişlerdir kendilerini. Nadasla beraber, üç yıllık almaşık ekim usulünü uygularlar; orman yakıp tarla açarak yarı-göçebe yaşamı sürmek de hâlâ sıkça rastlanan bir olaydır. Verim de zayıftır. 1497 yılında bir altmış kadar olan kentler, bir yandan bir müstahkem mevki, öte yandan birer pazardırlar; tam orta yerlerindeki otlaklarıyla bir tarım görünümündedirler. Ticaret kısırdır. Çeşidi ve miktarı az, pahalı bir **tarnsit ticaretidir** bu: Kürk, bal ve balmumuyla, Doğu'nun değerli taşları, sırması, ilâçları ve baharatı Batı'ya geçer, Anvers'in lüks kumaşlarıyla, kalayının yanı sıra, dantel ve silahlar da Doğu'ya. Ticaret merkezleri, özerk durumdaki Büyük Novgorod ve Pskov'dur. Ticaret, küçük dükkânlarda yapılır. Zanaatçıların çoğu bir

mengenenin başında yalnız çalışırlar. Burjuvazi pek azdır, yoksul ve güçsüzdür.

Köyler ve kentler, ırmak ya da yol boylarına serpili **büyük senyör toprakları** üstündedir. Yerleşme pek gevşektir. Her senyörün, toprakları üstünde tam bir otoritesi vardır. Ayrıca, içlerinden çoğu bağışıklık anlaşmaları ile korunmuştur. Prensin hiçbir görevlisi işlerine karışmaz, vergi vermezler, hizmette bulunmazlar; yalnız ve yalnız Prense karşı sorumludurlar ve, devletin insan ve malî kaynakları eksik kaldığı için, onun kimi yetkilerini de kullanırlar.

Her prensliğin içinde, Prensin malikânesi, senyör malikâneleri ve bir de «kara topraklar» vardır; bu sonuncular, Prensin koruması altındadır ve üzerlerine, vergi ve hizmetleriyle savunmaya katılan özgür topluluklar yerleşmiştir. Prensi, malikânesinin dışında, kentlerde *namestnik*ler, tarımsal kantonlarda *volostel*iler temsil ederler. *Namestnik*ler olsun, *Volostel*iler olsun, silahlarıyla Prensin kulluğuna girmiş vassallerdir: Toprakları olan daha zayıf prensler, ya da aşağı sınıftan askerî yetenekleri olan kişilerdir bunlar. Bütün bu vassallerin Batı'daki vassaller gibi hakları ve borçları vardır. Ne var ki, seçtikleri senyörün hizmetine hâlâ serbestçe girebilmektedirler.

Asıl Prens, **Moskova büyük prensidir**. Moskova, büyük istilâ yollarının dışında, ormanlarla korunmuş yol kavşağında bir kenttir. Uzun bir süreden beri, kolonlar ve silahlı kişiler akar durur oraya. 1327'den beri dinsel bir başkenttir; 1353'ten beri, Büyük Prens, Rusya'nın süzereni Altın Ordu Hanından, prensler üzerinde adlî yetki almıştır; zengindir ve saygınlığı vardır.

III. İvan, senyörken devlet başkanı olur. Daha güçlü olduğu için, prenslerin *boyarları*, guruplar halinde hizmetine geçerler: Zayıf prensler bağımsızlıklarını terkederler; bir avuç bağımsız prenslik kalır kala kala. **Ülkenin birleştirilmesi** gerçekleşmiştir. 1402, 1500-1503 yıllarındaki savaşlarla, III. İvan, Litvanya prensine, Dinyeper ve Duna üstündeki uçsuz bucaksız topraklarda egemenliğini tanıtmış ve «tüm Rusya'nın hükümdarı» unvanını kabul ettirmiştir ona. Son olarak da, Altın Ordu devletinin parçalanmasından yararlanarak, Tatara vergi ödemeyi, muhafızlık etmeyi reddeder ve tutar, her türlü yabancı hükümdarlardan bağımsız «otokrat» olarak ilân eder kendisini. Bütün Rusların

gözünde, «Şeytanın görevlisi», «İmansız»a karşı hıristiyan ve ulusal direnişin canlı temsilcisidir artık.

Başarılarının yanı sıra, ortodoks dini de işin içine girer ve Bizans'ın son imparatorunun yeğeni Sophie Palaiologos ile evlenir. Çağdaşları, bu evliliğe siyasal bir simge olarak bakarlar. Kilise, bütün Rusların kafalarına ve gönüllerine hitap eden düşünceleri alır, formüllendirir. Gerçek inanca tek bağlı Rusya, kutsal bir ülkedir; «Kutsal Rusya»dır o. Rus halkı, bu «yeni İsrail», tüm hıristiyan halklara egemen olsun ve İsa'nın hükümdarlığını zafere ulaştırsın diye Tanrıca seçilmiştir. Moskova devleti, dünya yıkılıncaya değin sürecek ve Evrendeki tüm halklara egemen olacaktır. Moskova, bu «üçüncü Roma», hıristiyan dünyanın son ve tek başkentidir. Moskova hükümdarı, Bizans imparatorunun tanrısal özüne mirasçı olmuştur. Bu «Tanrı kuzusu», eylemlerinden dolayı yalnız Tanrı'ya karşı sorumludur. Onun iradesine karşı çıkmak bir günahtır. Kiliseye ve onun başına varıncaya değin herkes, Prense boyun eğmek zorundadır. Bireyin yalnız başına davranmak özgürlüğü yoktur. Son olarak, çoğunluk şu düşüncede birleşir: Prens, dinsel törenlere harfi harfine uymayı, Kutsal Kitabı kelimesi kelimesine kabul etmeyi herkese emrederek, sapkınlığa götüren özgür düşünceyi bastırarak, insanların selâmetini sağlamakla yükümlüdür.

III. İvan, mutlak iktidarının tanrısal kökenli olduğunu simgeleyen, yeni işaretler kabul etti: İki başlı kartal, âsâ, dünya yuvarları, taht. Büyük toprak sahibinin yaşam biçimini terkedip Bizans sarayının protokoluna uydu: Uyruklarından uzakta, sıradan ölümlülerin ancak alınları yerde kendisine yaklaşabilecekleri insan üstü bir varlık olarak yaşamaya başladı.

Tatarlara ve Batılı sapkınlara karşı bir Rus Haçlısının mutlak şefi olarak, uçsuz bucaksız sınırlarda, pek güçsüz halkıyla Tatar akınlarını göğüslemek zorunda olduğu için, Batılı danışmanlara uyup, -Avrupa usulü savaşan- toplu tüfekli ilk paralı askerlerden birlikler kurdu; doğaldır ki, karşısına yığınla malî sorun da çıkarıyordu bu. III. İvan, bir Moskovalı devlet düşüncesine yabancı değildi: Bir askerî karargâh modeline göre örgütlenecekti bu, giderek her türlü kişisel özgürlüğü dışlayacak demir gibi bir disipline tâbi olacaktı.

Ne var ki, araçlar eksikti elinde: Hizmetindeki soylular, ko-

lay işlenir değildi. Yenilip de kutsallığı kabul etmiş prenslere gelince, savaş zamanı birliklerini sevkediyor, yüklendikleri görevi yerine getiriyor, Boyarlar kurulunda yerlerini alıyor, ancak babadan oğula geçen prensliklerinde özerkliklerini de koruyorlardı. Bir aristokratik federasyon görünümündeydi Rusya. Öte yandan,ilke olarak, soylular, Litvanya büyük prensini ya da Polonya kralını, yani bir başka süzereni seçme hakkını sürdürüyorlardı.

III. İvan, bu aristokratlara karşı, toplumdaki tabakaları kullanan bir mücadeleyi başlattı.

> Geçmişi olmayan sıradan insanlardan bir bürokrasi yaratır; sona ermiş prensliklerin silahlı adamlarından alt düzeyde bir askerî kadro düzenler; ülkesine kattığı toprakların küçük mülkiyet sahiplerini, köylüleri, serserileri de katar bunlara. Ömür boyu «Hizmetkârları» olarak toplar onları, bir de toprak verir kendilerine: **Pomeştia, pomieçnik** diye adlandırılmaları da buradan geliyor.
>
> Öte yandan, III. İvan, soylu tabaka ile köylüler tabakasını karşı karşıya getirir. Altın, gümüş gibi değerli madenleri Tatarlar ellerinde tutamadıkları için, para ekonomisi gelişiyordu. Mal ve angarya olarak ödentilerin yerine, yavaş yavaş para olarak ödentiler geçiyordu. Köylü, hasadını çabucak satmak zorundaydı ve buğday tacirleri yararlanıyordu bundan da. En ufak bir aksilik, köylüyü, senyörüne yüksek faizlerle borçlanmaya götürüyordu. Borcunu ödeyemeyince de, senyörü için çalışmak zorundaydı ve özgürlüğünü de yitirmişti artık. Senyörün alacağı, yurtluğa bağlıyordu onu. Borçlu çiftçiye, toprağa bağlı ve onunla alınıp satılan bir kimse olarak bakılıyordu. Köylü, insan kıtlığı çekilen bir ülkede, her zaman olası bir yola başvuruyordu, yani kaçıyordu. Senyörler ve **pomieçnik**ler, el emeğinden yoksun kalınca, hükümdara karşı olan yükümlülüklerini yerine getiremezlerdi. Hükümdar, köylülere karşı olmak üzere onların tarafını tuttu. Çiftçilere toprakları terketmeyi yasakladı; ve, önceleri özgür ama şimdi yurtluğa bağlı, **pomieçnike** boyun eğmekle yükümlü köylüleriyle «kara topraklar»ı **pomestie** olarak vermeğe başladı.

Böylece, bu tabakalar mücadelesi, III. Ivan'a, **uysal bir soylular zümresi** sağladı.

Son olarak da, geleneksel babadan oğula geçme kuralını bir yana atıp –ki, Fransa'nın mutlak kralları böyle bir şeyi yapamazlardı– ilk evliliğinden doğan mirasçıları haklarından yoksun kılıp, Sofya'dan olan oğlunu, Bizans İmparatorluğunun gerçek

30. – Korkunç İvan

mirasçısı olarak, hükümdarlığına ortak etti ve mirasçı seçti.

Kendi politikasını sıkı sıkıya sürdüren III. Basil (1503-1533)'den sonra, torunu IV. **Korkunç İvan** (1533-1584) zamanında büyük değişiklikler oldu. IV. İvan, 16 yaşındayken taç giydi ve ilk kez –resmi olarak– Çar unvanı alıp, böylece sezarların mirasçısı ilân etti kendisini. Ulusal Kiliseye karışmakta da yetkili olduğunu söylüyordu.

IV. İvan, Tatarlara karşı Rus Haçlı Seferini izledi; aslında, büyük ticaret yollarının düzenini sağlamak ister gibi bir görünüşü de vardı bu seferin. 1552'de, Kazan Hanlığını fethediyordu. Rus birlikleri, arkasından Astrakan'ı ele geçireceklerdir. Volga'nın aktığı tüm bölge, Moskova denetimi altındadır. Astrakan, Avrupa ile Asya arasında, Kafkasya, Türkistan, İran tacirlerinin doluştuğu bir temas noktası oluyordu. 1582 yılında fethedi-

len Sibirya Hanlığı, Rus egemenliğni tâ Yenisey ve Altay'lara kadar yaydı. Arkadan, IV. İvan, Baltık üzerinden, Rusya'yı soyutlayan Batılı sapkınlara çevirdi yüzünü. 1558-1560 yılları arasında, Litvanya'yı aldı. Ne var ki İsveç, Danimarka, Litvanya, Polonya işe müdahale ettiler. Savaş 1582 yılına değin sürdü ve IV. İvan, Litvanya'dan vazgeçmek zorunda kaldı.

Otuz yıl süren savaşlar, Moskova toplumunu ve komşularını altüst etti. Devletin borçları, alabildiğine arttı. IV. İvan, tüfekçi ya da *streliç* sınıfını geliştirmek, topçu, istihkâm, yabancı paralı askerler sınıfını örgütlemek, süvari sınıfını büyütmek, ölçüsüz derecede genişlemiş sınır boylarına yeni kentler, kaleler kurmak zorunda kaldı.

Disiplin gerekiyordu, para da.

Ticaret gelişti. Kırım Hanlığı ile kurulan bağlaşıklık, Kara Deniz üzerinden Avrupa ile ilişkilerin kapısını açtı. Kırım yoluyla, Almanya'dan, İtalya'dan, Macaristan'dan tacirler ve zanaat ustaları geldi. 1553'te, *Chancellor*'un gezisinin arkasından, İngilizler, Kuzey Burnu, Beyaz Deniz ve Buz Okyanusunun dolambaçlı yollarını aşarak, Rusya ve Asya'ya ulaştılar. Moskova'daki İngiliz kumpanyası, 1567 yılından başlayarak, tüm Rusya'da, Kazan'da, Astrakan'da ticaret bağışıklığı elde etti; İran'a serbest geçiş hakkının yanı sıra, Kuzey Dvina'nın döküldüğü yerde, İagry adasında başlı başına bir liman sahibi oluyordu; belli başlı Rus kentlerinde depolar ve ticaret şubeleri de elde ettiklerinin arasındaydı. İngilizleri Hollandalılar, Anversliler, Brükselliler ve, IV. İvan'ın ölümünden sonra da, 1586'da Fransızlar izledi. 1558'den 1581'e kadar, Ruslar, Narva limanını kullandılar, 1567'de 70 İngiliz gemisi geldi oraya. Ancak, 1581'de, İsveçliler, Narva'yı ele geçirince, İvan, Arkhangelsk'i kurdu (1584).

İngiliz, Hollanda tacirleri, yerel tacirlerin yanında, en uzak yerlere kadar gittiler, doğrudan doğruya satın aldılar, ülkenin içine canlılık getirdiler. Para akmaya başladı. Lüks nesne ticaretine, tarım ürünleri ticareti eklendi; buğday, yün, kenevir, et, deri, zift, katran, balık ticaret konusu oldu. Moskova'da, Kazan'da, on ya da daha fazla dükkânın sahibi büyük tacirler çıktı ortaya. Sayıları fazla değildi bu tacirlerin ve çeşitli nedenlerle de zayıf durumdaydılar: Her ikisi de vergiden bağışık Kilise kuruluşlarıyla yabancı tacirlerin rekabeti vardı; sık sık az-buçuk ti-

carete de kalkan *pomieçnik*lerin rekabeti vardı; mayalı içkiler, havyar ve tütün Çarların tekeli altındaydı; Hazinenin pek yeterli olmayan görevlilerinin denetimine olanak sağlamak üzere, pazarların sayısı sınırlanmıştı; vergiler de alabildiğine ağırdı.

Rus toplumunda bir **bunalım** doğacaktır bundan.

Çar, paranın dolaşımından yararlanıp paralı askerlerinin ücretlerini ödeyebildi. Çok zengin tacirlere, servetleriyle sorumlu oldukları görevler yükledi: Bir ticaret vergisi vereceklerdi, ya da bir devlet tekelinin işletilmesi bırakılıyordu kendilerine. Fetihlerin yol açtığı Rus toplumundaki büyük bunalımdan da yararlandı. Yeni topraklar alabildiğine insan çağırıyordu. Kilise, -Stroganov'lar gibi- büyük tacir aileleri, orta ve aşağı Volga havzalarında ve Kama'da devletten topraklar aldılar; Kama'dan, doğal zenginlikleri efsanelere geçmiş Urallar'a çıkış kolaylaşmıştı da. Onlar da çiftçiler çağırdılar. Manastırlar ve yeni kentler, Ufa, Samara (1586), Saratov (1590) kaynaşmaya başladılar. Oka'nın güneyinde, stepte, kaçkınlar, Kazaklardan, avcılardan, yağmacılardan oluşan serbest kumpanyalar kurdular. Onların arkasına çiftçiler yerleştiler, sırasıra kentler, Briansk (1560), Ovel (1564), Voronej, Livny (1586) vb. de korudular onları.

Ancak, **insan kıtlığı** vardı. Merkezdeki topraklar boşaldı. Borçlu ya da Hazinenin baskısındaki çiftçiler kaçtılar. Moskova bölgesinde, 1575'ten sonra, toprakların %70 ilâ %96'sı sürülmemişti. Köyler sahipsizdi. *Pomieçnik*ler görevlerini yerine getirmiyordu, senyörler hiç vergi vermiyordu. Devlet, kendisine vergi verecekler üzerinde denetimi yitiriyordu ve Hazine boşalmıştı. Ancak, büyük toprak sahipleri ile *pomieçnik*ler arasında çiftçiler üstüne uyuşmazlık vardı ve her ikisi de, mücadelelerinde olsun, davalarında olsun, çözümü merkezî otoriteye başvurarak buluyorlardı.

Böylece, IV. İvan, toprak esasına dayalı eski idarenin yanına, bir devlet idaresi koydu.

> Çar'ın ve Konseyinin altında, bir Razrjad, Çar'la bütün idare birimleri arasında aracı olur: Özel hazineden ayrı bir Devlet Hazinesi, mühürdarlık, dilekçe, polis, tüfekçi, topçu, paralı asker daireleri (**prikaz**)'nin yanı sıra, 1558'de kurulan ve fethedilmiş topraklar üzerinde bir tür koloniler bakanlığı olan «Kazan Sarayı»; Yabancı İşler Sekreterliği (1549), Elçiler Dairesi (1564) görüyoruz.

1556 tarihli bir emirname, **pomieçniklerin** görevlerini düzenledi. 20.000 yerine, 50 hektar toprak başına, bir donanmış silahlı süvari getireceklerdi. Yararlandıkları toprak ölçüsü 140 hektardan 230 hektara kadar yükseliyordu; ancak içlerinde 300, 1.000, 1.300 hektarlık olanlar da vardı. Yararlanma ömür boyu, arkasından da babadan oğula olur; ancak, Çar'ın hizmetinden ayrılıp, bir başka prensin vassali olamıyacaklardı. Yararlanmalar, pek az şey getiriyordu. Silahlanmadan kötü duruma düşünce, **pomieçnikler**, köylüleri sıkıştırıyorlardı, onlar da kaçıyorlardı.

Askerlik hizmeti, tüm toprak sahipleri için zorunlu hale gelir. Ancak bir vergi ödeyerek kurtulabilirlerdi bundan. Vassallerin birlikleri ortadan kaybolur; ordu birleştirilir. Çar, ordu için, arzu ettiğinde vergi koyabiliyordu: Barut vergisi, tüfekçi vergisi, vb. 1554 yılından başlıyarak, hiçbir bağışıklık beratı verilmedi; eskiden tanınmış bağışıklıklar azaltıldı ve, 1580 yılında da ruhbana tanınmış olan malî bağışıklık askıya alındı.

Bu reformlar, eski soyluların muhalefetiyle karşılaştı. 1565 yılında, IV. İvan, **Opriçnina**'yı kurdu. *Opriçnik*ler, Çara göz kulak olmak ve ülkede her türlü ihaneti söndürmekle yükümlü muhafız birlikleri, bir tür «sadıklar»dı: Eski soylulardan bile girenler oldu içine. *Opriçnik*lere Rusya'nın merkezinde fiefler verildi: Öyle olunca, yığınla mülkiyet devri de oldu; toprak prensleri, atadan kalma malikânelerini terkedip, yöredeki bölgeye (*zemçina*) ve, özel olarak da sınırlara yakın, yeni fethedilmiş topraklara göçmek zorunda kaldılar. Kendilerini merkezî bölgedeki halka bağlayan atadan kalma bağlar koptu. Tanımadıkları bir ortamda çevreden soyutlandılar; ancak, Çar'ın görevlileri olarak uyuluyordu kendilerine ve sınır boylarında saldırılara uğruyor ve Çar'ın korumasıyla yakalarını sıyırabiliyorlardı. *Opriçnina*, gözden düşmüş ve baştan aşağıya ihanet kuşkusu alında olan *zemçina*yı polis denetimi altına aldı. *Opriçnik*lerin, ellerinden gelen her türlü şiddeti göstermek hakları vardı onlara. Yığınla prens ailesinin kökü kazındı. 1570 yılında, Büyük Norgorod yağmalandı; ırmak, taşıyamayacağı kadar cesetle dolup taştı.

Ancak, öte yandan *pomieçik*leri ve *opriçnik*leri için, İvan, **köylüleri toprağa bağladı** ve **serf** haline getirdi. 1550 Yasasına göre, borcunu ödeyemeyen, alacaklısına teslim ediliyordu ve borcunu ödeyinceye değin çalışmak zorundaydı yanında. 1574 yılında, İvan, her «kara» köylüye, devlet hesabına 4 hektar toprağı işlemeyi emretti. Bu angarya, köylülerin kaçışına karşı getirilmiş geçici bir önlemdi. 1580 ve 1581'de, Çar, çiftçilerin –ne tür-

lü olursa olsun– senyörlerini reddetmelerini yasakladı: Çiftçiler, senyörlerinden izin almadan toprağı terkedemeyeceklerdi artık; kaçan çiftçiler ise sert bir biçimde koğuşturuldu.

Sonuç olarak, Moskova devleti –tartışmasız biçimde– bir **mutlak monarşidir**. Çar, hukuk bakımından ve uygulamada egemenliğin tam yetkilerine sahiptir: Yasama, yürütme ve yargı yetkisi elindedir; keyfine göre vergi salabiliyor, sürekli bir ordu vardır emrinde, görevliler de kendi seçtikleridir. Ne var ki, Moskova monarşisi, haklarının daha geniş çerçevesi bakımından Batı Avrupa'daki mutlak monarşilerden farklı: Bu monarşide, hükümdarın keyfiliğine sınır çizebilecek temel kanunlar yok gibi; örneğin, tahta mirasçı olma konusunda böyle, bireylere ve devletten olanlara has –mülkiyet gibi– haklar konusunda da böyle. Buna karşı, uygulamada, bu monarşinin iktidarı –belki– daha sınırlı: Bağışıklıkların bulunması ve öteki sınıflara karşı koyabilecek kapitalist bir burjuvazinin yokluğu bakımından durum bu. Böylece, Moskova mutlak monarşisi, «mutlak monarşi» ailesi içinde bir tür. İçlerinde, kapitalizmin zayıflığının da –belki– egemen bir nitelik olarak belirdiği toplumlara ilişkin Asya'lı mutlak monarşilere yaklaşıyor daha çok. Ne var ki, XVI. yüzyılda Batı Avrupa mutlak monarşilerinin içinde bulunduğu aynı temel koşullara sahip o da: Yeni gereksinmelere uydurulmuş Antik öğretilerin yeniden doğuşunun desteklediği özel bir ulusal ülkü, bütün bir halkın bir misyona inanması, Tanrı'nın sureti, zafer kazanmış ulusal bir kahramanda kendini ortaya koyan ulusun bireyci tutkusu; alabildiğine tehdit altında olduğu kabul edilen sınırlarla yabancıya karşı sürekli savaş, gelişme halinde bir para ekonomisi; bir bölümüyle Batı'da olduğundan farklı bir sınıf mücadelesi, çünkü burada burjuvazi –soylular uzlaşmazlığı değil, bir bakıma birbirine benzeyen iki soylu zümrenin uyuşmazlığı söz konusudur ve nedeni de, şu ya da bu soylu zümreden olsun, toprak senyörüne ilişkin her şey, Avrupa'da olduğundan daha iyi silahlanmış köylüye karşıdır; daha iyi silahlanmış, çünkü mesafeler, kaçış ve iki senyör arasındaki pazarlık olanakları nedeniyle, sınıf mücadelesi, mücadele olarak aynı sonuçları doğurmaktadır: Devlet hakem ve egemen olarak kalmaktadır; böylece, Batı'da olduğu gibi zümrelerin mücadelesinin de yaratıcısıdır. Temel koşullar aynı kalmakta ve mutlak monarşinin varlığı da açıklanmış gözükmektedir.

V

DIŞ POLİTİKANIN YENİ TEMELLERİ

XVI. yüzyılın Avrupa'sında, dış politika da, yeni temeller üzerine oturmaya başlamıştır. Devletler, bir sistem içinde görülmektedir; her biri de, bir **dengeyi** sürdürmekle görevlidir. Bunu gerçekleştirmek için, devletler arasında sürekli ilişkiler olmalıdır ve bu ilişkilere de belli bir takım kurallar, daha yerinde bir deyişle, bir **uluslararası hukuk** uygulanmalıdır. Herhangi bir devletin, bu dengeyi kendi yararına bozmasını önlemek için de, **müdahale hakkı** ortaya çıkıyor: Her devlet, bir başka devlete, kendi dindaşlarını savunmak için bir din ilkesi adına, ya da özgürlüğü sağlamak amacıyla bir siyasal ilke adına müdahale edebilir. Bu denge, bir devletin gücünü arttırmasını ve ötekilere egemen olmasını önlemek için bir araçtır aslında; iştahlara konulmuş bir fren bir yerde. 31 Mart 1495'te, Fransa kralına karşı, Venedik'i, İmparatoru, İspanya kralını, Milano dükünü, Papayı içine alan Venedik Birliği, denge sisteminin tüm Avrupa'ya yaygınlaştırılmasının ilk belirtisi oldu. Avrupa diplomasi dilinde, İtalya'dan alınma kavramlar vardır artık: «Güçler dengesi», «güçlerin karşı-ağırlığı», vb. «Hıristiyan topluluğu», «hıristiyan cumhuriyeti» düşüncesi canlılığını yitirmiştir. Avrupa dengesi, sürekli diplomasi, uluslararası hukuk, müdahale ilkesi, tâ Viyana Kongresi'ne ve ötesine değin, Avrupa politikasına egemen olacaktır.

GENEL KOŞULLAR

Yeni eylem araçları gerçekten gerekliydi. Avrupalı devletler, XV. yüzyıl İtalyanlarını örnek alarak, yeni bir teknik olarak **sürekli diplomasiyi** kabul ederler. XV. yüzyılın sonlarına değin, sadece törenler için gelen elçiler vardı; elçi bir iş görüşmek için gelir ve dönerdi. Bu usule, XVI. yüzyılda, kral ailesindeki doğumlar, evlilikler, ölümler, tahta çıkışlar, andlaşmaların onaylanması için de uygulanmak üzere uyuldu. Ne var ki, komşular hakkında kesik ve kopuk bir takım bilgiler veriyordu bu yol. VIII.

Charles'a karşı büyük birliğin kurulduğu 1495 yılından başlayarak, bağlaşıklar, yansızlar ve yarının hasımları ile kesintisiz ilişkilerin zorunlu olduğu görüldü; ve, belli bir devletin başkentinde sürekli oturacak temsilciler yoluna gidildi. Aslında, Venediklilerin bir buluşu idi bu; her yerde öykünüldü.

Gerçek elçiler ailesi oluşmaya başladı.

> Sürekli elçi, elinin altında, kendisine bilgi sağlıyacak bir şebekeyi kullanan, ayrıcalıklı bir casustu aslında. I. François'nin, Venedik'te, etkisi tâ Doğu'ya kadar ulaşan Pellicier'si ünlüdür; II. Philippe zamanında İspanyollar da, bu bakımdan hayli hünerli örnekler koydular ortaya. Ne var ki, elçinin yaşamı güçlüklerle doludur bir yerde: Geçici bir dokunulmazlıktan yararlandığı için iyi korunmuş değildir; tehlikeli girişimlerin içinde işler pek ağır gitmektedir ve bir de aldığı para azdır. Elçilerin yanı sıra. I. François, Şarlken, II. Philippe, yığınla gizli ajan, serüvenci, hekim de kullandılar. Diplomasi, o dönemde de, bir başka plânda sürdürülen bir savaştı: alışılmış silâhları da yalan ve hiyleydi. Venedik elçileri, dönüşte, yazılı bir rapor veriyor ve bu, Doge'un huzurunda Senato'da törenle okunuyordu; Venedik elçilerinin bu raporları, bugün pek değerli tarihsel kaynaklar arasındadır.

XVI. yüzyılda, üstünlük, Akdeniz'den Okyanuslara geçer. Daha önce, Akdeniz ve kuzeyin dar denizleri (Baltık, Kuzey Denizi, Manche) ile sınırlı olan Avrupa uygarlığı, giderek politikası, XVI. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Atlantik çapında olmuştur. Bunun bir sonucu şudur: Akdeniz için düşünülmüş olan kadırga ile, birer Okyanus aracı olan öteki gemiler, -kalyon, karavel, vb.- arasında bir mücadele başlamıştır; bu sonuncuların askerî rolü git gide büyüyecek ve, yüzyılın sonlarına doğru, kadırgaya üstünlüklerini tanıtacaklardır.

Ordunun yapısında ve savaş tekniğinde de önemli değişiklikler vardır: Bu ordu, yine paralı askerlerden oluşan bir meslek ordusudur; çünkü askerlik, uzun bir bireysel hazırlanışı ve deneyimi gerektirmektedir. Orduda, kimi sınıflar bakımından, ülkeler uzmanlaşmışlardır. Örneğin, VIII. Charles'in ordusunda, ağır süvariler, Fransa'da kırsal kesimin soylularıdır; ağır piyade İsviçreli ya da Almandır; hafif piyade, onlardan daha atak Kuzey ve Güney Fransalı insanlar. Savaş, uzun sürebiliyordu; çün-

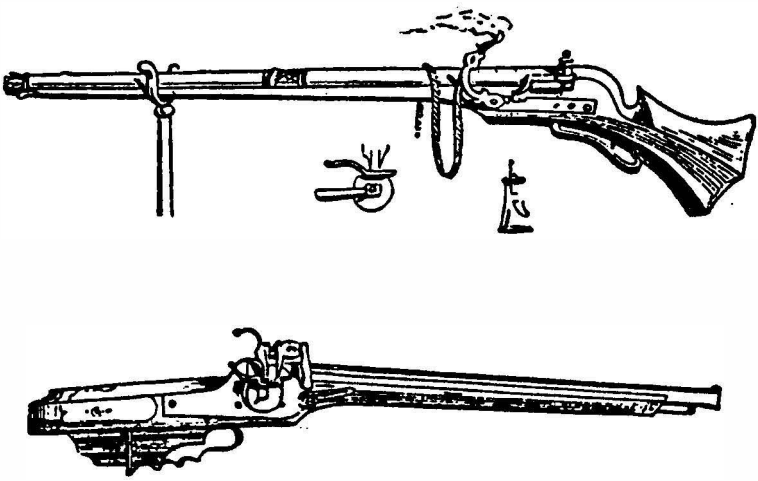

31. – Askerî teknikteki yeniliklerden «arkebüz»
(üstte fitilli, altta zemberekli arkebüz)

kü, karşılıklı razı oluşa bağlıydı. Ateşli silahlar, pek ağır ve etkisi de az olduğundan, düşmanı durdurup, savaşı kabul eder duruma getirmek güç oluyordu. Bu bakımdan, İtalya Savaşları (1494-1516), büyük yenilikler getirir. Topçuluk, o zamana değin, sadece kuşatmalarda geçerliydi; bu kez savaşta, öteki silahlarla ilişki içine girer. Marignan Savaşı (1515), topçuluğun bu bakımdan önemini daha çok ortaya koyar, aslında Marignan, üç silahın, **topçuluğun, süvarinin ve piyadenin yakın ilişkisinin kurulması** yönünden, modern zamanların ilk büyük savaşıdır. Bu arada, önce Almanların kullandığı «arkebüz» adı verilen tüfek hızla yaygınlaştı; yaylı oktan (arbalete) daha kullanışlıydı bu, Yay ve yaylı ok, git gide seyrekleşti ve ortadan silindi giderek.

En etkin yenilikleri gerçekleştirenler de İspanyollar oldular. Onların en ünlü kumandanlarından biri olan **Kurtuba'lı Gonzalve**, birliklerini «coronelia» adını verdiği bir biçimde örgütledi; bütün silahlara bu örgütlenişte yer veriliyordu. Her «coronelia», 6.000 piyade, 800 ağır süvari, 800 hafif süvari, 22 toptan oluşuyordu. Piyade, 500 kişilik bölükler halinde gruplandırılmıştı; bu bölüklerden her birine 100 tüfekçi, 200 mızraklı asker ve –yuvarlak bir kalkanla (rondache) silahlandırılmış– 200 kalkancı düşüyordu.

İspanyol piyadesi, bütün savaş alanlarında özellikle korkutucu hale gelecektir.

İsviçre'li askerler pahalıydı, Alman askerleri de sarhoş. Piyade, git gide ulusallaşmaya başladı. 1534'te, I. François, her birini bir eyaletin oluşturduğu birlikler kurdu. Ne var ki, 1570 yılından başlayarak, ordular daha az kalabalıktır ve daha az donanmıştır. Kapitalizmin bunalımı, fiyatlardaki yükseliş, iç savaşların üretime getirdiği engeller, Avrupa'nın git gide uluslara bölünüşü ve başka bölünmeler, orduların kaynaklarını azalttı.

XVI. yüzyıl, bu bakımdan, bir düşüşle biter.

İMPARATORLUKLAR VE «EMPERYALİZM»LER

İsa, Tanrı'dan öyle dilemişti: «Bir olsunlar, bizim bir olduğumuz gibi!». Böylece, insan soyunun çeşitli parçaları, tek bir kanuna, tek bir yönetime uymak zorundaydılar. En yüce otorite adına hak ileri süren de iki kişi vardı: Papa ve İmparator.

Gerçekten Papa, evrensel egemenliğini, uyrukları bağlılık andından döndürmek, hükümdarları tahtından indirmek, onlara taç giydirip yönlendirmek hakkını ileri sürüyordu. Ne var ki, uygulamada etkisi pek azdır artık: Boşyere Haçlı Seferi vaazında bulunur; hükümdarın, hakemliğine saygıda bir çıkarları yoksa, uyuşmazlıklarda hakemliğine soyunması da boşunadır. 1494'te, Tordesillas'ta, İspanya ile Portekiz, keşfettikleri yeni toprakları aralarında bölüştüklerinde, krallar, Papa'nın ünlü kararının hükümlerini değiştirdiler; onun tam yetkisini reddederken, devletlar arasındaki karşılıklı yükümlülükleri kendiliğinden değiştiremeyeceğini belirttiler. 1540'ta, I. François, Papa'nın yargısının manevî olduğunu, krallar arasında toprakları bölüştürmenin yetkisine girmediğini açıkça söyledi. İmparatorlar da, hem Roma İmparatorlarının mirasçısı olduklarını, hem de iktidarlarını doğrudan doğruya Tanrı'dan aldıklarını, böylece cismanî alanda en yüce makam, yargıç, aracı, hakem olduklarını ileri sürüyorlardı: Bütün taçlar üzerinde üstünlükleri vardı; bütün krallar vassalleriydiler ve feodal görevle yükümlüydüler karşılarında; hukuksal bakımdan, yalnız İmparatora «Haşmetmeap» denebilirdi; yalnız

o krallıkları yaratabilir ve bütün krallıklarda dinsel ve İmparatorluk görevleri dağıtabilirdi. Hıristiyanlığın genel işlerinin yürüyüşü, özellikle imansızlara ve sapkınlara karşı hareketin, giderek Haçlıların başı o olmak gerekirdi.

Bu dünya egemenliği düşüncesi, kimsenin karşı çıkmadığı canlı ve derin düşüncelere yanıt veriyordu. Ne var ki, uygulamada, kimse farkına varmasa da, düşünceler ve duygular değişiyordu. Ulusla çeşitliliğe saygılı, kardeş halklar arasında birliğin aracı olarak İmparatorluk düşüncesi, gizliden gizliye, başka toprakları ve halkları -durup dinlenmeden- ele geçirip özümseyen, başkalarını kendi iradesine uymaya zorlayan fatih bir ulusun hegemonyası düşüncesine, deyim yerindeyse, bir tür **«emperyalizm»**e dönüşüyordu. Bu hegemonya, yalnız kara Avrupa'sı ile de sınırlı değildi; bir yerde Okyanuslara da açılmıştı.

Bu hegemonyanın adayları da vardı.

Ne var ki, hemen her yerde de ulusal duyguların duvarına çarpıyordu başı.

Gerçekten bu hegemonyalar, başka ulusların çıkarlarını temsil eden hükümdarların direnişine yol açtı. Bu hükümdarlar, bir **güçler dengesi** yaratmak için kendi aralarında birlikler yaratmanın aranışı içine girdiler. Bu içgüdü, giderek Avrupa dengesi kuralı haline geldi. Böylece, krallıklar arasında bir hiyerarşinin bulunduğuna inanan Orta Çağ düşüncesinin yerine, **özgür ulusların eşitliğe dayanan topluluğu** düşüncesi geçiyordu. Bu denge sistemi, daha XV. yüzyılın ikinci yarısında, İtalya'da gerçekleşmişti. Fransa kralı VIII. Charles'a karşı, Papa'yı, Venedik'le Milano'yu, Habsburg'u, Aragon'la Kastilya'yı bir araya getiren **Venedik Birliği** (1495); denge politikasının İtalya'dan Avrupa'ya geçişini temsil eder. Fransa'ya karşı geleneksel kininin sonucu olarak yaptığı yanlışlar bir an için unutulursa, bu politikanın uzmanı da İngiltere oldu.

Denge sisteminin yol açtığı birliklerin daha birçok örnekleri gösterilebilir.

Okyanuslarda denge gerçekleştirilemedi; ancak, **denizlerin serbestliği** ve **fiilî işgal** kuramı biçiminde anlaşıldı. Tek başına işgal, hak yaratıyordu.

Modern sömürgeciliğin temelleri böyle böyle atılacaktır.

Politika, her şeyden önce, güç ilişkilerinin değerlendirilmesi üzerine kuruludur. Yücc kanun çıkardır; tek ölçütü de etkililiğidir. Tanrı ve ahlak, sık sık başvurulan kavramlardır; uygulamada da hep savsaklanan. En başta Papalar, verilen söze ihanetin örneklerini verirler. Haçlılar düşüncesi, durmadan sözü edilse de, kaybolur. Osmanlılara karşı birçok kez birlik kurulur (1508, 1513, vb.). Ne var ki, gösteriştir ve siyasal manevralardır bunlar. İlk örneği Papa verir; II. Julius, Haçlılar için toplanan paraların bir bölümünü Saint-Pierre'in yapımına harcar; Papa, ayrıca, Cem Sultan'ı bahane edip, II. Bayezid'i yolar durur. I. François, İmparatorluğun büyük hasmı Osmanlılarla bağlaşıklık kurmuştur; 1536'da, Fransa'nın, Orta-Doğu'da ticarî üstünlüğünü kuran ilk andlaşmayı imzalar. Şarlken, Tlemcen'de, Tunus'ta Müslümanlarla anlaşır; kardeşi Osmanlılarla barış yapar, Babı Ali'ye vergi öder.

Reform, kimi zaman dinsel duyguları ulusal duyguların üzerine çıkardı; özellikle de 1560 ve 1590 yılları arasında oldu bu. Dindaşlar, ülkeden ülkeye, kendi yurtdaşlarına karşı olmak üzere, silahlı dayanışma içine girdiler. Ne var ki, Reform, genelde daha çok ulusların gelişmesini destekledi. Yüzyılın sonlarında, **ulusal duygular** her yanda bastırıyordu: Hümanizma ulusallaşmıştı; ulusal bireycilik, siyasal ya da dinsel evrenselciliğe üstün gelmişti.

SAVAŞ VE BARIŞ

Savaş, açık ya da kapalı olarak, Avrupa'yı, Asya'lılara, yani Osmanlılara ve Tatarlara karşı koruyan müstahkem bir bölgenin berisinde sürdürülür. Akdeniz, İstria ile Dalmaçya'dan tâ Girit ve Kıbrıs'a değin kalelerden bir kemerle çevrilidir. Ne var ki, bütün bu hatlar, Osmanlı ilerleyişi karşısında aşınmış ve delinmiştir. Kara Avrupa'sında da öyledir. Toplar, Asya'lı süvariye çevrilidir. Ancak, başta mesafe Hıristiyanlığın yararına rol oynar; azık ve gereç sağlamanın güçlüğü ve ağırlığı Türklerin saldırılarını git gide felce uğratmakta ve kesin sonuçlar alınmadan bitmektedir.

Aslında, gerçek anlamda cephe de yoktur. Ordular yeterince kalabalık değildir. Sınırları korumak da söz konusu değildir;

aslında sınır, belirsiz bir bölgedir. Yüzyıl boyunca, yavaş yavaş bu kavram doğacaktır. Seferlerin sonucu, seyrek olarak alınır. Zaten seferlerin amacı, düşman ordularının yokedilmesi değildir; düşman savaşı kabul ederse, ordusu yokedilir. Ancak, bununla düşmanın boyun eğmesi nadirdir. Başarının sonucunu almak hemen hemen olanaksızdır. Mesafeler, azık ve gereç sağlamanın güçlüğü, daha içerilere dalmayı önler. Savaşlar da, başta kuşatma savaşlarıdır; buna ek bir takım hareketler de vardır: Müstahkem yerler, yiyecek depoları, tersaneler işgal edilir; yiyeceğin bitmesi, paranın tükenmesiyle, düşmanın barış istemek zorunda kalması beklenir. Son metelikle savaş da kazanılmış olur. Böylece, krallıkların «kapılar»ı olan kaleleri, ya da krallıklara götüren doğal yolları ele geçirmek gerekir. Habsburg'ların elindeki Yeni Dünya ile Avrupa arasındaki yollar ve onların güven altında tutulması önem kazanmıştır; Amerika'daki zenginlikleri taşıyan Portekiz ve İspanyol kalyonlarını, Fransız, bir süre sonra da İngiliz korsanları soyup duracaktır. Yüzyılın ortalarına doğru, Şarlken, korunmuş kafile usulünü kabul etmek zorunda kaldı ki, kural haline gelecektir bu. Asıl yol, Akdeniz'de İspanya'dan İtalya'ya giden deniz yolu, bir de İtalya'dan Ren ülkelerine ve Pay-Bas'ya giden kara yolları ve geçitleri oldu. Savaşı birçok cephelerde birden sürdürmenin olanakları yoktur. İç savaşlara yabancı güçlerin müdahalesi ise kuraldı: Fransızlar Almanya'ya, İngilizlerle Alman Protestanları Fransa'ya, İspanyollar Fransa'daki birleşmelere karışıp duruyorlardı. 1585'te Kraliçe Elizabeth, işin kuramını da koyar ortaya: Ezilen halklara -prensleri yoluyla- yardım etmek, zulme uğrayan dindaşların imdadına koşmak bir ödevdir.

Ne var ki, savaşların korkunçluğu ve iğrençliği, onları önlemek ya da hafifletmek yolunda kuramların ortaya atılmasına da yol açtı. Erasmus, *Barış Dilekçesi*'nde (1517), **tam barışı** öğütler. Ona göre, akılla donanmış insanlar için, hele hele Hıristiyanlar için savaş tiksinti verici bir şeydir. Herkes davasında haklı olduğunu söyler; öyle olunca da bir hakem gereklidir. Hükmün ise o kadar önemi yoktur. Öyle der: «En adil savaşlara -haksız da olsa- yeğlenemeyecek barış yoktur». Kuramcıların çoğu, **adil savaşı** kabul ediyor ve uyuşmazlıkları, **uluslararası ahlak bilinci** ve **uluslararası hukuk** yoluyla azaltmayı umuyor-

lardı. Bu konuda Salamanka Üniversitesi'nde Profesör, katolik Vittoria'nın çabaları başta gelir kuşkusuz. Ona göre, barış ülküdür, savaş kötülüktür. Bununla beraber, pek büyük kötülükleri savuşturmak amacıyla savaşa cevaz vardır: Kendini savunmak, hukuk çiğnenmişse ve çiğneyen zararı gidermeyi reddediyorsa, müslümanların ezdiği hıristiyan halkları kurtarmak böyledir. Hıristiyan dinini yaymak için savaşa izin yoktur; çünkü Tanrı, kendisine yapılan küfrün öcünü almanın görevini insanlara vermemiştir; ve, uyuşmazlık, daha önceki kötülüklerden çok daha ağır olanlara yol açar. Avrupalı devletler, birbirine bağlı ve eşit devletlerden oluşan bir topluluktur; aralarından birine verilen zararın giderilmesini koğuşturmakla görevlidirler. «Yapanları kim olursa olsun, kurbanları kim olursa olsun, uluslararası topluluk her türlü haksızlıktan etkilenir». Devletler, yabancıların kendi ülkelerinde dolaşmalarına ve yerleşmelerine hoşgörüyle bakmalıdırlar; yeter ki, bunlar, daha önce yerleşmiş olanlara zarar vermesin. Devletler, bir «insanî toplum», bir «İnsanlık Cumhuriyeti» kurmakla yükümlüdürler.

Yüzyıl, bireyciliğin yükselişini, haklarda eşitlik, dayanışma ve kardeşlik ile dengelemenin aranışı içindeydi.

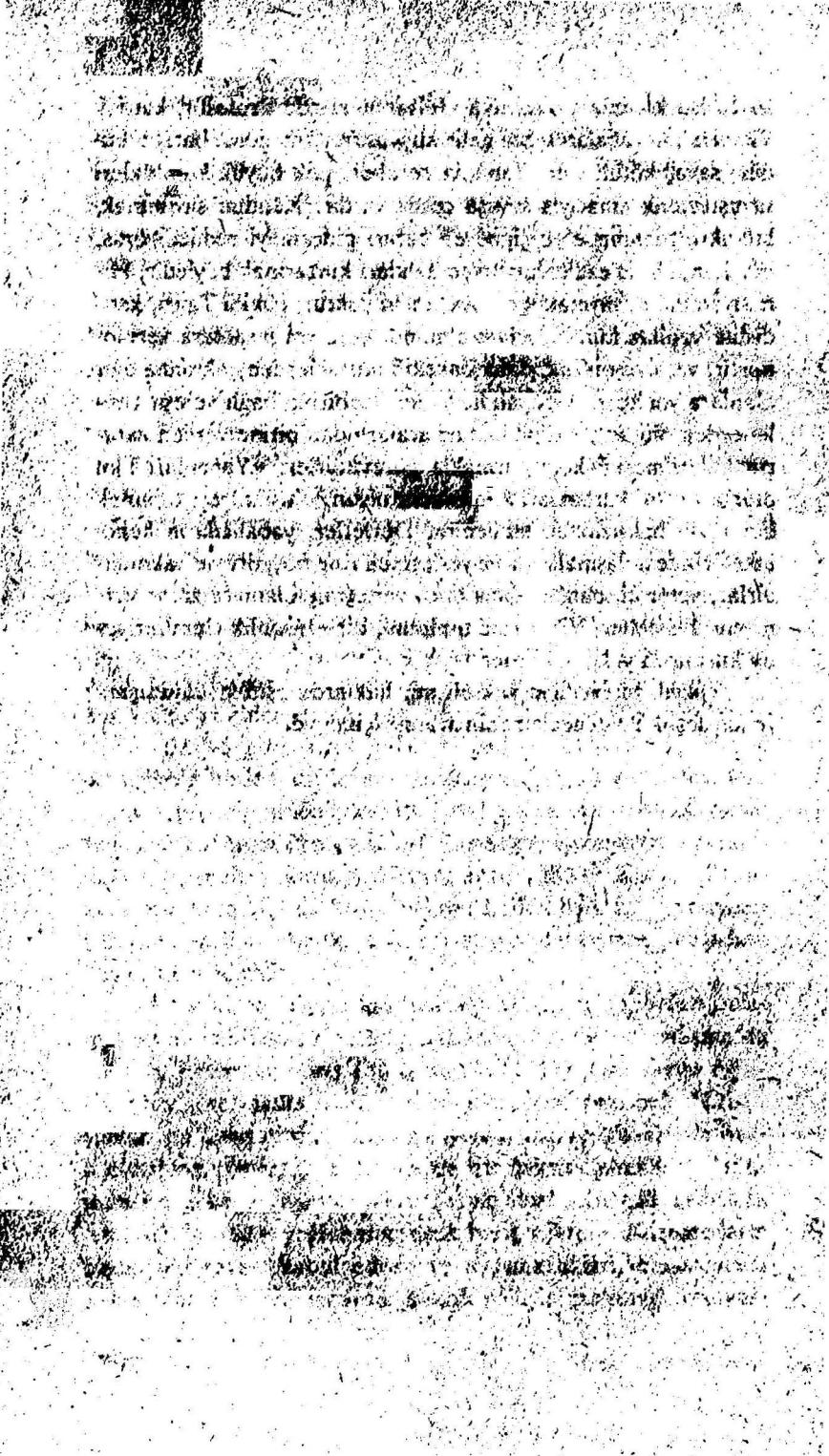

II

XVII. YÜZYILDA AVRUPA

XVII. yüzyıl, açıkça bir «**bunalım**» yüzyılıdır Avrupa'da; iktisadî, sosyal, siyasal, kültürel, toplumun hemen her kurumunu içine alan bir bunalım. Uzun zamandan beri bir arada yaşayan, birbirine karıştığı kadar, birbiriyle de çatışan, yığınla uzlaşmaz eğilimler; her devletde, her sınıf ve zümrede ve hemen her insanda görülen bu. Yoğunluk derecesi, yerine ve zamanına göre değişse de süreklidir bu bunalım.

Yeni bir denge, yeni bir düzen aranışı içindedir dünya.

Nedir aslında olan?

Kapitalizmin yükselen sınıfı burjuvazinin zenginliği ve etkinliği, feodal üretim ilişkilerinin bağrında kapitalist üretimin öğeleri önem kazandığı ölçüde artıyordu. kapitalizmin iyiden iyiye kök saldığı ülkelerde, burjuvazi, mutlak feodal monarşinin kendisini koruyup gözetmesiyle yetinmek istemiyordu artık. **Gözü iktidardadır;** devleti, yani asıl baskı aracını ele geçirip, kapitalist rejimin hizmetine sokmak ve asalak bir sınıfı, feodalleri iktidardan yoksun bırakmak: Gündemindeki baş madde budur. Aslında, daha XVI. yüzyıldan beri, gözü iktidardadır burjuvazinin. Reform ve Almanya'daki köylü savaşları, bu anlamda ilk girişimleriydi onun; Pay-Bas'daki devrim de. Her iki halde de söz konusu olan, iktidarın feodallerden burjuvaziye geçirilmesiydi; yeni kapitalist rejimin eski feodal rejime karşı bir zaferi, geride kalmış bir düzenden daha ileride bir başka düzene devrimci yoldan bir geçişti görülen.

XVII. yüzyıldaki **İngiliz burjuva devrimi** ile kesin sonuç alınmış olur. Bu bakımdan, İngiliz devrimi, yalnız İngiltere ve Avrupa tarihinin değil, insanlık tarihinin de en önemli olaylarından biridir. Nevar ki, kapitalist ekonominin ve burjuva egemenliğinin, Avrupa'da bile genel bir olgu haline gelebilmesi için, daha hayli zaman gerekecektir.

Yalnız siyasal ve sosyal alanda değildir ileriye doğru sıçra-

yış; felsefe, feodal değerlere karşı «kuşku»sunu açıkça ilân etmiştir ve bilimde devrim olmaktadır gerçekten: Descartes'ın, Galilei'nin, Newton'un çağındayız. Yalnız doğa bilimlerinde de değildir köklü değişme; siyasal ve sosyal düşüncenin de ufku değişmiştir: Bir Locke gelmiştir ve hemen bütün bir XVIII. yüzyılın arkasından yürüyeceği bir miras bırakacaktır geriye. Daha da önemlisi, Avrupa düşüncesinin çok önemli bir buluşu vardır: **İlerleme düşüncesi.** Özetle, sürekli bir başkaldırı içine giriyordu insan aklı; XVII. yüzyıl, bir düşünceler kasırgası içinde biter Avrupa'da.

Michelet, «Büyük Yüzyıl» diyordu XVII. yüzyıl için; haklıydı.

BÖLÜM I

İNGİLTERE'DE BURJUVA DEVRİMİ

XVII. yüzyıl Avrupa'sının ilk göze çarpan olayı, **İngiltere'deki burjuva devrimidir.** Öteki Avrupa ülkelerinden daha erken başlayan ve kendine özgü niteliklerle gelişen kapitalizm, bu olayla zaferini kazanır; feodal rejim tasfiye edilir, giderek Orta Çağ kapanır, modern tarih başlar.

Böylece, yalnız İngiltere çapında değil, bütün bir tarih çapındadır da olay.

I

İNGİLİZ DEVRİMİN KÖKENLERİ

İngiliz burjuva devrimi, kendine özgü sosyal ve siyasal bir bunalımdan doğdu.

Nasıl?

İNGİLTERE'NİN YÜKSELİŞİ VE HOLLANDA'YA KARŞI MÜCADELESİ

XVI. yüzyılda, ilk büyük coğrafya buluşlarından sonra, en zengin devletler İspanya ile Portekiz'di. Uçsuz bucaksız sömürgeler fethetmişlerdi her iki ülke de ve altın akıyordu oralardan. Güçlerine diyecek yoktu; donanmaları bütün denizlere egemendi ve hele İspanya'nın kara orduları korkunçtu. Ne var ki, uzun sürmedi bu üstünlükleri; çok geçmedi, tehlikeli bir rakip çıktı karşılarına: Pay-Bas Cumhuriyeti.

XVI. yüzyılda gerçekleştirdiği burjuva devriminin arkasından, Pay-Bas'nın iktisadî gelişmesi büyük bir hız kazanmıştı; dünyanın önde gelen bir ticaret gücü olup çıkmıştı ve alabildiğine zengin sömürgeler edinmişti. İmalâthane sanayisi, özellikle Pay-Bas'da gelişmişti. Hollanda'nın ince tülü ile yünlüleri, bü-

tün dünyada ünlüydü. Hollandalılar, hemen tüm ülkelerin mallarını deniz yoluyla taşıma ayrıcalığını elde ettikleri için, bir bakıma bütün dünya ticaretini denetleyebiliyorlardı. «**Denizlerin hamalı**»: Öyleydi adları o dönemde. Bu üstünlük, sarsılmaz gibi görünüyordu gerçi; ne var ki, denizden elde ettikleri yararlar uzun sürmedi; «denizlerin hamalı»nın yerine, «**deniz köpekleri**» geçti; «deniz köpekleri» de, İngiliz korsan-tacirlerinin o sıralardaki adı.

Savaşlar, korsanlık, siyahîlerin ticareti ve sömürgelerin yağması: İngiliz burjuvazisini zenginleştiren bunlar olacaktır. Gerçekten, XVII. yüzyılın ortalarına doğru, İngiltere'de sanayi, tarım ve ticaret, olağanüstü bir gelişme içine girerler; **zengin ve güçlü bir burjuvazi** doğar. Bununla beraber, bu gelişmeyi tökezleten engeller de vardır: Korporasyonlar, İngiltere'nin büyük bir bölümünde hüküm süren geri kalmış feodal tarım, bir de monarşinin mutlak iktidarı.

Neydi rolleri her birinin?

XVII. YÜZYILIN İLK YARISINDA İNGİLTERE'DE SANAYİ VE TARIM

İngiliz kentlerinde, sanayinin ilerlemesinin karşısında **meslek kuruluşları** bulunuyordu; krallığın koruduğu bu kuruluşlar, feodal nitelikleriyle, sanayinin gelişmesine bir takanaktılar. Ülkenin güneyinde ve doğusunda ise, mesleklerin yanı sıra, **imalâthane üretimi**nde apayrı bir atılım görüyoruz; özellikle de yünlü kumaş üretimindeydi gelişme. Bu imalâthaneler, yığınla işçinin emeğine başvuruyorlardı; işçilerin çoğu da evlerde çalışıyorlardı. Bu sanayi dalının gelişmesi, büyük ölçüde ham madde gerektirdiğinden, koyun yetiştirilmesi de o oranda yoğunlaştı.

Tarıma gelince... İngiltere'de servaj, daha XV. yüzyılda, büyük köylü ayaklanmalarının sonucu kaldırılmıştı; angarya, hemen bütünüyle silinmişti. Ülkenin güney-doğusunda, senyöre belli ödentileri olan köylülerin yanı sıra, yeni bir köylü tabakası da oluşur: «**yeoman**»lar diye adlandırılan bağımsız toprak sahipleridir bunlar. Bu çevredendir ki, zengin köylüler çıkmaya başlayacaktır yavaş yavaş; bunlar, yanlarında tarım işçileri çalıştırıyor ve komşularına, ödeyemeyecekleri kadar borç para verip, sonra

da onları bağımlı kılıyorlardı kendilerine. «Kuştüyü yataklarda uyuyorlar» ve «gümüş sahanlarda yiyorlar»: Yoksul köylülerin, bu zengin yeomanların yaşamına bakıp söyledikleri buydu.

Aynı dönemde, ülkenin güneyinde, alabildiğine yoksul köylüler yaşamaktadır; başkalarının topraklarında gerçekten acılı bir yaşamdı sürdürdükleri ve, mülk diye de «*cottage*» diye adlandırılan in gibi yerler, ya da kulübeleri vardı; oralarda oturanlara verilen «*cottager*» adı da buradan geliyor. bu kulübeler, yontulmamış taşlardan yapılmıştı; daha çok da, balçıkla sıvanmış sırıklardan oluşuyordu. Damları, sazla ya da otlarla örtülüydü. Baca olmadığından, duman, damdaki bir açıklıktan çıkıp gidiyordu ve öyle olduğu için de bütün evi dolduruyordu. Yataklar, samandan torbalardı. Evcil hayvanlar –bir çift koyunla bir domuz– insanlarla bir arada yaşıyorlardı. Bu yoksul «**cottager**»ler, genellikle, tarım işçisi olarak toprak sahiplerinin, ya da kimi yeomanların yanında çalışırlardı.

İngiltere'nin güney-doğusunda, toprak sahiplerinin çoğu, gündelikçi –çok kez de «*cottager*»– tutuyordu ve topraklarını, bu ücretli el emeğinden yararlanarak değerlendiriyorlardı. Büyük feodal senyörlerden daha girişimci olan bu toprak sahipleri, topraktaki çalışmayı yetkinleştiriyor ve, kent pazarlarına, git gide artan bir hız ve ölçüde, tahıl ve hayvan sürüyorlardı. Bu topraklar, feodal senyörlerin mülklerinde yerleşmiş köylülerinkinden çok daha verimliydi. «**Yeni Soylular**» diye adlandırılan bu toprak sahipleri, kendilerini, hemen bütünüyle ticarete veriyor ya da imalâthaneler kuruyorlardı. Senyörlere olduğundan çok daha fazla, burjuvalara yakındılar. İngiltere'nin özellikle kuzey ve batısındaki geri kalmış bölgelerde yerleşmiş olan **feodal senyörler** ise, hayvan yetiştiriciliği ile uğraşıyorlardı ve, içiçe geçmiş topraklar, zorlandırılmış almaşık ekin gibi, atadan kalma tarımı sürdürüyorlar, giderek yeni tarım yöntemlerinin uygulanmasını engellemiş oluyorlardı.

İngiltere'nin kuzey-doğusundaki geri bölgelerde ise, köylüler, senyörlerine, yalnız kimi ödentilerde bulunmakla yükümlü değildiler; bunların yanı sıra, senyörler, ellerindeki toprak parçalarını satmak ya da miras yoluyla kendilerine geçirmek zorunda bırakıyorlardı onları. Köylüler de, büyük bir para ödeyerek bu yaptırımdan yakalarını kurtarabiliyorlardı.

Zorla uygulanan kitle halindeki «çitleme»ler, köylere sefalet taşıyorlardı. Topraklarından kovulmuş yığınla köylü, serseri oluyor ve, bir lokma ekmek bulmak için, yollarda başıboş dolaşıyorlardı. Serseriler, kanunlarla alabildiğine sert cezalandırılıyorlardı; kızgın demirle dağlanıyor, ya da derilerinden kan fışkırıncaya değin kırbaçlanıyorlardı. Tam bir sefalet içine düşürülmüş köylüler, bu «çitleme»lere karşı başkaldırıyorlardı. Özellikle 1640 yılında başlayarak, köylü hareketlerinin genişlik kazandığını görüyoruz; onu izleyen yıllarda daha da artacakdır bu.

Kuzeyin ve batının geri kalmış bölgelerindeki köylüler, feodal senyörlere ödedikleri ödentilerden kurtarılmanın arkasındaydılar; «*cottager*»ler, toprak elde etmenin umudu içindeydiler. Küçük mülkiyet sahiplerine, yeomanlara gelince, her şeyden önce, vergilerin indirilmesini ve komşuları toprak sahiplerinin keyfî hareketlerine son verilmesini istiyorlardı; istiyorlardı, çünkü kırsal kesimde, tüm kamusal ve adlî yetkiler bu komşuların elindeydi ve asayişi de onlar sağlıyorlardı. Kapitalizmin iktisadî gelişmesinin önündeki takanak ise, **kralın keyfîliği** idi. Geri bölgelerin feodal senyörleriyle, –krallığa bağımlı– Kilisenin desteklediği İngiliz hükümdarlar, imalâthaneleri, tacirleri, yeni soyluları haraca bağlıyor ve halk kitlelerini acımasızca eziyorlardı.

STUARTLAR'IN ZORBA YÖNETİMİ

Tudor Hanedanından olan I. Elizabeth, doğrudan mirasçı bırakmadan ölünce (1603), yerine, yakın hısımları olan İskoçya kralı Jacques Stuart, I. **Jacques** (1603-1625) adıyla, İngiltere tahtına çıkar; Stuart Hanedanının yönetimi başlar böylece. Kralları artık aynı da olsa, İngiltere ile İskoçya, birbirlerinden ayrı iki devlet olmayı sürdüreceklerdir yine de. Ne var ki, feodal senyörlerin desteklediği yeni kral, Parlamentoyu hiç bir halde umursamıyordu; meclise danışmadan, istediği an yeni vergi koyabiliyordu; oysa, tâ XIV. yüzyıla çıkan bir örfe göre, ancak Parlamentonun rızasıyla yapabilirdi bunu.

Yerine geçen I. **Charles** (1625-1649) da böyle davranır.

İş, kralla da kalmıyor, Sarayın görevlileri, zengin kentliler ve soyluları, krala «armağanlar» vermeye ya da «gönüllü vergi» ödemeye zorluyor. reddettiklerinde de hemen hapishaneye yollu-

32. - I. Charles

yorlardı. Bu arada kral, sabun, şarap, kömür ve demir üretimini ve satımını tekeline alır; haklarını da zengin tacirlere devreder. Bu tekeller, özellikle burjuvazinin hoşnutsuzluğuna yol açar.

Anglikan Kilise, Charles'in zamanında pek büyük bir güç kazanmıştı: Uçsuz bucaksız toprakları vardı ve köylülere ağır vergiler yüklüyordu; mülklerini kiralıyor ve ondalık alıyordu. Genel bir hoşnutsuzluğun kaynağıydı bu vergiler de. Anglikan Kiliseye karşı her tür gösteri ise, acımasızca cezalandırılıyordu.

Kilisenin hasımlarına karşı. Krallık makamlarının ne türlü belâlar yağdırdığını, **Doktor Bastwick** ile dostu **Lilburne**'ün başlarına gelenler pek güzel gösterir bize.

Doktor Bastwick, Anglikan Kiliseye ve piskoposlara karşı yayımladığı kitaplarından dolayı, kralın adlî makamlarının emriyle, bir gün tutuklanıp hapsedildi. Yazar, bu kitaplarda, piskoposları, «şeytanın suçortakları» olarak ilân ediyordu. Verilen hüküm uyarınca, cellat, herkesin gözü önünde, uzun bıçağıyla, Bastwick'in iki kulağını kesti ve kızgın bir demir çubukla da, yüzünü dağladı. Mahkeme, ayrıca, Doktor Bastwick'e 5.000 Sterlin para cezası biçip, ömür boyu hapse mahkûm etti kendisini.

Lilburne, hücresinde onu görmeye geldi. Bir küçük toprak sahibinin oğlu olan Lilburne, Londra kumaşçılarından birinin yanında çıraktı. Bastwick'in ricası üzerine, Hollanda'ya geçti ve, Doktorun hapishanede yazdığı kitabı yayınladı orada. Bunun üzerine Lilburne, 500 Sterlin ödemeye mahkûm edildi. Hapishaneden Parlamentoya kadar yol boyunca kırbaçlandı ve orada, herkes görsün diye direğe bağlanıp, boynuna da ağaçtan ağır bir halka geçirildi. Lilburne, cesaretle göğüsledi bu işkenceleri ve halka hitapla, kralın ve Kilisenin despotluğunu haykırmayı sürdürdü. Kırbaçlandı. O zaman da, cebinden halka çağrıda bulunan kâğıtları çıkarıp kalabalığın ortasına fırlatıp attı.

Başına gelenler, Lilburne'ün manevi gücünü kırmadı. Krala ve yandaşlarına karşı ateşli bir kitap yayınlattı; oy hakkının genişletilmesini istiyordu bu kitapta. Zincire vuruldu bu kez ve ömür boyu hapse mahkûm edildi. İki yıldan fazla hücrede kaldı ve ancak devrimin başlarında salıverildi.

Despotluğun sayısız kurbanlarından sadece biriydi Lilburne.

I. Charles zamanında, kralla Parlamento arasındaki çatışma kızıştı. Kral, 1629 yılında, Parlamentoyu feshetti ve tam on bir yıl toplantıya çağırmadı. Lord Strafford, başdanışmanı oldu kralın; onu, açıkça mücadeleye ve mutlak bir hükümdar olarak davranmaya itiyordu. Oysa, olsa olsa iki halde mümkündü bu: Kral, Parlamentodan geçirmeden vergi koyabilmeliydi; ve bir de yalnız kendisine bağlı bir ordusu olmalıydı.

Tasarının ilk bölümünü gerçekleştirmek amacıyla, I. Charles, 1635'te «*shipmoney*» denen vergiyi tüm yurt düzeyinde yeniden koydu; Parlamentonun doğuşundan önce salınan bir vergiydi bu; kıyı kentlerinde yaşayan halktan alınıyordu ve Normanların saldırılarına karşı mücadelede harcanıyordu. Uysal bir ordu yaratabilmek için de, kral, şer ortağı Lord Strafford'u, İrlanda'ya gönderdi; görünüşte, başkaldırmış İrlandalılarla savaşmak için bir ordu kurulacaktı orada.

I. Charles'ın, mutlak iktidarı yeniden yerleştirmek uğruna harcadığı çabalar, burjuvazinin ve yeni soyluların öfkesine yol açtı; halk kitlelerinde, krallık iktidarına karşı biriken kin ise, taşma noktasına geliyordu. Bu arada, feodal senyörlerin zulmü, İngiltere'nin kuzeyi ile batısında, tarımın gelişmesini köstekliyordu. Kral, bu gerici toprak sahiplerini tutuyordu; her türlü yeni düşünce ve eğilimi boğan Kiliseyi de destekliyordu. Tekeller ve

meslek örgütleri sistemi, sanayinin gelişmesine birer engeldi. Parlemento toplantıya çağrılmaz olmuştu, burjuvazinin ise hiçbir siyasal hakkı yoktu. İmalât sanayisinin gelişimi ve tarıma, toprakta verimi arttıracak yeni yöntemlerin sokulması, **devrime** başvurmadan olanaksız hale gelmişti; yolları açmak için, **mutlak monarşi yıkılmalıydı** ve Tacın temel iki desteği yok edilmeliydi: Feodal soylulukla Anglikan Kilise idi bunlar.

II

DEVRİMİN AŞAMALARI

İngiliz devriminin tarihi üç döneme ayrılabilir: Birinci dönem **devrimin hazırlanmasıdır** ki, Parlamentonun toplantıya çağrılış tarihi olan 1640'tan, iç savaşın başlayış tarihi olan 1642'ye kadar sürer. İkinci dönem, sınıf mücadelesinin doruk noktası olan **iç savaştır**; 1642'den 1649'a kadar sürer ve İngiltere'de Cumhuriyetin ilânı ve kralın kafasının kesilmesiyle sonuçlanır. 1649'dan 1658'e değin uzanan üçüncü dönem, **Cumhuriyet** ve **Protektorayı** (burjuvazinin askerî diktatörlüğü) içerir, arkasından da, -günümüze değin süren- krallık iktidarı yeniden kurulur.

DEVRİMİN EŞİĞİNDE

1637'de İskoçya'da bir ayaklanma oldu. I. Charles'in kışkırtmasıyla olmuştu bu: Kral, İngiliz mutlakiyetini oraya kadar da yaymak ve, Calvinciliğin hüküm sürdüğü İskoçya'ya, İngiliz mutlakiyetini destekleyen Anglikan Kiliseyi sokmak istiyordu. Ayaklanmanın daha ilk gününden başlayarak, olayların akışı, I. Charles'in aleyhine gelişti. Ne parası vardı, ne de ordusu; öyle olunca da, Parlamentoyu toplantıya çağırmak zorunda kaldı. Parlamento, on bir yıllık bir aradan sonra, 1640'ta yeniden toplandı. Ancak, krala istediği parayı vermemek kararını alırken, bununla yetinmeyip, kralın keyfiliğine son verecek bir takım istemlerde de bulundu; ayrıca, İskoçyalılarla gizli ilişkiye geçti. Birkaç hafta sonra, kral, yeniden feshetti Parlamentoyu; sonra-

dan «Kısa Parlamento» diye adlandırılması buradan ileri geliyor.

Bununla beraber, kralın paraya gereksinmesi sona ermemişti; başkaldırı genişliyordu. Öyle olunca da, kral, Parlamentoyu yeniden toplantıya çağırmak zorunda kaldı. Kontluklardaki tarım soylularıyla, kent ve limanlardaki tacir burjuvaların temsilcilerinin doluştukları Parlamento, hiç ele avuca gelir bir durumda değildi bu kez; meclis, kralın içinde bulunduğu güçlüklerin bilincinde olarak, istemlerini tekrarladı ve ayak diredi. Evlerin duvarlarına devrimci afişler asılmaya başlanmıştı; bunu gören yönetim, Parlamentoyu üçüncü kez feshetmeye cesaret edemedi. İngiliz burjuva devriminin Parlamentosu işte bu olacaktır; on iki yıl sürekli toplantı halinde olduğu için de, «Uzun **Parlamento**» (Long Parlement) diye anılacaktır.

Parlamento, sonunda isteklerine kavuştu: Lord Strafford adalet huzuruna çıkarıldı ve yurda ihanet suçundan ölüme mahkûm edildi. Çok geçmedi, mutlakiyetin bir başka yandaşı, Başpiskopos Land da aynı akibete uğradı. Parlemento, olağanüstü mahkemeleri ortadan kaldırdı; «shipmoney»e son verdi; vergileri oylama konusundaki yetkisinin altını yeniden çizdi ve, 1641 Kasımında da, «**Büyük Uyarı**»yı kabul etti. Bu belge, kralın keyfî hareketlerini sıralıyor ve, krallığın en önemli görevlerinin Parlamentonun uygun göreceği kişilere verilmesinin yanı sıra, -en az- üç yılda bir toplantıya çağrılmasını istiyordu.

Kral, deliye dönmüş bir halde, muhalefetin başlarını tutuklatmak için bizzat Parlamentoya gitti. Ne var ki, bu şefler, City'de, yani Londra'da, Parlamentoyu tutan burjuvazinin ticarethaneleriyle bankalarının bulunduğu mahallede gizlenmişlerdi. Bütün kent kaynaşmaya başladı. Muhalefetin militanlarını korumak amacıyla, tayfalar da, doklardan ayrılıp, guruplar halinde gelip katıldılar. Londra yöresinden beş bin köylü ile küçük toprak sahibi, Parlementonun krala karşı giriştiği mücadelede onu desteklemek amacıyla, silahlı olarak başkente girdiler. Başkaldıranlar şapkalarına, Parlamentonun siyasal istemlerini destekleyen bir dilekçe iliştirmişlerdi. Böylece, yalnız **kentteki halk kitleleri** değil, **kırsal kesimdeki yığınlar** da siyasal mücadeleye katılmışlar ve devrime kazanılmışlardı. Çok geçmedi, beş milletvekili, silahlı muhafızlarıyla beraber, Parlamentoya gelip girdi-

ler. Tacir ve zanaatçılardan oluşan Londra milisi, Parlamentonun savunmasını üstlendi.

Başkentin kendisine artık baş eğmediğini gören kral, yandaşlarıyla Londra'dan kaçıp (1642) İngiltere'nin kuzeyine çekildi. Ülkenin bu geri bölgesindeki yerel aristokrasinin, feodal senyörlerin desteğiyle, yeni bir ordu düzenledi.

HALK KİTLELERİ VE PARLAMENTONUN KRALA KARŞI MÜCADELESİ. İÇ SAVAŞIN BAŞLANGIÇLARI

1642 Ağustosunda, kral, Parlamentoya karşı savaş ilân etti.

İktisadî bakımdan geri kalmış kuzey-batı bölgesindeki feodaller, kralın safındaydı. Londra da içinde olmak üzere, güney-batı bölgeleri, burjuvalar ve yeni soylulaşmış burjuvalar, Parlamentoyu tutuyorlardı. Tayfalar, daha baştan devrim cephesine geçmişlerdi; devrimci İngiltere'nin, Kıta Avrupa'sındaki mutlak monarşilerin herhangi bir müdahalesinden korkmaması için önemliydi bu katılış. Anglikan Kilise, kralı tutuyordu; İngiliz Protestanları (Püritenler), kararlı biçimde devrimden yana çıktılar.

> O dönemin siyasal partilerinin adları bile, Protestanlığın çeşitli eğilimlerinden gelir.
>
> Parlamentoya egemen olan zengin burjuvazinin partisi, **Presbiteryenler** adını aldı. Kilisenin başlarından oluşan Kongrece yönetilen, birleşik Calvin'ci Kilisenin yandaşlarıydı bunlar; yeni katılmış küçük soylularla, küçük burjuvazinin partisinin adı ise, **Bağımsızlardı**. Her dinsel bölgenin dinsel bağımsızlığından yana olanlardı bunlar da.

Savaş başlarında durum, kraldan yana gelişti. Kralı tutan feodaller, meslekten askerdiler ve süvarileri de, disiplinli ve talimli savaşçılardı. Buna karşılık , Parlamentonun topladığı halk milisleri, pek örgütlü olmadığı gibi, iyi bir talimden de geçmemişlerdi. Bu milisin şefleri, krala karşıt olan feodallerden oluşuyorlardı özellikle ve kralla bir uzlaşmayı kafalarından geçirdikleri için gönülsüz savaşıyorlardı; Parlamentonun Presbiteryen çoğunluğu da böyle bir eğilim içindeydi.

Parlamentonun yalpalayan politikası ve Parlamento ordusunun başarısızlıkları, İngiliz toplumunun köktenci çevrelerinde

33. – Oliver Cromwell

hoşnutsuzluk uyandırdı. Hoşnutsuzlar, Bağımsızlar Partisinin çevresinde toplaştılar. Partinin başında, İngiliz devriminin en ünlü kişisini görüyoruz: **Oliver Cromwell** (1599-1658)'dir bu. Küçük soylulardan gelen Cromwell, köylülerden, zanaatçılardan ve küçük burjuvazinin öteki temsilcilerinden oluşan bir süvari birliği kurdu; Calvin'ci Kilisenin öteki ateşli yandaşları olan Bağımsızları da vardı aralarında. Birliklerinde süren demir gibi bir disiplin sayesinde, Cromwell, krala karşı, Marston Moor'da ilk zaferi kazandı (1644 Temmuzu). Cromwell, ordunun yeniden örgütlenmesi iznini aldı Parlamentodan ve bu «yeni usul ordu»yla, 1645'te, Naseby'de, öldürücü bir darbe vurdu krala: Yığınla esir aldı ve krallık ordusunun bütün toplarını da ele geçirdi. Yenenler,kralın yazışmalarını da ele geçirmişlerdi: Ve bu yazışmalardan anlaşıldı ki, kral, bir yandan Parlamentoyla ateş-kes görüşmeleri yaparken, öte yandan, Fransız kralını da yardıma çağırıyordu; ayrıca, yandaşlarına yolladığı mektuplarda, zafere ulaşılması halinde başkaldıranlara çok ağır cezalar vereceğini söylüyordu. Bütün bunların yayınlanması genel bir öfkeye yol açtı ve kralın saygınlığı sıfıra indi. Naseby savaşından sonra I. Charles,

başka yenilgilere uğradı. 1646 Martında, krallığın hemen tüm kaleleri Cromwell'e teslim olmuştu. Kral, İskoçya'ya kaçtı. Ancak İskoçyalılar, sözde Parlamento ordusuna yardım olsun diye vereceklerini söyleyip, 400.000 Sterlin karşılığında, kralı İngiltere'ye teslim ettiler (Ocak 1647). Parlamento ile kral arasındaki mücadele bitmişti; bir başka mücadele başlayacaktır.

Parlamento ile ordu arasında olacaktır bu.

Savaş sürerken, Parlamento, **feodal rejimi** ucun ucun **tasfiye** amacıyla kimi reformlara da başvuruyordu; kralın ve Kilisenin topraklarının yanı sıra, krala yandaş olanların da topraklarına el konmuştu ve satışa çıkarılmıştı. Şövalyelerin ellerindeki tımarların ortadan kaldırılmasının (1646) önemli sonuçları oldu. Bu topraklara ilişkin tüm yükümlülüklere son verildi; toprak artık soylularındı. Ne var ki, soyluların mülkiyeti her türlü feodal ödentiden kurtulduğu halde, köylülerin toprakları, eskiden olduğu gibi, köylülerin Lordlara ödedikleri tüm ödentilerle, bir feodal mülkiyet olarak kalıyordu. Böylece köylülük, hiçbir yarar edinmemişti devrimden. İngiliz devriminde, burjuvazi, yeni oluşmuş bir soylulukla bağlaşık olarak, monarşiye, feodal soylulara ve egemen Kiliseye karşı savaşıyordu.

Ne var ki, devrimin temel gücü **halk kitleleri** oldular.

KİTLE HAREKETLERİNİN YOĞUNLAŞMASI VE CUMHURİYET

Kendi çıkarlarını savunan önlemleri Parlamento sayesinde aldıktan sonra, yeni toprak sahipleri ile yükünü tutmuş burjuvazi, kraldan çok, halk hareketlerinden korkmaya başladılar. Kral, Parlamento ordusuna esir düşünce, Parlamentodaki Presbiteryenler, devrimin sona erdiği düşüncesine vardılar ve kralla barış yapmaya kalktılar. Ancak, yukarıda da belirttiğimiz gibi, halk kitleleri hiçbir şey elde etmemişlerdi devrimden; o yüzden de, halkta devrimci davranışlar dinmemişti. Askerler, devrimin itici gücü oldular. Yeni bir parti **Eşitçiler Partisi** çıktı ortaya: Başı **John Lilburne** (1618-1657)'dü; bu büyük yetenekleri olan kişi, genel oyun yanı sıra, krallığın sona erdirilmesini ve köylülere «korular»ın geri verilmesini istiyordu.

Siyasal iktidar, **orduya** geçmişti artık.

Parlamento, savaşın sona erdiği gerekçesiyle, ordunun dağılmasına karar verdi. Ne var ki, karar orduyu ayağa kaldırdı: Birlikler, kendi temsilcilerini seçti ve onlardan asker temsilcileri «şûra»ları oluştu; yeni usul ordunun bağımsız subaylarından oluşan «Büyükler» vardı, onları da kesin kararlar almaya zorladılar. Askerler üste çıkmasınlar diye, Cromwell, tuttu «Ordu Kurulu»nu kurdu; bu kurula askerler katılıyor, ancak subaylarca gözetim altında tutuluyorlardı. Arkasından, ordu Londra'yı işgal etti ve iktidarı uygulamada da ele aldı. **Sınıf mücadelesi ordu içinde de sürüyordu** şimdi. Büyüklerle Eşitçiler, İngiliz devletinin gelecekteki siyasal yapısını tartışıyorlardı. Büyükler, genel oydan korkuyorlardı; ve malı mülkü olmayanların iktidarı ele geçirip özel mülkiyete son vereceklerini söylüyorlardı. Bu uyuşmazlıklar öylesine sivrileşti ki, Eşitçi askerlerin ayaklanmaları başladı. Cromwell, söndürdü hepsini; ve Ordu Kurulunu feshedip yalnız «Subaylar Kurulu»nu saklı tuttu.

Ordu içindeki bu mücadeleden yararlanan karşı devrimciler, saklandıkları yerden başlarını çıkardılar. Parlamentonun Presbiteryenleri, açıkça kralcılarla anlaştılar. Kral, ordunun gözetiminden çıktı ve İskoçyalı feodallerle ilişki kurdu; onlar da, 20.000 kişilik bir ordu kurarak devrimci orduyla savaşmak üzere İngiltere'ye saldırdılar. Tehlikenin bilincinde olan Büyüklerle Eşitçiler Partisi birleştiler. Cromwell'in ordusu, İskoçyalıları bozguna uğrattı ve kral tutuklandı; «dökülen kanlar ve Tanrı'nın ve yoksul İngiltere halkının davasına verdiği zarardan dolayı», adalet huzuruna çıkarıldı. Ordu, Parlamentodan Presbiteryenleri kovarken, bağımsız milletvekilleri de, despot, hain ve ulus düşmanı kralı ölüme mahkûm etti ve 30 Ocak 1649'da kralın kafası kesildi; olay, çoğu İngilizde ve tüm Avrupa'da büyük heyecan yarattı. Arkasından «kralın ve Lordlar Meclisinin olmadığı» bir **Cumhuriyet** ilân edildi.

Krahn idamından sonra, 1649 yılından başlayarak, halk hareketi, kazandığı zaferden de cesaret bularak, yoğunlaştı. 1649'da, Eşitçilerin tarafına geçmiş olan birçok alayların bir başkaldırıyı örgütledikleri anda, Cromwell, dört bin askerin başına geçip, ayaklanmayı bastırdı. Başkaldıran askerlerin şeflerini kurşuna dizdirdi. Bu arada, Lilburne de tutuklandı; çünkü, zenginlerin yoksullara baskı yaptığını ve halkın boynuna «yeni kölelik

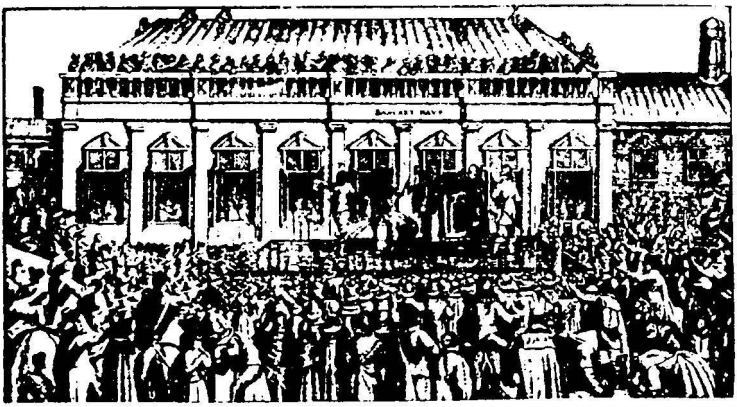

34. – I. Charles'in idamı

zincirleri» vurduğunu yazıyordu yayınladığı şeylerde. Krala karşı mücadelesinde, Cromwell, ordunun çoğunluğuna dayanmıştı; ancak, askerler kendi gerçek isteklerini öne sürdüklerinde de acımasızca ezmişti onları. Burjuvazi, bu hareketinden dolayı derin bir hayranlık gösterisinde bulundu Cromwell'e; Parlamento, minnettarlığını belirtti ve, para getirecek birçok işlere birden el atmış olanlar, tutup altından bir kupa armağan ettiler kendisine.

İç savaş. İngiltere'de, sanayiyi durgunluğa sürükledi; tarıma yoksulluk geldi, kitlelerde açlık ve sefalet başladı. İşte o sıralardadır ki, Londra dolayındaki tepelerde ve başka yerlerde, **Aşırı Eşitçiler** ortaya çıkar.

> Yoksul köylü ve zanaatçılardı bunlar. «Kazma ile iş gören toprak işçisi» anlamına «**digger**» diye adlandırılıyorlardı; adları böyleydi, çünkü çadırlarını diktikten sonra, boş toprakları çapalamaya koyuluyorlardı. Sıradan insanların, devrimden hiç bir şey elde etmediklerini söylüyor ve «gerçek eşitçiler» diye adlandırıyorlardı kendilerini; çünkü istedikleri, yalnız siyasal haklarda eşitlik değil, servetlerde de eşitlikti. «Toprak kimsenin değildir» diyorlardı. Şeflerinden biri, **Winstanley** şöyle yazıyordu: «Bütün insanlar, şu adına özel mülkiyet denen iğrenç şeyi yeryüzünden silip atmak için tüm çabalarını birleştirmelidirler»; «birlikte çalışınız ve ekmeğinizi de ortaklaşa yiyiniz»; «özel mülkiyeti yok ettiğiniz anda, ne zengin olacaktır ne yoksul, ne baskı olacaktır ne savaş». Ne var ki Winstanley, baskıya, mücadele

ve başkaldırıyla değil, inandırma ve örneklik ederek son verilebileceğini düşünüyordu.

Cromwell, ordusunun da yardımıyla, bu «kazmacılar»ı dağıttı ve aşırı eşitçilerin çoğunu tutuklattı.

Köylüler, hemen her yanda ayaklanıyordu. Lordların uyguladıkları komün topraklarının «çitlenmesi»ne karşı harekete geçmişlerdi. Cromwell, askerlikten kaçan köylüleri ya da «çitleme»lere karşı çıkanları zalimce cezalandırıyordu. İngiltere'de feodal sistem gerçi çürümüştü; ancak halkın da, onu kesinlikle yok etmek için silahı ele alması gerekmişti. Devrim, kralın yandaşlarına karşı, ordu saflarında, kentlerde ve köylerde yiğitçe savaşan köylülerle (yeomanlar) zanaatçılar sayesinde zafere ulaşmıştı. Cromwell, halk kitlelerinin başında, krala karşı korkunç bir mücadele yürütmüştü; ordu gücünden yararlanmayı bilmiş, kralın kellesini kopartmış ve -kimini ölüme mahkûm ettiği- kral yandaşlarını saf dışı bırakmıştı. Ne var ki, Cromwell, burjuvazinin ve yeni soyluların ortaya çıkardığı bir kişiydi; öyle olduğu için de, halk kitleleri, durumlarını köklü biçimde düzeltmesi için isteklerini ortaya koyar koymaz, Cromwell de, olanca zalimlikle halk hareketini bastırdı.

35. – «Eşitçiler»in zanaatçılar ve aşağı-halk tabakasından yandaşları

İngiltere'nin, XII ile XVI. yüzyıllar arasında fethettiği **İrlanda,** bir sekiz yüzyıldan beri başkaldırmış durumdaydı. Ayaklanmayı bastırmak için, Cromwell, bir büyük ordu yolladı oraya; ele geçirilecek topraklar da bu ordunun subay ve askerlerinin olacaktı. 1649 yılında adaya boyun eğdirilmeye başlandı; halkı, uzun süre ve inatla mücadeleyi sürdürdü. Cromwell, İrlanda köylülerini astırıyor ve zaten sefalet içindeki kulübelerini yaktırıyordu. Topraklarına el koydu ve İngiliz asker ve subayları arasında paylaşıldı; Lordların kapıştıkları da oldu. Böylece Cromwell, özellikle orta ve zengin köylülerden oluşan ordusundan, İrlanda köylülerine boyun eğdirmek ve İngiltere'deki yoksul köylülerin hareketini ezmek amacıyla yararlanmıştı.

İrlanda'nın fethi ve yağmalanması, İngiliz ordusunu, bir uzun süre iç siyasal mücadelenin uzağında tuttu. İrlanda'daki savaş, ne bir iç savaştı, ne de bir ordunun krala karş savaşı; düpedüz bir **sömürge savaşıydı** bu, bir haydutluktu. İrlandalıların topraklarına konmuş ve onlara zulmeden İngiliz Lordları, İngiltere'deki halka baskı yapılmasında ve monarşinin yeniden kurulmasında da rol oynuyordu. Başkaldıran İrlandalıların büyük bir çoğunluğunu, İngilizler tutsak olarak aldılar ve Kuzey Amerika'ya köle olarak sattılar.

Daha o yıllardan başlayarak bir İrlanda sorunu doğacaktır.

Bu arada, İskoçya'daki bir başkaldırı da ezildi (1650).

İrlanda'daki ayaklanmayı boğduktan sonra, Cromwell, denizlerin egemenliği adına bir mücadeleye girişti. Böylece, tüm silahlı güçlerin yüzünü, İngiltere'nin en büyük rakibi olan Hollanda'ya çevirdi. İngiltere, büyük boyda 40 gemiyi içeren dev bir savaş donanması yapmıştı. 1651'de, Parlamento, Hollandalılara karşı olmak üzere, bir **Denizcilik Kanunu** (Act of Navigation) yayınladı. Bu kanuna göre, İngiltere'ye gönderilecek malları ancak İngiliz gemileri taşıyacaklardı. O güne değin, gemileriyle bütün ülkelerin mallarını taşıyan «deniz hamalları», İngiltere ve sömürgeleriyle tüm ticaret kapılarının bir anda kapandığını gördüler. Ne var ki, Hollanda, İngiltere gibi bir yeni kapitalist ülkeye deniz üstünlüğünü hemen bırakma niyetinde değildi. İki ülke arasında savaş patladı; iki yıl sürdü savaş ve İngilizlerin zaferiyle

sonuçlandı. Hollandalılar, çıkarlarına düpedüz zarar verecek olan «Denizcilik Kanunu»nu tanımak zorunda kaldılar.

İngiltere'nin sömürgelerini genişletme arzusunda olan Cromwell, İspanya'nın elinden –Antiller denizindeki– köle ticaretinin bir merkezi olan Jamaika adasını aldı. Oradaki şekerkamışı plantasyonlarını işletmek için, Jamaika'da oturan İngiliz patronlar, köleleştirdikleri İrlandalıların ve Siyahîlerin emeğinden yararlanıyorlardı. Kuzey Amerika'da da birçok yerde yerleşmeler oldu.

Halk hareketinden nefret eden yeni soylularla burjuvazinin bir bölümü, bir **askeri diktatörlüğün** kurulmasını istediler. 1653'te Cromwell, Uzun Parlamentoyu feshetmişti; 1654'te de, yüksek rütbeli subaylar kurulunun bir kararıyla Cromwell, «ömür boyu koruyucu lord» unvanıyla yönetimin başına getirildi.

Ve bu yeni yönetim, Parlamentosuz olacaktır.

Güçlü İngiliz ordusu, baştan aşağı kendisine bağlıydı. ülke, «Koruyucu»ya sadık generallerin yönettikleri bölümlere ayrıldı. Askerî diktatör olan Cromwell, **yeni soylularla burjuvazinin yararına** hareket ediyordu; bu sınıflar ise, monarşinin yeniden kurulmasına karşı çıkarken, tüm halk hareketlerini de acımasızca boğduruyorlardı. Ne var ki, burjuvazi amaçlarına ulaştı gerçi, ama halkın desteğini de yitirdi. Kralın yandaşları, başlarını gizlendikleri yerden çıkardılar ve iktidarı yeniden ele geçirmenin tezgâhını kurmaya koyuldular.

STUARTLARIN DÖNÜŞÜ VE PARLAMENTONUN İKTİDARA GEÇİŞİ

Cromwell, 1658'de öldü. O sıralarda askerlerin hoşnutsuzluğu artmıştı. Öyle olunca da, «ayak takımı»nın tekrar hareketlenmesinden korkan yeni egemen sınıf olan burjuvazi, yeni soylularla beraber, birlikleri Londra'yı ellerinde tutan Cromwell'in generallerinin yardımıyla krallığı tekrar kurdular (1660). Devrimden önce olduğu gibi, her iki Meclis, Avam Meclisi ile Lordlar Meclisi toplantıya çağrıldı. «Konvansiyon Parlamento» –kralca davet edilmediği için böyle adlandırıldı– 1660 Nisanında, «krallığın eski temel kanunlarına uygun olarak, yönetimin Krala, Lordlara ve Halka ait olması gerektiği»ne karar verdi.

Yeni kral, 1660 Mayısında, debdebe ile girdi Londra'ya.

Ne var ki, yeniden iktidara gelmiş olan Stuartlar, önce **II. Charles** (1660-1685), sonra da **II. Jacques** (1685-1688), ilk Stuartlar gibi hareket ettiler; kim ki, devrime katılmıştır, koğuşturup zulmetmeye başladılar. O kadar ki, Cromwell'le devrimin en yiğit savaşçılarının cesetleri mezarlarından çıkarılıp darağacına çekildi.

Stuartlar, yalnız İngiliz halkına değil, devrimin başını çekmiş olan İngiliz burjuvazisine de düşmanlıklarını gösteriyorlardı. Öyle olunca da, kralın öç ve keyfîliğine karşı, burjuvazi, kendisini koruyacak önlemleri alma zorunluluğunu duydu. 1679'da, Parlamento, **Habeas Corpus Act**'ı kabul edip yayımladı. Bu kanun, keyfî tutuklamaları yasaklıyordu: Tutuklunun bulunduğu hapishanenin müdürüne ihzar müzekkeresini artık yargıçlar kaleme alacaktı. Tutuklu, bu müzekkere sayesinde, 24 saat içerisinde mahkeme önüne çıkarılmasını isteyebiliyordu; tutuklamanın kanuna uygun olup olmadığını da bu mahkeme saptayacaktı. Ne var ki, uygulamada, sadece zenginler bu haktan yararlanabiliyorlardı; çünkü, çoğunlukla yargıç, serbest bırakılması için, yüklü bir para istiyordu tutukludan.

1688'de, burjuvazi, çağdaşların «Şanlı Devrim» dedikleri, ama aslında kansız bir saray darbesini başardı; Stuartları kovarak, yerlerine onların yakın hısımlarından birini geçirdi: **Guillaume d'Orange** tahta çıktı. Ancak Parlamento, Tacı sunarken, 1689 Şubatında kabul ettiği bir **Haklar Bildirisi**ni de önlerine koyuyordu Guillaume'la eşi Mary'nin. Bildiri, daha önce kimi bildirilerin de açığa kavuşturduğu kralla Parlamento arasındaki ilişkilerin yanı sıra, İngilizlerin geleneksel haklarını tekrarlayan maddeleri içeriyordu. Her ikisi de, Bildiri üstüne and içtikten sonra, III. Guillaume ve II. Mary adlarıyla, İngiltere kral ve kraliçesi ilân edildiler. Parlamentonun zaferi tamdı bu kez; ülkedeki sınıfsal güçler ilişkisini, Stuartların mutlakiyetinden çok daha iyi yansıtıyordu.

İngiliz devrimi, feodalizmin son kalıntılarını da silip süpürürken, **Parlamentonun sınırladığı bir monarşi** İngiltere'de hüküm sürmeye başladı. Bu monarşinin dayanacağı yeni kuramsal temeli, devrimden sonra, John Locke, *Sivil Yönetim Üstüne İnceleme* adlı eserinde bize verecektir. Daha şimdiden elde edilmiş

sonuçlar ise şunlardı: Parlamentarizmin çift partili bir düzeni olacaktı: Daha önceki gelişmeler **Torie'ler**le **Whig'leri** ortaya çıkarmıştı; Torie'ler, tarım soyluları ile Anglikan Kilisenin yandaşlarıydı; Whig'ler ise, aslında ticaret ve sermayenin temsilcilerinden oluşuyordu; birinciler temelde kralın haklarından, ikinciler ise Parlamentonunun haklarından yanaydılar. Ülkede yönetici rolünü, Parlamento seçimlerinde çoğunluğu elde etmiş parti üstleniyordu. Bakanlar ve Başbakan, bu partinin önde gelenleri arasından çıkarılıyordu; ve hükümet, Parlamentoya karşı siyasal bakımdan sorumlu idi. Böylece, Parlamentonun desteğini yitiren hükümet, çekilecekti. Bununla beraber, Parlamentoda çoğunlukta olan parti, halkı gerçekten temsil etmiyordu; çünkü, yalnız zenginlerin ve önde gelen kişilerin, yani halkın ancak küçük bir bölümünün seçme hakkı vardı.

Büyük halk kitlelerine gelince, oy hakkından yoksundu onlar.

III

İNGİLİZ DEVRİMİNİN TARİHSEL ANLAMI VE SONUÇLARI

XVII. yüzyıldaki İngiliz devrimi, **ilk burjuva devrimi** oldu: Onunla mutlak monarşinin, feodal senyörlerin, doğrudan doğruya krala bağımlı Kilisenin otoritesine son verildi; kapitalizmin önündeki engeller kaldırıldı. İngiltere'de kapitalist rejimin zaferinin bir simgesidir o. Devrim, feodal rejimden kapitalist sisteme geçişi işaretlerken, giderek Orta Çağ'ı da kapatır, modern tarihi başlatır. Bu bakımdan, İngiliz burjuva devrimi, yalnız İngiltere ve Avrupa tarihinin değil, insanlık tarihinin de en önemli olaylarından biridir. Bununla beraber, kapitalist ekonominin ve burjuva egemenliğinin, Avrupa'da bile genel bir olgu haline gelebilmesi için daha hayli zaman gerekecektir.

İngiltere'nin 1689 ile 1714 yılları arasındaki tablosunda belli başlı noktalar ise şunlardır: III. Guillaume 1702'de öldü; yerine, II. Jacques'ın ikinci kızı –Danimarka kralından dul kalan– Anne'ın geçmesi gerekiyordu; ancak, o da çocuk bırakmadan öl-

dü 1714'te. Ne var ki, Parlamento, daha 1701'de verdiği bir kararla, İngiltere tahtına hiçbir zaman bir Katolik kralın geçemeyeceğine, Anne öldüğünde de tahtın I. Jacques'ın torunu, Protestan Sophie de Hanovre'a kalacağına karar veriyordu. Parlamento, ikinci kez tahtın durumun düzenliyordu. 1714'te Sophie'nin oğlu George de Hanovre, I. George adıyla, İngiltere kralı oldu. O yıldan başlayarak, **Hanovre Hanedanını** göreceğiz tahtta.

I. Guillaume'un tahta çıkışıyla, I. George'unki arasında geçen yıllar, İngiltere tahtında dört bakımdan önemli: Birinci olarak, içerde III. Guillaume ile Anne, Parlamentoyu her yıl toplantıya çağırdılar; Parlamentonun her iki meclisinin oyladığı kanunları veto etmemeyi âdet edindiler. Bu iki örneği, onlardan sonra gelecek krallar da izleyecektir. İkinci olarak, 1707'de, İngiltere ile İskoçya'nın siyasal birliği de gerçekleşti; devletin adı «Büyük Britanya Krallığı»dır artık. Üçüncü olarak, III. Guillaume'un gelişiyle, İngiltere, Avrupa'da etkin bir politikaya dönecektir: 1689'dan 1713'e değin, İngiltere, Fransa'ya karşı koalisyonların baş oyuncusu oldu; bu mücadeleden ticaret ve sömürge olarak pek önemli kazançlar elde edecektir. Son olarak, İngiltere, **dev bir iktisadî gelişme** içine girdi.

Gerçekten ülke, bu yirmi beş yıl boyunca sürekli savaş içinde de olsa, alabildiğine zenginleşti. Hep gelişme halinde olan kumaş sanayisine, kâğıt, halı ve –Nantes Fermanının kaldırılışından sonra Fransız Protestanlarının getirdikleri– renkli tül sanayisine eklendi. Ticaret de gelişti: Ticaret gemilerinin sayısı, 1660 ile 1714 arasında iki katına çıktı; Londra ve Bristol iki büyük limandı. Yığınla tacir, «üç köşeli ticaret» denen alış-verişten hesapsız kazançlar sağlıyorlardı; Afrika kıyılarına gidiyor, ıvır-zıvır eşya karşılığında köle alıp, onları Antiller'e ve Amerika'ya götürüp satıyor; oralardan da şeker, tütün, rom, kürk yükleyip getiriyorlardı. En önemlisi, Doğu Hint İngiliz Kumpanyası olmak üzere geleneksel ortakların yanı sıra, 1694'te zengin tacirlerin ve devlet hazinesinin katılımıyla **İngiltere Bankası** kuruldu; banka, iş adamlarına gerekli krediyi sağlarken, kimi zaman devlete de borç para veriyordu. 1703 yılından beri Portekiz'in bağlaşığı olan İngiltere, Brezilya madenlerinin ürettiği altına da kavuşmuştu; kaçakçılık yoluyla, İspanya Amerika'sındaki gümü-

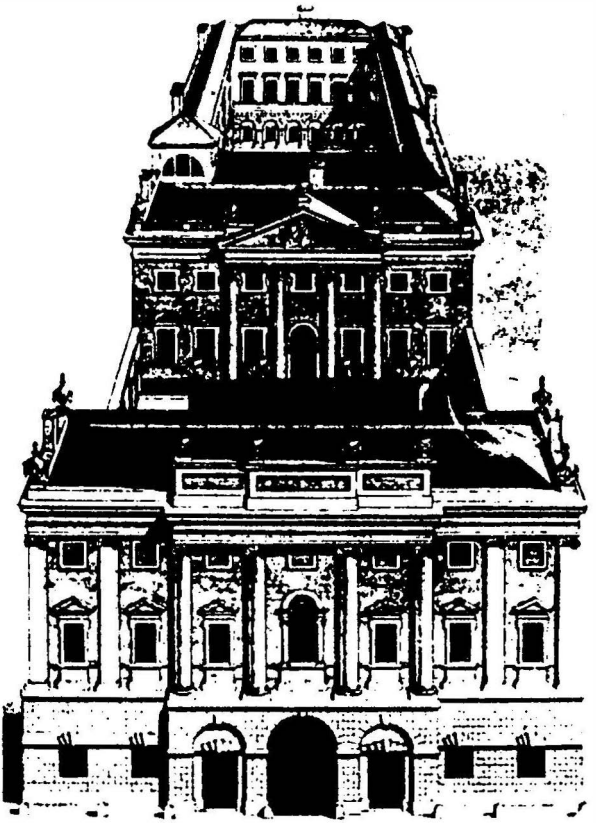

36. – İngiltere Bankası

şün bir bölümünü de topluyordu. XVIII. yüzyıl başlarında, Sterlin, Avrupa'nın en sağlam parasıdır; Londra, Amsterdam'ı tahtından indirmiş ve malî alanda ön safa geçmiştir.

Böylece İngiltere'de, armatörleri, tacirleri, simsarları, bankacıları, spekülatörleriyle, hesapsız zenginleşen bir burjuvazi vardır; yeni ticaret pazarlarının kollayışı içinde, İngiltere'yi, rakipleri Hollandalılara, Fransızlara, İspanyollara karşı savaştan savaşa sürüklemektedir. Utrecht Anlaşmasıyla (1713), Fransa'dan ve İspanya'dan, ne denli korkunç iktisadî yararlar elde edeceklerini göreceğiz ilerde; bütün bunlarla da, İngiltere, daha şimdiden elinde tuttuğu iktisadî üstünlüğü XVIII. yüzyılda geliş-

tirip duracaktır. İngiltere, XVI. yüzyılda İspanya'yı alt etmişti, XVII. yüzyılda Hollanda'yı yener ve, XVIII. yüzyılda da, Fransa'ya tanıtacaktır üstünlüğünü.

Böylesi bir güçleniş, onun burjuva gelişmesinin sonucuydu doğrudan doğruya.

BÖLÜM II

FRANSA'DA MUTLAKİYETİN DORUĞU

İngiltere'deki gelişmeler, XVII. yüzyılda «ılımlı monarşi» ile sonuçlanırken, Fransız monarşisi, İngiltere'den farklı iktisadî ve sosyal koşullar yüzünden, doruğuna çıkar aynı yüzyılda. Fransa'da, özellikle XVIII. yüzyılda çoğu gelişmeye damgasını vuracak önemli bir olaydır bu.

I

IV. HENRİ

Uzun ve güç bir mücadeleden sonra iktidara gelen IV. Henri, iki temel görevle karşı karşıyaydı: **Barışı sağlamlaştırmak** ve iç savaşla perişan olmuş **ülkenin iktisadi durumunu düzeltmek.** IV. Henri, bunu yaptı ve 16 yıl süren hükümdarlığı (1596-1610), Fransa'da mutlakiyetin güçlendiği bir dönem oldu.

MONARŞİNİN SİYASAL VE İKTİSADİ BAKIMDAN GÜÇLENDİRİLMESİ

Henri de Navarre, kısa yaşamı boyunca, her türlü denemeden geçti: Yenilgileri ve zaferleri tattı; gerileme ve ilerleme dönemlerini gördü; çetin bir yaşamın deneyimleri kurnazlığı öğretti ona, esnekliği, manevra sanatını. Zeki, keskin görüşlü ve inatçıydı. İlk yapılacak şey şuydu hiç kuşkusuz: Ülkede siyasal iklimi yumaşatıp sakinleştirmek; belli bir durup oturmuşluğa ağır ağır ulaşabilmek için, birbirine düşman parti ve grupları uzlaştırmak. IV. Henri, övgücü tarihçilerin çoğu kez söylediği gibi, öyle «iyi bir kral», «halkın kralı» olmadı; ancak, tahtın sağlam bir zemine basmadığının da bilincindeydi ve onu kalımlı kılacak çareleri araştırıyordu.

Daha önce Huguenot (*) iken Katolikliğe dönmüş ve dinsel sorunlara pek de öyle yürekten bağlı olmayan IV. Henri, ülkeye yavaş yavaş barış getirecek bir uzlaşma arıyordu. Başta **Sully** olmak üzere, dürüst ve hünerli kişilerin de yardımıyla, kısa olan bir süre içinde çok şey elde etmesini bildi: Kimini parayla kiralayarak, kimini pohpohlayıp kandırarak, hınç ve öfkeleri git gide dindirip küllendirdi ve birbirine hâlâ diş bileyen düşman safları böldü.

1598'deki **Nantes Fermanı**, Protestanların kimi haklarını saklı tutarak, Katolikliği devlet dini olarak kabul ediyordu ülkede. Fermanın gizli hükümlerine göre, Protestanlar, Fransa'nın

37. – IV. Henri

(*) Calvin mezhebinden Fransız Protestanlarına verilen ad.

güneyinde -La Rochelle, Montauban, Montpellier, vb. -kimi kentlerin kendilerine bırakıldığını görmüşlerdi ve orada mevzilenebileceklerdi. Nantes Fermanı bir uzlaşmaydı aslında ve, bu niteliğiyle de, her iki karşı kampın aşırı uçlarını doyurmamıştı; ancak, çoğunlukla kabul edilebilecek bir şeydi. Barışçı bir temel yaratıyor ve din sorunundaki sivri noktaları törpülüyordu.

IV. Henri ve Başbakanı Sully, **mali yükü de azaltabildiler** belli bir ölçüde. Gerçi, krallığın halka vaadettiği «her pazar tencerede tavuk» hayallerde kaldı; öyle de olsa, doğrudan vergilerde bir azalma, devlet giderlerine bir çeki düzen verme ve savaşların durdurulması, bütün olarak köylülerin durumuna ferahlık getirdi az-buçuk.

Gerçekten, iç savaşların yakıp yıktığı ülke çabucak kalkınıverdi. **Bunun onuru, başta köylülerindir.** Yakılmış ve yağmalanmış geniş alanların yeniden sürülüp ekilmesi gerekti. Öküzler yetmediğinde, insanlar koşuluyordu sabana. Çok az zaman içinde, Fransa, ekili tarlalar, bire on veren bağlarla donandı. Hükümet de, tarımı ele almanın iktisadî bakımdan yeniden doğuşun 'onsuz olmaz' koşulu olduğunu ve bunun yönetici sınıfın çıkarlarına da bütünüyle yanıt verdiğini anlıyordu. Köylülere karşı izlenen politikayı da açıklar bu: Adam başına vergi (taille) azaltıldı, ödenmemiş «kalıntılar» silindi; ayrıca, bir ferman, borçlarından ötürü köylüleri tutuklamayı ve hayvanlarını satmayı yasaklıyordu. Bütün bu önlemler, maliye genel denetimcisi Sully'nin girişimiyle gerçekleştirildi; şu ünlü söz de onundur: «Ekim ve otlak, Fransa'yı emziren iki memedir bunlar». Buna karşılık dolaylı vergiler artırıldı.

İç savaşlar sona erdiğinde, **ilkel birikim davası da hızla ilerledi.** XVII. yüzyılın eşiğinde fiyatların kararlılık kazanması, sanayi ve ticaretin gelişimini hızlandırdı. İmalathaneler çoğaldı. «Kralî» adı verilen imalathaneler, ötekilere oranla ayrıcalıklı idi. Devlet yardımda bulunuyor onlara, şu ya da bu metaın üretiminde tekeller tanıyordu. Lüks eşya sanayisi gelişti; arkasından geniş bir dışsatım izledi bu maddeleri. Hükümet, ulusal sanayiyi kurmak amacıyla, bir himaye politikasına bağlandı. Yavaş yavaş kentler yıkıntılarını onarıp doğruldular, yollar ve köprüler eski hallerine getirildi.

IV. Henri'nin hükümdarlığının başlarında acınacak bir durumda olan **maliye,** giderek **düzeldi.** Bu, büyük ölçüde kendini mutlak monarşiye adamış ve -o zamanın yönetici çevrelerinde pek seyrek görülen- bir dürüstlüğün timsali Sully'nin eseridir. Sully, önce dalavere, halkı ve devlet kasasını soyup yağmalamakla zenginleşen maliyecilere, tefecilere ve çiftlik kiracılarına

karşı savaş açtı. Örneğin gümrükler 500.000 liraya kiralanıyor, ama kiracılarına bir milyon lira gelir bırakıyordu. Sully, kiralamaları devlet için en yararlı koşullara kavuşturdu; faiz oranları indirildi ve yararsız bir düzine görev ortadan kaldırıldı. Bu sonuncu önlem devletin giderlerini azaltıyor ve yerlerini yitirmiş görevlileri **tiers-état**nın vergiye tâbi sıraları arasına atıyordu.

Bununla beraber, Sully'nin getirdiği önlemler, **mutlakiyetçi devletin mali politikasının özüne dokunmuyordu.** Makamların satılması, iltizam vb. kaldırılmamıştı. Tersine hükümet, kimi görevleri ortadan kaldırırken, çoğu da -babadan oğula geçmek üzere- başkalarını getirmişti. Mültezimler, halkı yağmalamayı sürdürüyorlardı. Öyle de olsa, IV. Henri'nin zamanında, maliye sistemi sağlığa kavuştu. Yaşamının sonunda, mutlakiyetin tarihinde ilk kez olmak üzere, bütçe, açık vermemişti.

Düşmanları uzlaştırarak, tutkulardaki kaynaşmayı dindirerek, krallık iktidarı, uzlaşmazlıkların üstüne çıkıyor, yavaş yavaş **hakem rolü**ne soyunuyordu; böylesi bir üstün iktidar, sonuçta monarşinin güçlenişine yaradı. IV. Henri, tek başına yönetmek istediğini açıkça dile getiriyordu: «Emrettiğim şeyler tartışılmasın; baş benim ve uyulmasını isterim!» diyordu. Doğrudan doğruya krala ve Bakanlarına bağlı dev bir bürokrasinin kurulması da yardımcı oldu buna. *Etats Généraux,* IV. Henri zamanında toplantıya hiç çağrılmadı. Ne var ki, krallık iktidarının güçlü olmasında, soyluların da çıkarı vardı: Soylular, yeni bir köylü ayaklanmasının tehdidi altındaydılar; öyle olduğu için de, köylülerin dizginlerini ellerinde tutmalıydılar. Yükselen, ama her şeye karşın zayıf durumda olan burjuvazi de, krallık iktidarını desteklemek zorunda olduğunu görüyordu. Bütün bunlar, IV. Henri için elverişli koşullardı; o da yararlanmasını bildi bunlardan. Onu, Fransız mutlakiyetinin üstün bir temsilcisi olarak pekâlâ gösterebiliriz.

DIŞ POLİTİKA VE TİCARET

Fransa'nın Kuzey Amerika'daki ilk sömürge toprakları, IV. Henri zamanında fethedildi: 1604'te, Fransızlar, Kanada'nın bir bölümünü ele geçirdiler ve Port-Royal'i -şimdiki Anapolis- kurdular; dört yıl sonra da, Saint-Laurent kıyılarında Quebec doğuyordu.

Fransa, ticaret alanında eski hakları onaylamak üzere, Osmanlılarla bir anlaşma yapmıştı; 1580 yılından hemen sonra da, Fransa ile Rusya arasında ticaret ilişkileri kuruldu.

Fransız tacirlerin Moskova'ya kadar deniz yoluyla yaptıkları ilk yolculuk, 1586 tarihli. O yıl Arkhangelsk'e varırlar. Ertesi yıl, bir tacir heyeti, Moskova'ya ulaşır ve Fedor'a, Fransızlara, Rusya'da bir engele rastlamaksızın ticaret yapma hakkının tanınması için bir dilekçe sunarlar. Dilekçe kabul edilir. Karşılığı da şu olur: Çarla Fransız tacirlerin arasında ticaret andlaşması. Tahta yerleşir yerleşmez, IV. Henri, 1595'te Çara bir mektup gönderir, Fransız hükümetinin Rusya'yla ticaret ilişkilerini sağlamlaştırma isteğini dile getiriyordu bu mektupta.

Fransa-Rusya ilişkileri, daha sonra Richelieu döneminde gelişecektir.

Bütün bu dönem boyunca, İspanya ve Avusturya Habsburgları, Fransa'nın bir numaralı düşmanı olarak kaldılar; Avrupa'da Katolik gericiliğin kalesiydi onlar. 1598 yılında Fransa ile İspanya arasında gerçi barış yapıldı; ancak İspanya, Fransa'daki prenslerin hükümete karşı tezgâhladıkları komplolara yardım etmeyi sürdürdü; öte yandan, IV. Henri de, Almanya'daki protestan prenslere yardım ediyordu. 1609'da Fransa, açıkça savaş hazırlıklarına başladı. Ne var ki, 1610 Mayısında, kralın Paris'te birkaç dostuyla dolaştığı bir sırada, arabası, bir dolaşım tıkanıklığında duraklar. O sırada, bir bilinmez kişi fırlar basamağa: **Ravaillac** adlı bağnaz bir keşiş eskisidir bu; uzun zamandan beri fırsat kollamaktadır. Hançeriyle kralı yüreğinden vurur. Katili, bir olasılıkla katolik gericilik silahlandırmıştı; IV. Henri'ye, Nantes Fermanı'nın ve İspanyol-alcyhtarı politikanın hesabını soruyorlardı bu cinayetle.

II

RİCHELİEU ZAMANINDA MUTLAK MONARŞİ

14 Mayıs 1610'da, IV. Henri'nin öldürülmesi, Fransız devletinin güçlendirilmesi yolunda başlanmış işi, bir süre için kesintiye uğrattı.

İşlerin rayına oturması ise zaman aldı.

«ON DÖRT YILLIK KÖTÜ YÖNETİM» VE RİCHELİEU'NUN İKTİDARA GELİŞİ

Katoliklerle Protestanlar arasında iç savaş sona ermişti gerçi ve Fransa birliğini kurmuş bir devletti; ne var ki, Huguenotların elinde 200 dolayında mevzi vardı; bir Huguenot ordusu ile donanması varlığı sürdürüyordu; bunun gibi, bağımsız bir Huguenot yönetiminin malî araçları, vb. yürürlükteydi. Feodal katolik muhalefet, Mareşal Biron'un idamıyla (1602) bir parça hafiflemiş idiyse de, ilerde etkinliğe geçmeyecek değildi ve ülkeyi yeniden biriç savaşa atmak için ilk fırsatı kolluyordu; elde edecekleri vardı çünkü: Yerel iktidarını güçlendirmenin yanı sıra, krallık Hazinesinden kesesine aktaracağı havadan nice olanaklar...

IV. Henri'nin öldürülmesinden sonra, oğlu XIII. Louis'nin yaşının küçüklüğü nedeniyle, iktidar, dul eşi Marie de Médis'ye geçti; aslında, o da değil,daha baştan gözdesi Floransa'lı Concini yönetecektir ülkeyi, onu Luynes izleyecektir. Prensler ve büyükler, iktidarın bu yeni durumundan yararlanıp, naipliğe, -vakit yitirmeden- «haklar»ını dayattılar ve Fransa, yeniden bir karışıklık dönemi içine atıldı; arada duraklamalar da olsa, 10 yıla yakın sürecektir bu. Ne halk, ne de burjuvazi, aristokrasinin öne sürdüğü şeyleri desteklemiyordu; ne var ki büyükler, iç savaş tehdidiyle, Marie de Mecidis'yi, *Etats Généraux*'yu toplamaya razı ettiler; aynı vesileyle şunları da elde ettiler: Prens Condé'ye 450.000 lira, Dük de Longouville'e 100.000 liralık maaş ve Mayenne'e de, «evlenme giderleri için» 300.000 lira.

1614'te toplanan *Etats Généraux*, **büyük senyörlerin muhalefetinin zayıflığını** ortaya koydu. Kent burjuvazisi ile yeni soylulaşmış bürokrasiyi temsil eden *tiers état*, bu muhalefete destek sağlamayı reddetti. Egemen tabakalar, ruhbanla soylular monarşiyi güçlendirmede birleştiler; ne var ki, burjuvaziden doğan bu sonradan görmelerin siyasal yükselişine karşı yüzleri ekşiyerek giriyorlardı işin içine.

Bu arada, mutlak feodal rejime karşı, gizliden gizliye bir başka muhalefet yükselmekteydi ülkede: **Sıradan halkın muhalefeti**ydi bu. *Tiers état*nın liderleri, bu kozdan cesaretle yararlanmasını bildiler. Temsilcileri -Paris tacirlerinin başı- Robert Miron'un ağzından , *tiers état*, krala bir dilekçe sundu: «Toplu-

38. – Kardinal Richelieu

ma ve birçeylere karşı girişilmiş taşkınlıklar, adaleti ve yargıçları horlama, yoksullara baskı, kendi halinde insanlara şiddete» ilişkindi dilekçe; bunların suçluları olarak da senyörlerle resmî makamlar gösteriliyordu ve açıkça, halkın kendi savunmasını kendisinin sağlayabileceği de duyurulmak isteniyordu. Öyle diyordu Miran: «Haşmetmeab bunu gerçekleştirmezse, halkın umutsuzluğa kapılıp, askerin silahlı köylüden başka bir şey olmadığını farketmesi, örsken çekiç olmasından korkulur».[1] *Tiers état*nın temsilcisi söylevini diz çökerek de okumuş olsa, hükümet, toplantıyı dağıttı ve milletvekilleri hiçbir karar alamadan dağıldılar.

*Etats Généraux*nun son toplantısı oluyordu bu; yeniden 1789'da toplanacaktır.

Aristokratik muhalefetin, hoşnutsuz kitlelere dayanarak,

birçok kez silaha sarıldığı oldu; ancak, hükümet acele davranıp, vergileri indirdi ve böylece halkı yatıştırmayı başardı. Aynı zamanda, en etkili büyüklere yeni maaşlar bağlamak gerekiyordu: Loudun Andlaşması (1616) dolayısıyla, Condé, bir buçuk milyon lira daha alırken, yandaşları da ödüllendirildiler; özel bir krallık buyrultusunda, muhalefetin, «kralın hoşuna gitmek»ten başka bir şey yapmadığı söyleniyordu.

Fransız mutlakiyeti, XIII. Louis'nin Başbakanı **Richelieu'nün yönetimi** (1624-1642) dönemindedir ki, kesin olarak güçlendi.

Gerçekten de Richelieu'nün zamanındadır ki, yeni siyasal sistemin kuruluşu tamamlandı. Bu sistem, bir 150 yıl daha krallık iktidarının sürmesine olanak verecektir; halk kitlelerinin korkunç sömürüsü, ulus bütçesinin sarayca utanç verici yağması, yığınların sürekli ayaklanması, bitip tükenmeyen iktisadî bunalımlar bahasına olacaktır bu, ama olacaktır. Bu bakımdan, Richelieu'nün politikasına, ilkelerine ve vardığı sonuçlara dikkatle eğilmek gerekir.

RİCHELİEU'NÜN SİYASAL VE SOSYAL FELSEFESİ

Soylu bir aileden geliyordu Richelieu; 23 yaşındayken Luçon Piskoposu oldu ve 1614 yılındaki *Etats Généraux* toplantısına ruhbanın temsilcisi olarak katıldı. 1616 yılından başlayarak, naiplik üyesi ve çok geçmeden başkanı olarak görüyoruz onu; yeni yetme kralla annesi arasında çatışmalar ortaya çıkınca da, sürgünde kralın annesinin yanında olacaktır. Ancak, 1624'te, Richelieu, Krallık Konseyine girer ve, 1630'da da, kralca Başbakan seçilir; mutlakiyetin kalesi ve, bir bakıma da kuramcısı olup çıkar.

Richelieu, siyasetinin temellerini, *Siyasal Vasiyetname*sinde açıklamıştır. Kitap, ancak ölümünden sonra yayınlandı; çoğu tarihçi, gerçeğe uygunluğunu tartışmış ise de, kitabın Richelieu'nün asıl düşüncelerini yansıttığı da kuşkusuz. Politikası pek pragmatik de olsa, ve o yüzden, içerdeki ve dışardaki olayların akışına göre birden yön değiştirdiği de görülse, Richelieu, **önceden hazırlanmış belli bir plâna göre** hareket ediyordu; kitabından, bu plânın genel çizgilerini yakalamak mümkün. Bu politika, de-

nebilir ki, krallık iktidarını, giderek Fransa'nın dışarıya karşı durumunu güçlendirmek adına her şeyi harekete geçirmek istiyordu.

Richelieu'nün, temel görevlerinden biri olarak gördüğü şuydu: Yükselen burjuvazi karşısında **soyluların üstünlüğünü yeniden kurmak.** Soylu bir kökenden geldiği için, açıktır ki, soyluların baskın çıkmasını istiyordu; o sınıfa yakınlık duyuyordu. Ancak saray, soyluların çıkarlarını dile getirirken, onlara karşı bir tür eğitici rol de oynuyordu. Böylece, ikili bir tutumu var Richelieu'nün: Bir yandan, «... bazı insanların (burjuvalar ve görevliler) gönenç ve kendilerini beğenmişliği, cesaretten başka bir şeyleri olmayanları (soylular) bunaltıyor...» diye yazarken, öte yandan, «bu zümrede (soylular) arasında doğmuş olanların, halka karşı şiddet kullanmak gibi pek alışılmış bir eksiklikleri var» diye yazar. Belli ki Richelieu, şiddete başvurma hakkını, yalnızca monarşinin devlet örgütünün eline vermek istemektedir.

Richelieu, soyluların ve monarşinin halk kitlelerini sömürme hakkını ilke olarak koymakla yetinmez, haklı göstermeye de kalkar bunu: «Halkın karnı pek doyarsa, der, görevlerine bağlı tutmak olanağı kalmaz»; «sırtı yüke alışık katırlar gibidir onlar, çalışmadan çok uzun bir dinlenişte şımarırlar». Hemen ekleyip, bu çalışmanın «katır-millet»in gücü oranında olmasını söyler; ancak bu da, iyi niyete bağlıdır. Richelieu, o işitilmemiş vergi ve haraç uygulamasını da, kralla halkın çıkarlarının ahengi kuramı altında gizler.

Fransa'da katolikliğin Reformcu hareket üzerindeki zaferinden sonra, merkezî iktidarın çözümlemesi gereken en ivedi işlerinden biri, ülkenin güneyindeki **Huguenot Cumhuriyetine son vermek,** bu bir tür «devlet içindeki devlet» tasfiye etmekti. Hükümet, bunu yapabilecek durumda değildi henüz. Richelieu'ye göre, hükümdar, uyruklarının ruhlarına gereken özeni göstermeliydi; ancak, «.. bu özen, rastlantıda da kalsa, kötü otların kökünü kazımaya kalkarken, has buğdayı da yolmadan alıkoymamalıydı onu». XIII. Louis'nin hükümeti, Huguenotların dinsel duygularına pek karışmıyordu; takıldığı onların siyasal bakımdan tutumları, Dük de Rohan'ın yönettiği partizan ve askerî örgütlenişleriydi. Huguenotlara karşı askerî harekât 8 yıl sürdü (1620-1628) ve, asıl kaleleri olan La Rochelle'in alınışıyla sona

erdi; 1629'da da, Huguenot direnişinin Languedoc dağlarındaki son ocakları söndürüldü. İstihkâmlarının bir bölümü yıkıldı, bir bölümüne el konuldu; kendilerine özgü askerî birlik bulundurmaları yasaklandı. Öte yandan hükümet, Alés Barışı dolayısıyla, Nantes Fermanı'nı yeniden tanıyor ve Huguenotların ayin özgürlüğü de güvence altına alınmış oluyordu.

Aynı zamanda, hükümet, katolik oldukları halde dikkafalılıktan vazgeçmeyen kimi aristokratlara boyun eğdirmek için en kararlı önlemleri aldı. Feodal şatolar yıkıldı, soylular arasında düellolar -ölüm cezası tehdidiyle- yasaklandı ve, herkese örnek olsun diye, kılıçla çarpışma meraklısı bir haylaz, Boneville idam edildi. Hükümet, her türlü muhalefet girişimi karşısında, hemen «tertip» damgasını basıp, acımasız bir ciddiyet gösteriyordu. Richelieu'ye göre, «adaletin simgesi olan değnek, hiç bir zaman bir köşeye atılmamalıdır». **Bastırma politikası,** hattâ aynı siyasal iktidarın koyduğu usul kanunlarını bile bilmezlikten geliyordu. Richelieu, ona da bir gerekçe gösteriyordu; «kanunlar uygulanırken, suçluluğun kanıtları sonra da araştırılabilir!».

Hükümet, kararlarının uygulanmasını sağlama bağlamak için, merkezî iktidarın, kendisine sadık ve bağımlı kişiler arasından seçtiği yerel görevlilere başvuruyordu git gide. Onların temel görevi, bir eyaletin vergilerinin devlet kasasına girmesini sağlamaktı. Bu görevliler, eski yönetim ve adalet organlarını kesinlikle ikinci plâna itiyorlardı: Eyalet parlömanları, çeşitli malî ve adlî kurullar, kentlerde mahallenin «burjuva milisi»ne dayanan belediyeleriydi bunlar. Aslında, bu yerel otoriteler de, günü geçmiş ayrıcalıklarının savunmaya istekli değillerdi pek; merkezin seçtiği görevliler ve hükümetle işbirliği yapıyorlardı.

Merkez örgütünde de, devlet sekreterlerinin (Bakanlar) rolleri, soyca prensler ve dükler aleyhine git gide artıyordu: Bu prensler ve dükler, kralın «Büyük Kurul»una hep katılıyorlardı gerçi, ancak devletin gerçekten önemli işleri «**Küçük Kurul**»da çözüme bağlanıyordu ve asıl etkin hükümet de o idi. Merkezin seçtiği yerel görevlilerin raporlarını o alıyordu; tam yetkiyle donanmış müfettişleri yerlerine gönderen oydu ve, Richelieu başta olmak üzere, gerçek güçlü iktidarı temsil eden de oydu.

Richelieu, krallık otoritesine kararlı ya da kararsız her türlü muhalefetle mücadele etti. Parlömanlar, yazılı uyarı haklarını

yapmaz oldular ve hükümet, hoşuna gitmeyen bir parlöman üyesinin görevini zorla satın alıyordu; içlerinden kimisi sürgüne yollandı ya da hapse atıldı.

Bununla beraber, yargıçlık ya da öteki görevlere geçmiş zıpçıktılara karşı eski soyluların alınmasını istedikleri kesin önlemler alınmadı, daha doğrusu alınamadı; çünkü -avukatlık, savcılık ya da parlöman danışmanlığı da içinde olmak üzere- çeşitli görevlerin zenginlere satışı, mutlakiyetçi Fransa'nın ulusal gelir kaynaklarından biriydi. Hükümet, bütün görevleri satın aldıktan sonra bile, parlömanlardan yakasını kurtaracak olanakları hiç bir zaman bulamadı; tâ 1789 devrimine değin, hükümeti parlömanların karşısına çıkaran sürekli mücadelenin kısırlığı, direnişi kökünden kırmanın olanaksızlığı buradan gelir. Richelieu, konunun siyasal ve sosyal yanına da dikkat ediyordu; Devlet görevlerinin para babalarına satışı, burjuvazinin bir bölümünü, devlet arabasına, bir başka deyişle, mutlakiyetin yazgısına bağlıyordu: «Parasını belli bir siyasal sisteme yatıran, diyordu Richelieu, o sistemin yıkılışına yardımcı olmaz».

Hazine için bir başka gelir yolu da, **kiralama sistemi** idi: Malî çevreler, devlete ödünç para verirken, şu ya da bu verginin toplanması hakkını da alıyor, böylece verdiklerinin karşılığını fazlasıyla elde ediyorlardı.

Malî güçlükler vardı ve bunlar **siyasal ve askerî sorunlarla** yakından ilgiliydi. Güçlüklerin boyutlarını görmek için de, Fransa'nın o dönemdeki uluslararası durumuna göz atmak yeter: XVI. yüzyılın ilk yarısında olduğu gibi, hemen bütün ulusal devletleri yutmuş olan katolik Habsburgların o dev gücü, tehditlerini savurur olmuştu yeniden. Kardinal Richelieu. Katolik Kilise ile ulusal bütünlüğün çıkarları arasında duraksamalı oldu uzun süre; kimi zaman, Habsburg İspanyası ve Papa ile bağlaşıklığa eğilimli oldu, kimi zaman da Almanya'daki protestan prensleri malî bakımdan destekleyip Habsburgları zayıflatmaya çabaladı.

1630 yılında, Richelieu, safını seçti: Alman İmparatoruna karşı savaşında, Protestan İsveç'e, yıllık önemli bir malî yardımda bulunmaya karar verdi. Fransa'nın Otuz Yıl Savaşına -dolambaçlı yoldan- girişi böyle olur. Öte yandan, Richelieu, İsveç'le protestan prenslerin kesin bir zaferini de fazla desteklememe çabasındaydı. Bununla beraber, İsveç'in 1635 yılında uğ-

radığı ciddi yenilgiler, Fransa'yı, ister istemez savaşın içine soktu: Fransa, İspanya ve Avusturya Habsburglarına karşı, onların Pay-Bas'da, Almanya'da, İtalya ve İspanya'daki topraklarına aynı anda bir seri askerî harekâta girişti. Pek çabuk ortaya çıktı ki, Fransa böyle bir savaşa hazırlıklı değildir; nitekim, 1636'da, Almanlar Burgonya'yı istilâ ettiler, İspanyollar da Picardie ile Guyenne'i. İspanyolların. Flandra'dan başlayarak yaptıkları akınlar, daha şimdiden Paris'i tehdit eder olmuştu; hükümetin çağrısı üzerine alelacele kurulmuş halk ordusu, yalnızca o, Paris'in 20 fersah kuzeyindeki Corbie'de İspanyolları yenebildi ve kuzeye doğru püskürttü onları. Savaş, para ve insan olarak, büyük özveriler bahasına sürdürüldü. Ayrıca, paraya olan gereksinme, halk üzerinde ağır malî baskılara da götürüyordu hükümeti; bu ise **başkaldırılara** yol açıyordu ister istemez ve başkaldırılar da, ayaklananlara karşı kullanmak üzere, cepheden asker çekilmesini gerektiriyordu.

HALK HAREKETLERİ

Fransız monarşisinin güçlenişi, soylular ile burjuvazi arasındaki çelişmelerin bir yüzüydü; ne var ki, madalyonun öteki yüzünde **emekçilerin işitilmemiş sömürüsü** yatar. Ardı arkası kesilmeyen köylü ve aşağı-halk tabakalarındaki başkaldırıların temelinde bu var.

Tarihçiler, köylü ayaklanmalarını **üç dalga halinde** saptıyorlar: 1624'te Quercy'de bir başkaldırı dalgası; 1636-1637'de, Saintonge'da, Perigord'la güney-batı ve güneyin öteki bölgelerinde bir ikinci dalga; 1639'da da Aşağı-Normandiya'da bir üçüncüsü. Hükümet, bütün bu ayaklanmaları, acımasız bir sertlikle ezdi: Başkaldıranlar, dar ağacına ya da tekerlek işkencesine yollandı; ne soruşturma gerekti, ne hüküm, ayaklanmaya katılmada bir tahmin yetti sadece. O zamanki Adalet bakanı Seguier, bütün bu bastırmalara kanıt diye şunları gösterip haklı çıkarmaya çalıştı yapılanları: «Krala, onun iktidarına hizmet ve kamunun yararı, bütün bu örnekleri vermeye ve olağan usullerin atlanmasına götürmüştür».

1624'teki Quercy'deki ayaklanmaya, bölgeye **tuz vergisi**nin konması neden oldu. Ayaklananlar, verginin kaldırılmasını istiyorlardı. Verginin ev başına miktarı, hatta toplanması, zengin köylülere bırakıldığından, tüm kızgınlıklar, tahsildarların üstünde toplandı; evleri ateşe verildi, malları yağmalandı. Ayaklanma, çok geçmedi, genel olarak zenginlere karşı bir harekete dönüştü. Köylülerin ordusu, 16.000 kişiye ulaştı ve kentlerdeki yoksullar da ona katılmaya hazırdılar. Başkaldıranlar, bölgenin merkezi olan Cahors kentinin üzerine yürüdülerse de, yerel soyluların düzenlediği bir orduca yenildiler.

1636 ve 1637 yıllarında Saintonge, Perigord ve öteki eyaletlerde patlak veren ayaklanmalar, **şaraba konan vergi** yüzündendi; hükümet, Fransa'nın Otuz Yıl Savaşına katılması nedeniyle ortaya çıkan askerî giderleri karşılamak için koymuştu bunu. Vergi, bölgedeki şarap üreticilerine pek dokundu. Ayrıca, bir İspanyol istilası tehlikesine karşı köy ve kentlerde karargâh kurmuş ordunun baskını ve kötü hareketleri de halkı umutsuzluğa götürmüştü.

Başkaldırı, bir buçuk yıl sürdü ve Fransa'nın büyük bir bölümünü kapladı. Köylülerden oluşan birliklerin mevcudu, Saintogne'da 40.000'e, Perigord'da ise 60.000'e çıktı. Yalnız kentlerdeki aşağı-halk tabakaları değil, kent burjuvazisi de yakınlık gösteriyordu harekete. 1637 ilkbaharında başkaldıranların birlikleri Bergerac'ı bile ele geçirmeyi başardılar. Ne var ki, Dük de Lavalette'in kumanda ettiği ve yerel soyluların topladığı birliklerce desteklenen krallık ordusu, ayaklananları yendi ve dağıttı; doğaldır ki, arkasından da asıp kesme geldi.

Aşağı-Normandiya'da «baldırı-çıplaklar»ın ayaklanışı (1639), bölgeye **tuz vergisi** nin konacağını sezen köylülerin hoşnutsuzluğundan doğdu. Başkaldıranlar, halkı, vergiyi ödememeye, silahlanıp kendilerine katılmaya ve tahsildarları öldürmeye çağırıyorlardı. Ayaklananların 20.000'e ulaşan ordusunda yalnız köylüler yoktu; yoksul kentliler, hatta burjuvalar da vardı. Ne var ki, 1639 sonbaharında, «baldırı çıplaklar»ın ordusu, –Mareşal Gassion'un kumanda ettiği– krallık güçlerince hemen bütünüyle yok edildiler; esir edilen küçük bir bölümü de dar ağacına gönderildi.

Başkaldırılar, nesnel olarak, mutlakiyete ağır darbeler indirmiş olsalar da, bilinçli olarak, krallık iktidarını devirmek, ya da feodal baskıdan kurtulmak amacına yönelmiş değillerdi; öyle olunca da, bir ya da az sayıda birkaç eyaletin sınırlarını hiçbir zaman aşamadılar ve tüm ülkenin desteğini sağlayamadılar. Hepsi de **yerel gerekçelerle** ortaya çıkmışlardı: O güne değin bağışık oldukları şu ya da bu verginin eyalete konması, tahsildarla-

39. – Fransa'da sefil köylünün kaygılandırıcı çehresi (Lagniet'in gravürü)

rın baskıları, şu ya da bu yerde kral birliklerinin aşırılıkları, vb. Senyörlerin haracına ya da –Perigord örneğinde olduğu gibi– ruhbanın aldığı ondalığa karşı protestonun işin içine girdiği hallerde bile, başkaldıran güçler çevreden soyutlanmış kaldılar ve güçlü bir köylü ordusuna dönüşemediler. Kentlerdeki burjuvazinin –özellikle en zengin ve etkili takımının– eyaletlerde köylü ayaklanmalarının kendisine de dokunmasına bakıp, hükümet güçlerinden çok başkaldıranlara karşı duyduğu korkuyu da eklemeli buna. Aż çok güçlükle, hattâ kimi zaman ayaklananlarla uzlaşma zorunda da kalsa, hükümet, hep yenerek çıktı işin içinden; zaferlerinin arkasından ise, halkı yıldırmaya yönelik, kor-

kunç bir cezalandırma geldi. Öyle de olsa, ayaklanmaların, çoğu kez bastıran güçler çekilir çekilmez yeniden patlak vermesini engellemiyordu bu. Böylece, 1637'de «Croquantlar»ın pek yerel kalan başkaldırısı, 1639'daki o dev «Baldırı çıplaklar» hareketine yol açtı; öylesine büyük boyutlu hareketti ki bu, öteki eyaletlere de taştı ve ulus çapında bir hareket diye, o yüzyılda yaşayanların belleklerine kazındı; iktisadî bakımdan yüksek düzeydeki bir eyalette vergi toplanmasını uzun süre kesintiye uğrattı ve başkalarına da örnek oldu bu.

Tarımsal, ya da hem tarımsal hem kentsel nitelikteki bu hareketlerden başka, Fransa'da kimi kentlerde, yoksul emekçilerin ve zanaatçıların birçok ayaklanmalarına da tanık oluyoruz. Bu volkan -kentlerden birinin patlamasıyla geçmeyen yıl yoktu.

Çoğu zaman, kentteki aşağı-halk tabakalarının ayaklanışı, yeni bir vergi yüzünden oluyordu; kimi mesleklere, ya da çalışan halkın çoğunluğuna dokunuyordu vergi, hattâ pek sık olarak varlıklı tabakaların da canını yakıyordu. Yeni vergiler ya da başıboş askerlerin haraçları, bardağı taşıran bir damlaydı. Kalabalık, vergi dairelerini kuşatıyor, tahsildarlara, mültezimlere, «kuşkulular»a, -krallık iktidarının temsilcileri de içinde olmak üzere- düzenin koruyucularına saldırıyorlardı. Kimi zaman, «yaşasın vergisiz kral!» diye bağırıyorlardı; XIII. Louis'nin resimlerini yırtıp üzerinde tepinildiği haller de oldu (1630). Dijon'da, kralın portresini yaktılar. Genellikle, bir zaman seyirci kalıp, arkadan bastırılıyordu hareket; bastıranlar da, kimi zaman yöredeki soyluların ya da Kilise adamlarının da yardımıyla, varlıklı kentlilerin milisleri ve yerel birliklerle askerî birliklerdi. Ayrıca, af çıkarıp, işin kapatıldığı da oluyordu: 1641'deki Bayonne «ayak takımı»nın vergiye karşı başkaldırışı böyle sonuçlandı; olayın arkasından Richelieu'nün söylediği de şuydu: «... Halk da fazla haksız sayılmaz ve cezaya müstahak değilse de, üzerinde düşünülecek zaman da pek yok!».

III

MUTLAKİYETİN GEÇİCİ BUNALIMI

Kadiri-mutlak Bakan, Fransa'nın «bilkuvve» diktatörü kar-

dinal Richelieu, 1642'de öldü, hemen arkasından da XIII. Louis (1643). Yeni Fransa kralına, o sırada henüz beş yaşında olan küçük XIV. Louis ile, Tacın naibi, annesi Anne d'Autriche'e, sürüp giden Otuz Yıl Savaşından başka ne kalıyordu miras olarak?

İKTİSADî VE SOSYAL TABLO

Fransa, Avrupa'nın **en merkezîleşmiş** devletlerinden biriydi o yıllarda: 500.000 km^2 dolayında bir ülke, 15 milyon dolayında bir nüfus. Daha önce belirttiğimiz gibi, sosyal ve siyasal rejim, görünüşte pek yalındı: Yetkileri sınırsız bir kralın yönettiği ruhban, soylular ve «esnaf takımı». Bu ahenk ve bu dış yalınlık, karmaşık sosyal bir gerçekliği, birbirine karışmış, sosyal ilişkilerden bir yumağı gizliyordu. Engels'in ünlü tanımına göre, «devlet iktidarının bir zaman için belli bir bağımsızlığı koruduğu dönemlerden» biriydi bu. Gerçekten, XVII ve XVIII. yüzyılların mutlak monarşisi, soylularla burjuvazi arasında bir dengeyi sürdürüyordu. Ne var ki, iktidarın bu görünüşteki aracı rolü uzun sürmez; devletin soylular ve burjuvazi arasında kurduğu denge, bonapartizmin burjuvazi ile proletarya arasında gerçekleştirdiği denge kadar aldatıcıdır.

Bununla beraber, burjuvazi, XVII. yüzyılda bile, sömürücü bir sınıftı; bu durumu da, mutlakiyetin gölgesinde soylulara yaklaşmasını –belli bir ölçüde– mümkün kılıyordu. Bu iki sınıfın ortak temeli, halk kitlelerini acımasızca sömürmeleriydi.

Fransız halkının ezici çoğunluğu **köylülerden** oluşuyordu; 12 milyon dolayında, savaşların, haraçların, düşman ordularının istilâsının yanı sıra, kendi ülkesinin ordularının yağmasıyla da perişan olmuş bir kitleydi bu. Özellikle Kilise toprakları üzerinde istediği gibi hareket edemeyen bir tabaka bir yana bırakılırsa, öteki köylüler özgürdüler, bireysel özgürlükleri toprağın bağımlılığıyla bir arada olsa da böyleydi bu. Ve, XVI. yüzyılın ortalarında, toprakların yarısına yakını belli bir yüzde ödeyen köylülerce değerlendirilse de, bu toprak hukuksal yönden onların değildi; senyöre belli bir ödenti karşılığında bırakılmıştı onlara. Öteki topraklar, kısa ya da uzun vadeli kira ilkesine göre işletiliyordu. Hukuksal plânda, Hazine, ödenti borçlusu köylüyü, ma-

lik olarak görüyordu, çünkü vergiyi haklı gösterecek mülkiyetti; dokuz yıldan fazla bir süre kiracı kalan da, malik olarak vergilendiriliyordu.

Böylece, «malikler», mülkiyet üzerine konmuş kralî vergilerle adam başına vergilerin dışında, köydeki önemsiz soyluya da ödenti ile yükümlüydü; çünkü, gerçek mülkiyet sahibi oydu ve, köylüler artık eskisi gibi angarya ve keyfî vergiye tâbi olmasalar bile, senyörler, bu ödenti ve vergileri yine de sürdürüyorlardı. Köylüleri iyice baskı altında tutmak için, uzun bir süreden beri alınmayan bir takım ödentileri de yürürlüğe koyuyorlardı; kendi topraklarından geçen yollardan, ırmaklarından yararlanma adına alınan ödentiler böyleydi. Soylular yönetiminin özerkliğini kaldırır ve onları iktidardan yoksun kılarken, Richelieu, onların ayrıcalıklarına dokunmamıştı ve köylüler aleyhine iktisadî durumlarını güçlendirmelerini de engellememişti.

Böylece, **doğrudan vergiler**in yanı sıra, köylüler, başta tuz, şarap ve tütün olmak üzere, günlük gereksinme maddeleri için de **dolaylı vergi** ödemek zorundaydılar. **Tuz vergisi** özellikle ağırdı. Halk -kişi başına- belli bir miktar tuz satın almak zorundaydı ve aldığını da yalnız yemeklerde kullanabilirdi; et tuzlamasına bir kaşık bile harcayan, büyük cezalara uğruyordu. Ulusal birliğin henüz tam olarak kurulmamış olması yüzünden, fiyatlar da bölgeden bölgeye değişiyordu. Tuz kaçakçılığı, sıkı bir biçimde koğuşturuluyordu.

Fransa'yı yakıp yıkan savaşlardan sonra tarım ekonomisini eski haline getirme olanaksızlığı, en azından güçlüğü, köylülere ödemelerde hiçbir mühlet tanımayan ve hiçbir engel karşısında da gerilemeyen, hattâ IV. Henri bir kanunla yasakladığı halde, kara sabanı ve yük hayvanlarını bile satılığa çıkaran Hazine ile senyörlerin acımasızlığı, köylüyü git gide artan borçların altına soktu. Devlete ve senyöre ödediği vergilerin dışında, köylüler, yine bu senyörlere ve tefecilere, faiz diye, sık sık ana borcu da aşan bir ek para ödemek zorunda kaldılar. O yüzden de, XVII. yüzyılın 40'lı yıllarında, Fransa'da köylülüğün durumu, yüzyılın başındakine oranla çok daha kötüydü.

Köylüler, bacasız ve penceresiz, ahşap kulübelerde yaşıyorlardı genellikle; penceresizdiler, çünkü pencereler de vergiye tâbiydi. Evde dokunmuş kaba giysilerdi giydikleri, soğukta da tah-

tadan ayakkabılar ayaklarında; tarlalarını çoğu kez kendi yaptıkları araçlarla sürüp biçiyorlardı. Az-buçuk hali vakti yerinde olan küçük bir köylü zümresi, –«çift sürenler» (laboureurs) adıyla– ayrı bir tabaka oluşturuyorlardı; geri kalanlar, ev işi zanaat üretiminde ek bir gelir aranışı içindeydiler.

Hazinenin kasalarına akan vergiler, ordunun bakımına, krallığın idaresine ve Saray giderlerine harcanıyordu. Orduda kumanda görevlerine, idarede yönetici mevkilere ve dahası, Saray hizmetlerine giriş ancak soylulara açık olduğu için, toplanan paralar da, başta bu soylulara yarıyordu. Unutmadan ekleyelim: Katolikliğin yüksek ruhban görevlerine giriş de, bu soyluların bir ayrıcalığıydı yine ve soylu ailelerde yaşça en küçük erkek çocuklara ayrılıyordu genellikle.

Kentlerdeki halkın bölünüşü şöyleydi: Başta büyük ticaret ve maliye zümresi geliyordu; onlara, hali vakti yerinde zanaatçılarla, korporasyon ustaları ekleniyordu. Bunlar burjuvazinin, özel haklarından yararlanan tabakasıydı: bu haklar, kent yönetim kuruluna seçilme hakkından başlayıp tuz vergisinden –kurtulmalık vererek– kurtulma hakkına kadar uzanıyordu. Bu zümreler, ayrıcalıklı durumlarını savunuyorlardı; örneğin, «mekanik sanatları», yani kentlerde aşağı-halk tabakalarını oluşturan kalfa ve çırakların gelip aralarına girmelerini istemiyorlardı. Sosyal hiyerarşinin altında, yoksullar, köyden kaçıp kente çalışmak için gelmiş varını yoğunu yitirmiş köylüler, gündelikçi işçiler, hamallar ya da kısacası dilenciler bulunuyordu.

İktisadî bakımdan önemli olanlar, Marsilya, Bordeaux, Nantes, Saint-Malo, Le Havre gibi, **liman kentleriydi** başta. Deniz ticareti ile uğraşıyordu bu kentler. **İç ticarete** gelince, feodal parçalanışın miras bıraktığı kimi iç sınırların direnişi yüzünden hâlâ güçlüklerle karşı karşıyaydı: Birbirinden farklı ağırlık, ölçü ve yargılama sistemlerine sahip bölgeler, bir yerde ticaret ve gümrük ayrıcalıklarından da yararlandıkları için, birleşmiş bir iç pazarın gelişmesini de engellemiş oluyordu. Nadir de olsa, kırsal kesimden bir zenginin, varını yoğunu yitirmiş bir senyörün kimi haklarını satın alıp, yörenin öteki insanlarının sırtından kazanç sağladığı da görülüyordu.

Toprak satın almak, bir başka yatırım yoluydu. Burjuva, varını yoğunu yitirmiş bir feodal senyörün toprağını, mülkiyet sahi-

bi **unvanı** ile köylülerin sırtına bindirilmiş yükümlülüklere varıncaya dek, tüm haklarıyla satın alıyordu. Bu haklar, krallık otoritesince bir belgeyle tanınıyordu ve mülkiyet sahibi burjuva, birkaç yıl sonra «soylulaşmış» oluyordu; asıl soylu kökenden gelenler onu kendilerinden saymıyorlardı gerçi ve öyle olduğu için de, örneğin damlarının üstüne bir fırıldak yerleştirmek hakları yoktu; ancak, öyle de olsa, burjuvalar arasında «**soylulaşma**» diye bir olgu vardı.

Burjuva, parasını devlete de yatırıp, birtakım görevler satın alıyordu; bunlarla da, sırası «**kılıç soyluluğu**»ndan sonra gelen «**kaftan soyluluğu**»na girme olanağını elde etmiş oluyordu. Fiyatı görevin türüne göre değişen bu hak, miras yoluyla da geçiyordu; devlet, mirasçılık halinde, yıllık bir vergi almakla yetiniyordu sadece.

MAZARİN'İN YÖNETİMİ

Richelieu ile XIII. Louis yönetimi sona erdiğinde, Fransa, onca malî çabalar bahasına sürdüremezdi savaşı. Kral XIV. Louis küçük olduğu için, naiplik, annesi Anne d'Autriche'e verilmiş; o da, iktidarın kullanımını gözdesi **Mazarin**'e bırakmıştı. Genç XIV. Louis'nin hükümdarlığının başlarında, IV. Henri'nin ölümünün ertesinde ortaya çıkan bir takım güçlüklerin yenilendiği görüldü. Savaş sürüyordu, ve daha şimdiden, Sarayda soylular arasında -kralın en yakın hısımlarını da içine alan- guruplaşmalar vardı: Bu soylular, naipliğin zayıflığından yararlanıp, ondan koparacaklarını koparmanın, hattâ bu arada Mazarin'i saf dışı bırakmanın arkasındaydılar. Mazarin'in yanıtı da şu oldu onlara: Kiminin ileri sürdüğüne katıldı, kimini sürgüne yolladı, büyükler ise, -bir süre için- sessiz kaldılar.

Halka gelince, ordunun, vergilerin ve mültezimlerin yağmaladığı kitleler, sabrın son noktasına gelip dayanmışlardı. **Halk ayaklanmaları,** Richelieu'den sonra yeniden başladı.

> Rouergue'de 1643'te patlayan bir başkaldırı, hızla öteki eyaletlere yayıldı: Guyenne'le Gaskonya'ya, Saintonge'la Angoumois ve Poitou'ya. Ayaklananların bir bölümü, ormanlara ve dağlara sığındılar; ötekiler evlerine dönüp saklandılar, ayaklanmış izlenimi vermediler, ama birikmiş vergileri de ödemediler.

Karışıklıklar Languedoc'ta, Provence'te ve Turenne'de sürdü; dalgalar halinde batıdan doğuya ve güneyden kuzeye geçti.

Karışıklıkları sınırlandırma sorununun yöneticileri ne denli düşündürdüğünü, kimi yerde devede kulak ödünlerle, kimi yerde terörle ülkede barışı sağlamak için nasıl davrandıklarını, o dönemdeki hükümetin yazışmalarından açıkça görüyoruz. kimi eyaletlerde parlömanlar, halkın istemlerinin önünden gidiyor, vergilerin ertelenmesi ya da azaltılması yolunda kararlar alıyorlardı; ne var ki, mültezimlerle tahsildarlara karşı parlömanları kendi yanlarında görüp, köylülerdeki kaynaşmayı daha da artırıyordu bu. Baskı da, umulan sonuçları vermekten uzaktı; çünkü, baskı köylüleri sertleştiriyor ve direnişlerini daha da yoğunlaştırmaya götürüyordu onları.

Karışıklıklar, kırsal kesimle de sınırlı kalmıyordu; kentler de, -1643 yılından başlıyarak- ardı arkası kesilmeyen ayaklanmalara sahneydi. Ne var ki, kentlerdeki yoksul tabakalardan kaynaklanan bu ayaklanmaların örgütlü bir merkezi yoktu; birbirinden kopuk, tek başına tutuşan ateşlerdi bunlar ve öyle oldukları için de, her defasında, sivil burjuva muhafızları, hükümet ve kimi zaman da soyluların ordularınca ezilip söndürülüyorlardı.

1645'te, karışıklıklar Languedoc'a da yansıdı; orada halk, hareketinin sosyal nedenlerine eklenen dinsel nedenler vardı: Fransa'nın güneyinde yaşayan yığınla Huguenot, iktidarın gencecik bir kralın eline geçmesinden yararlanıp, Richelieu zamanında ellerinden alınmış haklarını -zorla da olsa- yeniden ele geçirmenin umuduna kapıldılar.

Kimi gelişme fırsatı bulan, kimi daha çekirdek halindeyken ezilen bütün bu karışıklıklar, ayaklanmalar ve başkaldırılar dalgası, korkunç bütçe açığı ve eyalette kol gezen açlık, hükümeti, **iç ve dış politikadaki tutumunu** -vakit yitirmeden- **değiştirmeye** zorladı. Kitleler üzerindeki mali baskı -geçici olarak- hafifletildi; birikmiş vergi borçları uzatıldı ya da ertelendi; vaktiyle yaptıklarına göz yumulan kimi mültezimler de, yetkilerini «kötüye kullandıkları» gerekçesiyle adalet önüne çıkarılarak ve mallarına el konularak «sünger sıkıldı». «Kaftan soyluları» üzerindeki baskılar da, para ele etmenin bir aracıydı: Yeni görevler icat edilip satıldı, bu kişilerin mirasçılarından alınan vergiler de öne alındı. Ne var ki, bütün bunlar savaşı sürdürmek için yetersizdi; fazla olarak, Fransa, barış gereksinmesi içindeydi. Gerçekten hükümet, Uzun Parlamentonun I. Charles'a karşı elde ettiği başarılara bakıp İngiltere'deki olayların «kötü örnek» olmasından

korkuyordu: Bölük börçük başkaldırılar, onların etkisinde kalıp tüm ülkeye yayılamaz mıydı? İşte bu nedenlerden dolayıdır ki, Mazarin, 1645 yılından başlayarak, Munster'de barış görüşmelerinde bulunan Fransız heyetine, isteklerinde -olabildiğince- ılımlı davranmalarını söyledi.

Bununla beraber, barışın imzalanmasından önce, Fransa'da **Fronde hareketi** başgösterdi; tüm feodal mutlakiyeti sarsan pek vahim bir bunalımdı bu.

Tarihçiler, iki aşamada alıyorlar bu hareketi: Eski Fronde, ya da Parlamenter Fronde (1648-1649); ve «genç» Fronde ya da Prensler Fronde'u (1650-1653).

Bir yandan «kaftan soyluları»na karşı uygulanan malî baskılarla irkilen, öte yandan, örneğin İngiltere örneğinden kamçılanan Paris Parlömanı, 13 Mayıs 1648'de, Mazarin'in malî önlemlerine karşı dikleşti. Fransa'daki tüm öteki parlömanlar gibi, kanunları kaydetmekle yetkili bir adlî kuruluş olan Paris Parlömanı, yeni adlî görevler yaratılmasını onaylamayı reddetti. Bununla da kalmayıp, İngiltere'de Uzun Parlamentonun yaptıklarını hatırlatan geniş bir reform programı öneriyordu: Vergilerin ilânını Parlöman uygun bulmalı, keyfî tutuklamalar önlenmeliydi, vb.; Richelieu'nün icat ettiği, kanunlara olduğu kadar, Fransız anlayışına da aykırı, hükümetin despotluğunun denetlenmez ajanları olan müfettişliklerin de kaldırılması isteniyordu. Bu arada, bütün bu görevlilerin başı, halkın nefret ettiği Emery'ye de işten el çektirilmeliydi. Naiplik, bu istemleri, «ayak takımının kral hazretlerinin onurunu kırmaya» tahammül edemeyeceği yolunda yanıtladı. Ancak Saray, bir manevra yapmak zorunda kaldı: Emery, topraklarının başına gönderildi, müfettişliklerin kaldırılacağı da vaadedildi. Saray, Dairelerin ortak toplantılarını yasakladı; öyle de olsa, bunlar toplantılarını sürdürdüler.

Condé'nin Lens'ta kazandığı zaferin hükümete sağladığı geçici otoriteden yararlanarak, Mazarin, muhalefete karşı çıkma denemesinde bulundu ve Parlömanın iki saygın üyesinin tutuklanmasını emretti. 1648 yılının 26 ve 27 Ağustos günlerinde, Paris halkı, sokaklarda barikatlarını kurarak yanıtladı bunu. Sıradan halkın, hükümet birliklerine karşı savaşına, burjuvalar da gelip katıldılar. Mazarin, tutukladıklarını serbest bırakmak zo-

runda kaldı; çoğu istemlerine katıldığını söyleyip, Parlömanla görüşmelere bile girişti.

Aynı zamanda Münster'deki Fransız heyetine, ne bahasına olursa olsun, barışı imzalamayı emretti; Westfalya Andlaşmasına (1648) göre, Fransa -Strasbourg dışında- Alsace'ı alıyor ve -100 yıldan beri kendisinin olan- Lorraine'de de Metz, Toul ve Verdun üzerinde egemenliğini tanıtmış oluyordu. Ne var ki, bu önemsiz kazanımlar, Fransa ile İsveç'in, Roma-Germen İmparatorluğuna üstünlüğünü sağlayacak ölçüde değildiler. Bununla beraber İspanya, zayıflamış da olsa, Fransız monarşisi ile barış imzalamayı reddetti; bunu yaparken, Fransız monarşisinin -çok geçmeden- içerdeki ayaklanmaların yangınında yıkılıp gideceği umudu içindeydi.

Westfalya Barış Andlaşmasının imzalanmasından hemen sonra, hükümet ve Saray erkânı Paris'i terkettiler. Savaştan dönen Condé'nin ordusu, başkaldırmış kenti kuşattı; öte yandan, Parlömanla Paris halkı da kendilerini savunmaya hazırlanıyorlardı. Parlöman, içerde vergilendirmeye gitti, Saraya yandaş olanların mallarına el koydu ve kenti savunacak olanlardan bir ordu kurdu. Parisliler, üç ay direndiler; Guyenne, Normandiya ve Poitou gibi kimi eyaletler desteklediler bu direnişi, köylüler de silahlanıp, hükümet ordularına saldırdılar.

Bununla beraber, Paris kuşatması, burjuvaziyi halktan ayıran bir takım farklı görüşleri de aydınlığa çıkardı: Yoksullar, ekmek üstüne spekülasyon yapanlara karşı önlemler alınmasını istiyorlardı, burjuvazi içinse ürkütücü idi bu. Burjuvazi, özellikle I. Charles'ın -1649 Şubatında- kafasının kesildiği haberinin gelmesinden sonra, sınıf mücadelesinin «İngiliz usulü» şiddetlenmesi olasılığından da korkuyordu. Bu yüzden, Parlöman, hükümetle görüşmeleri başlattı ve, 15 Mart 1649'da, Sarayla anlaştığı haberini verdi. Kraliçe ile Mazarin, tantana ile Paris'e döndüler.

Ne var ki, Paris Parlömanının ihanetine uğrayan Fronde hareketi, yeniden doğmakta gecikmedi; bu kez, Mazarin'in horladığı bir avuç soylu, kitlelerdeki huzursuzluktan kendi kişisel amaçları için yararlanmaya kalktılar. Prens Condé, Paris kuşatması için bir ödül istiyordu. Mazarin, kimi yakınlarıyla beraber onu tutuklatarak yanıt verdi bu isteğe. Gözdeye karşı tiksintisini

sürdüren halkın öfkesine yol açtı bu ve Mazarin, bir kez daha Paris'ten kaçmak zorunda kaldı: Parlöman, halkın baskısı altında, kanun dışı ilân etti onu; Bordeaux Parlömanı da Parislileri destekledi.

Ne var ki, Bordeaux halkı, daha da ileriye gitti. Bordeaux'da, bir tür demokratik Cumhuriyet yönetimi kuruldu; yönetim, İngiliz *leveller*'lerle ilişkiye girdi ve programına da, onların kimi düşüncelerini aldı. Ancak, Bordeaux'daki hareket, Koruyucu Lord olmak adına devrimden git gide uzaklaşmakta olan Cromwell'den destek görmedi; tek başına kaldı ve krallık güçlerinin darbeleri altında dağıldı.

Bütün bunlar olurken, Prenslerin orduları, hükümet birliklerinki kadar zalimce, köylü ayaklanmalarını bastırıyorlardı: Frond yanlıları ile Mazarin'in yanlıları arasında, sosyal farklılıklar yoktu; öyle olduğu için de, Mazarin, ayaklanmış soyluların önüne birkaç kemik parçası atınca, savaş kolayca sona erdi. 12 Ekim 1652'de, Kardinal-Bakan, sağlama bağlanmış bir durum ve iktidarın sahibi olarak, Paris'e döndü; ancak hükümet, Fronde'un istemlerini -her şeye karşın- kabul etmek zorunda kaldı. Fransa'da mutlakiyet yeniden başladı; ve git gide, 50-70 yıllarının feodal gericiliğinin koruyuculuğuna dönüşme yoluna girdi.

Fransa'da, mutlak monarşi, **burjuvazi ile soylular arasında açıkça bir aracı rolü** oynamayı sürdürüyordu. XVII. yüzyıl mutlakiyeti, şu nitelikleri ortaya koyar: 1) Vergi yükünü kırsal kesimden ticaret ve sanayinin üstüne aktararak, soyluların gelirlerini arttırmak eğilimi (öte yandan, sanayinin gelişmesinide desteklemek gerekiyordu; sanayicilerle ticaret ortaklıklarına tanınan koruyucu önlemlerin nedeni budur); 2) Malî çevrelerin gelirlerine el atma girişimlerinin yanı sıra, kimi zaman iflâsın eşiğine gelip dayanan rejime payanda vurmak için yine bu malî çevrelere yaslanmak zorunluluğu; 3) Parlamentoya iyice yerleşmiş «kaftan soyluları»na karşı mücadele ve, aynı zamanda, bürokratik örgüte, bu arada yerel görevlilere destek sağlamak. Soylulara sınırsız bir ağırlık sağlayan bu çelişmeli çizgi, mutlakiyetin iç çelişmelerinin şiddetlenmesinin de bir kaynağı idi.

IV

XIV. LOUİS VE MUTLAKİYETİN YERLEŞMESİ

1659'da, **Pireneler Andlaşması,** Fransa ile İspanya arasındaki savaşa son veriyordu. Diktatörlük yılları boyunca, Fransa'nın en zengin adamlarından biri haline gelmiş olan Mazarin 1661 Martında ölünce, 22 yaşındaki XIV. Louis, artık başbakanlığı kendisinin yapacağını açıkladı. 54 yıllık hükümdarlığında iç ve dış politika sorunlarıyla kendisi uğraştı ve devlet sekreterlerine, özellikle de maliye genel denetimcisine dayanarak yürüttü bunları. İktidarın aşırı merkezîleşmesine bakıp, Fransa'da, XVII. yüzyıl «XIV. Louis Yüzyılı», hükümdarın kendisi de «Gü-

40. – XIV. Louis

neş Kral» diye nitelendirilebilir; nitekim, Saray tarihçiliği de, dalkavukluk edip böyle adlandırmakdadır onu. Yüksek soylula-rın eskisinden pek farklı görkemi; hükümdarlığın ilk yıllarındaki parlak askerî zaferler ve sonlarına doğru korkunç yenilgiler; bilim ve sanatı koruyup gözetmenin yanı sıra, bağımsız düşüncenin acımasızca bastırılması; Huguenot'ların haklarının son kalıntılarının da tasfiyesi.

İşte, XIV. Louis yönetiminin kendine özgü nitelikleri!

Takati aşan malî çabalar bahasına yürütülmüştür bu yönetim ve, krallığı da, kaç kez felâkete yakın bir duruma getirip sokmuştur.

Nasıl?

İLK YILLAR

Ülkenin üretici güçleri, **asalak soylular sınıfının hizmetine** verilmişti. «Soylulaşmış» yığınla burjuva bile, vaktiyle sahip oldukları unvanlarından ve ayrıcalıklarından yoksun kılındıklarını, git gide artan yeni bir vergiyle hırpalandıklarını görüyorlardı; ve bütün bunlar, soyluların saygınlığını yükseltmek uğruna başvurulmuş önlemlerdi. Bununla beraber, soyluluk unvanının verilmesi, devlet gelirlerinin arttırılmasında bir kaynaktı ve Maliye Bakanlığı, işleri düzeltmek için sık sık bu yola başvuruyordu. Böylece 1698 yılında, Hazineye acele para gerektiğinden, XIV. Louis, 500 burjuvayı, adam başına -o zamanın parasıyla- 6000 liradan soylulaştırdı. Bununla beraber, 1715'ten başlayarak, hükümet, 1689'dan sonra verilmiş tüm soyluluk belgelerini geçersiz sayacak ve yeniden satışa çıkaracaktır onları.

XIV. Louis, yeni bir Fronde hareketinden korktuğu için, hükümdarlığının ilk yıllarından başlayarak, **parlömanlara karşı savaş** açtı ve ellerindeki siyasal ve iktisadî ayrıcalıkları çekip almaya kalktı. Böylece, yeni kanunları kayda geçerken sahip oldukları uyarma haklarını sınırladı. Uyuşmazlık halindeki taraflardan yargıçların para alma hakkı da düzenlendi ve kanunca belirlenen durumlarda istenecek en fazla miktar saptandı. 68'de, XIV. Louis, bizzat Paris Parlömanına gitti, tutanakları önüne getirtti ve Fronde'la ilgili tüm sayfaları kendi eliyle yırtıp çıkardı.

Geleceğin tarihçilerinin işini ne kadar da güçleştirmiştir bu davranış!

XIV. Louis, Fronde'u hatırlatan ne ki var, tasfiye etmek istiyordu. Paris'e bile dayanamaz olduğu için, tuttu Versailles'a taşındı. Heder olup giden insan yaşamı bir yana, 500 milyona yakın para harcandı Versailles Sarayı için; yalnız onun ünlü çeşmelerine su sağlamak amacıyla, üç yıl boyunca 22.000 asker ve 8.000 duvarcı çalıştı. Bu çalışmalar için 9 milyon lira harcandı; 10.000 insanın yaşamına mal oldu ve bitirilmeden de terkedildi işler.

Versailles'da, kralın kişiliği çevresinde, en ince noktalara varan bir teşrifata gidildi. Kralın huzur ve güvenliğini, 10.000 sü-

41. – Jean-Baptiste Colbert

vari ve piyade sağlıyordu; hizmetindeki insanların sayısı 4.000 kişiye yükseldi ve bunlar arasında ülkenin en yüksek soylularının temsilcileri de bulunuyordu. Kralın kravatlarına ve tazılarına bakanlara varıncaya değin görevliler ayrıldı. Saray, bir **kral kültü** yaşamaya başladı: Sabah uyanışı, hazırlanışı, kahvaltısı, yığınla insanın katılmasıyla oluyordu; sabahleyin gömleği törenle uzatılıyor kendisine ve akşamleyin el şamdanını tutmak, seçkinlere vergi bir onur olarak görülüyor ve soyca prensler arasında tartışmaya yol açıyordu.

Aristokratların yeni herhangi bir hareketine engel olmak düşüncesiyle, kral, çevresinde topladı hepsini; hepsi de, gözünün görebileceği noktalarda bulunduruluyorlardı sürekli olarak. Versailles'da, görkemli gece şölenleri düzenleniyordu: Louis'nin kendisi şaşaadan hoşlanıyordu, maiyetinin de aynı şaşaayı sürdürmesini istiyordu. Balolar ve mücevherli giysiler onları maddî yönden yıkıyor ve git gide kralın lütuf ve cömertliğine bırakıyordu. Kralsa, ödüllendiriyor onları, borçlarını ödüyor ve kralın masasında oynamaları için para veriyor ve arpalıklar bağışlıyordu. Ülkenin en ünlü kadınları, kralın metresi olmanın tartışmasını yapıyorlardı aralarında; Sarayda, şu ya da bu gözdenin de kendi çevresi vardı ve hısımlarıyla dostları mevki ve çıkar arkasındaydılar.

Eyaletteki soylular karşısında, XIV. Louis, çifte politika izliyordu; onları, köylüler üzerindeki baskılarını arttırmakta serbest bırakır, senyörlerin alacaklarını alabilmeleri için krallık vergisini azaltmaya kadar giderken, her türlü başeğmezlik ve ayrılıkçılıkla da mücadele ediyordu. 1665 yılında, ücra eyaletlere, oralardaki soyluların kötü davranışlarını sorup araştırmak için olağanüstü mahkemeler yollandı. Kanunları açıkça çiğneyip, Orta Çağ'daki haydut-şövalye âdetini sürdürmeye kalkan birkaçı idam edildi; kralın adaletinden kaçanlar ise, giyaplarında yargılandılar, içlerinden çoğu ölüme mahkûm edildi, şatoları yıkıldı ve ormanları yerle bir edildi. Ancak, öyle de olsa, Louis soyluların kralı olarak kalıyordu doğaldır ki: Haklarının geriye verilmesi için, suçluya, boyun eğmek ve kralın hizmetine girmek yetiyordu. Soylunun hakkı, hattâ başlıca görevi, aylaklık olmakta devam ediyordu: Tarımda olsun, sanayi ya da ticarette olsun, her türlü uğraş bir aykırılık olarak görülüyordu. Çalışmaya koyulan

bir soylu, kendi sınıfı içinde aşağıya düşmüş demekti ve ancak kralın «saygınlığı geri getirme» konusundaki bir mektubuyla eski durumunu kazanabilirdi.

Köylüler üstündeki vergilerin azaltılması, hükümeti, başka kaynaklar aramaya zorladı. Bu görev de, maliye genel denetimcisi, **Jean-Baptiste Colbert** (1619-1683)'e düştü.

COLBERT'İN POLİTİKASI VE SONUÇLARI

Burjuva kökenli olan Colbert, mutlakiyetin sadık bir hizmetçisi oldu; Tacın malî durumunu sağlamlaştırma kaygısıyla, doğan **kapitalist sanayi ve ticareti koruma politikası** izliyordu. Ne var ki, böyle bir politika, ancak uzun vadede sonuç verebilirdi; kısa vadede ise, devlet giderlerinin artmasına neden oldu. Colbert'in kurduğu büyük imalâthaneler, başlarda, ancak devletin desteğiyle yaşayabilirlerdi; 1664 tarihli bir krallık emirnamesi, yıllık bir milyon lirayı bu amaca ayırdı. Ancak, bu giderlere geçici bir çare olarak da, Colbert, dolaylı vergileri de birkaç kez arttırmak zorunda kaldı ve mültezimlerden yeniden borç para alabilmek için de, «sünger sıkma» politikasını terketti. XIV. Louis bile, genel mültezim Bernard'la arayı düzeltme gereğini duydu. Boşalmış kasaları doldurmak amacıyla, Sarayın altın ve gümüş kap-kacağı eritildi; bu arada, Saray erkânının ellerindekine de el kondu: 1688'de, bu türden bir girişim sonunda üç milyon parça mücevher elde edildi ve on milyona satıldı.

Sürekli para gereksinmesine yanıt vermek: Colbert'in iktisadî politikasını yönlendiren buydu. Sermaye bulabilmek için de, ticaret dengesi ile ilgili **merkantilist kuramı** uygulamaya çabaladı. Fransa'yı, dışardan mal satın almaktan kurtarmak gerekiyordu; tersine, dışardan bir katkı olmalıydı. Bu amaçla da, ilke olarak lüks eşya üretimine yönelik imalâthaneler kurulmasını destekledi: «Venedik» aynaları, İngiliz türü çoraplar, Hollanda tipi ince kumaşlar, vb. Abbeville'de kurulan Vanrobais adlı -devri için pek büyük olan- bir imalâthanede 6.000'den fazla işçi çalışıyordu; Lyon'daki dokuma atölyeleri, Fransa'da ipekli gereksinmesinin yarısından fazlasını karşılıyordu; Alençon'da, Normandiya'da, dantel üretimine başlandı ki, bunun dışsatım vergisi, Colbert'in Maliye Bakanlığı için -savsaklanamaz- bir gelir kay-

nağı idi. Ne var ki, savaş sanayisi de gelişiyordu aynı zamanda; İngiltere'den, çelik üretimi için uzmanlar getirildi gizlice ve Viyana'da, önemli bir çelikhanenin kurulduğu sıralarda, Saint-Etienne'de silah üretimine başlandı.

Colbert, **ticareti de koruyordu:** Onun yönetimindedir ki, Akdeniz'i Garonne'a bağlayan Languedoc (ya da güney) kanalı açıldı ve, Saint-Omer'den Calais'ye uzanacak kanalın yapımına başlandı. Aynı zamanda, yeni yollar açılıyor ve eskileri genişletiliyordu. İçerdeki gümrük engelleri, bir bölümüyle ortadan kaldırılmıştı. Dışsatımı geliştirmek için, ayrıcalıklı ticaret ortaklıkları kuruldu, sömürgeler elde edildi. Ancak, tekelci ortaklıklar ve sö-

42. – «Bir Anne ve Üç Çocuğu»
(Jacques Callot'nun gravürü)

mürgeler, tehlike altındaydılar ve Fransa'ya bekleneni getirmekten de uzaktılar.

Böyle birbirinden pek farklı -ve kimi zaman da çelişik- yöntemlerle, Fransa'nın malî durumunu düzeltmek amacıyla, bu tür çoşkulu girişimlerin yanı sıra, Hazine, o ebedî gelir kaynağını da elinin altında tutuyordu: **Ülkenin çalışan kitlelerini ezmekti** bu. Vergileri azaltma tasarıları, hemen her yola başvurarak, yeni vergilerle bir yana atılıyordu. Vergilendirmenin, senyörlerin haraçlarının, mültezimlerin baskılarının ve açlığın umutsuzluğa ittiği halk, **yeni ayaklanmalarla** yanıt veriyordu bütün bunlara.

> 50'li yılların sonlarında, İspanyol Flandra'sına komşu Boulounnais bölgesi, askeri birlikleri ağırlama yükümlülüğünden yakasını kurtarmıştı. Ancak, Pireneler Barışı (1659)'ndan hemen sonra, Hazine, bu kez sürekli yeni bir vergi koydu bölgeye. Krala, bunun kaldırılması için gönderilen heyet, eli boş döndü; ve, 1662 yılında, Boulonnais'li köylüler, 6000 kişi dolayında bir birlik donattılar ve ayaklandılar. Hükümet, ayaklanmayı bastırmak için, acele ordu yolladı üstlerine. Köylüler, umutsuzluğun verdiği güçle çarpıştılar, -ölü ya da yaralı- 600 kişi yitirdiler; 3000 kişi de esir düştü. Paris, sorgulamacılarını gecikmeden yollamıştı; 1200 kişi yargılamadan geçirildi; bir bölümü idama mahkûm oldu, «daha gürbüz» 400 kişi de yaşam boyu kürek cezasına çarptırıldı.
>
> 1664 yılında, tuz üstüne konan yeni bir vergi, Landların ayaklanmasına yol açtı.
>
> Onu, başkaları izledi.
>
> 1674 yılından sonra, başkaldırılarda bir azalma olur: Mutlakiyet yeneceğini yenmiş, halkın ifhâm kesilmiş ve yıldırılmıştır. Bunun ardından, önde gelen bir sorunla uğraşılabilirdi artık.

XIV. Louis için en önemli sorunlardan biri, IV. Henri zamanında, 1598 yılında Nantes Fermanı ile tanınmış ve, Richelieu döneminde de, 1629'da altı yeniden çizilmiş olan, **Protestanlara tanınmış hakların tasfiye edilmesiydi**. Bu haklara karşı saldırı, daha 1665 yılında başlamıştı: Huguenotlar, Katolikliği kabule zorlanıyorlardı; yeni mezhebe dönenler de, eski dindaşlarına olan borçlarından bağışık tutuluyorlardı; bunun gibi, Dragon Süvarilerine bakmayacakları gibi, iki yıl da vergi ödemeyeceklerdi. 1667 yılında, bir «Dinden Dönenler Kasası» açıldı; Katolikliği her kabul etmiş olana, soylu ya da sıradan insan oluşu-

na göre değişen, çeşitli primler veriliyordu. 1681 yılında, yedi yaşından başlayarak, çocukların Katolikliğe döndürülmesi izni çıktı ve, direnen ana-babalardan çocukları zorla alınmaya başlandı. Huguenotlar, devlet görevine giremiyorlardı; maliye, hukuk, tıp alanındaki etkinliklerin kapısı yüzlerine kapatılmıştı; ne öğretici olabiliyorlardı, ne de korporasyon ustası. Son olarak, cenaze töreni yapmaları da yasaklandı; geceleyin ve gizlice gömebilirlerdi ölülerini. 1684'te, halkının çoğunluğu Protestan olan Bearn'da, Languedoc'ta ve Poitou'da, «çizmeli misyonerler», yani Dragon Süvarileri yerleştirildi; halkı Katolikliğe döndürmek için her şeye izinliydi bunlar: Kadınların ırzına geçmekten, evde işkenceye kadar. Katolik gericilik, Nantes Fermanının geri alınmasına kadar gitti; bu ise, Dragon Süvarilerine yeni bir şiddet fırsatı verdi: Huguenotlar hapishaneleri dolduruyor ve kürek cezasına çarptırılıyorlardı. 60'lı yıllarda başlayan bütün bu zulüm döneminde, çoğu zanaatçı olmak üzere, 400.000 Protestan,yabancı ülkelere sığındı; gidip İngiliz, Hollanda, Cenova ve Prusya ekonomisini güçlendirdiler.

Gericiliğin, bir ülkenin başına açtığı felâketin boyutlarına bakınız!

1702 yılında, Languedoc'ta, köylülerle kentlerin sıradan insanlarını içine alan büyük bir ayaklanma patlak verdi. Başkaldıranlar, vergilerin kaldırılmasını, mallarda eşitliği ve vicdan özgürlüğü istiyorlardı. Bu ayaklanma, **Kamisarlar hareketi** diye anılır. Ezilen Calvin'cilerin başlattığı hareket, kısa sürede Languedoc'un dışına taştı ve Fransa'nın güneyindeki tüm emekçilerin genel yakınlığını çekti. Ayrıntıya girmeden söyleyelim: Başkaldıranlar, kimi kentlerle 300 senyörlük şatosunu ele geçirdiler; 200'e yakın Katolik Kilisesini yıktılar; alabildiğine donanmış krallık ordusuna, iki yıldan fazla direndiler. Ancak, 1704 sonbaharındadır ki, 25.000 kişilik bir ordu, başkaldıranların üstesinden gelebildi. Hükümet, ödün vermek zorunda da kaldı: Languedoc'ta vergiler azaltılacak, düşük fiyata tuz satılacak ve birikmiş vergi borçları ortadan kaldırılacaktı.

Ne var ki, 1709 ve 1715 yıllarında, yeni başkaldırı ateşleri tutuştu.

Huguenotlarla hesabını gördükten sonra, XIV. Louis, yaşlandıkça daha da yobazlaştığından, **Jansenistler hareketiyle** çatışmaya girdi: Jansenistler, aslında Katolik dinine inansalar da,

Reform'la bilimsel düşünce arasında bir bireşim aranışı içindeydiler. Jansenist piskopos ve rahiplerin sürgüne yollanması, tutuklanmaları, zulme uğramaları, yeni karışıklıklara yol açtı.

FRANSA'NIN AVRUPA HEGEMONYASI

1659'da, İspanyollarla yapılmış Pireneler Barışından sonra, mutlak iktidar, öteki işlerin yanı sıra, **ordunun ve donanmanın yeniden kuruluşu** işine el attı. XVII. yüzyılın ortalarına değin, Fransa'nın kendisinin gemileri yoktu; 1661'de Hollanda'dan 32 fırkateyn satın almak gerekmişti ve bunlar, Amsterdam top fabrikalarında dökülmüş toplarla donatılmıştı. Ne var ki, daha 1677 yılı dolayında, Fransa, Colbert'in çabalarıyla, kendi tersanelerini kurmuş ve 300'den fazla gemiden oluşan bir donanmayı denize indirebilmişti. Bununla beraber, XVIII. yüzyılın ilk yıllarından başlayarak, Hazinenin yoksullaşması ve hükümetin savsaklaması yüzünden ülke, yeniden donanmadan yoksun kalacaktır; 1705'te, daha önce yapılmış tüm gemi tezgâhları ile gemiler, özel kişilerin,armatörlerin ve korsanların eline geçti ve Hazine, kazancın ancak beşte birini ayırabilmişti kendisine.

Ordunun yeniden kuruluşu, biraz daha semereli oldu: Silahlar tek biçimleştirildi, topçu sınıfı kabul edilip topçu birlikleri kuruldu, humbaracı ve kazmacı birlikler yerlerini aldı, levazım hizmeti ile askere alma sistemi gözden geçirildi. Ülkeyi düzenli olarak dolaşıp yıkan açlık da yardımcı oluyordu işlerin yürümesine; açlar, kursaklarının yiyecek göreceği umuduyla orduya gönüllü olarak giriyorlardı. Subaylar, bir bölük ya da bir tabur satın alacak kadar serveti olan soylular arasından seçiliyordu. Yüzbaşı ve albay rütbelerinin satışı, mali bir gelir kaynağıydı devlet için.

Otuz Yıl Savaşının sona ermesi, Habsburglar yönünden gelecek bir saldırı olasılığını azaltmıştı; ve, **Avrupa'ya egemenliğini yaymayı** düşünen Fransa'ydı şimdi. Fransa, bu işe iki yoldan girişti: Bir yandan, XIV. Louis, devlet adamlarına, hattâ Avrupa hükümdarlarına destek olup etkin bir diplomasi uygulamaya başladı; öte yandan, XVII. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, mutlakiyetçi yönetim, git gide saldırgan bir politika izlemeye koyuldu.

1659'da Pireneler Barışının yapıldığı sırada, Mazarin, İspanya kralının ikinci çocuğu Marie-Thérèze ile genç XIV. Louis'nin evlenmesiyle ilgili bir koşulu da Andlaşmaya koydurmuştu. Mazarin, Fransa'nın İspanya Tacı üzerindeki haklarını güvenceye bağlama umudundaydı; İspanyol hükümeti de, Marie-Thérèze'in İspanya Tacı üzerindeki tüm mirasçılık haklarından vazgeçmesini isteyip, tehlikeyi savuşturmaya kalktı. Ne var ki, İspanyol diplomasisi, geline, 500.00 altınlık bir çeyiz vermeyi kabul ederek, kendi kendine bir tuzak kurmuştu; çünkü, İspanya böyle bir şeyi ödeyebilecek durumda değildi. Mazarin, çeyizin ödenmesi için, İspanya'ya karşı silahlı bir müdahale yolunda bir bahaneyi elinde tutuyordu böylece. 1665'te, İspanya'lı IV. Philippe'in ölümünden sonra, Fransa, ödenmemiş çeyizinin karşılığı olarak, Pay-Bas'nın güneyindeki topraklarını kendisine devretmesini istedi İspanya'dan; İspanyol hükümeti de bunu reddedince, XIV. Louis, İspanya'ya savaş ilân etti: «Tevarüs» savaşı diye adlandırıldı bu. İspanya, hazır değildi bu savaşa; o yüzden de, Fransız ordusu, çabucak ve kolayca Flandra ile Franche-Comté'nin büyük bir bölümünü ele geçirdi. Ancak, XIV. Louis'nin bu savaşları, Avrupa'yı kaygıya düşürdü. İngiltere, Hollanda ve İsveç, dün Fransa'nın bağlaşıklarıyken, bir araya geldiler ve XIV. Louis, çabucak barışa gitmekle kalmadı, Franche-Comté'yi de terketti. **Aix-la Chapelle Andlaşması** (2 Mayıs 1668), Fransa'ya, -Lille'le beraber- Flandra'nın bir parçasını bırakıyordu yalnız.

Onu izleyen birkaç yıl, gelecekteki olayların diplomatik hazırlıklarıyla geçti. İngiltere kralı II. Charles'in desteği sağlandı. İsveç hükümeti de Fransa'nın tarafına geçti. Harbiye Nazırı Louvois, hem de Hollanda'dan büyük silah yedeklerini satın aldı ve, 1672 yazında, Fransa, Hollanda'ya karşı askerî harekâta girişti. Fransız ordusu, hızla Utrecht, Overijsel ve Gueldre eyaletlerini ele geçirdi ve Amsterdam'ın üstüne yürüdü. Hollanda hükümeti görüşmelere başladı; ancak XIV. Louis'nin ölçüsüz istekleri karşısında, Hollanda, düşmana terketmektense ülkenin büyük bir bölümünü suya boğmayı yeğleyip bendleri açmaya karar verdi. Fransız ordusu, geri çekilmek zorunda kaldı ve savaşın ağırlığı Palatinat'ya kaydı; ayrıca, Fransız orduları, sivil halka korkunç zararlara mal olan «toprak yakma» taktiğini uyguluyorlardı. Savaş, İspanya Tacına ait olan Sicilya'ya da taşındı. 1678 yılında imzalanan **Nimègue Andlaşmasıyla**, Fransa Franche-

Comté'nin yanı sıra, Ypres, Valenciennes, Cambrai, Mauberge ile Pay-Bas'nın güneyindeki öteki kentleri elde ediyordu.

Bu zaferler, Fransa'nın saygınlığını alabildiğine yükseltti; XIV. Louis, Avrupa saraylarına isteklerini kabul ettirecek bir duruma gelmişti. At üstündeki heykelinin kaidesinin Elbe'yi gösteren bir figürle süslenmesini emretti; Elbe'ye, topraklarının doğudaki sınırı olarak bakıyordu çünkü.

Kurduğu özel daireler, zayıflamış Almanya'ya komşu ya da bu ülkeyi Fransa'ya katmak amacıyla, barış zamanında bile, akla gelebilecek tüm bahaneleri hazırlıyorlardı ona. Strasbourg, 20.000 Fransız askeriyle böyle işgal edildi. Arkasından da, XIV. Louis, Hollanda'ya ait Alost kentini istedi; barış andlaşmasına sokulmasının unutulmuş olmasıydı bahanesi de!

1684'te, Kutsal İmparatorluğun İmparatoru ile İspanya kralı, **Ratisbonne Andlaşması**yla, Fransa'nın ele geçirdiği tüm toprakları tanıyorlardı. Ne var ki, İmparatorluk, Hollanda, İsveç, İspanya ve Fransa tarafından tehdit edildiğini hisseden öteki devletler, **Augsburg Birliği** adıyla, Fransa'ya karşı bir savunma bağlaşıklığı kurdular. O sıralarda, Fransa, Palatinat'yı yeniden işgal ediyor ve ayrıca, İngiltere Tacını, I. Charles'in oğlu Jacques'a vermeye kalkıyordu: Jacques, yanında askerleri, Fransız gemileriyle irlanda'ya ayak bastı ise de, yenilgiye uğradı. İngiliz ve Hollanda'da ve Ren'de zaferler kazansa da, İngiliz donanması, Dieppe'i, Le Havre'ı, Saint-Malo'yu, Dunquerque'le Calais'yi toplarının ateşi altında tutuyordu.

Uzatmayalım, savaş uğruna 700 milyon lira sarfedildi, ülkeyi de yeniden açlığa mahkûm ettikten sonra, XIV. Louis, 1697 yılında, **Ryswick Barışını** imzalıyordu; bu andlaşmaya göre Fransa, İspanya ve Strasbourg sınırı üzerindeki birkaç yer dışında, tüm ele geçirdiği toprakları bağlaşık devletlere terkediyordu; ne var ki, Strasbourg'ta bile, Vauban'ın yaptırdığı istihkâmları yıkmak gerekti. XIV. Louis, ayrıca II. Jacques'ı desteklemekten vazgeçip, III. Guillaume'u, İngiltere kralı olarak tanıyacaktı.

1700'de, İspanya'nın -Habsburg Hanedanından- son kralı II. Charles, mirasçı bırakmadan ölünce, XIV. Louis, Charles'ın torunu **Philippe d'Anjou** için, tuttu İspanya Tacını istedi; bu da, «tevarüs hakkı»na dayanılarak yapılıyordu. Ancak, Habsburg Hanedanından Almanya imparatoru I. Léopold, II. Char-

les'ın öteki kızkardeşiyle evlenmiş olduğu için, o da aynı hakkı ileri sürüp, İspanya tahtına talip oldu. İngiltere ile Hollanda da karıştılar uyuşmazlığa; çünkü, İspanya'nın Fransa'nın egemenliği altına düşmesinden korkuyorlardı. XIV. Louis de, bu konudaki niyetlerini saklamıyordu zaten; Philippe d'Anjou'yu İspanya kralı ve kendi mirasçısı ilân ettiğinde öyle demişti: «Pirenеler diye bir şey yoktur!».

Savaş, 1701'de patladı. Bir yanda, Fransa ile Bavyera ve Kolonya Seçicileri vardı; öte yanda da, İngiltere'yi, Birleşik Eyaletler'i ve İmparatorluğu içine alan bir koalisyon. Arkadan Danimarka, Portekiz, Savoie ve Brandenbourg da bu koalisyona katıldılar. Dahası, yabancı ülkelere sürülmüş ya da sığınmış tüm Huguenotlar da, Fransa'ya karşı olan saflarda savaştılar. Askerî harekât, Pay-Bas'da, İspanya'da, İtalya'da, Ren kıyılarında ve deniz üstünde aynı anda başlayıp gelişti.

İspanya ile ilgili bu tevarüs savaşında, Fransa, denizde ve karada, bir düzine ağır yenilgilere uğradı; o kadar ki, Fransız donanmasının -1705 Martında- Malaga'da yakılmasının arkasından, XIV. Louis, barış görüşmelerini başlattı; ne var ki, Fransız monarşisi, bağlaşıklarının koşullarını kabul edilemez görüp reddetti. Düşman orduları da Fransa'yı istilâ edip, askerleri Versailles yakınlarına kadar sokulduğu halde, XIV. Louis'nin davranışı buydu. Böyle olunca da, savaş sürdü. Ancak 1708 sonbaharında Lille düştükten, ünlü Villars'ın kumanda ettiği Fransız ordusu -1709 sonbaharında- Malplaquet'de yenildikten sonra, Fransa'nın durumu umutsuz görünüyordu: Hazine tamtakırdı, ordunun maaşını vermek ne kelime, beslemek bile mümkün değildi; ülke açlığın pençesindeydi ve Orta Doğu'dan ya da Afrika'dan tahıl getirecek tek gemi kalmamıştı. Altın kap-kacağın eritilmesinden devede kulak bir para sağlandı ve XIV. Louis, yeniden barış istedi. Fransa'nın düşmanları bir seri istek ileri sürüyorlardı; bunlar arasında, Philippe'in İspanya'dan çıkarılması ve Flandra ile Alsace'ın geri verilmesi de vardı. Fransa, hazırdı bunları kabul etmeye. Ne var ki, uluslararası durumdaki değişiklik, savaşanlar arasındaki güç dengesini de değiştirmişti. Fransa'ya karşı kurulan koalisyon, iç çelişmeler yüzünden zayıflamıştı; öyle olunca da, Fransa, İngiltere ve Hollanda ile Utrecht'te (1713), İmparatorlukla da Rastatt'ta (1714) «koruyucu bir ba-

rış» imzalamayı başardı: V. Philippe (d'Anjou), İspanya tahtını elinde tutacaktı, ancak kendisi ve mirasçıları adına Fransa Tacı üzerinde bir şey ileriye süremeyecekti.

Böylece, Fransa'nın Avrupa üzerindeki hegemonyası sona ermişti. Savaş, tüm Avrupa'ya ve bu arada Fransa'nın kendisine, **mutlakiyetin iğretiliğini ve iç zayıflığını** tanıtlamıştı. XIV. Louis'nin dış politikası, ülkeye, üç milyon insanın yaşamına mal olmuştu ki, nüfusun %20'sine yakın bir rakamdı bu; kamu borçları, -yıllık 117 milyon frank gelire karşı, 2.6 milyar frank borç gibi- korkunç bir miktara yükselmişti; ülke, dehşet verici bir yoksulluğun içine düşmüştü. O yüzdendir ki, XIV. Louis'nin, 54 yıllık bir saltanattan sonra, -1715'te- ölüm haberi duyulduğunda, gerine gerine, bir «Oh!» çekti herkes.

Haklıydılar da!

BÖLÜM III

ÖTEKİ AVRUPA DEVLETLERİ

Merkantilizmin denizlerde üstünlükleri geliştirdiği ve karadaki yayılışların yüzlerini denizlere çevirdiği Avrupa'da, İngiltere ve Fransa'dan sonra öteki devletlere baktığımızda gördüğümüz şudur: Polonya ve İsveç bir yana, mutlakiyet, daha birleşmiş, daha merkezîleşmiş bir devlet anlayışı ilerleyiş içindedir; ve bu devlet, toplumun hemen bütün sınıflarını hizmetine daha çok koşmak eğilimindedir. Öte yandan, Habsburglar dizginlenmek istenir, ama yok edilemez. En önemli olaylardan biri de, Rusya'nın «yeni bir güç» olarak, Avrupa'da sahneye çıkmasıdır.

Gelişmeleri, bir sıraya uyarak anlatalım.

I

AUGSBURG BARIŞININ ERTESİNDE ALMANYA. OTUZ YIL SAVAŞI

Köylü Savaşlarının yıkıntıları ve Reformun arkasından prens iktidarlarının güçlenişi, Almanya'nın iktisadî ve siyasal gelişmesinde, **gerici güçlerin zaferini** hızlandırdı.

Ne oldu?

ALMANYA'NIN İKTİSADÎ BAKIMDAN GERİLEYİŞİ. SERVAJIN YENİDEN DOĞUŞU

Gerçekten, sanayide kapitalist öğeler zayıflayıp eridiler. Siyasal yönden parçalanmışlık, içeride ticaretin gelişmesini tökezletiyordu ve tek bir pazarın oluşumunu önlüyordu. XVI. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, büyük coğrafya buluşlarının arkasından dünya ticaret yolları haritasının kökünden değişikliğe uğraması, etkisini duyurur oldu git gide. Akdeniz ticaretindeki gerileyiş de, Almanya'nın güney-batısındaki kentlere hissedilir

bir darbe vurdu ve çökertti onları. Hansa, kuzeyde vaktiyle sahip olduğu önemi yitirmişti. Uluslararası ticarette baş köşeye Hollanda tacirleri geçmişti. Tüm eski Hansa kentlerinden, yalnız Hamburg ve Bremen deniz ticaretini sürdürebiliyordu.

Almanya'nın, kapitalist gelişme yoluna girmiş öteki Avrupa ülkelerine oranla **iktisadî gecikmişliği,** XVI. yüzyıl ortalarından başlayarak göze çarpar oldu. Almanya, sanayi ürünleri yerine, Doğu'ya, tarım ürünleri, özellikle de buğday satıyordu. Soylular, yeni zenginleşme kaynaklarının açıldığını gördüler: Doğu eyaletlerindeki kırsal kesimin sıradan soyluları, angarya ile işlenen topraklarını genişlettiler; rant-emek başa geçti. Böylece, yüz yıldan az bir zamanda, Elbe bölgesinin özgür köylüleri, önce uygulamada, sonra da hukuksal bakımdan **serf** haline geldiler.

Köylülerin durumu her yerde bozuldu. Mücadelenin azgınlaştığı bölgelerde, köylülerin sahip oldukları tüm haklar, hayasızca ayaklar altına alınıp çiğnendi; onların ortak malları senyör mülklerine dönüştürüldü ve köylüler de serf haline getirildiler. İçlerinde en bahtsızlar da, Habsburg'ların –miras yoluyla geçen– malikânelerinde çalışan köylüler oldular.

XVI. yüzyılın ortalarından başlayarak, **başkaldırılar** birbirini izledi.

> Bir köylü savaşı, 1595-1597'de Yukarı ve Aşağı-Avusturya'da patladı ve komşu bölgelere yayıldı. Köylüler, 1525 yılında olduğu gibi, Reform adına ayağa kalktılar; çünkü, feodal boyunduruktan toptan kurtulmanın aracı olarak bakıyorlardı ona. Başkaldıranlar, gerçekten devrimci bir ordu kurdular; ateşli, ateşsiz silahlarla donanmıştı ordu ve seçme şeflerce yönetiliyordu. Hükümetin askerî birliklerini, 1596 sonbaharında yenilgiye uğrattılar ve Viyana'yı tehdide başladılar. Ne var ki, önceki hallerde olduğu gibi, köylülerin saflığı ve aralarında birlik olmayışları, feodallerin imdadına yetişti. Hükümet, Georg Tasch'ın yönlendirdiği ılımlı ögelerle görüşmelere başladı ve bir ateşkes sağladı. Soluk alıp güç kazandıktan sonra da, 1597 yazında bütün ayaklanmış olanlar ezilip yok edildiler.

Avusturya ve güney-doğu köylüleri üzerindeki feodal sömürü son haddine vardı. Orta ve Doğu Avrupa'nın başka yerlerinde olduğu gibi, servajın dirildiği görüldü. Habsburg'ların topraklarında ve Bavyera'da, Otuz Yıl Savaşı başlarına değin köylü ayaklanmalarının ateşi yandı durdu.

XVI. YÜZYILIN İKİNCİ YARISIYLA XVII. YÜZYIL BAŞLARINDA ALMANYA'DA SİYASAL VE DİNSEL MÜCADELE

Din konusunda varılan Augsbourg Barışı, Almanya'da bir süre için, belli bir siyasal denge yarattı. Ancak, öylesine de geçici idi ki bu denge! Prensleri İmparatorluk iktidarına karşı çıkaracak, ayrıca prensleri, katolikleri ve protestanları kendi aralarında birbirine düşürecek yeni uyuşmazlıklar mayalanıyordu. Habsburg monarşisinin geniş bir çok uluslu devlet haline gelmiş olması da, Almanya'da, **siyasal istikrarsızlığı,** azaltmak şöyle dursun, daha da arttırdı.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında, **prenslerin gücündeki artış** sürdü. Mutlakiyete yandaş oldukları için, onun düzen ve âdetlerini tutup kendi ülkelerinde de uygulamaya başladılar; kendi görevlileri vardı ve kendi sürekli orduları. Kentliler de içinde olmak üzere, köylülerden soylulara değin, toplumun bütün tabakaları, prenslerin uyruğu oldular. Temsilî meclisler –ya da *landtags*– hemen tüm anlamlarını yitirip, prens iktidarının birer eklentisi, uzantısı olup çıktılar. Hükümran prensler, küçük soylulara dayanıyorlardı; onlar da, köylülere boyun eğdirmek ve git gide artan sömürüye karşı dirençlerini kırmak için, merkezî bir prenslik örgütünün yardımını arıyorlardı. Prens, tarımdaki ve kentteki halkın sırtına sürekli vergileriyle binmişti; soylular da, prense bağımlı serf ve köylülerden elde ettikleri artık-ürünün bir bölümünü devretmekle yükümlü idiler; bu yükümlülük, karşılıklı destekleşmeye hiç de engel değildi. Soylular, ayrıca prensin çevresine girerek ya da orduda hizmet alarak, ödün elde ediyorlardı. Öyle de olsa, Kilisenin elinden alınmış toprakların bölüşülmesi, köylülerden istenecek edimler ya da kast ayrıcalıklarının korunması söz konusu oldukta, prensin iktidarıyla küçük soylular arasında sürtüşmeler kaçınılmazdı. Soylular, kendi siyasal haklarını savunuyorlardı ve prensin yetkilerini yontma çabasındaydılar. Ne var ki, yerleşik siyasal düzeni sarsmayacak ufak çapta bir mücadeleydi bu. Katolik prensliklerde, soyluların ve kentlerdeki burjuvazinin mutlakiyetine muhalefet, çoğu kez dinsel bir anlam kazanıyordu. Ancak, katolik güçler, –ister Lut-

her'cilik ister Calvin'cilik biçiminde ortaya çıksın- Reformun yayılışına kesinlikle karşı çıktılar.

İmparatorluk içindeki büyük prenslikler güçlenirken, Habsburg hanedanının gücü de artıyordu. XVI. yüzyılın ikinci çeyreğinden başlayarak, miras yoluyla ele geçirdikleri toprakların yüzölçümü, İmparatorluğun herhangi bir prensliğininkinden çok daha fazlaydı. Bu topraklar, Avusturya, Styrie, Carinthie, Kraine ve Tyrol'an başka, -Mohaç Meydan Savaşından sonra- 1526'da katılmış Bohemya ile Batı Macaristan'ı da kapsıyordu. Bu devlette, birbiriyle uyarsız etnik öğelerden oluşmuş olmasının yanı sıra, sayıca fazla Slav ve Macar halkın üzerinde Alman soylularının vesayeti hüküm sürüyordu; ve devletin, hanedan bölüşmeleriyle temeli oyuluyordu. I. **Ferdinand** (1556-1564)'ın ölümünde, Habsburgların toprakları, oğulları arasında paylaşıldı: İmparatorluk tacını II. **Maximilien** giydi ve Avusturya ile Bohemya'yı elde etti; Ferdinand Tyrol'u aldı. Charles da Styrie, Carinthie ile Kraina'yı. Bu arada, Avusturya'ya komşu Bavyera dükalığı da güçleniyordu.

Habsburgların elinde artık babadan oğula geçer duruma gelen İmparatorluk iktidarı, çözülüşün bütün izlerini taşımaktadır. İmparator, Seçicilerin sürekli denetimi altındadır; bu Seçicilerin, uyulmasına kıskançlıkla göz kulak oldukları seçim «kapitülasyonlar»ı ise, imparatorun hareket dünyasını içeride ve dışarıda sınırlamaktaydı. Prensler hukuk, adalet, din ve iktisadi politika konularında tam özgürlük içindeydiler.

Almanya'da siyasal mücadele, dinsel çelişmelerin yoğunlaşmasının arkasından sertleşti. Katolik prenslerle protestan prensler arasında 1555 yılında sağlanmış olan denge, XVI. yüzyılın sonlarından başlayarak bozuldu. Burjuvazi ile bir bölüm soyluların muhalefetini dile getiren Protestanlık, Katolik prenslerin sert önlemlerine karşın, güney ve güney-batı kentlerinde yaygınlık kazandı. Öte yandan, Kilise mallarının dünyasallaştırılması sayesinde zenginleşme olasılıklarına bakıp, bu katolik prensler arasında da yeni bir eğilim baş gösterdi. Ancak, siyasal güçler dengesinin Protestan parti yararına değişmesi, Katolikler cephesini korkunç bir direnişe götürdü. Avusturya ve Bavyera'da özellikle etkin olan bu Katolikler, Protestanların istilâsını ortadan kaldırmak, giderek yitirdikleri eski durumlarını yeniden ele geçirmek düşüncesiyle, saldırıya geçtiler. Cizvitlerin eski öğrencisi

II. Rodolphe (1576-1612)'un İmparatorluk tahtına çıkışı, Almanya'daki Katolik tepkiyi destekledi.

Katoliklerle Protestanlar arasındaki uyuşmazlık, birbirine rakip iki siyasal ve askerî gurubun kutuplaşmasına yol açtı.

Tarih bakımından ilk doğan, 1608 yılında, Donawoerth'teki olayların arkasından **İncil Birliği** oldu. Protestanlık, Bavyera Katolik dükalığının sınırında kurulmuş olan bir İmparatorluk kentinde, XVI. yüzyılın ikinci yarısından başlıyarak üstünlüğünü kurmuştu. Katolikler, İmparatorun kendilerini destekliyeceğini bildikleri için, Protestanlarla sürekli uyuşmazlık çıkardılar. Bavyera dükü Maximilien, Katolik halkı savunmak bahanesiyle, kenti işgal etti ve dükalığına kattı; bütün bunları, Rodolphe'la anlaşarak yapıyordu kuşkusuz. Protestanlar, Katoliklerin ilerleyişini durdurmak için, birleşmek zorunda kaldılar. Birliğin yönetimine, Calvin'ci bir kişi olan Palatina Seçicisi V. Friedrich getirildi. Hareketin yanıtı gelmekte gecikmedi. 1609 yılında, Katolik prensleri, **Alman Kutsal Birliğini** kurdular ve başına da Bavyera'lı Maximilien'i geçirdiler.

Her iki taraf da, kesin savaşa girmeye hazırdılar. Ancak, Avrupa devletlerinde olduğu kadar Almanya'da da hüküm süren -alabildiğine- karmaşık durum, bir askerî uyuşmazlığın çıkışını geciktirdi.

Alman prenslerinin dinsel bir temel üzerindeki siyasal ve askerî guruplaşmaları, **derin iç uyuşmazlıkların kıvranışları** içindeydi. Protestan cephesinde, Luther'ci ve Calvin'ci prenslerin çıkarları çatışıp duruyordu; Katoliklerin cephesinde ise, Habsburg'lar, Birliğin askerî güçlerine kumanda eden ve İmparatorluk tacında gözü olan Bavyera'lı Maximilien'le zıtlaşıyorlardı. Öte yandan, Katoliklerle Protestanlar, prenslik ayrıcalıklarını sürdürmede ve İmparatorlukta Habsburg'ların güçlenmesine yol açmamakta -aynı ölçüde- ilgiliydiler. Avrupa'lı güçler de, fetih açıklarını doyurmak amacıyla saldırıya hazır durumda, Almanya'yı bölüp parçalayan bu çekişmelerde ustaca yararlanıyorlardı.

XVII. YÜZYIL BAŞLARINDA ULUSLARARASI DURUM. DIŞ POLİTİKA ÇELİŞMELERİNİN AĞIRLAŞMASI

Otuz Yıl Savaşı (1618-1648), bir ülkenin iç uyuşmazlığı çerçevesinin çok dışına taştı. XVII. yüzyılın başlarında, batı ve ku-

zey Avrupa'da dış politikanın durumunu göz önüne getirirsek, Avrupa çapındaki bu tutuşmanın nedenleriyle niteliğini daha iyi anlarız.

Keskin bir rekabet, Fransa'yı Almanya'nın karşısına çıkarıyordu. Fransa, pek güçlü mutlak bir monarşi haline gelmişti ve çevresindeki devletlere hegemonyasını dayatma eğilimindeydi. Habsburg monarşisi ise, Fransa'nın bu tutkularına bir engeldi. Habsburg'lar, hanedanlığa dayanan katmalarla, Avusturya'yı, İspanya'yı ve İmparatorluğu bir araya getirmişler ve şimdi de, Fransa ile sınırdaş olan Alman prenslikleri üzerinde denetimlerini kurmak aranışı içindeydiler; o yüzden de, rakiplerine uygun gelecek herhangi bir sınır değişikliğine asla göz yummuyorlardı. Şarlken zamanında, Fransa, güney-batıdan, kuzeyden ve doğudan bir kıskaç içine girmiş oldu. Avusturya-İspanya Birliği, Şarlken'in tahttan çekilmesinden sonra, bozuldu; ancak, daha sonra, bu birliği yeniden kurmak için girişimler tekrarlandı. Otuz Yıl Savaşının eşiğinde olduğu gibi, çarpışmalar sürerken de, özellikle İtalya üzerindeki vesayet konusunda kimi çelişmelere karşın, İspanya Avusturya ile bağlaşıklık içinde oldu.

Fransa, Augsburg Barışının arkasından Almanya'da Protestanlığın yandaşlarıyla Katolikler arasında kurulmuş olan dengeyi sürdürmeye çalışıyordu; ve Habsburg'ların güçlenişine karşı bir güvence olarak görüyordu bunu. Fransız monarşisi, Protestan prensleri koruyor ve Katolik güçlerin birliğini bozmaya, en etkili Katolik prenslerden biri olan Bavyera Dükünü kendi yanına çekmeye çabalıyordu. Öte yandan, Fransa, Alsace ile Lorraine'i ülkesine katmak, İmparatorluk aleyhine toprak kazanmayı aklından geçiriyordu.

Almanya'daki Katolik tepki, Protestanların kazanımlarını tehlikeye soktu ve, Fransa kralı IV. Henri'ye, Protestan Alman prenslerinin oluşturacakları Habsburg'lar karşıtı bir birliği kurma fırsatı sağladı. Ancak, IV. Henri'nin öldürülmesi, çarpışmaların başlamasını geciktirdi.

İsveç ve Danimarka Krallıkları da, Almanya'da mayalanan uyuşmazlıktan yararlanmaya hazırlanıyorlardı.

Birer Alman ülkesi olan Schleswig Holstein, Danimarka'nın elindeydi ve Danimarka kralı da, Holstein dükü sıfatıyla, Kutsal Roma-Germen İmparatorluğunun prensi durumundaydı. Danimarka, Baltık ve Kuzey Denizindeki ticaret için Hansa'nın

devamı olarak görüyordu kendini ve, öyle olduğu için de, Habsburg'ların, Kuzey Almanya'da durumlarını güçlendirme yolundaki her türlü girişimlerine engel olma çabasındaydı.

Kuzey Avrupa'da korkunç bir askerî-güç haline gelmiş olan İsveç, Baltık denizini bir «İsveç gölü» yapmak istiyordu. Finlandiya'ya boyun eğdirmiş, Polonya'dan Livonya'yı almış ve XVII. yüzyılın başlarında Rusya'nın zayıflamasından yararlanıp, Stolbovo Andlaşmasıyla (1617), Neva ile Narvan'ın denize döküldükleri yerlerle beraber İngrie'yi koparmıştı onun elinden. İsveç, Almanya'daki niyetlerinin gerçekleşmesinde Polonya ile tutuştuğu savaştan rahatsızdı ve bir türlü bitmiyordu bu savaş. Polonya ise, Habsburg ve Avrupa'daki öteki aşırı Katolik güçlerle bağlaşıktı. Habsburg'lar da, İsveç'le Polonya arasındaki bir barış andlaşmasından rahatsız olacaktı; çünkü, Polonya ilk fırsatı bulduğunda elinden kayabilir ve Almanya'ya karşı savaşa girebilirdi.

Habsburg'lara karşı olan cephe, Hollanda ile İngiltere'yi de alıyordu içine: Hollanda, İspanya Habsburg'larının vesayetinden yakasını sıyırmıştı; Protestan prenslerin ve -Otuz Yıl Savaşına ilk girecek ülke olan- Danimarka'nın ateşli bir bağlaşığı idi. Hollanda'nın amacı, İspanya ile Avusturya'yı zayıflatmak ve ticaret donanmasının eski Hansa ticaret yolları üzerinde üstünlüğünü sağlamaktı.

İngiltere de, Habsburg'ların, Almanya'nın Kuzey Denizine yakın topraklarında durumlarını güçlendirme girişimlerine karşı çıkıyordu. İngiltere'nin Protestan prenslere destek olmasında, hanedan yakınlıkları da rol oynuyordu: İncil Birliği'nin başı olan Palatina Seçicisi Friedrich, kral I. Jacques Stuart'ın damadı idi. Oysa, İngilere'nin durumu tutarlılıktan uzaktı; şu nedenle ki: Çıkarları, hem Avrupa'da, hem Orta Doğu'da, özellikle Osmanlı İmparatorluğu ile siyasal ve ticarî ilişkiler bakımından Fransa'nın çıkarları ile çatışıyordu. Öyle olduğu için de, Habsburg'lara karşı birliğin üyesi olan devletlerin güçlenmesini istemiyordu. İngiltere kralı, İspanya'ya yaklaşma amacıyla bir takım çıkışlarda bulunmuştu.

Osmanlı İmparatorluğu ise, doğrudan doğruya ya da dolayısıyla, Avrupa devletleri arasındaki uyuşmazlıkta yan tutuyordu.

Osmanlılar, bu devletlerden çoğuna, özellikle de Avustur-

ya'ya ve onun başkenti Viyana'ya ağırlığını hissettiriyordu. Öyle olunca da, Habsburg'ların düşmanları, pek doğal olarak Osmanlı İmparatorluğu ile bağlaşıklığı arıyorlardı. Fransa, daha XVI. yüzyılın ilk yarısından başlıyarak, Osmanlı ülkesinde bir takım ticaret ayrıcalıkları elde etmişti ve Otuz Yıl Savaşı boyunca bu durumunu korudu. İngiltere, arkada kalmak istemedi; o da, Bab-ı Âli'den, önemli ticaret ayrıcalıkları elde etmeyi başardı.

Osmanlı İmparatorluğu da, Avrupa'da uyuşmazlıktan, Balkanlardaki durumunu güçlendirmek için yararlanmak umudundaydı. Müslüman Türklere karşı Hıristiyanlığın bir ileri karakolu olan Avusturya'nın yenilgisi, Osmanlıları, Avrupa'daki başlıca düşmanından kurtaracaktı. Öyle olduğu için de, Avrupa'daki uyuşmazlığa bir katkıda bulunmak için her şeyi yapmaya hazırdı.

Avrupa'lı güçlerden çoğu, şu ya da bu biçimde, Habsburg monarşisine karşı bir şeyi üstlenmişlerdi. Habsburg'ları tutanlar içinde ise, yalnız İspanya, ona askerî bir yardım sağlayabilecek durumdaydı; Rusya'yla uyuşmazlığından sıyrılma çabasındaki Polonya, olsa olsa manevî bir destek sağlayabilirdi ona.

BOHEMYA'NIN AYAKLANIŞI OTUZ YIL SAVAŞLARININ BAŞLARI

Bohemya, 1526'da, Habsburg monarşisine katılmıştı. Çek soyluları, kendi kast ayrıcalıklarının süreceği güvencesini almışlardı: Biçimsel olarak, kralı seçme hakkını elinde tutan Ulusal Meclis (Diyet), eyalet temsili meclisleri, Huss'çü inanışa dokunmama, kentlerin özerkliği, vb. Ne var ki I. Ferdinand tahta çıkar çıkmaz, unutuldu bu vaatler. II. Rodolphe döneminde, Katolik gericilik baskın çıktığında, Çek Protestanlarının haklarına saldırı başladı. Kentlilerle bağlaşıklık içindeki Bohemya soyluları, sert eylemlere giriştiler ve İncil Birliği ile birleşmeye hazırlandılar. II. Rodolphe, ödün vermek zorunluluğunu duydu: Bir «İmparator Mektubu»na damgasını bastı; Bohemya'da Katolik olmayan herkese ayin özgürlüğü veriyordu mektup ve imanlarının «savunucular»ını seçmekte serbest bırakıyordu onları (1609).

Bununla beraber, Çek soyluları, eli kulağında gördükleri bir mücadeleye hazırlanıyorlardı. Bir ordu kurup, kumandasını

da Kont Thurn'a verdiler. II. Rodolphe ve, arkasından da -1612 yılından başlayarak- kardeşi Mathias, Bohemya'daki muhalefetin İncil Birliği ile bağlaşıklık kurmasından korkup, «İmparator Mektubu»na uydular; ve, ortaya çıkan siyasal değişikliği -üstü kapalı- tanıdılar. 1618'de, Styrie'li Ferdinand Mathias'ın yerine geçtiğinde, durum değişti. Cizvitlerin dostu ve Protestanların da korkunç hasmı olan Ferdinand, «İmparatorluk Mektubu»nu tanımadığını söyledi ve Çek hareketinin şeflerini koğuşturmaya kalktı. Prag'da iktidar, «savunucular»a karşı koğuşturmaya girişmiş olan on «vekil»den oluşan yeni bir kuruluşa verildi. Karışıklıklar başladı. Silahlı halk, kral sarayının salonuna girdi ve İmparatorluk görevlileriyle Çek halkına ihanet edenlerin cezalandırılmasını istedi; yöneticilerden ikisi, şatonun pencerelerinden aşağıya atıldı. Avusturya ile bağların kopması demekti bu. Prag'da, bu pencereden adam atma olayı, Otuz Yıl Savaşının bir işareti oldu.

Çek Diyeti, otuz yöneticiden oluşan bir hükümet kurdu: hükümet, önce Bohemya'da, sonra da Moravya'da iktidarı ele aldı. Ulusal orduyu güçlendirip Cizvitleri kovdu. Ferdinand, Bohemya'daki krallık iktidarından alındı. Çatışmalar başladı. Kont Thurn'ün yönettiği Çek ordusu, Habsburg'ların ordusunu birkaç kez bozguna uğratıp, tâ Viyana'nın varoşlarına değin gelip dayandı. Ne var ki, kısa süreli başarılar oldu bunlar. Öte yandan, Habsburg'ların -Katolik prensler gibi- bağlaşıkları vardı; oysa Çekler, bir bakıma tek başlarına idiler. Ayaklanmanın şefleri, Protestan Almanlardan yardım görecekleri hesabıyla, ayrıca Birliğin paralı askerlerine pek güvendikleri için, halkı silahlanmaya çağırmadılar. Diyet, Almanya'daki tüm Protestan güçlerin desteğini sağlamak düşüncesiyle, Palatina seçicisi Friedrich'i Bohemya kralı olarak seçti. Oysa, hiçbir değişiklik olmadı. Friedrich'in ordusu yoktu, güveneceği silahlı bağlaşıkları da; öyle olduğu için de, üç aydan fazla dayanamadı. Habsburg'larla savaşa hazırlanacak yerde, Katolik Birliği ile görüşmelere girişti; hazırlanmakta olan bastırmaya üstü kapalı bir «evet» demeye geliyordu bu.

8 Kasım 1620'de, o kesin **Ak Dağ Savaşı,** işte bu koşullarda oldu. Çek birlikleri ezildiler. Bohemya, Moravya ve eski Bohemya krallığının öteki eyaletleri, II. **Ferdinand** (1619-1637)'ın

askerlerince işgal edildi; Cizvitlerin rezilliklerinin yanı sıra Habsburg idaresine terkedildi. Başkaldırıya katılanların bastırılması pek sert oldu. Öldürülenlerin ya da kaçanların malları –çoğu Alman olan– katoliklere geçti. Protestanlar kovuldu ve Katolik Kilisenin dışında başka herhangi bir Kilisenin ayini yasaklandı.

Ulusal kurtuluş girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştı.

Bohemya'nın yenilgisinin arkasından, Katolik gericilik tüm Almanya'da kol gezdi. Bohemya'nın bahtsız eski kralı, Palatinat kontu Friedrich, İmparatorlukta kanun dışı ilân edildi. İspanya birlikleri Palatinat'yı işgal ettiler ve Friedrich'ten Seçicilik unvanı alınıp Bavyera'lı Maximilien'e verildi. Almanya'da çatışmalar sürdü. Katolik birlikler, kuzey-batı doğrultusunda ilerliyorlardı. İncil Birliği'nin paralı askerleri de, Mansfled'in kumandasında

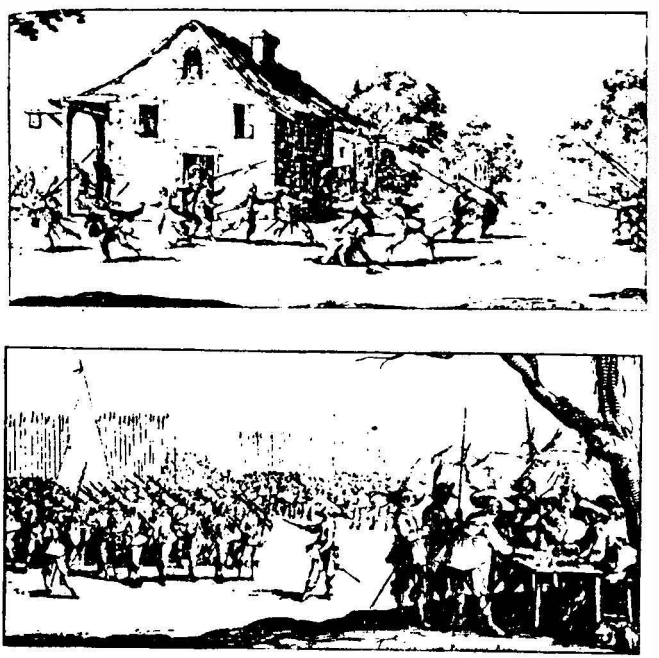

43. – Otuz Yıl Savaşlarından iki sahne
(J. Callot'nun «Savaşın Yoksunlukları» adlı eserinden)

aynı yöne çevirdiler başlarını. Bunlar olurken, Bohemya'da ve Avusturya'da köylülerin kitle eylemleri de başladı.

Savaş, başka ülkelerin de katılımıyla, çeşitli dönemlerden geçecektir.

OTUZ YIL SAVAŞININ AŞAMALARI

Katolik birliklerin kuzeye doğru saldırısı, Danimarka'yı, Hollanda'yı ve İngiltere'yi kaygılandırdı. Habsburg koalisyonu, Kuzey Denizi ile Baltık kıyılarındaki durumlarını güçlendirirken, bu devletlerin yaşamsal çıkarlarını da tehdit ediyordu. 1625 yılı sonlarında, Habsburg'lara karşı, Fransa'nın da katılmasıyla, bir askerî bağlaşıklık-kurdular aralarında. Danimarka kralı IV. **Christian**, İngiltere ve Hollanda'dan yardım aldı ve Almanya'da Katolik partiye karşı savaşa girişeceğine söz verdi. Protestanlara askerî yardım kisvesi altındaki Danimarka müdahalesinin amacı pek açıktı: Almanya'nın kuzey eyaletlerini Danimarka'ya katmak.

Wallenstein'ın ordusuna birkaç kez yenilen IV. Christian, sonunda barış istemek zorunda kaldı. **Lübeck Andlaşmasıyla** (1629), eski durumuna dönülüyor ve Danimarka, Almanya'nın iç işlerine karışmamayı kabul ediyordu.

II. Ferdinand, zaferin arkasından bütün niyetlerini de ortaya döktü: Bir **Geri Verme Fermanı** çıkararak (1629), Protestanları, Kilisenin elinden aldıkları toprakları geri vermeye zorladı. Bunun gibi, Alman Anayasasını da değiştirip, İmparatorun yetkilerini arttırmak, ve öldüğünde, İmparatorluk tacını oğluna, yani Habsburg ailesine bırakmak istiyordu. Son olarak da, Polonya ve İspanya ile anlaşıp, üç Protestan güç, yani Birleşik-Eyaletler, İngiltere ve İsveç aleyhine, Baltık'taki ticareti tekeline almayı düşünüyordu. Ne var ki, bu niyetler, yalnız Alman prenslerini değil, komşu devletleri de korkuttu; en çok kaygılanan da, Baltık kıyılarındaki çıkarları nedeniyle, İsveç kralı Gustav Adolphe'du. Richelieu'nün diplomasisi de işin içine girerek, Ferdinand'a karşı yeni bir hasım olarak o çıkarıldı.

Baltık kıyılarının bir bölümünü Rusya'nın ve Polonya'nın elinden alan **Gustave Adolphe** (1594-1632), Oder'in denize döküldüğü yerin iki yakasını, yani Pomeranya'yı da katmak istiyor-

du bunlara. Yürekten Luther'ci olduğu için, İmparatorluktaki Katolikliğin ilerleyişine karşı çıkmak da amaçlarından biriydi.

İsveç kralının, Wallenstein'ın birliklerinden pek farklı olarak, yetkin bir ordusu vardı. Paralı askerlerin çok az yer tuttuğu ordu, daha çok İsveç köylülerinden oluşuyordu; bir bakıma ulusal bir orduydu bu: Ciddi bir disiplin hüküm sürüyordu orduda, yağma yasaklanmıştı ve sabah - akşam Luther'ci dualar okunuyordu; ayrıca, askerlerin silahları da, hasımlarınınkinden pek üstündü; son olarak, Gustave Adolphe'un da büyük bir kumandan oludğunu söyleyelim.

Kralın Almanya'daki seferi iki yıl sürdü (1630-1632). Rastladığı tüm İmparatorluk güçlerini yendi; Pomeranya ile Brandebourg'u işgal etti, tüm Almanya'yı katedip Mayence'a kadar indi, arkasından da Bavyera'yı ele geçirdi; Saksonya'ya dönüp, orada Lutzen'de Wallenstein'le karşılaştı; İmparatorluk güçleri yine yenildilerse de, Gustave Adolphe da öldürüldü (1632). İki yıl sonra, İsveçliler büyük bir yenilgiye uğradılar (1634).

II. Ferdinand'ın -görünüşe göre- korkacağı bir hasım kalmamıştı; olsa olsa, İsveç'le Fransa arasında entrika çeviren Wallenstein vardı ki, onu da öldürttü (1634).

O zaman da, Richelieu Fransa'yı savaşa soktu (1635).

Aslında, Richelieu, «üstü örtülü» bir savaş yürütmüştü o güne değin. Fransa, Habsburg'ların güçlenişini ve Almanya'daki etkisinin düşüşünü hoş karşılayamazdı. İsveç'le bağlaşıklık tazelendi ve savaş açıldı. Fransız birlikleri, Almanya'da, Pay-Bas'da, İtalya'da ve Pirenelerde olmak üzere, dört cephede birden saldırıya geçmişti. Çok geçmedi Hollanda, Mantou Dükalığı, Savoie ve Venedik de savaşa girdiler. Habsburg'lara karşı bu birleşmede **yönetici rol Fransa'ya düşüyordu.**

Güçlü Protestan prenslerin İmparator safına geçmeleri durumu etkilemedi; üstünlük, Habsburg'ların düşmanlarındaydı. Almanya'da, Fransa'nın denetiminde 180.000 kişilik bir ordu çarpışıyordu; başında da, hizmetini Fransa'nın parayla satın aldığı Bernard de Saxe-Weimar vardı. Ordular, kesin savaşlara girmiyor, düşman saflarının gerilerine akınlar yaparak, karşılıklı birbirlerini hırpalayıp güçten düşürmeye çalışıyorlardı. Savaşın, böylece uzayıp gideceği açıktı; nitekim de öyle oldu.

Bu arada, barışçı halkın çektiği acıları anlatmaya gerek yok.

Habsburg'ların orduları, yenilgi üstüne yenilgiye uğradılar: 1642 yazında, İsveçliler, İmparatorluk güçlerini -Leipzig yakınında- Breitenfeld'de ezdiler ve Leipzig de işgal edildi. Fransızlar, İspanyolları 1643 ilkbaharında Rocroi'da yendiler. İsveçliler, 1645 ilkbaharında Bohemya'da Jancovice'de pek büyük bir zafer kazandılar: İmparatorluk ordusu savaş alanında 7.000 ölü bırakmıştı. Fransız ve İsveç orduları doğrudan doğruya Viyana'yı tehdit etmeden önce, Habsburg'lar, kendilerini yenik sayıp savaş yapmayı reddettiler.

Bu tehdit başlayınca da, III. Ferdinand, barış istedi.

WESTFALYA ANDLAŞMASI VE OTUZ YIL SAVAŞININ SONUÇLARI

1648 yılında Osnabrück ile Münster'de imzalanan **Westfalya Andlaşması,** Almanya'nın siyasal ve dinsel örgütlenişini düzenliyor ve İsveç'le Fransa'ya, İmparatorluk topraklarından kimi yerleri dağıtıyordu.

Başta, Katolik, Luther'ci, Calvin'ci, üç mezhebin üçü de Kutsal İmparatorlukta tanınmış oldu; ancak prensler, Augsburg Barışında olduğu gibi, kendi inandıkları dini uyruklarına da dayamak haklarını ellerinde tuttular.

İkinci olarak, Habsburg'ların umud ettiklerinin tersine, İmparatorun seçimle belirlenmesi ilkesi olduğu gibi kaldı. İmparatorun ise, kendi toprakları dışında hiçbir gerçek iktidarı yoktu: sayısı yediden sekize çıkan Seçiciler, bağımsızlıklarını sürdürüyorlardı, İmparatora karşı olmamak koşuluyla, yabancı hükümdarlarla andlaşma yapabileceklerdi. Fransa ile İsveç, «Germen Anayasası ile özgürlükleri»ni sürdürmenin bekçisi olacaklardı.

Böylece, dinsel alanda olduğu gibi, siyasal alanda da, Habsburg'ların birlik umudları kesinlikle yok edilmişti. Almanya, 350 devletten oluşan bir Konfederasyon olarak kalıyordu; böylesi parçalanmış bir Almanya, içerde karışıklıkların, uluslararası plânda da sürtüşmelerin kaynağı olacaktır.

Üçüncü olarak, Fransa ile İsveç, yeni topraklar kazanıyorlardı: Fransa 1552'den beri işgal ettiği üç piskoposluğu kesinlikle ele geçirmiş oluyordu; ayrıca, -Strasbourg dışında- Alsa-

ce'ı, daha doğrusu Habsburg hanedanının bu bölgedeki hak ve mülklerini de alıyordu. İsveç ise, Almanya'dan Pomeranya'yı, Bremen ve Werden'i elde ediyordu. Bavyera ve Brandebourg Seçicilerinin toprakları da –hissedilir biçimde– genişlemişti.

Otuz Yıl Savaşı, Almanya'ya sayılamayacak kadar çok acılara ve felâketlere mal olmuştu. Kuzey-doğu ile güney-batıdaki çoğu bölgelerde, nüfus yarıya inmişti hemen hemen; en korkuncu da, Bohemya'nın başına gelendi: 2.5 milyon insandan kala kala 700.000 insan kalmıştı geriye. Askerî harekâtın yapıldığı bölgelerde, 18.310 köy ve 1.629 kent yıkılmıştı. Almanya'nın üretici güçleri, hemen hemen yok edilmişti. İsveçliler, hemen tüm dökümhaneleri ve madenleri alt üst etmişlerdi. Engels, «barış geldiğinde, Almanya ezilmiş, kolu kanadı kırılmış, kanlar içinde sefalete gömülmüştü; ama, en sefil durumda olan köylüydü bir kez daha» der ki, doğrudur.

bütün bunların sonucu olarak **servaj** da geri geldi.

II

BİR TACİRLER CUMHURİYETİ: XVII. YÜZYILDA BİRLEŞİK-EYALETLER

Otuz Yıl Savaşının Kutsal Roma-Germen İmparatorluğunun çoğu bölgesini yakıp yıktığı sıralarda, Kuzey Denizi ile Baltık Denizinin kıyı ülkeleri, Orta Avrupa'nın iktisadî yaşamında ortaya çıkmış değişikliklerden yararlanıyorlardı. Baltık Denizinde o yıllarda iki devlet git gide gelişiyordu: Zengin demir ve bakır madenleriyle **İsveç**; hatırı sayılır geçiş paralarının alındığı boğazlara bekçilik eden **Danimarka.** Kuzey Denizi kavşağı, önemli donanmaların rastlaşma yeri oluyordu: Bir bölümü İngiliz, bir bölümü Birleşik-Eyaletlerin bayraklarını dalgalandırıyordu bunların; ama, özellikle **Birleşik - Eyaletlerinki** önemliydi, çünkü, XVII. yüzyılın ortalarında, Hansa'nın kesin çöküşünün parsasını o toplamıştı.

BİRLEŞİK-EYALETLERİN ÖRGÜTÜ

İspanya kralının, bağımsızlığını 1648 yılında tanıdığı Birleşik-Eyaletler, o yıllar iki milyon nüfusu olan bir ülkeydi. Devlet, yedi eyaletle, Etats Généraux ülkesinden oluşuyordu.

Yedi eyaletin nitelikleri pek çeşitli idi. Bir bölümü denizden kazanılmış ve dalgaların istilasına karşı bentlerin koruduklarını **Hollanda** ile **Zelanda,** yoğun bir deniz ticaretinden zenginleşiyorlardı. Hollanda, fazla olarak, Birleşik-Eyaletlerin en önemli bölgesiydi: Amsterdam, Leyde, Rotterdam, La Haye, Haarlem olmak üzere başlıca kentler oradaydı; donanması da, bütün Cumhuriyet donanmasının yarısıydı. Öyle olduğu için de, yabancılar, tüm Birleşik-Eyaletleri, Hollanda adıyla anıyorlardı. Utrecht, Gueldre ve Over-Yssel, sadece tarımla uğraşan eyaletlerdi. Son olarak, kuzeydeki iki eyalet, Frise'le Groningue tarımla denizciliği birleştirmişlerdi. Etats Généraux ülkesi. Birleşik-Eyaletlerin 1581'den sonra İspanyolların elinden aldıkları topraklardı.

Birleşik-Eyaletler, bir **federal cumhuriyetti.**

Gerçekten, yedi eyalet, federe devletler halinde, tek bir devlet oluşturmuşlardı. Her biri, kendi yönetimini istediği gibi belirliyordu: Yürütme organı olarak, bir **Stathouder**'in yanında, küçük bir yasama meclisi vardı. Savaş, diplomasi, malî sorunlar, sömürgelerin yönetimi gibi, yedi eyaletin ortak sorunlarına **federal yönetim** bakıyordu: Bu yönetim de, Etats Généraux'nun yanı sıra, Büyük Barınıcı ile Genel Stathouder'den oluşuyordu.

Etats Généraux, her yıl Hollanda'da la Haye'de toplanan otuz kadar üyeli bir meclisti, Meclis, yalnız halkın seçtiği milletvekillerinden değil, her eyaleti temsil eden temsilcilerden de oluşuyordu. Her temsilcinin bir oyu vardı ve önemli kararlar oybirliğiyle alınıyordu.

Büyük Barınıcı, Dış İşleri Bakanı rolünü oynuyordu. Bunların içinde en önemlisi de Jean de Witt oldu ki, 1653'ten 1672'ye değin görevinde kaldı. Bu yirmi yıl, Birleşik-Eyaletlerin doruğuna vardığı yıllardır.

Genel Stathouder, tüm askerî yetkilerle donatılmış bir kumandan ve amiraldi. Suskun Guillaume'dan başlıyarak, bu görev, **Orange ailesi**nden gelenlere verildi hep; Suskun Guillaume'dan sonra Maurice de Nassau geçti yerine.

Orange ailesi, saygınlığı, ateşli bir Calvin'ci olarak ün kazanmış olması, toprak soyluları üzerinde olduğu gibi, kentlerin

uzlaşmaz Calvin'ci halkının büyük bir bölümü üzerinde de etkisi nedeniyle, bir «parti»ye dayanıyordu böylece: Oranjist parti. Ancak, XVII. yüzyılın ortalarında, iktisadî gönenç, bir başka zıt eğilimi çıkardı bunun karşısına: **Cumhuriyetçileri.** Cumhuriyetçileri, Hollanda ve Zelanda eyaletlerindeki kentlerin iş adamları ve ticaret burjuvazisi destekliyordu ve ılımlı bir Calvin'ciliğin yandaşlarıydı bunlar.

Eyalet kurumlarının sürdürülmesi, yerel çeşitli özerkliklerin direnişini yansıtırken, destekliyordu da onları. Aynı zamanda, büyük bir coğrafî ve sosyal çeşitlilik görüyoruz: Hollanda'da sanayi ve ticaret burjuvazisinin üstünlüğü açıktı; oysa, Gueldre ya da Overysell gibi eyaletlerde tarım soyluları çok daha etkin durumdaydılar. Bağımsızlık sağlandıktan sonra, bu farklılık, çoğu iç mücadelelerin kaynağı olacaktır. Ne var ki, birliği sağlayan güçlü öğeler de vardı: Dil, Calvin'ciliğin üstünlüğü, kıskanç rakipler karşısında Birleşik-Eyaletlerin gönencini savunma zorunluluğu başta geliyordu.

BİRLEŞİK-EYALETLERİN İKTİSADÎ GÜCÜ

Hollandalıların başlıca kaynakları, uzun zaman, bir yandan tereyağı ve peynir üretimi ile hayvan yetiştiriciliği, öte yandan Kuzey Denizinde ringa balığı avcılığı oldu. Ne var ki, XVII. yüzyılda ulusal zenginlik, Avrupa'da ve Avrupa dışında **deniz ticaretine** dayandı.

Birleşik-Eyaletlerin ticaret donanması, pek çabuk gelişmişti: 1614 yılından başlayarak, yalnız Hollanda ve Zelanda eyaletlerinin elindeki donanma, İngiltere, İskoçya, Fransa ve İspanya'nın tümünün deniz gücünden fazlaydı. Tersaneler pek yetkin ve gemi yapımcıları bütün Avrupa'da ünlüydü. Tayfalar öylesine eğitimli, çalışkan ve kanaatkâr idiler ki, bir Hollanda gemisinde, aynı büyüklükteki bir Fransız gemisindeki tayfaların yarısı çalışıyordu ve aldıkları ücret de, Fransa'dakinden üçte bir daha aşağıydı. «Deniz hamalları» diye adlandırılmaları da buradan geliyor. Öyle olduğu için de, mallar, Hollanda gemileriyle pek düşük fiyata taşınabiliyordu. Buna bakarak, XIV. Louis'nin tahta çıktığı sıralarda ve Richelieu'nün çabalarına karşın, Fransız tacirlerinden çoğunun dışarıdan getirdikleri ve dışarıya sattıkları

malları niçin Hollanda gemilerine taşıttıklarını pek iyi anlıyoruz.

Kuzey Denizi'yle Baltık'ta, Hollandalılar, Hansa'yı kesinlikle yenmişlerdi; Hansa, 1670'e doğru ortadan silindi. Hollanda gemileri, İskandinav ülkelerine, Prusya'ya, Polonya'ya, Rus'ya, İspanya ve Portekiz'in şarapla zeytinyağını, Fransa ile İtalya'nın lüks maddelerini, dokuma ve tuzunu taşıyor; oralardan tahıl, salamura et, deri, yün, zift ve katran, kereste, demir, bakır ve kurşun getiriyordu. Akdeniz'de, Cenova'da, Livurna'da, Napoli'de, Kıbrıs'ta, Orta Doğu'da, Echelles'de, Hollanda ticarî kolonileri bulunuyordu. 1660 yılına doğru, Hollanda gemileri, Colbert'in söyleyişiyle, Avrupa ticaret donanmasının dörtte üçünü oluşturuyordu.

Hollandalılar, Avrupa'da taşımacılıkla yetinmiyorlardı. 1580 yılında, II. Philippe, Portekiz'i kendi ülkesine kattığında, Hollandalılar, artık Lizbon'dan baharat satın alamaz oldular; onu, Asya'ya gidip Sonda ve Molük adalarında aramaları gerekti. 1602 yılında, 6 miyon florin sermayeli, **Doğu Hint Kumpanyası** kuruldu; 3000 florinli 2000 hisse senedi vardı Kumpanyanın. Böylece, hissedar olmak için zengin olmak gerekiyordu; ne var ki, Hollanda'nın önde gelen hemen bütün ailelerinin edinebilecekleri ve Kumpanyanın kazancına ilgi gösterebilecekleri kadar da çoktu hisse senetleri. Hollandalılar, Cava adasını işgal edip, orada 1621'de, Batavia kentinin temellerini attılar; arkasından Molük'de, Sumatra'da, Malakka yarımadasında, Çin'de ve Japonya'da ticaret şubeleri kurdular. Avrupa'yı -Güney Afrika yoluyla- sonda adalarına bağlayan deniz yolunun üzerinde Seylan adasını (1640) ve Cap'ı (1651) işgal ettiler (1). Asya'dan Avrupa'ya getirdikleri ürünler -baharat, çay, ipekli, Çin porselenleri-, Kumpanyanın ortaklarını korkunç biçimde zenginleştiriyordu: Paylaşımda % 25'e, kimi zaman % 75'e yükseliyordu kazanç.

1621 yılında, Atlantik Okyanusunda ticaret yapmak için bir başka ortaklık, **Batı Hint Kumpanyası** kuruldu. Kumpanya, önce Gine körfezinde ticaret şubeleri kurdu; orada yerlilerden köle ve altın satın alıyorlardı. Sonra, Kuzey Amerika'nın doğu

(1) Bugün Güney Afrika'daki **Boerler** (Boer, Hollanda dilinde köylü demek), vaktiyle Cap'a yerleşmiş Hollandalı kolonlardan geliyorlar.

kıyılarında Yeni Amsterdam kolonisi (bugünkü New-York) kuruldu; ne var ki, ancak kırk yıl kadar bir ömrü oldu koloninin (1626-1667). Öte yandan, o zaman İspanyol olan Brezilya'da, Hollandalılar, bugün Hollanda Guyane'ı dediğimiz bölgeyi ele geçirdiler. Son olarak da, Antiller denizinde işgal ettikleri **Curaçao,**. İspanyol Amerikası ile yapılan kaçakçılık ticaretinin pek kârlı bir merkezi olup çıktı.

Avrupa'dan, Yakın-Doğu'dan; Asya'dan ve Amerika'dan gelen mallar, Amsterdam'a doluşuyordu, sonra da tüm Avrupa'ya satılıyordu. Bu mallar, çoğu kez aylarca büyük depolarda istif ediliyor ve en çok kârın eldè edileceği bir anda satışa çıkarılıyordu; pazarlara egemen olan Hollandalılar, fiyatlara da egemendiler böylece.

Tacirlerin, o sıralarda, tüm ülkeler için geçerli olabilecek sağlıklı ve kararlı bir paraya gereksinmeleri vardı; bu amaçladır ki, 1609'da **Amsterdam Bankasını** kurdular. Arkasından, bütün zengin kişiler, sermayelerini bu bankanın kasalarına yatırma alışkanlığını edindiler. Bankanın elinde biriken sermaye git gide bü-

44. – Amsterdam'da bir burjuva ailesi
(Thomas de Kayser'in tablosu. 1596-1667)

yüdü ve Birleşik-Eyaletlerin tüm ticaretini yönlendirir oldu. Amsterdam, 1660 yılında, bir yüzyıl önce Anvers ne idiyse o olmuştu, yani Avrupa'nın en büyük malî merkezi haline gelmişti.

Ticaretin Hollanda'ya sağladığı sermayenin göz büyülcyici miktarı, **sanayi ve tarımdaki o dev atılımı** da açıklar. Anvers'ten gelen Protestan işçiler, Utrecht'te kadife sanayisini, Haarlem'de tül, Leyde'de kumaş sanayisini geliştirdiler; daha sonra, Nantes Fermanının geri alınmasının (1685) arkasından göç eden Fransız Protestanları, ipekli ve şapka sanayisini soktular Hollanda'ya. Dışarıdan getirilen Çin çömlekleri ile elmas, Delft'teki çiniciliği ve Amsterdam'daki elmas yontuculuğunu doğurdu. Bunlar olurken, köylüler, denizden ekime toprak kazanıyorlardı; bunları kurutuyor ve insanı şaşırtıcı bir bereketi olan *polder*leri elde ediyorlardı. Bunun sonucu olarak, buğday üretimi arttı, kentlerin dolayında sebzecilik gelişti; çiçek, özellikle lâle üretimi Birleşik-Eyaletlerin zenginlik kaynaklarından biri oldu.

Deniz ticaretinin bu önemine, sermayelerin böylesi akışına, Hollandalıların dünyada oynadıkları rolle nüfusları arasındaki oransızlığa bakıp, Birleşik-Eyaletleri, Orta Çağ'daki İtalyan tacir cumhuriyetlerine benzetebiliriz; bir Cenova'ya, bir Piza'ya, bir Venedik'e.

XVII. yüzyılın sonlarında, Birleşik-Eyaletlerin ekonomisi, giderek gönenci, bir durgunluk geçirir, arkasından da -İngiltere gibi öteki rakip ülkelerin etkinliğine oranla- sürekli bir düşüş içine girer.

Nedir nedenleri bunun?

Başta, savaşların damgasını vurduğu ve İngilizlerin «Denizcilik Kanunu»nu (Act of Navigation) (1651) yayınlamalarıyla keskinleşen **İngiliz - Hollanda rekabeti** geliyor; ikinci olarak, Fransa'ya karşı açılan savaş gelir ki, Cumhuriyet için ezici bir yük olmuş ve yıllarca ticaretini engelleyip durmuştur; üçüncü olarak, Oranjist ve Cumhuriyetçi «partiler» arasındaki mücadeleleri göstermeli; son olarak da, Guillaume d'Orange'ın, 1688'de İngiltere tahtına oturuşu önemlidir: Yeni kral, Birleşik-Eyaletlerin çıkarlarını İngiltere'nin çıkarlarının arkasına takmak gibi bir eğilim içindeydi artık.

III

GERİLEYENLER VE İLERLEYENLER

XVII. yüzyıl Avrupası, gerileyenlerle ilerleyenlerin Avrupa'sıdır. Gerileyenler arasında ilk göze çarpanlardan biri, İspanya'dır. Aslında bir çelişmeler ülkesidir o: İktisadî bakımdan gerileyen İspanya, sanat alanındaki büyüklüğünü sürdürmektedir.

İSPANYA: ÇELİŞMELER ÜLKESİ

III. **Philippe** (1598-1621) zamanında, İspanya'nın eski büyüklük ve gücü bir anıydı artık. Bu kral, tüm yaşamı boyunca devlet işlerine karşı bir tiksinti duydu; bütün yetkileri de, gözdesi, yetersiz bir kişi olan Dük de Lerma'ya terketti. Lerma, onun ailesinden olanlar ve kuyrukları, krallığın kasalarını -hayasızca- yağmaladılar. Büyükler, siyasal iktidarı yeniden ele geçirmek için krallığın zayıflamasından yararlandılar.

Batmış malikânelerinin acınacak gelirinden başka bir şeyleri olmayan soylular hayli çoktu. Çalışacak yerde, yarı-aç yaşamayı yeğliyorlardı. Onurları, sefaletlerini göstermeye de engeldi; o yüzden de onu maskeleyecek bir tutum takınıyorlardı; küçük soylular, çoğu kez saray halkı arasına girmenin arkasından koşuyorlar, ya da ruhban takımına, orduya, idareye giriyorlardı. Aç gözlü görevliler, krallığın gelirlerinin büyük bir bölümünü ceplerine indiriyorlardı. Sayıları çoktu; çünkü hükümet, satmak amacıyla yeni görevler icat ediyordu durmadan. Asalak ruhban takımı da çoğaldı; yığınla manastır yapıldı. İspanya Kilisesi, tüm toprakların üçte birini tutuyordu elinde.

Vergilerin çoğalması, üretici çalışmanın yararını ortadan kaldırdı. Kendi toprak parçalarını terkedip, kentlerde de iş bulamayan köylülerle, eski zanaatçılar serseriliğe başvuruyor, meslekten dilenci oluyor, ya da karın doyurmak için manastırlara giriyorlardı. XVII. yüzyılın başlarında yazılmış bir kitapta, İspanya'da 150.000 dilenci ve serseri olduğu kaydedilir. O yıllarda yaşamış biri şöyle yazar: «İspanyolların çoğu gerçek bir miskin olup çıktılar; bir bölümü soylu-miskinler, ötekiler de dilenci-miskinler!».

Morisklerin İspanya'dan kovulmaları, ülke ekonomisi için pek zararlı oldu; çünkü, bu ekonomi, çok şey borçluydu onlara. Geçen devrin, güney ve doğu eyaletlerindeki tarımsal atılımı onlar gerçekleştirmişlerdi, ipekböcekçiliğini onlar biliyorlardı. Onların kovulmalarıyla ilgili karar, ruhbanın isteğiyle oldu; bunda da, Katolikliğin bir zaferini görüyorlardı. Hükümet de, böylesi bir hareketin gelecekteki sonuçlarını düşünmeksizin, Hazinenin boşalmış kasalarını onlardan koparacaklarıyla doldurmanın arkasındaydı. Moriskler, İslâm dinine inanmak ve İspanya'nın düşmanlarıyla gizli ilişkilerde bulunmakla suçlandılar. Ferman, ülkeyi terkederek gidip Afrika'nın kuzeyine yerleşmelerini emrediyordu. İlk kovulanlar, 1609 yılında, halkın üçte birini oluşturan Valansiya Moriskleri oldular; sonraki iki yılda da ötekiler izledi onları. Bu halktan %6'sı alıkondu yalnız; çünkü, evleri, pirinçlikleri, sulama kanallarını korumak, şeker kamışı üretimini sürdürmek, yeni gelenlere de bütün bunların marifetini öğretmek için gerekliydi bu. Kovulanlar, beraberlerinde götürebileceklerini götürdüler; çoğu da yollarda yağmalandı. Valansiya Morisklerinin bir bölümü başkaldırdı; gidip dağlara sığındılar ve bir hükümdar seçtiler kendilerine. Korkunç çatışmalar oldu: Başkaldıranların binlercesi yaşamını yitirdi; sonunda tüm direniş kırıldı. Toplam olarak, 400.000'e yakın insan kovuldu İspanya'dan.

IV. Philippe zamanında (1621-1665), yetkiler, kralın gözdesi, Kont Olivarès'e geçti. İktisadî yaşam, tümüyle dondu. Bu durgunluğun nedenleri, bir bölümüyle, XVI. yüzyılın sonlarında başlamış olan nüfustaki azalıştı. Az çok doğru kestirmelere göre, İspanya, XVII. yüzyılın ilk yarısı boyunca nüfusunun üçte birini yitirmiş olmalı; nedenleri de, açlıklar, sık sık ortaya çıkan salgınlar, savaşlar, Morisklerin İspanya'dan kovulmaları ve sömürgelere olan göçtü. Ülkenin iktisadî çöküşünden mutlak olarak habersiz, II. Philippe'in serüvenci amaçlarının neye mal olduklarından da hiçbir ders çıkarmamış olan hükümet, saldırgan ve gerici dış politikasını sürdürdü. III. Philippe'in hükümdarlığının son yıllarında, İspanya Habsburg'ları, Avusturya Habsburg'larıyla ortaklaşa, az önce patlamış olan Otuz Yıl Savaşına katıldılar. Öteki devletler, özellikle Fransa ve İsveç, Avrupa'da Habsburg'ların hegemonyasına karşı çıkmaya açıkça kararlı olarak, sert hareketlerde bulundular; bunlar da, bu külfetli savaşın

İspanya aleyhindeki sonucunu belirledi. 1648 yılında imzalanan **Westfalya Andlaşması,** İspanya'yı Hollanda'nın bağımsızlığını tanımak zorunda bıraktı. Fransa ile İspanya arasındaki çatışmalara son vermek amacıyla yapılan 1659 tarihli **Pireneler Andlaşmasıyla** da, İspanya Roussillon ile, Pay-Bas'da İspanya'nın elindeki toprakların bir bölümünü terketti: Bunlar da Artois idi, bir de Flandra ile Luxemburg'taki yığınla müstahkem mevki.

Avrupa'nın çeşitli noktalarında İspanya'yı bitirip tüketen savaşlar sürerken, Katalonya ile Portekiz'de – hem de aynı zamanda olmak üzere – iki başkaldırı patlak verdi.

> Portekiz soyluları, 1640 yılında, Lizbonluların desteğiyle bir komplo düzenlediler. İspanyol egemenliğine karşı ayaklanış, çabucak tüm ülkeyi sardı. Kral ordusu, Otuz Yıl Savaşının cephelerindeydi ve Katalonya başkaldırısını bastırmakla uğraşıyordu. Portekiz, İspanya'dan koptu sonunda.
>
> 1640 yılında patlamış olan o korkunç Katalonya başkaldırısına yolaçan, vergilerin çoğalışı, halkın yoksullaşmasının yanı sıra, eyaletin ayrıcalıklarını, örflerini ve adlî özerkliğini ortadan kaldırmak, Korteslerin haklarına son vermek amacıyla mutlak monarşinin giriştiği hareketlerdi. 20 yıllarına doğru, Katalonya kent ve köylerinde konaklamış bulunan Kastilya askerleri, uzun süredir ücretlerini alamadıkları için halkı durmadan yağmalıyorlardı. 1640 ilkbaharında, Gérone eyaletinin dağlıları, yağmacıları kuşattılar. Haziranda, köylüler Barselona'ya girdiler. Kentliler, ayaklanmalara katıldı. Kral naibi ile hükümete bağlı çeşitli kişiler, boğazlandı. Tüm Katalonya başkaldırdı. Ayaklananların üzerine yürüyen kralın birlikleri, yenilgiden yenilgiye uğradılar ve savaş uzayıp gitti. Eyaletin bir bölümünü Fransızlar ele geçirdi. Ancak 1652 yılındadır ki, Barselona, tam 15 ay süren bir kuşatma sonunda, IV. Philippe'e teslim oldu. Ertesi yıl, kral, Katalonya'nın bağışıklık ve ayrıcalıklarını tanımak zorunda kaldı. Bu başkaldırı, artık ikinci plânda bir güç haline gelmiş bulunan İspanya'nın iktisadî ve siyasal bakımdan zayıflayışının derinliğini koymuştu ortaya.

III. Philippe'le IV. Philippe'in pek silik hükümdarlıklarından sonra, dört yaşındayken tahta çıkan (1665) II. **Charles,** öylesine sağlıksız idi ki, Avrupa, her yıl ölüm haberini bekledi; bu haberse, 1700 yılında geldi.

İspanya, iktisadî ve siyasal alanda bir çöküntüyü yaşasa da, «altın çağ»ın uygarlığı, edebiyatta, tiyatroda ve sanatta sürüyordu. XVII. yüzyılda özellikle resim, pek parlak bir dönemi yaşar:

Resmin o yüzyılda **Ribera, Zurbaran, Murillo** gibi önemli sanatçıları vardır. Ama, içlerinde en büyüğü –hiç kuşkusuz– **Velasquez** (1599-1660)'dir: Kral ailesini ve «Büyükler»i gösteren yığınla tablo bıraktı bize o; alabildiğine yoksullukla, alabildiğine zenginliğin dirsek dirseğe yürüdüğü İspanya'nın, bu çelişmeler ülkesinin görkem ve sefaletlerini canlandırır fırçası.

İTALYA'NIN BITMEYEN DRAMI

İtalya'nın XVI. yüzyılın ortalarından başlayarak, iktisadi bir gerileme içine girdiğini, bunun da sonucu olarak, sosyal ve siyasal çıkmazlar ortasında çırpındığını biliyoruz.

XVII. yüzyılda da sürer bu durum.

Halk kitlelerinin düştüğü korkunç sefalet ve İspanyol boyurduruğu, İtalya'nın güneyinde ve Sicilya'da, köylülerle kent halkı arasında sık sık karışıklıklara yol açıyordu. Bir önemli başkaldırı, 1647 yılında Sicilya'da patlak verdi: İspanya kral naibi kaçmakta buldu selâmeti: Palermo'da bir demokratik cumhuriyet kuruldu. Ayaklananlar, vergilerin kaldırılmasını ve kötü yöneticilerin kovulmalarını istiyorlardı. Başkaldırı, çok geçmedi, adanın büyük bir bölümüne yayıldı. Birçok noktada, köylüler, feodallerle hesaplaşmaya başladılar. Başkaldıranları ezmek için, Baronların güçlü bir ordusuyla İspanyol birlikleri ortaklaşa harekete giriştiler; korkuya düşmüş korporasyon temsilcileri de gelip katıldılar onlara. Ne var ki, İspanyollarla feodallerin baskısına karşı halkın yürüttüğü eylem durmadı. 1648 yılında, güney İtalya'da **Masaniello**'nun başkaldırısı ezildikten sonradır ki sonu geldi bunların.

Gerçekten, 1647'de Napoli'de, bir halk ayaklanması patlak verdi. Kral naibinin, yoksulların başlıca besini olan yemişler üzerine bir vergi koymasının arkasından doğmuştu bu. Thomas Aniello adındaki, daha çok da Masaniello diye adlanan bir balıkçının yönetimindeki Napoli'liler, silaha sarıldılar, vergi defterini yaktılar ve hapishanelerin kapılarını açtılar. İspanyol rejimine yandaş etkili kişilerin konaklarına saldırıldı. Kral naibi ile birçok büyük feodalin sığındıkları kale kuşatıldı. Çevredeki köylüler de, kazma ve kürekleriyle yardıma koştular. Kentliler, çeşitli noktalarda kenti savunmak amacıyla birliklere bölündüler; süva-

rileri ve topçuları da vardı; kadınlar da özel birlikler kurdular aralarında. Büyük saygınlığı olan Masaniello, Napoli halkının genel şefi ilân edildi.

Başkaldırı, Abruzzes'lara yayıldı ve Kalabriya ile Apulie'yi tutuşturdu. Apulie köylüleri yiyecek gereksinmeleri için hayvanlarını Napoli'ye gönderdiler. Salerno, Taranto ve başka yerlerdeki halk, zenginlere karşı silaha sarıldılar. Bari'de, İspanyol majistraları ile tahsildarları ele geçirdiler. Foggia'da, Napoli'den kaçıp gelmiş olan önemli kişiler, ellerine düştüler. İspanyollar, para vererek Masainello'yu yola getirmeye kalktılar; sonuçsuz kaldı girişimleri, 16 Temmuzda, kral naibinin kışkırtmasıyla öldürüldü.

Sona ermek şöyle dursun, başkaldırı daha büyük boyutlara erişti. Kral naibi, zaman kazanmak için, ayaklananların istemlerini kabul eder gibi yaptı. Neydi bu istekler? İspanyol yüksek yöneticilerinin, çiftlik kiracılarının ve tahsildarların kovulması; hükümet makamlarının soylulara yasaklanması; halkın iktidara katılması; birçok vergilerin kaldırılması; bir de genel af. Aynı zamanda, kral naibi baronları yardıma çağırdı; baronlar, İspanyolları desteklemek için, paralı asker tuttular ve vassallerden kendi hesaplarına ordu topladılar. İspanyol donanması, Napoli önüne geldi. Başkaldıranlar, İspanya'ya ve ona yandaş olanlara savaş ilân ettiler ve krallığın tüm halkını silaha sarılmaya çağırdılar. Yönetim kararıyla ölüme mahkûm edilmiş en güçlü feodallerin adlarını içeren bir liste ilân ettiler. Feodal ödentilerle soyluların ayrıcalıkları kaldırıldı. Ayaklanmanın başına, Masaniello'nun yerine, bir silahçı olan **Gennero Annese** geçti.

22 Ekimde, Napoli'de cumhuriyet ilân edildi.

Ne var ki, git gide çoğalan bir takım çelişmeler de boy gösterdi. Hareketin antifeodal niteliği, tacirleri ve hali vakti yerinde halkı korkuttu; iktisadî bakımdan geri olan bu bölgelerde zayıf ve tutarsız öğelerdi bunlar. Halkın antifeodal eylemlerini desteklemişlerdi; ancak, İspanyollar zamanında tuttukları köşe başlarının yararlarını toplamak istiyorlardı artık. Onlar için, İspanyol rejiminin geri gelmesi, barışın ve sessizliğin bir güvencesi idi. Başkaldıranlar, Fransızları çağırdılar yardıma. Ne var ki, Fransız hükümeti, onlara gerçek bir destek sağlayacak durumda değildi pek. Lorraine dükü Henri de Guise, kendi girişimiyle Na-

poli'ye geldi. Napoli Tacı üstüne kafasında dolaştırdığı şeyleri değerlendirmek isteğindeydi. Halka hoş görünme yolunda yığınla manevra da çevirse, her türlü saygınlığını çabucak yitirdi. Köylü eylemlerinde hiçbir örgütlülük yoktu. Kentler, birleşme yolunda hiçbir girişimde bulunmuyorlardı. Annese, İspanyollarla gizli görüşmelere başladı. İspanyollarla yerel feodallerin birleşik güçleri, 1648 Nisanında Napoli'yi ele geçirdiler. Çok geçmeden, başkaldırı, öteki güney bölgelerinde de bastırıldı. Feodallere karşı girişilmiş en şiddetli kurtuluş ayaklanması yok edilmişti. Öyle de olsa, İspanyol hükümeti, Napoli krallığında, yemiş ve sebze üzerine konulmuş olan vergilere son vermek zorunda kaldı, çeşitli kimi vergileri de azalttı.

PRUSYA'NIN PALAZLANIŞI

Otuz Yıl Savaşından yenik de çıksa, Orta Avrupa'nın büyük gücü Viyana Habsburg'ları idi. İmparator I. Leopold (1658-1705), hemen XIV. Louis'inki kadar uzun bir saltanat sürdü; onun gibi de «Büyük» diye adlandırıldı. Sanat meraklısıydı ve, Versailles'ı örnek olarak yaptırdığı Schoenbrunn'ün de gösterdiği gibi, şatafat düşkünü idi; ayrıca, din saplantısı içinde bir kafa taşıyordu ve devlet hizmetine adamıştı kendini. Talihi yaver gitmiş, generalleri arasında, Prens Eugéne de Savoie gibi, aynı zamanda politikacı olan parlak bir savaş adamına sahip olmuştu.

Leopold'un hükümdarlığının en önemli olayı, Osmanlılara karşı kazandığı zaferdir: Gerçekten, 1683'te, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa kumandasında büyük bir Türk ordusu Viyana'ya kadar gelmiş ve kenti kuşatmıştı; İkinci Viyana Kuşatması diye anılır bu. Kral Jean Sobieski'nin kumandasındaki bir Polonya ordusunun -unutulmaz- yardımıyla, İmparator, bu son Osmanlı saldırısını da savuşturdu. Arkadan, saldırıya geçen İmparatorluk orduları, Macaristan'ı fethettiler; 1686'da Buda kalesi ele geçirildi; onu, başka başarılar izledi. Sonunda, Osmanlılar 1699'da, Karlofça Andlaşmasını imzalamak zorunda kaldılar: Bununla, Macar ovasını ve Transilvanya'yı bırakıyorlardı İmparatora.

Öte yandan, 1714'te, Rastadt Andlaşması, Viyana Habs-

burg'larına, İspanyol Pay-Bas'sı ile, İtalya'da birçok yerleri veriyordu. Egemenlikleri altına giren bu birbirinden farklı halkların geleneksel kurumlarına saygılı davranan Habsburg'lar, merkeziyetçiliği arttırırken, idareyi düzeltmeye de çalıştılar. Viyana, başkent oldu.

XVIII ve XIX. yüzyılların modern Avusturya devleti, böyle böyle doğmaya başlar.

Gelecekte oynayacağı rol bakımından bir başka önemli olay, **Prusya'nın palazlanışıdır.** Gerçekten, **Hohenzollern** Ailesinin örgütleyip, sürekli de büyüttüğü Brandeburg Seçmenliği, Almanya'da Otuz Yıl Savaşı boyunca ortaya çıkan değişikliklerden özellikle yararlanmasını bildi. Tutkulu, ama gerçekçiliği de elden bırakmayan, Calvin'ci, ama hoşgörüsü de olan Büyük Seçici, **Friedrich Guillaume** (1640-1688), Prusya'nın palazlanışının ilk yapıcısı oldu. Onun sayesindedir ki, Prusya devleti, bir çok yerleri kendine katıp büyüdü: Doğu Pomeranya, Magdeburg Başpiskoposluğu, Minden Piskoposluğu. Bu farklı kurumlara sahip dağınık ülkelere, Friedrich Guillaume, ortak bir yönetimin ilk öğelerini verdi; Berlin, işlerin merkezi oldu. Soylular – hiç olmazsa aralarından bazıları – da içinde olmak üzere, herkesin tâbi olduğu sürekli vergiler koydu. Yığınla yabancıyı, özellikle Nantes Fermanının geri alınmasının arkasından Fransız Protestanlarını çağırarak, ülkede iktisadî gelişmeyi canlandırdı; Berlin'de, ilk sanayi imalâthanelerini kuranlar, onlar olmuştur. Son olarak, bol ve güven verici malî kaynaklara dayanan Friedrich Guillaume, dönemi için büyükçe bir ordu kurdu ve, onunla, Almanya'da oraya buraya karışmak olanağını elde etti. 1675'te, Prusya ordusu, İsveçlilere karşı Fehrbellin zaferini kazandı; bu yeni güç için bir şeyler söylüyordu bu zafer. Yerine geçen I.**Friedrich** (1688-1713), İmparatordan «Prusya'da» kral unvanını aldı; bu sınırlama, krallık unvanının, Hohenzollern'e tâbi tüm ülkeler için geçerli olmadığına işaret ediyordu. I. Friedrich, 18 Ocak 1701'de, Koenigsberg'te âlâyı vâlâ ile taç giydi.

«Prusya'da» kral, pek çabuk «Prusya'nın» kralı oldu.

ÇÖZÜLEN ÜÇ DEVLET: OSMANLILAR POLONYA VE İSVEÇ

Daha XVII. yüzyılın sonlarında Osmanlı imparatorluğunda gerileme başlamıştı. Karlofça Andlaşmasıyla, Türkler, Macaristan'da ve Transilvanya'da ellerinde tuttukları toprakları Habsburg'lara bırakmak zorunda kalmışlardı; Polonyalılar, Venedikliler ve Ruslar da önemli yerler kopardılar. Gerçi Osmanlılar, silkinip yeniden güçlü saldırı fırsatları yakalayacaklardır; ne var ki, saray darbeleri, git gide daha sıklaşarak, Sultanın otoritesini sarsmaya başlamıştır. Osmanlı egemenliğine tâbi hıristiyan ülkelerde, yönetim tehlikeli zayıflama belirtileri göstermektedir; bunun gibi, İmparatorluğun uzak köşelerinde, Arabistan'da, Mısır'da ve Kuzey Afrika'da kımıldanışlar vardır.

İlerde yeniden döneceğiz bu konuya.

«Polonya Cumhuriyeti» -monarşinin resmî adı bu idi orada- 800.000 km^2 den fazla bir ülkeyi de içine alsa, sınırlar belirsizdir ve savunulmaları da güçtür. Gerçi, kral III. **Jean Sobieski**, Osmanlılara karşı mücadelelerde parlak zaferler kazanmıştır; öyle de olsa, Polonya devleti, git gide zayıflamaktadır. Krallık otoritesi seçimle belirlenmektedir, ama iktidar aslında Diyet'in elindedir: Diyet ise, toprak zenginliği git gide artmış büyük soyluların sultasında -gürültülü patırtılı- bir meclistir. Ne var ki, bu Diyet de, yavaş yavaş güçsüzleşir ve nedeni de, XVII. yüzyıl ortalarında artık iyiden iyiye yerleşmiş olan «liberum veto» uygulamasıdır: Kanunların kabulü için oybirliği aranıyordu; öyle olunca da, tek bir temsilcinin muhalefeti, herhangi bir önlemin yürürlüğe girmesini engellemeye yetiyordu. Bir şey daha olur: 1696'da, Jean Sobieski ölünce, Polonya Tacı, Saksonya Seçicisi Friedrich'e verildi. Gerek o, gerekse arkasından gelenler, Rusya'ya dayanıp durdular. Böylece Rusya, git gide daha sık, Polonya'nın işlerine karıştı, karışabildi.

İsveç, 1660 yılında, en geniş sınırlarına varmıştı; ancak, Baltık Denizini merkez alan bu «İmparatorluk», büyük bir askerî gücün yanı sıra, ülkede iç tutarlılığın da sürdürülmesine bağlıydı. Dışarıda, İsveç kralları, bir kırk yıl kadar (1660-1700) denize bir çıkış aramak için çırpınan komşularına ve onların aralarında yaptıkları birleşmelere karşı,zaferlerini -güçlükle de olsa- sür-

dürebildiler. 1697'de, tahta on beş yaşında genç bir kralın, XII. Karl'ın çıkışı, İsveç'e karşı çevrede yeni birbirleşmenin işareti oldu: Danimarka, Polonya ve Rusya anlaştılar. XII. Karl, çok çabuk büyük kumandanlık örnekleri koydu ortaya: 1700'de, Narva'da, Çar Büyük Petro'nun yönettiği Rus ordusu bir saat içinde darmadağın oldu. Ne var ki, XII. Karl, serüvenci bir kafadaydı da: Uzun yıllar Polonya'da savaştı, arkasından ordusunu Rusya'nın güneynideki uçsuz bucaksız topraklara sürükledi ve orada, Poltava Savaşında (1709), her şeyini yitirdi. Osmanlı İmparatorluğuna sığındı; Sultanı da Rusya'ya karşı savaşa sokmak için boş yere uğraştı. Osmanlılar, kendisini tutukladılar; ve, beş yıl sonra da, kaçıp, dört bir yandan saldırıya uğrayan krallığının başına geçti (1714). 1718 yılında, Norveç'te Fredrikshall kuşatmasında, Danimarkalılara karşı savaşırken öldü. Onun ölümüyle, İsveç «imparatorluğu» da çözüldü; bu çözülüşü, 1721'de Nystad Andlaşması hükme bağlayacaktır: İsveç, bu andlaşmayla, Baltık-dışı topraklarının en büyük bölümünü yitiriyordu.

YENİ BİR GÜÇ: RUSYA

XVI. yüzyıl boyunca, Moskova'nın en güçlü prensi, IV. Korkunç İvan olmuştur; «Çar» unvanını ilk kez o kullanmıştı ve Tatarların elinden aşağı-Don ve aşağı-Volga bölgelerini alıp, Sibirya'ya doğru kolonizasyonu başlatan da yine oydu. Ne var ki, onun ölümüyle, «Karışıklıklar Devri» diye adlandırılan uzun bir bunalım dönemi başlar: Büyük senyörler ya da Boyarlar, Çarın iktidarını sınırlandırmaya kalkarlar; köylüler ayaklanır ve yığınla düzmece tacı ele geçirir; bu arada, Polonyalılar da Rusya'yı istilâ edip, Moskova'ya girerler. Düzen, 1613 yılında, Mihail Romanov'un tahta çıkmasıyla kurulabilir ancak.

Romanov hanedanı, 1917'ye değin üç yüz yıl hüküm sürecektir.

XVII. yüzyılın başlarında, Rusya'nın, bir Avrupa devleti denebilecek – hemen – hiçbir yanı yoktur. Örfler kaba ve zalimdi. Düşünce düzeyi bakımından, Ruslar, Batılılara oranla pek geride idiler: 1650 yılına doğru, çarpma ve bölme işlemlerini bile bilmiyorlardı hâlâ ve Arap rakamlarını kullanmayı günah sayıyorlardı. Öte yandan, Polonyalılar, İsveçliler ve Osmanlılar,

Rusya'yı Baltık Denizi ile Kara Denizden koparmışlardı; Rusya'nın, ikisi de işe yaramaz iki denizi vardı elinde: Kuzeyde –yılın bir bölümünde buz kesen– Beyaz Deniz ile, kapalı –ve bütünüyle Asyalı– Hazar Denizi.

İlk değişiklikler, Mihail Romanov'un oğlu **Aleksey** (1645-1676) döneminde oldu. Çar, dışarıda Polonyalılardan –Smolensk'le beraber– Beyaz Rusya'nın bir bölümünü ve –Kiev'le beraber– Ukrayna'nın bir parçasını aldı. İçerde de üç önemli şeyi başardı: Bir yandan, Boyarlara boyun eğdirdi, bunun yanı sıra da güçlü ve sürekli bir ordu, **Streletsleri** kurdu; öte yandan, Rusya'da servajı kesinlikle yerleştirdi. O zamana değin, köylülerin, efendilerini terketip bir başka efendinin kapısına gitme hakları vardı; sık sık da, Güneyde henüz ayak değmemiş topraklara kaçıyor ve oralarda kolonlar halinde yerleşiyorlardı. XVII. yüzyılın başlarından başlayarak, köylüler topraklarına bağlandılar ve serf haline getirildiler. **Servajın yerleşmesi,** soyluların ve Çarın çıkarınaydı: Soylular, topraklarını ekip biçecek bol emek gücüne kavuşuyorlardı artık; Çarın da, her istediğinde vergi toplayacağı ve askere alacağı insanlar olacaktı elinin altında.

Servajın yerleştirilmesinin kolayca olduğunu sanmayalım. Kentlerde, başta artan vergilere karşı direniş zaten vardı; 1662'de Moskova'da, sabrı taşan halkın korkunç bir ayaklanışı olmuştu; ne var ki, kan içinde boğulmuştu hareket. Doğrudan doğruya servaja karşı köylülerdeki direnişin de örnekleri var: Bunların içinde, Don Kazaklarından **Stepan Razin'**in, 1667-1671 yılları arasında yürüttüğü köylü savaşı pek ünlüdür.

Serf boyunduruğundan kaçanların sığındığı Don havzasında Kazaklar yaşıyordu. XVII. yüzyılın ilk yarısında Don Birliği adı verilen bir Kazak askerî örgütlenişini de görüyoruz. Aslında, Rusya'ya dahil olan bu bölge, bir özerklikten yararlanıyordu. Rus yönetimi, Kırım Tatarlarının akınlarına karşı sınır koruyucuları olarak kullandığı zengin kazakları elinin altında tutmak amacıyla, onlara yardım ediyordu; buğday ve silâh veriyordu. Bunun şöyle bir sonucu da oldu: Zengin Kazaklarla, kasabaların halkı «baldırı çıplaklar» arasındaki çelişmeler keskinleşti. Geçim zorluğu ve zengin Kazakların baskısı yüzünden, en yoksul Kazaklar, Volga ve Hazar Denizi kıyılarına yağmaya gidiyorlardı.

Stepan Razin, zengin bir ailedendi. Don Birliğinin Kalmuklara ve Moskovalılara gönderdiği elçilik heyetlerine bir

çok kez katılmıştı. Deneyim sahibi, dinç ve zeki bir insandı. Hollandalı gezgin Struys ondan söz ederken öyle yazar: «Güçlü kuvvetli, dürüst ve kendine güvenen, sakin ve büyük bir insandı. Alçakgönüllü olduğu kadar, kendini kabul ettiren bir insandı da.» Köylülerin ve Kazakların, sömürücülere karşı giriştikleri hareketi, Stepan Razin, pek iyi yönetti. Hareket, 1667'de, «baldırı çıplaklar»ın Hazar kıyılarına bir seferiyle başladı. Başkaldıranlar, Layik kasabasını aldılar. 1688'de, Razin, orayı terkedip İran kıyılarına vardı. Hazar Denizinde Don Kazaklarıyla birleşen adamları, Derbent'ten Baku'ya değin, kıyıları allak bullak ettiler ve –hiç de eşit olmayan koşullarda– Şah'ın donanmasını da yendiler; alabildiğine ganimet elde ettiler ve, bu arada, Mendi Hanın kızını da. Razin'in gücü karşısında dehşete düşen Astragan Voyvodaları, kentin kapılarını kendisine açtılar. Böylesi bir zafer, aşağı-halk tabakasını pek etkiledi. 1669 Eylülünde, birlikleri, Volga'dan yukarı doğru çıkıp Çaritsin'i ele geçirdiler. Tutukluları serbest bıraktıktan sonra, beraberlerinde yüzlerce Astragan ve Çaritsin emekçileriyle, Don'a döndüler. Hareketin ilk aşaması böyle sona erdi: İçine yığınla haydutluk da karışmış olsa, harekette, sınıfsal hınç, daha şimdiden –ve açıkça– belli ediyordu kendini.

Razin'in, Don'dan Volga'ya doğru ikinci seferi, başkaldırının yeni bir aşamasıydı. 1670 Nisanında, yoksul Kazaklar ve kaçak köylülerle iyice güçlenen ordusuyla, Çaritsin'i yeniden ele geçirdi. Hareket, açıkça antifeodal bir nitelik aldı. Ayaklananlar, Boyarların ve efendilerin düşmanları olduklarını söylüyorlardı; ama Çar'ın değil. Razin'in yanında, yoldaş olarak –bu olaylardan önce ölmüş– «Çareviç Alexis» ile «Patrik Nikon»un da olduğu söylentileri dolaşıyordu; her ikisi de, Boyarların keyfiliklerinin kurbanları olarak görülüyordu.

Razin, Çaritsin'den Astragan üstüne yürüdü; kent halkının da yardımıyla ilk saldırıda aldı onu. Arkadan, bir büyük birlik, ırmağı yukarı doğru çıkıp, Saratov ve Samara'yı ele geçirdi. Eylül başlarında, Simbirsk kalesi önündeydi Razin. Kalede, Voyvoda Miloslavski'nin kumandasında önemli bir birlik bulunuyordu. Razin, Çaritsin'den bildiriler yayınlamıştı; halkı savaşa çağırıyordu. Volga'da yığınla halk, kendisine katıldı. Bütün Volga ve Doğu Ukrayna bölgesi ayaklanmıştı. Feodal boyunduruğa karşı harekete geçen köylüler, manastırları kuşatıyor ve malikaneleri yağmalıyorlardı. Ne var ki Razin, Simbirsk'i alamadı. Prens Bariatinski'nin kumandasındaki hükümet birlikleri de, kuşatılanların yardımına geldi. İki gün süren bir savaştan sonra, köylü ve Kazak güçleri yenildiler; Razin, yaralı olarak, arkaya kalan bir avuç adamıyla Don'a çekildi. Kendisini, zengin Kazaklar yakalayıp, Moskova'ya gönderdiler ve orada, Kızıl Alan'da boynu vuruldu (6 Haziran 1671).

Neydi verdiği ders hareketin?

Stepan Razin'in başkaldırısı, Orta Çağ'daki Köylü Savaşlarının hemen bütün çizgilerini taşır: Kendiliğinden gelişme, yerel nitelik, iyice saptanmış siyasal bir programdan yoksunluk! Bütün bir halkı, feodal senyörlere karşı savaşa çağırsa da, Razin, «iyi bir Çar» adına vermişti kararını. Ne var ki, köylülerin yenilgisiyle de sonuçlanmış olsa, savaşın etkisi pek büyük oldu: Halkın, kendi kurtuluşu adına verdiği mücadelenin diri bir örneğiydi bu; devrimci geleneklerin oluşmasında önemli bir aşamaydı. Öyle olduğu için de, Razin, halkın belleğinde efsanevi bir kahraman olarak yaşayıp durdu.

Son olarak, o sıralarda Batılı düşünceler – usul usul – Saraya ve kimi Boyarların çevresine sızmaya başlar. Aleksey'in döneminde, özellikle de oğlu **Fyodor** (1676-1682)'un zamanında, kimi yabancı eserlerin çevirisi gün ışığına çıkar; Çariçe de, tiyatro

45. – Stepan Razin
(XVII. yüzyıldaki bir gravürden ayrıntı)

temsillerine gitmek cesaretini gösterir. Orta ve Batı Avrupa'dan gelme tacirler ve serüvenciler, Moskova'nın içinde olmasa da, bir dış mahallesinde yerleşip, Ruslara, Avrupa âdetlerini tanıtmaya başlarlar; çok geçmeden, yeni bir Çar, bunları zorla kabul ettirmeye kalkacaktır onlara.

Büyük Petro (1672-1725)'dur bu.

Fyodor'un ölümünde (1682), Aleksey'in ikinci evliliğinden olma yarım-kan kardeşi Petro, Çar ilân edildi; ancak, Çarın ilk eşinin yandaşları bir darbe yaptılar: Petro'nun yanı sıra, V. İvan da Çar oldu; naipliği ise kızkardeşleri Sofiya üslendi. Petro, köye gönderildi; yoksul bir yaşam sürdü orada ve pek yalın bir öğrenim gördü. Yalnız başına kalan Petro, Moskova'da yabancılar mahallesini ziyaret edip duruyordu; zanaatçıların işleriyle ilgileniyor, Hollandalılardan bilimleri ve gemiciliği, yabancı askerlerden de askerlik sanatını öğreniyordu. Hollandalı bir dülger, eğlenmesi için yelkenli bir gemi yaptı ona; oyuncak askerleri de vardı; kendi yaşındaki çocuklarla savaşçılık oynadı. Gelecekteki kılavuzu İsviçreli François Lefort, İngiliz Patrick Gordon ve -daha sonra metresi olan- Anna Mons'la yine bu mahallede dostluk kurdu; bütün yaşamı boyunca unutamayacağı gençlik zevk ve eğlencelerini de orada tattı. Birkaç yıl sonra da, iktidarı, kızkardeşinin elinden aldı ve Rusya'nın tek egemeni oldu.

On yedi yaşındaydı o sıralar.

Daha o yıldan, doymak bilmez bir merak dünyası içindeydi; her şey hakkında ve hiç vakit yitirmeden aydınlanmak istiyordu. Pratik şeylere karşı, büyük bir tutkuyla ilgileniyordu; ve Batı'nın maddî üstünlüğünü kuran ne ise, onu Rusya'ya da sokmayı koymuştu kafasına. Ülkesinin geleceğinin kendisine bağlı olduğu düşüncesindeydi. Görevinin büyüklüğünün bilincinde olarak, kendini ona adadı. Akıl almaz bir dinçlikteki bu genç sütun -boyu iki metreyi geçiyordu!- korkunç öfke ve anlatılmaz bir zalimliğin pençesindeki bu garip yaradılış, önüne çıkabilecek bütün engelleri kırıp parçalamaya hazırdı.

Öyle de oldu: Kırdı, parçaladı ve büyük bir miras bıraktı arkaya.

İktidarının büyük bir bölümü savaşçı bir dış politika uygulamakla geçti. **Rusya'yı dışarıya karşı güçlendirmek** ve **açık denizlere çıkmak:** Bu oldu politikasının temeli. İkinci Viyana Ku-

46. - Büyük Petro

şatmasından sonra Türklere karşı olan birliğe girdi ve -Don kıyılarındaki- Azak kalesini aldı Osmanlılardan (1696). Başarısının büyük onuru içinde, yabancı dostlarının o anlata anlata bitiremedikleri Avrupa'yı dolaşmaya karar verdi: Beş ay Hollanda'da, üç ay da İngiltere'de kaldı (1697-1698); özellikle, gemi yapımcılığına ilgi gösterdi oralarda. Öyle derler: Kimliğini gizleyerek, el altından gemi yapım uzmanlarıyla anlaşıp, bizzat bir işçi gibi Hollanda tersanelerinde çalıştı. Strelest'lerin büyük bir ayaklanışı üzerine (1698) birden Moskova'ya döndü; oraya vardığında, düzen gerçi kurulmuştu, ancak Petro -ibret olsun diye- korkunç bir şeye karar verdi: Ayaklanan yüzlerce kişiyi işkenceden geçirdi, sonra öldürttü, kimini de kendi elleriyle boğdu.

Bu arada İsveç'e karşı tasarladıklarını gerçekleştirmeye koyuldu: Polonya ve Danimarka krallarıyla bağlaşıklık kurup, İsveç'e saldırdı. Sonucu biliyoruz: İyi hazırlanmamış ve donatılmamış birlikleri, XII. Karl'ın önünde, Narva'da korkunç bir bozgu-

na uğradı (1700). Bu yenilginin etkisiyle, Petro, Rusya'daki bütün kaynakları harekete geçirdi: Manastırların çanlarını bile eritip, top döktürerek 200.000 kişilik bir ordu meydana getirdi; askerî harcamalar için ağır vergiler koydu; Onega ve Ladoga gölleri bölgesinde maden sanayisini geliştirdi; top ve gemi yapımında kullanılacak teknik kadroyu yaratmak amacıyla yabancı uzmanlar çağırdı; İngriya'yı, Estonya'yı, Livonya'yı ele geçirdi; Neva ırmağı kıyısında **Petrograd** kentini kurdu; Baltık Denizinde köprü başı olan bu liman, dış ülkelere yapılan ticaretin merkezi Arhangelsk'in yerini alacaktır; yeni kenti, Moskova'ya ve Ladoga gölüne bağlayacak kanallar açıldı. Halkı çalışmaya zorladı; her soyluya en az iki katlı bir ev yapma görevini yükledi. Halktan istenen özveriler, sık sık ve bastırılması güç başkaldırılara yol açtı: Yabancılara karşı -1705'teki- Astrahan ayaklanmasını; 1707'de güney-doğu ve 1708'deki Don kazakları başkaldırısını hatırlatalım. Ne var ki, bütün bu özveriler sonucunu da verdi: Petro, iyi donatılmış ve talimli bir orduyla, XII. Karl'ı **Poltava**'da korkunç bir yenilgiye uğrattı.

Rusya, büyük bir güçtü şimdi. Gerçi, Prut'ta Baltacı Mehmet Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusuna yenilip Azak kalesini yitirdiyse de, Baltık'taki yayılma politikasını yürüttü: Birlikleri Almanya'nın bağrına kadar ilerliyor, Elbe'ye varıyor, oradan İsveçlileri kovuyordu; Prusya kralı, daha şimdiden, Polonya'yı bölüşmeyi öneriyordu ona. Bu arada, Petro, ikinci yolculuğunu yaptı Batı'ya (1717); ne var ki, başka ulusların «rahlei tedris»inde dünyayı öğrenmek isteyen cahil bir prens değildi artık bu, Fransa'ya bile bağlaşıklığını öneren zaferler kazanmış bir kişiydi.

Büyük Petro, bu savaşlar boyunca, özellikle de dış tehlikeler uzaklaştırıldıktan sonra, Rusya'yı «**Batılılaştırma**»ya girişti. Ne var ki, bir öğretiye dayanmayan, Batı'da kendi gördüğü, bir bölümü de yabancı danışmanlarının raporlarından -günü gününe- esinlenen reformlardı bunlar. İyi düzenlenmiş bir ordu ve polis örgütüne dayanarak zorla kabul ettirmeye kalktı bunları.

Neler yaptı?

Avrupa'dan ilk dönüşünde, erkeklerin sakallarını kesmelerini emretti (oysa Ruslar için günahtı bu); kadınların peçe, uzun elbise, *terem* giymelerini yasakladı, Macar ya da Alman biçimi

elbise giyilmesini dayattı; tütün içilecekti (bu da bir başka günahtı Ruslarca); takvimi değiştirdi, yılı Eylül yerine Ocak ayından, tarihlemeyi de, -Rusların yaptıkları gibi- dünyanın kuruluşundan değil, İsa'nın doğuşundan başlattı.

Biçimde de kalsa, Doğulu bir toplum için önemliydi bunlar.

Fransa'nın mutlakçı ilkeleri kadar, Prusya ve İsveç'in pratik deneyimlerinden de esinlenerek, **devlet örgütünü temelden değiştirdi.**

> Süreklilik kazanan ordu kadrolarını, iki muhafız alayı sağlıyordu; bu kadrolar, soylular için bir okul hizmeti görüyor ve bir askerî kast oluşturuyordu aynı zamanda. Petro, başlarda, kendisine yardımcı olacak özel bir şansölyelik kurdu (1700); daha sonra, git gide bu kuruluşun yerini alacak, idarî ve malî işleyişi destekliyecek ve yokluğu sırasında Çarın görevlerini yüklenecek dokuz kişilik bir Senato oluşturdu (1711). Yavaş yavaş sekiz idare bölgesi belirlendi: Hepsinin başı olan -meslekten- bir general, tüm askerî, malî ve adlî yetkileri elinde topluyordu. Ülke illere, iller ilçelere, onlar da bucaklara bölündü. Her ilin başında, Çarın atadığı bir Komiser vardı. Böylece Senato, bölge yöneticisi, il yöneticisi, hepsi de Çarın görevlileriydiler ve onun yetkilerine sahiptiler. Hepsi de soylular arasından seçiliyordu bunların. İlçe görevlilerini yerel soylular seçiyordu, başlıca görevleri de vergileri toplamaktı. Bucaklarda köylüler, aynı zamanda vergi de toplayan bir Adalet Divanı seçiyorlardı. Kentler, kendileri de bizzat vergi koyabiliyor ve dağılımını ve toplanmasını seçilmiş organlara bırakabiliyorlardı. Bireyler ya da halkın çeşitli zümrelerince seçilmiş heyetler ve hepsinin de Çar görevlilerinden oluşan -hiyerarşiye tâbi- bir şebekece denetlenmesi: İşte yönetim anlayışı!
>
> Ne var ki, Senato'nun yetersizliği görüldü. Onunla, idare bölgeleri arasında bir halka eksikti; Petro, İsveç'in -bir tür Bakanlık görevi anlamına- kollejler sistemiyle gidermeye kalktı bunu: Adalet, Dış İşleri, Amirallik, Savaş, Maliye Bakanlığı kuruldu; 1712 yılından başlıyarak da, Ticaret Bakanlığı kurulacaktı.

Subaylar gibi, belli başlı tüm görevler için de, Petro, soylulardan yararlandı; **devlet hizmetinde** sayıldı hepsi de. Şöyle ki: Soylular, atalarından kalan toprakları tek bir mirasçıya bırakacaklardı; böylece, işletmelerin verimliliği düşmeyecek, öte yandan soyluların öbür çocukları ticaret (soyluların bazı meslekler-

de çalışması yasağının kaldırılması) ve devlet hizmetleri için serbest kalacaklardı; *çin* diye adlandırılan örgütlenişe göre, soylulara, üç türlü hizmet olanağı veriliyordu ki, bunlar, askerî, sivil hizmetlerle saray hizmetleriydi ve, bazı kademelerin dışında, bu hizmetler miras yoluyla geçemiyordu. Soyluları devlet hizmetinde saymasına karşılık, Çar, onlarla, köylüler arasındaki ilişkiye karışmadı pek. Özgür ya da serf, bütün köylülerin topraklarını terketmeleri de yasaklandı; böylece, köylüleri soylu mülk sahiplerinin iradesine terkederek, serfliği desteklemiş oluyordu. Devlet hizmetinde çalışanların yetişmesi amacıyla, temel öğretimini matematiğe dayandıran ilk ve orta dereceli okullar, yüksek okullar vardı; Petro, mühendislik, topçuluk ve denizcilik okullarıyla tamamladı bunları; soylular, bu okullara gitmek zorundaydılar.

Uygulamada, asıl ilgilendiği **ordu** ve **donanma** idi. Askerî harcamaları için, para gerekiyordu kendisine: Vergileri arttırdı; uyruklarının ödeyebilmesi için de zengin etmeye kalktı onları. Çar, Colbert'in yaptığı gibi, **sanayicileri ve tacirleri destekledi:** Bol emek gücü adına, serfleri, hattâ mahkûmları sürdü önlerine; paraca yardımlarda bulundu, kimi zaman soylulaştırdı onları. Altın, bakır ve demir madenlerinin işletilmesini destekledi; kanallar kazdırdı, Moskova ile Astrakhan fuarlarını koruyup gözetti; son olarak da, Petrograd'ı kurdu ve şenlendirdi: İlk kuruluş çalışmalarına 1703'te başlanan kentin nüfusu, Petro öldüğünde 100.000 kişiydi ve, yalnız yeni Rusya'nın başkenti değil, Arkhangelsk'in yerine, büyük bir ticaret limanı da olup çıkmıştı. 1714'te de, başkenti, dış ticaretin büyük bir bölümünün yürütüldüğü Petrograd'a taşıdı.

Büyük Petro, geleneklere bağlı ruhbanın, reformlarına ne denli karşı olduğunu, daha baştan hissetmişti. Rus Kilisesinin başında bir patrik bulunuyordu. O, 1700 yılında öldüğünde, Çar, yerine bir başkasını atamadı. 1721'de, Bakanlıkları kurduğunda, onlardan birine ruhbanın yönetimi görevini verdi: **Kutsal Sinod** diye adlandırılan bu organ, dokuz piskopostan oluşuyordu; ancak aralarına, kendisini temsil etmek üzere, bir laik görevliyi katmayı da ihmal etmedi, ve uygulamada Rus kilisesini bu «savcı» yönetti.

Âdetleri ve dini de içine alan bütün bu reformların, toplumda bir **muhalefetle** karşılaşması kaçınılmazdı. **Muhalefet, eski**

Rus aristokrasisinden geliyordu; halk kitlelerinin gözünde ise, Petro, düpedüz bir «Deccal»dı. Bu genel düşmanlık duygusunu, Çareviç Aleksey de paylaşıyordu: Yeni düşüncelere alabildiğine karşı bir çevrede yetişmiş bu bilgisiz ve tembel genç, Petro'nun mirasçısı olacaktı ve iktidara geldiğinde babasının tüm yaptıklarını yıkacağını gizlemiyordu; İsveç'in elinden alınan ülkeleri bile ona geri vereceği söylenenler arasındaydı. Çar, Aleksey'in elinden, taht üzerindeki tüm hakları aldı önce; arkasından da, yargılatıp ölüme mahkûm ettirdi onu.

Aleksey, hapishanede işkence altında can verdi (1718).

Muhalefet saklanıyordu, ama güçlüydü. Kim sürdürecekti başlanmış eseri? Petro, mirasçısını belirleyecek zamanı bulamadan öldü (1725). Öyle de olsa eser sürdü; Çünkü Çar, ustaca davranmış, *çin*'i kurarak, **devlet görevlisi soylularla devletin çıkarını birbirine bağlamıştı.** Böylece, devletin yok olması, bu sınıfın da ölümü demek olacaktı. Öte yandan, Büyük Petro, tüm geriye dönüş tehlikesini ortadan kaldırmak amacıyla, Çar'ın, kendi yerine geçecek olanı kendisinin belirlemesine -1721 Fermanı- karar vermişti; eski Rusya'nın geleneklerine dönmekten yana olan mirasçılar saf dışı bırakılabilecekti bu yolla. Petro'nun eserinin sürmesi elbette sadece bu önlemlere bağlı değil; en başta, şurada aramalı onu: O zamanki Rusya için, «Batılılaşma»nın dışında başka bir seçenek yoktu. Büyük Petro, bunu gördü ve uyguladı. Acı ekerek, gözyaşı biçerek olmuştur bu uygulama, ama olmuştur. Modern Rusya, hiç kuşkusuz onun eseridir. Türkiye'de -gırtlağına değin Rus düşmanlığıyla dolu- gerici tarihçilik, ondan «Deli Petro» diye sözeder; öfkesinin şiddetine bakarak, bu sıfatı -belki- yakıştırabiliriz ona; ama tüm eseri göz önüne alındığında, gerçekten «Büyük Petro»dur o. Puşkin, *«Tunç Süvari»* adlı şiirinde onu anlatırken bir yerinde öyle der, ve ne kadar da güzeldir söylediği:

Akıp giden suların kıyısında ayakta
Büyük düşüncelerle dolu kafası
Uzaklara bakıyor...

BÖLÜM IV

XVII. YÜZYILDA AVRUPA KÜLTÜRÜ: (1) SANAT VE DİN

XVII. yüzyılda, Avrupa kültür yaşamı, kökü daha önceki yıllara giden bunalımlara doludur. Feodal ilişkilerin çözülüşü ile kapitalizmin ilerleyişinin büyük hız kazandığı bir ortamda, bu süreç, iktisadî, sosyal ve siyasal yaşama damgasını vururken, kültür yaşamını da etkileyecekti elbette. Nedir XVII. yüzyıl Avrupa kültürünün başta gelen niteliği? Sanat ve edebiyatta **barok** ve **klasik çatışmasının** yanı sıra, asıl **bilimde kesin dönüşümlerin** ortaya çıkışı. Batı'nın hemen tüm uluslarının yetiştirdiği bilginler, bilimde büyük fetihlere yol açmışlardır: İtalyanların Galilei ile Toricelli'si; Almanların Kepler ile Leibniz'i; Fransızların Descartes ile Pascal'i; son olarak da, İngilizlerin Newton ile Harvey'i vardır. Bu bilimsel gelişmenin ortaya çıkardığı felsefe hareketi de pek önemli: Descartes ile Spinoza'nın adlarını analım hemen. Siyasal düşüncenin aldığı mesafe de büyük: XVII. yüzyıl, Locke'ın yaşadığı bir yüzyıl.

I

BAROK-KLASİK ÇATIŞMASI

Kültürde ilk gözümüze çarpanlardan biri, duyarlılıktaki bunalım; XVII. yüzyılda doruğuna çıkar bu ve sanat alanında görülür önce. **Barok,** diye anılır bu sanat. Çok geçmeden, klasisizm bu bunalıma bir çözüm olarak ortaya çıkacaktır.

Neydi bu barok?

BAROK SANATIN DOĞUŞU

Barokun ilk belirtileri, Roma yağmasının (1527) arkasından İtalya'da doğdu; özellikle XVI. yüzyılın son otuz yılında

– bütün çizgileriyle – belirginleşti; merkezi de Roma oldu. Karşı-Reformun sanatı olarak ortaya çıkıyordu bu ve Tranto Konsili'nin görüşlerini dile getiriyordu. İtalya'nın dışında yayıldığı yerler, İspanya, Fransa, Flandra, Güney Almanya, Avusturya, Polonya, tüm katolik ülkeler; öteki ülkeler kapalı kaldı buna. Bununla beraber, barok duyarlılığa katolik olmayan kimi ülkelerde de rastlarız. Barok, XVII. yüzyılda boyutları daha da genişleyen, iktisadî, sosyal, siyasal, düşünsel bunalımlarla ilişkiliydi.

Barok, bir **duyarlık biçimi**; bu yanıyla da çeşitli dönemlerde bulabiliyoruz onu. Barok, özgürlük, kurallara ve ölçülere sırt çeviriş; zıtları bir arada toplama. Barokta, gizem ve doğa üstü, heyecan ve tutku zevki var; öte yandan, doğa ve folklordaki güzelliklere duyulan yakınlık. Barok, Evrenin derin güçleriyle birleşmeyi arıyor; onların önünde kendinden geçiyor ve kutsallaştırıyor onları. Evrenle ilgili, panteist doğanın yaratıcı atılımını arayan bir sanat bu; hareketli, gürültülü, çevreleyip saran, göz kamaştırıcı, zengin.

Baroku en iyi dile getiren ressam da **Rubens** (1577-1640) belki.

Nedir gördüğümüz onda?

Başta yaşamın savurganlığı, taşkınlığı. «Doğurganlığını dünyalar yaratarak dindiren ve bundan da zevk duyan bir Hint tanrısı gibidir o». Sonsuz genişlikteki konulara el atar: Bir saltanatın tarihi, antik masal, Tevrat, İsa'nın yaşamı, son hüküm. Uçsuz bucaksız ruh dünyasında, her şey genişler, kanatlanır. Gerçeği yeniden yaratır; ve figürleri gerçekliği aşarlar. Kadınları çizerken Flaman kadınlarından esinlenmiştir; ama aslında Evrenle ilgili tiplerdir bunlar. İsa'yı mı anlatıyor? İşkenceye uğramış bir kişi değildir o; acıyı ve ölümü daha şimdiden yenmiş bir insan. İmge dünyası, duyguların son kerteye vardığı bir dünya. *Avlan*nda, öfke ve kudurganlık yarıp, parçalar. *Amazonların Savaşları*nda, yakıp yıkma içgüdüsü titretir insanı. *Kermesi*nde, içilmez, içkiye boğulur insanlar; dansa davet yoktur, kaçırılır, kucaklaşma görmeyiz, birbirine karışıp yok olur kişiler; bedensel hazların çılgınlığı, Rubens'in dünyasında, yangına tutulmuş insanlığı kavurur durur. Resme bir gerginlik getirmek için, gerçek renkleri bir yana bırakır ressam: Bedenler esmerdir, ağaçlar turuncu. Beklenmedik zıtları çoğaltır; çiğ dokunuşları, ışıktan fışkırmala-

rı. Nesnelerle canlılar arasında gizemli bir haberleşme vardır. Biçimler asıl çizgilerini yitirirler; bedenle onu saran hava kaynaşır birbirine. Işık, evrensel yaşamın yürüyüşü gibi, akışkan bir şeydir. Yemişlerle dolu bir tacın içinde tombul çocuklar, besleyici doğanın en lezzetli yemişleridir bir yerde. Periler akışkan, sıcak, yürek oynatan ve ışık saçan bir cevherdirler; yaşamın akışı

47. – Rubens (kendi eseri, üstte); «Castor ve Pollux» adlı tablosu (altta)

içinde de durmadan yenilenirler. Rönesansın düşünülüp taşınılmış simetri ve dengesi yerine, Rubens'in resminde her şey hareket halindedir; atılış ve yükseliş içinde. Başlıca figürler ikinci plâna geçmiş, merkezin sağına, soluna serpilmişlerdir. Grupları grupların, figürleri figürlerin karşısına koymak yerine, ressam, tek başına figürleri, grupların karşısına da pekâlâ koyabilmektedir. Gürültülü bir bütün içinde, bağlantı, seyirciyi çekip alan genel ahenkten doğmaktadır.

Özetle, Rubens'in sanatı, her an yenilenen güçlerin durmadan mayalandığı bir Evreni ve sürekli oluşum içindeki bir dünyayı dile getirir; bu dünyada, hep akışkan haldeki biçimler, sonsuz bir uzayda, sınırsız bir zaman içinde, yaşamın ebedi hareketine uyarak, birbirini yokeder ve yeniden yaratırlar birbirlerini.

Rubens, Karşı-Reformun, Tranto Konsilinin yeniden onardığı hümanizmanın ressamıdır. Ne var ki, barok uygulanış, barok sanata direnir diye bilinen merkezlerde bile görülmektedir.

> Örneğin, Birleşik-Eyaletlerde **Rembrandt** (1606-1669), barok bir sanatçıdır; belki İtalyan ve İspanyollardan daha çok, hâttâ belki Rubens'ten de fazla barok. Güneyin barokları, düz çizgileri hareketlerle kırarlar; düzlemleri ve kitleleri harekete geçirir, melekleri ve kumaşları bir büyük rüzgâr esmişçesine uçuştururlar. Rembrandt, ışığın ve gölgenin çok kutuplu dağılışına başvurarak, hareketi, yapının kısa aralıkları içine sokar. Tintoretto, Greco, çizgileri kırarken, geniş aralıklı çizgileri olduğu gibi bırakırlar; Rembrandt, çizgiyi titreyişlerle parçalara ayırır. Güneylilerde, birbirini çabucak izleyen yığınla niyet vardır. Rembrandt, her an, birbirine zıt niyetleri bir arada bulundurur; ışığı gölgeye içirtir ve ışık, gölgenin içinde, dağılmadan titreşip durarak, öylece boşlukta kalır. Rembrandt, barokun niteliklerini son çizgisine vardırır.

Barok duyarlık, IV. Henri ve XIII. Louis dönemi Fransız mimarlığına, daha az ölçülerde de olsa, aynı dönem İtalyan ya da İspanyol mimarlığına benzer biçimde canlılık getirir. Ne var ki, bu duyarlık, yazarlarınkinden farklı değildir: Kiminde yapmacıklık, kiminde tumturaklılık, kiminde kahramanlık, kiminde palavracılık görürüz. Herkes tiyatro delisidir; Sarayın ve kentin tutkusudur o. Oysa tiyatroda çoğu kez kurallar unutulur; ne zaman, ne yer ve ne de ses birliği vardır: Sarhoş bağırtılarının arkasından adam öldürmeler gelir, dehşet verici görünümleri şeh-

vet düşkünü sahneler izler; insan tutkuları tüm doğayla uzlaşmıştır. Doğa-üstü güçler karışır işin içine; sihir ve büyü ağır basar; rastlantı inanılmaz bir rol oynar. Seyirciler güçlü heyecanlar ister. Sahnede dövüşülür, vuruşulur; kafası kesilmiş, yüreği çıkarılmış cesetler gösterilir; kim zaman, trajedi, bütün oyuncuların herkesin önünde canlarına kıymalarıyla son bulur. Olağanüstü yaradılışların, doruğuna varmış tutkuların dile getirilmesi beklenir: Korkunç öc alışlar, -sahnede ırza geçme gibi- çığırından çıkmış arzular; zina, genç kızların baştan çıkarılması; kızkardeşin ırzına geçme, babayla kızının yatması, yani fücür yaygınlaşır. Aşk, âşığın gücünü yüz misline çıkarır; ve, bu güç, en korkutucu engelleri aranır durur.

Edebiyatta rol oynayan yapmacılıktır.

Tiyatroda perili sahneler, geniş sütunlar, büyülü bahçeler aranılır. Bunun yanı sıra, günlük yaşamda da, zenginler, çok renkli mobilyalar, mine işlemeli büfeler, Çin porselenleri, kristal vazolar, dallı çiçekli sandıklar, Venedik aynaları, kadifeler, ipekliler, sırma ve sim işlemeli kumaşlar, Türk ve Çin halıları, resimle kaplı kirişleri aranır olurlar. Şatolarda, galeriler lükslerıyle göz kamaştırır ve göz aldatıcı hünerleriyle şaşırtırlar insanları. Günlük yaşamda olağanüstülük, çekicilik ve gerginlik hüküm sürer.

Nereden geliyordu bütün bunlar?

İçerdeki bu düzensizlik, yaşamın arkasından -elden kaçıyormuşcasına- bu koşuş, bu güçlü ve şiddetli duygulara olan gereksinme, bu bütün gerginliğiyle yaşadığını duyma arzusu, bütün bunlar, sefaletlerden, savaşlardan, açlık ve salgınlardan, herkesi her an tehdit eden yıkıcı nedenlerden gelmiyor muydu? Bunların kaynağında, insanı kendi yurtdaşlarının, ailesi efradının, dostlarının, hattâ kendi kendisinin karşısına çıkaran sınıf ve parti mücadeleleri, dinsel ve siyasal uyuşmazlıklar yok muydu? Acılı anılar, gelecek kaygısı, korku ve vahşet alışkanlıkları yol açmış değil miydi bunlara? Bir iç sıkıntısını itiraf, aynı zamanda bir kaçış aracı değil de neydiler? Ve bütün bunlar, düşünce dünyasındaki düzensizliğin sosyal ve siyasal karışıklığın da bir nedeni olmuyorlar mıydı ayrıca?

Mutlakiyet, iyice yerleştikten sonra, **ideoloji bakımından** da kendine dayanaklar sağlamak zorundaydı. Yönetimin ideoloji sorunlarına gösterdiği dikkat, düşüncelerini topluma dayatarak bir yön çizme konusunda yaptığı girişimler de buradan geliyor. Bu amaca hizmet etmek üzere, o dev örgütü ile, Katolik Kilisesi bulunuyordu ön plânda; taifesini, işçiler arasına olduğu kadar, açlığın pençesindeki bölgelere, ya da burjuvalar arasına da salmış Saint-Sacrement Derneği gibi toplulukların vaazcılarını da katmalı buna. Sofuluk, yazgıya boyun eğme ve perhiz vaaz edenler, sayısız «ermiş», kendilerini yoksullara adayanlar, iyilik sevenler, koruyucular, iyi örflerden yana olanlar, özetle, bir haşarat bulutu, «yatıştırma» amacıyla, Fransız halkını kuşatmıştı. Ancak, halkın kültür düzeyi de alabildiğine düşüktü. Boş inançlar hüküm sürüyordu; yargıçlar, bitip tükenmez büyücülük davalarıyla, hem de ciddi olarak uğraşıyorlardı. Yığınların tek okuma kaynağı, her türden kitapçıklardı; bu kitapçıklar, dünyasal konulara dönme, ilgi alanını belli bir ölçüde genişletme eğilimin de tanıkları.

Siyasette olduğu gibi, **düşünce alanında** da, düzen ve **merkeziyetçilik arayışı** görüyoruz. Yazarların ve sanatçıların uymak zorunda oldukları kimi ilkeleri saptamak amacıyla, devlet, yetkili kişilerden oluşan kuruluşlar, yani **akademiler** kurdu: Richelieu, dilin iyi kullanılması için «Fransız Akademisi» örgütledi; Mazarin, onu örnek alıp, «Resim ve Heykel Akademisi»ni; «Müzik Akademisi»ni, «Yazıtlar Akademisi»ni ve son olarak da, çalışmalarını İtalya'ya gidip ilerletmek isteyen sanatçılar için Roma'da «Fransız Akademisi»ni kurdu. Devlet, iktisadî yaşamı nasıl yönlendiriyorsa, düşünce yaşamını da yönlendiriyordu. XIV. Louis, sanatların koruyuculuğuna soyunmuştu. Resimde, gösterişli ve şatafatlı bir biçeme gidilmişti; kral, ressamın fırçasında bir yarı-tanrı biçimine bürünmektedir. Sadece birkaç sanatçı bu biçemden yakalarını sıyırabildiler: Peyzajcı **Claude Lorrain** (1600-1682) ile, gravür ustası Jacques Callot (1592-1635).

Edebiyatta, Richelieu'nün koruduğu şair Chapelain'in, Sarayda özel bir yeri vardı: Ressamlara ve yazarlara yardımlar ve ödüller onun önerisiyle dağıtılıyordu; böylece, Sarayın kuyruğu-

na takılan sanatçılar da, mutlakiyetin gücünü ve büyüklüğünü övmek, XIV. Louis ile çevresindekileri eğlendirmekle yükümlü idiler. Ayrıcalıklar burada da hüküm sürüyordu: Böylece, 1672'de, Lully, rakiplerini saf dışı bırakmasını bildi ve bestecilikte hemen hemen bir tekel kuruldu; bu ayrıcalığı, kendi gedikli libretto yazarı, ikinci sınıf bir oyun yazarı Philippe Quinault'la da paylaştı.

Bununla beraber, her şey de keyfince yönetilemedi ve XVII. yüzyıl edebiyatı, kendi akışına uydu. Mutlakiyetin tezgâhladığı düzenleme, Rönesansın kurtarıcı anlayışını -kesin olarak- boğamadı ve **«Özgür düşünürler»** (libertins)'in eserlerinde gelişmesini sürdürdü; bu insanları ise, yönetim, desteklemediği gibi, çoğu kez de sıkı sıkıya koğuşturuyordu. Fronde hareketi sırasında ve ertesinde, materyalist filozof Pierre Gassendi, bir özgür-düşünür olarak eylemini sürdürdü; ilahiyatçıların görüşlerini reddediyor ve Kopernik sistemi üzerine açıklamalarda bulunuyordu.

Bunun gibi, şair **Savinien de Cyrano de Bergerac** (1619-1665), parlamenter Fronde sırasında, halkın nefret ettiği Mazarin'i, acı yergilerinin hedefi yaptı. *Agrippina'nın Ölümü* adıyla, imparator Tiberius'un despotluğunu ortaya koyan trajedisini yazdı; en anlamlı eserleri düşsel öyküleridir: *Aydaki Devletler ve İmparatorların Komik Tarihi* ile *Güneşteki Devlet ve İmparatorların Komik Tarihi*. Bir başka özgür düşünceli yazar, **Paul Scarron** (1610-1660), Mazarin aleyhinde yığınla yergilerin yanı sıra, halkın tuttuğu komediler, gülünç şiirler kaleme aldı; Fransız edebiyatının ilk gerçekçi romanlarından biri de onundur: *Komik Roman*.

Ayrıca, aristokrasiden gelen muhalefet eğilimi de, yürürlükteki resmî klasisizmin dışında edebî geleneğini korudu. Bunlar arasında, eserleri salonlarda hoş vakit geçirmenin çok ötesine giden iki yazar tanıyoruz: **François de la Rochefoucauld** (1613-1680) ile **Marie de la Fayette** (1634-1693). O ünlü **Özdeyişlerinde**, La Rochefoucauld, usta bir biçemci ve sınıfının insanlarının ruh halini pek iyi tanıyan bir kişi olarak ortaya çıkar; yazar, bu ruh halini bütün insanlığa yayar'ki, kötümserliği de oradan gelir. La Rochefoucauld'la beraber çalıştığı açık olan Marie de la Fayette de, Fransızcanın ilk psikolojik romanını bırakıp bize: *Princesse de Clèves*.

En çok izleyicisi olan ve en büyük yeteneklerin kişiliklerini dile getirdikleri **akım klasisizm** idi; öyle olduğu için de, sanatsal akımları kendisine bağlı kılmak amacıyla, yönetim klasisizme güveniyordu. Bununla beraber, en büyük klasik yazarlar, mutlakiyetçi ideolojinin çerçevsini aşmayı başardılar ve edebiyat tarihinde unutulmaz bir iz bıraktılar: Nicolas Boileu böyledir; Jean Racine, Molière, Jean de la Fontaine ve Jean de la Bruyère böyle.

Yergici, eleştirici ve edebiyat kuramcısı olarak tanınan **Nicolas Boileau** (1635-1711), 1674 yılında, *Şiir Sanatı* adlı bir eser yayınladı. Boileau, bu eserinde, sanatı, doğaya bir öykünme ve aklın kendini açığa vurması olarak alıyordu. Bir yandan salon aristokratlarının baş üstünde tuttukları estetizmle, öte yandan halk sanatının kabalığıyla mücadele edip, şiirin kurallarını saptadı; alabildiğine yumuşak ve genişti bu kurallar ve Racine'in psikolojik trajedisi olduğu kadar, arkadan klasisizmin siyasal trajedisi de söyleyeceğini kolayca söyleyebildi bunların içinde.

XVII. yüzyılın -giderek, XVIII. yüzyılın- klasismi, sadece Fransa'ya özgü bir olay değildir; Avrupa edebiyatının bütününe egemen bir olgudur o. Bununla beraber, klasisizmin en yetkin örneklerini Fransız edebiyatı koydu ortaya. Bir sanat akımı olarak klasisizm, mutalkiyetçi rejimin güçlendirilmesiyle aynı zamana rastlar. Buradan kalkarak, bazılarının yaptığı gibi, Fransa'da doruğuna çıkmış mutlakiyetle klasik trajedinin gelişmesi arasında bir bağlantı kurmalı mı? Doğrudan doğruya bir ilişkinin olduğu kuşkulu; ancak, farklı içerik taşıyan bu iki sosyal olayın zaman plânındaki rastlaşmasını da, öyle pek olağan görmemeli.

Klasisizm, kelimenin kendisinin de gösterdiği gibi, **antik kültü yeniden canlandırma** amacını taşıyordu. Geçip gitmiş bir devrin dış koşullarıyla duygular dünyasını, XVII. yüzyıl, giderek XVIII. yüzyıl toplumuna yeniden yerleştirme deneyimi idi bu. Klasik eserlerde gördüğümüz o birazcık yapma görünüş, o zorlama, sert nitelik buradan gelir. Klasik yazarlara sorduğunuzda, tek amaçlarının, sosyal dünyayı kendi gerçekliği içinde dile getirmek olduğunu söylüyorlardı; ne var ki, bu sosyal dünya, alabildiğine ülküselleştiriliyor, cilâlanıyor ve güzelleştiriliyordu onların kaleminde. Klasik edebiyatın yapmacıklığı olarak, önce tumturaklılığı çarptı gözlere; ancak, daha sonra, bütün bu yapma yanlar saldırıya uğradı. Öyle de olsa, klasisizm, başlarda büyük eser-

ler koydu ortaya; o devrin insanlarının olduğu gibi, sonraki kuşakların da üzerinde etkisi büyük oldu bunların.

Klâsik yazarlar arasında ilk yer, kuşkusuz **Pierre Corneille** (1606-1684)'in. Bir avukatın oğlu olup, kendi de avukat olan Corneille, başlarda kendisine hiçbir ün sağlamayan komik ya da yarı-komik mısralar yazdı. Onun, klasik bir yazar olarak yaşamı, 1636'da yayımladığı, ilk -ve daha sonra ünlü- trajedisi *La Cid* ile başlar. Le Cid, klasik trajedinin bir örneği, daha doğrusu bir ölçütüdür. Eser, klasik trajedinin gereği -yer, zaman ve eylem olarak- üç birim üstüne kurulmuştur. Bu kurala uymanın gerektirdiği disiplin, tiyatro eserine, belli bir kesinlik, bir tür tamlık kazandırıyordu başlarda; ancak, daha sonra, biçemin kanunlarına sıkı sıkıya uyma saplantısı, sanatsal gelişmenin bir engeli haline geldi. Klasik trajedilerin çoğu, önceden konmuş bir sorunsal, **ödevle tutkunun uyuşmazlığı** üstüne kuruludur. İnsanları harekete geçiren tutkudur; ve insanlar, geçici isteklere, kalbin ya da öteki duyguların dürtülerine kapılıp gitmek eğilimindedirler. Ancak, insanın en yüce eğilimi. ödevin yerine getirilmesidir; onu gerçekleştirebilmek için de, istekleri ve tutkuları örtüp bastırmak gerekir. Bu düşünce, bütün klasik trajedilerin dayandığı temel yasa oldu.

Trajedi yazarı olarak Corneille, kahramanlarını, ilk Çağ'dan özellikle de eski Roma'dan almayı yeğliyordu. Onun en çok başarı kazanmış eseri de Horace'tır. Titus-Livius'un bir öyküsünden esinlenen eser, ödev ve tutku zıtlığını işler. *Cinna ya da Augustus'un İyi Yürekliliği* adlı trajedisi de, özellikle yazarın ölümünü izleyen yıllarda büyük başarı kazandı. Eserin öyküsü, Cumhuriyetçi bir aristokrat grubu ile, güçlü, bilge ve yüce gönüllü bir hükümdar arasındaki dramatik uyuşmazlığı işler. Trajedi, Cinna adını da taşısa, eserin gerçek kahramanı Augustus'tur; ve Augustus, manevi nitelikleriyle, zekâsı, hareketlerindeki soyluluk ve kesinlikle hasımlarına egemen olmaktadır.

Corneille'in trajedilerinde, tanıtlanmak istenen siyasal düşüncenin ana çizgisini yakalamak zor değil: Krallık iktidarını ya da onun temsilcilerinden birini hasımlarıyla karşı karşıya getiren uyuşmazlıklarda, yarar ve zafer kralın oluyordu hep. *Le Cid,* sarayca kötü karşılandı önce ve Corneille, uzun yıllar Rouen'a çekilmek zorunda kaldı; ancak, son eserleri, büyük ölçüde, krallık iktidarının tarihsel plânda doğrulanması ve yüceltilmesidir.

Corneille'in, zamanında sanatsal yaratışın doruğu olarak görülen eserleri, belli ölçüde, bugün de ilgi çekiyor; ne var ki, sanatsal olmaktan çok tarihsel bakımdandır bu ilgi. Uyuşmazlıkları ele alışında -bir bakıma- bir zorlama vardır onda; çünkü, her şey, daha önceden öngörülmüş bir şemaya göre akıp gitmek zorundaydı. Öyle olunca da, Corneille'in ilk trajedilerini okuyanlar, sonrakileri de tanımış olur.

Klasiklerde, özellikle de Corneille'de -pek açık görülen ikinci eksiklik, **kişilerdeki tek biçimlilik** ve **dildeki basma kalıpçılıktır**; insanları et ve kemikten varlıklar halinde almaktan çok, soyutlamaya gidiyor, niteliklerini ya da eksikliklerini ülküselleştiriyorlardı onların.

Klasik okulun ikinci büyük adı, **jean Racine** (1639-1699)'dir. Klasiklerin ikinci kuşağındandır o; bir çok yönden Corneille'den farklıdır ve onun yıldızını söndürebilmesi de hayli güç olmuştur kendisi için. Racine, bir saray şairi olarak, başlarda hayli bayağı şeyler yazdı ve başkalarına öykünüp çocuksu trajediler kaleme aldı. Ününü ise, *Andromaque* adlı trajedisi, 1667'de, sahnede büyük bir başarı kazandığında sağladı. Adının gösterdiği gibi, bu piyes de İlk Çağ'dan alır konusunu.

Bu ilk trajedide, Racine de, Corneille'in bir çömezi ve sadık bir izleyicisi olarak çıkar karşımıza. Bununla beraber, tiyatronun oyun listesinde pek fazla kalmasa da, bu piyesinde bile, Racine'i, ünlü selefinden ayıran kimi noktalar vardır: Bu trajedi, yaşamın gerçekliğine çok daha yakındır. Corneille gibi, o da, gergin uyuşmazlıklara, zayıf ama büyük bir görev duygusuyla donanmış kişilerdeki tutkuların mücadelesine ilgi duyuyordu. Ancak, yaşayan gerçekliğin içine dalmaktan da korkmuyordu; tutku, yenilgisi önceden kabul edilmiş bir şey değildi ona göre. Belli bir ölçüde, insana yaklaşıyor ve iç dünyasına giriyordu onun. İşte bu psikolojik gerçeğe uygunluktur Racine'in eserlerinde ağır basan.

O yıllar, siyasal konular modaydı ve Racine, çıkarlarının bilincinde bir yazar olarak, döneminin emirlerine uydu. 1669'da oynanan *Britannicus* adlı trajedisi, büyük ün kazandırır ona; eserin siyasal içeriği de pek açıktır: Despotluğun eleştirisi. Çağdaşları, Racine'in kimi hedef tuttuğu konusunda hayli tahmin yürütüp durdular: Eski Roma'nın büyük acılara mal olan tiranı mıydı bu, yoksa XIV. Louis miydi? Racine, seyircinin kafasını karıştıran bu soru üstünde şöyle yukarıdan bir kuşku dolaştırıyordu; Corneille'in tersine, tutkuların mayalandığı, cinayetlerin ve karanlık oyunların tezgâhlandığı bir yerin, Sarayın eleştiricisi olarak gözüküyordu.

Ününü pekiştiren bir başka eseri daha oldu: *Phèdre*. Klasik oyun yazarlığının en başarılı eserlerinden biri olan *Phèdre*, insafsız zamana direndi ve tiyatroların programlarından hiç çıkmadı. Onun büyük başarısı, sahneye çıkardığı -o Racine'e vergi psikolojik inceliklerle örülü- trajik uyuşmazlıklarla açıklanamaz yalnız; yazar, kadın yüreğinin gizli ve henüz bilinmeyen köşelerine girmenin ustalığını gösterir burada. Özetle Racine, eserlerinde, yaşamın gerçeğine sadık kalarak, «trajik» olanın soluğunu gezdirmesini bildi. Edebiyatın sonraki gelişmesini derinden etkileyen, özellikle bu yönüdür eserinin.

Molière (1622-1673)'in komedileri, klasisizmin çerçevesinin –bir bakıma– dışına çıkar; ondaki o kendine özgü gerçekçi çizgiler ve halkçı coşku, dostu Boileau'nun eleştirilerine uğramıştı. Oyunları, yaşamın içinden fışkırırlar: Molière'in, *Tartuffe*'üyle ruhbanın kinini üstüne çekmesi, *Don Juan*'ıyla aristokrasinin düşmanlığını kazanması, hiç de rastlantı değil. Oyunlarının çoğuda, Molière, *tiers etat*'nın kendi bilincine varması sorununu koyar ortaya: *Georges Dandin* ile *Kibar Burjuva*, yoksul tabakalardan gelen küçük burjuvalara değerlerini tanıtmayı, soylulara karışmamayı ve onların önünde alçalmamayı öğretir. Öte yandan, *Cimri*'sinde, *tiers état*'nın paraya olan tüşkünlüğünü sergileyip alay ederken, aynı zamanda ailede ve evlilikte sağlam bir ahlâkın ve insansal ilişkilerin değerini de belirtir. Kralın görkemli oyunlara ve, Molière'in kendisinin de katılmaktan hoşlandığı, balelere olan düşkünlüğü, komedi-bale gibi melez bir takım eserler de yazdırttı ona; bunları, örneğin *la Princesse d'Elide* ve başkaları. Racine ve Quinault'la beraber kaleme aldı ve kralın himayesini kazandı bu sayede.

La Fontaine (1621-1695), Molière'le beraber, XVII. yüz-

48. – Molière

yıl Fransız edebiyatında halk dilinin temsilcisidir. Özgür-düşünürlerin öğrencisi olan La Fontaine, Rönesans döneminin bir çok öykülerini (Boccacio, Marguerite de Navarre, Brantöme), açık-saçık öykülerinde –zarif mısralarla– dile getirdi ve, bu konuda, yaşlanan kralla Madame de Montenon'un dayattıkları kaba sofuluk iklimine Fransız toplumunun direnebilmesine –alabildiğine– yardımcı oldu. La Fontaine'in masallarında çizdiği ise, yüzyılın ikinci yarısının bütün bir Fransız toplumudur; ne hayvanların kralı Aslanı esirger onlarda, ne de «sıradan halk»ı, yani Tavşanı, Kuzuyu, Geyiği soyup soğana çeviren kral çevresini, yani Tilkiyi, Kurdu Ayıyı.

Yaradılışlar (Caracteres)'in yazarı **La Bruyère** (1645-1696)'in, XVII. yüzyılın ikinci yarısında apayrı bir yeri vardır Fransız edebiyatında. Eser, devrin tipik portrelerinden bir seri, toplumda rastlanan basma kalıp çeşitli yaradılışta insanların taslakları olarak düşünülmüştü, ve yazar, bu bakımdan klasisizmin kuramına tamı tamına uyuyordu; ne var ki, başta düşündüğünden çok daha ileriye gitti yazar ve, acı bir gerçekçilikle, bir düzine portre çıkardı karşımıza. Eserde, yer yer, bir sosyal protesto havası sezeriz ki, gelecek yüzyılın edebiyatının habercisidir bu.

Mutlakiyet ve sosyal eşitsizliğe karşı saldırıya **Fénelon** da katılacaktır.

Bu son noktaya, yeniden döneceğiz ileride.

Klasisizmle ilgili başka konulara geçmeden eklemiş olalım: Fransız klasisizminin çekiciliği ve büyüleyiciliği, Fransız edebiyatının XVII. yüzyılın sonlarından başlayarak yabancı edebiyatları büyük ölçüde etkilemesine yol açtı. Ne var ki, Fransız klasisizminin örneksenmesi sonucu doğan eserler, çoğunlukla başarı sağlayamadılar; çünkü, bu eserler, her ülkenin ulusal yetenekleriyle ilgili geleneklere aykırı düşüyordu: İtalya ve İspanya'da Fransız klasisizmi etkisindeki dönem (XVII. yüzyıl sonu ile XVIII. yüzyıl) şaheserler yönünden yoksuldur. İngiltere'de **Joseph Addison** (1672-1719), **John Dryden** (1631-1700) ve **Alexander Pope** (1688-1744), Fransız klasisizmiyle ulusal edebiyatların niteliklerini bağdaştırmayı daha iyi başardılar. Almanya'da, modern edebiyat, klasisizm görünümü altında **Wieland** (1733-1813) ile başlayacak, ancak, kısa bir süre sonra, Fransız etkisine karşı, önce **Lessing** (1729-1781) ile, sonra da *Sturm und Drang* hareketiyle bir tepki olarak ortaya çıkacaktır. Özetle, Fransa dışındaki ülkelerde, «klasik» edebiyat dönemi, Fransız edebiyatında bu terime verilen kesin anlamla, klasisizmin Fransız kültür tarihinde ulaştığı parlaklığa asla ulaşamadı.

II

HIRİSTİYAN HÜMANİZMASI VE TEPKİLERİ

Hıristiyan hümanizması, Kilesinin, eski bir geleneğine, Kilise Babalarının, Ermiş François d'Assise'in ve birçok başka ermişin geleneğine yeniden dönüş. Bunu zafere ulaştıran da Tranto Konsili oldu. Hıristiyan hümanizması, XVI. yüzyılın sonlarından başlayarak, Katolik Avrupa'da yayıldı; XVII. yüzyılın ilk yarısında, Nantes Fermanı ve Din Savaşlarının sona ermesiyle, Fransa'da da açılıp serpildi.

Çok geçmeden tepkiyle de karşılaşacaktır.

Neydi söz konusu olan?

HIRİSTİYAN HÜMANİZMASI

Rönesans, bir uyuşmazlığa yol açmıştı: Orta Çağ'ın tek tapıncı olan Tanrı'ya tapınç ile pagan ilk Çağ'ın mirası olan insana tapınç arasındaki bir uyuşmazlıktı bu. İnsan doğası, temelde iyi ya da kötü müydü? Günaha girmeden onu işleyip geliştirmek mümkün müydü? Sanat, zevk kurtarıcı değerler mi yaratıyordu, yoksa lânetin yollarını mı açıyordu önümüze? Ya bilim? Gurunun, boş merakın dışında bir şey miydi?

Protestanlık, olumsuz yanıt vermişti bu sorulara: İnsan, temelde kötüydü ve eserleri, onu kurtarmaya yardımcı olamazdı. Neredeydi kurtuluş? İmanda! Ya Tanrı ya Mammon, ya Luther'ci mihrabın sadeliği ya Tiziano'nun çıplakları: İkisinden birini seçmek gerekiyordu. Tranto Konsili ise, bu tutuma karşı çıkmıştı: İman yoluyla kurtuluşu dogma plânında mahkûm etmişti; insanın – o sadece ilk günahın bozduğu varlığın – kökeninin iyiliğini, yaradılışın güzelliğini, dünyanın iyi olduğunu hatırlatmıştı. Cizvitler, aslında ordodoksluk olan bu öğretinin savunucuları olmuşlardı; ne var ki, yeni dünyaya uygun hale getirerek, taze bir güç de veriyorlardı ona. Cizvitlerin İspanya'da, Portekiz'de, İtalya'da, Avusturya'da, Güney Almanya'daki başarıları da buradan gelir. «Yeniden fetih» git gide yayılıyordu. Fransa'yı da ele

geçirip, Din Savaşlarının doğurduğu kuşkuculuğu silebilecek miydi?

Aslında, hemen doğmakta olan hıristiyan hümanizması değil, «sofu» hümanizmaydı. Hıristiyan hümanizması, pratikten çok kuramsaldı; halkçı olmaktan çok da aristokratik. Kutsaldan önce gerçeği ve güzeli arıyordu;kalabalıktan çok seçkinlere hitap ediyordu. Bu iki nitelik, onu sofu hümanizmadan ayırıyordu. Gerçekten sofu hümanizma, kişisel ermişliğin okuluydu önce; bir öğreti, kuşkusuz bir ilahiyattı, ama dokunaklı ve bütünüyle pratiğe yönelmişti. Öte yandan, propagandası, tüm müminlere, hattâ en sıradan olanlara erişmek istiyordu. Başka bir deyişle, sofu hümanizma, iç yaşamın gereksinmelerine uygulanmayı aradığı için, hıristiyan hümanizmasının hem ilke, hem de ruhunu, herkesin erişebileceği noktaya getiriyordu.

Bu sofu hümanizmanın en önemli temsilcilerinden biri, **Ermiş François de Sales** (1567-1622) oldu. Onun 1608'de yayınladığı *Sofu Yaşama Giriş* adlı eseri, yeni bir şey getirmiyor, kendisinden önce aynı adla yayınlanmış eserlerin temalarını tekrarlıyordu gerçi; ancak, öylesine ilginç ve okuyucularına öylesine uygun kaleme alınmıştı ki, büyük yankılar yaptı. Kitabında altını çizdiği şunlardı: İnsan iyidir, doğa iyidir; insanî aşk, Tanrısal aşkın yoludur. Kendi'dışına aşk yoluyla çıkmaya alışkın insan, Tanrısal aşka adayabilir varlığını; kendini unutarak,yalnız Tanrı'ya yaranmak kaygısıyla, O'na tam bir güven içinde, O'nun dostluğuyla dolu olarak... Baştan aşağıya aşk ve tatlılık dolu bu öğreti, mistisizme açılmış bir kapıydı. Nitekim, İtalya'dan ve İspanya'dan mistikler sökün etti.

Bu mistik gelişmede kadınların rolü de büyük oldu.

Ne var ki, mistik akımda temel rolü **Bérulle** (1575-1629) oynadı. Babası ve büyükbabası da parlamenter olan Bérulle, Cizvitlerin öğrencisi idi ve Clermont Kolejini bitirdi; Cizvit Derneğinde çalıştı ve bir süre sonra ayrılıp bağımsız rahip olarak kalmaya karar verdi. Aynı zamanda Capucin'lerle ilişki içindeydi. Pek ağırbaşlı bir rahipti, herkesten büyük saygı görüyordu; her türlü mevki ve mansıba sırt çevirmesini bildi; IV. Henri'nin bütün önerileri boşa gitti. Öyle de olsa, bir gün kardinal seçildi.

Büyük kadın mistik Acarie'nin çevresine girdi; François de Sales'i de orada tanıdı. En önemli eseri, *İsa'nın Büyüklükleri Üstüne Denemeleri*, 1623'te yayınladı.

Bérulle'ün görüşü, «Augustinus'cu Tanrı merkezcilik» olarak nitelendirilmiştir.

> Ona göre, Ermiş Augustinus'a dönmelidir. Gerekçesini de şöyle açıklar: Tomas'cı aydınlanma yolu, Tanrı'dan uzaklaşmanın bahanesi olmuştur. Yeniden kendimize dönelim, iç dünyamızı sessizliğe kavuşturalım; ilk kavramlar ve arkasından Tanrı önümüze çıkacaktır. Parmenides zamanında olduğu gibi, mistisizmin bütün dönemlerinde de, dağılış, çoğulculuk, kendisinde Varlık'ı, Bir'i seyretmeyi, bir başka deyişle, tözden töze dokunmayı arar. **Kendimizi değil, Tanrıyı evrenin merkezi yapmalıyız.** Tanrıyı, bir dost, bir Baba olarak görmek patavatsızlıktır; onun Oğul'unu izlemeyi denemeli, yaşamımızı Oğul'un yaşamına uydurmaya bakmalı. Öyle olunca, dua, bir kendimize dönüş, arzularımızı dile getiriş, bir «istek duası» olmaktan çıkar. Dua, kendimizi yetkinleştirmenin bir aracı değildir, onunla, Tanrı karşısındaki bağımlılığımıza katılırız.

Mistik akımda, bir tür «Kopernik devrimi»dir bu. Hareket, böylesi bir ilâhiyatçı temele oturunca, Protestanların Katolikliğe yönelttikleri «dışa dönük din» eleştirisini de alır ellerinden. Hollanda'lı rahip Gomar'ın «Gomarizm»i, Bérulle'ün düşüncesinin Protestanlığa uygulanışıdır. Bu «devrim», Descartes'ı da etkileyecek ve onun düşünceciliğini -belli bir ölçüde- hazırlayacaktır.

Sofu hümanizm, mistisizm, Bérulizm, Kiliseyi derinden derine değiştirdiler. 1516 Konkordasından, sonra, acınacak bir hale dönmüştü Kilise. Kilisede çöküş, imanda çöküşü de getirmişti beraberinde. Din Savaşları boyunca işlenen karşılıklı cinayetler, bir kuşkuculuğa yol açmıştı. Bundan sonraki bölümde göreceğimiz gibi, büyük kentlerde, özellikle Paris'te, bugün «özgür düşünürler» diye adlandırabileceğimiz inançsızlar (libertins) hareketi palazlanıyordu. İşte, hümanisti ve mistiği ile hıristiyan dünyadaki yeni seçkinler, bu durumu değiştirmeye koyulacaktır.

Hali hazır Kiliseyi değiştirmek üzere, Fransa'ya, ünlü İspanyol tarikatı **Karmelitler** sokulur. Arkasından, Bérulle, **Oratoire'ı** kurar; söz konusu olan rahip yetiştirmektir. Cizvitlerin öğrencisi de olsa, Bérulle, Cizvitlerin anlayışından farklı biçimde

örgütler Oratorie'ı: Uzun bir çömezlik aranmaz; kişiliğe boyun eğdirilmek yerine, onu yönlendirmekle uğraşılır, ama öz saklı tutulur. Öte yandan, Oratoire, Cizvit Tarikatı gibi, pek sıkı ve sert bir hiyerarşiye de tâbi tutulmamıştır; böylece, rahiplerin üstünde bir kuruluş olarak görülmez. Oratoire, soyluların ve büyük burjuvazinin eğitiminden çok, halk tabakalarının eğitimine verir kendini. Aynı zamanda, kendini özellikle genç kızların eğitimine adamış **Ursilinler** tarikatı da girer Fransa'ya; arkasından, genç rahibeler yetiştirmek üzere, **Saint-Sulpice Okulu** açılır. 1630 yılına doğru, **Saint-Sacrement Derneği** kurulur; çok geçmeden bütün Fransa'ya yayılacak ve gizli çalıştığı ölçüde güçlenecektir de. Dernek, bir yandan yardım çalışmalarına katılırken, öte yandan özgür düşüncelilere karşı savaşır. Gizli niteliği, iktidarı kaygılandırdığından 1660'da kapatılır.

Avrupa'nın yeniden fethedilmesi gibi güç bir işe, bütün dünyanın Kilise adına fethi gelip eklenir. Bu fethi, Avrupalıların eriştikleri her noktada Cizvitler ve Dilenci Tarikatları gerçekleştirmeye girişir; ve kimi zaman misyoner, tacir ya da sömürgeciden önce gider gidilecek yere.

JANSENİZM

Dinsel çoşkudaki her yenileniş, arkasından sapmaları da getiriyordu. Jansen'ci hareketin doğuşu da böyle oldu. Aslında, fazla özgün olmayan bir öğretiydi bu; ancak, alabildiğine yasaklarla karşılaştı, yandaşları zulme uğradı, öte yandan sosyal etkisi büyük oldu.

Bir sapkınlık mıydı Jansenizm?

Tranto Konsili'nin, eserleri bir yana bırakıp, yalnız insanla kurtuluşun sağlanabileceğini ileri süren Protestan düşüncenin yanı sıra, yazgı inancını mahkûm ettiğini de biliyoruz. Cizvitler, Tranto Konsili'nin çizgisinde daha da ileri gittiler. Lessius, sonra da Molina, insan özgürlüğü ile eserlerin yararına yeniden işaret ettiler: Kökten bozukluğu olmayan insan doğasından, kökten bozuk hiçbir şey çıkamazdı. İnsan olarak duyduğumuz aşk, insan olarak eylemimiz, kurtuluşumuza götüren eserin bütünleyici parçalarıydı.

Kilisenin bir bölümü, Protestanların tutumuna kadar gitme-

se de, bu eğilime hep karşı çıkmıştı. Dominikenler, Cizvitlere karşı olmak üzere, Tanrı lütfunun etkisinde ve yararında ısrar ediyorlardı; Ermiş Toma'ya dayanarak, onsuz hiçbir şeyin olamayacağını söylüyorlardı. Konsil'in ertesinde, Flaman bir ilâhiyatçı, Baius, insanın kendi kurtuluşunu sağlamada güçsüzlüğünü ileri sürmeye başladı. Son olarak Bérulle, «tanrımerkezci» devrimini yaparak, insanı küçümseyip, Tanrı'nın büyüklüğünü vaaza başlamakla, Tanrı'nın inayetine yeniden önemli bir rol tanıyordu. Yüzyılın karışıklıklarından etkilenen ve Kilisede, ciddî bir reformun zorunluluğuna inanan kimi hıristiyanlar, Bérulle'den daha ileriye gittiler ve Baius'a katıldılar. Önce Ypres piskoposu **Jansen,** -Latince söyleyişle, Cornelius Jansenius- *Augustinus* adlı eserini yayınladı (1640); onu,başkalarının eserleri izledi.

Jansen'cilerin, başta Cizvitlere tepki olarak söyledikleri şuydu: Kurtuluş, Tanrı'dan gelen bir lütûftur ve onu, ebedî olarak O öngörmüştür. İnsan, yapsa yapsa kötü şey yapabilir ancak. Bununla, insan özgürlüğünün sınırları daraltılmış mı oluyordu? Hayır! Çünkü, Tanrı inayeti insana kendisinden daha yakındır; onu, iradesini de içine alacak biçimde zorlar. Böylece, insan özgür kalır. Ancak, bu lütûf, herkes için değildir. İsa, herkes için ölmüştür; ama herkesin iradesi bozulmuştur ve Tanrı, ancak istediği kişiyi bu bozukluktan kurtarabilir. Bu düşüncenin ahlâk plânındakî sonucu, dünyadan el etek çekmeye varan pek sert bir manevî yaşam oluyordu; Kiliseyi ziyaret ve Kilisenin hiyerarşisine mutlak bağımlılık da bunlar arasındaydı.

Bu öğreti, Paris'in güneyinde Port-Royal manastırında kendine sığınak buldu. XVI. yüzyılın sonlarında tam çöküş halinde bir manastırdı bu. Manastır yaşamına pek ciddî kurallar kondu. Manastırdan kimileri, ağır başlı bir yaşamın yanı sıra, çocukların eğitimi için küçük okullar açtılar. Bununla beraber, Jansenizmin kimi eğilimleri, Katolik ilâhiyatçıları kaygılandırıyordu; «Calvin'ci bir kaynaşma» suçlaması yöneltiliyordu onlara. Bu eğilimler başarı kazandığı ölçüde, Jansen'ciler daha da tehlikeli görülmeye başlandılar. Karşı çıkanların başında Cizvitler geliyordu. Niçin Cizvitler? Çünkü, sofu hümanizmle alabildiğine içli dışlı olan Cizvit düşüncesi, Jansen'cilerin dünyadan el etek çekmeyi öğütlemelerine karşıydılar. Ayrıca, Fransa'da seçkin tabakayı bu hümanizmayla eğiten Cizvit okulları, öteki eğitim yön-

temlerinin gelişip yayılmasını kaygıyla karşılıyorlardı.

Jansenizmin Tanrı inayeti üstüne –beş öneri halinde toplanan– öğretisi, sapkınlıkla suçlandı. Yıllarca süren tartışmaların ardından, Cizvitler, Papa'dan, bu beş öneriyi mahkûm eden bir karar almayı başardılar. Jansen'ciler, gerçi kabul ettiler bunu; ancak, Jansenius'un diye gösterilen bu önerilerin hasımlarca uydurulduğunu da ileri sürdüler. Paris İlâhiyat Fakültesi, yani Sorbonne da Papa'nın kararından yana çıktı. İşte, bu sıralardadır ki, mücadeleye, jansen'cilerin eski öğrencilerinden, pek parlak bir bilgin de katılır: **Blaise Pascal**'dır bu; onun –«bir taşralıya yazılan» yazılarını içeren– *Les Provinciales*'i, Cizvitlere karşı sert ve ateşli eleştirilerle doludur. Bu sayededir ki, Paris'in yetişkin tabakalarında, özellikle kılıç soyluları arasında, düşünceler, Jansen'cilerden yana kazanıldı. Ne var ki, monarşi yönetimi de Jansen'cilere kuşkuyla bakıyordu. Dinsel tartışmaların siyasal karışıklıklara yol açabileceği korkusuyla, *Les Provinciales*, 1660'ta, ateşte yakılmaya mahkûm edildi. Onu, Jansen'cilere karşı başka koğuşturmalar izledi; Paris'teki Port-Royal yerle bir edildi; yeni Papa XI. Clementius, sapkınlıkla suçlamasa da, yeniden mahkûm etti Jansenizmi; XIV. Louis, 1715'te öldüğünde, hapishanelerde iki binden fazla Jansen'ci bulunuyordu.

Bununla beraber, Jansenizm yaşayacaktır. Ancak, XVIII. yüzyılda, Cizvitlere ve Krala karşı git gide bir siyasal güç haline gelecektir. Avrupa'da, özellikle İtalya'da yayılacaktır. Ne var ki, XVII. yüzyıldan başlayarak, Jansenizm, Fransız toplumu, onun aracılığıyla da Avrupa uygarlığı üzerinde büyük etkilerde bulundu. Manevî bir etkidir bu; çünkü Jansenizm, kendi açısından, Katolik Rönesansına ve XVII. yüzyılda örflere çeki düzen getirmede katkıda bulundu. XVII. yüzyılın dinsel resminde bile görürüz onun etkilerini. Öte yandan, Jansenizmin, düşünce alanında da önemli etkileri oldu. Pascal'ın *Les Provinciales*'i ile *Düşünceler*'i, baştan aşağıya ondan esinlendi; Racine, onunla beslendi. Cizvitlerin dili olan Latinceye karşı, Jansen'ciler, eğitimde Fransızcanın ve Yunancanın rolünü savundular. Onların okul kitapları, türün örnekleri olarak kaldılar. Öyle de olsa, Jansen'ciler, özellikle hümanizmaya karşı bir dünyanın görüşünü yansıttılar zamanlarında.

BÖLÜM V

XVII. YÜZYILDA AVRUPA KÜLTÜRÜ: (2)
BİLİM VE FELSEFE

XVII. yüzyılın, bilim tarihinde apayrı bir yeri var. Modern bilimin kesin dönüşümleri bu yüzyılda ortaya çıktı. Ne var ki, bilimsel çalışmanın koşulları, o yüzyılda da, günümüzdekinden pek farklıydı. Günümüzde, bir bilgin, tüm bilimleri kucaklayamaz; her bilimin, hattâ bir bilim içinde her dalın kendi uzmanları vardır. XVII. yüzyılda ise, bilimsel çalışma hâlâ fazla uzmanlaşmış değildi. Descartes ve Leibniz, kendilerini hem felsefeye, hem matematiğe, hem fiziğe, hem astronomiye, hem doğal bilimlere verdiler.

Bunun gibi, günümüzde, bilginler, bilimi «meslek» edinmiş kişilerdir ve genellikle üniversitelerde bulunurlar. XVII. yüzyılda ise, bilimsel ilerlemeler, üniversitelerin dışında, çoğu kez onlara karşı gerçekleşti; hemen bütün bilginler «amatör» kişiler oldular; tartışmak için bir araya geliyor ya da buluşlarından birbirlerini haberdar etmek için uzun uzun mektuplaşıyorlardı.

Ayrıca bilginler, Hollanda dışında, düşüncelerini açıklamada tam bir özgürlükten yararlanamıyorlardı: Galilei, düşüncelerinden dolayı Kilisece mahkûm edildi; Descartes, ihtiyatlılık adına, kimi sorunlar hakkında düşüncelerini yayınlamayı reddetti. Bilginler, ancak o yüzyılın ikinci yarısında yönetimlerden yardım görecektir. Konunun bir başka önemli yanı da şu: XVII. yüzyılda, bilimde ilerlemeler, din ve düşünce yaşamı üzerinde derin etkilerde bulundu.

Neydi o büyük fetihler önce?

I

BİLİMİN BÜYÜK FETİHLERİ VE SONUÇLARI

Doğayla ilgili buluşlar, barokun açtığı sınırsız ve ölçüsüz fe-

tih anlayışıyla canlanmış olarak sürüyordu. En başta da, **astronom** ve **hekimlerin** çalışmalarının ürünü oldu bunlar; akla ilk gelen adlar da Kepler, Galilei ve Harvey.

BİLİMİN BÜYÜK FETİHLERİ: KEPLER, GALİLEİ VE HARVEY

Çoğu kez burjuvalardı bu bilginler, Örneğin Kepler öyleydi; Galilei ile -logaritmanın bulucusu- Napier soylu sınıftandılar. Üniversite çevrelerinden geliyorlardı ve öğretim üyesiydi çoğu. Ne var ki, üniversitelerle uyuşmazlığa düştüler ve çoğu kez oralardan ayrılmak zorunda kaldılar. Niçin? Çünkü, felsefe ilâhiyatın hizmetçisiydi hâlâ, üniversite de Kilisenin külkedisi; öyle olunca da, buluşlar, iman için tehdit edici görünüyordu. Bereket versin, bilginler, astrolog ve hekim olarak, prenslerin hizmetine giriyorlardı: Kepler, İmparatorun matematikçisi oldu; Harvey, I. Jacques'ın, Gilbert de Kraliçe Elizabeth'in hekimi olarak görevlendirildi; Galilei'yi ise, Toscana dükü korudu.

İlk görev, Kopernik'in eserini sürdürmekti. Bunu, Alman astronomu **Johannes Kepler** (1571-1630) üstlendi.

> Asistanı olduktan sonra, Tycho Brahé, ölüm yatağında, ona, kendi gözlemlerinin yanı sıra, gezegenlerin hareketlerinin cetvellerini yapma ve, Kopernik'in öğretisiyle uyumlu olarak, bir gezegenler kuramı ortaya koyma görevini emanet etti. Kepler, Kopernik'in Pitogorasçılığı ile Platonculuğunu paylaşıyordu: Tanrı'nın, daha önceden var olan bir düzene uyumlu olarak dünyayı yarattığına inanıyordu: bu düzenin belirtileri, gezegenlerin sayı ve yörüngeleriyle hareketlerinde bulunmak gerekirdi. Bir olasılıkla, 1608'de Hollandalı bir göz hekimi olan Hans Lippersheg'in bulduğu teleskoptan yararlandı. Önce, Dünyanın yörüngesini inceledi; arkasından da Mars'ın hareketlerini. Gözlemleri, o güne değin bilinen daire düşüncesini doğrulamıyordu; el yordamı ile de olsa «elips» düşüncesine vardı 1609 yılında yayınladığı **Astronomia Nova** (Yeni Astronomi) adlı eserinde, Mars gezegeninin hareketindeki ilk iki kanunu dile getirdi. Bunlara göre: 1. Gezegen, odaklarından birinde Güneşin bulunduğu bir elips çizer; 2. Güneşin merkeziyle gezegenin merkezini birleştiren vektör yarıçapın çizdiği alan, bu alanın çizilmesi için geçen zamanla doğru orantılıdır. 1618'de yayınladığı **Epitome astronomiae Copernicianae**'sinde, bu iki kanunu, öteki gezegenlerle Ay'a uyguladı; Güneş, hepsinin çizdiği

elipsin ortak odağı oluyordu. Son olarak da, **Harmoniae Mundi** (1619)'sinde üçüncü kanunu ortaya attı: Buna göre, gezegenlerin kavuşum dolanımı için geçen zamanın karesi, yörüngelerinin büyük ekseninin küpüyle doğru orantılıdır. Buluşları, yaptığı **Rudolph Cetvellerinin** (1627) temelini oluşturdu; bu cetveller, bir yüzyıl boyunca, gezegenlerin konumu hakkında vazgeçilmez araçlar oldular. Cetveller ayrıca, Tycho Brahé'nin yıldızlar katalogunu, kırılma cetvellerini ve bir logaritma cetvelini içeriyordu; İskoçya'da Napier'in (1614) ve İsviçre'de de Burgi'nin -çiceği burnunda- buluşları olan logaritma ise, çalışmalarını alabildiğine kolaylaştırmıştı.

Böylece Kepler, Kopernik'i doğrulamış ve gezegenlerin hareketine «merkez» olarak, Dünyayı değil, Güneşi koyan günmerkezli görüşü yetkinleştirmişti. Bir başka deyişle, görünüşlerin arkasında gizli duran gerçek hareketleri açıklamayı sonuna vardırmış ve bu hareketlerin kanunu yakalamıştı.

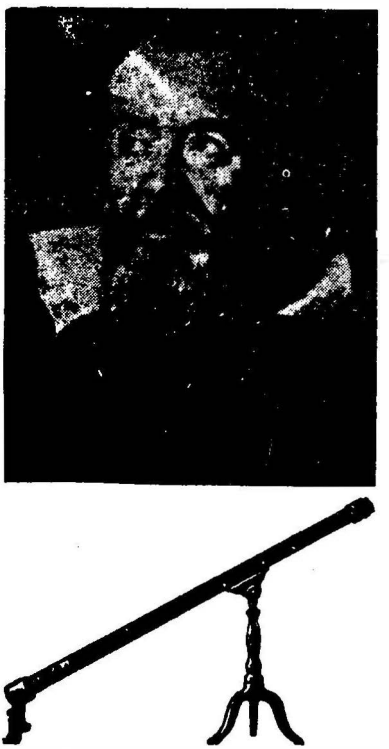

49. - Galileo Galilei (üstte) ve dürbünü (altta)

Galileo Galilei (1564-1642), 1609 yılında, optik kanunlar hakkındaki derin bilgisine dayanıp, Hollandalılarınkinden çok daha yetkin bir teleskop yaptı. 1610'da, Jüpiter'in dört uydusunu buldu ve bu gezegenle uydularının gözlemi, kıyas yoluyla günmerkezli görüşün doğruluğuna götürdü onu. 1610 yılının sonlarında, Venüs'ün de Ay gibi evreleri olduğunu keşfetti. Ay'ın da Dünya'ya benzediğini saptadı; Ay üzerindeki ova ve dağları gözlemlerken, dağların yüksekliğini de hesapladı. Ülker takım yıldızı ile Samanyolu üzerinde gözlemlerde bulundu. Son olarak, 1610 Ekiminde Güneş'teki lekeleri buldu. Öte yanda, bir Alman matematik profesörü, Cizvit **Christophe Scheiner** (1575-1650), teleskopu kullanıp, 1611'de bu lekeleri yeniden saptadı ve Güneş için özel bir teleskop olan heliskopu buldu; bununla 2.000'den fazla gözlemde bulundu; ve, 1626'da, *Rosa Ursina* adlı eserinde, Güneş'in kendi ekseni çevresinde dönerken, yıldızların da döndükleri sonucuna vardı.

Bütün bunlar, **«Evrenin birliği»** ni koyuyordu gözler önüne.

Ne var ki, Kopernik'in öğretisi, «hareket» adına, Aristoteles'cilerin saldırısına uğramıştı. Öyle olunca da, Galilei, hareket üstüne incelemelerini sürdürdü. Piza katedralinin tavanında asılı duran bir lâmbanın sallanmasını inceleyerek, salınımların eşzamanlı olduğunu gördü ve zaman belirtmede sarkacın kullanılabileceğini ortaya koydu. 1602'de, eğik düzlem sayesinde, cisimlerin düşme kanunlarını buldu. *Mekanikle İlgili İki Yeni Bilim Üstüne Matematik Konuşmalar ve Tanıtlamalar* (1638) adlı eserinde, boşluğa atılan bir merminin parabolik bir yörünge çizdiğini ortaya koydu; ayrıca, eylemsizlik ilkesini ve hızların birleşmesi kanununu açıkladı. Aynı eserinde, ses yüksekliğinin frekansla ilgili olduğunu ve müzik aralıklarının frekansla orantılı olduğunu belirtti, titreşen telleri, rezonansı inceledi ve duraklı dalgaları açıkladı. Galilei'nin öğrencisi **Torricelli** (1608-1647) de, 1644'te, suyun hareketinin öteki düşen cisimlerin hareketiyle aynı olduğunu tanıtladı. Bu arada, İngiliz **William Harvey** (1578-1657), yüreğin hareketlerini inceleyip, kanın büyük dolaşımını açıklamıştı. Bir başka hekim, Fransız **Jean Pecquet** (1622-1694), 1648 yılında, köpek üzerinde kilüsün dolaşımını buluyordu. Bu dolaşımın insanda olmadığı itirazı yükseldi; cer-

rah Jargan, bir döğüşte öldürülmüş bir asker üzerinde yaptığı incelemeyle, aynı olayın insan için de söz konusu olduğunu tanıtladı.

Özetle hareket, tüm doğanın ve Evrenin temeli oluyordu; kanunlara bağlıydı bu hareket ve bu kanunlar da matematik kanunlardı.

Aslında, bir devrimdi bütün bu buluşlar. Hükmünü hâlâ sürdüren Aristoteles'ciler, sınırlı, dar boyutlu bir Evren düşünmüşlerdi: Hareketsiz Dünya bu Evrenin merkeziydi ve gökteki bütün cisimler de yirmi dört saatte onun çevresinde dönüyorlardı; bu hareket daire biçimindeydi, çünkü bütün biçimler içinde en yetkini daireydi onlara göre; bütün yıldızlar, yok olmaz, saf bir maddeden olmak üzere, insanlar için yapılmışlardı ve bu madde değişmez, yanılmaz, yetkin bir alandı. İşte Kopernik'in, Kepler'in, Galilei'nin yıktıkları bu dünya merkezli anlayıştı, bu durmuş oturmuş evrendi. Kopernik'çiler, her noktada Aristoteles'çilere zıt düşüyorlardı: Kopernik'çiler, daire biçimindeki hareketin yerine elips biçimindeki hareketi geçirmişlerdi. Kepler'in ikinci kanunu, gökteki hareketlerin tek biçimliliğini yıkıyordu. Kopernik'çiler gökleri, doğuşun, çöküşün ve ölümün –o kaçınılmaz– kanununa bağlı gösteriyorlardı. Yeni yıldızlar ortaya çıkıyordu; Ay, Dünya gibiydi; Güneş'teki lekeler onun bozulabilir olduğunun kanıtıydılar. Galilei, daha ileriye gitmişti, yetkinlik işareti diye gösterilen değişmezlik dogmasına saldırıyordu; değişmenin, artıp çoğalmanın daha soylu, daha güzel olduğunu gösteriyordu, değişme, gökler de içinde olmak üzere, her yandaydı ve aynı doğa kanunlarına göre oluşuyordu hepsi de; göklerdeki madde de Dünya'nınki gibiydi, yok edilemiyordu gerçi, ama sürekli biçim değiştiriyordu. Kopernik'çiler, eski Aristoteles'çi Evreni yıkıp parçalamışlardı; mertebeli bir düzen içinde kapalı bir birim diye düşünülen kosmosun yerine, birliği kanunlarla oluşmuş açık ve sınırsız bir bütünü, Evreni koyuyorlardı; kısacası, «Sonsuz»u açıyorlardı insanın önüne. İnsn düşüncesinin tek yol göstericisi vardı artık: Sonsuz. Böylece, eski tümeller mantığının yıkılışı tamamlanmıştı: Aristoteles'in, her ikisi de «Sonluluk» düşüncesine dayanan mantıkla fiziği geçerliklerini yitirmişlerdi; belli türlere ve belli farklılıklara, olup bitmiş bir dünyaya bağlı kavramlar mantığı sona ermişti. Kopernik'çiler için,

sonsuzu kucaklamayan her kavram soyut ve eksik bir kavramdı.

Tek gerçeklik vardı: Sınırsızın, bitip tükenmeyenin gerçekliği.

YENİ BİLİMSEL BULUŞLAR, KİLİSE VE ARİSTOTELES'ÇİLİK

Bu bilimsel buluşlar, Kutsal Kitap'la, Kilisenin dayanaklarından biri diye gösterip kullandığı Aristoteles sistemine olan uzun alışkanlığı buldu karşılarında. Scheiner, Güneş lekeleri hakkındaki buluşunu çevresindeki taşralılardan birine söylediğinde, adam hiç de inanmak istemedi buna. Dediği şuydu: «Aristoteles'imi baştan aşağıya bir çok kez okudum; sizi temin ederim ki, böylesi şeyler görmedim içinde. Gidiniz işinize evlâdım, sakin olunuz. İnanınız ki, kullandığınız camlara ya da gözlüklerinize bağlı bozukluklardır bunlar; o yüzden, size Güneş'te lekeler var diye görünmüş». Schneier'e, buluşundan, yalnız dostu hümanist Velser'e haber verme izni verildi başlarda: Onun yazdığı üç mektubu, Velser, *De Maculis Solaribus* adıyla yayınladı. Yayınladı ama, sen misin yayınlayan? Aristoteles'çiler, hemen herkes ayağa kalktı, bir haykırışmadır başladı: Göğe hakaret edilmişti, felsefenin «onuru ayaklar altına alınmıştı»; «göz kararması idi bunlar, camlardan gelen hayaller ya da bozukluklar». «Tanrı'nın Evrene meşale olsun diye yarattığı bir şeye, herkesin gözü önünde pislik atan düşünceden daha yanlışı düşünülemezdi».

1616'da, Papalık makamı şunları ilân etti: «Güneşin Evrenin merkezinde hareketsiz olduğu görüşü çılgınlıktır, felsefî bakımdan yanlıştır ve baştan aşağıya da sapıklıktır; çünkü, Kutsal Kitab'a aykırıdır. Dünyanın Evrenin merkezinde olmadığı ve her gün döndüğü görüşü felsefî bakımdan yanlıştır; en azından yolunu şaşırmış bir inançtır». Böylece, Galilei, 1632 yılında, içinde Aristoteles'çi öğretiye saldırdığı *Dünya Hakkında Temel İki Sistem, Ptolameus ve Kopernik Sistemleri Üstüne Konuşma* adlı eserini yayınladığında, kitabı, Engizisyon Roma'ya haber verdi. Galilei Roma'ya gitti; 1633 Şubatında tutuklandı, Haziranda sorguya çekildi. İşkence ile tehdit edildiğinde söylediklerini geri aldı; hapse ve, üç yıl boyunca her hafta yedi tövbe duası okumaya mahkûm edildi. Sapkınlık kuşkusu taşıyacak her şeye karşı çıka-

cağına and içmek zorunda kaldı. *Konuşma*'sı da yasak kitaplar listesine alındı. Öyle derler: Diz çöküp, Kopernik öğretisinden vazgeçtiğini kabullenmek zorunda bırakıldığı mahkemede, kalkarken ayağını yere vurarak, «Eppur si muove», yani, «her şeye karşın dönüyor» der.

Haklıydı, gerçekten her şeye karşın Dünya dönüyordu!

Bütün bunlar olurken, Aristoteles'çiliğin duvarında da çatlaklar açılıyordu. Yeni fizik, ona,astronomininki kadar sert darbeler indiriyordu. Aristoteles'e göre, başlıca hareket değişmeydi; doğal varlıklar da değişmelerin ilkesini taşıyorlardı kendilerinde. Her canlı varlıkta değişmeye yol açan bu iç ilke, ruhtu. Böylece ruh, doğanın, fiziğin incelediği asıl nesnenin en yetkin örneği idi. Fizik cevherler içinde, asıl doğurucu olan biçimdi; bir şeyin niteliği, o şeyin biçimiydi. Biçim, hareketin iç çelişkisi, ruha benzeyen ilkeydi. Ağırlık, cismi dünyanın merkezine doğru yönelten bir iç nitelikti; böylece dünyanın merkezini tanıyor ya da hissediyordu ve bu bakımdan da bir ruhtu. Ağırlık, cismin özünün bir niteliğiydi; uzamdan ya da kütleden bağımsızdı, maddî olmayan bir cevher gibiydi, bir ruhtu. Aristoteles'e göre, niteliği, gerçeği matematiğe vurmak olanaksızdı. Matematik varlıklar hareket etmezler: Onlar ebedîdir ve zamandışıdırlar. Öte yandan, geometrik biçimler, maddeyi hiç bir zaman yetkinlikle dile getirmezler: Gerçek dünyada, ne doğru, ne düzlem, ne üçgen, ne küre vardır. Maddî dünyanın yapısında, geometrinin düzgün biçimleri yoktur; geometrinin kanunları bu nesnelere uygulanamazlar.

Oysa, Galilei fiziği şunu getiriyordu: **Hareket, matematik kanunlara tâbiydi.** Zaman ve alan, sayı kanunu ile birbirine bağlı görünüyorlardı. Galilei, gerçeklik ile geometrik olanın ayrı cinsten şeyler olmadıklarını söylüyordu. Doğa, geometrik biçimi gerçekleştirir. Geometrik biçimler maddeye bağdaşıktır. Geometrik kanunlar gerçekliğe erişir ve fiziğe egemen olurlar. Doğanın konuştuğu dil, matematik bir dildir; bu dille soru sorulmalıdır doğaya. Matematik kuram deneyimden önce gelir. Doğanın kanunları, matematik kanunlarıdır. Kuram, olayların özünü dile getirir.

Galilei'ciler, tözsel biçimlerden söz etmiyorlardı; onların dikkate aldıkları **hareket ve uzamdı** sadece. Galilei, katı bir cis-

min, su yüzünde kalmasını, biçiminden değil, cismin kendi ağırlığından ileri geldiğini gösteriyordu; bu ağırlık, sıvının ağırlığından az olduğu sürece, cisim su yüzünde kalacaktır. Biçimin önemi yoktu; asıl önemli olan ağırlıktı, onun belirlediği hareketler ve onun kanunlarıydı dikkat edilmesi gereken. Her hareket ya da hareketsizlik, bir dış ve yabancı gücü içeriyordu. Söz konusu olan, maddenin yer değiştirmesinden başka bir şey değildir. Galilei'ciler, hareketin özünü, ondaki matematik ilişkiyi arıyorlardı.

Galilei ve okulu, önce hareket ilkesini ortaya koyuyor; arkasından da, hareketin saptanması yoluyla geometrik çıkarsamalarda bulunuyorlardı. Tümdengelimin süreci bu olmalıydı. Geometri ve duygular, bilimsel buluşun araçlarıdır. Ne var ki, Galilei'nin meslekdaşları teleskopla bakmayı reddediyorlardı; Harvey'e karşı çıkanlar da, onun kanda hiçbir ruha rastlamadığını söylediğinde, omuzlarını silkiyorlardı. Aristoteles'çiler için, her kelime bir düşünceye yanıt verir ve her düşünce bir varlıktır. Böylece, gramer mantıktır, mantık da bilim. Niçin incelemeli doğayı, neden gözlemde bulunmalı, araştırmalı? Dünyaya düşünceden bakmalı; gerçek gerçeklik görülecektir. Kelimelerden oluşan her bileşim, bir nesneler ve gerçeklikler bileşimidir. Kelimeleri birbirine bağlamak, işte tanıyıp bilmek!...

Galilei'ciler, düşünsel bir değişim gerçekleştirmişlerdi.

Ne var ki, Aristoteles'çiler, henüz yenilmemişlerdi. Gerçekten, yenilikçiler, bütün Evreni açıklayacak bir sistem ortaya koymamışlardı henüz. Aristoteles'çi yapı sarsılıp, yıkılmıştı; ancak yerine yenisi yapılmamıştı ve eski yapının kimi kalıntıları ayaktaydı. Kopernik'çiler, doğacılığa düşmüşlerdi. Kepler, hâlâ Güneş'te bir hareket ettirici ruhun olduğunu sanıyordu; bu ruh, bir tür manyetik yayıntı halinde, tekerleğin parmakları gibi güç çizgileri yolluyordu. Güneş, kendi ekseni çevresinde dönerken, bu güç çizgileri de her gezegen üstünde bir etkide bulunuyor ve onları Güneş'in çevresinde tutuyordu. Çekim, «birbirine karşı iki cisim arasında, birtür manyetizmaya benzeyen, bir arada bulunmaya yönelik karşılıklı bir yakınlık»tı. Galilei, hiç olmazsa, 1630'dan önce, özünü aradığı hareketin nedenini de bunda görüyordu. Her ikisi de, kraliçe Elizabeth'in hekimi **Gilbert de Colchester** (1540-1603)'in ve onun mıknatıs hakkındaki eserinin *(de*

Arte magnetica, 1600) etkisi altındaydılar. Gilbert'in mıknatıslı taş üstüne araştırmaları, onları, Dünya'yı da, kıyas yoluyla, dev bir mıknatıs olarak görmeye götürmüştü; Güneş, Ay, gökteki tüm cisimler, birer mıknatıstılar ve kendilerini çevreleyen uzaya manyetik, yani mıknatıslı bir etkide bulunuyorlardı. Hareketleri de bu etkiden doğuyordu. Bir ruhtu bu. Yıldızların bir yaşamı vardı. Mıknatıslar canlıydılar, biri ötekine, kendiliğinden hareket ediyorlardı.

Ne kalıyordu geriye?

Geriye kalan, eylemsizlik ilkesinin genelleştirilmesi ve tüm Evrenin uzam ve hareketle açıklanmasıydı. Ayrıca, gerçekliğin matematiğe vurulmasını haklı çıkarma da vardı. Galilei'ye, geometrik tümdengelimlerini dile getiren deneyimlerinin yanlış olduğu eleştirisi yöneltilebilirdi. Havanın direncini, çekimin ve sürtünmenin gücünü gözönünde tutmuyordu. Soyutlamaya gidiyor, arızaları bir yana bırakıp, mutlak olarak kaygan bir düzlem, mutlak olarak küresel bir küre düşünüyordu; her ikisi de bunların mutlak olarak sert, soyut cisimlerdi, gerçek bir alanın değil, soyut bir alanın içine yerleştirilmişlerdi. Deneyime değil, deneyimde var olduğunu sandığı kavramlara dayanıyordu. Böylece, bir bakıma, mutlak olarak gerçekliğin dışında kaldığı eleştirisi yöneltilebilirdi ona. Bir kuşku kalıyordu böylece. Matematiğin gerçekliği dile getirdiği, gerçekliğin gerçeği olduğunu kesinlikle tanıtlamak gerekiyordu.

BACON'UN YETERSİZLİĞİ

İngiliz filozofu **Francis Bacon** (1561-1626) yeni bilim adına bir yöntem ileri sürmüştü. Bu konuda yazdıkları içinde ikisi pek önemli: Yeni âlet anlamına *Novum Organon* (1620) ile *De Augmentis Scientiarum* (1623). «Sofistlerin babası» deyip Aristoteles'e, «dalgacı» deyip Platon'a çatıyordu. Deneyim yoluyla, doğrudan doğruya doğaya başvurmak gerektiğini öğütlüyordu; doğaya egemen olmak için ona boyun eğmek, yani kanunlarını tanımak gerekliydi. Böylece, etkisi çarpıcı oldu; büyük heyecan uyandırdı ve bilimsel araştırmalara alabildiğine bir atılım getirdi. Ne var ki, eserleri sadece yöntem üstüneydi: Evren üstüne bütünlüğüne bir görüş yoktu onlarda; oysa, Aristoteles'çi Evrenin yerine bir yenisini koymak gerekiyordu. Ve yöntem olarak

da, önerdikleri yetersizdi: Matematiğe karşı güven beslemiyordu; yaptığı, özellikle deneyimlerin birbirinden farklılığını ortaya koyup ayırımlara gitmekti. Oysa deneyim, bir kuramı, bir dili gerektiriyordu; çünkü, doğaya sorulmuş bir soru idi o. Bacon'da ise, aslında matematik olan bu dil yoktu; öyle olunca da, başarısı uzun sürmedi.

Yenilikçi de olsa, gerekli çözümleri getiremezdi.

Sonsuzun yolunu açan, değişmez sanılan her yere hareketi taşıyan, hareketi tüm yetkinliğiyle ayakları üzerine diken bilimsel buluşlar, düşünsel plânda barokun doğrulanmasıydı bir bakıma: Mimarlar, hareketi yapılara sokup, «kanatlanan biçimler»e giderken, bilim adamları da, tüm Evrene hareketi getirmişlerdi; bir yanda, ressam olarak Rubens'le Rembrandt vardı, öte yanda da matematikçi Kepler ile Galilei. Bilim duyarlığa hak verir gibiydi. Ne var ki, bir kaos da doğmuştu: Sarsılan, ama ayakta bir dünya sistemi ile, yeni bilimsel buluşlar arasında çelişmeler vardı. Böyle bir ortam, kuşkuculara ve inançsızlara da kapıları açacaktı ister istemez.

ÖZGÜR DÜŞÜNÜRLER

Özgür düşünürler (libertins) adı altında toplanan aydınların, ortak bir nitelikleri vardı: kuramda ya da uygulamada **Hıristiyanlığı reddetmek** ve pagan bir yaşamı ya da **yaşamın pagan bir anlayışını kabul etmek.** Bu insanlar, Rönesans'ın akılcı eleştirilerini, Pomponazzi'yi, Machiavelli'yi ve kuşkucuların başı Montaigne'i sürdürüyorlardı. Onlar gibi, bu aydınlar da İlk Çağ yazarlarından yararlanıyorlardı. Bütün bir İlk Çağ öğretime girmişti. Genç çocuk, Latin ve Grek yazarlarda, yaşam için gerekli her şeyi buluyorlardı: Antik bir görüş elde ediyor ve Hıristiyanlığa karşı bir ruha sahip oluyordu.

Bu insanları Hıristiyanlıktan uzaklaştıran, ruhban takımının içinde bulunduğu durumdu önce: Devletlerin siyasal araçlarla devşirdikleri ruhban, bilgisizlik ve ahlaksızlık içindeydi, dinsel tartışmalar öğürtü verici bir hal almıştı. din savaşları da, dine olan saygıyı düşürüyordu: İsa ve Kutsal Kitap adına, insanlar birbirine küfrediyor, iftira ediyor, ihanette bulunuyor ve hemcinsini öldürüyordu. Bir dinsel gerçeğin olduğu düşüncesi kuşku götürüyordu artık ve içten içe işleyen düşünce şuydu: Din

zararlı olabilirdi. İç ve dış savaşlar da, içgüdüleri dizginlerinden boşaltıyor ve dine saygıyı yıkıyordu.

Barok duyarlığın etkisiyle, Rönesans'ın büyük İtalyanlarının ve Montaigne'in derslerini açıp geliştiriyorlardı. İçlerinde bir **Pierre Gassendi** (1592-1655) vardır ki, pek önemlidir.

Gassendi, **Epukuros İçin Övgü** adlı eseriyle, 1634'te Epikuroscu sistemi yeniden ihya etmeye başlamıştı: Gassendi için, Epikuros'tan farklı olarak, atomlar ebedi değildir; ancak, Epikuros gibi ona göre de, evren, sürekli hareket halinde olan, boşluğa düşüp, dünyamıza benzer sonsuz sayıda dünyalar oluşturan atomlardan yapılmıştır. Her nesne, hareket halindeki atomlardan oluşmuştur; bedenimiz öyledir, ruhumuz da. Böylece ruh, bedenin bütün etkilerine karşı duyarlıdır. Bedenin atomları, başka bedenlerin atomlarınca durmadan sarsılır; ruhu da beden sarar, duyguların kaynağı budur. Duygulanışlarımız hep doğrudur; bu duygulanışlar üzerine oluşturduğumuz yargılarımız yanlış olabilir. Gerçekten imgelem, duyguların verilerini yaklaştırır, düzenler, karşılaştırır, yayar ve düşünceleri çıkarır ondan. Böylece, bu işlemlerde yanlış nedenleri çoktur. Doğa üstü, duyuların verileri üzerinde kötü bir yargılama, imgelerin bir etkisidir. Bu işlemleri tekrarlamalı, düşünceleri kendi araların-

50. – Pierre Gassendi

da ve duygulanımlarımızla durmadan karşılaştırıp, sınamalıyız. Gassendi, çağın öteki kuşkucuları gibi Kopernik'çi ve Galilei'cidir. Atomlardan oluşan bedenimiz yok olduğunda, ruh da yok olur; Ne duygulanım vardır artık, ne duygular; insan bütünüyle ölür böylece.

Yığınla sonuç çıkıyordu bu materyalizmden. Önce, nesnelerin temeli hakkında hiçbir şey bilemez durumdaydık; duygularımız, olsa olsa görece bir gerçeğe götürebilirdi bizi, bu da pratik yaşamda yeterdi bize. Nesnelerin asıl özü kaçıyordu bizden. Varlığın aslı, Tanrı'nın ne olduğu üstüne tartışmaların, Tanrı'nın kanıtlarını sıralamanın ne değeri vardı? Bütün dünya halkları Tanrı'ya inanıyormuş. Neden? Çünkü, hepsinde doğuştan Tanrı düşüncesi varmış. İyi ama, doğuştan düşüncelerimiz olamaz ki! Her şey duygularımızdan gelir ve imgelem, duyuların verilerini birbirinden öylesine farklı biçimde bir araya getirir ki, yığınla insanın Tanrı üstüne hiçbir düşüncesi olamaz sonuçta. Nitekim, özgür düşünürler, Tanrı hakkında hiçbir düşünceleri olmadığını söylüyorlardı. Gassendi'ye göre, bu Tanrı düşüncesi, bütün genel düşüncelerimiz duygularımızdan geldiği için, sonsuzluk, ebedîlik, yetkinlik, kadiri mutlak, üstün iyilik kavramlarıyla beraber, insan soyunda gördüğümüz o yığınla yetkinliğin uzantısıdır bir yerde.

Son çizgisine varmış insandır Tanrı.

Bir başka sonuç da, **tarihsel tanıklığa olan güvensizlikti.** Düşünceleri onca yanılgı olasılıklarını da beraberinde taşıyan tanıklara nasıl güvenebilirdik? **Gabriel Naudé** (1600-1653), tarihsel eleştiriyi geliştirmeye başlar. 1625'te yayınladığı, *Büyü Kuşkusu Altındaki Büyük Adamlara Övgü* adlı eseriyle, kaynaklara iner, tanıklıkların değerini tartar, bir savı ilk ortaya atanın yaşadığı zamanı, sosyal durumunu, bağlı olduğu partiyi inceler; söylediklerinin değerini ölçüye vurur ve üstelik materyalist bir açıdan yorumlar her şeyi. Her şey neden ve sonuç ilişkisine, insanları maddî çıkarlara bağlayan etkenlere indirgenmiştir. Şaşırır insan; neler bulmaz ki! Clovis'in katolikliği kabul etmesi, Jean d'Arc'ın gönlünde Tanrı çağrısını duyması, Muhammed'in Cebrail'den ve Musa'nın da Tanrı'dan esinlenmesi, hepsi siyasal kurnazlıklardır aslında. Bunlar böyle olunca, varın kıyas edin İncil'le Hıristiyanlığın tanıklıklarını!

Coğrafya buluşları da yeni silahlar sağlıyordu. Amerika ya-

banlarına bakıp, Montaigne, hıristiyanların akılları, örfleri ve dinleriyle alay etmeye başlamıştı. Çin de, aynı türden kanıtlar verdi. *La Mothe Le Vayer* (1588-1672), 1642'de, *Paganların Erdemi Üstüne* adlı eserinde öyle diyordu: Kilisenin gözünde, Musa'nın kanunundan önce, doğal kanuna uygun olarak yaşamış pagan filozoflar günahsız olabildiklerine göre, havarilerin vaazda bulunmadıkları ulusların bilgelerinin de günahsız olduklarını kabul etmek gerekir. İsa, Çin'de vaazedilmedi. Ancak, Çin dini, Yunanlıların, Romalıların ya da Mısırlıların dinlerinden daha saftır; çünkü, mucizelere başvurmuyor bu din ve Çinlilerin pek eski zamanlardan beri tek bir Tanrısı vardır. Çin'in Sokrates'i Konfüçyüs, tek Tanrıya inanıyordu ve, ilk olarak da şunu kabul etmişti: Kendine yapılmasını istemediğin şeyi, sen de başkasına yapma. Böylece, Konfüçyüs ve Çinliler günahsız olabilirler. Bütün bunlarda ana düşünce doğanın iyiliği düşüncesiydi; ve Hıristiyanlığın temellerini oluşturan ilk günah, İsa'nın bütün insanlık adına acı çekerek insanlığı kurtardığı, Tanrı'nın bağışı gibi inançları yıkmaya yönelmişti. Şu düşünce de yayılıyordu: Tüm Amerika, Asya ve Güney yarım küre halkları Adem'den gelmiyordu; böylece Kutsal Kitap, insanlığın tarihini ve Tanrı'yla olan ilişkilerinin tarihini içermiyordu; sadece bir halkın, Yahudi halkının tarihiydi bu tarih. Kutsal Kitap, Kilisenin ona verdiği yüce değere hiç de sahip değildi!

Bütün bu saldırılardan daha tehlikeli olanı da şuydu: Eski Yunan ve Latin kültürü, Hıristiyanlığı bir yana bırakmanın araçlarını sağlıyordu. Bir evi idare etmek, çocukları yetiştirmek mi istiyorsunuz? İşte Xénofanes. Devlet yönetimi mi? Aristotcles, Platon, Tacitus vardır. Evrenin Kanunlarını mı tanımak arzusundasınız? Alınız Plinius'la Lucretius'u. Doğanın ve mucizelerin sınırları hakkında bilgi edinmek mi amacınız? Cicero *De divinatione*'yi yazmıştır. Ruhun ölümsüzlüğü üstüne düşünmeyi mi aldınız programınıza? Buyurun *Phédon*'la Scipion'un Düşü'nü. İlk Çağ yazarlarında, yaşamın güçlükleri, acıları, kaygıları karşısında insana yardımcı olacak öğretiler, egemen akılla, özgür iradenin yer aldığı görüşler bulunuyordu daha çok. Epikuros için mutluluk, iki halden oluşuyordu: «Acısız beden, kargaşasız ruh». Asıl zevk, bu iki halden doğar; doğamızın, insanın ilk amacı da budur. Ne götürebilir bizi buna? Sağlıklı akıl! Arkasından

büyük acılar gelecekse büyük zevkleri bir yana itmeyi öğütleyecek olan odur; sonu büyük zevklere varacaksa büyük ve uzun acıları kucaklamaya götürecek olan da o. Zevkle biten sadeliği, dürüstlüğü, adaleti bize gösterecek olan akıldır; mutlulukla erdemin bizi asla terketmeyecek iki kızkardeş olduğunu da o öğretir. **Zevk ahlâkı**, buydu su yüzüne çıkan. **Pierre Charron**'un *Bilgelik* (1601) adlı eserinin temelinde bu vardır; eser, çok geçmeden yasak kitaplar listesine konulur (1606).

Özgür düşünürlerin çoğunun rehberleri bunlardır.

Ötekiler Stoacıları, Epiktetos'u, Seneca'yı seçerler. Bize bağlı şeyler vardır: Düşünce, istek, tiksinti, genel olarak yargılarımız ve tasarımlarımız; onların efendileriyiz biz, özgürüz. Aklımız nesneleri tasarlamak, onları iyi ya da kötü görmek, onları arzulamak ya da onlardan korunmak gücünü verir bize. Bize bağlı olmayan, başkalarına bağlı olan şeyler de vardır. Yalnız bize bağlı olan şeyleri istiyor, yerinde hüküm vermeyi ve irademizi hükmümüze uydurmayı arzuluyorsak, mutlu olacağız; çünkü mutluluk, arzu edilen şeyi elde etmektir.

Stoacılar, yüksek görevliler ve soylular arasında seyrek değildi. Hattâ bir din adamı, yanından ayırmadığı Seneca'nın bir kitabıyla gömülmeyi vasiyet eder. Çoğunlukta olanlar ise Epikuros'çulardı. Epikuros'çuluk, burjuva anlayışına uygun düşen bir faydacılığa dönüşüyordu kolayca. Özetle, bu öğretileri, kaftan soyluları, burjuvalar, ruhban takımından nice kişi paylaşıyordu.

Ne var ki, doğayı izlemek, zevk aramak, çoğu kimsede, barok duyarlığın etkisiyle, içgüdülerin dizginlerinden boşanması, denetimsiz bir özgürlük, her türlü engeli fırlatıp atma biçiminde yorumlandı kolayca. Din bir aldatmaca olarak görüldü; sanki inanılmıyormuşçasına yaşanmaya başlandı. «Yalnız Paris, 50.000 tanrıtanımazı barındırmanın acısı içindedir»: O yıllarda yaşayan birinin sözüdür bu. 1623'le 1625 yılları arasında gerçek bir bunalım oldu: İki yılda yığınla kitap yayınlandı; sofuluğa ve ikiyüzlülüğe karşı çıkıyor, kurallara karşı zevkin hakkını istiyordu. Tam bir panik başladı; sofular, bir tertip karşısında olduklarını düşüncesine kapıldılar.

«Tanrıtanımazlık», tartışma götürmez bir gerçek oluyor; bu arada, mücadele edilmesi gereken bir güç olarak mimleniyordu.

II

DESCARTES'IN YANITI

René Descartes (1596-1650), Aristoteles'çiliğin yenilgisini tamamlamak amacıyla, bütünlüğüne bir öğreti koydu ortaya.

DESCARTES'IN OLUŞUMU, AMACI VE ESERLERİ

Fransa'da doğan Descartes, soyluluğa doğru yükseliş içinde olan bir burjuva ailede dünyaya geldi. Baba yönünden ataları hekimdi; babası Bretagne Parlömanında danışmandı; ana yönünden büyükbabasının babası Poitiers Mahkemesinde görevli idi. Hepsi de, soyluluk arkasında insanlardılar. Descartes da, «Poitou Soylusu» diye söz ederdi kendisinden. Cizvit kolejlerinden birinde ciddî bir eğitim gördü. Hukuku bitirdikten sonra, kılıç soylusu olarak yaşadı; ve 1618'de Maurice de Nassau'nun, 1619'da da Maurice de Bavière'in ordusunda hizmet etti.

Daha o tarihlerden başlayarak, Galilei gibi, o da fiziğe matematik yoldan yaklaşıyordu. 1618 Kasımında, ağırlığın tözsel biçimini bir yana bırakarak, ağırlığı harekete indirgedi. 1619-1620 yıllarından başlayarak, kafasında ve yönteminde fiziğini kurmuştu ve -üstü kapalı da olsa- maddeyi sadece uzama indirgiyordu. Ne var ki, tüm çağdaşları gibi, bu konuda kuşku, kararsızlık, şaşkınlık içindeydi daha çok. Oysa, dine yürekten inanan bir insandı; bu durum ise, dayanılır bir şey değildi. Ulm dolaylarında, İmparatorun taç giyişinden sonra, bir küçük karargâhta düşünüyordu. Orada, 10 Kasım 1619'da arka arkaya üç düş gördü. Yıldırım gürültüsüne uyandı, odasına yayılmış ateş kıvılcımlarıyla karşılaştı. Kendisini çekip avucuna almak üzere gerçeğin ruhu olarak yorumladı bunu. Sonra *Corpus poetarum*'u gördü. Şiirle bilgeliğin birleşmesi diye baktı ona; çünkü, şairin coşkusu, gerçeği aklın açıkladığından çok daha derinliğine gözler önüne seren Tanrısal bir ağırlık taşıyordu Descartes'ın iç dünyasında. Bu mistisizm bunalımında, görevinin farkına vardı: Bilimin ilkelerini kendisinde aramak; çünkü, bu ilkeler bizdeydi, doğuştan düşüncelerimiz vardı; matematik usavurmayı doğa olaylarına uygulayarak, evrensel bilimi yaratmak; Evrenin gerçek sistemini

yeniden kurmak. Ertesi günü, kendini aydınlatması ve gerçeğin araştırılmasında yönlendirmesi için Tanrı'ya dua etti; ve tâ Lorette'e kadar yaya gitmek üzere, Kutsal Meryem'e hac vaadinde bulundu.

Onu izleyen yıllarda, mantığını ve matematik fiziğini geliştirdi. Ne var ki, bu yeni bilimi haklı çıkarıp tanıtlamak, buradan kalkarak da kesinliği ve Tanrı'yı temellendirmek gerekiyordu. 1627 Kasımında, Paris'te, Papa'nın büyükelçisinin evinde, Bérulle'ün önünde, onu gerçekten çarpacak düşünceler öne sürdüğü söylenir; o kadar ki, Bérulle, bu tasarısını yerine getirmesini ister ondan ve bunun bir vicdan borcu olduğunu hatırlatır ona. Ne denirse densin, Descartes, Augustinus'çu hareketin içindeydi. Bérulle, çömezleri Gibieuf'le Siehon, 1626'dan 1634 yılına uzanan yazılarında, Descartes'ın en yakın dostu Mersenne de, 1623'te yayınladığı *Quaestiones in Genesim*'den başlayarak, hepsi de, Tanrı'nın varlığını tanıtlamada en güven verici araç olarak, Platon'un doğuştan düşüncelerini kabul etmişlerdi. Descartes, çok geçmeden başına geçeceği bir topluluğun içinde bulunuyordu. Vaktiyle Pythagoras'çılığın mistik harekete katılması gibi, Descartes'çılık da mistik harekete katılır. Evrensel yeni bir bilimi kurmak için, mutlak aşkı, serüven ve merak düşüncesi, araştırma çoşkusu, kaygı, yeniye karşı duyulan susuzluk gerekiyordu; ve hepsi de, büyük mistiklerin özellikleriydi bunlar. Tanrı-merkezci mistisizm ile Dekartçılık, ortak bir kaynaktan doğan, ortak nitelikler gösteren, birbirine koşut hareketlerdir.

1625'te, Descartes, kendisi için *Aklın Yönetimi İçin Kuralları*'nı yazdı; arkasından, büyük çabasını sonuna erdirmek amacıyla, vaktiyle de bulunduğu Hollanda'ya çekildi. Bu kapitalist ülkede, liberal bir burjuvazinin sağladığı özgürlükleri buluyordu. «Etkin ve başkalarının yaptıklarına merak etmekten çok, kendi işlerine özen gösteren, güçlü büyük bir halkın arasında», «en ücra çöllere çekilmişçesine sessiz ve tek başına» yaşadı. 1629 yılından başlayarak, orada metafiziğini geliştiren *Düşünceler*'i yazdı.

Descartes, Montaigne ve özgür düşünürler gibi gevşek bir kuşku halinde kalmaz. Kendisini taşıyan kayıkçıların kötü niyetinden kuşkulandığında, kılıcını çekerek, tehlikenin üzerine yürüyüp hepsini nasıl iradesine boyun eğdirmişse, bu soyluluk meraklısı asker, daha da büyük bir düşünsel ve manevî tehlike karşısın-

da, güçlüğün üstüne çullanır. Kuşkudan yararlanıp denek taşı gibi kullanır onu; her şeyin yıkılıp yıkılmadığını, ya da yaşama olanak sağlayan kimi kesinliklerin sürüp sürmediğini görmek için sonuna değin götürür bu kuşkuyu. Nedir amacı? Eylem! Bir başka deyişle, «yaşama yararlı olabilecek her şey hakkında aydınlık ve güven verici bir bilgi». Kendi için olduğu kadar, herkes için de ister bu düşünceyi. Yüce gönüllü bir insan olarak, tüm insanlar için çalışır; kalabalıktan nefret eden ve sadece kendini düşünen, bulduklarını sandıkları gerçeklerin üzerine, yalnız kendilerinin yararlanabilecekleri inancıyla ellerini kapayan kuşkucu inançsızların yaşadığı bir çağda yapar bunu. Zenginliğe, şan, ve şerefe, her şeye sırt çevirir; engelleri, apaçık aptallıkları, kin ve

51. – René Descartes

düşmanlıkları göğüsler, gerçeğin araştırılmasına bütün yaşamını adar. Bu aranışta, tüm yaşamını zar diye atar ortaya. Ya yeniden bulunacak kesinlik ve Tanrı'nın zaferi vardır ya karanlığın ve hiçliğin felâketi, ya hep ya hiç! Descartes, başka büyük insanların arasında düşüncesiyle büyüktür; belki, daha da büyük oluşu, yüreğiyle büyük oluşundan geliyor. İnsanı şaşırtan bir başarıdır bu: Soyluluğun şövalyece ülküsü, burjuvazinin pratik bilgi zevkini ve başarının arkasını bırakmayan burjuva inatçılığını gelip taçlandırmıştır.

5 Haziran 1637'de, Leyde'de, *Yöntem Üstüne Deneme* yayınlanır. Descartes'ın düşüncesinin temelleri bu eserdedir. Onu, *Metafizik Düşünceler* (1641), *Principia* (1644), son olarak da *Ruhun Tutkuları* (1649) adlı eserleri, daha da açar ve tamamlar. İçinde, Bohemya'lı Prenses Elisabeth'e yazdığı mektupların apayrı bir yer tuttuğu hayli bol yazışmaları saymıyoruz.

DESCARTES'İN FELSEFESİ

Descartes, Galilei'nin önünde gerilediği eseri tamamlamak ister: Yeni bilimin, yani matematik fiziğin temel ilkelerine varmak ve ondan bir evrensel bilim çıkarmak. Öyle der: «Tüm felsefe bir ağaç gibidir: kökleri metafiziktir bu ağacın; gövdesi fizik, dalları da bütün öteki bilimler ve, bilimler de, üç belli başlı bilime indirgenir, yani tıp, mekanik ve ahlâk».

Nedir yöntemi bu evrensel bilimin?

Descartes'ın yöntemi, matematik düşüncenin özü olan şeydir. Bu anlayışa göre, akıl, gerçeğe sezgi yoluyla ulaşır; aklın tek ışığından doğar bu sezgi. Aydınlık düşüncelerin örneği, matematik düşüncelerdir. Akıl, bu sezgiden, tümdengelim yoluyla zorunlu sonuçları çıkaracaktır; düşüncenin sürekli ve kesintisiz hareketi içinde, matematik akla göre, en yalın şeylerden en karmaşık yapılara doğru ilerleyerek olur bu. Sayıp sıralama ya da tümevarım, yani belli bir soruna ilişkin araştırmaya, bilginin sezgiye indirgenemediği halde başvurulur. Gerçekten, birbiri arkasından dolaysız olarak çıkarılan önermeler, çıkarsama açıksa, her adımda gerçek bir sezgiye varırlar. Ancak çıkarsama, birbirinden soyutlanmış çok sayıda önermeden yapılmışsa, anlama yeteneği, bir tek sezgiyle kucaklayabilmek için yeterli olamaz; öyle olunca

da, tümevarım gerekli olur. Akıl, özel nesneler arasında, belirgin oranlarda ilişkiler kuracak, bu ilişkileri birbiriyle karşılaştıracak, düzene koyacaktır; bu düzenlemede, her terim, kendinden öncekine bağımlıdır ve kendinden sonrakini de belirler.

Descartes, bir kesinlik arıyor. Yığınla kuşku ile dopdolu görüyor kendisini. Yetişkin bir insan haline gelmeden önce çocuktu. Eğiticileri, bulanık kavramlarla doldurmuşlardır kafasını; başka yığınla kavramı da duygularıyla edinmiştir. Oysa, deneyim yoluyla anlıyor ki, duyguları kimi zaman aldatıcıdır; böylece güvenilemez onlara. Bundan, her insanın yaşamında bir kez olsun yapması gereken bir şeye karar verir; Kesin, açık, gün gibi ortada herhangi bir şeye rastlayıncaya değin, **her şeyden kuşkulanmak**. Böylece, daha başta, iyimser bir kesinleme koyuyor: Gerçeğin denek taşı olarak insan aklının değeri; bir gerçek vardır ve akıl da yargıcıdır onun. Cizvitlerin bu öğrencisi, onlar gibi insana güven duymaktadır.

Ne güzel bir başlangıç!

Descartes, her şeyden kuşkulanıyor. Odası, masası, lâmbası düştür; elleri, kolları, bedeni varsayım. Var olan hiçbir şey yoktur. Ne ki var, sadece bir gölge, aldatıcı bir dehânın ürünü. Ancak, kuşku duyuyorsa, her şeyin varlığını yadsıyorsa, kuşku duyan birisinin, düşünen, idrak eden, kabul eden, yadsıyan, isteyen ya da istemeyen, tasarlayan ve duyan birinin, yani kendisinin olması gerekir: *Cogito, ergo sum;* **düşünüyorum, o halde varım.** Bu ilk gerçek, bir tasım, bir kıyas değildir; bu, doğanın ışığına dayanarak, kendi iradesinin dolaysız farkına varışıdır insanın; şu iki olgu arasında apaçık bir ilişkinin sezgisidir bu: Düşünüyorum, varım. Aynı açıklıkla farkına vardığımız başka olgular ve ilişkiler de var: İki kere iki dörttür; bütün parçadan daha büyüktür, vb. Böylece, bilim içerden dışarıya, akıldan nesnelere doğru gidebilir, gitmelidir de.

Böylece Descartes, kendisinde düşünceler bulmaktadır. Kimi düşünceler, kendi ayırdetme yetisi ile bulduklarıdır. Ancak, uzam, hareket, süre gibi, ilkel olarak farkına varılan, bir iç sezgi halinde, doğuştan düşünceler vardır. Bunun gibi sonsuz, yetkin gibi düşünceler de vardır ki, sonlu ve yetkin olmayan insan Descartes'a dışardan gelmektedir. Dışardan, ama nereden? Bu sonsuz ve yetkin düşüncelerini, onun kafasına, kendisi de sonsuz ve

yetkin olan bir varlık sokabilir; Tanrı'dır o da. İnsan, her şeyden önce sonsuzu ve yetkini tanır; sonluyu ise sonradan. Bu düşünceler Tanrı'yı kanıtlarlar; tek başına Tanrı düşüncesi Tanrı'yı tanıtlar. Çünkü Tanrı'da bütün yetkinlikler vardır; ve bu arada var olma yetkinliği de. Varlık, Tanrı'nın özündedir. Tanrı'yı, var olduğunu düşünmeden düşünemem. Tanrı yetkindir, böylece de aldatıcı değildir. Sonuç olarak, varlığını açıkça farkettiğim her şey, var olmaktadır: Böylece, dış dünya vardır; dünyanın matematik yapısı, gerçektir. Tanrı'nın varlığı, matematik fizik gerçeğini koyar ortaya.

Peki, nesneler hakkında kesinliğine bildiğimiz nedir?

Bir mum parçası alalım: Belli bir biçimi olan katı bir maddedir bu; bilinen bir rengi ve kokusu vardır ve serttir. Masaya vuralım onunla, ses verir, ateşe yaklaştıralım, erir, sıvı hale gelir, rengini değiştirir, kokusunu yitirir, ses vermez olur ve daha genişliğine bir yer kaplar. Daha fazla ısıtalım, buhar olacaktır. Bununla beraber, duygularımıza çarpan bütün bu değişikliklere karşın diyoruz ki, bu mumdur, olan biten de mumla ilgilidir. Nesnelerde kesinlikle algıladığımız şey, onların **uzamı** yani uzunluğuna, genişliğine ve derinliğine tuttukları yer; bir de **hareket.** Uzam ve hareket, her ikisi de ölçülebilir şeylerdir. Onları en iyi tanımanın yolu da, ölçmektir. Böylece, doğa hakkında edinebileceğimiz gerçek bilgi, **matematik bilgi** dir. Ancak geometride nitel vardır; onu aradan çekip, her şeyi nicele dönüştürmeli. Descartes, doğrularla eğrileri rakamlarla dile getiriyor; aralarındaki ilişkileri de denklemlerle. Böylece, eski Yunan geometrisinde eksik olan bir şeyi sokuyor ona: Hareket düşüncesini. Bir düzlem üzerinde bir noktanın durumunu sabit iki merkezle mesafesine göre belirliyor. Noktanın durumunun her değişiminde bu mesafeler de değişir. Temsilde geometrik düşüncenin iki değişkenin cebirsel düşüncesiyle ilişkisi kurulmuştur; bu ilişki, aynı anda var olan değerlerin belirsiz sayısını içeren bir denklemdedir. Böylece fonksiyon kavramına varıyor ve modern fiziğin araçlarından birini **analitik geometriyi** buluyor. Matematik, gerçekliğin ruhudur: Evreni yöneten derin düzeni açıklıkla ortaya koyar o. Matematik gerçekliği kuran da Tanrı'nın varlığı. Descartes, Galilei'yi haklı çıkarmıştır ve aynı zamanda da Platon'un Aristoteles'ten öcünü almaktadır.

Her nesne, alanda bir yer tutar; ve bir başkasının yerini alabilir. Ancak terkettiği alan boş kalmaz. Böylece, tüm evren, dolu olarak görülmelidir. Evrensel uzam sonsuz olarak bölünebilir; bu süreçte bölünmez bir atoma rastlayamayız. Böylece, atom diye bir şey yoktur. Ancak, var olan, boyutları birbirine eşit olmayan, değişik biçimlerde, gözenekli küçük uzam parçalarıdır. Bu parçalar arasında ve bu parçalarda pek ince ve akışkan bir madde vardır; tüm Evrene kesintisiz yayılmıştır bu madde. Tanrı, bu maddeyi harekete geçirir, bir anda her yana yayılır. Evren, uçsuz bucaksız bir **mekaniktir**; mekaniklik evrenseldir. Su, toprak, hava, tüm nesneler, değişik biçim ve büyüklerde yığınla küçük parçalardan oluşmuştur; bu parçaların arası da, ince, akışkan bir maddeyle doludur. Uzun, birleşmiş, kaygan küçük parçalar, sert nesneleri, toprağı, ağacı, vb. meydana getirir. Akışkan maddeyi, Güneşin parlak ışınları harekete geçirir; bu akışkan madde, sinirlerimizin küçük ağlarını, olduğundan da güçlü hareket ettirirler. Sıcaklık duygusunu bize veren budur. Yeryüzündeki nesnelerin gözeneklerinde bulunan akışkan madde, Güneşin ışınlarınca güçlü olarak harekete geçirildiğinde, o da, bu nesnelerin küçük parçalarını güçlü biçimde hareket ettirir; hareketleri için yeterince yer bulamayan bu küçük parçalar, tıpkı bir ovada gelip geçenlerin çıkardıkları toz gibi havaya yayılır. Buharı, çeşitli türdeki bulutları oluşturan bu küçük parçalardır. Bu bulutlar, yeryüzüne doğru birden inerlerse fırtınaya neden olurlar; bir bulut bir başka bulutun üstüne düşerse, bundan da şimşek, yıldırım, hava çevrintisi doğar.

Nedir çevrinti aslında?

Akışkan madde evrensel uzamı doldurur. Zorunlu olarak daire biçiminde hareket eder o: Bir nesne, uzayda, bir başka nesnenin yerine geçmek için, yerini değiştirdiğinde, vardığı noktadaki nesneyi itip atmak zorundadır. Aynı şeyi bu itilip atılan nesne de yapar ve ilk nesnenin bıraktığı boşluğu bir başkasının gelip doldurmasına değin sürer bu. Böylece, hareket daire biçimindedir ister istemez. Bunun sonucu şu ki: Evren, akışkan **maddenin çevrintileriyle** doludur; gezegenleri, Güneşin çevresinde döndüren de budur. Kopernik'in, Kepler'in, Galilei ile Harvey'in tanımladıkları tüm hareketleri açıklayacak olan işte bu çevrintilerdir.

Böylece, dünyada her şey mekaniktir; ve mekanikte de, geometrik ya da geometrik benzeri öğeler vardır ancak.

Hayvanların bedenleriyle insanınki birer makinedirler. Hayvanlar salt makinedir; yalnız insanın bir ruhu vardır, ama bir makineye bağlı ruh. Bedene hareket ve sıcaklık veren ruh değildir, ve ölüm, ruhla bedenin ayrılmasının değil, bedenin başlıca parçalarından birinin bozulmasının sonucudur. İnsan - makine, ruhun müdahalesi olmadan işler. Ruhta, düşüncelerimiz vardır yalnız. Beynin, başta dış nesnelerin etkisiyle olan hareketleri de, ruha, çeşitli duyguları aşılar: Bunlar tutkulardır. Ruhun eylemleri ise irade olarak ortaya çıkar.

Ve insan iradesi özgürdür; asla zorlanamaz.

Mutluluk da, gelse gelse **erdemden** gelir bize. Erdem, yalnız bize bağlı, yani «cüzi irade»mizin sonucu olan şeyleri isteme arzusudur. Tanrı, yanılmaz ve değişmez bir kararla, kimi şeylerin bize bağlı, kimi başka şeylerin de kaçınılmaz bir zorunluluğun sonucu olmasını istemiştir. Yalnız kendi cüzi irademizi kullanmanın bize sağlayacağı büyük yararları gözönünde tutmak: Yüce gönüllülük bu yolla kazanılabilir. Böylece, insan kendisinde, yüce gönüllülük tutkusunu harekete geçirebilir; sonra da, onu alışkanlığa, yani erdeme dönüştürebilir.

Görülüyor ki, Descartes, klasiklerin yücc gönüllülüğü ile bağları yeniden kurmaktadır.

DESCARTES'IN ZAFERİ

Descartes'in düşüncesi, giderek Descartes'çı sistem büyük bir zafer kazandı. Bossuet, Spinoza, Malebranche, Leibniz, tüm bilginler, daha yerinde bir deyişle, kafalarında bir düşünce kırıntısı olan herkes, onun çömezi oldu, ya da onun etkisine uğradı. Hattâ salonlar, özellikle de 1660 yılından sonra, Descartes'çılığın tutkunu oldular. Descartes, Lafontaine'in dediği gibi, «eskiden yaşasaydı Tanrı olarak görülebilecek bir ölümlü» haline geldi. **Reneri, onun öğretisini, Deventer'de, ve Leyde'de anlatırken, «Işığım, Güneşim, Tanrım» diye sözeder ondan. Bir başkası, Heerebord, «Filozofların en büyüğü, gerçeği, felsefeyi ve düşünce özgürlüğünü koruyup kurtaran ve öcünü alan» (1647) diye nitelendirir. Öğrenciler, Descartes'ın düşünceleri için yum-**

ruk yumruğa dönüşüyorlardı. Hollanda'lı büyük bilgin Huygens de, «yüzyıllar böylesini yaratmadı» derken, Descartes'ın kazandığı evrensel başarının kimi nedenlerini sayar ve bir yerde öyle der: «Eskiye karşı tiksinti vermekle yetinmemek; doğada ne ki var, onları anlamanın yollarını göstermek: Felsefesinin asıl öğütlediği budur».

Bu kadar mı?

Daha fazlasını yaptı Descartes. İnsana, yaşamanın, mücadele etmenin, yaratmanın nedenlerini ve kanıtlarını yeniden verdi. Kesinliği yeniden buldu; insan iradesine ve aklına, bilimin değerine güveni sağladı; ve insanda birliği yeniden kurdu: Artık, onun sayesindedir ki, cüzi iradenin egemen olduğu barış içinde bir iç yaşam ülküsüne kavuşmuştu insan; ama, daha da önemlisi, Evren üstüne bütünlüğüne bir açıklamaya. Yalın bir ilkeye dayanıyordu bu ve gerçekten bütünlüğüne bir açıklamaydı.

BÖLÜM VI

XVII. YÜZYILDA AVRUPA KÜLTÜRÜ: (3) YENİ SORUNLAR VE YENİ ÖNERİLER

Avrupa'da XVII. yüzyılın ikinci yarısı, yeni iktisadî ve sosyal sorunların yanı sıra, kültür yaşamında da yeni sorunlarla karşı karşıyadır; bu sorunların çözümü için yeni öneriler sürülür ileriye.

Dekartçılığın yankılarıyla girelim konuya.

I

DEKARTÇILIĞIN YANKILARI

Dekartçılığın yankılarını anlatmadan önce, Avrupa'nın kültürel coğrafyasına bir göz atmakta yarar var.

BİLGİ CUMHURİYETİ

Tüm Avrupa, kültür adamlarından oluşan büyük bir cumhuriyettir; bir «**Bilgi Cumhuriyeti**» dir bu. XVI. yüzyılda İtalya'da, XVII. yüzyılın ilk üç otuzlu yıllarında Fransa'da açılıp serpilmiş olan düşünce yaşamının merkezi, kuzeye doğru yürüyüşünü sürdürmektedir. Yüzyılın sonlarında, en büyük yaratıcı rol, burjuva anlayışının egemenliğinde tam bir iktisadî ve siyasal gelişme içine girmiş olan İngilizlerdedir. Newton'un *İlkeler* adlı eseri 1687'de yayınlanır; Locke'un *Denemeler*'i de 1690'da. 1702'den başlayarak, İngiliz edebiyatı, tam bir yeniden doğuş içindedir. 1712'de İngiltere, yayınlanan eserlerin sayısı ve niteliği bakımından Fransa'yı geçmiştir. 1713, yani Utrecht Andlaşmasının yapıldığı yıl, Berkeley'in, Pope'un, Swift'in, Arbutnoth'un, Addison'un, Steele'in, dehâlarının en yüce noktasına vardıkları mucizeli bir yıldır aynı zamanda.

Fransa, klasik yazarlarının dövüp tavına getirdikleri ve Avrupa'nın gereksinmelerine de yanıt veren dili sayesinde, o pek büyük yerini korumaktadır. **Fransızca Latincenin yerine geçer.** «Herkes, Fransızca konuşmayı öğrenmek istiyor; iyi bir eğitimin kanıtı olarak görülüyor bu; Eski Yunan ve Roma yazarlarının eserleri her yanda çevrilip durmakta ve bilginler, Latincenin eski yerinden kovulup atılmasının korkusunu duymaya başlamışlardır». Ünlü *Bilgi Cumhuriyeti Haberleri* 1684 yılında böyle yazar. İngiltere'den tâ Moskova'ya değin, Avrupa'nın hemen her ülkesine, ve bu arada Amerika'daki İngiliz kolonilerine de sığınıp yayılmış Fransız Protestanlarının oynadıkları bir aracı rol vardır ki, pek büyüktür.

En önemli sığınma ülkesi de **Hollanda'dır.**

Ulusların gelip buluştukları bir yol ağzı olan Birleşik Eyaletler'de, her ülkeden insana rastlanmaktadır: İngilizler, İskoçyalılar, Danimarkalılar, İsveçliler, Polonyalılar, Macarlar, Almanlar, oraya gitmekte, Leyde'de, Groningne'de, Utrecht'te öğrenimde bulunmaktadırlar. Fransız Protestanlarının gelişiyle de, **Avrupa'nın büyük gazeteleri** kurulup yayınlanmaya başlar: Pierre Bayle'ın *Bilgi Cumhuriyeti Haberleri* (1683 Martı), Jean le Clerc'in *Evrensel ve Tarihsel Kitaplığı* (1686 Ocağı), Basnage de Beauval'ın *Bilginlerin Eserlerinin Tarihi* (1687 Eylülü) ilk hatıra gelenler. Bu yayınlar, İngiliz devrimini hazırlayan, Hollanda'ya sığınmış İngilizleri de etkiler. Jean le Clerc, Basnage, du Bose, Jurieu, İngiliz Devrimine gerekçe olacak dinsel ve siyasal düşüncelerinin olgunlaşmasında Locke'a yardımcı olurlar; bu düşünceler, evrensel bir etki yaratacaktır sonraları. Devrimden sonra da, İngiltere'ye sığınmış Fransız Protestanları, İngiliz eserlerini çevirdiler; aydınlık, düzen, incelik, ağırbaşlılık eklediler onlara ve, bu eserler, bütün Avrupa'ya yayıldı böylece. Bu Fransızlardan Pierre Coste, Londa Krallık Derneği'nin üyesi oldu üstelik; La Bruyère'i, La Fontaine'i, Montaigne'i İngilizceye çevirtip yayınladı; ayrıca Locke'un *Felsefî Deneme*'sini (1700), Newton'un *Optik Üstüne Deneme*'sini (1704), Shaftesbury'nin *Alay Üstüne Deneme*'sini çevirdi. Böylece, Fransız Protestanlarının oluşturdukları bir büyük Cumhuriyet sayesinde, düşünceler alınıp veriliyor, birbirleriyle karşılaşıp karışıyor, giderek gelişip zenginleşiyordu.

DEKARTÇILIĞIN YAYILIŞI VE KİLİSE. SİPİNOZA VE MALEBRANCHE

Dekartçılık her yana yayıldı. 1657'de, Descartes'ın öğretisi, Hollanda Üniversitelerinde kürsülerde açıkça öğretiliyordu. 1657-1666 yılları arasında, latince asılları, fransızca çevirileriyle, özellikle mektupları da katılarak, Fransa'da yayınlandı. Böylece, Dekartçılık, her ülkede ve her okumuş-yazmış çevrede ilerleyebildi. Fransa'da büyük soylular, büyük burjuvalar, serbest meslek sahipleri, büyük din tarikatları, buyur ettiler ona. Gerçek Dekartçı akademiler kuruldu; kimi şato ve perns malikânelerinde, Paris'in en güzel konaklarında, her hafta Dekartçı bilimsel konferanslar verilmeye başlandı. Markiz de Sabé, Madame de Sevigné, kızı Madame de Grignan, Madame de La Fayette, La Rochefoucauld, Arnault Dekartçıdırlar; Oratoryenlerde, Benediktenlerde, Augustenlerde Dekartçılık öğretilir oldu. İngiltere'ye de geçti Dekartçılık ve Cambridge ile Oxford Üniversitelerini ele geçirdi; Cenevre'ye de girdi, İtalya'da ve Almanya'da bir çok kültür adamını fethetti. 1686'da, Fontenelle, *Dünyaların Çokluğu Üstüne Konuşmalar*'ı yayınladığında, doruk noktasına varmıştı öğreti.

Bununla beraber, Kilise hep karşı çıktı Descartes'a. Descartes, dini kurtarmak istemişti; oysa kurduğu sistem, **din için tehlikeli** oluyordu. Maddeyi uzama indirgiyordu. Öyle olunca da, Kuddas töreninde ekmekle şarabın İsa'nın etiyle kanına dönüşmesi (transsubtantiation) nasıl anlaşılacaktı? Ekmek, uzamın bir parçası olarak bir yer tutmayı sürdürürken, yine uzamın bir parçası olarak İsa'nın eti, ekmekte olabilir miydi? Tözler öğretisine göre anlaşılabilir olan bir şey, Descartes'in uzama dayanan öğretisinde mutlak olarak anlaşılmaz hale geliyordu. Descartes'ın Tanrısı, soğuk suratlı bir geometrici, sert bir mekanikçi idi; bu sistemde İsaac'ın, İbrahim'in ve Yakub'un canlı Tanrısı tanınmaz durumdaydı. Descartes, nedentanrıcılığa (deizm) (*) götürüyordu ki, hemen hemen tanrıtanımazlık kadar zıttı Hıristiyanlığa.

(*) Tanrıyı yalnızca bir ilk neden olarak kabul eden ve ona başkaca hiçbir nitelik ve güç tanımayan, tüm dogmacı dinleri yadsıyan görüş.

52. – Spinoza

Descartes, tehlikeli çömezler yaratıyordu. Kendisi de, bir eylem adamı olarak, metafiziğini, bilimin ve aklın değerini ortaya koyabilecek derecede hazırlamamış mıydı? Dekartçılar, daha da güç beğenir insanlar olarak, sistemi, daha da ileri götürmeye kalktılar. Ancak, Descartes'a karşı Dekartçı sezgiyi tümdengelime biraz bağlı tutup, Dekartçılıktan, kendi duygusal yeğlemeleri doğrultusunda tehlikeli biçimde sonuçlar çıkardılar. Öte yandan, doğuştan düşüncelerin olduğunu kabul etmek, uygulamada bireysel duyguya yer veriyordu; bu yanıyla da, akılcı ve mekanik, ama çeşitli sistemlere yol açacaktı.

Bu Dekartçılar arasında, Spinoza ile Malebranche, bu «Tanrı sarhoşları» böyle ortaya çıktılar.

Amsterdam'lı Yahudi **Spinoza** (1632-1677)'nın eserleri, ancak ölümünden sonra yayınlandı. Ne var ki, düşünceleri çok önceden biliniyordu: Hıristiyan dostları için 1660 yılında kaleme aldığı **Kısa Kitap**; 1665'ten başlayarak hemen hemen tamamlanmış **Etika**'sının elden elé dolaşan kopyaları; son olarak da 1670'de yayınlanan **Teolojiko-politik Kitap** düşüncelerinin temellerini içeren eserlerdi. Spinoza, Tanrının bilinmesi yoluyla kurtuluşu öne süren bir öğretiyi savunuyordu. Ne var ki, ona göre, «uzam, Tanrının bir sıfatı idi». Çağdaşları buradan kalkıp,

hiç de haklı olmayarak, şu sonuca vardılar: Spinoza'ya göre, Tanrı cismanî bir şeydi; ve dünya ile karışıyordu. Bayle, öyle diyordu: «Spinoza'nın sisteminde, Almanların bin Türkü öldürdüklerini söyleyenler yanlış bir şey söylemişlerdir, meğer ki, Almanlara dönüşmüş Tanrının bin Türke dönüşmüş Tanrıyı öldürmüş olduğu kastetmiş olsunlar». Spinoza, panteizmle suçlandı; bu ise, hıristiyanları irkilten bir öğretiydi; çünkü Hıristiyanlık, dünyadan ayrı, bir kişi olarak Tanrı anlayışı üzerine kuruluydu.

Oratoire rahibi **Malebranche** (1638-1715)'ın hücresinde, yeğeni Matmazel de Wailly'nin salonunda, çömezi Markiz de Hopital'in sokağında, yığınla mürekkep yalamış büyük burjuvanın, gazetecinin, büyük senyörlerin, yabancı gezgin ve bilginin toplaştığını görüyoruz. Hattâ **Gerçeğin Araştırılması** (1674), **Hıristiyan Düşünceler ve Ahlâk Kitabı** (1683), **Metafizik ve Din Üstüne Konuşmalar** (1688) adlı eserleri yayınlanmadan düşünceleri yayılır. Malebranche'a göre, her şey Tanrıya götürür bizi; her şeyi yapan odur ve onda biz her şeyi görürüz. Ne var ki, Tanrı, ancak genel iradeler ve en yalın yollarla hareket eder. Bunun sonucu olarak, Tanrının özel bir iradesini ortaya koyar gibi görünen her şey, Tanrının insan olarak meydana çıkması, İsa'nın bütün insanlık adına acı çekerek insanlığı kurtarması, mucizeler, Tanrı inayeti, bütün bunlar, genel kanunlara, Evrenin düzenine girmektedir. Malebranche, Hıristiyanlığın gerçek olarak gösterdiği ne ki var, çıkarıp atıyordu; hattâ Adem'in yaptığı yanlış ve ilk günah, evrensel kanunların sonucudurlar; Tanrı bile evrensel düzendir. Mekanizm anlayışının egemen olduğu bir dönemde, daha birçokları, Tanrıyı, bir kanunlar sistemi ya da bir ilke olarak yorumladılar.

Özetle, Kilise Dekartçılığın karşısına çıktı. Fransa'da, 1671'de, Sorbonne, yalnız Aristoteles'in öğretilmesini istedi; ve kral, taç giyerken içtiği anda uyarak, Descartes'ın sisteminin öğretilmesini yasakladı (1671, 1675, 1678). Kimi dinsel çevreler buna uydular. 1680'de Regis'in Dekartçılığa dayanan konferansları yasaklandı. 1691 ve 1704 yıllarında, Kral, Paris Üniversitesi Kollejlerine bağlı felsefe profesörlerinin elinden, Dekartçı ilkeleri öğretmeyecekleri hakkında yazılı bir belge aldı. Malebranche'ın eserleri yasak kitaplar listesine geçirildi (1709).

Öte yandan, yayılan Dekartçılık da, büyük ustanın ortaya koyduğu biçimiyle değildi; başarı kazanan, bozulmuş, Gassendi'cilik ve atomculukla yumuşatılmış bir Dekartçılık oldu. Kimi filozoflar, tek bir ilkeden çıkarsamalara başvurmadan, birbirinden kopuk olayların mekanist açıklamarıyla dolu bir liste çıkarıyorlardı ortaya. Bunun yanı sıra, fizikteki buluşlar da, birçok noktada Descartes'a hak vermiyordu. Descartes, olaylara belli bir kayıtsızlık göstermişti; çıkarsamalarda bulunmuştu ve, ona göre deneyim, tümdengelim ile bir olayın saptanması ânı arasındaki bir uyuşma idi. Daha önceden bilinen olayların, onları doğrulamaya gitmeden, mekanist bir açıklaması idi yaptığı. Kendisinden önceki açıklamaları eleştirmişti; olaylar içinse pek seyrek davranmıştı böyle. Yıldırımın taşa dönüştüğünü kabul ediyordu; akan yıldızlar ile kuyruklu yıldızlar ise, gökyüzünde ateşten yayıntılardı sadece. Yürek hakkında Aristoteles gibi düşünüyordu: Yürek, Tanrı'nın yoğun bir sıcaklıkla doldurduğu bir nesneydi; bu sıcaklık, kanı kaynatıyor ve buharları da ciğerlerde toplanıyordu; yüreğin hareketlerine yol açan da bu kaynayıştı. Descartes, kan dolaşımını savunuyordu. hattâ *Yöntem Üstüne Deneme*'sinde Harvey'in adından da söz etmişti; ancak, onun yüreğin hareketleri hakkındaki açıklamalarını kabul etmiyordu. Harvey, ona şunu göstermişti: Yüreğin hareketleri âni darbeler ve hızlı hareketlerdir; kaynama ile olabilecek şeyler değildi bunlar. Descartes ise kuramını sürdürüyordu; bunu yaparken, Harvey'in açıklamadığ atar damarlardaki kan ile toplar damarlardaki kan arasındaki farkı göz önünde tutuyordu. Şunun için de sürdürüyordu kuramını: Bu kuram, kendi çıkarsamalar zincirini elde tutma olanağını veriyordu ona. Dostu Mersenne'e öyle yazar: «Açıklamam yanlışsa, bütün felsefem de yanlıştır». Oysa gözlemciler, Harvey'in görüşüne bağlanmak zorunda kaldılar: Yürek, büzülüp gevşeyen bir kastı.

Bunun gibi, Descartes, uzam anlayışının sonucu olarak, ışığın yayılışına anlık bir olay olarak bakmıştı. Uzam maddenin özüydü: böylece bir nesne, uzamın sınırlı bir parçasıydı, giderek içine girilemezdi, hareketsizdi. Bu nesnenin hareketinin ve duru-

şunun tek nedeni bir darbe olabilirdi ancak. Darbe ise, anlık bir eylemdi; böylece ışık, aydınlık nesnelerden göze, bir itişle, sert bir değneğin bir ucundan öteki ucuna gider gibi yayılıyordu. Descartes, deneyim herhangi bir gecikmeyi ortaya çıkardığında, tüm felsefesinin temelinden yıkılacağını da ekliyordu; sisteminde her şey birbirine bağlıydı çünkü. Oysa, 1676'da, Danimarka'lı **Römer** (1644-1710), Dünya'nın yörüngesi üzerindeki çeşitli durumlarını gözlemlerken, ilk uydusunun Jüpiter'in gölgesinden çıkıp görünüşünde, ışığın on altı dakikalık bir gecikmeye uğradığını saptadı; ışığın yeryüzüne ulaşıncaya değin bir mesafeyi katetmesinden ileri geliyordu bu gecikme. Römer, ışığın hızını da, saniyede 308.000 kilometre olarak hesapladı. Bu hız, bugün -aşağı yukarı- havada saniyede 299.778 kilometre, boşlukta ise 299.796 kilometre olarak saptanmış bulunuyor.

Son olarak. Descartes, doğa kanunlarının matematik deyimini aramaktan vazgeçmişti. Gerçekten, onun mekaniği, bir çarpmanın mekaniği idi. Çarpmanın ilk nedeni, hareketin korunmasına varan Tanrısal değişmezlikti. Bu ilk nedenden ikinci nedenler, eylemsizlik ilkesi, sonuçları yedi kanun halinde dile getirilen nesnelerin çarpmasının genel ilkesi, son olarak da sertlik ilkesi çıkıyordu. Descartes, nesnelerin çarpmasının genel ilkesini şöyle tanımlıyordu: «Hareket eden ve yolunda bir başka nesneye rastlayan bir nesne, karşılaştığı nesnenin direncinden dolayı düz bir çizgide ilerleyemeyecek kadar güçlüyse, öteki nesneyle beraber hareket eder, ve ona verdiği ölçüde hareketinden yitirir». Oysa **Leibniz** (1648-1716), 1676'da **sonsuz-küçük hesabını** bulduktan sonra, Descartes'ın, hareketin korunması kanununun yanlış olduğunu gösterdi: Bunun gibi, Leibniz'e göre, Descartes'ın çarpma ile ilgili kanunları da, sonsuz ilkesinin sonucu olan süreklilik ilkesine aykırı idi. Süreklilik ilkesi, her türlü değişiklikte ortak bir nitelik gösterir: Doğada sıçrama yoktur; bir nesne, bir halden ötekine, sonsuz derecede aracılarla geçebilir. Gerçeklik, parçalarını hiç bir zaman tüketemeyeceğimiz bir sürekliliktir. Çarpma, basit değil pek karmaşık bir olaydır ve, arkasından, pek küçük değişik hareketleri içine alır: Yavaşlama, nesnelerde karşılıklı değişiklikler, durma, biçimin eski halini alması, hareketlerin toplanması. Bir anlık görünse de, bütün bu süren şeyleri, Descartes basit olarak görmüştür. Böylece, hiç bir

şeyi hesaplayamayacağı kinetik bir mekaniğe varmıştır. Bunun sonucu olarak da, her olay tipi için bir mekanizma tasarlamaya gitmiştir. Oysa, birbirinden pek farklı yığınla mekanizmadan aynı sonuç elde edilebilir. Analitik geometriyi bulan, matematiği gerçekliğin özü diye düşünen, matematik fiziği kurtaran kişi, sonuçta içinde matematiğin yer almadığı bir dünya sistemine varmış oluyordu.

Şunu gösteriyordu bütün bunlar: Dekartçı yöntemde temel bir yanlışlık vardı. *Yöntem Üstüne Deneme*'nin yayınlandığı günden başlayarak, yığınla mekanist bilgin, Mersenne, Roberval, Gassendi, Pascal, Hobbes, uzamla maddenin bir tutulmasını gülümsemeyle karşılamış ve akışkan maddeyle çevrintilerden olayların doğuşuna tam bir roman olarak bakmışlardı. Dekartçı «doluluk»a karşı, onlar «boşluk»u tutuyorlardı. Aralarından özellikle **Blaise Pascal** (1623-1662), Descartes'ın akışkan maddesini tözsel bir biçim ve Descartes'ı da bir skolastik olarak görüyordu; ayrıca, varsayım hakkında Dekartçı kurama ve *a priori* dogmatizmine karşı çıkıyordu. Bütün bunlara karşı, Pascal, **deneysel ve olasıcı bir varsayım** düşüncesini ortaya koyuyordu. Çarpıcı sonuçlar elde ediyordu: Suyun borularda yükselişini, o güne değin doğanın boşluktan hoşlanmadığı düşüncesinin tersine, havanın ağırlığı ile açıklıyordu. 1648'de, Puy de Dome denemesiyle, havanın basıncı olduğunu ileri süren Torricelli'nin varsayımını doğruluyordu. *Sıvıların ve Hava Kütlesinin Ağırlığının Dengesi* adlı eseriyle, tüm olayları maddenin hareketlerine bağlıyor, hidrolik baskının ilkesini koyuyor, barometreyi buluyor, dünyanın her yerinde borularda suyun yükselişini hesaplama olanağını ortaya atıyor ve dünyayı çevreleyen tüm havanın ağırlığını hesaplıyordu. 1657'den başlayarak, **olasılıklar hesabının** temellerini attı. Sonuçlar, kendi varsayım anlayışını haklı çıkarıyordu.

Ne oldu bütün bu gelişmelerin sonucu?

Bütün bilginler, doğa kanunlarına inanıyorlardı; Tanrı da, dünyayı dev bir makine olarak yaratmıştı; her türlü sihir ve büyü kovulmuş, bilim, tüm düzenli hareketlerin bilgisi olup çıkmıştı. Bu arada, Descartes'in sistemi de sarsılmıştı. Ancak, bir bireşimi bir başka bireşim yıktı.

Onu başaran da Newton oldu.

II

NEWTON'UN BİREŞİMİ

1667'den beri Cambridge Üniversitesinde matematik profesörü, 1672'den başlayarak Krallık Bilimler Derneği'nde üye, 1695'ten beri de Londra Darphanesi'nde görevli olan **İsaac Newton** (1642-1727), 1665-1666 yıllarından başlayarak, matematik, mekanik, optik üstüne çalışmalarını öteki işleriyle birlikte yürütmeye başladı. 1687 Temmuzunda *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica*'sını yayınlıyordu; 1713 yılında bunun ikinci basımını yaptı. *Optik Üstüne Kitab*'ı 1704'de çıktı. Ancak 1666'dan başlayarak, dostlarına, fluxionlar hesabı ile evrensel çekim üstüne ilk çalışmalarını açıklamış bulunuyordu. 1672'den başlayarak, ışığın prizma yoluyla ayrışması görüşü, 1675'ten başlayarak da evrensel çekimi açıklamada düşündüğü ether görüşü Londra Krallık Derneği'nde tartışılmıştı.

NEWTON'UN YÖNTEMİ

Newton'un yöntemi Pascal ile mekanistlerin yöntemi idi. Bacon'dan esinlenmişe benzemiyor. İngiliz bilgini David Brewster'e göre, Newton, Bacon'a hiçbir şey borçlu değildir: Bacon, hiçbir şey yazmasaydı da, Newton bulacağını bulurdu; kaldı ki, Bacon'un yöntemiyle bir şey bulmak da mümkün değildir.

Newton, çözümleme yoluna başvuruyor. «Varsayımlar»ı, yani olayların sonucu olmayan tüm önerileri reddediyor. Araştırmada her türlü varsayıma sırt çevirdiğini söylemek istemiyor -çünkü, bu halde araştırma olanağı ortadan kalkardı-, bir denemenin doğrulamadığı her türlü öneriyi dışlıyor. Filozof, gözlem ve deneyimlerde bulunmalı, bunlardan tümevarım yoluyla genel sonuçlar çıkarmalı ve önerilerine, kimi olaylar onları bütünüyle doğrulayıncaya, ya da bu önerilerin istisnaları olduğunu görünceye değin gerçek olarak bakmalıdır. Hiçbir «varsayım», denemeden elde edilmiş tümevarıma dayanan usavurmaları zayıflatamaz. Filozof, olayları açıklamada mutlak olarak gerekli nedenleri kabul edebilir ancak; çünkü doğa, boş yere bir şey

53. - Newton

yapmaz; mümkün olan en az ve en yalın nedenleri de sokar işin içine, Filozof, Tanrının Evrende -o hayran olunacak- düzene yol açan kanunlarını değil gerçekten varolan nedenleri araştırmalıdır; ve bunları, iradesinin gerçekten özgür eylemiyle seçmelidir. Gerçekten, aynı sonucun birbirinden farklı bir çok nedenlerden doğabileceğine inanabiliriz; ancak, bir filozof için asıl neden, şu anda karşılaştığı sonucu ortaya çıkarmış olan nedendir. İyi bir filozof, bunun dışındakilere yüz vermez. Doğal olarak, filozof, matematiğe başvuracaktır; ancak, Galilei ile Pascal'ın anlayışına uyarak, herhangi gizli bir özü ortaya çıkarmak için değil, çok sayıda olayı hesaplamak için yapacaktır bunu. Böylesi bir çözümleme yoluyla, bileşiklerden yalınlara, hareketlerden onları doğuran güçlere, sonuçlardan nedenlere ve özel nedenlerden daha genel nedenlere geçilebilir. Sonunda, bireşim, bilinen

ve denenmiş nedenlerden hareket etme ve onlardan doğan olayların düzen ve durumunu açıklama olanağı sağlar.

NEWTON'UN BULUŞLARI

Newton, yeni araştırmaları için geekli matematik aracı elde etti. 1665-1666 yılından beri **fluxionlar yöntemi** ile **özel işaretleme** üzerinde düşünüyordu. Kepler, 1635'ten beri, yeni Sonsuz kavramından esinlenerek, eski Yunan geometrisinin reddettiği sonsuz büyükle sonsuz küçük düşüncesine varmıştı. Daireye, tepeleri merkezde ve tabanları çemberde olmak üzere sonsuz üçgenlerden oluşmuş olarak bakıyordu; küre de, sonsuz sayıda piramitlerden meydana gelmiş gibi görünüyordu ona. Descartes, matematiğe, eski Yunan geometrisinde olmayan hareket düşüncesini sokmuştu. Wallis (1616-1703), *Sonsuzun Aritmetiği* (1655) adlı eserinde, modern geometriyi eskisinden ayıran süreklilik kanunundan yararlanmıştı. Newton, bütün bunları inceledi. Absisin, zamanla ilişkili olarak büyüdüğünü varsayarak, eğrinin alanına, ordinatın uzunluğu ile oranlı biçimde sürekli bir akıyla çoğalan nicelik olarak baktı. Akı deyimini elde etti ve onu sonlu ve sonsuz bir seri tek terimle geliştirdi. Yöntemi, Leibniz'inkine benzeyen sonsuz-küçük yöntemi idi. Leibniz de, Paris'te bulunduğu ve Huygens'in de dikkatini matematiğe çevirdiği bir sırada, 1674-1677 yılları arasında, diferansiyel ve entegral hesapları bulmuş ve bunları, bugün de kullanılan işaretleriyle birkaç yıl sonra yayınlamıştı. Ne var ki, buluşundan, doğa kanunlarını hesaplamada yararlanamadı. 1699 yılından başlayarak, sert ve acı bir tartışma çıktı ortaya: Newton, Leibniz'in buluşunu, Leibniz de Newton'unkini çalmakla suçlanıyorlardı.

Araçlarını böylece bulmuş olan Newton, Kepler'le Galilei'nin çözmeden bıraktıkları bir sorunun üzerine eğildi. Bir nesnenin, düz bir çizgi halinde olan yeknesak hareketini değiştirmek için bir dış güç gereklidir. Böyle olunca, yıldızları uzayda doğru bir çizgi izlemekten saptırıp onlara eğriler çizdirten hangi güçtür o halde?

Buradan hareketle, genel çekim kanununu bulacaktır.

Newton'un hareketle ilgili kuramı üç kanuna dayanıyordu:

1. Her nesne, durumunu değiştirmeye zorlanmadıkça, hareketsiz kalır ya da düz bir çizgi halinde yeknesak hareketini sürdürür. Bu kanunu, daha önce Descartes dile getirmişti;

2. Hareketteki değişme, güçle orantılıdır ve gücün dayattığı yönde olur. Bu kanunu da Galilei'nin vardığı sonuçlardan çıkarıyordu;

3. Her etkinin karşısında, hep ona eşit bir tepki vardır; ya da iki nesnenin birbiri üzerindeki karşılıklı etkileri, hep birbirine eşit ve zıttır. Asıl Newton'un olan kanun ise budur.

Hesapları, uzayda yoğun tanecikler bulunduğu düşüncesine götürmüştü onu. Bu tanecikler, boşlukta ya da hiç olmazsa yoğunluğu pek az bir ortamda hareket ediyorlardı. Newton, ayrıca Descartes'in çevrinti ve doluluk düşüncesine de karşı çıkıyordu. Böylece, Newton, boşluk ve evrensel çekim üzerine kurulu bir atomistik mekanik ortaya çıkardı. 1666 yılından başlayarak, prizma yoluyla güneş ışığını ayrıştırıyor, bunun nedenleri üzerinde kalmayıp, ilk nedene doğru çıkıyordu.

Yani?

NEWTON'UN ETKİSİ

Şöyle düşünüyordu: Nesnelerin düzeni, zekâ sahibi bir etkenin yönetiminde olmak gerekirdi; kör bir yazgı, doğanın yalın kanunları, gezegenleri, yörüngelerinde belli bir düzen içinde hareket ettiriyor olamazdı; bir «ebedî saatçı» vardı. Ancak, dünyayı Tanrı'nın bir parçası olarak göremezdik; bu Tanrı kişisel bir Tanrı'ydı. Böylece, bilim, yeni bir **doğal din anlayışına** yol açıyordu; bir «deizm»di bu ve vahyedilmiş dini tamamlayacaktı. Newton'un eserlerini çeviren Fransız Protetanı Costes şöyle yazıyordu: «Şimdi Efendimize ve her şeyin Yaratıcısına daha büyük bir çoşkuyla tapıp hizmet edebiliriz, ve felsefeden sağlanabilecek en büyük yarar da budur... Newton'un bu büyük eseri, böylece, imansızlar ve Tanrıtanımazların hiçbir zaman yıkamayacakları güçlü bir kale olacaktır; onlarla başarıyla savaşmak isteniyorsa, silahları bu eserde aramalıdır».

Newton'un bireşimi, çoşkuyla karşılandı İngiltere'de. Pope, şöyle diyecektir: «Doğa ve doğanın kanunları gecenin karanlığı içindeydiler. Tanrı buyurdu: Newton olsun, ve ışık oldu!».

III

BİLİMDE YENİ İLERLEMELER VE SONUÇLARI

Bununla beraber, İngiliz Dekartçılar ile Kara Avrupa'sındaki büyük bilginler, Newton'a karşı sert bir muhalefete başladılar; Huygens, Leibniz, Paris Bilimler Akademisi, tüm Dekartçılar, Fontenelle, Cassini, Réamur, İtalyan Poleni onun kuramına karşı çıkıyorlardı. Huygens, genel çekim ilkesini anlamsız buluyordu, Leibniz de.

Hepsi, genel çekim kanununda, gizli bir nitelik görerek reddediyorlardı; hareketin apaçık nedeni, çarpma ya da itmeydi onlara göre. Newton'cuların yanıtı ise şuydu: Varlığı deneme ile tanıtlanmış nitelikler hakkında açık ve aydınlık bir düşüncemiz olmasa bile, onları gizli olarak karşılamamamız gerekir.

Müminler de pek kızmışlardı. Leibniz'e göre, Tanrı, evrensel akıldı. Oysa Newton'a göre, Tanrı, nesneleri ve doğa kanunlarını keyfi olarak seçmişti; Evrene müdahale edip korumakta bir sanatçı gibi hareket ediyordu. Leibniz, Tanrısal bilgeliğe bir sövgü olarak karşılıyordu bu düşünceyi. Newton gibi düşünmek, Tanrı'nın Dünyayı kurduğu, mucizelerin dışında bu Dünyanın yalnız başına hareket edemediği, Tanrı'nın hareketi sürdürmek için durmadan el attığını akla getirmek, Tanrı'nın gücüne ve yetkinliğine karşı bir hakaretti. Sonuç olarak, Leibniz «boşluk» düşüncesine karşı, Dekartçı «doluluk» düşüncesinden yana çıktı; çünkü, madde olduğu ölçüde, Tanrı da bilgelik ve gücünü ortaya koymak fırsatını elde etmiş olacaktı.

Ne var ki, Dekartçılar, çevrinti düşüncesini korumak için umutsuzca çaba harcıyorlardı. Kuyruklu yıldızlar pek can sıkıcıydı. **Halley** (1656-1742), 1337 ile 1698 yılları arasında gördüğü 34 kuyruklu yıldızın yörüngelerini saptamıştı. 1531, 1607, 1682 yıllarında görünen kuyruklu yıldızların yörüngelerinin öğeleri arasındaki benzerliklere bakarak, onu, aynı kuyruklu yıldıza bağlıyordu ve 1758 yılında bunun yeniden görüneceğini daha önceden haber veriyordu. 1702'de, La Hire, kuyruklu yıldızların böyle gelip gelip kaybolacaklarını reddediyordu; bir kez görünürdü onlar ve böylece bir anda yanıp sonra kaybolan geçici ateşlerdi hepsi de. Araya Cassini'nin, Villemont'nun gözlem ve düşünce-

leri karıştı. Olayları açıklamada, Dekartçı çevrinti düşüncesi yine işin içine sokuluyordu. Ne var ki, gözlem ve hesaplara denk düşmek için, Dekartçı açıklamayı daha karmaşık hale getirmek gerekiyordu; Newton'cu açıklama ise, olabildiğince yalınlık sağlıyordu konulara. Öyle de olsa, 1713-1714 yıllarına doğru, Dekartçılar, kesin olarak kanmış olmaktan hâlâ uzaktaydılar; onlarla Newton'cular arasındaki kavga alabildiğine azgınlaşmıştı.

Tam bir bunalım içindeydi bilim dünyası.

DOĞA BİLİMLERİNDE İLERLEMELER

Kimyacılar, mekanizmi kendi bilimlerine sokuyorlardı.

Nicolas Lemery (1645-1715), Paris'te, **Kimya Derslerinde** (1675), olayları modern felsefenin, yani Dekartçılığın ilkeleriyle açıklıyordu: Altın suyunun altın üzerindeki etkileri, altın suyundaki «uçlar»dan; asitlerin ekşi tadı, kristalleşirken aldıkları köşeli biçimler, içlerindeki sivri taneciklerden geliyordu. Kalevîler asitlerde köpürüyorlardı, öyleyse onların tanecikleri gözenekliydiler ve asitlerin sivri uçları içlerine giriyordu. Civa, hep sıvı haldeydi, çünkü tanecikleri yuvarlaktı. Bir başka Fransız kimyacısı, **Nicolas le Fèvre,** paslanan nesnelerin ağırlaştığını saptıyordu; aslında niteliklerinden tanıdığı oksijen hakkında «evrensel ruh» diye bulanık bir düşüncesi vardı. Bu evrensel ruh, ışık biçiminde yıldızlardan çıkıyor, havada «nesneleşiyor», madenlerde, bitkilerde ve hayvanlarda hemen aynı sonuçları doğuruyordu; bitkilerde hareket ediyor, kanı inceltip akışkanlığını sağlıyordu.

İngiliz **Rober Boyle** (1627-1697), Descartes ile Newton'un görüşlerini sokuyordu kimyaya. Ona göre basit cisim, hiçbir araçla bölüp ayrıştıramayacağımız bir nesneydi. Doğada bütün olup bitenler mekanik olarak açıklanmalıydı ve cisimler arasındaki farklar, sadece taneciklerin boyuna, biçimine ve hareketine bağlıydı. Hava, alevin doğup sürdürülmesi için gerekliydi; yanma ve solunumda da aynı rolü oynuyordu. Böyle, tuğlayı, kurşunu ve kalayı aleve tutuyor ve sonra bu nesnelerin görünüşlerinin değişip ağırlıklarının arttığını saptıyordu. Ona göre, alevin içindeki ışığın tanecikleri kurşuna, kalaya ve tuğlaya girmiş, onların atomlarıyla kaynaşmış ve sert nesneler ortaya çıkmıştı.

Alman **Becker,** cisimleri, ayrışmaz ve bileşik diye sınıflandırıyordu; bileşikler elde edildikten sonra, ayrıştırılabilir ve onu oluşturan nesneler nitelikleriyle beraber yeniden ortaya çıkarılabilirdi (1669). Bir başka Alman **Stahl** (1660-1734)'a göre, atomlar birbirinden farklıdır ve kendilerine özgü nitelikleri vardır

hepsinin. Kimyasal kaynaşmanın canlı bir yanı vardır; aynı türden atomlar –doğal olarak– birbirlerini ararlar. Bir maddenin kireçlenmesinin, çeşitli organik tözlerin yanmasına benzeyen bir olay olduğunu, yine bu kimyacı buldu.

Dekartçılık, mekanizm ve deneysel yöntem, doğa bilimlerine de –derinliğine– giriyordu. Ne var ki, Descartes'ın makine-hayvan görüşü, birçok fizyolojistleri yanlış yollara sürükledi. Kimisi, mekaniği, olduğu gibi, bir farklı olaylar düzenine uygulamaya başladılar. Matematikçi, astronom, fizikçi **Borelli** (1609-1679), *De motu animalium* adlı eserinde (1680), canlı varlıkların hareketine dar bir mekanik açıdan bakıyordu. Birer hekim olan **Baglivi** (1669-1708) ile **Boerhave**, matematik, statik, hidrolik ve ağırlıkla ilgili ilkelerin canlı varlıklara uygulanmasını pek hayranlıkla karşılıyorlardı; çünkü, onlara göre, bu dişlerle donanmış makineler, kerpeten değil de neydiler? Miğde bir boynuzdu; tüm damar sistemi su tüpleri; yürek bir zemberek; iç organlar sadece birer kalbur ve süzgeçtiler; akciğerler de bir körük. Birer ip değil de, neydi kaslar? Gözler, birer makara değil de neydi? Öyle olunca da, bedendeki sıvılardan çok liflere önem veriyorlardı. Lifin bir ses perdesi olmalıydı; ses vermiyorsa hastalık ve ölümdü bu. Böylece, uyarıcılardan oluşan bir tedavi uyguluyorlardı: Kızgın demirler, oğup oğuşturmalar, vantuzlar, yakılar, kınakınalar; Galenus'cu tıbbı da tahtından indirmeden yapılıyordu bunlar. Stahl, yaşamın unutulmuş olmasından şaşkına dönmüştü; ancak, kendisi de Rönesansın dirimselciliğine (vitalizm) dönmüştü. Yaşamın ilkesi ruhtu; organların işleyişini yöneten ruhtu ve en âlâ da o yönetebilirdi. Böylece, doğal tepkilere saygı duyulmalıydı; bedene yüklenmiş maddelerden ruhun kendini kurtarması çabası demek olan yüksek ateşin üzerine gidilmemeliydi.

İlerlemeler, özellikle anatomide gerçekleşti. Gözlemciler, –Robert Hooke'un yetkinleştirdiği– mikroskobu ve damarlara renkli sıvılar şırınga eden yeni teknikleri kullanıyorlardı. Eustache, Malpighi, Riolen, Glisson, Graal, Swammerdan böyle çalıştılar. Amsterdam'da, Ruysch'in, anatomik parçalardan oluşan bir kolleksiyonu vardı. Fontenelle öyle diyordu: «Açık bir kuruluk göstermeyen, kırışıksız, parlak renkli ve yumuşak zarlı bütün

ölüler hemen hemen dirilmiş gibiydiler». **Malpighi** (1628-1694), karaciğer dilimleri ile böbrek cisimciklerini böyle buldu. Glisson, karaciğer damarlarının anatomisini yaptı. Hollanda'lı **Leuwenhoek** (1632-1723), 1677'de, erkeğin sperma hücrelerini, 1688'de alyuvarları, kılcal damarları buldu ve, alyuvarların, en ince kılcal damarları aşmak için sıralandıklarını gördü. Böylece, Harvey'in buluşunu tamamlıyordu. Ancak, ne Malpighi, ne de Leuwenhoek, Aristoteles'çilerle Galenos'çuları inandırabilmiş değillerdi; onlar, felsefî formülleri, Kutsal Kitap'la klasik metinlerden çıkardıkları alıntıları ileri sürüp duruyorlardı habire.

Bu arada **bitki fizyolojisi**, Mariotte'la Malpighi'nin çalışmaları sayesinde ilerler. **Mariotte**, *Bitkilerin Yaşamı Üstüne İnceleme*'sinde (1679) şunu gösteriyordu: Bitkiler, besinleri topraktan tam hazır biçimde almıyorlardı; onları kendi gereksinmeleri için hazırlıyorlardı. Malpighi de, bitkilerin beslenmesinde –Aristoteles'in reddettiği– yaprakların rolü üzerinde durdu.

Astronomlar sonsuz-büyüklerin dünyasını açarken, gözlemciler sonsuz-küçüklerin dünyasını açıyorlar ve, insan organizması ile hayvan organizmaları arasında kaygılandırıcı benzeşimlerde bulunuyorlar ve üreme ile tür hakkında sorunlar ortaya atıyorlardı.

Leuwenhoek, 1677'de, insanda sperma hücrelerini bulmasının hemen arkasından, tavşanda, köpekte, kurbağada, balıklarda, salyangozlarda, istiridyelerde de buldu aynı şeyleri; ördeğin yüreğindeki kasların lifleri ile kurbağanın kasları arasında benzerlikleri gösterdi. 1688'de, hayvanların kanında da alyuvarları buluyor, ancak balıklarla kuşların alyuvarlarının yumurta biçiminde olduğunu belirtiyordu. 1695-1700 yılları arasına, yaprak bitlerinin, bakire dişiler yoluyla, döllenmesiz çoğaldığını saptıyordu. Malpighi, **Dissertatio epistolica de Bombyce** adlı eserinde, ipek böceklerinin yaşamını dile getirdi; böceklerin yapıları hakkındaki bilgilerin temeli olarak kaldı bu eser. İpek böceğinde, ağustos böceğinde, çekirge ve arılarda soluk borusunu buluyor, ve bunun, böceklerde ciğer rolü oynadığını saptıyordu. Hollandalı hekim **Swammerdan** (1637-1680), **Değişmeler Üstüne Gözlemler** adlı eserde, bitin, cırcır böceğinin, çekirgenin, sivri sineğin, pislik böceğinin, kelebeğin, karıncanın ve arının yaşamını anlatıyordu. Toskana büyük-dükünün hekimi Re-

di (1626-1697), yığınla barsak kurdu buluyor ve engerek yılanlarında zehir üreten iki bezeyi gösteriyordu. Ne var ki, Redi'nin vardığı sonuçları Charas tartışma konusu yaptı (1678): Ona göre, Redi'nin yaralara koyduğu «sarı öz-su», «hiçbir kazaya neden olmadı». Charas, ısırmanın etkilerini engerekteki hayvansal ruhlara bağlıyordu; yılan kızar kızmaz, bu ruhlar «tepesine fırlıyor ve hızla, dişlerin açtığı yaralara giriyorlardı.»

Bütün bu gözlemlerden, **üreme sorunu** yenileşmiş biçimde çıkıyordu. Çoğunluk, kendiliğinden üremeye inanıyordu. Redi, *Böceklerin Üremesi Üstüne Araştırmalar* (1668) adlı eserinde, kurtların, cesetlerin çürüyüp kokuşmasıyla kendiliğinden oluşmadığını gösteriyordu. Bir et parçası, iyice sarıp sarmalanmış bir bezde sineklerden korunduğunda, hiç de kurt çıkmıyordu ortaya. Böylece, kurtlar, sineklerin bıraktıkları yunurtalardan doğuyordu. Canlı varlıklar, ancak tohumların eseridir. Ne var ki, Redi'nin vardığı sonuç, sınırlı idi ve mekanizm, Mariotte'u şu inanca götürmüştü: Bitkiler, kuru bir vazoda, tanecikların bir araya gelmeleriyle doğabilir.

İki eğilim çarpışıyordu: Leuwenhoek, dölütü, sperma hücresinin oluşturduğunu, yumurtaya hiç de gereksinme olmadığını, sadece uygun bir ortamın yettiğini ileri sürüyordu. Ancak, doğanın, ana-babadan her ikisine birden benzemesi halinde, kalıtım sorunuyla karşı karşıya geliyordu. Karşı düşüncede olanlara göre, dölüt önceden oluşmuştu, sperma hücresi ise harekete getirici bir rol oynuyordu. Gerçekten, her iki taraf da, önceden oluşma düşüncesinden yanaydılar. Malpighi, 1669'da, «tavuğun taslağının yumurtada daha önceden var olduğu»nu sanmıştı. Önceden oluşma kuramı, tohumların birbirine girmesi kuramına götürüyordu. Yumurtada daha önceden oluşmuş dölütün de – minyatür halinde – kendi yumurtalığı vardı; o da yumurtalığı olan önceden oluşmuş bir dölütü içeriyordu, vb. Böylece ilk canlıdan başlayarak, bütün onu izleyenler önceden oluşmuşlardı ve tohumları birbirlerine geçmişlerdi. «Tüm insanlık, Âdem'le Havva'nın bellerindeydi» (1692). Hartsoeker, 1694'te, işi hesaba da döküp, bu kuramın anlamsızlığı sonucuna varıyordu. Ancak Malebranche'ın söylediği şuydu: «Bu düşünce, Tanrı'nın sonsuz gücünün ortaya koyduğu harikaları, duygu ve hayallerinden doğan

düşünceleriyle ölçmeye kalkanlara densiz ve garip görünebilir ancak».

Benzeşimler, **türleri belirleme** sorununu ortaya koyuyordu. Ancak, ilerlemeler, sadece zoolojide olmadı; **botanikte** de ilerleme görüyoruz. **John Kay**, 1686'da, *Historia plantorum*'unda, türün açık bir tanımını koydu ortaya; oğulcukla ilk yaprakların yapısına dayanan bir sınıflandırma önerdi ve çift çanaklı bitkilerle tek çanaklılar arasındaki temel ayrımı getirdi. Krallık Bahçesinde profesör olan **Tournefort**, *Bitkileri Tanımak İçin Yöntem* adlı eserinde (1694), ağaçları, ağaççıkları, çalı çırpıları ve otları birbirinden ayırıyordu. Her gurupta, taçların niteliklerine göre alt-ayırımlara gidiyordu. Öneri, açık ve aydınlık olması dolayısıyla, tüm bilginler arasında büyük başarı kazandı. Ne var ki, 22 sınıf arasında yalnız 6'sı, doğal guruplara uyuyordu. Montpellier'de profesör olan **Magnol**, 1689'da «aile» kavramını soktu botaniğe: Bitkiler, keyfî olarak seçilmiş parçalarına bakarak değil, her bitkinin bir aileye bağlılığını gösteren niteliklerin bütününe göre ayrıma gidilecekti artık.

SOSYAL BİLİMLERİN DOĞUŞU

Dekartçılıkla mekanizm, sosyal bilim düşüncesini verirler. Kapitalizmin büyük bir gelişme içine girdiği ülkelerde, her ikisi de, ömür boyu gelirlerin çoğalması ve yaşam sigortasının başarısından doğan gereksinmelere eklenip, **demografi** biliminin doğuşuna yol açarlar. İlk ölüm listelerini, yaşama olasılıkları hesaplarıyla beraber, Londra ölüm listelerine dayanarak, 1671'de, Hollanda'lı **De Witt** de yaptı. Halley, Graunt'u, 1693'te Breslau'nun listelerine göre düzeltti. Bu listeler sayesinde, Graunt, William Petty, *İnsanlığın İlk Kökenleri* adlı eserinde (1677) **Mathieu Hales**, geometrik ilerleme halinde nüfustaki çoğalış kanununu düzenlediler; ve Hales, yirmi beş yılda bir misli artma dönemini saptadı. Malthus, daha sonra oransız randıman kanununu koyarken, bu kanundan yararlanacaktır. Böylece demografi, yüzyıllarca süren betimleme döneminden, kanunlara dayanan bilimsel döneme geçiyordu. Dekartçılık ve mekanizm, her şeyi rakama dökmek alışkanlığını veren kapitalizme ve savaş halindeki devletlerin askerî ve malî gereksinmelerine eklenip, yeni bir bilimin doğuşuna yol açtılar.

Birbiriyle savaşmakta olan İngiltere ile Fransa arasındaki güçler ilişkisini hesaplamak amacıyla, **William Petty** (1623-1687), Dekartçılıkla mekanizminden etkilenip yeni bir bilim yaratır: **Siyasal Aritmetik** (1682-1691). İngiltere ile Fransa'nın zenginliklerini karşılaştırmaktan yola çıkan, sosyal olayların sayısal incelenmesidir bu. Konusu, «sayı, ağırlık ya da ölçüye başvurarak dile getirmek, yalnız somut kanıtlardan yararlanmak ve sadece temelleri doğada görünür nedenleri göz önünde tutmaktır; ruha, insandan insana değişen kanunlara, tutkulara ve heveslere ilişkin nedenleri incelemek başkalarına bırakılacaktır». Çok olmasa da elindeki sayısal veriler, doğal koşulları -olabildiğince- doğru çözümlemeye girişir; güçleri ve çabaları hesaplar, karmaşık güçleri yalın, sabit ve ölçülebilir güçler işlemine indirger. Onu, başkaları izleyecektir. Sir Dudley North, 1691'de, *Ticaret Üstüne Deneme*ler adlı kitabın başında şöyle yazacaktır: «Bilgi, büyük ölçüde mekanik oldu».

Devletlerin askerî ve malî gereksinmeleri, **istatistiğe** yeni bir önem kazandırır. Fransa'da «ahvali şahsiye» sicillerinin tutulmasına özen gösterilmeye başlanır; Colbert'le beraber, çeşitli amaçlar için anketler dönemi de açılacaktır. Bu anketlerden Vauban'la Sangrain, Fransa'nın nüfusunun değerlendirilmesine girişirler. İnsan başına değil, «ocak» başına olan sayımlar, alabildiğine eksiklik taşısalar da, **Vauban** (1633-1707), mühendis ve girişimci olarak, ciddî bir istatistiğin nasıl olması gerektiği konusunda gerçekten zekâsını ortaya koyar. 1699'da yazılıp 1707'de yayınlanan *Kralî Öşür* (Dîme royal) adlı eserinde, sosyal ve meslekî durumun ölçü alınacağı yıllık bir nüfus sayımını önerir ve sayım formülleri saptar: Kadın-erkek, yaşlı-çocuk, ev sayısı, evcil hayvanlar, ekili ve ekilmemiş topraklar; ormanlar, değirmenler, meyhaneler gibi yığınla öğe sayımda gözönünde tutulacaktır.

BİLİMDEN TEKNİĞE

Bilim, yalnız kuramda ve tartışmalarda kalmaz, git gide maddî yaşama da uygulanmaya başlanır. İktisadî ve sosyal gelişme, kafalarda Descartes'ın geleneğini güçlendirmişti zaten. Descartes'a göre, felsefenin amacı, insan soyuna yararlı olmaktı; tüm yararlı. Öyle olduğu için de, insanların yükünü hafifletmek ve doğa üstündeki güçlerini artırmaya çılışıyordu. 1637'de, Huy-

gens'in babası için yalın makineler üstüne küçük bir kitap yazar; bu kitapta, ağır işler için otomatlar düşlüyordu, ki bugünkü robotların atalarıdır bunlar. Hollanda'da sanat ve meslek okullarını gördükten sonra, zanaatçılar için, bütün gerekli araçlarla donatılmış salonlarda, matematik, fizik ve mekanik dersleri verilmesini öğütler.

En önde gelen zekâlar makine bulmaya çevirirler dikkatlerini.

Aslında mutlakiyetçi devletlerin yapı ve kamusal çalışmaları, kullanılan araçlar, idareyi dolduruyor ve bir makineler devrine girildiği düşüncesini zaten veriyorlardı. Fransız Pascal 1642'de, İngiliz Samuel Morland 1666'da, Alman Leibniz 1671-1694 yılları arasında hesap makineleri yapıyorlar; Huygens, boylamlar sorununu çözmek için bir pandüllü saat bulmak için çırpınıyor; Edouard Somerset, 1655'te suyu 40 ayak yukarıya çıkaran bir buharlı makine icat ediyordu. Huygens'in asistanı Fransız **Denis Papin** (1647-1712), 1687'de, bir silindirin içinde hareket eden bir pistonla donanmış ilk buharlı makineyi buldu; Papin, 1707'de, bir gemiye uyguladı buluşunu. İngiliz askerî mühendisi **Thomas Savery** (1650-1716), madenlerdeki suyu pompalamaya yarayan bir buharlı makine için, 1693'te ilk beratı aldı. Gerçekten pratik uygulaması olan ilk makine de bu oldu; kentlere ve kimi özel evlere su sağlamada da yararlanıldı ondan. Araştırmalar, her yönde ilerliyordu: Cizvit Gaspar Schott, yayınladığı bir kitapta, bir olasılıkla 1653 yılında, Rhone'da denenmiş bir denizaltıdan (?) söz eder.

Sonuçta, nereye vardı bütün bu gelişmeler?

İlerleme düşüncesine ve bilimciliğe.

İLERLEME DÜŞÜNCESİ VE BİLİMCİLİK

Gerçekten Pascal, bir kitaba yazdığı bir önsözde öyle der: «Yüzyıllar boyunca birbirini izleyen tüm kuşaklar, varlığını sürdüren ve durmadan öğrenen tek bir insan gibidir». Eskilerden çok daha fazla şey biliyoruz; şu sonuca varmalı bundan: Bizden sonra gelecekler daha fazlasını bilecekler. Fontenelle, 1688'de, Eskiler ve Modernler Kavgası boyunca aynı düşünceyi geliştirir; bilim, sonsuz bir gelişmenin yolunu açmaktadır. *Krallık Bilimler*

Akademisi'nin Yenilenmesinin Tarihi'ne (1702) yazdığı «Önsöz», bilime bir neşidedir aslında. Öyle der orada: İnsanları yönetme bilgine düşer; bilgin, prenslerin ve fatihlerin üstündedir. Siyasette de eşsiz olacaktır o; çünkü, her şeyi en ince hesaplara ve bireşimlere kavuşturacaktır. Bilgilerimiz git gide yayılacak; görkemli makinenin bütün parçalarını tanıyacağız sonunda. Bilgilerimiz, bize güç verecek: Önce, doğruluk ve açıklıkla düşünmenin gücünü; ama aynı zamanda, «çalışmamızı kısaltacak ya da kolaylaştıracak yeni ve hızlı makineler bulma, bize yeni ürünler sağlayacak yığınla etken ya da aracı -keskin bir görüşle- bir araya getirme gücünü de. Onları hizmetimizde kullanırken, zenginliğimizi de arttıracaklar; yaşayışımıza kolaylık getirecek yararlı şeyler elde edeceğiz». İnsanın havada uçacağı bir gün gelecek; «ve bir gün gelecek ki Ay'a kadar gidilecek». Ölüm gerileyecek, yeryüzü bir cennet olacak.

Böylece bilim bir put, bir mitos olur. Bilim mutlulukla, ve maddî ilerleme manevî ilerleme ile içiçe görülür; giderek, felsefenin ve dinin yerine geçme eğilimi içine girer bilim.

IV

DÜŞÜNCE VE DUYGULARDA YENİ BUNALIMLAR

Gelişmeler, düşünce ve duygularda yeni bunalımlara yol açmaktan da geri kalmaz.

Önce, edebiyattaki bir «kuruyuş»tan sözedelim.

YENİ ESTETİK VE EDEBİYAT

Yeni bir estetik doğuyordu ve kaynağı da bilimdi başta. Fontenelle, şöyle dile getirir onu: «Geometrik anlayış, başka bilgi alanlarına aktarılamayacak denli geometriye bağlı değildir. Bir siyaset eseri, bir ahlâk, eleştiri kitabı, belki hattâ hitabet, daha da güzel olacaktır onunla. Bir süredir kitaplarda hüküm süren düzen, açıklık, aydınlık, doğruluk, ilk kaynaklarını görülmemiş ölçüde yaygınlaşan bu geometrik anlayışta bulacaklardır».

Bilimin ilerleyişi, iktisadî ve sosyal bunalım, burjuvazinin yükselişinin güçlendirdiği yararcı anlayış, işe yarayacak, özellikle de açık ve özlü eserleri istetir olmuştu. **Geometrik anlayış ve yararcı yaklaşım,** gelip salonların modernizmini güçlendiriyordu; bu salonlarda herkes, bilginlere, profesörlere, bilgiçlik taslayanlara, çaba isteyen bütün bu can sıkıcı kişilere saldırmak için böylesi bir desteği yakalamış olmanın mutluluğu içindeydiler. Derinliğin, Eski Yunan ve Roma'nın çoşku uyandırdığı, bilgi ateşinin halkı sardığı bir dönem sona ermişti; çetin uğraşılar bahasına her şeyi tanıma merakı çağının yerine, büyük savaşların sert disiplinin her şeyden tiksinti yarattığı, mümkün olan en az çabayla her şey hakkında az buçuk bir aydınlanma isteğinin uyandığı bir dönem geçmişti. Aslolan, konuşmalarda parlamak ve hoşa giden bir tavırdı. Latince, uzmanların, İlk Çağ yazarlarını gerçekten tanımada bir azınlığın ayrıcalığı olup çıkar; geri kalan çevirilerle yetinir ve çevirilerde ortaya konan İlk Çağ da, kibar âlemi için çehresi bozulup değiştirilmiş, çoğu şeyin atıldığı, hafifletildiği, güzelleştirildiği bir çağdır. Bu kibar âlemi, klasik güzellik duygusunu bütünüyle yitirir. **Eskiler ve Yeniler tartışmasında,** Yenilerden yanadır onlar, Charles Perrault'dan, Fontenelle'den yanadır; daha doğrusu, «Louis Çağı»nın, Perikles ve Augustus çağlarını aştığını ve «modern» yetkinliğin Eskilerin üstünde olduğunu kim ki ileri sürüyor, onlardan yanadırlar. Tüm Avrupa'da yankılar yapar tartışma; her yerde, La Haye'de, Amsterdam'da, İngiltere'de, Almanya'da, «modern» estetiğin yandaşları vardır.

Yeni estetik, **Dekartçı bilim anlayışının edebiyata taşınmasıdır** aslında. Yazarın amacı, yararlı gerçekleri anlayıp yaymasıdır önce; temel nitelikler, «evrensel güzellikler»dir, akıl, sağduyu, yeteneklilik, doğruluk, düzen, aydınlık, mantıktır. Gerçeğe ulaşmak için, nesnelerin uzam ve hareketine bakılan fizikteki gibi hareket edilmelidir; duyulur niteliklerden bağımsız davranılmalı, şiir ve hitabet hakkında hüküm verirken, kulak ve kalpten bağımsız düşünmelidir. Duyarlıktan, heyecandan, tutkudan, çoşkudan, şiirsel sarhoşluktan sakınalım; bütün bunlar imgelem, düş ve deliliktir. Modern şiirsel yaratış, bir **akıl ve usavurma işidir.** Eğer «modern», kendinden öncekilerle böylece çelişmeye düşüyorsa, haklı olan odur: Bilimlerde nasıl bir ilerleme varsa,

sanatlarda da ilerleme vardır; ve modern yetkinlik, öteki çağların yetkinliğinden yalnız farklı değil, üstündür de ondan. Bu düşünceden hareketle, Houdar da La Motte, Homeros'u yetkinleştirmeye kalkar: Onda kendince «yararsız» gördüğü tüm niteleme, hayal, karşılaştırma, saflık, düşüklük, tarihsel özellik, yerel renk, bir barbar uygarlığı hatırlatan ne ki var her şeyi temizleyip atar. Eski Yunanın karmaşık, ama ahenkli, renkli, canlı şairinin eserini olaylara, anlaşılır ve evrensel öğelere indirger. Ne var ki, yakınmalar başlar: Boileau, «Descartes, şiiri boğazlıyor» diye haykırır. En iyi «modern» kitap, muhalefetin sosyal gözlemcisi La Bruyère'in *Yaradılışlar* (Les caractères)'ıdır. Dehayı horlayan, ortadan aşağı insanların hoşuna giden bu yalancı klasisizm, zafer kazanır.

«İnsan üç gün ekmeksiz yaşayabilir; ama şiirsiz asla!». Edebiyattan kovulan şiir, resme ve süslemeye sığınır. Fransa'da 1668 yılına doğru başlamış olan Rubens'cilerle Poussin'cilerin kavgası, kesinlikle birincilerin lehine döner. 1700'e doğru, ressamlar ve izleyiciler, ışıkta ve renkte şehveti, zevk ve keyfi arar olurlar. Sanatçı, tutkunun, zengin anlatımın, canlının, bireysel yaradılışların arkasından gider. Bütün bunları Fransa'da en güzel dile getiren ressam **Watteau** (1684-1721) olur. 1685-1690'dan sonra süsleme de değişir; fantezi ve hareket, imgelerin ve duyarlılığın oyunları yeniden ortaya çıkar. Seslerin, renklerin, hareketlerin, şehvetli heyecanların toplaşıp sergilendiği opera, Napoli'de, Roma'da, Venedik'te, Dresden'de, Leipzig'te, Paris'te, Londra'da büyük başarı kazanır.

Son olarak, şiir, bir altın çağ düşünde beklenmedik bir sığınak bulur.

Hümanist eğitimde de gerileme yıllarıdır o yıllar. Okullarda öğretimin düzeyi düşer; çünkü, gerek öğrencilerde, gerek ana-babalarında yararcı uğraşlar ağır basmaktadır. Yaşam, hepsi için ağırdır. Sayısı git gide çoğalan öğrenciler, tacir burjuvazinin çocuklarıdır ve hümanizma karşısında kuşkulu çevrelerden gelmektedirler. Yararsız görülen Yunanca eğitimi ortadan silinir; felsefe dersleri boşalır; şöyle sorulur: Bütün bu ipe sapa gelmez şeyler neye yarar? Latince bir parça lütfa uğrarsa, başta çeşitli meslekiere girmek için gerekli olduğu içindir. Sonradan görmeler, çocuklarına, toplumda parlamalarına olanak sağlayacak

şeyler öğretilmesini isterler okullardan. Öğreticiler de, bu «cilâ», bu «üstünkörülük» isteğine uygun hareket ederler. Ailelerin boş gururu okşanmış olur gerçi, ama ağır yara alan bir şey de vardır:

Hümanist eğitim.

DİNDE BUNALIM

Gelişmeler, mistikleri de geriletir. Mistiklere karşı çıkanların başında da Dekartçılarla mekanistler gelmektedir. Onlara göre, ancak açık ve aydınlık düşünceler ve usavurma ile Tanrı hakkında bir bilgiye varabilirdik; Tanrı'nın akıl yoluyla kavranılması idi bu. Oysa mistiklerin, esrarlı, kavramlardan soyutlanmış, bulanık bir bilgileri vardır Tanrı üstüne. Mistikler, Tanrı'yı seviyorlardı, o kadar. Onlara karşı çıkanlar ise, **yararcı, pratik bir din** istiyorlardı; erdemleri edinmemizde uygulanabilecek bir din. Böylece din, ahlâka yardımcı olmaya indirgeniyor, yararcı bir ahlâk oluyor, ve Tanrı, insanın yardımcısı düzeyine indiriliyordu.

«Tanrı-merkezcilik»ten «İnsan-merkezcilik»e geçilmişti yeniden.

Bu eleştiri, **Quietizmin** tepkisiyle karşılaştı. Quietistlere göre, ruh, mutlak bir sessizlik içinde, kendini Tanrı'ya terketmelidir. Tanrı, ancak o zaman hoşuna gidecek biçimi verir ruha. Bu durumun hep sürmesi halinde, ruh, ne olursa olsun, günah işlemez. Quietizm buydu, ne var ki, tehlikeli sonuçlara varıyordu: Sesli dualar, tesbih çekme, haç işareti çıkarma, İsa'lı haç reddediliyordu; onlara göre, Tanrı'yla birleşmeyi engelliyordu bunlar. Engizisyon ve Papalık karşı çıktı Quietizme. Fransa'da, Madam Guyon'un başını çektiği bir başka mistik akım, büyük tartışmalara yol açtı; Papalığın yasağı yine işin içine girdi. Asıl önemlisi, bu tartışmalar, mistik eserlerin okunmasına karşı bir tiksinti uyandırdı; manastırlarda kendini Tanrı'ya vermiş olanların sayısı azaldı.

Bunlar olurken, akılcılık ve tarih de saldırıya geçmişti dine karşı.

Spinoza, *İlâhiyat-Siyaset İncelemesi* (Traité theologico-politiques) (1670)'nde şöyle diyordu: Akıl, dinin güçsüzlüğünü gös-

termektedir; geleneksel inançları sil baştan gözden geçirmek gerekiyor. Din etkisizdir: Bir Hıristiyanı bir Yahudiden, bir Türkten, bir pagandan ayırmak olanağı yoktur. Niçin? Çünkü din, içsel bir eylem değil, dışsal bir uygulamadır, giderek rahiplerin emirlerine edilgince bir boyun eğiş. Oysa, tutkulu kişilerdir bu rahipler, açgözlülük sokmuştur onları bu mesleğe. Uzak durmak gerekir bu insanlardan; kendi kendine hüküm vermeli; aklı kullanmalıdır, insanın onuru olan aklı. Sonra, Kutsal Kitap da, peygamberlere söylenip yazdırılmış bir Tanrı eseri değildir: Çelişmeler ve yanlışlarla doludur o. Ahdi Atik'teki kitaplar, gerçek metinler değildir; pek çeşitli ve değerleri birbirinden pek farklı kaynaklardan gelen belgelerden oluşmuşlardır. İlk metinler, kopya edenlerin beceriksizlikleri yüzünden bozulmuşlar ve kötü biçimde bir araya getirilmişlerdir. Kutsal Kitabın içinde gerçekten tarihsel olanlar (Pentateuque, Josuè, Yargıçlar, Krallar), İsrail halkının tarihinin, uygun bir zamanda, belli bir ilâhiyatçılar okuluna sunulması içindir. Yahudi halkı, Tanrısal kanunu korumak için seçilmiş değildir; çünkü, bu halk, geçip gitti, dağılıp yokoldu. İbrani dini ile Hıristiyan dini, tarihsel birer olgudurlar sadece; belli bir an ve durumlar için gelmişlerdir, geçici niteliktedirler.

Dekartçı bir rahip olan **Richard Simon** (1638-1712), Spinoza'nın eseriyle, Kutsal Kitap'taki sayısal veçilerin tartışmalarından pek etkilenir; ve Spinoza'nın yöntemini yetkinliğe kavuşturur. Kutsal Kitap'taki her türlü güzellik ve ahlâkilik kaygısını bir yana bırakarak, metinlerin yorumunu, ilâhiyattan ve metafizikten bağımsız, başlı başına bir bilim haline getirir. Ona göre, Kutsal Kitabı yorumlamak, bir filoloji, gramer ve tarihsel eleştiri işidir. Bunların hepsini yapar ve sonunda şu soruya yanıt verir: Kutsal Kitaba, ilk biçimiyle bize değin ulaşan bir Tanrı sözü olarak bakabilir miyiz? Hayır! Kanıtlarını söyler. Ne var ki, korkunç saldırılara uğrar: Önemli olan, okuyucunun metinlerden edindiği ahlâkî ve dinsel yarardır, denir; daha başından beri Kilisenin sahip çıktığı gelenek, metinden üstündür ve gramer de ilâhiyatın önünde eğilmelidir, diyenler olur. Ve kitabı mahkûm ettirilip, ortadan kaldırılır.

Ne var ki, yapacağını yapmıştır Richard Simon.

Richard Simon'u eleştirenlerin başında gelen **Bossuet** (1627-1704), dini savunmak istediği halde, kendi de istemeden onu sarsıyordu: *Evrensel Tarih Üstüne Denemeler (1681)*'inde, Tanrı'nın, tüm pagan dünyasının tarihine, İsa'nın gelişi amacıyla düzen verdiğini tanıtlamak ister. Ancak, olayların akışını açıklamak üzere, sadece bir kez sokar Tanrı'yı işin içine; geri kalanlar hep ikinci nedenler, yani insan eylemleridir.

Hollanda'ya sığınmış bir Fransız Protestanı olan **Pierre Bayle** (1647-1706), *Kuyruklu Yıldızlar Üstüne Mektuplar ve Düşünceler*'i yayınlıyordu. Kuyruklu yıldızlara, insanlara hakettikleri kimi büyük cezaları haber vermek amacıyla, Tanrı'nın gönderdiği belirtiler olarak bakılıyor ve arkalarından korkunç olayları sürüklediklerine inanılıyordu: Kralların öldürülmesi, depremler, açlıklar, savaşlar ya da veba salgınları. Bayle'e göre, sağlam bir temeli yoktu bu inanışın. Kuyruklu yıldızlardan sonra birçok felâketler gelmiş de olsa, onları bu talihsizliklerin işareti, ya da nedeni olarak görmek yanlıştı. Kuyruklu yıldızların göründüğü yıllarda, görünmedikleri yıllarda olduğundan çok daha fazla felâket yoktur. Bir rastlantıyı, bir neden ve sonuç ilişkisiyle karıştırmamalı. Böylece, üzerinde herkes birleşse, tüm dünya halkları tanıklık etse de, aklı yerinde bir insan, kuyruklu yıldızların gücüne inanmamalıdır. Dünyada herkesin inanması, Tanrı'nın varlığı hakkında bir kanıt olarak gösterilir; tıpkı kuyruklu yıldızlarda olduğu gibi, evrensel inanış burada da hiçbir şeyi tanıtlamaz. Öte yandan, kuyruklu yıldızların kimi felâketlerin nedeni oldukları, paganların eski bir boş inancıdır ve hıristiyanlar da onlardan almışlardır. Böylece, kuyruklu yıldızlar felâket habercileriyse, Tanrı'nın, paganları putperestliklerini sürdürmeleri için bir mucize yapmış olması gerekir. Gerçekte, kuyruklu yıldızların bir felâket belirtisi olduklarına inanan hıristiyanlar, putperesttirler. Mucize, Tanrı'ya yakışmaz; çünkü mucize, Tanrı'nın koyduğu kanunları bozan bir şeydir ve cılız insan yaratıkları için yapılmaktadır bu. Mucizelere ve Tanrı'ya inanmak, boşgururun sonucudur. Böylece; bugünkü hıristiyanlar, putperestliğin yiyip kemirdiği insanlardır. Her türlü kötülüğün içine düşmektedirler; oysa, erdemli ve onurlu bir yaşamın kurallarına duyarlı Tanrıtanımazlar da görülüyor. Bir hıristiyan toplumuna eşit ve ondan üstün bir Tanrıtanımazlar toplumu düşünülebilir. Tanrıtanımaz-

lığın da kahramanları, şehitleri olmadı mı? Özgür düşüncenin şaheseri olan *Tarihsel ve Eleştirel Sözlük* (1692)'te, kuşkucu Bayle, Kutsal Kitaplara ve dogmalara karşı tüm saldırıları yeniden başlatır; öyle derler, gençler, kütüphane kapılarında bu kitabı okumak için yığışır bekleşirlermiş. O yıllar, Nantes Fermanının geri alınmasından sonra, Fransa'da, Protestanlara baskıların yoğunlaştırıldığı, sinirlerin gerildiği yıllardır.

Japonya ve Çin örnekleri de alabildiğine güçlükler yaratıyordu.

Yollar, İngiliz özgür-düşünürlerine de açılmıştı: İktidarlarını sağlama bağlamak için ruhun ölümsüzlüğü gibi dogmalar icat eden ruhban takımının düşmanı olan **Toland** (1670-1722), kendiliğinden hareket eden ebedî bir dünya, düşünceyi beynin bir etkinliği olarak alan bir materyalizm, bir aklî ahlâk anlayışından yanaydı. **Collins** (1676-1729), *Düşünce Özgürlüğü Üstüne Denemeler*'inde Kutsal Kitabın saçmalıklarına karşı çıkıyor ve mucize

54. – Pierre Bayle

diye ortaya sürdüğü yutturmacalara ateş püskürüyordu. *İnsan Ruhunun Doğası ve Yeri Üstüne Deneme*'sinde de öyle diyordu: «Düşünce, maddenin duygularımız üzerindeki etkisinin bir sonucu olduğu için, şunu söyleyebiliriz ki, düşünce, maddenin eylemiyle ortaya çıkmış, maddenin bir niteliği ya da duygulanımıdır».

Özetle, Newton, Tanrı'nın varlığını tanıtladığına boşuna inanmıştı.

Set yıkılmıştı, bütün gücüyle akmaya başlamıştı sel.

SİYASAL VE SOSYAL DÜŞÜNCELERDE BUNALIM

İngiltere'de 1688 Devrimi, bir büyük düşünüre, bilimlerin gelişmesine uygun düşecek, zafer kazanmış sınıfların başkaldırısını haklı gösterip, onların –derinden derine duydukları– eğilimlerini eylem için formüllere bağlayacak, pratik, giderek yararcı bir felsefeyi açıklığa kavuşturup yayınlamak fırsatını verdi.

Bu büyük düşünür **John Locke** (1632-1702)'tur.

John Locke, Bristol'e yakın bir yerde, bir tacir ve hukukçular ailesinde dünyaya geldi; Oxford'da eğitimini yaptı. Filozofluğunun yanı sıra, ilahiyatçı ve hekim de olan Locke, 1666 yılından başlayarak, önce Lord Ashley'in, daha sonra da Kont Shaftesbury'nin hekimi oldu. Shaftesbury bakan olunca, Locke de Board of Trade'de kâtip oldu (1672-1679). Shaftesbury, devrim girişiminde başarısızlığa uğrayıp da, Hollanda'ya kaçınca, Locke da 1684'te onun yanına geldi. Bacon, Descartes, Gassendi, Oxford'da öğretilen Aristoteles'çi felsefeden Locke'u kurtarmışlardı. Locke, Hollanda'ya sığınmış Fransız Protestanlarının yanında düşüncelerine berraklık getirdi. 1688'de İngiltere'ye döndü. 1671'den başlayarak, temel düşünceleri ete kemiğe bürünmüştü; ancak, belli başlı eserlerini, İngiliz Devriminden sonra ve onun adına yayınladı: Bunlar da, –1685-1686'da yazılıp, 1689'da yayınlanan– **Hoşgörü Üstüne İlk Mektup; ve Sivil Yönetim Üstüne Deneme** ile, **İnsanın Anlama Yeteneği Üstüne Deneme** (1690)idi.

Locke'a göre, insanlar, doğal halde özgür ve birbirlerine eşit tiler. Kendilerini yöneten de akıldı. Akıl, onlara insanın doğal haklarını göstermiştir. Nedir onlar? Yaşam, özgürlük, mülkiyet ya da herkesin çalışmasının ürünlerinden kendi gereksinmesi ölçüsünde yararlanma hakkı, aile ve babalık hakkı. Bütün bu haklar kutsaldır: Onları, Tanrı verdi insanlara ve hepsi de toplum-

55. – John Locke

dan önce vardılar.

Ne var ki, doğal âfetlerin ve düşmanların saldırılarının pençesindeki insanlar, bu doğal haklarından yararlanmak için, toplum halinde bir araya gelmek zorundaydılar. Toplumun amacı, insanın doğal haklarını korumaktır. İnsanlar **«sosyal sözleşme»** ile kurmuşlardır toplumu. Her birey, doğal kanunu yerine getirmek gücünü topluma devretmiştir. «Toplumun iktidarı, ortak iyiliğin ötesine taşamaz». Tüm kararlar, oy çoğunluğuyla alınır. Kanunlar, herkes için eşittir. Hiçbir kanun, bir insanı, haklarından yoksun kılamaz; böylece vergiler, kişilerin kararı sonucu konulmalıdır. Her insan, erginliğe eriştiğinde, topluma katılıp katılmamakta, başkalarıyla sosyal sözleşmeyi yapıp yapmamakta özgürdür; ancak, bir kez topluma girince, sonradan çekip gidemez.

Toplumun iktidarı, doğrudan doğruya kullanılabilir; demokrasidir bu. Ancak toplum, elindeki iktidarı bir gruba ya da bir kişiye de devredebilir: Oligarşi ve monarşi de bunlardır. Ne var ki, toplum, yetki verdiği heyet ya da kişiyle, yani **hükümranla bir sözleşme** yapar. Hükümran, bu sözleşmenin hükümleriyle bağlıdır: Uyruklarının malları üzerinde keyfî olarak karar veremez; sürekli olmayan bir meclisin hazırladığı kanunları uygular; öyledir çünkü, **kanunların hazırlanışını onların uygulanmasından ayırmalıdır**. Hükümran, sözleşmenin hükümlerine aykırı hareket ettiğinde, toplum, iktidarı onun elinden alabilir. Uyruklar, hükümrana, hükümran olarak değil, toplumun iradesini uygulayan bir kişi olarak and içmişlerdir; hükümran, bunu yerine getirmiyorsa, uyruklar da andlarıyla bağımlı değildir; başkaldırıp silaha sarılabilirler. II. Jacques'ın suçları Devrimi gerektiriyordu; III. Guillaume, iktidarı zorbalıkla ele geçirmiş değildir, unvanını halkın rızasından almıştır.

İngilizlerin vicdanı rahat ettiriliyordu böylece.

Kilise ile devlet de ayrılmalı birbirinden. Devlet, doğal haklarından yararlanmayı yurtdaşlarına sağlamak amacıyla ortaya çıkmış bir kuruluştur; Kilise ise, onların ebedî kurtuluşlarını elde edebilmeleri içindir, ve kişiler, kendi isteklerine göre bir araya gelirler onda. Böylece din, toplumu yönetenin yetkisine giremez. Kiliseler, esnaf loncaları ya da bir bilginler derneği gibidir. Kendi düzenlerini kendileri kurar ve manevî cezalar verirler; ancak, müminlerin ne kişiliklerine, ne de mallarına dokunamazlar. Vicdan ve ayin özgürlüğü tamdır; tek sınırı bu özgürlüklerin, başkalarının, giderek toplumun doğal hakları, görüşleri, ahlâk kurallarıdır, bunlar çiğnenmemeli. Böylece, katoliklere hoşgörüyle bakılamaz; çünkü, onlar, cismanî iktidarı, ellerinde tuttukları Tanrısal inayete tâbi kılmaktadırlar ve rahipleri de egemen olma açlığı içindedirler. Tanrıtanımazlar kabul edilemezler; çünkü, onlara göre, yükümlülüklerin hiçbir yaptırımı yoktur ve doğal haklar da kesin ve zaman aşımına uğramaz değildir. «Salt düşüncede de kalsa, Tanrıyı aradan çıkarmak, yıkmaktır her şeyi!»

Hoşgörüyü ve sosyal barışı sağlamak için, Locke, deneyim ya da bileşim yoluyla doğrulanmamış tüm düşünceleri, sonsuzluk, töz, gerçek öz, cüz'i irade, vb. düşüncelerini bir yana atıyor. Yaşamımıza yarayabilecek olanları öğrenelim. Yeteneklerimiz zayıf ve kabadır: Olup bitmişin dışında kalan yetkin ve mutlak bir bilginin arkasından koşmayalım. Ruhun doğası, ruhun beden, bedenin de ruh üzerindeki etkisi üstüne metafizik varsayımları terkedelim. Yararlı olanın kaygısında olalım sadece. Yalnızca insan aklını, düşüncelerin nasıl oluşup bileştiğini, gerçek ve uygulanabilir bilgiyi inceleyelim.

Oysa, doğuştan düşünceler hakkındaki Dekartçı kuram, sözde doğrudan ve içsel bir bilgiden yola çıkmaktadır. Böylece, bütün bireysel boşinançlara kapıyı açık tutmaktadır. Tanrının

varlığı hakkındaki kanıtlar gibi, ruhların barışını sağlayacak tezler, herkesin boş inançlarına bağlı kalacaktır. Toplumda insanların uzlaşmalarını sağlamak için, «nesneler hakkında doğru bir düşünceye götürmeli onları; aklı, nesnelerin eğilip bükülmeyen doğasına ve aralarındaki değişmez ilişkilere çekmeli; ama herhalde, nesneleri boşinançlarımızın arkasına takmaya çalışmamalıyız». Çok şükür ki, **doğuştan düşüncelerimiz yok**; ne Tanrı, ne sonsuzluk, ne ebedilik hakkında... Gerçekten, çocukta doğuştan düşünceler bulunmaz; ve, özdeşlikle çelişme gibi kuramsal ilkeleri, ya da «sana karşı nasıl hareket edilmesini istiyorsan, sen de başkalarına ona göre davran» gibi pratik kuralları tanıyan pek az kişi vardır. Böylece, güneşin ışıklarını bekleyen **boş bir levhadır** akıl. Aklı, duyulanma uyandırır ve düşüncelerin doğuşuna yol açar: Sıcaklık, sertlik, düzlük, sert, acı gibi dışardan gelen yalın düşüncelerdir bunlar; dikkat, bellek, irade, süre gibi içsel yalın düşünceler aynı zamanda. Akıl, yanyana koyarak ve birleştirme yoluyla, bu düşünceleri, usavurmanın nesnesi olarak alır; git gide, daha karmaşık ve daha soyut hale gelir bunlar. Kesinlik, düşüncelerimizdeki tutarlılık ya da tutarsızlığın algılanmasıdır; tanıtlama da, iki düşünce arasındaki tutarlılığın, aracı düşünceler yoluya algılanması.

Yalın düşüncelerden, uzam, biçim, sertlik, hareket, varlık, süre, sayı gibi bir bölümü, «temel nitelikler» dir ve nesneleri oldukları gibi gösterirler; renk, ses, tad gibi ötekiler «İkinci derece nitelikler»dir ve nesnelerin küçük hareketlerinin çeşitli duygularımız üzerinde bıraktıkları izlenimler yoluyla elde edilirler. Ne var ki, temel nitelikler de, nesnelerin gerçek ögeleri değildir; çünkü, nesnesiz, kendiliğinden var olan yalın düşünceler olarak alamayız. Gerçekten, bir bölüm yalın düşünceyi tek bir adla adlandırıyoruz. Deneyimin sürekli bir araya getirdiği sarı, eriyebilir, tel haline getirilebilir, pek yoğun, vb. gibi yalın düşünceleri altın diye adlandırıyoruz. Bunlar gerçekten birbirine bağlıdırlar ve bir bütünü oluştururlar; elbette altının içsel bir yapısı, bir altın tözü vardır. Ancak, bu töze erişemiyoruz biz, hiçbir düşüncemiz yok onun hakkında; duyunun ve düşüncenin bize verdiklerinin ötesinde hiçbir şey ekliyemeyiz ona. Öyle olunca da, mümkün olan tek araştırma, bir arada bulunan niteliklerin deneysel araştırmasıdır. Böylece Locke, **deneysel bilimin** temellerini -bütün ciddiliğiyle- ortaya atıyor, Newton'un genel çekim ilkesine olan itirazı saf dışı bırakıyor, sosyal düzene zararlı, örneğin Katolikliğin temeli olan metafizik ve ilâhiyatçı düşünceleri gözden düşürüyordu.

Locke'un çabaları, aklın hem değerini, hem de sınırlarını gösteriyordu: İnsan, **aklının olanak sağladığı gerçeğe** erişebilir ancak. Böylece, insanın görevi, aklıyla uzlaşmayan bir öneriyi gerçek olarak almamak, anlamsızı reddetmektir. Bunun sonucudur ki, Katolikliğin tanrısal hukuk kuramını reddedecektir. Ancak, nesnelerin gerçek ögelerine, tözlere erişemiyen akıl, çabu-

cak güçsüzleşir. İnsan, olası gerçeğe bağlanacaktır ve gerçeğe ulaşma güçlüğünü hatırlayarak anlaşılması güç olanı reddetmiyecektir; baştan aşağıya alçakgönüllü ve iyi niyetli olacaktır. Şunu da hatırlıyacaktır: Her sosyal gurup, en iyi olarak gördüğü hükümet biçimini seçmek hakkına sahiptir; hiçbir hükümet biçimi, mutlak olarak bir başkasına yeğlenir değildir; durumları göz önünde tutmalıdır, geçici çıkarları, nesnelerin sürekli değişimini.

Ne var ki, içsel yalın düşünceler, siyasal ve sosyal sistemin temeli olarak, Tanrının varlığını tanıtlama olanağını sağlıyordu. Bu yalın düşünceler, «ben» hakkında olağan bir varlık üstüne karmaşık bir düşünce veriyorlardı. Bu olağan varlıksa, bir ebedî varlığı, baştan aşağıya güçlü ve zekâ sahibi bir varlığı gerektirir; «ben»de anlama yetkisini yaratan odur ve maddeyi de yaratan odur, çünkü maddeyi yaratmaktan çok daha güçlü olan benim aklımı yaratmıştır.

Böylece, Locke'un kuramı, akılcıydı, deneyseldi ve «burjuva»idi. Gerçekten Locke, bir demokrat değildi. Özgür insanlar, onun gözünde, soylular, ruhban, *gentry*, toprak ya da tacir burjuvazisiydi. Sosyal sözleşmê, bunlar arasında yapılmıştı. 1679'da cep defterine kaydettiği notlar, 1699'da Ticaret Komisyonuna verdiği raporla uzlaşma içindedir; 14 ile 50 yaş arasındaki sağlam serseriler, dilenirken yakalandıklarında, üç yıllığına ya donanmada hizmet etmeye, ya da başkalarının hesabına işyerlerinde (Workhouse) çalışmaya mahkûm edileceklerdi. 14 yaşından küçük dilenciler ise, kırbaçlanmalı ve bir iş okuluna konulmalıydılar. Locke'un kuramı, bir büyük aydın burjuvanın kuramıdır; öyle olduğu için de, İngiliz Parlamentosunun, Hollanda Protestanlarının, çok geçmeden de Voltaire'in ve büyük Fransız burjuvalarının Kutsal Kitabı olup çıktı.

Bu arada, XIV. Louis'nin burjuva politikası ile, burjuva kökenli maliyeci ve devlet adamlarının horladığı yığınla soylu, Büyük Kralın yapmak istediği şeyin tersini ülküleştirip, Bossuet'nin *Kutsal Kitap'tan Çıkarılan Politika* (1709) adlı eserinde savunmasını yaptığı mutlak monarşiye karşı muhalefete geçtiler. Aristokrasinin tepkisinin dilmacı, bu gurubun düşüncelerini başta **Fénélon** (1651-1715) dile getirdi. Bu düşüncelere *Telemakhos'un Serüvenleri* (Aventures de Télémaque) (1699)'nden başlayarak onun çeşitli eserlerinde görüyoruz. Aslında, üç yüzyıl önce gerçekleşebilecek bir toplumu ülküleştirmek isteyen –yüzü ekşi-

miş- soyluların düşleridir bunlar. Kralın yetkileri sınırlanmakla beraber, başta olduğu gibi, aristokrasinin üstünlüğünü yeniden kurmak isteyen, tarıma dayanan bir devlet yapısıdır önerilen. Bu düşünceler, XVIII. yüzyıla değin etkisini sürdürecektir: O yüzyılda, bir Boulainvilliers, bir Montesquieu, giderek tüm tutucular, bu Orta Çağ hayranı kaynaktan esinleneceklerdir.

Ne var ki, buna karşı sosyal yenileşmenin plânları yapılmaktadır; bu plânları yapanlar da, başta toplumdan acı çekenlerdir; duyarlıklarının verilerine de dayanarak, Dekartçı bir sertlikle çıkarsamalarda bulunuyorlardı.

Kimleri görüyoruz?

Spinoza, *İlâhiyat-Siyaset İncelemesi*'nde, Kutsal Kitab'ın otoritesini sarsar; çünkü, kralların sömürdüğü bir şeydir bu. Ancak, kralların dinden anladıkları, halkları köleleştirmede yararlandıkları korkudur. Monarşi rejimi, halkı aldıtmanın sanatıdır: Uyrukların, boyun eğme ödevinden anladıkları, kralın çıkarıdır, ve köleliklerini yerine getirdiklerinde, kurtuluşları için savaştıklarına inanırlar; iktidarı kanlarıyla güçlendirir ve tek bir adamın gururunu yüceltirler; o tek adam da, araçları olarak bakar onlara ve ellerinden özgürlüklerini alarak, yaşam nedenlerini almış olur. Nedir çare peki? Çare, arayış ruhudur: İktidarın, uyrukların verdikleri bir yetkiye dayandığını, demokrasinin doğal hukuka en yakın hükümet biçimi olduğunu, siyasal kurumların amacının, bireye, inanç, söz ve eylem özgürlüğünü sağlamak olduğunu, işte bu arayış ruhu verecektir.

Öte yandan, **Baron de Lohantan,** doğal dinle ahlâkı ve ilkel komünizmi yüceltir. İlkeldir güzel olan, soylu olan, mutlu olan: Yiğit, ayağına güçlü, attığını vuran, yorgunluğa ve yokluğa dayanıklı, bilgisizliğin getirdiği yığınla kötülüklerden azâde. Gerçek barbar, uygar olanlardır: Yaşasın Saf İlkel!

Uzak ülkelerle ilişkiler, düşsel gezi öyküleri halinde **yüzlerce ütopya**ya yol açar; hemen hepsi de, eşitçilik ruhuyla dolu yığınla toplum taslağıdır geleceğin: Devlet ve din işleriyle uğraşan, birini ya da ötekini reforma tâbi tutmak isteyen mi arıyorsunuz? Bakana ve piskoposa, Papaya ve krala ders veren mi görmek istediğiniz? Hepsi var! Dekartçılık, Avrupa toplumlarında yayıldığı ölçüde, **kuşku anlayışını** ve **özgür araştırma görüşünü** de taşıyıp götürür her yere. Sağduyu, yeryüzünde en iyi bölüşül-

müş olan şey değil midir? Ve her insan, evrensel aklı taşımıyor mu kendisinde? İnsan, boşinançlardan ne denli uzaksa, doğanın ışığıyla gerçeği yakalamaya o denli yaklaşmış değil mi?

Özetle, sürekli bir başkaldırı içine giriyordu düşünce; XVII. yüzyıl, bir düşünceler kasırgası içinde biter Avrupa'da.

III

AVRUPA VE DÜNYA

Avrupa'nın hedefi, iki yüzyıl boyunca, her şeyden önce Asya oldu. Hindistan'a, Çin'e, Japonya'ya ulaşmak, oraların zenginliklerini toplamak, halklarını hıristiyanlaştırıp Avrupalılaştırmak, ve onların yardımıyla İslâmı kuşatıp boğmak, kısaca **yeryüzünde tek bir inancı, tek bir uygarlığı egemen kılmak:** Son amaç bu oldu hep. Kimi zaman, dolaylı ve bulanık göründü bu ülkü; ama her zaman varlığını sürdürdü ve insanları çekti kendine, büyüledi.

Avrupa, baştan aşağıya değişmiş bir Asya düşledi.

Oysa, aradaki engel, Yeni-Dünya, sonunda büyük bölümüyle keşfedilip, fethedilip, hıristiyanlaştırılıp, Avrupalılaştırılırken, Asya, o başlıca hedef, **hemen hemen içine girilmez** bir halde kaldı. Bütün Avrupa halkları, Hind ve Çin denizlerinde XVI. yüzyılda Avrupalı ilk imparatorluğu kuran Portekizliler, rakipleri İspanyollar, XVII. yüzyılda onları izleyen Hollandalılar, İngilizler, Fransızlar, 1640 yılından sonra Sibirya'dan Kuzey Çin sularına ulaşan Ruslar, hepsi, o dev Asya kıtasının kıyılarında ve sınırlarında, ticaret acentaları, küçük kaleler kurup, misyoner takımı yerleştirmekle yetinmek zorunda kaldılar; hepsi de, **Asyalıların rızı olduğu ölçüde** ticarete boyun eğdiler ve halkın da ancak küçük bir bölümünü Hıristiyanlığa döndürebildiler. Onları arzudan kıvrandıran Asya'nın sadece kıyısında bucağında ganimete konabildiler, aralarından kimisi koca kıtayı, baştan başa dolaşabildi; ama, hepsi de pek az değiştirebildiler onu.

Avrupalı hesabına başarısızlık kuşkusuz.

Ancak, tarihçi bunun nedenlerini araştırmak zorunda.

Öte yanda, yeni keşfedilen kıta, **Amerika kıtası** ise, XVI ve XVII. yüzyıllar boyunca, ırkların ve uygarlıkların karşılaştığı ve olağanüstü gelişmelerin ve deneyimlerin ortaya çıktığı bir yer haline geldi. Orada Avrupalılar, özellikle Demir Çağı'na varmış Kara Derili insanlarla, yeni bir uygarlık yarattılar; onlarla bera-

ber, daha büyük başarılar elde ettiler. Avrupa zekâsının canlandırdığı bu yeni uygarlık, yine de Beyazlarla Karaların, Avrupalılarla Afrikalıların ortak eseri oldu; ve Afrikalılar, Amerika kıtasının içlerine doğru, bir uygarlığı, egemen niteliği Avrupalı olan bir Avrupa-Amerika uygarlığının yayıcısı, taşıyıcısı oldular.

BÖLÜM I

AVRUPA VE YENİ DÜNYA

Amerika'nın fethini bir avuç insan gerçekleştirdi. Avrupalıların karşılarında buldukları, değişik aşamadaki halklardı: Kimi Yenitaş Çağını, kimi Bakır Çağını, kimi Tunç Çağının başlarını yaşıyordu; hemen hepsi de evcil hayvanlardan yoksundu, özellikle hayvan koşmayı bilmiyorlardı, tekerlek ve demir ise hiç bilmedikleri şeylerdi. Hepsi de, az-çok koyu sarı renkli, şakakları çıkık, siyah ve düz saçlı, «mongolik» denen ırktandılar: Büyük bir olasılıkla Asya kökenliydiler; İsa'dan önce, bilmediğimiz bir zamanda, Behring Boğazı başta olmak üzere, çeşitli yollardan gelmişlerdi Amerika'ya. Avrupalılar geldiğinde, bu yerli halkların sayısı fazla değildi; bütün Amerika kıtası için 30 ilâ 50 milyon arasında olduklarını söyleyebiliriz; ve, birbirine eşit olmayan biçimde dağılmışlardı kıtaya. Birbirlerinden pek farklı bir uygarlık düzeyine erişmişlerdi: Orta Amerika'da, Meksika'da, Amerika kıstağında, Peru'da, yoğun nüfuslu, halkı toprağa bağlı, tarımla geçinen kentler kurmuş gerçek devletler vardı. And'ların doğusunda ve Meksika'da Rio Lerma'nın kuzeyinde, avcı, yiyecek toplayan, göçebe ya da yarı-göçebe, kimi zaman ilkel bir tarım uygulayan, ve alabildiğine dağınık kabileler görüyoruz. Rio Grande del Norte'nin kuzeyinde, tüm Amerika'da, belki de 500.000'e varıyordu sayıları bunların. Sonuçlar da birbirinden pek farklı oldu. Orta Amerika'da ve And'larda, İspanyollar, yerli yönetici sınıfın yerine geçtiler ve Avrupa uygarlığının ağır bastığı karma bir uygarlık doğdu. Kuzeyde ise, yerliler, özümsenemez durumdaydılar ve Avrupalılarla aralarında korkunç ve insafsız bir savaş başladı. Antiller'de ve And'ların doğusunda ise, kırıp geçirildiler ve ormanların derinliklerine sığınıp kayboldular.

Nereden girmeli konuya?

Amerika'nın fethi sırasına ayakta olan belli başlı uygarlıklardan söz edelim önce.

I

AVRUPALILARIN GELİŞİNDE YERLİ UYGARLIKLAR

Avrupalılar geldiğinde varlığını sürdüren Amerika uygarlıklarının sayısı hayli fazla. İçlerinde, önce, üç uygarlığı anlatmak âdet olmuştur: Bundan da, **Mayalar, Aztekler ve İnkalar.**

BİR YENİTAŞ ÇAĞI UYGARLIĞI: MAYALAR

İspanyollar, 1492'den başlayarak Antiller'deydiler; Portekizliler 1503'ten başlayarak Brezilya'da, Fransızlar 1533'ten başlayarak Kanada'daydılar ve, yine o sıralarda, İngilizler Kuzey Amerika'ya ayak bastılar. Hepsi de, **teknik bakımdan pek geride** halklar buldular karşılarında; bu halklar, Avrupalıların uzun bir zamandan beri geride bıraktıkları aşamalarda bulunuyorlardı. «Yenitaş» dönemini yaşayan bu halkların hepsini sıralayıp incelemek olanaksız. Teknik gelişmenin en aşağısından yukarıya doğru olmak üzere, Algonkinien'ler, Tupi-Guarani'ler, İroquien'ler ilk akla gelenler. Yenitaş devrinin en üst aşamasında ise, Orta Amerika'da Mayaları buluyoruz.

Mayaların bulundukları bölge, bugünkü Meksika'yı içine alıyordu; bu topraklara, doğuda, Yukatan yarımadası ile Guatemala'nın bir bölümü, batıda da Honduras'la Britanya Honduras'ı giriyordu. Mayaların hiyeroglif el yazmalarının hemen hepsi, Şeytanın yalanlarını içine alıyor diye İspanyol rahiplerince yakılmış durumda; öyle de olsa, astronomi, astroloji ve dinsel ayinlerle ilgili üç kitap elimizde; ayrıca, fetihten sonra, yerlilerin Maya dilinde ve İspanyol alfabesiyle yazdıkları, Maya kroniklerini özetleyen yazılar da var; bunun gibi, Piskopos Landa'nın enfes *Gezi Notları* (1566); son olarak da, anıtları ve yazıtlarıyla gün ışığına çıkarılmış 116 Maya kentinin kalıntıları. Bugünkü Mayaları, geçmişin kalıntıları ile karşılaştırdığımızda, eski Mayalardan çok şeyi koruyup sürdürdüklerini de görüyoruz; ve, bu doğrudan gözlem, belgelerdeki kimi boşlukları doldurmakta yardımcı oluyor. Maya uygarlığı, yerli bir uygarlık; İsa'dan önce -belki- üç bin yıl öncesinden kalkarak gelişmeye başlamış ve dışardan

da pek bir şey almamış gibi. Bu uygarlık, **Yontmataş devrinden kalma âletlere, hiyeroglif yazıya ve mısır kültürüne** dayanıyordu. Öyle görünüyor ki, İspanyollar geldiğinde, bu bütünle ilişkili olarak bir düşünsel gelişmeyi de tamamlamış ve, aşağı yukarı on beş yüzyıldan beri yerleşip oturmuştu ve artık ilerlemiyordu.

Mayalar, orta boylu, geniş omuzlu ve göğüslü, uzun kollu, geniş kafalı insanlar; bakır renginde hepsi, düz ve siyah saçlı. Erkekleri ne sakal, ne bıyık bırakıyor, ya da birkaç kıl sadece. Büyük güzellik deyince de, çökük bir alınla şaşı bir gözü anlıyorlar; ve bunun sağlamak için de, doğumdan başlayarak uyguladıkları usuller var. Gürbüz ve çalışkan insanlar. Çinlilere pek benziyorlar: Neşeli, geveze, ve sokulgan; gülmekten ve şakalaşmaktan hoşlanıyorlar; güven duyan, yücegönüllü, son derece âdil, yabancılara karşı nazik ve dost tavırlı, alabildiğine dürüst; gözlemden hoşlandıkları kadar, imgeleme yetileri yüksek, güzellik duyguları gelişkin insanlar. Mayalarda aile bağları pek güçlü; babanın büyük otoritesi var; yaşlılara saygılılar. Erken evlenmeler yaygın ve nüfusta çoğalış da o oranda yüksek. Örflerde de alabildiğine serbestlik görüyoruz.

Mayalar, ateşi kullanmasını biliyorlardı. Yontmataş döneminin araçlarını da edinmişlerdi: Taştan baltalar, çekiçler, makaslar, odundan çekiçler ve ateşte sertleştirilmiş odundan sopalar. Maden kullanmıyorlardı: Bakır ve altından sadece süslemede yararlanıyorlardı ve bunlar da dışardan geliyordu. Çivi bilmiyorlardı; sarmaşıkları kullanıyorlardı. Hindi ile arıyı evcilleştirmişlerdi; ancak tek bir yük hayvanı yoktu ve tekerleği de tanımıyorlardı. Bütün taşıma, baş üstündeydi. Böylece, doğaya karşı etki araçları hayli sınırlıydı. Ne var ki, mısır sayesinde yüksek bir düşünce ve siyaset düzeyine erişebildiler. Mısır, öyle görünüyor ki, Guatemala kökenli; ama mısırı, ekilir-biçilir bir bitki haline getiren ve onu Amerika'nın tüm tarımcı halklarına kurtarıcı bir yiyecek diye armağan edenler, Mayalar oldu. Mısır ekimi, belli bir usule göre yapılıyordu; bir aileyi bir yıl boyunca besleyecek asgarî ürün kırk sekiz günde elde ediliyordu. Öyle olunca da, kullanılacak bir emek fazlası kalıyordu geriye. Bununla da, el uğraşından sıyrılmış rahiplerle savaşçılar besleniyor; bilimsel ve dinsel yapılar dikiliyor, hizmetler yerine getiriliyordu: Tapınaklar, gözlemevleri, piramitler, saraylar, dinsel dansların yapıl-

dığı düzlükler. Böylece Mayalar, çok daha iyi araçlarla donanmış, tunç, demir ve tekerlekten yararlanan halkların, yani Kaldelilerin, Babillilerin, Asurluların, Mısırlıların, Yunanlıların, Çinlilerin düşünce düzeyine erişebildiler.

Mayaların dinsel, bilimsel, sanatsal düzeyi, teknik düzeylerini pek aşmıştı.

Mayalar, Abel Rey'in tanımladığı insan zekâsının aşamalarından -R. Berthelot'un «astrobiyolojik» diye nitelendirdiği- ikinci aşamaya erişmişlerdi. Astrobiyoloji, çoktanrıcılığın bir aşaması: Bu aşamada, her şey, hattâ gök ve yıldızlar, -insan ve hayvanlar gibi- canlı varlıklar olarak görülüyor; ancak, her şey, gök kubbedeki dönemsel hareketlerden, mevsimlerin birbirlerini düzenli olarak izlemesinden, bitkilerin yıllık çoğalışından esinlenip, belli **dönemsel kanunlara** bağlı tutuluyor; ve, yine, olay ve eylem olarak, her şey, gök cisimlerinin durumlarına ve hareketlerine bağlı görülüyor. O pek yetkin mısır ekimi, aslında astronomideki gelişmeyi içeriyordu; böylesi bir gelişme ise, yazının kullanılmasını, mimarlığı var sayıyor ve hepsi bir arada, sosyal ve siyasal bir örgütlenişi kapsıyordu.

Mayaların yalın, fiil çekimi İspanyolcadan daha az, bir İngiliz için İspanyolcayı öğrenmekten çok daha kolay bir dili vardır. Yazıları **hiyeroglifti**; ancak, Çin yazısı gibi düşünceleri temsil eden «ideografik» bir yazıydı bu; öyle olduğu için de, çeşitli sesli heceleri içeren Eski Mısır yazısı ile Sümerlerin çivi yazısının gerisinde bir aşamanın diliydi onlarınki. Yazıtlarında kronoloji, astroloji, dinle ilgili şeyler var; ama ne fetihler, ne de şu ya da bu hükümdarın zaferleri.

İnsanlık tarihinde ilk kez, kuşkusuz İsa'dan önce üç ya da dört binin yıllarda, **durum sayılaması** ile sıfırı kullananlar onlar oldular; bu ise, büyük bir düşünsel soyutlama gücünün işareti. Rakamları da Romen rakamlarına üstün. Üç yerine iki simge var; bunları toplayıp çıkarma yerine, sadece toplayarak birleştiriyorlar.

Yirmilik sistem üzerine kurulu sayılamaları da.

Tarihlemede, hükümdarlık yılları yerine, **sabit bir temeli** ilk kez onlar bulup kullandılar. Varsayıma dayanan bir olaydan hareket ediyorlardı; başlangıç tarihi, 3433 yıl önceki bir tarihti. 260 günlük kutsal bir yılın yanı sıra, yirmişer günden oluşan on sekiz aylık bir de güneş yılları vardı; bu sonuncusuna beş günlük bir ay daha ekleniyordu. Her dört yılda bir günlük bir gecikmeleri oluyordu ve bunu düzeltmesini de biliyorlardı. Tarihlemeleri gibi, gözlemleri de pek açıktı. Yılın süresini 365, 2420 gün olarak saptamışlardı; bizim gregoryen yılımız 365, 2425 gündür ki, onlarınkinden daha uzundur. Kutup yıldızını, Pleiadları, İkizler burcunu biliyorlardı; burçlar kuşağından da haber-

dardılar belki de. Kentleri, tüm yaşamı düzenleyen birer gözlem eviydi. Rahipler, yalın ya da teraslı piramitlerde gözlemlerde bulunuyorlardı. Yıldızların, tropikal yağmurlardaki değişmelere, bitkisel yaşama, insan etkinliğine bağlı dönemsel durumların, birbirine uyumlu kanunlardan oluşan dev bir sistem esinletmişti onlara.

Mayalara göre, dünya, canlı bir bütündü. **Doğanın bütün güçleri, kişileştirilmişlerdi.** İlkel animizmin birçok yanları, varlığını sürdürüyordu. Ne var ki, rahipler, mertebeli bir panteon ortaya çıkardılar: Tepede yaratıcı Hunab vardı; oğlu, göklerin efendisi, Güneş tanrısı İtzamma, yazının, kitapların, takvimin, kronolojinin bulucusu idi, iyilik sever ve sürekli insan dostu bir tanrıydı; dört ana yönün kişiliğini temsil eden Chac, yağmurun, şimşeğin, yıldırımın, bereketin ve tarımın tanrısı idi. Mısırın tanrısı, gönenç ve bolluğu da temsil eden genç bir tanrı idi. Ayrıca, ölüm tanrısı, savaş tanrısı, Ay tanrısı, intihar tanrısı, sayıların tanrılarının yanı sıra, yağmurun, tarlaların, ağaçların, vb. olmak üzere yığınla küçük tanrı vardı.

Mitos öyküleri, evreni ve insanların yazgısını açıklıyordu: Hunab, dünyayı yaratmıştı; dünyadan önce de başka dünyalar vardı. Her biri, bir tufanla yıkılmıştı; bugünkü dünya da bir tufanla yıkılacaktı. Dünyanın 13 göğü, cehennemin 13 dairesi vardır. Dünya, iyi ile kötünün, iyi tanrılarla kötü tanrıların savaştığı bir yer; iyiler ışık, gök gürültüsü, yağmur, mısır, bolluk getirirken, kötüler savaşa, fırtınalara, açlığa ve sefalete yolaçıyor. Hunab, insanı mısırdan yarattı. İnsan, Tanrıların lütfunu, oruçla, sungularla, dualarla, dinsel danslarla, insan kanı serpmekle, insan kurban etmekle elde eder. Kurban, yiğit bir askerse, bedeni parçalanır ve seyircilerce yenir. Ruh ölümsüzdür; ve, ya cennete ya da cehenneme gidecektir. Kendini asarak canına kıyanların, savaşta ölmüş savaşçıların, kurban edilen insanların, doğururken ölenlerin, rahiplerin, Cennete gitmeleri, hakları. Cennet bol yenilip içilecek ebedî bir dinleniş yeri. Cehennemde, şeytanlar, ebedilik adına günahkârlara, açlık, yorgunluk ve acı çektirerek işkence edeceklerdir.

Mayaların siyasal ve sosyal örgütlenişi nasıldı?

Mayalar, **siteler halinde** toplaşmışlardı. Siteler, kimi zaman, şeflerin uygun bir yerde buluşmalarıyla, federasyonlar oluşturuyorlardı; ne var ki, genellikle birbirlerinden ayrı yaşamayı sürdürdüler ve hiçbir zaman bölgesel bir devlet ortaya çıkmadı. Gerçekten Mayalar, mesafelere karşı mücadelede iyi donanmış değillerdi. Kireç harcıyla örtülmüş taşlı yolları vardı gerçi; ancak, İnkaların yollarıyla karşılaştırıldığında, üçüncü sınıf şeylerdir bunlar.

Sitenin merkezi bir kentti: Alanların ve avluların çevresinde, tapınaklar, piramitler, manastırlar, saraylar yükseliyordu; sonra, zenginlerin evleri geliyordu; son olarak da, birbirinden dağınık evlerden oluşan dış mahalleler. Kentte yollar yoktu. Böylece, pek kırsal bir görünüşü vardı bu kentlerin. Nüfus yoğunluğu, kilometre kare başına 300 kişiyi aşmıyordu; en büyük kentler 200.000 kişiye kadar çıkabiliyordu; ikinci derecedeki kentlerde 50.000 dolayında insan oturuyordu. Bütün olarak, Maya ülkesi, belki 15 milyonluk bir ülkeydi.

Mayalar, eski Yunandaki *genosa* benzer bir örgütlenişe vardılar; Maya siteleri de, Grek tipinde, monarşik bir aşamada kaldı. Kenti, *halac vinic* yönetiyordu: Bu yönetici, her sitede bir aileden geliyordu; görev, babadan büyük oğula geçiyordu. Bütün dinsel, askerî ve mülkî yetkiler, bu yöneticide toplanıyordu. Yönetici, bir aristokrasinin içinden, *batab*ları, yani sitenin kasaba ve köylerinin şeflerini seçiyordu. *Batab,* askerlere kumanda ediyor, Yerel Kurulun başkanlığını yapıyor, adaleti yerine getiriyor; verginin *halac vinice* ödenmesine, tarlaların, rahiplerin saptadıkları tarihlerde yakılıp ekilmesine göz kulak oluyordu. Soylular, ailecek geçmişlerini, secere ve anılarını -özenle- koruyorlardı. Soylularda, yaşça en küçük olanlar da rahip olabiliyorlardı. Büyük-rahipleri, miras yoluyla sağlayan aynı aileydi. Rahipler matematikçi, astronom, idareci, kâhindi ve insan kurban edilişi onun marifetiyle oluyordu; gaipten haber veren, yıldız falına

56. - Bir Maya piramidi ve tapınağı

bakan, cinleri koğan, güneş ve ay tutulmalarıyla yağmur ve kuraklığı önceden haber veren yine bu rahiplerdi. Korkulan ve saygı duyulan kişilerdi bunlar. Sıradan insanların görevi ise, babadan oğula, mısır ekip biçmek, yapım işlerine katılmak, askerlik hizmetinde bulunmak, vergi ödemek, efendilerine armağan tanrılara da sungu sunmaktı. El emeğinin geri kalanını, köleler, savaş esirleri, yetim ve öksüzler, hırsızlıktan mahkûm olanlar sağlıyordu.

Görüldüğü gibi, Maya toplumu **sınıflı bir toplum**du; ancak, mülkiyet rejimi hakkında veriler az elimizde.

Siteler, durmuş oturmuş değildi. Kent halkı, sık sık bulunduğu kenti terkediyor; site topraklarının bir başka köşesinde, bir yenisini kuruyordu. Gerçekten, mısır ekimi, toprak yakmaya dayandığı için, orman ve çalılıkları gerektiriyordu: Bu ekim, aynı yerde beş yıl sürebiliyordu; sonra, toprakları ot bürüyor ve mısırı boğuyordu. Böylece, toprak takatten düşmeden, tarlayı değiştirmek gerekiyordu. Çok geçmeden de, bir bölgedeki tüm topraklar, tarıma elverişsiz hale geliyor ve site yer değiştirmek zorunda kalıyordu. Öte yandan, ölüler evlere gömülüyordu ve ölülerden korkuluyordu; belli bir zaman sonra da, evler terkediliyordu.

İspanyollar geldiğinde, Mayalar, **çöküş dönemine** girmişlerdi. İsa'dan önce -belki- 3000 yıl öncesinden, İsa'dan önce 353'e kadar, uzun bir Maya öncesi dönem yaşanmıştı; o tarihten İsa'dan sonra 317'ye kadar, Maya uygarlığının oluştuğu bir hazırlanış dönemi görüyoruz; arkasından da, Eski İmparatorluk devri (İsa'dan sonra 317-937). Doruk yılları, merkezî Peten'in kuzey-doğusunda, Tikal'le Hexactum'da 633 ve 731 yılları arasına rastlıyor; sanatsal bakımdan doruğa çıkış ise, 692 ilâ 795 yılları arası. Sonra çöküş başlıyor ve siteler birbiri arkasından terkediliyor. Cortès, Peten bölgesini, 1524-1525 yıllarında kuzey-batıdan güney-doğuya doğru katettiğinde, bütün siteler tropikal orman altında kaybolmuşlardı; ve, ancak 1696 yılındadır ki, ilk İspanyollar Yaxchilan ile Tikal'i gördüler. Belki de, VIII. yüzyılın sonlarında, Maya tarımının sırtlanamayacağı kadar bir nüfus çoğalışı olmuştu; bu da, arkasından bir yaşam pahalılığını, sosyal karışıklıkları, yönetimdeki çözülmeyi getirmiş, giderek göç etme zorunluluğu ortaya çıkmıştı.

Mayalar, git gide Yukatan'ı ele geçirip yerleştiler. Bunu, Maya Rönesansı ve Yeni İmparatorluk denen dönem (987-1697) izledi. X. yüzyılda, güney-batıdan Maya halklarından İtzalar sızdılar ve Chichen İtza'yı kurdular (986-998). Mayalılaşmış Meksika halklarından bir bölümü, Cocom ailesinin yönetiminde Mayapan'a, ötekiler de Xiu yönetiminde Uxmal'a sızdılar (987-1007). Her iki kol, Mayapan Birliğinde birleştiler ve bir gönenç dönemi yaşandı: Maya Rönesansı. Ne var ki, 1194'te bir iç savaş patlak verdi: Savaştan, Meksika'lı paralı askerler sayesinde, Cocom'lar yengin çıktılar; ve tüm Maya soylularının, tutsak olarak Mayapan'da oturmalarını dayattılar. 1441'de, Uxmalli Xiuların yönetiminde Maya şefleri başkaldırdılar; biri dışına, Cocomları kesip doğradılar, Mayapan'ı yağmalayıp gittiler.

Bunun arkasından bir dağılış dönemi geldi; bütün büyük merkezler terkedildi. İtzalar, Chichen İtza'yı terkedip, Tayasal'de peten gölüne gelip yerleştiler. Cocom ailesinden sağ kalmış tek kişi, halkından geriye kalanlarla Tibolon sitesini kurdu. Xiular da Uxmal'a dönmediler ve yeni bir sitenin, Mani'nin temellerini attılar. Xiularla Cocomlar, aralarında aman vermez bir savaşa giriştiler. Yukatan, birbirlerine düşman küçük eyaletlere bölündü. Savaşın yakıp yıktığı Maya ülkesini, 1464'de kasırgalar, 1480'de veba, korkunç kuraklıklar, çiçek salgınları yiyip tüketti; çiçek hastalığının mikrobunu 1511 yılından başlayarak Avrupalılar Avrupa'ya getireceklerdir. Mayalar, manevî bakımdan da zayıf düşmüşlerdi: Dinleri çökmüştü; Meksikalılar, tanrılara yüzlerce insan kurban etme zevkini aşılamışlardı onlara. Son olarak, uygarlıklarına güveni yitirmişlerdi. Felâketlerin ezdiği bu insanlar, âhır zamanın geldiği inancındaydılar.

Özetle, İspanyollar, tam bir çözülüş içinde bir toplum bulmuşlardı karşılarında.

BİR BAKIR ÇAĞI UYGARLIĞI: AZTEKLER

Amerika'daki Yenitaş uygarlıklarıyla -fazla değil- yirmi yedi yıllık bir temastan ve yerliler hakkında hayli bilgi edinip bir tavır takınıldıktan sonra, İspanyollar, daha yukarı bir uygarlık düzeyini yaşayan yerlilerle ciddî ilişkilere girerler. Gerçekten, Cortès, 1519'da Meksika'nın fethine başlıyor ve, çok geçmeden

de, Azteklerle savaşa tutuşuyordu.

Bakır Çağı'nın bir uygarlığı idi bu.

Mayalarda olduğu gibi, Meksika'da da, fetih, yerli yazıların sistemli yokedilmesine vardı: Yine de Mayalardan kaldığından daha fazla şey kaldı ve çoğu da fetihten önce kaleme alınmıştı bunların. Ayrıca, Cortès'in mektuplarından başlayarak, İspanyolların yazdıkları var. Son olarak, araştırıcılar, yığınla arkeolojik belgelerin üstüne eğilmiş durumdalar. Bütün bunların anlattığı şu: İspanyollar geldiğinde, Rio Lermna ile Şapala gölünün kuzeyinde, orta yaylanın kaktüslü bozkırlarında yaban kabileler yaşıyordu; İspanyollar, Şişimek diye adlandırdılar hepsini. Göçebeydiler bunlar, çıplak dolaşıyorlardı; avcılıkla geçiniyor, yetmediğinde, yiyecek topluyorlardı. Alabildiğine bağımsız olup, başka bir yaşam biçimine boyun eğmiyorlardı. Ne tapınakları, ne de putları vardı; güneşe tapıyorlardı. Kıyılarda, pek ilkel yerliler bulunuyordu: Avcılık ve yiyecek toplayıcılığı ile geçiniyor, fırsat bulduklarında insan eti yiyorlardı; ancak, yerleşik düzene geçmişlerdi ve daha şimdiden mısır tarımına aşina idiler. Onlar da pek bağımsız haldeydiler. En çok su gören bozkırlarla, otlak vadilerde, ortak bir uygarlık temeli olan çeşitli halklar yaşıyordu: Maya uygarlığından esinlenmiş Toltek uygarlığıdır bu. Siyasal yönden en önemlisi **Aztek konfederasyonu** oldu ve imparatorluğu, XV. yüzyılın sonlarında, bir okyanustan ötekine, göçebelerden Mayalara değin yayılıyordu. Bu İmparatorluğun içinde, ikimi devletler bağımsız kaldılar; kimisi de Azteklere vergi ödeyerek bağımsızlıklarını sürdürdüler.

Aztek uygarlığı, Maya uygarlığı gibi yerli değildi. Aztekler, son bir devirde, belki de XII. yüzyılda, kuzeyden gelmiş fatihlerdi. Başlarda horlandıkları için, uzun süre ötede beride dolaşmış, 1325'te yerleşik yaşama geçmişlerdi; tutundukları bölgenin bir sonucu olarak, bütün yaşamları da, içecek su ve ekilecek toprak adına, komşularıyla sürekli bir kavga haliydi. Savaş için örgütlenirken, klandan fratriye ve siteye geçmişlerdi. XIV. yüzyılda, 1352'de, Acamapiçli, Meksika'da şef olarak, ya da *tlacatecuthli* seçildi. Ondan sonra da, bu görev, onun ailesinden gelenlere verildi ve bir tür hanedan, bir büyük imparatorluğun başına geçti. 1425 yılından başlayarak, İtzacoat'la, imparatorluğun temeli olan Aztek konfederasyonu kuruldu. XV. yüzyılın ortaları-

na doğru konfederasyonun orduları, Meksika körfezine ulaşıyorlardı. 1500'e doğru, Aztekler, kuzeyde Rio Panco'ya, güney-doğuda da Şiapas ile Guatemala'ya varmışlardı.

Azteklerle Mayalar arasında **benzerlikler** görüyoruz: Mayalar gibi, onlar da, tekerleği ve kubbeyi bilmiyorlardı; koşu ve yük hayvanları yoktu. Sadece, yemek için küçük köpek, hindi ve sülün besliyorlardı. Mayalar gibi, onların da yararlandıkları özellikle Yenitaş çağı âletleriydi. Uygarlık, onlarda da mısıra dayanıyordu. Ve, yine Mayalar gibi, «astroloji» aşamasına varmışlardı; ancak, onu aşmaya da başlamışlardı. Tanrıların en üstünde, her şeyin yaratıcısı, bilinmeyen, adsız, mitossuz, çehresiz ve Kutsal Kitab'ın ilk bölümlerindeki Ebedînin kimi niteliklerini gösteren, bir Tanrı bulunuyordu; tapınağı vardı ve tapılıyordu ona. Onun altındaki tanrılar bir mertebeli panteon oluşturuyorlardı; nitelikleri de güneşsel ve yıldızsaldı. Animizmin çizgileri de bilirgindi. Tapınakları, Mayaların gözlemevlerine benziyordu. Aztekler, dünyayı mitoslarla açıklıyorlardı: Tanrılar, birbirlerinden farklı güneşlerin aydınlattığı dört dünya yaratmışlardı arka arkaya; içlerinden üçü çeşitli nedenlerle yıkılıp gitmişlerdi; içinde yaşadığımız dördüncü dünyayı, hasadı olgunlaştıran yaz güneşi yaratmıştı ve o da yıkılacaktı bir gün. Ölümden sonraki yaşama Aztekler de inanıyorlardı. Düşünsel araçları da, hemen her noktada Mayalarınkini hatırlatıyor: Sadece sıfırı bilmiyorlardı; ona karşılık, yazıda sesliliğe doğru bir adım atmışlardı. Bütün bu benzerliklere bakarak diyeceğiz ki, Azteklerin uygarlığı, bir olasılıkla, Mayalardan geliyordu.

Bununla beraber, Aztek uygarlığında, Mayalarınkinde görmediğimiz nitelikler de var: Aztekler, **bakırı** biliyorlardı; çünkü, maden bölgeleri, yoğun bitki örtüsü altında kaybolup gitmemişti belki de. Bakır uçlu mızraklar, bakırdan tırpan, sert taşları işlemek için bakırdan âletler kullanıyorlardı. Öte yandan, Aztekler, **otoriter bir demokrasiye** dayanan güçlü bir örgütlenişin temellerini koruyorlardı: Buna, ülkenin sert ve geniş coğrafyası yol açmıştı belki de; böylesi koşullar, bireysel küçük işletme için hiç de uygun değildi; sulama çalışmaları, taşımadaki güçlükler, giderek savaşlar iyice örgütlü toplaşmaları gerektiriyordu ister istemez. Kentler, dinsel ve askerî gereksinmelere yanıt verecek biçimde düzenleniyordu: Cortès, 50.000 ya da 60.000 nüfuslu Te-

noştitlan –Mexico'nun ilginç bir tablosunu çizer bize.

Bu otoriter demokrasi, **aristokratik monarşiye** dönüşecektir giderek.

Öyle görünüyor ki, Azteklerin gelişmesinde, üç aşamayı birbirinden ayırmak gerek; bunlardan ilk ikisi, sonuncusu üzerinde derin izler de bırakır: Azteklerin, başlarda avcı ve yiyecek toplayan **göçebe** bir kabileydi; beraberlerinde Güneş Tanrı Uitzilopoçli'yi de taşıyarak, güneye doğru yer değiştiriyorlardı. Sonra, kuşkusuz XII. yüzyılda Orta Meksika yaylasına vardıklarında, yarı-göçebe tarımı da öğrendiler. Asker-köylüler, kimi zaman verimli bir bölgede yıllarca kalıyor, sonra yeniden yola koyuluyorlardı. Bu aşamada, kabilenin temel hücresi, öyle görünüyor ki, klan (calpulli) dı; örgütlenişi de demokratik ve eşitçi idi: Aile başları bir araya geliyor, önemli kararları alıyor ve klanın başını (calpulle) seçiyorlardı. Topraklar, ortaklaşa klanındı. Klan meclisi, her evli kişiye bu topraklardan bir parçasını veriyordu; ürünü, o kişinin olmakla beraber, onu ekip biçmekle de yükümlüydü. Klanların meclisi de, öyle sanılır ki, kabile için karar veriyordu. Herhalde Uitzilopoçli'nin rahipleri de, klanların bütünü üzerinde, askerî kumanda ve genel otorite sahibiydiler.

Aztekler, 1325'te, asıl yerleşmelerini yaptıklarında, komşu düşman sitelere karşı savaşlar, yerleştikleri yerin insafsız koşullarının gerektirdiği kamusal çalışmalar, yavaş yavaş, **monarşik siteye** geçişi dayattı. Toplum, temelde ortaklaşacı ve askerî niteliğini korudu. Her erkek, savaşmaya adaydı: Görevi, insan kurban etmek için, esir almaktı; bu dünyanın da, öncekiler gibi batmaması için gerekliydi bu kurbanlar. Savaşçı, dört düşman savaşçısını esir aldığında, yüksek **Tekivalar** sınıfına geçiyordu ve devlet görevlisi, **tecuhtli,** ya da senyör olabiliyordu. Görevler seçimli idi. Kent, yirmi mahalleye bölünmüştü. Her biri bir klana ayrılmıştı bunların. Her klanın, toprakları, ortak evi, özel tanrıları, bayramları, dansları, dinsel törenleri, kendine özgü yönetimi vardı. Klanın başında, her şeye karar veren, toprakları dağıtan, ağır suçlarda hüküm veren, yaşam boyu görevlileri seçen Yaşlılar Meclisi bulunuyordu. Bu görevliler arasında başlıcası **calpullecti**; her zaman aynı aileden seçilen bu kişi, toprakların dağılımına, klan ambarının durumuna, –özellikle vergi ödenmesine ayrılmış– tarlaların ekilip biçilmesine göz kulak oluyor, vergiyi maliye görevlilerine ödüyor, askerî birliklere kumanda ediyor, adaleti yerine getiriyor, klanını yüksek otorite önünde savunuyordu. Klanın dirliğine saldırılar, ağır cezaları gerektirirdi. Adam öldürenlere, tarlaların belirli sınırlarını değiştirenlere, kutsal şeylere küfredenlere, ihanet edenlere ölüm cezası verilirdi. Sarhoş görevli, görevden alınırdı. Sabıkalı hırsız, malı çalınanın kölesi oluyordu. Tanrısal kökenli madenler

olarak görülen altın ve gümüş hırsızlığının cezası ölümdü. Klanlar, beşer beşer bir fratri oluşturuyordu. Dört fratri vardı: Her birinin başında -kralın çevresindeki dört tanrıları bulunuyordu. Mexico-Tenoştitlan'ın dışında, köyler, kentler, kendi görevlilerini seçiyorlardı. Klanlar, bir kabile kurulunun yanı sıra, Yüce Başkanı (**tlacatecuhtli**) seçiyorlardı; hep aynı Akampiçli ailesinden seçilen bu yüksek şefin monarşik yetkileri vardı. Görevliler, yurtdaşların ekip biçmekle yükümlü oldukları toprakla ve başka armağanlarla ödüllendirilirlerdi.

XV. yüzyılın ikinci yarısında ve XVI. yüzyılın başlarında, fetihler ve gerçek bir imparatorluğun kurulmasıyla, devlet ve toplum da değişti. İlke olarak, Aztek sitesi, otoriter demokrasiyi sürdürüyordu. Ancak, topraklarının genişlemesi, sorunların karmaşıklaşması ve yenilenlerin üzerinde kurulan egemenliğin sağladığı zenginlik sonucu, site, bir **aristokrat monarşi** niteliğini kazandı. Yüce başkanı, halk meclisi değil, danışmanlar, önde gelenler ve rahiplerden oluşan bir heyet seçiyordu artık; ne var ki, bu heyetin bir bölümünü seçen de Yüce Başkanın kendisiydi. Klanın başlıca görevlisi ile öteki görevliler de hep seçimden çıkıyorlardı; ancak görünüşteydi bu ve yetkilerini Yüce Başkan belirliyordu. Böylece, iktidar aşağıdan değil, yukarıdan geliyordu. İlke olarak, her yurtdaş daha yüksek görevlere gelebilirdi; ama uygulamada, yalnız görevlilerin oğulları, klan okulları yerine, bir manastırda yüksek eğitim görebiliyorlardı. Yüce Başkan da, elçileri, yargıçları, kent yöneticilerini, maliye görevlilerini, yüksek rahipleri, onların arasından seçmeyi yeğliyordu. Yüce Başkanın yardımcısı, I. Matecuhzoma'nın kardeşi, Tlacaelaltzin'in soyundan geliyordu. Devlet görevlileri, devletin kendilerine -ödemek amacıyla- yararlanmaları için ayırdığı toprakları çocuklarına miras bırakabiliyorlardı. Böylece, kamu kesimi zararına bir özel kesim oluşmaya başladı; ve bu geniş toprakları, kökenini bilemediğimiz, kendilerine devletçe ödenti ve angarya diye bırakılan, bir tür serflerce ekilip biçiliyordu. Yurtdaşlara biçilen vergiyle, yenilip Konfederasyona girmiş sitelerin vergilerini, devlet görevlileri topluyordu. Toprak servetine, ayrıca birde taşınır nesnelerden oluşan servet ekleniyordu. Böylece, miras yoluyla geçen bir aristokrasi, yurtdaş kitlesinden yavaş yavaş ayrılmaya başladı. Meksikalıların «baba ve ana»sı Yüce Başkana gelince, yetkileri giderek arttı. 1503 yılından başlıyarak Yüce Başkanlık yapan II. Montezuhma'nın kişiliğinde, miras yoluyla soyluların çevrelediği bir İmparator gördüklerini sandılar.

Bu askerî ve dinsel toplumda, ilkesine yabancı bir **tacir topluluğu** da oluşmaya başladı. Kuşkusuz, 1473'te fethedilmiş Tlatelalco'ya öykünerek, Mexico'da, 1504 yılında, dış ticaret tekelini elinde tutan tacir kuruluşları ortaya çıktı: Vergi diye ödenen ham maddelerden üretilen metaı dışarıya satarken, dışarı-

dan da lüks maddeler getiriyorlardı bunlar. Tacirler, kapalı bir topluluk oluşturuyorlardı. Tacirlik, babadan oğula geçiyordu; ve bir tacir devlet görevlisi olamıyordu. Tacirler, kendi halinde, başları önlerinde, yamalı bir palto ile dolaşıyor ve servetlerini gizliyorlardı. Ne var ki, bu zenginlik, onların sınıfını da toplumda yükseltti: İmparatorun hısımları askerler olarak görülmeye başlandılar; çocukları, manastırlarda yetiştirilmeğe başlandı; Uitzilopoçli'ye kurban kesmek hakları doğdu ve ruhları da -savaşçılarınki gibi- Güneşe yükseliyordu; büyük senyörler, ikinci kadın diye onların kızlarıyla evlenmeye koyuldular. Öyle de olsa, soylularla, gitgide zenginleşen tacir zümresi arasındaki zıtlık, eksilmedi arttı.

Ya dindeki gelişmeler?

İlkbaharın diri güneşi, bir kızoğlan kızdan doğma Uitzilopoçli, savaş tanrısıydı; tanrıların başı o idi; Tenoçitlan'daki asıl tapınak ona adandı ve insanların kurban edilişi onun için git gide arttırıldı. Gerçekten, insan kurban etme, bu toplumun bütün yaşamını kapsıyor. Güneşle yıldızların yollarında yürümeleri, bitkilerin zamanı geldiğinde açılıp serpilmeleri için, insan kanı gerekliydi. Bu kurbanları sağlayan savaş, kutsaldı. Savaşçı ve rahip, hiçliğe karşı mücadele ediyorlardı durmadan. Büyük Tenoçitlan piramidiyle başlayan düzlüğün sonunda, bir kule yükseliyordu. Loş büyük bir salonda, ağaç işlemeli iki mihrap vardı. Gözler karanlığa alıştığında, iki şişko dev figür farkediliyordu: Biri, kuşağında yılan kuyruklu şeytanlar bulunan, ayı suratlı, gözleri pırıldayan doğalcamdan yapma, dünyanın ruhu, hasadı oluşturan yaz güneşi Tetzcatlipoca idi bunun; öteki, karnı altından iri yılanlarla çevrili, patlak gözlü, savaşçı Uitzilopoçli. Onların önünde, savaş esirleri ya da çocuklar kurban ediliyordu. Rahipler, göğüslerini ortaya çıkaracak biçimde onları arka üstü yatırıyor, bir bıçak darbesiyle yüreklerini koparıp alıyor ve bir buhurdanlığa atıyordu; sonra bu, baştan aşağıya kurbanların kanına batmış tanrıların heykellerinin önüne getiriliyordu. Cesetler parçalanıyor ve ayin yemeği olarak dağıtılıyordu. İğrenç bir hava kaplıyordu salonu; koku, öğürtü vericiydi. Rahipler, her yanları kan içinde, kendilerini yaralıyor, çoğu kez kendi kulaklarını kesip, kanını Tanrıların suratına fırlatıp atıyorlardı. Tanrılar da, Güneşi ve onun hareketini yaratmak için kanlarını vermişlerdi. Salondan çıkıldığında, Quetzacoatlx'in tapınağı görülüyordu; bü-

tün sanatların bulucusu, rüzgâr tanrısıydı bu. Kurban edilenlerin etleri orada kızartılıyordu. Girişte, dişlerini gösteren açık bir ağız vardı; Orta Çağ Avrupa'sının *mystere*lerindeki Cehennemin girişi gibi bir şeydi bu. Yılın 14 büyük bayramında, bu insan kurban edişlere, halk, Tanrıların onuruna ilâhiler söyleyerek katılıyordu; herkes sarhoş olup kendinden geçiyordu ve böylesi durumlarda sarhoş olmak kutsal bir şeydi; toplumun tüm kuralları askıya alınıyor, insan eti yemeye, tam bir cinsel özgürlük eşlik ediyordu.

Her yıl 20.000 insan kurban edildiği hesaplanmıştır.

İspanyollar geldiğinde, onların üzerinde şeytan etkisi yapan bu halk, çöküş içindeydi belki. Yıkıntılar ve arkaya kalanlar, bu halkın, mimarlık, tarım ve sanayi alanlarında, kimi noktalarda, XV. yüzyıl sonlarının Avrupa'sında gördüklerimizden daha yüksek bilgilerle donanmış olduğunu gösteriyor bize. Ama, ne olursa olsun, pek çabuk ortaya çıkmış olan bu İmparatorluk, sağlam temellere dayanmıyordu. Yenilenler, başkaldırmak için fırsat bekliyorlardı; hasımları da saldırmak için.

Nitekim öyle oldu.

BİR TUNÇ ÇAĞI UYGARLIĞI: İNKALAR

İsponyolların en son temasa geçebildikleri uygarlık, Amerika'nın en ilerdeki uygarlığı oldu. İlk bilgiler, Panama'ya 1522 yılında varır; on yıl sonra da, Francesco Pizarro'nun fethi başlar.

Bu uygarlık hakkında bildiklerimiz de, arkeolojik kalıntılar ve yazılanlar.

İspanyollar geldiğinde, İnka İmparatorluğu henüz kurulmuştu; İmparatorluğun ete kemiğe bürünüşü, XV. yüzyılın ilk otuz yılında olur. O tarihe değin, İnkalar, hemen hemen Cuzco kentine sığınmış bir haldeydiler; onun dışındaki tüm halklar, aşağı yukarı bağımsızdılar. İnkalar, sık sık savaşa giriyor; ancak bir kentin halkını yenebilmişlerse, kenti yağmalayıp, vergiye bağlıyor, sonra da çekip gidiyorlardı. Fetihleri örgütlemek için ilk girişimler, sekizinci İnka İmparatoru **Virakoşa**'dan gelir. İmparatorluk, pek küçüktü. Virakoşa'nın yaşlılığında, kuzeyli yerliler, Şankalar, Cuzco'ya saldırdılar; Virakoşa'nın oğlu Yupanki, savunmaya geçip, saldırıyı püskürttü; arkasından da, İnka ordusunun başında, birçok kez Şankaları yendi. İnkalar, bir anda,

57. – Aztek sanatından bir örnek:
Kurban edilen insanların yüreklerinin içine
konduğu aslan biçiminde kap.

Peru'da egemenliklerini kurdular. Yupanki, babası ölünce, 1438'de, **Paşakuti** adıyla taç giydi. İnkaların egemenliğini, güneyde Titikaka'ya (1463), kuzeyde de Quito'ya değin yaydı; Aymaralarla karşılaşması bu gölün yakınlarındadır. Fetih ve çeşitli halklar üzerindeki egemenlik gereğine yanıt vermek için, İnka yönetim sisteminin ilk temellerini attı. Onun oğlu **Topa İnka,** 1471-1493 yılları arasında imparatorluk yaptı: Babasının fetihlerini sürdürüp, Quitolu Karasları yendi ve bugünkü Bolivya ve Şili topraklarını ele geçirdi; günümüzdeki Arjantin'den de kimi yerleri aldı. İnka yönetim biçimine kesin çizgilerini kazandıran odur. Onun yerine **Huayna Kapak** geçti: 1493-1527 yılları arasında imparatorluk eden Huayna Kapak, fethi sürdürdü; Quito'nun kuzeyinde Ekvator'la Kolombiya arasındaki bugünkü sınıra değin vardı; birçok başkaldırıları ezdi ve İmparatorluğu örgütlemeyi sürdürdü. Öldüğünde, nöbetçiler, «yüzen büyük evlerde oturan sakallı canavarlar»ın denizde dolaşıp durduklarını haber veriyordu.

İspanyollardı bunlar.

İnkaların savaşlarının iktisadî nedenlerini de pek iyi bilmiyoruz. Fethedilen ülkelerin çoğu öylesine yoksul idiler ki, İnkalar yiyecek yardımı yapmak zorunda kalmışlardı. And'lar bölgesinde yağmurlar düzensizdi; ekilir topraklar sınırlıydı; açlık sü-

rekli tehdit ediyordu. Böylece, fetihler, olsa olsa şan-şöhret adınaydı; İmparatorluk geliştiğinde de, uzaklara gönderilmiş kumandanları dizginlemek, başkaldırılarını önlemek içindi. Son olarak, Paşakuti'den başlayarak, İnka İmparatorları, bir haçlı seferi olarak bakıyorlardı savaşa; İnka dini yayılmalıydı.

Askerî harekâttan önce, diplomatik görüşmeler yapılıyordu; sonuç veremeyince de, savaşa karar veriliyordu. Tüm inkalar, askerlik hizmetiyle yükümlüydüler. Ordu, iyi donanmıştı; yer değiştirmesi düzenliydi; ancak, savaş alanında, öyle görünüyor ki, düzen içinde savaşılmadığı gibi, manevra da bilinmiyordu. Savaş, o yüzden, çabucak teke tek döğüşe dönüşüyordu. Ordu, kâhinlerin dediklerine göre ayarlıyordu hareketlerini. Savaştan önce, insan kurban edilir ve zafer de tanrılardan bilinirdi.

İnkalar, kimi zaman, krallıklar da fethettiler. Lima ile Quito arasındaki Şimular, bir krallık kurabilmişlerdi; başlarında da -babadan oğula- soylu bir sınıf vardı. Çoğu zamansa, İnkaların boyun eğdirdikleri, siyasal örgütlenişten yoksun, bir yığın kabileydi. Bunlar arasında Ayllular dikkat çekici: Ayllu, bir üretim birimi, bir toprak parçasında ortaklaşa çalışmak için örgütlenmiş hısımlar topluluğu idi.

İnkaların **ilginç bir fetih politikası** var.

> Bir ülke fethedilir edilmez, İnkalar, dağları, vadileri, ırmakları, köyleri, ekili tarlaları, vb. ile, o ülkenin kilden bir kabartmasını yapıyorlardı. Halkını sayıyor, sonuçları da **kipular** aracılığıyla not ediyorlardı; **kipular**, düğümleri olan sicimlerdi ve bir stenografi hizmeti görüyorlardı. İspanyol fethinden sonra, Cizvitler, yaşlı yerlilere, din kavramlarını anlattılar; bu yaşlılar da, düğümlerin sayısıyla onları özenle not ettiler; sonra da, **kipu**larındaki düğüm sayısına bakıp, Cizvitlerin öğrettiği tüm ilâhiyatı tekrar ettiler. İnkaların bu **kipu**lardan oluşan kitaplıkları vardı; İmparatorluğun bütün istatistiği burada toplanmıştı.
>
> **Kipu**lar ve kabartmalar İmparatora gönderiliyordu; o da bunları inceledikten sonra, köylerin ve halkın yeniden dağılımını emrediyoddu. Teraslar yaparak ekiminin yaygınlaştırılması, kanallar açarak sulama, toprağı gübrelemek için -dev boyutlarda- toplu çalışma gerekiyordu. Aymara'lar,. zorunlukların sonucu, İnkalardan önce bu yola girmişlerdi. Fetihten önce, köyler, tarlalardan uzak akropollardı; İnkalar, çalışmanın verimini arttırmak amacıyla, yenilenleri, yeni köylere, tarlaların yanı başına yerleştirdiler. Pek küçük olan Ayllu'ları, içlerine birçok farklı aileleri sokarak ödüllendiriyorlardı; Ayllu'ları kabileler

halinde topluyorlardı; pek küçük kabilelere rastladıklarında, çoğunu bir araya getirip bir büyük kabile oluşturuyorlardı. Halklar dikkafalılık ettiğinde de, direnenleri başka yere sürüyor ve yerlerine, askeri kişua kolonilerini getirip yerleştiriyorlardı.

Şeflerin oğulları, İnkaların düşüncelerini öğrensinler diye, Cusco'ya gönderiliyordu. Dört yıllık bir eğitimden geçiyorlardı orada: İlk yıl **kişua** dilini öğreniyorlar; ikinci yıl ilâhiyat ve ayin düzenini; üçüncü yıl **kipu** deneyimini; dördüncü yıl da İnka tarihi ve siyasal gelenekleri. İmparator, yerel görevlileri belirliyor ve hemen arkasından da, yaşam düzeyinin genellikle pek düşük olduğu fethedilmiş ülkelerde yiyecek depoları kurduruyorlardı. Boyun eğdirdikleri halkın beslenmesine girişiyor; çalışmayı örgütlüyor ve **kişua** dilini de yönetim dili olarak dayatıyorlardı.

Birlik, çabuk kuruldu: Fetih öncesi yerel yüzlerce dil kayboldu; sadece *kişua, aymara* ve öteki dillerden birkaçı kaldı. *Kişua,* İspanyol döneminde de sürdü. Yerliler kendi kurumlarının anısını yitirdiler; İspanyol fethinden sonra varlığını sürdüren tek örgüt, İnka örgütü idi. İspanyollar geldikleri sırada, İnka İmparatorluğunun, yenilen halkların, Şimuların, Karasların başkaldırılarıyla sarsılmış olduğundan söz edilir. Tarihçiler, bu ayaklanmaları tartışıyorlar ve onları, taht kavgalarına bağlıyorlar sadece. Doğrudur bir bakıma, tahta geçmenin kuralı yoktu; İmparator, elli ya da altmış kadından oluşan hareminde doğmuş oğullarından birini, mirasçı olarak seçiyordu. Huayna Kapak, böyle bir seçim yapamadan öldü. Kadın efendisinden doğan büyük oğlu **Huaskar,** İmparator ilân edildi; ancak, bir başka kadından olma ve o sırada -bugünkü Kolombiya halkıyla savaşmak için- büyük bir ordunun başında, Quito'da bulunan **Atahualpa,** Huayna Kapak'ın ölüm döşeğinde, İmparatorluğu bölmeyi düşünmedi; tarihçilere göre pek gevşemişti devlet, bölme zorunluluğu yoktu.

İnka İmparatorluğunda **üretim araçları,** Azteklerde olduğundan çok daha üstündü: Kullandıkları saban ayaklı idi, kazmasının ucu tunçtandı ve toprağa iyice girmesi için bedenin bütün ağırlığını çeken bir üzengisi vardı. Böylece, en sert topraklar bile işlenebiliyordu. Çapaları bronzdandı, en sert parçaları kırabiliyordu. Mısır ezen havanları Meksikalılarınkinden çok daha yetkindi; dokuma tekniğinde de onlardan daha ilerdeydiler. Tunçtan kaldıraçları sayesinde, en ağır taşları bir yerden bir yere oy-

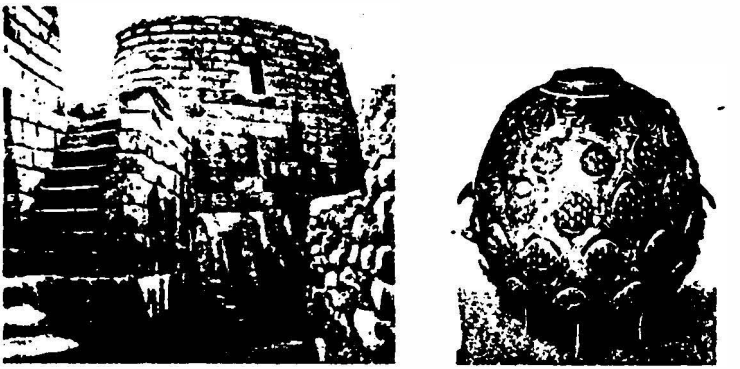

58. – İnka sanatından iki örnek: Bir askerî kule (solda); çam kozalağı biçiminde vazo (sağda).

natabiliyorlardı; tunçtan çekiç ve bıçaklarla, taşı daha çabuk işleyebiliyorlardı.

Böylece, verimlilikleri çok daha fazlaydı.

İnkalarda **taşımacılık** pek yüksek düzeydeydi: Önce, ellerinde, evcilleştirdikleri bir hayvan, lamalar vardı; bir lama, 20-40 kilo arasındaki bir yükü, bir günde 15-20 kilometre öteye taşıyabiliyor. Üstelik, lamanın eti ve yünü de vardı. İnkalar, bir yol şebekesi koydular ortaya. Kuzeyden güneye iki yol iniyordu boylamasına: Biri kıyıyı izliyordu, öteki yüksek dağlar boyunca uzanıyordu; birincisi, dört beş metre genişliğinde, ötekisi dar, ama düz taşlarla döşeli gerçek bir şose niteliğindeydi. Kentleri kıyıya ve kendi aralarında bağlayan enine yollar da yapılmıştı. Yol şebekesi boyunca, yolcuların gereksinmeleri için yiyecek depoları vardı. Koşucu postalar, Lima ile Cuzco arasını, yani –aşağı yukarı– 240 kilometrelik bir yolu üç günde katediyordu; 1650'de, İspanyol atlı postaları, on üç günde alabileceklerdir aynı yolu. Irmak ve vadilere büyük asma köprüler kurulmuştu.

Tarıma elverişli bütün tarlalar, İnkaların mülkiyetindeydi: Bir bölümü yönetime, bir bölümü tapınakların bakımına ayrılmıştı; geri kalanından da, topluluğun üyeleri yararlanıyorlardı. Ne var ki, hepsinde de, tüm çalışmalar **ortaklaşa** idi; bir yöneticisin gözetiminde, ilâhiler söyleyerek yürütülürdü işler. Bütün ürünler tek örnekti; seri halinde üretilen çömlekler, kullanılma-

ya elverişli birkaç tipe indirgenmişti.

Din, mertebeli bir panteona dayanan, asrobiyolojik nitelikteydi hep. Ne var ki, İnkaların Yüce Varlık hakkında Aztekler-den çok daha aydınlık bir düşünceleri vardı: Adsız, başlangıçsız ve sonsuz, tüm varlıkların yaratıcısı, mutlak efendisi, göklerde yaşayan ve zaman zaman yeryüzüne gelen bir varlıktı bu; insan biçiminde gösteriliyordu. Bu insan biçiminde ele alınış bir ilerlemeydi belki ve şuna işaret ediyordu: İnkalar, Tanrı'yı, Evren'-den ayrı bir kişi olarak görüyorlardı; din de, onların gözünde, kişisel bir olay, İnsan'la Tanrı arasında bir ilişkiydi.

İnka ahlâkı da yüksekti. Azteklerde, eylemlerin niteliğine göre değil, ölümün biçimine göre, ya cennete ya da cehenneme gidiliyordu; İnkalarda ise, erdemli bir yaşam sürülmüşse cennete gidiliyor, Güneşle beraber yaşanıyordu; cehenneme gidişin nedeni ise, ahlâkın uygun görmediği eylemlerdi. Azteklerde, toplum adaletinden kurtulmak için günahlar itiraf ediliyordu; İnkalarda ise, Tanrı'nın ağrına gitmesin diye itirafta bulunuluyordu ve günahlar da şunlardı: Adam öldürme, hırsızlık, zina, baştan çıkarma, İmparatora itaatsizlik, tanrılara tapınmada savsaklama. Tövbenin yolları da oruç, abdest, özellikle de dua idi.

Bununla beraber, din, hem de yüzlerce çocuğun kurban edilmesi âdetini sürdürüyordu; ancak belli zamanlardaydı bu: İmparator tahta çıktığında, hastalandığında, kıtlıkta, yenilgiye uğranıldığında, bir de veba salgınında başvuruluyordu buna.

Aile, baba yönünden hısımlığa, babanın otoritesine ve içer-den evliliğe dayanıyordu. Aile, atalar kültü adına, mumyalar çevresinde toplanıyordu. Kentler de, çitle çevrili yığınla küçük topraklardan oluşuyordu; her parça bir ailenindi. Büyük aileler, **Ayllular** halinde toplaşıyordu: Ayllu, efsanevî bir ataya inanan bir çalışma biçimiydi. Evli her çifte, her yıl bir **tupu** verîliyordu: Beslenme için yetecek ölçüde bir toprak parçasıydı bu; çocuk başına bir yarım-*tupu* ekleniyordu buna.

Paşakuti, ayllu sistemini, İmparatorluğun tüm idaresine yaydı. Her imparatorun, Güneşin oğlu olarak, iktidarı mutlaktı; ancak, örflere uymak ve uyruklarının gereksinmesine katkıda bulunmakla yükümlü idi. Her imparatorun, bir haremi ve yığınla çocuğu vardı. İmparatorun soyundan gelenler, erkek olarak -atalar kültünden sorumlu- bir «krallık ayllusu» oluşturuyordu.

1532 yılında on bir İnka imparatoru vardı; Cusco'da da, on bir krallık ayllusu. ilk İnka imparatoru Manko Kapak'ın beş yüz çocuğu vardı; 1603'te de 567. İmparator, bütün büyük yöneticileri bu krallık ayllusundan seçiyordu.

Bu krallık ayllularının üyeleri, doğuştan İnka idiler. Ancak İnkalar, *kişua* dilini konuşan ve çocukları Cuzco'da yetiştirilen yerel şeflerden de ayrıcalıklı bir İnka soyluları oluşturdular. Son olarak, daha altta babadan oğula geçen bir üçüncü soylular sınıfı da yarattılar: *Kişua* dilini konuşmayan yöneticilerin, Karakasların sınıfıydı bu. Bütün bu soylular, vergiden ve angaryadan bağışık görevlilerdi; devlet, kendilerine tarlalar veriyor, imparatordan da çeşitli armağanlar alıyorlardı. Böylece bir servet farklılığı yerleşti; ancak, kimse üretim araçlarının mülkiyetine sahip değildi.

1460 yılından başlayarak, imparatorluk, dört hükümete bölündü; onlar da eyaletlere, eyaletler de birçok aylluyu için alan birimlere ayrışıyordu. Her hükümetin başına, İmparator ailesinden gelen bir *apo* vardı. Dört *apo* Devlet Konseyini oluşturuyordu. Her eyalette, babadan oğula geçme eğiliminde ve bütün adlî ve idarî yetkileri kendinde toplayan bir İnka yönetici bulunuyordu. Onun altında da -yine babadan oğula- bir mertebelenme: «10.000'in Şefleri», «5.000'in Şefleri», «1.000'in Şefleri», sonra da «10'un Şefleri».

İmparatorluk, ne para ne de vergiyi tanıyordu. Ancak, herkes çalışmak zorundaydı. Yurtdaşlar, çalışma yeteneklerine göre, yaşça guruplara ayrılmışlardı: Elli yaşın yukarısındakilere sadece ufak işler veriliyordu. Herkes, hükümetin tarlalarında, rahiplerin, topluluğun ve komşularının tarlalarında çalışmakla yükümlüydü. İmparator, beraberindekiler, şefler buna örnek oluyorlardı; ancak, toplumdaki sırasına göre az-çok kısa bir süre sonra elini işten çekerdi. Bireylerin tüketimine bırakılmayan miktar, devlet ambarlarına istif edilirdi: ordunun, soyluların, görevli kişilerin, dul kadınların, yaşlıların, sakatların, zanaatçıların, savaşa giden erkeklerin ailelerinin, posta ve madenlerde çalışanların, kötü ürün alındığı hallerde tüm halkın bakımı için gerekli olan her şey de buralarda depo edilirdi.

Tarla çalışmalarının dışında, her yurttaş mita ile yükümlüydü. Her yıl, yönetim, on kişiden birini alıyordu. 15-25 yaş arasın-

daki gençler, posta koşuculuğunda kullanılırdı; 25-35 yaş arasındakiler maden, büyük kamu çalışmaları ya da ağır piyadeye ayrılırdı. Geri kalanlar, yöneticilerin hizmetlerine verilirdi. Mita ve tarla çalışmalarından bağışık tutulanlar, zanaatçılar kastının üyeleri, *yanakona*lardı: Halıcılar, marangozlar, çömlekçiler, kuyumcular, silahçılar. Bunlar, sadece imparatorluk depoları için çalışırlardı; imparator da onların yaptıklarını, yaptıkları hizmete göre idarecilere dağıtırdı.

Üretim, genellikle gereksinmeleri aştığından, İmparator büyük çapta resmî ticarete veriyordu kendini; ve, her aile şefi, ürettiğinin fazlasını, başkalarının ürettiklerinin fazlasıyla trampa edebilirdi. Ortaya bir servet farklılığı çıkıyordu; üretim araçlarının bireylerce sahipliği söz konusu olmasa da, İnka toplumunun bir sınıflı toplum olduğu da gerçek. Üretimle tüketimi bir müfettişler topluluğu denetliyordu. Cezalar insafsızdı; rüşvet yiyen görevli, zehirli yılanlara atılırdı. Tembel yurtdaşın omurgasının üstüne ağır bir taş konurdu.

Yerliler, İnka rejiminden İspanyol rejimine geçerken, bir şey kazandıkları düşüncesinde değillerdi. İnka rejimi despot bir rejimdi, doğru; ancak, âdil olmaya çabalıyor ve herkese yaşamın gereklerini -olabildiğince- sağlıyordu. Yerliler, İspanyol rejimini, fatihlerin bir despotluğu, âdil olmayan bir düzen olarak karşıladılar; bu rejim, özgürlük, mülkiyet ve rekabet bahanesi altında, uygulamada, insanların yalnız huzurunu değil, yaşamını da göz ardı ediyordu. Öyle görülüyor ki, yerliler, yenilenler de içinde olmak üzere, İnka rejiminin kaybolup gidişine esef ettiler.

Özetle, Avrupalılar, önlerinde kendilerininkinden pek geride araçlara sahip, aralarında alabildiğine bölünmüş halklar buldular. Hızla yenilenler ve İspanyollara, Avrupalı niteliği ağır basan karma bir uygarlık kurmanın kapısını açanlar, en ilerlemiş olanlar, yani Meksika ve Peru'daki halklar oldular; çünkü, orâlarda bir otoriteye alışkanlık zaten vardı ve, İspanyollar da, yıktıkları otoritenin yerini aldılar. Geri kalanlar ise, uzlaşmaz düşmanlar olarak ortaya çıkıp, her türlü özümsenmeye başkaldırdılar. Avrupalıların yerleşmesi de, çoğu kez onları yok ederek, ya da sürüp iteleyerek oldu.

II

AMERİKA'DA AVRUPALILAR VE ÖTEKİ HALKLAR

Amerika'ya ayak basan Avrupalılarla, oradaki yerli halkların ilişkileri apayrı bir konudur. Bu ilişkilerin yol açtığı gelişmeleri belirlemede, **yerli halkların gelişmişlik düzeyi** büyük rol oynadı.

Nasıl?

AMERİKA'DA AVRUPALILAR VE AVRUPA'NIN YENİ DÜNYASI

Kristof Kolomb, Hindistan'a gitmek için yola çıkmıştı ve, toprağa ayak bastığında, rastladığı ilk yerlilere de Hintliler (İndiens) adını verdi. Kolomb, ilk yolculuğunda, «Hispaniola» adını verdiği Haiti'ye varmış ve, orada Avrupa'lı ilk kuruluşu bıraktıktan sonra, 1492 Ocağında Avrupa'ya doğru yola çıkmıştı; Japonya'nın uzantılarına vardığı kanısındaydı. Onun ve çağdaşları için sorun, doğrudan doğruya Asya kıtasını bulmak ve Çin İmparatorunun sarayına varmaktı. Yapılan birçok yolculuk sonuç vermemişti. 1500'de, Afrika'yı dolaşmak için yola çıkmış olan Portekizli Cabral da, Brezilya'ya varıyor, arkasından da Küçük Antiller'e ulaşıyordu. Ne var ki, denizci ve coğrafyacılar, bir kuşkunun içine düşmüşlerdi: Karşılarındaki Asya değil, yeni bir kıtaydı. Bunun kanıtını, 1513'te Balboa verdi. Darien'den 200 Avrupalı ve 1000 yerliyle hareket edip Panama kıstağını aştı ve, karşısında, uçsuz bucaksız yeni bir okyanusu, Pasifik'in dalgalarını gördü. Hint çiftleşmişti: Eski ve gerçek Doğu Hint vardı; bir de Hint'in yerine geçebilecek Batı Hint, yani Amerika.

Avrupalılar için batıya doğru serüven, bir başarısızlıkla, umutların yıkılışıyla sonuçlanmıştı; öte yandan, Portekizliler, Hint'e doğudan bir yol bulmuşlardı ve bu rekabeti kırmak gerekiyordu. Şimdi, büyük sorun, Amerika engelini aşıp batıya doğru bir geçit bulmaktı artık. Magellan'ın 1515'teki yolculuğu bu yolda bir girişimdi ve büyük bir ticarî önemi yoktu. Portekizliler, bu arada, Akadie ile Terre-Neuve kıyılarını buldular. Onu,

Fransızların ciddî girişimleri izledi: I. François, 1523'te Verrazzano'yu, 1531-1541 yılları arasında da Jacques Cartier'yi yola çıkardı; Cartier, yaptığı üç yolculukta, Saint-Laurent'a girdi ve Montreal adasına kadar uzandı ve Fransa kralı adına el koydu bu topraklara. Bununla beraber, kendisinin, Çin denizine pek yakın bir yerde olduğunu sanıyordu. İngilizler, girişimleri artırdılar. 1497'den başlayarak, Bristol ve Londra tacirlerinin desteklediği Giovanni Cabotto, Labrador'la Cap-Breton'da dolaşıyordu. Elisabeth zamanında ise, Frobisher, Hudson, Baffin, ticaret ortaklıklarının hesabına çabaları arttırıyor, Sir Humphrey, Gilbert'le Walther Raleigh, Virginia'yı gözlerine kestiriyorlardı.

Avrupalılar, Asya'ya batıdan bir yol bulamamışlardı gerçi; ama, Avrupa'nın dar denizlerinin dışına çıkarak, 1490-1540 yılları arasında, **yeni bir Avrupa dünyası** ve **dünya çapında ilk ekonomiyi** yaratmışlardı.

Dünyanın çehresi değişmişti.

Bu Avrupa dünyası, sonraki yıllarda daha da genişleyecektir. İspanyollar, Orta Amerika'yı köprü başı yapıp, Amerika'nın batı kıyılarından Asya'ya doğru açılmak düşüncesine pek çabuk vardılar: Daha 1527 yılından başlayarak, baharat ülkelerine atılıyorlardı; Filipinler'e vardılar. Batıda karşılarına Portekizliler çıkmış olsa da, Yeni-Dünya yoluyla, Avrupa-Asya arasında bir ilişki kuruldu. XVII. yüzyılda, İspanyollar ilerlemelerini sürdürürken, Fransızlarla İngilizler de Avrupa'nın alanını genişlettiler; her ikisi için de, bu genişleme, Amerika, daha da çok Kuzey Amerika üzerindedir. İspanyollarla Portekizliler, yola ilk koyulanlar olarak, keşfedilen toprakların tekelini kendilerinde görüp, haklarını Papaya onaylatma yolunu da bulmuşlardı. Papalık, dünya egemenliği düşüncesinden hareketle, dünyayı İspanyollarla Portekizliler arasında paylaştırmada kendini yetkili görmüştü. Papa VI. Alexandre, 4 Mayıs 1493 tarihli kararı ile, bu paylaştırmayı ilân eder; İspanya ile Portekiz arasındaki 1494 tarihli Tordesillas Andlaşması, bu karara kimi değişiklikler getirir; 1529 tarihli Siraküza Andlaşması, yeni bir paylaşmaya götürür. Özetle, bütün öteki uluslar, yeni toprakların dışında tutuluyordu; Portekizlilerle İspanyollar, kurdukları tekelin kutsal bir nitelik taşıdığı düşüncesindeydiler ve başka ulustan tacir ya da kâşiflere korsan gözüyle bakılıyordu.

Sonraki yıllarda, büyük boğuşmalara yol açacaktır bu.

AVRUPALILAR VE YENİTAŞ ÇAĞI HALKLARI

Amerika'daki Yenitaş Çağı insanları karşısında İspanyolların, Portekizlilerin, Fransızlarla İngilizlerin görüş ve davranışlarını ayrı ayrı incelemek gerekiyor.

İspanya'nın katolik hükümdarları, Şarlken ile II. Philippe, sömürgeleştirmeye **özümseme** açısından bakıyorlardı: İspanyollar, Yerlilerle tek bir halk oluşturmalı, Amerika, İspanya'nın bir eyaleti olmalıydı. Böylece, İspanyolların görevi, Yerlilere, kendi tüm yaşam biçimlerini vermeliydiler: Önce, onları hıristiyanlaştırmak gerekiyordu; sonra, içindeki düşünce ve duyarlık biçimiyle Kastilya dili öğretilmeliydi; son olarak da, giyinişi, davranışı, törenleri, bütün sosyal ve siyasal biçimleriyle tüm İspanyol örfleri onlara aktarılmalıydı. Yerliler, Kastilya'lı olmalıydılar. Bu görüşten hareketle, Kraliçe İsabelle, karma evlilikler salık verdi. 1503 tarihli emirnameye göre Yerliler özgürdüler; sadece, bütün İspanyollar gibi, vergi ve çeşitli biçimlerde hizmetlerle yükümlüydüler.

Ne var ki, yönetimin bu –bir bakıma– iyi niyetleri, fatihlerle (conquistadores) Yerliler arasında korkunç uygarlık farklarının ördüğü duvara çarptı. Başta İspanyollar, kendilerini soylu (hidalgo) olarak görüyorlar, ya da olmak istiyorlardı; bunun sonucu olarak da, Yerlilerle aralarındaki ilişkilere senyör-serf ilişkisi olarak bakıyorlardı. Öte yandan, pek azınlıkta oldukları için, korunma amacıyla, kendi üstünlüklerini tanıtmaya daha da ağırlık verdiler. Son olarak da, zenginleşmek istiyorlardı. Hispaniola'da altın, arama yoluyla elde edilebiliyordu. Yerliler, çalışmayı reddediyorlardı. Fatihler, çalışmaya zorladılar onları. Kristof Kolomb, ilk **encomienda**ları bağışlamıştı: Yerlilerin, topraklarıyla beraber, fatihler arasında paylaşılmasıydı bu. Kraliçe İsabelle'in de 1502'de tanımak zorunda kaldığı bu rejim, bir felâket oldu Yerliler için: İspanyollar geldiklerinde, bu Yerlilerin sayısını tam olarak bilmesek de, hayli fazlaydılar; 1510'da 46.000 dolayındaydılar, 1520'ye doğru 16.000 kişi kalmıştı, 1530'a doğru ise 10.000 dolayındaydı sayıları.

Başta, aşırı çalıştırılma ve beslenme yetersizliği mahvetmişti zavallıları.

Bu olaylar, bir hukuk sorunu çıkardı İspanyolların karşısına: Yerlilerin topraklarını fetih hakları var mıydı? Buna olumlu yanıt verdiler: Hükümdarın bir mülkiyet hakkı olduğuna göre, fetih hakkı da vardı. Ya Yerlileri köleleştirme hakkı? Sömürgeciler ve yığınla kuramcıları buna da olumlu yanıt verdiler. Bunların başını çeken **Oviedo**, düpedüz bir ırkçılık yapar. Ona ve yandaşlarına karşı çıkanlar oldu; içlerinde özellikle Salamanka Üniversitesi siyaset kuramcısı – 1549'da ölen – **Francisco de Vittoria'nın** gerekçesi önemlidir: Vittoria'ya göre, vahyedilmiş gerçeklerin dışında, bir dünyasal düzen, bir insanlar hukuku vardır ki, yalnız aklın ışığında kavranabilir. Bu doğal hukuk, «düzen ve uyum»un temelidir; o da, bütün toplumların temeli. Bu «düzen ve uyum», hıristiyan olsun olmasın, tüm akıllı varlıkları için aynıdır. Yerliler de akıllı insanlardır, çünkü insandırlar; öyle olunca da, onların da İspanyollar gibi, özgürlük, mülkiyet ve kendi kendilerini yönetme hakları vardır. Bu görüşleri, 1512 yılından başlayarak, özellikle ünlü rahip **Bartolomeo de Las Casas** alıp işleyecektir ve birçok gelişmelerin kapısını açacaktır. Papa III. Paul, 1537'de yayınladığı bir bildiri ile, Yerlilerin ebedî yaşama lâyık bir ruh taşıyan gerçek insanlar olduklarını ve onlara böyle davranılması gerektiğini ilân ediyordu. 1583'te toplanan Lima Konsilinin vediği karar da şu idi: Yerliler gerçi birer insandılar; ancak, çocuk düzeyinde kalmışlardı ve öyle oldukları için de, küçüklere yapıldığı gibi, onların üzerinde de sürekli bir himaye sağlanmalıydı. Cizvitler, buradan kalkarak, Paraguay'da, Yerlileri, hıristiyanlaştırmanın yanı sıra, ilk aşamada kişisel yaşama hazırlama amacını güden bir «ataerkil komünizm» uygulamasına giriştiler. İspanya kralı da, 1607'de, Yerlileri yerleşik düzene soksunlar diye, ülkeyi, Cizvitlere verdi.

Portekizliler, Amerika'da Brezilya'ya çıkmışlardı; ve 1501 yılından başlayarak da, Yerlilerle (Tupi-Guarani) temasa geçmişlerdi. Onların sömürgecilikleri, genellikle şeker kamışı tarımı, giderek kölelik üzerine kurulu büyük toprak sahipliğine dayanıyordu. Böylece, **köle avcılığı**, Portekizlilerin başlıca uğraşı oldu. Buna, bir de yine Cizvitlerin öncülük ettiği **hıristiyanlaş-**

tırma politikası eşlik ediyordu. Cizvitler, Yerlileri, köylerde toplu halde yaşamaya zorladılar. Kölelerin sahipleri, Cizvitlerin hıristiyanlaştırma politikasına olabildiğince karşı çıkıyorlardı; çünkü, hıristiyan olan Yerli, sömürgecinin zorbalığının karşısına Tanrı kelâmını çıkarıyordu. Bu ve başka çıkarlar yüzünden, büyük toprak sahibi sömürgecilerle Cizvitler sürekli didişip durdular; uyuşmazlık o haddeye vardı ki, hükümet, XVIII. yüzyılda Cizvitler Tarikatını yasakladı.

Bütün bunların acısını Yerliler çekiyordu.

> Ne var ki, bu zavallı Guaraniler, Avrupa'yı altüst etmiş olan pek parlak kuramlardan bir kaçına esin verdi. Yerlilerin örflerini kabul etmiş olan çevirmenlerin vermiş oldukları bilgiler, çeşitli yollarla Avrupa'ya yayıldı. Kafaları «Altın Çağ» efsanesiyle bulanmış ve kötü birer hıristiyan olarak gördükleri yurtdaşlarına bir ders vermek için yanıp tutuşan hümanistler, Yerliler üstüne anlatılan ve yazılanlardan tutup bir efsane çıkardılar ortaya: **«İyi yürekli yaban»** (bon sauvage) efsanesini. Montaigne, Denemelerinde, bunun güzel bir örneğini verir bize. Yazar, 1562 yılında, Rouen'da, bir çevirmen aracalığıyla, üç Tupi-Guarani ile görüşmüştü. Eserinde, «Yaban Domuzları», «Yamyamlar» adlı bölümlerde öyle der: Yaban toplumu, en saf olanıdır, çünkü doğal kanunlara en yakın bulunan odur. Ona göre, yabanlar, bize örnek olmalıdır; asıl biziz barbar olan. «İyi yürekli yaban», bu doğaya uygun biçimde yaşayan, zevkine uyan özgür kişi, aylak, kaygısız, saf, kötülük nedir bilmeyen, mülkiyetsiz, yönetimsiz, şen, mutlu insan, bu efsanevi kişilik, şaşırtıcı bir geleceğe adaydı. XVII. yüzyılda kimi özgür-düşünürlere yol gösterirken, XVIII. yüzyılın «filozofları» ile, sömürgeciliğe karşı yazarlarına esin verecekti; Jean-Jacques Rousseau ile de zafer kazanacaktı. İnsanın aslında iyi olduğu inancına gerekçe veren «iyi yürekli yaban» düşüncesi, sosyalist sistemlerin temel düşüncelerinden birini de sağladı. Çağdaş Batı uygarlığının temeline, bu Yenitaş Çağı aşamasında kalmış Amerika'lı yerliler üzerine Avrupalıların ürettikleri düşünceden çok şey gelip karışmıştır.

Fransızlar, 1504 yılından başlayarak, Terre-Neuve'de, Acadie'de ve Saint-Laurent ırmağı ağzında toplaşıyorlardı. 1534'te Jacques Cartier'nin de gelişiyle, oradan Batı'ya doğru yayılış başladı. Mikmak'lar, Algonkin'ler, Huron'lar, Irokua'larla karşılaştılar. Önce, **Morina avcılığı** gözdeydi, sonra **kürk ticareti** onun yerini aldı. 1575'ten sonra, kunduz derisinden şapka mo-

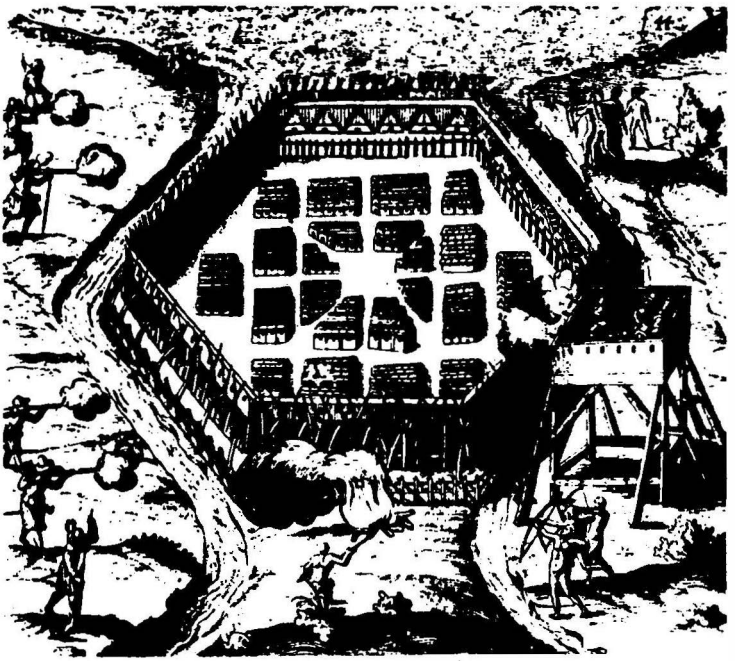

59. – Bir İrokua köyüne saldırı

dası Avrupa'da yayıldı ve kunduz derisine büyük istek doğdu. Yerlilerin yaşamını da başta bu ticaret altüst etti: Yerliler, Avrupalıların, bıçak, balta, sonra da ateşli silahlar gibi demirden âletlerine büyük ilgi gösterdiler; o kadar ki, bir yüzyıl içinde kendi taştan, kemik ve ağaçtan âletlerini unutuverdiler; yaşamları için gerekli nesneler bakımından Avrupalılara bağlandılar ve onlarla ticaret için örgütlendiler. Bu arada, Fransız yiyeceklerine alıştılar, bir de alkollü içkilere. Orada da, Cizvitlerin başını çektiği hıristiyanlaştırma işin içine giriyordu. Alkolizm bir yandan, kendi aralarında ve onlarla Fransızlar arasındaki savaşlar öte yandan, bitirip tüketti Yerlileri.

İngilizler, hıristiyanlaştırmaya pek o kadar önem vermediler. Hemen ticaret ilişkileri kuruldu: Kürk karşılığında, demirden nesneler ve içki veriliyordu Yerlilere. Ne var ki, Yerlilerin zararına bir alışverişti bu. Sömürgeciler, Yerlilerden **toprak satın alıyorlardı.** Yerlilerde özel mülkiyet anlayışı olmadığından, çok geçmeden uyuşmazlıklar başladı ve karşılıklı kırımlar. Yerli-

ler, aralarında birleşmiş olmadıkları için, yenildiler, esir düşenler esir olarak satıldı, çok suçlu görülenler öldürüldü.

Tam bir insan avıdır başladı.

Böylece, nedenleri ne olursa olsun, Avrupalıların, Yenitaş Çağı halklarıyla tek bir halk oluşturma yolundaki girişimleri boşa çıktı. Aradaki uygarlık farkı pek büyüktü. Avrupalılarla ilişkiyi sürdüren Yerliler, yavaş yavaş yitip gittiler. Mikmaklar gibi, kimi Yerliler, varlıklarını sürdürdüler gerçi; ama Avrupa uygarlığının kanına aşılanarak. Mayaların da çoğu varlığını sürdürdü: İspanyol senyör ve rahipleri, Maya soyluları ile rahiplerini yokedip yerlerine geçtiler. Mayaların çoğunluğunun sürmesini neye bağlamalı? Başta şuna: Mayalar, daha da özel nedenlerle, öteki Yenitaş Çağı Yerlilerine oranla, üstün bir zihnî aşamaya, astrobiyoloji aşamasına varmışlardı. Böylece, aralarından insanca kayıp verme bahasına, Avrupa uygarlığıyla bütünleştiler; ançak, uygulamada, hıristiyan adları altında, kendi tarımsal tanrılarına olan inançlarını ve hıristiyan görünüşleri altında da, günlük yaşamın âdetlerini korudular.

Onların dışındakileri yenilgiye uğratan, kuşkusuz, ırk farkı değil, sosyal durumdaki farklılıktı.

AVRUPALILAR VE BAKIR ÇAĞI HALKLARI

Kastilyalılar pek çabuk geldiler. 1550'ye doğru, 17.000-18.000 kişiydiler, bunun 3.000'i de düpedüz serseriydi. 1531-1532 arasında Meksika'daydılar; 1540 dolaylarında da Peru'da. Yeni koloniler, merkeziyetçilikten uzak bir dönemi yaşadılar. Fatihler, başlıca kamu yetkilerini ellerinde tutuyorlardı; kimi zaman da soyluluk unvanları almışlardı. 1522 yılındaki bir fermanla Cortès, genel yönetici olarak atanmıştı: 28 kent ve köyden oluşan bir toprağı kendine ayırdı; arkasından da marki ve şövalye unvanlarını aldı.

Fatihler, İspanya'daki merkezden uzakta oldukları için, bağımsızlıklarını arttırdılar; belli stratejik noktalara yerleştiler; eski İspanya komünlerinin yetkilerini kullanan belediyeler kurdular ve İmparatorun Avrupa'dan gönderdiği hukukçulara da pek önem vermediler. Fatihler, Yerli aristokrasinin yerine geçerek, Yerliler üzerinde senyörlük iktidarı uygulamaya başladılar. Av-

rupa'daki hükümetin özümseme politikasını bir yana bırakarak, bir savunma içgüdüsüyle, egemen ırk havasına büründüler ve Yerlilere aşağılık duygusu aşılama nın arkasına düştüler. Yerli şeflerin kızlarıyla evlendiler, geri kalan kitleden de metresler edindiler. Ne var ki, bu kadınlar ve onlardan olan çocuklara farklı bir gözle bakılmadı. Yerlilerin şefleri görevlerinde bırakıldı; ancak aristokrasileri, İspanyol aristokrasisine bağımlı kaldı.

Yerlilerin önde gelenleri, Aztek İmparatorluğunun ortadan kalkışından yararlanıp topraklara el koydular: Özgür Yerlileri, sürekli kiracı durumuna getirdiler; bunlar, ürünün %50'sini vermek zorunda oldukları gibi, çalışma yükümlülükleri de vardı. Yerliler, bu yeni rejimi reddettiler. Hemen hepsi dağlara sığındılar; orada burada dolaşan küçük guruplar belirdi; haydutluk yerleşti; Yerli toplum çözülüp dağıldı.

Ele geçirilmesi için yerle bir edilen Meksiko'nun yerine yenisi kuruldu.

Cortès'in kendisi başı çekip, şekerkamışı, dut, kenevir plantasyonları kurdu; ipekböceği ve merinos koyunları yetiştirmeyi denedi; dokuma imalâthaneleri kurdu, gümüş madenleriyle ilgilendi. Aslında, bu işletmelerin ürettikleri ya da mısır, pamuk, kakao gibi Yerlilerin ödedikleri ürünler satılabilir şeyler değildi; böylesi nesneler için bir pazar oluşmamıştı henüz ve mesafeler de ürkütücü idi. Böylece, Avrupa'dan silah, giysi, zeytinyağı, şarap getirmek gerekiyordu. Öyle olunca, yükte hafif, bahada ağır değerli madenlerin arkasına düşüldü. Herkes, bunları aramaya koyuldu. Bu arada küçük işletmeler çabucak çöktü; büyükleri de yeni seferler düzenledi. Değerli maden için el emeği gereksinmesi, İspanyol sömürgecilerini angaryaları ağırlaştırmaya götürdü; Yerliler tükendiler, kalan da köle haline getirildi. Sömürgeci, bir kabileye başvurup, dinini değiştirmesi uyarısında bulunuyordu; reddeden kabile ayaklanmış sayılıyor, esir alınanlar köleleştiriliyordu. Bu koşullar hıristiyanlaştırma için pek uygun olmasa da, hıristiyanlaştırma yine de ilerledi: Baskıyla, putları ve tapınakları yıkarak, rahipleri kesip doğrayarak, kitle halinde zorla vaftiz edilerek oldu bu.

İşte, fethin hemen başlarında Meksika'nın durumu!

Bununla beraber, İspanya hükümdarları, Yeni Dünyaya mutlak otoritelerini ve monarşik merkeziyetçiliklerini yaymak

için, büyük çaba harcıyorlardı.

İspanya ile Amerika'da ele geçirilen topraklar aynı tacındı; kanunlar ve yönetim, her iki yerde de –mümkün olduğu kadar– birbirine benzeyebilirdi. Öyle de oldu; ağır ağır bir kurumlar mekanizması ortaya çıktı: Krallık kurullarının yanı sıra, «Amerika için Kurul» oluştu ve, 1524'ten başlıyarak, sürekli hale geldi. Bu Kurul, yazışma ve teftişlerden hareket ederek hükümdarın önerdiği kanunları koyuyor, idare örgütünü düzenliyor, görevler için adayları saptıyor, Yerlileri koruyor ve istinaf mahkemesi rolünü oynuyordu. 1503'te de, Sevilla'da, bir «Amerika Ticaret Odası» kurulmuştu: Orayla olan ticareti o yönlendiriyor, özellikle de değerli madenler üzerine konulan %20 krallık payının ödenmesine göz kulak oluyordu. Kaptanlara bu-

60. – Potosi madenlerinde bir galeride Yerlilerin çalışması

luş belgelerini orası verdiği gibi, bir tür denizcilik merkeziydi de; araştırmaları her yerde hayranlık uyandırıyordu. Amerika'da da Görüşme Daireleri kuruldu: Bunlar, hem mahkeme, hem yürütme organlarıydı. Ayrıca kral naipleri atandı. Böylece, krallık otoritesi yavaş yavaş güçlendi; önce Meksika'da sonra da Peru'da yerleşip oturdu.

Bütün bunların sonucu olarak, Meksika ile Avrupa arasında **uzak mesafeli bir ekonomi ilişkisi** kuruldu; bu ilişki, görece merkeziyetçiliği daha da güçlendirdi.

Maden araştırmalarını daha da ileriye götüren sömürgeciler, 1545'te –bugün Bolivya'da bulunan– ünlü **Potosi gümüş madenini** buldular. Çıkarılma tekniği git gide geliştirilen bu gümüş hazinesi, İspanya'ya, giderek Avrupa'ya akmaya başladı. Bu arada, İspanyollar, beslenme ve kullanma amacıyla, Avrupa'nın evcil hayvanlarını, domuzu, öküzü, koyunu, atı, eşeği,katırı Yeni dünyaya soktular; yük taşımada kullanılan katır için öyle derler: O olmasaydı, Yeni Dünyanın sömürgeleştirilmesi de gerçekleşemezdi. Amerika'nın sınırsız doğal zenginliği, hayvancılığı alabildiğine geliştirdi. Hatırlatmaya gerek yok: Hayvancılık, büyük sürü işi olduğunda verimliydi; o da büyük mülkiyete yol açan nedenlerden biri oldu. Kendi ülkelerinin yemiş ve tahılını elde etmek için, topraklar ayrıldı (Caballerias): Buğdaya özellikle önem verildi; ipekçiliğin de ayrı bir yeri vardı. Amerika'nın yerli bitkileri, şeker kamışı, kakao, indigo tarımı gelişti. Yerlilerin el emeği öylesine ucuza geliyordu ki, her türlü el emeği beyazlara yasaklandı. Bütün bu tarım, ve elde edilen ürünlerin işlenmesi de büyük mülkiyete ve kapitalist işletmeye (haciendas) götürdü. Yerliler ve mülkiyet hakları korunur gibi olduysa da tarım ve hayvancılıktaki gelişme, Yerlilerin köylerini de sıkıştırmaya başladı; sonunda, İspanyollar topraklara zorla el koydular ve Yerliler kimi zaman yiyecek bulamadılar. Kimi yerlerde, iyi güdülmeyen sürüler, yerli tarımı mahvettiler; ve Yerliler de İspanyolların hizmetine girdiler.

Merkezileştirmeye, hıristiyanlaştırma da yardımcı oldu.

Ancak, engellerde vardı: Başta, Yerlilerden -1541, 1547 ve 1550 yıllarında ciddi başkaldırılara varan– direnişler görüyoruz; ruhban takımındaki çelişmeleri de katmalı buna. Son olarak, Kilise dışındaki kimi çevreler din adamlarına karşı çıkıyorlardı: Yerlilerin, hattâ pazar günü ve bayram dinlencelerinde bile çalışmalarını sağlamak için, mülk sahipleri, eski örf ve inanışlarına dönüp onları uygulamaya itiyor ve misyonerlere saldırıp onları kovuyorlardı. Gerçekten, bu misyonerler, bir bakıma Yerlileri

koruyorlardı; doğal hukuka aykırı angaryalara karşı çıkıyorlardı. Onların bu üstelemeleriyledir ki, Şarlken, 1542'de ünlü kanunlarını yayınladı: «Kölelik» yasaklanıyordu; ve, yeni «encomienda» da verilmeyecekti, daha önce verilmiş olanlar da, miras yoluyla geçemeyecekti. Meksika'da bir ayrılıkçı hareket patlak verdi; Peru'da bir başkaldırı oldu. Sömürgeciler çalışacak kişi bulamaz oldular; özgür Yerliler, hizmetlerini kiralamayı reddediyorlardı.

Ne var ki, pek uzun sürmedi bunlar.

Merkezileşme, aslında, hiç bir zaman bütün sertliğiyle uygulanmamıştı. Krallık görevlileri, kısa sürede, büyük mülksahibi olup çıktılar; çünkü, sermaye bakımından yoksul bir ülkede, bir görevlinin aldığı para büyük olanakların kapısını açıyordu ona. 1573 yılından başlayarak, git gide merkezileşmeden uzaklaşılmaya doğru adımlar atıldı. Bunda, başta İspanyol monarşisinin malî güçlükleri rol oynadı: Kral, sömürgeleştirmenin giderlerinden yakasını sıyırmak için, ileri gelen sömürgecilere, bir ödün karşılığında, yetkilerinden bir bölümünü terketti. Eski kullanma haklarının yerine, gerçek bir toprak mülkiyeti gelip yerleşti; git gide yayılan bu mülkiyet de, Yerlilerin zararına oldu. Yeni toprakların sahipleri, onların üzerinde birer senyör gibiydi artık. Bu ve başka yığınla neden yüzünden, Meksika ekonomisi, bir malikâne ekonomisine (hacienda) yaklaştı: tarımı, sürüleri, işyerleri, makineleriyle, kendi kendine yetmeye çalışan bir ekonomiydi bu; malikânenin sahibi (hacendado) de, içerde, Yerlilerin serf düzeyine düşürüldüğü düzeni sağlıyor ve dışarıya, göçebelere karşı savaşı sürdürüyordu.

Yeni Dünya'da, «Orta Çağ»dakine benzer bir parçalanıştı bu.

Ne oldu sonuçları bunun?

Kabile düzeni parçalanıp yok oldu. Çeşitli kabilelerden gelip, büyük malikânelerde efendiye karşı borç batağına batmış serf durumundaki Yerliler varlıklarını sürdürdüler. Bu insanlar, kendi aralarında evlenirken, İspanyollara da karıştılar; İspanyolcayı öğrendiler ya da kendi dillerini İspanyolca terimlerle doldurdular; İspanyol âdetlerini edindiler. Ve böylece karışıp kaynaşma yoluyla yeni topluluklar ortaya çıktı.

Meksika ulusu bundan doğacaktır.

Yenitaş Çağı'nın halklarından farklı olarak, Bakır Çağı'nın

yerleşik düzene geçmiş tarımcı halkları, hangi koşullarda olursa olsun, Avrupa uygarlığınca özümsenmeyip onunla bütünleştiler. Gerçekten, bu halklar, Avrupa ekonomik sistemiyle bütünleştiler; çünkü, Avrupalıların günlük yaşamı için önemli ürünleri sağlayabilecek bir dönüşüm gösterdiler. Öte yandan, düzenli, sabırlı, yeknesak, inatçı bir köylü yaşamına alışkın insanlar olarak, *haciendalarda* ve madenlerdeki yaşama da uyabildiler. Madenlerdeki çalışma, Yenitaş Çağı halklarını tüketmişti; bunları tüketemedi. İspanyolların oluşturdukları köylerdeki toplaşmaya da göğüs gerdiler; çünkü, fetihten önce de, tarım ve hayvancılığı bir arada götüren köy yaşamını biliyorlardı. Sonra, bu halklar, «astrobiyolojik» düşünce düzeyine erişmişlerdi: Bir sayı sistemleri vardı, hesaplamayı biliyor ve ondan günlük yaşamlarında yararlanıyorlardı; oysa saymak, Yenitaş Çağ insanlarınca dayanılmaz bir şey gibi geliyordu. Dinleri, hıristiyanlıkla benzer noktalar taşıyordu: Bir yüce Tanrı düşüncesine sahiptiler; Huitzilopoşli, bir kızoğlan kızdan doğmuştu; «zararlı şey»i kovan vaftize inanıyorlardı; kurban ettikleri insanın çekip çıkardıkları yüreği, Tanrı'dan bir töz taşıyordu içinde; ruhun ölümsüzlüğüne, cennete, cehenneme, tufana, tanrıların özverisine inanıyorlardı. Gerçi, pek farklıydı temeller; ancak, yüzeysel de kalsa bu benzerlikler, sert bir çatışmayı yumuşatıyor ve geçişleri kolaylaştırıyordu. Bunun gibi, bu halklar, görevliler aracılığıyla, bir yüce hükümdara boyun eğmeyi daha önce de biliyorlardı; bir aristokrasinin önünde eğilme alışkanlıkları vardı; hattâ, büyük ticaret de bilmedikleri bir şey değildi; örgütlü devlet, onlar için mutlak bir yenilik değildi.

İşte, bütün bunlara bakıp, bu halkların, karıp karmaşarak, üç yüz yıl süren uzun ve öldürücü bir uyumdan sonra, Meksika halkını, Meksika ulusunu nasıl olup da ortaya çıkardıklarını anlayabiliyoruz böylece.

AVRUPALILAR VE TUNÇ ÇAĞI HALKLARI

İnkaların direnişi, Azteklerinkinden çok daha uzun sürdü. Vilcabamba eyaletinde, ancak 1572 yılındadır ki yatışma sağlanabilmişti. O tarihe değin, İnka iktidarı bu bölgede yürürlükte kaldı. Neyle? Yağınalarda ele geçirilmiş, ya da tütün, koka ve

değerli madenler karşılığında elde edilmiş Avrupa silahları ve atlar sayesinde! Direnen İnkalar, yanlarına gelen misyonerlere hoşgörüyle baktılar; sadece İspanyol siyasal, sosyal ve iktisadî sistemine karşı mücadele ediyorlardı, dine karşı değil yoksa.

İspanyollar, İnka egemenliğini yıkıp, kendileri bir yönetici kast olarak geçtiler yerine. Ancak, *ayllu*ları, *curaca*ları ve *ianacona*ları, kendi yararları için saklı tuttular. Yığınla da *encomienda* elde ettiler. Ne var ki, uygulamada encomendero, kanunlara karşın, bir senyör oldu ve başlıca kamu yetkilerini eline geçirdi: Adalet dağıtıyor, vergi topluyor, din yayıyordu. *Encomendero* bir papaz atıyor, o da onun hademesi, yargıcı ve propagandacısı oluyordu uygulamada; *encomendero*ya vergi ödememek, bütün gücüyle onun için çalışmamak, Tanrı'ya karşı günah işlemekti. *Encomendero, encomenda* için bir, her *ayllu* için de bir *curaca* atıyordu. Bunlar, çalışmaları yönlendirmek ve vergi toplamakla yükümlüydüler. Ancak, denetimsiz kaldıklarında, vergiye tâbi olup da ücret almadıkları için, bu *curaco*lar, fatihlerin hizmetinde bir sınıf olarak ortaya çıkıp, yenik düşmüş kendi soydaşlarını sömürüyorlardı. Güzel evleri, çiftlikleri, büyük sürüleri oluyor, ipekli giyinip, İspanyol şarabı içiyorlardı, atla dolaşıyorlardı. Çevrelerinde de, kendilerinden daha gözü açık yığınla görevli vardı; öyle ki, fetihten önce İnkalar zamanında, 1000 Yerliye ne kadar görevli düşüyorsa, şimdi 100 Yerliye o kadar görevli ayrılıyordu.

1591 yılında, 775 *encomienda* ve 80 *corregimiento* vardı. *Corregimiento*, bir krallık *encomienda*sıydı; başında kralın atadığı bir *corregidor* bulunuyordu. Ne var ki, İspanyol monarşisi, görevlilerin ücretlerini gerektiği biçimde ödemesini hiçbir zaman başaramadı. Öyle olunca, *corregidor* da, çevresine her türden adam topladı ve Yerlileri yağmalayıp zenginleşti.

Böylece, İnka İmparatorunun mutlak iktidarı sürdü; ancak, bir bölük insan üstündeydi bu iktidar ve yüzlerce kişinin de arasında parçalanıp dağılmıştı.

*Ianacona*lar, fetihten sonra, kendi *ayllu*larını terkedip, İspanyolların arasında, onlara hizmet eden ya da esnaflıkla geçinen Yerlilerin adıydı şimdi. Bunlar, hıristiyan topluluğun üyesi olarak görüldükleri için, vergiden ve *mita* görevinden bağışıktılar. Özel mülkiyet sahibi olabiliyor, serbestçe esnaflık edebiliyor

ya da ticaret yapabiliyorlardı. Uygulamada ise, İspanyolların hizmetinde yaşayan, kararsız ve oynak bir proletarya durumundaydılar. İspanyollar, soyluluk adına, yığınla *ianacona* topluyorlardı çevrelerine. 1536 ve 1537 yıllarında, Manco İnka Kişua'ları İspanyollara karşı ayaklandığında, İspanyollar, işte bu *ianacona*lar sayesinde canlarını kurtarabilmişlerdi. Toledo kral naibi, 1571'de, *ayllu*ların dağılışını durdurdu; yeni *ianacona*lar oluşturulması yasaklandı. Başı boş dolaşan kim ki var, bir efendiye bağlandı: Hiç biri, resmî olarak izin verilmedikçe işini terkedemez ya da koğulamazdı.

Böylece, *ianacona*lar, bir tür serf olup çıktılar.

*Hatunruna*lar, *ayllu*ların üyeleriydiler. Yalnız kendi içlerinde mertebeli bir yardımlaşmaya yetecek bir ekonomiyi sürdürmek değil, Avrupa'ya gönderilecek mallar için de bir vergi ödüyorlardı; Avrupa'dan gelen mallar için de ödemede bulunuyorlardı ve doğaldır ki, kapitalizm, kârını onlardan da çıkarıyordu. Böylece, üretimlerini değiştirmek zorunda kaldılar. Yedikleri değişmedi pek: Mısır, patates ve kurutulmuş lama etiydi nevaleleri; bunlara, şeker, peynir ve *şarki* ya da kurutulmuş öküz eti eklediler. Ancak, vergilerini ödeyebilmek için, Avrupalı bitkileri kabul ettiler. 2300 metre yüksekliğin aşağısında şeker kamışı yetiştirdiler; 4000 metrenin yukarısında sürü beslediler. Her iki yüksekliğin arasında da, buğday, arpa ve patates tarımını geliştirdiler. Ağaççılık ve bağcılıkta pek başarılı olamadılar; çünkü, onların ortakçı alışkanlıklarına pek uymuyordu bunlar. Hayvancılığa ise çok güzel alıştılar: Öküz, yalnız koşum için değil, yağı ve etiyle de yarıyordu işe; her yan koyun ve keçi ile doldu; domuz, tavuk, öküz ise İspanyolların pek aradığı şeylerdi. Ne var ki *encomender*oların -2000 ile 20.000 baş arasında değişen- büyük sürüleri, Yerlilerin hayvancılığını engelledi kimi zaman, tarımlarını mahvetti ve onları kayalık bölgelere sığınmaya zorladı.

*Hatunruna*lar *mita* ile yükümlüydüler. XVI. yüzyılın sonlarında, Potosi madenlerini çevreleyen on yedi eyalette -18 ilâ 50 yaş arasında- 80.000 yükümlü vardı. Bunların yedide biri, her yıl, 18 hafta gidip madenlerde çalışıyorlardı. Ne var ki, nüfus azalmaya başladı; *Curaka*lar, *ianacona*lar arasından, kiralık işçi topladılar. 1601 yılında, Potosi'de, 40.000'den fazla işçi vardı bunlardan. Yerli *mitayo*lar, Potosi'ye aileleriyle geliyorlardı; her

birinin de -en az- 8 ya da 10 laması bulunuyordu. En varlıklı olanlar, mısır ve patates yüklü 40 lama ile dolaşıyorlardı; bu lamalar, bir et yedeği idi de onlar için. *Mitayo*lar, maden hizmetlerine, Potosi'de, iki ay da ev hizmeti ekliyorlardı. Çoğu geriye dönmüyordu: Kimisi, Potosi'de, *ianacona* olarak kalıyordu; kimisi de Doğu'ya, orman ve vadilere kaçıp gidiyorlardı.

Mita, yerli toplulukların çalışma yerlerinde, vergi ödemeyi sağlamak için çalışma biçimine de dönüşüyordu. Toplulukların çalışma yerleri, özellikle dokuma üretiyordu; bunun yanı sıra da, seramik, camcılık, gümüş ve ağaç işleri. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, *corregidor*lar da, Yerlilerle ticaretin üstüne tekel koydular: Avrupalıların Avrupa'da satın almak istedikleri ne ki var, Yerlileri onları almaya zorladılar; Yerliler, böylece faizi olan bir borcun da altına giriyor ve, bu borçlardan dolayı, gerçek bir serf olup çıkıyorlardı.

Yerliler, İspanyolların kendilerine özel mülkiyeti kabul ettirmek için harcadıkları çabadan da çok acı çektiler.

> Tek bir mirasçı yararına yazılı vasiyette bulunma girişimlerine karşı direniş gösterdiler; çünkü, onların âdetlerine göre, miras, tüm mirasçılara -bölünmeden- kalıyordu ve *ayllu*nun bir temsilcisi yönetiyordu bunu. Avrupalıların, salt üretmek amacıyla kuru kuruya çalışma biçimlerine de, hiçbir zaman bütünüyle alışamadılar: İnkalarda çalışma, bir dinsel törendi; usulü sırası vardı. *Hatunruna*ların duyarlılıkları da acısını çekti bunun. Sayıları -hatırı sayılır ölçüde- azalmışa benzer; 1561'le 1654 yılları arasında belki yarı yarıya düştüler. Ancak, Doğu'ya, İspanyollardan uzakta orman ve vadilere doğru yer değiştirme de işin içine girmiş olabilir.

İnka yerlileri, Hıristiyanlığı kabul etme konusunda, Meksika'dakilerden çok daha dikkafalı oldular. Yerli dinin, Yerli toplum gibi boynu vuruldu. Yüce Varlık'tan, büyük tanrılardan sözedilmez oldu. Ancak, *huaka*lar, yani nesnelerde varolduğu sanılan ruhlar inancı sürdü. Güneş, dağlar, tepeler, ırmaklar, göller, madenler, Potosi kenti, mumyalanmış cesetler, birer *huaka* idiler. Avrupa mamulü nesneler, cam, ipek, balmumu nazarlık oldu. Büyücüler, hıristiyan ve İnka inançlarından bir karışım çıkardılar ortaya: İsa'yla Şeytan birer ikiz kardeşti; *huaka*ların hıristiyan ermişleri, doğal dünyayı yöneten kişiler haline geldiler.

XVII. yüzyılın ilk yıllarından başlayarak, rahipler, sistemli

hıristiyanlaştırma çabalarına girişecek kadar çoğaldılar. Bu rahipler, başlıca günahlara, oğlancılığa, sarhoşluğa, deneme evliliğe, *huaka*lara tapınmaya karşı mücadele ettiler. Yerli rahiplerin ve büyücülerin tutuklanmalarında, ayin yerleriyle putların ortadan kaldırılmalarında rol oynadılar: 1607 ile 1615 yılları arasında, Lima'da, herkesin gözü önünde ayinde kullanılan altı yüzden fazla put yakıldı; 1617 ve 1618'de, sadece tek bir bölgede 679 büyücü bulundu. 1677'ye değin, Yerliler, *huaka*ların Tanrısal niteliğine artık hiç inanmıyorlardı; putataparlıktan vazgeçmişlerdi, dört dörtlük olmasa da katoliktiler: Tam katolik sayılamazlardı, çünkü, onlara göre, Üçübirlik (Trinité), üç kişide de aynı niteliğin bulunması değildi; birbirinden ayrılabilir üç kişiydiler bunlar ve Baba, Oğuldan daha yaşlıydı; kimisi de Tanrı'yı İspanya kralı ile karıştırıyordu. Rahipler, *cofradias* ya da mümin dernekleri kurdular: Bu derneklerde, kilise yapmak, dinsel tören hazırlamak, bayramları kutlamak, ölüm ya da hastalık hallerinde yardımda bulunmak amacıyla gelirler bir araya getiriliyordu. Yerliler, bu *cofradia*ların başkanlarını kendileri seçiyorlardı, kendileri yönetiyorlardı; ve Yerli toplulukların sürdürülmesinde pek önemli bir rol oynadı bu dernekler.

Böylece, Peru'da, Tunç Çağı Yerli toplulukları, **Avrupa sistemiyle bütünleşmekte,** ancak bunu yaparken de **kendi kimliklerini korumakta,** Meksika'daki Bakır Çağı topluluklarında olduğundan çok daha başarılı oldular. Peru'lu Yerliler, Avrupa tekniğini çok daha fazla özümsediler. Tarımla hayvancılığı uzlaştırmayı Otomiler, ya da Mexikalardan çok daha iyi öğrendiler. Avrupalıların istediklerine daha iyi, daha kolayca yanıt vermişe benzerler. Ne var ki, bunu yaparken kişiliklerini korumasını da bildiler; ve bunda öylesine başarılı oldular ki, Yerli topluluklar ve eski *ayllu*lar, Peru'daki devrimlerde büyük roller oynadılar ve Peru ulusunun bugün bile temelini oluşturanlar onlardır.

AVRUPALILAR VE DEMİR ÇAĞI HALKLARI. AVRUPA - KARA AFRİKA - AMERİKA ORTAK YAŞARLIĞI

Yenitaş Çağı Yerlilerini plantasyon ve maden çalışmalarına alıştıramayan Avrupalılar, Amerika'nın tropikal ve alt-tropikal

bölgelerine Afrika'dan kara derili insanları getirdiler. 1501 yılından başlayarak, ilk kafileler, Hispaniola'ya varıyorlardı.

Avrupalılar, bir an önce Asya'ya varmak için, Afrika kıyılarında, altın, köle ve fildişi elde etmek amacıyla, kimi deniz üsleri ve ticaret tezgâhları kurmakla yetindiler, az-buçuk da hıristiyanlaştırma girişimlerinde bulundular. Apayrı bir uygarlığı, araya giren yığınla neden yüzünden, yüzeysel olarak tanıdılar yalnız. Afrika kıyılarına ilk yerleşenler **Portekizliler** oldular: Bu yerleşme, Afrika'nın batı kıyılarında oldu önce; Vasco de Gama'nın keşfinden sonra kıtanın doğusuna geçildi. Portekizlileri, Hollandalılar, İngilizler ve Fransızlar izledi.

Hollandalılar, Afrikalı Yerlilerin hıristiyanlaştırılması işiyle uğraşmadılar; Portekizlilerle Fransızlar, tersine büyük önem verdiler bu konuya. Ne var ki, başarısızlıkla sonuçlandı çabalar.

Nedenleri üzerinde durmayalım.

Avrupalılar, Afrika'ya özellikle **köle deposu olarak** ilgi gösterdiler. Afrika'nın dört bir köşesinden insanlar Amerika'ya taşındı. Müslümanlar da, haremleri, kışlaları ve işyerleri için köle bulmak amacıyla, dört bir yandan geliyorlardı. Böylece Afrika, bir büyük pazar oldu; orada kara derili insanlar, hayvan olarak satın alındı ve dünyanın dört bir yanına yollanıp durdu.

Bu kara derili insanlardan **Dahomeyliler**, Afrika'nın o sıralardaki uygarlık düzeyi üstüne az-çok bilgi verebilecek durumda: Dahomey'i, XVII. yüzyılda bir krallık olarak görüyoruz. Toplumda ticaretin büyük yeri var; hemen herkes tacir, başta da kral, Kral, kendi yağlı palmiyelerini, tuzunu, fildişini kuzeydeki Müslümanlara, ve çevredeki yerli krallıklara satıyor; sattıkları arasında, köleler önde geliyor. Çevreye yapılan savaşlar, esir elde etme mücadelesinden başka bir şey değil. Dışarıdan, Avrupalılardan alınanlar ise, ateşli silahlar, kadife ve işlemeli kumaşlar.

Üretim ve ticaret çoşkusunu, özel mülkiyet de destekliyor. İlke olarak, kral, bütün malların sahibi; ancak, uygulamada bu hakkını, yalnız kendi malları üzerinde kullanıyor. Bir kırk kadar kabilenin sınırlı ölçüde toplu mülkiyetleri var; böylece, egemen olan aslında özel mülkiyet. Özel mülkiyet, giysilerin, evlerin yanı sıra, üretim araçlarını, toprakları, alet-edavatı da içine alıyor.

Ürünlerin dağılımı, günlük pazarlarda oluyor; rekabet yok. Tarımla uğraşanların ve özgür zanaatçıların köleleri ve serfleri var: Kralın, şeflerin, soyluların ve büyük çiftlik sahipleri-

nin tarım işletmelerinde köleler özellikle çok; ve Yeni-Dünya'da Avrupalıların tarım işletmelerindeki kölelerin durumundan farklı da değil durumları. Ayrıca, evlerde de köleler görüyoruz.

Dahomeyliler, çalışmayı ortaklaşa yapıyorlar. Bir köyün, ya da bir korporasyonun bütün üyeleri, bir çalışma birimi (dokpue) oluşturuyorlar. Bu birimler, herkesin toprağında -türkü söyleyerek- nöbetleşe çalışıyor. Ama ürün, adına çalışılmış olanın. Her köyde, bir avcı gurubu et gereksinmesini karşılamakla yükümlü; çünkü, evcil hayvan eksikliği var. Ve bu avcılar, ayrı bir sosyal gurup oluşturuyor.

Tarım ilerlemiş durumda ve demir çapa ile yapılıyor.

Kralın yetkisi mutlak; uzak yerlere de birçok yetkilerle donanmış görevliler (cabécéres) yolluyor. Krallık babadan oğula geçiyor; yerine geçecek olanı da kral seçiyor.

Zenciler, XVI. yüzyılın ilk yıllarından başlayarak, Brezilya'ya getirilmişti. Önceleri ağaç kesiminde, Yerlilere yardımcı olarak kullanılıyorlardı. Ancak, şeker kamışı için büyük tarım işletmeleri, arkasından da ilk şeker kamışı değirmenleri kurulur kurulmaz, çok miktarda kara derili insan taşınmaya başlandı. Şeker, Avrupa ekonomisinde pek çabuk yer tuttu; üretimde baş rolü de Brezilya oynuyordu.

Afrika ile Brezilya arasında, zenci ticareti, Portekizlilerin elindeydi. Bu ticareti uğraş edinenler, zencileri, Afrikalı şeflerden sağlıyorlardı: Satın alınanlar, başta savaş esirleriydi. Öyle olunca da, tacirler, Afrika'da savaşları körükleyecek bir diploması uyguluyorlardı. Ancak, Amerika'ya taşınan kara derili insanlar, karalar toplumunun aşağı sınıfları değildi yalnız; o toplumun öteki zümreleri de giriyordu işin içine. Böylece, Brezilya'ya, düşünce düzeyi hayli yüksek bir zenci topluluğu getiriliyordu.

Afrika'dan Amerika'ya taşınmada insanların çektiği acılardan hiç söz etmeyelim.

Zencilerin %70'i, büyük şeker kamışı işletmelerinde ve değirmenlerinde çalıştırılıyordu; geri kalanlar ise başka yerlerde. Değirmenin yönetimi, hekimi ve rahibi de içinde olmak üzere, beyazların elindeydi. Sermaye onlarındı; ama, kara derili insanın teknik mahareti ve kol gücü olmadan hiçbir şey oraya çıkamazdı. Ücretli el emeği işletmeyi yaşatamazdı; öyle olunca da,

köle emeği temel alındı. Onların sayesindedir ki, Brezilya'da şekerin ağır bastığı bir sanayi kapitalizmi gelişmeye başladı.

Şekerin baş tüketicisi Avrupa'ydı: Şeker, Brezilya'dan, Lizbon aracılığıyla Amsterdam'a gelir ve oradan tüm Avrupa'ya dağıtılırdı. Brezilya'daki sanayiden asıl kazancı sağlayanlar da, Portekizliler ve Hollandalılar oluyordu: Onlar, Avrupa mallarını Afrika'ya satıyor; oradan aldıkları köleleri de götürüp Brezilya'ya satıyorlardı; böylece, üç köşeli bir ticaretti ortaya çıkan ve bunun üzerinde gerçek bir tekel kurulmuştu. Ne var ki, sistemin temelinde, Brezilya bulunuyordu.

Zenciler, Brezilya'nın tropikal iklimine pek kolayca alıştılar. Amerika'nın o hüzünlü, içine kapanık yerlilerinin tersine, Afrika'dan gelenler şen-şakrak, dışa dönük insanlardı. Hemen her konuda, bütün yeteneklerini ortaya koydular. Afrika'yla ilişkileri de sürdüğünden, günlük yaşamları için eski kıtadan yığınla şeyi getirttiler; bu arada, gelenekler, düşünceler, dinsel uygulamalar da geldi. Gerçi, köleler hıristiyan olma özlemi içindeydiler; çünkü, hıristiyan olmayanlara hayvan gözüyle bakılıyordu. Zenciler, dört başı mamur hıristiyanlar oldular. Bununla beraber, Afrikalı kültler de, Katoliklikle uzlaşarak ya da onun maskesi altında varlıklarını sürdürdüler; efendilerin dinine zıt bir din olarak İslam da vardı bunlar arasında. Bununla da kalmadı: Kara derili insan, Beyazların mutfağına kendisinden çok şey kattı; Portekiz diline de bir yumuşaklık ve tatlılık geldi ve yeni kelimeler ve yeni gramer biçimleri girdi dile; Portekiz düşüncesi, Afrikalı öyküler, efsaneler ve mitoslarla zenginleşti. Kaçak zenciler, Yerlileri de Avrupalılaştırdılar: Orta Brezilya'ya, misyonerlerin ulaşamayacağı bölgelere sığınmış bu insanlara, Portekizceyi, Katolikliği, daha ileri bir tarımı, kumaş üretimini öğrettiler; kimi yerlere demirciliği ve hayvancılığı soktular. Tek kelimeyle, etkin birer uygarlık taşıyıcısı oldular. Yalnız, Brezilya'da da değil, Fransızların, İngilizlerin ele geçirdikleri Amerika'nın öteki bölgelerine de sokulan kara derili insanlar, oralarda da birbirine benzer gelişmelere yol açtılar.

Özetle, Avrupalılar, Demir Çağı'na varmış Kara derili insanlarla, yeni bir uygarlık yarattılar; onlarla beraber, daha büyük başarılar elde ettiler. Avrupa zekâsının canlandırdığı -deyim yerindeyse- «şeker uygarlığı», yine de Beyazlarla Karala-

rın, Avrupalılarla Afrikalıların ortak eseri oldu; ve Afrikalılar, Amerika kıtasının içlerine doğru, bir uygarlığı, egemen niteliği Avrupalı olan bir Avrupa-Amerika uygarlığının yayıcısı, taşıyıcısı oldular. Böylece, Amerika kıtası, XVI ve XVII. yüzyıllar boyunca, ırkların ve uygarlıkların karşılaştığı ve olağanüstü gelişmelerin ve deneyimlerin ortaya çıktığı bir yer haline geldi. Çok cepheli bir **Atlantik uygarlığı**, Okyanusun iki yakasını birleştirdi.

BÖLÜM II

AVRUPA VE ESKİ DÜNYA: (1)
İSLÂM VE AVRUPA

XVI ve XVII. yüzyılda, Avrupa'nın, Eski Dünyayla ilişkilerine İslâmla başlamak gerekir. Çünkü, Avrupalının Afrika ve Asya'ya ayak basarken ilk karşılaştığı İslâm ve onun devletleridir.

İslâm, hemen her yerde hazır ve nâzırdır.

I

İSLÂM

Gerçekten, Portekizlilerle İspanyollar, bir bakıma **İslâmı kuşatmak** amacıyla denizlere açılmışlardı. Bunu başardılar; ve, Afrika'yı dönüp ulaştıkları her noktada İslâmı arkadan çevirdiler. Başardılar; çünkü, nereye çıksalar müsülman vardı; müslümanlar hemen her yerdeydi. Şunu farketti Avrupalılar: İslâm, düşündüklerinden de büyük bir güçtü ve bu güç, yayılışını sürdürüyordu. Atlantik'ten Pasifik'e, Fast'tan Baharat adalarına ve Pekin'e değin, Eski Kıtanın uçsuz bucaksız çöllerinde, Sahara'da, Magrip'te, Arabistan'da, Küçük Asya'da, İran, Afganistan ve Türkistan'da, kuzey-batısından başlayarak Çin'de, Musonlar Asya'sında ve Hint Okyanusu'nda, Hindistan'da ve Sonda adalarında, Achin, Malaka, Bantam sultanlıklarında, güney Çin'de, -hem de ayrıcalıklı saygın kuruluşlar halinde olmak üzere- Çin limanlarıyla belli başlı Çin ticaret kentlerinde müslüman vardı; ne yana bakılsa müslüman devletler, müslüman misyonlerler, müslüman tacirler. Çin sarayına, imparatoru hıristiyan yapmak umuduyla gelmiş Cizvitler, kimi bulsalar beğenirsiniz orada? Müslüman astronomları! Bu bilginler, Avrupa biliminin karşısına Arap bilimini çıkarırken, Hıristiyanlığın karşısına da İslâmı çıkarıyorlardı.

Özetle, İslâm her yerde hazır ve nâzırdı.

XIV. Louis'nin günah çıkartan papazı P. La Chaise, buna bakıp, tüm Asya'nın müslüman olduğunu söyleyecektir. Aceleyle verilmiş bir hüküm de olsa, gerçek payı vardır içinde.

Nereden ileri geliyordu bu?

İSLÂMIN YENİ COĞRAFYASI

İslâmın Asya ve Afrika'daki büyük yayılışı, aslında XVI ve XVII. yüzyıllardan çok önce gerçekleşmişti. Ne var ki, bitmemişti bu yayılış; ve İslâm dinindeki o fethedici nitelik tükenmemişti. Afrika'da, XVI ve XVII. yüzyıllar boyunca, İslâm, Sudan'ın kara derili insanları arasında güneye doğru yürüyüşünü sürdürdü. İslâma dönüş, çoğu kez bir başka müslüman halkın yaptığı fethin sonucuydu; ancak, kendisi müslümanlığı kabul edip, halkını da müslüman yapan hükümdarlar da görüyoruz. Nijerya'dan Senegal'e değin, İslâmın yayılışı bu iki yoldan biriyle. Böylece, kara Afrika'da, İslâm, büyük ilerlemeler içinde oldu. Yeni dine dönüş, Okyanus'a bakan tâ Gine ormanlarına kadar yayıldı. Ne var ki, yanlarına varılamayan pagan kitleler, animist direnişin birer dalgakıranı gibi varlıklarını yine de sürdürüyorlardı; sonra, İslâmı kabul edenler çoğu kez pek yüzeysel kalıyorlardı.

Asya'da, İslâmın fethi, Sonda adalarıyla Baharat adalarına ulaşmıştı; yayılışın bir ucu Molük adalarına, bir ucu Filipinler'e varmıştı. Hindiçini'de, Siyam'da, Kamboçya'da, Malezya'da vergi mültezimi müslümanlar, Portekizliler, İspanyollar ve Fransızlarla yer kavgası yapıyor; Kamboçya kralı Rhama Depatı (1642) ile, Şampa kralı Rama Thupdey Şam'a Müslümanlığı kabul ettiriyorlardı.

Çin'de, müslümanlar propaganda yapmıyorlardı. Ancak, yığınla çocukları vardı ve sayıları da XVI ve XVII. yüzyıl boyunca git gide arttı. XV. yüzyıl sonlarında, Derviş Ali Ekber, onların sayısına, içinde bulundukları gönence, özgürlüğe ve toplumdaki saygınlığa bakıp hayran kalır; ve öyle yazar. «İmparatorun kimi hareketleri, onun gizlice İslâmlığı kabul ettiğine götürüyor insanı; ancak, herkesin önünde açıklamaya cesaret edemiyor bunu». Ve Osmanlı sultanına, Çin'i fethedip İslâma döndürmeyi öneriyordu.

Avrupa'da, İslâm fethi, Viyana kapılarına değin dayanmakla kalmıyor, yeniden yığınla insan İslâma dönüyordu; sayılamayacak kadar çok Avrupalı da gelip, Osmanlı İmparatorluğunda, Berberîler arasında yerleşiyorlardı. Balkanlarda, kimi bölgeler, 1566 ile 1648 yılları arasında baştan aşağıya İslâmlaştırıldı; Rodop ve Arnavutluk'taki yayılış, Yunanistan'da Eğriboz'a ve Girit'e (İda Dağı) kadar uzandı. İslâma dönenlerin sayısı Makedonya'da, Tesalya'da, Moldavya'da, Valakya'da da önemliydi. Öte yandan, binlerce, – o sıralarda yaşamış birinin sözüne inanmak gerekirse – yüzbinlerce asker kaçağı, göçmen, savaş esiri İslâmı kabul ediyor ve müslüman ülkelerde görev sahibi oluyorlardı. Afrika'daki İspanyol birlikleri, baştan aşağıya yeni dine dönenlerden kurulmuştu. Korsika'dan, Sardunya'dan, Sicilya'dan, Kalabriya'dan, Cenova'dan, Venedik'ten, İspanya'dan, ardı arkası kesilmeden «dönme adayları»yla yüklü kayıklar yola çıkıyordu. Bir tarihçi öyle der: «Dönmelerin dosyaları ciltler doldurur». Osmanlı İmparatorluğunda, aşağı yukarı her yerde, sosyal ve siyasal hemen her derecede dönmeler vardı. II. Selim zamanında (1566-1574), on büyük vezirden sekizi dönmeydi. Cezayir kral naibi Uluç Ali bir dönmeydi.

İslâmın çekiciliği, Doğu'da yerleşmiş Avrupalılar üzerinde de daha az değildi. Büyük-Moğol Ekber, müslüman Ahmetnagar krallığını fethedip de Asirgar kalesini parayla teslim aldığında (1601), orada müslüman olmuş yedi Portekiz görevlisiyle, kadın-erkek yığınla Portekizli sivil buldu.

Neydi nedenleri bunun?

İSLÂMIN YAYILIŞINDAKİ NEDENLER

Aslında, ilk bakışta, her şey Avrupalıyı itip kaçırtacak durumdaydı. Müslüman deyince, Batılıyı dehşetten dehşete düşürecek Türk geliyordu akla önce. Neydi Türk? «Her yanıyla köpeklerden daha iğrenç» değil miydi? «Tanrı, bugün Türklerin kişiliğinde hıristiyanları cezalandırıyorsa şaşırtmasın bu bizi; vaktiyle, inançlarını terkeden Yahudileri de öyle cezalandırmıştı... Çünkü Türkler, bugün hıristiyanların önüne çıkmış Asurlu ve Babillilerdir ve Tanrı'nın kırbacıyla âfeti ve öfkesidir»: XVI. yüzyıldaki İsviçreli bir reformcunun söyledikleridir bunlar. Ayrıca

müslüman, Avrupalının her yaptığının tersini yapan insandı: Sünnet oluyor, domuz etinden tiksiniyor, dinin emrettiği gibi bıçakla kesilmiş hayvan etinden başkasını yemiyor, sağdan sola yazıyor, Avrupalının sonuç ve içindekiler tablosu koyduğu yere o başlık ve ilk bölümü koyuyor, kadınlar gibi çömelip işiyor, bacaklarına sancı girmeden bağdaş kurup oturuyor, köleler gibi secdeye varıyor, etekleri dalgalanan bir giysiyle dolaşıyor, Seyyit ve Şerifliği babadan oğula geçiyor ve öyle olduğunda da her şeyi yapmayı kendine mübah sayıyordu. Böylece müslüman, Avrupalının zıddıydı. Son olarak, müslüman, hak dinden olmayan bir imansız, Şeytanın suç ortağı, ebedî ölüm taşıyıcısıydı.

Ne var ki, başka bir yönü de vardı işin: İslâmı, bir Avrupalı beyaz, bir kara derili, bir sarı derili için çekici kılan öğeler de görüyoruz. Neydi İslâm aslında? Hıristiyanlığın tamamlanması. Başlıcaları Âdem, Nuh, İbrahim, İsa olmak üzere birçok peygamberden sonra, son ve peygamberlerin en büyüğü olarak Muhammet gelmişti. Ve hıristiyan, tanıyıp bağlandığı yığınla şeyi onda yeniden buluyordu: Tanrı'dan esinlenmiş bir insanın aracılık ettiği bir vahiy vardı; Kutsal bir kitap olarak Kur'an, Muhammed'e göre, Tevrat'la İncil'in bir tekrarı ve bütünleyicisiydi; sonra, yaradılışı ve yüryüzüne düşüşü içine alan bir oluş (genèse), şefaatçı melekler, şeytanlar, bir ebedî ruh, bir son hüküm, bir Cennet ve Cehennem. Hıristiyan, âşinası olduğu bir hava buluyordu bütün bunlarda. Yurdunu yitirmiş değildi; uğradığı sarsıntı sınırlıydı. Bu sarsıntı, canlıcılığa (animizm) inanan bir zenci için daha şiddetli olmak gerekirdi; ne var ki, hiç olmazsa dünyanın ve insan yazgısının açıklanışı, ona alıştığı biçimde, bir tarih, bir mitos biçiminde sunulmuştu.

Ancak, bir zenci, bir Asyalı için olduğu kadar bir hıristiyan için de, İslâmın sonsuz üstünlüğü Tanrı anlayışından geliyordu. Zenci, Yüce Varlık hakkında pek bulanık bir görüşe varabilmişti. Asyalı insan, gerçi bir tek Tanrı sezgisine ulaşmıştı; ancak, temel felsefeleri, bu inancı bozmuştu ve kişi, kamutanrıcı, çoktanrıcı ya da tanrıtanımaz bir lâf kalabalığının dile getirdiği simgeler ormanının içinde kaybolup gitmişti. Hıristiyanın Üçübirliği (Trinité) vardı: Tek Tanrı'nın varlığını kabul ediyordu; ancak, aynı tanrısal nitelik, gerçekte birbirinden farklı üç kişi, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh arasında bölüşülmüştü; aslında, aklın alma-

yacağı bir şeydi bu ve Hıristiyanlığı kabul ya da onda direnmenin önüne kaba bir engel olarak çıkıyordu. Bunların tersine, yukarıya süzülen bir beyaz minare gibi, yerden göğe -tek bir atılımda- çıkan İslâmın temel dogması, Tanrı'nın tekliği idi: «Allah'tan başka Allah yoktur»; tek gerçekliktir Allah, ebedî, sonsuz, kadir-i mutlak, her yerde hazır ve nâzır, her şeyi içeren, ama her şeyin dışında, kendi kendine yeten bir varlık. En büyük günah «Tanrı'ya ortak koşmak»tır ve, müslüman için, hıristiyanlar işte böylesi bir günah işlemektedirler. Tanrı'nın birliği duygusu, tüm İslâma, yaşama, davranışlara ve mantığa varıncaya dek girip sinmişti; camide O vardır ve yalnız Tanrı'ya dua edilir orada. Cami, Justinianus'un bazilikasına öykünmedir ancak... «İslâmlık, her şeye kendine özgü rengini ve ışığını yaydı; öyle ki, bilinen bütün bu biçimler, bir arada yeni bir yapı görünümünü ortaya koydular». Işık, her şeye egemen ve kadir-i mutlak tek Tanrı inancının görkemli çıplaklığı: İşte, tek Yetkinlik karşısında yapayalnız, başı dönmüş ve gözleri kamaşmış insana İslâmın getirdiği!

İslâm dini, bu Yetkinliğe insanın hitap etmesinin, hattâ onunla ilişkiye geçmesinin de araçlarını vermektedir. Bu araçlar, herkes için, bütün öteki dinlerde olduğundan -belki- çok daha kolaylık taşımaktadır: Her müslüman kendinin rahibi; inancını günde beş vakit namazla doğrular; dua, topluluk halinde yapılsa bile bireyseldir ve nerede olursa olsun yapılabilir. Dua ve inancı belirtiş, alabildiğine yalındır. Dua, Tanrı'nın egemenliğini bir tanıyış, O'na hamd, O'nu ululamadır. İnancı dile getiriş, hıristiyan amentüsünden çok daha yalın, çok daha açıktır: «Allah'tan başka Tanrı yoktur ve Muhammet, O'nun gönderdiğidir!». Arkasından da mümin, Kur'an'ın -o yalın- ilk suresini okur:

> Bağışlayıcı ve acıyıcı Allah adına!
> Tüm dünyaların egemeni Tanrıya övgü!
> Acıma ondan gelir.
> Hüküm gününün hükümdarı odur.
> Sana tapıyoruz Efendimiz ve senin yardımını istiyoruz.
> Selâmet yoluna yönelt bizi;
> İyiliklerine boğduklarının yoluna;
> Öfkene uğramamışların ve yanılgıdan korunmuş
> olanların yoluna.

Aynı zamanda büyük bir yücelik taşıyan bu duaya, Ramazan ayında bir aylık bir oruç eklenir; onun yanı sıra, bu dünya mallarından arındıran zekât, olanakları varsa Mekke'ye hac vardır; ve bir de, her gün Tanrı'dan adalet, sabır, doğruluk ve şefkat dilemek.

Bütün yaşam, bu **tanrımerkezcilikle** astarlanmış, süslendirilmiş ve kokulandırılmıştır. Kadir-i mutlak, kutsal, her yerde hazır ve nâzır Tanrı'ya inanç, bu yoğun duygu, beraberinde, önceden takdiri, Tanrı'nın iradesine -yazgıcılığa kadar varan- bir kendini terkedişi de getirmekte: «Yazılmıştı»; «Allah'ın dediği olsun!». Tanrı, kendi bilgeliğiyle, zamanın dışına çıkıp, ebedî olarak her şeyi görmüştür; her şeyi vermiştir ve dürüst bahtsızı da ödüllendirecektir. Yaşam yalınlaştırılmıştır. Kaygılar, canı acıtan sivriliklerini yitirirler ya da olduğu gibi kaybolup giderler. Böylece, niçin sıkılıp üzülmeli? Kur'an'ı okuyalım, Tanrı'nın söylediklerini derinleştirelim ve Allah'ın dediği olsun!

İşte müslümanın dünyası!

İslâm dini, temel noktalarda, bu dünyadaki yaşamı, ya da daha iyi bir dünya umudunu **kolaylaştırıyordu.** Çokkarılılık kabul edilmişti; Muhammed, yasal 4 eşe izin vermişti. Koca, yalnızca karakter kötülüğünden dolayı karısını boşayabiliyordu. Liyâkete göre 8 kata bölünmüş Allah'ın Cenneti, müminin önüne pek çekici bir tablo koymaktadır: İçkiler, süt, şarap, bal ırmakları; nadir giyecekler ve takılar, nefis yiyecekler ve yemişler; son olarak da huriler, seçilmişlere sunulmuş kara gözlü ve hep bâkire kalacak kızoğlan kızlar! Bu Cennet, Hıristiyanlıkta, Kilisenin kişileri kutsal ilân etmesinden çok daha çekiciydi müminin gözünde. Bu İslâm inancıyla, Avrupalı Beyazlar, Zenciler, Asyalılar, ölümün dehşetinden, bir bedenden bir bedene geçmenin acılarından kurtuluyor, somut ve elle dokunulur bir mutluluğa kavuşuyorlardı. Bu Cennet, en yüce biçimiyle, Cihat yolunda Allah için ölmekle elde edilebiliyordu.

Ve sonsuz mutluluğu arayıştan da özveri isteği doğuyordu.

Ancak, kumaşı daha ince ruhlar için, İslâm dini, mistisizmin en yüce olanaklarını da veriyordu. Allah, kişisel bir tanrıdır ve aşk ister. Aşk sarhoşu müminler de, daha bu dünyadayken Tanrıyla temasa geçmeyi arıyorlardı. Ne var ki, o ebedî güçlükle karşılaşıyorlardı hepsi de: Tanrı, duygularla algılanabi-

lecek bir şey değildi. Öyle olunca da, Tanrıda erimek için, tüm görünüşlerden ve kendi benliklerinden vazgeçmenin aranışı içine giriyorlardı: Kimi, tekçi bir sapkınlığa düşüyordu; kimisi, Allah'tan manevî bir güç, bir **baraka** elde eden ermişler olup çıkıyorlardı. Tarikatlar doğup gelişiyordu; bunların üyeleri, beyaz yünden bir aba, **sûf** giyiniyorlardı. **sûfî** adı da buradan geliyor onlara. Her tarikatın başında bir şeyh bulunuyordu; büyük bir otoritesi vardı onun, çünkü tarikatı kuran ermişten gelen **baraka** vardı onda ve bir şeyhten ötekine geçiyordu bu manevî güç. Bu mistiklerden kimisi, öylesi deneyimler içine girmişlerdi ki, ermiş Térèse d'Avila ile ermiş Jean de la Croix'nın yaptıklarını -hem de çok yakından- hatırlatır bize; öyle olduğu için de, XVI. yüzyıl İspanyol mistisizminin müslüman kökenli olup olmadığı sorulmuştur. Ne var ki, olumsuz yanıt verilmiştir buna. Sadece, kişisel bir Tanrıya olan inanç, farklı yerlerde birbirine benzer tutumlara yol açmıştır. Ancak, sorunun kendisi de pek iyi gösteriyor ki, XVI ve XVII. yüzyıllardaki bir hıristiyan, İslâmlıkta, hem de daha saf ve daha kolay erişilir biçimiyle, Hıristiyanlığın özünü bulabileceğini düşünebilirdi; ve bir insan, İslâmda, dinsel yaşamın doruklarına yaklaşmanın araçlarını elde edebilirdi.

TACİRLERİN VE MİSYONERLERİN ROLÜ

İslâm, tüm Doğu'da, **tacirlerin aracılığıyla** yayılmıştı. Örneğin Portekizliler, Hint Okyanusuna vardıklarında, Arap ve İranlı müslüman tacirlerle karşılaştılar; bu tacirler, Mozambik kanalından Malakka boğazına değin ticareti ellerinde tutuyorlardı. Limanlarda koloniler kurmuşlardı: Bu koloniler, yerli otoritelerden, kendi kendilerini yönetme ayrıcalığını elde etmişlerdi; başlarında da, onları -şeriata göre- yöneten seçilmiş bir yöneticileri bulunuyordu. Ne var ki, yalnız kıyılarda kalmıyorlar, içerilere dalıyor ve işletmeler kuruyorlardı oralarda. Hindistan'da, Vijnagar kentinde bir müslüman mahallesi vardı. Müslüman ticaret evlerinin sürekli görevlileri, çevreden kadınları müslüman yapıp, onlarla evleniyorlardı. Hindistan'a, beş ya da altı yüzyıldan beri, müslümanlar Kuzey-batı yoluyla geliyorlardı. Çoğu ülkede kalıyorlardı; bu hareket, XVI ve XVII. yüzyıl boyunca da sürdü. Portekizliler, müslüman ticaretini kendilerine bağımlı hale getirip ondan yararlandılar; yıkmadılar bu ticareti ve müslüman tacirleri kovmadılar; bu tacirler de, bütün Hint Okyanusunda, Portekizlilerin izniyle ticaretlerini sürdürdüler, kuruluşları

ayakta kaldı, hattâ Portekizlilere ait olan bölgede bile ortadan silinmedi bunlar. Pek hünerli tacirler olan Malezyalı müslümanlar, bütün Hindiçini'de büyük rol oynadılar. Hemen her yerde, özellikle de Siam sarayında, bütün resmî girişimleri, tüm devlet kiralama ve tekellerini onlar ellerinde tutuyorlardı; yabancı elçileri kabul işini örgütlemek bile onlardaydı, vb. Her zaman yasal olmasa bile, büyük gelirler sağlıyorlardı bunlardan ve etkileri de büyük oluyordu. Çin'de, Ensülend'de, «Magripliler», Avrupalıların gelişinden sonra da ticaretlerini sürdürdüler.

Tacirleriyle beraber, müslüman **misyonerler** de geliyorlardı; bunları gönderen de, tarikatlar ya da Osmanlı imparatorluğundaki büyük camilerdi ve bir yerde Osmanlı sultanının izni ve hattâ desteklemesiyle oluyordu bunlar. Gelenler başarıya ulaştıklarında, bir cami kuruyorlardı. Hemen arkasından da, önce ufak çapta, sonra da git gide artan ölçüde, cami, tam bir müslüman ülkede olduğu gibi, çevreyi etkileyebilecek hemen her şeyi içeren yapılarıyla, mescidi, hastanesi ve okuluyla bir küçük birikimin merkezi oluyordu. Dinsel kuruluşlar, gramer, mantık, metafizik, dilbilimi, retorik, geometri, astronomi ve astroloji öğrenmek isteyen öğrencilere yardım etmeye başlıyorlar; bu öğrenciler de, daha küçük okullarda hoca, yani *imam* oluyorlar, sonra da daha yüksek mevkilere çıkıyor, *ulema* oluyorlardı. Bu misyonerlerin, çoğu kez, pek yüksek düzeyde kişiler olduğunu da belirtelim. Portekiz ve İspanyollarınkinden farklı olarak, İslâmlığı zorla değil, **barışçı yollarla** yayıyorlardı.

II

OSMANLI İMPARATORLUĞU

İslâmın görevlileri arasında müslüman İmparatorluklar da vardı. Onların gücü, saygınlığı, uzmanlık ve teknisyen gereksinmeleri, yükselme için yarattıkları olanaklar, müslüman etkisi fetihlerle yeni bölgelere yayıldıkça, birer çekim merkezi haline getiriyordu onları. İçlerinde en ünlüsü ve Avrupalıların da en çok korktuğu, **Osmanlı İmparatorluğudu.**

Osmanlı İmparatorluğu, kökeninden gelen bir niteliği koruyordu: Fethedilmiş ülkelerde konaklamış bir ordu görünü-

mündeydi; Hint'teki Moğol İmparatorluğu, Çin'deki Mançu İmparatorluğu gibi, onun da ayırıcı işareti buydu. Gerçekten, Osmanlı Türkleri, Asya'nın çevresine belli aralıklarla gelip çullanan göçebelerden geliyorlardı. Kabataslak da olsa, birbirinden farklı iki Asya'dan söz edilmiştir: «Bereketli Asya», Çin'in, Hind'in, Mezopotamya'nın, Mısır'ın vadileri, deltaları, kıyı ovalarının Asya'sıdır. Oralarda, halklar, nemli sıcaklığın gevşetip yumaşattığı, ateşli hastalıkların kansızlaştırdığı, öğle uykusunun ve yağmurlar mevsiminin -bir bakıma- uyuşturduğu insanlardır; zenginlerin ise lüks, yemek, yatak, harem ya da zenana sinirlerini germiştir. Bunun karşısında «Yırtıcı Asya», çöllerin ve dağların, Moğolistan'ın, Türkistan'ın, Arabistan'ın, Afganistan'ın, Kürdistan'ın, Kafkasya'nın Asya'sıdır. Bu Asya, cılız otaklarla doludur; aç ve susuz göçebeler bir yayladan ötekine göçer dururlar. Ovalardaki zenginliktedir gözleri: Bir başkanın çevresinde toplaşırlar; bu şef onları örgütler ve sonra hep birlikte yerli halkların üstüne çöker, yerleşir ve sömürürler. Bu başkanlar, birkaç kuşak boyunca, etkinliklerini ve diriliklerini korurlar. Fethettikleri insanların örf ve âdetlerini kabul eder ve onları öteki göçebelere karşı savunup, başka yerleşik halkların zararına da yayarlar. Sonra, onlar da bir köşeye çekilip yaşamın büyüsüne kaptırırlar kendilerini; içki ve yemek, kadınlar ve gözdeler arasında gevşeyip çözülürler. İmparatorlukları çökmeye başlar, geriler ve bir gün gelir, bir ulusal tepki, ya da başka göçebelerin saldırısı sonucu yıkılır gider.

OSMANLI DEVLETİN TEMELLERİ

Yenmiş göçebelerin torunları, yendikleri daha yüksek uygarlıktan çok şey alırlar; işte bu anlamdadır ki, onların da fethedildiği söylenir. Ne var ki, yendikleri halkların içinde kaybolup gitmezler; yenilenlere egemen ve onları sömüren bir askerî sınıf olarak kalırlar.

Osmanlılar da bunun bir istisnası olmadılar.

Osmanlılar, önce bir ordudur; devlet olan gerçekte ordudur. **Sultan,** ordunun seçtiği bir savaş şefidir; hanedanın kurucusu Osman'ın kanına olan büyük saygıdan ötürü aynı aileden gelmektedir bu. Sultanın iktidarı mutlak ve keyfîdir. Bu iktidar, Eski Dünyada olduğundan da büyüktür. Önce sultan, ordu müslüman olalı beri, unvanına, müminlerin başı anlamına *emir* unvanını eklemiştir; Mısır'ı fethedişinin (1517) arkasından I. Selim Kahire'de geçim sıkıntısı çeken Abbasî Halifesinden halifeliğin haklarını satın alınca, sultan *halife* olmuştur; böylece, Muham-

med'in görevinin mirasçısı; «Kustal Kentlerin Hizmetkârı»dır. Başkumandan olarak sahip olduğu yetkilere, dinsel baş olmanın yetkilerini de ekler. *İmperium*u, aynı zamanda dinerkil (théocratique)dir. Ancak, bunlara ek olarak, zafere ulaşmış bir baş sıfatıyla, yenilmiş hükümdarın bütün unvan ve yetkilerini de edinir: İstanbul'un fethedilişinin arkasından, *padişah* ya da imparator, «iki kıtanın ve iki denizin sahibi»dir; Augustus'un ve Konstantin'in mirasçısı, Roma İmparatoru olarak *Kayser-i Rumdur*; Grek uyrukların gözünde Bizans İmparatoruna mirasçı olmuştur, *basileus*tur ve sarayı ile hükümeti de, bir yerde Bizans örneğine göre örgütlenmiştir. Kanunların dışında ve üstündedir; İmparatorluğun geleceğini tehlikeye atmamak için, kardeşlerini ve yeğenlerini öldürmek hakkı tanınmıştır kendisine. Ne var ki, bütün bu unvanlarıyla, orduyu zafere ve yağmaya götürebildiği, sesini çıkaranın bir kılıç darbesiyle kafasını uçurabildiği, zaferler kazanmış olmanın saygınlığını taşıdığı, direnilmez ve acımasız diye çevresine korku salabildiği ölçüde, uyulur kendisine ve sultanlığını sürdürür.

Sultan, **feodal haklarla ücretli askerliği birleştiren** bir **ordu**ya kumanda etmektedir. Bir yandan, fief sahipleri kendisine süvari ve piyade sağlamaktadır: Süvarileri sağlayanlar, tımarlardan ve onlardan daha geniş olan zeametlerden yararlananlardır; tımar sahibi –iki ya da üç yardımcısıyla– bir süvari, zeamet sahibi de, bir yirmi kadar süvari çıkarmaktadır.

Öte yandan, ücretli askerler arasında, bir seçkinler gurubu ortaya çıkıyordu: Bu, Kanunî Sultan Süleyman döneminde, 12.000 dolayındaki yeniçeri piyadesi ile, bir sürekli süvari topluluğu idi.

Ülke, ordununkini andıran bir **mertebe**ye tâbiydi.

> Sultanın yardımcıları, –İmparator naibi türünden– bir büyük vezir, dört bakan, yani vezirler ve Dış İşleri Bakanı durumundaki Reis Efendi idi. Yine sultanın çevresinde, dış ağalar, ya da birliklere kumanda edenler vardı: Yeniçeri Ağası, düzensiz birlikler olan Azaplar Ağası vb. Ayrıca, donanmaya kumanda eden, adaları yöneten, hıristiyanlarla ilişkilerde görevli bir Kaptan Paşa görüyoruz. Bütün bir idare de hizmetindeydi sultanın: Devlet kâtibi durumundaki nişancı, vergi defterlerini tutan defterdarlar, askerî yargıçlar olarak da kadı askerleri, Şeyhül İslâm, Kur'an bilgisiyle donanmış Şeriat adamları olan ulemanın

başıydı; kadıaskerler, kanun ve hukuk bilginleri de bunlar arasından çıkıyordu.

Eyaletler ya da sancaklarla ilişkiler, Anadolu ve Rumeli Beylerbeyleri ve birçok sancakların üzerinde yetkileri olan paşalarca düzenleniyordu. Sancakları, tımar ve zeamet sahiplerine de emir verebilen Beyler yönetiyordu. Beyler, eyaletlerini götürü olarak alıyorlardı; yükümlülükleri sadece adalet ve düzeni sürdürmek, toplanan vergileri yollamak ve askerî birlikleri sağlamaktı. Tımar ve zeamet olarak fiefler, yaşamla bağlıydı; ancak, oğullara geçebiliyordu ve bu konuda mirasçılık da git gide yerleşme eğilimindeydi. Tımar sahipliğinden zeamete, oradan da Sancak Beyliğine yükselmek olasıydı.

Bu askerî hiyerarşinin –ve onların çevresindekilerin– altında **reaya** vardı; müslüman ya da hıristiyan köylülerdi bunlar ve üstlerindeki bu hiyerarşinin sahiplerince sömürülüyorlardı.

Böylce, Osmanlı toplumu da **sınıflı** bir toplumdu.

Sultan, Avrupa'nın en zengin insanıydı: Müslümanlar, gelirlerinin onda birini ödüyorlardı ona; müslüman olmayanlar da baş vergisi ile yükümlüydüler. Müminlere ait olsun olmasın, bütün topraklar, arazi vergisine tabiydi. Sultan ayrıca, gümrük gelirlerini, para cezalarını, yenilenlere yükletilen vergileri, ganimetleri alıyor, gerektiğinde mallara el koyuyordu, vb. Bir örnek vermek gerekirse, sultan, o dönemde Şarlken'den iki kat daha zengindi.

OSMANLILAR VE AVRUPA TEKNİĞİ

Türkler, çok fazla sayıda değildiler ve, uygarlıkları da, öyle pek ahım şahım değildi. İmparatorluklarını, hıristiyanlardan en yetkin insanları ve teknisyenleri alarak geliştirdiler. Askerlerin, şeflerin ve zanaatçıların büyük bir bölümü yenilenler arasından alındı; bunlar, çoğu kez savaşlarda ve akınlarda esir düşen, ya da satın alınan hıristiyanlardı. İmparatorluğu, **kullar ve dönmeler** yönetti, savundu, yaydı.

Ordunun temel gücü olan Yeniçeriler, hıristiyanlar arasından toplanıyordu. Osmanlılar, her beş yılda bir kan vergisi alıyorlardı. Fethettikleri ülkelerdeki hıristiyanların erkek çocuklarından %20'sini, en güzel ve güçlülerini topluyorlardı. Onları İslâm dininde yetiştiriyorlardı; dayandıkları Kur'an âyeti de şuy-

du: «Her çocuk, İslâm yeteneği ile doğar». Yetiştirdikleri bu gençleri meslekten asker olarak kullanıyorlardı; evlenmek, herhangi bir meslek ya da ticarete başvurmak yasaktı onlara. Pek yüksek değeri olan birliklerdi bunlar. Gerçekten, bunlardan çoğu bağnaz birer müslüman oluyorlardı; bir bölümü de ailelerinden gelen inançlarını koruyorlar, ya da belli bir kuşkuculuğa sapıyorlardı; ancak dayanışma ruhu, silah zevki, hükümdarları tahta geçiren ya da oradan indiren ayrıcalıklı bir zümreden olma gururu, manevî bir dayanaktı onlar için.

Büyük vezirler, vezirler, kumandanlar, çoğu kez müslümanlığı kabul etmiş kullardı. 48 büyük-vezirden yalnız 12'si müslüman çocuğuydu. Divanı Hümayun, bir «esirler pazarı»ydı. Öte yandan, sultanın kendisi neydi? İstanbul halkı, «köle oğlu» diye adlandırırdı onu. Valide sultan, yani sultanın annesi, ya bir Rus, ya bir Çerkes, ya Grek, ya da İtalyan esiri idi. II. selim (1566-1574), bir yarı-Rustu; III. Mehmet (1595-1603), bir yarı-Venedikli; II. Osman (1613-1621), IV. Murat (1623-1640), I. İbrahim (1640-1648), II. Mustafa (1695-1703) yarı-Grektiler.

Osmanlılar, **Avrupa buluşlarını kabul etmekte** büyük hüner gösterdiler; onların askerî üstünlüklerini sağlamada da büyük katkısı oldu bunların. Ateşli silahları ve topçuluğu ilk kez Osmanlılar kullandılar; Avrupalı ya da Doğulu süvariler üzerindeki zaferlerini bir yerde bunlara borçludurlar. Savaş düzenleri hemen hemen değişmezdi: Sağ kanatta, Anadolu Süvari ve Azapları bulunurdu; sol kanatta da Avrupa yakası Azapları; merkezde, alaybozan denilen fitilli tüfekle donanmış, arabalar ve develerden oluşan bir seddin koruduğu Yeniceriler yer alırdı. Topçular, her iki kanatta da bulunurdu. Şiddetli bir topçu ve tüfek atışı, düşmanı bölüyor, uygun bir anda bir yükleniş bozgunu sağlıyordu. Kanunî Sultan Süleyman, 1523'te Rodos'u fethettiğinde, Osmanlılar yağma savaşlarını denizlere de taşıdılar. Akdeniz'in en iyi, hafif ve hızlı kadırgalarından oluşan donanmalar kurdular. İnebahtı deniz savaşında yenildiklerinde (1571), silah bakımından aşıldıklarını farkettiler; Napolili bir dönme olan Uluç Ali'yi dinleyip, kadırgalarını arkebüz ve toplarla güçlendirdiler.

Ne var ki, bütün bunlar için, Osmanlıların **hıristiyanlara gereksinmesi** vardı. Sultan, teknik üstünlüğe sahip Avrupa'dan,

maden ve barut getirtmeliydi. Gereksinmesini duyduğu uzmanlar, Osmanlı İmparatorluğu dışındaydı: Dokumacılar, gemi yapımcıları, denizciler, top dökümcüleri, maden işçileri, silahçılar, haritacılar, bombacılar, vb. Yavuz Selim, 1514'te, İran'ın o zamanki merkezi Tebriz'i aldığında, 1517'de de Kahire'yi ele geçirdiğinde, en iyi zanaatçıları toplayıp İstanbul'a gönderdi. Ancak, en hünerli ve çok zanaatçıyı Avrupa sağlayabilirdi ona. Bunun için Osmanlılar, büyük ücretler öneriyor ve bu da, yığınla dönme adayını İmparatorluğa çekiyordu; ayrıca, Akdeniz'in kuzey ve güney kıyıları arasında yoğun bir kaçakçılık yürürlükteydi; bunun gibi, binlerce kaçak Hıristiyanlığı terkediyor, müslüman oluyorlardı. Ne var ki, gönüllü gelişler yetersizdi Osmanlı ülkesi için. Öyle olduğu için de, her zaferden sonra, fethedilen yerlerdeki toplar İstanbul'a gönderiliyor; savaşta esir düşenler arasında bir ayıklama yapılıyor ve yararlanılıyordu onlardan. Berberî korsanların seferleri de gerekli tutsakları sağlıyordu. Savaş olmayınca, donanma için kürekçi, savaşçılar için de yeni silahlar elde etmek olanaksızdı. Öyle olunca da, Osmanlı ordusu için zaferle biten bir savaş her zaman zorunluluktu.

OSMANLI TEHLİKESİ VE İLERLEYİŞİ

Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa için sürekli bir tehlike oldu. İmparatorluğun doruğuna çıktığı **Kanunî Sultan Süleyman** döneminde (1520-1566), bu tehlike de en yüksek boyutlarına ulaştı.

Kanunî, 1523'te **Rodos'u** fethetti. Rodos, o yıla değin, Haçlıların, bunun yanı sıra da Ege denizinde hıristiyan korsanlığının bir merkeziydi; öyle olduğu için de, İstanbul, Mısır arasındaki deniz yolunda bir engel ve Suriye bakımından da bir tehdit öğesi haline gelmişti. Bu fetihle, Osmanlı donanmaları, bütün Akdeniz'i temizlediler ve, İspanya'ya değin, tüm kıyıları yağmalayabildiler. Her yıl, İstanbul'dan bir donanma yola çıkıyor, rastladığı gemilere saldırıyor, halktan insanları kaçırıyor ve eldeki buğdayı kaldırıyordu. Tehlike, İspanya için büyük oldu; çünkü İspanya'nın, Sicilya, Ponilles ve Napoli ile ilişkileri kesilecekti; bu ülkeler ise, İspanya'ya buğday sağlıyor ve hızla artan İspanyol halkına yiyecek yolluyordu. Öte yandan, Amerika ürünlerini İtal-

ya'ya değin getirip dağıtan İspanyol ticaretinin yanı sıra, Şarlken'le II. Philippe'in malî kaynaklarının önemli bir bölümünü oluşturan Almar ve Cenovalı malî çevrelere güvence diye sunulmuş İtalya toprakları da tehlike altına girmiş oluyordu. Son olarak da, İspanya, kendi topraklarında bir başkaldırıdan ve bir Osmanlı çıkarmasından korkuyordu.

Kimler başkaldırabilirdi orada?

İspanya'da, çok sayıda **Magripli** (morisque) vardı; hıristiyan fethinden sonra da İspanya'da kalmış müslümanların torunlarıydılar bunlar. Çoğu Kastilya'da idi. Valensia krallığında hıristiyan senyörlerin boyunduruğunda bir emekçi yığını yaşıyordu. Aragon'da, zanaatçı olarak örgütlenmiş ya da kırsal topluluklar halinde yaşayan Magriplilerin sayısı hayli fazlaydı. Asturiya'da, Biskay'da, Navarre'da, gezgin zanaatçılık ya da tacirlikle geçinenler de görülüyordu. Gırnata krallığında, bu Magripliler, zengin burjuvalar ya da küçük bahçıvanlar olarak, kendini korumasını bilmiş bir topluluktu. Dinlerinin gereğini özgürce yerine getirmesini sürdürüyorlardı. Ancak, 1499'da, hıristiyan halkın isteğine uyan katolik krallar, köklü bir özümseme politikasına giriştiler. Gırnatalı Magriplilere, Hıristiyanlığı kabul, olmadı sürgüne gönderilecekleri emri verildi. Oysa, kendilerine din özgürlüğü tanıyan 1493 tarihli teslim andlaşmasına aykırı idi bu. Kastilya'da uygulamaya geçildi. Aragon Tacının uyrukları (Aragon, Katalonya, Valensia) da, ünlü 1520-21 «Comuneros» başkaldırısında, Magriplilere zorla Hıristiyanlığı kabul ettirmişlerdi. Ne var ki, Magripliler, kilitli kapıların ardında gizlice dinlerinin gereğini uygulamayı sürdürdüler ve, Doğulu giysi, hamama gitmek ve Arapça konuşmak gibi kendilerini belli eden özellikleri korudular. Karşılaştıkları kin, Osmanlı tehlikesiyle daha da yoğunlaştı. İspanyolların yaşam koşullarında git gide artan güçlükleri de, bu yetingen ve yalın, hünerli ve zengin insanlara karşı kıskançlıklarını bileyliyordu onların. İspanyollar, halk olarak, görevli ve din adamı olarak, küstahlıkları, saldırıları, kadın kaçırmaları ile mutsuzluğa itiyorlardı Magriplileri. Magripliler ise, müslüman ülkelerle ilişkilerini sürdürüyorlardı. Daha da yoğunlaştı bu ilişkiler: İspanya kıyıları ile Kuzey Afrika arasında kayıklar mekik dokuyorlardı. Magripliler, başkaldırı için silah yığmakla suçlandılar; arkasından, İspanyol yönetimi, onların bireyselliklerini

yok etmeye girişti: 1566'da, Doğulu biçimde giyinmek, evleri kapatmak, hamama gitmek, Arapça konuşmak yasaklandı. Gırnata, dayanamadı ayaklandı (1565). Başkaldırıyı bastıran İspanyol yönetimi, son direnişlerin de hakkından gelmiş olmak için, dağa çıkmış çetelere yardım eden Gırnata ovalarındaki Magriplileri yerlerinden etti. Ne var ki, Kastilya'da ve Endülüs'te, Sevilla ve Toledo dolaylarında, Magripliler hızla çoğalmayı, zenginleşmeyi, hıristiyanları umursamamayı sürdürdüler. Özümsenemez insanlar oldukları açıkça ortaya çıkmıştı.

1609'da, İspanyollar, onları topyekûn ülkeden çıkarmaya karar verdi.

Osmanlılar, **kıta Avrupa'sında da ilerleyişlerini** sürdürüyorlardı. Kanunî Sultan Süleyman, 1521'de Belgrad'ı alıyor, sınırları Tuna ötesine götürüyordu. Çok geçmedi, Macarlara saldırdı. Mohaç'ta, Macar süvarisi, Türk birliklerini birçok noktada yarmış olsa da, topçu ateşi karşısında dehşete düştü. Savaş alanında yaşamını yitirenler arasında Kral II. Lajos da vardı (1526). Kanunî, Macaristan'ın merkezi Budapeşte'yi alıyordu. Avusturya ve Almanya'nın kapıları Türk istilâsına açılmıştı: 1529'da Viyana kuşatılıyor, Osmanı süvarileri Ratisbonne'a değin ilerliyordu. Kanunî, kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı gerçi; ancak, son kez kuşatıldığ 1683 yılına değin, Viyana ve Hıristiyanlık, belli aralıklarla tehdit edilip durdu. Önemli olduğu için ekleyelim: Balkan fethi ve Viyana'ya doğru ilerleyişi, **hıristiyanlar arasındaki sınıf mücadeleleri** de kolaylaştırmıştır. Balkanlarda feodalite, giderek senyörlük rejimi pek sertti ve köylüler, senyörlerine karşı başkaldırıyorlardı. Hıristiyan senyörlerin yerine geçen tımar sahipleri ise, köylülerden para olarak ödenti istiyor, ama angaryaya başvurmuyorlardı. Yenilenler, kişisel sertliklere başvursa da, senyörler arasındaki boğuşmanın yerine barış getiren, düzeni sağlayıp yol kesmelere asla göz yummayan, din alanında pek hoşgörülü olup fethedilen ülkelerin kurumlarını sürdürmelerine -olabildiğince- izin veren bir rejimi tuttular. Öte yandan, baş eğmiş kimi devletler, prenslerini saklı tutup, sadece vassal olarak vergi veriyorlardı; Naxos adası, Moldavya, Valakya, Transilvanya böyleydi. Dağlık bölge halkı, uygulamada bağımsız kaldılar. Osmanlılar, ovaları ve geçitleri sıkı sıkıya ellerinde tutuyorlardı; ne var ki, yenilenler, onların yönetimini, Rodos şövalyelerine, Girit ve Mora'daki Venediklilere, Sırbistan,

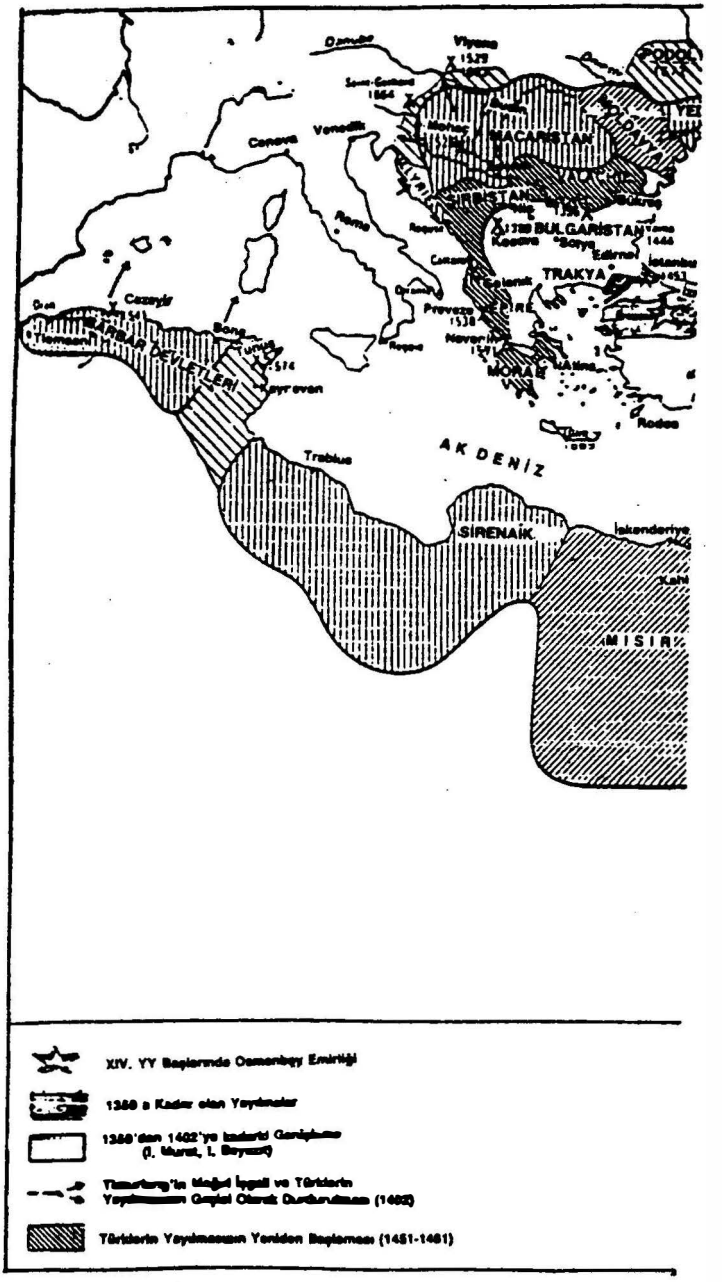

61. – Osmanlı İmparatorluğu'nun

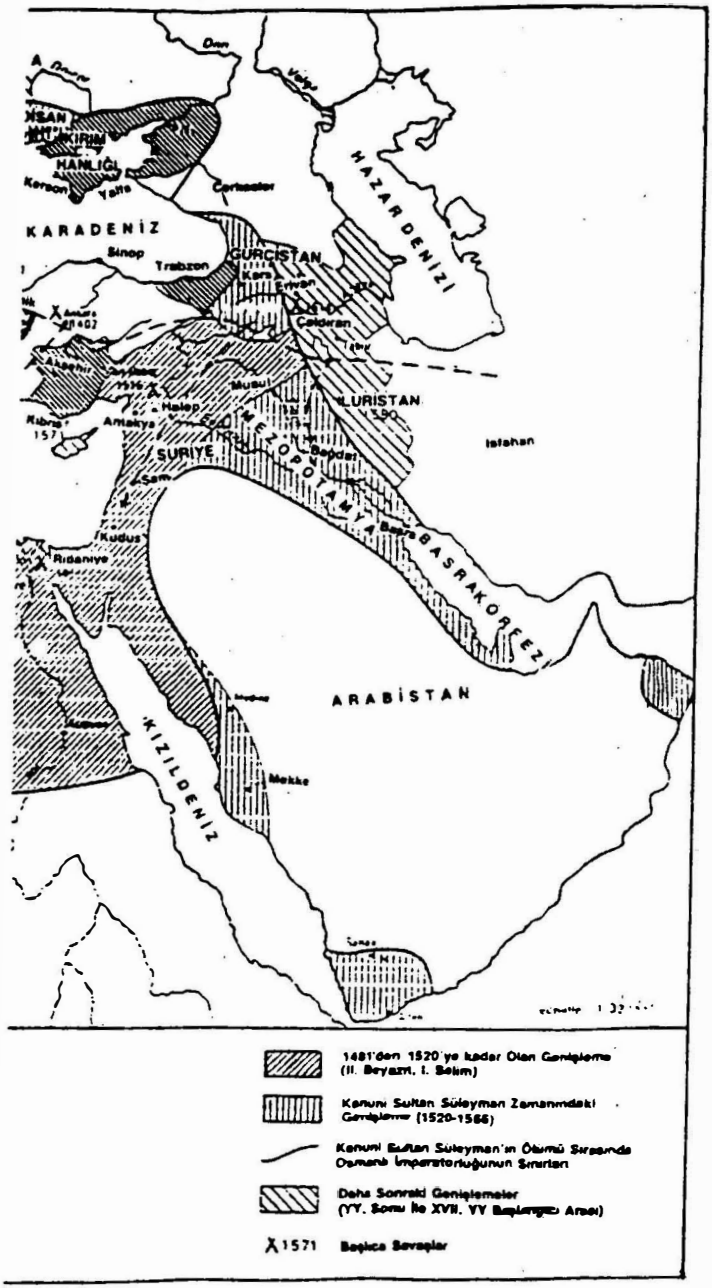

yayılışı ve doruğu. (XIV–XVII. yüzyıllar)

Romanya ve Macaristan'daki hükümdar ve senyörlerin yönetimine yeğliyorlardı. Kanunî Sultan Süleyman, I. François ile İmparator arasında denge kurarak, Avrupa'da hakemlik yapan bir kişi olarak görüldü. XVI ve XVII. yüzyıllarda, Osmanlılar olmasaydı, Habsburglar, Avrupa'da hegemonya düşlerini gerçekleştirirlerdi belki de.

OSMANLI FETHİNİN SINIRLARI

Bununla beraber, Osmanlılar, Hıristiyanlığın üstesinden gelemediler.

Nereden kaynaklanıyordu bu başarısızlık?

Başta, **mesafe** çıkmıştı karşılarına. 1566'da, Kanunî Sultan Süleyman, Tuna'ya seksen günde ulaşabildi; arkasında, 20 ilâ 40.000 develik birlikleri vardı. Üssünden çok uzaklara gitmiş, yakılıp yıkılmış bir ülkenin bağrında, orduları bakıp beslemek, git gide olanaksız hale geliyordu. İmparatorluk, yayılışının sınırlarına varmıştı. Öte yandan, Türkler, Akdeniz'de, ne Fransızları, ne de Magriplileri -tam anlamıyla- hiçbir zaman desteklemediler. Yağma ve talanla yetindiler; böylece, bir yerde âdetlerinin kurbanı olurken, Fransız kralının duraksamalarının da kurbanı oldular. Türkler, eğer 1543'te, Fransa'da Nice'i alıp da Toulon limanında üslendikten sonra, Messina ile Napoli'ye köklü bir saldırıda bulunup bu önemli merkezleri ele geçirselerdi, Habsburg İmparatorluğunun bütün yollarını keserlerdi; yani buğday yolu, ispanyol birliklerini taşıyan kadırgaların yolu, gümüş yolunun başları tutulmuş olur ve Şarlken'in İmparatorluğu çökerdi belki de.

Başka savaşlar, birçok kez Osmanlıları yollarından çevirdi. Avrupa için sevinilecek olan şuydu ki, **müslümanlar aralarında bölünmüşlerdi.** 1516-18 yılları, Yavuz Selim'in Mısır Memlûklerine karşı giriştiği seferlerle geçti; süvarilere karşı güçlü bir topçuluğun sağladığı zaferler sonunda, Suriye, Filistin, Mısır fethedildi ve 1517'de Yavuz, Kahire'ye girdi, arkasından da Yemen'e el koydu. Belli aralıklarla İranlılara karşı yapılan savaşlar, İmparatorluğun doğu eyaletlerini, Ermenistan'ı, Mezopotamya'yı hedef aldı; bu arada, Osmanlıların bir gözü, İran eyaletlerinde, Azerbaycan'da, Kürdistan da, Van Gölü bölgesinde, Tebriz'de oldu. İran'la olan bu savaşlar, birer din savaşıydı aynı zamanda:

Çünkü, İranlılar Şiî idiler, yani «sapkın»dılar; oysa Osmanlılar, ortodoks müslüman, yani Sünnî idiler, İranlılar, pek etkin bir din yayıcılığının içindeydiler. XVI. yüzyılın başlarında, Şah İsmail, Osmanlı İmparatorluğunun doğu eyaletlerinde Şiîliği yaymaya çalışıyordu.

Şiîlerle Sünnîler arasındaki kin dinmez durumdaydı. Her an İstanbul'daki sultan, gözünü Batı'dan doğuya çevirip, İran'a karşı savaşmak zorundaydı. Yavuz Selim, Şah İsmail'in propagandasına, Osmanlı İmparatorluğundaki 40.000 Şiînin öldürülmesi ile yanıt verdi (1513); arkadan da, 140.000 kişilik bir orduyla İran'ın üstüne yürüdü. Ateşli bir Sünnî olan Kanunî Sultan Süleyman, Şiîlere, karşı 1535, 1548, 1554 yıllarında seferlere girişti. Kendisinden sonra gelenler de sürdürdüler bunu; III. Murat, Tebriz'i, Şirvan'ı ve onun Hazar denizine açılan kapılarını, Gürcistan'ı ve Luristan'ı aldığında, 1590 yılında geçici bir barış dönemi başladı. Ne var ki, 1602-1627 yılları arasında, Osmanlı Sultanları, Büyük Şah Abbas'a sefer açacaklardır; 1630-1638 yıllarında ise, IV. Murat'ı, Şah Safi'ye karşı açtığı seferlerde görüyoruz.

Bu savaşların sonu gelmemiştir ve Batı'nın kurtulmasına da hizmetleri dokunmuştur. Osmanlıları, çoğu kez İranlılara karşı zafere götüren topçuları olmuştur; İranlılarda ise piyade zavallı durumdaydı ve başlıca dayanakları da ok ve yay kullanan süvari idi. Ne var ki, Türkler, hiçbir zaman kesin sonuçlar elde edemediler. Burada da, yine mesafeler girmişti işin içine. Tartışması yapılan güç aşılır dağlarla dolu bölgelerde, pek dizginlenememiş yığınla küçük senyör, bağlılıklarını bir imparatordan ötekine değiştirip duruyorlardı. Osmanlılara ise, İran'la Avrupa arasında koşup durmak düşmüştür. Büyük Şah Abbas'tan başlayarak, İranlılar da topçu birliklerine kavuştular ve Şah Abbas zaferler kazandı.

Son olarak, Osmanlıları yollarından alıkoyan, İmparatorluktaki **iktisadî bunalımla**, **Portekizlilere karşı savaş** oldu.

> Dönem dönem ortaya çıkan kuraklıklar, imparatorlukta, kıtlığa, açlığa, fiyat yükselişlerine, iktisadî ve sosyal bunalımlara yol açıyordu. Daha önce Avrupa için söylediklerimize benzer bir süreci burada da görüyoruz. Bu bunalımlar, Kuzey Afri-

ka için olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu bakımından da, Portekizlilerin Afrika dolaylarına yerleşmelerinin sonucu olarak şiddetlenmişe benzerler. Öyle görünüyor ki, Portekizliler, Afrika altını ile öteki Afrika ürünlerini topladılar ve bundan çıkan sonuç da, Magrip'e, Tripolitaine'e ve Mısır'a gidecek kervan ticaretiyle, Doğu Afrika kıyısıyla Arabistan arasındaki deniz ticaretinin azalışı, Müslüman Akdeniz dünyasında altının seyrekleşmesi oldu. Türklerin Portekizlilerle savaşa kalkma zorunluluğu da burdan geliyor belki.

Öte yandan, Kızıl Deniz ve Mezopotamya'daki fetihlerle, Süveyş ve Bassorah'a yerleşmiş olmalarının da bir sonucu olarak, Hint Okyanusu'nda bir güç haline gelmiş olan Osmanlı Sultanları, Portekizlilerin kurbanı Hint ve Sonda adalarındaki müslüman dünyaca işe müdahale etmeye itelendiler. Portekizlilerin bir kentini elinden aldıkları Gucerat prensi Bahadır'ın elçisi 1538'de İstanbul'a gelip destek rica eder; 1563'te Assi kralının elçisi, Portekizlilere karşı kullanılmak üzere, topçu birlikleri ister; Hindistan'dan, Sonda adalarından elçiler, hediye behiyelerle arka arkaya gelirler. Müslüman dayanışması, dinsel ilgi, kendini saydırma; Hind'den Mekke'ye gelen müslüman hacılarla dolu gemilerin yanı sıra, Hint Okyanusu'ndan Cidde'ye baharat, Çin porselenleri, vb. getiren gemileri Portekizlilerin isteklerinden kurtarma kaygısı; Doğu Afrika kıyılarının altınını Portekizlilerin elinden çekip alma gereksinmesi; son olarak da, Türk donanması Hint Okyanusu'na açılır açılmaz, Kızıl Deniz ve İran Körfezi limanlarında ancak Afrika'nın sağlayabileceği keresteyi elde etme zorunluluğu, işte bütün bunlar Osmanlı Sultanını müdahaleye itiyordu. 1538'de Aden ele geçirildi ve Kızıl Deniz kesin olarak bir Türk gölü haline geldi. Kuzey-Batı Hint'de bir Portekiz kilidi olan Diu'ya karşı saldırıya geçildi ve Portekizlilerce, 1538 ve 1546 yıllarında -mucize kabilinden- püskürtüldüler. 1542'de, Portekizliler, hıristiyan Habeşistan'ı güçlükle ellerinde tutabildiler. 1551 ile 1553'te, Türkler, İran Körfezinde Portekiz kilidi olan Hürmüz'ü ele geçirmeyi deniyorlardı; Osmanlı donanması iki kez yenilgiye uğratıldı.

1575'ten başlayarak, para bunalımı, arkasından da II. Philippe'in Portekiz'i kendi İmparatorluğuna katması, Türklerin yüzünü Akdeniz'den başka yöne çevirmeye götürdü; Akdeniz'deki donanmaları, hıristiyanları oldukları yerde tutmakla yetinip, Hint Okyanusu'ndaki Portekizlilere karşı savaşları yoğunlaştırdılar. Altına sahip olmak amacıyla, 1585-86 yıllarında, bir Türk donanması, kıyıyı, hemen hemen bütün noktalarda, bu arada Monomotapa'nın altın madenlerinin bir limanı olan Sofala'yı ele geçirdiler. Monbasa prensi, kendisini, Osmanlı Sultanının vassali ilân etti. Öte yandan, bir başarısızlık oldu bu. 1589'da, Thomé de Suza'nın donanması, Monbasa ırmağında Türk filosunu bozguna uğrattı. Mücadele Okyanuslara doğru

yön değiştiriyordu; büyük politika, Okyanus boyutlarına erişiyordu. Ne var ki, tehdit, böylece biçim değiştirerek Avrupa'dan da uzaklaşıyordu.

OSMANLILARIN DURAKLAMA VE GERİLEME YILLARI

Kanunî Sultan Süleyman'dan sonra, XVI. yüzyılın sonlarıyla XVII. yüzyılda daha da belirginleşen bir duraklamanın ilk işaretleri ortaya çıkar; onu, karşı konulmaz bir gerileme izleyecektir.

Nedir nedenleri bunun?

İlk göze çarpanlardan biri, **müslüman ailesinin yapısı, çokkarılılığın** ve **haremin varlığı.** Aynı babadan ve farklı analardan olan oğullar arasında tahta mirasçılık hakkı belirgin değildi. Kendi oğullarını mirasçı kılabilmek amacıyla, tahttaki sultanın fikrini çelebilmek uğrunda yapılan entrikaların kaynağı bu; ve yine bu nedenledir ki, oğul haremde yetiştirilirken, tembelliği ve zaafları gıdıklanırken etki altına da alınmış oluyordu. Üstünde bu denli durulan oğul, bir kez tahta geçip de sultan olunca, artık kadınların, harem ağalarının, vezirlerin oyuncağı oluyordu. Tahtta onun kadar hakkı olan kardeşleri, bu kararı her zaman kabul etmiyorlardı; başkaldırıyor ve bu da iç savaşlara yol açıyordu. Böylesi çekişmeler, örneğin II. Selim tahta çıkmadan, daha babası Kanunî Sultan Süleyman yaşarken patlak vermişti. Kardeşlerin mutlaka ortadan kaldırılması ise kuraldı: III. Murat, beş kardeşini boğdurdu; III. Mehmet, on dokuz kardeşinin kanına girdi.

Sultanların yeteneksizliği de gerileme nedenlerinden biri idi.

Gerçekten, aslında bir Rus olan annesi Hürrem Sultanın entrikalarıyla, kendisinden daha yetenekli kardeşlerini saf dışı ederek tahta çıkan -«sarhoş» diye adlandırılan- II. Selim (1566-1574), günlerini, sarayın derinliklerinde kafayı çekmekle geçiriyordu. Bereket versin, çevresinde babasının seçtiği yardımcıları vardı; onlardan yararlandı. Ondan sonra, birçok sultan, çocuk olarak tahta geldiler. I. Ahmet (1604-1617)'le II. Osman (1618-1621), iktidara geldiklerinde, 14 yaşında idiler; IV. Murat (1623-1640) 12, IV. Mehmet (1648-1687) 7 yaşındaydılar.

Öyle olunca, naiplik işin içine giriyor ve kadınların büyük rol oynadığı bu durumlar karışıklığa yol açıyordu. Ayrıca, bütün bu sultanlar, kadın delisi idiler; genç yaşta içkiye düşüyorlardı, giderek dikkat, karar ve eylemlerinde yeteneksiz hale geliyorlardı. III. Murat, tam 102 kez baba oldu, sonra da sar'aya tutuldu; I. İbrahim, cinsel saplantılar içindeydi ve düpedüz deliydi, sonunda da boğularak öldürüldü. Son olarak, bu sultanlar, çoğu kez yeteneksizdiler: Sarayın bir köşesine çekilip, uyruklarından uzakta yaşıyorlardı; hiçbir işe el sürmüyorlar, vezirlerin toplantısına başkanlık etmiyor, yakınmacıların yanlarına yaklaşmalarına izin vermiyor, bizzat adalet dağıtmıyor, ne vezirleri ne de öteki yöneticileri denetlemiyorlardı. Özellikle hiç savaş yapmaz olmuşlardı. Kanunî Sultan Süleyman'dan sonra, orduların başına geçen üç sultan görüyoruz: III. Mehmet, Karasztes seferine çıktı, II Osman da Hotin seferine; sadece IV. Murat gerçekten bir savaş adamı oldu. Ancak zaferler kazanmış sultanın saygınlığı vardı; ortada zaferler de olmayınca, yeniçeriler, sultanları umursamaz oldular. 1621'de yeniçeriler, pintiliğinden yakındıkları, ama asıl önemlisi, orduda kimi değişikliklere gitmesi olasılığından ürktükleri II. Osman'ı tahtından indirip öldürerek, yerine bir zavallıyı, Mustafa'yı geçirdiler. Sultanın uyrukları, ilk kez bir sultanı öldürmüş oluyorlardı. O tarihe değin, yeniçeriler, hanedandan birinin işareti üzerine ve onun adına ayaklanırlardı. Şimdi ise, anlaşılıyordu ki, askerler ve ulema, hanedanı kuran Osman'ın kanına olan saygıyı yitirmişlerdi.

Sultanların zayıflığı, Osmanlı İmparatorluğu için, bir Avrupa monarşisinin başına kötü bir kralın geçmesinden çok daha tehlikeli idi. Niçin? Gerçeği söylemek gerekirse, devlet bir aileydi, ya da daha çok Osman'ın ailesinden biri idi ve ordunun temsilcisi idi. Doğuda aile, Avrupa'daki aile gibi, kişisel ve sürekli bir varlığı olan bir gerçeklik değildir. Ailenin adı bile yoktur; kişiler, sadece ön adlarıyla bilinirler ve filânın oğludurlar. Aile geçicidir; baba için ortaya çıkmıştır ve, onun ölümüyle de dağılır. Sultan ortadan kalkınca, her şey de yok olur; sultan güçsüzse, her şey dağılmaya başlar. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu da ağır ağır çözüldü.

Büyük vezirlerin de değeri düşmüştü. Bunlar, harem ağalarının ve kadınların etkisiyle atanıyor, her türlü entrikayla karşı

karşıya bulunuyor; ve İmaparatorluğun yönetimi, uygulamada harem ağaları, köleler ve zencilerce yerine getiriliyordu böylece. **Maliye de yağmalanmaya başlandı;** öyle olunca da, halkı vergilerle ezmek gerekti: Her ev başına 40 ya da 50 akçe almak yerine, şimdi nüfus başına 250 akçe alınıyor; dolaylı vergi olarak 40 akçe yerine, 300; koyun başına yarım akçe yerine, 7 ya da 8 akçe... (1632). Vergiler yetersiz hale geldiler; öyle olunca da, paranın değeri düşürüldü, İmparatorluk mülkleri devredilmeye, kamuya ait ne varsa onlar satılmaya başlandı. **Görevlerin parayla satılması usulü** girdi İmparatorluğa: Yeniçerilerle ilgili görevler satılır oldu ve IV. Murat döneminde, Yeniçerilerin hıristiyanlar arasından toplanması usulü terkedildi. Osmanlılar, hiç kan vergisi almadılar. Zanaatçı ve dükkâncılardan, sağladığı ayrıcalıklara bakıp yeniçerilerle ilgili görevleri satın alanlar görüldü. Yeniçerilerin sayısı 12.000 iken, 46.000'e çıktı. Ancak, asker giysisindeki bu sivillerden çoğu için, savaş bir felâketti; savaştan önce orduyu terkediyor ya da düşmandan kaçıyorlardı. Yeniçeriler, disiplinsiz ve kafa tutan bir yığıntı idi artık.

Medreselerdeki, yani üniversitelerdeki rütbeler satılmaya başlandı ve, satış fırsatlarını arttırmak için de, imamlar, kadılar, öğreticiler, yaşamboyu atanacak yerde, gerekçe gösterilmeden azledilir oldular. İnceleme çabası ve mesleki bilinç azaldı.

1582 yılından başlayarak, timarlar satılığa çıkarıldı, ya da para karşılığında, haremağalarına, siyahîlere, cüccelere, delilere, kadınlara dağıtıldı. Yöneticiler, vezirler de satın aldılar bunlardan; kendilerine timar verilmesi için baskı yaptılar ya da zorbalıkla el koydular. «Çiftlik» adı verilen böylesi seniyörlük mülkleri büyük bir yekûna ulaştı ve, sultanın onları geri almaması için, vakıf haline getirildiler; ne var ki, gelirlerinden yararlanma sürüyordu. Böylece, disiplini olmayan bir feodalite boy atıp büyüdü ve ordu mevcudu düştü. Önceleri, Rumeli 70-80.000, Arnavutluk 30.000, Diyarbakır ve Kürdistan 20.000, Erzurum 20.000 süvari çıkarıyordu; şimdiyse (1632), her birinden olsa olsa 7-8.000 süvari geliyordu ve, çoğu da bunların, köle, ücretli asker ve düzmece askerdi.

İmparatorluğa **anarşi** girdi: İstanbul'da, Yeniçeriler, Sipahiler, esnaf kuruluşları, ulema, sultanların küçük yaşta olmalarından yararlanıp iktidar kavgasına giriştiler. Askerler yağmalıyor,

adam öldürüyor ve yangın çıkarıyorlardı. Sultanın, haremağalarının ve kölelerin yandaşlarıyla, öteki taraflar arasında anlaşmalar yapılıyordu.

Bir entrika ve çürüme ortamıydı bu.

Yöneticiler de başkaldırmaya başladılar, ya da sadece emirleri ciddiye almıyorlardı. Büyük mülklerin sahibi, eyaletleri ellerinde tutan kimseler olarak kanunsuz vergi salıyorlardı. Osmanlıların, yeniçeri yapmak amacıyla, en dinç ve en atılgan çocukları almayı artık bırakmasından sonra, ya da terkettikleri ölçüde haydutluk yayıldı. Türkler, dağ köylerine, başında bir hıristiyanın olduğu bir milis ayırmak zorunda kaldılar; ve Mora'da, Yunan adalarında, belediyelerin ve bir tür eyalet kurullarının oluşmasına razı oldular ister istemez. Bir Yunan, bir hıristiyan rönesansı gibiydi bütün bunlar.

Gerçi, zaman zaman, 1632-1640 yılları arasında IV. Murat gibi sert ve gözüpek bir sultan; Arnavut kökenli Köprülüler'de olduğu gibi yetenekli ve derleyip toparlayıcı bir büyük vezir, iş başına gelip, vezirlerin, defterdarların, yöneticilerin, kadıların, yeniçerilerin kellesini uçurdu, başkaldıran eyaletleri yola getirdi, hakkı olmadan adını yazdırmış yeniçeri ve sipahileri görevden attı, fief listelerini gözden geçirip yargıçların ve sorumluların rüşvetçiliğine karşı savaş açtı, İmparatorluk gelirleriyle ordu mevcudunu arttırdı, zaferler kazandı ya da başarısızlıkları sınırladı.

Sonra? Sonra, her şey kaldığı yerden başladı.

Böylece, Osmanlıların ilerleyişi yavaşladı, giderek durdu. Kandiye'yi ele geçirmek için yirmi yıl uğraştılar (1669). Avrupa'nın başında terör estirmişlerdi; ne var ki, sonuçta XVII. yüzyılda, Hıristiyanlıkla aralarında -güçlükle de olsa- bir denge kurulup yerleşti. Bu duraklama, Türklerin teknik gerilemesine de yol açtı. Artık, kendilerine zafer sağlayacak zanaatçılar, toplar, savaş esirleri ve ganimet yoktu ellerine. Avrupa teknisyenlerini İmparatorluğa getirip sokuyorlardı. Müslüman uygarlıkla hıristiyan uygarlık, aralarında birleşip, birbirlerinin içinde erimeden, yüzyüze bakar hale gelmişlerdi. Son olarak, gün geldi Türklerin gerileyişi, apaçık ortaya çıktı. 1683'te, Viyana önündeki başarısızlıklarından sonra, ciddî yenilgiler sökün etti ve, 1699'da, **Karlofça Andlaşması**yla, Osmanlılar, Macaristan'ı, Slavonya'yı ve Transilvanya'yı terketmek zorunda kaldılar.

Magriplilerin İspanya'dan sürülüp çıkarılmalarının sonucu olarak, İslâmın batıdaki geri çekilişinden sonra, doğudaki çekilişi de başlamıştı.

KLÂSİK OSMANLI KÜLTÜRÜ

«Osmanlı İmparatorluğunun altın çağı», ya da «Kanunî devri» denilen şey, yalnız siyasal ve askerî başarılar dönemi değil, edebiyat ve özellikle de sanatta **olağanüstü bir yaratıcılık dönemi.** Bu parlaklık, büyük ölçüde Kanunî'nin kişiliğine bağlı: Kendisi de şair olan bu büyük sultan, edebiyatçı ve sanatçıları yüreklendirmesiyle de ünlü; ne var ki, üç kıtaya yayılan fetihlerin zenginleştirdiği malî kaynaklar da böyle bir eylemi kolaylaştırdı. Sultan ve çevresinin «bilim ve sanat koruyuculuğu», Osmanlı edebiyat ve sanatının devlerini yetiştirdi. Hemen hatırlatalım: Sinan, dehâsını bu dönemde ortaya koydu. Bu olağanüstü atılım, Kanunî'den sonra yavaşladı ve mimarlıkta, XVII. yüzyıl boyunca atılım sürerse de, daha önceki yüzyılın yoğunluğunu taşımaz. Şundan ileri gelse gerek bu: XVII. yüzyıl sultanları, I. Ahmet bir yana, düşünsel konulara pek meraklı değillerdi ve kendilerini, her şeyden önce maddî zevklere adamışlardı. Ancak, hemen eklemeliyiz: Osmanlı İmparatorluğunun o yüzyılda artık parlak askerî başarıları da yoktur; fetihler dönemi sona ermiş, iktisadî ve malî güçlükler başlamıştır; olağanüstü giderlere ayrılacak para yoktur; nadir istisnaların dışında, «bilim ve sanat koruyuculuğu»nun kaynağı da kurumuştur ve onunla beraber, hemen her alanda büyük eserlerin ortaya çıkışı seyrekleşmiştir.

Şunu da söylemeli: XVII. yüzyılda olduğu gibi, XVI. yüzyılda da, dikkati çeken, kimi parlak adlar bir yana, **düşünsel yeniliğin olmayışıdır.** Nedeni ne acaba? Bu eksikliği, düzenin kendisinden gelen nedenler bir yana, Araplardan ve İranlılardan alınan öğretim sistemi ile, edebî geleneklerin gücünde aramalı. Müderrislerin biçimci öğretimi, konu olarak ilâhiyatta gelip karar kılmıştı ve bu alanda yeni bir tavır almaya gerek duymuyordu; felsefe ise, bu gereği hiç duymuyordu. Bunun sonucu olarak da yapılan genellikle şu oldu: Eski eserleri alıp, onlara hemen hiç bir yenilik katmadan yorumlamak. Edebiyat da, geçmiş yüzyılların büyük ustalarını izledi; Arap ve İran sözlüğünün etkisine

girerek, gelenekselleşmiş bir yığın deyim ve imgeyle doldu ve giderek arabizm ve persanizmle yüklü, içinde türkçenin pek az yer tuttuğu ve ancak çok okumuşların anlayabileceği bir şiir dili çıktı ortaya. Bununla beraber, XVI ve XVII. yüzyılların Osmanlı edebiyatçıları, bu dille, biçimde ve içerikte, yetkin ürünler ortaya koymasını bildiler.

XVI ve XVII. yüzyıllar, Osmanlı edebiyatında «klasisizm» yüzyıllardır.

Bu saptamalara şunları da eklemeli: **Edebî eserlerin yayımı pek sınırlı kalıyordu,** çünkü sadece el yazmalarıydı kullanılan; İmparatorlukta basılan ilk Türk eseri 1729 tarihlidir. Öyle olunca, edebî ve bilimsel kültürün yayılması zorlaşıyor, giderek dar bir çevrenin dışına çıkamıyordu. Bereket belleklere; kitabın erişemediği yerlere o götürüyordu götüreceğini. Öte yandan, bu dönem boyunca, İstanbul, İmparatorluğun düşün ve sanat merkeziydi: Şairler, yazarlar ve sanatçılar, Osmanlı dünyasının her yanından oraya akıyorlardı ve, özellikle Kanunî Sultan Süleyman döneminde, kendilerini koruyacak olanları buluyor, konaklarda, tekkelerde yaşamlarını sürdürüyorlardı; kahvenin İmparatorluğa girmesiyle **kahvehaneler** İstanbul'un başlıca edebî çevreleri olup çıktılar; pek sık uğranılan yerler olarak, Galata meyhanelerini de unutmayalım!

Osmanlılarda, iki edebî tür özellikle gözde oldu: **Şiir** ve **tarih.** Her ikisi de, yazara, yapma ve karmaşık bir dilde de olsa, büyük hünerlerin kapısını açıyordu. Şiirde gözde biçimler ise gazelle kasideydi; seyrek olarak da, mersiye ile mesnevi. Kanunî döneminin şiirde en büyük adları Fuzulî ile Baki oldu.

Ne var ki, Bağdat'ta doğup ölen (?-1556), özellikle *Leylâ ile Mecnun*un dev şairi **Fuzulî,** sultandan yardım görse de İstanbul'a hiç gelmedi; bununla beraber, ünü, pek haklı olarak, yalnız Osmanlı dünyasının da değil, bütün Türk dünyasının, o yüzyılda ve ondan sonraki yüzyıllarda her köşesine ulaştı. Buna karşılık **Bakî** (1526-1600), tam bir İstanbulludur. Bir müezzinin oğlu olarak alçakgönüllü bir aileden de gelse, öğrenimini sürdürüp, önce şair Zatî'nin, arkasından da zaferle biten bir İran seferini vesile yapıp Kanunî'ye sunduğu bir kaside ile sultanın dikkatini çekti. Pek kültürlü, edebî dili de olanca inceliğiyle kullanmasını bilen Bakî, döneminin yıldızı, «sultanüş şuara» oldu. Şiirinde, kimi mistik duygulara yer vermiş de olsa, aslında maddî dünyanın zevkleriyle doludur söyledikleri. Kanunî'nin ölü-

62. - Fuzulî

münde yazdığı mersiye ise, Türk edebiyatında başlı başına bir anıttır.

XVI. yüzyılın öteki şairlerinin edebî değerleri biraz gölgede kalır: Bunlar arasında, yaşam zevklerinin yüceltildiği *İşretnamenin* yazarı Revanî (ölümü 1523'te); Zatî (ölümü 1546'da) ile -Bakî'nin rakibi- Hayalî (ölümü 1556'da), yine de anılmaya değer.

XVII. yüzyılda, şairler, aynı edebî geleneği, kişiliklerini -belki- daha da ortaya koyarak sürdürdüler. En önde gelenler de şunlar oldu: Cinsel zevkle mistik eğilimlerin içiçe bulunduğu gazelleriyle ünlü ve Bakî'yi sürdüren bir kişi olarak tanınan **Şeyhül-islâm Yahya** (ölümü 1643'te); keskin zekâsı, kimseyi umursamayan acı diliyle ünlü **Nef'i** (ölümü 1635'te). Yönetimin önde gelen kişilerine yergisinin oklarını birçok kez fırlatıp saplayan, söylediklerini de geri almayan Nef'î, bu onurlu şair, IV. Murad'ın emriyle ölüme mahkûm edildi. Eleştirilerini rahatça dile getirdiği kasidenin, zamanındaki en büyük yazarı odur. XVII. yüzyılın son büyük şairi **Nabi** (ölümü 1712'de)'dir. Sadrazam Kara Mustafa Paşa'nın dostu olan Nabi, İran gelenc-

gine en çok bağlı şair oldu.
Şiirde tutuculuk, giderek öğütçülük de onunla başlar.

Nesir de gözdeydi, özellikle de tarihçilik. Yazarlar, genellikle önemli olaylara ve Osmanlı hükümdarlarının büyüklüğüne yer verdiler; böylece, asıl anlamıyla tarihçilikten çok, bir tür resmî tarihçilikti söz konusu olan. Bu türün XVI. yüzyılda başlıca temsilcileri şunlar oldu: Bir asker ailesinden gelen **Kemal Paşazade** (ölümü 1535), kişilerin ve olayların edebiyata bahane olduğu, abartma ve Doğulu söz sanatıyla dolu *Tevarih-i Al-i Osman* (Osmanlı Hanedanı Tarihi)'ı yazdı; bir dönmenin oğlu olan Sa'di, I. Selim onuruna *Selimname*'yi kaleme aldı; şeyhülislâm ve müderris **Cemali** (ölümü 1550), eski kronikçilere lâyık bir ad oldu; **Lütfi** (ölümü 1569), *Asafname*'sinde, yavan bir dille büyük vezirin görevlerine eğildi; İran kökenli, ama İstanbul'da III. Murat'ın eğiticisi olan **Sadeddin'in** (ölümü 1599) kaleme aldığı *Tac üt Tevarih* (Tarihlerin Tacı), içinde Arapça ve Farsçanın harmanlandığı pek süslü bir dille de yazılmış olsa, dönemin belli başlı edebî anıtlarından biridir. XVII. yüzyılda ise, tarihçilikte akla ilk gelenlerden biri, IV. Murat'ın danışmanı ve ünlü *Risale*'nin yazarı -1650'ye doğru ölen- **Koçi Bey**; (1600'de ölen) İstanbul'da ve eyaletlerde çeşitli görevlerde de bulunmuş olan **Âlî**, *Künh ül-ahbar* (Olayların Özü) adlı eseriyle ünlü: Bir tür genel tarih olan bu eser, özellikle XVI. yüzyılı tanımada yararlı; çünkü yazar, hem belgelere dayanıyor, hem gerçeklere -olabildiğince- bağlı kalıyor, hattâ belli bir eleştiri anlayışıyla hareket ediyor. Alî'nin girişimini, kendisinden sonra iki büyük tarihçi sürdürdü: (1691'de ölen) **Hazerfen**, derin bilgili bir kişiydi ve özellikle *Binbir Gece*'yi çeviren ünlü Fransız doğubilimcisi Antoine Galland'la ilişkisi vardı; yazdığı evrensel tarihte, Osmanlı tarihçiliğinde ilk kez olmak üzere, Eski Yunan, Roma ve Bizans tarihine yer verdi. 1716'da ölen **Naima** ise, kuşkusuz en büyük Osmanlı tarihçisidir. XVII. yüzyılın ikinci yarısında yaratılan vakanüvislik makamına ilk gelen o oldu. Yazdığı tarih, olayların ve insanların tartışıldığı ilk örnektir ve, sonunda da, Osmanlı İmparatorluğunda reform gereği üzerinde durur. Öteki tarihçiler, İbrahim Peçevî, Selâniki, Fındıklılı Mehmet Ağa, Solakzade, ikinci sırada yer alırlar, ama yine de ilginçtirler.

Şiirle tarihin dışında, öteki türlerde de önemli eserler yazıldı. XVI. yüzyılda, Osmanlıların Avrupa'da, Kuzey Afrika'da ve Doğu'da ilerleyişleri, **coğrafya** konusundaki eserlere özel bir ilgi uyandırdı: Kazwinî'nin, İbn al-Vardî ile Ebu'l-Feda'nın arapça eserleriyle, Ali Ekber Hitayî'nin Çin'e yaptığı yolculuğu anlatan farsça eseri türkçeye çevrildi. Ne var ki, asıl Türkler, coğrafya üstüne kitaplar yazdılar ve, İtalyan ya da Portekiz deniz haritalarından yararlanarak, haritalar yaptılar. Böylece **Pîrî Reis** (ölümü 1554), Akdeniz üstüne dikkat çekici bir çalışma olan *Kitab al-Bahriye*'yi (Deniz Üstüne Kitap) ve **Seydî Ali** (ölümü 1562), deniz astronomisi ve Portekizlilerle savaşmak için yakından tanıdığı Hint denizleriyle ilgili olarak *Muhit*'i (Okyanus) yazar; onun, bunun dışında, Hindistan'dan İstanbul'a dönüşünün öyküsü olan bir başka önemli eseri daha vardır: *Mir'at ül-Memalik* (Ülkelerin Aynası). Bir başka coğrafyacı, **Macar Ali Reis,** Akdeniz dünyasının atlasını yapar. Avrupalı bir eserden alınan ve *Tarih-i Hind-i Garbî* (Batı Hint Tarihi) adıyla yayınlanan bir çeviri, 1582'de yayınlanır. Bu eserde, yeni bir bilime ve yeni ülkelere doğru belli bir düşünsel açılış çabasını görürüz.

XVII. yüzyılda, geleneksel edebiyatın dışına çıkan iki önemli yazar ortaya çıkar: Kâtip Çelebi ile Evliya Çelebi.

Hacı Kalfa diye de anılan **Kâtip Çelebi** (1609-1656), çeşitli konularda yazdı. Maliyede basit bir görevli olan bu büyük zekâ, hemen bütün düşünsel konularda -derinliğine- bir bilgi edindi; bilime olan merakı bakımından ise, yüzyılında tektir. Yığınla eserinin içinde özellikle şunlar dikkatimizi çekiyor: *Keşf ül Zünûn* (Düşüncelerin Keşfi), adlı kitabı, arapçada, farsçada ve türkçede yazılmış 1500'den fazla eseri içeren bir tür bibliyografya sözlüğü ve başında da arapça bir giriş var. *Cihan-nüması* (Dünyanın Yüzü), Asya'yı çizer; *Tuhfet ül Kibar*, (Büyüklerin Armağanı), Kanunî Sultan Süleyman dönemindeki deniz savaşlarının bir tarihidir; bir dönmenin de yardımıyla, Mercator'la Hondius'un *Atlas Minor*unu çevirdi.

Kâtip Çelebi, her şeyden önce bir ansiklopedicidir.

Evliya Çelebi (1611-ölümü 1684'e doğru), sarayda görevli birinin oğluydu; pek ciddî bir eğitim gördü ise de, ilk otuz yılını dikkat çekici herhangi bir şey yapmadan geçirdi; sonra, ileride büyük vezir olacak Melek Ahmet Paşa'ya bağlandı ve durup dinlenmeden yolculuk yaptı; Osmanlı İmparatorluğu'nda ve kimi yabancı ülkelerde yaptığı bu yolculuklardan *Seyahatname* adıyla bilinen 10 ciltlik bir eser kaldı arkaya. Bu kitaba, zama-

63. - Kâtip Çelebi

nında, hele hele haremdeki kadınlarca, oyalanma için okunan bir eser gözüyle bakılmıştır. Bu görüş, sonraki yıllarda da sürdü, ve bugün de, Evliya Çelebi'yi hoş vakit geçirmek için okuyan yığınla insan vardır. Gerçekten Çelebi, sık sık imgelemi sokar araya ve kimi zaman, daha ileri gidip, görmediği ülkeleri de görmüşçesine anlatır. Ne var ki, eserinde, gerçeği gerçek olmayandan ayırmak mümkündür; gerçek olarak arkaya kalanın ise baha biçilmez bir belgesel değeri vardır. Örneğin, *Seyahatname*nin ilk cildinin konusu olan İstanbul için anlattıkları, XVII. yüzyılda Osmanlı devlet merkezi için ilk elden bir kaynaktır. Şunu da ekleyelim: Evliya Çelebi, devrindeki öteki büyük yazarların tersine, alabildiğine yalın dille yazdı; kimi zaman, renkli yerel deyimler bile kullandı anlatırken.

Her şeye karşın belli bir değer taşıyan yüksek düzeyde edebiyatın yanı sıra, geçmişteki Türk geleneğini sürdüren bir başka edebiyat vardı ki, iki görünüm altında ortaya çıkıyordu: **Dinsel nitelikte edebiyat ve halk edebiyatı.**

Halkın okuma yazması az katlarında yayılmış dinsel esinli edebiyat, yüksek zümre edebiyatından, önce kullandığı dil bakı-

mından ayrılıyor: Bu dilde, arapça ve farsçadan alınmış çok az kalıp ve deyim vardır; konuları, her şeyden önce mistiktir ve XIII ve XIV. yüzyıllarda Yunus Emre'nin işlediği türü alıp kullanır; hece veznine ve halk edebiyatının kendine özgü biçimlerin dayanan bu tür, özellikle tarikat ve derviş çevrelerince kabul edildi; bu türde, eski Türk Şamanizminin kalıntılarına ortodoks olmayan bir islâm anlayışı gelip karışır. Bu dinsel edebiyat, «ermişlerin yaşamları»nda, olağanüstü konuları işleyen öykülerde de belirtir kendini; Anadolu'nun eski canlıcı (animist) âdetleri, doğumdan ölüme, insan eylemlerine katılır, eşlik eder.

Gerçek anlamıyla halk edebiyatının ise, açıkça ulusal bir niteliği vardı; çünkü, türkçeyi asıl kullanan oydu ve daha önce kaç kuşağın kullanmış olduğu Türklere özgü şiir biçimlerine o başvuruyordu; yeğlediği de yedi ya da onbir heceli mısralardı. En yaygın tür de mani ile türkü idi.

Halk edebiyatı destana da yer ayırdı.

Bu halk şiiri, pek seyrek olarak dinsel esine yer verdi. Avama hitap eden bir tür olarak görüldüğü için, okumuş-yazmış kişilerce ve yüksek zümre edebiyatınca horlandı, giderek bu iki çevrenin şairi arasında bir kopuş ortaya çıktı. Ancak, XIX. yüzyılın sonlarında, Türk milliyetçiliğinin doğmasıyladır ki, Osmanlı edebiyatçıları, halk edebiyatının konu ve biçimlerine yaklaşacak ve Arap ve İran kültüründen bağımsız gelişmiş bir ulusal edebiyatı arayıp bulmak isteyeceklerdir onda.

Son olarak, halkın dehası, bir başka türde, tiyatroda kendini ortaya koydu. Çoğu kez gülünç olana yer veren bir tülûat tiyatrosunda, oyuncular, günlük yaşam ve olaylardan, çeşitli sosyal sınıflar arasındaki ilişkilerden çıkarıyorlardı konularını. Türklerde, tiyatronun iki türü gözde oldu: Orta oyunu ve özellikle de Karagöz. Karagöz, yalnız İstanbul'da ve Anadolu'da değil, Akdeniz havzasındaki bütün Osmanlı ülkelerinde büyük başarı kazandı; özellikle Ramazan gecelerinde, halkın başlıca eğlence araçlarından biri oydu.

Bilim alanında, sözünü ettiğimiz coğrafya hakkındaki eserlerin dışında, ilgi, XVI ve XVII. yüzyıllarda, astronomiyede gösteriliyor. Ne var ki, bu konuda yapılan, daha çok arapçadan çevirilerdir; bununla beraber, İstanbul'da, 1576'da, III. Murat'ın emri üzerine, bir gözlemevi yapımına başlandı ve bir Türk bilgini, **Takiyüddin** (Kahire 1526-İstanbul,?), kendi astronomi gözlemlerine dayanarak, değerli çalışmalar yapıp yayınladı. Önemli olduğu için eklemiş olalım: Bu gözlemevi, kısa bir süre çalıştı. Sonra, bir kuyrukluyıldızın görünmesi (1577), arkasından büyük bir veba salgınının ortaya çıkması (1578) gibi olayları, gözlemevinin getirdiği bir uğursuzluk olarak yorumlayan devrin uleması

yüzünden, şeyhülislâmın verdiği bir fetva ile, gözlemevi yıktırıldı (1579). Bilim alanında çeviriler de yapılıyordu, ya da Aristotelesçi kuramlar hakkında, arapça felsefî eserlerden uyarlamalara gidiliyordu daha çok; kimya üstüne kimi eserlerin de bulunduğunu söyleyelim.

Ancak, bir ölçüde başarı kazanan özellikle **tıb** oldu.

> Sultanların, başta da Fatih'le Kanunî'nin kurdurdukları medreselerde, tıp öğretimine özel bir yer ayrılmıştı; bu medreselere yakın hastanelerde de uygulama dersleri veriliyordu. Fatih medreselerinden söz ederken, Evliya Çelebi, bunların yanı başında, içinde «yetkin üstadların, kan almada hünerli bilginlerin, hepsi de büyük hekimlerin etkinlikte bulunduğu » bir hastaneyi anlatır; ve, yine onun belirttiğine göre, Süleymaniye Camisi yöresinde kurulmuş yedi medreseden biri, «soylu tıp bilimi»ne ayrılmıştı ve yanında da bir hastane bulunuyordu. Aslında, II. Selim'e kadar, tıp öğretimi pek sınırlı ve düşük düzeydeydi. 1573'te II. Selim, tıp öğreticileri arasında bir ayıklama amacıyla, bir sınav konulmasını, öğrencilerin de, dersler sonunda sınava tâbi tutulmasını emretti. Bununla beraber, tıp alanında yayınlar, arapça eserlerin ya da, pek nadir olarak, Avrupa eserlerinin çevirileriyle sınırlı kaldı; Osmanlı tıbbının pek geleneksel, hattâ her türlü yeniliğe kapalı kaldığı bir gerçek. 1704 tarihli bir belgede, III. Ahmed'in bir fermanından söz edilir: Sultan,bu fermanıyla, Frenk hekimlerinin kullandığı yeni ilâçları yasaklıyor; İstanbul ve çevresinde bu Frenk hekimlerinin işlettikleri eczanelerin kapatılmasını emrediyordu. Şunu da söyleyelim: Osmanlı hekimlerinin çoğu, azınlıktan olan kişilerdi; başlıcaları Yahudiydi ve içlerinden kimisi Sarayda resmî hekim (hekimbaşı) olarak görevlendiriliyorlardı.

Hukuk ya da hukuk-din bilimlerinde, bu dönemde dikkat çekici hiçbir çalışma görülmese de, XVI. yüzyılda, kendini bilime vermiş üç kişinin, ulemadan **Kabız-ı Acemî, Hamza** ve **Nadajlı Sarı Abdurrahman**'ın mahkemeye verilip ölüme mahkûm edildiklerini de söyleyelim: Her üçünün de suçu, dine ve şeriata aykırı-kuramlar ileri sürmeleriydi! Örneğin Nadajlı, «âlemlerin sonsuz olduğunu, ve, evrende, doğa kanunlarından başkasının etkili olamayacağını» ileri sürmüştü. Bu üç kişiye, Osmanlı tarihinde **özgür düşüncenin öncüleri** olarak bakmalıyız. Ne var ki, onların verdikleri örnek, birer istisna olarak kaldı yine de; müminler ve onların manevî başları, yüzyıllardan beri sürüp gelen öğretim ve geleneklerden sıyrılıp çıkmak için, hiçbir aranış içine

girmediler ve alışılmışı sürdürme mutlak kural olup çıktı.

Osmanlı kültüründe, esinde ve teknikte, gerçekten bir yeniliğin olduğu belki tek alan, **mimarlık.** İmparatoluğun fetihlerden doğan zenginliği, XVI. yüzyıl sultanlarının adlarını elle dokunulur eserlere verme arzuları, İslâmın vaktiyle hıristiyan olan topraklarda zaferini dile getirme ve yığınla mümine şanlı sultanlara lâyık görkemli yapılarda dua etme fırsatını verme isteği, bütün bunlar, bir yapı yapma çoşkusuna yol açtı, ve XVI. yüzyıl başlarından XVII. yüzyılın ilk yıllarına değin sürdü bu. İstanbul'un fethinden hemen sonra, Kutsal Havariler Kilisesinin yerine yükseltilen *Fatih Camisi* bir yana bırakılırsa, bütün büyük Sultanî camiler ve en güzelleri, XVI. yüzyılda yapıldılar: *II. Bayezid Camisi* (1505) *I. Selim Camisi* (1522), *Şehzade Camisi* (1544-1548), Kanunî adına yapılan *Süleymaniye Camisi (1550-1557),* II. Selim adına Edirne'de yükseltilen *Selimiye Camisi* (1569-1574) ilk akla gelenler; XVI. yüzyıl bitmeden yapımına girişilen, ama ancak 1665'te bitirilen *Yeni Valide Camisi* ile, XVII. yüzyılın başlarında kurulan *Sultan Ahmet Camisi,* XVI. yüzyılın sanatsal geleneğini sürdürürler.

Yüzeysel olarak bakanlar, bu camileri, Aya Sofya'nın basit birer öykünmesi olarak görmüş ve böylece, Osmanlı mimarlarının ortaya koyduğu her türlü özgünlüğü yadsımışlardır. İslâm dinindeki temel öğeleri hemen bütünüyle göz ardı eden, Anadolu'daki Türk mimarlığının geleneklerini görmezlikten gelen yanlış ve kaba bir tutumdur bu. Gerçi, Osmanlı mimarlarının Aya Sofya'dan ne denli esinlendikleri yadsınamaz; ancak, onların basit bir kopyacı oldukları da söylenemez; öyle ki, nesnel bir gözlemle konuya eğildiğimizde şunu görürüz: Yapıların hem kuruluşunda, hem de ayrıntılarında, pek açık farklılıklar kendisini gösterir. Bununla beraber, şunu da belirtmeli: Başlangıçta, Türk mimarlar, merkezî bir kubbenin egemen olduğu geniş bir salona dayanan Bizans anlayışını benimsediler. Buradan kalkarak, pek özgün girişimlerde bulundular, ve bu yolda ilk büyük deneyim de, mimarı -belki- Yakub Şah olan, II. Beyazid adına yapılmış *Bayezid Camisi* oldu; atılımı o başlattı ve onu başkaları izleyip, geliştirerek, o dev klâsik Osmanlı mimarlığını yarattılar.

Bunlar arasında, Sinan (1489-1588), en büyüğü ve en üretkenidir kuşkusuz.

Bazıları Sinan'ın, Grek kökenli olduğunu ileri sürmüşlerdir; genç yaşta Türkleştirilmiş ve eğitiminin sağladığı olumlu koşullardan yararlanmıştır derler. Aslında Sinan, Kayseri dolaylarında yaşayan bir Türk ailenin çocuğuydu. Genç yaşta İstanbul'a geldi; işçi olarak yapılarda çalıştı; orduya girip yararlı çalışmalara katıldı; sonra, yavaş yavaş bilgi ve yeteneğini ortaya koydu ve kendisine önemli işler verildi.

Neler görüyoruz eserleri arasında?

Sinan, Rumeli'nde köprüler, çeşitli yapılar (cami, medrese, vb.) yaptı. Sonra, Kanunî Sultan Süleyman'ın çağrısıyla, İstanbul'a geldi ve XVI. yüzyılın büyük camilerinin yapımına koyuldu. Adını ebedileştiren eserleri, İstanbul'da *Şehzade* ve *Süleymaniye* camileriyle, Edirne'deki *Selimiye Camisi* ilk akla gelenler; kendisi de öyle der bunlar hakkında: «Şehzade Camisi çıraklık, Süleymaniye Camisi kalfalık, Selimiye ise ustalık zamanımın eseridir.» O, bu camilere, ağırlıklarını hiçbir zaman hissettirmeyen kubbelerin egemen olduğu kitlelerdeki oranlarıyla, büyük bir mimarlık güzelliğini vermesini bildi; ayrıca, kubbelerin ve destek yarı-kubbelerin yayılıp dağıtılması, ince minarelerin göğe doğru yükselişi, bu camilere öylesine bir zarafet verir ki, İslâm dünyasındaki öteki camilerde nadir olarak görürüz bunu. «Camiyi cami, minareyi minare yapan Türklerdir» denir; bu sözü doğrulayan başta Sinan olsa gerek!

Sinan'ın eserlerinin yarattığı çoşku öyle oldu ki, Osmanlı

64. – Süleymaniye Camisi

İmparatorluğunun hemen her köşesinde, onun yaptıklarına benzeyen ya da ondan alabildiğine esinlenen camiler boy attı. Bu çoşku, onun talihsizliğidir de bir bakıma: Çünkü, Sinan'dan sonra gelenler, bir yenilemeyi, yeni bir biçem yaratmayı aramadan, onu tekrarlamakla yetindiler. Gerçi, XVII. yüzyıl başlarında yapılan *Sultan Ahmet Camisi*, klasik Osmanlı mimarlığının görkemli ve büyüleyici bir başarısıdır; ama itiraf etmeli, kuğu kuşunun da son şarkısıdır. Nitekim, o tarihlerden başlayarak, başta iktisadî güçlüklerin ortaya çıkmasıyla, yapı çoşkusu, XVII. yüzyılda hemen hemen bütünüyle sona erer; XVI. yüzyıl bitmeden yapılmasına başlanan *Yeni Valide Camisi*, tam 70 yılda ve güçlükle bitirildi. O sıralarda yapılan kimi yapılarda hemen hiçbir özgünlük, hemen hiçbir özel aranış yoktur; büyük modeller tekrarlanmakla yetinilir. Eskiyip köhneleşme, yönetici çevreleri sardıktan sonra, sanat çevrelerini de gelip sarmıştır belli ki!

Aynı saptama, sanatın öteki dalları, özellikle **süsleme** için de geçerlidir. Oturdukları yerleri bezeme amacıyla, I. Selim ve Kanunî Sultan Süleyman, XIII. yüzyılda Konya'da, XIV ve XV. yüzyıllarda da Bursa'da gözalıcı bir gelişme ortaya koymuş olan o eski seramik sanatına büyük kapıları açtılar. I. Selim, Tebriz'den seramik ustaları getirtip, İznik'te ve İstanbul'da işyerleri kurdurdu ve bu işyerlerinde, çiçek ya da arabeske dayanan enfes durulukta, zengin ve ince süslemeli çiniler yapıldı; egemen renkler mavi, lâcivert, sarı, yeşil, özellikle de «domates kırmızısı» idi. Bu çiniler, sarayda odaları, kimi camileri süslemekte kullanıldı; *Rüstem Paşa Camisi, Sokullu Mehmet Paşa Camisi* ile *Sultan Ahmet Camisi*'nin çinileri özellikle ünlüdür. Ne var ki, mimarlıkta olduğu gibi, seramik sanatçıları da, sadece modelleri «başarıyla» tekrarlar oldular sonunda; öte yandan, malî kaynakların eksilişi, yeni sanatçıları çağırmayı önledi, öyle ki, yavaş yavaş, yalnız teknikteki hüner değil, incelik de bozulup yozlaştı ve, XVII. yüzyılda, bu işyerlerindeki üretim düzeyi ortanın aşağısına düştü.

Öteki sanatlar arasında –«hat» denilen– **yazı sanatının** da üstünde durmalı. Müslümanların bu geleneksel sanatında, Türkler olağanüstü bir başarı gösterdiler; Avrupa'daki ressamlar gibi, Osmanlılarda da yazı ustalarına büyük sanatçı gözüyle bakılırdı. Bu sanatın en güzel ürünleri, Kur'an yazmalarında ve cami duvarlarında görülür. Öyle derler: «Kur'an, Mekke ve Medi-

ne'de indi, Kahire'de okundu, İstanbulda yazıldı»; bu söz, Osmanlı hattatlarının ulaştıkları düzeyi belirtmek için ortaya çıkmıştır ve doğrusu bir gerçeği de dile getirmektedir. **Şeyh Hamdullah, Ahmet Karahisarî, Hafız Osman,** klasik yazı sanatının unutulmaz ustalarıdır. **Minyatür** de parlak bir dönem yaşadı. Ancak, yaratıcılık, bu alanda -bir ölçüde- sınırlı kaldı; çünkü, minyatür ustaları, çoğu kez İran minyatürcülerinden esinlendiler; öyle de olsa, XVI ve XVII. yüzyılların, **Baba Nakkaş, Nigarî, Hüseyin Bali** gibi ustalarının eserleri birer şaheserdirler.

Özetle, XVI ve XVII. yüzyıllarda, edebiyatta, ondan da çok sanat alanında göz alıcı bir gelişmeyi temsil eden Kanuni Sultan Süleyman dönemidir. Bu gelişme, XVII. yüzyılın ilk yıllarına değin sürdü; ne var ki, sonra, içinde Kâtip Çelebi ile Evliya Çelebi gibi devler yer almış da olsa, **düşünsel ve sanatsal bir durgunluk** başladı. Bu durgunluk ile, imparatorluğun siyasal ve iktisadî bakımdan zayıflayışı arasında çarpıcı bir çakışma görüyoruz. Kültürün gelişmesi bakımından, «bilim ve sanat koruyuculuğu»nun pek gerekli olduğu bir zamanda, siyasal karışıklıklar, servetlere el koymalar, zenginliklerin azalışı, ve özellikle «kültürlü» denilen insanların kültüre git gide kayıtsız hale gelişi, bütün bunlar, yeteneklerin ortaya çıkıp parlamasını, derinliğine araştırmaların yapılmasını engelledi, giderek başarının yolları tıkanmış oldu. XVII. yüzyılın son yirmi yılında, düşün ve sanat alanında dikkat çekici bir eser boşuna aranacaktır; esinlerin kaynağı kurumuştur ve klasik dönem, yeniye doğru gidişin hemen hiçbir tohumunu ekmeden, acı biçimde kapanmıştır. Ne var ki, bu yenilik, Batı'dan gelecek düşüncelerin etkisiyle, kendini daha sonra gösterecektir: Özellikle XIX. yüzyılda kıvılcımlarını saçmaya başlayarak bir edebî harekete yol açacak; içinde barokla rokokonun revaçta olduğu sanatsal gelişmeler ortaya çıkacaktır. Ancak unutulmasın, bunlar, Türklerin düşünsel ve sanatsal mirasından çekip alınmış şeyler değildir artık.

Nedir?

XIX. yüzyılı anlatırken söyleyeceğiz onu.

III

MAGRİP

Öyle görünüyor ki, XVI ve XVII. yüzyıllarda, Gabes körfe-

zinden Atlantik'e değin, tüm Magrip'in üzerine, İslâmlığı kabul etmiş göçebeler yayılıp durdu. Bu İslâm tepkisine yol açan, hıristiyanların ilerleyişiydi kuşkusuz. Sahradaki kervan ticaretinin gerileyişi göçebeleri etkilemiş olmalı; çünkü Portekizliler, sonra da onların izleyicileri, yani Hollandalılar, İngilizler, Fransızlar, altın ve köle sağlayan yolların yönünü, Kara Afrika kıyılarına doğru çevirmişlerdi. Göçebeler, kıyılara yuvalanmış Avrupalı askerî birliklerin akın ve yağmalarının yanı sıra, belki hıristiyanlarla ticaret amacıyla tahıl tarımının genişlemesinden de etkilendiler. Bütün kötülük, tiksinti duyulan *rumî*lerden geliyordu. Dinsel kin, kıyı kentlerindeki bozuluştan uzakta kalmış güney vahalarındaki din merkezlerinde keskinleşti; körükleyen de, Afrika'ya sığınmış İspanyalı Magriplilerin destekledikleri derviş takımı (murabut) idi. Ve dinsel kin, öfkesini, kentlilerden, sultanlardan ve korsanlardan çıkarmaya başladı önce, onların gönenci ile göçebelerin yoksulluğu göze pek batıyordu; ayrıca, bu çevreler, kurtuluş akçesi karşılığında tutsakları geri verdiği, hıristiyanlarla ticaret yaptığı ve onlardan yararlandığı için, kâfirlerle uzlaşmış olmakla suçlanıyorlardı. Cezayir'de ve Tunus'ta, göçebeler, Türk topları karşısında döküldüler. Fas'ta ise, sırayla, güneydeki bir hanedan iktidarı ele geçirip, yerleşip, hıristiyanlarla uzlaşmak zorunda kaldı; sonra, o çöküp gitti, yerini bir başkası aldı ve böylece yürüyüp gitti işler.

CEZAYİR VE TUNUS'TAKİ TÜRK EGEMENLİĞİ

XV. yüzyılın sonlarında, daha sonra Osmanlı İmparatorluğunun çöküşünü hazırlayacak nedenlere benzer nedenlerle, Magrip'teki müslüman hükümdarlık, tam bir dağılış içindeydi. Hafsî hanedanı Tunus'a, Abdûl Vadî hanedanı Tlemsen'e sıkışmıştı. Cezayir ve Tunus, yığınla beylik, kabile federasyonu ve serbest limanlar arasında parçalanıp bölünmüştü. Bu limanlar, Tunis, Bizerte, Becaye, Cezayir, Oran, Hueyu, korsanlık amacıyla «cumhuriyet» olarak örgütlenmişlerdi ayrıca. Hıristiyanlara karşı cihada soyunmuş korsanlar kıyıları yağmalıyor, gemilere saldırıyor, İspanya'daki Magriplilere el uzatmak amacıyla, Sudan'la Magrip hükümdarları arasında bir birlik kurulmasından korkuyorlardı. Gırnata'daki müslümanlar ise, zaten daha 1501'de başkaldırmışlardı.

Akdeniz'in batı havzasındaki ilişkileri üzerinde yoğunlaş-

mış bu tehdidin yanı sıra, İspanya'ya bir çıkartma olasılığını ortadan kaldırmak, kadırgaları için gerekli üsleri sağlamak amacıyla, İspanyollar, bir Haçlı seferine giriştiler: Arka arkaya Mers-el-Kebir'i (1505), Oran'ı (1509), Becaye ile Trablus'u (1510), Penon (Ager)'u ele geçirdiler ve kimi kabile şeflerini vergiye bağladılar. Ne var ki, İspanya'daki işler, onları sınırlı bir işgalle yetinmek zorunda bıraktı. Bu işgal yüzünden yerlilerle çatıma içine girdiler; çünkü, konakladıkları noktaları denizden donatmak düzensiz olduğundan, askerî birlikler çevreyi yağmalamak zorunda kalıyorlardı.

Müslümanlar, Cicelli'de yerleşmiş korsanların, **Barbaros kardeşlerin** yardımını istediler. 1516'da, Barbaros Oruç, Cezayir kentine sahip oldu ve içeriye boyun eğdirmeye başladı. 1518'de ölümünden sonra, kardeşi Barbaros Hayreddin, eserini sürdürdü ve Cezayir Naipliğini kurdu. İspanyolların hakkından gelmek amacıyla, Sultan Selim'e sundu onu, ve ondan, *paşa* ve *beylerbeyi* unvanlarıyla, toplu tüfekli 2.000 kişilik bir birlik, arkasından da 4.000 yeniçeri aldı. Bunların da yardımıyla, Cezayirlilerin ve kabilelerin bir komplosunu ezdi, kimi kentleri aldı ve Cezayir'de bir liman yaptı; bu liman, Cebelitarık'tan doğu Akdeniz'e, güney İspanya'dan güney İtalya'ya ve Sicilya'ya giden yolları gözetleyip kesmekte pek uygun olduğu için, Türklerin başlıca üssü oldu. İspanyollar Oran'la Becaye'yi işgal ettiler; ve Cezayir, korsanlıkta bir tür tekel kurdu.

Cezayir devletini, Osmanlı Sultanının atadığı bir beylerbeyi yönetiyordu. 1587 yılından başlayarak, beylerbeyinin yerine bir paşa geçti ve Cezayir, Tunus, Trablus naiplik oldu. Beylerbeyi, sonra da paşalar, kendi kurullarının kararlarıyla pek bağlı olmasalar da, Yeniçeri Birliği ile Korsanlar Topluluğu'nun görüşünü gözününde tutmak zorundaydılar. 1587'den sonra, uygulamada, Yeniçeri ve Korsanların temsilcileri yönettiler. Osmanlı imparatorluğu, duraklama, giderek gerileme dönemine girince, Yeniçerilerle korsanlar arasında iktidar kavgası başladı. 1659'da Yeniçeriler iktidarı ele geçirdiler. 1671'de, ikinci Dayı Ali Çavuş, paşayı kabul etmeyi reddetti ve İstanbul'daki Sultanı, bu unvanı kendisine bırakmaya kandırdı. Böylece Cezayir, Osmanlı İmparatorluğu'nun sözde bir vassali haline geldi. Tunus'ta da, askerler, 1590'da, bir Dayı seçtiler; o da paşa yerine yönetimin başı oldu. Dayılarla Beyler arasında uzun mücadelelerden sonra, Sipahilerin Ağası Hüseyin Bin Ali, Bey ilân edildi ve, Dayılık unvanını kaldırarak, XX. yüzyıla değin sürecek

–babadan oğula– bir hanedan kurdu.

Yeniçeriler, korsanlar, sipahiler, çoklukla Akdeniz'in yoksul eyaletlerinden gelen dönmeler ya da eskiden esir düşmüş kimselerdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi, Magrib'in bu uzak eyaletleri de, yenilmiş yerlileri sömüren, köle ve dönmelerden oluşan bir askerî kastça yönetildi. Gerçekten «Türkler», Cezayir'i fethettiler, stratejik noktalara askerî birlikler yerleştirdiler ve, 1563 yılında, mahzen kabilelerini yarattılar. Bu kabileler ve sefere çıkan sömürgeliler, vergiyi zorla topluyorlardı. Kentlerdeki Magripliler, görevlerin ve askerî hizmetlerin dışında tutuluyorlardı; Türklere ayrılmıştı bunlar. Bu Magripliler de, yenilmiş kabileler, murabutlar ve bağnaz müslümanlarla bağışıklık kuruyorlardı.

Cezayir kenti gelişti. XVI. yüzyılın ortalarına değin, kentin nüfusu 60.000 kişiydi; çoğu dönmeydi bunların, 25.000'den fazlası da hıristiyan tutsak. 1650'de, nüfusu, 25 ilâ 35.000'i hıristiyan tutsak olarak, 100.000'i aşıyordu. XVII. yüzyıl, korsanlığın altın çağı oldu; Cezayirliler, o yüzyılda, kadırgalarına, yüksek bordalı gemiler eklemek gibi bir akıllılık da ettiler. 1615-1616'da, ele geçirdikleri ganimetlerin değeri 2-3 milyon lirayı geçiyordu: En çok kazanç sağlayan da, esir ticaretiydi; en çok aranan da, «yazgıları pek acı» genç kızlarla genç oğlanlar ve gemi yapımında, liman ve topçuluk işlerinde uzmanlaşmış işçilerdi. Tarikatların etkinliğine karşın, hıristiyanlıktan dönenlerin sayısı fazlaydı. Ticaret yaşamı yoğundu. Avrupalı tacirler, Naiplikten izin alıp kente yerleşmişlerdi ve çıkış için de bir para ödüyorlardı. Yahudiler ve Marsilyalılar çoğunluktaydılar. 1685'ten sonra, sığınmış Languedoc'lu Protestanların rekabeti ile karşılaştılar. Avrupalılar deri, balmumu, yün, hurma, deve kuşu tüyü, mercan, tahıl, ve Tunus'tan da sünger alıp götürüyorlardı; dışarıdan da, silah, şarap ve kumaş getiriyorlardı. Ganimetler azaldığında, vergi yoluna başvuruluyor, bu da karışıklıklara yol açıyordu. Böylece Cezayirliler, güçlerini koruyarak ilişkilerini sürdürüyorlardı; kimi uluslara karşı ise, git gide artan bir savaş içindeydiler. 1663'te Hollandalılarla barışı, Fransa'ya karşı yapınca da, İngiliz ve Hollandalılarla kopuş oldu aralarında. Böylece, sırayla şu ya da bu güç, gemilerini yollayıp Cezayir kentini bombalıyor, arkasından Cezayir'le anlaşma yapıyorlardı. Ancak, genel olarak, Fransızlar, ayrıcalıklı bir durum elde ettiler; Cezayir kentinde en önemli ticaret tezgâhları onlarındı, Tunus'ta da kalelerini kurmuşlardı.

BAĞIMSIZ FAS

İslâm dünyasının bir ucunda, Atlas dağlarının az-buçuk çevreden soyutladığı Fas, bir başına yaşıyordu; her şeye karşın, Akdeniz'deki İslâmın çalkantılarından da etkilenerek. Fas, özellikle hıristiyan dünyadaki ilerlemelerin acısını çekiyordu.

Nasıl? Konuya başlardan girelim.

Berberîler, III ile VIII. yüzyıl arasında, deveyi Kuzey Afrika iklimine alıştırdıkları ve Sudan'la Mağrip arasında bir kervan ilişkisi kurdukları tarihlerden başlayarak, Afrika altını Magrip'e geliyor ve orada Avrupa gümüşü ile değiştiriliyordu; Magrip'te altın ucuz, gümüş pahalıydı; Avrupa'da ise tersineydi. Altın, Gine dağlarından geliyordu. XI ile XIII. yüzyıllar arasında, altın ticaretinin merkezi, başkenti müslüman Gana olan Sahil ve Senegal İmparatorluğuydu. Gana İmparatorluğu, XIII. yüzyıl başlarında yıkılmış ve yerine başkenti Mali olan bir başkası kurulmuştu; siyahîlerin kurduğu bu yeni İmparatorluk, XV. yüzyılda büyük gelişme içindeydi. Mali kralı müslümandı. Mali'de kervanlar altın yüklüyor ve Kuzey Afrika'ya doğru yola çıkıyordu; Fas ise, Sahra yollarının başlıca mahreciydi. XIII. yüzyıldan başlayarak, Cenovalılar ile Venedikliler, Sudan altını almaya geliyorlardı. Portekizlilerin işin içine girip, Fas'ın Atlantiğe bakan yüzünü ele geçirmeye çalışmalarının birçok nedenleri varsa da, bunlardan biri, Sahra yollarının mahrecini sağlamak ve rakipleri saf dışı bırakmaktı; bir ötekisi de, Afrika altınının ticaretini ele geçirmekti. Nitekim, öyle de oldu: 1450 dolaylarından XVI. yüzyıl sonlarına değin, Protekiz karavelleri, Gine'deki ırmaklara yaklaşıp, tuz, bakır kaplar, ince kumaş ve ipekli verip altın tozu aldılar. Mina altınına, Portekiz kralı tekel koydu. Artık bir iktisadî bunalımın pençesinde kıvranan Fas'ı altından yoksun kıldı.

Karavel, devenin elinden altını çekip almıştı.

1545-1552 büyük bunalımından beri, Portekiz altın ticareti düştü. Nedenlerinden biri bunun, Batı Afrika, özellikle Gine körfezine, İspanyolu, İngilizi, Fransızı, Hollandalısı ile öteki Avrupalıların doluşmasıydı. Ama asıl neden, İslâmdan gelen tepkiydi. Altın ticaretinin merkezi, kuzeye, Sahil'e doğru yer değiştirdi; Atlantik'ten Akdeniz'e kaydı.

Bu kez de, deve karavelden hıncını almıştı.

İslâmdaki çekiliş, dinsel yaşamın pek yoğun olduğu Fas'ta etkisini özellikle göstermişti. Aynı zamanda manastır, okul, otel hizmetini gören yığınla zaviyenin başında mistik sufîler ve ermişler (murabut) vardı. Bu ermişlerden çoğu *şerif*tiler, yani Peygamber Muhammet'ten geliyorlardı. Bu çevre, özellikle tedirgindi ve müminler üzerinde büyük etkileri vardı; öte yandan, zaviyelerin başları, ya da *şeyhler* de bu müminleri yönlendiriyorlardı. Sufilerin hıristiyanlara karşı olan kinleri, **Vattasî hanedanına** karşı çevriliyordu; bu hanedan ise, hıristiyanların ilerlemelerini engelleyemediği gibi, Faslıları resmî ulema aracılığıyla yatıştırmada da güçsüzdü. Şeyhler, Vattasîlere karşı tahta adaylığını koyan tüm başkaldırıları desteklediler; öte yandan, baş eğmemiş dağlı Berberîlerin de desteği sağlandı.

Temel rolü Güney oynadı: Beni Sa'id'lerin başını çektiği kabileler, Portekizlilere karşı cihadı sürdürmek üzere Fas'a girdiler. Portekiz'in Atlantik'e bakan yüzündeki Portekiz kaleleri birer birer düştü. Sudan altını, doğrudan doğruya Fas'tan İngiltere'ye ve Fransa'ya gitmeye başladı. 1553'te Vattasî hanedanının yerine **Sa'id hanedanı** geçmişti. **Ahmet el-Mansur**, El-Ksal el-Kebir'de, Portekizlileri ağır bir yenilgiye uğrattığında (1578), hanedan da doruğuna ulaşmıştı. El-Mansur, Fas'a, XX. yüzyıla değin sürecek bir örgütleniş de sağladı. Ayrıca, Avrupalılarla ilişki kurdu, saygınlığını kabul ettirdi onlara. Başkent olarak Merakeş'i seçmişti; çölün kapısıydı bu ve göçebelerin de pek iyi gözetleyip denetlenebilecekleri bir noktadaydı. Altın ülkesi Sudan'ı zaptetmeyi ve Sahra'da geniş bir İmparatorluk kurmayı kafasına koydu. El-Mansur, bütün yaşamı boyunca, kendisini Avrupalılarla ilişki içinde bulunmakla suçlayan –o yola gelmez– *zaviyeler*le mücadele etti. Ölümünden (1603) sonra, hanedan taht kavgalarıyla sarsıldı. Zaviyeler ve Berber kabileleri bundan yararlandılar; 1627'den sonra, şeyhler ve murabutlar Fas'a egemen oldular. Magripli ve İngiliz korsanlar, Sale'de, 1610'da bir «cumhuriyet» kurmuşlardı; bu cumhuriyet, 1627'de Sultandan bağımsız olduğunu ilân etti; tam bir yüzyıl boyunca da Fas'ın en önemli ticaret bölgesi oldu. Sa'id hanedanı 1654'te ortadan kalktı. Bir süre çekişmelerden sonra, bir başka hanedan kuruldu; 1672'de de **Mulay İsmail** Fas Sultanı oldu. Onun zamanında, Fas, iktisadî bakımdan güçlenirken, Portekiz ve İspanyolların elinden birçok

yerler de alındı. Bununla beraber, Sultan, Avrupalılarla iyi ilişkilerin zorunlu olduğunun da farkına vardı; bu ilişkilerde, önce Fransızlar tuttu baş köşeyi, sonra da İngilizler.

Böylece, Fas, Afrika'nın kuzey-batısında, hıristiyan uygarlığın karşısında İslâm dünyasına bir kararlılık getirmeyi başardı. Pek uzakta oluşu ve kendine özgü dinsel bir özellik taşıması yüzünden, Osmanlı İmparatorluğunun dışında, Cezayir ve Tunus'tan çok daha fazla yaşadı. Osmanlıların Hıristiyanlığa karşı İslâmı birleştirmedeki güçsüzlükleri, Hıristiyanlığın da kurtuluşu oldu kuşkusuz.

IV

İRAN

İran'ın, bütün müslüman Doğu'da saygınlığı büyük de olsa, kendine özgü nitelikleri, İslâmı alabildiğine zayıflatıyordu. Dağların çevrelediği, bozkırlar ve çöllerle kaplı bu büyük yayla, müslüman dünyayı ikiye bölüyor ve, Hazar Denizi ile İran Körfezi arasında sıkışmış haliyle, Uzak-Doğu ve Hint dünyasından Avrupa'ya değin belli başlı yolları denetliyordu. Merv'den Herat'a uzanan geçit, Çanakkale'ninkine benzer tarihsel bir önem taşımıştır. Meşhed'den kalkıp, dağların kıyısından bucağından, Tahran, Kazvin, sonra Tebriz, Diyarbakır, Halep ya da Erzurum ve Trabzon'a uzanan çizgi, uygarlıkların belli başlı yollarından biri olmuştur.

İran körfezini bir yana bırakıyoruz.

İRAN'IN KENDİNE ÖZGÜLÜĞÜ. ŞİİLİK VE İRAN MİLLÎCİLİĞİ

Oysa İranlılar, **İslâm dünyasında düşman bir kitle** oluşturmuşlardır. Sünnîlerin ortasında Şiî «sapkın»lardır bunlar. Şiîler, Peygamberin damadı Ali'nin yandaşı olarak kalmışlardı. Onlara göre, Peygamber, kendi yerine geçecek kimse olarak, Ali'yi açıkça belirtmişti. Ali ve kendisinden doğrudan doğruya gelen 12 evlâdı, Peygamberin görevlerinin mirasçıları olan gerçek halifeler-

di; tâ Âdem'den başlayan, bir peygamberden ötekine geçen, Hz. Muhammed'in aracılığıyla belirginleşen, tanrısal bir atama idi bu. Ali'nin soyu, 12'nci halifede ya da imamda durmuştu. Ne var ki, bu imam ölmemişti: «Saklı İmam»dı o, kimsenin bilmediği bir yere çekilmiş, yeniden ortaya çıkıp, yandaşlarının başına geçeceği saati bekliyordu. Yandaşları ise, ona bağlılık andı içmişlerdi ve dönüşünü bekliyorlardı.

Bu görüşten, Şiîleri Sünnîlerden ayıran **temel farklılıklar** çıkıyordu: Şiîler, her şeyi Peygamberin ailesi üzerine kuruyorlardı; sıradan yoldaşların Muhammed'e mirasçı olabileceklerini ve bunların VII. yüzyılda Emevî hanedanını kurduklarını kabul etmiyorlardı. Bunun gibi, insanların seçimine dayanan bir halifenin de olabileceğini kabul etmiyorlardı. Onlara göre, imamı atayan, miras yoluyla geçen tanrısal belirleyişti. Böylece, onlara göre, sünnet, sadece Peygamberin ailesi üyelerinin otoritesine dayanıyordu. Sünnîlerin tanıdığı, Peygamberin arkadaşlarının tanıklığını reddediyorlardı. Dahası, Şiî imamlar, bu tanrısal belirleyişten yararlandıkları için, yetkin ve yanılmazdılar. Böylece, Şiî topluluğu, onaşmaya dayanan Sünnî topluluktan farklı olarak, otoriteye dayanıyordu. Şiîlere göre, akıl, dogma konusunda güçsüzdü; geçerli olan, imam yoluyla gelen vahiydi. «Saklı İmam», Şiî yüce bilginlerin ağzından konuşurdu ve herkes de bu esinlenmiş söze uymakla yükümlüydü. Şiîler, gerçekten çetindiler: içlerinde öyleleri vardı ki, karşı görüşte olanlarla her türlü ilişkiyi kesiyor ve onların dokundukları vazoları bile gidip kırıyorlardı.

Dahası var: İranlılar, pek ateşli birer **millîci** idiler ve şahlar şahının bütün halklara egemen olması gerektiğini ileri sürüyorlardı. Bir İranlı, daha çocukluğundan başlayarak, Firdevsî'nin *Şehname*'sini okurdu; bilginin özeti idi bu onlarda ve, *İlyada* ile *Odisea* Yunanlılar için ne idiyse, bu eser de o idi onların gözünde. Okuması yazması en kıt olanlar bile, kendilerini, dünyanın en eski ulusu olarak, başka halkların üstünde görüyorlardı. Hepsi de, geleneksel düşünce ve sözlere bağlılıklarını sürdürüyorlardı. XIV. yüzyılda yaşamış Hafız ve Ermiş Louis zamanında yazmış Sadî gibi şairler, XVI ve XVII. yüzyıllarda bile, aydın takımından kervan sürücülerine varıncaya dek, zevk veriyordu; bu sürücüler, yolda giderken, onların gazellerini okur dururlardı.

İran, sert bir bireyselliğin yurdu idi. Dili, bütün müslüman dünyada şiirin ve edebiyatın dili idi; türkçenin ordu ve yönetim, arapçanın din ve bilim dili olması gibi. Osmanlı Sultanının, Büyük-Moğol'un, Hint'teki müslüman hükümdarların saraylarında, farsça konuşuluyordu. İranlılar, en önemli görevlerde kullanılıyorlardı. İran şiiri çevriliyor, yorumlanıyor ve öykünülüyordu ona. Ne var ki İran, komşularını, hıristiyanlara karşı mücadeleden alıkoyuyordu. Sünnîlerle Şiîler, bir din savaşı yapıyorlardı birbirlerine karşı. Komşuları, en güzel ticaret yollarına egemen olmayı istiyorlardı; İran'ın ulusal gururu ise, bir fatih olmasını bekliyordu şehinşahtan!

SAFEVÎ HANEDANININ DOĞUŞU

XVI ve XVII. yüzyıllar, Safevî hanedanının yükselişini, zaferini ve çöküşünü gördü. İki yüzyıla yakın bir zaman da, bir İran hanedanı için normal bir süre. Hanedanın kurucusu, Şah İsmail (1497-1524) oldu. Babası Türk, anası Grek olan Şah İsmail, kutsal ve şehit olarak görülen 7. imamdan gelen bir ailedendi. İran sınırlarında göçebe dolaşan kabilelerden birinin şefiydi başlarda. Bir fırsatını yakalayıp, bir avuç adam topladı çevresine, Baku'yu ve Şirvan'da Şamaha'yı aldı. Arkasından, yığınla insan katıldı kendisine. Timuroğulları hanedanının soysuzlaşmış kalıntılarını tepeledi. Kahraman olunca, kabileleri egemenliği altında bir araya getirdi. Şah olarak ilân edildi ve adamlarını fetih savaşlarına götürdü. Dağları aşıp zengin Mezopotamya'ya indi; ve Bağdat'ı, Musul'u, Diyarbakır'ı aldı.

İran'da alışılmış bir şeydi: Bir hanedan haremde tükenir biterdi. Çevrede, dağların karlı yamaçlarındaki otlaklardan alçak vadilere ya da ovalara yaylağa çıkıp inen ve kervan yollarından birinden haracını alan göçebe kabilelerden birinin şefi, o sağlam, ayağına tez, ama yorgunluktan canına tak demiş çobanlardan asker toplardı. Kabilenin ticaret yaptığı yabancılardan da ders alır, malzeme edinirdi. Sonra da, başında bir yaşlının ya da ergin olmayan birinin bulunduğu komşu kabileye, bir su kaynağı, bir hayvan hırsızlığı, ya da ekinlerin çiğnenmesini sorun yapıp, saldırırdı. Bu kabileye baş eğdirince, bağışlara boğup yandaşlar edinirdi içinde; öteki kabileleri de, kendisine katılan gö-

nüllüler bir yana, tepeler, bağımlı hale getirirdi birer birer. Karşısında kimi kabilelerin birleştiğini görürse, sonucu bir savaş belirlerdi; aslında, çok kan akıtmadan yapılan göstermelik bir tutuşma idi bu. Karşılıklı sövüşülür; sonra bir yükleniş, panik ve kaçış. Kimi zaman, dehşete düşen iki hasım ters yönde kaçıp uzaklaşırlardı; adamlarını daha önce çekip toparlayan yenmiş olurdu. Yıkıntı halindeki, askerden boşalmış bir başkentte, içine tıka basa haremağası, kadın ve servet doldurulmuş bir sarayın kuytuluğunda, aptallaşmış bir yaşlı ya da vaktinden önce tükenmiş bir çocuk bulurdu.

Tacı başına koyardı.

Haremine yendiği kabile şeflerinin kızlarını ve kızkardeşlerini toplar, boyun eğmiş kabilelerin yiğitlerini de muhafız birliğine asker olarak alırdı. Ne var ki, iktidarının başta gelen dayanağı, kendi asıl kabilesi ile hısım kabilelerdi: Yöneticilerini, kâhyalarını, sürekli birliklerini onlardan alırdı; bağışlara boğardı onları; çocukluğunu ve yeni yetmeliğini göçebeler arasında geçiren oğlunun eğitimini de onlara emanet ederdi. Şah İsmail ve kendisinden sonra gelenler için, bunları yerine getiren, yedi Kızılbaş Türk kabilesi oldu; şaha da kutsal bir kişi olarak bakıyorlardı.

Hükümdar, göçebe ve yaylak yaşamını sürdürüyordu: Kışın Dicle ovalarındaydı, yazın Hazar ormanlarına çekilirdi; sonbaharla ilkbaharda dağların yemyeşil vadilerinin konuğu olurdu. Bir yerden bir yere, çadırları, mobilyaları, halıları, altından kap kacağı, yiyecek içeceği, kurşundan boru ve leğenleriyle geçip gidilirdi. Yedi bin deve taşırdı bütün bu eşyayı. Her akşam, çadırlardan oluşan bir kent çıkardı ortaya. Hükümdarın çadırı, 20 metre uzunlukta, 12 metre genişlikte, 10 metre yükseklikteydi. Beş büyük sütun sırtlanırdı bu kitleyi. İçerde, bölme duvarlardan işlemeli kumaşlar sarkar, halılar altın elmalarla tutturulurdu. Çadırın önünden geçmesi için derenin yolu değiştirilirdi; çevreye boydan boya çiçekler dikilirdi. Daha uzakta hareme, hizmete, koruyuculara, dinleyicilere, yıkanmaya ve saray halkına ayrılmış çadırlar kurulurdu. Daha da uzaklarda, şahın bahçeli küçük eğlence evleri bulunurdu. Kabilesinin sömürdüğü kervan yolunun üzerinde, sarayları, kalesi, kervansarayları ve çarşısı ile bir başkent kurardı. Göçebe yaşamının zevklerini orada da tatmak için, büyük bahçeler yapılırdı kentte: Çimenlere serilir gevezelik

edilirdi; yenilir, içilir ve gündüz uykusuna dalınırdı.

Neydi devlet bu insanların gözünde?

Zafer kazanmış bir orduya dayanarak yenilenlerin sömürülmesi!

Gerçekten, şah ve kendisine bağlı olanlar için, iktidarın kullanılması, hemen bütün Doğu'da olduğu gibi, topluma yapılması gereken bir hizmet değil, kişisel çıkar sağlamanın bir aracıydı. Şahtan, yakınlarından, yöneticilerinden bir istekte mi bulunulacaktı? Az çok dolu bir ufak torba iliştirilirdi bir yere. Şah, imparatorluğa, sömürülecek bir mülk olarak bakardı; fetih hakkına dayanan bir mülkiyet sahibi olarak görürdü kendisini.

Gümrük ve geçit gelirlerini arttırmak, gerektiğinde yüklüce bir parayı bulabilmek için, şah, tacirleri destekliyordu. Yolları güven altına alıyor, su depoları, dinlenme evleri ile donatıyor onları, köprüler kurduruyr, geçitler açıyordu. Mektup için postayı örgütlüyor, atlı menziller kurduruyordu. Göçebelerin yağmacılığını önlüyor, çarşa pazarı, üşüşen yankesicilerden temizliyordu. Dış ülkelerden tacirleri çekiyordu. Böylece, yağlı gümrük haklarını yöneticilere kiralıyordu. Ne var ki, geçiş haklarının çoğu, yolları korumakla yükümlü göçebe kabilelerin şeflerine gidiyordu. Hükümdar, her zaman para sıkıntısı içindeydi. Niçin? Çünkü, tacirlerden çok şey satın alması gerekiyordu; kendisine bağlı olanları ödüllere boğması şarttı. Kur'an, ancak toprak gelirlerinin onda birini meşru tanımıştı. Kentliler, yalnızca kent çevresindeki ürünlerinden ya da hükümdarın para karşılığında kendilerine terkettiği köylerden aldıkları ödentiler üzerinden bir şey ödemek istiyorlardı. Göçebeler ise, otlaklarından herhangi bir şey ödemeyi reddediyorlardı. Öyle olunca da, vergilerin bütün ağırlığı, sarayın, ordunun, kentlerin, tacirlerin bütün bakım yükü, yerlilerin, giderek köylülerin sırtına biniyordu. Burada da, zafer kazanmış bir ordu ve onun çevresindekiler, tarlası başındaki insanın alınterinden asalak olarak yaşıyordu. Ne var ki, hükümdar, köylüleri fazla sıkıştırmıyordu. Eksik olan toprak değil, kol gücüydü; toprak her yanda vardı ve alabildiğine verimliydi. 8 ya da 10 kavak ağacından direğin üstüne tutturulmuş damıyla, bir toprak ev, sekiz günde kuruluyordu. Köylülerin eşya diye, 2 ya da 3 halısı, 4 ya da 5 sandığı, birkaç da küpü vardı. Hükümdar adına toprak vergisini toplayan fief sahibi, bu sıfatla da vergiden yarar-

lanacak kentli, fazla açgözlülük gösterirse, köylünün yaptığı tek şey vardı: Parasını kemerine sıkıştırıyor, karısını ve eşeğini yüklüyor ve kaçıyordu. Köylerin boşalması, vergi baskısını sınırlıyordu; vergi ise, üretken olmayan sınıfın, üreticinin iliğini damarını emmesinin bir aracından başka bir şey değildi.

Kendine bağlı olanları besleyip doyurmak, din koruyucusu ve zenginliklerin dağıtıcısı olarak taşıdığı çifte sıfatın gereğini yerine getirmek, hükümdarın savaş yapmasını gerektiriyordu. Şah İsmail ve kendisinden sonra yerine geçen oğlu **Şah Tahmasp** (1524-1576) durmadan savaş açtılar. Ne var ki, üç cephede savaşmak zorunda kaldılar: Batıda Osmanlılara, doğuda Türkistan Özbeklerine, güneyde de Portekizlilere karşı; Osmanlılar ve Portekizliler topçu ve tüfek üstünlüğüne sahiptiler. Gerçi, Şah İsmail, Özbeklerden Horasan'ı aldı (1510), Buhara'ya doğru ilerledi; ancak, Orta Asya'da tutunamadı ve yerine geçen, Özbeklerin Horasan üstüne sürekli akınlarını önleymedi. Batıda Türk istilâsı dur dinlenmek bilmiyordu. Güneyde Portekizli Albukerk, Hürmüz adasını almış, oraya bir kale yaptırmış (1515), bütün İran körfezinin ticaretini denetliyordu.

SAFEVÎ HANEDANININ DORUĞU: BÜYÜK ABBAS

Kızılbaş kabileleri arasında, her birinin tahta kendi adayını sürdüğü bir iç savaş döneminden sonra, Tahmasp'ın torunu **I. Şah Abbas** iktidarı ele aldı. Safevî hanedanı, «büyük» sıfatıyla anılan bu hükümdar zamanındadır ki, doruğuna vardı (1587-1629). Kızılbaş kabileler arasında yetiştirilen Şah Abbas, göçebeliğin niteliklerini korumuştu: Cesurdu, etkinlik içindeydi, yorgunluğa dayanıklıydı. Boylu boslu, gür bıyıklı, güzel bir adamdı. Canlı gözlerinden zekâsı okunuyordu; üstün bir yargılama ve karar gücü vardı. Herat'ta Özbekleri yendikten sonra (1597), onların Horasan üzerine yıllık yağmalarına son vermiş oldu. Bu sınırı korumak için, Kürdistan'dan, aileleri ve sürüleriyle beraber binlerce Kürdü alıp Horasan'ın kuzeyine yerleştirdi; onlar da orada sınır bekçiliği yaptılar. 1602 ile 1627 yılları arasında, Osmanlılara karşı başarıyla sonuçlanan bir dizi savaş açtı; Tebriz'i, Erivan'ı, Şirvan'ı ve Kars'ı aldı, Azerbaycan'ı, Kürdistan'ı, Bağdat'ı, Musul'la Diyarbakır'ı yeniden fethetti. Osmanlı

65. – Büyük Şah Abbas

sultanına ödemek zorunda olduğu vergiyi. 100 ipek yüküne indirtti.

Gerçekten, Büyük Şah Abbas, birçok cephede birden savaşmanın olanaksızlığını farketti önce. Özbeklerin üstüne rahatça yürüyebilmek için, 1590'da Osmanlılarla –koşulları ağır– bir barış andlaşması yaptı; onları kesin olarak yendikten sonra da Türklere çevirdi yüzünü.

Ayrıca, iktidarını, giderek gelirleriyle ordularının gücünü pekiştirmek amacıyla, İran kurumlarından ustaca yararlanmasını bildi. İran monarşisi **despotiktir**: Hükümdar, manevî ve maddî alanda egemendir, uyruklarının canının da malının da sahibidir; ne ki emrediyor, sarhoş da olmuş olsa hemen yerine getirilecektir. Her türlü kanunun üstündedir; emrettiğinde, oğul babası-

nın cellâdı olmalıdır. Hükümdar, dine aykırı hareket etmedikçe ve şarap içmeyi emretmedikçe, kendilerini hükümdara boyun eğmekle yükümlü görürler; sert ve adaletsiz olmayı, hükümdarların doğasından sayarlar. «Birine zulmetmeyi ve adalete aykırı davranmayı»mı anlatmak istiyorlar? «Şah dedirtmek» diye nitelerler onu. Yargıçlar önünde, kendisine yapılan ağır bir sövgüden yakınanın söylediği şudur: «Benimle Şah yaptı».

Nereden geliyor bu despotluk?

İki kökeni var onun: Bir yandan, İran, fethedilmiş bir ülkedir. Askerî yöneticiler, her yanda keyfî olarak davranırlar ve astığı astık, kestiği kestiktirler. Öte yandan, hükümdar, Muhammed'in naibidir: Doğa-üstü erdemlere sahiptir, hastaları sağaltır ve böylece de dünyanın efendisidir. Şah Abbas, bu koruyuculuğu ile Şiîliğin savunuculuğu niteliklerinden ustaca yararlandı. Horasan'da Meşhed'de, bir cami yaptırdı; içine de, kutsal bir kalıntı, Muhammed'in devesinin ayaklarından birini (!) koydu; sonra, saray halkıyla gidip secdeye kapandı önünde, arkasından mucizeler sökün etti. İranlılar, Mekke yerine Meşhed'e hacca gittiler. Böylece, Şiîlerin haccı, Sünnîlerinkinden ayrılıyordu. Şah Abbas, aynı zamanda iktisadî bir amaç da güdüyordu bununla; hacıların dışarıya altın çıkarmasını önlemiş oluyordu. Ayrıca, Necef'i ziyaret etmekten de geri kalmadı; gitti, atası Ali'nin mezarının tozlarını sildirdi orada.

Hanedanı «ulusallaştırma» çabasına girişti. Gerçekten, Şah Abbas, Kızılbaşlara güven duymuyordu; gerçi iktidarının dayanağıydı onlar; ancak, iktidarı tartışmak için azınlıklardan yararlanıyor ve ayrıcalıkları da öteki kabileleri kızdırıp ayaklanmaya götürüyordu. Şah Abbas, «Şahın Dostları» diye yapma bir kabile kurdurdu: Her kabileden binlerce insandan oluşuyordu bu; gönüllü olarak geliyorlardı; bütün İranlı kabilelerle de ilişki içindeydi. Böylece, hanedan daha «ulusal» olmuş oluyordu. Bunu yaparken, Kızılbaşların sağladığı birliklerin sayısını da azalttı; 60 binden 30 bine indirtti verdikleri askeri. Şahın vassalleri olan kendi hanlarınca kumanda edilmelerini isteyen kabile birliklerinin yerine, ücretli askerleri yeğledi: 10 bin süvari, 12 bin piyadeden oluşan bu birliklerin subaylarını kendisi belirliyordu ve gerektiğinde görevden alıyordu. Ordusunun temeli «gulam»lar oldu: Çeşitli halklardan, özellikle de Gürcülerden gelen, esirler ya

da esirlerin çocuklarıydı bunlar. Yöneticilerin ve subayların çoğunu onlar arasından seçti. Osmanlı İmparatorluğundaki gibi, **ordu, devletin temsilcisi oldu.**

Bütün bunlara, **yönetimi merkezileştirme** eşlik etti.

Son olarak, Şah Abbas'ın zaferlerini, **Avrupalılarla kurduğu ilişkiler** destekledi. Güneyde, Hürmüz yolunu zaten Portekizliler tutmuştu; kuzeyden de, Rusya yoluyla, Moskova İngiliz Kumpanyası'nın temsilcileri geldiler. Özellikle iki İngiliz, Antoine ve Robert Sherley, şahın hizmetine girip, topçuluğun gelişmesinde, ordunun eğitim ve savaş yöntemlerinde yol gösterici oldular. Bu Avrupalılar ve Avrupa malzemesi sayesindedir ki, Şah Abbas, o denli nefret ettiği Sünnîleri yenebildi. Ayrıca, «merkantilist» bir çaba içine de girdi: Şah Abbas, gelirlerini arttırmak kaygısıyla, ipek üzerine tekel koydu; dışarıya satışlarını da arttırmak ve Osmanlılara gümrük ödememek için, bunu, güneyde körfez yoluyla gerçekleştirmek istiyordu. Ancak, güneyde Portekizliler vardı: 1622'de, İran ordusu ile İngiliz donanmasının ortak çabası sonucu, Portekizlilerin elindeki Hürmüz düştü; ve Hürmüz'de, bir İngiliz ve bir Hollanda ticaret şubesi kurulup yerleşti. Şah Abbas, hıristiyan tacirlere ayrıcalıklar tanıyor ve ticaretin gelişmesi için de elden geleni yapıyordu. Bu sayede İran ipeği, tâ Hindistan'a, Cava'ya, Filipinler'e, Tonkin'e ve Batı'da da Avrupa'ya değin yayıldı. Karşılığında da, Hollanda ve İngiliz kumaşları, Venedik cam eşyası, saatler, vb. İran'a akıyordu.

Şah Abbas, her İran hükümdarı gibi, İsfahan'da bir başkent kurdu. İsfahan yaylada, İran körfezinden Tahran'a giden kervan yolunun üzerindeydi ve Çin-Avrupa yolu oradan geçiyordu. Kenti, ayrıca görkemli bir sarayla süsledi. Sarayın çevresinde Hint'ten, Çin'den, Avrupa'dan gelen, işçiler ve zanaatçılarla dolu bir çarşı şenlenmeye başladı. Daha ilerde de, binlerce göçebenin kulübesi toplaştı. İsfahan, bir sanat merkezi oldu: Çinlilere öykünen bir porselen fabrikası kuruldu ve ürünlerini, Holladalılar, Avrupa'da Çin porseleni olarak sattılar. Kimi Şiî, kimi Sünnî anlayışını dile getiren halılar dokundu. İşlemeli şallar, brokarlar, kadifeler üretildi. Duvarlar, Avrupa'dan gelen sanatçıların yaptıkları ya da çeşitl iAvrupa saraylarından şaha yollanan tablolara öykünen resimlerle donandı. İranlıların, Gürcüle-

rin, Çinlilerin yanı sıra, kendi giysileri içinde dolaşan kadın-erkek Avrupalılar görüldü. Tüm etkiler kendini belli etti. Ne var ki, İranlılar, onları belli bir ulusal sanatın içinde eritmesini bildiler; boyutları bakımından Asyalı, orantıları ve düzenlenişi bakımından Avrupalı olan bu sanat, aslında, her şeyden önce İranlı idi.

SAFEVÎLERİN ÇÖKÜŞÜ

Büyük Şah Abbas'tan sonra, Safevî hanedanı çabuk çöktü. kendisi, kuşkuya kapılıp dört oğlunu kör ettirmiş ve hükümdar soyundan gelen prenslerin, silahlı talimden uzakta, haremde haremağaları ve kadınlarca eğitilmelerini emretmişti. Böylesi bir eğitim de sonuçlarını çabuk verdi: Gecelerini içerek geçiren prensler, içkiye düştüler; daha yeni yetmelikten kadınlarla kurulan ilişki, sonunda kadından tiksintiye götürüyordu onları ve erkek gözdeleriyle iğrenç ilişkiler kuruyorlardı. Şah Safî (1629-1642), II. Abbas (1642-1667), Süleyman (1667-1694), Şah Sultan Hüseyin, birer gölge hükümdardılar sadece. Kamu hizmetleri de parayla alınır satılır oldu ve miras yoluyla geçmeye başladı. Ordunun subaylarına ödeme düzeni bozuldu. Yöneticiler ve vergi mültezimleri rüşvet yemeğe başladılar. Kamu gelirlerinin üçte ikisi yolda kayboldu. Orduda düzen bozuldu. Osmanlılar, IV. Murat'la Bağdat'ı ve Mezopotamya'yı yeniden ele geçirdiler (1638). Özbekler, Horasan üzerine yağma akınlarını yeniden başlattılar. Bereket versin, Özbekler de gerileme içine girmişlerdi. Umman imamı, Portekizlilerin elinden Maskat'ı aldıktan (1651) sonra, İran limanlarına saldırılarını sıklaştırmıştı.

Avrupalılar da, İran'la ticareti aralarında tartışmaya başlamışlardı. İngilizler, iç savaşın sonucu olarak, 1645'ten sonra eski durumlarını yitirince, İran'la ticareti Hollandalılar ele geçirdiler: Her yerden ipek satın almak ve gümrük ödemeden onu dışarıya götürmek hakları vardı. XIV. Louis, kendi ticaret politikasını uygulamaya başlayınca, Fransız rekabeti tehlikeli olmaya başladı. 1664'te Fransız Hint Kumpanyası, İsfahan'a iki adamını gönderdi; sıfatları da «Avrupa'nın büyük kralının generali ve elçisi» idi. Elçi, Kumpanya için, yılda 30.000 lira karşılığında,

gümrük bağışıklığı elde etti. XIV. Louis, arkasından, Ermenistan, Kalde ve Suriye hıristiyanlarının koruyucusu olma hakkını tanıttı (1683). Şah, Maskat'a karşı bir Fransız donanmasının gönderilmesini istiyor, Maskat'ta iki kale, Bender-Abbas'a yakın bir liman ve gümrük bağışıklığı öneriyordu (1689). Ne var ki, İspanya «tevarüs» savaşı her şeyi engelledi. 1708'de, Fransa kralı ile İran Şahı bir ticaret anlaşması imzaladılar; onun da uygulanmasını savaş engelledi. 1715'te Versay'a, İran elçisi Muhammed Bey geldi ve, yine aynı yıl, Fransa kralı ile bir ticaret ve dostluk andlaşması imzaladı. Ne var ki, o sıralarda, İran'a karşı Doğu'da bir saldırı hazırlanıyordu. Uysal ve sofu Şah Sultan Hüseyin, kendisine gözüpek askerlerin gerektiği bir anda, haremağalarını, hocaları görevlere yerleştiriyodu. 1708'de ve 1715'te iki Rus elçisi gelmişti ve Ruslar saldırıya hazırlanıyorlardı. Erişilmez dağların ardında – hiç bir zaman tam anlamıyla boyun eğmemiş – o yolundan dönmez Sünnîler olan Afganlılar ayaklanmaya başlıyorlardı.

İran, anarşiye doğru gidiyordu.

*

İslâm bahsini bitirirken ne söylemeli son olarak?

Başta Osmanlı İmparatorluğu ile İran İmparatorluğu örneklerinden hareket ederek belirtmiş olalım: XVI ve XVII. yüzyılda, İslâm, Avrupa'ya karşı bir reddiyede bulunuyordu; ne var ki, hiçbir zaman vazgeçemeyeceği bir dünyaya karşı bir reddiye idi bu. «Teolojik» çağda donup kalacak bir İslâm uygarlığı, cehenneme lâyık gördüklerinin, «Tanrı'ya ortak koşanlar»ın uygarlığını reddederken, o tiksindiği uygarlığa, yine «pozitif» Avrupa zekâsının yarattığı teknik araçlarla karşı çıkıyordu ve gelecekte de öyle olacaktı.

BÖLÜM III

AVRUPA VE ESKİ DÜNYA: (2)
HİNT VE AVRUPA

XV. yüzyılın sonlarında, müslümanlar, fethedilmiş ülkelerde karargâh kurmuş ordular olarak, Hint dünyasını da eziyor ve sömürüyorlardı. Hindistan, çeşitli devletlere bölünmüştü. Çoğu, müslüman şefler ve ordularınca yönetiliyordu. Bunlardan çoğu da, Hint-Ganj ovasında idi; aralarında belli başlıları olarak, Lahor ve Bengal'deki Afgan krallıklarını görüyoruz. Ortada, Dekkan yaylasında, Handeş. Ahmednagar, Golkonda, Bidjapur ve Bidar müslüman krallıkları yayılıyordu. Yalnız, güneyde Vijaynagar Hint İmparatorluğu bağımsız kalmıştı; ne var ki, o da çöküş içindeydi ve çok geçmeyecek, 1565'ten sonra, imparatorun sözde otoritesi altında *nayak* adı verilen senyörlerin egemen oldukları prenslikler halinde dağılacaktır. Bu müslüman devletler, ülkeye yerleşmiş yabancı ordulardı; Afgan dağlarından ya da Türkistan bozkırlarından gelen eski göçebeler ya da yarı-göçebelerdi; milyonlarca müslüman Hintliyi ezdikleri gibi, Hindu dinindeki Hintlilere de çektiriyorlardı.

Konuya, asıl Hind'i tanımakla girelim.

I

KASTLAR SİSTEMİ VE HİNDUİZM

Hindistan deyince, akla iki şey gelir önce: Kast sistemi ile Hindu dini, yani Hinduizm.

FATİHLER VE KASTLAR SİSTEMİ

Fatihler, deniz ortasında bir adacıktı sadece. Hint uygarlığı, onların varlığı ile pek değişmemişti. Bu uygarlık, toplam -belki- 100 milyona varan halk kitlelerinece kendisini savunu-

yordu; bu yekûnun yaklaşık 30 milyonu Dekkan'lı Viyaynagar İmparatorluğunda ve 60 milyon kadarı da Kuzeydeydi. Savunmada kendisini daha da koruyan, dinsel inançlarındaki güç ve **kast rejimi** idi. Kast, ırk ya da soy anlamına, Portekizce bir kelime. Kelimenin Hint dünyası için dar anlamda kullanılışı 1563 tarihinde. Garcia de Orta öyle yazıyordu: «Hiç kimsenin babasının mesleğinden farklı bir mesleği yoktur; ve kunduracı kastından olan herkes kunduracıdır». Goa'daki din görevlisi de, 1567'de öyle diyordu: Hint soyluları «farklı ırklara ya da kastlara bölünmüşlerdir; hıristiyanlara daha aşağıda insanlar olarak bakmaktadırlar ve kendi örflerini öylesine bağnazca korumaktadırlar ki, bir yüksek kasttan olan hiç kimse, daha aşağıdaki kasttan olanlarla yemez ya da içmez».

Böylece, kastlardan oluşan toplum, birbirine kapalı gruplara, birbirinden bağımsız küçük dünyalara bölünmüştü.

Temelinde de **dinsel saflık** kaygısı yatıyordu bunun.

> Bu dinsel saflık kaygısı, başta evlilik konusunda sert kurallar dayatıyordu. O kuralların başında da **içeriden evlilik** geliyordu. Hintliler, aralarında kimi kastlar çokkocalığı uygulasa da, çok karılı idiler. Ne var ki, kendi altındaki kasttan evlenmek zorundaydılar. Hiçbir bahane ile kendi ailelerinden, kendi kabilelerinden biriyle evlenemezlerdi. Alt-kasttan evlilik ve aile dışından evlilik: Tersine hareket, saflığı bozuyor, gözden düşürüyor ve kasttan atılma ile sonuçlanıyordu.
>
> Dinsel saflık kaygısı, **yemekle** de ilgili katı kurallar koyuyordu; çünkü yemek, kutsal bir eylemdi. Hintli, ancak kendi altındaki kasttan olanlarla yiyebilirdi; belli dinsel kuralların yenmesine izin verdiği ve o kurallara göre pişmiş şeyi yiyebilirdi. Evinden uzaktaysa, kendi mutfağını kuracak, sobasını yakacak ve yiyeceğini ayrıca pişirecekti. Bir brahmansa, önce yıkanmalı ve temiz giysiler giymeliydi. İçinde su olan topraktan bir kaba dokunamazdı; dinsel saflığı olmayan birinin değdiği bir pamuk parçasına da. Ne bir eşeğe dokunabilirdi, ne bir domuza, ne de bir köpeğe; deriden ve kemikten bir nesneye de. Yemeğe başlamadan önce, yemek yemekte olan, ya da yemeğini henüz bitirmiş bir Brahmana dokunmamaya dikkat etmeliydi. Yerken, aşağı kasttan birinin gözü tabağına ilişmişse, kirlenmişti o, atılmalıydı, vb.
>
> Dinsel saflık kaygısı, **günlük ilişkiler** bakımından da sert kurallar getiriyordu. Genellikle, temastan kaçmak gerekiyordu: Özellikle çamaşırcılar, mezar kazıcılar ve deri işçileri ve, Pulayanlar gibi, hem çiftçi, hem dokunulmaz olan kimi çiftçilere el

değmemeliydi. Bir Pulayanın değdiği kadın, kast dışına çıkmış sayılırdı: Yuvasını, kocasını ve çocuklarını terketmeliydi; çünkü öylesine kirlenmişti ki, her şeyi de kirletebilirdi. Bir Pulayanın dokunduğu bir Brahman, bedenini ve ruhunu kirlilikten kurtarmak için, yıkanıp paklanmalı, yığınla kutsal kitabı okumalıydı. Bir aşağı kasttan olanın yukarıdakine yaklaşacağı mesafe belliydi; tersi olursa, yukarı kasttan oluşan kirlenmiş sayılıyordu.

Saflık ya da kirlilik derecesi, **miras yoluyla** geçiyordu ve belli bir sosyal görevde –yine miras yoluyla geçen– bir uzmanlaşmanın karşılığıydı. İlk olarak, her kasta, **belli bir meslek** ayrılmıştı; insanlar, doğuştan ve babadan oğula, rahip, savaşçı, balıkçı, duvarcı, çiftçi, ya da hırsızdılar. Ne var ki, genel iktisadî bunalımlarda ya da bir mesleğin bir an için yerine getirilmesinin güç olduğu sıralarda, alt-kastlar, kast dışına atılma tehlikesi olmadan, daha az onurlu bir işi yapabiliyorlardı.

Dinsel saflık ya da kirlilik derecesine göre, kastlar, mertebeleniyordu: Hint toplumunun tepesinde, **Brahmanlar** kastı geliyordu; bunlar, babadan oğula rahiptiler; kendilerini din ve eğitim hizmetlerine adamışlardı; Tanrı'nın ağzından doğmuş diye bilinirlerdi. İkinci sırada, **Kşatriyalar** kastı geliyordu; askerlik mesleğinde uzmandılar ve siyasal iktidarı kullanıyorlardı; Tanrı'nın kollarından yaratılmış olduklarına inanılırdı. Ne var ki, İsa'dan önce 600 ile İsa'dan sonra 300 yılları arasında Brahmanlarla giriştikleri rekabette yenilmişlerdi, git gide gizli bir yaşam sürüyorlardı; hattâ, 1100 yılından sonra, ortadan kalkmaya yüztutmuşlardı. Üçüncü olarak, **Vaisyalar** kastı geliyordu; tarım ve ticaretle uğraşıyorlardı bunlar ve 1100 yılından sonra çoğu kez Sudralarla karıştırılıyorlardı. Son olarak, alt mertebede, bütün öteki kastların hizmetinde olan Sudralar kastı vardı; kirlenmiş, **dokunulmaz kişiler** olarak görülenlerin görevi de buydu.

Bu dört kategori, kendi içinde de yığınla kasta bölünüyordu; XVIII. yüzyılın sonlarında, yaklaşık 200 kast vardı ve onlarda da kendi içlerinde 2000'e yakın alt kasta bölünmüşlerdi.

Doğaldır ki, bu toplumda bireysel ve sosyal hareketlilik yoktu. Herkes, doğuştan kastının içine hapsolmuştu ve onun sosyal kılıfı ile çerçevelenmişti. Ancak, bir kastın içinde bir alt-kast, bir yukardakinin örflerini, mesleğini kabul ediyorsa, bütün halinde yukarıya çıkabilirdi. Örneğin, deri işçileri olan Şamarlar, dericiliği terkedip, onun üstündeki bir alt-kasta, dokumacılığa yükselebiliyorlardı.

Bir alt-kast, saflığını görüp gözetecek sorumlulara sahipti. Kastın başında, babadan oğula geçen bir şef bulunuyor; ona da bir yaşlılar kurulu yardımcı oluyordu. Şef, önemli sorunlar söz konusu olduğunda, alt-kastın tüm erkeklerinden oluşan bir meclis topluyordu; meclis, kastın yaşamı ile ilgili kurallara uyulup uyulmamasına göz kulak oluyor, kuralların çiğnenmesi halinde de yaptırımını gösteriyordu. Yaptırımlar, arınmalardı: Oruç tutma, hacca gitme, Ganj'da yıkanma, topluca yemek yeme gibi; daha ağır durumlarda, kast dışına atılıyordu suçlu: Herkes onu terkediyor, hiçbir ilişkide bulunmuyordu, karısı ve çocukları bile.

Hint'te, kast sistemi, alabildiğine çeşitli ırkların, kabilelerin, uygarlıkların, **ortak iyilik adına,** bir arada bulunmalarına ve işbirliğine olanak sağlıyordu. Saflıkla ilgili kurallar, her gurubun, örf ve âdetlerini korumada yardımcı oluyordu. Böylece, her kabile, her halk, kendi özelliklerini koruyarak, bu geniş bütüne katılabilirdi. Her alt-kast, bir karşılıklı yardımlaşma topluluğu olduğundan, kast sistemi, bir bakıma bireyi de koruyan bir çerçeveydi aynı zamanda. Sistem, bir gurubu öteki grupların rekabetine karşı koruyordu: Her meslek, ötekilerle, ürünlerin ve hizmetlerin örflerce düzenlenmiş değiş-tokuşu temeline dayanan bir ortak-yaşama içindeydi; en yüksek kazancı sağlamak amacıyla bir pazarda rekabet ilkesine göre hareket edilmiyordu. Son olarak, kast sistemi, Hint toplumuna, uğradığı her istilâda, varlığını sürdürme olanağını sağlıyordu. Sayıları fazla olmayan istilâcılar, kendi örf ve inançlarına sıkı sıkıya yapışmış bir halk karşısında, başkaldırı olmasın diye, kast sistemine saygılı davranıyorlardı. Moğol ya da Avrupalı, bütün istilâcılar, özünde hiçbir değişiklik yapmadan, bu kastlar denizin üstünde yüzdüler.

Ne var ki, kast sistemi **Hint toplumunu donduruyordu** da. Kastların birbirini itmesi, Hintlilerin bir ulus oluşturmalarını engelliyordu. Mesleklerin saflığını koruması ile ilgili kurallar, onları belli bir teknik alışkanlık içinde haraketsiz hale getiriyor, üretimde çeşitliliğe gitmelerini önlüyordu. Bir imalathaneye göz kulak olmayı ve dev mekanik çalışmalarda bulunmayı büyük günah sayan Manu kanunlarındaki anlayış, aşağı kastlara dayatılan savurganlık yasağı, Ahima öğretisi, üretimi kısıtlayan şeylerdi; öte yandan, dinsel törenler, özellikle de evlenme ile ilgili tören-

leri görkemli biçimde kutlamak, kast gururu, gereksiz harcamalara götürüyordu.

Böylece, Moğollar ve Avrupalılar geldiklerinde, Hint toplumu bir **durgunluk** içindeydi.

HİNDUİZM

Kastlar sistemi, Hint dinine bağlıydı; XVI ve XVII. yüzyıllarda, **Hinduizm,** zamanla daha da sıklaşıp yoğunlaşmış bir ormandı.

Neydi Hinduizm?

Kutsal kitapların başında, İsa'dan önce ikinci binin başlarından birinci binin ortalarına değin oluşan, Sanskritçe yazılmış **Vedalar** geliyordu. Vedaların içinde, Tanrılardan her birine söylenmiş 1028 ilâhiyi içeren ve Hint dininin temelini oluşturan *Rigveda;* sihirli şarkıları içeren *Atharvaveda;* dinsel şarkıları bir araya getiren *Samaveda;* kurban törenlerinde gerekli formüllerin toplamı olan *Yapurveda* bulunuyordu.

Bunları **Brahmanalar** izliyordu. Brahmanalar, Vedaların nesir halindeki yorumlarıydı; İsa'dan önce 1500 ile 500 yılları arasında, kast sisteminin doğduğu devirde oluşmuşlardı. Brahmanaların yanında **Upanişadlar** yeralıyorlardı: İsa'dan önce birinci bin yıl boyunca, dünyadan el etek çekmiş olanlarla, dilenci keşişlerin ortaya koydukları mistik metinlerdi bunlar.

Sonra **Smriti,** yani «Gelenek» geliyordu: Bu metinler, İsa'dan önce birinci bin yılın ortalarıyla sonları arasında hazırlanmıştı. Gelenek, daha önce belirttiğimiz metinleri incelemede işe yarayan birtür gramer, tecvid, ölçü, etimoloji, astronomi, hukuk kitapları olan *Şastra*'ları içine alıyordu. İçlerinde en tanınmışı *Manu kanunları*dır. Sonra, hep yeniden yazılan büyük epik poemler geliyor: En başta, kabilelerin savaşını, tanrıların ve kahramanların efsanelerini anlatan *Mahabarata* var; Tanrı Kirişna'nın, kendisine tutkun Arjuna'ya, bu dünyadan kurtuluşun, ve Tanrıya katılmanın yolunu öğrettiği –o ünlü– *Bhagavadgita,* işte bu Mahabarata içinde. İkinci büyük epik poem *Ramayana,* Tanrı Vişnu'nun temsilcisi kral Rama'nın yaşamıyla, Devlerin kralı Ravana'ya karşı Rama'nın savaşlarını anlatıyor. Gelenekte, ayrıca dünyanın yaradılışı ile sonunu, Tanrılarla Şeytanların mücadelesini anlatan *Puranalar,* patriarşların ve peygamberlerin yaşamı, ilâhiler ve felsefî tartışmalar var.

Kadınlarla çocuklar sadece bu Geleneği okuyabilirlerdi.

Son olarak, bütün bunlar **Darçanalarla** tamamlanıyordu: Vedaları, Brahmanaları ve Upanişadları yorumlamak için ha-

zırlanmış felsefî sistemlerdi bunlar; ve İsa'dan sonra 800 ile 1500 yılları arasında ortaya çıkmışlardı. XV ve XVI. yüzyıllarda, Vallhaba (1479-1531) ile Caitanya (1436-1534), Vedanta sistemini öğretiyorlardı; Vasudeva ile Sarbana, 1500'e doğru Mathuranata'yı, 1600'e doğru da Nyaya sistemini; Bhatta, 1590'a doğru Vaicesika sistemini; Anirutha 1500'e doğru, Vijnanabikhsu da, 1550'ye doğru -o zaman için temel- Samkhya sistemini; Shandodeva, 1665'e doğru Miramsa sistemini; Nagesa da, 1650'ye doğru Yoga sistemini yayıyordu.

XVI ve XVII. yüzyıllarda, Hindu dini, geçmiş yüzyılların öğreti ve inançlarından hiçbir şey yitirmemişti. İsa'dan önce 2000 ve 1500 yılları arasındaki Vedalar dini, bir çok-tanrıcılıktı; bir üstün tanrılar penteonu kurmuştu ve -belki- bütün bu tanrıların tek bir Tanrı'nın görünüşleri olduğu düşüncesi de doğmuştu o sıralar. İsa'dan önce 1500 ile 500 yılları arasındaki Brahmanalar, her devirde Hinduizmin temelleri olarak kalmış beş ana kavramı ete kemiğe büründürmüştü. Önce şu inanç geliyordu: Tapanların kurban ve sihirli formüllerle isteklerini, ancak **Brahmanlar** Tanrılara dayatabilirlerdi; böylece onlar, toplum için askerlerden ve üreticilerden daha önemlidirler ve topluma da onlar egemen olmalıdırlar. İkinci olarak, bütün tanrılar, bir temel ilkeden, Brahmandan çıkmıştır: Her şeyin kendisinden doğduğu «mutlak Bir»dir o; aynı zamanda Atman, sonsuz ve evrensel ruhtur. Üçüncü kavram, **Karma**dır: Bütün eylemlerimiz, düşüncelerimiz, duygularımız, hattâ niyetlerimiz, bizimle nesneler arasında, ölümden sonra da süren ince bağlar kurar. Bu kavram, bir dördüncüsüne, **Samsara** kavramına bağlır: Ona göre, ruh, bedenden bedene bir göç halindedir. Ne var ki, bu göçler, Karmaya bağlıdır: Dürüst, saf, iyiliksever düşünce, niyet ve eylemlerden doğan bir Karma ile, bir Sudra, bir Brahman bedeninde yaşam bulabilir; hattâ, Tanrı'yı çoşkuyla arzulamışsa, bir Tanrı bedeninde de yeniden doğabilir. Açgözlülük, şehvet düşkünlüğü, kızgınlık, hırsızlık, yalandan doğan kötü bir Karma ile, Brahman, yeni yaşamını, bir domuz, bir tırtıl, bir solucan bedeninde sürdürür. Sonuncu kavram, **Yoga** ise, kurtuluş yoludur. Yaşam bir acıdır; öyle olunca da ruhtan ruha göç de bir acıdır. Ne yapmalı? Samsaradan kurtulmaya bakmalı. Bunun da yolu, Karmanın kaynağı olan her türlü isteği söndürmektir. Neyle?

Dünyadan el etek çekerek, çile ile, düşünceyle, duayla. Ne zamana değin? Kişiliğin bilincini yitirinceye, Brahmanda eriyinceye, bütünde tükenip yokoluncaya değin.

İsa'dan önce 500 ile İsa'dan sonra 1000 yılları arasında, Smriti döneminde **Hint panteonu** kurulmuştu. Başta Brahman geliyordu. Kendini açığa vurma gücü, Shakti'si, Prakriti'si, Maya'sı kendinden doğuyordu. Shakti, Brahman'ı, tanrılıktan, mutlaktan, teklikten, varolmaya, ikiliğe, ilişkiye götürüyordu. Brahmandan, böylece kişisel bir Tanrı, bilinçli, her şeyi bilen, her şeyi yapabilen, yetkin İshvara çıkar. İshvara'dan, ezelden beri var olan yığınla tanrı, Ajanadevalar doğar. Onlar arasında en önemlileri, Hint üçübirliğini (trimetri) oluşturan şu tanrılardır: Brahma, yaratış gücüdür; Vişnu, koruyucu güçtür; Shiva, birliğe dönüş, başka bir deyişle, varlıkları yoketme gücüdür. Bu Tanrıların Avatarları olabilir, yani insan ya da hayvan biçimlerinde ortaya çıkabilirler: Vişnu, Rama ya da Krişna olur; onlar da, ebedî olarak, belli bir yerde ve tarihte yeryüzüne gelirler ve kendilerini düşünen, seyreden ve imdada çağıranların yardımına koşarlar; özellikle Krişna, kimi zaman yüce Atmandır, yani her şeyi yapabilen, ebedî, sonsuz, yetkin, müminden ayrı da olsa ona yakın kişisel tanrıdır.

Bu Hindu dini, bize önce dilin açıkladığı bir psikoloji ile ilgilidir. Senart'a göre, Avrupa dilleri, özdeşlik ya da çelişmezlik ilkesine dayanan kesin önermeleri birbirine bağlarken, Sanskritçe ve Hindu dilleri, düşüncelerin bulanık öğelerini yan yana koyarlar. Hint'teki büyük poemlerin ne bir düzeni vardır, ne de planı. Bunlar, başını alıp giden birbirinden kopuk olaylar dalgasıdır. Oysa, bir Yunan ya da Fransız trajedisi, belli bir merkezî düşüncenin çevresinde örülür. İşte, bu farklı düşünce biçimlerinden farklı dinler doğmuştur: Hindu dininin pozitif dogmaları yoktur; **hareket halinde bir panteizm**dir bu; belirsiz bir bağdaştırıcılık halinde de olsa, bütün zıtlıklar, çelişmeler, bu panteizmin içinde erir, kaybolur. Bu farklılıklardan kast sistemi doğar; nitekim, onun da belli bir yapısı, örgütü yoktur: «Hint poemi, Yunan trajedisine göre neyse, Hint sosyal örgütlenişi de Antik Siteye göre odur».

Masson-Oursel'e göre, Sanskritçe ve Hint dilleri, Avrupalıların bir cümlede anlattıklarını, bir tek bileşik kelimede ortaya

koyarlar. Hindu, doğrudan gerçeklikte, bir cevherin iki niteliğini aynı anda birden yakalar; ancak onu çözümlemez, farklı kavram ve terimleri birbirinden ayırmaz; özelden genele, genelden özele, tekilden evrensele ve evrenselden tekile duraklamadan geçmez. Avrupalı, farkına varmasa da, tasım, düşüncesini hep yönlendirir. Örneğin, okul kitaplarına geçmiş tasımı alalım: «Her insan ölümlüdür – Sokrates de bir insandır – o halde Sokrates ölümlüdür». Avrupalı, evrensel «insan» kavramıyla işe başlamış oluyor; sonra bir niteliğe, evrensel «ölümlü» kavramına geçiyor; ve iki kavram arasında kısmî bir özdeşlik kuruyor. Öte yandan, Avrupalı, bir bireyin, yani Sokrates'in, «insan» kavramına sokulması olanağını bize veren bütün nitelikleri kendinde topladığına hükmediyor. Avrupalı, özel Sokrates düşüncesi ile, evrensel «insan» düşüncesi arasında kısmî özdeşlik kuruyor. Yeniden tekilden evrensele yükseliyor. Sonuçta ise, Avrupalı, özel Sokrates düşüncesi ile evrensel «ölümlü» niteliği arasında kısmî bir özdeşlik kuruyor. Oysa, bir Hindu için, bu tasım şöyle olacaktır: «İşte, ölümlü bir insan, sokrates!». Hiç bir usavurma yoktur; sadece idrak etmekten gelen bir hüküm vardır ortada. Evrensel düşünceler arasında hiçbir ayrıma gidilmediği gibi, evrensel düşüncelerle özel düşünceler arasında da hiçbir mertebelenmeye başvurulmamıştır. Bağlantı yoluyla yalın bir bilgiye varılıyor: Bu bilgide, bütün gerçeklik tek kalemde aynı plânda ele alınıyor; koşullanan «Sokrates»ten, koşullayan «ölümlü bir insan»a geçiliyor. Böylece, Hindu düşünce biçimi, bunlarla **dünyanın birliğini**, panteizmi birbirine karıştırırken, Avrupa düşünce biçimi, tersine, bir ikiliği (dualizm), genelle özelin ikiliğini, evrenselle tekilin ikiliğini, Yaratıcı ile yaratılmışın ikiliğini içeriyor.

Böylesi bir psikolojinin, mantığın ve dinin ilk sonucu şu: Hindu, her şeyi **ebedîlik görünüşü altında** ele almaya gitmiş oluyor. Hinduyu, belli bir zaman saptamaya, giderek zaman dizinine karşı tiksinti duymaya götüren belki de bu. Öte yandan, Hindular için, çok eskiden olanların, geçmiş zamanların gecesinde kaybolup gitmişlerin bir değeri vardı ancak. Böylece Hinduların ne tarihi vardı, ne de sosyal bilimleri; çünkü, sosyal bilimlerin temelinde tarih vardır.

Hinduların bilimi de yoktu. Gerçekten bilim, olayların ince-

lenmesidir. Oysa, bir Hindu için, olaylar, **geçici görünüşlerin akıp gitmesi** idi. Bunun da bir yararı yoktu. Onları incelemek, tehlikeli de olurdu üstelik; çünkü, bu nesnelerle bağlar çoğaltılmış, Karma kazanılmış, Samsara uzatılmış olurdu. Gerekli olan, dış dünyayı tanımak değil, dua yoluyla ondan **kaçıp kurtulmaktı**.

> Evrengzib'in saltanatının ilk yıllarında Hindistan'ı ziyaret etmiş olan Fransız hekimi Bernier, öyle yazıyor: «Anatomiden hiçbir şey anlamıyorlar. Bu konuda zır cahil olmalarında şaşılacak bir şey yok. Ne insan ne hayvan bedenini açıp bakıyorlar. Bu konuda öylesine bir korku içindeler ki, bir keresinde, Ağamın önünde, canlı keçi ve koyunların göğsünü yarıp, kan dolaşımını ve öteki damarları göstermek istedim, hepsi korkudan tir tir titriyorlardı. Bununla beraber, kalkıp insanda beşbin damarın bulunduğunu söylemekten de geri durmuyorlar; beşbin, ne bir fazla, ne bir eksik, sanki saymışlar!»

Dinleri, giderek saflık kaygısı yüzünden, Hintliler, dış dünyayı incelemiyorlardı. Bernier zamanında, tıp diye, bir reçeteler tomarı vardı ellerinde. Hindular, mutlağı ararken, olaylara sırtlarını çeviriyorlardı. Geçmiş olanı horladıkları için, ilerleme düşüncesine varamamışlardı. Bir insanın Hindu doğduğuna inanırlardı; ama zaman içinde Hindu olacağına akılları ermediği için, Havarilik düşüncesi de yoktu kafalarında. Ortadan kaldırılamaz bir çelişmenin olmadığına inandıklarından, dinden dönmeyi de anlayamıyorlardı. İsa mı? Bir İsthadeva, Tanrı'nın görünüşlerinden birinin bir «avatar»ı idi bu. Ona dua edilebilirdi ve onun tek gerçek Tanrı olduğu da söylenebilirdi. Ama sonra, kalkıp Krişna'yı ilâhilerle yüceltmeye ya da Kali'ye tapınmaya gidilirdi, bunda bir çelişme de yoktu onlara göre. Hindu için hıristiyan olmak, İsa'nın Yoğa'sını, kurtuluşa götüren İsa'nın yolunu kabul etmek demekti. Ne var ki, başka yığınla Yoga'ların içinde bir Yoga idi bu; öteki Yoga'larla da uzlaşabilecek bir Yoga. Oysa, Avrupalı için bir çelişme idi bu; panteizm, bir sapkınlık, hemen hemen bir tanrıtanımazlıktı. Avrupa ile Hint arasında tam bir zıtlık vardı özetle.

İslâmla Hint arasında da.

II

MOĞOLLAR VE HİNT

XVI. yüzyılın başlarında, Hindistan'da, yeni bir Moğol hanedanı yerleşti ve, hemen hemen aynı nedenlerden dolayı, Safevîlerin gelişme çizgisini izledi o da.

Nasıl?

YENİ MOĞOL HANEDANI. EKBER

Yeni hanedanı **Babür** (1483-1530) kurdu.

Baba yönünden Timurlenk'ten, ana yönünden ise Cengiz Han'dan gelen Babür, Türkistan'da Fergana'da, babasının yerine, 1494 yılında hükümdar oldu. Özbeklerce tahtından indirilince, o da bir serüvenci takımını çevresine toplayıp, Kâbil'i ele geçirdi; ve, oradan da, İranlılarla birleşip, Fergana'yı yeniden almayı denedi. Şiîlerle olan bağlaşıklığı yüzünden, Sünnî bağnazlar karşısına geçtiler. Semerkand'ı üç kez alıp yitirdikten sonra, bu işten vazgeçti. Altın ve gümüş olarak zenginliği, zanaatçılarının -görece- sayı ve hünerinin kendisini çektiği Hindistan'a çevirdi yüzünü. Delhi'deki Afgan Krallığına, arkasından Lahor'a saldırdı; Afganları Paniput'ta ezdi (1526), Delhi'yi ve Agra'yı ele geçirdi. Delhi camisinde, adı, 27 Nisan 1526'da «Hindistan İmparatoru» olarak okundu.

Aslında, Hindistan İmparatoru olmaktan uzaktı. Ne var ki, Moğollara direnecek olan da yoktu ortada. 100.000 kişiye karşı, hiçbir zaman 25.000 kişiden fazla askeri olmamıştı. Ancak, Türk taktik ve topçusu, Afgan ve Rajput süvarilerine karşı zaferi kazanmasını sağladı. Ordusunun cephesi, birbirine bağlı yüzlerce arabadan örülüyordu; aralarına da, başlarında Türk topçularının bulunduğu toplar yerleştiriliyordu. Topçu, bu müstahkem cephe karşısında zaten güçsüz düşmanı bölüyor; yanlara yerleştirilmiş süvariler, düşmanı ok atışıyla kalbura çeviriyor ve bir çevirme hareketiyle her şey bitiyordu.

Bu Hindistan İmparatoru, Hindistan'ı horluyordu. Yazgısı, en az direnilen yere getirmişti onu. Ne var ki, göçebe yüreği dağlar için atıyordu. Ne bulmuştu Hint'te? Hindu, yeteneksiz,

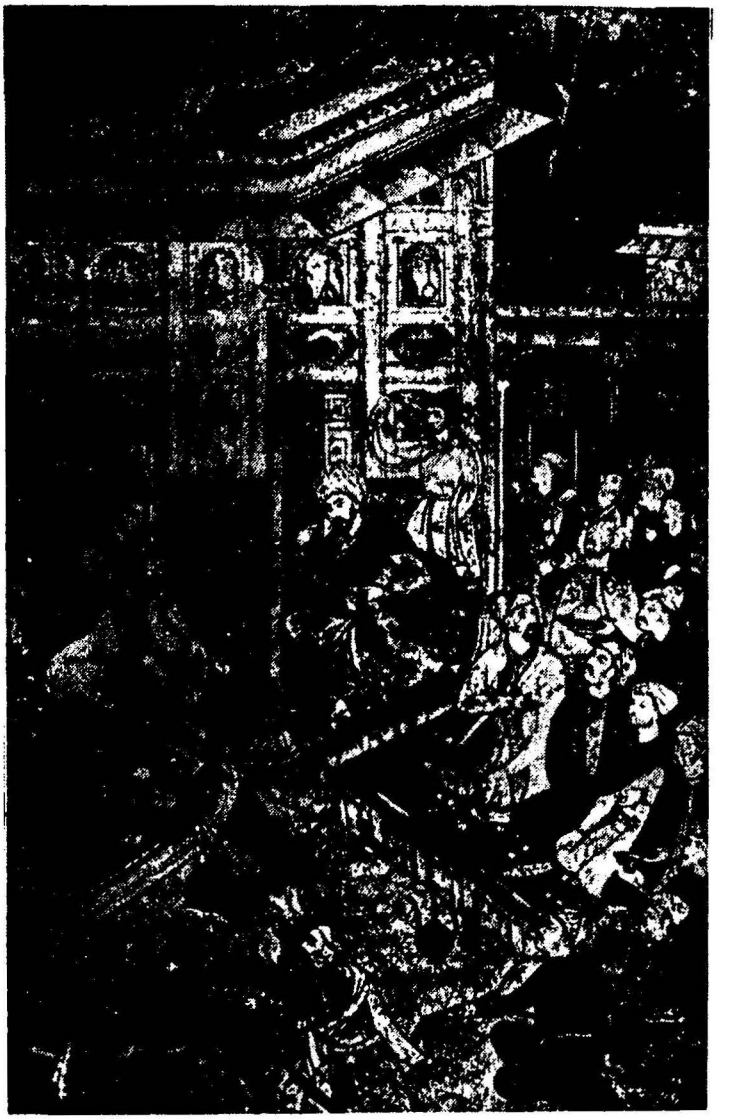

66. – Babür'ün bir konuğunu ağırlaması.
(XVI. yüzyıl minyatürü)

davranışlarında kusurluydu; ve Hindistan'da, ne küheylân atlar, ne iyi cins köpekler, ne şeker gibi kavunlar, ne üzüm, ne has ekmek, ne taze su vardı ve ne de bahçelerinde akar sular. Özetle, Hint ve Hinduda iyi adına hiçbir şey yoktu. Müslüman olarak tiksiniyordu onlardan ve tuttu özel bir baş vergisine, cizyeye boğdu onları ve hac ziyaretlerine de vergi koydu. Kinle nefret karşılıklıydı. Hindular, Moğollardan kaçıyor, köylüler köyleri, kentliler de kentleri boşaltıyorlardı; tarlalar ekilmiyrodu, buğday yetmez olmuştu, yolları silahlı haydutlar kesiyordu.

İmparatorluk, bir gerçek haline getirilmeliydi.

Babür'ün yiğit oğlu Hümayûn'dan sonra, İmparatorluk, torunu **Ekber** (1542-1605)'in eseri oldu. Ekber, 1562'de tahta çıktı: Önceleri, anasının ve vezirlerinin oyuncağı idi; 1562'de, bir yumrukta başvezirini öldürünce, kendisi hükmetmeye başladı. Gençliğini avda geçirdiğinden, büyük bir beden gücü ve direnişi vardı; bunlarla yiğitliği de birleşince, «Doğu'nun dehşeti» olup çıktı. İskender'i hatırlatıyordu: 14 yaşındayken, en azgın filleri güdebiliyordu; bir gün, tek başına, ayaklanan bir köyü basmış, başkaldıranları yakmıştı; bir kaplanın karşısına çıkıyor, bir kılıçta öldürüyordu onu.

Hint, bu genç adamın kişiliğinde efendisini buldu.

Orta boylu, geniş omuzlu, çarpık bacaklı, pek parlak ama biraz çekik gözlü, ince bıyıklı, sıcak tenli, gür sesli idi; ağırbaşlılığı, ilk bakışta bir hükümdar havası veriyordu ona. Her zaman ciddî, ama sevimli, genellikle kendine hâkim ve sinsiydi; korkunç taşkınlıkları da vardı. Öte yandan, güçlü de olsa, kaygılı bir yaradılıştaydı; o yüzden, şaraba ve esrara düştü git gide.

Ne okuması vardı, ne de yazması; ancak, Hindu şefleri, başkalarına söyleyip yazdırmaya alışıktılar: Yazmak, bir fatihe pek uygun bir uğraş olarak görülmüyordu. Başkalarına çok okutup dinlemişti; korkunç bir belleği vardı; müslüman şair ve tarihçileri tanıyor, İncil'i, Hıristiyanlığın ana çizgilerini, Hinduizmin, Cainizmin, Zerdüştçülüğün ilkelerini biliyordu. Bütün bunları derinliğine ve aydınlık olarak tartışabiliyordu. Pırıl pırıl dev bir zekâydı; genişliğine bakıyor, ancak ayrıntılara inmeyi de başarıyordu. Çok düşünmüştü; üçüncü kuşaktan hükümdar da olsa, hâlâ göçebe alışkanlıkları içindeydi; ama, buna karşın Babür'le Hümayûn'da eksik olan şeyi görmüş, politika ve devlet hakkında

bütünlüğüne bir görüşe varmıştı. Hint'te Moğol egemenliğinin koşullarını pek iyi anlamıştı.

Ne yapmalıydı?

Ordusunun hep kılıç elde olması ve doyurulması gerekiyordu; onun için de durmadan fethe çıkmalıydı. Öte yandan, saldırmasa, kendisine saldıracaklardı. Bütün hükümdarlığı boyunca savaştı, Hind'i bir boydan bir boya katetti; Gucerat'ı (1572), Surat'ı (1573), Bengal'deki Afgan krallığın (1574), Orissa krallığını (1592), Belucistan ve -İran'ın kapısı- Kandehar'ı (1595) fethetti; Ahmednagar sultanlığını istilâ etti ve dönüşte Rajputların, Bengal'in ve Bihar'ın (1580), Timuroğullarının ayaklanmalarını bastırdı; Özbek serüvencilerin saldırılarını püskürttü, Kâbil'i yeniden aldı (1586), Keşmir'i kattı İmparatorluğuna ve kendi özel bahçesi haline getirdi (1586). Savaş, İmparatorluğunda ve komşu bölgelerde sürekli bir uğraş olup çıktı.

Kendisi de, bir fatih ve ganimet dağıtıcısı saygınlığına erişti.

DEVLET, EKONOMİ VE SOSYAL SINIFLAR

Ordusu, görevlilerini de sağlıyordu ona: Çoğu bunların, Beyazlardı; esmer bir renk alan ve Hint'in hantallığına düşen çocukları horlanıyordu. İyi bir mevki edinmek için, Afgan dağlarına, İran, Türkistan, Moğolistan çöllerine gitmek gerekiyordu. Görevlilerinden %70'i, babası Hümayûn zamanında, ya da kendisi tahta çıktıktan sonra Hind'e gelmiş ailelerin çocuklarıydılar; %15'i müslüman Hindulardı, %15 de öteki Hindulardı ve pek azı bunların yüksek mevkilere gelebiliyorlardı.

Ülkenin iktisadî durumu bakımından, yetenekleri olan bir insan için tek meslek, sarayda ve orduyu dile getiren kamu hizmetlerinde görev almaktı. Ordu ve onun temsilcisi devlet de, üretimin iliğini damarını sömürüyor, onları ellerinde tutan **kısır sınıf ve zümreler** de, kamu hizmetleri adına üreticilere hemen hiçbir şey vermiyorlardı.

> Bu kısır çevreler pek çoktu: Bütün Hindistan için, toplam bir milyonu aşan mevcuduyla ordular vardı. Tam bir hiyerarşi hüküm sürüyordu. Soyca prensler 10.000 süvarinin başıydılar; sonra, sırasıyla 5.000, 3.000, 2.500, 1.000, 400, 50 ve 10 süvari-

nin başları geliyordu. Bu subaylar, ya da **mansıbdar**lar askeri topluyor, onları atlandırıp, donatıyorlardı. Bunun için de aldıkları bir ücret vardı. Ekber, sivil hizmetler için görevlilerini onlar arasından seçiyordu. Doğrudan doğruya sivillerden görevli atadığında ise, onlara, **mansıbdar** mevkiini veriyor, yükümlülükleri yüklüyordu.

Ekber, başvezire gereksinme duymadan kendisi bizzat yönetiyordu. Yardımcıları olarak, 4 veziri ve sarayının görevlileri, saray kumandanı, mutbaklar amiri vardı; Kurul bunlardan oluşuyordu. Başkalarının görüşünü soruyor, ama kendisi karar veriyordu ve iradesini sınırlayan yazılı hiçbir yasa yoktu. Her gün, işleri denetliyor, başvuruları dinliyor, uyuşmazlıkları çözüyordu. Kâtipleri, hemen bütün kararları yazıyorlardı. İdare pek karmaşıktı; her işlem bir sicile geçiriliyordu, bunun için de bir kâtip ordusu gerekiyordu; ne var ki, bunlar askerî hiyerarşiye girmiyorlardı. Ürünlerin istatistiğini tutmak için ölçücüler ve yazıcılar vardı; vergiler için, hiyerarşiye tâbi bir tahsildarlar ve haznedarlar yığını görüyoruz. Gümrükleri, binlerce müfettiş denetleyip, envanterini çıkarıyorlardı; ve binlerce kâtip, günü gününe, vergileri, hükümdarın giderlerini, olayları, gelen yabancıları, adlarını, ülkelerini, ziyaretlerinin konusun kaydediyorlardı.

Hükümdarın hekimleri, sanatçıları, şairleri vardı. **Zenana**sında, yani hareminde 5.000 kadın bulunuyordu; her birinin dairesi ve hizmetçisi vardı. Bütün bunlar için de, kadın muhafızlar, haremağaları, bir köleler kalabalığı.

İmparator, uyruklarının gücünü alabildiğine tüketiyordu: Nerede bulunuyorsa, Ganj'in suyu da oraya getirilirdi; koşucuları ve postacılar, dağların karını, Keşmir'in, Kabil'in, Semerkand'ın yemişlerini ayağına bırakıyorlardı. Her file 4 ilâ 7 bakıcı ayrılmıştı. İmparator, binlerce kılıç oyuncusu, yığınla güreşçi, köpekli av takımına bakanlar, şahbazlar, vb. besliyordu. Saraylar, mezarlar, camiler yaptırıyordu; kentler kurduruyordu. Ekber, her eyalete (suba), yönetici olarak bir **mansıbdar** yolluyordu; her eyalet de, ilçelere (sarka) bölünmüştü ve başlarında da, biri silahlı birliklerin kumandanı, öteki haznedar olmak üzere, iki **mansıbdar** bulunuyordu. Kentlerin ve limanların ayrı bir yönetimi vardı: Bu yönetimde yer alan **kotual**, güvenliği korumak, suçluları cezalandırmak, fiyatları saptamak, ağırlık ve ölçüleri denetlemek, tembelleri çalışmaya zorlamak, imparatorluk emirnamelerinin yürürlüğünü sağlamakla görevli idi. Her imparatorluk görevlisinin, yüzlerce kâtibi, meşale ve tahtırevan taşıyıcısı, soylu delikanlıları, müzikçileri, her türden köle hizmetçileri vardı. İmparatorluk görevlileri, imparatorun bütün yetkilerine sahiptiler. Görevlerini kiralıyorlardı ya da ücret diye bir **jagir** veriliyordu kendilerine, yani bir köy, ya da bir köy topluluğu; onlar da , kendi mülkiyetlerindeki bir şeymiş gibi yönetiyor bunları ve üzerlerinden de ücretlerini alıyorlardı. Her

eyalette, görevli, yerel giderleri yaptıktan sonra, kalanı imparatora yolluyordu. Gümrükler, ayrıca kiralanıyordu.

Son olarak, her yanda soylu **zemindarlar** vardı: Bunlar, gelirden bir ödeme karşılığında geniş toprakları yönetiyor ve orada tüm yetkileri kullanıyorlardı. İmparator, bu toprağı her an alabilirdi onların elinden; ne var ki, uygulamada, toprak, ömür boyu ya da mirasçılara geçecek biçimde kendilerine terk ediliyordu.

Böylece, her yanda, etkinlikleri üretken olmayan ve alabildiğine tüketen bir insan yığını bulunuyordu. Soylular, görevliler ve *zemindar*lar, ancak düşlerde görülebilecek bir lüks içindeydiler ve yanlarında da bir asalak sürüsünü besliyorlardı. Toplumdan aldıklarının karşılığında da hiçbir şey vermiyorlardı: Ne yol, köprü, su yolu, depo, sulama kanalı gibi kamu hizmetleri, ne ticaret güvenliği, ne de yatırım. Hiçbir şey!

Sermaye birikimi ve yatırımı olanaksızdı. Hiç bir soylu, bir şey biriktirmenin cesaretini duymuyordu; çünkü, biriktirdiğine el konulması korkusu vardı. Soyluların ölümünde, hükümdar, mirasına el koyuyor ve, her aile, bir hiçden yola çıkmak zorunda kalıyordu sonunda. Zengin tacirler için de aynı şey yapılıyordu ve tacir dünyasının her üyesi, borç vermeye zorlanıyor, ama alınan hiçbir zaman verilmiyordu kendisine; elinde şöyle yüklüce bir para olduğuna inanıldığında da vergi biniyordu tepesine. Zanaatçılara gelince... Soylular, kendileri için çalışsınlar diye sopayla zorluyorlardı onları ve normal fiyatın ancak yarısını ödüyorlardı, ya da hiç ödemiyorlardı. Zanaatçılar, âlet ve hammadde satın alabilecek kadar bir para biriktirebiliyorlardı kazandıklarından. Öylesine yoksul idiler ki, dokuyacakları ipliği, ya da tezgâhı bile ödünç alırlardı kimi zaman. Her türlü sermaye birikimi, zanaatçılara yasaklanmıştı; soylulara ve tacirlere de.

Sonuç olarak, her türlü ilerleme olanaksızdı.

Devlet görevlilerinin bildikleri tek şey vardı: Köylülerin sırtına toprak vergisi yüklemek, zanaatçılara vergi salmak, bütün ırmak ve yollardan geçiş parası almak; her türlü satışa, hattâ doğumlara bile vergi koymak. **Her şey vergiye bağlanmıştı.** Kendileri açısından bunları denetlemek güç olduğu için, İmparatorun koyduğundan dört kez daha fazlaydı salınan vergiler. Tacirler ve zanaatçılar, adaletin kapısını çaldıklarında, pahalı armağanlar karşılığında açılırdı kapılar.

Böylece, **ticaret sınırlanmıştı.** Güvensizlik, 4 ilâ 500 kişinin katıldığı kervanlara başvurmayı gerektiriyordu. Uzun mesafeli taşımalar da, fiyatları öylesine yükseltiyordu ki, buğdayın ya da başka herhangi bir malın, büyük bir kentin ticaret çevresi olan 200 ya da 250 kilometrenin ötesinde, yanına yaklaşılmaz oluyordu. Öyle olunca da, uzun mesafelere ticaret, yükte hafif bahada ağır nesneler için mümkün olabiliyordu.

Sanayi, tezgâh aşamasındaydı. Zanaatçılar, ısmarlama üzerine çalışıyorlardı; enten püften araçlarla ve tembel tembel. Ellerinde, daha önceden bir şey imal etmek için yeterli hammadde hiçbir zaman olmuyordu; ve öte yandan, beslenmeleri yetersiz olduğundan güçsüzdüler; karınlarını doyurur doyurmaz da çalışmayı bırakıyorlardı.

Ekonomi, küçük üreticilerin yerel bir ortam için çalıştıkları bir **tarım ekonomisi** idi özellikle.

Ya köylüler?. Onların üretimi ve yaşam düzeyi?

Aslında, devlet ve ordu denilen asalağın bakımı, köylünün sırtındaydı. Köylü, kötü biçimde koşulmuş, öyle olduğu için de yürürken boğulacakmış gibi olan cılız öküzlerin çektiği, tekerleksiz, ağaçtan sabanla sürüyordu tarlasını. Çoğu kez, tahtadan belle ve çapayla çalışıyordu; çünkü, sermayesiz zanaatçıların ürettikleri bir liralık demir, on liralık buğdayın karşılığıydı. Köylünün gübresi pek azdı. Kuzey-batıda sulama kötüydü. Sonra, elindeki toprağa da güvenemiyordu: Çünkü görevli, çoğu kez kovuyordu onu tarlasından; ya kendisine daha çok armağan sunacak birine veriyordu, ya da alıp kendisi ekip biçiyordu. Böylece köylü, tarımı ilerletmeye, göl göletini bakıp onarmaya yüreklendirilmiyordu. 1614'te ödediğinden çok daha fazlasını vergi olarak ödüyordu; kimi zaman elde ettiğinin yarısıydı bu. Kötü besleniyordu: Sadece akşamları yiyordu ve yediği de, içine az-buçuk tereyağla sebze karıştırılmış pirinçli bir şeydi; bütün gün boyunca da, midesindeki kıvranışları dindirmek için kurutulmuş birkaç tahıl tanesiydi çiğnediği. Sırtında pamuktan bir gömlek vardı. Bacasız, penceresiz, çerçöpten örtülü topraktan bir evde barınıyordu; eşya diye de, birkaç toprak testi, iki çarşaftı kullandığı ve, gecenin soğuğuna karşı direnmek için de, evin önünde küçük bir tezek ateşi yakıyordu. Kötü bir hasat ölüm demekti. Her yerde, tarlalarda, yollarda, cesetler, başıboş dolaşan insanlardı gö-

rülen; gözleri çökmüş, dudakları solmuş ve köpüklü, kemikleri derilerini delen, karınları boş bir torba gibi sarkan, ve açlıktan uluyan insanlar. Kadınlar, çocuklarını satıyorlardı; kendilerini köle diye satışa çıkarıyorlardı. Aileler bütün halinde kendilerini zehirliyorlardı; analar evlâtlarını yiyorlardı. Bir ateşin kenarına çömelmiş, kol ve ayak pişirenler görülüyordu.

İnsan eti, pazarda satılır olmuştu özetle.

EKBER'İN REFORMLARI

Ekber, hem maliyeyi, hem de bu durumu düzeltmeye kalktı. İlk yapabileceği şey şuydu: Çiftlik ve *jagir*lerin yerine bir miktar para vermek; kiralama yerine maaş bağlamak, çiftlik kiracısı ya da vassalin yerine devlet görevlisi koymak. Hind'in birçok yerinde, **yeni bir vergi sistemi** uygulamaya başladı. İlke olarak, sadece toprak vergisini saklı tutuyordu. Ekim alanı ölçüldü. Darı, buğday, indigo, pamuk ekiminde, her toprak birimi için, ortalama ürün miktarı hesaplandı. Çiftçi, yaptığı tarımın çerçevesine göre, belli bir miktar ödeyecekti her yıl. Devlet ve çiftçi için kimi olasılıklar da öngörülüyordu: Bütün ürün üzerinden üçte birini devlet alacaktı; çiftçinin zorunlu giderleri, tohumluğu ve kendini geçindirmesi için gerekli miktar da hesaplandı; geri kalan, köylünün yaşam biçimini düzeltmek, ya da kötü bir mevsim için ihtiyat payı olarak ayrıldı. Ne var ki, Ekber, iktisadî yaşamın da bağlı olduğu siyasal ve sosyal örgütlenişin temellerinde bir değişiklik yapmayı düşünmedi bile. Yakınmaları dinledi, rüşvetin üzerine yürüdü; ancak, uzak eyaletlerdeki görevliler, gözetiminden yakalarını kurtarabiliyorlardı.

Ekber, toprak vergisindeki reformla yetinmedi.

Köylü, din ve mistik edebiyatın dışında düşünülemezdi; cahil köylüler, kendi dillerinde yazılan bu mistik edebiyatı, akşamları, heyecanla okuyorlardı. Gerçekten Ekber, Hindulara yaklaşmak, devletini bir tür «ulusallaştırmak» zorunluluğunun farkına vardı. 1562'de, bir Hindu prensesiyle, Amber racasının kızıyla evlenmişti. Böylece, müslümanların olduğu kadar, Hinduların da padişahı olma niyetini açığa vurmuş oluyordu. 1563'te, Hinduların yaptıkları hac ziyaretlerine konmuş vergileri kaldırdı; 1564'te, onların dinsel bakımdan aşağılanmalarının işareti olan

bir başka vergiye, cizyeye son verdi. Hinduları, dinlerini uygulamakta serbest bıraktı; örflerini, Hindu düşünce biçimlerini destekledi ve eski Hint'edebiyatı hakkında bilgi edindi. Sanskrit edebiyatını Farsçaya çevirtti; Hindu şiiri, dine sıkı sıkıya bağlı olduğundan, edebiyatta gerçek bir rönesans oldu. 1574'ten 1614'e kadar bir Brahman, **Tulsidas,** *Ramayana*'yı yeniden yazdı. Kendisi kurtarıcı, eşi Sita da kadınlığın simgesi olan -insan bedenine bürünmüş- Tanrı Rama'nın destanıydı eser. Bu kitapta, Hindu dini, Hıristiyanlığa o denli yaklaşıyordu ki, Rama'nın yerine İsa'nın adını koymak yeterdi ve eserdeki çoğu uzun dualar, bir hıristiyanın da dua kitabında pekâlâ yer alabilirdi. Hindular, bu poemi okumakla, bir kutsal gölün sularında yıkanmış gibi, günahlarından arındıkları inancındaydılar. «Bu poem, Kuzey Hint'teki Hindular için, Kutsal Kitab'ın Britanya'daki sıradan hıristiyanlara olduğundan çok daha fazla bir anlam taşır».

Hinduizmde bir **rönesans** oldu.

Bir başka büyük girişimi, **din yolunda attığı adımlardı.**

Gerçekten, Ekber, 1574 yılına değin, tam bir Sünnî müslümandı. Sonra, Tanrıya inancını ve ibadetini sürdürmekle beraber, gitgide kuşkucu bir hale geldi. Ne var ki, çeşitli inançların yer aldığı bir ülkede rahat değildi. Gerçek neresidir, bilemiyordu. Bununla beraber, sorunu çözebileceğine inanıyordu. «Hükümdarlık, Tanrıdan gelen bir ışıktır»; Ekber, kendisinin Tanrının bir yansıması olduğuna içtenlikle inanıyordu. 1575'te, bir «ibadet evi» yaptırdı; burada çoğu zaman kendi başkanlığında, Tanrı ile ilgili sorunlar üstüne uzun tartışmalar yapılıyordu; 1578 yılından başlayarak, Hindular ve hıristiyanlar da kabul edildi bu tartışmalara. 1578'de, Goa'daki Portekizlilerden, misyonerler gönderilmesini istedi. Kendisine üç Cizvit yollandı ve Ekber, hemen hemen şu sağlam kanıya vardı ki, dünyanın en yetkin dini Hıristiyanlıktır. Ne var ki, çok geçmedi, üçübirlik dogması ve çok evlilikten vazgeçmek yükümlülüğü yüzünden, hıristiyan tekelciliğinden tiksindi.

Bir **evrensel din eğilimi** içine giriyordu gitgide; her dinin en iyi yanları alınacak ve imparatorluğundaki tüm inançlar tek bir inançta birleştirilecekti. 1579 Haziranı sonlarında, Fetpur-Sikri'deki büyük camide vaizin yerine geçti, duasını yaptı ve sonunu «Allahü Ekber» diye bitirdi; tanrısal öze katıldığını ilân etmiş oluyordu böylece. 1579 Eylülünde, yanılmazlığı konusunda ferman çıkardı: Kendi dinsel görüşü, ulemayı ve bütün halkı bağlıyordu; karşı koymak, bu dünyadaki malları yitirmek ve öte dünyada da lânetlenmekle sonuçlanacaktı. İmparator, kendine

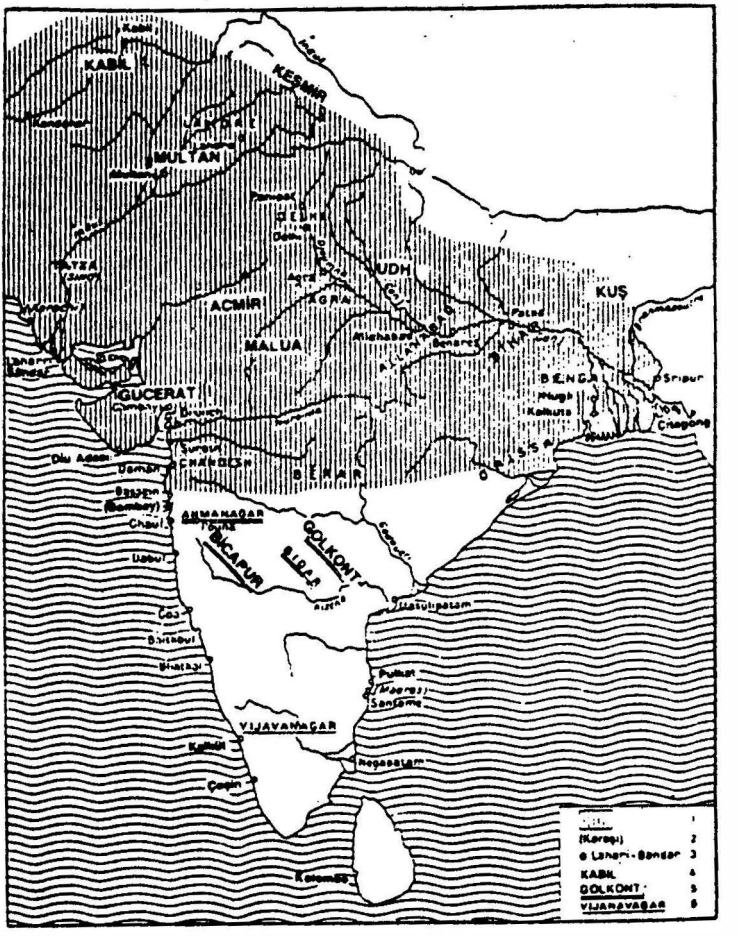

67. – Ekber'in ölümünde Hindistan.

özgü bir bağışlaması olan, bir Tanrı naibi idi. Ekber, panteizme boyanmış, Güneşe tapınmayı, Ateşi kutsamayı, yığınla Hindu, Caini, Parsî törenlerini içine alan birtektanrıcılık dayatıyordu. 1587'de, nasıl tek bir Tanrı varsa, bir erkeğin de tek bir karısı olması gerektiğini ilân etti. Aslında, bütün dinlere izin verilmiş oluyordu. 1593'te, İmparator, bir genel hoşgörü fermanı yayınladı. Böylece, Ekber'in dini, bir yeni inanç olmaktan çok, İmparatorluğun dinsel düzeni ile ilgiliydi. İmparatorun kendisi de, 1590 ve 1594 yılları arasında Goa'dan, yeniden misyonerler getirtti. Portekizlilerden topçu takımı istemiş olması da mümkündür. Ne var ki, müslümanlara zulmedildi: Muhammed adını taşıyan çocuklar adlarını değiştirmek zorunda kaldılar; bir Hindu kadın bir müslümanla evlenemeyecekti; şeyhler köle olarak satıldılar; saray halkı ve görevliler, sözde de kalmış olsa, yeni dini kabul ettiler: İmparatorun resmini taşıyor ve «Allahü Ekber» diye selâmlıyorlardı birbirlerini. Başka yerlerde, yeni dine katılanlar pek az oldu.

Neye vardı işin sonu?

Şuraya: Bu karma inanç, Ekber'le birlikte kayboldu ve Hind'in bütün halklarını tek bir ulusta birleştirip kaynaştırma yolundaki bu büyük girişimden, sonunda hiçbir şey kalmadı ortada.

MOĞOL HANEDANININ ÇÖKÜŞÜ. HİNDU TEPKİSİ

Ekber'in İmparatorluğu, hoşgörüye, Hindularla anlaşmaya, -daha sonra İngilizlerin de uygulayacağı sisteme benzeyen- paylı toprak vergisi sistemine, kamu hizmetlerinin memurlaştırılması gibi modern devlete giden bir eğilime dayanıyordu. Kendisinden sonra gelenler, **Cihangir** (1605-1627), **Şah Cihan** (1628-1657), **Evrengzib** (1659-1707), onun politikasını anlamadılar ve her şeyi bozdular. Cihangir, kendini içkiye vurmuştu; gençliğinde ciddî bir asker olan Şah Cihan da, bir tarihten sonra zevke ve sefaya daldı; Evrengzib, perhizin bitirip tükettiği sofunun biriydi, kötüye gidişi düzeltebilecek yetenekte değildi. Hükümdarlar, uyruklarının her gün yakınmalarını dinlemek ve adaleti hemen yerine getirmek konusunda Ekber'in koyduğu âdeti terkettiler. Toprakların gerçek durumu hakkında bir şey bilemez duruma düştüler ve görevlileri daha az yakından denetler oldular. Görevlilerin hizmetine karşılık *jagir* usulüne, dahası çiftlik sistemine döndüler. Ekber'in toprak vergisinde yaptığı reformla koyduğu -bir bakıma çiftçi yararına da olan- kurallar-

dan da vazgeçtiler. Öte yandan, paraya olan gereksinme yüzünden, İmparator, görevleri de satmaya başladı; ve yöneticilik, babadan oğula geçer oldu git gide, ve yöneticiler de, eyaletlerinde, kendi küçük krallıklarındaymışçasına hareket etmeye başladılar. Tropikal Hint'te Moğollar gerileme içindeydiler: Lüks, sarhoşluk, uçkuruna düşkünlük başlamıştı; Babür, otuz yıl süren sefer yaşamında, karşısına çıkan ırmakları yüzerek geçiyordu; oysa, Evrengzib'in çevresindeki soylular, ince muslinden gömlek giyip, bir yerden bir yere tahtırevanla gidiyorlardı. Vergiler de, git gide daha ağır hale geliyordu köylüler için; köylüler, boğazlarından keserken, kötü hasat olasılığı amacıyla bir şey de alıkoyamaz oluyorlardı. Doğaldır ki, sonu felâketle bitiyordu bunun. Hazine, kendi gereksinmesi için, onları, ürünlerini daha hasat zamanında, yani düşük fiyatla satmaya zorluyordu. Kentlerde, aslında, köylülerin zararına elde edilmiş şaşırtıcı bir ucuzluk başlamıştı. Ezilen ve yoksulluğa düşen köylüler, iş bulmak için köylerini terkediyorlardı.

Tarımdaki çöküşe sanayideki çöküş eşlik etti. Sık sık gelen açlık, zanaatçıları öldürdü. Koromandel dokumacıları, 1646'da açlıktan öldüler. Racputana, 1647'de hemen hemen boşaldı. Ne var ki, en korkunç açlıklar, 1630 ve 1650 yıllarındaki açlıklar oldu: 1630 yılında dokumacıların ve kumaşları ağartan işçilerin çoğu Masulipatam'da öldüler. 1634'te, tarımda durum az-buçuk düzeldiği halde, ticaret, pamukluların pek yüksek fiyatı yüzünden felç halindeydi: Çocuklara iplik eğirmek öğretilememişti henüz. 1632'de Gucerat'ta, pamukluların niteliği 1629'dakinden aşağıydı; mesleğinin erbabı işçiler öldüğü için, yerlerine onlar kadar hünerlisi geçememişti. 1653'te, Dekkan, büyük açlıktan önceki durumunu henüz elde edememişti.

Hint, yoksullaşmıştı özetle.

Öte yandan, Moğol hanedanı, Hindulardan koptu. Başlarda, Hindu soylular, Sarayda büyük hizmetlere alınıyorlardı; git gide uygalanmaz oldu bu. Sofu Evrengzib, Sünniliği, giderek bağnazlığı yüzünden, Hindulara zulmetmeye başladı. Tapınakları, okulları yakılmaya başlandı; üstelik, cizye yeniden kondu. Bütün bunlar, bir **Hindu tepkisini** başlattı: Önce Mahratlar başkaldırdı, onu Sikhlerin ayaklanışı izledi.

Mahratlar, Goa ile Godaveri arasında yaşayan bir halktı. Bu kısa boylu dinç insanlar, hafif süvarilikte büyük hüner gösteriyorlardı. Müslüman hükümdarlar, onları kullanıyorlar ve şefleri önemli mevkilere geliyorlardı. İşte o görevlilerden birinin oğlu olan **Sivaji** (1627-1680), müslümanlara karşı bu Hindu halkın başkaldırısında öncülük etti. Mahratların şefleri, kastların sonuncu katmanı olan ve yukarı kastlara hizmetle yükümlü Sudralardan geliyorlardı. Mahratlar, kasta önem veriyorlar mıydı? Hareketleri, Hinduları kastların zulmünden kurtarıp, onları bir ulus halinde birleştirme amacını güdüyor muydu? Bu soruların yanıtını bir yana bırakarak söyleyelim: Mahratların, Hindu köylüleri arasında büyük saygınlıkları vardı; onlara, ulusal kahramanlar ve müslümanların istilasına karşı Hinduları savunan insanlar olarak bakıyorlar; düşmanın hareketlerinden haberdar edip donatıyorlardı. Evrengzib, onlara karşı tam yirmi altı yıl savaştı; baş edemedi. Bütün Dekkan Hinduları, Mahratlardan yana olmuştu.

Hareket, Hindularda **ulusal uyanışı** başlatmıştı.

Müslümanlara karşı bir başka Hindu tepkisi, kuzey-batıda **Sikhlerin hareketi** oldu. Hareket, Hinduizmin yeni bir yorumundan doğmuştu. Gerçekten İslâm, XV. yüzyılla XVI. yüzyılın başlarında, Hinduizmin tektanrıcı eski bir eğilimini uyandırmıştı; sonuçta, çoktanrıcılık, putataparlık reddediliyor, rahiplerin egemenliğine son verilmek isteniyor, kasta karşı çıkılıyor, ibadetin dünyadaki görevlerle uzlaşır olduğu savunuluyordu. Bu ideolojinin palazlanmasında Gorakh'la **Kabir**'in büyük rolü oldu.

Bu gelişmeler, **Nanak** (1469-1539)'ın evrensel din görüşüne yol açar: Kur'anla Şastralardan yola çıkan Nanak, aslında Hinduizmin temel kavramlarını sürdürmekle beraber, kastlara karşı çıkar, inananların eşitliğini savunur.

Hint'te bir devrimdir yaptığı gerçekten.

Bu ideoloji, bir yerde Sikhlerin örgütlenişinde de rol oynayacaktır. Ne var ki, Cihangir'le, müslümanların Sikhlere karşı zulmü başladı; Evrengzib zamanında daha da azgınlaştı zulüm. Müslümanlara karşı haraketin başına **Gobind Singh** geçti bu kez. Hindulardan, tam yükseliş içinde yeni bir halk yaratmak istiyordu. Kendine inananlardan bir ordu kurdu. 1695 yılından başlayarak, bir Sikh krallığı kurma yolunda, Evrengzib'e karşı sonuna değin savaştı. Yenilmişleri uyuşukluktan kurtarıp, insan olmanın onurunu kazandırdı onlara ve özgürlük duygusunu aşıladı.

Evrengzib, 4 Mart 1707'de, 89 yaşında ve hükümdarlığının ellinci yılında öldüğünde, Hindu ulusu uyanmıştı. İslâm dininin ve Moğol devlet örneğinin döllediği, ama asıl önemlisi, sömürülen Hindu emekçilerinin uyarıp harekete geçirdiği Hinduizm, İslâmın önüne dikilmeye başlıyordu.

III

HİNDU DÜNYASI VE AVRUPA

Her şeyden önce, Asya dünyasını hıristiyanlaştırmak ve müslümanların elinden ticaret üstünlüğünü çekip almak amacıyla hareket eden Portekizliler, Hindistan'ı fethetmek kaygısına düşmediler; amaçlarına ulaşmak için, kıyılarda iyi seçilmiş noktalarda üsler yetiyordu onlara. Böylece, bir liman ve adacıklar zinciri oldu İmparatorlukları. Baştan aşağıya kıtaya bağlı Hint hükümdarlıkları, Portekiz donanmaları ile, Avrupa istihkâm ve topçularına karşı güçsüzdü. Bunun sonucu olarak da, Hint dünyası bölüşüldü: Kara, Moğollarla Hindulara bırakıldı; denizler de Avrupalılara.

HİNT OKYANUSU VE PORTEKİZ İMPARATORLUĞU

Vasco de Gama, 1498 yılında Koşin'e vardığında, Hint Okyanusunda ticaret alabildiğine örgütlenmişti ve, 1715 yılına değin aralarında yer değiştiren Avrupalılar, XV. yüzyıl tacirlerinin yerini almaktan başka bir şey yapmadılar; bunu gerçekleştirdikten sonra da, temelde hissedilir bir değişikliğe gitmeden, birbirlerine devrettiler nöbeti. Deniz ticareti, Arap ve İranlı olmak üzere müslümanların elindeydi; gemilerin çoğu onlarındı ve kara ticaretinin hatırı sayılır bölümüne de onlar egemendi. Onları, Gucerat Parsîleri ile Koromandel Şettileri, sonra da Çinliler ve Japonlar izliyordu. Ticaret, iki aşamada yapılıyordu: Üstünde en önemli liman olarak Kalikut'un bulunduğu Malabar Hint kıyıları ile Malakka. Malakka kenti ve sultanlığı bir müslüman eseriydi ve, Hint Okyanusu ile Çin denizleri arasındaki tüm ticaretin de deposu durumundaydı. Araplar, İranlılar, Parsîler ve Şettiler, Çinliler ve Japonlarla orada gelip buluşuyorlardı; Çinliler ve Japonlar ise, Malakka boğazını geçmezlerdi pek. Herkes değiş tokuşunu orada yapardı. Uzak-Doğu'nun ürünleri, daha sonra Kalikut'ta ve komşu limanlarda toplanmaya başladı; ve bütün bunlar, Kızıl Deniz ve İran Körfezi yolu ile, Akdeniz İslâm dünyasına ve Avrupa'ya dağılıyordu ve oralardan da başka şeyler alıp getiriliyordu.

Bir limanda yerleşmek için, tacirler, ülkenin yetkilileriyle anlaşmak zorundaydılar. Yönetimden izin alınca da, belli ulusun insanları, başlarında kendi uluslarından bir yönetici, kendi örf ve kanunlarına göre yönetiliyorlardı. Kurdukları tezgâh, bir ayrıcalıktan da yararlanıyordu. Tacirler, kendilerini daha da güvence altına almak için, tezgâhtan kaleye geçiyorlardı. Ne var ki, Hint'te ve Malakka yarımadasında, müslüman tacirler tezgâh kurmakla yetindiler; daha az uygar olan Doğu Afrika kıyılarında ise kaleler kurmuşlardı. Çeşitli nedenlerden dolayı limanlarda fazla kalınmıyordu; ticaretin takvimini de Musonlar düzenliyordu. Müslüman tacirlerle, Parsîler, Şettiler ve Çinliler, deneyimliydiler: Alış-verişin kanunlarını biliyorlardı, anlaşmalar ve tekeller uyguluyorlar, sigortaya başvuruyorlardı. Bunalım ve iflâslar olağandı, krediden yararlanıyorlardı; faiz de sigortalanıyordu. Kıyılarda, deniz yoluyla taşımayı kolaylaştırmak amacıyla, büyük pazarlar kurulmuştu.

Portekizliler geldiğinde, Hint Okyanusunda ticaretin durumu buydu.

68. – Portekizliler Hindistan'da.

Portekizliler, bu temel koşullarda hemen hiçbir değişiklik yapmadılar. Sadece, ticaretin kimi dallarını kendi tekellerine aldılar; öteki dalları ise, müslüman tacirleri kovmayıp sömürebilmek için, çeki düzene soktular. Topçuluktaki üstünlükleri sayesinde, müslüman gemilerini ele geçirip, içindekileri açıkça kesip doğrayarak, çevreye dehşet saldılar. Kurallar koydular: Portekiz gemilerinin dışındakilere, Hint'le Afrika'nın doğu kıyıları ya da Çin'le Japonya arasında ticaret yasaklanmıştı; yasağa uymayan yokedilecekti. Portekizliler, ayrıca deniz üslerini ele geçirdiler: Malabar kıyılarında, 1510'da, Koşin'le -İmparatorluklarına merkez yaptıkları- Goa'yı aldılar; 1511'de de, Albukerk, Malakka'yı aldı. Sonra da, büyük ticaret bölgelerinin mahreçleri olan «kilit» noktalara sıra geldi: Albukerk, 1515'te, İran Körfezinde Hürmüz'e el koydu, onu başkaları izledi. Gerçi, Aden'i sonuna değin ellerinde tutamadılar; ancak, Bab-el-Mandeb boğazının çıkışındaki deniz yollarını yine de denetim altında tuttular. Sömürecekleri bir ticaret gördükleri her yana küçük kaleler serpiştirdiler. Afrika'nın doğu kıyılarında Arapların yerine geçtiler; Molük adalarında, Baharat adalarında da aynı şeyi yaptılar. Son olarak, Ganj ağzında, Çin'de Macao'da ve Japonya'da ticaret tezgâhları kurmakla yetindiler. Portekizlilerin vassalleri oldu: Kimi, para olarak yıllık bir vergi ödüyordu; kimi de, mal olarak ödemesini yapıyordu. Ayrıca, çeşitli yasaklar dayattılar vassallerine: Savaş gemileri olmayacaktı, Portekizlilerin hasmı gemiler limanlara giremeyecekti, Portekizliler de gümrükten bağışık tutulacaklardı; 1534 tarihli bir andlaşma ile, Gucerat'ın elinden gemi yapımı hakkı alındı. Ne var ki, Portekizliler, bu senyörlük ve ticaret egemenliği ile yetindiler; öteki vassalleri olan racalarla sultanları, uyruklarını yönetmekte serbest bıraktılar. Sadece, kendilerinin olan yerlerde, örneğin Goa'da, Koşin'de, Malakka'da tek başlarına hareket ettiler. Goa'da, bir kral naibi, Yüksek Mahkeme ve Piskoposluk vardı; başka yerlerde kaptan yöneticiler. Toplum, köleci idi oralarda ve Brezilya'dakine benziyordu. Böylece, Portekiz İmparatorluğu, Umut Burnu ile İran Körfezi arasında 7 ilâ 8.000 kilometre ve Afrika kıyılarında Molük adalarına kadar da 11.000 kilometrelik bir alan üzerinde yayıldı.

Kara İmparatorlukları da bu duruma göre kendilerini ayarladılar.

Portekiz geleneğine göre, İmparatorluk, Tacın geniş bir ticaret işletmesiydi. Kral, krallığının en büyük taciriydi ve, baharat, boyama maddeleri ve ilâçlar üzerinde tekel kurmuştu; lâstik, koku ve değerli taşlar ticareti serbestti. Kral, Lizbon'da, rıhtım üzerinde, kendi sarayının yanında, hem yönetim hem de depo olarak kullanılacak bir merkez, Casa da İndia'yı kurdu. Hint'ten getirilen bütün ürünleri orası satıyordu; fiyatları istediği gibi saptıyordu. 1494 yılında Anvers'te açılan bir şube, Portekiz'le Kuzey Avrupa ve Orta Avrupa arasında aracılık yapmaya başladı. Buna karşılık, Casa da İndia, Anvers'te, Hint Okyanusundaki donanmalarının gereksinmesi için, top, silah, bakır, yelken, kumaş ve hırdavat satın alıyordu.

Hint Okyanusuna giden kafilede, kralın kendi gemileri vardı. Ancak, ticaretini etkin kılabilmek için yeterli sermayeye sahip olmadığından, Hint Okyanusuyla ticaret yapmaları için İtalyan ve Alman tacirlerine de izin verdi; Portekiz armatörleri, amiral ve kaptanlarına, daha doğrusu herkese bu hak tanındı. Bütün bu kişiler, satıştan %25'ini krala ödüyorlardı.

Kazançlar korkunçtu.

Büyük güçlük, Hint'te baharat alımındaydı. Hinduların, Avrupa mallarına rağbetleri pek azdı; hükümdarlar ve senyörlerin istedikleri altın, Hindularınki de -günlük ticaretleri için- gümüş ve bakır paraydı. Hindistan, değerli maden üretmiyordu; ancak, Avrupa'yı, Kuzey Avrupa'yı, Osmanlı İmparatorluğunu ve İran'ı içine alan o dev para ekonomisi bölgesinin bir parçasıydı. Hint, altın ve gümüş olarak, işte bu bütünün paralarını çekmeye başladı. XVI. yüzyılın ilk otuzlu döneminde, Avrupa'nın Doğu'ya doğru, her yıl 1750 kilo altın ya da 20.500 kilo gümüş gönderdiği tahmin ediliyor. Anadolu'ya ya da Mısır'a para, ve değerli madenlerin büyük bir bölümü de, Hind'e geçip dağılıyordu. Portekizliler de, Hint ticareti için değerli maden yokluğu pek çekmiyorlardı; bunun için, başta Afrika ile Gine altını kullanıyorlardı. 1519'da, Portekiz kralının adı, Venedik'te «altın kralı» idi. Ne var ki, bu altınların bir bölümü, Anvers'ten gümüş, bakır, buğday, top, Sicilya'dan buğday, Milano'dan silah, Portekizlilerin Magrip'teki istihkâmlarının desteklenmesi amacıyla

Endülüs'ten çeşitli nesnelerin alımında kullanılıyordu.

Daha fazla da yoktu.

Böyle olduğu için de, Portekiz hükümeti, Umut Burnu yoluyla Hind'e pek az değerli maden gönderilmesine karar verdi. Onun yerine, öteki madenlere ağırlık verildi. Ayrıca Portekiz, XVI. yüzyılın ilk yıllarından başlayarak, Hint'le ticaretinde, bir ölçüde poliçe ve bonoya da yer verdi. Böylece, Portekiz ekonomisinden değerli maden sağılması önlenmiş oldu. Portekizliler, başka yerlerden de Hind'e altın akıttılar: Müslümanların elinden aldıkları Doğu Afrika altınını, tâ Japonya'ya değin Uzak-Doğu altınını.

Bununla, Hindu ekonomisi de bir ölçüde yenileniyordu.

Portekiz İmparatorluğu, 1545-1552 yılları arasında, -dünya çapında olduğu sanılan- bir iktisadî bunalım la sarsıldı. Bu bunalımın belirtileri her yanda görülüyordu: Anvers'te, Londra'da, Lizbon'da, Brezilya'da, Hürmüz'de, Malakka'da, Macao'da. Anvers'e giden Portekiz gemilerinin sayısı azaldı; Hürmüz ve Malakka gümrüklerinin geliri düştü. Bunun bir nedeni, Güney Amerika'da Potosi'den gelen İspanyol gümüşü dolayısıyla, altının uğradığı bunalımsa, bir başka nedeni, İslâmın Portekizlilere karşı başlattığı tepkiydi: Osmanlıların 1546'da giriştikleri yeni saldırı, her şeye karşın Portekiz'e pahalıya mal oluyordu; Magriplilerin saldırısının sonuçlarını ise daha önce gördük.

Bütün bunlar, Portekiz İmparatorluğunun iktisadî yapısında büyük değişikliklere yol açtı.

Öte yandan, Fransız ve İngiliz rekabeti de artmaya başlamıştı. Ekber, Moğol İmparatorluğuna kararlılık getirdikten sonra, Çin'e ve İran'a doğru, baharatın kara yolundan gönderilmesini desteklemişti; Malabar karabiberinin büyük bir bölümü de Orta Asya'ya doğru çevrilmişti. Bütün bu nedenlerle, baharat, Portekizlilere pahalıya gelir olmuştu. 1595 yılından sonra ve **Hollandalıların gelişiyle,** Portekiz İmparatorluğundaki çöküş tartışılmaz hale geldi.

HİNT OKYANUSU VE HOLLANDALILAR

XVII. yüzyılda, Hollandalılar, Hint Okyanusunda yükselen bir güç olarak, Portekizlilerin yerine geçtiler. 1594'te, II. Philip-

pe, Lizbon limanını, Hollandalılara ve İngilizlere kapamıştı. Karar, pek iyi uygulanmadı gerçi; ancak, zaman zaman bu iki ulusun gemileri tutuklandı, mallarına da el kondu. Özellikle Hollanda ekonomisini sarsacak tam bir kesintinin gerçekleşmesi korkusu, İngilizlerle Hollandalıları, Hint Okyanusu ile doğrudan ilişkilerde birleşmeye götürdü. Gerekli bilgileri, Goa'da beş yıl kaldıktan sonra 1592'de Hollanda'ya dönen Van Linshoten getirmişti; bir de, Lizbon'da gizli bir görevde kalmış Cornelis Houtman. 23 Haziran 1596'da, dört Hollanda gemisi, Cava'nın kuzeyinde, bir müslüman sultanlığı olan Bantan'a varıyordu.

Koşullar da elverişliydi Hollandalılar için: Portekizlilerin elinde kala kala birkaç kale kalmıştı ve müslüman sultanlıklarla da sürekli savaş halindeydiler; bu sultanlıklar ise, aynı zamanda baharat taciriydiler ve başka tacirleri de kabul edebilecek durumdaydılar. Öte yandan, Hollandalıların ilerleyişine köstek olabilecek kadar büyük yerli imparatorluklar yoktu. Cava, Sumatra ve Borneo çevresindeki bir yığın boğaza egemen olmaya çabalayan sultanlıklar kalmıştı yalnız.Bütün bu sultanlıklar, birbirlerine karşı olsun, Portekizlilere karşı olsun –aralıksız yürüttükleri– savaşlardan bitkin düşmüşlerdi.

Hollandalılar, 1598 yılından başlayarak, Banda adalarında, çevredeki birçok yerde ticaret tezgâhları kurdular. Zırhlı başlıklar, zırhlar, cam eşya, kadife, Nuremberg'in tahta oyuncaklarını getiriyorlardı; pek rağbetteydi bütün bunlar. Oralardan da, karabiber, karanfil ve ceviz götürüyorlardı Avrupa'ya. Ne var ki, Hollanda kumpanyaları rekabet halindeydiler birbirleriyle. Baharat fiyatları adalarda yükselip duruyordu; Amsterdam'da pazar, doymuşluk noktasına varma tehlikesi karşısındaydı. Bütün bunların sonucu olarak, 1602'de, **Doğu Hint Hollanda Kumpanyası** kuruldu.

Ne var ki Hollandalılar, Portekizlilerle uyuşmazlığa düştüler aynı zamanda. 1605'te, Hollanda Kumpanyası, kimi kaleleri ele geçirdi; bir baharat ülkesiyle yaptıkları andlaşmayı da yenilediler. İşte bu vesileyledir ki, **Hugo Grotius** (1583-1645) ünlü kitabı *De Jure Praedae* (Ganimet Hukuku Üstüne)'yi yazdı: *Mare Liberum* (Serbest Deniz)'u bundan çıkarıp, 1609'da yayınlayacaktır. Ona göre, denizlerin özgürlüğü, serbest ticaret, insanın

doğal ve zamanaşımına uğramaz haklarındandı, giderek ulusların kanunları arasındaydı; böyle olduğu için de, Portekizlilerin, baharat adalarıyla ticaretten Hollandalıları uzaklaştırmak istemelerinin hiçbir dayanağı yoktu. Bu kitap, modern uluslararası hukukun temel eserlerinden biri olmuştur; bu hukukun, bir bölümüyle, Avrupalıların denizaşırı halklarla temasından doğmuş olduğunu da belirtelim.

Doğu Hint İngiliz Kumpanyası ise 1600'de kurulmuştu ve Hollanda Kumpanyasının sermayesinin sekizde biri kadar bir sermayesi vardı; öyle olduğu için de, İngilizler, her yerde Hollandalıların arkasından gittiler. Hollandalılar, Avrupa ticaretini kabul ettirdiklerinde, İngilizler, onların hemen yakınına yerleşiyorlardı. Her iki Kumpanyanın adamları el ele idiler. Hükümetler 1613'te, 1615 ve 1619'da görüşmeler yaptılar. Hollandalılar, tekel kurmak istiyorlardı; İngilizler protesto ettiler: Ne oluyordu *mare liberum* ilkesi? Hollandalıların yanıtı şu oldu: Ticaret, andlaşmalardan ve sözleşmelerden önce serbesttir, sonra değil; çünkü, andlaşma ve sözleşmelere saygı da uluslararası hukukun ilkelerindendir. Öyle diyorlardı: Amboine'la, Ternat'yla, Bantam'la sözleşmeleri önce biz yaptık. Böylece, Yerlilerin, size baharat vererek bu andlaşmalara aykırı davranma hakları yoktur ve sizlerin de, onları böylesi aykırılıklara itme hakkınız olmaz. Öte yandan, yığınla giderimiz oldu, bir temel attık; bundan yararlanmamamız ahlâka da sığmaz.

Her iki Kumpanyanın bir kartel oluşturmasına kalkıldı. Ne var ki, Hollanda sömürgecileri bunu kabul etmediler; 1619 ve 1623'te İngiliz donanmasını batırdılar ve sekiz İngilizi de, Amboine'daki Hollanda kalesini, Japon ücretli askerlerin yardımıyla Hollandalılardan almayı istemekle suçlayıp ölüme mahkûm ettiler.

«Amboine kırımı» diye adlandırılır bu.

Hollanda İmparatorluğu, genel yönetici Coen'in görüşlerine göre gelişti. Coen, İmparatorluğun gönencini, Avrupa-Asya ticareti üzerine kurmak yerine, bir **Asya ticareti** kurmayı öneriyordu; Avrupa-Asya ticareti, bu Asya ticaretinin bir dalı olacaktı. Karşı çıkanlar olduysa da, bu plân uygulandı. Hollandalılar, 1617'de Jacarta limanını ele geçirdiler; orada küçük bir kale ve bir Hollanda kenti meydana getirdiler ve hepsini -Hollanda'nın

69. - XVII. yüzyılda Asya'da Hollandalılar.

eski adı olan- **Batavia** diye adlandırdılar. Arkasından, çevredeki adaları ele geçirdiler: Banda, Amboine ve Molük onların oldu. Sonra, çoğu Portekizlilerden alınan başka yerlere sıra geldi: 1636'da Seylan'da Kolombo'yu, Malabar kıyılarında Negapatam'ı (1642), Malakka'yı (1641), Koşin'i (1662) aldılar. 1652'de Afrika'nın güneyine yerleştiler. Kurdukları bu imparatorluğun dışında, İran'da Büyük Sofi'den, Hint'de Büyük Moğol'dan, Çin İmparatorundan, Japon Şogun'undan, ülkelerinde tacir olarak yerleşmek iznini kopardılar; İsfahan'dan Nagazaki'ye değin yüzlerce ticaret tezgâhı zincirlendi birbirine. İşler daha da gelişti ve Kumpanya, tâ Filipinler'in güneyine değin bütün Endonezya'nın ve Hind'in de bir bölümünün senyörü olup çıktı.

Hollandalılar, Batavia'da -ırkçı olmayan- hıristiyan bir

toplum yarattılar. Kendilerine bağımlı olmayan bütün Asyalılara, özellikle tacirlere karşı pek hoşgörülü ve nazik davrandılar. Çinliler, bir tür ayrıcalıklı idiler. Onların dışında kalanlara ise, olanca vahşilikle davrandılar: Adalardaki halkı kırıp geçirdiler; kalanları borçlandırıp köle haline getirdiler. Hollanda rahipleri, Asya halklarına Calvin'ciliği kabul ettirmekte pek çaba göstermediler; Yerliler ise, tersine, kendilerini yenenlere tepki olsun diye İslâmlığı kabul ettiler. Hindu uygarlığından olan Endonezya, XV. yüzyıl başlarından beri, İslâmlaşma sürecine girmişti. Bununla beraber, adaların içleri Hindu dininden olmayı sürdürdü; kimi yerlerde Hinduizmin de dışında pagancılık ve animizm yaşadı.

Bu müslümanlar, Avrupalılara karşı savaşa giriştiler.

Endonezya'daki müslümanlık da, İslâmın bir Hindu yorumu idi.

ASYA TICARETİ VE AVRUPA

Avrupalıların Asya ticareti üzerindeki etkisi, özellikle Hindu ekonomisine yaptıkları **değerli maden ve para şırıngası** yoluyla derin olmuştur. Bu şırınga, bütün bir XVI. yüzyıl boyunca arttı durdu. Büyük bir bölümü bunun Hind'e gidiyordu. Avrupalılar, birkaç ticaret akımının yerini değiştirdiler; daha önce bulunmayan birkaç başka akım da yarattılar: Hollandalıların Hint'ten Sonda adalarına doğru başlattıkları ticaret, bu sonuncuya bir örnektir. XVII. yüzyıl boyunca, öyle görünüyor ki, Hollandalılar, İngilizler, Fransızlar, daha önce Portekizlilerin ellerinde tuttukları ticareti, bütününe bir artış getirmeden, aralarında paylaştılar. Belki, 1660 yılından sonra arttı bu: Çünkü Bengal, Avrupa'ya ipek yollamaya başladı ve Avrupa'da musline rağbet başladı; ayrıca, güherçile istemi, XIV. Louis'nin savaşlarından dolayı, daha da fazlalaştı. Öyle de olsa, 1701 yılında, Doğu Hint İngiliz Kumpanyasının Asya'da sadece 14 gemisi vardı. Bu gemiler, 75.000 Sterlin tutarında İngiliz malı, 438.000 Sterlin tutarında da yabancı malı taşıyorlardı.

Hiç de fazla değildi bu.

Hint'ten Hind'e ticaret, kumpanyalar için, Asya'dan Avrupa'ya ticaretten çok daha kazanç sağlayıcı oldu. Bunun bir örne-

ği de, Doğu Hint Hollanda Kumpanyasıdır. Hollandalılar, İran'dan Japonya'ya değin arayıp durdukları bütün malları, Batavia'da topluyorlardı; hesaplar da orada merkezîleştirilmişti. 1630 yılından sonra, Hollandalılar, Portekizlilerle İngilizleri silah zoruyla saf dışı edince, Hint'ten Hind'e ticaret, pek ciddî kazançlar bırakmaya başladı. 1613 ile 1654 yılları arasında, ticaretten 101 milyon lira kazanmışlardı; bunun 76 milyonu giderdi, 25 milyonu ise kazançtı. Bu 25 milyondan sadece 9.700.000 lira Avrupa'ya gönderildi; geri kalanı, Asya-içi ticarette kullanılmak üzere yerinde kaldı.

Böylece, metropolün baharat ticaretinden elde ettiği kazanç, orta halli olmuştur. Çoğu kez tekrarlananın tersine, XVII. yüzyılda Pay-Bas'nın zenginliği, Asya ile olan ticaretinden gelmiyordu; onların Avrupa'da ve Amerika'daki deniz taşımacılığından doğmuştur bu zenginlik. Bunu, kuşkusuz XVI. yüzyılın ilk yarısındaki Portekizlileri bir yana bırakmak koşuluyla, bütün öteki Avrupa ülkeleri için de söyleyebiliriz. Avrupa'nın Asya'yla ticareti, Avrupa ekonomisinde az önem taşıdı; ve, Avrupalı ülkelerin kendi içlerinde olsun, kendi aralarında olsun, ağırlıkta bir ürün olarak sadece buğday ticaretinin yol açtığından çok daha az bir hareketlilik getirdi paraya. Avrupalıları zenginleştiren, önce «Avrupa'daki Avrupa» ticareti oldu; onu, Avrupa'nın Amerika ile olan ticareti izledi.

«Hint'ten Hind'e» Avrupa ticaretinin, özellikle Asyalılara yaradığını söyleyebiliriz.

Dışarıdan gelip ticarete ve sanayie sokulan değerli maden ve paranın, zanaatçı ve tarımcı olarak Hindunun yazgısını ne ölçüde değiştirdiğini bulup göstermek güç gerçi. Ancak Hindu, Malezyalı, İranlı büyük tacirlerin, Avrupalılar arasındaki büyük rekabetten yararlandıkları, fiyatları alabildiğine artırıp zenginleştikleri de bir gerçek. Banker ve tacir olarak bu insanlar, Hindu hükümdarlar ve eyalet yöneticileri, gümrüklerden vergi alırken ve, kimi zaman bir ürüne, kimi zaman da ötekine tekel koyarken, Avrupalıların çabalarından büyük yararlar sağlıyorlardı.

HİNDU DÜNYASI VE HIRİSTİYANLAŞTIRMA

Portekizliler, hıristiyanlaştırmak için geldiklerinde, Hindistan hıristiyan değildi. Daha önce, Suriyeli rahiplerin hıristiyan-

laştırdıkları 150.000 dolayında Nesturî vardı. Bunlar, Malabar kıyılarında ve Koromandel'de dağınık haldeydiler. Babil'deki Nesturî patriği, onlara piskoposlar yolluyordu. O uçsuz bucaksız Hindu denizinde kaybolup gitmemek için, onlar da kast oluşturmuşlardı ve hiçbir yayılma gücü de göstermemişlerdi.

Papa VI. Alexandre ile II. Julius, 1493 ve 1506'da yayınladıkları bildirilerle, dünyayı ikiye ayırıp, Hint Okyanusu ile Çin Denizleri üzerindeki egemenliği Portekizlilere bırakınca, piskoposluklar kurma, giderek hıristiyanlaştırma tekeli onların oldu. Goa da, işin yönetimini ele aldı. Portekizliler, büyük çaba harcadılar. Aslında, her ulustan misyonerlerin gelmesine göz yumuyorlardı ve destekliyorlardı onları. Goa'da ve yöresinde, 300.000 kadar hıristiyan Hindu vardı. Asıl yerli kitleye oranla sayılara hep az oldu böyle. Üstelik, sadece Portekizlilerin ellerindeki topraklarda yaşıyorlardı ve hıristiyan olarak düzeyleri de ortadan aşağı idi.

Nedenleri vardı bunun: Portekizliler, İncil'deki, «Onları içeriye girmeye zorla» sözünü kötü yorumlayıp, hıristiyanlaştırmada zora başvuruyorlardı. Sonra, kimi rahiplerin uyguladığı kitle halinde hıristiyanlaştırma, biçimde kalıp, özde Hıristiyanlıktan habersiz bir yığın ortaya çıkarıyordu. Bunların, fırsatı bulduklarında paganlığa yada İslâma dönmelerine şaşmamak gerek. Ayrıca, Portekizliler, Portekizli erkeklerin Hindu kadınlarla evlenmelerini destekliyorlardı. Böylece, aşağı kasttan yığınla kadın, hıristiyan olup, Portekizli erkeklerle evlendiler. Ne var ki, Hıristiyanlık, kast insanları yanında yüksekte bir şey olarak görülüyordu. Son olarak, Portekizliler, hıristiyanlaştırmayı Portekizlileştirmekten ayırmıyorlardı; hıristiyan olmak, dilinden kılığına değin, her şeyiyle Avrupalı olmak demekti.

Bu da, korkutuyordu insanları.

Bu başarısızlığa bakıp, Portekiz kralı III. Jean, 1540' ta, İgnase de Loyola'dan Cizvitler istedi; **François Xavier'nin**, 1542 yılında Goa'ya gelişi bu nedenledir. Girişim, Cizvitlerin eline geçmiş bulunuyordu. İlkelerde, yani zor kullanmada ve kitle halinde hıristiyanlaştırmada hiçbir değişiklik olmasa da, François-Xavier, Hıristiyanlığı yaymada büyük rol oynadı. Onu **Valignani'nin, daha da önemlisi Robert de Nobili'nin** çabaları izledi.

Varılan sonuç, 100 milyon Hinduya karşılık, birkaç yüzbin hıristiyandı.

Aslında bir başarısızlıktı bu.

Böylece İslâm, onu daha da geriden izleyerek, Avrupa, Hindu dünyasını değiştirememişti.

BÖLÜM IV

AVRUPA VE ESKİ DÜNYA: (3)
UZAK-DOĞU VE AVRUPA

XVI ve XVII. yüzyıllarda, Uzak-Doğu'da, Avrupa ile ilişkileri bakımından, iki toplumdaki gelişmeler dikkat çekici: Bunlar da, Çin ve Japon toplumları. Çin, bir içe kapanışı yaşayacaktır bu yüzyıllarda; Japonya ise, yeni sınıfların doğuşu, giderek sınıflar dengesinin değişmesiyle beraber, içinden XIX. yüzyıl Japonya'sının doğacağı tohumların ekilişini.

Önce, her iki toplumun temellerine eğilelim.

I

ÇİN VE JAPONYA

XVI ve XVII. yüzyıllar, Çin'de, **Ming Hanedanının saltanatına** ve 1644'te de onun yerine **Mançu Barbarlarının**, Tsing'lerin geçişine tanık oldu. Çin, bu dönemde, bir köşede, kendi üzerine kapanmış bir halde yaşadı. 1368'de, Moğollardan Yuan hanedanını kovup, onun yerine Ming'leri geçiren başkaldırı, Çin'de, Barbarlara karşı ulusal bir tepkiye yol açmıştı. Millîci hareket, yavaş yavaş yemişlerini vermişti: Çinliler, geçmişlerine, geleneklerine dönmek istiyorlardı; dış dünyaya karşı güvensizlik ve kuşku içindeydiler. Bu eğilim, saray ve harem yaşamının çekiciliğine yakalanmış hükümdarların zayıflığı ile de birleşince, Çin gücünde geri çekiliş başladı. 1431'de, Arabistan kıyılarına ve Hürmüz boğazına son Çin seferi yapıldı; Çinliler, Cava, Sumatra, Seylan, Malabar hükümdarlarından son kez vergi istediler. 1432, 1449, 1452 tarihli fermanlar, Çin sularından çıkmayı yasaklar. 1459'da Çin yelkenlileri son kez görünür Koşin'de. 1453 yılından başlayarak, Çinliler Moğolların işlerine karışmaz olurlar. O tarihten sonra da, bir duvar örerler çevrelerine ve **kendi kendilerine seyretmeye** başlarlar.

O yüzyıllarda Çin'de dikkatimizi ilk çeken, aile oluyor.

ÇİN AİLESİ VE SOSYAL YAPI

Çin'de sosyal yapının temeli, **baba-merkezli bir ailenin** oluşudur. Söz konusu olan da, aynı atadan geldiğine inananların ve aynı adı taşıyanların oluşturdukları **büyük ailelerdir**. Bu aileler, aynı çatı altında yaşayan 30 ilâ 40 kişiyi içeriyordu çoğu kez: Ailenin başı,kardeşleri, yeğenleri, amca, dayı, hala ya da teyze çocukları, eşi, hısımlarının eşleri, onların çocukları, nikâhsız karıları, dinsel ayine katılan ve öyle olduğu için de aileden sayılan hizmetçiler ve köleler. Daha kalabalık aileler de vardı; yüzlerce insandan oluşan, kimi zaman 1500, 1800, hattâ daha fazla insanı içine alan aileler. Bunların hepsi de aynı yerde ya da aynı ilçede otururlardı. Bu aileler, «filân atanın tapınağı» diye genel bir ad taşırlardı. Böylece, bu insanlar, kan ve hısımlık yoluyla belli bir ataya bağlanan ve kendini atalar kültüne adamış kişilerdi. Aile, baba sevgisi üzerine kuruluydu; aynı zamanda toplumun belirgin özelliklerinden biri de bu olmuştu.

Çinlilerin -o pek bulanık- inançlarına göre, insanın birçok ruhu vardı. Bunlardan ikisi bizi özellikle ilgilendiriyor. Bir «yüce ruh», Cehennemden geçiyor ve belli bir insanın bedeninde ortaya çıkabiliyordu; ölülerin dirilmesi pek doğaldı. Ancak, bir de «aşağı ruh» vardı ki, cesetle beraber yeryüzünde kalıyordu: Bu ruh, cesetten ayrılabiliyor, görünmez biçimde havaya karışıyor, eve ya da dolaylarına sinebiliyordu; böylece, ne ki olup bitiyor, görebiliyor, evlâtlarının yapıp ettiklerini izleyebiliyordu. Bu ruh, yaşayanların varlığına katılıyordu. Mutlu bir biçimde yaşayabilmesi için de, onların sevgi ve saygısına, onların sungusuna gereksinmesi vardı. Evlâtlarını alabildiğine aydınlatıyor ve yardım ediyordu onlara. Ancak, hastalıklar ve felâketlerle belini de bükebilirdi onların. Gerçekten, bu ruh, yaşayanlardan daha güçlüydü; çünkü, bedensel bağlardan sıyrılmıştı ve adını aileye vermiş olan ataya herkesten daha yakındı. Oysa, yaşam kutsal bir ilkedir; insanlara Gökten verilmiş ve atalar da evlâtlarına geçirmişlerdir onu. Atalar, kökenlerine ne denli yakınsalar, bu ilkeyle de o denli doludurlar; ne denli eskiyseler, o denli de güçlü, bilge ve yetkindirler. Atalara öykünmek, onlara saygı duymak, onlarla uzlaşma içinde olmak, akla uygundur bu bakımdan.

Böylece, **atalar kültü** temel külttü. Evin asıl odası, onur ve kabul salonu olan «t'ang»dı; bir tapınaktı bu. «T'ang»ın sonunda bir yerde, bir sekinin üzerinde, birkaç Tanrı heykelciği ile beraber, içinde ataların ruhlarının bulunduğu tabletler vardı. Sabah akşam, ailenin başı, buhur sunardı onlara. Evden çıktığında, onlara haber verir ve nedenini açıklardı; döndüğünde de, olan biteni söylerdi. Böylece, ailedeki gelişmeler hakkında onları bilgilendirirdi. Onlara sungular sunar, kokular sürer, çay ve şarap ikram eder, balmumundan, ipek ve gümüşten armağanlar verirdi. Başlıca ayin, belli zamanlarda kutlanan kudas ayini idi. Peykenin üzerinde, solda, kurban edilmiş domuz ya da koyunun karaciğerini kızartmak için fırınlar bulunurdu; sağda da, şarap ve kutsal vazolar. Sekinin altında, bütün ailenin üyeleri, kuşaklara göre ve en eski kuşaktan olanlar da en başta olmak üzere toplanıyorlardı. Ailenin başı, hayvanı kurban ediyor ve kızartılmış karaciğerinden bütün ev halkına dağıtıyordu. Ataların ruhları da, kendilerine sunulan bu yemeğe katılıyorlardı. Canlılar ve ölüler, bu aile yemeğinden bir arada yiyorlar ve beraberlikleri daha da sıkılaşıyordu.

Çinlilerin bütün yaşamı bir ayindi: Aile tanrılarına ve yarının tanrısı olacak aile babasına bir saygının ayini.

Çeşitli sonuçlar doğuyordu bundan.

İlk sonuç, **babanın mutlak otoritesi** idi. Aile babası, en yaşlı büyük oğuldu; öldüğünde de, büyük oğul kuralına göre, evlâtları içinde en büyük olanı yerine geçecekti. Ailenin tanrıları olan atalardan doğrudan doğruya gelen, ataların ruhlarıyla ilişkileri sağlamakla yükümlü olarak aileye rahiplik eden, üstelik geleceğin tanrısı olan aile babası, aynı atalar kültüne katılan herkes üzerinde mutlak bir otorite uyguluyordu. Yalnız atalar önünde sorumlu idi; ancak, kendisine bir Yaşlılar Kurulu yardım ediyordu ve kendisi karara varmadan önce onların oyunu alıyordu. Daha yaşlı beş ya da altı kişiden oluşan aile mahkemesine başkanlık ediyordu: Kırbaçlatıyor, sürgüne gönderiyor, aileden çıkarıp atıyor, ölüme mahkûm ediyordu. Yeni doğmuş bir çocuğun yetiştirilmesini reddedip, onu boğdurabilirdi; gereksinme halinde çocuklarını satabilirdi.

Tek başına söz sahibiydi özetle.

Her şey **baba sevgisi** üzerine kuruluydu. Bu sevginin yirmi dört büyük örneğinden biri, hasta yatan babasının canı balık istediği için, kışın ortasında, delecek yerde, ırmağın buzunu eritsin diye sırtüstü buzun üstüne yatan oğulun hareketiydi; bir bambulukta ağlayıp, babası yesin diye gözyaşlarından bambu filizi yeşerten oğul da örnek davranışta bulunmuş oluyordu; genç oğluyla yaşlı babasının ikisine birden bakamayacağını anlayıp, oğlunu babasına kurban etmek gerektiğine hükmeden ve bu amaçla da

70. – Çin yaşamından bir görünüş.

oğlunu gömmeye kalkarken kuyunun dibinde saklı bir hazine bulan oğulun hareketi de örnek bir hareketti. Çocuklar, hangi koşullarda olursa olsun, babalarına karşı saygı göstermek ve içlerinden geçeni açığa vurmakla yükümlü idiler. Oğul, babasının önünde, alçak sesle konuşmalıydı. Babası ayaktaysa, oğul, babasının ayaklarına bakmalıydı; oturmuşsa, dizüstü çökmeliydi. babasının önünde, oğul, ne tükürebilir, ne kaşınabilir, ne esneyebilir, ne de hapşırabilirdi. Babasının tasından kalanı içmeli, tabağında kalanı yemeliydi. Babasının bastonuna ve terliklerine bile saygılı davranmak zorundaydı.

En yüce erdem, **sınırsız başeğme** idi. Babaya uyma, bunun gibi atalardan gelen kurallara da uyma, Çin yaşamında, ilkeydi. En yüce bilim, işte bu kuralların bilgisiydi. En yüce görev, bu kuralları yerine getirme, yani herkesin yüzyıllardır yaptığını yapma idi. Hoş görülen tek gariplik, bunları başkalarından daha iyi yapmaydı.

Yenilik suçtu.

Böylece, Çinli aileler, İmparatorun sözde iktidarı altında, baba otoritesine dayanan, hemen hemen bağımsız küçük cumhuriyetler oluşturuyorlardı; ortakçı uygulamalar ve geçmişe saygı içinde donup kalmışlardı. Bunlardan birçoğu, XVI ve XVII. yüzyıllarda, her biri binlerce insanı içine alacak biçimde, başlı başına bir ilçeyi kaplıyordu. Yalnız aile başının satabileceği toprakları, ambarları, okulları, budist kültünc ayrılmış manastırları, kanunları, tarihi ve tapınaklarıyla, her biri gerçek bir devletti bir bakıma; ve kendi kendilerine de yeter durumdaydılar. İmparatorluk yönetiminin bürokratik yapısı, mandarenler, vergi ve asker toplamak için, aile başlarıyla ilişkide bulunmakla yetiniyorlardı; düzeni, adaleti ve asayişi sağlamayı onlara bırakıyorlardı. Başkent Pekin'den uzakta, Çin'in güneyinde, bu küçük aile devletleri, birbirlerine karşı sürekli savaş halindeydiler; ve güçsüz İmparatorlar da, kendi hallerine terketmişlerdi onları.

Orta Çağ'da, örneğin Fransızlar için feodal örgütleniş gibi, Çinliler için de böylesi bir aile örgütlenişi, **düşünsel bir çerçeve** yaratıyordu; öyle ki, başka türlü düşünemiyorlardı toplumsal örgütlenişi. Bunun sosyal sonuçları -doğaldır ki- pek ağır oldu. Bütün Çin ahlâkı, babaya sevginin bir defteri olup çıkmıştı; ahlâk, «salt ailevî» idi böylece. Ailenin dışında, Çinlinin, hiç kimse

karşısında görevi kalmıyordu ve bunun sonucu olarak da, başkalarının acıları karşısında tam bir kayıtsızlık gösterebilecekti. Tehlike ve özveri duygusunu da alıp götürüyordu bu. Bir Çinli, hiç bir konuda, hattâ boğulmakta olan birini kurtarma söz konusu olsa bile, yaşamını tehlikeye atmayacaktı; çünkü, onun yaşamı, atalar kültü ve ailenin sürekliliği içindi. Yine bundan dolayı, hiç bir yurtseverlik duygusuna, ulus düşüncesine, manevî kişiliğe yer yoktu bu ortamda; çünkü, Çinli yalnız ailesiyle ilgilenecekti. Bunun gibi, yine bu Çin ailesi yüzünden, bireysel özgürlük düşüncesi de ortadan siliniyordu.

Ve ilerleme düşüncesine de yer yoktu.

ÇİN'DE SOSYAL SINIFLAR

XVI ve XVII. yüzyıllarda, Çin toplumu, hatırlatmaya gerek yok, egemen sınıfla onun sömürdüğü halk kitleleri ilişkisine dayanan bir toplumdu. Bu toplumun özelliği şurada: Kendi içinde yarışma halinde olan mertebeli bir **Okumuşlar** (Lettrés) gurubunun sosyal üstünlüğü var; siyasal iktidarı elinde tutan yöneticiler bürokrasisi bu gurubun içinden çıkıyor ve sosyal saygınlık, onur, giderek zenginlik de onun elinde. Egemen sınıfın içinde, şunları görüyoruz: İmparator ve ailesi; ücretli soylular; yöneticilerle, gözü yöneticilikte üniversite hocalarının oluşturduğu bir seçkinler gurubu. Sömürülen, giderek ezilen sınıf, tarımcılar, zanaatçılar, tacirlerden oluşuyor. Bu sınıfın içinde, pek bayağı uğraşılara koşulmuş «İğrençler» diye de bir gurup var.

Bu sosyal bölünüşü, bir felsefe de haklı göstermeye çalışıyordu. Bu felsefe, tarımcı Çin toplumunun dayandığı, ama pek az egemen olabildiği bir doğadan esinlenerek ortaya atılmıştı: Doğanın öğelerini gözlemlemek ve onların belli aralıklarla tekrarlanan hareketlerini izlemek gerekiyordu; doğal sürecin içinde yer alınmalı ve kendimizi onlara terketmeliydik.

Bundan bir evrenbilim ortaya çıkacak, o da bir siyaset felsefesine yol açacaktı.

Az-buçuk okumuşlar arasında yaygın, hattâ halk kitlelerine değin gidebilmiş resmî evrenbilim **Çu-tzi'**nin**ki** idi. İsa'dan sonra 1200 yılına doğru ölen **Çu-tzi,** Konfiçyüs ile Mençius'un yazdıkları, metni gibi yorumları da okullarda ezbere öğretilen Kutsal

Kitapların bir yorumcusu idi. Ona göre, bütün doğa, Tai-ki adlı bir yüce varlığın eylemi üzerine kuruludur: Bu yüce varlık, ebedî, yarı-maddî, zekâsız ve iradesiz, ama aynı zamanda temel ilke, üstün kanun ve evrensel düzendir. Tai-ki, ebedî doğayı, ezelden beri, belli aralıklarla düzenler durur: Bu düzenleme süreci, bir yayılışı (ya da Yang aşamasını), bir çekilişin (ya da Yin aşamasının) izlemesi biçimindedir. Yin ve Yang, biri olumlu, öteki olumsuz iki cevherdirler ve nöbetleşe hareket ederler. Ortaya koydukları beş öğe, su, ateş, ağaç, maden ve topraktır; nesneleri oluşturan beş tözdür bunlar. Doğaya her biri sırayla egemen olan dört mevsimi yaratanlar da Yin'le Yang'tır. Tai-ki ile Yang ve beş öğenin –aşkın– birliği erkeklik gücünü, Göğü ortaya çıkarır; Yin'le olan birleşme ise, kadınlık gücünü, yeryüzünü yaratır. Onların karşılıklı etkileşmelerindendir ki, bu dünyada gözle görülüp, elle tutulan tüm nesneler meydana gelir; bu doğuş, nöbetleşe bir yayılış ve çekiliş, bir oluş ve dağılış sürecine göre gerçekleşir ve ebedî olarak sürecektir bu.

İnsan, işte hareket halindeki bu öğelerin en güzel yanından dünyaya gelir. Bütün varlıkların en zekisidir o. Doğası, baştan aşağıya iyidir, saftır, ve beş erdemle donanmıştır insan: İyi dileklilik, doğruluk, tutarlılık, bilgelik, içtenlik. İnsan, kendi katıksız doğasına uyduğunda, Tai-ki ile uyuşma halinde hareket eder; Evrende ahenk hüküm sürer; insanın eylemleri iyileşir; hasatlar bereket kazanır ve barış sürer. İnsan, maddî dünyanın etkisine kendini terkettiğinde ise, Tai-ki'den farklı hareket etmiş olur; Evrende uyumsuzluk başlar ve insan eylemleri kötüleşir: Kötülük, sefalet, su baskını, çekirge salgını, bereketsiz hasatlar, istilâlar, haydutluk, düşmanlık sürer her yerde.

Böylece, temel siyasal sorun çiftedir: İnsanları, Evrenin düzeni ile uyuşma halinde yönetmek; siyasal iktidarı kullanmak üzere de, Tai-ki'nin eylemini farkeden ve kendini ona uyduranları seçmek. Siyaset felsefesinin iki okulu, Kanuncularla Konfuçius'cular birbirlerini desteklediler ve bu amaç adına ahenk içinde yürüdüler.

Kanuncular, tüketim mallarının seyrekliğinden hareketle, şöyle diyorlardı: İnsanlar, bunları elde etmek için, yarışma halindedirler ve onların rekabeti, düzensizlik getirir, o da felâkete yol açar. Eşitlik yoluyla rekabete çare bulma olanağı yoktur:

Herkese yetecek kadar mal omayacak. Ne yapmalı o halde? Eşitsizliği kabul edip yerleştirmeli; sıraları mertebeleştirmeli. İnsan, ne kadar erdem sahibi ise, sırası da o denli yüksek olmalı; sırası yükseldikçe de ücreti artmalı. Sosyal düzen, tek biçimli ve herkes için eşit bir kanunun yanı sıra, bir ödüller ve cezalar sistemiyle kendini dayatmalıdır. Sert ve acımasız cezalandırmak gerek: çünkü, insanları inandırmak pek zaman alır.

Konfuçius'çular da, eşitsizlikte ısrar ediyorlardı; çünkü nesnelerin doğasında vardı o. Eşitleştirmek akıl dışıdır; sosyal işbölümünü yıkmaktır bu. En zeki ve en erdemli insanlar, zihnî çalışmada kullanılmalıdır; okumuş kişi ve yönetici olmalıdır; ötekiler ise, zekâsıyla çalışanlara hizmet etmek ve onlara bakmak için, beden çalışmasına ayrılmalıdır. Zekâsıyla çalışanlar, yani bir toplum için en gerekli olanlar, en yüksek ücreti alacak ve en rahat koşullar içinde yaşayacaklardır. Bedenleriyle çalışanlara, bir kaba giysi, bir çorba, bir kulübecik yeter. Doğanın kanunu budur. Sosyal düzen, kanun, ödüller ve cezalandırmalarla sürdürülecektir gerçi; ancak, bunu sürdürmede, ayin ve törenlerde dile gelen davranış kurallarına da özellikle dikkat etmeli. Uyuşumlara saygı, yürekleri eğitimle düzelterek elde edilecektir. Okumuşları, yöneticileri, imparatoru, tek kelimeyle «Büyükler»i örnek göstererek, halkı inandırmalı.

Devletin başı **İmparator**du. En yetkin ve en bilge kişinin yönetmesi gerektiği için, İmparator, kendi yerine geçecek oğullarından en yeteneklisini seçecektir; en büyük oğulu seçme diye bir kaygısı olmamalıydı. İmparatorun yetkileri mutlaktı: Gerçekten, halkı ve ailesi için, Gökten bir vekâlet almıştı; kendisi de «Göğün Oğlu» idi, Tai-ki ile Yang'ın birleşmesinden doğmuştu, olumlu tözün seçtiği idi ve temsilcisiydi. Ülkesine barış ve gönenç sağladığı sürece, Göğün vekili idi ve iradesi kanun demekti; yeter ki, yöneticiler bürokrasisinin yorumladığı Kutsal Kitaplara uysundu bu kanun. Böylece, söz konusu olan, bir despotluk değil, bir mutlakiyetti sadece. Ancak, salgınlar, açlıklar, depremler, yöneticilerin bozukluğu, Sarayın aşırı giderleri, pek ağır vergiler, askerî felâketler, haydutluklar ortaya çıkmışsa, o zaman hiç kuşku yoktu: Gök, İmparatordan vekâleti geri almış demekti. Bu halde, ne olacağını Mençius söylüyordu: Halk başkaldırmalı ve hükümdarını değiştirmelidir. Başkaldırı başarıya ulaşmışsa, başkaldıranlar Göğün iradesini yerine getirmişlerdir. Her 250 ile 400 yılda bir, böylesi değişiklikler oluyordu. Çinlilere göre, bir işaretti bu: Yalnız İmparator değil, ailesi de «Gö-

ğün vekâleti»ni yitirmişti. O zaman da, İmparatorluğa adaylığını koymuş bir şefin arkasında toplaşıyorlardı, o da yeni hanedanı kuruyordu. Bu hanedan, yeni bir değişikliğe kadar, geleneksel kurallara uyacaktı. «Hanedan dönemi» deniyordu buna. Başkaldırı, yöneticiyi değiştiriyordu; ancak, yönetim biçimi ve onun üzerine kurulu olduğu ilkeleri korumak amacıyla idi bu. Böylece, başkaldırı bir devrim değildi. tersine, yerleşik düzenin bir parçasıydı; çünkü, belli aralıklarla bu düzeni onarıp eski haline getiriyordu.

Sınavla alınan, geleneklere bağlı ve dediğim dedik bir bürokrasiye karşı, İmparatorlar, yetenekli ve iradeleri güçlü de olsa, kendilerine ve İmparatorluk ailesine bağlı kişiler arıyorlardı; bunlar, bürokraside olan bitenler hakkında bilgi vermek ve İmparatorun emirlerini onlara dayatmak için görev alacaklardı. Bu iş için **hadımlar** bulundu. Ming'ler devrinde, hadımlar, bürokratlarla rekabet edecek bir güç oluşturuyordu: 1644'te, yalnız Saraydaki sayıları 70 bin kişiydi ve 100 bini de İmparatorluğa dağılmıştı. İmparator, bir alışta 3000'den fazlasını alıyordu. Çoğu, bir meslek edinmek amacıyla, bilerek hadım olmuşlardı. Yoksul köylülerden, serserilerden, görevlerinden kaytarmayı arayan -babadan oğula- asker ailelerden, son olarak da, İğrençler arasından çıkıyorlardı. Hadımların, özel bir kuruluş içinde resmi görevleri vardı. Gerçekte ise, İmparator, danışman ve denetleme işlerinde yararlanıyordu onlardan.

Siyasal polisi de denetliyorlardı.

Hadımlar, bürokratlarla rekabet halindeydiler. **Bürokrasi**yi, Ming'ler, sosyal bakımdan daha da yüceltmişlerdi. Yıllıklara göre, 1496'da İmparator, bürokratlara, daha genel olarak da diplomalılara, ilk kez olarak «Efendilerim» diye hitap eder. Yalnız onlar böyle çağrılıyorlardı. Bir Çinlinin en çok arzuladığı şey, İmparatorluk bürokrasisi içinde bir görev edinmek, uzun yaşamak ve atalar kültünü sürdürmek için erkek evlât sahibi olmaktı. Kamu görevleri, en büyük saygınlığı ve en çok geliri de getiriyordu beraberinde.

Sivil ve asker görevliler, üniversitelerden diploması olan **Okumuşlar** arasından seçiliyordu. Rütbeler, sınavla verilirdi. Sınavlar, aslında tüm erkek Çinlilere açıktı. Toplum, yeteneklere kapılarını açık tutuyordu bir bakıma. Sıradan bir köylü bile, bir

gün Bakan olmayı aklından geçirebiliyordu ve Çinlilerin ruhuna işlemişti bu anlayış. Öte yandan, eğitim pahalı değildi: Az sayıda temel klasikler, bir ya da birkaç tarih kitabı, birkaç da el kitabı yetiyordu. Köylerde ve ataerkil topluluklarda ilkokullar vardı; her kantonda ve ilde, bedava ve Konfuçius'culuğu öğreten kamu okulları bulunuyordu. Ünlü Okumuşların ve büyük görevlilerin, halka açık dersler vermesi ve parasız akademiler açması âdetti. Küçük köylüler, kömürcüler, tuğlacılar, duvarcılar, tuzla işçileri bu dersleri izler ve klasikleri okurlardı. Devlet, gelecek vaad eden öğrencilere burs veriyordu.

Diplomalılar, işe alınmıyorlardı. Görevlerden çok daha fazla diplomalı bulunurdu her zaman. Sıralarını beklemeleri gerekiyordu; bu arada, öğretimle uğraşır, bir yöneticiye kâtiplik ederlerdi. İçlerinde bir bölümü, «Devlet Öğrencisi» olarak, belli ama güdük bir maaş da alırdı. Diplomalılar, halktan ayrı ve onun üstünde kişilerdi. Halka, uygun davranışları ve kanunları açıklamakla yükümlü idiler. Toplum içinde kendilerini belli edecek simgeleri vardı: Şapkalarında bir düğme taşır, sarı renkte elbise giyer, törenlerde öncelikleri olurdu; kanunların özel olarak koruduğu, her türlü kol çalışmasından bağışık kişilerdi. Farklılık ve ayrıcalıklarıyla, Seçkinler arasında bir «katman»dılar.

Her yönetici, alabildiğine mertebelendirilmiş ve merkezîleştirilmiş bir bürokraside, belli bir kademede, bütün yetkileri elinde topluyordu.

> Her birinin 500'le 1000 arasında kâtibi vardı; ve ayrıca, emirlerini yerine getirmek amacıyla, 500'le 1500 arasında odacı, haberci, polis görevlisi, gardiyan, okçu, kapıcı, kent çavuşu bulunuyordu. Yönetici, bu yardımcılarını, sınavlara hazırlanan diplomalı özel kâtipleriyle denetlerdi. Kurullara ve yerel Seçkinlerin yardımına başvururdu. Maaş alırlardı ve özellikle de yönetilenlerin bağışları inerdi ceplerine. Aralarından pek azı büyük toprak sahibiydi. Yukarıdan aşağıya sosyal hareketlilik, sınavlar nedeniyle, büyüktü: 1610'da, sınav sonucu yöneticiliğe alınmış 230 diplomalıdan, %26'sı, üç kuşaktır hiçbir diplomalı çıkarmamış ailelerden geliyordu; %16.5'i bir diplomalı, %57'si alt ya da orta düzeyden yönetici çıkarmış ailelerin çocuklarıydılar; %7.8'i ise, yüksek düzeyde yönetici yetiştirmekle öğünen ailelerde doğmuşlardı.

Devlet hizmetinden sonra, tarım, en çok saygınlığı olan uğ-

raştı. Köylü, yönetici ve diplomalıdan sonra geliyordu saygınlıkta. Ne var ki, uygulamada, toplum, diplomalıların hemen altına zengin tacirleri yerleştiriyordu. Tacirler, madenlerden, tuz sanayisinden, çay ticaretinden, yabancı ülkelerle ticaretten, ordu donatımından büyük servetler ediniyorlardı. Ancak, bütün bu etkinlikler, devlet tekelindeydi, ya da denetim altındaydı. Tacirler, bu alanlarda, kamu görevlilerinin yardımcısı durumundaydılar. Devlet ticarete, üretimle ilgili bir sorun olmaktan çok, bir «zabıta» olayı olarak bakıyordu; öyle olduğu için de, tacirlerin her türlü gerişimine el koyuyor ve onları serbestçe rekabet eder durumda bırakmıyordu. Ming'lerin son dönemlerinde, Çin'de ticaret kapitalizmi doğmuş muydu?

Tartışmalı bir konudur bu.

Kırsal kesimde, toprak mülkiyeti ikiye ayrılıyordu: Yüzeyinden mülkiyet ve toprak-altı mülkiyeti. Her ikisine birden sahip olan tam bir malikti. Yalnız toprak-altının sahibi, görünürde olmayan malikti. Sadece yüzeyinden malik kiracı idi. Görünürde olmayan malikler, Seçkin zümrenin üyeleriyle komün

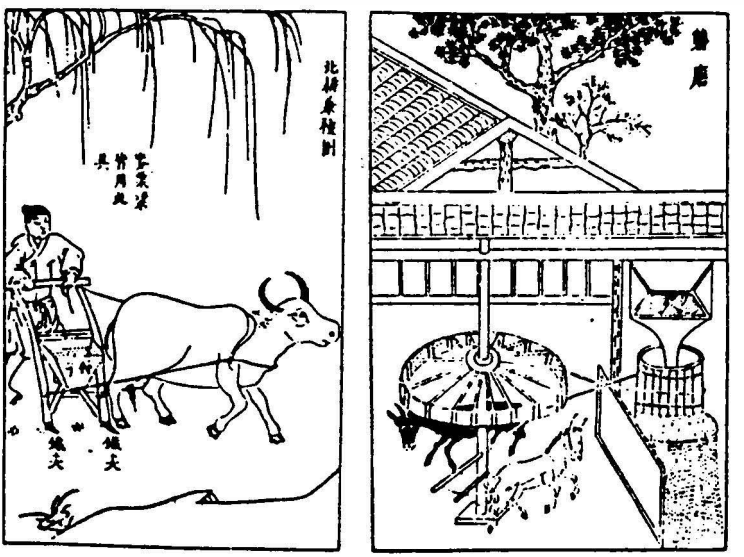

71. – Ming'ler döneminde Çin'de ekim ve bir değirmen.

üyeleriydiler; bunlara, tarım işçileri ya da yoksul kiracıları kullanan büyük mülkiyet sahipleri de katılıyordu. Ne var ki, bu büyük mülkiyet sahipleri, Ming'ler zamanında, Seçkin zümreden çıkarılmışlardı. Yöneticiler ve diplomalılar tepeden bakıyorlardı onlara. Onların altında, toprağı, kendi ailelerinden olanlarla, kendi ailelerine yabancı -değişken sayıda- tarım işçilerinin yardımıyla işleyen tam mülkiyet sahibi köylüler geliyordu. Sonra, sadece kiracı olan köylüler geliyordu; bir bölümü, büyük çiftlik kiracısı olabiliyordu bunların, ancak çoğunluğu ev işletmelerinin yöneticileriydiler. Onları, aslında kiracı olup, ellerindeki topraklar ailelerini beslemeye yetmeyen ve öyle olduğu için de, el emeklerini, çiftlik kiracılarına ya da büyük toprak sahiplerine kiralayanlar izliyordu. Çoğu kez çiftçi ve tacir olan köylerdeki zanaatçıları da, aynı sıraya koymak gerekiyor. En alt basamakta da, topraksız, araçsız, parasız tarım işçileri bulunuyordu.

Son olarak, sosyal mertebeleşmenin en altında yer alan ve «**İğrençler**» diye adlandırılan katmanı görüyoruz. Bunlar, bayağı olarak görülen uğraşlara kendilerini adamış ve ayrıca uygunsuz insanlar diye de karşılanan kişilerdi. İçine tıkıldıkları zümrenin dışına, ne evlilik, ne de sınav yoluyla çıkamazlardı. Esirler, fahişeler, şarkıcılar, müzikçiler, yönetimde ayak işlerini görenler, hizmetçiler, aşçılar, hamallar, kayıkçılar, balıkçılar, istiridye toplayıcıları, inci avcıları, hırsızlar, katiller, dilencilerdi bunlar.

Harem de bilinen eserini koydu ortaya. XVI. yüzyılda, Ming hanedanı, tam bir çöküş içindeydi. Bilgisiz, yeteneksiz, gevşeyip kağşamış hükümdarlar, kadınların arasında bir köşeye çekilmişlerdi. Kadınları birbirine düşüren çetin mücadeleler oluyordu: Çünkü, her biri kendi oğlunu İmparatora mirasçı olarak seçtirmek istiyordu; hadımlarla bürokratlar da kendi adaylarını ileriye sürüyorlardı. Sarayda, hadımlarla bürokratları karşı karşıya getiren çetin kavgalar görüyoruz. Bütün bunların sonucu da, İmparatorlukta karışıklıklar, haydutluk ve korsanlıktı.

Wang-Yang-Ming'in öğretisinin yayılışı, Budizmle Taoizmin yeniden başarı kazanması, bu koşulların sonucu belki de.

WANG-YANG-MİNG'İN FELSEFESİ. BUDİZM İLE TAOİZMİN GELİŞMESİ

Wang-Yang-Ming, 31 Ekim 1472'de, Çe-Kiang'da,

Ning-Po yakınlarında doğdu. İçişleri Bakanı olan bir Okumuşun oğluydu. Kendisi de, bütün sınavları geçip, görevli oldu. Ne var ki, daha gençken, bir ahlâkî yetkinlik arkasındaydı. Budizm ve Taoizme girdi, dünyadan el etek çekip, bir mağaraya sığındı. Sonra, Taocu ve Budist keşişlerin herkesten uzak yaşamını, insana yakışmayan ve sosyal görevlerle bağdaşmayan bir davranış olarak gördü. 1502-1504'e doğru Konfuçius'çuluğa döndü ve Pekin'de Savaş Mahkemesi dairesine müdür oldu.

Ancak Konfuçius'culuk, soğuk, donmuş ve bayağı göründü ona. Ming İmparatorluğunun –sınavlarla da dayatılan– bu resmî öğretisi, Song'lar döneminde, Çu-Hi (1130-1200)'nin yaptığı bir yoruma dayanıyordu; Ming'ler ona dönmüşlerdi, çünkü Yuan'lardan öncesine ait bir yorumdu bu. Çu-Hi'ye göre, güçlü varlık Wu-Ki'den, Tai-Ki doğuyordu; arı, sonsuz, mutlak, her yerde var olan, alabildiğine erdemli, alabildiğine bilge bir varlıktı bu. Bilgelerin bilgeliği, ermişlerin erdemi, onun yüce bilgelik ve erdemine bir katılıştı. Ancak Tai-Ki, ayrı kişiliği olan bir Tanrı değildir. Maddeyle varlık kazanan bir ilkedir o. Tai-Ki, maddeyi, doğanın kanunu olan Li aracılığıyla yönetir. Li, madde K'yı uyandırır; hava halinde bir tür gaz, yoğunluğu, alabildiğine azalmış bir soluktur o. Bu uyandırma ile beraber, etkilerini nöbetleşe duyuran Yin, yani çekilme ve Yang, yani yayılma ile, tüm nesneler yaratılmıştır. K'nın elle tutulmaz öğeleri boşlukta, Kaosta birikir; Kaos, Kosmos halinde örgütlenir: Merkezde hareketsiz duran Dünya vardır, sonra gökler, yıldızlar, insanlar. Kozmos yetkinliğine ulaşır, sonra geriler Kaosa döner; o da K halinde çözülür. K ile Li, birbirinden ayrılmaz biçimde Tai-Ki'ye dönerler; o da, Wu-Ki'ye döner ve her şey, sonu gelmemecesine yeniden başlar.

Ebedî dönüş kanununa bağlı evrimci bir kozmoloji bu.

İnsanın iki ruhu vardır: Biri duyusal ve kabadır, ölümle de toprağa düşer; öteki, zeki ve manevîdir, ve Göğün incelmiş maddesi içinde erir. Kişisel ölümsüzlük diye bir şey yoktur. Bilge, tümüyle ölür. O, bu dünyada mutluluğu, ahlâkın kanunlarına uyarak bulur. Bunun için de, varlıklara erişmesi, «bilgilerini geliştirmesi, düşüncelerine içtenlik kazandırması», «yüreğini arıtması», «bedenini düzene koyması» gerekir. İnsan gibi, toplum ve dünya da ahenk halindedir; küçük evren, büyük evrenin bir sureti-

dir; kendi kendini yetkinliğe ulaştırma, ailede, devlette, tüm Evrende iyi yönetime götürecektir, mevsimlerin düzenini, bol hasadı, ırmakların bilgeliğini, yetkin düzeni sağlayacaktır. Ancak, «varlıklara erişmek» derken, Çu-Hi, bundan, «Evrenin varlıklarını inceden inceye araştırma»yı anlamak gerektiğini söylüyordu. Böylece, «düşüncelerine içtenlik kazandırmak»tan, her türlü ahlâkî çabadan önce eksiksiz bir bilgiye varmak; çünkü, bizim kendi davranışlarımızın kuralı olan ahlâkî gerçek, bizim dışımızdadır. Ahlâkî gerçekleri önce soyutta tanımalı ve sonra davranışlarımıza uygulamalıyız onları. Bu eksiksiz bilgiyi edinmenin tek yolu vardır: Yetkinlerin kitaplarını tanımak, onlar üzerine yapılan yorumları, yazılan denemeleri okumak.

Çu-Hi'nin sistemi, görüldüğü gibi, aristokratik bir nitelik taşıyordu. Okumuşlara hitap ediyordu ve, yetkinlik diye de, kamu işleriyle yükümlü insanlara gerekli olanı anlıyordu. Her şeyi felce de uğratıyordu; çünkü, eskilerin kitaplarına eğilmek gerekiyordu. Cesaret kırıcıydı da: Ahlâkî yetkinliğe erişmek için eksiksiz bir bilgi istemek, olanaksız kılmaktı onu. Nitekim, Okumuşlar ilgilenmiyordu onunla; böylesi bir amaç arkasından koşanlarla da alay ediyorlardı ve insan doğasının en zararlı eğilimlerine terkediyorlardı kendilerini. Wang-Yang-Ming öyle anlatır onları: «... kitabî anıların yığınıyla gururları kabarmış; bilgilerinin genişliği dillerini açmış ve biçemlerindeki zenginlik, yalanlarını süslemekte yalnız...».

Ne var ki, 1506'da, Wang-Yang-Ming, İmparator U--Song'a bir uyarıda bulunduğunda, gözde hadım Lieu-K'in, kırk sopa attırdı ona ve bir yıl hapse mahkûm ettirdi. Sonra da, bir posta menzil şefliğiyle, Long-Ç'ang'a, yarı-uygar Mios'ların yanına gönderdi; Wang, tuğladan evini kendisi yapmak zorunda kaldı orada; birkaç tarlasını da kendisi ekip biçti. Bir gece, aydınlandı ve öğretisinin ilkesini buldu. Lieu-K'in ölüme mahkûm edilince, onu da çağırdılar ve görevine kaldığı yerden başladı. 1519'da, Kiang-Si'de, bir prensin ayaklanmasını bastırdı; ancak, öylesine entrika, komplo, horlama, hakaret ve iftiralara uğradı ki, yaşamı, Long-Ç'ang'da olduğundan daha çileli hale geldi. Öğretisinin asıl özünü, 1521'de işte o zaman buldu: Bir **ahlâkî sezgi** (Liang-çe) idi bu. 9 Ocak 1529'de öldü. Hiçbir kitap yazmamıştı; sadece mektuplaşmalar ve konuşmalar yoluyla manevi

bir doğrultuda yürümüştü. Bunların ilki 1518'de yayınlandı, bütün eserleri de 1572'de.

> Wang-Yang-Ming, bir metafizikçi değil, bir eylem adamı. Öğretisi, doğrudan doğruya kişisel deneyiminden ve eyleminden doğdu. Ahlâka yaklaşımı, Çu-Hi'nin zıddı; her şeyi kişisel sezgiden çıkarıyor. Ona göre, kural, yüreğimizde kendiliğinden mevcut; «yürek, kural bu, kendisinde hiçbir şeyin eksik olmadığı görsel kural». Onun için de, tıpkı Pascal gibi, yürek, düşünen varlık olarak benim, başka hiç kimse. Kural, böylece dış varlıktan bağımsız bulunuyor; düşünce eyleminde bile o var. «Varlıklara erişmek», Evrendeki varlıkları dikkatle incelemek değildir; benim kişisel eylemimi, özduygumu düzeltip eskilerin kitaplarını incelemekle olmaz; bir ahlâkî hükümle manevî bilgiyi gerçekleştirmekle olur. Eylemimizin, asıl duygumuzun manevî değerinin yargıcı yürektir: bize bugünkü görevimizi de o tanıtır.
>
> İnsan, ahlâkî gerçeğe akıl yoluyla varmaz; ahlâkî bir sezgi götürür ona. Bu sezgi, tanıtlanamaz, duyulur sadece. Herkeste bu sezgi vardır: Doğruyla yanlışın, iyiyle kötünün duygusu, doğuştan herkeste vardır bu. Bu duygu, üzerinde düşünmeden tanır ve öğrenmeye gereksinmeden hareket eder. Bu ahlâkî sezgi doğamızdan gelir bizim; böylece doğrudan doğruyadır ve yanılmazdır. Herkeste vardır o; bulanık biçimde de olsa, bir hırsızda, bir katilde de vardır. Ve dışarıdan gelmiş hiçbir bilgi onun yerini tutamaz. Ahlâkî sezgimizle onur duymalıyız: ve onun hükmünü her şeye, herkese karşı zenginleştirmeliyiz.
>
> Tanımak için de eylemde bulunmalıyız.
>
> Ahlâkî sezgiyi gerçekleştirmek için, bencil duyguları ve gururu kaldırıp atmalıyız; alçakgönüllü olmalıyız. İçimize eğilmek gerek; kendimize dönmek, boş düşünceleri bir yana bırakmak, imgeleri dizginlemek, başıboşluktan kaçınmak gerek. İyiliği uygulamak için güçlü bir niyet sahibi olmalı: Eskilerin kitaplarındaki gerçekleri kendinde bulmak için, kişisel bir çabaya girişmeli. Vicdan muhakemesi ve manevî mücadele, sürekli olmalı. Durmadan, bencilliği, açgözlülüğü, tutkuyu kendinde arayıp bulmalı ve bulunca da hemen kökünden söküp atmalı onları. Günlük uğraşlarımızın içinde de yapılabilir bu; çünkü, her uğraş, ahlâkî sezgiyi gerçekleştirmede bir malzemedir. Tek zorunlu olan budur. Böylece, ne bir köşeye çekilmeli, ne kitabî bilgileri yığmaya bakmalı, ne başkaları ne der kaygısına düşmeli!

Wang-Yang-Ming, bir **kurtuluşa** götürüyordu: Eskilerin kitapları, Eskilerin gelenekleri karşısında bir kurtuluştu bu; resmî öğretilerle otorite ve sosyal mertebe karşısında bir kurtuluştu bu. Serveti ne olursa olsun, herkes yetkinliğe erişebilecekti; çün-

kü, yetkinlik bilgiye bağlı değildi, herkesin sahip olduğu o doğru ve yanlış duygusunu izlemede dikkatti önemli olan. Wang-Yang-Ming'in felsefesi, Eskilere kölece öykünmekten uyuşup donmuş olan Çin'de, herkes için, sınırsız bir ilerlemenin kaynağı olabilecekti. Bireysel yargılamayı azat ederken, insan kişiliğini de kurtarıyordu.

Wang-Yang-Ming'in yığınla seçkin çömezi oldu; hepsi de ünlü ustalar olarak bir okul kurdular. Öğreti, Çin'de, 1630'a doğru pek yaygınlaştı. Ne var ki, bu çömezler, İmparatorluğun hadımlarının ördüğü duvara çarptı. Çu-Hi'nin sistemi, yine sınavlarda başvurulan öğreti olarak kaldı ve Wang-Yang-Ming'in felsefesi onu altedemedi.

Budizm ve Taoizm, halk kitleleri arasında alabildiğine yayıldı: O denli ki, hadımlar, budist tapınakları yapmak ve hac yerlerinde sunaklar kurmak için, büyük paralar harcamak zorunda kaldılar. Şurası bir gerçek ki, kalabalık, budizmde bir avuntu arıyordu; çünkü, budizm, özellikle **amidizm** biçiminde yayılıyordu. İlkel budizm, bir ölümlünün, Budha Çakyamuni'nin bulduğu bir teknikti: Amacı da, yaşamın acılarından ve ölümden sonra bedenden bedene geçişlerden kurtulmaktı. Acılardan kurtulmak için, arzuyu, yaşama isteğini ortadan kaldırmalı ve kişiliği «Nirvana»da tüketip yok etmeliydik. Elle dokunulur bir avuntu arayan insanların çoğu için biraz sert bir öğretiydi bu. Öyle olduğu için de, Bengal'den çıkıp Tibet'e, Çin'e ve Japonya'ya kadar yayılan **Mahayana,** Budha'ya, bir Tanrı olarak bakıyordu. Her yerde var olan, gücü her şeye yeten ebedî bir bilgelikti o; geleceğin Budhaları suretinde zamanda ve mekânda sonsuz olarak çoğalıyordu. Mümin, mistik bir seyre dalışla bir Budhayı görebilmişse, bu hayal, bir Dhyani-Budha'ya, yeni bir kişiliğe dönüşüyordu. Amida bunun örneğiydi: Budha biçiminde ortaya çıkmış kelâmdı o; bir acıma, bir aşk Tanrısıydı; insanları bedenden bedene geçişlerden kurtarıyor ve yanı sıra, göksel bir mutluluk veriyordu onlara. Amida, Çin'de, XVI ve XVII. yüzyıllarda büyük başarı kazandı: Bir kadın kişiliğinde, pek acıyıcı Koan'in olarak çıkıyordu ortaya; bir erkek çocuk arzulayan annelere bir çocuk uzatan ana olarak temsil ediliyordu.

Taocular da, bütün yazdıklarını yayınladılar ve, 1522 ile 1566 yılları arasında, İmparator Şe-Tsung bile korudu onları.

İMPARATORLUĞUN XVII. YÜZYILDAKİ DAĞILIŞI VE MANÇULAR

Ming'ler devrinin ikinci aşaması, git gide artan karışıklıklar, iktisadî, sosyal, siyasal, düşünsel karışıklıklar dönemi oldu.

Göçebe Tatar sürüleri, Şah-Si ile Şen-Si'yi yakıp yıktılar ve 1550'de tâ Pekin kapılarına değin dayandılar; öte yandan, Japon korsanlar, kıyıları vuruyor ve 1555'te, Nankin'e kadar geliyor ve, 1551 ile 1570 yılları arasında, Yang-Tse'nin denize döküldüğü yerde birçok kez karaya baskın yapıyorlardı.

XVII. yüzyılın başlarında, İmparatorluğun çözülüşü, git gide belirgin hale geldi. Hadımlarla Okumuşların çekişmeleri, kanlı çarpışmalara dönüştü. Hadım Wei-Thong-Kien'in zalimliği sonucu, Okumuşlar, Akademiyi kendilerine paravana yapıp, bir savunma örgütünde birleştiler: Tong-Lin partisi böyle doğdu. Parti, hadımlara, yani hükümete karşı korkunç bir mücadeleyi yürütüyordu. 1619 ile 1640 yılları arasında, her yanda aykalanma vardı. Bürokratlar, hadımların üstünlüklerine karşı mücadele etmek amacıyla, gizli dernekler kuruyorlardı. Köylüler de aynı biçimde hareket ediyor ve vergi ödemeyi reddediyorlardı; devlet görevlilerinin haraçlarına başkaldırıyor ve kendilerini borçlandırıp topraklarını ele geçirmek isteyen burjuva spekülatörlere karşı ayaklanıyorlardı. Köylü yığınları, ülkenin altını üstüne getiriyorlardı. Kumandanlar, birliklerinin paralarını yiyor ve, onları yatıştırmak için de, soyguna sürüklüyorlardı; bu soyguncular a karşı da hükümete sadık birlikler göndermek gerekiyordu. Bir içsavaş, bir anarşi idi bu; ve üstelik, Çin sınırlarının yeni barbarlarca tehdit edildiği bir anda oluyordu bütün bunlar.

Nereden geliyordu asıl tehlike?

Kuzey Çin kapılarında, Tunguz kabileleri olan **Mançular** dolaşıp duruyorlardı. XVII. yüzyılın ilk yarısında, bu kabileler uygarlaşmaya, yani Çinlileri kopya etmeye başladılar. Geniş müstahkem alanlar ve köyleriyle, yerleşik tarıma geçiyorlardı yavaş yavaş. Onların şeflerinden biri, **Nurhaşu** (1559-1626), kabilelerini bir federasyon halinde bir araya getirip, bir devlet çıkardı ortaya. Ming'lerin sınır örgütlenişini kopya ediyordu. Mançu'lar, 8 idare birimi halinde örgütlendiler; bu sancaklarda, Mançu'ların yanı sıra, Moğollar, Koreliler ve Mançurya Çinlile-

ri de gelip birirlerine karışmışlardı. Nurhaşu'nun oğlu, **Tai-Tsong**, 1631'de, Çin örneğine dayanan sivil ve askerî bir hükümet ve idare örgütledi ve sınavlar sistemi ile Konfuçius'cu siyasal ideolojiyi kabul etti. Daha şimdiden, Göğün Oğlu olarak, tarım onuruna, büyük İmparatorluk törenlerini uyguluyordu. Birçok kez, Çe-Li'yi istilâ etti ve, Çinli soyguncu birliklerle, 1629'da ve 1634'te gelip Pekin'i tehdit etti. 1643'te oğul bırakmadan öldü. Mançu'lar, onun yeğenini, **Şuen-Çe'yi** seçtiler.

1651'e değin soylulardan oluşan bir naiplik yürüttü işleri.

Bununla beraber, halktan bir şef, **Li-Tsen**, Sseu-Çuan'da başkaldırmıştı (1637). Köylülerin desteklemesiyle, tâ Pekin'e değin geldi. İmparator Çuang-Li-Ti tahtından ayrıldı ve arkasından da canını kıydı (1644). Sınırı savunmakla yükümlü, general Wu-Seu-Kuei, bunun üzerine, Mançu'ları yardıma çağırdı. kendisi de Mançuryalı bir Çinli aileden gelen general, en kötü olasılıkla, bir Mançu egemenliğinde aynı durumun olacağını biliyordu. 7.000 kişilik bir Mançu birliği ile desteklendi. Öte yandan, Li-Tsen, Okumuşları kendisine katamamıştı; çünkü, Okumuşlar, köylülere hasımdılar ve -Li'den daha ortodoks Konfuçius'cular olan- Mançu'lara kötü gözle bakmıyorlardı. İki kez yenilgiye uğrayan Li-Tsen, Pekin'i terketmek zorunda kaldı ve öldürüldü. O zaman da, Wu-Seu-Kuei Mançu'ları geri çekilmeye inandırmayı denedi. Ne var ki, zorla ilerlediler onlar. Şuen-Çe, İmparator ilân edildi (1644). Mançu'lar, bütün Çin'i fethettiler. Ming'lerden geriye kalanlar, bir imparator, HungKuang'ı seçmişler, Nankin'de bir hükümet oluşturmuşlardı. Böylece, direniş güneyde sürdü. Direnişi, Kansu'da başkaldırmış müslümanlar, Hıristiyanlığı kabul etmiş İmparator Ming-Kuei-Wang, bir Çinli baba ile bir Japon anadan doğan ve Formoza ile Yang-Tse'nin ağzını elinde tutan korsan Koxinga yönetiyordu. Mançu'lar, yabancı durumuna düşmüş milliyetçi Çin direnişine karşı Konfuçius'cu ortodoksluğu üstlendiler. Üstün süvarileri ve Pekin Cizvitlerinin topçularıyla iyice donanmış olarak Nankin'i (1645), Kanton'u (1650) aldılar ve gerçekte Çin'in sahibi olup çıktılar. Koxinga'nın torunu 1683'te boyun eğdi. Şuen-Çe de 1661'de öldü: Ölürken, kendisine mirasçı olarak üçüncü oğlunu, **Kang-Hi'yi** seçmişti. İktidar, 1667'ye değin soyluların oluşturduğu bir naiplikçe kullanıldı.

Nasıl bir egemenlikti Mançu'ların kurduğu?

Mançu'lar, Çin'i, **ırkçı bir temel** üzerinde yeniden örgütlediler; bununla, yenilmiş Çinliler üzerinde egemenliklerini sürdürürken, onlarla her türlü kaynaşmayı da önleyebiliyorlardı. Mançu sancakları, Çin'e getirildi ve stratejik noktalara yerleştirildi. Mançu'lar, askerî niteliklerini sürdürmekle yükümlü tutuldular. Çiftçi-asker mesleğinden başkası yasaklanmıştı kendilerine; subayları da, asker ve idareciden başka bir şeydi. Açıkça Çinlilerin üstünde bir durumdaydılar. Mançu'lar, vergi ve angaryadan bağışıktılar. Çinliler, o çetin sınav sistemine tâbî tutulurken, onlar resmî görevlere kolayca girebiliyorlardı. Okuma ve yazmayı horluyorlardı. Her Çin görevlisinin yanı başında, bir Mançu subayı, yenenin çıkarlarına göz kulak oluyordu. Resmî belgeler, hem Mançu dilinde, hem de Çince kaleme alınıyordu. Böylece, fethedilmiş bir ülkeyi sömüren zafer kazanmış ordu niteliği sürdürüldü. Ancak, bu ordu, aynı zamanda üstün bir ırktı; ve bu ırkın saflığı da özenle korunuyordu. Mançu'lara, Çinli kadınlarla evlenmek yasaklandı. 1645 tarihli bir kanun, yenilenlere saç örgüsü dayattı. «Biri barbar öteki Çinli, iki toplum, birbirinden bağımsız kalıyor ve asla karışmıyorlardı birbirlerine. Fatihler kitlesi, kendilerini ilgilendirmeyen bir uygarlığın bilgisizliği içinde kaldılar». Yaşam biçimlerindeki farklılık, bedensel tiplerle davranışları arasındaki farklılıkları da belirginleştirdi. Fetihten çok sonra bile, Pekin'de, sakallı bıyıklı, «geniş omuzlu, boğa enseli, çıkık çeneli, dişleri et yiyen hayvanlarınkine benzeyen», tüysüz ve kadınsı Çinlileri –horlayarak– itip kakan Mançu'lar, yabancıların dikkatini çekiyordu.

Ne oldu sonraki gelişmeler?

Aslında, **Çin için pek sert oldu sarsıntı.** Mançu'lar, Nankin'e girdikten sonra, binlerce Okumuş, görevli ve feodal, canlarına kıydılar. Sonra, zamanla, Çinliler boyun eğip yazgılarına razı oldular ve Okumuşlar da toplaşıp bir araya geldiler. Önce, bir Çinli için İmparator, bilge olmalıydı; bilgelikten ayrılmışsa, İmparatorluğun üzerine felâketleri ve İmparatorun üzerine de halkın nefretini çekip, kınandığını gösterirdi. O zaman, İmparatoru tahtından kovan kişi, Göğün seçtiği kişiydi ve ona boyun eğmek de akla uygundu. Bu gerekçe, son Ming İmparatoru ile onun yerine geçene de uygulanıyordu. Öte yandan, ne demişti

Konfuçius? «Hükümette resmen yer almayanın, bu hükümetin plânlarını görmek ve üzerinde hüküm vermek hakkı asla yoktur». Çinli, eğer bir mandaren değilse, ailesiyle ve mesleğiyle uğraşmalıdır; geri kalan ilgilendirmez onu. Böylece, milliyetçilik ve yabancı düşmanlığı kitlelerde güçlü de olsa, yurtseverlik ve devlet duygusu zayıftı.

Mançu'lar, düzeni ve barışı sağlayarak, giderleri kısıp fiefleri de yıkarak köylü kitlelerini hoşnut ettiler. Bu politikanın karşılığı, nüfusun artışı oldu: artış ise, besin maddelerinin miktarından çok daha hızlıydı. Aradaki farkı kapatmak amacıyla, Çin tarımı, modern nitelikler kazanmaya başladı, yoğun bahçecilik gelişti ve Çin mutfağı -örümcek reçeline varıncaya değin- yenilebilecek her şeyi içine aldı.

Ticaret ve maliye burjuvazisi, kendi gelişmesini de sürdürmüşe benzer: Kang-Hi zamanında, Ning-Po'lu Fang, Pekin'de dört büyük banka kurdu; bu bankalar, XX. yüzyıl başlarında parlaklıklarını hâlâ koruyorlardı. Öte yandan, zanaatçı korporasyonları, tüzüklerini işte bu sıralarda kaleme aldılar. İpek dokuyucuları, bütün zengin dokumaların üretilmesini kendilerine ayırdılar. Ancak, sıradan ipek dokumacılığı, tekel altına alınmış değildi; aile içinde çalışan binlerce köylü ve kentliye bir ek kazanç sağlıyordu. Bu sanayinin ticarî yönden merkezîleştirilmesi, ağır ağır biçimlenmiş göründüğü kadarıyla. Önemli imalâtçılar, küçük atölye şeflerine ve kendi evlerinde çalışan emekçilere siparişlerde bulunmuşa benzerler.

Bunlara bakarak ne diyeceğiz?

Mançu fethi, bir iktisadî ve sosyal devrime mi yol açmıştı? Siyasal sistemdeki değişiklik, para ekonomisinin ve belli bir ticaret kapitalizminin malikâne ekonomisi üzerinde kesin zaferiyle mi sonuçlanmıştı? Ve aynı değişiklik, Mançu'ların budayıp alçaltıkları aristokrasi üzerinde Çin burjuvazisinin zaferine mi yol açmıştı?

Düşünülmeye değer.

Okumuşlara gelince... Kang-Hi, Konfuçius'culuk karşısında saygısını ortaya koymakta özen gösterdi. İktidara pek uygun gelen Çu-Hi'nin yorumuna hükümet sahip çıktı ve sınavların konusu oldu. Wang-Yang-Ming'in öğretisi ise, unutulmaya terkedildi. Mançu'lar, sınavlar sistemini ve Okumuşlara kazançlı bir

meslek yolunu açan kamu görevlerindeki her türlü mertebelenmeyi sürdürdüler. Sadece, idare sistemi, yenenlerin hesabına işledi. 1665'te, Okumuşların hadımlar üzerindeki üstünlükleri açıklık kazandı: Hadımların kamu işlerine karışmaları, ölüm cezası tehdidiyle, yasaklandı; yığınla hadımın işine son verildi; gerçi, bunlar, sonra yeniden işlerine döndüler, ancak hiçbir üstünlükleri kalmamıştı artık.

Bununla beraber, Okumuşlar, Çu-Hi'nin -o felce uğratan- öğretisine bağlı kaldılar. Her türlü yaratıcı yetenek kayboldu. Konfuçius'culuğa Çu-Hi'nin getirdiği yorum, budist ve taocu idealizmin Çin imgelemine ektiği tohumları kuruttu. Çu-Hizm, yenenin emrinde bir araç olarak, her türlü etkinliğin ve düşüncenin, iktidarın dayattığı -önceden saptanmış- formüllerle belirlenmesine yol açtı. Kin, her türlü bireysel özgürlük gösterisinin arkasına düştü; düşünce hantallaştı ve sanat geriledi.

Mançu'lar, «edebiyat adamlarının resmi»ni öneren **Bunjiga okulunu** desteklediler. Bu kuramcılar, resimle yazı arasında her türlü ayrımı ortadan kaldırmak istediler. Artık doğaya bakmıyorlar, eski ustaların kopyalarını kopya ediyorlardı. Tang ve Song dönemindeki ustaların yöntemleri, bir resim ansiklopedisinde usuller ve öğütler halinde saptandı; *Bir Hardal Tanesi Kadar Büyük Bahçe Resmi Öğretimi* adını taşıyan bu ansiklopedi, 1701'de yayınlandı. Resimlenmiş eser, bir el yazmasında mürekkep çizgilerinin tekrarladığı değişikliklere benzediği ölçüde hayranlık topladı. Çin sanatının uçsuz bucaksız alanı terkedildi.

Tek bir sanat, barbar fatihlere uygun gelen **seramik**, yetkin bir teknikle, belli bir değer taşıdı.

Edebiyat propaganda oldu. Roman ve tiyatro eserleri, yenenlerin hizmetine yaradığı ölçüde, erdemi yüceltti. Bunun gibi, ana-babaya boyun eğme göklere çıkarıldı; İmparatorlukları üzerinde bir baba otoritesine sahip olduğu için, hükümdara bağlılık öğütlendi. Kang-Hi, bütün bir pratik edebiyatı bir araya topladı: 44 cilt halinde ansiklopedi, 36 cilt halinde klasik edebiyat ve Çin sözlüğü ortaya çıktı. Kendisi de, yığınla mısra ve resmin yanı sıra, *Kutsal Fermanı*, 16 manevî özdeyiş yazarak (1670) okumuş kişi saygınlığı edindi. Bununla beraber, asıl değerli eserler, bağımsızların yazdıkları oldu; *P'an-Sung-Lang*, resmî mesleği ve yürünmüş yollarda yürümeyi reddetti. 1679 yılına doğru *Garip Öyküler*'i yazdı: Eser, söyleyişinde en son çizgisine vardırılmış bir gerginliği, kelimelere o zamana değin işitilmemiş bir güç veren yeni biçimleri, eğretileme ve figür bolluğu ile çok büyük bir başarı kazandı. Babasını Mançu'ların öldürdüğü

Şu-Yung (1617-1689) da, kamu mesleğine girmeyi reddetmişti; küçük bir cilt halinde yayınladığı *Özdeyişler* çabucak ün kazandı.

Ne var ki, resmî baskıdan yakasını kurtaramayan her eser soysuzlaştı. Çin'de XVII. yüzyılın sonlarında kendini gösteren esrar çekme alışkanlığını, yenilen ve aşağı ırktan sayılan insanın durumundan doğan -o yaygın- iç sıkıntısına mı vermeli?

Bununla beraber, Kang-Hi, Çinlinin gururunu okşayarak, halkın rağbetini kazandı. Her yıl, birkaç ayını, bozkıra gidip, at sırtında ve çadır altında geçiren bu göçebe, kendisini başka göçebelere tanıtarak, İmparator olduğuna inanabilirdi. Orta Asya'nın vassalleştirilmesinin yanı sıra, son Ming'lerle beraber, Çin'e o denli acılar çektirmiş olan Barbarlar üzerinde egemenlik kurma politikası güttü.

Özetle, Barbar Mançu'lar zamanında, Çin, devlet olarak pek güçlendi; ama Çin uygarlığı geriledi.

JAPONYA

Avrupa'dan, o koca Asya kitlesiyle ayrılan Japonya, yine de -kendine özgü- bir feodal rejimi yaşadı. İlke olarak, bir merkezî yönetim vardı: «Güneşin Oğlu» diye bilinen ve Kioto'da oturan İmparator, ya da **Mikado**, iktidarın kullanılmasını, bir saray nazırına, **Shoguna** bırakmak zorunda kalmıştı. Bu makamı, -babadan oğula- Ashikaga ailesi elinde tutuyordu. Shogun, devleti, **tam bir hiyerarşiye** dayanarak yönetiyordu: Başta bir Devlet Konseyi, 8 Bakan görüyoruz; sonra, her birini Shogunun atadığı bir yöneticinin yönetimindeki 66 eyalet geliyordu; onun altında, yöneticinin önerisi üzerine atanmış başkanlarca yönetilen 572 ilçe, en altta da köyler.

Aslında, ne İmparator, ne Shogun, hattâ ne de büyük senyörler, kamu görevleriyle donatılmış da olsalar, kendilerine boyun eğilmiş kişiler değillerdi. Çevrelerini «beslemeler»inin ya da **samurayların** aldığı bir sürü senyör, ya da **daimiyolar**, kendi malikânelerinde tüm otoriteyi ellerinde tutuyor ve, görünüşe bakılırsa, Büyüklere, pek gevşek vassallik bağlarıyla bağlı bulunuyorlardı. O **devirden kalmış**, portrelere bakıldığında, bu daimi-

yolarla samuraylar, Avrupa'daki savaşların kurtlarına benzerler: Hoyrat yüzler, kaba ve sert çizgiler, derin ve acılı kırışıklar, tutkulardaki şiddeti ve açlığı ortaya koyarlar.

Budist manastırlarının da büyük malikâneleri vardır ve başlarındaki papazlar, senyörlerin yetkileriyle donanmışlardı.

Neydi iktisadî görünüşü bu toplumun?

Askerî ve dinsel sınıf ve zümreleri **köylüler** besleyip duruyorlardı. Japon ekonomisi, tam anlamıyla bir tarım ekonomisiydi ve kapalı ekonomiye doğru eğilimliydi.

Pirinç tarımına dayanıyordu bu ekonomi.

Ekilecek toprağın pek az oluşu, suyun bolluğu, 2 ya da 3 hektarlı, küçük parçalı bir işletmeye yol açıyordu; çapa ve belle, yoğunluğuna bir çalışmaydı toprakta. Hayvan azdı: Öküz ve at, otlaklar az olduğu için ahırda besleniyordu; koşum takımı yoktu. Para azdı; çoğu köylüler onu hiç görmemişlerdi bile. Değer birimi ve başlıca alış-veriş aracı, pirinçti. Samuraylara ve hizmetçilere pirinçle yapılırdı ödeme. Vergiler de pirinç olarak ödenirdi. Köylüler, tarlalarını gübrelemek için balığı da pirinç-

72. – XVII. yüzyılda Japonya'da demirciler.

le alırlardı balıkçıdan. Aslında, satın aldığı pek az şey vardı fukaranın. Kullandığı araçların çoğu, ağaçtandı. Kadınlar örüyor, dokuyor ve boyuyorlardı. Aile, bir iktisadî birimdi.

Köylüler, dağınık evlerden oluşan küçük köylerde oturuyorlardı. Köy, bir kişilikti: Sözleşme yapabiliyor, mülkiyeti, ormanları ya da otlakları oluyordu. Bir vergilendirme birimiydi de; kişiler, zincirleme sorumluydular vergiden. Köyü bir **nanuşi** yönetiyordu: Kimi zaman seçiliyor, kimi zaman babadan oğula geçiyor, kimi zaman da senyörce atanıyordu. Nanuşi, senyörün emirlerini köylülere, köylülerin dileklerini de senyöre iletirdi. Nanuşi, toprağın, her köylünün üretiminin, doğum ve ölümlerin sicilini tutuyordu. Çalışmalara göz kulak oluyor ve ufak çapta davaları hükme bağlıyordu. Her köy, başlarında bir başkan, beşer kişilik gruplara bölünmüştü. Vergiden karşılıklı olarak sorumlu olan bu gruplar, tarlaların miras yoluyla bölünmesini önlüyor, büyük çalışmalarda birbirlerini denetliyor, biri hasta olduğunda ötekiler tarlasını ekip biçiyorlardı.

Senyörün görevlisi, zaman zaman tarlaların yüzeyini ölçüyordu: Onları, toprağın niteliğine, sulanmasına, güneşe karşı durumuna, evden uzaklığına göre sınıflandırıyordu. Her yıl, toprağın yüzölçümüne göre üretimi hesaplıyordu. Senyör, en az 2/5'ini alıyordu üretilenin; ayrıca, görevlisi için bir yüzdelik ve armağanlar alırdı; bu görevlinin bakımı ve aldığı kanun dışı vergileri saymıyoruz. Köylüler, pirinci bir torbaya koyuyor ve senyörün ambarına götürüyorlardı; tohumluk ayrıldıktan sonra, açlıktan ölmeyecekleri bir miktarı da kendileri için alıkoyuyorlardı.

Tahıl, ot ve kök karışımı bir şeydi yedikleri de.

XV. yüzyılın sonlarından XVI. yüzyılın sonlarına değin süren dönem, Sengoku, yani «savaş halindeki ülke çağı» diye adlandırılır. Gerçekten, daimiyolar, iktidarlarını vassaller üzerinde sağlamlaştırmışlar ve egemenliklerini, öteki senyörlere de yaymışlardı. 1467'den 1600'e kadar, 260 feodal aileden 248'i, ortadan silinir ya da her türlü iktidarı yitirirler. 1560'a doğru, ötekilere hükmünü geçirmiş altı aile vardır ve aralarında iktidar kavgası yapmaktadırlar. 1600'e doğru da içlerinden biri egemenliğini tanıtır. Japonya'ya boyun eğdiren, arka arkaya Oda Nobunaga, Hideyoshi ve Tokugana İeyasu oldu. Owari eyaletinden bir feodal şefin oğlu olan **Nobunaga** (1534-1582), komşuları aleyhine bir malikâne edindi; öteki baronları yendi ve Shogun olmayı istedi. Ashikaga'lara karşı hüküm süren İmparator, kendisini ça-

ğırdı; o da gelip 1568'de yendi onları. Ashika'nın saygınlığını yeniden sağladı ve 1597 yılına değin de onu korudu; ne var ki, 1568'den beri, Ashikaga'ların artık gerçek bir iktidarı kalmamıştı. Nobunaga, zaferlerini sürdürdü. 1582'de öldürüldüğünde, Kioto dolayındaki Japon eyaletlerinin yarısına egemen durumdaydı. Yerine generali **Hideyoshi** geçti (1582-1598). Başlanmış esere o devam etti: Kiu-Siu'yu fethetti ve bir bakıma bütün Japonya'nın sahibi oldu. Hideyoshi, daimiyoları hoşnut etmek için de, alıp Çin'in fethine götürdü onları; ancak, Kore'den öteye geçemedi. Ondan sonra da, Nobunaga ile Hideyoshi'nin bir yoldaşı, **Tokugana İeyasu** (1542-1616), başkaldırmış baronları ezdi, rejime kararlılık getirdi ve Japonya'ya, yine Shogun yönetiminde, tam 250 yıl sürecek bir örgütleniş sağladı. Öldükten sonra, yerine oğlu **Hideta**, sonra da **İemitsu** ve onun mirasçıları geçti.

Shogunluk, bu kez **Yokugana'ların** elindeydi.

Böylece, Japonya, tâ 1854 yılına değin, çevreden soyutlandı. Tokugana'lar, bu kapalı dünyaya kararlılık getirmeye giriştiler; arkasından gittikleri görüş, kazanılmış durumları, yani kendi durumlarını destekleyen Konfuçius'culuğun Çu-hist yorumu idi. Toplum, **shogunun askerî diktatörlüğü** altında, **sert bir mertebelenmeye** tâbî tutuldu. Tokugana'lar, Japonya'yı, barış zamanında, kendilerine güç veren savaş zamanı senyörlük kurumları içinde uyuşturup dondurdular. Tokugana'lar, daimiyoları iki guruba ayırdılar: Kendilerine bağlı olan **Fudai**ler ile, kendilerine karşı direnenler olarak **Tozama**lar. Devlet görevlerini Fudailere ayırdılar. Onların yardımıyla, merkezîyetçilik yeniden gerçekleşti. Daimiyolar, Devlet Konseyinin ve -büyük malikânelerde, büyük kentlerde ve stratejik noktalarda yerleştirilmiş olan- komiserlerin otoritesine tâbiydiler; bilgi vermekle görevlendirilmiş kişiler de göz kulak oluyorlardı kendilerine. İlke olarak, Shogun, daimiyo, tozamaların topraklarına, düzen hüküm sürdüğü sürece karışmıyorlardı. Ancak, birkaç büyük daimiyo, Maedalar, Şimadzular, Datlar, gerçekten özerktiler. Shogun, onları, Shogunluğun bulunduğu merkezde, Yedo'da, iki yılda bir oturmakla yükümlü tutuyordu; aileleri ise sürekli orada oturuyordu. Bu tutsaklığın dışında, yol ve oturma giderleri, sürdürdükleri görkemli yaşam, onların iktisadî gücünü düşürüyor ve

başkaldırmaları tehlikesini azaltıyordu. Tokugana'ların kendileri ise, topraklarını git gide arttırıyorlardı. Mirasçı bırakmadan ölen, ya da bir hısmı kusur işlemiş olan daimiyoların fieflerini ellerinden alıyorlardı.

1601'den 1651'e değin 61 aile fieflerini kaybettiler.

Her biri, sınıfının içine hapsolmuştu. Her daimiyonun bakıp beslediği yığınla samuray, silahlı meslekten başkasına giremez, edebiyat ve sanattan başka şeyle de uğraşamazdı. Tacirlere, samuraylar gibi giyinmek ve saç yaptırmak yasaklanmıştı; yolda bir daimioya rastladığında yerlere kadar eğilmek zorundaydılar. Köylüler, yük hayvanı derecesine düşürüldüler. Yönetim, okuma ve yazmayı öğrenmelerinin karşısındaydı. Aşağı insanlar olduğu düşüncesi yerleştiriliyordu kafalarına. Shogunların yayınladıkları fermanların başlarında şöyle deyimler geçer: «Köylüler ahmak oldukları için...», «köylüler sağduyu ve uzgörüşlülükten yoksun kişiler olduklarından...». Onları sürekli çalışmaya zorlama ve kafalarından her türlü ayaklanma düşüncesini çekip almak için, vergiler altında ezdiler.

> Vergi miktarı, ürünün kabası üzerinden 2/3'üne ulaşıyordu. XVII. yüzyılın başlarında, tüm ülkede 28 milyon koku (1) pirinç üretiliyordu: Bunun 8 milyonunu Shogun Tokugana alıyordu; Maeda, Şimadzu, Date, her biri birer milyonuna el koyuyordu; en küçük daimiyo -en az- 10.000 koku alıyordu. 150 daimiyo fudayiden her biri 100.000 koku alıyordu. Daimiyolar samurayların ücretini pirinç olarak ödüyorlardı. Bunlardan kimisi, 10.000 koku alıyordu; çoğunun 100 koku geçiyordu eline, ötekiler 40'la 50 koku alıyorlardı. Önde gelen köylüler bir otuz kadar koku alıyorlardı. Ancak, Tokugana'lar senyörlere, onbeş yıldan ya da yirmi yıldan beri toprağı ekip biçen köylünün elinden bunun alınmamasını dayatmışlardı. Kanunla, bir tür köylü mülkiyeti tanındı. Bununla beraber, toprağın satılması köylüye yasaklanmış olarak kaldı.

Bütün sosyal ve siyasal ilişkiler, **vassallik bağlılığı** üzerine kuruldu; bu bağlılık ise, yalnız senyörle vassal arasında değil, çiftlik kiracısı ile tarım işçisi, tacirle yanında çalıştırılan işçiyle çırak, özetle bütün sınıflar ve zümreler için bir davranış kuralı, bir ortak ülkü haline geldi. 1900 yılından sonra *Bushido* adını alan **şövalye ülküsü** ete kemiğe büründü; ancak, tacirlerin ve

(1) Bir Japon ağırlık birimi.

sıradan insanların da ülküsü oldu bu. Doğruluk, içtenlik, âdil olanı yapma cesareti, özellikle zayıflar ve yenik düşmüşler için iyilik, olabildiğince incelmiş nezaket, kendini denetleme, ölünceye değin sadık kalma: Savaşçının yükümlülükleri bunlardı. Samuray, onurunu lekeleyen bir kusurundan ötürü, karnını yararak, yani hara-kiri yaparak, kendi cezasını kendisi vermek zorundaydı. Mutlağı arayış ve dünyanın kanunlarına sessizce boyun eğişiyle Budizm, hükümdar karşısında meşruiyetçiliğin kaynağı olan Şintoizm, Eskilere ve yukardakilere saygısıyla Konfuçius'culuk, son olarak da -eyleme verdiği yerle- Wang-Yang-Ming felsefesi, hepsi birden, şövalye ülküsünü güçlendirdiler; Çuhizm ise, devlet hizmetine doğru yönlendirdi bu ülküyü.

Ne oldu sonraki gelişmeler?

Tokugana'lar, toplumun değişmesini önleyemediler. Kendi kurdukları sistem de, bir **para ekonomisinin** -hem de tam sosyal sonuçlarıyla- gelişmesine katkıda bulundu. Yedo'daki görkemli saray, daimiyoların Yedo'dan ücretlerine olan yolculukları, tacirleri ve zanaatçıları destekledi; bunlar, Shogunun oturduğu merkezde ve daimiyoların yolları üzerindeki kentlerde dükkânlar açtılar. Alış-verişleri için daimiyolar, değerli madde madenlerinin işletilmesine önem verdiler. Shogun İeyasu, paranın birliğini sağladı ve altından ve gümüşten para bastırdı. Tacirler ve zanaatçılar desteklendi. Daimiyolar, ürünler üzerindeki vergileri parayla ödemeyi dayatarak, değerli maden dolaşımını canlandırdılar: XVII. yüzyılın başlarında giren çay, laka, pamuk, tütün üzerindeki vergiler böyleydi; sadece pirinç vergisi, mal olarak ödeniyordu. Daimiyolar, son olarak, ellerine geçen kendi pirinçlerini satmayı aradılar, onların samurayları da öyle yaptı. Gelecek hasat üzerinden borç almaya başladılar. Verdikleri senetler ticaret konusu olup dolaşmaya çıktı.

Bir **tacirler zümresi** palazlandı ve zenginleşti; yalnız toprak ürünleri bir zenginlik olarak görüldüğünden, tacirler başlarda vergilendirilmiş değildi, bu da zenginleşmelerini hızlandırdı. Yedo, Osaka, Kyoto, Nara, Fushimi, vb. kentleri vergiden bağışık kaldılar. Tacirler ve zanaat ustaları birlikler kurdular; Shogundan ve onun yüksek görevlilerinden, ayrıcalıklar satın aldılar; üretimi, çırak ve işçi sayısını sınırladılar; fiyatları -olabildiğince- yüksek tuttular. Tekeller kurdular. Osaka borsasında, bü-

tün Japonya pirincinin fiyatını aynı tutup satın almak için anlaşıyorlardı. Armağanları ve ödentileri işin içine girince, hükümet gözlerini kapıyordu. Halk, felâket bir duruma düşünce, hükümet de celâllenip ilânını şart koşarak fiyatları vergilendiriyor, istiflere el koyuyor, tekelleri yasaklıyordu.

Ama sonra her şey kaldığı yerden başlıyordu.

Vaktiyle kale olan kentler, ticaret merkezi haline gelip büyüdüler; hiç yoktan başlayan Yedo'nun nüfusu, 525.317 kişiye çıktı (1723). Kentler tacirlerle, zanaatçılarla, barış içinde işsiz güçsüz kalmış samuraylarla, serserilerle, oyuncular ve maceracılarla dolup taştı. En ünlü merkezi Yedo'da Yoshiwara olan, fahişeler mahallesi gelişti.

Şehvet düşkünü yeni bir sanat boy attı.

Köylü ailesi, ayrı bir birim halinde yaşamaktan vazgeçti. Vergi altında ezilen köylü, çocuklarını kente, çırak ya da hizmetçi olarak gönderdi. Onların çoğu kentte kaldı. Köylü, üretimini yoğunlaştırmak zorundaydı: Nadastan yararlanamadı; daha çok miktarda gübreye gereksinme duydu. Kendi aralarında uzmanlaşan tacirlere başvurmak zorunda kaldı. Yoğun biçimde çalıştığından, giysilerini, torbalarını, kendisi yapacak yerde, zanaatçılardan satın almaya başladı. Tacirlerin sömürdüğü, devletin ve senyörün ezdiği, borca batmış köylü, toprağını, kanuna hiyle yapıp ipotek etmek ve satmak zorunda kaldı. Bunun sonucu olarak, toprağı başkalarına kiralayan bir büyük **toprak sahipleri sınıfı** oluştu.

Tacirler, hukuksal yasaklamalara karşın, kılıç taşımaya, samurayların adlarını almaya, soylular ve savaşçılar sınıfına girmeye başladılar.

Ticaret etkinliği öylesi boyutlara erişti ki, nakit yetmez oldu. Bunun sonucu olarak, 1688'de, değerli maden çıkışını engellemek amacıyla, Japonya'ya kabul edilen Hollanda ve Çin gemilerinin sayısı azaltıldı. Sonra Shogun, 1695'te paranın değerini düşürdü; arkasından, birkaç kez tekrarladı bunu. 1695'le 1712 yılları arasında fiyatlar bir misli arttı. Samuraylarla daimiyolar bunalımın kurbanı oldular.

Böylece, yeni sınıflar çıkmıştı ortaya. Sınıflar dengesi de değişmişti. Para ekonomisinin gelişmesine, ticaret kapitalizmi ile bir burjuva sınıfının ortaya çıkışına, nüfusun artışına yol açarak,

Omei felsefesini hoşgörüyle karşılayarak, Tokugana rejimi, bir şeyin de tohumlarını ekiyordu; XIX. yüzyılın Japonya'sı bu tohumlardan çıkacaktır.

Ve Avrupa uygarlığıyla ilişkinin sonucu değişmiş olarak.

II

AVRUPALILARIN ÇİN VE JAPONYA İLE TİCARET İLİŞKİLERİ

Son Ming'lerle Mançu'lar zamanında, Çin, resmî olarak yabancılara kapalı kaldı. Çinliler, yalnız sınırlarda, Kanton'la Su-Çeu'da, birkaç açık pencere tutmaya razı olmuşlardı; elçiler, oralardan gelip saygılarını sunarken vergilerini de veriyorlardı. Bir varsayımdı bu. Aslında olan şuydu: Yabancılar, sözde bir elçinin çevresinde, o zamanlar diplomatik ayrıcalıklardan yararlanan tacirleri topluyor ve, onların sözde armağanları, daha değerli mallarla değiş tokuş ediliyordu. Yüksek görevliler bunun farkındaydılar; ancak, önemli olan, «Çin İmparatorluğu»nun evrensel egemenliğinin görünüşünü sürdürmekti. Çin'i, yabancılara daha fazla açmaya gelince, düşünmüyorlardı böyle bir şeyi. Onlara göre, yabancılar, uygarlığı edinebilecek yetenekte değillerdi genellikle ve, Çin'in de, dünyanın uygar merkezi olarak, Barbarlardan öğrenebileceği hiçbir şey yoktu.

PORTEKİZLİLERİN UZAK-DOĞU'YA GELİŞİ

Portekizliler geldiğinde, Çin'le Japonya, Malezya ve Hindiçini arasındaki ticarette tutulacak bir yer vardı. İmparator Ming Yung Lo (1403-1429) zamanında, Çin donanmaları İran Körfezine ve Somali kıyılarına kadar gitmişlerdi. Ancak, ondan sonra, Ming imparatorları, uyruklarına, açık-denizle ticaret yapmayı, ya da dışarıya göçü, ölüm cezası tehdidiyle yasaklamışlardı. İmparatorlar, Uo Ko korsanlarının adam toplamalarının kökünü kurutmak istiyorlardı. Kiu-Siu bölgesindeki Japon samurayları idi bunlar; kendine özgü kayıklarıyla Çin kıyılarındaki haliçlere sokuluyorlardı. Tayfa diye de, gereksinmelerini, Malezyalı, Fili-

pinli ve özellikle Çinlilerle tamamlıyorlardı; adamlarının 2/3'ü işte bu Çinlilerdi. Koruma örgütleri güçsüz kalıyordu. Çin yönetimi, Japon yönetiminin gölgesinden hiçbir şey elde edememişti. Bu Ou-Ko'lar, 1559'da, Nankin önlerine kadar ilerlediler.

Ticaret güçleşti, ama sürdü yine de. Daimiyolar, Çin ipeği ile, bir gümüş ülkesi olan Japonya'da pek tutulan Çin altını istiyorlardı. Çinliler içinse, açık-deniz ticareti, onların toplam ticaretinin küçük bir parçasıydı sadece ve donanmaları, kıyılarda ve ırmaklarda dolaşanlara oranla pek küçüktü. Ancak, Saray ve yüksek görevliler, Malezya baharatı ile öteki lüks maddelere pek düşkündüler; ve, bütün Çin, bir altın ülkesi olarak, ekonomisi için Japon gümüşüne gereksinme duyuyordu.

Böylece, ticaret, üç yoldan sürdü: **Elçiler, izinler** ve **kaçakçılık.**

> Çin vassalleri, her yıl, Pekin'e, bağlılıklarını belirtmek ve vergi vermek amacıyla bir elçi heyeti göndermeye resmî olarak izinliydiler. Elçi, bunların karşılığında, ticaret pasaportları elde ediyor ve bağlı olduğu yönetim de kendi tacirlerine dağıtıyordu bu belgeleri. Bu tacirler de, onlarla Çin'e girebiliyorlardı. Bu belgeler, çeşitli yönlerden gelişlerine göre, üç büyük «Deniz Yelkenlileri Daireleri»nce denetleniyorlardı. Tacirlerin gemileri, ırmak ağızlarında ya da komşu adalarda demir atıyorlardı ve mallarını depolara yığıyorlardı. Ayrıca, limanın dış mahallelerine değin uzanabiliyorlardı; ancak, kente giremezlerdi. Kendi ülkelerinin örf ve kanunlarına göre kendi kendilerini yönetiyorlardı; sadece, fiyatları saptayan Çin tacir birliklerinin aracılığıyla ticaret yapabilirlerdi.
>
> Yerel yüksek görevliler, kral naipleri ve yöneticiler, kimi çin tacirlerine, gidip yabancı ülkelerde ticaret yapmaları için izin belgeleri veriyorlardı; ne var ki, pek pahalıya mal olan şeylerdi bunlar.
>
> Son olarak, kaçakçılık, bu ablukayı kırıyordu. Bunu uygulayanlar da. Çin yelkenlileri patronları, Uo-Ko korsanları, ya da Riu-Kiu denizcileri ile Portekizlilerin Gor'larıydı. Gor'lar, XV. yüzyılda, Çin, Japonya ve «Güney Deniz Ülkeleri» arasındaki ticarette başlıca aracılardı. Ancak, XVI. yüzyıl boyunca, onların bu rolü gitgide azalacaktır.

Albukerk, 1511 yılında, Malakka'yı fethettiğinde, orada bulduğu Çinli tacirlere, Malakka Sultanının ellerinden aldığı iki yelkenliyi geri verdi ve yüklerini taşımalarına da yardımcı oldu. Çinliler, «Folangi» diye adlandırdıkları Portekizlileri göklere çı-

kararak döndüler. Portekizliler, Çinlilerin Kanton'a getirdikleri karabiberde, 1 üzerinden 4 kazandıklarını öğrendiler ve, öteki baharat çeşitlerinde, 1 üzerinden 20 ilâ 30 arasında kazançtan söz edildi kendilerine. Malakka yöneticisinin emrine uyarak, Georges Alvarez, 1514'te, Kanton'da, Si-Kiang ırmağının ağzına geldi ve mallarını rahatlıkla sattı. Bunun üzerine, Portekiz Kralı Manuel, Çin İmparatoruna bir mektup yazıp, bir parça toprağın kenilerine verilmesini istedi. Elçi **Tomé Pires,** 1517'de Kanton'a gidip, Pekin'e geçme iznini bekledi. Portekizliler pek pahalıya satmadıkları karabiber de getirmişlerdi beraberlerinde. Yüksek görevliler, genellikle Malakka tacirlerinin gelip durakladıkları Tuen-Men adasında bir ev yapmaları iznini verdiler Portekizlilere.

Ne var ki, «hoyrat ve kavrayışsız bir asker» olan **Simon de Andrade,** Portekiz topraklarındaymış gibi hareket ediyordu: Toplarla donanmış bir tabya yaptırdı, bir darağacı kurup bir mahkûmu ipe çekti, kendisinden yabancıların ödemekle yükümlü oldukları vergileri isteyen bir yüksek görevliyi vurdu. Çinliler, Pires 1520'de Pekin'e vardığında, mektuplarının, saygıdan ve vergi vermekten sözedecek yerde, eşit ticaret andlaşmaları ile toprak devredilmesinden bahsettiğini – dehşetle – gördüler. Çinlilere göre, böyle yol yöntem bilmeyen insanlar, casus, korsan ve istilâcı olabilirlerdi ancak. Saray, Portekizlilerin Çin toprağına ayak basmalarını yasakladı. Diego Calvo'nun donanması saldırıya uğrayıp, çekilmek zorunda kaldı. Tomé Pires ve arkadaşları, Kanton'a gönderilip, 1524 yılına kadar hapiste tutuldular; çoğu da orada öldü.

Onu izleyen yıllarda, Portekizliler, kaçakçılık ve geçici ilişkiler içinde göründüler.

1542 yılından başlayarak, Portekizliler, Japonya'ya ayak basıyorlardı. Portekizliler, birkaç yıl içinde, Malakka, Çin ve Japonya arasında büyük bir ticaret başlattılar. Onları Çinliler izledi. Ancak, bir üs yoktu ellerinde, 1577'de, Çinlilerden onu elde ettiler; Çin İmparatorunun vassalleri olarak görülüp bir koya yerleştiler: **Makao'yu** kurdular. Bir kale yapmamak ve gümrük ödemek koşuluyla, hoşgörüyle karşılandılar orada. Başka yabancılara oranla ayrıcalıkları da vardı. Makao'da, kendiliğinden ufak çapta bir yönetim oluştu. Makao'lular, daha sonra Kan-

ton'la –aracısız– ticaret yapma olanağını elde ettiler; ayrıcalıkları da genişledi. Böylece, 1584-1602 yılları, Makao için, Uzak-Doğu Okyanus ticaretinin bir merkezi olarak, doruk yılları oldu.

Portekizliler, uzun aranışlardan sonra, Japonya'da da pek güzel bir liman, Nagasaki'yi buldular. Bir daimiyonun Cizvitlere devrettiği Nagasaki, 1571'den başlayarak, Portekiz ticaretinin merkezi oldu. Her yıl, Goa'dan bir büyük gemi, *nao,* Lizbon'dan gelmiş ve Japonların pek tuttukları Avrupa mallarını yükleyip yola çıkıyordu; yol üstünde, Koşin'den karabiber ve değerli taşlar, malakka'dan öteki nesneler ve Makao'dan da Çin ipeklisi ve başka mallarla Çin altınını alıyordu. Japonya'dan dönüşte de, Japon gümüşü ve lâk cilâsı yüklüyor; sonra Çin'den Hind'e de, demir, misk, porselen, ipekli ve kumaş taşıyordu. Bunların büyük bölümü Hindu prenslerinde kalıyordu. Bir bölüm lâk cilâsı, porselen ve ipekli de Avrupa'ya doğru yola çıkıyordu.

Bu ticarette önemli olan, Japon gümüşüydü.

73. – Japonların fırçasından, Portekizlilerin Japonya'ya gelişi.

Uzak-Doğu'daki bu Portekiz ticareti, Avrupa ile ilişkilerden hemen hemen bağımsızdı. Avrupa'dan pek az şey geliyor ve pek az şey gönderiliyordu oraya. Bir küçük Avrupa kolonisi, Uzak-Doğu'ya, girişim ruhu ile deniz ve ticaret teknikleri getirdi ve orada hemen hemen bağımsız yaşadı. Ancak Portekizliler, öyle görünüyordu ki, **bütün Uzak-Doğu Asya ticaretini uyarıp etkilediler:** Japon gümüş ve bakır madenlerinin gelişmesine ve Çin'de büyük tacir kuruluşlarının açılıp serpilmesine bakarak, rahatça söyleyebiliriz bunu.

İSPANYOLLAR FİLİPİNLER'DE

İspanyol, **Legazpi**'nin sefer heyeti, Filipinler'de, 1565 Nisanında Cebu'ya vardı. Her yıl, Fu-Kien'den kalkan on iki ya da on beş Çin yelkenlisi, Luçon adasında **Manilla**'ya geliyorlardı. Kimi Japonlarla beraberlerinde, ipekliler, pamuklular, porselenler, kalay getiriyor ve dönüşlerinde altın ve balmumu alıp götürüyorlardı. İslâma dönmüş olan Filipinler'den Moro'lar, bu Çin ve Japon ürünlerini de adalarda dağıtıyorlardı. Legazpi, 1571 Mayısında, Manilla'da bu Moro'ların başlıca yerleşme merkezini ele geçirdi ve Filipin şeflerini kendine bağımlı hale getirdi. Legazpi, bu yeri, Japonya, Çin, Cava, Borneo, Molük adaları, Yeni-Gine ile ticaret için pek uygun gördü. Çinlilerle ilişkiler gelişti. Çin yelkenlilerinin sayısı arttı ve hattâ kral naibi, Fu-Kien'den, 1574'te bir İmparatorluk yelkenlisi gönderdi oraya; yelkenli, dönüşünde birkaç İspanyol getiriyordu ve dilekleri de bir liman ve İncil'i vaazetme izniydi. İspanyol heyetinin başı bir fransisken olan **Martin de Rada** idi; Çin dini hakkında ilk bilgileri o getirdi. Ne var ki, sonraları uyuşmazlıklar çıktı ortaya. Yeni İspanyol yöneticisi burnu havada ve hoyrat bir kişiydi. Resmî ilişkiler 1576'da koptu.

Ancak, ticaret eskisi gibi sürdü.

XVI. yüzyılın son çeyreğinde, «**Manilla Kalyonu**», Acapulco'dan hareket ediyor ve düzenli olarak Meksika gümüşü getiriyordu. Çin yelkenlileri de her yıl Manilla'ya gelip ipek, ipekli, porselen, buğday, Çin madenleri getiriyor ve bunun karşılığında bu gümüşten alıp götürüyorlardı. 10.000 ilâ 20.000 Çinli, Manilla'nın yanında, Parian mahallesini oluşturdular. Gelen ipeği,

«Manilla Kalyonu», Meksika'ya götürüyor, oradan da Avrupa'ya yollanıyordu. Bu ticaret, tâ 1630 yılına değin git gide arttı. İspanyol gümüş paraları, Çin'de pek revaç kazandı. İspanyollar, %200 ilâ 300'lük bir kazanç sağlıyorlardı.

Çin yelkenlileri de, sayıları her yıl çoğalarak, Manilla'ya akıyorlardı.

HOLLANDALILARIN ARAYA GİRİŞİ VE SONUÇLARI

Hollandalıların 1601'de Makao'yu farketmeleriyle, altüst oldu her şey. 1602 yılından başlayarak, Malakka boğazını abluka altına aldılar ve Makao ile Gao'nın ilişkisini kestiler. Çeşitli yollardan da, Portekizlilerin Uzak-Doğu ticaretinin mekanizmasını öğrendiler. 1622'de, Makao'ya saldırdıysalar da, kanlı bir yenilgiye uğradılar. Arkasından, Makao'yu Japonya'dan koparmak ve Manilla ile de Çin'in ilişkisini kesmenin çarelerini aradılar. Formoza'da Tayvan'a yerleştiler; İspanyollar da Tan-Şuei'ye. 1641'de, Hollandalılar Malakka'yı, 1642'de de Tan-Şuei'yi ele geçirdiler.

Çin ve Japonya ilişkilerinin sahibi oluyorlardı böylece.

Bu olaylar, Portekizlilerin Japonya ile ilişkilerinde değişikliklere yol açtı. 1618'den başlayarak, büyük yara almış olan *nao*'nun yerini, daha hafif gemiler aldı. Portekizlilerin, topları ve adalarla olan ticaretinde kullandığı paralar için bakıra gereksinmesi vardı; çünkü gümüş, Hindu ve Çin girdabında kaybolup gidiyordu ve Yeni-Dünya'dan gelen gümüş miktarı azalıyordu git gide. Bakır, Japonya'dan Manilla yoluyla gelebilirdi. Makao'dakilerin de Avrupa mallarına gereksinmesi vardı; bu mallarsa, doğrudan doğruya Goa'dan gelemediği için, Manilla yoluyla getirtilmeleri zorunlu olmuştu. Böylece, onlar da bu İspanyol kenti ile ilişkilerini geliştirdiler. Daha önce, yasaklamalara karşın, İspanyollar, içme suyu ya da yiyecek satın alma bahanesiyle limana yaklaşıyor ve, gece olunca da, Makao kayıkçıları, onlara Çin ipeği ile ipeklilerini taşıyorlardı. 1602 ilâ 1620 yılları arasında, Manilla ticareti doruğuna çıktı: Manilla, Çin ipeği ile ipeklilerinin Acapulco'da, Mexico'ya Vera-Cruz'a, Sevilla'ya doğru yola çıkması için zorunlu bir geçiş noktası oldu ve 1640 yılına değin öyle kaldı.

Makao'lular, Avrupa ticaretinin etkisiyle, İspanya'da para ekonomisindeki gelişmelerden yararlandılar: İlk Japon kapitalistleri, ellerindeki sermayeden doğrudan doğruya kendileri yararlanamıyorlardı; çünkü, bunun için, Shogunluğun -elde edilmesi hayli de güç olan- izni gerekiyordu; ve, 1636'dan başlayarak da, Japonların Japonya'dan çıkmaları ve bizzat ticaret yapmaları kesinlikle yasaklandı. Öyle olunca da, Kiu-Siu ile Japonya'da kimi güney bölgelerinin daimiyoları, ellerindeki sermayeleri, %25 ile 50 arasında bir faizle, Makao'lulara verdiler. Makao'lular, XVI. yüzyılda yaptıkları gibi, ortaya kendi gümüşlerini sürecek yerde, git gide Japon gümüşünü sürdüler.

Oysa, 1636'dan başlayarak, Japon hükümeti, ilk kez olarak, Portekizlileri Deshima adası ile sınırladı. Dahası, **hollanda rekabeti** artıyordu: 1636'da Hollandalıların Japonya'ya getirdikleri ipek miktarı 1.421 ölçü iken, Portekizlilerinki 250 ölçüydü sadece. Bununla beraber, Avrupalıların ticarete getirdikleri atılım, özellikle Asyalılara yarıyordu: 1636'da, Japonya'ya, 4 Portekiz ve 12 Hollanda gemisine karşılık, her yıl 50 ile 60 arasında Çin yelkenlisi geliyordu. Sonunda, misyonerler ve onların siyasal etkileri korkusuyla, 1639'da Shogun, Portekiz gemilerini, yüklerini boşaltmalarına izin vermeden gerisin geriye yolladı. Bütün Portekizlileri, çocukları ve Japon karıları da içinde olmak üzere, Japonya'dan kovdu. 1642 yılından başlayarak, yalnız Hollandalılar Deshima'da hoşgörü ile karşılanıyorlardı. Çin denizlerindeki tüm ticaretin anahtarı olan Japonya ile ticaret, yavaş yavaş Avrupalılara yasaklandı.

1640'ta Portekiz, İspanya'ya başkaldırır. Makao'lular, yeniden Portekiz kralı ile ilişki kurarlar. Makao ile Manilla arasındaki ilişkiler resmî olarak yeniden kesilmiştir. Ancak, uygulamada da hayli azalmıştır. Manilla, Fu-Kien kıyısıyla ilişkilerini sürdürmektedir gerçi; ancak, Meksika gümüş üretiminin azalışına ve Hollanda rekabetine bağlı olan bu siyasal olay, Çin'le Avrupa arasındaki büyük aracı rolünü artık yasaklamaktadır ona.

XVII. yüzyılın ikinci yarısında, **Çin denizlerindeki Avrupa ticareti**, git gide bölüşülmüş ve, görünüşe bakılırsa, git gide azalmıştır da. Japonya'nın kapılarının kapatılması, ticaret çevriminin önemini iyiden iyiye düşürdü: Hollandalıların, yılda 12 yerine, 2 ilâ 4 gemisinin limanlara girmesine izin veriliyordu; kor-

san Koxinga da, 1662'de Formoza'dan kovmuştu onları ve ayrıca, Kanton'la Nagasaki, Ning-Po ile Manilla arasındaki ticaret yolları üzerindeki egemenliklerini de yitirmişlerdi. İspanyollar, onlar da, 1669'da, Manilla'nın Kanton ve Ning-Po ile ticaretini düzenlemek için, Mançu'larla bir tür ticaret andlaşması yapmayı başarmışlardı. Çin yelkenlileri düzenli olarak Manilla'ya geliyordu. Ne var ki, İspanyol gümüş paralarındaki azalış ticareti hayli azaltıyordu.

Bu olayları izleyen yıllarda, **İngilizlerin** ve **Fransızların** Çin'le ilişki kurmak amacıyla yollara döküldüklerini görüyoruz.

1700'den başlayarak, Çin ticaret tarihinde **yeni bir dönem** açılır. Bir Çinli tacir gurubunun aracılığıyla olmak koşuluyla, bütün yabancılar Kanton'a kabul edilirler. Ne var ki, Avrupa, XVII. yüzyılın büyük iktisadî durgunluğu içindedir hep. Hükümetler, XIV. Louis zamanının büyük savaşları içinde boğulmuşlardır. Avrupa ticareti, dağılma ve gerileme izlenimi vermektedir.

Kara yönünden ise, **Ruslar** ilerlemelerini sürdürüyorlardı.

Ruslar, Orta Asya'da, hemen her noktada, Çin'den, bir göçebeler perdesiyle ayrılıyorlardı. Ne var ki, Moğolistan'ın kuzey-doğusunda, Çinlilerle karşılaştılar. Amur ırmağının Poyarkov'ca keşfinden (1643-1646) sonra, Ruslar, ırmak üzerinde Albasin kalesini (1651), sonra da Nerçinsk kentini kurdular (1658). Çinliler, Çin'e giriş kapılarına egemen olmak istiyorlardı. 1685'te, Çinliler, Rusların 3 topuna karşılık, Cizvitlerin döktükleri 200 topla, Nerçinsk'i kuşatıp yaktıktan sonra çekildiler. Ruslar, 1686'da yeniden ele geçirdiler kenti. Çinliler tekrar kuşattılar. Ancak, her iki taraf da bir anlaşma istiyordu: Kuzey Çinlilerinin kürke gereksinmesi vardı ve Mançurya ile Moğolistan'dakilerden çok daha güzellerini de Sibirya sağlıyordu onlara; Ruslar ise, kürk ticaretine dayanıp, Hazineyi değerli madenlerle beslemenin arkasındaydılar. Ruslar, ne Mançu, ne Çin dilini biliyorlardı; Çinliler de Rusça tek kelime anlamıyorlardı. Pekin'li bir Cizvit, P. Gerbillon aracı oldu. 1689'da, **Nerçinsk Andlaşması** yapıldı: Ruslar, Amur ırmağı havzasını terkediyor, ama karşılığında, Çin'de ticaret hakkını elde ediyorlardı. Bunun sonucu olarak, Pekin'e her yıl bir kervan yola çıktı.

Çinlilerin, bir Avrupalı ulusla yaptıkları ilk andlaşmaydı bu.

Özetle, bütün bu ticaret, XX. yüzyıldakine oranla, pek kü-

çük miktarları harekete geçirmişti. Kimi Avrupalılar, Uzak-Doğu'da bununla geçimlerini sağladılar; kimi Avrupalılar da, Avrupa'da, sağladıkları kazançlarla daha büyük rol oynayabildiler. Avrupa bakımından, bu ticaretin sonuçları özellikle şu oldu: Bu ticaret, Çin ve Sonda adalarından gümüş para ve maden olarak **gümüş çağrısı**nda bulundu; bu çağrı ise, Avrupa'da dolaşan değerli maden miktarının çoğalmasını ağırlaştırıp, XVII. yüzyılın büyük iktisadî durgunluğunu daha da arttırdı. Asya bakımındansa, kuşkusuz daha da önemli oldu bu ticaret: Avrupalılar, özellikle Çinlilerin, Japonların, Filipinlerin, Malezyalıların yararlandıkları bir ticaretin açılıp serpilmesinde **uyarıcı bir rol** oynadılar. Japonya'ya, özellikle 1569'dan sonra, para ekonomisinin girişi, büyük sosyal etkileriyle, bunun sonucu olmuştur. Çin'de, para akışının ekonomi üzerindeki etkisini ölçmek güç. Ancak, deniz ticaretinin genişlemesi, bir tacir burjuvazisinin gelişmesi, böyle bir etkinin büyük olduğunun işaretleri. Ne Uzak-Doğu uygarlıkları, ne de -kuşkusuz- Avrupa uygarlığı, bundan doğrudan doğruya etkilenip derin değişiklikler içine girmediler. Ancak, Yeni-Dünya'daki değişiklik ve iktisadî bunalımlar üzerinde etkili oldular hiç kuşkusuz; ve yine hiç kuşkusuz, Uzak-Doğu'daki değişiklik ve iktisadî bunalımlar da Avrupa'dakileri etkiledi.

Bütün dünyaya yayılan bir ticaret ekonomisinden şimdiden bahsedebiliriz.

III

JAPONYA İLE ÇİN'İN HIRİSTİYANLAŞTIRILMASI

1547 Aralığında, Malakka'da, Japonya'dan gelen Portekizli gemiciler, François-Xavier'ye, **Yajirö** adında bir samurayı getirip tanıştırırlar. Adam korsandır ve yaptıklarından pişmanlık duymaktadır; ülkesindeki budist rahipler de iç dünyasını huzura kavuşturamamışlardır. François-Xavier, adamı hıristiyan yapar ve 1548 yılında da Paul de Sante-Fe adıyla Goa'da vaftiz eder. Hıristiyan olmuş ilk Japondur bu. François-Xavier, ilk kez, tartışan ve düşünen bir insanla karşılaşmıştı üstelik. Hind'in Paraverlerinin kayıtsız uysallıkları, Magriplilerin kin ve düşmanlığı ya

da Brahmanların horlayışı ile öylesine de bir zıtlık vardı ki ortada, François-Xavier, bir Japon Hıristiyanlığı olasılığı üzerinde durdu; bu Hıristiyanlık, oradan bütün Uzak-Doğu'ya misyonerler gönderecekti. Öte yandan, Yajirö, bütün iyiniyetiyle, birtakım yüzeysel benzerliklerden de söz edince, François-Xavier şuna inanır oldu: Japon dini Hıristiyanlığa yakındı ve Hıristiyanlığa döndürmek de kolay olacaktı.

JAPONYA'NIN HIRİSTİYANLAŞTIRILMASI VE AYDINLIKLAR FELSEFESİ

Aslında Hıristiyanlıkla, Japon dinleri, yani Şintoizmle Budizm arasında bir uçurum vardı.

Şintoizme inananlar, Evrenin onbinlerce **kamiden** oluştuğuna inanıyorlardı; Güneşte, Ayda, rüzgârda, fırtınada, kaynaklarda, akarsularda, kayalarda, ağaçlarda, vb. bulunan ruhlardı bunlar. **Kamiler** arasında, daimiyoların ataları olan kahramanların da ruhları bulunuyordu. **Kamiler** mertebelenmişti. Hükümdarları, Güneş Tanrıçası Amaterasu idi. Bu tanrıça, bir görevle, insanlar arasına Ninici-Nomikoto'yu yollamıştı; ilk Japon imparatoru Jimu-Tenno'nun atası idi bu. İnsanlar **Kamiler** üzerinde otorite kurabiliyorlardı; dua ile, anma ile, abdestle ve beş buyruğa uyarak oluyordu bu; zina etmemek, dermansız hastalıktan telâşa kapılmamak, sövgüleri bağışlamak.

Budizm, Mahayanist yorumu ile yürürlükteydi; XI. yüzyılda gelmişti bu. Şintoizmi tamamlıyordu. **Kamiler**, Budha'nın geçici görünüşleriydi. Yığınla mezhebe yol açmıştı. Sosyal ve siyasal açıdan incelediğimiz dönem bakımından önemli olanlar –kuşkusuz– **İkko, Hokke** ve **Zen** mezhepleriydi. İkko ile Hokke'ye inananlara göre, Budha'nın değerlerini kazanarak kurtuluşa ulaşılabilirdi. İkko mezhebinde, mümin için Budha Amida'yı, acımasına içtenlikle sığınarak bir kez yardıma çağırmak yetiyordu; onun bağışlaması ile, ölümden sonra, aydınlanma gerçekleşecek, «Arınmış Dünya» elde edilebilecekti böylece. Kurtuluş, sıradan insanlar için de mümkündü; çünkü yürekten davranış yetiyordu. Böylece İkko toplulukları, alabildiğine eşitçi, ayinsiz, ruhbansızdı; yandaşları da, aşağı-halk tabakalarından, başta da köylülerden oluşuyordu. Hokke mezhebinde, kurtuluşa, şu formülü sürekli ama içten inanarak okumakla varılıyordu: «Yetkin Gerçeğin Lotüsüne hamd olsun!»; bununla, Shaka'nın kitabında vahyedilmiş gerçekler belli oluyor ve mümin, ebedî Budha'nın kozmik ruhuyla özdeşleşiyordu. Pek yalın olan bu tapma, Japonların birliğini, giderek devletin iktidarı-

nı sağlayabilirdi. İçinde halktan yığınla ögeyi toplayan Hokke mezhebi de, Japon yurtseverlerinin mezhebiydi.

Zen mezhebinde, mümin, düşüncesini, **Zendo** adı verilen ve «Düşünce Evi» anlamına gelen, bir manastırda, Budha'nın öğretisi üzerinde yoğunlaştırma çabasındaydı. Bu manastırda, mümin, çile ve itaat yoluyla açlıklarından ve arzularından sıyrılmayı arıyordu. «Boşluk»la, yani tüm nesnelerde bulunan mutlakla özdeşleşmek için dua ediyor ve düşünüyordu. Ne var ki, kelimeler ve mantığın biçimleri, gerçekliğinden bir bölümünü koparıyor, hareketsizleştiriyor ve öldürüyordu onu. Gerekli olan, yaşayan gerçekliği, her nesnede bulunan mutlağı, bir sezgi yoluyla doğrudan doğruya yakalamaktı. Birden aydınlanış işte o zaman oluyordu: Mümin, Budha Çakya Muni'nin gördüğü gibi, dünyayı görüyor ve kurtuluyordu. Ne var ki, mümin, kişisel çabası ile aydınlanmaya ulaşabilirdi ancak. Üstad Zen'in yeteneği, müminin düşüncenin bütün biçimlerini aşabilmesi için, **koanlar**da derece derece yükselmesini sağlamakta önemliydi. **Koan,** mantık ve akıl yoluyla anlaşılmaz bir formüldü. «Budha kimdir?» sorusuna, Üstad Zen şöyle yanıt veriyordu: «Bambu tepenin yanında çıkar». Üstadın amacı, mümini koanların çetinliğine çarptırıp, kelimelerin, gramer kurallarının, biçimsel mantığın, bütün düşünce biçimlerinin boşluğunu birden farketmesi ve gözlerinin kamaşıp gerçeği görebilmesi idi. Bu aydınlanmadan sonra, mümin, dünyaya geri dönüyor, sosyal yaşama katılıyor, karşılık beklemeksizin iyilikte bulunarak ve her an, günlük yaşama Budha'nın baktığı gibi bakarak, olgunlaşıyordu. Böylece, Zen mezhebinden olan, Hindu Yogiden farklıydı: Çünkü, Yogi, kendinden geçerek mutlakta eriyip yok olmak için herkesten uzak bir yere çekiliyordu. Gerçi, Zen'e inanan da, mutlakla kaynaşmayı arıyordu; ancak, dünyada yaşayarak, kişisel eylemle, gönül gözü ile görerek oluyordu bu.

Böylece, Zen mezhebi, bir bireycilik okulu idi; öyle olunca da özellikle Daimiyolarla Samuraylar arasında yandaş buldu.

François-Xavier, işin güçlüklerinden kuşku duymadan, 15 Ağustos 1549'da, beraberinde Yajirö ve İspanyol rahipleri Cosme de Torres ile Juan Ferandez, Kiu-Siu'nun güneyinde, Kagoşima'da karaya çıktı. Daimiyo Şimazu Takahisa'ya, Yajirö, Portekizliler arasında François-Xavier'nin ne denli saygın bir kişi olduğundan sözetti. Daimiyo, havarinin, limanına Portekiz tacirleri getireceği umuduna kapıldı. Bir ferman çıkarıp, vassallerine, hıristiyan dinini kabul edebilecekleri konusunda izin verdi. François-Xavier hıristiyanlaştırma işine girişti; ancak, yanlış bir yolda yürüdüğünü anlamakta gecikmedi: Budha papazları, başlangı-

cı ve sonu olmayan bir dünyaya inanıyor, bir insanın ruhunun ölmezliğini kabul etmiyorlardı; Japonlar, çocuk düşürmeye, çocuk öldürmeye, oğlancılığa ve putataparlığa alışıktılar. Ne dünyanın yaradılışı düşüncesi vardı kafalarında, ne de günah kavramı. Bir yılın sonunda, François-Xavier, sadece bir yüz kadar Japonu hıristiyan yapabilmişti. Sonra, 1550'de, Kiu-Siu'nun kuzey-batısında Hirado'ya bir Portekiz gemisi geldi. Şimazu Takahisa yakındı bundan; havari, Portekiz tacirleri üzerinde hiçbir yetkisi olmadığını söyledi. Bunun üzerine, daimiyo, ölüm cezası tehdidiyle, uyruklarına vaftizi ve misyonerlere de Satsuma eyaletini ziyaret etmeyi yasakladı.

1550 Ekiminde, François-Xavier'yi, daimiyo Matsura Takanobu, Hirado'da iyi karşıladı; böylece Portekiz tacirleriyle ilişkileri desteklediği umudundaydı. Hıristiyanlaştırmaya izin verdi. François-Xavier, bütün Japonya için geçerli bir hıristiyanlaştırma izni elde etmek için, 1551 Ocağında İmparator Mikako'yu ziyarete gitti. İmparatorun, ünvan satmaya kadar düşmüş zavallının biri olduğunu gördü. Gidip Shogunu görmeyi denedi o zaman. Nöbetçiler, bu lime lime giysiler içindeki adamı içeriye bırakmadılar.

François-Xavier de, buna bakıp yöntem değiştirdi o zaman, Yoksulluğu, sövgülere direnişi yüzünden, lâf atılmıştı kendisine, taşlanmıştı ve öğretisi de horlanmıştı. Artık ipekli güzel bir giysisi vardı ve alaylara meydan okuyabilirdi En güçlü Japon senyörünün, Suwo daimiyosu Ushi Yoshitaka olduğunu saptayıp, İç deniz üzerinde Yamagushi'de onu görmeye gitti: Daimiyo, Portekizlilerden altın ve ateşli silahlar elde edebileceği umudundaydı; misyonerlere, vaazda bulunmak ve vaftiz etmek iznini verdi. François-Xavier, Yagamushi'de, pek incelmiş, pek kültürlü, tartışma tutkunu bir saray buldu. Batı astronomisi hakkındaki bilgisi saygı topladı ve, Aristo mantığı ile tasımlara dayanan tartışma sayesinde, karşısındakileri kurtulamayacakları bir çelişmeler yumağı içine hapsetti. François-Xavier, Japon ve hıristiyan dinleri arasındaki farklılığın bilincine vardı git gide. Tanrı'yı, Dayi-Niş'i, yani «nesnelerin ilkesi» diye çevirmişti. Ama gördü ki, «nesnelerin ilkesi», Yaratıcı Tanrı anlamına gelmiyordu; görünebilir her şeyde var olan *materia prima* idi bu. O zaman da, tamamiyle doğal bir felsefeden hareket etti. Yalmz akla dayanıp, kişi olarak Tanrı'nın varlığını, dünyanın yaradılışını,

ruhun ölmezliğini tanıtlamaya kalktı. Japonlar karşı çıkıyorlardı: Tanrı iyi idiyse, yeryüzündeki kötülükler nereden geliyordu o halde? Şöyle yanıtlıyordu: Tanrı yetkinliktir, böylece Tanrı olmayan bir şey yetkin olamaz; Tanrı'nın yarattığı dünya, Tanrı'dan ayrıdır, böylece yetkin olamaz, yoksa Tanrı'yla karıştırılmış olur; dünyada fenalık, tersine, kişi olarak ve yaratıcı bir Tanrı'nın varlığının kanıtıdır. François-Xavier, bir ikiciliği vaazediyordu böylece, ancak Ermiş Jean'a inandığından, onun gibi düşünüyordu: Hıristiyanlık, bütün bunların arkasından kendiliğinden gelecekti. İsa'dan hiç sözetmediği Japonları vaftiz ediyordu. Ancak vaftizden sonra, Hıristiyanlığın temelinden, İsa'nın görevinden, Tanrı'nın onun suretinde ortaya çıkmasından, isa'nın bütün insanlık adına acı çekerek insanlığı kurtarmasından, çarmıha gerilmeden sözediyordu. Daha sonra Cizvitlerin, Avrupa'da olduğu gibi, tüm Uzak-Doğu'da ele alacakları bu yöntem, Aydınlıklar Felsefesinin bütünüyle doğal din anlayışının, yani deizmin kökenini oluşturmayacak mıydı?

Her şeye karşın, François-Xavier'nin, 1551 Temmuzundan başlayarak soylular, saray kadınları, Okumuşlar arasından Hıristiyanlığa çevirdikleri olur. Yine de bulanıklıklar vardır. Yeni dini kabul eden çoğu kişi için, Hıristiyanlık Budizmin yeni bir biçimiydi.

Budist papazların son kanıtları şuydu: Hıristiyanlık gerçek din olamazdı; çünkü, Çinliler onu öğretmiyorlardı. Böylece, François-Xavier, 1551 Ekiminde Çin'e harcket etti. Japonya'da otuz ay kadar kalmıştı; ama kişiliğiyle Japon hıristiyanlarını öylesine büyülemişti ki, XVII. yüzyılda, Japon din şehitleri, acılar içinde ve ölüm karşısında onu yardıma çağıracaklardır.

1551-1570 yılları arasında, **Cosme de Torres** geçti onun yerine. Hıristiyanlaştırma, Portekiz gemilerinin izledikleri yollar boyunca sürdü gitti. Japonya'ya yıllık geziyi, Portekiz makamları aracılığıyla düzenleyenler Cizvitler oluyordu; ve gemilerin, sadece hıristiyanlaştırmaya izin veren daimiyoların limanlarını ziyaret etmelerinde ısrar edenler de onlardı. Bunun sonucu, bir ticarî rekabeti kırma amacıyla, kimi daimiyolar hıristiyan oldular. Cizvitler, bunun gibi, Go-Kinai'de, Osaka bölgesinde, Sakai ve Kioto'da ve Hondo adasında da yığınla Japonu hıristiyan yaptılar. Ne var ki, elde edilen sonuçlar hep geçici idi. Japon dünyasındaki anarşi yüzünden, bir daimiyonun yenilgisi, bir bölgenin

elden gitmesine yetiyordu. Cizvitlerin elinde yeter derecede para da yoktu. Ticarete kalktılar ve Papalık da, kazanç amacıyla değil, Hıristiyanlığın amaçlarına hizmet ettiği gerekçesiyle, bu ticareti onayladı.

Japonya'da bir misyon heyetinin başına getirilmiş olan **Balthasard Gago,** Zen keşişleriyle uzun tartışmalara girmişti. Bunların sonunda, tuttu, *japon İmansızlarının Yanlışları Üstüne Özetleme* adıyla bir kitap yazdı. Bu eserle, ilk kez Şintoizmle Budizm birbirinden ayırdediliyor ve Budizmin kavramlarının içine giriliyordu. Gago'ya göre Budizmle Hıristiyanlık birbirlerine bütünüyle zıt eğilimlerdeydi. Buradan kalkarak, Gago, yeni bir ilmihal kaleme aldı. Bunda, François-Xavier'den farklı olarak, Hıristiyanlığın kimi temel kavramları üzerinde ısrar ediyordu.

1570 yılından başlayarak, Cizvitler, arkalarından bütün bir eyaleti sürükleyecek daimiyoları hıristiyanlaştırdılar. Japonlar'da devletin yeniden yapılanması ile Hıristiyanlığın ilerleyişi de beraber gidiyordu; çünkü, bu yapılanma, senyör güçleri arasında olan büyük budist manastırların karşısındaydı. Bu arada, Japon Hıristiyanlığının ruhban sınıfı da oluşturuldu. XVI. yüzyılın sonlarından başlayarak, Japonya'da, 150.000 hıristiyan 200 kilise halinde örgütlenmiş bulunuyordu.

Japonya'da devletin yeniden kuruluşu, hıristiyanlaştırmayı destekledikten sonra, **engellemeye** başladı. Hideyoshi, Cizvitlerin, hıristiyan daimiyolar üzerindeki etkisinden korkmuştu. Bunun gibi, Cizvitlerin, senyörlerin muhalefetini desteklemelerinden de korkuyordu. Rahiplerin, bir Portekiz saldırısını kolaylaştırmaları olasılığı da korkuları arasındaydı. Son olarak, budist papazları öldüren ve tapınakları kökünden yıkan hıristiyan daimiyoların aşırılıkları da onu korkutmuştu. Hideyoshi, Şintoizmle ve onun büyük atalar kültü ile bütünleşmiş olan Budizmin ortadan silinmesini istemiyordu; bu büyük atalar kültü, devlet şefleri karşısında bağlılığın, meşruiyetin bir okuluydu ve şimdi, devletin başında kendisi bulunduğuna göre, kendi yararına kullanacaktı bunu. Devletin yeni yapılanışı, Japon yurtseverliğinin uyanışını da destekliyordu ve yabancılara düşman olan Hokke mezhebi yeniden canlılık kazanıyordu. Hideyoshi, Filipinler'deki İspanyollarla ticaret yapmayı ve kendi gücünün merkezi olan Hondo'nun Kiu-Siu aleyhine gelişmesini istiyordu. Son olarak, Porte-

kiz tacirleri, binlerce Japon satın alıyor, bunları Makao'ya, Filipinler'e, Çin'e götürüp köle olarak satıyorlardı. 1587 tarihli bir ferman, Cizvitleri Japonya'dan kovdu; ancak, ticarete zarar verir düşüncesiyle, uygulatmadı bunu. Hattâ, Manilla ile ticaret umuduyla, İspanyol fransiskenlerini bile kabul etti. Bununla beraber, bir ürküntünün arkasından Nagasaki'de, 1597'de, 6 fransiskenle 20 Japon hıristiyanı çarmıha gerildi.

Hıristiyanlığın ilk Japon şehitleriydi bunlar.

İeyashu, Hideyoshi'nin politikasını sürdürdü.

1602'de yabancılara ticaret özgürlüğü tanıdı. Hıristiyanlığı vaazetmeyi yasakladı; ancak, misyonerlerin etkinliğine de göz yumdu. Japon denizciliğini geliştirmek istedi; Japonlar, Avrupa gemileri edindiler; bu gemiler, Japon mürettebatıyla Hind'e ve Amerika'ya kadar gittiler. Japonlar, büyük okyanus ticaretine yönelmişe benzerlerdi. Ancak, Manilla yöneticisi, İeyashu'ya, gemi yapımcısı vermeyi reddettiği gibi, gemilerin Filipinler'e girmelerini de istemedi. Öte yandan, Hollandalılar ve İngilizler, Japonya ile andlaşmalar yaparak, çeşitli ticaret şubeleri açtılar. İeyasu'nun Portekizlilere ve İspanyollara gereksinmesi kalmamıştı pek.

İkinci olarak, İeyashu, Konfuçius'culuğun Çu-hist yorumunu desteklemeye koyuldu. Meşruiyet ve hükümdara bağlılık konusunda, konfuçius'culuk da, Şintoizmin ilkelerine benziyordu. Böylece, İeyashu'nun Hıristiyanlığa gereksinmesi kalmamıştı; çünkü, budist manastırlara karşı çıkmada, bir Asyalı ve Japon öğretiye dayanıyordu. Bunun sonucu olarak, Çu-hizm, devletin resmî öğretisi olarak ilân edildi: Bütün ötekiler yasaklandı ve her türlü tartışmaya son verildi; buna uymayanlar, hapis, sürgün ve ölüm cezasıyla cezalandırıldı. Çu-hizmin başarısı şu bakımdan da kolaylaştı: Japonlar, Batılı bilim görüşünü hiç anlamamışlardı. Akıllarını uygulamaya takıp, metafiziği, biçimsel mantığı ve matematiği horluyorlardı; oysa, Batının teknik üstünlüğünün kaynağında bunlar vardı.

Son olarak, İeyashu, Japonya'yı, zaferi için yararlandığı feodal kurumlar içinde uyuşturuyordu. Tacir ve burjuva sınıfının ticaret yoluyla gelişmesine gitgide daha az önem veriyordu.

1614 yılında bir ferman yayınlandı: Halka, Hıristiyanlığı terketme emri verilmişti; direnenler sürgüne yollanacaktı. Ferman, hıristiyanların bir başkaldırısına yol açtı. Bastırıldı. 1616 yılında, bu yasak yeniden hatırlatıldı. Japon hükümeti, yavaş yavaş tüm ticareti feda ediyordu. 1633'ten 1640'a değin, her yıl birbirini izleyen fermanlar, Japonya'nın kapılarını kapadılar. Ja-

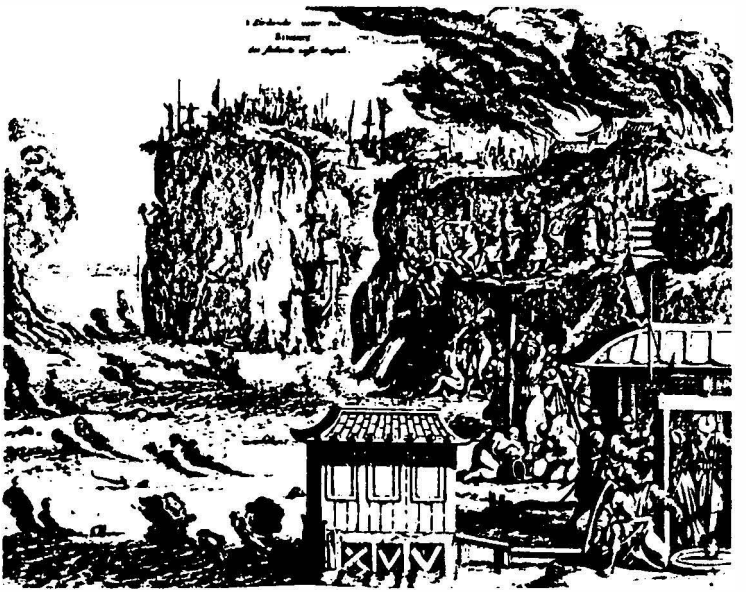

74. – Japonya'da hıristiyanlara yapılan zulümlerden bir sahne. (XVII. yüzyıldaki bir Hollanda gravüründen)

ponlara, yabancı ülkelere gitmek ve oralara herhangi bir Japon gemisi göndermek de yasaklandığı gibi, Japonya misyonerlere de yasaklanmıştı. Hıristiyan dini yasaklanmakla da kalmadı: Dışardan gizli olarak girebilecek hıristiyanları haber verecek olanlara ödüller kondu. Portekizliler ve İspanyollardan gelen kuşaklar sınırdışı edildi. Yabancı ülkelerden kitap getirtmek yasaklandı.

Bu fermanlar, hıristiyanların yeni başkaldırılarına yol açtı. Başlıcası, 1637'de patlak veren Amakusa ayaklanmasıdır. Hıristiyanlar, Hollanda topları ve topçuları sayesinde yenildiler. Bu hizmetlerin bir ödülü olarak, 1639 tarihli bir ferman, Portekizlileri ve Kastilyalıları, İmparatorluğun düşmanları ilân ediyordu. Onların tacirleri kovuldu. 1623'te İngilizleri ezmiş olan Hollandalılar, yalnız onlar kaldılar; ancak Nagasaki koyunda, Doshima adacığıyla sınırlanmış durumdaydılar. Shogun, Hollandalıların getirdikleri ipeğin fiyatını artık saptadı; öteki malların fiyatlarını

serbest bıraktı. Hollanda ticareti sürdü, ama alabildiğine de azaldı.

Japon Hıristiyanlığı, gizli olarak tesbih sayesinde sürdü. Birkaç okumuş ve meraklı Japon, Nagasaki yoluyla, Avrupa bilim kitaplarıyla bilimsel araçları kaçak olarak getirttiler. 1650'de *Güney Barbarlarının Astronomi Kitabı* yayınlandı, ve 1677'de de yeniden basıldı; kitap, Kopernik'in güneş-merkezli kuramını avamîleştiriyordu. Böylece, Avrupa bilimi, Japonya'da bitkisel bir yaşam içine girdi; 1720 yılına değin sürdü bu: O yıl, Shogun Yoshimune, yabancı kitapları getirtme yasağını kaldırıyor ve Batı bilimine dayanan yeni bir takvim hazırlattırıyordu.

•

ÇİN'İN HIRİSTİYANLAŞTIRILMASI

XVI. yüzyılda, misyonerler, Çin gerçekliğinin bilincine pek ağır vardılar ve o dünyaya girmek için bir yöntem hazırladılar.

Çin, kapalı bir dünyadır. Çinliler, dünyada tek uygar halk olarak kendilerini görürler; ve onlara göre, bütün yabancılar Barbardır. Çin haritaları, dünyanın merkezinde Çin'i gösterir; bu dünyanın onda dokuzu Çin'dir ve çevresinde de Barbarların yaşadığı takımadaları serpilidir. Çin'e, sadece saygısını ve vergisini sunan elçiler kabul edilir; bu arada kimi tacirler de görülür; son olarak da, Çin'in güzel şöhretinin çektiği, Çinlilerin yanında insanlığın erdemlerini kazanmak arzusuyla tutuşan ve, İmparatorun uyruklarından biri olarak, Çinliler gibi yaşamak üzere gelenler vardır.

Misyonerler, girişimlerine 1552 yılında başladılar. Rahipler ve dindar kişiler, Çinlileri, bu açgözlü, küstah, hoyrat ve kendilerinden o denli farklı bu yabancılara karşı, pek önyargılı buldular: Bir Avrupalının, en sakin olanı bile, canlı, ateşli, taşkınken, Çinli ağır, yumuşak ve sabırlıydı; bir Avrupalının burnu iri, gözleri garip renkli ve yuvalarına iyice gömülmüş, sakalları da gürken, Çinli yassı burunlu, kara gözleri başının hizasında, yüzü tüysüz ya da seyrek sakallıydı.

Ermiş François-Xavier, Çin'in Hıristiyanlığa kazanılmasının, arkasından Japonya'yı da sürükleyeceği inancındaydı; çünkü, Japon uygarlığının, bir bölümüyle Çin kökenli olduğunu görmüştü. 1552 Ağustosunda, Japonya'dan dönüp, Macao yakınla-

rında, Çin'e girmek için bekleyip durdu; 1552 Aralığında bir gece bitkin öldü. 1554 yılından başlayarak, rahipler ve din adamları Macao'ya yerleştiler. Sayıları hiçbir zaman fazla olmadı; çünkü Macao, Japonya yolu üzerinde bir menzildi özellikle. Önce Gregorio Gonzales, 1554-1568 yılları arasında 5.000 Macao'lu Çinliyi hıristiyanlaştırdı; kullandığı yöntemler gelenekseldi: Özet bir bilgi ve kitle halinde vaftiz. 1560'tan başlayarak, Cizvitler ellerini uzattılar. Kanton'a girmek için her türlü çaba havaya gitti. İspanyollar, Filipinler'den yola çıkıp birtakım girişimlerde bulundular. Bir Fransisken olan Rada, 1547'de Fu-Kien'e girdi. İlk kez olarak Çinceyi inceleyip, bir yüz kadar Çince eser topladı: Çin İmparatorluğunu betimleyen kitaplar, eski yazarlar, Çin tarihi, Çin yönetimi, maliyesi, yasaması, tıp ve astronomi üstüne eserlerdi bunlar. Meslekdaşı Gonzales de Mendoza, 1585'te Avrupa'da, avamîleştirilmiş bir derleme yaptı onlardan.

Ne var ki, İspanyollarla Portekizliler, birbirlerine yardım etmiyorlardı. Her biri, bir ulusal ayrıcalık olarak bakıyorlardı hıristiyanlaştırmaya; ve kendileri için bir etkinlik alanı çiziyor, başkalarını bırakmıyorlardı. Dahası var: Rada'nın çabalarına karşın, misyonerler, devirlerindeki Çin dininden hiçbir şey anlamıyorlardı: İlkel tarım kültünün, taoizmin, budizmin, Konfuçius'cu okumuşların çalışmalarının gelip birbirinin içinde eridiği bir **bağdaştırmacılıktı** bu.

> XVII. yüzyılda katıksız taoist, katıksız budist vardı; ancak, Çin'de halk kitlesi, eski kişisel tanrılara, Budha'nın unvanlarını, ya da «Ulu Gök», «Ölümsüz» gibi taocu unvanlar vererek tapıyorlardı. Bütün bu tanrılara, birçok yaşamlardan geçerek, Tanrı saygınlığına erişmiş insanlar olarak bakıyorlardı. Gerçekten herkes, saf mantıkla bakıldığında, atalar kültü ile uzlaşmaz da olsa, ruh göçüne inanıyordu. Bu tanrılar, geniş bir mandarenler sınıfı olarak görülüyorlardı. Yükselişi kabul ediyorlardı. Görevlerini, heykellerinde, kendi yerlerine geçen ve ilişkilerini sağlayan adil ruhlara bırakmışlardı. Tanrıların başında, Gök (Şan-ti) vardı: Öte dünyanın efendisi, iyileri koruyup, kötüleri cezalandıran, dünyanın düzenine göz kulak olan, her şeyi işiten ve her şeye karar veren oydu. Sonra, onun emrinde, doğal olayların tanrıları geliyordu: «Rüzgâr Kontu», «Yağmurun Efendisi», Göğün Celladı olan «Yıldırım Bey», «Doğu Tepesinin Büyük imparatoru»; bu sonuncusu, ölülerin ruhlarının her insanın eylemini kaydettikleri sayısız dairelerin aracılığıyla, her insanın yazgısını çiziyordu.

Sonra, toprağın tanrıları geliyordu. Her ilin, ilin içinde de daha küçük birimlerin «Duvar Tanrıları ile Hendek Tanrıları» vardı. Bunlar, toprağı ve üzerinde yaşayanları koruyor ve yönetiyor; onlara barış, mutluluk, iyi hasat sağlıyor; ölülerin ruhlarını kabul ediyor ve haklarında ilk hükmü veriyor; sayısız küçük bölge tanrılarına, her birinin kendine özgü tapınakları olan yol, köprü, tarla tanrılarına emrediyorlardı.

Evde, Ocak tanrısı ile eşi, «Kapı Tanrıları», Kuyuların Tanrısı, ayakyolu çukuru Tanrısı, Süpürgeler Tanrısı, vb. Sonra, evin başlıca odasında, bir sekinin üstünde, tabletlerin içinde barınan ataların ruhları. Hepsine bir kült adanıyordu ve evde yaşayan herkes, ataların ruhlarıyla kutsal bir yemekte buluşup kaynaşıyorlardı.

Son olarak, yığınla dinsel bayram vardı.

Bütün bunları, Okumuşlar, maddeci Çu-Hi öğretisine göre, doğa gücünün oyunları olarak yorumluyorlardı. Ancak, dinin halk için iyi bir şey olduğu noktasından kalkıp, yorumlarını, hep eski dinin terimleri içinde dile getiriyorlardı. «Rüzgâr, yağmur, şimşek ve yıldırım varsa, tanrıların eseriydi bu; Rüzgâr dindiğinde, yağmur kesildiğinde, şimşek çakıp yıldırım düşmediğinde, şeytanlar karışmıştı işe». Böylece mandarenler, asla inanmadıkları bir dinle görünüşte anlaşmalarını sürdürüyorlardı.

Nasıl bir yöntem izledi misyonerler böyle bir ortamda?

Bu dini ve bu manderenleri iyice anlamadıkları için, misyonerlerin elde ettikleri sonuçlar hiç de parlak olmadı. XVI. yüzyılın sonlarında hayal kırıklığı tamdı. Makao'da öyle deniyordu: Bir zenciyi beyazlaştırmak, Çin'i hıristiyanlaştırmaktan daha kolaydır. 1577'de bir karara varıldı: Japonya'da ve Hint'de olduğu gibi, Çin'de de, aslında Hıristiyanlığa ters düşmeyen ülkenin örf ve âdetlerine uyulacaktı. Cizvitlere, Çince öğrenmeleri, «Çinlileşme»leri öğütlendi. Din adamlarının çoğu, böyle bir şeyi çılgınlıkla suçladılar; ama küçük bir gurup, meslekdaşlarının alaylarına aldırmayıp, bu öğüde uydular.

Ve Çinlinin dünyasına girmek için bir yöntem hazırladılar.

Bir İtalyan Cizviti olan **Ruggieri**, 1580'den başlayarak, Çin nezaketine uymanın önemini belirtti: Silahsız çıkılmalıydı önlerine, mandarenlerin huzurunda diz üstü oturulmalı, birçok kez secdeye varılmalı, kendinden söz ederken alçakgönülü şeyler söylemeli, başkalarından bahsederken övücü sözler edilmeliydi. Çok geçmedi, mandarenler, Ruggieri'den hoşlandılar; her tartışmaya ve her genel toplantıya çağırdılar onu; onun aklı ba-

şında ve barışçı olduğunu söylüyorlardı ve silah taşımadığını belirtiyorlardı. Bu son nokta, askerlerden tiksinen Okumuş takımı için önemliydi. Ruggileri, Avrupalı gibi giyinmenin terkedilmesi gerektiğini farketti ve budist rahipler gibi giyinmeye başladı. Çinliler, onu Seng diye çağırmaya başladılar; yabancı budist rahiplere verdikleri bir addı bu ve -bir elçi göndermiş olan- Papa Büyük Seng oldu. Ruggileri, ayrıca Makao'da, «Saint-Martin Evi» adıyla, özel bir konut kurdu; orada, dine yeni dönmüşlerle beraber, Çin usulü ayrı bir yaşam sürmeye başladı. Son olarak kral naibine bir başvuruda bulundu: «Bizim mesleğimiz Tanrıya hizmet etmek ve çeşitli bilimleri öğrenmektir. Ülkemizdeyken, Çin halkının iyi, yumuşak, barışsever, aklı başında, pek güzel tören ve töreleri, yığınla bilimi, ahlâk üstüne şahane eserleri olduğunu işitmiştik. İşte bu yüzden, bütün bunları görme ve öğrenme, bu krallığın değerlerini tanıma, böylesine üstün bir halkın arasında yaşama arzusuyla tutuşup, ülkemizi terkettik» diyordu. Kral-naibi, uygarlığa karşı böylesine yetenekleri olan bu barbarın Çin'e girmesine izin verdi.

Ruggileri, 1583'te, Çin'de ilk Katolik kilisesinin temellerini attı.

Çok geçmedi, **Ricci** ile tanıştı. İki Cizvit, mandarenlerin dikkatini, Batı bilimi ve tekniğine çekmeye başladılar; saatler, kitaplar, haritalar, onlara dünyanın büyüklüğünü ve her şeyin Çin demek olmadığını gösteriyordu; anahtarlar, camlar, siyah-beyaz perspektifli oyma-kalıplar koydular önlerine. Roma kollejinin has öğrencisi Ricci, mandarenler için, güneş saatleri, dünya haritaları yapıyordu; aritmetik ve geometri öğretti onlara. Mantık ve çözümleme bilmiyorlardı; bir önermeler zinciri gözlerini büyüledi.

Muhterem pederler, mandarenlerle dört ya da beş saat konuşuyorlardı. Ağırdan ağırdan sözü dine getirmek için de yararlanıyorlardı bunlardan. Ruggileri, Ermiş Paul ile Ermiş Jean'dan yararlanıp, yöntemini, **Hıristiyan Öğretisini Açıklama** adlı eseriyle, 1584'te ortaya koydu. Çincede hıristiyan dini hakkındaki ilk açıklamadır bu. Eyalette, bin nüshadan fazla dağıtıldı. Bu maddeci Okumuşlara, dinin temellerinin akla karşı olmadığını tanıtlamak gerekiyordu. Ne var ki, hepsi de Wang-Yang-Ming'in sezgiciliğine aşina idiler; kendilerini yönlendirecek kuralları yüreklerinde bulmaya alışkındılar. Ruggieri de bu noktadan hareket etti; öyle anlatıyordu: İnsan, iyiliği yüreğinde bulur. Bu iyilik, açıktır ki, insandan gelmez; o, baştan aşağıya iyilik, iyiliğin yetkinliğe ulaştığı bir varlıktan gelebilir ancak. Yetkinlik, işte Tanrı budur. İyiliğin yetkinliği, bir başkasına elde olan bütün iyiliği yapmayı sürekli isteyiş: Bilinci ve iradesi olan kişisel bir Tanrıdan başka bir şey değildir bu. Doğa, açıkça insanlar için yaratılmıştır. Kanıtları mı? İnsanın hayvanlar üzerinde kurduğu otorite, dağların derinliğinde arayıp çıkardığı

madenleri işleyişi. Ancak, doğa, kendi kendisiyle açıklanabilir mi? Hayır! Bir doğa olayının nedenini arıyor ve buluyorsak, bu nedenin de nedenini aramak ve şu anlayışı sonuna değin sürdürmek zorundayız. Ve, belli bir anda, öyle bir neden olmalıdır ki, kendi kendine yetebilsin ve bütün öteki nedenleri açıklayabilsin. Bu ilk, yüce neden, işte Tanrı budur. Doğanın yaratıcısı odur ve doğanın düzeni, bu nedenin yüce bir zekâ olduğunu gösterir bize; böylece Tanrı, bilinçlidir, irade sahibidir ve kişiseldir. İnsanın adalete gereksinmesi vardır. Bu adalet, yeryüzünde tam anlamıyla yerine gelmez. Böylece, bu gereksinmeye yanıt vermek için, bir başka dünyada adaletin olması gerekir.

O halde? O halde, insanın ruhu ölümsüzdür.

Böylece, akıl yoluyla kişisel Tanrının varlığını, dünyanın yaradılışını, ruhun ölümsüzlüğünü tanıtlayan Ruggieri, şunu da gösteriyordu: Tanrı, insanın yüreğine, mutlu yaşaması için gerekli her şeyi koymuştur. Ne var ki, insan, bilinçli olarak, kötülüğü ve mutsuzluğu seçti. O zaman da, Tanrı, insanları kendi yaradılışlarına döndürmek üzere, bir kanun koyucuyu, Musa'yı gönderdi bir gün. Ancak insanlar, yeniden kötülükler içine düştüler. Tanrı, insanları kurtarmak için, o zaman da kendi oğlunu, İsa'yı gönderdi; Bâkire Meryem'in bedeninde oluştu o, nasıl güneş bir şişeyi bütünlüğüne zarar vermeden ışığıyla doldurursa, öyle!

Hıristiyanlığı kabul eden ilk Çinli, 1585'te Paul adıyla vaftiz edildi. O yılın sonunda, 20 hıristiyan vardı; 1586'da sayıları 40 oldu. 1588'de Ruggieri, yorgunluktan bitkin, hareket etmek zorunda kaldı.

Yeni bir kral naibi ile arası açılan Ricci, Şiu-şov'a gönderildi. Ricci, orada bir Okumuşla, K'iu-Tai-Su ile tanıştı. Adam, gerçek bir hümanistti; Avrupa bilimlerine de tutkundu; ve ilmihal üstüne sorularıyla, Ricci'nin 1588-1591 yılları arasında, Çin dinini oluşturan şeyleri, paganizmi, budizmi, taoizmi, Konfuçius'culuğun Çu-Hi yorumunu keşfetmesine yol açtı. İlk kez bir Avrupalı Çin hümanizmasını buluyordu. Ve Ricci, şunu da anladı ki, bu üniversiteler ülkesinde, yüksek Çin sosyetesine girmenin tek yolu, zavallı ve horlanan bir budist papazı gibi değil, bir okumuş kişi olarak kendini kabul ettirmektir. Böylece, Çin edebiyatını incelemeye başlar. Konfuçius'a mal edilen dört eseri, *Değişmeler Kitabını*, *Kutsal Kitabı*, *Mısralar Kitabını*, *Âdetler Kitabını*, Lâtinceye çevirir. Mandarenlerin çoğu, bunlardan sadece birini öğrenebilirken, Ricci dördünü birden öğrenir. Bu arada, Avrupa filolojisi ile donanmış olarak, Çu-Hi'nin yorumlarına takılıp kalacak yerde, doğrudan doğruya metinlere eğilir, ve onlarda, Çu-Hi'nin verdiği anlamdan çok daha başka şeyler bulur: Tanrının kişiliğini, ruhun ölümsüzlüğünü, mutluların zaferini keşfeder. Avrupa zekâsının sağladığı bu yöntemle, Çinlilerin önüne, kendi metinlerinin canlı bilgi olanaklarını, bir iler-

leme kaynağı olarak açıp sergiler. 1594 yılıyla beraber de, okumuşlar gibi giyinir: bir yerden bir yere tahtırevanla gider; yanında bir kâtibi, iki ya da üç hizmetçisi vardır. Böylece, devletin ahlâkına saygı gösteren bir kişi gibi görülür çevrede.

Ricci, 1595'te, Orta Çin'de, edebî çevreler ve edebiyat akademilerinin bir kenti olan Nan-Şang'ta yerleşti. Çin edebiyatı hakkındaki üstün bilgisiyle, tüm yöneticiler ve rantlarıyla yaşayan Okumuşlarca pek iyi karşılandı. Çabucak şunun farkına vardı ki, onlar için aslı önemlisi, ahlâk felsefesi, kötülük, erdem, zalimlik, acıma, namusluluk, dostluk konularını, zarif ve güzel bir biçemle işlemekti. Bunun üzerine, Ricci, Lâtin yazarlarını pek iyi bildiği için, bütünüyle Cicero'dan aldığı 76 özdeyişli, *Dostluk Üstüne İnceleme* adıyla küçük bir kitap yazar. Öylesine çarpar ki Çinlileri eser, vali vekili, hemen bastırır kitabı ve yaydırır. Ricci, büyük bir Okumuş olarak görülmektedir şimdi. Onunla sohbet etmeğe gelirler; tartışmalar, din sorularına doğru kayar. Ricci, Ruggieri'nin yöntemini uygular. Ve şunu görür ki, kolejde öğrendiği skolastik mantık, tanıtlama sanatından habersiz olan bütün bu Çinli Okumuşlar üstünde büyük bir üstünlük sağlamaktadır kendisine. Çoğunu inandırır onların ve hıristiyan yapar.

Ne var ki, Cizvitlerin durumu, hiç de sağlam değildi. Hoşgörüyle karşılanıyorlardı gerçi; ancak bu, valinin ya da kral naibinin insafına kalmış bir şeydi. Şimdi, genel ve resmî bir oturma izni elde etmek gerekiyordu. Onu da, ancak İmparator verebilirdi.

Onu elde etmek XVII. yüzyılın eseri olacaktır.

Ricci, kolejde, Gregor takvimi reformunu gerçekleştirenlerden biri olan Clavius'un matematikle ilgili eserlerini incelemiş, geometriyi, güneş saati yapma sanatını, kozmografyayı, enlem ve boylamları belirlemeyi öğrenmiş iyi bir öğrenci olarak, pek hoş karşılandı. Gerçekten, Çinliler, insanın tüm yaşamının yıldızların durumuna göre belirlendiğine inanıyorlardı. Böylece, hükümetin başlıca görevi, her yıl takvimi saptamaktı. Hiçbir Çinli, günlük yaşamında, yıldızların elverişli olup olmadığını soruşturmadan herhangi bir işe girişmezdi. Oysa, biri Çinli, öteki müslüman, iki astronomi dairesinin ikisi de, pek kötü durumdaydılar. Çinliler, matematiği savsaklamışlardı ve, bunun sonucu olarak da, Dünyanın düz ve dörtgen olduğuna, Güneşin de bir kovanın dibi gibi büyük olduğuna inanıyorlardı; onlara göre, Güneş battığında, bir dağın arkasına çekiliyordu ve Ay tutulması da Ay'ın

Güneş'ten korkması yüzündendi. Böylece Moğollar, XIII. yüzyılda Çin'i fethettiklerinde, ve onların uygarlığını Çin'den Avrupa'nın sınırlarına değin yaydıklarında, İranlı müslümanlar, Çin'e, matematik ve astronomiyi getirmişlerdi. Sonra, 1360'a doğru, Batı'nın Türk-Moğolları, hoşgörüsü olmayan bir İslâmlığın içine kısılmışlardı. 1368'de, Çin'de millîci bir hareket, Moğolları kovup da Ming hanedanı yerleştiğinde, yeni yönetim, Müslüman Astronomlar Dairesini ortadan kaldırmadı; ancak, bu astronomlar, Eukleides geometrisinden önceki bir zihnî aşamada kalmış Çin toplumunda, gerilediler. Kuramsal kitaplarını yitirdiler; ellerinde kala kala sayı tabloları kaldı; ancak, onları da, astronomi hareketlerine uygulayamaz oldular çok geçmeden. Takvimde yığınla belirsizlikler ve yanlışlıklar görülmeye başlandı. Hep olduğu gibi, bilim savsaklandığında teknik de geriledi.

Hıristiyan Bakanlar Paul Sin-Koang-Ki ile Leon Li-Çe-Tsao, Avrupa astronomisine dayanıp, Çin ve müslüman astronomilerini reforma tâbî tutmak için bir tasarı geliştirdiler. Ricci, 1607-1608 yıllarında, Eukleides düzlem geometrisini Çinceye çevirdi. Çinliler hayran kaldılar. Avrupalılar Çin'in, Kuzeyde 18-51 enlem derecelerinde ve Kanarya adalarının doğusunda da 128-177 boylam dereceleri arasında olduğunu sanıyor, yani doğu kıyısını Pasifik Okyanusunda Marshall adalarına doğru yerleştiriyorlardı. Ricci, Kuzey Yıldızının ufuktaki yüksekliğine bakıp enlemleri hesapladı; Çin'de ve Avrupa'da görülmüş bir Güneş tutulmasının saat farkına da dayanıp boylamları belirledi. Böylece, Çin'i, Kuzeyde 19 ve 42 derece enlem ve Kanarya adalarının doğusunda 112 ve 131 derece boylamlar arasına yerleştirdi.

Marko Polo, Kathay ve görkemli Kambalu kentinden sözetmişti.

Çin'le Pekin miydi bunlar?

Ricci, Cizvit Bento de Goes'i yolculuğa çıkardı. Adam, Ermeni tacir kılığında, kervanlara katılıp, Kâbil, Karband, Kaşgâr, Kogand yoluyla, 1607'de Su-Çeu'ya vardı. «40° paralel yolu» buldu ve gördü ki, her yerde, müslümanlar Çin'den Kathay, Pekin'den de Kambalu diye söz ediyorlardı.

Ricci, hıristiyanlaştırma yöntemlerini de aydınlığa kavuşturmuş bulunuyordu. Bir Çinliyi Tanrı'ya inandırmak gerektiğinde,

güçlük, deizmden Hıristiyanlığa geçişte kendisini gösteriyordu. Öyle olduğu için, Ricci, dini eylem halinde sunuyordu. Kiliseleri, törenleri, ruhban takımı dışındaki hıristiyanların yaşamlarını, hastanelerde hastalara ve yoksullara gösterilen özeni, çeşitli öğretim ve yardımlaşma çalışmalarını gösteriyordu. Sonra, bu eylemlerden kalkıp, onlara esin veren inanca geçiyordu: İnsanların günahları için çarmıha gerilmiş İsa'yı anlatıyordu; çarmıha gerilmiş, ama sonra da dirilmişti; insanların arasında görünmeden, ancak her yerde hazır yaşıyordu; bu tapılası insanla bir arada kaynaşarak yaşamalı ve her şeyde ona öykünmeliydik.

Bir başka güçlük, Çin dinine ve âdetlerine uyum sağlamaktı. Ancak Ricci, Tranto Konsilinin görüşünden esinlenerek, bütün toplumların ve uygarlıkların, içlerinde iyi, giderek Hıristiyanlığa uygun bir yanın bulunduğuna inanıyordu. Çin hümanizmasında, Çin klasiklerinde ve insanın ülküsünü gerçekleştirmek amacıyla kimi Çinlilerin harcadıkları çabada, hıristiyan dinine uygun olan şeyi bulmak. Öte yandan, Ricci, Çinlilerin bütününde görülen eksikleri hiç de gözardı ediyor değildi: Putataparlıkları, boşinançları, yoksullar ve sakatlar önünde, hattâ kendi aile bireyleri karşısında acımadan topyekûn yoksun oluşları, dikkatten kaçmayan şeylerdi. O, kendi hasta çocuklarını çöplüklere fırlatıp atan bu Çinli ana ve babalarını, Çinliler arasında adım başında hırsızlık ve aldatışı, kitlelerdeki kabalığı, her köşe başındaki oğlancılığı gösteriyordu. Ne var ki, ilk günahın bir sonucuydu ona göre bunlar. Ricci şuna inanıyordu: Çinliler, Âdem'den sonra gelenlerden bir Yüce Varlığın vahyini almışlardı; en eski çağlardan beri yaratıcı bir Tanrı kavramını saklayıp sürdürmüşlerdi. Ancak sonraları, bozulmuşlar ve boş inançların içine düşmüşlerdi. Öyle de olsa, İbranî halkının geçirdiği aynı gelişmeyi – olduğu gibi – onlar da izlemişlerdi; ve, eski Çin dininin temeli, Hıristiyanlığınkiyle aynıydı. Kendi öz atalarının düşüncesine uygun olanı bulup çıkarmalarında Çinlilere yardım etmek yetecekti; onlar için yüce değer bu düşünceydi.

Çoğu Çinliler için, atalar tanrılardı. Böylece, atalar kültü bir putataparlıktı ve Hıristiyanlıkla da uzlaşmazdı. Ne var ki, Ricci, Konfuçius'un kitaplarında şunu bulmuştu: Kült, toplumun yolunda yürüyüşünü sağlamaya has özdeyişlere ve kurallara katılışın dış görünüşüydü yalnızca, böylece, bütünüyle yurttaş-

lar arası bir işti. Bu, Ricci zamanındaki maddeci Okumuşların bir görüşüydü. Konfuçius, avam için bir Tanrıydı; Okumuşlar için, bir insandı ve kültü de bir bilgenin anılmasıydı. Böylece Ricci'ye göre, hıristiyan Çinlilere atalar kültüne uymaları olanağı tanınabilirdi pekâlâ; yeter ki, bunu bütünüyle siyasal bir olay olarak görsünler ve içlerinden hıristiyan imanıyla karşı çıksınlar buna.

Ya Tanrılar kültü?

Okumuşlar, Tanrılara doğal güçler ve külterine de yurttaşlıkla ilgili törenler olarak bakıyorlardı. Böylece, öyle görülüyor ki, Ricci de bunları hoş karşıladı; yeter ki, hıristiyan Çinli, kült niyetini, dilinden dökülen tüm kutsal formülleri, yaptığı bütün hareketleri İsa'ya, haca yada giysilerinin altında sakladığı kutsal bir surete mal etmiş olsun.

İşte, «**Çin törenleri**» diye adlandırılan, bütün bu uyumlardır.

Bunlar sayesinde, 1608'de Pekin'de, yüksek görevli, mandaren, Okumuş olarak 300 hıristiyan vardı. Ricci, 1610'da öldü; ölürken öyle diyordu: «Sizi, açık bir kapının önünde bırakıyorum». 1616 yılından başlayarak, Cizvitlerin oturdukları yer sayısı yediye yükselmişti: Pekin, Nankin, Çe-Kiang-Si, Kanton. Yirmi iki Cizvit, 13.000 hıristiyanı yönlendiriyordu.

Takvim, Çin'de devlet işiydi. Ricci'nin yerine, Çin Cizvitlerinin genel amiri olarak geçen Longobardo, Avrupa'dan matematikçiler ve astronomlar getirtti: Galilei'nin dostu **Terentius** ile, **Adam Schall,** 1630'da Pekin'e geldiler. 22 Haziran 1629'daki güneş tutulmasını, Çinli ve müslüman astronomlar yanlış hesaplamışlardı yine. Hıristiyan Bakan Paul Siu-Koan-Ki, İmparatordan, bir üçüncü astronomi dairesinin kurulması iznini elde etti; takvimdeki düzeltmeleri yapacak ve gökgünlüğünü tutacak Avrupalı bir daire olacaktı bu. Muhtarem Pederler, bunun üzerine, Çin'e, teleskopla Galilei'nin buluşlarını soktular. Ptolamcius'unkini izleyen Ricci'nin astronomisini terkederek, Tycho Brahé'nin karma sistemini kabul ettiler; bu sisteme göre, gezegenler Güneşin çevresinde dönüyorlardı, ancak Güneş de Dünyanın çevresinde dönüşünü sürdürüyordu. Muhterem Pederler, takvimi düzene koydular ve sayı tablolarını da yeniden yapıp, 1635'te İmparatora sundular. Son olarak, Schall, Mançu'lara karşı kullansın diye, İmaparatora, Avrupa usulü kale topları döktü.

Schall, 1640 yılında, Çin'de misyonların genel amiri olmuştu. Ve, Ermiş Paul'dan esinlenerek, Mançu'ların 1644'te kenti almalarından sonra da Pekin'de kaldı ve ilk Mançu İmparatoru Çuen-Çe'nin dostu oldu. Yeni İmparator, onu, birinci sınıftan bir mandaren yaptı, atalarını soylulaştırdı, kendisine doğrudan doğruya dilekçe vermesini kabul etti ve Astronomi Dairesinin başkanı olarak atadı; Avrupalılar, 1825 yılına değin bu makamı ellerinde tutacaklardır. Schall, Mançu'lar için toplar döktü ve Çin ay takvimi ile gregoryen güneş takvimini uzlaştırdı; büyük ilerlemeler kaydetti bu eser. Böylece, bir imparatorluk buyrultusu, hıristiyan dinini iyi diye ilân etti ve, 1650'de, Pekin'de ilk hıristiyan kilisesini kurma iznini elde ettiler. O sırada, İmparatorlukta 150.000 Çinli hıristiyan vardı; 1667'de, Schall'ın ölümünden bir yıl sonra da, 300.000'e yükselmişti bu sayı.

Çuen-Çe, 1661'de öldü. Kendi yerine geçen Kang-Hi'nin erginliğe erişmediği dönemde, müslüman astronomlar, Cizvitleri devlete ihanetle suçladıkları için, gözden düştüler. Ancak müslümanlar, takvimdeki yanlışları çoğalttılar. Kang-Hi ergin olunca 1666'da, Schall'in yerine, İmapratorluk Kurulu'na **Verbiest'i** getirtti. Verbiest, müslümanların takvimde araya bir ay fazla soktuklarını söyledi. Müslümanlar, bu fazlalığın gerekli olduğunu ileri sürdüler. Kime inanılmalıydı? Kang-Hi, bir güneş saati getirtti ve, Verbiest'le müslümanlardan, ertesi günü öğle vakti gölgenin nerede olacağını hesaplamalarını istedi. Verbiest, hemencecik yaptı hesabını; müslümanlar bir sonuca varamadılar. Avrupalılar açıkça üstün durumdaydılar. Verbiest, takvimi düzene koydu. Astronomi Dairesi'nin başkanı oldu; altıncı sıradan mandaren, matematik ve astronomi konularında İmparatorla yüksek görevlilerin de profesörü. Cizvitler mühendis ve mekanisyen, topçu oldular; ve, Verbiest'in toplarıyla, Mançu'lar, Wu-San-Kai'de başkaldıranlarla, Amur ırmağı seferinde Rusları yendiler. Cizvitler, diplomat oldular; Verbiest Hollandalılarla görüşmelerde bulundu. Fransız Gerbillon, Nerçinsk andlaşması imzasına müsaade etti. Verbiest 1688'de öldü. 1688'den başlayarak, Portekiz'in gerilemesi karşısında, Fransa'nın yardımını istemişti; ölümünden on gün sonra ise, Fransız Cizvitleri gelmeye başladılar ve, Portekiz kralının otoritesine tâbi Cizvitlerin yanı sıra, bir ikinci misyonu oluşturdular onlar da.

Cizvitler, öylesine hizmetlerde bulundular ki, Kang-Hi,

1692 yılında yayınladığı bir fermanla, ilk kez olarak Çin halkının, Avrupalıların kilisesine gidip Tanrı'ya hizmet edebileceklerine izin verdi. Bu izin, hıristiyanlaştırmaya da izindi aynı zamanda. Böylece, o zamana değin sadece hoşgörüyle karşılaşmış olan Hıristiyanlık, o tarihte kanunsallaşıyordu da.

Cizvitler, 1693 yılıdan başlayarak, İmparatorluk sarayına yerleştiler. 1703'te bir kiliseleri oldu orada. Fransız Cizvitleri, 1706-1716 yılları arasında, İmparator için, Çin İmparatorluğunun haritasını yaptılar; bu haritayı, coğrafyacı d'Anville avamileştirip, 1737'de *Yeni Çin Atlası* adıyla yayınladı.

ÇİN'İN AVRUPA'DAKİ GELİŞMELER ÜZERİNDE ETKİSİ

XVI. yüzyıl Amerika'yı keşfetmişti; XVII. yüzyıl Çin'i buldu. Avrupalı düşüncelerle, Avrupalıların Çin'den aldıkları düşüncelerin karşılaştırılması, Mekanistlerle Aydınlıklar felsefesinin çoğu temel düşüncelerinin gelişmesine katkıda bulundu.

Çin, Avrupa'da, önce -1589'da Fransızcaya çevrilen- Gonzales de Mendoza'nın kitabıyla tanındı; onu, Ricci'nin notlarına dayanılarak yazılmış ve 1616 yılından başlayarak yayılan Trigault'nun anıları izledi; arkasından da, öteki Cizvitlerin anı ve mektupları yayınlandı.

Bu yazılar, çetin sorunlar ortaya attı ya da yeniledi onları.

Nelerdi bunlar?

Başta, insanın iyiliği ve ilk günah sorunu geliyordu. Cizvitler, Konfuçius'un ahlâkını, hıristiyan ahlâkına benzer bir şey diye sunmuşlardı, Peki, öyle olunca, bu ahlâka uyan Çinliler, kurtulmuş oluyorlar mıydı? Cennete gidecekler miydi? **La Mothe le Vayer,** 1642'de yayınladığı *Paganların Erdemi* adlı eserinde, olumlu yanıt verdi bu sorulara. Ona göre, Havarilerin gidip Hıristiyanlık vaazında buunmadıkları, ama doğal kanunu izlemiş ve erdemli kalmış uluslarda bütün bilgeler kurtulmuşlardır. Büyük Arnauld, bu öğretinin taşıdığı zehri bulup gösterdi; şu anlama geliyordu bu: İlk günahtan sonra, insan doğası iyi kalmıştı; insan, güzel şeyler ortaya koyabilir ve Tanrı'ya lâyık kişi olabilirdi. Pelajianizmin içine düşmekti bu; ilk günah ianancının, giderek Tanrı'nın bağışlamasının zorunlu olduğu inancının dibini oymaktı.

İkinci sorun, Tanrı vahyinin yanı sıra, Tanrı'nın esin verdiği ve insanlığın en eski tarihini içeren Kutsal Kitabın koruyucusu, –Âdem'den gelen– Yahudi halkının ayrıcalığı ile ilgiliydi. Oysa, Çin uygarlığının eskiliği, Kutsal Kitap'ta tüm anlatılanlardan daha öncesine gidiyordu. Çin tarihi, **La Peyrère**'in dikkatini, Âdem'den önce halkların olup olmadığı noktasına çekti. 1655'te *Âdemöncesiler Kuramı* adlı eserini yayınladı. Orada, ortaya attığı yığınla sorudan sonra şunu soruyordu ister istemez: Kutsal Kitap, öteki birçok halklardan sonra gelmiş küçük bir halkın tarihinden başka bir şey değilse, giderek bu kitaba insanlığın tarihi olarak bakamayacaksak ve, onun ileri sürdüğü gibi, insanlığın Tanrı'yla ilişkilerinin bir tarihi değilse bu, nasıl olup da Tanrı'nın esini olan bir kitap diye gösterilebilirdi? Üstelik, aklın erişmekte güçlük çektiği ya da aklın erişemeyeceği onca gerçeklerle dolu olduğu da düşünülürse! Bütün Hıristiyanlık sarsılmış bulunuyordu bu soru karşısında. Kitap, Fransa'da, Hollanda'da, Almanya'da, İsveç'te skandallara yol açtı. Ne var ki, 1669'da, Cizvit **Martini**, Çin'in eski tarihi ile ilgili bir kitap yayınladı: Eserinde, ilk Çin İmparatorunu İsa'dan önce 2952 tarihinde yaşamış gösteriyordu; bu tarih ise, Kutsal Kitabın Tufan için saptadığı tarihten 660 yıl öncesine gidiyordu. Yazarın gösterdiği tarihte, demek oluyor ki, bütün Çin'de insanlar yaşıyordu ve Çin astronomisi de gelişmişti. Martini, –hiç istemese de– La Peyrère'in kuramını ve ondan çıkarılacak sonuçları güçlendirmiş oluyordu.

Son olarak, «Çin törenleri» sorunu ortaya geliyordu. Dominikenlerle Fransiskenler için, Çin törenleri putataparlıktan başka bir şey değildi. 1645'te, Papadan, bu törenleri, özünde Hıristiyanlığa karşı oldukları gerekçesiyle mahkum eden bir karar elde ettiler. Cizvitler ise, 1656'da, bu törenlere izin veren bir başka Papalık kararı çıkarttılar. Aslında, çelişme yoktu. İlke olarak, Çin törenleri kötüydü. Ne var ki, daha büyük kötülükleri, kin ve düşmanlıkları, insan zaafına geçici ödünler vererek saf dışı bırakmak için, onlara hoşgörüyle bakılabilirdi. Böylece, 1669'da, bir Papalık kurulu, 1645'le 1656 tarihli kararların her ikisini de onayladı.

Bu ilâhiyat sorunu, Pascal'in 1656'daki *Beşinci Taşralı*'sı ile, bir başka yergi kitabı, *Cizvitlerin Uygulamadaki Ahlâkı* adlı eserleriyle, talihsiz değişikliklere uğratılıp, genel okuyucunun

önüne çıkarıldı. Cizvitlerin yöntemi anlaşılmamıştı. Çarmıha gerilmiş İsa öğretisini saklamakla, putataparlığı uygulamakla, ahlâksızlığa izin vermekle suçlanıyorlardı.

Çu-Hi sisteminin, K'nin - Yin'le Yang'ın etkisi altında yaptığı - dairesel hareketlerin, Descartes'a, çevrintiler sistemini düşünüp oluşturmasında yardımcı olduğunu da söyleyebiliriz.

Leibniz, bilime, bütün insanları birleştirecek bir evrensel uygarlığı gerçekleştirme aracı olarak bakıyordu. İnsanlar, bu evrensel uygarlığı, insanlığın çeşitli uygarlıklarını birleştirerek yaratacaklardı. Ve, Pekin'deki Cizvitlerin örneğinden yola çıkarak, 1670'de, bir «Filadelfik Toplum», uluslararası bilginler topluluğunun kurulmasını öneriyordu; ilk görevi de bu topluluğun, Çin'de ve Japonya'da haberleşme dairelerinin kurulması olacaktı. Leibniz, bunun yanı sıra, düşüncelerin seslerle değil, resimlerle anlatımına dayanan Çin yazısından evrensel bir dil çıkarmayı deniyordu. Daha sonra, İmparator Kang-Hi örneği, «aydın despot» düşüncesini esinletecektir ona. Çin misyonerlerinin, Avrupalılara, Çin ahlâk ve siyasetini öğreteceklerini düşlüyordu. Kang-Hi'nin egemen olduğu uygarlık alanını, Büyük Petro'nun hüküm sürdüğü uygarlık alanı birleştirecekti. I-Şing ya da *Değişmeler Kitabı* ile Çu Hi sisteminin Leibniz'in örgenci felsefesinin ve Monadlar sisteminin yaratılmasıda etkili oldukları, olasılık dışı değil. Gerçi Leibniz'e özellikle esin veren, döneminin doğal bilimlerindeki ilerleyiş, Leuwenhock'ların, Swammerdam'ların ve Malpighi'lerin buluşları, canlı varlığı Dekartçılığın mekanizmi yoluyla açıklamaktaki güçlük olmuştur; ancak, Leibniz'in, o daha baştan kurulduğunu söylediği ahenk düşüncesiyle, Çu-Hi'nin önceden varolduğunu ileri sürdüğü evrensel düşünce arasında, Leibniz'in «gelişmeler» ve «yer değiştirmeler»iyle, Çu-Hi'nin - Yin'le Yang'ın birbirine izleyen etkileriyle - oluşan «değişmeler»i arasında benzerlikler vardır.

Çin, **hıristiyan dininden yakasını sıyırmış bir ahlâk** arayan yığınla Avrupalıyı etkiledi. Hıristiyanlıktan uzaklaşan, insanseverlik üstüne kurulu bir ahlâktı istenen. Aynı zamanda, Çin hakkında yazılanlardan anlıyoruz ki, insansever bir ahlâk yeterli de görülüyordu. Çin üstüne 1687'de *Confucius Sinarum Philosophus* adlı bir eser yayınlayan Couplet, önsözünde, Çinlilerin Tanrıtanımazlık ve materyalizmini itiraf ediyordu. Longobardi,

1701 yılında aynı noktanın üzerine parmak bastı. Bunun üzerine, **Bayle** de, öteden doğrulup şunları söyledi: «Halkların evrensel rızasından kalkıp Tanrı'nın varlığını ileri süren kanıt böylece hükmünü yitirmiştir; öte yandan, Çinliler, yeryüzünün en ahlâklı halkı olduklarından, sonuç olarak Hıristiyanlık dini de, ne ahlâk için gereklidir, ne de yüksek bir uygarlık düzeyi için».

1699'da **Lecomte,** *Çin'in Bugünkü Durumu Üstüne Yeni Anılar*'ında, Cizvitlerin, Çin dinine dayanarak elde ettikleri olumlu sonuçları açıklıyordu; ve ona göre, bu din, «Tanrı'nın ilk insana vahyettiği ilk gerçekleri, yüzyıllar boyunca bozulmadan ve olanca duruluğuyla korumuştu», ve gerçek Tanrı bilgisini, 2000 yıl boyunca el değmeden sürdürmüştü. Kitabı, Paris İlâhiyat Fakültesi ile Roma sansür etti ve Paris Parlamentosu da, yakılmasına karar verdi (1702). Lecomte'un bu düşüncesini, okuyucuları daha da genişlettiler ve şuraya vardılar: Çin, hıristiyanlara örneklik edecek biçimde Tanrı'yı yüceltmişti; Çin dini, en saf olanıydı bütün dinler içinde; Çinliler alçakgönüllü idiler, iç dünyaları vardı, ermiş kişilerdi; Çin, tüm uluslar içinde, Tanrı'nın lütfuna en sürekli mazhar olan [redacted] bir ulustu. Bütün bunlardan sonra, Yahudi halkının ayrıcalığı da ne demek oluyordu? Ne gerek vardı Musa'yla İsa'ya? Neye yarayacaktı Tevrat'la İncil?

İşte o sırada, 1697'de, Cizvit **Musnier,** «felsefî günah» kuramını ortaya attı: Tanrı hakkında hiçbir bilgisi olmadan işlenmiş bir felsefî günah, Tanrı'ya bir sövgü değildir. Böylece, Konfuçius'la bütün eski Çinliler, lânetlenmiş kişiler olamazlar. Şu sonuç çıkıyordu bundan da: İnsanın kendi gücüyle uyguladığı doğal erdemler, yalnız bunlar, kurtuluş için yeterdi. Hıristiyanlık hiçbir şeye yaramazdı; deizm kâfiydi. Yine o sıralarda, «Çin törenleri» kavgası yeniden gündeme geldi. 1658 yılından başlayarak, Papa, ağır ağır üç vekil seçip yollamıştı Çin'e; bunlar, Çin'deki Kilise ve ruhban takımının yönetimini aralarında paylaşıyorlardı. Onlardan biri, papazlara bir buyrultu çıkarıp, Cizvitlerin düşüncelerini mahkûm ederek, Konfuçius'a ve ataların ruhlarına bağlanmayı yasakladı. 13 Ekim 1700'de Sorbonne, Cizvitlere maledilen birçok önerileri, «sapma ve Tanrıtanımazlık» olarak mahkûm etti. Papa, 1705 yılında, Çin'e bir de elçi gönderdi: İmparator Kang-Hi, elçiyi kabul etti; ancak, aradan çok geçmedi, Papa XI. Clementius'un, 1704 yılının sonlarında, Cizvitlerin

ilkesini mahkûm etmiş olduğunu öğrendi. Öğrendi ve adamakıllı irkildi: Çünkü, 1697'de, Cizvitlerin önerisiyle, Konfuçius kültünün yurttaşlar arasında yalın ve olağan bir tören olduğunu belirtmişti. Bunun üzerine, Papalık vekili ile elçisini Çin'den kovdu. Vekil, 1707'de Nankin'de bir buyrultu çıkardı: Bütün Çin törenleri yasaklanmıştı. Çok geçmedi Kang-Hi bir ferman yayınladı: Ellerinde çağrı mektubu olmayan Avrupalılar Çin'de kalamayacaklardı. 1715'te de, Papa bir bildiri yayınlayıp 1704'teki kararında ısrar etti ve titizlikle uyulmasını emretti.

O tarihten sonra, Çin'de Hıristiyanlığın gelişmesi – hissedilir ölçüde – yavaşladı. Bunun bir sonucu olarak da, Çin, Çu-Hizmin çerçevesinde, törelerin baskısı altında, ataların ezici âdetlerinin kalıpları içinde hareketsiz kaldı. Buna karşılık, Avrupa'da, Çin üstüne görüşler, Aydınlıklar Yüzyılının kimi temel düşüncelerine güç ve genişlik getirdi. Nelerdi bu düşünceler? Deizm, İnsanın doğuştan iyiliği, yararcı doğal ahlâk, aydın despotluğu, vb. Çin dondu. Avrupa ise, yüzyıllar öncesinden başlayan ve **git gide yenileşen değişmeler** içindeydi: XI ve XII. yüzyılın skolastikleri başlatmıştı bu değişikliği; arkadan, XIV ve XV. yüzyılların «modernler»i gelmişti; son olarak da, Mekanistler ve Descartes.

Git gide hızlanıyordu değişmeler ve git gide hızlanacaktı.

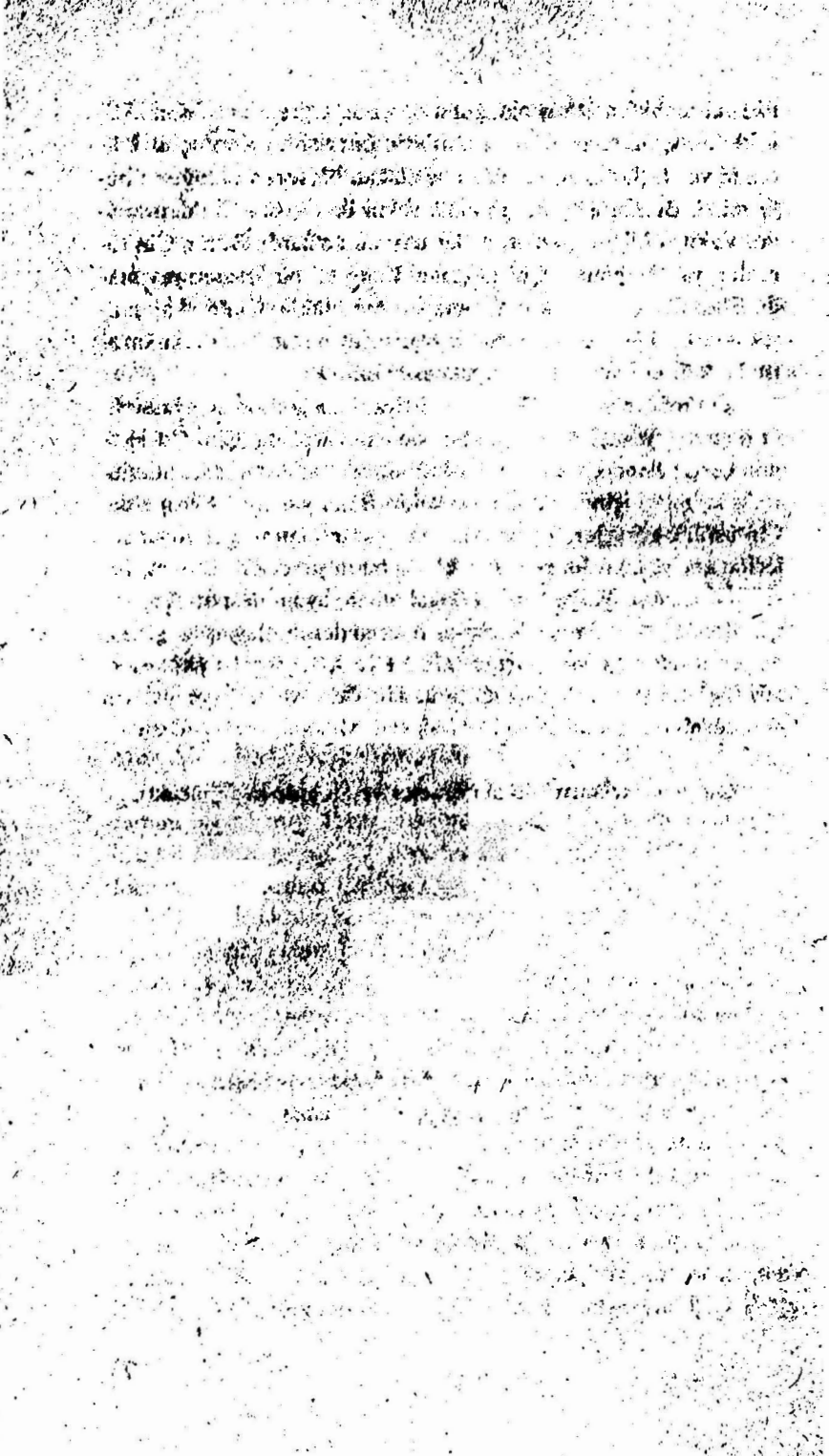

BÖLÜM V

ASYA, AVRUPA'YI REDDEDİYOR

Asya içindeki birkaç yüz bin insanı bir yana, Avrupa'nın kendisini değiştirmesini kabul etmedi. Katolik dinini reddetti. Avrupa biliminde, sadece merakı kurcalayan şeyi görmek istedi. Avrupa'dan birkaç teknisyen aldı, ama beraberinde teknik anlayışı da edinmeden yaptı bunu. Avrupalı tacirlerle kimi alış-verişe razı oldu; ancak, geleneksel yapısında köklü bir değişikliğe gitmedi o oranda. XVI ve XVII. yüzyıllar boyunca, gelişti elbet; ne var ki, Avrupalılarla ilişkilerinden çok, kuşkusuz kendi güçlerinin etkisiyle oldu bu gelişme; ve uygarlığının temelinde büyük ölçüde bir değişikliğe de gitmeden. Hindistan'a elmas ticareti için 1665'te yola çıkıp, Hind'i ve İran'ı gezip görmüş olan ünlü Fransız gezgini ve filologu Jean Chardin (1643-1713), Avrupalıların izlenimlerini ne kadar da güzel dile getirir. Öyle der o: «Bizim Avrupamızdan başka bir dünyadır Asya. Avrupa'da, giydiklerinde, evlerinde, her şeyde, moda adı altında az çok bir değişme görürsünüz. Doğu'da öyle değildir. Her yerde ve her şeyde bir sürekliliktir görülen; giysiler, yüzyıllardan beri nasıl biçilip dikilmişse bugün de öyledir. Buna bakıp, dünyanın bu parçasında, nesnelerin dış görünüşü, örfler, âdetler, hattâ konuşma biçimi, bugün nasılsa, iki bin yıldan beri de öyledir diye inanacağınız gelir. Değişme adına, -belki- dindeki devrimlerin yaptıklarını bu hükmün dışında tutmalı; ancak, o da ahım şahım bir şey değildir».

Böylece, Asya, bir hareketsizlik izlenimi veriyordu o yüzyıllarda.

Nasıl?

AVRUPALILAR ASYA'YI NİÇİN FETHETMEDİLER?

İlk sorulması gereken şu: Avrupalılar, niçin, Amerika'da olduğu gibi, zora başvurmadılar Asya'da da?

Avrupalı gezginler, silah üstünlüğü, disiplin ve taktiğin, Asya'da bir fethi kolayca sağlayabileceğini sanmışlardır. Hint'de, 1655'ten 1661 yılına kadar kalmış, üstelik zeki bir gözlemci olan Fransız hekim Bernier, öyle yazar: «Bu dev ve görkemli ordular kimi zaman büyük şeyler yapıyorlar; ama bir dehşet ve karışıklık içine girdiklerinde, neyle önü alınabilir bunun? Setlerini yıkmış bir büyük ırmaktır bu; düzlükte her yana yayılması gerekir ve hiçbir çare de yoktur. Böylece, düzenden nasipsiz ve koyun sürüleri gibi ilerleyen bu ordulara bakıp,çoğu kez şöyle düşündüğüm olmuştur: Karşılarında Prens hazretleri ile Turenne'in kumandasında o gün görmüş Flandralılardan 25.000 kişilik birlikler olsaydı, hiç kuşkum yok ki, sayıları ne olursa olsun, bu orduları çiğner geçerlerdi. İlk darbeye karşı direniniz, -ki hiç de zor olmaz bizim için-, şaşkına döner hepsi; ya da Büyük İskender'in yaptığı gibi, bir noktaya sertçe vurunuz, karşılık görmemişseniz, -ki alabildiğine güçtür bu onlar için- inanın, olan olmuştur: Geri kalan hepsi, altına kaçırıp, dehşet içinde kaçmaya başlayacaktır».

Çinliler de aynı durumdaydılar. Filipinler'deki İspanyol makamları, misyonerleri orduyla desteklemek için, II. Philippe'e Çin'in fethini önerirler, İspanya ve İtalya'dan 10-12.000 gün görmüş askere 5 ilâ 6.000 Japon askerinin katılmasının ve top dökmek için de 3 ya da 4 uzmanın yetecceğini tahmin ediyorlardı. Doğrusu, pek de haksız sayılmazlardı. Dikkate şayandır: Çin'i fethe kalktıklarında, Mançu'ların tek başarısızlıkları, Kuei-Lin'deki ilk kuşatma oldu; orada, Makao'daki Portekizlilerin gönderdikleri, toplarla donanmış 300 Avrupalı askerle karşılaşmışlardı. Haydi haydi denecektir ki, Avrupalılar, Ming'ler zamanında da zafere ulaşabilirlerdi: Çünkü, Çinliler, düşman güçleri ortadan kaldırmayı hedef almayıp, onurlu bir barış sağlamak adına, her iki tarafın da durumunu kurtaracak bir savaş biçimi yürütüyorlardı. Bu savaş biçiminde, dört yanlı bir kaleye, kuşatılmış olanlara kaçmak olanağı sağlamak ve göğüs göğüse bir savaştan kaçınmak için, dört bir yandan değil, sadece üç yandan saldırıyorlardı. Düşmanın attığına, gösterdiği şiddetten utansın ve hoyrat bir çıkışta bulunmasın diye yanıt verilmiyordu. Düşmanınız birkaç darbe yemişse, anlaşmaya girişmek zorundaydı. Böylece, birliklerinizi bulundukları noktadan çekiyor ve barış gö-

rüşmelerini beklediğinizi göstermiş oluyordunuz. Bütün bu taktiğe toprak falı egemendi: Örneğin birlikler, bir kaleden, ilkbaharda Doğu kapısından, yazın Batı kapısından çıkmak zorundaydılar hep, vb.

Evet, Çinliler, Turenne karşısında tutunamazlardı gerçekten.

AVRUPA'NIN SOSYAL TEMELLERİ VE DEVLET

İlk zaferden sonra gerisi kolaydı, diye düşünüyorlardı Avrupalılar. Bu büyük İmparatorluklar, birden yıkılıyorlardı; İran'da ve Hint'de, senyörler, yenileni terkediyor ve yenenin safına geçiyorlardı. Sosyal yapı, güçlü bir direnişe olanak sağlamıyordu. Bırakalım, o güçlü gözlemci Bernier anlatsın: «Fransa'da ve öteki hıristiyan devletlerde olduğu gibi, büyük toprakların sahibi ve onların getirdiği büyük gelirlerle yaşamlarını -kendi kendilerine- bir süre sürdürme olanağı elde eden senyörler söz konusu değildir Hint'de. Senyörlerin sadece ödenekleri vardır bu ülkede... Kral, her an çekip alabilir bunu ellerinden ve birden sipsivri kalıverirler ortada, borç alacak bir başkasını da bulamaz olurlar. Krallığın bütün toprakları O'nun (Büyük Moğol): sadece, uyruklarına, kimi ev ve bahçeleri -istiyorlarsa- aralarında paylaşmak ya da alıp satmak izni verir. O kadar! Bizim Avrupalı hükümdarların, uyruklarının malları olan bütün toprakların böyle sahibi kesilmesini Allah göstermesin; yoksa, ülkeleri bugün bulunduğu durumda olmazdı. Ne böyle ekili biçili ve insanla dolu, ne böyle mâmur, zengin, nazik, ne de böyle gelişme içinde olurlardı. Bizim krallarımız, gerçi olduklarından da zengin ve güçlü olurlardı; ve itiraf etmeli ki, hizmetlerine daha iyi ve hükümdarlara yakışır biçimde koşulurdu. Ne var ki, çok geçmeden, çöllerin ve ıssızlığın, dilencilerin ve barbarların kralları olup çıkarlardı; o demin anlattıklarıma dönerlerdi: O her şeye sahip olup da sonunda her şeyi yitirenlere; kendini daha da zenginleştirip sonunda meteliksiz kalanlara; ya da -en azından- kendi kör tutkuları yüzünden, Tanrı'nın ve doğanın kanunlarından daha fazlasına göz dikip de zenginlikten alabildiğine uzaklaşanlara. Bu prensler, bu yüksek rütbeli papazlar, bu soylular, bu zengin burjuvalarla büyük tacirler, ve bu ünlü zanaatçılar, bu Paris, Lyon,

Toulouse ve Rouen kentleri ve istiyorsanız ekleyelim, bu Londra kentiyle, öteki yığınla kent nerede olurlardı o zaman?..». Kralın ordusu yok edilince, kendine özgü gücü olan hiçbir şey de kalmaz ortada; hükümdara etkili bir savunma oluşturma zevk ve araçlarını sağlayabilecek bir şey de.

Çin'de İmparator, ilke olarak bütün toprakların sahibi de sayılsa, aile mülkiyeti çok daha sağlamdı. Ne var ki, bu İmparatorlukta -daha önce gördüğümüz gibi- ulusal direniş zayıflamıştı; bu da, herkesin sadece kendi çıkar alanıyla uğraşmasından, siyasal ve ulusal sorunlara olan kayıtsızlığından, bağımsız bir cumhuriyet gibi yaşayan büyük ataerkil ailenin varlığından ileri geliyordu.

AVRUPA'NIN TEKNİK VE BİLİMSEL ÜSTÜNLÜĞÜ

Savunma, zanaatçılarla olamazdı. Bütün Asya hükümdarları, Avrupalı topçu, fişekçi ve askerî mühendislerini çağırmak zorundaydılar. Asya'da teknik, alabildiğine zayıftı. Avrupalıların kullandıkları yüzlerce âlet vardı; Asyalıların elindekiler ise pek azdı. İran'da, gerçek anlamıyla, ne marangoz vardı, ne de dülger. İşçiler, yalnız balta, destere ve makastan yararlanıyorlardı; örneğin kollu matkabı bilmiyorlar, yaylı ve ipli bir matkapla açıyorlardı delikleri. İşçiler, sipariş verilen yere gidiyorlardı; ve kendilerine gösterilen bir odanın köşesine çekilip çalışıyorlardı. Kalaycı, yanında çırağı, kömür torbası, körüğü, birkaç kalay parçası ile çıkıp geliyordu; avlunun bir köşesine yerleşip, ateşini yakıp çalışıyordu. Hindular için de aynı şey söz konusuydu. Avrupalıların yüzden fazla âlet kullandıkları yerde, iki ya da üç âletten yararlanabiliyorlardı. Avrupa yapımı nesnelere pek güzel öykünüyorlardı; ancak, Avrupalı işçinin üç günde yaptığı şeye onlar bir aylarını veriyorlardı. Dülgerlerin tezgâhı yoktu: Yere oturuyor, odunları ayaklarının arasına yerleştiriyor, en kaba parçalara bile makasla girişiyorlardı; Avrupalı bir işçinin bir saatte yaptığını o üç günde yapıyordu. Demirci, müşterisinin evinin önüne yerleşiyordu: Ateşini yakıyor, kerpiçten küçük bir duvar yükseltiyor ve ocağını da önüne koyuyordu. Ateşin karşısına oturup, ayağıyla madeni iteleyip körüğünün alevine tutuyordu. Demir ısınıp kızardığında, ayağa kalkmaksızın ufak bir örsün üstün-

de, küçük çekiçlerle onu döğüyordu. Kötü beslenmiş olan bu işçiler, hep oturmuş olarak ve alabildiğine ağır çalışıyorlardı.

Çin, az-buçuk ilerdeydi, ama en iyi durumda da değildi pek. Tek tekerlekli arabası kötü bir kaldıraçtı ve dengesi de bozuktu. Yükü boynunda taşıyordu çoğu zaman, vb. Tarım, daha da fazla emek istiyordu: Çiftini hayvan koşup süren, iki saban ortasını ata terkeden Avrupalı köylü, Çinli ya da Japon köylüden daha az emek harcıyordu; oysa ötekiler, başlardaki birkaç iş bir yana, hemen her işi elleriyle yapıyorlardı: Toprağın düzeltilmesi, setçikleri koruyup dikleştirme, durmadan çapalama hep böyleydi. Çinlilerin ya da Japonların manda, inek ya da eşeği, Avrupalının öküzünden daha kötü beslendiği için, çalışma gücü de o oranda azdı.

Asyalılar, bütün yeni usulleri reddediyorlardı. Avrupalıların getirdikleri rendeyi, pek kötü kullandılar. Avrupa'da XVI ve XVII. yüzyıllardaki teknik buluş tutkusu ile çelişmeli bir durum görüyoruz Asya'da: Asyalılar, Avrupalılardan, saat, top, vb. satın almayı yeğliyorlardı; hükümdarlar, Avrupa'dan kuyumcu, ince işler yapan marangoz, mineci, ressam getirtmeyi daha çok seviyorlardı. Hint'de, Büyük Moğol'un gözleri büyüleyen tahtı, bir Fransız kuyumcusunun eseriydi.

Neydi bu teknik durgunluğun nedenleri?

Bu nedenler, İran'da ve Hint'de, dövülen, sövülen, hak ettiği ücreti alamayan zanaatçının ve işçinin çalışmaya karşı duyduğu tiksinti idi; Çin'de ise, tersine, çalışma onurlu bir iş olarak görülüyordu ve Çinliler, yorulmadan, sabırsızlık ve can sıkıntısı göstermeden, olağanüstü bir dayanıklılıkla çalışıyorlardı. Öyle de olsa, orada da, o devrin bütün Asya'sı için geçerli bir öğe giriyordu işin içine: Zihinsel çalışmaya karşı tiksinti! Asyalıların düşünsel merakı yoktu: Sadece dikkatlerini ve görüntüye dayanan belleklerini kullanabildiklerinde, taklit ediyorlardı; ne çözümleme ve soyutlama anlayışları vardı, ne de kişisel araştırma. Öte yandan, harflere değil, bir tür düşüncenin resimleştirilmesine dayanan Çin yazısı, binlerce biçimi belleğe yığmaya, işaretleri tanımaya, onları tekrar ve tekrar kopya etmeye, ezberlemeye dayandığı için, bilimsel yetileri de geliştirmiyordu; oysa Avrupa yazı ve dilleri, bir çözümleme, bir birleştirme ve ayrıştırma araçları olarak, kendiliğinden bilime kapı açıyorlardı. Asyalıların din-

leri de, dış dünyaya tiksinti duymayı aşılıyordu onlara. Bir'i ve Mutlak'ı arayan, ya da *Kur'an*'da, *Şastra*'larda, *Se-Şu*'larda yaşam için gerekli bütün bilgileri işleyen Asyalı, olayların kendi öz niteliğine ilgi duymuyor, incelemiyordu onları. Ünlüdür: 1715 yılında Paris'e gelen İran elçisi, Avrupa uygarlığını görüp tanıma konusunda kılını bile kıpırdatmadan, kendisine ayrılan otele kapanıp *Kur'an*'ını okur; ve Parisliler hayretler içinde kalırlar. Asya, açık söylemek gerekirse, düşüncenin ikinci aşamasında kalmıştı: Eski Yunanlıların niteliksel akılcılığından önceki bir aşama idi bu ve, düşünce, nitelikler bütününün her şeyden önce sezgisindeydi henüz. Hindu ayakkabıcı, ölçü almıyor, müşterisinin ayağını eline koyuyor öyle ölçüyordu; yani, belli bir hacmin zihinsel biçimini ediniyordu. Ayakkabıyı da işte buna göre yapıyordu. Yaptığı ayakkabının iyi gidip gitmediği -doğaldır ki- bir sorundu. İranlı, tacir olarak hünerli idi; ama sayması kötüydü: Orantılardan haberi yoktu; yaptığı aritmetik işlemlerinin doğruluğu, üç ya da dört nazik meslekdaşı da aynı sonuca vardıklarında ortaya çıkıyordu. İranlılar, Hindular, Çinliler, her bilimin temeli olan kavramlar mantığını, tasımı ve tanıtlama sanatını bilmiyorlardı. XVII. yüzyılın sonlarındaki Avrupalılar, bu farklılığın tam bilincindeydiler. «Çinliler, Eukleides'in *öğeler* adlı eseri kendi dillerine çevrildiklerinde hayran kaldılar; tanıtlama sanatını henüz öğreniyorlardı; her sonuca, uygulama ile varılıyordu; Çinlilerin dehası pek de üstün olsa, Avrupalılarınkinden aşağıdaydı ve icat etmeyi ya da yetkinleştirmeyi pek az biliyorlardı. Böylece, İranlılar, Hindular, Çinliler, koyu bir büyünün içine gömülüp kalmışlardı: Tılsımlar, muska ve nazarlıklar, hastalıklara karşı büyülü ilâçlar, göz hastalıklarına karşı *Kur'an*'daki âyet; oturup kalkmaktan, yiyip içmekten, karı-koca ilişkilerine değin, yaşamın her durumu ile ilgili astroloji... O yüzyıllardaki İran'la ilgili bir gözlemciyi dinleyelim: «İyi hatırlıyorum, 1668 yılında, Hazar denizine bir donanma indirmek için karar alınmıştı; çünkü, kıyıları Kazaklar vurduğundan, onlara karşı çıkmak gerekiyordu. Ne var ki, bu tasarının yürürlüğe konması zamanı için bir ay yitirildi. Nedeni de, Ay, Akrep burcundaydı. Halk «imdat!» diye haykırıyordu, ama onlara soğukkanlılıkla verilen yanıt şuydu: Ay, Akrep burcundadır; Peygamber buyurmuştur ki, hayra alâmet değildir bu ve, ne ki yapılacak tehli-

kelidir, her şeyi ertelemek gerekiyor ve hiçbir şeye girişmeme-li». Gerçi, Avrupalılar da, büyü ve astrolojinin pençesinde kıvranıyorlardı hâlâ ve, «Zehirler dramı»nda görüldüğü gibi, tâ XIV. Louis'nin sarayına değin bulaşmıştı bu; ancak, bu görüşler, onların yaşamını egemenliğine almamıştı.

Böylesi düşünme ve hareket etme de Asya'nın fethini kolaylaştırabilirdi.

Öyleyse, niçin girişmediler Avrupalılar buna?

ASYA'NIN FETHİNİN ÖNÜNDEKİ ENGELLER

Avrupalılar, tanımakta hayli geciktikleri bu büyük Asya İmparatorluklarının etkisinde kalmışlardır ve Asya serabı Avrupa hükümdarlarını yanıltıp durmuştur. Avrupalıların Asya üstüne bilgisizlikleri, uzun zaman bayali de aşan bir şey olmuştur: Père Barzée, Goa'dan, 1551 yılında, Çin'in, ya da -hiç olmazsa- Büyük Tataristan'ın Almanya ile komşu olduğunu ileri sürüyordu; 1582'de, Goa'daki Saint-Paul kollejinde, Cizvitler, Himalaya ile Hindukuş'un varlığından habersizdirler; 1583'te, haritacılar, Çin'i hâlâ Pasifik Okyanusunun ortalarına kadar yayıyorlardı. Ancak Mathieu Ricci'dir ki, 1598'de, Çin'i, Kuzeyde 19 ve 42 enlem dereceleri arasına yerleştirdi; ve, Paris'in doğusunda 120 boylam derecesini aşmadığını belirtti. Ve yine o, Père Benito de Goes'in, -Çin'e hâlâ Kathay ve Pekin'e de Kambalu diyen- Orta Asya müslümanları diyarına yaptığı yolculuğun (1602-1607) arkasından, Çin'in Marko Polo'nun Kathay'ıyla aynı şey olduğunu söyledi.

Bu bilgisizlik, Asya'nın gücü üstüne hayalleri besleyip durmuştur uzun süre.

Öte yandan, Avrupalılar, Avrupa'da ve tüm denizlerin üzerinde, birbirlerine pek düşmüşlerdi. Hiçbir devlet, Bernier'nin istediği o 25.000 kişiyi bir araya getiremedi. Kaldı ki, getirseydi bile, İran, Hind, Hindiçini, Çin ve Japonya için ayrı ayrı bu 25.000'er kişilik güçler gerekecekti. Sonra? Sonra mesafe, Avrupalıların karşısına dikiliyordu. Roma ile Makao arasında, bir mektubun yerine ulaşması için -birkaç ay da fazlasıyla- iki yıl gerekiyordu. Ricci'nin 1586'da yazdığı mektuplarından biri ancak 1593'te ulaşmıştı yerine; yanıtı ise, 1595'te eline geçmişti.

Papa'ya gönderilen Japon elçisi, Nagasaki'den 20 Şubat 1582'de yola çıkmış, Lizbon limanına ise 10 Ağustos 1584'te varmıştı. Açıktır ki, Muson'ların esişinden yararlanamamıştı. Ve, o 25.000 kişilik orduyu, savaş alanına getirebilmek için ve götürdükten sonra da desteklemek için, arada kaç tane deniz ve kara üssü gerekecekti? Asya'nın mesafesi ve dev boyutları, üzerinde yaşayan sayısız halklar, bütün bunlar, birleşmiş bir Avrupa'nın dışında bir güç için topyekûn bir başarı umudunu engelliyordu. Avrupa ise, birleşik değildi. Son olarak, Amerika, Avrupa'nın elindeki çok önemli araçların yolunu değiştirmişti. Daha önce hesapta olmayan bir engeli aşmak için, Avrupa, Asya'ya, bu iki yüzyıl boyunca gönderdiğinden çok daha asker, sömürgeci ve misyoneri Amerika'ya gönderdi.

Ve belki de, Asya'yı kurtaran, Amerika'nın sömürgeleştirilmesi olmuştur.

AVRUPA ASYA'YI NİÇİN İNANDIRAMADI? AVRUPA'DAKİ HAREKET, ASYA'DAKİ DURGUNLUK

Avrupa, Asya'yı fethetmedi; onu, Avrupa yaşam biçimine sokamadığı gibi, Avrupalı dinlere de inandıramadı. Nedir Avrupalı bir yerde? Sürekli hareket: Ülküsü mücadele, eylem, yayılma, ilerleme ya da değişmedir onun; yenilik karşısında dindirilmez bir merak içindedir; ister doğadan, ister insanlardan gelsin, engeller önünde sabırsızdır ve başeğmez. Ya Asyalı? Asyalı, sürekli bir düş, çaba karşısında tiksinti içindedir; yerleşik kanunlara ve iletilmiş düşüncelere tapar; yeniye karşı güvensizdir; ister insanlardan ister doğadan gelsin, bütün dış güçlere karşı saygılıdır; olacağa, yazgıya boyun eğer. Asyalılar, deli diye baktılar Avrupalılara, İranlılar, gezinmeyi anlamsız bir şey olarak görüyorlardı; dolaşma, duygusuz insanların işiydi. Merak uğruna yolculuğu akılları almıyordu. Chardin, öyle diyor: «Merak için yolculuk yapan Dünyada yalnız Avrupalılardır». İnsan, evinin dışından başka nerede erdeme kavuşabilir, ya da tutkusunu dindirebilirdi? Maddî bir şey elde etmek: Yolculuk, Asyalı için sadece bu halde iyiydi. «Tacir ya da zanaatçı değilse, her yabancının bir casus olduğuna inanırlar». Hindular da, böyle düşünüyorlardı; o kadar çalışkan Çinlilerin görüşü de buydu: Onlar için de, yolcu-

luklar, beden hareketleri, bir çıkara dayanmıyan araştırmalar, bunlar çılgınlıktı. Yaşam, şölen ve sohbet demekti; şairce, sanatça ya da dince düş ve seyre dalıp gitmeydi.

Harekete, zorunluluk halinde kalkılmalıydı.

Böyle olduğu için, uyuşturucu madde kullanma zevki İran'da ve Hint'de bütün toplumu pençesine almıştı. Daha olumlu ve daha pratik olan Çinliler, ancak XVIII. yüzyılın sonlarında bu alışkanlığa kapıldılar. İranlılar ve Hindular, hiç durmadan tütün içiyorlardı. Bir zanaatçı, elinde harcayacağı beş kuruş varsa, bunun üç kuruşunu beslenmek yerine tütüne veriyordu. Tütün kadar yaygın başka uyuşturucular da kullanıyorlardı: Afyon çiğniyor, haşhaş tohumu ve kenevir yaprağı kaynatıp içiyorlardı; tütün yerine kenevir yaprağını sarıp içtikleri de oluyordu. İran yönetimi, afyon çiğnemeyi yasaklamaya kalktı. Ancak boşa gitti denemesi; çünkü, öylesine yaygın bir eğilimdi ki bu, on kişinin içinde, bu iğrenç alışkanlıktan yakasını sıyırabilmiş bir kişi güçlükle bulunabilirdi.

Böyleydi, çünkü bunsuz yaşamak, zevki olmayan bir yaşamaktı onlara göre.

ASYALILARIN HIRİSTİYANLIK KARŞISINDAKİ TİKSİNTİSİ

Sonuç olarak, misyonerlerin Asya'yı hıristiyanlaştırmaları boşa gitti. Pek azdı sayısı bu misyonerlerin; çünkü çoğu, Amerika'ya gidiyordu. Ne var ki, özellikle Hıristiyanlığın özü, çoğu Asyalının itirazıyla karşılaştı ve itti onları. Neydi Hıristiyanlık? Misyonerlerin Asya'ya gelişlerinden on altı yüzyıl önce, İsa adında bir Galile'li Kudüs'te çarmıha gerilmişti. Aradan birkaç yıl geçmiş, Roma'lı bir görevli, doğan Hıristiyanlığı şöyle anlatıyordu: «Paulus'un yaşadı dediği İsa adlı biri hakkında Yahudiler arasında bir tartışma var». Hıristiyanlık önce bu! Hıristiyanlık, Tanrı'nın insan olarak meydana çıkışına, insanlığı günahlarından kurtarmak amacıyla, tıpkı bir hırsız, bir haydut, bir köle gibi çarmıhta öldüğüne inanma; ve ayrıca, bu ölünün dirildiğine, göğe çıktığına, Kilisesinin varlığında, yüzyılları aşarak yaşamakta olduğuna, her an aramızda bulunduğuna inanmak.

Oysa, bu Tanrı'nın Oğlu ve Tanrı'nın kendisinin de Babayla bir ve aynı cevherden oluşu düşüncesi; Yüce Varlığın bir dül-

gerin kişiliğinde, kendi halinde, yoksul ve gizli bir yaşam sürdürüp, sonunda, herkesin tükürükleri, hakaret ve alayları altında, yalnız başına, çıplak, kanlar içinde, utanç verici bir işkenceyle son buluşu düşüncesi, İncil'de aykırı görünen, paganların hoşgöremeyecekleri bir şeydi. Haç, bir skandal, bir delilikti onlara göre. Tiksinti, Çin'de ve Japonya'da, başka yerde olduğundan çok daha fazlaydı. Bu ülkelerde, gönenç, kadınlar, güzel yemekler, pahalı giysiler, onurlar, kamu görevlerinin kullanılmasıyla elde ediliyordu ve, bu görevler de, bilgeliğin, sosyal ahlâka saygının bir ödülü olarak görülüyordu; başarısızlığa uğrayıp düşen, yoksul, bahtsız, yenilmiş insan, Eskilerin kurallarını bozan, insansal ve tanrısal kanunlara uymayan ahlâk dışı bir varlıktı. Öyle olduğu içindir ki, Cizvitler, haçı gizliyorlar ve birisi Hıristiyanlığa kazanıldığında, vaftiz anında, ancak o zaman haça saygı gösteriyorlardı. Ama, bu arada nice vaftiz edilmiş kişi de paganlığa dönüyordu; Ermiş François-Xavier'nin hizmetçisi, o ilk kez Hıristiyanlığı kabul etmiş Japon da onlar arasındaydı!

Böylesi yeni, yepyeni kavramları açıklayıp kabul ettirmek, sınırsız derecede güçtü. Hıristiyan din anlayışını Asya dinlerinin terimleriyle anlatmanın hemen hemen olanağı yoktu. Yarattığı dünyadan ayrı ve her yerde hâzır ve nâzır kişisel bir Tanrı düşüncesi; her insanın, bedeninden, giderek maddeden ayrı ve kendisini yaratmış olan Tanrı'dan da ayrı ve ölümsüz bir ruhu olduğu ve, bu insanın, öldükten sonra, eğer kurtulmuşsa, ebedî olarak, temaşa edeceği, yetkinliğinden yararlanacağı, ama hep kişi olarak dışında kalacağı bir Tanrı düşüncesini açıklayıp inandırmaktı söz konusu olan. Böylece, Avrupalı din anlayışı, temelinde «ikici» idi: «Bir»e, «sürekli»ye dayanıyordu. Çu-Hizm'le Taoizm'den daha önce sözetmiştik biraz. Şimdi, kısaca Hint düşüncesine bir göz atalım: Hinduizmin temeline eğildiğimizde ne görürüz? Kendiliğinden var olan, tek mutlak *Brahman* vardır. Bu *Brahman* bir *Atman*'dir; yani sınırsız, evrensel, sonsuz bilinçli bir ruh. *Atman*, kendi düşündüğü ölçüde Dünyayı yaratır. Bütün nesneleri *maya*'ya, düşe dayanarak oluşturur. Evrenle Tanrı düşüncesi arasında bir ayrılık yoktur. İnsanın, düşünen varlık olarak, kendi içine eğilip yakaladığı ruh, evrensel olarak, *Atman*'ın bir görünüşüdür aslında. Bireysel ruhla evrensel ruh arasında özdeşlik vardır böylece. Öte yandan, insanın *Atman*'ını da, olgu

olarak kendisi ile karıştırmamalı; olgu olarak insan da, duygu olarak, düşünce olarak, gerçekte madde olarak insanın, çeşitli bilinç hallerinin birbirini izlemesinden başka bir şey değildir. İnsan, kendisinin dışında, gerçek «ben»i, yani Tanrısal ruhu seyretmelidir. O zaman insan, *Brahman*'a dönmüş olarak, ebedî huzuru tadar ve, ölümünden sonra da, *Atman*'ı gidip *Brahman*'da eriyip kaybolur.

İnsan kişiliği silinip yok olmuştur.

Hıristiyan anlayışın tam zıddıydı böylesi bir din görüşü. Ve sonuç olarak da Hindu düşünce ve yaşamını, Avrupalı yaşamdan bütünüyle ayırıyordu. Eğer dış nesneler ve insan, evrensel *Atman*'ın değişmez özünün değişik görünüşlerinden başka bir şey değilse, duyguların tanıklığı ile öğünmek niye? Dış dünya, geçici düşlerin bir dalgasıdır sadece; olaylara sırt çevrilebilir, giderek bilim boşuna bir düşüncedir, tarih de kuruntu. Elle tutulur tek gerçeklik, düşünen insanın kendisidir. Buradan kalkarak, Hinduların neden Avrupalılar gibi bilim yaratmadıklarını, ve XVI ile XVII. yüzyıllarda, Avrupa biliminin ne olduğunu pek de kavrayıp araştırmadıklarını açıklayabiliriz.

Bu söylediklerimiz, birer «tekçi» olan Çinliler ve Japonlar için de geçerli.

Bütün varlıklar arasında derin bir özdeşlik varsa, ruh göçü ve bedenden bedene geçiş de anlaşılmaz olmaktan çıkar. Ancak, bedenden bedene geçişten ve bu bedenlerin çektikleri acılardan kurtulmak için, ruhun, çile ve mistik kavuşma ile, kişiliğini yitirmesi gerekir. Öyle olunca da, kişiliğini ortaya koymak için mücadelenin anlamı ne? Kişilik, olsa olsa bir kötülük. Sosyal ilerleme için çabada bulunma niye? Her insan daha önceki yaşamında lâyık olduğu bir varlığı sürdürür ve, mutluluk denen şey, bu değişen düşler dünyasında daha iyi olmak değil, tersine «ben»i yoketmektir. Bir Hindunun gözünde, Rönesans insanı ne kadar korkunç ve tiksinti verici bir varlıktır! Bir Çinli için de öyle. Dünya, Tanrı, gelecek yaşam, bugünkü yaşam anlayışı bakımından, Asya ile Avrupa, tepeden tırnağa birbirinden farklıydılar.

Hıristiyanlık, yüzyılların akışı içinde, Avrupa uygarlığı ile içiçe geçip kaynaşmıştı. Bu dinin yayılışı, Avrupa uygarlığının fetihleriyle aynı hızda olacağa benzerdi. Ne var ki, XVI ve XVII.

yüzyıllardaki sorun, Hıristiyanlığın, temel niteliklerinden hiçbir şey yitirmeden, bütünüyle farklı uygarlıklarla bağlaşıklığını kurmaktı. Gerçekten Hindular, Çinliler, Japonlar, alabildiğine güçlü sosyal grupların içinde hapsolmuş durumdaydılar: Kimisinde kast, kimisinde aile, günlük yaşamın tüm akışına ayrıntılı kurallar dayatıyordu. Bir Avrupalıyı ezip tüketecek olan bu gruplarda, Asyalı bir hoşluk, ortak bir yaşam buluyordu: Bu yaşamda, insan destekleniyor, yardım görüyor, yönlendiriliyordu ve bunun için de ne özgürlük çabasına gerek vardı ne de onun tehlikelerine. Bu kurallardan kaçmak, toplum dışına atılmak demekti; alabildiğine acılar ve felâketlerle dolu bir serüveni davet ederdi böyle bir girişim. Asyalıların çoğu da, zaten böyle bir şeyi ciddî olarak düşünmüyorlardı: Bütün duyarlıkları, bir bakıma et ve kanları haline gelmiş olan âdetleriyle bağlarının üzerinde yoğunlaşmıştı; hiçbir şey onları bozmamalıydı. Brahman, bir «dokunulmaz»a değdiğinde, ter basıyordu kendisini ve midesi bulanıyordu. Homeros'un çağdaşlarının şu kadar yüzyıl önce görüp tanıdıkları, o ataerkil büyük aile içindeki Çinli, atalarının ruhlarıyla ilişkisini sürdürdüğü aile kültünden vazgeçemezdi: Boşlukta yaşayan, evde ne ki olup bitiyor gören bu ruhlar, aileyle yaşıyorlardı; kendi döllerinden gelmiş olanların neler yapıp ettiklerini izliyorlardı; yaşayanların saygılarına gereksinmeleri vardı ve bu yerine getirilmediğinde felâket yağdırabilirlerdi üstlerine. Eve girişte çıkışta, oturmada kalkmada, başkasına bakıp konuşmada, konuk ağırlayıp uğurlamada, özetle, yaşamın tüm eylemleri için konulmuş kural ve formüllerden kaçılamazdı. Ataların, giderek yarının tanrısı olacak olan babanın baskısı da öyleydi: Çinli, onun önünde nefesini tutacak ve alçak sesle konuşacaktı; çünkü, ailenin en yaşlı kişilerinden oluşan Yaşlılar Kurulunun yardımıyla, o babanın, tüm aile bireyleri üzerinde mutlak iktidarı vardı ve, öylesine bir iktidardı ki bu, bir oğula ölüm cezası biçebilirdi. İşte bu yüzdendir ki, çoğu misyonerlerin hıristiyanlaştırma ile özümsemeyi birbirine karıştırmalarını önlemek için, Papalık, Çin'de işlerin yürüyüşüne göz kulak olsunlar diye, çeşitli yetkililer atamıştı. Katolik misyonerin görevi, dinseldi; ulusal bir görev verilmemişti kendisine. Hıristiyanlaştırma, dine döndürülecek olan halkın yaradılışına uygun olmalıydı; bu halklara Batı uygarlığını dayatmak söz konusu değildi. «Din ve iyi örflere açıkça

zıt düşmedikçe, bu halklara, örf ve âdetlerini değiştirme konusunda, her türlü çabadan uzak durunuz ve öğütten kaçınınız» deniyordu. Ne var ki, gecikmişti bu hatırlatmalar: Nice kötü izlenimler daha önce gerçekleşmişti. Nice örnek bize, Hıristiyanlığın Asya uygarlıklarına uymada karşılaştığı güçlüğü ve ortaya atılan sorunun çözülmeden kaldığını gösteriyor.

Son olarak, bir başka güçlük de, şuradan geliyordu: Asya dinleri, o temellerindeki «tekçilik»ten vazgeçmeyen, her insanda yaşamın manevî açlığını giderip doyurabilecek tanrısal kişilikler de ortaya koyabilmişti. *Brahman*'ın görünüşlerini dile getiren Hinduların *İsthadeva*'ları, evrensel cevherin kişileşmesi demek olan Budistlerin *Amida*'sı, koruyucu, iyilik ve yardımsever, ermişliği nedeniyle alabildiğine sevimli bir Tanrı olarak sunuluyordu insanlara; yığınla insanın, o sınırsız şefkat ve aşk susuzluğunu gidermek için vazgeçemeyeceği tanrılardı bunlar. Yığınla Hindu kadını, Hinduizmde, haklarını ve yaşamlarını, tek kelimeyle, her şeyi kocalarına, eş ve tanrı olarak sunulan *Patideva*'ya feda edecek gücü buluyorlardı. Nice Hindu anası, çocuklarına, çocuk-tanrı *Krişna*'nın huzurunda, onun gibi düşünce ve eylemde safça yaşamalarını öğütlüyorlardı. Yığınla koca ve baba, aile erdeminin koruyucusu ve örneği *Rama*'nın yaşam ve eylemlerine öykünüyorlardı sürekli. Nice Çinli ve Japon, şefkati dile getiren *Amida*'ya tapıyorlardı; bütün varlıklar için iyilikle dolu olarak, namusluluk ve saflık içinde yaşıyorlardı. Misyonerler, tanrısal gerçeklerin izlerini, ilkel Vahyin kalıntılarını görüyorlardı bunda ve büyük bir umuda kapılıyorlardı. Şimdi, bütün bunlar böyleyken, bu dindar Asyalılar, ne denli cana yakın olursa olsun, ne diye İsa'yı içlerinde duymak istesinlerdi? Ya da onu bir *İsthadeva* olarak görmeyeceklerdi de ne yapacaklardı? Oysa, misyoner için, yalnız İsa, bu Asyalı kültlerin ortaya çıkardığı özlemlere tastamam yanıt verebilirdi.

Özetle, Asya, Avrupa'ya yabancı ve kapalı kaldı; onun asıl iyi diye sunmak istediği şeyi bütün gücüyle itti. Avrupalıların ülküsüne de karşıydı, mutluluktan anladığına da.

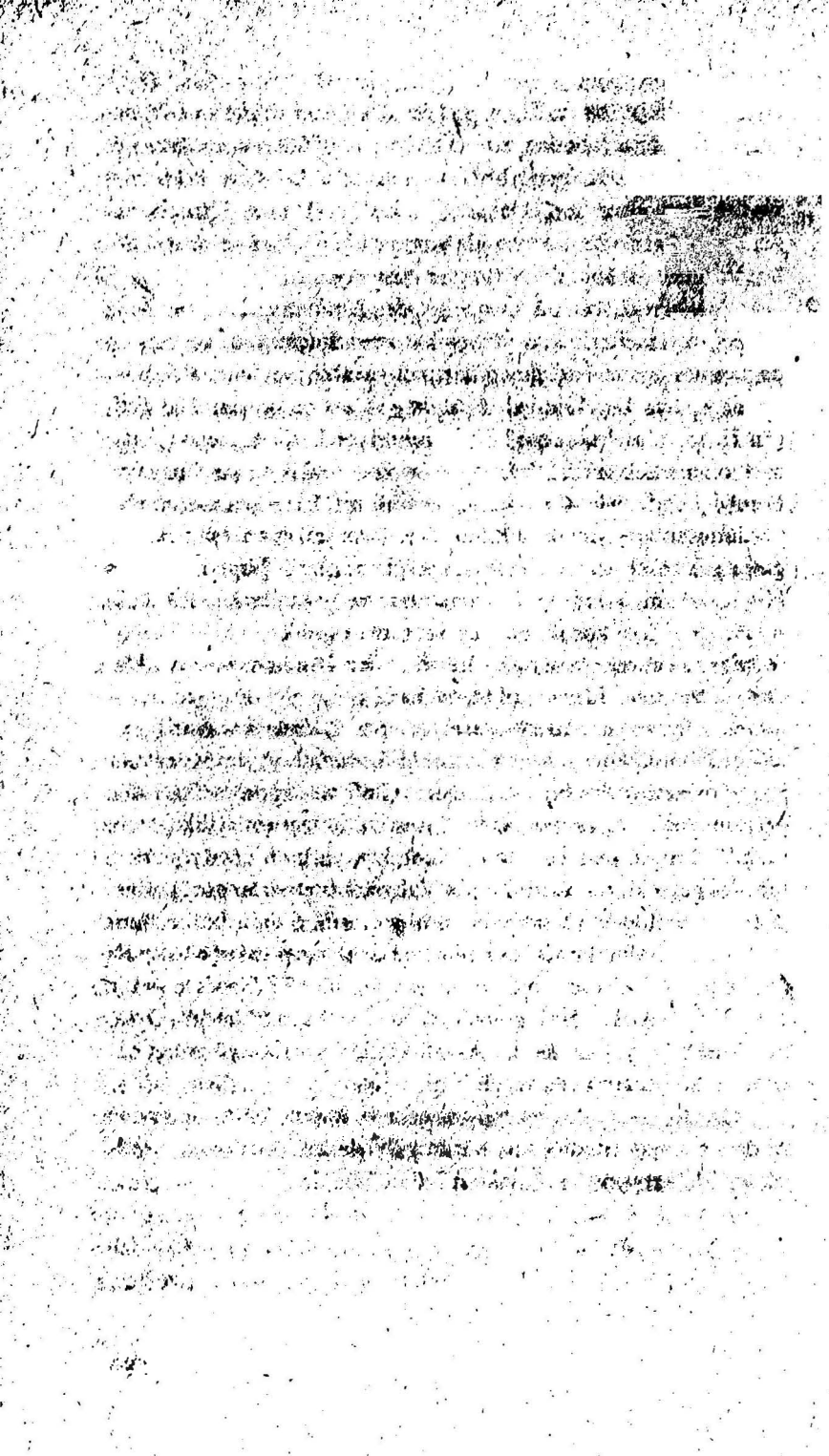

KAYNAKLAR

«Yüzyılların Gerçeği ve Mirası»nın bu üçüncü cildi, Roland Mousnier'nin yazdığı XVI ve XVII. yüzyıllarla ilgili çalışmayı (Histoire Générale des Civilisations, tome IV: XVIe. et XVIIe, siècles, 5e. éd., Paris, 1967) temel almaktadır. Aşağıdaki kaynaklar, konuyla ilgili genel ve özel tamamlayıcı eserlerdir.

I. GENEL ESERLER

ABRAMSON, M. / GOUREVİTCH, A. / KOLESNİTSKİ, N., Histoire du Moyen Âge, Moscou, 1976.

DURANT, Will., Histoire de la civilisation, La Renaissance, 3 tomes, Geneève, 1963; La Réforme, 3 tomes Genève, 1963; Prélude à l'Ere des Lumières, 3 tomes, Genève, 1966; Le siècle de Louis XIV, Genève, 1966.

EFİMOV, A. / GALKİNE, İ. / ZOUBOK, L, / MANUCEVİTCH, A. / NOTOVİTCH, F. / KHVOSTOV, V., Histoire Moderne (trad. L. Butkievicz), Leningrad, 1961.

ENCYCLOPEDİE DE LA CIVILISATİON, La Renaissance, Genève, 1974.

ENCYCLOPEDİE DE LA PLEİADE, Histoire universelle, tome III: De la Réforme à nos jours, Paris, 1958.

HİSTOİRE DES CIVILISATİONS, Le Grand Siècle, Paris, 1969.

PİETRİ, L. / VENARD, M., Le monde et son histoire, La fin du Moyen Âge et les débuts du monde moderne, du XIIIe. siècle au XVIIe. siècle, Paris, 1984.

PİRENNE, Jacques., Les grands courants de l'histoire universelle, tome II: De l'expansion musulmane aux traités de Westphalie, Paris, 1950; tome III: Des traités de Westphalie à la Révolution Française, Neuchâtel, 1948.

II. XVI. YÜZYILDA AVRUPA

a) Genel olarak

DELUMEAU, Jean., La Civilisation de la Renaissance, Paris, 1973.

HAUSER, H. / RENAUDET, A., Les débuts de l'Âge moderne, La Renaissance et la Réforme, Paris, 1946.

HAUSER, H., La prépondérance espagnole (1559-1660), Paris, 1941.

MARGOLİN, Jean-Claude (dir. de), L'Avènement des temps modernes, Paris, 1977.

MANDROU, R., İntroduction à la Franca moderne, Paris,

MORİNEAU, Michel., Le XVIe. siècle (1492-1610), Paris, 1968.

SEE, H. / REBİLLON, A. / PRECLİN, E., Le XVIe. siècle, Paris, 1942.

VERLİNDEN, Ch., Les origines de la civilisation atlantique. De la renaissance à l'âge des Lumières, Neuchâtel-Paris, 1966.

VEBER, E., Une histoire de l'Europe, 1. De la Renaissance au XVIIIe. siècle, Paris, 1986.

b) Feodal düzenden kapitalizme

BRAUDEL, F., Civilisation matérielle et capitalisme, tome I, Paris, 1967.

CUNNİNGHAM, W., Western Civilization in its economic aspects: medieval and modern, t.II, Cambridge, 1900.

DAUMAS, M., Histoire générale des techniques, t.I, Les premières étapes du machinisme, 1450-1730, Paris, 1965.

DOBB, M. / SWEEZY, P. ve diğerleri., Feodalizmden Kapitalizme geçiş süreci (çev. Çetin Yetkin), İstanbul, 1974.

DOOBS, Studies in the development of capitalism, Londres, 1946.

EHRENBERG, R., Le siècle des Fuggers, Paris, 1955.

FANFANİ, A., Catholicism, protestanism and capitalism, New York, 1935.

GİLLE, B., Les ingénieurs de la Renaissance, Paris, 1964.

HEATON, H., Avrupa İktisat Tarihi, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay / Osman Aydoğmuş), Ankara, 1985.

HUBERMAN, Leo., Feodal toplumdan yirminci yüzyıla (çev. Murat Belge). İstanbul, 1976.
LE ROY LADURİE. E., Histoire du climat depuis l'an Mil, Paris, 1967.
MAURO. Frédéric, Le XVIe. siècle européen: Aspects économiques, Paris, 1970.
NEF. J. U., Price and industrial capitalism in France and England (1540-1540), in Economic History Review, 1934.
SOMBART, W., Der Modern Kapitalismus, Leipzig, 1921-1928.
SOMBART. W., Les Juifs et la vie économique, Paris, s. d.
STRİEDER, J., Zur Genesis des Modernen Kapitalismus, Berlin, 1937.
VİLAR, P., Or et monnaie dans l'histoire, Paris, 1974.
WEBER, Max, L'éthique protestante et l'esprit du capitalisme, Paris, 1964.

c) **Büyük coğrafya buluşları ve sömürge fetihlerinin başlangıçları**

BAKER. J. N. L., Histoire des découvertes géographiques et des explorations, Paris, 1949.
LEİTHAUSER, J. G., Dünyamızın Fatihleri (çev. Derin Türk ömer), İstanbul, 1971.

d) **Rönesans**

AMES, R., Citizen Thomas More and his Utopia, Princeton, 1949.
AXELRAD, J. / WİLLEMS, M., Shakespeare et le theéàtre élizabèthain, Paris,
BURKHART, Jacop, La civilisation de la Renaissance, Paris, 1958.
CASTRO, A., Cervantes, Paris, 1931.
CHAMBERS, R. W., Thomas More, Londres, 1935.
CHASTEL, A., Le mythe de la Renaissance, 1420-1520, Genève, 1969.
CHASTEL, A., La crise de la Renaissance, Genève, 1968.
CHASTEL, A. / KLEİN, R., L'Âge de l'Humanisme, Paris, 1963.

FAURE, Paul, La Renaissance, Paris, 1986.
FEBRE, L. / MARTİN, H. J., L'Apparition du livre, Paris, 1958.
FERGUSON, W. K., La Renaissance dans la pensée historique, Paris, 1950.
HEERS, J., Machiavel, Paris, 1985.
HUİZİNGA, J., Erasme, Paris, 1955.
KAUTSKY, K., Thomas More and his Utopia, Londres-New York, 1927.
KOTT, J., Shakespeare notre contemporain, Paris, 1962.
KUHN, Thomas S., La révolution copernicienne, Paris, 1973.
LE GENTİL, P., Camoens, l'oeuvre épique et lyrique, Paris, 1954.
LENOİR, G., Trois novateurs, trois martyrs: Vanini, Campanella, Giordano Buruno, Paris, 1938.
MESNARD, P., L'essor de la philosophie politique au XVIe. siècle, Paris, 1936.
MUCCHİELLİ, R., Le maythe de la cité idéale, Paris, 1960.
NİDERST, A., Racine et la tragédie classique, Paris.
POTTER, G. R., The Renaissance (1493-1520), Cambridge, 1957.
RENAUDET, A., Humanisme et Renaissance, Paris, 1958.
ROBİNET, AL., La pensée à l'âge classique, Paris.
RUYER, R., L'Utopie et les utopies, Paris, 1950.
SAULNİER, V.-L., La littérature française du siècle classique. Paris, 1970.
SPENLE, J. E., La pensée allemande de Luther à Nietzche, Paris, 1934.
TATON, R., Histoire Générale des Sciences, t.II: La science moderne (1450-1800), Paris, 1958.
L'UNİVERS DES FORMES, tomes 6,7,8,9 (Gallimard), Paris.

e) **Reform**

BİELER, J., La pensée économique et sociale de Calvin, Genéve, 1961.
BRODRİCK, Origines et expansion des jésuites, Paris, 1950.
DELUMEAU, Jean, Naissance et affirmation de la Réforme, Paris, 1968.

DELUMEAU, Jean, Le catholicisme entre Luther et Voltaire, Paris, 1971.
FANFANİ, A., Catholicism, protestantism and capitalism, New York, 1935.
FEBVRE, Lucien, Un destin: Martin Luther, Paris, 1945.
FEBVRE, Lucien, Au coeur religieux du XVIe. siécle, Paris, 1957.
FEBVRE, Lucien, Le problème de l'incroyance au XVIe. siècle, La religion de Rabelais, Paris 1942.
JANSSEN, A., L'Allemagne et la Réforme, Paris, 1887-1914.
KAMEN, H., The Rise of toleration, Londres, 1967.
LECLERC, P. J., Histoire de la tolérance au siècle de la Réforme, 2 vol., Paris, 1955.
LEONARD, E. G., Histoire du Protestantisme, Paris, 1956.
LİVET, G., Les guerres de religions, Paris, 1962.
MİQUEL, P., Les guerres de religions, Paris, 1980.
MOREAU, R. de / JOURDA, P., / JANELLE, P., La crise religieuse du XVIe. siècle, Paris, 1950.
TAWNEY, R. H., La religion et l'essor du capitalisme, Paris, 1951.
TREVOR-ROPER, H. R., De la Réforme aux Lumières, Paris, 1972.
WEBER, Max, L'éthique protestante et l'esprit du capitalisme, Paris, 1964.
WİLLİAMS, G. H., The Radical Reformation, Philadelphie, 1962.

f) XVI. yüzyılın ilk yarısında Almanya, Köylü Savaşları

BLOCH, Ernst, Thomas Münzer, Théologien de la révolution, Paris, 1964.
CHON, Norman, Les fanatiques de l'Apocalypse, Paris, 1983.
ENGELS, F., La Guerre des Paysans en Allemagnes, Paris, 1976.
PİANZOLA, Maurice, Thomas Münzer ou la guerre des paysans, Paris, 1958.
SMİRİN, M., Die Volksreformation von Thomas Müntzer und der grosse Bauernkrieg, Berlin, 1956.

WALTER, L. G., Thomas Münzer et les luttes sociales à l'époque de la Réforme, Paris, 1927.

g) Kapitalizmin palazlanışı ve mutlak monarşilerin oluşumu

BRAUDEL, F., La méditerranée et le monde Méditerranéen à épopue de Philippe II, Paris, 1967.
DUBY, Georges, Histoire de France, t.II, Paris, 1971.
GİLLE, B., Histoier économique et sociale de la Russie du Moyen Âge au XXe. siècle, Paris, 1949.
HERBST, S. / LESNODORSKİ, B., Mille ans de l'histoire polonaies, Varsovie, 1959.
JEANNİN, G., Histoire des pays scandinaves, Paris, 1956.
LAPEYRE, Henri, Les monarchies européennes du XVIe. siècle: Les relations internationales, Paris, 1967.
METHİVİER. H., L'Ancien Régime en Frnace, XVIe.-XVIIe.-XVIIe. siècles, Paris, 1981.
MİLİOUKOV, P. / SEİGNOBOS, Ch. / EİSENMANN, L., Histoire de Russie, Paris, 1923.
NOWELL, C. E., Histoire de Portugal, Paris, 1953.
PİRENNE, H., Histoire de Belgique, Bruxelles, 1948-1951.
PORTAL, R., Les Slaves, Paris, 1965.
TREVELYAN, G. M., Précis d'histoire de l'Angleterre, Paris, 1955.
ZELLER, G., Les temps modernes, de Christophe Colomb à Cromwell, Paris, 1953.

III. XVII. YÜZYILDA AVRUPA

a) Genel olarak

CHAUNU, P., La civilisation de l'Europe classique, Paris, 1970.
MAURO, F., L'expension européenne (1600-1870), Paris 1967.
MOUSNİER, R., Fureurs paysannes. Les paysans dans les révoltes du XVIIe. siècle (France, Russie, Chine), Paris, 1967.
PİLLORGET, Suzanne. Apogée et déclin des sociétes d'ordres (1610-1787), Paris, 1969.
PRECLİN, E. / TAPİE, V. L., LE XVIIe. siécle (1680-1715), Paris.

VERLİNDEN, Ch., Les origines de la civilisation atlantique. De la Renaissance à l'âge des Lumières, Neuchâtel Paris, 1966.
WEBER, E., Une histoire de l'Europe, 1. De la Renaissance au XVIIIe. siècle, Paris, 1986.

b) **İngiltere'de burjuva devrimi**

HİLL, C., 1640 İngiliz Devrimi (çev. N. Kalaycıoğlu), İstanbul, 1983.
LUTAUD, O., Les Niveleurs. Cromwell et la République, Paris, 1967.
MATRAT, J., Olivier Cromwell, Paris, 1970.
STONE, L., The Crisis of the aristocracy, 1558-1641, Oxford, 1965.
TREVELYAN, G. M., Précis d'histoire de l'Angleterre, Paris, 1955.
TREVELYAN, G. M., Histoire sociale de l'Angleterre, Paris, 1949.

c) **Fransa'da mutlakiyetin doruğu**

CARMONA, M., Marie de Médicis, Paris, 1981.
CARMONA, M., Richelieu, Paris, 1983.
JOUTARD, Ph., La Légande des camisards, Paris, 1977.
MANDROU, Robert Louis XIV en son temps, Paris, 1978.
MANDROU, Robert, La France aux XVIIe. et XVIIIe. siècles, Paris, 1970.
MANFRED, A. / DALİNE, V. / ZAGLADİNE, V. / PAVLOVA, S. / SKAZKİNE, S. Histoire de la France, Moscou, 1978.
METHİVİER, H., Le Siécle de Louis XIV, Paris, 1983.
METHİVİER, H., L.Ancien Régime en France, XVIe-XVIIe-XVIIIe siècles, Paris, 1981.
PORCHNEV, B., Les soulèvements populaires en France au XVIIe siècle, Paris, 1978.

d) **Öteki Avrupa devletleri**

GİLLE, B., Histoire économique et sociele de la Russie du Moyen Âge au XXe siècle, Paris, 1949.

HERBST, S. / LESNODORSKİ, B., Mille ans de l'histoire polonaise, Varsovie, 1959.
JEANNİN, Pierre, L'Europe du Nord-Ouest et du Nord aux XVIIe et XVIIIe siècles, Paris, 1969.
KLATCHEVSKY, V. O., Pierre le Grand et son oeuvre, Paris, 1953.
LİVET, G., La Guerre de Trente Ans, Paris, 1963.
MAURO, F., Le Portugal et l'Atlantique au XVIIe siècle (1570-1670), Paris, 1960.
PİRENNE, H., Histoire de Belgique, Bruxelles, 1948-1951.
PORTAL, R., Les Slaves, Paris, 1965.
SCHAKOVSKOY, Z., La vie quotidienne à Moscou au XVIIe siècle, Paris, 1963.

c) XVII. yüzyılda Avrupa kültürü: Edebiyat ve sanat

BRUNETİERE, F., La formation de l'idée de progrès, Paris, 1893.
CARRE, J. R., La philosophie de Fontenelle ou le sourire de la raison, Paris, 1932.
GROETHUYSEN, B., Les origines de l'esprit bourgeois, Paris, 1927-1956.
BENSCH, O., Rembrandt, Genève, 1957.
DELEVOY, R., Rubens, Genève, 1972.
ENCYCLOPEDİE DE LA PLEİADE, Historie de l'Art, tome III: Renaissance, Baroque, Romantisme, Paris, 1965.
ENCYCLOPEDİE DE LA PLEİADE, Histoire de la Musique, tome I: Des origines à Jean-Sébastien Bach, Paris, 1960.
MARTİNO, P., L'Orient dans la littérature françaies au XVIIe et au XVIIIe siècle, Paris, 1906.
MORNET, D., Histoire de la littérature française classique, Paris, 1950.
MORNET, D., Molière, Paris, 1955.
TAPİE, V. L., Baroque et classicisme, Paris, 1957.

f) XVII. yüzyılda Avrupa kültürü: Bilim ve felsefe.

BELAVAL, Y., Leibniz. İnitiation à sa philosophie, Paris, 1962.

BOUTROUX, E., La philosophie allemande au XVIIe siècle, Paris, 1948.
BREHİER, E., Histoire de la philosophie, t.II, Paris, 1983.
BRUNSCHVİCG, L., Descartes, Paris, 1937.
BRUNSCHVİG, L., Spinoza et ses contemporains, Paris, 1951.
CASTİGLİONİ, A. Histoire de la médecine, Paris, 1931.
DAUMAS, M., Histoire générale des techniques, t.II, Paris, 1965.
FRİEDMANN, G., Leibniz et Spinoza, Paris, 1962.
GUSDORF, Georges, La révolution galiléenne, t.I-II, Paris, 1969. KOYRE, A. Du monde clos à l'nivers infini, Paris, 1962.
KOYRE, A., Etudes newtoniennes, Paris, 1968.
KOYRE, A., La révolution astronomique. Copernic, Kepler, Borelli, Hermann, Paris, 1961.
LABROUSSE, E.C., Pierre Bayle, Paris. 1965.
LİATKER, Y., Descartes, Moscou, 1980.
MOSCOVİCİ, S., Essai sur l'histoire humaine de la nature, Paris, 1968.
TATON, R., Histoire générale des sciences, t.II, Paris, 1958.
VERNİERE, P., Spinoza et la pensée française avant la Révolution, Paris, 1954.

g) **XVII. yüzyılda Avrupa kültürü: Din**

ARMOGATHE, J.-R., Le Quiétisme, Paris, 1973.
COGNET, Le jansénisme, Paris, 1975.
GOLDMANN, L., Le Dieu caché. Etude sur la vision tragique dans les Pensées de Pascal et dans le théâtre de Racine, Paris, 1955.
LEONARD, E. G., Histoire générale du protestantisme, tome II-III, Paris 1961.

IV. AVRUPA VE DÜNYA

a) **Avrupa ve Yeni Dünya**

DİAZ DEL CASTİLLO, B., Histoire véridique de la conquete de la Nouvelle-Espagne, Pari, 1959.
HANKE, L., Colonisation et conscience chrétienne, Paris, 1957.

HARİNG, C.H., The Spanish Empire in America, New York Oxford, 1947.
LEHMANN, H., Les civilisations précolombiennes, Paris, 1969.
LOTHROP, S. K., Les trésors de l'Amérique précolombienne, Paris, 1964.
MERRİMAN, R. B., The Rise of Spanish Empire, Londres, 1925-1934.
METRAUX, A., Les İncas, Paris, 1962.
SOUSTELLE, J., La vie quotidienne des Aztéques au temps de la conquete espagnole, Paris, 1955.
THOMPSON, J. E. S., Grandeur et décadence de la civilisation maya, Paris, 1958.
VAİLLANT, G. C., Les Aztèques du Mexique, Paris, 1951.
WACHTEL, N., La vision des vaincus, Paris, 1971.
L'UNİVERS DES FORMES, Le Monde précolombien, 3 volumes: Les Mayas; Les Andes de la Préhistoire aux İncas; Le Mexique, des origines aux Aztèques, Paris.

b) **İslâm ve Avrupa: Genel Olarak**

BROCKELMAN, C., Histoire des peuples et des Etats islamiques, Paris, 1949; (Türkçe'ye çev. N. Çağatay, Ankara, 1973).
GABRİELİ, F., Histoire et civilisation de l'İslam en Europe. Arabes et Turcs en Occident du VIIe au XXe siècle, Paris, 1983.
GİBB, H. A. R., / BOWEN, H., İslamic Society and the West, Oxford, 1950-1957.
GRENARD, F., Grandeur et décadence de l'Asie, Paris, 1947.
HEYD, W., Histoire du Commerce du Levant, Leipzig, 1936.
İSLÂM ANSİKLOPEDİSİ
KUHNEL, E., İslamic Arts, Londres, 1970.
MİQUEL, A., İslam et sa civilisation, Paris, 1977.
PLANHOL, X. de, Les fondements géographiques de l'histoire de l'İslam, Paris, 1968.
PLANHOL, X de, Le monde islamique, Essai de géographie religieuse, Paris, 1957.
SCHİMMEL, A., Tasavvufun boyutları, İstanbul, 1982.
SAUVAGET, J., İntroduction à l'histoire de l'Orient musulman, Paris, 1961.

SİVAN, E., L'İslam et la Croisade, Paris, 1968.
ROBENSON, F., 1500'den bu yana İslâm dünyası (çev. mete Tunçay), İstanbul, 1986.
THE CAMBRİDGE HİSTORY OF İSLAM
THEVENOT, J., Relation d'un voyage du Levant, Paris, 1717.

c) İslâm ve Avrupa: Osmanlı İmparatorluğu

ADIVAR, A., Osmanlı Türklerinde İlim, 4. bs., İstanbul, 1982.
AKDAĞ, M., Türkiye'nin iktisadî ve içtimaî tarihi, c.g, 1453-1559, 2. bs., İstanbul, 1979.
AKDAĞ, M., Türk halkının dirlik ve düzenlik kavgası, «Celalî İsyanları», Ankara, 1975.
AKDENİZ, N., Osmanlı hekim ve deontolojisi, İstanbul, 1977.
ALDERSON, A. D., The Structure of the Ottoman Dynasty, Oxford, 1956.
ALLEN, W. E. D., Problems of Turkish Power in the 16th Century, Londres, 1963.
ARSEVEN, C. E., Türk Sanatı, İstanbul, 1972.
ASLANAPA, Oktay, Türk Sanatı, İstanbul, 1972.
BARKAN, Ö. L., Türkiye'de toprak meselesi, İstanbul, 1980.
BEKTAŞ, Cengiz., Koca Sinan, Ankara, 1968.
BELDİCEANU, N., Le Timar dans l'Etat ottoman (début XIVe début-XIVe siécle), Wiesbaden, 1980.
BELDİCEANU, N., Le monde ottoman des Balkans, 1502-1566, Londres, 1976.
BELDİCEANU-STEİNHERR, İ., Le régne de Selim Ier: Tournant dans la vie politique et religieuse de l'Empire Ottoman, in Turcica VI, 1975.
BELİN, F. A., Relations diplomatiques de la République de Venise avec la Turquie, Paris, 1877.
BERKES, N., Türkiye iktisat tarihi, İstanbul, 1972.
BOMBACİ, A., Histoire de la littérature turque (trad. İ. Melikoff), Paris, 1968.
BRAUD, B., Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functionning of a plural society, New York, 1982.
BRAUDEL, F., La Méditerreanée et le monde Méditerranéen à l'époque de Philippe II, Paris, 1966.
BUSBEC, Baron de, Lettres de Baron de Busbec, Paris, 1748.

CEZAR, M. / SERTOĞLU M., Resimli-haritalı mufassal Osamnıl tarihi, İstanbul, 1957.
CLOT, A., Soliman le Magnifique, Paris, 1983.
CVETKOVA, B. A., La vie économique dans les villes et les ports balkaniques aux XVe et XVIe siècles, in Revue des études islamiques, XXXVIII, 1970.
DANİŞMEND, İ. H., İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, c. 6, istanbul, 1971-1972.
ETTİNGHAUSEN, R., Türkish Miniatures. New York, 1965.
GABRİEL, A., Monuments turcs d'Anatolie, Paris, 1931-1934.
FRANCO, M., Essai sur l'histoire des israelites de l'Empire Ottoman, Paris, 1897.
DOWNEY, F., Kanunî Sultan Süleyman (çev. E. B. Koryürek), Ankara, 1950.
ERDOST, M. İ., Osmanlı İmparatorluğunda mülkiyet ilişkileri, Ankara, 1984.
FİSCHER-GALATİ, S. A., Ottoman İmperialism and German Protestantism, Harvard, 1959.
GOODWİN, G., A History of Ottoman Architecture, Londres, 1971.
GÖKBİLGİN, M. T., Süleyman I, in İslâm Ansikloyedisi.
HASLUCK, F. W., Christianity and İslam under the sultans, Oxford, 1929.
HOMSY, E., Les capitulations et les chrétiens aux XVIe et XVIIe siècles, Paris, 1956.
İNALCIK, H., The Ottoman Empire, Conquest, Organization and Economy, Londres, 1978.
İNALCIK, H, The Ottoman Empire. The Classical Age, 1300-1600, Londres, 1973.
İORGA, N., Histoire des Etats Balkaniques, Paris, 1925.
KARPAT, H., The Ottoman State and its Place in World History (colloque), Leyde, 1974.
KILIÇBAY, M. A., Feodolite ve Klasik dönem Osmanlı üretim tarzı, 2. bası, Ankara, 1985.
KİTSİKİS, D., L'Empire Ottoman, Paris, 1985.
KORTEPETER, M., Ottoman İmperialism during the Reformation Europe and the Caucaus, New York, 1972.
LAPEYRE, H., Les monarchies européennes du XVIe et les relations internationales, Paris, 1967.

LEFAİVRE, A., Les Magyars, pendant la domination ottomane en Hongrie (1562-1772), Paris, 1902.
LESURE, M., Lépante. La crise de l'Empire Ottoman, Paris, 1972.
LEWEY, M., The World of Ottoman Art, New York, 1975.
LEWİS, B., İstanbul ve Osmanlı Uygarlığı (çev. Nihal Önol), İstanbul, 1975.
LEWİS, R., Everyday Life in Ottoman Turkey, New York, 1971.
LYBYER, A. H., The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleyman the Magnificent, New York, 1913.
MANTRAN, R., 17. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul (çev. M. Ali Kılıçbay / Enver Özcan), c. I-II, İstanbul, 1986.
MANTRAN, R., La vie quotidienne à Constantinople au temps de Soliman le Magnifique et de ses successeurs, XVIe-XVIIe siècles, Paris, 1965.
MANTRAN,R./BAQUE - GRAMMONT, jean-Louis./BAZİN, L./-BELDİCEANU,N./DUMONT, P./GEORGEON, F./RAYMOND, A./Roux, jean - Paul./VATİN, N./VEİNSTEİN, G., Histoire de L'Empire ottoman, Paris 1989.
MELİKOFF, İ., Le problème kızılbach, in Turcica VI, 1975.
MERRİMAN, J. B., Suleiman the Magnificent, New York, 1944.
MUMCU, A., Osmanlı hukukunda zulüm kavramı, Ankara, 1972.
MUMCU, A., Osmanlı devletinde rüşvet, İstanbul, 1985.
NAVARİAN, A., Les sultans poètes, Paris, 1936.
ORHONLU, C., Osmanlı İmparatorluğunda aşiretleri iskân teşebbüsü (1691-1696), İstanbul, 1963.
ORTAYLI, İ., İstanbul'dan sayfalar, İstanbul, 1986.
PENZER, N. M., The Harem, Londres, 1936.
PİTCHER, D. E., An Historical Geography of the Ottoman Empire, Leiden, 1972.
RANKE, L. von, Histoire des Osmanlis et de monarchie espagnole pendant les XVIe et XVIIe siècles, Paris, 1839.
SCHİMMEL, A., İslamic Calligraphy, Leyde, 1970.
SERTOLİ, R., Muhteşem Süleyman (çev. Ş. Turan), Ankara, 1963.
SHAW, S., Osmanlı İmparatorluğu ve modern Türkiye (çev. M. Harmancı), c. I. İstanbul. 1982.

STCHOUKİNE, İ., La peinture turque, 2 vol., Paris, 1966-1971.
STRATTON, A., Sinan, Londres, 1972.
STRİPLİNG, G. W. F., The Ottoman Turks and the Arabs, 1511-1574, Urbana, 1942.
TAVERNİER, J. B., Les six voyages en Turquie, en Perse et aux İndes, Paris, 1681.
THEVENOT, J., L'Empire du Grand Turc vu par un sujet de Louis XIV, Paris, 1965.
TİETZE, A., The Turkish Shadow Theater and the Puppet Collection of tha L. A. Mayer Memorial Foundation, Berlin, 1977.
TİMUR, T., Osmanlı toplumsal düzeni. Kuruluş ve yükseliş döneminde, 2. bs., Ankara, 1979.
TİMUR, T., Osmanlı kimliği, İstanbul, 1986.
TODOROV, N., La ville balkanique sous les Ottomans, Londres, 1977.
TÜRK TARİH KURUMU, Kanunî Armağanı, Ankara, 1971.
URSU, J., La politique orientale de François Ier, Paris, 1908.
UZUNÇARŞILI, İ.H., Osmanlı tarihi, c. II, Ankara, 1949.
VAUGHAN, D. M., Europe and the Turk. A Pattern of Alliances, 1300-1700, Liverpool, 1954.
VİLLAİN-GANDOSSİ, Ch., Contribution à l'étude des relations entre Venise et la Porte, Munich, 1967-1970.
VOGT-GÖKNİL, U., Architecture de la Turquie Ottomane, Fribourg, 1965.
WEİSSMANN, N., Les Janissaires, Paris, 1957.
WERNER, E., Bir büyük İmparatorluğun doğuşu: Osmanlılar (çev. Orhan Esen – Yılmaz Öner), İstanbul, 1986.
YERASİMOS, S., Azgelişmişlik sürecinde Türkiye (çev. B. Kuzucu), 3. bs., İstanbul, 1980.
YETKİN, S. K., L'Architecture turque en Turquie, Paris, 1962.
YETKİN, S. K., L'ancienne peinture turque, Paris, 1970.
ZELYUT, R., Osmanlıda karşı-düşünce ve idam edilenler, İstanbul, 1986.

d) İslâm ve Avrupa: Magrip

ACHARD, P., La vie extraordinaire des frères Barberousse, Paris, 1939.

BELACHEMİ, J.-L., Nous, les frères Barberousse, corsaires et rois d'Alger, Paris, 1984.
BERQUE, J., L'İntérieure du Maghreb. XVe-XIXe siècle, Paris, 1978.
BRADFORD, E., The Sultan' Admiral. The Life of Barberossa, Londres, 1968.
CORNEVİN, R., Histoire de l'Afrique, t.II: L'Afrique précoloniale de tournant du XVIe siècle au tournant du tournant du XXe siècle, Paris, 1966.
DE LA GRAVİERE, J., Les Corsaires barbaresques, Paris, 1887.
JULİEN, C. A., Histoire de l'Afrique du Nord, Paris, 1931.
MERCİER, M., Histoire de l'Afrique septentrionale, Paris, 1931.
MONLAU, J., Les Etats barbaresques, Paris, 1964.
SPENCERS, W., Algiers in the Age of the Corsairs, Norman oklahoma, 1976.

e) İslâm ve Avrupa: İran

AUBİN, J., Le monde iranien et l'İslam, Paris, Genève, 1971.
BELLAN, L. L., Chas Abbas Ier, sa vie, son histoire, Paris, 1932.
CHARDİN, Voyages, 10 vol., Paris, 1911.
HUART, Cl., Abbas Ier., in İslâm Ansiklopedisi.
KÜTÜKOĞLU, B. Osmanlı-İran siyasî münasebetleri, 1578-1590, I, İstanbul, 1962.
LOCKHART, L., The Fall of the Safavi Dynasty and the Afghan Occupation of Persia, Cambridge, 1958.
SKYKES, P. M., A History of Persia, vol, II. Londres, 1966.
TAVERNİER, J. B., Les six voyages en Turquie, en Perse et aux indes, Paris, 1681.
YAZICI, T., Safevîler, in İslâm Ansiklopedisi.

f) Hint ve Avrupa

BERNİER, F., Voyages de François Bernier contenant la description des Etats du Grand Mogol, Paris, 1830.
CHALLAYE, F., Les Philosophes de l'Inde, Paris, 1956.
DANİELOU, Alain Histoire de l'İnde, Paris, 1971.

DODWELL, H. H., The Cambridge History of İndia, Cambridge, 1932.
DUPUİS, J., Histoire de l'İnde, Paris, 1963.
ERSKİNE, W., Mémoires de Baber, Paris, 1871.
GLASENAPP, H. de, Brahma et Bouddha. Les religions de l'İnde dans leur évolution historique, Paris, 1954.
GLASENAPP, H. de, Les littératures de l'İnde, des origines à l'époque contemporaine, Paris, 1963.
GROUSSET, R., Histoire de l'Asie, Paris, 1922.
HERBERT, La mythologie hindoue, Paris, 1953.
HUTTON, J. H., Les castes dans l'İnde, Paris, 1949.
MEİLE, P., Histoire de l'İnde, Paris, 1981.
MEİLİNİK-ROELOFSZ. M. A. P., Asian Trade and European İnfluence in the İndonesian Archipelago between 1500 and about 1630, La Haye 1963.
PANİKKAR, K. M., Histoire de l'İnde, Paris, 1958.
PANİKKAR, K.M., L'Asie et la domination occidentale du XVe siècle à nos jours, Paris, 1955.
SENART, E., Les castes dans l'İnde, L'effet et le système, Paris. 1927.
SMİTH, V. A., The Oxford History of İndia, Oxford, 1961.

g) Çin ve Avrupa

BERNARD-MAÎTRE, H., Sagesse chinoise et philosophie chétienne, Paris, 1950.
EBERHARD, W., Çin tarihi, Ankara, 1947.
FARJENEL, A., Le peuple chinois, Paris, 1906.
GERNET, J., Chine et christianisme, Action et réaction, Paris,
GOUROU, P., La Terre et l'homme en Extreme-Orient, Paris, 1946.
GROUSSET, R., Histoire de la Chine, Paris, 1957.
KALTENMARK, M., La philosophie chinoise, Paris, 1977.
KALTENMARK, O., La littérature chinoise, Paris, 1977.
MASPERO, H. / ESCARRA, J., Les institutions de la Chine, Paris, 1952.
MASPERO, H., Le Taoisme et les religions chinoises, Paris.
PİNOT, V., La Chine et la formation de l'esprit philosophique en France (1640-1740), Paris, 1932.

VAN GULİK, R., La vie sexuelle dans la Chine ancienne, Paris, 1971.
WANG-TCH'ANG-TCHE, La philosophie morale de Wang--Yang-Ming, Paris, 1936.
WİLHELM, R., Histoire de la civilisation chinoise, Paris, 1931.

h) Japonya ve Avrupa

BERRY, Mary Elizabeth, Hideyoshi, London, 1982.
ELİSSEEFF, D. et V., La civilisation Japonaise, Paris, 1974.
ELİSSEEFF, D., Hideyoshi, Paris, 1986.
KATO, S., Histoire de la littérature japonaise, tomes I-II, Paris, 1985-1986.
NAGAOKA, H., Histoire des relations du Japon avec l'Europe aux XVIe et XVIIe siècles, Paris, 1905.
PİNGUET, M., La Mort volontaire au Japon, Paris, 1984.
SANSOM, G. B., A History of Japan, t.II: 1334-1615, London, 1961.
WATTS, A. W., Le bouddhisme zen, Paris, 1982.

RESİM, HARİTA VE PLÂN LİSTESİ

1. Senyöre ödentilerin yükselişi fiyat hareketlerini izliyor (Resim) 17
2. XVI. yüzyılda bir maden (Resim) 20
3. XVI. yüzyılda bir tefeci ve eşi (Resim) 23
4. XVI. yüzyılda Avrupa'da büyük ortaklıklar ve şubeleri (Harita) 29
5. 1484 yılında dünyanın bilinen biçimi (Harita) 36
6. Kristof Kolomb ve «Santa Maria»sı (Resim) 42
7. Büyük coğrafya yolculukları (Harita) 54-55
8. XVI. yüzyılda bir kitaplık (Resim) 61
9. Michel de Montaigne (Resim) 65
10. Shakespeare (Resim) 68
11. Miguel de Cervantes (Resim) 70
12. Leonardo da Vinci (Resim) 76
13. Roma'da Saint-Pierre Kilisesinin kubbesi (Resim) 86
14. Raffaello'nun Ermiş Sixtus Meryemi (Resim) 87
15. Baba Bruegel: «Dilenciler» (Resim) 91
16. Papalıkça günahların bağışlanması belgelerinin satışı (Resim) 101
17. Martin Luther (Resim) 103
18. Thomas Münzer (Resim) 114
19. Jean Calvin (Resim) 120
20. İngiltere'de Katoliklere yapılan zulüm (Resim) 128
21. İspanyol Engizisyonu (Resim) 129
22. Manastıra borcunu mal olarak ödemek üzere papazın arkasından giden köylü (Resim) 135
23. Erasmus (Resim) 141
24. Şarlken'le Kanunî Sultan Süleyman döneminde Avrupa (Harita) 165-166
25. Fransız mutlakiyetinin ilk mimarları: I. François ve II. Henri (Resim) 171
26. Saint-Barthélemy kırımı (Resim) 174
27. Elizabeth döneminin adım başı dilencilerinden biri (Resim) 182
28. Kraliçe I. Elizabeth (Resim) 182

29. XVI. yüzyılda Pays-Bas'da ekmek dağıtımı (Resim) .. 185
30. Korkunç İvan (Resim) 195
31. Askerî teknikteki yeniliklerden «arkebüz» (Resim) ... 202
32. I. Charles (Resim) 217
33. Oliver Cromwell (Resim) 222
34. I. Charles'ın idamı (Resim) 225
35. «Eşitçiler»in zanaatçılar ve aşağı-halk tabakasından yandaşları (Resim) 226
36. İngiltere Bankası (Resim) 232
37. IV. Henri (Resim) 236
38. Kardinal Richelieu (Resim) 241
39. Fransa'da sefil köylünün kaygılandırıcı çehresi (Resim) 248
40. XIV. Louis (Resim) 258
41. Jean-Baptiste Colbert (Resim) 260
42. «Bir anne ve üç çocuğu» (Resim) 263
43. Otuz Yıl Savaşlarından iki sahne (Resim) 280
44. Amsterdam'lı bir burjuva ailesi (Resim) 288
45. Stepan Razin (Resim) 301
46. Büyük Petro (Resim) 303
47. Rubens; portresi ile «Castor ve Pollux» (Resim) 311
48. Moliere (Resim) 319
49. Galileo Galilei ve dürbünü (Resim) 329
50. Gassendi (Resim) 337
51. René Descartes (Resim) 343
52. Spinoza (Resim) 354
53. Newton (Resim) 360
54. Pierre Bayle (Resim) 377
55. John Locke (Resim) 379
56. Bir Maya piramidi ve tapınağı (Resim) 394
57. Aztek sanatından bir örnek (Resim) 403
58. İnka sanatından iki örnek (Resim) 406
59. Bir Irokua köyüne saldırı (Resim) 415
60. Potosi madenlerinde bir galeride Yerlilerin çalışması (Resim) 418
61. Osmanlı imparatorluğunun yayılışı ve doruğu (Harita) 446-447
62. Fuzulî (Resim) 457

63. Kâtip Çelebi (Resim) 460
64. Süleymaniye Camisi (Resim) 464
65. Büyük Şah Abbas (Resim) 478
66. Babür'ün bir konuğunu ağırlaması (Resim) 493
67. Ekber'in ölümünde Hindistan (Harita) 501
68. Portekizliler Hindistan'da (Resim) 506
69. XVII. yüzyılda Asya'da Hollandalılar (Harita) 512
70. Çin yaşamından bir görünüş (Resim) 520
71. Ming'ler döneminde Çin'de ekim ve bir değirmen (Resim) 527
72. XVII. yüzyılda Japonya'da demirciler (Resim) 539
73. Japonların fırçasından, Portekizlilerin Japonya'ya gelişi (Resim) 548
74. Japonya'da hıristiyanlara yapılan zulümlerden bir sahne (Resim) 560

İÇİNDEKİLER

XVI VE XVII. YÜZYILLAR ÜSTÜNE 7

I

XVI. YÜZYILDA AVRUPA

Bölüm I

FEODAL DÜZENDEN KAPİTALİZME

I. Feodal ilişkilerin çözülüşü ve kapitalizmin doğuşu 15
Feodal ilişkilerin çözülüşü 15
Kapitalist üretimin başlangıçları 18
İlkel birikim 24
İmalathane 25
Tarımda ve ticarette kapitalist gelişme 27
II. Yeni sınıflar ve yeni siyasal yapı 30
Yeni sosyal sınıflar 30
Mutlakiyet ve kapitalizmin doğuşu 31

Bölüm II

BÜYÜK COĞRAFYA BULUŞLARI
VE SÖMÜRGE FETİHLERİNİN BAŞLANGIÇLARI

I. Büyük coğrafya buluşları 33
Büyük coğrafya buluşlarının nedenleri 33
Portekizlilerin buluşları 37
İspanyolların buluşları 39
II. Sömürge İmparatorlukları ve coğrafya buluşlarının sonuçları 44
İspanyollarla Portekizliler arasında dünyanın bölüşümü 44

Portekiz sömürge imparatorluğu 46
İspanyol sömürge imparatorluğu 48
İngiliz, Hollandalı ve Fransızların sömürge fetihlerinin başlangıçları 50
Rusların coğrafya buluşları 51
Coğrafya buluşlarının sonuçları 53

Bölüm III

YENİ BİR DÜŞÜNCE VE SANAT: RÖNESANS

I. Yeni bir dünya 57
Rönesans ve sosyal gerçeklik 57
İtalyan hümanizması 60
İtalya dışında hümanizma ve edebiyat 64
Shakespeare ve Cervantes 67
Hümanizmanın bunalımı 71
II. Felsefe ve bilim 72
Yeni Platonculuk ve Pomponazzi'nin akılcılığı 72
Yeni bilimsel görüş 75
Eskinin kalıntıları 79
III. Yeni politika 80
Machiavelli 80
İlk ütopyalar 82
IV. Sanatın yeni ufukları 84
İtalyan Rönesansının doruğu 85
Öteki Avrupa ülkelerinde Rönesans 89
Müzik okulları 93

Bölüm IV

ESKİ DİNDEN YENİ DİNE: REFORM

I. Reformun kaynakları 95
Kapitalizm ve Reform 95
Soylular ve Reform 97
Halk kitleleri ve Reform 97
Reform ve hümanizma 98
Reform öncesinde Katolik Kilisesi 100
II. Luther'ci Reform 102
Martin Luther 102
Luther'in sosyal ve siyasal görüşleri 105

Luther'ci Reformun belli başlı aşamaları.
Tarihsel sonucu 106
Worms Fermanı 110
III. Halktan gelen Reform 112
Anabatistler 112
Thomas Munzer 113
Köylüler Savaşının yitirilmesinden sonra
Almanya'da Reform 115
IV. İsviçre'de Reform 117
Reform öncesinde İsviçre Konfederasyonu 117
Ulrich Zwingli 117
V. Calvin'ci Reform 119
Jean Calvin 120
Calvin'ci Kilise 123
VI. İngiltere'de Reform 124
Roma'yla kopuş ve sonuçları 124
Sonraki gelişmeler ve Elisabeth'in Reformu 126
VII. Katolik tepkisi 128
İlk önlemler 129
Cizvitler tarikatı 130

Bölüm V

XVI. YÜZYILIN İLK YARISINDA ALMANYA VE KÖYLÜLER SAVAŞI

I. XVI. yüzyılın ilk yarısında Almanya 133
XV. yüzyılın sonuyla XVI. yüzyılın başında
Almanya'nın iktisadî gelişmesi 133
XVI. yüzyıl başlarında Almanya'nın siyasal durumu 136
Sosyal gelişmelerin derinleşmesi ile sınıf
mücadelesinin keskinleşmesi 137
Kilise'ye Papalığa karşı artan muhalefet.
Alman Hümanizması 140
Almanya'da kitlesel eylemlerde Reformun
etkileri. Şövalyeler başkaldırısı 144
II. Almanya'da Köylüler Savaşı 145
Köylüler Savaşının başlangıçları 145
Suab ile Kara Orman köylülerinin savaşı.
12 Madde 147
Franconle'de ayaklanma. Helibronn Programı 149
Saksonya'da ve Thuringe'de ayaklanma 152
Köylülerin ezilmesi 153

Köylüler Savaşında başarısızlığın nedenleri 156
Munster Komünü 158
Prensler Reformunun zaferi. Augsbourg Din Barışı 159

Bölüm VI

KAPİTALİZMİN PALAZLANIŞI
VE MUTLAK MONARŞİLERİN OLUŞUMU

I. Mutlak monarşinin gelişmesi ve koşulları 162
Çeşitli etkenler 162
Burjuva ile soyluların mücadelesi ve mutlak monarşi 164
Mutlakiyetin sınırları 167
II. En gelişmiş örnek: Fransız monarşisi 168
Kralın etki araçları 169
Mutlakiyet, toplum ve iktisadî yaşam 170
Fransız mutlakiyetinin sınırları 173
III. Ilımlı monarşiler ve burjuva cumhuriyetler 176
Mutlakiyetten ılımlı monarşiye: İngiltere 176
Pay-Bas'da devrim 183
IV. «Orta Çağ'lı» monarşiler 188
Polonya 188
Moskova devleti 191
V. Dış politikanın yeni temelleri 200
Genel koşullar 200
İmparatorluklar ve «emperyalizm»ler 203
Savaş ve barış 205

II

XVII. YÜZYILDA AVRUPA

Bölüm I

İNGİLTERE'DE BURJUVA DEVRİMİ

I. İngiliz devriminin kökenleri 213
İngiltere'nin yükselişi ve Hollanda'ya karşı mücadelesi 213

XVII. yüzyılın ilk yarısında İngiltere'de sanayi ve tarım 214
Stuartların zorba yönetimi 216
II. İngiliz devriminin aşamaları 219
Devrimin eşiğinde 219
Halk kitleleri ve Parlamentonun krala karşı mücadelesi. İç savaşın başlangıçları 221
Kitle hareketlerinin yoğunlaşması ve Cumhuriyet 223
Savaşlar ve sömürge fetihleri. Protektora 227
Stuartların dönüşü ve Parlamentonun iktidara geçişi 228
III. İngiliz devriminin tarihsel anlamı ve sonuçları 230

Bölüm II

FRANSA'DA MUTLAKİYETİN DORUĞU

I. IV. Henri 235
Monarşinin siyasal ve iktisadî bakımdan güçlendirilmesi 235
Dış politika ve ticaret 238
II. Richelieu zamanında mutlak monarşi 239
«Ondört yıllık kötü yönetim» ve Richelieu'nün iktidara gelişi 240
Richelieu'nün siyasal ve sosyal felsefesi 242
Halk hareketleri 246
III. Mutlakiyetin geçici bunalımı 249
İktisadî ve sosyal tablo 250
Mazarin'in yöntemi 253
IV. XVI. Louis ve mutlakiyetin yerleşmesi 258
İlk yıllar 259
Colbert'in politikası ve sonuçları 262
Fransa'nın Avrupa hegemonyası 266

Bölüm III

ÖTEKİ AVRUPA DEVLETLERİ

I. Augsbourg Barışının ertesinde Almanya. Otuz Yıl Savaşı 271
Almanya'nın iktisadî bakımdan gerileyişi. Servajın yeniden doğuşu 271

XVI. yüzyılın ikinci yarısıyla XVII. yüzyılın başlarında Almanya'da siyasal ve dinsel mücadele ... 273
XVII. yüzyılın başlarında uluslararası durum ... 275
Dış politika çekişmelerinin ağırlaşması ... 275
Bohemya'nın ayaklanması. Otuz Yıl Savaşının başları ... 278
Otuz Yıl Savaşının aşamaları ... 281
Westfalya Andlaşması ve Otuz Yıl Savaşının sonuçları ... 283
II. Bir tacirler Cumhuriyeti: XVII. yüzyılda Birleşik-Eyaletler ... 284
Birleşik-Eyaletlerin örgütü ... 285
Birleşik-Eyaletlerin iktisadî gücü ... 286
III. Gerileyenler ve ilerleyenler ... 290
İspanya: Gelişmeler ülkesi ... 290
İtalya'nın bitmeyen dramı ... 293
Prusya'nın palazlanması ... 295
Çözülen üç devlet: Osmanlılar, Polonya ve İsveç ... 297
Yeni bir güç: Rusya ... 298

Bölüm IV

XVII. YÜZYILDA AVRUPA KÜLTÜRÜ: (1)
SANAT VE DİN

I. Barok-Klasik çatışması ... 309
Barok sanatın doğuşu ... 309
Klasik Fransız edebiyatı ... 314
II. Hıristiyan hümanizması ve tepkileri ... 321
Hıristiyan hümanizması ... 321
Jansenizm ... 324

Bölüm V

XVII. YÜZYILDA AVRUPA KÜLTÜRÜ: (2)
BİLİM VE FELSEFE

I. Bilimin büyük fetihleri ve sonuçları ... 327
Bilimin büyük fetihleri: Kepler, Galilei ve Harvey ... 328
Yeni bilimsel buluşlar, Kilise ve Aristotelesçilik ... 332

Bacon'un yetersizliği 335
Özgür düşünürler 336
II. Descartes'ın yanıtı 341
Descartes'ın oluşumu, amacı ve eserleri 341
Descartes'ın felsefesi 344
Descartes'ın zaferi 348

Bölüm VI

XVII. YÜZYILDA AVRUPA KÜLTÜRÜ: (3)
YENİ SORUNLAR VE YENİ ÖNERİLER

I. Dekartçılığın yankıları 351
Bilgi Cumhuriyeti 351
Dekartçılığın yayılışı ve Kilise. Spinoza ve Malebranche 353
Bilimde ilerlemeler ve Dekartçılık 356
II. Newton'un bireşimi 359
Newton'un yöntemi 359
Newton'un buluşları 361
Newton'un etkisi 362
III. Bilimde ilerlemeler ve sonuçları 363
Doğa bilimlerinde ilerlemeler 364
Sosyal bilimlerin doğuşu 368
Bilimden tekniğe 369
İlerleme düşüncesi ve bilimcilik 370
IV. Düşünce ve duygularda yeni bunalımlar 371
Yeni estetik ve edebiyat 371
Dinde bunalım 374
Siyasal ve sosyal düşüncelerde bunalım 378

III

AVRUPA VE DÜNYA

Bölüm I

AVRUPA VE YENİ DÜNYA

I. Avrupalıların gelişinde yerli uygarlıklar 390
Bir Yenitaş Çağı uygarlığı: Mayalar 390

Bir Bakır Çağı uygarlığı: Aztekler 396
Bir Tunç Çağı uygarlığı: İnkalar 402
II. Amerika'da Avrupalılar ve öteki halklar 410
Amerika'da Avrupalılar, Avrupanın yeni dünyası 410
Avrupalılar ve Yeni Taş Çağı halkları 412
Avrupalılar ve Bakır Çağı halkları 416
Avrupalılar ve Tunç Çağı halkları 421
Avrupalılar ve Demir Çağı halkları. Avrupa-Kara Afrika-Amerika ortak yaşarlığı 425

Bölüm II

AVRUPA VE ESKİ DÜNYA: (1)
İSLÂM VE AVRUPA

I. İslâm 431
İslâmın yeni coğrafyası 432
İslâmın yayılışındaki nedenler 433
Tacirlerin ve misyonerlerin rolü 437
II. Osmanlı İmparatorluğu 438
Osmanlı devletinin temelleri 439
Osmanlılar ve Avrupa tekniği 441
Osmanlı tehlikesi ve ilerleyişi 443
Osmanlı fethinin sınırları 448
Osmanlıların duraklama ve gerileme yılları 451
Klasik Osmanlı kültürü 455
III. Magrip 466
Cezayir ve Tunus'ta Türk egemenliği 467
Bağımsız Fas 470
IV. İran 472
İran'ın kendine özgülüğü. Şiilik ve İran milliciliği 474
Safevî hanedanının doğuşu 477
Sefevî hanedanının doruğu: Büyük Abbas 481
Safevîlerin çöküşü 483

Bölüm III

AVRUPA VE ESKİ DÜNYA: (2)
HİNT VE AVRUPA

I. Kastlar sistemi ve Hinduizm 483
Fetihler ve kastlar sistemi 483

Hinduizm 487
II. Moğallar ve Hint 492
Yerli Moğol Hanedanı. Ekber 492
Devlet, ekonomi ve sosyal sınıflar 495
Ekber'in reformları 499
Moğal hanedanının çöküşü. Hindu tepkisi 502
III. Hindu dünyası ve Avrupa 505
Hint Okyanusu ve Portekiz İmparatorluğu 505
Hint Okyanusu ve Hollandalılar 509
Asya ticareti ve Avrupa 513
Hindu dünyası ve hıristiyanlaştırma 514

Bölüm IV

AVRUPA VE ESKİ DÜNYA: (3)
UZAK-DOĞU VE AVRUPA

I. Çin ve Japonya 517
Çin ailesi ve sosyal yapı 518
Çin'de sosyal sınıflar 522
Wang-Yang-Ming'in felsefesi. Budizm ile Taoizmin gelişmesi 528
İmparatorluğun XVII. yüzyıldaki dağılışı ve Mançular 533
Japonya 538
II. Avrupalıların Çin ve Japonya ile ticaret ilişkileri 545
Portekizlilerin Uzak-Doğu'ya gelişi 545
İspanyollar Filipinlerde 549
Hollandalıların araya girişleri ve sonuçları 550
III. Japonya ile Çin'in hıristiyanlaştırılması 553
Japonya'nın hıristiyanlaştırılması ve Aydınlıklar felsefesi 554
Çin'in hıristiyanlaştırılması 561
Çin'in Avrupa'daki gelişmeler üzerine etkisi 571

Bölüm V

ASYA AVRUPA'YI REDDEDİYOR

Avrupalılar Asya'yı niçin fethetmediler? 577
Avrupa'nın sosyal temelleri ve devlet 579

Avrupa'nın teknik ve bilimsel üstünlüğü 580
Asya'yı fethin önündeki engeller 583
Avrupa Asya'yı niçin inandıramadı? Avrupa'daki hareket, Asya'daki durgunluk 584
Asya'nın Hıristiyanlık karşısındaki tiksintisi 585
KAYNAKLAR 591
RESİM, HARİTA VE PLÂN LİSTESİ 609
İÇİNDEKİLER 613

Nedir XVI ve XVII. yüzyılların anlamı tarihte?

Batı için, başta kapitalizmin doğuşu ve ilk sömürge fetihlerinin yanı sıra, Hümanizma ile Rönesansın doruğuna çıkışı, Reform, belki hepsinden de önemli olarak, kör imana karşı aklın başkaldırısı ve onun sonucu, bilimin ilk büyük gerçeklerini ortaya koyuşu. O dev sanatçılar bir yana, Kopernik'lerin, Kepler'lerin, Galilei'lerin, Harvey'lerin, Newton'ların, Descartes'ların yaşadığı yüzyıllar. XVIII. yüzyıla, "Aydınlıklar Yüzyılı"na giden yolun taşları döşenmektedir.

Ya Doğu?

XVI. yüzyıl, özellikle Türklerin en görkemli yüzyılı. Doğru. Ne var ki, kuğu kuşunun son şarkısıdır bu. Asya, çok geçmeden, Avrupa uygarlığına karşı bir "geçici reddiye"de bulunacak; onda, –bir bakıma– evrensel bütün değerlere sırtını çevirip, teknik gücü de ona terkederek, sonunda dünya egemenliğinin yolunu açacaktır Batı'ya.

Doğu'nun büyük çekilişi başlamıştır.

Okuyunuz göreceksiniz.

KDV Dahil 300.000 Lira

ISBN 975 - 406 - 512 - 8

SERVER TANİLLİ

yüzyılların gerçeği ve mirası

İNSANLIK TARİHİNE GİRİŞ

IV

XVIII. YÜZYIL

3. BASI

cem yayınevi

YÜZYILLARIN GERÇEĞİ VE MİRASI
İNSANLIK TARİHİNE GİRİŞ

SERVER TANİLLİ

yüzyılların gerçeği ve mirası

İNSANLIK TARİHİNE GİRİŞ

IV

XVIII. YÜZYIL

cem yayınevi

Birinci Basım: Ocak 1989
İkinci Basım: Aralık 1990
Üçüncü Basım: Aralık 1994

YÜZYILLARIN GERÇEĞİ VE MİRASI
İNSANLIK TARİHİNE GİRİŞ
Cilt IV: XVIII. Yüzyıl

Server Tanilli / Yayımlayan: Cem Yayınevi / 3. basım, Aralık 1994 / Dizgi: Ekran Dizgi / Baskı: Engin Matbaası
Cem Yayınevi: Küçükparmakkapı İpek Sokağı No: 11
80060 Beyoğlu - İstanbul
Tel.: 243 05 50 – 243 20 23 • Faks: 244 15 33

XVIII. YÜZYIL ÜSTÜNE

«Aydınlıklar Yüzyılı». İşte, XVIII. yüzyıl deyince ilk akla gelen niteleyiş! «Aydınlıklar»! O devrin kültür adamlarının başlıca kaygısı da budur; «Aydınlıkların artması», «Aydınlıkların yayılması...». Michelet, buna bakıp «Büyük Yüzyıl» diye adlandıracaktır o devri; ama Voltaire için XVIII. yüzyılın yaptığı, bir öncekinin yarattığını çoğaltmak, yaymak ve kitlelere ulaştırmaktır bik bakıma.

Kim haklı? Michelet mi, Voltaire mi?

Aslında, modern tarihin büyük devrimci yüzyılı XVII. yüzyıldır; XVII. yüzyıldadır ki insan soyunun düşüncesinde köklü bir değişim olmuştur: Galilei, nesnelerin düşüşü kanununu, dinamiğin bu ilk kanununu bulup dile getirdiğinde, gerçekliğin ölçülür, hesaplanır olduğunu gözler önüne serdiğinde, insan aklının önüne yeni bir yol açar; modern bilimi kanatlandırır, giderek yeni bir dünya koyar insanoğlunun karşısına.

Evet, gerçekten XVII. yüzyıldır «Büyük Yüzyıl»; Voltaire doğruyu görmüştür.

Ne var ki, bunu söylemek, XVIII. yüzyıl insanlarının yaptıklarını hiç de küçültmez ve o devrin önemini azaltmaz. Gerçekten, XVII. yüzyılın başlarında bir dere olan akış, o yüzyılın sonlarında sel haline gelir ve XVIII. yüzyılda bir ırmak olup çıkar. XVIII. yüzyıl, akılcılığa yürekten bağlanışı, deneysel yöntem kaygısı ile, XIV ve XV. yüzyılın büyük nominalistlerinin, Ockham'lı Guilaume'un, Paris Okulu'nun, Jean Buridan'ın, Saxe'li Albert'in başlattığı eseri tamamlamış; Aristoteles'in büyük yorumlarının, XV ve XVI. yüzyılda Padua Okulu'nun, İbni Rüştçülerin ve Pomponazzi'nin akılcı çabalarını bir sonuca erdirmiştir. XVIII. yüzyıl, beş yüzyıl boyunca açılıp serpilen ve XVIII. yüzyılda yepyeni bir ivme kazanan A v r u p a d ü ş ü n c e s i n i n , o dev uğraşın bir ç i ç e k l e n i ş i dir.

Toplumdan gelen nedenleri de vardır bütün bunların.

Hâlâ feodal düzenin kalıntılarıyla sıkboğaz, hareketsiz gibi görünen bir yapının mirasçısı olan XVIII. yüzyıl Avrupası, eski düzenden yavaş yavaş sıyrılır; ve, eleştirici düşünceyle bilimsel ilerlemelerin yanı sıra, ticarî yayılışın ve fatih bir ekonominin, yani kapitalizmin genişlettiği bir dünyaya açılır. Coğrafi durumları, yaşadıkları tarihin ağırlığı ya da iktisadî düzey bakımından, eşitsiz bir gelişme hızı içindeki toplumların Avrupasıdır bu. Direnen yığınla öge vardır sosyal düzende; dahası, uzun yüzyılların biriktirip koyulaştırdığı anlayışlar direnmektedir. Öyle de olsa, toplum derinden derine kımıdanmakta, hukuksal çerçeveler çatırdamakta, giderek karanlıklar gerilemektedir.

Yeni bir düzen oluşmaktadır özetle.

Gerçekten, XVII. yüzyıldakinden pek farklı bir hızlanış içindedir toplumdaki değişme. Gerçi, XIV. Louis'nin ölümünü izleyen ilk otuz yılda, olayların hızında –gözle görünür– bir yavaşlama vardır; 1715 ile 1748 yılları arasında, Avrupa'nın siyasal yaşamında sonuçları çarpıcı pek az olaya rastlanır. Ne var ki, aynı dönemde –çağdaşları farkına varmamış da olsa– alttan alta önemli değişmeler olmaktadır. Başta iktisadî durumda: 1640 yılında başlayan –uzun süreli– fiyatlarda düşüş ve iktisadî durgunluk döneminin arkasından, fiyatlarda yükseliş ve refah dönemi gelir. Bir demografik devrim vardır: Nüfusun yüzyıllardır süren eski durumunda, çok doğumun yanı sıra, büyük bir ölüm oranı –dikkat çekici– bir denge içindeyken, onun yerine artık yeni bir süreç geçmiştir; doğumların sayısı yine pek yüksek kalırken, ölüm oranı hızlı bir azalış içindedir; bütün Avrupa ülkelerinde, insan yaşamının ortalama süresindeki artış bakımından halkın sayısı hızla çoğalmaktadır. Tarımda bir devrim vardır: XV ve XVI. yüzyıllardaki coğrafi buluşların arkasından Avrupa'ya getirilen yeni bitkiler, tarıma girerler, giderek beslenmede kullanılırlar; onların ekilip biçilmesi, doğaldır ki, demografik devrimin hem nedenlerinden biridir, hem de sonuçlarından biri. Bilimsel gelişmeler ve teknik ilerlemeler sayesinde, Sanayi Devriminin başlarındayız.

İşte, bütün bu köklü oluşumlar, insanlar farkına varmaya başlar başlamaz, düşünceyi harekete getiren bir etken olup çıkarlar; XVIII. yüzyılın ikinci yarısındaki –o gerçekten görkem-

li- parlaklık bunun sonucudur. Öte yandan, Avrupa'daki bu gelişme, yaşlı kıtayı, dünya hakkındaki bilgisine çeki-düzen vermeye, giderek dünya üzerindeki egemenliğini sağlamlaştırmaya götürür; bir başka deyişle, XVI. yüzyılın sonlarında başlamış olan bir gelişim tamamlanmaktadır. Söylemeye hacet yok: Bütün bu değişiklikler, içiçedirler ve sıkı sıkıya bağlıdırlar birbirlerine; ve, yine bütün bu değişiklikler, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, 1770'ten 1815 yılına değin sürecek bir siyasal ve sosyal devrimler dönemini açıp, damgasını vuracaktır onlara.

1789 Fransız Devrimi, en çarpıcı örneğidir bunların.

Önemli olduğu için hatırlatalım: Bütün bu oluşumlarda, başta İngiltere ile Fransa arasında bir farklılık vardır; Fransa, Aydınlıklar Avrupa'sına damgasına vuracak denli sanatta ve felsefede üstünlük içindedir; İngiltere ise, daha çok iktisadî alanda dizginleri eline geçirmiştir ve öyle olduğu için de, «Sanayi Devrimi» önce orada başlayacaktır. Öte yandan, Avrupa'nın ortasına ve doğusuna doğru gidildikçe, özellikle iktisadî bakımdan durgunluk da artar.

Daha çok Fransa için söylemiş olalım: Aristokrasinin ve Kilisenin damgasını taşıyan eski değerler sisteminde gedikler açan, başta burjuvazi dir. Aklın silahını önce o elinde tutmaktadır; ve akıl, bütün bir yüzyıl boyunca tüm alanlara otoritesini yayarak, hemen her şeyi avucuna almıştır. Böylece Aydınlıklar, burjuvaziyi öylesine bir düşünce sistemiyle donatmıştır ki, bu sistem, burjuvazinin sınıf bilincinin uyanmasına katkıda bulunurken, sosyal pratiği de etkilemektedir.

Bütün bu oluşumlar, Avrupa'ya, o zamana değin kapalı kalmış olan dünyaların kapısını açmıştır: Gerçi Avrupalılar, henüz Afrika'nın ortalarıyla Asya'nın içlerine dalmış değillerdir; ama daha şimdiden Çin kıyılarındadırlar. Bilimsel ve teknik üstünlüğüne dayanan Avrupa, iradesi ve elindeki araçlarla Asya'nın köhnemiş uygarlıklarının önünde ve ilerisindedir. Kendi aralarında çekişme ve yarışma içinde de olsalar, Avrupalılar, dünyayı keşfederken değiştirmeyi de gündemlerine almışlardır: Bütün kıtalarda ve okyanuslarda, Avrupalı güçler, ön sırayı tutmak için mücadele halindedirler; ve Avrupa politikası dünya çapındadır artık.

İlginç bir noktadır: XVIII. yüzyılın ortalarına doğrudur ki, «uygarlık» (civilisation) kelimesi doğar; bilimsel ve felsefi hareket, yöntemlerinde ve çıkışlarında aklî ve deneysel bir bilim düşüncesini ete kemiğe büründürmeğe başladığı zaman olur bu. Nedir uygarlık? İnsan aklındaki ilerlemelerin ve tarihsel dinamiklerin yöneldiği bir hedef; aynı zamanda, sosyal adaleti ve ortak mutluluğu sağlayan aklî bir düzen. Aydınlıklar Yüzyılı'nın bize miras bıraktığı mesaj budur; öyle olduğu için de, akla ve bilime inananlar, XVIII. yüzyılın bugün de doğrudan mirasçısıdırlar ve yarın da öyle olacaklardır.

İşte böyle anlamlı bir yüzyıldır anlatacağımız.

I

«AYDINLIKLAR» AVRUPASI

Tarihin dinamikleri göz önünde tutulduğunda, XVIII. yüzyıl, bir bakıma Avrupa'nın yüzyılıdır. O yüzyıldadır ki, Avrupa'da bilimsel gelişme pek büyük boyutlar kazanır; sanayi devrimi uç verir ve teknik çağ başlar. Düşüncenin, akla ve bilime dayanarak, eski düzene, yani feodaliteye ve onun değerlerine silahlarını amansızca doğrultup saldırıya geçişi de, bu yüzyılda ve Avrupa'da olur. Bu köklü yenileşme, «Aydınlıklar» diye adlandırılır ve Avrupalıdır o.

«Aydınlıklar» Avrupasını temsil eden ve arkasından sürükleyip götüren de, başta İngiltere ve Fransa'dır. İngiltere, deniz ticaretinin ve kolonilerin açtığı sınırsız olanakların bir sonucu olarak, ekonominin dizginlerini eline geçirmiştir ve bundan dolayı da Avrupa dengesinin hakemi odur. Fransa, başta «Filozoflar»ı olmak üzere, düşünce ve sanat dünyasının yıldızıdır o yüzyılda. Ne var ki, hemen bütün Avrupa ülkeleri, kuşkusuz gelişmişlik derecelerine göre, bu «Aydınlanmanın» etkisi altındadırlar. Bu etki, Avrupa'yla sınırlı kalmaz; Amerika'daki Avrupalı halklara da «Aydınlanma»nın serpintileri ulaşır.

Belki yalnız Doğu'dur bunun dışında kalan.

Doğu için, XVIII. yüzyıl, yitirilmiş bir yüzyıldır. Doğu, XVIII. yüzyılı yitirdiği içindir ki, sonraki yüzyılları acılar içinde yaşıyacaktır, yaşıyor da. Ama XVIII. yüzyıl Aydınlanmasını, Avrupa yarattığı ve yaşadığı içindir ki, dünyanın başka kıtalarındaki gelişmeleri de o belirleyecektir. Bu bakımdan, XVIII. yüzyıl Avrupasını bilmek, ondan sonraki gelişmelerin de anahtarlarını verir bize.

Böylesine bir «kilit» yüzyıldır o yüzyıl Avrupa'da.

Avrupa, dünyayı avucu içine almayı, giderek değiştirmeyi sürdürür. Ancak, bunu yaparken, Avrupalı ulusların kendi için-

de birlik olduğunu sanmıyalım; bu uluslar, kıtada kendi aralarında didişirlerken, yeryüzünün başka köşelerinde de boğuşur dururlar birbirleriyle. Avrupa içinde olduğu gibi dışındaki uzlaşmazlıklarda da parsayı toplayan İngiltere'dir; Avrupa'da ise, belki en çok göze çarpan olay, yüzyılın ikinci yarısından başlıyarak, iki ulusun, P r u s y a ' yla R u s y a ' nın yeniyetmelikten kurtulup yükselişe geçmeleri. Bunun asıl sonuçları, XIX. yüzyılda belli edecektir kendisini.

Yüzyılın sonu, evrensel çapta olaylara gebedir.

Avrupa içinde de, Avrupa dışında da.

BÖLÜM I

«AYDINLIKLAR», BİLİM VE FELSEFE

XVIII. yüzyıl Avrupa'sı bilime tutkundur; mürekkep yalamış hemen herkes bilginlerin çalışmalarını izler. Bütün bilimler dev ilerlemeler içindedir; bu buluşlardan uygulamada da yararlanılacaktır. Asıl önemlisi, e l e ş t i r i c i d ü ş ü n c e - d e k i g e l i ş m e : Bu şaşırtıcı buluşlar ve onların yaşamı kökünden değiştireceğe benzeyen uygulamaları, XVIII. yüzyıl insanlarına, bilim için büyük bir güven kazandırır. Bilim, insan aklının eseri değil mi? Bu güven, akla da sonsuz bir güvene götürür onları. Ne var ki, aklı bilimsel sorunlara uygulamakla yetinmeyen bu insanlar, onu dinsel inançlara, siyasal ve sosyal tüm kurumlara uygulamaya kalkarlar.

«Aydınlıklar felsefesi», akılcı ve, o ölçüde de eleştirici bir felsefe.

I

BİR MERAK ÇAĞI

Avrupa'da, XVIII. yüzyıl, gerçekten bir «m e r a k ç a ğ ı » dır. Hemen bütün gözler doğanın, toplumun ve insanın taşıdığı sırlara çevrilmiştir. Onları bulup aydınlığa çıkarmak toplumsal bir istek halindedir; yönetimler de desteklemektedir bunu.

Bilgin, daha şimdiden evrenseldir.

DESCARTES, LOCKE VE NEWTON

Âdet olmuştur, öyle denir: Descartes'ın düşünce dünyasındaki egemenliği XVIII. yüzyılda sona ermiş ve Locke'le Newton'unki geçmiştir yerine.

Yazılıp çizilenler de gösteriyor bunu.

Gerçekten, birçok «filozof», Descartes'ın Evreni açıklama yolunda söylediklerine bakıp küçümser onu; bir hayalperesttir o derler, düş ürünüdür eserleri. Bununla beraber, XVIII. yüzyılda bir düşünce ustası olarak bakanlar da vardır ona. D'Alembert, 1751'de *Ansiklopedi*'ye yazdığı «Önsöz»de öyle der: «Descartes, düşünen insanlara, skolastiğin, yaygın kanının, otoritenin, tek kelimeyle boşinançların ve barbarlığın boyunduruğundan kurtulmayı gösterme yürekliliğinde bulundu en azından; bugün yemişlerini derlediğimiz bu başkaldırı iledir ki o, kendinden sonra gelen mirasçılarının yaptıklarından – belki – çok daha fazla hizmette bulundu felsefeye. Sonunda her şeyi açıkladığına inanmış da olsa, hiç olmazsa her şeyden kuşkulanmakla başladı işe; bugün ona karşı çevirdiğimiz silahlar onun silahları yine de...». Turgot da öyle yazar *Ansiklopedi*'de: «Newton, Descartes'ın keşfettiği ülkeyi anlattı»; Locke, Berkeley, Condillac, «hepsi de Descartes'ın çocuklarıdır». Ve Locke'la Newton'un çömezi olan Condorcet de, 1794 yılında bitirdiği *İnsan Zekâsının Gelişmeleri Hakkında Bir Tablo Taslağı* adlı o ünlü eserinde, dokuzuncu devir dediği devre, pek anlamlı biçimde şu adı verir: «Descartes'dan Fransız Cumhuriyetinin oluşumuna değin»; ve alkışlar o devri. Londra'da, Berlin'de, Leipzig'de, Floransa'da, Descartes onurlandırılır, öğülür, yararlanılır ondan. «Filozoflar» için, Descartes insanlık tarihinde bir çağ açmıştır ve XVIII. yüzyıl da o çağdadır.

Bütün bu söylenenlerden çıkardığımız şu: XVIII. yüzyıl, Descartes'ın metafiziğini ve fiziğini reddetmiş, ama yöntemini saklı tutmuştur.

Nedir aslında o yöntem?

Descartes, matematik fizik gerçeğini yerli yerine oturtmak için, onu, kuşku duyulmayan metafizik ilkelere bağlamanın gerekliliğine inanmıştı. Duyulur ve nitel olana kuşkudan yola çıkıp, Evreni, açık ve belirgin kimi ilkelerden çıkarsamaya kalkmıştı. Tanrıya, ve onunla beraber, dış dünyaya güven duyarak; maddeyi uzamla bir bir tutarak; hareketsizlik, hareketin sakınılması, katılık, nesnelerin çarpması ilkelerini yalınlık ve tanrısal değişmezlik üstüne oturtarak, bundan çarpmayla ilgili 7 kanun çıkarmış ve, arkasından, akışkan maddenin yer değiştirmesi ve

çevrintiler yoluyla bütün mekanizmalara varmıştı; olayları açıklayan da işte bu mekanizmalardı. Böylece Evren, birkaç açık ve belirgin düşünceden hareketle sınırsız bir çıkarsama olup çıkmıştı. Descartes'ın gerçek diye baktığı da işte bu çıkarsamaydı. Böylesi bir çözümlemenin, kendisine, görüntüler arkasına gizlenmiş Evrenin gerçek matematik yapısını verdiğinin kanısı içindeydi; nesneleri Yaradana ulaştığına inanıyordu ve matematik bir gerçeklikti bu Yaradan ona göre.

Özetle, matematik nitelikte bir varlıkbilimdi öğretisi Descartes'ın.

Ne var ki, yaşadığı dönemde biie, Aristoteles'e karşı çıkan yoldaşları, yani Mekanistler, bir Mersenne, bir Gassendi, bir Roberval, bir Pascal, bir Hobbes bu düşüncede değildiler. Fiziği, metafizik ikelere bağlamanın gerekliliğini reddetmişlerdi; geometrinin ve matematik fiziğin Tanrıya gereksinmesi yoktu. Mekanistler, Descartes'ın tümdengelimci yöntemini reddediyorlardı: Fiziğin temeli deneydi onlara göre; Descartes'ın nicel akılcılığını kabul ediyor, ama onu deneysel akılcılıkla tamamlıyorlardı; zaten herşeyi tanıma, nesnelerin özüne varma olasılığına da inanmıyorlardı. Onlara göre, gerçek, bizim görüşlerimizi sonsuza değin aşıp geçiyordu. Matematik fizik, kullanışlı ve yararlı veriler sağlıyordu bize; ne var ki, görünüşlerin ötesinde asıl gerçeği hiç de açıklamıyordu bunlar.

Mekanistlerin eğilimi bir pragmatizme yönelmişti böylece.

Newton ise, Mekanistlerin yöntemini almış ve fizikte, Descartes'ın «varsayımlar»ına karşı çıkmıştı. İngiltere'de ve Hollanda'da Protestanların Fransa'ya karşı siyasal bağlaşıklığı, Hollanda ve İngiliz bilginleri arasındaki ilişkileri desteklemişti. Böylece, Hollanda, Descartes'cılığın beşiği olduğu ve Descartes'cı fizik –en sistemli biçimde– orada dile getirildiği halde, Newton'un etkisi, XVIII. yüzyıl başlarında, Hollanda'da Descartes'ın etkisini bastırdı. Gerçekten, Hollandalı bilginler de, fizikte Mekanistlerin deneysel yöntemini öne sürüyorlardı; ne var ki, belki Fransa'ya karşı düşmanlık yüzünden, Descartes'ın adını ağızlarına pek az alıyorlar ve Fransız Mekanistlerini hemen bütünüyle unutuyorlardı. Adları, hem de büyük övgülerle anılanlar Bacon'dı, Galilei ve Newton'du. Böylece, modern bilimin temelde İtalyan ve İngiliz, özellikle de İngiliz kökenli olduğu düşünce-

sinden Hollandalılar sorumludurlar ve revaçta olan da bu düşünce olmuştur.

Ancak, şunu da açıklayalım: Bu Hollandalı «fizikçiler» gerçekten değerli kişilerdi ve Birleşik-Eyaletler'in ticarî durumu onları hâlâ destekliyordu; öyle olduğu için de, Avrupa'nın dört bir köşesinden, öğrenciler onların derslerine koşuyorlardı; Leyde, Avrupa'da bir bilim merkezi olup çıktı; La Mettrie, Du Fay, Abbé Nollet, Voltaire Hollanda'ya gittiler ve Hollandalı bilginlerle dostça ilişkiler kurdular; bu bilginlerden yapılan çeviriler, Hollandalıların düşüncelerini yaydılar. Bu bilginlerin hepsi için de, Evren'i yöneten kanunlar, «Yüce Varlığın –bize bildirilmemiş– iradesine bağlıdırlar; böylece biz, ancak olaylara bakıp bu kanunları çıkarabiliriz, çıkarmalıyız». Bunun için de, «Doğa'da bütün olup bitenleri –dikkatli bir gözle– incelemeli» ve «fizikten tüm varsayımları ilk kez kaldırıp atan ve olayların akışının ancak matematik olarak tanıtlanabileceğini ilk önce kabul eden» Newton'a eğilmeliydik.

Böylece, bu yöntem, temel noktalarda Descartes'ın yöntemi ile çelişiyordu. Peki, o zaman, Descartes'cı düşüncenin gelişmelerine «Filozoflar»ın bağlılıklarını sürdürmelerine ne demeli? Aslında, Descartes'cı ve Newton'cu, her iki açıklamada da ortak olan, her şeye nicel ve mekanik bir açıklama getirme çabasıydı; bunun gibi, her iki okulun bilginleri için de ortak yöntem, Mekanistlerin yöntemi idi. *Yöntem Üstüne Deneme*'nin yayınlandığı günden başlıyarak, fizikçiler, aslında Descartes'ın düşüncesindeki bütünlüğü kavrayamamış, onun yalnız mekanist görünüşüne takılmışlardı. Böylece Descartes'cılık, salt mekanizmle karıştırıldı. Descartes, kuşkusuz bu değildi. İşte, «Filozoflar», Descartes'ın bir düşünce ustası olarak rolünden bahsederken, bir yandan Mekanizmi, öte yandan deneysel bilimin yöntem ve anlamını düşünüyorlardı; Descartes da, XVIII. yüzyılda büyük bir etki olmayı sürdürmüşse, deneysel bilime açtığı yollarla olmuştur bu.

TOPLUMDAKİ İSTEK

Descartes'cılık, öte yandan bilimde bir süredir elde edilmiş sonuçlar, merakları özellikle bilimlere doğru çevirip kamçıladı.

Bütün doğa bilimleri için gerçekten bir hayranlık vardır: Hemen her sınıftan insanlar, özellikle Fransa'da kendilerini bu alana adarlar; başka ülkelerde de görürüz aynı çoşkuyu. Öğrenmenin araçları çoğalmaktadır. Hayvan, bitki, taş koleksiyonları, fizik «odaları» git gide artar durur: Dükler, majistralar, rahipler, hekimler, ün yapmış saygın kadınlar, din kuruluşlarının hepsinde bu araçlar vardır. XV. Louis'nin de elinde onlardan görüyoruz; ayrıca Buffon, XIII. Louis'nin kurduğu Krallık özel Kalemi ile Krallık Bahçesi'ni geliştirir; bahçeleri iki katına çıkarır, seralar ve öğretim için bir anfiteatr yaptırır, II. Katerina'nın kendisine yolladığı koleksiyonları verir, herkesin isteğini yüreklendirir: Saray kadınları, onun yazmakta olduğu *Doğa Tarihi*'nde adları geçsin diye bağışlarda bulunmaktadır; «Krallık Özel Kalemine bağlı görevliler»in verdikleri şehadatnameler, sömürgelerde krallık yönetimi için koleksiyonlar yapan görevlileri ödüllendirir. Resmî ya da özel bütün bu koleksiyonlar, meraklılara açık tutulmaktadır.

Kamuya açık dersler, bilim zevkini yaymaktadır.

> Paris'te, 1734'ten beri, Rahip Nollet sadece deneye dayanan fizik denemeleri yapıyordu: Soyutlamalara dalmıyor ve matematiğe başvurmuyordu; makinelerini getirip ortaya koyuyor ve hemen anında saptanmamış bir şeyi doğru olarak kabul etmiyordu. Böylece, bilim hakkında tam olmayan bir düşünce ortaya koyuyordu; çünkü bilim, hesabın berraklaştırdığı ve deneyin de doğruladığı –ardı ardına– usavurmalardı herşeyden önce. Öyle de olsa, yaptıkları hemen duyuldu, alabildiğine başarı kazandı ve bilime yeni çömezler çekti. Sokağında, elektriklenmeyi isteyen düşeslerin arabaları yığışıyordu. 1753'te Kral, Navarre Kolejine onun için deneysel fizik dersleri koyduğunda, Rahip Nollet, meraklılara açılmak zorunda kaldı; 600 dinleyicisi vardı. Krallık Bahçesi'nde kimyacı Rouelle, kamuya açık derslerine resmî kıyafetle başlıyordu: Ancak, sonra ısınıp yakalığını, perukunu çıkarıyor, arkasından kıyafetini bir yana atıyor ve dersini gömlek katına bitiriyordu; bu kendini veriş dinleyicilerine de geçiyordu.

Fransa'da taşradaki yığınla kolejde, Hollanda'da, Almanya'da da öykünüldü bu derslere. Çoğu insan, bir yerden bir yere gidip fizik deneyimlerini göstererek yaşamlarını kazanıyordu;

1. - XVIII. yüzyılda bir fizik odası

özellikle elektirik dikkatleri çekiyor ve heyecanlandırıyordu. Halkın anlıyabileceği kitaplar git gide çoğalıyordu; bunların içinde, Rahip Pluche'ün *Doğanın Görünümü*, Rahip Nollet'nin *Deneysel Fizik Dersleri* (1748) gibi büyük değer taşıyanları vardı; Buffon'un *Doğa Tarihi* ile Priestley'in *Elektriğin Tarihi*'nin yanı sıra, yığınla özetlemeler, sözlükler ve elkitapları durmadan gözden geçirilip basılıyordu.

Her yanda, yeni olmayan ama git gide daha sıklaşan bir öğrenme susamışlığı ve bir zekâ tutkusu görüyoruz. Bir zengin maliyeci ailenin kızı Geneviève de Malboissière, bildiği latince, yunanca, almanca, ingilizce italyanca, İspanyolcanın yanı sıra trajedi ve komediler yazmaktadır; ama yetinmez bunlarla; matematik hocaları vardır, Valmont de Bomard'dan fizik ve doğa tarihi dersleri alır, Buffon'u okur. Bir oymacı ressamın kızı olan -geleceğin o ünlü- Madam Roland'ı, matematik ve fiziği inceler, Rahip Nollet'yi, fizikçi ve doğabilimci Reamur'ü, matematikçi ve astronom Clairaut'yu okur. Voltaire matematiği inceler, Newton'un çalışmalarını hal-

kın anlıyabileceği biçimde özetler; Diderot, Rouelle'le beraber, üç yıl boyunca anatomi, fizyoloji, kimya derslerini izler ve fizyoloji üstüne önemli bilgiler bırakır arkaya; Jean-Jacques Rousseau matematik, astronomi, tıp öğrenir, *Kimya Kurumları* adıyla yığınla bahis kaleme alır; Franklin elektrik deneyleri yapar, Goethe optik ve botanik araştırmalarını izler; Fransa Veliahtı fizik dersleri alır, İngiltere Kralı III. George botanikçidir, Savoie'lı III. Victor-Amedée Rahip Nollet'nin deneylerini tekrarlar.

Geçen yüzyılın ortalarında, çoğu kişi, insan duygularının en ince biçimlerini birbirinden ayırdetmeye; kelimeleri ve sıralanışlarını-doğruyu, güçlülüğü, inceliği ve dokunaklılığı en güzel dile getirecek biçimde-uzun uzadıya araştırmaya zamanlarını daha fazla ayırabiliyorlardı; farkına varılmamış ya da iyi anlaşılmamış duygular üstüne esinler ve güzel söyleyiş biçimleri bulmak için, Eski Yazarları hergün daha fazla düşünebiliyorlardı. Dinle ilgili kimi uygulamadan; yönlendirmek ve kurtuluşa katılmalarını sağlamak için, duygular ve tutkulara daha fazla göz kulak olarak, hıristiyanca yetkinleşmeye doğru gösterdikleri çabadan da yardım görüyorlardı. Ne var ki, XVIII. yüzyılda, din o denli yardımcı değildi artık; gerçi ayine ve günah çıkarmaya giden çoğu insan vardı, ama içten gelmiyordu bu, eskisi gibi inanmıyorlardı; din, daha az duyulan ve daha az yaşanılan bir şeydi çoğu kez. Edebiyata karşı sevgi sürmektedir gerçi; ancak, merakın alanı o denli genişlemiştir ki, edebiyata iyice dalıp tad almak artık mümkün değildir. Zevk piçleşir böylece. Montesquieu ile Voltaire, «Tasso'nun yalancı ışıltısını Virgilius'un som altınına» yeğler durumdadır kimi zaman. Aslında herkes, görünüşleri aşıp ilkelere varmanın, bu ilkeleri devrin genel felsefesine bağlamanın ve d'Alembert'in söyleyeceği gibi, «yüreğin metafiziği»ni yapmanın çabukluğu içindedir. Gerçekte olanı savsaklarlar; psikoloji çoğu kez ilkel durumdadır; bir şeyi dile getiriş soğuk ve soyut. Bilimler ilerlemektedir gerçi; ama edebiyat geri çekilmektedir; ve işte bu bakımdandır ki, XVIII. yüzyıl, XVII ve XIX. yüzyıllar arasında silik bir çehre gösterir.

Bilime olan tutku bilginleri yüreklendirir; herbiri g ü ç - l e n d i r i c i b i r y a k ı n l ı ğ ı n konusudurlar ve çalışmalarını yürütmek için fırsatları ve maddî araçları bulabilmektedirler. Örnek mi? Buffon'un topraklarını Kral kontluğa çevirir; yüceliğini şakımak için on şair vardır çevresinde; daha yaşarken heykeli dikilir; Monbard'daki malikânesi hac yerine döner; öldüğünde, şatosuna bakan tepeye bir küçük kilise yapılır ve bir yıl boyunca mumları yanar durur; çalışma odasına «bir tapınağa yaklaşılır gibi» yaklaşılır. İngiltere Kralı I. George, Rus Çarı Büyük Petro «fizikçiler»in laboratuvarlarını ziyaret ederler; II. Friedrich bilginleri ve filozofları sofrasına kabul eder; II. Katerina da çalışma odasına alır, yarenlik eder onlarla.

Çoğu bilim daha başındaydı işin; az aletle çok şey yapmak gerekiyordu. Kimyacı Scheele, tüp diye su bardaklarını kullanıyordu; Franklin, elektrik üstüne çalışmalarına camdan bir tüp ve bir kedi derisiyle başladı. Ancak astronomi, coğrafya böylesi ilkel araçlarla yetinemezdi; çok geçmedi kimya için de aynı şey söz konusu oldu. Lavoisier'nin laboratuvarına işletilmesi için koca koca aletler kondu; deneyleri de –aklın almayacağı kadar– yakıt gerektiriyordu. Bereket krallara! A k a d e m i l e r yoluyla yardımlarda bulunuyorlardı: Üyelerine maaş bağlıyan bu akademiler, yarışmalar tertipliyor, çalışmaları ödüllendiriyor; malî bakımdan devletin desteklediği bilimsel seferler düzenliyorlardı. Bu yolda örneği Fransa verdi: Yolu XIV. Louis açtı, onu XV ve XVI. Louis izledi ve her ülkede öykünüldü bu davranışa.

> XV. Louis, Paris Bilimler Akademisi üyelerine dayanıp dünyanın yüzölçümü ile ilgili pek büyük çalışmaları yönetti: Meridiyenin ölçümü, Brest'le Strasbourg arasının enine ölçümü, Cassini'nin genel Fransa haritası bunlar arasında. Meridiyenin derecelerini ölçmek, Ay'ın Dünyaya mesafesini belirlemek ve başka girişimler için Peru'ya, Laponya'ya ve Umut Burnu'na kalabalık bilim heyetleri yollattı.
>
> Başka devletler de izlediler bunu.

Büyük Petro, Saint-Petersbourg Akademisini kurdu (1724); Asya'yı Amerika'dan ayıran boğazı görüp tanıması için

Behring'i gönderdi oraya. Çariçe Anna ile II. Katerina, Sibirya'ya bilimsel seferler düzenlediler. II. Katerina, Saint-Petersbourg'a, İsviçreli matematikçi Euler'i, Fransız filozofu Diderot'yu getirtir. Euler, felsefe ve bilimler üzerine kaleme aldığı *Bir Almanya Prensesine Mektuplar*'ı, Prenses Anhalt - Desseau için yazar. Stockholm Krallık Akademisi 1739'da, Kopenhag Krallık Kurumu 1745'te kurulur. Prusya Kralı II. Friedrich, 1710'da babasının temelini attığı Berlin Bilimler Akademisi'ne matematikçileri çağırır; Fransızlardan Maupertius, d'Alembert, Lagrange, İsviçreli Bernouilli bu çağrıya uyup giderler. İngiltere Kralı III. George, onca hasisliğine karşın, astronom William Herschel'e cömertçe davrandı: Maaş bağladı, Krallık Şatosunun yanında ev verdi; o da gözlemevini kurdu orada ve buluşlarını orada yaptı.

> Dünyanın Güneşe olan mesafesini belirlemek için, Venüs'ün 1761 ve 1769'da Güneşin önünden geçişlerini gözlemek amacıyla hükümetlerin önlemler aldığını görüyoruz. Fırsatı iyi kullanmak gerekiyordu; çünkü, Venüs'ün birbirinden sekiz yıl arayla ayrılan bu iki geçişi –aşağı yukarı– 120 yılda bir oluyordu. İngilizler Tahiti'de, Hudson koyunda ve Madras'ta gözlemlerde bulundular; Danimarkalılar Kuzey Burnu yakınlarında; İsveçliler Finlandiya'da; Ruslar Laponya ile Sibirya'da; Fransızlar Kaliforniya ile Pondichéry'de.
>
> Avrupa, insanlık hakkındaki bilgisini arttırmak için birleşiyordu.

Büyük, güzel ve yararlı gerçekler adına ilerlemeler, diplomasi ve savaşlar için harcananlar göz önünde tutulursa, hükümetlere hiç de pahalıya malolmuyordu: Fransız hükümeti, dünyadan uzaklığını belirlemek amacıyla Ay'ı gözlemlesin diye, 1751'de Umut Burnu'na Lacaille'ı gönderdi; o da dört yıl kaldı orada ve kendisine verilen görevden başka, kutup göğünde –hem de şaşırtıcı bir dakiklikle– 10.000 den fazla yıldız saptadı; aletlerin taşınıp kurulması giderleri de içinde olmak üzere, harcanan para devede kulaktır.

BİLGİNLERİN EVRENSELLİĞİ

Bilimler ilerliyordu ve bilginlerin de bir etkisi vardı; ne var ki, bir bakımadır bu, çünkü uzmanlaşma artsa da, bugünküne kı-

yasla çok daha azdı ölçüsü. XVIII. yüzyılda, doğa bilgisinin adı hep felsefe; ve, doğanın kanunlarını inceliyenler de «filozof» diye adlandırılır. Hepsi de, bilimsel buluşlardan ilkeleri çıkaran ve onların Evren ve insanla ilgili düşüncelerimizin üstündeki sonuçlarını gösteren, asıl anlamıyla filizofların eserlerini tanırlar; böylesi eserlerin aracılığıyladır ki, bilimlerin etkisi daha da artar. Buffon, kendi ilkelerini Leibniz'e borçludur; Montesquieu Malebranche'a; hepsi de Aristoteles'e ve Descartes'a. Ayrıca, birkaç bilimle birden uğraşırlar: Matematikçi ve astronom Laplace, hayvansal ısı ve solunum hakkında Lovoisier'nin denemelerine yardımcı olur; matematikçi Euler, tasım kuramının yanı sıra, yayılma ve dalgalanma üstüne fizik varsayımlarını da inceler. Hekim La Mettrie, mekanist öğretiyi manevî alana taşır. Yararı da var bunların; çünkü gelişme, bir bilim yöntem ve verilerinin bir öteki bilime uygulanmasının sonucudur. Aslında, klasik eğitimden geçtikleri için, bilginlerin çoğu ilk kaynaklara başvurarak bilimsel gelişmelerini sağlıyabiliyor ya da tamamlıyorlardı. Yığınla matematikçi Euclides'in *Ögeler*'ini yunancasından, Descartes'in *Geometrie*'si ile Newton'un *İlkeler*'ini de latincesinden okuyup anlayacak durumdaydılar. Bir ustanın düşüncesini doğrudan doğruya öğrenmenin sağladığı yarara; uğraştıkları bilim dalının gerçek ve tarihsel gelişmesini, sorunların nasıl konulmuş olduğunu ve –başka sorunlara da yol açan– çözümlerin gerçek olarak nasıl bulunduğunu görmenin yararını da ekliyorlardı. Böylece, kendi bilimlerinin anlamı, yöntemi, yürüyüşü ve geleceği hakkında en açık ve en aydınlık bir düşüncenin sahibiydiler.

Buna karşılık, bilginler, bir yeni güçlükle karşı karşıya geldiler. Latincede hâlâ yığınla bilimsel eser de bulunsa, Fransızları örnek tutup, latince değil, kendi ana dillerinde yazmaya koyuldular. Yüzyılın ortasından başlıyarak, d'Alembert, bu yeni uygulamanın sakıncalarını gösterir ve öyle der: «Kendinden önce gelenlerin buluşları hakkında derinliğine bilgi sahibi olmak istiyecek bir filozof, belleğini, birbirinden farklı 7-8 dille doldurmak zorunda kalacak; yaşamının en değerli zamanını onları öğrenmeye adadıktan sonra aydınlanmaya başlamadan önce ölecek». Lavoisier, İngiliz kimyacı Priestley'in yazdıklarını öğrenmeğe kalktığında hayli güçlük çekti; bereket eşi çevirdi söylenenleri. Ancak, bilginlerin çoğu, artık latince yazmadıklarında hâlâ Fransız-

caya, Avrupa'nın bu evrensel diline başvuruyorlardı. Basel'den gelen bilginler, Bernouilli ailesinin matematikçileri, büyük Euler böyle yaptı; Berlin Akademisi'nin ve Saint-Petersbourg Akademisi'nin bilginleri de öyle.

Özetle, bilginler, -görece de olsa- pek d o y u r u c u ç a l ı ş m a k o ş u l l a r ı buldular.

Bu bilimsel araştırmalar hareketinin teknik gereksinmelerden, böylece dolayısıyla sanayi, tarım ve ticaretin zorunluluklarından doğup doğmadığı sorulmuştur. Nasıl yanıtlamalı bunu? Paris Bilimler Akademisi, Londra Krallık Kurumu gibi büyük bilgin heyetleri, bireysel araştırmacılar, bir Clairaut, bir Black, bir Lavoisier, teknikle ve pratikteki uygulamayla pek az ilgiliydiler. Bilimlerdeki gelişme, bir bakıma bilimsel sorunların çözümünün sonucudur; bu ilerlemeler, kuramsal açıklamaların araştırılması, doğa olayları hakkında kaynağı merakta, metafizik ve teolojik sorunları çözme arzusunda, Evren'i açıklama gereksinmesindeydi önce. Buna karşılık, bilimsel buluşlar teknik üzerinde az etkiliydi; ancak bilim, tekniğe hizmet edebilir düşüncesi, her an canlıydı ve 1750'ye doğru da belirginleşti bu. Ne var ki, gerçekte, bilimin tekniğe uygulanışı pek az oldu. En açık örnek, James Watt'ın buharlı makinesi için Black'ın «gizli ısı» kuramından yararlanışıdır. Ancak, böylesi olaylar nadirdir.

Genel olarak, bilimin buluşçulara yardımı azdır o yıllar.

II

MATEMATİK VE ASTRONOMİ

Matematikte çeşitli ve güzel çalışmalar çıktı ortaya; ancak yeni ve esaslı hiçbir ilke bulunmadı. Astronomlar ise, deneysel düşünmenin en güzel örneklerini verdiler.

MATEMATİK BİLİMLERDEKİ GELİŞMELER

Matematikçiler, XVII. yüzyılda Newton'la Leibniz'in -Descartes ve Fermat'nın çalışmalarından da yararlanarak- bulduk-ları s o n s u z - k ü ç ü k h e s a b ı nı geliştirdiler. Bir büyüklüğün belli bir andaki durumunu verirken, aynı anda derin-

2. – Leonhard Euler

lik ve yöneliş olarak nasıl değiştiğini de gösteren yeni hesap, astronom ve fizikçilere sürekli hareketleri inceleme olanağını veriyordu. Newton'un *Doğa Felsefesinin Matematik İlkeleri*'nin üçüncü basımı 1726'da ve 1671'de yazılmış *Fluxionlar Yöntemi*'nin çevirisi 1736'da yayınlandı ve okundu. Ne var ki, Newton'la Leibniz, sonsuz-küçük hesabını pek yetersiz bir durumda bırakmışlardı; tanıtlamasız öneriler, çözülmemiş yığınla sorun vardı ortada; arkadan gelenler onları tamamladılar, aydınlatıp tanıtladılar.

XVIII. yüzyıl matematikçileri aslında p r a t i k ç a l ı ş m a l a r yaptılar: Mekanik ve astronominin ortaya attığı sorunları çözmek; göğün ve göksel nesnelerin gözlemlerinden doğan olayları açıklamak, işte onların yaptıkları! Rüzgârla dolmuş dikdörtgen bir yelkenin biçimi, «çeşitli yoğunluktaki katmanlar»dan geçen bir ışığın çizdiği yol, rüzgârın etkisi, akışkanların hareketleri, titreşen ipler, yer yuvarlağının biçimleri, Ay'ın hareketleri, olasılık ve sigorta: İnceledikleri sorunlar bunlar.

Böylece, matematik aletini şaşırtıcı biçimde yetkinleştirdiler: Euler, 1735'te, birçok ünlü matematikçiyi eski yöntemlerle aylarca uğraştıracak bir astoromi sorununu, kendi yöntemleriyle üç günde çözdü; XIX. yüzyılda, daha da yetkin yöntemlerle, Gauss bir saatte çözecektir bunu. Matematikçiler, çözümlemeyi geometriden kesinlikle ayırdılar: Daha önceleri, geometrik bir biçimde konulmuş sorunları çözüyorlar ve hesap sonuçlarını da geometrik bir biçime indirgiyorlardı; XVIII. yüzyılda ise, çözümlemeyi bağımsız bir bilim haline getirdiler ve Lagrange, sonunda hoş bir iş yaptı, *çözümlemeci Mekanik* adlı eserine tek bir şekil, tek bir çizgi sokmadı.

Bütün bu gelişmelerde üstünlük neredeydi?

XVII. yüzyılın son otuz yılında büyük matematikçiler, ya Newton gibi İngiliz, ya da Leibniz gibi Almandı; XVIII. yüzyılda ise İsviçrelidirler ve Fransızdırlar. İsviçreliler, Basel'li Bernouilli ailesi ile E u l e r (1707-1783), daha çok özel sorunlarda hevesli, kısmî gerçeklerin büyük bulucularıdır; Euler, yorulmaz bilmez bir kişi olarak, kendinden önce gelenlerin geliştirdikleri bütün büyük düşüncelerden esinlendi. Fransızlardan C l a i r a u t (1713-1765), d'Alembert, L a g r a n g e (1736-1813), L a p l a c e (1749-1829), daha çok bireşimci kafalardır; soyut yöntemler bulmuş, sonsuz çeşitlilikteki özel durumları genel sonuçlar içinde özetlemişlerdir. Öte yandan, Newton'un öğretisini geliştirip yaydılar; yeni hesabı mekaniğe ve astronomiye uygulayıp g ö k m e k a n i ğ i ni kurdular.

Fransa, o yüzyılda matematik krallığıdır bir tür.

İngilizlerin –görece de olsa– gerileyişi şundan ileri geliyordu belki: Bir yandan, Newton, Leibniz'inkinden daha yetersiz bir hesap yöntemi bırakmıştı; öte yandan, sonsuz-küçük hesabının gerçek bulucusunun Newton mu, Leibniz mi olduğu konusunda, İngiliz, Alman ve İsviçrelilerin aralarında sürdürdükleri –o büyük, ama boş– tartışma vardı. Bu tartışma, Kara Avrupası matematikçileri ile İngiliz matematikçileri arasındaki düşün alış verişini seyrekleştirdi. İngilizler, Newton'un yöntemlerine kapandılar ve, 1820 tarihine değin, kıtadaki parlak buluşları görmezlikten geldiler. Bir gerileme bile oldu onlarda. 1717'de, Brook Taylor, sonlu farklılıklar hesabını titreşen tellerin hareketine uygular ve ünlü teoremini açıklarken, Mac Laurin, 1731'de yayınladığı *Fluxionlar Kitabı*'nda düşüncelerine sağlamlık getirsin diye, geometrik tanıtlamalardan yararlandı; ve, arka-

sından da, bir mihver çevresinde dönen sıvı kitlesinin, yerçekiminin etkisiyle, elipsoid biçimini aldığı hakkındaki kuramı geometrik biçimde sergiledi. Yurttaşlarının dikkatini geometriye çekti ve onların çözümlemeyi savsaklamalarına yol açtı. Böylece, bir bakıma kapalı vazo içinde çalışan İngilizler, gitgide uyuşup kaldılar.

Oysa, Kıta Avrupasında, Fransızlar, hem Leibniz hesabını, hem Newton hesabını, ikisini birden kabul etmişlerdi; matematik bilimler, Descartes'ın çalışmaları sayesinde orada öylesi parlak bir gelişme içindeydi ki, Leibniz'i de Newton'u da özümseyecek kafalar hazır bekliyorlardı.

Çözümleme baştacı da olsa, geometrinin bir başka dalı bulundu: T a s a r ı g e o m e t r i .

Bulan da bir Fransız, G a s p a r d M o n g e (1746-1818)'du.

Beaune'da bir dükkâncının oğlu olan Monge, Mezières Mühendislik Okulu'nda teknik yardımcı idi. 1764'te, doğduğu kentin plânını yaparken dikkati çekti. İstihkâmların plân ve profillerini yapmakta kullanılan usullerin karmaşıklığıyla gerekli hesapların uzunluğu Monge'un gözünü çarptı. 1766'dan başlıyarak, askeri mühendislerin, taşçı ustaların, mimarların, dülgerlerin, sanatçıların kullandıkları dağınık grafik usulleri bir araya getirip, yalın ve sağlam geometrik usavurmalar üstüne kurulu genel ve yeknesak bir tekniğe dönüştürdü; tasarı geometri idi bu. Okulun kumandanı yöntemi -susamışcasına- kabul etti ve 1768'de onu matematik profesörü olarak atadı; ancak, askerî okullar arasındaki rekabet yüzünden, buluşunu yaymasına izin vermedi. Bununla beraber, yöntem, okuldan mezun subaylarca az-buçuk yayıldı ve ancak 1795 yılındadır ki, ilk kez yayınlandı.

Çözümlemeciler, a k l a d a y a n a n m e k a n i ğ i ilerlettiler. Bunun temeli, XVII. yüzyılın sonlarında Huygens'in çalışmalarıyla atılmıştı; Newton da, çoğu yerde onlara dayanıp, akla dayanan mekaniğin kurulacağı biçimi belirlemişti. O tarihten sonra, yeni bir ilke konmasa da, Newton'cu ilkelerin tümdengelimci, biçimsel ve matematiksel bir gelişimi oldu. En önemli rolü de Fransızlar oynadılar bu konuda. D'Alembert, *Dinamik Kitabı*'nda (1743), daha önce yapılan buluşları getirip birbirine bağladı ve onları yalın birkaç usule indirgedi; bu konuda ortaya attığı teorem bugün de kendi adını taşır; böylece, daha önce bilinen ve incelenmiş deneylerden yararlanmanın pratik

usulleri saptanmış oluyordu ve ayrıca her yeni özel durum için yeniden düşünmenin yorgunluğu da ortadan kaldırılmış oluyordu. Maupertius, 1744'den başlıyarak en küçük etki ilkesini haber veriyordu. Işığın «çeşitli ortamlardan geçerken ne en kısa yolu, ne de en hızlı zamanı izlemeyeceği»ne işaretle şunu öneriyordu: «Işığın aldığı yol etki miktarının en küçük olduğu yoldur»; ona göre «etki miktarı, nesnelerin kütlesinin hızından ve kat ettikleri ortamdan doğar». Ne var ki, bu fizikçi, metafizik amaçlarla da hareket ediyordu; ortaya attığı ilkeyi doğanın genel kanunu haline getirmek istiyordu; böylece, hayvanların hareketine, bitkilerin çoğalmasına, yıldızların dönmesine de uygulanabilecekti bu ilke. Bütün bir Evrenin tek bir kanunla nasıl düzenlendiğini gösterirken, Yüce Varlığın bilgeliği ve büyüklüğünü de belirtmiş, giderek Tanrının varlığı hakkında bir yeni kanıt getirmiş olduğunu düşünüyordu.

Ondan sonra gelen matematikçiler, bu ilkeyi her türlü metafizik görünümden kurtarıp onu olumlu hale getirmek için çalıştılar. Euler, 1751'de şöyle formüllendirdi ilkeyi: «Doğada herhangi bir değişme ortaya çıktığında, bu değişme için gerekli etki miktarı, mümkün olabilen en küçük miktardır». Tanıtladı bunu ve ondan maximis et minimis yöntemini çıkardı ve onu ağırlığı olan nesnelerin parabolik hareketine, merkezi bir gücün yarattığı hareketlere, vb. uyguladı. Ne var ki, Euler, sistemler yerine teker teker nesneleri düşünüyordu hâlâ ve bu ilkede doğanın evrensel bir kanununu görmeyi sürdürüyordu. Lagrange, *Çözümlemeci Mekanik* adlı eserinde, her türlü metafizik kaygıyı bir yana attı ve ilkeyi mekanik içinde ele aldı; ancak, yeni bir matematik araç, değişmeler hesabı sayesinde, sistemlere uyguladı ilkeyi. Lagrange, ilkeye, metafizik ilke olarak değil, «mekanik kanunların yalın ve genel bir ürünü» olarak bakıyordu. Böylece kitapta, pozitif bir anlayış hüküm sürüyordu. Bilgin, 1788'de içine geometrik hiçbir şekil koymadan yayınladı eserini; «Önsöz»ünde öyle diyordu: «Bu kitapta hiçbir şekil bulunmayacak». Gizil hızlar ilkesinden, büyük bir sağlamlıkla ve olanca zarafetle, bütün bir mekaniği çıkardı: Soyut bir ilkeden hareketle, «bilimsel bir poemin mısraları gibi» akan formüllerle, bir fizik biliminin toptan kuruluşuydu bu. Ortaya bütün bir yüzyılın çalışmasını bir araya getirip özetleyen kuramsal

değeri pek büyük bir eser konmuştu; ne var ki, Lagrange ne düşünürse düşünsün, eserde şekillerin yokluğu, kitabın izlenmesini hiç de kolaylaştırmıyordu.

Carnot (1753-1823), yüzyılın «Çözümlemeci Devrim»ini, 1797'de yayınladığı *Sonsuz-Küçük Hesabının Metafiziği Üstüne Düşünceler* adlı eseriyle tamamladı. Rahatsızlık içinde bulunan geometricilere, bu hesapta, belli bir anda pratik bakımdan yok derecesine varıncaya değin küçültülebilecek ve denklemlerden arındırılabilecek sonsuz-küçük miktarları kullanarak yanıt verdi. Bu geometriciler, böylesi miktarlara hayal olarak bakıyorlardı ve sonsuz-küçük hesabı da belirsizdi onların gözünde. Carnot, miktarların oluşum halinde olduklarını, bir süreklilik kanunu sayesinde yok olup gittiklerini ve, bu kanunun, onların daha önceki durumları ile başka miktarlarla ilişkilerini belirlediğini gösterdi. Böylece, sonsuz-küçük hesabı pek açıktı ve pek belirgindi.

Sonunda, matematik bilimler, taşıdıkları yetkinliğin sonucu olarak, bilimlere örnek oldular ve matematikçiler, ya da –o yıllarda denildiği gibi– «geometriciler» de bilginin kendisi. «Geometri», «filozof» olmak isteyen bir kişinin düşünsel hazırlanışı idi; geometrik düşünce de, bu tümdengelimci ve genelleştirici yüzyılın düşüncesiydi.

ASTRONOMİ: GÜNEŞ SİSTEMİ'NDEN EVREN'E

Astronomide, Fransızlar Newton'un çalışmalarını tamamladılar; gök mekaniğini kurdular ve astronomiyi, doğa bilimlerinin temsilcisi, yetkin bir bilim haline getirdiler. Astronominin gelişmesi, her bilimin izlemesi gereken yürüyüşü gösterdi. Astronomlar, deneysel düşünmenin en güzel örneklerini verdiler; astronomi, içinde gözlemin, deneyin ve deneysel usavurmanın söz konusu olduğu her durumda bir okul gibi oldu.

Bütün bilimler gibi, astronomi, XVI. yüzyıldan önce, görünüşlerin gözlemi ve, onları açıklamak ve hesaba vurmak için de, uydurma varsayımlar döneminden geçti uzun süre. Sonra XVI ve XVII. yüzyıllarda olayları yöneten kanunların bulunması dönemi geldi. Kopernik, Dünyanın kendi çevresinde ve Güneş çev-

resindeki hareketlerini ortaya çıkarmıtı; Kepler, gezegenler dünyasının hareket kanunlarını buldu. Son olarak da, XVII. yüzyılın ikinci yarısında son aşamaya gelindi: Bu kanunlardan, hepsini açıklayan ilkeye yükselmek; Newton'un «evrensel çekim» ilkesi ile yaptığı da buydu.

XVIII. yüzyılın başlarında, N e w t o n ' u n d ü ş ü n c e l e r i n i d o ğ r u l a m a k kalıyordu. Newton, önce şu sorunu çözmüştü: Gezegenler Kepler'in kanunlarını izliyorlarsa, neydi hareket ettirici güç? Ona göre, bu güç, her gezegen için, gezegenin kitlesiyle oranlı ve aradaki mesafenin karesi ile ters oranlı olmak üzere, Güneşe yönelik olmak gerekirdi. Düşündükçe şu noktaya da gelmişti: Bu çekimi, sadece Güneş gezegenler üzerinde yapmıyordu; Ay'ı Dünya çevresinde döndüren, ağırlıklı nesneleri yeryüzüne düşüren de aynı güçtü; hatta, bu güç, her bir molekülden ötekine olmak üzere bütün Evren'de etkisini gösteriyordu.

E v r e n s e l ç e k i m ilkesiydi bu.

Oysa, doğrulamak gerekiyordu kuramı. Gerçekten, Newton'un ilkesi, büyük itirazlarla karşı karşıyaydı. Çekim, mesafeli bir etki idi ve kimse de açık-seçik farkında olamıyordu. Descartes'çılar, Newton'u, gizli güçlere başvurmakla suçluyorlardı; Newton'a, doğa üstünde herhangi bir etkide bulunmadan olayları saptadığını, onları hesaba vurup, kanunlarını gösterdiğini söylüyordu. Ne var ki, çömezleri, çekimin gerçekten mesafeli bir etkiden ileri geldiğini ve bunun maddenin temelli bir niteliği olduğunu belirtiyorlardı. Skolastiğe doğru geriler gibiydiler. Öte yandan, yığınla olay vardı ki, iyice açıklanmış değildi; örneğin, gelgitler böyleydi. Newton, bunları, Ay'ın ve Güneş'in çekimine bağlıyordu; ancak, Güneş'le Ay'ın gücünü açıkça hesaplamadığı gibi, etkilerin ayrıntılarına da inememişti; hareketsiz bir yıldız tasarlamıştı ve hareketsiz bir dünyanın üzerinde suları yükseltip alçaltıyordu. Öyle olunca da, keyfiliğe saptığı, gerçeklerden uzaklaştığı ve bilgi boşluklarını lafla doldurduğu suçlaması yöneltiliyordu kendisine.

Kuramın doğrulanması, 1750 öncesi ve sonrasında olmak üzere iki aşamada oldu.

Newton'la Huygens, tüm yıldızların çekme yeteneği olduğunu söylemişlerdi. Dünyanın da, nesneler üzerinde, kitleleriyle

oranlı olarak -ve insanların ağırlık dedikleri- bir çekme gücü var mıydı? Bu ağırlık, nesnenin dünyada bulunduğu yere göre farklı olmak gerekirdi; çünkü, Dünya, kutuplardan geçen hayalî bir mihver çevresinde döndüğüne göre, nesneleri uzaklaştırma eğilimindeki merkezkaç güç, Ekvatorda, Kutuplarda olduğundan daha fazla olmalıydı; nesneler, Ekvatorda daha az çekime uğramalıydılar; böylece, Dünya, Kutuplara oranla daha şişkin olmalıydı; tam bir küre değil, kutuplarda biraz basıktı herhalde. Bu noktada, Newton'la Huygens, aynı düşüncedeydiler, ancak ondan sonra yollarının ayrıldığı bir nokta vardı: Newton, maddenin her parçasına bu çekimi malediyordu, yani ona göre çekim gerçekten evrenseldi; Huygens'e göre ise, çekim, kitle olarak dünyaya özgü bir güçtü, evrensel değildi; kutuplardaki basıklığın ölçüsü de her ikisine göre başka başkaydı.

Denemeler gösterdi ki kutuplar basıktı; ancak, çekim de evrenseldi, yani Newton haklıydı.

Gelgit olayında da yine çekim rol oynuyordu (1740).

Clairaut, 1752'de, *Ay Kuramı* adlı incelemesiyle, Saint-Petersbourg Akademisi'nin ödülünü kazandı; Newton'un terkettiği bir sorun hakkında, hemen hemen kesin bir çözüme vardı. Lagrange, 1764'te, Ay'ın niçin Dünyaya hep aynı yüzünü gösterdiğini açıkladı. Euler, 1718 ve 1752'de, Le Monnier'nin çalışmalarını doğrulayarak, Satürn'le Jüpiter'in eşitsizliklerinin birbirlerini karşılıklı çekmelerinden ileri geldiğini gösterdi. Ne var ki, Newton ile Euler, Güneş sisteminde o denli çeşitli güçlerin, durumlardaki onca değişikliğin, yoğunluklardaki alabildiğine farklılığın, bir denge içinde bulunduklarından kuşkuluydular. Newton, karşılıklı etkiler dolayısıyla yollarından sapmış nesneleri yerli yerine oturtmak amacıyla, güçlü bir elin zaman zaman müdahale ettiği düşünüyordu; Tanrının gerekliliğinin doğrulanmasıydı bu ona göre. Oysa, gözlemler şunu gösteriyordu: Ay'ın ve Jupiter'in ortalama hızları artıyor ve Saturnünki azalıyordu; görünüşe bakılırsa, Satürn Güneş sistemini terkedecek, Jupiter Güneşe, Ay da Dünyaya düşecekti. Ancak Laplace, 1773'te şunu tanıtladı: Gezegenlerin ortalama hereket ve mesafeleri değişmezdir ya da dönemsel olarak küçük değişmelere tâbidir sadece; 1784 ile 1787 arasında da, bir gerçeği daha gösterdi: Değişiklik-

ler, dönemsel bozukluklardı ve o da evrensel çekim kanununa bağlıydı. Güneş sistemi, durmuş-oturmuştu ve dengeli idi ve bütün bunlar da evrensel çekim ilkesinin sonucuydular.

Tanrıya gerek yoktu; Laplace'ın bu varsayıma hiç de gereksinmesi olmamıştı!

Ancak ilkenin en çarpıcı doğrulamasını, 1759'da, Clairaut, H a l l e y k u y r u k l u y ı l d ı z ı vesilesiyle verdi.

Halley'in ve Newton'un çalışmalarına karşın, kuyrukluyıldızların, eşit zaman aralarıyla gerçekten görünüp görünmeyecekleri, Güneş çevresinde belli dönemlere uyarak hareket edip etmedikleri, ve bunun da gezegenlerinki gibi düzenli olup olmadığı kuşku konusu idi yine de. Kuyrukluyıldızlar 1729, 1742, 1744, 1748'de görünmüştü. Hızları ve yönlerine bakıp matematikçiler, yörüngelerini hesaplamış ve bunun bir parabol olduğunu bulmuşlardı. Kuyrukluyıldızlar eğer dönüp geliyorlarsa, bu parabol uçsuz bucaksız bir elipsin bir parçası olmalıydı. Oysa Halley, 1682'de gördüğü kuyrukluyıldızın 76 yıl sonra geleceğini önceden haber vermişti; daha önceki gelişleri de 76 yıl 62 gün ve 76 yıl 42 gün aralarla olmuştu. Bu kuyrukluyıldızın 1531, 1607 ve 1682 yıllarında yapılan gözlemlerinden yola çıkıp, Clairaut, Jupiter'le Saturn'ün etkisini de hesaba katıp, bu kez 76 yıl 211 gün sonra Güneşe en yakın noktada olacağını hesapladı; saptadığı tarih de 13 Nisan 1759'du; herşeye karşın bir aylık bir yanılması olabileceğini de ekledi. Gerçekten kuyrukluyıldız, 13 Mart 1759'da Güneşe en yakın noktada idi. Hesabın doğruluğu bütün dünyayı hayran bıraktı ve güven sağladı bilime. Bütün astronomlar, kuyrukluyıldızı gözlemlediler; nelerden oluştuğunu hesapladılar, daha önceki görünüşleriyle tıpı tıpına benzer olduğunu gördüler. Böylece tanıtlanmış oldu ki, kuyrukluyıldızlar da, gezegenler gibi, Güneşin odaklarından biri olduğu elipsler çiziyorlardı; onlar da, evrensel çekim kanununa tâbiydiler.

Clairaut, Saint-Petersbourg Akademisi'nin 1762 yılındaki ödülünü kazandı.

Ne var ki, kuyrukluyıldızlar, kamuoyunu karıştırmayı sürdürdüler yine de. 1773'te L a l a n d e , Bilimler Akademisi'nde, Dünyanın yakınından geçecek bir kuyrukluyıldızın yol açacağı korkunç bir gelgit olasılığından sözetti; bütün kıtalar su içinde kalacaktı. Lalande'ın varsayımı, Paris'te ağızdan ağıza dolaştı, öyle olunca da biçim değiştirdi: Bir kuyrukluyıldızla karşılaşılacaktı, günü bile saptandı. Ne var ki, astronom Sejour, böyle-

si bir karşılaşmanın ne denli olanaksız olduğunu gösterdi; tanıtlama inandırıcı idi ve kuyrukluyıldızların hiçbir tehlikesi yoktu.

Newton'un kuramları bir kez daha doğrulanmıştı.

Astronomi de alabildiğine yetkinliğe ulaşmıştı.

Bir yandan varsayımlar doğrulanırken, öte yandan gözlemciler çabalarını sürdürüyorlardı; ve E v r e n , insanı hayran bırakacak biçimde g e n i ş l i y o r d u . Gözlemcilerin gereksinmelerinden doğan bir dizi teknik ilerleme de gözlemleri kolaylaştırdı; aletlerdeki yetkinleşme, buluşları da çoğaltıp hızlandırdı: Lacaille, Umut Burnu'nda, 1751'de 10.000 yıldızın katalogunu yaptı. Herschel, 1781'de Uranus gezegenini buldu, 1789'da da Saturn'ün 6 ve 7'nci uydularını; ayrıca, çoğu bulutsu (nebülöz)nun ışıklı çekirdekler içerdiğini ve bunlardan bir bölümünün pek büyük sayıda yıldız guruplarından oluştuğunu gösterdi. İçinde oturulabilecek başka dünyaların olasılığı da beliriyordu: Ay'da atmosfer olabileceği üstünde duruldu; bunun gibi Mars, Venüs ve Merkür gezegenlerinde de. Öte yandan, git gide büyüyen bir Evren'de, gezegenler ve yıldızlar –başdöndürücü biçimde– geri çekiliyorlardı: Lacaille, 1751'de Ay'ın Dünya'ya 85.464 fersah mesafede olduğunu söyledi; 1761 ve 1769'da yapılan uluslararası gözlemlere göre, Güneş, Dünyadan 35 milyon fersah uzaktaydı ve Dünyadan da 1.400.000 kez daha büyüktü; yıldızlar da Güneşten daha büyüktüler ve Güneş sisteminin dışında ve pek uzaktaydılar.

Ne var ki, Güneş sistemi artık bilinse de yıldız sistemleri henüz bilinmiyordu.

Bir «Yıldızlı Kubbe» altında yaşıyorduk hâlâ.

Bu anlayışı Herschel altüst etti: 1781'de Uranus gezegenini bulduktan sonra, yıldızlar üstüne gözlemlerden, Güneşin, gökte bir noktaya doğru gittiği sonucuna vardı; 1785'te de, Güneş sisteminin pek geniş bir takım yıldızın parçası olduğunu gösterdi:G a l a k s i l e r bulunmuş oluyordu böylece. Araştırmalarını ileri götürüp, çoğu bulutsunun galaksi olduğunu saptadı ve böylesi 1500 yıldız sistemi bulduğunu açıkladı. Son olarak da, 1791'de, bulutsuların başlarda akışkan olduğunu, maddenin bir tür yoğunlaşması yoluyla git gide yıldız haline geldikleri varsayımını ileri sürdü; şunu da ekledi bu varsayımına: Bir galaksi, merkezine doğru ne denli yıldız içeriyorsa, o denli yaşlıydı. So-

nuçta Herschel, yıldızlar evrenine, derinlik düşüncesini getirdikten sonra, gelişme düşüncesini de sokmuş bulunuyordu.

Böylece, hâlâ süren türlü bilgisizlik ve yanlışa karşın, Evrenin düzenini gözler önüne serecek koşullar bir araya gelmişti. Bunu da, Laplace, *Dünya Sisteminin Açıklanışı* adlı eseriyle yaptı. İlk basımı 1796'da olan bu güçlü kitap, büyük bir doğrulukla, elde edilmiş bilgileri topluyor, birbirlerine bağlıyor ve dev bir imgelemle onları aşıyordu; büyük peygamberlerin kutsal sarhoşluğunu taşıyan bir şiirdi bu. Augusta Comte çok şey borçludur ona; *Pozitif Felsefe* adlı eserinin büyük bir bölümü Laplace'dan gelir.

Neydi anlattığı bu eserin?

Kitap, sırayla göksel görünüşteki nesnelerin hareketlerini, gerçek hareketlerini, hareketin kanunlarını, evrensel çekim kanununu ve astronominin tarihini anlatır. Amacı, aslında felsefîdir ve bilgilerin sıradan bir değerlendirilişini pek aşar. Laplace, varılan sonuçların sağlamlığı üzerinde ısrar ettikten sonra, bugünkü bilgilerin durumunu ortaya koyar; sonra Evrenin genişliği ve birliğini gösterir ve gelişme düşüncesine yükselir. Şöyle sıralar düşüncelerini: Güneş sisteminin ötesinde sayısız güneşler, yıldızlar vardır; çoğu, renk ve parlaklıklarına bakılırsa, dönemsel değişiklikler içersindedirler. Öteki yıldızlar, gün ortasında görülecek denli canlı bir ışıkla parladıktan sonra sönüp giderler; ancak varlıklarını sürdürürler. Bu yıldızlar, çeşitli guruplar oluştururlar: Güneşimiz ve en parlak yıldızlar, göğü kuşatan ve Saman-

3. – Laplace

yolu'nu oluşturur görünen bu guruplardan birinin içindedir. Bulutsu madde, bulutsudan bulutsuya değişecek biçimde yoğunlaşır gibidir. İşte, Güneş sistemi de, başlarda böyle bir bulutsu idi, git gide yoğunlaştı: Bulutsu madde, merkezinde bir çekirdek oluşturacak biçimde yoğunlaşmış olmalı; yoğunlaşma arttıkça, dönme hareketi de artıyordu; yoğunlaşma ve hızdaki eşitsizlikler, ortadaki çekirdekten birçok özekdeş halkalar koparıp ayırdı. Yoğunlaşma, bu halkalardan herbirinde farklı biçimde gelişiyordu; bunların bölünüşüdür ki gezegenleri doğurmuştur. Laplace, bu söyledikleriyle, Güneş sisteminin kökeni ve gelişimi hakkındaki ünlü varsayımını ortaya koymuş oluyordu. Bu varsayım, yıldızların durağan halde oldukları düşüncesinin yerine, z a m a n i ç i n d e d e ğ i ş m e d ü ş ü n c e s i n i geçiriyordu, giderek astronomiye bir tür dönüşümcülük getirip sokuyordu.

Laplace, eserini, şu çoşkulu sözlerle bitirir:

«Astronomi, konusunun saygınlığı ve kuramlarının yetkinliği bakımından, insan aklının en güzel anıtı, zekâsının en soylu simgesidir. Duygularının ve özsaygısının hayalleriyle büyülenen insan, uzun süre, yıldızlar hareketinin merkezi olarak gördü kendisini ve boş gururu bütün bunlardan doğan korkularla cezalandırıldı. Sonunda, nice yüzyıllık çalışmalar, gözlerinden dünya sistemini gizleyen peçeyi çekip attı. O zaman, insan, Güneş sisteminde hemen hemen farkedilmez bir gezegenin üstünde gördü kendisini; ne denli büyük olursa olsun, o Güneş sistemi de, uzayın uçsuz bucaksızlığında, farkına varılmaz bir noktadan başka bir şey değildi. Bu buluştan vardığı dev sonuçlar, Dünyaya verdiği sıra bakımından onu gerçekten avundurabilir; çünkü, bu sonuçlar, gökleri ölçmek için kullandığı yerin alabildiğine küçüklüğünde, kendi büyüklüğünü gösteriyorlar ona. Düşünen varlıkların büyük zevki olan bu yüce bilgileri özenle koruyalım ve çoğaltalım onları. Denizlerde dolaşmaya ve coğrafyaya önemli hizmetleri oldu onların; ama yaptıkları asıl büyük iyilik, göksel olayların doğurduğu korkuları dağıtması ve doğayla ilgili gerçek ilişkilerimiz hakkında bilgisizliğimizden gelen yanılgıları yok etmesi olmuştur.

O yanılgılar ve korkular ki, bilimlerin meşalesi sönmeğe yüz tuttuğu gün yeniden doğacaklardır!»

III

FİZİK VE KİMYA

Fizikteki ilerlemeler, XVII. yüzyılın son seksenli yıllarında pek çarpıcı olmuştu. XVIII. yüzyılda sonuçlar, o denli parlak değildir. Bununla beraber, ısı ve elektrik üstüne güzel buluşlar oldu. Ancak devir, olayların niteliği üstüne soyutlamaların içinde biraz kendini kaybetmiş gibidir.

Yüzyılın asıl büyük olaylarından biri, kimyanın bilim haline gelişidir.

FİZİKTEKİ YENİ BULUŞLAR

Işığın ne olduğunu araştırırken, Descartes, dalgalanma kavramını kabul etmişti: Ona göre, ışıklı nesneler uzayda yaygın, alabildiğince ince ve elastiki bir akışkana, taneciklerinden titreşimler gönderiyorlardı; bu akışkan da titreşiyor ve ondan da ışık doğuyordu bizim için; nasıl ki, ses havanın titreşimleriydi. Işık, maddedeki bir hareketin duyularımız üzerinde bir izlenimi, hareketin özel bir haliydi. Newton ise, tersine, hayli duraksamalardan sonra, yayılma düşüncesine varmıştı: Işık, nesnelerin attığı ışınlı moleküllerden oluşuyordu; bir hareket biçimi değil, bir nesneydi o. Euler bir yana, bütün bir XVIII. yüzyıla bu görüş egemen oldu. Kuram, o çağdakileri, kıyas yoluyla ısıyı, elektriği de, maddenin hareketleri olarak değil, nesneler olarak görmeğe götürdü.

XVII. yüzyıla oranla bir gerileyiş vardır bu noktada.

Isının incelenmesi, o tarihe değin eksik olan, sağlıklı bir ölçme aletinin, t e r m o m e t r e nin bulunmasıyla ilerleyebildi: Termometre, her ulustan bilginin çabalarının sonucu oldu; herbiri, birbiri ardına yetkinlik getirdiler buluşa. İlkeyi, Dantzig'li bir meteoroloji aletleri yapımcısı F a h r e n h e i t buldu (1724). 1730'da araya Fransız fizikçi Réaumur girdi; onu 1740'ta Cenevreli Crest'in çalışmaları izledi. İsveçli astronomi profesörü Celsius, 1742'de en kullanılışlı usulleri birleştirdi. Ne var ki, kaynayan suyun buharının ısısını sıfır ve eriyen buzunkini de 100 derece olarak göstermişti. Meslekdaşı Strömer, 1750'de,

bunu tersine çevirdi ve termometreye bugünkü görünüşünü verdi. Celsius'un, yüz dereceli termometre diye adlandırdığımız bu termometresi, alabildiğine pratiktir. Fransa'da pek çabuk kabul edildi o. Ne var ki, 1780'de, hâlâ birbirinden farklı 19 çeşit derecelenme kullanılır haldeydi: Hollanda'da, İngiltere ve Amerika'da en çok kullanılan Fahrenheit'inkiydi; Réaumur'ünki Almanya'da geçerliydi; bütün bunlar daha uzun süre uygulanacaktır.

Bir kimyacı ve hekim, Glasgov'la Edinbourg'ta da profesör olan İskoçyalı J o s e p h B l a c k , termometreden yararlanıp yığınla gözlem ve deneyden sonra k a l o r i m e t r e yi buldu. Böylece ısı ve onun nesnelerdeki değişikliklere etkisi, insanoğlunca ölçülebilir hale geliyordu: İnsan, nesneleri eritmeğe ve buhar üretmeğe egemen oluyordu; buradan hareketle, falan gücü ya da filan değişikliği elde etmek için ne kadar yakıt ve zaman gerektiği bulunacaktı. Black'ın çalışmaları, James Watt'a, buhar makinesini yetkinleştirme, ve ondan, dünyaya devrim getirecek güçlü ve kullanışlı bir alet yapma olanağını verdi.

Ne var ki, bu buluşlar ısı hakkındaki düşünceleri değiştirmedi.

Ama en çok başarı kazanan, ya da sonuçları imgelemlere en çok çarpanı e l e k t r i k üstüne çalışmalar oldu. Araştırmalar, 1790'a değin durağan elektrikle sınırlı kaldı; o tarihte ise, elektrik akımının incelenmesine başlandı.

Gerçekten, XVIII. yüzyılın başlarında pek fazla bir şey bilinmiyordu bu konuda. İletkenliğin, nesnelerin rengine tâbi olduğuna inanılıyordu hâlâ. Bununla beraber, daha o tarihlerde elektrik elde edilmişti: Camdan bir tübü sürtmek ya da camdan bir küreden oluşan, manivelayla hareket ettirilen ve çıplak bir elle oğuşturulan bir makine ile varılıyordu bu sonuca. Yavaş yavaş oğuşturma makinesi yetkinleştirildi: Silindir, sonra da camdan bir disk geçti kürenin yerine; elin yerini yastıklar aldı; 1762'de kalaydan bir alaşımla kaplı bir deri yastık kesinlikle kabul edildi. Yalnız rahip Nollet, eli –insanı hayran bırakacak ölçüde– iri ve kuru olduğu için, çıplak elle oğuşturma yöntemine bağlı kaldı.

Her şeyin bulunduğu bir yolda ilerlemeler birbirini izledi.

1729 yılında İngiliz Grey, basit bir cam tüp kullanarak iletkenliğin maddeden maddeye değiştiğini buldu; ve ilk kez iyi iletken maddelerle (madenler), kötü iletken maddeleri (ipek) sınıflandırdı. Yine ilk kez olarak, insan bedeninin elektriklendiğini tanıtladı; insan elektriklendiğinde, başı ve ayakları, yüngül nesneleri –örneğin kâğıtları– çekiyordu. Bu buluş büyük yankılar yaptı. Elektriğin bir yerden bir yere iletilebileceğini de o gösterdi yine; bir denemesinde elektriği 765 ayak öteye götürmüştü.

Öte yandan Fransız du Fay, 1739'a değin denemelerini sürdürdü: Bütün nesnelerin elektriklenebileceğini gösterdi; elektrikle yıldırım arasındaki benzerlikleri koydu ortaya. Rahip Nollet, şimşekle elektrik kıvılcımının aynı şey olduğu görüşündeydi. Du Fay, aynı zamanda, temas yoluyla elektriklenmeyi buldu; elektrikli nesnelerin henüz elektriklenmemiş olanları çektiğini, bu nesneler elektriklendikten sonra da onları ittiğini gösterdi. İki tür elektrikten bahsediyordu: Camsı (müsbet) ve sakızımsı (menfi); zıtlar birbirini çekiyor, aynı olanlar itiyorlardı.

Alabildiğine heyecan yarattı bu buluşlar.

Kimi insanlar, bir yerden bir yere gidip denemeler yaparak yaşamlarını kazanıyorlardı. Herkes, kendini elektriklendirmek, başıyla tüy çekmek, ya da kılıcının ucundan çıkan kıvılcımlarla şarap ispirtosunu alevlendirmek istiyordu. Üniversite profesörleri, kamuya açık denemelerini arttırıyorlardı. Leyde'de 1745'de Van Musschenbroek (1692-1761), bir şişedeki suyu elektriklendirmeği deniyordu. Dostlarından biri, bir eliyle şişeyi tutarken ötekiyle, suyu iletkene bağlayan teli tutmak istedi; kolları ve göğsüne korkunç bir darbe indi. Mosschenbroek, hemen Réaumur'e yazdı bunu. Herkes, elektriğin nasıl boşaldığını görmek istiyordu. «Leyde Şişesi», deneycilerin cesaretini arttırdı. Şişeyle kuşlar öldürülüyor; elektrik yoluyla ırmaklar, göller geçiliyor; iğneler manyetize ediliyordu.

Akışkanlığın birden yayılışı saptandı.

Buraya kadar, elektrik, bir merak konusuydu daha çok; ne var ki, evrensel varlığı çok geçmeden bulunacak, onunla en çarpıcı doğa olaylarından birkaçı açıklanmış olacaktı.

İlk adım, Benjamin Franklin'in yıldırımsavar (paratoner)ı bulmasıyla atıldı.

Onunla insanoğlu, tanrısal kızgınlığın bir belirtisi olarak gördüğü bir doğa olayını açıklığa kavuşturmuş oluyordu; insan

korkulardan kurtuluyor, doğayı daha iyi anlıyor ve tehlikeleri uzaklaştırıyordu.

Elektriğin evrensel varlığı doğrulanmıştı.

1773'te, Walsh, kimi balıkların vurduğu darbenin elektrik olduğunu gösterdi; bir torpilbalığının sırtını ve karnını bir iletkene bağladı ve bu yolla bir boşaltım sağladı. Bologna'da hekim ve anatomi profesörlerinden İtalyan Galvani, 1780 ve 1791 yılları arasında, kurbağa bacaklarını inceliyerek, hayvanların kaslarında elektriğin varlığını gösterdi ve ünlü formülünü ortaya koydu: «Hayvanların bedeni, organik bir Leyde Şişesidir». Bir fizik profesörü olan yurttaşı Volta, 1800'de P i l i buldu ve, elektrik pili sayesinde su ayrıştırılmıştı. Paris'te bir mühendis olan Fransız Coulomb, 1785'le 1789 arasında, Newton kanununun, elektrik ve manyetik çekme ve itmeler için de geçerli olduğunu ortaya koydu; ona göre, gün gelecek bütün doğa olayları aynı çekim ilkesi ile açıklanabilecekti. Londralı Cavendish, 1773 yılından başlıyarak elektrostatik üzerine çalıştı; ancak yazıları 1879 yılında yayımlanabildi.

Elektriğin niteliği üstüne görüşler de, Descartes'in akışkan madde ile Newton'un moleküllerinin etkisinde kaldı.

KİMYA BİLİMİNİN KURULUŞU

Kimya, bir bilim olup çıktı. Kimyacılar, görünüşlerin anlatılmasından, gerçekliğin bulunmasına geçtiler; bunu yaparken de, basit diye görülen birçok nesneyi ayırdılar. Sonra Lavoisier'in dehası işin içine karıştı; kimya biliminin yöntemini saptarken, belli başlı olayların kanunlarını buldu ve sonunda bilimin oluşumu tamamlandı.

Aristoteles'in dört temel ilkesi, Ateş, Hava, Toprak ve Su, yeni bulunmuş kimyasal olayları açıklamaya yetmiyordu. Buna bakıp, Halle'de tıp profesörü olan Alman S t a h l , 1697 yılından başlıyarak, «phlogistique kuramı»nı ortaya attı. Ona göre, yanma sırasında, yanan nesneden bir şeyler atılmış oluyordu. Bu, nesneyle birleşmiş ve onu yanıcı kılan «ana madde» idi. Bu ana madde, ya da «phlogiston» (alev), bileşik halde iken görülmüyordu; alevi oluşturan oydu. Böylece yanma, bileşik alevden serbest alev haline geçişti. Stahl, belki de Descartes'ın etkisi altında, bu ana maddeye, sonsuz derecede küçük, aralarında-

ki tutarsızlıkları hayli az parçacıklardan oluşmuş sert bir nesne olarak bakıyordu. Böylece madde, bir yandan «phlogistiqe», öte yandan da nesneden nesneye değişen bir ögeden oluşuyordu. Bir maden, çok yüksek derecede ısıtıldığında, «phlogistique» açığa çıkıyor, «kreç» kalıyordu.

Anıcak bir güçlük vardı: Kalayla kurşun eritildiğinde ağırlıkları artıyordu. Ana madde çıkıp gidiyor idiyse, nasıl açıklanmalıydı bu olay?

Öyle de olsa, Stahl'ın kuramı büyük başarı kazandı.

Öte yandan, İskoçyalı J o s e p h B l a c k , yeni tür bir kimyaya, gaz kimyasına ve modern kimyanın temeli olan ağırlıklar yöntemine yol açtı. 1742'de doğup genç yaşta ölen (1786) İsviçreli eczacı, S c h e e l e , yaşamını araştırmaya verdi; olanca hüneri ve inatçılığıyla nitel çözümlemenin ustası olup çıktı.

Yığınla basit nesne buldu: Klor, oksijen, barit, manganez; çoğu başka nesnenin de olasılıklarını haber verdi. Buldukları arasında yığınla organik ve madenî asitler vardı; gliserinin hazırlanışını ve özelliklerini gösterdi. Havanın gerçek bileşimini ortaya koydu: Ona göre, hava iki ana maddeden oluşuyordu; biri «ateş havası» (oksijen) idi ki, kimi nesnelerce özümsenebiliyordu; öteki «karışık hava» (azot) idi ki olduğu gibi kalıyordu. Kimi maddelerin ayrıştırılmasından oksijeni elde etti ve bütün niteliklerini gösterdi. Böylece yığınla özel olayın doğru olarak betimlenmesinde büyük hizmetleri oldu. Ancak, insanın olaylara bütünüyle egemen olması için, bu olaylar arasındaki ilişkileri bulmak ve onları genel bir ilkeye kavuşturmak sözkonusu olduğunda, şaşkınlık içine düştü. Çalışmasını bir sonuca ulaştırmada nereden geliyordu bu güçsüzlük? Şuradan: Scheele, aslında genel kültürden yoksun, kelimelerin kolayca kurbanı olan bir işçiydi. İlk eğitimi alabildiğine savsaklanmıştı. Pratikten geliyordu ve, bilmenin tutkusuyla yanıp tutuşan bir deha olduğundan, yararlı işler yaptı.

Ne var ki, olağanüstü yeteneklerle de donanmış olsa, bir doğa felsefesi ve matematik bir alet ortaya koyamadı hiçbir zaman.

P r i e s t l e y de, bütünlüğüne bir görüş getiremedi.

1733 yılında Yorkshire yakınlarında doğan İngiliz Priestley, bir dokumacının oğluydu; rahip ve profesör oldu. Elektri-

ğin revaçta oluşu dikkatini çekti ve 1775'te ilk kez elektriğin tarihini yazdı, kimi denemeler yaptı ve Londra Krallık Derneği'ne üye oldu. 1767'de, bir bira fabrikasına yakın olduğundan, karbon gazı üstüne kimi denemelere başladı. Boş kaldığı zamanlarda gazlar üstüne denemelerini sürdürdü ve gazları üretmek, kullanmak ve incelemek üzere bir seri aygıt buldu. Gazların ne denli sık oluştuğunu ve ne denli çeşitli olduklarını devrinde gören yalnız o oldu. Bir gazla, bütün öteki maddeler arasında -büyük bir hünerle- ilişki kurdu; XIX. yüzyıla, gazların kullanımında uygulanan hemen bütün yöntemleri miras bıraktı. İşe başladığında, iki gaz biliniyordu sadece: Karbonik asit ve hidrojen. Priestley, azotu, azot bioksitini, kloridrik gazı, amonyak gazını, azot protoksidi, sülfrik asidi, oksijeni, fluosilisilik gazı, karbon oksidi buldu. Havayı, solunumu, yanmayı, kireçlenmeyi, yani yer küresinin temel işlemleri olan en önemli dokuz gazı keşfetmişti.

Ancak, öyle de olsa, kimya bilimini kuramadı; özel olayların üstüne çıkamadı.

Dahası, şöyle diyordu: Ne kadar buluyorsam o kadar az anlıyor ve biliyorum; ne denli inceliyorsam, o denli de kuşku duyuyorum. Oysa, genel kültür bakımından bir eksiği yoktu: Yunanca, ibranice, latinceyi öğrenmişti; vakit geçirmek için fransızca, almanca ve italyancayı da katmıştı bunlara; Kutsal Kitap'da derinleşmek amacıyla, kaldece, süryanice ve arapçayı da eklemişti bildiklerine; felsefe ve ilâhiyatta uzman olup 80 cilt yazmıştı bu konularda. Ancak, bir yöntem yanlışı yapmıştı; doğrulanacak bir varsayıma sahip olmadan, bir araştırma planı olmadan, rastlantıya bağlı olarak çalışıyordu. Kafasından çok ellerini kullandı. Bu yöntem yokluğunun karşılığı şu oldu: Elde ettiği sonuçlar, kafasında hiçbir zaman bir araya gelip sınıflanamadı; giderek bütünü hakkında bir hüküm veremedi. Belki de bu rahip, ilâhiyat tartışmalarının içine gömülmüş gitmişti; denemeleri, bir yorgunluk gidermeydi sadece; oysa bilim bütün bir insanı ister.

Ve sonunda L a v o i s i e r gelir!

16 Ağustos 1743'te doğan Lavoisier, hali vakti yerinde bir burjuva ailesinin çocuğuydu. Mazarin Kolejinde pek parlak bir eğitim gördü; latince, retorik ve mantık öğrendi. Sonra, babası kendisini serbest bırakınca, o da Lacaille'dan matematik ve astronomi, Jussieu'dan botanik öğrendi ve Rouelle'in kimya derslerini izledi. Böylece, Scheele'de olmayan bir şeyi elde etmişti, yani edebî ve matematik bir kültürden geçmişti; ve hem Scheele, hem de Priestley'de olmayan bir başka şeyi de kazanmıştı:

Bilim hakkında bütünlüğüne bir görüşle, açık ve aydınlık bir dünya görüşü. 1768'de 25 yaşındayken Bilimler Akademisine üye oldu ve böylece bilginler dünyası ile rahat ilişkiler içine girdi. Başka görevler de edindi; Laboratuarına yılda 10.000 kitap alacak kadar zengindi; özetle, dehasını besleyecek bütün araçlar elindeydi.

Daha baştan, bir varsayımı öncü edindi kendisine: Bütün kimya olayları, maddenin yer değiştirmesinden doğuyordu; oysa, Evrene bütün olarak bakıldığında, madde hep aynı kalır; biçim değiştirir sadece, artıp eksilemez; doğada ne bir şey kaybolur, ne bir şey yaratılır. Dış görünüş değişebilir, ama ağırlık değişemez; her kimya işleminde elde edilen ürünler, kullanılmış ürünler kadar çeker. Araştırmanın aracı da terazidir; yöntem de ağırlık yöntemidir. Böylece kimya, nitelken nicel oluyordu, yani gerçekten bir bilim haline geliyordu.

Terazi, Lavosier'ye, çabucak temel düşüncelerini kazandırdı; hepsi de «phlogistique»e karşıydı bunların. 1772 deki bir deneyimini şöyle dile getiriyordu: «Birkaç günden beri şunu bulmuş durumdayım: Kükürt yanınca, ağırlığını artırarak bir asit or-

4. – Lavoisier (Houdon'un büstü)

taya çıkıyor; aynı şey fosfor için de doğru. Bu artış, çok miktarda havanın tutulmasından ileri geliyor. Isıtılan madenlerin de ağırlığı artıyor, bu halde de bir hava tutulması var». O andan başlıyarak, «phlogistique», kafasında mahkûm olmuştu aslında; ancak Stahl'ın kuramının yanlışlığını göstermek ve, onun yerine, olaylarla uyum içinde olan bir başka kuramı geçirmek gerekiyordu. Çalışmalarını sürdürdü: Olaylar yeni düşüncelere götürüyor, yeni düşünceler savsaklanmış olayları incelemeye ya da bilinmeyen olayları bulmaya varyordu. Hiçbir şey rastlantıya bırakılmadı; düşünce, araştırmayı hep yönlendirdi durdu.

Burada bu denemelerin ayrıntısına girme olanağı yok; ama en ünlüleri şunlar: 1777'de havayı çözümleyerek azotu, oksijeni buldu, onların gerçek oranlarını, niteliklerini, solunumda ve yanmadaki rollerini saptadı, arkasından da, havanın bireşimini gerçekleştirdi; 1783'te suyun çözümlemesini ve bireşimini gerçekleştirdi. Sonunda şu görüşe vardı: «Phlogistique» diye bir şey yok; ana maddeden ayrılmış hava, aslında basit bir nesne, o da oksijen; oksijen, yüksek ısıya tâbi tutulan madenlerle birleşiyor; kükürtü, fosforu, karbonu asit haline dönüştürüyor; havanın etkin bölümünü oluşturan, alevi besleyen o; hayvanların solunumunda, oksijen, toplar damarlardan gelen kanı atar damarlara giden kana dönüştürüyor ve sıcaklık katıyor kana; yer kabuğunun, suyun, bitki ve hayvanların ana maddesi işte bu oksijen, ebedi ve yokedilmez madde, yer değiştiriyor ama kaybolmuyor, genel olarak maddenin simgesi. 1783'te, Stahl'ın «phlogistique»iyle hesaplaştığı bir incelemeden sonra, *Kimya Kitabı*'nı yazdı; iki küçük ciltten oluşan, aydınlık bir biçemde kaleme alınmış, geometrik bir ciddiyet taşıyan, her bölümü pırıl pırıl ve bütünü mantıksal biçimde birbirine bağlı bu eser, bütün Avrupa'yı hayran bıraktı kendisine.

Kimyacılar Lavoisier'ye uzun süre katılmadılar. Sonunda, 1785'te Bertholle ile Guyton de Morvau onun kuramını kabul ettiler; arkasından Chaptel, ve 1787'de de Fourcroy, derslerine soktular onları.

Lavoisier, son bir hizmette bulundu kimyaya; ona dilini kazandırdı. Gerçekten kimya, acaip adlarla dolmuştu. Kimyanın adlar dizinini yapmak gerekiyordu; öyle ki, kelime düşünceyi doğursun; düşünce de olayı hatıra getirsin. Sonunda, Lavoisier'nin de katılmasıyla, 1787'de kimyacılar bir araya geldiler ve şuna ka-

rar verdiler: Basit maddeler, maddenin en genel niteliğini, en dikkat çekici yanını dile getiren yalın kelimelerle adlandırılacaktı; bileşik maddeler içinse, türler saptadılar.

Böylece kimya, Lavoisier'in sayesinde, yöntemini, dilini elde etmişti; kanunlarla birbirine bağlı bir olaylar bütünüydü o. Genç bir bilim yaratılmıştı; sonraki yıllarda dev adımlarla ilerleyecektir.

IV

DOĞA BİLİMLERİ

Doğa üstüne bilgiler hızla ilerler. Çoğu kez, bir betimlemedir bu bilgi henüz; gerekli ilk adımı oluşturan bir «doğa tarihi»-dir. Ancak, olaylar arasındaki yakınlık ve benzerlikler büyük sorunlar atar ortaya; genişliğine varsayımlara gidilir; deneysel yöntem sık sık imdada çağrılır ve yaşam olaylarının karmaşıklığına git gide daha fazla uygulanır olur. Bütünlüğüne yeni bir görüş ete kemiğe bürünmektedir; yüzyılın bütün çalışması çağdaş dönümcülüğe bir hazırlık gibidir.

BUFFON

Buffon (1707-1788), yol açan en etkin kişilerden biri oldu. Sonradan soyluluk kazanıp Buffon kontu olan Leclerc, Dijon Parlömanında bir danışmanın oğluydu. Genç yaşta matematik ve fizik öğrenimi gördü; Aristoteles'i, Descartes'ı ve Leibniz'i tanıdı; bilimsel incelemeler kaleme aldı ve kimi bilimsel çeviriler yayınladı. Krallık Bahçelerine görevli olarak atandığında, büyük bir *Doğa Tarihi* yazma düşüncesi doğdu kafasında ve bütün yaşamını ona adadı. 1749'dan 1789'a değin 32 cilt yayınladı: Bunlar *Yeryüzü, İnsan, Dörtayaklılar, Kuşlar, Madenler* üstünedir; Lacépède, Buffon'un notlarına göre *Yılanların Tarihi*ni bitirdi (1789). Buffon'un –doğaldır ki– çok sayıda yardımcıları oldu; dörtayaklılar konusunda Daubenton bunlardan başlıcası. Ancak Buffon, kendisini en çok ilgilendiren bahisleri tek başına yazdı: Bunlar *Yeryüzü Kuramı, İnsanın Doğal Tarihi* (1749), *Doğanın Devirleri* (1778), *Madenler*'dir.

Buffon, her şeyden önce bir jeolog ve antropologdu.

Bütünlüğüne eserler yazan, büyük kuramlar ve cesur varsayımlar ortaya atan tüm yazarlar ve aynı zamanda yazar olan bütün bilginler gibi Buffon da pek eleştirilmiştir. Biçeminde yapmacıklığa, tumturaklılığa gittiği söylenmiştir. Oysa, bu hükme dayanak olarak gösterilen bahisler, yardımcılarının kaleminden çıkmadır. Kendisi yazdığında, yalınlık ve büyüklük doludur biçemi; bir yarım günü bir cümle üzerinde düşünmekle geçirdiğini söylerler; her kelime onu titizliğe götürürmüş. Aslında kutlamak gerek bunu. Buffon'un dili yüce, soluklu ve soylu idiyse şundandı: Büyük konulara değiniyordu kalemi ve onların büyüklüğünün de bilincindeydi. Asıl ağır suçlama başkaydı ve kimi zaman büyük bilim adamlarından geliyordu: Onun, sahte bir bilgin, kafadan sistemler uyduran bir düzenbaz olduğu söyleniyordu. Gerçekte, bütün yaşamını gözleme ve deneye verdi; olaylara saygı en üst düzeydeydi kendisinde ve en güzel kanıtı da şudur: Durmadan bakış açısını değiştirdi; çalışmaları ilerledikçe *Yeryüzü Kuramı*'nın yetersizlik ve yanlışlarını gördüğünden, yirmi dokuz yıl sonra, *Doğanın Devirleri* adıyla, tuttu yeni baştan yazdı onu. Kısmî gerçeklerle yetinmiyordu; anlamanın, olayların bütününü görmenin ve aralarındaki bağları yakalamanın aranışı içindeydi. Gerçek gibi zevke ve kazanca da düşkün, oturduğu Montbard'la Paris arasında zamanını bölen, salonları ziyaret eden, toprak spekülasyonu yapan, taş ocakları ve ormanlar işletip maden ocağı açtıran Buffon, gününün en diri saatlerini bilimsel çalışmaya ayırıyordu yine de. Tartışmalardan hoşlanmasa da, olayları dur dinlenmeden izledi; zekâsının olağanüstü niteliğini bir yana bırakarak şunu da söyleyebilmiştir: «Deha, büyük bölümüyle sabrın eseridir; ben elli yılımı çalışma odamda geçirerek zafer kazandım!»: Kitaplarını öylesine sıcaklık ve deyiş güzelliği ile donatan da bilime karşı duyduğu tutkudur: O eserler, en çok okunan, okuyucular arasında doğal bilimleri ve bilimsel düşünce zevkini –belki– en çok yayan eserler oldular; önerdiği yöntem, sınıflandırdığı olaylar, ortaya attığı düşünceler, geliştirdiği kuramlar, yığınla çalışmaya yol açtı ve yeni bilim dallarının kapısını açtı: Hayvanlar coğrafyası, antropoloji, etnografi, paleontoloji.

Buffon, doğa tarihinin, her türlü ilahiyatçı etkiden sıyrılıp

5. – Buffon

maddenin yer değiştirmesinin incelenmesine dönüşmesinde büyük rol oynadı. «Ereksel nedenler» düşüncesinin can düşmanı oldu. Böylesi bir düşünceden yola çıkan ve *Doğanın Görünümü* (1732-1740) adıyla o yıllarda pek okunan rahip Pluche tatlı tatlı şöyle diyordu: «Tanrı, denizi tuzlu yarattıysa, tuzsuz deniz bizim için zararlı olacaktı da onun içindir; gel-gitler, gemilerin limanlara rahatça girebilmeleri için yaratılmıştır; kırmızı ya da beyaz gözlerimizi yorabilir, siyah gönlümüzü karartırdı; işte o yüzdendir ki kırlar yeşildir, gözümüzü dinlendirmektedir; yeşilin çeşitli farklılıkları vardır, içimize ferahlık getirmektedir». Buffon, bu soruya soruyla karşılık veriyordu: «Gözlerimiz olduğu için ışık vardır, kulaklarımız olduğu için ses vardır demekle, ışık ve ses olduğu için gözlerimiz ve kulaklarımız vardır demek aynı şey değil mi? Ya da fazladan neyi anlatır bunlar?». Öte yandan, çoğu hayvanda «kayıtsız, işe yaramaz ya da fazladan parçalar»ın olduğunu

işaret ediyordu; bu ise, hayvanların yetkin ve kadiri mutlak bir zekâca yaratıldığı fikrini yıkıyordu. Her şeyin belli bir amaca bağlanmasına karşı çıkıyor; «nesnelerin biçimi, doğanın hareket biçimini tanımakla» yetinmemeyi eleştiriyor; ve şu sonuca varıyordu: «Ereksel nedenlerden kalkarak, doğanın eserleri hakkında hükme varamayız; doğaya kısır görüşlerle yaklaşmamalı, haraketlerine de manevi zevklerimize göre bakmamalıyız; doğa nasıl hareket ediyor, onu incelemeli ve onu tanımak için de, ürünlerinin –o sonsuz– çeşitliliğinin önümüze serdiği bütün fiziksel ilişkilerin üstüne eğilmeliyiz».

Her şeyi, başka sorular sormadan, f i z i k s e l i l i ş k i l e r i tanımaya indirgemek, pozitif bir bilim kurmak demekti. Ne var ki Buffon, eski düşüncelerden ağır ağır sıyrıldı; Tanrıyla ilahiyatın yerine, metafizik bir Doğa anlayışı geçirdi. Her şeyi ondan biliyor, ona yüklüyordu; doğa tasarlıyor, girişiyor ve deniyordu. Bununla beraber, görüşü yavaş yavaş durulaştı; ve sonunda şuraya vardı: «Doğa, Yaratıcının kurduğu bir k a n u n l a r s i s t e m i dir». Bir kanunlar sistemi, olaylar arasında evrensel ve zorunlu ilişkiler sistemi: Tam bir pozitif görüştü bu.

Buffon'dan önce R é a u m u r , *Böceklerin Tarihi* (1734-1742) adlı eseriyle başka yazılarında, doğrudan doğruya Doğayı incelemeyi ve –Aristoteles'le Plinius da olsa– yazarların anlattığı her şeyin doğru olup olmadığının araştırılmasını öğütlüyordu. Buffon, sadece olayları tanımayı istedi ve olaylara saygıyı öğütledi. Öyle diyordu: «Bir sistem düşlemek, bir kuram ortaya atmaktan kolaydır. Tarihçi, icad etmek için değil, betimlemek içindir; hiçbir varsayımın arkasından koşmamalıdır; gözlemlerini bileştirmek, olayları genelleştirmek ve bunlardan bir bütün oluşturmak için başvurmalıdır imgelemine».

JEOLOJİNİN DOĞUŞU

Böylece, jeolojide, olayların dayatmadığı bütün açıklamalar reddedilmiş oluyordu: Ay'ın yokluğu, kaybolmuş bir gezegenin varlığı, evrensel tufan; «bunlar öylesi varsayımlardır ki, imgelem kolayca kapılarını açar ve böylesi nedenlerden istenilen herşey elde edilebilir» diyordu Buffon. İstediği tek şey şuydu: «Her

gün ortaya çıkan etki ve sonuçlar, birbirini izleyen ve durmadan yenilenen hareketler, belirgin ve hep tekrarlanan işlemler»

Felâket kuramına karşı g ü n c e l n e d e n l e r k u r a m ı nın zaferiydi bu.

Buffon, jeolojik incelemelere başladığında, önde gelen doğa bilimcilerinin yaptığı yığınla ayrıntılı ve ilginç çalışmalara karşın, bütünlüğüne görüş hâlâ Kutsal Kitap'taki «Tekvin»de anlatılandı: Ona göre, Tanrı dünyayı altı günde yaratmıştı; bir çırpıda kıtaları ve hayvanları koymuştu ortaya ve bunlar XVIII. yüzyıl insanlarının gördükleri gibiydi, bütün çağlar boyunca da öyleydiler; insandan insana değişen önemsiz kimi küçük değişiklikler söz konusuydu yalnızca. Daha sonraları, «saptanımcılık» (fixisme) diye adlandırılacak kuram budur. Yığınla fosil biliniyordu; ama sade çakıltaşlarını, böcek kabuğuna, yaprağa ve balığa benzeten Doğanın –o çılgınca– alışkanlıklarına veriliyordu bunlar; ya da tufanın izleri olarak bakılıyordu. Bunlara aklı yatmayanlar ise, Kutsal Kitab'ın söylediklerine karşı çıkmaya cesaret edemiyor ve susuyorlardı.

Buffon'un ise yanlış yapmaktan başka korktuğu yoktu; tek istediği gerçekti ve yalnız olayları tanımanın arkasındaydı. 1749 yılından başlıyarak, *Yeryüzü Kuramı* adlı eserinde, fosillerin asıl kökenlerini söylüyor; dünyamıza –ilahiyatçıların 6.000 yılına karşılık– 74.000 yıllık bir yaş biçiyordu ve böylece bir gelişmeyi göstermiş oluyordu. 1778'de yayımladığı *Doğanın Devirleri* adlı eserinde beş «olay»a ve üç «anıt»a dayanır. Olaylar, dünyanın asıl biçimi, iç sıcaklığı, bu sıcaklığın Güneş'le ilgili derecesi, dünyayı oluşturan maddeler ve yeryüzünde –dağlara varıncaya değin– rastlanan kalıntıların denizlerden gelmiş olmasıdır; «anıt» dedikleri de, geçmişten kalan kalıntılar. Bu güncel olaylar ve geçmişin kalıntıları, çağlar boyunca bir gelişmenin yaşandığı düşüncesini esinletti ona ve ana çizgilerini belirtmeğe çalıştı bu gelişmenin. Yeryüzünün tarihinde 7 devir vardı: Birincisi, «Dünya ve Gezegenler ortaya çıktıklarında» bir akışkanlık ve akkorluk devriydi; ikincisi, «sertleşen maddenin, yeryuvarlağının iç kayasını ve yeryüzünde görülen büyük camcıl kitleleri oluşturduğu» soğuma devriydi; üçüncüsü, «suların kıtalarımızı kapladığı» devirdi; dördüncü devir, «sular çekildiğinde ve volkanlar harekete geçtiğinde» başlamıştı; beşinci devir, «filler ve Güneyin öteki

hayvanları Kuzeydeki toprakları işgal ettiklerinde» doğmuştu; altıncı devir, «kıtalar birbirinden ayrıldıklarında» oluşmuştu; yedincisi de, «insanın gücü Doğanın gücüne yardımcı olmaya başladığında» doğmuştu.

Böylece, yöntem olarak, maddenin yer değiştirmesinin incelenmesi; öngerçek olarak, geçmişteki olaylarla günümüzdekilerin benzerliğinden hareket eden fizik kanunların sürekliliği; bütünlüğüne görüş olarak da, zaman boyunca ağır bir dönüşümün gerçekleştirdiği sürekli bir gelişim düşüncesi ete kemiğe bürünmüştü.

Özetle, m o d e r n j e o l o j i doğmuştu.

Bugün bize pek doğal gelen bu gelişme düşüncesi, yığınla düşünce biçimini alt üst ediyordu; o yüzden de direnişlerle karşılaştı. Kilise heyecanlandı: Buffon Kutsal Kitab'a karşı çıkıyordu. İlahiyat Fakültesi, 15 Ocak 1751'de 16 öneriyi mahkûm etti ve Buffon'un söylediklerinden dönmesini istedi. Buffon, «tarihin Yaradılış hakkında bütün söylediklerine harfi harfine inandığını» ve «Musa'nın söylentisine ters düşebilecek ne ki var terkettiğini» ilân etti. Ne var ki, Voltaire çapında insanlar bile Buffon'u anlayamadılar. Örneğin Voltaire, fosillerin Suriye'den Haçlı seferlerinin hacılarınca getirilmiş şeyler olduğunu inatla belirtti; kimi fosiller de, Romalıların, taze olmadıkları için yemeyip sofralarından fırlatıp attıkları balıklardı ona göre.

Doğaldır ki, gülünçtü böylesi karşı çıkışlar.

BİTKİLERİN VE HAYVANLARIN SINIFLANDIRILMALARI

XVIII. yüzyılda, canlı varlıkların cins ve tür olarak sınıflandırılmaları konusunda da, büyük bir çaba harcandı. Bitkilerin ve hayvanların kimliklerini belirlemek için böylesi bir sınıflandırma zorunluydu. Geçen yüzyılın sonlarında 18.000 bitki çeşidi saptanmıştı; hayvan türünün sayısı ise git gide artıyordu. Doğabilimciler bu çalışmalara can havliyle sarıldılar; çünkü, böylece Tanrının plânını keşfedeceklerine inanıyorlardı.

Yüzyılın başlarında, doğabilimciler, Fransız Tournefort'un bitki sınıflandırmasıyla Aristoteles'in hayvan sınıflandırmasından yararlanıyorlardı. Bir rahibin oğlu olan İsveçli L i n n é

(1707-1780), alabildiğine düzeltti bu sınıflandırmaları, Onun 1788'de yayınladığı *Doğa Sistemi (Systema naturae)* adlı eseri, –her defasında yenilenerek– basıldı durdu; başka eserler de eklendi buna. Linné, bitkibilimde, 7.000 bitkiyi, –erkek organlarının sayısına, büyüklüğüne, birleşme biçimine göre– 24 sınıfa ayırdı; yalınlaştırdı. Doğabilimcilerin bir âdeti vardı, betimlemedeki genel özellikleri türün adına katıyorlardı; böylece Şerbetçiotu adı şuydu: *Convolvulus heteroclitus perennis floribus foliaceis strobili instar.* Doğaldır ki, bu cümleleri hatırda tutmak için olağanüstü bir bellek gerekiyordu ve sınıflandırma işlerini kolaylaştıracak yerde güçleştiriyordu. Linné, ikili bir adlandırma kabul etti: Cins için herhangi bir ad, bir de tür için ad; sistem, hayli kullanışlı idi ve bu bugün de bitki adlandırmasının temelidir; böylece, ilerdeki araştırmacıların işi kolaylaştırılmış oldu. Linné, zoolojide de, Aristoteles'in sınıflandırmasını, aslını koruyarak yetkinleştirdi; işin içine, iç organları soktu; memeleri gözönünde tutup ilk kez doğurucuları başkalarından ayırdı ve –o güne değin balıklar arasına sokulan– Balinagilleri Memeliler sınıfına kattı.

Eserine pek büyük güveni vardı Linné'nin. Ona göre, türler, keskin ve sabit farklılıkları, kendine özgü nitelikleriyle birbirinden ayrılan gerçek birimlerdi. Her tür, Yaratıcının bir eylemini karşılıyordu; Tanrı, onu gerekli bütün sıfatlarla donatmış, değişmez kılmıştı. Doğabilimcinin asıl görevi, türlerin dökümünü yapmaktı: böylece, Tanrının –o hayran kalınacak– eserini betimlemiş olacaktı; sistematik, en yüce bilimdi.

Linné, saptanımcılığın gerçek kuramcısıdır.

Bununla beraber, yine de yetkin olmaktan uzaktı eseri: Sınıflandırmada, ilke olarak erkek organlarını gözönünde tutmuştu, çünkü, bu yolla tanımlanan niteliklerin büyük bir değer taşıdığına inanıyordu; doğal bir sınıflandırma yaptığı kanısındaydı. Gerçekte ise, seçimi keyfiydi, sıralamaları yapmaydı: Gülleri üç farklı sınıfa ayırmış ve incirle ısırganı da aynı sınıfa koymuştu. Hayvanbilimde, aslanı, kaplanı, susamurunu, denizanasını, köpeği, kirpiyi, köstebeği ve yarasayı tutup *Ferae,* ya da vahşi hayvanlar sınıfına sokuyordu. *Jumenta* sınıfı atı, fili, hipopotamı, soreksi ve domuzu kapsıyordu! Böylece, sistemi pek doyurmadı kimseyi; başka bir yirmi kadar sınıflandırma ortaya çıktı. Bunlar, ni-

telikleri hakkında derinliğine bir incelemeyi, betimlemede alabildiğine bir ilerlemeyi de getiriyordu beraberlerinde; öyle olduğu için de yöntem git gide doğallaştı. Öte yandan, buluşlar, bitki ve hayvan âlemi arasındaki ayrılığı ortadan kaldıracağa benziyordu: Mercanların, deniz bitkileri olduğuna inanılmıştı hep; 1727'de Marsilyalı bir hekim, Peysonnel, bu bitkilerin, «mercan üreten böcekler olduğunu» gösterdi. İngiliz Trembley, 1740'ta, bir su bitkisini inceledi, ancak inceledikçe onun bir hayvan olduğu ortaya çıktı: Yeşil hidra idi bu. Üzerinde, bilinen ilk hayvansal yenilenmeleri elde etti: Kesilen hidranın her parçası, yeniden tam bir hidra olup çıkıyordu; hayvansal aşılamalarda bile bulundu ve iki başlı ya da çokbaşlı hidralar elde etti. Büyük yankıları oldu bunun ve hemen hemen bütün dikkatler, sınıflandırılması güç olan bu hayvanlara çevrildi.

Doğanın sürekliliği düşüncesi doğuyordu.

Sınıflandırmaların yapaylığını –belki– ilk gören Buffon oldu ve Linné'ye şiddetle çattı.

Ancak, doğal sınıflandırma yöntemini bulan ve türün gerçekliği inancını yıkan bir Fransız oldu: Adanson (1727-1806). Adanson, *Senegal'in Doğal Tarihi* (1757) ile, asıl eseri olan *Bitki Aileleri* (1763) adlı kitabında, örgütlü biçimlerin sürekliliği üzerinde ısrar eder. Sınıflar, cinsler, türler, «doğada bunların bulunduğunu kimse tanıtlayamaz» diyordu; çünkü, ona göre, «birbirini izleyen bireyler vardı sadece ve değişiklikler yoluyla biri ötekinin içinde –adeta– eriyerek sürüp gidiyorlardı». Böylece, farklılıkları dikkatle inceliyerek, «ayırım çizgileri»ni koydu ortaya. Pratik zorunluluklardan dolayı sınıflandırmalara gidilse de, bu «ayrım çizgilerinin aralarında sürdürdükleri düzeni» gözönünde tutmalı; «doğanın yöntemini ya da doğal yöntemi» izlemeli. Adanson, bütün alışkanlıklarla bağlarını koparark, bütünlerin incelenmesi düşüncesine vardı; gerçek olan «bütün»dü. Bir guruptan ötekine –farkına varmadan– geçiş üstüne bu işaretler, dönüşümcülüğe doğru açılan güzel bir yoldu; ve, zihnimizin, kolaylık adına bölümlere ayırdığı gerçeklikteki sürekliliğin, böylesi bir saptamanın yığınla felsefî sonucu da olacaktı kuşkusuz.

XVIII. yüzyıl bu organizmaların sırlarını daha da çözmeği denedi.

Önce, neydi kökenleri bunların?

Geçen yüzyıl kurtçuklar, sinekler ve bütün böcekler için, kendiliğinden üreme düşüncesini yıkmıştı; deneyimler, bütün bunların bir erkekle dişinin çiftleşmesinden doğduğunu göstermişti. Mikroskopla mikroplar keşfedilmişti. Buffon, 1748'de, bunların kökenini açıklamak amacıyla, kendi gelişme düşüncesine de uygun olarak, kendiliğinden üreme kuramını yeniden gündeme getirdi. Rahip Needham'a bir deneme yaptırdı: Rahip, kızartılmış etin kaynar suyunu bir şişeye döktü, ağzını sıkıca kapayıp «pek sıcak» küllerin içine bıraktı. Dört gün sonra, arka arkaya, sporlar, mantarlar, bakteriler, haşlamlılar çıktı ortaya. Needham, bunlara bakıp, maddenin «bitme gücü»nden bahsetmeye başladı; bu güç, maddeyi bitki haline getiriyor, sonra da hayvansal duruma geçiriyordu.

Bunun üzerine, İtalyan doğabilimcisi Spallanzani (1729-1799), –Pasteur'e yakışır– bir dizi deneylere girişti. Needham'ın, şişelerini, içindeki tohumları öldürmeye yetecek kadar ateşe tutmadığından kuşkulandı; ayrıca, şişeler «pek gözenekli» bir mantarla kapatıldığından, içine tohumlar girmiş olabilirdi. Spallanzani, 1765'te şişelere haşlamlı su koydu, sonra onları bir saat kaynar suda tuttu; hiçbir «hayvancık» ortada yoktu; tersine, şişeler açık kaldığında ya da az bir zaman ısıtıldığında, hayvancıklar kaynaşıyorlardı. Needham itirazda bulundu: Spallanzani fazla ısıtarak «bitme gücü»nü zayıflatmıştı. Spallanzani, bunun üzerine şişelerini iki saat boyunca kaynar suda tuttu, ancak sonra iyi kapamadı; hayvancıklar göründüler. Böylece, ısının hiçbir etkisi yoktu ve birinci deneyim geçerli idi. Buna benzer biriki deneyden sonra Spallanzani şu sonuca vardı: «Bitme gücü bir düş eseri idi»; «hayvancıklar», «t o - h u m l a r »dan oluşuyorlardı; bu tohumlar, sıcaklığa bir süre direniyor, sonra yeniliyorlardı. Ancak, daha sonraki yılların denemeleri, kendiliğinden döllenmeye inancı yeniden ortaya çıkaracaktı; Pasteur ve Pouchet, Needham'la Spallanzani arasında tartışmayı tekrar başlatacaklardı.

Nasıl çalışıyorlardı bütün bu organizmalar?

İngiliz Hales, 1727'de **Bitkilerin Statiği** adlı eserinde, denemelerinin sonuçlarını açıkladı: Ona göre, özsunun yükselişi terleme yoluyla idi; bu terleme ise, güneş ısısının etkisiyle yapraklarda oluyordu. Yüzyılın sonlarına doğru, kimyadaki ilerle-

meler, bitkilerin kendilerine yarıyan maddeyi nasıl ürettiklerin bulma olanağını sağladı. 1771'de Priestley şunu saptadı: İyice kapalı bir çanın altına konulan bir sap nane, havayı temizliyordu. Lavoisier'nin çalışmalarından sonra da şu anlaşıldı: Bitkiler, gündüz karbon gazını alıyor, karbonunu alıkoyuyor ve oksijeni salıveriyorlardı, böylece karbon bitkide kalıyordu.

Hayvanlar konusunda, XVIII. yüzyıl, uzun süre Descartes'ın düşüncelerine bağlı kaldı: Ona göre, beden bir makine idi: bir borular, kaldıraçlar, körükler, pompalar, kalburlar topluluğu idi. Kimyasal olaylar hakkında hiçbir düşünce yoktu. Öd, idrar, süt hepsi kanda oluşuyordu; kan, bezlerden geçiyordu; bezler ise, bütün bu sıvıları ayırmak için birer süzgeçtiler. Herşey mekanik olduğuna göre, herşey de hesaba vurulabilirdi. İngiliz Keill, çıkarsama yoluyla şöyle bir hesaplama yapmıştı: 160 libre ağırlığında bir adamın 100 libresi kan, 10 libresi kemik, 17 libresi de yağdır. Bir yanlıştı bu ve pek sık tekrarlanan bir yola başvuruyordu: Daha yalın, ama daha ilerlemiş bir bilimin usullerini, çıkarsama yoluyla daha yeni ve daha karmaşık bir bilime aktarıyordu; sadece, her ikisinde ortak olan şeye bakıyor, ama en karmaşık özelliği gözardı ediyordu. Daha sonra, biyoloji, insan toplumlarının incelenmesine uygulanacak ve insanı şaşırtıcı sonuçlara varılacaktır.

1778'de Barthez d i r i m s e l c i l i k (vitalizm) kuramını ortaya attı: Buna göre, sadece fizik güçlere dayanarak yaşam olayları açıklanamaz; bir yaşamsal ilkenin etkisiyle ortaya çıkar bu olaylar; kanunları ise, organların özellikleri incelenerek bulunabilir. Biyolojik olayların kendine özgülüğünün bilincine varılması ve yaşam üstüne bütün metafizik kuramların reddedilmesi demekti bu.

Montpellier, dirimselciliğin merkezi oldu.

Deneylerden önemli sonuçlara varıldı: Réaumur 1752'de, Spallanzani de 1780'de, zar miğdeli hayvanlarda, sindirimin kimyasal olduğunu gösterdiler. Sindirimin, miğdedeki kasların öğütmesine bağlı olduğu öne sürülüyordu. Her ikisi de, öğütmeye karşı, delikli küçük bir demir tüp yoluyla besinleri korudular ve eti sindirilmiş olarak buldular. Tübe bir sünger koydular ve miğde özsuyunu elde ettiler. Spallanzani, bu özsuyu et dolu tüplere koydu, ağızlarını mühürledi, onları üç gün boyunca koltuk altında gezdirdi ve eti bütünüyle sindirilmiş buldu; ilk yapay sindirimdi bu.

1775'e değin, havanın kana, onu serinletmek ya da ona canlandırıcı bir madde katmak için girdiğine inanılıyordu. O yıl, Priestley, solunumda bir gaz alış verişi olduğunu gösterdi. Arkasından 1777'de, Lavoisier, hekim ve doğabilimcilerin yüzyıllardan beri üzerine eğildikleri bir sorunu çözdü: Ciğerde kanın oksijeni özümseyip, karbon asidini bıraktığını gösterdi. Arkasından 1780'den 1790'a değin, Laplace ve sonra da Séguin'le,

Lavoisier, kalorimetreyi hayvansal sıcaklığa uyguladı; solunumun, bedendeki sıcaklığın korunmasında başlıca etken olduğunu ve terlemenin bedeni serinleştirip rahatlattığını, sindirimin de kana solunum ya da terleme yoluyla kaybettiği şeyi geri verdiğini tanıtladı.

Nasıl ürüyorlardı canlı varlıklar?

Yığınla deney sonunda bitkilerin cinselliği bulundu: Döllenme, erkek çiçeğin tozlarının dişi çiçeklerin üzerine düşmesiyle oluyordu. 1750 yılından başlıyarak bu bilgi kesinleşti. Ne var ki, bilginler, hayvanların üremelerinin sırlarını çözmede tam bir başarısızlığa düştüler. Meraklandırıcı bir çok gözlemler yapıldı; örneğin yaprak bitlerinin döllenmesiz cücüklenmesi, bakire kaldığı halde döllenmeler... Ancak, hiçbir kesin sonuç çıkmadı bunlardan. Öyle olunca da, bilginler, önoluş ve tohumların birbirinin içine geçmesi kuramına tutundular: İlk insan, ilk hayvanlar, birbirinin içine geçmiş biçimde, bütün gelecek kuşakları içeriyorlardı. Bir bilgin, 200 milyon insanı temsil etmek üzere böyle 200 kuşaktan sözediyordu. Buffon, bu anlayışı sert biçimde eleştirdi; ancak bilginler «hikmeti ilahi» önünde eğiliyorlardı.

Ne var ki, bütün bu başarısızlıklara karşın, doğanın sürekliliği düşüncesi ilerliyordu. Yalın nesnelerin incelenmesinde o denli başarıya ulaştırmış gözlem ve deneyler, örgütlü nesneler için de elde bulunan tek araçlardı. Yığınla yaşamsal olay, fizik ve kimya olaylarına, maddenin hareketlenmesine indirgeniyordu. Kimi bilginler, henüz açıklanmamış ne ki var birgün bu yolla açıklanabileceğini düşünüyorlardı; baştan aşağıya materyalist oldular.

Ya sinirsel durumlar?

XVIII. yüzyıl, bir önceki yüzyılda İngiliz Willis'in öne sürdüğü tepke (reflexe) kavramından yararlandı. Montpellier'li Astruc, 1723 ve 1736'da, «sempatiler»i inceliyordu: Organizmanın bir bölümü uyarıldığında, bir başka bölümünün bir kısılma ya da bir kıvranmaya uğradığı tepkilerdi bunlar: Göz kapaklarının seyirmesi, öksürük, hapşırma, kusma, yutma. Ne var ki, her açıklama beyne bağımlı kalmaktadır. Yüzyılın son otuz yılında Kopernik devrimine benzer bir devrim olur: Beyinsiz işleyen «sen-sorimoteur» merkezler bulunur. Edimbourg'lu Whytt, parçalanmış kurbağalar üzerine yaptığı deneylerde, beyin olmadığı halde tepkeli hareketler saptar ve şu sonuca varır: Bu hareketler için gerekli olan omuriliktir; çünkü, omurilik yokedilince, böylesi hareketler de son bulmaktadır. Onu Halles'de profesör Un-

zer'le, Prag'da profesör Prochaska'nın deneyleri izler. Bu üç bilginin üçü de, sinirsel akış ve gücün niteliği üstüne soyutlamalara gitmekten çekindiler ve –Newton'un yöntemini kabul ederek– Descartes'çı mekanizmanın, fizik kuramlarının dışında, hayvansal kanunları belirlemeği denemek için sinirlerin niteliklerini incelemekle yetindiler. Daha aşağıda bulunan daha yukarıda olanı açıklamıyordu; biyolojik bilginin de kendine özgü bir düzeni ve kanunları vardı.

DÖNÜŞÜMCÜLÜK

Bununla beraber, ilerleme düşüncesi; ağır, derece derece ve sürekli değişme düşüncesi, varlıkların sınırsız olarak değişebilirliği düşüncesi ilerliyordu ve d ö n ü ş ü m c ü l ü ğ e (transformisme) götürüyordu. Yığınla olay vardı bu düşünceye kapıları açan: Günümüzde soyu tükenmiş hayvan fosilleri; türün yapay niteliği ve komşu türler arasında yığınla aracı türler; insan ve hayvan anatomisindeki ilerlemeler. Bütün bunlar, canlı varlıkların yapılarındaki birliği ortaya koyuyorlardı: Hayvanlarda, bedensel yapının genel planı birbirine benziyordu ve hepsi ortak bir atadan gelmiş gibiydiler; yapılardaki ve yaşam biçimindeki uygunluk, ortama uymayı akla getiriyordu. Buffon'un hayvansal coğrafyası da aynı anlamda ilerliyordu. Aynı hayvanların iklime, beslenmeye, alçaklık ve yüksekliğe göre gösterdikleri farklılıklar, fiziksel etkilerin altında ortaya çıkabilecek değişiklikler olmak gerekirdi; fizyolojideki ilerlemeler, canlıların yaşamında fiziksel ve kimyasal etkenlerin önemini gösteriyordu; garip olaylar, doğada bilinmeyen ve olağanüstü güçlere işaret eder gibiydi: Trembley, parçalara ayrılmış hidraların yeniden bir araya getirilebileceğini görmüştü; hidralara, aklın almayacağı biçimlerde başları aşılamıştı; 1746'da Duhamel–Dumonceau, horozun mahmuzunu hayvanın tepesine aşılamıştı. Réeamur, 1712'de istakozun kesilen ayağının yeniden oluştuğunu görmüştü; Spallanzani, 1768'de başı kesilen salyangozda aynı şeyin farkına varmıştı; Bonnet, 1780'de, bir semenderin gözünün tekrar oluştuğunu saptamıştı.

Böylece, dönüşümcü varsayım, erkenden Fransızların aklına geldi. Matematikçi ve astronom Maupertius, birçok deneylerden sonra, *Fizik Venüs* (1745), *Doğa sistemi* (1751) ve *Kozmolo-*

ji (1756) adlı eserlerinde, bir dönüşümcü olarak dile getiriyordu düşüncelerini. Bilgin, iklim ve besinlerin etkisi altında kazanılmış değişikliklerin, ilk kuşaktan başlıyarak geçirilebilir olduğunu gösteriyor ve şöyle soruyordu: Buna bakarak, iki bireyden, birbirine hiç de benzemeyen yığınla türün çıkabileceği açıklanamaz mı? Maupertius, daha o tarihte, çevreye uyum ve doğal ayıklanma düşüncesindeydi; bu fizik etkilerin rastlantısı, yığınla bireyi ortaya çıkarmıştı; gereksinmelerine yanıt veremeyecek biçimde yapıları kötü olanlar yok olmuşlardı; ötekiler k i m i u y g u n i l i ş k i l e r sayesinde varlıklarını sürdürüyorlardı.

Adanson, t ü r l e r i n d e ğ i ş e b i l i r l i ğ i n e iyice inandı. Şu ya da bu yolla yeni bitki türlerinin ortaya çıktığını saptadı. Bu değişiklikler, bir sonraki kuşakta kaybolabilirlerdi, ancak miras yoluyla geçebilirlerdi de; o zaman yeni bir türdü söz konusu olan, Buffon, eşeğin, iklim ve beslenme etkisiyle soysuzlaşmış bir at olduğu, insanla maymunun –atla eşekte olduğu gibi– ortak bir kökenden geldiği sonucuna vardı. Yine ona göre, «ister hayvan ister bitki olsun, her ailenin tek bir kökeni vardı; bütün hayvanlar tek bir hayvandan geliyorlardı ve bu tek hayvan, zamanın akışı içinde, yetkinleşerek ve soysuzlaşarak bütün öteki hayvan ırklarına yol açmışlardı»; bu gelişme de, sonraki kuşaklara geçecek biçimde dış koşulların derece derece etkilerinin sonucuydu.

Ne var ki, bütün bunlar, kitaplarda ve kafalarda dağınık haldeydi henüz; aklın, şöyle bir değinip uzaklaştığı görüşlerdi. Ancak, düşünce doğmuştu. Onlardan dört başı mamur bir kuram ortaya atacak olan –Buffon'un oğlunun eğitmeni– Lamarck olacaktır.

XIX. yüzyılın başlarında gerçekleşecektir bu.

V

İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ

İnsan ve toplum bilimleri, henüz pek yetersiz kalsalar da, büyük ilerlemeler kaydederler. Onlarda da «fizik» teki anlayış

ve yürüyüş görülür. Önce, böylesi «fizik» bir anlayış: Ereksel nedenler bir yana bırakılmıştır, Tanrı işin içinden çıkarılmıştır, gerekirciliğin öngerçeği kabul edilmiştir; insan, doğal nedenleri gözönünde tutmak istemektedir artık: Fiziksel ortam, insansal gereksinmeler, duygular, tutkular, düşünceler; olayların –doğrudan ya da tanıkların aracılığıyla gözlemlenmesi ve deneysel usavurma usulleri kabul edilmiştir. Bunun yanı sıra «fizik» teki yürüyüş: Görünüşleri iyiden iyiye betimlemek, olayların birbirlerine zincirlenişini aydınlığa çıkarmak ve kanunlara yükselmek. Ne var ki, matematik aleti en karmaşık, en hareketli, her şeyin biririne karıştığı olaylara uygulamada güçlükler vardır; öyle olunca da, bilgin, sadece yetersiz bir takım çizgileri yakalayabilmekte ve bu da bu bilimlerin olgunlaşmasını geciktirmektedir.

İnsan bilimleri, b e t i m l e m e c i bir aşamadadır bu yüzyılda; bir tarih düzeyindedir.

ANTROPOLOJİ VE SOSYOLOJİ

Buffon, antropolojiyi ve insansal coğrafyayı yaratır. İnsan, ondan önce birey olarak incelenmişti; o, tür olarak inceler. 1749'da yayımladığı *İnsanın Doğal Tarihi*'nde, i n s a n s o y u n u n b i r l i ğ i ni belirtir. Birbirinden ayrı iki tür kısır filizler vermektedir; oysa, insansal bütün filizler bereketlidir. Böylece insan, iklim, beslenme ve yaşam biçimlerine göre birbirinden ayrılan çeşitlilikler ve ırklar oluşturan bir türdür. «Avrupa'da beyaz, Afrika'da kara, Asya'da sarı ve Amerika'da kızıl olan insan, aynı insandır; iklimin rengini taşır derisinde yalnız». Öte yandan insanlık tektir: Hayvandan da aklı ve düşüncesiyle ayrılır; düşünce insanın amacıdır, aynı zamanda mutluluğu.

Dine karşı olan Buffon, böyle manevi bir sonuca bağlar konuyu.

Auguste Comte'un –bir sonraki yüzyılda– «sosyoloji» diye adlandıracağı insan toplumlarının bilimi palazlanıyordu. Doğrudan gözlemler yetersizdi, o yüzden de geçmişteki tanıklara başvurmak gerekiyordu; yeni bilimin kullanacağı yöntem –ister istemez– eleştirel tarih yöntemi olacaktır; böylesi bir yöntem ise, iki yüzyıldan fazla bir zamandır iyice biliniyordu. Bir Fransız, L o u i s d e B e a u f o r t , *Roma Tarihinin İlk Beş*

Yüzyılının Belirsizliği Üzerine İnceleme adlı eserinde (1738), bunun güzel örneklerini verir.

Beaufort, ateşli bir gerçek aşkının ürünü olan Descartes'çı kuşkuyla doludur. Eski tarihçilerin verdiği hükümleri dikkatle inceler; çelişme bulur onlarda; denetlemek ister. Bunun için, gerçek belgeleri toplamak gerekir; çünkü, bir tarihçinin eseri kaynakları ölçüsünde değer kazanır. Ancak, kaynakların gerçekliklerinden de emin olmalı; böylece, onların nasıl ve kimin tarafından nakledildiği ve günümüze değin nasıl geldiklerini incelemeli. Toplanan belgeleri anlamak sözkonusudur. Bir «öndüşünce» olmadan okumalı onları; belgelere isteneni söyletmeğe kalkmamalı; deyimlerini olduğu gibi almalı; vardıkları sonuçlara bakmalı yalnız. Kelimelere iyice dikkat etmeli, bir parça karanlık göründüklerinde, doğru olanı yakalayabilmek için metinde öteki bölümleri araştırmalı.

Metinlerin dedikleri biliniyor. Doğru mu söyledikleri? Bu noktada, aklın temeli olan çelişmezlik ilkesine başvurmalı. Çelişen ne ki var reddedilmeli: Doğa ya da gerçeğe benzerliğin kanunlarıyla zıtlaşan herşey, yazarlarının sayısı ve şöhreti ne olursa olsun, geçersizdir. Aklı zorlamayan metinler arasında bir çelişme varsa, o zaman da bir ayırıma gitmeli: Bir belgenin söylediğini bir tarihçinin söylediğine mutlaka yeğlemeli; iki tarihçiden, başka ülkelerin tarih olayları ile sözkonusu ülkeninkiler arasında bağlantı kurmuş olanın söylediklerine bakmalı; uzun bir incelemenin sonunda kendi çıkarının tersine yazmış olanın hükmünü almalı; allayıp pullamak ya da yerin dibine batırmak niyeti olmayanın dediğini dikkat etmeli; dikkatli bir tanığı gerektirecek bol ayrıntılar karşısında kuşku duymalı: Çelişme vardır, çünkü o denli ayrıntıyla bakacak ve inceden inceye saptayacak biçimde fırsat nadir geçer ele. Yazarın niyetini, kökenini, karakterini, çalışmadaki alışkanlıklarını yazarken içinde bulunduğu durumları araştırmalı. Son olarak, alıntı ve yollamalarla, doğrudan doğruya okuyucunun kendisini, varılan sonuçlar hakkında hüküm verecek duruma getirmeli; okuyucu da kuşku duymamalı, incelemeli, karar vermeli, çelişmezlik ilkesiyle silahlı olmalıdır.

Akılcılığın en güzel ürünlerinden biridir bu yöntem.

Beaufort, pek güzel uyguladı bunu. Ne var ki, ortak bir araç haline gelmişti bu. Derinliğine her incelemeci ve hemen bütün tarihçiler –şu ya da bu ölçüde– onu uyguladılar. Voltaire gibi, bir başka ağır yanılgıların kaynağı olan aşırı eleştiriye kayanlar oldu. Ancak, bütün olarak, pek büyük bir eser kondu ortaya.

XVIII. yüzyıl, geçen yüzyılın derinliğine in-

celeme çabasını sürdürdü: Alabildiğine metin bulundu, kopya edilip, basıldı; dev bibliyografyalar düzenlendi; belgelerin elden ele geçirilmesi, yazarlar, örfler, coğrafya, kronoloji, özetle gerçeği yanlıştan ayırmaya yarıyacak herşey hakkında bilgiler toplandı. Bu dev çalışma özellikle Fransa'dadır. Araştırmacının kimi zaman özverisi de girdi araya. Bütün bunların sonunda, İlk Çağ tarihi yenileşti; Orta Çağ bulundu; Asya uygarlıkları keşfedildi.

Gramerci Prémare, Şu-King'in çeviricisi Gaubil, eski Çin tarihinin yolunu açtılar. 1762'de, Fransız Anquetil-Duperron, elinde zendce, pehlevice, farsça, sanskritçe yazılı 180 elyazmasıyla dönüp Paris'e geldi. 1793'te, Sylvestre de Sacy, pehlevice sınırlı kelimelere dayanıp Sasanî hükümdarlarının yazıtlarını okudu. 1784'te kurulan Kalküta Asya Derneği'in başkanı İngiliz Jones, 1789'da, bir Hint dramının, **Çakuntala'nın** çevirisini yayımladı; 1794'te de **Manu Kanunları'nı** yayımlamağa başladı. Doğu, masallardan sıyrılıyordu; ne var ki Mısır, Mezopotamya bilinmez ülkelerdi henüz.

Belgeler toplandıktan, eleştirisi yapıldıktan, anlaşıldıktan, olaylar -yer ve zaman olarak- bir yere oturtulduktan sonra, kalıyordu yakınlıklarına göre onları sınıflandırmak; aralarındaki ilişkileri ve zincirleniş belirtmek; onlardan kanunlar çıkarmak ve, bu kanunları, bir temel ilkeye bağlı olacak biçimde birkaç genel ilkeye kavuşturmak. Bu mantıksal davranış, aslında XVIII. yüzyılda yoktur; çünkü, derin bilgili uzmanların ve tarihçilerin çalışmaları, yüzyılın ilk yarısından başlıyarak, kimi cesur kafalara son çalışmalara girişmek olanağını sağladı.

İtalyan Vico (1668-1744), 1725 yılında *Yeni Bir Bilimin İlkeleri* adlı eserini yayımlar. Machiavelli ile Jean Bodin'den sonra, sosyolojinin kurucularından biridir o. Ona göre, tarihi, Kilisesinin zaferi doğrultusunda Tanrı yönlendirir. Ancak, bir ilk neden olarak Tanrı varsa, ikincil olarak da doğal nedenler vardır. Vico, tarihin, her türlü mucizevi müdahalenin dışında kalan işte bu doğal kanunlarının incelenmesine verir kendini. Nesnelerin bir ebedi düzeni, her milletin gelişmesinin bir ideal kanunu vardır. Vico, Platoncudur gerçi, ama Newton'cudur da: Birbirinden farklı yığınla olay tek bir kanuna göre oluşmaktadır. Bilgin, in-

sanlığın bıraktığı işaretlere bakıp onu bulacaktır: Eski milletlerin dil ve eserleri, mitolojiler, eski şiirler, ilkel kanunlar, bütün bunlar bizim ilk psikolojik davranışlarımızın ve sosyal durumumuzun yankılarıdır. İnsanlığın ortak tutkularını görmek, dokunaklı bir tarihi izlemek; ahenkli ya da çarpıcı deyimlerin lezzetine varmak için okumak söz konusu değil artık: Belli bir düşünme ve duyma biçimine işaret eden kelimeleri, biçimleri, bir örfü, kendine özgü bir örgütlenişi yakalamak ve o yolla insanlığın eski durumunu yeniden ortaya koymak gerekiyor. Bu, «yeni bilim»dir. Vico, insan soyunun birliğini kuruyor. İnsanlarda, bütün insan soyunda, bütün bir millet ve sınıfta ortak olacak biçimde, bir ortak duygu ve usavurma vardır; «birbirinden habersiz halklarda, aynı anda aynı düşünceler doğmuştur». Böylece, bütün milletlerde, ortak kurumlar ve birbirine benzer bir gelişme görüyoruz. Belli bir millette, herşey düşüncenin durumuna bağlıdır: Din, sosyal sınıflar, hukuk, yönetim, yaşam biçimi bundan doğarlar ve birbirine uygunluk ilişkilerine göre aralarında birleşirler; biri varsa, öteki de vardır. Böylece Vico, bir toplumun belli bir andaki varlık koşullarını gösteriyor. Ne var ki, insan zekâsı değişir, gelişir ve bir durumdan ötekine geçer; toplumların dönüşümünü de beraberinde getirir bu. Ancak, bütün bu durumlar aynıdır ve dönüşüm de aynı kalıplara göre sürer gider. Dünyayı düşünceler yönlendirir. Vico, böylece toplumların gelişme kanununu saptar: Önce bir barbarlık, sonra aileye dayanan teokratik aşama, arkasından da sitelerin aristokratik dönemi ve hepsinde de –git gide az ölçüde– imgelem egemendir; onları, aklın üstün geldiği monarşik dönem izler; bütün bunlardan sonra geri çekiliş, çözülme ve yeniden başlama. Gelişim belirsiz değildir, ama «ç e v r i m s e l » (cyclique)dir; her millette tekrarlanan bir bütün oluşturur o; bu, ebedî bir dönüştür.

Pek karışık ve pek karanlık olan Vico, zamanında da az tanındı; öyle de olsa bir etkisi oldu. Montesquieu onu okudu: Tuttuğu notlardan Vico'nun onu nasıl çarptığını anlıyoruz; ve, Montesquieu'nün aracılığıyla, Vico'nun temel düşünceleri, denge ve gelişme, bütün bir yüzyıla yayıldı. Ama asıl derinliğine etkisi, XIX. yüzyılda olacaktır.

Fransız M o n t e s q u i e u (1689-1755), *Romalıların Yükselişi ve Çöküşünün Nedenleri Üstüne Düşünceler* (1734) adlı eserinde, hareket halinde topluma eğildi; *Kanunların Ruhu*'nda

6. – Montesquieu

(1748) ise, durağan halde toplumu anlatmaya çalıştı. Bir kaftan soylusu, zaman zaman da Bordeaux Parlömanında başkan olan Montesquieu, bütün yaşamını eserine adadı, otuz yılını verdi. Tümdengelime pek başvuran bir Descartes'çıdır o; ama, aynı zamanda fizikçi ve doğabilimci, herşeye dikkat kesilen bir gezgin, yorulmak bilmez bir okuyucu. Başlıca yöntemi gözlem ve tümevarımdır: Betimlemek, saptamak, olaylardan kanunlara yükselmek, kanunlardan ilkelere varmak. *Kanunların Ruhu*'nun «Önsöz»ünde pek güzel anlatır kendini.

Neydi söylediği Montesquieu'nün?

Bütün doğa, hayran kalınacak bir «mekanizma» olarak doğal kanunlarla düzenlenmiştir: «Kanunlar, en geniş anlamıyla, nesnelerin doğasından gelen zorunlu ilişkiler dir; ve, bu anlamda, bütün varlıkların kanunları vardır». Ne var ki, insan toplumları da doğal var-

lıklardır ve doğal kanunlara tâbidirler. İnsanların yaptıkları kanunlar, pozitif kanunlar, doğal kanunlarla olduğu gibi, kendi aralarında da uygunluk içinde olmalıdırlar. İnsan özgürdür ve kimi zaman kendi kanunu «zorunlu ilişkiler»i bozar; olsa olsa kötülük doğar bundan da. Böylece insan, bu ilişkileri, onlara saygı göstermek ve yararlanmak için bilmelidir. İnsan kanunları, «yapıldıkları halka öylesine has olmalıdır ki, bir milletin kanunlarının bir başka milletinkine uyması, pek büyük bir rastlantıdır. Bu kanunlar, kurulmuş ya da kurulmak istenen yönetimin doğası ve ilkesiyle ilişkili olmalıdır. Ülkenin fiziksel yapısına, buzlu, yakıcı ya da ılımlı iklimine; ülkenin niteliğine, durumuna, büyüklüğüne, çiftçi, avcı ya da çoban halkların yaşam biçimine ilişkin olmalıdır; anayasanın acısını çektiği özgürlük derecesine, ülkede oturanların dinine, eğilimlerine, zenginliklerine, sayılarına ticaretine, örflerine, davranış biçimlerine uygun olmalıdır. Son olarak, bu kanunların kendi aralarında da ilişkiler vardır; bu ilişkiler, onların kökenleri, nesnelerin düzeni, yasakoyucunun amacı bakımından kendini gösterir. Kanunlara, işte bütün bu açılardan bakmalı». Montesquieu, buradan hareketle, bu zorunlu ilişkileri bütün eserinde belirliyor; planı onların akışına göredir; okuyuşu kolaylaştırmak için alabildiğine parçalanmış ve düşünceler arasındaki bağlantıları kaybettirecek ölçülere varmış da olsa, böyledir.

G e r e k i r c i l i k v e g ö r e c i l i k, işte temel ilkeler!

Falan veri filan kanunu içerir, bir başkasını da safdışı bırakır. Bu gerekircilik insana özgürlüğünü sağlar. Niçin? Çünkü, her eylemin en keyfi sonuçlara götürebileceği bir dünyada silahsız kalırdı o; önceden görmek, düzenlemek ve hareket etmek olanaksız olurdu; insan kör güçlerin kölesi olurdu. İnsan, nasıl fiziksel dünyanın kanunlarından yararlanıyorsa, sosyal dünyanın kanunlarından da öylece yararlanabilir; özellikle de, insan doğasına uygun o yüce nimete, özgürlüğe erişmek için. Montesquieu, bir sosyal mühendis olarak her an değişme yoluyla, her durumda azamî özgürlüğe erişilebileceğini gösterir. Örneğin, bir devlette ü ç i k t i d a r vardır: Yasama, yürütme ve yargılama iktidarıdır bunlar. Batı Avrupa'da, b i r b i r i n d e n a y r ı olmalı ve b a ş k a b a ş k a o r g a n l a r a verilmelidir bu yetkiler. Bu iktidarların sınırlanması ve

denetlenmesinin yolu budur; despotluğu safdışı tutmanın da yöntemidir bu: Bu iktidarlar ister bir kralda, ister bir soylular heyetinde, ister halkın elinde toplansın, despotluk doğar bundan.

Gergin, kimi zaman duru ve bir billûr gibi yoğun bir dille yazılan, kılıçla kesip atarmış gibi konuşan bu kitap, tarifsiz bir başarı kazandı; bütün dillere çevrildi; her ülkeden krallara, politikacılara, hukukçulara, tarihçilere esin verdi; 1787 Amerikan Anayasasının, 1791 ve III. yıl Fransız Anayasalarının, 1792 Prusya Yasasının, XIX. yüzyılda çoğu anayasanın esin kaynağı bu kitaptır. Kral Marx'ın da Montesquieu'ye borcu vardır. Ne var ki, bütün olarak yakalamak güç olduğu için, Montesquieu az anlaşıldı: Çoğu, açıp parçalar aradılar onda; yalnız başlarına alındığında ise bir başka anlama gelebilirdi bu parçalar; ancak, böylesinden de hoşlananlar çıktı!

EKONOMİ POLİTİK

Montesquieu'nün doğrudan izleyicisi olmadı. Eserinin ruhu ve ortaya attığı sorunlar, yığınla kısmî çalışmaya esin verdi. Gerçekte ona en yakın olanlar, doğal kanunlara duydukları ilgi dolayısıyla fizyokrat iktisatçılar oldular; onun görecelik ilkesini bir yana bırakıp, doğal kanunlar düşüncesinde birleştiler.

XV. Louis'nin hekimi, biyolojist, büyük toprak sahibi Quesnay (1694-1774), yığınla gözlemden de yararlanıp, düşüncelerini *Ansiklopedi*'nin *Çiftlik* ve *Tahıllar* maddeleriyle, *İktisadi Tablo* (1758) ve *Doğal Hukuk* adlı eserlerinde dile getirdi. «Yeni bilim»i ete kemiğe büründüren çömezleri oldu; «physiocratie» adını da, «doğanın yönetimi» anlamına Dupont de Nemours verdi.

Ne diyordu fizyokratlar?

Önce, iktisadî olaylar, nesnelerin doğasından çıkan kimi kanunlara boyun eğen olaylarıdır. Bir sistem, bir bilim oluşturur bu kanunlar ve onları koyan Yüce Varlıktır, Tanrıdır; onlar doğa kanunlarının bir parçasıdır; ve mümkün olan şeylerin de en iyisidirler.

Sonra, para hiçbir şeydir, kısır bir aracıdır o. Gerçek zenginlik, aslı bozulmadan tüketilir bir ürün koymaktır ortaya. Böylesi bir ürünü, katıksız ürünü yalnız tarım

verir. Sanayi, katıksız ürün vermez; o, eldeki maddelerin biçimini değiştirir; ve, bunu yaparken de, yararlı nesneler yaratır gerçi, ama yerine bir başkasını koymadan maddeyi bozar. Ticaretin yaptığı, ürünleri bir yerden bir yere taşımak ve değiş-tokuş yapmaktır. Yalnız tarımdır ki, yeni bir madde yaratır, onu üretir ve çoğaltır. Böylece, asıl sınıf, toprağı değerlendiren taşınmaz mülklerin sahibi olan sınıftır; sonra çiftçiler sınıfı gelir; onları bütün ötekiler, «kısır sınıf» izler. Herşey, tarımsal üretime tâbi olmalıdır. Böylece, ortak mülkleri kaldırıp bireysel mülkiyeti arttırmalı; tarım, kollektif yükümlülüklerden ve feodal haklardan kurtarılmalı; aklı başında bir tarımı geliştirmede tek söz sahibi taşınmaz mülkiyet desteklenmeli; yüksek ücret politikasıyla, genişliğine satım ve ticaret özgürlüğüyle de pahalılık sağlanmalı; ve nüfustan çok zenginlik çoğaltılmalı.

Son olarak, mülkiyet, doğal kanunun istediği bir şeydir ve böylece doğal hukuka girer o. Bunun gibi, mülkiyet hakkının kullanılmasını sağlıyan özgürlük de doğal hukuktandır; güvenlik, eşitsizlik despotluk da: Çünkü hükümetin yaptığı, -o tartışılmaz- doğal kanunları, pozitif kanunlar halinde dile getirmektir. Despot, gerekli vergileri, yalnız mülkiyet sahiplerinden alır, çünkü yalnız onlar katıksız ürün ortaya koyarlar; böylece, despot onlarla aynı çıkarlara sahiptir, onlar gibi iktidarı babadan oğula geçmelidir ve gözönünde tutacağı yalnız onlar ya da onların temsilcileridir; doğal kanunlarının da bilincinde olmalıdır.

Başarısı olağanüstü oldu bu görüşün, Mirabeau'ya göre, İktisadi Tablo, yazının ve paranın yanı sıra, insan zekâsının üçüncü temel buluşuydu. Fizyokrasi, bir din oldu Fransa'da. 1789 Kurucu Meclisi, derinden derine etkilendi ondan. Karl Marx, Quesnay'e, modern ekonominin yaratıcısı olarak, hayranlığını dile getirecektir.

Qesnay'in çömezleri arasında, onun düşüncesine karşı olarak, Turgot, bir noktaya ısrarla parmak bastı: İleride XVI. Louis'nin Bakanı olacak olan Turgot'ya göre, işçi, yaşamını sürdürebilmek için zorunlu asgariyi alabiliyordu ancak; bu ücretlerin tunç kanunu idi: Gelirin değerini düşürüyor, ama öte yandan işçiden sınıfını terketme umudunu da çe-

7. – Adam Smith

kip alıyor ve bir zenginler kastı yaratıyordu. Ticaret görevlisi Gournay'le beraber, Turgot, bireyi özgür bırakmak gerektiğine inanıyordu; çünkü, çıkarlarını bir başkasından daha iyi bilecek olan oydu; şöyleydi sloganları: «Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler!»

Ne var ki, XIX. yüzyıl liberalizminin gerçek kurucusu İskoçyalı fizyokrat Adam Smith (1723-1790) oldu. *Milletlerin Zenginliği Üstüne Deneme* adlı eserinde (1776), doğanın yalnız başına bırakıldığı her yerde kendi kendine gerçekleşen bir doğal düzeni gösterir; en iyi olan da bu düzendir. İnsan, yazgısını düzeltmek eğilimindedir ve onda kişisel çıkarını ayırdetmek yeteneği vardır: Böylece özgür bırakmalı onu. Bireyler, topluma yararlı kurumları yaratmada güçsüzlük gösterdiklerinde, ancak bu halde işe karışmalıdır devlet. Bu dünya, üretici ve tüketicilerden oluşan geniş bir cumhuriyettir; herbiri birbirine bağımlıdır bunların ve barış da, bu bağımlılığın bilincinden çıkmalıdır.

Öte yandan, yaptığı değer çözümlemesi de sosyalistlerin atası haline getirdi onu. Adam Smith'e göre, emek, metaın değerinin gerçek ölçütüdür ve fiyatı oluşturan da odur. Başlarda, bütün bu fiyat işçiye aitti. Ancak, bir birey, bir sermaye, toprak, ilkel madde, alet oluşturduğunda ve onu işçinin emeğiyle harekete geçirdiğinde kapitalist, fiyatın bir bölümünü kendisi için ayırır ve geri kalanı ya da ücreti işçiye verir. Bun-

lardan her ikisi de, fiyatın mümkün olan en büyük bölümünü isterler. Böylece, ücretin saptanması kapitalistle işçi arasındaki bir tartışmanın ürünüdür; bu tartışma, s ı n ı f m ü c a d e l e s i n e dönüşür. «Patronlar, ücretlerin yükselmesini önlemek için, her yerde ve her zaman, bir tür zımnî ama sürekli ve birbirine benzeyen birlik oluştururlar». Adam Smith, üretmeyenlere karşı soğuk davranır ve öyle der: «Hükümdar ve bütün Adalet Bakanları ve bütün askeri sınıftan olanlar, üretken olmayan işçilerdir. Rahipler, avukatlar, hekimler, edebiyatçılar aynı sınıfa sokulabilirler»; çıkarları, sosyal çıkarla ters düşen tacirler karşısında da bu soğukluğunu sürdürür.

Bütün bu çözümlemeler, ilerde Karl Marx'ı etkileyecektir.

TARİH

Kimi yazarlar da, belli bir ülke, belli bir dönem ya da bütün insanlık tarihine dönük çalışmalar yaptılar.

Önce, bir düzine özel tarih yayınlandı: Voltaire'in *XIV. Louis Yüzyılı* (1751), David Hume'un *Büyük Britanya Tarihi* (1754), Robertson'un *İskoçya Tarihi* (1759), Justus Moser'in *Os-*

8. – Voltaire

nabrück Tarihi (1768), bunların başında geliyor. Tarih anlayışı Montesquieu'den beri değişmişti: Beaufort ve önceki tarihçiler için, yönetimler ve örfler üzerine bilgi veren her şey yararsızdı; «olayları aydınlığa kavuşturmak ve tarihlerini saptamak, tarihte aslolan buydu»; yeni tarihçiler içinse, önemli olan u y g a r l ı k t a r i h i dir.

Onun öncüsü V o l t a i r e oldu.

Örfler, âdetler, inançlar, batıl inançlar, saplantılar, buluşlar: İşte önemli olan! Bu tarihin konusu insandır ve, öyle olduğu için de, insanlığı bütün olarak el almaya götürür. Voltaire'in, *Milletlerin Örfleri ve Ruhu üstüne Deneme* (1756) adlı eserinde yaptığı budur. Her zaman olduğu gibi, burada da bir dediği ötekini tutmaz ve, özellikle bu eserde, bir «aydınlık düşünceler kaos»una gelip dayanır; öyledir, çünkü Voltaire, alabildiğine yüce zekâsıyla, nesnelerin yalnız bir yanına saplanıp orada körleşmek istemiyordu. Tarih anlamsızdır, rastlantıya, bir giysinin üstünde bir su damlasına, pek kısa bir burna bağlıdır o; ama tarih, düşünülüp taşınılmış plânlara göre yapan büyük hükümdarlara, büyüğün yerine geçmiş küçük koruyuculara da bağlıdır. Tarihin, geleceğe örneklik eden dört büyük yüzyılı vardır: Perikles, Augustus, Mediciler, XIV. Louis çağlarıdır bunlar. Ancak, gençler modern tarihi öğrenmelidirler, yararlı olan odur yalnız. Tarih, her zaman aynı olan insan tutkularına bağlıdır; her devir, bir bütündür; geçmişe şöyle böyle bağlı, geleceğe ise hemen hemen etkisizdir o; ama, öyle de olsa, insanlık, bir kanuna göreymiş gibi ilerler. Ne olursa olsun, Voltaire, okuttu kendini; gerçek tarih düşünce ve zevkini verdi; yığınla olayı aydınlatıp sayısız sorun attı ortaya ve bütün tarihçileri kendine borçlu kıldı.

Ne var ki, bu tarihçiler, doğa bilimlerindeki ilerlemelerin de etkisiyle, dönüşümcü bir anlayışa, bir g e l i ş m e d ü ş ü n c e s i n e varıyorlardı. Winckelmann, *İlk Çağda Sanat Tarihi* (1764) adlı eseriyle, sanatın, insanların genel ilerleyişine katıldığını gösterir; sanat da doğar, açılıp serpilir, yaşlanır ve ölür; canlı bir olaydır o. Başkaları, insanlığın, barbarlıktan başlayıp aklın yetkinleşmesine doğru gelişen bir ilerleyiş içinde olduğuna dikkatleri çektiler. Konuya parmak basan Turgot ve *Ansiklopedi*'den sonra, Alınan Lessing *İnsan Soyunun Eğitimi*'ni yazdı (1780); onu, yurttaşı Herder'in *İnsanlık Tarihinin Felsefesi Üzeri-*

ne Düşünceler (1784-1791)'i izledi. Yalnız bu iki yazarın ikisi de, bulanık bir Tanrıyı ya da Evrenin esrarlı yaşamını yardıma çağırırlar; ve böylece bilimden çok metafizik yaparlar. Daha pozitif olan Fransız C o n d o r c e t (1743-1794), *İnsan Zekâsındaki İlerlemeler Hakkında Tarihsel Tablo Taslağı* (1794) adlı eserinde, Buffon'un *Doğanın Devirleri*'ni sürdürür ve i l e r l e m e k a n u n u ndan söz eder: Ona göre, «insanın yetkinleşme yeteneği sınırsızdır»; «doğanın bizi içine fırlatıp attığı dünya durdukça bu yetkinleşme de sürecektir»; dünyanın fiziksel koşulları aynı olduğu sürece «geriye dönüş hiçbir zaman olmayacaktır». Gelişme süreklidir: «Şimdiki an, geçmiş anların ürünüdür; bu ürün, geleceği de etkiler». Gelişme, açık ve belirli nedenlerden doğar; insan, duygularından gelen düşünceleri birleştirerek, öteki insanlarla ilişkilerde bulunarak, dille, yazıyla, cebirle, sürekli bulup ortaya koyduğu yapay araçlarla yeni düşünceler oluşturur durmadan. Tablo, «İnsan topluluklarının değişik dönemlerde birbirini izleyen gözlemlerinden ortaya çıkacaktır»; ve bu tablo, «insanı, doğasının kendisine verdiği umuda dayanarak, yeni ilerlemeleri sağlıyacak ve hızlandıracak araçlara» götürecektir.

> Birbirini izleyen on «devir» olmuştur: I. İnsanlar ilkel topluluklar halinde ortaya çıkmışlardır; II. Çoban kavimler, tarım topluluklarına geçmişlerdir; III. Tarım topluluklarından yazının bulunuşuna kadar olan bir ilerleme devri; IV. Eski Yunan'da, Büyük İskender'in yüzyılına doğru bilimlerde işbölümüne değin insan zekâsının ilerleme devri; V. Bölünüşlerinden –Hıristiyanlığın neden olduğu– çöküşlerine değin bilimlerdeki ilerlemeler; VI. Haçlılar zamanına doğru yeniden ışımasına değin Aydınlığın çöküş devri; VII. Batı'da bilimlerdeki ilk ilerlemelerden basımcılığın bulunuşuna değin süren devir; VIII. Basımcılığın bulunuşundan, bilimlerle felsefenin otoritenin boyunduruğunu kırdıkları döneme değin geçen devir; IX. Descartes'dan Fransız Cumhuriyetinin oluşumuna değin olan devir; X. İnsan zekâsının gelecekteki ilerlemeleri. Bu tarihle aydınlanan bizler, atalarımızın «boşinançlar»ını savuşturabileceğiz; «savaş çığlığı da şudur: Akıl, hoşgörü, insanlık!». Auguste Comte, XIX. yüzyılda, sosyolojisini kurarken Condorcet'nin bu düşüncelerinden hayli yararlanacaktır; dışa doğru gitgide açılan bir eğri çiziyordu bu düşünceler.

Aslında, Condorcet, hiç de bilim yapmıyor, yeni bir İncil

vaazediyordu. Voltaire, geçmişte olanı, bir teze, bir tarih felsefesine başvurmadan betimleyip açıklamaya girişmişti. Condorcet ise, insanlığı, Hıristiyanlığı bir yana atmak koşuluyla, daha fazla akla doğru sürekli yürüyüş halinde göstermek istiyordu; bir iman haline dönüşmüş gelişme üstüne iyimser bir görüşü dile getiriyordu; insanlık tarihine, en sevdiği şeyi üretmeye adanmış bir halde bakıyordu. Duygunun öç almasıydı bu! Böylece Condorcet, kendi açısından, Augustin Thierry gibi romantik tarihçilerin, *Yüzyılların Efsanesi*'ni yazacak Victor Hugo gibi şairlerin imgelemine ve yürek atışlarına giden yolu açıyordu.

«METAFİZİK»İN YAZGISI

XVIII. yüzyıl, geçen yüzyılın büyük metafizik sistemlerine düşmandır.

XVIII. yüzyıla, Locke'un öğretisi egemendir: Bütün düşüncelerimiz, duyulardan yani deneyden gelir; soğuk, sıcak, acı, uzam, biçim, hareket gibi yalın düşünceleri bize veren deneydir. Bu yalın düşünceler arasında, uzam, biçim, sertlik, hareket, varlık, süre, sayı ile ilişkili olanlar, «baş nitelikler»dir ve nesneleri oldukları gibi gösterirler; ötekiler, yani renkler, sesler, tadlar «ikincil nitelikler»dir ve nesnelerin görünmez hareketlerinin duyularımız üzerinde uyandırdığı izlenimlerin sonucudurlar.

Bu görüş, duyumcudur ve mekanisttir.

Anglikan rahip B e r k e l e y (1685-1753), bu görüşe toptan karşı çıktı.

> Ona göre, düşüncelerin nesnelerle ilişkisi yoktur; çünkü, örneğin büyüklük mesafeye ve gözlerin yapısına göre değişmekte ve sertlikte yumuşaklık da harcadığımız güce bağlıdır. Doğrudan bilginin tek dayanağı düşüncelerdir; düşüncelerse zihnimize aittir. Doğa, iradenin bağımsız düşünceleridir; nesneler de düşünce bileşimleri. T e k g e r ç e k o l a n d ü ş ü n c e d i r . Gözle gördüklerimiz işaretlerdir, bir dildir; oysa her dil bir düşüncenin eseridir. Gözle gördüklerimiz evrensel bir dildir aynı zamanda; böylece evrensel bir düşüncenin, Tanrının eseridirler. Düşüncelerin, giderek Tanrının varlığı pek bellidir bizim için; oysa, mekanist fizik, bir hayaldir, sonsuz hesabı bir olanaksızlıktır: Çünkü, sonsuza değin bölünmüşlüğü kabul etmek, algılanmasa da uzamın varlığını kabul etmek demektir; oysa, düşünce olarak var olan vardır ancak. Fi-

zik, kimi ilkelerin birbirini düzenli olarak izlemesinin bilgisidir.

Berkeley, bu söyledikleriyle, bütün bir yüzyılın anlayışına karşı çıkıyordu.

Fransız C o n d i l l a c (1715-1780), mekanizmi kurtarmak istedi. Baştan aşağıya Descartes'çı bir anlayışla donanmış olan Condillac, Berkeley'in görüşünü reddetti.

> Ona göre, duyular, bir işaretle gösterdiğimiz yalın düşünceleri verirler bize; biz de bu işaretleri birbiriyle karşılaştırır, birleştirir ve bir dil çıkarırız ortaya ve, bu dilden, karmaşık düşünceler üretiriz. Bütün düşüncelerimiz, hatta imgelemle ilgili olanları bile, d ö n ü ş m ü ş d u y u l a r dan başka bir şey değildir; bütün yetilerin kaynağı da bu duyulardır. Nesneler, bizim dışımızda vardırlar. İnsan, bir nesneyi tanır ve ötekilerden ayırdeder onu; dış dünyanın gerçekliği, uzam, hareket, duyulardan doğmuş düşüncelerinin değeri hakkında bir güven içindedir. Condillac, bu çözümlemesi ile, mekanist «fizik»i kurtarmış oluyordu: Karmaşık düşüncelerimizi dilin işaretleri arasındaki bir karşılaştırmadan çıkardığımıza göre, düşüncelerle işaretler arasında tam bir uygunluk olmalı; duyuların aydınlatmadığı ve açık ve belirgin bir gerçekliği dile getirmeyen hiçbir kelimeyi kullanmamalı. B i l i m , i y i k u r u l m u ş b i r d i l d i r . Sonra, yalnız tümdengelimle uğraşamayız; çözümleme de gerekir; çözümleme ve arkasından yeniden kurma, analiz ve sentez. En yüce bilimsel yöntemler, insan zekâsının yalın ve evrensel yöntem biçimlerinden başka bir şey değildir. Böylece her insan, birinden ötekine geçebilir; bilim, herkesin erişebileceği bir şeydir. Elde edilen bilgiler de, tümdengelimci sistemler oluşturmalıdır; varılan ilkeler, genel çekim gibi pek bilinen olaylar olmalıdır. Newton'un fiziği, bilimin ve yöntemin yetkin bir örneğidir.

Condillac, çeşitli eserleriyle, zamanının bilginleri, «İdeologlar» topluluğu üzerinde pek büyük bir etki yaptı; bu etkiyi, daha sonra Stendhal gibi yazarlar üzerinde de gösterecektir.

Condillac, bilimsel bilgimizin değerinin yanı sıra, evrensel mekaniğin yüce «saatçı»sı Tanrının varlığı hakkındaki kanıtların değeri üstüne düşünürken, İskoçyalı D a v i d H u m e (1711-1776), konuya daha başka türlü yaklaşıyordu. Onun başlıca eserleri şunlardır: *İnsan Doğası üstüne Kitap, Deneysel Usavurma Yöntemini Manevî Bilimlere Sokma Yolunda Bir Girişim* (1740) ile *İnsan Anlığı Hakkında Felsefî Denemeler* (1748).

Condillac gibi Hume da duyumcudur.

Duyumlar, bize izlenimler verir; anlığımız da, bu izlenimlerden düşünceler yapar; «izlenimler asıl, düşünceler onların kopyalarıdır» der. Ancak, nesnel gerçeklik hiçbir zaman bilinemez: Çünkü, onu bilmek için deneyden başka hiçbir dayanağımız yoktur; deneyse, evrensellik ve zorunluk ögelerinden yoksundur. Deney, evrensel değildir, çünkü sınırlıdır, yeni bir deneyin ne türlü bir sonuç vereceğini bilemeyiz; deneyin, bugüne değin hep aynı sonucu vermesi bundan sonra da o sonucu vereceğini kanıtlamaz. Deney, zorunluktan da yoksundur; çünkü, örneğin bize soğuma olayını donma olayının izlediğini gösterir, ama soğuma olayını her zaman ve her yerde donma olayının izleyeceğine gerekçe göstermez, daha açık bir deyişle, soğuma olayını donma olayının her zaman izlemesi de zorunlu değildir, soğuma olayını örneğin buharlaşma olayı da izleyebilir. Bu ikisinden hangisinin gerçekleşeceğini anlamamız için yine deneyi izlemek ve olguya bakmak zorundayız. Böylece, bilebileceğimiz yalnızca olgulardır, yoksa onların zorunlu oldukları değil. Hume'a göre deney evrensel ve zorunlu olmadığından gerçek değil, yanılsamadır; bu yanılsamaya götüren de çağrışımlardır: Soğuğu donmanın izlediğini birçok kez görmüşüz, soğuğu yeniden görünce anlığımız bu eski görgüsünü yeniden çağrıştırır, bizler de bu yüzden bu ikisi arasındaki ilişkiyi evrensel ve zorunlu sanırız. Buysa, kuruntudan başka birşey değildir. Böylece Hume, yalnız nesnel gerçekliği değil, bilimin temeli olan nedenselliğin nesnelliğini de yadsır. Hume'a göre, bilginin, giderek bilimin görevi, varlığın anlaşılmasını sağlamak değil, pratik yaşama kılavuzluk etmektir; asıl bilginin konusu yalnızca matematiktir, bütün öteki bilimler mantıksal olarak tanıtlanamayan ve asla tanıtlanamayacak olan olgularla ilgilidir. Ya Tanrı? Hume, gerek dinsel ve gerek felsefi bütün Tanrı öğretilerine karşı çıkar; «din, doğanın dizginlenemez güçlerinin insanlarda uyandırdığı korkudan doğmuştur» der ve dinin ahlak ve uygar yaşam üzerinde çok kötü etkileri olduğunu söyler.

Hume, bu düşünceleriyle, Kant'ı «dogmatik uyku»sundan uyandırdı; Jean-Jacques Rousseau da pek etkiledi onu. Koenigsberg Üniversitesindeki profesörlüğünün yanı sıra, astronom, fizikçi ve filozof olan Kant (1724-1804), 1781'de, *Saf Aklın Eleştirisi*'ni, 1788'de *Pratik Aklın Eleştirisi*'ni yayımladı; ayrıca felsefe, ahlak, tarih ve din üstüne yığınla eser yazdı. Copernic'in astronomide yaptığına benzer bir devrimi, insan zekâsının biliminde yapmak istiyordu ve bakış açısını baştan aşağıya değiştirmenin tutkusu içindeydi. O da, bilgi örneği olarak Newton'un fi-

9. - David Hume

ziğini alır: Dağınık yığınla deney, bu deneyleri birbiriyle birleştiren kanunlar ve bu kanunların bağlandığı bir ilke.

O da doğa bilimlerinin delisidir.

Kant'ın öğretisine «e l e ş t i r i c i l i k » denir; çünkü, ona göre felsefe araştırması bir değerlendirme, bir eleştiri olmalıdır. İlk yapılması gereken de, aklı değerlendirmek, onun ne olup olmadığını ortaya koymaktır. Vardığı sonuç kesindir: Akıl, metafizik ve bu anlamda felsefe yapamaz. Deney alanında akıl pek güçlüdür; iki kez ikinin dört ettiği her zaman denenebilir; ama metafizik alanda çok güçsüzdür o. Akıl, deneme sınırları dışında yargı vermeğe kalkıştığında hezeyana başlar. Buradan kalkarak, Kant, aklın öteki dünyayı tanıma konusundaki bütün iddialarını reddeder. Tanrı mı? Onun varlığı hiçbir zaman denemez. Kant, bu düşüncesinden dolayı, 1794 yılında II. Guillaume hükümetinden ihtar alır ve din konusunda yazı yazması yasaklanır.

Aslında Kant, aklın güçsüzlüğünü ve saltık metafiziksel felsefeyi kökünden yıkmaktadır. İnsan aklının gücüyle güçsüzlüğü çelişmesini böylesine bir açıklıkla ortaya koymak, diyalektik yönteme götüren adımların en büyüğünü de atmak demektir. Kant, «pratik akıl» adını verdiği irade ve eyleme, giderek ahlaka ve duyumculuğa önem vermekle, Tanrıya akıl yoluyla varılamıyacağını ileri sürmekle materyalizme kaymaktadır. Bu açıdan, bir «utangaç materyalist»tir o. Ne var ki, duyuların getirdiği nesnel algıları biçimlendirebilmek için, akla *a priori,* yani deney dışı veriler yakıştırmakla -zorunlu olarak- düşünceciliğe kayar. Aklın,

metafiziksel saltık gerçeği bilemiyeceğini ileri sürerken, *kendiliğinden şeyi* bilemiyeceğini de söylemesi, onu bilinemezciliğe götürür. Bu bilinemezcilik ilerde, bir materyalisti gerektirmeksizin, bir başka büyük düşüncecinin, Hegel'in eleştirisine yol açacak ve kolaylıkla çürütülecektir.

Özetle, bütün metafizik belirsizdir ve bilim değildir. Bildiğimiz şey, gerçekliktir. Duyulur gerçeklikten hareket edilerek yapılan bilim meşrudur, çünkü başka türlü yapamayız; öte yandan başarıya ulaşan da bilim oluyor, ve bu da, görüşlerimizle dış dünya arasında belli bir uyuşmanın bulunduğunu gösterir. Ne var ki, yalnızca pratik bir değeri vardır bu bilimin; biz, nesnelerin aslı hakkında gerçekten hiçbir şey bilemeyiz.

Kant'ın felsefesi, XIX. yüzyılın hemen bütün filozoflarının çıkış noktası olacaktır. Onun *Eleştiri*'sine uzun süre, gerçek bilginin koşullarını gösteren kesin bir buluş olarak bakıldı; ne var ki, bu felsefe, insan zekâsı için bilmenin alanını sınırlıyordu da.

BİLİMİN GENİŞLEMESİ

Böylece, devrin insanları, bilimsel alanda dev bir çaba koydular ortaya; bütün bilgileri «fizik» modeli üzerine kurmayı aradılar: Hukuk, ahlak, güzelliğe varıncaya değin herşey hakkında böyle yapılmaya çalışıldı. Fransız rahip d u B o s , *Şiir ve Resim üzerine Eleştirel Düşünceler* (1719) adlı eseriyle, güzellik, hakkındaki yeni bilimin temellerini attı; 1735'te, Alman B a u m g a r t e n , bu yeni bilime «estetik» adını verdi.

Ne var ki, bilim ve bilimsel düşünce ne denli yaygın olursa olsun, bir azınlığın ayrıcalığı idi yine de; ve bu azınlığın içinde de gevşeklikler vardı. Hâlâ deniz adamlarına, deniz kızlarına, kartal başlı aslanlara, satirlere, tek boynuzlu masal hayvanlarına inanan ve bu türlü inançları yayan sahte bilginler dolaşıyordu; bunlar arasında, çakıllarda yaşıyan insan ve hayvanları bulup resimlerini yaptıklarını, kuru toprakta doğup büyüyen kabuklu deniz hayvanlarını gördüklerini söyleyenler de vardı. Voltaire bile, kaldığı kırsal bölgede kabuklu deniz hayvanlarının doğduğunu ve bunlar üzerinde gözlemlerde bulunduğunu söyleyebildi. Şarlatan Mesmer'in esrarlı saplar ve zincirlerle çitlenmiş gerdelinin çevresine yığışan ve hayvansal manyetizmanın bilinmez gücüyle,

bütün hastalıkların iyileştirildiğine, ağrısız doğumlara inanan meraklılar kalabalığı vardı. Havaya fırlatılan ilk balonları parçalayan köylüler; ilk Yıldırımsavara karşı başkaldıran zanaatçı takımı; sihire, büyücülere, cinlere, gulyabanilere inananlar görüyoruz. Bir avuç filozof ve bilgin, işte bu insan denizinin içinden çıkıyordu.

Daha başka engeller de vardı.

Ne var ki, bu sınırlar içinde, bilim hükümrandır; giderek bir din haline gelir; «bilimcilik» uç vermiştir. İnsan, bilim yoluyla doğanın sırlarına egemen olarak, şifa bulmaz hastalıkları iyileştireceğini, insan yaşamını alabildiğine uzatacağını, sosyal bilime dayanarak da en iyi toplumu kuracağını düşünmektedir.

Bir «altın çağ»a gittiğinin inancı içindedir özetle.

VI

BÜTÜNLÜĞÜNE GÖRÜŞLER

Parça parça görüşlerin yanı sıra bütünlüğüne görüşler de vardır.

«Aydınlıklar Felsefesi» başında geliyor bunların.

«AYDINLIKLAR FELSEFESİ»

1760 yılına doğru «A y d ı n l ı k l a r f e l s e f e s i » zafere ulaşır; kendilerine «F i l o z o f l a r » denen kişilerin kaleminde ete kemiğe bürünmüş bir felsefedir bu. Filozoflar, düşüncelerini, trajediler, epik, öğretici ve yerici şiirler, romanlar, yergi eserleri, diyaloglar, sistem açıklamaları ve sözlüklerle ortaya koymuşlardır. Bütünlüğüne eserler arasında, en başta gelen de, bir sözlüktür: D'Alembert'le Diderot'nun yayınladıkları *Fransız Ansiklopedisi*, XVIII. yüzyılın bir özetidir; nasıl ki, vaktiyle Aquino'lu Toma da, ilâhiyat adına böylesi bir özetlemeye gitmişti. Eserin ilk cildi, başında d'Alembert'in yazdığı bir «önsöz»le, Temmuz 1751'de yayımlanır; siyasal iktidarın yığınla engeline karşı 1764'te tamamlanır; 17 cildi metin ve 17 cildi de resimlere ayrılmıştır. Çoğu hali vakti yerinde ve resmî unvanla-

ra sahip, avukat, hekim, profesör, rahip, akademisyen, sanayici, üretici 130 yardımcının katıldığı ve fiyatı bakımından da büyük aydın burjuvaziye hitap eden *Ansiklopedi,* bir burjuva eseridir. Başlıca «Filozoflar» arasında, Voltaire ve Diderot gibi evrensel yazarlar, Montesquieu gibi hukukçular, d'Alembert gibi matematikçiler, genel olarak burjuvazinin çeşitli katlarından çıkıp gelmiş insanlardır; aralarında, burjuvaziye, kılıç soylularından daha yakın olan kaftan soyluları vardır.

Çağın düşüncesi, geçmiş yüzyıllardan çok daha fazla olarak burjuvadır.

Bu burjuvaların anlayışı akılcı, pozitif ve yararcı dır. Hepsi de açıklık, aydınlık, akla uygunluk ilkelere saygı isterler her yerde; bu ilkeler de, özdeşliktir, çelişmezliktir, nedensellik ve kanunsallıktır. Aklın yüce bir değeri vardır: Herşeyi yapabilir o, herşeye erişebilir ve herşeyi yargılıyabilir; âhir zaman hükümdarıdır o. Voltaire gibi ona sınır getirmek isteyenler bile, en azından şöyle düşünürler: Aklın dışında karanlık ve kaos vardır; bilgiye ulaştırmada tek geçerli aracımızdır o bizim. Akıl, yalın ve açık gerçeklerden hareket ederek çıkarsamalarda bulunur; ama asıl yaptığı, olayları gözlemler ve kanunlar çıkarır onlardan. İnsana yararlı bilgilerin arkasındadır o; işe yarayamayan ne ki var boştur. Yuh olsun salt meraka! Bu anlayış bir yerde kısırlaştıracaktır; bereket versin başeğmeyenler çıktı.

«Filozof»ların çoğu yaradancı (déiste)dır. Akılları onlara, bir ilk nedenin olması gerektiğini göstermiştir; çünkü onsuz, nedenden nedene sınırsız olarak geçilememektedir; böylece, herşeyin kendisine tâbi olduğu, giderek kadiri mutlak olan bir Ebedi Varlık vardır. Bu yüce varlık, baştan aşağıya zekâdır da aynı zamanda; çünkü Evren, hayran kalınacak derecede kurulup düzenlenmiş bir mekaniktir: Bu düzen, düzenleyici bir zekâyı da içerir. Tepeden tırnağa güçlü ve zeki olan bu yüce varlık Tanrıdır. Onu tanıyamayız biz, ne olduğunu da bilemeyiz, ama var olduğunu biliriz: Bütün dinlerin ortak temeli evrensel dindir bu.

Tanrı, zorunlu olarak eksik bırakmıştır eserini: Çünkü, yetkin bir dünya Tanrıyla karışırdı, Tanrı olurdu; oysa, yalnız Tanrıdır yetkin olan. Ne var ki, kadiri mutlak, zekâ sahibi, böylesi-

ne ahenkli bir dünyayı yaratan Tanrı, «mümkün dünyaların en iyisi»ni de zorunlu olarak yaratmıştır. Eğer kötülükler varsa bu dünyada, bizim anlıyamadığımız daha yüce bir iyilik adınadır. Bu öğretiye 1737'de bir ad da konur: İ y i m s e r l i k . Yürekten yandaşı önce Voltaire'dir bu görüşün; 1755'teki o korkunç Lizbon depreminden sonra en azgın düşmanı kesilir ve tutar –o zehir zemberek– *Candide*'i yazar (1759). Bir yerinde şöyle konuşturur kahramanlarını: «Nedir iyimserlik? diye soruyordu Cacambo-Heyhat! dedi Candide, herşey kötü olduğunda herşey iyidir diye tutturma kudurganlığı!». O andan başlıyarak da, iyimserlik çözülmeğe başlar.

Tanrı, dünyayı ebedî kanunlarla düzenledi; bu kanunlarda asla bir değişiklik yapmıyor. Böylece, dua etmek boşuna bir iştir; ne ayine gereksinme vardır, ne de sunağa. Kanunları tanımak ve onlara uymak için yalnızca doğayı incelemeli.

Filozofların kimisi materyalisttir ve tanrıtanımazdır: Maupertius, hekim La Metrie, vergi mültezimi Helvetius, Paris'in belli başlı tanrıtanımazlarını sofrasında toplayan ve tanrıtanımazlık adına –adetâ– bir yazı imalâthanesi kurmuş olan Baron d'Holbach ve son olarak da –zaman zaman– Diderot. Onlara göre, herşey maddeyle açıklanmaktadır. Ebedî olan maddedir; maddeden hareket, kanunlar, evrensel düzen doğmaktadır; herşey, hatta varsayımdır. Tanrıtanımazlara hoşgörürlükle bakılmaktadır: Yüzyılın en ünlü romanı, Jean-Jacques Rousseau'nun Y e n i H e l o i s e ' inde Mösyö Wolmar bir tanrıtanımazdır, ama canayakın bir kişidir. Ne var ki, bir avuçtur bu «Filozof»lar ve öğretilerinin de pek az etkisi vardır.

Hemen bütün «Filozof»lar için, Tanrının yarattığı ve düzenlediği doğa, insanları toplum halinde yaşamaya götürüyor. insan aklı, t o p l u m l a r ı d ü z e n l e y e n d o ğ a l k a n u n l a r ı bulmalıdır; onlara uymak böyle mümkündür. Doğal kanunların oluşturduğu bir doğal hukuk vardır; insan, bu doğal hukuku, pozitif kanunlar halinde dile getirmelidir. Doğal kanunlara uygun bir doğal ahlâk vardır; insan, bu ahlâkı ilkelere dönüştürmeli ve doğal bir ilmihalin içinde toplamalıdır.

Duygularımız şunu açıklıyor bize: Yeryüzünde m u t l u l u k , yani z e v k için varız. Zevk, bir haktır. Bencillik, ahlakın temelidir. Ancak, iyi anlaşılmalıdır bu: Akıl onu yeder ve

ona, insanların birbirlerine karşılıklı yardım gereksinmesi içinde olduklarını, giderek bu gereksinmenin karşılıklı ödevler yüklediğini gösterir; bu gerçekten, ahlakın bütün kuralları çıkar ve ahlâk, belki de bütün bilimler içinde en yetkin olanıdır. Bundan, temel kurallar doğar: Sana yapılmasını istemediğini sen de başkasına yapma; sana yapılmasını istediğini, sen başkasına yap! Hoşgörürlük, yardımseverlik, insanlık kuralları da bunun sonucudur. Aslında, hepsi de bunların, insanın o doğal yüceliğine uygundur; ama herkes, günün sonunda işi teraziye vurmalı: Acıdan çok zevk elde etmişse, onun kefesi ağır basıyorsa, bu ahlâki hesap onun mutlu olduğunu gösterir. Şu da çıkar bu ahlâktan: Kötü hareket eden insan, aldanmış bir insandır. Ruhun ölümsüzlüğüne ve ölümden sonra ceza görüleceğine inanç da böylesi bir ahlâkın sonucudur: İnsanlar yanılıyor ve bana haketmediğim bir acıyı çektiriyorlar; bir başka dünyada, ödüller ve cezalara başvurarak, böylesi bir haksızlığı gidermemek de, Yüce Varlığın yetkinliğine yakışmaz.

Toplumlar, insanların mutluluğu adına örgütlenmelidirler. İşte bunu sağlamak için, insanlar, daha başlarda bir «sözleşme» yapmışlardır aralarında ve doğal felâketlerle düşmanlarına karşı güçlerini birleştirmişlerdir. Bu mutluluk, doğal kanunların sonucu olan doğal haklara saygı duyulursa gerçekleşebilir. Böylece insanlar, bu hakları güvenceye bağlasınlar diye hükümetlerini seçerler ve yönetenlerle yönetilenler arasında da gerçek bir sözleşme vardır; yönetilenler, bu sözleşmeye uymayan ve bu doğal haklara saygısızlık eden ya da etmeğe yeltenen yöneticiyi değiştirebilirler. Böylece, başkaldırı bir haktır; ancak, hükümet de, görevini yerine getirmek için bütün yetkileri elinde tutmalıdır. Hükümet, belli bir genişlikteki devletler için despotik ve monarşik olmalıdır: «Bir Cumhuriyette, onu parçalayıp yıkacak bölünmeler olur zorunlu olarak»; «bizi bütün mutluluktan, mümkün bütün özgürlüklerden ve toplum halinde insanın yeryüzünde yararlanabileceği bütün olanaklardan yararlandırabilecek gerçek araçları bulan yalnız ve yalnız monarşik hükümettir». Despot, yalnız «Filozoflar»dan bilgi alacaktır; almalıdır: Aydın despotluğu kuramı budur.

Yığınla yazar sayesinde, büyük bir başarı sağladı bu görüş.

Hükümdar, insan haklarını sağlıyacaktır. Önce kişi özgürlüğünü: Köleliği ve servajı kaldıracaktır. Hareket, ticaret, sanayi özgürlükleri ile medeni özgürlüğü tanıyacaktır; ancak -sınırlı bile olsa- siyasal özgürlükler yoktur bunlar arasında; siyasal özgürlük «halk için sözkonusu olmayan bir nesne»dir. Düşünce ve din özgürlüğü olmayacaktır; ancak, bütün insanlar aydınlanıncaya değin hoşgörü vardır. Filozofların görüşlerini dile getirebilmeleri için konuşma özgürlüğü olacaktır. Başkaları için ihtiyatlı olmalıdır: Özgürlüğe saldırı özgürlüğü özgürlük olamaz. Polis müdürü Sartine, Diderot'ya Palissot'nun **Satirique** adlı komedisini verir incelemesi için; o da inceler ve yasaklanmasını ister, çünkü Filozoflarla alay edilmektedir eserde. Filozoflar, kendilerine çatanları hükümete haber verebileceklerdir.

Hükümdar kanun önünde eşitliği sağlıyacak; doğuştan ayrıcalıkları ortadan kaldıracaktır. Ruhban, soylular, hepsi vergi ödeyecek; hepsi aynı mahkemelerde yargılanacak; aynı kusurlardan ceza görecekler. Bütün meslekler, bütün yeteneklere açık tutulacaktır; çünkü, hak eşitliği doğaldır ve, öte yandan, en yüksek makamlara en iyilerin geçmesinde kamunun yararı vardır. Ne var ki, doğa insanlara bir irade, bir zekâ vermiştir; ama yetenekler arasında eşitsizlikler vardır. Servetlerdeki eşitsizlik, işte bu yeteneklerdeki eşitsizliğin sonucudur ve böylece doğaldır. Özgürlüğün kullanılmasından doğan mülkiyet, o da doğal ve kutsaldır. Hükümdar, mülkiyetin dokunulmazlığını ve servetlerin eşitsizliğini inatla sürdürecektir. Hükümdar, en zenginlere ve taşınmaz mülk sahiplerine bir yasama yetkisi tanıyacaktır; böylece, bir servet ve yetenekler aristokrasisi olacaktır. **Ansiklopedi**'ye göre: «Aydınlıkların ilerlemesi sınırlıdır; dış mahallelere pek erişmemiştir; halk pek hayvandır oralarda. Ayak takımının miktarı -hemen hemen- hep aynıdır... Çoğunluk cahil ve şaşkındır». Ve Voltaire, daha da büyük bir sertlikle, «ahmak ve barbar halka, bir boyunduruk, bir üvendire ve ot gerekir» diye konuşur.

Adalet daha yumuşak olmalı; topluma yararlı eylemleri desteklemeli, ötekileri engellemeli. Tehlikeli olan ya da sadece yararsız olan ne ki var, ortadan kaldırılmalıdır; Gücü kuvveti yerinde suçluya yakasını sıyırma, ama zayıf olana işlemediği cinayeti itiraf ettirme sonucunu veren işkenceli sorgulama; yargıcın keyfiliğine bırakılmış ya da suçla orantılı olmayan cezalar; Tanrının yalnız başına pekâlâ cezalandırabileceği dine karşı hareketlerin yaptırımları son bulmalıdır. Ölüm cezası, toplumun

büyük bölümünün yaşamını başka yoldan kurtarma olanağı olmadığı zaman kabul edilebilir. Suçlanan kimseye, suçlu değil, masum olarak bakılmalı, suçluya karşı sevecenlikle hareket edilmeli ve, suçları cezalandırmaktan çok, eğitim yoluyla önleme yoluna gidilmelidir. Milanolu B e c c a r i a , *Suçlar ve Cezalar* (1764) adlı eserinde, Montesquieu ile *Ansiklopedi*'nin kendisine esinlettiği bu düşünceleri daha da geliştirdi.

İnsanlık için utanç ve felâket olan s a v a ş , ancak meşru savunma halinde kabul edilebilir. Askere, her yol açık değildir; «insanlığın ebedî kanunları»na karşı gelemez ve «civanmertlik» asıl zaferidir onun. Özgür insanlardan oluşan uluslara, özgür kişiler olarak bakılmalıdır; ama ödevleri de vardır onların, Rahip Saint-Pierre, bütün Avrupa hükümdarları arasında sürekli bir birliğin yaratacağı sürekli bir barış adına XIV. Louis zamanında başlanmış propogandayı 1743 yılına değin sürdürdü: Bu birlik, uluslar arasındaki savaşı engelliyecek; silahlanma sınırlandırılacak, hiçbir ülke parçalanmayacak; birlik, kararlarına uyulmasını sağlamak için çeşitli ulusların güçlerinden oluşan bir orduya sahip olacak; birliğin, özgür ve yansız bir barış kentinde, örneğin Cenevre'de bir merkezi olacak.

İnsanlık, aydınlıkların yayılışıyla sürekli ilerler; e ğ i t i m , ilerlemenin en güçlü aracıdır.

> Eğitim, devletin yararına olmak üzere, devletçe yönetilmelidir; bu eğitim, devletin çeşitli görevlerini yerine getirecek yetenekte, aynı ruhla donanmış yurttaşlar yetiştirecektir. Eğitimle, devletin genel asayişiyle yükümlü Bakanın gözetiminde sürekli bir daire uğraşmalıdır. Eğitim doğal, duygucu olmalı; duyulabilir olanla, betimlemeyle başlamalı ve zihni alana yükselmeli; yalından kalkıp karmaşık olana gitmeli; nedenlerini araştırmadan önce olaylardan emin olmalı; yalnız sağlam kafalar değil, sağlam bedenler de yetiştirmeğe yönelik bulunmalı; pratik olmalı, yani eğitim yapılan ülkenin dilinde olmalı, modern tarihi, coğrafyayı, doğa bilimlerini, matematiği, fiziği, bir el çalışmasını içine almalıdır. La Chalotais adlı bir Fransız, başkalarının yanı sıra, 1763'te yayınladığı **Ulusal Eğitim Üstüne Deneme** adlı eserinde bu noktalarda ısrar ediyordu. Öğretim, öte yandan herkese açık olmalı: «Gerçek yalındır ve her zaman, herkesin elinin altına konulabilir». D'Alembert, **Ansiklopedi**'deki maddelerden birinde böyle yazıyordu.

«Aydınlıklar felsefesi» ile ilgili bütün bu düşünceler, soyluların, Kilisenin, başka kuruluşların ayrıcalıklarına karşı mücadele eden hükümdarların hoşuna gidiyordu. Filozoflarla mektuplaşıyor ve onları yanlarına çağırıyorlardı: Voltaire, Diderot, d'Alembert, Prusya kralı II. Friedrich'le, Çarice II. Katerina ile mektuplaştılar; Voltaire Berlin'e gitti, Diderot da Saint-Petersbourg'a.

MASONLUK

Ne var ki, bütün bu düşüncelerin asıl yayıcısı M a s o n l u k oldu. D'Alembert'le Diderot'nun *Ansiklopedi*'sinin bile Masonların bir girişimi olup olmadığını soranlar olmuştur.

Masonlar, Orta Çağ'ın duvarcı loncalarına bağlıydılar; bu loncalar, mesleki sırlarını -büyük bir kıskançlıkla- saklıyorlar ve meraklı büyük senyörleri de üye olarak aralarına alıyorlardı. Onların locaları, İngiltere'de, bütün gelenekleri, töre ve törenleriyle XVIII. yüzyıl başlarına değin sürmüştür; üye diye de, meslekten mimarlar, aydınlar ve soylulardan oluşan bir karışımı görüyoruz. 24 Ocak 1717'de Londra'da dört loca, tek ve büyük bir İngiltere locası halinde birleştiler; ve böylece, eski meslekten masonluğun yerine, felsefî masonluk geçti. 1723 yılında da, Üstadı Azamın emri üzerine rahip mason Anderson, bu aydın ve yararcı topluluğun kurallarını içeren *Mason Anayasası*'nı kaleme aldı.

Masonluk, Orta Çağ'daki kaynaklarından -Doğu'dan geldiği söylenen- kimi simge ve törenleri sürdürür: Kuruluşa belli bir törenle giriş, Süleyman'ın tapınağını temsil eden sütunlar ve perdeler, parıldıyan yıldız, gönye, pergel ve -eşitliğin simgesi olarak- tesviye aleti ve bir de mutlak bir gizlilik.

Masonlar, mistik bir tarikat oluşturuyorlardı böylece.

Başarılarında büyük katkısı olmuştur bunun da.

Masonların amacı, y e n i b i r a h l a k î v e s o s y a l d ü z e n kurmak. Masonlar akılcı, Hıristiyanlığa karşı ama yaradancı (déiste), Evren'in Büyük Mimarına tapan insanlar; «dinsiz takımı»ndan, ya da «alık tanrıtanımaz»lardan olmamaları gerekiyor; «bütün insanların üzerinde anlaştıkla-

10. – Masonluğa girme töreni

rı genel din»e inanıyorlar. Özgürlüğün ve eşitliğin dostları olmanın yanı sıra, zevk ahlakına da bağlılar.

Masonluk, uluslararası bir hiyerarşi içinde ve disiplinli; yasaları, üyelerinin birbirlerine bağlılığını ve karşılıklı yardımlaşmayı emrediyor.

Papa VIII Clement, 1738'de Masonluğu Hıristiyan dünyanın dışında ilân etti ve Papa XIV. Benoit 1751'de bu yasağı yenilediyse de, yayılış hızlı ve genişliğine oldu. Kuruluşa girmiş tacirler, diplomatlar, denizciler, askerler, savaş esirleri, gezgin komedyenler aracılığıyla, localar, pek çabuk ve hemen her yana serpildi: 1721'de Belçika'da Mons'ta, 1726'da Paris'te; Rusya'da (1731), Floransa'da (1733), Roma'da ve Lizbon'da (1735), Polonya'da, Kopenhag'da (1743), Cebellüttarık'da; 1731 yılından başlıyarak Amerika'da, Hindistan'da Bengal'de kurulduğunu görüyoruz locaların. Masonluk, önde gelen saygın kişileri, hali vakti yerinde burjuvaları, serbest meslek sahiplerini; Montesquieu, Helvetius, Benjamin Franklin, Laland, Voltaire gibi filozofları çekti kendisine. Soylular kitle halinde katıldılar ve yığınla üstadı azam çıkardılar aralarından: Örneğin, Prusya kralı II. Friedrich, 1744 yılından başlıyarak Berlin'de Üç-Dünya locasında üstadı azamdı. Aslında, bu gizli dernekleri gözetlemek ve –yerine göre de– onların propoganda ve desteklerinden yararlanmak için güzel bir araçtı bu.

Masonluk, XVIII. yüzyılda, «Filozoflar»ın düşüncelerini ya-

yan, ulusları ve sınıfları birleştirmeye çalışan; ortak bir görüş ve anlayış yaratmada katkısı olan bir güçtür.

HIRİSTİYANLIK VE KİLİSELER

Filozofların korkunç hasımları vardı; başta da, can düşmanları H ı r i s t i y a n l ı k geliyordu. Ona yönelttikleri eleştiri, aklı alabildiğine zorlamasıydı. Âdem, sonlu bir varlık olarak, nasıl olup da Tanrı'ya sonsuz bir küfürde bulunmuş olabilirdi? Bütün bir insan soyu, ilk insanın işlediği bir kusurdan nasıl olup da sorumlu tutulabilirdi? Bugün doğan bir çocuk, kendisinden milyonlarca yıl önce işlenmiş bir günahtan nasıl olup da sorumlu kılınabilirdi? Ya bir Tanrının üç ayrı kişi olarak düşünülebilmesi? Bir Tanrının bir insan bedeninde ortaya çıkabilmesi? Bir insanın sonradan dirilmesi? Kutsal Kitaplara, onların garip, kaba, akıl almaz, olması olanaksız öykülerine bakıp gülüyorlardı. Bunların, Tanrının esinlettiği değil, düpedüz insanların eserleri olduğu açık değil miydi? Gırtlaklarına kadar devirlerindeki boşinançlara batmış bu insanların yazdıkları bu eserler, sonra, anın gereklerine ya da kopyacıların zekâ ve dikkat derecelerine göre binlerce kez gözden geçirilmiş, bu yapılırken de bozulup berbat edilmiş değil miydi?

Hıristiyanlığı, doğaya karşı olmakla; yoksulluğu, özveriyi, acıyı, alçakgönüllülüğü, boyun eğmeyi öğütlemekle suçluyorlardı: Hıristiyan, çocuğunun ölümüne ebedî mutluluğu kazandığı için seviniyordu; ayinden geri kalmamak için hemcinsini ölüme terkedip gidiyordu.

Topluma zararlı olmakla suçluyorlardı onu. Manastırlar, miskin yatağı olmuşlardı ve böylece devleti, yığınla tarımcı, zanaatçı ve tacirden yoksun kılıyorlardı. Kilise adamlarının bekâr kalmaları zorunluluğu, insanların çoğalmasını engelliyordu; bu da nice üretici, tüketici ve askerin toplumdan eksilişi demekti. Papaya para göndermek yüzünden ulus yoksullaşıyordu. Din adamları, uçsuz-bucaksız mülklerin sahibi oldukları halde, vergiden bağışıktılar ve devlet de gelirinden oluyordu o yüzden. Dinsel düşünceler yurttaşları bölüyordu: Kilisenin tarihi, bitip-tükenmez karışkılıklar ve savaşlar tarihinden başka bir şey değildi. Kilise, yurttaşlara, direnme ve disiplinsizlik düşüncesi aşılıyordu:

Yurttaşlar, insanlardan önce Tanrıya itaat etmeliydiler; hükümetin emirlerini yerine getirmekten çok, Tanrının emirlerine uymalıydılar. Yurttaşlar, bütünüyle devlete ait değillerdi; ölüm anını ebedî mutluluk anı olarak düşünen insanlara karşı ne yapılabilirdi?

Bu ve buna benzer sonuçlar şunu koyuyordu ortaya: Kilise adamları, hepsi sahtekâr ve ikiyüzlü idiler. Aradıkları tek şey, kendi kişisel çıkarları, zenginlik ve hükmetme idi. Hesaplarını, insanların bilgisizliği, korkusu, zayıflığı üstüne kuruyor; onları masallarla aldatıyor, onların sırtından yaşıyor ve alay ediyorlardı onlarla.

Doğaldır ki, olanca hışmı çekiyorlardı üzerlerine.

Kiliseye karşı savaşı Voltaire yönetiyordu: «Alçağı ezelim!» diye haykırıyordu. Aslında bütün yaşamında böyle düşünmüştü; ne var ki, 1760 yılından başlıyarak, bu bir saplantıdır onda. Hiçbir şey durduramıyordu onu. Oturduğu Ferney'den baştan aşağıya alayla dolu eleştiriler yollayıp duruyordu; ve, alaydan çok, aklın hünerlerinden hoşlananlar için yazılmış şeylerdi bunlar. Sonunda, inançsızlık her yana yayılır. İşportacılar soylulara, burjuvalara, din adamlarına, dine karşı yazılmış eserleri taşır dururlar. Kahvelerde, halka açık bahçelerde, casuslar da, Kiliseye ve dine karşı ne söyleniyor, ne ediliyor kulak verip dinlerler; karşı çıkanlar arasında rahipler bile vardır.

Kilise, ister istemez zayıfladı.

Devletin işe karışması, devrin düşüncesinin kendi içine sızması, iç bölünmeler yüzünden direnci en aza inmişti. Her yanda krallar, prensler, soylular, yıldan yıla, başpiskoposların, piskoposların, başlıca rahiplerin seçimini ele geçirmişlerdi. Bu görevleri, çoğu kez soylu ailelerin yaşça en küçüklerine ya da saraydaki gözdelere veriyorlardı ve, bunu yaparken de, yeteneğe ve liyakate pek de aldırış etmiyorlardı. Böylece, yığınla yüksek rütbeli papaz, büyük senyörler gibi yaşam sürüyor, şölenler veriyor, ava gidiyor, entrika çeviriyor, diplomatlık ediyor; tarımla, fabrikayla, yol ve köprülerle uğraşıyor; bunları yaparken, asıl görevlerini de savsaklıyorlardı, yani ilâhi kelâmı yaymayı bir yana bırakıyor, rahip yetiştirmeyi umursamıyorlardı. Çoğu kez soylu sınıfından olmayan sıradan rahipler ise, üzerlerine önemli görevler aldıkları halde, devede kulak bir ücretle yaşıyorlardı; pek çok halde

küskün ve cesaretleri kırılmış durumdaydılar; din üstüne bilgileri de öyle ahım şahım değildi. Din adamlarının kaleminden çıkmış incelemelerin de düzeyi düşmüştü. Öte yandan, yığınla Kilise erbabı, yeni düşüncelere kaptırmışlardı kendilerini; azçok açıkça yaradancı, kimi zaman da tanrıtanımaz idiler. Onların dışında kalanların da inancı gevşedi; vaaz edenler, kendilerinden emin olmadıkları, ayrıca da pek inanmadıkları için, doğmalardan söz etmez olmuşlardı. Son olarak, Kilise, Jansenistlerle Cizvitler arasındaki büyük çekişme yüzünden saygınlığını yitirmişti; karşılıklı suçlamalar, Jansenistlerle Cizvitleri de zayıflatmıştı. En nazik inanç sorunları meydanlarda tartışılır olmuştu; zır cahil, bilgisizliğine bakmayıp, bunlar hakkında hüküm vermeğe yetkili görüyordu kendisini.

Dine müdahale için sivil iktidara çağrı çıkarılmıştı.

Devlet, hemen her yanda, Kiliseyi, ilke olarak savunuyordu. Engizisyon İspanya'da, Portekiz'de iş başındaydı; ateşte yakmalar sürüyordu. Her yerde sansür vardı; piskoposlardan ve rahip meclislerinden gelen mahkumiyet kararları bir tehlikeydi ve hükümetçe alınan önlemler her zaman sözkonusuydu. Hoş şeyler de oluyordu: Maria-Thereza, Viyana'da, Kilisenin ilân ettiği yasak kitaplar listesini tutup yasaklattı; çünkü, listedeki adları sadece okumak bile onları okuma merakını uyandırıyordu, böylece en iyisi kimse farkına varmamalıydı bu eserlerin. Protestanlar yakasında, I, Friedrich-Guillaume, Wolf'u Halle üniversitesindeki kürsüsünden kovuyordu.

Mahkumiyetler vardı, zulümler, kapı dışarı etmeler vardı.

Ne var ki, krallar, Kilise'de işlerine yarıyabilecek olanı seviyorlardı. Kendileri olsun, gözdeleri, metresleri, bakanları olsun, hepsi yeni düşüncelerin arkasından gidiyorlardı. Fransa'da XV. Louis, Krallık Kitabevinin başına, edebiyatçıların özgürlüğünden yana birini getirmişti. Bir devlet dairesindeki görevli, Voltaire'in dine karşı eserlerini içeren paketlerin üstüne, genel denetimci damgasını basıyordu. Sofu Maria-Thereza, danışman diye, bir Jansenisti seçmişti kendine; kocası da Masondu. Din düşmanı propogandaya karşı mücadele yetersiz kalıyordu. Kilisenin etkisi gitgide azalıyordu. Bunun bir başka işareti, Papalığın milisi olan ve Papa'ya özel bağlılık andı içmiş bulunan Cizvitler tarikatının giderek ortadan kaldırılması oldu: Tarikate Portekiz'de

(1759). Fransa'da (1764). İspanya'da (1767), Napoli'de, Palermo'da son verildi; Fransa dışında, Cizvitler bulundukları ülkelerden kovuldular. Katolik krallar, Papa'yı, İsa Ortakları tarikatını yasaklama zorunda bıraktılar (1773). Voltaire, bunlara bakıp bağırıyordu: «Yirmi yıl sonra, Kilise kalmıyacak!».

Ne var ki, Kilise varlığını sürdürdü.

Kilise önce, düşünsel güçlüklere takılıp kalmayan; Tanrı aşkı diye hemcinslerine duydukları o derin aşkla donanmış olarak, kendilerini sessiz-sedasız hastalara, yaşlılara, yoksullara, çocuklara adayan büyük rahip ve rahibeler kitlesi sayesinde sürdürdü varlığını. Sonra, eskiden olduğu gibi, kardeşlerini kurtarmak için gidip yaşamlarını feda eden misyonerler vardı. Öte yandan, gürültü patırtı etmeden dinlerini yaşamaya gayret eden ve, her geçen gün, daha özü-sözü bir, daha bilinçli, daha namuslu, daha bağlı, daha sevdalı olan o binlerce dindar insan sayesinde sürdü Kilisenin varlığı. Son olarak, günah çıkarıcıları vardı onun; şehitleri, ermişleri vardı.

Kilisenin yaşamını sürdüren bir de şunlar oldu: Kilise içinden ya da dışından, saldırılara doğrudan doğruya yanıt verenler çıktı. Şöyle diyorlardı: İsa'ya iman, belli herhangi bir felsefeye bağlı değildir. Nitekim, Ermiş Augustinus Platoncu idi, Ermiş Aquino'lu Toma Aristoteles'i yeğlemişti, Bossuet de Descartes'çı oldu. Hıristiyanlık öğretisi, yeni bir felsefeyle pekâla uzlaşabiliyordu. Yığınla dini-bütün vardır ki, Descartes'ın ve Locke'un hayranıdırlar; bu kimseler, bilimin gerçekleriyle Hıristiyanlığın gerçeklerini uzlaştıran «aydın» hıristiyanlardır. Louis-le-Grand Kolejinde profesör olan Cizvit Buffier, Locke'un öğretisine göre ders vermektedir. Fransiskenler'le Oratorien'ler, Portekiz'e, Bacon'la Newton'u sokmaya gayret ediyorlar ve öğrencilerini eleştiriye, kişisel hüküm vermeğe alıştırıyorlardı. Rahip Konarski, Polonya Üniversitesinin programlarını yeniden düzenliyordu; Bacon, Gassendi, Descartes, Locke, öğütlediği yazarlardı. Apolojistler, Filozofların elindeki aynı silahlarla savaşa katılırlar. Akıl mı? Kilise hep sevmiştir onu: Ermişlerin sözleri üzerine and içmemeli; inanç, bir aklî sınavla işe başlamalıdır, asla korkudan gelmez o; özgür ve iradî olarak varsa, gerçek din vardır. Böylece hoşgörü, tatlılık, inandırma gerekir. Akıl, en yetkin aletimizdir, ancak sınırlıdır; onun erişemiyeceği bir alan var-

dır ki, Filozoflar da kabul etmektedirler bunu. Böylece, Tanrı bize, erişemiyeceğimiz gerçekler de vahyetmiştir ayrıca. Sırlı şeylere inanç böylece akla karşı olamaz: Onu öğütleyen aklın kendisidir. Tarihsel eleştiri mi? Kutsal Kitabın gerçekliğini böylesi bir eleştiri de kabul etmektedir: Nice kimsenin doğruladığı mucizeler tartışılmaz niteliktedir. Onlar, doğa kanunlarını yalanlarlar; ancak, çelişme bizim zayıf aklımız için sözkonusudur, yoksa herşey arasında bir bağ kurabilen ve bize farklılıkmış gibi görünen şeyi bir birliğin içinde eriten Tanrı zekâsı için değil. Haklarda eşitlik mi? Sosyal yararlılık mı? İsa'nın öğretisi de budur. Tanrının oğlu, İsa'nın kardeşleri olan insanlarda, doğadan gelen bir eşitlik vardır; onların görevleri birbirine eşit değildir, yoksa kendileri hep eşit kalırlar. Bu insanların hükümdarları, yalnız devletin iyiliğini gözönünde tutmak ve her şeyde ilahi kanunu izlemekle yükümlüdürler: Bu ilahî kanun, kötülüğü yasaklar; herkesin, hatta düşmanların iyiliğine çalışmayı emreder ve, bizim için ne yapmalarını istiyorsak başkalarına da onu yapmayı buyurur. Sosyal acılar için tek ilaç, insanların birbirlerine karşı duydukları ateşli aşktır, tanrısal sevgidir. Din aşktır, yoksa kaba sofulukla yobazlık değil. Napoli Üniversitesi'nde profesör olan rahip Genovesi, sonunda şuraya vardı: «İncil'i, özü aşk olduğu için seviyorum. Bu söz, aşk olan bu söz ne kadar da tatlıdır! O, yalnız o yeryüzünde hüküm sürerse yaşamamız mutlu olabilir».

Aşk, miylonlarca insanı, Kiliseye, başka hiçbirinin koparıp atamıyacağı bağlarla bağladı.

Çeşitli Protestan Kiliseler, özellikle Anglikan ve Luther'ciler (örneğin Kuzey Almanya, İsveç), Katolik Kiliseyi sarmış hastalıklara tutulmuşlardı: Devlete boyun eğme; –İskoçya ve Cenevre gibi bir kaç Calvin'ci ülke dışında– rahiplerin düzeyinin ortadan aşağı olması; imandaki gevşeme; akılcılığa, yaradancılığa, «doğal» din ve ahlâka duyulan genel eğilim. Ne var ki, Protestanlarda, Katoliklerde olduğundan daha sert –ya da en azından daha göze çarpıcı– *yenilik hareketleri* oldu.

Oldu, çünkü Protestanlıkta bağımsızlığın tohumları vardı: Kutsal Kitap her türlü gerçeğin tek kaynağıdır; onu okuyan herkes, Kutsal–Ruhla aydınlanmış olarak –alabildiğine yetkinlikle– anlar onu ve Kilise ile devletin ona uygun hareket edip etmediği hakkında pek güzel hüküm verir; Kilise ve devlet, Kutsal Kitaba aykırı olabilecek hiçbir şeyi dayatamazlar. Dinsel ya-

şamda bir «yenilik» ve Protestanlığın özüne, yani «iman yoluyla kurtuluş» öğretisine dönüş isteyen yığınla görüş ayrılığının kaynağında bu vardır: İlk günahla lekelenmiş olan insanı, İsa'ya inanış kurtarabilir ancak; bunun sonuçları da, Tanrı aşkıyla dolu bir iç dünya, dua ve düşünceye dalış, eylemlerin İncil'e uygunluğudur. Bu tipten insanlar olarak şunları görüyoruz: Almanya, İsveç, Danimarka'daki Pietistler; Bohemya'dan başlayıp bütün Orta Avrupa'ya, tâ Anglo-Sakson ülkelere değin yayılmış bulunan Moravyalı Kardeşler; Anglikan Kilisenin içinde hareketlenen Evanjelistler; W e s l e y ' in 1738 de kurduğu ve sonra -bağımsız bir Kilise olarak yaşamak için- 1791'de Anglikan Kilisesinden kesinlikle ayrılan ve yalnız kişisel yeteneği gözönünde tutan İngiliz Metodistleri; alın yazısına inanmaya kadar iş götüren İngiltere ve Amerika Puritenleri.

Sanayileşen Anglo-Sakson ülkelerde, bu ateşli Hıristiyanlar, işçilere iç yaşama sevincini ve tevekkülü vaazedeceklerdir; patronlara da Hıristiyan kardeşliğini. İnsanlık tutkunu bir hareket de doğacaktır içlerinden: Hareketi yönlendiren S h a r p ve W i l b e r f o r c e , işçi sorununa çözüm getirilmesini isterken, zenci ticaretiyle köleliğin kaldırılmasını da savunacaklardır.

ROMANTİZMİN BAŞLANGIÇLARI VE ROUSSEAU

Başka duygu biçimleri de, «Aydınlıklar Felsefesi»nin karşısına korkunç düşmanlar çıkardı. Acımasız aklı, yıkıcı eleştirisi; ihtiyatlı, hesaplı, ama son bir noktada hep bencillik üstüne kurulu ahlakıyla, sınırlı, dar, kuru birşey vardı bu felsefede; Condillac'ta, Helvetius'da, d'Holbach'ta erimiş iskelete dönmüştü. Yüreğin, duyarlığın, imgelemin istediklerine pek yanıt veremiyordu. Veremediği gibi, onları uyarıp kışkırtıyor ve hareketlerinde serbest bırakıyordu. Bu filozoflar, doğanın kanunlarını izlemeyi istiyorlardı gerçi, ama herbiri kendi kanunu buluyor ve arkasından gidiyordu. Bu filozofların hepsi «Aydınlıklar felsefesi»nin niteliklerini oluşturan ortak çizgiler olsa da, yığınla noktada birbirlerine zıttılar yine de; hatta, her biri kendi düşüncelerinde zıtlıklar içindeydiler. Birbirlerinin hısımıydılar, ama farklı insanlardılar. Öyle olduğu için de, onların söylediklerine karşı çıkıp, başka yollara yönelen, her gittiği yolda da kendi yüreğinin sesini dinleyen bir hareket çıktı ortaya.

Adı, r o m a n t i z m dir bu hareketin; yandaşları da romantikler diye anılır.

Yığınla bireyci, romanesk ve duygusal yazar arasında; duyarlığını dinleyen, ama aynı zamanda akla da tutkun ve ortaya sarsılmaz bir mantıkla bir sistem koymuş bütün romantikler içinde en büyüğü ve kendisinden sonra gelenlerin ustası Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) oldu. Cenevre'de doğmuştu, bir saatçının oğluydu. Hep serseri ve çoğu kez asalak bir yaşam sürdü; ılımlı ve onuruna düşkün bir yaradılıştaydı; bir parça dokunan bir şey görse, gözyaşlarına boğulacak denli hasta bir duyarlığı vardı ve çılgın bir imgelemi. İnsanlar karşısında olduğu kadar, toplumun kuralları, uzlaşmaları ve yükümlülükleri karşısında da uzlaşmaz bir tutumdaydı. Hoşlandığı, doğanın tam ortasında yapayalnız, kendini, duygularını düşlemekti. Romanlarında yarattığı dünya, kendi keyfince yarattığı bir dünyadır. 1750'de yolunu buldu. Dijon Akademisi, bir yarışma açmıştı ve konusu da şuydu: «Bilimlerin ve sanatların ilerlemesinin örflerin düzelmesine bir katkısı olmuş mudur?». Diderot'nun da desteklemesinden yararlanıp yarışmaya katıldı ve 23 Ağustos 1750'de ödülü kazandı. Verdiği yanıtta Filozoflara karşı çıkıyor, «sanatlarımız ve bilimlerimiz yetkinliğe ulaştığı ölçüde, ruhlarımız bozulmuştur» diyordu. Kendisiyle de çelişiyor ve şöyle diyordu: «Bilimler ve sanatlar, kaynaklarını kötülüklerimizden almalıdırlar». Gerçek bilginler yönetmelidir devleti. Ne var ki, hiçbir şeye yararı yoktur bunun: Bilimler ve sanatlar vakit kaybettirirler, lüks yoluyla gevşetip kağşatır, zevki bozar, askeri erdemleri öldürürler; kitap basımcılığı bir felâkettir; Filozoflar şarlatandırlar. Putlara karşı bu saldırı, «bir tür terör» yarattı. Voltaire, d'Alembert, Polonya kralı Stanislas Leczinski bu terörden sözettiler. Asıl önemli olanı şu idi: Bu düşünceleri dile getiren insan, Kutsal Kitabı okumuş, XVII. yüzyılın büyük mantıkçılarının, Descartes'ın, Port-Royal'in, Malebranche'ın süzgecinden geçmişti; başa gelebilecek bütün acılarla yoğrulmuş ve bütün hınçlarla dopdolu idi. Bu düşünceleri dile getiren cümle, devrin kısa ve ince cümlesine karşılık, gergin, söylev havasında, titreyen, sert ve ahenkli bir cümleydi; öyle olduğu için de, herkesi yüreğinden yakaladı ve kabul ettirdi kendisini. Rousseau, kutsal bir yazar oldu. O tarihten başlıyarak da, gitgide Filozoflardan koptu, uzaklaştı.

1754'te *İnsanlar Arasında Eşitsizliğin Kökeni Üstüne Dene-*

11. – Jean-Jacques Rousseau

me'yi yayımladı. Bu eserde, o yüzyılda sık sık yapılan, doğal haldeki «canayakın vahşi»nin portresini çizer; gürbüz ve hareketli, gözden uzak ve içgüdülerinin emrinde, alabildiğine yetkin bir insandır bu. «Düşünme doğaya karşıdır; düşünen insan, soysuzlaşmış bir hayvandır» der. Ne var ki, insanın kendi kendini yetkinleştirme yeteneği de vardır. Öte yandan, ürün vermeyen yıllar, uzun kışlar, yakıcı yazlar, su baskınları, depremler, insanı başka insanlarla birleşmeğe zorlar; önce avcı topluluklar halindedirler, sonra çobanlıkla geçinen kabilelere dönüşürler. Yaptıkları toplantılarda kıskançlık, uzlaşmazlık, boş gurur, nefret çıkar ortaya. Bir rastlantıyla demiri bulurlar; tarım, bundan doğar. Çiftçi haline gelen insanlar, toprakları bölüşmek ve b i r e y s e l m ü l k i y e t i kurmak zorundadırlar. Ve işte o andan başlıyarak, herşey kaybedilmiştir; «insan soyunun çöküşüne» doğru yürüyüş başlar. Mülkiyetten eşitsizlik, rekabet, hasımlık, gurur, pintilik, sınıf mücadelesi, savaşlar doğar. Bir baş seçmek gerekir; o baş tiran olup çıkar. Ne kadar kötülük varsa çöker insanlığın üstüne. Eser, böylece k ö t ü l ü k s o r u n u na bir çözümdür. «İnsanlar kötüdür; bununla beraber, insan, doğası bakımından iyidir; öyleyse, nedir insanı çökerten bu derece? Yapısında ortaya çıkan değişiklikler, yaptığı ilerlemeler ve edindiği

bilgiler değilse ne?». *Deneme,* Rousseau'nun, *Yeni-Heloise*'den sonra en çok okunan eseri oldu. Kitaplıklarda, *Toplum Sözleşmesi*'nden daha çok ona rastlanır. Eşitlik düşüncesini başka eserlerden çok daha fazla o yaydı.

Nasıl kurtulmuştur insanoğlu bu badireden? Ondan da sözeder Rousseau.

İnsan, artık insanın yardımından vazgeçemez; geriye dönme olanağı yoktur. Oysa, sosyal durum doğal değildir ve uzlaşmalar üzerine kuruludur. Böylece, öyle bir uzlaşma biçimi bulmalı ki, sosyal durumdaki yararlar doğal haldeki yararlarla birleşsin. *Toplum Sözleşmesi*'nin (1762) konusu budur; yani bireylere, doğal haldeyken sahip oldukları eşitlik ve özgürlüğü sağlıyan bir toplum biçimi bulmak. *Emile*'de (1762) de aynı kaygı içindedir: Yani toplum halindeki insana, doğal haldeki iyiliğini, masumluk ve erdemlerini sürdürtecek bir eğitim sistemi bulmak.

Emile'in eğitmeni, onu iyi yetişmesi, doğaya göre yaşaması, hoşuna giden şeyi yapması ve geri kalandan da kaçması için, toplumdan soyutlar. Böylece, eğitim olumsuzdur. Çocuğa hiçbir şey öğretmemeli; kendi zararına olabilecek şeyleri öğrenebilmesi için, onu doğrudan doğruya nesnelerle karşı karşıya bırakmalı, nesnelerin dersine tâbî olmalıdır çocuk. Odasındaki pencerenin camını kırmışsa, soğuğun acısını çekecektir. Bununla beraber, onu kimi şeyleri öğrenmeğe de itmek gerekir: Örneğin, astronominin yararını öğrenebilmesi için, yine yalnız başına kalması gerekir; kendini yaralamaya kalkarsa, açıklamada bulunmadan «hayır» diyeceksiniz. Böylece, olağan eğitimdekinden çok farklı bir içtenlik ve özgürlük havası içinde yetişen Emile, insandaki o doğuştan erdemleri koruyacaktır.

Emile, yirmi yaşına geldiğinde, eğitmeni, dinin gerçeklerini koyacaktır önüne. Protestanken katolik olan, sonra yeniden dönen Rousseau, böylece, *İman öğretimi*'ni, bir katolik rahibe, Savoie'lı papaza bırakır. Filozofların birbirleriyle çelişen düşünceleri arasında sallantıda kalmış yazarımız, sonunda «iç dünyadaki ışık»a başvurmaya karar verir. İçtenlik içindeki bir yürek, duru duygular, gerçeğin akıldan önceki koşuludur: İnsanın, duygulardan önce gelen bir yargılama gücü vardır; insan, Locke ve onun gibi düşünürlere aykırı olarak, «duygusal ve edilgen değil, etkin ve zeki bir varlıktır». Çevresinde her şey cansız maddedir; ama

yine de düzenlenmiş bir hareket halindedir o. Oysa, «dönüşen madde bana bir irade gösteriyorsa, belli kanunlara göre değişip gelişen madde bana bir zekâyı gösterir». Böylece, yüce zekâya, Tanrıya erişir. Akıl sahibi olarak, hayvanlardan derinden derine farklı olan insan, Filozoflar ne derlerse desinler, yeryüzünün hükümdarıdır. Ancak, kötülük de var. Ama Tanrı sorumlu değildir bundan. İnsana, bir üstünlüğü, özgürlüğü vermiştir o. Özgür insan, doğaya düzensizlik getiriyor ve kötülüğü yayıyor. Adil olursa mutlu olacak. Adaletsizlikleri giderme zorunluluğu, ruhun ölümsüzlüğünü, ölümden sonra yaptırımları ve ödülleri tanıtlar. Ahlâk kuralları, insan yüreğinin tâ dibinde yazılıdır: «İyi olduğunu hissettiğim herşey iyidir, kötü olduğunu hissettiğim herşey kötü; en büyük hakem vicdandır. Akıl pek sık olarak aldatır bizi, ama vicdan asla. Böylece o, ruhlarımızın temelinde, doğuştan varolan bir adalet ve erdem ilkesidir». İnsanın doğada olağanüstü niteliği; doğuştan düşünceler; mutlak gerçeği bulmak için, herkesten uzakta, tutkuların sustuğu bir ortamda kendi içine eğiliş: Aydınlıklar Felsefesinin karşısına geçmektir bu!

Duyarlı ve iyi insanlar, özgürlüklerini koruyacak biçimde, birleşecek, aralarında bir «s o s y a l s ö z l e ş m e» yapacaklar.

> «İnsan özgür doğar ve heryerde zincirler içindedir; özgürlüğünden vazgeçmek, insan sıfatından, insanlık haklarından, hatta ödevlerinden vazgeçmek demektir; böylesi bir vazgeçiş insanın doğası ile uzlaşmaz». Otorite ile özgürlüğü uzlaştırmanın aracı, «her katılanın bütün haklarıyla kendini topluluğa vermesidir. İnsan, kendini herkese verirken, hiç kimseye vermemiş olur; kaybettiğinin karşılığında da kazanmış olur». Kanunu yapan g e n e l i r a d e dir; genel irade, ne bir insanın iradesidir, ne de bir temsilciler meclisinin iradesi; genel irade, özel iradelerin toplamı olmadığı gibi, bir çoğunluğun kararı da değildir. Her bireyde, içgüdülerin ve anın tutkularının harekete getirdiği özel bir irade vardır; ve aynı zamanda derin bir irade; bu sonuncusu, «tutkuların sessizliğinde, insanın başka insanlardan isteyebileceği ve başka insanların da o insandan isteyebileceği şey üzerinde düşünen sağduyunun katıksız eylemidir». Bu irade, bütün insanlarda aynıdır ve yanılmaz; bireysel vicdandan doğmuş, sessizlik içinde ortaya çıkmış, partilerden, heyetlerden, topluluklardan uzakta tek başına düşüncenin ürünü olan bu irade genel iradedir. Ne derneğe gereksinmesi vardır, ne korporasyona, ne de partiye; sadece bireyler önemlidir.

Genel iradenin dile gelişi demek olan kanun, hükümrandır. «Devlet, üyelerinin karşısında, sosyal sözleşme yoluyla, onların mallarının sahibidir. Malları ellerinde bulunduranlar, genel yararın görevlileri gibidirler». Devlet, herkese bırakması gereken özgürlük konusunda yargıç durumundadır; toplum için gerekli olan bir dini emredebilir, ona inanmayanları kovabilir, hatta ölüme de mahkûm edebilir.

Herşeye karşın, uygulamada çoğunlukla karar vermek gerektiğinden, sosyal sözleşme, azınlığın çoğunluk yoluyla kendini kabul ettirdiği bir baskı rejimine varacaktır.

Rousseau, eserinin uygulamadaki kapsamı hakkında, kitaplarında ve mektuplarında kendisi de değerlendirmelerde bulundu. Bir anneye, yola gelmeyen çocuğunu pansiyona vermesini öğütler açıkça; bir rahibe de şöyle der: «*Emile*'de çizmeğe çalıştığım planı kabul ettiğiniz doğruysa, cesaretinize hayranım». Sosyal sözleşme için, «ancak Cenevre, Berne, Korsika gibi pek küçük devletlere uygun olabilir» dedikten sonra, «bu denli yetkin bir yönetim insanlara göre değildir» diye konuşur. Mirabeau'ya yazdığı bir mektupda, çözümünü aradığı sorunu «geometride daireyi karelemeye çalışma» gibi gösterir.

Ne var ki, halk, bu ayrıntılara bakmadı, zaten çoğunu bilmiyordu da. Rousseau, bir Tanrı olup çıktı. Modayı ve örfleri değiştirdi. Güzel kadınlar çocuklarını operada localarına getirtip, herkesin alkışları arasında emzirdiler; çünkü, Rousseau, ana sütünü öğütlüyordu. Genç kızlar bitki derlediler, çünkü Rouesseau botaniği seviyordu.

Aynı düşünceden esinlenen Morelly, *Doğanın Yasası* adlı eserinde (1755), insana malların ortaklığını öğreten doğaya dönmeği ister; mülkiyet, bütün suçların anasıdır; komünizm, bir altın çağa dönüş olacaktır. Rousseau'nun çömezi rahip Mably, *Yasama* adlı kitabında (1773) şöyle yazar: «İnsanlığa acı çektiren bütün felâketlerin asıl kaynağı nedir bilir misiniz? Mülkiyettir bu»; ve, «o mutlu mal ortaklığı»nı, bütün bencil tutkuları yıkacak ve sosyal içgüdüleri geliştirecek olan bir tarım komünizmini öğütler. Mercier, gelecek zamanları dile getiren romanında, *2440 Yılında Paris*'te, eşitsizliği, zenginlerle yoksullar arasında zorla evlendirmeler yoluyla azaltmayı ararken, gelecekte Yasama Meclisinde ve Konvansiyonda üye olacak olan Brissot de Warville, Proudhon'un formülünü atar ortaya yıllar öncesinden: «Mülkiyet hırsızlıktır!».

Ancak, Rousseau'nun en önemli çömezi Kant'tır. *Savoie'lı Rahibin İman Açıklaması*, belki Hume kadar, ona *Salt Aklın Eleştirisi*'ni esinletti; aynı kitap, *Pratik Aklın Eleştirisi*'ni, giderek Kant'ın ahlakını, dinini, politiğini de ortaya koymakta yardımcı olsa gerek.

Ahlakları, Newton'un yöntemini izleyip, ilkelerine yükselmek amacıyla incelerken, Kant şunu bulur: Ahlaklar, «iyi niyet»e mutlak bir değer tanıyorlar. Nedir «iyi niyet»? Ödevini yapma iradesi! İç dünyamızın derinliklerinden gelir bu; doğamızın bu eğilimi, Rousseau'nun dediği gibi doğuştan bir ilkedir. Eylem, ödevini yerine getirme iradesiyle yapılmışsa ve vicdanımızda onu ödev olarak yaptığımıza hükmetmişsek, başarıya ulaşmıştır ödev. Eylemin niteliğinin, yanılmamızın önemi o kadar büyük değildir; eylemin değeri, bilgiden değil, değeri hakkında taşıdığımız duygudan ve hakkında verdiğimiz hükümden gelir: Açlık zamanında, bir yararsız ağzı ortadan kaldırmak amacıyla, ödev icabı, acı içinde yaşlı babasını öldürmek bir yanlıştır, ama eylem ahlâk bakımından iyidir; felâket içindeki bir adama minnettarlığını kazanmak için yardım etmek bencilliktir: Ahlaka uygun eylem, manevi bakımdan iyi değildir.

Ödev, şu ya da bu duruma tâbi olmayan bir mutluluktur: «Öyle bir ödeyişe göre hareket et ki, onun aynı zamanda evrensel bir kanun olmasını isteyebilesin!». Bu «kategorik emperatif»tir, ahlak kanunudur. Ahlak kanunu akıl yoluyla bulunmuştur; akıl, duyarlığın nedenlerinden mutlağı ve evrenseli bulup çıkarır. Duygu bir itkide bulunur, «iyi niyet»i yaratır; ancak yolu gösteren akıldır. Akıl, insanı yapan yetidir. Böylece insan, gerek kendisinde, gerek başkalarında akla ve özgürlüğe saygı duymalıdır: «Öyle hareket et ki, kendinde ve başkalarında insanlık dile gelmiş olsun; hep amaç olarak, ama asla araç olarak değil!».

Ne var ki, insan duyarlık sahibidir; tatmin olmak, giderek mutlu olmak ister. Oysa, ahlak kanununa uyarken, insan çoğu kez mutsuz olur. Böylece, insanın ölümsüz bir ruhu olduğu ve ona yeteneklerine göre mutluluk verecek bir Tanrının varlığı olasıdır. Tanrı, saygı duyulacak bir yasayıcıdır; ahlakî eylem, böylece, son bir çözümlemede Tanrının hoşuna giden eylemdir, din,

12. – Kant

Tanrının hoşuna gitmek üzere bizi ödev yapmaya götüren duragan iradedir. Tanrı, pratik aklın öngerçeğidir. Kilise, iyi niyetli insanların topluluğudur; ve kiliseler, bu evrensel Kilisenin yaklaşık temsilcileri.

Hukuk, insanın gereksinmelerini, özgür ve düşünen bir varlık olmasından ileri gelen niteliklerini karşılamak zorundadır. Hukuk, şu özdeyişlere saygı duymalıdır: «Öyle hareket et ki, insanlığı bir araç olarak değil, bir amaç olarak alasın!»; ve «öyle hareket et ki, iradeni özgür olarak kullanışınla başkalarının özgürlüğü bir genel kanuna göre bir arada yaşayabilsin!». Bu özdeyişler, hukukun organı olan devletin birey üzerindeki baskısını sağlar; bunun gibi, bireyin devlete karşı direnme hakkını ve herkese özgürlüğünü kullanma olanağını veren mülkiyet hakkını. Bu özdeyişler, cumhuriyet rejimini içerirler: Bütün ülkeler, cumhuriyetçi bir anayasa kabul ettiklerinde, bir Milletler Cemiyeti, bir uluslararası hukuk yaratabilecek ve sürekli barışı sağlayabileceklerdir.

Kant, böylece zamandan, mekandan ve durumlardan bağımsız mutlak ilkeler düşüncesiyle, Montesquieu'ye ve Filozoflara karşı çıkmış oluyordu; aklın yönlendirdiği duyulardan değil, aklın aydınlattığı yürekten gelen ahlak düşüncesiyle de Filozofların görüşlerine zıt düşüyordu.

Aynı zamanda, Kutsal Kitabın Alman yorumcuları, Spinoza'yı incelemeğe başlamışlardı. Onun panteizmi, bütün bir doğada kendini gösteren sürekli oluş halindeki bir Tanrı anlayışı, Lessing'le Herder'e esin veriyordu. Lessing'e göre, insanların gerçek dedikleri şey, gelişmesi içinde farkına varılan bir gerçeğin geçici biçimlerinin birbirini izlemesinden başka bir şey değildir. Herder'e göre ise, yaşamımız, o büyük Bütünün içindeki bir nabız atışıdır; insanlık tarihi, doğanın derece derece dönüşümlerle sürekli olarak yetkin örneğe yaklaştığı taslakların ardarda gelişidir; bu çalışmanın zekâsı, akıl yoluyla değil, doğrudan sezgi yoluyla bize verilmiştir. Akıl yoluyla kesin bir gerçekliğe vardıklarına inanan Filozoflar, bu noktada da saldırıya uğramışlardı; onlara karşı çıkan bu düşünce, daha sonraki dönemde derinden derine etkileyecektir insanları.

Bu arada, düpedüz gerici düşünceler ve gericiler vardı.

GERİCİ DÜŞÜNCELER

Ansiklopedik felsefeye hasım, mistik bir Masonluk doğuyordu. Almanya'dan İsviçre'den, İsveç'ten yola çıkan bir mistisizm dalgası, Fransa'nın doğusuna ve Paris'e ulaştı. Bu mistik masonlar Hıristiyanlıktan esinlenmişlerdi; ve Kilisenin dışında, İncil'e göre yaşamak için, Tanrıyla temas kurup ruhlarını yenilemenin aranışı içindeydiler. Ne var ki, ispritizmaya, manyetizmaya, ilmi simyaya, sihire başvurur, Hıristiyan kiliseleri dehşet içinde bırakırlar. Peygamberleri vardır: Ölülerle konuşan, «Göğün Sırları»nı ve «Gökle Cehennemin harikaları»nı keşfeten İsveç'li Swedenborg; iman yoluyla Tanrıyla temas kurduğunu düşünen ve evi 1789'da bütün Avrupa'nın hac yeri olan Zürih'teki İsviçre'li Lavater; insanın hiçbir şey bulamıyacağını, sadece kendi kendisini hatırlayacağını ve düşünceye dalış ve dua yoluyla İsa'nın gelişini hızlandırmayı savunduğu için bilime düşman, «Meçhul Filozof», Fransız Saint-Martin. Almanya'da mistik tarikatlar kurulurken, Fransa'nın kimi kentlerinde de mistik mason locaları doğar; bütün bu mistikler kendi aralarında ilişki içindedirler.

Doğaldır ki, havarilerin yanı sıra şarlatanlar da vardır: Paris'teki hünerleriyle gözleri büyüleyen ruh çağırıcı Cag-

liostro; «sihirli değnek»iyle bütün hastalıkları iyileştirdiğini ileri süren Viyana'lı hekim Mesmer. Manyetizmacılar, uyurgezerler, meczuplar haşarat gibi kaynaşır dururlar. Bir zihnî bulunıklık içinde, bireyler, karışık eğilimlere terkederler kendilerini; çoğu, öte dünyanın kapılarını açan ve insanlığı yeniden yaratacak bir Devrimin eşiğinde olduğuna inanır.

Montesquieu, **Kanunların Ruhu'nda**, bir sosyoloji denemesi örtüsü altında, reform denemelerine karşı çıkar. Anayasaların, gerçek doğal kanunlar yoluyla, iklim, toprak, yaşam biçimlerine, halkların karakterine, örf ve dinlerine, vb. bağlı olduklarını göstermeğe kalkar. Fransa'nın anayasasına dokunmamak gerektiğini aşılamak için, bütün bunları bahane olarak kullanır; ona göre bu anayasa, Parlömanları, Krallık kanunlarının yargıçları ve hükümdarın yardımcıları yapmıştır. İngilizlerinkinden esinlenmiş bir anayasayı över durur: Bu anayasaya göre, Kralın elinde tuttuğu yürütme gücüyle, milletin temsilcilerince kullanılan yasama gücü arasında, yargıçların elinde bir yargılama gücü vardır ki, anayasanın koruyucusu olarak, hakem rolünü oynayacaktır. Comte de Boulainvilliers'nin 1732'de **Soyluluk Üstüne Deneme** adlı eserinde tekrarladığı sistemi destekler: Buna göre, Fransa'da sosyal sınıflar bir ırktır; soylular, Frank fatihlerinin torunudurlar, Tiers-Etat ise boyun eğdirilmiş Goluvalardan gelmektedir; soylular, fetih hakkına dayanarak Fransa'nın malikidirler; başlarda, monarşi seçimli idi ve sınırlıydı; Krallar, vassallerinin görüşlerini almakla yükümlü idiler; o tarihten beri, krallar, senyörlerin bu ayrıcalıklarını ellerine geçirmişlerdir. Ve Montesquieu, soyluların ne denli önemli olduklarını dile getirir ve şöyle der: «Monarşinin ruhudur bu sınıf». Kitabı, 1789 yılına değin ve gitgide artan bir biçimde, gerici aristokratik muhalefetin Kutsal Kitabı oldu.

Böylece, yüzyılın sonunda, Aydınlıklar Felsefesi her yerde saldırıya uğramıştı ve gitgide geriliyordu.

Yeni bir çağ açılacaktı.

BÖLÜM II

«AYDINLIKLAR» VE TEKNİK

Avrupa'da teknik öylesine bir hızla ilerler ki, bir «d e v - r i m »den söz edilebilir. Avrupa, hiç kuşkusuz, dünyanın öteki ülkelerinde kurduğu maddî ve örgütlü üstünlükle gerçekleştirmektedir bunu. Buluşlar, sosyal gereksinmelerin, iktisadî dengesizliklerin, her türden çeşitli bunalımların uyarıp harekete geçirdiği pratisyenler ya da heveslilerden gelmektedir çoğu kez. Bilim verilerinden azar azar yararlanılmakta ve bilginler uygulama sorunlarıyla yavaş yavaş ilgilenmektedir: yüzyılın ilk yarısında denizcilik, arkasından da sanayi, bilimsel hareketten yararlanır; yüzyılın sonunda, tekniğin, bütün bilimsel uygulamaların bir sonucu olabilmesi olasılığı ortaya çıkar.

Bununla beraber, buluşlarda, bilim ve bilimsel düşünce yine de varlığını hissettirmektedir: Sıradan bir makine bulucusu bile, bir parça aritmetik ve geometri bilir, mekaniğin temel kavramlarından haberdardır; ve, az-çok bilinçli olarak, çalışmasında usavurmanın, gözlem ve deneyimin yöntemlerini, giderek evrensel mekanizm öğretisini kabul eder. Özellikle, dünyanın hemen her yanı bunalım içinde olduğundan, buluşların Avrupa'da bollaşmasının nedenini, içinde bilimsel düşüncelerin de olduğu yüzyılın anlayışında aramalı. Nedir o? Duyuları tatmin, m a d - d î i l e r l e m e y o l u y l a y e r y ü z ü n d e m u t l u l u ğ a e r i ş m e inancı! Yüzyılın nice yetkin zekâsını ilâhiyat tartışmalarından ve dinsel düşüncelerden çekip pratiğe ve yararlı olana çeviren bu anlayıştır. Daha başka nedenler de var: Git gide yayılan ve bireysel çabaları uyarıp harekete geçiren Descartes'çı inandırma; Descartes'çılığın ve klasik eğitimin geliştirdiği, herşeyde olaylardan açık ilkelere yükselme ve, o ilkelerden de, yine olaylarda –acımasız bir düzen içinde– gerçekleşen kesin sonuçları çıkarma eğilimi. A ç ı k l ı k ve

düzen gereksinmesi: Kimi teknik ilerlemeye katkıda bulunan odur.

Bütün teknik ilerlemeler, işte bu yeni anlayışın yayılmasından doğar.

Öyle de olsa, teknik üzerinde en büyük etki, bilimden farklı olarak, ekonomik gelişmenin sonucu oldu. Belli başlı teknik buluşların yapıldığı İngiltere pek güzel bir örnektir buna.

> İngiltere'nin deniz-aşırı ticareti, İngiliz zaferlerinden, Utrech andlaşması (1713) ile Paris andlaşmasından (1763) sonra,büyük bir gelişme içine girdi. Bu ülkenin 1715 yılında 6 milyon Sterlin olan dış alımı 1790'da 19 milyona yükselirken, aynı yıllarda dış satım da 7.5 milyon Sterlinden 20 milyona çıkar. Öte yandan, sanayi için sermayenin bir bölümünü sağlıyan da işte bu ticaretten sağlanan kazançlardır. Galler bölgesinin güneyindeki ilk demir sanayisini, Bristol ve Londra'daki çay tacirleri ile öteki tacirler yarattılar. Clyde vadisindeki sanayi donanımı, büyük bir bölümüyle Glasgow'un tütün tacirlerinin eseri oldu. İç ticarette de, yollar sayesinde büyük bir gelişme görülür: Yollarda sessiz bir devrim gerçekleşmiştir; yük hayvanlarının yerini, hayvanların çektiği arabalar almıştır ve bunlar taşınır malların miktarını artırdığı gibi, taşımacılığı da hızlandırmışlardır. Ticaret, 1759 yılından başlıyarak, kanalların açılmasından da yararlanır; bu kanallar, 1761 yazında Manchester'de teslim edilen kömürün fiyatını yarı yarıya düşürürler. Madenlerin, taşocaklarının, ormanların değerlendirilmesine de olanak sağlar bu kanallar. Sanayi kuruluşları kıyılara yerleşir ve İngiliz sanayisinde çok büyük değişiklikler olur böylece. Sanayicilerin kârlarını, işletmelerinde yeniden yatırıma ayırmalarının da teknik üzerinde pek mutlu sonuçları oldu: Böylece, 1714'te % 5 olan faiz oranı 1757'de %2.5'e düştü; bu ise, kullanılır sermaye miktarını iki katına çıkarıyordu; bunların yanı sıra, İngiltere'de ve Galler bölgesinde, 1700 yılında 5.5 milyon olan nüfus, 1801'de 9 milyona yükseldi ve aralarında -küçük sayıda da olsa- kalifiye işçi yekûnu vardı.

Makineleri yaratmaya götüren de işte bu koşullar oldu.

I

ASKERİ TEKNİK

Askeri teknik başta geliyordu; çünkü, o çağdakiler, ona bütün öteki tekniklerden önce bakıyorlardı. Gerçekten, Avrupa'da her yanda, Orta Çağ'ın askeri soylularına bağlı soylular vardı; bu soylular, silah kullanımına, herşeyin başında gelen yüce bir meslek olarak bakıyorlardı. Ne var ki, bu dikkat, sürekli bir gereksinmenin de dile gelişiydi: Güçlü bir ordusu olmazsa, bir devlet çok geçmeden kaybolabilirdi; halklara varlıklarını, bağımsızlık ve güvenliklerini, bu temel yararları sağlıyan sadece askerlik sanatıydı ve bunlar olmaksızın başka yararlar havada kalırdı; başta gelen özgürlük, devletin özgürlüğüydü; o tehlikeye düşünce, yurttaşların özgürlükleri birer hayal olurdu.

Neler görüyoruz askeri tekniğinde bu yüzyılın?

SİLAH TEKNİĞİNDE GELİŞMELER VE SONUÇLARI

XVIII. yüzyılda askerî tekniğin tarihi, «tüfeği ve kaygan topçuluğu en iyi biçimde kullanmayı sağlamak amacıyla, taktik düzende birbiri ardına gerçekleşen ilerlemeler»in tarihidir.

Tüfek, bir önceki yüzyılda icat edilmişti. Almanya'da 1689'dan beri kullanılan, Fransa'da ise 1699'dan başlıyarak resmen kabul edilen tüfek, eski fitilli alaybozanı 1715'te tahtında kesinlikle indirmişti ve, onu tamamlıyan takmalı süngü sayesinde, mızraklı askerler sınıfını ortadan kaldırmıştı. Tüfek, alaybozondan daha uzağa gitmiyordu gerçi; en çok 300 adımdı mesafesi, etkili olduğu mesafe ise 180 adımdı. Öyle de olsa, daha hafifti ve kullanışlıydı. Bir çakmak taşıyla donanmış horozun ateşe geçirdiği sistem sayesinde, yanda bulunanlar için tehlikeli değildi ve böylece yaklaşık düzende askerlere atışta bulunma olanağı sağlıyordu. Son olarak, doldurup boşaltılması çok daha hızlıydı: 1715 yılından başlıyarak, dakikada bir atış mümkün oluyordu; 1740'ta, eski tahta çubuktan daha sert demir çubuğun kabulü; tüfeğin namlusuna, barutu, sıkıyı ve mermiyi –daha az

zahmetle- yerleştirme olanağını sağladı ve zaman kazandırdı; atış hızı, dakikada ikiye, üçe çıktı. 1744'te, fişekle, asker hemen her zaman dakikada üç atış yapabiliyordu.

T o p ç u l u k , 4, 8, 12, 16, 24 ve 33 kalibrelik gülleler atan, düz boşluklu ağızdan dolma bronz toplardan oluşuyordu; düz atışlar için bunlar kullanılıyordu; bir siperin arkasında ya da bir çöküntü alanda kendisini korumaya almış birliklere karşı da havan topundan yararlanılıyordu. 4 kalibrelik gülleler için dakikada üç, ötekiler için bir ya da iki atış yapılabiliyordu. Gülleler de demirden, içi dolu ya da boş nesnelerdi; havada patlıyor ve düşmana içindekileri yağdırıyordu. Menzili, güllenin ağırlığına göre 600 ile 1800 metre arasında değişiyordu; salkımlar için bu 150 ilâ 600 metreydi. 4 kalibrelik bir gülle, 300 adımda 4 ilâ 8 insanı öldürüyordu. Topçular, sektirerek atış yoluyla, güllelerin etkisini artırıyorlardı; piyade saflarında 5 ya da 6 kez sektirilen gülle büyük yıkıntılara yol açıyor ve çok can alıyordu. Ne var ki, bu tür topçulukta atışlar pek belirsizdi; hedefe isabet pek mümkün olamıyordu: Gülle, ağırlığına ve mesafesine göre, hedeflenen noktanın 50 ilâ 150 metre ilerisine ya da berisine düşüyordu. Dahası, toplar pek ağırdı: 4 kalibrelik bir top 650 kilo çekiyordu; 33 kalibrelik olanı ise 3.085 kilo. Öyle olunca da, topu çekip götürme, çok sayıda hayvanı gerektiriyordu. Toplar, cephede bir kez yerleştirilince de, -pek az istisnalar dışında- yerlerinden kımıldatılamıyordu. Ayrıca, piyadenin ileriye doğru hareketinde ona katılamıyordu ve ateşinin en gerekli olduğu anda askerleri desteksiz bırakıyordu; geri çekilme hallerinde ise, buna uyamıyor ve ister istemez düşman eline geçiyordu.

Bunun sonucu şuraya vardı: P i y a d e , s a v a ş a l a n ı n a e g e m e n o l d u ; kurşunu zırhları deliyor, beklenmedik bir süvari saldırısında, onu göğüsleyebiliyor ve birliğin yana kayabilmesi için gerekli zamanı böylece yakalayabiliyordu; ağırlığı nedeniyle yere çakılıp kalmış topçularda olmayan hareketlilik onda vardı; süvari ve topçu, sadece piyade için çalışıyordu, yardımcısıydılar onun. Böylece, piyade savaşların hükümdarı olup çıktı. 1715'ten başlıyarak, hatta o tarihten önce, yeni savaş aracı olarak tüfek, bütün bir savaş sanatını altüst etmiş olacağa benziyordu. Yeni icadın tüm sonuçlarını elde etmek için -aşağı yukarı- bir yüzyıl gerekti ve başlamış gelişmeyi doruğuna ulaştıran da Napolyon Bonapart oldu.

1715'te, ordu, savaş alanında ateş ederek savaşmak için saf tutuyordu. Generallerin tek düşündükleri, t ü f e k l e r l e a t ı ş ı n h ı z ı y dı. Şöyle vardılar amaçlarına: Piyade, bir kurşun örtüsü gibi öne yayıldı; düşman, önce savunma yoluyla durduruluyor, sonra atışlarla safları bozuluyor ve arkasından da saldırıya geçiliyordu. Piyade, emir üzerine, herkes aynı zamanda ve hemen hemen nişan almaksızın yaylım ateşi açmak zorundaydı; aslolan isabet değil, ama çabukluktu, bir ateş duvarı örmekti. Böylece, generaller piyadeyi, savaş alanında, düşmana karşı birbirine koşut uzun saflar halinde tertiplediler. Alaybozan silahının kullanıldığı dönemlerde olduğu gibi, askerleri birbirinden 4 ya da 5 adım aralıklarla dizdiler; her sıranın, ötekiler sırayla atış yaparken, silahını doldurabilmesi için derinliğine 6 sıra söz konusuydu; ne var ki, güvenlik ve tüfekle atışta çabukluğu sağlamak içindi bu. Ateşsiz silahlar devrinde olduğu gibi, sıralanışı iyi yapılmış bir ordu isteniyordu; çarpışmanın sonuç sağlıyabilmesi için, her saf düşman safını aynı zamanda göğüsleyebilmeliydi. Ters yüz etme yasağı sürdürüldü: Sağda kalmak alışkanlığındaki askerleri sola koymak, çoğu kez ikinci sırada duranları birinci sıraya almak gerekmiyordu; bu sonuncu usül eskiden kalmaydı ve düşman ordusunu yarmak için en yürekli askerler başa geçirilirdi.

Bütün bunların sonucu şu oldu: Orduyu sıraya sokmak ve askerleri birbirinden böylesi aralıklarla hızaya getirmek, işleri alabildiğine ağırlaştırdı; düşmandan uzakta safları düzenlemek ve belli bir yürüyüşten sonra onun karşısına savaş düzenini korumuş halde çıkmak zorunluğu doğmuştu; düşman ordusu çekip gitmek istiyorsa, onu çarpışmaya zorlamak olanağı yoktu bu durumda, çünkü birbirinden böylesi aralıklarla dizilmiş askerleri saf halinde tutmak için pek ağır yürümek gerekiyordu, sık sık durulmalıydı, öyle olunca da düşman, normal bir yürüyüş hazıyla bütün olarak uzaklaşabiliyordu; savaş alanında manevra yapma, düşmanı izleme, giderek düşman ordusunu yok etme olanağı kalkmıştı. Böylece, kala kala y e d e k p a r ç a l a r s t r a t e j i s i ni kabul etmek zorunluğu kalmıştı; yani, düşman ordusunun yeniden donanmasının ve yer değiştirmesinin önüne geçmek için, depolara, tersanelere, bağlantı noktalarına ve bütün müstahkem mevkilere, kentlere saldırmak. Özetle, so-

nu gelmez, ağır bir savaş biçimi ortaya çıkmıştı. Silahlardaki yetkinleşmenin ilk sonucu, eski orduların eksikliklerini abartmak oldu. XVIII. yüzyıl başlarında ordulardaki uzun hatların, Turenne'le Condé'nin ordularından çok daha az manevra yeteneği vardı.

PRUSYA ORDUSU

İlk düzeltip yetkinleştirmeler P r u s y a l ı l a r dan geldi.

Savaş, Prusya'nın ulusal zanaatıydı ve en aklı başında insanlar askerlik sanatına adıyordu kendini. İlk ilerlemeler, –«Çavuş Kral» da denen– I. Friedrich–Guillaume zamanında (1713-1740) oldu; yapılanların büyük bir bölümü de, XIV. Louis savaşlarının eski kurtlarından Prens d'Anhalt–Dessau'nun eseri oldu. 1720 yılından başlıyarak, Prusya ordusu, kimi subay ve askerlerin savaş alanında edindikleri kendiliğinden deneyim ve pratikleri resmen kabul etti: i n c e d ü z e n v e s ı k ı d ü z e n diye adlandırılıyordu bunlar. Buna göre, askerler, sadece 3 sıra üzerinden düzenleniyordu: Birinci sıra diz çöküyor, ikinci sıra ayakta ve bükülmüş, üçüncüsü de dimdik duruyor ve birbiri arkasından atış yapıyorlardı. Savaşlarda büyük zayiatın sonucu mevcudun eksilmesiyle 1715'ten önce de kimi zaman başvurulan bu usul, yeterli görülüyordu. Az insanla genişliğine bir cephe yaratmanın olanağını sağlıyordu bu. Sıralar sıklaştırıldı: Sıra içinde mesafe dirsek dirseğeydi; iki sıra arasındaki mesafe ise bir öndekinin kılıcı arkadakinin dizine değecek kadardı; bununla güdülen de, ateş yoğunluğunu artırmaktı, böylece sıralanış ve alaydan saflara geçiş kolaylaştırılmış oluyordu.

Prusya piyadesi, savaş alanına bütün olarak geliyor ve düşman cephesine koşut olacak biçimde hattını kuruyor ve o hat üzerinde yayılıyordu. Alayda, her bölük daha önceden düzenlenmişti ve kısa mesafelerle biri ötekinden ayrılıyordu. Her bölüm hatta giriyor ve düşman karşısında yerini alıyordu: Hareketi, bir sabit eksenin çevresinde dönme biçimindeydi; öyle ki, ötekinin ucu sabit kalırken, bir kanat dönüyordu. Hareket, uygun adım yürüyüşle kolaylaştırılmıştı. Savaş hattı kurulduğunda, her albay kendisine bir hedef seçiyor ve ona doğru –bir üst gözetimin-

de- sancağını yürüyüşe geçiriyordu. Sancaklar, giderek alaylar, sert bir hattı koruyorlardı. Saldırı, sıraları bozmamak için koşarak değil yürüyerek yapılıyordu; daha hızlı yürüyebilmek ve omuzda yara yapmasını önlemek için dipçik kalçada, düzenli yaylım ateşi yapılıyordu yürürken de. Yirmi adım mesafede düşman üstüne son bir yaylımda bulunuluyor, sonra da düşman kaçmamışsa süngüyle saldırıya geçiliyordu. Piyade ateşinin etkisi, hafif top ya da İsveç toplarıyla arttırılmıştı; tabur aralarında piyadeye katılan bu topları askerler kol gücüyle çekiyorlardı. Pek ağır olan 33'lük top, kullanılmaz olmuştu. Prusya topçusu, hartuç ya da top mermisi kullandı ve git gide artan ölçüde havan topunu öğrendi. Prusya süvarisi, iki sıra bölük halinde düzenleniyordu; düşman ateşi altında olabildiğince az kalmak için dört nala saldırı ilk kez Prusya süvarisinde kabul edildi ve çarpışmanın gücünü de arttırdı bu; düşman, ateşle sarsıldığında, süvari de yanlara atılıyordu. Böylece, Prusyalıların savaş biçimi, aslında ateş.yoluyla bir savaştı: Savunmaları hareketsiz bir ateş, saldırıları yürüyen bir ateşti.

II. Friedrich (1740-1786), babasının ordusundan yararlandı. Ancak başlarda yalnız ateşsiz silahlara inanmak ve daha hızlı ilerlemek amacıyla, yürürken, atış yapmadan birliklerini saldırıya geçirmek gibi bir yanlış yaptı. Öyle olunca da, her defasında, birlikleri düşman ateşiyle durdurulup darma duman edildi ve sonuçta da subaylarından çoğunu yitirdi. II. Friedrich, o yüzden vazgeçti bundan. 1786'da *Askeri Vasiyetname*'sinde şu kesin cümleyi yazıyordu: Savaşlar, ateş üstünlüğüyle kazanılır».

> Öylesine inanmıştı ki buna, hatta 16 ve 24'lük ağır parçalarla da olsa, topçusunu öncülerle birlikte yürüttü. Bu öncülerin önünde müstahkem hiçbir köy tutunamaz haldeydi: Başka ülkeden piyadelerin, duvarları önünde tükendiği müstahkem köyleri onlar toplarıyla delik deşik edebiliyorlardı. Başlıca taktik katkısı, koşut düzeninin yerine **eğik düzeni** geçirme denemesi oldu. Hemen bütün savaşlarında, alaylarını çekmecede yürütmeğe kalktı; yani, sola yüklenmek istiyorsa, soldan birinci alay ikincisine oranla biraz ileri çıkıyor, ikincisi üçüncüsüne oranla aynı hareketi tekrarlıyordu, ve böylece bu hareket bütün alaylarca sürdürülüyor, sonunda her alay soldan sağa doğru geri çekilerek kaymış oluyordu. Uzaktan, safların sıklığı yüzünden, düşman, derinlikteki farklılıkları anlayamıyor ve Prusya ordusunu, her zaman olduğu gibi, kendisininkine koşut bir cephe üze-

rinde bekliyordu. Ne var ki, Prusyalılar birden bire duruyorlar, düşmanınkine oranla eğik bir cephe üzerinde hızla saf tutuyorlardı; Friedrich, ihtiyatlarını ilerleyen kanadın arkasına koyuyor ve bu noktada düşmandan daha güçlü olduğu için, onu çeviriyor ve üstüne yükleniyordu; oysa düşman, Prusya'nın savaştan kaçınan zayıf kanadına karşı hiçbir şey yapamıyor ve yandan gelen saldırıya karşı da durumunu değiştirebilecek zamanı bulamıyordu.

Prusyalılar, yaylım ateşindeki düzenlilik ve hareketlerindeki çabuklukla karşılarındakini etkiliyor ve şaşırtıyorlardı. On dakikada hızaya giren Prusya alayları görüldü. Bu korkunç hız, ayrıntılara inen büyük dikkat ve sabırla elde edilebiliyordu; askerî eğitimde sopa ve kılıç darbesi büyük yardımcıydı. İnsanlar hangi durumda olurlarsa olsunlar, hareketlerini büyük bir hızla yerine getirmeğe amade otomatlar haline geliyorlardı. II. Friedrich, Prusya ordusunun hareketlerini pek iyi kurulmuş bir saatin çarklarına benzetiyordu. Böylece Prusyalılar hasımlarından daha hızlı davranıyor, en kritik durumlarda tam bir düzeni kuruyorlardı. II. Friedrich, dâhi bir şef olarak bu aletle çok şey elde etti.

İnce düzen, sıklaştırılmış saflar, yaylım ateşleri, Avusturyalılar, Alman prensleri, Hanovralılar, Hollandalılar ve -kralları Hanovre hanedanından gelen- İngilizlerce çok çabuk örnek alındı. Fransızlar, sıklaştırılmış safları pek erkenden kullanmaya başladılar; ancak, resmî olarak kabul edilişleri 1750 yılında oldu.

Özetle, Prusyalılar pek az yenilik getirdiler. Hareketlerini büyük bir dikkatle uyguluyorlardı; ne var ki, bu hareketler yetkinlikten uzaktı. Tüfekten, onun verebileceği her şeyi alamadılar. Yaylım ateş -pek kısa mesafeler dışında- nadir olarak etkiliydi: Çünkü, askerin atışta bulunurken dikkat ettiği, düşmanı öldürmek değil, arkadaşlarıyla aynı zamanda atış yapmakı. Saflaşmada üçüncü sıra yararsızdı. Sert saflaşma da yararsızdı; dahası, onu sürdürmek güçtü, çünkü top dumanı bayrakları örtüyordu. İnce düzen, özellikle düz alanda iyiydi. Prusyalılar, topçuluğu pek yetkinleştiremediler. II. Friedrich, Seydlitz'e karşın, çıkışta çizme çizmeye sık düzen içindeki süvarileri «duvar halinde» saldırıya geçirmekte inat etti; oysa, dört nala giden atın şahlanması yüzünden, süvariye, adım adım gidilen durumdakinden

daha fazla yer gerekiyordu. Pek sıkı halde bulunan ve eğeri üzerinde kalkmış süvariler çeşitli güçlüklerle karşılaştılar ve, sonuç olarak, saf, saldırı gücünü yitirdi.

AVUSTURYA VE FRANSIZ ORDULARINDAKİ İLERLEMELER

Başlıca ilerlemeler, biraz Avusturyalıların, ama özellikle Fransızların eseri oldu. Avusturyalıların eksikleri, Fransızların yaratıcılıklarını etkiledi. Aslında Fransızlar, Prusya ordusunun atış ve hareket yetkinliğine erişebilmek konusunda umutsuzdular. Bütün bu sürekli ve dikkatli uygulamaların, bu en ince ayrıntıyı daha önceden hesaplamanın, bu sabrın, bu mekanizmanın, «milletin dehası»na zıt olduğu inancındaydılar. Bu alanda hep yenileceklerini düşündükleri için, küçüklük komplekslerini taktik yenilikler yaparak gidermeği aradılar ve Napolyon'un ordusunu yarattılar.

Avusturya Veraset Savaşı (1740-1748) ve Yedi Yıl Savaşı (1756-1763), onlar için birer gözlem ve düşünme okulu oldular; bu okullardan da, savaş üstüne yığınla anı, kitap, atış ve manevralarla ilgili Krallık emirnameleri çıktı. Emirnameler, buluşları kaydetmede hayli ağır davrandılar; çünkü, bakanlar savaş meydanlarından pek uzakta oldukları için, önerilen tasarılar arasında gerçeğe uygun olan düşünceler hangileridir, bunları birbirinden ayırmayı her zaman beceremediler. Başlıca buluşlar şunlardan geldi: Fontenay galibi Maurice de Saxe, deneyimini, *Düşler,* adlı kitabında bir araya getirdi; Fransızlara o denli kötü anılar bırakmış olan Yedi Yıl Savaşını yönetenlerin başında gelen Mareşal de Broglie'ün yanı sıra, Fransız generalleri, bu savaşlarda yenilikler yapmanın arkasında koştular; gerçi, başarısızlıklara mal oldu bu onlara, ama yine de kimi yenilikleri bulabildiler: Yedi Yıl Savaşının son seferlerine katılan Kont de Guibert 1772'de yayınlanacak ünlü *Taktik Üstüne Genel Deneme*'yi yazdı, bu kitap Napolyon'u da etkileyecektir; son olarak topçu Vallière'i, Gribeauval'i ve süvari Teil'i görüyoruz. Gözlem ve deneyim, başta gelen yöntemleri oldu bu insanların. Savaşın öğretemedikleri de ünlü manevralarda öğrenildi. Guibert, ilk kez atış-

ları ölçtü; en iyi sonuç verecek hareket ve yürüyüşlerin hangisi olduğu üstüne incelemelerde bulundu.

Pek çabuk, saf halinde yayılmanın ve saldırıya geçmenin güçlüğü üzerinde duruldu. Şu düşünceye varıldı: S a v a ş d ü z e n i n e g i r e c e k z a m a n ı b u l m a d a n , d ü ş m a n ı n ü s t ü n e y ü k l e n m e k ! Böylece, hareket ateşi yenecektir. Süvari Folard, *Savaş Sanatı Üzerine Yeni Buluşlar* (1724) adlı eserinde, «derin düzen»i önerdi. 30'la 180 sıra kalınlığında bir birlikti düşündüğü; belli sayıda askerin mızraklarla donatıldığı sık saflar, düşmana saldırıp yaracaktı onu. «Bir birliğin gerçek gücü, kalınlığında, birleşik ve hızlı hareket etmesindedir» diyordu. Ateşi tamamiyle unutarak söylüyordu bunu. Savaşların deneyimlerine karşın, coşkulu çömezler buldu kendine: Marki de Silva, Mesnil-Durand bunlar arasındaydı; Mesnil-Durand, *Taktikte Bir Fransız Düzeni Hakkında Tasarı* adlı eserinde (1755), onun düşüncesini açıkça kabul etti. Bu çömezler, ateşsiz silahlarla saldırının Fransızların yaradılışına tek uygun şey olduğunu ileri sürüp, Guibert'i, yabancıları kopya etmek, Prusyalılaşmakla suçluyorlardı. 1914'ten önce, Üçüncü Cumhuriyet'te bu tartışmalar yeniden başlıyacaktır.

Aslında, süngüyle topluca saldırı düşüncesi doğru da olsa, Folard ve Mesnil-Durand'ın önerdikleri biçimiyle yapılamazdı: Yığınla sıra yararsızdı, sadece ilk sıra vurucu oluyordu; öteki sıralardaki askerlerin getirdikleri hiçbir şey yoktu ve, ateşsiz silahlarıyla, savaş dışı kalmış askerlerin yerine geçmek için oradaydılar. Böylesi bir kitle, düşman ateşiyle darmadağın edilebilirdi; subaylar ise, dağılan askerlere birliklerini korumalarını emredebilecek durumda değillerdi; giderek saflar birbirine karışıyor ve bölük bir sürü haline geliyordu. Son olarak, böylesi bir topluluk, ileriye doğru yürüyüşün dışındaki her türlü hareket için uygunsuzdu; her türlü manevra, her türlü geri çekiliş imkânsızdı.

Guibert'in eleştirisi sert ve kesin oldu.

«Saldıran, ateşle durdurulamazsa, saldırılan geri çekilmeye başlar», diyordu.

Ateşin ne denli etkili olduğunu, Fransızlar Dettingen savaşında -acı olarak- öğrendiler: Alman ve İngiliz birliklerin başında İngiliz kralı II. George'un yönettiği bu savaşta (1743), Fransızların kayıpları korkunç oldu; olayı Fontenay savaşı da

doğruladı (1745), ve ateşsiz silah yandaşları hayal kırıklığına uğradılar. Sonuç kendini kabul ettiriyordu: Savaşta ateş esastı ve ateş harekete üstün geliyordu. Kısa mesafede bile, yaylım ateş etkiliydi. Ne var ki, bu savaşlar bir şeyi daha öğretmişti: İngiliz ordusunda, piyade, düşmanın pek yaklaştığını gördüğünde, insanları ateş etmek için emir beklemeye zorlamak güçleşiyordu; yaylım ateş düzenini yitiriyor ve dilediğince ateşe dönüşüyordu. Oysa böylesi ateş, yaylım ateşten daha etkili ve öldürücü idi; çünkü askerler, düşmanın ilerleyişini durdurmak için tam nişan alıyorlardı; amaçları, süpürge atış değil, rastlatıp öldürmekti. Fransız subayları, keyfe göre ateşi, kendiliğinden uygulamaya başladılar. Guibert, hararetle öğütledi bunu. Sonunda, 1776 tarihli Emirname, ilk yaylımdan sonra dilediğince atışı resmî olarak kabul etti.

Bu savaşlar sırasında bir şey daha öğrenildi: Hafif silahlı ve cephenin ilerisinde öteye beriye dağılmış askerlerin, avcıların atışları pek etkili oluyordu. Önce Avusturyalıların dikkatini çekti konu ve savaş alanlarını Hırvat avcılarıyla donattılar. Çitlerin, derelerin, tek başına ağaçların, çalılıkların, tümseklerin arkasında oraya buraya serpilmiş bu insanlar, düzenli yürüyüş halinde ilerleyen düşman piyadesinin üstüne nişan alıyor, alabildiğine insan öldürüyor, saflara karışıklık getiriyor, saldırganların moralini bozuyorlardı; oysa kendileri, araziden istedikleri gibi yararlanıyor, saf halindeki piyadenin yaylım ateşinden pek az etkileniyor ve, düşman, kendi piyadelerinin ateş menziline girdiğinde, onlar da bu piyadelerin gerisine çekiliyorlardı. Bu avcı askerler, düşman topçusu üzerine de ateş açıyorlar ve top atışını bozuyorlardı. Kendi süvarilerini izleyen düşman süvarilerine yandan yaklaşıp dağıtıyorlardı. Çok geçmedi, bu avcı ateşinin etkililiğini Fransızlar da farkettiler ve çeşitli savaşlarda büyük yararını gördüler. Bu askerlerin, bu avcıların hareketi, denildiği gibi, Fransızların «çoşku ve kaba sığmazlığı»na da denk düşüyordu. Son olarak Yedi Yıl Savaşında bunlardan pek yararlanmış olan Broglie, bakanların direnişini kırarak, 1766'da, her alaya bir avcı bölüğünü resmî olarak kabul ettirdi; onu, 1788'de avcı taburlarının kabul edilişi izledi. 1788'de, Amerika'da, düzenli İngiliz birliklerine indirilen darbeler, hele

Saratoga'da bütün bir İngiliz alayının teslim olmak zorunda bırakılışı, avcı atışlarıyla savaşın önemini tanıtlamıştı.

Tüfeğin en güzel kullanılışı bulunmuştu.

Bununla beraber, ateşin etkinliği saldırı hatlarının kabulüne zorladı. Dar bir cephedeki hedeflere, bir köyün girişine, bir orman yoluna, bir geçite saldırmak için, hat, yeğlenir bir şeydi; çünkü, daha az insanı gerektiriyordu ve hedefe yaklaşıp girmekte daha fazla olanak tanıyordu. Az insandan oluştuğu için kumandası, düzenin sürdürülmesi ve manevra yapması kolaydı. Maurice de Saxe'ın, Mareşal Broglie'ün çeşitli savaşlarda yararını gördükleri bu yeni usule son biçimini veren Guibert oldu; ve, onun düşünceleri, 1788'deki geçici talimname ile kabul edildi. Guibert'in bulduğu usuller, daha başka yeniliklere yol açtı. Generaller, orduyu düşman karşısında hızla savaş haline getirecek araçlar üzerinde düşünüyorlardı: Tümen, bu aranışlardan doğar. Tümenle, piyadesi, topçusu, süvarisiyle, karşılaşılan düşmana saldırmaya, ya da onu olduğu yerde tutmaya elverişli tam bir ordu parçası elde edilir.

Böylece, orduda tüfeği kullanacak araçlar belirmişti.

Aslında Prusya ve Avusturyalılara öykünse de, Fransız süvariciliğinde büyük gelişmeler oldu. 1776 ve 1777 Emirnameleri, büyük süvari bölüklerinin yanı sıra, kısa mesafede dört nala kalkan çoşkulu saldırıyı kabul ettiler; ancak aralıklı olmalıydı bu ve duvar halinde olmamalıydı; düşman piyadesini delip yarmak için sütun biçiminin kullanılışı da kabul edilmişti.

Fransızlar, topçulukta devrim yaptılar. 1732 tarihli Emirname Vallière'in sistemini kabul ettik ki, 1765 yılına değin yürürlükte kaldı bu. Vallière'in övülecek yanı, topçuluğu düzene sokmasıydı. Yalınlaştırma arzusuyla Vallière, çift amaçlı bir malzeme kullanmak istemişti. Ne var ki, hiçbir gereksinmeye tam bir karşılık veremedi bunlar. Topları, bir parça hafifletilmiş de olsa, savaş alanı için yine de ağır şeylerdi. Öte yandan, düzene sokulmasında geri bir anlayış egemendi: Havan topuna karşı çıktı; uzun saplı demir bir kaşıkla doldurttu topları, hartuç yerine başka bir nesne kullandırdı; hemen hep tahmine yer verecek biçimde yükseltiyi kaldırttı; imalatta çeşitliliği kabul etti, öyle ki bir top için dökülmüş gülleler, aynı kalibredeki bir başka topta geçerli değildi ve top parçaları

13. – XVIII. yüzyılda Fransız topçusu

ile kundakları, birinden ötekine kullanılamıyordu. Vallière, ağırlıklara bir çözüm getirmek için, 1740'ta Orta Avrupa devletlerinin çoğunda kullanılan hafif İsveç topunu kabul etti; kol gücüyle çekip götürülen ve piyadelerce de kullanılan bir toptu bu. Ne var ki, öteki toplarda hafifletmeyi reddetti. Topçuluk okulunda profesör olan fizikçi Belidor, harcanan barutun güllenin oranına göre fazlalığına işaret etti ve her gülle için barut miktarını indirtti. Çok geçmedi, bütün topçular buna uydular. Öyle olunca da, top parçalarının kalınlığı, giderek ağırlıklar da azaltılabilecekti. Vallière, ona da karşı çıktı. Ne var ki, savaşlar, topçulukta ağırlıkları hafifletmenin zorunluğunu gösterdi. Avusturyalılar, Yedi Yıl Savaşlarında, piyadeye yoldaşlık etmek üzere pek hafif bir topu hizmete soktular. Mareşal Broglie de, 1756'da yeni toplar

döktürdü; çeperlerin kalınlığını azaltarak, daha hafif, daha hareketli toplar elde etti.

Ancak, aslı köklü değişiklikler, G r i b e a u v a l ' in eseri oldu.

Bu Fransız topçu subayı, Yedi Yıl Savaşı sıralarında, Avusturyalıların hizmetinde, sonra da 1762'de Prusya kralının esiri olarak, bir gözlem hazinesiyle donanmıştı. Fransa'ya çağrılınca, o da bütün gördüklerinden sonuçlar çıkardı ve Fransız ordusunu dünyanın en iyi malzemesiyle donattı; Devrim ve İmparatorluk dönemlerinde bütün savaşlar bu malzemeyle yapılacaktır.

Neydi Gribeauval'in getirdiği?

Gribeauval, t o p l a r ı u z m a n l a ş t ı r m a k, t o p ç u l u ğ a b i r i ş b ö l ü m ü g e t i r m e k gereğini duydu. Kuşatma toplarıyla asıl savaş toplarını birbirinden ayırdı. Savaş toplarını, uzunluk ve kalınlıklarını indirerek hafifletti; kundakları da küçülttü ve hafifletti; birbiri arkasına koşma yerine, bir oka yan yana koştu atları. Böylece topu çekme kolaylaştı; öyle olunca da tırısa kalkma, hatta dört nala gidiş olanağı elde edildi. Son olarak, topçular, her alanda hareket eder hale getirildi; bir çukur aşılabiliyor, bir yokuş çıkılıp inilebiliyordu; aski kayışı sayesinde, insanlar da topa koşulabilecekti. Böylece topçuluk, hareketli hale getirildi; piyadeye yoldaşlık edebildi, onu saldırılarında destekledi ve geri çekilişinde de onu izleyebildi ve koruyabildi.

Başka getirdikleri de oldu Gribeauval'in: Topçuluğun etkinliğini artırmak için havan topunu kabul ederken, topların sayısını da çoğalttı; güllenin çapı ve menziline düzeltmeler getirirken, onu top deliğine tam tamına oturtucak önlemler aldı; top dökümünde de yeniliği gerektiriyordu ki bunlar, o yapıldı. Toplar daha yalın hale getirildi, süsler kayboldu; topun, kullananların suratında patlamaması için kalınlıklar azaltılırken, madenin niteliği geliştirildi. Topçuluk, nişan çizgisi ve yükselti sayesinde daha dakik hale geldi; bunlar da, menzilini artırırken, etki alanını yaymış oldular. Top atışı, hartuç kullanılmasıyla daha çabuklaştı.

Gribeauval, top dökümünde de belli aletler ve ölçüler getirdi, onların kullanılmasını dayattı dökümcülere. Toplar arabası, kundağı, herşeyiyle tek biçimli hale geldi; parçalar da, bir toptan ötekine değiştirilip kullanılabiliyordu. Savaş alanının hemen kapısında yer değiştirmeler yapılabilir hale geldi.

1776'da uzun mücadelelerden sonra, Gribeauval, topçuluk genel müfettişi olarak atandı ve sistemi de kesinlikle kabul edildi.

İngiliz topçusu Robins, ancak 1771 yılında çevrilen *Topçulukta Yeni İlkeleri İçeren Matematikler* adlı eserinde, hedefe tam isabeti arttırmak için, toplarda y i v açmayı öneriyordu. Ne var ki, Euler, salt kuramsal nedenlerden hareket ederek, karşı çıktı buna; onun otoritesi de işin içine girince Robins'in önerisinin arkasından gidilmedi. Böylece, bir öncekinden çok daha büyük sonuçları olacak bir köklü yenilik geciktirilmiş oldu.

YENİ SAVAŞ VE AVRUPA'NIN YAYILIŞI

Çeşitli silahlardaki bütün bu değişiklikler sonucu, t ü m s a v a ş k o ş u l l a r ı d e ğ i ş m i ş b u l u n u y o r d u . Şimdi, bir kumandan, hasmını savaşa zorlayabilirdi; bir avuç avcı asker, bir hasmın geri çekilişini yavaşlatabilir, onu yanıt vermek üzere yerinde durdurabilir, hatta yolunu kesebilirdi. Öte yandan, avcı askerlerin ateşindeki etkililik, tümende çeşitli silahların bir araya gelişi, bir ordunun bir parçasına, arazinin olanaklarına da sırtına dayamışsa, kendisinden sayıca üstün bir düşmanın saldırılarını uzun süre durdurmak, ve kumandana, elde kalan birlikleriyle, bir çevirme hareketinde bulunmak için zaman tanıyabilirdi. Son olarak, kumandan, düşman cephesini, bir süvari sütunuyla ya da bir topçu bataryasıyla yarabilecekti; gedik açılınca da, piyade oradan geçip arkaya sarkacak ve derlenip toparlandıktan sonra, düşmanın en zayıf kanadına yüklenip yok edebilecekti onu. Kumandan, elindeki güçleri, tam savaş ortasında, hızla değiştirebilecek ve binbir değişik biçimde düşmanı şaşırtabilecekti. Bütün bu değişiklikler, «yedek parçalar stratejisi»ni terketme olanağını veriyordu; savaş, gerçek savaştı artık, yani düşman ordularını ezip yok etmeyi hedef alan savaştı ve giderek kısa bir savaştı bu.

Ne var ki, kuramdan uygulamaya geçiş zaman aldı yine de. Bütün bunları gerçekleştiren de Napolyon Bonapart oldu.

Şimdi, Avrupalılar, bütün öteki halklar üzerinde, büyük bir üstünlüğe sahiptiler: Yalnız m a l z e m e v e m a n e v r a ü s t ü n l ü ğ ü değildi bu; d i s i p l i n v e t a l i m ü s t ü n l ü ğ ü ydü de. Bütün bunlar, Avrupalıyı apayrı bir insan tipi haline getiriyordu: Soğukkanlı, enerji dolu, dayanıklı ve direşken, eşsiz bir yüreklilikle hareket eden bir in-

san tipi. Örneğin, bir Hindistan'da, gereken disiplin olmadığı için en yiğit savaşçıların göz yaşartıcı korku ve kaçış içine girdiği bir ülkede, Mahraca Sindhia, 1779'da İngilizlere dönüp şöyle diyecektir: «Ne asker şu elinizdekiler! Safları bir tuğla duvarı gibi; ve biri düştüğünde öteki gediği dolduruyor: İşte, böylesi birliklere kumanda etmek isterdim!».

Bu üstünlük, Avrupalılara, yalnız zafer ve tâbi sağlamıyor, bağlaşıklar ve dostlar da sağlıyordu; onların, dünyanın hemen bütün bölgelerine girmelerinin ve evrensel egemenliğe doğru yürümelerinin başlıca araçlarından biri oldu bu.

II

DENİZCİLİKTE DEVRİM

Yelkenli gemiler hakkındaki genel ilkeler, Daniel Bernouilli'nin çalışmalarıyla 1738'de ve Euler'in çalışmalarıyla da 1749'da sağlanmıştı. Bilim akademileriyle deniz akademileri, gemi yapımcılığında, kullanılacak planlara bilimsel veriler sağlamak amacıyla, bütün bir yüzyıl boyunca çalışmalarını sürdürdüler. Matematik, mekanik ve fizik hakkında pek bilgili, hüner sahibi yapımcılar da bu verileri uygulamasını bildiler. Amprik dönem, kişisel yöntemlere, babadan oğula miras kalan örneklere göre iş yapan, XIV. Louis devrinin «balta ustaları» dönemi, bir daha açılmamacasına kapanmıştı artık. Pratisyenin yerini mühendis almıştı... Geçen yüzyılla XV. Louis devrinin üretimleri arasında, ne denli marifetli olursa olsun sıradan işçinin eseri ile, matematikçilerin, bilginlerin, uzman mühendislerin elbirliğinden doğan eseri birbirinden ayıran o büyük mesafe vardı. Bu gelişme, resmî deyimini de buldu. Fransa'da, 1765 tarihli Emirname, gemi yapımcılarını «deniz mühendisleri» olarak adlandırdı. Bu kişiler, bugünkü Deniz Mühendisliği Okulu'nun atası olan Paris Gemi Yapımı Okulu'nda eğitim gördüler. 1784 yılından beri gemi yapımcılığı müfettişi olan şövalye Borda, yeni yöntemlerin yaratıcısı olarak, bilimsel hareketi destekleyip yüreklendirdi.

Gemilerin hız ve manevra yeteneği artar.

Gemiler, büyük ticaret gemileri için 40 metre, büyük savaş gemileri için de 60 metre olmak üzere uzunluklarını korurlar; genişlik, uzunluğun üç ya da dörtte biridir. Aşağı bataryadan üst güverteye değin, savaş gemisinin yanları içeriye doğru daralır; aşağıya doğru genişleme de dayanıklılığı artırır. İnce işler yoktur artık; süslemeler ve heykeller yavaş yavaş kaybolmaktadır. Gemilerde arka alçalırken ön taraf yükselmektedir. Arkadaki köşkün yerine bir kıç güverte geçmiştir; bu kıç güverte, daha sonra XVI. Louis döneminde kaldırılacaktır. Böylece havanın direnişi azalır. Geminin gövdesi, su kesiminin altında iri başlı çivilerle donatılmıştı; ne var ki bu ağırdı ve yosunlarla ve kavkılarla daha da ağırlaşıyordu; İngilizler, bu çivilerin yerine ince bakır yapraklar koyarlar, daha hafiftir bunlar ve kaymayı da kolaylaştırırlar. Fransızlar, ele geçirdikleri bir İngiliz gemisini kopya ettiler; 1778 Temmuzunda *İphigénie* fırkateyni, bakırla astarlanmış ilk Fransız gemisi oldu; ancak, böylesi bir astarlama pek pahalıydı ve sık sık da değiştirilmesi gerekiyordu.

Geminin donatımı güçlendirilmiştir, direkler ve serenlere özen gösterilmektedir; yelkenin yüzeyi artırılmıştır. Yelkenlerin sayısı çoğaltılmıştır ve yüzeyle rüzgârın gücü arasında kesin bir denge kurulmuştur. Bir halat şebekesi, kolay ve sağlıklı manevralara olanak sağlamaktadır. Gemilerde borda vardır ve git gide de gelişir. Gemiler, rüzgârı daha yakından sıkmaktadır, yani rüzgâra karşı bir doğrultuda gidebilmektedir. Bu gemiler, daha şimdiden modern bir görünüme bürünmüşlerdir; ve, bu bakımdan, XIV. Louis'ninkilerden çok XIX. yüzyılın yelkenli gemilerine yakındırlar.

Gemiler, git gide çok daha büyük bir güvenle yollarına koyulurlar. Hükümetler, deniz yolculuklarına ilişkin harita ve planlar, gazete ve incelemeler yayınlarlar; Fransızların 1720'de, İngiliz ve Hollandalıların 1740'ta böyle külliyatları vardır. Gemilerin hızını ölçmek için kullanılan loş, deniz akımlarının etkisinden –bir ölçüde– kendisini kurtaran bir ağırlık eklenmesiyle yetkinleştirilir. Çeşitli aletler sayesinde,

bütün deniz hareketlerini izlemek, Güneşin öğle vakti –bir ya da iki dakika farkıyla– yüksekliğini saptamak ve enlemi –daha da doğru olarak– hesaplamak olanağı sağlanır. Ne var ki, çoğu denizciler, otuz dakika farkıyla sonuç veren arbaleti kullanmayı sürdürürler.

Öte yandan, b o y l a m l a r s o r u n u çözülür. Denizciler, göksel bir olayın gözleminden hareket ederek bunları belirlemeye çalışıyorlardı; pek sık gerçekleşmeyen Güneş ve Ay tutulmalarından yararlandıkları da oluyordu; Jupiter'in uydularına, ya da yıldızların Ay'a uzaklıklarına bakıp bir sonuca varanlar da vardı. Kimi ince hesaplar isteyen bu gözlemler, doğaldır ki pratik değildi ve kaptanların çoğunun yeteneğini aşıyordu. En kestirmesi, Güneşin günlük hareketi ile geminin bulunduğu nokta arasındaki ilişkileri göz önünde tutan saat farklılıklarından yararlanmaktı. Sonunda boylam, dört dakikalık bir farklılıkla, kolayca elde edilir.

Ne var ki, saatlerden gelen bir güçlük vardı; çünkü saatler, çıkış yerindeki saati koruyamıyordu: Yolda, enlem değişiklikleriyle deniz hareketleri yüzünden ayarları bozuluyordu. Böylece, enlemler konusunda büyük yanlışların yapılması nadir olduğu halde, boylamlar hakkında denizciler fahiş yanlışlara düşüyorlardı. 1750'de İngiliz ve Hollanda haritaları Terre–Neuve'ün doğu yakasını, asıl yerinden 9 derece beriye yerleştiriyorlardı. 1765'te, pek sık gidip gelinen deniz yollarının üzerindeki Umut Burnu ile Horn Burnu için hâlâ çok dereceli yanlışlar içindeydi insanlar; başka yerler için de öyle. O yüzden de toprağı görebilmek için Doğu'ya ya da Batı'ya doğru koşuşup duruyorlardı. Yanlışları, kazaları da beraberinde getiriyordu doğallıkla: 1741'de İngiliz Kaptan Anson, boylamını kaybetmenin sonucu, güney Pasifikte, tam bir ay Juan-Fernandez adasını arayıp durdu; adamlarından 80 kişi de iskorbitten ölüp gitti bu arada.

Başka olaylar da göstermek mümkün.

İngiliz Parlamentosu, 1714'te, denizde boylamı yarım dereceye yakın bir farklılıkla saptamaya yarayacak bir yöntemi bulacak olana 20.000 Sterlin vaadetti. İngiliz dülger Harrison, 40 yıllık bir çalışmadan sonra bir kronometre buldu. 1761'de Jamaika'ya kalkan bir gemiye konan alet, 147 gün sonra İngiltere'ye getirildi: Sadece bir dakika elli dört saniyelik bir değişikliği var-

dı. Sorun çözülmüştü. Ne var ki, Harrison'un aleti pek karışıktı. Parlamento 10.000 Sterlin verdi ona; geri kalan yarısı da, Harrison'a aletini kolayca uygulanabilir duruma getirmesi halinde verilecekti. Kronometreyi, daha sonra, 1776 ve 1771 yılları arasında, iki Fransız, Le Roy ile Berthoud yetkinleştirdiler. 1767'den 1772'ye değin, birçok Fransız gemisi kronometre ile donatıldı; verdikleri sonuçlar da doyurucu idi. 1772'de Harrison'un kronometresi, Cook'a ikinci bir yolculuk olanağı sağladı. Ne var ki, yeni buluşun günlük yaşama geçmesi ağır oldu. Amerika savaşı sıralarında, amiraller fahiş boylam yanlışları yapıyorlardı hâlâ.

SAVAŞ GEMİLERİ. DENİZ TAKTİK VE STRATEJİSİ

Savaş gemilerinin güçleri git gide arttı; zayıf tiplerin aradan çıkarılması sonucu, tiplerinin sayısı da azaldı aynı zamanda. İri savaş gemilerinin eriştiği boyutlar, yelkenli filoda artık bir noktaya gelip dayanmıştı.

Savaş gemilerinin çeşitleri vardı: Savaş için saf gemileri; keşif ve akınlar için fırkateynler; emir götürüp getiren korvetler. Saf gemileri bir, iki ve üç güverteliydi. Bir güverteli gemide 12 ve 8'lik 50 top ve 300 insan bulunuyordu; iki güvertelide, üst üste iki kat batarya halinde 24 ve 12'lik 64 top, ya da 36 ve 18'lik 80 topla beraber 500 ilâ 800 kişi vardı; üç güverteli olanında ise 90 ilâ 120 top ve 900 ilâ 1200 insan görev alıyordu. Fırkateynlerde top sayısı daha azdı. 70 ya da 80 kişilik korvetler de toplarla donatılmışlardı ve artık savaşa katılabiliyorlardı. Yüzyılın son otuzlu yıllarında, tek güverteli gemiler saflara girmede yetersiz kaldığı için ortadan çekildi; iki ve üç güvertelilerden daha fazla toplu olanları korundu.

1785'te tezgaha konulan Etats-de Bourgogne gemisinin 118 topu, 1092 tayfası vardı; uzunluğu 63, genişliği 16 metreydi; üst güverteye değin yüksekliği 8 metre kadardı; yelken toplamı 3.162 metre kare idi; 180 günlük yiyecek ve yüzyirmi günlük de su alıyordu.

Top, her beş dakikada bir atış yapıyordu. Belli bir eğilişle, gülle 4000 metreye kadar gidiyordu; ancak etkili olduğu alan 500 ilâ 600 metreydi. 1774'te İskoçya'da Carron fabrikaları,

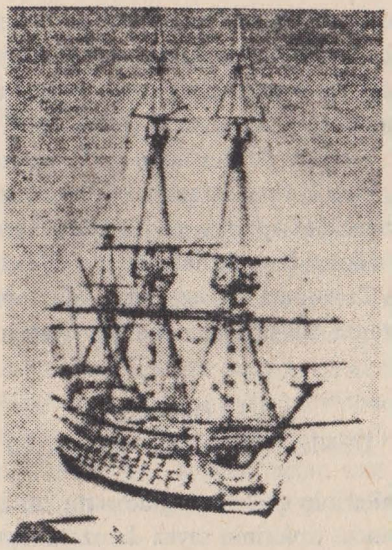

14. – XVIII. yüzyılda bir savaş gemisi

«karonad» adı verilen yeni bir top döktüler. Geri tepmesiz bir kundağa yerleştiren bu top küçük ve hafifti; ayrıca daha az sayıda tayfayı gerektiriyordu. Atışı daha az isabetli ve menzili daha az da olsa, küçük gemiler onunla donatıldı. İngilizler, hemen geniş ölçüde hizmete soktular bu topu. Fransızların ondan yararlanması ise, ancak Devrim yıllarında olacaktır.

Topçular, atış için yalpadan yararlanıyorlardı.

Fransız yöntemi, düşman gemisinin direklerini kırma amacıyla, atış için topun yükselişini kollamaktı; İngiliz yönteminde ise, topun alçalışı gözleniyordu. Sözkonusu olan düşman gemilerini batırmak değildi; çünkü gemiler pek kalın kerestedendi ve bol teller açıkları tıkamaya yetiyordu. Ne var ki, gülleler, hasım denizciler için tehlikeli tahta kıymıklar saçıyordu çevreye; bundan korunmanın yolu da bir lombardan ötekine ağ germek ve başa bez sarmaktı. İngiliz yöntemi en iyisiydi: İngiliz tayfalar, çoğu sapıp kaybolan Fransız güllelerinin verdikleri zararı hemen onarıyorlardı; İngiliz güllelerinden ise pek azı boşa gidiyordu, çünkü bakış açısı daha genişti ve su üstünde sektirme mümkündü; bütün bunlar, düşmana ağır kayıplara mal olduğundan, çoğu kez onları savaşı kesmek zorunda bırakıyordu. İngilizlerin bu üstünlüğü, onların zaferlerinin asıl nedeni oldu.

XVII. yüzyılın ortalarından başlıyarak, t a k t i k te gerileyiş olmuştu. Topçuluğun gücü, dikkatleri topları en iyi biçimde kullanmaya çekmişti. Gemilerin manevra kabiliyetleri, düzenli gelişmelere de yol açıyordu. Kara ordusunda revaçta olan düşüncelerin işin içine girip karıştırdığı da oluyordu belki. Böylece, İngilizler, sonra da başkaları, gemilerini, birbirine pek yakın biçimde dümdüz bir çizgi üzerine dizdiler. Böylesi bir saf kutsaldı: Hiçbir gemi,manevra yapamaz hale de düşse, saftaki görevini terkedemezdi; ve hiçbir gemi, amiralin emri olmaksızın düşman gemisini izlemek amacıyla safı terkedemezdi. Geminin başındakinin tek görevi vardı: Safın bütünlüğüne göz kulak olmak. Böylece, her türlü manevra imkânsız oluyordu. Savaş, kesin bir sonuç elde etmeksizin, bir top atışına indirgeniyordu çoğu kez. Fransız Deniz Kuvvetleri'nde bir yetkilinin o yıllarda söylediği bunu gösterir: «Bir deniz savaşı nedir biliyor musunuz? Manevra yapılır, toplar atılır, sonra iki ordudan her biri yerlerine çekilir... ve deniz yine de tuzlu kalır!».

Böylece düşman donanmalarını yoketmek olanaksızdı. Öte yandan, gemiler pek pahalıydı ve onu yitirme korkusu vardı hep. Hasım donanmalar birbirinden olabildiğince kaçıyor ve denizciler, bir tür «yedek parçalar stratejisi»ni kabul ediyorlardı; yani, fırkateynlerle düşman ticaretine saldırmak, koloniler fethetmek, döşemlerini yakıp yıkmak için düşman kıyılarının bir köşesine ani olarak iniş yapmak. Amerika savaşının başlarında, Mareşal Broglie'ün kardeşi Kont de Broglie, İngiltere'ye ayak basıp, onun bir hamlede işini bitirmeyi öğütlemişti.

Ama dinleyen olmadı kendisini.

Büyük yenilikçiler, İngiliz amirali R o d n e y ' le, Fransız S u f f r e n oldu.

> Suffren örneğini alalım. Provence'lı olan ve kadırga subaylarının şanından olan göğüs göğüse savaş geleneğinden gelen şövalye Suffren, girtlağına değin s a l d ı r ı a n l a y ı ş ı y l a doluydu. 1781'de, Cap'ı savunmakla görevlendirildi ve büyük başarı gösterdi bunda; sonra, Hint Okyanusunda, Fransızların elindeki bir adanın donanmasını güçlendirme görevi verildi kendisine ve amirali öldüğünde bu donanmanın başına getirildi. 1782 ve 1783 yıllarında, o ünlü Hint seferini gerçekleştirdi: İngiliz filolarını beş kez bozguna uğrattı; kara orduları-

nın başarısını sağladı; Hindular, «şeytan-amiral» diye ad taktılar ve aralarından çoğu tanrı diye baktılar kendisine.

Savaşlarla dolu bütün bir yaşamın esinlettiği ilkeleri de o yıllarda uyguladı.

Düşman donanmasını yok etmek: Budur görev! Böylece Suffren, düşman donanmasını arar ve nerede olursa olsun, hatta bir koyda da olsa saldırır ona; karadaki bataryalardan da kaygısı yoktur, zaten onlar da, bir kapışmada, düşmanın yanı sıra dosta da zarar vereceği için etkili bir atış yapamazlar. Bir sıraya diziliş zararlıdır, felce uğratır: Suffren, «doğal halde savaş düzeni oluşturma»yı emreder; kendi konusunda tam bir «Filozof»tur. Etkili olabilmek için, saldırı, mesafeli bir top atışı olamaz, olmamalı; bir tabanca menzili kadar –aşağı yukarı 30 adım– yaklaşmalı düşmana. Ve özellikle, düşman gemileri sarılmalı ve –olabildiğince– yok edilmeli. Bir savaş safının duyarlı noktası, kuyruktur. Bu amaçla, Suffren, safın sonuna saldırır ve düşman safının baş kısmını, manevra korkusuyla hareketsiz hale getirir. Böylece, düşmanınkinden çok daha az sayıda gemiyle güçlü çıkar ve kesin zaferi elde eder.

Pek yalın görünen bu ilkeler, zamanın düşüncelerinde öylesine alt üst ediyordu ki her şeyi, astları hiçbir zaman kendisini adamakıllı anlayamadılar; ve, açıklamalarda da bulunsa, emirleri her zaman kötü biçimde yerine getirildi. Suffren, deniz taktik ve stratejisini yeniledi ve denizde, birkaç yıl sonra karadaki ordularını yürütürken Napolyon'un gerçekleştireceği devrime benzer bir devrim yaptı. Öyle olduğu için, Suffren, savaşın büyük dehaları arasında yer alır.

Bütün bu tekniklerle zenginleşmiş Avrupa donanmaları, denizlerin üstünde tek başınadırlar artık ve dünyanın dört bucağına gidip el koyan ve daha da koyacak olanlar da yalnız Avrupalılardır şimdi.

BUHARLI GEMİNİN BAŞLANGIÇLARI

Bir tarihte b u h a r l ı g e m i görünür.

1753'te, Paris Bilimler Akademisi, rüzgâr gücünün yerine geçecek araçlar konusunda bir yarışma açar. Fransız M a r k i d e J o u f f r o y – d ' A b b a n s bir çözüm getirmek için aranmaya başlar. 1775'te, Paris'te Chaillot'nun «ateşli pompa»sını gördükten sonra, James Watt'ın yalın etkili buharlı makinesini gemilere uygulama düşüncesine kapılır. Yenilmesi gereken direnci hesaplar ve gücü aktarma üzerinde düşü-

nür. Başka beyzadelerle beraber küçük bir ortaklık kurar ve Doubs ırmağı üstüne eklemli küreklerle donanmış buharlı bir gemi kondurur ve onunla 1776 Haziran ve Temmuzunda dolaşır durur. Ne var ki, kürekler iyi işlemez. Bu kez, çarklı bir tekerleğe takılır aklı ve, 15 Temmuz 1783'te, Saône ırmağını 10.000 seyircinin gözleri önünde Lyon'a değin çıkar. Jouffroy d'Abbans, o tarihten sonra buluşunu işletmeği ister, ancak mali çevreler, güvence olarak, otuz yıllık bir ayrıcalık ileri sürerler. Böylesi bir ayrıcalığı tanımadan önce Bakan Calonne, Bilimler Akademisine bir komisyon kurdurur, bu komisyonun işe aklı yatmaz: Çünkü, yalın etkili makine, zorunlu görünen sürekli harekete pek uygun gelmemektedir. Komisyon, Juffroy'un gelip Paris'te Seine ırmağı üstünde deneyimlerini yeniden yapmasını ister. Juffroy'un meteliği yoktur; yığınla beyzade horlamakta, halk da alaya boğmaktadır kendisini. O da bunu görünce herşeyi terkeder. Oysa, çift etkili makine bütün güçlükleri çözecekti.

Amerika'da Watt'ın, bir dönüş hareketini düzenli olarak geçirten çift etkili makinesi, 1781'den başlıyarak uygulamaya sokuldu. Irmakların bataklık ya da ormanlık kıyıları, gemiyi yukarı çekmeye olanak sağlamıyordu; akış boyunca inmiş gemiler yukarı çıkamıyor ve öyle olunca da heder olup gidiyorlardı. Buharlı gemi daha da zorunluydu. Amerikalı F i t c h , 1784 yılından başlıyarak, bir buharlı gemi önerdi; onu, 1787'de, üstüne Washington'la Franklin de binmiş olarak, Deleware ırmağında denedi. Heyecan ayyuka çıktı; başında Franklin'in bulunduğu bir ortaklık kuruldu Filadelfiya'da; sel gibi katıldı herkes ve hükümet de bir ayrıcalık tanıdı. Fitch denemelerini sürdürdü. Ne var ki, düşündüğü itme sistemi çok güç kaybettiriyordu ve rahatsızlık veriyordu. Makinesini ülkenin sıradan demircilerine yaptırmak zorunda kalmıştı; pek kusurluydu eser. Halk, işin çok bakım ve onarım isteyeceğini, giderek pek pahalıya mal olacağını düşündü. Yüz çevrildi kendisinden, Herkesin terkettiği Fitch'e deli diye bakıldı, o da 1793'te canına kıydı. Çözümü, XIX. yüzyılın başlarında, onun yarttaşı olan Fulton getirecekti; getirirken de, bütün denizciliği, taşımacılığı, giderek bütün ekonomiyi alt üstü edecekti.

III

MALİYEDE VE SANAYİDE DEVRİM

XVIII. yüzyılın Avrupasında, geçen iki yüzyıl içinde palazlanan devrim daha da gelişir ve, özellikle 1760 yılından başlıyarak, bir makinacılık çağını açan gerçek bir s a n a y i d e v r i m i ortaya çıkar. İlgi, mekanik sanatlara kayar. Yüzyılın en büyük ansiklopedisinin adı şudur: *Ansiklopedi, Bilimlerin, Sanatların ve Mesleklerin Açıklamalı Sözlüğü;* eserin metne ayrılmış 17 cildi ile levhalara ayrılmış 11 cildi, çeşitli üretim mekanizmaları ile sayılamıyacak denli çok usuller hakkında en değerli bilgileri verir. Teknik, yazarların öğdüğü bir konudur. D'Alembert, *Ansiklopedi*'ye yazdığı *Önsöz*'de (1751), «mekanik sanatlarla onları bulanların horlanışı»na şaşar ve şöyle der: «İnsan soyuna bunca iyiliği dokunan bu insanların hemen hepsi bilinmez; ama öte yandan yakıp yıkanların, yani fatihlerin tarihini herkes bilir. Bununla beraber, aklın kavrayışının, sabrının ve kaynaklarının en hayranlık verici kanıtlarını aramak için belki zanaatçıların yanına uğramak gerekir»; arkasından sorar: «Bir saatin içinde onca hünerleri kendilerine borçlu olduğumuz insanlar, niçin cebiri yetkinleştirmek için çalışanlar kadar saygı görmez?». Voltaire, daha da ileri gider ve öyle der: «Thomas ile Bonaventure'in mihrapları vardır; ama sabanı, mekiği, rendeyi, testereyi bulanlar bilinmez».

Sanayide ilerlemeler, sermayesiz ve kendine özgü ödeme araçları olmadan mümkün olamazdı. Oysa, yüzyıl boyunca, sermaye, artışını sürdürdü; ödeme araçları çoğaldı; fiyatlar, faizler, itibari ücretler de yükseldi. Bir yandan değerli madenler arttı, öte yandan malî teknikler yetkinleşti ve yayıldı.

Nasıl?

SERMAYE BİRİKİMİ VE MALİ TEKNİKLER

T i c a r e t , özellikle de büyük deniz ticareti ve sömürgelerle alış-veriş, sermayeleri Batı Avrupa'ya getirir yığar; gitgide artan dünya altın ve gümüş üretiminin en büyük bölümü, bütün bir yüzyıl boyunca orada birikir durur. Büyük üretici, İspan-

yol kolonisi Meksika'dır; orada yeni madenler işletmeye açılmıştır, ancak başka yerlerde de vardır.

Bir istatistiğe göre dünya altın ve gümüş üretimi şöyledir:

	Gümüş	Altın	Artma katsayısı
1701-1720	335.000	12.820	% 1.08
1721-1740	431.200	10.080	-21.26
1741-1760	535.145		-23.64
1761-1780	652.740		-22.34
1781-1800	879.060		-34.67

Değerli maden akışından yararlanan, özellikle Batı Avrupa devletleridir. İngiltere, Portekiz'le yaptığı Methuen andlaşmasından (1703) beri, Brezilya'dan hayli altın almaktadır; Paris andlaşmasından (1763) sonra da, Uzak-Doğu'nun kapısı olan Hindistan ticaretine el koymuştur ve onun değerli madenlerini harekete geçirmiştir. Fransa, İspanyol İmparatorluğundan hayli değerli maden çekmektedir; İspanya ile yürüttüğü ticaret sayesinde yapmaktadır bunu, hatta Cadix'li İspanyol tacirlerine dayanıp doğrudan doğruya İmapratorlukla ilişki kurmuştur. Hollanda da bu akımdan yararlanır; ancak, en az ölçüdedir bu, çünkü sanayisi gerilemektedir ve öyle olduğu için de dışarıya gitgide daha az mal satmaktadır. Avrupanın öteki ülkeleri bundan pek az yararlanırlar: Çünkü, İspanya ve Portekiz gibi bir bölüm ülkeler, dışarıdan çok mal satın almak zorunda kaldıklarından ellerindeki değerli maden boşalmış gibidir; Avusturya, Prusya ve Rusya gibi öteki ülkeler ise, pek kıtasal oldukları için, öyle ahım-şahım ticaretleri yoktur, kaldı ki kolonileri de [redacted] yoktur.

Ne var ki, madenler ödemelere yetmiyordu. Onların sınırlı dolaşım hızı, miktarlarındaki yetersizliği daha da hissettirir durumdaydı. Öte yandan, kullanılmaları pahalıydı ve çalınma tehlikesini de beraberinde taşıyordu. Fransa'da, 1782 yılında bile, büyük ticaret kentlerinde, her ayın 10, 20 ve 30'uncu günleri, sabahın 10'undan öğleye kadar, içi para dolu meşin çantaların altında ezilen taşıyıcılar dört bir yana seyirtip duruyorlardı. Taşıma şirketleri ise, kenttcn kente, karşılığında, mesafesine göre belli bir ücret alarak götürüp getiriyorlardı bu paraları.

Alıcıyı kaçırtan şeylerdi bunlar.

Değerli maden akışının yanı sıra, XVIII. yüzyılda, her türlü banka tekniği de biliniyordu. Orta Çağ'dan başlıyarak; Venedik, Cenova, Anvers, Augsbourg gibi uluslararası büyük ticaret kentlerinde ağır ağır doğmuş olan bu teknik, XVII. yüzyılda Hollandalılarca pek geliştirilmişti; oradan İngiltere'ye geçip, İspanya Mirasçılık savaşlarının dayattığı kredi işlemleri dolayısıyla alabildiğine ilerleme kaydeden bu teknikler, XVIII. yüzyılda daha da yetkinleşir. Fransa yoluyla Avrupa'nın öteki büyük devletlerine yayılır ve Doğu Avrupa'ya doğru yol alır.

Devlet bankaları (Londra, Amsterdam), özel bankerler, noterler, ticaret simsarları, bütün banka işlemlerini uyguluyorlardı: Mevduat, ihale, banka senedi, bono, iskonto, komandit, ipotekli ödünç, ada ya da taşıyana yazılı senet, sürekli ya da yaşam boyunca irat, hisse senedi, tahvil bunlar arasındaydı. Borsalarda çeşitli işlemler yapılıyordu; yaşam üstüne sigortalar da bu spekülasyonlara bağlıydı. Yeni bir politika kâra dönüştürülüyordu: Bir zafer, bir yenilgi, bir andlaşma, bir bakan ya da gözdenin değiştirilme beklentisi, yeni bir politikaya yöneliş, bütün bunlar bir koloni yerleşmesini, bir büyük pazarı haber veriyordu; öyle olunca da, ticaret kumpanyalarını elden ele geçirtiyor, ya da hisse senetlerinin akışını –alabildiğine– değiştiriyordu. Yalan haber ve siyasal entrika bilinmez şeyler değildi. Maliye, politikayı izliyor ve çoğu kez etkiliyordu onu. Böylece, bütün temel araçlar kullanılıyordu; ancak, her yerde eşit biçimde değildi bu kullanılış.

Hollanda, Amsterdam Bankası ve Borsasının hünerleriyle bütün bu işlemlerin yapıldığı bir Avrupa ülkesi oluşunu, uzun süredir uyguladığı –uluslararası çapta– komisyon ticaretine, «deniz hamalları»nın rolüne borçluydu. Amsterdam'da bütün Avrupa'nın senetleri karşılaşıyor, Borsasında bütün taşınır değerler değer buluyordu. Hollandalılar, XVIII. yüzyılda, Surinam'daki kolonlar için ipotekli ödüncü bulmuşlardı; ödünç verenlerin alacağı, plantasyonlar üzerinden güvenceye bağlanmıştı. Hollanda'nın ödünçleri, yalnız kendi elindeki toprakların değil, Fransız ve İngilizlerin elindeki Batı Hint adalarının (Antiller), Danimarka kolonilerinin tarımsal olarak değerlendirilişine

yol açar. Çeşitli Alman devletlerindeki sanayi girişimlerince yatırılan sermayenin en az üçte biri Hollanda'ca sağlandı. 1787'de Hollandalıların yabancı ülkelerde 123 milyon değerinde rantı vardır; nüfus başına –o günün parasıyla– 62 Frank tutar ki bu, önemli bir rakamdır. Bununla beraber, onların görece değeri, koloni imparatorluklarının, öteki devletlerin ticaret ve sanayisinin gelişmesiyle, 1750 yılından beri azalmaktadır. Özellikle de Hollanda sanayi çöküş halindedir, çünkü devletler, Hollandalıların elinde olmayan hammaddelerin, kendi ülkelerinden çıkışını sınırlandırmaktadırlar. Böylece, değiş-tokuş yapacakları nesnelerin büyük bir bölümünü satın almak zorunda kalan Hollandalılar, başkalarının ürettiklerinden daha pahalıya satmaktadırlar.

Özetle onların ticareti aşılmıştır; Amsterdam'a daha az sermaye gelmektedir.

İ n g i l t e r e , büyük deniz ticaretindeki ve sanayisindeki gelişme sayesinde, gitgide artan bir üstünlük içindedir: Bu gelişmeyi, Fransız rekabetini azaltan 1713 tarihli Utrecht andlaşması vermiştir ona; özellikle 1763 Paris andlaşmasından sonra Hindistan'ın kapıları açılmıştır önünde. Sermaye sel gibi akmaktadır. İskoçya Bankası, %20 temettü verir. İngiltere Bankası ve Borsası sayesinde, Londra Amsterdam'ı altetmeğe yönelir. İspanya Mirasçılık savaşından borca boğulan İngiltere borçlanma tahvili çıkarır; ancak, akılcı yöntemlerle yapar bunu: Pek olağanüstü durumlarda borçlanılır; bütçe açığını kapatmak, ya da normal giderleri karşılamak için bu yola asla gidilmez. Alacak kalıntılarını yeni vergilerle kapatır. İratlarını satmak için kişilere büyük kolaylıklar sağlar; satıcı, bir kâğıt parçası üzerinde iki satırlık bir devirde bulunur; sicillerin bulunduğu bir büroya gider ikisi; orada devir kolayca yapılır; tek gider, simsara verilecek yüzde sekizlik bir şeydir. Oysa, Fransa'da olduğu gibi Hollanda'da da, son malik, mülkün kendinden önceki bütün serüvenine ait belgeleri saklamak zorundaydı; Fransa'da daha başka güçlükler de vardı.

Her yanda h i s s e s e n e t l i o r t a k l ı k l a r kaynaşır: Yangına karşı, yaşam üstüne, evlilik üstüne, vb. sigortalar. Yüzyılın başından beri, İngiltere'de 140 adet hisse senetli ortaklık vardır. 1714 yılında Londra'da John Freeke,

ilk haftalık tahmin bültenini çıkarır. Fransa'da, Law örneğinin yol açtığı spekülasyon ateşi içinde, 1720 yılında acayip ortaklıklar kurulur: Sürekli dönen bir tekerlek için bir milyon liralık bir ortaklık; daha sonra da, deniz suyunu arındırma için bir başkası. Fransa'da Law'ın örneğine bakıp İngiltere Bankası ile Güney Denizi Kumpanyası, alacaklıları karşısında, devletin yerine geçmeği önerirler. 1720 yılında, Fransa'da olduğu gibi dizginlerinden boşanmış bir spekülasyon hisse senetlerini şişirir ve arkasından da bir bozgun; ancak, Fransa'dakinden farklı olarak, hisse senetli ortaklıklar karşısında güvensizlik uzun sürmez ve birkaç yıl sonra bu tür ortaklıklar yine doğar.

O yüzyılda C e n e v r e de, pek önemli bir malî çevreydi. Kentin maliyecilerinin hüneri öylesi bir şöhret kazanmıştı ki, Dük Choiseul onlara bakıp şöyle diyecektir: «Hesaplaşmayı öylesine iyi bilirler ki, bir Cenevrelinin üçüncü kattaki bir pencereden kendisini attığını görürseniz, büyük bir güvenle öykünebilirsiniz ona; çünkü, arkanızdan kazanılacak bir % 20 vardır!».

F r a n s a , bütün bu ülkelerin gerisindedir: Çünkü, ticaret orada daha az gelişmiştir ve Katoliklik de devlet dinidir. Kilise hukuku ve medeni hukuk, emeksiz kazanç sağladığı için faizle ödüncü yasaklamaktadır. Kapitalist için kaçınılmaz bir tehlike sözkonusu olduğunda, örneğin deniz ortaklıklarında, faizli ödünce izin vardır. 1745'te, alacaklarını alamayan Angoulème'li bankacılar mahkemeye başvururlar, ancak davaları reddedilir: Çünkü, faiz karşılığında ödünç verdikleri için kanuna aykırı hareket etmişlerdir; uğradıkları kayıp hakettikleri bir cezadır.

Bununla beraber, faizli ödünç zorla yayıldı. Fransa, Law'dan önce de hisse senetli ortaklıkları, taşıyana yazılı senedi, süreli işlemi, hiç olmazsa ilkel biçimleriyle tanıyordu. XVIII. yüzyıl boyunca, Law gibi İskoçyalılar, Necker, Panchaud, Clavière gibi İsviçreliler, Fransa'ya başka yerde bilinen bütün teknikleri getirmişlerdir ve Fransa'dadır ki, bu devirde en ilginç ve uluslararası anlamı en fazla olan deneyimler yapılmıştır.

J o h n L a w ' ı n d e n e y i m i nin ise apayrı bir önemi vardır.

Herşeye karşın öteki ülkelerle beraber pek gelişmiş büyük ticaretin gereksinmelerinden çok, XIV. Louis'nin savaşları yü-

zünden iflasın kapasına gelip dayanmış bir devletin gereksinmeleri, John Law'u dinlemeğe götürebilirdi. Law için para, bir değiş-tokuş aracı idi sadece. Asıl sorun, böylece alış-verişi çoğaltmak ve üretimi yoğunlaştırmak için paranın dolaşımını hızlandırmaktı. Böylece Law, kağıt paranın ateşli bir yandaşıydı. Alacaklılarının karşısında devletin yerine geçip, derece derece borcunu ödeme konusunda hükümeti inandırdı. 1716'da Kral naibinden, bir özel banka kurma izni aldı; dörtte üçü karşısında devletin sorumlu olduğu alacaklılarca sermayesi oluşturulmuştu bu bankanın. 1717'de Batı Kumpanyasını kurdu; Kumpanya, Bankanın çıkardığı kâğıt paralardan yararlanacaktı ve hisse senetlerinin karşılığında olarak da, Krallık tahvilleri aldı. Law, kendi bankası ile Batı Kumpanyasını dev bir ortaklık içinde bir araya getirdi: Bankası, 1718'de Krallık Bankası payesini almıştı; Batı Kumpanyası da, Missisippi'yi, Kanada'yı, Antiller'i, Gine'yi, Hint Okyanusunu, Uzak-Doğuyu işletmek amacıyla 1719'da Hint Kumpanyasına dönüşmüştü. Bu büyük ortaklığa, tütün çiftlikleri, para basımı vergi toplama da eklendi. Hünerli bir reklamın büyüttüğü dev kârlar elde etme umudu, 500 liralık senetleri 18.000 liraya yükseltti. Ne var ki, 1719 Aralığı diye haber verilmiş % 40'lık kâr bölüşümü % 1'i biraz aşıyordu. Spekülatörler senetleri satmaya başladılar: Senetlerin değeri düştü, güven sarsıldı; güvensizlik, bankanın çıkardığı kâğıt paralara da bulaştı; halk, nakit olarak ödenmesi için Bankanın kapısına yığıldı. Ancak Law, gereğinden fazla para çıkarmıştı; öyle olunca da, Banka kapılarını kapatmak zorunda kaldı.

Ve Law, 1720'de mahvolmuş bir halde kaçtı.

Borç yükünü hafifletmişti, ticaret ve sanayi girişimlerine bir kırbaç çalmıştı, bir sosyal alt üstü oluşa yol açmıştı; ancak kâğıt parayla krediye karşı da bir tiksinti uyandırmıştı. Artık, Fransızlara kimse banka lafı edemedi; kredinin gelişmesi gecikti ve, onunla beraber, sanayi ve ticaretteki gelişme de ağırlaştı.

1724'te Paris Borsası açıldı: Ne var ki, değerlerin teslimi yirmi dört saat içinde yapılmalıydı; sürekli işlem olanağı yoktu. Ona 1780'de izin verildi. Bundan yararlanılıp, yeni Hint Kumpanyasının senetlerinin yükseltilmesi istendi ise de, olmadı. 1776'da, bir İsviçreli ile bir İskoçyalı, banka kelimesini kullanmaktan kaçınarak İskonto Sandığını kurdular. Sandık, ticaret senetlerini kırdı, mevduat aldı, Paris dışında pek dolaşmayan kâğıt para çıkardı. 1776'dan başlıyarak Krallık Piyangosu çalışmaya başladı; 1783'te faizli ve sekiz yılda ödenebilir kâğıt para çıkarıldı. 1777'de tefeciliğe karşı mücadele etmek üzere Mont-de-Piété kuruldu; o zamanki başlıca müşterileri olan tacirlere rehin

15. – Law ve uyandırdığı spekülasyon ateşi

karşılığı ödünç vermeğe başladı. 1750, özellikle de 1780 yılından başlıyarak hisse senetli ortaklıklar yayıldılar; onlarla beraber de kömür ocakları, maden kuruluşları, iplik fabrikaları, bankalar, deniz sigortaları. Gazeteler, kotaları yayınlar oldular.

Büyük sanayi ve makinecilik krediye bağlı hale geldi.

Öteki ülkelerde, ticaretin birçok alanları, uzun süreden beri krediyi tanıyordu. 1720 yılından başlıyarak, Hamburg'ta deniz sigortaları bulunuyordu. Ancak, büyük devletler hayli geri kalmış durumdaydılar. Avusturya'da, VI. Charles, Law örneğinden esinlenip, başka kuruluşların da desteklediği Ostende Kumpanyası'nı kurmak istedi. 1750 yılından başlıyarak, Avusturya kâğıt para çıkardı; İsveç, Rusya, İspanya da öyle yaptılar. Berlin'de ve Viyana'da resmî borsa yoktur, ama «kara» borsalar vardır II. Friedrich, 1763 yılında, Yedi Yıl Savaşı sonucu borçlarını ödeyemez hale gelince Prusya Bankasını kurar.

İNGİLTERE'DE SANAYİ DEVRİMİ

İngiltere'de, su ve odun üzerine kurulu bir ekonomiden, kömür ve demir üzerine kurulu bir ekonomiye geçişin son aşamasına tanık oluyo-

ruz. 1714'te odun hâlâ herşeye yarar. Başta yakıt maddesidir doğallıkla; ancak, dokuma ve cam sanayisine potas sağlayan odur, gemiler için katran da ondan yapılır; dabbağlamada da işe yaramaktadır, vb. Ne var ki İngiltere bir odun açlığı içindedir ve bütün gelişmesine sekte vurmaktadır bu. Bitkisel ve hayvansal ürünler üzerine kurulu bir ekonomiden, madenî ürünlerin işletilmesi üzerinde kurulu bir ekonomiye geçişe de tanık oluyoruz. Örneğin, ağartma için ekşimiş süt kullanılıyordu. Oysa tarım, dokuma sanayisi için yeterince temizleyici sağlayamazdı; öyle olunca da, bu sanayi kösteklenmiş olacaktı. Temizleyici maddeleri madenlerden çıkarmak gerekiyordu; o ünlü tuzdan sodyuma geçiş sorununun altında yatan budur.

1714'te, her yerde olduğu gibi İngiltere'de de, başka yerlerden ne denli ileride olursa olsun, sanayi, temel kaynak değildi. En yaygın biçim, aile sanayisi idi; özellikle de, başlıca sanayi biçimi olan yün sanayisinde gelişmişti bu. Yarı sanayici yarı köylü yığınla zanaatçı aletlerinin sahibi idiler. Ham maddelerini satın alıyorlar, evlerinde eşleri, çocukları, kimi zaman da birkaç işçinin yardımıyla mamul madde haline dönüştürüyorlardı. Atlı arabacıklarıyla ürünleri pazara götürüyor, bizzat satıyorlardı. Birkaç hektarlık bir toprağı ekip biçiyor, kaynakları tamamlamak için üç-beş hayvan yetiştiriyorlardı; kumaşları, Sheffield bıçaklarını, silahları, hırdavatı, Birmingham'ın biblolarını, Bristol iğnelerini, büyük bir bölümü Doğu'da tâ Echelle'lere, Batı'da Amerika'ya değin giden bu nesneleri yapanlar onlardı.

Ne var ki, deniz-aşırı ülkelerle ilişkiler, artan alış-veriş, gitgide yükselen istem, yeni müşterilerin özel gereksinme ya da zevkleri, rakiplere karşı mücadele, sanayide bir merkezleşmeye yol açmıştı şimdiden.

> Kumaş tacirleri, hırdavatçılar, biblocular en iyi nitelikte ürün istiyorlardı; daha düşük bir fiyat, ve bunun için de, üretenlere imal usüllerini ve sınırlı bir kârı dayatmak. Şöyle vardılar bu sonuca: Ya sanayisi olmayan bir bölgenin köylülerine kimi tezgâhları götürüp verdiler; ya evlerinde çalışan işçilerin, kötü hasat ve kredi gereksinmelerinden yararlanıp daha önceden avansta bulunarak aletlerine sahip çıktılar; ya da işçinin, aletlerinin sahibi kaldığı halde, hammaddeyi sağlayıp ayağına götürdüler ve ürettiğini de alıp sattılar. Gereç ya da azık ikmali yapanlarla alıcıları onlar bulmayı üstlendiler. Bu ilk işbölümü idi

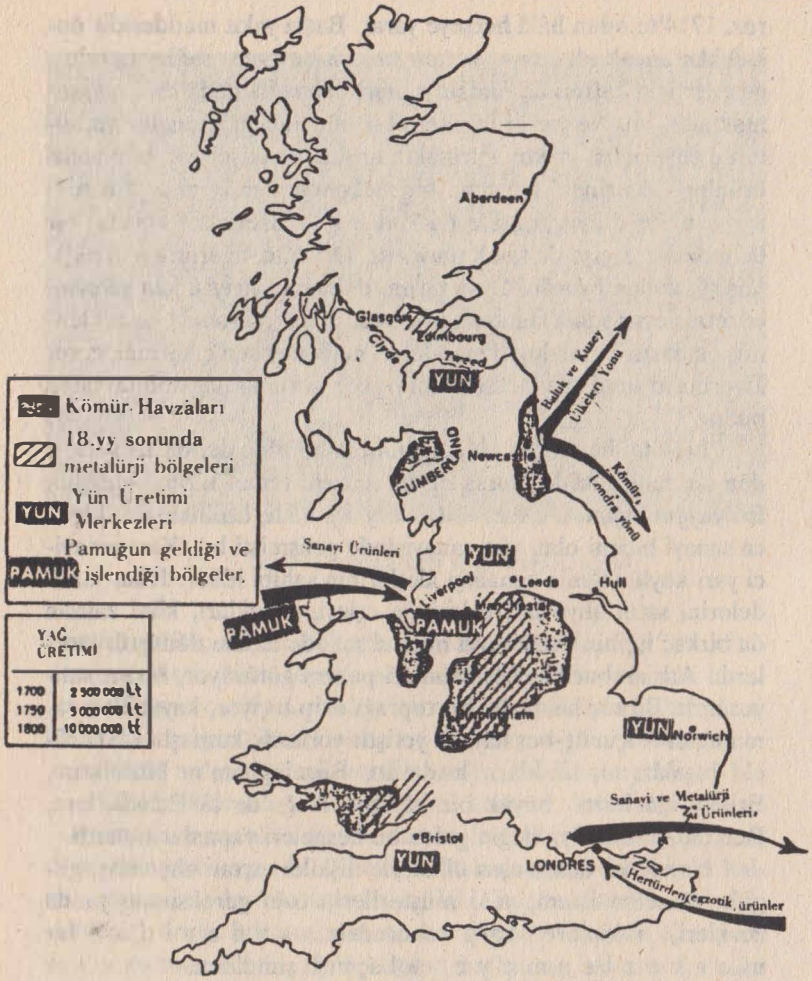

16. – XVIII. yüzyılın sonlarında sanayi İngilteresi

ve pazarın, giderek ürünün ve bu ürünü üretmenin sahibi kıldı onları. İmalatçı diye adlandırılan tacir, hammaddeyi, yünü, pamuğu, keneviri, demiri, aletleri, örnekleri sağlıyordu; işçi de emeğini koyuyordu ortaya; imalatçı, sonra gelip mamul maddeyi alıp, götürüp satıyordu. Böylece zanaatçı, daha önce bağımsız sanayici iken ücretli işçi olur. İmalathane aşamasıdır bu; zaten kelime de, bir büyük kuruluşu değil, kapitalist girişimci olarak bir tacir hesabına çalışan bireysel küçük işyerlerinin bütü-

nünü dile getirmektedir kimi zaman. İmalathane, ayrıca bir büyük işyerini de alıyordu içine ve orada son perdahı bekleyen mamul maddeler bir araya getirilmişti: Bu aşamada, daha şimdiden imalat tekniğine büyük yetkinlikler getirilmişti. Her türlü maşinizmden önce, iş bölümü ve seri imalat.

İş bölümü, yün sanayisinden başlamıştı; çünkü, bu sanayide tekniğin karmaşıklığı işbölümünü destekliyordu: Yıkama, temizleme, dövme, tarama ve boyama, iplik haline getirme, dokuma, perdahlama. İşlemlerden birinde uzmanlaşmış bir işçinin becerikliliği, onu aynı zaman biriminde daha çok ve daha iyi üretime götürüyordu ve daha iyi bir mamülün maliyet fiyatını da düşürüyordu. Bu teknik, gelişmesini sürdürdü ve sonunda, uygulandığı konularda seri imalata vardı. Örneğin, iğne ve toka ile ilgili küçük imalatta, -1776'da Adam Smith'in belirttiği gibi- her biri 18 işlemden birini, iki ya da üçünü yapan 10 işçi günde 48.000 iğne ve toka yapabiliyordu.

Son olarak, örneğin ipek gibi özel karmaşıklık gösteren ve daha pahalı aletleri gerektiren sanayilerde, daha şimdiden birkaç fabrika çıkmıştı ortaya; buralarda aletler ve işçiler merkezileşmiş durumdaydılar. Kimi hisseli ortaklıklar bakır madenlerini donatmışlardı; kimi soylu döküm ustaları bir ya da iki yüksek fırının, bir dökümhanenin sahibiydiler ve haftada 5 ya da 6 ton demir üretiyorlardı.

Ticaretin gelişmesi de yeni yetkinliklere yol açtı. Gerçekten ticaret gereksinme yaratıyordu: Deniz-aşırı ülkelerin yeni müşterileri, İngiliz müşterilerin yeni zevkleri, yeni rakipler. Liverpool'a Doğu'dan pamuklu dokumalar getirildi; öylesi bir ilgi gördü ki bunlar, Manchester'de taklit bir sanayi doğurdu ve Liverpool dışarıdan hammadde, yani ham pamuk getirmeğe başladı. Ancak o zaman da, yaşam düzeyleri düşük ve Avrupalıların bilmedikleri bir el çabukluğuna sahip Musonlar Asyasının emekçileriyle rekabet etme gereği çıktı ortaya. İlk makineleri bulmanın temel nedenlerinden biri bu olmuştur. 1701'de yayınlanmış ve yazarının ismini bilmediğimiz bir anı eserinde, şu satırları okuyoruz daha o yıllarda: «Doğu Hint'le olan ticaret, bizimkilerden çok daha düşük fiyata sağlanmış nesneleri bize getirirken, pek olasıdır ki bizleri de kimi usulleri ve makineleri bulmak zorunda bırakacak; onlar, daha az el emeği harcayarak ve daha az paray-

la üretme olanağı verecek bize ve bu yolla da mamul maddelerin fiyatını da düşürecekler».

Bütün makineler, genel olarak bütün teknik buluşlar, bu iktisadî dengesizliklerden ve maliyet fiyatını düşürme zorunluluğunun yanı sıra, aynı zamanda, ucuz sermaye bulmak ve daha geniş kârlara kavuşma olasılığından doğmuşlardır. Bu teknik buluşlar, doğaldır ki, pamuk gibi korporasyonların kurallarına tâbi olmayan sanayi dallarında gelişmişlerdir önce; yine pamuk örneği, kanunkoyucunun dikkatine çarpmayacak denli yeni üretim alanlarıdır da bunlar. Pamuklu sanayisinde, kumaş parçalarının genişliği, mekikten geçirme nedeniyle, işçinin iki kolu genişliğiyle sınırlıydı. Daha geniş bir parça istenildiğinde, iki işçi gerekiyordu ve maliyet fiyatının artışı da kâr artışından daha yüksek oluyordu. İşte John Kay'i aranışa götüren ve 1733 yılında uçan mekiği bulmasına yol açan bu olmuştur: Bununla, istenilen genişlikte parçalar elde etme olanağı doğmuştu. 1760 yılına doğru, bu buluş genel bir yaygınlık içindeydi. Bunun gibi, maden sanayisinde, yakıttaki eksiklik, demir dökümü üretimini azaltıyordu; çünkü ormanlar, otlakları genişletmek amacıyla yerle bir edilmişti. Birmingham ve Sheffield'deki sanayi için İsveç'ten demir getirtmek gerekiyordu; ne var ki, pek pahalıydı bu, maliyet fiyatını –alabildiğine– artırıyordu ve o yüzden de İngiliz dökümhane sahiplerini iflasla yüzyüze getirmişti. İşte 1735'te Derby'nin, bir yanmış maden kömürü olan kokla eritme buluşu bu gereklilikten doğmuştur; ham kömür sülfür maddeleri çıkarıldığından döküm sonucu elde edilen nesne kırılıyordu. Buharlı makine, o da makinelerin tekerleklerini hareket ettirmede ırmakların yetersiz kalışından ve pek pahalıya mal olacak sarnıçlar yapma güçlüğünden doğmuştur. New Comen'in atmosfer buharlı makinesi (1705) suyu yükseltiyor, o da çarkın tekerleklerine düşüyordu; bir de madenlerdeki suyu boşaltmada pompaları hareket ettirmede yaradı buluş.

Bütün bu buluşlar, başlangıçta bilginlerin değil, meslekten gelen kişilerin, becerikli zanaatçıların eseri oldu; bunların, kullanılan teknik usullerle yakın ilişkileri vardı ve pratikte araştırmalarının konularını biliyorlardı. John Kay, dokumacıydı önce, sonra tarak imalatçısı oldu. İplik bükme makinelerinin bulucuları

arasında, 1765'te *Spinning-Jenny*'i bulan Hargreaves dokumacıydı, sonra dülger oldu; jenny ile water-frame'i birleştirip *mule-jenny*'i bulan (1779) Crampton, iplik bükücü ve dokumacıydı. 1785'te dokuma makinesini bulan Cartwright bir rahipti ve mekanikle heves ettiği için uğraşıyordu. Derby'liler döküm ustasıydılar; 1783'te demiri eritip arıtmayı bulan Peter Onions bir döküm ustabaşısı ve Henry Cort da bir döküm ustasıydı. XVII. yüzyılda bulunan buharlı makineyi kullanılır hale getiren Newcomen, demirci ve kilitçi idi; aleti 1764'te gerçekten uygulamaya koyan James Watt ise, laboratuar aletleri yapımcısıydı. Ne var ki, James Watt, Black'ın kalorimetresinden yararlanıyordu. Böylece, bilim teknikle birleşiyordu. Bilginler, bütün bu bulunan usülleri incelediler, kanunlarını buldular ve gelecek yüzyılın bilginleri de onlara dayanıp yeni bilimsel ve teknik buluşlara gittiler.

Bütün bu buluşlardan önce uzun bir aranış ve başarısızlık dönemi görüyoruz. Hargreaves ile Higs'dan önce John Wyatt ile Lewis Paul iyi bir eğirme makinesi bulmuşlardı (1733-38). Derby'lerden önce, Dudley, I. Jacques'ın hükümdarlığının sonlarından başlıyarak, kokla eritme ilkesini bulmuşa benzer. Başka örnekler de gösterilebilir. Ne var ki, ilk bulucular, başta pratik yetersizliklerinden, ticaret anlayışına sahip olmayışlarından ötürü başarısızlığa uğradılar. Düşünmesini, kavramasını, bulmasını, biliyorlardı; ama tartışmasını, hesaplaşmasını, satmasını, almasını hayır! Çoğu kez ılımlı, kaygılı, kuşkucu kişilerdi; Highs ve Watt gibi gerçek bir tutkuları yoktu, bulduklarıyla yetiniyorlardı. Özellikle imalatçılar ve işçilerin direnişleriyle karşılaştılar: İmalatçılar, paralarını kaybedecekleri korkusuyla hep güvensizlik gösteriyorlardı; işçiler ise, işlerini kaybedecekleri korkusuyla hasımdılar ve o yüzden de makineleri kırıp parçalıyorlardı. Makinelerin kendilerini kabul ettirebilmeleri için, iktisadî bunalımlar gerekiyordu ister istemez; bu bunalımlar ise öylesine ağır bastırıyordu ki, makineler, onlardan kurtulmanın tek aracı olarak görülüyorlardı. Bulucuların çoğu, kimsenin gözüne çarpmadan ve yoksulluk içinde öldüler. Ne var ki, sırları çalındı ve tek kuruş bile vermek istemeyen imalatçılar yararlandılar onlardan. Arkwright, Highs'tan *water-frame*'ini, başka birçok kişilerden de ikinci derecede buluşları çaldı. Becerikli bir tacir olan Ark-

wright, başarıya ulaştı, büyük bir servet yaptı, *sir* oldu, büyük adamlar sırasına geçti. İngiltere'nin zenginleşmesini ve Fransa'ya karşı uzun mücadelenin başarısını, ona malettiler yurttaşları: Namussuzluklarını unuttular; Carlyle da tuttu kahramanlar arasına soktu onu ve Napolyon'la karşılaştırdı. James Watt'ın talihi, bir puriten olan Boulton'a rastlamış olmasıydı; Boulton onu yüreklendirdi, destekledi, makinelerini kurdu ve uzun yıllar süren bir mücadeleden sonra başarıya ulaştırdı buluşlarını.

Her buluş, yeni bir iktisadî dengesizliğe yol açtı; o da, yeni makinelerin aranışı içine soktu insanları. Buluşlar birbirini izlemeğe başladı. Uçan mekik, dokuma imalini hayli hızlandırdı; ama öte yandan, iplik hep çıkrık ürünü idi. Dokumacılar, özellikle yazın, kız-erkek eğiriciler hasada gittiklerinden iplik bulamıyorlardı. Sipariş almış tacirler, iplik olmadığı için siparişlerini yerine getiremiyorlardı. Bunun sonucu işçilerine yol vermek zorunda kalıyor, ama öte yandan da müşterilerinden oluyorlardı. Bunalım, 1760 yılına doğru, İngilizlerin Hindistan'daki zaferleri nedeniyle yoğunlaştı; çünkü, bu zaferler, istemi daha da arttırmıştı. Hargreaves'a, *Jenny*sini bulma (1767) esinini veren bu olmuştur; yeni buluş, tek bir işçiye, evinde 8 ilâ 80 ipliği birden yapma olanağı veriyordu. *Jenny*, ince bir iplik çıkarıyordu, ancak zayıf ve kırılır cinstendi bu. Highs'in silindirli ve dikme tığlı *Waterframe*'i (1768), sağlam bir iplik verdi; ne var ki, bir parça kabaydı bu ve Doğu dokumalarındaki inceliğe erişme olanağını veremiyordu. Crompton'un *mule*'u (1779), sonunda pek sağlam ve alabildiğine ince ve böylece muslin imaline pek uygun bir iplik verdi. Ancak, o zaman da, iplikçi dokumacının önüne geçti; dokumacı ise hep elle çalışıyordu. İplikçiler, mallarını nasıl yatıracaklarını bilemez oldular; Kıta Avrupasına göndermeğe başladılar. Öyle olunca da, İngiliz dokumalarına rekabet tehlikesi ortaya çıktı. Cartwright'ın 1785'te başlayıp 1800 yılıyla tam bir başarıya ulaşan buluşunun kaynağında bu vardır. 15 yaşında bir çocuğun göz-kulak olduğu iki buharlı makine, üç parça ve bir yarım parça kumaş dokuyordu; oysa, uçan mekikle çalışan becerikli bir işçi bir tek parça çıkarabiliyordu aynı süre içinde. Üretilen iplik tüketilebildi; dokumacıların fiyatı düştü; müşteriler arttı.

Derby'lerin kokla eritme yönteminin sonucu eriyik çoğaldı.

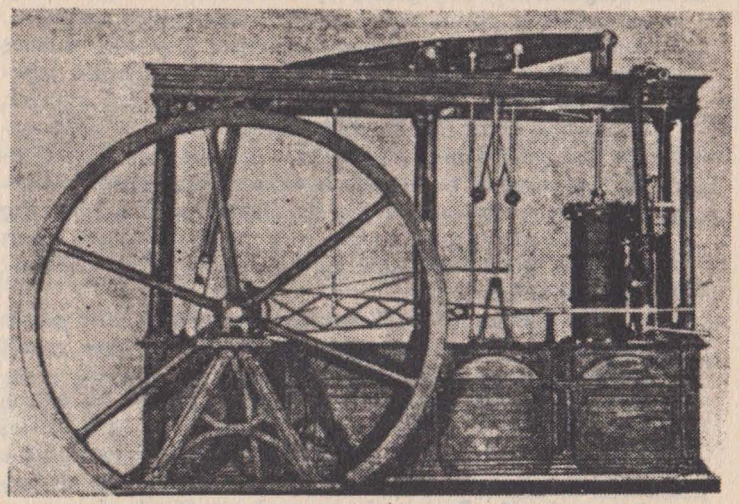

17. – Watt'ın makinesi

Ancak, maden sanayicileri, bunu demire dönüştürmeyi bilmiyorlardı. Eriyik pek çoğaldığından satılamıyordu da; oysa, hep ağaç kömürü ile üretilen demire de gereksinme vardı. Onions ve Cort, el yordamı ile demiri eritip arıtma yöntemini buldular (1783-1784): Kok ateşine tutulan eriyik, karbonundan bir bölümünü kaybediyordu; sonra, demir oksidi bakımından zengin cürufuyla beraber eritiliyordu; içinde hâlâ bulunan karbon oksijenle birleşiyor ve saf maden süngerimsi bir hal alıyordu; o da cürufundan temizlenmek üzere dövülüyor ve silindir altında yaprak ya da kol haline getiriliyordu.

Pratik, bu noktada kuramın önüne geçti.

1750'de, Hunstman, toprak potalarda az miktarda ağaç kömürü ve cam karışımıyla demiri eritmek yoluyla dökme çeliği bulmuştu; 1770 yılından başlıyarak da, en âlâ cinsinden bir çelik elde etti ve eritip arıtma yöntemi de bundan bol miktarda üretmenin yolunu açtı.

Ama asıl büyük buluş buhar makinesidir.

•

Newcomen'ın atmosferik makinesi, elde edilen sonuçla karşılaştırılamıyacak denli çok yakıt kullanıyordu: Buhar, pistonu kaldırdığında, soğuk su pompanın içine çekilmiş oluyordu;

bu soğuk su, buharı yoğunlaştırıyor ve pistonun altında bir boşluk doğarken, piston, hava basıncının altında aşağıya iniyordu. Ancak ısınan pompanın içine doldurulan su yeniden ısıtılmış oluyordu; ve bir bölümü buhar haline geliyordu. Boşluk yetersizdi. Bu buhar, pistonun tam aşağıya inişine karşı koyuyor, güç kayboluyordu. Dahası, pompanın içi, doldurulan su ve aşağıya inen pompanın geri getirdiği iç hava ile soğumuş oluyordu. Pistonu yukarı kaldırmak için yeniden buhar göndermek gerektiğinde, bu buhar, soğumuş bir silindirin içine dolduğu için genişleme gücünden yitiriyordu ve o zaman da pistonu yukarı kaldırmak için normal olarak gerekenden çok daha fazla buhar sağlamak gerekiyordu.

Watt, Black'ın kuramlarıyla donanmış olarak, 1765 yılında yalıtılmış bir yoğunlaç düşündü. İçinde pistonun gidip geldiği pompanın yanına, soğuk su dolaşımından ötürü aşağı bir ısı derecesinde tutulan bir silindir yerleştirdi; bu silindir, bir subaplı boru aracılığıyla pompayla ilişki içindeydi. Buharla dolmuş pompanın subabı açılıyor ve, pek genişlemiş olan buhar soğuk silindire doluyordu; yoğunlaç da, bütün buharı çağıran bir boşluk yaratıyordu. Pompa, piston yeniden indiğinde giren havadan başka birşeyle soğumadan önce, yoğumlaşma tamamlanmış oluyordu. Watt, 1769'da tek kademeli makine si için berat aldı: Pistonun kolunun gidip gelmesi için yukarıda küçük bir açılışı olan kapalı bir silindirdi bu. Buhar, pistonun üst yüzeyine geliyor, onu aşağıya itiyordu; çünkü, buhar alttan yoğunlaça gitmekte serbest kalıyordu. Sonra, subaplar yoluyla, buhar, birbirine eşit iki güce tâbi pistonun her iki yüzeyine geliyordu. Böylece, karşı ağırlık pistonu yukarı kaldırıyordu. Pistonun çevresindeki tahtadan bir gömlek, ısı kaybını sınırlıyordu. Yeni bir «ateşli pompa», yakıt tüketimini dörtte üçe indiriyordu. Watt'ın makinelerini yapan sanayici Boulton, makineleri veriyor, Newcomen'inkileri alıyor ve yakıttan tasarruf edilen yıllık miktarın üçte birini istiyordu sadece. Chasewater'de üç ateşli pompa için, malikler, Boulton'la Watt'a yılda 40.000 altın frank ödüyorlardı; kendileri 120.000 lira kazandıkları halde yine de yüzlerini ekşitiyorlardı.

Tek kademeli makine sadece pistonun inişi sırasında güç sağlıyordu. Çaba aralıksızdı. Pompaları hareket ettirmede pek güzel olan makine, fabrikaların eşit ve sürekli çalışmasına pek uygun değildi. Watt bunu gördü ve evrensel bir motor, çift kademeli makinesini yarattı. Bu makinede, buhar birbiri arkası sıra, pistonun bir ve öteki yüzüne etkide bulunuyor ve, böylece, birbirine hep eşit güçte bir gidiş-geliş hareketi sağlıyordu. Dahası makine, pistonun tek doğrultudaki hareketini, bir hareket kolu ve manivela aracılığıyla dairesel bir harekete dönüştürdü (1784). Artık, buhar gücü, bütün makinelerce uygulanabilirdi: İplik bükme, pamuk dokuma makinele-

rine, körüklere, preslere, çekişlere, tahıl öğüten ya da şeker kamışı değirmenlerine, çabucak uygulandı.

Yeni bir çağ başlıyordu insanlık tarihinde.

Bütün bu buluşlar, karşılıklı olarak yardımcı oldular birbirlerine. Hadde makinaları için geometrik çevreli silindirler, sürtünmesiz pistonlar, saatinki gibi hassas çarklar gerekiyordu; başka işler içinse madenî kuleler, buharlı çekiçler, delme makinaları, tezgâhlar. Daha dayanıklı ve kesinliğe daha çok olanak veren demir, gitgide odunun yerini aldı. Demirsiz maşinizm olamazdı. Maden sanayisindeki yetkinleşmeler, miktarı çoğaltırken, kaliteyi de arttırdı. Buhar makinesi, en büyük, en kolay gücü verdi; en ele avuca gelen oydu, en çok başeğen de. Bununla beraber, buharla çalışan ilk iplik fabrikaları 1785 tarihli de olsalar, buhar makinesinin genel olarak kullanılır hale gelmesi ancak 1802 tarihindedir. Dokuma ve maden sanayisindeki tezgâh ve makineler, onlar da demire ve Watt'ın makinelerine mahreç sağladılar.

Maşinizmden ve buhardan önce, ilk merkezileşme olmuştu. Tacir-imalatçılar, aynı metaın imaline katılan işçileri aynı binalarda toplamayı uygun görmüşlerdi; onlara daha iyi göz-kulak olmanın yanı sıra, bir maddeyi, imalatın değişik aşamalarında işçiden işçiye taşımayı ortadan kaldırmak için gerekli görüyorlardı bunu. Yeni fabrikalar çıktı ortaya. Ancak maşinizm bir merkezileşmeyi de beraberinde getirdi. Arkwright'ın alet-edavatı pek pahalıydı; çok yer tuttuğu gibi, parçaları da birbirini tamamlıyordu: Tarama, bükme ve iplik haline getirme makineleri hareket ettirici merkezî güçtü. İmalatçılar, tek bir yer ve disiplinli bir personelden yararlandılar. İplik fabrikaları 4-5 katlı tuğladan yapılardı; 150 ilâ 600 işçi çalışıyordu içlerinde. Bu fabrikaların sahipleri gerçekten sanayici idiler. Maden sanayisinde, kok kullanmaya başlanır başlanmaz, işletmenin boyutları, ormanların alanlarıyla sınırlı kalmadılar artık. İşletmenin birçok yüksek fırını ve dökümhanesi oldu. Hatta, «dikine merkezileşme» görüldü: Wilkinson'un, 1787'de demir madenleri, kömür madenleri, dökümhaneleri ve Tamise üzerinde yük iskeleleri vardı.

İç merkezileşmeye coğrafi merkezileşme de eşlik etti. Başlangıçta, makineleri hareket ettirmek için suyun düşme gücünden yararlanıldığından, oraya buraya dağılmış sanayi, engebeli

ve rutubetli bölgelerde toplaşmıştı. Sonra, buhar yaygınlaştığında, merkezileşme değişti bir parça: Aynı zamanda büyük kömür yataklarının bulunduğu kuzey bölgeleri, sanayi bölgeleri olarak kaldılar; ancak, birçok su yolları kömür taşımacılığında kolaylık sağladığından, fabrikalar, ya hammadde pazarlarına yakın yerlerde, ya ürünlerin satıldığı pazarlara yakın yerlerde, ya da çalışan insanların alındığı nüfus merkezlerine yakın yerlerde kurulur oldular.

«Bölgelerin uzmanlaşması» başlamıştı böylece.

Bir malî merkezileşme de işyerlerini aralarında bağladı; kimi zaman «ufkî merkezileşme»nin bir taslağı idi bu.

Maşinizm ve öteki teknik usüller, XVIII. yüzyıl sonlarında, İngiltere'ye, öteki uluslara oranla büyük bir üstünlük sağladı. Üretilen meta miktarı arttı. 1780'de, Birleşik-Krallık, 360.000 Sterlinlik pamuklu dokuma satıyordu dışarıya; 1792'de iki milyon Sterlin oldu bu. 1717'de Derby'ler yılda 5 ilâ 600 ton döküm yapıyorlardı; 1790'da 13 ilâ 14.000 tona çıktı bu. Kalite ve ticaret değeri de artmıştı. *Water-frame*, hasse denilen bezin üretimine olanak sağlamıştı. *Mule* ile de Hint muslinlerinden çok daha hafif olanları yapılabildi; hammaddenin değeri, imalat sırasında % 5.000 artıyordu. 1783 yılından başlıyarak, İngilizler, bakırdan silindirlerle kumaşlar üzerine desenler çizebiliyorlardı. 1786'da, Taylor Türk kırmızısının sırrını çözdü ve, üretilen kırmızı pamuklu bez (andrinople), Hint bezleri kadar çabuk ün kazandı. Demiri eritip arıtma, İsveç ya da Rus demirinden çok daha üstün çubuklar veriyordu. Huntsman'ın eritilmiş çeliği bütün Avrupa'da tanınır oldu. Fiyatlar da iniyordu: Bir bakır silindir 100 işçinin çalışmasını yapıyordu; 60 kilogramlık buharlı çekiç, dakikada 150 darbe vuruyordu.

İngiltere'deki bütün bu gelişmeler, yabancıları şaşkına çeviriyordu. «Demir sanayisinin babası» Wilkinson, 1779'da Severn ırmağı üstüne tek kemerli ilk demir köprüyü kondurmuştu; 1797'de de, bir başka yerde, altından bir geminin bütün direkleriyle geçebileceği bir başka demir köprü yaptırdı. İtirazlara kulak asmayıp, 1787'de ilk demirden gemiyi indirdi denize. 1788'de, Paris kentinin su yolları için kullanılmak üzere, 64 km. uzunluğunda dökme demirden boru teslim ediyordu.

Büyük sanayi nin, bize pek yabancı olmayan so-

nuçları daha şimdiden ortadadır: Fazla üretimin bunalımları uç vermişti, örneğin 1788'de pamuk üretimindeki «büyük yükseliş»in arakasından 1793'teki «iflâs» gelir; kentlerde nüfus artışı ve gelişme vardır; hâlâ soyluların içine girip onlarla kaynaşmayı düşünen bir sanayici kapitalist sınıf oluşmaktadır; elleri ve çocuklarından başka hiçbir üretim aracına sahip olmayan fabrika işçilerinden bir sınıf, yani proletarya gelişmektedir. Onların içinden bir bölümünün, üretim sayesinde gerçek ücretleri yükselmiş, beslenme ve sağlıkları düzelmiş, yaşam süreleri artmıştır. Ancak, sanayi ile geçinen halkın önemli bölümleri, fabrika çırakları, çiviciler, dokumacılar yeterli ücret alamamakta, kötü beslenmekte, iyi barınamamakta, «fabrika ateşi» ve veremden kıvranmaktadır. 1785 yılından başlıyarak, bu işçiler bir araya gelir, grevler yaparlar; makinelere ve kişilere karşı şiddet eylemleri de karışır bu grevlere; Parlamentodan kendilerini koruyucu kanunların çıkarılmasını istemektedirler.

Özetle, yeni bir sınıf mücadelesi başlamaktadır.

Bütün bu gelişmelere karşın, küçük sanayi, en yaygın halde kaldı. Evde kullanılmaya pek uygun olan *Jenny, 1775* ilâ 1785 yılları arasında her yana yayıldı; bireysel üreticilerin sayısı da arttı. Bu üreticiler, mekanik tezgâhların kullanılmasından sonra bile, düşük ücreti ve sefaleti kabullenerek, varlıklarını sürdürdüler. Yünde, hırdavatçılıkta, bıçakçılıkta usta zanaatçılar uzun süre kendilerini savundular. XIX. yüzyılın başlarında, onların toplam üretimi fabrikaların üretimini hâlâ aşıyordu.

Kimya sanayisi de gelişti bu arada.

> Tezgâhtan çıkan kumaş tacire teslim edilmeden önce, temizlenmeli ve boyanmalıydı. Kumaşın yağını almak için, onu ağartıp kastarlama gerekliydi; çünkü, yağ kaldığında, kimyasal bileşiklerden oluşan boyayla kaynaşıp, kumaşın kimi yerlerinin açık, kimi yerinin daha parlak olmasına yol açacaktı. Öyle olduğu için de, kumaş, önce potasça zengin odun külleriyle kaynatılıyor, ve sonra günlerce otların üzerinde yayılıyor, suyu kesilmiş süte batırılıyor ve son olarak da sabunla ağartılıyordu. Ne var ki, bütün bu işlemler, önemli sorunlar çıkarıyordu ortaya: Odun fazla yoktu, ekime pek az yer ayrılmıştı, sadece süt için yetiştirilen koyun sürüleri vardı, sabun da yeterli değildi.
>
> Dokuma sanayisinin karşısında engeller vardı böylece.

Sülfirik asit ve sodyum yoluyla engeller kaldırıldı; ağartma sorunu çözüldü ve dokuma sanayisi yeniden açılıp serpildi.

Halkın beğenisi parlak kumaşlaraydı. Ne var ki, bilinen bütün boyalar pek zayıftı. Mavilerde endigo ve pastel, kumaşın yüzeyinde kalıyor ve kullanışta geçiyordu. Berlinli bir boyacı Diesbach, 1704'te «Prusya mavisi»ni buldu ve 1724'te de formülünü yayınladı. kimyacı Macquer, 1750'de onu sanayiye uyguladı. Kumaşa işleyen ve etkisi zayıflamayan parlak mavi elde edilmişti. Georges Gordon, 1758'de, likenle bir tür yosunu amonyağa yatırıp pek güzel bir kırmızı-mor elde etti. Fransız Borelle ile Papillon, 1786'da, kızıl-kök kullanıp «Türk kırmızısı» denen parlak kırmızıyı yeniden bularak Afrika'da İngiliz kumaşlarının ticaretini kurtardılar.

Bütün bu buluşlar, el yordamıyla ve pek bir kimya bilgisi olmaksızın elde edilmişlerdi.

Tarımda sanayileşme ye gelince... Denebilir ki sanayiden önce, tarımda yenilik oldu. İngilizlerin itibarını kazanmada iki sistem tartışıh aralarında: XVII. yüzyılın son yıllarından beri kullanılan «Norfolk sistemi» ile «Jethro Tull sistemi». Bu sonuncusu, 1731'de yayınladığı bir kitapta, gübrelerin yararsız, hatta zararlı olduğunu söylüyordu. Ona göre, bitkiler toprağın oyuklarındaki küçük taneciklerle besleniyorlardı. Bu beslenmeyi kolaylaştırmak için, toprak alabildiğine bölünmeli ve böylece köklerin toprağa iyice girmesi sağlanmalıdır. Bunun için de, toprak olabildiğince sürülmelidir; ve Tull, buğdayın serpildiği sıralarda bile toprağı sürebilmek için, birçok aygıt bulup koydu ortaya. Böylece, gübre ve almaşık ekim yararsız olacaktı. Norfolk'un sistemini tutanlar da, gerçi toprağı iyice sürüyorlardı; ancak, bol gübre kullanıyor ve sistemli olarak almaşık ekime gidiyorlardı. Home ile Dickson'un deneyimleri, Tull'un haksız olduğunu tanıtladı ve, 1762 yılından başlıyarak, Norfolk sistemi zaferini kazandı. Sistem, git gide çoğalan ve belli merkezlere yığılan bir nüfusa gerekli besinleri bol miktarda sağladı, ölüm oranını azalttı ve sanayileşmeyi kolaylaştırdı.

Bu yeni teknikleri uygulamak için, büyük toprak sahipleri, kiracı ve işletmecilerine yol verdiler; topraklarını yeniden birleştirdiler; çevresini çitle çevirdiler. Parlamentoda egemen oldukları için onun da yardımını sağladılar. Ne var ki, teknik zorunluluktan değil, dönüşümün yararlarını yalnız kendilerine ayırma hırsından ileri geliyordu bu. Norfolk sistemi, yalnız otlakları çe-

virerek çitlenmemiş toprağa (open field) ve ortakçı ekime pekâlâ uyabiliyordu; ve yığınla köy de böyle yaptılar.

Ne var ki, köylüler iktidar sahibi değildiler.

KARA AVRUPASINDA SANAYİ DEVRİMİ

Kara Avrupasında ilerlemeler daha ağır oldu: Genellikle, deniz ticaretinin sağladığı sermaye eksikliği nedeniyledir bu ağırlık; böylesi bir sermayeyi yalnız büyük deniz ticareti bir araya getirebiliyordu o yıllarda. Hollanda'nın elinde böyle bir sermaye vardı; ne var ki, sanayi orada çöküşe yüz tutmuştu daha çok; belki de, toprakları üstünde hammadde olmayışından ve sanayileşme arkasından koşan devletlerin kendi ülkelerindeki hammaddelerin çıkışına koydukları sınırlamalardan doğuyordu bu. Hollandalılar da, ellerindeki sermayeyi İngiltere'ye, Fransa'ya, çeşitli Alman devletlerine yatırdılar ve bu ülkelerin sanayileşmelerine katkıda bulundular. İngiltere ve Birleşik-Eyaletlerin dışında, sanayi, devlet müdahalesiyle gelişti ve askerî nedenlerle oluyordu bu müdahale de: Dışarıya bağlı olmaktan kurtulmak; üniforma için kumaşları, silahları, barutu bizzat üretmek; ve rekabet yoluyla da hasını zayıflatmak amacıyla dışarıya mal satmak gerekiyordu. Devlet, paraca yardımda bulunarak, tekeller sağlıyarak, gümrük tarifelerini saptayarak, resmî işletmeler kurarak yapıyordu müdahalesini; doğaldır ki, kolay da olmuyordu bu; kimi zaman yapma ve pazarsız bir sanayi oluşuyordu ve bir yığın iflaslar, sonra yeniden işe koyuluşlar bahasına gelişiyordu.

Fransa, bu aşamadan çıkıyordu ve sanayi orada daha şimdiden kendi kendine hareket etme yeteneği kazanmıştı. Ülkenin, büyük bir deniz ve koloni ticaretinin yanı sıra, hatırı sayılır bir sermayesi vardı; ne var ki, öteki iki deniz gücüne oranla daha az ölçüdeydi bu ve malî teknik de orada daha az gelişmiş durumdaydı. Öte yandan, devlet, maliyesi kötü örgütlendiği için, kullanılır sermayenin büyük bir bölümünü çekip alıyordu. Böylece, Fransız sanayisi, devletin doğrudan doğruya işin içine girmesinden vaz geçemedi ve öyle olduğu için de gelişmeler İngiltere'de olduğundan daha ağır oldu. İngiltere'deki gibi, aile sanayisi de alabildiğine yaygındı. Gitgide artan bir tiçari

merkezileşme görüyoruz. Örneğin Lyon tuhafiyeciliğinde, 48 tacir 819 kalfa çalışıyordu. Van Roubais'lerin Abbeville'de bir çok işyerlerinde guruplaşmış 1800 işçisi varsa, bir on-bin kadar işçi de evlerinde onlar için çalışıyorlardı. Yün işleyen 12 «krallık imalathanesi», kırkma, vb. gibi hazırlık çalışmalarını bir işyerinde topluca yaptırıyor; ama iplik haline getirme, dokumanın da büyük bir bölümü, yöredeki köylülerce evlerinde yapılıyordu. Öte yandan, pahalı ve karmaşık alet-edavat gerektiren sanayi kollarında maşinizmin işin içine girdiği fabrika halinde bir merkezileşme de vardır; bunun yanı sıra, aynı konuda çeşitli biçimlerde ortaya çıkan üretim yolları: Reims'te, yün tezgâhlarının yarıdan fazlası toplaşmış durumdadır. Louviers'de, 15 işletmeci, binlerce işçiyi bir araya getirmektedir. «Hindî» denen bir tür pamuklu çeşidi üretimi için geniş ağarma yerleri, büyük işyerleri, kurutma için geniş odalar, ona göre alet-edavat, önemli miktarda stok bez ve boya maddeleri, aynı çatı altında çalışan işçiler arasında bir işbölümünü gerektiriyordu; öyle olduğu için de, pamukta, 1789'a doğru yılda 6 milyon kilo renkli bez üreten 100 imalâthane vardı. Hisse senetleri hayli zengin yığınla ortaklık bulunuyordu. Oberkampf, 1789'da, 9 milyona yakın bir sermayeyi toplayan bir ortaklık kurmuştu. Madenlerde, devlet, 1744 yılından başlıyarak top-

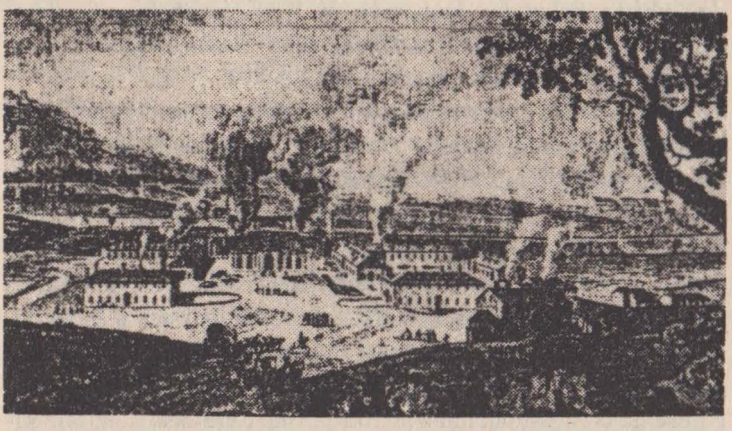

18. – XVIII. yüzyıl sonlarında Creusot krallık dökümhanesi

r a k - a l t ı nı elinde tutar ve işletilmesini büyük kumpanyalara verir.

> 1756'da kurulan Anzin şirketinin 1789'dan önce 4000 işçisi vardı. Alais'de, Carmaux'da, başka yerlerde de ortaklıklar kurulur. O zamana değin, derinliği fazla olmayan ve sahipleri de çoğu kez köylü olan yığınla küçük kuyudaki işletmeden birçok nedenlerle az kömür çıkarılabiliyordu; bu işletme biçimleri hızla düzeltilir. Rastlantıya bağlı aranışların yerini sondajlar alır. Kuyuların iç yüzeylerine oyulmuş basamaklardan inme yerine, madenciler demir merdivenler kullanmaya başlarlar; arkasından, 1760 yılında Anzin'de, atlı çıkrıkların hareket ettirdiği küfeler kullanılır olur. Galerilerin havalandırılması özel kuyular yoluyla sağlanır. Sulara karşı mücadele için, galeriler Anzin'de tuğlalarla örülür; su depoları yapılır; bir tek kişinin kol gücüyle harekete geçirdiği küçük pompaların yerini, çok sayıda insanın ve atın hareket ettirdiği büyük pompalar alır. Kuyulardaki 50 metre derinlik, 300 metreye çıkar; delme, 1200 metreye ulaşır. Anzin şirketi, 1789 da 375.000 ton kadar kömür üretiyordu.

Sonunda, m a ş i n i z m Fransa'ya da girdi. 1732 yılından başlıyarak, Newcomen makinesinden, madenlerde kimi zaman yararlanılıyordu. İpeğin makine ile eğrilmesinde Vaucansun'un buluşları, büyük işletmelerin kuruluşuna yol açtı. Aubenas'da, Vaucansun, aynı binada 120 yumaklama havuzunu bir araya getirebilmişti. İplik haline getirme ailevi ve tarımsal bir sanayi olarak kaldı. Fransızlar, pamuk için İngiltere'den işçiler ve makineler getirttiler. 1789'da Brive'de, Amiens'te, Orléans'ta, Montargis'de, Louviers'de fabrikalar bulunuyordu. Demirin kokla üretimine başlandı ve bu, Creusot gibi büyük işletmelerin kuruluşunu getirdi beraberinde. Watt'ın ilk buharlı makinesi, Chaillot'nun ateşli pompası oldu ve 1779'da Paris için suyun yükseltilmesinde kullanıldı. Makine ağır ağır yayıldı. 1789'da, ateşli pompalar Fransa'da öyle fazla değildi; Anzin şirketinin elinde bunlardan 12 adet vardı ki, şaşkınlık konusuydu.

Maşinizm, ancak İmparatorluk döneminde gelişecektir.

Teknik ilerlemeler, A v r u p a ' n ı n g e r i k a l a n b ö l ü m ü n d e , hükümdarların çabalarına karşın, daha da ağır oldu.

> Bu devletler, bir bakıma, Fransa'nın Colbert zamanındaki durumu içindeydiler. Orta ve Doğu Avrupa'da, sermaye eksikli-

ği vardı; çünkü, oralardaki devletler dünya ticaretine az katılıyorlardı ve sömürgeleri de yoktu. Böylece her yanda, Bavyera'da ve Rusya'da, birbirinden farklı derecelerde de olsa, o r t a k n i t e l i k l e r görüyoruz: Her yerde devlet müdahale etmektedir. Hükümdar, işletmeleri kurmakta ve sonra onları özel kişilere devretmektedir; ya da işletmelerin kurulmasını soylulara, manastırlara, kentlere, tacirlere, Yahudilere dayatmaktadır. Bu işletmeler paraca yardım görmekte, vergiden bağışık tutulmakta, tekellerle donatılmaktadır; çoğu kez yabancı yol göstericileri vardır; ayrıca –dilenciler, serseriler, kötü yaşamı seçmiş kızlar, anasız –babasızlar, askerler gibi– zorla çalıştırdığı elemeği. Çalışmanın örgütlenişi imalathanede olduğu gibidir: İşlerin son bir kez gözden geçirildiği bir merkezi atölye vardır; ancak, işlemlerin en büyük bölümü –sayıları binlere varan– ücretlilerce evlerde yerine getirilmektedir; Bohemya'da Friedau'da, Johann Fries'nin dokuma imalathanesi, atölyelerinde 55 işçiyi bir araya getirmekte, ancak 2000 işçiye ise evlerinde iş vermektedir: Berlin'in **Königlicbes Lagerbaus'u**, 1740'ta örnek kumaşlarını 1400 işçiye evlerinde yaptırmaktadır. Solingen, hammaddeyi işçilere vermekte, onlar da evlerinde çalışmakta ve bıçakları belirlenmiş bir fiyatla teslim etmektedirler. Rusya'da kumaş ve ipek imalathaneleri, çalıştırdığı işçilerin beşte birini atölyelerinde kullanmakta, ötekiler içinse eve iş vermektedir. 1780'de, Meyding'in yelken bezi imalathanelerinde, kendi evlerinde çalışan işçilerin sayısı, atölyede çalışan işçi sayısını aşıyordu. Dantel, saat, züccaciye, ayna imalathaneleri için de durum aynıdır. Baştan aşağıya merkezileşmiş imalathaneler pek nadirdir; böylesi imalathanelere porselen, tütün, lüks mobilya, bira üretiminde, tasfiyehanelerde, bıçkı fabrikalarında ya da belli bir işe koşulmuş bir elemeğini kullanmak sözkonusu oldukta rastlanmaktadır. Örneğin, Breslau'da üslenmiş 5 alay asker, kışlalarında, boş zamanlarında, pamuk ipliği büküyorlardı; gözaltına alınma sonucu bir araya toplanmış elemeği için de aynı şey söz konusu idi: Spandau mahkûmları (ipek ve yün iplikçiliği), Postdam yetimleri (Brabant danteli), Erfurt hastanesindeki hastalar ve daha başkaları.

Maşinizme gelince, o çok daha geç ve ağır ağır gelip girdi bu ülkelere; Watt'ın ilk makinesi, Almanya'da 1785 yılında gözüktü.

MAKİNELER VE GELECEK

Hemen her türden makinelerin çoğalıp durduğu XVIII. yüzyıl, pek parlak bir geleceğe sahip buluşlar üzerinde de çalış-

tı: Yıldırımsavar, otomobil, demiryolu, buharlı gemi, telgraf ve telefon, hava yolculuğu.

Kısaca anlatalım.

Yıldırımsavar, Franklin'in araştırmalarının bir sonucuydu; buluşunun ilk örneğini de 1752 Eylülünde kendi evinin damına dikmişti. Yıldırımsavar, 1754 yılından başlıyarak yayıldı. 1782'de, Filadelfiya'da 400 adet vardı ondan. 1762'de Londra'da ilk yıldırımsavar dikildi. Oradan, daha sonra kıtanın güneyine geçti yeni buluş: 1776'dan başlıyarak İtalya'daydı; Fransa'da önce güneyde, sonra da 1782'de Paris'te görüyoruz. Kimi ilahiyatçılar, yeni aletin kullanılmasına karşı çıktılar: Şimşek ve gökgürültüsü tanrısal kızgınlığın işaretidir, diyorlardı; böylece, onların yıkıcı güçlerine karşı çıkmak küfürdü. Başka ilahiyatçılar ve Filozoflar şöyle yanıtladılar bu savı: İnsanlar, nasıl yağmura, kara, rüzgâra karşı çıkıyorlarsa, Tanrı'nın ellerine verdiği araçlara dayanarak yıldırıma karşı korunmaları da bir görevdi. Kalabalık, bu yeni buluşa karşı büyük kızgınlık gösterdi çoğu kez. 1783'te Fransa'da, Sain-Omer'li bir beyzade, evinin damına bir yıldırımsavar koydurdu ve üstüne de göğü tehdit eden bir kılıç dikti. Kalabalık ayaklandı. Belediye, yıldırımsavarı damdan indirmesi emrini verdi beyzadeye; o da Arras mahkemesine başvurarak belediyenin kararını bozdurdu; davada savunmayı bir genç avukat üstlenmişti ki, ileride pek büyük bir ün kazanacaktır. Adını merak ediyorsanız söyleyelim: Fransız Devriminin dillere destan Robespierre'idir bu! Yıldırımsavar, gözalıcı hizmetleriyle kendini kabul ettirdi. Sık sık yıldırım çarpan yapılar, Venedik'teki Saint-Marc Kilisesi, Sienna Katedrali, yıldırımsavarla donanır donanmaz rahat ettiler. Gemiler daha büyük bir güvenlik içine girdiler: Cook'un gemisi, yıldırım çarpan bir Hollanda gemisinin yanında, yıldırımsavar sayesinde, sağ salim yoluna devam edebildi.

Bir Fransız mühendisi olan Joseph Cugnot topçuluğu hareketli hale getirmek amacıyla buhar gücünden yararlanmayı denedi. Bir buharlı araba yaptı ve onu Gribeauval'in incelemesine sundu; Bakan Choiseul de 1769 ve 1770 yıllarında denemeler yaptırttı araca. Bir denemede, ilk otomobil diyebileceğimiz Cugnot'nun makinesi, 48'lik ağır bir topla iri kundağını bir saatte 5 kilometre uzağa çekip götürdü. En

dik yokuşları tırmandı ve her türlü engebeleri kolayca aşabildi. Ne var ki, hareketleri pek sertti; öyle olunca da, yönetilmesi güçtü ve bir defasında bir duvarı da yıktı. Özellikle, çok miktarda suyu gerektiriyordu ve Cugnot, suyun yerine geçebilecek hiçbir şey bulamadı; onbeş dakikada bir arabayı durdurmak gerekiyordu; böylece kullanışlı değildi. 1786'da, bir Amerikalı, Olivier Evans, Pensilvanya devleti Kongresine başvurup buharlı bir araba için ayrıcalık istedi; yüksek basınçlı, öyle olduğu için de çok daha az su gerektiren bir makinenin hareket ettirdiği bir araçtı bu. Ne var ki, 1797 yılında elde edebildi bu ayrıcalığı ve sonunda da başarısızlığa uğradı. Bununla beraber, İngiltere'de, kömür madenlerinde, atların koşulduğu kömür vagonlarını çekmeyi kolaylaştırmak amacıyla raylar kullanılıyordu; ve, XIX. yüzyılın başlarında, sürtünmeyi azaltan bu rayların ve – Cugnot'da eksik olan – yüksek basınçlı makinenin kullanılışı, bir başka çözüme ulaştıracaktır insanları: Lokomotif ve demiryolu bunlardan doğacaktır.

Bir telefon denemesi yapıldı. 1 Haziran 1782'de Citeaux manastırında bir rahip, Don Gauthey, Bilimler Akademisi'ne, uzak yerler arasında haberleşme ile ilgili bir buluş sundu: İki menzil arasında madenî tüpler yerleştirilecek ve onlar aracılığıyla, ses, yoğunluğundan pek birşey yitirmeden yayılacaktı. Rahip, bir bilginin bir saatte 200 fersah mesafeye gönderilebileceği görüşündeydi: Marki de Condorcet, bir deneme isteminde bulundu ve XVI. Louis de olumlu karşıladı bunu. 800 metre üzerinde, Chaillot pompasıyla sıvı gönderilen borular kullanıldı; başarı tamdı. Gauthey, o zaman 150 fersah üzerinde bir deneyim yapılmasını istedi: Krallık idaresi, böylesi bir deneyimin pek yıkıcı giderlere malolacağını ileri sürüp reddetti. Gauthey Paris'te, sonra da Filadelfiya'da halktan para yardımı sağlamaya kalktı deneyimi için, ne var ki elde ettikleri yetersiz kaldı.

XVIII. yüzyılın son otuz yılında, telgrafı bulmak amacıyla, büyük çabalar harcandı; işin içinde özellikle Fransız rahip Claude Chappe'ı görüyoruz. Bu çabalar başarıya ulaşamadılar: Çünkü, bilinen, sürtünmeden doğan ve elektrik makinelerince sağlanan durağan elektrikti sadece; bu elektrikse, nesnelerin yüzeyinde kalıyor ve sürekli kaçma eğilimini taşıyordu; nem-

li hava, dağılıp kaybolması için yetiyordu. Böylece, otuz yıllık bir çaba boşa gitti. Öyle olunca da, araştırıcılar, boşlukta oluşturulan ve büyük mesafelerden görülebilen ya da işitilebilen işaretlere yeniden döndüler. Alman Hanau'lu Bergstrasser, pek az kullanışlı olan eğretili bir dil buldu: 20 kelimelik bir cümle için 20.000 top atışı yapılıyor ya da 20.000 havai fişek atılıyordu. Claude Chappe, Devrim yıllarında bulacaktır çözümü.

H a v a y o l c u l u ğ u Fransa'da doğdu. Onu ilk gerçekleştirenler de Etiénne ve Joseph M o n t g o l f i e r k a r d e ş l e r oldular.

Annonay'de bir kâğıt imalatçısının oğluydu ikiside; bu imalathane de, ürünlerinin yetkinliğiyle bütün Avrupa'da ün yapmıştı. Montgolfier kardeşler, Priestley'in birçok yeni gazlardan bahsettiği eserini okudular bir gün. Ondan esinlenerek, içinde havadan daha az ağır hafif bir balonla göğe yükselebileceklerini düşündüler. İlk büyük deneyimlerini Annonay'de, 4 Haziran 1783'te, Vivarais eyaletinin temsilcileri önünde yaptılar: «Montgolfière» adı verilen 12 metre çapında, kâğıtla astarlanmış bezden bir balonun içindeki hava saman yakılarak ısıtılmıştı; balon 500 metre yüksekliğe kadar çıktı.

Paris Bilimler Akademisi, deneyimi, 27 Ağustos 1783 günü, Champ de Mars'ta tekrarlattı. Père Charles, balonu, havadan 14 kez daha hafif olan hidrojenle şişirtti ve, hidrojen, ilk kez laboratuar ürünü olarak böyle çok miktarda elde ediliyordu. Balon, 1000 metre yükseldi. Seyre gelmiş 300.000 kişi ağlaşıyor ve anlatılmaz bir çoşku içinde sarmaş dolaş oluyordu; çünkü, insanlığın en eski düşlerinden biri gerçekleşmişti. Ne var ki, başta tam şişirildiği için, yırtıldı ve Paris'in 20 kilometre ilerisine düştü. Gökten Ayın düştüğünü sanıp dehşete kapılan köylüler, korkudan makineyi parçaladılar. Krallık yönetimi, köylülere, resmî olarak, korkacak birşey olmadığını ve bundan böyle aleti parçalamamalarını bildirmek zorunda kaldı. 19 Eylül 1783'te, bizzat kralın da onurlandırdığı bir deneyimden sonra, Pilâtre de Rozier ile Marki d'Arlandes, göğe yükselen ilk insan oldular; 19 Kasım 1783 günü Paris üzerinde uçuyorlardı. Balona bir de sepet takan Père Charles, Robert'in de eşliğinde, 1 Aralık 1783'te 4.000 metre yüksekliğe çıktı ve Paris'ten 36 kilometre uzaklıkta yere indi; ilk mesafe ve yükseklik rekorları kırılmıştı böylece. 7 Ocak 1785'te Douvres kıyılarından hareket eden Blanchard ile Dr. Gefferies, ilk kez hava yoluyla Manche'ı aştılar. Aynı yıl, balonda bir yırtılma sonucu ölen Pilâtre de Rozier, ilk hava şehidi oldu. Blanchard ile Guyton de Morveau, bir güdümlü balon düşündüler; ancak, kürekleri insan gücüyle yetinmenin olanaksızlığını gösterdi. Fransa'da her yanda

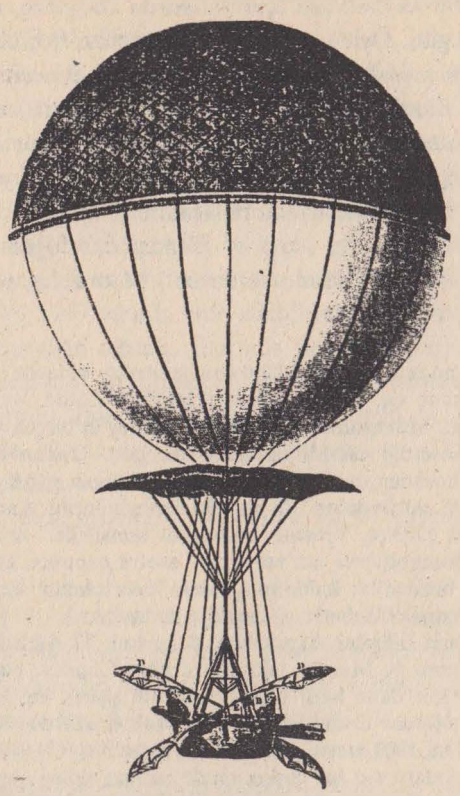

19. – Blanchard'ın «Uçan Gemi»si

amatör dernekler çıktı ortaya; hemen hergün bir balon yükseliyordu göğe. Balon, modaya girmişti; şapkalar, kurdelalar, entariler, arabalar ona öykünüyorlardı. Tutku, bütün Avrupa'yı sardı. İngiltere'de 22 Şubat 1784'te bir hidrojenli balon salındı göğe. İtalya'da ilk balon aynı yılın 25 Şubatında yükseldi. 1784'te, Lyon Akademisi'ne gönderdiği bir mektupta, Gudin; balonlardan askerî amaçlarla yararlanılabileceğini söylüyordu ve, Soubise'in elinde bir balon olsaydı Rossbach savaşını yitirmeyeceğine dikkatleri çekiyordu. Balon, 1794 yılından başlıyarak Fransız ordusunda kullanılacak ve Fransa'ya havalarda ilk egemenliği sağlıyacaktır.

Bütün bu gelişmelere bakıp söylenecek olan nedir? Büyük teknik devrim, Avrupa'ya, dün-

yanın bütün halkları üzerinde büyük bir maddî üstünlük sağlıyacak ve Asya'nın güçlü uygarlıklarını kuşatma olanağını verecektir ona; başka halklar, aynı tekniklerle donanıp, silahlarını Avrupa'ya çevirinceye değin sürecektir bu. İşte bu devrim, bu büyük teknik devrim, aslında Avrupa zekâsının bir ürünüydü. Ne var ki, bu zekâ, Avrupa'nın deniz-aşırı ülkelerle temasından doğan gereksinmelerle uyarılmıştı çoğu kez; onlarla ilişkilerin sonucu etki araçlarını arayıp bulmuştu bu zekâ. O kadar ki, şunu pekâlâ söyleyebiliriz: Malî ve teknik devrim, Avrupa'nın Dünya'yla temasının bir görünümüdür.

IV

İNSAN YAŞAMINI DÜZELTMENİN TEKNİKLERİ

XVIII. yüzyıl, sağlık, eğitim ve basın gibi insan yaşamına biçim vermenin tekniklerinde de büyük değişikliklere sahne oldu.

Nasıl?

TIP VE CERRAHLIK

Hekimlik sanatı, bilimsel hareketin etkisiyle büyük ilerlemeler kaydetti; gözlem ve deneyime gitgide başvurulur oldu.

Hekimlerin yetişmesi, kaçınılmaz olarak kitaplara ve kuramlara bağlı kalmıştı. Ne var ki, öğreticiler ve öğrenciler, kuramı gerçekle sınamaya başladılar günden güne. Klasik eğitimden sonra, Paris Tıp Fakültesi'ne yazılan öğrenciler, tıpta bakalorya aşamasına erişmiş olmak için, iki yıl boyunca şu dersleri görmek zorundaydılar: Anatomi, tıp, kimya, botanik, eczacılık, cerrahlık, doğum bilgisi. Arkadan, lisans için iki yıl gerekliydi: Kıyas yoluyla hüküm yürütülen genel tartışmalara katılmak gerekiyordu. Son olarak, doktora için, Fakülte hekimlerini, birkaç büyük hastanedeki hastalarına yaptıkları ziyaretlerde izlemek gerekiyordu. Bu pratik aşama gitgide gelişir. İlk üniversite kliniği Viyana'da 1754 yılında, bir başkası da Paris'te 1770'de açıldı. Fransızların usta olarak anıldıkları doğum bilgisinde cansız man-

kenler üzerinde deneme yapılıyordu ve, bu ilkel araçlarla, pek yetkin doğum uzmanları yetişmişti. Çoğu hekim, Haller Spallanzani, Vicq-d'Azyr gibi büyük değer taşıyan doğa bilimcileriydi aynı zamanda. Fakültelerin yanı sıra daha modern bir öğretim yaratılır: 1771'de, Portal, Collège de France'ta ilk deneysel fizyoloji kürsüsüne getirilir. Paris ve Montpellier, bütün Avrupa'dan öğrenci çekiyorlardı. Padua, Pavia, Budapeşte ve Viyana da büyük bir önem taşıyordu. Özel süreli yayınlar, hekimlere gözlemlerini karşılaştırmak olanağını veriyordu: 1751'den başlıyarak Erfurt'ta *Medizinische Bibliothek* yayımlanır; 1754-1792 yılları arasında Paris'te *Journal de Medicine et de Chirurgie* çıkar; 1763'den 1777'ye değin de Venedik'te *Giornale di Medicina* bilginlendirir tıp çevrelerini.

Cerrahların büyük etkileri oldu gelişmelerde. O tarihlere değin, cerrahlar, arkasından gittikleri hekimlerin emirlerine göre ameliyat yapmak zorundaydılar. Ne var ki, üstün birer pratisyendiler. Çoğu, berber dükkânlarında başlarlardı mesleklerine; kimi küçük ameliyatlarla dişçilik sanatı bu berberlere bırakılmıştı. Bu cerrahlar pratiğe dayanarak bilgilerini arttırıyorlardı ve, deneyimlerden de güç alarak, sanatlarını pek yetkin bir noktaya eriştirdiler ve bu sanata bağımsızlık kazandırdılar. Sonunda da, cerrahlık konusunda özel bir öğrenim hakkı kazandılar. 1753'te, Fransa'da, Krallık Cerrahlık Akademisi kuruldu. İngiltere'de, 1745'de, Parlamento, cerrahlara bir berat verdi; onlar da, buna dayanıp bir okul ve bir anfiteatr yaptırdılar. 1782'de II. Joseph, Viyana'da bir Cerrahlık Okulu kurar; aynı şeyi, VI. Christian 1785'te Kopenhag'da yapar. Bu okullarda, öğretim, üç yıl boyunca özellikle pratik çalışmalar üzerine kuruluydu ve sonunda da teşrih, ameliyat ve pansuman gibi yine pratik nitelikte sınavlardan geçiliyordu. Şu nokta pek önemlidir: Tıpta çoğu gelişme ve ilerleme cerrahlar sayesinde oldu; çünkü onlar gözleme ve deneyime daha alışıktılar.

Daha önce tanınan birçok hastalıklar, daha da büyük bir açıklıkla tanımlandı ve onları gösterip gelişmelerini izlemede işe yarıyan belirti tabloları kondu ortaya. Örneğin, Fransız Jean Sénac kalp hastalıklarının işaretlerini belirledi: Çarpıntılar, ayaklarda şişmeler, nefes darlığı, özellikle yatakta solunum güçlüğü,

aort genişlemesi, kan tükürme. İtalyan hekimleri sıtma nöbetlerini tanımladılar. Bunun gibi, daha iyi incelenen hastalıklar oldu: Dizanteri, karın ağrısı ve sürgün, guatr ve göz fırlaması, kuşpalazı, -kızamıktan pek güç ayırt edilen- kızıl, kabakulak, damar hastalıkları. Bilinmeyen hastalıklar da keşfedildi. İngiliz topçusunun genel cerrahı olan Rollo, bir topçu subayında şeker hastalığını ve belirtilerini buldu: Aşırı yeme ve susuzluk, zayıflama, pek bol ve tatlı idrar, diş etlerinde yanmalar, dişlerde sallanmalar. Şu hastalıklar da bulunanlar arasındadır: Sümüksü ateş adıyla tifo, suçiçeği, kemik veremi; bu sonuncusunun başlıca belirtisi -Pott ağrısı diye- onu bulan İngiliz cerrahın adını taşır.

Hekimler, hastanın durumunu değerlendirmek için, bedenin sıcaklık derecesi ile nabız atışlarını göz önünde tutuyorlardı. Termometreyi özellikle İngiliz hekimleri kullandılar. Tıp, nicel görüşü kabul ediyor ve bununla daha da bilimsel oluyordu. Hekim Auenbruggen, Viyana'da, 1760 yılında, göğüs hastalıklarını tanımanın aracı olarak parmakla ya da aletle dinleme usulünü buldu; ne var ki, buluşunun -hemen hemen- farkına varan olmadı.

Yığınla tıp sistemi ortaya çıkar ister istemez; çünkü hekim, bir bütünü, insan varlığını göz önünde tutmak, böylece bir senteze varmak zorundadır. Stahl'ın (1660-1734) animizmi, Boerhave (1661-1738)'in seçmeciliği, Hoffman'ın mekanizmi, Barthez (1734-1806)'in vitalizmi, sırayla revaç görür. Bu kişiler ve onların çömezleri, birbirlerinden pek farklı da olsalar, ortak bir noktaları vardır yine de: Bekleme ci olmak! Onlara göre, doğanın sağaltıcı bir erdemi vardır; özellikle ateş, bir arınma aracıdır. Böylece, hastalığın belirtilerinin üstüne gitmekten, örneğin ateşi ve basuru ortadan kaldırmaktan kaçınmak gerekir; beklemeli, doğanın bedeni suyuklarından ve kokuşup çürümüş maddelerden arındırmasını kolaylaştırmalı. Bu anlayışın sonucu, doğal ve yumuşak araçlara başvurma olur: İç söktürme, tenkiye, rejim yaptırma, diyet. Örneğin, Rollo şeker hastasını rejime sokarak iyileştirir. Kan boğmasını giderici usüllere başvurulur: Kan alma, bacaklara uygulanan yakı; hafif egzersizler, oğuşturmalar, kaplıcalar. Bu ara-

da, tatlı su ıstakozu gözü, inciler ve engerek eti gibi acayip ilaçlar git gide geri çekilirler.

Ne var ki, yine gitgide, doğrudan hastalığın üstüne yürümek zorunluluğu anlaşılır. Sentetik anlayışa bir çözümlemeci anlayış gelip karışır ve onu tahtından indirmek için bekleyişe geçer. Başlıca kuramcısı bunun, Fransız psikiyatrı Pinel (1735-1826)'dir: Önerdiği çözümlemeci yöntemdir ve her hastalığın bir organik bozukluk ve zedelenmeden doğduğunu ileri sürer; önemli olan bu bozukluğu bulmak ve sağaltmaktır. Yüzyıl, kınakınanın baştacı olduğu bir yüzyıldır; bunu, özellikle İtalyanlar ateşlere karşı öğütlerler. Bedenin su toplaması halinde kalbi güçlendirmek için yüksükotu kullanılır. Kansızlık için, Fowler, sıvı arsenik önerir. İngiliz hekimi Pringler, 1750'de akciğer yangısı ve satlıcanda, göğsün en ağrılı noktasına yakı yakılması düşüncesini atar ortaya. Volta, işitme hastalıklarını elektrik şokuyla iyileştirmeyi dener. Kopenhag'lı Kratzenstein, felce, damla hastalığına, kronik romatizmaya karşı elektrikle karşı çıkar. Fourcroy, 1790'da, veremlilere oksijeni çektirmenin sonunda pek az olumlu sonuç elde eder, ama nefes darlığında, klorozda, sıracada, raşitizmde başarıya ulaşır.

Hekimler, özellikle salgın hastalıkları önlemenin de arkasına düşmüşlerdir; çünkü, bütün dünyayı kırıp geçirmektedir bu illetler. Veba 1737'de Ukrayna'da, 1743'te Messina'da kol gezer, 1789'dan beri de Moskova'yı inletmektedir. Tifüs, orduları izler; 1750'den beri de İspanya'da yerleşip kalmıştır. 1761'den başlıyarak, korkunç bir enflüenza salgını Avrupa ve Amerika'yı kasıp kavurur. Boğmaca, Avrupa'yı yakıp yıkmaktadır; yalnız İsveç'te, 1749 ve 1764 yılları arasında 40.000 çocuğu öldürür. Çiçek hastalığı bir felâkettir. Paris'te, 1719'da 14.000 insan ölür bu yüzden. 1770'te genel bir çiçek salgını dünyayı dolaşır: Bütün büyük kentler inler; Hindistan'da 3 milyon ölüm tahmin edilmiştir.

Uzun bir süre, hemen hemen yalnız polis önlemleri alındı: Hastalığa bulaşan bölgeler, askerlerden oluşan bir sağlık kordonu içine alınıyor ve dışarı çıkmak yasaklanıyordu. Yolcular, ancak bir sağlık belgesiyle yola koyulabiliyorlardı; vardıkları yerde de, bir karantinaya, yani herkesten ayrılmış bir halde, kırk gün süren bir gözleme tâbi tutuluyorlardı. Hastalık kuşkusu altında

20. – Çiçek hastalığı aşısının bulunuşu

olan kimse, hemen karantina altına alınmış oluyordu. Viyana'lı hekim Frank, 1779'da *Tıp Politikası Sistemi* adlı eserini yayınlamaya başlar: Kamu sağlığını görüp gözetmenin, devletin görevleri arasında olduğunu söyler o kitapta ve özel kanunlar ister. Venedik'te, verem olaylarını bildirmek, veremli hastalara ait şeyleri temizlemek yükümlülüğü konur; başka yerlerde de buna yakın önlemler alınır.

Öte yandan, hekimler, herkese sağlığını koruma ve hastalıklara karşı daha dirençli olmak için, sağlık bilgisi kitapları yazıyorlardı. Bu kitapların içinde en iyileri, İsviçre'li Tissot'nun *Halka, Sağlığı Üstüne Öğüt* (1761) ile *Okur-yazarların Sağlığı* (1772) adlı kitaplardır; bunlar bugün bile güncelliklerini koruyan eserlerdir.

Bu arada, çiçeğe karşı aşı yoluyla kesin bir ilerleme oldu.

İstanbul'da İngiliz elçisinin eşi Lady Montague, Çerkeslerin, çiçek yarasının irinine batırdıkları iğneleri, sonra alıp kendilerine batırdıklarını görmüştü. Böylece, halim bir çiçeğe yakalanıyor ve asıl hastalığa karşı da güçlülük kazanıyorlardı. Lady Montague, bu yöntemi getirip tanıttı. Cenevreli hekim Tronchin (1709-1781), aşının şampiyonu olup çıktı.

İngiltere'de halkı aşılamakla yükümlü İngiliz cerrahı

J e n n e r (1749-1823), şöyle bir gözlemde bulundu: İneklerdeki çiçeğe yakalananlar insandaki çiçeğe karşı direnç kazanıyorlardı. Yirmi yıl süren gözlem ve deneyimlerden sonra, 14 Mayıs 1795'da, James Phipp adlı bir çocuğu aşıladı ve, 1798 yılında hayvanlardaki **Çiçek Hastalığının Neden ve Sonuçları Üstüne Araştırma** adlı kitabını yayınladı; eser, büyük heyecan uyandırdı. İnsanlık çiçek hastalığından kurtulmuştu. Bir süre sonra, aşının Hindistan'da, İran'da, Peru'da daha önceden uygulandığı ortaya çıktı. Ne var ki, yerel rastlantılardı bunlar; evrensel değerde buluşu yapan Jenner olmuştur.

Tıpla cerrahlığın ara yerinde olan d o ğ u m b i l g i v e t e k n i ğ i nde büyük ilerlemeler gerçekleşti; çünkü, bu konuda herşey mekanik ve fizik ilkelerine uyduruldu; «doğum, hareketin kanunlarına tâbi bir mekanik işlemden başka bir şey değildir» deniyordu. Fransız Veliahtının eşini doğurtan iki doğumcu, Puzos (1686-1753) ile Levret (1703-1780), o zamana değin düz olan lavta (forsep) aletini yetkinleştirdiler; istenen eğriliği verdiler ona ve lavta asıl kullanılır nesne oldu. Budapeşte'de ve Viyana'da profesör olan Plenck (1738-1807), kalçanın ölçülerini aldı ve, her ölçü için, kendine has ameliyatları belirledi. Doğum, «geometrik kesinlik» kazandı; bu sanat, teknik yetkinliğe ulaştı. O tarihten sonra gerçekleşen ilerlemeler, sadece antisepsi ile anestezi oldu.

Birçok c e r r a h i a m e l i y a t da yetkinliğe ulaştı. Fransız cerrah Petit (1674-1750), kendi kullandığı damar kıskacı ile, kan akışını önleyerek cerrahlara güven verdi. Bu hekim bir çıkık uzmanıydı; safra kesesinden taş çıkartan da ilk kez o olmuştur. Organ kesme, teknik bir yetkinlik kazandı: Kırılmış organlar, kangrenler, tümörler, anevrizmalar, –yeniden depreştikleri bilinse de– kanserler, büyük bir başarıyla ameliyat edildiler. Ayak ameliyatlarında bir yöntemin bulucusu olan Chopart (17431795), idrar yolları ameliyatında büyük gelişmelere yol açtı. Daviel (1696-1762), gözdeki billur cismin çıkarılması yoluyla yaptığı katarakt ameliyatlarındaki hünerinden dolayı ün kazandı. Sidik torbasından taş çıkarma çok gelişti. Ameliyatlar pek acılıydı: Çünkü, cerrahın elinde, hastasını uyutma ya da duygusuzlaştırma konusunda hiçbir olanak yoktu; teknik hüner ve temizlikle başarıya ulaşıyorlardı; gereğinde, kızgın demire de başvuruyorlardı. Gelecek yüzyılın başlarında, bir gerileme dönemi

yaşanacaktır; mikrobla anestezi üzerine buluşların herşeyi yeniden ilerleme yoluna koyacağı güne değin sürecektir bu duraklama.

EĞİTİM VE ÖĞRETİM

Geleneksel öğretim, pek yeni bir şey söylenmese de, geçen yüzyılda olduğundan daha açık, daha genel, kimi zaman daha etkileyici biçimde saldırıya uğradı. XVIII. yüzyılın öğretim konusundaki düşüncesi, aslında XVII. yüzyılın bir devamıdır, kimi yerde de çaptan düşüşü. Ancak, kuramdan uygulamaya geçiş daha çok olmuştur kuşkusuz.

Üç tür eleştiri görüyoruz. Bir yandan bilim adamları vardır; okulların, son buluşlara ve bilimin yeni dallarına yeterince yer vermediğini ileri sürmektedirler. Öte yandan, işe yararlılık açısından bakanlar vardır; programlarda, günlük yaşamda doğrudan kullanılacak sanat ve bilgilerin daha fazla yer tutmasını istemektedirler. Son olarak da, Locke, Condillac ve Rousseau'dan esinlenen duyumcular vardır: Bütün düşüncelerimizin duyulardan geldiğine iyice inandıkları için, kitaplardan ve lâflardan değil, varlıklardan ve nesnelerden, gerçekliğin gözleminden ve deneyimden gelen bir öğretimi savunmaktadırlar. Kuşkusuz, aynı insanın bu üç görüşten üçünü de savunduğu görülmektedir çoğu kez. Tartışmalar azgın ve düşmancadır kimi zaman. Reformcular, öğretimdeki eksiklikleri abartıyorlar ve hasımlarını da horluyorlardı. Tutucular, ilericilere karşı, deneyimi ve gerçekliği savsakladıkları suçlamasını yöneltiyorlardı. Bununla beraber, bütüne bakıldığında, reformcular, arzu ettiklerinden çok daha az başarıya ulaştılar: Programlara yeni konular, kimi zaman yeni yöntemler girdi ve yararcı bir öğretim gelişti. Reformlar özellikle Fransa'da, Germen hükümdarlara tâbi ülkelerde ve Rusya'da gerçekleşti; onların dışında kalan yerlerde pek az yeniliğe gidildi. İngiltere bile, eski klâsik eğitime, mesleğin pratik yolla doğrudan çıraklığını yapmaya bağlı kaldı.

6 ile 11 ya da 13 yaş arasındaki çocukları, doğrudan yararlanacakları ön bilgilerle donatacak ilk öğretim, eşitsiz dağılmıştı. Zenginler ve hali vakti yerinde olanlar için, ailelerde

yapılıyordu bu eğitim. Halk içinse, katolik ülkelerde bu öğretim özeldi: Onu, Hıristiyan Öğretisi Kardeşleri gibi dinsel kuruluşlar üstleniyorlar, ruhanî çevrelerden ve ana-babalardan malî yardım görüyorlardı; bu yardımın olmadığı da oluyordu. Anglikan mezhebindeki İngiltere'de, kişilerin yakınlığının ayakta tuttuğu ruhanî çevre okulları vardı yalnız. Calvin'ci ve Luther'ci ülkelerde, Kutsal Kitabı okuma zorunluluğu, halka açık bir temel öğretimi geliştirmişti; çoğu kez gözalıcı bir eğitimdi bu. Yüzyılın ikinci yarısı boyunca, «aydın despotlar», kendilerine bağlı, boyun eğen ve yetenekli uyruklar yetiştirmek amacıyla, bir devlet öğretimi yaratmaya çaba harcadılar, Prusya'da II. Friedrich, öğretimi 1763 yılında zorunlu kıldı; Avusturya'da, Maria-Thereza, 1774'te ilk öğretimi yeniden örgütledi; Rusya'da, II. Katerina, 1786'da Avusturya'dan esinlenen ve devlete tekel tanıyan Halk Okulları Statüsü yayınladı.

Öğretim, din ve ahlâkı içine alıyordu önce, yani herkese Evren ve insanın yazgısı, bireyin toplumdaki yeri ve rolü hakkında bir görüş veriliyordu; arkadan temel bir bilginin araçları geliyordu: Okuma, yazma ve hesap. Sonuçlar iyiydi çoğu kez. Fransa'da, halk eğitimi, XIX. yüzyılın ilk yarısında olduğundan çok daha üstündü.

Çok geçmeden, bu öğretimin, okulu bitirdikten sonra yaşamını kazanması gereken insanlar bakımından yetersiz olduğu görüldü. Bu amaçla ve, el emeğinde gözün, elin ve kafanın önemi göz önünde tutularak, Fransa'da Hıristiyan Öğretisi Kardeşleri, öğretime, uzun bir süreden beri çıraklık eğitimini de sokmuştu. Almanya'da, 1700 yılından başlıyarak, Francke ve Semler, Halle'de, öğretimle atölyede teknik çıraklığı birleştiren okullar açmışlardı. Bu örnekleri II. Friedrich de izledi ve ilkokullara dut ağacı yetiştirme ile ipek böcekçiliğini soktu.

Tekniğe bir yer ayıran bu kuruluşların yanı sıra, özellikle Almanya ve Fransa'da sadece teknik eğitim yapan okullar açıldı. Paris'te, 1767 de Krallık Desen Okulu açıldı; sekiz yaşını aşkın 1500 çocuk, burada parasız ders görüyordu. Özel kişiler, imalathanelerin bulunduğu belediye ve eyaletler, sınıflarında desen ve matematik öğretilen okullar açtılar. Bir insansever, Duc de la Rochefoucault-Liancourt,

kendi bölgesindeki öksüz ve yetimler için pek gözalıcı bir çıraklık okulu kurdu; sonradan bir krallık emirnamesinin de tanıdığı bu okul, Fransız Devrimi'nde, ilk *Sanatlar ve Meslekler Okulu*'na örnek olacaktır. Ne var ki, bütün bu okullara, yalnız el işçisi yetiştirdikleri, insanla yurttaşı savsakladıkları suçlaması yöneltildi.

Bu kuruluşlara, öğretimlerindeki temel nitelik gözönünde tutularak, orduya subay yetiştirmek amacıyla –soylu ailelerin küçük çocukları için– kurulmuş okulları da eklemeli; bunlara Prusya'da ve Rusya'da (1732) öykünülecektir.

Kuramcılar, Rousseau'nun etkisi altında kalarak, herşeyden önce görünüş yoluyla ve duygulara hitapla eğitim de bulunmak istiyorlardı.

> Alman Basedow (1723-1790), Dessau'da, nesnelere dayanan dersler uyguluyordu. Çocukların önüne, yanında kocası ve bir masanın üstünde de iki takke olmak üzere, yatakta bitkin yatan bir anneyi gösteren bir tablo getirip koyuyordu. Çocuklar, kadının durumunu, takkelerin anlamını, geleceğin annesinin göğüslediği tehlikeleri; kendilerini dünyaya getirmek için onca acıya katlanan anneleri karşısındaki görevlerini bulmakla yükümlüydüler. Nesnelere dayanan dersler, Pestalozzi (1746-1827)'nin yöntemini de oluşturur; eğitim havariliğine 1775'te Neuhof'ta başlıyan ve görüşleri ilk öğretimle sınırlı kalmıyan Pestalozzi'nin etkinliği, üzerinde durduğumuz yüzyılı aşmaktadır. Belli bir noktaya gelip takılmış bu yöntemlere, yalnız geri zekâlı çocuklar için iyi oldukları, normal çocuklara ise zaman kaybettireceği suçlaması yöneltildi; normal çocukların sezgi, imgelem ve hatta yargılama yetenekleri azımsanmış, küçümsenmiş oluyordu bunlarla.

Orta öğretim, Kilisenin ve devletin gözetiminde, hemen her yerde özeldi. Kolejler, öğretmen korporasyonları ya da üniversitelerce, Cizvitler gibi dinsel tarikatlarca, çoğu kez de özel kişilerce yönetiliyorlardı. Cizvitlerle Paris Üniversitesinin kolejlerinde, gündüzlülere öğretim parasızdı; yatılılara ise yığınla burs sağlanıyordu. «Aydın» kişiler, özellikle Fransa'da, git gide bir «ulusal eğitim» ve «agregation sınavları»yla elde edilecek Kilise-dışı hocalar ister oldular. Cizvitlerin yurtdışına kovulmasından sonra, her yerde egemen eğilim bu oldu. Örneğin Fransa'da,

1763'ten sonra, her kolej, içine belli başlı yöneticilerin girdiği bir idare bürosunca yönetiliyordu. Ne var ki, mesleğinin ehli yığınla profesörün işine son verilmesi, öğretimde bir gerileyişe yol açtı; bundan da yararlanan Prusya ile Rusya oldular ve Cizvitleri çağırıp kendi yurtlarında görevlendirdiler.

Kolejlerdeki eğitim, Rönesans'ın yıllanmış hümanizmasına dayanıyordu. Pratik bir eğitimdi bu. Geleceğin yöneticilerine, avukatlarına, hekimlerine, rahiplerine hitap eden bu öğretim, başta herşeyin temeli olan yetkin bir dil vermeğe yönelikti. Kolejler, bu amaçla Avrupa uygarlığının ana dili olan latinceyi kullanıyorlardı; daha güç ve daha uzaktaki bir dil olarak yunanca da giriyordu işe; ancak, yaşıyan dillerden hiçbir iz yoktu. Aslında, fransızca bir yana, bu diller dalgalanır bir durumdadır ve ancak yüzyıl boyunca durulup kararlılığa kavuşacaklardır. En önemli kelimelerin değişmez ve yerli yerinde bir anlamı olmadığı için, düşüncenin aracı olarak kullanılmaları güçtü. Ayrıca şu da söyleniyordu: Latin yazarlarında, bir duygu, ahlak ve siyaset deneyimine dayanan bir hazine vardı; bütün zamanlarda görülebilecek durumlar kadar, sorunlar da bu yazarlarca ele alınmıştı. Başlı başına bir felsefeyi, bir insan ve toplum bilimini içeren din, her yere sızıyordu: Din dersleri ve ödevlerinin yanı sıra, küçükler için eski yazarların Tanrı ve ahlâk üzerine yazdıklarından parçalar alan basit kitaplar vardı; İlk Çağ düşünce ve insanlarına hep Hıristiyan görüş açısından bakılıyordu; böylece, bu öğretimin eksiksiz, dört-dörtlük olduğu düşünülüyordu.

Dersler, iki döneme bölünüyordu. Birinci dönemde üç sınıf vardı: Gramer, özellikle şiire ayrılmış yunan ve latin dili edebiyatı ve bir de uzanlatım (rhétorique) sınıfları. Uzanlatım, bir bilimdir: Büyük yazarların incelenmesinden, inandırmanın kanunlarını çıkarır; sonra onları kurallar ve öğütler haline getirir.

Öğrencilerin çoğu, koleji, ilk dönemden sonra terkediyorlardı. Ötekilerse, ayrıca iki yıl felsefe öğrenimi yapıyorlardı; biçimsel mantık, metafizik ve ahlâk üzerinde duruyorlardı. Biçimsel mantık, insan zekâsının ortaya koyduğu büyük eserlerin incelenmesinden usavurmanın kanunlarını çıkaran, giderek bir düşünme sanatı öğreten bir bilimdir. Öğrenciler matematik ve fizik de öğreniyorlardı; ne var ki, fizik, maddenin doğası ve nitelikleri üstüne usavurmalara indirgenmişti. Herşey, Aristoteles

öğretisinin -kıyaslar halinde- bir açıklanışına varıyordu; kimi zaman, bir parça Descartes ve Locke da giriyordu işin içine.

Dersler, birinci dönemde aslında etkindi. Latince, çoğu kez doğrudan yöntemle öğretiliyordu; konular bir yana, fransızca tek kelime yoktu içinde. Çok geçmeden dile egemen olan öğrenci durmadan latince ödev yapıyordu: Öyküler kaleme alıyor; nesir ve nazım masallar yazıyor; ağıtlar, neşideler, övgüler, savunmalar, söylevler düzenliyordu. İkinci dönemde, daha fazla ders vardı ve öğrenciler not alıyorlardı. Ancak, bir sorunun durumunu kavramak ve bir düzine kıyası izlemek, gençler için zor bir çabayı gerektiriyordu; konular, kıyaslı tartışmalarla sürdürülüyordu. Önde gelen kişilerle ana-babaların önünde temrinler, komediler, okuma ve tartışmalar, öğrenimi tamamlıyorlardı.

Bu öğretim, saldırılara uğradı.

Kimi insanlar, «anasını öldürdükten sonra Neron'un duyduğu vicdan azapları» deyip alay ediyorlardı uzanlatımla; öğrenciler böylesi bir cinayeti işlemediklerine göre, kendiliklerinden söyleyecekleri hiçbir şey olamaz, diyorlardı. Başka hasımlar, «cevher ile ilinek karşısında insan tek anlamlı mıdır?» gibi sorulara bakıp felsefe konularını eleştiriyorlardı. Bu eleştirilere verilen haklı yanıtlar da vardı.Ama asıl eleştiri şuydu: Geleceğin tacirleri, sanayicileri ve tarıncıları için hiçbir şey yoktu bu öğretimde. İleride yüksek öğrenim yapma niyetinde olmadan, koleje gelip birkaç yıl geçiren zanaatçı ve köylü çocukları, zamanlarını boşa geçirdikleri izlenimi içindeydiler. Şöyle düşünülüyordu: Hiç olmazsa Fransa'da, dil yeterince oturmuştu ve edebiyat hayli zengin idi, öyle olunca da latince ancak pek gerekli temalar ve çeviriler için işe yarıyabilirdi; bunun gibi, bilimler, hayli ilerlemeler kaydetmişti ve usavurmalarla tanıtlamalar için yeterince güzel örnekler koymuştu ortaya, öyle olunca da uzanlatımın ve mantığın yığınla anlamsız inceliklerinden vazgeçilebilirdi. Bütün bu eleştirilerin doğal sonucu olarak, klasik eğitimi yenileştirmek ve teknik eğitimi geliştirmek için girişimlerde bulunuldu.

Neler yapıldı?

Hemen hemen her yerde, kolejlere yeni konular gelip girdi: Prusya'da II. Friedrich, 1763'te fransızca öğretimini soktu okullara; ve, Aristoteles'in mantığı yerine, Wolff'un mantığını koydu. Avusturya'da, 1773 tarihli ders plânı, fizik, felsefe ve ah-

lâkta deneysel yöntemi emretti. Fransa'da kimi tarikatların kolejleri, 1763'ten sonra da üniversite, grameriyle fransızcayı öğretime soktular ve uzanlatımı da Fransız yazarlarının yardımıyla incelemeğe başladılar. Okullara modern tarih girdi ve, çok geçmeden, bir kronoloji olmaktan çıkıp uygarlıkların, yönetimlerin ve dış politikanın incelendiği bir ders oldu. 1760'tan sonra, birçok kolejlerde, deneysel fizik kürsüleri kuruldu, fizik dershaneleri açıldı. Programlara yabancı diller girmeğe başladı. Felsefede profesörler Newton'u, Locke'u, Descartes'ı reddediyorlardı; bu da, onları tanıma merakını uyandırıyordu. Kimi hocalar, bu filozoflara hak veriyor ve içlerinden bazıları da kıyas yoluyla açıklamayı terkediyordu. Az da olsa, kimi dinsel tarikatların kolejlerinde, daha da göz alıcı değişiklikler oldu: İsteyen öğrenci latincesiz ders görebilecekti ve dersler arasında seçme yapabilecekti. Ne var ki, kolejlerin çoğu geleneğe bağlı kaldı.

Kolej hocaları, uygulamalı derslere karşı oldukları için, teknik eğitim yapan özel okullar açıldı. Hecker, Almanya'da, 1747 yılına doğru, ilk «Gerçek Okul»u kurdu; II. Friedrich, 1763'ten sonra Prusya'da bu tür okulları çoğalttı. Almanya'da ticaret okulları kum gibi kaynaşmaya başladı. Fransa'ya da girdi bunlar: Alsace'da, 1781 yılında, Mulhouse tacirleri ilk ticaret okullarını açtılar; birkaç tarım okulu da kuruldu. Hepsinde din, yaşayan diller, tarih, coğrafya, matematik fizik, desen öğretiliyor; ayrıca, uzmanlık alanına göre, kimya, doğal bilimler, ticarî yazışma, muhasebe, başlıca ülkelerin ağırlık ve ölçüleri, ticarî işlemler gösteriliyor, ekim ve atölye çalışmaları yapılıyordu. Tüm öğretim, uygulamaya ve günlük yaşama yönelmişti.

Bunlar yanı sıra, özel askerî ve denizcilik okulları açıldı.

Yüksek öğretime gelince... Yaşları biraz daha ilerde ve daha yüksek derecede bilgileri edinecek olgunluğa erişmiş gençlere hitap eden bu öğretimde, üniversiteler, yeni bilimlerin ve uygulamalı bilimlerin bütünü göz önüne alındığında, geriye dönük kaldılar ne yazık ki! Alman üniversiteleri, krallık topraklarının ya da öteki büyük işletmelerin yönetimine hazırlanan gençler için ticarî işletme dersleri koydular programlarına. Halle, Heidelberg, Göttingen üniversiteleri, uygulamalı kimya ve mekanik dersleri vermeğe başladılar. Ancak, ilahiyat ve yunan ve latin edebiyatı profesörlerinin karşı çıkmaları sonucu, çok geçmedi kaldırıldı bu dersler. Habsburglar, yönetimlerindeki ülkelerde, özellikle Kuzey İtalya'da Pavia'da, üniversitelere deneysel bilimler ve yararlı bilgiler soktular. Ne var ki, genel olarak, yeni öğretimi, üniversitelerin yanında, akademiler, edebî

ve bilimsel kurumlar, özel kuruluşlar örgütlediler. Fransa'da bilginler, zengin meraklılar, model ve makinelerden oluşan çeşitli kolleksiyonlara sahiptiler; bunlar bir araya getirildi: *Sanatlar ve Meslekler Millî Konservatuarı* böyle oluştu. Buffon'un yönettiği Krallık Bahçesi, bilimsel yayınların ve öğretimin bir merkezî oldu. Bilginlerin verdiği botanik, kimya, anatomi, eczacılık dersleri yığınla öğrenciyi çekip durdu. Fransa'da olduğu gibi, Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde madencilik okulları açıldı; Fransızların *Köprüler ve Şoseler Okulu* (1747), modern mühendislikte örnek oldu her ülkeye.

Orta öğretimden gelen gençlerin yetiştirildiği askerî akademiler kuruldu. Bu arada modern topçuluğu öğreten okullar açıldı; bunların içinde en ünlüleri, Fransa'da ve Hanovre'daki topçuluk okullarıydı. Bütün Avrupa'da, en ileri yüksek teknik öğretim ise Fransa'daydı; Fransız ordusunun mühendisleri, tüm Avrupa'nın en yetkin mühendisleri olarak görüldüler. Haritacılık ve denizcilikteki yüksek eğitimi de bu arada zikredelim.

Bütün bu okullarda, öğretim u y g u l a m a y a y ö n e l i k ti. Dersler, pek büyük bir bilimsel nitelik taşıyordu ve her alana özgü bir seçme de yapılmıştı. Örneğin, maden mühendisleri için kimya, maden bilgisi, hidrolik, havalandırma, maden işletmesi dersleri veriliyordu. Öğrenciler, dershanelerde çeşitli pratik sorunları çözüyor ve plânları çiziyorlardı; laboratuarlarda çalışıyorlardı. Zamanın yarısı, genellikle altı günden üçü çalışmalara ayrılmıştı: Köprü ve istihkâm yapımı, barut üretimi, manevralar, atışlar... Ayrıca, yazın bir bölümünde fabrikalara stajlara gidiliyor; kamu işleri şantiyelerinde çalışılıyor; gemi yapım ve onarımı işlerinde hünerler geliştiriliyordu. Bilimle pratik, zekâ çalışmasıyla el çalışması içiçeydi ve, bu yakın birlik, mesleki öğretime en büyük değerini kazandırıyordu. Bir tarihçi, Fransız yüksek teknik eğitiminin, XVIII. yüzyılda bütün Avrupa'da, yani dünyada en iyisi olduğunu söyler ki, doğrudur.

BASIN

XVII. yüzyılın başlarında doğmuş süreli basın, XVIII. yüzyılda, daha fazla özgürlük ve siyasal yaşamdaki etkinlik sayesinde, Hollanda'da ve özellikle İngiltere'de pek gelişti; bu gelişme,

onlara öykünerek, düşünsel yaşamın yoğunlaşması ve basının sağladığı siyasal eylem araçları daha da çoğaldığı ölçüde, öteki ülkelerde de oldu.

Basın hemen her yerde, ülkenin durumunu pek doğru yansıtıyordu.

H o l l a n d a g a z e t e l e r i , bir *Gazette d'Utrecht,* bir *Gazette* de *Leyde,* geçen yüzyılda kazandıkları Avrupa çapındaki başarılarını sürdürürler. İyi haber alan yayınlardır bunlar: Çoğu kez pek önemlidir yazdıkları, örneğin kimi andlaşma tasarılarından söz ederler, ya da skandal dolu haberler yayarlar. Bu cesaret de, bu küçük cumhuriyetçi ülkedeki yayıncıların yararlandıkları özgürlüğün sonucudur; dünya ticaretinde büyük yeri olması, Ren'in denize döküldüğü yerde Avrupa'nın en etkin dar denizlerinin buluştuğu noktada bulunması da etkilemektedir bunu. Çoğu kez fransızcadır gazeteler ve her yerde okuyucu bulmaktadırlar; ve, bu dil, orta sınıflarla halkın yabancısı olduğundan, başka ülkelere girip çıkmasına da hükümdarlar ses çıkarmazlar. Alabildiğine serbesttirler, ve çoğu kez, yabancı hükümetler, küstahlık ve patavatsızlıklarına bakıp, ülkenin gazetecilerinden Birleşik-Eyaletlerin hükümetine yakınırlar. Hükümet, onlara korkutucu işaretlerde bulunur gerçi; ne var ki, pek seyrek sonuç verir bu tehditler. Bir defasında, Prusya kralı II. Friedrich bizzat işin içine girdi: Groningue kentinde bir gazete kendisine saldırmıştı; Prusya elçiliğinden bir görevli gidip gazeteciyi görür ve saldırıyı sürdürürse yapılacak olanı söyler: «Öyle bir karar alınacaktır ki, yaşamınızın geri kalan yıllarını pişmanlık içinde geçireceksiniz!». Hollanda gazetelerinin rakipleri de vardı: Fransızca çıkan bu gazeteler, büyük devletlerde olduğundan çok daha fazla özgürlüğe sahip küçük ülkelerde yayınlanıyorlardı ve başarılarını da doğru haber ve açık yüreklilikleri sağlıyordu. Liège'de, Berne'de, Kolonya'da böyle gazeteler görüyoruz: *journal de Herve, L'Esprit des journaux, Gazette de Berne, Gazette de Cologne.*

Bununla beraber, hükümdarlardan paraca yardım görmektedir kimisi.

İ n g i l t e r e ' d e modern görünüşlü bir basın açılıp serpildi. Bu basın, görece pek özgürdür: Gazete çıkarmak için

önceden izin yoktur; isteyen istediği gazeteyi yayınlar. Önceden sansür de yoktur; makaleleri, yayınlanmadan önce, resmî bir sansürcü okuyup, kesip budayamaz. Temsili bir rejimle yönetilen ve parlamento yaşamında daha şimdiden hayli yol almış olan bir ülkede bir zorunluluktur da bu; çünkü, yurttaşların bir bölümü seçmendir ve düşüncelerini açıklamalıdırlar. Ne var ki, basın, sadece siyasal bir gereksinme değildir; siyasal yaşamın bütün biçimlerindeki gelişmenin bir sonucudur bu ve, öyle olduğu için de, düşünce ve haber alış-verişi bütün ötekilerle beraber artıp durmaktadır.

Görece yetkinliğe ulaşmış bir basındır bu. Önce haftalık olan süreli yayınlar, Londra'dan hareket eden başlıca yollar üzerinde üç posta seferi işlemeğe başlar başlamaz, haftada üç kez çıkmaya başlarlar. 1702-1735 yılları arasında yayımlanan **Daily Courant** ilk gündelik gazete oldu. Süreli yayınlar için de dört tip vardır: Siyasal gazete; en ünlü örneği Addison'un –1712 yılına değin büyük başarıların sahibi– **Spectator**'u olan ve öyle olduğu için de İngiltere'de ve kara Avrupasında yığınla taklidi görülen ahlaki gazete; haber gazeteleri; son olarak da, «magazin» denen ve dünyada ilginç ne ki oluyor yansıtan dergi. İlk dergi, 1731'de yayımlanan, çift sütun üzerine 42 sayfalı aylık **Gentleman's Magazine** oldu. Ne var ki, bu tür ayrımlar mutlak değildir. Siyasal organlar, ahlaki denemeler ve haberler yayımlarlar; haber gazeteleri siyasal makaleler, magazinler de parlamento tartışmaları hakkında özel değerlendirmeler verirler. Bu büyük ticaret ülkesinde, gazeteler ilânlarla yaşarlar.

İngiliz basını, hali vakti yerinde olanların basınıdır. Bu tuzu kuru takımı, 1712'de konulan ve gitgide ağırlaşan «pul vergisi» ile yoksulları saf dışı ederler. Bu vergi, halkı cehaletten çekip kurtaran ve çocuklarına okumayı öğreten bir kuruşluk yığınla küçük gazeteyi ortadan siler. Bununla beraber, kahveler sayesinde, gazeteleri esnaf takımı bile okumaktadır; Montesquieu, kiremit aktaran bir işçinin gazete okuduğundan şaşarak sözeder.

Partilerin ve hükümetin yararlanmak istedikleri bir mücadele basınıdır bu. Parti şefleri gazeteler kurarlar; en parlak kalemler birbirleriyle tartışmaya girişirler; içlerinden kimisi büyük İngiliz yazarlarıdır: Defoe, Swift, Fielding. Bir büyük senyör, Bolingbroke da, 1728 ile 1731 yılları arasında, partisine bağlılık içinde gazetecilik yapar. Başbakan Walpole (1721-1742)'un bir yazarlar takımı vardır, makalelere taslak hazırlar, yığınla gazeteye esin verir, bağımsız ya da hasım gazeteleri paraca desteklerler; bu destek, devlete yılda 50.000 Sterline malolur. Bütün siyaset adamları, gazetecilere, Parlamento hakkında yalnız iyi şey-

ler söylemek konusunda anlaşmış durumdadırlar. Parlamentodaki oturumlar herkese açık değildir; içerde olan biteni dışarıya yaymak da yasaktır: Başbakanın, milletvekillerinin sıralarının arasına girip banknot dağıttığını halkın bilmemesi için de gerekliydi bu; basın, kösteklenmiş ve, bir bakıma, boyun eğdirilmiş oluyordu böylece.

Herşeyden önce, mesleklerinin hakkını vermek amacıyla, gazeteciler, bağımsızlıklarını sağlamayı denediler. partilere karşı, haberler sayesinde, hatta rakipleri safdışı bırakan pul vergisi sayesinde bu amaçlarına eriştiler. Dergi yöneticileri, Avam Kamarasındaki oturumların değerlendirilmesini, önce milletvekillerinin adlarının iki harfini belirterek yayınladılar; Swift'in romanının yayımlanmasından sonra da, Lilliput Senatosu'ndaki tartışmalardan bahsediyormuş gibi yaptılar; son olarak, tartışmaları açıkça yayımladılar ve gazeteler de onları izledi. III. George'un kişisel yönetime kalkmasının doğurduğu uzun bunalım, özellikle Wilkes davası ile damgalandığı için, gazetecilerin zaferi ile sonuçlandı. 1771'de, parlamento tartışmalarını yayımladıkları için tutuklanan gazeteciler, Londra'da yargıçlarca serbest bırakıldılar; ve, kamuoyu öylesi bir noktaya vardı ki, Parlamento yasağı kaldırıldı. Son olarak, yargıçlara, bir makalenin hakaret niteliği taşıyıp taşımadığına karar verme yetkisini sağlamak için girişilen çabalardan sonra, 1792'de, bu görev jüriye bırakıldı ve böylece korunan gazeteciler bütünüyle özgür kaldılar.

Amerika'daki İngiliz kolonilerinde, basın güçlükle gelişti. Mürekkep, kâğıt ve harfler, Avrupa'dan geldiği için pahalıydı. Pek az abone vardı: Çünkü, haberler nadirdi ve gecikerek veriliyordu; Atlantik'i aşma beş ile sekiz hafta sürüyordu ve Kuzey kolonileriyle Güney kolonileri arasındaki ilişkiler de daha az ağır değildi. Bununla beraber, 1775'te, -az çok düzenli- 34 haftalık vardı; bunların içinde de en önemlisi Franklin'in Filadelfiya'daki *Pensylvania Gazette*'i idi. Bağımsızlık savaşı sırasında, düşünce mücadelesi özellikle broşürlerle oldu; öyle de olsa, Sam Adams'ın *Boston Gazette*'i ile Thomas Paine'in gazeteleri bir rol oynadılar. Amerikalılarda süreli yayın zevki gelişti. Kâğıt, mürekkep, harf imalathaneleri kuruldu ve böylece İngiltere'ye avuç açmaktan kurtuldu basın.

1782'de 43 süreli yayın vardı; ve 1784'de, ilk günlük gazete, *Pensylvania Packet* yayınlanmaya başladı.

Avrupa kıtasında, mutlak monarşinin hüküm sürdüğü her yerde, basın önceden izne, tekele ve önceden sansüre tâbidir. Öte yandan, gazeteciler, cahil ve yüzeysel diye her yerde özellikle horlanmaktadır. Asıl önemli olan kitap ve broşürdür. Bütün zamanların ilk gazetecisi Voltaire, gazetelerde yazmadı. Böylece, elle yazılmış palto altında satılan gazeteler, basının bu düşük biçimi hayli boldur.

Bununla beraber, F r a n s a ' d a , genel bir gevşeyiş basını destekler. Yeni gazeteler, ayrıcalığı olan süreli yayınlara bir tazminat öderler: Siyasal haberler için *Gazette de France*'a; edebî yazılar için *Mercure de France*'a; bilimsel yazı ve haberler için de *Journal des Savants*'a ödenir bu tazminat. Fransa dışında yazılan ötekiler, Dışişleri Bakanlığına bir ödemede bulunarak yurda girerler. Hükümette birliğin olmayışı, sansüre karşı koruyan bir Bakan bulma olanağını da sağlar. Her türden süreli yayınlar kum gibi kaynaşırlar. Kitapçı Panckoucke, 1772 yılından başlıyarak, gerçekten bir gazete tröstü kurar; 1787'de de, *Gazette de France*'la *Mercure de France*'ın ayrıcalıklarını elde eder ve kendilerini okutan kavgacı kalemleri hizmetine alır. Bununla beraber, İngiliz basınına oranla gecikmişlik büyüktür; 1777 yılındadır ki, ilk günlük gazete, *Journal de Paris* yayınlanır.

Hükümet, Fransız gazeteleriyle bütün Avrupa'daki Fransız dilindeki gazeteleri kendine bağlamak için çabada bulundu; bu yolda büyük paralar harcadı. Bunun yanı sıra, kendi gazeteleri de olsun istedi: Choiseul, 1761'de *Gazette de France*'ı, Dışişleri Bakanlığına bağladı ve onu «Cumhuriyetçi bir renk»e büründürttü; Vergenne, basına dayanıp kamuoyunu Amerika savaşına hazırladı. 1775 yılından başlıyarak, *Gazette de France*'la *Mercure de France,* «başkaldıranlar»la öğünüyorlardı. Dışişleri Bakanlığı, 1776'dan başlıyarak, bir gazeteyi gizlice yönetti: *Les Affaires de l'Angleterre et de l'Amerique*'di bunun adı; durmadan İngiltere'ye saldırıyor ve Bağımsızlık Bildirisinin ilkelerini öğmeye, Thomas Paine'in demokratik yergisi olan *Sens Commun* (Sağduyu)'den uzun parçalar yayınlamaya kadar götürüyordu işi.

Bu ise ateşle oynamaktı.

Avrupa'nın öteki ülkeleri ise Fransa'dan aşağıdaydılar. İzin-

ler alabildiğine hasislikle veriliyordu; sansür ise çok daha sertti. Süreli yayınlar, Frankfurt, Hamburg, Kolonya, Augsburg gibi birer ticaret merkezi olan serbest kentlerde geliştiler özellikle; öyle de olsa, sansür can sıkıcıydı yine de. Her yerde asıl önemli olan edebî yayınlardı. Bütün hükümdarlar içinde, II. Friedrich,. basından en çok yararlananı oldu: Prusya'daki büyük kentlerde gazeteler kurdurdu; kendisi de makaleler yazdı; yalan ve yanlışı büyük bir ustalıkla kullandı. Alman ve protestan kamuoyunu katolik Avusturya'ya karşı kışkırtmak için elinden geleni yaptı. Avrupa kamuoyunu etkilemek için de Clèves'de fransızca bir gazete kurdu: *Courrier du Bas-Rhin.* Herkes gibi o da, fransız dilideki Avrupa gazetelerine para yardımı yaptı. Her aracı kullanıp hasımlarıyla mücadele etti; hasım *Gazette de Cologne*'un müdürüne sopa arttırması ünlüdür. Avusturyalılar, onlar da büyük kentlerin gazetelerini II. Friedrich'e karşı desteklediler. Avrupa'nın bir başka ucunda, Batı'nın düşünsel yaşamına gözlerini açan Rusya'da, Çariçe II. Katerina, *Herşeyden Bir Parça* adlı dergiyi yönetiyor ve polemik yapıyordu orada. II. Joseph'inki gibi, az-buçuk basın özgürlüğü denemeleri olduysa da fazla sürmediler.

Böylece, basın güçlü bir eğitim aracı olarak ortaya çıkar. İngiliz ve Fransızların birçok süreli yayınları büyük değer taşırlar. Ne var ki, soylu ve burjuva, özellikle hali vakti yerinde ve kültürlü kişilere hitap etmektedir bu basın; halkçı basının dönemi gelmemiştir henüz. Ve daha şimdiden, kimi kişilerin elinde, basın bir yalan ve kamuoyunu saptırma aracıdır.

Gözden geçirdiğimiz teknik usüllerin hepsi, ister bütünüyle yeni olsunlar, ister kullanışları yeni bir boyut ve yeni biçimler kazanmış olsun, gerçekten «Devrim» adına lâyıktır. Avrupalılar, o güne değin bilinen herşeyi aşan araçlara sahiptiler. Kendi yaşamlarına ve bütün insanların yaşamına çeki düzen vermeğe girişebilir, giderek tüm insanları insanlığın yüksek düzeyine ulaştırmaya kalkabilirlerdi. Fetih ve sömürüyü, sadece iştahlarını gidermek için denediler çoğu kez. Yüce gönüllü niyetlere karşın, Avrupa uygarlığının XVIII. yüzyıldaki çıkarcı eğilimi, okyanus-ötesi insanları, Avrupa'nın elinde olan en yetkin şeylere inandırmanın önünde bir engel olup çıktı.

BÖLÜM III

«AYDINLIKLAR» VE AVRUPA TOPLULUKLARI: (1) AVRUPA'NIN BİRLİĞİ

Avrupa'nın gözlerini bir düş büyüledi: « A v r u p a m i l l e t i » düşü. Aydın kafalar, kendilerini birbirlerine yaklaştıran herşeyin farkındaydılar. Neydi onlar? Bir ayağı Antik dünyadaki hümanizma; Hıristiyanlık ya da ondan miras kalan ve her çağda –hatta birbirine en hasım– kafalara sızan düşünce temelleri; modern bilimsel anlayış; sanat biçimleri; toplum yaşamı; teknikler... Ve bir canlının farkına vardılar: Avrupa idi bu! Voltaire öyle tanımlar onu: «... Yığınla devlet arasında bölüşülmüş bir *büyük cumhuriyet* türü; kimi monarşiktir bu devletlerin kimi karma yönetimli; kimi aristokratik, kimi halkçı; ama hepsi de birbirine uygundur, hepsinde aynı dinsel temel ve dünyanın öteki bölümlerinin bilmediği aynı kamu hukukuyla politika ilkeleri...» Milanoluları sevindiren şudur: «Vaktiyle Romalı, Floransalı, Cenovalı ya da Lombard olan insanlar, hepsi de azçok Avrupalı oluyorlardı»; ve Cenevreli Rousseau ölçüyü daha da genişletir ve öyle der: «Bugün Fransız, Alman, İspanyol, hatta İngiliz yok artık; yalnızca Avrupalılar var. Hepsinde aynı zevkler, aynı tutkular, aynı âdetler; çünkü hiçbiri, kendine özgü bir kuruma dayanıp millî bir biçim almış değil». Mürekkep yalamış kişiler –ağız birliğiyle– «Avrupa'nın ortak örfleri»nden söz ediyorlardı. Savaşların sona ermesi, bütün devletlerin Avrupa Birleşik-Devletleri diye bir büyük federasyonun içinde birbirlerine yaklaşmaları: Aşağı-yukarı sezinlenen gelecek budur.

Kim sağlıyordu, bu birliği Avrupa'ya?

I

FRANSIZ AVRUPA

Avrupa'nın düşünsel ve manevî birliğini kuran F r a n s a ' dır.

Gerçi, İspanya Mirasçılık savaşlarında yenilmiş, Utrecht ve Rastatd andlaşmalarıyla bozguna uğradığını kabul etmek zorunda kalmış bir Fransa'dır bu; ve devrin ticaret ve politikasında asıl güç, İngiltere'dir. Öyle de olsa Avrupa'yı, giderek bütün bir dünyayı aydınlatan ve yönlendiren Fransa'dır. Napoli elçisi Marki Caraccioli, 1776'da yazdığı bir kitaba şu adı veriyordu: *Yabancı Ulusların Modeli, Paris ya da Fransız Avrupa* ve öyle diyordu o kitapta: «Öykünmeğe çalışılan bir egemen ulus alınır hep; eskiden herşey Romalıydı, şimdi Fransız!». Ve yüzyılın bitmesine doğru, Berlin Akademisi'nce ödüllendirilen Rivarol öyle yazar: «Eskiden Romalı dünya dendiği gibi, şimdi de Fransız dünya demenin zamanı gelmişe benzer!».

Ne üstüne kuruluydu bu Fransız üstünlüğü?

Güce değil, özgür akılların anlaşması üstüne!

Nasıl?

AVRUPA ÇAPINDA BİR DİL: FRANSIZCA

Avrupa'nın o r t a k b i r d i l i vardır: F r a n s ı z c a , Fransız üstünlüğünün nedenlerinden biri, bu dilin taşıdığı değerdir. 1714 yılında, Rastadt'ta, İmparator Hazretleri Pek Hıristiyan Kral Hazretleriyle fransızca yazılmış bir andlaşmayı imzalamaya razı olduğu günden başlıyarak, fransızca, diploması dili olarak, tâ Asya'nın sınırlarına değin latincenin yerine geçmiştir: 1774'de, Osmanlılarla Ruslar andlaşmalarını fransızca yazmışlardır. Saraylarındaki insanların da kendilerine öykündüğü bütün Avrupa prensleri, fransızca konuşur, fransızca yazarlar. Avusturyalı Maria-Thereza, çocukları II. Joseph ve Marie-Antoinette'le fransızca mektuplaşır. Prusya kralı II. Friedrich, almancaya bir barbar bozması olarak bakıyor ve yalnız fransızca kullanıyordu. Rusya İmparatoriçesi II. Katerina'nın Filozoflarla yazışırken kullandığı dil, fransızcadır. Edebiyatçılar

fransızcadan yararlanırlar: O kadar ki, Alman Lessing *Laocoon*'unu az kalsın fransızca yazıyordu; Goethe, gerçi sonra «sevgili almancam» diyecektir, ama başlarda iki dil arasında duraksamalı olur. Yığınla Avrupalı Fransız edebiyatı içinde yer alırlar: Britanyalı Hamilton, Belçika prensi Ligne, İtalyan rahip Galiani, Alman yazar Grimm, Prusya kralı II. Friedrich, Çariçe II. Katerina, Cenevreli Jean-Jacques Rousseau. Bütün «kibar kişiler» fransızca konuşuyorlardı; toplumda kaymak tabakanın günlük dilidir bu. İngiliz edebiyatı, dünyanın geri kalan bölümüne fransızca çeviri ve uyarlamalarıyla erişiyordu ancak. Macarların, bir İtalyan derlemesinden yararlanabilmeleri için, eser fransızcaya çevrilmişti. Büyük Alman yazarlarının, bir Klopstock'un, bir Lessing'in eserleri, Alman seçkinlerince –belki– fransızca çevirileriyle tanındı. Konunun önemini II. Friedrich belirtmiştir. Berlin Akademisi'nin tebliğlerinin fransızca yayınlanmalarını emrederken öyle der: «Akademiler, yararlı olabilmeleri için, buluşlarını evrensel bir dilde sunmalıdırlar; bu dil de fransızcadır»; ve, *Zamanımın Tarihi* adlı eserinde, fransızca yazar: «Bu dil, der, bütün evlere ve bütün kentlere girmiştir. Lizbon'dan Petersbourg'a ve Stockholm'den Napoli'ye değin, fransızca konuşarak yolculuk ediniz; sizi her yerde anlayacaklar!».

Nereden geliyordu bu olağanüstü egemenlik?

Fransızca, bu olağanüstü egemenliğini, a y d ı n l ı k b i r d i l olmasına borçluydu. Gerçekten, en aydınlık bir dildir bu: Çünkü, klasik yazarların uğraşıyla, fransızca, özel uzmanlığa ve teknik deneyime yarayan çoğu kelimeden, yerel ve kişisel yığınla söyleyişten arındırılarak en açık bir dil haline gelmiştir; her kelime, her deyim ölçülüp biçilmiş, tartılmış, anlamlar saptanıp sabitleşmiş, kapsamlar, yakınlıklar, kullanılan yerler belirlenmiştir; böylece Avrupa'da, hangi ülke ya da meslek adamı için olursa olsun, onun kadar doğru, onun kadar açık ve kesin, onun kadar çabuk anlaşılan başka bir dil yoktur.

Bu dil baş üstündedir: Çünkü, düşüncelerin eksiksiz bir düzene göre en iyi sıralandıkları, mantıksal bir zincirlenişe göre en yalın düşünceden en karmaşık olanlara derece derece geçilen en yetkin eserlerin yazılışında rol oynamıştır; her garip ya da yararı az düşüncenin en acımasızca kovulduğu eserlerdir bunlar; düzenleniş, ilerleyiş, geçişler, süreklilik en güzelinden gerçekleş-

miştir bu eserlerde ve, öyle oldukları için de, en kısa yoldan konunun esasına girerler ve, eşsiz biçimde, açıklar, tanıtlar, inandırır ve anlaşılır kılarlar onu.

Avrupa'nın en aydınlık ürünleri olan bu eserler, sadece yapıları bakımından bir düşünce okulu olmaları bir yana, eşsiz bir gözlem ve düşünce hazinesinin de taşıyıcılarıdırlar. Fransız edebiyatı her yeri istilâ etmektedir. XVII. yüzyılın büyük klâsik yazarları, XVIII. yüzyıl yazarları, okunmakta, yeniden okunmakta, özümsenmekte, öykünülmektedir. Milanolu Beccaria haykırır: «Fransız kitaplarına borçluyum her şeyi. D'Alembert, Diderot, Helvetius, Buffon, ünlü ve heyecanlanmaksızın söyleyemeyeceğimiz adlar, sizin ölümsüz eserlerinizdir sürekli okuduğum; gündüz uğraşlarımın, geceleyin de düşüncelerimin konusu onlar!». Yığınla insan da aynı şeyi söyleyebilirdi. II. Friedrich, ilklerine kadar Bayle, Fontenelle, –«modern yasayıcının Kutsal Kitabı» dediği– Montesquieu ve özellikle de Voltaire'le doludur. II. Joseph, Ansiklopedicilerle, Fizyokratlarla ve «kral» Voltaire'le beslenmiştir. Alman yazarları, Fransız edebiyatıyla yoğrulmuşlardır. Lessing gibi, saçlarına değin Alman olan bir yazar bile, cümlesini Voltaire gibi kurmaya çabalar; tiyatrolarıyla, Diderot'nun kuramlarını ünlendirir ve sanat eleştirilerinde de rahip bu Bos'tan esinlenir. Goethe, fransızcasını yetkinleştirmek için, tutar Strasbourg Üniversitesi'ne gelir ve fransızlarla kafayı çekip sarhoş olur. Fransız edebiyatı İngilizlere öylesine sızar ki, siyasal yergi eserleri bile baştan aşağıya fransız yapıdadır. Düşüncelerin ele alınış biçimi, açıklayıp sürdürme, ortak düşüncelerden meydana gelen bir bütün hüküm sürmektedir Avrupa'da.

AVRUPA ÇAPINDA BİR SANAT: FRANSIZ SANATI

Avrupa sanatı da Fransa'nın damgasını taşır; ortak zevklerin ve duyguların bir başka kaynağı da işte bu sanattır. O devrin Fransız toplumu, ince duygular, süzülmüş arzularla yaşamını güzelleştirmek ister ve Fransız sanatı da bu eğilimden doğar; bu eğilimi, ortaya koyduğu eserlerle güçlendirir de.

Türdeş bir sanattır bu ve sürekli bir gelişme içindedir.

Fransa'da, bir savaşın ertesinde kurulan Naiplik döneminde, nefse daha bir düşkünlük ve fantezi görülür; XV. L o u i s

b i ç e m i nin doruğuna ulaştığı 1750 yılına doğru bir dengeye kavuşulur; 1760 yılından başlıyarak, X V I . L o u i s b i ç e m i diye adlandırılan şeyde, Etruria'da, Pompei'de, Mısır'da yeniden bulunmuş antik çağın etkisi, Winkelmann'ın kuramlarının etkisi altında, yalınlığa, ağırbaşlılığa git gide artan bir eğilim içine girer toplum. Ne var ki, başlanmış bir işi sürdürmek ve yeniliği geleneğin içine yerleştirme eğilimi de vardır. David, bu konuda devrimci olarak karşımıza çıkan ilk sanatçıdır. Bir birlik ve süreklilik bir çatının altında kucak kucağadır: Devlet yapıları genel denetleyicisinin, kralın baş mimarı ile baş ressamının otoriteleri, akademilerin etkileri. Bu birlik ve süreklilik, içinde kadın-erkek burjuvaların bulunduğu bir müşteriler topluluğuna da çok şey borçlu: Büyük esin kaynağı özellikle kadındır. Ülke, ticaret ve imalathaneler yoluyla zenginleştiği halde, kral malî güçlükler içersindedir ve, öyle olduğu için de, sanatseverliğin tekeline sahip değildir. Kraliçeler, bir Marie Leczinska, bir Marie-Antoinette ve büyük soylu aileler, yapı yaptırmayı sürdürseler ve bu yolda ısmarlamalarda bulunsalar da, sonradan görmeler ve yeni zenginler -belki- çok daha büyük bir rol oynamaktadırlar: Orta halli bir kökenden gelen Madam de Pompadour'la Madam du Barry vardır; maliyeci Crozat ile Paris-Duverney; la Guimard gibi opera kızları... Sanat, sadece ve sadece Versaille'la sınırlı değildir: özellikle Parislidir ve taşra da ona öykünmektedir. 1737 yılından başlıyarak, Diderot gibi kimi yazar ve gazetecilerin dile getirdikleri s a l o n l a r , çok daha fazla insanla ilişki kurmanın yolunu açmışlardır; ancak, onların dışında, yetkinleştirilmiş gravür yoluyla eserlerin çoğaltılması, küçük burjuva meraklılarını da doyurmaya başlar.

İşte, bu çeşitli etkilerden en değişik ve en çekici sanat doğar.

XIV. Louis'nin uzun ve çetin savaşlarından sonra, daha barışçı bir dönemde açılıp serpilen ve mutluluğu yeryüzünde arayışın esinlettiği bu sanat, baştan aşağıya l a i k tir; Kilisenin anlayışından bütünüyle kopmuştur. Mimarlık ya da dekor, resim ya da heykel, giyim ya da müzik, incelik ve zariflikle doludur hep. Güçte bile incelik, hafiflik arayan, şen ve şakrak, ölçülü ve ihtiyatlı olan bu zarifliği kelimelerle anlatmak güç; ama hiç kimse de ondan etkilenmeden edemez. G e n ç bir sanattır bu; önce

modellerini seçerken genç: Ressam ve heykelciler portre ve heykelleri için olgun yaştakileri ve yaşlıları reddetmeseler de, daha çok yeğledikleri çocuklardır, gençlerdir, özellikle de genç kadınlar, çünkü «kadın yüzyılı»dır bu yüzyıl; bu sanat, hareketten duyduğu zevk bakımından da gençtir: Heykellerde bir titreyiş ve çoşku vardır, yürüyüşler dans eder haldedir; bu sanat n e ş e l i dir: Mobilyaların açık renk ağacı, şöminelerin parlayan aynaları, resimlerin canlı ve zengin renkleri, çıplakların sevimliliği, gülüşler, herşey sürekli bir bayram havasındadır ve gözleri büyülemektedir; herşey bir yaşama sevinci yaymaktadır çevreye. Son olarak, rahatlığı hiçbir zaman unutmayan k u l l a n ı ş l ı bir sanattır bu.

Egemen olan, ama başkalarını da saf dışı etmeyen bu nitelikler, her yerde görülmektedir.

FRANSIZ MİMARLIĞI

XVIII. yüzyıl, bir önceki yüzyılda yeniden bulunmuş olan ş e h i r c i l i ğ i g e l i ş t i r d i . Bu şehircilik, kenti bir bütün olarak alıyor; onu güzelleştirmeyi ve içinde oturanların yaşamını düzeltmeği amaç ediniyordu; hem güzeli, hem yararlıyı arıyordu. Şehircilik anlayışı klasiktir bu yüzyılda: Doğayı insan iradesine tâbi kılmak ister; ancak, öte yandan, doğayı hiçbir zaman savsaklamaz, tarihi de; çünkü tarihin verilerinden yararlanmak akla uygundur. Birçok kentte güzel rıhtımlar, gösterişli köprüler, halkın gezineceği yerler ve kent bahçeleri yapılır; çoğu kentte hükümdarın heykelini içine alacak alanlar açılır; onlardan biri Paris'tedir: XV. Louis meydanı (bugünkü Corcorde). Ne var ki, XVII. yüzyılda içine kapanan alan XVIII. yüzyılda açılır ve genel dolaşıma katılır. XV. Louis alanının, arkasında tek bir yapılar hattı vardır; sağında ve solunda bahçeler yer alır ve önünden de Seine akar. Bütünüyle çağdaş bir şehircilik anlayışı, L e d o u x ' nun planlarında kendini gösterir: Chaux'da yapılmasını düşündüğü ideal bir kentte yapılar küp ve küre biçimindedir; süssüzdürler ve bütün bunlar Le Corbusier'yi haber verir gibidirler daha o yıllardan.

M i m a r l ı k k l a s i k k a l ı r ve, yüzyılın genel gelişimi bu alanda da görülse, en az değişen sanattır bu bel-

ki. Kral, yeterince parası olmadığından, artık Versailles'da az yapı yaptırmaktadır; öyle de olsa, Gabriel'e, XVIII. yüzyılın bir şaheseri olan Petit-Trianon'u yaptırmıştır orada (1768). Ama aslolan Paris'tir: Geçmişten kalan kimi dinsel yapılar, ince sütunlar ve kapılarla yenileştirilmektedir. En fazla yapılan kamu yararına yapılardır: Gabriel'in Askeri Okul'u (1751), Gondouin'in Cerrahlık Okulu (1780) ve tiyatrolar. Aristokratların oturduğu –özel bir plana göre yapılan– konaklar da haylidir. Bu konaklar, eklenti yapılarla çevrelenmiş ve caddeden bir kabul avlusu ile ayrılmıştır; asıl cephede bir çıkıntı vardır, arkada da bahçeler. Paris'te örneğin Delamaire ile Boffrand'ın yaptığı Hotel Brion, Courtonne'un yaptığı Hotel Matignon (bugünkü Başkabanlık), Rousseau'nun yaptığı Hotel de Salm böyledir; Alsace'ta, Strasbourg'la Savern'de Rohan sarayları da bir başka örneğidir bunların.

Bu mimarlık, Antik Çağ'dan ve Rönesanstan alınma ögeleri kullanmasıyla klasiktir: Sütunlar, revaklar; Dor, İon, Corinthe biçeminde sütun başlıkları; üç köşeli alınlıklar; trabzanlar, kubbeler. Sert düzeni bakımından da klasiktir bu mimarlık: Bossuet'nin vaazları ya da Racine'in trajedileri gibi düzenlenmiştir anıtlar; denge, ahenk, simetri: İşte bu mimarlıkta yeniden görülenler. Bahçelerde de aynı düzen. Seyircinin bakışı, bir çimenliğin yeşil halısı üzerinden gider, gider sudan bir aynaya varır, sonra da maviye çalan bir ufukta kaybolur.

Göz, beyaz heykeller üzerinde dinlenir.

Bütün bu mimarlık y a l ı n , ö z e n t i s i z ve s a d e dir: Süs, eşi az görülür ve ağırbaşlılıkla kullanılmıştır orada; güzellik, taşın büyük bir yetkinlikle kesilişindedir, çizgilerdeki ahenktedir, oranlardaki doğruluktadır, bütün parçaların amaca en doğru biçimde uyarlanmasındadır. 1750'den sonra daha da artar bu yalınlık. Ne var ki, yüzyılın sonu bir yana, hiçbir soğukluk da yoktur onda; süzülmüş bir canlılık dolaşır yapıların yüzünde, gizli bir uyum seyredenin kaslarını titretir, bir müzik sürükler götürür onu. Gerçek güçlerine, hatta görkemliliklerine karşın, bir tür hafiflik, rakseden bir zariflik, yapıldıkları yüzyılı hatırlatır insana. Yalnız 1770 yılından sonradır ki, antikacıların etkisiyle, Yunan tapınağı, tiyatrolar (Odéon), pazarlar (Borsa), kiliseler için geçer akçe haline gelir; soğuyan zevk, I. Napol-

yon'la dev gibi yapılara geçmeden önce kuruluğa ve kekreliğe varır.

Tersine, d a y a y ı p d ö ş e m e bu yapılarda tepeden tırnağa bir değişiklik içine girer. Kullanışlılık, içtenlik, tatlılık, büyüklüğün ve gücün önüne geçer. Versailles'da bile «küçük daireler» ortaya çıkar. Bu daireleri aydınlatmak ve büyütmek için, şöminelerin üstüne aynalar yerleştirilir. Yalancı mermerden, tahta kaplamadan, dökme demirden bir dekorasyon, yükselip alçalan bir havaî fişek görünümü yaratır. Kırsal yaşamdan görünümler, koyun ve kuzuların konuldukları yerler, maymunlar bölümü, kuşlar, yemişler, çiçek ve yapraktan kordonlar, Cupidon'un yayı ve sadağı: Bu r o k a y a da r o k o k o-dur ve Fransızların yapı içlerinde kullandıkları da budur. Mobilya daha taşınır, daha konuksever hale gelir; törpülenmiştir ve bedenin hatlarına tam uyabilmesi için her yerde esneklik kazanmıştır. XIV. Louis'nin düz arkalıklı sandalyesi, yerini XV. Louis'nin koltuğuna bırakır; bu koltukta arkalık, oturulan yer ve kollar yastıklıdır ve halıyla süslenmiştir. Berjerler, uzun sandalyeler, sofalar, ottomanlar, hafif sandalyeler ortaya çıkar. Tek ayaklı yuvarlak masalar, küçük masalar, sekreterler, şifoniyeler, cepte taşınan nesnelerin içine kondukları kutular, her yere dağılmıştır. Bütün bunlar için kullanılan madde yüze güler ve parlaktır: Adalardan gelen ağaçlar, akaju, gül ağacı, menekşe ağacı, kırmızı lakeler, çok renkli lakelerdir kullanılan. 1765 yılından başlıyarak, konfor zevki sürse de, Pompei'deki kazılar, her zaman hafif ve zarif düz çizgileri moda haline getirir yavaş yavaş; renkler tatlılaşır, yeşil soluklaşır, gri açık hale gelir ve özellikle sevimli dansözler çıkar ortaya.

XVI. Louis'den çok daha önce XVI. Louis biçemi başlar.

FRANSIZ RESMİ, HEYKELİ VE MÜZİĞİ

Resim, y e n i k o ş u l l a r a u y a r . Küçük daireler, büyük tarih ve mitoloji kompozisyonlarına yer ayıramaz durumdadırlar; küçük boyutlarda eserler aranır; yerleştirmesi ve taşınması kolay tablolar artar durur.

Yetiştirmekten çok hoşa gitmeye adanmış resim, *Arcadie'nin Çobanları*'ndaki o akılcı ülküyü terkeder. R e n k y o -

21. - Watteau'nun bir bayram tablosu

l u y l a duyarlığa hitap eder. Ressamlar, Venedikli ressamlara, Rubens gibi Flamandlara, Rembrandt gibi Hollandalılara tutkun renkçilerdir. Onlar ve amatörler salt renge bayılırlar ve rengin titreyişlerinden bir müzik gibi yararlanmak isterler. Resmin kuruluşu çoğu kez gerçekten moderndir ve izlenimcileri haber verir. Chardin, tonları böler, yanyana koyar ve çaprazlama yankılanışlarla bağlar birbirine. Fragonard da aynı şeyi yapar; silüetlerin ve fonların karşılıklı aydınlatmalarını kollar ve gölgelerini renklendirir.

Resim, git gide bireşimsel olur ve kesin kısaltmayı yakalar.

Resim, düşü uyandırır. Zamanın şiiridir o; edebiyatta alabildiğine eksik olan şiirin. W a t t e a u (1684-1721)'nun genç beyzadelerle genç kadınların tatlı tatlı sohbetlerini dile getiren **Hoş Bayramları'**ı gerçek birer peri masalıdırlar ve içlerinde en ünlüsü de **Cythère İçin Kayığa Biniş** (1717)dir; B o u c h e r ' nin **Cycle de Vénus** ile **Pastorales'**i, eğitilmiş bir doğanın içinde, güzel, şehvetli, doğurgan bir insanlığı düşler; F r a g o n a r d (1732-1806)'ın aşk poeminde, daha o zamandan romantizmin bütün çoşkusu vardır; V e r n e t (1714-1789)nin ay ışığındaki deniz kazaları ve fırtınalarıyla, H u b e r t R o b e r t (1733-1808)'in yıkıntılarında da aynı şiiri ve düşü buluruz.

Ne var ki, ressamlar, çevredeki dünyayla ilgilenemiyecek denli günlük yaşamı seven bir dönemin insanlarıdırlar, Watteau bile, askeri sahneler resmeder ve Vernet de Fransa'nın limanlarını. Hubert Robert'in eserinde Eski Rejim Fransasının resimli bir kroniğini buluruz; ve bir uzman, Paris küçük burjuvazisinin ressamı olan C h a r d i n (1699-1799) vardır.

Hepsi de bunların, hayran olunacak portreciler, modellerinin yüreklerinin derinliklerine inmesini bilen psikologlardır. Bu söylediklerimize, başkalarının yanı sıra şunları da eklemeli: Marie Leczinska ile Fransa'nın önde gelen kadınlarının portrelerini yapan N a t t i e r (1685-1766); Marie Antoinette'in resmini çizen Madam Vigée-Lebrun ve, içlerinde en büyüğü olarak da, pastelci L a T o u r (1704-1789); bu sonuncusu, Madame de Pompadour ile XV. Louis'nin yüz çizgilerini yakalarken, işi zalimliğe değin götürmüştür.

Bu öylesine zengin, öylesine renkli yüzyılda o denli güzel olmayan şeyler de vardır: Açık-saçık resim gerçi Fragonard'da içtenlikli ve sevinç içindedir **(Salıncak, Çıkarılmış Gömlek);** ancak iki-yüzlü Grueze'de mide bulandırır **(Kırık Testi)** ve, en kötüsü, Greuze'ün ahlak resmi, onca tumturaklı, söylevci de olsa sahtedir.

Genç Collin'in, Saint-Aubin'in, Genç Moreau'nun ofort gravürleri, Versailles'ı ve Paris'i tanıtırlar. 1725'te renkli gravür bulunur.

Devrin başlıca ressamlarının kartonlarla beslendikleri duvar örtmeciliği, pek güzel eserler koyar ortaya; bunlar her yanda kopya edilir ya da öykünülür onlara.

Yüzyılın sonlarında D a v i d (1748-1825), ustası Vien'in ve Winckelmann'ın etkisine uğrar. Sanat, ülküsel güzeli doğadan çıkarmalıdır; eskiler yetkinliğe götürmüşlerdi onu; onların rahle-i tedrisine oturmak gerek. Ne var ki, Yunan vazolarıyla Pompei'nin freskleri dışında, Antik resim yokolup gitmiştir; öyle olunca da, yapılacak şey heykele öykünmektir, renkli kabartmalar yapmaktır. Aslında soğuk ve tiyatro havası taşıyan **Horace'ların Yemini,** 1784'te Roma'da sergilendiğinde, büyük başarı kazanır ve yeni okulun bildirisi gibi karşılanır. David, 1830'da yeniden ortaya çıkacak bir akımı uzun yıllar sürecek bir kesintiye uğratıyordu.

Heykel, R o b e r t l e L o r r a i n ' in *Güneşin Atları*'ndaki o çoşkulu hareketten yola çıkıp, B o u c h a r d o n ' un Grenelle çeşmesindeki dengeye vardı (1739); bir vardığı nokta da, H o u d o n ' un ağırbaşlı – ama belki biraz soğuk – klasizmiydi. Öte yandan, heykel, resimden çok daha fazla olarak, büyük konuları işlemeyi sürdürdü: Ya alanlar için XV. Louis heykelleriydi bunlar, ya da büyük kumandanların anısına dikilen anıtlar; kimini Bouchardon, kimini de P i g a l l e yapmıştı; birinciler Devrim'de yok olup gitti. Ne var ki, heykel, daha çok evler için yapılmaktadır; yumuşak hatlı bu heykellerde, Sèvres işi pişmiş toprak mermerle rekabet halindedir ve ko-

22. – Houdon'un yaptığı bir büst

nuları arasında en çok görülen de kadınlar, çocuklar ve yeniyetmelerdir: Örnek olarak, Pigalle'in *Topuklarını Bağlıyan Merkür, Kafesli Çocuk, Kuşlu Çocuk* heykelleriyle, Falconet'nin *Yıkanan Kadın*'ını söyleyelim. Son olarak, heykelciler, zamanlarını olduğu gibi ortaya koyan psikolog portreciler oldular: *Çıplak Voltaire*'i (1771) ile Pigalle'i görüyoruz; sonra Lemoyne, Pajou, Caffiéri, özellikle de Houdon'u görüyoruz (örneğin, onun Comédie-Française'deki *Voltaire*'i).

Bu yüzyılda Fransız müziği, öteki sanatların altında mıdır?

Görünüş o ki, Fransa, öyle Avusturya'nın ve Almanya'nın yetiştirdiği dehalar yetiştirmedi. Ancak, öyle de olsa, Fransız müziğinin büyük etkisi olur. Fransızlar, önce önde gelen öğreticiler oldular; bu konuda da, görünüşler altındaki derin düzeni tanıtmayı, kanunları bulup onları bir ortak ilkeye indirgemeyi başardılar.

Büyük gözlemci, sistemli ve mantıksal bir kafa olan R a m e a u ' nun, iki eserinde, **Armoni İncelemesi** (1727) ile **Armoni İlkesinin Tanıtlanması**'nda (1750)yaptığı budur. Öyle ki, çağdaş döneme değin bütün besteleyiş, Rameau'nun çalışmalarına dayanır. Fransızlar, öte yandan çözümleme ve soyutlamaya dayanarak, çalgı aletlerini öğrenmek için gerekli genel kuralları ve yöntemli araştırmaları uygulamalarından çıkarmasını da bildiler. Büyük François Couperin, 1717'de, **Klavsene Dokunma Sanatı** adlı eserini yayımlarken, Rameau da 1724'te, klavsen hakkında yazdıklarını **Parmakların Mekaniği İçin Yöntem** adlı eserinde topluyordu. Fransızlar, saray ve salon müziğinin en güzel örneklerini verdiler. Vurularak değil, tımbırdatılarak çalınan klavsende, piyanonun atası olan bu çalgı aletinde en yetkin düzeye vardılar. Rameau, Daquin (1694-1772), özellikle de B ü y ü k F r a n ç o i s C o u p e r i n (1668-1733), resimdeki o «hoş bayramları», «kırsal eğlenceleri» müzikte tekrarlayıp çoğalttılar: Sözlü ya da çalgılı yığınla biçimler çıktı ortaya; çoğu da bunların, XV. Louis'nin mobilyaları gibi okşayıcı bir melodiyi içeriyordu ve hepsi de -adlarının da gösterdiği gibi- kadın delisi idiler. Ayrıca Rameau, operada büyük bir yetenek oldu; çeşitli eserleri arasında en ünlüsü C a s t o r ve P o l l u x ' tur (1737). Rameau, bu eserinde, soylu, yalın, özentisiz, duyguların ve durumların dile getirilişinde sadece şiire yardımcı olan, aşırı süslere gitmeyen, kalbin sözcülüğünü yapan, her haliyle klasik bir müzik örneği koydu ortaya.

23. – Mozart

Son olarak, Gretry'nin adıyla ünlenmiş opera-komiği yaratanlar, Fransızlar oldular; ve 1743 yılından beri Alman Mannheim okulunun yarattığı senfoninin kaynakları da yine Fransızlardadır. Ancak, bütün bunlara karşın, yüzyılın büyük müzik sanatçılarını yetiştiren ülkeler, Alman dilinin konuşulduğu ülkelerdir, özellikle de Avusturya'dır: Jean-Sèbastien B a c h (1685-1750), müzik tarihinin en verimli ve en güçlü sanatçıları arasında; G l ü c k (1714-1787), opera sanatını yeniledi ve klâsik bir yücelik verdi ona; H a y d n (1732-1809), senfoni sanatını geliştirdi; son olarak, M o z a r t (1756-1791) var o yüzyılda.

Ama nasıl anlatmalı onu?

FRANSIZ GİYİMİ VE MUTFAĞI

M o d a d a h o ş a g i t m e y e y ö n e l i r . 1718 yılından başlıyarak, sepetler ve balina kılçıklarıyla şişkinleştirilen entariler yayılır; eski modanın bedene sıkı sıkıya yapışmış giysilerinden kurtulma bir sevinç yaratır kadınlarda. Kadınlar, «savsaklanmış» adı verilen, huni kollu ya da kolları pagodaya benzeyen, pek açık, geniş ve dalgalanan giysiler giyerler. Kumaşlar da hafiftir: Hint pamukluları, muslinler, ipince tüller, ipekliler. Saçlar kısadır; iri bukleler halinde kıvrılmıştır ve kuaförü gerektirir. Güzelliklere güzellikler katılmak istenir: «Sinekler» adı verilen, küçük siyah tafta parçaları yapıştırılır yüze; göz ucuna «tutkulu», burun üstüne «küstah», yanağın yukarısına da «edepsiz»!

Erkekler, o geniş peruklarını, kurdele ve dantelli giysileri terkeder, yalın, bedene oturan elbiseler giyer ve yassı peruklar takarlar.

1750 yılından başlıyarak, kadınların saç tuvaleti yükselir. XVI. Louis döneminde en yukarı noktadadır ve kadının çehresi boyunun üçte ikisi kadardır. Leonard, «Mongolfier tipi», «başkaldıranlar» diye yeni saç biçimleri icat eder. Giysiler, onlar da, İngiliz modalarındaki yalınlığı ve erkeksi havayı yansıtmaya başlarlar git gide.

Gerçekten uzman kişiler moda yaratırlar. Bir önceki yüzyılda, erkeğe de kadına da giysi diken aynı terziydi; oysa şimdi, bir

yenilik olarak kadın terzisi ve modacı çıkmıştır ortaya. Saint-Honoré sokağında oturan ve «moda Bakanı» diye anılan Matmazel Bertin, hergün gidip Marie-Antoinette'i görmektedir. Evdeki uşak ve oda hizmetçilerin yerini kuaförler almıştır. Dagé Madam de Pompadour'un, Leonard da Marie-Antoinette'in saçını yapar; Le Gros, tutar Kuaför Akademisi'ni kurar.

Yeni sanatın eleştirisini yapan moda gazeteleri de yayınlanmaktadır.

Boğazlarına düşkün seçkinler vardır ve m u t f a k s a n a t ı nın yetkinleşmesi için ahçılara yardım ederler. Yemesini bilmek, tad ve kokuları birbirinden ayırmak ve onları en karmaşık uyuşmalara götürmek için, dil ve damak duyarlığını, alabildiğine dikkati, en güven verici hükmü gerektirir. Boğazına düşkünlük, güzel sanatlardan biridir ve esin perisi vradır. Önde gelen konakların ahçıları birbirleriyle yarışma içindedirler; söz konusu olan, en düzenli yemeği bulmak, en usta işi yahniyi yapmaktır; şu ya da bu çorbayı bulan, şu ya da bu salçayı icat eden ahçı efendisinin de adını ölümsüzleştirecektir. Fransız yemekleri klasik trajedilerdeki düzeni alırlar. Fransa'nın nefis şarapları, peynirleri şöhret kazanırlar. Yeni yemekler icat edilir. Köpüklü şarapların, Strasbourg'un ciğer ezmelerinin, Dük de Praslin'in badem şekerlerinin yüzyılıdır bu; ve daha pişirir pişirmez yemeğe başlıyacak kadar mutfağını seven ünlü ahçı C a r e m e ' in ve iyi yemek meraklısı B r i l l a t - S a v a r i n ' in yüzyılı. Bu sonuncunun 1826 yılında yayınlayacağı *Tad Fizyolojisi* adlı eseri, dünya çapında bir ün kazanacaktır ilerde.

II

FRANSIZ KÜLTÜRÜ VE AVRUPA

Bu kültür, Fransa'nın sınırları içinde kalmaz; Avrupa'yı i s t i l â eder.

Ve nedenleri vardır bunun.

Başta, Fransız sanatı Avrupa'yı istilâ eder. Prensler ve soylular, Fransız ahçılarını kapışır dururlar. Yükler dolusu Fransız mobilyası taşınır dışarıya. Hükümdarlar, kendi ülkelerinde de imalathanelerini açabilmek için, Fransız duvar örtülerini getirtirler. Fransız «Gobelin»lerini üreten krallık imalathanesi öylesi bir ün kazanır ki, terim, bütün Avrupa'da bu türden kumaşların genel adı olur. Paris'in takı mağazaları, bütün yabancı saraylara iş yapar. Sèvres'deki krallık imalathanesinin porselenleri her yanda göz alır durur. Kadınlar, entarilerini, iç çamaşırlarını, yelpazelerini, kokulu eldivenlerini, allık ve pudralarını, bütün «aşk alet ve edavatı»nı Paris'ten getirtirler; saçlarını Fransız usulü yaptırır ve Fransız usulü giyinirler. Büyük bir tutku içinde Fransız mağazalarını dolaşırlar; her ay da, takıp takıştırmış mankenler Paris modasını getirirler onlara. Bir baş dönmesi içinde büyülenişe bırakırlar kendilerini. Çariçe II. Katerina'nın gelini, Paris'ten 200 sandık giyim-kuşamla dönmüştü; çılgına dönen kayınvalidesi, tutar bir savurganlığı önleme kanunu çıkarır hemen. Püsküller incik-boncuğa, notalara, kitaplara, tablolara açar yolu.

Jean-Jacques Rousseau'nun horladığı Fransız müziği, Almanlarca pek gözdeydi. Fransız eserleri, özellikle de klavsen müziği bütün Alman saraylarına giriyor; oralarda çalınıyor, kopya ediliyor ve öykünülüyordu. İtalyanlar ve Almanlar, Ramaeu'nun özgün müziğini alıyorlardı. Brahms, Büyük François Couperin'den söz ederken «Scarlatti, Haendel ve Bach öğrencileri ayarındadır» der. J.S. Bach, Couperin'e hayranlığını belirtiyor ve öğrencilerine öğütlüyordu onu. Dehası elbet bir yana, Bach, füg sanatını, bir bestede bütün ilgiyi baştan sona değin bir düşünce üzerinde toplayıp yoğunlaştırmayı, bu klasik biçimini Fransızlara borçludur. Operada Gluck'ün yaptığı söylenen -o sözde- «devrim», aslında dahi bir kişinin, Rameau'nun ilkelerini alıp uygulamasından başka bir şey değildir; ve, İtalyan operasının ara nağmelerine ve doldurma süslerine pek alışık olan Viyana'da anlaşılamayan Gluck, Paris'e gelir ve orada o yalın ve süsü püsü olmayan klasizmi zafer kazanır. Mozart, Rameau'nun operaları ile Fransızların opera-komiğinden

pek etkilenmişti. Haydn'da ve Mozart'ta, sonuna değin Fransızların kibar âlemiyle ilgili o zarif ve hafif aristokratik müziğin etkisi görülür. Paris, müzik eserlerinin basımındaki nitelik üstünlüğü bakımından bütün Avrupa'da ünlüydü. Mozart'ın babası, oğlunun ilk eserlerini orada bastırır ve Glück, *Orpheus*'unun metnini, lüks basım için, Viyana'dan Paris'e yollar.

Ancak, m i m a r l ı k , h e y k e l ve r e s i m dedir ki, Fransa en derin etkisini gösterdi. Mimar Patte, 1765 yılında –haklı olarak– öyle yazıyordu: «Rusya'yı, Prusya'yı, Danimarka'yı, Wurtemberg'i, Palatinat'yı, Bavyera'yı, İspanya'yı, Portekiz'i ve İtalya'ya dolaşınız; her yerde, ön sıraları tutan Fransız mimarlarını bulacaksınız. Heykelcilerimiz de her yana dağılmışlardır... Sanatı doruğuna çıktığında Atina Yunanistan için ne idiyse, Paris de Avrupa için odur: Bütün dünyaya sanatçı sağlıyor o!». Gerçekten her yanda, prensler ve krallar, önde gelen ressamı, önde gelen mimarı, önde gelen heykelciyi Fransızların arasında buldular. Yalnız yaratmakla yetinmeyen Fransızlar,

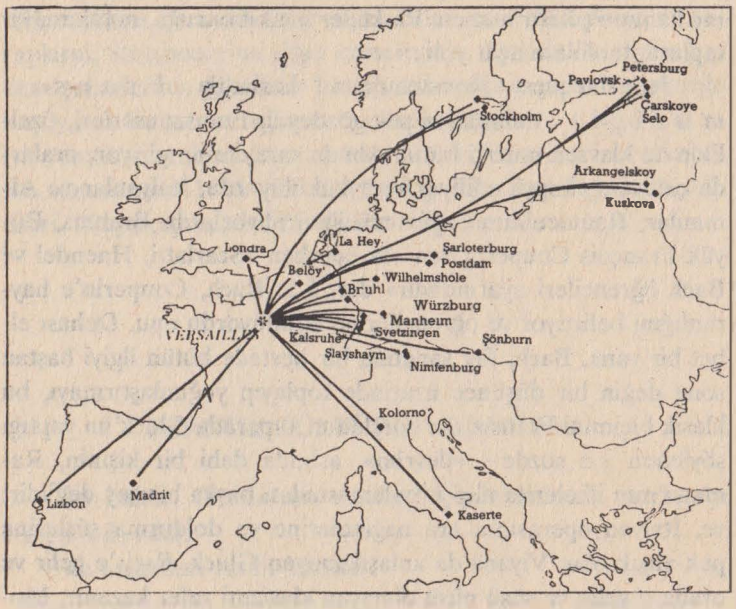

24. – Versailles şatosuna Avrupa'da verilen yanıtlar

yabancı ülkelerde Güzel Sanatlar Akademilerini yönetir ve ders verirler oralarda. Yerlerinden ayrılmadıkları zamanlarda da, planlarını ve desenlerini dışarıya yollarlar, orada yapılmasını izlerler. Fransa'da basılmış yayınlarıyla da yönlendirirler başkalarını; hemen bütün yabancı sanatçının kitaplığında bu yayınlar vardır. Prensler, ülkelerindeki mimarların yaptıkları tasarıları, düşüncelerini söylemeleri için tutar Paris'teki akademilere yollarlar. Yığınla yabancı sanatçı gelir Fransa'da incelemelerini yapar ve orada Fransız zevkiyle dolar, donanırlar.

Avrupa, Fransa'dan s a r a y s a n a t ı nı aldı. Versailles kentine, yelpaze biçimindeki planı ve, bütün büyük caddelerinin, mutlakiyet rejimini en yetkin biçimde dile getiren şatosuna doğru hep birlikte yönelişleriyle, Bade sınır valilerinin (margrav) oturdukları Karlsruhe'de ve Saint-Petersburg'ta öykünüldü; bu sonuncu kentte, 1716 ve 1719 yılları arasında Çarın başmimarı olan Lebond, herşeye öylesine bir yön verdi ki, çarların kentini yeni bir Versailles yapıp çıktı.

Bütün prensler, V e r s a i l l e s ' a ö y k ü n m e nin arkasındadırlar: Şeref avlusuna doğru git gide daralan ön avluları; düzenli parkı, Marly ve Trianon gibi eklentileri; büyük Aynalar Galerisi, elçiler merdiveni, hükümdarın onuruna yükseltilmiş yerinel (allegorik) tavanı, kralı kılıç kuşanmış ya da taç giyme töreninde gösteren tablo, herşey bunlara benzemelidir; doğaldır ki, XIV. Louis'yi ya da XV. Louis'yi at üstünde ya da ayakta gösteren heykeller gibi bir de heykel olmalıdır. Bütün bunları, Almanya'ya, Avusturya'ya, Rusya'ya, Polonya'ya, Kopenhag'a, İsveç'e, İspanya'ya, Portekiz'e, İtalya'da, Hollanda'da ve İngiltere'de kimi kentlere Fransız mimarları, heykelcileri ve ressamları gider yaparlar.

Konaklar da Paris'teki gibidir. Bunun yanı sıra, süsleme Watteau'nun «hoş bayramlar»ındaki temayı alıp işler; Avrupa çılgınıdır onun.

Özetle, Avrupa, Fransa'nın sanatsal hegemonyası altındadır.

Bu hegemonya, herşeyden önce Fransız sanat ve edebiyatının özündeki yükseklikten ileri geliyor. Ancak, eserlerin ve sanatçıların yayılışını, bir duyarlılığın, duyguların ve ortak duyguların yayılışını kendine özgü nedenler kolaylaştırdı.

Başta Fransız gücünün sonsuz saygınlığı geliyor. Bugün baktığımızda, XVIII. yüzyıl, Fransa'nın denizlerde, ticaret ve politikada üstünlüğe sahip olmadığı bir yüzyıldır. Ama, o yüzyılda yaşıyanlar için, -arasına zaferlerin de gelip karıştığı- yenilgilere karşın, Fransa, Avrupa'nın en kalabalık, en örgütlü ülkesi olarak, kıtanın en korkulur askerî gücüdür.

Böylece, güç çekmektedir kendine.

Öte yandan, Fransa kralı, bütün Avrupa hükümdarları için örnektir ve Fransa sarayı da sarayların sarayı. En kıytırık Alman prensliklerine varıncaya değin, XIV. Louis ve Versailles, kısaca Fransa sarayı öykünülecek onurlu bir şeydir. Prensler ve önde gelenler, bütün bir yüzyıl boyunca oraya gelir, eğitimlerini tamamlarlar. Aralarında, 1717'de Büyük Petro'yu, 1768'de Danimarka'nın VII. Christian'ını, 1771'de İsveç'in Veliahtı Gustaf'ı, 1777'de Falkenstein kontu adıyla gelen Avusturya'nın II. Joseph'ini, 1782'de gelen Rusya'nın büyük-dükü Paul'ü, 1784'te Oels kontu adıyla gelen Prusyalı Prens Henri'yi görüyoruz.

Onları, Avrupa'nın dört bir köşesinden büyük senyörleri, sanatçı ve yazarları, Paris'in salonları da çekmektedir: Naiplik döneminde, Düşes du Maine'in, Markiz de Lambert'in, Dük de Sully'nın, Prens ve Prenses Léon'un salonları vardır; sonra, Markiz du Deffand'ın, Madam de Tencin'in, Madam Geoffrin'in salonları geliyor; yüzyılın ikinci yarısında, Baron d'Holbach'ın, Matmazel Quinault'un, Matmazel de Lespinasse'ın felsefî nitelik taşıyan salonlarını görüyoruz; Matmazel de Lespinasse'ın 1776'da, Madam Geoffrin'in de 1777'de ölümü üzerine, Madam Necker'in salonu dikkatleri çekiyor; onların yanı sıra, büyük senyörlerin, prenslerin, maliyecilerin, edebiyatçıların yığınla salonu var. Belki yalnız oralardadır ki, hemen her konuya -üzerinde yığışıp kalmadan- şöyle bir dokunulur;

kelimeler ok haline gelir; işin içine ses tonunun, hareketlerin ve bakışların da girmesiyle, tutkulu bir kılıç oyunundaymışçasına düşünceler çekişir durur. Özellikle Madam Geoffrin, tartışmayı biliyordu: salonu, daha çok önde gelen yabancıları çekiyordu; Polonya kralı Stanislas-Auguste Poniatowski «anne» diye sesleniyordu kendisine ve bir kez Varşova'ya da çağırdı onu; daha görkemlileri de, Maria-Thereza ile II. Joseph'in Viyana'ya yaptıkları davetler oldu.

Paris'te her yanda yabancıların üstüne titrenir, koltuklar ve ön sıralar verilir. «İngiltere'de bir hanıma yapılan saygı burada bir yabancıya yapılıyor» der Benjamin Franklin. Avrupa başkentlerinin, Fransa'daki Güzel Sanatlar Akademileri üzerine biçilip kurulmuş ve onlarla yazışma içinde olan Güzel Sanatlar Akademileri, Paris'e öğrenci yolluyordu. Yabancı sanatçılar, protestan da olsalar, Akademilere kabul ediliyor ve yurttaşlığa geçebilmek için belge alabiliyorlardı. Böylece, yabancılardan çoğu Paris'te kalırlardı. Paris'ten ayrılış ise, hiç de hoş değil, acı bir yırtılış gibidir; anısı ve özlemi yüreklerde saklanır, öyle ki kişi, «kendi ülkesinde sürgün gibi hisseder kendini». «Yalnız Paris'te yaşanır, başka yerde ise sürdürülen bitkisel bir yaşamdır» diyordu Casanova; Prusya prensi Henri'nin söylediği de şudur: «Yaşamımın yarısını Paris'i görme arzusuyla geçirdim; öteki yarısını ise buna esefle geçireceğim».

Öte yandan, Fransızlar da Avrupa'yı istilâ ediyorlardı. Ülkenin kalabalık oluşu dışarıya göçe zorluyordu. 1715'te 16 milyon, 1789'da 26 milyon nüfusuyla Rusya'dan bile daha kalabalık olan, doğumların fazlalığı sayesinde hızla ve sürekli artan Fransa, arı kovanı gibi oğul verir ve yayılır. Başlarda, yığın halinde yurtdışına çıkışlara zorlayan, Law sisteminin çöküşü ve ondan doğan sonuçların yanı sıra, sanatçılar için ısmarlamalarda eksikler oldu; bu yolla ilişkiler kuruldu ve sürdü. Denizaşırı ticaretin artması ve «aydın despotlar» haline gelen hükümdarların iktisadî eylemleri sonucu Avrupa'nın genel zenginleniş, Fransızlara kapıları açıyordu. Son olarak, aile ilişkileri işin içine giriyordu: Avrupa'nın hemen bütün hükümdar aileleri ve prenslikleri, miras, evlilik, dostluk ya da hizmet yoluyla Fransa'nın Bourbonlarıyla hısımlık içindeydiler. XV. Louis'nin Büyük Petro'nun kızı Elisabeth ile evlilik tasarıları, Elisabeth Çari-

çe olduğunda Fransızlara gösterdiği o büyük itibarda elbette etkili oldu. Bütün bu yakınlıklar, Fransız sanatının yayılışına pek büyük katkıda bulundu. Ve yalnız ressamlar, heykelciler ve mimarlar değil, mühendisler, subaylar, eğitimciler, gazeteciler, oyuncular, oda hizmetçileri, aşçılar, ve el emeğinin eksik olduğu Güney ülkelerinde, İspanya'da, İtalya'da, duvarcılar, toprak düzeltme işinde çalışan işçiler, bahçıvanlar, kunduracılar, özetle her meslekten Fransız sanatçılar, her yandadırlar.

Çeşitli ülkeler arasındaki alış-verişi feodal duyguların kalıntıları kolaylaştırıyordu; ve beyzadeler arasında hâlâ canlı idi bu tür duygular. Bir subayın efendisini seçebileceği ve gerektiğinde kendi ülkesine karşı savaşabileceği hâlâ kabul edilebiliyordu. Her orduda yabancı subay ve askerler hayli boldu. Prens d'Anhalt-Desseau, Prusya ordusunun yeniden kuruluşu amacıyla, I. Friedrich-Guillaume'a yardım etmezden önce, Fransa'nın hizmetindeydi. Prens Eugène de Savoie, hizmetini önce XIV. Louis'ye sunmuştu; o horlayınca kendisini, gidip İmparatorun hizmetine girdi; arkasından da, Fransız sanat ve anlayışının Avusturya'ya girmesinde büyük katkısı oldu. Polonya kralı II. Auguste'ün piçi Mareşal de Saxe, XV. Louis'nin hizmetine girdi.

Ancak, daha da etkili olanı, yeni bir eğilim, evrendeşcilik (cosmopolitisme) oldu.

> Bu eğilim, Fransız Filozoflarının kuramlarından doğuyordu: Filozoflar, insan soyunu bir ve tek olarak alıyorlardı; bütün insanlar aynı haklarla donanmışlardı ve aynı ilerlemelere yetenekli idiler; seçkin halk, üstün ırk yoktu ve ırk, millet farklılıkları önemsizdi. «Doğa, yurt diye vermiştir dünyayı her insana ve tüm insanları da yurttaş diye!». Evrendeşciler, yurtseverliği bir boşinanç olarak karşılıyorlardı; onlara göre, ulusal duygu, körelip gitmektedir. Voltaire öyle yazıyordu: «Efendi diye Prusya kralı gerek bana, ve yurttaş diye de İngiliz halkı» Rosbach'ta Fransızları yendi diye de II. Friedrich'i kutluyordu. Bir an geldi ki, Filozoflar, Avrupa'nın bütün mürekkep yalamış insanlarını kandırabildiler: II. Friedrich, Alman dil ve edebiyatına tiksintiyle bakıyor ve uyruklarına Amerika yerlilerinden birinin adıyla hitap ediyordu. Alınan şair Schiller'in söylediği şuydu: «Dünya yurttaşı olarak yaşıyorum. Yurdumu erken yitirdim ve karşılığında geniş yeryüzünü buldum»; bir hemşerisine de şöyle diyordu: «Bir millet oluşturmanın arkasından koşmayın, insanlar

olarak kalmakla yetinin!»; Goethe de katılıyordu bu düşünceye. Lessing, yurt aşkı denilebilecek hiç bir kavrama sahip olmadığını söylüyordu. Aslında, örflerde, âdetlerde ve dillerdeki çeşitlilik bugünkünden çok daha fazla da olsa, bir ülkeden ötekine kolayca geçilebiliyordu yine de; Alman, Fransız, İspanyol, ya da İtalyan, bu tür farklılıklar o yüzyılda bugünkü gibi değildi; öyle olunca da yurdu terketmek, gidip bir başka egemen ulusun örflerini, düşüncelerini ve zevklerini kabul etmek alabildiğine kolaydı; bu, evrendeşciliği artırıyor ve Avrupa ruhunu geliştiriyordu.

Avrupa, birleştiği oranda, görünüşe göre Filozoflardan esinlenmiş birbirine benzer kurumlar ortaya çıkıyordu her yanda; sayısı git gide artan bu kurumlar, yüzyılın ikinci yarısında, *Ansiklopedi*'den sonra, «aydın despotluğu» denen bir genel hareket olma noktasına vardı. Neydi bu hareket? Hükümdarlar, ya da aydın despotlar, devletlerinin baş hizmetkârı olarak, ülkelerini akıl adına baştan aşağıya değiştirmeyi istiyorlardı. Uyruklarına, «akla uygun» reformlar dayatıyorlardı: gelirlerini artırmak amacıyla, kamu yükümlülüklerinde belli bir eşitleştirme olmalıydı; işlerin yolunda gitmesi ve daha kolay boyun eğilmesi için eyaletlerin ve kentlerin yönetiminde git gide artan birörneklik yaratılmalıydı; aristokrasilerin gücünü azaltan belli bir siyasal ve sosyal eşitleştirme gerekliydi; bütün uyrukları –yeteneklerine göre– işe koşmak için dinsel hoşgörü tanınmalıydı; son olarak, ekonominin bir yönü, üretim için gerekli özgürlüklerle yumuşatılmış merkantilizm olmalıydı. Bütün bunlara bir «felsefî» sözlük de arkadaşlık ediyordu: Hükümdarlar, kendilerini «erdemli», «gönlü yüce», «yurttaş», «yurtsever» «duyarlı» ilân ediyor; insan soyunun mutluluğundan söz ediyor; doğayı seviyor; göz yaşları döküyor; hasımlarını da «zalim» diye nitelendiriyorlardı: Cumhuriyetçi biçem daha o zamandan başlamıştı. Ne var ki, bunu yaparken, hükümdarların amacı, Filozofların hoşuna gitmekti yalnızca; çünkü Filozoflar, Avrupa kamuoyunun güdücüleriydiler, bir güçtüler. Aydın despotlar başarıya ulaştılar; öğülüp koltuklanan Filozoflar da görünüşlere bakıp kendilerini bıraktılar. Voltaire, II. Friedrich'in propagandasını yaptı; Diderot da Katerina'nın. Şunu göremedi Filozoflar: Hükümdarlar, *Ansiklopedi*'nin programında olan şeylerden sadece kendilerine yararlı olanları almışlardı; ya

da daha doğru olarak, «aydın despotlar»ın yaptıklarında –ki yeni hiç bir şey yoktu bunlarda–, *Ansiklopedi*'nin programındaki noktalarla uygun düşen önlemler vardı. Filozoflar görmediler ki, hükümdarların amacı, egemen olmak, istilâ etmek ve parçalamak için, devletlerini güçlü hale getirmekti yalnız; bu «felsefe», olsa olsa bir aldatmaca ve, Avrupa'nın birliği de, çoğu yanıyla bir büyü idi.

BÖLÜM IV

«AYDINLIKLAR» VE AVRUPA TOPLULUKLARI: (2) ÇEŞİTLİ DEVLETLER

Belli sayıda alışkanlıklar ve birbirinin aynı ya da benzeri kimi kurumlar, aslında derin farklılıkların üstünü örtmüştü. Oraya buraya dağılmış bir avuç insan, Voltaire'in deyimiyle «mürekkep yalamışların dev cumhuriyeti»ni kurmak üzere aralarında yeterince birleşmiş de olsalar, birbirinden alabildiğine farklı kitlelerin üzerinde görünüyorlardı. Avrupa'da yığınla devlet, birbirinden pek farklı gelişim aşamalarında bulunuyorlardı. Bir gözlemci, Batı'dan Doğu'ya yürüdükçe, yüzyılları da tırmanıyor ve yerde yürür gibi zamanı aşıyordu.

Nasıl?

Avrupa, Orta Çağ'daki niteliklerini sürdürüyordu; ancak XIX. yüzyıl boyunca kaybolacaktır bu nitelikler. Ne var ki, Avrupa, birbirinden pek farklı ölçülerde taşır bu nitelikleri. Bu Avrupa, tarımsaldır herşeyden önce ve kralın iktidarını azçok sınırlandıran güçlü toprak aristokrasileriyle bir senyörlük rejimi egemendir kıtaya. Hemen her yanda, toprak, büyük malikaneler halinde bölünmüştü; bu malikaneler, bir senyörler aristokrasisinin babadan oğula geçen mülkleriydi ve bu senyörler, boyun eğilen en yüksek otorite olan krala değin bir vassaller ve süzerenler hiyerarşisi oluşturuyordu. Bu senyörler, topraklarından bir bölümünü kendilerine alıkoyuyor ve onu kâhyaları aracılığıyla işletiyor ve, çoğu kez de Doğu'da, kendilerine bağımlı öteki köylülere de angarya yüklüyorlardı bu konuda. Topraklarının geri kalan bölümünü ise, küçük parçalar halinde kesenekcilere dağıtıyorlardı; ve, bu kesenekçiler, Batı'da çoğu kez özgür, Doğu'da ise, Elbe'nin ötesinde çoğu kez serf durumundaydılar. Bu serfler, toprağı kendileri için ekip biçiyorlar

ve, özgür kesenekçiler ise, onu miras yoluyla başkalarına bırakabiliyor, hatta, senyörün rızasıyla, işletme haklarını satabiliyorlardı. Senyöre, kendisine ayırdığı topraklar üzerinde ve şatoda çalışma borçları vardı bu kesenekçilerin: Angarya diye adlandırılan bu çalışmanın yerini, Batı'da çoğu kez bir miktar para almıştır; ayrıca, senyörün geçimine bir katkıda bulunmak ve onun geniş haklarını tanımak anlamında, mal ve para olarak, çeşitli ödentiler de ekleniyordu bu borca. F e o d a l h a k l a r dı bu haklar. Ormanlar, sular, geniş fundalıklar, birlikte yararlanılan yerlerdi; senyör, köylülere, kimi koşullar altında, odun, kabuk, yaban balı, ot toplama ve hayvanları otlatma hakkını tanıyordu oralarda. Zararlı hayvanları öldürmeyi, avlanmayı ise kendisi için saklı tutuyordu senyör. Senyörün, köylüler üzerinde, devletten devlete değişen koşullarda, kralın yetkileri saklı tutulmak üzere, çeşitli biçimlerde ortaya çıkan adalet ve asayiş yetkileri vardı. Bir senyörün topraklarında kasabalar ve kentler geliştiğinde, oralarda oturanlar da bu feodal haklar karşısında borçlu durumdaydılar ve senyörün adaletine bağımlıydılar. Ancak birlik, zenginleşme ve duvar çekme olanağı, kentlere, bu borç ve bağımlılıktan, bir bölümüyle ya da bütün olarak kurtulma olanağı sağlıyordu.

Öte yandan, aile bağlarıyla, pek güçlü vassallik ve yandaşlık bağlarıyla aralarında birleşmiş olan bu aristokrasiler, böylece, yerel de olsa, b ü y ü k b i r i k t i d a r ı ellerinde tutuyorlardı. Gerçekten, hukuk, kralın mutlak iktidarını tanımış da olsa, monarşilerin en yetkini olan Fransa'da bile, kralın etki gücü, günümüzdeki hükümetlerden çok daha azdı. Kral, toprak aristokrasisinin hak ve ayrıcalıklarıyla karşılaşması bir yana, çeşitli heyetlerin, bireyleri korumak amacıyla ortaya çıkmış derneklerin güçlerini ortaya koyup elde ettikleri ve kralın imzasıyla da güvenceye bağlanmış özgürlükleri, ayrıcalıkları ve hakları göz önünde tutmak zorundaydı. Bu heyetler ve derneklerin arasında, belediyeleri, meslek kuruluşlarını, üniversiteleri görüyoruz; Kilise ile, kimi zaman Fransa ve İspanya'da gördüğümüz makamların mülkiyetine sahip görevli heyetleri de katmalı bunlara. Bütün bu heyetler, çoğu kez aristokrasilerle rekabet içindeydiler; ne var ki, kralların git gide büyüyen gücüne karşı «özgürlükler»ini korumak amacıyla birleşebiliyorlardı.

Krallar, devletleri içindeki çeşitli eyaletlerin özgürlük ve ayrıcalıklarına da saygılı olmak zorundaydılar. Ülkelerde birlik, farklı ölçülerle de olsa, eksikti. İnsanlar, hiçbir yerde, ülkenin sahibinin kral olduğu ve kralın, en baştaki senyör olarak bir krallık malikanesine sahip olduğu yolundaki Orta Çağ anlayışından bütünüyle sıyrılmış değillerdi. Krallar, mülklerini evlilik, miras, kimi zaman oturanların seçimi ve bu arada fetih yoluyla genişletmişlerdi. Ne var ki, krallar, hemen her zaman, ülkelerine kattıkları eyaletleri, örf ve âdetlerini, kendilerine özgü kurumlarını sürdürmekte serbest bırakmışlardı. Özellikle Fransa gibi kimi devletler gerçek uluslar olsalar da, ulus, hiçbir yerde yetkin durumda değildi. Böylece, ister istemez, aynı şefe boyun eğmek zorunluluğu az-çok ortak kurumlara yol açsa da, farklılık, her devlette büyüktü; hükümdarın eylemini, bu farklılıklar engellerken, her eyalete bırakılmış az-çok önemli özerklikler de azaltıyordu etkisini.

Krallık iktidarı ile ortak kurumlar, devletten devlete pek eşitsiz biçimde gelişmişti. Bütüne bakıldığında, bu gelişme, daha çok, kralların, senyörlerin karşısına yeni bir sınıfı, burjuvaziyi çıkarabildiği ülkelerde olmuşa benzer. Bu sınıf XV. nci yüzyılın sonlarındaki büyük coğrafya keşifleri ve büyük okyanus ticaretinden başlıyarak özel bir gelişme içine girmişti. Cepleri ve kafaları dolan bu burjuvalar bir sosyal güçtü ve, harekete geçirip ve devletin emrine verdikleri sermayelerle, hükümdara sağladıkları ürünlerle, sayılarıyla hiç de oranlı olmayan bir rol oynadılar; kuşkusuz bu rol, ülkenin tüm zenginliği karşısında onların gerçek zenginliğiyle de oranlı değildir. Krallar, bu burjuvaları korudular; hatta içlerinden kimisi, merkantilizm adı verilen, devletin iktisadî yaşama sistemli müdahalesiyle yaptı bunu. İngiltere'de, XVI. yüzyılda VII. Henri, VIII. Henri, Elisabeth Tudor; Fransa'da XVII. yüzyılda IV. Henri, XIII. Louis ile XIV. Louis, kelimesi icat edilmeden önce gerçek «aydın despotlar» oldular. Ne var ki, burjuvalar güçlü hale geldiklerinde, onlar da kralın iktidarını sınırlandırmayı denediler; ve bunu, zayıflamış ve böylece kendileri için daha az tehlikeli duruma gelmiş bir aristokrasi ile anlaşarak yaptılar.

Burjuvazinin devletten devlete eşitsiz gelişmesi, XVIII. yüzyıl Avrupa

tarihinin temel olayı gibi. Avrupa'nın dünya ticaretinin ana akımları üzerinde merkezî bir durumda olan kuzey-batı bölümünde, İngiltere'de, 1688 Devrimiyle zafer kazanan burjuvazi iktidarını ve etkisini geliştirir; Hollanda gibi tacir devletleri ile, Kuzey Almanya'nın kentlerinde, daha da önceden burjuva cumhuriyetleri boy atmıştır. Daha az gelişmiş Fransa'da, bütün bir yüzyıl, aristokrasi, burjuvazi ve kral arasındaki mücadelelerle çalkalanır. Büyük Okyanus ticaretinden çok daha az etkilenmiş olan merkezî ve güney Avrupa'da «aydın despotlar», devletlerinin gücünü arttırmak amacıyla, bir kapitalist burjuva geliştirmeyi denerler. Hâlâ Orta Çağlı olan Doğu Avrupa'da, ya Polonya'da olduğu gibi aristokrasi üstün gelir, ya da Rusya'da olduğu gibi devletin önde gelen mülk sahibi hükümdarın çabaları, onu bir aristokrasinin tartışılmaz şefi olmaya doğru götürür; öte yandan, hükümdar da, bütün sosyal yararları o aristokrasiye heba edecektir orada.

I

BATI AVRUPA

Batı Avrupa'da İngiltere'yi, Birleşik Eyaletleri ve Fransa'yı ayrı ayrı görmek gerekiyor.

İNGİLTERE

İngiltere'nin bütün yaşamına d e n i z t i c a r e t i egemendir. Okyanuslardaki büyük keşiflerin tarımcı İngiltere'yi başlıca ticaret akımlarının üstüne çıkardığı, büyük yelkenlileri kendisine doğru yönelten güney-batı rüzgârlarından yararlanmaya başladığı günden bu yana, ticaret, gözleri büyüleyecek denli artmıştı; XVIII. yüzyılın başlarında, daha şimdiden dünya birincisidir bu konuda. Bu ticaret, bir ambar ticaretidir: İngilizler, okyanus-ötesi ürünleri getirir limanlarına yığar, sonra Avrupa'ya dağıtırlar onları; Akdeniz ürünlerini de alır getirir Baltık ürünleriyle değiş-tokuş ederler. Bir taşıma ticaretidir bu: İngilizler, git gide Hollandalıların yerine geçmektedirler ve öteki dev-

letler hesabına taşımacılık yapmaktadırlar. Bir dış- satım ticaretidir de bu: Kuzey-batı Avrupa'ya yönelen bu dış-satımda, fabrika ürünlerinin yanı sıra, git gide az da olsa buğday, maden kömürü, «Kara Hintler» vardır. Yüzyılın sonuna doğru, kimi kestirmelere göre, Avrupa ticaretinin, ton olarak onda dokuzu İngilizlerin elindedir.

Devlet, merkantilist öğretiyi uygulamaktadır: Ekonomiyi, herkesin yararına yönlendirmektedir. Ülke, olabildiğince kendi kendine yeter olmalıdır; olabildiğince az satın almalı ve olabildiğince çok satmalıdır; elverişli bir ticaret dengesi doğmuştur ve bu dengede dış-satımlar dış-alımların çok üstündedir; değerli madenlerin bolluğu gönencin işaretidir. 1651 tarihli Denizcilik Kanunu (Acte of Navigation), okyanus-ötesi ticareti İngiliz gemilerine ayırır; Avrupa gemilerine ise, kendi ülkelerinkinden başka ürünleri İngiltere'ye getirmeyi yasaklar. Yüksek gümrükler, İngiliz sanayisini korur. Devlet, ticaret gereksinmelerine göre savaş ve barış yapmaktadır: Fransa'ya karşı kazanılan zaferler, top atışlarıyla kazanılan ticarî zaferlerdir de. 1713'teki Utrecht, 1763'teki Paris andlaşmaları, İngiltere'ye deniz ve ticaret hegemonyası sağlarlar.

Her şeyi değiştirir bu ticaret. Nüfus çoğalmaktadır: İskoçya'yla beraber, Büyük Britanya'nın nüfusu, 1700'de 5-6 milyon arasındadır; 1789'a doğru 9 milyona yükselir bu. Maliyecilerden, tacir ve armatörlerden oluşan zengin bir burjuvazi gelişmektedir. Henüz bir sınıf bilinci yoktur burjuvazinin; büyük mülkler elde etmenin ve toprak aristokrasinin üyeleri gibi karşılanmanın düşünü görürler. Ne var ki, çıkarları, önemli anlarda onları ortak bir eyleme götürür sonunda. Ticaret, 1763'ten sonra, tacir burjuvaziye «sanayinin başları»nı ekleyen bir sanayi devrimine yol açar; bir proletarya da doğar bundan.

Ticaretteki gelişme ve sanayi devrimi, toprakta büyük değişmelere yol açar. Sanayi için daha çok yün, git gide büyüyen kentler için de daha çok buğday ve daha çok et gerekmektedir. Tarım ürünlerine istek artarken, fiyatları da yükselir. Senyörlük mülkleri elde etmiş burjuvalar, alışkanlıklarına uyup olabildiğince yarar sağlamak isterler onlar-

dan. Soylulara gelince, onlar da kâr getiren etkinlikler karşısında Fransız aristokrasinin ön yargılarına sahip değillerdir. Tarım modasını getiren Lord Townshend, toprak soylularının önde gelenlerinden biridir; ve, 1760 yılına doğru, topraklarını doğrudan kendileri değerlendirmeye koyulmamış pek az beyzade vardır. Ne var ki, tarım yapısı yoğunlaştırılmış ve bilimsel ekime pek uygun değildir. «Açık ve yayılıp giden tarlalar» rejimi (openfield)-dir bu. Tarlalar kapalı değildir. Toprağı babadan oğula geçiren her kesenekçi (freeholden), toprağın maliki olarak görüldüğünden, senyörün hakları saklı tutulmadıkça, dağınık birçok toprak parçaları üzerinde ekimde bulunabilmektedir. Gelişmelere karşı çıkanları da aynı biçimde ekip biçmek gerekmektedir öte yandan. Senyörler, ekim tarihini ve ekim biçimini değiştirebilmek, sürü hayvanlarını seçip ayıklayabilmek amacıyla t o p r a k l a r ı n ı k a p a m a k isterler; ve çitle çevirirler onları (enclosures). Toprakları çitlemek ve onları tek bir elde toplamak için Parlamentodan izin çıkarırlar; komün topraklarını bile çitlerler. Ne var ki, öyle olunca toprakta hakkını satın almış kesenekçi de mahvolur kimi zaman: En kötü toprakları işlemeğe başlar; çitleme için harcamada bulunması gerekir; hasattan sonra tarlalarda hayvanlarını artık otlatamaz hale gelir; komün topraklarını kullanamaz; yeni yöntemleri uygulamak için yeterince sermayesi ve bilgisi olmadığından, ürünlerinin niteliği bakımından büyük toprak sahibine karşı mücadele edemez. Toprağını senyöre satmak zorundadır: Bunun sonunda da ya tarım proleteri haline gelir, ya da çoğu kez kente gider orada işçi olur; ve kimi zaman da –başarabilirse– kendisi sanayici olur. Sanayi, bu işletmelerin sağladığı el emeği olmaksızın gelişemezdi. Böylece, zengin hep daha zengin hale gelir ve yoksul da daha yoksul. A r i s t o k r a s i b u r j u v a l a ş ı r. Üretim ve satış, akılları fikirleri bundadır. Toprak gibi madenleri de işletirler. Dük de Bridge Water, 1760'tan sonra, maden kömürü taşımak için kanallar yapmaya adar yaşamını. Ayrıca, büyük oğul hakkının sertliği yüzünden, büyük ailelerin en küçük çocukları, kendilerini hep daha çok ticarete ve malî işlere verirler. Böylece, *gentry* ile burjuvazi arasıdaki karşıtlık git gide azalır durumdadır.

T i c a r e t , a l t ü s t e d e r t o p l u -

m u . İnsanların hızla zenginleşmeleri, ahlaksızlığı artırır; Yoksulların cinle, zenginlerin Porto şarabıyla başını döndüren genel bir ayyaşlık egemendir; sefihlik vardır; sert ya da can alıcı sahnelerden (boks, horoz döğüşü) zevk alma yaygınlaşır; siyasal yaşamda yalan, iftira, çürüyüp kokuşmuşluk, gerektiğinde şiddet ve başkaldırı olağan olup çıkar; bir an gelir, ulusal duygular bile kaybolur: «Fransızlar gelirse, param var dökerim önlerine. Savaşmak mı? Allah göstermesin!». O yıllardaki anlayışı gösteren bir sözdür bu. Bu hızlı zenginleşme, proletaryanın sefaleti ile Anglikan kilisenin ılımlığını karşısında bir tepki olarak, düşünsel ve ahlaksal hareketlere yol açar dolaylı olarak: Metodizm, Evanjelizm, insanseverlik gibi. Wesley'in, açık havada ilk kez hitap ettiği, Galle'li maden işçileridir. Bütün bu yücegönüllü hareketler, İngiltere'yi, 1740 yılından başlıyarak, git gide yenilerler; manevî güçleri, ulus, adalet, insanlık kaygısını canlandırırlar; ancak, öte yandan, proletaryaya sabır aşılarken burjuvaziye de hizmet etmiş olurlar. Ticaret, bilim ve sanatı da etkiler. Bilimsel hareketi yönlendiren, kimi meraklıların yanı sıra, mürekkep yalamış burjuvalardır. İngiliz toplumunun baş vurduğu onca Fransız ressam ve heykelcisinin yaptıklarına olan o büyük düşkünlük de bu zenginleşmeyle açıklanır; bir çıraklık aşamasından sonra, pek özgün bir İngiliz resim okulu doğacaktır bundan.

Ticaret, biçimlendirdiği toplum aracılığıyla, i d a r e ve p o l i t i k a y a ş a m ı nı keyfince yönetir. Yerel yönetim, zenginlerin elindedir. Kral, yerel görevlileri büyük toprak sahipleri arasından seçer. Böylece her kontlukta, mülk sahiplerinin milislerine başkanlık eden bir vekil-lord, adlî kararları yerine getiren bir şerif, vekil-lordun düzenlediği toprak sahiplerinden oluşan bir liste üzerinden seçilen sulh yargıçları vardır; adalet, asayiş, kamu yardımı ve yerel vergi işlerine bakanlar bu yargıçlardır. O devirde, «polis», bizim idare dediğimiz herşeyi kapsamaktadır. Böylece, bütün yerel yaşam zenginlere bağımlıdır ve, bu zenginler arasında burjuvalar, daha fazla mülk edindikçe sayıları da artmaktadır; 1760 yılından başlıyarak, Hint Kumpanyası'ndan zenginleşmiş görevliler, *nabab*lar da eklenir bunlara.

İngiltere, siyasal bakımdan, bir a n a y a s a l m o n a r ş i dir: Başta bir kral vardır; iki de meclis. Ne var ki, bu meclislerin ikisi de yalnız zenginleri temsil etmektedir. Lordlar

meclisi büyük senyörlerden oluşmaktadır: İçinde, hemen hepsi aristokrasiden gelen –doğuştan– lordlar, piskoposlar ve başpiskoposlar vardır; onların yanı sıra, kralın, ülkeye büyük hizmetlerde bulunmuş –ama yine zengin kişiler olan– İngilizler arasından –keyfince– seçtiği lordlar görüyoruz. Avam Meclisi, kentlerin ya da kasabaların ve kırsal kesimin ya da kontlukların, ayrıcalık ya da gelirlerine göre seçtikleri milletvekillerinden oluşuyor: Oy vermek için hali vakti yerinde olmak gerekmektedir. Uygulamada ise seçilebilenler yalnız zenginlerdir. Oylama açıktır. Öyle olunca da, «cepteki kasabalar»ın bütün evlerinin sahibi, giderek hıncını acı biçimde alabilecek büyük senyörün adayına nasıl olur da oy verilmez? Çevredeki toprakların çoğuna sahip ve, iktisadî gücüne ek olarak, yerel görevleri de elinde tutan, öyle olduğu için de dikkafalı seçmenlerin dünyasını zindana çevirebilecek büyük bir senyörü hoşut etmemek mümkün mü? Öte yandan, feodal yaşamın çizgileri de sürmektedir. Toprak parçalarını parayla satın almış yığınla kesenekçi aile, aynı zamanda koruyucuları olan senyörlerine yürekten bağlıdırlar. Son olarak, paraya güvenip satın almak vardır. Seçmenlerin sayısı da öyle pek yüksek değildir; kimi yerlerde, sözünü ettiğimiz kesenekçilerin varlarını yoklarını yitirmeleriyle düşmüştür bu sayı. Kasabaların ise, Orta Çağ'daki o nüfusları azalıp gitmiştir. Üç beş seçmenden başka yoktur içlerinde; ama, öyle de olsa, aynı sayıda milletvekili seçmeyi sürdürmektedirler. Bu «çürümüş kasabalar»ı, satın almak pek kolaydır. Böylece, zenginleşmiş burjuvalar milletvekili olabilmektedir.

İngiliz aristokrasisi bir o l i g a r ş i dir.

Avam Meclisindeki milletvekilleri, siyasal sorunları çözmek için değil, yerel grupların çıkarlarına, maddi çıkarlara ve ailelerin itibarına bir karşılık vermek üzere seçilmişlerdir. Çoğu kez, ailenin yaşça büyükleri politika yapmaktadır; amaç da, ailenin en küçükleri için hükümetten bir piskoposluk, gemi süvariliği, orduda rütbeler, kolonilerde yöneticilik elde etmektir. Bunun gibi, çoğu kez şan ve şeref adına hareket edilmektedir. Partiler, sınırları pek belli olmayan guruplardan oluşan karmaşık topluluklardır. 1714'te Tory'ler, kralın, ağırlığını gerçekten koymasını ve, bakanlarını istediği gibi seçip azletmesini istiyorlardı. Özellikle istedikleri, tahta Stuart'lardan gelen birinin oturmasıydı;

bu yüzden Yakubî dendi onlara. Devrimin büyük aileleri olan Whig'ler ise, tersine, Avam Meclisinin tartışmasız üstünlüğüne inanıyor, bunun sonucu olarak da bakanların yalnız azlinde değil, seçiminde de yetki sahibi olmasını istiyorlardı. Çok geçmedi, Whig'ler ile Tory'ler arasındaki farklılıklar silindi; yalnız, tahta Stuart'lardan birinin gelip gelmemesi ayırdı onları. Öte yandan, bu iki partide toplaşanlar, Avam Meclisinin üçte birini pek aşmıyordu. Milletvekillerinin aşağı-yukarı üçte biri partisizdi; bir üçte bir de, hep hükümet için oy veriyordu. Partiler, uygulamada, kendilerine yağlı bir kuyruk sağlayabilecek çapta bir şefin çevresinde biriken, yer kapma hırsıyla dolup taşan milletvekillerinin geçici toplaşmalarıydı aslında. Böylece, anayasal terazi, koşullara ya da insanlara göre, ya Avam Meclisinden yana ağır basıyordu ya da kraldan yana.

Önce, 1760 yılına değin Whig'ler üstün geldiler. Stuart'lar, mutlakiyetçi diye, Whig'lerce tahttan uzaklaştırılmışlardı ve Tory'ler, duraksamalı ve zaman zaman geriye dönüşlerle de olsa, katolikliğe duydukları kin nedeniyle Whig'leri desteklemişlerdi. İngilizler, kral diye I. Jacques'ın torunlarından, Hanovre

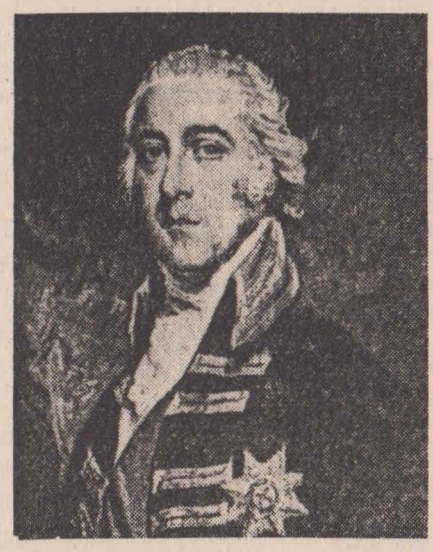

25. - İkinci Pitt

seçmeni I. George'u (1714- 1727) kabul ettiler. O ve onun oğlu II. George (1727-1760), Whig'lere dayandılar; çünkü Tory'ler, Stuart'lara bağlılık kuşkusu altındaydılar. Öte yandan, bu krallar, Alman olarak kaldılar; akılları kendilerini seçenlerdeydi; İngilizce konuşamıyor ve sık sık İngiltere'den ayrılıyorlardı; ayyaşlıkları ve gözdelerinin entrikaları yüzünden de saygınlıkları yoktu. Bakanlarını, çoğunluktaki partiden, Whig'ler arasından seçmek zorunda kaldılar ve onları, yönetmekte alabildiğine serbest bıraktılar; bakanlar kuruluna bile katılmıyorlardı. Ancak, öyle de olsa, bir etkiyi sürdürdüler. Başbakan, çoğunluğunu sürdürmek istiyorsa, yalnız en önemli oylamalarda milletvekillerini satın almakla yetinmeyip, onlara, ailelerine, dostlarına, seçimi yürütenlere yer ve makam sağlamalıydı. Kral, yığınla maliye, ordu ve donanma görevlisini istediği gibi seçiyor ve azlediyordu. Başbakan, Parlamento çoğunluğuyla olduğu kadar, onunla da uzlaşma zorundaydı. Başbakan, öte yandan, gerek gördüğünde, kral yararına da ayartmaya başvuruyordu: Krallık listesini, ailesi ve gözdeleri için aylıklar ve ödeneklerle şişirip oylatıyordu.

Herşey kişisel çıkara dayanıyordu.

W a l p o l e (1721-1742), bu sistemi pek güzel uyguladı ve Parlamentodaki kimi önde gelen üyeleri ve onların yandaşlarını doyurarak yönetimini sürdürdü.

W i l l i a m P i t t , işte bu baştan çıkarmaya karşı savaş açtı. Düşlediği, tüm eğilimlerdeki insanlardan oluşan ve yalnız «genel çıkar» kaygısıyla hareket eden bir ulusal hükümetti. Fransa'ya karşı savaş, kamuoyunda bir eğilimi harekete geçirdi ve ona, 1756'dan 1761 yılına değin istediği doğrultuda bir başbakanlık rolü oynattı; ulusun partilere dayattığı bu kişi hemen hemen bir diktatör olup çıktı. Ne var ki, başarı kazanılır kazanılmaz, III. George onu azletti. II. George'un torunu olan III. George (1760-1820), pek onurlu bir yaşam süren bir İngiliz oldu; görevlerini ciddiye alıyor ve üst krallık yetkilerini kullanmak istiyordu. O da ayartma yoluna başvurdu: Seçtiği L o r d N o r t h , Başbakan olarak 1770'den 1782'ye değin görev yaptı; kendisi de, otoriter bir hükümdar olarak hükmetmenin arkasından koştu. Ne var ki, Lord North'un 1782'deki istifasını kabul etmek zorunda kaldı; ancak, yine ayartma yoluyla bir Tory çoğunluğunu elde etti ve, 1784'te, kendi bakanı, William Pitt'in oğlu İ k i n c i P i t t ' i dayattı.

Böylece, bütün siyasal yaşama ticaret egemendi. Avam Meclisinde ve Lordlar Meclisinde tartışılan temel sorunlar, borç alma, vergi ve gümrük sorunlarıydı. Walpole, ticarî gönenci sağladı; barışçı politikası bu gönenci tehlikeye düşürünce, Avam

Meclisindekiler, İspanya ve Fransa'ya karşı savaş açılmasını dayattılar ona, arkasından da istifasını istediler. Maliyeciler, tacirler, hükümetin toplandığı limanın hareketleriyle yaşıyan ve her an başkaldırıya hazır Londra limanındaki halk: Birinci Pitt'e, kolonilerdeki rakip Fransa'ya karşı savaşı dayatan onlardır. Birinci Pitt, İngiliz dış politikasının formülünü verir: «Britanya'nın politikası, Britanya'nın ticaretidir». Amerika'da bir gümrük politikasının uğradığı başarısızlık, kolonilerin ve pazarlarının bir bölümünün kaybı, Lord North'un istifasına yol açar. Maliye ve ekonomideki yetkisidir ki, İkinci Pitt'i, kararsız Meclis'e kabul ettirebilmiştir. Avam Meclisi, bir karşı ağırlık olarak kalıyor ve hükümeti silip süpürmüyorsa, bakanlar kralın hizmetkârları olarak kalıyorlarsa, nedeni şu: İngiliz rejimi, o l i g a r ş i n i n y a r a r ı n a çalışmaktadır.

BİRLEŞİK EYALETLER

Birleşik Eyaletler, yedi eyaletten oluşan bir federal cumhuriyettir. Bu Cumhuriyette, ambarlarına ve taşımacılık yoluyla deniz ticaretine dayanarak, burjuvazi büyük bir rol oynadı.

Ne var ki, t a m b i r ç ö k ü ş içindedir bu eyaletler. Çünkü, İngiliz ve Fransızların rekabeti, onların ticaretini yıkıntıya götürmektedir; yalnız Doğu Hint'de etkindir bu ticaret. Ticaretteki çöküş, onların içerden bölünüşlerini de arttırır. Bütün etkinlik Amsterdam'da merkezileşmiştir. Öteki deniz kentleri ile içerdeki tarımsal eyaletler, kıskançlıklarından, Amsterdam'ın ticaret politikasına karşı mücadele ederler ve, onun burjuva oligarşisine karşı da, İngiliz krallarının bağlaşığı olan Orange ailesi yararına Stathouderliğin yeniden kurulmasını isterler. Dışarda, Birleşik Eyaletler, büyük filolar ve güçlü ordular kurabilmek yeteneğinde değildir artık. Takatten düşüş, Hollanda'nın gelirlerinin büyük bir bölümünün İngiltere'deki yatırımlardan geliyor olması, Pay-Bas'nın Fransızlarca fethedilmesi korkusu, onları İngilizlerle bağlaşıklık içinde tutar; o kadar ki, vassalliğe yakın bir bağlaşıklıktır bu. 1787'de, Prusya'lıların bağlaşığı olan İngilizler, Fransa'nın dostu burjuva Cumhuriyetçi partiyi yıkarlar ve Stathouderi yeniden yerine oturturlar.

Fransa, İngiltere'den çok daha fazla t a r ı m s a l bir ülke durumundadır.

Toprak, İngilizlerde olduğundan çok daha fazla, gelirin en büyük bölümünü sağlamakta; toprak mülkiyeti, özellikle soyluların elindekiler, onun sahiplerine toplumda bir yer ayırmaktadır. T o p r a k a r i s t o k r a s i s i, özellikle sarayda ve Paris'te yaşıyan, malikânelerine ancak sürgün olarak giden soyca prensleri, dük ve markilerden oluşan büyük soyluları içine almakta; bu aristokraside başpiskoposlar, piskoposlarla belli başlı rahipler, eyaletlerin orta ve küçük soyluları ile krallık görevlileri de vardır. Prensler ve önde gelenler, durumlarından sürekli hoşnutsuzdurlar. Nedir yakındıkları? Mutlak monarkın, kendilerine hiçbir siyasal rol vermediğinden sızlanırlar; ayrıca, bütün yetkileri elinde toplamış olan kral, onları, görevlileri aracılığıyla her türlü yerel yönetimden yoksun kılmıştır ve sadece beylik mallara değgin yetkiler bırakmıştır kendilerine. Özgürlük, yani Fransa'nın a r i s t o k r a s i e l i y l e y ö n e t i l m e s i ni istemekle geçirirler zamanlarını. Küçük soylular, eyaletlerin yönetimleri konusunda onların görüşlerini paylaşırlar; bu ayrıcalıklı soyluların malî yükümlülüklere tâbi tutulması konusunda kralın bütün girişimlerini protesto etmek için de birleşirler onlarla; ancak, kralın yanı başındaki büyük soyluların onursal makamları ve yetkileri ele geçirmelerine de karşı çıkarlar.

Hemen bütün soylular, öteki sınıflarla mücadele içindedirler.

Nasıl?

Önce, burjuvalara karşı kendilerini savunmaktadırlar. Burjuvalar, önem kazandıkları ölçüde, soylular, doğuştan ayrıcalıklarının üstüne daha çok düşerler. Piskoposluklar, soylu ailelerin yaşça en küçük çocuklarına ayrılmıştır: Bir Bossuet bulunmaz bir kişidir. 1757'den beri, ordudaki büyük rütbeleri soylulara ayırmak için çabalar harcanır; 1781'de, soyluluğun dört göbeği gereklidir. Soylular, köylülere karşı da mücadele etmektedirler. Aslında küçük soylular yoksul kişilerdir; çoğu kez, kahramanca savaştıkları orduda varlarını yoklarını yitirirler. Soyluluğun bu kanadı, askerî rolüne saygıyı sonuna değin sürdürür. 1760 yılın-

dan başlıyarak fiyatların sürekli yükselişi, feodal ödentilerin büyük bir bölümü uzun zamandan beri paraca toplandığı için, gelirler aramak zorunda bırakır onları; ve ticaret yapmak, imalatta bulunmak, hatta ekip biçmek tehlikesiyle yüz yüze gelirler. Böylece, yüzyılın son otuz yılında git gide daha çok, feodal haklarını olabildiğince arttırmanın aranışı içine girerler. Derebeylik hukuku uzmanları, onlar için eski belgelerde unutulmuş hakları araştırırlar. Feodal rejim daha da ağırlaşır. Orta soylular ile büyük soylular da aynı şeyi yaparlar; dahası, sayısı azalmış ve öyle olduğu için de değeri artmış koruları kullanma hakları arasından çekip çıkarırlar ve geniş fundalıkları da ekilir topraklar ve otlaklar haline getirirler. Fizyokratların etkisi, 1760 yılından sonra buna iteler onları. Kimi soylular, köy topluluklarıyla, ortak toprakların üçte ikisini ya da üçte birini kapama olanağı veren sözleşmeler yaparlar. Öyle de olsa, toprağı çevirme hareketi sınırlıdır. Fransa, bir küçük köylü işletmesi ülkesi olarak kalır. Böylece, soylular, yüzyılın sonuna doğru, köylülerin git gide artan kinine hedef olurlar.

Ne var ki, iktidarı elinden almak istedikleri krala karşı, soylular, Filozofların yazılarında kimi kavramlar bulurlar: Sözleşme, doğal haklar, fizyokratik kuram; vaktiyle bilmedikleri kanıtlardır bunlar. Böylece soylular bilinçlidirler şimdi, haklı olmanın güçlendirici inanışı içindedirler.

Krala karşı, kılıç soylularını kaftan soyluları, yani kralın satmayı sürdürdüğü belli başlı kamu görevleri sahipleri desteklemektedir; destekleyiciler arasında özellikle Yüksek Adalet Divanları görevlileri, yani Parlömanlar vardır. Parlöman üyelerinin makamları çoğu kez babadan oğula geçmektedir ve, her halükârda, az sayıda ve hepsi de aynı olan aileler arasında satılıp durmaktadır. Parlöman üyeleri, kapalı bir dünya, bir kast oluştururlar. Kılıç soylularına hor bakarlar; onlar da onlara. Ancak, ayrıcalıklarına, kılıç soyluları gibi toprak sahibi olduklarından, özellikle malî ayrıcalıklara onlar gibi pek düşkündürler; evlilik yoluyla bağlılık kurmuşlardır bu zümreyle ve çocuklarından çoğu askerlik mesleğine gelip girmişlerdir; işte bütün bu nedenlerden dolayı, Parlöman üyeleriyle kılıç soylularının çıkarları birçok noktada ortaktır. Devlette yönlendirici bir

rol, krallık işlemlerini denetleme iddiasındadırlar ve, öyle olduğu için de, monarşinin bütün reform girişimlerine karşı azgın bir muhalefeti sürdürür dururlar.

Kralın kişiliğine karşı en korkunç yergiler, en pespaye iftiralar işte bu iki zümreden gelir.

Bu sınıfların karşısında t a c i r b u r j u v a z i yükselmektedir. Bu sınıf, XVII. yüzyılın büyük «aydın despotlar»ının, IV. Henri'nin, XIII. Louis'nin, XIV. Louis'nin çabalarından yararlanmaktadır. XVIII. yüzyılın başlarında ise, Law'ın girişimi, işlere bir atılım getirir.

Toplam dış ticaret, 1716'da 215 milyon lirayken (172 milyon Avrupa, 43 milyon öteki ülkeler için), 1740'ta 430 milyon liraya (306 ve 124) ve 1756'da da 616 milyon liraya (412 ve 204) çıkar. Yedi Yıl Savaşının başarısızlıklarından sonra, etkinlik yeniden artar. 1777'de, dış satım 259 milyon, dış alım 207 milyon

26. – XVIII. yüzyıl Fransız toplumundan bir görünüm: Genç tacir ve eşi

liradır; 1789'da, dış satım 354 milyon, dış alım 301 milyon liradır. En çok kazanç getiren ticaret dış ticarettir: 1713 yılında elde tek bir gemi kalmamışken, şimdi 3500'den fazla gemi yelken açmaktadır. Saint-Malo, Lorient, Rouen, Le Havre, Nantes, La Rochelle, Bordeaux, Marsilya limanları, tam bir gönenç içindedirler. Sömürgelerden gelen ürünler, özellikle Saint-Domingue'nin şekeri ile romu, zenci ticareti gözde ögelerdir. Biriken sermaye, limanların çevresinde bir sanayinin merkezileşmesine de yol açar: Rouen'ın çevresinde pamuklu, Bröton limanlarının çevresinde tül, Marsilya ile Sète limanlarının çevresinde ise kumaş üretimi yoğunlaşmıştır. Armatör ve tacirler, Bordeaux'da ve Nantes'da damıtımevleri, arıtımevleri, gemi yapım tezgâhları, krallık çapında da çelikhaneler, kâğıt imalathaneleri, maden kömürü ocakları açarlar: Yüzyılın sonlarına doğru, maşinizmin ve sanayide merkezileşmenin ilk girişimleri işte buralardan gelecektir. Soylular da öykünür onlara: Bu burjuvaların işlerine sermaye yatırırlar, demir ve kömür madenlerinden, demir fabrikalarından faiz alırlar.

T o p l u m b u r j u v a l a ş ı r . Burjuva ruh ve anlayışı edebiyata, sanata, soyluların bir bölümüne girer. 1750 yılından başlıyarak, giysi siyahtır; beyzade ile burjuvaziyi ayırmak güçleşir artık. XVI. Louis döneminde, soylular kılıç taşımaz olurlar, ellerinde burjuvaların taşıdığı yalın bir baston vardır sadece. Beyzadeler peruklarını çıkarıp atarlar. Kimisi yalın davranışlar içindedir; bir prens, prenses olan eşini alayına şöyle takdim eder: «Evlâtlarım, işte karım!».

Burjuvalar, işlerinde özgürlük, doğuştan ayrıcalıkların kaldırılmasını, kanunların yapılmasına katılmayı, bütçenin ve krallık politikasının denetimini isterler; ancak, bunların yanı sıra, birçok senyörlük haklarının sürmesi ve topraklarının çevrilmesi de istedikleri arasındadır, çünkü, fief satın almış yığınla burjuva vardır. Krallık yönetimi çok şey yapmaktadır burjuvalar için: 1722'de kurulmuş Ticaret Dairesi, istatistikler düzenler, tacirlere yardım eder. Ticaret Konseyi öncülük eder, götürür. Bir ileri bir geri, yavaş yavaş engeller azalır, tüzükler yumuşar. Haberleşmeler ve gidiş-geliş kolaylaştırılır: Naiplik döneminde Köprüler ve Şoseler Dairesi kurulur; 1738'de yolların düzgün tutulması amacıyla krallık angaryası konur; yığınla yol yapılır, geçit hakları azaltılır; bir çok kez, tahıl ticareti özgürlüğü ilân edilir ve bu, üretimi artırırken, toprak sahibi köylülerin de işine gelen bir ön-

lem olur. 1750'de, Fizyokratların etkisiyle, krallık yönetimi imalat tüzüklerini hafifletir: kimi tüzük maddelerini kaldırırken kimini de ihtiyatla uygular. 1776'da bile, bir an, Turgot, yeni işletmelerin açılışını ve yeni yöntemlerin kullanılmasını köstekleyen meslek korporasyonlarını ve bu korporasyonların özel mahkemelerini (jurande) kaldırtır. 1779 yılından başlıyarak, ileri gelen kişilerin, eyalet meclisleri yoluyla yönetime katılması denemelerine girişilir.

Ne var ki, hükümet daha ileriye gidemedi. Korporasyonlar, çabucak yeniden kuruldular. 1786'da, İngilizlerle, yıkım getiren bir ticaret sözleşmesi imzalandı: Bu sözleşme, İngiliz fabrikalarının üretimleri için gümrük haklarını % 12'ye değin indiriyordu; Fransız mallarına oranla çok daha ucuza geldiğinden, İngiliz ürünleri ortalığı istilâ etti ve korkunç bir bunalıma yol açtı. Yerel ve ulusal işlerde burjuvalara pek az katılım sağlandı; doğaldır ki, burjuvalar da hoşnut kalmadılar bundan.

Krallık yönetimi, gelişmelere yeterince uyamadı; nedeni de b a ş y o k l u ğ u ydu. Gerçekten önce, 1715'te bir Naiplik kurulması gerekiyordu: Kral XV. L o u i s (1715-1774) 5 yaşındaydı. 1722'de erginlik yaşına erişinceye kadar Dük d'Orléans naip olarak yönetti; 1723'te ölümüne değin yine Dük dizginleri tuttu; arkasından 1726'ya değin bir soyca prens Dük de Bourbon, son olarak da 1726'dan 1743'e değin lalası Kardinal Fleury işleri yönlendirdi. O sırada 33 yaşında olan XV. Louis, devleti kendisinin yöneteceğini ilân etti; ne var ki elinden gelmedi. Bu güzel, zeki, bilgili, yüce gönüllü kral, hiç de Michellet'nin dediği gibi canavar değildi; yaradılışı ve yetişmesi gereği, çekingen, ürkek, giderek pısırıktı. Gerekli enerji ve direşkenliği hiçbir zaman gösteremedi. Kendini, her bakımdan, ailesine, Bakanlarına, onların yararına bıraktı; ve bu arada metreslerine (1741'den 1744'e değin Düşes de Châteauroux Madame de Vintimille, 1744 yılından başlıyarak Markiz de Pompadour, 1769 yılından sonra da Kontes du Barry). Torunu XVI. L o u i s (1744-1729), cesur bir insan, iyi bir çilingir, tam bir aile reisi, halkını seven bir kişi, tahta oturmuş bir burjuva idi; ne var ki, iradesinin zayıflığı ile ünlü kaldı.

Her iki kral da iyiyi gördüler ama gereğini yerine getiremediler.

Monarşi, reformlara girişerek de mutlakiyetçi kalabilirdi. Neydi yapılması gereken? Aristokrasinin malî ayrıcalıklarının kaldırılması; herkesin her işe ve göreve girmesi; yoksul köylüleri ve işçileri zenginlere teslim etmemek için yumuşatılmış bir iktisadî liberalizmin kurulması; iç gümrüklerin, ölçü ve para farklılıklarının, eyaletlerdeki değişken örflerin ulusal yaşama, özellikle iktisadî yaşama engeller koyduğu bir krallıkta birliğin yaratılması. Monarşi yapmadı bunları. Gerçi, Lorraine'le (1776) Korsika'yı (1768) ülkeye kattı; ne var ki, Lorraine, krallığın yanı sıra kendi gümrüklerini sürdürdü ve Kutsal İmparatorlukla da serbestçe ticaret yaptı.

Aristokrasileri kırmak gerekiyordu. Her iki kral, bunu yapmak için yeterince iradeyi hiçbir zaman gösteremediler. Prenslerin ve düklerin aristokrasisi hükümet etmekte yeteneksizliğini ortaya koydu. Naip Dük d'Orléans, XIV. Louis'nin burjuva bakanlarının yerine, büyük soylulardan oluşan kurullar geçirmişti. Ne var ki onların yetersizliği patlak verdi. 1718 yılından başlıyarak, bakanlar tekrar iş başına getirildiler. Ancak, büyük soylular, saraydaki entrikaları, yaranları, Parlömanlarla yaptıkları andlaşmalarla bir tehlike olarak kaldılar.

Parlömanlar, bütün reform girişimlerini başarısızlığa uğrattılar. Dük d'Orléans, 1715'te, XIV. Louis'nin vasiyetnamesine karşın, kralı uyarma hakkını yeniden tanıdı onlara. Artık, Paris Parlömanı, kralın fermanlarını yeniden istediği kadar geciktirebiliyordu. İş öylesine can sıkıcı bir hal aldı ki, Naip, uyarma hakkını, 1718'de yeniden sınırladı. Ne var ki, bu yetki, sonra yeniden tanındı ve, kimi zaman askıya alınarak kimi zaman sınırlanarak, Parlömanlara malî reformlar konusunda aralıksız bir muhalefetin kapısını açtı. Krallık hükümeti, birçok kez, bütün uyrukların gelirlerine oranla vergiye bağlanmalarını denedi; git gide daha fazla yönetmeye başlamış bir devletin artan giderlerini karşılamanın tek yoluydu bu. Parlamenterler, prenslerin, piskoposların, eyalet soylularının, giderek tüm ayrıcalıklıların desteğiyle, kralın iradesine karşı –var güçleriyle– muhalefete başladılar. Fermanları kayda geçirmeyi reddederek, krala karşı uyarılarda bulunarak, köylüleri doğrudan doğruya eyleme geçirerek halkı kışkırtıyor; hiçbir şeyden anlamayan bir halkın aşağı - tabakalarını ayaklandırıyor-

lardı. Çeşitli vergi ve yardımları başarısızlığa uğrattılar. Kamuoyunu da yanlarına aldılar; çünkü –ağza kuvvet– demeçlerde bulunuyorlardı: Kralın uyrukları «köle değil, özgür insanlardır»; «vergi tufanı»na karşı savaşıyorlardı; kralın politikasına karşı bütün muhalifleri destekliyorlardı, örneğin 1764'de yasaklanacak Cizvitlere karşı Jansenistlerden yana çıkıyorlardı. Ne var ki, düşündükleri kendi ayrıcalıklarıydı aslında; onları kitlelerin üstüne çıkaran ayırımlar ve çıkarlardı. Hatta, Krallığın bütün Parlömanlarıyla bir arada bir heyet oluşturduklarını, yasama iktidarına katılma ve kralın iradesine muhalefet etme hakları olduğunu ileri sürüyorlardı.

Kral, zaman zaman Paris Parlömanını sürgüne yollar, sonra yeniden çağırır. Son olarak, Adalet Bakanı M a u p e o u , adlî makamların parayla satılması usulünü kaldırdı ve Parlömanın üyeleri yerine ücretli yargıçlar koydu. Ne yazık ki, XVI. Louis, Parlömanları, bir yatıştırma zihniyetiyle, 1774'te yeniden kurdu. Ancak, Paris Parlömanı, monarşinin temel kanunlarına, Parlömanınların haklarına ve eyaletlerle yaptıkları sözleşmelere, paraca yardımların Etats-Généreaux'ca oylanması gerekliliğine dayanırken, Kral Parlömanı 1788'de tatil etti, dağıttı ve fermanları kayda geçirme yetkisini krala tam bağlı kişilerden oluşan bir divana bıraktı.

Öyle olunca da, Devrim, a y r ı c a l ı k l ı l a r ı n b a ş k a l d ı r m a s ı ile başladı. Parlöman üyeleri, soylularla bağlaşık olarak, Parlöman bulunan bütün kentlerde, Grenoble'da, Rennes'de halkı ayaklandırdılar. Dauphiné'nin eyalet meclisleri, Vizille'de toplanıp, vergi ödemeği reddettiler. Kral da, Etats-Généraux'yu 1 Mayıs 1789'da toplantıya çağırmak zorunda kaldı.

Ne var ki, bu sırada m i l l e t i k i y e a y r ı l ı r : Soyca prensler ve önde gelenler, çağrının eski biçimlere göre yapılmasını ve –Ruhban, Soylular, Tiers Etat diye– zümrelere göre oy verilmesini isterler; ayrıcalıklılara çoğunluğu sağlayacak da böyle bir oylamadır. Kentten kente anlaşıp bir «millî parti» yaratmış olan burjuvalar bir millî meclis istedikleri için, Tiers'in temsilcilerinin sayısının iki katına çıkarılmasını isterler; onlara göre oylama kişi başına olmalıdır ve böylesi bir oylama-

yıl da katma

kendilerine çoğunluk sağlıyacaktır. Kral, bu iki kata çıkarmayı 1788 yılı Aralığında tanır.

Öteki sınıfların eylemi de kendini gösterir; bu eylem, proleteryanın bir başkaldırısı gibi ortaya çıkar. İşsizliğe yol açan 1786 tarihli andlaşma, 1787 ve 1788 yıllarının kötü hasatları, fiyatların yükselişini daha da hızlandırır; emekçinin bütçesinin %50'sini çekip alan ekmek, bu kez %80'ini götürmektedir. Dilencilerin ve başıboşların sayısı artar. Senyöre, zengine, önde gelen ki-şilere karşı korkunç bir kin patlar ansızın. Başkaldırılar, şatolara, burjuvalara ve -elinde tahıl biriktirmiş- beyzadelere karşı saldırılar vardır. 27 Nisan 1789 günü, Paris'in Saint-Antoine varoşunda, renkli kâğıt fabrikası, Réveillon yağmalanır. Hükümet gereken tepkide bulunmaz; çünkü görevliler saygınlığını yitirmiş, orduda da tam bir birlik yoktur.

Etats-Généraux için seçimler, 1789'da, hemen hemen genel oyla ve zümre başına yapılır. Seçmenler, dileklerini dile getiren « ş i k â y e t n a m e l e r » (Cahiers de Doléance) yazmaktadırlar. Neler vardır içlerinde? Bir anayasa, bireysel özgürlük, hoşgörü, haklarda eşitlik, vergi oylaması için Etats-Généraux'nun belli aralıklarla toplanması, merkeziyetçiliğe son verilmesi, özellikle mülk sahiplerince seçilecek eyalet ve belediye meclisleri, eyaletlerin ayrıcalık ve özgürlüklerine saygı, Krala yürütme gücü, Kralla Millete de yasama gücü. Böylece, ayrıcalıkların programının çoğu, Kralın reformların başını çekmesindeki yeteneksizliği yüzünden, burjuvalarca kabul edilmiş bulunuyordu.

Öte yandan, XVII. yüzyıla oranla, XVIII. yüzyıl, savaşların daha az olduğu bir dönem oldu ve uyuşmazlıkların yıkıntıları da eskilerinki kadar ağır değildi: Polonya mirasçılık savaşları (1733-1738), Avusturya mirasçılık savaşları (1740-1748), Yedi Yıl Savaşı (1756-1763), hemen hemen hepsi bu; Amerikan Bağımsızlık Savaşı (1778-1783) özel olarak pahalıya oturmuşsa, Necker'in oyunları yüzündendir. Fiyatlarda uzun süreden beri görülen yükseliş, bir olasılıkla Amerikan gümüş madenlerinin ürünlerinin işin içine girmesiyle, 1730'da yeniden başladı. Bu yükseliş kârı da beraberinde getirdi, işletmeleri yüreklendirdi: Bu, ekonomide kendiliğinden bir açılıp serpilme dönemi oldu.

İklim koşulları iyiydi, kıtlıklara daha az rastlandı ve olduğunda da eskisi gibi korkunç değildi; salgın hastalıklardan kırımlar, iktisadî ve sosyal yıkıntılarıyla nadirleşti, sonra da kayboldu. Ticaret kapitalizmi gelişti; nüfus arttı, kentleşme çoğaldı, burjuvazinin sayı ve etki bakımından önemi arttı; bunun yanı sıra, ideolojisi ağır ağır kendini dayattı. Bu koşullarda, XVII. yüzyılın hükümet tipi, en azından sürekli olarak, gerekli değildi artık. Oysa, Saray savaş yönetimini sürdürdü. Dük d'Orléans'ın kişisel tutkularını da örten P o l y s y n o d i e (1715-1718), savaş yönetiminin, bir gurup aristokratın hizmetine koşulmasıydı bir bakıma. Öte yandan, Saray, vergide bir değişikliği zorlamanın, yani ayrıcalıklar temeline dayanan bir vergi dağılımından eşitlik temeline dayanan bir vergi dağılımına gitmenin bilincine açıkça varmadı; hukuksal açıdan feodal kalmış olan mülkiyetin ortadan kaldırılıp liberal bir mülkiyete gitmenin de bilincinde olamadı. Bir gönenç ve -görece de olsa- bir barış döneminde, sürekli hiçbir reform iradesi taşımadan bir savaş yönetimini sürdürme, XVIII. yüzyıl Fransa'sının iniş-çıkışlarının nedenlerinden biri oldu. Fiyatlarda yükseliş, 1770 ve 1787 yılları arasında bir anda kesintiye uğradı; bu ise, monarşinin vergi yükünü çekilmez hale getirdi ve bütün bir siyasal ve sosyal sistemi sarstı.

Saray, belediye görevlerinin parayla satılması ve miras yoluyla geçmesi rejimiyle, denetimli seçimler rejimi arasında kararsız, sürekli sallandı durdu; birinci rejim, bir avuç mülk sahibine kamu gücünü -babadan oğula- elinde tutma olanağını verirken, ikincisi, entrika, dalavere ve karışıklıklara yol açıyor, giderek yeteneksiz ve tutkulu insanları görev başına getiriyordu. Eğilim, kentlerin çoğunda oligarşik niteliğe bürünmüş genel meclisleri az sayıda önde gelen kişilerden oluşan kuruluşlara indirme yönünde gelişti git gide; önde gelen kişiler, servetlerinden çok, yetenek ve sosyal görevleriyle göze çarpıyorlardı. Belediye sistemini seçim temeli üzerinde birleştirmek amacını taşıyan Marly fermanı (1765), bu bakımdan ilginçtir; bu karar, liberal meslekların ve görevlerin üstünlüğünü sağlıyordu. Ne var ki, Fontainebleau fermanı (1771), görevlerin parayla satılması ve miras yoluyla geçmesi usulünü yeniden yürürlüğe koydu.

İ d a r î v e s a y e t de sertliğini sürdürdü.

Meslek kuruluşları, XVI. Louis'ye değin, temelde bir değişikliğe uğramaksızın, varlıklarını koruduular.

Fizyokratlardan esinlenen Maliye Genel Denetimcisi Turgot, birçok kötülüklerin kaynağı olarak görüyordu onları. Başta devlet için böyleydiler: Çünkü, uyguladıkları tekel imalatçıların sayısını düşürdüğünden, ticareti ve «sanayi çalışmaları»nı azaltıyorlardı; işçiler için böyleydiler: Çünkü, rekabeti yok ettikleri için ücret kaybına yolaçıyorlardı; kent halkı için böyleydiler: Çünkü, en basit bir iş için, onları başka toplulukların işçilerine başvurmak zorunda bırakıyor ve sonunda da kalitesi düşük bir çalışma uğruna daha yüksek ücret ödüyorlardı. «Çalışma hakkı»na «her insanın özelliği» ve bunun da «bütün nitelikler içinde en başta geleni, en kutsal ve en zamanaşımına uğramıyanı» olarak bakan Turgot, «her insanın, hatta yabancıların, tüm krallıkta, hoşlarına gidecek her türlü ticareti, her türlü sanat ve mesleği yerine getirebileceklerini, hatta bunların birkaçını bir arada yapabileceklerini açıkladı; «bütün tacir ve zanaatçı kuruluşları»nı kaldırdı (Versailles Fermanı, 1776 Şubatı).

Turgot'nun ayrılışından sonra, 1776 Ağustosunda çıkarılan bir başka ferman, bu reformu değişikliğe uğrattı, ama ortadan kaldırmadı. Paris'te, 21 meslek gurubu serbest kalıyordu, 44 yeni meslek kuruluşu da aralarında benzerlik bulunan ve o güne değin de birbirinden ayrı olan meslekleri birleştiriyordu. Ferman, yeni kuruluşları kadınlara, kızlara ve yabancılara da açıyordu; bir kişinin birçok mesleklere sahip olması ve onları bütün krallıkta yerine getirebilmesi olanağını tanıyordu; yeni düzenlemeleri öngörüyordu ve sözkonusu olan ortaya şaheser koymak değildi; ferman, buna karşılık hayır derneklerini ve çıraklıkla kalfalıkları yasakladı.

Böylece kral, meslek kuruluşlarıyla ilgili eski sistemde iyi adına olanları koruyup sürdürdüğü inancındaydı: İç disiplin, ustaların işçiler üzerindeki otoritesi, devlete yardım; bunun yanı sıra, Turgot'nun fermanının getirdikleri de saklı tutulmuş oluyordu: Özgürlük ve rekabet! Ferman, öte yandan işçilere karşı ustalardan yanaydı.

Ağustos fermanının hükümleri kimi kentlere de yaygınlaştırıldı.

Böylece, Turgot'nun eseri ortadan kaldırılmadı.

Görevli kuruluşlarına gelince... XIV. Louis'nin vasiyetnamesini değiştirmek amacıyla, Naip, 1715 Eylülünden başlıyarak, kralı uyarma hakkına getirilmiş kısıtlamaları kaldırdı. Parlömanlar muhalefetlerine yeniden başladılar. Bu

kuruluşlar, sosyal planda yükseldilerinden ve, üyeleri de, çıkarlarıyla duygularını beyzadelerinkileriyle git gide karıştırdıklarından, Parlömanlar, devlet işlerini denetleme konusunda, bütün eski savlarını yeniden ele aldılar ve geliştirdiler; ne var ki, yetkilerinden, hükümetten gelen her türlü reformlara karşı, aptalca ve kısır bir muhalefet adına yararlandılar; böylesi bir muhalefet adına, kralın fermanlarını, demeç ve açık mektuplarını durdurdular, reddettiler ya da değişikliğe uğrattılar. Birçok kez, fermanlar, kralı uyarma hakkının sayısını yeniden sınırlandırdılar ve, Parlömanlara, devlet işleriyle kendiliğinden uğraşmayı yasakladılar. Duraksamalı bir hükümetin karşısında olan kör bir kamuoyunun da desteklediği Parlömanlar, bu fermanları umursamadılar. Dahası, bütün Parlömanlar, bir tek heyet oluşturduklarını inancındaydılar; kralın tek kurulu, onların oluşturdukları bu heyetti. Yedi Yıl Savaşı boyunca, malî işlerde gerçek bir tekel elde ettiler sonunda. Ne var ki, bundan yararlanmasını bilemediler. Krala bağlı bir senyör olan Dük d'Aiguilon'a karşı, Bretagne yöneticisi olarak yetkisini kötüye kullandığı suçlamasıyla açılan dava, Parlöman için, «idarenin sırlarını, Kralın emirlerinin yerine getirilmesini mahkemelerin teftişine tâbi tutma»yı deneme fırsatı yarattı; bunun gibi, kralın görevlileri, görevlerinin yerine getirilmesinde yargıçlar önünde sorumlu tutulacaklardı ve, hükümetle idare, yargı gücünün denetimine tâbi olacaktı. Böylece, Maliye Bakanı Maupeou, Paris Parlömanını dağıttı (Ocak 1771) yargı yetkisini de, istediği gibi görevden alabileceği kişilerden oluşan altı yüksek kurul kurarak sınırlandırdı; kanunları sicile geçirmek, otomatik basit bir işlem olup çıkıyordu böylece. Son olarak, bir görevlinin görevini satması halinde, kral, onun yerine geçecek kişiyi seçme hakkını kendinde saklı tuttu. Bu yararlı reformlarla muhalefet yenilgiye uğradı. 1774 yılı başlarında savaş kazanılmıştı. Ne var ki, 27 Nisanda XV. Louis öldü. Yerine geçen XVI. Louis'nin hiçbir devlet anlayışı yoktu. Tuttu, herşeyi eski haline getirdi. Parlömanlar, gerici muhalefetlerine yeniden başladılar. Bütün reformcu fermanları durdurdular. Kral fermanları, emirnameleri, Kralın demeç ve açık mektuplarını denetleme yetkisini Parlömanlardan alıp –üyelerinin hepsi de kralca seçilmiş– tek bir Divana veren fermanı sicile kaydettirmek zorunda bırakıldı (8 Mayıs 1788). Bir başka ferman, «uyuş-

mazlığın yargılaması»nı «idarî taraf»tan ayırıyor, kimi mahkemelere (présidiaux ile bailliages) ve tüm idareyi de Devlet Konseyine ve Eyalet Meclislerine veriyordu. Saklı tutulan görevler. Sular ve Ormanlar ile Tuz Ambarları görevlileri, artık basit idareciler olarak, krala uyarıda bulunma yoluna başvurma ile muhalefet haklarını kaybediyorlardı. Bu fermanlar, aristokratik bir başkaldırıya yol açtı; Devrimi de bu başlatacaktır. Etats-Généraux'nun 1 Mayıs 1789'da toplantıya çağrılması tarihini saptayan 8 Ağustos 1788 tarihli Kurul kararı, yukarıda sözünü ettiğimiz divanı da askıya alır.

1789 yılında toplanacak Etats-Généraux, kralın kafasında 1614-1615 yıllarınkinden farklı değildi: Aynı yapı, aynı danışma yetkisi ve aynı usuller. Ne var ki, seçimler, tam bir sınıfsal tablo ortaya koyuyorlardı: 1318 temsilciden ruhban zümresi 326, soylular 330, tiers état da onların iki katı, 661 temsilcilik kazanmıştı. Ruhban zümresi içinde, duygu ve çıkarları çoğu kez tiers état ile ortak olan papazlar çoğunluktaydı; tiers état'da en önemli gurup ise liberal mesleklerden olanlarınkiydi.

Bu sosyal yapı değişikliği, tiers état'nın temsilcilerine, onların temel düşüncelerinden birini dayatmak olanağını verdi: Zümre ve lonca yapısını yıkmak; rahipleri, beyzadeleri sıradan yurttaşlar durumuna indirmek. Bir usul değişikliği için harcadıkları çabanın da altında yatan amaç buydu: Değişik salonlarda zümreler halinde tartışmak yerine, bir tek salonda, «Meclis» halinde bir arada tartışmak; çünkü, «Meclisin özü eşitliktir». Krallık örgütündeki bir boşluk işlerine yaradı; tiers état için hiçbir özel salon öngörülmemişti. Öyle olunca, onlar da, üç zümrenin bir arada oturum yaptıkları büyük salonda toplandılar ve salona da «Ulusal Salon» adını verdiler. Dinleyici halkı da aldılar bu salona. Bu halk için, tiers état, çok geçmeden Etats-Généraux'yu tek başına temsil eder göründü. Bu anlayışın da yardımıyla, tiers état, 17 Haziranda kendini Ulusal Meclis ilân edecektir; 23 Haziranda, kralın da katıldığı bir oturumdan sonra, öteki zümreler de onlara katılınca, 9 Temmuzda bu Ulusal Meclis kendisini «kurucu» olarak tanıtacaktır dünyaya.

Bir sınıflar meclisi dir bu ve egemen olan da burjuva sınıfıdır.

II

GÜNEY AVRUPA

XVIII. yüzyılda, Fransa İngiltere'nin gerisindedir; İspanya ile Portekiz ondan da geridedirler. İtalya ise, gelişme düzeyi bakımından alacalı bulacalı bir görünüm içindedir.

İSPANYA

İspanya, 1715 yılında, hâlâ t a m b i r ç ö k ü ş ün içindeydi; Krallar, senyörlerin siyasal iktidarlarına son vermişler, ama ülkeyi bir Orta Çağ ülkesi olmaktan da bütünüyle kurtaramamışlardı. Ülke, sayısız kanunların, örflerin ve tüzüklerin içinde kemikleşip gitmişti. İspanya'nın ekonomide oynadığı rol ise şuydu: İngiltere'ye, Fransa'ya, kuzey-batı ülkelerine koyunlarının yününü, madenlerini, kolonilerinden gelen altın ve gümüşü yolluyor ve karşılığında da, kendisinde olmayan mamul maddeleri alıyordu.

R e f o r m l a r , ilke olarak mutlak, giderek kanunların üstüde olan hükümdarlardan geliyordu ancak. Bourbon'lar-

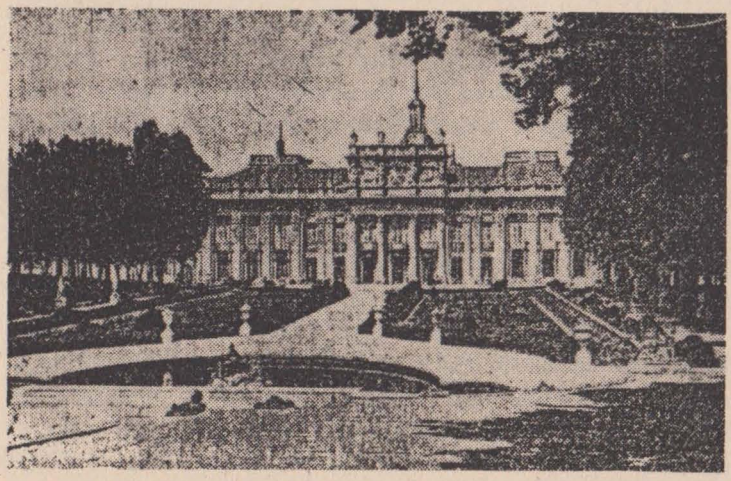

27. – Versailles şatosuna İspanya'dan bir yanıt: La Granja şatosu

dan gelen krallar, böylesi reformları gerçekleştiren kişiler oldular: XIV. Louis'nin torunu olan V. Felipe, çocukları VI. Fernando (1735-1759) ve özellikle III. Carlos Napoli'de yirmi yıl hükümdarlık ettikten ve orada birçok reformlar yaptıktan sonra 1759'da İspanya tahtına oturan bu sonuncu kral, açık fikirli ve pratikten anlıyan bir insandı. Bütün bu hükümdarlar, Fransız düşüncelerini ve XVII. yüzyıl Fransa'sının büyük aydın despotlarının davranışlarını getirdiler İspanya'ya.

Krallar, Fransız usulü bir monarşi yönetimi kurdular. Kurullarını, başlıca iki kurulun otoritesine tâbi tuttular: «Hint Kurulu» ile «Kastilya Kurulu» idi bunlar; bu kurullara, kendi otoritelerini bakanları aracılığıyla dayattılar; bu bakanlar da, Kont d'Aranda (1766-1773) gibi kimi zaman Fransız düşünceleriyle yoğrulmuş soylular, ama özellikle burjuvalardı: İtalyan Alberoni (1726-1736), Florida-Blanca'nın kontu olan José Monino ve 1762 yılından beri etkisi artan Campomanes gibi... Emirleri, her eyalette, Fransa'da olduğu gibi maliye ve genel idare ile yükümlü bir görevli, orduya kumanda eden bir general ve adalet işlerine bakan bir mahkeme yerine getiriyordu; her üçü de, bir öteki olmaksızın güçsüzdü bunların ve karşılıklı olarak da birbirlerini gözetliyorlardı.

Öteki kuruluşlara gelince... Etkinliği süren Engizisyon hükümete boyun eğmek zorunda kaldı. Kral, önce yılın sekiz ayı, sonra bütünüyle piskoposların seçimi yetkisini elinde tuttu. Cizvitler, 1767 yılında ortadan kaldırıldılar: Kralları öldürme niyeti taşıdıkları, daha çok da monarşik hukuka karşı düşünceler yaydıkları suçlaması altında idiler; III. Carlos, Papa'dan onların bütün ülkede kaldırılması yetkisini de aldı (1773).

Krallar, ticaret ve sanayiyi, gerçek bir kolbertizm uygulayarak geliştirmeye çalıştılar: Krallık imalathaneleri; yabancı teknisyenlerin çağrılması; özel imalathaneleri, paraca yardım ve gümrük himayesi yoluyla destekleme; ticaret ortaklıkları kurma; çalışmayı yeniden baş köşeye oturtmak için 1765 yılından başlıyarak iktisadî ve yurtsever ortaklıklar yaratma; yollar ve kanallar açma; artık ciddi nedenler olmaksızın toprak sahiplerinin kovamıyacakları çiftlik kiracılarını korurken (1768), küçük mülkiyet sahiplerine de, koyunlarını yaylaya çıkaran sürü sahiplerine karşı tarlalarını çitleme hakkı verme. Bü-

tün bunların sonunda öylesine hızlı ilerlemeler oldu ki, İspanyollarda girişim ruhu uyandı ve iktisadi ortaklıklar –1770 yılından başlıyarak– daha fazla özgürlük ister oldular: Hükümet, 1775'ten sonra iç gümrükleri, Cadix'in ticarî tekelini ortadan kaldırdı ve kolonilerle ticareti İspanya'nın 13 limanına açtı. İspanya, geniş ölçüde dışarıya bağımlı kalsa da, kumaş, ipek ve pamuk fabrikaları her yanda görülmeye başlandı. 1779'dan başlıyarak, Fransız kumaşları, ipeklileri ve pamukluları aranmaz oldu. 1788'de İspanya, Amerika'daki kolonilere, dışardan aldığı mamul maddeden çok daha fazla mamul madde yollar oldu. Nüfus, 5 milyondan 10 milyona çıktı. Donanma ve ordu, henüz yeterince talimli olmasalar da, yenileştirildiler.

Ne var ki, pahalıya mal oldu bütün bunlar: Bütçe dengesizdir; III. Carlos yığınla vergi kiralamasına son verir ve vergi gelirini, görevlilerine toplatarak arttırmak ister. Ama öte yandan soylularla ruhbanı vergiye bağlıyamaz. Vergilerin sayısını çoğaltır; bir banka girişiminde bulunursa da, Law'un bankası gibi başarısızlığa uğrar. 1789'da, İspanya tam bir malî bunalım içindedir ve geçirdiği değişiklik henüz varacağı yere varamamıştır.

PORTEKİZ

Uzun bir süredir kolonilerle Avrupa arasında aracı durumunda olan Portekiz, bu rolünün, öteki güçlerin rekabeti yüzünden sona erdiğini görür: Şarap ve Brezilya kerestesinden ibaret olan dışsatımı, artık yalnız İngiltere'yedir; daha önceki yılların ticaretinden bir sanayi yaratmak ve tarımını yenileştirmek için yararlanamamıştır. İktisadi ve sosyal bakımdan Orta Çağ'lı bir ülke durumundadır. Bununla beraber, atılgan bir hükümdar olan I. Jose (1750-1777) zamanında, sert bir reformcu, C a r v a l h o Engizisyon'un belini kırar: Engizisyon, artık hükümetin izni olmaksızın insanları ateşte yakamıyacaktır ve, böylece, yenilik yanlılarını kurtarır (1751); komplo suçlamasıyla da, politikasına karşı çıkan Cizvitleri kovar ülkeden (1759). Başka yaptıkları da vardır: Kamu görevlerini –ayrıcasız– bütün Portekizlilere açar; okullar kurar ve üniversitelere yeni biçimleri sokar; imalathaneler açar, ticareti arttırır; bir donanma yaptırır, orduyu yeniden

örgütler, kaleler kurdurur. Eserini Kraliçe I. Maria sürdürmez gerçi, ama reformu ortadan da kaldırılmaz.

Bu iki ülkede, hükümetlerin çabaları, geçen yüzyıldaki Fransız hükümetlerin çabalarını hatırlatır; Fransa, İngiltere'ye oranla bir yüzyıl geride ise, İspanya ile Portekiz de Fransa'ya oranla bir yüzyıl kadar geridedir.

İTALYA

Birçok devlete bölünmüş bir halde olan İtalya, büyük coğrafya buluşlarının ve büyük okyanus ticaretindeki genişlemenin acısını çekmektedir hâlâ. Denizci sitelerin görece önemi hayli azalmıştır. Öte yandan, bir Frank limanı olan –Toskanya'daki Livourne dışında, hepsi çöküş halindedir; çünkü hepsi, İngilizlerin, Fransızların, Avusturyalıların iktisadi rekabetinin kurbanıdırlar ve hepsi sanayileşmiş ülkelerin gerisinde kalmanın eksikliği içindedir; bunun yanı sıra, başıboşluğun getirdiği alışkanlıklar ve büyük gönenç dönemlerinde yaptıkları giderlerin zorlukları vardır hepsinde. Cenova ve Venedik, iki tacir kenttir ve her ikisi de cumhuriyettir. Ne var ki, Venedik aristokrasisi, eskiden tepeden tırnağa burjuva alışkanlıklarına sahip olduğu halde, ticaretten kaçmaktadır ve Venedik, Avrupa'nın en güzel bayramlarının yapıldığı bir yerdir. «Ve karnavalı Venedik'te geçirdim!»: Voltaire'in krallarının dilinde pelesenktir bu.

İtalya'daki öteki devletler, tarım ülkesidirler; ve monarşiyle yönetilirler: Bu monarşilerde, prensler aristokratlara, Fransa'da olduğu gibi yalnız büyük bir sosyal otorite değil, yerel yönetimin geniş bir bölümünü de bırakmıştır. Bu soylular aylaktır ve çoğu kez kokuşmuştur. Kentler bitkisel bir yaşam içindedir; burjuvaların sayısı fazla değildir, olanı da yoksuldur ve etkisizdir. Köylüler her yanda geri ve sefil bir haldedirler.

Mutlakiyet eğilimindeki prensler, «aydın despotlar»dır çoğu kez, ancak, bir ayrım yapmak gerekir: Papalık devletlerinin teokratik hükümeti maddî sorunlara sırtını çevirmişlerdir; bu devletler, adanın en kötü yönetilen en sefil devletleridir. Napoli krallığında, Bourbonlar, önce Charles (1739-1759), arkasından Ferdinand, Bakan Tanucci ile reformlara girişirler: Cizvitleri ortadan kaldırmaya kalkarlar (1773); bilime ve kitapçılara karşı çı-

kan bir takım dinci tarikat ve kişilerin etkisiyle mücadele ederler; servaja son verirler. Ne var ki, soyluları vergiye bağlıyamazlar ve, ülke, angarya ve öteki senyörlük haklarının ezdiği kesenekçilerin iyi ekip biçemedikleri hesapsız mülklerle kaplanmış halde kalır. Toskanya'da, daha liberal bir politika uygulanır: Korporasyonların ortadan kaldırılması; geçici olarak tahıl dışsatımına izin vermek; kimi bataklıkların kurutulması sermaye birikimine, ticari işletmelerin açılmasına olanak sağlar, özetle bir uyanışı haber verir. Lombardiya'da, Avusturyalılar, halka pek ağır gelen vergi kiralamasını kaldırırlar ve doğrudan vergi koyarlar; kadastro yaparlar; gümrükleri indirirler ve Milano'yu bir alış-veriş yeri haline getirirler; bu ise, Pietra Verri'nin çevresinde bir küçük burjuva azınlığı yaratacaktır.

Bu iki ülkede senyörlük hakları hafifletilmiştir ve –soylularla Kilisenin elindekiler de içinde olmak üzere– hemen bütün topraklar vergiye bağlanmıştır.

Sardunya Krallığı, en güçlü ve en ileride olanıydı. Köylüler orada daha önceden özgürlüklerini elde etmişlerdi. Kral, feodal haklarını parasını vererek satın almayı örgütledi (1771). Soylular, topraklarında oturur ve tarımı düzeltirler; yarıcılık, kiracılık yararına olmak üzere geriler. Topraklar, tarım kapitalistlerinin, mülk sahiplerinin ya da büyük çiftlik kiracılarının elinde toplanır. Kral, yolları geliştirir; krallığını, Fransa ile İtalya, İtalya ile İsviçre arasında bir ticarî aracı haline getirmeyi dener. Tutumludur; şöhreti olan 30.000 kişilik bir ordusu vardır; geleceği de parlaktır.

Bütüne bakıldığında, mutlakiyette daha ileri gitmiş hükümdarlar İtalya'yı ilerletmektedir; ne var ki, burjuvazinin eksikliği hep duyulmaktadır.

III

ORTA AVRUPA

Orta Avrupa'da, İsviçre ile Germen ve Tuna ülkelerini ayrı ayrı incelemeli.

«Helvetik Birlik», bağımsız 13 kantondan oluşan pek gevşek bir federasyondu; bağımsızlıklarında alabildiğine kıskanç olan bu kantonlar, aralarında katolik ve protestan kantonlar diye dince de bölünmüşlerdi. Yönetim biçimi cumhuriyetti. Alplerin geçitlerine götüren geçiş noktalarında gelişmiş kentlerin hayli yoksul, ama düzlükte yaşıyanlardan çok daha güçlü bir burjuvazisi vardı; siyasal haklarla sosyal yararları kendine ayırmış bir soylular zümresi de yaşıyordu bu kentlerde.

Kantonlar arasında ve her kantonun içinde sürekli bir çekişme görüyoruz.

Kentler ve köyler arasında da...

GERMEN VE TUNA ÜLKELERİ

Orta Avrupa'nın içine ne denli dalınırsa, zamanın akışı bakımından o denli geriye gidilir; Orta Çağ'a en yakın bir bölge dir bu.

Nasıl?

Gerçekten, ülkelerin çoğu hâlâ üretimleri zayıf birer tarım ülkesidir; ve pek ağır bir senyörlük rejimine tâbidirler. Elbe'nin batısında, servaj kimi yerlerde ortadan kalkmış ya da bir parça yumuşamıştır; ancak, doğuda sertliğinden yitirmemiştir ve özgürlüğünü kazanmış köylüler nadirdir. Aristokrasi, insanlara kendi tarlalarını bile ekip biçecek kadar zaman bırakmıyan angaryalarını; vergi ve ödentileri, fırın, değirmen, sıkma aleti gibi tekelleri; adaleti ve asayişi yerine getirmeği sürdürmektedir. Bu aristokrasi, bu yetkilerini Fransa'da olduğundan çok daha ağır kullanıyordu; uygulamada, bütün yerel yönetimi –İspanya'da ve İtalya'da hâlâ sıkça rastlandığı gibi– elinde tutuyordu; ancak, bunlarla da yetinmiyor, hükümdarlar, orduda ve idarede bütün makamları soylulara ayırıyorlardı. Kimi devletlerde, özellikle yüzyılın sonlarına doğru, aşağı sınıflardan bazı bakanlar çıkmadı değil; öyle de olsa, aristokrasi, bütün olarak her şeyi kendisine ayırıp sakladı.

Sosyal sınıflar birbirinden pek kopuk ve mesafelidir. Sınıfların, herşeye karşın git gide birbirine karıştığı İngiltere'den,

yüzyılın ikinci yarısında böyle bir olayın işin içine girdiği Fransa'dan farklı olarak, soylular, burjuvalar, zanaatçılar, köylüler, birbirinden ayrı yaşıyor, her sınıf kendisinden aşağıda olanı horluyordu; sıralar tutulmuş, mesafeler korunmuştur.

Krallar, soyluların bağlılığından hoşnut haldedirler. İktidarlarını arttırmada, daha ileri Batı ülkelerinde (İngiltere, Fransa) doğmuş iktisadî ve siyasal tekniklerden yararlanmaktadırlar; bunu yaparken, hele Filozofların sözlüğünden yararlanırken, hatta Batıdakilerden de ilerde, modern devletler izlenimi bırakırlar; oysa, çok daha önceki aşamalardan geçmektedirler gerçekte.

Her birine ayrı ayrı bakmakta yarar var.

KUTSAL-İMPARATORLUK

Sınırları, Almanya'nın sınırlarıyla rastlaşmıyan Kutsal Roma Germen İmparatorluğu bir görüntüdür sadece. Feodal ufalanma, bu imparatorlukta geniş ölçüde yürürlüktedir. Habsburg hanedanının başı olan İmparator, ilke olarak Charlemagne'ın ve Augustus'un mirasçısıdır. Ne var ki, 1763'te 9 seçmenin oyuyla seçilmiştir: Bu seçmenler Bohemya, Saksonya, Brandeburg, Hanovra, Bavyera, Palatinat'dır; üç de ruhban seçmen vardır, Mainz, Trèves ve Kolonya. Seçim, prenslere güvence vermeğe zorlamıştır onu ve yabancı müdahalesi hep gündemdedir: İmparatorluğu bir devlet yapamamıştır. Westfalya andlaşmaları (1648), bir uluslararası hukuk ilkesi gibi, İmparatorluktaki prenslerin egemenliğini saklı tutar, giderek pek gevşek bir konfederasyon düzeyine indirger onu. İmparatorun iktidarı bir Meclis, Diyet'çe sınırlanmıştır: Ratisbonne'da toplanan bu meclis yönetir; savaşı ya da barışı o ilân eder ve andlaşmaları imzalar. Aslında seçmenlerin, prenslerin ve kentlerin temsilcilerini bir araya getiren Diyet, bütün bunlar çıkar çatışması içinde ve İmparatora da karşı oldukları için, etkin bir rol oynayamaz durumdadır. Dahası, kutsal-İmparatorluğun ana parçası olan Almanya'da, fazladan 343 bölüm vardır: Bunun 30'u devlettir; onların yanı sıra, prenslikler, serbest kentler, İmparatorun doğrudan vassalleri olan şövalye toprakları görüyoruz. Ren'in sol yakasın-

da ise, Fransız etkisini kuvvetle duyan 117 küçücük devlet yer alır.

Özetle, bir toz bulutudur görülen!

Bütün hükümdarlar, İngiltere'de XVI. yüzyılda Elisabeth'in, Fransa'da da XVII. yüzyılda XIV. Louis'nin ortaya koydukları örneğe öykünme çabası içindedirler: Prensliklerini mutlak merkezî, bürokratik bir devlet haline getirmeyi denerler; ayrıcalıkları ortadan kaldırarak, malî eşitliği kurarak, William Cecil'den ve Colbert'den esinlenmiş merkantilizmi uygulayarak güçlerini geliştirmenin özlemi içindedirler. Devlet, her parçasını sağlayıp bir sanayi yaratmak ve böylece bir burjuvazi yetiştirmek ister. İmparatorluğun 51 serbest kentinde, belki de komşu devletlerde olup bitenlerin etkisi altında, burjuvazi yükselmekte, zenginleşmekte, yeni ticaret akımları yeşermekte ve, bilgiyle güzelliğe duyduğu açlığın sonucu, büyük bir düşünsel etkinliğe açılmaktadır kapılar. Leipzig, Frankfurt, Mannheim, Hamburg sanat ve araştırma merkezleri olurlar; Weimar, Gotha, İéna gibi küçük, ama önemli kentler de vardır.

İmparator unvanı sıradan bir unvandır ve Habsburglar, özellikle ellerinde tuttukları topraklarla güçlüdürler. Kimler vardır aralarında? 1740 yılına değin V I . K a r l , sonra kızı M a r i a - T h e r e z a (1740-1780), onu torunu I I . J o s e p h izler; bu sonuncusu, 1764 yılından beri imparatordan ve anası aracılığıyla hükümete katılır. Bunun gibi, II. Joseph, Avusturya arşidüküdür, Bohemya ve Macaristan kralıdır; ülkesinin genişliği Fransız kralınınki kadardır ve hemen hemen onunki kadar nüfusu vardır; ancak, ona beş misli daha az gelir getirir bu halklar, öyle istenildiği gibi de boyun eğmezler. Acayip bir Orta Çağ görüntüsünü sergileyen Habsburg'ların toprakları, Kuzey Denizinden Rus ovasına ve Orta Almanya'dan Po ovasına ve Adriyatik'e değin serpilip dağılmış parçalardan oluşmuştur. Bu birbirinden farklı parçalar arasında ilişkiler ağır ve güçtür; ve y ı ğ ı n l a h a l k , Avusturyalılar, Macarlar, Rumenler, İtalyanlar, Çekler, Slovenler, Flamanlar, Wallonlar örf, dil ve din bakımından pek farklıdırlar birbirlerinden, öyle oldukları için de birbirlerini tanımazlar. Bu halklar, Habsburg'lara herbiri değişik sözleşmelerle bağlanmıştır; özerktirler; soylularla ruhbandan oluşan yerel meclisleri ülkenin özgürlük ve ayrı-

calıklarını savunurlar ve özellikle olabildiğince daha az vergi vermenin kaygısındadırlar. Her halk, yöneticilerini soylular arasından kendisi seçer; iktidar bu soyluların elindedir ve yalnız kentlerdedir ki, burjuvalar, kendi seçtikleri majistralar marifetiyle yönetilirler. «Habsburglu» diyebileceğimiz yığınla kurum da vardır. Viyana'da, genel politikaya, maliye ve ticarete, savaşa bakan üç kurul; Bohemya, Macaristan, miras yoluyla geçen devletler (Avusturya ve ona bağlı olanlar) için üç Bakanlık; Flandra ve İtalya için de iki kurul görüyoruz. Ne var ki, gelenekler ve yerel özellikler karşısında hemen hemen iktidarsızdır bunlar.

VI. Karl, Habsburg'lara, herşeyden önce sahip oldukları ülkelerin bölünmezliğini sağladı. Ağabeyi ile kendisinin erkek mirasçıları olmadığı için, Pragmatik Sanktion (1713), erkek mirasçı bulunmadığında, kadın mirasçılığa hak tanıdı; öyle de olsa, Bohemya'da, Milano Dükalığında ve belki Avusturya'da bile tahta kadınların geçmesi söz konusu değildi. İmparatorluğa giren bütün ülkelerin bölünmezliğinin altını yeniden çizen bu belge, parçalanış tehlikelerini uzaklaştıran yeni bir sözleşme oldu ve 1919'a değin sürdü.

VI. Karl, monarşiye yeni kolaylıklar sağlamak amacıyla, tekele sahip ortaklıklar sistemine başvurdu: Bunlar, Hint ve Çin ticareti için kurulan Ostende Kumpanyası (1772) ile Trieste'de kurulan Doğu Kumpanyası idi. Birinci ortaklık, İngilizlerle Hollandalıların düşmanlıkları yüzünden başarısızlığa uğradı. Ne var ki, Macarların hassasiyeti ve başarısızlıkla sonuçlanan savaşların yol açtığı itibar kaybı yüzünden daha fazla birşey de yapamadı.

Maria-Thereze, özellikle Avusturya Mirasçılık Savaşları ile (1740-1748) –Silezya'yı terkedip imparatorlukta bir dağılış önleyerek başarıya ulaştığı– Yedi Yıl Savaşlarından (1756-1763) sonra, Başbakanı Kaunitz ve oğlu Joseph'in yardımlarıyla reform tasarılarını yeniden ele aldı. Yuvarlak pembe yüzlü, sofu, «yurdun anası» diye halkın sevip saydığı, gerçekçi, olabilecek direnişleri değerlendirmesini bilen Maria-Thereza, değişikliklere ağır ve sessizlik içinde girişmeyi istiyordu. Merkeziyetçiliği getirir; varolan kurumların en üstüne, bütün kararları alan bir Devlet Konseyi yerleştirir. Tacın görevlileri, bir-

28. – II. Joseph

kaç eyalette, doğrudan doğruya uygularlar bu kararları. Macaristan Diyetini olabildiğince az toplantıya çağırır. Merkantalizmi uygular; bir sanayi yaratmaya zorlamak amacıyla, İmparatorluğa mamul madde girişini ve hammadde çıkışını, elemeğinin yurttan kaçıp gitmesini yasaklar. Kendine ait topraklarda, köylüleri küçük mülkiyet sahipleri haline getirir; ne var ki, öteki senyörler bu örneği izlemezler. Yalnız köylüler ve babadan oğula geçen yönetimler için de olsa, askerlik yoklamasını getirir. Maliyeyi reforma tâbi tutamaz. Hoşgörü konusunda kimi kararsızlıklar geçirir. 1774 yılından beri, Macaristan'ın katolik olmayan çevreleri, dinsel ayinler izlemekte yükümlü tutulmuyorlar ve hasta başına bir katolik rahip çağırmak zorunda değildiler. Romalı olmaktan çok Avusturyalı bir kilise kurmak niyetini taşıdı; 1767 yılından başlıyarak, hiçbir Papalık mektubu, hükümdarın izni olmaksızın Avusturya topraklarına giremedi. Son olarak, eğitimde reform yapar.

Ne var ki, bütün bunlar kısmî girişimlerdir.

Başına taç giymiş bir çileci olan oğlu II. Joseph, bir sistem ve mantık içinde düşünüp hareket eden kişiydi; ancak halkların duygularını göz önünde tutmuyordu. Halkları bir araya getirip eritmek amacıyla, içine çeşitli tarihsel birimlerin gelip katıldığı idarî bölümler arasında bir hiyerarşi kurdu; eyaletler, halklara bölündü. Eyalet yöneticileri, üniversite bitirmiş olmalıydılar (1787): Küçük soylular ve burjuvazi devlet dairelerinde görev alabiliyorlardı; ancak, yüksek makamlar büyük soylu ailelerin oluyordu. İdare ve okullardaki dil olarak bütün halklara Almanca dayatıldı.

1781 Hoşgörü fermanı ile, katolikler, Luther'ciler, Calvin'ciler ve ortodokslar arasında eşitlik kurdu; Yahudiler özel rejime tâbi tutuldu. Öyle de olsa, Roma'dan bağımsız bir ulusal kilise düşledi ve, hoşgörürlüğü, katoliklere karşı bir hoşgörüsüzlüğe dönüştü: Onları, ilahiyatın savsaklandığı devlet okullarına girmeğe zorlayarak, ilahiyat kitaplarını yokederek (1784), haccı ve ayinleri yasaklıyarak vicdanları incitip yaraladı. Çoğu manastırı yararsız diye kapattı; yarısına yakınının da mallarını elinden aldı (1786-1788).

Merkantilizmi –büyük bölümüyle– sürdürdü, ancak ticaret özgürlüğüne doğru da geliştirdi: Rusya'yla ticaret sözleşmesi yaptı; ticaret tekellerini kaldırdı; içerde tahıl ticaretini serbest bıraktı; fabrika ve dükkân açma özgürlüğü tanıdı (1782). Köylülere özgürlük verdi ve onları –bir vergi karşılığında– toprağın babadan oğula sahibi yaptı. Senyörlük tekellerini kaldırdı; angaryaların yerine de paraca ödentiler koydu (1783-1788). Kendi malikânelerini ve manastır topraklarını parçalayıp büyük çiftlikler haline getirdi.

Vergi önünde eşitliği sağlamak için bir kadastro kurdu (1789); askerlik yoklamasını Macaristan'a değin yaydı, halkları birbirinin içinde eritip kaynaştırmak için Macaristan'da Alman mahalleleri kurdu ve başka yerlerde de Macar mahalleleri.

Ne var ki, hızla yaptı bunları: Merkeziyetçilik ve askerlik yoklaması uygulaması ile bütün uyrukları arasında hoşnutsuzluğa yol açtı; din politikasıyla katolikleri kırdı; aldığı siyasal önlemler yüzünden köylüler başkaldırıp yağmaladılar. 1788 yılından başlıyarak bir protesto ve başkaldırı fırtınası esti imparatorlu-

ğun üstünde: En tehlikelisi de bunlar içinde Pay-Pas'da olanıydı; orada gelenekçi katoliklerle reformcu liberaller İmparatora karşı birleştiler. Reformların çoğu terkedilmek zorunda kaldı; bir köylülerin özgürlüğü sürdü.

PRUSYA

Buna karşılık, Prusya'da H o h e n z o l l e r n ' l e r tam bir başarıya ulaştılar.

Niçin?

Onların da ellerindeki topraklar, Polonya'dan Ren'e değin lime lime serpilmişti; öyle de olsa, bunların çoğu Almanya ovasında toplanmıştır: Bu ovanın batısında Germenler oturur; doğuda onlara Slavlar da karışmıştır; ne var ki, daha az uygarlaşmış ve daha az sanayileşmiş bu Slavlar kralların vurduğu damgaya kolayca uyarlar. Bir başka neden de şu: II. Friedrich, zaferler kazanmış kahramanların saygınlığına sahipti ki, Avusturyalılarda bu yoktu.

Önce «çavuş-kral» diye adlandırılan I. F r i e d r i c h - G u i l l a u m e ' u (1713-1740) görüyoruz. Beyin kanaması geçirmiş heybetli bir sütun, fazla tütün kullanmak ve alkollü içkiyle azotlu yiyecekler yüzünden sinirleri sürekli bozuk, ailesinin ve uyruklarının başında bir terör gibi esen bu hükümdar, bir fetih savaşları aracı hazırlar; böylesi savaşlar da Prusya'nın ulusal zanaatıdır zaten. Edebiyat ve felsefeden tiksinen bu adam için boş şeylerdir bunlar; elle tutulur gerçeklerden hoşlanır. Yıkıp tüketecek bir çalışmanın altına sokar kendini; her şeyi bizzat görmek ister ve herkese düşünmeden boyun eğmeyi dayatır. Maaşlarını bol bol ödediği görevlilerini çalışmaya ve düzenli davranışa zorlar. Kolonileştirmeye kalkarak nüfusu artırır; Hollandalı, Fransız, yabancıları çeker ve onlara araç, hayvan, tohum sağlıyarak yüzlerce köy kurar. Krallığın nüfusu 2.400.000'e ulaşır. Merkantilizm yoluyla sanayiyi geliştirmeyi dener; içeride kullanılsın diye dışarıya yün satışını yasaklar. Alabildiğine tutumluluğu sayesinde orduyu geliştirir. Herkes için askerlik hizmeti ilkesini koyar. Berlin'de 1722 yılında kurulan Kadeler Akademisi'nin disipline soktuğu sıradan soylular, her denemeye hazır subay kadroları yetiştirir. Her alayın bir mahalle-

29. - II. Friedrich

si, bir çevresi vardır, insan malzemesini oradan çeker alır ve, feodal bağ, disiplini güçlendirir. Prusya, herkesin ordu için çalıştığı uçsuz bucaksız bir talimgâh dır: Köylüler besler bu talimgâhı, zanaatçılar giydirir ve silahlandırır; soylular da kumanda ederler.

Buna karşılık oğlu, o kısa boylu, ince yapılı, kesik burun ve dudaklı, sinsi ve kalleş, II. Friedrich (1712-1786), zafere tutkun, edebiyatı ve felsefeyi seven bir kişiydi ve yetenekli bir yazardı. Uzun süre babasıyla ağızdalaşı içinde yaşadı; çünkü babası, onun «küçük bir marki» olacağından korkuyordu. Ne var ki, baba-oğul aynı temel düşünceleri paylaştılar: İç idarenin amacı, ordunun git gide gücünün artmasıydı; ordu da fetihleri gerçekleştirmeliydi; fetihler ise, yeni fetihler adına devletin gücünü çoğaltacaktı. Friedrich, 1740'tan 1763'e değin, Avusturya'ya karşı savaş ve Silezya'nın ele geçirilmesiyle uğraştı. 1763'te, savaşların sonunda halkın beşte biri eriyip tükenmiş, herşey yıkılmış, fiyatlar yükselmiş, sefalet ayyuka çıkmıştı; inançsızlık, düzensizlik ve anarşi kol geziyordu her yanda.

II. Friedrich, yakılıp yıkılmış bölgelere, daha sonra da Po-

lonya'dan alınan topraklara, öteki Alman ülkelerinden, özellikle Mecklembourg'la Suab'lardan gelen kolonları yolladı; ayrıca para, tohum, yiyecek, at verdi ve ipotekli ödüncü örgütledi. Prusya, 1774 yılında, yılda 2 milyon talerlik buğday satıyordu dışarıya.

Dışarıya yün satımını, içeriye lüks nesneler girmesini yasakladı; gümrükleri yükseltti; işletmelere para yardımı yaptı, tekeller tanıdı. Ancak, öte yandan, koşulları gerçekleşir gerçekleşmez, üretimin rekabet yoluyla hızlanması için serbestliği kurdu. Bütün sanayiler ilerlediler: Sac yapımı, kumaşçılık, porselenler, kadifeler yılda 30 milyon taler getirir oldu. Kanallar Vistül'ü Elbe'ye bağladı; 1300 Prusya gemisi, ince bez, kumaş, kereste ve buğday taşıyordu. 1785'te, Friedrich, Birleşik-Devletlerle bir ticaret andlaşması imzaladı.

Fransız de Launey de gümrükleri örgütledi; ekmek, et, bira, şarap, yabancı mallar, lüks nesneler üzerine dolaylı vergiler koydu; ne olduğunu anlamadan herkes ödedi bunları. De Launey, devlet tekellerini de kurdu. Savaş hazinesi hep doluydu.

II. Friedrich, hoşgörülü oldu; öğretimin örgütlenmesi için Cizvitleri bile kabul etti ülkeye. İlköğretimi, uygulamalı ortaöğretimi ve Berlin Akademisi'ni örgütledi.

Çoğu kez zorla askere almayla kurulmuş ordusu , askerî okullardan mezun soylularca yönetiliyordu; ilkbahar ve sonbahar manevralarıyla talim gören, topçu birlikleriyle iyice güçlendirilmiş bu ordu, Fransız örneğinde olduğu gibi, bir sıra kalelerle korunuyordu.

II. Friedrich, Prusya devletinde, kanunların birleştirilmesi için hazırlıklar yaptı; ne var ki, bu konuda genel bir yasayı, kendisine halef olan kişi yayımladı.

Bütün bu yapılan edilenleri bir rakam özetler: 1786'da krallığın nüfusu 6 milyona ulaşmıştı.

Ama herşey de güzel değildi. Bir manevî çöküş olmuştu. Bilgin Förster Berlinlilerden sözederken öyle diyordu: «Bir arada oluş ve ince zevklerden tad alış, onlarda cinsel hazlara, açık-saçıklığa, bir tür aç-gözlülüğe dönüşüp soysuzlaşır; düşünce özgürlüğü, aydınlıklar aşkı, başıbozukluk ve laubalilik olup çıkar... Kadınlar, genellikle baştan çıkmışlardır». Yığınla gezginin

de görüşü budur. Para, herşeyi elde edebiliyordu. Mirabeau öyle diyecektir Prusya hakkında: «Olgunluğa erişmeden önce çürümüş!».

Ne var ki, herkes krala boyun eğiyordu; takatinin son haddine değin ödüyordu; ordu, en güçlü ordusuydu Avrupa'nın ve, II. Friedrich-Guillaume'un yobazlığı, ortaya konmuş eseri öyle pek sarsamadı.

IV

KUZEY AVRUPA

Kuzey Avrupa'da Danimarka ile İsveç var.

DANİMARKA

Danimarka da dağınık parçalardan oluşuyor: Jutland, adalar, Norveç, güneyde –1767 yılında Slesvig ve Holstein dükalıkları karşılığında alınmış– Oldenburg. Devletin ortası boğazlar; limanlar çok ve gönençli, etkin bir deniz ticareti görüyoruz. Toprak aristokrasisinin karşısında, bir tacir burjuvazisi büyük bir etki kazanmıştı. Çeşitli ilişkiler, ülkeye, Alman, İngiliz ve Fransızların düşüncelerini getirmişti.

Krallar, IV. Frederik (1699-1730), VI. Christian (1730-1746), V. Frederik (1746-1766), VII. Christan (1766-1808), birer gerçek aydın despotlardır; özellikle de son ikisi. Böyledirler; çünkü, bir sınıfı ötekinin karşısına çıkarırken, aristokrasinin elinden bütün siyasal iktidarı almayı da başardılar. Ne var ki, yalnız 1787'de, birçok bahtsız girişimden sonra, servaj kaldırıldı ve köylüler –feodal haklara bütünüyle bağlı kaldıkları halde– özgür ilân edildiler. Bununla beraber, 1750 yılından beri, kimi büyük toprak sahipleri, köylülerini angaryadan kurtarıyor ve kiracılara dönüştürüyorlardı onları. Krallar, merkantilist bir politika uyguladılar. Korumacılık, sanayiyi geliştirdi; 1732'de Asya Kumpanyası, 1733'te Batı Hint ve Gine Kumpanyası kuruldu; 1736'da da, Kopenhag Bankası açıldı. VI. Christian ile V. Frederik okullar, akademiler, bilimsel kurumlar kurdu-

lar. Bununla beraber, soylular güçlü kalmışlardı: 1772 de, bir punduna getirip krala, yardımcısı Struensee'yi malıkûm ettirdiler ve reformlar geçici olarak yüzgeri etti. Aslında, yan yana birbirinden farklı iki ülke vardır: Dış yüzü burjuvazinin etkin deniz ticareti biçimlendirirken, içerisine tarım aristokrasisi egemendir; ve birincisinin gelişmesinin sonuçları, ikincisi üzerinde ancak ağır ağır kendini hissettirmektedir.

İSVEÇ

Bir ara Baltık denizini bir «İsveç gölü» haline getiren ve bu denizin karşı kıyısında hâlâ toprakları olan İsveç, büyük deniz ticareti sonucu daha da değişmiş bir ülkeydi. Pek nitelikli demir madenleri, büyük ormanlar, Scani'nin buğday yetiştiren zengin toprakları, dış ticareti canlı tutuyorlardı. Bütün bunlardan yararlananlar, soylularla zengin bir burjuva sınıfıydı; öyle olduğu için de, birbirine alabildiğine yakın sınıflardı bunlar.

Köylüler, özgürdüler ve halleri-vakitleri yerindeydi.

Soylular, burjuvalar, burjuva kökenli Luther'ci ruhban, enflasyondan, ticaretin çöküşünden, savaş borçlarını ödemek için servetleri üzerine konan vergilerden hoşnutsuz idiler; öyle oldukları için de, savaş meraklısı XII. Karl (1682-1718) zamanında mutlak bir hal almış krallık iktidarını sınırlamayı istediler. Köylüler, aslında mutlakiyete yatkın idiler; ne var ki, uzun savaşlar, sürekli askere gidiş ülkenin nüfusunu git gide azaltmıştı; böylece tarlalara insan yetmiyordu; bu sınıf zayıf düşmüştü ve, eğitimsizliği, siyasal bir rol oynama olanağı vermiyordu ona. Öteki üç sınıf, tahta mirasçılık hakkındaki belirsizlikten yararlandılar. XII. Karl 1718'de ölünce, dört zümrenin temsilcilerinden oluşan Diyet, büyük kızkardeşin oğullarının haklarına hiç aldırış etmeden, XII. Karl'ın ikinci kızkardeşi Ulrika-Leonora'yı (1718-1720), kraliçe olarak seçti; ancak, karşılığında da, Kraliçe 1719 tarihli Anayasa yı kabul etti. İsveç, bir cumhuriyet oldu ve kralı da bir cumhurbaşkanı. Diyet, kanunları çoğunluğa göre ayarlıyor ve içinde soyluların, ruhbanın ve burjuvaların da bulunduğu 50 kişilik gizli bir komite atıyordu, yürütme gücü onundu; ayrıca, kralın seçeceği bir senato için adaylar

sunuyordu, toplantılar arasında yürütmeye bakan da bu senato idi; kral, çoğunluğa uymak zorundaydı ve sadece oyu iki oy değerindeydi.

Parti mücadeleleri yüzünden güçsüz bir yönetim oldu bu. Savaşların yıkıp tükettiği küçük soylular, «özgürlük dönemi»nde çoğalmış kamu görevlilerinin arkasına düşmek zorunda kaldılar. İsveç soyluları bürokratiktir. Makam elde etmek ve ilerlemek için, soylular, aralarında etki ve iktidar kavgası yapan birkaç büyük senyörün adamı olup çıktılar. Bu senyörler de, bu yandaşlarının ücretini ödemek ve onları çoğaltmak için, tutup –Rus, İngiliz, Fransız– yabancıların hizmetine girdiler. «Bereliler» partisi, İngiltere'ye, sonra da –1763 yılından başlıyarak– Rusya'ya bağlandı; «Şapkalılar» partisi, Fransa'nın hizmetini kabul etti. İşler öylesine yolundaydı ki, 1763 yılında, II. Katerina ile II. Friedrich İsveç Anayasasını sürdürmek için gizli bir andlaşma imzaladılar; çünkü, bu Anayasa, krallık iktidarını hiçe indirirken, anarşinin ömrünü uzatıyordu; böylece, Anayasayı «Bereliler» için güvenceye bağlamış oldular.

Durum, 1772'de öylesine vahim bir renge büründü ki, Kral III. G u s t a f tahta çıktığında, halkın ve askerlerin desteğiyle bir hükümet darbesi yaptı ve yeni bir Anayasa dayattı. Buna göre, kral, bakanlarını seçmede yeniden söz sahibi oluyordu; Senatoya, sadece danışmacı bir rol tanındı; Diyet ise, yeni vergilerin konulmasına ve savaş ilânına katılıyordu. Fransa'da uzun süre yaşamış olan III. Gustaf, bir aydın despot gibi davrandı. İşkenceye son verdi; yabancı göçmenlere din özgürlüğü tanıdı; tahıl ticaretine serbestlik getirdi; İlköğretimi geliştirdi, yazar ve sanatçıları destekleyip yüreklendirdi; İsveç Akademisi'ni kurdu; bir savaş donanması yaptırdı ve orduyu yeniden örgütledi. Fransız etkisi baskın hale geldi. Ne var ki, vergilerdeki ağırlık ve soyluları koruyup kayırma, halkı kışkırtıyordu; sonra bu kayırma, soyluları da krala yaklaştırmış değildi. Nitekim, II. Katerina'nın altınlarının harekete geçirdiği soylular, Ruslarla tam savaş halindeyken (1788), başkaldırıp İsveç ordusunu olduğu yerde durdurdular; amaçları da, 1719 tarihli eski Anayasayı yeniden getirmekti. Bunun üzerine, III. Gustaf, öteki üç zümrenin ulusal duygularına çağrıda bulundu; zor kullandı ve duruma egemen oldu.

Ne var ki, soylular, 1792'de, bir maskeli baloda hançerliyeceklerdi onu.

V

DOĞU AVRUPA

Doğu Avrupa'da Polonya, Osmanlılar ve Rusya var. Önce Polonya'dan başlıyalım.

POLONYA

Uçsuz bucaksız bir ovanın parçası, doğal hiçbir sınırı olmayan, istilalara açık Polonya, kaybolmak tehdidi altında bir devlettir. Tarihe ters düşen bir varlık, yitip gitmiş zamanlardan arta kalmış bir kalıntıdır bu; çoğu yönden, Fransa'da ilk Capet'leri hatırlatır insana. Bu devlette ulusal birlik yoktur: 11 milyon nüfusun yarısı Polonyalıdır, üçte biri de doğuda Rustur; geriye kalanın altıda biri Almanlardan, Litvanyalılardan ve Ermenilerden oluşmaktadır. Devletin dinsel birliği de yoktur: Halkın yarısı katoliktir; üçte biri ortodoks, geriye kalan da protestan ve Yahudi. Hemen hemen olduğu gibi bir tarım ülkesidir bu. Halkın % 6 ilâ 7'sinin oturduğu ufacık kentlerde burjuvazi diye birşeye hemen hemen rastlanmaz; birkaç Yahudi tacir vardır sadece. Halkın % 72'si, 20-30.000 küçük soylu ailenin sultasındaki serflerdir; pek yoksul olan bu küçük soylular da, bir yirmi kadar büyük toprak sahibi soylunun, « m a g n a t » l a r ı n k o r u m a s ı altındadırlar.

Devleti bir Diyet yönetir: Çatısı altında, kralın seçtiği bir Senato ile, soyluların seçtiği Papalık elçilerinden oluşan bir Meclis vardır. Kral seçimle gelir ve hiçbir iktidarı yoktur. Diyetin de öyle; çünkü, karara varmak için oybirliği aranmaktadır. Her soylu bir *liberum veto*'dan yararlanır; bir karar ya da bir kanunun yerine getirilmesine tek başına karşı çıkma hakkını verir bu veto. Akla gelebilecek en büyük özgürlüktür bu. Ne var ki, bu «yaldızlı özgürlük», ülkeyi anarşi içine sokar ve yabancı ülkelerin oyuncağı haline getirir onu. Hiçbir karara varılamaması halinde, Diyet «kopar» ya da «yırtılır». Kendi «magnat»larının çevresinde toplaşan her parti, yasal bir iktidarı olmayan bir «konfederasyon» oluşturur. Birbirinin hasmı konfederasyonlar arasında ise, karar veren zorba güçtür sadece.

Ve yabancıya çağrı çıkarır.

«Magnat»lar, krallığın çöküşünden yararlanıp, feodal angarya ve ödentileri daha da ağırlaştırırlar; ürünlere daha az para ödemek için, ülkeyi yabancı mallara açarak ve fiyatlara vergi koyarak kentleri ve burjuvaları mahvetmişlerdir.

«Magnat»lar ve küçük soylular hertürlü reformun karşısındadırlar. Kral diye yabancıları seçer –II. August (1697-1733), III. August (1733-1765) birer Saksondurlar– ve ulusal partinin adayı olan Stanislaw Leczinski'yi reddederler; kralların varını yoğunu ellerinden alırlar; orduyu 10.000 kişiye düşürürler; tersaneleri boşaltırlar, topçuluğu yokederler ve yabancı güçlerle ilişki kurup uzlaşırlar: Czartoryski'ler Ruslarla, Potocki'ler Fransız ve Avusturyalılarla yapar bunu. Ortodoksları Rusları, Protestanları, Prusyalıları çağırırlar. Ruslar, Prusyalılar, Avusturyalılar, Fransızlar, anarşiyi sürdürmek ve Diyeti kendi çıkarları uğruna «yırtmak» için aralarında anlaşırlar. Hemen bütün sorunlarda Ruslara danışırlar ve Ruslar bir tür korumaları altına almışlardır Polonya'yı.

Ne var ki, Cizvitlerin yaydığı yeni bilgiler, soyluları ve kentlerdeki kimi burjuvaları uyandırır. 1764'te Czartoryski'ler, bir Rus ordusunun desteğiyle, II. Katerina'nın adayı Stanislas Poniatowski'yi seçtirirler. Hiyledir yaptıkları; çünkü, Stanislas bir Polonya yurtseveridir ve Czartoryski'ler *liberum veto*'yu ortadan kaldırır ve ömür boyu seçilmiş Bakanların yanına Yürütme Kurullarını katarlar. Öyle olunca da, 1767'de, ortodoksları koruma bahanesiyle, Rus orduları girer ülkeye. Rus elçisi Repnin, *liberum veto*'yu, bu «mücevher»i alır yeniden yerine koyar ve Anayasayı da Rusların güvencesi altına alır. Bar konfederasyonu dört yıl boyunca boşuna çırpır durur. 1772'de Rusya, Prusya, Avusturya aralarında anlaşırlar ve Polonya'nın ilk bölüşmesini gerçekleştirirler; iri lokmalar alırlar ondan; ordularıyla ülkeyi işgal ederler; uygulamada bir tek yönetici vardır: Rus elçisi Stackelberg.

O zaman da Polonyalılar yeni bir silkinme çabasında bulunurlar: Orduyu yeniden kurarlar; maliyeyi yeniden örgütlerler; angarya ve malla ödentilerin yerine paralı ödentiler getirirler; bir ulusal eğitim sistemi gerçekleştirirler. Bir yurtsever reform-

cu gurup, *liberum veto*'yu ortadan kaldırıp babadan oğula bir monarşi ister; aralarından kimisi serflere özgürlük arzusundadır ve hepsi de 100.000 kişilik bir orduyu kurma ülküsünün arkasındadırlar. 1788 tarihli B ü y ü k D i y e t in programı budur. Diyet, Prusya'yla bağlaşıklık kurup, Polonya'yı Ruslardan boşaltma olanağını elde eder; o sıralarda Ruslar da Osmanlılar ve İsveçlilerle boğuşup durmaktadır.

Nè var ki, bir soluk almadır bu.

OSMANLILAR

Küçük Asya'dan başlayıp Afrika'nın kuzeyine değin yayılmış uçsuz bucaksız Osmanlı İmparatorluğu, bir Avrupalı devlettir de; çünkü, Balkan yarımadasını ve Karadeniz'in kuzey kıyılarını da içine almaktadır. Teokratik müslüman bir devlettir bu. Devlette sultan bütün yetkileri elinde toplamıştır; eyaletlerde ise paşalara aktarmıştır kendi hükümran otoritesini. Bu paşaların da altında, ağa ya da tımar sahibi subaylar vardır; tımar sahipleri, ellerindeki topraklardan, hem kendi geçimlerini sağlarlar, hem de orduya yaptıkları hizmetlerin karşılığını alırlar. Özellikle tarımsal bölgelerde karargâh kurmuş silahlı feodal bir örgütleniştir bu. Onların da altlarında, müslüman halklar, tarım ve ticarete vermişlerdir kendilerini; hıristiyanlara gelince, Eflaklılar, Sırplar, Bulgarlar, vergiye tâbi bir yığındır; ilke olarak, vergiyi de yalnız onlar ödemektedir.

Bu sistemde, herşey baştakinin değerine bağlıdır. Oysa sultanlar, haremin bir köşesinde kendilerini işrete vermiş, dünyadan habersiz, yığışıp kalmışlardır. Veziri azamlar, makamlarını entrikalara borçludurlar ve etkili bir eylemde bulunamıyacak kadar çabuk kaybolup giderler. Gırtlaklarına değin çıkar ve onurlar içine gömülü eski Yeniçerilik Ocağı ise, bir arpalık olup çıkmıştır; para verilip alınır, babadan oğula geçer; bütün bu olanaklar, her türlü reforma karşı başkaldırıyla savunulur. Paşalar da eskisi gibi boyun eğer değildir; vergileri kendilerine alıkoyar, başdöndürücü servetler yaparlar. Ağalar ve tımar sahipleri, kendi başına buyruk senyörler gibi davranırlar. Vergi kiralıyanlar ve askerler, paşalarla suç ortaklığı içinde, hıristiyanları olduğu gibi müslümanları da yağmalarlar. Arabistan, Suriye, Mısır, Tu-

nus, Cezayir, uygulamada sultanın otoritesinden yakalarını sıyırabiliyorlardı. Avrupa'da bile, sultanlar, ülkeyi Greklere teslim ederek iktidarlarını sürdürürler; ticaret ve zanaattan zenginleşmiş ve pek yaygınlaşmış Greklerin, İstanbul'daki patrik aracılığıyla dinsel bir etki vardır ellerinde ve Bizans İmparatorluğunu yeniden kurmanın düşüncesiyle canlıdırlar. Sultan, bu Grekleri, prensliklerin başına -kendine bağlı- «hospodar» olarak atar ve onlar da, oralarda tiran olup çıkarlar; patrik ise, her yere Grek rahipleri seçer yollar. Osmanlı İmparatorluğu çözülmektedir: Çünkü toprak birliği, ulusal birliği yoktur; düzenli bir yönetim olmaktan çıkmıştır; bir devleti devlet yapacak çoğu şeyden yoksundur ve bütün darbelere açıktır.

Ne var ki, bu konuya ileride yeniden değineceğiz.

RUSYA

1715'te Rusya, baştan aşağıya Orta Çağ'lı bir toplumdur hâlâ. Coğrafî durumundan kaynaklanan Doğu'lu nitelikleriyle, bir örgütlenişi olmuştur bu toplumun; ne var ki, birkaç yüzyıldan beri ortaya çıkmış bu örgüt ve onun işleyişi, başka ülkelerin daha önce yaşadıkları aşamalardan geçmektedir. Ülkedeki 13 milyon nüfusun %90'ı köylüdür; %7'si soylu, %3'ü de kentli. Ülke, «kapalı» malikâne ekonomisi aşamasındadır. Özellikle kuzeyde yığınla özgür köylü vardır; çünkü, topraklar daha az bereketlidir oralarda. Büyük çoğunluk, senyörlerin malikânelerinde serf durumundadır: Senyörlerin çoğunun elinde 100 ilâ 500 serf vardır; pek büyük senyörler -ki onlar da bir avuçtur- 1000'den fazla serfi tutarlar ellerinin altında; kimi küçük soyluların ellerindeki serf sayısı 100'ün altındadır. Her malikâne, senyöre ve seflere gerekli ne ki var, üretirler, çoğu mamul madde bile vardır bunlar arasında. Kentler, birer köy irisidirler; ve bu malikânelere hırdavat ve lüks nesneler satarlar. Yerel gümrüklerin engellediği pek zayıf olan iç ticaret, özellikle fuarlar yardımıyla yapılır. Ortadan aşağı durumdaki dış ticaret, Avrupa ile Asya arasındaki bir transit ticaret tir; dışarıya ilkel maddeler, kenevir, yün, demir, kereste satılır ve dışarıdan mamul maddeler, Hint malları, yünlüler getirilir, bunlar da yabancıların elindedir zaten.

Çar, bütün Rusya'nın sahibidir; uygulamada da başta gelen maliki. Tanrı Babanın sureti, Bizans İmparatorlarının mirasçısı, savaş şefi, ülkenin koruyucusudur O. Bütün bu unvanlarıyla, mutlak bir iktidarı vardır; bir otokrattır. Azgın bir dev olan Çar Büyük Petro (1682-1725), fetih ve zaferlerin arkasındaydı; bunun için de bir ordu, bir donanma, malî kaynaklar, bir idare gerekiyordu ona: Batılı ülkelerden aldığı düşünce ve biçimlerle, adım adım devleti reforma tâbi tuttu; aldıklarını Rusya'ya uyarladı ve böylece daha eski gerçekliklere modern bir görünüm kazandırdı. Ne var ki, sosyal durum, aristokrasiden yararlanmayı, giderek onu doyurmayı dayattı Büyük Petro'ya. Öyle olduğu için de, iktidarı ve sosyal yararları, mutlak monarkla aristokratlar arasında paylaşmanın yolunu açar o; XVIII. yüzyıl Rusya'sını niteleyen işte bu paylaşmadır. Bütün soylular, idarede ve orduda zorunlu kamu görevine tâbidirler ve Petro'ya hizmet eden herkes soylulaştırılır, eski soylulardan biriymiş gibi bakılır onlara. 1722'de, herkes hizmetine göre bir sıraya kondu. Böylece Petro, eski soylular ile yenisini bir bütün haline getirdi. Muhafız Birliğinde hizmet eden soylular, güvenilir insanların kaynağıdır; «bağlılar», «kendini adamışlar»dır onlar. Çarın araçlarıdırlar. Bu soylulara, Çar, köylüler üzerinde her türlü otoriteyi tanır. Serf ya da özgür olsun, köylüler, soyluların izni olmaksızın toprağı terkedip uzaklaşamaz (1718). Çar, yerel yönetimi de verir soylulara: Köylüler üzerine konmuş vergiyi soylu toplar; yerel soylular, ilçelerin mülkî komiserlerini seçer.

Bütün bunlara dayanarak, Petro, İsveç modelini örnek alıp merkeziyetçi bir yönetim kurar: Çarın olmadığı zamanlarda emri veren 9 uzman yöneticiden oluşan bir Senato vardır; Bakanlar diye, Senato'ya bağlı orta soylulardan Kolejler seçilir; herbirinin başında bir yönetici olmak üzere 8 yönetim doğar; yönetimler, herbirinin başında bir mülki komiser olmak üzere, eyaletlere, onlar da ilçelere, ilçeler de kantonlara ayrılır. Ortodoks kilise bağımlı hale getirilir; patriğin yerine, Çar'a bağlı bir yöneticinin göz-kulak olduğu bir kurul yada Saint-Synode geçirilir; manastırların gelirlerinin bir bölümünü de Çar toplar. Sürekli ordu ve donanma modernleştirilmiştir: 1720'de, Fransız örneğinde olduğu gibi, kişi başına bir baş vergi-

si konur; Çar, merkantilizmi kabul eder, tekeller tanır, malî desteklemelerde bulunur, faizsiz ödünç verir, üretimi düzenler; hayli ağır gümrüklerle sanayiyi korur; özellikle Ural'larda, savaş gereksinmeleri için bir modern sanayi yaratır; hatta, ölümünden az önce, çalışmaya başlamış 98 imâlathane koymuştur ortaya.

Ve Rusya, daha şimdiden İngiltere'ye demir satmaktadır.

Ne var ki, sert bir muhalefetle karşılaştı eseri: Bütün bu yenilikler, ortodoks dinine zıt şeylerdi ve Deccal'ın geldiğine işaretti. Bir boşluk kurtardı bu eseri: Tahta geçişi düzenleyen bir miras hukuku yoktu. Çar, yerine geçecek olanı belirliyordu (1722). Uygulamada ise, tahta ne miras yoluyla gelindi, ne seçim yoluyla; kim işgal ettiyse onun oldu. Muhafız Birliğinin asker ve subayları, seçtiklerine tahtı zorla verdiler. Öyle de olsa, çoğunlukla yeni soylulardan gelen ve herşeyi Çarın iktidarından bekleyen bu insanlar, çarlığın otoritesini ister istemez sınırlandırmak isteyecek olan eski Boyar soylularından gelenlere, otokrasiye saygılı olmalarını dayattılar. I. Katerina (1725-1727), II. Petro (1727-1730), Anna İvanovna (1730-1740), VI. İvan (1740-1741), Elisabeth Petrovna (1741-1762), III. Petro (1762), II. Katerina (1762-1796) için böyle yaptılar. Bu sonuncusu ateşli bir yaradılışta da olsa, serin kanlıydı; Alman kökenliydi, ama «İmparatoriçelerin içinde en Rus olanı o oldu»; Büyük Petro'nun gerçek mirasçısı o'dur.

Rusya'da yabancı etkisi de kendisini gösterdi: Alman gözdeleriyle çevrili Anna İvanovna ile Alman etkisi, Versaille'a öykünen ve sarayındakileri Fransız marki ve markizlerine benzemeye zorlayan Elisabeth zamanında da Fransız etkisi geldi. II. Katerina'ya gelince... Voltaire'in, Montesquieu'nün, Ansiklopedicilerin tutkulu bir okuyucusuydu; Madame Geoffrin'le Voltaire'le, Diderot ile, Mercier de la Rivière'le ve Falconet ile mektuplaşıyordu; Diderot'yu Rusya'ya çağrıp ağırladı da. 1767'de Büyük Temsilciler Meclisi'ne yaptığı açıklamada, -kuşkusuz Ruslaştırarak- Montesquieu'yü kopya eder; çıkarları işin içine girdiğinde çocuklaşan Filozoflara -gönülsüz de olsalar- propogandasını yaptırır ve onlardan «Kuzeyin Semiramis'i» ve «Rus Minervası»sı sıfatlarını alır. Güzel görünmeye özenen Elisabeth ile yazar kumaşı olan Katerina'da, gerçeği yansıtan bir beğeni olsa da, geriye dönmeme kaygısı yok değildi;

Rusya'nın yapabileceği şeyi yaptığını tanıtlamak, Avrupa'lı hükümdarların ön sıralarında yer almak istiyorlardı. Ancak, bütün bunlar bir yana, Rus gerçekliği hiçbir zaman unutulmadı.

Hepsi de, Büyük Petro'nun gösterdiği yönlerde yürüdüler.

S o y l u l a r , köylülerin zararına olmak üzere sistemli olarak yararlandırıldılar. 1785'te, gelişme varacağı yere varmıştı. «Soylular Yasası», zorunlu hizmetten ve vergiden bağışık tutar onları; toprakları ve toprak-altı zenginlikleri üstünde serbestçe işlemde bulunmak, imalâthaneler ve fabrikalar kurmak hakkını tanır; malikânelerin tarımsal ürünlerinin kabaca ticaretini yapma, tüm ürettiklerini yabancı ülkelere satma olanağı verir.

Öte yandan soylular, çarlar ve çariçelerden, hizmetlerinin ödülü olarak, uçsuz bucaksız topraklar aldılar ve bu toprakların üstünde yaşıyan özgür köylüler de serfleri oldu onların. Yalnız onların serfleri olabilirdi; bir tek istisnası oldu bunun: 1721-1782 yılları arasında, maden sanayisini geliştirme amacıyla, madenci tacirlere de tanındı bu olanak. Bu soylular, ellerindeki serflerin listelerini bizzat yaptılar ve listeye geçmiş kayıtlar kanun hükmündeydi; öte yandan, her özgür köylü bir efendi seçmekle yükümlüydü. Soylular, suçlu saydıkları serflerini Sibirya'ya sürebiliyorlardı. Serflerinin ödedikleri vergilerin oranı üzerinde oynayıp, senyörlük ödentilerinin miktarını artırabiliyorlardı. Angaryalar ağırlaştırılıp üç günden altı güne çıkarıldı: Köylünün kendi tarlasını işleyebilmesi için bir pazar günü kalıyordu elinde. Serfler, senyörün izni olmaksızın evlenemiyorlardı. Aileleri her zaman dağılmış haldeydi. İnsanlar sürü halinde satılıyordu. Öyle olunca, başkaldırılar da sürekli oldu; ve, Volga malikânelerinin serfleri, fabrikaların serfleri, fabrikalara kayıtlı devlet köylüleri, kitleler halinde P u g a ç e f ' in Kazaklarının arkasından yürüyüp gittiler bir gün (1773-1774).

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında feodal boyunduruğun git gide ağırlaşması sınıf mücadelesini de keskinleştirdi; bunun en göze çarpıcı görünümü, P u g a ç e v k ö y l ü s a v a ş ı dır. Sınıf uzlaşmazlıklarının daha da arttığı İmparatorluğun doğusunda başladı bu savaş; köylülerin senyörler için duydukları kine, maden fabrikalarında çalışan işçilerin, ayrıca

30. – Emelian Pugaçev

Tatar, Çuvaş ve özellikle de –toprakları yağmalanmış– Başkır gibi yerli halkların hoşnutsuzluğu ekleniyordu.

Yoksul Kazaklar da adaletsizliklere karşı homurdanıyorlardı.

Don bölgesi kazaklarından olan E m e l i a n P u g a ç e v ' in çileli ve hareketli bir geçmişi vardı: Birçok kez tutuklanmış ve her defasında yolunu bulup kaçmış ve yaşlı müminlere sığınmıştı. Son kez, 1773 yılı Mayısında Kazan hapishanesinden kaçtı; Laik kasabası dolaylarında ortaya çıktı ve kendisini İmparator III. Petro olarak tanıttı. Kazaklar ve kaçak köylüler gelip kendisine katıldılar.

Mücadelesinin daha başlarında, Pugaçev, asıl güç ve desteğinin köylülük olduğunu görmüştü. Öyle olduğu içindir ki, her çağrısı köylüleredir ve Boyarlarla Çar'ın yetkilerine karşı savaşa davet eder onları.

27 Eylül 1773'te Tatişev istihkâmının ve öteki birçok küçük kentin alınışı, Pugaçev'e, bölgenin idarî merkezi olan Orenburg'un yolunu açtı. Kenti saldırıyla ele geçiremedi gerçi, ama dışarısıyla ilişkilerini de kesti. Çevredeki bütün köyler ayaklanmışlardı. Başkaldıranların saflarını gelip genişleten Ural işçileri, fabrikaların ürettiği silahları da taşıyorlardı. Pugaçev, düzene koydu birliklerini. Her alayın başına, güvendiği bir kişiyi geçirdi. Ekim ayının başlarında, orduyu düzenlemek ve donatmakla görevli bir kurul kurdu.

Kasım ve Aralık aylarında, başkaldırı tüm Orenburg bölgesini, Perm ve Simbirsk bölgelerini sardı. Volga halkları kaynaşma içindeydiler. Başkıristan ayaklandı. Kazak bozkırlarında, Hanın iradesine karşın, sınırdaki kalelere saldıran birlikler oluşturuyorlardı.

Azınlıkların hareketiyle köylü hareketinin kaynaşmış olması, otokrasi için korkunç bir tehlikeydi. Ne var ki, Pugaçev, başkaldırıyı zayıflatan etnik uyuşmazlıkları gidermeyi sonuna kadar başaramadı. Bir başka eksiklik, elindeki güçler arasındaki parçalanmışlıktı. Orenburg'un dışında, Ufa, Yekaterinburg, Kurgan, Krasnoufimsk, Samara, Stavropol dolaylarında başka önemli ayaklanmalar vardı. Ufa önünde, başkaldıranlara, Pugaçev'in has adamlarından biri, Çika-Zarubin kumanda ediyordu. Ayaklanma, Sibirya'ya değin yayılma tehdidindeydi. Bununla beraber, 1774 yılının başlarında, mücadele hükümetin lehine gelişti.

22 Martta, Çar'ın birlikleri, Pugaçev'in birliklerinin büyük bir bölümünü topladığı Tatiçev istihkâmına saldırıya geçtiler. Uzun bir mücadeleden sonra orası alındı. Pugaçev'in en seçkin adamları duvar diplerinde can verdiler. 24 Martta, başkaldıranlar Ufa önünde bozguna uğradılar.

Pugaçev, Ural maden fabrikalarının bulunduğu bölgeye çekildi; orada yeni bir ordu toplaştı çevresinde. Başkırlar, Salavat Yulaev'in kumandasında, Çar'ın birliklerine kafa tutuyorlardı. 6 Mayıs 1774'te, Pugaçev, Magnitnaya kalesini aldı; 19 mayısta, ayaklananlar Troitsk'i ele geçirdiler; ancak 21 Mayısta yeniden yenildiler. Hükümet güçlerinin ilerleyişi, Pugaçev'i Uralları terketmek zorunda bıraktı; Volga eyaletlerine çekildi; orada Çarlığın zalimce sömürdüğü –Rus olmayan– köylüler ve halkın desteğine güveniyordu. Ossa'yı ve İjevsk fabrikalarını alan Pugaçev, Kazan üzerine yürüdü. 12 Haziranda kenti ele geçirdi; ancak Kremlin'i alamadı; kuşatılmış olanların yardımına gelen birliklere yenildi. Irmağın sağ yakasına geçip, Don doğrusunda güneye döndü; doğum yerinde bulunan Kazaklar arasında yeni güçler edinmenin umudu içindeydi.

Köylü ayaklanması, 1774 yazında olduğu kadar korkunç olmamıştı soylular için. Ağustos ayına doğru altmış yandaş birlik Nijni-Novgorod'dan Don'a değin olan bölgeyi tarıyordu. Pugaçev, temmuzda Kurıniş, Alatyr, Saransk'ı aldı; Ağustos başlarında Penza, Saratov, Kamişin düştü. Hareket, ulusal bir genişlik kazanıyordu; soylulara karşı tüm halkın savaşıydı bu.

Pugaçev, güneye varma tutkusu içinde, hiçbir yerde bekleyip durmuyordu.

Sonunda, Çaritsin yakınlarında Çar birlikleriyle karşılaştı; yenildi ve bozkırlara sığındı ve orada Kazak şefleri kendisini yakalayıp, hükümet güçlerine teslim ettiler. Pugaçev ve yoldaşlarından çoğu, 10 Ocak 1775'te, Moskova'da idam edildiler. Karı-

şıklıklar, onun ölümünden sonra da bir süre sürdü; ne var ki, hepsi de Çar'ın birliklerince bastırıldılar.

Pugaçev'in hareketi, feodalite döneminde Rusya'da kendiliğinden patlak veren bütün köylü ayaklanmaları gibi sonuçsuz kaldı. Sonuçsuz kaldı; çünkü, bütün ötekiler gibi tutarsızdı, iyi örgütlenmemişti, açık ve aydınlık bir programı yoktu ve bütün bunlardan dolayı da, daha baştan başarısızlığa mahkûmdu.

Batı'da olduğundan çok daha az sermayeye sahip kent tacirleri, devletten pek destek göremiyorlardı ve el emeği bulmakta güçlük içindeydiler. Toprak sahiplerinin rekabetine karşı mücadele edemiyorlardı: İmalathaneleri kuranlar bu toprak sahipleriydi (1762 yılında 984 imalâthane) ve ticaret tekelleri de onlara tanınıyordu. 1754 yılından başlıyarak soylular için kurulan bankalar, sermayeleri soylulara akıtıyordu. Gelişmeler öylesine hızlı oldu ki, 1760'tan sonra, Katerina, rekabet serbestliğini ilân etti; ve, 1779'da da, sanayiyi kayıt altına alan herşeyi kaldırdı. 1796'da, 3.161 adet imalâthane vardır; ne var ki, en önemlileri soylularındır ve tacirler yakınırlar.

Devletin çabaları, Urallarda dev bir sanayi bölgesinin gelişmesine yol açtı; demir ve bakır madenleri işletiliyordu ve sanayi de başta o konudaydı. 1750'li yıllardan başlıyarak, devlet, işletmelerini özellikle soylulara devreder. Soylular ve zenginleşmiş tacirler Başkıristan'da özel dev kapitalist işletmeler kurarlar. Servaj ve devlet köylülerinin zorla çalıştırılması sayesinde, işletmeler, mesafelere ve durağan bir tekniğe karşın, verimlidir. Urallar, bütün Rusya'ya yarı-mamul ürünler sağlar ve Avrupa'daki savaşlardan yararlanıp dışarıya satılan Rus demirinin üçte ikisi oradan gelir, bu demirin başta gelen alıcısı da İngilizlerdir. 1762'den sonra ilerlemeler sürer, ama ağırlaşır da: İç pazar doymuştur, fiyatlar yükselir; sosyal karışıklıklar biter ve yeniden başlar; Pugaçev başkaldırısı yıkıntılar getirmiştir; İngiltere kendi tekniğini yetkinleştirmiş ve İsveç ve Rus demirine muhtaç olmaktan kurtulmuştur.

Saint-Petersbourg dolayında ve Moskova bölgesinde maden ve dokuma sanayisindeki ilerlemelere karşın, bu sanayi iç pazarı git gide doyursa ve, demirin yanı sıra, dışarıya bez de satılsa, Rusya, bir hammadde satıcısıdır aslında ve dışardan mamul maddeler almaktadır. Osmanlılara karşı fetihlerde bulundu-

ğu tarihlerden başlıyarak, dışarıya sattıklarının yanına bol miktarda buğday da katar.

İdarî yapı da tamamlanmıştır: Merkezileşme ve işbölümü arttırılmıştır. Politika, Bakanlar Kuruluna verilir. Kimi aranış ve yordamlarının sonunda bu kurum 1768'de kesinleşir ve Kolejlerin yerini bakanlar alır. Senato, en üst düzeyde yönetmeyi sürdürür. Yönetimlerin alanları daraltılır ve birçok yönetimler bir bakanlıkta bir araya getirilir. Mutlak bir yetkiyle donatılmış İmparatorluk yöneticisi, üyesi olduğu Senato'ya bağımlıdır yalnız. Yönetimlerde bir işbölümü de gerçekleştirilmiştir: Adliye, maliye, idare birbirinden ayrılmıştır ve kurullara verilmiştir. Rusya'nın yönetim biçimi, öteki sınıfların aristokrasiye kurban edildiği bir despotizm dir.

Nüfus, 1762'de 19 milyona ulaşır. 1796'da da 29 milyon olur ve yüzyılın sonunda ilk kez Fransa'yı geçer. Hükümdarın gücü alabildiğine artmıştır ve II. Katerina, Büyük Petro'nun eserini sürdürür, kazançlı fetih savaşları yapar, büyük Avrupa politikasının içine girer.

Böylece, bütün bu Avrupa devletleri, eşitlik temeli üzerine yükselecek bir federal birliği oluşturamıyacak denli farklı gelişim aşamalarındaydılar. Avrupa'nın birliğini, olsa olsa ötekiler üzerinde zafer kazanmış bir güç gerçekleştirebilirdi ancak. Ne var ki, XVIII. yüzyılda, Avrupa'yı böylesine örgütleme girişimleri devri geçip gitmişe benziyordu.

BÖLÜM V

«AYDINLIKLAR» VE AVRUPA TOPLULUKLARI: (3) DEVLETLERARASI REKABETLER

XVIII. yüzyılda, Avrupa'daki çeşitlilik, devletler arası rekabetlere yol açar. Bu rekabetlerin hangi boyutlara yükseldiğini görmeden önce, yüzyılın başlarında, 1715'deki diplomatik duruma göz atmak gerekiyor.

I

1715'DE AVRUPA'DAKİ DİPLOMATİK DURUM

1715 yılında, Fransa'yla İngiltere arasında çıkan ve aslında 1688'den 1715'e değin süren «İkinci Yüz Yıl Savaşı»nın sonunda, İngiltere bir başarı kazanır. Sadece güçlerin çıkarına hizmet eden ve ahlakla ilgisi olmayan h i k m e t i h ü k ü m e t ' in egemen olduğu Avrupa politikası, d e n g e üzerine kurulur; bu denge de, Utrecht (1713) ve Rastadt (1714) andlaşmalarıyla İ n g i l t e r e y a r a r ı n a gerçekleşmiştir.

AVRUPA DENGESİ VE İNGİLİZ ÜSTÜNLÜĞÜ

A v r u p a d e n g e s i yle güdülen amaç şu: Herhangi bir devletin, başkalarının bağımsızlığını tehdit edecek denli güçlü olmaması. Aslında eski bu öğreti. Fransızların ve İngilizlerin buluşudur bu. Bu öğreti, Yüz Yıl Savaşı'nın bitiminden başlıyarak, Fransa ile Avusturya arasında 1515'den beri sürüp gelmiş o uzun mücadele boyunca, kıta Avrupası hakkındaki İngiliz politikasını dile getirir. Ne var ki, 1688'e doğru görünüşünü değiştirmişti bu politika. Ticaret kapitalizmindeki ilerlemeler pek

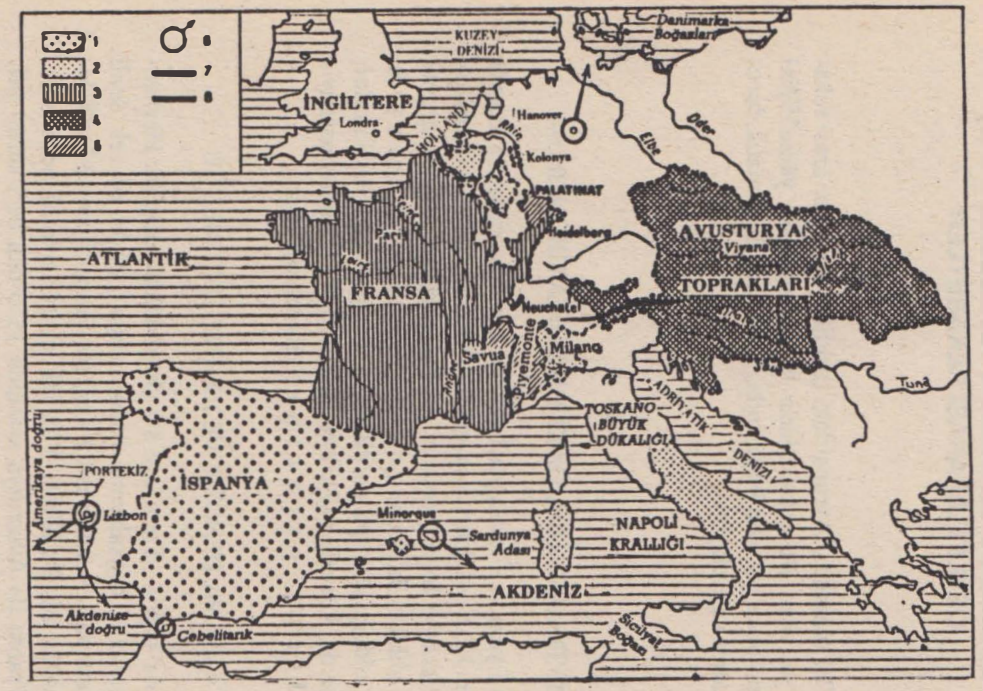

31. – 1713-1714 Andlaşmaları

(İspanya'nın mirası: 1. İspanya Bourbon'larına; 2. Avusturya Habsbdurg'larına; 3. Fransa Krallığı; 4. Andlaşmalardan önce Avusturya toprakları; 5. Tampon devletler; 6. İngiliz deniz üsleri ve köprü başları; 7. Hollanda Seddi; Prusya Seddi)

belirgin hale gelmişti. Malî olanaklar sağlıyan büyük deniz ticareti, güçlülüğün temeli olmuştu; oysa, bu güçlülük, eskiden toprağa ve insanlara dayanıyordu ve o dönemlerde toplumların yapısı, hiçbir devlete, bütün kaynaklarını ve bütün uyruklarını seferber etme olanağı vermiyordu. Devletler, ticaret yolları, koloniler, denizaşırı bağımsız büyük İmparatorluklarla ilişkiler için savaşmışlardı. Avrupa dengesi aranışı, bir devlete, Avrupa'da zaferlerine dayanıp başlıca kolonileri ve temel stratejik noktaları kendisi için sağlama bağlamanın önünü kesmek için bir girişim olup çıkmıştı. Fransa ile Avusturya, korkunç bir mücadele vermişlerdi birbirlerine karşı ve, son aşaması da bu mücadelelerin, İspanya mirasçılık savaşı olmuştu; ne var ki, İngiltere yönlendirmişti bu mücadeleyi ve yararlanan da yine kendisi olmuştu bundan. İngiltere, halkların özgürlüğü ve egemenliği adına, XIV. Louis ile çatışmış; sonra, XIV. Louis tehlikeli olmaktan çıkınca, bağlaşıklarını terketmiş ve onları andlaşma zorunda bırakmıştı. 1713'te İngiltere kıtada dengeyi sürdürüyordu ve, böylece, d e n i z v e t i c a r e t h e g e m o n y a s ı n ı, yani evrensel üstünlüğü kendisine sağlamış oluyordu.

Andlaşmalar, kıtayı güçlere ayırıyordu: Bu güçler, aralarından birinin üstünlüğünü önlemek için yeterince karşı ağırlıklar haline getiriyordu onları; ve, İngilizlere göre, gerektiğinde, İ n g i l t e r e ' n i n h a k e m l i ğ i n e başvurulacaktı. Ryswick andlaşmasının çizdiği sınırlar içinde tutulan Fransa, bir gün İspanya ile birleşmek umudunu kaybediyordu: XIV. Louis'nin torunu olan İspanya kralı V. Felipe, Fransa tacından açıkça vazgeçiyordu. Böylece, Fransa birgün o uçsuz bucaksız İspanya koloni imparatorluğundan serbestçe yararlanma umudunu yitiriyordu; bu imparatorluğun ticareti, o devrin bütün koloni imparatorluklarının ticareti gibi, doğrudan doğruya metropola ayrılmıştı. Ancak Fransa, İspanyol imparatorluğuyla ticaret ve siyasîlerden elemeği sağlamak amacıyla, XIV. Louis'nin Cadix'de –V. Felipe'nin rızasıyla– oluşturduğu Fransız-İspanyol ortaklığını da kaybediyordu.

İspanya mirası, V. Felipe ile VI. Karl arasında bölüşülmüştü: V. Felipe, İspanya ile koloni imparatorluğunu elinde tutuyordu; Avusturya İmparatoru VI. Karl ise, –aşağı-yukarı bugünkü Belçika demek olan– Pay-Bas'yı ve İtalya'da da Milano'yu, Tos-

kana müstahkem mevzilerini, Napoli'yi ve Sardunya'yı alıyordu. Böylece, Şarlken'in İmparatorluğu, geriye dönüşü olmaksızın bölünmüştü: Pas de Calais yakınlarında Kuzey Denizi kıyısı, iki düşman hükümdar, XIV. Louis ile VI. Karl arasında paylaşılmış bulunuyordu; Akdeniz geçitleri de, iki hasmın, VI. Karl ile V. Felipe arasında.

Bourbon'larla Habsburg'lar arasında uyuşmazlık çıktığında, birliklerin yürüyüşünü geciktirmek ve İngilizlere müdahale etmek için zaman kazandırmak amacıyla, andlaşmalar, onlar arasına «engeller» koymuştu: Bunlar, bir üçüncü gücün garnizonlarına bırakılmış müstahkem kentler zinciri ile tampon devletlerdi. Ne var ki, bu engeller, İngiltere'nin desteğine gereksinmeleri olacak kadar zayıftılar. Böylece İngiltere, zayıfların korunması adına s ü r e k l i m ü d a h a l e olanağını elde etmiş bulunuyordu.

İngilizler, başlıca deniz yollarının denetimini ve ticarî yararı ellerine geçiriyorlardı. Akdeniz'de, Cebelüttarık'ı işgal ederek Cebelüttarık eşiğini, Minorka'yı işgal ederek Sicilya eşiğini gözetliyorlardı. Kurdukları Osmanlı Kumpanyası, İtalya'da ve Yakın-Doğu'da Fransızlara karşı yararlar sağlıyordu. Baltık'ta İsveç, bir Rus, Prusya ve Danimarka koalisyonunca ezilmişti ve İsveç gölü bir Rus gölü haline gelme tehlikesiyle yüzyüzeydi; ayrıca, Ruslar Danimarka boğazlarını tehdit ediyorlardı. Ne var ki, İngiltere kralı, Hanovre seçmenidir ve Hanovre, kendi hesabına olduğu kadar İngiltere hesabına da çalışmaktadır. Bunun gibi, Çar Büyük Petro'ya karşıdır ve İsveç'le savaşında Danimarka'ya birlikler sağlar; Kopenhag'a gelmiş Rus birliklerinin geri çekilmesini istemeğe iter onu; Holstein'daki Danimarkalıları Çar'ın kızıyla nişanlı Dük de Gottorp'a karşı tutar, Mecklemburg soylularını Çar'ın yeğeni Dük'e karşı; Prusya kralı Friedrich -Guillaume'la uzlaşır ve onu Rusya'yla bağlaşık olmaktan ayırır; İngiliz mallarını gümrük engellerinden bağışık tutar; Sund'dan geçerken İngiliz gemilerinden alınan vergilerde bir indirim yaptırır Danimarka'ya.

İngiltere, okyanuslarda da üstündür. 1703 yılından beri, Portekiz'le yapılmış Methuen andlaşması, Fransız şaraplarının zararına olmak üzere, Portekiz şarapları üzerindeki gümrük tarifelerindeki ufak bir indirim karşılığında, İngiliz yünleri üzerinde-

ki hakları kaldırmıştır ve İngilizlere, Brezilya'yla tek başına ticaret yapmak hakkını tanımıştır. Böylece, Lizbon, uygulamada bir ara ambar, bir menzil, İngilizlerin bir üssü olup çıkar.

Fransızların da vermek zorunda kaldıkları şeyler vardır: Amerika'da Hudson koyu, giderek kürk ticaretindeki üstünlük; Acadie ve dalyanlarıyla Terre-Neuve; Antiller'de Saint-Christoph ve şeker üretimi.

İngilizler, İspanyol İmparatorluğunun da kapılarını aralamışlardır. İspanya'da, yün kumaşlar üzerindeki gümrük haklarını indirtmişlerdir ve, «en çok yeğlenen ulus» koşulu, İspanya Bourbon'larının Fransız Bourbon'larına tanıdıkları her türlü gümrük yararını isteme olanağı vermektedir onlara. İspanya İmparatorluğunda, İngilizler, «asiento», yani plantasyonlar ve madenler için gerekli siyahîleri sağlama tekeliyle, her yıl güney Amerika'daki kimi İspanyol limanlarına mamul maddelerle yüklü bir gemi gönderme iznini koparırlar.

Bu andlaşmalar, İngiltere'nin iktisadî ve siyasal üstünlüğünü sağlama bağlamak için öylesine ustaca yapılır ki, İngilizler, 1815'ten 1919 yılına değin onların ilkelerini yeniden ele alıp kullanacaklardır. Ne var ki, barışı sağlamıyordu bunlar; birbirini gözetleyen, silaha sarılmaya hazır hükümetlerin karşılıklı kıskançlık ve güvensizlikleri üzerine kuruluydular; «hükmetmek için böl», özdeyişinin bir uygulamasıydılar.

Kısacası, kimseyi doyurmuyorlardı.

AVRUPA'DAKİ BÖLÜNMÜŞLÜK

İngilizlerin kendileri de hoşnut değildir olan bitenden. Tacirleri, hem de acıyla, tarihsel düşman olarak bakılan Fransa'nın başının tam anlamıyla yere eğdirilmediğini; Amerika'daki bütün topraklarının, özellikle de Antiller'in ele geçirilmediğini; ve İspanyol İmparatorluğunun kendi ticaretlerine ardına kadar açılmadığını oturup kalkıp hükümetin yüzüne vururlar. 1763'te, 1815'te, 1824'te İngilizlerin erişmek istedikleri amaçlar bunlardır. Kral I. George, Avrupa hükümdarlarının ona karşı kalkıp tahttan indirilmiş Stuart'ları tutacaklarından korkar durur hep.

İspanya'nın V. Felipe'si, Fransa tahtından vazgeçmesi adına –zor karşısında kalıp– attığı imzasının geçerliliğine bir türlü

inanamaz haldedir. İtalya'daki topraklarını kaybedişine, batı Akdeniz havzasındaki İspanyol egemenliğini terkedişine de kafası yatmaz bir türlü; ve, öyle olduğu içindir ki, ikinci eşi Elisabeth Farnèse kendisini bu yolda kışkırtır durur; çünkü, İtalya'da oğulları için prenslikler istemektedir ve Avusturyalıları korumanın ve İtalyan birliğini gerçekleştirmenin tutkusundaki bir İtalyan yurtseverini, Alberoni'yi başbakan yapar.

İmparator VI. Karl, İspanya tacından vazgeçmesini bir türlü sindiremez içine. Buna karşılık, kendisine –en azından– Akdeniz'in batı havzası dolayındaki topraklar verilmeliydi; elindekilerden başka Sicilya, Mantou dükalığı onun olmalı, İspanya'dan ayrılmış bir Katalanya üzerinde koruyuculuk etmeliydi. Denizde bir kapı açarak sanayisini geliştirme yoluyla Avusturya'nın gücünü yenilemenin düşünü kurmaktadır; Trieste ile İtalyan limanlarını canlandırmak, ticaret kumpanyaları kurmak istemektedir. Bütün bunlarla, Hollanda'yı ve İngiltere'yi kaygılandırır; kaygılandıracak başka tasarıları da vardır: Osmanlıların aleyhine Balkanlarda fetihlere kalkmak.

Bu üç doğrultudaki çıkışları Avrupa dengesini tehdit etmektedir.

Büyük Petro'yla, Asya'da olduğu kadar, Avrupa'da da, açık denizlere doğru çıkmak amacıyla bütün ticaret yollarına doğru yönelmiş Rusya İmparatorluğu, Osmanlılar ve Balkanlar konusunda Avsuturya'yla karşı karşıyadır; Baltık ve Danimarka boğazları konusunda da İngilizlerin, İsveçlilerin, Daminarkalıların ve Prusyalıların karşısında.

Böylece, başlıca güçler bölünmüştür ve bu bölünme İngilizlerin lehinedir. İngilizlerin güçlü bir donanmaları vardır gerçi; ne var ki, krala karşı besledikleri güvensizlik nedeniyle yeterli orduları yoktur. Yürütme gücünü silahsız hale getirir ve olabildiği sürece zayıflatırlar onu; ne var ki, aşılması güç denizlerle çevrili bir ada için bu politika geçerlidir bir bakıma. Ama ya kıta için? Kıta Avrupası üzerinde ordular gerekiyordu onlara; Avrupalıları birbirinin karşısına çıkarma yoluyla buldukları da bağlaşıklar. XIV. Louis'nin, 1713'ten 1715'e değin elçilerine emrettiği Fransız politikasının altında yatan budur işte: Avrupalı devletlerin Fransa karşısında duydukları güvensizli-

ği dağıtmak; Fransa'nın hiçbir hegemonya niyeti taşımadığını göstermek onlara; bir danışman ve arabulucu olmak; bütün hükümetlere, aralarındaki bölünmenin ve Fransa'dan korkmalarının sonunda İngilizlerin kurbanı olacaklarını göstermek; karşılıklı ödünlere, serbestçe razı olacakları andlaşmalara götürmek onları; böylece, Avrupa'nın büyük güçlerini birbirine bağlamak, İngilizlerin elinden, kıtadaki devletleri birbirine düşürmek ve müdahale etmek konusunda her türlü bahaneyi almak. Özetle, gerçek bir denge kurmak ve gerçek bir özgürlüğü sağlamak!

Ne var ki, bu politika, büyük kralın yerine geçenlerce pek anlaşılamadı.

II

XVIII. YÜZYILDA AVRUPA'DA DIŞ POLİTİKA

XVIII. yüzyıl, bir *karışıklıklar ve uyuşmazlıklar devri* oldu; gerçi, geçen yüzyılda olduğundan daha az uzun ve vahim idi bunlar, ama sürekli idiler.

DIŞ POLİTİKANIN NİTELİKLERİ

Devletler arasında kavga, bir *aile politikası* görünümündedir. Gerçekten, devletleri oluşturanlar ve var olan milletlerin topluluklarını biçimlendirenler ailelerdir.

Milletler ve devletler, hükümdarın kişiliğinde somutlaşırlar. Bir feodal âdetler, hısımlık, evlilik, miras ilişkileri yığını, hükümdar ailelerine sayısız topraklar üzerinde haklar vermektedir. Bu haklar, zaman aşımına uğramadığı gibi, onlardan vazgeçme de hükümsüzdür. Kendi çıkarına ya da uyrukları çıkarına daha da palazlanmak isteyen hükümdar, göz diktiği ya da uyuşmazlık konusu olan topraklar üzerinde kendisi için bir hak bulur daima. Devletler arasındaki mücadeleler, *miras çekişmelerine* dönüşür ister istemez.

Mücadeleler, *hikmet-i hükümet ya da kamu selâmeti* öğretisine göre yürütülür: Duygular, yeğlemeler, dostluklar, kinler, herşey devletin yüce çıkarları

önünde yerini terkeder; devletin yüce çıkarları ise, genişlemek, insanca ve kaynakça zengin ülkeler elde etmek ve kendi erinci ve varlığı için bir tehdit olan başka devletlerin büyümesini önlemektir. Ahlâk mı? Devletin çıkarıdır bu. Politika düşe dayanmaz, gerçekçidir; ve bir bilimdir politika: Tarihin olaylarından çekip çıkarılmış, soğuk, sert ve bir kılıç gibi bir vuruşta kesip atan bir bilim.

Ardı arkası gelmez kavganın. Mücadele, önce d i p l o m a t i k b i ç i m d e yapılır. Diplomatlar ince, zarif insanlar topluluğudur, ama herşey de gelir ellerinden. Hep uyanıktırlar; herşey bir tehlike haline gelebilir, her fırsattan yararlanmalıdır; rastlantı ancak zayıflara zarar verir, güçlüleri ise sadece nimetlendirir: «Bir devlet, kılıçla çarpışma meraklısı ve çetin kişiler arasında yaşıyan bir insan gibi, sağlam basmalıdır ayağını yere. Avrupa milletleri, eskisinden çok daha fazla böyledir bugün; görüşmeler, ahlâk nedir bilmeyen, gözüpek ve hiçbir zaman doymak bilmeyen insanlar arasında sürekli bir kavgadan başka bir şey değildir çünkü.»

Marki d'Argenson'un sözleridir bunlar!

İkiyüzlülük kuraldır ve usuller hile ve dalavere üstüne kuruludur.

Diplomatlar, beden ya da para tutkusunu uyandırarak, hasmın muhakemesini bozmayı ararlar. Krala bir metres, imparatoriçe ya da kraliçeye bir aşık vermek olağandır: Fransız elçisi La Chétardie, hizmet aşkına Çariçe Elisabeth'in aşığı olur; Fransız hükümeti, Baron de Breteuil'ü, geleceğin II. Katerina'sının ateşini söndürsün diye hizmete yollar. Maria-Thereza, Fransa veliahtının eşi olan 17 yaşındaki kızı Marie-Antoinette'e, XV. Louis'nin Polonya'nın paylaşılmasını tanıması konusunda etkili olması için, du Barry'ye göz kulak olması görevini verir. Fransız Bakan Dubois, İngiliz hükümetinden 600.000 Sterlin alır; Fransa, 1768 yılından başlıyarak, Avusturya'lı Bakan Thugut'u maaşa bağlar. İsveç, Polonya, Kutsal-İmparatorluk meclisleri, en fazla verene satılır: İsveç Diyeti, 1763'te Fransa'ya 1.400.000 Sterline malolmuştur. Polonya Diyeti ise 1766'da 1.830.000 Sterline!

Diplomatlar, mektupları ele geçirirler. Bu mektuplar kuryelerden satın alınır. Güvenli kuryeler seçilmişse, sahte haydutlarca ele geçirilir, soyulur ve öldürülür. Mektuplar şifrelidir; ne var ki, onları çözecek uzmanlar da vardır. Viyana sarayı, Fransız elçisinin stratejisiyle XV. Louis'nin gizli yazışmalarının şifre-

sini biliyordu. II. Friedrich şifresiyle pek öğünürdü; XV. Louis'nin adamları, Paris'te onu da çözdüler.

Entrika ve para yoluyla komşu ülkenin iç politikasına karışma kuraldır. Cumhuriyetçi eğilimdeki devletler, İsveç, Polonya, partiler kanalıyla özel yararlar sunarlar. Krallar, komşu ülkelerde, devleti zayıflatan özgürlükçü partileri paraca desteklerler. Devletler, fesat ocaklarını dürtükler, iç savaşları kışkırtır, başkaldıranları korurlar. İsveç, Polonya, Kutsal-İmparatorluk, Amerika'daki İngiliz kolonileri, bu tür manevralar için gözde ülkeler oldular. Tahtından indirilmiş, oradan oraya dolaşan, bu arada boynu vurulan bir alay hükümdar vardır; geriye kalanlar da, tahtı ele geçirenlerle ve cellatlarıyla anlaşırlar. Çıkarlar, krallar arasındaki dayanışmaya baskın çıkar; hükümdarların saygınlığı kaybolmaktadır.

Andlaşmalar, devletlerin çıkarına göre bozulmaktadır. «Politika ve çıkarlar söz konusu oldukta, ne tanıma ne andlaşmadır geçerli olan; andlaşmaları yapan güçtür ya da çıkardır; onları bozan da güçtür ya da çıkardır» ve Alman Bielfeld, *Siyasal Kurumlar* adlı eserinde ekler: «Politika bahsinde, sıradan insanın adalet, hakkaniyet, ılımlılık, saflık ve milletlerle onları yönlendiren öteki erdemleri üstüne kafasında oluşturduğu kuramsal düşüncelere aldanmamak gerekir. Sonunda, herşey gelip güce dayanır!».

Bu kurt kanunu, asıl anlamıyla savaşa, yani silahların konuşmasına götürür. Hikmet-i hükümetin gerekli kıldığı andan başlıyarak her savaş haklıdır. Önleyici savaş da uygulanır. Herşeyden önce denizlerdeki egemenliğin kaygısında olan İngilizler, hem de barış zamanında, savaş ilân etmeksizin düşman donanmalarına saldırmanın örneklerini verirler; bu arada, tacir gemileri ele geçirilir ve soyup soğana çevrilir. Prusyalılar, karada, kafalarından hasım diye geçirdiklerinin olası darbelerini önlemek için, pek maharetli anî saldırılarda bulunurlar; 1756 yılındaki saldırı ün kazanır ve örnek olur.

Savaş alanında, hepsi de beyzadelerden oluşan kurmaylar arasında en üstün derecesiyle nezâket, kuraldır; ama savaş korkunçtur. Ordular, ülke üzerinde yaşar ve dehşet yoluyla her türlü direnişi kırarlar. Savaş hazinesini beslemek amacıyla, kilisele-

rin değerli eşyası da içinde olmak üzere, herşeye elkonulur. Halk haraca bağlanır, ödemeyenlerin evi başlarına yıkılır; vergi vermeyi reddeden kentler ve köyler ateşe verilir. Orduların arkasından bir alıcı-satıcı ve fahişe kalabalığı yürür; bunlar, askerlere yağmada, ırza geçmede, yakıp yıkınada yardım ederler. Evlerinin yıkılmasına karşı çıktıklarında, kadınlar ve çocuklar da boğazlanır. Kont de Saint - Germain, Almanya'ya vardığında gördüğünü öyle anlatır: «Ülke, otuz fersahlık bir çevrede yağmalanmış ve içinden ateş geçmişcesine yanıp yıkılmıştır!».

Kuşkulu görülenler sürülür; birliklerin üzerine ateş açan köylerin halkı asılır. Rehineler alınır ve garnizonların yeri öğrenilir. 1744'te, Avusturyalılar, Lorraine halkından boyun eğmelerini isterler; direnecek olanların «burunlarıyla kulakları bizzat kendilerince kestirildikten sonra» asılacaklardır. II. Friedrich, savaş esirlerini öldürtüyor ya da zorla askerlikte kullanıyordu. 1757'de Ruslar Memel'dedir: «Hun istilasından bu yana böylesi görülmemiştir; halkın burnu ve kulakları kesildikten sonra asılıyorlardı, bacakları koparılıyor, karınları deşiliyor ve yürekleri çıkarılıyordu». 1788'de, Oçakoff'un alınışının arkasından «Rus askerlerinin azgınlığı o raddeye varmıştı ki, saldırıdan iki gün sonra bile, bir yere kaçıp gizlenmiş Türk çocuklarını bulduklarında, onları alıp havaya fırlatıyor ve süngülerinin uçlarına düşürüyorlardı».

Savaş, andlaşmalarla sona erer; bu andlaşmalarda ise, krallıklar, prenslikler, düklükler, halka birşey sorulmadan, ne düşündükleri hakkında bir kaygı duyulmadan hanedanlar arasında alınıp verilir. Bir i n s a n d e ğ i ş - t o k u ş u dur bu. Öte yandan, çoğu halde, ulusal duygular günümüzde olduğundan daha az gelişmişti ve, halklar da, örf ve âdetlerini, ayrıcalıklarını, özgürlüklerini yeni efendilerinin yönetiminde sürdürüyorlardı. Ancak, her zaman da böyle değildi. 1722'de, II. Friedrich, fethettiği Polonya topraklarında, Polonyalı kadınlara el koydu ve kadın eksikliği çeken Pomeranya'ya yolladı onları. Avusturyalılar ise, bu bölüşmede kendilerine düşen bölgede dışardan göçü yasakladılar, arkasından da halkları insafsızca haraca kestiler.

«Zor, en üstün kanundur»; anlayış bu!

UTRECHT VE RASTADT ANDLAŞMALARININ KABULÜ (1715 - 1731)

1715'te, Naip Dük d'Orléans, XIV. Louis'nin gösterdiği politikayı izlemek için uygun fırsatlardan yararlanamadı. Bakan yaptığı eski lalası Dubois'nın itelemesiyle, kişisel tutkuları, krallığın çıkarlarını unutturdu. XV. Louis'nin sağlığı pek yerinde değildi. Ölürse, vazgeçmiş de olsa amcası V. Philippe ve büyük amcası Dük d'Orléans taca talip olacakladı. Naip, V. Philippe'e karşı, Fransız kamuoyunun desteğini kazanmak istiyordu. Oysa, bu kamuoyu Avusturya'nın pek aleyhindeydi ve XIV. Louis'nin gerekçelerini kavrayabilecek durumda değildi. Öyle olunca, Naip, Pihilippe'le uyuşmazlık halinde, İngilizlerin ona sunduğu desteği kabul etti. Karşılığında da, onların bağlaşığı oldu; onların bölme çabalarını destekledi; İngilizlerin eksikliğini duydukları kara Avrupası ordusunu onlara sağladı. Arkasından, Fransa'da Law'ın neden olduğu malî bunalım, Dubois'nın yerine geçenleri, Bourbon'la Fleury'yi, uzun süre bağımsız politika gütmekten alıkoydu. Fransız diplomasi ve orduları, 1731 yılına değin süren bir yığın bunalım ve savaş boyunca, Utrecht andlaşmalarını sürdürme konusunda, İngiliz diplomatlarına ve denizcilerine yardım ettiler. İngiliz üstünlüğünü ciddî olarak sarsacak güçte hiçbir gelişme olmadı ve kıta, İngilizleri pek hoşnut kılan bir b ö l ü n m ü ş l ü k içinde kaldı.

Kuzeyde, Fransa'nın eski bağlaşığı İsveç'in mirası, –üçü İngiltere'nin dostu olan– devletler arasında bölüşüldü. Stockholm andlaşmalarıyla (1719-1721), İsveç, bir deniz gücü olan Hanovre'a Bréme'le Verden'i bıraktı; Prusya'ya, Stettin'le Pomeranya'nın bir bölümünü verdi; Danimarka da, Stralsund'u, Rügen ve Wismar'ı terkederken, Sund ve Sleswig geçitlerindeki payı elinde tuttu. «İsveç Gölü»nün sonuydu bu; aynı zamanda, coğrafyaya daha uygun sınırlar çizilirken, cumhuriyetçi bir İsveç'in çaresiz yıkılışı da noktalanmış oluyordu. İngiltere'nin düşmanı Rusya, İsveç'ten, Nystadt barışıyla (1721), Livonya'yı, Estonya'yı, İngrie'yi, Carelie'nin bir parçasını alıyordu. Baltık üzerinde geniş bir cephe elde ediyordu Rusya ve az da olsa, bir deniz gücü oluyordu. Ne var ki, daha önce adlarını saydığımız devletlerin düşmanlığı, İngilizlerin de desteğiyle, Rusların Danimarka

boğazlarına ve açık denize doğru gitmesi olanağını aldı ellerinden ve Rusya yavaş yavaş bu sevdadan vazgeçmek zorunda kaldı.

Güneyde, VI. Karl, Sardunya karşılığında Sicilya'yı aldı ve Osmanlılardan da, Temeşvar'ın Banat'ını, Eflâk'ın, Bosna'nın, Belgrat'la Sırbistan'ın (1718 Pasarofça andlaşması) bir bölümü elde etti; ayrıca, İmparatorluğa giren devletlerin birliğini sağlama bağlıyan «Pragmatique Sanction»u elde etmişti. Ne var ki, İngiliz ve Hollanda ticareti için bir tehdit olan Ostende Kumpanyasını ortadan kaldırarak, İspanya ve Hind'ten kesinlikle vazgeçti; İtalya'daki topraklarını sınırsız bir iktisadî gelişme yolunda bir bütün haline getirmeyi kendisine yasaklamak isteyen Farnèse'in iddialarını da tanıdı (1731'deki Viyana andlaşması). 1719 yılından başlıyarak, Alberoni'yi görevden almak zorunda kalan V. Felipe de, Fransa tacından ve VI. Karl'ın elde ettiği eyaletlerden içtenlikle vazgeçti; İngilizlere Cebelüttarık'la Utrecht'te tanınmış ticarî ayrıcalıkları bıraktı çaresiz ve bunların karşılığında da, ikinci karısının büyük oğlu, Don Carlos için Parma dükalığını elde etti.

FRANSA'NIN CANLANIŞI (1731-1740)

Ne var ki, 1731'den sonra, İngilizler, Avrupa'da tuttukları başköşeyi kaybettiler. Walpole'e karşı giriştikleri iç mücadeleye iyice kendilerini kaptırmış olduklarından, ayrıca güçlerine de pek güvendikleri için, kıtaya karşı kayıtsızlık gösterdiler; tam da malî durumun düzelip o güne değin güdülen politikanın bütün olumsuzluklarını gören K a r d i n a l F l e u r y ' yi serbest kıldığı bir anda oldu bu.

Fleury, XIV. Louis'nin çizdiği yolu izlemeye gayret etti. Ancak, Avusturya yönetimine karşı düşmanlık üzerine kurulu geleneksel politikanın arkasından gitmek isteyen –Dışişlerinde devlet sekreteri– Chauvelin'in yandaşlarınca güçlük çıkarılıyordu kendisine. Oysa, böylesi bir düşmanlık politikasının konusu yoktu artık, çünkü Habsburg'lar Fransa için bir tehlike değildiler; sonra, böylesi bir düşmanlığın sonuçları da kötüydü, çünkü, kıtadaki bölünmüşlük, İngilizlere, kıtaya karışma ve kendine bağlaşık edinme fırsatları veriyordu. Öyle de olsa, gelenekçiler, Po-

lonya'ya mirasçılık sorununun başlarında üstün geldiler. 1733'te II. August öldü. Tahta geçmek seçimle oluyordu. İki aday vardı: İmparatorun yeğeni ve yandaşı –Saksonya seçmeni– III. August; ve bir de, Polonya'nın tahttan indirilmiş eski kralı –aynı zamanda XV. Louis'nin de kayınpederi– Stanislas Leczinski, Fransız parası sayesinde, eylülde Stanislas seçildi. Ne var ki, Polonya'yı reforma tâbi tutup, onu yeniden bir güç haline getirmek isteyen yurtsever partinin şefiydi o. Rusya ve Avusturya, ne bahasına olursa olsun, onu istemiyorlardı. Öyle olunca da, Avusturya-Rus orduları Polonya'ya girdiler, Stanislas'ı kovdular ve III. August'ü kral seçtirdiler.

XV. Louis'ye bir hakaretti bu. Öte yandan, Versailles'da, Fransa kraliçesinin kralın kızı olması isteniyordu. Dahası, Fransız hükümeti, Rusya'yla bağlaşıklığı istemediğinden, Polonya'yı desteklemeyi denemek gerekiyordu; Polonya ise, –ikisi de çöküş halinde olan– İsveç ve Osmanlılar ile bir Doğulu güçler sistemi oluşturuyordu ve sistem merkezdeki güçleri yandan çeviriyordu. Chauvelin, savaşa girme zorunluluğuna inandırdı kralı ve Fleury buna karşı çıkmaya cesaret edemedi; ancak, kısa kestirdi.

Fleury, İngilizleri ve Hollandalıları kaygılandırmamak amacıyla, Pay-Bas'nın Avusturya'nın elinde olan bölümünü işgal ettirmedi. İngilizler ve Hollandalılar, Fransa'yı bir deniz rakibi olarak, Kuzey Denizi kıyıları boyunca yayılmış görmeyi, hele hele onun Anvers'e yerleşmesini hiçbir zaman istemiyorlardı. Anvers, bir büyük gücün elinde, Westfalya andlaşmasıyla yüklendiği yükümlülüklerden kurtulabilir ve Orta Avrupa ile Fransa'nın kuzeyindeki ticaretin bir deposu, giderek Londra ile Amsterdam'ın rakibi olabilirdi. Fransızların Belçika'da olması demek, İngiltere'yle savaş demekti. Fleury, Avusturyalıları, İtalya'daki topraklarında vurmakla yetindi. Sardunya kralı Savoie düküyle bağlaşıklık kurdu; Dük, –Piémont'dan Alplerle ayrılmış, dilce ve örfçe Fransız olan– Savoie'yı Milano karşılığında Fransa'ya vermekle yükümlüydü; bu politikayı, daha sonra Cavour'la III. Napolyon da izleyeceklerdir. Öteki bağlaşık İspanya kralı oldu; o da, oğlu Carlos için, İtalya'nın Parma'dan daha önemli bir parçasını istiyordu. Fransa-Sardunya güçleri, kolayca yendiler hasımlarını (1734) ve Milano fethedildi.

Bütün bunlardan sonra da Fleury, bir İngiliz müdahalesini önlemek için acele andlaşmaya gitti. 1735'te başlayan barış görüşmeleri, 1738'de Viyana'da kesin bir barışla sonuçlandı. Chauvelin'in 1737'de görevine son verildi. Stanislas, Polonya'dan vazgeçiyor, ancak kral unvanını koruyor ve Lorraine Düklüğü ile Bar Kontluğunu alıyordu. Ölümünde, düklük ve kontluk mirasçılarına, yani Fransa kralına geçecekti. Böylece, kuzey-doğu sınırında açılmış koskocaman bir gedik köreltilmiş oluyordu; Alsace'la ilişkiler daha güvenli hale geliyor ve, dil ve örf bakımından Fransız olan bir ülke Fransız topluluğu içine dönüyordu. Katılış, 1766'da kesinleşti. VI. Karl, Novare'ı Sardunya kralına veriyordu; Milano'yu istemiyen Sardunya kralı ise Savoie'yı elinde tutuyordu. İmparator, Napoli ile Sicilya'yı, Don Carlos'a terkediyordu; Don Carlos ise, Parma ile Toskana'yı, –VI. Karl'ın kızı Maria-Thereza'nın eşi, düklüğünden edilmiş– Lorraine dükü François'ya veriyordu.

İnsan değiş-tokuşunun güzel bir örneğiydi bu.

Ertesi yıl, Fransa, geleneksel bağlaşığı Osmanlıları kurtarıyor ve Avusturyalılarla Rusları, Avrupa dengesini sürdürecek bir başarısızlığa uğratıyordu. 1736 yılından başlıyarak, Ruslar, Karadeniz'de bir mahreç aranışı içinde, Osmanlılarla savaş halindeydiler. Azak ve Kırım'ı almışlardı. 1737'den beri de, Rusların bağlaşığı Avusturyalılar, Balkanları istilâ etmişlerdi. Fransız elçisi Villeneuve, Osmanlıları uyarıp öğüt verdi onlara. Osmanlılar, onun sayesinde Avusturyalıları yendiler. Villeneuve, o zaman da aracılığını koydu ortaya; ve, İmparator, Belgrat andlaşmasıyla (1739), Osmanlılara Sırbistan'la Eflâk'ı geri verdi. Yalnız başlarına kalan Ruslar gerilediler. Bütün bunlara teşekkür olarak da, Sultan, kapitülasyonları, yani Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğundaki dinsel ve ticarî ayrıcalıklarını yeniledi (1740).

1740'ta, Fransa, ileriye doğru yürüyüşüne yeniden koyuldu. Toprak bakımından, Ryswick'ten beri ilk kez olarak büyük bir gelişme kaydetmişti. İspanya'yla, Osmanlılarla, İsveç'le bağlaşıklığını güçlendirmişti ve Avrupa politikasını yönlendiriyordu. Sanayisi ve ticareti, dünyada önde gelir olmuştu. Mamul ürünleri İngiltere'yi bile istilâ ediyor; tacirleri, Antiller'de, Hindistan'da, Orta-Doğu'da İngilizleri geride bırakıyordu; o kadar ki, Orta-Doğu'da, kapitülasyonların yenilenmesinden önce bile, Fransız

kumaş imalathaneleri, İngilizleri ticarî anlamda korkunç bir yenilgiye uğratmış ve İngiliz kumaşlarını hemen hemen safdışı etmişti. Fransızlar, Amerika'da, Mississippi vadisinde ilerliyorlar ve kıtanın içini Britanya kolonlarına kapıyorlardı. Fransız-Hint Kumpanyası, durmadan yeni şubeler açıyordu. İspanyollar da, donanmalarını yeniden örgütlemişlerdi ve, İngilizlerin, Utrecht andlaşmasının hükümlerine -hayasızca- aykırı hareket etmelerine engel olmanın cesareti içindeydiler; gerçekten de, İngilizler, anlaşılmış olandan daha fazla yük yüklüyorlar gemilere ve azgın bir kaçakçılık şebekesini harekete geçiriyorlardı. İngilizler, uyandıklarında bir de baktılar ki, sanki yenen kendileri değilmiş ve sanki Utrecht andlaşması yokmuş gibi, herşey geçip gitmiş durumda. Yalnız kıta Avrupasında üstünlüklerini yitirmiş değildiler; denizlerde ve ticaretteki üstünlüklerini de kaybetmekteydiler.

Öyle olunca da, savaşa karar verdiler.

BÜYÜK DENİZ VE KARA SAVAŞLARI (1740-1763)

İngilizler, 1739 ekiminde İspanya'ya karşı harekete geçtiler. Fransa'nın, Utrecht andlaşmalarının öcünü almak için savaşa karışacağını da biliyorlardı. Gerçekten, 1740 Ağustosunda, birkaç Fransız gemisi, İspanya donanmasına yardım için hareket etti. Deniz ve koloni üstünlüğü, yani siyasal üstünlük için kesin mücadele başlıyordu. Sonucun olumlu olması için Fransız donanması yeniden güçlendirilmişti. Böylece Fransa, uzun bir süre başta gelen bir güç olmaya doğru gidiyordu. Ne var ki, elindeki güçlerin büyük bölümünü denizlerdeki savaşa ve kolonilere ayırması gerekiyordu; kıtada ise, herhangi bir çatışmaya girmemeliydi.

Oysa, 20 Ekim 1740'ta İmparator VI. Karl ölüyor ve Avusturya mirası açılıyordu. İmpataror, mirasçı olarak 23 yaşında bir kız, Maria-Thereza'yı bırakmıştı; arkaya kalan ordu düzensiz ve hazine de tamtakırdı. Habsburg'ların topraklarından kendilerine bir parça koparabilmek için, bütün Avrupa hükümdarlarının önüne çıkmış bulunmaz bir fırsattı bu. Ancak şunu da unutuyorlardı: Hepsi de Pragmatik Sanction'u garanti etmiş ve Maria-Thereza'ya Avusturya mirasını sağlamayı vaadetmişlerdi. Öyle de

olsa, üzerinde imzaları bulunan andlaşmalara bir «kağıt parçası» olarak baktılar hepsi de. Bavyera'lı seçmen Karl-Albert, bütün mirası istedi. İspanya kralı, Sardunya kralı, Prusya kralı II. Friedrich, herbiri mirastan bir parça istediler. II. Friedrich'e, babasından yetkin bir ordu, «bir prens kılıcıyla ölçülür» özdeyişi ve, Prusya topraklarını alabildiğine genişletmek ve Hohenzollerin topraklarının üç parçasını birleştirmek görevi kalmıştı. II. Friedrich gözünü, zengin bir eyalet olan S i l e z y a ' ya dikmişti o sırada; onu ele geçirirse, Yukarı-Oder ticaretini güvenceye alacak, Brandebourg Avusturya saldırılarına karşı korunmuş olacak ve Bohemya'ya karşı ani bir saldırıdan doğacak olası bir tehdit önlenmiş bulunacaktı. Hohenzollern'lerin, Silezya üzerinde hakları vardı; andlaşmalarla vazgeçmişlerdi bundan; ne var ki, II. Friedrich'in verilmiş söze uymak gibi bir kaygısı yoktu.

Eyaleti tuttu ele geçirdi (Aralık 1740 - Nisan 1741).

Fransa tehdit edilmiş değildi ve çatışmanın dışında kalabilirdi. Kral, Pragmatik Sanction'u imzalamıştı ve verdiği söze saygılı olması gerekiyordu. Ne var ki, Mareşal Belle-İsle'in yönettiği gelenekçi parti, Avusturya'yla kozu paylaşmak için uygun anın geldiği kanısına vardı. Bu gelenekçi parti, deniz ve koloni sorunlarına pek az ilgi duyuyordu. İngilizlerden farklı olarak, Fransız senyörleri, ticarî girişimlere henüz çok az karışmışlardı. Fransa'nın başkenti Versailles ile başlıca komşu kent Paris, İngiltere'nin başkenti Londra ve halkı büyük çoğunluğuyla deniz ticaretinden yaşamını kazanan öteki İngiliz kentleri gibi değildiler. Paris'te, Antiller ya da Senegal için, kamuoyunu harekete geçirmek ve ayaklandırmak güçtü. Fransız tacirleri bile, İngilizlerin o keskin ve soğuk azgınlığını göstermiyorlardı ve, onlar gibi kıran kırana bir mücadelenin özlemi içinde değildiler: 1743 yılında, Fransa ile İlgiltere arasındaki kopuş resmileştiğinde, Fransız--Hint Kumpanyası, İngiliz Kumpanyasına, hükümetler arasındaki çatışmanın dışında kalıp ticareti sürdürmeyi önerdi ve ancak İngilizlerin reddinden sonra savaşa karar verdiler. Fleury alabildiğine yaşlanmıştı; öyle olduğu için de, Belle-İsle'i, imparatorluk tacını Habsburg'ların elinden çekip alma girişiminde serbest bırakmak zorunda kaldı. Habsburg'ları Friedrich yendi; Belle-İsle de, İspanya kralı ile Bavyera seçmeni arasında bir bağlaşıklık andlaşması yaptı (Mayıs 1741), Fransa ile Prusya arasında da

bir bağlaşıklık kurup (Haziran 1741) Saksonya seçmeninin katılmasını sağladı. Bavyera seçmeni, İmparatorluk tacı ile Bohemya'ya; İspanya kralının ikinci oğlu Don Felipe, İtalya'daki topraklara; Friedrich Silezya'ya sahip olacaktı; Fransa'ya ise Avusturya yönetiminin güçten düşüşü kalıyordu. Fransız orduları Bohemya'yı istilâ ettiler, Bavyera seçmeni Bohemya kralı ilân edildi ve arkasından da VII. Karl adıyla İmparator seçildi (Kasım 1741 - Ocak 1742).

Ne var ki, Belle-İsle, Viyana'ya öldürücü darbe indirmeyi denememek gibi bir yanlış yaptı. Savaş uzadı gitti. İngilizler, bir şaşırtmacada bulunmak için müdahale ettiler. 1742 Şubatında, II. Georges, Kıta Avrupa'sına ayak basıp, bir paralı askerler ordusunun kumandasını üzerine aldı. İngilizler, Fransa'nın elinden Alsace ve Lorraine'i almak için, Avusturyalılar ve Saksonyalılarla Worms Birliği'ni kurdular; ve Maria-Thereza'ya da para yardımında bulundular. Maria-Thereza, Milano'nun bir bölümünü Sardunya kralına vadedip, Silezya'yı da –yükümlülüklerine (Breslau andlaşması, Temmuz 1742) karşın bağlaşıklarını terketmiş olan– II. Friedrich'e devrederek, karşısına dikilmiş olan koalisyonu bozdu ve Fransa'ya karşı olmak üzere bir koalisyon oluşturdu (1743). Böylece, Fransa'nın sınırları tehdit edilmiş oluyordu. Son olarak, 1745'te, VII. Karl ölünce, oğlu, Maria-Thereza'in –I. François adıyla imparator seçilmiş olan– kocası lehine imparatorluktan vazgeçti. Olay, Avusturya Hanedanının Fransa Hanedanına karşı da yeni bir düellosuna yol açtı. Kaygılı II. Friedrich, 1744'te Fransa ile yeniden bağlaşıklık kurdu, ancak, Maria-Thereza, Dresde barışıyla Silezya'nın ona ait olduğunu belirtince, 1745'te tutup yeniden terketti bağlaşıklığı. Fransız güçleri, koloni savaşından yüz çevirir duruma geldiler 1745'te Kanada'da Louisbourg'u alıyorlardı, ancak 1746'da da Hindistan'da Madras'ı kaybediyorlardı. Bütün Fransız güçleri yüzlerini deniz tarafına çevirmiş olsalardı, kuşkusuz kesin bir sonuç alınabilirdi. Fransa, kıtada koalisyona karşı iyi direndi. 1748'de, doğal engellerden yoksun Kuzey sınırını koruyabilmişti; Pay-Bas'nın Avsturyalıların elinde olan bölümünü ele geçirmiş (Fontenoy zaferi, 1745) ve onun yanı sıra Savoie ile Nice Kontluğunu almıştı. Takatten düşmüş hasımlarına kendi lehinde olabilecek bir barış dayatabilirdi. Oysa, Aix-la Chapelle andlaşmasıyla (E-

kim 1748), XV. Louis herşeyi, Pay-Bas'yı, Savoie'yı, Nice'i terketti. Kolonilerde Fransızlarla İngilizler, elde ettiklerini birbirlerine geri veriyorlardı. XV. Louis, II. Friedrich'e Silazya'yı garanti ettiriyor, Sardunya kralına Milano'nun bir parçasını verdiriyor, Don Felipe'ye Parma ile Plaisance'ı bağışlatıyordu.

Bütün Avrupa'yı şaşkına çevirdi bu. Fransızlar, kraldan tiksindiler. Aslında, bu barışta herşey kötü değildi; çünkü, bu barış, herşeye karşın, Avusturya Hanedanını alçaltıyor, İspanya ile bağları güçlendiriyor, ikinci derecede güçleri öne çıkarıyordu. Ayrıca, Fransızların güttükleri politikalardan birine de uygundu: Bu politika da, kişisel büyümeyi aramak yerine, Büyüklere karşı, Fransa'nın çevresindeki küçük güçlerin denge ve guruplaşmalarını yeğliyordu. Ne var ki, pek önemli bir noktada da yanılgı içindeydi. Yürekten barışçı, hıristiyanca bir sevgi ve insanlıkla dolu, ayrıca savaştan da bıkıp usanmış olan XV. Louis, İngilizlerin ve Avusturyalıların neler duyduklarını düşünerek yaşama gözlerini kapadı. Denizlerde ve kolonilerde hiçbir şeyin hale yola koyulmadığını görmek istememişti; Avusturya ve Prusya arasındaki ilişkiler için de öyleydi; barış, olsa olsa bir ateşkesdi yalnız; öyle olunca da bir başka savaş patlak verecekti ve bu savaş kaçınılmaz olduğuna göre, Fransa için asıl önemli olan, Savoie Alplerinin tepesinde olmak ve Anvers'e değin Kuzey Denizi kıyılarında bulunmaktı.

Yeni savaş, Y e d i Y ı l S a v a ş ı diye anılır.

Yedi Yıl Savaşı (1756-1763), Amerika'daki Fransız kolonileriyle İngiliz kolonileri arasında, Ohio vadisine kimin sahip olacağı konusundaki uyuşmazlıklardan çıktı. İngilizler, adamakıllı hazırlanmışlardı. 1755 Haziranında, hem de savaş ilân etmeksizin, bir haydutluk hareketi ile savaşı başlattılar: Kanada'ya giden birliklerle dolu üç taşıt aracına ve, 8.000 tayfasıyla beraber, 300'den fazla ticaret gemisine, İngiliz limanlarında elkonuldu ya da açık denizde İngiliz gemilerince tutuldu. Böylece Fransızlar, daha ilk günden başlıyarak, alabildiğine talimli birliklerden yoksun kalmışlardı.

İngiltere kralının kişisel mülkü olan ve kuzeyde İngiliz ticareti için bir köprü başı durumundaki Hanovre'u korumak, ayrıca Fransız güçlerinin başını kıtaya çevirmek için, bir bağlaşık gerekiyordu İngilizlere, bir de ordu. Avusturya'ya güvenemezlerdi; çünkü Avusturya, Prusya'ya bir karşılık olmak üzere, 1755 Ağustosunda, Pay-Bas'yı Fransa'ya sunmuşlardı; Fransa

ise, II. Friedrich'i terketmemek için bu armağanı reddetmişti. Ne var ki, İngilizler II. Friedrich'i kaygılı, bir İngiliz-Rus bağlaşıklığından korkar bir halde, ayrıca İngiliz yardımına da istekli buldular; bunların sonucu olarak, II. Friedrich, Fransızlarla olan bağlaşıklığına ihanet ederek, İngiltere ile Westminister sözleşmesini yaptı (Ocak 1756). Fransızlar, kanları beyinlerine sıçramış bir halde, Avusturya ile Versailles andlaşmasını yaptılar (1 Mayıs 1756). Bunlar olurken Avusturya, Alman prenslerine, Saksonya'ya ve Rusya'ya yaklaşıyordu. II. Friedrich, genel bir saldırının yaklaştığı duygusu içinde, hasımlarını, hazırlıklarını daha bitirmeden savaş dışı bırakmak istedi ve Saksonya'nın üstüne çullandı (Ağustos 1756); yendi de. Ancak, Saksonların direnişi, Avusturyalılara güçlerini bir araya getirecek zamanı kazandırdı; ve, Saksonya seçmeninin kızı Fransa tacının mirasçısı ile evli olduğundan, gururu incinen XV. Louis, Avusturya ile ikinci bir Versailles andlaşması yaptı (Mayıs 1757). Fransa, Almanya savaşı için 140.000 asker ve 30 milyonluk bir yardım yükleniyordu. Bağlaşıklar arasında o ünlü yerdeğiştirme ve Fransa'nın kara Avrupası savaşlarına katılışı böyle oldu; bu kıta savaşları ise, onu gerçek çıkarlarına eğilmekten alıkoyuyordu; oysa koloniler savaşı, gerçek savaş buydu.

Fransız hükümeti, karadaki harekâtın kısa süreceğini ve öyle olunca da güçlerini yalnız İngilizlere karşı çevireceğini düşünüyordu. Gerçekten, 1757'de, Fransızlar, Hanovre'u işgal ettiler ve İngiliz–Hanovre ordusunu teslim aldılar; bu ordu ise, savaşın sonuna değin hiç kimseye yardım etmeyeceği yükümlülüğü altına girdi. Bir Fransız-Alman ordusu, II. Friedrich üstüne yürüyordu; o ise, güneyden Avusturyalılar, doğudan Ruslar, Kuzeyden İsveçlilerce tehdit ediliyordu. Ancak Friedrich hasımları arasında manevra yapabildi: Fransız-Alman güçlerini Rossbacht'da ezdi (5 Kasım 1757) ve Avusturyalıları da Leuthen'de (5 aralık). İngiliz-Hanovre ordusu, verdiği sözde durmayarak, Fransızlara karşı sefere çıktı. Artık savaş uzayacaktı. Fransız ordularının başında, yenilikler arkasından koşan, ancak araziye pek dikkat etmeyen, ayrıca aralarında kıskançlıklar bulunan generaller vardı; bütün bunların sonucu, yer yer başarılar kazanılsa da, ordular, İngiliz-Hanovre güçlerince, Ren ve Weser ırmakları arasında hapsedildi ve, öyle olunca da, II. Friedrich'i batıdan gelip vurmadı hiçbir zaman. Böylece rahatlayan Friedrich, Rusların ve Avusturyalıların karşısına çıktı. Korkunç yenilgilere uğradı ve hatta, 1759'da, düşmanın öncü birlikleri Berlin kapılarına kadar gelip dayandı. Ancak, olağanüstü bir direniş gösterdi; ve, pısırık, güçlerini bir araya getirmede fazla hünerli olmayan Ruslar ve Avusturyalılar, öldürücü darbeyi bir türlü vuramadılar. 1762'de, Çariçe Elisabeth ölüp de yerine Prusya kralına pek bağlı III. Petro geçince, Avusturyalılar yapayalnız kaldılar ortada.

Bu savaş, Fransızları, donanmaları ve kolonileriyle uğraşmaktan alıkoydu. Destek gücü olarak Hindistan'a 17, Kanada'ya da 328 kişi gönderdiler; oysa İngilizler, William Pitt'in de uyarılarıyla, donanmalarını durmadan güçlendiriyor ve Amerika'ya 60.000'e kadar varan asker yolluyorlardı. Québec'in (1759) ve Montréal'in alınışı (1760), Kanada'yı kazandırdı onlara; Pondischéry'nin alınışı da (1761) Hindistan'ı. İspanya'nın Fransa'nın yanında 1761'de savaşa katılışı pek geçti ve, İngilizlere, Florida'yı ele geçirme fırsatını vermekten başka birşeye yaramadı. Fransızlar, İngilizlerle 10 Şubat 1763'te Paris andlaşmasını imzalamak zorunda kaldılar: Onlara Kanada'yı, Ohio vadisini, Mississippi'nin sol kıyısını, Antiller'den birçoğunu terkediyorlardı; Hindistan üzerinde her türlü politik iddiadan vazgeçiyorlardı ve orada, birbirinden kopuk ve içinde asker olmayan beş kenti ellerinde tutacaklardı ancak; Gorée adası dışında Senegal'deki ticaret tezgâhlarını bırakıyorlardı. XV. Louis, bunlardan başka, İspanyollara, Florida'nın kaybını karşılasın diye, Mississippi'nin sağ kıyısını ya da Luisiana'yı verdi. Bununla beraber, Fransa, çoğu İngiliz'in hayıflanması bahasına, denizciler için bir pişme ve talim okulu olan Terre-Neuve'deki dalyanları tutuyordu; ayrıca Saint-Pierre ve Miquelon'la «şeker adaları», yani Martinique, Guadeloupe, Saint-Lucie, Saint-Dominique elinde kalmıştı. Bu kalanlar da İngiliz kralı III. George sayesinde olmuştu: Çünkü Kral, kişisel politikasına başlamanın ve otoriter Pitt'ten kurtulmanın aceleciliği içindeydi; oysa Pitt, andlaşmaya gitmek için Fransızların ezilmesini beklemeyi öneriyordu. İngilizler ise bundan hoşnut değillerdi ve yeni bir çaba gerekeceği kanısı içindeydiler. Öyle de olsa, sınırsız gelişmenin yığınla olanağını, deniz ticareti ve koloni üstünlüğünü elde ettiler.

Tek başına kalan Maria-Thereza, II. Friedrich'le Hüberstsbourg barışını imzaladı (15 Şubat 1763). Friedrich, Silezya'nın yanı sıra, Almanya'da ve Avrupa'da sınırsız bir saygınlığa sahipti; ancak, yanıp yıkılmış küçük bir devletin başıydı yine de. Avusturya, bu yeni başarısızlıktan dolayı zayıflamış ve küçülmüştü. Doğu ve orta Avrupa'nın asıl egemeni ise, gitgide artan kaynaklarıyla Rusya'ydı ve, o Rusya, kendisine bir başka yükselişin yollarını açacak olan bir baş da bulmuştu: Çariçe II. Katerina!

RUSLARIN VE PRUSYALILARIN YÜKSELİŞİ (1763-1789)

Paris andlaşması, Avrupa'da bir denge kopukluğuna yol açtı. Fransızlarla İngilizler, yüzlerini kıta Avrupasından başka yönlere çevirdiler. İngilizler, İmparatorluklarını örgütleme sorunlarıyla başbaşaydılar. Özellikle Amerika'daki kolonileri büyük güçlükler çıkarıyorlardı önlerine. Fransızlar yanlışlarını anladılar: Güçlerini İngiltere'ye karşı mücadeleye ayırdılar ve Bakan Choiseul verilecek karşılığı hazırlamaya başladı. Böylesi bir karşılık mümkündü de: Çünkü Fransa, Avrupa'nın en kalabalık ülkesiydi ve zenginliklerle doluydu; ayrıca, bütün savaşlar ulusal sınırların dışında verilmiş olduğu için, ülke ciddi bir hasara uğramamıştı. Choiseul, donanmayı ve orduyu yeniden kurdu ve Cenevizlilerden Korsika'yı satın aldı (1768); oysa Korsika, Akdeniz'deki Fransız kıyılarına egemen olmanın olanağını verdiği için, İngilizlerin göz diktikleri bir yerdi.

Büyük Petro'nun Asya'daki işletmelerini olduğu gibi terketmiş olan Rusya için, Doğu Avrupa'da kapılar ardına değin açıktı bu koşullarda. Batı'ya doğru yürüyüşüne yeniden başlıyabilirdi. Polonya kralı III. August ölünce (1763), Katerina II. Friedriech'le anlaştı: Polonya'da her türlü reform engellenmeliydi; Rus birliklerinin tehdidi altında, kendi sevgilisi Stanislas Poniatowski seçtirilecekti (Eylül 1764); sonra da, Polonya cumhuriyetinin özgürlüklerini güvenceye bağlama bahanesi altında, Polonyalılara Rus koruması dayatılacaktı (1767). Ne var ki, Polonya yurtseverleri başkaldırdılar ve Choiseul, onları kurtarma umudu içinde, Osmanlıları, Rusya'ya karşı savaşa girmeye inandırdı. Ancak, Osmanlılardaki çöküş günden güne daha belirgin haldeydi. Türkler Azov'u, Kırım'ı, Romanya eyaletlerini kaybettiler ve donanmaları da Çeşme'de yokedildi (1770). II. Friedrich, Ruslarla Avusturyalıların güçlerinin Balkanlarda gitgide artmasından korktu. Öyle olunca da, Katerina ile Maria-Thereza'e, Polonya'nın paylaşılmasını önerdi; ve ilk paylaşmaya, 25 Temmuz 1772 günü Saint-Petersbourg'ta karar verildi: «Polonya devletinin bütünüyle dağılışı korkusuyla... Pek kutsal üçübirlik adına...», Maria-Thereza, 2.600.000 insanıyla Galiçya'yı alıyordu; II. Friedrich, Dantzig dı-

şında, 700.000 insanıyla Polonya Prusyasını alıyor ve böylece Prusya'yı Brandebourg'a «yeniden dikiyordu»; Katerina, 1.600.000 insanıyla Litvanya'nın bir bölümünü elde ediyordu. Bağlaşıklıkların birliklerince çevrilmiş Polonya Diyeti, bu andlaşmayı kabul etmek ve Anayasada herhangi bir değişikliğe gitmemek yükümlülüğü altına girmek zorunda kaldı. Edindikleri parsaları ellerinde tutmak için, üç suç ortağı bir ü ç l ü b a ğ - l a ş ı k l ı k kurdular: Bu bağlaşıklık, Devrim ve İmparatorluk dönemlerinde Fransa'ya karşı savaşacak; 1815'ten sonraki

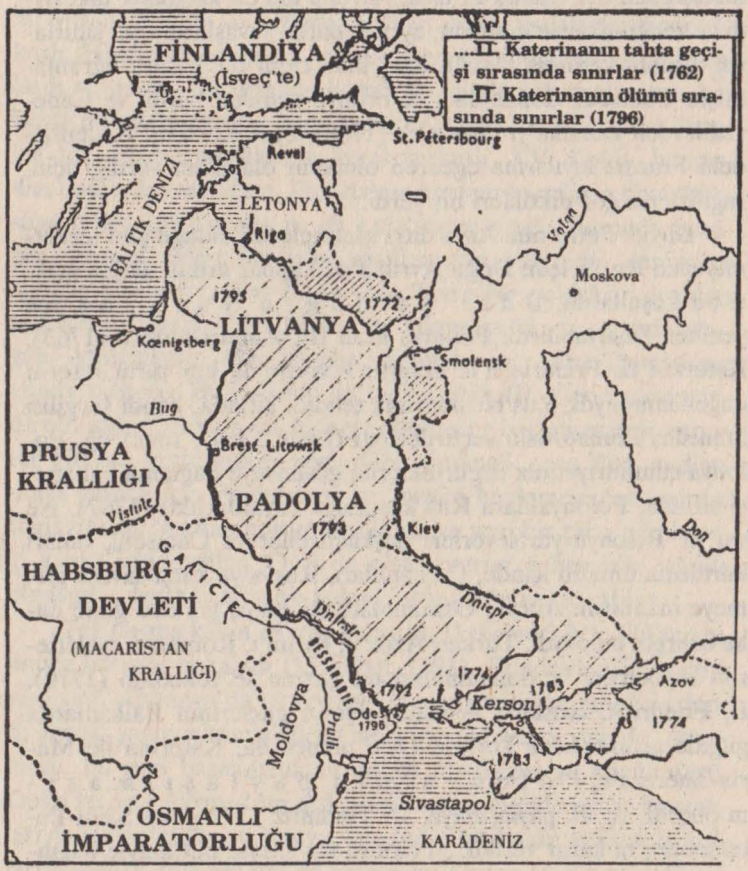

32. – II. Katerina döneminde Rusya'nın toprak kazanımları

Kutsal Bağlaşıklığın çekirdeğini oluşturacak ve XIX. yüzyılın sonuna değin sürecektir.

Avusturya'nın aracılığıyla, Ruslar Osmanlılarla, K a y n a r c a a n t l a ş m a s ı nı imzaladılar (1774): Rusya'nın elinde yalnız Azak kalıyordu; Kırım ise, bağımsız ilân edilmişti; özellikle Ruslar, Grek kilisesi ya da Rumen eyaletlerinin ortodoks halkı yararına Sultana temsilciler sunmak hakkını elde ediyorlardı. Böylece Ruslar, Balkanların ortodoks hıristiyan haklarının koruyucuları olarak ortaya çıkıyor ve Balkanlardaki olaylara sürekli karışma olanağını kazanmış oluyorlardı; bu ise, onların İstanbul'a ve Boğazlara doğru girişimlerini hayli kolaylaştıracaktır.

Üç gücün Polonya'daki eylemleri, denge sistemi o r t a k l a r s i s t e m i ne dönüştürüyordu. Denge sistemini yıkıyorlardı: Büyük güçler, kendi aralarında alabildiğine eşittiler; ne var ki, küçük güçleri ve zayıf devletleri, keyiflerine göre aralarında paylaşma hakkını da kabul ediyorlardı. Devletlerin haklarını horlama, sistem haline gelmişti. Bu horlayış, Avrupa'yı birkaç büyük güç arasında bölüşmeye götürecekti; bu güçler, birbirine benzer de olsalar, çıkarları birbirine zıttı; bundan doğacak uyuşmazlıklar ise, git gide çoğalacak ve eskisinden çok daha fazla vahim boyutlara yükselecekti. Bu da sürekli savaş, giderek ilerisi için Avrupa'nın yıkımı demekti.

Bu arada İsveç, Osmanlılar, Venedik, Avrupa'nın bütün zayıf ülkeleri dehşete düşmüştüler ve bıçağın üzerlerine ineceğinin beklentisi içinde titriyorlardı. Ne var ki, Fransa, eski denge sistemini korumaya çalıştı. 1774 ile 1787 yılları arasında bakanlık yapmış olan V e r g e n n e s , kral XVI. Louis'nin desteğiyle, güçlerin büyümelerini önlemeye; onları birbirleriyle uzlaşmaya ya da, bunun olanağı yoksa, onları birbirlerinin karşısına çıkarmaya; küçük güçleri Fransa'nın çevresinde toplayarak korumaya çabaladı. XIV. Louis'nin son politikasını geliştirmekti bu; ilerde Talleyrand'ın, Louis-Philippe'in politikası da bu olacaktır. Böylece Vergennes, Avusturya'nın Pay-Bas'da ya da Mısır'daki büyüleyici önerilerine kapılmayarak, Avusturya'nın yeni rakibi II. Friedrich'ten yararlanarak, II. Joseph'in Bavyera'yı fethetmesine iki kez engel olmayı başardı (1779-1784); Osmanlı İmparatorluğunu parçalama konusundaki bir Avusturya-Rusya

girişimine pek çabuk son verdi ve Kırım'da Rusların kazanımlarını sınırlandırdı. Böylece, kıta Avrupasında barış elde etti; bu ise, ona, denizlerde İngilizlerin karşısına çıkma olanağını sağladı (1778-1783); Amerika'daki İngiliz kolonilerinin kurtuluşuna katkıda bulunmak ve Versailles barışıyla (3 Eylül 1783), İngiltere'yi başlıca kolonilerinden yoksun kılarak, Paris andlaşmasının -bir parça da olsa- öcünü almak, böyle bir politikanın eseridir. İngilizler, Amerika Birleşik Devletlerinin bağımsızlığını tanıyacak, onlara Mississippi'ye değin alt ülkeyi terkedecek, İspanya'ya Minorka'yı ve Florida'yı, Fransa'ya Senegal'i, Tabago'yu ve Dunkerque'i berkitme özgürlüğünü verecektir.

Fransa, saygınlığını yeniden kazanırken, Avrupa'ya da tekrar güvenlik getirmişti. Ne var ki, uzun ömürlü olmadı bu başarılar. 1787'de malî bunalım ve aristokrasinin başkaldırısı felce uğrattı Fransa'yı. Fransa, yeni Prusya kralı I. Friedrich-Guillaume'un, Hollanda'da «stathouder»in iktidarını yeniden kurması ve Prusya, Hollanda ve İngiltere'den oluşan bir üçlü bağlaşıklığa gitmesi (1787) karşısında hiçbir şey söyleyemedi. Katerina ile II. Joseph, Osmanlılara karşı saldırıya geçme konusunda uygun anın geldiğine hükmettiler (1788). Ne var ki, İngilizlerle Prusyalılar, Rusların üzerine İsveç kralı III. Gustaf'ı saldırttılar. I. Friedrich-Guillaume, Polonyalıları, anayasalarını reforma tâbi tutma ve Rus korumacılığını reddetme konusunda yüreklenirdi; ayrıca Macarlarla Belçikalıları II. Joseph'e karşı ayaklanmaya kışkırttı. Fransa'nın ortadan silinişi, tutkuların dizginlerinden boşanmasına yol açmıştı. 1789'da, Avrupa tam bir bunalım içindeydi; devletlerin birliği eskisinden çok daha fazla uzak görünüyordu.

BÖLÜM VI

«AYDINLIKLAR» VE AVRUPA TOPLULUKLARI: (4) ULUSAL UYANIŞLAR

Avrupa'nın düşünsel birliği, yazar, bilgin, saraylı olarak, bir avuç insanın eseriydi. Ne var ki, u l u s a l d u y g u , bütün halklarda uzun zamandan beri doğmuş bulunuyordu. Sadece e ş i t s i z b i r g e l i ş m e si olmuştu: Kuşkusuz yalnız İngiliz ve Fransızlar, terimin gerçek anlamıyla uluslar oluşturuyorlardı; yani biçimlendirdikleri ve kendilerini değiştiren bir toprağa bağlı, bir dayanışma, ortak çıkarlar bilincine sahip, kendine özgü alışkanlıkları, örfleri, yaşama ve düşünme biçimi olan, bir ülkünün arkasında dolaşan, sürüp giden farklılıklara karşın komşu halklardan çok kendi aralarında benzerlikler bulunan insanlar topluluğuydular her ikisi de. Ancak öteki haklar da, kimi zaman hâlâ bulanık ve zayıf da olsa, az çok açık ve güçlü biçimde u l u s a l b i l i n c e varmışlardı. Müslümanlara karşı uzun bir mücadeleden doğmuş bir ispanyol yurtseverliği vardı; ülkenin uğradığı yığınla istilaların doğurduğu, eski Roma'nın anılarıyla güçlenmiş bir İtalyan yurtseverliği vardı; Ruslara ve Germenlere karşı kendini ortaya koyan bir Polonya yurtseverliği vardı; Ortodoks Hıristiyanlığın geliştirdiği Rusları öteki haklara sapkın ve barbar olarak baktıran, Rusya'yı ise kutsal, doğru, adil, Tanrının herkesten ayrı olarak sevdiği bir ülke gibi gösteren bir Rus yurtseverliği vardı; hatta bir Alman yurtseverliği görüyoruz. Gerçeklere dayansın ya da dayanmasın, çeşitli toplulukların bilinci, gitgide berraklaşıyordu. Öyle deniyordu: Fransızlar nazik, dürüst, gönlü yüce, ancak aceleci ve değişkendirler; Almanlar içtenlikli, çalışkan, ama ağır ve kendini şaraba fazla vermiştir; İtalyanlar hoş, ince, tatlı dilli, ama kıskanç ve haindirler; ispanyollar kapalı, ihtiyatlı, ama palavracı ve fazla biçimcidirler; İngilizler, gözünü budaktan sakınmayacak denli ce-

sur, ama tepeden bakan, vahşiliğe varacak kadar başkalarını horlayan ve gururlu kişilerdir.

Ulusal duyguyu; hükümdarların politikaları yüzyıl boyunca pek geliştirdi: Bu hükümdarlar,devletlerindeki çeşitli eyaletleri, birbirine gitgide daha benzer alışkanlıklar içine sokuyorlardı; birbirlerine karşı verdikleri siyasal ve iktisadî savaşın da bir sonucu olarak, halklarına, kendi aralarında dayanışma ve, silahlı ya da silahsız, kötülük gelen komşularına karşı da kin aşılıyorlardı.

Düşünsel gelişme de bu duyguyu geliştirdi ve ulusallık, Avrupa'da bir birleştirici olan Fransız etkisine karşı bir tepkiye büründü. Her ülkenin mürekkep yalamışları, Fransa'nın okullarında yetişmişti. Klasik anlayış, Fransa'yı alabildiğine öne çıkarıyor ve sınırsız bir üstünlük veriyordu ona. Fransa, Avrupa'nın mantık, uzanlatım ve diyalektik hocasıydı. Avrupalılar düşünmeyi, fikir oluşturmayı, onları düzenleyip, geliştirip aralarında ilişki kurmayı, giderek onlardan geçerli sonuçlar çıkarmayı Fransa'dan öğrenmişlerdi. Hepsi klasisizm tedavisinden geçmişti; onsuz, en yüce dehalar için bile, herşey bir niyet, taslak, filiz olarak kalırdı, açılıp serpilemezdi. Ne var ki, her öğrencinin geçmesi gereken uzun bir öykünme döneminden sonra, 1760 yılından başlıyarak, Avrupa'nın yazarları, düşüncelerinde ve onları dile getirişte usta olduklarını anladıklarında, başlarda o denli hayranlık ve minnettarlıkla kabul edilen bu Fransız egemenliği ağır gelmeye başladı onlara. Kendi güçlerinin ve görüşlerinin bilincine vardılar; ve ulusal özsaygıları Fransız üstünlüğünden rahatsız olmaya başladı. Yaralanmış gururları onlara esin verdi. Kendilerini kurtarmak için, Fransa'dan gelmiş düşüncelere karşı sert, acı, çoğu kez haksız bir eleştiriye giriştiler. Bu eleştiri, her ülkede, özellikle yükselen burjuvazinin bağrından çıkan insanların dilinde ve kaleminde daha da büyük sertlik kazandı; çünkü, bu insanlar, Fransa'nın kibar aleminden gelen alışkanlıklara, salon yaşamına, soylulardan çok daha az kendilerini kaptırmış kişilerdi. Bir duygudan yola koyulup, Ansiklopedicilerin kuruluğuna karşı tepkinin ortaya çıktığı ve Rousseau'nun revaçta olduğu bir zamanda gelişen bu eleştiriler, giderek Fransız akılcılığına, klasisizmine ve evrendeşçiliğine karşı bir saldırı biçimine büründü. Her-

kes, ulusunun kendine özgü duygularını adına konuşmaya başladı ve Avrupa'nın doğan birliği sarsıldı.

Bu saldırılara karşı Fransızların direnişi alabildiğine az oldu; çünkü klasik anlayış Fransa'da çöküş halindeydi. XVII. yüzyılda, klasik görüş, ne biçimde olursa olsun, yetkinliğe ulaşma iradesi, açık ve aydınlık bir anlayışa varmanın mücadelesi, en doğru, en ahenkli biçimde dile getirme çabası idi; bu da, iç dünyanın zenginliklerini yoksullaştırmıyor, tersine gün ışığına çıkarıyor, ele avuca getiriyordu. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, bu anlayış gitgide daha biçimci hale geldi; sert kurallar hapsediyor, titizlik felce uğratıyordu. Dil bile fakirleşti, daraldı, ılımlılaştı; pek genel terimlere ve çoğu kez basma-kalıp formüllere indirgendi; yaşamın fışkırmasını yakalıyacak güçlü bir çaba yerine, sanatçıyı mahkûm eden bir tür cebir formülleri ya da mozaikçi kurallarına dönüştü herşey. Aslında klasisizmdeki bu çöküş, klasik anlayışın zıddıydı. Ve, şiddetle ve çoğu kez de haksız olarak saldırılan, işte bu çökmüş olandı; ne var ki, klasisizmle onun karikatürü karıştırılıyordu. Öyle de olsa, klasisizmi çoğu Fransız terketti.

Romantizm, Fransa'da Rousseau ile yaşıttır.

Öte yandan, evrendeşçilik anlayışı, yani insanların değerine inanıp, insan soyunun birliğine olan inanış bir yerde yurtseverliği de içerdiği halde, en bilgili Fransızlarda ulusal duyguyu zayıflattı. Bu duyguyu kimse de kökünden yıkamadı ve yurtseverlik, bunalım dönemlerinde, çoğu insanda uyandı. Yedi Yıl Savaşı sırasında, armatörler, liman tacirleri, İngilizlere karşı mücadelede krala, kendi paralarıyla satın alıp gemiler verdiler. Fransızlar, dışarıda uğranılan yenilgileri yüreklerinde duydular. 1765'te, yazar Belloy, *Calais Kuşatması*'nı temsil ettirdiğinde, seyirciler ağlıyor, haykırıyor ve İngiltere'ye karşı verilen eski mücadeleleri dile getiren eseri alkışlıyorlardı. Ne var ki, Yedi Yıl Savaşının tam ortasında, Filozoflar, yeterli bir bilgi edinmeden, aceleyle, kendi evrendeşçi ve barışçı görüşlerini tamamlıyorlardı. Fransızlar, zayıfladıkları için, kendilerini iyi savunamadılar; ve yabancı edebiyatlara, özellikle İngiliz ve Alman edebiyatlarına karşı kötü bir savunma yaptılar. Grimm, Diderot'nun yardımıyla, 1750'de, *Mercure de France*'ta Alman edebiyatı

üstüne mektuplarını yayınladı. Herder, 1766'da, Alman şiirinden bir seçme, 1768'de de İsviçreli Gessner'in *İdyles*'inin çevirisini ve, 1781'den 1784'e değin de, Winckelmann'ın *Eskilerde Sanat Tarihi*'ni yayınlar. Alman şiirinin düşsel ve ataerkil niteliği, «duyarlı ruhları» hayran bırakır. *İdyles,* Delille'e, masal yazarı Florian'a, *Paul ile Virginie*'sinde Bernardin de SaintPierre'e esin verir. Goethe'nin, 1777'de çevrilen *Werther*'i, ruhları derinden derine sarsar. İleride Madame de Stael'in *Delphine*'i, B. Constant'ın *Adolphe*'u, Chateaubriand'ın *René*'si Lamartine'in *Jocelyn*'i ondan doğacaktır.

İ n g i l i z e t k i s i daha da derin oldu.

Her zaman, yurtseverlik adına İngiliz düşmanı yığınla Fransız olmuş olsa da, Fransa, kendini İngiltere'nin ellerine bıraktı ve İngiliz hastası oldu. Krallık ailesinden prensler bile, İngiliz modalarına kol-kanat gerdiler. Çaylar, brice benzer bir kâğıt oyunu olan whist, at yarışları, cokeyler, redingotlar, 1770'e doğru Fransa'yı istilâ ettiler. Salonların yerini yavaş yavaş klüpler aldı; oralarda da, nazik konuşma, kalabalığın yüksek sesle konuşmasına bıraktı kendini; herkes bağırarak anlatıyor ve az dinliyordu. Dil, İngiliz terimleriyle doldu: Bütçe, konvansiyon, jüri, humour, pamphlet, romantizm, spleen, ingilizvarî romantik bahçeler yayılmaya başladı. Fransızlar, çeviri yoluyla İngiliz kitaplarını halkın anlıyacağı hale getirip yaydılar. Yabancılar, İngiliz ürünlerine güleryüz gösteriyorlardı; çünkü Fransa'nın düşünsel boyunduruğunu kırmada onlara yardımcıydı bunlar.

Gerçekten, önce İngilizler, gurur, kıskançlık, mücadele duygusuyla, her alanda Fransızları horlayan bir kinle koğuşturdular; Fransız moda ve zevkini ittiler. «Revaçta olan bizim ticaretimiz ve mallarımızdır» diyorlardı. Her türlü bireyselliği kaldırıyor ve içtenliğe zarar veriyor diye, Fransız nezaket ve kibarlığını ayıplıyorlardı. Yeterince besleyici olmadığı için Fransız mutfağını kötülüyorlardı. Bir saraylı dili deyip Fransız dilini eleştiriyorlardı; onlara göre İngilizce daha enerjik, daha erkekçe idi ve özgür insanların diliydi. Yapma kuralların esiri deyip Fransız şiiriyle tiyatrosunu horluyorlardı. Yaptıkları, özellikle romantik bir edebiyattı. Ulusal gelenek ve geçmişe, daha somut, daha anglo-sakson, halk diline daha yakın bir dile gidiyorlardı; eski şarkılar ve halk türküleriyle yakınlığı olan bireysel bir lirizm ve şaira-

ne ahenkti aranan. Yeni ögeler de getirir İngilizler: Doğaya, gece görünümlerine, dağlara tutkulu bir tapınç; duygu ve imgelem zevki; panteizme kadar varan evrensel ve dinsel kaygı. 1765'te ölen Young'ın *Geceler*'i, 1771'de ölen Thomas Gray'ın *Ağıtlar*'ı bu hareketi hazırlarlar; asıl açılıp serpiliş, Cumberland göllerinin ilk ozanı olan Cowper'in eserlerinde, Burns'ün (1759-1796) İskoç şiirlerinde, eski Gal ozanı Ossian'ın türkülerini bulduğunu ileri süren İskoçyalı Macpherson'un yutturmacasında olur. İngiltere'nin kendine özgü bir bahçe mimarlığı da vardır: Suların çavlanlar halinde aktığı, dolambaçlı keçi yollarının ve yapma yıkıntıların bulunduğu yerlerdir bunlar; Fransız bahçelerinin ise tam zıddıdırlar. Maun ağacından kendine özgü bir mobilya da vardır. 1750'ye doğru bir resim okulu doğar: Okul, tacirlerin pratik anlayışını pek iyi yansıtmaktadır. Ressamların başarılarını ortaya koydukları konular, ya Hogart (1697-1764)'ta olduğu gibi toplumun eleştirisi, ahlaki, yararcı sahnelerdir; ya da Reynolds (1723-1792), Geinsborough (1727-1788), Romney (1734-1802), Lawrence (1719-1830)'te olduğu gibi, aristokratik toplumun portresi. Siyah ya da noktalı İngiliz gravürü ise, Paris'teki teknikten farklıdır ve etkisini Avusturya'ya, İsveç'e, Rusya'ya değin yaygar.

Almanya'da, Germenlerin ve Kutsal İmparatorluğun istilalarının bulanık ama şanlı anılarıyla süren, k a r ı ş ı k b i r u l u s a l d u y g u vardır. Bu duygu Fransızlara karşı kıskançlık, horlama ve kinle kendini belli eder. Maria-Thereza ile II. Friedrich, Fransızlara karşı «aziz Alman yurdu»nu yardıma çağırırlar zaman zaman. Rossbach, ulusal ruhu uyandırır ve yandaşları II. Friedrich'e bağlar. Anın çıkarları, Alman prenslerini Fransızlarla bağlaşıklığa itmektedir çoğu kez; ne var ki, Fransa'yı Ren'in ötesine ve uzağa atma konusunda gizli bir hınç, Fransız yenilgisini, Fransa'nın parçalanmasını görmek umudu, bu doymak bilmez umut vardır hepsinde de. Yüzyılın son otuz yılında, Fransa'ya karşı düşmanlık duyguları, b i r A l m a n e d e b i y a t ı n ı n g e l i ş m e s i yle güçlendi; bu edebiyat, Fransa'ya karşı ortak düşüncelerden örülü bir temel oluşturur ve Alman ulusunu yapar. Herder ve dostları, Fransız dilini ahlaksız ilân ederler: Onlara göre, yumuşak, insanın içine işleyen bir salon dilidir bu; nezaket ve görgü kuralları

adına yapılmıştır; aşkta ihanetin ve kopuşların dilidir o. Oysa Alman dili, sadece gerçeğin dile getirilişine adar kendini. Fransızca geriler. II. Friedrich ölünce (1786), Berlin Akademisi, toplantı tutanaklarını yazmak için, Almancaya da eşit hak tanır fransızca yanında. Goethe, *İtalya'da Gezi Günlüğü* adlı eserini düzeltir ve bütün yabancı kökenli terimler yerine almanca karşılıklarını koyar. Yazarlar, dili kelimeler ve halk biçimleri ile zenginleştirirler. Lessing *Hambourg Dramaturgie*'sinde ve öte yandan Herder, Fransız edebiyatına saldırırlar; soyut ve yapma bir yalınlıkla suçlarlar onu; özellikle tiyatro, doğaya karşı kurallarla sımsıkı bağlanmıştır ve insanlığın dilini değil, yapma bir dili konuşmaktadır. Lessing, gerçeğini ve yaşamını anlamadığı Racine'e karşı Shakespeare ile Sofokles'i çıkarır. Herder, Fransız edebiyatı döneminin kapandığını ilân eder; ve «gelecek, yaşamın çeştililiğini bulan Alman edebiyatınındır» der. Almanlar, Fransız sanatına da saldırırlar; Winckelmann ve Mengs, davalarını tanıtlama adına, konuyu saptırıp Fransız sanatıyla rokokoyu bir sayarlar; mimarlıkta anlamsız süslemelere karşı çıkarken, düzenliliğini yeknesak olarak görüp Fransız bahçesini eleştirirler; içinde düşünce ve duygu olmadığını söyleyip Fransız resmini mahkûm ederler ve Antik dünyaya dönüşü önerirler. Oysa, İtalyan ya da Alman rokokosundaki aşırılıklardan Fransız sanatını sorumlu tutmaktadırlar. Başka Almanlar, Alman sandıkları gotik sanatı öğerler. Goethe, Strasbourg Katedrali karşısında büyük bir saflıkla bağırır: «İşte, Fransa'da eşi görülmeyen Alman sanatı!». Oysa, Paris bölgesinde bir gezinse, haksız yere gotik diye adlandırılan bu sivri kemer biçeminin beşiğinin orası olduğunu görecektir. Almanlar, Fransız düşüncesine karşı da savaş açarlar: Fransızları, filozof olamıyacak kadar yüzeysel, İngilizleri de nefislerine ve rahatlarına düşkün bulurlar; onlara göre, yalnız Almanlar akla, dengeye, araştırma ve çaba harcama zevkine, düşünmeyi derinleştirme yeteneğine sahiptirler. Ve yine onlara göre, Ansiklopediciler, kimi zaman abuk-sabuk şeyler söylerler. İnsan, bütün çıkarlarıyla yurduna bağlıdır; onunla mutlu olacaktır; onun mutsuzluğuyla da mutsuzlaşacaktır. Ancak, insan yurduna, atalarıyla, eğitimi, malı-mülkü, bütün varlığıyla da bağlıdır; her şeyini yurduna borçludur insan. Almanlar, Fransızlara öykünmeyi bırakmalı ve kendilerini bulmalıdırlar!

İspanyollar, Fransızcadan daha sesli, daha müzikal, daha bükülgen bir dile sahip olmaktan dolayı öğünürler. Yığınlar, yabancıları horlama, krala, eski inanca ve yurda bağlılık duygularını sürdürür.

İtalyanların bir dili, ulusal tarihçileri ve şairleri vardı; aynı kökenlerden geldikleri, aynı karaktere, aynı konumlara sahip oldukları duygusunu taşıyorlardı. Diledikleri bir İtalyan konfederasyonuydu. Milano'da, Milanolu olmayan bir İtalyana yabancı denmesine karşı çıkmaya başlıyorlardı; bir İtalyan, İtalya'nın neresinde olursa olsun, evindedir. Fransız diline, söz dağarcığı yoksul, ahenk ve sesliliği eksik, şairane atılımı yok diye çatarlar. Vico, yeniden doğmuş bir İtalya düşler; Muratori ve Denina, tarihe dayanıp ulusal bilinci geliştirmeye çabalarlar; Alfieri, eski Roma yurtseverliğiyle canlı şiirlerinde ve trajedilerinde, İtalya'yı, savaş meydanlarında yeniden doğmaya çağırır. II. Katerina, 1780'de «İtalya bekliyor ve umud ediyor» diye yazar. Uyanış olmuştur.

Rus beyzadelerine gelince... Fransız dilini konuşmaktan çok, fransızca cümleler okumakla oyalanırlar. Fransız düşüncesi kayıp gider üzerlerinden. Alabildiğine Rus olarak kalırlar ve yabancıya karşı da alabildiğine horlayıcı.

Böylece, 1789'da, Fransız dili ve düşüncesi, üstünlüğünü hâlâ korusa da, bu üstünlük doruk noktasında değildir artık ve çöküş yoluna girmiştir. Oysa, bu düşünce ve bu dil, Avrupa'ya birliğini veriyordu. Çeşitlilik, kesin olarak yener. Bir Avrupa birliğinin şansı azalmaktadır; onunla beraber, Avrupa devletleri, dünya üzerindeki yayılışlarının en yüksek noktasına varmamış da olsalar, Avrupa'nın bütün dünyaya sürekli egemenliği umudu zayıflamaktadır.

Dünyayı baştan aşağıya Avrupalılaştırma umudu da belki.

II

«AYDINLIKLAR» AVRUPASI VE DÜNYA

Avrupalılar, pek yetkin bir doğa felsefesi ve alabildiğine güçlü eylem araçlarıyla donanmış olarak, dünyalar buldular, daha önce bulduklarında büyük ilerlemeler kaydettiler; fetihler yaptılar, yeni halklarla temaslar kurdular ya da eskilerini daha iyi tanıdılar. Ne var ki, Avrupa uygarlığı, kesinlikle Avrupalı toplulukların yaşadıkları yerlerde yayıldı özellikle. Sayıca fazla da olsa, genel kitleye oranla pek zayıf kalan bir yerliler topluluğu, Avrupa düşüncesine kazanıldı.

Gerçekten, deniz-aşırı halkların uygarlıklarıyla Avrupalılarınki arasında u ç s u z b u c a k s ı z b i r m e s a f e vardı çoğu kez. Avrupalılar, kimi yerde taş çağından, kimi yerde çobanlık döneminden insanlar buluyorlardı: Bunlar, bir yerde hâlâ insanlığın teolojik çağında idiler; yani, şu ya da bu derece farkıyla, hepsi de, doğa olaylarını, insanlarınkine benzeyen, ama onlardan çok daha güçlü iradelerin etkisiyle açıklıyorlardı; ruhlardı bunlar, şeytanlardı, tanrılardı. Bu insanların, pek büyük bir hızla, animizmden, çok tanrılıktan, her şeyi doğa gibi büyük birimlerle açıklayan metafizik çağa ve pozitif ya da bilimsel aşamaya geçmeleri gerekiyordu; XVIII. yüzyıl Avrupalılarının anlayışları ise metafizik ve pozitif bir üstünlük içindeydi.

Ne var ki, bu geçiş mümkün olmadı.

Öte yandan, deniz aşırı ülkelere giden çoğu Avrupalı, yalnız ticaret amacıyla çıkıyordu yola; para kazanmak, Avrupalı insanların ve hükümetlerin en başta gelen düşüncesiydi. Bu bakımdan, geçmiş yüzyıllara oranla daha da gerilere düşüldü.

Hintli ve Çinlinin gözünde Avrupalı düpedüz bir barbardır.

Avrupa, Afrika'nın bir komşusu ve Asya'nın bir uzantısıdır; öyle de olsa, Eski Dünya Avrupa uygarlığına hemen hemen kapalı kaldı. Avrupalılar, denizlerin ötesinde, Y e n i D ü n y a ' da yeni toplumlar oluşturmayı başardılar.

Atlantik, böylesi bir gelişmeye engel olmadı.

Avrupa'nın doğusunda, bir ayağı Asya topraklarında bir ayağı Afrika'da olan O s m a n l ı İ m p a r a t o r l u ğ u ndaki gelişmelere ayrı bir yer ayırmalı. Ne var ki, «Aydınlıklar» Avrupasına, bir bakıına o da kapalı kaldı XVIII. yüzyılda.

BÖLÜM I

AVRUPA KARŞISINDA OKYANUSYA, ASYA VE AFRİKA

XVI. yüzyıldan başlıyarak, İspanyollar, yerlileri çağdaş düzeye yükseltmekte gerçek girişimlerde bulunmuşlardı. XVII. yüzyılda, Fransızlar, Richelieu ve çömezi Colbert, yerlilerin özümsenmesi ve bir yeni Fransa'nın kurulması düşüncesindeydiler. Oysa XVIII. yüzyılda, burjuva anlayışı her şeyin üstündeydi ve kazanç açlığı karşısında herşey silindi. Burjuva sınıfının o dört dörtlük tercümanlarını dinleyelim: Montesquieu, Voltaire, Ansiklopedistler, savaşlara ve göçlere yol açtığı için –gerçek anlamıyla– kolonileştirmenin düşmanı da olsalar, plantasyon kolonilerinin, tropikal kolonilerin ateşli yandaşlarıdırlar; çünkü bunlar, fatihlere ellerinde olmayan ürünler sağlamaktadır ve, öyle olduğu için de, köleliği ve yerli ırkların sürülüp koğuşturulmasını kabul ederler; öte yandan, yerliler, anayurda koloni ticaretini sağlamada pek önemli olan kolonların özgürlüğüne, daha doğrusu ilerleyişlerine engeldiler. Böylece devletler, genel olarak, kıyılarda ticaret tezgâhları olan ya da verimli adaları sömüren ayrıcalıklı ticaret kumpanyalarını, krallığın doğrudan doğruya işletmesine ve büyük toprakların fethine yeğ tutmaktadırlar. Deniz-aşırı ülkelere giden Avrupalılar, çoğunlukla denizci, asker ve tacirlerdi; büyük bir kültürleri yoktu bunların, ancak daha gözüpek, daha tutkulu, servet hırsıyla kudurmuş ve öyle olduğu için de kazanç uğruna herşeyi yapmaya hazır insanlardılar. Bu yüzden de, yerli halklar üzerinde öylesine dehşet dolu bir izlenim bıraktılar ki, onlardan hareket ederek, bütün Avrupalılar kötü tanındı. Özellikle Musonlar Asyası halklarına, o tanrılarının ve atalarının ülkesine pek bağlı, pek disiplinli büyük aileler içinde sıkı sıkıya hapsedilmiş, bir ılımlılık ve iç dünya ülküsüyle dolu halklara, açgözlülük-

lerini doyurmak için herşeyi unutan bu Avrupalılar, bir yaban etkisi yaptılar. Onlara bakıp şöyle diyorlardı Çinliler: «... Barbarlar vahşi hayvanlar gibidir ve uygar insanlar olarak görülmezler. Onlara aklın büyük ilkelerini uygulamanın hiçbir yararı yoktur. Orta Çağ'ın kralları bunu anlamışlardı ve, öyle olduğu içindir ki, Barbarlara karşı şiddet ve hiyleydi kullandıkları. Onlara uygulanacak tek şey bunlar...».

Yerlilere anlyacakları dilden yaklaşanlar yalnız katolik misyonerler oldular: Aşk üstüne kurulu bir evren anlayışından hareket ediyorlardı; insanlara, bu dünyada mutluluk ve öte dünya için de ebedî yaşam sağlıyacak buydu. Misyoner eylemi, Papa yürütüyordu. Başta Cizvitler olmak üzere, tarikatlar da misyonerler yolluyorlardı. Ne var ki, sayıları fazla değildi bunların; bütün dünyada 3.500 Cizvit misyoneri vardı, ötekiler daha da azdı. Eylemlerini, aralarındaki yöntem kavgaları da zayıflatıyordu; ulusal ruhbanın rekabetini ve, son olarak da, kralların Cizvitlere karşı açtıkları büyük savaşı katmalı bunlara. 1789'da, misyonerlerin sayısı 300'e düşmüştü. Bu ve başka etkenlerle, misyonerler, kıtaların içine girmekten çok, hafifçe dokunup geçtiler; çok kişiyi hıristiyan edemediler gerçi, ama yine de varlıklarını daha sonra da sürdürecek hıristiyan topluluklar kurmayı başardılar.

I

XVIII. YÜZYILDA AVRUPALILARIN KEŞİFLERİ

XVIII. yüzyıl başlarında, yeryüzünün pek geniş bölümleri bilinmez durumdaydı: Büyük Okyanusun hemen hemen bütünü, Kutup denizleri, Afrika'nın içleri, Asya kıtasının kuzeyi ve kuzeydoğusu, Amerika'nın kuzey-batısı, güney Amerika'nın büyük bir bölümü böyleydi. Yerli halklar, birçok yerler hakkında bilgi edinmişler ve kimi zaman haritalar da yapmışlardı. Ne var ki, evrensel boyutlarda değildi bu bilgi; yani hareket noktaları olmadığı ve ortak hesap yöntemlerine dayanmadığı, astronomi ve matematikten de yoksun bulunduğu için, bir yer hakkında bir baş-

kasına geçirilemezdi bu bilgiler; bir alışkanlık, bir eski deneyimli kişinin öncülüğünde yapılan yolculukta doğrudan çıraklıkla ediniliyordu. Yalnız Avrupalılardır ki, astronomları ve ellerindeki araçları sayesinde, keşiflerini yerli yerine oturttular; enlem ve boylamlara da dayanıp, bir yerin nerede olduğunu da noktası noktasına yeniden bulup gösterebiliyorlardı.

1763'e kadar, denizlerde buluşlar fazla değildir. Batı Avrupalılar ticarete dalıp gitmişlerdir. Keşif seferleri, o da pek ahım şahım olmayarak, hem karalarda hem denizlerdedir. Başlıca yolculuklar, Rusların Sibirya'nın sınırlarında yaptıkları dır. Kazaklar, XVII. yüzyılda Büyük Okyanusa varmışlardı; ancak, Asya'nın Amerika'ya bitişik olmadığını bulmak kalıyordu. Çar Büyük Petro, iktidarını bu bölgelerde sağlamlaştırmak ve keşiflerin sağlıyacağı saygınlığa dayanıp Batı ile boy ölçüşmek için, 1720'de seferlere başlattı. Danimarkalı Behring, 1720'de, kendi adıyla anılan boğazı buldu; ve arkasından Amerika kıyılarını dolaştı, kimi adaları keşfetti ve Behring denizinde bir adada öldü (1741). Yardımcılarından biri, 1733'te Okhotsk denizini keşfetti, Kuril adalarını tanıdı ve Japonya'ya vardı. 1733'ten başlıyarak, müfrezeler Lena'yı indiler ve, kızaklarla, Buz denizinin kıyılarını dolaştılar; Laptev'le Pruçiev'in adları önemli. Son olarak Çelinskin, 1742'de, Asya'nın kuzeyinde, en uca, kendi adını taşıyan buruna kadar gitti. Büyük bir değer taşıyan bu çalışmalar, iki kıtanın birbirinden ayrılığını kanıtlıyordu; ve daha keşfedilecek yerlerin de sınırlarını çiziyordu. Behring'in raporları, XVIII. yüzyılın sonlarına değin, İmparatorluk arşivlerinde okuyucu bekledi; onların önemini, yüzyılın sonunda Coğrafyacı Coxe ile doğabilimci Pallas açığa çıkardılar.

Kuzey Amerika'da, kürk ve «Batı denizi» arkasında koşan bir Fransız ailesi La Verendrye'nin, Kanada yöneticisi Beauharnais'nin desteğinde yaptıkları buluşları görüyoruz: Bu aile, kuzey-batı yollarını çözmeye adadı yaşamını ve yirmi yılda Kanada çayırını tanıdı; onlardan Pierre ve François La Verendrye de, 1 Ocak 1743'te Kayalık Dağları keşfettiler.

Güney Amerika'da, iki Fransız, P. Feuillée ile Frézier yararlı haritalar yaptılar; İspanya Quiroga, aynı şeyi Macellan toprakları için gerçekleştirdi.

Büyük Okyanusu, La Barbinais Le Gentil dolaştı (1714-1718); Pay-Bas'nın hizmetine geçmiş bir Mecklembourg'lu Roggeven, 1722'de Paques adasını, Paumotou'ları, Samoa'ları yeniden keşfetti; bir İngiliz, Anson da (1739-1743), İspanya sularında bir kalyona el koyup, bütün haritaları ele geçirdi: Pek önemliydi bunlar; çünkü İspanyollar da, Portekizliler gibi, ticareti kendi tekellerinde tutabilmek için, alabildiğine gizli tutuyorlardı keşiflerini; bu değerli belgelerin yayılması, yüzyılın ikinci yarısında keşifleri kolaylaştırdı.

Yüzyılın ortalarındaki büyük savaşlarla kesintiye uğrayan keşifler, 1763'ten sonra yeniden başladı. Hearne ile Mackenzie Kanada'nın kuzeyini dolaştırdılar; ve, 1789'da, Mackenzie, adını taşıyan ırmağın denize döküldüğü yere vardı. Ne var ki, Fransız ve İngiliz hükümetlerinin örgütlediği büyük keşifler yalnız denizler üzerindeydi; bilginlerin, tâ Ptolameus'dan beri, kuzeydeki topraklara bir karşı ağırlık olarak gördükleri bir dev güney kıtasını bulmaktı amaç. De Brosses, *Güney Topraklarına Seferlerin Tarihi* adlı eserinde (1756) şöyle yazıyordu: «Bu girişimlerin sağlıyabileceği yararlara fazla kafa yormamalı: Bu yararlar sonra bol bol konuşulacak... Yalnız coğrafyayı, salt keşfetmek merakını, evrene yeni topraklar, yeni insanlar kazanmayı düşünelim!» John Callender, bu düşünceleri İngiltere'de yaydı ve yerlileri Hıristiyanlığa döndürmeyi ekledi buna. Bilim zevki ve saygısı, kralların kararlarında yer eder oldu. Amerika savaşı boyunca, XVI. Louis, Fransız kaptanlarına, insanlığımızı zenginleştirme arkasından koşan kaptan Cook'a rastlarlarsa, dost ve kardeş olarak davranmalarını emrediyordu. Ne var ki, bilimler moda olduğundan ve yeni ülkeler elde etme düşünüldüğünden, hükümetler için bir itibar sorunuydu da bütün bunlar. Ve son olarak, bu ünlü güney kıtası pek zengin olmak gerekeceğinden, Hind'i kaybeden Fransızlar için onun yerine geçecek; İngilizler içinse elde tutulacak bir ticarî ilerleme olacaktı.

Seferler, bilimsel olarak hazırlanır oldular git gide. Kimi söylentilere inanıp hareket edecek yerde, kaptanlar, resmî bilginlerin kaleme alıp verdikleri bilgilerle yola çıkıyorlardı; bu bilginler, onlara çözmeleri gerken sorunları ve yapmaları gereken araştırmaları da işaret ediyorlardı. Kaptanlar, beraberlerinde bir bilim kurmayı da alır oldular böylece: Astro-

nomlar, hekimler, doğa bilimcileri... Onların sayesinde, yeni aletlerin de yardımcılığıyla, belgeler bilimsel bir ciddilik kazandı. Dönüşte, elde edilen sonuçlar gizli tutulacak yerde, bütün dünyaya yayılmaya başlandı.

Kaptanlar, karaya oturma ve deniz kazası tehlikelerini azaltmak için küçük gemileri yeğliyorlardı; içlerine yığınla da kayık konuyordu. Pek ciddi bir sağlık bilgi ve malzemesi, iskorbüt hastalığına karşı önlemler, bira, ve lahana turşusu, yolda ölümlerin miktarını azalttı. Üç yıl süren ikinci yolculuğunda, Cook, hastalıktan bir adamını yitirdi yalnızca.

Yol boyunca çeşitli önlemler alınıyordu. Her sefer, bir sesleniş aralığıyla birbirini izleyen iki gemiyi içine alıyordu olabildiğince. Astronomik gözlemler, yer belli etmeler, sondajlar çoğaldı: En ufak bir kara belirtisinde duruluyor ve kıyıya kayıklarla gidiliyordu. Çevreyi yerlilerle yoklayıp kollama kural oldu. Âdet şuydu: «Onlarla ağır ağır yürüme, uygun anı bekleme, küçük armağanlar sunup adım adım kazanma onları, bu tür ilişkilerde şiddete başvurmama...»

Bu önlemler sayesinde, sadece La Pérouse'un seferi felâketle sonuçlandı.

1766'da, az bir zaman farkıyla, İngiliz Wallis ile Carteret bir yandan, Fransız Bougainville öte yandan, denize açıldılar. Wallis'le Carteret, Magellan boğazını geçtikten az sonra, bir fırtına yüzünden birbirlerinden ayrıldılar. Wallis Paumotou'lara geçti, 1767'de Tahiti'yi keşfetti; Tahiti gözünü büyüledi onun ve gözyaşlarıyla ayrıldı oradan; Samoa adalarına, Dost adalarına geçti ve Mariannes adalarını keşfetti. Carteret, Pitcairn adacığını farketti, Sainte-Croix adasına, Salomon adalarına ulaştı, Yeni-İrlanda'yı keşfetti ve Yeni-Britanya'nın iki adadan oluştuğunun farkına vardı. Bu iki güzel yolculuğun sonuçları, hâlâ yetersiz bir hazırlanışla sınırlı kaldı: Harita üzerine adlar kaydedildi. B o u g a n v i l l e , beraberinde bir astronom, bir doğabilimci ve zaman ölçücülerle yola çıktı: 1768'de Paumotou'ların yerini saptadı; kendisine büyük heyecan veren Tahiti'yi o da buldu ve Yeni-Cyther diye adlandırdı; Samoa'ları, Cook'un daha sonra Yeni-Hebrides diye adlandıracağı Büyük-Cyclades'ı, La Lousiade'ı, Yeni-Gine'yi tanıdı ve Java ile İle de France yoluyla yurda döndü. Boylamların saptanmasında ciddi yöntemlerin uy-

gulandığı ilk yolculuk oldu bu. Bougainville, 1771'de *Dünya Çevresinde Yolculuk* adlı eserini yayınladı; işitilmemiş bir başarı kazandı kitap ve Diderot ile Herder'i etkiledi.

Ne var ki, bu denizciler, belki de ticaret kaynağı sıcak koloniler bulma düşüncesinin ağırlığı altında, Amerika'nın güneyini döndükten sonra, hemen aceleyle kuzey-batıya, Oğlak dönencesinin ötesine çıkıyor ve sonra da batıya çevriiyorlardı yüzlerini. Kuzeyde pek kalmışlardı. Yolculukları yararlı da olsa, bir büyük sorunu çözülmeden bırakıyordu: Bir güney kıtası var mıydı? Özellikle, XVII. yüzyılda Tasman'ın keşfettiği topraklar (Yeni-Zelanda), Yeni-Hollanda (Avusturalya'nın batı kıyısı) ile bir değil miydi? Bu sonuncusu, Yeni-Gine ile bitişik miydi, değil miydi?

İngiliz J a m e s C o o k yanıtladı bu soruları.

Britanya Amiralliğinin Tahiti'ye astronomlar göndermesi gerekiyordu: 1769'da Venüs'le Güneş'in rastlaşması gözlemlenecek ve bundan yararlanıp Güneş'in Dünya'ya mesafesi ölçülecekti. Uluslararası gözlemler içinde İngiltere'nin payına düşen buydu. Amirallik,seferin kumandanı olarak James Cook'u seçti. Seçim yerindeydi. Cook, yürekten bir denizciydi. 1729 yılında doğmuştu: Babası bir çiftlik uşağıydı, anası da yine bir çiftlik kâhyasının kızı; bir kıyı kentine çırak diye verilmişti; içindeki deniz tutkusuna uyup, muço olarak, bir kömür gemisine girmişti. 1755'te Krallık deniz güçlerinde tayfa oldu; inanılmaz bir gayretle kendi kendini yetiştirdi ve amirlik rütbesi kazandı. 1759'da, Saint-Laurent halicine yapılan bir seferde kendisini gösterdi; bu seferde İngiliz donanması ırmağı yukarı doğru çıkmış ve Quebec'i almıştı. Onu izleyen dört yıl, Acadie (Yeni-İskoçya), Terre-Neuve ve Labrador kıyılarını belirlemekle uğraştı. Bu kıyıların, uzun yıllar temel olarak kalacak, usta işi bir haritasını yaptı. Böylece, astronomi gözlemlerinde olduğu kadar, coğrafya ve su bilgisinde de deneyimli bir insandı. Pek açık yürekli olmasa da, denizlerdeki ustalığı ve örgütleyiciliği ile, kendisini çevresindekilere kabul ettirmesini biliyordu; insan yanı zengindi, adamlarının aile kaygılarını bölüşüyor, sağlıkları ve rahatlarıyla uğraşıyordu.

Onlardan çok şey isteyebilirdi böylece.

1768 yılında, güney kıtasını güneyde 40 enleme kadar gidip araştırma ve bu konuda derinliğine bir bilgi edinme talimatını aldı. Büyük bir özenle hazırlandı yolculuğuna. Daha önceki yolculuklarının bir bilançosunu yaptı. Büyük Okyanusun 1756'da yapılmış genel haritasını biliyordu. Bir askerî gemi öne-

33. – James Cook

risini reddetti; Endeavour adlı, ağır ama sağlam, uzun yolculuklar için gerekli nevaleyi alabilecek çapta bir kömür gemisine bindi. Beraberinde astronom Green'i, İsveçli botanikçi Solander'i, doğabilimci Banks'ı da götürüyordu. 1768'de yola çıktı. Tahiti'deki astronomi ile ilgili görevini yerine getirdi (Nisan-Haziran 1769), sonra güneyde 40° enleme değin uzandı; ancak güney kıtası diye bir şey göremedi. 7 Ekim 1769'da Yeni-Zelanda'nın kuzey kıyılarına ulaştı; baştan aşağıya çevresini dolaştı ve onun, bir boğazla birbirinden ayrılan iki adadan oluştuğunu gördü ve ayrıca kıyılarının ayrıntılı bir haritasını yaptı. Arkasından Yeni-Hollanda'ya doğru uzandı, doğu kıyısını buldu: Everar burnundan York burnuna değin 1.600 mil boyunca keşiflerde bulundu ve Güney Yeni-Galles'i diye adlandırdı oraları; 28 Nisan 1770'de, Banks'ın Botany-Bay diye adlandırdığı bitkice pek zengin yukarı kıyıya çıktı ve geleceğin Sydney'inin kurulacağı yeri görüp hayran kaldı; arkasından, yeniden keşfettiği Torres boğazı yoluyla Batavia'ya ulaştı. 1771'de, Avrupa'daydı ve yolculuğu büyük yankılar uyandırdı.

Ancak, güney kıtasının yolunun kuzeyinde ya da güneyinde bulunabileceğini kabul etti; ve, Amirallik birinci lordu, Lord Sanwich, ikinci bir yolculuğa çıkardı onu. 13 Temmuz 1772'de yola koyulan Cook, Yeni-Zelanda'da Reine-Charlotte koyuna vardı; oradan kuzeye ve güneye doğru küçük yolculuklara çıkabilir ve arkasından kuzey denizlerinin soğuğunu yiyip dönencelerin de sıcağı ile bitkin hale gelen adamları oraya dönüp o ılımlı iklimde dinlenebilirlerdi. Okyanusu araştırmaya başladı: Yirmisekiz ay boyunca 80.000 kilometre yol katetti Okyanusta; 1774 Ocağında, 71° 10' enlemde deniz buzulları yolunu kesti; Tahiti'nin kuzeyine, Marquises'lere, Yeni-Hebrides'lere vardı, Yeni-Kaledonya'yı ve Norfolk adasını keşfetti ve, bir buldog köpeği inadıyla yaptığı aranışların sonunda, kesin olarak, güney kıtası diye bir şeyin olmadığını gösterdi.

Kuzey denizleri yönünden, Atlantikten Büyük Okyanusa bir kuzey-batı geçidi bulmakla görevlendirilince, 1776'da üçüncü yolculuğuna çıktı: 1778'de Sandwich adalarını (Hawai) buldu; Bering denizi ve boğazını dolaştı; kuzey-batı geçidinden vazgeçti. Her zaman bir yumuşaklık örneği veren ve yerlilere karşı hep adaletle davranmış olan Cook, 1779'da, Sandwich adaları halkıyla aralarında çıkan bir kavgada öldürüldü.

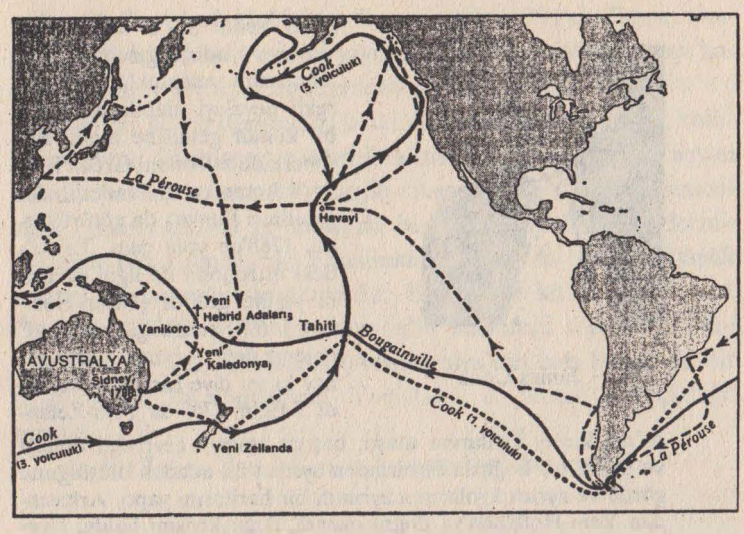

34. – XVIII. yüzyılda Büyük Okyanusta keşif yolculukları

Hayran olunacak haritalar bırakıyordu arkaya; ondan sonra, sadece ayrıntılarla uğraşılacaktı.

Bu ayrıntıları aydınlığa kavuşturmak, özellikle Fransız L a P é r o u s e ' un eseri oldu. La Pérouse, XVI. Louis'nin desteğiyle, 1785'te Brest'en yola çıktı; beraberinde yığınla da bilgin vardı. 1786'da, Paumotou'larla Marquise'lerin doğusunda pek önemli topraklar olmadığını saptadı; Sandwich adalarının boylamlar içindeki yerini düzeltti; arkasından, 60 ile 37° kuzey enlemleri arasındaki Amerikan kıyılarını, Saint-Elie'den Monterez'e değin belirledi; haritalar yaptı, deniz hayvanları ile kara bitkileri üzerinde gözlemlerde bulundu. Kasımda, Macao'da dinlendi; ve, 1787'de, Büyük Okyanusun –Cook'un yapamadığı– kuzey batı kıyılarını keşfe çıktı. Mançurya kıyılarını belirledi ve Sahalin'in aslında bir ada olduğunu tanıtladı (1788). Oradan, Okyanusu, kuzeyden güneye katetti ve Avustralya'ya vardı; orada, 1789 Ocağında, Botany-Bay'de, bir İngiliz filosuna rastladı. O tarihten sonra da haber alınamadı kendisinden, Gemilerinin kalıntıları, 1837'de Vanikoro'nun yakınlarında bulundu.

Böylece, Pasifik Okyanusunun haritası, ana çizgileriyle sap-

tanmış bulunuyordu; büyük bir güney kıtasının olduğu tezi çürütülmüştü; güney yarı küresi bir okyanus yarı küresi idi ve şu belli olmuştu: Denizler, dünya üzerinde, karalardan iki kez daha fazla yer kaplıyordu. Ne var ki, Pasifik Okyanusunda keşfedilen topraklar, insanlık kavramını acayip biçimde genişletiyorlardı.

II

OKYANUSYA

Uzun bir süreden beri, insan soyunun manevi birliğine ve doğal halin üstünlüğüne inanan Avrupalılar, Okyanusyadaki yerlilere pek sıcak bir ilgi gösterdiler. Bougainville ile Cook, büyük bir tutkuyla gözlemlediler onları. Böylece, üçüncü yolculuğunda Cook'a katılan Forster'ler, Buffon'la beraber, ırkların oluşumunu ve sınıflandırılması bilimini, etnoloji yi yarattılar.

Avrupalılar, ilkel ırklar, hatta insanlığın kaynaklarının karşısında bulunduklarını sandılar. Her yanda, kabilelerin taş çağında yaşadıkları bir gerçekti; aletleri de tarih öncesi zamanlarınkini hatırlatıyordu. Oysa, gerçekte ilkeller değildi sözkonusu olan; uzun bir gelişim geçirmiş halklardı bunlar; ve içlerinden çoğu, üstün bir uygarlığı tanımışlardı ve Avrupalıların gelişinde tam bir gelişme içindeydiler.

Gerçekten, öyle görünüyor ki, bütün bu halklar, güney Asya kökenli ırklardan geliyorlar; ve, yenilgiler sonucu, kimi kuşların mevsimlik göçlerinin kendilerine gösterdiği doğrultularla kaçmış olmalılar. Geldikleri yerler kaynakları sınırlı yerlerdi; pek erkenden öteki kıtalardan da kopmuşlardı; bitki ve memeli türünden hayvanlar da azdı çevrelerinde (bu adalarda köstebek, opossum ve yarasadan başka bir şey görülmüyor), ayrıca, adaların küçüklüğü ve darlığı nedeniyle, pek erkenden, nüfusça çoğalmanın, yiyecek kıtlığının doğurduğu güçlüklerin pençesine düşmüş olmalılar; öyle olunca da, sürekli savaşlar, çocuk düşürme, çocuk öldürme, yamyamlık, yiyecek bulma sorunları girmiş olmalı araya. Avrupalılar onları bulduklarında işte bu haldeydiler bu halklar. Fazla çoğalmaya karşı öy-

lesine bir korku içindeydiler ki, her yanda, halkın sayısı, doğumların bilerek sınırlandırılması yüzünden azalıyordu. Oralarda uygarlıkların ilerlememiş olmasında ya da gerilemiş olmasında şaşılacak hiçbir nokta yoktur. Bu çöküş, bu karşılaşmalar ve karşılıklı etkiler gözönünde tutulduğunda, Okyanusya'nın, belli ölçüde bir «ırklar konservatuarı» olduğu kabul edilebilir.

Öyle görünüyor ki, ilkel adını yakıştırılabilecek tek insan topluluğu Tasmanyalılar ile Avustralyalılardı; insan soyunun kimi en aşağı katlarında bulunuyorlardı.

En aşağı düzeyde olanlar T a s m a n y a l ı l a r dı. Tasmanya adasına Orta Pléistocène döneminde yerleşmişlerdi: O dönemde Bass boğazını sıradan gemiciler aşabiliyorlardı; denizlerin düzeyini yükselten ve boğazların genişliğini en azından beş misline çıkaran buzulların erimesinden önce olmuştu bu yerleşme. Araya bu coğrafya değişiklikleri girince, çevreden soyutlanmış bir halde kaldılar; bu ise, duraklama ve gerileme için en etkili bir nedendir. Bu zencimsi insanlar 5.000 dolayında idiler; kıvırcık saçlı, çeneleri pek gelişmiş, kafatası basık, kaş kemerleri çıkık bu insanlar, insan soyunun maymunlara en yakın olanlarıydı; kafatasları ortadan başlıyarak bir çıkıntı gösteriyordu ki, maymuna benzerliğin en göze çarpıcı belirtilerinden biridir. Aletleri, onların, Batı Avrupa'nın aşağı Paleolitik aşamasında, Chelléen ve Acheulléendeki insanlar düzeyinde olduklarını gösteriyor. Giysileri ve evleri yoktu; dallardan örülü bir duvarın arkasına çekiliyorlardı; yiyecek toplayarak ve köpeksiz avlanarak yaşıyorlardı. Sosyal örgütlenişleri, yalındı; geçici olarak seçilmiş şefleri vardı yalnız. Ruhun ölümsüzlüğüne inanıyor ve ölülerden korkuyorlardı; hatta, üstün bir dinin işareti olarak, tek tanrıya inanç da vardı: Gökle ve doğal olaylarla –iyice belirlenmemiş– ilişkileri olan bu yüce ruha tapıyorlardı.

XIX. yüzyılda ortadan kayboldular.

Biraz daha üst düzeyde A v u s t r a l y a l ı l a r bulunuyordu. Avrupamsı ve zencimsi ögeler karışımından ortaya çıkmış bir ırktı bu. Avrupa paleolitiğinde Moustier aşamasında idiler. Esmer ya da çukulata renkli, bedenleri tüylerle kaplı, kaş kemerleri pek büyük, alınları basık, çene kemikleri belirgin, iri ağızlı, geniş burunlu olan bu insanların, beyazlarınkine oranla hayli hafif bir beyinleri vardı.

Pek yalın giyimli olan bu yerliler, dallardan kulübe yapmasını ve ateş yakmasını biliyorlardı. Taştan silahları ve mızrakları vardı; ancak, okla yayı bilmiyorlardı. Yiyecek toplayıcılığı, özellikle de avcılıkla geçiniyorlardı. Salyangoz, tatlı su midyesi, tırtıl, kertenkele, kuş, kanguru, opossum ve bir tür devekuşu idi yedikleri. Öte yandan, bir kanguruyu kaçışa zorlama, bir avın izini toprak keseklerini koklayarak sürme ellerinden geliyordu.

Sosyal örgütlenişleri daha yüksekti: Kabilenin, eskilerden oluşan sürekli şefleri vardı; topluluk dışından evlenme kuralı zorunlu idi; gidip geldikleri topraklar, başka kabilelerinkinden ayrılmıştı; uluslararası bir hukukları vardı böylece.

Dinsel görüşler gelişmişti: Ölümden sonra ruhların yaşayacağına inanç geneldi. Ölülerin ruhları başka bedenlere girebiliyordu. İlk Avrupalılar, bu soluk tenli, gözleri pırıltılı insanlar denizlerden çıkıp geldiklerinde, hortlak diye karşılandılar. Ölüler için düzenli törenler yapılıyordu; hatta, kimi kabileler, yaşamsal gücü özümsemek için cesetleri yiyorlardı. Hepsinin totemi, ya da ortak atası vardı; onların soyundan gelenler büyülü törenler düzenliyorlardı. İçlerinden kimisi, bir ölümsüz tanrı tasarlıyordu; yeryüzünde yaşadıktan sonra göğe çekilmişti ve onun sırrına erenler ölümden sonra gidip ona kavuşuyorlardı. Herkes büyüyü biliyordu. Gençler, karmaşık bir törenle evlenmeye ve sosyal görevleri yerine getirmeye ehil erkekler oluyorlardı: Bu törende, üst ön iki dişin çıkarılması, sünnet, kadınlar için saklanmış efsanevi desenler ve öykülerin sunulması söz konusuydu.

Öteki halklar, açıkça daha üst düzeylerdeydiler. Çengel uçlu gaga biçimindeki burunlarıyla saf bir ırk gibi görünen Papu'ların dışında, dilleri ve -terazili oyma kayık gibi- kimi maddî alışkanlıklarına bakarak diyebiliriz ki, bütün bu halklar, aralarındaki farklılıklara karşın, aynı Okyanusya kültürüne katılıyorlardı ve hepsinin de kökeni birdi. Malezya'dan gelmiş olmalı ve doğuya doğru bütün Pasifike ve belki Amerika'ya değin yayılmışlardı; batıya doğru da Kamboçya'ya, Seylan'a, Madagaskar (Hovas)'a, Afrika'nın doğu kıyılarına olmuştu bu yayılma. Yola çıkışları İsa'dan sonra II ile V. yüzyıllar arasında başlamıştı ve göçler 900 ile 1350 yılları arasında doruk noktasına varmıştı. Arkasından, bu halkların ve onların denize olan yeteneklerinin çöküşü gelmişti.

Malenezyalılar, ileri bir yenitaş dönemini hatırlatan bir aşamadaydılar. Bedence daha gelişmişlerdi: Yüz az tüylü, burun daha düz, kaş kemerleri nadiren fazla çıkıntılı idi ve süslenmede daha incelmişlerdi; kadınlarda dövme, saçların rengini değiştirme, diş ve deniz kabuklarından kolye ve bilezik, saçlarda tüy ya da çiçek görüyoruz.

Aletleri yetkinleşmişti: Cilalı taştan balta, deniz kabuklarından bıçaklar, kedibalığı derisinden törpü, altından biz, içinde yay ve sopanın da bulunduğu çeşitli silahlar. Bunlar, büyük oyma kayıklar yapmasını ve yönlendirmesini bilen pek usta denizcilerdi çoğu kez; aynı zamanda, hünerli tarımcılardı: Basit bir bastonla toprağı çevirmesini biliyorlardı ve Hint patetesi ile taro ekiyorlardı. Tüyden ya da dişlerden yapma bir para kullanıyorlardı; kazançlarına düşkündüler ve içlerinden kimi %100 faizle ödünç verip hatırı sayılır servetler edinmişlerdi.

Toplum anaerkil idi; kızkardeşinin oğlunu dayı yönlendiriyordu. Erkekler, köyün kulübünde yiyor ve yatıyorlardı; kadın ve erkek hemen hemen birbirinden ayrı yaşıyorlardı. Evlenme, satın alma yoluyla idi ve zenginler çok karılı idiler.

Siyasal örgütleniş demokrasi idi; ne var ki, gizli dernekler büyük rol oynuyorlardı ve bu derneklerde, büyük paralar döküp şölenler verebilen zenginler, yüksek mevkilere çıkabiliyorlardı yalnız. Bu dernekler, onlara girmemiş olanlar üzerinde dehşet saçıyor, dövüyor, para cezası kesiyor ve öldürüyorlardı.

Dinsel inançları canlı idi; ancak, kendilerinden daha az uygar halklarınkinden daha gerideydi. Birinden ötekine geçebilir doğaüstü bir erdem olan *mana*ya inanıyorlardı. İyi bir avcının *mana*sı vardı. Başarıya ulaşmak için *mana* gerekiyordu. Büyüyle *mana* elde edebiliyorlardı. *Mana*nın kimi biçimleri tehlikeliydi; o zaman da, böylesi bir *mana*ya sahip insanların, nesnelerin ya da yerlerin üzerine *tabu* (yasak) atılıyordu. Hepsi canlıcı (animist) idiler, yani taşlara, ağaçlara, yılanlara, her yere yayılmış ruhlara inanıyorlardı. Ne var ki, çok tanrılılığa yükselmiyorlardı. Ölümden sonra ölülerin ruhlarının yaşıyabileceğine inanıyorlardı. Dua ediyorlar, kurban kesiyorlar, ahenkli şarkılar söylüyorlar ve, kendisinden sonra geleceklerin yaşamına katılacak atanın figürünü kazıyorlardı ağaca.

Mikronezyalılar, pek benziyorlardı onlara; ancak bir iki gömlek daha üstündüler. Denizcilikte hayran kalınacak insanlardı; tacirleri terazili içi oyma kayıklarla uzun yolculuklara çıkıyor ve bambu çubuklarından yapılmış haritalar kullanıyorlardı. Bir soylular ve serfler vardı içlerinde. Usta denizciler fiefler verilerek ödüllendirilirdi. Kimi adalar, çok tanrılılık aşamasına varmışlardı ve tek bir tanrının egemen olduğu zengin bir panteonları vardı.

Son olarak, Okyanusya toplumlar sıralamasının tepe noktasında, Polinezyalıları görüyoruz.

> Bunlar, içine zencimsi ve mongolumsu ögelerin de karıştığı, Avrupamsıların ikinci derece bir dalı idiler. Uzun boylu, Avrupa benizli, ince burunlu düz saçlı, esmer tenli, görme ve işitme duyguları Avrupalılarınkinden daha keskin, ancak koku ve tad alma duyguları onlarınkinden farklı insanlardı.
>
> Misli görülmemiş denizciler olarak, bir yerde durmadan 2.500 kilometre yol alabiliyorlardı. Nerede olduklarının hesabını yapmasını biliyorlardı. Samoa'da ve Tonga'da, içi oyulmuş çifte kayıklar, 30 metre uzunluğundaydı ve 140 kürekçi taşıyorlardı. Her adanın bir filosu vardı. Cook, 200.000 nüfuslu diye tahmin ettiği Tahiti'de 330 birlik saymıştır.
>
> Aletleri, cilalıtaş çağındakilerdendi; ancak, kullandıkları, özellikle Yeni-Zelanda'nın Maori'lerinde maden taklidine benziyor. Öyle görünüyor ki, ataları madeni ve çömlekçiliği tanımış olmalılar. Ne olursa olsun, bu sanatlar, Avrupalıların gelişinde, Polinezya'da unutulmuş bulunuyordu ve şurası da gerçektir ki, aletleri XVIII. yüzyıldan önce çok daha iyi idi.
>
> Giysileri, Yeni-Zelanda'da yündendi. Ancak, sıcak iklimli adalarda, atalarının dokuma mesleğini terketmişlerdi; kabuk işçiliği yapıyorlar, şeritler ve üçgenlerle süslü eteklikler üretiyorlardı. Parlak tüyler, temrenli yapraklar taşıyorlar, ince dövmeler yapıyorlardı bedenlerine.
>
> Evleri, taştan bir sahanlığın üzerine kuruluyor ve hasırla örtülüyordu. Markiz'lerde, 20 ilâ 100 metre uzunluğundaydı bu evler. Evlerde cibinlik ve bambudan yastıklar bulunuyordu. Maori'lerin küçük kaleleri vardı: Birkaç bin kişiyi içine alan bu kaleler, çevresi çukurlu, siperli, kalın duvarlarla çevrili idi ve içlerinde savunucular için daha yüksek bir sahanlık bulunuyordu.
>
> Bu halklar, Romalıların **gens**'i ya da Yunanlıların **genos**'una benzer biçimde, birkaç yüz kişiyi içine alan büyük aileler aşamasında idiler. Toprak, bir mertebeye tâbi sınıflara bölünmüştü: Krallar, soylular, özgür insanlar, köleler. Kral, büyük oğul esasına göre geçiyordu tahta ve tanrının bir elçisiydi yer yüzünde, yani kutsaldı. Soyluların fiefleri verdi ve meclislere

egemendiler; bütün toprağın da sahibi idiler; öldüklerinde, kemikleri kutsal yerlere konuluyordu ve ölümden sonra yaşama hakkına yalnız onlar sahiptiler. Soylular, yerel şefleri seçerlerdi: Bütün ortak girişimlere mutlak olarak karar veren bu şeflerdi; görevini yerine getiremiyenlerin yerine başkası seçilirdi. Özgür kişiler ise, uygulamada, keyfe göre haraca ve angaryaya tâbi idiler.

Dinleri Brahmanik, belki de İran ve Babil ögelerini içeriyor. Örneğin Maori'ler, ebedî, kadiri mutlak, adil ve göğün dokuzuncu katında oturan bir yüce Tanrıya inanıyorlardı. Ancak, öylesine kutsal idi ki bu, Maori'lerin büyük çoğunluğu, dinlerinin bu bölümünden habersiz ölürlerdi. Hepsinde bir panteon vardı; gökteki büyük tanrıları, yerel tanrıları, orman, hasat, savaş, deniz, kötülük tanrılarını içine alıyordu bu panteon: Evreni açıklıyan bir mitoloji de eşlik ediyordu onlara. Ayrıca, bütün doğaya yayılmış yığınla ruha ve atalarının ruhuna tapıyorlardı. Soylular arasından gelen ruhban sınıfı, efsanevi öyküleri koruyor ve içine insan kurban etmenin de karıştığı törenlere başkanlık ediyorlardı. Katatia adası, bütün Polinezya'ya ortak kurbanların verildiği bir merkezdi. Büyü kullanılıyordu. Din, pek güzel bir şiire yol açmıştır; bunun gibi, çoğu kez süslemeden başka amacı olmayan bir heykel sanatı da yaratmıştır.

Bu halklar arasında savaş sürekli idi; köyler ve plantasyonlar yakılır, yenilenler yenir ve yürekleri de şeflere sunulurdu.

Okyanusyalı çoğu halkta, çok tanrıcı bir panteonun başında bulunandan pek farklı bir yüce tanrıya inanç şu soruyu getirmiştir akla: Arkasından Kutsal Kitab'ın bildirdiği bir çöküşün geldiği ilkel bir vahyin izleri karşısında mıyız? Yoksa, bir canlıcılıktan (animizm) hareketle, uzun doğal bir gelişmeden sonra erişilen, arkasından da bu halkların gerisine düştükleri bir yüksek aşamanın izleri midir bunlar?

Tartışılabilir.

XVIII. yüzyılda Avrupalılar, bu olağanüstü güzel ülkelerin tartışmasını yapmadılar aralarında; çünkü aradıkları bunlar değildi. 1772'de Kaptan Crozet, Yeni-Zelanda'yı aldı ve «Güney Fransa» diye adlandırdı. Ne var ki, yerleşmedi oraya. İlk yerleşmeyi İngilizler Avustralya'da gerçekleştirdiler: 1776'dan beri, Amerikan bağımsızlık savaşı, zindan hükümlülerinin Virginya'ya gönderilmesini engelliyordu. 1786'da, İngiliz hükümeti, Botany-Bay'da, bir hükümlüler kolonisi kurmaya karar verdi. 18 Ocak 1788'de Kaptan Philippe vardı oraya ve boşalttığı yükler arasında şunlar vardı: 188'i kadın olmak üzere 717 zindan hükümlüsü; 191 denizci muhafızla 18 subay; bir boğa, 5 inek,

bir koç, 29 koyun; dünyanın bu parçasına Avrupa'dan ilk gelenler bunlardı. Avustralya ulusunun alçakgönüllü başlangıcı böyle oldu.

Okyanusyalılar, gelecek yüzyılda, Avrupalılarla temas sonucu hızla çökeceklerdir.

III

ASYA

Asya, bir g e r i l e m e d ö n e m i nin içindeydi. Bu kıtanın tarihi, bir yüzyıla değin belli bir gel-git yaşamıştı ve g ö ç e b e l e r l e y e r l e ş i k l e r i n m ü c a d e l e s i sonucu bir süre daha yaşıyacaktı onu. Yakıcı bir iklimin altında bir düzine ovalardan ve vahalardan oluşan Mezopotamya, İndus ve Ganj ovaları, Yang-Çe ve Hoang ovaları pek parlak tarım uygarlıklarının ocakları olmuşlardır. Onları, İran'da, Türkistan'da, Tibet'te, Mongolistan'da, göçebe çobanların oturdukları, gitgide kuruyan yarı-bozkır ve çöller kuşatır; Asya'nın tarihi, bu çobanların çevre ülkelere yaptıkları akınlarla karışıp durmuştur.

Nasıl?

Yoksul ve hep açlıkla tehdit edilen bu göçebeler, İran'ın, Hind'in, Çin'in ekili-biçili bölgelerinin sınırlarına değiş-tokuş yapmak için gelirlerdi. Bu bölgelerin gönencini görürken, çok geçmeden zayıflıklarının da farkına varırlardı: Sıcaklık ve nemin çökerttiği, yerleşik yaşamın uğraşlarına gömülmüş toplumlardı bunlar; başlarında da zenginliğin, şarabın, yatağın, kadınların ve çoğu zaman iğrenç alışkanlıkların içinde uyuşup kalmış hükümdarlar. O zaman gözüpek bir şef, bir göçebe kabilenin başına geçer, öteki kabileleri de yenip kendine bağımlı kılar, tutku ve iştahla kıvranan bu insanları arkasına takıp çevredeki zengin ovalara sürükler götürürdü; zayıflamış imparatorluğu bir savaşta devirir, İran'a şehinşah, Hindistan'la Çin'e imparator olurdu; atılganlıkla dolu olduğu için, eski imparatorluğu kalkındırırdı; onun, barbar sertliğini hâlâ sürdüren ve ciddi bir eğitimden geçip siyasal deneyimine mirasçı olan oğlu, İmparatorluğu doruk

noktasına çıkarırdı; arkasından yine iklim, saray ve harem yaşamı etkisini gösterirdi. Önceki yılların zafer kazanmış şefinin torunları git gide tembel hükümdarlar olup çıkarlardı. İmparatorluk çöküşe başlar ve çevresinde yeni barbarlar saldırıya geçecekleri günü beklerlerdi.

Asya, XVIII. yüzyılda, bu son aşamalarından birinde bulunuyordu: İran'da Safevî hanedanı çökmüş ve anarşi başını alıp gitmişti. Hindistan'da Moğol İmparatorluğu, hem dışardaki barbarların darbeleri, hem de Hindustani tepkisi altında çöküyordu; bütün bunlar Avrupalıların ilerleyişini kolaylaştırıyordu. Çin, başındaki Mançu fatihlerinin çocukları sayesinde yüksek bir düzeyde bulunuyordu; ancak, bu hanedan, doruk noktasını inmeğe başlamış ve çöküşün kimi işaretleri ortaya çıkmıştı. Japonya, tek başına ve içine girilmez bir halde idi; ne var ki, bu yalnız başına kalış bile, Japon toplumunda bir çözülmeye yol açmıştı. Bununla beraber, Avrupalılar, Asya'yla ilişkilerini artırırlar; ve kuzeyden ve karadan Ruslar ve deniz yoluyla da güneyden ve doğudan İngilizler, Fransızlar ve başkaları sarkıp kemirmeye başlarlar onu.

İRAN

XVIII. yüzyılın başlarında, İran'da Safevî hanedanı git gide güçten düşer haldeydi. Bu hanedan, XVII. yüzyılda, İran'a parlak bir dönem kazandırmıştı: Eski Sasanî İmparatorluğu yeniden kurulmuştu; Avrupalılaşma başlamıştı; İran klasizmi açılıp serpilmişti. Ne var ki, hanedanın gücü haremde çözülüp duruyordu. Son Safevî hükümdarı II. Tahmasp, XVIII. yüzyılın başlarında, uçkuruna düşkün, bozulmuş, zalim bir despottur; öyle ki, zalimliği kendi ailesini de parçalamış ve içinden çıktığı kabile, ordusunun ve kâhyalarının çekirdeği olan bu topluluk bile kendisine yabancı hale gelmiştir. Bozkırın göçebeleri, dağlı barbarlar, yabancılar, bu git gide takattan düşen İmparatorluğu izleyip durmaktadırlar.

Geçen yüzyılda hanedanın kurucusu Şah Abbas'ın yendiği A f g a n l ı l a r başkaldırdılar. İranlılarla aynı kökenden gelen Afganlılar, yaşadıkları dağlarda, vadilerin derinliği ve dar boğazlar sayesinde kişiliklerini korumuşlardı. Şii müslüman olduk-

ları için İranlılardan tiksinen sünni müslümanlardı bunlar; birer yontulmamış dağlı, yarı göçebe, yaylada sürü besleyerek yaşayan insanlardı ve, İranlıları, incelmiş kentliler, aşağılık uğraşlara gömülmüş yerli tarımcılar, yalancı tacirler diye horluyorlardı. 1710'da Kahdahar bölgesindeki Gılzaî'lerin emiri Mir Mahmut, İran'ı istilâ eder, İranlıları yenip 23 Ekim 1722'de İsfahan'a girer ve hükümdar ilân eder kendini. Güçsüz II. Tahmasp kaçan ve içine girilmez ormanlar ve durgun sularıyla ünlü Mazenderan'da mekân tutar.

O zaman, bütün komşu göçebe ve devletler, her yandan İran'ın üzerine çullanırlar. Buhara emirinin Türkmenleri Horasan'ı istilâ eder. Ruslar Astragan'da, Hint'ten Avrupa'ya giden malların yolunu gözetlemektedirler; bu mallar, Kâbil, Herat, Meşhed, Tahran, Tebriz yolunu izlemekte ve oradan da ya Erzurum ve Trabzon yoluyla, ya da Diyarbakır, Halep ve İskenderun yoluyla gideceği yere gitmektedir; öyle olduğu için, Ruslar, 1722'de Derbent'i, 1723'de Baku'yu alırlar ve, Peterburg antlaşması, Hazar denizinin bütün güney kıyısını, Dağıstan'ı, Şirvan'ı, Gilân'ı, Mazenderan'ı, Asterabad'ı kazandırır onlara. Osmanlı Türkleri, karşılık verme fırsatını yakalayıp, yeniden Ermenis-

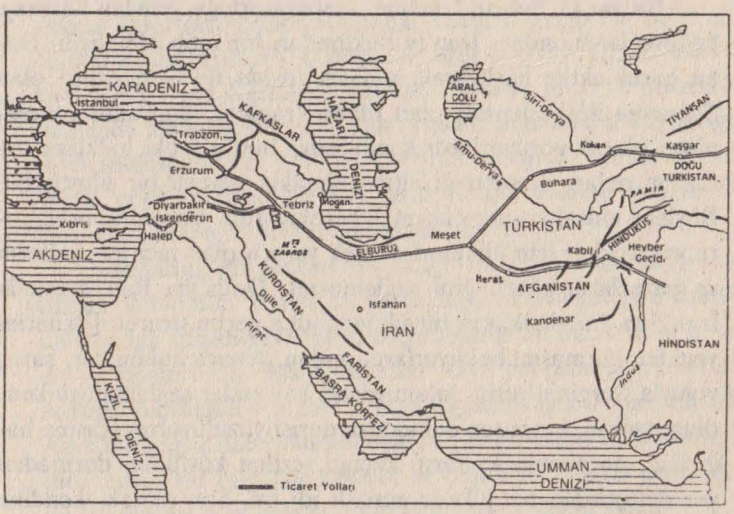

35. – İran'ın büyük ticaret merkezleri

tan'ı, Irak'ı, Azerbaycan'ı işgal ederler. Mir Mahmud'un yerine geçen Eşref, inanç bakımından Osmanlılara yakındır ve sultan kendisini tavlayıp hükümdar sıfatını verir ona; o da, sultanın vassali ilân eder kendini; Türk fetihlerini tanır ve İran'ın ulusal kimliğinin temellerinden biri olan Şii sapmanın kökünü kazımaya soyunur.

Eski İmparatorluk, görünüşe göre ortadan silindi silinecek durumdadır.

Bir göçebe kurtarır onu. Horasan sınırında bir Türkmen paralı askeri olan N a d i r Ş a h , yığınla haydutluk, adam öldürme ve dolaplardan sonra, Afşar Türklerinden bir kabilenin şefi olmuştu. Asya'daki olayların akışına göre, bir başka kabileyi yener bir gün; elinin açıklığıyla kendine bağlar insanları ve serüven açlığı içindeki bütün savaşçıları çeker kendine ve arkasından da sırayla bütün Türk-Afşar kabileleri yener ve buyruğu altına alır; 1722'den 1726'ya değin de, İran'ın çöküşünden yararlanıp Horasan'ı fetheder. Kendisini Tahmasp'ın kölesi ilân etme ustalığını gösterir ve İranlıların umudu olur. Eli böğründe kalmış bir sarayın orta yerinde tek atılgan insan olarak, İran ordusunu yeniden kurar, Afganlıları ezer ve II. Tahmasp'ı başkentine gönderir (1730).

Ne var ki, Şah ve İranlılar, İmparatorluğu yeniden kurmayı bekliyorlardı ondan. İran'ın hükümdarı bir fatih olmalıydı. Daha çocukluktan başlıyarak, onların *İlyada* ile *Odisse*aları olan *Şehname* ile beslenmiş olan bütün İranlılar, dünyanın en eski ulusu olarak görüyorlardı kendilerini; bütün öteki halklara üstün ve onları egemenliği altına almakla görevli bir ulustu bu. Böylece ulusal gururu okşamak gerekiyordu. Ve sonra, borç para verecekleri için hükümdara pek yararlı olan tacirler, yolların ve pazarların güvenliğini sağlamasını, Doğu'yla Batı arasında İran'dan, bu «halkların büyük yolu»dan geçen ticaret ilişkilerini yeniden kurmasını bekliyorlardı ondan. Ayrıca hükümdar, savaş yoluyla, verginin yerini tutamıyacağı kaynaklar sağlamalıydı kendine; tacirin, bir parça dokunulsa derisi yüzülüyormuşçasına bağırdığı, göçebenin kaytarıp kaçtığı, ezilen köylünün durmadan yer değiştirdiği bir ülkede gerekli idi bu. Son olarak, kendine bağlı olanları, ailesini, kabilesini, askerlerini, yağmalama yoluy-

la doyurması gerekiyordu. Bütün bunlardan dolayı Nadir Şah savaşa girişti: Afganlılardan Horasan'ı ve Herat eyaletini geri aldı; Osmanlılardan da Irak'ı, Azerbaycan'ı, Erivan'ı, Kars'ı ve Kafkas kalelerini aldı. 17 Ekim 1736 tarihli İstanbul antlaşması, İran'a, bütün eski eyaletlerini geri verdi; ve, doğu Ermenistan'ı ona bağlarken, Gürcistan üzerinde de koruma yetkisini tanıdı. Ruslar, o denli geniş toprakları koruyacak askere sahip olmadıkları için, 1734 yılından başlıyarak 1723'teki fetihlerini terketmişlerdi. Nadir Şah, 1 Şubat 1736'da, son yeteneksiz Safeviyi tahtından indirip, Mugan ovasında, tacı kafasına koydurdu; İmparatorluğa eski yüceliğini kazandırmanın ve onu Afganlılardan, Türklerden ve Ruslardan kurtarmanın ödülü idi bu.

Bütün İranlıların son şehinşahı olarak, İran'ın egemenliğini, Asya ticaretinin büyük yolları üzerinde her doğrultuda yaydı. Pek hassas bir noktayı, Türkistan göçebeleri sınırını göz altında tutmak için, başkentini Meşhed'te kurdu. Ala Dağ'ın yüksek bir vadisinde, kaya ve uçurumların çevrelediği, dışarıya sadece bir kaç metre genişliğinde iki girişi olan ele geçmez bir yere Nadir Şah kalesini yaptırdı. 1737'de, birliklerini alıp Afganistan'a saldırdı; Afganistan, Hind'e ve Türkistan'a doğru en iyi geçitleri elinde tutuyordu. Kandehar'ı, Gazne'yi, Kâbil'i aldı ve bütün kabilelere başeğdirdi. Hindistan yolu açıldı önünde, Ne var ki, bir yağma seferiyle yetindi: 1739'da, İndus'u geçip Lahor'u aldı; 40.000 kişilik ordusuyla, büyük Mogol Muhammed'in 200.000 kişilik ordusunu Karnal'da ezdi ve Delhi'ye girdi ve 50 milyon tutarında korkunç bir para aldı oradan. Sonra Hint tahtını geri verdi Muhammed'e. 1740'ta, Çin yolu üzerinde, Türkistan'ı istilâ etti, göçebelere acı bir ders verdi; Buhara Hanını vergiye bağladı, Hive Hanının yerine bir vassali geçirdi.

Sınırlarını güvenceye bağladığı İran'ı Avrupalılaştırmayı, Büyük Petro'nun Rusya'da gerçekleştirmek istediğini İran'da da yapmak düşüncesindeydi, başarabilirdi de bunu. İran aryendir ve insanı ezen ölçü bilmez bir Asya parçasında, az da olsa Avrupa ölçüsünden anlar o. İran uygarlığı pek Asyalı da olsa, Asya'nın geri kalan bölümündeki baş dönmesine karşı ılımlı, ölçülü, insanî bir bilgeliğe sahiptir ve çeşitli öğeleri bir araya getirip, özgün bir eser ortaya çıkarma yeteneği vardır onda.

Ne var ki, Nadir Şah bu fırsatı bulamadı; 1747'de öldürüldü.

Arkasından İ r a n p a r ç a l a n d ı . Gerçi, nadir Şah'tan sonra yerine geçenler onun çapında insanlar değildiler, ancak halklardaki çeşitlilik de işlerini zorlaştırıyordu. İran, dağlarla çevrili bir çöldür. Yalnız güney ve batı kenarlarında, Kirman'lar oturur; Luristan'a, daha öncelerden Araplar gelip sızmıştır. Kuzeyde ise çoğunlukla Moğol, Tatar ve Türkler vardır: Senegal'dan Amur'a giden çöller şeridinin üzerindeki bu dar geçitte göçedenler, gezginler ve fatihler acelecidirler; üç kıtanın merkezidir burası; batı Avrupa kıyılarıyla, doğu Avrupa kıyılarının ara yerindedir ve, bozkırlarıyla, süvarilerinin yer değiştirmelerine pek uygun bir bölgedir.

Böylece bir k a b i l e l e r k a r ı ş ı m ı çıkar ortaya. Nadir Şah'ın mirasçıları yalnız Horasan'da tanındılar; onlar, Meşhed'i de başkent olarak ellerinde tuttular. Afganlılar, bağımsızlıklarını ilân ettiler. Çoban göçebe ve kervancı olan T ü r k - K a ç a r ' l a r , kuzey sınırında askerî kolonilerde yetiştirilmiş Safevilerin bu eski paralı askerleri başkaldırdılar ve uygulamada bağımsız oldular. Son olarak, güneyden batıya, Bahtiyarî ve Zend kabilelerinin şefleri, İran İmparatorluğu üzerinde İranlıların otoritesini yeniden kurmaya kalktılar ve ulusal bir Z e n d h a n e d a n ı oluştu. Kerim Han (1750-1779), Türk-Kaçar'lardan İsfahan'ı, Azerbaycan'ı, Mazenderan'ı aldı ve batı İran'ı, Hazar denizinden İran körfezine değin birleştirdi. Başkent olarak Şiraz'ı seçti; orayı güzelleştirdi ve orada, ulusal rönesansın simgesi olarak, İran'ın iki büyük şairi, Hafız'la Sadi'nin onuruna bir anıt yükseltti.

Ancak, onun ölümünden sonra, Türk-Kaçar'lardan olan A ğ a M u h a m m e d , kendi çevresinde Nadir Şah'ın destanına yeniden başladı: bütün Türk-Kaçar'lara boyun eğdirdi ve onları İran'ın fethine götürdü. 1795'te Zend'lerden İsfahan ile Şiraz'ı alıyordu: 1781 yılından başlıyarak Mazenderan'a yeniden dönmüş olan Rusları yerlerinden oynatmıştı. 1785'ten beri, II. Katerina'nın Kazakları Kafkasya üzerine gelmişlerdi ve Gürcistan prensi, çariçeye, Aras'a değin olan topraklarının yanı sıra, Tiflis, Erivan ve Kutais kalelerini sunmuştu. 1795'te Muham-

med üzerine yürüdü onun, ezdi, hıristiyanları kesip doğradı; sonra, İmparatorluğun öteki ucuna koşup, 1796'da Nadir Şah'ın oğullarının elinden Horasan'ı kurtardı ve, bütün bu zaferlerinin sonucu olarak, şehinşah adıyla taç giydi. Ne var ki, bu arada Rus orduları gelip Tiflis'teki canavarlıkların öcünü alırlar, Gürcüstan'ı, Dağıştan'ı, Şirvan'ı istilâ ederler, Aras'ı aşarlar, Muğan ovasında kamp kurarlar. Ağa Muhammed, İmparatorluğun girişini savunmak için koşarsa da, 1797'de öldürülür. Uzun bir savaşın başlangıcı olur bu ve, Rusların, Kafkasya'nın güneyine kesin olarak yerleşmeleriyle sonuçlanır.

İran İmparatorluğu bir Türk topluluğunun eline geçmişti; vahşetle ulaşmışlardı bu sonuca ve İran'ı da bir çiftlik gibi sömürmekten başka bir şey yapmadılar. Kaçarlar, eski sınırlara ulaşmanın üstesinden gelemediler: 1795'te Afganistan, Belucistan, Arak-Arabî, Mezopotamya, uygulamada ellerinden çıktı. Ulusal birliği de sağlıyamadılar: Irak, Farsistan, Kirman horlayıp tiksindi onlardan. Bir yüzyıldan beri savaşlar ve yakıp-yıkılmalardan zaten sarsılmış bulunan bir uygarlığı sürdürmeyi de başaramadılar: Daha Nadir Şah zamanında, kültürel çöküş derindi, edebî eserler tumturaklı laf bolluğu ve gevezeliğin içinde bozulmuşlardı. Kimi sanatlar değerlerini bir süre için koruduları. Halî üretimi bolluğunu sürdürdü ve yüzyılın sonuna değin güzelliğini korudu. Aklî, şematik, soyut, biçemlendirilmiş, Avrupaî bir düzen ve simetriye göre dokunmuş bir süsleme, bütünüyle Doğulu bir motif bolluğu, XV. Louis biçemine has hafif bir zarafet; içinde zıtları taşıyan, ancak ahengi de sürdüren bir çokrenklilik: Bütün bunlar, eski geleneğin yaşadığına tanıklık ediyorlardı. Ne var ki, XIX. yüzyılın başlarından kalkarak, bu alanda da çöküş kendini gösterdi. Yollar, anıtlar, bilim, ordu, idare, Hint-Avrupalı Safevilerin, o sanatçı ve hünerli Şiraz ve İsfahan İran'ının, Batılıların hayranlığını toplayacak biçimde yarattıkları ne ki var, her şey Tahranlı Türklerin zamanında yıkılıp gitti.

HİNT

Hint, Asya kıtasının öteki bölümlerinden korkunç dağ silsileriyle ayrılmış, kendi başına bir dünyadır. İndus ve Ganj ovalarında, Mussonlardan, Brahman dinin-

den ve kastlar rejiminden, İslamdan gelen ortak bir uygarlığın çizgileri, bu dünyada ortaya çıktı. Ancak, Müslümanlarla Hinducular arasındaki hınç ve öfkenin doğurduğu bölünme bir yana bırakılırsa, doğal bölgelerle, örf ve âdetler, birbirinden farklı insan toplulukları yaratmıştır; ve hepsi de birer ulus taslaklarıydı bunlar. Dağ engeli, sadece kuzey-batıda, «Afgan kapıları»nda (Hayber geçidi gibi) kolayca aşılabilir durumdadır; ve, bütün göçebe istilâları işte bu kapılardan girdi içeriye ve onların fatihleri, Hind'e sırayla boyun eğdirdiler, ama değiştiremediler.

XVIII. yüzyılın başlarında Hind'de M o g o l l a r egemendi hâlâ. Onların başı büyük Moğol E v r e n g z î b , bütün kuzey Hind'in ve Dekkan'ın kuzey yarısının sahibiydi; egemenliğini güney yarıya da dayatmıştı. Örgütleniş, fethedilmiş bir ülkede karargâh kurmuş bir ordununkini hatırlatıyordu. Doğrudan doğruya Büyük Mogol'un sömürdüğü İmpatarorluk bölümü, subablıklara onlar da nabablıklara bölünmüştü. İmparatora «bağlılar» arasından seçilen, askerî ve sivil yetkilerle donanmış bu büyük görevliler, İmparator için bir askerî güç beslemek ve düzeni sürdürmek, vergi toplamak ve her yıl onun belli bir bölümünü de Hazineye yollamakla yükümlüydü. Onların yardımcıları asayişi sağlar ve vergi toplardı; herbirinin belli sayıda köyde bir birliği vardı. Ne var ki, eyaletlerde bile, Büyük Mogol'ün, Raçput racaları gibi vassalleri bulunuyordu; onlar, görevlilerin otoritesine tâbi değildiler, yardımlarını doğrudan doğruya Büyük Mogol'a yapıyorlar ve güneyin vassal prensleri gibi, bir askerî hizmetle yükümlü idiler ona karşı. İnsandan insana sadakat bağları güçlü ve devlet kavramı zayıftı; hükümdar zayıfladığında ve subablarla nabablar da görevlerini sürdürdüklerinde, örgütleniş pek kolaylıkla feodal olup çıkıyordu; süzeren ve vassal ilişkileri doğuyor ve her biri kendi bölgesini fief olarak elinde tutuyordu ve, bu da, XVIII. yüzyılda pek çabuk olagelen bir şeydi.

Özetle, bir a s k e r î s ı n ı f , köylülerin sırtından alınmış vergiyle yaşıyordu.

Mogolların küçük sayısı ve Hind'e girdiklerinde ellerindeki kıytırık uygarlık, alabildiğine l i b e r a l olmaya zorlamıştı onları. Kendilerine hizmet etmelerini istedikleri herkesten, ırk ve din kaydı gözetmeksizin yararlanmaları gerekti: İranlıları işle-

rinde kullanmışlardı; Afganlılarla raçput Hindularını orduda. Çeşitli uygarlıklardan çeşitli ödünçler almışlardı: İdare için Hindistanîyi kullanıyorlardı; sarayda da İran dilini ve saray İran uygarlığının bir merkezi olmuştu. Hindu köylülerine karşı, bilgece bir yönetim ve adalet politikası izlemişlerdi. Yerlilerle gerçek bir işbirliği denemişlerdi; ne var ki, böylece Hindu uygarlığını ve gerçek Hindu topluluklarını sürdürmüşlerdi.

Fatih, deniz üstünde bir köpüktü.

Ne var ki, Evrengzib, fetihlerinin sınırlarını genişletmiş de olsa, Mogol egemenliğini bozdu. Ortodoks bir müslüman, bağnaz bir sünnî, kâfirlere karşı tiksinti ile dolu bir insan olarak, köylüleri mallarına el koyarak ve angarya yükleyerek ezmişti. Hindi senyörlerle şii müslümanları alabildiğine görevlerinden alıp, sünnîleri geçirmişti yerlerine. Hindu İslâma döndürmeyi istemiş ve Hinduları ezmişti; onların üstüne özel bir vergi, cizye yüklemiş, tapınaklarını camiye çevirmiş, önde gelen rahiplerini öldürtmüştü. Böylece, Mogol ögeye karşı korkunç bir H i n d u t e p k i s i ne yol açmıştı. Kendisine en sadık vassaller, hatta Raçputlar bile yabancılaşmışlardı; oysa Raçputların Hind'de «Afgan kapıları»nın açıldığı yollar üzerindeki değerleri ve durumları onları vazgeçilmez kılıyordu. Daha yaşarken, Sikhler, Mahratlar başkaldırmıştı. 1707'deki ölümünün arkasından Mogol imparatorlarının otoritesi bir hiç olup çıktı. İmparatorluğun adı vardı yalnız; belli başlı senyörler görevli unvanlarını taşıyorlar ve Büyük Mogol'un vassalleri olduklarını söylüyorlardı: oysa uygulamada bağımsız hale gelmişlerdi. Ne var ki, üstünlük adına, aralarında birbirlerine karşı giriştikleri mücadeleler, sağlam bir iş yapmalarını önlüyordu. Öyle olunca da, göçebeler gelebilirlerdi ve, hızlı adımlarla, daha kendilerini toplama fırsatı bulumadan Hindu güçlerini kırabilirlerdi.

Ve Avrupalılar, Hindular arasındaki bölünmüşlüklerden yararlanıp Hind'in fethine başladılar.

İmparatorlukta hak ileri sürenlerin çekişmeleri, çöküşün doğrudan nedeni oldu. Evrengzib, 1707'de üç oğlunu bırakıyordu arkaya; onlar da birbirlerine girdiler. İçlerinden en büyüğü, Bahadır, ötekileri yenip 1712'ye değin iktidarı elinde tuttu. Öldüğünde, onun dört oğlu mirasını tartıştılar aralarında; üçü öl-

dürüldü ve en genci İahandar, 1712'de 1713 yılına değin Büyük Mogol oldu. Yeğenlerinden biri, Ferruhşir başkaldırdı ve onu yenip boğdurdu; 1713'ten 1719'a değindi hüküm sürdü. Ne var ki, o da Hinduların başkaldırısında yaşamını yitirdi ve başkaldıranlar, Evrenzib'in torunlarını imparator ilân ettiler. Ölümün tırpanı onları da biçti; sonunda, aralarından biri, M u h a m m e t , 1719'dan 1748'e değin bir iktidar gölgesini elinde tuttu. Aynı koşullarda olmak üzere Ahmet (1748-1754), II Alemgir (1754-1759), II. Alem ona mirasçı oldular. Kendisini işine veren A l e m g i r dışında, hepsi de birer imparator gölgesi idiler; bölünmelerin elinde oyuncak oldular, unvan dağıtıcı durumunda kaldılar ve olup bitene, en güçlü olana ya da en çok verene hukuk görünüşü vermekle yetindiler.

İktidar adına kavgalarında, hak ileri sürenler kendilerine dayanak sağlamak zorunda oldukları için, Hindu guruplarına ve en başta da Raçputlara, Sikhlere, Mahracalara yumuşak davrandılar ya da kullandılar onları; Raçputlar, Sikhler ve Mahracalar bir tür yerli devletler oluşturmuşlardı ve bu da Mogol egemenliğine karşı Hindu tepkisinin dile gelişi idi.

R a ç p u t l a r , erkenden, hemen hemen bağımsız birer prenslikler konfederasyonu oldular. Şu olay da kurtuluşlarının bir simgesi oldu: Ahmerabad'ın subadarı Ajit Sing, 1720'de, Ferruhşir'den dul kalan kızını çekip aldı; ve Müslüman giysisini çıkartıp atarken, çevresindeki müslümanları da kovdu. Bir raca, hiçbir zaman bir hükümdarla evlenmiş kızını geriye alabilmiş değildi. Ne var ki, raçput prensleri öylesine bölünmüşlerdi ki, üstün bir rol oynıyabilecek durumda değildiler; oysa savaşçılıktaki değerleri ve coğrafî durumları, onlara böyle bir rol oynatabilirdi.

Evrengzib'in ezdiği S i k h l e r , Bahadır'la pek güzel bir duruma geldiler; Bahadır, hoşgörü politikasına dönmüştü ve onların gurusu (vaiz) Gwind'ı hizmetine aldı. Bununla beraber, İndus'taki yerleşmelerine saygı sağlıyabilmek için bir yarım yüzyıl aralıksız mücadele etmeleri gerekti. Manevî ve bedensel nitelikleri yücelten dinleri sayesinde başardılar bunu. Bir ırk değil bir mezheptiler; XV. yüzyılda ortaya çıkmış ve her kökenden Hinduyu bir araya getirmişlerdi. Gerçekten, çoktanrıcılığı, puta-

taparlığı, ayinleri ve özellikle de kast inancını reddediyorlardı: Her kasttan bir Hindu kalabalığı, yığınla paryayla beraber onlara inandılar ve gelip saflarına katıldılar. Tek bir tanrıya, savaşçı değerlerini artıran yazgıya inanıyorlardı; kişisel çabanın zorunluluğuna, iyi eylemlere, kurtuluşa ermek için Tanrıya ve hemcinsine sevgi göstermek gerekliliğine de inanıyorlardı. Düşmana asla sırtlarını dönmemeliydiler. Şarap ve öteki uyarıcılardan kaçınmaları gerekiyordu; ancak et yiyebiliyorlardı ve, bu sayede, genel olarak bitki yiyen öteki Hindulara kıyasla pek güçlü-kuvvetli hale geldiler. «İman, kastı olmayan önemsiz bir yığıntıdan, hayran olunacak askerlerin oluşturduğu bir ulus çıkardı».

Sonunda Pencab'ı fethettiler ve, 1764'te de Lahor'u ele geçirdiler.

M a h r a t l a r , Batı Ghât'larda dağlı bir ırktan geliyorlardı. Akıl almaz bir hızla yol alan üstün süvarileri, korkulur hale getirmişti onları. XVII. yüzyılda başkaldırdılar; her yandan gelen yığınla gözüpek insan da katıldı aralarına ve, bu ordu, her yöne uzanan akın ve yağmayla yaşıyordu. 1708'de şefleri Sahuci, halkın bağımsızlığını Mogol sarayına tanıttı ve Mahratların kralı diye taç giydi; Satara da başkent oldu. Ondan sonra gelen Raja Shao, 1709'da, tahta hak ileri sürenlerden birinin vassali olmayı kabul etti; o da ona, Dekkan'ın İmparatorluğa ait eyaletinde vergi toplama görevini verdi. Mahratlar, bunun %35'ini kendileri için alıkoyuyordular; ordularını ve bir resmî iktidarı geliştirmek için kaynakları vardı. Esiri olduğu haremde yığışıp kalan Raja-Shao, tembel bir hükümdar oldu ve yerine geçenler de ondan farksız değildiler. Mahratları yönetenler, saray nazırları, *peişualar* oldu. Görevlerinin ve fieflerinin başında kaldılar ve bir hanedan oluşturdalr. Mahrat ordusunun subaylarına kimi bölgeleri ve köy topluluklarını tımar olarak verdiler; bu subaylar oralarda vergi toplayabileceklerdi. Böylece Mahırat örgütlenişi bütünüyle feodal oldu. İlk *peişua,* 1727 yılından başlıyarak Mogollardan, Dekkan'ın güneyindeki devletlerden, kuzeydeki eyaletlerden vergi almak hakkını elde etti. İkinci *peişua,* Baji-Rao (1720-1740), iktidarını, Çambul'a, Cuma ve Ganj'a değin yaydı. Fethettiği toprakları, 4 büyük Mahırat hanedanına fief olarak dağıttı. Mahırat konfederasyonu, Delhi'nin yakınlarına değin ilerli-

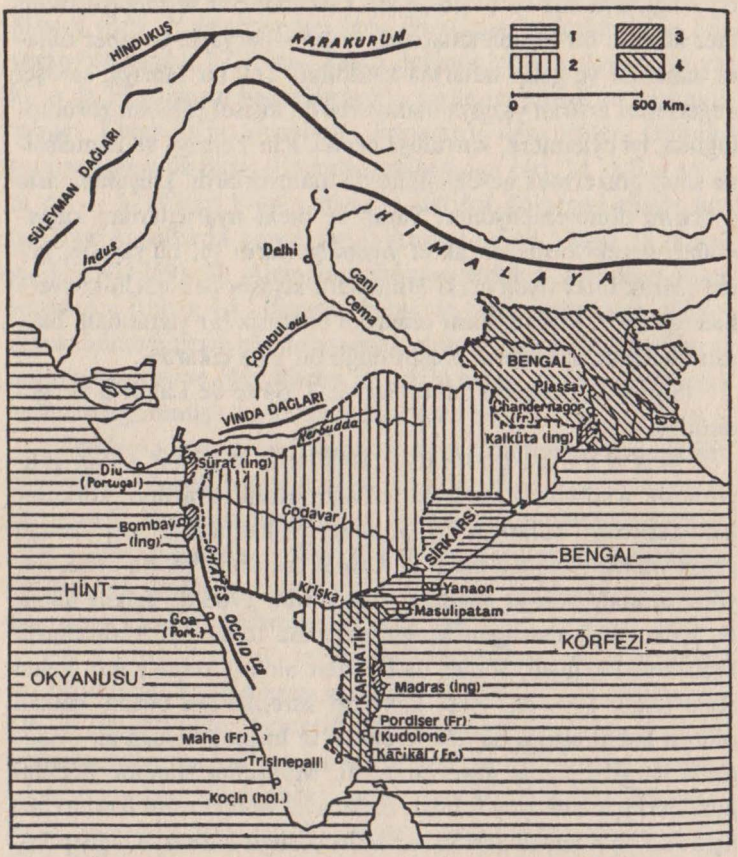

36. – Moğol İmparatorluğunun parçalanmış devletleri ve Hind'in güneyindeki devletler

yordu böylece. Üçüncü *peişua* Balajı-Rao zamanında (1740-1761), saldırılarını her yönde sürdürdüler. Saldırılar yalnız Fransızlar karşısında etkisini gösteremedi; öyle olunca da, Fransızların vassalleri olmayı kabul etmek zorunda kaldılar (1751). Ne var ki, büyük Mahrat hanedanları arasındaki ve onlarla *peişua*lar arasındaki çekişmeler, konfederasyonu zayıflatıyordu.

Ancak, bir büyük Mongol tehlikesi karşısında az-buçuk birleşecek durumdaydılar.

Hinducuların ilerlemesini, Müslümanların kendi aralarındaki bölünmeler de kolaylaştırıyordu. Ferruhşir, yüzyıllardan beri Hindistan'da yerleşmiş ve Hindistan'lı olmakla öğünen bir aileden gelen iki seyyit ve şiî kardeş sayesinde hasımlarını yendi: Patna subadarı Hüseyin Ali başvezir ve Allahabad subadarı Abdullah Han da onun askerî şefi oldular. Ellerindeki yığınla askere dayanıp, millî bir Hindu politikası izlediler; bütün makamlara hinduları atadılar. Arkasından, Ferruhşir onları pek güçlü görüp kendilerine karşı Mongolları tuttuğunda, bütün Hindulara çağrıda bulunup, Ferruhşir'i tahtından indirdiler ve yerine Muhammed'i geçirip, onun aracılığıyla işleri yürüttüler.

Çöküşlerinden gururları incinip çılgına dönen Mongol soyluları başkaldırdılar. Malua subadarı N i z a m - ü l - M ü l k iki kardeşi yendi ve İmparatoru kurtardı ellerinden (1720). Ne var ki, Mongol karşı-devrimi, İmparatorluğun yeniden bölünüşüne yol açtı. Nizam, İmapratorun güçsüzlüğünü görüp Dekkan'da bir prenslik kurdu (1722-1724) ve orada Büyük-Mongol'un sözde vassali olan bir hanedan kurdu. Yardımcılarından biri, Sudut Han, Muhammed'in kendisine ödül diye verdiği Oudh'ta aynı şeyi yaptı.Bengal subablığı ile ondan doğan Behar ve Orissa nabablıkları, uygulamada aynı bağımsızlığı kazandılar. Büyük-Mongol'un gerçek iktidarı sadece Delhi ve çevresi üzerindeydi.

Bütün Hind'e egemen olacağa benzeyen Mahratlar, Mongol devletlere, özellikle de Nizam'ın kurduğu devlete çarptılar. Onun topraklarından da vergi alacaklarını ileri sürüyorlardı. Nizam yenildi (1729-1736); öyle de olsa, Malıratların kendi ülkesine giremiyeceklerini kabul ettirdi onlara, ancak onları da kuzeye doğru fetih ve seferlerini sürdürmelerine razı olmak zorunda kaldı. Mahratlar, tâ Bengal'e değin akınlarda bulundular. Behar ve Orissa, vergi ödemekle yükümlü tutuldu; güneyde Mysore racası da aynı şeyi yaptı. Balaji-Rao seferlerini Pencab'ta, Oudh'ta Raçbutlara kadar uzatıyordu; Portekizlilerden Bassein'i alıyor, Goa'yı tehdit ediyor, Fransızların elindeki topraklara giriyordu; ne var ki, onlara karşı başarı kazanamadı. Mahratların akınları, görünüşe bakılırsa bütün Hind'e yayılacak gibiydi. Mongol soylularının, Hint tacir ve köylülerinin felaketi demekti bu. Bütün sosyal düzen yıkılmıştı, her türlü ticaret olanaksız ha-

le gelmiş, köylüler ezilmişti. Nizam-ül-Mülk'ün mirasçısı, Nizam Sabalat İung, Dupleix'in gönderdiği Fransız Bussy'nin Hintli askerleriyle cesur bir çabada bulundu; Balaji-Rao yenildi (1751). Ne var ki, Fransızlar, İnglizlerle olan rekabetleri yüzünden çekildikleri için, Salabat yenildi, ülkesinin bir bölümünü yitirip andlaşma yapmak zorunda kaldı. Yerine geçen Nizam Ali, mücadeleyi yeniden başlattı. Ancak, Yedi Yıl Savaşları nedeniyle Fransızlar terkettiler kendisini ve, Mahratlar, Bussy'nin askerlerinin üstünlüğüne bakıp kendi piyadelerini geliştirmişler ve Fransız usülü bir sahra topçu birliği kurmuşlardı. Nizam Ali, bütünüyle yenildi ve ülkesi parçalandı (1760).

Hindularla Mongollar arasındaki bu mücadeleler, bu sürekli yağmalar, İmparatorluğu y e n i i s t i l a l a r a açıyordu. İmparator, bir keresinde Nadir Şah'a tepeden baktığında, Şehinşah, 1739'da saldırdı. Kâbil ve Peşaver bölgesinde, gözde oldukları için seçilmiş yeteneksiz kumandanlar, savsaklanmış birlikler buldu karşısında. Hind'e girdi, Muhammed'i yendi, Delhi'yi aldı ve her şeyi sistemli yağmalayıp tahta varıncaya değin ele geçirdi; arkasından da, varını yoğunu elinden aldığı İmparatora başeğilmesini emredip ayrıldı. Sonraları, Afganlar birçok

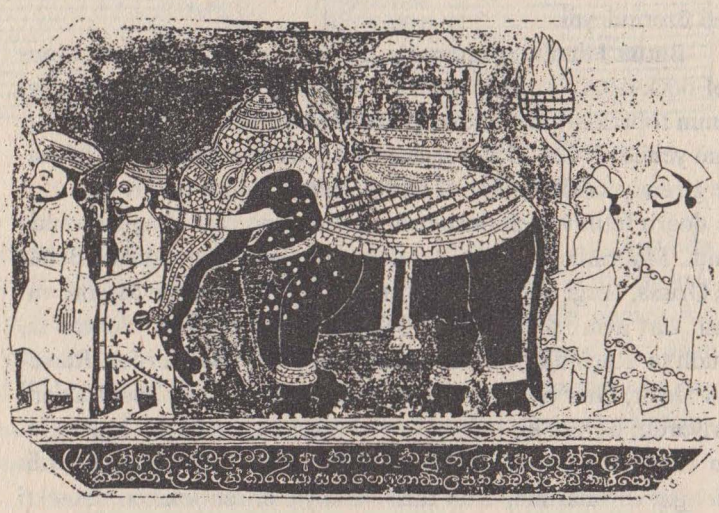

37. – Bir Maharacanın geçit töreni

kez Hind'i istilâ ettiler. 1759'daki sonuncu istilâda, Hindular, genel bir karşılık verme girişiminde bulundular: Mahratlar ve Sikhler de geldiler; ne var ki, hem de tam ortak düşmanın önünde çekişmelerini sürdürdüler. Bérar'ın Bhousla'sı gelmedi; Oudh'un kral yardımcısı hâlâ Mahratlara karşıydılar; ötekiler de çekildiler. Mahratlar, ellerindeki Fransız usulü topçu ve taburlardan yararlanmasını bilemediler; 7 Ocak 1761'de P a n i p u t ' da, baştan aşağıya zırh kuşanmış ağır Afgan süvarisinin yer aldığı bir ordu, Mahratları tam bir bozguna uğrattı.

Paniput felâketi, XVIII. yüzyılda birleşmiş ve bağımsız bir Hint düşüncesine son verdi. Mahratların gücü kırılmıştı: Paniput ovasında 200.000 ölü bırakmışlardı; hemen bütün şefler ölmüştü; kadın ve çocukları saymıyoruz. Hind'e boyun eğdirmek ve göçebelere karşı onu birleştirmek ellerinde değildi artık. Öteki Hindu devletler pek zayıftılar. Yabancılara gelince... Afganlılar, yağma seferlerini sürdürecek durumdaydılar; İran, iç çekişmelerin içine gömülmüştü; Türkistan ve Mogolistan kabileleri, Avrupa topçuluğu ile donanmış Çinlilerin ilerleyişinin kurbanıydılar yavaş yavaş. Öte yandan, Sikh konfederasyonunun gelişmesi, Lahor'a yerleşmesi, Afganlıların istilalarına olduğu kadar, Mongol İmparatorluğuna kumandan ve devlet adamı sağlayan Türkistan ve İran serüvencilerinin girişine ciddi bir engeldi artık. İmparatorluk ve İmparator çöküşünü tamamladı. Kimse Hind'in birliğini yeniden gerçekleştiremezdi; tarihi, bir karma karışıklık olup çıkmıştı. Sürekli savaşlar anarşiyi ve sefaleti sürdürürler. Kişinin güvenebileceği tek şey vardır: Kendi kolunun gücü ya da kullanacağı hiyle; yalnız kendini düşünebilirdi, kendi yiyeceğini ve kendi güvenliğini. Kararsızlık nedeniyle ekip-biçme de azaldı ve kıtlık sardı ortalığı. Ulaşımı kaplanlar ve filler keser oldu ve ticaret acı çekmeye başladı. Köyler yıkıldı, kentler boşaldı. Çoğu yerde, tapınaklar ve camiler çöktü. Avrupalıların müdahalesi, XVIII. yüzyılda, ağır ağır bir düzen getirmeye başlıyacaktır ve yeniden ilerlemelerin kapısını açacaktır.

Hint'de, Portekizlilerin ellerinde bulunan topraklarda, Goa'da, Diu'da, Daman'daki rahiplerle, çeşitli misyonerler, H i n d ' i h ı r i s t i y a n l a ş t ı r m a konusunda büyük çaba harcamışlardı. ne var ki, alabildiğine güçlüklerle karşılaşıyordu bu çaba. Hıristiyanlık, k a s t r e j i m i y l e

uzlaşamıyacak bir eşitlik tanıyordu: Tanrısal ruh istediği yerde dolaşırdı ve Tanrı kimseyi kimseye yeğlemezdi. Öyle olunca, bir Brahman «dokunulmaz» sayılan bir kastın rahibinin elleriyle nasıl olup da vaftiz edilebilirdi? Onun kabul edemiyeceği bir düşünce idi bu. Öylesine bir kirlenişti ki bu, düşüncesi bile Brahmanın tüylerini diken diken ediyordu. Onun Hıristiyanlığı kabul etmesi, bütün bedeninin gerçekten çarpıtılması, sonsuz acılar içine atılması demekti. Öte yandan, bir hıristiyan, kastın bütün emirlerine ve ayinlerine uyamazdı; boşinanç ve puta tapmaydı bunlar onun için; kastının insanları, artık saflığını yitirmiş bir kimse olarak onunla ilişkilerini sürdüremezlerdi ve başka bir kasta da giremezdi o. Bir kastsız, bir tek başına insan, bir serseri, bir sürgün, bir kaybolmuş kişidir o.

Ayrıca Hıristiyanlık, Hinduların Kutsal Kitaplarında açıklanan ya da Hindu ilahîlerinin dile getirdikleri Evren anlayışını yıkıyordu. Başlıca güçlük, çoktanrıcılıktan, hatta hâlâ yaşıyan canlıcılıktan (animizm) gelmiyordu. Cainist ve Budist etkilerin Brahmanizme gelip girmesinden sonra, Hint felsefesinin ana temasındaydı güçlük.

Ne diyordu bu felsefe?

Sonsuz, ebedî Mutlak Varlık sürekli bir oluşum içindedir; değişen biçimlerin, yıldızların, nesnelerin, bitkilerin, hayvanların, insanların, hatta tanrıların kendilerinin sürekli akışı içinde kendini belli eder o; hayalden başka bir şey değildir bu biçimler, Mutlak'ın kaçıcı görünüşleridir ve onun dışında bir gerçeklikleri yoktur. Bu anlayış panteizme götürüyordu: Her şey Mutlak'a, Yüce Varlık'a benzer, onun niteliğindedir. Oysa, böylesi bir düşünce dehşet veriyordu bir hıristiyana. Gerçekten, İsa'ya inanç, her türlü felsefeden bağımsız da olsa, tarihsel koşulların sonucu, ilahiyatçılar, Tanrı kelâmını, Kutsal Kitabı, Yunan felsefesine, daha da özel olarak Platon'a ve özellikle de Aristoteles'e dayanarak geliştirmişler ve tamamlamışlardı yine de. Dogma, bu felsefeden alınan terimlerle saptanmıştı. Temeli de şu idi bu dogmanın: Duyulur nesnelerin her birinin bir özü, gerçek doğa olarak maddeyi ayrıntılayan bir biçimi vardır; Evren bir gerçekliktir, dış dünya vardır. Bu, Tanrı İsa'yı inanışın sağlam bir temeli olarak görülen, dünyadan ger-

çekten ayrı manevî bir cevher halindeki kişisel bir tanrıya olan hıristiyan inanışını destekliyordu. En olumlu düşünüldüğünde, bilgili bir Hindu için, İsa, Yüce Bütün'ün sayısız görünüşlerinden biriydi. Hıristiyanlığı kabul, onun için, bütün düşünce dünyasının altüst olması demekti.

Ne var ki, bu ve daha başka güçlükler Hıristiyanlığa dönmeyi engellemedi.

Ancak, umulandan daha az oldu bu.

Cizvitler, Hıristiyanlığı Hinduların sosyal örgütlenişine ve düşünce biçimine uydurmak için, XVII. yüzyılda çok büyük bir çaba harcamışlardı. Birçok Hindu ayinini sürdürdüler. Biçini ve içerik bakımından Hinduların eski ilahilerine öylesine benzeyen ilahîler bestelediler ki, pek güç farkedilirdi. Hindu bilgeliğinin kimi çizgilerini Hıristiyan bilgeliğine de soktular. Boş şeyler de olsalar, kimi kast inanlarına saygı gösterdiler. Kendini Brahman olarak gösteren Cizvit, parya olarak paçavraları içinde dolaşan Cizvite tahtırevanın tepesinden bakıp horluyordu onu. Bir Cizvit İsa'nın etini ve kanını temsil eden ekmek ve şarabı aşağı kasttan kişilere götürmesi gerekiyorsa, değneğinin ucunda taşıyordu onu ya da kapılarının eşiğine koyuyordu. Bu **Malabar ayinleri** öteki misyonerlerin tiksintisine yol açtı. 1704 yılından başlıyarak, Papa, Hıristiyanlığa aykırı görüp mahkûm ediyordu onları. 1745'te **Sollicitudo omnium** bu mahkûmiyeti doğruladı. Görüşmeler yavaşladı. Bununla bebarer 1756'da, Hint'de 1 milyon hıristiyan vardı. Ancak, Cizvitlere karşı hükümdarların mücadelesi başlıyordu. 1757'de Pombal, Hint'de 157 Cizviti tutuklatıp Lizbon'a sürüyordu. 1758'de Portekizlilerin elindeki topraklarda, İsa Derneği yasaklandı, yüzlerce Cizvit çıkıp gitmek zorunda kaldı. 1764'te aynı şey Fransızların elindeki topraklarda oldu. Son olarak, 1773'te Papanın Cizvit tarikatına son vermesi öldürücü darbeyi vurdu. Öte yandan, sürekli savaşlar, git gide artan maneviyat kırıklığı, yüce gönüllülük, kendini unutma, aşk üstüne kurulu ve kalp temizliğini Tanrı kelâmını anlamanın koşulu olarak gören bir dinin yayılmasını destekleyecek şeyler değildi. Sonra, Müslümanlar ve Hindular Hıristiyanlığı koğuşturup zulmediyorlardı. Mysore savaşları (1766-1799) sırasında, Tippu-Sahib 100.000 hıristiyanı öldürüyor ya da köle haline getiriyordu. Protestan Hollandalılar Seylan katoliklerine zulmediyor, misyonerleri kovuyor ya da öldürüyorlardı. 1800'de, Hindistan'da 500.000 hıristiyan kalmıştı; bunların üçte ikisi eski Portekiz kolonilerindeydi ve yerli ruhbanın özeni altındaydılar; ötekiler, çeşitli tarikatlardan misyonerlerin öncülüğünde Hind'e ve Seylan'a dağılmışlardı.

Hıristiyanlığa döndürme başarısızlığa uğramıştı.

Ve onunla beraber, tam Avrupalılaşma ve Avrupa bilimsel düşüncesinin özümsenmesi de.

Avrupalıların en iyi başardıkları, H i n d ' e b o y u n e ğ d i r m e k ve orada bir s ö m ü r ü y ü b a ş l a t m a k oldu. XVIII. yüzyılın başlarında, Hindistan'da, biri Fransız öteki İngiliz, iki ticaret kumpanyası vardı. Herbirinde, belli başlı paydaşlar arasından seçilen bir yöneticiler kurulu bulunuyordu. Ancak bir fark vardı aralarında: İngiliz Kumpanyası kendi kendini yönetiyordu: oysa, Fransız Kumpanyasında yöneticileri kralın kendisi seçiyor ve komiserleri de göz-kulak oluyorlardı onlara ve, öyle olduğu için de, kumpanya hükümetin talimatına göre hareket etmek zorundaydı. Her Kurulu, Hint'de, görevlileri yöneten bir genel yönetici temsil ediyordu. Her kumpanya, Büyük Mongol'dan, tezgâhların kurulu olduğu bölgenin mülkiyetini almıştı: Böylece İngilizler Madras'ın, Kalküta'nın, Bombay'ın, Surat'ın sahibiydiler; Fransızlara da Pondichéry ile Chandernagar düşmüştü. Büyük bir yarışma vardı her iki kumpanya arasında; çünkü, Hint malları (pamuklular, muslinler, ipekliler, çay, kahve, kara biber, vb.) Avrupa'da %100'e varabilen kârlar bırakıyordu. Ne var ki, 1730'da, Fransız paydaşlar, sabit gelirli rantiyelerdi ve yöneticiler de görevliler idi; öyle olduğu için de, bunlar, ticarî girişimlerin başarı kazanmasına pek az ilgi duyuyorlardı.

F r a n s ı z K u m p a n y a s ı , 1720 ile 1740 yılları arasında, işlerini alabildiğine geliştirdi; oysa, İngiliz Kumpanyasının etkinliği yerinde sayıyordu. Gerçekten, Fransız yönetici L e N o i r , yarımadanın çeşitliliğine bakıp, Hint'den Hint'e ticarete girişti; yani, çeşitli Hint halkları arasında aracı rolü oynayacaktı. Yeni mülkler edindi; Büyük Mogol'dan Mahé'yi (1721), Yanaon'u (1723) aldı. Yönetici D u m a s (1735-1741) ise, şunun farkına vardı: Mogol İmparatorluğunun çözülüşü karşısında, ticareti sürdürebilmek için bir silahlı güç gerekliydi; bunun yanı sıra, bağımsız hale gelmiş çeşitli prenslerle andlaşmalar yapılmalıydı. Irkın önemini fazla abartmadı –öteki gerçek koloniciler gibi bunu küçümsemiyordu da! – ve şunu gördü: Hindular, o yetkin Avrupa disiplinine girdiklerinde başka insanlar olup çıkıyorlardı. Yerlilerden *sihapi* adını verdiği birlikler

kurdu. Soğukkanlılık ve yeni bir direşkenlik, tüfekler, hafif toplar, öteki Hinduların davranış ve köhne silahlarına karşı harikalar yaratıyordu. Prenslerle ilişkiler kurdu; ticaret ayrıcalığı karşılığında, bir ödentide bulunuyordu onlara ve sihapileriyle askerî hizmetler görüyordu onlar için. Böylece, bir racadan, 1739'da Karikal'in mülkünü elde etti. Öte yandan, yerlilere karşı insanî davranışta bulunuyor; onların inanç ve âdetlerine saygı gösteriyordu. Kendisine, yerini alacaklara da geçmek üzere *nabab* unvanını veren Büyük Mogol ile görüşmelerde bulunmayı da savsaklamadı. Böylece, İmparatorun doğrudan vassali oluyordu; Fransızların ellerindeki topraklarda yaşayan yerliler üzerinde daha büyük bir otorite kazanırken, bütün öteki Hindular yanında saygınlığı da artmıştı ve, özellikle, ilişkide bulunacağı hükümdarlarla aynı düzeyde davranabilecekti.

Yerine geçen D u p l e i x (1741-1754), Hind'i derinliğine tanıyordu, eşi de çeşitli Hint lehçelerini konuşuyordu; selefinin politikasını izledi. Ne var ki, Avusturya Mirasçılık Savaşı, bu politikadan ayrılıp, İngiliz Kumpanyasına karşı mücadele zorunda bıraktı onu. Hint ve Çin yollarına göz kulak olan bir adanın yöneticisi La Bourdonnais'nin gemilerinin yardımıyla, Madras'ı aldı (1746). Ya elinde tutmak, ya kökünden yıkmak istiyordu kenti. La Bordonnais ise, tersine, bir kurtulmalık karşılığında kenti geri vermek düşüncesindeydi. Bu yüce beyzade, kaba ve nobran bir kişiyle tartışmaktan bıkıp terketti Hind'i. Yalnız başına kalan Dupleix, İngilizlerin ellerindeki öteki yerleri almaktan vazgeçti. Avrupa kıtasındaki savaşın içine gömülüp gitmiş Fransız hükümetinden hiçbir destek görmese de Madras'ı elinde tuttu ve, 1748'de, Britanya hükümetinin gönderdiği bir İngiliz donanmasının saldırısını püskürttü; İngiliz hükümeti, asıl savaşı, Pondichéry'ye karşı olacak savaşı unutmuyordu. Aix-la-Chapelle andlaşması, statükoyu korudu; Madras, İngilizlere geri verildi. Ne var ki, Dupleix'in saygınlığı Hint'de pek büyüdü. Büyük Mogol, yiğitliğinden dolayı kutladı onu.

Dupleix, o zaman, Kumpanyayı, ticarî ayrıcalıklarını güvenceye bağlamak ve ona vergi salarak belli bir gelir sağlamak amacıyla, bir Hindu devleti haline getirmeyi koydu kafasına. İmparatorun bütün öteki vassallerinin yaptığı gibi, ama İmparatorun –sözde de kalmış olsa– otoritesine saygıyı sürdürerek, Kum-

panyayı bağımsız bir krallık yapmayı istedi. Bu amaçla, Hind'deki mirasçılık savaşlarına karıştı. Tahta hak sürenler içinde tuttuklarını başarıya ulaştırdı. Böylece Carnatic nababı Kumpanyanın vassali oldu; Dekkan subabı korumacılığını kabul edip Sirkarların ülkesini devretti ona (1749-1751). Dekkan'a egemen olmak isteyen Mahratlar koşuştularsa da, bütünüyle yenilip, Kumpanyanın vassalleri olmayı kabul etmek zorunda kaldılar. Bir avuç insanla elde edilmişti bu sonuçlar: Dupleix'in gönderdiği ve insanları arkasından sürüklemekte büyük hüner sahibi marki du Bussy, yalnızca 300 Fransıza, 1.800 sipahiye ve bir topçu taburuna dayanıp, bütün Dekkan'ı fethedip, 100.000 Mahrat süvarisini bozguna uğratmıştı.

İngiliz Kumpanyasında bir görevli, Robert Clive, belli bir zaman sonra, şunun farkına vardı: Fransızlara karşı ticarî bakımdan mücadele etmenin tek yolu onların politikasına öykünmektir. Bu görüşü kabul ettirdi. Hint tarihinde, iki Kumpanya, o andan başlıyarak, gücünü yitirmiş Büyük-Mogol'un iki vassali olarak, mirasından en çok payı almak için çekişen iki güçtür. Londra'nın Avrupalı birlikler ve toplarla desteklediklerı Robert Clive, Carnatic nababını yendi (1751) ve, Trisinapali'de, Law'u, ünlü maliyecinin yeğenini, Dupleix'in ordusundan bir bölümü de içinde olmak üzere, bozguna uğrattı (1752).

Dupleix, destek güç istemek zorunda kaldı. Ne var ki, Law'dan beri, ona girişimlerde bulunma olanağı sağlıyacak bir döner sermayeden yoksun kalmıştı hep. Öte yandan, Fransız hükümeti, barış arkasındaydı. Dupleix'in yerine Godeheu gönderildi. Godeheu, 1754'te, İngilizlerle bir andlaşma imzaladı: Buna göre, her iki Kumpanya, karşılıklı olarak bütün yerli unvanları terketme yükümlülüğü altına giriyorlardı; her türlü korumacılığı bırakacaklardı; kendi acentelerinin bulunduğu kentin dışında elde ettikleri her türlü yarardan vazgeçeceklerdi. Okkanın altına giden biri vardı bu alış-verişte ve o da İngilizlerdi: Çünkü, İngilizlerin elinde, bu kentlerin dışında başka hiçbir şey yoktu; oysa, Fransız Kumpanyasının otorite ve ayrıcalıkları, Fransa'nın iki katı büyüklüğünde bir yüzeye yayılıyor ve bu topraklar üzerinde 130 milyon insan yaşıyordu.

Savaş kaçınılmazdı böylece.

Fransızların Almanya'da saldırıya geçtikleri bir sırada, Cli-

ve Bengal'e saldırdı: Orada, İngiliz düşmanı olan subab, Kalküta'yı almış, 145 İngiliz esirini dar ve havasız bir izbeye tıkmış, içlerinden 125 kişi, havasızlıktan korkunç çırpınışlar içinde boğulup gitmiştir. Clive, yeniden aldı Kaltüta'yı; Chandernagor'u ele geçirdi ve subabı da Plassey'de ezerek (1757), tahta, kendi istediği –ve İngiliz Kumpanyasının korumacılığını da kabul eden– bir başkasını çıkardı. Arkasından da, doğrudan doğruya Fransızlarâ saldırdı. Fransız hükümeti, 1758'de yönetici olarak

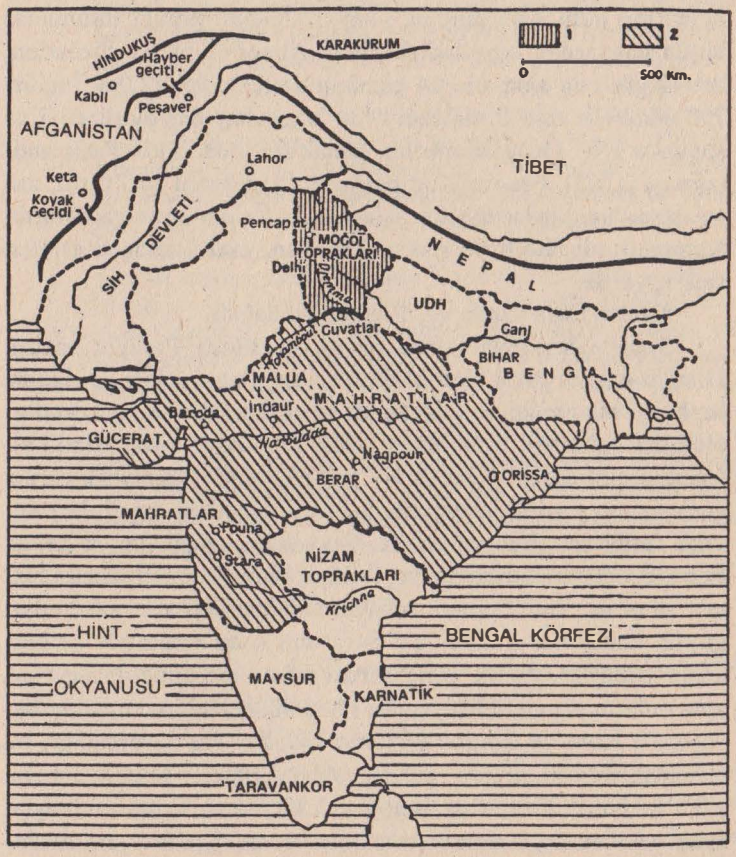

38. – Hindistan'da Avrupalılar

(1754'e kadar Fransız toprakları: 1. Fransız kumpanyasının doğrudan toprakları; 2. Bağlaşıklar ve Vassaller. İngiliz toprakları: 3. 1754'e kadar; 1754'ten sonra ele geçirilen yerler ve vassalleştirmeler)

Lally-Tollendal'i -300 askerle beraber- yollamıştı. Ne var ki, Hindistan'la ilgili işlerde zır cahil olan Lally-Tollendal, Hinduları alabildiğine horluyor, onlara «kara sefiller» diyordu; doğaldır ki, yanlış üstüne yanlış yaptı. «Bir küçük kardeşin ağabeyisiyle Dekkan'ı, ya da filan racanın falan nababliği tartışmasının» Fransa için pek az önem taşıdığı bahanesiyle Buss'yi çağırdı. Dekkan subablığı terkedildi ve o da İngiliz korumacılığı altına girdi; arkasından, İngilizler başka yerlerde uğraşlara daldıklarından, Mahratlara yenildi. Fransa, başlıca bir yakını yitirmiş oldu. Öte yandan, Lally-Tollendal, yaptığı zulümlerle bütün halklardan soyutladı kendini. Almanya savaşı yüzünden, destek gücü de alamadı. 14 geminin desteklediği 22.000 İngiliz, 700 adamıyla onu Pondichéry' de kuşattılar; beş ay direndi ve sonunda 1761 Ocağında teslim olmak zorunda kaldı. Paris andlaşması (1763), Fransız Kumpanyasına 5 şubesini geri verdi, ancak şu şartla: Surlarını yıkacaklar, asker bulunduramıyacaklardı; Kumpanya da, hertürlü siyasal iddiadan, yani aslında ticaretten vazgeçiyordu.

Kârları hızla azaldı ve, 1770'de de dağıldı.

Fransız Kumpanyasının rekabeti, aslında Paniput savaşı, Hind'in başlıca gücü olan Malıratları zayıflatıp onları, Bengalde herhangi bir girişimde bulunmaktan alıkoyduğu anda, korkulur olmaktan çıkmıştı. Bununla beraber, İngilizler, bütün Hind'i ellerine geçirmediler. Clive, şunu pek iyi anladı: Yayılacak yerde, güçlerini bir yerde toplayıp orada kökleşmek daha iyiydi. Pek gerekli fetihlerde bulunulacaktı. Gerçekten, güçlü ve savaşkan Hint devletlerini sürdürdü; ve, vaktiyle Hint Kumpanyasında hizmet görmüş olan Fransız subaylarından unutulmaz yardımları gördü; daha sonra, Yedi Yıl Savaşının sona ermesiyle serbest kalan subaylar ya da genç serüvenciler, özellikle Fransızlar, ama onların yanı sıra İtalyanlar, Flamanlar, Hollandalılar ve Savoyard'lı Kont de Boigne yardımcı oldular. Hindu prensler, bu Avrupalıları aralarında çekişip duruyorlardı. Oudh nababı, 1761'de onları hizmetine aldı; ancak birlikleri, Fransız subaylarınca yeniden örgütlenmelerine kalmadan, Clive'nin yardımcılarına yenildiler. Öyle olunca, onlar da, bir bölümü İmparator II. Alem'in hizmetine girip ona yığınla zafer kazandırttılar; ötekiler de, Paniput savaşında canını kurtarmış Mahrat Madhava Sindhia (1730-1794)'nin hizmetine girdiler. Sindhia, on-

lar sayesinde ve özellikle de Kont de Boigne'ın yardımıyla, kuzey-batıda bir prenslikle boy ölçüştü; 1789 da İmparatorun iktidarını eski gücüne kavuşturdu ve 1790'da bir Afgan istilasının önünü kesti. Son olarak, bu subaylardan çoğunu, İngilizlerin korkunç düşmanları olan Haydar-Ali ve Tippu-Sahip zamanında Mysore Sultanlığında görüyoruz.

Neleri için aranıyordu bu subaylar?

Önce, Hindulara uyguladıkları disiplin için. Hindular, en şiddetli ateşin altında bile, emir üzerine, bir makine gibi söylenenleri yerine getiriyorlardı. Yerli birlikler, tam Avrupalı birliklerin çapında olmasa da, yeni bir canlılık ve direşkenlik kazandılar. Bu subaylar, ateş gücünü yoğunlaştıran yeni silahları kullanmanın bilgisini getiriyorlardı beraberlerinde; Hinduların bilmedikleri usuller ve manevralar yapıyorlardı. Boigne, Hint'de, Afganlılara karşı, ileride Bonapart'ın ve Wellington'un yararlanacağı «oyuk kare taktiği»ni başlattı. Zırh kuşanmış ve bütün gece içen, XIII. yüzyıl şövalyelerinin çizgisindeki Afganlılar, ateş kusan karenin çevresinde fır dolanıyor ve sonra bir süngü saldırısı hepsinin işini bitiriyordu. Bu subaylar, örgütlemesini biliyorlardı: Belirli kurallara dayanan bir idarenin ilkelerini koydular; İngilizler, daha sonra bunları geliştirmekten başka bir şey yapmıyacaklardır. Son olarak, bu serüvencilerin çoğu, yiğit kişilerdi. Yerli birlikler, kokuşmuş ve kendini düşünen yerli şeflerden çok daha fazla, görevlerinin bilincinde, adamları için kaygı duyan bu yabancıları isteyerek izliyorlardı. Çünkü, bu subaylar, geride kumanda mevkiinde kalacak yerde, en önlerde savaşıyor ve ölüyorlardı. Onlardan biri, Fransız Michel Raymond, XX. yüzyıl başlarına değin, bir yiğit olarak ululandı ve mezarı gençlerce bir hac yeri oldu. Madhava Sindhia'nın uyrukları İngiliz egemenliğinde, Fransız subaylarının insanî yönetimini uzun zaman anıp durdular.

Böylece, Avrupa tekniği ve Avrupa zekâsı, Hindu güçlerini yeniledi ve İngilizlerin ilerlemesini geciktirdi.

Öyle de olsa, İngilizler ilerlediler.

Clive, 1765'ten 1767'ye değin, Büyük Mogol'dan, Bengal'de ve Berar'da asayişi sürdürmek ve vergi toplamak görevini elde etti; topladığının bir bölümünü de Delhi'ye yolladı. Bu, şu demekti: İngiliz Kumpanyası, hukukî bakımdan, bu eyaletlerde, İmparatorun başta gelen görevlisi oluyordu. Aslında, uygulamada egemen olup çıkmıştı. Clive, daha sonra, Oudh nababı ile benares racasına korumacılığını dayatıp kabul ettirdi.

Ne var ki, Kumpanya görevlilerinin şiddet ve rüşvetleri Hinduları umutsuzluğa itiyordu. İngiltere'ye gelen kimi nababların lüksü ve seçimlerdeki önemleri, İngiltere'deki kamuoyunda skandallar yaratıyordu. Rüşvet suçlaması altında kalan Clive, canına kıymak zorunda kaldı. Bir özel Kumpanyanın o denli geniş topraklara egemen olması vahimdi. 1773'te İngiliz Parlamentosu, bir Düzenleme Kanunu çıkardı; kanun, Kumpanya üzerinde hükümetin denetimini artırıyordu. Britanya İmparatorluğunun taca daha da sıkı olarak bağlanması konusundaki genişliğine önlemlerin bir parçası oldu bu. Kumpanyaların bütün kuruluşları Parlamento'nun atadığı yönetici general Warren Hastings'e bağımlı hale getiriliyordu; ne var ki, Hastings, üyeleri yine Parlamentoda seçilmiş bir kurulun düşüncesini almadan hiçbir konuda karar veremiyordu. Londra'daki müdürler, bütün yazışmaları bakanlara getirmekle yükümlü idiler. Kalküta'da kurulan bir Adalet Divanı, Kumpanyanın kararlarına karşı bir veto hakkı kullanacaktı.

Ancak, zalim ve hayasız bir adam olan yönetici Warren hastings (1774-1785), Hintli prensleri utanmazca sömürdü.

> İngilizlerden nefret edilir ve egemenliklerinden de tiksinilir oldu Hindistan'da. Hastings, Benares racasını tahtından indirip, mülklerini elinden aldı. Ancak, Mysore sultanları Haydar-Alî ile oğlu Tippu-Sahib'e karşı başarıya ulaşamadı. Onların İngilizler için yarattıkları en büyük tehlike, 1780 ile 1783 yılları arasında, Amerikan Bağımsızlık Savaşının tam kızıştığı bir ortamda oldu. Haydar-Ali, Fransa ile bağlaşıklık kurmuş ve ondan yardım almıştı. Fransız subaylarının kumanda ettikleri Mysore ordusu, 1780 Haziranında Carnatic'e saldırdı: İngilizleri yenip, yığınla İngiliz subayını esir aldı; bu subaylar, araya Fransızların girmesiyle kurtarıldılar. Deniz üzerinde, Suffren'in gemileri, 5 kez İngiliz donanmasını yendi (1782-1783). En büyük zafer de Fondeloure zaferi oldu (1783 Haziranı). Versailles'da barış imzalandığında, İngilizler, Carnatic'ten aşağı-yukarı kovulmuşlardı. 1782'de babasının yerine geçen Tippu-Sahib, yalnız kalınca İngilizlerle Mangalore andlaşmasını imzalamak zorunda kaldı (1784); andlaşma, statükoyu yeniden kuruyordu.

Warren Hastings'in rüşvet ve zulmü o boyutlara vardı ki, umutsuz kalan Hinduların yakınmaları üzerine, geri çağrıldı ve adalet huzuruna çıkarıldı. 1784'te çıkarılan Hind Kanunu, genel

yöneticiyi atamayı Kumpanyaya bıraktı: ancak onu azletme hakkını da tanıdı krala ve kralın belirleyeceği, Londra'da toplanacak bir Denetim Kurulu kurdu: Kumpanya, bütün yazışmalarını bu kurula bildirecekti.

Böylece, 1789'da, İngilizler, özel bir Kumpanya aracılığıyla, garip biçimde yerleşmişlerdi Hind'e: Bu Kumpanya, bir yandan Büyük-Mogol'un vassali ve yüksek görevlisi idi; öte yandan, İngiltere kralına tâbi olarak, onun denetimi altındaydı ve Mongol İmparatorluğunun günbegün yıkılışında ondan yardım görüyordu. Fetih, sona erdirilmiş olmaktan uzaktı: Büyük devletler, varlıklarını sürdürüyorlardı; öte yandan, İngilizler, gururları, açgözlülükleri ve zulümleriyle, her yanda nefret topladılar ve Hindistan'da hemen hemen genel bir başkaldırı olasılığı ortadan silinmemişti henüz.

UZAK-DOĞU: ÇİNHİNDİ

Çinhindi'nde, ormanlı dağlar, avcı ve yiyecek toplayıcılığıyla geçinen zayıf halk topluluklarına meskendi. Olaylar, ırmakların üretken havzalarında oluyordu. Birmanya'da, Kuzeyden gelmiş Mon'lar, Hindu uygarlığını kabul etmiş ve İrauaddi ile Sittang ırmaklarının aşağı bölgelerinde P e g u d e v l e t i ni kurmuşlardı. İklimin yumuşatıp gevşettiği ve pek bereketli toprakların tembelliğe götürdüğü bu insanları, B i r m a n l a r yendiler. Birmanlar, Himalaya'dan geliyorlardı; Yukarı-İrauaddi'ye yerleşmişlerdi ve onlar da Hint uygarlıklarını kabul etmişlerdi. 1750'ye doğru, Birmanlar, kesin olarak üstün geldiler. Başarının sarhoşluğu içinde, doğal sınırlarının dışına çıktılar; Siam'ı fethettiler, başkentleri Ayuthia'yı ele geçirdiler (1767); Siam'lı halkın büyük bir bölümünü esir edip götürdüler, hıristiyanları da sürdüler ya da dağıttılar.

Me-nam havzasında, Yun-nan'dan gelmiş Thai halkı, S i a m d e v l e t i ni kurmuştu. Pek alçak suların doğuya ve bozkıra doğru ayrılışı, onlara, yumuşayıp gevşemiş Kamboçlulara ve Laos'taki Thai prensliklerine karşı aralıksız istilalara girişme olanağını veriyordu. 1767'de yıkılan Siam devletini, 1769'da Fajatak başkaldırarak yeniden kurdu; Bangkog'u başkent yaptı, Birman'lara doğal sınırları dayattı. Hıristiyan misyonerleri kov-

du ve, doğuya doğru, verimsiz topraklar için köle yağmasına yeniden başladı.

Doğuda, Song-Koi ya da Tonkin deltasında, küçük kıyı ovalarına, Mekong ya da Koşinşin deltasına, yüzyıllardan beri, Kuzeyden, Çin uygarlığını kabul etmiş halklar, Annamlılar iniyorlardı. Bu sert köylüler, Kamboçluları yerlerinden oynatıp ittiler; Kamboçlular, savaşta esir düşüp servaja mahkûm ettikleri bir halk üzerinde tembel aristokratlar olarak hüküm sürüyorlardı. 1753'te Kytho'ya vardılar. Annam krallığı, Hanoi'de yerleşmiş tembel kralları olan Le'lerin sözde otoritesini tanıyor ve Çin'in üstünlüğünü kabul ediyorlardı. Enine genişleyip uzanan krallık, aslında saray nazırı iki aile arasında bölünmüştü; Hanoi'de Trinh'ler, Hue'de Ngyen'ler vardı. Bu saray nazırları arasında olduğu gibi, Annam'lı senyörler arasında da savaş sürekli idi. Hıristiyanlar haraca kesilip tutuklanıyor, misyonerlere işkence edilip sürülüyorlardı. Nguyen-Anh yenilince, bir misyonerden, Adran piskoposu Pigneau de Behaine'den destek gördü; piskopos, onun için XVI. Louis'den yardım istedi (1787). Kral, Turan koyunun ve Pulo-Kondor takım adalarının devredilmesi karşılığında, subaylar, bir topcu birliği ve mühendisler yolladı. Nguyen-Anh, bunlara dayanıp 1788'de Saygon'u yeniden aldı ve Annam'ı tekrar fethe başladı.

Çinhindi'nin güneyi, İslamı kabul etmiş Malezya sultanlarının egemenliğindeydi. Ne var ki, Hollandalıların Doğu Hint Kumpanyası, orada üstünlüğe sahipti ve öteki Avrupalıları saf dışı bırakıyordu. Elindeki başlıca topraklar, büyük bir karabiber-indigo ve ipek üreticisi olan Java'ydı. Kumpanya Batavya'yla (50.000 nüfus), ve çevresi (200.000 nüfus), Samarang ve Madurna adasıyla (1.600.000 nüfus) kuzey-doğu kıyısına egemendi. Geri kalanlar ise aralarında git gide bölünen ve zayıflayan vassal krallıklardan oluşuyordu. Kumpanya, etkisini başka yerlere de yaymanın aranışı içindeydi; özellikle Malakka boğazının güvenliğini sağlamak, rakipleri saf dışı etmek ve Riu Seleb adalarının yerli korsanlarını tepelemek istiyordu. Malakka'da bir askerî birlik bulunduruyor, Banda ile Ambuan'ı yönetiyor, Sumatra'nın batı kıyısı ile Palembang sultanını koruyor, Borneo'yu ayrıcalıklarla kuşatıyor, Seleblerde Makassar'ı işgal ediyor ve orada yerli prensleri birbirinin karşısına çıkarıyordu.

Kumpanyanın elinde, bu denli geniş toprakları koruyabilmek için pek az askerî birlik vardı; deniz birlikleri ise hiç yoktu. 1772'den başlıyarak, İngiliz Hint Kumpanyası, onun elinden Sumatra'daki kimi yerleri almıştı. 1780 de, Hollandalı korsanlar savaş çıkardılar; yenilince de Hollandalılar, İngilizlere, Nagapatam'ı bırakmak zorunda kaldılar ve takımada sularında serbestçe dolaşma hakkını tanıdılar (20 Mayıs 1784 tarihli Paris andlaşması).

Savaş, Kumpanyanın bütçesinde korkunç açıklara yol açmıştı; saygınlığı tükenmişti; küstah prensler, kolonlar, Kumpanyanın uyrukluk koşullarını reddediyor ve başkaldırıya hazır bekliyorlardı. 1789'da Kumpanya, elindeki toprakları kaybedecek noktaya gelmişti.

UZAK - DOĞU: ÇİN

Çin, XVIII. yüzyılda, M a n ç u i m p a r a t o r l a r ı zamanında en büyük devirlerinden birini yaşadı. Bu imparatorlar, 1640 ve 1651 yılları arasında Ming'leri yenip, Çin'i fethetmiş olan göçebe şeflerin torunlarıydılar; özgür düşünceli idiler; geleneğin her şeyin başında geldiği bir ülkede ona saygılı idiler gerçi, ancak onların ayak bağı olmamasına alabildiğince dikkat ediyor ve Avrupa buluşlarını gönül rızasıyla kabul ediyorlardı. Hang-Hi hâlâ bir yarı-göçebeydi; yorulmak bilmez bir asker, av tutkunu, gerçekler karşısında durmadan yerini değiştiren, aydın zekâlı, yargılamasını çabuk ama emin biçimde yapabilen bir kişiydi. 1722'de, dördüncü oğlu Yong-Çeng yerine geçer. Bu da bir askerdir; 45 yaşındadır, dehası olmayan, kuşkucu ve sert bir kişidir; ama ciddidir, deneyimlidir ve görevine vermiştir kendini. Son olarak, 1735'te, Yong-Çeng'in 24 yaşındaki oğlu K i - e n - L o n g çıkar tahta. Ne var ki, göçebelerin bu torunu bir Çinlidir: Sarayını sever, İmparatorluk kentinden pek çıkmaz, orada kadınları ve hadımları arasında yaşar; ama pek okumuştur, şiir yazar, sözlük ve katologlar yapar. Bununla beraber, bedensel güç henüz yitip gitmemiştir kendisinden. Savaşa hiç girişmese de, yetkin bir diplomat ve idarecidir; büyük babası gibi, geniş siyasal görüşleri vardır ve, 1796'ya değin süren hükümdarlığı boyunca, direşkenliğini başarıyla sürdürür.

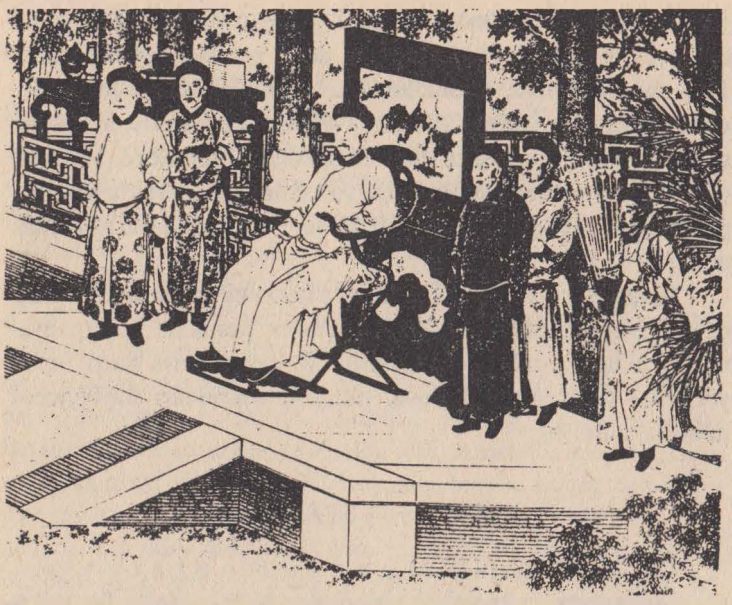

39. – İmparator K'ien-Long vergi kabul ederken

Bu imparatorlar, Yang-Tse'nin güneyinde, 18 eyalet Çin'i-ni askerî bakımdan işgali sürdürdüler; asıl Çin de burasıydı. 1774'te, Seu-Çuan ve Kuei-Çeu dağlarındaki yerli kabileler, Miao-Tse'lere boyun eğdirildi. Çinlilerin, tâ Ur ve Babil devrinde başlattıkları Çin'in fethi tamamlanmıştı. Bu tarımcılara düşen şu idi şimdi: Ovaları şenlendirmek ve dağlardaki zenginlikleri değerlendirmek.

Kien-Llong, ayrıcalıklı büyük toprak sahiplerine, prenslere ve saray mensuplarına, görevlilere ödül olarak verilmiş ve vergiyle angaryadan bağışık topraklara karşı hasım bir politika yürüttü. Bir haylisine el konulup köylülere dağıtıldı; köylüler de bundan dolayı küçük mülkiyet sahibi oldular. Ailesi, aynı toprağı kuşaklar boyu ekip biçen çiftlik kiracılarına, toprağın yüzünde kanunsal bir hakka sahip diye bakıldı. Malik, toprağın aslı üzerindeki haklarını sürdürüyordu; ancak, çiftlik kiracıları, toprağın yüzeyini alıp satabileceklerdi. Gerçekte mülkiyet onların oluyordu. Çin tarımındaki demokratik nitelik belirginleşti. Böylece Mançu imparatorları, h a l k t a n y a n a d i k t a -

t ö r l e r olarak davrandılar; kitlelere dayanıp, Ming döneminin aristokrat ve soylularına karşı çıkıyorlardı. Köylülerin yazgısının böylesine düzelmesinin sonucu, zenginliğin artması ve nüfusun fazlalaşması oldu: 1661'de, nüfus 105 milyon dolayındaydı, 1766 da ise 182 milyona erişecekti.

Devletin gücü artmıştı.

Bu gönenç içindeki Çin'de s a n a t da çiçeklendi. Ancak özellikle saray ve salon sanatları, hafif şiir, seramik, dinlenme evleri ve bahçe mimarlığı, fatihleri eğlendirici sanatlar incelediler; resim ve heykelcilik ise geriledi tersine. Özetle, XVIII. yüzyılda, büyük Çin sanatı devri kapanmıştı; kala kala süsleme sanatları kalmıştı. Mançu'ların Çinli olmak için harcadıkları çaba ne olursa olsun, belki yenilgi, fetih, bir başka anlayışın gelip girmesi sorumluydu bu değişiklikten.

XVIII. yüzyılın Mançu İmparatorları, O r t a - A s y a ' y a e g e m e n o l m a k gibi eski bir Çin politikasını yeniden ele aldılar. Çin, bozkırlar ve çöllerle çevrilidir; buralar, engel olmaktan çok Çin'e giriş yollarıdır; en ufak bir zayıflık belirtisi gördüklerinde yağmaya hazır göçebe kabilelerle doludur bu yöreler. Bu bölgelerden, Küçük Asya ve Batı'yla ilişkileri sağlayan kara yolları geçiyordu; deniz ulaşımının gelişmesine karşın, yükte hafif pahada ağır eşya taşıyan kervanların gidip geldiği yollardı bu yollar. En iyisi, «Göksel dağların Kuzey yolu» idi, ancak yağmacı kabilelerin tehdidi altındaydı; en çok aşındırılan ise «Göksel dağların güney yolu»ydu. Ticaret kaygısı, bu geniş şebekeye egemen olma yükümlülüğünü dayatıyordu imparatorlara; uzun mücadelelerden sonra başardılar da. Böylece, XVIII. yüzyılın sonunda imparator, otoritesini bütün Orta-Asya'ya yayıyor; her noktada Rus ve İngiliz egemenliklerinin sınırına varıyor; Çin'en bütün yollarını olduğu gibi, Çin'e gelen bütün ticaret yollarını da elinde tutuyordu.

Mançu hanedanı, Çin'in ulusal düşünü gerçekleştirmişti.

Çin'in Avrupalılarla batıda kıta yoluyla ilişkileri, fazla birşey getirmedi; bu ilişkiler, doğuda, deniz yolundan hem daha çok oldu, hem daha fazla sonuç doğurdu; bu ilişkiler, barışçı, ticarî ve dinseldi. Bununla beraber, Çin, Avrupalıların Asya'daki amacıydı. Cizvitlerin gerçekleştirdikleri harikalar dolayısıyla bilim ve tekniğin gücü hakkında kendilerine çok şey hissettirdikle-

ri Mançu imparatorları, Avrupalılardan gelecek bir fetih girişiminden korkup duruyorlardı hep; bir çıkartma, işleri tersine çevriebilir, onları Orta Asya'daki girişimlerinden alıkoyabilirdi ve belki de, yıkılmalarına yol açabilirdi. Bussy ile Clive'ın şaşkınlık verici zaferlerinin haberleri Hint'den geldiğinde daha da arttı kaygıları. İstilâ korkusu, imparatorların hıristiyan misyonerlerine karşı git gide güvensizlik duymalarına da yol açtı; bu Avrupalılar, hıristiyan olmuş Çinlilerden her istediklerini elde ediyorlardı. Ancak, Çin'in uzaklığı, Avrupalılara, Çin'e giden deniz yolları üzerinde konak yerleri kurulmasını dayatıyordu. Hint için de böyle olmuştu. Avrupalılar, bu bakımdan da aralarında bir rekabet ve çekişme içine girdiler; zaten dünyanın hemen her noktasında, birbirleriyle ve yerlilerle uyuşmazlık içindeydiler. Böylece, birleşmiş ve tam gelişme içinde olan bir imparatorluğa ciddî olarak saldırmayı düşünecek durumda değildiler. Öyle olunca, iş ve lütuf isteyen bir tutum içine girdiler. Mançu imparatorları, Orta Asya'da serbest kaldılar ve, batıda, Çin kıyılarını da, yalnız yararlı gördükleri ölçüde araladılar.

Çin ticareti, Avrupalıları pek çekiyordu. Zengin ve kalabalık ülke iyi bir müşteri idi; ürünleri, ipek, lake, porselen, çay Avrupa'da gözdeydi ve hayli kâr bırakıyordu dönüşte; nakit de verimli kazançlara yol açıyordu, çünkü gümüşün altına oranı bire ondu Çin'de, Avrupa'da ise bire onbeş. İngilizler, Hollandalılar, Fransızlar, İspanyol Amerikasında –çoğu kez– kaçakcılık yoluyla elde ettikleri gümüş parayı yüklenip geliyorlar ve, Çin'de, altın nakitle değiştiriyorlardı; bu altını da, Avrupa'ya dönüşte, büyük kârlar karşılığı mala, ya da gümüş paraya dönüştürüyorlardı.

Ne var ki, Avrupalıların oturma hakkına sahip oldukları Çin limanları pek fazla değildi; ve, Avrupalı tacirler, oturdukları yerden ülkenin içine dalamazlardı. Tehlikeli sayıldıkları için, bulundukları yere kapanmışlardı ve göz altındaydılar. Portekizliler, Makao'da bir ödün koparmışlardı; orayı bir uluslararası liman haline getirmişler ve bütün Avrupalı gemilerin gelip orada konaklamak zorunda olduklarını –pek başarı sağlamasa da– ileri sürüp duruyorlardı. İspanyollar da kimi limanlar için ödün koparmışlardı; bir ara Formoza'yı işgal ettilerse de, Çinliler,

1742'de geri aldılar. İngilizler, Amoy ya da Ning-Po'da yerleşmek için boşuna çırpınıp duruyorlardı. Çin hükümeti, yabancı ticareti –olabildiğince– Kanton'da merkezîleştirmenin daha yarar sağlıyacağı görüşüne vardı. Kang-Hi, 1702 ile 1720 yılları arasında, yabancı tacirlerle ilişkilerin tekelini, Kanton'da bir Çin tacirine verdi. Yetmedi bu ve 1720'de, Kang-Hi, *hong*'u dağıttı, ancak onu oluşturan tacirler girişimlerini tek başlarına sürdürdüler ve tekeli de korudular. Sistem, pek yararlı idi imparator için. Gelirlerini çoğaltıyordu: İmparator taciri olmak için, yüklüce bir para vermek gerekiyordu ona; ve, yabancı gemiler, tonajlarıyla orantılı bir imparatorluk hakkı ödüyorlardı. Sistem, kredi de sağlıyordu imparatora; imparatorun korkunç borç paralar vermeğe zorladığı tacirler, yabancı tacirleri de borç vermeğe zorluyorlardı. Ayrıca, Kanton'da toplanmış yabancılara göz kulak olmayı da kolaylaştırıyordu; Kanton'da, her ulusun, bir «loca»sı, imparator tacirlerinin kiraladıkları ticaret acenteleri vardı. Öte yandan, imparator tacirleri, tekelle desteklendikleri için, fiyatları da keyiflerine göre ayarlıyorlardı; böylece, yabancı ürünlerin Çin'e girişini, yabancı rekabetini düzenliyor ve korkunç kârlar ediniyorlardı. Ruslar Kanton'a kabul edilmemişlerdi; ama Avusturyalılar, Prusyalılar, Danimarkalılar, İsveçliler ve İspanyollar oradaydılar. En büyük ticareti de İngilizler, Hollandalılar ve Fransızlar yapıyorlardı. 29 Eylül 1765'te, Fransız ticaretinin genişlediği bir anda, Kanton'da bulunan 34 gemiden 21'i İngiliz, 4'ü Hollandalı, 4'ü Fransız, 3'ü İsveçli, 2'si Danimarkalı idi. 1784 yılından başlıyarak, bir yeni rakip pek tehlikeli oldu: Birleşik Devletlerdi bu. O yıl, Filadelfiyalı *Empress of China*, Kanton yolculuğuna çıkmış ilk Amerikan gemisi oldu; ve %25 kâr bıraktı. 1786'da, Kanton'a bir Amerikan konsolosu yerleşti. Amerikalılar, Çin'in güneyinde kürk alımında tekele sahiptiler. 1790'da, Kanton'a, New-York, Boston ve Filadelfiya'dan gelen 40 gemi girdi.

Hemen hemen tek başlarına, k a t o l i k l e r , Çin'e girebildiler ve, XVIII. yüzyılda, bir büyük ve güzel serüven sona erdi: Bir önceki yüzyılda, Çin'i hıristiyanlaştıracağını umut edebilen Kilise, düşünün sönüp gittiğini gördü.

Çin'in Avrupalılaşma şansı da kayboluyordu onunla.

1715'te, Çin'de hıristiyan örgütlenişi, önce Pekin, Nankin ve Makao'da Portekiz piskoposlarını içine alıyordu; onlar da, Goa'daki Portekiz başpiskoposluğuna bağlıydılar. Portekiz, Papa'dan Çin'de din eğitimi hakkını almıştı; Papa'nın Uzak-Doğuya ilişkin kararlarını ulaştırma ayrıcalığı da onundu. Böylece, Portekiz papazları, hukuk bakımından, Kilisenin başının temsilcisiydiler ve bütün öteki ruhbandan da üstün durumdaydılar. Portekiz ise, Çin'de, yalnız Portekizli din adamlarını kabul etmek, ya da hepsinin Portekiz otoritesine tâbi olmalarını istiyordu.

Ancak, misyonerler sadece Papa'nın otoritesini tanıyabilirlerdi; içlerinde çoğunlukta olanlar da Cizvitlerdi. Cizvitler iki guruptu: Portekiz gurubu ile XIV Louis'nin gönderdiği ve Fransız yardımı ile desteklenen Fransız gurubu. Cizvitler İmparatorluğun yığınla eyaletinde de bulunuyorlardı. Ayrıca İspanyol Dominikenleriyle Fransiskenler de vardı; pek az sayıda başka misyonerler de. Bütün bu misyonerler, 300.000 Çinliyi hıristiyanlaştırmıştılar; içlerinde, kimi imparatorun yakın çevresinde olan, yüksek görevliler de bulunuyordu. Çin'in genel nüfusuna oranla büyük bir sayı değildi bu; ama misyonerlerin küçük sayısına oranla, büyük bir başarı idi.

Engeller git gide artsa da, gelecekten umutlu olunabilirdi.

Hıristiyan dinine hoşgörüyü İmparatordan elde edenler Cizvitlerdi ve, onların saraydaki etkisi sayesindedir ki, eyaletlerdeki misyonerler hıristiyanlaştırma işini sürdürüyorlardı. Avrupa bilimini Cizvitler temsil ediyorlardı: Matematikçi, astronom, haritacı, mekanisyen, mühendis, mimar, hekim ve ressamdılar; tercüman ve diplomat olarak da değerlerini kabul ettirmişlerdi. Felsefe ve edebiyattaki bilgileri sayesinde, bilgiden başka bir şeye değer vermeyen Mandarenlere kendilerini dinlettirebiliyorlardı. Bütün bunlardan dolayı her yanda dostları vardı. İmparatorun merakını da okşamasını biliyorlardı.

Avrupa bilim ve tekniği, dine de yolu açıyordu.

Cizvitler, Çin inançları hakkındaki yorumlarıyla, Hıristiyan dinini kabul edilebilir ve uygulanabilir hale getirdiler. Çinliler, atalarının ruhlarının ölümsüzleştiğine inanıyorlardı. Cenaze yemekleri ve dualardan oluşan bir kült adıyorlardı onlara; bu kült sayesindedir ki, ruhlar mutlu yaşıyor ve geride bıraktıklarına iyiliklerde bulunuyorlardı; o olmazsa, ruhlar sefil bir halde kalıyor ve sayısız acılarla öçlerini alıyorlardı. Okumuş takımı, ayrıca Konfüçyüs'ün ruhuna da bir kült adıyordu. Çinliler, doğa güçlerine de tapıyorlardı. Son olarak, bir de yüce tanrı, Gök, Tien, ya da yüce senyör Şang-Ti vardı; ancak, bu kült, dinin başı olarak imparatora ayrılmıştı.

Çinlileri hıristiyanlaştırmak için, büyük güçlükler yaratacak âdet değişikliklerine gidilmemeli ve hıristiyanlaştırma, çoğunluğun başka dinden olduğu bir ortamda, hıristiyan olanın

yaşamını olanaksız kılmamalıydı. Cizvitler öylesi bir yoruma gittiler ki, Tien ya da Şang-Ti, bunlar Baba Tanrı ile İsa'yı işaret ediyorlardı. Atalar Kültü ise, atalara karşı basit bir saygı gösterisi olarak görülmeliydi.

Bu yorumlara, Dominikenler ve Fransiskenler olanca sertlikle karşı çıktılar. Papa da, 1715'te yayınladığı **Ex illa die** kararı ile Cizvitleri haksız buldu; Tanrı diye Tien ve Şang-Ti kelimelerini kullanmayı ve Konfüçyüs ile ataları kutsamayı yasakladı. Aynı yasaklamayı, İmparator Kang-Hi'nin de yapması istendi; o ise kabul etmedi. Kang-Hi zamanında hıristiyanlara zulmedilmedi; ancak, Yong-Çeng döneminde, Hıristiyanlık mahkum edildi ve zulüm başladı; Kien-Long, 1771'de, yanlış ya da kötü olduğu için değil, İmparatorluğun kanunlarına zıt olduğu için yeniden mahkûm etti Hıristiyanlığı.

Cizvitlerin, 1758'den başlıyarak Avrupa'da yasaklanması son bir darbe oldu.

Şurası da bir gerçek ki, misyonerlerin başarısızlığı, aynı zamanda Çin'de A v r u p a l ı l a ş m a n ı n b a ş a r ı s ı z l ı ğ ı idi. Çin, binlerce yıla çıkan bir düşünce ve uygulamalar içinde donup kalmıştı; atalara tapma, geçmişe olduğu gibi saygı ve bütün yaşamı kucaklıyan dinsel törenleri bunu gösteriyor. Bu âdetleri bozmadan ve atalara karşı çıkmadan yeni hiçbir şey yapılamıyordu. Böylece hiçbir ilerleme gerçekleşmemişti. Çin'i, bu âdetlerden söküp almak ya da onların anlamını değiştirmek, bütün öteki değişmelerin, tek kelimeyle gelişmenin yolunu açabilecekti. Âdetleriyle Çin, durgunluğa mahkûm edilmişti. Bir bütün olarak, Çin, Roma İmparatorluğu düzeyinde kalmıştı. Pek yüksek bir ahlâk ve pek yüce erdemlerle uyuşmaz bir durum değildi bu; ama doğa üzerinde bir büyük güç olmakla herhalde uyuşmazdı.

Çin'le Avrupa, Batı'yla Doğu arasındaki mesafe git gide büyüyordu.

Gerçekten Çin, XVIII. yüzyılda Avrupalılarla temastan pek az şey aldı. Cizvitler, bilim ve teknik ilerlemenin sonuçlarını getirip gösterdiler; ne var ki, imparatorları takdir etti ama uyrukları onları işletip kullanmayı öğrenmediler, doğaldır ki, temelindeki düşünceye hiç girmediler. Teleskoptan, trigonometriden, Kopernik'le Newton'un varsayımlarından yararlanan bir Cizvitten iki adım ötede, Çin astronomları güneş saatini kullanıyor, sabit gök kuramını sürdürüyorlardı. Cizvit ressamlar, perspektife ve

gölgelere pek güzel dikkat ediyor, ama Çin'li ressamlar perspektifi yadsımakta direniyor ve figürlerini iki yandan da ışıklandırıyorlardı. Çin'li ustalar, Avrupa porselenine öykündüler, XV.. Louis fayanslarını çoğalttılar; ama Batı'dan yapılan siparişleri karşılamak için oldu bu. Tek gerçek ilerleme matematikte oldu; çünkü bir Çinli bilgin, cebirde, bir eski Çin usulünün yeniden doğup gelişebileceğini sanmıştı.

Özetle, Çin Avrupa düşüncesine kapalı kaldı.

Ama, öte yandan Avrupalılar, Çin'le ilgili ne varsa çoşkuyla karşıladılar. Misyonerler, başta da Cizvitler, yazılarıyla Çinseverliğini yarattılar. Cizvitler, Çin uygarlığı hakkında genel bir görüş koydular ortaya. P. du Halde'ın *Çin Betimlemesi* (1735) Çin'in ilk genel haritasıyla beraber, hemen İngilizce ve Almancaya çevrildi ve birçok «Filozof»a esin verdi. Yüzyılın sonunda, *Pekin Misyonerlerinin Çin'e İlişkin Anıları* derinliğine güzel bir çalışma idi ve bir bilgi hazinesi oldu. Montesquieu, *Kanunların Ruhu*'nda Çin'i uzun uzadıya tartıştı; Voltaire, örneğin *Felsefe Sözlüğü*nde sık sık Çin belgelerine yer verdi ve *Çin Yetimi* diye -başarı da kazanan- bir trajedi yazdı. Diderot, *Ansiklopedi*'de «Çin felsefesi» üstüne bir makale yazdı. Jean-Jacques Rousseau, İlk Denemesine temel bir kanıt bulabilmek için Çin filozoflarının söylediklerine eğildi.

Ne var ki, Filozoflar, Çin'i gerçekten anlatmaktan çok, daha önce düşündüklerini güçlendirmek için yararlandılar ondan. Orada, doğal ve evrensel, asıl hıristiyanların Tanrısının zıddı olan kendi deisme (yaradancılık) anlayışları için kanıtlar buldular. «Aydın despotluğu» için de kanıtlar veriyordu Çin; çünkü, onun filozof bir imparator ve bilgelerce mutlakiyetle yönetilen bir ülke olduğuna inanıyorlardı. Fizyokratlar, Çin'de kendi kuramlarının bir doğrulamasını buldular. Çin, doğa kanunlarına uygun olarak yönetilen bir tarım imparatorluğu idi onlara göre; Çin'e yönelttikleri yetkinlik, evrendeşlik (kozmopolitizm) anlayışlarına da hayli katkıda bulundu.

Özellikle Cizvitlerin önde gelen kişilere verdikleri armağanlar ve tacirlerin Avrupa'ya getirdikleri nesnelerin istilâsı, Çin sanatı için gerçek bir çılgınlığa yol açtı. Bu sanat, yüzyılın rokoko zevkini güçlendirdi. Prensler, Çin porselenlerinden kolleksiyonlar yaptılar; Avrupalılar Çin'e porselen ısmarladılar; Madame

de Pompadour, Kiang-Si'den, arınalı bir servis takımı aldı; dindar kişiler, porselenlerin üstüne dinsel resimler ve işaretler işlettiler. Kimi Avrupalılar da, Fragonard'ın hafif eserleri gibi ünlü tabloları Çinlilere işlettirmeyi yeğliyorlardı. Buna karşılık, Hollanda'da Delft, Fransa'da Chantilly, Çin porselenine öykünüyorlardı. Ressamlar, bu porselenlerden, yığınla süsleme motifi çıkardılar; «Çin işleri» ve «maymunluklar» yaptılar.

Kumaşlar, Çin örneklerini tekrarladılar; mobilyalar Çin boyasıyla boyandılar; sapı, acayip Çin heykellerinin resmiyle süslü «çinkâri» bıçaklar çıktı ortaya. Çin bahçelerine ilk öykünenler ingilizler oldular; Çin bahçeleri romantik bahçeyi doğurdu; onların yanı sıra, Çin pagodaları ve büyük senyörlerin ya da para babalarının parklarında «Çin pavyonları».

1760'tan sonra, yeniden canlanan Antikçağ modası; Rousseau'nun, içinde bireyin yer almadığı Çin'in sert sosyal örgütlenişinin tam zıddı kuramlarının kazandığı başarı, Çin etkisini yavaş yavaş azalttı; zaten, hiçbir zaman da derin olmamıştı bu.

XVIII. yüzyılın sonunda, Çin ve Avrupa birbirine alabildiğine yabancı idiler; evrensel kardeşlik düşü de uzaklaşıyordu o sıralar. Ne var ki, Çin, Batı tekniğinden yoksun olduğu için, bağımsızlığını ve başarılarını, Avrupalıların bölünmüşlüğüne, giderek güçlerinin dağılışına borçlu olabilirdi ancak. Kien-Long, 1796'da, haremin zayıflatıp tükettiği bir mirasçıya iktidarı bıraktığında, Çin İmparatorluğunun geleceği karanlıktı.

UZAK-DOĞU: JAPONYA

Japonya takımadaları, hemen hemen tam bir içine kapanmışlık içinde yaşamasını sürdürüyordu. Misyonerlerin desteklediği bir Avrupa saldırısı korkusuyla, Hıristiyanlık 1616'dan beri yasaklanmıştı. 1637 yılından başlıyarak, hiçbir Japon uyruğuna Japonya'yı terketme izni verilmiyordu; her çıkış girişiminin cezası ölümdü ve 25 tondan fazla gemi yapmak yasaktı. Avrupalılardan Hollandalıların, o da yığınla rüşvet bahasına, Avrupa mallarını Nagazaki koyunda Deshima adacığındaki acentelerine getirme hakları vardı. Bir kaç Çin yelkenlisi de, Çin'den lüks nesneler getirirdi.

Japonya, dünyaya kapalı idi özetle.

Bu kapanıklık, saray nazırı Tokugaua'ları, yendikleri büyük feodallerin dışarıdan destek arayıp bulma olasılığı konusunda rahatlatıyordu. İmparator ya da Mikado, Kioto'da, bir tembel hükümdar olarak yaşıyordu. Tokugaua'lar ya da Şogun'ların, Yedo'da (Tokyo) göz alıcı bir sarayları vardı; Mikado adına yönetiyor ve gerçek iktidarı ellerinde tutuyorlardı. Daimio ya da baron, samuray ya da şövalye olarak, en çok vassali olanlar, onlardı: Yüzelli ayrıcalıklı daimio ailesi, Fudai'ler, atalarının Tokugaua'lara yaptıkları yardımın bir ödülü olarak, görevlerini babadan-oğula ellerinde tutuyor ve sadakatle hizmet ediyorlardı. Tokugaua'lar, 5.000 tımarlı şövalye ile 15.000 silahlı adama da dayanıyorlardı. Öteki daimio aileleri, Tozama'lar, Tokugaua'lara karşı savaşmış oldukları için, yönetimden uzaklaştırılmışlardı. Ne var ki, fiefllerinde özerk durumdaydılar; Şogun, kamu düzeni bozulmadıkça, doğrudan doğruya giremezdi oraya. Bu ailelerden kimilerinin, Şimadzualar, Data'lar, Maeda'ların uçsuz bucaksız toprakları vardı; beraberlerinde de yığınla daimio ile samurayları bulunuyordu ve birer güçtüler.

Daimiyolarla samuraylar bir a s k e r î k a s t ı oluşturuyorlardı. İçlerinden çoğunun yapacak hiçbir şeyi yoktu; ne var ki, Şogun, silah ya da bilgi edinmeden başka her şeyi yasaklamıştı onlara. Geçimlerini sefil bir köylü sınıfının sırtından sağlıyorlardı; köylüler, bu soylulara, ağır ödentilerini pirinçle yerine getiriyor ve ölmeyecek kadar bir miktarı da kendilerine ayırıyorlardı. Kentlerde, zanaatçı ve tacir loncaları, saraya ve kırsal kesime mamul madde sağlıyorlardı.

Sistem, Japonya'nın kendi içine kapanmışlığının da etkisiyle çözülüyordu. Nüfus, barış zamanında artmıştı; 1726'da 28 ilâ 30 milyona varmıştı. 1850'ye değin de çoğalma olmayacaktır. Gerçekten, geçim araçlarının sınırına varılmıştı. Japonya pek dağlıdır: Toprağın ancak yedide biri ekilebilir ve Japonlar, Çinliler gibi yalnız ovada ekim-biçimi biliyorlardı. Böylece nüfus, doğum nedeniyle, hazır besin miktarını aşacak durumdaydı hep. Bir kuraklık, bir fazla yağış, kıtlık demekti. Nitekim, 1702'den 1791'e değin, böyle 12 kıtlık oldu; pirinci bir yerden bir yere götürmeyi engelleyen iç gümrükler de şiddetlendirdi bunları; doğaldır ki, salgınlar, başkaldırılar, köylülerin ve varını-yoğunu yitirmiş samurayların kentlere doğru kaçışları izledi onları. Mamul madde karşılığında dışardan pirinç satın alınabilirdi.

Ne var ki, kanunlar izin vermiyordu buna.

Çözülmenin bir ikinci nedeni, tacirlerin tutumu idi. Bu tacirler, daimiyolarla Deshima adacığının Hollandalı tacirleri, köylülerle zanaatçılar arasında zorunlu aracı idiler. Fiyatları istedikleri gibi ayarlıyorlardı; ucuza alıp pahalıya satıyor, birbirinin kuyusunu kazıyorlardı. Ağır ağır yeni bir kapitalist burjuva sınıfı oluşturuyorlardı; soyluların topraklarını ele geçirip samurayların adlarını elde ediyorlardı. Dışarıdan serbestçe mal getirme, yabancı tacirlerin rekabeti: Onların oyunlarına karşı tek araç bu olabilirdi.

Vergiler, mamul madde fiyatlarının yükselişi, sattıkları pirincin fiyatının düşüklüğü altında ezilmiş köylüler, kente kaçıyor, hizmetçi ya da serseri oluyorlardı. İnsandan boşalmış nice bölgeler vergi veremez haldeydi. Yerlerinde kalan köylüler çocuklarını yetiştiremiyecekleri için öldürüyorlardı onları; kadınlar, yasaklanmış da olsa çocuk düşürüyorlardı. Git gide seyrekleşen el-emeği sağlamak için, büyük kentlerde erbabı tacirlerce çalınmış, yetişkin çocuklar satın alıyorlardı.

Saraya gelen ya da kapalı bir ekonomide kendilerini yaşatmayacak denli küçük bir fief sahibi olan daimiyolar, tacirlere çabucak borçlanıyorlardı. Öyle olunca da, geçimlerini, evlerine dokuma tezgâhları yerleştirerek ve samuraylarına verilen pirinç miktarını azaltarak sağlıyorlardı. Ancak kimisi, varını-yoğunu yitirdiğinden, fieflerini tacirlere satmak zorunda kalıyorlardı.

Çoğu samuray yoksulluk içine düşüyor ve adlarının ve soylarının saygınlığı üstüne her türlü kaygıyı yitiriyorlardı. Çocuklarını öldürerek ailelerinde insan sayısını azaltıyorlardı. Kendi vassallerini para karşılığı azat ediyorlardı. Zengin burjuva çocuklarını evlat ediniyor; yüklü bir para karşılığında adlarını ve ayrıcalıklarını veriyorlardı onlara. Senyörlerini terkediyor, kentlere kaçıyor; kimisi tacirliğe soyunuyor; çoğu serüvenci, dram yazarı, şarkıcı, kabadayı, haydut oluyordu.

Sınıflar, içinden çıkılmaz biçimde, birbirine karışıyordu. Geleceği belirsiz olan bu toplumda, herkes yararlanma telaşı içindedir. Zenginleşmiş spekülatörler, kalabalıkta kaybolmuş kaçaklar, bir şeyler elde etmenin, kimi hiç yoktan bir servetin, kimi bir fırsatın karşısına çıkaracağı olanağın, iki bunalım arasında bir mutlu anı yakalamanın baskısı altında dolaşan bu insanlar, büyük kentlerde, kendine özgü

mahallelerde yaşıyan fuhşun da başarısını arttırır. Fahişelik, bir kamu kurumu olup çıkmıştır. Sanat da, bu «dalgalanan dünya»-nın zevklerini yansıtır. No, esinini ağırbaşlılık içinde veren, abartmadan hep korkan bu lirik dram gerilemeye başlar; halk dramı, ya da sert, yaygaracı, şehvet düşkünü dram yükselişe geçer. Estamp, bu büyük Japon sanatı, fahişelerin yaşamından sahneleri tekrarlar durur. Çok renkli baskıyı bulmuş olan Harunobu (1718-1770) ile Utamaro (1753-1806) fahişelerden başka bir şey yapmazlar. Tsyonobu (1711-1785), Kiyomitsu (1735-1735), Kiyoluro (1738-1765), estambı doruğuna ulaştıran Kiyonoga (1742-1815), özellikle fahişeleri işlerler. Sanat, sinirleri şiddetli biçimde harekete geçiren zevklerden tad almayı yayar; öyle olunca da, örflerdeki çözülüşe yardım ederken, toplumdaki ağuları da artırır durur.

Şogun İenobu (1709-1713), Yoşimun (1716-1745), Yeşige (1745-1760), İeharu (1760-1786), Jenari, güçsüz kalırlar bütün bu oluşumlar karşısında. Kötülüğün kaynağına inmeden, hayaletlere saldırırlar. Konfiçyüsçülüğün etkisini güçlendirmeyi denerler; çünkü bu felsefe, iyi örflere, disipline ve yerleşik düzene

40. – Deniz kıyısında çayevi (Kiyonaga'nın estampı)

pek uygundur. Konfiçyüsçü filozofları danışman olarak alırlar: Harai Hakuseki (1656-1726), Muro Kyuso (1658-1734), Matsudaira Sadanobu. Bu filozoflar kimi fermanlar çıkarttırırlar. Bu fermanlar, para aşkına ve samuraylardaki ahlaki gevşeyişe karşıdır (1710); kaçmış köylülerin topraklarına dönmesini buyurur (1712); çiftlik kiracılarının tarlalarını terketmelerini yasaklar; köylülerin prinç yiyebilecekleri günlerin sayısını saptar; giderleri yasaklar; kadınlara, kendi saçlarını kendilerinin yapmalarını emreder; dürüstlük, dindarlık için ödüller koyar; samurayların borçlarını bir takvime göre siler. Ne var ki etkisi olmaz bütün bunların; durum git gide kötüleşir. 1783'ten 1788'e kadar, kuraklık ve su basmasının arkasından kıtlık süreklidir. Kedi ve fare, yüksek fiyata satılan av hayvanlarıdır. Japonlar ölüleri yerler; can çekişenleri öldürür ve etlerini, uzun zaman korunsun diye güveç yapıp gömerler. Yetkililer, hırsızların ve yangın çıkarıcıların bile hakkından gelemez olur.

Daimiyolar, samuraylar, okumuş tacirlerin çocukları yürekleri yanarak bakarlar. Öte yandan, Avrupalıların gücü de kaygılandırır kendilerini. Hollandalılar, saatler, teleskoplar, sihirli fenerler, Leyde şişeleri, termometreler, barometreler getiriyorlardı. Muro Kyuso, Hıristiyanlığa değinenlerin dışında, yabancı kitapların getirilmesini serbest bırakmıştır. Bir resmî Konfüçyüsçü, Aoki Bunzo, 1745'te, hükümet için bir Hollandaca-Japonca sözlüğü yaptı. Meraklı kişiler olan Riotaku ile Sujita, Hollandaca öğrenip, 1771'de bir anatomi kitabı edindiler; ve, teşrih yoluyla anladılar ki, Çinlilere karşı haklı olan Avrupalılardır ve, 1774'te kitabın çevirisini yayınladılar. Sujita, daha sonra Linné'nin botanik sistemini Japonya'ya getirdi. Riotaku, ölümüne değin (1781), Avrupa'ya değgin bilgi edinip durdu. Hiroga Gennai (1732-1779). tıbbî botanik çalışmaları ve elektrik aygıtları yaptı. Avrupa coğrafya ve tarihi, tutkulu bir ilginin konusudurlar. Herkes şunun farkına varmıştır: Japonya, bir Avrupa saldırısına dayanamaz. Sehei Hayashi, Rusların komşuluğu ile ilerlemelerini, Japonlar için ulusal bir tehlike olarak haber verir durur. Gençler, bu insanlar çevresinde yığışırlar; kaygı içindedirler ve isterler ki, kendi ülkeleri de Batı bilimine, idare ve politikasına kavuşsun.

Tokugaua rejimi saygınlığını yitirmiştir.

Şogun yönetimi iler resmî Konfiçyüsçülüğün değeri üstüne düşen kuşku, filozofları, eski Japon yıllıklarını incelemeye götürür. Şu savın yeniden bilincine varırlar: İmparator, Yüce Tanrı Güneşin oğludur; Şogun'un tacın basit bir görevlisi olduğunu ve, taca bağlılığın, bir feodal senyöre bağlılıktan çok üstün olduğunu ilân ederler. Aynı zamanda, Japonlar, eski Çin filozofu Wang-Yang Ming'in öğretisinde yeni bir güç bulurlar. Bu isyancı Konfiçyüscü, iç gerçekliğin araştırılması yoluyla ben kültürünü öneriyor ve yazılı kelimelerin otoritesini reddediyordu. Böylece, Japonların Tokugaua geleneğinin boyunduruğundan kurtulmalarına yardımcı olur.

Tokugaua'lara karşı, Mikado diye, bu hoşnutsuzlar, git gide kimi büyük daimiyolara, Tozama'lara, Satsuma'lara, Mori'lere, Tosa'lara, Hizen'lere çevirirler bakışlarını. Bunlar, saraydan uzakta, bir kenarda tutumluluk içinde yaşamışlar, fieflerini değerlendirmişler, onları birbirinden iktisadî bakımdan bağımsız küçük birimler halinde örgütlemişler; kendileri ve köylüleri için bir sanayi yaratmışlar, ticareti geliştirmişler, tacirlere karşı insanlarını korumuşlar; eski feodal erdemleri, bağlılığı, disiplini, yetingenliği sürdürmüşlerdi ve vassallerine dayanabilirlerdi. Bu kumanda etmeye alışmış, deneyimli idareci olan şefler, uygun anı beklemekteydiler.

XVIII. yüzyılın sonlarından başlıyarak, 1868 Devrimine ve Japonya'nın yenileşmesine götürecek olan büyük hareket başlamıştır.

IV

AFRİKA

Afrika, bir kenarda yaşıyordu. Kuzeyde, Kızıl denizden Atlantik Okyanusuna değin, Osmanlı İmparatorluğuna tâbi ve onun Asya'dan ayrı tuttuğu müslüman toplumlar, «Kâfirler»i itiyorlardı. Öte yanda kum yığınları; tırtıklı, alçak, düz, kumlu ya da bataklıklı kıyılar ve onları çevreliyen yüksek engebeler; uçsuz-bucaksız sık ormanlar ya da çöller; kimi korkudan sinmiş, kimi doğal olarak savaşkan, çoğu kez de yamyam zenci halklar,

özetle her şey, bu kıtaya girmeyi engelliyordu. Genel olarak, XVIII. yüzyılın Avrupalıları, kıyılara serpilmiş kimi konak noktalardan pek uzaklaşmıyorlardı; öyle olduğu için de Afrika üstüne büyük bir şey öğretmiyorlar bize. Portekizliler de öyle: Önceki yüzyıllarda kıtanın içine dalmış, ancak sadece ticarî kaygılarla rakipleri safdışı etmek için buluşları hakkında sessiz kalmışlardı; şimdi onlar da bildiklerinin bir bölümünü unutup gitmişlerdi. En güzel haritalarda bile, Afrika'nın içleri beyazdır ya da uydurma çizgilerle doludur: Bir Nijerya, Çad'dan uzaklaşıp gider Senegal'le karışır; Çad, Nil'in kaynağı olarak görülür; Sahara'dan yığınla ve gür su yolları geçer, kimi zaman da, sadece bir fil tepelerin üzerinde sallanır durur. Yazıyı tanımamış ya da belge saklamasını bilmeyen topluluklar çoğunluktadır. Kimi Avrupalı ticaret acentesinin sağladığı sıradan bilgilerin dışında, Kuzey Afrika üstüne, zenci ülkelerin Araplar ve Berberilerle ilişkileri hakkında nadir belgeler Arapça yazmış yazarların kaleminden çıkmıştır.

Afrika kıtasındaki bütün uygarlıklar, XVIII. yüzyılda çöküş içindedir.

MISIR

Kuzey Afrika, Osmanlı İmparatorluğunun gerileyişine katılır. Asya'yla Afrika'yı birbirine eklemleyen, Doğu dünyası ile Akdeniz dünyası arasında bir temas bölgesi olan Mısır, İstanbulca, sıradan bir eyalet gibi görünüyordu. Sultan, bir yıllığına bir yönetici ya da paşa atıyordu. Paşanın emrinde 24 vali ya da bey vardı; kendisini temsil eden 37 de yardımcısı ya da *kâşif* bulunuyordu; bunun dışında üçü sipahi beş süvari birliği, biri yeniçeri ve biri azap iki piyade birliği de emrindeydi ve ağalarla onların yardımcılarının ya da *kıyas*ın kumandasındaydılar. Paşa asayişi sağlıyor, adaleti yerine getiriyor, vergileri topluyordu: Toprak vergisi, Hıristiyan ve Yahudilerden alınan baş vergisi, bir de gümrüklerden alınanlar. Nil'in bereketlendirdiği topraklardan aynen alınan vergi çok da olsa, gümrükler de hayli getiriyordu: Süveyş'te ve Kosseir'de, Arap gemileri Surat'tan muslinler ve Hint kumaşları, Arabistan kahvesi; Nil üzerinde Siut'a, Darfun'dan fildişileri, gergedan boynuzları, abanoz, devekuşu tüyle-

ri; İskenderiye'ye, Marsilya ve Livourne kumaşları ve incik-boncuğu getiriyorlardı. Her yanda Sudan'dan gelme siyahî köleler ve Kafkasya'nın beyaz esirleri. Paşa, her yıl İstanbul'a 600.000 kuruşluk bir vergi ile asker yolluyordu.

Ne var ki, eyalet git gide ayrı yasamaya başlıyordu ve, bir tür f e o d a l ç ö z ü l m e , sultanın iktidarının temellerini oymuştur. Beyler, beyaz esirler satın alıyor ve onları süvari, memlük yapıyorlardı; aralarında karşılıklı bir bağlılık, bir baba-evlat ilişkisi vardı. Âdet, şu olup çıkmıştı: En güçlü bey, bir yer boşaldığında onun beyini seçiyordu ve kendi hane halkından bir memlük oluyordu seçtiği de. Hepsi de, azat ettikleri memlüklardan *kâşifler* seçiyorlardı. Bir memlük bey olduğunda, memlük yapmak için, Gürcü ya da Çerkes esirler satın almanın telaşı içine giriyor ve, o da onlar arasından kâşif ve beyleri seçiyordu. Böylece, bir köleler sürüsü, belli başlı idarî mevkileri tekelinde tutuyordu.

Birlikler de, kendi ağalarını ya da *kıyas*larını bir yıllığına seçer olmuşlardı. Ağa ve *kıyas*lar, görevleri bittiğinde, eski ağalar ve *kıyas*lar topluluğuna giriyorlardı; birliği yöneten ve askere alanlar da bu topluluktu.

Bütün bu savaşçılar, paşalardan bağımsız hale gelmişlerdi böylece; sadece kendi şeflerine boyun eğiyor ve köylüler, ya da fellahlarla tacirleri sömürüyorlardı. Paşa, yararlansınlar diye köyler veriyor ya da satıyordu. Kimi beylerin böyle 200,400 köyü vardı. Herbirinde, bir senyörlük malikânesini fellahlara angarya olarak ektirip biçtiriyorlardı; öteki topraklar üzerinde de, kendilerine ölçü ve hesaplar hakkında sır veren kıptî ya da hıristiyan fellahların yardımıyla vergi topluyorlardı. Elde ettikleri vergiden bir bölümünü kendileri için alıkoyuyor, kalanı da paşaya yolluyorlardı. Köylerini vasiyet yoluyla miras da bırakabiliyorlardı. Ülkede karargâh kurmuş bir ordu sömürüyordu onu; ne var ki, fatih göçebelerin bu mirasçıları, şimdi kendi devirlerinin göçebelerinin saldırılarına, Bedevilere karşı koruyorlardı ülkeyi.

B e y l e r , a ğ a l a r ve k ı y a s l a r , iktidarı entrika, savaş, hançer ve zehirle tartışıyorlardı aralarında. Kimi zaman bir kanlı zalim, hepsine boyun eğdiriyordu. Aralarında en dikkati çeken A l i B e y ' dir (1755-1772). Mehmet Ali'nin bir öncüsü olan Ali Bey, Avrupalıların gücünün farkına

vardı ve Fransız topçuları edinmek istedi; Mısır Sudan'ını, Hicaz'ı ve Suriye'yi fethetmeyi denedi; Mısır'ı bağımsız bir ülke yapmak istedi; 1768'den sonra paşa kabul etmedi ve İstanbul'a vergi yollamayı durdurdu; paraların üstüne adını kazıttı; ve, rakiplerine karşı tiksinti verici kalleşlik ve zalimliklerden sonra öldü; fellahlar, arkasından gözyaşları döktüler, çünkü demir, kan ve ateşle de olsa düzeni sağlamıştı. Ancak, çoğu zaman ülke, git gide büyüyen bir anarşinin içine düştü; Türklerin, sultanın otoritesini sağlamaya yönelik bir çabası (1787-1789) fayda etmedi.

A v r u p a l ı l a r , birkaç ticaret evinin temsilcilerinden oluşan bir avuç insandı. En kalabalık olanı Fransızlardı; Marsilya Ticaret Odası'nın izniyle gelmiş bir otuz kadar kişiydiler; bir konsülün başkanlık ettiği düzenli meclisler halinde örgütlenmişlerdi. Kralın atadığı konsüle, 1721'de, Paris'te Louis-le-Grand Kollejinde kurulmuş Doğu Dilleri Okulu'nda yetişmiş bir tercüman yardım ediyordu. Bunlardan bazıları, Silvestre de Sacy'nin hocası Le Grand, Cordonne, Digeon, doğu-bilimci oldular ve kralın kitaplığını Türk ve Arap yığınla el yazmasıyla zenginleştirdiler. Fransızlar, kendi mallarından alınmakta olan gümrük haklarının %20'den %3'e indirilmesini sağladılar; ve pek yüksek nitelikteki Fransız kumaşları İngiliz kumaşlarını saf dışı bıraktı. 1752'de, son İngiliz taciri ölüyordu ve İngiliz Konsolosluğu da kaldırılıyordu.

Avrupalılara sadece hoşgörüyle bakılıyordu: Bir bey ya da ağayla karşılaştıklarında atlarından inmek zorundaydılar; hakaret edildikleri, sopa yedikleri ve zorbalığa uğradıkları da olurdu.

Hint İmparatorluğunun yaratılması, S ü v e y ş y o l u nun önemini arttırdı; çünkü, Umut Burnu'ndan daha kısaydı bu yol. Ne var ki, Mekke ve Medine kıyılarını yıkayan Kızıl deniz, «kâfirler»e yasaktı. Osmanlı İmparatorluğunun zayıflaması, Mısır'ın geçici sahibi ile doğrudan görüşmelerin kapısını açtı. 1775'te Warren Hastings, İngiliz gemilerinin Süveyş'e kadar gidebilmelerini sağladı. 1786'da, Kahire'ye yeniden bir İngiliz Konsolosu yerleşti. Hindistan'daki İngiliz subay, görevli ve tacirleri git gide Süveyş, çöl, İskenderiye, Akdeniz yolunu izler oldular; dönüşü de oradan yaptılar. 1785'te de Fransızlar elde ettiler aynı olanağı.

Verimli bir ticarete sahip, iki dünya arasında aracı, zayıf

bir sultana bağlı bu zengin ülke, iştah kabartıyordu. Choiseul, 1768'de, Mısır'ın fethine, Kanada ve Hind'i kaybetmenin acısını gideren bir şey olarak bakıyordu; 1784'te, Chanteloup'da, gelecekte Direktuarın dışişleri bakanı olacak olan Talleyrand'ın önünde geliştiriyordu düşüncelerini. İşgal, bir çok kez Vergennes'e önerildi. II. Katerina, beyleri ve ağaları sultandan kopmaya ve kendi korumacılığı altına girmeye yönlendirsin diye bir konsül yerleştiriyordu İskenderiye'ye.

Mısır, Doğu sorununda önemli bir rol oynayacaktır çok geçmeden.

TUNUS, CEZAYİR VE FAS

Kuzey Afrika'da, batıya gittikçe, Osmanlı sultanına bağımlılık da azalıyordu.

T u n u s ' ta bir hanedan yerleşti: Hüseyin, ağalarca bey ilân edildi (1710); kendinden sonra çocukları mirasçı oldular bu makama. Bir miras kavgası nedeniyle, Cezayirliler Tunus'u alıp, beyi vergiye bağladılar (1756); ancak, 1790'dan başlıyarak, bey, vassallik bağlarını kopardı. Beyler, ticaret tekeline dayanarak zenginleşiyorlardı. Avrupalılarla, Venedikle, İspanyol ve Fransızlarla olan ilişkileri, kimi zaman kendi istekleri ve söz geçiremedikleri korsanlar tarafından bozuluyordu. Fransızlar, Ali Bey (1759-1782)'den, mercan avcılığı tekelini, Bizerte'de bir ticaret acenteliği, sonra da Bon burnunda 4 acentelik aldılar. Yerine geçen Hamonda Bey (1782-1814) zamanında, Fransız ticareti, bütün öteki uluslarınkini geçiyordu.

C e z a y i r , yeniçerilerin subaylarınca seçilen bir dayının egemenliği altındaydı. 1671'den 1818'e değin, 30 dayıdan 14'ü, kendinden öncekinin öldürülmesinden sonra, bir başkaldırı sonucu dayatıldı. Cezayir'in geçimi tacir gemilerine ve kıyılardaki hıristiyanlara karşı yapılan korsanlıktı. Ne var ki, yüzyıl boyunca, Avrupa denizciliğindeki ilerlemeler, gemilerin kol gezmesi korsanlığı sekteye uğrattı. Dayı, Avrupa devletleriyle anlaştı; onlar da, korsan saldırılarının uzağında kalmak için yıllık bir vergi ödemeyi kabul ettiler. Korsanlar, artık pek bir şey getirmeyen bu mesleği terkettiler. Donanma, 1724'te 24 gemi iken 1788 de 10'a düştü. Aynı zamanda, kuraklık ve veba salgını yüzünden, tarım da geriliyordu; Fransız Afrika Kumpanyasının en büyük rolü oynadığı dış alım ticareti de çöküyordu.

Dayı, bundan dolayı, ülkeyi daha fazla sömürmeye kalktı. Dayı, eyaletleri, Türk beyleriyle yönetiyordu; onları para karşılı-

ğı seçiyor, onlar da her üç yılda bir ona vergileri getirip veriyorlardı. Her eyalet, beyin seçtiği sivil Türklerce yönetilen kantonlara bölünmüştü. Yerli yöneticiler (Kaid'ler), kabile şeflerine, ya da şeyhlere emir veriyorlardı; onlar da, köylere kumanda ediyorlardı. Kabileler, örflerini koruyorlar, beyler sadece vergi istiyorlardı onlardan. Ne var ki, dayıların otoritesi, Cezayir'in sadece altıda biri üzerinde geçerli idi. Kabylie Cumhuriyetleri, yaylalarda ve güneydeki göçebe kabileleri, –Tuggurt gibi– dinsel prenslikler, dayının üstünlüğünü pek bulanık biçimde tanıyorlar, öyle olduğu için de sürekli başkaldırıyorlardı.

Oran'ı ve Mers-el-Kebir'i 1708'de yitirmiş olan İspanya, 1732'de yeniden ele geçirdi oraları; ancak İspanyollar, sağlam bir dayanak kuramadılar ve araç - gereç için hep metropola bağımlı kaldılar. 1790'da bir deprem Oran'ı yıktı; 1791'de de, İspanyollar, yerlerini dayıya bıraktılar.

F a s ş e r i f i , uygulamada sultandan bütünüyle bağımsızdı. XVIII. yüzyıl başlarında, Mulay İsmail (1672-1727), bir ayağı Fas'ta, bir ayağı Sudan'da büyük bir İmparatorluğu yönetiyordu.

Sudan, asıl gücü sağlıyordu ona; bu, 150.000 kişilik pek sadık bir siyahî ordusuydu. Askerler, zenci kadınlarla evliydiler; bu birleşmelerden doğan çocuklardan erkekler orduya hizmet ediyor, sonra da asker oluyor ve, ev sanatlarında pek hünerli hale gelen kızlar da askerlerle evleniyorlardı. Stratejik noktalarda, çifte surlu, mağazalı, camili ve bir garnizonlu Kasbalar yükseliyordu. M u l a y İ s m a i l , Mekres'den, bütün Fas'ı, terörle, yakıp yıkarak, kitle halinde öldürerek kendine baş eğdiriyordu. İngilizlere sadece Tanger'i, Portekizlilere Mazagan'ı, İspanyollara da Ceuta ile Melilla'yı bırakmıştı.

Uyanık bir hükümdar olduğundan, kıyılarda korsanlık edip hıristiyanlara karşı savaşan iman gönüllülerinin kızgınlığını yatıştırdı; kimi başka yerlerdeki korsanların yağmalarını da önledi. Ticaret gelişti ve Mulay İsmail, giriş-çıkıştan aldığı %10 gümrük sayesinde zenginleşti: Sale, Tektuan, Safi, Agadir, büyük ticaret limanları oldular. Hemen bütün büyük Avrupa ülkelerinden mal gelip mal gidiyordu. Bu ticarette, ilk sırayı tutan da İngilizlerdi.

Mulay İsmail'in ölümünden sonra, 1727'den 1757'ye değin, başka başka kadınlardan doğan oğulları birbirleriyle boğuşup durdular. Ordunun siyahîleri işe karışıp şerif indirip şerif çıkardılar. Kabileler de bundan yararlanıp başkaldırdılar. Faslılar, anarşi içine düşen Sudan'dan el çektiler.

M u l a y M u h a m m e d (1757-1790) Fas'ta düzeni sağladı, ancak Sudan'dan vazgeçti. Portekizlileri, 1769'da Mazagan'ı boşaltmaya zorladı, ancak Melilla'ya karşı başarısız kaldı. Danimarka'ya, Safi ve Agadir kentleriyle ticaret yapma tekelini tanıdıktan sonra (1751), Fransa'yla, en çok mü-

saadeye mazhar ülke kuralına göre bir ticaret andlaşması yaptı. Rabat'a bir Fransız konsolosu yerleşti; saraya da yığınla Fransız geldi. Şerif, Mogador'u kurup, onu Fas'ın büyük pazarı haline getirdi ve güney ticaretini tekelleştirdi. Fas, gönencini yeniden buldu; ancak Afrika İmparatorluğu girişimlerini terketti ve Ortaçağlı bir devlet durumundan da çıkmadı.

KARA AFRİKA

Bir büyük köle deposu olan bütün kara Afrika, z e n c i t i c a r e t i yüzünden çöküş içindedir. Kuzeyde ve doğuda, bu ticaretin içinde Arap tacirler vardır; tarım, ordu ve harem için gelip zenci toplar götürür satarlar. Kıtanın batısında, kıyıda, özellikle Avrupalılar dolaşırlar bu iş için; başta Fransızlar olmak üzere, İngilizler, Danimarkalılar, Hollandalılar, Portekizliler.

İ k i y ö n t e m vardı zenci elde etmede: Silahlı sefere çıkma ve satın alma. Birinci yöntemi özellikle Araplar uygularlardı: Bir silahlı birlik köyleri kuşatır, direnen kim ki var öldürür, geri kalanı kafileler halinde alıp götürürlerdi; söylemeye ge-

41. – Zenci ticareti (XVIII. yüzyıl sonlarında bir gravür)

rek yok, çoğu yolda ölürdü. Bu felâket, Büyük Göller bölgesine değin eserdi; köyler yerle bir edilir, zenciler sefalet ve terörden alıklaşır, siyahî topluluklar dağılır giderdi. İkinci yönteme daha çok Avrupalılar başvuruyordu: zenciler, yerli şeflerden trampa yolu ile sağlanırdı; her yıl 100.000 köle başka diyarlara doğru yola çıkıyordu.

Zenci ticareti, etkilerini tâ Afrika'nın ortalarına değin hissettiriyordu. Yığınla şef, sadece köle ele geçirmek için birbirleriyle savaşa tutuşuyordu. Araplarla Avrupalılar, hükümdarları kışkırtıyor ve birbirine saldırtıyordu; yenilenler, kabileler halinde kıyıya geliyordu. Savaş sürekli idi. Kölelik, tersine bir ayıklanma idi. Esir tacirleri, Kara Afrika'nın en ücra yerlerinden, plantasyonlarda çalışacak sırım gibi gençleri, çocuk doğurmak için göz alıcı kızları, ev hizmetleri için de güzel oğlan çocukları söküp götürüyorlardı. Afrika, en sağlıklı ve diri ögelerinden boşaltılıyordu; geri kalanlardan pek hayır yoktu.

XIX. yüzyılda Avrupalıların fethini kolaylaştıran başta bu olmuştur.

Güneyde, Hollanda Kumpanyası, Hint yolu üzerinde bir konak olduğu için Cap'a dikkat ediyordu. Ne var ki, Hollandalı köylüler, Huguenot mezhebinden Fransız sığınmacılarla da güçlenmiş olarak, bozkırlarda ilerlemişlerdi. 20.000'den fazlaydılar. Kıyıya yakın oturanlar Avrupalılar gibi yaşıyorlardı. İçerilere doğru yönelmiş öncüler bir peygamber yaşamı sürüyordu. Bu ateşli Calvin'ciler, bu Kutsal Kitabın bıkmaz okuyucuları, beyaz ırkın üstünlüğüne ve köleliğin de meşruluğuna inanıyorlardı; Tanrı vaktiyle putatapanları yoketsinler diye nasıl İbranileri yollamış ise, bu siyahî paganları ortadan kaldırmak için de onları Afrika toprağına getirmişti. 25.000 köle vardı ellerinde. Elde silah, Boşimanları ve Hottantoları daha ötelere sürüp duruyorlardı; çobanlıkla yaşayan daha başka topluluklara karşı da bir savaşı başlatmışlardı.

Afrika'da Avrupalı ilk koloni, yerliyi yoketmeye soyunmuştu.

Cizvitler, Portekizlilerin elindeki topraklarda zencileri hıristiyanlaştırmayı ve onları korumayı denemişlerdi. Kendileri de verimli plantasyonlar kurmuş ve zenciler için çocuksu bir din biçimi icat etmişlerdi. Ancak, 1758'de bütün Portekiz toprakların-

dan kovulunca, zenciler de boş inançlarına ve büyücülüklerine döndüler.

Araplar, Sahara'nın ve Libya'nın güneyine, S u d a n ' a İslamlığı getirmişlerdi; en azından şefler için Arap giysisi, cami ve kasabalar için Arap mimarlığı,, müslüman sosyal ve siyasal örgütlenişi de bunlar arasındaydı. Kentler, özellikle çobanlıkla geçinen kimi kabileler islamlaşmışlardı. Yeni dini kabulün sonucu hemen şu oldu: Bir ortak şef tanındı; ortak bir kanuna boyun eğildi; kabileler, Ortaçağlı biçimler içinde, sultanlık ve emirlik halinde toplaştılar. Ahlakilik ve direşkenlik arttı. Ancak, öte yandan, yeni dine girenler, çoğu kez acımasız ve korkunç bir cihata çıktı; harem, çokkarılılık tahta yığınla aday yetiştirdiğinden, hanedanlar çöktü, iç savaşlar patlak verdi. Özetle, İslamlaştırmanın siyahîlerin yazgısını gerçekten düzelttiği kuşkuludur.

Sudan'da, parlak bir uygarlık vardı. Ne var ki, Mulay İsmail'in ölümünden (1727) sonra, Fas'taki karışıklıklar sırasında, Sudan'ın Fas'lı askerleri bağımsız kaldılar ve ülkenin sahibi oldular. Onlar ve onların çocukları, gözü doymaz ve kanlı bir askerî kast kurdular; bütün bunların ardından karışıklık karışıklık üstüne geldi, savaş savaşı izledi. Bu hengâmede halk canından oldu, ekinler çiğnendi, kuyular körlendi; kıtlık sık sık görülür oldu; yollar sessizleşti; ticaret ve zanaat çöktü; önemini yitiren kentlerde düşün düzeyi alçaldı.

Batıda Senegal'i Mor'lar yerle bir ettiler; doğuda Bornu boşaldı.

B a l t a g i r m e z o r m a n d a ise, tarımla uğraşan yerleşik siyahîler, canlıcılığa (animizm) bağlı kalmışlardı. Irmakların, bataklıkların, hele hele ormanın gidiş-gelişi engellediği bu ülkelerde, herbirinin kendine özgü bir dili ve örfü olan bir kabileler bulutu varlığını sürdürüyordu. Ne var ki, şu ya da bu nedenle açılan bir düzlük, bir zenci krallığın doğması için yeterdi: Başta hem kral hem büyük rahip olan mutlak bir hükümdar bulunurdu; toplum canlıcılıktan (animizm) çoktanrılılığa geçme eğilimi içinde yaşardı; ve krallık, bir İmparatorluğa dönüşmenin fırsatını arardı. Manding İmparatorluğu, XVIII. yüzyılda prensliklere bölündü. Ama Dahomey, Ardre Krallığının aleyhine kuruldu ve yüzyıl boyunca ülkenin birliğini yeniden sağladı. Savaşkan Aşanti'ler, doğuya ve batıya doğru genişlemeyi sürdür-

düler. Benin, görkemli devri geçip gitmiş de olsa, özgün bir uygarlık olmakta devam etti; ve, eskisinden daha az güzel olsa da, hâlâ değer taşıyan tunç ve fildişi üretti durdu.

Yüzyılın sonunda, Avrupalıların tutumunda i k i d e ğ i ş m e b e l i r t i s i vardır. 1769'dan 1773'e değin, İskoçyalı James Bruce, korkunç tehlikeler bahasına, Habeşistan'ı, mavi Nil'i ve Nubiya'yı keşfe çıktı. 1788'de gezi izlenimlerini yayınladı; kitap, İngiltere'de derin yankılar yaptı. Aynı yıl, yöntemli keşifler yapmak amacıyla, Londra'da Afrika Derneği kuruldu. Öte yandan, Amerika'dan kaçıp İngiltere'ye gelen yığınla siyah köle vardı; özgür durumdaydılar, çünkü, kanunlar köleliği tanımıyorlardı; Wilberforce başta olmak üzere, Metodistler ve Kuakerler, onların anayurtlarına gönderilmeleri olanağını sağladılar. Sierra Leone'de, 1785'te, onlar ve bütün Afrikalı köleler için Freetown kenti kuruldu. Eski köleler, karışıklık ve şiddet içinde yaşadılar orada. Böylece, gezi ve misyon olarak bir büyük hareket doğuyordu: Bu hareket, Afrika'nın zenginliklerini gün ışığına çıkaracak; iş adamlarının ve hükümetlerin dikkatini Afrika'ya çekecek ve kıtanın XIX. yüzyılda Avrupalılarca bölüşülmesinin bir nedeni olacaktır.

BÖLÜM II

AVRUPA VE OSMANLI İMPARATORLUĞU

XIX. yüzyıl diplomatlarının «hasta adam» diye adlandıracakları Osmanlı İmparatorluğunun, XVIII. yüzyıldaki durumuna özel olarak eğilmek gerekiyor. Aslında, bu devletin ve başındaki mutlak hükümdarın, Avrupa'nın hayranlığını topladığı, dinsel alanda gösterdiği hoşgörünün özgür düşünceli insanları düşlere saldığı bir devirdir bu; ama öte yandan, yüzyılın eşiğinde, 1683'te, Viyana'yı kurtarmak için bir haçlı çağrısının yapıldığı da hatırlardadır.

I

1699'DAN 1767'YE DEĞİN OSMANLI İMPARATORLUĞU

Gerçekten, Osmanlı İmparatorluğu, Habsburg'ların kapılarına dayanmıştı; ve, tâ XVI. yüzyıldan beri, Macaristan krallığını tartışıyordu onlarla. Ayrıca, Balkanlarda Ege Denizine değin yayılmış, ötede Kara Denizi kuşatıyordu; Gürcistan'da bir başka rakiple, İran İmparatorluğunun Safevileriyle karşılaşıyordu; Ermenistan ve Batı Kürdistan, Mezopotamya ve Irak ikinci büyük «sınır» idi onlara karşı. Osmanlı İmparatorluğu, Girit'in 1670'te Venediklilerden alınmasından beri, Ege denizindeki adalarla, Kıbrıs, Mısır ve Suriye ile, bütün bir doğu Akdeniz'i denetliyordu. Son olarak, iki dal uzanıyordu: Biri, Mekke, Hicaz ve Yemen yoluyla Hint Okyanusuna; öteki Trablus, Tunus ve Cezayir yoluyla Batı Akdenize.

1687'den 1746'ya değin, Osmanlılar, geleneksel düşmanlarını, Habsburg'ları kuzey-batıda, İranlıları da doğuda göğüsliyebildiler. Kuzeyde ise yeni bir güçle karşılaştılar: Rusya. Rusya, hem bir rakip, hem bir yardımcı idi. Hâlâ korkulan bir devlet olduğu için, Fransa sürekli, XII. Charles'ın İsveç'i ise rastlantıya bağlı olarak, bağlaşıklığına sırtlarını çeviremiyorlardı. Bu dönem boyunca, sürekli savaşlar kesin sonuçlara varamadı. Karlofça andlaşmasından (1699) Belgrat andlaşmasına (1739) değin, Osmanlılar, iki cephede sürekli savaşıp durdular: Biri, aşağı-Tuna'dan Mora'ya uzanan Avrupa cephesiydi; öteki, Ermenistan yaylalarından İran körfezine uzanan Asya cephesi.

Avrupa cephesinde, Karlofça andlaşması, onaltı yıl önce başlamış seferlere bir son verirken, ciddi bir geri çekilişin de işareti oldu. Osmanlılar, Transilvanya'yı Habsburg'lara verdiler: Temaşvar'ın *ban*lığı bir yana bırakılırsa, Macaristan üzerindeki egemenliklerinin bir sonuydu bu; Podolya ile Ukrayna Polonya'ya, Mora ile Dalmaçya'nın bir bölümü Venedik'e, Azak da Rusya'ya verildi. Rusya'yla, arkasından da Venedik'le savaşın yeniden başlaması, kısmî bir yeniden fethe yol açtı: Rusya Azak'ı (1711), Venedik de Mora'yı (1718) geri verdiler. Ne var ki, Habsburg'larla 1716'da yeniden başlıyan savaş, Pasarofça andlaşmasıyla (1718), Osmanlılara, Temeşvar *ban*lığına, Küçük Eflak'e ve Belgrat'la beraber, Sırbistan'ın kuzeyine maloldu. Bununla beraber, Osmanlılar, 1736'dan 1739'a değin, kayıplarının bir bölümünü giderebildiler: Belgrat andlaşmasıyla (1739), Habsburg'lar, Belgrat'ı ve, Sırbistan'la Eflak'in –1718 yılına değin elde edilmiş –bölümlerini geri vermek zorunda kaldılar; Ruslar da, surlarını yıkacakları Azak dışında, aldıklarını terkettiler. Böylece, Habsburg'ların egemenliğinin yayılışı durmuş oluyordu; 1878 yılına değin, hiçbir ilerleme olmayacaktır; Osmanlılar, bir otuz yıl rahat nefes aldılar. Macaristan'dan vazgeçmek zorunda kalmış idiyseler de, Venediklileri Mora'dan kovmuşlar, Rusları itmişler, Habsburg'ların Tuna ötesine taşıp fethettikleri toprakları ellerinden almışlardı. Sultan İbrahim, Niş, Vidin, Niğbolu ve Sofya kalelerine dayanan bir savunma çizgisi çizdi.

Asya cephesinde, İran'da, Safevi hanedanının düşüşü, Rus-

larla Osmanlıların birlikte eylemine yol açtı. 1729' dan Hemedan andlaşmasına (1732) değin, Osmanlılar, Gürcistan'ın doğu bölümünü, Azerbaycan'ı ve doğu Kürdistan'ı ele geçirdiler. Ne var ki, Nadir Şah'ın zaferleri, İstanbul andlaşmasıyla (1736), Türklerin fetihlerinin büyük bir bölümünün ellerinden çıkmasına neden oldu; öyle de olsa, Kürdistan'dan Bassora'ya değin olan bölgede, Bağdat'la Irak ovalarını ellerinde tuttular.

O tarihlerden başlıyarak, Osmanlı İmparatorluğu, otuz yıl süren bir b a r ı ş d ö n e m i yaşadı; bu dönemi, dışarda olduğu kadar içerde de bir tür denge niteler. Gücü dingin olarak görünür devletin; çöküş, ancak 1767 yılından başlıyarak, içerdeki güçlerin ve dışardan baskıların ağırlığı altında belirginleşecektir. Ama, Osmanlı İmparatorluğunun yıkılışını görmek için, XX. yüzyılı, Birinci Dünya Savaşını beklemek gerekecektir.

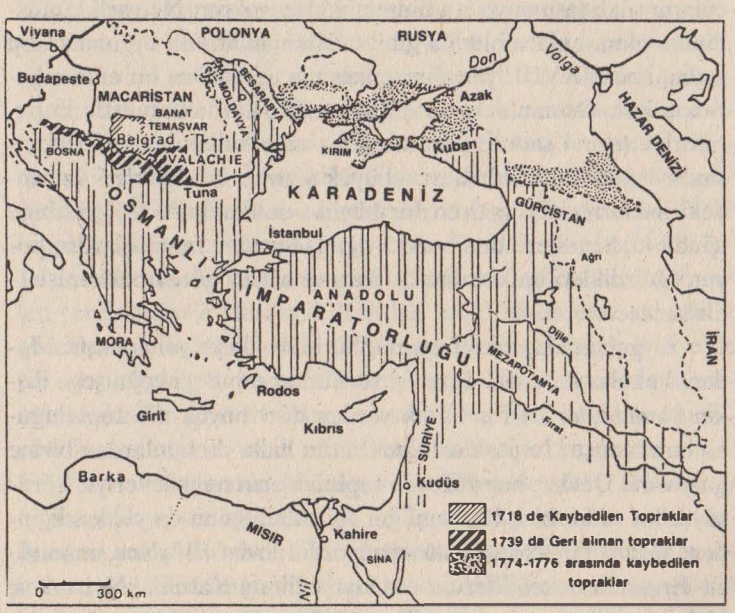

42. – XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu

Üç kıtanın kavşak noktasında, otuz milyonluk nüfusuna dayanan Osmanlı gücü, XVIII. yüzyılın başlarında, Orta-Asya'dan X. yüzyılda yola çıkan bir Oğuz kabilesinin çifte hareketinin bir sonucudur: Biri, yerleşik düzene geçmedir bu hareketlerin; öteki, İslâmın genel yayılışı içinde yer alan ve –esas bakımından– XVI. yüzyılda sona eren askerî ve dinsel fetih. Dinsel yayılışın mirası, Osmanlı egemenliğini, bütün açıklığıyla damgalıyor. Gerçekten, İmparatorluktaki bölünme, dünyanın da bölünmesini belirliyor: Anadolu ve Arap eyaletleriyle, müslüman çoğunluğun yaşadığı *Dar el İslâm* ve, Rumeli'yle *Dar el Harb*. Müslümanlar ve Müslümanlığı kabul etmiş olanlar, müslüman olmayanlardan ve yabancılardan ayrılırlar. Ancak, bu sınıflama, tek başına gerçekliği anlatmaz. Bir başka çizgi, egemenlerle (askerî), «sürü» (reaya) denen egemen olmayanları ayırır birbirinden; bu sonuncuların silah taşıma ve ata binme hakları yoktur. Ne var ki, müslüman olmayanlara olduğu gibi, müslümanlara da uygulanan bu terim, ancak XVIII. yüzyılın sonlarında aşağılayıcı bir anlam kazanacaktır. Osmanlılar, bir imparatorluk kurdukları –bu imparatorluk terimi sadece yabancı saraylarda kullanılmıştır– iddiasında değildiler; kurdukları, «büyük senyör»ün, fetihleri üzerindeki haklarını dile getiren bir büyük «sultanlık»tı. Öyle olduğu içindir ki, kendilerinden önceki yığınla kurumu tanımışlardır; boyun eğdirdikleri halklardan da para ve askerî görev beklemişlerdir sadece.

Uygulamada, dinsel ayırım, bir idarî ilkeye yol açmıştı. Medenî hukuka ve sosyal düzenin sürdürülmesindeki çoğu şeye ilişkin konular, m i l l e t adı verilen dört büyük din topluluğuna bırakılmıştı; İmparatorluğun bütün halkı da bunlardan birine giriyordu. Devlet, her düzeyde toplulukların temsilcileriyle görüşüyordu; ve herbiri, bir azınlığın sorumluluğunu da yüklendiğinden, yararlı bir hakem rolü oynuyordu devlet. Böylece, monofizit Ermeniler, kendilerine emanet edilmiş Katolik, Nesturi ve Yakubî azınlıklara egemendiler: 1703'te, Katolikler, zulüm gördüklerinden yakınırlar, veziriazam müdahale eder. İstanbul Hahambaşısının temsil ettiği Yahudi topluluğu da, değişik eğilimle-

ri topluyordu çatısında; onlardan biri, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, İslamla yakınlaşmaya kalkmıştı. Siyasal bakımdan, müslümanlardan sonra en önemli millet, ortodoks hıristiyanlar dır. Osmanlılar, XVI. yüzyıldan beri, İstanbul Patrikliğini destekliyorlardı; 1766'da Sırp Kilisesini de bağlamışlardı ona. Şu düşüncedeydiler hep: Asıl tehlike katolik güçlerdi; Habsburg'lar başta geliyordu, Polonya daha az tehlikeliydi, Venedik'ten ise hiç korkulmazdı; Rus tehlikesini ise savsaklıyorlardı. İstanbul Patrikliği, başkent Greklerinin yanı sıra, bütün İmparatorluktaki Greklerin girişkenliğinden hâlâ yararlanıyordu.

Müslüman *millet*in rolü doğaldır ki başta geliyordu. Onu, İmparatorluğun birleştirici ögesi yapmanın kaygısındaki Osmanlılar, sünnîlerin ılımlı eğilimini desteklediler; Safevilerin şiiliği yaymaları ölçüsünde daha sıkı oldu bu. Medreseler, bilgi elde etmenin tek yolu idiler ve hem camilere din adamları (imam), hem de hukuk adamlarını (ulema'yı, müftileri ve kadıları) yetiştiriyordu. İslâm dini, ruhbanı tanımadığı halde, dinsel kurumlar, uygulamada siyasal kurumlara uyduruluyordu ve, bir bakıma onlara bağımlıydılar. Sultan, üç önemli kişiyi, İstanbul müftisi ile Anadolu ve Rumeli kazaskerlerini seçiyordu. İstanbul müftisi, Şeyhü'l İslam olarak, sadrazamla aynı sıradaydı; savaş ve sultanın tahtından indirilmesi hakkında o karar verirdi; eyaletlerin müftilerini de o atıyordu. Kazaskerler, divana katılıyor ve kadıları seçiyorlardı. Aslında, başkentten uzaklaşıldıkça, hiyerarşi de pek gevşiyordu. Devlet, sünnî ortodoksluğa destek olsa da, tarikatlar pek çoktu. Adlî görevler, önde gelen yerel kişilerin elindeydi. Kadılar, oniki ilâ onsekiz aya kadar görevlerinde kalıyorlardı; müftiler ise ölünceye değin; Suriye'de babadan oğula geçiyordu bu görev. Saygınlıklarından da güç alarak, bu kişiler, görevleri daha az süren merkezî iktidarın temsilcilerine ve onların malî ve askerî isteklerine karşı yerel halkı koruyucu bir rol oynama eğilimindeydiler. Bu nedenlerden dolayı, din adamları ile adli yetkililer arasında hiçbir dayanışma yoktu. Böylece din, müslümanlarla müslüman olmayanlar arasında bir sınır çizgisi çekse de, müslüman olmayanların bütünleşmesini güçleştirdiği için, Osmanlı egemenliğine sağlam bir temel oluşturuyordu. Ayrıca, görünüşte kullanılışlı olan *millet* sistemi, halklar arasındaki farklılıklar gerçeğine uygun düş-

müyordu; öyle olduğu için de, XVIII. yüzyılın sonlarından başlıyarak, ulusal nitelikte ilk belirtiler le tartışma konusu olup çıktı.

Osmanlı devletinin gözünde, her uyruk, aynı zamanda hem dinsel bir topluluğun, hem de köy ya da lonca gibi sosyo-ekonomik bir topluluğun üyesiydi. Osmanlı devleti, bu iki gerçeklik arasında yer alıyordu. Devlet, bir paşa'nın -1741'de Asya bölümünde 21, Avrupa'da 5, Afrika'da 2 paşa vardı- yönettiği eyaletlere bölünmüştü; eyaletler bir bey'in yönetiminde -1800'de 163 bey görüyoruz- sancaklara ayrılmıştı; sonra da, bir yargıcın yetkisine bağlı kazalar geliyordu. Düzeni ve savunmayı sağlamakla yükümlü bu yöneticilere, İstanbul'daki divan'a benzer bir kurul yardım ediyordu; vergilerden yeniçeri silahlı gücünün bakımına ayrılan payı alırlardı; ayrıca, kendilerine süvari toplama olanağı veren fieflerden, yani haslardan yararlanırlardı. Yetkilerini kullanırken, ilke olarak, sadece şeriat ve İstanbul'un malî görevlilerince sınırlı idiler. Bağımsızlıklarının gelişmesini önlemek ve gelirlerini arttırmak amacıyla, merkezî hükümet, onları sadece bir yıllığına atamak ve makamları satmak alışkanlığını edinmeseydi, güçleri mutlak olup çıkardı. Böylece, eyalet yöneticileri geçici idiler; ya da, özellikle beyler arasında yerel ileri gelenlerdi; nitekim, Arnavutlukta Bresatiler ailesi, 1752'den 1832'ye değin Santari sancağını elinde tutmuştur.

Kimi eyaletler, bu sistemin dışında kalıyordu; bu da, ya İmparatorluğa geç girmeleri, ya uzaklıktan ya da halklarının direnişi yüzündendi.

Doğu «sınırı», eyalet ve sancak bölümlemesine pek uygundu; ne var ki, bu sınırda, uygulamada özerk Kürt kabileleri bulunuyordu. Arnavutluk, sadece kendi kabile şeflerinin ve onların kurullarının otoritesini tanıyordu; vergi vermiyor, sadece insan sağlıyordu. Montenegro, yalnız kendi piskopos-prenslerine boyun eğiyordu. Ragusa, sadece vergi veriyordu. XV. yüzyılda fethedilmiş Eflak ile XVI. yüzyılda fethedilmiş Moldavya'da Rumen prenslikleri, bağlılıklarının sınırlarını görüşme konusu yapabilmiş ve, bir bölümüyle, özerkliklerini XVIII. yüzyılın başlarına değin koruyabilmişlerdi. Büyük Petro'nun girişimleri, oralarda Osmanlı baskısının artmasına yol açtı; ve, o zamana de-

ğin seçilen prensler, yani **hospodar**lar, artık atanır oldular (1716), müslümanlar de kaleleri ellerine aldılar; ancak, başlıyan gerçekte İstanbul'da Fener Rumlarının egemenliğiydi. Rusların ilerleyiş yolu üzerinde olan Kırım da, güneyde Osmanlıların doğrudan yönetimi ile kuzeyde Tatar hanının yönetimi arasında bölünmüştü; ve han, vassalliğini kabul etmişti ve vergi veriyordu. Son olarak, Magrip'teki üç naiplik ile Mekke şerifliği, özel bir durumdan yararlanıyorlardı; vermekten çok alıyorlardı; kimi zaman armağandı bu, kimi zaman asker. Bu eyaletler, gerçekten önemli bir rol oynuyorlardı: Naiplikler, İmparatorluğun ileri karakollarıydı; şerifliğin de dinsel saygınlığı vardı ve Peygamberin soyundan gelenler arasından seçilen şerif, Sultanca sadece onaylanıyordu.

M a l î k a y n a k l a r a gelince... İmparatorluk gelirleri iki türdü: Biri, mülklerin doğrudan geliri, gümrük hakları, madenler, tuzlalar, çeltikler üzerindeki haklar, ganimetin beşte biri, vassal devletlerin ve -hıristiyan olsun olmasın- boyun eğdirilmiş halkların vergileri, müslüman olmayanlardan alınan baş vergisi idi. Ancak, para değerindeki düşüş, savaşların git gide azalan ganimet geliri, yeni vergiler konulmasına götürdü: Kazalar düzeyinde dağılan ve gelirle orantılı vergi; pazarlar, taşınmaz mülklerin devri, şarap üzerindeki haklar; İstanbul'un git gide artan nüfusunu beslemek için durmadan ağırlaşan tahıl müsadereleri. Tersine, gümrük vergileri hafifletildi; İngiliz ve Fransız tacirleri için belirlenmiş rejim bütün ülkelere uygulanıyordu, bu da *ad valorem* (değerine göre) %3'tü. Sivil ve askerî görevlilere ödeme yerinde yapılıyordu: Örneğin kadı, uyuşmazlık konusu nesnenin değerinin %2.5 ile 10'u arasında bir para alıyordu; görevlerin parayla alınıp satılması ve sıraların hızlandırılmasıyla, konu da doğallıkla bir felâket halini aldı. Daha da tehlikeli olanı, v e r g i n i n a l ı n ı ş b i ç i m i idi: XVII. yüzyılın sonlarından başlıyarak, ömür boyu m ü l t e z i m lerin eline geçmişti bu iş; kiralama, böylece malî gücü olan belli ailelerin oluyordu; İslâmda faizle ödünç yasağı olduğundan, konu Rum ya da Ermenilerle Yahudilerin tekelindeydi. Mısır'ın Osmanlı maliye sisteminde ayrı bir yeri vardı: Sudan altını, bir de onun eliyle geçiyordu. Özellikle Mısır, Irak'la beraber, tımar sistemini tanımayan tek eyaletti; topraklar, orada mülk vergisi toplayıcılarına verilmişti. Hesaplara, doğrudan doğruya İstanbul'un

atadığı bir kâtip bakıyordu. Böylece Mısır, taze para sağlıyordu: Onun onda biri Mekke haccının giderlerine harcanıyor; onda üçü İstanbu'a yollanıyordu; kalan, din görevlileriyle, bentlerin, kanal ve yolların bakımına ve doğaldır ki paşaya gidiyordu.

Savaşa insan sağlama, bir dinsel ve siyasal sınırlamaya tâbiydi. İlke olarak, yalnız müslümanlar silah taşıyabilirdi. Bu ise, bizzat Osmanlı egemenliğini sorun haline getirebilirdi. Müslüman olmayan çocukların toplanması, yani devşirme bu tehlikeyi -geçici de olsa- gideriyordu. Müslüman olan, askerliği öğrenen yeniçerilerin kaynağı buydu; Yeniçeriler, yalnız ücretleri ödenmekle kalmıyor, çeşitli ayrıcalıklardan da yararlanıyorlardı. XVII. yüzyılın sonunda devşirme uygulaması terkedildi; 1703'te emredilen son toplama uygulanmadı. O tarihlerden başlıyarak, yeniçerilik, halkın içine yayılıp yoğunluğu azalır oldu. Doğaldır ki, güçlükler de başladı: Evli bir kişi, ailesini ve mesleğini de sürdürerek askere gelip giriyordu. Yüzyılın sonuna değin, yeniçerilik imrenilir bir şey oldu: 400.000 kayıtlı kişiden, 60.000'i düzenli olarak ücretini alıyordu; ama onun da sadece 25.000'i gerçekten silah taşımaya ehildi. Yeniçeriler, düşman karşısında, eski savaşçı erdemlerini yitirmişlerdi; ancak karşılığında, yerleştikleri kentlerin, özellikle de İstanbul'un yaşamına müdahale etme alışkanlığını edinmişlerdi; sultanlara da bir ulûfe dağıtıcısı olarak bakıyorlardı. Mısır'da, Osmanlı fethinden önce de bulunan memlük kurumu da aynı gelişmeyi gösterir. Onların başı, kimi zaman zengin Mısır tacirleriydi ve öylesine bir ağırlıkları vardı ki, paşa silik bir elçi gibi görünürdü karşılarında.

Ordunun öteki kaynağı da kuruma eğilimindeydi. Bu kaynak, tımar sistemine bağlıydı ve sipahi sağlıyordu. Kimi tımarlar, özel mülkiyet haline gelince, onlardan yararlananlar da devlete bağımlı hissetmez oldular kendilerini. XVI. yüzyılda, 130.000'e kadar süvari sağlıyan sipahi kurumu, 1767'de Rusya'yla savaşa karar verildiğinde sadece 20.000 kişi sağlıyabilmişti; dahası, talimsiz ve disiplinsiz idiler. İç düzen ya da güvenlik gerektiğinde, bir eyaletin paşası çabucak paralı asker topluyordu; doğaldır ki, masraflı idi bu yol ve tehlikeliydi.

43. – XVIII. yüzyılda bir yeniçeri

Bununla beraber, Osmanlı devletinin askeri bakımdan çöküşü, XVIII. yüzyılın ortalarından önce belirginleşmedi. 1711'de Rus ordusu Prut'ta ezildi; 1726'da, Osmanlılar, İsfahan üstüne 70 ilâ 80.000 kişi yürütebildiler. 1735'ten sonra, bir hıristiyan dönmesi olan B o n n e v a l ' in öncülüğünde girişilen çabalar, topçuluğun modernleşmesini sağladı ve 1738-1739 yıllarının askeri güçlenişini getirdi. Sorun, ordu mevcudunun azalmasından çok, s a v a ş k a n l ı ğ ı n d ü ş m e s i ve Hıristiyan Avrupa'ya oranla bir t e k n i k g e r i l e m e idi; 1739'dan 1767'a değin süren barış dönemi, daha da belirgin hale getirecektir bunu. Bu gecikme, denizcilikte daha da hissedilir durumdaydı. Suçluların ve savaş esirlerinin yönlendirdiği kadırga ön sırada olmayı sürdürüyordu; savaşta yeniçeri ve sipahi aranıyordu. Kaptan paşanın kumanda ettiği donanma, aslında

Fener Rumlarının denetimine geçmişti. Donanma öylesine zayıfladı ki, Orta-Doğu tacirleri, malları üzerinde gümrük haklarından bağışık tutulmaları koşuluyla, gemilerini savaş zamanında devletin hizmetine vermeyi kabul ettiler.

Özetle, Osmanlı egemenliğinin eski gücü yoktu artık; araçları git gide çağına uymaz hale geliyordu. Boyun eğmiş halkların inanç ve geleneklerine saygı, Osmanlı barışına *(pax ottomanica)* bir temel olabilmişti; XVIII. yüzyılda ise, bu saygı devletteki zayıflığın bir kanıtıydı sadece ve, bu devlet, ne merkezî ne de yerel düzeyde güçlenişin biçim ve araçlarını bulamaz durumdaydı.

II

OSMANLI DEVLETİ VE ÇELİŞMELERİ

Osmanlı devleti, XVIII. yüzyılda bile, kendi gerçek niteliği hakkında duraksamalı idi: Bir fetih devleti ya da İslâm yayılışı devleti, Osmanlı hanedanı devleti ya da bir büyük imparatorluğun devleti? Hangisiydi bunlardan?

Hükümdarın unvanları bir duraksamayı gösteriyordu.

DEVLETİN NİTELİĞİ

Hükümdar anlamına sultan, sivil ve askeri iktidarı elinde tutan demekti; buna, hanedanın kökenine işaret eden *han* sıfatı eklendi ki, fatih bir göçebe topluluğunun şefi demek oluyordu. Sultan, hâlâ bir iman savaşçısı olarak *gazi,* dünyayı mihveri çevresinde çeviren kişi olarak da *hünkâr* idi. Eski kabile topluluğunun ideolojik mirası olup, XI. yüzyıl İran düşüncesiyle daha da güçlenmiş bir anlayışa göre, hükümdarın iktidarı bir ortak yarar idi.

Böyle tanımlanan siyasal iktidar, dinden ayrılamaz haldedir. Kanunu, kadılar ve müftiler dile getirseler de, sultan, yasama alanına müdahale etmek zorundaydı. Böylece, Kur'an ve hadislerden kaynaklanan şeriat'la, toplum yararına getirilmiş düzenlemeler, yani kanunlar birbirinden ayrılıyordu. Adliye, yeni

kanunları eskileriyle ve şeriatla uyumlu hale getirmekle yükümlü idi. XVIII. yüzyılda iktidarın dinsel niteliği güçlenirken, bu görev de kalktı ortadan. Sultan sadece gazi değil, müminlere kumanda eden *halife, kutsal* kanunun temsilcisi, yani *imam* oldu; İmparatorluğun dışındaki müslümanlara taşmasa da böyle idi gelişme. Sultan, siyasal gücünden yitirdiklerini ideolojik araçlarla kazanamk istiyordu.

Osmanlılar, kabile gelenekleri ile güçlü bir merkezî iktidarın gereksinmelerini birbirinden hiçbir zaman ayıramadılar. İçinde 12.000 kişinin yaşadığı İstanbul'daki s a r a y ı n d e b - d e b e s i , bir hanedan saygınlığını dile getiriyordu. Sultan,

44. - III. Ahmet

sadece tahta çıktığında, savaşa gittiğinde ya da ava çıktığında halka görünüyordu. Saray yaşamı, davranış, giyim-kuşam ve yer olarak kurallara bağlanmıştı; lüks ortamını ise, yüzyılın ilk güçlükleri de solduramadı. Saray ve bayramların arka arkaya dizildiği ünlü «Lâle Devri» bu yüzyıldadır.

Bununla beraber, t a h t a m i r a s ç ı o l m a sorunu, siyasal gereklerle gelenekler arasında uyuşmazlığı pek iyi gösteriyor. Dahası var: XVII. yüzyılın başlarından beri, siyasal gerekler gelenekler lehine çekiliş halindeydi; «büyük oğulun önceliği» kuralı terkedildi ve 1617 yılınan başlıyarak, amcadan yeğene olmak üzere, hanedanın en yaşlısının tahta çıkması usulüne dönüldü. Durum, sultanın eşlerinin çokluğu ile karmaşık hale geliyordu: Sayıları 5 ilâ 600 arasında değişen bu kadınlar çeşitli kökenlerdendiler; satın alınmıştılar ya da armağan olarak verilmişlerdi; Mısır'dan gelme 200 siyahî hadımın koruması altında yaşıyorlardı ve hepsi de, merkezî yönetimin üçüncü kişisi olan k ı z l a r a ğ a s ı nın yönetimindeydiler. Sultanın annesi V a l i d e S u l t a n , önemli bir rol oynuyordu. Taht kavgalarını önlemek için, ölen bir sultanın bütün oğulları Topkapı Sarayı'nda kafes arkasına kapatılıyorlardı; orada eğitimsiz, kısır kadınlarla başbaşa yaşıyorlardı; ya da yeni doğan erkek çocuklar öldürülüyorlardı; tâ ki, yazgı içlerinden birini tahta çıkarıncaya kadar sürüyordu bu. 1693 ve 1730 yılları arasında, bu kurallar en aşırı uygulamaya sahne olmuşa benzer: IV. Mehmet, tahttan indirilişinden altı yıl sonra, 1693'te Edirne'de öldü; II. Mustafa 1695'te ve III. Ahmet 1703'te sultan ilân edildiler. Bu sonuncusunun 1730'da tahttan indirilişinden başlıyarak herşey düzene girdi. III. Ahmet, kafes arkasında 27 yıl yaşadıktan sonra 31 yaşında çıktı oradan. Sultanların, bu koşullarda rollerine pek kötü hazırlanacakları açıktı. Hükümdarın, topluluğun yararını sağladığı sürece iktidarı elinde tutacağı düşüncesi sürüyordu: Ortak iyilik tehdit edilmişse, özellikle bir askerî yenilgi halinde, tahttan indirilmeye cevaz vardı; sadece İstanbul müftisinin rızasını almak yetiyordu.

Sultana kişisel hizmetle, devletin temel görevleri birbirinden hiçbir zaman ayrılmadı. Böylece, «bahçeler amiri», 2000 koruyucusuyla hem saraya hem Boğazlara göz kulak oluyordu; beş emir (komisyoncu), saray muhasebesi ve İstanbul'un yapımı, pa-

ra basımı ve saray mutfağı kadar, başkentin yiyecek-içeceği ile uğraşıyordu. Merkezî hizmetlerin çevresinde, Pers İmparatorluğundakine öykünen pek ağır bir bürokrasi yer alıyordu; bu, aynı dönemdeki Avrupa ülkelerindekinden çok daha ağır bir mekanizma idi; bu bürokrasi, yabancılar üzerinde bir düzen ve güç izlenimi yaratıyordu. Söz konusu bürokrasiyi üç kişi yönetiyordu: Mühürdarlıkla görevli nişancı, malî işlerle yükümlü defter emini ve sadrazam: Nişancı, XVIII. yüzyılda, kararları kaydetmekle yetiniyordu. Malî hizmetlerde 900'e yakın görevli bulunuyordu. Dairelerin yetkileri, bir örgüt ve denetim kaygısının yanı sıra, tam bir karışıklığı da ortaya koyuyordu. Böylece «Özel Hesaplar Dairesi», Mekke ve Medine'nin maliyesi kadar, baş vergisi; hayır kurumlarında çalışanların ücretleri kadar, sultanın dairesinin hesaplarıyla da uğraşıyordu. İmparatorluk gelirlerinin gelip toplandığı bir Devlet Hazinesi vardı gerçi; ancak, sultanın da özel bir hazinesi bulunuyordu. Genel hizmetlerin yanı sıra, defterhane, tımarlardaki hareketlere de göz kulak oluyordu: Buradaki dairelerden biri kadastro ile uğraşırken, bir başkası tımarlardan yararlananlar arasındaki değişikliklerin günlüğünü tutuyordu. Bununla beraber, bu denetim, sistemin –XVII. yüzyıldan başlıyarak– çöküşünü engelliyemedi.

Sultanın atadığı sadrazam, XVII. yüzyılda, Osmanlı politikasının asıl sorumlusu olmuştu. Hâlâ, ayda bir kez, herkese açık bir duruşmada adalet dağıtıyor, başkentin yargı işlerine bakıyor, lonca ve pazarlara göz-kulak oluyordu. Ancak, asıl yetkisi siyasaldı. Sultanın dairesi üzerinde –ilke olarak– hiçbir yetkisi bulunmasa da, mülki ve askeri bütün görevlere atamaları o yapıyordu; fermanlarla dile getirdiği bir karar yetkisi vardı; yürüyen orduların başkumandanı da oydu. Hükümdarın koruyucularınca korunan sadrazam, sultanla doğrudan ilişkide bulunan tek kişiydi. *Babı Âli* adı verilen özel bir sarayda oturuyordu; burası, hem hükümet merkezi olmuştu, hem de yabancıların gözünde Osmanlı devletiyle eşanlamlıydı artık. Sadrazamın mühürdarlığında 700 görevli çalışıyordu; bunların içinde, kişisel hizmete bakan kâhya beyin büyük bir otoritesi vardı; yabancılarla ilişkilere bakan dairede çevirmenler (reis efendiler) büyük rol oynuyordu.

Böylece, devlet iki başlıydı ve gerçek iktidar da sadrazamın eline değildi; Osmanlı İmparatorluğuna özgü bir şey değildi bu, ne var ki siyasal istikrarsızlığı da artırıyordu. Merkezi yönetimi denetleme için mücadele, sultanın dairesi ile sadrazam arasında oluyordu: Birincisi, Osmanlıların kabile geleneklerine bağlılığın simgesi olan hadımlarca yönlendiriliyordu; sadrazamı ise, merkezi devlet örgütünün simgesi olan bürokrasi destekliyordu. Sultanın, XVII. yüzyıldan başlıyarak da sadrazamın başkanlığında toplanan ve mühürdarı, malî dairelerin başını, belli başlı askerî şefleri ve kızlar ağasını bir araya getiren divan, bu karşıtlığı sergiliyordu. Bir yerde biçimsel hale geldi bu toplantı; çünkü, kararlar Babı Âlideki günlük toplantılarda alınmaya başlandı ve sadrazam da istediğini çağırıyordu oraya, Aslında, sadrazamların iktidarı sınırlanmış bulunuyordu. Görünüşte de olsa, sadrazam sultanın desteğine gereksiniyordu: Öyle olduğu için de, sadrazamların güttükleri politika, sultanı zevk ve sefa alemine terketmek, onu dünyadan habersiz soyutlamaktı. Ne var ki, entrikaları besleyen ve kendi güçsüzlüklerine yol açan bir durumdu da bu. Öte yandan, sultanın atadığı sadrazamın bir *kapıkulu* olduğu da unutulmasın; görevden alınmaları, hatta cellada teslimleri sultanın iki dudağı arasındaydı.

Son bir güçlük de şuydu: Devlet yönetimine İstanbul'un yönetimi de gelip binmişti. Kentin yiyecek ve içeceğinin sağlanması inceden inceye düzenlenmişti: Üç büyük İmparatorluğa başkentlik etmiş bir kente yakışan da buydu; ayrıca, 900.000'e yaklaşan bir kent halkını düzen içinde tutma kaygısı da vardı. Bu ve başka nedenler, İstanbul'un İmparatorluğun siyasal yaşamı üzerinde etkide bulunmasına açıyordu kapıları.

YÖNETİCİ SINIF

Merkezî yönetimdeki istikrarsızlık, kurumlardaki içiçelik, gelişmenin durması, dahası merkezî devlet örgütünde gerileme: Bütün bunlar, Osmanlı İmparatorluğunda bir yönetici sınıfın varlığı sorununu ortaya koyuyor. Hanedan, «Osman'ın kanı»na dayanıp kökenini Oğuz Türk kabilesinde görüyordu; ne var ki,

bu hanedan, Türkleri İmparatorluğun yönetici ögesi haline getirmedi. Göçebelerin, eşitçi geleneklerinin yanı sıra, ortalığı karıştırıcı tutumlarına karşı da güven duymayan hanedan, İmparatorluğun çeşitli yörelerine tutup serpiştirmişti onları; hatta kimi kabileleri, olduğu gibi Kıbrıs'a ve Balkanlara yerleştirmişti. Ortak iyilik ve fetih hakkı adına insanlara ve mülklere el koyan bir devletin mutlak niteliği, hiç olmazsa başlarda siyasal kadrolara istikrarsızık getirdi. Toprak sahiplerini bir yana koyarsak, Batıdaki gibi bir aristokrasiden çok, bir yüksek görevliler sınıfıydı söz konusu olan; bu sınıf, sıkı sıkıya bir bağımlılık içindeydi ve yazgısı –önceden bilinmez– dalgalanmalara tâbiydi. Göreve başlar başlamaz kapı kulları diye adlandırılan bu insanlar, yükselişlerini, sultanın iradesine ya da –XVII. yüzyıldan başlıyarak– sadrazama borçluydular; gözden düştüklerinde, mallarını da yaşamlarını da yitirebiliyorlardı. Devlete, askerî alanda olduğu gibi mülkî alanda da hizmet edecek kişileri sağlayan devşirme, kökünden koparma idi bir bakıma; gerçekten, yönetici kadroda ortak tek şey vardı: Din, –osmanlıca denen türkçe, arapça ve farsça karışımı– resmî dil ve sultana hizmet.

Bununla beraber, XVI. yüzyılın sonlarından başlıyarak, birçok öge, sistemi değiştirmeye başlamıştı. Devletin git gide artan gereksinmeleri, görevlerin parayla satılmasına yol açtı; ve, daha da kötüsü, ilk görevlerine çabucak dönmeden başka kaygıları olmayan görevli dolanmasi başlamıştı devlet hizmetlerinde. Devşirme usulü terkedildi. Kamu görevleri, bu görevleri –örneğin İstanbul'un büyük tacirleri gibi– parayla satın alacak kadar zengin ailelerin elinde kalır oldu, ya da iktidara tutunup varlığını sürdürecek denli hünerli aileler sahip çıktı onlara; ancak, içinden nice sadrazam çıkarmış olan Arnavut kökenli Köprülüler «hanedanı», 1716'dan sonra zayıfladı. Bununla beraber, eski usul göreve alma sürüyordu; öyle olunca da, köylü kökenli kimi insanlar yüksek makamlara erişebiliyorlardı. Ünlü serüvenci Bonneval'in koruyucusu Hasan Paşa böyledir: İran ve Rusya'ya karşı seferlerde göz doldurucu bir yeniçeri olan bu insan, 1738'de yeniçeri ağası olur, 1743'te mühürdar olarak atanır, üç yıl sonra da görevini yitirir. Görevlerin parayla satılması, zenginliğe dayanan istikrarlı bir yö-

netici sınıfın kurulmasına olanak sağlıyordu bir bakıma; ama öte yandan, böyle bir sınıfın varlığı, Osmanlı devletinin mutlakiyetçi biçimini de sorun haline getiriyordu. Böylesi bir sınıfın doğuşu, tımar sistemindeki gelişmelerle de atbaşı gidiyordu.

TOPLUM VE KURUMLARDAKİ DEĞİŞİKLİKLER

Osmanlı İmparatorluğunun XVIII. yüzyıldaki siyasal tarihini –bütün açıklığıyla– ortaya koyan incelemeler fazla değil; öyle de olsa, toplum ve kurumlardaki derinliğine değişiklikler, yüzyılın son otuz yılından önce gerçek bunalımlar biçiminde ortaya çıkmamışa benzer.

İlk saptama şu: Karlofça darbesini (1699) izleyen karışıklık döneminden sonra, tahttan indirmeler seyrek hale gelir: 1703'te II. Mustafa, III. Ahmet'e bırakmak zorunda kalır yerini; Ahmet, 1730 yılına değin saltanat sürecek ve tipik bir başkaldırının kurbanı olarak düşecektir tahtından. Başka yerlerde eskicilik yapan bir Arnavutun arkasından sürüklediği bir küçük yeniçeri topluluğu, İran'la süren savaşın belirginsizliğinden hoşnutsuzdur; onları, küçük zanaatçılar ve dükkâncılar da desteklemektedir; başkaldıranlar, hapishanelerin kapılarını açarken, sadrazamın başını ister ve III. Ahmet'in büyük yeğenini sultan ilân ederler. Yeni sultan, I. Mahmut adıyla, 1754'te doğal ölümüne değin iktidarda kalacaktır. XIX. yüzyıla değin tahttan indirme yoktur artık. II. Mustafa, 1757'den 1774'e değin hüküm sürer.

III. Ahmet'le I. Mahmut, siyasal yaşama karışmadılar gerçi, ancak sadrazamları da çaptan yoksun kişiler değildiler; büyük Köprülülerden sonra gelmiş olsalar bile, yetenekli insanlardı. Böylece, Damat İbrahim Paşa, 1716'dan 1730 başkaldırısına değin iktidarda kaldı. Yeniçerilerden gelenler ya da eyalet yöneticileri arasında da hâlâ büyük kişilikler ortaya çıkabiliyordu. İyi bir yönetici ve özellikle Araplara karşı başarıyla savaşlar yürütmüş olan Bağdatlı Hasan Paşa bunlar arasındadır. Öyle de olsa, git gide hızlanan bir gerileyiş vardır: Bunun da nedeni, ne insanların azalışı, ne devlet yönetiminde bozukluk, ne de zevk ve safaya dalıştı.

Sorunların önem kazanmış olmasıydı asıl neden.

Malî sorunu başa mı koymalı?

45. – Damat İbrahim Paşa

Tarihçiler, eldeki rakamlara bakıp, XVII. yüzyılın sonuna değin git gide artan bütçe açığı üzerinde anlaşmış da olsalar, kimi tarihçiler, XVIII. yüzyılın ilk iki otuz yılında malî bakımdan bir kalkınıp doğrulmadan söz ediyorlar. Sultanın özel hazinesi öylesine kabarır ki, asıl devlet hazinesine borç para verir. Kiralamanın başlarda büyük gelirler sağlamış olması da mümkündür. «Lâle Devri», nice yapı ve bahçe için korkunç giderlere yol açtı; bütün bunlar, hiç de bir bütçe açığı yaratmış değildir. 1723'ten 1727'ye değin süren ilk İran seferi, büyük bir ganimet sağlıyabildi; ancak, 1730'dan sonra yenilgiler çoğaldı. Yine de, 1739'dan 1769'a değin süren barış dönemi, her şeyden önce giderlerde

bir azalışa yol açmıştır denebilir. Ancak, şu nokta açık: Sadrazamlar, paranın değerinin düşmesinden kaygı içindedirler. Hepsi de, etkisiz kalma pahasına, savurganlığı önleme kanunları çıkarırlar ve –kesintili de olsa– dış ticaretle gümrükleri denetlemeye girişirler.

Dış dünyayla ilişkiler, Osmanlıları ayrıca düşündürür olmuşa benzer. Bu ilişkiler, yalnızca askerî çerçeve içinde çıkmıyordu karşılarına; çünkü savaş, Hıristiyan Avrupa'ya oranla git gide artan bir gecikmişliğin işaretiydi sadece. Eski bir yapıyı sürdüren çoğu devletler gibi, Osmanlı İmparatorluğunda da, ne diplomatik heyetler, ne de dışişleri hizmeti vardı. Bütün girişimler sadrazamlara geliyordu; onların politikaları da kimi zaman çelişmeli görünüşler alıyordu. Öyle olunca da, olağanüstü elçiler Avrupa devletlerini keşfe çıktılar. Böylece 1719'da Viyana'da, 1721'de de Paris'te Yirmisekiz Mehmet Said'e «uygarlık ve eğitimin araçları hakkında tam bir inceleme» ve İmparatorlukta uygulanabilecekler üzerine bir rapor hazırlama görevi verildi. Bunun yanı sıra, Osmanlı devleti, hangi kökenden olursa olsun, dönmelere sığınma hakkı tanıyıp onları paraya boğarak doğrudan doğruya teknik ve bilgiyi de edinmenin arkasındaydı. Bonneval'in rolünü biliyoruz; bir başka Fransız, David, 1720'de İstanbul'da ilk itfaiye örgütünü kurdu; gerekli bir önlemdi bu, ancak pek yetersizdi, nitekim dönem dönem İstanbul'u kasıp kavuran yangınları önleyemedi. 1693'te yirmi yaşındayken esir düşüp, sonra müslüman olup İbrahim Müteferrika adını alan Calvin'ci bir Macar, 1727'de İstanbul'da İlk Türk basımevini kurdu; o tarihe değin yalnız Yahudilerin basımevleri vardı.

Ancak yayılması gereken bilgiler neydi?

Osmanlı kültürü, İlkçağ ve Ortaçağ'lı köhnemiş bilgilerin bir deposu durumundaydı; Araplardan ve İranlılardan olduğu kadar Yunandan da almıştı. XVIII. yüzyılda, hemen hiçbir yaratış görmüyoruz. Divan edebiyatı sürmektedir; vakanüvislik gerileme içindedir. Sultanın ve hayırseverlerin bağışı olan okulların öğrettiği okumadır yalnız ve bir de belleği Kur'andan parçalarla doldurmak. Yirmili yıllarda, Valide Sultan, Galata'da bir okul kurdu ve ilk kez yazma öğretilmeye başlandı orada. Sultanın hiz-

metlilerine ayrılmış okullarda ise, Damat İbrahim Paşa, İran şiiri ile matematik öğrettiriyordu. Medreselerde, geometri ve tıp öğretimi –görece– yüksek düzeydeydi; ancak astronomi duraklama halinde olup, Kopernik ile Galilei'nin sistemlerine seyrek ve ihtiyatlı yollamalarda bulunuluyordu sadece. Sadrazam, farsçadan ve arapçadan kimi tarih kitaplarının çevirisi görevini verdi bir heyete.

Damat İbrahim Paşa'ya göre, devletin modernleşmesi, kültürü geliştirme yolundaki böylesi girişimlere bağlıydı; onun kaleme aldığı ve ölümünden iki yıl sonra I. Mahmut'a verilmiş bir lâyihadan anlıyoruz bunu. Paşa, bu lâyihada, İmparatorluğu yönetmek için coğrafyayı bilmenin; çeşitli devletleri karşılaştırmak, giderek hükümetin yeniden örgütlenişine gidebilmek için tarihi bilmenin gerekliliğinden sözeder. Gerçekten, Damat İbrahim Paşa, tutarlı merkezî bir iktidar kurabilmek amacıyla, sultanın çevresindeki hadımağalarını kaldırıp atma girişiminde bulunmuştu. Böylece, onun yaşamına malolan 1730 başkaldırısı, gerici güçlerin halktaki hoşnutsuzluğu etkilemelerinin bir eseri olarak açıklanabilir. İbrahim Paşa'nın ölümünden sonra, Bonneval'in topçuluğa getirdiği yeni örgütleniş bir yana, siyasal ve kültürel her türlü modernleşme girişimi terkedildi. 1734'te açılmış Hendese Okulu, Yeniçerilerin baskısıyla 1759'a değin kapatıldı; basımevi 1742'de yasaklandı ve 1784'e değin sürdü bu. Öyle olunca, Osamnlı politikasının dayanacağı tek şey kalıyordu: Din. Müftiler, ibadete ve âdetlerde bağnazlığa çağrı çıkarırken, iktidar da, İmparatorluk içindeki halklar üzerinde o tarihe değin uyguladığı hoşgörü geleneğini terkediyordu.

KARIŞIKLIKLAR VE BAŞKALDIRILAR

Gerçekten, karışıklıklar ve başkaldırılar, XVII. yüzyılın sonlarından beri başlamıştı; git gide daha çok ezilen ve sömürülen köylülerin protestosu nun dile gelişiydi bunlar.

Balkanlarda, bu tür olaylar, Hıristiyanlığa bağlılığı ve, Avusturya ordularının ilerleyişinin yanı sıra, Rusların ortodoksları koruma savlarının uyandırdığı umudu da ortaya koyuyordu.

Bulgaristan'da 1688, 1709, 1716-1717 yıllarındaki başkaldırılar, 1735-1739'da yeniden başgösterir ve 1768-1774 yıllarında da tekrarlanır. Gerçekten ulusal hareket de diyebilir miyiz bunlara? Varını yoğunu yitirmiş köylülerin göçleri, Yunan tacirlerinin oradan oraya dolaşmaları, Osmanlılara karşı birlik düşüncesini de yayıp duruyordu gerçi; ne var ki, yüzyılın ilk iki otuzlu yıllarında, seçim, bir ya da öteki egemenliği yeğleme ile sınırlıydı. XVII. yüzyılın sonlarında, patriklerinin yönetiminde Habsburg'lara sığınan 100.000 Sırbın yazgısı pek imrenilecek cinsten değildi; Macaristan'da başkaldırmış Kurutz'ların durumu daha da kötü oldu. Yalnız XVIII. yüzyılın sonlarındadır ki, b a ğ ı m s ı z l ı k i s t e ğ i belirginlik kazandı. Öte yandan, Balkanlarda Türk egemenliği, Avusturya tehlikesi, İstanbul'un yakınlığı, bölgenin başkentin yiyecek-içeceği için taşıdığı önem yüzünden daha da hissedilir oldu. XVIII. yüzyılın ortalarında sürekli bir ordudan bahsedebileceksek, kuzey-batı sınırları üzerinde karagâh kurmuştu bu.

A r a p e y a l e t l e r i n d e durum daha da karmaşıktı; Osmanlı egemenliğinin çözülüşü kuşkusuz daha da ileri aşamadaydı. Karışıklıkların sürekli olduğu Irak'ta, B a ğ d a t l ı H a s a n P a ş a , Memlûklardan bir ordu kurup, düzeni alabildiğine sertlikle sağladı. Ölümünde, paşalık oğluna geçti ve o da 1747 yılına değin yönetti; onun ölümünden sonra, Memlûklar, Hasan Paşa'nın bir danışmanını, Süleyman'ı seçtiler ve paşalık onun ailesinde 1831 yılına değin kaldı. Lübnan'da, önde gelenler, 1698'de toplanıp bir yönetici seçtiler; bu yöneticinin görevi, 1754 yılına değin -babadan oğula- geçti durdu. Mısır'da Memlûkler, 1757'de Bulutkapan Ali Bey'le üstünlüğü elde ettiler. Yerel güçlerin yönetimi ele aldığı bu eyaletler karşısında, merkezî hükümet oldu-bittiyi ihtiyatla karşılıyor ve zaferi kazanana paşalık unvanını resmi olarak da veriyordu. Merkezkaç güçler öylesine güçlü idiler ki, İstanbul'un doğrudan doğruya seçtiği bir paşa bir hanedan kurabiliyordu. Suriye'de, 1734 yılından başlıyarak, Azur'un durumu böyledir. Merkezî hükümetin, 1756 ve 1761'de Azur'la olduğu gibi, bu yerel hanedanlarla bağı kopardığı olsa da, bu sistemi tehlikeli saymıyordu. Gerçekten, Irak'tan, Suriye'den, Filistin'den, hatta Mısır'dan vergi gelip duruyordu; idarî reformlar, kaynakları daha da arttı-

rıyordu. Ve, öte yandan, yerel kişiler, Babı Âli'nin unvan tanımasına gereksinme içindeydiler; çünkü, böylesi bir tanıyış, halk kitlelerinin gözünde, yasallık kazandırıyordu onlara.

Böylece, Osmanlı egemenliği, çeşitli eyaletlerin ve çeşitli halkların kendi aralarındaki rekabetlere dayanıp varlığını sürdürebiliyordu.

III

SOSYAL KURUMLAR VE GELİŞİMİ

Osmanlı devleti, dinsel kuruluşların (vakıf) elinde olanlar dışında, bütün toprakların (miri) malikî idi; özel mülkiyet (mülk) diye de, ilke olarak yalnız ev toprağı ile bağları tanıyordu. Ancak işletme biçimleri, fetihten önceki toplum tipleri ile ilişkili olarak değişiklik gösteriyordu.

TIMAR SİSTEMİNDEKİ ÇÖZÜLÜŞ

İmparatorluğun sınırlarında, hayvan yetiştirme, ticaret ve yağmayla yaşıyan –çoğu kez göçebe– ortakçı topluluklar varlıklarını sürdürüyorlardı: Yukarı Mısır'ın, deltanın ve Suriye'nin Arapları, Mezopotamya'nın ve Irak'ın Kürtleri, Anadolu'nun engebeli bölgelerine yerleşmiş Türk kabilelerinden kolonlar böyleydiler. Balkanlarda fetih ve onun neden olduğu yıkıntılar, Arnavutluk'ta, Montenegro'da, Hersek'te ve Novi-Bazar sancağında yaşıyan halklarda kabile örgütlenişini sürdürmüşe benzer. Sırbistan'da, ortak büyük sürü uygulaması, geniş anlamda aile, yani *zadruga*'nın hep temeli olmuş gibi. Osmanlı egemenliğine karşı dikkafalılık eden bu topluluklar, savsaklanması mümkün olmayacak görevlerde de bulunuyorlardı: Asker, at ve deve sağlama, çöl sınırlarında büyük ticaret, Mekke haccına menzillik gibi. Mısır'da Arapların yerleşik hale getirilmeleri gibi kimi örneklerin dışında, bu halkların gelişmeleri üstüne pek az kanıt var elimizde. Suriye'de, Filistin'de, Yukarı-Mısır'da, ortak köy mülkiyeti üzerinde yerleşik tarımcılar yaşıyordu: Bu köyler, doğ-

rudan Osmanlı devletine bağımlıydılar ve mal olarak bir vergi veriyorlardı; pek eski bir kurumdu bu ve Osmanlılar daha önceki egemenliklerin yerine geçmişti yalnız.

Mısır ve Irak, tımar sistemini hiçbir zaman tanımamışlardı. Toprak oralarda, yararlansın diye vergi toplayıcılarına (mültezim) bırakılmıştı. Öyle görünüyor ki, bu rejim de fetihten önce vardı. Toprağa bağlılık, İslam kanununa karşın, köylünün (fellah) sırtına binmişti; o, elindeki toprak parçasını satamazdı, sadece geçici olarak başkasına devredebilirdi onu. Yararlananın kendine ayırdığı bölüm, -ki toprakların aşağı yukarı onda biri oluyordu- angaryayla ekip biçiliyordu. Ödentilerin geri kalanı, -Mısır'da genellikle kıptî olan- kâhya, babadan oğula önde gelen köy başkanı ve köyün kanun adamı arasında tartışılıyordu. Mal olarak ödenen vergi, her yıl sulanan toprağın yüzölçümüne göre değişiklik gösteriyordu. XVII. yüzyıldan başlıyarak, mültezimler, devlet tarafından devredilen toprakların genel gelişimine uygun olarak, babadan oğula geçer oldular.

Bunların dışında, her yerde, süvari (sipahi) sağlamak amacıyla, tımar sistemi yayılıyordu. Tımar, ekilir ya da tarıma açılmamış topraklardan oluşuyordu; pazarlar ve köylüler üzerinde haklar da veriyordu. XVI. yüzyılda doruğuna çıkmış olan bu senyörlük sisteminin, klasik Ortaçağ'da Avrupa'da görülenden farklılıkları vardı. Osmanlıda sistem, devletin mülkiyet hakkına dayanıyordu. Köylü, tımar sahibine kişisel olarak bağlı değildi; adalet bakımından, İmparatorluğun bütün öteki uyrukları gibi kadıya bağlıydı. Topraktan yararlanma, mirasçı olma konusunda hiçbir ödemede bulunmasına gerek olmadan, güvence altındaydı; sadece doğrudan ya da dolayısıyla bir erkek mirasçının bulunmaması halindedir ki, ailenin hakları ortadan kalkıyordu; tımar sahibinin rızasını alarak toprak satılabiliyordu. Tımar sahibi ise, İstanbul'da defterhane'nin denetimi altında -ömür boyunca- alıyordu tımarı; geliriyle oranlı olacak sayıda süvari sağlamakla yükümlüydü. Dar anlamda tımarın geliri 4000 ile 20.000 akçe arasındaydı; bu miktar ise, zaferle biten savaşlarda bir ganimetin karşılığıydı ve sıradan bir yaşam düzeyi sağlıyordu. Onun dışında, zeamet, 20 bin ile 100.000 akçe arasında bir gelir getiriyordu ve yerel yö-

46. – XVIII. yüzyılda maliye görevlileri

neticilerle orduda birliklere kumanda edenlere veriliyordu bu tımar türü; has ise, 100.000 akçenin üstünde bir gelir sağlıyordu ve paşalarla vezirlere veriliyordu.

Bütün XVII. yüzyıl boyunca, çeşitli güçler değişiklik getirirler sisteme. Bu değişiklikler, bir yandan Osmanlı gücünün gerilemeye başlamasının sonucuydu; öte yandan da, ticaret ekonomisinin işin içine girmesinin. Gerçekten, Osmanlı ekonomisi, Batı ticaretinin yararına olmak üzere takatten düşüyordu; Doğu'dan, Hind'den ürün sağlamadaki zorunlu aracı rolü de git gide zayıflıyordu. XVIII. yüzyılda Birleşik-Eyaletler, karabiber, Fransa da kahve alıyorlardı. Bu ise, alış-verişten vergi alan devleti ve uyruklarını başka gelir kaynaklarını araştırmaya götürdü. Oysa, aynı zamanda, savaşlar artık bir şey getirmiyordu; sultan, ganimetin beşte birini alıyor ve savunmaya geçmiş ordular ise hep aynı bölgelerde yaşıyorlardı. XVI. yüzyıldan beri dünya para akımlarında ortaya çıkan değişikliklere de bağlı olarak, ticaret dengesinin açık vermesi, devletin gereksinmelerinin artmasının bir sonucu olarak, Osmanlı parası sürekli değer kaybediyordu. Son olarak, ticarete giren yeni tarım ürünleri, mısır, tütün, deri, yün tarım işletmesinde değişikliklere neden oluyordu. Tımar sistemindeki

gelişmenin görünüm ve yolları çeşitliydi; öyle de olsa, aynı sonuca götürüyordu: Özel mülkiyetin gelişmesi ve Osmanlı imparatorluğunun sosyal ve siyasal temellerinin zayıflamasıydı bu!

Devlet, kendisine taze para sağlıyabilmek amacıyla bir kiralama sistemi geliştirdi. Bu sistem, o tarihe değin doğrudan doğruya İstanbul'daki görevlilerce yönetilen Tahtın toprakları üstüne yerleşti; sonra, malikâne adıyla öteki tımarlara doğru yayıldı. Kiracı, daha baştan ve bir de yıllık ödemelerde bulunuyordu; ancak, idarî bakımdan bir özerklikten yararlanıyordu. İvedi gereksinmeler kadar, sistemin de başarısızlığını açıkça ortaya koyan Karlofça andlaşması (1699), malikâne sisteminin bütün İmparatorlukta yaygınlaştırılmasına götürdü. Ganimetten beklenen gelirlerin düşüşü, tımar yönetimine göz kulak olmanın zayıflaması yüzünden, tımar sahipleri askerî görevlerini savsaklar oldular. Aynı anlamda olmak üzere, eyaletler üzerinde daha sıkı bir denetim kurmak amacıyla, tımar dağıtımının merkezî hükümetin elinde toplanması konusunda 1530 yılından beri yapılan uygulamada da çözülme hızlandı: Topraklar, yönetici kişilerin yanı sıra, Hıristiyan ve Yahudiler de içinde olmak üzere zengin tacirlere, serüvencilere, gözde kölelere de dağıtılır oldu; bütün bu insanlar askerî görevleri yerine getirmekte yetersizdiler. Böylece tımarlar, başlangıçtaki niteliklerini yitirdiler, devletin elinden kaçtılar ve, XVIII. yüzyılda özel bir mülk (çiftlik) olarak görüldüler çoğu kez. Haklarının pek kuşkulu olduklarını gördüklerinde ise, yararlananlar mallarını dinsel kuruluşlara (vakıf) adadılar ve kendileri de yöneticileri oldular onların; böylece vakıflar, bütün bir yüzyıl boyunca çoğaldı durdu. Özel toprak mülkiyeti tımarlar aleyhine yayıldı ve tımar sahibi ise kimi zaman zorla koğuldu; bu yayılma, köy ortak mülkleri zararına da gelişiyordu ve bu mülkleri de doğrudan doğruya devlet kendi asıl sahipliği adına satıyordu. Topraktan elde ettikleri yararları, kendi siyasal ve ticarî etkinliklerine adamak zorunda oldukları için, bu yeni mülkiyet sahipleri, çoğu kez kentlerdeki yaşam biçimlerini sürdürdüler. Öyle olunca da, yerel ileri gelenlerle yeniçerilerden oluşan aracı bir sosyal tabaka oluştu: Bunlar, köylülere para veriyor ve onları koruyor, karşılığında da ürün üzerinden bir pay alı-

yorlardı; silahlı adamlar (kırcali) besliyor ve idarî görevler satın alıyorlardı.

Köylünün durumu da ağırlaştı.

Köylü, ödentiler kadar ekin biçimi konusundaki yükümlülüklerini yerine getirmediği zaman, ancak bu halde toprağını kaybediyordu. Gerçekten, örfler, toprağı dinlendirmenin usul ve süresini saptamıştı. Ödentiler sürülerin, toprakların ve ürünlerin sırtına binmişti. Tahıl (buğday, arpa, yulaf) yararlanıcı malikin yanında dövülüp öğütülmeliydi; bunun onda birinden yarısına kadar o malike ayrılıyordu ve payına düşen de köyden en yakın pazara götürülmeliydi. Sebze ve yemişler üzerinde de bir payı vardı onun. Son olarak, devlet de bir vergi alıyordu ve müslüman olmayanlara ise adam başına vergi salıyordu. Tımar-sipahi sistemi sağlamlığını sürdürdüğü yıllarda, köylü –görece de olsa– korunmuş durumdaydı; kaldı ki, kimi zaman alçakgönüllü bir kişi olan tımar sahibi ile de –bir ölçüde– aile ilişkileri içindeydi. İlke olarak, malikânelerin çoğalması, yıllık ödentilerle yükümlü kiracıların istemlerine aynı frenleri getirmiş olmalı. Ne var ki, bütüne bakıldığında, her şey köylülerin durumunu ağırlaştırmada yarışa girdi: Tarım ürünleri için geniş bir pazarın açılması, paranın değer kaybetmesi ve özel mülkiyetin gelişmesi. XVII. yüzyılda kendini gösteren köylerden kaçış, XVIII. yüzyılda daha da arttı ve bu kentlerin sorunlarını ağırlaştırırken, haydutluğu da besledi. Köylü toprağı terkedemezdi; kaçış halinde ise, onbeş yıl süreyle izlenir ve tutulduğunda zorla geri getirilirdi. Topraktan yararlanan malikin, köylü üzerinde bir tür feodal otoritesi vardı. Artık kırsal kesimde, çiftlik, senyörün oturduğu yeri korumak üzere, duvarlarını ve gözetleme kulelerini yükseltiyor, yörede dağılmış köylü damlarına tepeden bakıyordu. O andan başlıyarak, köylünün durumu, Avrupa'da ikinci servaj döneminin köylüsünü hatırlatır bize.

Bu süreç, küçük mülkiyetin sürdüğü Yunan adalarına ilişmedi; ancak, bütün ovalık bölgelere, özellikle İmparatorluğun batı eyaletlerine yayıldı: Aşağı Arnavutluk, Makedonya, Trakya, Bulgaristan, Sırbistan ve Bosna'da böyle oldu; oralarda, 1719-1739 yıllarındaki Avusturya işgalinden sonra, bir tür yeniden müslüman fethi gerçekleşti. Bulgaristan'ın kuzey-batısında

ve belki Sofya'nın dolaylarında, kapitalist tipte büyük tahıl çiftlikleri oluştu. Malik, genellikle kentten gelme bir tacirdi; yıllık zayıf bir verginin yanı sıra, mal üzerinden bir ondalık ödüyordu. Hazinenin sattığı ekilmemiş eski ortak mallar ya da köylülerin terkettiği yerler olan topraklar, bir yöneticinin gözetimi altında tarım emekçilerince ekilip biçiliyordu; bu emekçiler, bunun karşılığında oturacakları bir ev ediniyor ve –para ya da mal olarak– bir ücret alıyorlardı.

Romanya Prenslikleri, Moldavya ve Eflâk, farklı bir gelişmeyi yaşadılar; bu farklılık da, senyörlerin, Türk ve müslüman değil, eski kabile şeflerinin, yani **boyar**ların mirasçıları oldukları ölçüde kendini gösterdi. Servajin, ortakçı kurumların üzerine yerleştirilmesi, ikinci servajın genel sorunları arasında ortaya çıktı. Bununla beraber, XVIII. yüzyılda köylü direnişi ile Fenerli **hospodar**ların «aydın» yönetimi sonucu, ödentilerde bir hafifleyiş görüyoruz. 1746'da, Constantin Mavrocordat, Eflâk'te servajı kaldırdı ve –o tarihe değin 3 ile 36 gün arasında değişen– angaryayı yılda 12 güne indirdi; Moldavya'da da, çifte bir angarya biçiminde de olsa, aynı önlemler alındı. Ne var ki, uygulamada, **boyar**lar el emeğine gereksindikleri için, bu kararlara saygı duymuyor, yeni köylüleri egemenlikleri altına alıyor; onunla da yetinmeyip, yeni topraklara ve köy ortak mallarına el koyuyorlardı.

KENTİN YERİ

Kent, Osmanlı İmparatorluğunun sosyal ve siyasal sisteminin tamamlayıcı bir parçasıydı. Tarımdan elde edilmiş ama yeniden yatırıma gitmekte pek istekli olmayan gelirlerin tüketildiği bir yerdi kent; lüks nesneler orada üretiliyor ve elden ele geçiyordu; kent, iktidar temsilcilerinin merkeziydi; son olarak, köylerden atılmış yığınların saptanma noktasıydı kent. İşte bütün bu nedenledir ki, kent halkı, iktisadî güçlüklere karşın azalmadı. XVIII. yüzyılın sonlarında, Kahire'nin nüfusu 263.000 kişiydi; Halep'de 150.000, Bağdat ve Şam'da 100.000, Musul'da 65.000 kişi oturuyordu. İstanbul'da XVII. yüzyılın sonunda 7 ilâ 800.000 kişi bulunuyordu; bir yüzyıl sonra 900.000'e çıkmış olsa gerekir bu rakam. Balkanlarda, fetihten sonra çoğu kez pek gelişmiş olan kimi kentler, Avusturya ile olan savaşlar-

dan çok acı çektiler. Üsküp'ün nüfusu, başlarda 40 ilâ 60.000 iken, XVII. yüzyılın sonunda hayli geriler ve XIX. yüzyıl başlarında 6.000'e düşer; Belgrat'ınki ise 50.000 iken 25.000'e iner. Buna karşılık, t a c i r k e n t l e r i geliştiler: Manastır, Durrazzo, Selânik. Savaşın yükünü müslüman halk daha fazla çektiğinden, kentlerin merkezi boşaldı ve hıristiyan halk gelip yerleşti oralara; örneğin, 1669'dan beri Sofya'da olan budur. Bununla beraber, bütüne bakıldığında, kent, Osmanlı devletinin ve İslam dininin varlığını pek iyi dile getiriyordu. Her ikisi de, önce surların içindeki sert yapıya, herbiri kendi idaresine sahip mahalleler halinde bölünmüşlüğe, camilerine, hamamlarına, pazarına borçluydular bunu; aynı zamanda vakıf mülkiyetinin öneminden geliyordu bu varlık: Vakıflar çalışma yerlerini, dükkânları ve oturulacak yerleri zanatçılara ve tacirlere kiralıyorlar ve bu yolla da taşınmaz mülkiyetinin belli ellerde toplaşmasına engel

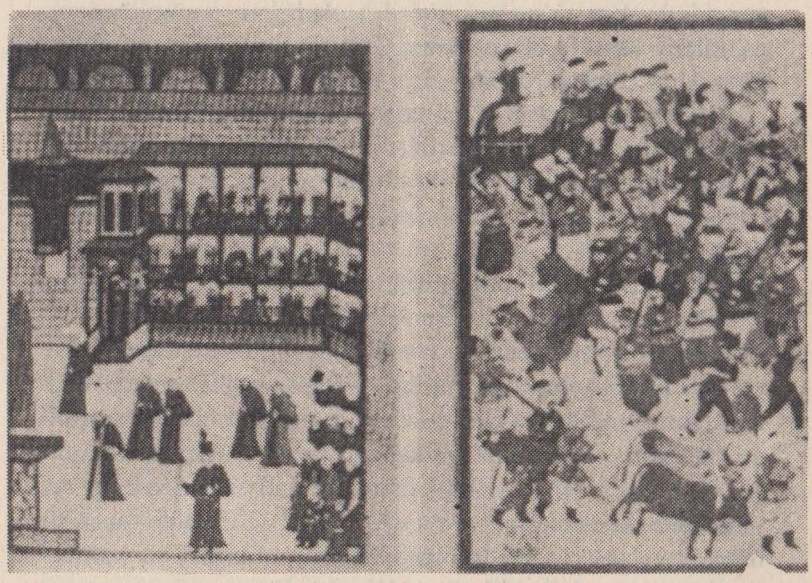

47. – Loncalar ve esnaf
(Solda, loncaların padişahın önünden geçişi:
Sağda çiftçi, uncu ve fırıncı esnafın III. Ahmet'in
önünden geçişi)

oluyorlardı. Camilerin çevresinde, medreseler, okumuş takımını ve hukuk erbabını yetiştiriyordu.

Hırsızlık ve fuhuş da içinde olmak üzere, bütün iltisadî etkinlikler, l o n c a l a r halinde örgütlenmişlerdi. Loncanın devlet için önemi başta şuradaydı ki, kuruluşun, bir seçilmiş yönetimi (bir yönetici, bir yardımcısı, bir yaşlılar meclisi) vardı ve vergilerin toplanması yükümlülüğü onundu. Ancak, loncayla söz konusu olan daha da özel bir şeydi: Bu, devletin egemen mülkiyeti sayesinde ve ortak iyilik adına işleyen iktisadî bir araçtı. Loncalar, üretimin kurallarını belirliyor ve denetimini sağlıyordu. Ancak, asıl önemlisi f i y a t l a r ı n s a p t a n m a s ı ydı: Bu ise, İstanbul'da sadrazam ile loncanın seçilmiş organları arasında bir tartışma sonucu ortaya çıkıyordu; öteki kentlerde bu tartışma kadılarla yapılıyordu. XVII. yüzyılda, fiyatlar, savaş ya da donanım güçlükleri gözönünde tutularak, bir sultanın ya da bir vezirin değişmesinde yeniden gözden geçiriliyordu; görünüş de o ki, fiyatlarda büyük patlamalar olmuş değil. XVIII. yüzyılda bu konuda neler oldu, düzenlemelere ne ölçüde uyuldu, bilmiyoruz. Ne olursa olsun, Osmanlı devleti, iktisadî ağırlığı azaldığı zamanlarda bile, k ü ç ü k z a n a a t ü r e t i m i nin sarsılmayıp yolunda gitmesi için bir kefil durumunda gözüküyor: Böylece, o tarihlere değin kendi elinde olan madenlerin işletilmesinde, XVII. yüzyılın sonlarında kiralama genelleşiyor. XVIII. yüzyılda, iktisadî ve sosyal güçlükler, loncaların çerçevesini kırıp atmaya yüz tuttu. Bu güçlükler de, müslümanlarla müslüman olmayanları aynı kuruluşlarda daha fazla bir arada bulundurmanın olanaksızlığından ileri geliyordu özellikle. Lonclar zayıfladılar ve özellikle kent halkının üçte ikisine yakınını hıristiyanların oluşturduğu Avrupa eyaletlerinde iki misli arttılar. Loncaların dinsel niteliği de değişiyordu aynı zamanda. Ermiş patronlar kültü sıradan bir bayram olup çıktı; öte yandan, esnaf ve yeniçerileri içine alan tarikatlere giriyorlardı ve, yeniçerilerin kendileri de, bir küçük meslek ya da ufak çapta bir ticaret tutuyorlardı. Bu tarikatlerde de, mistik sufî bir kurucunun kültü çevresinde birleşilmiş oluyordu. Ne var ki, bir yandan sığınılacak bir inanç aranışı, öte yandan tamamlayıcı kaynaklardan hareket eden bu sıradan halk-yeniçeri bağlaşması, İstanbul'da tehlikeli olabilirdi; öteki kentler için de böyleydi bu.

İstanbul, başkent oluşuna bağlı belli özelliklerle kendini gösteriyordu. İmparatorluğun yönetici siyasal kadrolarının ve onların da çevrelerinde bir alay görevlinin egemen olduğu k a r m a ş ı k b i r t o p l u m yapısındaydı İstanbul. Türk, Grek, Ermeni, Yahudi, her kökenden tacir, bu «karın-kent»in yiyecek ve içeceğini sağlamayı iş edinmişlerdi. Bir büyük esnaf kitlesi, özel işyerlerinde ya da –silah üreten ya da denizcilikte yarıyan nesneleri yapan– devlet imalathanelerinde çalışıyorlardı. Son olarak, dalgalanan bir halk yığını görüyoruz; dönem dönem sürgünler bu yığının düzeyini etkiliyordu.

Kent, bir bütün olarak, İmparatorluğun çözülmesinde rolü olan s o s y a l t o h u m l a r ı içeriyordu. Yahudilerin rolü, bütün bir yüzyıl boyunca biraz gerilemişe benzer; bu da, daha hoşgörülü hale gelmiş Hıristiyan Avrupa'ya belli bir göçten ileri geliyor; XVII. yüzyılın sonlarına doğru Yahudi topluluklarını etkileyen ve sonunda da bir bölümünü mistisizme, bir bölümünü İslam'a, geri kalanını da yaşamın lüksü içinde har vurup harman savurmaya götüren bir bunalımın da etkisi olsa gerek bunda. Hareketli ve değişik biçimli olduğu için daha etkin olan «ortodoks fatih tacir», Balkan ticaretinde görevliydi. Viyana'ya, Leipzig'e, Aix-la-Chapelle'e doğru, Kiev ve Moskova'ya doğru, Napoli ve Livourne'a doğru, tarım ürünlerini ve hammaddeleri elinde tutup biriktiren zorunlu aracı işte bu tacirdi. XVIII. yüzyılda pek parlak bir dönem yaşıyan iki fuar zinciri, biri Ege denizi yoluyla, öteki içerden Karadeniz'e ulaşıyordu. Nadir eşya ticaretinde daha uzman olan Yahudilerin rekabetinden kurtulup rahatlamış olan « G r e k » t a c i r , ülkeyle olan bağlarından yararlanıyordu; köylü de, ürününü satarken, devlete azık-gereç sağlayanlardan çok onu yeğliyordu. Ayrıca, hıristiyan devletleri de elinden tutuyordu; Habsburg'ların, askerî fetihlerin yanı sıra, ticareti geliştirme girişimlerinden de yararlanıyordu. Bu tacir, İstanbul, Selânik ya da İzmir Grekleri gibi kentten olduğu kadar, denizden de geliyordu: Ege'nin denizci ve mülk sahipleri, tahıl ticaretinde uzmanlaşmışlardı; iç bölgelerden gelenler de vardı: Greklerden başka, Eflâklıları ve Illiryalıları da görüyoruz aralarında.

Bununla beraber, egemen olan bir grup vardı ve bütüne de adını veriyordu: Orta-doğudan Balkanlara değin yayılan Grekle-

48. – XVIII. yüzyılda Türk kızları

rin merkezi İstanbul'da Fener mahallesiydi; bu Grekler, Bizans'a mirasçı olan Ortodoks Patrikliğinin İstanbul'da bulunmasından yararlanıyordu. Böylece iktisadî güç, siyasal etki, dinsel saygınlık omuz omuza vermişti. Greklerin etkinlikleri aralarında farklılaşmamıştı: Büyük ticaret, devlete, vergi toplayıcılarına, köylüye olduğu kadar mülk sahiplerine de borç verme içiçeydi. Osmanlı donanması Greklerin işi olup çıkmıştı. 1716'da da, Rumen prensliklerinin yönetimini elde ettiler; İstanbul Patrikliği yararına olmak üzere, 1766'da Sırp Patrikliğinin, 1767'de de Ochride Başpiskoposluğunun kaldırılmasını başardılar. XVIII. yüzyılın sonlarından başlıyarak ete kemiğe bürünecek olan ulusal hareketlerin kadroları da o zaman gelişmeye başladı.

Böylece, XVII. yüzyılın sonu ile XVIII. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu için bir g e ç i ş d ö n e m i dir. Mülkî ya da askerî hizmet amacıyla verilmiş topraklar, devletin elinden kaçmış ve özel mülkiyet haline gelmişlerdir. Daha önce hepsi de başeğiniş uyruklar şimdi şöyle bir bölünüş içindedir: Bir yanda, git gide bağımlı hale gelen köylüler (artık küçültücü anlamıyla *re-*

aya) ve öte yanda git gide «kullar»ın bürokrasisi haline gelmiş olan egemen sınıf; bu egemen sınıftır ki, hem toprak zenginliğini hem de yerel iktidarı elinde tutacaktır. Büyük ticaret, her yanda çözüp dağıtıcı etkilerde bulunmaktadır. Özetle, Osmanlı egemenliğinin pek gevşek örgütü yeniden sorun olup çıkmıştır.

IV

KÜLTÜR YAŞAMI

XVIII. yüzyıl Osmanlı kültürünün en güçlü olduğu alan edebiyattır.

Önce oradan başlıyalım.

EDEBİYAT

İmparatorluktaki Avrupalıların çok artmasına karşın, Batı edebiyat akımlarının XVIII. yüzyıl Osmanlı edebiyatında bir etkisi olmamıştır. Edebiyat, geçmiş yüzyıllardan devraldığı çerçeveler içinde dile gelir. Ne var ki, «Fars etkisi henüz bütünüyle silinmemiş gazel, kaside ve mesnevî türleri kullanılıyorsa da, artık bunların konuları ve dilleri daha az farsca ve daha çok Türkçe olup yerel yaşantıyı, gelenekleri anlatmaya başlamışlar, eskinin mistikliğinden uzaklaşmışlardı. Onsekizci yüzyıl Osmanlılar için tüm edebî dönemlerin en Türk olanıdır; Doğu etkisi büyük ölçüde terkedilmişti, ondokuzuncu ve yirminci yüzyılın modernleştirici Avrupalı biçimlerinin üstünlüğü de ortaya çıkmamıştı. Şimdi Türk estetiğine dayanan, Türk düşüncelerini içeren, Türk giysi ve gömlekleriyle gerçek bir Türk edebiyatı görülüyordu» (Stanford Shaw).

49. – Şair Nedim

Yüzyılın başını ve sonunu şiirde iki dev tutar: Nedim ve Şeyh Galip.

N e d i m (1681-1730), Lâle devrinin ünlü simasıdır; onunla klâsik Osmanlı şiiri doruğuna çıkar. Artık Nabi'-

nin, bir yüzyıl önce hikmetli söz vadisinde açtığı çığırın yanı başında, maddî hazları ve günlük olayları büyük bir incelikle dile getiren bir de Nedim vadisinin açılmış olduğunu görüyoruz. Nitekim, o tarihten sonra gelen şairler, yaradılışlarının özelliklerine göre bu iki çizgiden birinin etkisi altında kalmışlardır. Gerçi, bu etkilerin her ikisini de eserlerinde bir araya getiren şairler yok değildir; ancak, kişilikleri ya Nabi, ya da Nedim'in etkisi altında oluşacaktır. Ancak Nedim, devrin sevinç ve canlılığını taşırken, maddî ve şehvanî duyguları dile getirmiştir. Onu bütün hüviyetiyle anlamıyarak izleyenler ise, salt maddî ve şehvanî yanını almışlar, ancak ondaki inceliği görememişlerdir. O yüzden de, Nabi'ye öykünenler bunu bir ölçüde başarmışlarsa da, Nedim'e öykünenler onun hep dışında kalmışlardır. Yüzyılın ikinci yarısında Koca Ragıp Paşa ile Nabî çizgisi sürer; Nedim'e ise, yüzyılın sonlarında Fazıl ve XIX. yüzyılın başlarında Vasıf – pek amiyane olarak – öyküneceklerdir. Şunu da ekleyelim: XVI. yüzyıldan beri edebiyatımızda gördüğümüz «yerelleşme» eğilimi, bu yüzyılda da sürdüğü gibi, yalınlığa yandaş olanlardan biri de Nedim'dir. Özellikle şarkılarıyla, bu akımın gelişmesine yardımcı olmuştur.

Nedim'den sonra, aynı yüzyılda onunla boy ölçüşebilecek tek şair Ş e y h G a l i p (1757-1799)'dir.

Divan şiirinin en geniş ve zengin imgelemi onundur.

Bu yüzyılda ün kazanmış daha birçok şair bulunduğunu da söyleyelim: Bunlardan adları hemen akla gelenler, Koca Mehmet Ragıp Paşa (1699-1763)'dan sonra, «Reîsi Şairan» Osmanzade Taip, Nazîm, Selim Efendi, Edirneli Kâni, Sami, Seyyid Vehbi, İzzet Ali Paşa, Neylî, Çelebizade Asım, Belig, Haşmet, Enderunlu Fazıl, Sururî ve Fıtnat Hanım'dır. XVIII. yüzyılda da, gerek saz şairlerine, gerek tasavvufî halk şairlerine rastlanmaktadır; ancak daha önceki yüzyıllarla ölçüşecek bir ad pek göremiyoruz.

XVIII. yüzyılda tarih ve tezkire alanında yazılan eserler, hayli sadedir. Lâle devrinin en önemli tarihçisi olan vak'anüvis Mehmet Raşit Efendi (ölümü 1735)'yi, Küçükçelebizade İsmail Asım Efendi, Ahmet Vasıf Efendi izleyecektir. Vasıf'tan sonra gelen üç büyük tarihçi vak'anüvisliği büyük bir makam haline getirmişler; olayları yazmak yerine tarih yazmaya başlamışlardır:

Bunlar, Ahmet Asım Efendi (1755-1819), Mehmet Ataullah Şanizade (ölümü 1827), Mehmet Esat Efendi (1789-1848)'dir. XIX. yüzyılın ünlü Ahmet Cevdet Paşa'sını, Naima'nın yanı sıra, bu kuşak hazırlıyacaktır.

Yüzyılın, nesir alanında bir özelliği de s e f a r e t n a m e l e r dir. Bu yüzyıldan başlıyarak, gerek barış görüşmelerine katılmak, gerek siyasal ilişkileri güçlendirmek amacıyla, Avrupa başkentlerine elçiler gönderilmeye başlanır. Onlar da, Avrupa'da gördüklerini bir rapor biçiminde kaleme alırlar; «sefaretname» diye bunlara deniyor. Gerçi, daha önce de, görevle İran'a gönderilen kimi kişilerin İran üstüne yazdığı sefaretnameler vardır. Ancak, Avrupa'dan sözeden sefaretnameler XVIII. yüzyılla başlar; yüzyılın iki de önemli sefaretnamesi var: Bunlardan biri, Damat İbrahim Paşa'nın, Fransa ile aramızda dostluğun güçlendirilmesi ve Kudüs'le ilgili müsaadelerin bildirilmesi amacıyla Paris'e gönderdiği Y i r m i s e k i z Ç e l e b i M e h m e t E f e n d i ' nindir; bize Avrupa'yı tanıtan ilk eser budur. Ötekisi ise, III. Osman'ın ölümü üzerine III. Mustafa'nın tahta çıktığını bildirmek üzere Viyana'ya gönderilen, arkadan elçi olarak Berlin'e gitmiş olan R e s m i A h m e t E f e n d i ' nin; Ahmet Efendi, Viyana ve Berlin yolculuklarını anlatır sefaretnamesinde.

BİLİMLER

Lâle devrinden ve o dönemde sadrazam İbrahim Paşa'nın kültür alanındaki girişimlerinden, daha önce sözettik. Konuya, biraz daha ayrıntıyla yeniden dönmekte yarar var; çünkü, bu dönem, sosyal ve düşünsel yaşamımız için pek önemlidir. Gerçekten, bu dönemde, çok gerekli kimi bilimsel ve uygar etkinliklerin başladığına tanık oluyoruz; İbrahim Paşa'nın emriyle, bilginlerden bir heyet oluşturularak, önemli bir takım eserlerin ç e v i r i s i ne başlanması bunlar arasındadır. Çevrilen ilk eser, Aynî'nin *İktülcüman fi tarihi ehlizzaman* adlı tarihidir. XV. yüzyılda Aynî'nin arapça yazdığı bu eser 24 cilttir ve her biri 800 sayfadır; içinde coğrafyaya, astronomiye, yerbilime ve hayvanlar dünyasına ilişkin değerli bilgiler bulunuyor.

Bunu, başka önemli eserlerin çevirisi izler.

Dönemin bir başka önemli olayı basımevinin kurulması dır. Gerçi ondan önce, Yahudiler, Rum ve Ermeniler, İstanbul'da basımevleri kurmuşlar ve kendi dillerinde kitaplar yayınlamışlardı. Ancak, Arap harfleriyle, herkesin yararlanacağı bir basımevini kurma onuru Lâle devrindedir ve İbrahim Müteferrika'nındır. İlginç de bir gelişmesi var olayın: Macarken müslümanlığı kabul etmiş olan İbrahim Efendi, Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin oğlu Sait Efendi ile beraber bir basımevi kurmayı tasarlar; basımevinin yararlarını açıklamak için yazdığı *Vesiletüttıbaa* adlı eserini, Damat İbrahim Paşa'ya sunar. Paşa da, böylesi yararlı hareketleri koruyup gözettiğinden, İbrahim Müteferrika ile Sait Efendi'ye basımevi kurmaları için ruhsat verilir (1726).

İlk basılan eser **Vankulu Lügati**'dir. Bu eseri, XVI. yüzyılda Vanlı Mehmet Efendi, Sahhahı Cevherî adlı eseri çevirerek ortaya koymuştur. İkinci basılan eser, Kâtip Çelebi'nin **Tuhfetülkibar fi Esfarilbihar** adlı denizcilik tarihidir; kitap, haritalar-

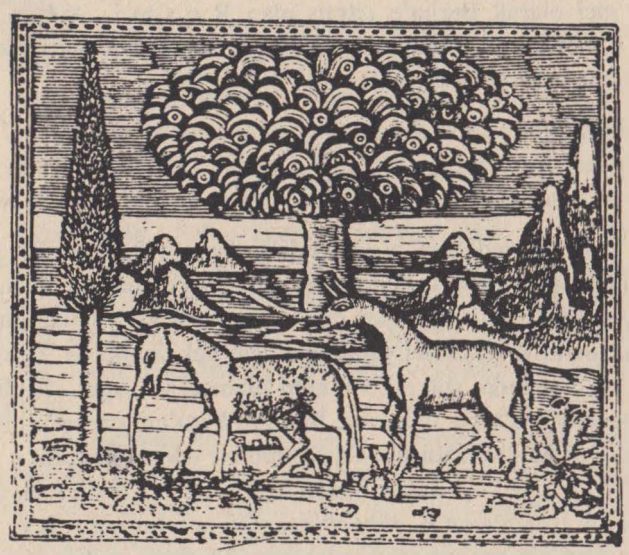

50. – «Tarihi Hindi Garbî» adıyla Amerika hakkında basılan eserdeki resimlerden

la birlikte basılır. Arkadan, Müteferrika'nın **Tarihi Seyyah** adıyla çevirdiği **Efgan Tarihi** ile **Tarihi Hindi Garbî** adlı bir başka eser basılır; Amerika'nın bulunmasından sözeden bu sonuncusu, bizde basılan ilk resimli kitaptır. Bunlardan sonra başka önemli eserleri de basan Müteferrika basımevi, 1730 ayaklanmasına karşın etkinliğini sürdürecek ve Müteferrika'nın **Füyuzatı Mıknatissiyye'si**, Kâtip Çelebi'nin **Cihannüma** ve **Takvimüttevarih'i** ile Naima'nın **tarihi** gibi değerli eserleri yayınlanacaktır.

XVIII. yüzyılda, bilim alanında da önemli eserler yazılmıştır. Şair Fıtnat Hanım'ın babası olan Şeyhülislam Esat Efendi'nin (ölümü 1752) *Lehçetüllügat* adlı sözlüğü pek önemlidir; onun bir başka önemli eseri de *Etrabül'âsâr* adlı tezkiresidir ki, bizde yetişen bestecilerin yaşamlarını anlatır. Öte yandan, ünlü matematikçilerden Gelenbevî İsmail Efendi'nin (ölümü 1790) bilim ve matematikle ilgili eserleri pek önemlidir. Ayrıca, yüzyılın başlarını görmüş olan Halil Faiz Efendi'nin (ölümü 1721) edebiyat, bilim ve matematikle ilgili eserleri vardır.

XVIII. yüzyılda yetişen birçok ünlü hekim ve tıb üstüne yazılmış hayli önemli eserler var. Gerçi, bu devirdeki hekimlerin, hastalık ve onları sağaltına hakkındaki görüşleri eskilerden pek farklı değildir; öyle de olsa, çok yeni ve değerli düşünceleri içeren eserlere de rastlıyoruz. Örneğin verem hakkında, o devir için pek değerli bilgilere sahip olan Vesim Abbas Efendi, *Düsturu Vesim fi tıbbilcedidi velkadim* adlı eserinde, bilim ve tekniğin ilerlemelerine ve Batı bilginlerinin eserlerinden edineceğimiz yararlar üstüne çok önemli görüşler ileriye sürmüştür.

Son yıllarda, Türkiye'de XVIII. yüzyılda yaşamış bir düşünürden, Erzurumlu İbrahim Hakkı (1703-1780)'dan ve onun –ansiklopedik nitelikteki– eseri *Marifetname* (1756)'den çok bahsedilir olmuştur. Gerçekten, *Marifetname*, astronomiden ahlâka, tasavvuftan müziğe, ilâhiyattan fiziğe, tıbba ve bu arada seksolojiye varıncaya değin pek geniş bir alanda bilgiler sunar bize. İbrahim Hakkı, aslında kendi devrindeki ilerlemelerin bilincinde olan bir insandır; ancak onlarla eski inanışları uzlaştırmanın aranışı içindedir. Örneğin, yıldızlar

hakkında –pek de yanılmadan– yeni bilgiler verirken, onların insan üzerindeki etkilerini de arar; böylece, astronomi ile astrolojiyi uzlaştırma çabası içindedir ve bu uzlaştırmayı cinsel ilişkiye varıncaya değin götürür.

> Gerçekten **Marifetname**'ye göre, –biraz da eğlenceli olduğu için aktarmış olalım– evet **Marifetname**'ye göre, bir çocuğun geleceği, gebe kalındığı güne ve zamana bağlıdır. Şöyle diyor İbrahim Hakkı: «Ayın ilk gecesi yani Muharremin 1-2-3'üncü geceleri (hilal gecesi) cima edilirse çocuk güzel olur. Öğleden evvel cima yapılırsa çocuk hikmet ve ilim sahibi ve çömert olur.
>
> Kadının rızası olmadan cima edersen ondan olan çocuk ahmak olur. Arabi ayının ilk gecesi, 15. gecesi ve son gecesi cima edersen velet deli olur. Eğer pazar gecesi cima edersen velet yol kesen, eşkiya olur. Eğer çarşamba gecesi edersen velet katil olur. Eğer gündüzün öğleden sonra yaparsan veledin gözü şaşı olur.
>
> Kurban bayramı gecesi cima edersen velet 6 veya 4 parmaklı olur. Eğer ayak üzeri cima edersen velet yatağına işer.
>
> Karı ile cima ederken baldızı aklına getirirsen velet hünsa olur.
>
> Cima esnasında konuşursan velet şaşkın olur. Eğer cima esnasında ferce bakarsan veled âmâ olur. Cima esnasında kadını öpersen veledin kulakları ağır işitir.
>
> Meyve ağacı altında cima edersen velet zalim olur. Taharetsiz yaparsan velet cimri olur. Sırtında gömleğin olmadan yıldızlar altında yaparsan velet münafık olur. Eğer cuma gecesi cima edersen velet hem sofu ve hem de bilgiç olur. Eğer cuma günü namazdan evvel edersen velet mesut olur, ölümü gelince şehit olur. Başkası huzurunda yaparsan velet hırsız olur. Eğer berat gecesi yaparsan kötü huylu olur. İnzal olurken her ikisinin kafasında ne düşünce ve şekil olursa velet ona yakın olur ve kadının gözleri cima esnasında ne renge nazar ederse velet o renge yakın olur».

Aşağı yukarı aynı yıllarda yayınına başlanan Diderot ile d'Alembert'in *Ansiklopedi*'sinin dünyaya ve olaylara bakışı ile, Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın –ansiklopedi niteliğindeki– *Marifetnamesi* karşılaştırıldığında, aralarındaki fark hüzün vericidir. Bilim alanında, XVIII. yüzyıl Avrupası ile Osmanlı toplumu, birbirlerinden çok ayrı araçlara ve görüşlere sahiptirler; hatta, daha ileri giderek denebilir ki, bu bakımdan, XVIII. yüzyıl Osmanlı toplumu için yitirilmiş bir yüzyıldır.

BÖLÜM III

AVRUPA VE AMERİKA'DAKİ AVRUPALILAR

Avrupa, Afrika'nın bir komşusu ve Asya'nın uzantısı olduğu halde, Eski Dünya, Avrupa uygarlığına hemen hemen kapalı kaldı. Avrupalılar, denizlerin ötesinde, Yeni Dünyada yeni toplumlar oluşturmayı başardılar. Petersburg'tan Quebec'e ve Nouvelle-Orléans'a, Venedik'ten Lima'ya ve Buenos-Aires'e kadar ortak bir uygarlık egemendir.

Atlantik bir bağdır, engel değil.

Önce, deniz yolu, kolaylık bakımından kara yolculuklarından üstündü; ve, deniz yoluyla, Avrupa, Asya'ya olduğundan çok daha fazla Yeni Dünyaya yakındı. Sonra, Avrupa ile Amerika arasındaki coğrafi farklılıklar, bölgelerin uçsuz-bucaksızlığı ile bir örnekliği, insan için ezici ögelerin gücü, Avrupa ile Afrika ve Asya arasında görülenlerin pek üstünde olmasa da, Amerika kıtasına kolayca girebilme olanağı, beyaz insanın yaşıyabileceği iklim alanlarının genişliği ile dengeleniyordu. Son olarak, Amerika'da, Avrupalılar, hiçbir yerde, Asya'da olduğu gibi büyük insan kalabalığı ve güçlü İmparatorluklarla karşılaşmadılar; karşılarına çıkan, oraya buraya serpilmiş, maddî düzeyi düşük, insan sayısı az topluluklar oldu; Meksika ve Peru'da olduğu gibi, daha uygar İmparatorlukların bulunduğu yerde bile, bu imparatorluklar teknik bakımdan Avrupalıların gerisindeydiler ve bir avuç fatih, başkaldırmaya hazır insanların tepesindeydi.

XVIII. yüzyılda, yeni dünyadaki Avrupalı toplumlar, pek çabuk gelişirler; nüfus sayısı, çalışma ve zenginlik, düşünsel etkinlik, her şey artar. Bu topluluklar, metropoldekilerden farklı bir örf ve çıkarlara sahip olduklarının bilincine varırlar. Bir ulusal görüş uyanır. Bu toplumlar, uyruk olarak, koloni olarak görülmelerine, yalnız ana-yurdun çıkarları açısından kendilerine bakılmalarına git gide daha az tahammül ederler; mer-

kantilist öğretiye göre, kolonilere sadece metropolle ya da öteki kolonilerle ticaret yapmayı ve yalnız ana-yurtta eksikliği duyulan şeyi üretmeyi dayatan düzene bağımlı kalmayı, giderek metropolce yönetilmeyi istemez olurlar artık. Özerkleşmeye ve bağımsızlığa eğilim vardır her yanda. Ne var ki, bu eğilim, gelişim derecesine göre belirgindir.

Böylece, bir ayırım yaparak incelemeli onları.

I

PORTEKİZ AMERİKASI

Brezilya, metropole muhalefetin en az canlı olduğu ve bağımsızlık isteğinin en az belirgin olduğu bir Amerika kolonisidir. Brezilya, sarsıntısız gelişti ve, yüzyılın sonlarında, kişiliğini ortaya koymaya hazırdır; ne var ki, bu çözümü zorla dayatma isteğinde değildir, düşünmüyordur da hatta.

YÜZYILIN BAŞLARINDA BREZİLYANIN DURUMU

Bununla beraber, Brezilya s a d e c e m e t r o p o l i ç i n vardır; Portekiz onun sömürülmesini kendisine ayırmıştır: Yabancı tacirlerin oraya girmesini yasaklamıştır; 1703'de, Methuen andlaşmasıyla, İngiltere'ye, Brezilya'yla serbest ticaret yapma hakkını tanıyan bir istisna tanınmışsa, Birleşik-Krallığı şaraplarına açmak, kendine bir koruyucu sağlamak, koloni için gerekli mamul maddeleri üretemediği içindir. Rehberi, kendi çıkarıdır. Portekiz'in her yıl Brezilya'ya gönderdiği donanmaya, İngiliz malları yükleyen, Lizbon'daki İngiliz ticaret acentesidir; bir depolama ve yeniden dağıtım limanı olan Londra için, Brezilya ürünlerini toplayan da yine aynı acentedir.

Yüzyılın başlarında, tarım başlıca kaynaktır. Portekiz, kolonilerde yetişen nesneleri bekler Brezilya'dan. Ona, bağcılığı, zeytin ve dut dikimini kesinlikle yasaklamıştır; kolonlar, şarabı, zeytinyağı ve ipeği –hem de pahalıca– Portekiz'den satın almak zorundadırlar. Tuz ve boyalar üzerinde tekel vardır ve Portekiz kralı kendine alıkoymuştur onların ticaretini; böylece, tu-

zun yüksek fiyatı balık avcılığını ağırlaştırır. Şeker kamışı, işlenmeden Portekiz devletinin imalathanelerine ayrılmıştır; kolonlar, tütünün işlenmesinden doğacak kârı, Portekiz'e bırakmak zorundadırlar. Bütün ürünlerden bir Kilise ondalığı alınır; ancak kral toplar bunu ve bir bölümünü kendisine ayırır.

Portekiz, bunların dışında, ülkenin yönetimini de belirler.

Portekiz'e ve çıkarlarına mutlak bağımlı bu rejime, kolonlar kolayca tahammül ediyorlardı; çünkü, gerçekten çok görünüşte ydi o. Portekiz'den gelen görevliler, yerlerinde pek az kalıyorlardı; asıl yerleşik kurumlar ülkede oturanlardan oluşuyordu. Aslında, bu görevliler, görevlerine bir gelir kaynağı olarak bakıp yüklerini tutmaktan başka bir şeyi düşünmedikleri için, yerli kurumları hareketlerinde serbest bırakmışlardı. Portekiz yönetiminin despotik kuralları, liberal bir uygulanış içindeydi orada. Öte yandan, insan toplulukları dağınık, mesafeler büyük, gidiş-geliş ağırdı: Yerel görevliler gibi, büyük toprak sahipleri de istediklerini yapıyorlardı.

Ülkede emek gücü eksikliği vardı; sermaye eksikliği de.

Brezilyalılar, ne siyasal rejimi, ne de iktisadî rejimi değiştirmenin gereksinmesini duyuyorlardı. Alçakgönüllü ve uysal kişiler olarak görülüyorlardı. Gururlu diye şöhret bırakmış da olsalar, sıradan görevlerle yetiniyorlardı. Bu görevleri Brezilya'da doğmuş Avrupalılar yerine getirirdi; en zengin olanlar, daha yüksek görevlere erişir idiyseler de, genellikle metropolün Portekizlilerine ayrılmıştı bunlar. Öte yandan, bu yüksek mevkiler, soyluluk da kazanıyorlardı. Yığınla melez horlanmış değildi. Sosyal bölünmeler, derinin görünüşüne dayanmıyordu. Renkli insanlar da, Brezilya'da doğmuş Avrupalılar gibi kamu görevlerine girebiliyorlardı. Etkin ve girişimci olan melezler, orta sınıf içinde çoktu; bu sınıf içinde vahim hoşnutsuzluklar da yoktu.

Brezilya'nın birliği güçlükle oluşuyordu. Bölgelerden her biri, kendi limanlarının çevresinde ayrı bir yaşam içindeydi; ve herbirinin Lizbon'la ilişkisi, birbirleriyle olduğundan daha fazlaydı. Öte yandan, her bölgenin kendine özgü parası vardı. Kimi bölgelerde bir tarım kolonizasyonu yayılmaya başlamıştı. Ülkenin içi hemen hemen boştu. İktisadî soyutlanışı, idarî soyutlanış bir kat daha artırıyordu: Lizbon, kral naibini umursamadan, doğrudan doğruya genel baş-

kanlarla ilişkide bulunmayı âdet edinmişti.

Böylece, halk, yakasını kolaylıkla sıyırabileceği bir egemenliğe tahammül ediyordu; çünkü, Portekizli görevliler pek azdı ve, yeterli ve düzenli ücret almayan Portekizli askerî birlikler, yerel milislerden çok daha az sayıda idiler.

POMBAL'İN REFORMLARI VE SONUÇLARI

Brezilya yavaş yavaş zenginleşti, nüfusu arttı, bütünlüğünü sağladı. Baş nedeni, İngilizlerin İspanyol İmparatorluğunda tezgâhladıkları ve büyük bölümü Brezilya'dan geçen kaçakçılık oldu. Bu ticaret, girişimcilere gerekli sermayeyi sağladı ve Brezilya'da bölgeler arasında ilişkileri çoğalttı.

Öte yandan, 1700'e doğru altın, 1725'ten başlıyarak da elmas madenleri keşfedilip işletmeye açıldı. Ülkeyi geliştirmek için sermaye, yeni iktisadî bölgeler, Brezilya'nın bölgeleri arasında alış-veriş ve git gide büyüyen birlik: Madenlerin bulunuşunun yararları bunlar oldu.

Nüfus da arttı ve bileşimi değişti. Madenlere köle sağlıyabilmek için Amazon bölgesine değin insan avına çıkıldı. Cizvitler, buna karşı çıktılar ve yerlileri esirlikten kurtarmaya çalıştılar. Özellikle pek zayıf yerliler, madenlerde eriyip gittiler. Öyle olunca, Afrika'daki Portekiz topraklarından kitle halinde zenci getirmek gerekti ve yüzyılın sonuna değin yavaşlamadan sürdü bu. Aynı zamanda, Portekiz hükümeti tarıma pek önem verdiği için, kimi adalardan yer ve iş sağlayıp köylüleri çekiyordu Brezilya'ya. 1750'den 1777'ye değin, P o m b a l ' i n r e f o r m l a r ı nı görüyoruz.

Portekiz'de olduğu gibi Brezilya'da da büyük şeyler yaptı o.

> Bir «aydın despot» olarak, Brezilya'yı kralın yönetimine daha sıkıca bağlamak istedi. Bağış yoluyla atanan son genel-başkanların görevine son verdi; hepsi görevli idi artık. Ve bütün görevliler, görevlerinde sürekli kalacaklardı; öyle olunca da, ülkeyi tanıyabildiler ve karar serbestliği elde ettiler. Kent meclisleri, sadece belediye yetkileriyle donandılar.
>
> Merkantilizme yürekten inandığı için, andlaşmalara dokunmaksızın, Brezilya'yla ticarette, İngilizlerin yerine Portekizlileri geçirmeyi denedi. Biraz da bu yüzden Portekiz sanayisini

geliştiriyordu. Brezilyalılara, Portekiz'de kurulacak aynı sanayi kolunu kurmayı yasakladı; onlara, zenci köleler, Yerliler ve aşağı-halk tabakası için kaba yün ve pamuk dokumaları bıraktı: Devletin desteklediği büyük kapitalist Portekiz şirketleri yoluyla Brezilya'yı kalkındırmaya girişti. Kimi kumpanyalar pek güzel sonuçlar elde ettiler.

Madenlerden, Portekiz kralı için daha fazla kazanç elde etmenin yollarını aradı. Yerlilerin köle olarak tutulmasının kötülüklerine inandığından, 1755'te azat etti onları; kimi nedenlerle buna karşı çıkan Cizvitleri kovdu Brezilya'dan. 1777 ve 1778 tarihli andlaşmalarla da, İspanya'yla olan sınır güçlüklerini sonuçlandırdı.

Özetle, sermaye, el-emeği, üretim, bölgeler arasında ilişkiler: Pombal, herşeyi geliştirdi.

Ne var ki, dizginleri sıkma bahasına oldu bu.

1777'den sonra, Pombal Bakanlıktan çekilmiş olduğundan, ticaret kumpanyaları ortadan kaldırıldı; ancak, aldığı öteki önlemler sürdürüldü. Güzel sonuçları oldu hepsinin de. Kuzey, gelişmesini sürdürdü; eski şeker kamışı ve tütün ekiminden başka, son olarak gelenler, yani endigo ve pirinç, kahve, pamuk ve kakao üretimi gelişti; bakır dış-satımı arttı. Tarım, gerçekten büyük zenginlik getirdi; gönenç, Brezilya nüfusunu da, 1776 ve 1806 yılları arasında iki katına çıkardı.

Ne var ki, nüfusu daha artmış, daha zengin ve daha birleşmiş ülke, metropolün dayattığı sıkı rejimin sakıncalarını daha fazla duymaya başlamıştı; Pombal, daha da sıkı hale getirmişti rejimi. Ülke, ticaret özgürlüğünü, plantasyon ve imalathane özgürlüğünü dilemeğe başlıyordu; ayrıca, Brezilya'yı Brezilyalılar yönetmeli ve Brezilyalılar için yönetmeliydiler. Fransa'dan gelen «felsefî» düşünceler, Brezilya'da doğmuş zengin ve bilgili Avrupalılar arasında yayılıyordu; ve, Birleşik-Devletler örneği bağımsızlık düşüncesini uyandırıyordu. Hoşnutsuzlukların ve kaygıların belirtileri vardır. Aslında, Brezilya ulusu, anayasasını yapma yolundaydı ve, Portekiz'den ayrılmak, hemen hemen bir zaman ve fırsat sorunuydu. Ancak, bütün olarak, Portekiz idaresinin görece liberalizmi sayesinde, Brezilya'da keskin bir bunalım yoktur.

II

İSPANYOL AMERİKASI

İspanyol Amerikasının gelişimi de Brezilya'nınkine benzer; ne var ki, ulusal duygu orada daha fazla gelişti ve b a ğ ı m s ı z l ı k b u n a l ı m ı da 1789'da başladı. Niçin? Çünkü, Portekiz'den daha güçlü olan İspanyol devleti, «koloni andlaşması»nı daha sertlikle uyguladı; ayrıca, İspanyol imparatorluğunun beyazları, renkli insanların karşısında tekelci bir anlayışla, bir kast davranışıyla göründüler; bu bakımdan, Portekiz'in tutumu aynı derecede olmamıştır.

UTRECHT ANDLAŞMASININ ERTESİNDE DURUM

1714'te İspanya kralı, metropol İspanyollarının gerisinde insanlarla dolu bir İmparatorluğun mutlak sahibi olarak görür kendini; ve, bu İmparatorluk, hükümdarın ve İspanya'nın çıkarına kanırta kanırta sömürülmelidir ona göre.

Batı İmparatorluğu, İspanya'dan, kral adına Hint Konseyi'nce yönetilir. Bu Konseyin kararlarını iki genel vali yerine getirir: Biri Yeni-İspanya'nındır ve Meksiko'da oturur; öteki Peru'nundur Lima'da yerleşmiştir. Kralın seçtiği bu genel valiler bütün yetkilere sahiptirler. Onların emirleri altında Guatemala'da ve Saint-Domingue'de genel-yöneticiler bulunur; Küba, Porto-Riko ve Florida yöneticileri de onlara bağlıdır. Yerliler dışındaki toplulukların yerel yönetimi belediyelere (cabildos) bırakılmıştır. Adaleti, ilk aşamada sorgu yargıçları yerine getirir; ikinci ve üçüncü aşamada dinleyiciler de katılır. Yerli halklar, örflerini sürdürebilirler; ancak Katolik Kilisesinin ilkelerine aykırı olmamalıdır bu; kendilerine göz-kulak olup yargılayan ayrı görevliler (corrogidors) vardır; ücretini verip zorla çalıştırabilirler de onları. Bütün bu görevlileri, ya doğrudan İspanya Kralı, ya genel vali, ya da yöneticiler seçerler. Ne var ki, hükümdarın mutlak otoritesi, tâ belediyelere değin kendini hissettirir.

İmparatorluğu tek başına m e t r o p o l sömürür: İmparatorluk, İspanya'nın ürettiği bir şeyi üretemez; imal ettiğini imal edemez; İmparatorluğun ürettiğini yalnız İspanya satın ala-

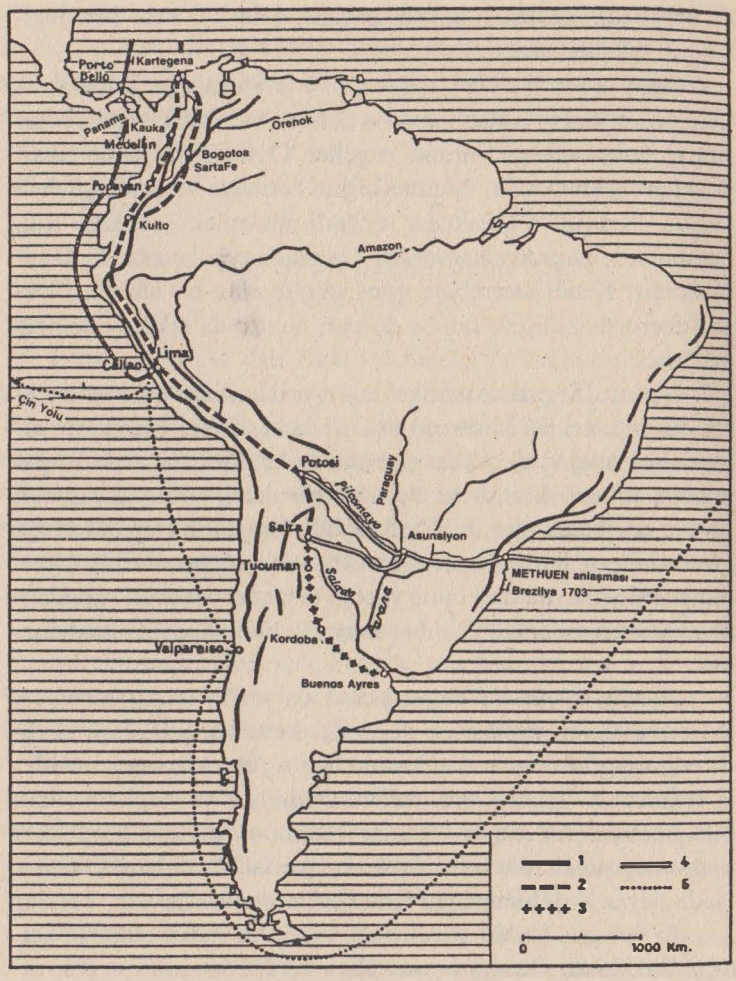

51. – Güney Amerika İspanyol İmparatorluğunda ticaret yolları

bilir, tüketeceğini de o satar ona. 1718'de Cadix'e taşınmış olan Sevilla Ticaret Odası, batıya gidecek gemilerin büyüklüğünü, sayısını bizzat kendisi belirler. Gemiler, kervan halinde Cadix'ten yola çıkar; yükünü beli yerlerde boşaltır, orada satılır onlar ve İmparotorluğun çeşitli yerlerinden getirilmiş ürünleri yükler ve dönerler İspanya'ya. İspanya İmparatorluğu ile çıkış yeri arasın-

da doğrudan tek ticaret köle ticaretidir; o da, 1713'ten beri İngilizlerin tekelindedir.

Bu yasak ve tekel rejimi, İmparatorluğu pahalı almaya, ucuz satmaya zorlar; öyle olduğu için de, tarım ve sanayisinin gelişmesini engeller. O da, Brezilya'nın çektiği acıları çekmektedir. İşletme biçimi sermaye ve emek gücünü azaltır. İspanya ve kaçakçılar, değerli madenleri çektikleri için, ödemelerde para sıkıntısı vardır. Taşımada yığınla insan kullanılmaktadır. Kendi meşrebine göre katolik olan bu ülkede, ölçüsüz deercede rahip ve rahibe dolaşır; bunlar da etkiler el-emeği azlığını.

İspanya devleti, Amerika'daki uyruklarında, belli geleneksel düşünceleri sürdürmenin arkasındadır. Dinci çevrelerin yönettikleri kolej ve ilkokullar çoğunluktadır. Kitaplar nadir ve pahalıdır; yalnız Meksika ve Peru'da basımevi vardır. Hükümet, basına göz kulak olur; tehlikeli saydığı kitapların İmparatorluğa girmesini engeller ve akılcı eğilimdeki eserleri yasaklar. Baş yardımcısı Engizisyon'dur; onun yaptığı bir liste vardır ki, yasaklanmış yazar sayısı 5.420'yi bulur. Amerikalılar, vesayet altındadırlar.

Ayrıca, büyük bir hoşnutsuzluk da vardır İmparatorlukda: Amerika'da İspanyollardan doğanlar, kendilerini İspanya'ya feda edilmiş görürler; çünkü, hemen bütün yüksek kamu görevlileri İspanya'da doğmuş İspanyollara ayrılmıştır ve yerel görevlere bile giremezler. Ama bu insanlar, metropol için ayıp gördükleri kast anlayışını sürdürürler. Melezleri horlarlar; onlar da, kanlarında beyaz kanı bulunduğu için Yerlilerden tiksinirler. Yerliler ise, bir yabancı fatihin sömürdüğü yenik bir insan olmanın acısıyla doludurlar. Kralın İspanyollara verdiği toprakların üzerinde yaşıyanların, uygun bir ücret karşılığında da olsa, madenlerde ve tarlalarda zorla çalışma yükümlülükleri vardır; yollarda ve kamu yapılarında da çalıştırılırlar. Yerliler için çıkarılmış kanunlar pek güzeldir; ancak, o denli geniş bir ülkede, uzaktaki bir hükümetin olan-bitene göz kulak olması olanaksızdır. Çoğu kez aşırı bir çalışmaya, az ücrete, kötü beslenmeye mahkûm edilmiş Yerliler efendilerinden nefret ederler. Yerlilerin de altında köle zenciler vardır ve, çoğu, hâlâ tazeliğini sürdüren bir özgürlüğün anısını yaşarlar. Hepsinin de altında *zambos*'lar bulunur: Bir

zenci meleziyle Yerlilerden doğmuşlardır; herkes horlar onları, en ağır ve ücreti de en az işler onlara ayrılmıştır çoğu kez.

Bu kast rejimi kinleri bileyliyordu. XVII. yüzyılın başlarından başlıyarak, Portekiz İmparatorluğundan farklı olarak, İspanyol imparatorluğunda yaygın bir başkaldırı ve bağımsızlık isteği vardır.

1713'TEN 1759'DA DEĞİN İSPANYOL İMPARATORLUĞU

Güney Amerika'dan Kuzey Amerika'ya değin uzanan İspanyol İmparatorluğu, III. Carlos'a kadar, kuzeye doğru, özellikle din görevlilerince yayıldı. Ticaret sayesinde, zenginlik ve nüfus da arttı. Ne var ki, ayrıca kaçakçılık da, İmparatorluğa büyük ölçüde çeşitli malları sokuyor ve oradan da başka malları çıkarıp götürüyordu. Önce İngilizler uyguladılar bunu; ancak onların rakipleri de vardı: Fransızlar ve Hollandalılar; depo olarak da Antiller'i kullanıyorlardı.

Kaçakçılık, Fransızların egemen olduğu Cadix yoluyla ticaretin yararlarını azalttığı için, İspanya'yı yoksullaştırıyor ve öteki Avrupalı güçleri de birbirinin karşısına çıkarıyordu. İngiliz hükümetinin kaçakçılara destek sağlaması, 1739-1748, 1762-1763 yıllarındaki İngiliz-İspanyol savaşlarının temel nedeni olmuştur. Ancak, kaçak ticaret, yabancı tacirlere büyük kazançlar sağlarken, İspanyol İmparatorluğunda oturanlara da, normal ticaretten çok daha fazla kârlar sağlıyor, onları daha fazla üretime götürüyor ve malî ve insansal araçlar veriyordu ellerine.

Böylece, büyük bir iktisadî gelişme oldu. Taşıt sayesinde, madenler merkezileşti; ve, XVII. yüzyılda azalmış olan üretimleri de arttı. Bu madenler, Avrupa'ya, gelişmesi için gerekli nakti sağladı; ve, Avrupa'da derin iktisadî, sosyal ve siyasal değişikliklere yol açan fiyat yükselişine katkıda bulundu. Bu merkezileşme, ayrıca Amerika'da, And yaylalarının «ılımlı» ve «soğuk» topraklarında yiyecek ekimine de hız verdi; mısır, arpa, buğday, zeytincilik ve bağcılık gelişti; plantasyonlar da, eskiden olduğundan daha fazla bu konuya eğildiler. Kolonlar ve Amerika'da doğmuş İspanyollar, tarıma toprak kazanmak ve Peru'da, Kolombiya'da, Venezuella'da, Gu-

yan'da, Meksika'da, Antiller'de, «sıcak topraklar»da şeker kamışı, tütün, vanilya, kakao ve kahve ekimi sağlamak için zenci köleleri kullandılar; boya ve kınakına gibi çeşitli maddelerin elde edilmesi için ormanların işletilmesinde, melezler ve Yerliler çalıştırıldılar. Hayvan yetiştiriciliği dev boyutlara vardı; et ve derisinden çok taşımadaki hayvan gereksinmesi hız verdi işe.

Düşün yaşamı da gelişti. 1722'de, yetkili makamlar, Meksika'da bir sürekli gazeteye, *Mercure Volant*'a izin verdiler; gazete, Avrupa'dan haberlerin yanı sıra, fizik ve doğa bilimleri üstüne makaleler yayımlıyordu. Ancak, özellikle Fransa'dan gelen kaçak yayınlar, Amerika'da doğmuş İspanyolları yeni düşüncelere çekti.

Nüfusun ve işlerin çoğalması, kaçakçılığı önleme ve üretime göz-kulak olma kaygısı, İngiliz tehditi, yeni yönetim birimlerinin doğmasına ve görevlilerin artmasına yol açtı. Ne var ki, bu denetim sıklaşması, ülkenin gelişmesine ve özgürlük ve özerklik gereksinmesine zıt bir önlemdi; halkta daha önce zaten varolan hoşnutsuzluğa bunlar da eklenince, başkaldırılar patlak verdi.

Bunlar arasında gördüklerimiz şunlar: Amerika'da doğmuş İspanyolların, Paraguay'da, 1721 yılındaki komün hareketi; Amerika'da doğmuş İspanyollarla asıl İspanyolların Peru'da (1741) ve Meksika'daki (1742) başkaldırıları; Venezuella'da toprak sahiplerine karşı melezlerle Yerlilerin 1749 yılındaki ayaklanmaları.

İspanyol hükümeti, 1750'de Portekiz'le bir andlaşma imzaladığında, Paraguay'daki Cizvitler de başkaldırdı: Andlaşma, Paraguay'da dinci çevrelerin ellerindeki toprakları Portekiz'e bırakıyor ve Cizvitleri de o toprakları boşaltmaya zorluyordu. Böylece, bu andlaşmanın tertipçisi olan İngilizlere, Brezilya'ya serbestçe girdikleri yetmiyormuş gibi, Bolivya ve Peru yaylalarına giden yollar da açılıyordu; bu ise, yeni bir kaçakçılık olanağıydı ve kendi başlarına terkedilmiş Yerlilerin selametini tehdit ediyordu. Cizvitler, baş eğmeyi reddettiler. İspanyollarla Portekizlilere karşı koymak için istihkâmlarını kurdular. Onlara boyun eğdirmek için savaş gerekti. Bu süre içinde, Şili'de, Arokan'lara karşı savaş sürüyordu; Arokan'lar, başkaldırmış yerlilerdi ve bir devlet kurmuşlardı.

III. Carlos zamanında (1759-1788), kesin ilerlemeler oldu. Bu kral, İspanyol kolonileştirmesinin temel ilkelerini saklı tuttu; ancak, İspanya ile İmparatorluğa, her ikisi için de o r t a k b i r ç ı k a r v e a n l a y ı ş yaratmak gerekliliğini anladı ve işe koyuldu.

III. Carlos, İspanyol İmparatorluğunu genişletmeyi ve, İngilizlere karşı iktisadî durumunu da savunmayı başardı.

2 Ocak 1762'de, Fransa'nın yanında İngilizlere karşı savaşa giriyordu. Sonuç yenilgi oldu: 1 Ağustosta İngilizler Havana'yı alıyorlardı; La Vera Cruz'a saldırdılar ve İspanyollar da karşı koyamadılar; 22 Eylülde, bir İngiliz donanması, Pasifikte İspanyolların büyük sığınağı Manille'i alıyordu. 1763'te barış, ya Porto-Riko'yu, ya da Florida'yı bırakmaya zorluyordu İspanya'yı; III. Carlos, Fransızlar Mississippi'nin sol yakasını İngilizlere bıraktıkları için iyiden iyiye tehdit edilen Florida'yı terketmeyi yeğledi. Bir denizcilik okulu olan Terre-Neuve'deki dalyanlardan da vazgeçti. Honduras'ta boya ağaçlarını kesme hakkını da verdi İngilizlere; bu ise, Pasifik'e doğru girişimlerini sürdürme olanağı sağlıyordu onlara. Bunlara karşılık Havana ile Küba'yı yeniden elde ediyordu; ve İngilizler, İspanyol İmparatorluğunda bir ticaret tekeli kurma iddialarından da vazgeçiyorlardı. Kaçakçılıkları sona erdi mi? XV. Louis, Florida kaybını gidermek amacıyla, III. Carlos'a, Mississippi'nin sağ yakasını bıraktı. Amerikan Bağımsızlığı gündeme girdiğinde, III. Carlos, 1779'dan 1783'e değin, Fransızların bağlaşığı olarak İngilizlere karşı savaşa katıldı ve Versailles andlaşması Florida'yı geri verdi ona.

Bunu, Porekizlilere ve başkalarına karşı başarılar izledi.

Böylece, İspanyol İmparatorluğunun sınırları, her yönde genişlemişti ve, komşularının, toprakça ve iktisadî bakımdan el uzatmalarına karşı, git gide daha iyi korunur hale gelmişti.

III. Carlos, bir «aydın despot» olarak, İspanyol İmparatorluğunun idaresini de güçlendirdi ve düşün yaşamını destekledi. Ne var ki, iktisadî ilkeler değişmedi; tekelci rejim, bütün sertliğiyle sürdü. Mamul madde sağlıyan İspanya'ydı ve ticaret de İspanya'ya dönük kaldı. Amaç, İspanyolların ticaret ve sanayisini geliştirmekti; aynı zamanda, Amerika'da doğmuş İspanyolların Amerikan örneğine öykünmelerini engellemekti. III. Carlos, 1778'de, İspanya ile İmparatorluk arasında, belli limanlar ara-

sında da olsa, ticaret serbestliğini ilân etti; Meksika bunun dışında tutuldu ise de sonra ona da tanındı bu serbestlik. Ne var ki, bu özgürlük, İspanya ile İmparatorluk arasındaki ilişkileri çoğaltmaya yönelikti; öyle olduğu için de, tekelci rejimin temelinde bir değişiklik yapmadı. Bununla beraber, yine de büyük bir gelişmeye yol açtı. İspanya daha fazla mal sağlıyor, daha fazla da alıyordu; Amerika'da doğmuş İspanyollar zenginleşiyor, kentler kalabalıklaşıyor ve güzelleşiyordu.

III. Carlos'un despotik yönetimi, İmparatorluk için bir iyilik olmuştur.

Öyle de olsa hoşnutsuzluk da büyüyordu. Artan gönenç, bireysel bağımsızlık ve kişisel değer duygusunu uyandırıyor, bir kazanç kaynağı da olan özgürlük gereksinmesini daha çok hissettiriyordu. Alınan önlemlere karşın, Fransız filozoflarının düşünceleri ülkeye sızıyordu. Kitap kaçakçılığı eskisinden çok daha fazlaydı. Fransız öğretmenler, Rousseau'nun ve *Ansiklopedi*'nin öğretilerini de getiriyorlardı beraberlerinde.

Birleşik-Devletler örneği umutları uyarıp duruyordu.

Bu düşünceler, toplumun yüksek sınıflarına bile sızmıştı. Ne var ki, ülkenin zenginleşmesinden ve düşünsel gelişmesinden yararlananlar, hemen hemen Amerika'da doğmuş İspanyollardı tek başına. Üniversiteler onlara ayrılmıştı; ve renkli insanlar, kendilerini beyazlardan ayıran mesafenin büyüdüğünü görüyorlardı. Bütün önlemlere karşın, Yerliler hâlâ sömürülüyordu. Aşağı sınıflar, İspanyollara olduğu gibi, Amerika'da doğmuş İspanyollara karşı da bir başkaldırıya hazırdılar.

İspanyol Amerika'sının nüfusu da metropolden kat kat fazlaydı artık.

Yüzyılın son çeyreğinde başkaldırı hareketi yeniden başlar.

1778'de, bir İspanyol albay ve yöneticinin oğlu, Şili'nin ve Peru'nun gelecekteki kurtarıcısı San-Martin ve, 1783'te de Amerika'da doğmuş İspanyollardan gelen zengin bir ailenin çocuğu Bolivar böylesi bir ortamda doğuyordu.

1789'da, «Ben İspanyolum» denmez artık; «Ben Amerikalıyım» denir. Bağımsızlık hareketi daha şimdiden başlamıştır. IV. Carlos'un tepkisi ve Fransızların İspanya'yı fethi bu inanışı genişletip duracaktır.

III

«ADALAR»

Fransızlar ve İngiliz Antiller'in, bir başka adıyla «Adalar»ın, ortak yığınla özelliği var. Metropolleri için birer tip-kolonidir bunlar; yani, ana-yurtta kesinlikle olmayan ürünleri sağlarlar ve ana-yurdun yetiştirdiği ürünlerden hemen hiçbirini de yetiştirmezler. Tütün, endigo, özellikte şeker kamışı ve kahve plantasyonları git gide çoğalır durur; bütün bunlar, Afrikalı kölelerin aktığı geniş alanlardır. Bu ürünler, İngiliz «üç köşeli» ticareti denen, en zengin ticaretin konusudurlar: İngiliz gemileri, Liverpool'dan Gambia ve Gine'ye, zencilerle değiş-tokuş için inci-boncukla dokuma getirir, sonra Antiller'de şeker, rom, tütün ve pamuk karşılığında dağıtır onları ve bu aldıklarını Avrupa'ya getirir; buna benzeyen Fransız ticareti de Saint-Malo, Nantes, La Rochelle, Bordeaux limanlarını zenginleştirir ve İngiltere'nin ticarî rakibi yapar Fransa'yı. Bir ırkçılık bölgesidir de bu. Ekim-biçim, köleler aracılığıyla mümkündür ancak. «Zenciler ve zenciler için yiyecekler, işte kolonilerin ekonomisi»! Beyazlardan oluşan kapitalist plantörlerin debdebeli aristokrasisi, bir üst kast olarak yaşar; zencilere bir beyazla evlenme olanağı tanımaz; kamu görevlerinden, milis örgütlenişinden uzak tutar onları; Beyazlar gibi giyinmelerini yasaklamıştır; okumalarını reddeder ve Kilisenin eşitçi hıristiyan dininin dışında tutar onları.

İngilizlerin elindeki adalar büyük bir bunalım içindedirler ve, Britanya İmparatorluğunu olduğu gibi, Avrupa barışını da sarsar bu.

> 1713 yılından beri, şeker tüketimi alabildiğine artmıştı Avrupa'da. Öyle olduğu için de, şeker kamışı Antiller'de başta gelen ekin olmuştu. Ne var ki, İngilizlerin elindeki adalarda, toprağın hızla halden düşüşü, böylece çok sayıda siyahî köle ile çok gübre kullanma zorunluluğu, maliyet fiyatını alabildiğine yükseltti. Tersine, Fransız Antiller'inde, toprak ekime daha sonra açıldığı ve daha az yorgun olduğu, kölelerden de daha iyi yararlanıldığı için, düşük fiyata ürün sağlanıyordu. Fransızlar, şekerlerini, % 40 ucuzuna satabildiler. 1728'den beri, Avrupa kıtasında her yerde Fransız şekeri İngiliz şekerini tahtından indirdi. Daha kötüsü, Yeni-İngiltere'deki İngiliz kolonlar, şekerli sı-

vı ile romu gidip Fransız Antiller'inden alırlar; ve, karşılığında, tahıl, et, yapım araçları, gemi verirler. İngiliz Antiller'i hepsinden yoksundur ve oradaki kolonlar, Kuzey-Amerikalılardan aldıklarını nakit olarak ödemeleri gerektiği için, İspanyol İmparatorluğunda kaçakçılığı yoğunlaştırmak zorunda kalırlar; bu da 1739 yılı savaşına yol açar. Fransız Antiller'i bolluk içindedir, fiyatlar düşüktür orada; ve, Fransızlar, şeker fiyatını daha da düşürürler. O kadar ki, İngiliz Antiller'indeki İngiliz tacirler, hiyle yapıp Fransız şekeri alır ve onu yollarlar Londra'ya; ve, İngiltere bile, ilke olarak İngiliz şekeri kullandığı halde, Fransız şekerinin istilâsına uğrar. İngiliz plantörler tepkide bulunurlar: Sözleri geçer kişilerdir; pek zengin oldukları için, Avam Meclisine üye seçtirtir ve kimi üyeleri de satın alırlar. Örnek kolonlar, vazgeçilmez alıcı ve satıcı olarak görüldükleri için, onları ilgilendiren herşey kamuoyunu etkiliyordu. Böylece Yeni-İngiltere ile Fransız Antiller'i arasındaki ticaretin yasaklanmasını isterler. Ne var ki, bütün İngiliz ticaret sistemi sarsılacaktır bundan; çünkü, Yeni-İngiltere'deki kolonların, metropolden aldıkları şeyleri ödeyebilmeleri için Antiller'le ticarete gereksinmeleri vardı. Plantörler, en azından, 1733 tarihli kanunu çıkarttırırlar: Bu kanun, yabancı Antiller'den Amerika kıtasına getirtilen şeker üzerine ağır vergiler koyar; ve, 1739 tarihli bir kanun da, merkantilist öğretinin tersine, Avrupa'ya doğrudan doğruya şeker yollama olanağını sağlar onlara. Ancak, Yeni-İngiltere'deki Amerikalıların, hepsi bir arada Kuzey Amerika kadar kalabalık olan bütün Antiller'e, pazar olarak gereksinmeleri vardır. Böylece, tam bir ticaret özgürlüğü gerekiyordu onlara ya da Fransız Antiller'ini ele geçirmek!

52. – XVIII. yüzyılda Fransız Antiller'inde bir işletme

Böylece, bu koloniler, sert mücadelelerin konusu olurlar: Her iki ulustan kolonların, korsanların sürekli uyuşmazlığının yanı sıra, devletlerin de uyuşmazlığıdır bu; «Adalar» ve onların ticareti, Avusturya Veraset Savaşları, Yedi Yıl Savaşı ile Amerikan Bağımsızlık Savaşı boyunca, büyük Fransız-İngiliz mücadelelerinin nedenleri arasındadır. Fransızlar, 1763'te, Paris andlaşmasında, Tabago ile kimi adalar üzerindeki haklarından vazgeçip, Antiller'deki en iyi adalarını, onların yanı sıra Senegal'de siyahî ticareti için önemli Gorée adacığını kurtarmış olmayı büyük bir başarı sayarlar. İngilizler, bundan dolayı derin acılar duyarlar. Fransızlar da İngilizler de, Kanada ile Hind'e daha az önem verirler. Kolonilerin rolü hakkındaki işte bu genel kanı nedeniyledir ki, 1783 Versailles andlaşmasında, İngilizleri yenmiş olan XVI. Louis, Tabago'yu, Sainte-Lucie'yi ve Senegal'deki kuruluşlarını istemekle yetinir.

«Adalar», ilke olarak, koloni andlaşması rejimine tâbiydiler. Ne var ki, plantörlerin zenginliği ve plantasyonların ticarî önemi, devletleri hayli ödüne zorluyordu. Öte yandan, İngilizlerin elindeki adalarda temsilî kurumlar vardı. Fransızlarınkine gelince; kurullar, hükümetlerin de kolladığı mülkiyet sahiplerinin çıkarlarını destekliyorlardı. Bununla beraber, kolonlar, etkinlikleri üzerinde kalmış engellerden hoşnutsuz idiler; özellikle Fransızlar arasında, 1789'da güçlü bir özerklikçi akım vardır, öyle ki kimi Fransızlarda ayrılıkçılığa kadar uzanıyordu bu.

IV

1763 YILINA DEĞİN FRANSIZ VE İNGİLİZ KUZEY AMERİKASI

Kuzey Amerika'daki Fransız ve İngiliz yerleşmesi, 1763'te İngilizlerin zaferiyle sonuçlanacak bir mücadeleye sahne olur; bu mücadelede yenilenler Fransızlardır, ama en başta da Yerliler.

Nasıl?

Kuzey Amerika'da Fransız ve İngiliz kolonlar, Avrupa'nın dörtte birine eşit genişlikte, bir «ormanlar denizi»nin içindeydiler. Beyazlar, ormandan tarıma az-buçuk toprak kazanmışlardı. Kıyıya yakın yerlerde, çoğu kez adacıklar halinde varlığını sürdürüyordu orman; ancak, daha uzaklarda düzlükler daralıyordu. Mississippi yakınlarında Yerlilerin yol açtıkları yangınlar, yüksek otlarla örtülü geniş çöller oluşturmuştu; onların da ötesinde bozkırlar başlıyordu. Ancak, birkaç keşifçi ve kürk tacirinin dışında, ormanda kolonileştirme henüz başlamıştı.

Bu alabildiğine geniş ortamda sarı derili, elmacık kemikleri çıkık, siyah ve düz saçlı M o ğ o l k ö k e n l i y e r l i l e r yaşıyordu. Sayıları fazla değildi; bir olasılıkla 400.000'den azdılar; genellikle mısır ekimi, yaban yemişi toplama, alegeyik ve karaca avcılığı karışımına dayanan yarı-göçebe, yarı-yerleşik bir yaşam biçiminden doğuyordu bu azlık ve, bu yaşamı sürdürmek için de, ilkbahar ve sonbaharda odundan yapma köylerini terkeder, gidip çadırlarda yaşarlardı. Örgütlenişleri anarşik bir nitelik gösteriyordu: Ortak bir atadan gelenlerin oluşturduğu klanlar, kabileler halinde toplaşıyorlardı; her kabilenin, kolonları ve savaş şeflerini temsil eden bir kurulu vardı. Erié ve Ontario göllerinin doğusundaki İrogua'larda, Alabama'nın Krik'lerinde, kabileler, kabile şeflerinin kurulu ile konfederasyon birliklerine gitmişlerdi. Ne var ki, bu birliklerin kabileler üzerinde hiçbir zorlayıcı araçları yoktu; kabilelerin klanlar üzerinde, klanların da bireyler üzerinde hiçbir etkileri yoktu. Her yerli, arkadaşlarıyla bir yağma seferine çıkabilirdi ve, kaynaklar yetersiz olduğu için, sık sık yaptıkları da buydu. Andlaşmalar sık sık bozulurdu; Yerlilerle Avrupalılar arasında sürekli bir savaş vardı.

Avrupalıların karşısında, Yerliler hep yenik durumdaydılar ve sürülüyorlardı. Ateşli silahları kullanmayı iyi öğrenmişlerdi; ne var ki, Beyazların tarım tekniğini özümseyememişlerdi. Beyazlar, savunulması kolay küçük bir alandan, bütün bir yıl kendilerine yetecek besini çıkartıp elde etmesini biliyorlardı. Oysa, Yerlilere uçsuz-bucaksız bir alan gerekiyordu; öldürdükleri hayvanları çoğaltmak için böylesi bir genişlik olmalıydı. Avrupalıların attıkları her adım av hayvanlarının yokolmasını ya da kaçışı-

nı getiriyordu beraberinde; ve Yerliler, açlıktan ölmemek için çekilmek zorundaydılar. Öte yandan, aralarında daha birleşmiş olan Avrupalılar, onların bölünmüşlüklerinden yararlanıyor, birbirlerinin karşısına çıkarıyorlardı onları. Son olarak, Yerlilerin bir kötü talihi oldu: Anglo-Saksonlar Amerika'da öteki Avrupalı hasımlarını yenmişlerdi. Fransızlar, Yerlilere karşı yumuşak davranıyor, onları anlamaya, yetiştirmeye ve özümsemeye çalışıyordu. İspanyollar, onları korumak için kanunlar çıkarıyorlardı. Anglo-Saksonlar ise, her yerde olduğu gibi burada da, kuramda olmasa bile, iç güdüleri bakımından ırkçı idiler. Yerlilerden tiksiniyor ve onları yok etmeye yöneliyorlardı. Protestan olarak, Kutsal Kitap'tan hareket edip kendilerini haklı çıkarmaya çabalıyorlardı: Tanrı, bu ülkeyi onlara bağışlamıştı; İbranilerin vaktiyle Kenanîlere yaptıklarını onlar da Yerlilere yapmalıydılar.

FRANSIZ VE İNGİLİZ KOLONİLERİ

Kuzey Amerika'daki Fransız kolonileri, büyük bölümünü Kanada'nın oluşturduğu Yeni-Fransa'yı içeriyordu önce; Yeni-Fransa, Utrecht andlaşmasıyla, Acadie'nin, Terre-Neuve'ün ve Hudson körfezinin büyük bir bölümünden yoksun kalmıştı. Fransa, kürkçülük dışında, metropoldekine pek benzeyen şeyler üreten bu topraklara git gide ilgileniyordu. Quebec'e, yılda bir otuz kadar gemi uğrardı. Görevliler ve askerler, uzun zaman kalırlardı oralarda; çoğu evlenir ve mülk edinirlerdi. Bir barış havası egemendi bu bölgeye. Yeni-Fransa uygulamada özerkti.

Bir de Louisiane vardı ve Mississippi vadisinde İllionis bölgesi de, 1717'den beri yeniden oraya bağlanmıştı.

Amerika'daki Fransız toprakları büyük bir İmparatorluk oluşturuyordu; ne var ki nüfusu azdı bu imparatorluğun.

Kimi noktalarda Fransız kolonilerine benzeyen İngiliz kolonileri ise, büyük nüfusu, pek yüksek bir üretim ve ticarete sahip oluşlarıyla onlardan farklı durumdaydılar; Fransızların katolik olmalarına karşılık, İngiliz kolonileri protestan idiler. Dış göçle alabildiğine beslenen İngiliz kolonileri, daha 1700'de 250.000 kişiyken, 1763'te 1.640.000 kişi olur.

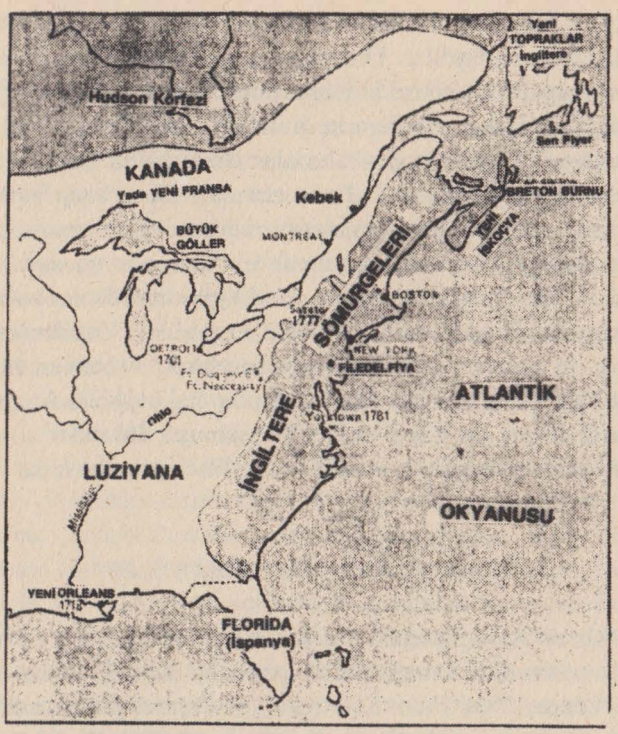

53. – Kuzey Amerika'da İngiliz ve Fransız kolonileri

Güneyde pek çok sayıdaki siyahî köleler plantasyon çalışmalarında kullanılırlardı; kuzeyde ise seyrektiler ve ev işlerinde çalışırlardı.

Bu İngiliz kolonileri, pek bölünmüşlerdi. Birbirinden bağımsız olarak, kayıtsızlık ya da düşmanlık gösteriyorlardı birbirlerine. Savaş zamanı yardıma gelmeyi çoğu kez reddederlerdi ve birbirlerinin mallarını gümrüğe tâbi tutarlardı. Aralarında büyük mesafeler bulunuyordu ve gidiş-geliş olanakları da pek kötüydü.

Doğal koşullar, yaşam biçimi, kimi çıkarlar da ayırıyordu onları birbirlerinden.

Güney (Maryland, Virginie, Karolinler, sonra Georgie), bir büyük toprak mülkiyeti ülkesiydi; tarım da ticarî nitelikteydi. Plantörler, topraklarında senyör gibi davranırlardı: Milislere

kumanda eder, sulh hakimi gibi yönetir, milletvekili gibi oy verirlerdi. İngiliz üniversitelerinde yetişmiş bilgili kimselerdi ve göze çarpan kitaplıkları vardı. Kuzey ya da Yeni-İngiltere (New-Hampshire, Massachusett ve Maine, Rhode-İsland, Connecticut) ise, bir küçük mülkiyet ülkesiydi. Toprağın yoksulluğu, sanayi ve ticarete yol açmıştı. Ateşli ve sıkı bir Puritanizm egemendi; kimse, pazara çalışamaz korkusuyla cumartesi bira içmez, denirdi. Kutsal Kitap için zorunlu eğitim vardı; ama çoğu sadece imzasını atmasını biliyordu. Bununla beraber, Harvard'da ve Yale'de kolejler açılmıştı; siyasal tartışmalar büyük gürültüler koparırlardı; rahipler köktenci düşüncede idiler; Locke'un, Montesquieu'nün, Blackstone'un, ateşli çömezleri vardı. Boston, 20.000 nüfusuyla, bir düşün merkezi olarak sivrilmişti. Merkez (New-York, New Jersey, Pensilvanya, Delaware) her boyuttan mülkiyeti barındırıyordu; bir halklar ve inançlar karışıydı ve dinsel hoşgörürlük egemendi; en büyük kentler, içinde domuzların koştuğu New York ile Filadelfiya oradaydı. Dışarıya büyük boyutlarda dış satımı olan bu bölgeye tacirler egemendi.

Bununla beraber, bu kolonilerin birbirine benzer çıkarları vardı; o yüzden de İngiliz hükümetine karşı birleşiyorlardı. Siyasal bakımdan, aralarında kimi farklar da olsa, birbirlerine benziyorlardı. Hepsinde, bir burjuva temsilî rejimi vardı; kanunları oylamakla yükümlü bir milletvekilleri meclisi seçiyorlardı; her yerde, oy hakkı, hali vakti yerinde mülkiyet sahiplerine tanınmıştı; çoğu kez, dinsel koşullar da konmuştu. Hepsinde, kanunları ikinci kez gözden geçirip oylamakla yükümlü bir konsey ve onları uygulayacak bir yönetici vardı.

Connecticut ile Rhode-İsland'da, siyasal sorun, oy hakkına sahip olmayanların hoşnutsuzluğuna gelip indirgenmişti; bu koloniler özerktiler; milletvekilleri kanunları özgürce oyluyor ve konsey ile yöneticilerini seçiyorlardı. Maryland ile Pensilvanya'da, sorun mülk sahiplerinin seçtikleri konsey ile yöneticiye karşı mücadele olup çıkmıştı; çünkü kurumlar vetoya tâbi değildiler. Ancak, sekiz kralî kolonide, kolonlar, konseyle, yönetici ve kralla mücadele içindeydiler. Yöneticinin kanunlara karşı veto hakkı vardı; onları kabul ettiğinde ise, ancak özel konseyce uygun görülmeleri halinde yürürlüğe girebilirlerdi. Kolonlar ise, kendileri için gerekli kanunu kendilerinin belirlemesini istiyor-

lardı. Savunma ve idare hakkındaki vergilerle aylığına ilişkin oylamayı yapmayacakları tehdidiyle, yöneticiye isteklerini dayatıyorlardı. Özel konsey üzerinde ise hiçbir şey yapamıyorlardı ve dayanılmaz vesayeti altındaydılar onun. Özetle, her türlü denetimin kalkmasını ve tam bir yasama gücü elde etmeyi istiyorlardı.

Öte yandan, koloniler bir t e k e l r e j i m i n e tâbiydiler.

> Ticaret ve Plantasyonlar Bürosu, onların iktisadî yaşamına yön veriyordu; görüşleri, kralın bakanları ve konseyince kararа dönüşürdü. Pek çok sayıda koloni ürününün dışsatımı ancak İngiltere'ye ya da öteki İngiliz kolonilerine yapılabilirdi. Bir İngiliz kolonisinden bir şey satın alan kolonlar, bir dışsatım vergisi ödemek zorundaydılar. Hiçbir Avrupa malı, İngiltere'de boşaltma ve yeniden yükleme yapmadan, kolonilere getirilemezdi. Merkezde ve kuzeyde sanayi gelişmişti: Kimi sanayi ürünleri İngiltere'ye rahatça girebilir idiyse de, kimi ürünlerin dışsatımı yasaklanmıştı ve 1750 tarihli bir kanun, demir-döküm, hadde ve çelik imalathaneleri kurmayı yasaklamıştı. «Amerika bir çivi üretmeyi aklından geçirse, İngiltere bütün ağırlığıyla sırtındadır». Ne var ki, İngiliz hükümeti, bu kayıtlara yan çizildiği durumlara gözlerini kapıyordu ve kaçakçılık da hayli boldu. Bir yerde, kolonlar, Britanya iktisadî sisteminden alabildiğine yararlanıyorlardı da; bu sistem, İmparatorluğu kendi kendine yeterli bir birim haline getirme eğilimindeydi ve, her parça, en iyi üreteceği şeyi verecekti. Hükümet, kolonilere daha çok mal göndermek için imalatçılara prim veriyordu; kolonilerdeki tüketici için fiyatlar düşüktü. Öte yandan, koloni ürünleri, Britanya pazarında tekel kurmuştu: İngiliz tüketicisi, İngiliz kolonilerinde üretilen tütünü içmek ve şekeri yemek zorundaydı; rekabet olmadığı için, pahalıya da geliyordu bu ona. Ünlü Denizcilik Kanunu (Acte of Navigation), metropoldeki gemi yapımcılarından çok, Yeni-İngiltere'dekilere yarıyordu; çünkü metropoldekine kereste daha pahalıya geliyordu. 1750 tarihli kanunun yasaklamaları, bir yerde Amerikan demirini çubuk halinde kayıtsız-şartsız kabul etmenin karşılığıydı; çünkü, İsveç demirinin üstüne ağır kayıtlar konmuştu. Özetle Amerika'nın öfkesinde, anlayışsızlık ve bencilliğin yanı sıra, özsaygı ile bireycilik hayli rol oynamıştır.

Metropolle olan bu siyasal ve iktisadî uyuşmazlıklar, koloniler arasında b i r l i ğ i n ö g e l e r i ni taşırken, a y r ı l ı ğ ı n t o h u m l a r ı nı da içeriyordu. Bütün bunlar, kolonilerin iktisadî açılışı, kıtanın içine doğru ilerlemeleri ve

Fransızlara karşı mücadeleleri sayesinde, yüzyıl boyunca gelişti durdu.

Amerikan kolonileri, 1763 yılından önce pek çabuk kalabalıklaştılar; bunda Avrupa'dan gelen göçmen akını büyük rol oynadı ve göçmenleri çeken de şuydu: Düşük fiyata toprak bolluğu, yiyeceklerdeki ucuzluk, işçi ücretlerindeki yükseklik, istediği dini bulma kolaylığı. İngiltere'den az göçmen geldi; en çok Ulster'den oldu, çünkü İngilizlerin koruyucu kanunlarının yol açtığı dokuma bunalımı yüzünden İskoçyalı Presbiteryenler oradan kovulmuşlardı; Almanya'nın Ren bölgesinden de hayli göçmen yola çıktı, çünkü dinsel baskı, savaşlar, feodal rejim, çoğu köylüye yaşamı dayanılmaz hale getirmişti. Yol parası ve yerleşme sermayesi gerektiği için, çoğu yoksul göçmenler, bir yükümlülük altına giriyordu; anlaşma yaptığı kolon için üç ilâ beş yıl çalışıyordu. Sözleşmenin bitiminde, giyecek, alet-edavat, hayvan ve az bir miktar para alıyor ve kendi hesabına yerleşiyordu. Bütün güçlüklere karşın göçedenlerin sayısı çoktu; çoğu siyasal nedenlerden hüküm giymiş mahkûmlar da vardı aralarında. Çoğu göçmen batıya doğru gidiyordu. Kürk tacirleri, öncüler ve kapitalistler, ileriye doğru yürüyüşlerinde, Yerliler, İspanyollar ve Fransızlar çıkıyordu karşılarına: Yerlilerle savaş sürekli idi ve, 1759'dan 1761'e değin gerçek savaşlar oldu aralarında; Florida'daki İspanyollarla, Georgie kolonisini kurmak için, 1732'de bir anlaşma yapıldı; yağma ve karşılıklı saldırılar, İspanyollar Florida'yı 1763'te devredinceye değin sürdü.

Ancak, asıl mücadele Fransızlara karşı oldu.

Uzun çarpışmalardan sonra, Fransızlar yenildiler: Fransa, 1763 Paris andlaşmasıyla, Kanada'yı, Ohio vadisini ve Mississippi'nin sol yakasını İngiltere'ye terketti. Kuzey Amerika'da Fransız İmparatorluğu yoktu artık ve, Britanya kolonileri, önlerinde uçsuz-bucaksız bir yayılma alanının açıldığı inancındaydılar.

V

AMERİKA'DAKİ İNGİLİZ KOLONİLERİNİN BAĞIMSIZLIĞI (1763-1783)

Fransa'ya karşı kazanılmış zaferden yirmi yıl sonra, Amerika kıtasındaki eski Britanya kolonilerinin İngiltere ile ayrılığı olup bitmişti. Bağımsızlık, mutlak olarak iradî olmadı. Çoğu kolon ana-yurda bağlı kalıyordu; oraya gittiklerinde «memlekete» gittiklerini söylüyorlardı. Amerikan Devrimi sırasında, onca çarpışma ve şiddetten sonra, insanların hâlâ üçte biri «yurtsever»di; bu sonuncular da, kararlarını son anda, esefle, yürekleri sıkılarak verdiler.

Ne var ki, başlarda kendileri de açıkça farkına varmasalar bile, bir yeni halk oluşmuştu.

A m e r i k a n h a l k ı idi bu.

AMERİKAN HALKI

Bir g ö ç m e n l e r k a r ı ş ı m ı ndan ortaya çıkmıştı bu halk; İngiliz kökenli olanlar bile, her yerde baskın durumda değildi bu toplulukta. Pensilvanya'da bulunanların üçte ikisi Ulster'den gelme İskoçyalı ya da Almandı. Güneyde, iç bölümler çoğunlukla yabancı kökenliydiler. Bu insanlar, yeni bir ortamda, ortak yeni alışkanlıklarla uzlaşmışlardı. İngilizcelerinde eski kelimeler, eskimiş söyleşiler vardı; ama Yerlilerden ve yabancı göçmenlerden yeni kelimeler de alıyorlardı. Bir gözüpeklik kazanmışlardı; bir yenilik ve girişim zevki vardı anlayışlarında. Toplum, bütün olarak, İngiltere'de olduğundan daha fazla demokratikti. Amerika'ya gelen bir göçmen ya da onun oğlu, zenginleşebiliyor ve ilk sıraya çıkabiliyordu. Kıtanın batısı köktenci idi. Ancak, güneydeki plantörler bile, Locke'a, Montesquieu'ye, Beccaria'ya ve Ansiklopedicilere aşina idiler; ve, metropolde gerileme halindeki İngiliz devrimlerinin ruhunu saklı tutuyorlardı. Öte yandan, krala uymayı vaazeden Anglikan Kilise, sadece güneyde ve New York'ta etkili idi; başka yerlerde karşıtlar egemen durumda idiler; iktidara karşı, sözleşme kavramından güç alan bir güvensizlik ve direniş ruhu hüküm sürüyordu.

İngilizlerle Amerikalılar birbirlerini hiç anlamıyorlardı. İngilizler, «Amerika'daki uyruklarımız» deyip horluyorlardı onları. Askeri çevreler, direnemiyecek kadar gevşemiş kolonların, ilk çarpışmada kaçacakları inancı içindeydiler. Devrin kuşkusuz en ünlü ve en etkili yazarı Samuel Johnson, öyle diyordu: «Zindan hükümlülerinden oluşmuş bir ırktır bu efendiler!». Metropole geziye gelen Amerikalılar, bu görüşlere bakıp eziliyorlardı; Wesley'e karşın hâlâ yoğunluğunu sürdüren, İngilizlerin yüksek sınıflarındaki ahlâkî çözülmüşlük, kuşkuculuk, yaşamdan kâm alma, işret, hayal kırıklığına uğratıyordu onları; mutlak iktidara ve emperyalizme eğilimden hırpalanıyorlardı.

İngiliz hükümetinin alacağı pek çok önlem vardı. Oysa o, durmadan Amerikalıların çıkar ve duygularına aykırı hareket etti durdu; şu bilince götürdü onları: İngiltere'den ayrıydılar ve birleşmeliydiler; giderek, bir millet haline gelmelerine yardımcı oldu bu.

İNGİLİZ EMPERYALİZMİ VE DİRENİŞ

İngilizler, zaferlerinin gururu içinde, 1763'ten sonra, eski tekelci merkantilist kuramı son noktasına vardırdılar. Britanya İmparatorluğuna bir bütün olarak bakıyorlardı: Herkes hesabını görecekti orada, ancak metropolca ve metropoliçin yönetilmeliydi o; ve, ortak gönenç de buna bağlıydı. III. George'un mutlakiyetçi eğilimleri ile pek güzel uyuşuyordu bu düşünceler; o da, eğitimine borçluydu bu eğilimleri ve belki de «aydın despotlar»ı örnek alıyordu. Paris andlaşmasından sonra, İngiliz hükümeti, Amerika'daki kolonileri keyfine göre kullanabileceğini sandı.

7 Ekim 1763 tarihli bir krallık bildirisi ile, fethedilmiş ülkeler, Alleghanys sularının ayırım çizgisinin batısındaki yerler, İmparatorluğun toprakları olarak ilân edildiler; oradaki yerleşmeler yasaklandı ve oturanlar da sürülüp çıkarılacaktı. Kolonlar ve kapitalistler, uğruna savaştıkları bu batı topraklarının kendilerine kapandığını görüyorlardı.

Öte yandan, İngiliz hükümeti, yöneticilere, yerel meclislerden bağımsız hale gelmeleri ve otoritelerinin güçlenmesi için sabit bir aylık bağlamak istiyordu. Kolonileri korumak amacıyla,

Amerika'da 10.000 kişilik bir ordu bulundurma arzusundaydı. İngiltere borçlanmıştı; orada taşınmaz mülkler üstündeki vergiyi arttırmak güçtü; kendileri için yapılacak giderlere kolonilerin katılmaları doğruydu. İngiliz Parlamentosu, vergi koyarak kolonilerin ticaretine düzen vermek hakkına sahipti. 1764'te, Şeker Kanunu ve 1765'te de Pul Kanunu onayladı. Şeker Kanunu, yığınla yabancı ürüne yeni gümrükler yüklüyordu; içlerinde en önemlisi de şeker sıvısıydı. Pul Kanunu, kanunsal ve ticarî belgelere, gazetelere vergi koyuyordu. Son olarak, 1776'da, koloni mallarını İngiltere'den başka yere taşıma yasağı yenilendi.

Aslında, yeni hiç bir şey yoktu bunlarda, Yenilik şu idi: Bakan Grenville, kanunu uygulamak istedi; Amerika'ya, gümrükçüler ve kıyı muhafız gemileri yolladı; suçluları da Amirallik mahkemelerinin önüne çıkardı.

Kaçakçılık zorlaşmıştı.

Amerikalılar, İngiliz yurttaş hakları adına tepkide bulundular. Parlamentoya, vergi koyarak İmparatorluk ticaretine düzen verme hakkını tanıyorlardı; ancak, o günkü koşullarda, söz konusu olan ticarî düzenleme değil, Hazineye kaynak sağlama idi. Böylece şeker ve pul üzerine konan vergiler, üstü örtülü vergilerdi. Oysa, Amerika'da yerleşmiş de olsalar, Amerikalılar, İngiliz yurttaşı olma haklarını sürdürüyorlardı yine de; vergiyi onama temel hakkı da bunlar arasındaydı. İngiltere Parlamentosunda temsilcileri yoktu; böylece bu Parlamentonun oyladığı vergileri ödememek haklarıydı. İngilizler seçildikleri bölgeyi değil, bütün milleti temsil ediyorlardı; ancak Amerikalılar, bir milletvekili marifetiyle yapılacak gerçek temsili kabul edebilirlerdi.

Direnme işaretini, 29 Mayıs 1765'te, Virginya Meclisi'nde genç avukat Patrick Henry verdi: Tarquin ile Sezar'ın Brutus'ları ve I. Charles'ın da Cromwell'i olduğunu hatırlatıyordu; ve, Amerikalıların hukukunu içeren «Virginia Kararları»nı oylattı. Büyük yankıları oldu bunun. Tacirler, İngiliz mallarına karşı dev bir boykota girdiler; belli başlı limanlar, New York, Filadelfiya, Boston'daki tacirler, İngiltere'den olan siparişlerini durdurma konusunda anlaştılar. Kentlerdeki işçiler, «Özgürlüğün Çocukları» adlı dernekler oluşturdular; tacirler hoşgörüyle karşıladılar bunları, sonra onlar da yararlandılar ve,

hepsi bir arada, pullu kâğıtları dağıtanları istifalarını vermeğe zorladılar. 9 koloninin temsilcilerinden oluşan bir Kongre, 1765 Ekiminde New York'ta toplandı; krala ve Parlamentoya saygılı bir dilekçe kaleme aldı. Bir Parlamento komisyonunun önüne Franklin yollandı. Bakanlık, Pul Kanunun kaldırdı, şeker sıvısı üstündeki vergiyi –galon başına bir peny olmak üzere– indirdi (Mart 1766). Amerika'da genel bir sevince yol açtı bu; çünkü, ticaretin durdurulması hayli yoksunluklara neden olmuştu. Ne var ki, anayasal sorun olduğu gibi kalıyordu: Çünkü, şeker sıvısı üzerindeki yeni hak, pek az da olsa, ticareti düzenlemiyordu, bir vergi idi bu ve, Parlamento, İngiltere'nin tüm kolonilerinde uygulanacak her türden kanun yapma konusunda mutlak hakkını ilân etmişti.

1776 yılında, Pitt'in ikinci Başbakanlığı sırasında, Maliye Bakanı Townshend, Grenville'in politikasını yeniden ele aldı ve 1767 Mayısında kâğıda, züccaciyeye, kurşun ve çaya zam yaptırdı. Tacirler, yeniden İngiliz mallarına boykot ilân ettiler ve yabancı malların kaçakçılığına başladılar. Karışıklıklar oldu. 5 Mart 1770'de, Lord North, çay üstündeki bir vergi dışında, vergileri kaldırttı. Birkaç uzlaşmazın dışında, herkes sevindi. An-

54. – 1774'te Boston'daki başkaldırıdan bir sahne

cak 1773 Nisanında, çay stoklarını tüketmede Hint Kumpanyasına yardım olsun diye, North onların doğrudan Amerika'ya satılmasına izin verdi. Çay, oraya ucuza malolacaktı. Ne var ki, Amerikalı tacirler, taşıma kazançlarından ve İngiliz çayını Amerika'da yeniden satmaktan yoksun kalacaklardı; ayrıca ellerindeki stokların da fiyatı düşecekti. «Özgürlüğün Çocukları» yeniden çıktılar ortaya. Boston'da, 1773 Aralığında, Kızılderili biçimine girmiş bir gurup, çayla yüklü üç geminin yükünü denize boşalttı.

Aslında, İngiliz hükümeti, yetkilerini aşmamıştı; Amerikalıların tutumu ise, kendi iktisadî sorunlarını, İmparatorluğun genel çıkarlarının kaygısını duymadan kendilerinin çözme iradesini açığa vuruyordu ve gerçek bir bağımsızlık iradesiydi bu. Başlangıçtaki sorun, daha şimdiden alabildiğine aşılmıştı. Benjamin Franklin gibi kimi Amerikalılar, İmparatorluğun birliğini koruma kaygısıyla, ileriye dönük bir formül ortaya atıp, kralın şahsında birleşmiş bir özerk ülkeler federasyonu istediler; Pitt'in de görüşü buydu ve bunun için Franklin'i malikânesine çağırtmış ve onunla, 1774 Ağustosundan Aralığına değin, Kuzey denizinden Pasifike kadar uzanan bir İngiliz İmparatorluğu gerçekleştirme konusunda çalışmıştı.

Ne var ki, pek ileri gitmişlerdi.

55. - 1776 Haziranında İngiliz birliklerinin New-York'ta karaya çıkışı

İngiliz hükümeti, Boston limanını kapadı ve, Boston'la Massachussetts'te askerî rejim kurdu (Mayıs 1774). Georgie dışında koloniler, bir kıta Kongresi için elçiler yolladılar (5 Eylül 1774). Kongre, 20 Ekimde, İngiltere'ye karşı tam bir iktisadî boykot amacıyla, bir «Kıta Topluluğu» kurdu. Amerikalıların öfkesi, Quebec Kanunu'nu duyduklarında çılgınlığa dönüştü: İngiliz hükümeti, onunla, Ohio'ya değin bütün kuzey-batıyı, yeniden Quebec'e, yani onca güzel ülkeleri «Papacılar»a bağlıyordu! Kanada'da katolikliğe güler yüz gösterilmişti. Böylece, krala karşı mücadele bir haçlı seferine dönüşüyordu. «Papacılığa hayır!». Yurttaş komiteleri oluşuyordu. Pitt'in, 1 Şubat 1775'te sunduğu bir uzlaşma tasarısı, Lordlar Meclisi'nce reddedildi. Amerikan «kamu selâmeti» komiteleri silâh ve cephane depoları kuruyorlardı. 19 Nisan 1775'te, bu depolardan birini ele geçirmesi için yollanan İngiliz birlikleri, Lexington'un milisleriyle karşılaştılar; depoyu yıktılar, ancak açılan ateşin önünde darmadağın olup Boston'a kapağı attılar. Ertesi günü, Boston Yeni-İngiltere'nin milislerince kuşatıldı.

İ ç s a v a ş başlamıştı.

BAĞIMSIZLIK SAVAŞI

Savaş, sekiz yıl sürdü.

İngiltere'de, Whig'ler, Amerikalılardan yana idiler ve, o nedenle, Bakanlığa sık sık güçlükler çıkarıyorlardı. Amerika'da, meşruiyetçiler hayli çoktu. Devrimi bir sınıf mücadelesine dönüştürmek isteyen «Özgürlüğün Çocukları»nın köktenciliğinden kaygılı olan tacirler, krala eğilim duyuyorlardı. Meşruiyetçiler partizan birlikleri oluşturuyorlardı ve Amerikan birlikleri düşman ülkesindeymişler gibi önlemler alacaklardı. Korkunç mesafeler, ıssız ülke, donanımı ve hareketi güçleştiriyordu. Disiplinli meslekten askerlerden kurulu İngiliz ordusuna, Londra'daki daireler engel çıkarıyorlardı. Amerikan ordusu milislerden oluşuyordu; hasat zamanı yerlerine dönüyorlardı; gönüllüler ise, başlangıçta panik içindeydiler, ücretleri yetersiz ve beslenmeleri yetersizdi sık sık da kaçıyordular. Washington kimi zaman 15.000, kimi zaman 3.000 kişiye kumanda ediyordu. Generaller güven verici değildi: Gates, Washington'a karşı entrika çeviriyordu;

Charles Lee ile Arnold ise ihanet içindeydiler. Bereket, İkinci Kıta Kongresince başkumandan olarak seçilen Georges Washington, her durumda bir yurtseverlik örneği gösteriyordu; sağduyusu, sarsılmaz direnci, soğukkanlılığı, daha duraksamalı olanlara bir güvence veriyor ve cesaretleri bileyliyordu.

10 Mayıs 1775'te toplanan İkinci Kıta Kongresi, yabancı bağlaşıklıkların gerekli olduğunu farketti. Kanadalılara çağrıda bulundu. Ne var ki, onlar geçmişteki savaşları hatırlıyor ve Anglo-Amerikanların protestan yobazlığından dehşet duyuyorlardı. Öte yandan, Québec Kanunu dinsel hoşgörü tanıyordu onlara ve çoğu Fransız kanunlarını da sürdüreceklerdi. O yüzden kımıldamadılar. Amerikan birlikleri Kanada'yı istilâ ettiler ve Montréal ile Québec'i tehdit ettiler. Bu durum üzerine, Kanadalılar silaha sarılıp Amerikalıları püskürttüler (1775 Kasımı).

Kongre, yalnız kalıyordu. III. George, Amerikalıları asi ilân etti ve onlarla her türlü ticareti yapmayı yasakladı; Amerika'yı «yıkmak» istiyordu. İngilizler, iki açık kenti, Maine'de Falmouth ile Virginia'da Norfolk'u yaktılar.

Kongre şunu gördü ki, yalnız silahlar karar verecekti ve İngiltere'ye karşı mümkün tek bağlaşıklık Fransa'ydı. Ancak Fransızlar, kolonilerin İngiltere'den ayrılmaları ve aralarındaki birlik bir güç umudu verebilmesi halinde savaşa girebilirdi. Kongre, 4 Temmuz 1776'da Bağımsızlık Bildirisi'ni kabul etti; Jefferson'un kaleme aldığı bildiri, Avrupalıların ortak malı olup çıkmış olan «Filozoflar»ın öğretilerini hatırlatır:

> «Şu gerçekleri, apaçık gerçekler olarak görüyoruz: Bütün insanlar eşit yaratılmışlardır; Yaratıcı, kimi vazgeçilmez haklarla donatmıştır onları; yaşam, özgürlük ve mutluluğu arama da bu haklar arasındadır. Yönetimler, bu hakları güvenceye bağlamak için kurulurlar ve, onların haklı iktidarı, yönetilenlerin rızasından doğar. Bir yönetim biçimi, bu amacı yok ettiği an, halkın o yönetimi değiştirme ya da ortadan kaldırma ve yeni bir yönetim kurma hakkı vardır».

Bildiri, Büyük Britanya kralı ve İngilizlerce çiğnenen bu doğal ve tanrısal kanunların uzun bir listesini veriyordu; ve, sonucu şöyle bağlıyordu:

56. – Birleşik-Devletler Kongresi'nin ilk toplantısı

«Genel bir Kongre halinde toplanmış Amerika Birleşik--Devletlerinin Temsilcileri olarak biz, niyetlerimizin doğruluğunu bilen Evren'in Yüce Yargıcına başvurarak, bu kolonilerin iyi Yürekli Halkının otoritesi ve adına, bu kolonilerin özgür ve bağımsız devletler olduklarını ve buna da hakları bulunduğunu; Büyük Britanya Tacı'na her türlü boyuneğişten kurtulduklarını; onlarla Büyük Britanya devleti arasında her türlü siyasal birliğin kökünden koptuğu ve kopması gerektiğini... açıkça ilân ediyoruz».

Fransız halkı, erdemle dolu doğa insanları olarak gördüğü Amerikalıların Devrimine karşı çoşku içindeydi. Paris'e gönderilmiş olan Franklin, babacanlığı, yün çorap ve kaba-saba ayak-

kabılarıyla bu görüşü güçlendiriyordu. Daha şimdiden yığınla genç, Atlantik'i aşmış ve Kongre'ye hizmetlerini sunmuşlardı. Bağımsızlık Bildirisi ile, bu çoşku, bir kendinden geçiş olup çıktı. İşte o sıralardadır ki, Marki de La Fayette de yola çıktı. Bakan Vergennes, 1763 andlaşmasının öcünü almanın bir aracı olarak bakıyordu bu savaşa; Amerikalılara silâh ve cephane göndertti; ne var ki, Amerikalıların yenilgileri, işin içine açıktan açığa girmede duraksatıyordu onu. Son olarak, 17 Ekim 1777'de, Kanada'dan New York'a destek diye gönderilen bir İngiliz ordusu, milislerce kuşatıldı ve yiyecek-içeceği de kalmayınca, Saratoga'da teslim oldu. Amerikalıların bu ilk büyük zaferinin pek büyük yankıları oldu ve Fransızların bağlaşıklığını sağladı onlara. Andlaşma 6 Şubat 1778'de imzalandı: Fransa ile Birleşik-Devletler, bağımsızlığa erişmeden, birbirlerinin rızası olmaksızın ne silâhları bırakacak ne de barışa gideceklerdi; Fransa, Kanada'yı yeniden fethetmiyecekti; Birleşik-Devletler, Fransa'nın Amerika'da hali hazırda bulunan ve gelecekte olacak öteki toprakları için de güvence veriyordu ona. Vergennes, İspanya'nın savaşa girmesini sağladı (Haziran 1779). İngiltere, Amerikalılara barut satan Hollandılara savaş ilân etti (Aralık 1780). Son olarak, yansızlar, II. Katerina'nın girişimi üzerine, gemilerinin savaş için kaçak mallarla yüklü olarak ziyaretlerine, zorla karşı koyacakları konusunda bir birlik oluşturdular.

Fransız müdahalesi kesinleşti. La Motte Piquet'nin, Grasse'ın, d'Estaing'in, Suffren'in yönettiği Fransız donanmaları,denizlerde egemenliği sağladı. Her yanda, Antiller'de, Hind'de, Amerika'da, Cebellütarık'da saldırıya uğrayan İngilizler, güçlerini dağıtmak zorunda kaldılar. Amerika'daki orduları güçlükle donanır oldu. Son olarak 1780 Temmuzunda, Kont Rochambeau'nun kumanda ettiği 7.500 kişilik bir Fransız birliği, o güne değin düzenli bir savaşta hemen hemen hep yenilmiş olan Amerikalılara, deneyimli bir güç sağladı. Amiral de Grasse'ın kumanda ettiği bir Fransız donanması ile, Washington'un, La Fayette'le Rochambeau'nun yönettiği Fransız ve Amerikan ordularının anlaşmalı eylemi, kıtadaki tek İngiliz ordusunun, 19 Ekim 1781 günü, Yorktown'da teslimi ile sonuçlandı.

Savaş kazanılmıştı.

Ne var ki, Amerikan temsilcileri, Franklin'e karşın sözlerin-

de durmadılar; 30 Kasım 1782'de, acele İngiltere'yle andlaşmaya gittiler. Bir oldu-bitti karşısında kalan Vergennes de andlaşma yapmak zorunda kaldı. 1783 Eylülünde Versailles'da imzalanan İngiliz-Fransız andlaşması Fransa'ya pek az yarar sağladı: buna da neden, Amerikalılarca yalnız bırakılması, Antiller'deki Fransız donanmasının yenilgiye uğraması ve Fransız görüşmecilerinin istenebilecek her şeyi istememiş olmalarıydı. Fransızlar, Tabago ve Saint-Lucie adalarıyla Senegal'deki kuruluşlarını elde etti sadece. Fransa'nın asıl elde ettiği ise şu idi: İngiliz emperyalizmini başarısızlığa uğratmıştı; en güzel kolonilerini yitirtmişti ona; ve, bir halkın özgürlüğünü sağlamıştı. Paris'te imzala-

57. – Versailles andlaşmasında bir İngiliz görüşmeci (Bir Fransız karikatürü)

nan İngiliz-Amerikan andlaşması, Birleşik-Devletlerin bağımsızlığını tanıyor; sınırları, batıda Mississippi'ye, kuzey-batıda Büyük-Göller'e ve Saint-Laurent'a değin götürüyordu.

Amerikallarca terkedilmiş olmasına karşın, XVI. Louis, sınırsız giderleri için hiçbir şey istemedi onlardan; dahası, 12 milyon liralık bir bağışta bulundu onlara ve, ülkenin iktisadî kalkınması için 6 milyonluk bir avans gönderdi.

Franklin, ebedi dostluk ve şükranlarını bildiriyordu.

VI

KANADA'NIN GELİŞİMİ (1763-1791) VE AMERİKA BİRLEŞİK-DEVLETLERİNİN OLUŞUMU (1783-1789)

Kanada'nın gelişiminin ve Amerika Birleşik Devletlerinin oluşumununun da ilginç bir öyküsü var.

KANADA'NIN GELİŞİMİ

Deneyimden ders çıkarmış olan İngiliz hükümeti, daha önce Yeni-Fransa diye adlandırılan ülkeye liberal bir davranış gösterdi; orada kırma halktan oluşan özerk koloniler oluşturdu.

1763'ten sonra, III. George'un bir bildirisi, katolikleri, ne türden olursa olsun, Kanada'nın işlerine katılmaktan uzaklaştırmıştı. Kanadalılar, birkaç yüz İngilize bağımlı kaldılar böylece. Ne var ki, eski kolonileriyle mücadele, İngilizleri daha fazla liberal olmaya götürdü: Québec Kanunu (1774), katolik ayininin serbestçe yapılmasına izin verdi ve Kanadalıları Test Kanununun dan (Bill of Test) bağışık tuttu; bu son kanun, bir kamu görevine sahip herkesten, Anglikan usulüne göre kutsanmış olmayı istiyordu, ve yığınla Fransız kanununu uygulamakta serbest bıraktı onları, şu şartla ki İngiltere kralına bir bağlılık andı içeceklerdi, başlıca İngiliz kanunları uygulanacaktı ve başlarında kralın seçtiği bir yönetici ile bir kurul bulunacaktı. İlk yönetici, liberal görüşlü bir kişi oldu: Katolik ruhbanla iyi ilişkiler kurdu; Québec Kanununu tamı tamına uyguladı ve Kanadalılar İngiliz kralına sadık kaldılar.

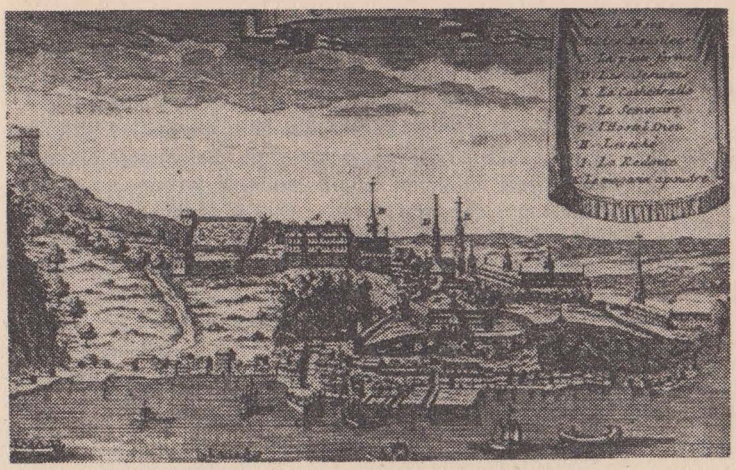

58. – XVIII. yüzyılda Québec

Bununla beraber, 35.000 Amerikan «Meşrutiyetçi»si, Bağımsızlık Savaşı sırasında ve sonrasında kaçmıştı; bunlar sonra gelip Ontario gölünün kuzey batısına yerleştiler. Britanyalılarla Fransızlar anlaşamıyorlardı. Öyle olunca, 1791'de, kral «Meşruiyetçi»leri ödüllendirerek, tuttu ülkeyi, İngiliz Yukarı-Kanada ve Fransız Aşağı-Kanada diye iki eyalete ayırdı; her eyalet özerk oldu ve her birinin seçimle oluşan bir yasama meclisi vardı.

Fransız Kanadalılar, mezheplerini, dil ve örflerini korudular. Şu Tanrı kelâmına saygıyı sürdürdüler: «Bahçeler yetiştiriniz ve yemişlerinden yiyiniz. Kadınlar alınız ve oğullarla kızlarınız olsun... Olduğunuz yerde kentin erincini arayınız ve Ebedî'ye dua ediniz...». Fransa'nın savsaklaması sonucu göçle beslenip desteklenmedi; yüce bir katolik ülküsü, tarımsal ve ataerkil yaşam biçimi, nüfusun alabildiğine çoğalması, kendini özümsemeye terketmeme sayesinde, 1806'da, 250.000 kişiydiler ve bir Anglo-Sakson ülkesinde, Fransız uygarlığına bağlı bir halk olarak kalmışlardı.

Bir başka Fransız topluluğunun, Acadie'lilerin de ilginç bir yazgısı oldu.

> Acadie'ye, 1763'ten sonra, yaşamdaki Acadie'liler, yollara ölülerini bırakarak, büyük acılar bahasına, küçük guruplar ha-

linde geldiler. 1265 kişiydiler. topraklarını İngiliz kolonların elinde buldular. En kötü topraklara yerleştiler. Ancak, yerleştikleri yeri şenlendirdiklerinde, bir İngiliz elinde bir kâğıtla çıkıp geliyor ve oranın mülkiyetini istiyordu ve Acadie'liyi de kiracı durumuna getiriyordu. Mahkemeler, hep haksız çıkarıyordu onları; en az ücretli işler onlar içindi. Bağımsızlık Savaşı sırasında, İngiliz hükümeti onlara yumuşak davranmaya başladı; topraklarının mülkiyetini tanıdı ve katolik ayinini serbestçe yapmalarına izin verdi. Ne var ki, bir «Meşruiyetçiler» dalgası kalkıp geldi. Acadie'liler, 40.000 İngilizin ortasında boğulur hale düştüler; bu İngilizler, Yeni-İskoçya ve Yeni Brunswick eyaletlerini oluşturacaklardır. Bununla beraber, Acadie'liler, Kanadalılar gibi kimliklerini korudular. 1790 yılında, salt kendi çoğalmaları sonucu 8.166 kişiydiler; nüfus artışı sürüyordu, İngilizlerden toprağı geriye satın alıyorlar ve yavaş yavaş itiyorlardı onları.

BİRLEŞİK DEVLETLER, YENİ ANAYASALAR

Hemen herkes, III. George, II. Friedrich, hatta yığınla Amerikalı, Birliğin sürmeyeceği konusunda hemfikir idiler: Devletler arasında yığınla farklar vardı ve cumhuriyet dağıtıcı bir biçim olarak görülüyordu; uygulamada da, devletler, bağımsız, kendi başına buyruk ve anarşik durumdaydılar.

Kongrenin çağrısı üzerine, Amerika devletleri, Connecticut ile Rhode-İsland dışında, 1776-1784 yılları arasında yeni Anayasalarla donandılar. Bu anayasalar, toplum sözleşmesi ve Montesquieu'nün öğretilerine dayanıyordu: Hepsi de daha demokratik nitelikte idiler; taşınmaz mülkiyetine dayalı bir ülkede olduğu için, oy hakkı –az da olsa– paraya bağlanmıştı; katolikler karşısında da daha hoşgörülü idiler. Ancak, kişisel iktidar korkusuyla, seçimle gelen meclisler tüm yetkilerle donanmışlardı. Artık seçilen yöneticiler, pek sınırlı bir yürütme gücünün sahibiydiler. Ne var ki, meclis hükümeti kötü sonuçlar verdi. Bütün bir XIX. yüzyıl boyunca, yöneticilerin rolü git gide arttı.

15 Kasım 1777'de oylanmış K o n f e d e r a s y o n M a d d e l e r i yle devletler birbirlerinden koptular. «Ortak savunmaları» ve «genel ve karşılıklı yararları» adına kurulmuş bir «dostluk birliği» idi bu; her devlet, egemenliğini, özgürlüğünü, bağımsızlığını saklı tutuyordu. Kongre, elçilerin diplomatik bir konferansından başka bir şey değildi; her devletin orada bir

oyu vardı; oybirliği esastı. Kongre, dışişlerini, savaşı, deniz güçlerini, para, ağırlık ve ölçüleri, posta işlerini yönetip yönlendiriyordu. Ancak, devletler arasında ya da Konfederasyonla yabancılar arasında ticareti düzenlemesi bile mümkün değildi. Öte yandan, hükümran devletler üzerinde, kendini dayatacak hiçbir araca sahip değildi.

Federal hükümetin bu zayıflığı, gerçek bir anarşiye yolaçtı ve iktisadî, sosyal ve siyasal tehlikeli bir bunalımın başlıca nedeni oldu.

> Kongre, parasızdı ve güçsüzdü. Kâğıt para çıkarıyordu; ancak güvencesi olmadığı için değeri olmuyordu; öyle ki, bir gün bir berber, dükkânının duvarlarına asıp eğlendi de onlarla. Ortak giderler için devletlerden katkı bekliyordu, ama umduğunu bulamıyordu.
>
> Seferberliğin kaldırılması da sorun oldu: Subaylar emeklilik maaşı istiyorlardı. Ancak, para yokluğu bir yana, kamuoyu da karşısındaydı bunun; bir zümre, bir aristokrasi yaratmaktı bu. Güçbelâ bir formül bulundu. Öteki askerî birliklere gelince, ücretin geri kalanı ödenemedi; bir başkaldırıya yol açtı; ona da sıradan bir çare bulundu.
>
> İktisadî bunalım kasıp kavuruyordu ortalığı. Başta, savaşın yıkıntılarından doğuyordu bu; ayrıca, yığınla «Meşruiyetçi» terkedip gitti ülkeyi ve çoğu tacir ve zengin sanayici olduğundan işletmeler ve sermaye kayboldu, üretim yetersiz hale geldi. Bunalım, Kongrenin güçsüzlüğünden de doğuyordu; devletler, gümrük konusunda, en ufak bir hak bile tanımıyorlardı ona. Bağımsız hale gelmiş devletler, kendi aralarında da bir iktisadî savaş veriyorlardı: Biri, kendi gümrük tarifelerini yükseltince, öteki malların kendi ülkesine gelmesi ve komşusunun çökmesi için tarifelerini indiriyordu. İngiltere bu durumdan yararlanıyor; ülkeyi kendi mallarıyla istilâ ederken, Bağımsızlık Savaşı sırasında kurulmuş küçük sanayisini de yıkmak istiyordu. Bağımsızlıklarını kazanmışlardı, ama iktisadî bakımdan bağımlı haldeydiler. İngiltere, onlara Antiller'de ticareti yasaklamıştı; orada kaçakcılık yapmak zorundaydılar. İngiltere, her türlü ticaret andlaşmasını da reddediyordu; çünkü Kongre, andlaşmalara devletlerin uyacakları konusunda güvence veremiyordu. Akdenizde korsanlar Amerikan gemilerine saldırıyorlardı, İngiltere ise seyrediyordu bunu. Fransa'da, Portekiz'de, Çin'de yeni pazarlara karşın, Amerika ticareti açık veriyordu.
>
> Para kıtlığı da alış-verişi, ticareti, giderek üretimi felce uğratıyordu. Yedi devlet, kâğıt para çıkardı; Massachussetts reddetti. Borçlular, borçlarını ne ile ödeyeceklerini bilemez haldeydiler. Aynı zamanda, para kıtlığı, sermaye azlığı ve İngiliz reka-

beti, yaşamı herkes için güç hale getirmişti. Kurtuluş ordusundan bir eski subay, Shays, birbirliğin başına geçip başkaldırdı ise de yenildi. Ancak, sıradan halkın bütün ilgisini çeken bu ayaklanma, bu kez yoksullarla zenginleri karşı karşıya getirecek bir iç savaşın başlangıcı gibi göründü. Washington, Lee'ye şöyle yazıyordu: «Yaşamlarımızı, özgürlüklerimizi ve mallarımızı güvenceye bağlıyacak bir hükümetimiz olsun, yoksa felâket!» «Shays başkaldırısı», varlıklı sınıfları dehşete düşürerek, bir hükümet zorunluluğuna inandırdı onları; bu hükümet, «sözleşmelerin kutsallığı»na ve mülkiyet hakkına saygıyı sağlıyacaktı.

Yeni bir anayasa kaleme almanın başlıca etkenlerinden oldu bu.

Kongre, Batı sorununu çözmede de güçlükler karşısındaydı: Öncülerin batıya doğru yürüyüşü hızlanmıştı; arka arkaya kentler kuruluyordu. Bu ilerleyiş, Yerlilerle sorunları da getirdi beraberinde: 1768 ve 1785 andlaşmaları, kimi haklarını kaldırdı onların; gerçek savaşlara yol açtı bütün bunlar. Ancak, asıl güçlük, kimi devletlerin kendi aralarında yeni toprak istemeleriydi; ve zavallı Kongre, kime hak vereceğini bilemez durumdaydı.

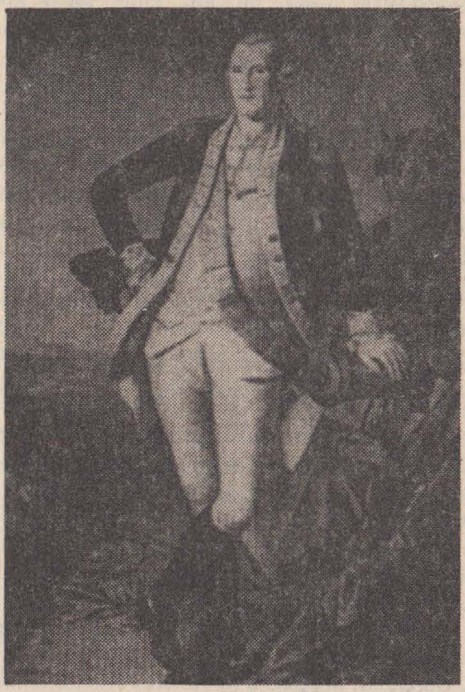

59. – George Washington

Kongre'nin bütün kaygılarının kaynağı öncülerin davranışlarıydı: Kimi Kanadalı Fransızların hayvanlarını çalıyor ve bahçelerini yağmalıyorlardı; Kanadalılar, Kongre'den mülkiyetlerinin ve tazminat haklarının tanınması için pek güçlük çektiler. Parasız ve ordusuz Kongre, İspanya'dan, Amerikalıların Mississippi'de serbestçe dolaşma hakkını bir türlü elde edemiyordu; bu olmayınca, Batı gelişemezdi. İspanya, Mississippi'yi kapadı ve Yerlileri Amerikalılara karşı kışkırttı. Para kıtlığından zaten hoşnutsuz öncüler, ayrılmakla tehdit etmeye başladılar ve aralarında kimisi İspanya'ya katılacaklarını söylüyorlardı.

Her şey, Kongre'nin güçsüzlüğünü ve federal hükümeti güçlendirmenin zorunluluğunu koyuyordu ortaya. New York devleti 1782'de, Massachusetts 1785'te, Anayasa değişikliği istediler. 1786'da, devletlere 55 delegeden oluşan bir Konvansiyon seçtiler; Konvansiyon, 25 Mayıs 1787'de, Washington'un başkanlığında toplandı ve –bugün de yürürlükte olan– 1787 Anayasasını yaptı.

1787 ANAYASASI

1787 Anayasası, «ortak savunma»yı ve «genel gönenci sağlıyacak» bir düzine kurum getirdi. Bu amaca erişmek için, devletlerin egemenlik ve bağımsızlıklarını kaldırıyordu. Tek bir Amerikan ulusunın varlığını ilân ediyordu; devletler, onun sadece üyeleriydiler: «Biz, Birleşik-Devletler halkı...» Yeni Anayasa, onüç devletten dokuzu kabul ettiğinde yürürlüğe girecekti: böylece, devletler hükümran değildiler, çünkü azınlık çoğunluğun görüşü önünde eğilmek zorundaydı.

Montesquieu'den hayli esinlenmiş olan Anayasa, despotizmi safdışı etmek için, güçler ayrılığına dayanıyor; ancak, herkesin felâketine ve yabancı egemenliğine yol açan anarşiden kurtulmak amacıyla da, başkanlık rejimi yoluyla güçlü bir yürütme kuruyor. Başkan, dört yıl için seçilmiştir: Kendisini seçen Meclisler değildir. Yurtdaşların, başkan seçmek amacıyla seçtikleri özel seçmenlerce belirlenir. Böylece başkan, Birleşik-Devletler halkını temsil eder; öyle olduğu için de, pek büyük bir manevî otoritesi vardır. Başkan, Meclisler önünde sorumlu değildir; bakanlarını istediği gibi seçer ve istediği gibi de görevden alır. Meclisler, bakanları azınlı-

ğa düşürerek istifaya zorlayamazlar. Parlamenter rejimi yoktur. Başkan, dört yıl boyunca, kendi politikasını sürdürebilir; yeter ki, her yıl bütçesi oylansın.

Başkanın, yasama gücünde de bir payı var: Kanunlar, ancak o uygun bulursa yürürlüğe girebilir; reddederse, Meclisler, gerçi onun vetosunu aşabilirler, ancak kanun herbirinde bu kez üçte iki çoğunlukla kabul edilmelidir, bu da hayli güç sağlanabilecek bir sonuçtur. Başkan, doğrudan doğruya kanun öneremez; ancak, ülkenin başı olarak, genel çıkarı temsil ettiğinden, sorunları bir bütün olarak o görebileceği için, Kongre'ye, başkanlık mesajları yoluyla tavsiyelerde bulunabilir.

Başkanla aynı zamanda seçilen bir başkan yardımcısı, başkanın görevlerini yerine getirememesi halinde onun yerine geçer.

Anayasa, toplum işleri üzerinde yurttaşların denetimini de sağlamıştır. Yasama gücü, i k i m e c l i s e verilmiştir: Temsilciler Meclisi, her devletde, gerekli koşullara sahip seçmenlerce seçilir; ve her devlet, kendi nüfusu oranında temsilci yollar Meclise. Kölelerin de olduğu yerlerde, yalnız beyazlar oy verebilirler; ancak, devletin ne kadar temsilci çıkaracağını bilebilmek için, kölelerin de beşte üçü hesaba katılır. Öyle olduğu için güneyin Beyazları, kuzeydekilerden çok daha fazla temsil edilir durumdadır. Temsilciler, sadece iki yıl için seçilirler; böylece, seçmen, onların eylemleri üzerinde bir etkide bulunur.

Ancak, Yeni-İngiltere gibi az nüfuslu küçük devletler, büyük devletlerin çıkarlarına kurban edilmiş olma tehlikesi içindeydiler. Öte yandan, ilk meclisin, iyice düşünüp taşınmadan çıkaracağı kanunları gözden geçirmek için bir ikinci meclis gerekliydi; bu yüzden Senato vardır. Nüfusu ne olursa olsun, her devlet başına iki senatör seçilir; onları seçen de, kendi devletlerinin yasama meclisleridir. Altı yıl için seçilirler; her iki yılda bir de üçte biri yenilenir ve, bu da, çarpıcı olayların etkisi altında ani çoğunluk değişmelerini önlemek içindir.

Kanunlar, iki meclisce de oylanmalıdır, aralarında bir fark olmadan birine ya da ötekine sunulabilir; yalnız malî kanunlar önce Temsilciler Meclisince oylanmalıdır ve, bu da, yurttaşların giderler üzerinde, giderek hükümetin eylemleri hakkında denetimlerini daha iyi sağlamaları amacına dayanır.

Senato'nun elinde yürütme gücünden bir pay vardır: Başkan, kimi yüksek görevliler için onun olurunu elde etmek zorundadır; bunun gibi, Başkanın yabancı devleterle imzaladığı andlaşmalardan hiçbiri Senatonun onayı olmadan geçerli değildir. Son olarak, Senato'nun bir de adlî yetkisi var: Temsilciler Meclisi'nin suçladığı kişileri yargılamak için, Senato, Yüksek Adalet Divanı'na dönüşür. Böylece, Başkandan gelebilecek her türlü hükümet darbesi girişimine karşı bütün önlemler alınmıştır.

Ne var ki, Meclisler, kanun yapmakta mutlak yetkili değillerdir; öyle olsa, çoğunluk azınlığı ezerdi. Böylece kanunların üstünde Anayasa vardır ve kanunlar ona göre yapılır. İnsanların oyladığı kanunların, onların yaptığı Anayasanın da üstünde Tanrının istediği d o ğ a l k a n u n l a r vardır; bu doğal kanunlar zaman aşımına uğramaz ve kutsal haklar, özgürlük, mülkiyet tanır insanlara. Anayasaya ve insan haklarına aykırı her kanun, yok sayılır. Kanunların Anayasaya ve doğal haklara uygun olup olmadığına hükmetmekle yükümlü bir Y ü k s e k M a h k e m e vardır. Onun temel görevi budur. Ayrıca, yurttaşların idareyle ve devletlerin kendi aralarındaki uyuşmazlıklarına da bakar. Başkanca atanmış yedi yargıçtan oluşur bu mahkeme; kararlarında mutlak bağımsızlık sağlamak için, yaşam boyunca seçilir bu üyeler.

Toplumlar, zaman içinde değişirler. Anayasalar, aynı temel ilkeleri saklı tutarak, yeni koşullara uymalıdırlar. Anayasa, yetkinleşme niteliğine sahiptir; değiştirilebilir. Değişikliklik önerisi, Meclislerin üçte iki çoğunluğunca, ya da devletlerin üçte ikisinin istemi üzerine toplanan bir konvansiyonca yapılır. Değişiklik, devletlerin dörtte üçünde, bu amaçla özel olarak seçilmiş konvansiyonlarca onanırsa, Anayasanın tamamlayıcı parçası olur.

60. – Amerika Birleşik-Devletlerinin arması

1788 yılından başlıyarak, Anayasa, devletlerin çoğunluğunca onaylandı ve yürürlüğe girdi. On değişiklik kabul edildi ve bir tür İnsan Hakları

Bildirisi oluşturdular; bunlar, bireysel özgürlüğü ve basın özgürlüğünü güvenceye bağlıyor ve bir devlet dini kurmayı Kongre'ye yasaklıyorlardı. Oybirliğiyle başkan seçilen Washington, 4 Mart 1789'da göreve başladı.

Bu Anayasa, iki zorunluluğu, otorite ve özgürlük zorunluklarını pek güzel sağlıyacak ve Birleşik-Devletlerin gelişmesine ve gönencine katkıda bulunacaktır.

BİRLEŞİK-DEVLETLER VE AVRUPA

Bir büyük devletin baştan aşağıya yazılmış, aklî ilkelere dayanan ve içine, Bağımsızlık Bildirisi'nde olduğu gibi, Fransız «Filozofları»nın özellikle de Montesquieu'nün görüşleri sızan ilk anayasadır bu. Bu nitelikleriyle de, Bildiri'yle beraber, aydın Avrupalılar için bir uyarı ve bir örnek oldu. Avrupa'dan varlığını, felsefesini ve politikasını almış olan Birleşik-Devletler, sanatını da alacaktır: Houdson, Richmond'un Kapitol'u için, Desjardins'in XIV. Louis'sini örnek alıp Washington'un heykelini yapacaktır; Kapitol, Nimes'deki Maison Carrée'ye öykünecektir; Paris'te Hotel de Salın, Beyaz-Saray'ın mimarlarına esin vere-

61. – Amerikan Bağımsızlığı adına XVI. Louis'ye armağan

cektir; Versailles, yeni federal başkenti, Washington'u kuracak olanların esin kaynağı olacaktır; Gabriel'in biçemi Boston'a taşınmıştır. Birleşik-Devletler, ürünleri ve ticaretleriyle Avrupa'daki iktisadî, sosyal ve siyasal dönüşümlere katkıda bulunduktan sonra, şimdi de gelişimini bir devrimle sonuçlandırsın diye örnek oluyordu.

Avrupalılar, Amerika'dan gelen haberlerin çoşkusu içinde yaşıyor ve yürekleri oradaki mücadelelerle çarpıyordu. Elsneur'de, Amerikan bağımsızlığı öğrenildiğinde, «koy, bütün uluslardan gemilerle dolmuştu... Bayraklarını çekmişlerdi hepsi de... Tayfalar, sevinç çığlıkları atıyorlardı... Babam, siyasal özgürlük duygusunu duyalım istiyordu. Bir masaya götürdü bizi ve biz, o ve konuklarıyla beraber yeni Cumhuriyetin sağlığına içtik...» Yönetimlere karşı bıkkın ve öfkeli Avrupa'da, Amerika'ya öykünme konusunda bir büyük istek egemendi; Prusya'da, Avusturya'nın elindeki topraklarda, Hollanda'da, İsveç'te, Cenevre'de, hoşnutsuzluğun kol gezdiği her yerde bu istek vardı. Ne var ki, bu duygular hiçbir yerde, Fransa'dakinden daha güçlü değildi. Ve her yanda eli kulağındaki bu devrimi Fransa yaptı. Niçin orada? Çünkü, Orta Çağ'ın kurumlarından arda kalanlar, orada yitip gitmeye daha yakın durumdaydılar ve daha fazla dayanılmaz hale gelmişlerdi. Fransa, yönetimin en merkezî, soyluluğun en azaldığı, aracı kurumların en uşaklaştığı bir ülkeydi; en türdeş ulus oydu, en tutarlı devlet de. Devrim zorunluluğunun en açık göründüğü ve onu gerçekleştirecek araçların en kolay olduğu bir yerdi orası. Fransa, yalnız kendisi için çalışmakla yetinmeyecekti; İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'ni insanlığın yeni İncili yapmayı deneyecekti; Devrimin, halkların kurtuluş aracı, ulusların kurtuluşu ve bütün insanların mutluluğu için bir sefer olması girişiminde bulunacaktı.

Başardı da bunu.

Artık onu anlatmaya başlıyabiliriz.

III

FRANSIZ DEVRİMİ

«Aydınlıklar», sonunda bir devrimle taçlanır: 1789 Fransız Devrimi'dir bu. Devrimin, olaylar durulduğunda gelip vardığı kurumsal içerikte şaşırtıcı hemen hiçbir şey yoktur. «Eski rejim» denen düzenin, maddî ve düşünsel temelleri, yüzyılın son yetmiş yılında öylesine oyulmuş çökertilmiştir ki, çok geçmeden yalnız molozlar kalacaktır bundan; yüzyıl, geniş ölçüde bunu öngörmüş ve istemiştir.

Şaşırtıcı olan, Devrimin eseri değil böylece; şaşırtıcı yön, onun yürüyüşünde, nabzının atışlarında ve araçlarında. Temel çatışma, burjuvazi ile soylular arasındadır; burjuvazi, aristokrasinin sahiplik ettiği düzenden yakınan halk kitlelerini, köylüleri de almıştır yanına. İnsanlığın o güne değin tanıdığı en büyük sosyal mücadeledir sahnede görülen. Kendine özgü özellikleri olan bu mücadele, Devrimin yürüyüşüne de damgasını vuracaktır. Bir yerde bir «burjuva devrimi» dir bu; ancak, içinde ileriye dönük nice gelişmenin tohumlarının da atıldığı ve yeşerdiği bir devrim.

Fransız Devriminin bir özelliği bu.

Bir başka özelliği de şu: Devrim, gösterdiği özelliklerin bir sonucu olarak, yalnız tek bir cephede, Fransa'nın sınırları içinde kalmamıştır; iki cephede, hem iç, hem dış cephede bir savaşa yol açmıştır. Ateş, yalnız bir bacayı değil, deyim yerindeyse, bütün dünyayı sarmıştır. Avrupa'daki öteki burjuva devrimlerinden farklı olarak, sonuçları evrensel bir burjuva devrimidir bu; yalnız olumlu yanlarıyla değil, yol açtığı karşı-devrim rüzgârıyla da.

Şimdi bunu anlatacağız.

BÖLÜM I

DEVRİMİN GÜÇLERİ

Gösterdiği özellikler bakımından, Fransız Devriminin doğal güçleri ile araçlarını ayrı ayrı belirtmek gerekiyor.

I

DOĞAL GÜÇLER

Devrim, XVIII. yüzyılın kentlerinde palazlandı ve onların aracılığıyla başarıya ulaştı. Kent, çoğulcu yapısıyla sosyal bir ortamdır; nice gelişmeler orada ortaya çıkar ya da boğulup gider. Bu kent, birinden ötekine değişiklik de gösterse, bir burjuva ortamıdır; iktisadî yaşamın nabzı bir bakıma orada atar; sıcaklık orada yükselir ya da düşer. Son olarak, bir etki merkezidir de bu kent: Bir girişimci sınıf –imalatçı, dükkâncı, zanaatçı–, yanı başındaki sınıf ya da sosyal gurupları orada etkisi altına alır; ustayla temas halinde yaşıyan proletarya üzerinde özellikle böyle bir etki vardır.

KENTLER: BURJUVAZİ

Kentler, başta burjuvazi demektir.

Burjuvazinin yükselişi, iki kuşaktan beri yeniden başlamıştır. «Tiers état»nın bu eski seçkin bölümünün zenginliği artmakta, sayısı artmakta, gücü artmaktadır. İktisadî koşullar yüzüne gülmüştür ve girişimlerini destekleyip durmaktadır.

Nasıl?

Yüzyılın ikinci ve sonuncu çeyreği arasında, sanayi üretiminin değeri, iki katını aşmıştır; iç ve dış ticaret belki üç misline varmıştır; koloni ticareti ise, hemen hemen beş misline. Para de-

ğerinde düşme yoktur; para değerinde 1726'daki kararlılık, frankın serüvenli yaşamına son vermiştir ve tâ XX. yüzyılın başlarına değin sürecektir bu. Kazanç da hızlanmıştır; her boydan burjuva rahatça ve daha çabuk servet yapmaktadır. Çalışkan, tutumlu, ihtiyatlı, aile yaşamında erdemli olan bu sınıf, bütün bu konularda eski durumunu sürdürmektedir; hatta ihtiyatlılığı ve örflerine bağlılığı daha da artmıştır.

Yüzyılın ikinci çeyreğinde birden ortaya çıkan *çoğalma*, krallığın nüfusunu %30'la 40 arasında yükseltmiştir. Yalnız doğumlar artmakla kalmamış, ölüm oranı da gerilemiştir; ve «dönemsel» dediğimiz bunalımlar sırasında, halk kesimindeki ölüm oranının azalışı dikkat çekicidir. «Kıtlık» türünden bunalımlar da yoktur.

Nüfustaki bu aşırı çoğalma, *tarımdaki fiyatları* da etkilemektedir; verimli yeni toprak kazanma umudu pek olmayan ve taşıma tekniği de bol miktarda yiyecek taşınmasına elvermeyen bir toplumda bu etki daha da boyutludur. Tarım alanındaki sınırlılıkla, nüfusun ani artışı arasında bir «Malthus'cu» çelişme ortaya çıkar ve Malthus'a da çok şey öğretecektir. Özellikle işlenmesi daha zor toprakları değerlendirmek, daha pahalıya da mal olsa, daha çok üretmek gerekmektedir. Böylece, yüzyılın ikinci otuzlu yıllarının başlamasıyla, o zamanın –aslında tarımsal– pazarına egemen bütün temel ürünlerin fiyatlarında genel bir yükseliş başlar. Öte yandan, bu nüfus çoğalışı, kırsal kesimden çok kentlere yarar sağlar. Kuşkusuz ulus, büyük kitlesi bakımından tarımcı kalmaktadır; ancak, kentler de ölçüsüz derecede büyümektedir. Kentler, bir alış-veriş ekonomisine bağımlıdır: İşte ticarete vurulan bir kamçı! Kentler, bu yeni gelenleri barındırmak ve giydirmek zorundadır: O zamanın iki büyük sanayi alanı, ev yapımı ve dokuma alabildiğine canlanır bununla. Böylece, nüfustaki çoğalış ve halkın yeni dağılımı, fiyatları yükseltirken, mahreçleri de genişletir.

Nüfustaki aşırı artışın yanı sıra, «*altın*» da *aşırı artış* vardır. XVIII. yüzyıl, Amerika'nın bulunuşundan beri üretilmiş altın ve gümüşü, tek başına üretmiştir. XVI. yüzyılda ve XIX. yüzyılın kimi dönemlerinde olduğu gibi, ödeme araçlarını da hızla çoğaltmıştır bu. Altın-değer, git gide genişleyen bir mahreç üzerinde, git gide yayılmaktadır; onunla beraber, burjuva girişimcilerinin iş hacmi de genişlemektedir.

Daha da artan, kârdır: Çünkü, bugün de olduğu gibi, maliyet fiyatlarının çoğu ögesi –özellikle faiz oranlarıyla ücretler– fiyatlardan daha az hızla yükselmektedir.

Böylece, burjuvazi, çeşitli katlarıyla zenginleşmektedir: Yüksek maliye, ticaret ve sanayi burjuvazisinden, orta ya da küçük ticaret burjuvazisine ve kimi bağımsız zanaatçılara değin böyledir bu. Her yanda görülür olmaktan çıkmış da olsa, korporasyonlara karşın, git gide büyüyen kentte, her boydan dükkâncı ve girişimci çoğalmaktadır. Özellikle bina yapımı ve onun yaşattığı yığınla meslek, kentsel yenileşmenin başlıca yararlanıcılarıdır.

Bu zenginleniş, kültür alanında, nitel bakımdandır da. Lüks nesneler, kültürel nesneler tüketimi burjuvaziyi git gide çekmektedir kendisine. XVII. yüzyıl kentinin çerçevesi dar ilgilileri, ulusal boyutlar kazanmaktadır. Bu kaynaşan sınıfın çocukları kolejlere gitmektedir. Burjuvazi, bu aydın mahreç, yazarlar için bir alıcı haline gelmiştir; zımnî eğilimleri daha şimdiden kendini dayatan bir büyük alıcı. Çünkü, aynı yüzyıl, yazarları ve okuyucuları da biçimlendirmiştir. Ebedî yaşama yönelmiş Kilise öğretimi ile bağlarını koparmış olarak, yakın, maddî, «burjuva» bir mutluluğa inanmaktadır. Yazarlarının, eleştiricilerinin ortaya attıkları sorunlar, aslında yükselen bir sınıfın gücü ile ilgili sorunlardır. Siyasal sorunlar mı? Siyasal iktidarın yeniden dağılımı üstünedir; bu ise, hiç olmazsa bir bölümüyle burjuvazi yararına olacak bir şeydir: Öyle ki hükümran, zamanın dilinde, artık yalnız kral ya da prens değil, siyasal topluluk anlamınadır. İktisadî sorunlar mı? Ekonominin serbestliği üzerinedir; bundan da asıl yararlanacak olan burjuvazidir. Bu serbestlik, XVIII. yüzyıldan çok önce önerilmişti aslında; ne var ki, o denli gür sesle değildi. Şimdiki yenilik ise şudur: Bu düşünceyi, artık bütün bir okul, tutarlılıkla savunmaktadır; geniş ve güçlü «Fizyokratlar akımı», az-çok değişik bir biçimde, Fransa'yı ve kıtayı derinden derine etkilemektedir. Bu okulun siyasal düşüncelerinin gelişimi de ilgiçtir: Liberalizm, başlardaki «despotik» eğilimin aleyhine ilerler git gide.

Kuşkusuz, bu iktisadî bireyciliğe adalet adına çatanlar vardır. Ne var ki, verimlilik ve üretkenlik adına değildir bu. Toplumun zenginliği, bir elli yıldan beri tam bir ilerleme içinde değil

mi? Görülen bu! «Bırakınız yapsınlar»; tek başına yürüyen o! Yüzyıl, böyle düşünüyor. Burjuvazinin, bunun bilincinde olmaması mümkün mü idi? Git gide daha zengin, daha kalabalık, daha bilgili, kentlerde birbiriyle daha ilişkili olan bu sınıf, eskiden olduğundan çok daha güçlü biçimde bilincindedir çoğu şeyin. Mücadelede, güçlenişini sürdüren bir bilinçtir bu. Eski düşmanı soylular, onun sosyal yükselişine engel olmaktadır hep: Aslında çok önceden dayanılmaz hale gelmiş olan bu engel, günlük yaşamda da kışkırtıcı sürtüşmelere yol açmaktadır.

Ne var ki, git gide de büyümektedir bu engel. Bir süredir, burjuvazi, maddî ve manevî yükselişini sürdürse de, yurttaşlık ilişkilerinde gerileme halindedir. Yaşamda ağırlığını hergün biraz daha koyan bu sınıf, devlet katında günden güne kendini daha az saydırır durumdadır. Soylulaştırma mektuplarından yararlanmayı sürdürmesi hiçbir şeyi değiştirmemektedir. Devlette yönetimin yüksek kademeleri kendisine hemen hemen kapalıdır; başka yüksek görevlerde de böyledir: Parlömanları ve krallık mahkemelerini dolduran kaftan soyluları, kendi kastından ve soyluluğun öteki bölümlerinden seçmektedir adamlarını. Orta soyluluk da, babadan oğula geçme eğilimindedir. Yüksek ruhban katları da kapalıdır. En kötüsü de ordudaki durumudur; soyluların tepkisi, burada bir hakka dönüşmüştür: Kimi rütbeler vardır ki, dört göbekten soyluluk aranmaktadır.

Uygulamada daha başka engeller de vardır. Safdışı etme, topraklara, mamelek haklarına değin uzanmaktadır: Örneğin, soyluların mallarıyla, soylu olmayanların mallarını düzenleyen hukuk başka başkadır. İsteyen istediği fiefi satın alabilir; ancak alan soylu değilse, özel bir vergi ödeyecektir. Ödese de, senyör olmanın mutluluğunu sürecek midir? Hayır! Yığınla örneği vardır bunun! Böylece, soyluların mülkiyeti, ayrıcalıklıdır. Bütün bu ayırımlara, «feodalite»nin kimi unvanlarını da eklemeli.

1788'in burjuvası, sosyal bakımdan, iştahı kursağında kalmış, doyumsuz bir insandır!

Öte yandan, kral, sınıfıyla dayanışma içinde görünür; soyluların tepkisi, onun da onamasıyla gerçekleşmiştir. Ancak burjuvazinin, hükümete karşı başka yakınmaları da vardır: Mali alan-

da bu yakınmalar daha fazladır; Rejime borç para verdiği için alacaklı durumdadır ve öyle olduğu için de, kamu maliyesinin yönetimiyle ilgilidir, giderek denetlemek ister onu; 1786 Fransız-İngiliz andlaşmasında olduğu gibi kimi «felâketler»i savuşturmak için, iktisadî politikayı denetlemek de istekleri arasındadır. Bütün bunlar, uygulamada, tepe noktalarda, bir yere kadar da olsa, egemenliğe katılma anlamını taşımaktadır kendisi için. Yüzyılın düşüncesi daha başka şeyleri de getirmektedir aklına ve ötede Amerikan örneği de vardır. Az-çok bilinçli olarak, aslında zümrelerin olmadığı bir toplum un özleyişi içindedir burjuvazi.

Bununla beraber, burjuvazi, ufukta görünen bu büyük değişiklikler adına, kendi gücünden başka güçlere de dayanır; yükselen bir sınıf olarak çekiciliği, başka ortamlar, guruplar ve sınıflar üzerinedir de. Açık çıkar çatışmalarına karşın, proletarya, ideolojik yandaşıdır; liberal soyluların yanı sıra, yığınla rahip de.

KENTLER: PROLETARYA

Burjuvazinin proletarya ile olan uyuşmazlığı, belki aristokrasi ile olan uyuşmazlığı kadar eski ve keskindir. İş yerinde grevi yasaklamıştır; işçi dernekleri, ücreti yaşam pahalılığına uydurmak isterler, doğaldır ki başaramazlar. Alım gücü, yüzyıl boyunca alabildiğine geriler. Böylece, burjuvazinin gelirindeki yükseliş ile işçinin gelirindeki azalış ve ikisi arasndaki farklılık çarpıcıdır. Öte yandan, büyük toprak sahibi, elinde büyük tahıl stoku bulunan, günlük gereksinme maddelerini doğrudan ya da dolayısıyla etkileyen yerel vergilerden yararlanan aristokrasi ile de çelişmesi vardır işçinin.

O zamanın ekonomisinde, çarpıcı olan, yaşam pahalılığına oranla ücretlerin artmasındaki ağırlık. Ama öte yandan halkın tükettiği ürünler, her şeyden önce de tahıl, giderek ekmek fiyatları artar durur; ücretlinin aile giderlerinin aşağı yukarı yarısı buna ayrılmıştır. Öyle olunca da, proletarya, tüketici olarak çıkarlarına alabildiğine dikkat kesilmiştir. Öfkesini aristokratlardan ve istifçiden çıkarır. Düzen, yiyecek adına hemen bütün halk kitlelerini bir araya getiren başkaldırılarla sarsılır durur; ve grevlerden çok daha yıkıcıdır bunlar.

Aslında, tahıl üzerindeki vergiler öne sürülür, asgari ücret adına istemler istisnaîdir: Hem bunu isteyen de, asıl proletarya değil, bağımlı bir zanaatçı gurubudur. Doğaldır ki, emeğin fiyatını o denli aşıp giden ekmek fiyatlarında, kamu otoritelerine de çevrilmiştir gözler: Onların iaşe ve vergi politikları suçlanır; işçi dernekleri ve patronlar, bu kavgada birlikte hareket ederler.

Çağımızdaki proleterya ile XVIII. yüzyılın proletaryası arasında pek büyük bir farklılığın olduğunu söylemek bile abes. Bu proletarya dağınıktır ve «ehlileştirilmiş» tir: Yarım milyondan fazla atölye ya da dükkân arasında dağılmıştır; çoğu kez aile işletmesinin bir destekçisidir, kimi zaman patronu ile aynı çatı altında yaşar ve onunla birlikte oturur sofraya. Bu koşullarda patrona diklenmesi söz konusu olabilir mi? Bağımlı, ikincil bir öge olarak, burjuvazinin iktisadî ve ideolojik yandaşları arasındadır. Yapsa yapsa, başkalarının devrimini yapabilecek durumdadır henüz; bununla beraber, bir devrime omuz vermesi pek önemlidir.

KENTLER: SOYLULAR VE RUHBAN

Böylece, kentin düşman duyguları, soylulara ve onun kamusal destekçilerine çevrilmiştir. Soylular ise, kent halkı içinde gülünç bir azınlıktır ve tüm ulusun ise %2'sidir. Burjuvazinin serpilip yükseldiği bir çağda, o bir kast haline gelmiş ve donmuştur. Yine de elinde hayli sermaye vardır: Toprağa ve anayurttaki kent sanayisine ya da kolonilerde toprağa ve ticarete yatırılmış karma nitelikte bir sermayedir bu. Ama onun için asıl önemli olan tarımdaki mülkiyeti; toprakların dörtte biri, fieflerin çoğu onundur; ulusal pazara çıkan ürünün üçte birinden fazlası bu topraklardan gelmektedir.

Burjuvazi ile proletaryada olduğu gibi, soylular içinde de yığınla farklı guruplar vardır. Bununla beraber, herbiri, tarım fiyatlarındaki yükselişten ortaklaşa yararlanırlar. Topraktan elde ettikleri gelir, bütün bir yüzyıl boyunca, hayli artmış durmuştur. Aynı zamanda, nüfustaki büyük çoğalışın ortaya çıkardığı elemeği bolluğu, ücretlerdeki artışın zayıflığı, çiftlik kiracılarının rekabeti, toprak rantını daha da beslemektedir. Son olarak, tarımdaki fiyatlar %50 ile 60 arasında artarken, kiralar da iki katı-

na çıkmıştır. Senyörlük rantları da artmıştır. Küçük mülkiyet sahipleri, kiracılar ve ortakçılar kitlesi, gelirlerdeki bu yeniden bölünüşün yükünü çekmekte, okkanın asıl altına giden ise köylüler olmaktadır sonunda. Bir avuç feodal zenginleşirken, bu kitle yoksullaşma içindedir; ve doğaldır ki, bu bir avuç feodalin üzerinde yoğunlaşan bir sosyal kin vardır.

Soylular, v e r g i b a ğ ı ş ı k l ı ğ ı ndan da yararlanmaktadırlar.

Öte yandan, düşüncelerdeki genel gelişim de umurunda değildir onların. Gerçi özgürlükçü soylular vardır; ama asıl soylu kitlesi, d ü z e n d e n y a n a dır; kendini sürdürmek, ayrıcalıklarını arttırmak, arkasından devleti de sürüklemek ister; ne madenî hukukta eşitliği kabul eder, ne büyük yığınlara dikkat eder.

Bütün bunları kral da uygun görmektedir.

Öte yandan, K i l i s e de rejimin direklerinden biridir. Gerçi ruhban, bir bütün değildir; öyle de olsa, kimi maddî bağlar ve güçlü bir manevî bağ, aralarında mertebeli olan bu seçkinleri birleştirmektedir. Kilise de, başta toprak rantıyla yaşamaktadır: Kentlerde hesapsız mülkü vardır; ama asıl zenginliği tarımdan gelmektedir, nitekim toprakların %10'una yakını onundur. Ondalık vergi alır bütün topraklardan; başka kazançları da vardır. Soylularınkiyle aynı oranda, onun da gelirleri artmıştır: Ayin giderleri, sadaka, eğitim hayli para getirmektedir; kilise'de kimi yüksek görevlerin dağılımında da hayli kazanç sağlamaktadır ve yüksek ruhban tabakası, soyluların bir parçasıdır, altın yumurtlamaktadır. Bütün bu sınırsız kazançlar, soylularınkinden daha fazla vergiden bağışıktır. Ruhban da, inatla savunur durumdadır kendini; gerçi içlerinden başkaldıranlar vardır bu adaletsizliğe, ama devede kulak kabilindendir; geriye kalanlar, s o y l u l a r l a b i r b ü t ü n l ü k i ç i n d e d i r . Hepsi de, filozoflara ve onların insanı tanrılaştırmalarına karşı bir mücadeleyi sürdürmektedirler; yani bir yerde, burjuvaziye ve aşağı-halk tabakalarına karşı durumdadırlar. Böylece, onların «yağını almak» bir yurtseverlik görevi olarak görülmektedir.

A ş a ğ ı - r u h b a n t a b a k a s ı nın da düşündüğü budur belki. Göreve alınış biçimi, kökeni ve durumu bakımından bambaşkadır onlar. Onlarla burjuvazi arasında uzlaş-

ma, birçok noktalarda kolaydır. Ne var ki, bir bütün olarak, hiçbir zaman güven verici bir ortak olamıyacaktır; devrimde bir güç olması olasılığı ise çok daha azdır. Öyle ki, kimi zaman özellikle kırsal kesimde karşı-devrime kadrolar verecektir içinden.

KIRSAL KESİM

Tarımdaki fiyat yükselişine yol açan nüfus çoğalması ile altın çoğalmasından, kırsal kesimde asıl yararlanan mülkiyet sahibi köylü kitlesi oldu denebilir mi? Denemez. Çünkü böylesi bir yükselişten yararlanabilmek için satmak gerekir; kendisine hem yaşama, hem satma olanağı veren bir ürün sahibi köylü o yıllar istisnadır.

Gerçi, toprakların –aşağı yukarı– %40'ı, bu kitlelerin mülkiyetindedir. Ne var ki, pek çok halde, ürün, ailenin yaşamsal gereksinmelerini karşılamaya yetmemektedir. Verim azdır. Toprağın üçte biri ya da fazlası nadasa bırakılmaktadır. Tohuma ayrılan bölüm, ürünün beşte biri, dörtte biridir, yani fazladır. %10 da öşüre ve senyörlük haklarına ayrılmaktadır. Geri kalan, kalabalık bir aileyi beslemek içindir. Bu aile, büyük bir e k m e k t ü k e t i c i s i dir. Kötü hasat yıllarında bu «mülk sahipleri»nden dilenenler vardır. Öte yandan, kırsal kesimde, kıtlık yıllarında pahalılığa karşı tepkiler ilginçtir; protestolar ve başkaldırılar görülmektedir.

Bununla beraber, köyde, elinde satacak kadar fazla ürün geçen bir e ş r a f t a b a k a s ı vardır; bir tür tarım burjuvazisidir bunlar. Örneğin bağcılar gibi, alış-verişe giren, giderek fiyat yükselişinden yararlanan bir köylü kesimi de görüyoruz. Bütün bunlar, 1770-80'e değin, bir bütün olarak uygun havalardan yararlanmışlardır. Geri kalan «mülk sahibi» kitle ise, küçük bir toprak parçasına kapanmıştır: Ailesini geçindirebilmesi için, aynı zamanda emeğini de satışa çıkarmaktadır; gündelikçi olmakta, arabacı ve duvarcı, tek kelimeyle ücretli olmaktadır. Sonuç ise bellidir: Fiyatlar ücretin önünde gitmektedir; köyde işsizlik, git gide çoğalmaktadır; çocuk ölümündeki azlık nedeniyle, aile kalabalıklaşmakta, yük de ona göre artmaktadır. Özetle, yüzyılın iktisadî gelişimi, mülk sahibi köylü kitlesi için çalışmaktan uzaktır; hem ailenin alım gücünün azalışı, hem ailenin kalabalıklaşması yüzünden, tersine karşıdır bu kitleye.

62. – Devrim öncesi yıllarda tarım araçları

Çiftlik kiracıları ile yarıcılara gelince... Çiftlik kiracısının, satıcı olduğu düşünülecektir; kirayı ödeyebilmesi için satması da gerekmektedir. Büyük çiftlikler için bu söz konusudur ve kiracısı da, fiyat yükselişinden yararlanmaktadır; küçükler içinse, kiralardaki yükselişin tersine bir etki yapmaktadır. Her kira süresinin bitiminde, toprak sahibi, kirayı yükseltince, iktisadî koşulların ya da toprağı işleyenin kira süresince elde ettiği gelir fazlasına da el koymuş bulunmaktadır. Yarıcının durumu da pek parlak değildir: Önce, «yarı»cılığı kağıt üstündedir; sonra toprağın asıl sahibi alacağını ürün olarak almakta ve fiyatlar yükseldikçe de bunun miktarını yükseltmektedir; yüklediği başka şeyler de vardır yarıcıya; son olarak, yarıcı da, ailecek çoğalışın olumsuz etkisi altındadır. Kimi söyleyenlere inanmak gerekirse, yarıcılık, uygulamada dörtte bir getirir olmuştur.

Aslında yarıcılar ve çiftlik kiracıları, uzun süreden beri, «efendi»ye, «mâlik sınıfı»na karşı mücadele içindeydiler. Ancak, XVIII. yüzyılın sosyal dengesizlikleri bu uzlaşmazlıkları artırır.

İki katına çıkan toprak rantı ile bu köylü kitlesinin azalan geliri arasındaki çelişme pek çarpıcıdır. Böylece « m â l i k s ı n ı f ı » i l e u y u ş m a z l ı k , kırsal kesimde temeldir.

Daha önce gördüğümüz g e r ç e k ü c r e t l e r d e k i d ü ş ü ş , kentlerdeki çalışanlar gibi tarımdaki çalışanları da etkilemektedir: Gündelikçiler, harman dövücüler, çiftlik uşakları, kentteki kapitalist tacirin emrinde olarak evde dokuma işinde çalışanlar, hepsi etkisindedir olayın. Yaşam pahalılığı orada da duyulmaktadır. Aldığının büyük bölümü ailenin ekmeğine giden ücretli, kentlerdeki ücretlinin tepkisi içindedir; onun gibi, o da yiyecek adına başkaldırılara katılmaktadır. Öyle de olsa, türdeş durumda değildir; pek karışık bir yapısı vardır bu kır proletaryasının. Kentlerdeki işçi sınıfından daha dağınık, daha «ehlileştirilmiş» olan gündelikçiler ve uşaklar gurubu, kırsal kesimdeki bir tür burjuvaziye iktisadî ve ideolojik bakımdan bağımlı bir duruma doğru evrilmektedir. Evlerdeki zanaatçı, kent burjuvazisine bağımlılık içinde, onun tarım kesimindeki bir misyoneridir az-çok. Çoğu halde çeşitli işleri ellerinde toplayan herkes, kendilerini «malik» sınıfın karşısına çıkaran uyuşmazlığın bilincindedir. Böylece, eski feodal topluma ve onu destekleyen devlete karşı, k e n t l e r i n v e k ı r s a l k e s i m l e r i n b u r j u v a v e p r o l e t e r l e r i n i n o r t a k d ü ş m a n l ı ğ ı artmaktadır.

İşte genel görünüm!

Bu tabloda, kentler, bütünü gözönüne alındığında, kırsal kesimden –görece olarak– daha tutarlı bir durumdadır; kırsal kesimde ise, tek başına kalmışlık, toprak sahibine olan iktisadî bağımlılık, soylu ile rahibin kişisel ve yerel temas içinde oluşu, bütün bunlar uyuşmazlığın bilincine varmayı kösteklemektedir kimi zaman.

1789 YILINDAKİ İKTİSADÎ BUNALIM

Bütün bu anlattıklarımızdan çıkan sonuç şu: XVIII. yüzyılın «gönenci», t o p l u m u n y u k a r ı k a t l a r ı n ı ilgilendiren bir s ı n ı f g ö n e n c i olarak görünüyor.

Bu gönenç, XVI. Louis'nin saltanatının başlarında doğru kesintiye uğruyor; aslına bakılırsa, hiçbir zaman düzenli ve sü-

rekli de olmamıştı. Kimi zaman abluka savaşlarının karmaşık hale getirdiği dönemsel bunalımlar, işleri birden askıya alıyordu. Ne var ki, bir süre için oluyordu bu; arkadan gelen uygun yıllar kötü yılların acısını unutturuyordu. Tarih bakımından sonuncu bunalım, yani 1770 bunalımından sonra, Fransız ekonomisi, tam anlamıyla kendini bulamamıştı henüz. 1776-1777 yıllarından başlıyarak da, acayip bir durgunluk başlar; Amerika savaşı süresince vahimleşir, ondan sonra da geniş ölçüde inadını sürdürür. İngiliz ablukası sırasında ilk pamuk kıtlığının acısını çeken dokuma sanayisi, arkasından 1785 yılındaki korkunç bir yem bunalımından doğan yün kıtlığının sıkıntısını yaşar. Manş-ötesi imalathanelerin rekabeti, 1786 andlaşmasından sonra, durumu daha da karmaşık hale getirir. Öte yandan, tarımdaki kazancın tipik kaynağı olan bağcılığın kârı, 1777'den başlıyarak geriler ya da erir. Bununla beraber, sıkıntıdan uzak olanlar vardır: Fransız el emeğini pek ilgilendirmeyen koloni ürünleri ticareti böyledir; o geniş bina yapımcılığı da böyle. Aslında gerçek anlamıyla sert ve genel bir bunalım değildir bu; sürüp giden bir güçsüzlük, bir bitkinlikten söz edilebilir.

1789'daki bunalım, işte bu altı oyulmuş ekonomide ortaya çıkar.

Bu bunalım, o devrin hep bilinen belirtilerini gösterir: Önce tarımda üretim azlığının neden olduğu bunalım, arkadan pek çabuk sanayide tüketim azlığı bunalımına dönüşüp soysuzlaşır ve yığınla sosyal felâketi de beraberinde getirir.

Fırtınalı ve donlu 1788 yılı, ürünün büyük bir bölümünü mahvetmişti. Bir yıl önce dışarıya tahıl satmaya tanınan serbestlik, normal ölçüleri aşar; öyle de olsa, taşıma güçlükleri kamuoyunu kaygılandırmaya yeter. Ayrıca, 1789 yılı hasadı için birçok bölgelerden gelen haberler kötüdür. Yaşam pahalılığı birden fırlar. Yükseliş %50'ye varmıştır; halkın en çok kullandığı tahıl, çavdar fiyatları %100'e kadar artar. Kötü bir hasadın kurbanı sebze ve şarap fiyatları da bu yükselişin içine sürüklenir. Tarımdaki ücretler, yükselmek şöyle dursun, düşmeye yüz tutar; iş bulma olasılığı daha seyrekleşir: Yığınla küçük üretici, gündelikçilerle çekişmeye başlar. Satıcı-üreticilerin de durumu kötüdür. Aile giderlerinin yarısına yakınını oluşturan ekmek, bütçenin dörtte üçünü götürmeye başlar. Kırsal kesimin alım gücü büzülüp kasılır böylece;

kentlerde halktan tüketicilerin durumu da böyledir.

Tarımdaki eksik-üretimin yol açtığı bunalım, eski tipte bir ekonomide âdet olduğu üzere, sanayide de eksik-tüketimden doğan bir bunalımı beraberinde getirir. 1788'in ilk aylarından başlıyarak, dokuma sanayisindeki güçlükler kaygılandırıcı boyutlara varır; yıl boyunca da vahimleşir. Dokumada bütün büyük merkezler bunun etkisi altındadır. Üretim yarı yarıya azalır; doğaldır ki işsizliğe de yol açar bu. Bunalım, öteki sanayi alanlarına da sıçrar; iflaslar birbirini izlemeye başlar.

1789'dan başlıyarak arka arkaya gelen siyasal sarsıntılar, işleri daha da karmaşık hale getirir. Tahıl pazarındaki gerilim ve genel bunalım, 1790'ın bol ürününe değin sürecektir. O zaman ortaya çıkacak belirtiler de yine hep görülenler cinsindendir: Köylünün elinde pazara çıkaracağı miktar artarken tahıl fiyatları düşecek; kırsal kesimin ve kentlerin alım gücüne bir kararlılık gelecek; sanayi, iç mahreçlerini yeniden bulacaktır. Başlardaki rahatlık tekrar doğacaktır. Geçici bir denge yeniden oluşacak ve hemen hemen Kurucu Meclis döneminin sonlarına değin sürecektir.

XV. Louis döneminde servetlerde ağırdan ağıra yer değiştirme, sınıf uzlaşmazlıklarını derinleştirmişti. XVI. Louis dönemindeki iktisadî güçlükler ve –onları halkın gözünde birden simgeleştiren– özellikle 1789 bunalımı, bu uzlaşmazlıkları alabildiğine artırdı ve keskin bir uyuzmazlığa yol açtı. İktisadî bunalım siyasal ve sosyal bir bunalıma dönüşüp soysuzlaştı.

Kuşkusuz, ortadaki bunalımın kaynakları adına herkesin yorumu bir başkadır ve iktisadî olmaktan çok başka hedeflere yöneliktir; subaylara konulmuş ipek çorap giyme yasağına varıncaya değin uzanır iş! Ancak, büyük çoğunluk için iktisadî felâketten sorumlu olanlar, hükümettir ya da kurumlardır. Halk kitleleri ise, daha yalın bakar olan bitene: İktisadî sonuçları olan kimi uygulamalardır bunalıma yol açan. Üzerinde en çok durulan da vergiler dir: Devletin tarıma dayattığı ağır vergiler; ve, bir de, ham ürün üzerindeki senyörlük hakları ve Kilisenin ondalığı. Kötü hasat yıllarında

felâkete dönüşmektedir bunlar; köylüyü, ailesinin geçimi için dışarıdan –hem de ne fiyata!– ürün satın alan insan durumuna düşürmektedir. Böylece, 1789 iktisadî bunalımı, köylü kenti, taciri çiftçiyi, esnafı ve ücretliyi sarsarken, onları aynı zaman parçası içinde bir araya getirir ve hoşnutsuzlukları keskinleştirir; bütün bir yüzyıl boyunca gelişmiş ve derinleşmiş sınıfsal uzlaşmazlıkları etkiler; sonunda, tarihsel bir güç, siyasal düzeni birden yıkmanın etkeni olup çıkar.

Devrimin iki itici gücü vardır: Burjuvazi ve proletarya.

Yönlendirici rol, burjuvaziye düşmektedir. Gerçi bu sınıfta bir birlik yoktur; içinde olanların çoğu, başka sınıf ve zümrelerin ideolojik etkisindedir ya da bir yolu seçmede çekimser durumdadırlar. Öyle de olsa, burjuvazinin –az çok bilinçli– amaçları, rejimin sürmesi ile uyuşmaz haldedir. Ayrıcalıklı zümrelerin –o da kuramda– kimi özgürlüklere özlem duymaları ya da malî bağışıklıklarından vaz geçmelerinin pek fazla önemi yoktur. Asıl önemli olan şudur: Burjuvazi, değişik biçimlerde de olsa, kralla ortaklaşa siyasal egemenliği istemektedir; sonunda zaferi kendisine sağlıyacak halka çağrıda bulunmaktadır; her şeyden önce de hukuk eşitliği dir özlediği. Özgürlüklerin, egemenliğin, kuşkusuz yalnız başlarına erdemleri vardır; ancak, eşitliği elde etmeye ve güvenceye bağlamaya hizmet edeceklerdir. Asıl sorun, yeni bir toplum kurmaktır; hiçbir zümrenin bulunmadığı bir burjuva toplumu. Amaçlar devrimcidir; ancak araçlar bu nitelikte değildir henüz. Yeni rejimin insanları, eski rejimden, kendisini feda etmesini, barışçı yoldan kendi reformunu yapmasını istemektedir.

Bu programı, halk kitlelerine kayıtsız değildir; onlar da, kendi istemlerini dilekçelerle olsun, başkaldırılarla olsun dile getirmektedirler. Nedir istedikleri? «Feodalite»nin, senyörlük haklarının kaldırılması ve tahıl pazarlarını denetleme yoluyla yaşam pahalılığına karşı savaş; büyük toprak mülkiyetine karşı küçük köylü mülkiyetinin korunması. Bu istemlerden hiçbirinin, burjuvazinin çıkarlarını temelden sarsacak bir yanı yoktur.

Belli noktalarda uzlaşma mümkün olacaktır.

II

DEVRİMİN ARAÇLARI

Devrim, bu pek büyük doğal güçleri yalnız başlarına bırakmaz; barışçı düşün gerçekleşmiyeceği belli olur olmaz ve mücadeleye girişilir girişilmez, devrim avucu içine alır onları. 1789'dan 1791'e değin, içine azçok eski rejimden ögelerin karıştığı, halk kitlelerinin baskısına bir ölçüde duyarlı b u r j u v a k u r u l l a r ı her yanda uç verir: Komiteler, belediyeler, meclisler, kulüpler. Bu kurullar, basın, milli muhafızlar, federasyonlar, çeşitli eğilimler içindedirler, giderek duraksamalıdırlar; öyle de olsa, Devrimi yayıcı ve hızlandırıcı organlardır.

«BURJUVA KURULLARI», KULÜPLER, GAZETELER

Bu devrimci araçların ortaya çıkışı aynı andadır ve bölünmez haldedir.

K o m i t e l e r ve b e l e d i y e l e r, çeşitli biçimler altında f e d e r a s y o n a eğilimlidirler çoğu kez ve 1789 Temmuzundan başlıyarak y e r e l i k t i d a r ı kullanırlar. 1790'da anayasal olarak seçilmiş bulunan yığınla belediye, sürekli halk meclislerinin baskısıyla, rollerini aşarlar. Bu meclisler, büyük kentlerde, Temmuzdaki yeni belediye iktidarıyla aynı anda doğmuşlardır. Büyük bir yayılış içindedirler. Mahalleye, kente ve kasabaya göre çapları değişiktir; görüşleri de. Uygulamada, yalnız Devrimci Meclis gelişmekte ve bir rol oynamaktadır.

Ya kulüpler?

K u l ü p, başka kulüplerle ilişki içindedir, sloganları hazırlar ve yansıtıp yankılandırır. Toplu dilekçeleri kaleme alır, kararlarını asar. İdarî yaşama müdahale edip kamu görevlilerini kendine uymaya çağırır, yurtseverlere kol-kanat gerer, karışıklıklardan sonra, baskıcı usullere karşı çıkar, karşı-devrimcileri teslim eder, mahkemelerde temsilcileri marifetiyle oturumlara göz-kulak olur ve temsilcilerine ayrı yerler ister, kamu otoritelerinin Devrime zararlı gördüğü kimi kararlarının yerine getirilmesine muhalefet eder, resmî törenlere heyet halinde katılır. Her rütbeden askerler, toplantılarına katılabilirler. Öte yandan, o r -

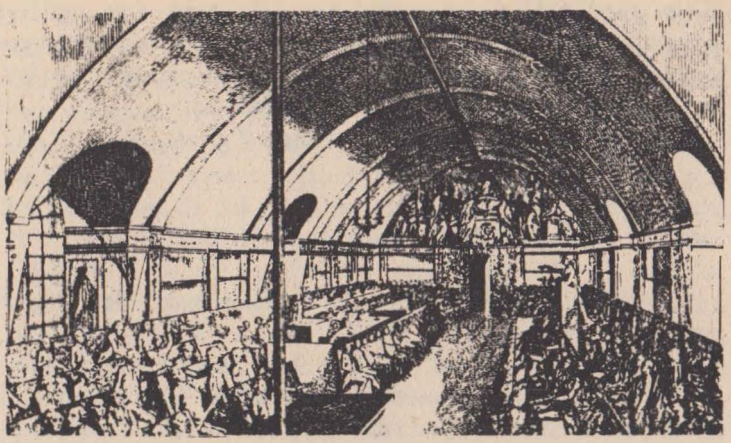

63. – Bir Jakoben kulübü

duyla ilişki içindedir ve disiplin işlerine el atar. Bütün yeni kadrolarla ilişki içinde, ayıplamada bulunarak, ya da övgü yağdırarak, kulüp siyasal düşünce ve yaşamı denetler. Dahası, yönlendirir onları, bir akışa zorlar. Başkaları bir yana, 152 Jakoben kulübü görüyoruz 1790 yılında. Kuşkusuz bu kurum, yere ve zamana göre değişiklik göstermektedir. Ancak, genel olarak kulüp, hem Devrimin yerel partisinin yerel «bölümü»dür, hem de yarı-resmî kamu iktidarı; ve öte yandan, bu son sıfatıyla, düzenli otoritelerle, hatta kimi zaman kendisine karşı oy kullanan Meclisle çatışma içindedir. Krallığın köhnemiş idaresine karşı meydan okuduktan sonra, kulüp içinde toplaşmış devrimci seçkinler, yedeklerinde yeni iktidarlar olmak üzere, mücadeleyi kabul ederler. Ne olursa olsun, bu seçkinler kamuoyuna yön verir ve siyasal ve sosyal durumdan en iyi biçimde yararlanırlar.

Gazeteleri, afişleri ve yergi broşürleriyle, basın da buna benzer bir rol oynar. 1789 Mayıs ve Haziranıyla, uygulamada özgür hale gelmiş basın, kulüp gibi aristokrat ya da yurtseverdir. Kendi yazarları olan aristokrasi, bu alanda kendini pek iyi savunabilecek durumdadır. Ne var ki, birden özellikle devrimci basın kaplar ortalığı ve 14 Temmuzdan başlıyarak alabildiğine gelişir. Kişileri açıklayan, kanunlara uymamazlık öğütleyen aşırı sol basın, örneğin 1789 Eylülünde kurulmuş Marat'nın *Halkın*

Dostu gazetesi büyük başarı kazanır. Aristokratları ve ılımlıları yıldırıp gözlerini korkutur. Yeni siyasal edebiyat, «hızlandırıcı» sloganlar yaymayı iyi-kötü başarmaktadır; kimi zaman onları kabul etmekte, kimi zaman karşısına çıkmaktadır.

Kulüp gibi, basın da eyalete ve orduya girer.

ORDU VE MİLLİ MUHAFIZLAR

Devrimci olaylar, o r d u yu da çözer ve yeniden oluşturur.

S o y l u l a r ı n a ğ ı r b a s t ı ğ ı s u b a y s ı n ı f ı, bir kast oluşturur. Geri kalan, Tiers'in tepkileri içindedir; bir bölümü kışlada da oturmaz, kent sakinlerinin, burjuvaların evinde barınır. 1789 Haziranıyla Temmuzundan başlıyarak devrimci hava onları sarar. Onlar da, yaşam pahalılığının acısını çekmekte ve bütün bunlardan, herkes gibi, istifçileri sorumlu tutarken, yönetimin yüksek katlarının onlarla suç ortaklığına inanmaktadırlar. Halkın zaferinin arkasından karşı çıkış güçleşir. Askerler ve aşağı rütbeliler, zafer kazanmış devrimci ideolojiye ve kendilerine de bir ilerleme vaadi getiren hak eşitliği ilkesinin çekiciliğine karşı direnmezler. Kılıç soyluları git gide kuşkulu hale gelir. Dışarıya göç eden subaylara karşılık kalanlara kötü gözle bakılır. Disiplinsizlik olayları çoğalır.

Eski rejimin eski ordusu karşısında, y e n i b i r o r d u, Devrimin gücü oluşmaktadır: Bu, burjuva milisidir, üç milyon yurtdaşı içine alacak m i l l i m u h a f ı z o r d u s u olacaktır. Kentler ve köyler gibi, o da bir yerden bir yere temaslarını kurar. İçeriği ve siyasal eğilimleri, açıktır ki, değişmektedir. «Hızlandırıcı» ögelerin değişken bir yeri vardır onda; etkileri, özellikle büyük kentlerin halk mahallelerinde ve köylerde önemli olacaktır. Ne olursa olsun, milli muhafızlar, yani silahlanmış Devrim, «düzen»in tek gücü olup çıkar ve, yeni rejimi, hem eskinin saldırıp geri dönüşüne karşı hem de aşağıdan gelecek sabırsızlıklara karşı güvenceye kavuşturur. Yeni rejimin güçleri saldırıda bulunduğunda, milli muhafızlar müdahale etmez, seyirci olurlar; nitekim, 1790 yılından başlıyarak gelişen senyörlere karşı mücadelede, tarım kesimindeki 40.000'den fazla belediye, köylülerle doğrudan temas içinde, milli muhafızları ayaklanmaya yardıma çağırmış ya da olan biteni görmezlikten gelmişlerdir.

Bununla beraber, milli muhafızlar, hiçbir zaman ne yalnız hareket edecektir ne de kitle olarak. Halkın çıkardığı karışıklıklara katılan öğeleri çoğu kez bir küsûrdur; ama önemli, kimi zaman sonucu sağlıyan bir küsûr. Ancak, egemen olan, kendiliğinden sloganlarıyla, k a l a b a l ı k tır; kulüplerin ve gazetelerin aldığı ya da gözden geçirdiği bu sloganlar, o kalabalığın sosyal oluşumuna da pek güzel denk düşmektedir. Bu sloganlarda, halkın sesini alabildiğine yansıtan «iktisadi» bir istem ve, daha çok burjuva eğilimli bir «politik» istem vardır. Her iki istem de tutkuludur: Örneğin, daha ucuza ekmek ve insan hakları ister. Böylece, h a l k t a k i h a r e k e t l i l i k, ayaklanmaya değil, Devrime çevirir yüzünü; öte yandan, siyasal slogan da, benzersiz bir siyasal gücü avucunun içine almış olur.

Bu etkin kalabalık, içinde küçük burjuvazi ile aşağı-halktan insanların ağır bastığı ve olayların üzerinde sürekli baskıda olan bu karışım, aslında bir a z ı n l ı k tır. Ancak hareket eden bir azınlık; hareket ederken de aynı adımları atan, söylediğini açıkça söyleyen bir azınlık. Halk kitlelerinin olaylara kayıtsız davrandığını söylemek istemiyoruz bununla. Tersine, kitleler, genel olarak bakıldığında, Devrimden yana, özellikle de onun sosyal eserinden yana duygular içindedir. Ne var ki, ülke, siyasal yaşama yeni yeni uyanmaktadır. Devrimi yürüten küçük sayı, yığınlarla daha çok dirsek teması içinde olacaktır. Öte yandan, bu azınlık kentlerde güçlüdür ve, oralarda, kolayca seferber edebildiği yığınla insan bulmaktadır; ve, yine oralarda dev toplantılarda, yeni bir ulus ve yurt kültünü yüceltip göklere çıkarmaktadır: Şimdiden mihrapları, ilahileri, mitosları, ermişleri vardır bu kültün. Büyük ulusal kitle uzaktan izliyorsa, öncü de toplayıp yığmaktadır.

III

DEVRİMİN ZAFERİ

Bütün bu güçlerin baskısı, birkaç ayda rejimin yıkılışına vardı.

Önce, 1789'un Haziranında bir zafer kazanılır: Kişi başına oyla kazanılmış bir zaferdir bu; ve, Tiers Etat'yı, hükümran Millî Meclise dönüşen Etats-Généraux'nun büyük gücü haline getirir. Eski rejim, yok edilmiş olur böylece.

Tiers Etat, aristokrasiye ve krala karşı verdiği büyük mücadelenin sonunda bir zafere ulaşır. Dilek listelerinin uzlaştırıcı hayalleri, bütün bir burjuvazinin dile getirdiği barışçı devrim düşleri, yedi hafta süren bir denemeden geçerler. Soylular zümresi kendini toparlar ve içindeki liberal ögeler varlıklarını hissettirirler; ne var ki, zayıf bir azınlıktır bu. Soylular zümresinin beşte dördü tahtın yanındadır; yüksek ruhban da öyle. Ancak, daha da bölünmüştür onlar: Azınlıkla çoğunluk hemen hemen birbirine eşit güçte görünmektedirler; toplumda esen rüzgârların etkisi ister istemez onlar üzerindedir de. Öte yandan, Tiers tam bir ustalıkla saldırısını sürdürür. Kendisini, 17 Haziranda Millî Meclis olarak ilân ettiğinde tek bir ses halinde değildir gerçi; ama, 20 Haziranda «Jeu de Paume» salonunda ant içtiğinde hemen hemen yekpâredir ve öteki zümrelerin temsilcilerini de sürükleyip götürür arkasından. Ancak, karşısında ordu vardır; mahkemeler, kanun, bütün bir devlet örgütü ve –devlete yamanmış– Kilisenin yüksek kadroları vardır. Durum pek önemlidir. Bununla beraber, 600 burjuva «savunucusu» rejimin zaferini sağlıyacaklardır. Onların şansı, yalnız krallık iktidarının yetersizliğinde değildir; bütün bir yüzyılın sosyal gelişmesinin biçimlendirdiği ve üç bunalımın, siyasal, iktisadi ve malî bunalımların bir araya gelip ayaklandırdığı bütün bir kamuoyunun varlığındadır aynı zamanda: Bu bunalımlardan siyasal olanı, bir yüzyıllık gelişmeyi dile getirmektedir; malî olanı ise hem siyasal, hem iktisadi bunalımla ilişkilidir.

Bu çözülme ortamı, düşman üzerinde de etkisini gösterir: Hükümet bölünmüştür; aralarında Necker'in de bulunduğu yedi Bakandan dördü uzlaşmadan yanadırlar. İktisadî bunalım karışıklıkları artırır ve orduyu bölüp dağıtır.

Ancak, daha da önemlisi, kalabalık kaynaşıp mayalanmaktadır. İflâs tehlikesi, rejimi gözden düşürür. Versailles'da ve Paris'te kaynaşmalar git gide artmaktadır. Kamu üzerinde etkisi olan burjuva kaynaşması ile, Port-Royal ve halk mahallelerindeki kaynaşmalar gelip birbirlerine eklenirler. Rant, ekmek, krallığa canlılık getirmek, hepsi bir arada söz konusudur. Versailles'daki kalabalık, Tiers'e ha-

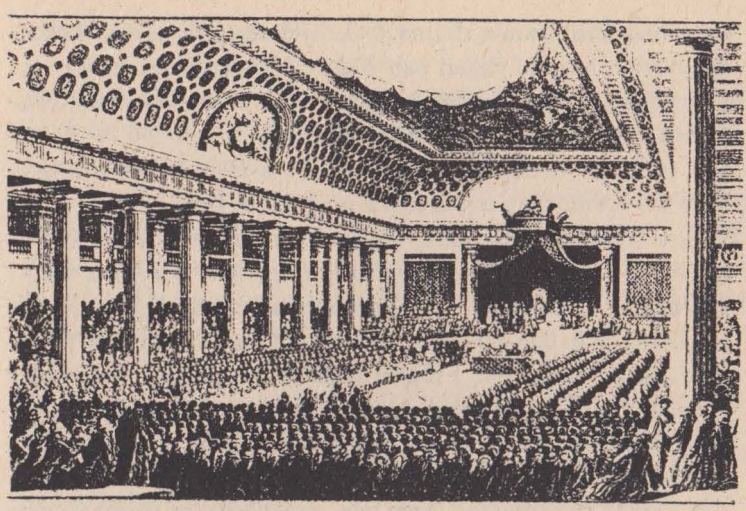

64. – Etats Généraux'nun açılışı

sım ilk iki zümrenin temsilcilerine lânet yağdırır. Soyluların kırımdan geçirileceğinden söz edilir. Ilımlılar, «genel kin»e sunulur. Korkutucu toplaşmalar olmaktadır. Korku, sarayı da sarar ve saray geriler; her noktada boyun eğiyormuş gibi görünüp doğrudan doğruya karşılık vermeye hazırlanır.

PARİS HALKININ ZAFERİ VE EYALETLERİN AYAKLANIŞI

Sarayın, elinde yeterince birlik olur olmaz her türlü direnişi kırmak üzere karşılık vereceği, görünüşe göre kesin gibidir. Gün ya da hafta sorunudur bu. Tiers, bu « a r i s t o k r a t i k k o m p l o » yu, bu gerçek ya da sözde kalan, ama her devrimde binbir kılıkta ortaya çıkan bir komployu sezer. Halk kitleleri, ağırlıklarını terazinin kefesine koymazsa, Meclis kaybetmiş gibidir. Genel gelişme, yığınları böyle bir eyleme götürecek türdendir: İktisadî bunalım derinleştikçe derinleşmektedir; ücretler erimekte ve yaşam pahalılığı arttıkça artmaktadır. Başkaldırılar birbirini izler. Yollar, kanallar, rıhtımlar ayaklanır; halk, rıhtımlarda tahılın yüklenip gitmesine karşı çıkar. Sebze halini eline geçirir ve kendiliğinden bir fiyat koyup satar. Din-

sel toplulukların ambarlarına, belediyelere, giriş vergisi konulmuş yerlere, özetle yaşam pahalılığını doğuran hangi nokta varsa oralara saldırılır. Burjuvazi, kimi zaman bu ayaklanmalara katılır ve siyasal bir niteliğe bürünür başkaldırı.

Haziran sonlarında, Paris'te Fransız muhafızların ünlü ayaklanması olur.

Arkasından, başkentte, işçilerin ve askerlerin, düğümü 14 Temmuzda çözülecek haftaları başlar. Zanaatçılar, kalfalar, muhafızlar, süvari erleri, geçit alaylarına ve halkın gezinti yerlerine karışırlar; Port-Royal'ın havasına kapılmış olarak, burjuva kadrolarına çarpışacak birlikler verirler. 12 Temmuz sabahı, Necker'in görevden alındığı duyulunca, barut ateşlenir. Sokak, gösteri yapanlarındır. Fransız muhafızlar ve kalabalık, kralın süvari birlikleriyle tartışırlar. Başkaldırı, ekmek ve silah arar. Aynı gün, engellere ateş verilir ve çiftlik görevlileri kovulur; bütün yiyecek-içecek serbestçe girmektedir. 13 Temmuzda, Paris'in içindeki Saint Lazare manastırı, tahıl bulma umuduyla yağmalanır. Alarm çanı çalmıştır. Bir ulusal milis kurulur; «burjuvalar»ın yanı sıra, halktan ya da halka yakın yığınla ögeyi içine almaktadır. 14 Tem-

65. – Bastille'in ele geçirilişi

muzda, Invalides'deki silâh deposu ele geçirilir. Savaş B a s t i l l e 'in silâh deposuna yönelir; Saint-Antoine, Marais mahallelerinin, Fransız muhafızların ve milisin darbeleri altında eski devlet hapishanesi düşer; mahallenin esnaf ve işçileri başta gelen bir rol oynamıştır.

Ertesi gün, kral boyun eğip Meclis'e ziyarette bulunur ve birlikler uzaklaştırılır; onu izleyen gün, Necker göreve çağrılır. Ve, 17 Haziranda kral, birincisi kadar simgesel bir ikinci ziyarete gider: Bu ziyaret Paris Belediye binasınadır, ama orada da i l k K o m ü n kurulmuştur.

Başkentteki Devrime e y a l e t l e r d e k i D e v r i m yanıt verir. Kentlerde, bir beledî devrim yaygınlaşmaktadır; onun yanı sıra da millî muhafız örgütü. Kanunsal iktidarla fiilî iktidar, hemen hemen bütünüyle burjuvaziye geçmektedir böylece. Kırsal kesimde ise, senyörlere karşı bir başkaldırı patlak verir. Kilise vergisinin ve senyörlük haklarının kaldırılması dönemidir bu: Köylüler, bir bütün olarak ödemeleri reddederler; senyörleri haklarından vazgeçmeye zorlarlar; şatolara saldırırlar; manastırların belgeliklerini ve kimi zaman senyörün malikânesini ateşe verirler. «Büyük Korku», genel silâhlanmaya yardımcı olur ve hareketi daha da güçlendirir. Panik, aristokrasiyi de sarar; aristokrasi, henüz zarar uğramamış da olsa, yarını için titremeye başlar. Eski rejimin otoriteleri yitip yokolmuşlardır. Millî Muhafız örgütü, olan bitene göz yummaktadır. İşte böylesi bir Fransa'da 4 A ğ u s t o s o l a y ı gerçekleşir ve İnsan Hakları Bildirisi hazırlanır.

TUTUCU BURJUVAZİYE KARŞI ZAFER

Olayların baskısı altına Meclis de girer.

Harekete karşı bir m e r k e z - s a ğ ç o ğ u n l u ğ u kolayca oluşmuş gibidir; ayrıcalıklı iki zümrenin hepsi ve Tiers'in de büyük bir bölümü doğal ögeleridir onun. Haziranın sonlarından başlıyarak, zümrelerin toplantısından sonra, toplumdaki hareketlenişden kaygılı yığınla burjuva, ruhbana ve soylulara yaklaşır: Yenilikçi devrim darbe yemiştir; h a l k ı n z a f e r i yledir ki şansını yeniden elde eder. Halk toplantılarında, önemli sorunlar hakkında, yaşa ya da yuha sesleri arasında, ad vererek oylama yapılır. Tiers'in bir bölümünün aristokratlarla

birleşerek «ihanet»i, kızdırıp ifrit eder herkesi. Bu ihanetin içinde olan kimi kişiler mektupla saldırıya uğrarlar; gazeteler, söylevlerini basmakta duraksarlar. Sokakta, yalnız hareketin basını vardır. 14 Temmuzun insanları, Versailles üstüne yürüme tehditinde bulunurlar. «Sürgün listeleri» korku salar çevreye; eyaletlerle yapılan ve ruhbanın, soyluların ve onların suç ortaklarının direnişlerini açıklayıp eleştiren yazışmalar ürkütür: Yeniden şatoların ateşe verileceği tehlikesi başgöstermiştir.

Meclis, s a ğ l a s o l a r a s ı n d a sallanır durur. Soylularla ruhbanın çoğu susar, kimi zaman en kötü sonuç politikasını uygular. Aslında, yenilgisini hiçbir zaman kabul etmemiştir. Tehlikeler hiyerarşisinde burjuvazinin çoğunluğu için, a r i s t o k r a s i t e h l i k e s i başta gelmektedir. Sonunda Anayasa Komitesi, 12 Eylülde istifasını verir. Sieyès'le, sol yeniden egemen olur. Monarşiciler ve dostları – Mirabeau da içinde olmak üzere – yenilmişlerdir.

Ne var ki, Kral, 5-11 Ağustos kararnamesi ile İnsan Hakları Bildirisini onaylamamıştır henüz. Aristokratik komplo yeniden gündemdedir; Saray, 14 Temmuza vereceği karşılığı hazırlamaktadır. Başkentte, bölge meclisleri hareketlenir. Basın, belirleyici bir rol oynar. Öte yandan, bu kez Paris Devrimi, yeni bir güce, Millî Muhafızlara dayanabilecektir. Siyasal bunalımın daha da ağırlaştırdığı iktisadî bunalım sürmekte, yaygınlaşmakta ve öfkeleri bileylemektedir. Krallığın özel muhafızlarının şöleni, 1 Ekim günü baruta ateş verir; 5 Ekim günü de Versailles üstüne yürüyüş tehdidi gerçekleşir: Erkek ve kadın kalabalığından oluşan bir halk yürüyüşüdür bu ve Milli Muhafızların yürüyüşü. Günon sloganları da şunlardır: «Ekmek ve işlerin bitirilmesi»; yani, kararların kabulü! Kral, yeniden teslim olur, kararları imzalar ve Paris'te zafer kazanmış başkaldırıyı izler. Bir zaferdir bu gerçekten. İki büyük iktidar, Meclis ve Kral, hareket partisinin mahkûmlarıdır artık ve baskısı da 1791'e değin sürecektir.

Kralın Paris'ten kaçışı da aynı güçlerin karşısında başarısızlıkla sonuçlanacaktır ve milletle Kral arasında onarılmaz bir boşluk yaratacaktır. Belediyeler, millî muhafızlar, devrimci kalabalık, birbiriyle temasa geçer; kentten kente tehlike işareti alıp verir; girişimleri artırır ve askerlere yol verir.

1789'da olduğu gibi 1791'de ve Paris'te olduğu gibi bütün Fransa'da, güçler dengesi aynı yönde ağır basmaktadır.

BÖLÜM II

KURUMLAR DÖNEMİ: KURUCU MECLİS DEVRİMİ (1789 - 1791)

Eski siyasal ve sosyal yapı, Devrimin ilk aylarından başlıyarak çökmüştür. 1789'un sonuna gelindiğinde, onun yerine yeni bir dünyanın eseri yükselmektedir şimdiden. Yapılması gereken asıl şeyler, 1790 sonbaharından önce olup bitmiştir; Kurucu Meclis'in bölündüğü 1791 Eylülüne değin, ufak-tefek son düzeltmeler kalmıştır geriye. Yapının bütününe bakıldığında, cephede görünen kimi kalıntıların ve karşılıklı ödünlerden doğan anlaşmaların önemi pek azdır. Yeni bir toplum başlamaktadır: Burjuvazinin yönetiminde ve güdümünde bir toplum dönemi.

I

SİYASAL KURUMLAR

Siyasal kurumların temelinde feodalitenin kaldırılması geliyor.

FEODALİTENİN KALDIRILMASI

Bütün eyaletlerden gelen çığ gibi mektup ve rapor, Meclise, Temmuz ayındaki köylü karışıklıklarının çapı hakkında bir fikir verir durumdadır; hepsi de, senyörlük hakları ve Kilisenin aldığı ondalık sorunu üstünde durmaktadır.

«Yoksulların zenginlere karşı savaşı» başlamıştır. Soylular, korku içindedir; 14 Temmuzda, kralla beraber yenilgiye uğra-

mış, kamu otoritesinin desteğinden yoksun, kentlerde kuşkulu, topraklarında aranan, nice şey elinden uçup gitmiş bir zümredir o. Hem de en yüksek fiyata uzlaşmayı nasıl kabul etmez? Onun için sorun, her şeyi kaybetmemektir. Daha az ölçüde de olsa, aynı tehditler yüksek ruhbanın da üstündedir. Tiers'in eline bir bulunmaz fırsat geçmiştir; bu dev halk gücünü, burjuva devrimi yararına, hiç olmazsa bir anlığına kullanmalıdır. Ne yapmalıdır? «Feodal» rejimin ortadan kaldırılışı ile hak eşitliği'ni hemen kâğıda geçirmek! Yani? Yani, soyluların topraklarıyla burjuvaların topraklarını ve bir de soylularla burjuvaların kişi olarak eşitliğini ilân etmek! Devrimin büyük oyuncusu köylü, feodalite ortadan kaldırıldığında, onun sağlıyacağı yararlar arasında kendi ufacık ücretini bulacaktır. Bu yolla da sakinleştirilecektir; olmadı, tepesine vurulacaktır!

Böylece, Tiers'in Meclis'teki durumu, hiçbir zaman bu denli güçlü olmamıştır. Ayrıcalıklı zümreler onun insafına terkedilmiştir; «köylü sürüsü»nün saldırısından onları kurtaracak olan odur. Bununla beraber, 4 Ağustosun önemli saatlerinde, Tiers, bütüne bakıldığında duraksamalıdır ve bölünmüştür. Öyle de ol-

66. – Ağustos'taki köylü hareketlerinden bir görünüm

sa, o gece, bütün bir yüzyılın haber verdiği gecedir ve cesur bir karardır alınan. O saatlerde, bir büyük halk devrimi krallığın altını üstüne getirmektedir. Yığınla «haydut»tan söz edilmektedir; oysa, çoğu eyaletde, başkaldırmış olan bütün bir halktır: Bir tür birlik kurmuş, şatoları yerle bir etmekte, toprakların altını üstüne getirmekte ve özellikle de, feodal mülkiyetin belgelerinin saklandığı yerleri ele geçirip ateşe vermektedir. Böylece çözüm, hemen mali ayrıcalıkları ve senyörlük haklarını kaldırmaktır. 4 Ağustos gecesi, sabaha doğru saat 2'de tutanağa geçirilenler şunlardır: Tek tük kalıntıları görülen servajın yanı sıra, senyörlük mahkemelerinin, tek yanlı kovma hakkının kaldırılması; senyörlük haklarının geriye satın alınabilme olanağı; ondalık verginin yerine, uygulamada senyörlük rantlarına pek yakın bir nakit verginin konulması!

Böylece, köylü devriminden doğan 4 Ağustos gecesi, her şeyden önce, senyörlüğe karşı kırsal kesimin bir zaferidir. Köylülerin sağladığı yararlar gözardı edilir cinsten değildir. Ne var ki, verdiğinden çok vaadeden bu kararlarla kaybolan, biçimsel feodalitedir; ana çizgileriyle gerçek «feodalite», iktisadi feodalite sürmektedir. Aristokrasi, yığınla şeyden vazgeçmiştir, ama elindekinin en yağlı parçasını tutmaktadır.

Bununla beraber, asıl büyük kazanım burjuvazininkidir. Gerçi, o da özveride bulunmuştur soylularla beraber; ancak, feodalitenin biçimsel olarak kaldırılması, soyluların sosyal rakibi olarak, burjuvazi için daha da fazla bir anlam taşımaktadır: Artık soyluların topraklarıyla soylu olmayanların toprakları arasında fark yoktur; topraklar için elde edilmiş bu eşitlik, hak eşitliğinin bir yüzüdür. Öte yandan, hak eşitliği doğrudan doğruya ilân edilmiştir. Büyük bir fetihtir bu: Artık bütün yurttaşlar, mülkî, askerî ve adlî görevlere girebileceklerdir. Yurttaş deyince, açılan kapıların burjuvazi için olduğunu söylemeye gerek yok; o bundan yararlanacaktır. Hak eşitliğini, malî eşitlik tamamlamaktadır ve yenilikten köylüler de yararlanabileceklerdir. Bununla beraber, 4 Ağustos gecesi ilân edilen sadece ilkelerdir; onlara bir biçim vermek gerekir. Meclis, 5-11 Ağustos günleri arasında tam bir hafta bunun için çalışacaktır. Sonunda, asılka-

zançlı çıkan burjuvazidir. İşin gerçeği şudur ki, kaldırılmış da olsa, feodalite, köylüler için varlığını sürdürmektedir. Bunun sonucu olarak, bir iç savaş dönemi başlamaktadır; burjuva meclise karşı bir halk savaşı, 1793'te Jironden'lerin düşüşüne değin sürecektir.

Her şeye karşın, Kurucu Meclis'in aldığı başka eşitçi önlemler de vardır. 15 Mart 1790 tarihli bir karar, feodalitenin dayattığı bütün yükümlülüklere son veriyordu: 4 Ağustos metninde daha önce anılmış servaj; fırın ve değirmen gibi derebeyine ait şeyleri ücret karşılığında kullanma; angaryalar; kimi geçit hakları ve kimi yerel vergiler. Bunun gibi, aynı karar, her türlü feodal unvanları kaldırıyordu. Üç ay sonra, 19 Haziran tarihli bir karara göre, «soyluluğun babadan oğula geçmesi kaldırılmıştır». Kimseye prens, dük, kont denmeyecektir; Efendi, Hazretleri de söylenmiyecektir. Soylulara Kilise içinde ve ayin sırasında tanınmış ayrıcalıklara da son verilir. Soyluların şanından olan evlerinin üstüne rüzgâr gülü koyma tekeli de yoktur artık; herkes, evinin damına bir rüzgâr gülü kondurabilecektir. 30 Temmuz 1791 günü de, büyük tartışmalardan sonra şuna karar verilir: «Bütün şövalyelik sıfatları, bütün korporasyonlar, bütün nişanlar, doğuş farklılığını hatıra getirebilecek bütün dış işaretler kaldırılmıştır». Daha sonraki günlerde kararı dinlemiyen olursa, boynuna bir halka geçirilmesini önerir bir temsilci; o da karara bağlanır: Bir para cezası yetecektir!

İNSAN HAKLARI

26 Ağustos'da onaylanan İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi, 4 Ağustos gecesinin hukuk ve malî eşitlikle ilgili ilkelerini alıp tekrarlamakla yetinmez; insanın özgürlük hakkını, yurttaşın egemenlik hakkını da ilân eder ve böylece Devrimin ikinci büyük yasası olur.

Bildirinin metni, Meclis'te bir süreç boyunca ortaya çıkar.

Meclis, daha önce iki kez –4 Ağustos ve 11 Ağustosta– hak eşitliğini ilân etmişti; Bildiri'de, bir üçüncü kez ısrar eder bu konuda. 1. Madde şöyle der:

«İnsanlar... haklar bakımından birbirine eşit doğar ve öyle yaşar. Sosyal farklılıklar, ancak ortak yarara dayanabilir».

Kişisel eşitlik ve malî eşitlik de, bu hak eşitliğinin sonucudurlar.

Hak eşitliğinden farklı olarak, özgürlük hakkı –bireysel özgürlükler, kamusal özgürlükler, ayin özgürlüğü– Bildiri'de ilk kez ilân edilirler.

Bireysel özgürlükler sorunu hiçbir güçlük doğurmaz: «Hiç kimse, ancak kanunun belirlediği haller ve emredilen biçimler dışında suçlanamaz, tutuklanamaz. Keyfi emir verenler, gönderenler ve yerine getirenler cezalandırılacaklardır». Cezalar, yararsız sertliklerde olmayacaktır; ve cezalar, «açıkça gereken» hallerde konulacaklardır. Ceza kanunu, geriye yürüyemiyecektir.

Anayasa, bu temel özgürlüklere, yer değiştirme özgürlüğünü ekleyecektir.

Kamu özgürlükleri, basın ve söz özgürlüklerini içeriyor; onlara siyasal dernekleşmeler ekleniyor. Ne var ki, bu noktada uzlaşma, hele biçim ve insanlar söz konusu oldukta tam değildir. Başlıca muhalefet ruhbandan gelir: «Basın özgürlüğü sınırsız olarak verildiğinde din ve iyi örfler için tehlike doğar» derler. Sonunda, bir liberal soylunun, Dük de la Rochefoucauld'un formülü üzerinde anlaşılır: «Düşünce ve kanıların serbestçe aktarılması, insanın en değerli haklarından biridir; böylece, her yurttaş özgürce konuşur, yazar, basıp yayınlıyabilir. Ancak, kanunun belirleyeceği hallerde, bu özgürlüğü kötüye kullanmaktan sorumludur».

Anayasa, sansürün ve teftişin kaldırıldığını ekliyecektir buna. 17 Mart 1791 tarihli karar, korporasyonları kaldırır ve her ilgilinin, istediği iktisadî etkinlikte serbestçe bulunabileceğini kabul ederken, kitap basma ve satma mesleklerini de serbest bırakır.

Söz özgürlüğü ilkesi, toplanma özgürlüğünü de içerir gözükmektedir. Aslında Devrim, daha baştan alabildiğine uyguluyordu bu özgürlüğü. Sonradan çıkarılan kanunlar bunu açıkça belirtiler. 14 Aralık 1789 tarihli bir karara göre, yurttaşların, başvuru ve dilekçe yazmak için, özel meclis-

ler halinde, gürültüsüz – patırtısız ve silâhsız toplanma hakları vardır. Bir yıl geçmeden, 13 Kasım 1790 tarihli bir karar, toplanma özgürlüğünün yeniden altını çizer ve, Anayasa da «Temel Hükümler» arasına geçirir onu.

Devrim, dernekleşme özgürlüğünü de uygular; çeşitli kulüpler bunun bir kanıtıdır. 1790 tarihli karar, bu uygulamayı yasallaştırır: Yurttaşlar «özgürce dernekleşebilecekler»dir, özellikle siyasal kulüpler serbesttir. Ne var ki, ne Bildiri ne de Anayasada bir ses yoktur bu konuda. Öte yandan, Champ de Mars olayını izleyen tepkinin bir sonucu olarak, Meclis 29-30 Eylül 1791 tarihli kararla onların etkinliğini düzenlemeğe ve sınırlamaya kalkar. İleride göreceğimiz gibi, bir süre önce patron ve işçilerin meslekî dernekleşmeleri yasaklanmıştır. Bu sınırlar bir yana, bu konuda da genel özgürlüğün uygulandığını görüyoruz.

Vicdan özgürlüğü üstüne büyük tartışmalar olur. Bu konuda da bir liberal soylunun önerdiği metin kabul edilir. 10. madde şunu söyler: «Hiç kimse, dinsel de olsa, görüş ve kanılarında rahatsız edilmiyecektir; yeter ki, bunların dile getirilişi kanunla konulmuş kamu düzenine karışıklık getirmesin». Bu özgürlük, kısa bir süre sonra, Katolik olmayanlarla Yahudilere de tanınır.

Bildiri, mülkiyet, güvenlik, baskıya karşı direnmeyi de, insanın doğal ve zamanaşımına uğramaz hakları arasına koyar; bunlarda tam bir uzlaşma vardır. Mülkiyet, «dokunulmaz ve kutsal bir haktır»; Kamu gereği olmadıkça kimse yoksun kılınamaz ondan ve böyle bir halde de «önceden ve adil bir tazminat» ödenecektir; bu formüller de aşırı-soldan gelmektedir.

Özgürlükler, hak eşitliği, mülkiyet: Bir aydın despot, son bir çözümlemede, bunların hepsini verebilirdi. Kalan, egemenlik sorunu idi. Meclise sunulan bildiri tasarılarının hemen hepsi, milli egemenlik ilkesi üstünde uzlaşmış durumdadır. Asıl Bildiri metni de bunu dile getirir ve şöyle der: «Hiçbir kuruluş, hiçbir birey, Milletten açıkça çıkmayan bir otoriteyi kullanamaz», Bildiri'nin son maddeleri 26 Ağustosta oylanır. 27 Ağustosta ise, Anayasa üzerine tartışma yeniden başlar:

Egemenlik kavramıyla yeniden karşılaşılır; bu kez, ona daha da açıklık getirmek söz konusudur.

Nedir yapılan?

Anayasal rejimin m o n a r ş i k bir biçim alması konusunda, ne Meclis'te, ne de ülkede herhangi bir siyasal akımın farklı bir görüşü yoktur. Ancak, kralın ayrıcalığı ile ulusal egemenliği nasıl uzlaştırmalı? Öte yandan, nasıl «genel irade»yi elde etmeli? Bu genel iradeyi, milletin seçeceği tek bir meclis mi dile getirmeli? Fransa'yı, geçici değişme arzularına karşı kim koruyacak? Bir kral olacaktır bu iktidar ya da bir senato, ya da veto hakkıyla donanmış her ikisi. Böylece, güçler «dengelenmiş» olacak. Ne var ki, 10 Eylül oylamasında senato düşüncesi – büyük bir çoğunlukla – reddedilir. O olmayınca, yasamada sürekliliği de «tutuculuk»u sağlıyacak organ olarak yalnız kral kalmaktadır. Ancak, ona sınırsız bir veto hakkı vermek, Meclisi savunmasız bırakmaz mı? Sonunda, k r a l ı n g e c i k t i r i c i v e t o s u na karar verilir ve bu geciktirmenin süresi de belirlenir: «Kralın geciktirici reddi, kanunun önerildiği yasama dönemini izleycek ikinci yasama dönemine değin sürecektir».

Böylece, s o n s ö z m i l l e t e b ı r a k ı l ı r .

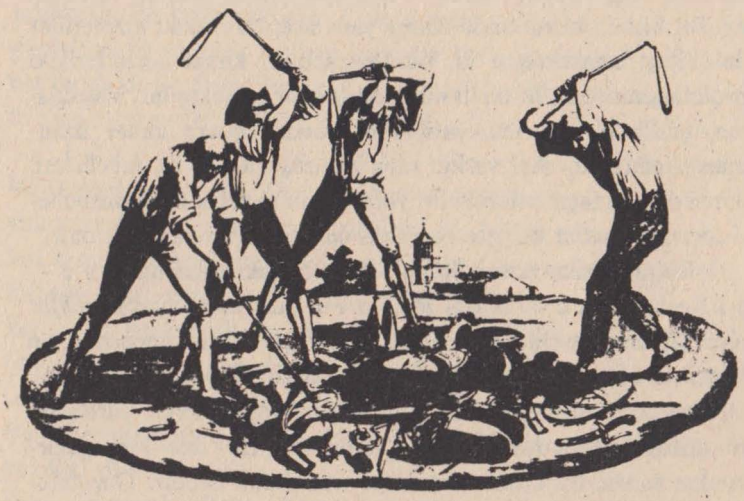

67. – Ayrıcalıkların simgelerinin parçalanışı

Tek bir yasama Meclisinde temsil edilen Millet'in, kısa zamanda krala üstün geleceği açıktı. Ne var ki, o milletin içinden bir bölüm halk konunun dışında tutulmuştur: Genel oyu vaadeder gözüken haklarda eşitlik ilkesinin ilk ürünleri derlenmiş de olsa, Meclis, mal varlığına dayanan bir oy ilkesini kabul etti. Aslında, genel oyu hiçbir zaman düşünmemişti. Kurucu Meclis üyelerinin pek büyük çoğunluğu için, yurttaşlığın gerçek dayanağı yalnız mülkiyet olabilirdi; çünkü bağımsızlığın ve sağduyunun hem işaretiydi o, hem de güvencesi!

Buradan kalkarak, «etkin ve edilgin yurttaş» ayırımı yapılır. Oylama da doğrudan değil, iki dereceli dir. Etkin yurttaş olabilmek için, ilk aşamada şu iki koşul gereklidir: Bağımsız olmak, yani kimsenin hizmetinde çalışır olmamak; ve üç işgünü değerine denk düşecek bir doğrudan vergi ödeyicisi bulunmak. Bunun bir «zenginler aristokrasisi»ne yol açacağını söyleyenler çıkarsa da, dinleyen olmaz. Böylece, 4.300.000'e yakın etkin yurttaşa karşı, 2 milyon edilgin yurttaş vardır. Fransızların üçte ikisi oy verecektir. Bir kişinin hizmetinde olanın yanı sıra, tarımdaki hizmetliler de safdışı bırakılmıştır ki, bu sonuncular, kırsal kesimlerdeki proletaryanın büyük bir bölümünü temsil etmektedir. Yasaklama, çiftlik kiracılarına, yarıcılara, gündelikçilere kadar uzanmaz. Açıktır ki, mal varlığı olan yurttaş kitlesi, ilk meclisleri, ikinci derece seçmenleri belirliyeceklerdir sadece; asıl temsilcileri seçecek olanlar da, işte bu ikinci derece seçmenler olacaktır.

Bütün bunlar üzerinde pek tartışma çıkmazsa da, «seçilebilme» koşulları üzerinde uyuşmazlıklar olur. İlk meclislerin belirliyeceği ve asıl temsilcileri seçecek olan ikinci derece seçmen olabilmek için, başlarda on işgününe denk bir doğrudan vergi ödeyicisi olma koşulu konur. Etkin yurttaşların dörtte üçü bu durumdadır. Champ de Mars'daki kırıp geçirmeden sonra, bu koşul dört misli arttırılmak istenir. Gazetelerin ve kulüplerin sabırsızlıklarına karşı, tutucu cephenin bir sa-

vunma önlemidir bu. Öyle olduğu için de, Robespierre, İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'ne dayanıp böylesi bir öneriye şiddetle karşı çıkar. O ve onun gibi muhalefet edenlere, «demokratik hükümet»le «temsilî hükümet»i karıştırdıkları yanıtı verilir ve şöyle denir: Amayasanın kurduğu «temsilî hükümet»tir, yoksa «demokratik hükümet» değil; «seçmenlik görevi bir hak sağlamaz!» Meclis, kırk işgünü değeri koşulunun yerine, biraz daha ılımlı bir formül bulur; ayrıca nüfusu 6.000'i aşan kentlerle ötekiler ve kırsal kesim arasında bir ayırım yapar. Sonuç odur ki, proletarya, millî temsilcileri doğrudan doğruya seçmekle görevli meclislerden kesinlikle uzak tutulmuştur. Ancak küçük burjuvazi, dükkâncılar, bağımsız zanaatçılar bunlara katılabilecektir; çoğu çiftlik kiracısı ve yarıcı için de durum aynıdır.

Asıl Meclise seçilebilmek içinse, belli bir ölçüde mülk sahibi olmak gerekir.

Özetle, seçmen heyetine egemen olan burjuvazidir; Meclis, burjuva sınıfının üst tabakalarını desteklemek istemiştir. Ama, bunu yaparken, proletaryanın büyük bir bölümünü de saf dışı etmiştir; çünkü, proletaryanın bağımsız eyleminden çok, özellikle kentlerde, küçük burjuvazinin ve zanaatçıların kimi ögelerine omuz vermesi tehlikesinden korkmaktadır. Öyle de olsa, seçmen tabanı hayli genişlemiştir ve Eski Rejime karşı bir zafer kazanılmıştır. Yalnız bu da değil: Daha ileriye gidecek bir Devrimin insanları, üçte ikisi oy veren bir millete dayanıp, şanslarını deneyeceklerdir.

İdare ve adliye alanında da yeni bir örgütlenişe gidilir. Gerçi, bakanları atayan ve görevden alan yalnız kraldır; elçileri, kumandanları, bir bölüm yüksek görevlileri o seçer. Ancak, yerel yönetim, hemen hemen bütünüyle etkisinden kurtarılmıştır. 22 Aralık 1789 tarihli bir karara göre ülke, illere, ilçelere, kantonlara ve yerel topluluklara bölünecektir. İl ve ilçelerin yönetimleri, Meclis temsilcilerini belirleyecek seçmenlerce seçilecektir ve belli dönemlerde yenileneceklerdir. Bu yönetimler üzerinde sürekli bir temsilcisi olmadığı için, merkezdeki yürütme gücü onlar üzerinde etkisizdir. Belediyelere gelince, 14 Aralık 1789 tarihli bir karar gereğince, belediye başkanı da içinde olmak üzere, belediye yetkililerini etkin yurttaşlar

seçecektir. İyice görüldüğü gibi, Kurucu Meclisin, merkeziyetçiliğe karşı olan tutumunda da, devrimci bir görünüş vardır.

Yargıçları da aynı seçmenler seçecektir ve onlar da dönem dönem yenilenecektir. 3 Kasım 1789 tarihli bir karar, parlömanları süresiz tatil etmiştir; 16 Ağustos 1790 tarihli bir kararsa, eski adlî oligarşilere son verir; senyörlük yargıçlıklarını kaldırır ve ilçe mahkemelerini, sulh ve ticaret mahkemelerini kurar. Sulh yargıçlarını etkin yurttaşlar seçecektir. Ağır cezalarda, jüriler karar verecektir. 27 Kasım 1790 tarihli kararla kurulan Yargıtay da seçimle oluşacaktır.

Kilise yetkilileri, en azından papazlar ve piskoposlar da seçimle belirleneceklerdir. Din yetkililerini seçme hakkı, Anayasanın temel hükümleri arasındadır. Yeni bir Kilise kurulmaktadır: Piskoposları halk seçecektir. Aşağı ve orta ruhban için bütün seçilme şansları doğmuştur. Piskoposluk, bir liberal burjuva mesleği haline gelir. Papa, safdışı bırakılmıştır. Bütün ruhban, kamu görevlileridir; maaşlarını ödeyen milletin elinde, ona karşı sorumludurlar; öyle olduğu için de yeminle yükümlüdürler: Kiliselerinde, ayinden önce «millete, kanuna, krala bağlı kalacaklarına» ve bütün güçleriyle «Milli Meclisin koyduğu ve kralın kabul ettiği Anayasayı sürdüreceklerine and içeceklerdir». Böylece, mallarından sonra, ruhban da «millileştirilmiş»tir. Ruhban, bütün bunlara direnir; başta piskoposlar olmak üzere and içmeyi reddederler; kimi yerlerde başkaldırılar olur. Ne var ki, başarı sağlıyamaz. Papalık da, yeni rejime karşı çıkar; «Yaratıcı Tanrı» ve «değişmez kanun» adına konuşmaktadır. Açıkça görülmektedir ki, yeni toplumla onun arasında ortak hiçbir dil yoktur.

Kentlerin desteklediği Meclis, bütün bu tepkilerin üstesinden gelir.

Özetle, burjuvazi, kuşkusuz kendi içinde –derinden derine– bölünmüş haldedir; ne var ki, önde gelenleri, duraksamalara ve ödünlere karşın, eski rejim karşısında, yasal, idarî, adlî, dinsel bütün yetkileri ele geçirmektedir. Bu sınıf, yurtsever kadrolar, yurtsever yargıçlar, yurtsever rahipler, yurtsever eğiticiler istemektedir. Eğitim, Kilisenin elinden alınmış ve millete verilmiştir; devletin temel görevlerinden biri olarak bakılmaktadır

ona. Ve geleneksel bayramların yanı sıra ulusal bayramlar da vardır artık; bu şenlikler, Fransız Devriminin anısını koruyacak, yuttaşlar arasında kardeşliği sürdürecek ve onları Anayasaya, Yurda ve Kanunlarda bağlı tutacaktır.

Yeni rejim, ruhları da birbirine bağlamanın ülküsünü taşımaktadır.

II

İKTİSADİ KURUMLAR

Yeni kurumlar getiren Devrim, yüksek ve orta burjuvazinin egemen olduğu mal varlığına dayanan bir demokrasi yaratarak siyasal düzeni alt üst eder böylece.

Devrim, iktisadî düzeni de alt üst eder; ne var ki, iktisadî temellerde köklü değişiklikler getirmez. Niçin? Çünkü, iktisadî yapıya burjuvazi daha önceden egemen olmuş durumdaydı. Krallık yönetiminin müdahaleciliği, yüzyılın ortalarından başlıyarak çekiliş halindeydi ve liberal bir mekanizmanın işleyişine kapılar açılmıştı; özellikle sistemin ruhu olan fiyat ve kâr serbestlik kazanmıştı. Bununla beraber, kimi tekel ve ayrıcalıklar, ticaret ve sanayi rekabetini engelliyordu: Loncalarda, ustaların topluca tekeli vardı; kimi işletme, imalathane ve kumpanyaların özel tekel ve ayrıcalıkları vardı. Böylece, ürünlerin dolaşımı, içerde ve dışarda kimi koruyucu tarifeler, yardımlar ve lütuflarla engelleniyordu. Kilisenin elindeki ölü mülk, toprağa bağlı hesapsız bir sermayeyi hareketsiz hale getiriyordu. Son olarak, eski senyörlük yükümlülükleri, tarımdaki mülkiyeti hükmü altında tutuyor ve sınırlıyordu.

Kurucu Meclis, bu engellerin çoğunu kaldırır böylece ve XIX. yüzyılın o l i g a r ş i k k a p i t a l i z m ine giden yolları açar.

O yıllarda yapılması gereken de budur.

İktisadî düzende t e k e l l e r vardı; iktisadî ayrıcalığın temel biçimi olan tekel, zümresiz bir toplum yapısıyla uyuşmaz durumdaydı. K o r p o r a s y o n , işte böyle bir tekel biçimi olarak ortadan kaldırılacaktır. Gerçekten, ustaları, kalfa ve çırakları bir araya getiren, ama sadece ustaların yönettiği bu patron kurumu, tekelciydi; iktisadî etkinlikleri dizginliyor ve bir düzen altına alıyordu. Daha da önemlisi, bölgeden bölgeye, kentten kente, meslekten mesleğe alabildiğine çeşitlilik içindedir. Korporasyon, yalnız kenttedir. Kırsal kesim karşısındadır: Tarımcı, üretici olarak yararlanmaz ondan; ama kentten gelen metayı da kullanan bir insan olarak etkisi altındadır; üstelik, kente gidip yerleşmesine, bir küçük mesleğe kapılanmasına engeldir. Öte yandan, ülke çapında yaygın da değildir korporasyonlar; yığınla yer vardır ki, bilmez onu. Böylesine bir çeşitlilik karşısında Kurucu Meclis duraksama geçirir; konu, Tiers'i böldüğü gibi, burjuvaziyi de bölmektedir. Öyle olduğu içindir ki, 4 Ağustos gecesi, korporasyon kurumunun yazgısı belirlenir; 5 Ağustos günü bir karar kurumun kaldırıldığını ilân eder. Ne var ki, Devrimin yarattığı iktisadî ortamda, o tarihi izleyen günlerde üzerinde durulmaz konunun. Sorun, 1791 Anayasasıyla kesin çözüme ulaşacaktır. Çünkü o tarihtedir ki, koşullar hayli değişmiştir; Meclis, eski rejim karşısında alabildiğine güçlü hissetmektedir kendisini; ülkenin büyük çoğunluğu, kuruma ya kaygısızdır ya da hasım durumdadır.

Ve işler, hemen her yerde yoluna girmiştir.

Daha sonra, büyük tacirlerin örgütleri olan T i c a r e t O d a l a r ı nın da kaldırılmasıyla, bütün patron kuruluşlarına son verilmiş olur. 14 Haziran günü, Meclisten -bir bakıma- tartışmasız geçen « L e C h a p e l i e r K a n u n u » , korporasyon yasağının altını bir ikinci kez çizerken, i ş ç i k u r u l u ş l a r ı n ı d a y a s a k l a r. 20 Temmuzda, bu yasak kırsal kesime de uygulanır: Bir yandan mülk sahipleri ile çiftlik kiracıları, öte yandan hasatçı, hizmetçi ve işçilere, ücret adına bir eylem amacıyla her türlü toplaşma yasaklanmıştır. Aslında Eski Rejimde de işçilerin dernekleşmeleri ve grev yapmaları yasaktı; işçi kesimindeki kaynaşmaları dizgin-

lemek için, patron kuruluşları, yüzyıllarca böyle bir ayrıcalıktan yararlanıyorlardı. Ne var ki, tek yanlı idi bu. Devrimin liberal bireyciliği, bu eşitsizliği kaldırır ve yerine eşit bir yasaklama getirir. Oysa, haklarda eşitlik, burada gerçeklerle alay etmekti.

Burjuva sınıf çıkarlarının ilginç bir belirtisiydi bu!

Denizaşırı ticaret tekelleri de, 1790 ilkbaharından başlıyarak, Meclisin önüne gelir. Umut Burnundan ileriye tâ Uzak-Doğu'ya değin deniz ticareti dev bir kumpanyanın tekelindeydi. Bu tekel, bütün ticareti ve bir bütün olarak dışarıya mal gönderen sanayiyi engelliyordu. Sorun, Mecliste büyük tartışmalara konu olur: Sağ, Kumpanya'dan yana çıkar; merkez-sağdan kimi temsilciler ödünlü anlaşmayı isterler; bütün sol, tekelin kaldırılmasını savunur. Sonuçta, bir heyecan ortamında, sol'un ve dinleyicilerinin alkışları arasında, Meclis, insan haklarına ve iktisadî serbestliğe zarar veren bir ayrıcalığı kaldırır: «Umut Burnu ötesindeki Hint ticareti, bütün Fransızlar için serbesttir» denir. Sıra, öteki kumpanyalara da gelecektir. Senegal ticareti, o da, 1791 yılı Ocağında «bütün Fransızlar için serbest» olacaktır.

Maden kumpanyalarının tekeline de son verilir.

Tarım da serbest ekim, serbest çitlemeye gidilir; ancak boş otlakları ve ormanlarıyla, komün ortak malları varlığını sürdürür.

İngiltere'yle yapılmış ticaret andlaşması ve 1791 yılında –görece de olsa– liberal bir gümrük tarifesinin kabulü, Fransız sanayicilerinin karşısına çetin sorunlar çıkarma tehlikesini taşıyordu. Ancak, öyle de olsa, ticaret alanında «bırakınız geçsinler» politikasının kabulü, yurt-içi alış-verişi arttıracaktı kuşkusuz ve bunun bir sonucu olarak, işletmelerin kazancı da çoğalacaktı.

Ne var ki, «bırakınız geçsinler» politikasının yalnızca iktisadî anlamı yoktu; büyük kitleler için, sosyal, malî bir anlamı da vardı bunun. Malların dolaşımına konmuş vergiler, tüketime konmuş bir vergiydi çoğu kez; böylesi bir vergilendirme biçimine ise Fizyokratlar karşıydı, Filozoflar karşıydı, halk da karşıydı. Unu, eti, balığı, odunu, şarap ve tuzu serbest bırakmak, yığınla vergiyi desteklemeyi ve ay-

rıcalığı ortadan kaldırmak demekti; bu ise, bir umut ya da gerçek olarak, halk kitlelerinin satın alma gücünü yükseltmek olacaktı. Halkın, bir bölümü, özellikle köy ve kasabalarda, serbest dolaşmadan daha da çok yararlanacaktır: Hem üretici hem tüketici olarak vergilendirilmiş bağcılar böyledir.

Bu ve benzeri vergilere son verilir.

Bununla beraber, pek önemli bir ürün, Fransa'dan dışarıya çıkamaz; tahılın dışarıya satılması yasaklanmıştı ve 1790 yılının bol ürününe ve bunun sonucu fiyatların düşmesine karşın, bu yasak sürecek ve Fransız buğdayı - geçici de olsa - dışarıya çıkamıyacaktır.

ZENGİNLİKLERİ YENİDEN BÖLÜŞME TASLAĞI

Bu konuda da, gelişmeler, Kurucu Meclis'in tutumunu sertleştirdi ve kararlarını hızlandırdı.

Nasıl?

1789 yılı sonbaharının bitiminde, malî durum köklü önlemler gerektiriyordu. İktisadi bunalım ve siyasal bunalım vergi gelirlerinde tıkanıklığa yol açmıştı. Uzun ya da kısa vadeli kamu kredisi söz konusu değildi. Para kaçıp saklanıyordu. Devlet, iki kez borç para almaya kalkmış ama üst üste başarısızlığa uğramıştı. Yurtseverler, kuşkusuz hayli bağışlarda bulunuyorlardı; ancak, gereksinmeler göz önünde tutulduğunda, büyük bir yekûn değildi bu. Bütçe giderleri git gide çoğalıyordu. Bütün klasik araçlar vereceğini vermişti; Devrim'e devrimci önlemler gerekiyordu artık.

Ne yapılmalıydı?

Kilisenin malları millileştirilir ve satışa çıkarılır.

Mecliste, bu konuda büyük tartışma, 1789 Ekiminde başlar. Ruhbanın savunması, hukuksal yönden pek güçlüdür: Bu malların bir bölümü, gerçekten ona lâyık olanların elindedir; bir bölümü, yüzyıllardan beri sahiptir onlara ve devlet de bu mülkiyeti tanımıştır. İşin içine bağışta bulunanların dilekleri de girmektedir. Meclis'te çoğunluk, tarihsel ya da hukuksal kanıtları gözardı etmese de, bu konuda devrimci bir tavır takınır; hakkaniyet ve doğal hukuk düşüncesine yaslanır. Neydi bağışta bulunanların niyeti? Bağışlanan maldan, bir kimsenin namusluca ya-

rarlanmasını sağlamak ve kalanı mutsuzlara ya da tapınakların bakımına ayırmak değil mi? Ee millet bütün bu yükümlülükleri üstüne aldığına göre ve bu mallardan sadece genel felâket anlarında yararlanacağına göre, bağışta bulunanların niyetlerine saygı gösterilmiş olacaktı. Öte yandan, bağışta bulunanların niyetleri kuşakların elini kolunu bağlıyabilir mi? Mirabeau, Turgot'nun ünlü kanıtlamasını dile getirir bu konuda: Atalarımız kendilerine bir mezar ayırsaydılar, ekilecek toprak bulabilmek için, bütün bu kısır anıtları yıkmak ve yaşayanları beslemek için ölülerin küllerini savurmamız gerekirdi! Sonuçta, Dupont de Nemours'un formülünde karar kılınır: «Ruhbanın bütün malları toplumundur».

Ve Kilisenin malları millileştirilir (2 Kasım 1789).

Bu mallar, *«assignat»* adında bir kâğıt paraya karşılık gösterilirse de, çabucak değerini yitirir bu para.

Asıl Kilise mallarının satışıdır ki, sonsuz bir siyasal ve sosyal yarar sağlar. Bundan yararlanan da burjuvalar ve köylüler olur; doğaldır ki en başta burjuvalar. Kurucu Meclis'in taze paraya gereksinmesi vardır; o da burjuvaların elindedir, bastırırlar ve aslan payını alırlar. Satışlar, açık arttırma yoluyla olur. Alıcılar kitleler halinde gelirler. Kimi zaman coşkulu bir hava içinde yapılır satışlar. Açık artırmada pey sürenler devrimci şarkılarla selâmlanır. Mal üstünde kalan, müzikle kutlanır; başına bir yurttaşlık tacı konur, ya da yeni mülkiyetini savunması için bir tüfek verilir eline. Burjuvalar, soylular, köylüler, hatta kimi zaman ruhban, arttırmada fiyatı yükseltir dururlar. Burjuvalar, büyük malikâneleri yeğlerler; ancak, küçük parçalara da sırtlarını dönmezler. İşin bir başka önemli yanı da şu: Kilise mallarının satışı, yalnız mülkiyet sahiplerinin sayısını artırmakla kalmaz; toprağı işleyecek olanların sayısını da çoğaltır. Büyük malikânelerin, burjuvazi yararına da olsa parçalanıp dağılması, kiracı ya da yarıcı sıfatıyla yığınla köylüye davetiye çıkarır. Kırsal kesimde, çiftliklerin bir araya getirilmesine karşı olan kitlelerin istemlerinden biri yanıtlanmaya başlanmış olur böylece.

Toprak zenginliğinin bir bölümünün yeniden bölüşülmesi politikasına, gelirlerin düzeltilmesi politikası eşlik eder. Her ikisi de, eski zümrelerin za-

rarınadır ve –pek eşitsiz de olsa– yenilerin yararınadır. Yüksek maaşların alabildiğine azaltılması da bu anlamdadır. Kilisenin aldığı ondalığın ve çeşitli senyörlük haklarının kaldırılması; tüketim vergilerine son verilmesi; malî eşitlik böyledir.

Yeni vergi sistemi, 1790'ın son aylarıyla 1791'in başlarında ete kemiğe bürünmüştür. Eskisine oranla, ödeyen kitlelere büyük bir rahatlama getirir bu. Sonra, bu «eşit» verginin bir bölümü, yeni tip giderlere ayrılmıştır: Özellikle kamu eğitimi için sosyal bütçe doğmaktadır; vaktiyle kilisenin elinde olan eğitimi millet yüklenecektir. Halka yardım da böyledir. Meclis'in Dilencilik Komitesi, halka yardım için bir plân yapmıştı. Komiteye göre, «halkların sefaleti hükümetlerin kabahatidir». Böylece, halka yardım, ulusal kurumların yerine getirmesi gereken «savsaklanamıyacak kutsal bir borç»tur. Önerilen sistem, yoksulu, yaşamının her aşamasında destekler; terkedilmiş çocukların, çok çocuklu ailelerin imdadına koşar; sağlam, ama işsiz yoksullara, sakatlara, yaşlılara göz-kulak olur.

Bütün bu tasarılar üzerinde herkes birleşir.

İşte eski rejim ve toplumdan yıkılanlar ve işte yapılanlar!

Bin yıllık krallık ölmüştür. Fransa'nın eski önde gelen beyzadesi, artık milletin bir memurudur; görevini millet verir kendisine, maaşını o öder ve –bağlılık andı içmiyorsa– görevinden alan odur. Eski rejimin binlerce yıllık sütunları yerle bir edilmiştir. Soyluların sosyal mertebesi indirilmiştir. Ruhbanın malına elkonulmuştur; boyun eğdirilmiştir; dar anlamda dinsel olmayan sıfatlarına son verilmiştir. Yeni düzeni kuranların anlayışına göre, eski «üstünlükler» yok edilmiştir. Yalnız para ve yetenek söz sahibidir artık! Yeni sistemin işleyişi, yüksek ve orta burjuvaziye ya da onların temsilcilerine gerçek iktidarı sağlar. Kimi yerde diklenenler olsa da, ülke bütünlüğünde, rejime sağlam bir halk desteği kazanılmıştır.

Ne var ki, durum geçici bir nitelik taşımaktadır yine de. Kuvvet denemelerine yol açıktır. Yenilenler, yenilgilerini hiçbir zaman kabul etmemişlerdir ve, Fransa'da bi-

le, sayılarıyla oranlı olmayan güçlere sahiptirler; içlerinden kimisi de, Avrupa'ya çağrıda bulunmaktadır ya da onun yardımıyla bir karşılıkta bulunmayı kabul etmiştir. Kurumlar ve 1791 Fransa'sı eski dünyayı korkutmaktadır. Çağdaşların gözünde bir büyük savaş tehlikesi hergün daha bir belirginlik kazanmaktadır. Öte yandan, yenenler de aralarında aynı düşüncede değildirler: İçlerinden çoğu, her türlü dış baskıdan uzak da kalsalar, yenilikler getiren bir devrimin yerine uzlaşmacı bir devrimi yeğliyeceklerdir; sağ'ın hızla düşüşü ve sol'un baskısı böylesi bir seçme olanağını vermemiştir kendilerine; Devrim'in güçleri, pek uzaklara sürüklemiştir onları ve kaygılar içine atmıştır. Hareketin yerine direnişi geçirme zamanı gelmiştir bu insanlar için.

Ancak, bağrında küçük burjuvazi ile halk kitlelerinin bağlaşıklık kurduğu güçler, belirleyici bir rol oynayacak ve daha da ileriye gideceklerdir. Varsın genel bir savaş patlasın, varsın sağ tehlikesi rejime bindirdikçe bindirsin; toplumdaki zorunluluk yeni bir «hareket»e şans tanıyacaktır.

BÖLÜM III

HIZLANIŞLAR DÖNEMİ: KONVANSİYON DEVRİMİ (1792-1795)

Yeni toplumla geleneksel toplumu karşı karşıya getirecek büyük savaş 1792 yılında başlar. Daha önce benzeri görülmemiş bir mücadelenin ölçüsüzlükleri içinde akıp gider herşey; modern politikanın yeni birimleri de bu mücadelenin içinde ortaya çıkar: Milyonlarca insanın askerî birliği, milyonların malî birliği. Devrimin «hızlanışlar» aşaması başlamıştır. Devrim kurumlarının çoğu, olağanüstü koşulların baskısı altında doğdukları için hızla kaybolacaktır; bununla beraber, onları geçmiş döneme bağlıyan sıkı bağlar vardır yine de ve, anıları da, XIX. yüzyılın siyasal mücadeleleri üzerinde alabildiğine çekici bir etkide bulunacaktır.

I

HAREKETİN GÜÇLERİ

Sosyal bir nitelik taşıyan büyük «halk heyecanları», o tarihe değin Devrim üzerinde etkisini göstermişti; ulusal güçlerle sosyal güçleri bir araya getiren başka «halk heyecanları» daha da hızlandırır onu.

ÇİFTE TEHLİKE

Bir savaş atmosferi, 1791 yılından başlıyarak ağırlığını duyurur. Doğru ya da yanlış haberler uçuşur durur; olaylar aktarılır. Basında, Fransızların anarşi ve canavarlıklarının dışarıda nasıl görüldüğü üstüne yazılar vardır; ya da dışardaki karışıklık ve başkaldırıların Fransa'da nasıl görüldüğü

üstüne düşünceler. Birlikler, sınırlar boyunca harekete geçecektir. Üç renkli Fransız bayrağına başka ülkelerde hakaret edilmektedir. Hava, Varennes'den sonra daha da ağırlaşır. Paris, Eylül başlarında Pillnitz şatosundaki konferansı öğrenir. Haberler yavaş yavaş sızar. Önce katılanlar öğrenilir: İmparator Leopold ve arşidük François, Prusya kralı ve kimi prensler. Dışarıya kaçıp gitmiş göçmenler de oradadır: Calonne, Condé, Esterhazy, Polignac ve başkaları. Kısacası, aristokratik Avrupa'nın «görkemli toplantısı»dır bu. Kâhin olmaya gerek yok: Fransa'dan bahsedilmiştir orada. Koblentz'de, Brüksel'de, göçmenler bu toplantı hakkında gürültü patırtı ederler. 10 Eylülde, prensler tutar bir bildiri yayınlarlar: Müdahale için, resmî olarak çıkarılmış bir çağrıdır bu ve dışarının da bunu kabulü. Bir «karşıkonulmaz konfederasyon», «şarlatanlar despotizmi»ne, «halk zorbalığı»na son vermekten söz etmektedir; ve krala dokunulmaması için gözdağı vermektedir. Diplomatik savaş başlamıştır: İmparatorluk, mülk sahibi prenslerin hakları konusunda 4 Ağustos kararlarının gözden geçirilmesini dayatmak ister; Fransa da İmparatorluğa, göçmenlerin toplaşmalarına son verilmesini. Papa VI. Pie ile diplomatik ilişkiler ilkbahardan beri kesilmiştir. Meclis, 10 Mart 1792'de, Dışişleri Bakanı Lessart'ı, Avusturya yararına hareket etmekle suçlar. Macaristan ve Bohemya kralına 20 Nisanda savaş ilân ederken, Meclis, bu çatışmanın milletin millete değil, halkın krala karşı ilân ettiği bir çatışma olduğunu söyler ve «düşmanlarının davasına karşı çıkıp bayrakları altına gelecek bütün yabancıları şimdiden kabul ettiğini» açıklar.

Avusturya'ya ve özgürlük adına girişilmiş bu mücadelede, kral çevresinin üstünde de kuşku bulutları gelip birikir: Savaşın tam ortasında, kral, yurtseverlikleriyle tanınmış kimi bakanlarına yol verirken, 27 Mayıs ve 8 Haziranda alınmış devrimci ve millî güvenlik kararlarına karşı vetosunu kullanır. Paris ayağa kalkar ve 20 Haziranda Meclise verdiği bir gözdağı dilekçesinde, yurda karşı tertip içinde olanlara karşı çıkar; «orduların hareketsizliği»nin sorumlularını sorar. Kusur, yürütme gücünde ise «yokedilmelidir». Ne var ki, La Fayette durumu savunur. Ordu kumandanı odur; Danton, «bütün Avrupa zorbalarıyla kucaklaşan soyluların başı» diye daha önce karşı çıkmıştır kendisine; La Fayette, 28 Haziranda Meclis'e gider ve Jakobenleri suçlar.

Feuillant'lar arasında yankı bulur bu; Robespierre ise, Saint-Honoré sokağındaki kürsüden yanıt verir ona ve bu «şerir»e karşı bir suçlama kararı alınmasını ister.

Gelişmelerin daha da aydınlığa çıkması için, İmparatorla Prusya kralı da, Fransız «anarşisi»ne karşı tutumlarını belli ederler. Prusya kralı, 6 Temmuzda savaş ilân etmiştir. Her iki sarayın savaş açmalarının amacını şöyle açıklayanlar çıkar Fransa'da: «Fransa'nın içindeki anarşi»yi durdurmak; tahta ve mihraba yöneltilmiş saldırılara son vermek; meşru iktidarı yeniden kurmak; kralı, meşru otoriteyi kullanır hale getirmek. Aslında kamuoyu, içerdeki düşmanlarla dışardakini birbirinden ayırmamaktadır; birlikte hareket etmektedir her ikisi de. Halkın sezgisi de bu gerçekliği yansıtmaktadır. 10 Ağustostaki başkaldırıdan ve tahtın yıkılışından sonra, La Fayette, ordusunu yeni iktidara karşı sürmeyi boşuna dener; 19 Ağustosta düşman cephesine kaçar. İşte bir «hain» daha! Askerî olaylar çorap söküğü gibi akar: Prusya ordusu aynı gün Fransa'ya girer: 23 Ağustosta Lonwy alınır; Avusturyalılar Thionville'i kuşatırlar. İçerde hainler vardır. 2 Eylülde, Paris yolu üzerindeki son savunma noktası olan Verdun düşer; kenti kralcı hainler teslim etmiştir: Eski soylu piskopos Prusyalıların arkasından makamına gelir yerleşir. Hemen hemen her yerde, istilâcının arkası sıra Eski Rejim de yeniden kurulmaktadır.

Tehlike çanları çalınır!

Üç ay sonra, Konvansion'da kralın suçları sıralanır.

Bu arada, 1793 Martından beri «ayrılıkçı» Vendée'lilerin karşı-devrimci tasarılarına karşı çıkılmaktadır. Dumouriez, Cobourg gibi başka «hainler» de olacaktır. Öyle olduğu için de, Robespierre, Jakoben'lere 1 Nisanda şöyle diyecektir: «Cumhuriyetin selâmeti, hükümetin baştan aşağıya yeniden örgütlenmesindedir!»

İstilâ edilmiş, o yüzden de varlığı tehlikeye düşen bir Fransa'da, bütün karşı-devrim, göçmenlerden Jironden'lere varıncaya değin, düşmanla suç ortağı olarak ortaya çıkmaktadır. Fransa ve Devrim, birbirinden ayrılmaz olmuştur; Cumhuriyet gibi, iç ve dış düşman da bölünmez haldedir.

Bu arada Pitt, giderek İngiltere de düşman ilân edilir.

Özetle, XVI. yüzyıldan beri, millet, bir savaş heyecanının

içine bu denli tutkulu girmiş değildi; ve alabildiğine genişlik içinde: Yalnız Fransa söz konusu oldukta, savaşa kazanılmış insan sayısı bir milyona yükselmektedir.

«Ulusal heyecan», kamuoyunu ve siyasal yaşamı böylece köktenciliğe götürürken, iktisadî yaşam da her zamanki sosyal «heyecanlar»ı bileyler. 1791 ve 1794 yıllarındaki kötü hasatların arkasından gelen tarımdaki fiyat yükselişleri ve bunun neden olduğu gelirlerdeki altüst oluşların yol açtığı – eski tipte – yaşam pahalılığından doğan başkaldırılar görülür. Özellikle, enflasyon ortamı, bu fiyat yükselişlerine büyük boyutlar kazandırır ve bütün iktisadî ortamı kıskıvrak yakalar. Savaş giderleri bir yana, yeni sosyal görevler de yüklenmiş olan Devrim maliyesi bunun derin etkisi altındadır. Halkın alım gücü düşer doğallıkla; ve alım gücünün her düşüşüne nasıl kıpırdanışlarda artış eşlik etmişse, bu kez de öyle olur: 1791 sonbaharı ile 1792 başlarında ilk bunalım uç verir; illerde büyük karışıklıklar patlak verir; kimi yerlerde buğday yüklemeleri yarı yolda durdurulur ve halk fiyat biçip olduğu yerde satar onları. 1792 sonları ile 1793 başları, ikinci bir iktisadî bunalım dönemidir: Kış ve ilkbahar boyunca, tahıl fiyatlarındaki hemen hemen kesintisiz yükseliş bütün rekorları kıracaktır. Ücretin alım gücü daha da düşmüş, kara ekmeğin fiyatı ölçüyü şaşırmıştır. Onu izleyen aylarda pahalılık artacaktır, kaynaşmalar da.

Fiyatlardaki bunalım ile sosyal bunalım, 1793-1794 kışında atbaşı gider. Özellikle ekmek için bir takım sonuçlar alınır: Bir elkoyma, yardım, düzenleme politikası etkili olur bunda. Ne var ki, hükümetin müdahalesi, bir bütün olarak başarısız kalır. Kasap dükkânlarının kapılarında döğüşülür; yumurta, süt, tereyağ için bunalım her zamankinden daha korkunçtur. Devrimci müşterilerin bir bölümü, baş çare olarak giyotini önerirler; ya da Eylülde yapıldığı gibi bir temizlik daha! Ne var ki, fiyatlar, Hebert'cilerin, arkasından Danton'cuların, son olarak da, Robespierre'in ölümünden önce olduğu gibi sonra da yükselişini sürdürür.

Kötülüklerin sürmesi yurttaşlık anlayışını da aşındırır ve saptırır.

Böylece, bütün bu gelişmeler, beş yıl boyunca, sosyal gerili-

mi sürekli ayakta tutar; daha önceki iktisadî güçlüklerin doğurduğundan çok daha uzun ve serttir bu. Halk, yeni bir kıtlık türü olarak bakar buna ve, ona göre, kanun belini kıracaktır onun. Ulusal gibi sosyal da, Devrimi köktenciliğe götürmektedir. Bununla beraber, kamuoyu birlik değildir: Deneyimin başarısızlığından çok önce, orta sınıfların ve yüksek burjuvazinin yığınla ögesi hasım durumdadır. Böylece, ulusal olgu, devrimci güçleri köktenciliğe götürür ve bir araya getirirken, sosyal olgu, onları köktenciliğe götürür, ama böler de!

DEVRİMCİ ARAÇLAR

Birkaç yıl içinde alabildiğine büyümüş olan bu doğal güçleri, Kurucu Meclis döneminde ortaya çıkmış dervimci «araç» harekete geçirir. Ne var ki, Konvansiyon dönemi, yeni bir kadro ekliyecektir onlara, giderek misli görülmemiş bir etkililiğe kavuşturacaktır hepsini.

Yerel kulüp ve dernekler, özellikle Jakoben'lere bağlı 20.000 halk derneği, rejimin seçkinlerini bir araya getiriyordu hep. Bu seçkinler ise, sosyal ve siyasal olarak demokratlaşıyor, köktencileşiyordu. Feuillant'lardan sonra, Jironden'ler aralarından kovulmuştu; bir süre sonra Hebert'çilerle Danton'cular da kovulacaktır. Bu kulüpler, Kurucu Meclis'in gerileme döneminde yapmalarına engel olmak istediği herşeyi yasal olarak yapmaktadırlar artık. Toplantılarına konulmuş her engel, 27 Temmuz 1793 tarihli bir karara göre, özgürlüğe karşı bir saldırıdır. Hükümet iktidarı ile halk kuruluşları, artık birbirlerine karşı çıkmaktan çok, birbirlerine omuz vermektedirler. Eyaletlerdeki kulüpler, yerel yönetime katılmışlardır. Görevlileri gözetleyip denetlemektedirler; göreve alma ve görevden çıkarmalar onlara bağlıdır. Üyelerinin oturumlarına katıldığı yerel devrimci komiteler aracılığıyla, kenti ve kasabayı gözetlemektedirler. Temizlik hareketleri yoluyla türdeşliklerini ve duruluklarını sürdürürler: Halk derneği o zaman «yeniden doğmuş dernek» adını alır. Böylece, Jakoben örgütleniş, yönlendirici bir parti görünümündedir. «Uyanık bekçi, halkın öncüsü» olarak, kamu ruhundan hem yararlanır, hem de aydınlatır

68. – Paris'li devrimci tipleri

onu; iktisadî ve sosyal istemleri birbirine bağlama taktiğinde de pek uzmandır. Daha da genel olarak, Paris'te olduğu kadar eyaletlerde de, her türden halk dernek ve meclisleri, belediyelerle ilişki içinde, Devrimin güdücü merkezidirler. Sıradan halk, önemli bir rol oynamaktadır onlarda.

Söz ve basın özgürlüğü de, 1789'-dan beri, bütüne bakıldığında, yeni rejimden yana çalışıyordu kuşkusuz. Ne var ki, git gide yalnız devrim için rol oynar hale gelir. Sadece devrimci ve git gide uyumcu yayınlar varlıklarını sürdürebilirler. 12 Ağustos 1792'den başlıyarak, Paris Komünü, «kamuoyunu zehirliyenler»i tutuklamaya ve ellerindekini yurtsever basımcılara dağıtmaya karar verir. Bununla beraber, 18-21 Ağustos tarihlerinde, «kamuoyunu saptırmaya yönelik kaba yergi ve yazılara ilişkin» bir Meclis kararı, İçişleri Bakanına, dürüst basını yüreklendirmek amacıyla 100.000 lira verir. Konvansiyon'un başlarında ve yabancı tehlikenin uzaklaşmasıyla belli bir özgürlük yeniden doğar; ama kısa bir zaman için ancak. 1793 Martındaki siyasal ve sosyal bunalım, 29-31 tarihli kararlara yol açar: Bu kararlar, ulusal temsile son vermeye ve krallığın yeniden kuruluşuna basın yoluyla kışkırtmaları, ölümle cezalandır-

maktadır; mülk sahiplerini öldürmeye ve yaralamaya kışkırtanlara da aynı ceza verilecektir. Jironden'lerin basını, 2 Haziranın ertesinde kaybolur. Öte yandan, çok önceden parti mücadeleleri, kısıtlayıcı önlemlere yol açmıştı; yalnız basın özgürlüğüyle ilgili değil, her türlü konuşma özgürlüğüyle de ilgiliydi bunlar. Terör, ileride göreceğimiz gibi, bu yolda çok daha ileriye gidecektir. Son olarak, halk hatipliği ve basın, Devrim'den doğmuş olan büyük özgür kurumlar, Devrimi kurtarma görevini yüklenmiş siyasal fraksiyonlar yararına işler yalnız.

Aynı zamanda, m i l l î m u h a f ı z l a r da demokratikleşir. Özellikle topçular arasında, her kırattan devrimci zanaatçılar kaynaşmaktadır. Paris'te ve eyaletlerde, devrimci ordular biçiminde özel bir güç palazlanmıştır. Aynı propaganda, mülkî ve askerî yaşamı da sarıp sarmalar.

Bayramlar da, yurttaşlığın bir türküsüdürler ve, Yüce Varlık'la Doğa'nın yanı sıra, insancı tanrıları selâmlarlar: İnsan soyu, Fransız halkı, insanlığın iyilikseverleridir bunlar!

M e r k e z î h ü k ü m e t de bir devrim aracıdır. Nasıl?

Kamu özgürlükleri, demokrasi amaç olarak kalırlar. G e ç i c i d i k t a t ö r l ü k bir araç olacaktır yalnız. Saint-Just'ün Kamu Selâmeti Komitesi adına kâğıda döktüğü bir karar şunu ilân eder: «Fransa»nın geçici hükümeti, barışa değin devrimcidir». Daha sonra Robespierre de şöyle yazacaktır: «Barışla savaş, sağlıkla hastalık aynı rejime tâbi tutulamaz». Böylece, millet düşmanları milletin dışına atılmışlardır. «Cumhuriyette yurttaş diye yalnız Cumhuriyetçiler vardır». Saint-Just de şunu haber verir: «Cumhuriyet, monarşik azınlık üzerinde fetih hakkına dayanarak hüküm sürecektir; adaletle yönetilemiyecek olanları güce dayanarak yönetmelidir: Zorbaları ezmek gerekir!». Öte yandan, Robespierre'in açıklayacağı gibi, « ö z g ü r l ü ğ ü n d e s p o t l u ğ u » ile «zorbalığın despotluğu»nu birbirine karıştırmamalı: «Zorbaların sertliğinde ilke olarak yalnız sertlik vardır; Cumhuriyetçi hükümetin sertliği ise iyilikseverlikten hareket eder». Barère, daha önce 8 Ağustos 1793'te, kralların vaktiyle sürdürdükleri öldürücü savaşlarla cumhuriyetinkileri karşılaştırırken şöyle demişti: Birinciler, baskı adına yapılmışlardır; ötekiler ise, İnsan Hakları adınadır.

«Özgürlüğün despotluğu», Konvansiyon'un kuramsal dene-

69. – Maximilien Robespierre

timi altında, K a m u S e l â m e t i K o m i t e s i'-nin ortaklaşa ve geçici diktatörlüğü ile gerçekleşir. İşin mekanizması da şu: 1793 Temmuz-Eylülünde yenilenmiş Komite, Jakoben devriminin en önde gelen temsilcileriyle, kendi hizmetindeki en büyük «uzmanları»ı içine almaktadır; o temsilcilerle dayanışma içindeki bu uzmanlar şunlardır: Robespierre, Saint-Just, Couthon, Billand - Varenne, Collot d'Herbois, Barère, Carnot, Jean-Bon, Saint-André, Cote-d'Or Başrahibi Prieur-Duvernois, Robert Lindet. Temel kanunları Komite hazırlar, Meclis oylar. Kanunların yürütülmesine göz kulak olan da yine Komitedir. Daha sonra yerlerine komisyonların geçeceği bakanlar, generaller, heyetler, hepsi denetimi altındadır onun; Genel Güvenlik Komitesi, uygulamada, büyük asayiş önlemleri için yardımcısıdır Komite'nin. Komite, ilçelerle doğrudan temas halindedir. İlçelerde ve komünlerde onun sürekli temsilcileri toplantı yaparlar; devrimci önlemlerin uygulanmasına göz kulak olanlar da onlardır oralarda. Görevli temsilcileri yerinde seçen Komite'dir.

Komite, uygulamada, sonra da hukuksal olarak, devrim mahkemesini denetler; yargılama usulüne bile karışır gerektiğinde. Özetle, Komite hükümet eder, idare eder ve yargılar. Uygulamada, Meclis'in resmen onaylaması koşuluyla yasama onundur.

Kendi önerisiyle oylanmış olan «Özgürlüğün despotluğu» yasasının çerçevesini çizen, açıktır ki Komite'dir: Kuşkulu kişiler, tertipçiler, Cumhuriyet'in genel asayişi ile ilgili kanun ve kararların kaynağı odur. Böylece, olağanüstü bir mevzuat, soyluları, senyörleri, onların yardımcılarını, Kilise adamlarını, yabancıları hedef alır, vurur. Kamu hizmetlerinden uzaklaştırma, zorla ikamet, oturduğu yerin belediyesine hergün görünme yükümlülüğü, yumuşak önlemler; aslında, biri önleyici, öteki bastırıcı iki temel önlem var: Karşı-devrimci olduğu sanılan kişiler için hapis, karşı-devrimci olduğu açıklanmış olanlar içinse ölüm! Öte yandan, krallığı ya da feodalizmi önerenlerin de cezası ölümdür; ulusa ihanet, her türlü direniş, ne türlü olursa olsun hükümeti engelleme girişiminin cezası da ölümdür. Böylece, muhalefet ölümle cezalandırılan bir suçtur. Yakınmak bile, hiç olmazsa zenginler için bir suçtur. Temizleme ve bastırmanın mekanizması, bir kanunla korkunç bir hıza bürünür: Yurtseverliğe küfreden, yılgınlık yaratan, örflere sırt çevirmeyi öğütleyenler; ne yolla olursa olsun, özgürlüğe, birliğe, Cumhuriyet'in güvenliğine saldırıda bulunan, ya da onun güçlenmesini engellemeye çalışanlar, «halk düşmanları»dır. Manevî kanıt yeterlidir; tek bir ceza vardır bunlar için: Ölüm! Ve Couthon bunu yorumlar: «Yalancı bir insanlıkla halkı öldüren ve titizlik gösterip halka ihanet eden» sahte bir adalet reddedilmelidir.

Böylece, hareket güçleri başdöndürücü bir etkinlik kazanır. Bununla beraber, Kurucu Meclis döneminde olduğu gibi, ülkenin küçük bir bölümüdür siyasal yaşama katılan. Devrimci diktatörlük, çoğunluğun yararına kullanılabilir; ne var ki, ulusal bir azınlığın eseridir o. Öte yandan, büyük yığın eskisi gibi çekimser kalır. Yakınlığı, teröre olmasa da, Devrime kazanılmıştır; kaldı ki terör, devrimin geçici bir savunma aracıdır ve az çok kabul edilmiş ya da anlaşılmıştır bu. Öyle olduğu için de, büyük yığın, sınırlı, ama kararlı fraksiyonu serbest bırakılır eyleminde.

Meydan onundur!

İçinde, daha önceden hiçbir siyasal ideolojinin engel oluşturmadığı bu geniş ama uysal ortamda, tarih hızlanabilirdi.

Nitekim hızlanır.

Yasama Meclisi, tam bir ulusal ve sosyal bunalım içinde görev yapmaktadır. «Yasayıcılar» daha şimdiden aşılmıştır. Ünlü 10 Ağustos olayı, bunalımın doruk noktasında patlak verir; Paris'teki çevreler, Komün, eyaletlerin ve Paris'in millî muhafızları buna cesaret etmiş ve başarmışlardır. Tahtı deviren bu ikinci Devrim, siyasal demokrasiye yolları açar; bunun yanı sıra, kısa ama önemli bir sosyal demokrasiye de.

Konvansiyon, 20 Eylül 1792 tarihinde toplanır.

Monarşiye son verip Cumhuriyeti kabul ederek ikinci Devrimin sonuçlarını toplar. Kralın davası konusundaki büyük bir bilek denemesi kazanılır. Meclis, Kasım ayından beri açılmış tartışmaların sonunda «hançerler altında», ölüme mahkûm etmeyi oylamaz kuşkusuz; ne var ki, Louis'nin «ihanetleri»nin resmî olarak sayılıp dökülmesi ve halk meclisleriyle basının alevlendirdiği kamuoyunun tepkisi büyük bir baskı yaratır. 15 Ocaktan 20 Ocağa kadar süren oylamaların çoğunda, Jironden'ler bölünür, ama Montanyar'lar yekpâre bir haldedirler.

1793 yılının ilk aylarının ulusal ve sosyal bunalımıyla beraber, geçmiş yazın havası, daha da vahim olarak yaşanır. 10 Ağustosta zafer kazanmış devrimci güçlerin aralarındaki bağlaşıklık yeniden kurulur: Bu kez monarşiye ve mal varlığı ölçü alınarak seçilmiş bir meclise karşı değil, genel oyla seçilmiş ilk meclise karşıdır bu bağlaşıklık. 31 Mayısın insanları, sloganlarını sıralarlar: Jironden'lerin şeflerine karşı bir suçlama kararı ve 3 kuruşa ekmek; temizlik, ücretli bir devrimci ordu yaratma ve yurdu savunanların yakınlarına yardım. Meclis, 2 Haziranda yenilir ve parçalanır, çoğunluk devrilir. Yeni bir aşamayı başlatan üçüncü bir devrimdir bu; ve bu aşamada küçük burjuvazi ile aşağı-sosyal gruplar önemli bir rol oynayacaklardır.

Çifte, bunalım, onu izleyen aylarda daha da ağırlaşır. İşte 1793 Eylülünün 4 ve 5'inci günleri; sloganları şunlardır: «Zorbalara savaş», «aristokratlara savaş», «istifçilere savaş!» Alınan so-

nuçlar da şunlar: Hem de aynı 5 Eylül günü, yeniden kuşatılmış Konvansiyon, T e r ö r ' ü gündemine alır; 17 Eylülde, kuşkulularla ilgili kanunu oylar; arkasından da, devrimci hükümetin ilkelerini açıklayan o büyük karar gelir.

İşte o zaman iktisadî ve ulusal alanda çifte bir zafer kazanılır; «assignat»lar yükselir, Vendée yenilir, ülke kurtulur. Robespierre'in canlandırdığı Kamu Selâmeti Hükümeti, muhalefetleri yok eder. Jironden'ler, 31 Ekimden başlıyarak giyotine yollanır. Terör, sağa da sola da vurur; bölücü Hebert'çileri ve uzlaşmacı Danton'cuları ortadan kaldırır. 10 Ağustosun ertesi günü çıkarılmaya başlanan sosyal kanunları yayınlamaya yeniden girişilir ve genişletilir.

Ne var ki, b u r j u v a z i n i n k a y g ı l a r ı da artmaya başlar.

1790'ın burjuva ileri gelenleri, yeni sosyal katmanların iktidara gelişine korkuyla bakmaktadır. Kendisi için titremediği zaman malı için titremektedir; çünkü rejim, zorla ödünç almakta, müterakki vergi koymakta, z e n g i n l e r e k a r ş ı s a v a ş a dönüşmektedir. Orta burjuvazi de aynı duyguları paylaşmaktadır azbuçuk. Aristokrasinin geri gelişi tehlikesini yaratacak istilâ da korkutuyordu onları. Ancak, ulusal felâket, zaferle beraber ağır ağır uzaklaşmıştır. Kalan, yalnız s o s y a l k o r k u dur şimdi. İktisadî «zafer» de geçici, eksik olmaktan başka birşey değildir; dahası, yalnız zenginler için değil, halkçı devrim için de –ürkütücü biçimde– külfetlidir. Kentlerin küçük ticareti, kendi mamüllerine uygulanmaya başladığı andan başlıyarak, azamî fiyat karşısında sabırsızdır: Kırsal kesimde, çiftlik kiracıları ve her türden satıcı da, Kamu Selâmeti Komitesi'nin kimi düzeltmelerine karşın, bu en üst fiyattan tiksinirler; tersine gerekçelerle, ücretliler de bunun etkili olmadığını görür lânetlerler. Öte yandan, sistemin başarısızlığı git gide daha göze çarpıcıdır. «Assignat»nın satın alma gücü, 1794'ün ilk altı ayı süresince düşüşünü sürdürür.

Kitleler, duraksama ya da hayal kırıklığı içindedir. 1793 Eylülünden beri, hükümetin baskısı altında, Paris'te halkçı siyasal yaşam çökmeye başlamıştır; 1794 ilkbaharında halkçı dernekler toplantılarını keserler. Taşrada da aynı şey görülmektedir. Yalnız uydumcu kulüp ayakta kalmıştır. Devrimi sırtlarında taşıyan

büyük kollektif güçler, güçten düşüp tükenme yolundadır şimdi. Bu güçlerin pek duyarlı oldukları niceliğin devrimi yerine, raslantıları ve entrikaları ile saray ihtilalinin geçme tehlikesi belirmiştir. Devrimin temel olaylar zinciri içinde, 9 T e r m i d o r , içinde niceliğin, halkın hemen hemen olmadığı ilk olay olarak ortaya çıkar. Mücadele kapalı bir vazoda verilmektedir; bireysel çaptadır, mecliste göğüs göğüsedir: Genel Güvenlik Komitesi'nin Robespierre'e ve dostlarına düşmanlığı, Kamu Selâmeti Komitesi'nin birliğini yitirişi, çağrılmış prokonsüllerin entrikaları, Robespierre'in beceriksizlikleri, mücadelenin parlamento sahnesinde çıkış yollarını belirlerler.

8 ve 9 Termidor'daki dramatik toplantılardan sonra, Paris, bir kez daha Meclis'i yola getirebilirdi; tutuklanmalarına karar verilmiş Robespierre ile arkadaşlarını bir avuç jandarma ve görevli kurtarabilirdi. Komün ayaklanır. Ne var ki, hareketin ne yeterli zamanı vardır, ne de yeterli atılım gücü. Devrimci güçlerdeki çözülme etkisini gösterir. Büyük Terör'ün –nice hoşnutsuzun da yaşamına mal olurcasına– akıttığı kan, halkın tiksintisine yol açar. 9 Termidor'un çağrısına sıradan ve gönülsüz bir yanıt verilir. Düzenin güçleri ihtilalin güçlerini dengeler ve yenerler. Konvansiyonun girişimi, düşmanlarının hareketine fırsat vermeden savunmanın üstesinden gelir.

BURJUVAZİNİN KORKUSU

Devrimin g e r i ç e k i l i ş i başlamıştır.

Ancak, Meclis'in ve ülkenin çoğunluğu da karşı-devrimin saflarına geçmiş değildir; ne eski rejime dönüş söz konusudur, ne Cumhuriyetçi biçimlerin terkedilişi. Ne var ki, Konvansiyon, politikasını saptıran dış azınlık baskılarından kurtulmayı istemektedir. Aristokratik ve demokratik, bu çifte tehlike karşısında, m e r k e z c i g ü ç l e r yeniden toplaşırlar. Başka bir deyişle, küçük bir terörcü azınlıkla halktan kimi ögeler bir yana bırakılmak koşuluyla, olayların çeşitli guruplarla yaklaştırdığı burjuvazi, kendi üstüne kapanmıştır ve tek başına yönetmeyi istemektedir.

Devrimin araçlarında köktenci bir gözden geçirme kendini dayatmaktadır. Meclis, «terörizm»e karşı saldırıya geçer: Dev-

rimci hükümet gibi yeni araçların karşısındadır; ya da kulüpler, basın, milli muhafızlar, Paris Komünü gibi eski araçların karşısındadır; kısacası, Devrim'i hızlandıran ve genişletip çoğaltan bütün bir mekanizmaya karşıdır.

Termidor'dan başlıyarak, belli başlı terörcü kanunlar kaldırılır ya da değişikliğe uğrar; Kamu Selâmeti Komitesi'nin üyeleri yenilenir ve kısa bir süre sonra da yetkilerinin büyük bir bölümünü yitirirler. Paris Belediyesi kanun dışı ilân edilir. Komün artık yeniden toplanamıyacaktır. Bir başka karar, onun yetkilerini böler ve asayişi bir görevliler heyetine verir. Onun arkasından, Jakoben «parti»yi yıkma eylemi başlar: Dernekler arasında bütün bağlılıklar yasaklanır; araların da ki topluluk adına yazışmalar ya da her türlü dilekçelere son verilir: Kulüpler, polisin denetimi altına konulmuştur: Her dernek, üyelerinin listesini yapacak ve hemen ilçedeki görevliye yollayacaktır onu, Komünde de ilân edilecektir bu. Paris'teki Jakobenler kapatılır. Çok geçmeden bütün halkçı dernekler feshedilir. Basın, olan-biteni uygun karşılar doğallıkla: Yeniden özgürlüğünü kazanmış bir basın vardır, ne var ki, büyük çoğunluğuyla, Jakobenlere karşı bir basındır bu; çünkü mayası «burjuva» dır ve ona adamıştır kendini. Son olarak, milli muhafızlar, Kurucu Meclis'in vaktiyle dilediği biçimi alır: Yoksullar ve teröristler –doğrudan ya da dolayısıyla– içinden çıkarılıp atılmıştır; bir başka kararla, zanaatçılar ve gündelikçiler hizmet dışı bırakılır.

Böylece, burjuvazinin büyük çoğunluğunun bir demokrasi tehlikesinin bilincine varmasıyla her şey yıkılmıştır. İktisadî ve sosyal güçlükler, vahim karışıklıklara yol açacaktır kuşkusuz. Burjuvazinin kadroları olmadığı için hareket başarıya ulaşamaz; çünkü, kitleler için düşünen, burjuvazinin bir fransiyonudur hâlâ. Öte yandan, kitleler de rejimin etkin bir gücü olmaktan çıkmıştır. Meclis, onlara karşı orduyu kullanarak zafer kazanmaktadır. Ordu ise, siyasal yaşamda, kitlelerin Devrimin başından beri oynadığı rolü oynamaktadır şimdi. Rejimi yerine oturtacak olan da, yine bir büyük askeri şef olacaktır.

Kastettiğimiz Napolyon'dur.

II

SİYASAL ÖNGÖRÜLER

1792 ile 1794 yılları arasında, bu çılgın, bu korkunç, bu meydan okuyan kavgada, yeni bir dünya, ürküntü verici kurumlar ve yenilikler gün ışığına çıkar; bunlar, Avrupa'yı hayrete düşürürken korkutur ve korkanlar arasında Fransız burjuvazisi de vardır. Nedir bu yenilikler? Genel oy, cumhuriyet, sosyal bir demokrasinin cesur başlangıçları, bir gelecek toplum iklimi. Ne var ki, aslında birer düş ya da karabasandır bunlar; nitekim, daha III. yıl dolmadan, çoğu geçip gitmiş olacaktır bu gölgelerin.

1793 BİLDİRİSİ, GENEL OY VE MECLİS HÜKÜMETİ

1793 Haklar Bildirisi, eşitliği, insan haklarının ilk sırasına yerleştiriyordu; onun arkasından da özgürlük, güvenlik ve mülkiyet geliyordu. Bildiri, kamu yardımını kutsal bir borç yapıyor ve -bir sonraki yüzyılda anlaşılandan pek farklı da olsa- çalışma hakkını kabul ediyordu. Son olarak da, zorba hükümetlere karşı halkın başkaldırısını, hakların en kutsalı olarak ilân ediyordu.

III. yıl bildirisi ise, 1789 tarihli metnin yaptığı gibi, özgürlüğü yine başa geçirir. Doğal olarak yurttaş eşitliği üzerinde ısrar eder. Ancak, öte yandan, Kurucu Meclis uzlaşmacılarının elde etmeyi boşuna denedikleri insan «görevleri»ne yer verir; ve, bu görevler arasında, mülkiyete saygı da vardır. 8. madde öyle der: «Toprakların ekilip biçilmesi, bütün ürünler, bütün çalışma araçları ve sosyal düzen, mülkiyetlerin sürekliliğine dayanır».

Artık kamu yardımı söz konusu değildir; doğaldır ki, başkaldırı hakkı da.

Genel oy da yaşama geçer. Genel oyu, Yasama Meclisi, Ulusal Konvansiyonun kuruluşuna ilişkin olarak, 10 Ağustos 1792'deki bir kararı ile kabul etmişti; karar, servet ayrımı olmaksızın 21 yaşındaki bütün Fransızları oy vermeğe çağırıyordu. Ancak 11 ve 21 Ağustos tarihli kararlar, bir kişiye bağlı hizmetkârları -bağımsızlıkları olmadığı için- genel oy'un dışın-

da bırakır. Bununla beraber, oy, 1791 Anayasasında olduğu gibi dolaylı kalır. Seçilebilme yaşı 21'dir. 1793 Anayasası, bu oy biçimini sürdürür; ancak, hizmetkârların dışlanmasına son verir ve seçme ile seçilme yaşlarını da 21 olarak eşitleştirir. Geçici olur bütün bunlar. III. yılının bir kararı genel oydan bahsetse de, III. yılının Anayasası, paraya dayanan oyu yeniden getirir. Ne var ki, aranan vergi miktarı 1791'de olduğundan çok daha düşüktür; böylece, aslında büyük bir çoğunluk oy kullanabilecektir. Kurucu Meclis'in, seçilebilmesi için koyduğu vergi kaydı da yeniden ortaya çıkar; sadece ortakçılar ile çiftlik kiracılarında aranan az oranda bir vergidir. İkinci derece meclisleri oluşturacak olan seçmenler, 1791'deki aynı sosyal ortamın insanlarıdır. Temsilciler, vergi kaydı olmaksızın seçileceklerdir.

1793 Anayasasının öngördüğü t e k m e c l i s ile m e c l i s h ü k ü m e t i biçimi de reddedilir; ortaya bir senato çıkmıştır. III. yıl Anayasası, yasama gücünü, iki meclis, Beş Yüzler Konseyi ile Yaşlılar Konseyi arasında paylaşır. Ne var ki, her ikisi de aynı seçimden ve seçmenler topluluğundan gelmektedir. Üç yıllığına seçilirler; üçte biri yenilenebilir durumdadır. Kimi başka farklılıklar bir yana, sadece yaş konusunda birbirlerinden ayrılırlar: Birinde 30 ve ötekinde 40 yaş aranmaktadır. Yaşlılar Meclisinin bir ayrıcalığı vardır: Direktuar'ın beş üyesini -beş yıllığına-, Beş Yüzler arasından o seçer. Bir kurul oluşturmayan Bakanlar, Direktuarca atanır ve görevden alınırlar ve Meclislerin dışından seçilmeleri gerekir. Ve Meclisler, hiçbir sürekli komite kuramazlar; bu da, Konvansiyon biçimindeki bir hükümetin komiteleri adına bir ihtiyat önlemi olarak düşünülmüştür.

YÜCE VARLIK. KİLİSE VE DEVLET AYRILIĞI

Tersine, H ı r i s t i y a n l ı k t a n a r ı n d ı r m a , çeşitli biçimlerde, daha hayli sürecektir; hatta, bir bölümü bunun, Napolyon'un yaptırdığı yasalara geçecektir.

Neydi örnekleri bu arındırmanın?

1792 yılında 17 ve 18 Ağustos tarihli kararlar, manastırları kapar ve tarikatları fesheder. Direnenlere karşı savaş, Kiliseden yığınla insanın dayanıksızlığı, ilerici güçlerin baskısı, ruhbanın

çözülmesine ve yaşamdaki örgütlenişin dağılışına varır. II. yılda, piskoposların dörtte üçü, dinden elini eteğini çekmiştir; dönmüş ya da evlenmiştir. Akıl kültüne yabancı kalan devrimci iktidar, bir kararla Yüce Varlık kültünü kurar; rahiplerin maaşlarını vermeyi durdurur ve, II. yılın son günlerinde, Kilise ve devlet ayrılığını gerçekleştirir. Bununla beraber, Yüce Varlık, Termidor'dan sonra yaşamadı: III. yılındaki kimi kararlar kült özgürlüğünü yeniden getirdi. III. yıl Anayasası, hem Kilise devlet ayrılığını, hem de kült özgürlüğünü yerleştirir.

Bütün bunlar olurken, sosyal yaşamın Hıristiyanlıktan arındırılması da sürer.

Son olarak, 1791 yılının insanları değilse de, en azından geniş ölçüde aynı sosyal çevreler, aynı çıkarların temsilcileri iktidara gelirler. Bu insanlar, II. yılının o sert eşitçi rüzgârının esip geçtiğini hissetmişlerdir. Kuşkusuz çoğu, kamu özgürlüklerine hâlâ inanmaktadırlar, ancak daha önce dile getirmedikleri ya da dile getirmeye cesaret edemedikleri bir ihtiyatlılıkla yapmaktadırlar bunu. Onların Haklar Bildirisi, 1789 ve 1793 Bildirilerinden farklı olarak, bu özgürlüklerden sözetmez gerçi; ama yine de III. yıl Anayasası, söz ve yazı özgürlüğünü, basın özgürlüğü gibi kimi özgürlükleri ilân eder yeniden. Bununla beraber, bu anayasa metni, öncekilere oranla bir gerileme içindedir. İhtiyatlılığın altı Termidor'dan sonra çizilir. Gerçekten, toplantı ve dilekçe hakkı, ihtiyatlıca düzenlenmiştir: Siyasal dernekler, kendilerini «halkçı» olarak nitelendiremiyeceklerdir ve aralarında bağlılık kuramıyacakları gibi yazışamıyacaklardır da; dilekçe hakkı ise bireysel olup topluca olamaz. Gerek duyulduğunda, kanun, basın özgürlüğünü bir yıl süreyle askıya alabilecektir; istendiğinde, bu süre artırılabilecektir de.

III

İKTİSADİ VE SOSYAL ÖNGÖRÜLER

Devrimin iktisadî ve sosyal alandaki öngörüleriyle gelen yenilikler, daha kalıcı oldu.

Neydi bunlar?

FEODALİTE VE MÜLKİYETLE İLGİLİ YENİ ÖNLEMLER

Başta, feodalitenin iktisadi bakımdan yokedilişi geliyor. Bu konuda, köylüler önde gelen bir rol oynadılar: Senyörlerin haklarına topluca karşı çıkarken, feodalitenin iktisadî bakımdan da çökertilmesine yöneliyorlardı. Amaçlarına iki büyük aşamada erdiler: Tahtın yıkılışı ile Jironden'lerin düşüşü aşamalarıdır bunlar.

Yasama Meclisi, 1792 yılında, senyörlük topraklarının kamulaştırılmasındaki politikasının ilkelerini saptar. Daha sonra aldığı kararlarla, senyörlük haklarına, geri satın alma hakkı da olmaksızın uygulamada son verir. 17 Temmuz 1793 tarihli pek önemli kanun ise, doğrudan doğruya hakkı ortadan kaldırır; bütün haklara, tazminat ödenmeksizin son verilir. Bu hakları gösteren senetler ise, belediyelere teslim edilecek ve törenle yakılacaktır. Sonunda, toprak mülkiyeti, sadece senyörün aleyhine ol-

70. – Konvansiyon döneminde bir devrimci komite

mak üzere kurtarılmıştır; şimdi burjuvazinin mülkü ve köylülerin elindeki binlerce toprak parçası vardır. Kanuna göre, yalnız mülkiyet sahipleri değil, toprağı işletenler de yararlanacaktır alınan önlemlerden.

Böylece, «feodal» aristokrasiden burjuva ve köylü ulusa olmak üzere, önemli bir gelir aktarması olur. Öte yandan, dışarıya kaçıp göç etmiş olanların mülklerine el koyma ile de, bir başka önemli sermaye aktarması gerçekleştirilir. Bu mülklerin satışından halkın gerektiği gibi yararlandığını söylemek doğru olmaz: Açık arttırmalarda fiyatların eriştiği düzey karşısında köylüler bir yerde irkilip gerilerler; sonra, işletme büyük sermayeyi de gerektirecektir ki, bu da yoktur onlarda; istedikleri yerde istediklerini alamaz durumdadırlar. Bütün bu engeller, açıktır ki burjuva alıcı hakkında daha az söz konusudur; sonuç da şöyle olur ister istemez: Z e n g i n l i k l e r i n bu -alabildiğine geniş- y e r d e ğ i ş t i r m e s i n d e n a s ı l y a r a r l a n a n b u r j u v a z i d i r.

KOLLEKTİF EKONOMİ VE SOSYAL CUMUHRİYET

1792'den 1794'e değin büyük fiyat yükselişlerine karşı, i k t i s a dî y ö n e t i m de kendiliğinden girer gündeme.

Nasıl?

Yasama Meclisi, halkın ısrarlı istemine karşı uzun zaman direnmişti. Sağ ve sol, dışarıya tahıl satılmasına konmuş yasak dışında, serbestlikten yanaydılar. Ne var ki, 10 Ağustosun ertesinde, m ü d a h a l e c i l i k uç verir: Aşağıdan gelen baskıya, yerel makamlar kadar, Meclis ve geçici Yürütme Konseyi de boyun eğer; 9 ve 16 Eylül tarihli kararlar tahıla el konmasına izin verirler; narha da müsaade çıkmıştır. Bütün bu önlemler, temel gereksinme maddelerinde iktisadî liberalizmle bağları kopartıyordu.

Öyle de olsa, Konvansiyon, 8 Aralıkta serbestlikten yana çıkar.

Ne var ki, yaşam pahalılığı sürmektedir. Önceleri yeni etkisiz kanunlarla yetinilir: 27 Temmuz tarihli bir kanun, istifçiliğe ölüm cezası biçer; 9 Ağustos kanunu, her ilçede bir bolluk ambarı örgütler. Halkın baskısı daha da ağırlaşır; daha ileriye git-

mekten başka çare yoktur. öyle olunca da, Konvansiyon, narh politikasına kayar; 11 Eylülde tahıl, un ve hayvan yeminin fiyatını bizzat saptar: El koymalar Cumhuriyeti besler, toptan ticaret kaybolur, ayrıntı ticaretine düzen getirilir ve halk dernekleri kanunun uygulanmasında işbirliğine çağrılır. Son olarak da, 29 Eylül'le onu izleyen tarihlerde, ürünlere, hizmetlere ve ücretlere azamî fiyat konur.

Böylece, genel narh ve öteki kararlarla, kamu otoriteleri iç ticaretin önemli bir bölümünü denetimleri altına alırlar. Uygulamada dış ticarete de egemen haldedirler ve gidiş-gelişin dizginleri geniş ölçüde ellerindedir. Aynı zamanda, halkın beslenmesi için gerekli üretimi de etkiliyebilmektedirler; bunu hareketlendirmek amacıyla p r i m y o l u na başvururlar. 13 Ağustos 1793 tarihli kararla, g e n e l i k t i s a d î s e f e r b e r l i ğ i başlattıktan sonra, savaş araçları sanayisini de örgütlerler. Büyük sosyal baskılar ve mücadelenin gerekleri, ekonominin temel kesimlerini Cumhuriyetin eline bırakmıştır böylece.

Öte yandan aynı koşullar, z e n g i n l e r i n m a l î y ü k ü m l ü l ü k l e r i n i a r t ı r m a y a y ö n e l i k b i r m a l i y e p o l i t i k a s ı n a da yol açar. Savaş giderleri, yükümlülükleri git gide çoğaltır: Bunları karşılamak üzere, devrimci vergiler vardır; zorla borç almalar vardır. Etkisiz de kalmaz bu önlemler. Ayrıca, mali eşitliği sağlamak, dışarıya kaçanları vurmak, Cumhuriyet'in parasına karşı spekülasyona girişen sermaye ortaklıklarının belini kırmak amacıyla, taşıyana yazılı senetler kaldırılır ve hisse senetli ortaklıklar yasaklanır. 1793 Ağustosunda, «bütün para tacirleriyle Cumhuriyetin güçlendirilmesi arasındaki bu ölesiye savaş»ın altı çizilir.

Yeni bir s o s y a l m e v z u a t doğmaktadır. Kimi zaman, Kurucu Meclis'in ilke ve plânlarından hareket eder bu. 19 Mart ve 28 Haziran 1793 tarihli kararlar böyledir: Bunlardan birincisi, sağlam yoksullara yardımları, çalışamıyacak yoksullara evlerinde yardımı düzenler; ikincisi, çocuklara ve yaşlılara yardımı örgütler. II. yılda çıkarılan ve kırsal kesimde kimi çalışanlara emeklilik aylığı bağlıyan; aile yükünü yüklenmiş dullarla annelere yardımı, hastalara ilaç yardımı yapılmasını düzenleyen bir karar da böyledir.

Bir sefaleti önleme politikasının başlangıçları, Konvansiyon dönemini daha da ileriye götürecektir. Örneğin, II. yılındaki bir iki karar, kesinlikle Devrim düşmanı olarak tanınmışların mülklerinden bir bölümünü yoksul yurttaşlara verir. Raportör Saint-Just'ün buna bulduğu gerekçe ilginçtir: «Yurdunun düşmanı olarak görünen kişi, o yurtta mülkiyet sahibi olamaz». Son olarak, Konvansiyon, «bütün kolonilerde» köleliği kaldırır.

Ne var ki, bu kurumlardan hiç biri 9 Termidor'dan sonra uzun süre yaşamıyacaktır.

Bu altüst edici tarih dönemi ancak iki yıl sürer. Dönem, burjuva devletini kurtarır ve tehlike geçince aynı burjuva devleti o döneme reddiye çıkarmaktan çekinmez; çünkü güçlenmiştir. Öyle de olsa, demokratlar ve halkçılar bu döneme bağlılıklarını sürdürdüler. Ne var ki, etki uzun sürede verdi ürününü. Efsane, gelecek kuşakların belleğinde yaşayacak ve 1830'dan sonra, Devrimle yeniden kucaklaşma ya da özdeşleşme başlıyacaktır: Program, değişikliğe de uğramış olsa, yeniden ortaya çıkacaktır; Devrimin o yıllarının sosyal öngörüleri peygamberce bir niteliğe bürünecek, bir büyük haberci olarak değer kazanacaktır. II. yıl, geçici de olsa, dev bir ses bırakır geleceğe; yankısı ise, XIX. yüzyılda görülecektir.

BÖLÜM IV

DONDURUŞLAR DÖNEMİ: DİREKTUAR VE NAPOLYON (1796-1815)

1796-1815 yılları arasındaki dönem, bir o t u r m u ş - l u k dönemidir; o yıllardadır ki, her şey dondurulur. İki de aracı vardır bunun: D i r e k t u a r ve N a p o l y o n ; biri bir dönemin adı, öteki de bildiğimiz o ünlü kişinin.

Önce, bu dondurucu güçleri görelim.

I

DONDURUCU GÜÇLER

Toplumda bir siyasal ve iktisadî i s t i k r a r isteği vardır; o r d u da bunda rol oynamaya soyunacaktır.

SİYASAL VE İKTİSADİ İSTİKRAR İSTEĞİ. «İSTİKRARCI» ORDU

Termidor'cular, III. yılının 5 Frimaire'inde aldıkları bir kararı -büyük bir yüzsüzlükle- ileri sürüp, halkın duygularını gıdıklamaya çalışıyorlardı: O karar gereğince, aralarından üçte ikisinin yeniden seçilmelerini dayatmışlardı; bu karar da, onlara göre, «Devrimi sona erdirmenin araçları hakkında bir karar»dı. Direktuar da, dondurucu niyetlerini açığa vurur; bunları gerçekleştirmek için de boşuna çabalar. Kralcılık, uzlaşmazlığını sürdürmekte, silah elde beklemektedir; güce başvurulmadığı zamanda bile, onun komplosunu kurmaktadır. Yenilip dizginlenmiş Vendée, hiçbir zaman vazgeçmiş değildir düşüncesinden; hükümet karşılık vermek zorundadır ona; Vendée'nin şeflerinden Stofflet'nin başı giyotinde 1796 Şubatında düşer; Charet-

te'inki Martta. Hareketler, o yıl ve onu izleyen yıl boyunca dinerse de, 1799'da batıda, güneyde ve Belçika'da yeniden başlarlar. Askerî komisyonlar, dışarıya kaçıp göçetmişleri, Brumaire'in arifesine değin kurşuna dizeceklerdir. Başkaldırının yanı sıra, İngilizci-kralcı ihanet de girer orduya. Daha da vahim olanı şudur: G e r i c i b i r r u h s a l d a v r a n ı ş alabildiğine yaygındır; 1797 seçimlerinin sonuçları, bir bölümüyle bunun eseridir.

Jakobenlerin dönüp gelmelerinin tehlikeleri önünde burjuvazinin duyduğu korku besler bu ruh halini. Bununla beraber, Jakobinizm bir hayalettir artık. Eşitçi ideoloji ile enflasyon çığı felâketinin karşılaşmasından doğmuş olan B a b e u f ' c ü k a y n a ş m a kısa sürer; Babeuf ve dostları, 1796 Mayısında, büyük bir güçlük çekilmeden tutuklanırlar. Onların tertipleri, bunun gibi Eylüldeki Grenelle karargâhının başkaldırısı, iktidarın başını ağrıtmaz pek. Grenelle ayaklanmacıları ile Babeuf'çüler, 1796'da ve 1797'de giyotine gideceklerdir ve Paris kıpırdanmıyacaktır; çünkü, bir süreden beri o da dizginlenmiştir.

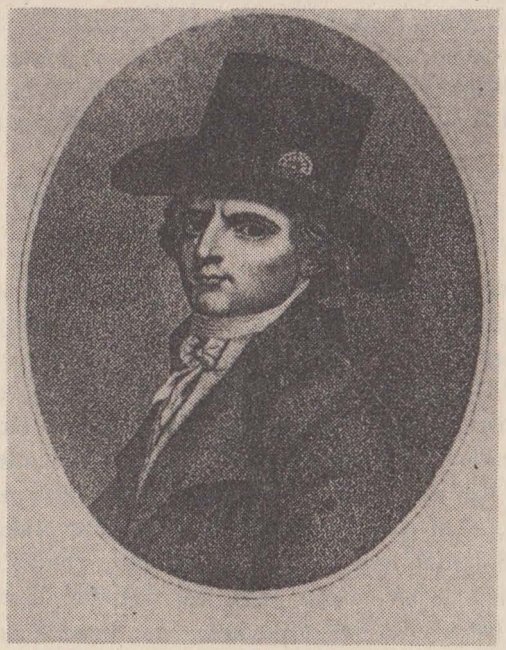

71. – Gracchus Babeuf

Ama olsun, boşa da gitse bu tehditler korkutur. Jakoben hayaleti titretir. Onu yeniden diriltme şansı verecek her politika, Cumhuriyet'in önde gelenlerinin çoğunu tiksindirir. Bununla beraber, istensin ya da istenmesin, bir sağ tehlikesinin eli kulağında oluşu, parlamentoda bir çoğunluğa dayanmak isteyen her Cumhuriyetçi hükümeti de bu politikaya götürür.

V. yılındaki kralcı seçimleri hükümsüz kılan 18 Fructidor direktoryal hükümet darbesi, kulüpleri yeniden diriltir. Ve VI. yılındaki seçimler sol'undur; 22 Floréal'deki bir ikinci hükümet darbesi de onu hükümsüz bırakır. Bununla beraber, VII yılındaki seçimler sol'undur. Yeniden alevlenmiş savaş ve başka nedenler rejimin direnişini sertleştirir. VII yılındaki 10 Messidor Kanunu henüz çağrılmamış 5 sınıfı askere alır ve giderleri de –zora başvurarak gerçekleştirdiği– bir borç alınayla karşılar; bu borç da, hali vakti yerinde çevrelerden sağlanmıştır. Aradan on gün geçer, Rehineler Kanunu çıkarılır: Kanun, karışıklık içindeki illerde, dışarıya kaçanların hısımlarını, soyluları, ünlü kralcıları tutuklayıp bir yerde toplamayı emretmektedir; bu yeni türde kuşkuluların toplanıp sürülmesi, yıkıcı malî önlemler, Cumhuriyetçilere karşı saldırılara verilmiş bir yanıttır. Jakoben kulüpleri ile gazeteler yeniden çıkarlar ortaya.

Bütün bunlar, Fructidor'dan beri burjuvazinin imdat çağrısını beslemektedir.

Bunun gibi, bir iktisadî istikrar isteği vardır. 1797'de madenî paraya dönüşün getirdiği bir deflasyon bunalımı görüyoruz: Bu bunalım, VI ve VII. yıllarda işletme gelirlerini alabildiğine vurur; savaş ta, korkunç çelişmelerini ekler bütün bunlara. Önde gelenlerin kafasında, bütün bu felâketler bir sol tehlikesini dile getirmektedir. Bu tehlike, istilâ tehdidinin güçlendirdiği kralcı tehlikeden daha az vahim değildir. Bunu önleyecek olansa, bir diktatoryal merkeziyetçilik, ya da ona benzer bir şeydir. Böylesi bir diktatörlük, askerî bir diktatörlüğe doğru soysuzlaşacaktır.

Vendémiaire'den beri, burjuva Cumhuriyetin dengeci politikası, ancak orduya dayanarak mümkündü. Thermidor'la Direktuar'ın adamları, rejimi berkitici büyük güç olarak orduya başvurmuşlardı; ve, fırtınaları da, bu yolla –iyi kötü– atlatmışlar-

dı. Ne var ki, Fransa fırtanalardan yorgundu artık; uzun bir süreden beri istikrar özlemleri içindeydi: Ülkede istikrar, Avrupa'da istikrar, işlerde istikrar, kamusal ve özel kredide istikrar. Bütün bunlar, burjuvazinin yönetiminde bir toplumun çerçevesi içinde olacaktı doğallıkla. Böylece, Devrim'le «parlamantarizm»i ayırmaktı sorun; ve, gerekiyor idiyse bu, Devrimle siyasal liberalizmi ayırmaktı: Direktuar, bu lüksün sahte bir görünüşünü sürdürüyordu ve deneyimler de göstermişti ki, her zaman Jakobinizmi diriltme tehlikesine kapıları açıyordu bu.

Konuya böyle yaklaşınca, kalıyordu bu istikrarcı bulmak!

Böylece Napolyon, VIII. yılının 17 Vendémiaire'inde Fréjus'te gemiden iner; 24'ünde de Paris'e varır. Hükümet darbesi hazırdır. Bonaparte, beraberinde «Fransız Cumhuriyeti'nin Konsulleri», Sieyés ve Roger Ducos. Direktuar'ın yerini alır. Yeni Anayasa, 24 Frimaire'de plebisite sunulur. Öyle denecektir: Anayasa, temsili hükümetin gerçek ilkelerine, kutsal mülkiyet, eşitlik ve özgürlüğe dayanmaktadır; kurduğu iktidar, yurttaşların haklarını ve devletin çıkarlarını güvenceye bağlaması amacıyla güçlü ve istikrarcıdır.

Yurttaşlar, Devrim'i başlatan bu ilkelerdi, Devrim bu ilkelerdedir: Bitmiştir o!

NAPOLYON'UN «UZLAŞTIRICI» EYLEMİ

11 Kasım 1799 sabahı, Fransa'nın modern çağda gördüğü en uzun istikrarlı hükümet dönemi başlar.

Napolyon, önce geçici konsüldür; sonra 25 Aralık 1799'dan başlıyarak on yıllığına birinci konsül olur; 2 Ağustos 1802'den başlıyarak –kendi yerine geçecek olanı belirleme yetkisi de içinde olmak üzere– yaşam boyu birinci konsül olur; arkasından da 18 Mayıs 1804'te imparator ilân edilir. Böylece Napolyon, on dört buçuk yıla yakın bir süre iktidarda kalacaktır. Kralcıların ya da sözde «Jakoben»lerin saldırı ve tertipleri, bu yükselişe açıktır ki yardımcı olur; ve dış olayların, 1802'de Amiens'te barışın yeniden elde edilişi de rol oynar bunda. Bununla beraber, böylesi bir politikanın, Napolyon'un tutkularından bağımsız olarak, Fransa'nın süreklilik dilek ve isteklerini yerine getirdiğinde de kuşku yoktur.

Oyun bitmiştir; burjuvazinin çıkarlarını onca kaygılar içine atan «komplolar» sona ermiştir; her türden «Jakoben» tehlikesi kaybolmuştur. 22 Brumaire'de Rehineler Kanunu yürürlükten kaldırılmıştır; 27 Brumaire'de de zorla ve müterakki borçlanmaya son verilir. Birkaç gün içinde rant %75 fırlar. Artık, o zaman denildiği gibi «soyguncu» kanunlar yoktur; bir «gerçek özgürlük»ün Cumhuriyetidir bu. Bir kanun, sürgünlerin geri dönüşüne izin verir; kuşkusuz Barère'le Vadier de dönerler bu arada. Rejim, u z l a ş t ı r m a o y u ' n u nu oynamayı iyi bilmektedir. Ne var ki, demokratik «komplo» da hemen kanun dışı ilân edilmiştir: Saint-Nicaise sokağındaki saldırıdan sonra, «kan dökücüler», «her türlü yönetimi karıştıranlar», «sosyal düzenin felâketi», Devrim'in çeşitli aşamalarında «korkunç cinayetlerle elleri kanlanmış» bütün bu insanlara karşı çıkılır. Demokratları gözaltında tutmak, onları sürmek ve öldürmek için güzel bir fırsattır da bu. Öte yandan, yeni meclislerin cumhuriyetçi ideologları uzun süre ısrar etmeyeceklerdir.

X. yılın sonunda, «sol», adımlarını herkes gibi atmaktadır.

Uzlaşma bilmez kralcıların üstüne gitme ve bastırma ise, o denli çabuk ve etkili değildir. VIII. yılının 23 Nivöse tarihli kanunu, karışıklık içindeki batı illerinde anayasal güvenceleri askıya alır: Ordu-kumandanı, ölüm cezası verebilecektir; topluluklara, düşman ülkesindeymiş gibi, olağanüstü vergiler salabilecektir; suçlara bakan mahkeme de olağanüstüdür, ve kararlar için bir üst mahkemeye başvurulamıyacaktır. Direktuar döneminde görev başındaki askerî komisyonlar, kralcı köylülerin şeflerini kurşuna dizmeyi sürdürmektedirler. Askerlere gelince... Aranıp taranırlar ve 1801 yılının başlarına değin yüzlercesi safdışı edilir ya da öldürülür. 1804 Şubatında, Cadoual komplosunun ortaya çıkarılmasından sonra, özel cinayet mahkemesi yeniden kurulur: 21 Martta, Dük d'Enghien'in, 24 Haziranda da Cadoual ile suç ortaklarının ölüme mahkûm edilmeleri, sağ «komplo»ya dehşet salar. Öte yandan kralcılığa, ayrıca jakobinizme karşı her önleme başvurulur; bağışlama da vardır aralarında, 1800 Martındaki hükümet darbesinden bir kaç ay sonra, siyasal göçmenler listesine son verilmiştir. X. yılındaki bir karar, VIII. yıl Ana-

yasasının zıddına, şefleri bir yana bırakmak koşuluyla, bir genel af ilân eder. Böylece, dışarıya göç edip kaçanlar dönebileceklerdir; ancak, Cumhuriyet'e bağlılık andı içmekle yükümlüdürler.

Özetle, yeni rejim, Fransa'nın bütün ileri gelenlerini, Devrim'den doğmuş düzene bağlamaya koyulur.

II

SİYASAL DONDURUŞLAR

Resmî olarak, C u m h u r i y e t sürmektedir. Kelime, Avrupa'yı korkutmakta ve barışla ilgili gelişmelere ters düşmektedir; VIII. yıl Anayasasının ilk maddesi de, İmparatoru Cumhuriyete katar ve «Cumhuriyetin yönetimi bir imparatora verilmiştir» der; 53. maddeye göre de imparator şöyle and içecektir: «Haklarda eşitliğe, siyasal ve sivil özgürlüğe... saygı duyacağıma ve herkesin de saygı duymasını sağlıyacağıma yemin ederim».

Napolyon, hiç olmazsa başlarda, «Tanrı ve Cumhuriyet Anayasaları sayesinde» imparatordur. Öte yandan, Napolyon devrimi, p l e b i s i t l e dile gelen halk egemenliğine dayanmaktadır: Napolyon Bonapart'ı yaşam boyu birinci Konsül «seçen», «Fransız halkı»dır; ve, yine o halktır ki, XII. yıl Anayasasına uygun olarak, «İmparatorluğun saygınlığının sürmesini onun çocuklarında» görmeyi «istemiştir».

SİYASAL KURUMLAR

III. yıl Anayasasının ortadan kaldırdığı genel oy, ilke olarak yeniden kabul edilmiştir. Ne var ki, p a r a y a d a y a n a n p e k e t k i l i b i r s i s t e m l e içiçedir o; ve, plebisit bir yana, her türlü karar yetkisinden yoksun kılınmıştır. Seçilebilme, dar bir para oligarşisinin tekelindedir; seçme yetkisi de, bir plütokrasinin tekeline geçmiştir. Aslına bakılırsa, h e r ş e y y u k a r d a n g e l m e k t e d i r ; bu sistemde, halkın tek temsilcisi, birinci konsül ya da

İmparator dur. Genel oy, plebisit biçiminde, Anayasanın sınırları içinde, pek geniş bir egemenlik yetkisi vermektedir ona: Bakanları, yüksek görevlileri, illerle yerel yönetimin üyelerini -istediği gibi- seçip atayan, istediğinde de görevden alan odur; il yönetimi ise, alabildiğine merkezileştirilmiştir. Kanun önerme ve ilân etme yetkisi vardır. Meclislerin bir bölüm üyelerini de o seçer.

Önce, Devlet Konseyi'nin üyeleri için söz konusudur bu. VIII. yıl Anayasası, böyle bir konsey öngörmüştür: Konsey, konsüllerin yönetiminde, kanun tasarılarını, kamu yönetiminin tüzüklerini kaleme alacak ve idarî uyuşmazlıkları çözecektir. Bunun gibi, Koruyucu Senat o'nun, Anayasanın bekçisi olan bu kurumun başta gelen üyeleri, konsüllerce -uygulamada Sièyes'ce- atanacaktır. Senato, daha sonra geri kalan üyelerini kendi arasından tamamlıyacaktır. Yaşam boyu seçilmiş bu üyeler 80 kişi olacaktır. Ne var ki, X. yıl Anayasası, Meclis'in oluşumuna yürütme organının müdahalesini yeniden ister; birinci konsüle, bir bölüm senatörlerin atanmasında önemli yetkiler tanınmıştır. Kurucu iktidarın bir parçasını birinci konsüle vermek demektir bu; çünkü Senato'nun, Anayasayı yorumlama ve tamamlama yetkisi vardır. Böylece Meclis, alabildiğine ele geçirilmiştir. XII. yıl Anayasasıyla her şey daha ayan beyandır: Senato'nun üyelerini seçen şimdi imparatordur ve sayıları da sınırsızdır.

72. - Napolyon Bonapart (David'in eseri)

Sonunda imparatorun atamasından çıkan meclis de, Tribunat ile Yasama Heyeti'nin üyelerini seçer: Tribunat, Devlet Konseyi'nin hazırladığı kanun tasarılarını tartışır, kabul ya da red yolunda düşüncesini açıklar; Yasama Heyeti ise, Devlet Konseyi ile Tribunat'nın hatiplerini dinledikten sonra, tartışmaya girmeden, tasarı lehinde ya da aleyhinde -bir dilsiz jüri rolü

oynayarak – oy verir. Tribunat. 1807'de kaldırılacak ve Yasama Heyeti söze kavuşacaktır.

Öte yandan, Napolyon, fazla bir güçlük çekmeden, bu hayalet meclisleri hükmü altına aldı.

TEMEL ÖZGÜRLÜKLERİN YAZGISI

Kamu özgürlükleri de kaybolmuştur.

İmparator, siyasal özgürlüğü sürdüreceği konusunda, XVI. yıl Anayasasındaki andı içmiştir; Anayasanın 64. maddesi, basın özgürlüğü ile ilgili olarak bir komisyon kurmuştur; yarı-resmi *Moniteur* de, 1806'da, bu özgürlüğün «yüzyılın başta gelen fethi olduğunu, imparatorun da onun korunmasını istediğini» yazar. Önleyici sansür yoktur. Ne var ki, hepsi görünüştedir bunlar. Polis, Adliye, İçişleri, çoğu ortadan çekilen gazeteler üzerinde bir ölüm-kalım yetkisi uygular. Bununla beraber, iktidarın edebî ya da felsefi nitelikte tartışmalar karşısında belli ölçüde bir hoşgörüsü vardır. Ancak, 1810 yılından başlıyarak, basımdan önce sansür girer gündeme. Rejim, k a f a l a r ı y ö n e t m e y i koyar aklına; eğitim de yardımcı olur kendisine. Polis, tiyatroları göz altında tutmaktadır. Basın özgürlüğünün, «kötüye kullanmalar» bir yana, «Fransızların kamu hukukunun» tamamlayıcı bir parçası olduğunu ilân eden Birinci Restorasyon'dan sonra, Yüz-Gün liberal bir tepkiyi gündeme getirir: Önceden sansür kaldırılır. Uygulamada basın serbest hale gelir.

Tersine, bu dönemin anayasalarından hiç biri, toplanma ve dernek özgürlüklerinden sözetmez. Bir polis işidir bu ve, hükümet, yasak yoluyla sorunu çözmüştür.

Özetle, Kurucu Meclis Devriminin ilân ettiği k a m u ö z g ü r l ü k l e r i k a y b o l u r.

Bir istikrar rejimi için gerekli de görülmez bunlar.

Ancak, öte yandan, b i r e y s e l ö z g ü r l ü k l e r a d ı n a d o ğ m u ş h u k u k varlığını sürdürür: VII. yıl Anayasasının genel hükümleri, 1811 yılından başlıyarak da Ceza ve Usul kanunları, suçlama, tutuklanma, göz altına alınma konusunda bir usul ve ilkeler getirirler. Geçmişin keyfi cezalarının yerine tarifeli cezalar geçer; alt ve üst sınırlar arasında da yargıca geniş bir takdir yetkisi bırakılır. Kuşkusuz, bü-

tün bunlar, rejimin sahibi için kaygı duyulacak şeyler değildir; o, kendi kanunsallığını çiğnemekte sakınca görmeyecektir; onun «devlet suçluları» olacaktır. Karışıklıklar ve savaş da, askerî yargılamaya başvurmayı kolaylaştırır. Öte yandan diktatörün keyfiliği vardır. Öyle de olsa, adaletin işleyişi, olayların büyük çoğunluğunda, bu yeni metinlere göre olacaktır.

Bunun gibi, vicdan özgürlüğü de Napolyon'un donduruşları içinde yerini alır: Katolikler, Protestanlar ve Yahudiler aynı haklardan yararlandırılırlar. Papa VII. Pie'nin çabaların karşın 1801 tarihli Concordat, Katolikliğe hiçbir ayrıcalık tanımaz; sadece «Fransız yurttaşlarının büyük çoğunluğunun dini» olarak tanınmıştır o. Bu dine, gerekli «asayiş kurallarına uygun olarak» özgürce uyulacaktır. Katolik rahipler gibi, Protestan papazları da, bir maaş alacaklardır. 17 Mart 1808 tarihli bir kararname de, İsrael kültünü örgütler.

KİLİSE VE ÜNİVERSİTE

Öte yandan, geleneksel toplumun büyük gücü olan Katolik Kilisesi, vaktiyle Kurucu Meclis'in çizdiği sınırlar içinde hapsolmuş durumdadır. Napolyon'un yayınlattığı Medeni Kanun, kişisel durum ve ilişkilerde laikliği sürdürmektedir; evlilik ve boşanma, bütünüyle din dışıdır. Ne var ki, Kilise'nin eğitimde tutunduğu sağlam noktalar vardır hâlâ. Ancak, Üniversite, özellikle 1811 reformundan sonra,Kilise'yi orta öğretimden söküp atmaya yönelir ve, daha da genel olarak gelecek için korkunç bir tehdit olmaya başlar. Kilise, mallarından yoksun olarak kalmaktadır; bununla beraber, yeni vakıflara izin çıkar. Kilise ve devlet ayrılığı hakkındaki kanun da yürürlükten kaldırılır: Piskoposları hükümet seçer ve uygun bir maaş verir onlara. Kilise, eskiden olduğu gibi, yeni devletle bütünleştirilmiştir: Piskoposlar, eskiden krala yaptıkları gibi, bu kez de Cumhuriyet'e bağlılık andı içecek; devlete karşı hiçbir harekete katılmayacaklarına, ona karşı tertiplenecek her şeyi de bildireceklerine söz vereceklerdir. Öte yandan, Napolyon'un çıkarttığı daha başka kanunlarla, devletin Kilise üzerindeki ağırlığı daha da artar: Papaların ya da konsillerin bildiri ve kararlarının yayımı ve yürürlüğe konması, hükümetin iznine tâbi-

dir; ulusal ya da yerel hiçbir dinsel toplantı, hükümetin «açık izni» olmaksızın yapılamaz.

Ancak, onların bir bölümünün, özellikle 1810-1811'den başlıyarak muhalefete geçmelerini engellemiyecektir bu.

YENİ BİR ARİSTOKRASİ: BURJUVAZİ

Ama asıl önemlisi, burjuvazi güdümündeki toplum sürmektedir. Bu toplumun da büyük bir fethi olmuştur: Haklarda eşitlik. 1789'dan beri bu ilke sık sık ilân edilmiş, altı çizilmiştir. İmparatorun yemini açıkça yollamada bulunur ona. XII. yılda bitirilen Medeni Kanun, ilkenin sonuçlarını bir sisteme kavuşturur. Bütün yurttaşlar kanun önünde eşittirler; topraklar da. Soyluların toprakları diye bir sorun yoktur artık; öte yandan, XII. yıl Anayasası, feodal rejimin yeniden kurulmasına yol açacak her şeyi yasaklamıştır. Toprak topraktır; taşınmaz mal diye adlandırılır ve sıradan bir kategorinin içinde yer alır. Medenî Kanunun 745. maddesinin ilkeleştirdiği mirasta eşitlik de sistemi tamamlar.

Yeni kanunda, eski sosyal farklılıklardan da hiçbir iz yoktur.

Ne var ki, Napolyon dönemi, zafer kazanmış bir sınıf adına yeniden yaratır bu farklılıkları. X. yılda kurulan ve XII. yıl Anayasasının da sürdürdüğü Legion d'honneur, yeni düzenin «şövalye»lerinin ayırıcı işareti olacaktır; üyelerine içirilen and da ilginçtir: «Cumhuriyet kanunlarını ve onların kabul ettiği mülkiyeti savunmaya; feodal rejimin geri getirilmesi yolunda her türlü girişime karşı çıkmaya; özgürlüğü ve eşitliği sürdürmeye adamak kendini». Daha bu bir şey değil! XII. yıldan 1808'e değin, adlı sanlı bir aristokrasi, bir «yetenekler» soyluluğu kurulacaktır; hatırlatmaya gerek yok, soyluluğun sorgucunu da burjuva geçirecektir kafasına. Bu yeni aristokrasi içinde, önce imparator ailesinin üyeleri yer alır, ve onlar, XII. yıl Anayasasının deyimiyle «Fransız Prensler»dir şimdi; ve aynı Anayasa, İmparatorluğun önde gelenlerini, Orta Çağ yada Eski Rejim'in unvanlarıyla süsler. Bu da bir şey değil! Burjuvazinin yükselişi, 1 Mart 1808 kararnamesiyle daha da ge-

nişlik kazanır: ‹Bu kararname, yaşam boyu süren ve babadan oğula geçen bir imparatorluk soyluluğu yaratır. Bu önde gelenler, prens ve altes unvanını taşıyacak; büyük oğulları da –babaları belli bir gelir sağlamışsa kendilerine– dük diye anılacaktır. Bakanlar, senatörler, Devlet Konseyi üyeleri, başpiskoposlar kont unvanını alacak; yüksek yargıçlar ve piskoposlar baron olacaklardır; generallere ve valilere de çeşitli unvanlar verilecektir. Hatta, sıradan yurttaşa da, yerine getirdiği hizmete karşılık bir ödül vardır. Yeni soyluların, arma taşıma hakları da olacaktır. Yaşam boyu soyluluk, belli bir mülkle donatılmışsa, miras yoluyla geçecektir. Burjuva temeller üzerinde ve yarışmaya açık bir soyluluk yaratılmıştır: Çalışma, cesaret, teknik yetenek, miras yoluyla geçecek bir aristokrasi oluşturacaktır; herkese açıktır bu, ancak ne bağışıklığı vardır, ne de ayrıcalığı!

1814 Şartı'nın saklı tutacağı bir aristokrasidir bu.

Böylece, 1791 yılının sivil toplumu sürmektedir; ve, yeni toplumun burjuva yönetimi de. Burjuvazi, seçim tekniğine dayanıp bütün yetkileri elinde toplamıştır; devrimci merkezî iktidara bağlı bir atama tekniğiyle onları sürdürmektedir. Her şeye karşın, yeni bir siyasal kadro Eski Rejimin kadrolarının yerine geçmiştir. Yüksek görevliler, onlar da alabildiğine yenilenmiştir; daha da fazla olarak, yenilenmiş bir ordu vardır. Mareşallik gibi piskoposluk da bir burjuva mesleği olmuştur. Yeni yönetici sınıfın önde gelenleri, yüksek kadrolara gelip yerleşirler. Burjuvazi, bu kadrolarla yönetmektedir; aynı zamanda birinci konsül ya da imparatora dayanıp yönetmektedir: İki cephede birden mücadele etmenin deneyim ve gereksinmeleri, doğrudan ve ortaklaşa egemenliğin yerine, yetkili kıldığı bir kişinin kişisel egemenliğini geçirmiştir.

Araçlar değişmiştir; sosyal hedef ise varlığını sürdürmektedir.

III

İKTİSADİ DONDURUŞLAR

Hiçbir kuşkuya yer vermeyecek biçimde, iktisadî donduruşlar da yapılmıştır: VIII. yıl Anayasası, millî emlâkten ellerine geçirenleri, onların maliki olarak kabul eder; ve, XII. yıldaki imparatorluk andı, satışın bozulmaz nitelikte olduğunu ilân eder. Öte yandan, Devlet Konseyi, senyörlük-karşıtı kanunların sürdürülmesine göz kulak olmakta ve özellikle de 17 Temmuz 1793 tarihli kanunun korunmasında titizlik göstermektedir.

Daha da genel olarak, «bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler» politikasına, burjuva anlayışından esinlenen donduruşlar getirilmiştir. Korporasyon yasağı sürmektedir ve Devlet Konseyi göz açtırmamaktadır bu konuda. Ne var ki, tekel getiren kumpanyalar yeniden ortaya çıkar. Madenler üstüne yeni kanunlar, ayrıcalıklı kumpanyalarla köylüleri karşı karşıya getiren eski uyuşmazlığı, kesinlikle bu kumpanyalar yararına çözer. Ücretliler konusunda ise devletin tutumu sertleşir: İş sözleşmesi, Medenî Kanunda, kira bölümünde, eşya ve hayvan kirası arasında düzenlenmiştir; uyuşmazlık halinde, -eski hukukta olduğu gibi- işverenin sözüne güvenilir; geri kalan konular ise, asayiş kanunları ile ceza kanununa bırakılır. İşçinin bir çalışma karnesi olacaktır; karnesi olmayana iş verilemez ve kanun «serseri» olarak bakar ona. Le Chapelier Kanunu varlığını sürdürmektedir; ne var ki, hükümleri daha da ağırlaştırılmıştır: İşçi ya da patron toplaşmaları da yasaktır yine: Ancak, suçlanma nedenlerinde patronlardan yana bir eşitsizlik vardır; biçilen cezalarda da aynı eşitsizliği görüyoruz. Kimi patron kuruluşlarına karşıysa apaçık bir hoşgörü gösterilmektedir: Özellikle, XI. yılında Ticaret Odaları yeniden kurulur.

«Bırakınız geçsinler», en azından Fransa içinde kural olarak kalmaktadır. Ne var ki, tüketime git gide artan bir vergilendirme getirilir. Dışardan getirilen tütün, oyun kâğıdı, arabalar, özellikle de içkiler üzerine ver-

gi konur; tuz da bu aradadır. Konsüllük rejiminin ilk yıllarında pek hissedilir olmayan tütün üzerine vergi, giderek tütün tekeline dönüşür.

Hükümet, yiyecek maddelerine göz-kulak olur: Fırıncılık ve kasaplık mesleklerine düzen getirir; ekmekle ete narh konur. Dışarıya tahıl satılmasına –1788 yılında– konmuş olan yasak sürmektedir. Savaş ve abluka, bütün bir dış ticareti allak bullak edecektir. Bununla beraber, bütüne bakıldığında, uluslararası alış-veriş artmaktadır. XVIII. yüzyılın maddi gönenci, tâ 1810-1812'deki büyük iktisadî bunalıma değin yeniden kendini gösterir.

Özetle, 1789'un siyasal ve iktisadî amaçları, ancak bir bölümüyle yerine getirilmiştir. Bütüne bakıldığında, Devrim daraltılmış ve dondurulmuştur. 1789'un ruhu yoktur artık. Hareket, yerini hareketsizliğe bırakmıştır; bir atılımdan çok, bir geriye çekiliştir söz konusu olan.

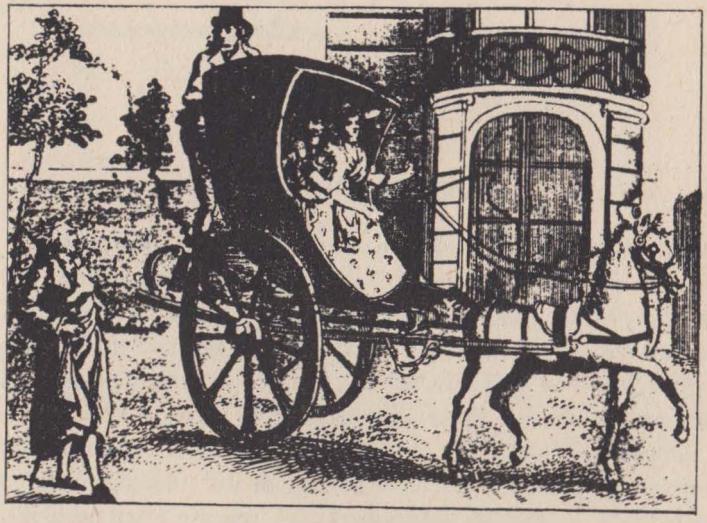

73. – sosyal altüst oluşlar.
(Direktuar döneminde, bir eski zenginin, zenginleşmiş eski uşağının maiyetiyle geçerken, onu hayretle seyredişi)

Napolyon dönemi için söylenecek olan bu. Burjuva devriminden doğan kurum ise, birçok rejimin imzasını taşıyor. Bu kurum, Devrim'de doğdu, ama sadece Devrim'den doğmadı: Daha önce, genel olarak istenen bir şeydi bu; Devrim sırasında gerçekleşti; arkasından da, 1814 ya da 1815'e değin süren uzun bir sınama dönemi boyunca donduruldu.

BÖLÜM V

FRANSIZ DEVRİMİ VE NAPOLYON'UN FETHİ KARŞISINDA DÜNYA

Fransız Devrimi, bir yerde bir «burjuva devrimi»dir; ancak, ileriye dönük nice gelişmenin tohumlarının da atıldığı ve yeşerdiği bir devrim. Bir başka özelliği de şu: Devrim, gösterdiği özelliklerin bir sonucu olarak, yalnız tek bir cephede, Fransa'nın sınırları içinde kalmamıştır; iki cephede, hem iç, hem dış cephede bir savaşa yol açmıştır. Ateş, yalnız bir bacayı değil, deyim yerindeyse, b ü t ü n d ü n y a y ı sarmıştır. Avrupa'daki öteki burjuva devrimlerinden farklı olarak, sonuçları evrensel bir burjuva devrimidir bu; yalnız olumlu yanlarıyla değil, yol açtığı k a r ş ı - d e v r i m r ü z g a r ı y la da.

Anlatacağımız şimdi bu.

I

1789 YILINDA DÜNYA

Amerikan Devrimi'nin ertesinde bile, dünyanın etkin giderek tarihi yapan bölgesi, Avrupa'yla sınırlıdır. Birleşik Devletler'in nüfusu henüz 4 milyona ulaşmış değildir; en büyük kent olan Filadelfiya'nın nüfusu 45.000'i aşmaz. Etkin Avrupa'nın kendisi de, halkın dörtte üçünün yaşadığı Batı ve Orta Avrupa ile sınırlıdır aslında; Orta Avrupa ile Doğu Avrupa'nın sınırları da belirsizdir. Ulaşım ve haberleşmedeki güçlükler, mesafeleri de arttırmaktadır. Bir mektubun Fransa'dan Polonya'ya varması için üç hafta gerekir. Pek kozmopolit de olsalar, *Mercure de France* ile, *Les Annales patriotiques et littéraires,* uzak yerlerle ilgili haberlerini, Dresden ve Viyana ile sınırlar. Voltaire'in, Diderot'nun ve Grimm'in çabalarına karşın, II. Katerina'nın Rus-

ya'sı, kamuoyunda «barbarlar'ın ülkesi» olarak kalmaktadır. Paris basınının yayınladığı yabancı ülkelerle ilgili haberler arasında Rusya'ya ilişkin olanlar denizde damla kabilindendir; öte yandan, Rusya'nın nüfusu otuz milyon kadardır, yani Fransa'nınkinden şöyle böyle birkaç milyon daha fazla.

Böylece, Avrupa, doğuya doğru ilişkilerinde, Saksonya ve Avusturya'yı pek geçmez; en azından Batı'yı, daha öteleri ilgilendirmez haldedir. Ama Doğu, bu örnek Batı'ya, zenginliğin ve insanların pek yüksek bir düzeye eriştiği bu Atlantik yöresine çevirmiştir gözlerini: Birleşik-Eyaletler ve Avusturya'nın Pay-Bas'ı, 4 ile 5 milyon arasında bir nüfusu barındırmaktadır; İngiltere, 5 milyonu İrlanda'da olmak üzere, bir onbeş milyon kadardır; Fransa 26 ile 27 milyon arasında; İspanya, bir on iki milyon dolayındaki nüfusuna, San Fransisko'dan Patagonya'ya değin uzanan koskoca bir Amerikan İmparatorluğunu eklemiştir; Portekiz'in nüfusu gerçi 3 milyondur, ama Brezilya onundur. Birleşik-Eyaletler, İngiltere ve Fransa dünyanın geri kalanını, kendi koloni ya da ticaret alanlarına bağlamışlardır. İşte bu A t l a n t i k b ö l g e s i nde geçecek her olay, evrensel bir nitelik alacak durumdadır.

Herşeyden önce, Avrupa'nın bir bütün olduğu da unutulmasın: Batı bölgesinin dikkatlerin merkezinde olmasının yanı sıra, bütün kıtada, daha önce de belirttiğimiz gibi, siyasal ve sosyal yapılarda belli bir ortaklık vardır; İngiltere bile, bu ortaklığın ancak bir ölçüde dışına çıkabilmektedir. Böylece, bir ülkede bu yapıları sarsıp altüst edecek herhangi bir gelişme, öteki ülkelerde de etkisini gösterecektir ister istemez.

EGEMEN YAPILAR

XVIII. yüzyılda Fransa'yı zenginleştirmiş olan uzun ekonomik gelişme ve koşullar, Avrupa'yı da zenginleştirdi. Fransa'da olduğu gibi, zenginliklerin -genişliğine olarak- yeniden dağılımı gerçekleşti; maddî ve manevî yaşam değişti. Ne var ki, bu değişikliklerle eski hukuksal yapılar arasında zıtlık daha belirgin hale geldi. Aydın despotluğunun razı olduğu kimi düzeltmeler olsa da, g e l e n e k s e l s i y a s a l ç e r ç e v e -genel çizgileriyle- sürmektedir. Rejim, aristokratik kalmakta-

dır: Mutlakiyet ve haklarda eşitsizlik üstüne kuruludur. Çağdışı niteliği, Elbe'nin doğusunda daha da göze çarpıcıdır; rejim, atlantik yakasında yeni koşullara uymuş, uyabilmiştir, oysa Orta Avrupa bir geçiş sürecindedir. Ancak, monarşik ve feodal temeller, tam bir çeşitlilik içinde, varlığını her yanda sürdürmektedir; kimi zaman güçlenmişlerdir de.

Bossuet'nin, k r a l l ı ğ ı n m u t l a k i y e t i n i haklı gösterme amacıyla tanımladığı devlet kavramı, feodal iktidara yavaş yavaş denk düşmüştür. Tanrısal hukuk ilkesi, yalnız devlete uygulanabilir; bütün hükümdarlar, Tanrıya dayanarak hüküm sürmektedirler. Hükümdar, tanrısal gücün bir görevlisi, bir temsilcisidir; kararlarında yanılmazdır: Devletle özdeştir o. Aydın despotluğu, bu tanrısal gücü, kamu yararının ve yararcı bir felsefenin hizmetine koşmuş da olsa, ne kaynaklarında bir değişikliğe gidebilmiştir onun, ne de kapsamında bir değişikliğe. Yasama ve yürütme yetkisi hükümdarındır; ona yardım edenler, ondan aldıkları bir yetkiyle yönetirler. Hükümdarın kişiliğinin ağır basmadığı hallerde bile, monarşik kurumlar bütün sertlikleriyle varlıklarını sürdürürler. 1789'da Danimarka, Portekiz, İngiltere ve Prusya tahtlarında, düzeyi ortadan aşağı hükümdarlar bulunmaktadır. IV. Charles, Marie-Louise de Parme ve Godoy triosu, alay konusudur saraylarda. Ancak, öyle de olsa, hanedan bağı güçlülüğünü sürdürmektedir ve krallık otoritesi için saygı büyüktür.

A r i s t o k r a s i İsveç'te, Macaristan'da hükümdara kafa tutsa, Polonya'da bizzat ülkeyi yönetse de, aynı yöntemleri kullanmakta ve aynı amaçların arkasından koşmaktadır. Ruhban ve laik senyörler, yönetimde büyük bir parçayı ellerinde tutmaktadırlar: İdarede, belediyede, önde gelen adliye makamlarında hatırı sayılır yerleri vardır. Öte yandan monarşi, onları kendi sistemi içine alıp bütünleşmiştir onlarla. Çıkarları birbirlerine bağlıdır. Uysallaştırılmış ve kademelendirilmiş bir halde, devletin kadroları içindedirler; eyaletlerin, il ve ilçelerin yönetimini ellerinde tutmaktadırlar. Hepsi de hükümdarın yardımcılarıdır ve vergileri toplamada destek olurlar ona. Örneğin, onlar olmasaydı, Prusya'da Hazineye tek kuruş giremezdi. Boyun eğmeleri yüzünden, Rusya'da Çarın güvenini kazanmışlardır ve Çar da bu bağlılıklarını ödüllendirmiştir. İngiltere'de ve Hollan-

da'da, bütüne bakıldığında ne askeri ne feodal niteliği olan bir aristokrasi ülkeyi yönetmektedir. Sadece lordlar, ayrı bir zümredir ve görev ve unvanlarını büyük oğullarına miras bırakabilmektedirler; ne var ki, onların da kökenleri pek eski değildir ve, ilk Tudor'lardan başlıyarak, burjuvazi gelip katılmıştır aralarına.

Çıkarlar, orada da bağlıdır birbirine.

Feodal soyluların malî ayrıcalıkları, kıta üzerinde, bu çıkar ortaklığını güçlendirmektedir. Krallığın başta gelen beyzadesi olan hükümdar, soyluların köylüleri ezen haklarını, yararlandıkları ayrıcalıklarını, kendi iktidarına zarar vermeden sınırlandıramazdı. Öyle olduğu içindir ki, II. Katerina, aristokrasiye yeni güvenceler verdi. II. Joseph ise, tersine, soyluların ayrıcalıklarına saldırdı ve kendi monarşisinde karışıklıklara yol açtı bu yüzden; ancak, idareyi merkezileştirdiği için, krallık iktidarı yine de güçlendi. Aydın despotluğu, aslında bir mali çare olarak kendini gösteriyor bütün bunlarda. Nasıl? Şöyle: Filozof prens, ilkelerden, doğrudan bir maddi çıkar sağlamanın arkasındadır. Para neredendir, neye vergi konmalıdır, bunun aranışı içindedir; elindeki kadrolardan en iyi yararlanabilmek amacıyla uygulamalara girişir; kilisenin mallarına el koyma mülklerinin sınırın genişletir; güttüğü merkantilist politika, dışarıya satımları geliştirmeye, dışarıdan alımları sınırlandırmaya, kimi ulusal sanayi dallarını korumaya götürür onu. Günden güne çoğalan giderleri karşılamak için hazinesini böylece beslemeyi düşünür; ne var ki, bunu yaparken aristokrasiyi itmez ve onun katılımını ister. Prusya'da Junker, haklarından hiçbirini yitirmemiştir ve, II. Friedrich, senyörlüğün damgasını taşıyan *Gut*'un işletilmesine müdahale etmek cesaretini kendinde bulamamıştır. Böylece, eski yapılar genel olarak kalmaktadır; despotlukla aristokrasi birbirine bağlıdır; reformların bedelini ödeyen köylülerdir ve, öte yandan, görünüşlere karşın, burjuvazi, pek ufak bir çıkar sağlamaktadır bunlardan.

Öte yandan, feodal rejim, doğu Avrupa'da, Fransa'da olduğundan çok daha ağır basar. Elbe ırmağının ötesinde, soylu mülkiyeli ve servaj egemendir; özgür köylülük bir istisnadır. Rusya'da, toprakların tamamı soyluların ve çarındır ve

çar, Kilisenin topraklarını da tâca bağlamıştır. Ukrayna'yı ülkesine katarken ve gözdelerini lütuflara boğarken, II. Katerina, serflerin sayısını bir 800.000 daha arttırmıştır; nüfusun beşte dördü onlardır. Yükümlülükler, toprağı bağlamaktan çok kişileri bağlamaktadır ve, panayırlarda, sürülerle alınıp satılacak kadar bir hayvan derekesine düşürmüştür onları. Sadece kendi çıkarını düşünen senyörün keyfiliklerine karşı, bu insanları koruyacak hiçbir şey yoktur. Kimi zaman, toprağın dışında da çalışma iznini aldıkları olur; ne var ki, efendileri, o zaman da kazançlarından bir pay alır. Hazineye bağlı köylüler daha büyük bir özgürlükten yararlanırlar; ne var ki, kardeşleri gibi, onlar da angarya ve ödenti ile yükümlüdürler. 7 buçuk milyon serfin 100.000'e varmayan soyluya ait bulunduğu Polonya'da da buna benzer bir durum vardır. Bununla beraber, Prusya'da ve İskandinav ülkelerde, servaj hemen hemen kaybolmuştur; ancak, fieflere bağlı ayrıcalıklar sürmekte ve, kimi engellere karşın, köylü mülkiyeti ağır ağır gelişmektedir. İlke olarak, yalnız soylu toprağın sahibidir. Toprağın bir bölümünü işleten kesenekçi, senyörüne bağlı kalmaktadır; senyör ise, ona bedensel cezalar vermeye kadar gidebilmektedir ve *Gesindedienst* istemektedir. Senyör komünü ilgilendiren konularda bile adalet hakkını kullanmakta; zanaatçıları gözetip denetlemekte; tahıl ticaretini ele geçirmeye çabalamakta; biracılığı, damıtmayı, içki satımını tekelleştirmekte; karada ve suda avlanmayı yalnız kendine alıkoymaktadır.

Mal ve para olarak yükümlülükler, hizmetler ve angaryalar, ondalıklar, satışlar, servaja son vermiş de olsa, Avusturya monarşisinde köylülerin sırtında ağırlıklarını sürdürmektedirler; çünkü, özellikle Macaristan'da canlılığını koruyan senyör muhalefeti, II. Joseph'in reformlarını hemen hemen etkisiz kılmıştır ve, bu da, güçlükleri hafifletmekten çok daha da arttırmıştır. Bununla beraber, köylü mülkiyeti, yayılma ve soyluların topraklarına el atma eğilimindedir oralarda da. Kutsal-İmparatorlukta ve İtalya'da bu eğilim daha da ileri noktalara varmıştır. Bavyera'da ve Hanovre'da süren servaj, hafiflemiş bir hale bürünür ve, Ren boyunca, köylüler mülkiyete kavuşur duruma gelirler. Bade margravı angaryaları azaltır ve ödentilerin geri satın alınmasına izin verir. Bunun gibi, İsviçre'nin dağlık bölgelerinde, feodal baskıdan daha az acı çekilir ve, Savoyard'lı köylülerin kurtuluşu

ağır ağır gerçekleşir. Po ovasında, Toskanya'da, İspanya'da servaj ortadan kalkmıştır; toprağın sahibi olan soylular ve ruhban kiracılara ve yarıcılara vermektedirler bu toprakları. Bu insanların durumu ise, Sicilya'da olduğundan daha az meşakkatli görünmektedir. Parayla kiralama, sadece zengin tarım bölgelerinde yaygındır. Toprağın geniş bir bölümünün Kilise'nin elinde olduğu Pay-Bas'da, kiralama genelleşmiştir. Mülkiyetin, lordların ve burjuvaların elinde toplaştığı İngiltere'de daha da açıktır bu; ne var ki, kiralanacak toprakların genişliği ve toprağın bereketliliği, pek farklı durumlar da yaratmıştır orada. İrlanda'da toprak sahipleri, kesenekçileri sefalet içine atmışlardır; nüfusun dörtte üçü yalınayaktır ve Avrupa'nın aydın dünyası onların bu acı durumunu pek yakından bilir. Ondalık, her yerde ağırlığını alabildiğine hissettirmektedir.

Böylece, tarım rejimi ne olursa olsun, toplum, köylüyü sömürerek yaşamaktadır. Servaj, Avrupa'da bir sorundur. Senyörlük hakları ve ondalıklar, çoğu Avrupa ülkesinde geçerlidir. Bütün bu değişiklik ya da hafifletme denemeleri, senyörlük olgusunu –olanca açıklığıyla– gündeme getirmiştir.

Köylü, özgür olduğu hallerde bile, «toprak senyörleri» karşısında silahsız görünmektedir. Kırsal kesimde, büyük mülkiyet egemen durumdadır. Mülk sahibi, başkalarına işletmek üzerine verdiğinde, hep daha çok iş ya da para istemektedir. Tarım ekonomisi, kapitalist bir biçime doğru yönelmiştir. Daha verimli olma kaygısı, git gide ağır basmaktadır; iktisadî görüş sosyal görüşe üstün gelmiştir. Batı Avrupa'da, çayır, eski ekilir toprakları istilâ etmiştir; buğday, çok az el emeği isteyen hayvancılığa bırakmıştır yerini. Ama buna karşılık, Avrupa'nın doğu bölgeleri, dışarıya tahıl satar hale gelmişlerdir. Mülksüzlerin sayısı artmaktadır. İrlanda'da bir milyon gündelikçi vardır ve onun da ancak yarısı bütün yıl çalışabilmektedir. İngiltere'de ve Belçika eyaletlerinde, bu proletarya, sanayiden ekmek parası istemektedir; Akdeniz yarımadalarında ise, dilencilerin sayısını arttırır. Köylü mülkiyetinin azalması ile hızlı bir nüfus artışı arasındaki çelişme, daha da vahimleştirir durumu: Orta Avrupa'da nüfusun, yüzyılın son çeyreği içinde üçte bir kadar arttığı tahmin edilebilir; Rusya'da, korkunç bir ölüm

oranına karşın, bu nüfus her yıl 300.000 artmaktadır; 1700 ile 1789 yılları arasında, İspanya'da, Pay-Bas'da ve İngiltere'de iki katına çıkmıştır. Yüzyılın sonunda, köylülerin sefaleti daha derin ve daha genelleşmiş görünüyor. Baş kaldırdıkları olur; ne var ki, «heyecanlar»ı çabucak bastırılır. Öte yandan, henüz gelişmemiş bir sınıf bilincidir gösterdikleri de. Köylü ayaklanmalarına siyasal bir ufuk kazandırmak için, liberal kadroların omuz vermesi, komşudaki bir devrimin desteği ya da örneği zorunlu ve kaçınılmaz olup çıkmıştır.

BURJUVAZİ VE KAPİTALİZM

Burjuvazi, her yanda sayıca ve güçce büyümektedir.

Her yerde görülen iktisadi yükselişi dir onun. Ne var ki, hukuk kurumları, sosyal yükselişini köstekle-mektedir; anglo-Sakson ülkelerinde serbestçe ilerlese de, kıtada yığınla engele çarpmaktadır başı; kimi ödünlere karşın, haklarda eşitsizlik kural olarak kalmaktadır. Feodal rejim, toprakların hukuksal durumu, soyluların siyasal iktidarı, burjuvazinin iddialarının karşısındadır. Aynı soylular, yüksek görevlere girişini de engellemektedir. Kent nüfusu, gerçi gülünç oranlardadır çoğu kez; öyle de olsa, bu nüfustaki gelişme, ticaret ve sanayi etkinliklerindeki gelişmeye tanıklık etmektedir yine de, giderek –tam bir açılış içinde olan– «burjuva» gücünün göstergesidir bu. Bununla beraber, büyük kentler, Ren'in doğusunda nadirdir: Viyana, 250.000'e varmayan nüfusuyla, Paris'in nüfusunun yarısı bile değildir; Berlin'inki onun üçte birine de varmaz; Polonya'da, sadece Varşova 100.000 ulaşabilmiştir. Rusya'da, iki önemli merkez vardır yalnızca: Az-buçuk Viyana kadar önemli Moskova ile Saint-Petersburg. Kutsal-İmparatorluğun 51 serbest kenti, 700.000 kişiyi barındırmaktadır toplam olarak. Ne var ki, Hamburg, 130.000 nüfusuyla, tek başına, Fransa ve İngiltere'deki bütün eyalet kentlerini geride bırakmaktadır. Atlantik yakasında, denizcilik, kentsel yoğunlaşmayı hızlandırmıştır: Londra, bir milyona yaklaşmaktadır, Amsterdam'ın nüfusu 200.000'dir; Rotterdam, Brüksel, Anvers, Gand, Liège 50.000'i aşar ya da yaklaşırlar bu rakama. Güneyde Lizbon Madrid'i geride bırak-

mıştır; ama Barselona'nınki 100.000'i rahatça aşmıştır. İtalya'nın kentsel gücünü, halihazırdan çok geçmiş açıklamaktadır: 6 büyük kentin 100.000,– ya da biraz fazla– nüfusu vardır; öteki 6 kent ise 50.000 ile 100.000 arasında değişmektedir. Yüzyılın iktisadi gönenci, orta sınıflardan oluşan bir karışımı güçlendirmiştir ve bu, burjuvazinin yerini tutmaktadır İtalya'da.

Bu kentsel gelişmeyi –geniş ölçüde– açıklayan, t i c a r e t v e s a n a y i d e k i g e l i ş m e dir. Fiyatlarda uluslararası yükselişle beraber dış ticaretin açıldığını, mahreçlerin de genişlediğini görüyoruz; liberalizme olan eğilim de, hayli duraksamalara karşın, devletlerin ticaret politikasını belli bir ölçüde etkiliyor. İngiltere'den Rusya'ya değin, uluslararası alış-verişin rakamı tam bir yükseliş içindedir. İç ticaret ve sanayideki ilerliyiş de kuşku dışıdır; onların vardığı rakam da, aynı etkiler altında hızla yükselmektedir. Bu alanda İngilizlerin başarıları pek bilinen bir şeydir; ancak, öteki ülkeleri de küçümsemeye götürmemeli bu bizi. Çeşitli ülkelerin iktisadi düzeyi ne olursa olsun, ilerleme genel boyutlardadır. La Sambre et la Meuse boyunca, Charleroi ile Liège'de, dökümhaneler kömür üzerine çalışır hale gelirler; Flaman köyleri dokumacılıkla sarmaş-dolaştır: Waas'te 40.000 dokumacı ve 200.000 de yün iplikçi vardır. Verviers kumaşçıları ile Malines dantelcileri, tutar köylüleri çalıştırırlar ve onlar da boğaz tokluğuna bir ücrete razı olurlar. Bunun tersine, Doğu Avrupa'da ise, köylü, özgür olduğu zaman bile, sanayi ya da ticari bir etkinliğe sahip olamaz; serf, haydi haydi olamaz. Bununla beraber, servaj, Rusya'da kimi işletmeleri destekler; o da, devletin ve soyluların işletmeleridir. Urallardaki maden sanayisi onlarındır ve üretimi de, 1789'da Fransa'nınkini aşar. Özgür köylüler ve serfler yetmez onlara; imalat, kadın elemeğinden yararlanmak için kırsal kesime yayılır. Bu iktisadi gönençten, çeşitli sosyal zümreler çeşitli biçimlerde yararlanırlar; ancak gerçek olan şu: Bu gönencin yararları, küçük ya da büyük burjuva girişimcilerinin –ya da kimi hallerde soyluların– cebine girer; bu arada, yaşam ve anlayış biçimlerini de değiştirir dururlar.

Bu gönenç, kuşku yok ki, b u n a l ı m l a r la kopukluğa uğrar; ilerler, ama patronlarla çalışanları karşı karşıya getiren sosyal çatışmalarla!

Ne var ki, büyük uyuşmazlık başka yerdedir: Aslında, burjuvazi ile aristokrasi'nin uyuşmazlığı dır bu. Basın özgürlüğü, Danimarka'da ve Prusya'da, burjuvazinin eline yeni bir silah vermiştir. Öyle olduğu içindir ki, II. Friedrich-Guillaume işe müdahale eder ve 1788 Aralığında çıkardığı bir kanunla, hertürlü yazılı nesneyi bir resmî komisyonun incelemesine tâbi tutar; ne var ki, böylesi bir yazı Berlin'de yasaklanmışsa Frankfurt'ta yayımlanır. Direnmek boşunadır; XVIII. yüzyıl, Almanya'da Devrim'in tohumlarını ekmiştir. *Aufklarung,* yani Aydınlanma, İmparatorluğun görkemli geçmişini dirilterek, yolu hazırlamaktadır. İsviçre kantonları, İtalya, birlik düşüncesine açarlar gözlerini.

Atlantiğin öbür yakasında, beyazlar dünyasının öteki ucunda, Latin Amerika'da da, kül altında bir ateş vardır; özellikle de İspanyolların ellerindeki topraklarda. O dünya da, Avrupa'daki aynı gönenç akımının içine çekilmiştir. Oralarda, metropolün idarî ve ticarî baskısına, Kilisenin ezici otoritesi ve ölçüsüz zenginliği gelip eklenmiştir. Daha önce de anlattığımız gibi, görevlilerin ve ruhbanın istediklerine karşı, tacirlerden ve Amerika'da doğmuş Avrupalı plantörlerden oluşan bir «burjuvazi», bir on yıldan beri mücadele içindedir: Bu burjuvazi, boyunduruk altına alınmış yerlilerle siyahi köleleri kurtarmak için değil, siyasal iktidarı ele geçirmek için İspanyol boyunduruğunu kırmak istemektedir. Şili'de, Yeni-Granada'da başkaldırılar patlak vermiştir. O dünyadadır ki, ateşli ateşli Jean-Jacques Rousseau'nun *Toplum Sözleşmesi,* Qnesnay'nin *İktisadi Tablo*'su ve Condillac'ın *Duyumlar Kitabı* okunmaktadır. Miranda'nın kitaplığında bu eserler vardır; Bolivar'la San Martin onlarla beslenmişlerdir. Bunun gibi, Brezilyalılar da Portekiz'in vesayetinden sıyrılmayı istemektedirler. Onlardan biri, Maia, 1787'de Nimes'de Virjiniya'lı Jefferson'a rastladığında, Birleşik-Devletler'i, kendi bağımsızlık davalarına kazanmak için aklına koyduğu bir tasarıyı açıklar ona.

Her yanda burjuvazi, ya da onun yerini tutanlar, gözlerini Anglo-Sakson ülkelerine çevirmişlerdir; umudun tohumlarını oralarda bulmaktadırlar.

Mutlakiyetle yönetilen devletlerin karşısına kolayca İngiltere konmaktadır. «Aydın» toplum, bir öncü olarak bakar ona; ve onda, felsefi ilkelerin kesin tanıtlamasını bulduğuna inanır. Gerçekte, bir İngiliz ulusu vardır; ve Fransızların hâlâ kavuşamadıkları bir siyasal yaşamı sürdürür, bir temsili rejime ve özgürlüğün geleneklerine sahiptir. Bununla beraber, iktidar bir oligarşinin elindedir orada, toplum da pragmatik ve bezirgândır.

Bu anayasalı monarşide, kralla parlamentonun karşılıklı haklarını yalnız örfler düzenlemektedir. Bu hakların sınırını belirleyen hiçbir metin yoktur; o kadar ki, III. George kalkıp açıktan açığa «Başbakan olmayı istediğini» söyleyebilmektedir. Öte yandan, aynı kral iradesine boyun eğdikleri için Tory'leri desteklemekte, kimi zaman Avam Meclisi'nin isteklerine karşı yürütmektedir bu politikayı. Avam Meclisi de, ulusun küçük bir parçasını temsil etmektedir: Oy hakkı, toprak ya da ev sahipliğine bağlı bir ayrıcalık olarak kalmıştır; ve bütün ülkede seçmenlerin sayısı 450.000 kadardır. Mecliste sandalyeleri bölüşen z e n g i n t o p r a k s a h i p l e r i dir; burjuvalar, zanaatçılar, hali vakti yerinde çiftlik kiracıları da onların müşterileridir. Yüzyıllardan beri gözden geçirilmemiş halde kalan seçim haritası, halkın halihazır dağılımına hiç mi hiç uymaz. «Çürümüş kentler»le «cepteki kasabalar», tam bir skandaldır. Milletvekilinin vekâleti satın alınabilir; o zamanki parayla 25.000 Fransız altınıdır fiyatı da. Avam Meclisinin üçte ikisinin daha önceden belirlendiği tahmin edilmektedir; hükümetle irikıyım mülk sahipleri, açık oy veren seçmenlere iradelerini dayatabilmektedirler. Kontluklar, bucaklar, polis, adalet ve vergi toplaması da aynı sosyal sınıfların elindedir. Pitt'in reformlarına karşın, köhnemiş bir vergi sistemi yürürlüktedir; ona da Anglikan Kilise'nin ondalığı eklenmektedir; Anglikan Kilise de, bu parayı, bütün yurt düzeyi üzerinde, ayin hakkı tanınmıyan İrlanda katoliklerinden olduğu kadar, İskoçyalı Presbiteryenlerden toplamaktadır. Dinsel bir niteliği vardır devletin: Dinsel kavgalar, sosyal ilişkileri zehirler durur; hoşgörü ise içi boş bir kelimedir. Öte yandan kamu özgürlükleri de öyledir: Dernek hakkı, biçimsel olarak tanınsa da, işçilerden esirgenmiştir; çalışma hakkı, kimi hallerde kanunla

saptanmış bir ücreti kabul etme yükümlülüğü ile sınırlanmıştır. Bucakların yardımıyla geçinen yoksullar, istenildiğinde çocuklarından koparılmakta ve gerçek bir zorla çalıştırmaya tâbi tutulabilmektedirler. Yoksul sınıflar, ortak hukukun dışındadırlar aslında. Acımasız bir kanun, sefaletten doğan suçları insafsızca cezalandırmaktadır: Yanındakinin cebinden 12 kuruş çalanın cezası, ölümdür; kırbaç ve teşhir için direğe bağlama, erkeklere olduğu kadar kadınlara da uygulanmaktadır.

Bununla beraber, kötülükler de, bir kamuoyu oluşturmada yardımcı olabilmektedir. Bu kamuoyu, kulüplerde palazlanmakta ve istemlerini oralarda formüllendirmektedir. 1780'da, Bağımsızlık savaşı sıralarında doğmuş olan «köktenci» hareket, bu kamuoyunun bir yankısıdır. Onun başlıca hatipleri, bir Price, bir Priestley, bir Thomas Paine, Rousseau'nun siyasal düşüncesinin etkisinde kalmışlardır ve «daha fazla eşitlik, daha fazla özgürlük, daha fazla kardeşlik» istemektedirler. Basın özgürlüğü, inançlarını yaymaya çağırır onları ve onlar da bol bol kullanırlar bu özgürlüğü.

Onların istedikleri ilkeler ise, genç Amerikan Cumhuriyetinde kısa bir süre önce yürürlüğe konmuştur. 13 devletten herbirinin yazılı birer anayasaları vardır; bu anayasaların başında da, sosyal bir sözleşmenin temeli olan doğal hakları ilân eden bir Bildiri yer alır. İktidarda yetkiler bu anayasalarda açıkça ayrılmıştır ve yürütme özenle sınırlanmıştır. Pensilvanya bir yana bırakılırsa, İngiltere'de olduğu gibi, iki meclis uygulaması vardır. Ne var ki, oy hakkı, toprak sahipliğine bağlıdır ve seçilme koşulları siyasal kadroyu sınırlamaktadır: Güney Karolina'da Senatoya adaylığını koyabilmek için 2.000 dolar değerinde bir mülke sahip olmak gerekmektedir. Kendi başlarına hükümran olan devletlerin karşısında, federal hükümet zayıf kalmaktadır. Kongre ile Başkan'ın yetkileri özenle dengelenmiştir; Başkan ise, devletlerin bir vekili, bir «ortak Başbakan»ı olarak görünmektedir. Yönetim, uygulamada Anglo-Sakson ve Puriten kökenli Virjiniyalı çiftlik sahiplerinden oluşan bir oligarşinin elindedir. Merkezi hükümetin güçsüzlüğü, Cumhuriyetçileri tedirgin etmektedir; ne var ki, sosyal sınıfların muhalefeti yeni yeni palazlanmaktadır ve herkes, bu geçmişi olmayan topraklar üzerinde talihini denemenin arkasındadır. Basın

ve çalışma özgürlüğüne, toplanma ve dernek özgürlüğüne hiçbir engel yoktur. Bununla beraber, Beyazların –ve yalnız kendileri için– hazırladıkları anayasalar, başka renkten olan insanları toplumun dışında tutmaktadır. Hiçbir yerde, köleliği kaldırma sorunu diye bir sorun yoktur ve kara derili insanların durumu, koloni sömürüsü döneminde ne ise bugün de odur.

Böylece, Anglo-Saksonların, Kıta Avrupasına oranla daha ilerde oldukları açıktır. Dışarıda yarattıkları bir ç e k i c i l i k vardır onların; düşler ve gerçekler de, bu çekiciliği güçlendirir durur. Anglo-Saksonlar, bütün öteki toplumlardan çok daha fazla olarak, özgürlük ve hak eşitliğine daha yakın ve içinde yüksek ya da orta burjuvazinin yönetimde olduğu bir toplumun kurucuları olarak görülürler. İngiliz Devriminin saygınlığı, dahası Amerikan Devriminin saygınlığı dev boyutlardadır böylece.

Ancak, işte Fransa'da, yüzyılın düşüncesini alabildiğine parlaklıkla dile getirmiş olan «düşünsel devrim»in Fransasındadır ki, bir y e n i d e v r i m sözkonusudur; ve bu devrim, daha öncekilerden çok daha açık olarak, Avrupa'nın büyük sosyal sorunlarını gündeme getirmektedir. Fransa'nın bütün tarımsal sorunları, daha da ağırlaşmış olarak dışarıda boy gösterir; ve –pek değişik ölçülerde de olsa– özellikle yükselen bir burjuvazinin sorunu. Bu burjuvazi, maddî ve manevî tam bir ilerleme içindedir ve hâlâ yaşayan eski bir toplumun hukuk baskılarıyla karşı karşıyadır ve onları tasfiye etmek durumundadır.

Eski toplumla, Fransız Devriminden doğmuş yeni toplum arasında bir d ü e l l o başlıyacaktır: Tâ 1815 yılına değin sürecektir bu düello ve insanlık tarihine damgasını vuracaktır.

II

FRANSIZ DEVRİMİ VE DÜNYA (1789-1802)

Fransız Devrimi, Fransa sınırları içinde kalmayıp yayılmaya başlar. Bu yayılış, «uluslararası bir sosyal savaş»tır aynı zamanda ve 1802'de Avrupa'nın yenilgisine yol açacaktır.

Nasıl?

Fransa'daki olaylar, önce genel bir merak ve yakınlığa yol açar. Devrimci broşür ve gazeteler, bütün Avrupa'da bedava yorumcular bulur; ve Strasbourg, bu gizli basını doğuya doğru yayar. Yabancı gazete ve dergiler düzenli olarak Fransa'dan haberler aktarırlar: *Varşova Gazetesi,* 23 Mayıs 1789'dan başlayarak, her sayısında Versailles'dan bir mektup verir; *Birlik ya da Özgürlük Gazetesi,* Paris'te hem fransızca, hem de ingilizce basılır. Devrimci propaganda, hiç kuşkusuz Mason localarının aracılığından da yararlanır. 1790'da, İnsan Hakları Bildirisi, çeşitli dillere çevrilmiş bir halde, liberalizmin dua kitabı olur. Engizisyonun bütün bunları mahkûm ettiği İspanya'da bile, Devrim'le ilgili ilk bilgiler, alabildiğine benimsenir.

Öte yandan, turistler ve «özgürlük hacıları» akar Fransa'ya. Versailles'da, Almanya'dan gelen bir Forster ile Junker Guillaume de Humbolt vardır; İngiltere'den örneğin şair Wordsworth, Whig'lerden avukat Erskine, kuaker Pigott ve geleceğin lordu Castlereagh gelmiştir; gelecekte Konvansiyon üyesi olacak Romme'un eğitmenlik ettiği genç Rus prensi Stroganov, takma bir ad altında, Je de Paume Derneği'nin kâtibidir ve içilen andın yıldönümü toplantısına katılır. Prusyalı baron Clootz, Federasyon'a katılmak, oraya –içinde bir İranlı ile Türkün de bulunduğu –kalabalık ve karışık bir heyet gönderme ayrıcalığını ister; amacı da, evrensel bir Federasyonun başlangıçlarını kutlamaktır. Thomas Paine ile Amerikalı yurttaşlar, buna benzer bir onurun aranışı içindedirler.

Böylece, Fransa'dan haberler ve oradaki tanıklıklar, bütün halklar için ortak olan sorunları, güncelin ilk sırasına getirip koyar. Fransa'da, «İnsanlık davası için büyük bir çaba» harcanmaktadır. Kant, «sosyal sözleşmenin yürürlüğe konuluşu»nu görür bu çabada; Fichte için, insan onurunun yeniden altının çizilmesidir bu. Goethe de, daha sonra, yaşadığı yılların önemini, *Hermann ile Dorathea*'sında bir kahramana söyletecektir: O eserde, VI. şarkıda, *Yabancı Yargıç* «yeni bir güneşin ilk ışıkları parladığında, herkes için ortak insan haklarını, sarhoş edici özgürlüğü ve övülmeye değer eşitliği işittiğinde yüreğinin çoştuğu-

nu ve göğsünü daha duru bir kanın doldurduğunu» söylecektir. Bunun gibi, İtalya'da, Pietroverri, «Yurdunun Paris'in ışığıyla aydınlandığını» görür. Polonya'da, Stanislas Ataszic ve Julien Niemcewicz gibi yurtseverler, iktisadi ve sosyal sorunları yazıp çizerler. Yunanlı Rhigas Velestinlis, halkların egemenliği ilkesinden, kendi milliyetçiliğinin öğelerini çeker çıkarır. Avrupa dışında, İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi, çevrilip Latin Amerika'ya girmiştir; onu yayanlardan birinin yazdığı *Amerikalı İspanyollara Mektup* büyük yankılar yapar. İspanya hizmetinde olup Buenos-Aires'te yerleşmiş olan bir Fransız subayı, «Paris'teki son olayları anlatan bir yazı» çevirir ve ülkede alabildiğine yaygınlık kazanır yazı. Bir Brezilya şairi, «Fransa'yı öncü olarak almayı» öğütler ve Brezilya bağımsızlık hareketinin şehidi Tiradentes, bir yörede 1789'un ilkelerini ilân eder.

Fransa'nın kapı komşusu ülkelerde derinliğine kaynaşmalar başlar: Avignon, Papa'nın egemenliğini reddederek, 11 Haziran 1789'dan başlıyarak, Fransa'yla birleşmeyi ister; Alsace'taki Kutsal-İmparatorluğun prenslerine ait fieflerde feodal rejim ortadan kalkar; Montbéliard'da karışıklıklar çıkar. Belçika'da, başta Brabant'da olmak üzere, Avusturya boyunduruğuna karşı ayaklanmalar başlar; zaferi yurtseverler kazanırlarsa da, Avusturya, Prusya'nın da yardımıyla, 1790 yılı sonlarında ülke üzerindeki egemenliğini yeniden kurar. Liège'deki gelişmeler bambaşkadır: Orada, 1789 Ağustosunda patlayan devrim, Fransa'daki büyük olayların bir yankısıdır aslında. Piskopos-prensin iktidarına karşı olan hareket, zanaatçıların, vergiden ezilen ve kıtlık içindeki köylülerin desteğiyle gelişir, eski rejim çöker; Devrim halkçıdır burada ve Kurucu Meclis'in ilkelerini kabul eder, yakınma dilekçeleri kaleme alınır. Ruhban ve soylular malî ayrıcalıklarından vaz geçerler; Fransız Bildirisi'nden çok daha köktenci olan 16 Eylül günlü Haklar Bildirisi, bir ulusal temsilin biçimlerini saptar. Ne var ki, Liège Devrimi, 1790'da Brabant Devrimi gibi sonuçlanır: Avusturya birlikleri gelir ve işe elkoyarlar.

Liège bir istisna değildir; Paris'te 4 Ağustos gecesi alınan kararlar, bir yağ lekesi gibi yayılır; Ren boyunca Kolonya'da, Tréves'le, Spire'de başkaldırılar birbirini izler. Ortada dolaşan kâğıtlarda şu yazılıdır: «Papazların boyunduruğundan kurtul-

mak istiyoruz». İsviçre kaynaşma içindedir; karışıklıklar İtalya'da, Livourne'a ve Floransa'ya sıçrar. Birleşik-Krallıkta, İrlanda katoliklerinin dinsel ve sosyal hareketi vardır; Hollanda'da, stathouder'e karşı açık bir muhalefet başlar.

Fransa'dan daha uzakta, Orta ve Doğu Avrupa'da kimi ülkeleri de sarar rahatsızlık. Macarlar, büyük bir heyecan içinde şair Bacsanyi'nin mısralarını okurlar: «Fransızları örnek almalıyız ve zincirlerimizi kırmalıyız»; liberal soylular da katılır koroya. Leopold, onları tatmin etme kararında gibidir ve Diyet, basın ve ayin özgürlüklerini güvenceye bağlıyacak bir şart hazırlamaya başlar; ne var ki arkası gelmez. Raditşev, *Petersbourg'tan Moskova'ya Yolculuk* adlı eserinde, Rusya'daki acıların nedeni olarak gördüğü servajın kaldırılmasını önerir. Polonya'da, yurtseverler, bir hükümet darbesi yaparlar ve 3 Mayıs 1791'de Diyet'e ve krala yeni bir anayasa dayatırlar: Bu anayasa, soylularla ruhbanın ayrıcalıklarını sürdürse de, burjuvaziye ciddi özgürlükler tanır; *liberum veto*'nun kaldırılmasıyla da, rejim güçlenmiştir. Böylece, anarşi durur orada ve Avrupa'daki saraylar, kendi iradelerine karşın gücünü toplama iddiasındaki bir ülkeye bakıp rahatsız olurlar.

Bu mayalaşma, geniş ölçüde yüzlerce yerel nedenden ileri geliyordu kuşkusuz; Liège dışında, her yerde de başarısızlığa uğradı. Ne var ki, Devrimin yaygınlaştığı açıktır ve içerde, Fransa'da olduğu gibi aynı sosyal çevreleri telaşa düşürür: Yani, arkalarında ideolojik yandaşlarıyla hükümdarlar ve ayrıcalıkların yanı sıra, zengin ya da aydın burjuvazinin yığınla ögesi, karışıklıklardan korkarlar; devrim ve onun neden olduğu kurumlardaki altüst oluş kaygılandırır onları. Alman prensleri Alsace örneğinden korkarlar: Leopold, 1790 Aralığında XVI. Louis'ye yazdığı mektupta, «senyörlük haklarını ve Devrimin değiştirdiği ne ki var, yeniden kurmayı» istediğini yazar. Florida Blanca, İspanya'yı zararlı temaslardan korumak amacıyla, Pireneler boyunca askeri birliklerden oluşan bir kordon yerleştirir. Papa, gelişmeleri mahkûm ederek, Bavyera ve Portekiz gibi katolik ülkeleri, Fransa'ya karşı kışkırtır. Almanya'da aydın seçkinler duraksamalıdır ve sonunda «Paris'teki yamyamlar»a hasım kesilirler; Kant, Fichte ve Goethe bile, «karışıp bozulmuş Fransızların böylesi soylu bir ülküye lâyık olmadıklarını» ileri sürerler. İngiltere, kö-

şesinden başını uzatır: Pitt'in kaleme aldığı 21 Mayıs 1791 tarihli bir krallık bildirisiyle, «Fransız ilkelerine karşı açıkca muhalefete geçtiğini» söyler. Burke, 1790'da hemen hemen tek başına eşitci düşüncelere karşı çıkar; yönetim ve Anglikan ruhbanca desteklenince de peygamber edasına bürünür. Whig'ler bölünürler; ve, Manş ötesindeki durum, reformları ertelemek ve köktencilerin üstüne çullanmak için şahane bir gerekçe verir yöneticilerin eline.

Aristokratik gericilik, buradan kalkıp müdahale düşüncesine varacaktır; ne var ki, henüz uzaktır bu. Başta şu nedenle ki, hükümdarlar, Fransa'daki olayları, geçici bir bunalımın görünüşleri olarak görürler; bunun çözümü de, XVI. Louis'nin hükümetine aittir. Hatta, komşularını zayıflatan güçlükler sevindirir de onları. Öte yandan, XVIII. yüzyıl savaşları, mutlakiyetçi devletleri karşı karşıya getirmeyi sürdürür: 1790 yılının başlarında, Avusturya, Osmanlılarla hâlâ savaş halindedir; Rusya, Osmanlılarla ve İsveçle tutuşmuştur; Prusya, hemen hemen her yanda Avusturya'nın karşısındadır. Avusturya ve Prusya Başbakanları, 1791 Şubatında buluşurlar ve düşündükleri de Fransa'dan çok Polonya'dır; iki kutup, Varşova ile Paris arasında duraksamalı durumlarını sürdüreceklerdir. Oysa, Fransa'da Kurucu Meclis, barışçı niyetini açıkca belli etmiştir; 1790 Mayısında da, «askeri güçlerini hiçbir halkın özgürlüğüne karşı asla kullanmayacağını» resmi olarak ilan eder; ve, yine bu anlamda olmak üzere, yurttaş-asker kavramını dayatır ve, kralın elinden, savaş açmak ve barışa karar vermek yetkisini çeker alır.

Paris kulüp ve gazeteleri Meclis'ten çok daha ileriye giderler.

Öyle de olsa, bir karşı-devrim savaşı için kafalar hazırlanmıştır; başını da bunun, Rusya'nın istediği İsveç kralı III. Gustaf çekmektedir. Leopold, Osmanlılarla bir barış imzalar, II. Katerina da ona öykünür; Prusya ve Avusturya, Polonya sorunu hakkında bir anlaşmaya varırlar; bununla beraber, batıya müdahaleye kalkıp kalkmamakta duraksamalıdırlar. XVI. Louis'nin çağrısı, kaçma girişimi, krallık onuruna karşı yöneltilen sövgü ve saldırılar, siyasal göçmenlerin kışkırtmaları, onları -az çok istemiye istemiye- müdahale etmek zorunda

bırakır. Pillnitz bildirisi, henüz Fransa'ya karşı savaş demek değildir, yeni rejime karşı savaştır bu; sosyal düzene karşı affedilmez bir tehdit olan 1791 Anayasasıyla olup biteceklere karşı savaştır. Tutumlar sertleşir. Devrim'le köhnemiş Avrupa arasında hiçbir uzlaşmanın olamıyacağı ortaya çıkmaktadır gitgide. Bir kaç yıl sonra, tam kapışma başladığında, sağcı ve gerici bir yazar olan Joseph de Maistre işin niteliğini şöyle belirtecektir: «Devrim, mayası gereği bütün yönetimlerin düşmanıdır ve hepsini de yıkmaya yönelir; öyle olunca, bu yönetimlerin de onu yıkmakta çıkarları vardır!».

ULUSLARARASI SOSYAL SAVAŞ (1792-1795)

Girişim, Devrim'den gelecektir. Robespierre'in Jakobenlere hatırlatmalarına karşın, Yasama Meclisi, 20 Nisan 1792'de, tam bir çoşku içinde savaş ilân eder; karşıt, yalnızca 7 oy vardır.

Büyük çatışma, pek çabuk gerçek niteliğine bürünür. Eski tipte bir savaş olmaktan çok, bir tür uluslararası sosyal savaş tır bu; öyledir, çünkü dünyanın birbirinden bütünüyle farklı görüşlerini karşı karşıya getirmektedir. Prusya istilasının geçtiği yerlerde tam bir karşı-devrimci terör hüküm sürerken, Paris'te de yabancı diplomatlar alabildiğine panik içine düşerler. 10 Ağustos Komünü, onların izini sürer ve haberleşmelerine el koyar; onlar da pasaportlarını isteyip arabalarına atlarlar. Aradan birkaç ay geçtikten sonra, XVI. Louis'nin davası ve kafasının uçurulması, köhne Avrupa'yı zincirlerinden boşandırır; İsviçre ile İskandinav devletleri dışında, bütün kıta çok geçmeden savaştadır. Doğaldır ki, yığınla nedeni vardır çatışmanın. Pay-Bas'nın Avusturya'nın elindeki bölgelerini, 1792'nin son aylarında Fransa'nın işgal etmesi, Escaut ırmağının uluşıma açılması, yalnız başına bunlar İngiltere için bir savaş nedeni olacak şeylerdi; çünkü İngiltere, denizler üzerindeki egemenliğinin bir sonucu olarak, koloni ticaretinin kârlı tekeli arkasındaydı hep. O tarihe değin duraksamalı olan Pitt, tutumunu açıkca belli eder ve Devrime karşı koalisyonların başını çeker. Fransız Devrimi gibi yeni ve büyük bir olay karşısında da olsalar, devletlerin diplomatik örgütü geleneksel etkinliğini sürdürmektedir; hükûmdarların müdahalesi, öyle bedavadan olmama-

lıydı. Ne var ki, bu yeni büyük olay, yine de esası oluşturmaktadır. Girişilen genel savaş, kamuoyunda, belli bir toplum biçiminin savunulması zorunluğuyla haklı gösterilmek istenir; çünkü, onlara göre, Fransız Devrimi, b ü t ü n u y g a r l ı k d e ğ e r l e r i ni tehlikeye düşürüyordu. Pitt, bağlaşıklar adına şöyle açıklıyacaktır bunu: «Uygarlık için bir ölüm-kalım sorunudur bu; Avrupa'nın ve sivil toplumun selâmeti için de. Uzun bir savaşa, afeti defedinceye kadar sürecek bağışlamaz bir savaşa karar vermek zorundaydık!»

9 Thermidor, soruna temelde bir çözüm getirmez. Rejimin kimi görünüşleri kaybolmuştur, ama esas kalmaktadır. Şu da unutulmayacaktır: Başlamış olan savaş, 1791 Devrimi ile Avrupa arasındadır. Ve Devrim, yine Joseph de Maistre'in bir süre sonra yazacağı gibi, «Şeytanca»dır; Roberspierre'le de öyle, onsuz da. Öte yandan Burke, 1795'ten 1797'ye değin, uygar dünyayı *kral öldüren Direktuar*'a karşı mücadeleye çağıracaktır.

Böylesi bir mücadelede, Avrupa, Fransa içinde bile doğal bağlaşıklarını bulacaktır; buna karşı, bağlaşıklar da, kendi ülkelerinde, bir tür ikinci devrimci cepheye karşı kendilerini savunmak zorunda kalırlar. Kimi burjuva, liberal ve halkçı çevrelerde, Fransız Devrimi, rejimlerin –terörle karışık– propagandalarına karşın, kendiliğinden olumlu yankılar uyandırmayı sürdürür. Gerçekten hükümdarlar, tam bir beyaz terör kurarlar: Önce II. Katerina, Mason localarını kapatır, Raditşev'i de Sibirya'ya yollar; liberal avukat Thorild 1793 Ocağında Stockholm'de tutuklanır. Bütün İmparatorluk'ta devrimci ilkeler mahkûm edilir, öğrenci dernekleri ortadan kaldırılır; Kant'ın eserleri bile yasaklanır; Bavyera'da, Budapeşte'de, Viyana'da el koymalar birbirini izler. 1794 Kasımında Martinovics ile Macar ayrılıkçıları tutuklanır. Napoli'de, ruhbanın desteklediği kralcı bir junta demokratları koğuşturur ve ölüme mahkûm eder onları. İspanya yarımadasında Engizisyon siyasal polise dönüşür. Son olarak, İngiltere, 1793 Ocağından başlıyarak sert bir eylem sürdürür adada: Oylanan *alien bill* adlı kanun, hükümete yabancıları yurtdışı etmek yetkisini verir; Konvansiyon'da temsilci olan Paine, gıyapta yargılanıp mahkûm edilir ve az önce Paris'e hareket etmiş olan avukat Muir'e karşı koğuşturma başlar; Pitt de, milliyetçi duyguları gıdıklayıp, bütün «yıkıcı» ilkeleri –Fransız-

dır diye– mahkûm ettirir; İskoçya'da, «kuşkululer avı», Dundas olayıyla bağnaz bir niteliğe bürünür; 1793 sonlarında, komünler, el koymalara ve keyfi tutuklamalara izin verirler; «Onurlu Britanya Anayasasını horlayan ya da onu alçaltan» herkese karşı harekete geçilir; Anayasa Dostları Derneği'nin iki üyesi İskoçya'da ölüme mahkûm edilir ve Muir Avusturalya'ya sürgün edilir. Ne var ki Londra'da, Erskine'in savunduğu 13 sanıktan üçü –ki aralarında Thomas Hardy de vardır bunların– aklanırlar ve kalabalık, bu Whig'lerin avukatını, bir zaferin çoşkusuyla selâmlar. 1794 sonlarıyla 1795 başlarında, *Annual Register*'e göre, «bütün Avrupa'da, halkın aşağı tabakaları», Fransız Cumhuriyeti'ne karşı kurulmuş koalisyonu, «halka karşı kralların savaşı» diye nitelendirmektedir.

Ve bu sonuçlar da Fransız propagandasına maledilir.

Baskı, aydın saflara da açıklık getirir kuşkusuz: Goethe, Schiller ya da Alfieri gibi kimi aydınlar söylediklerini geri alıp çekilirler; Cramer gibi kimisi de Fransa'ya sığınır. Ne var ki baskı, bir Wordsworth'da olduğu gibi, kiminin inançlarını güçlendirir. Muhalefet saklanır ve kitlelerin içinde derinlik kazanır; kitleler ise savaştan ve altüst olmuş bir Avrupa ekonomisinden acı çekmektedir; 1794-1796 yıllarının uluslararası –o korkunç– iktisadî bunalımı, kendi güçlüklerini de getirip eklemiştir. İngiliz yardımları, koalisyon güçlerinin giderlerini karşılamaya yetmez olur; kâğıt para sürümü, 1789 ile 1796 yılları arasında yarı yarıya artar. 1792 ve 1794'ün kötü hasatları, senyör ödentilerinin toplanması, İsviçre'de kimi yerlerde karışıklıklara yol açar. Prusya, ağır bir bunalımın içine girer: Zanaatçılar Silezya'da ve Berlin'de hareketlenirler; Breslau'da gerçek bir başkaldırı patlak verir. Uyuşmazlığın sürmesi ve Fransızların zaferleri, kaynaşmaları destekler: İspanya'da, Godoy'u devirmenin aranışı içine girilir; Bolonya'da 1794 Kasımında, gençler üç renkli İtalyan bayrağını çekerler göndere ve halkı ayaklanmaya çağırırlar; Palermo'da, bir liberal komplo açığa çıkarılır ve Basilikat'ta köylüler başkaldırır; Cenevre'de, 1794 Temmuzunun demokrat hareketi zafere ulaşır ve Zürih kantonuna sıçrar; Hollanda'da «Jakobenlerin cehennemlik ruhu yükselmeye başlamıştır ve sonuçları korku vericidir». İngiltere'de de, başkaldırılar birbi-

rini izler; kırsal kesimde, çitlemeler (enclosures) cinayetlere yol açar; abluka bir parça hafifletilerek tahıl üzerindeki yasak kaldırılır. Büyük kentlerde yakınma dilekçeleri yağmaktadır; dev mitingler örgütlenmektedir. 1795'te Londra'da haykırılır: «Pitt'e hayır! Savaş'a hayır! Ekmek istiyoruz!»

Savaş, Fransa için de yepyeni bir türdendir. Yeni bir dünya yaratma düşüncesi, kulüplerde mayalanır ve basına geçer. Avrupa, Ren'den Rusya'ya değin bir özgürlük ülkesi olacaktır. Bu politika, Valmy'den ve Jemappes'tan sonra berraklık kazanır. 18 Kasım tarihli bir kararname şunu açıklar: «Fransız milleti... özgürlüklerini elde etmek isteyecek bütün halklara kardeşlik ve yardımda bulunacaktır». Doğaldır ki, Fransız ordularının işgal ettikleri komşulardan başlanır; aynı kararnameye göre, ordular, «özgürlük davası yolunda baskıya uğramış ya da uğrayacak yurttaşları savunma» emrini almışlardır. Bu, bir öneriden çok davettir. Böyle olduğu iyi görülür; çünkü, bir ay sonra 15-17 Aralık kararnamesi şunu ilân eder: Fransız milleti, «hükümdarı ya da ayrıcalıklı zümreleri» yeğleyecek ülkeleri düşman olarak belliyecektir; buna karşılık, «özgür ve halkçı bir yönetim» kuracak

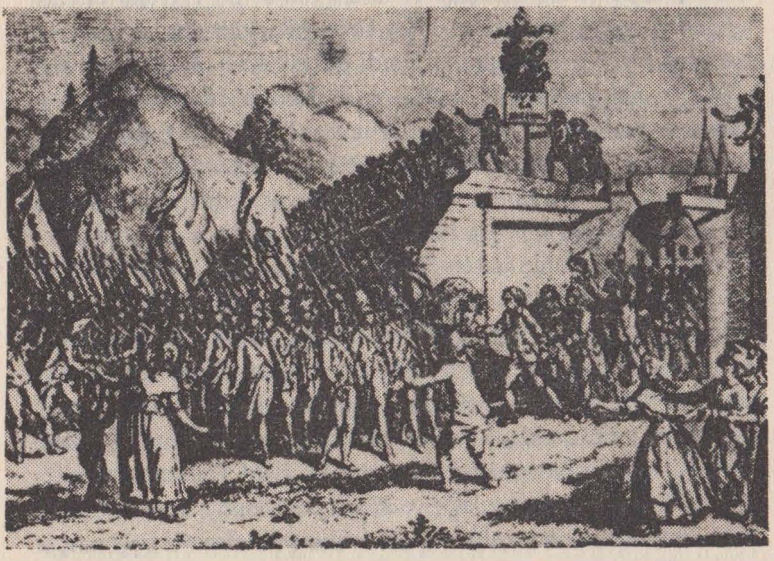

74. – Fransız birliklerinin Savoie'da heyecanla karşılanışları

olan ülkelerinse bağımsızlıkları güvence altına alınacaktır. Böylece, olası uydulara bir tür devrimci himaye sunulmuş, ya da dayatılmıştır. Uygulamada, çok daha ileriye varılır: Fransa'da zincirlerinden boşanan sosyal ve ulusal güçler de bir dış politika dayatırlar. Doğal sınırlar politikasıyla karşılaşan bir politikadır bu. Onları gerçekleştirmek, yeni bir rejim için ne şeref! Konvansiyon, yerel devrimci ögelere dayanır; onların çoğunlukta ya da azınlıkta olmalarının pek önemi yoktur. İşgal ordusunun denetimi altında meclisler toplanır ve Fransa'ya katılmayı isterler. Böylece, 1792 Kasımı sonlarından 1793 Martı sonlarına değin, Konvansiyon Savoie'yı, Nice kontluğunu, Pay-Bas'daki Avusturya bölgelerini, Renan'ı, Porrentruy bölgesini katar Fransa'ya.

1793 yılının terslikleri ve savaş zorunlulukları, en azından görünüşte, farklı bir politikaya götürür. Fransa, savunmadadır. 18 Kasım kararnamesinin ilan ettiği gibi evrensel bir kurtuluş savaşı değildir sözkonusu olan. Tersine Konvansiyon, 13 Haziranda, Danton'un önerisi üzerine, «öteki devletlerin yönetimine, hiçbir biçimde karışmıyacağını» ilân eder. 1793 Anayasası da şöyle der: «Fransız halkı... öteki milletlerin yönetimine asla karışmaz». Beş ay sonra, Robespierre, propaganda savaşını, «Jirondenlerin makyavelce küstahlığı» deyip reddeder. Kadrolar arasındaki bütün bu uyuşmazlıklara karşın, Devrim'in bir dış politikası olacaktır. «Fransız halkı», 1793 Anayasasınca «özgür halkların dostu ve doğal bağlaşığı» olarak ilân edilmiş de olsa, uygulamada devrimci yayılıştan vazgeçmez. Propaganda savaşı ve yeni sınırlar kazanmak, bir tek olayın iki yüzüdür aslında; Devrimin kendiliğinden yayılışıdır o olay da. Ancak kurtuluşun bedelini yalnız kurtaran ödemez; kurtulan da katılır. «Kurtuluş», «ayrıcalıklı zümreler»den değil mi? Sosyal düzeni olduğu gibi bırakan eski tipte katılmanın yerine, bu düzeni çoğunluk yararına altüst eden bir başka katılma türü geçmektedir. Devrim, 1794 ve 1795'te, Fransa'nın çevresini ele geçirir; 1795'te, Birleşik-Eyaletlerde ilk uydu Cumhuriyet kurulacaktır.

Bu savaş, her iki taraf için de, niteliğine uygun araçları harekete geçirir: Fransa'ya karşı birleşenler için, savaş g e l e n e k s e l y ö n t e m l e r l e sürdürülecektir; başka bir yol düşünmezler. İngiltere'nin yürüttüğü ticarî savaş da gelenek-

seldir: Fransız maliye ve ticaretini kökünden yıkınayı hedef tutmaktadır. Pitt, silah ve askeri nitelikte malzemenin ticaretini yasaklarken, tahıl ve unu da ekler buna; 8 Haziran 1793'te şunu ilân eder: «Fransa'ya azık ve gereç taşıyan her gemiye, taşıdığı bayrak ne olursa olsun, elkonulacaktır». İngiltere, gemileri denetler ve bu yolla da yansız devletlerin ticaretini. Kendine uygun gelen bir deniz hukuku yaratır ve uygular onu; ve, bu arada, koloni ticareti tekelini sürdürmek amacıyla, Birleşik-Devletleri kendine yardımcı olmaya çabalar. Diplomatik etkinlik de geleneksel çizgidedir; Devrim, köhnemiş Avrupa'nın çerevesi içinde yolunu bulmaya çalışmaktadır. Batı'da olduğu gibi Doğu'da da, düşünülen tek şey vardır: Sınırları genişletmek ve bölüşmek! Yağma, doğaldır ki yağmaya katılanları da böler. Herkes kendi savaşını yapmaktadır. Gövdeye hemen indirilecek lokma, hesaplara üstün gelir. Prusya'yı, Rusya'yı ve Avusturya'yı, 1793 başlarından 1795 sonlarına değin uğraştıran P o l o n y a ' n ı n p a y l a ş ı l m a s ı dır. 1793 paylaşmasının dışında tutulan Avusturya, zararını gidermesi için Batı'da serbest bırakılır: O da, Alsace'ı, Flandra'yı ve Hainaut'yu alacaktır. 1793 Temmuzunda, İngiltere, Polonya'nın paylaşılmasını kabul eder ve Avusturya'nın tasarısını reddetse de başka şeyler önerir ona. Özetle, «Dörtler»in düşündüğü yalnız kendileridir; yağmanın bölüşülmesine küçük bağlaşıkları çağırmazlar ve, İspanya, Londra'nın Latin Amerika'daki ticari istemlerine büyük güçlüklerle direnir.

Fransa ise, tersine yekpare bir haldedir ve -XX. yüzyıldaki gibi- bir yeni savaş yürütmektedir: İnsan ve para hesabı yapmadan herşeyi seferber eder; 2 milyonu 21 ile 30 yaş arasında olan 26-27 milyonluk bir kitlenin bütün maddi ve manevi kaynaklarını, tutar terazinin kefesine atar.

Nasıl?

Rusya bir yana bırakılırsa, Fransa, nüfusca en zengin ülkesidir Avrupa'nın. Yeni kura eri, eski krallık ordusunun erleriyle yavaş yavaş kaynaşır. Kitle halinde askere almada korkulacak bir şey yoktur. Y e p y e n i b i r t a k t i k uygulanacaktır bu kitleye: Bu taktik, son haddine vardırılmış bir saldırıda, insan kitlelerini düşmanın üstüne çullandıracaktır; onları yönlendirenler ise, araziyi pek iyi tanımaktadırlar. Cesaret ve

ateş deneyimi, daha önceden uzun bir eğitimin yerine geçmiştir. Bir gençler ordusudur bu. Şefler arasında yapılan ayıklama ve arındırmalar, kulüpleri ziyaretler, gazeteleri okumalar, görevli temsilcilerin varlığı, orduda demokratik bir çoşku yaratır ve sürdürür onu.

Ve her şey feda edilmiştir bu o r d u ya.

Onu donatmak için, ülkenin bütün kaynakları harekete geçirilmiştir. «Assignat», sınırsız bir malî kaynak sağlar. Ve doğaldır ki, «kurtarılmış» ülkeler –ya da düşmanlar– da yardım edeceklerdir. Böylesi bir çabaya dayanmak ve devrimci davaya bütün şanslarını tanımak için, kurtarıcı, bu dev çatışmanın yükünü yalnız başına yüklenemez. Köylülerle uzlaşmak için, çok geçmeden şu ilân edilecektir: «Şatolara savaş ve kulübelere barış!» Ne var ki, mallara el koymalar ve «assignat», bu ayırımı hayali hale getirir. Kamu Selameti Komitesi, işgal edilmiş ülkelere çetin özveriler dayatır. «Düşmanı yenmek ve onun zararına yaşamak, iki kez vurmaktır onu». 1793 Eylülünde, Komite, «kişileri silahsızlandırmak, alınacak rehineleri belirlemek, kent başına vergi salmak, yiyecek maddelerine, atlara, madeni eşyaya, gümüş takımlara elkoymak, köprüleri ve alevere havuzlarını yıkmak, yolların kaldırımları sökmek» emrini verir generallere. İyi ama, o ülkelerin halkları ne düşünecekler bu konuda? Şöyle yanıt verilir: «Özverilerinin büyüklüğü ölçüsünde özgürlüğe lâyık olduklarını anlayacaklar!». Ordular, savaş komiserleriyle, Cumhuriyet'in müteahhitlerine dönüşürler. «Tahliye büroları» kurulur ve taşınamıyacak ne ki var kırılıp yokedilir. Görevli temsilciler, 1794'te daha da acımasız talimatlar alırlar: Ödenmesi gecikmiş vergileri, yirmidört saatte toplayabileceklerdir; el konulacak nesnelerin listesini çıkaracak ve –ençok– dörtte üçüne kadar olan miktarı «assignat» ile ödeyeceklerdir. Birliklerin arkası sıra, «şaheserleri tanıyıp getirmekle yükümlü bilgili yurttaşlar» gönderilir. Palatinat'da, kapıların kilitleri sökülür ve Fransa'ya taşınır. Thermidor'dan sonra, durumda bir düzelme olmayacaktır: «Herşeye gereksinmemiz vardır, böylece herşeyi almamız gerekir». «Tahliye büroları» kaldırılır, ancak «tahliye» sürer. İki yıl içinde, Belçika üç istilaya uğramıştır ve üçüncüsü bitirip tüketmiştir onu.

Nedir sonuçları bütün bunların?

Fransızların zaferi ve ona karşı birleşenlerin dağılışları!

Gerçekten, zafer yığınların olur; çoşkunun, birliğin, yürek gücünün olur. Devrin gerçekleri içinde, Fransız Devrimi'nin temsil ettiği yeni ve yükselen bir güçtür bu. Azınlık ya da çoğunluk, Devrim'in kendine kazandıkları da vardır çevrede. Ordulaların ilerlemelerini gerilemeler izler, sonra yeniden atılımlar gelir. Savaşların üçüncü aşamasında, zafer tamdır: Jourdan'ın kumanda ettiği, Kléber, Marceau, Lefebvre ile Ney'in desteklediği bir ordu, 1793 Haziranında, Flerus'ta, Avusturyalıları yener, Ekimde Kolonya ile Coblentz'e varır; Belçika bir ikinci kez alınır; Aralık ve Ocakta Hollanda kurtarılır; güney doğu ile güneyde ordular, büyük Alpler ile Pirenelerin oluşturduğu çizgiye varır ve öte yandan Katalonya ile Biscaye'ın bir bölümü işgal edilir. Güçler dengesi, kesinlikle kırılmıştır.

1794'ler, Fransız askeri üstünlüğü dönemi başlar; yirmi yıla yakın sürecektir bu.

1794 sonbaharından başlıyarak, Prusya, İspanya, Piémont barış isteğinde bulunurlar. Barère, bir ihanet diye karşılar bunu. Politikası kimi zaman blöf, kimi zaman terketme, özetle kaprisli bir tutuma bürünen Thermidor'cu Komitede, barış düşüncesinin üstün gelmesi için haftalar geçer. Barış görüşmeleri sürerken, Siéyès, Avrupa'nın bir yeniden dökümünü yapar: Plan, Hollanda'dan Piémont'a değin bağlaşık devletlerden bir kuşakla, Fransa'nın stratejik olarak korunmasını öngörmektedir. Ne var ki, bu yeniden döküm, tam bir zaferi varsaymaktadır; oysa, Avusturya gibi İngiltere de teslim olmayı düşünmemektedir. Fransız diplomatlar, hükümdarları kollarlar; onların politikası ise, bir gerçekçilik, gelenekçilik ve utanmazlık karışımıdır. Öte yandan, yeni bir uluslararası ahlak yaratmak ve örneğin Polonya sorununu yeniden tartışma alanına çıkarmak söz konusu değildir. Asıl önemli olan, Devrim için öldürücü bir tehlike olan bu Avrupa koalisyonunu dağıtmak ve zafer gerçeğini andlaşmalara geçirmektir.

Prusya, 1795 Nisanında tek başına barışa razı olur; ve, Polonya'yla çatıştığı ve üçüncü bir bölüşme dolayısıyla iki suç ortağı ile güçlükler içinde bulunduğu doğuda elleri serbest kalır.

Böylece, Avrupa kıtasının başlıca askerî gücü, Fransa'da Cumhuriyeti tanımış olur; Ren'in sol kıyısındaki Fransız işgalini kabul eder. Arkadan, 16 Mayıs'ta Birleşik-Eyaletlerle La Haye andlaşması imzalanır; büyük Cumhuriyet'in bir uydusu olacaktır onlar: Pichegru'nun ordusu yaklaşırken, Hollanda'da bir devrim patlar, stathouder İngiltere'ye kaçar. Hollanda, Ren'in sol yakasındaki eyaletlerini devreder; bir yerde bir askeri üs tanır ve, donanmasıyla, İngiltere'ye karşı Fransız bağlaşıklığına geçer; ayrıca, bir konvansiyon toplayarak, III. yıl Anayasası üzerine ölçülüp biçilmiş yeni kurumlara kavuşur. Son olarak, 22 Temmuzda İspanya barış imzalar: Saint-Domingue'nin İspanyol bölümünü Fransa'ya verecektir, ama karşılığında da, Fransa, İspanya'da işgal ettiği bölgelerden çekilecektir.

SOSYAL SAVAŞIN SONU: AVRUPA'NIN YENİLGİSİ (1795-1802)

İşte, Avrupa koalisyonu sonunda «çatlamış»tır. Kıtanın en büyük bölümü yine de kavganın içindedir. İngiltere mali bakımdan desteklemektedir. Yaşlı kıtanın karşısında Devrim'in oluşturduğu sosyal tehlikeye, Basel'de imzalanmış andlaşmalar, korkunç bir denge kopuşunun felaketini getirip eklemiştir. 1795 Eylülünden başlıyarak, Saint-Petersburg'ta, *statu que ante bellum* temeline dayanan üçlü anlaşma yenilenir: Fransızların tutkularını dizginleyecek ve ülkeyi eski sınırlarının içine gerçekten çekecek olan, yalnız ve yalnız krallığın yeniden kurulmasıdır. İngiliz-Fransız görüşmeleri bir sonuç vermez.

Son darbeyi vuruncaya değin savaştan başka çözüm yoktur. Amaçlar aynı, yöntemler ve taktikler de aynıdır.

Fransızlar bakımından bir değişiklik yoktur; savaş, zaten 1792 ve 1793'de başlamış ve – Direktuar yönetimi istesin ya da istemesin – sürmektedir. 1797'de bir Barras'ın Venedik'e kendini 600.000 liraya satmasının, bir Talleyrand'ın İngiltere'ye birkaç milyona hizmet sunmasının pek önemi yoktur. Propagandanın köhnemiş ve tehlikeli bir araç olup çıkmasının da o kadar önemi yoktur; bu propaganda, acı hayal kırıklıkları içinde olsalar da, halklara yine de yapılmaktadır. Moreau,

1796'da Ren'in sağ yakasında ona başvurur; ve Poterat da Souabe'da, Bavyera'da, Wurtemberg'te, Mainz'deki eski kulüpçülerin yardımıyla bu propagandayı örgütler. Öte yandan Wurtemberg ile Bade, Kilisenin mallarını kamulaştırır ve senyörlük haklarına son verir. İtalya'da, Nisandan beri, Bonapart, Milano'dan İtalyanları özgürlüğe çağırmaktadır. Barışçıların çırpındıkları Macaristan'da «Jakoben» başkaldırılar patlak verir. Balkanlarda, Osmanlı anarşisi, daha da etkili hale getirir propagandayı; Bonapart destekler bunu ve, 1797'de Milano'da, Mora dağlılarından Manyotlar'ın bir heyetini kabul eder. Arkasından, Ege'deki adalara sahip olunca, Korfu adasını Fransız etkisinin bir merkezi haline getirir. Bu etki, Yunanistan'da büyük bir yankı bulur: Rhigas Velistinlis, bütün yarımadayı Atina'nın bayrağı altında toplamak ister; ne var ki, 1797 yılının sonlarında Viyana'da tutuklanır ve, arkasından da, Türkler onu ve arkadaşlarını boğazlarlar. Mısır'da Bonapart, Fransız Cumhuriyetinin yıldönümünü, büyük bir şölen halinde kutlar; masanın üstünde de, İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nin yanı sıra, Kur'andan ayetler yanyanadırlar. Suriye seferi sırasında, İngilizler, «demokrat girişimler»in İran'a da sıçramasından korkarlar.

İngiltere ve İrlanda'daki halk hareketleri nin özel bir yeri vardır. 1795 yılının büyük iktisadi bunalımı ile savaşın sosyal sarsıntılarının doğurduğu karışıklıklar, 1795-1796'da doruğuna çıkar; 1797'de de, donanmanın başkaldırısı ile en çarpıcı örneğini koyar ortaya: Gemilerde denizci «komite»leri kurulur ve *Şampiyon* adlı gemideki komite, «İnsan Haklarını anlamış tek kuruluş» olarak, Fransız yönetiminin koruması altına geçmeyi önerir. Canning'in 1797'de yayımlanan *Karşı-Jakoben (Anti-Jacobin)* adlı eseri, Bonapart'ı cehennem zebanilerinin temsilcisi olarak gösterir. Öyle görünüyor ki, Pitt'i barışa zorlayan bu olaylardır. Cumhuriyet'in çıkarma birlikleri, kendilerini bekleyen ve çağıran -1796-1798 karışıklıkları içindeki- İrlanda'yı hedef almışlardır. Fitzwilliam, Hamburg'ta Fransa ile görüşmelerde bulunurken, Birleşik-Devletlerde de gerekli para ve malzeme toplanmaktadır. Sonunda, 1798'de başkaldırı patlak verir; ne var ki, bir istila da olmaz. Gecikerek de olsa, İngiltere'nin de Vendée'si vardır.

1798 Eylülünde, Koscinszko, bağlaşıkların ordularında hizmet gören Polonya askerlerini askerlikten kaçmaya kışkırtmakla görevlendirilir. Alman ve İtalyan birliklerinin yanı sıra, Fransız bayrağı altında savaşan bir de İrlanda müfrezesi vardır.

Böylece, Basel'deki andlaşmalardan sonra olduğu gibi önce de ve Fransa'da kamuoyundaki büyük değişikliklere karşın, Avrupa savaşı, s o s y a l s a v a ş niteliğini sürdürmektedir; dışarıda ve içeride yine iki cephesi vardır. C u m h u r i y e t o r d u s u, o da pek değişmiştir kuşkusuz. Thermidor'dan bu yana, mevcudu 500.000'e varan ordunun neredeyse yarıya yakını asker kaçağıdır. 1795 andlaşmalarının arkasından hayli asker tezkere almıştı. Göreve devam edenler ise, orduda hizmeti bir meslek olarak görürler ve, savaş da, rahatça yolunu bulmanın bir aracıdır. Bilgisi olsun olmasın, insanların, başka yerde olduğundan çok daha çabuk olarak yükselecekleri yer ordudur. Bununla beraber, tutku, kazanç hırsı, yurtseverliği safdışı etmez, edemez. 1792'deki atılım ruhu sönmemiştir. Bir şefe bağlılık yurda bağlılıkla özdeşleşip çıksa da, yine sapına kadar Cumhuriyetçi bir ordudur bu ve yeni başkentlere girecek durumdadır.

Sürekli elkoyma, arkasından askere almayı düzenleyen 1798 tarihli bir kanun, orduya hayli asker sağlamanın yollarını açar. Ne var ki, «assignat» yoluyla sınırsız para bulma mümkün değildir artık. Konvansiyon, bunun güçlüklerini 1795'te görüp tanımıştı. Böylece, savaşın savaşı beslemesi zorunlu görülmektedir; Cumhuriyeti de besleyecektir o, kimi zaman generallerini de. Büyük millet, bu geri Avrupa'ya, bedavadan bir ilerleme getirmek istemez!

Seferin başından beri, Direktuar, zaferinden elde edilebilecek en iyi sonucu sağlaması için, Bonapart'a kapıları açar; o da gereğini pek güzel yerine getirecektir bunun. Başkumandan, rejimin Maliye Bakanıdır. Paralar kamu kasalarında istif edilir. En yüklü parayı Papa ödeyecektir; belki 100 milyondan fazladır verdiği. İsviçre de öyledir: El konulan Berne hazinesi, bir bakıma bütün bir Mısır seferini besleyecektir. Sanat eşyası da içinde olmak üzere, her türden el koymalarla askeri bakımdan sağlananları da ekleyelim bunlara. İtalya'nın «tahliye»si, 1794'te Ren bölgesinde yapılanlardan çok daha fazlasını getirir. Kimi zaman

halklar tepki gösterirler, ne var ki korkunç yanıtlar alırlar: Bonapart, Binasco kasabasının yakılmasını ve içindeki bütün ahalinin öldürülmesi emrini verir; Pavia'da, bütün Belediye üyelerini kurşuna dizdirir, 200 rehine alır ve, askerlerini, yirmidört saat boyunca yağmada serbest bırakır. II. yıldaki âdetlerden hayli uzaklaşılmıştır; öyle de olsa, İtalya'da bile, Fransız Devrimine –Jakoben ya da liberal– bağlanmış olanlar bağlılıklarını sürdürecekler ve fatihle uyuşacaklardır.

Hükümet mekanizmasında ve kamusal anlayışta gevşemeler olsa da, görev, bütüne bakıldığında, Fransa için 1793'te olduğundan daha az güçlükle sürüyordu. Bununla beraber, Basel andlaşmalarıyla Avusturya'nın yenilgisini dile getirecek Léoben barış hazırlıkları arasında iki yıl geçecektir.

Generalleri, Moreau ile Jourdan, Ren üzerinde kararsızlık içinde ayak sürterken, Bonaparte, çoşkulu askerlerini Kuzey İtalya'da, Nice dolaylarından Viyana bölgesine değin dolaştırır. Sefer, 11 Nisan 1796'da başlar. Beş gün içinde, Piémonte'lilerle Avusturyalıların arasını açar. Turin sarayı dehşet içindedir: Cherasco ateşkesi 28 Nisan'da imzalanır. Safdışı edilen Piémonté, Savoie ile Nice Kontluğunu terkeder. O zaman da, Avusturyalılar korkunç darbeler yerler. Bonaparte, 15 Mayısta, halkın alkışları arasında Milano'ya girer. Parma, Modena dükleri, arkadan da Papa ile Napoli kralı barış istemek zorunda kalırlar. 9 Mayıstan başlıyarak, Lodi köprüsünden Adda aşılır: Beaulieu'nün Avusturyalıları Mantoue'da hapsedilmişlerdir. İmparator, bütün bir yıl sonu o yeri boşaltma çabası içinde çırpınır durur: Ona karşı ise, Cumhuriyet, Castiglione'de, Bassano'da, Arcole'de, arkasından –1797 Ocağında– Rivoli'de, bir dizi çarpıcı zaferlerle yanıt verir. Mantoue 2 Şubatta teslim olur; böylece serbest kalan Bonaparte, Alpleri aşıp Viyana'ya doğru atılır. Jourdan'ın yerine geçen Hoche, Moreau ile beraber Ren'i aşar. Avusturya, andlaşma istemek zorunda kalır: 7 Nisan'da ateşkes imzalanır; 18 Nisanda de Léoben'da barış hazırlıkları başlar.

Altı ay sonra, Campoformio andlaşması, Belçika eyaletlerini Fransa'ya terkeder ve Basel'de kararlaştırılmış Ren sınırını ona tanır. Öte yandan, Direktuar'a karşın, Bonaparte, düşündüğü İtalya barışını dayatır: Yarımadanın değişik yerlerinde, üç uydu Cumhuriyet doğar.

Bununla beraber, söz konusu fetihlerin apayrı bir anlamı vardır: Fethedilen ülkelerin özümsenmesi ve uydular yaratılma-

sı, Avrupa'nın büyük bir bölümünün siyasal ve sosyal statüsünü alt üst eder. Fransa'nın illerinin sayısı, 83'ten 102'ye çıkar. Direktuar'ın Campoformio'dan sonra uyguladığı katma politikasına başkaları da eklenir: Mulhouse, Montbéliard, –Leman ilinin başkenti– Cenevre, Fransız birliği içine girerler. 1798'de de, Piémonte, askerî önlem gerekçeleriyle işgal edilir.

Nedir bütün bu gelişmelerin sonucu?

Şu: Fransa çevresinde uydu Cumhuriyetlerden oluşan bir bölge ortaya çıkar; anayasaları da III. yıl Anayasasına öykünmüştür. Pay-Bas'nın bir köşesinde daha önce kurulmuş olan Batav Cumhuriyeti, anayasasını, 17-18 Nisanında değiştirir: «Tek ve bölünmez» olan Cumhuriyet, halk egemenliği üstüne kuruludur; stathouder rejimine, federalizme, aristokrasiye ve anarşiye karşı «değişmez bir kin»le and içmeyenler seçim kütüğüne yazılamazlar ve «1795 Devrimi'nin İlkeleri»ne karşı olanlar –belli bir süre için– oy hakkından yoksun tutulurlar. İtalya'da, her yanda, kulüpler açılır, özgürlük ağaçları yeşerir ve 1794'de ortaya çıkmış olan, –yeşil-beyaz-kırmızı– üç renkli kokartlar takılır şapkalara. Başlarına, Haklar ve Ödevler Bildirisi'nin yazıldığı 1797 tarihli Anayasalar, Batav Cumhuriyetininkinden daha az devrimci değildir. İşgalci de, metinleri harfi harfine okumaz kuşkusuz: Fransız generaller, seçilecek olanları belirlemeye, idarede tasfiyeler yapmaya kalkarlar; yani, vaktiyle Direktuar'ın Fransa'da yaptığını oralarda uygulamaya girişirler. Bütün bu hareketleriyle de, ulusal duyguyu incitir ve Fransız yandaşı olan kişilerin saygınlıklarını azaltır ya da cesaretlerini kırarlar onların. Bununla beraber, Fransa'nın sınırlarında bütün bu olup bitenler, Avrupa'nın gözleri önünde, Devrim hesabına çarpıcı bir işarettirler. 1798 Nisanında İsviçre Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla daha da genişler sistem. Devrimci kurumlar Kilise devletlerine değin gelir girerler: Aynı yılın Şubatında, eski Forum'da Roma Cumhuriyeti ilân edilir. Papa, daha önce 1797'de, Tolentino'da, «Şeytanın Devrimi»yle bir andlaşma yapmış ve devletlerinden bir bölümünü de ona terketmiştir! Devrimin eli onun üzerindedir de şimdi. Papa VI. Pie tutuklanır ve Fransa'ya sürülür; çok geçmeden de orada ölecektir.

Ancak, ayakta kalanlar vardır yine de.

Başta İngiltere ayaktadır: 18 Ağustos 1798'de Abukır'da donanmasını yakıp yok ederek, Bonaparte'ı, Mısır fethinde çevreden soyutlamıştır. Rusya da ayaktadır; o günlere değin Batı'da henüz hiç görünmemiştir. Ne var ki, 1799 ilkbaharında –bütün cakasıyla– boyunu gösterir orada: Jakoben tehlikesine aklını takmış bir yarı-deli olan Çar I. Pavel, Katerina'nın yerine geçmiştir. İngiltere'nin, 1798 sonlarında Avusturya'yla oluşturduğu İkinci Koalisyona Rusya'nın girmesi, donanmalarına Boğazları açar ve bayrağını Yunan adalarında dolaştırma olanağını verir ona: Tilsit'e değin oralarda kalacaktır. Suvorof'un kumanda ettiği Avusturya-Rus ordusu, bütün kuzey İtalya'yı fetheder ve Ağustosta da Dauphiné'yi hedef alır. Rimski (Romalı) diye ad takılmış Korsakof İsviçre'dedir. Bir İngiliz-Rus ordusu Hollanda'da karaya çıkar. Mart ayından beri Almanya'da zaferler kazanan Avusturyalılar, Ren sınırını tehdit ederler. Koalisyonu kuranlar, bir genel restorasyon düşü içindedirler: Suvorof'un, Fransız müdahalesinden önceki düzeni yeniden getirip yerleştirdiği yalnız İtalya için söz konusu değildir bu; Franche-Comté'yi, Güneyi ve Batı'yı ayaklandıracak karşı-devrimcilerin yardımıyla, her yer içindir.

Bununla beraber, askeri olaylar, sonbaharın başlarından kalkarak yeni bir akış içine girer: Massena, 25 ve 26 Eylülde,

75. – Amiens Barışı'nın halk arasında uyandırdığı sevinç

Zürih'te Korsakof'un kumandasındaki Rusları ezer ve, bir kaç gün sonra da, Zürih üzerine yürümekte olan Suvorof'u, felaketlerle dolu koşullar içinde doğuya doğru geri çekilmeye zorlar. Hemen hemen aynı zamanda, Brune, Hollanda'daki İngiliz-Rus ordusunu bozguna uğratır ve onları yeniden gemilerine binme zorunda bırakır. Öyle olunca da, I. Pavel, birliklerini geri çağırır; ve, Fransa, 1795'te olduğu gibi, kıta üzerinde hemen hemen yalnız kalmış Avusturya'yla yüz yüze gelir. 1800 Haziranında Marengo'da zafer kazanan birinci konsül, düşmanı ateşkese zorlar ve Lombardiya ile Piémont'u boşaltması emrini verir. Aralıkta, Moreau'nun Hohenlinden'de kazandığı kesin zafer, Viyana'nın yolunu açar. İki ay sonra, Avusturya'nın, Luneville'de barışı istemesinden başka bir çare kalmamıştır: Bu barış, Campoformio'nun toprak koşullarını tekrarlarken, uyduları da tanıtır; bir küçük parça dışında, Avusturya, İtalya'yı Fransız Cumhuriyeti'ne terketmiş olur uygulamada.

Sonunda, sıra İngiltere'ye gelmiştir. Barış isteği, orada da Fransa'dakinden az değildir. Tahıl fiyatlarının büyük bir rekor kırdığı yeni bir iktisadî bunalımın kolaylaştırdığı demokratik hareket ve kaynaşma orada dayatmaktadır kendisini. Bonaparte, yansızlara yaklaşır; ticareti savunma adına, Çar'ın kurduğu ve özellikle de Prusya'nın güçlendirdiği geçici bir topluluk, bu yansızları İngiltere'ye karşı birleştirmiştir. Lunéville andlaşmasının imzalanışından birkaç gün önce Pitt görevinden ayrılır. Barış adına Londra görüşmeleri 1 Ekim 1801'de imzalanmıştır ve 25 Mart'ta da Amiens barışı imzalanır: İngiltere, Fransız Cumhuriyeti ile bağlaşıklarına, kolonilerdeki fetihlerini geri verir; sadece Cap, Seylan ve güzel bir şeker adası olan Trinité bunların dışında kalır; Malta'dan koşullu olarak vazgeçer. Fransa, Mısır'ı geri verir. Ama asıl önemli olan şey sükûtla geçiştirilir: Belçika, Ren'in sol yakası, yeni kıta Avrupası, devrimci Fransa'nın hegemonyası.

Değinilmez onlara!

Böylece, güçleri bölen büyük çatışma, iki toplum arasındaki bir savaş değildi yalnız; dünyanın bölüşülmesi, emperyalizmler arasındaki rekabetler in savaşıydı da bu. Öte yandan, bu büyük çatışma, kendi zararlarına bozulmuş Avrupa dengesini yeniden kurmak için ulusla-

rın giriştiği cılız bir çabaydı; Napolyon'un ölçüsüzlük ve aşırılıklarının daha da şiddetlendiği bir sırada ortaya çıkıyordu bu çaba.

III

NAPOLYON VE DÜNYA (1802-1815)

1802-1811 yılları, Napolyon'undur; tahihinin yâver gittiği fetih yıllarıdır o yıllar ve bundan bir İmparatorluk doğar. Ne var ki, bu İmparatorluğun içinde ve dışında derin tepkilere de yol açacaktır gelişmeler.

Sonra?

NAPOLYON'UN ŞANSLARI (1802-1811)

1802 Cumhuriyeti'nin, Piémont'un da katılmasıyla, 108 ili vardır. Nüfus gücü, Rusya'nınkini rahat rahat dengelemektedir. Batı bloku, bağlaşıklar ve korunmuş ülkelerle beraber, Cadix'ten Hansa denizlerine, Brest'ten Ancone'a değin yayılmaktadır.

Avrupa nüfusunun üçte birinden fazlasını temsil etmektedir o.

Uydu devletlerin siyasal, idari ve sosyal bakımdan birbirlerine uygunlukları, ikinci koalisyondan beri daha da sıkıdır. Eski Alp-berisi Cumhuriyet İtalyan Cumhuriyeti olmuştur ve, Bonaparte da, yılın başlarından beri onun başkanıdır. «Konsüllük» anayasaları, Direktoryal anayasaların yerine geçmiştir; XII. yıldan başlıyarak da, «İmparatorluk» anayasaları konsüllük anayasalarının yerini alacaktır. Öte yandan, uyduların sayısı artıp duracaktır: Zaferin hem sonucudur, hem de nedenidir bu. Böylece, ötekilerinin yanı sıra şunlar gün ışığına çıkacaktır: 1802 ve 1803 İsviçre Anayasaları; 1801, 1805 ve 1806 Hollanda Anayasaları; İtalyan Cumhuriyeti X. yıl Anayasal Kararı ile İtalya krallığının 1805 tarihli Anayasal statüsü; 1806'da Napoli krallığının, 1807'de Varşova dükalığı ile Westfalya krallığının anayasaları; 1808'de Bavyera ve İspanya krallıklarının, 1810'da da Frankfurt

büyük dükalığının anayasaları. Böylece, Avrupa'nın gitgide büyüyen bir bölümüne, pek çeşitli türlerde t e m s i l i r e j i m l e r yerleşir. Geçmişin kalıntıları, az-çok belirgin biçimde yeni uyduların statülerine damgalarını vururlar; ne var ki, genel olarak temel özgürlüklerle de bir uyuşma içindedirler ve basın ile ayin özgürlükleri başında gelir bunların. Bütün bu anayasalar, vergilerle kanunların oylanmasını, malvarlığına göre belirlenmiş bir seçimin elediği hatırı sayılır kişilere tanır. En azından metinlerin gösterdiği bu. Ne var ki, uygulama, geniş ölçüde durumlara ve hükümdarların isteğine bağlı kalır. Despotluk varlığını sürdürür: Wurtemberg kralı, kendi devlet konseyine pek az danışır. Fransa örneği, Napolyon'un getirdiği güçlüklerle ortadadır; dışarıda da görülür bu güçlükler: Napolyon, İtalyan Meclisi'ni ortadan kaldırır. Tiyatroların ve gazetelerin sansürü, hiçbir yerde son bulmaz. Bununla beraber, mutlak iktidar ve aristokrasi, heryerde çekiliş halindedir; her yanda ilerleyen de b u r j u v a z i ya da o r t a s ı n ı f l a r dır. Soylularla ruhbanın kendilerine özgü temsilinin sürdürüldüğü ülkelerde bile, mülk sahipleri, tacirler, aydınlar ve serbest meslek sahipleri, geniş oranda meclislere gelir girerler.

Böylece, Fransız siyasal sistemi, az-çok bir k ı t a s i s t e m i olma yolundadır; Fransa'nın idari sistemi de öyle. Devrim'in ve İmparatorluk döneminin aynı birleştirici anlayışı, «eski idare görüşü»nü yıkmaya yönelmiştir. Bürokrasiyi etkili hale getirmek, vergilerin toplanmasına canlılık getirmek ve yardımcı birlikleri çağırmak amacıyla, «yeteneği olan herkes» idareye çağrılır. Rejimin elinde yeterli zaman olsaydı, Avrupa, Napolyon'un deyişiyle «tek bir halk haline gelecek ve, herkes, yanda yolculuk ederken, hep ortak bir yurtta yaşadığını duyacaktı». Yerinde işe alınan idare görevlileri, almanca ya da italyanca konuşmayı sürdürürler; ne var ki, fransızca bilgisi de yüksek görevliler için zorunlu olup çıkar. Kuzey İtalya'da yardımcı okullar açılır; Milano'da genç kızlar kolejinin «Fransa'da benzeri yoktur». İtalya yarımadasında, sonra da İllirya eyâletlerinde köprü ve şoseler idaresi, bir sicil dairesi, bir ipotekler bölümü kurulur; kuşkusuz, hemen her yanda da valilikler. Napolyon bölgesinin öteki ucunda, Varşova büyük dükalığı illere ve komünlere bölünmüş-

tür; bunun yanı sıra, Fransız maliye rejimi ve sayıştay denetimi kurulur. Bavyera'da ve Wurtemberg'te, hükümdarlar, bu idari yenilikleri, otoritelerini arttırdıkları ölçüde daha iyi karşılarlar.

Öte yandan, özellikle -ve asıl önemli olan da bu- Fransız sosyal sistemi evrensellik yolundadır. Önce, doğaldır ki Fransız sınırları içinde görülür bu olay: İmparatorun uyruğu olmak, hak eşitliğine erişmektir ve, tek kuruş ödemeksizin, senyörlük haklarıyla ondalıktan kurtulmaktır; bu sonuncular ise, İllirya eyaletleri dışında her yerde kaybolmuştur. Ancak, bütün bir «blok» içinde de, feodalite ve zümrelere dayalı eski toplum düzeni öldürücü darbeler yer. 1801 tarihli Hollanda Anayasası, başına koyduğu Haklar Bildirisiyle, daha o yıldan hak eşitliğini güvenceye bağlıyor ve feodal haklara son veriyordu. İsviçre Cumhuriyeti, 1802 tarihli anayasasında, toprak üzerindeki sürekli ödentilerin ve özellikle de ondalıkların geri satın alınabilir olduğunu ilân eder. 1803 tarihli bir başka anayasal karar, hak eşitliğini ilân eder. Napolyon, İtalya kralı olunca, 1805'te, Fransız Cumhuriyeti İmparatorununkine benzer biçimde and içer; «haklarda eşitliğe... milli emlâk» satışlarının -geri alınamıyacak biçimde- kesin oluşuna» saygıyı sağlıyacağına yemin eder. 1811'de, haklarda eşitlik uydu devletlerde kural gibidir. Eski rejimin tarımsal ilkeleri kaybolmuştur ya da olma yolundadır. Soylu ve soylu olmayanların malları hukuk bakımından birbirine karışır; soylu olmayan kişiler de mülkiyet sahibi olabilirler. Servajın ortadan kaldırılması, hem insanı hem de el -emeğini serbest bırakır; servajın kaldırılmış olduğu ise Hollanda, İtalya, Westfalya, Bavyera, Berg büyük-düklüğü, İspanya, Hesse anayasalarına geçirilmiştir. Bedensel yükümlülüklere her yerde son verilir. Ne var ki, toprak yükümlülüklerinin tazminatsız ortadan kaldırılmaları, sert tepkilerle karşılaşır; soylular, kimi zaman karışıklık çıkartırlar. Böylece, Napolyon Devriminin tarım politikası eyyamcı bir nitelik taşır ve etkisi altındaki yerlerde büyük bir değişiklik gösterir. Öyle de olsa, eğilimlerde kuşku yoktur. Fransa'nın sosyal rejimi, her yana yayılma yolundadır.

Napolyon Yasası diye anılan Medenî kanun, uluslararası bir etkiyi sürdürür; öte yandan, eşlemede, bulunmaz bir araç hizmetini görecektir: Onunla, 1789'un ilkeleri,

kişi eşitliği; toprak ve miras eşitliği; dinsel hoşgörü; medenî halin laikleşmesi ve boşanma yayılır. Hollanda, bu yasaya daha önceden sahip çıkmıştır; 1806'da da İtalyanlar için bir çevirisi çıkar; 1807'de Napoli –şurasına burasına biraz dokunarak– onu kabul eder; söz konusu yasa, Alman devletlerinin çoğuna, Hansa kentlerine ve İllirya eyaletlerine de girer; 1810'da Varşova'da yayınlanır; –olacak iş değil ama! – İspanya'ya ve Portekiz'e de dayatma girişiminde bulunulur.

Öte yandan, Devrim, düşman ülkelerde de etkisini gösterir. Doğaldır ki savaş, bu etkilere değişiklikler getirir; Fransız yeniliklerine karşı ulusal duyguyu öne çıkararak, karşı çıkar onlara, öyle de olsa, 1802 seçimlerinde, Nottingham'da, kalabalığın üç renkli bayrağı direğe çekmesine ve kızıl serpuş giymesine engel olamaz. Kıta da, bu etkiden bağışık değildir: Özellikle Prusya, siyasal ve sosyal reformlara girişerek bu etkileri azaltmak isteyecektir.

Batı'da, bu kıta bloku, gitgide genişler ve türdeşlik kazanır; onun bu aşırı irileşmesine askere almadaki genişliği de katmalı. Napolyon, ne askere almanın biçimini, ne de ordunun genel örgütlenişini değiştirir. Yıllık askere alışı kura çekme ile sınırlandırarak, Jourdan kanununu sürdürür. Öyle de olsa, Fransa'nın boyutlarının gitgide büyümesinin bir sonucu olarak, çağrılıların sayısı yıldan yıla artar; ancak, bütün olarak, kayıtlı olanların %36'sını aşmayacaktır. Orduda kaynaşma ve kenetleşme sürer ve genelleşir: Emekli subaylar, sefer zamanında bile acemi erleri yetiştirmeyi yüklenirler. Rütbede ilerleme, bilgi ve talimden çok, yiğitliği ve cesareti ödüllendirir. Ordu, orta sınıflar için, alabildiğine görkemli bir yükseliş olanağı olmayı sürdürür. Malzeme pek değişmez; Napolyon, savaş malzemesi üretimindeki yetersizliğe karşın, topçuluğu geliştirmeye verir kendini ve, topculuk da, savaşa katılmadaki payını genişletir. Yeni bir bölüm olan Muhafız Birliği, bağımsız bir kuruluştur ve eşi az görülür bir yedektir.

Kâğıt paraya başvurmayı reddettiği için, Napolyon, az giderli savaşlar yapmak zorundaydı. Öte yandan, yıldırım savaşı huyu ve alışkanlığıydı. Cumhuriyetçi orduların tak-

tik niteliklerini sürdürüyordu: Savaş, kitle halinde bir savaştı; saldırıda, bütün mevcud ortaya atılırdı. Yığın, hasmın üzerine yüklenir, boğardı onu. Birliklerin cesareti, enerjisi, dayanıklılığı ve mutlak bağlılığı, şefin girişimlerini destekliyordu. İmparatora inanç, soyutta kalan Cumhuriyete inancın yerine geçer; onur da yurtseverliğin. Öte yandan, uzaklara gidildiği ölçüde, bu ordunun etkililik derecesi de düşecektir: Doğu Avrupa'da daha az kolaylıkla çarpışacaktır; nedeni de, yalnız doğal koşullar değil, insan kalitesinde, mareşallerin düzeyindeki düşüklüktür ve öte yandan da uydulardan istenen birliklerin daha fazla katılması.

Napolyon devriminin temsil ettiği bu dev insan yığını gücüne, bu büyük siyasal, sosyal askeri güce, iktisadi şans da gelir eklenir. Gerçekten, savaş ve ablukaya karşın, u l u s l a r a r a s ı d u r u m , bir bütün olarak tâ 1810-1812 bunalımına değin Napolyon'a yaver olacaktır.

Nasıl?

76. – Ablukada, Fransa'ya dolanla sokulmuş İngiliz kumaşlarının herkesin önünde yakılışı

Abluka, armatörlere kuşkusuz ağır kayıplara mal olur; limanlar yıkıma uğrarlar; koloni ticareti alabildiğine etkilenir; birkaç uydu devlet, kendi dışında pazarlara tahıl ve kerestesini süremez hale gelir. Bunun yanı sıra, ticaretin akışını yeni koşullara uydurmak gerekir; yeni yollar açılmak istenir ve yönler belirlenir. Ne var ki, önemli de olsa, kara taşımacılığı deniz taşımacılığının yerini tutamaz; ve, Napolyon, dolaşımı sınırlayacak iktisadi bölgeler yaratmayı reddeder. Avrupa'yı düşünmeden önce, Fransa'yı düşünür. Bir Alman zollverein'i, bir İtalyan birliği kurma öğüdünde bulunulur kendisine; fayda etmez. Sınırları kökünden söküp atan bu adam, gümrük sınırlarını sürdürür; vassallerine İngiltere'yi kapar, ama buna karşılık, İtalya dışında Fransız pazarını açmaz onlara. Böylece, kıtada iktisadi rejim, merkezileşmek şöyle dursun, ülkesel parçalanış ve varlıklarını sürdüren iç gümrüklerin acısını çeker.

Kapalı bir ekonomi içinde yaşamaya mahkûm edilen Avrupa, bu normal olmayan duruma kendini uydurmaya çalışır yine de. İngiliz rekabetinden yakasını sıyırmış olan yerel sanayiler gelişirler: Thuringe'in hırdavatçılığı ile silah sanayisi böyledir; Saksonya'da pamuk sanayisi bile genişler; Frankfurt'la Magdeburg bölgelerinde pancardan şeker üretimi yayılır. Yasak, özellikle Fransa'nın doğrudan komşularını, İsviçre'yi, Kuzey İtalya'yı yararlandırır. Bu ülkelerin bütününde ulusal gelir yükselir ve dahası, sanayi ve tarım ürünlerinin altın üzerinden fiyatlarının yükselmesiyle, kârlar artar. Fransa'nın durumuyla ilgili olarak söylediklerimiz, bu ülkeler için de söz konusu olur: Fransa'da olduğu gibi, oralarda da, bu yükselişten asıl yararlanan burjuvazidir; bunun gibi, tarım dünyasında, büyük çiftlik kiracıları, toprak sahipleri de yüklerini tutarlar ve, bunların sayısı, ondalıklarla senyörlük hakları ortadan kalktıktan sonra artmıştır da. Maddi yaşam, iş dünyasındaki hareketlilik bu etkili zümreler yararına sonuçlarını doğururlar; rejimin, aynı zamanda siyasal yaşama ve sosyal bakımdan açılışa çağırdıkları da bunlardır.

Genişleme halindeki bu dev kıta blokunda, kitleler ve madde, o tarihlere değin modern insanlığın bilmediği siyasal araçları temsil ederler. Bu güçleri kullanan da bir insanın dehasıdır: Napolyon'dur o ve onun dehasıdır!

Bu insan, savaşta ve barışta bir dehadır; çeviklik ve etkililikte bir dehadır; romantik bir imgelem bu dehayı daha da genişletir; bir kumarcı tutkusu onu kışkırtır ve, İéna'ya değin, uzun kişisel bir talih yardımcı olur ona. Mutlak olarak güçlü araçlar, devrin en güçlü ve en etkin ellerindedir.

Bu blokun karşısında öteki Avrupa yekpâre değildir.

Fransız Devrimi'nin karşı konulmaz ilerleyişi önünde, bir-dünyanın sonunun geldiğini de derinden derine sezmektedir. Bir Alman yazarı, Napolyon'un Marengo zaferinden bir kaç hafta sonra pek güzel dile getirir bu duyguları ve öyle der: «Bütün bir toplum için korkunç bir devir hazırlanıyor; bu devir, pek korkuyorum, varolan bütün kurumları ve onlara temel olan bütün ilkeleri alt üst edecek. Bu günkü kuşak, Devrim'in açtığı kötülükler uçurumu içinde boğulup gidecek ve bu Devrim henüz ilk kurbanlarını yemiştir!»

Mahkûm ya da değil, bu Avrupa korkunç darbeler yemiştir ve dağınık bir biçimde savaşmaktadır: Rus, Avusturya, Prusya, İngiliz birlikleri, Batı'da henüz bir araya gelmiş, birleşmiş değillerdir. Ve, öte yandan uluslar, bu birliklere, gönüllerinden geldiği gibi, ne bedenlerinden bir şey verir, ne de ruhlarından.

NAPOLYON'UN FETHİ

Fransız gücü, 1802 Avrupasının sırtına, ulusalla sosyalin içiçe olduğu bir tehdidi yüklemişti; bu ise, olsa olsa s a d e c e b i r a t e ş k e s e o l a n a k v e r e b i l i r d i. Öte yandan, silahların zaferiyle ülkenin başına geçmiş olan Napolyon, toprak konusunda hiçbir özveride bulunamazdı; hem XII. yıl Anayasası, İmparatorluk andında «Cumhuriyet'in toprak bütünlüğünü sürdürme»yi dayatıyordu ona. Dahası, Napolyon, elde ettiği olanakları çoğaltmanın ve k i ş i s e l s a y g ı n l ı ğ ı nı arttırmanın düşü içindeydi.

Napolyon, bu saygınlığı her alanda düşünüyordu; askeri zafer gibi bir i k t i s a d i z a f e r i n d e a r a n ı ş ı içindeydi. Fransa'da ve fethedilen ülkelerde, savaş öncesi gönenci yeniden elde etmek için, aydın despotluk geleneğine döner. Ne var ki, dünya pazarlarını, ancak Londra'nın zararına ele geçirebilirdi. Pitt hükümeti, Batı Avrupa'daki mahreçlerine yeni-

77. – Napolyon ordusunun Büyük Saint-Bernard geçidinden geçişi

den kavuşabilmek amacıyla, Amiens barışına razı olmuştu. Ancak, Napolyon'un kolbertizmi, tasarılarına engel oluyor; ve, anî koloniyalizmi, daha da büyük tehlikeler içeriyordu. İngiltere, tropik ürünlerinin tekelini sağlamıştı ve büyük kazançlar elde ediyordu bundan. Londra'ya kahve, çay, şeker ve baharat satılıyordu. Bonaparte, bu vesayetten yakasını sıyırmak istedi; bunun için de, Antiller'deki çalışmayı –alabildiğine– arttırmak ve Luiziana'yı da işletmeye girişmek vardı çare olarak. Ne var ki, böylesi bir güvenci sağlayacak çare diye düşündüğü köleliğin yeniden kurulması, Saint-Domingue'deki siyahilerin başkaldırısına yol açtı. Askeri müdahaleye karşın, ada, 1803 Kasımında bağımsızlığına ilân etti. Aynı yıl, Luiziana'da da başarısızlıkla karşılaşıldı: Gönderilen bir Fransız generalinin seferi, Birleşik-Devletler'i kışkırttı; Bonaparte da, bunun üzerine görüşmelere girişmeği yeğledi ve oraları 80 milyona devretti. Cezayir'e, Tunus'a,

Trablus'a, Suriye'ye ve tâ Hindistan'a değin gönderdiği ticaret heyetleri, pek yerinde olarak İngiltere'yi kaygılandırdı. Böylece, mücadele, iki emperyalizmin çarpışması olarak ortaya çıkıyordu aynı zamanda. Gücünü deniz ticaretine dayamış bulunan İngiltere, elde ettiğini korumanın düşüncesi içindedir; öte yandan, Malta'nın -o pek büyük- stratejik önemini terketmeyi reddeder ve Amiens andlaşması da -çok karmaşık koşullarla- adanın boşaltılmasını öngörmüştür.

Böylece, İngiltere ile Fransa arasında çatışma, pek yakın bir gelecekte kaçınılmaz hale gelir; ve şöyle gelişir olaylar: 1803 Mayısında, İngiliz hükümeti, Fransız bayrağı taşıyan bütün gemilere el konulmasına karar verir; Bonaparte, Fransa'da oturan İngilizleri tutuklayarak yanıt verir buna, ve ayrıca, Hanovre ile Napoli dolaylarındaki limanları işgal eder. Başka yaptıkları ve düşündükleri de vardır: Hollanda ile İspanya'nın katılımını sağlar, ve özellikle, kesin darbeyi vurmak için, 1789'da bizzat incelediği, İngiltere'ye çıkarma yapma tasarısını ele alır; bunun için de, 2000'e yakın gemi, ordunun emrinde beklemektedir. Ne var ki, İngiliz adalarına erişmek için, birkaç gün için de olsa, düşman deniz birliklerini uzaklaştırmak gerekir oralardan. Abukır'dan canını kurtarabilmiş Villeneuve, İspanyol donanmasının da yardımıyla, Nelson'un dikkatini Antiller'e çekme görevini alır, ve böylece, o yardıma gelmeden önce, İngiltere'ye çıkışı koruyacaktır. Ne var ki, Nelson, 1805 Ekiminde, Trafalgar burnunda, Villeneuve'ü yok eder. Böylece, ilk aşamayı kazanır Büyük-Britanya; denizler, sonsuza değin kendisinindir. Ancak, Napolyon tehlikesinin kendilerini de tehdit ettiği hükümdarların sağlam desteklerini de sağlamak zorundadır. Onların bağlaşıklığını satın almak amacıyla, İngiltere yeni vergiler koyar; genel zenginliğin artmış olması da, hükûmetin işini kolaylaştırır. Gönenç bakımından uluslararası durum,bütün ülkeler yararına rol oynamaktadır zaten. İngiltere'de vergi yoluyla borçlanma, 1792'de 9 milyon sterlin iken 33 milyona çıkar bu.

Napolyon'la İngiltere ilişkileri böyleyken, Nopolyon'un büyük Avrupa devletleri karşısındaki durumu neydi?

Avusturya, Luneville'de boyun eğmişti ve orada, Kutsal-İmparatorluğu yeniden gözden geçirmek gündeme alınmıştı: Napolyon 1803'te gerçekleştirir bunu; Kilisenin elindeki prensliklerin

mallarına el koyup satışa çıkartır, ve bundan yararlanan da, Prusya ile Bavyera olur. Seçmenlerin çoğunluğunu protestanlar oluşturmaya başlar. Avusturya için, olsa olsa bir tehlike işaretidir bu. Piémont'un 1802 Eylülünden başlıyarak İmparatorluğa katılması, İtalyan Cumhuriyetinin genişlemesi, İsviçre'ye el konulması, Avusturya'yı kışkırtmanın son işaretleri olur. Öte yandan, Avusturya, Fransa'nın İtalya ile Almanya üzerindeki egemenliğini hoş karşılar durumda değildir; sınırları üzerindeki Jakoben tahlikesi de korkutur onu. İngiltere gibi, onun da uzun süre sessiz kalması beklenemezdi. Böylece ilk fırsatı yakaladığında harekete geçecektir. Bu arada, Çar Alexandre'ın daha önce bir Kutsal-Bağlaşıklık biçiminde düşündüğü İngiliz-Rus anlaşması, bir koruyucu kuşak öngörmektedir: Eski sınırları içine çekilmiş Fransa'yı denetleyip, çevreden soyutlayacaktır onu. II. François, 1805 Ağustosunda bu bağlaşıklığa katılır; ve, birliklerini, Napolyon'un bağlaşığı Bavyera'ya saldırtır. Ne var ki, Büyük Ordu, Boulogne'dan Ren'e bir yarı-dönüş yapar ve 15 Ekimde Ulm Mack'ı ele geçirir. Bir aya kalmaz, Murat, Viyana'dadır; o Türklere ve İsveçlilere dayanmış Viyana, ilk kez işgale uğramıştır. 2 Aralıkta, öğleden sonra ikide, Avusturya ile Rus ordularından kalanlar A u s t e r l i t z ' de yerle bir olurlar. Çar koalisyonu terkeder; Prusya, İngiliz Hanovre karşılığında Fransa'yla bağlaşıklığa razı olur. Bir kaç hafta içinde barış dayatılır: 26 Aralık 1805'te, Almanya ve İtalya'dan kesinlikle kovulmuş olan Habsburg'lar, İmparatorluk unvanını terketmek zorunda kalırlar. Kutsal-İmparatorluk devrini tamamlamıştır, Büyük İmparatorluk doğmaktadır. Napolyon'un romantizmi, kaynaşmış bir Avrupa'nın düşü içindedir.

Geçici de olsa, herşey mümkündür böyle bir Avrupa'da.

1806 Temmuzunda R e n K o n f e d a r a s y o n u doğar; kimi Alman prenslerinin yanı sıra, Bavyera ile Wurtemberg'in yeni kralları da katılırlar buna; Napolyon da koruyucusudur bu kuruluşun. Prusya, bu değişikliklere kayıtsız kalamazdı: III. Friedrich-Guillaume, Almanya'yı boşaltmasını hatırlatır İmparatora. Ültimatom, 7 Ekim 1806'da alınmıştır; yanıtı da, altı gün içinde, 8 ve 14 Ekim tarihleri arasında verilir: 14 Ekim akşamı, İena ve Auerstaedt savaşlarından sonra, Büyük Friedrich'in Prusya'sı yoktur artık. Kolu-kanadı kırılmış, işgal

edilmiş, vergiye boğulmuş bir halde, tâ 1813'e kadar esamisi okunmayacaktır. Napolyon, 27 Ekimde Berlin'e girer; Auerstaedt zaferini kazanan general Davout da iki gün önce oraya varmıştır. Rusya seferi ise, 1806 Aralığından 1807 Haziranına değin tam yedi ay sürecektir. Napolyon Rusların üzerine yürür ve Varşova'ya varışı, ulusal duyguyu çoşturur; bir kurtarıcı gibi karşılarlar kendisini. Ne var ki, Polonya'yı yeniden canlandırmayı düşünmemektedir: Orada geçici bir yönetim kurmak, bir ordu toplamak ve kendi birliklerini besletmekle yetinir sadece. Ancak, Rusya'nın eşiğindeki Doğu Prusya'da ve Rus kışı karşısında talih gülmez yüzüne. Eylau, hiçbir karar getirmez. Ama Haziranda, Napolyon Bennigsen'e Friedland'da bir sürpriz yapar ve ezer onu. I. Alexandre'a, bir ateşkesten çok bir bağlaşıklık önerir; anlaşma T i l s i t ' te, Prusya'nın zararına ve, bir olasılıkla İngiltere'nin aleyhine olarak hazırlanır: Prusya, Elbe'in batısındaki topraklarını yitirir ve onlarla, Jérome Bonaparte için Westfalya Krallığı kurulacaktır; Polonya'daki eyaletleri de çıkar elinden, bunlarla da Varşova Büyük Dükalığı yaratılacaktır. Böylece, Fransız egemenliği Vistul'e değin yayılır; ve, bağlaşık Rusya'yla, İ n g i l t e r e ' y e k a r ş ı a b l u k a hemen bütün kıtayı içine alacaktır.

Nedir bu abluka ve ne olur sonuçları?

Napolyon, iktisadi silaha inanmaktadır. 21 Kasım 1806 tarihli Berlin kararı, İngiliz adalarının abluka içinde olduğunu boşuna ilân edecektir; daha önceki durumu, pek az değiştirmiştir aslında. Önce, şu nedenle ki, Avrupa, İngiliz dışarıya satımı için pek önemli bir pazar olsa da, dünyanın geri kalan bölümü ondan çok daha önemlidir. Kaldı ki, İngiliz malları, yansız devletlerin bayrağı altında Avrupa'ya girmektedir de. Öte yandan, İngiltere de tepkide bulunur: Kopenhag'ı bombardıman ettikten sonra, Danimarka donanmasını eline geçirir, arkasından Heligoland'ı zapteder ve, Scanie'ye asker çıkararak, Baltık girişini kurtarır böylece. Londra'da bir hükümet kararı, yansızların ticaretini İngilizlerin denetimi altına alır. Napolyon, denetlenmiş her gemiye elkonulacağını ilân ederek, Milano'da yanıtlar bunu. Artık, bir seçim yapmak zorundadır. Abluka, Büyük Ordu'nun zaferlerine bağlıdır aslında. Öte yandan, bu ordunun onca genişlemiş olması, onu yara alır hale de getirmiştir; ve Hamburg, usta-

78. – İspanya savaşından bir sahne (Goya'nın eseri)

ca kılık değiştirip gizlenmiş İngiliz mallarını dağıtmayı sürdürmektedir. Lizbon da aynı şeyi yapar; oysa orada, 1807 Kasımında Junot yerleşmiş ve kral ailesini Brezilya'ya gitmek zorunda bırakmıştır; buna karşın olur bütün bunlar.

Temas sağlamak için, general Murat, Kuzey İspanya'yı, arkasından da Madrid'i işgal eder: böylece, hiç istemediği halde Joseph Bonaparte'ın gelişini hazırlar, ama bunu yaparken İspanyol halkının da ayaklanmasına yol açar. Olay pek önemlidir: 1792 yılındanberi ilk kez, ulustan ulusa savaş başlamıştır. İngiliz parası burada işin içine girip, insanların kendiliğinden askere yazılmasını destekliyecektir. Durumu düzeltmek için, Napolyon Büyük Ordu'yla gelir. Ne var ki, Avusturya'yı harekete geçmekten alıkoymak konusu Erfurt'ta kararlaştırıldığı halde, Çar'dan kaçamak bir yanıt alır; öyle olduğu için de, İspanya yarımadasında hızla şöyle bir dolaşır ve etkili hiçbir şey yapamadan döner; 1809 Ocağında dönüşünden sonra ise, gerilla daha da kanlı ve ölüm saçıcı olur.

Viyana sarayı, hayaller içindedir o sıralar. Austerlitz'den bu yana, kuşkusuz yeni bir ordu düzebilmiştir ve, Fransız ordu-

79. – 1810'da Napolyon

egemenliğindeki Avrupa

sundan sonra Avrupa'nın en güçlü ordusu haline gelmiştir bu; ayrıca, ulusal bir solukla da canlanmış durumdadır. Ne var ki, Viyana hükümetinin politikası pek tutucu halde kalmaktadır; ve, öte yandan, Avusturya, İngiltere ve İspanya-Portekiz başkaldırılarının yanısıra, hesaplaşmaya çağrılacak tek ülkedir. Avusturya'nın savaş ilân etmeksizin başlattığı sefer üç ay sürer; daha bir ay dolmadan, Napolyon, yeniden Habsburg'ların başkentindedir. Ekim ayında imzalanan Viyana barışı, Wagram'dan üç ay sonra, Avusturya'dan Galiçya'yı koparır; elinde kalmış Adriyatik eyaletleri de bunlar arasındadır: Bunlardan birincisi, bir Polonya'yı hatırlatan Varşova Büyük-Dükalığının olacaktır; ötekiler ise, Büyük İmparatorluğa eklenecektir. Bunlarla, abluka daha da güçlenmiş hale gelir; Avusturya bile katılır buna.

Nereye varır bütün bunlar?

Bu ablukanın da yardımıyla, Napolyon, Avrupa'nın altını üstüne getirir. Neler yapar? Papalık devletlerini, Hollanda'yı, Hansa kentlerini katar İmparatorluğa. Avusturya'yı ezmiştir ve şimdi 21 milyon nüfusuyla denizden soyutlanmış bir ülkedir o; Prusya'yı ezmiştir. Batı Prusya, Brandeburg, Pomeranya ve Silezya'dan oluşmaktadır o artık. Onların karşısında, d e v b i r i m p a r a t o r l u k yapısı yükselmektedir: Yalnız 27 milyonu Fransız kökenli olmak üzere, 71 milyon insanı barındırmaktadır bu İmparatorluk; 1810'da sınırları, Zuyderzée'den Preneler'e, Roma'dan Hamburg'a uzanmaktadır ve yüzölçümü 750.000 km².'dir, 130 il ve eyalete bölünmüştür. Bu İmparatorluğa sırtını dayamış yığınla devlet vardır; romantik bir kadiri mutlaklık, onları haslar, tımarlar, ya da federasyonlar halinde örgütlemiştir. Korsikalı baş, yani Napolyon, çevresindekilere de vereceğini verir; Napolyon ailesinden gelenler taht sahibidirler: Jérome Westfalya'da, Joseph İspanya'da, Murat Napoli'dedir. Bunların hepsi de, ailenin başının koyduğu sert kanuna boyun eğmek zorundadırlar. Küçük çocukların vasisi odur; aile bağlarını kurmakta ya da bozmakta serbesttir; hatta kişilerin üzerinde bile söz hakkı vardır. Öte yandan, imparator, tâbi olunacak en büyük senyör durumundadır; despotluğu, Orta-Avrupa'da, eski feodal anlayışla uzlaşır: Her uydu ülkede, belli sayıda tımarı kendine ayırmıştır; onları, yaşam boyu olmak üzere, çevresine

dağıtır: Prensliklerden Neufchâtel prensliliğini Berthier'ye, Bénévent prensliğini de Talleyrand'a verir; kimi yerlerde de 18 dükalığı vardır. Ne var ki, bu ülkeler, yeni federasyonlara katılırlar. Bağımlılık bağlarını, evlilik yoluyla hısımlıklar kurarak güçlendirir; kararlarının önünde kardeşi Jerome, Berthier ve Eugène de Beauharnais eğilmişlerdir.

Her yanda reformlar yapar, birleştirir, merkezileştirir.

Ne var ki, bu yapı, özellikle kıyılar boyunca çatlaklıklar gösterir yine de: İngiliz malları, kıtaya sızmayı sürdürürler; her yanda kaçakçılık vardır. 1810 yılında, 17-18 Ekim günleri Frankfurt'u bir tümen çevirir; 234 tacirin evinde İngiliz malları bulunur. Aynı yıl, İngiliz dışsatımı, o tarihe değin ulaşmış olduğu bütün rakamları aşar; fiyat olarak öyledir, mal miktarı olarak öyledir; bir tek, Amiens barışının yapıldığı yılı bunun dışında tutabiliriz.

Özetle abluka, İngiliz ticaretini yoketmek şöyle dursun, atılımını bile durduramamıştır.

ULUSLARIN UYANIŞI VE AVRUPA'NIN ZAFERİ

Dışarıda olduğu gibi içeride de, *çözücü ve dağıtıcı güçler*, İmparatorluğa karşı çalışmaktadır. Napolyon Avrupası, askere almalardan, orduların gelip geçişlerinden, mallara elkoymalardan, gitgide çoğalan vergilerden yorgun haldedir: Bu vergi, 1808 ile 1812 yılları arasında, Berg Büyük-Dükalığı ile Vénétie'de iki katına çıkmıştır. Yenilmiş halklarda, işgal, zafer kazanmış kumandanın Avrupa'nın bir ucundan ötekine gidiş-gelişi, yenilginin yükleri, günden güne artan bir kızgınlık yaratmaktadır. Kıta ablukası, bütün dünyada, üreticiler açısından olduğu gibi tüketiciler açısından da yığınla çıkarı çiğnemektedir. Bunun yanı sıra, Napolyon'un gümrük politikası da, tâbi ülkeleri öfkelendirmektedir: Yalnız denizler değil, bütün bir Fransa az-çok kapalıdır onlara; ama öte yandan, onlar, gümrükten bağışık Fransız ürünlerine açıktırlar. İmparatorluğa katılmış ülkelerle uydular, Fransa'nın bu yeni iktisadi düzenine karşı tiksinti içindedirler. Zanaatçılar, yitip gitmiş olan korporasyonlarının kaygısını duyarlar. Bütün bu hoşnutsuzluklar, toplu

durumun tersine dönmesiyle artan bir vahimliğe bürünürler: Göründüğü kadarıyla, 1809 yılından başlıyarak, gönenç dönemi kapanmıştır; sanayi ürünlerinin fiyatları düşmektedir; arkasından da, 1811-1813 yıllarının –o evrensel çapta– büyük bunalımı gelir çatar. Avrupa, Fransızların yenilikleri bir yana, aslında ablukaya yüklemektedir bu güçlükleri: Doğal olarak temelden hasım olan toprak aristokrasisi, Doğu ülkelerinde ne buğdayını satabilmektedir dışarıya, ne de kerestesini; ama yakınma yalnız onlardan gelmez, kendileriyle ilişkilerin daha az güç olduğu burjuva çevreler de, ulusal direnişlerini sertleştirmektedirler.

Böylece Napolyon, iktisadi alanda, büyük bir oyun bozan olup çıkmıştır.

Uluslararası güçler, maddi planda olduğu gibi, manevi planda da ona karşıdırlar: 1809 yılından başlıyarak onu Papa'yla zıtlaştıran o sert uyuşmazlık, bütün bir katolik ideolojinin gücünü politikasına karşı ayaklandırmıştır. Napolyon Fransa'sına karşı, bütün sosyal sınıflarda g e n e l b i r h u s u m e t vardır. Halkları mücadeleye sokmak, Devrim'in o güne değin yalnız başına kullandığı araçları onlara verip Devrim'in karşısına çıkarmak, bir yerde hükûmetlere kalmıştır.

İnsan ve para olarak bütün kaynaklarını harekete geçirmek ve hepsini bir g e n e l k o a l i s y o n d a toplayabilmek için, Napolyon dışı dünyanın çok güçlü olması gerekir. Bu Avrupa, 1812 yılında, yalnız İngiltere ile kıtadaki yenilmişleri almaz içine; sözde bağlaşık ya da dost ülkelerde de Fransız etkisi dolayısıyladır: Tacir Danimarka, bir bölümüyle çıkmıştır elinden; İsveç, Bernadotte'un kişiliğinde, Napolyon'a rakip birini oturtmuştur tahta: Bavyera gibi kimi bağlaşıklar, çok daha kuşkucudur. Öte yandan, Alexandre, Tilsit'in hayallerinden çabuk sıyrılmıştır; ayrıca, «ezilen ulusların koruyucusu» rolüne soyunmuştur ve, Balkanların ortodoks hıristiyanları, Osmanlılara karşı yardımını istemektedirler onun.

Doğaldır ki, a r i s t o k r a s i n i n i f l â h o l m a z d ü ş m a n l ı ğ ı s ü r m e k t e d i r. Bu aristokrasi, «sonradan görme»ler ve onun yeni soylularıyla alay etmektedir. Rejim hakkında kimi yenilikleri kabul etse de, ancak kendi çıkarlarıyla uzlaştıkları ölçüdedir bu. Fransa'nın aske-

ri gücü kadar, Devrim'in ilkeleri de korkutmaktadır onu. I. François ile -Schoenbrunn barışından beri Başbakan olan -Metternich'in Avusturya'sı, bu eğilimi pek güzel temsil etmektedir. Alman tutucu ve katolikleri de onlara çevirmişlerdir yüzlerini. Napolyon'la arşidüşes Marie-Louise'in evlenmesi, eski toplumun kimi çevrelerinde, başka yığınla utanç sayfalarına bir yenisini eklemekten başka bir şey değildir; arşidüşes, Fransız-Rus «bağlaşıklığı»nı bozup dağıtmayı arayan Metternich'in -o karmaşık- oyunlarının bir parçasıdır belki de. Fransa'yı ciddi olarak tehlikeye sokan bir uyuşmazlıkta, Viyana Sarayının uzatmalı yansızlığı düşünülmez bir şeydir.

Ne var ki, yenilikleri ve büyük araçların harekete geçirilişini başka yerlerde aramalı. R u s y a ' d a Çar, Tilsit'ten sonra, Batı'nın olanca etkisini taşıyan Speranski'nin reform tasarılarına karşı yatkın görünmektedir. Alexandre, 1809'da, eyaletlerde toprak sahiplerince seçilmiş *Duma* (meclis)'nın yanı sıra, bütçe ve kanunları oylayacak bir İmparatorluk *Duması* ilkesini kabul eder; ancak, iş uygulamaya döküldüğünde, 1810'da bir Danışma Kurulu ve arkasından da Bakanlık daireleri kurulmasıyla yetinir. Göreve alışta sınav koyar memurlara ve yeteneklere bakar; bütün bunlar soylu sıralardan gelmektedir aslında ama üniversite diploması ister. Napolyon'un Medenî Kanunundan esinlenmiş bir yasanın kaleme alınması da bunları izleyecekti. Çarlık, bir tür anayasalı monarşiye doğru evrilir gibidir. Ne var ki, aristokrasi karşısındadır bunun: Speranski, Fransa'nın casusu olmakla suçlanıp 1812'de görevinden alınır ve tasarıları da terkedilir böylece. Aynı yıl savaş, bir ulusal nitelik alacaktır yine de. İspanya halkından çok daha fazla gönüllü olarak, Rus halkı girer savaşa: 1812'de, asker ve yandaş olarak 400.000 kişi vardır elde. İstilaya, kitle halinde askere alınış yanıt verir. Ortodoks ruhban da, direnişe bağnaz bir nitelik kazandırmada rol oynar.

Ya Prusya'da olan bitenler?

P r u s y a ' d a bir uyanış vardır ve Alman romantizmi de destekleyicisidir onun.

Gerçekten, u l u s a l g ü ç l e r e en geniş ölçüde başvurulan yer Prusya'dır; ödünler ve vaatlerle karışık olsa, sosyal tehlikeleri de beraberinde taşısa, böyledir bu. Gelişmeleri

şöylece özetlemek mümkün: Bozgundan sonra Koenigsberg'e yerleşmiş olan III. Friedrich - Guillaume, Scharnhorst ve Gneisenau gibi kimi askerlerin, ya da Stein gibi kimi idarecilerin, orduyu ve devleti yeniden örgütlemek amacıyla yardımlarını kabul eder. Onlar da, sivil alanda burjuvaları ve toprak sahiplerini, siyasal yaşama ortak ederler. Böylece, sosyal yapı gündeme gelir. Sınırlı ayrıcalıklara da sahip olsalar, Junker'lerin otoritesi sürer. 1807 fermanı, toprak mülkiyetini herkese tanır: Kesenekçiler, ödentilerini geri satın alabileceklerdir, *Gesindedienst* kaldırılır. Ne var ki Stein, köylüyü eski sert bağları içinde tutmayı istediği ve feodal bağları gevşetmeyi reddettiği için, reform tamamlanmadan kalır. Hardenberg, 1811'de, bir başka anlayış içinde eğilir konuya: 1811 tarihli *Regulierungsedikt,* toprağa bağlı yükümlülüklere son verip köylüleri azat eder; ama, öte yandan da, kapitalist tipte büyük mülkiyeti geliştirir. Hardenberg, çitlemelerin (enclosure) hayranı Thaer'in de öğütlerini tutar. Soylular, sert bir direniş gösterirler. Şubat ayında kurduğu önde gelenler Meclisi, Kasımda toplantılarına son verir; yalnız *magistrat* ile burjuvaların seçtikleri belediye meclisleri kalırlar. İşgal giderleri ve savaş ödemelerine karşın, askeri reform, elle tutulur sonuçlar verir. Öte yandan, Scharnhorst ve Gneisenau şunu anlamışlardır: Askeri sorun, bir sosyal sorundur aynı zamanda, Fransız örneğine gözlerini çevirirler. Gneisenau, «milletin bağrında gelişmeden ve yararlanılmadan uykuya dalmış sonsuz güçler»e bakıp şaşırır. Savaşı millileştirmek, ulusu bir bütün olarak orduya sokmak için, ulus daha önceden devletin içinde yerini almış olmalıdır. Ne var ki, eski zümreli toplumun eşitsizlikleri ve ayrıcalıkları, içinden kitleler halinde askerin çıkacağı bu birikime yol açacak yerde, kösteklemektedir onu. 1808 yılından başlıyarak, *krümper* sistemi, Stein'in daha önce öngördüğü millî ordunun kadrolarını hazırlar: Scharnhorst, bağışıklıkların sayısını azaltır, bedensel cezalara son verir, subaylık mesleğini herkese açar, ne var ki, yüksek rütbeler için Junker'lerin tekelini yok etmeyi başaramaz. Ordunun yönetimini devrimci bir anlayışla yeniden örgütlerken, Prusyalı Bakanlar, Berlin'i, Alman liberallerinin bir çekici kutbu haline getirirler; öte yandan, 1810'da da, Humboldt'un önerisi üzerine Berlin'de bir üniversite açılmıştır.

Halk hareketlenir, *Tugenbund*, görevlileri gözetlemeyi ve yenilgiyle uyuşan insanların maskelerini indirmeyi üstlenir.

Romantizm, bu ulusal uyanışa yardımcı olur. Romantizm, kuşkusuz başka ülkelerde de boyatmıştır; kendine özgü olarak ileriye sürdüğü değerlerle, Devrim'in ve Napolyon'un evrenselciliğine temelden düşmandır. Ancak, özellikle Almanyadadır ki, romantizm, eşrafın ideolojisine bir çoşku kazandıracaktır. Alman filozofu Fichte, 1807 yılından başlıyarak, yüzyılların her türlü sızıp bozmadan koruduğu diliyle, Alman halkının «Tanrının gerçek halkı», «yeniden yaratıcı maya» olduğunu söyleyip duruyordu. Heidelberg Okulu, *Nibelungen* gibi halk öykülerini –büyük bir çoşkuyla– araştırır, çevirir ve uyarlar; aynı okul, Jahn'ın 1810'da *Volkstum* dediği şeyde, ortak ve bağımsız bir kültürün temellerini bulur; o kadar ki, Stein şöyle yazabilecektir: «Daha sonra Fransızları kovacak olan Alman yangını Heidelberg'te tutuşmuştur aslında». Ne yolla olursa olsun, 1813'ün ilk aylarında yangın genel bir hal almıştır. Almanya'da. Yurtseverler ve –Scharnhorst'un yönlendirdiği– savaş partisi, Friedrich-Guillaume'un duraksamalarını yener. Şubatta, kral, halkı silahlanmaya çağırır; *Landwehr*'i kurar ve kitle halinde askere almaya başlar. Berlin Üniversitesi öğrencilerinin çoşkusu, burjuvaziyi ve soyluları da sarar. 5 milyonluk bir nüfusa getirilip indirgenmiş Tilsit'in Prusyası, 350.000 kişilik bir ordu çıkarıp koyar ortaya.

Böylece, birbirinden farklı ölçülerle de olsa, halklar, Fransa'ya karşı mücadelenin içine gelip girmişlerdir; Fransa'ya karşı bir yığınlar savaşıdır bu. Ve öte yandan, 1793'ten beri ilk kez, Avurpa'nın belli başlı ülkeleri, içlerinden bir teki bile eksik olmadan, güçlerini getirip bir araya koyarlar. 1793'ten çok daha fazla olarak, zamanlarını ayarlarlar birbirlerine: Polonya'nın belli başlı ülkeleri, içlerinden bir teki bile eksik olmadan, güçlerini getirip bir araya koyarlar. ~~1793'ten çok daha fazla olarak, zamanlarını ayarlarlar birbirlerine:~~ Polonya'nın oyalamacasının hiçbir rolü olmaz; Büyük İmparatorluğa karşı saldırıya geçecek bir milyon asker vardır. Ya Fransa'da olup bitenler? Bütün bunlar olurken, Fransa'da farklı bir durum vardır: Savaşlar, daha önceden Fransız gençliğinin kaymak tabakasını tırpanlamıştır; onları çekip çeviren savaşa alışkın birlikler de eriyip gitmiştir bu

arada. Bununla beraber, insan olarak kaynaklar yine de pek büyüktür; Ne var ki, kitle olarak onları askere almak gerekmektedir ve, 1793'te olduğundan çok daha ciddi olmalıdır bu. Rejimin önde gelenleri, bütün bunlardan doğacak sosyal tehlikelerle karşılaşmak istemezler. İdeolojik güçler dengesi tersine dönmüştür; Fransa'da etkisini gösteren, Bağlaşıkların barışçı ilanlarıdır şimdi; Batı hareketlenir; aristokrasi ve burjuva ögeler istilacıya «hoş geldin!» diyeceklerdir. Son olarak para yoktur; düşman zararına savaş yürütmenin durduğu günden beri, kaynaklar tükenmiştir. Kamu kredisinin getireceği pek bir şey yoktur; «assignat» ise düşünülmez bile.

Fransız Devrimi'yle hesaplaşılacaktır.

Ancak, böylesi bir hesaplaşma için, onun çapında güçlere sahip olmak gerekiyordu. Nelerdi bunlar? Ortak ve toplu bir bilinçle canlanmış insanların bedensel gücü ya da doğanın gücü. İşte 1812 ile 1815 yılları arasında, bu her iki güç de dizginlerinden boşanır: Uçsuz bucaksız Rus coğrafyası, o anlatılmaz Rus kışı, bitmez tükenmez Rus insanı ve Avrupa insanı, her yanda uyanmış ulusal ve liberal ruh, denizlerin İmparatorluğunun, yani İngiltere'nin mali kaynakları...

Hepsi harekete geçer!

Olaylar birbiri arkasına sökün edecektir: Rusya seferinin başladığı 24 Haziran 1812 tarihi ile, Leibzig bozgununun tarihi olan 16-19 Ekim 1813 arasında, yani on altı aydan az bir zamanda, iktidar, Büyük İmparatorluğun ordularından koalisyon ordularına geçer.

Rus soylularının Napolyon Fransasına muhalefeti ve bağlaşık bir Rusya'yı uydu durumuna indirme tehlikesini doğuracak denli Fransa'nın genişlemiş olması, Tilsit'ten sonra, 1 8 1 2 y ı l ı n d a k i k o p u ş a varmıştı. Rusya'nın elde ettikleri vardı gerçi: 1809'da Avusturya'dan doğu Galiçya alınmıştı; 1811'de İsveç'ten Finlandiya koparılmıştı: 1806'dan beri Besarabya işgal edilmiş ve 1812'de de Osmanlıların elinden sökülüp alınmıştı. Ama Baltık'tan tâ Adriyatik'e değin, bütün bir kıtayı kaplayan Fransız bölgesinin genişliğinin karşısında neydi ağırlığı bu kazanımların? Bu bölgeden uzakta da olsa, Rusya, haklı ya da haksız, kendi sınırlarına varıncaya değin tehdit edilmekte olduğu duygusu içindedir. Napolyon, 1812'nin başlarında İsveç Po-

meranya'sını işgal eder; bir serbest kent olan ve kuşkusuz Prusya'da bulunan Dantzig'te kalır. Rusya, herşeyin dışında, bir Polonya'nın yeniden kurulmasından korkmaktadır. Alexandre, bu korkuyla karmakarışık durumdadır.

Napolyon, onun Nisan ayındaki ultimatomunu –fütur getirmeden– reddeder ve iki ay sonra da Niémen'i geçer, Fransız-Alman ve Polonyalılardan oluşan dev bir ordu vardır elinde; şimdiye değin hiçbir devletin bir araya getiremediği en kalabalık ve en tutarsız bir ordudur bu: 700.000 kişinin –aşağı yukarı– yarısı İmparatorluğa yabancı halklardandır; İtalyanlar, Hırvatlar, Portekizliler, İsviçreliler, Danimarkalılar, bütün bunlar büyük Fransız birliklerine dağıtılmış durumdadır. Prusya kralı ile Avusturya İmparatoru da harekâta katılmıştır: Birincisi, 20.000 kişi, ikincisi de 30.000 kişi vermiştir; yekûn 180.000 Alman vardır.

Ruslar, 740 km. içerilere çekilirler ve böylece, «Avrupa» ordusunun önünde bir boşluk yaratırlar. Orduda azık ve gereç sağlama eksikliği başgösterir. Hastalık, dağılıp yitme, kaçışlar, ülkenin içine doğru gömülmüş istilâ ordusunu pek erkenden çözer. 5 Eylülde, 130.000 Fransız, Alman, İtalyan, Polonyalı, Moskova'ya 150 km. mesafede Borodino'dadırlar; Moskova yolu üzerinde ise, Kudusof önlerini keser: Savaş, 7 Eylülde verilir; 14 Eylülde, general Murat Kremlin'dedir. Ertesi günü de, Napolyon ve İmparatorluk muhafız birliği *Marseillaise* söyleyerek kente girerler. Aynı gün, ünlü yangın başlar, bir ay sonra da don: Yem kıtlığı süvariyi yok eder, topçu birlikleri ile nakliye kollarını da tehdit eder. Gerisin geriye dönmek gerekir. Bu kez de, Kudusof güney yollarını keser. Düşman, güçlerini yeniden derleyip toparlamıştır: Kazaklar ve partizanlar, istilâ ordusundan kalan 100.000 kişiyi sarsıp yıpratır; Aralık ayında Niémen'i geçen sadece 18.000 kişidir!

İstilâ ordusunu, Rus coğrafyası, kışı ve insan çokluğu çözüp tüketmiştir. Rus halkı ve hükümeti direnmesini iyi bilmiştir. Rus kumandası, düşmandan geri düzeyde de olsa, bir ovalar ülkesinde işini –bir ölçüde– kolaylıkla başarmıştır; çünkü, ovalık bir bölgede birliklerin harekâtı, kurmayların karşısına fazla sorun çıkarmaz.

«Büyük İmparatorluğun kalkanı» düşmüştür elden!

Bunun sonucu, Napolyon'a karşı bir genel koalisyonun kuruluşu olacaktır.

Gerçekten, Avrupa'daki bütün ortakların tanık oldukları talihin bu yaman dönüşü, onların işbirliğine çabucak bir nokta koyar. Sonsuz bir umut kaplar halkları. Fransa'ya karşı bir genel saldırının saati çalmıştır. 30 Aralık 1812 tarihinden başlıyarak Prusya yardımcı birliği uyuşmazlık içine girer; tutar Ruslarla bir yansızlık anlaşması imzalar. Doğu Prusya ayaklanır; bütün bir ülke ve kral şubatta onu izler. Tüm Almanya sarsılmaktadır. Avusturya uygun anı gözetlemektedir. Kuşkusuz Napolyon, aceleyle bir acemi ordu düzmüştür; ne var ki, süvarisi eksiktir. Lutzen ve Bautzen zaferlerinin arkasından 4 Haziranda imzalanan Pleiswitz ateşkesi küçük bir soluk aldırır kedisine. Güçler, aralarında anlaşmak için yararlanacaklardır bundan: Prusya, eski yerinde yeniden kurulacaktır; Bernadotte Norveç'i alacaktır; Varşova Büyük-Dükalığı bölüşülecektir; birlikte hareket edilecek, tek başına barışa gidilmeyecektir. Napolyon'u, Temmuz-Ağustos aylarında düşmanlarıyla yüzyüze getiren Prague kongresinde tavrı ne olursa olsun, hükümdarlar tutumlarını değiştirmezler. Oturup kalkıp düşündükleri şudur: Napolyon Avrupası yok edilmelidir; ve harekât kuşkusuz çok daha ilerilere vardırılacaktır. Ruslara, Prusyalılara, İngilizlerle İspanyollara, gelip Avusturyalılar, İsveçliler ve Bavyeralılar katılır. Metternich, saatin ve araçların seçiminde –kuşkusuz– duraksama içindedir. Fransa'nın yenilgisi, bir Rus-Prusya hegemonyası tehlikesi yaratmamalıdır. Sonunda, Napolyon'a 7 Ağustosta ultimatom verilir ve Avusturya da 10 Ağustosta savaşa girer.

Harekâtın çeşitli alanlarında, bir milyondan fazla asker, Fransa'nın üstüne doğru yürümektedir. Sayıca üstünlükleri 1'e 2'dir; kumanda niteliği ne olursa olsun, bu bile bir zafere götürebilir.

Napolyon kaybetmiştir artık!

1813 Temmuzundan başlıyarak, Vittoria'da zafer kazanmış Wellington, Pirenelere doğru ilerlemektedir; İspanya'yı terketmek gerekmektedir. Bağlaşıklar, Leipzig'te, 16 ile 19 Ekim tarihleri arasında, tam dört gün sürecek bir savaşta kesin darbeyi indirirler: 500.000'e yakın insan, 2.000 topla Napolyon'un karşısındadır ve o, kendisinden iki misli daha fazla bir düşmanla sa-

80. – Napolyon Sainte-Hélène'de
(1821 yılında yapılmış bir karikatür)

vaşır; üçüncü gün, tam savaşın içinde, Saksonlar ve Wurtenbergliler silahlarını ona karşı çevirirler ve Baduvalılar da geri hatlarına kurşun sıkarlar; böylece, bir felâkete dönüşür geri çekiliş. Bunun sonucu şu olur ki, son Alman bağlaşıklar da bağımsız hale gelirler. Ne var ki, Ren Konfederasyonu yaşamaktadır. Rusya felâketinden beri ihanet yolu üzerinde yürüyen general Murat, 1814 yılının ilk günlerinde, yüzünü İngiltere ile Avusturya'ya çevirir. 1795 yılı sınırı daha şimdiden aşılmıştır.

Napolyon, muhafız alayından kalan 60.000 kişilik bir orduy-

la Fransa seferine başlar; kendi strateji dehasıyla, iki ay daha tutunur. Ne var ki, hiçbir şeyi değiştirmez bu. Bağlaşıklarının kararı kesindir. Daha 1813 yılının sonlarında, Fransa çevresinde, stathouder ve Prusya'nın yardımıyla bir koruyucu kuşak kurmayı İngiltere adına öğütlemiş bulunan Castlereagh'ın girişimi üzerine, Bağlaşıklar, 9 Mart 1814'te Chaumont sözleşmesini imzalarlar; buna göre, savaşta olduğu gibi barışta da yirmi yıllığına birleşmektedirler aralarında. Napolyon 6 Nisanda taht-tan feragat eder. 30 Mayıs 1814 Paris Andlaşmasıyla da Fransa, 1790 ve 1792 yılları arasındaki geçici sınırlarına kavuşur; Devrim'in fetihlerinden de kimi kentleri elinde tutar.

Yüz Gün olayı da, yine aynı güçler arasındaki dengesizlik nedeniyle bir yere ulaştırmaz; Waterloo, yirmi üç yıl önce başlamış bir mücadelenin kapısını kapar. Avrupa, bu savaşın sonuçlarından –sonuna değin– yararlanmaya çalışacaktır. 20 Kasım 1815 tarihli Paris andlaşması da, olan biteni şöyle dile getirecektir kendi açısından: «Fransa ve Avrupa, Napolyon Buonaparte'ın son saldırısı ve bu saldırıyı başarıya ulaştırmak amacıyla Fransa'da yeniden tezgâhlanmış devrimci sistemin tehdidi altındaydı; onun yol açacağı altüst oluşlardan korunmuşlardır ne mutlu ki!»

YENİ BİR ÇAĞIN EŞİĞİNDE

1815'te, Avrupa'da düzen «dondurulmak» istenir; bir yandan Avrupa çapında, bir yandan da her ülkenin kendi sınırları içinde bu yolda önlemler alınır. Tutucu bir felsefe, siyasal ve sosyal planda gelenekciliğin değerlerini yeniden ortaya sürmeye başlar. Aslında Fransız Devrimine, onun yaygınlaştırdığı değerlere karşı çıkan, düpedüz karşı-devrimci bir hareket tir bu ve onun ideolojisi örülmek istenmektedir. Ne var ki, başarı şansı pek uzun ömürlü değildir bu girişimin: Amerika, cumhuriyetçi ve devrimci hareketlerle çalkalanmaktadır; Avrupa'da Sanayi Devrimi başlamıştır ve liberal bir hareketin yanı sıra, millici deprenişler vardır.

Daha da önemlisi, burjuvazi-proletarya bağlaşıklığı bozulmuştur.

AVRUPA'NIN YENİDEN DÜZENLENİŞİ

«Avrupa»: Güçler dengesinin tersine döndüğü ve Bağlaşıkların zafere ulaştığı 1813'ten beri, bu kelimenin anlamı değişmiştir. Avrupa'yı yeniden kuracak olan Kongre, Viyana'da, karşı-devrimin başkentinde toplanacaktır. Kongreye başkanlık edecek olan, Avusturya Başbakanı, prens Metternich'tir ve Devrim'e karşı sonsuz bir kinle doludur; bir de yardımcısı vardır: Friedrich de Gentz. Bu büyük Alman kuramcısı da, Devrim'e ve onu «cehennemlik ilkeleri»ne karşı, gıdıklayıcı bir formül bulmuştur; onu savunmaktadır: Avrupa dengesi ve güçlerin yeniden dağılımı. Her ülkenin ulusal bağımsızlığını ve sosyal düzenini korumanın araçları olarak görmektedir bunu.

İşte, Avrupa'yı yeniden kuracak ilkeler: Denge ve meşruiyet!

1 Mart 1814'te, Chaumont'da, dört büyük Bağlaşık arasındaki anlaşma, Avrupa'nın huzurunun savaşın amaçlarından biri olduğunu söyler; bu huzuru da, «güçlerin adil dengesinin yeniden kurulması» sağlıyacaktır. «Meşruiyet» derken anlaşılan da, eski monarşik hukuka göre, toprakların – olduğu gibi ya da onlara denk düşecek parçaların – meşru sahiplerine geri verilmesidir.

Böylece, her iki ilke de tutucu anlamda alınmaktadır: Devrimci kamu hukukuyla uzlaşma, halkların isteklerini gözönünde tutma diye bir sorun yoktur; öyle olduğu için de, geçmiş zamanların insanları değiş-tokuş etme usulü yeniden yeşerir. Öte yandan, Bağlaşıklar da, bütün bunları, kendilerine göre yorumlamaktadırlar; uyguladıkları, «en güçlünün kanunu»dur. Çar, Taleyran'a şöyle açıklar onu: «Avrupa'ya uygun gelen şeyler, hukuktur». Avrupa'ya uygun olanların yanı sıra, devletlere, hatta hükümdarlara uygun gelenler vardır: Dört Büyükler, Polonya, Almanya, İtalya konusunda tam bir tartışma içindedirler. Dahası var: Devrim tehlikesi atlatılmıştır ama, geleneksel diplomatik oyunların karabasanı sarmıştır herkesi. Öyle olduğu içindir ki, İngiltere, Rusya'ya karşı Prusya'ya yaslanır; Avusturya Rusya'dan korkar, ama Prusya da kaygılandırır onu. Bütün bunların sonucunda, 1814 sonbaharı boyunca bir Rusya-Prusya yakınlaşması olur; ona İngiliz-Avusturya yakınlaşması yanıt verir ve bu yakınlaşma Fransa'yı da içine alarak, üçü 1815 Ocağında gizli bir bağlaşıklık anlaşması imzalarlar.

Bunlar olurken, 1814'te toplanması öngörülen V i y a n a K o n g r e s i, henüz toplanmamıştır. Ancak, komisyonlar kurulmuştur, onlar çalışmaktadır. Güçler arasındaki bu ayrışmalar, yeni bir savaş ürpertisine bile yol açar; ne var ki, Napolyon'un yeniden karaya çıkışı, Bağlaşıkları tekrar bir araya getirir ve onunla görüşmeyi reddederler. Aslında, Viyana kongresi toplanmayacakır; resmi olarak, hiçbir zaman açılmayacaktır. Bununla beraber, Avrupa'da hemen her çevreden temsilciler, tam 216 heyet halinde Viyana'ya gelecek ve ağırlanacaklardır. Görüşmeler, 1814 Kasım başlarından 9 Haziran 1815'e değin sürecektir. Ne var ki, özel andlaşmaları imzalayanlar, tam yetkili komisyonlar olur. 9 Haziran 1815'te imzalanan da, Kongre'nin so-

nuç belgesidir. Bu Belge, onun yanı sıra - Fransa'nın durumuna değinen - 30 Mayıs 1814 ve 20 Kasım 1815 tarihli Paris andlaşmaları, « y e n i d e n k u r u l m u ş » bir dünyanın siyasal coğrafyasını çizerler.

Nasıl?

F r a n s a için «yeniden kurulma»nın eski ve yeni yanları var: 20 Kasım 1815 tarihli İkinci Paris andlaşması, Fransa'yı, orasından burasından hafifce yontarak da olsa, 1791 yılındaki sınırlarının içine çeker. 1793 ve 1798 deki kazançlarından –Montbéliard ve Mulhouse gibi– elinde kalanlar da vardır; ama yitirdikleri de: Pek önemli bir kolonisini, Saint-Domingue'yi de kaybeder. Bağlaşıklara, 700 milyonluk bir savaş giderimi de ödeyecektir. Alsace'ı, Lorraine'i ve Flandre'i Fransa'dan koparma isteklerine, kimi Bağlaşıklar sertlikle karşı koyarlar. Öte yandan, Fransa, içerden ve dışarıdan gözetim altındadır artık: Bir işgal ordusu, beş yıl süreyle Fransa'da kalacaktır; çevre de, kuzeyden güneye yeni bir devletler barikati ile kuşatılmıştır.

Hepsi de sert engellerdir bunlar.

Herşeye karşın, Fransa, yeni Avrupa'da, sınırları küçülmüş büyük bir güçtür. 1815 yılının öteki Büyük Dörtleri de, kavgadan güçlenmiş çıkarlar; elde ettikleri yeni topraklar vardır. P r u s y a , Polonya'dan büyük bir parçayı geri verir ve Varşova'dan vazgeçer; ancak, yitirdiğinin karşılığını Saksonya'da bulur, bütün bir kuzey Almanya'ya yayılır ve Ren bölgesinde büyük bir güç haline gelir; çekim merkezi de doğudan batıya doğru yer değiştirir. Ülke, yalnız coğrafi bakımdan türdeşlik kazanmaz; insan ögesi bakımından da türdeşliğe kavuşur: Prusya'da, daha önce nüfusun üçte birine yakını Slavdı, 1815'te ise halkın yedide altısı Almandır artık. Yüz ölçümü 190.000 km² iken 280.000 km² olmuştur. Öyle de olsa, bütün bu büyük kazançlara karşın, Prusya, alacağını alamamış bir durumda hissetmektedir kendini.

A v u s t u r y a ' nın kazançları da açıktır.

Ancak, asıl kazançlı çıkan, R u s y a ' dır: Daha önceki paylaşmalarda elde ettiklerine, Polonya'dan ekledikleri vardır; sınırları Beyaz Rusya'dan Silezya'ya değin genişlemiştir; gerçi Viyana'da, bir «özerk» Polonya krallığı kurulmuştur, ancak kralı da Çardır. Bunun gibi, 1809'da İsveç'ten Finlandiya'yı almıştı;

Çar, oranın da Büyük-Düküdür. Osmanlı tarafında da sınırlar genişlemiştir: II. Katerina'nın elde ettiklerine, Alexandre 1812 de Besarabya'yı ekler. Kafkasların berisinde, Gürcistan, 1801'-den beri Rusya'nındır; Hazar denizinde Aras'ın ağzı da 1813'-ten beri onundur. Bütüne bakıldığında, bir çeyrek yüzyıllık bir zaman içinde, Çar'ın uyrukları, nüfusta artışın yanı sıra fetihlerden dolayı da, bir otuz milyondan elli milyona ulaştırmıştır.

Son olarak, İ n g i l t e r e , özellikle dışarılarda elde eder kazançlarını. Avrupa'da, kendine kattığı yeni stratejik üsler vardır: Héligoland, Malta ve İyonya adaları. Ne var ki, Fransa'nın ve eski bağlaşıklarının kolonilerinden koparacaklarını koparır; bunların bir bölümü Amiens barışında kazandıklarıydı ki, onları yeniden kayda geçirtir, ancak bir bölümü de yeni ekledikleridir: Hint denizinde Séchelle adaları, İle de France, Rodrigue kesinlikle onun olur; Antiller'de Sainte-Lucie, Tabago, la Trinité de böyledir; özelliklede Cap ve Seylan İngiltere'nindir artık. Bu görünürdeki kazançlardan çok daha önemlisi, görünmeyen kazançlardır: Uzak denizlerde yeni mahreçler, Amerika'yla olan dev ticaretin yanı sıra, dış alış-verişlerin gözleri büyüleyen gelişmesi, 1790'la 1814-1815 arasında altın-değer olarak üç katına çıkar.

Böylece, 1815'te kurulan «denge», yenenlerle yenilenler arasında bir dengeli barışa hiç de ulaşmadı. Daha öncekilere oranla, Viyana barışı, bir e z m e n i n b a r ı ş ı y dı. Savaş, eski savaşlar gibi değildi; 1815 barışı da eski barışlara benzemiyordu. Bu barış, eski krallık Fransa'sını parçalamadı gerçi; ne var ki, Devrim'e karşı da, aklınca en etkili bütün önlemleri alıyordu.

Avrupa'nın y e n i d e ğ e r l e r i vardır artık.

Nedir onlar?

1815 barışı, aslında geleneksel araçlara başvuruyordu; bu niteliğin daha az belirgin olduğu girişimleri de vardır: Yeni kurulmuş düzeni güvence altına almak amacıyla, bir Sürekli Konsey kurmayı hedefler; çeşitli Avrupa devletlerinin katılacakları bir tür sürekli örgüttür bu. Genzt'in yanı sıra, Metternich, açıkca şunu söyleyecektir: «Devletler toplumunu, modern dünyanın bu temel koşulunu hiçbir zaman gözden uzak tutmamalı; böylece, her devletin, özel çıkarlarının dışında, başka devletlerle ortak çıkarları da vardır.» Modern dünyayı eskisinden asıl ayıran,

devletlerin birbirlerine yaklaşmaları ve bir tür sosyal heyet oluşturmaları konusunda taşıdıkları eğilimdir; bu heyet, Hıristiyanlığın bağrında oluşmuş büyük insan toplumuyla aynı temele dayanacaktır. Bu temel, karşılıklılık tır, karşılıklı iyi yöntemlere başvurmadır. Devletler dayanışma içinde olmalıdırlar. Ve bu karşılıklılık, bu dayanışma, yalnız barış ve denge anlamını taşımaz; bir devlete, komşusuna zarar verecek herşeye karşı mücadele etme yükümlülüğünü de yükler; başında da bunların, yıkıcı kuramlar, devrimci düşünce ve hareketler gelir.

Chateaubriand'dan başlıyarak, Fransızlar arasında da, Metternich'le Gentz'in düşüncelerine pek benzeyen düşünceler ileri sürenler vardır: Avrupa, bir «Krallar toplumu»dur; Bağlaşıkların zaferi, Fransızlara Tanrı'nın bir dersi idi, onları cezalandırmış ama alçaltmamıştır; istila ordusunun askerleri, «fatihler değil, kurtarıcılardır». 29 Haziranda, XVIII. Louis de şunu ilân edecektir: Bağlaşıkların güçlü çabaları, «zalimin uydularını dağıtmıştır». XVIII. Louis, istilacının iyi niyetleri tezini, bir başka resmî belgede yeniden dile getirecektir ve şöyle diyecektir: Elbe adasından dönüş «saldırısı»dır ki, «yabancı güçleri, ordularını Fransa'ya sokma zorunda bırakmıştır».

Böylece, yeni Avrupa'da, yenenlerle yenilenler arasında bir işbirliğine hiçbir engel yoktur. Hepsi de, eski değerleri yerleştirmeye ve «pek kutsal ve bölünmez Üçübirlik adına» bir düzeni yeniden kurmaya çalışacaklardır.

Kutsal Bağlaşıklık, Eylülde Paris'te, bütün bunları tekrarlıyacaktır.

Teknikte fazla bir özelliği olmayan, acayip bir diplomatik alettir bu kuşkusuz. Çar Alexandre'ın önerdiği, belli bir anlayışı simgeleyen bu ortaklık, Avrupa aristokrasisi açısından, uluslararası politikanın temellerini ve ilkelerini dile getirmektedir. Bir gericilik şaheseri olan anlaşmayı, üç hükümdar imzalar: Ortodoks Alexandre, Katolik François, Protestan Friedrich-Guillaume; XVIII. Louis ile, katolik ya da protestan öteki prensler de katılırlar buna.

Birkaç ay sonra, yeni bir andlaşma, karşılıklı yardım politikasını örgütleyecektir.

Böylece, Avrupa'nın yeni çerçevesi, ortaya bir önlemler bütünü koyarak ve özellikle bir uluslararası karşılıklı yardımlaşma sistemi kurarak, Fransız Devrimi'nin güçlerine zorluk çıkarmak amacıyla çizilmiştir; her devlet, kendine özgü bir çerçeveyle, aynı güçlere içerden de güçlük çıkarmanın yoluna başvurur.

İÇERDEKİ DÜZENLEMELER

Yeniliklere karşı savunmaya geçmiş ya da güvensiz bir Avrupa'nın denetimindeki çerçeve, doğaldır ki ülkeden ülkeye değişiklikler gösterecekti; karşılıklı güçler dengesinin yanı sıra, kimi zaman hükümdarın eğilimleri de rol oynayacaktı bunda; Çar Alexandre'ın geçici «liberal» hevesleri nasıl unutulur?

İçerdeki düzenlemelerin Fransa'daki simgesi, 1814 Anayasal Belgesi dir. Bu Belge, eski rejimle yeni rejim arasında bir uzlaşmaya gidiyordu; öylesi bir uzlaşmadır ki bu, Devrim'in büyük sosyal fetihleri –hiç olmazsa biçimde– kabul edilmiştir. Öte yandan, Belge, Bourbon'ların iktidarını da sağlama bağlar. Belge'nin dile getirdiği ilkeler, alabildiğine tutucudur: XVIII. Louis, «Tanrının lütfuyla» gelmiştir ve «Fransa'da bütün otorite, onun kişiliğinde toplanmıştır». Öte yandan Belge, geçmişe tutunur. Ne denli kötü sonuçları olursa olsun, «aydınlıkların gitgide artan etkilerini» gözönünde tutmak gerekirse de, temeller «Fransız karakterinde ve geçmiş yüzyılların saygın anıtlarında» bulunmaktadır. Gelenek ve otoritenin miras yoluyla geçmesidir aslolan, yoksa halkın iradesi değil; «meşruiyet» ise, evrensel bir ilkedir ve «sosyal düzen» de ona bağlıdır. Ne var ki, Belgenin verdiği yine de önemli ödünler vardır; çift meclisli yasamanın kuruluşunda ve yasama ile kralın ilişkilerinde görüyoruz bunu. Özgürlükler alanında, basın özgürlüğü, kimi kayıtlarla yeniden gelmiştir; katoliklik «devlet dini» olarak kabul edilse de, ayin özgürlüğü vardır; ve bireysel özgürlükler de. Ancak, özellikle üzerinde durulması gereken şu: Belge, Fransız Devrimi'nden doğmuş olan toplumu –hem de geniş ölçüde– kabul etmiş durumdadır; haklarda eşitlik başta geliyor; bir de, onca devrimci fethin içinde gelip billûrlaştığı Medenî Kanun yürürlüktedir.

Ne oldu uygulamada?

Hele 1814-1815 yıllarının ortamı gözönüne getirildiğinde, burjuva kendini savunmasını bilse de, asıl kazançlı çıkan soylulardır.

İ n g i l t e r e ' de ise durum başkadır. O yaşlı oligarşik ve tutucu İngiltere, büyük savaştan güçlenmiş olarak çıkmıştır. 1783'ten beri iktidarda olan Tory'ler, 1830'a değin kalacaklardır orada. Ruhban, *gentry,* büyük girişimciler dünyası gibi, halkın hayli geniş bölümleri, eşrafın ideolojik etkisi altındadır. Parlamento, hele Avam Meclisi, ülkeyi temsil eder durumda değildir. Ne var ki, yarattığı bıkkınlık, ayrışıklık ve iktisadi bunalımların güçlüklerine karşın, Fransız Devrimi, kamuoyunun bir bölümünde saygınlığını hep sürdürmektedir. Öte yandan savaş, kralın yetkilerini güçlendirici uygulamalara yol açmıştır; III. George'la onun yerine geçen Naip Prensde, bunlara sonuna değin yaslanmaktadır. Devrimci tehditlere karşı savunmayı dile getiren bir mevzuat, geleneksel özgürlüklere karşı korkunç engellere öncülük eder durumdadır; hele hele 1799 tarihli *Combination act,* işçi eylemlerinin karşısına pek ağır cezalarla çıkmaktadır. 1808 yılından başlıyarak, basın özgürlüğünü sınırlandırıcı hükümler, sık sık mahkûmiyetlere yol açar; bununla beraber, ne basın özgürlüğü, ne de toplanma ve dernekleşme özgürlükleri bütünüyle askıya alınmış değildir; dilekçe hakkı da varlığını sürdürmektedir. Öyle de olsa, oligarşi, otoriter önlemlere dayanarak kendini savunmayı öğrenmiştir ve fırsatını yakaladığında yenisini eklemektedir bunlara. Bunu yaparken, her türlü reform tasarısını engellemektedir; ayrıca, yerel yönetime de sıkı sıkıya yerleşmiştir.

Vaktiyle Napolyon Fransa'sına katılıp ya da ona uydu hale gelenler arasında, en çok etki altında kalmış olan ülkeler, Pay-Bas, İsviçre Konfederasyonu, Polonya ve Norveçtir. Napolyon Fransa'sının tarihe karışmasıyla, bu ülkelerde de önemli gelişmeler başlar: Pay-Bas'nın, -İngiliz denetimi altında -1815 Temmuzunda değiştirilen Anayasası, krallığı getirir; «kurtarılmış» İsviçre'de, her kanton kendine bir anayasa yapacaktır ve, bu çeşitlilik içinde, eski aristokratik biçimlere -hissedilir- bir dönüş başlar; bütün Avrupa anayasaları içinde, belki en liberal olanı, Norveç'in 1814'te oylanan anayasasıdır. Geri kalan bütün Avrupa ise, 1814-1815'te mutlakiyetçi rejime döner ya da böyle-

si bir rejimi sürdürür: Almanya'da, Rusya'da, İtalya'da, İspanya'da durum budur. Hatırlatmaya gerek yok: Mutlakiyetle atbaşı olarak, kamu özgürlükleri de çözülmeye, giderek yok olmaya başlar. Daha da önemli bir şey vardır: Eski kamu hukuku kadar, eski zümreli toplum direnmekte, ya da yeniden doğmaktadır; başı çeken de soylulardır. Onlarla beraber, ayrıcalıklarda da aynı direniş ya da palazlanışı görüyoruz. Napolyon fethinin, şöyle değip geçtiği ülkelerde bu daha da açıktır. Böylece, Napolyon'un Medeni Kanununun geçici ya da kesin olarak etkilediği kimi ülkelerde, burjuvazinin hak eşitliğine doğru yükselişi, kısa da olsa bir duraklayış içine girer.

Böylece, 1814-1815'in eskiye dönüp onu yeniden diriltme çabası, yöneticileri yerine daha iyi oturtma, hanedanları çağırma, Avrupa'yı yeniden kurma ve tutuculuğun Avrupa çapında dayanışma taslağını çizmekle yetinmez. Ortaya konmak istenen eser, siyasal bir anlam taşımaz yalnız; b ü t ü n b i r t o p l u m u hedef alır: Korkunun damgasını bastığı bir toplum ve XVIII. yüzyılın değerlerini yadsımaya yönelmiş bir toplum yaratılmak istenmektedir; felâketlerin asıl kaynağı olarak da, o yüzyılın değerleri olduğu aşılanmaya çalışılacaktır bu topluma.

Hangi değerlerdir karşısına çıkarılanlar?

TUTUCULUĞUN DEĞERLERİ

Yeniden kurulmak istenen düzen için önerilen değerler, «ebedî» nitelikler taşıyor.

Başta geleni de şu: Devrim, mutlak kötülüktür.

Metternich, «korkunç bir sosyal felâket» görür onda; ve, «uygar dünya», iyi olmuştur da yakasını sıyırabilmiştir bu felâketten. Ona göre, Napolyon, «Devrimin ete kemiğe bürünmesi»dir. Bir çeyrek yüzyıllık alt üst oluşlardan sonra, 1815'in kaygılı düzeni kendi değerlerini arar; buldukları da, eleştirici akla karşı a k ı l d ı ş ı ve d e n e y ü s t ü şeylerdir.

Bu değerleri, önce d i n e ve m a n e v i y a t a d ö n ü ş t e bulur. Bonald'in öğretisi, tahtla mihrap arasındaki bu dayanışmayı pek güzel dile getirir; Joseph de Maistre de aynı ağzı kullanır ve öyle der: «Her türlü siyasal yaratışta din ilkesi vardır ve bu ilke ortadan çekilir çekilmez her şey kaybedil-

miş olur; bu büyük gerçeğe gözlerini kapadığı için suçludur Avrupa ve suçlu olduğu için de acı çekiyor». Metternich'in de ekledikleri vardır bunlara, şöyle konuşur o da: Bütün fenalıklar, «dinsiz bir yüzyıl»dan, onun «sözde filozoflar»ından ve «sahte öğretiler»inden geldi!

K i l i s e , daha önce olduğu gibi, yine devletin içinde kalacaktır kuşkusuz: Ancak, monarşik iktidarın güven duymadığı, göz altında tutulması gereken bir rakip olmaktan çok, işbirliği edilmesi gereken bir kurumdur o. Devrimci düşünceye karşı savaş, kiliseler arasında barışı ve kilise içindeki barışı da beraberinde getirir. Büyük sosyal kavga, büyük dinsel kavgayı da kısırlaştırmıştır. Modern zamanların başından beri ilk kez, üç ayrı mezhepten hıristiyan hükümdarlar, Kutsal-Bağlaşık gibi bir andlaşmada, ister istemez aynı mistik dili kullanmaktadırlar. Anglikan Kilise için, Deccal, Papa değildir artık, Napolyon'dur; iki buçuk yüzyıldan beri papacılara yasak edilmiş İngiltere'de, bir Papalık temsilcisine, Consalvi'ye, 1814'te Londra'nın kapıları açılır; daha sonra, Avusturya İmparatoru ile Prusya Kralı parlak ziyaretlerde bulunacaklardır. Yok Jansenizmdi, yok Gallikanizmdi, yok Josefizmdi, bu günü geçmiş tartışmalar arka plâna atılır. İlgili sarayların da oluruyla, Papa VII. Pie, 7 Ağustos 1814'te, Papa XIV. Clementius'un -o sarayların genel düşmanlığına bakıp- kırkbir yıl önce kapadığı İsa Derneği'ni yeniden kurar.

«Pek Kutsal Üçübirlik adına», toplumu yeniden kurmak için çalışan kalemler de vardır: Bir Bonald, bir Joseph de Maistre, bir Bern'li Haller, m u t l a k i y e t ç i l i ğ i n k u r a m c ı l ı ğ ı n a soyunurlar. Söyledikleri şudur: Toplum, sözleşmeye dayanmaz; Tanrı yaratmıştır onu ve kurumlarını da o vermiştir ve insan bunu değiştiremez. «Siyasal anayasa, tanrısal bir eserdir»; yazılı değildir o kuşkusuz, ama doğa bütün açıklığıyla önümüze serer onu. Anayasalar, hak eşitliğini istedikleri kadar ilan etsinler; doğal eşitsizlik onu her zaman başarısızlığa uğratacaktır. Geleneksel monarşi, bütün zamanların ortak hukukudur: Hükümdar, hüküm sürdüğü ülkenin sahibi olarak, halktan önce gelir ve istediği gibi hareket eder. Devlet, aşağıdan yukarıya oluşmaz, yukarıdan aşağıya kurulur: Genel irade yerine tanrısal kanun, halkın egemenliği ya da bağımsızlığı yerine de, mülk sahibinin kişisel egemenliğidir söz konusu olan.

İşte, krallık otoritesinin dayanacağı temeller!

Öte yandan, monarşi ile ailenin davaları arasında da bir dayanışma vardır; her ikisi de, otorite ve mirasçılığa dayanırlar. Ve evrensel miras hakkı, başka herhangi bir mal için olduğu gibi, egemenlik için de geçerlidir. Ne var ki, miras hakkı, bütün bu mallar aynı değildir. Egemenlik konusunda, hukuksal sınırlarla doğal yasaklamalar içiçedirler; her isteyenin olmaz o. Ortam, daima gözönünde tutulacaktır. Chateaubriand, kalkıp şöyle diyecektir: «Toplumun aşağı katlarından gelen» bir insan, efendisini mülkünden edemez ve «meşru hükümranlar arasında yer alamaz». Tersine, bağlılık, sosyal büyük bir erdemdir: Kişiye, hükümdara bağlılık; efendiye, patrona bağlılık; mesleğe, örflere, geleneğe, her zaman varolmuş manevî değerlere bağlılık...

Devrim'in ayaklar altına alıp çiğnediği değerler değil miydi bunlar?

Tanrısallık, mirasçılık, bağlılık: İşte, sosyal bir restorasyonun ilkeleri! XVIII. yüzyılın yararcılığının tam karşısına geçip dikilen böylesi bir restorasyon, maddi gelişmeye, daha iyi bir yaşamın kuruluşuna da, gerektiğinde engel olacaktı. Nitekim, «Jakoben» hekim Broussais'nin eserleri Avusturya'ya giremez olur; aynı anlayışın sonucu olarak, Fransız yeniliklerine karşı yasaklama, Roma'da aşıya ve sokak fenerlerine kadar varır ve, bir gün de, Sardunya kralının emri üzerine, Turin'deki botanik bahçesi altüst edilir.

Her türlü değişikliğe karşı bir tür kin vardır!

XVIII. yüzyılla bu bağları koparış, bütün öteki alanları da derinden etkiler: Edebiyatın restorasyonu, zekânın yeni bir yöne çevrilişi de bunlar arasında. Öte yandan, Fransa'ya karşı –alabildiğine– mücadele içine girmiş halkların etkisi de, tutucu seçkinlerinkinin yanında ağırlığını koyar ortaya.

Romantizm öncesi ile romantizmde de, devrin genel eğilimlerine hasım siyasal ve sosyal bir çıkış göremiyoruz. Tersine, bu genel eğilimler, kimi zaman daha da güçlü bir dile kavuşurlar bu akımlarda. O sıralarda Fransa'ya karşı mücadele ve bütün eski değerlerin yükselişi arasında, hıristiyan, katolik, gelenekçi bir geçmişin hasretiyle yanıp tutuşan bir romantizm belirir; akla karşıdır ve Tanrıyla diyalog kurmak ister; kırsal yaşamın, ilkel zamanların yalınlığını ve büyüklüğünü özler; geleneğe çağrı çıka-

rır ve yeniden dirilişi savunur. Akla karşı oluş, mistisizmi, katolikliği, keşişliği yüceltme, özellikle Alman romantik şiirinde doruğuna çıkacaktır. 1801'de ölen Novalis, «şiirsel anlamın, peygamberce anlam, dinsel anlam, genel olarak sayıklama ve çoşku ile yakından bir ilişkisi olduğunu» söyler. Schlegel, 1812'de şunu öğütler: Fransız şiiri, ancak eski kaynaklarına, Fransa'nın eski devirlerine dönerse, kendini yeniliyebilir. Almanya'da, Tieck'e göre, Fransız edebiyatının hüküm sürdüğü dönemde, «yeni eserlerde yurtsever anlam bütünüyle kayboluyordu»; Rückert, 1814'te, *Zırhlı Soneler*'de, ulusal duyguyu yüceltir; Kleist'in *Arminius'un Savaşı* adlı oyunu da ulusalcıdır. Ne var ki, Alman romantikleri, tutarlı siyasal bir cephe oluşturmazlar: Uhland ve Tieck demokrat ya da liberaldirler; ancak –Novalis'le– Brentano ve Eichendorf, milliyetçi hıristiyandırlar. Daha önce cumhuriyetçi bir ruhla dolu Beethoven, 1813'te, *Vittoria Savaşı* üzerine senfoni yazar; Wellington'un zaferini yüceltir o bestesinde. Aynı dönemde, Jukovski de Rusya'da, *Rus Savaşlarına Koçaklama* ile *Zafer Kazanan Çara Mektup*'u yazıyordu. Olaylar, İngiliz edebiyatını, özellikle de başta gelenleri daha az etkiler. Ölümün tırpanını 36 yaşında da yese, eseri emsalsiz bir etki yaratacak olan Lord Byron, –kendi tarzında– bir devrimci olarak kalır; 29 yaşında ölecek olan Shelley, bir tanrıtanımaz olarak yazar şiirlerini. Ne var ki, Wordsworth ile Coleridge, Napolyon'a karşı çıkan cepheye geçerler; Walter Scott, geleneklerin bir romancısı ve «meşruiyetin şairi»dir.

Fransa'da ise, tek bir büyük ad vardır: Chateaubriand. *Atala ile René*'si dışında, dikkat çekici üç büyük eseri var onun: 1802'de yayımlanan *Hıristiyanlığın Dehası;* 1809'da çıkan *Şehitler* ve 1811'de yayınlanmış *Paris'ten Kudüs'e Yolculuk.* Ne var ki, bu parlak katkıya karşın, öncülük Fransızlarda değildir; revaçta düşünceler başka yerlerde boy atar. Fransız edebiyatında sönüklük, Fransa'nın siyasal alanda sönüşüyle at başı gider. Ancak, karşı-devrimin örgütlenip dizginlediği Avrupa'da, romantizmin Ortaçağcı ve hıristiyan kalesi, restorasyonun değerlerini kendine göre yayar durur.

Özetle, 1815'in toplumu, ebedi çerçeveler önünde insanın zayıflığını öğütler böylece. Bir ebedî din, bir ebedî ahlâk, bir ebedî hiyerarşi, bir tanrı-

sal düzen ve ebedî bir insanî olan vardır. Bu düzen, yalnız hakları işaret etmez, ödevlere değinir ve «emirler» verir. Aristokrasinin ya da dar yönetici oligarşinin sosyal anlayışıyla dopdolu olarak, dinsel ahlâk ve kiliselerin genel öğretimi, geleneksel dünyanın en düzenli savunma sistemini oluştururlar. Bu ağır ve hareketsiz toplumun sahipleri, sanayi toplumuna, zenginliklere, düşüncelere, hızla dolaşan seçkinlere baskın çıkmıştır; sosyal korku, daha da donduracaktır bu toplumu: Güvensizlik duygusu, cesur iyimserliği ve halka inancı alteder. Kavga, çözüme bağlandığı noktada, XVIII. yüzyıla ve onun insandan yola çıkan hareketçi uygarlığının karşısına, Tanrıdan hareket eden bir d i r e n i ş u y g a r l ı ğ ı getirip koymuştur.

ONARILMIŞ TOPLUMA YÖNELEN TEHDİTLER

1815'te geçmişe dönük olarak yeniden kurulmuş toplumun yaşama şansı ne olursa olsun, t e h d i t l e r karşısındadır: Bu tehditler, önce Avrupa dışından gelmektedir; ancak Avrupa içinde de vardır ve en korkunç olanları da Avrupa'nın kendi içinden yönelmiş tehditlerdir.

Nelerdir onlar?

Avrupa dışındaki büyük olay, g e n ç A m e r i k a n C u m h u r i y e t i n i n h ı z l a g e l i ş m e s i dir. Yirmi yıl önce, Fransa'da Eski Rejim kuramcılarının pek yaşama şansı tanımadıkları bu burjuva cumhuriyet, dev bir gelişme içindedir; içerde ve dışarda koşullar da desteklemektedir bunu. Bu XVIII. yüzyıl filizi, görünüşe bakılırsa, kökenindeki değerlere de bağlıdır; yani devrimci felsefeye, insan haklarına ve sözleşmeye dayanan anayasa kavramına inanmaktadır. Ve, yine öyle görünüyor ki, 1815'ten sonra Kutsal-Bağlaşıklığın ebedî dogmalarına karşı tarihin getirip diktiği redlerden biri o olacaktır. Bu Amerikan Cumhuriyeti, Avrupa'nın gözünde, yalnız pek parlak bir maddi başarı değildir, demokratik niteliği hergün daha da belirginleşen bir ülkedir de: 1800 yılına değin Federalistler iktidarı ellerinde tutarlar; onları, bir otuz yıla yakın süre için Cumhuriyetçiler iktidardan kovacaklardır; 1776 Bağımsızlık Bildirisi'ni kaleme almış olan Jefferson'un Başkanlığa seçilişi tam bir demokrasi zaferidir. Yerine geçen Madison, 1812'de İngilizlere

savaş açar; Fransa'nın Avrupa ile uyuşmazlığının en tehlikeli anında, Birleşik-Devletler'in Fransa'nın yanında yer alması demektir bu aslında; ve, bir bakıma, Amerika'nın bir ikinci «bağımsızlık» savaşıdır bu. Sonunda yeneni ve yenileni belli olmayan bir barışa da gidilmiş olsa, büyük Cumhuriyet'in bağımsızlığı kendini bir kez daha tanıtlar ve Kutsal-Bağlaşıklığın söyleyeceği hiçbir şey yoktur bu konuda. İktisadi bağımsızlığın güçlendirdiği bir Cumhuriyet ve aynı zamanda demokrasi yolunda adımlar atan bir rejim. Kutsal-Bağlaşıklığın en güçlü ortağına kafa tuttuktan sonra giriştiği kavgadan, bu Cumhuriyet güçlenmiş olarak çıkar ve kaynaklarına yeniden dönerek daha da gençleşir. Yeni güçler canlandırmaktadır onu; ve, başta da, mücadelenin felâketleri ve dayanışmalarından doğmuş pek güçlü bir ulusal bilinç gelmektedir.

Avrupa'da Devrim'in sallandığı ve söndüğü sıralarda, Amerika kıtasının –uçsuz bucaksız– sömürge bölgeleri, birden ateş alır; Buenos Aires'ten tâ Mexico'ya değin, L a t i n A m e r i k a , «Amerikan» bağımsızlık savaşlarını tekrarlamaktadır; 1814 yılının başlarında, kimi başarısızlıklara karşın, Kuzeyde ve Güneyde, Kanada'dan Arjantin'e kadar, anayasalı ya da Cumhuriyetçi devletlerin bayrakları dalgalanmaktadır. Gerçekten, Latin Amerika'da da, devrim, uzun süren bir mayalaşmanın sonunda gerçekleşti ve –işin içine ırkların, sınıfların, mesafelerin, kendi başına kalmışlığın girdiği– apayrı bir ortamda, kendi kanunlarına göre gelişen burjuva sınıfının eserî oldu. İşitilmemiş bir hızla zenginleşen bu sınıf, kendini sıkan oligarşik bağlara karşı çıkmaya başladı; gücü oranında, değişiklik iradesi de kıvamını buluyordu; düşüncesini yönlendiren de Fransız felsefesi oldu. Latin Amerika devriminin önderleri, bir Bolivar, bir San Martin, bir Moreno ve Miranda, bu felsefe ile ve Mason localarının etkisiyle yetiştiler. İngiltere'nin, Fransa'nın ve Birleşik-Devletler'in yardım ettiği ya da yüreklendirdiği bir ortamda, Portekiz ve İspanyol egemenliğine karşı bağımsızlığın kavgası tutuşturuldu: Brezilya, 1815'te özerk hale gelmiştir; ne var ki, asıl İspanyol Amerikasındadır ki devrimci yayılış olacaktır; çünkü, oralarda İspanyol yönetimi, Portekiz yönetiminden daha serttir ve anlayışsızdır. Bueonos-Aires'te 1810'da devrim patlak verir;

Venezuella, 1811'de, Birleşik-Devletlerinkini andıran anayasasını kabul eder; 1813'de de, Meksika'nın bağımsızlığı ilân edilir.

Bu örnek zaferler, başka yerlerde de umutları besleyen olaylardır: Birleşik-Devletlerin siyasal ve ticarî çıkarları, bu başarılardan olumlu yönde etkilenecektir; belki İngiltere de öyle. Gerçi İngiltere, 1814 Temmuzunda İspanya'yla yaptığı bir andlaşmaya göre, artık silah gönderemiyecektir; ancak, bu yeni pazarlar için «en çok yeğlenen ulus» kaydını saklı tutar. Bir mahreç politikası olmayacak mı? Öte yandan, Birleşik-Devletler için olduğu kadar. İngiltere için de iş kolaydır: Okyanusu elinde tutan, Yeni Dünya'ya hükmedecektir. En diri güçlerinin, dışarıdan Kutsal-Bağlaşıklığın değerlerine karşı çıkıp meydan okuduğu bu Yeni Dünya önünde, Avrupa cephesinin yarılıp bölünmemesi mümkün müydü?

Öte yandan, *Avrupa'da da*, sessiz ama pek önemli *çelişmeler vardır*. Kuşkusuz karşı devrim, zafer kazanmıştır; daha da vahim olanı, burjuvazinin bir bölümü de onun başarısına destek olmuştur. 1815'te beyinlere inen çekiç darbesi, halkları hareketsiz hale getirmiştir. Ne var ki, devrimi yapan güçler, büyüyüp boy atmaktadırlar yine de.

Nasıl?

Sanayi Devriminin daha şimdiden başladığı bir zamanda, toprağa ve tarıma dayanan bir toplumun şansı yoktu. 1815 yılından başlıyarak niteliği ve yeteneği açıkca görülebilecek bir Devrim gelip yaşamın içine girmişti: Siyasal hareketin ölümcül bir darbe yediği bir sırada, gitgide hızlanan –karşı konulmaz– bir iktisadî hareket, burjuvazinin iktidarı yararına rol oynayacaktı. Bir tarım uygarlığına oranla, ticaret ve sanayi uygarlığı, daha şimdiden bir hız uygarlığı olduğunu belli ediyordu. Üretim, alış-veriş, tüketim, birincisinden çok daha büyük bir hızla gelip bir sistemin içinde toplaşacaklardır. Yeni tekniklerin yayılışı, bu üstünlüğe kendi etkilerini ekleyeceklerdir. Eskisinden çok daha fazla bükülgen olan yeni «burjuva» ekonomisi, sert tarım ekonomisini gitgide gerilerde bırakıp aşacaktır onu. Bu ekonomi, onu örgütleyen bir gurup öncüsünü ortak bir ilerleyiş içine sokacaktır.

Öte yandan, buharlı makine ile alet-makinenin, bir yığın olarak gelip elele tutuşması diye nitelendirilebilecek Sanayi Devriminin henüz başlarındayız. Yirmi beş yıllık bir uluslararası altüst oluş, XVIII. yüzyılın teknik uğraşlarını engellemiş ya da askıya almıştır. Bununla beraber, göze çarpan önemli birkaç olay vardır: 1806'da, Manchester'de, ilk buharlı fabrika kurulmuştur; buharlı makinenin rolü, maden sanayisinde, özellikle de madeni eritip arıtma ile yaprak haline getirmede, gitgide büyümektedir: alet-makinelerin sayısı çoğalmaktadır: 1803 yılından başlıyarak, Hedley, ilk lokomotifini yapmıştır ve, 1810'da Stephenson çalışmalarına başlamıştır. Demirden raylar odundan rayların yerini almış ve Newcastle havzasında kömür taşımada şimdiden kullanılır olmuştur. Fabrikada gece-gündüz çalışma olanağını sağlayan gazla aydınlanma, 1807'de Londra'da, Pall Mall'a yerleştirilmiştir. Ne var ki, madencilik alanı saklı tutulmak üzere, büyük sanayinin bütününü harekete getiren yine hep hidrolik güçtür.

B u r j u v a z i yi de, bir zenginleşme, bir aşırı kazanç havası sarmıştır; bunun yolu da, daha çok üretmek, alış-verişi genişletmek, büyük ya da küçük ticareti ilerletmektir. Başı da, büyük İngiliz ticareti çekmektedir; Ne var ki, kıtanın başka yerlerinde de durum aynıdır. Çelişme çarpıcıdır: Gitgide zenginleşen bir burjuvaziyi, iktisadî büyümenin tam orta yerindeyken, eski değerleri ortaya süren bir deneme, siyasal ve sosyal yönden engellerle kuşatmak istemektedir. Oysa, belli bir kültür ve bilinç düzeyine gelmiş burjuvazi, kartını oynamayı sürdürecektir: Eski dünyada da olsa, burjuvazi, siyasal toplumun temel ve sürekli bir ögesidir artık; bağımsız bir düşünceye, bağımsız çıkarlara, onları dile getirecek bağımsız da araçlara sahiptir; özellikle İngiltere'de, tam bir gelişme içine girmiş basının büyük bir bölümü, bunları yansıtmaktadır. Yine İngiltere'de, yığınla kentte kültür kulüpleri kurulmuştur; bir « l i b e r a l » v e k ö k - t e n c i h a r e k e t l e n i ş başlamıştır şimdiden. Eski seçim sistemini yıkmaya yönelmiş harekete, Bentham da gelir katılır: Çok öncelerden kaleme aldığı *Parlamento Reformu İçin İlmihal* adlı eserinde, ulusu vesayet altında tutma savındaki kralla dar bir yönetici oligarşiyi suçlamaktadır.

Pek uzaklarda da olsa ve yığınla kanunsal baskılara karşın, Prusya'da, Avusturya'da, özellikle de Rusya'da, kimi liberal bir uyanış vardır: Moskova'da Karamzin'in *Avrupa Postası,* Glinka'nın *Rus Postası* ile *Gazetelerin Ruhu* yayınlanmaya başlar. Gerçi, abonelerin yüksek fiyatı, okuyucuların sayısını sınırlı tutar; ne var ki, XVIII. yüzyılda olduğu gibi bedava yorumcular çıkar ortaya. Savaşlar, özellikle de 1812 büyük ulusal savaşı, subayların, askerlerin ve partizanların siyasal bilincini uyandırmaya yardım eder. Daha da geniş olarak, yeni bir âdetler, sosyal ilişkiler ve düşünceler dünyası, Batı'nın istilasıyla beraber, Rus soylularının ve orduların en ileri ögelerinin önüne gelip açılmıştır.

Öte yandan, bir korkunç muhalefet, millici hareketler de işin içine girer. Almanlar ve İtalyanlar, Avusturya boyunduruğuna dayanamaz durumdadırlar artık: Balbo, Manzoni, Guerrazzi, Massimo d'Azeglio, hayal kırıklıklarını haykırırlar: «Tek bir ulus olmazsak, özgür olamıyacağız!». Ve, bir «İtalya krallığı» hakkındaki, Fransızların «o güzel düşünce»sini anıp ah çekerler. Devrimci ilkeler, Mason localarında mayalanmasını sürdürür; 1815'ten başlıyarak, gizli dernekler kurulur ve yandaşları da, üniversite öğrencileri ile Büyük Ordu'nun eski subaylarıdır. Miloş Obrenoviç, 1815 Aralığında bağımsızlıklarını tanımış bulunan sultana karşı, Sırpları yeniden ayaklandırır. Çok geçmeden, Balkanların bir başka köşesinde daha da önemli bir başkaldırı patlak verecektir; destekçisi de, büyük ticaretten ve küçük sanatlardan zenginleşmiş Yunan burjuvazisi olacaktır. bu çeşitli hareketlerde, liberalizmin gücü pek eşitsiz durumundadır kuşkusuz; halkların ona kapalı olduğu zamanlarda bile, milliyetçilik, Viyana Kongresi'nin Avrupasını doğrudan tehdit etmektedir.

Böylece, XIX. yüzyılın en büyük güçleri, ulusal duygu ile sosyal duygu, burjuva devrimi için ya da hiç olmazsa restorasyona uğramış dünyaya karşı çalışırlar: Her ikisi de, Fransa'nın 1815 yılı andlaşmalarına karşı çıkmasında desteklerler onu; dışarıda da birleştikleri olacaktır; her halde, vaktiyle kimi zaman yaptıklarının tersine, birbirleriyle çatışmayı -geniş ölçüde- durduracaklardır. Napolyon hegemonyası-

nın ipoteği kalkmıştır: Devrimci ideoloji, Avrupa'ya, halkların bağımsızlığını tehdit eden bir düşman ideoloji, bir ihanet eylemi olarak görünmemektedir artık. «Ulusal», hiç olmazsa geçici olarak, «sosyal»i yansızlaştırıp etkisizleştiren bir öge olmaktan çıkar.

Devrim'in burjuvazisinin, vaktiyle Eski Rejimin karşısında olduğu gibi, 1815 Avrupasının karşısına dikilirken de, gücüne dayanacağı bir başka sınıf daha vardır: P r o l e t a r y a . Proletarya, geçici de olsa, burjuvazinin siyasal yandaşları arasında temel bir ögedir hâlâ. Ne var ki, bir çeyrek yüzyıl boyunca, bu iki sınıf arasında vahim uyuşmazlıklar çıkmıştır: Her iki taraf da, bunun bilincindedir; burjuvazi, proletaryadan çok daha fazla bilincindedir belki. Proletarya ve yarı-proletarya, ortak düşmana karşı mücadele gerektiğinde kavgaya girecektir; burjuvazi ise, bu mücadelede bile, güvensizliğini ve korkusunu sürdürecektir. Bu sosyal korku eskidir aslında ve Devrim'in ilk yılları boyunca da bütün boyutlarını kazanmıştır; öte yandan, Avrupadaki restorasyonun sahiplerince de alabildiğine paylaşılmaktadır bu. 1815'te, bir Chateaubriand'ın, Paris'in aşağı-halk tabakaları, onun deyimiyle «ayak takımı» hakkında söyledikleri, yenilir yutulur cinsten değildir ve, o yıllarda, ortak bir sosyal tepkiyi dile getirmektedir az-çok. Avrupa'nın köhnemiş aristokrasisi de aynı tepki içindedir; Metternich konuştuğunda, ağır şeyler söyler o da. Burjuvaziyi aristokrasinin karşısına çıkarmış –o yüzlerce yıl süren– uyuşmazlık kesinlikle sona erip de, zümrelerin olmadığı bir toplum sağlama bağlanınca, bu kez «sınıfsız bir toplum»a karşı ortak bir savunma mümkün olacaktır. O sıralardaki iktisatçılar, burjuvazinin bu katılaşma ve dikleşmesini pek güzel dile getirirler. Sınıf bilinci ve tehlike, sertleşmeyi öğretmiştir ona. Bir Adam Smith, bir Turgot ve Dilenciler Komitesi üyeleri, hepsi de yoksullar yararına kimi önlemlerin alınmasını savunan bu insanlarla, örneğin bir Malthus arasında ne kadar da büyük bir mesafe vardır. Onun 1803'te çıkan *Nüfus İlkeleri* adlı eserinde ileri sürdüğü yığınla savdan biri, burjuvazinin ileri gelenlerinin kafasına -derinden derine– kazınır: Yoksulların çektikleri acıların asıl nedeni kendileridir; ileriyi görerek, uçkuruna sahip çıkarak, doğumlarını sınırlandırarak, kendi çarelerini ken-

dileri bulacaklardır. Malthus, sürdürür düşüncesini: «Yoksulların, toplumun katkısıyla karınlarını doyurmaları gerektiği hakkındaki o sözde hakkı açıkca reddetmeli».

Ne var ki, sorun yalnız bir İngiliz sorunu değildir; evrenseldir. O her ülkede rastlanan, bir iktisadî bunalımın yakasına yapıştığı ve yavrularını doyurmaktan aciz baba ne yapsın, ne yapmalıdır?

Malthus, acı önerilerde bulunur: «Doğanın cezasına terkedelim bu adamı, der; edelim ki, doğanın kanunlarının, yani Tanrının kanunlarının onu böylesi meşakkatli bir yaşama mahkûm ettiğini öğrensin; karnını doyurabileceği bir lokma ekmeği elde etmek için, kendi emeğinin dışında topluma yöneltebileceği hiçbir hakkı olmadığını bilsin!» Kuşkusuz, bütün burjuvazi bu sert ve acımasız dili kullanmaz; hatta Avrupa restorasyonunun bütün adamları da böyle konuşmaz. Ancak, bu yeni iktisat okulunun başarısı ve onun temsil ettiği sosyal anlayış çarpıcıdır yine de. Görünen şudur: Adam Smith'in «iyimserliği» iniş halindedir ve Malthus'un kötümserliği yükselmektedir. Dönemin belirleyici niteliklerinden biri de, böylesi bir düşünce akımının, o sıralarda hemen her yanda ortamını bulması; yayılıp egemen hale gelebilecek bir durumda olması!

Emeğin yeni sorunları karşısında, «Malthusculuk», daha çok bir simge, bir tutum olarak değer taşıyor. Sismondi'nin *Ekonomi Politiğin Yeni İlkeleri* 1819 yılında yayımlanacağına göre, oluşmakta olan sanayi toplumuna karşı hiçbir okul henüz iddianamesini yazmış değildir; proletaryanın istemleri de henüz modern anlamıyla dile getirilmemiştir. İşte böyle bir anda, burjuva ideolojisinin gitgide genişleyen bir akımı, proletaryaya karşı, restorasyon ideolojisinin yasakçı ve akıl dışı değerlerini –kendi hesabına– kullanmaya çalışmaktadır. Bu esinleniş, yeni değildir kuşkusuz; XVIII. yüzyılın egemen okulu da, üretim ve değiş tokuş için ebedî çerçeveler, liberal mekanizmalar düşünüyordu. Ne var ki, şimdi, olanca hünerle ve dikkatle dağılım olayına parmak basılıyordu; egemen okulun, ebedî ve zorunlu terimleriyle dile getirdiği sosyal gelirin dağılımıdır. Sosyal müdahaleciliğe karşı, «doğanın kanunları», «Tanrının kanunları» ileri sürülmekte, onlar yardıma çağrılmaktadır. De Maistre'in, Bonald'ın, Hal-

ler'in ve ötekilerin, siyasal konularda da yaptıkları bu değil miydi? Geleneksel toplumun burjuvaziye karşı kullandığı dili, burjuvazi, proletaryaya karşı kullanıyordu bilmeden. Siyasal gelenekçilikle sosyal gelenekçilik, kimi noktalarda aynı temellere dayanıyorlardı.

Neydi anlamı bunun?

Şu: Gelişmeyi reddetmek, giderek tarihi reddetmek, kocayıp köhnemişliğin bir işaretiyse, Avrupa'nın 1815 türündeki burjuvazisi, daha o zamandan bağrında taşıyordu bu gizli derdi; yükselişini tamamlamadan, gerçek çöküş başlamıştı onun için...

KAYNAKLAR

«Yüzyılların Gerçeği ve Mirası»nın bu dördüncü cildi, Roland Mousnier, Ernest Labrousse ve Marc Bouloiseau'nun yazdıkları XVIII. yüzyılla ilgili çalışmayı (Histoire Générale des Civilisations, tome V: Le XVIIIe siecle, 5e éd., Paris, 1967) temel almaktadır. Aşağıdaki kaynaklar, konuyla ilgili genel ve özel tamamlayıcı eserlerdir.

I. GENEL ESERLER

BERGERON, L. / RONCAYOLO, M., Le monde et son histoire, tome III. Paris, 1985.

DURANT, Will., Histoire de la civilisation, L'époque de Voltaire, 3 tomes, Genève, 1966; Rousseau et la Révolution, 4 tomes, Genève, 1966.

EFİMOV, A. / GALKİNE, İ. / ZOUBOK, L. / MANUCEVİTCH, A. / NOTOVİTCH, F. / KHVOSTOV, V., Histoire moderne (trad. L. Butkievicz), Leningrad, 1961.

ENCYCLOPEDİE DE LA CİVİLİSATİON, Le Siècle de Lumières, Genève, 1974.

ENCYCLOPEDİE DE LA PLEİADE, Histoire universelle, tome III: De la Réforme à nos Jours, Paris, 1958.

PİRENNE, Jacques., Les grands courants de l'histoire universelle, tome III: Des traités de Westphalie à la Révolution française, Neuchatel, 1948; tome IV: De la Révolution française aux révolutions de 1830, Neuchatel, 1951.

II. «AYDINLIKLAR» AVRUPASI

a) **Genel olarak**

CHAUNU, P., La Civilisation de l'Europe des Lumières, Paris, 1971.

DENİS, M. / BLAYAU, N., le XVIIIe Siècle, Paris, 1970.

DREYFUS, F., Le temps des révolutions (1787-1870), Histoire universelle Larousse, tome 10, Paris, 1973.
LAUNAY, M. / GOULEMOT, J.M., Le Siècle des Lumières, Paris, 1968.
PERONNET, M., Le XVIIIe siècle: Des Lumières à la Sainte-Alliance (1740-1820), Paris, 1973.
PİLLORGET, S., Apogée et déclin des sociétés d'ordres (1610-1787), Paris, 1973.
SOBOUL, A. / LEMARCHAND, G. / FOGEL, M., Le Siècle des Lumières, Tomes 1, / 1,2. Vol, Paris, 1977.
WEBER, E., Une histoire de L'Europe, tome 2, De Lumières à nos jours, Paris, 1987.

b) «Aydınlıklar», bilim ve felsefe

ALSOP, S.M., Les Americains à la cour de Louis XVI. Paris, 1983.
ALTHUSSER, Louis., Montesquieu, La politique et l'histoire, Paris, 1959.
BESSE, G., Jean-Jacques Rousseau. L'apprentissage de l'humanité, Paris, 1988.
BRUNET, P., L'İntroduction des théories de Newton en France au XVIIIe Siècle, I, Paris, 1931.
CASSİRER, E., The Philosophy of the Enlightenment, Princeton University Press, 1951.
DAUMAS, M., Les instruments scientifiques aux XVIIe Siècles, Paris, 1953.
DAUMAS, M.Lavoisier, Paris, 1941.
DELUMAU, J., Le catholicisme entre Luther et Voltaire, Paris, 3. èd., 1985.
FRANCASTEL, P., Utopie et institutions au XVIIIe siècle, Paris, 1963.
GUYENOT, E., L'évolution de la pensée scientifique, Les sciences de la vie aux XVIIe et XVIII. siècles, Paris, 1941.
HAZARD, P., La pensée européenne au XVIIIe siècles, Paris, 1946.
HAZARD, P., La crise de la conscience européenne, 1680-1715, Paris, 1961.

MANDROU, R.,Z De la culture populaire aux XVIIe siècle, Paris, 1969.
MAUZİ, R., L'idée du bonheur au XVIIIe siècle, Paris, 1960.
MORNET, D., La pensée française, au XVIIIe siècle, Paris, 1969
MOUSNİER, R., Progrès scientifique et techniques au XVIIIe siècle, Paris, 1958.
NAUDÓN, P., La Franc-maçonnerie, Paris, 1986.
PROUST, J., Diderot et l'«Encyclopédie», Paris, 1963.
RİVAUD, A., Histoire de la philosophie, tome 4. Paris, 1962; 5, Paris, 1968.
SOBOUL, A., L'Encyclopédie. Textes choisis, Paris, 1952.
SPENGLER, J.J., Economie et poplation. Les doctrines françaises avant 1800, I, de Budé à Condorcet, Paris, 1954.
STAROBİNSKİ, J., L'invention de la liberté (1700-1789), Genève, 1962.
TATON, R., Histoire générale des sciences, tome II. Paris, 1969.
TÜTENGİL, C.O., Montesquieu'nün siyasi ve iktisadi fikirleri, İstanbul, 1956.
VOLGUİNE, V., Le dévéloppement de la pensée sociale en France au XVIIIe siècle, (trad. L. Piatigorski), Moscou, 1973.
WEULERSSE, P., La physiocratie à l'aube de la Révolution (1781-1792), Paris, 1984.

c) «Aydınlıklar» ve teknik

ASHTON, T.S. La Révolution industrielle (1760-1830) (trad. F. Durif), Paris, 1955.
BİGO, R., Les bases historiques de la finance moderne, Paris, 1933.
BLOCH, M., Les caractères originaux de l'histoire rurale française, Paris, 1956.
BOUVİER, J. / GERMAİN-MARTİN, H., Finances et financiers de l'Ancien Régime, Paris, 1969.
BRAUDEL, F. / LABROUSSE, E., Histoire économique et sociale de la France, t. II, Paris, 1970.

CLOW, A. et L., The chemical Revolution, 1952.
CORVİSİER, L'Armée française, de la fin du XVIIe siècle au ministère de Choiseul. Le Soldat, 2 vol. Paris, 1964.
DELUMEAU-J., L'alun de Rome (XVe-XIXe siècle au ministère de Choiseul. Le Soldat, 2 vol. Paris, 1964.
DUPÂQUİER, J., La population française aux XVII et XVIII siècles, Paris, 1947.
FAURE, E., La banqueroute de Law, Paris, 1977.
FESTY, O., L'Agriculture pendat la Revolution française, Paris, 1947.
GAL, R., Histoire de l'éducation, 12e éd., Paris, 1987.
LA RONCİERE DE Ch. / CLERC-RAMPAL, G., Histoire de la marine française, Paris, 1934.
MAC CLOY, S.T., French inventions of the eighteenth Century, Lexington, 1951.
MANTOUX, P., The industrial revolution in the eighteeth century, Londres, 1952.
MARQUET, F., Histoire générale de la navigation du XVe au XXe siècle, Paris, société d'Edition geographiques, maritimes et coloniales.
SEE, H., LES origines du capitalisme moderne, Paris, 1926.
SEE, H., La France économique et sociale au XVIIIe siécle, 5e éd., Paris, 1946.
WEİLL, L., Le Journal, Paris. 1934.

d) «Aydınlıklar» ve Avrupa toplulukları

BLUCHE, F., La vie quotidieune de la noblesse française au XVIIIe siècle, Paris, 1973.
CORVİSİER, A., Arts et sociétés dans l'Europe du XXIII siècle, (PUF., Coll, «Historien» No. 34, Paris, 1978).
DACİER, E., Le style Louis XVI, Paris, 1939.
DEANE, Ph. / COLE, W.A., British economic growth, 1688-1959, trend and structures, Cambridge, University Press, 1962.
DUBY, G. (ve ötekiler), Histoire de la France, I. Dynasties et révolutions de 1348 a 1852, Paris, 1986.

DUFOURCQ, N., (sous la direction, de), La musique, les hommes, les instruments, les oeuvres, 2 vol. Paris, 1965.
GODECHOT, J., Les Révolutions (1770-1799), Paris, 4e éd., 1988.
GOUBERT, P., İnitiation à l'histoire de France, Paris, 1984.
HAMİLTON, E.J., War and prices in Spain (1651-1800), Harvard University Press, 1947.
JEANNİN, P. L'Europe du Nord-Ouest et du Nord aux XXIIIe et XXIIIe siècle, Paris, 2 éd., 1987.
KALLİSTOV, D. (ve ötekiler), Histoire de L'U.R.S.S., I. De l'Antiquite a la Révolution d'Octobre, Moscou, 1977.
LABATUT, J.-P., La noblesse européenne de la fin du XVe siècle, à la fin du XXIIIe siècle, PUF., coll, l'Historien», no. 33. Paris, 1978.
LABROUSSE, C. -E., La crise de l economie française à la fin de l'Ancien Régime et au début de la Révolution, Paris, 1943.
LAVEDAN, H., Histoire de l'urbanisme, II. Paris, 1941.
LORTHOLARY, A., Le mirage russe en France au XXIIIe siècle, Paris, 1951.
MANDROU, R., La France aux XXIIIe et XXIIIe siècle, 4. éd., Paris, 1987.
MANFRED, A. (ve ötekiler), Histoire de la France, I. Des origines a 1789. Moscou, 1978.
MASSIN, J. et B., Histoire de la musique occidentale tome I. Paris, 1983.
MAURO. F., L'expansion européenne (1600-1870), Paris,
METHİVİER, H., L'Ancien Régime, Paris, 1968.
METHİVİER, H., La fin de l'Ancien Régime, Paris, 1980.
METHİVİER, H., Le siècle de Louis XV, Paris 1977.
METHİVİER, H., l'Ancien Régime, XVI-XVII-XVIIIe siècle, Paris, 1981.
MEYER, J., La France moderne, 1515-1789, Paris, 1985.
MİNDER, R., Allemagne et Allemands, I. Paris, 1948.
NADİR NADİ, Dostum Mozart, 6. bs., İstanbul, 1988.
OLİVİER-MARTİN, F., L'organisation corporative de la France d'Ancien Régime, Paris, 1938.
OLİVİER-MARTİN, F., Histoire du droit français, Paris, 1948.

PALMER, The Age of the democratic Revolution, 1760-1800, 2 vol. Princeton, University Press, 1964.
PERNOUD, R., Histoire de la Bourgeoisise en France, t. II, Les Temps modernes, Paris, 1960-1962.
PORTAL, R., L'Oural au XXIIIe siècle, Limoges, 1950.
REAU, L., L'art au XXIIIe siècle, Epoque Louis XVI, Paris, 1952.
REAU, L., L'Europe française au siècle des Lumières, Paris, 1938.
SAGNAC, Ph., La formation de la société française moderne, Paris, 1946.
TOCQUEVİLLE, A. de., L'Ancien Regime et la Révolution française Paris, 1952.
TREVELYAN, G.M., Précis d'histoire de l'Angleterre des origines à nos jours, Paris, 1955.
TREVELYAN, G.M., Histoire sociale de l'Angleterre, Paris, 1955.
TROYAT, H., Catherine la Grande, Paris, 1977.
ZELLER, Les temps modernes, II. De Louis XIV a 1789, Paris, 1955.

III. «AYDINLIKLAR» AVRUPASI VE DÜNYA

a) XVIII. yüzyılda Avrupalıların keşifleri ve kolonileştirme

BENOÎT-GUYOD, G., Sur les traces de la Pérouse, Paris, 1945.
DESCHAMPS, H., Méthodes et doctrines coloniales de la France, Paris, 1953.
GASTON-MARTİN, Histoire de l'esclavage dans les colonies françaises, Paris, 1948.
GASTON-MARTİN, L'anticolonialisme au XXIIIe siècle, Paris, 1951.
LEMONNİER, L., De capitaine Cook et l'exploration de l'Océanie, Paris, 1940.
SEMİONOV, Y., La conquête de la Sibérie du IXe au XIXe siècle, Paris.
YACONO, X., Histoire de la colonisation française-Paris, 5 éd., 1988.

b) **Okyanusya**

JULİEN, A. Ch., Histoire de l'Océanie, Paris, 1971.

c) **Asya**

APPLETON, W.W., A cycle Cathay, The Chinese vogue in England during the seventeenth and eighteenth centuries, New York, Colombia University Press, 1951.

CORDİER, H., La Chine en France au XXIIIe siècle, Paris, 1910.

EBERHARD, M., Histoire de la Chine, Paris, 1952.

GİBB, H.A.R. / BOWEN, H., İslamic society and the West, I, İslamic society in the eighteenth century, Part I Oxford University Press, 1950.

GROUSSET, R., La Chine, Paris, 1942.

MAJUMDAR, R.C. / RAY CHAUDHU, H.C. / KALİKİNDAR DATTU., An advanced history of İndia, II. London, Macmillan, 1949.

MASPERO, G. / ESCARRA, J., Les institutions de la Chine, Paris, 1952.

PARES, R., War and trade in the West İndia, Oxford, Clarendon Press, 1936.

PİNOT. V., La Chine et la formation de l'esprit philosophique en France, Paris, 1932.

ROWBOTHAM. A.H., Missionary and Mandarin, The Jesuits at the court of China, Los Angelès, University of California Press, 1942.

SANSOM, Le Japon, Paris, 1938.

WLADİMİRTSOV, B., Le régime social des Mongols. Le feodalisme nomade, Paris, 1948.

d) **Afrika**

DELAFOSSE, M., The negroes of Africa, Washington, The associated publishers, 1932.

HANOTAUX, G., Histoire de la Nation égyptienne, V. Paris, 1934.

HARDY, G., Histoire d'Afrique, Paris, 1930.
JULİEN, Ch-A., Histoire de l'Afrique du Nord. 2e éd, Paris, 1952
LADOURET, H., Histoire des noirs d'Afrique, Paris, 1946.

e) **Osmanlı İmparatorluğu**

ADIVAR, A., Osmanlı Türklerinde İlim, 4. bs. İstanbul, 1982.
AKÇURA, Y., Osmanlı İmparatorluğunun Dağılma Devri (XVIII-XIX, Asırlarda). İstanbul. 1940.
ALDERSON, A.D., The structure of Ottoman dynasty, Oxford, 1956.
BOMBACI, A., Histoire de la littérature turque (trad. i. Mélikoff), Paris, 1968.
BRAUDE, B. / LEWİS. B. Christians and jews in the Ottoman Empire, 2 vol., New York, 1988.
CONSTANTİNESCU, M. / DAİCOVİCİU, C. / PASCU, S., Histoire de la Roumanie des origines à nos jours, (basım yeri belli değil), 1970.
CVETVOKA, B., L'évolution du réginıe feodal turc (fin XVe - début XVIIIe siècle,), Etudes historiques à l'occasion du XI» congrès international des sciences historiques, Sofia, 1960, t. II. p. 171.
GİBB, H.A.R. / BOVEN. M., İslamic society and the West, t. I, Londres, 1951.
HADROVİCS, L., Le peuple serbe et son Eglise sous la domination turque, Paris, 1947.
İORGA, N., Geschichte des Osmanischen Reiches, nach den Quellen, t. IV: 1640-1774, Gotha, 1910.
JELAVİCH, B., The Balkans in transition. Essays on the development of Balkans in transition. Essays on the development of Balkan life and politics since the 18th century Cambridge (Mass.), 1963.
KİTSİKİS, D., L'Empire Ottoman, Paris, 1965.
LEWİS, B., İstanbul ve Osmanlı Uygarlığı (çev. Nihal Önol), İstanbul, 1975.
MANTRAN, R., 17. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul (çev. Mehmet Ali Kılıçbay / Enver Özcan), c. I-II. İstanbul, 1986.

MELİKOFF, İ., L'Epoque de Tulipe, Encyclopédie de l'İslâm (yeni basım).
MONTAGU, Lady Mary., L'İslam au péril le femmes. Une anglaise en Turquiè au XXIIIe siècle, Paris, 1983.
ORHONLU, C., XXIII. yüzyılda Osmanlılarda Coğrafya ve Bartınlı İbrahim Hamdi'nin atlası (İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi, c. XIV, sy. 19).
RAYMOND, A., Artisans et commerçants au Caire au XXIIIe siècle, 2 vol, Damas, 1973-1974.
RUNCİMAN, S., The patriarcate of Constantinople from the ere of the Turquish conquest to the Greek independence, Cambridge, 1968.
SHAWS. S.J., The financial and administrative organisation of Egypt. 1517-1798, Princeton, 1962.
STOİNOVİCH. T., The conqering Balkan ortodox merchant, Journal of Economique history, 1962. No. 2.
UNAT, F.R.. Osmanlı sefirleri ve sefaretnameleri, Ankara, 1968.
YEDİYILDIZ. B., İnstitution du Vaqf au XXIIIe siècle, en Turquie, (thése dactylographiée), Univ, de Paris-Sorbonne, 1975.
YERASİMOS, S., Azgelişmişlik sürecinde Türkiye (çev. B. Kuzucu), 3. bs., İstanbul, 1980.

f) Avrupa ve Amerika'daki Avrupalılar

BELOT, E. -H., American history and american historians, London, The athlone press, 1952.
GİRAUD, M., Histoire du Canada, Paris, 1971.
LAPİERRE, J.W. / ROY, M., Les Acadiens, Paris, 1983.
LARONİ, A., L'histoire du Maghreb. Un essai de synthèse. Paris, 1970.
MAURO, F., Histoire du Brésil, Paris, 1973.
PASQUET, D., Histoire politique et sociale du peuple americain, I, Paris, 1924.
PRECLİN, E., Histoire des Etats-Unis, Paris, 1937.
REMOND, R., Histoire des Etats-Unis, Paris, 14 éd.. 1988.
TRUDEL, Cl. de., Louis XVI. le Congrès américain et le Canada, Québec, 1949.

IV. FRANSIZ DEVRİMİ

a) Genel olarak

AULARD, A., Histoire politique de la révolution française, Paris, 1901. (Türkçe çevirisi: Fransız inkılabının siyasi tarihi, Nazım Poroy, Ankara, 1944-1945).

FURET, F. / RİCHET, D., La Révolution française, 2. vol.. Paris, 1965.

FURET, F., Penser la Révolution française, Paris, 1978.

GODECHOT, J., La penseé révolutıonnane en France et en Europe (1789-1799), Paris, 1964.

GODECHOT, J., Les Révolutions (1770-1799). 3e éd., Paris, 1970.

İOANNİSSİAN, A., Les idées communistes pendant la Revolution française, Moscou, 1964.

JAURES, J., Histoire socialiste, t. I-IV, 1901-1904 (édition critique par A, Soboul, t. I-VI, plus index, 1968-1973).

LEFEVRE, G., La Révolution française, 6e éd., Paris, 1968

MATHİEZ, A., La Révolution française, 3 vol.. Paris, 1922-1927. (Türkçe çevirisi: Fransız İhtilali, Şükrü Kaya, İstanbul, 1940).

MİCHELET, J., La Révolution française, 1847-1853 (Türke çevirisi: Fransız İhtilâli tarihi, Hamdi Varoğlu, 2 cilt, İstanbul, 1950-1957).

MORNET, D., Les origines intellectuelles de la Révolution française, Paris, 1947.

PALMER, R., The age of the democratic Revolution, Princeton, 2 vol., 1959-1964.

REMOND, R., L'Ancien Régime et la Révolution (1750-1815), Paris, 1974.

SARICA, M., Fransız ihtilâli, İstanbul, 1978.

SOBOUL, A., Précis d'histoire de la Révolution française, Paris, 1962.

SOBOUL, A., La Révolution française, 2e éd., Paris, 1981.

SOBOUL, A., La civilisation et la Révolution française, 3 vol., Paris, 1978-1983.

TAİNE, H., Les origines de la France contemporaine, Paris, 1876-1893.
TOCQUEVİLLE, A. de., L'Ancien Régime et la Révolution (nouvelle édition par G. Lefevbre), Paris, 1952.

b) **Devrimin güçleri ve aşamaları**

BOULOİSEAU, M., Robespierre, Paris, 1961.
CARON, P., Les massacres de septembre, Paris, 1936.
COBB, R.C., Les armées révolutionnaires, instrument de la Terreur dans les départements, Paris, 1961.
DALİNE, V., Gracchus Babeuf à la veille et pendant La Grande Révolution française (1785 - 1794), Moscou, 1976.
EGRET, J., La prérévolution française, Paris, 1962.
GAUTHİER, F., La voie paysanne dans la Révolution française, Paris, 1977.
GODECHOT, J., La prise de la Bastille, Paris, 1965.
GUERİN, D., La lutte des classes sous la première République, Paris, 1946.
LATREİLLE, A., L'Eglise catholique et la Révolution française, 2 vol., Paris, 1946-1950.
LEFEVRE, G., Les Thermidoriens, Paris, 1937.
LEFEVRE, G., Le Directoire, Paris, 1946.
LEFEVRE, G., La Grande Peur de 1789, Paris, 1932.
LEFEVRE, G., Quatre-vingt-neuf, Paris, 1939.
MASSİN, J., Robespierre, Paris, 1956.
MASSİN, J., Marat, Paris, 1960.
MATHİEZ, A., La vie chère et le mouvement social sous la Terreur, Paris, 1927.
MATHİEZ, A., Etudes sur Robespierre, 2 vol., 1918.
MAZAURİC, cl. Babeuf et la conspiration pour l'Egalité. Paris, 1962.
NİCOLET, cl., L'idée républicaine en France, Essai d'histoire critique, Paris, 1982.
NOGARET, Mirabeau, Paris, 1984.
SOBOUL, A. La France à la veille de la Révolution, Paris, 1961.
SOBOUL, A., Les sans-culottes parisiens en l'an II. Paris, 1958.
SOBOUL, A., 1789, «L'an I de la Liberté», Paris, 1950.
SOBOUL, A., Saint-Just, Discours et Rapports, Paris, 1957.

SOBOUL, A., Les Soldats de l'an II, Paris, 1966.
SOBOUL, A., Le Directoire et le Consulat, Paris, 1972.
SOBOUL, A., La première République, 1792-1804, Paris, 1968.
STAROBİNSKİ, J., 1789, Les Emblèmes de la Raison, Paris, 1973.
VOVELLE, M., Religion et Révolution, la déchristianisation de l'an II, Paris, 1976.

c) Fransız Devrimi, Napolyon ve dünya

BALDENSBERGER, F., Le mouvement des idées dans l'émigration française, 2 vol., Paris, 1925.
CHARLES-ROUX, F., L'Angleterre et l'expédition française d'Egypte, Le Caire, 1925.
CROUZET, Fr., L'économie britannique et le blocus continental (1806-1813), Paris 1955.
DECHAMPS, J., Les iles Britanniques et la Révolution française, Bruxelles, 1949.
DROZ, J., L'Allemagne et la Révolution française, Paris, 1949.
FUGİER, A., Napoléon et l'Espaghe, 2 vol., Paris, 1930.
FUGİER, A., La Révolution française et l'Empire napoléonien dans Histoire des relations internationales, t. IV. Paris, 1954.
FUGİER, A., Napoléon et l'İtalie, Paris, 1947.
GERSHOY, L., The French Revolution and Napoleon, New York, 1957.
GODECHOT, J., L'Europe et l'Amerique à l'époque napoléonienne (1800-1815). Paris, 1967.
GODECHOT, J., La Grande Nation. L'expansion de la France révolutionnaire dans le monde, 2 vol., Paris, 1956.
GODECHOT, J., La Contre-Révolution, doctrine et action (1789-1805), Paris, 1961.
GUYOT, R., Le Directoire et la paix de l'Europe, Paris, 1911.
HALEVY, E., Histoire du peuple anglais au XIXe siècle, t. I. Paris, 1913.
LATREİLLE, A., Napoléon et le Saint-Siège (1801-1804), Paris, 1935.
LEFEVRE, G., Napoléon, 5e éd., Paris, 1965.

LESNODORSKİ, B., Les Jacobins polonais, Paris, 1965.
MANFRED, A., Napoléon Bonaparte, Moscou, 1980.
MİLİOUKOV, P., Histoire de Russie, t. II, Paris, 1933.
MİTCHELL, H., The underground war against Revolutionary France. The missions of William Wickham, (1794-1800), Oxford, 1965.
NİCHOLSON, HL, Le Congrés de Vienne, histoire d'une coalition, 1812-1822, Paris, 1957.
PİRENNE, H., Histoire de Belgique, t. V, Bruxelles, 1921.
ROBERT. A., L'idée nationale autrichienne et les guerres de Napoléon, Paris, 1933.
RUDE, G., The Crowd in history, A study of popular disturbances in France and England, 1730-1848, Londres, 1964.
SOREL, A., L'Europe et la Révolution française, Paris, 1885-1904.
SPELLMANN, J., Napoléon et l'İslam (basıldığı yer belli değil), 1970.
TOMMİLA, P., La Finlande dans la politique européenne en 1809-1815, Helsinki, 1962.
VİDALENC, J., Les émigrés français (1789-1825), Caen, 1963.
WARTBURG. W. von., Zurich und die französische Revolution, 1956.

RESİM, HARİTA ve PLAN LİSTESİ

1 XXIII. yüzyılda bir fizik odası (Resim) 20
2. Leonhard Euler (Resim) 26
3. Laplace (Resim) 35
4. Lavoisler (Resim) 42
5. Buffon (Resim) 47
6. Montesquieu (Resim). 62
7. Adam Smith (Resim) 66
8. Voltaire (Resim) 67
9. David Hume (Resim) 73
10. Masonluğa girme töreni (Resim) 82
11. Jean-Jacques Rousseau (Resim) 90
12. Kant (Resim) 95
13. XXIII. yüzyılda Fransız topçusu (Resim) 111
14. XXIII. yüzyılda bir savaş gemisi (Resim) 118
15. Law ve uyandırdığı spekülasyon ateşi (Resim) 128
16. XXIII. yüzyılın sonlarında sanayi İngilteresi (Harita) 130
17. Watt'ın makinesi (Resim) 135
18. XXIII. yüzyıl sonlarında Creusot Kralık dökümhanesi (Resim) 142
19. Blanchard'ın «Uçan Gemisi»si (Resim) 148
20. Çiçek hastalığı aşısının bulunuşu (Resim) 153
21. Watteau'nun bir bayram tablosu (Resim) 175
22. Houdon'un yaptığı bir büst (Resim) 177
23. Mozart (Resim) 178
24. Versailles şatosuna Avrupa'da verilen yanıtlar (Harita) 182
25. İkinci Pitt (Resim) 197
26. XXIII. yüzyıl Fransız toplumundan bir görünüm: Genç tacir ve eşi 202
27. Versailles şatosuna İspanya'dan bir yanıt: La Granja şatosu (Resim) 212
28. II. Joseph (Resim) 221

29. II. Friedrich (Resim) 224
30. Emelian Pugaçev (Resim) 236
31. 1713-1714 Andlaşmaları (Harita) 242
32. II. Katerina döneminde Rusya'nın toprak kazanımları (Harita) 262
33. James Cook (Resim) 283
34. XXIII. yüzyılda Büyük Okyanusta keşif yolculukları (Harita) 284
35. İran'ın büyük ticaret merkezleri (Harita)..... 293
36. Mogol İmparatorluğunun parçalanmış devletleri ve Hind'in güneyindeki devletler..... 302
37. Bir maharacanın geçit töreni (Resim) 304
38. Hindistan'da Avrupalılar (Harita) 311
39. İmparator K'ien-Long vergi kabul ederken (Resim) . 318
40. Deniz kıyısında çeyevi (Resim) 328
41. Zenci ticareti (Resim) 336
42. XXIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu (Harita) 343
43. XXIII. yüzyılda bir yeniçeri (Resim) 349
44. III. Ahmet (Resim) 351
45. Damat İbrahim Paşa (Resim) 357
46. XVIII. yüzyılda maliye görevlileri..... 363
47. Loncalar ve esnaf (Resim) 367
48. XVIII. yüzyılda Türk kızları (Resim) 370
49. Şair Nedim (Resim) 371
50. «Tarihi Hindi Garbi» adıyla Amerikâ hakkında basılan eserdeki resimlerden (Resim) 374
51. Güney Amerika İspanyol İmparatorluğunda ticaret yolları (Harita) 383
52. XXIII. yüzyılda Fransız Antiller'inde bir işletme (Resim) 390
53. Kuzey Amerika'da İngiliz ve Fransız kolonileri (Harita) 394
54. 1774'te Boston'daki başkaldırıdan bir sahne (Resim) 401
55. 1776 Haziranında İngiliz birliklerinin New-York'ta karaya çıkışı (Resim) 402
56. Birleşik-Devletler Kongresinin ilk toplantısı (Resim) 405

57. Versailles andlaşmasında bir İngiliz görüşmeci (Resim) 407
58. XVIII. yüzyılda Québec (Resim) 409
59. George Washington (Resim) 412
60. Amerika Birleşik – Devletlerinin arması (Resim) 415
61. Amerika Bağımsızlığı adına XVI. Louis'ye armağan (Resim) 416
62. Devrim öncesi yıllarda tarım araçları (Resim) 430
63. Bir Jakoben kulübü (Resim) 436
64. Etats Généraux'nun açılışı (Resim) 440
65. Bastille'in ele geçirdiği (Resim) 441
66. Ağustos'taki köylü hareketlerinden bir görünüm 446
67. Ayrıcalıkların simgelerinin parçalanışı (Resim) 451
68. Paris'li devrimci tipler (Resim) 468
69. Maximilien Robespierre (Resim) 470
70. Konvansiyon döneminde bir devrimci komite (Resim) 479
71. Gracchus Babeuf (Resim) 484
72. Napolyon Bonapart (Resim) 489
73. Sosyal altüst oluşlar (Resim) 495
74. Fransız birliklerinin Savovie'da heyecanla karşılanışları (Resim) 516
75. Amiens Barışı'nın halk arasında uyandırdığı sevinç (Resim) 526
76. Ablukada, Fransa'ya dolanla sokulmuş İngiliz kumaşlarının herkesin önünde yakılışı (Resim) 532
77. Napolyon ordusunun Büyük Saint-Bernard geçidinden geçişi (Resim) 535
78. İspanya savaşından bir sahne (Resim) 539
79. 1810'da Napolyon egemenliğindeki Avrupa (Harita) 540-541
80. Napolyon Sainte-Hélène'de (Resim) 551

İÇİNDEKİLER

XVIII. Yüzyıl Üstüne 7

I

«AYDINLIKLAR» AVRUPASI

Bölüm I

«AYDINLIKLAR», BİLİM VE FELSEFE

I. Bir merak çağı 15
Descartes, Locke ve Newton 15
Toplumdaki istek 18
Yönetimlerin desteği 22
Bilginlerin evrenselliği 23
II. Matematik ve astronomi 25
Matematik bilimlerdeki gelişmeler 25
Astronomi: Güney sisteminden Evren'e 30
III. Fizik ve kimya 37
Fizikteki yeni buluşlar 37
Kimya biliminin kuruluşu 40
IV. Doğa bilimleri 45
Buffon 45
Jeolojinin doğuşu 48
Bitkilerin ve hayvanların sınıflandırılmaları 50
Çeşitli sorunlar 53
Dönüşümcülük 56
V. İnsan ve toplum bilimleri 57
Antropoloji ve sosyoloji 58
Ekonomi politik 64
Tarih 67
«Metafizik»in yazgısı 70
Bilimin genişlemesi 74

VI. Bütünlüğüne görüşler 75
«Aydınlıklar felsefesi» 75
Masonluk 81
Hıristiyanlık ve Kiliseler 83
Romantizmin başlangıçları ve Rousseau 88
Kant 94
Gerici düşünceler 96

Bölüm II

«AYDINLIKLAR» VE TEKNİK

I. Askeri teknik 101
Silah tekniğindeki gelişmeler ve sonuçları 101
Prusya ordusu 104
Avusturya ve Fransız ordularındaki ilerlemeler 107
Yeni savaş ve Avrupa'nın yayılış 113
II. Denizcilikte devrim 114
Gemiler 115
Savaş gemileri. Deniz taktik ve stratejisi 117
Buharlı geminin başlangıçları 120
III. Maliyede ve sanayide devrim 122
Sermaye birikimi ve mali teknikler 122
İngiltere'de sanayi devrimi 128
Kara Avrupasında sanayi devrimi 141
Makineler ve gelecek 144
IV. İnsan yaşamını düzeltmenin teknikleri 149
Tıp ve cerrahlık 149
Eğitim ve öğretim 155
Basım 161

Bölüm III

«AYDINLIKAR» VE AVRUPA TOPLULUKLARI: (1)
AVRUPA'NIN BİRLİĞİ

I. Fransız Avrupa 168
Avrupa çapında bir dil: Fransızca 168
Avrupa çapında bir sanat: Fransız sanatı 170
Fransız mimarlığı 172

Fransız resmi, heykeli ve müziği 174
Fransız giyimi ve mutfağı 179
II. Fransız kültürü ve Avrupa 180
Fransız kültürünün Avrupa'yı istilâsı 181
Fransız kültürünün istilâsının nedenleri 184

Bölüm IV

«AYDINLIKLAR» VE AVRUPA TOPLULUKLARI: (2)
ÇEŞİTLİ DEVLETLER

I. Batı Avrupa 192
İngiltere 192
Birleşik Eyaletler 199
Fransa 200
II. Güney Avrupa 212
İspanya 212
Portekiz 214
İtalya 215
III. Orta Avrupa 216
İsviçre 217
Germen ve Tuna ülkeleri 217
Kutsal-İmparatorluk 218
Prusya 223
IV. Kuzey Avrupa 226
Danimarka 226
İsveç 227
V. Doğu Avrupa 229
Polonya 229
Osmanlılar 231
Rusya 232

Bölüm V

«AYDINLIKLAR» VE AVRUPA TOPLULUKLARI: (3)
DEVLETLERARASI REKABETLER

I. 1715'te Avrupa'daki diplomatik durum 241
Avrupa dengesi ve İngiliz üstünlüğü 241

Avrupa'daki bölünmüşlük 245
II. XVIII. yüzyılda Avrupa'da dış politika 247
Dış politikanın nitelikleri 247
Utrecht ve Rastadt andlaşmalarının kabulü (1715-1731) 251
Fransa'nın canlanışı (1731-1740) 252
Büyük deniz ve kara savaşları (1740-1763) 255
Rusların ve Prusyalıların yükselişi (1763-1789) 261

Bölüm VI

«AYDINLIKLAR» VE AVRUPA TOPLULUKLARI: (4) ULUSAL UYANIŞLAR

II

«AYDINLIKLAR» AVRUPASI VE DÜNYA

Bölüm I

AVRUPA KARŞISINDA OKYANUSYA ASYA VE AFRİKA

I. XVIII. yüzyılda Avrupalıların keşifleri 278
II. Okyanusya 285
III. Asya 291
İran 292
Hint 297
Uzak Doğu: Çinhindi 315
Uzak Doğu: Çin 317
Uzak Doğu: Japonya 325
IV. Afrika 330
Mısır 331
Tunus, Cezayir ve Fas 334
Kara Afrika 336

Bölüm II

AVRUPA VE OSMANLI İMPARATORLUĞU

I. 1699'dan 1767'ye değin Osmanlı İmaparatorluğu .. 341
Sürekli savaştan görece barışa 342
İmparatorluğun temel kurumlarının
yeni görünüşleri 344
II. Osmanlı devleti ve çelişmeleri 350
Devletin niteliği 350
Yönetici sınıf 354
Toplum ve kurumlardaki değişiklikler 356
Karışıklıklar ve başkaldırılar 359
III. Sosyal kurumlar ve gelişimi 361
Tımar sistemindeki çözülüş 361
Kentin yeri 366
IV. Kültür yaşamı 371
Edebiyat 371
Bilimler 373

Bölüm III

AVRUPA VE AMERİKA'DAKİ AVRUPALILAR

I. Portekiz Amerikası 378
Yüzyılın başlarında Brezilya'nın durumu 378
Pombal'ın reformları ve sonuçları 380
II. İspanyol Amerikası 382
Utrecht andlaşmasının ertesinde durum 382
1713'ten 1759'a değin İspanyol İmparatorluğu 385
III. Charles devri 387
III. Adalar 389
IV. 1763 yılına değin Fransız ve
İngiliz Kuzey Amerikası 391
Ülke ve yerliler 392
Fransız ve İngiliz kolonileri 393
V. Amerika'daki İngiliz kolonilerinin bağımsızlığı 398
Amerikan halkı 398
İngiliz emperyalizmi ve direniş 399
Bağımsızlık savaşı 403

VI. Kanada'nın gelişimi ve Amerika Birleşik-Devletlerinin oluşumu 408
Kanada'nın gelişimi 408
Birleşik-Devletler. Yeni anayasalar 410
1787 Anayasası 413
Birleşik-Devletler ve Avrupa 416

III

FRANSIZ DEVRİMİ

Bölüm I

DEVRİMİN GÜÇLERİ

I. Doğal güçler 423
Kentler: Burjuvazi 423
Kentler: Proletarya 427
Kentler: Soylular ve ruhban 428
Kırsal kesim 429
1789 yılındaki iktisadî bunalım 432
II. Devrimin araçları 435
Burjuva kurulları, kulüpler, gazeteler 435
Ordu ve milli muhafızlar 437
III. Devrimin zaferi 439
Tiers Etat'ın Mecliste zaferi 439
Paris halkının ve eyaletlerin ayaklanışı 441
Tutucu burjuvaziye karşı zafer 443

Bölüm II

KURUMLAR DÖNEMİ: KURUCU MECLİS DEVRİMİ (1789-1791)

I. Siyasal kurumlar 445
Feodalitenin kaldırılması 445
İnsan hakları 448
Burjuva iktidarı: Bir paralı demokrasi denemesi ... 452

II. İktisadi kurumlar 455
«Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler» 456
Zenginlikleri yeniden bölüşme taslağı 458

Bölüm III

HIZLANIŞLAR DÖNEMİ: KONVANSİYON DEVRİMİ (1792-1795)

I. Hareketin güçleri 463
Çifte tehlike 463
Devrimci araçlar 467
Hareketin zaferi 472
Burjuvazinin korkusu 474
II. Siyasal öngörüler 476
1793 Bildirisi, genel oy ve meclis hükümeti 476
Yüce Varlık, Kilise ve devlet ayrılığı 477
III. İktisadî ve sosyal öngörüler 478
Feodalite ve mülkiyetle ilgili yeni önlemler 479
Kollektif ekonomi ve sosyal cumhuriyet 480

Bölüm IV

DONDURUŞLAR DÖNEMİ: DİREKTUAR VE NAPOLYON (1796-1815)

I. Dondurucu güçler 483
Siyasal ve iktisadi istikrar isteği.
«İstikrarcı» ordu 483
Napolyon'un «uzlaştırıcı» iylemi 486
II. Siyasal donduruşlar 488
Siyasal kurumlar 488
Temel özgürlüklerin yazgısı 490
Kilise ve üniversite 491
Yeni bir aristokrasi: Burjuvazi 492
III. İktisadi donduruşlar 494

Bölüm V

FRANSIZ DEVRİMİ VE NAPOLYON'UN FETHİ KARŞISINDA DÜNYA

I. 1789'da dünya 497
Egemen yapılar 498
Burjuvazi ve kapitalizm 503
Anglo-sakson serabı 506
II. Fransız Devrimi ve dünya (1789-1802) 508
Fransız devriminin yayılışı 509
Uluslararası sosyal savaş (1792-1795) 513
Sosyal savaşın sonu: Avrupa'nın yenilgisi (1795-1802) 521
III. Napolyon ve dünya (1802-1815) 528
Napolyon'un şansları (1802-1811) 528
Napolyon'un fethi 534
Ulusların uyanışı ve Avrupa'nın zaferi 543

Sonuç

YENİ BİR ÇAĞIN EŞİĞİNDE

Avrupa'nın yeniden düzenlenişi 553
İçerdeki düzenlemeler 558
Tutuculuğun değerleri 560
Onarılmış topluma yönelen tehditler 564

KAYNAKLAR 573

RESİM, HARİTA VE PLAN LİSTESİ 587

İÇİNDEKİLER 591

"Aydınlıklar yüzyılı": XVIII. yüzyıl deyince akla ilk gelen bu; "Aydınlıklar" deyince de, başta bilimin ve aklın egemenliği geliyor. Ne var ki, XVIII. yüzyıl, bu nitelikleriyle Avrupalıdır. Gerçekten, o yüzyıldadır ki Avrupa'da bilimsel gelişme pek büyük boyutlar kazanır; sanayi devrimi uç verir ve teknik çağ başlar. Düşüncenin, akla ve bilime dayanarak, eski düzene, yani feodaliteye ve onun değerlerine silahlarını –amansızca– doğrultup saldırıya geçişi de, bu yüzyılda ve Avrupa'da olur.

"Aydınlıklar" Avrupasını arkasından çekip götüren de başta İngiltere ile Fransa.

Belki yalnız Doğu'dur bunun dışında kalan.

Ne bilimsel bir uyanış, ne aklın egemenliği; XVIII. yüzyıl, Doğu bakımından yitirilmiş bir yüzyıldır; öyle olduğu için de, sonraki yüzyılları acılar içinde yaşıyacaktır Doğu, yaşıyor da. Ama XVIII. yüzyıl "Aydınlanma"sını, Avrupa yarattığı ve yaşadığı içindir ki, dünyanın başka kıtalarındaki gelişmeleri de o belirleyecektir. Bu bakımdan, XVIII. yüzyıl Avrupasını bilmek, ondan sonraki gelişmelerin de anahtarlarını verir bize; böylesine bir "kilit" yüzyıldır o yüzyıl Avrupa'da. Aydınlanma hareketini –gecikerek de olsa– yaşıyan bir toplumun insanları olarak, o yüzyıl, en başta bizler için öğretici belki.

Okuyucunuz göreceksiniz.

9 789754 065138

KDV Dahil 300.000 Lira

ISBN 975 - 406 - 513 - 6

SERVER TANİLLİ

Yüzyılların Gerçeği ve Mirası

Cilt: V

19. YÜZYIL: İLERLEMENİN ÇELİŞMELERİ

ADAM

Server Tanilli

•

Yüzyılların Gerçeği ve Mirası

V. Cilt

19. Yüzyıl : İlerlemenin Çelişmeleri

ADAM

ADAM YAYINLARI
©
AdamYayıncılık ve Matbaacılık A.Ş.

Birinci Basım : Ekim 1997
İkinci Basım : Nisan 1999
Üçüncü Basım : Kasım 1999

Kapak Tasarımı : Zeynep Ardağ
Kapak Resmi : Delacroix, "Halkı Yönlendiren Özgürlük"

99.34.Y.0016.644
ISBN-975-418-459-3

Yayımlayan: Adam Yayıncılık ve Matbaacılık A.Ş.
Kapak: Ana Basım Sanayi A.Ş.
İç Baskı: Şefik Matbaası

YAZIŞMA ADRESİ : ADAM YAYINLARI, KÜÇÜKPARMAKKAPI SOK. NO. 17. 80060 BEYOĞLU - İSTANBUL
TEL: (0 - 212) 293 41 05 - 292 09 47 (3 HAT) e-mail : adam@ada.net.tr FAKS: (0 - 212) 293 41 08

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ.
XIX. YÜZYIL ÜSTÜNE 7

I
XIX. YÜZYILIN BAŞLARI

I. Avrupa'da yaşamın gerçekleri ve beklentileri 13
Nüfus hareketleri 13
Toprakta eski ile yeni 17
Bilimin ilerleyişi.
Üretim ve taşımada yeni teknikler 27
Kapitalizmin ve burjuvazinin yükselişi 43

II. Romantizm, liberalizm ve emek sorunu 53
Romantik tepki ve nitelikleri 53
Avrupa'da Restorasyon 61
Avrupa'da milliyetler hareketi,
liberalizm ve emek sorunu 64
Daha adil bir düzen ve Karl Marx.
Demokratlar ve devrimciler 74
Düşünceden silahlı eyleme 80

III. Yeni bir güç: Amerika 85
Latin Amerika'nın kurtuluşu:
Bağımsızlık savaşı ve çetin yarınlar 86
Birleşik Devletlerdeki gelişmeler 88
İngiltere ve Avrupa'daki gelişmeler 95

II
BATI'NIN GÜÇLERİ VE AVRUPALILARIN YAYILIŞI

I. Yüzyılın savaşçı dönemeci 105
Avrupa'da ve Amerika'da savaşlar 105
Savaşçı dönemin kimi iktisadî ve sosyal görünüşleri 107
Yüzyılın ortalarında savaşların ve silahlanmaların nitelikleri 108

II. Bilimler, keşifler ve göçler 111
Bilimcilik çağı 112
Dünyanın keşfi ve Avrupalı ideallerin yayılışı 125
Nüfus artışı ve Avrupalıların büyük göçleri 132

III. Tarım, sanayi ve ulaştırmada dev atılımlar 135
Hayvansal ve bitkisel kökenli ürünler 135
Kömür ve çeliğin yol açtığı sanayi dehası 143
Buhar çağında ulaşım ve iletişim araçlarında dev gelişme 153

IV. Batı'daki kapitalizmin gelişmesi 167
Kapitalizmin yükselişi 167
Kapitalizmin bunalımları 182

V. Batı sömürgeciliği ve emperyalizmi 187
Emperyalizmin doğuşu 187
Eski kumpanyadan yeni kumpanyaya 192
Avrupalı devletlerin sömürgeci müdahalesi 194
Sömürge imparatorlukları 201

III
XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA AVRUPA UYGARLIĞI

I. Değişen kentler, zevkler ve kırlar 213
Kentlerin çarpıcı yükselişi 213
Bağımsız zevk 223
Kırsaldaki kısmî yenileniş 234

II. Tutucu güçlerle sosyalizm arasında liberal düzen 241
Ulus ve devlet 241
Geleneksel inanç, özgür düşünce ve Kilise 246
Geneloy ve demokrasi 250
Sermaye ile emeğin çatışması 252
Tehlikeli silahlı barış ve uluslararası hukukun sıradan kazanımları 268

III. Atlantikle Akdeniz arasında Avrupalı uluslar 271
İngiltere ve kuzey ülkeleri 271
Bir dağlı demokrasi: İsviçre 278
Düzen ile hareket arasında Fransız demokrasisi 279
Akdeniz Avrupası'nın kendine özgü nitelikleri 282
Bismark Almanya'sının egemenliğinde Orta Avrupa 286

IV. Doğu Avrupa ve Slavların uyanışı 291
Doğu Avrupa'nın ortaya çıkışı 291
Osmanlıların geri çekilişi ve Balkan devletlerin doğuşu 297
Rusya'daki gelişmeler 301

IV
AVRUPA DIŞINDAKİ UYGARLIKLAR

I. Kuzey Kutbu'nun cılız toplumları 315

II. Yeni Anglosakson dünyaların hızla yükselişi 317
Yeni Anglosakson dünyalar 317
İktisadî ve sosyal örgütleniş 323
Yeni Anglosakson halklarda din ve kültür 337

III. Latin Amerika'nın çetin yılları 341
İnsanlar, halklar ve yaşayışlar 342
Kapitalizm, kültür, politika 349
Bir ülkeden ötekine 355

IV. Müslüman dünya 367
Müslüman dünyanın genel nitelikleri 367
Osmanlı İmparatorluğu 374
Öteki Müslüman ülkeler 381

V. Tropikalar arası Afrika ve Okyanusya 399
Tropikalar arası Müslüman Afrika 399
Bantu Afrikası ve Madagaskar 405
Büyük Okyanus dünyası 412

VI. Batı'nın yayılışı karşısında Hindistan ve Doğu Asya 417
Asya'nın çehresi 417
Güney ve güneydoğu Asya 423
Çin 434
Japonya 446

V
YÜZYILIN EŞİĞİNDE

I. Yeni bir atılım 465
İktisadî ve sosyal atılımlar 465
Teknik ve bilimsel atılımlar 470
Kültürel ve sanatsal atılımlar 482

II. Avrupa'da idealist ve ruhçu yenilenişler 491
Bir kuşkular dönemi 491
Ruhçu felsefe ve din 496

III. Emperyalizmler ve milliyetçi coşku. Avrupa'nın ilk çekilişi 505
Kapitalizm ve emperyalizm 505
Emperyalist ideolojinin yeni dayanakları 511
Avrupa içi ve dışı önemli gelişmeler 518

IV. İşçilerin tepkileri ve sosyalizmin yükselişi 537
Emek, toplum ve demokrasi 537
Sosyalizm, Marksizm ve devrim 552

V. Silahlı barıştan Avrupa savaşına 561
Emperyalizme ve savaşa karşı işçi dünyasının boşa çıkan muhalefeti 561
İlk "Barış konferansları": Uluslararası hakemlikle silahsızlanmada başarısızlık 565

BİTİRİRKEN 569

KAYNAKÇA 575

GİRİŞ

XIX. YÜZYIL ÜSTÜNE

1815-1914: Bu iki tarih arasındaki zaman parçasına XIX. yüzyıl diyoruz. Diyoruz ama, sonra Marc Bloch'un sözleri geliyor aklımıza: Büyük tarihçi, "zamana dayalı sınıflandırmalarımızın ortaya çıkardığı karışıklıklar"a bakıp, "sahte etiketler" diye adlandırıyordu onları. Ancak şu da var: Tarihçi Heredotos'un dediği gibi, tarihçi "olmuş olanı anlatmak"la yetinecekse, zorunlu olarak çıkış noktaları arayacak ve çerçeveler seçecek. Artık hanedanları, siyasal ya da askeri üstünlük dönemlerini göz önünde tutmak istemiyorsa, İlkçağ, Ortaçağ, Yeni Zamanlar, Çağdaş Devir diyeceği büyük dönemleri düşünecektir en azından.

Güzel de, ne anlama geliyor bu kesip biçme?

Ve değerleri ne bu terimlerin?

Örneğin Littré'ye sorarsanız, çağdaş tarih, "insanlar ve nesnelerle aynı zamanda yazılıyor"; ve modern tarih de, "XVI. yüzyılda Rönesans'tan günümüze değin" uzanıyor. Bununla beraber, Fransa'da nicedir âdet olmuştur: Modern zamanlar 1789'da bitirilmek istenir. Buna benzer bir belirsizlik de yüzyıllarla ilgilidir: XVII. yüzyıl 1715'e değin uzatılırsa, XVIII. yüzyılın sonunu da 1815 yılıyla göstermek çekici gelir. Buradan kalkıp, XIX. yüzyılı da 1815'te başlatabilecek miyiz? İnsanlığın gelişiminde kopukluklar olmadığına göre söz konusu olan, açıklamaları kolaylaştırıcı ve, Avrupalının görüş açısından da olsa, akla uygun bir bölümlemeyi almaktır.

Nedir 1815'te görünen?

Kuşkusuz, Napoléon'un ortadan çekilmesinin arkasından, Paris'teki, Viyana'daki ve hatta Gand'daki görüşmelerde, önemli sorunlar sonuçlandırılır. Eski Rejim'le 1789 ideolojisi arasındaki çatışma sona ermese de, Restorasyon Avrupası – Metternich'in deyimiyle "uygar dünya"– sürekli bir barışı umut edebilir haldedir. Burjuvazi, rayına girmiş

liberal sanayi ekonomisinin sağlayacağı yararları farkeder; denizlerde ve karalarda, kazançlı bir yayılışı yeniden başlatmaya engel olabilecek hiçbir şey yoktur ufukta. Özellikle İngiltere, tacirlerinin yasasını dayatmak için, eskisinden de güzel bir konumdadır.

1914'te de, bu aynı uygarlığı korkunç bir deneyimin içine sokan bir savaş başlar. Bütün dünyanın altüst oluşu o haldedir ki, bu tarihi, yeni bir dönemin başlangıcı olarak görmek mümkündür.

Dünyayı sarsıp harekete geçiren Avrupa mıdır?

Hiç kuşkusuz!

Bununla beraber, pek ileri bir aşamaya da varmış olsa, direnilmez değildir gücü. Ötede genç Amerika, aynı Promete dehasının sahibi olarak, hızlı bir yükselişin sırrını bulup yakalar; başka uygarlıklar da, tepki gösterip hareketlenmeye koyulur.

XVIII. yüzyıl, bir "düşüncede, teknikte ve siyasette devrim"in yüzyılı olarak, ilerlemenin başına koymuştu Avrupa'yı. Aynı Avrupa, son şansını mı oynayacaktır XIX. yüzyılda?

Şimdilik, sadece sormakla yetinmiş olalım.

I
XIX. YÜZYILIN BAŞLARI

Yeni yüzyılı belirleyici çizgiler, yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlar. Batı için bile, yaşam biçimleri baştan aşağıya yeni değildir, olamazdı da: Köylülerin kurtuluşu, Avrupa'nın hatırı sayılır bir bölümünde belirsizliğini sürdürürken, toprakta çalışma biçimleri de ağır ağır gelişmektedir; imalat ve taşıma tekniklerinde, gitgide bir değişiklik görülmektedir ve aslında yemişlerini veren, XVIII. yüzyılın buluşlarıdır hep; siyasal ve sosyal alandaki büyük sarsıntıyla karışıklığa uğramış kafalar duraksama içindedirler ve duygulardaki tepki sürmektedir. Geleneksel düzenle burjuva liberalizmi arasındaki tartışma devam etmektedir; kentlerde sürüp giden yoksulluğun uyandırdığı kaygı, gözleri açıcı eserlere ya da ütopyacı sistemlere yol açmaktadır; Bastille'in zaptedilişinin yarattığı devrimci biçem ve davranış ortadan silinmiş değildir ve kralcı ve aristokratik güçlerin kutsal bağlaşıklığı, eski saray diplomasisini sürdürmeyi hedef olarak almıştır.

XVIII. yüzyıl, varlığını çoğu alanda hissettirmektedir hâlâ.

Ne var ki, Amerika kişiliğini ortaya koyduğu sıralarda, Avrupa'nın ve özellikle Büyük Britanya'nın üstünlüğü de gitgide belirginleşir. İktisadi bakımdan oldukça elverişsiz koşullara karşın, maliye, ticaret ve sanayi etkinliklerinin üstünlüğünü kurduğu ülkelerde, k e n t b u r j u v a z i s i kesinlikle iktidara gelir; p r o l e t a r y anın mücadeleleri de kapitalizmin yükselişinin bir işaretidir: Zafer kazanmış bir sınıfın karşısında bir başka sınıftır o!

Bütün bunlar olurken, bir büyük teknik yenilik ortaya çıkar: B u h a r, Batı'nın hizmetine girmiştir; Batı, onun sayesinde, kolaylıklardan yararlanacak ve yeni araçlar geçirecektir eline. O andan başlayarak, Amerikalılar Amerika'nın fethini tamamlamaya çalışırken, A v r u p a, yeni bir canlılıkla dünyanın fethine çıkacaktır tekrar.

BÖLÜM I

AVRUPA'DA YAŞAMIN GERÇEKLERİ VE BEKLENTİLERİ

Avrupa'da yaşam yeni gerçeklerle yüzyüzedir.
Ve beklentileri vardır.
Konuya nüfus hareketleriyle girmekte yarar var.

NÜFUS HAREKETLERİ

Yeryüzünde insanların sayısı, XVIII. yüzyılda pek artmıştı: 1700'e doğru 600 milyon ve 1800'e doğru da 900 milyon olanak saptanır bu sayı. Ne var ki, Avrasya'nın pek eski üstünlüğü sürüyordu. Kuşkusuz Kuzey Amerika, bir milyon yerine 6 milyona yükselirken, yeni kıtanın geri kalanı 12 yerine 19 milyona çıkmış ve Afrika'da – 100 milyon dolayında olmak üzere – hemen hemen durağan kalmıştı; buna karşılık, Asyalılar, daha önce 330 milyonken 575 milyon, Avrupalılar da 118 milyonken 187 milyon olmuşlardı. Öte yandan, Avrupa'da nüfusun artış oranı Asya'nınkinin üstündeydi.

Peki XIX. yüzyılla başlayan nedir?

Çoğalan insanlar, ölümler ve salgınlar

XIX. yüzyılın ilk yarısında, dünya nüfusunun artış hızında bir yavaşlama olmadığı gibi, dağılışı da hissedilir ölçüde değişmemiştir: 1850'ye doğru 1.200 milyon dolayında insan yaşamaktadır yeryüzünde; ve Kuzey Amerika 6 milyondan 25 milyona çıkarak en yüksek artış oranını korusa da, Asya 760 milyona erişir ve Avrupa da 266 milyon olur. Bu sonuncusunun payı büyümüştür böylece; ve, Birleşik Amerika'ya göç edenler göz önünde tutulursa – 1850'de nüfusun yüzde 10'a yakını – daha da yüksek olurdu bu rakam.

Bunun yanı sıra, Avrupa topluluğunun içinde n ü f u s u n d a ğ ı l ı ş ı değişir. Kuşkusuz, 1850'de, 35 milyon Fransıza sadece 57 milyon Rus baskın durumdadır; ne var ki, Avusturya dışında Alman devletleri hemen hemen Fransızlarınkine yakın bir rakama ulaşırlarken, İtalya 18 milyondan 25 milyona çıkar ve özellikle Britanya takımadalarında nüfus, 1700'de 9 milyon, 1800'de 16 milyon olarak hesaplanmışken, 27 milyonu geçer (bunun 8 buçuk milyonu İrlanda'ya aittir). Şu da var: Fransız nüfusunda artış, doğum oranındaki düşüş nedeniyle yavaşlar. Tersine, öteki ülkeler artışlarını sürdürürler. Fransa 1800'de, binde 32 artış oranına sahipti; İngiltere, 1850'de de korur bu oranı; Almanya için bu oran 40, Birleşik Amerika içinse 43.3'tür.

Doğum oranındaki yüksekliğin karşısında, ö l ü m l e r i n k o r k u n ç f a z l a l ı ğ ı kendini gösteriyor. Yaşam umudu kısa, nüfusun çoğunluğu gençtir: 1815'te, Fransızların yüzde 44'ü, 20 yaşın altındakilerden oluşuyor; 60'm yukarısmdakiler ise, sadece yüzde 7'si nüfusun. Hiç olmazsa batıda ve İskandinavya'da, ölüm oranında az buçuk bir düşme görülürse de, kötü iktisadi koşullar düzelmeyi geciktirir. Avrupalıların büyük bir bölümü, iyi beslenemedikleri için pek az dirençlidirler; ve hastalıklar karşısında, Asyalı ya da Afrikalılardan pek daha iyi durumda değildirler. 1830'dan sonra, Fransa'da Lille'de, çocuklar 5 yaşını aşmaz; Mulhouse'da ortalama ömür uzunluğu, sadece yirmi ikidir. Binlerce yoksulun toprağa gömülmesi için kötü bir hasat yeterlidir.

Jenner'in aşısı çiçeği geriletirken, cüzzam da güneyde ve İskandinav yarımadasında sığışıp kalmaya yüz tutar; ne var ki, sıtma, Akdeniz havzasında hüküm sürer ve nemli yörelerde kalabalık merkezlere musallat verem bağışlamaz insanları.

Öte yandan t i f ü s, v e b a ve k o l e r a, en korkunç salgınlardır.

> Verem gibi, kötü sağlık koşullarını, yoksul meskenleri, yetersiz beslenmeyi ve savaşları gözetleyip durur tifüs. Napoléon savaşları, bu felaketin Almanya'da korkunç bir biçimde yayılmasıyla sonuçlanmıştı; ne var ki, fır dolanır canavar bütün Avrupa'da, gelip gelip vurur ve Belçika'da, 1846-47 bunalımı sırasında 20.000 cana kıyar; Doğu'da savaşanlar da, 1829'da ve özellikle de Kırım'da, ağır bir vergi öderler ona. Bununla beraber Av-

rupa, 1810 ile 1832 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'na çökmüş veba salgınından yakasını sıyırmayı başarır; göründüğü kadarıyla, XVIII. yüzyılda, kendi topraklarında kara sıçanla kahverengi sıçanın kökünü kazımış olmanın sonucudur bu.

Buna karşılık, k o l e r a, arsız, dehşet salan, üstelik yeni bir konuktur.

İlk büyük salgın, Rus seferlerinin arkasından Ermenistan'da, İran'da ve bir de ilk Türk-Mısır uyuşmazlığı sırasında kendini gösterir; hastalığın Avrupa'ya bulaşmasını, 1831'de, Ruslarla Polonyalılar arasındaki savaşlar; 1833'te de, içinde Don Pedro hesabına birlikler taşıyan – salgına yakalanmış – gemilerin Portekiz kıyılarına varması kolaylaştırır. Salgın, 1823'te Astragan'ı geçemez; ancak, 1830'dan başlayarak, yedi yıl boyunca Avrupa'yı dolaşır ve Cezayir'e sıçrar. Fransa'da, 16.500'ü Paris'te olmak üzere, 100.000 kurban vardır; Berlin'de 1.400, Viyana'da 2.000, Norveç'te 1.000, Londra'da 6.700 cana kıymıştır. Salgına daha kolay uğrayan kentlerden kırsal yörelere kaçıp sığınır insanlar; olaya "Büyük Korku" diye ad takılır.

Nedir başvurulan çareler?

Bizmut, klor, kinin, buhar banyosu yeterli midir?

Paris'te, Seine valisi, evlerden çöplerin arabacıklar üzerinde alınıp götürülmesini emreder; ancak paçavracılar, ekmek paralarından yoksun kılındıklarını görünce, tutar birçok aracı ateşe verirler ve Louis - Philippe'in hasımları da olaydan yararlanırlar: Bakan Casimir Périer, hekimler ve rahiplerle birlik olmuş, halkı zehirliyor, denir; çok geçmez, tabut ve cenaze arabası çekişmesi başlar; Casimir Périer ile beraber, Genç Champollion, Cuvier, Sadi Carnot da salgında canlarını yitirirler.

1847 ve 1851 yıllarında, bir yiyecek kıtlığının yaşandığı sırada, Asya bozkırlarından acı bir rüzgâr eser yeniden: Yeterince beslenemediği için pek zayıflayan Belçika halkı ağır bir felakete uğrar (23.000 ölüm); 1832'de Londra'da, kurbanların sayısı bunun iki katıdır ve Çarların imparatorluğunda en az 600.000 insan can vermiştir. Paris'te 17.000 kişiyi alıp götürmüştür salgın ve daha çok da "yoksul mahalleler"i ziyaret etmiştir. Felaketi, İtalya'ya, Avusturya ordusu sokar; Marsilya'dan da Cezayir'e sıçrar. Salgın, 1855 yılında da aynı yolları izler; bu kez, Akdeniz havzasının batı-

sıdır yeğlediği can almak için; bir de, Kırım'daki Fransız birliklerinin arkasına düşer ve Amerika'ya da göçmenler taşıyıp götürürler.

Ne var ki, artık savunmaya geçecektir Avrupa!

Malthus'un başlattığı tartışma

Birden gelen bir ölüme hazır ya da cılız bir yaşama mahkûm olduktan sonra, onca insanı dünyaya getirmek neden?

Rahip Malthus'un sorduğu soru özetle budur ve 1798'de yayımlanan *Nüfus İlkesi Üstüne Deneme* adlı eseri, büyük yankılar yapar. XVIII. yüzyıl felsefesinin dile getirdiği "ilerleme" inancına karşı çıkarak, İngiltere'de, sefalet içinde çoğalmaya iten Yoksullar Hakkında Kanun'u mahkûm etmek ister. Nüfusun geometrik artışındaki kaçınılmazlığa işaret ederken, "yiyecek maddeleri ... aritmetik artış tan daha fazla çoğalamaz asla" der.

Tehlikeli saptamalardır bunlar!

Ne var ki, onun bu sözlerine yanıtlar vardır.

Godwin, "ulusal zenginliğin pek eşitsiz dağılımının ve gayrimenkul mülkiyetinin küçük bir azınlığın elinde toplanmasının" sonucudur sefalet, der. "Bırakınız yapsınlar" politikasına tepki duyan ne kadar insan varsa, Malthus'a karşı ileri sürülmüş bu görüşten yana olurlar. Sismondi'ye göre böylesi bir politika, "genel sefaletin ancak maddi zenginlikle çoğalmaktan alakonduğu gönenç içindeki uluslara" yarar.

Ama özellikle Marx ve Engels karşı çıkacaklardır Malthus'a: Onlara göre, Malthus, "üretim gereksinmesi için, işçiyi, yük hayvanı derekesine indirmekte ve üstelik onu, açlıktan ölürken bekâr yaşamaya da mahkûm etmektedir."

Tersine, liberal iktisatçılar, sosyal reformları safdışı eden bir ilkeyi severek karşılarlar. İyimser görüşlü Jean-Baptiste Say şöyle der: "İnsanları, çocuk yapmaktan çok, para biriktirmeye özendirmek yerinde olur"; şunu da ekler sözlerine: "En gönençli uluslarda bile, nüfusun bir bölümü ihtiyaç yüzünden her yıl ölüyor." Bir başkası, Dunoyer, 1833'te, bir çocuktan fazla çocuğu olan ailelere yapılan yar-

dımlara son verilmesini önerir. Son olarak, John Stuart Mill, sarhoşluğa ya da bir başka bedensel aşırılığa karşı hangi tiksintiyi gösteriyorsa, çok çocuklu ailelere de aynı gözle bakmakta duraksamaz. Ve bir Malthus'çu dernek, İngiltere'de, sefalet içindeki insanların hızla çoğalmalarına karşı çıkar.

Kısacası tartışma başlamıştır.

Yüzyıl, haklı mı çıkaracaktır Malthus'u haksız mı?

Göreceğiz...

TOPRAKTA ESKİ İLE YENİ

Bütün bunlar olurken, hâlâ bir köylü çehresi dir Avrupa'nınki.

Gerçekten XIX. yüzyılın eşiğinde, "Sanayi Devrimi", Avrupa'nın, kırsal kesimin başta geldiği – o pek eski – niteliğini silememiştir. Kapitalist ilerleme, İngiltere'de gözle görülür de olsa, adada yaşayanlarda, gayrımenkul servetle *(landed interest)* menkul servet *(moyened interest)* arasındaki denge, bu sonuncusunun yararına ağır basar durumda değildir kesinlikle. Fransa'da, Restorasyon döneminde, toprak, ulusal zenginliğin beşte üçünden fazlasını oluşturmaktadır; ve bu oran, kıtadaki devletlerin çoğunluğunca aşılmıştır. İnsanın toprakta çalışmayla yaşamadığı zaman bile, acıktığında doyasıya yiyebilme kaygısı hiçbir gün terketmez kendisini; ve kıtlık korkusu, olağanüstü bolluk yıllarında kaybolur ancak. Öte yandan, genellikle orta halli bir önem taşıyan kentler, bir kırsal ortamda sürdürürler yaşamlarını, köylerden alır köylere satarlar.

Geleneksel köylü ekonomisi

Yiyecek kaygısı içindeki Avrupalılar, her şeyden önce, günlük tüketim ürünlerini sağlayacak toprağı elde etmeye verirler kendilerini. Kendi kendine yetmeyi başaran yöre, mutludur; kira borçlarını, ödentileri ve vergileri verdikten sonra, üç-beş kuruş biriktirme olanağını sağlayan mevsime şükredilir.

Tahıla ayrılan toprak genişliği hiçbir zaman fazla değildir, çünkü t o h u m dur önemli olan. 1840'ta, Britanyalıların yüzde 90'ını besleyen, kendi adalarında ürettikleridir hâlâ. Çavdar gerilediğinde, buğday alır yerini. Bununla beraber, has buğdaydan ekmek bir lüks olarak kalır: Çavdar, arpa ya da mısır, ortaklaşa girerler somuna, galetaya ya da çorbaya; İskoçya'da kek yulaftandır.

H a y v a n c ı l ı k, vazgeçilmez bir yan gelire kavuşturur çoğu kez: Daha çok tarladaki üretime bağlı olarak, ayrı bir güç kaynağıdır o; sütlü yiyeceklerin yanı sıra, domuz söz konusu oldukta et, gübre sağlar. Otlakta ve tarlada artıkla şöyle böyle beslenen sürü hayvanları, kimi zaman tuz da yetmediğinden salgınlara uğrar ve sığır vebasında olduğu gibi telef olur çoğu. Bununla beraber, güneyde koyun, yaylaya çıkıldığı için geniş mekânlara kavuşur ve yoksulun ineği diye bilinen keçi, ağaçların genç sürgünlerini nerede bulursa tüketir.

P a t a t e s, alabildiğine önem kazanmıştır beslenmede. Nemli yörelerde, yetersiz kaynaklar fazla yoğun bir nüfusu besleyemeyince, patates kurtarıcı olur: Nitekim patates olmasaydı, çok daha erkenden boşalırdı İrlanda.

Birçok yerde, ekilebilir bir toprak parçası elde edebilmek için, yüzyıllardır süren çaba bitmemiştir. Kimi zaman, geçici bir işgalle yetinilir: Toprak, ağaçlardan, çalılardan temizlenir ya da tarlayı verimli kılmak için otları yakılıp küllenir. İki yılda bir ya da üç yılda bir almaşık ekim, bir nadası gerektirir. Hayvansal gübre olmayınca, yeşil gübreye başvurur köylü; çift hayvanlarına sahip değilse, Çin usulü beller toprağı. Kötü tohum, ekimde gecikme, yetersiz çapalama, hasatları sık sık olumsuz etkiler. Çalışmalar, büyük zahmet, zaman, kol gücü ister: Elle ekilir ve ekicinin yüce tavrı yüzyılın sonuna değin övülecektir; orak olmadığında tırpanla kesilir başaklar; döveçle harman yapılır ya da saplar hayvanlara çiğnetilir. Firavunlar dönemi Mısır'ından kalma resimlerdeki gibidir kimi yapılanlar...

Tarımda zaman zaman bunalımlara yol açmaz olur mu böylesi bir ekonomi?

Gerçekten, bu t a h ı l e k o n o m i s i, acayip hareketler gösterir: Ortalama üretkenliğin zayıflığı, verimlilikte pek büyük değişkenlikler, taşıt araçlarının yetersizliği ve

yavaşlığı yol açar bu garipliğe. Bunun gibi, tahılın fiyatları da alabildiğine bir duyarlık içindedir; hızlı dalgalanışlar gösterir, yükselir, alçalır: XVIII. yüzyılın ikinci yarısına damgasını vurmuş olan uzun yükseliş döneminin arkasından, 1817'den kalkarak alçalış başlar.

Barışla beraber tersine dönmüştür eğilim; ancak, bunalımın patlak vermesi için bir ürün açığı yeter.

1816 yılından başlayarak, böylesi bir bunalım da patladığında, Fransa'da buğdayın hektolitresi 22 franktan 34 franka, hatta 46 franka çıkar. 1789'da olduğu gibi, istifçiler suçlanır ve narh koyma istenir; halktaki kızıp köpürme, un hırsızlığına ve silahlı saldırılara dönüşür. XVI. Louis döneminde olduğu gibi, hükümet, tahılı giriş vergisinden bağışık tutar; dışarıdan zahire getirtilmesine prim verir ve hayır atölyeleri açar. 1825'ten başlayarak, bu kez patates kıtlığı tahıl fiyatlarında yeni bir yükselişe neden olur: Karışıklıklar yeniden başlar, Temmuz Monarşisisinin başlarında sürer ve soylularla dolaylı vergi memurlarına karşı şiddet hareketleriyle içiçedir. Fiyatlar düşer, bir yatışıp dinme olur; 1832'de yeniden fırlar, karışıklıklar tekrar başlar. Kıtlık, 1838 ve 1840 yılları arasında düzeni sağlamada pek uygunsuz bir iklim de yaratır.

1848 büyük devrimci hareketinin de kaynağında bu kıtlık vardır: Bir parazitin, ürünü çürütüp yok etmesi sonucu, patates kıtlığı ortaya çıkmıştır. İrlanda'da yüzbinlerce kişi ölürken – 1 milyondan fazla insan adayı terkedecektir! – bir kuraklık, Seine'le Ren arasındaki tahıl verimini yok edip Akdeniz kıyılarındaki geniş bir bölgeyi de kıtlığın kucağına atar. Fransa'da buğdayın hektolitresi, 18 ile 23 frank arasında değişip dururken, 43 franka fırlar ve ekmeğin fiyatı iki katma çıkar; ve Jules Vallès, Buzançais'deki ayaklanmayı bir kitapla anlatacak, adını da *Gömlekler* diye koyacaktır. Ne var ki, fiyat yükselişi ile dışarıdan tahıl alımı, parayı nadir hale getirdiğinden, sanayi kesimine de yayılır bunalım. Tutucu güçlerin etkisi bir parça azaldığı bir sırada, hemen her yanda ayaklanan yığınlar aynı anda üzerine yürüyüp bu güçleri alaşağı ederler.

Bununla beraber, XVIII. yüzyıldan başlayarak hissedilir değişiklikler haber vermektedir kendini.

Gerçekten, Arthur Young, şu noktanın altını çiziyordu: "Sürü hayvanlarını beslemeye yarayan bitkilerle tahılı nöbetleşe yetiştirme sistemi, İngiliz tarımının can damarıdır." Şöyle ki: Norfolk adı verilen dört yıllık almaşık ekim nadası ortadan kaldırdığından, azotça zengin bir çapalama, bitki ya da hayvanlar için yemlik ot, ekimin gündemine giriyordu; "t a r ı m d e v r i m i" diye adlandırılan şeyin kaynağında da bu görünüyor. Bu bakımdan, bir haççiçeklinin – örneğin şalgam – ve otsu türden bitkilerin – örneğin yonca, eşekotu – ekilmeye başlanması, modern zamanların en önemli olaylarından biri olarak görülmelidir. *Gentlemen Farmers*'in kabul ettiği, dört zamanlı nöbetleşe ekim, Fransa gibi ülkelerde insanların gelenekçi anlayışına çarpar. Bununla beraber, Manche'tan Bohemya'ya değin, sonra da Po ovasında, şeker pancarı üretmeye hazırlanılırken, kolza, bir tahıl bitkisi ya da patatesle almaşık ekilmeye başlanır ve sebzecilik kentlerde pek ilginç pazarlar bulur. Batı'da, üzüm bağı elmaya bırakır yerini, çünkü orada toprağını bulamamıştır, ancak Güney'de rahatça gelişir: Bunun yanı sıra, şerbetçi otu, "şarap tanrısı bitkisinin bu soğuk rakibi", Kuzeybatı'da Ren vadisine, Burgonya'ya ve Bavyera'ya doğru ilerler.

Ne var ki, s ü r ü h a y v a n l a r ındadır kazanç.

Britanya'daki yetiştiriciler, ırkların arındırılmasına çevirirler gözlerini. Etleri ve sütleri için sığırgillerin ve iyi yapağı elde etmek için de koyungillerin düzeltilmesini isterler; ve pek büyük şöhretler yaratırlar: *Durham Shorthorned* bir örnektir ki, şeceresi tutulmaya başlanır. Onun yanı sıra, sulama sanatına çevrilir dikkatler: Akdeniz bölgesindeki kimi uygulamalardan (*huertas*) esinlenilip, İngiltere'de üstün nitelikli besi çayırları elde edilir ve kıta Avrupa'sında da birtakım başarılı sonuçlara varılır bu konuda.

Öte yandan, kıta Avrupa'sı da, melez türler yetiştirmeye girişir. Fransa'da 1815'te, 27 milyon baş hayvandan 1 buçuk milyonu merinostur; 1840'a doğru, 30 milyonda 8 milyona çıkar bu oran. Öyle de olsa, başka yeni ülkeler sahneye çıkmadan önce, Kıta Avrupası, özellikle de Almanya hâlâ küçükbaş hayvanlara saplanıp kalmıştır.

Tahıl tarlalarının verimini arttırma bir büyük kaygıdır ve kireç suyu püskürtme yöntemi kullanılır. Hayvan gübresine daha çok güvenilse de, İngiliz girişimcileri kemik toplamaya kalkarlar ve içlerinden biri, Napoléon savaşlarının olduğu yerleri kazmaya girişir. 1840 yılından başlayarak, Güney Amerika'nın Büyük Okyanus kıyılarının sağlayacağı deniz kuşu artıkları büyük servetlere yol açar. Verimlilik sağlayan maddelerin sanayi yoluyla elde edilmesi yolunda Liebig'in buluşu pek önemlidir.

Ne var ki, özellikle ilgi çeken s u ü z e r i n d e k i f e t i h lerdir. Su biriktirme tekniği, 1823'te İskoçyalı Smith'in önerdiği silindir biçiminde kiremitle ilerler: Peel, Preston'daki Whitehead atölyeleri silindir biçiminde boru çıkarmaya başlayınca, Staffordshire'deki topraklarında bu tekniği kullanarak ün kazandırır ona. Sulama ile içiçe alınınca, suların boşaltılması, Po ovasını tarıma açar; İngiltere'de ve Fransa'da kimi çukur yörelerle, Kuzey Almanya'nın geniş bataklık bölgelerinin yazgısını değiştirecektir aynı teknik.

Daha da dikkat çekeni, denizden ve göllerden kurutularak t o p r a k k a z a n m a nın sürmesidir: İngilizler Fens'in işgalini tamamlarlar, Fransız Moëres'i kuruturlar; özellikle Hollandalılar, 1675'ten beri elde ettikleri 27.000 hektara karşılık, 1815 ile 1875 yılları arasında 58.000 hektarlık toprak kazanırlar ve bu konuda, rüzgâr gücünün yerine, buharla işleyen pompayı kullanmaya başlarlar. Bunlar olurken, Fransızların sürdürdükleri başka çalışmalar vardır. Böylece, Avrupa'nın Atlantik cephesi genişler ve sağlamlaşır.

Tarım araçlarının yetkinleştirilmesinde atılmış dev adımlar yoktur. Ne var ki sabanlar, İngilizlerin önlerine at koşma adetinde oldukları Bible, Howard ile Mathieu de Dombasle türleri, ağır ağır kıta Avrupa'sında yayılmaya başlarlar.

Bununla beraber, tarımbilimin elde ettiği başarılarda kesinlik görülmez. Bir Mathieu de Dombasle'ın, bir Yvart'ın ya da bir Boussingault'un girişim ve denemeleri, kamu güçlerince her zaman desteklenmez Paris'te. Prusya'da ve soylular (Junker'ler) arasındadır ki, İngiliz örneği en derin yankılara yol açar; Thaer'lerin ve Thunen'lerin

oluşturduğu okullar vardır ve Bismarck, bu sonuncusunun öğütlerini dinleyip, Kniephof'taki topraklarını değerlendirir. Avusturya İmparatorluğu'nun soylu sınıftan yüksek görevlileri, İtalya'da – Cavour gibi – büyük toprak sahipleri, hatta Rusya'dakiler, yenilik yaparlar.

1850'ye doğru Fransa ile İngiltere'nin kırsal kesimleri karşılaştırıldığında, İngiltere'nin ilerde olduğu göze çarpmaz değildir. Kuşkusuz Normandiya ile Limousin arasında büyük bir farklılık vardır şimdiden; ancak, Fransa'nın 1800'den beri gerçekleştirdiği ilerleme hızı göz önünde tutulduğunda, komşusuna erişebilmesi için – aşağı yukarı – üç çeyrek yüzyıl gerekmektedir kendisine.

Büyük toprak sahiplerinin İngiltere'si

Çok öncelerden başlamış olan bir hareket 1845'e doğru sona erer ve büyük toprak sahipleri *(landlords)*, İngiliz toprağının büyük bir bölümünü mülkiyetlerine geçirmiş olurlar. İçlerinden 2.000'i toprakların üçte birine el koyar; kimilerinin 100.000 ile 400.000 hektar arasında toprağı vardır ve çoğu işletmeye açılmamış yerler ve otlaklardır.

Gelirlerini arttırmak arzusundaki toprak aristokrasisi, toprağı kazançlı bir yatırım alanı yapmaya çabalar: Bataklıkları kurutmuş, ham toprağı ekime açmış Bedford'ların, 2 buçuk milyondur yıllık gelirleri o zamanın parasıyla; ve onlardan birinin, Londra alanlarından birinde, bir saban demirine yaslanmış bir heykeli vardır bugün. Yeni almaşık ekim tekniğinin yayıcısı Leicaster kontunun ekilebilir 12.000 hektar toprağının değeri 1776'da 5 milyonken 1840'ta 25 milyona çıkar. Toprak, saygınlık da sağlar: Ne kadar büyük bir burjuva olursa olsun, Peel, Drayton Manor'un insanıdır. Küçük bir şato görünümündeki bu konaklardan bir 200.000 kadar vardır; bir koruluğun çevirdiği çimenliğin ortasında, içleri yalın ve kullanılışlı yerlerdir bunlar. Av bakımından zengin bir park, avlanmanın yanı sıra ata binme zevkine de yanıt verir. Gürültülü ve dumanlı Sheffield'ın komşusu olan Devonshire dükünün şatosu, suları, çağlayanları, heykellerle süslü havuzla-

rıyla Versailles sarayını canlandırır ve serasında 1851 Londra sergisi açılacaktır. Yüzlerce *Country gentlemen,* sürek avı için toplaşırlar zaman zaman: Kimi yerde tilki avı çekerse insanları, kimi yerde çalıhorozunun arkasına düşerler.

Yerel *self-government*, milisi, adaleti, hatta ruhbanı, varlıklı sınıfın hizmetine sokar; böylece mülkiyet otorite sağlar. Üstüne yapısını kurduğu, altını da işlettiği topraktan dev bir kazanç sağlayan büyük toprak sahibi, kentlerin ve sanayinin gelişmesine alabildiğine katılır. Londra'nın bir bölümü, Lord Westminster'le dük de Bedford'a aittir ve ikisi de uzun süreli kira uygular, gelir getiren sayısız yapılar kurdurtur ve kiralarlar kentte; Lord Durham ile Lord Londorderry kömür satarlar; öteki lordların fabrikaları vardır; toprağın sağladığı gelire bir şeyler borçlu olmayan ne bir ticaret ortaklığı vardır, ne de bir banka. Bu gelir, yabancı buğdayın girişini yasaklayan tahıl üstüne kanunlar (*corn laws*) sayesinde, kıta Avrupa'sında olduğundan daha yüksektir; ancak, çitleme yasaları (*enclosure acts*) ile tahılın değerlenişi arasında bir koşutluk da vardır. Oysa Fizyokratlarla Adam Smith toprak rantına bir Tanrı bağışı diye bakarlarken, Malthus, nüfus baskısının kaçınılmaz bir sonucu olarak görür onu; Ricardo, seyrekliğin ortaya çıkardığı bu ürüne, aylak mülkiyetin bu yemişine karşı çıkarken, iyimser görüşlü Cobden, toprak soylularının kentlileri sonuna değin aç bırakıp bırakamayacakları sorusunu sorar. Böylece, 40'lı yılların kıtlığı, büyük toprak sahiplerini ödünlerde bulunmaya zorlayacaktır.

Çiftlik sahibinin durumu kıta Avrupa'sındaki benzerinden üstündür. Çoğu kez salonlu bir burjuva evinde oturmaktadır, kitap okuma ve resim asma zevki vardır ve karısını kente yollayarak giydirip kuşandırmaktadır; ne var ki buna karşılık, emek piyasasındaki dalgalanışlarla burun buruna bir proletarya ve – işevine (workhouse) yazılı insanların yüksek oranının gösterdiği gibi – sürekli bir yoksulluk da görülür. Sanayi kapitalizmi ile tarım kapitalizmindeki eşzamanlı ilerlemelerin katmerleştirdiği bu yoksullukta, birincisi kırsaldaki zanaatçıları yıkıma uğratırken ikincisi toprakları ele geçirir. 1834 Reformu da, bu bozuk düzene bir değişiklik getirmez.

Öte yandan, İrlanda köylüsü de acılar içindedir.

Büyük toprak sahipleri, fetih hakkına dayanarak egemenliklerini sürdürürler adada. İster sürekli otursun, ister Belfast'da, Dublin'de ya da İngiltere'de yaşasın, toprak sahibi pek az bir işletme faizi üstlenir; çünkü, elinin altında kullanacağı emek gücünün bulunduğunu bilir. Alabildiğine hızla çoğalan bir nüfus – Büyük Britanya'nın sadece 200.000 çiftliğine karşılık – 700.000 çiftlik arasında serpiştirilmiş durumdadır; rakamın büyüklüğünün bir sonucu olarak, bu çiftliklerin yarısının 2 hektardan fazla toprağı olmadığı gibi, ayrıca hepsi çoğu kez 6.000 ile 60.000 arasında değişen malikâneler arasında bölüşülmüş haldedirler. Çiftliğin sıradan kesenekçisi, öyle bir kira sözleşmesiyle bağlıdır ki, ancak altı ay önceden haber vermek koşuluyla terkedebilir toprağı; borcundan bütün bir köy de sorumludur ve öylesi büyük bir ödeme yükümlülüğü altına girmiştir ki, bütün umudu iyi bir hasattadır. Bir yurtluğa bağlı olmanın serfe sağladığı güvenceden bile yararlanamaz. Tohum edinmek için borç para alır; – Anglikan olsun olmasın -- yerleşik Kilise'ye ondalık verecektir ve Londra'nın son savaşlardan beri daha da ağırlaştırdığı bir toprak vergisi ödeyecektir. Rant, kaba ürünün sadece üçte birine ulaşabildiğinden, toprak sahibi, aradaki boşluğu tefeci faizleri ve tahıl satışlarıyla doldurur. Dışarıya yapılan bu tahıl satışı, ülkenin kaynaklarını tüketir durur. Köylü yığınların yiyeceği için gerekli buğday tarlalarının çayırlar önünde gerileyip daralması ölçüsünde bir kat daha artar bu. Böylece, aileyi besleyen bir tek patates kalmıştır ve bir de evde beslenen domuz! Ne yapacaktır bu koşullarda fukara köylü? Ya başını alır iş aramaya gider (600.000'e yakın köylü, yılın yarısı işsizdir); ya da bataklık kömürü ile ısıtabildiği toprak damında sefaletiyle başbaşadır. Özetle, yazgıya boyun eğme ile umutsuzluk arasında parçalanmış haldedir İrlanda köylüsü!

Üstelik bir din savaşı ve yabancıya karşı bir mücadele niteliğine bürünen topraktaki sıkıntı ve çırpınış, İngilize olsa olsa kısa soluklar sağlar. 1763-73 yıllarındaki karışıklıkların, 1796-97'deki ayaklanma ile 1810-1814 yılları arasındaki anarşi döneminin arkasından, 1822 kıtlığı yeni çalkantılara yol açarken, 1831 kıtlığı şiddet hareketleri, yangınlar ve cinayetler rüzgârını estirir. Sessizlik, 1846-48 dramıyla gelir ancak: Onunla köyler yarı yarıya boşalır. Ne var ki, yeni bir ayaklanma patlak verir arkasından...

1814'te krallık yönetimine yeniden geçtiklerinde, Bourbon'lar, feodal bağlardan kurtulmuş bir köylülük bulurlar. Bununla beraber, birçok bölgede, çiftlik kiracılığı, ortakçılık, hatta gündelikçiler hâlâ vardır. İçlerinden en yoksulları, paylaştırma özlemlerini bastırıp cemaatçı uygulamalara bağlı kalırlar; oysa, bu tür eğilimleri, bireyci ve fizyokratik kanunlar mahkûm etmektedir. Temmuz yönetimi, boş otlakla serbest geçidi, bir de komün mülklerinin tarıma açılmasını yasaklamak istediğinde, yöresel kurullar halk hareketleriyle korkuturlar onları; kiralama bölüşmeye yeğlenecek ve 1850 tarihli bir kanun bunun uygulanmasını yalınlaştıracaktır. XVIII. yüzyılda olduğu gibi, pek ilerde bir tarım biliminin yöntemlerine göre yönetilen malikâneler vardır ki, şöyle böyle bakılan ve verimi zayıf toprak parçalarından alabildiğine farklıdır. Mülklerinin başına dönüp gelmiş toprak soylularıyla burjuvalar, hâlâ pek kapalı bir tarım toplumu na egemendirler. Büyük çiftliklerin güçlü geleneklere sahip oldukları kimi yöreler dışında, mülkiyetin çapı genellikle orta hallidir ve toprağı işletenin, gönençli bir düzeye erişebilmesi için yeterli para yoktur elinde. Fourier, 1829'da, Picardie köylülerinin yaşamından söz ederken, "topraktan kulübelerinde yatakları yoktur" ve "kuru yapraklardan bir şilte atarlar altlarına", onu da tahtakuruları basar geceleri, derken pek abartıyor değildir. Öyle yöreler de vardır ki, atalarınınkinden çok da farklı değildir yaşamları: "Yedikleri, yetingenlikten de ileridir; kara ekmek, peynir, sebze, istedikleri kadar su; ancak o bile sürekli değildir, çünkü yaz olduğunda kuyular kurur kimi zaman"; et de "domuz yağlı lahana adına, lahanalı domuz yağıdır"! Kuşkusuz, yılda kişi başına düşen buğdaydan ekmekle et miktarı artmıştır; patates, sebze, süt ve kimi zaman şarabı da eklemeli bunlara. Öyle de olsa, tarım ekonomisi, kendi kendine yeter bir durumdadır hep; artan olursa da satar. Kişilere egemen olan anlayış, her şeye katlanıp elindekine bir şeyler daha katmaktır. Öyle de olsa, borç yapmaktan kaçınmak mümkün değildir; Proudhon, ipotek sorununa pek önem verirken, Marx'ın gözünde feodal ödentinin yerine geçmiş bir şeydir bu.

Böylece, bölgeler arasında zıtlıklar ne olursa olsun, Fransa'nın kırsal kesimi, insanları kendi yağıyla kavrulma ya götüren alışkanlıklarla bağlarını koparmış değildir. Yakınmayla geçirirler zamanlarını; öğretmenin hizmetlerini horlarken hekiminkileri kabullenir, ama bu arada kırıkçı-çıkıkçıya inanır; esnaftan korkar, ama işverenlerin düzenledikleri şenliklerde güleryüzle dolaşır; bir yerde rahibe sırt çevirirse, öte yerde ona saygı duyar; Hıristiyanlığın en pagan uygulamalarını sürdürür, Meryem'in suretinin yanına Napoléon'unkini de yerleştirirler. Kendisini Kilise ondalığı ile feodal haklardan çekip kurtarmış, ancak toprağa sahip olmada kendisine elle tutulur olmaktan çok hukuksal bir hak sağlamış olan 1789 Devrimi'nin uzağında, bu yığın, maddi olarak hatta anlayış olarak Eski Rejim'e pek yakın bir haldedir. Nüfus sayısı bakımından ise, 1846-48 yıllarının bunalımından alabildiğine etkilenecektir.

Avrupa'nın öteki ülkelerinde toprak ve insanlar

Avrupa'nın başka yerlerinde olansa şudur: Kuzey Deniz'i ile Apenin arasında senyörlük rejimi gerileme halindedir; Doğu Avrupa sınırlarında ve Akdeniz yarımadalarında büyük toprak sahipliği sürerken, Rus imparatorluğunda "büyük serf köyü" yaşar.

> Başka ülkelerde olduğundan çok daha fazla, Rusya'da, soylular, aydın despotluğundan yararlanarak köylüyü bağımlı hale getirdiler; bu olurken servaj yaygınlaştı, köy cemaatı (*mir*) kökleşti, Çarlık verginin toplanmasından onu sorumlu kıldı.
>
> Fizyokrasi, büyük toprak sahipleri olan Galitzin'leri, Samarin'leri, Muraviev'leri büyülemekten geri kalmadı kuşkusuz; hepsi de İngiliz, Fransız ve Alman iktisatçılarının görüşlerini tanıyorlardı. 1807-1811 yıllarındaki Prusya reformu, tahıl satan ve Alman dilini konuşan Baltık soylularını etkilemişti.
>
> Serf emeğinden kesin olarak zarar gören sanayiye, ücretle çalışanlar gelip girer; köle emeğinin özgür çalışmanın yerini tutamayacağı düşüncesi yayılır. Ne var ki, köylü özgürlüğe özlem duyuyorsa, angarya ve ödentilerden kurtulmak, *mir*'i de onlardan kurtarmak içindir; yoksa, senyörün toprağında belli süreler çalışmak zorunda kalmak için değil. Bununla beraber Çar, Li-

vonya'da bir denemenin arkasından Baltık ülkelerinde servaja son verdiğinde, bağımsızlığını kazanmış köylü emeğinin Baronlarca kullanılması gerektiği biçiminde anlaşıldı bu reform. I. Nikolay, rejimin kötüye kullanılmasına karşı tepkisini, 1831 ayaklanmasına bulaşmış soyluları zayıflatmak amacıyla gösterdi. "Servaj, bugünkü haliyle açıkça bir kötülüktür" derken, şunu da ekliyordu: "Ancak ona şimdi dokunmak, daha da büyük kötülüğe yol açar." Birbiri arkasından patlayan karışıklıklar – 1826 ile 1855 yılları arasında 555 köylü ayaklanması! – kimi ödünlere götürür Nikolay'ı, ancak onlardan yararlananlar da Tac'ın köylüleri olur. Öte yandan, reformcular duraksarlar: Pestel'le "Güney Toplumu" köklü değişiklikler düşünürken, Nikita Muraviev'in kurduğu "Kuzey Toplumu" toprakları bölüşmeyi reddeder.

Özetle, huzursuzluk katmerleşir yavaş yavaş. Bereketli yıllarda, iç pazar bütün üretimi özümseyemez ve fiyatlar alabildiğine düşer; kötü yıllarda ise kıtlık bastırır. Köylü kitleler, sefalet içindedir; çoğu tembel ve tasasız mülk sahipleri ise, topraklarının gelirlerinin karşılayamayacağı ihtiyaçlar içinde olduklarından borçlanırlar. İmparatorluk, büyük bir bunalıma doğru ilerler.

Ne yapmalıdır?

T o p r a k s o r u n u nu zamanında çözmek gerekir; yani servajdan ve senyörlük rejiminden vazgeçilmeli, tarım kapitalizminin içine gelip girilmelidir. Koşullar, kurtuluşun bunlarda olduğuna inandırır soylu sınıfı; ancak, böylesi bir reformu siyasal ve sosyal düzeni sarsmadan başarmalıdır, sorun da budur!

BİLİMİN İLERLEYİŞİ. ÜRETİM VE TAŞIMADA YENİ TEKNİKLER

Bir yüzyıldan ötekine başka büyük değişiklikler de vardır.

İlk göze çarpan bilimdeki ilerleyiştir.

Bilimin ilerleyişi

Aydınlıklar yüzyılı, tanıyıp bilmenin tutkunu idi. Bu amaçla da, kendini matematik araştırmalara başarıyla vermiş, evren hakkında – mekanist anlamda – dev bir açıklama

ortaya koymuş, gökte takımyıldızları incelemiş, uzak denizleri arayıp bulmuş, bitkibilimi örgütlemiş, kimyanın egemenliğini gerçekten başlatmış, elektrik deneylerinden hoşlanmış, teknik motora çalışmış, – o karışık - üreme sorunu üzerinde düşünmüş, eski söylemlerin ayrıcalığını reddetmişti.

XIX. yüzyılın başlarında ise, kuşkusuz büyük savaşlar, kozmopolitliğin kurduğu etkili temasları kesintiye uğratıyordu; ne var ki, zorunluluklar bilginlerin dikkatini hep uyanık tutuyor ve barış gerçekleşir gerçekleşmez de bağlar yeniden kuruluyordu. Chateaubriand'la Madame de Staël "iğrenç matematik" derken, Lamartine "matematik, insan zekâsının zincirleridir" diye konuşsa da, Goethe soğukkanlılığını sürdürüyor ve Auguste Comte, bir felsefe sisteminde bilime başköşeyi vererek p o z i t i v i z m yoluna giriyordu.

Ne var ki, ç a l ı ş m a k o ş u l l a r ı değişmez pek: Paris, Konvansiyon'un kurduğu büyük okulların, Collége de France, Bilimler Akademisi ve eski Sarbonne'la yarıştığı eşsiz bir merkez olarak kalır. Büyük Britanya'da, Oxford'la Cambridge'den çok daha fazla, bağımsız derneklerdir önde giden. İtalya, inceliğin hazinelerini bağrında saklar hep ve Orta Avrupa'nın "bilgin cumhuriyetleri" aydın prenslerin kol kanat gerdikleri üniversitelerdir. Rusya, bu harekete katılır. Çok geçmeden, öğretirken de inceleyen üniversite hocasının çağı sona erecektir, çünkü aristokratik koruyup gözetme çözülüş halindedir. Ne var ki, akıl istediği yerde dolaşmaktadır ve karşılıklı düşünce alışverişi sayesinde, Fransız gökbilimcisi Le Verrier'nin hesap yoluyla Neptün gezegeninin yerini işaret ettiği bir sırada, İngiliz Adams Cambridge gözlemevinde gezegeni görür; bunun gibi Alman Gauss, Rus Lobaçevski ve Macar Bolyai, "hiperbolik" adı verilen – Euklides'çi olmayan – bir geometrinin babalığını dava etmeye başlarlar.

Aslında, öteki bilimlerin yararlandığı, m a t e m a t i k k ü l t ü r ü n d e r i n l i ğ i dir. Laplace, Lavoisier ile işbirliği yapmış ve birbirinden pek farklı sorunlara yaklaşımda bulunmuştu. Merakı doymak bilmeyen Ampére, mıknatıslı iğrenin sapması üstüne Oersted'in deneyine dört elle sarılır ve formülünü bulur. Gauss çözümlemeye, sonsuz küçük ge-

ometriye, yüksek matematiğe, olasılıklar hesabına, gök mekaniğine, yer ölçümü bilimine adını verir. Bununla beraber, salt matematikle uğraşan dehalara rastlanır. Şu iki harika genç böyledir: Abel, eliptik entegrallerin anahtarını bulur, Evariste Galois da gruplar kuramını ortaya koyar; birincisi sefalet içinde ölür, ikincisi düelloda yaşamını kaybeder. Klasik dönemde Newton'la Leibniz'in temellerini attıkları sonsuz küçük hesabının alışılmış verilerinin ötesinde, Euler, Fourier ve Legendre'in arkasından Cauchy, analitik fonksiyon ve diferansiyel denklem kavramlarını oluşturur; bu arada Riemann, cebirsel fonksiyonlar kuramını gerçek temeline oturtur ve yine Riemann'dır ki, Euklides'çi olmayan bir geometri hakkında yeni bir varsayım ileri sürecektir.

Ne var ki deneysel bilimlerin kazanımları daha uygulanabilir gözükmektedir. Optikte yayılma hakkındaki Newton kuramına karşı, Huygens'in daha önce farkettiği dalga kuramını, Fresnel üstün hale getirir. O sırada Biot, Arago, David Brewster, ışığın kutuplanma olayını aydınlığa çıkarırlar. Volta pili sayesinde Oersted mıknatıslı iğnenin sapmasını bulurken; arkasından Ampére, elektromanyetizmin temellerini atar: "Solenoi" denen bobin, elektro-mıknatıs ve elektrikli telgraf bundan doğacaktır. Tam tersine Faraday, bir başka olayın üstüne gider ve dinamonun kökenindeki indüklemeyi bulur; Jacobi ile birlikte, maden kaplama alanmda çeşitli uygulamaları olacak elektrokimyayı yaratır: Galvanoplasti, altın ve gümüş kaplama, basım harf ve klişeleri yapımı, doğrudan gravür, bu uygulamaların başında gelir. Antoine Becquerel ile Daniell Volta pilini daha yetkin hale getirirlerken, Seebeck, Ohm'un kanununu koyduğu termo-elektrik etkiler üzerinde kafa yorar.

Lavoisier ile Laplace, arkalarından da Fourier, ısının çözümlemeli kuramını koydular ortaya. Oysa ısı, uzun süre, moleküllerin oluşturduğu canlı bir güç olarak görüldü: Gay-Lussac'la Biot, Berthollet ile Proust, Dalton ve Avogadro, bu noktada kaldılar. Kuşkusuz Rumford ve Davy, ısı ile çalışma arasındaki ilişkiyi buldular; ancak ikisi arasındaki denkliği kurmak, Lazare Carnot'nun oğullarından birine, Sadi Carnot'ya nasip oldu; bu, termodinamiğin temeli idi ki, ona dikkati çekenler de Robert Mayer ile Joule oldu. Ener-

jiyi koruma ve enerjiyi azaltma: Uygulamalı mekanik, daha sonra bu ilkelere dayanacaktır.

Maden kimyası, Lavoisier'den başlayarak sırlarını kesin olarak vermişti. Organik kimya da kendi sırlarını vermeye başlar: Chevreul, yağlı asitlerle gliserinden yağ çıkarmayı başarırken, Pelletier ile Caventou da bitkilerden alkaloitleri elde eder. Yeni bilimin yasaları üzerine büyük bir savaş verilir: Dalton, ilk kez olarak atomik varsayımı ortaya koyduğundan, denkçiler ile atomcular çatışırlar ve birincilerin başında Jean-Baptiste Dumas vardır, ikincileri ise Berzelius yönlendirir. Ne var ki, çok geçmeden Gerhardt, Wurtz ve Kekule'nin savunduğu "birleşme değeri" kavramı üstün gelirken, Butlerov da "eşizlik" (isomérie) kavramını aydınlığa çıkaracaktır.

Başka büyük tartışmalar vardır ve doğa bilimlerindeki atılımı göstermektedir.

Diderot ile Buffon, dönüşümcülüğü hissetmişlerdi ve Rousseau, daha o yıllarda, doğal ayıklanma üzerinde ısrar etmişti. Bu, yaratış düşüncesinden kuşkulanmak demekti; aynı düşünceden hareket eden ve türlerin daha baştan saptanıp değişmeden kaldıklarını ileri süren "saptanımcılık" (fixisme) kendini herkese dayatan bir görüştü ki o da kuşkulu hale geliyordu. Buffon'un öğrencisi Lamarck, 1809'da *Hayvanbilimi Felsefesi* adlı eseriyle tartışmayı başlatır: Bilgin kitabında, türlerin değişkenliği üstüne düşüncelerini açıklarken, Linné'nin yerleştirir gibi olduğu "saptanımcılık" öğretisini sarsar böylece. Memelilerin sınıflandırılması üzerine dikkate değer bir incelemenin yazarı olan Cuvier -ki karşılaştırmalı anatominin ve paleontolojinin de kurucularından biridir- 1812'de, *Yeryüzündeki Köklü Değişiklikler Üstüne Denemeler* adlı eserini yayımlar ve soyu tükenmiş türlerin kayboluşunu felaketlerle açıklamak için yazmıştır bunu: Bunun anlamı şu oluyor ki, yeryüzünün yeniden şenlenmesi bir Tanrı vergisi olabilirdi ancak. Yer kabuğunun, daha sonra Lyell'in yeniden ele alacağı, zaman boyunca gitgide oluştuğunu ileri süren "Vulcancı" varsayıma karşı çıkan "Neptüncüler" de, felaket düşüncesinden yanaydılar ve Cuvier onları destekliyordu. Cuvier, bu görüşünden dolayı, *Anatomik Felsefe* adlı eserinde – o eski – varlıkların kademelenmesi kavramını yeniden ele alan dostu Geoffroy Saint-Hilaire'le çatıştı. Bu uyuşmazlık, büyük gürültülere yol açtı: İşe Bilimler Akademisi karıştı. Goethe, "alabildiğine vahim bir tartışma" diye yazacaktır Eckermann'a. Ne var ki,

resmi durumu sağlam olan Cuvier, tartışmadan yengin çıkar ve onunla beraber, doğa filozoflarının ve Goethe'nin az çok övdükleri bir evrimciliğin hasımları – bir anlığına da olsa – zafer kazanmış olurlar.

Bichat'nın çalışmaları anatomide kendini dayatırken, Dollond ailesine çok şey borçlu olan m i k r o s k o p sayesinde de, sonsuz küçük ağır ağır farkedilmeye başlanır. Beklenmedik ipuçları ve yeni sırlardır bunlar. Hugo von Mohl'un "protoplazma" diye adlandırdığı madde nedir? Harvey'in, Schleiden'le Schwann'ın arkasından Virchow'un belirttiği gibi hücre, olsa olsa bir başka hücreden geliyor değil mi? Dönüşümcülük üstüne tartışmaların dışında, yaşam bilimleri, bir yeni ve önemli geçidi aşmaya hazırlanırlar.

Ne olursa olsun, d o ğ a t a r i h i nin coşkulandırıcı bir yanı vardır. Paris'te, Geoffroy X. Charles'a, Mısırlı Muhammet Ali'nin armağan ettiği bir zürafayı gösterdiğinde, seyirciler yığını coşup kendinden geçer ve olaydan Doğa Tarihi Müzesi yararlanır. Auguste Comte, sosyolojisinin temellerini atmak üzere, Cuvier'nin hasmı Blainville'den esinlenir; Sainte-Beuve, insan zekâsının doğal tarihini yazmaya kalkar; Alexandre von Humboldt, *Cosmos*'una girişir ki, doğa ile ilgili bilgilerin gerçek bir envanteri durumundadır eser.

Sanayi dehasının fetihleri

Batı'da makine, insanın yaşamını gerçekten değiştirmeye hangi anda başladı? Bunu aramak boş! Hiç kuşku yok, çeşitli bilimlere dayanan teknik anlayış tutkulu umutları okşar ve Auguste Comte da şunları yazar: "Mühendisler sınıfı, bilginlerle sanayiciler arasındaki işbirliğinin doğrudan ve zorunlu etkeni olacaktır kuşkusuz; ve yeni sosyal sistem de doğrudan doğruya işte bu işbirliğiyle başlayacaktır." Gerçekten, sanayi çağının peygamberlerinde bir sabırsızlık görülmektedir; zekâlarda ve enerjilerdeki savurganlığa, ilerlemenin düzensiz ve akıldışı yürüyüşüne bakıp üzülürler.

Watt'ın öldüğü – 1819 – sıralarda, onun buhar makinesi, su ya da yel değirmeninin egemenliğini sarsmamıştır henüz; ve dokuma tezgâhlarının kurulacağı yeri ırmak dayatmaktadır hâlâ. Yine de buharın kullanılışı, XVIII. yüzyılda başlamış ve bütün bir XIX. yüzyıl boyunca uzanan "sanayi devrimi"nin en göz alıcı niteliğidir. Ne var ki, buhar kullanılan yakacak – gerektiğinde odun – ne olursa olsun, kaynayan sudur: Dolaşan su yerine kaynayan su! Sonuç olarak, Watt'ın yöntemini yetkinleştirme ile yetinilir; genleşmeden önemli sonuçlara varılır: İçinde bir ocağı olan bir kazan yapılır; 1829'da Stephenson, lokomotifini, *The Rocket*'i (füze), boru biçiminde bir kazanla donatır. Yakacakla elde edilen gücün onda birini pek aşmaz verim. Ayrıca, İngiltere dışında, kullanılan personel çok yeterli değildir; bu yüzden, bu ülke ileri konumunu sürdürür: 1830'da, Fransa'nın 3000 ve Prusya'nın 1000 makinesine karşılık, İngiltere'nin 15.000 makine vardır elinde.

Yine İngiltere, o güne değin Kara Avrupa'sının üstün olduğu madenciliğin ihtiyaçları için, demirle maden kömürünü çabucak bir araya getirir. Delmede yetenekli uzmanlar yollar. Galeriler açma ve ağaç yıkımı kol gücüyle olmaktadır; ne var ki, madenden kafesleme, tuğla kaplamaların yerine geçer yavaş yavaş; buhar makinesi aracılığıyla, küçük vagonlar, ray denen maden kaplama merteklerin üzerinde toprağın üzerine doğru çekilir; ve pompalama sistemi de geliştirilir. Grizuya karşı görece bir güvence sağlayan kimyacı Humphrey Davy'nin lambası da yine İngiltere'den gelir. Bununla beraber, yerin altına doğru gömülmekte duraksanır: Böylece, Renan bölgesinde, bir tepeceğin yamacına yapılır kazılar ve ancak 1838'de, Essen yakınlarında bir yerde, 54 metre derinlikte büyük bir damar açılır.

Kokla maden dökümü bir yenilik değildir; işçiden zahmetli bir çaba isteyen demiri eritip arıtma da öyle. İngilizlerin XVIII. yüzyılda göz önünde tuttukları bu usuller, açık bir üstünlük sağlar onlara. Demir çubuk, 1825-30 yıllarına doğru, İngiltere'de olduğundan iki buçuk kat daha pahalıdır Fransa'da. Son odunlu fırın, önce İngiltere'de söner. İngiliz Wilkinson, kokla ısıtılan bir yüksek fırını 1782'de tutuşturmuştur; Belçika, 1822'ye değin bekleyecektir bunun

için; Saint-İngbert 1832'ye, Ruhr da 1847'ye kadar. Demiri eritip arıtma da aynı doğrultuyu izler: 1824'te Neuwied'dedir, 1831'de Ruhr'da Stumm'ların imalathanelerindedir ve beş yıl sonra da Silezya'da. Camcılık da, odunla ısıtmayı terkedip ızgaralı ocağı kullanmaya başlar. Seramik, 1760'ta Wedgwood'un koyduğu usullerden daha iyisini bilmemektedir ve bu usuller sayesinde de, İngiliz malı kapkacak her yanda satar durur.

Çömlekçinin tornasının karşısında, doğramacının sanatı da, bir değirmen taşını ya da bir dokuma tezgâhını yapmaya uygun olmalıdır. Bununla beraber, buharlı makine, çarklarda belirginlik sağlayamamanın acısını çeker. Öyle olunca da, a l e t - m a k i n e nin yararının farkına varılır; ve bir yüzyıllık aranışlar, saatçılığın ve kereste sanayisinin kullandığı mekanizmaları göz önünde tutarak, bu alet-makineyi gerçekleştirecektir. Bramah, hidrolik sıkma makinesini tasarlamıştı, Wilkinson toplar için bir delgi makinesini, Maudsley vidalara yiv açan bir madeni torna ile bir rende makinesi, Marc-İsambert Brunel de değirmi testere; bir madeni dokuma tezgâhı yapmayı başaran Fairbairn, döner delgiyi yetkinleştirir. Onların arkasından, 1838 ile 1842 yılları arasında, buharla işleyen ve en iri parçaları olduğu kadar en küçük parçaları da dövüp birleştiren şahmerdan gelip girer işin içine. Bütün bu çeşitli araçların yapımı, François Cavé gibi hünerli mekanisyenleri zenginleştirir.

Mekanik mesleği, i p l i k ve d o k u m a c ı l ı k taki bu ilk fetihlerini, bir yeni ürünün, pamuğun ihtiyaçlarına borçluydu. Amerikalı Elie Whitney, 1793 yılında, ülkesinin pamuğuna zenginliğin yollarını açacak olan taneleme makinesini yaratırken, İngilizler, iplik ve dokuma makineleri imalatını kuşatan sırları saklamaya kıskançlıkla gayret ederler. Bir asker kaçağı olan Dixon'un katılımıyladır ki, Risler, Mulhouse'lu Schlumberger'e, iplik makineleri üreteceği bir işyeri açmak olanağı sağlar. Bununla beraber, Perrot, dokuma üzerine baskıya yetkinlikler getirirken, başkaları da iplik bükmeye sağlarlar onları ve içlerinden biri, Heilmann mekanik tarama makinesini bulur. Bunlar olurken, buhardan yararlanan Cartwright'm dokuma makinesi yetkinleşir ve yün sanayisi köklü değişiklikler içine gi-

rer. Bu yüzyılın başlarının kazanç bölümünde, örgü meslekleri, dikişsiz korseler, mekanik nakış ve başka yenilikler de var. Bu teknik ilerlemelerin kapsamı hakkında şunu da belirtmiş olalım: Sadece pamuk sanayisinde, bir dokumacı, makine sayesinde, elle dokuduğundan yedi kez fazla üretmektedir.

Pek göz alıcı olan bir başka yenilik, küçük bir terzi durumundaki Thimonnier'nin d i k i ş m a k i n e s i dir: Bu makine, giysi sanayisinde devrim yapacak ve *sweating systemi* ("terleten sistem") de yaygınlaştıracaktır. Söz konusu makineyi Birleşik Amerika'da Howe ile Singer yetkinleştirirken, yine Amerika'da, ayakkabı makinesi seri halinde ayakkabı sanayisinin kapısını açacaktır.

Buna karşılık, gariptir, b e s i n i h t i y a ç l a r ı geleneksel uğraşlarla karşılanmaktadır. Makineciliğin tarıma uygulanması yeni yeni görülmektedir: Amerikalı Mac Cormick'in bulduğu orak makinesi daha sonra kabul ettirecektir kendini. Su ve rüzgâr değirmenleri kaybolmanın eşiğinde değildir; ahım şahım olmamakla beraber, mekanik bir hamur teknesi 1811 yılında ortaya çıkmış olsa da, fırıncı eskisi gibi eliyle yoğurur hamuru. Bağcı, ayakla ya da dibekte tokmakla ezer üzümü ve bira maltı için arpanın çimlenmesi pek ince bir özeni gerektirir. Eti saklamak için bilinen sadece tuzlamak ya da islemektir; peynir bir yana bırakılırsa, sütlü yiyecekler hemen ve yerinde tüketilir. Çürüyüp kokuşmaya karşı koymada yapay soğuk elde etmenin vakti henüz gelmemiştir. Sadece şeker pancarından şeker elde etmede, kimi yeni usuller yetkinlik sağlar.

Bunun gibi, e v y a p m a s a n a t ı nda da, 1824'te bulunan portland çimentosu bir yana bırakılırsa hissedilir hiçbir değişiklik yoktur; ı s ı n m a için de öyledir. Bununla beraber, elindeki kömürü yakmanın arkasındaki İngiltere, ızgaralı soba, hatta su buharını yapının içinde dolaştırma tekniğine dayanan kaloriferi salık verir.

Amerikalıların ele geçirmeye başladıkları doğal gaz olmadığından ormanların ve maden kömürünün gazlarından yararlanarak a y d ı n l a n m a d ü ş ü n c e s i, Lebon'la Murdoch'un ilk denemelerinin arkasından ilerler. Londra, Paris'ten önce bu uygulamadan yararlanmanın gururu içindedir ve Fransız kentlerinde burjuva evlerinin "her katta

gaz"a sahip olup övünebilmeleri için bir yarım yüzyıl gerekecektir. Genel olarak, herkesin kullandığı kolza gazından lambadır; onun yanı sıra, o titrek, zararlı mum da görevini yapar ve bu arada akıl edilip bir de fitil konmuştur içine. Denizcilerin vazgeçilmez aracı olan fener, dışbükey bir sistemle ve Fresnel'in yansıtacıyla da donatılınca daha çok ışık sağlar ve daha çok iş görür.

Batı'nın kitabı, gazeteyi ve resmi yayma konusunda gerçekleştirdiği ilerlemeler, hiç de daha az göz alıcı değildir. Keten ve kenevir liflerinden – belli bir teknikle – yapılan kâğıt kullanılır. Harfler, döküm kalıbıyla ve elle elde edilir. Matbaa mürekkebi daha iyi hale getirilir; bir tek biçimi sonsuz biçimde üretme olanağını sağlayan klişe tekniği ilerler ve Lord Stanhope – bir örneği daha gösterilemeyecek yetkinlikte – bir matris elde eder. Aynı adam, Gutenberg'in baskı makinesini fersah fersah gerilerde bırakan bir madeni baskı makinesi bulur; 1810'da onun yerini, Anglosakson Koenig'le Londralı basımcı Bensley'in buldukları bir başka makine alır. 29 Kasım 1814'te, ilk kez olarak, Londra'nın ünlü bir gazetesi, buhar gücünün harekete geçirdiği bir makinede basılır. Koenig, çok geçmeden iki turlu bir baskı makinesi bulurken, Rousselet de, 1837'de tepkili baskı makinesini yapacaktır. Bununla beraber dizilen forma masa üzerine düz konuluyordu hep; onu bir silindirin üzerine bağlayabilmek için 1846'yı beklemek gerekecektir; işte, bu silindir biçimindeki forma geleceğin rotatifine giden yolu açacaktır. 1814'te saatte 1.100 sayfa basılırken, bu tarihlerde 8.000'e çıkar bu sayı: Geniş dağılımlı gazete çağı başlamıştır.

Kitap da yararlanır bu gelişmelerden ve teknik zevk sürer. Paris'te hüküm süren Didot basımevidir. Desenleri çoğaltmaya yetenekli gravür, tahta ve taş üzerine olmak üzere, yayılır. Gün, magazin denen resimli gazetenin günüdür. Banknot da, bu sanattan payını alacaktır ve çok geçmeden posta pulu çıkarılmaya başlanınca, pulculuk da hem bir zevk kaynağı olacak, hem de yeni bir kazancın kapısını açacaktır.

1829'da da Braille, Foucault'nun yardımıyla, körler için çıkıntı noktalardan oluşan yazı sistemini bulur.

XVIII. yüzyıldaki yol yapımı çabası sürdürülmüştü. Yolun, insanların sadece yaya, hayvan sırtında ya da arabayla geçmesi amacıyla değil, her bakımdan yeterli olması için çalışılır. İspanya, bir elli yılda 3.000'den 6.000 kilometreye çıkarır yollarının uzunluğunu ve bunlar arabaya uygun diye şöhret salar. Sicilya XIX. yüzyılın ortalarından önce, bu tür yollara sahip olmayacaktır ve Moskova'dan Petersburg'a uzanan şose ancak 1834'te biter. Buna karşılık, belli bir siyasal ve anıtsal anlayışa göre yapılmış Fransız yol şebekesi – 33.000 kilometre! – Almanya'ya, İsviçre'ye ve İtalya'nın kuzeyine değin genişler. Prusya devleti de kendi Gümrük Birliği'nin (*Zollverein*) zaferini sağlamak amacıyla aynı biçimde hareket edecektir. Pay-Bas'da da ateşli bir çaba sürer. İsviçre, Grison ve Gothard yolunu açar.

Belki en güç olanı yolun bakımıdır.

Kimi, her yağmurdan sonra temizlemeyi önerir; kimi 1780'den beri düşünülen yol silindirini salık verir. Dünyanın en güzeli diye şöhret salmış Fransızkinin tersine, İngiliz yolunun kötü bir ünü vardır; çünkü dar, dolambaçlı ve engellidir. Bir İngiliz yazarı, Tufan'dan sonra Tanrı ne halde bırakmışsa öyle kalmış diye alay eder onunla. Yol yapımı ve onarımı, zadegânın yerel kuruluşlarına aitti; onlar da geçiş ücreti alıyor ve aynî edimler uyguluyorlardı. Bununla beraber, şebeke hızla uzar: 1830'da 32.000 kilometre ise, 1850'ye doğru 50.000 kilometreye çıkar. Özellikle teknik değişikliğe uğrar: Sızan suların akabilmesi için toprak altı tümsekleştirilir; bir süre sonra, silindirlemeyi kolaylaştırmak amacıyla, çakıllı kumdan oluşan bir altyapıya gidilir. 1830 yılına doğru Belçika'da bilinen "makadam", yani kırma taş döşenip üzerinden silindir geçirilerek yapılan yol tekniği, Fransa'da yüzyılın ancak ikinci yarısında genelleşecektir. Mesafeleri yenmek için çok daha fazla çaba harcayan Amerikalılar, bu yeni usulü 1840'a doğru genelleştireceklerdir.

Eskiden olduğu gibi, yol yayalarla, küçük esnafla ve iş arayanlarla tıklım tıklımdır; varlıklı takımı atlarıyla dolaşırlar, körüklü ya da üstü açık gezinti arabaları gider gelir. Ancak, bu arada kamu hizmeti de gelişir. İngilizlerin yolcu arabaları (*coach*) büyük şöhret yapar; Londra'dan kimi başka

kentlere mesafeleri kısaltır dururlar yıldan yıla. Manche'ın beri yakasında, İmparatorluk döneminde, yolcu arabalarıyla (*diligence*) Paris'ten Rennes'e dört günde, Lyon'a altı, Strasbourg'a on iki günde ulaşılır; yolculuk süresi, 1815 ile 1848 arasında yarı yarıya azalacaktır, çünkü saatte 3 yerine 6 kilometre yapılmaktadır. Ağırlığı 5 tona kadar çıkan ağır arabalardır söz konusu olan; içerde dört bölümlüdür ve 16 ila 18 yolcu alırlar. Ne var ki, Directoire yıllarından başlayarak, mektup taşıyan posta arabası 3 ya da 4 kişi alır; bu 5 atın çektiği daha hafif arabalar, 1815'e doğru saatte 10, 1840'ta 15 kilometre yol katederler ve Paris'ten Bordeaux'ya, Lyon'a ya da Strasbourg'a bir kırk saatte ulaşırlar. Victor Hugo'ya bakarsanız, "rüzgâr gibi" uçup giderler. Bununla beraber, yolculuğun renkli yanları eksik olmasa da, çoğu yönden güçlüklerle doludur. Özetle, bir parça daha hızlı gidilse de, bir yerden bir yere ulaşmanın koşulları öyle pek fazla değişmemiştir.

Yolcu sayısının artmasıyla gelirler çoğalırken, taşıma ücretleri iner yıldan yıla. Ne var ki, eşya taşınmasında artan bir hız yoktur. Mektup için ödenen para gönderilen mesafeyle oranlıdır. Bununla beraber, Fransa'da, Devrim arifesinde 30 milyon mektup dağıtılıyor idiyse, bu rakam 1840'a doğru 100 milyonun üstündedir. Çok geçmeden köhnemiş kanunlar değiştirilir, tek tip ücret alınır; sonucu şu olur ki bunun, yollanan mektup sayısı birden artar.

Aslında yol, ancak belli başlı kentlerin ulaşımını sağlamaktadır; çoğu yer hesapta yoktur. Köy yollarının bakımı kullananlara aittir. Fransa'da 1836 tarihli bir kanun, büyük ulaşım yollarını görevlilerin gözetimine bırakır; komünler arası yollar ise komünlerin yetkisindedir. Demiryolu işin içine girince, eşya taşıma da içinde olmak üzere, ulaşım baştan aşağıya değişecektir.

Su yolları coşkusu

Ağır malların karayoluyla taşınması pahalıya geldiğinden s u y o l u nun yararı dikkatleri çeker; maden ve maden sanayisinin ihtiyaçları daha da sivriltir bu dikkatleri. İngilizler, vakit yitirmeden büyük haliçlerini birleştirir ve sa-

nayi merkezlerine bağlarlar.

Bourbon'ların yeniden onardıkları krallık eski bir geleneğe mirasçı oluyordu; devrim de, geçiş ücretlerini kaldırmıştı. Krallık, kanalları satın aldı tekrar ve XVI. Louis'nin başlattığı çalışmaları sürdürdü. Louis-Philippe döneminde, havuzlar arasındaki bağlılıklar daha belirgin hale geldi. Ne var ki şebeke pek eksikti ve türdeş olmaktan da uzaktı.

"Ren, bütün uluslar arasında tek bir bağ olmalıdır" diyordu Strasbourg Ticaret Odası 1830'da. Irmak üzerinde bir yerden bir yere ticaret eşyası götürmek ateş pahasınaydı. Daha Viyana Kongresi, Ren kıyısı devletleri, yürürlükteki rejime çeki düzen getirmek için anlaşmaya çağırmıştı. Buharlı gemi erkenden göründü Rotterdam'la Köln arasında ve Strasbourg'a değin uzandı. Ne var ki, büyük ırmağın düzene konmasına ancak 1851'de başlandı. Pay-Bas kıyısındaki limanlara canlılık geldi; bundan doğan rekabetleri, ilerde demiryolu daha karmaşık hale getirecektir. Öte yandan Prusya ile komşuları, Elbe üzerindeki geçiş özgürlüğünü yerleştirir ve bir Rusya-Prusya anlaşması Vistül üzerinde çalışmalarda bulunmayı öngörürken, Viyana da Tuna'dan yararlanmayı programına alır. İsveç'te de, kereste ile demirin limanlara ulaşabilmesi için çalışmalar yapılıyordu.

Rusya'nın ve Kuzey Amerika'nın uçsuz bucaksız topraklarında, büyük göller ve uzun ırmaklar, alabildiğine değerli doğal yollardır; onları da düzene sokmak ve kanallarla birbirine bağlamak önem kazanır. Çarlar işe daha önce başlasalar da, Yeni Dünya'daki gerçekleştirmelerin karşısında geride kalırlar. 1835'te, Birleşik Amerika'da, 7.000 kilometre uzunluğunda su yolu vardır ve buharlı gemi orada zafer kazanmıştır. Öyle de olsa, kısa süren bir coşkudur bu ve demiryolunun gitgide artan saygınlığı karşısında başka türlü olacaktır işlerin akışı.

Demiryolunun ortaya çıkışı

Buharın taşıt araçlarına uygulanışının, bir anda ortaya çıkmış bir devrim olduğu düşünülür genellikle. Aslına bakılırsa, bir kuşak, demiryolunda yürüyüp gidecek trenin gele-

ceği hakkında, umutla kuşku arasında yaşadı.

Neydi demiryolu?

Başlarda, birbirine koşut odundan iki şeritti; sonra dökme maden, arkasından da demir oldu; XVIII. yüzyılın sonlarından başlayarak, İngiliz madencilerinin, ocaklarda kömür dolu küçük vagonları sürmek için yararlandıkları bir şeydi bu. Cugnot'nun arabası ile 1814'te Stephenson'un *Puffing Billy*'si arasında kesin hiçbir şey görülmez. Böylece, 1814 önemli bir tarihtir: Napoléon'un iktidarının sonu olduğu gibi, her biri 30 ton ağırlığında 8 vagonu arkasına takıp saatte 7 kilometre hızla giden lokomotifin doğuşu tarihidir de o. Ne var ki, denildiği kadarıyla pek pahalıya malolmuş bir araçtır bu ve maden kömürünü kısa bir mesafeye çekip boşaltmaya yarar; bir madencinin madendeki ihtiyaçlar için düşündüğü bir şeydir. 1823'te Fransa'da Marki de Lur-Saluce, Loire'dan Saint-Etienne'e yakacak taşıyan bir demiryolu düşünür ve atlara, eşeklere bırakır çekişi. Bununla beraber yine G e o r g e S t e p h e n s o n' dur ki, 1825'te, l o k o m o t i f i hizmete sokar ve 27 Eylülde de töreni yapılır coşkuyla.

Demiryolu, eşyanın ve insanın hizmetine girmiştir kesin olarak!

Fransa'da konu, mühendisleri pek sararsa da, birçok çevreler kuşkuyla bakarlar; oysa buluş, İngiliz kamuoyunu fetheder ve Amerikalıları da büyüler. Amerika'da yarı-trajik, yarı-eğlenceli kimi denemelerin arkasından yeni araç geleceğini sağlar. O tarihlerden başlayarak, Birleşik Devletler, Avrupa'dan daha hızlı gidecektir: 1830'da, Avrupa'nın 316 kilometrelik (279 kilometresi İngiltere'nin) demiryoluna karşılık Birleşik Devletler'in 65 kilometrelik bir yolu vardır; 1840'ta ise, Avrupa'nın elindeki demiryolu 3.534 kilometre iken, Birleşik Devletler 4.509 kilometreye ulaşırlar ve bir on yıl sonra da 14.400 kilometreye yükselecektir bu rakam. Elbette sorunsuz değildir bu gelişme; ne var ki, daha 1854'te, Kuzey Devletlerinin demiryolundan sağladığı yarar apaçık ortadadır.

Yaşlı Avrupa kıtası, bu tutkulu ve uzağı gören gerçekleştirmelerin uzağındadır. Kara yolu ve ırmak büyük güçlerdir; ve her ülke kendi eğilimine ve çıkarlarına göre tepkide bulunmaktadır. Bir yandan, Güney'in ve Doğu'nun ser-

mayesi ve teknisyenleri azdır: O yüzden, 1845'e doğru İtalya'nın elinde birkaç parça demiryolu vardır; Macaristan'ın, uzun yıllar, Budapeşte dolayında ufacık bir demiryolu olacaktır ve kim ki trenin geçtiğini görür tepesi atmaktadır; Rusya'da, demiryoluna "çağın hastalığı" olarak bakıp Moskova-Petersburg demiryoluna karşı çıkanları Çar umursamaz. Öte yandan, İngiltere, komşularına olan üstünlüğünü sürdürür. Başlıca kentlerini birleştiren gerçek bir demiryolu ağına sahip olan sadece odur. 1840-47 yıllarında, kimi engellemelere karşın büyük bir coşku içinde çalışılır. Belçika'nın da elinde, kimi terslikler olsa da, 1843'te, Fransa'nınki kadar demiryolu vardır ve elindeki şebekeyle, Ren yöresinin ticaretini çeker kendisine. Komşularından geride kalan Pay-Bas, transit ticaretin kendisine sağladığı yararın bir bölümünü yitirecektir.

Siyasal yönden parçalanmış Almanya'yı birleştirmek ve Gümrük Birliği'ni (*Zollverein*) çabuklaştırmak amacıyla, demiryolunun sağlayacağı yararları gören kapitalist iktisatçı ve yöneticinin sayısı pek çoktur. Orada da, bu yenilikçilerin karşısına dikilen yığınla engel vardır (hızın yolcuların gözlerini kör edeceğini söyleyen hekimler bile çıkar!). Öyle de olsa, 1835'te, ünlü iktisat profesörü List'in yüreklendirmesiyle Nürnberg-Fürth arasında olmak üzere ilk demiryolu açılır; onu, Leipzig-Dresden yolu izler. Böylece her kent, komşusuyla ya da en yakın ırmakla bağlılık kurmak ve düğüm noktası olmak ister. Ne var ki, resmi makamlar, yönetimler, özel girişime hor bakarlar: Bir Prusya kanunu, tasarıların sıkı sıkıya denetimini öngörmektedir; kimi Alman devletleri de, yolların işletmesini bile elinde tutmak ister. Böylece, aykırı görünecek, merkezi bir yönetimden yoksun bir Almanya'da, kamu yetkilisi, İngiltere'de olduğundan çok daha fazla rol oynar. 1850'de, Gümrük Birliği'nin elindeki demiryolu Fransa'dakinden fazladır: 3.000'e karşı 5.800 kilometre!

Fransa'da, el yordamları uzun sürer. Bir yanda konuya sıcak ve cesur bir gözle bakanlar vardır; öte yanda hükümet içinde ve dışında, kuşkulu, dahası horlayıcı bir biçimle eğilenler. 1842 yılına değin, birkaç kısa demiryolu parçası bulunuyordu elde. Ve bir de, Nime-Beaucaire yolunun açılması vesilesiyle, lokomotife yazılmış bir şiir:

İşte soluk soluğa cilveli lokomotif,
Tatlı bir koku karışan beyaz buharlarına!
Sür, ey bereketin arabası,
Vadilerimizi ve ovalarımızı!
Bir tohumdur senin dumanın,
Tarla izlerimize yaşam veren.

Ünlü yazar Michelet'yi Londra'dan Liverpool'e götüren trenin yazara esinlettiği coşku eklenecektir buna: "Bir peri öyküsü gibi bu şaşırtıcı panoramayı derip devşiren şu korkunç hızın düşüncesini hiçbir şey veremez. Koşmuyoruz; tarlaların, kayalıkların, bataklıkların, asma köprülerin, şaşırtıcı ustalık ve sağlamlığı, her an bize Etrüsk ve Roma yapılarını hatırlatan – su yollarının üzerinden uçuyoruz. Uçurumların yukarısından süzülüp gidiyoruz."

Ne var ki Fransa'da mesafeler büyüktür; sermaye devlet rantını yeğler, yığınla küçük işletme bitkisel yaşam içindedir. Sadece Guizot rejimi zamanında ve kısa süren bir iktisadi canlanış sayesinde, 1842 tarihli kanun çıkarılır; yasa, denetlemekle beraber özel girişimleri desteklemektedir; yeni ortaklıklar kurulur, hisse senetleri fırlar, işlikler uzar gider. Sonra bir bunalım çalışmaları ağırlaştırır, hatta durdurur. Öyle olunca da, demiryolu, Paris'ten taşraya kesintilerle ilerler. Demiryoluyla yolculuk yolcu arabalarıyla olanından daha ucuza da gelse, eşya taşımacılığı daha hızlıdır ve daha doğrudandır.

Yeni telgraf tekniği. Yelkenlilerin gelişimi ve buharlı geminin başlangıçları

İletişim araçlarındaki yavaşlığa, XVIII. yüzyıl, düşüncenin hızlı iletimi yoluyla ilk çareyi bulmayı başarmıştı. Mesafeli işaretleşme sistemlerinin yararı canlılığını sürdürse de, kimi insanlar, daha şimdiden, elektrikli telgrafa doğru çevirmişlerdir yüzlerini. Özellikle elektromanyetizmin bulunuşu büyük olanaklar sağlar. Bu arada Amerikalı Morse' un ortaya koyduğu basit şifre sistemi kolaylıklar getirir: Morse, 1844'te, Washington'la Baltimore arasında telgraflaşmayı başarır. Yeni buluşun üzerine, haber ajanslarının,

bir Bernard Wolff'un, bir Reuter'in atlamaları gecikmeyecektir. Gözle görülür işaretleşmeye gelince, ordularda ve denizcilikte yararlı olmayı sürdürecektir.

Bir başka önemli olay, yelkenlilerin gelişi mi ile buharlı gemi nin ortaya çıkışıdır.

Gerçekten, insanlar deniz üstünde, rüzgârların cilvesine göre dolaşabiliyorlardı ve bu rüzgârın gücüne iyi kötü egemen olabilmeyi başarmışlardı. Ne var ki, yelkenli üstündeki yolculuk çetin ve tehlikelidir; ayrıca yelkenliyi yönetmek hüner ve soğukkanlılığı da gerektirmektedir. İhtiyaçlara ve anın olanaklarına göre yola çıkılır. *Black Ball Line ile Red Star Line,* New York ile Liverpool arasında, çıkış tarihleri belli servislere başlarlar; önce aylıktır bunlar, sonra on beş günde bir olur. Başkaları da katılır böylesi düzenlemelere. Birkaç haftayı alan yolculuklardır bunlar. Öte yandan, güvenlik, hava koşullarından daha önemlidir.

Bununla beraber, Avrupalı, kıtalara sahip olmadan önce, dalgalar üzerinde uzun mesafeleri göze alır. XVIII. yüzyılın sonlarında, boylamların ölçülmesinde, sektan, yani bir yıldızın ufuk üstündeki açısını ve geminin bulunduğu noktayı belirlemeye yarayan alet, astrolabın yerine geçmiştir ve kronometre de alabildiğine yetkinleştirilmiştir. Çok geçmeden, denizcinin elinde, rüzgârların durumuna göre düzenlenmiş – mevsimlik – yolculuk haritaları olacaktır. Gemi pusulasındaki yetkinleşme daha sonra gerçekleşecektir.

Peki, yelkenlinin yerine, daha hızlı ve daha güvenli bir gemiyi nasıl olmalı da geçirmeli?

Yeni Dünya'nın iç sularında yandan çarklı geminin başarı kazanması, buhardan yararlanma düşüncesine götürür; özellikle Fulton'un *Clermont* adlı gemisiyle Hudson üzerindeki deneyimi, bir çıkış noktası olur. En ilkel biçimiyle buharlı gemilerden, Birleşik Devletler'de, 1815'te bir yüz kadar, 1830'da da 400'den fazlası hizmet görmektedir. Peki, uzun yolculuklara çıkılabilecek midir buharlı gemiyle? Kuşkusuz *Savannah*, Kuzey Atlantik'i 1819'da yirmi beş günde aşmıştır; ne var ki, Amerikalı gemi, Liverpool'a ancak yelken yardımıyla dönebilmiştir. Çeşitli teknik güçlükler vardır; hele savaş gemileri için daha da düşündürücüdür bunlar. Yangın ve patlama tehlikesi de korkutucudur. Yakacak diye odunun yerine kömür geçirilmiştir; ama onca kömürü

gemiye yığmak da bir sorundur. Bütün bunlara bakıp armatörler de sermayelerini yatırmakta duraksarlar.

Bununla beraber deneyimler sürer.

Sonunda, yığınla tayfayı gerektiren yelken takımı çıkarılıp atılır. Tek başına buhar egemen durumdadır gemide; kıçında da, Arşimedis'in vidasından esinlenen ve daha XVIII. yüzyılda kimi insanların düşündüğü bir uskur!

Yüzyılın ortalarına doğru buharlı gemi kimliğini tanıtlamıştır.

Ne var ki, yelkenlinin egemenliği birden sona ermeyecektir. 1850'de, yelkenli 10 milyon ton yük alırken, buharlı gemiye düşen pay 750.000 tondur. Ne olursa olsun, Britanya filosunun tonilatosu iki katına çıkar; Avrupalılar ise, 1815'e doğru sadece 3 ya da 4 milyon iken 1870'te 14 milyon tonilatoya sahip olacaklardır.

KAPİTALİZMİN VE BURJUVAZİNİN YÜKSELİŞİ

Tarihin bu dönemi, Avrupa'da kapitalizmin ve burjuvazinin yükseliş yıllarıdır da; Rothschild'ler birer simgedir. Para darlığı, devletlerin mali güçlükleri ile beraber yürür bu. Ne var ki, para kamuoyunun fethine girişmiştir; basında büyük atılımlar görülür. Yarının şehirciliğini haber veren gelişmeler de vardır.

Bir nadir para dönemi

Teknik, her alanda önde gitmektedir. Peki piyasa kendinden bekleneni yapmakta mıdır?

Bir para kıtlığı dönemi olan XVII. yüzyılda olduğu gibi, değerli maden üretiminin yavaşladığı görülür: 1840'tan önce yılda 20 bin kilogramı aşmaz bu; oysa 1840 ile 1850 arasında ortalama 55 bin kilograma ve 1851 ile 1855 yılları arasında da 200 bin kilograma ulaşacaktır. XVIII. yüzyılın ikinci çeyreğinden beri fiyatları etkilemiş olan yükseliş hareketi, genel barışın kuruluşunun hemen arkasından durmuştur; göstergelere bakılırsa, 1850'lere kadar hissedilir bir düşüş vardır.

El emeği bol olduğundan girişimci ücretleri kısar; ve hem gümrük korumasına başvurma, hem de mahreçlerin genişletilmesi eğilimi içindedir. Kazanç, kendini tehlikeye atan parayı alabildiğine semirtse de, bu para kolay kolay görülmez ortalarda. Dönemin tipik kişileri, Balzac'ın Grandet Baba'sı, Dickens'in *David Copperfield*'indeki Murdstone'la kızkardeşi, yani c i m r i l e r dir. Gobsek, yüzde 50, hatta yüzde 100'le borç verir. İş dünyasında, önde gelen kaygı vadedir; çünkü en oturmuş görünen bir girişim bile, borcunu ödemeyen bir borçlunun insafına kalmıştır. Öyle olduğu için, borç için hapis tacirin uykusun kaçırtır ve kanuna göre hırsız durumundadır.

Büyük devletler, mali darlık ve sıkıntılar içindedir.

Stendhal, "Banka devletin başındadır; banka burjuva sınıfının soyluluğudur" diye yazar.

Hükümetlerin hiç vazgeçemeyecekleri bir m a l i o l i g a r ş i oluşur yavaş yavaş. Üyeleri de, çoğunlukla Protestan çevrelerdendir. 1815'ten sonra, bu grup "Yüksek Banka" diye adlandırılmaya başlanır. Heine'ler gibi, Almanya kökenli birkaç Yahudi bankacı da katılır onlara. Sağlam bir şöhreti vardır grubun ve Fransız Bankası'na egemen olur. Londra'da Baring'ler yükselmeye başlar ve devletle içiçedirler. Başka ülkelerde başka örnekleri vardır.

1830'a değin, sermaye piyasası az gelişmiştir; borsalar, özellikle Londra'daki *Stock Exchange,* yeni yeni ortaya çıkar ve sanayi şirketlerine ait az sayıdaki tahviller üzerine iş yaparlar ve dikkatleri, ayrıca borç verenlerin güvenini toplayan, devlet istikrazlarıdır. Bu bakımdan, Yüksek Banka, gerçek bir kamu hizmeti rolü oynar.

Rothschild'lerin yükselişi

1815'te Viyana Kongresi sırasında Metternih'e eşlik Gentz'in bir gördüğü de şudur: R o t h s c h i l d' l e r, "hayran olunacak bir içgüdü ile donanmışlardır; onun sayesinde, hep doğru çözümü bulmakta ve iki doğru çözüm arasında da en iyisini yeğlemektedirler." XIX. yüzyılda ulusların yazgısını belirleyecek olan aileler arasında büyük bir ün sağlayacak bir aile için önemli bir andır bu!

Frankfurt'un "Yahudi Mahallesi"nde doğan Amschel-Meyer, para değiş tokuşunda ustadır ve Hesse-Cassel yöneticisinin mülklerini de pek güzel yönetmiştir. Beş oğlu vardır: En büyüğü olan Amschel, asıl ticarethanenin başında kalmayı sürdürür; bir ötekisi Salomon Viyana'da yerleşmiştir, en yeteneklisi Nathan Londra'ya gider, Jacob Paris'te, Karl da Napoli'dedir. Ne var ki, her yıl bir kentte toplaşır bilançolarını çıkarır kardeşler. Yalan ya da doğru, Waterloo borsasındaki ünlü olay, devlet başkanlarından çok daha iyi bilgilendirildikleri konusundaki şöhretlerini tanıtlar. Koalisyonun bankacıları olmuşlardır ve başarılarının sırrı şuradadır ki, uzak mesafelere para göndermenin pek tehlikeli olduğu bir zamanda, İngiltere ile yardımcıları arasında hayali transferlerde bulunmuşlardır. İstenceleri de dikkat çekicidir: *Concordia, industria, integritas!*

Ve hükümdarlar kendilerinden vazgeçemez haldedirler. 1820'den başlayarak çoğu devlet istikraz onların elinden geçer. İmparator François, baron mevkiine yükseltir Rothschild'leri. Öte yandan, işlerine pek uygun gelen barışın da kaygısında olduklarından, hükümdarlar arasında barışı sürdürme çabasındadırlar; bir gözleri de, hırpalanıp duran kendi dindaşlarındadır.

Çok geçmeden masalsı bir niteliğe bürünecek olan zenginlikleri için nasıl olur da korkmazlar? Kazançlarını, geliri bol işlere yatırırlar: Daha önceki yılların Fugger'leri gibi, İdria cıva madenlerine sahiptirler ve Nathan Almadan cıva madeninin tek başına sahibidir; Witkowitz maden ve döküm ocakları Salomon'undur, ayrıca Avusturyalı Lloyd'un tanıtımı ile ilgilenir. Çay ve tütün dikkatlerini çeker. 1848 yılından başlayarak, bir parça önemi olan bütün demiryolu girişimlerinin içindedirler. Eğlence yerleri edinir, görkemli konaklar yaptırır ve oralarda yüksek sosyeteyi kabul ederek dillere destan şenlikler düzenlerler. Nathan ve oğlu Lionel, İngiliz aristokrasisinin gözbebeğidir; 1847'de, Londra'nın iş merkezinden Avam Kamarası'na seçilir ve görevini yerine getirebilmesi için yemin metni değiştirilir. Napoli'de istenmez kişi ilan edilen Karl, Vatikan'ı fetheder; Papa elini öptürür ve nişan takar göğsüne. Kızıl sarı saçlı, teni kızılımsı, Fransızcayı İngiliz aksanıyla konuşan Jakob, sanatçıları koruyup gözetmekten hoşlanır; Meyerbeer'e ba-

kar, Berlioz ile Heine'nin yardımına koşar, Balzac'a borç verir – romancı da kendisine kitaplarını ithaf edecektir – , sanat eserlerinin koleksiyonunu yapar.

Şöhretlerini destekleyecek gazeteciler kiralasalar da, gözleri büyüleyen başarıları Yahudisever bir akım yaratmaz. Hayranlıkla, "Rothschild gibi zengin" denir, ne var ki kıskançlık da vardır bu söyleyişte. 1830'da yaşamlarından korkarlar; 1848'te, Paris'te Boulogne ormanındaki küçük şato ateşe verilmiştir ve konağı işgal edilen Salomon da Viyana'dan kaçmak zorunda kalmıştır. Fourier'ci bir yazar, Toussenel, 1844'te yayımladığı *Devrin Kralları, Yahudiler* adlı bir yergi eserinde şunları söyler: "Yahudi milletinin yüce karakterini benden daha iyi karşılayıp tanıyan kimse yok..."; ancak ekler: "Fransa'da Yahudi'den başka kral yok. Egemen olan ve yöneten, Yahudi'dir... Yahudi, İngiliz, Hollandalı, Cenevreli, şu sözde Tanrı halkının dört büyük kabilesidir; o halk ki, insan soyunun geri kalanının başına akbabalar gibi çökmüş, vurgun ve murabaha ile beslenmektedir".

Tehlikeli vurgulamalar vardır bu sözlerde...

Kredinin genişliğine yayılışı, bu ihtiyatlı para aristokrasisini korkutur. Oysa ticaret ve sanayi, kredinin alabildiğine güzel dağılımı ihtiyacı içindedir ve özellikle iskonto için kolaylıklar arkasındadır. Öyle olduğu için de, kıta Avrupası'nda iş bankalarının ilki olarak görülebilecek olan, *Ulusal Sanayiyi Destekleme Genel Şirketi*'nin Pay-Bas'da kurulması olağanüstü bir olaydır. Bu yeni bankacı tipi İngiltere'de kolayca kabul edilir; orada bir kanun, sanayicilerle büyük tacirlerin yöneteceği ve amacı işlemleri kolaylaştırmak olan "hisseli kumpanya"ların kuruluşuna izin verir. Komandit ortaklık yürüyüş halindedir kuşkusuz, ancak açılıp serpilme için daha uygun zamanları beklemek zorundadır; ve "anonim şirket" formülü ise, daha genişliğine bir kapitalist yayılış aşamasına denk düşmektedir, kimse de bir şey bilmemektedir bu konuda.

Para, kamuoyu ve basın

Para, kamuoyunu fethetmenin ve o gücün denetimini de ele geçirmenin de arkasındadır. Kamuoyu da

basılmış olan şeydir, özellikle de onun oluşumuna katkıda bulunan gazete!

Basını ele geçirebilecek bir hükümet, rahatça zenginler takımının himayesine de sokabilir. Gazetelerinse sayfa sayısı sınırlıdır, baskı adeti zayıf, fiyatı yüksek; öyle olunca da, gazete abone olup müşterileri çeken kahvede okunacaktır. Bununla beraber, halk daha iyi haber alıp bilgilendirilmeyi istemektedir.

İngiltere'de *Times,* başına geçen bir yenilikçinin, John Walter'in yardımıyla büyük atılımlar yapar. Teknik, daha hızlı, daha çok sayıda basıma olanak sağlamaktadır. Walter, yürürlükteki posta sisteminin ağırlığını görüp Avrupa ile Asya arasında bir sistem yaratacaktır. İşin içine haber ajansları, Havas ve Reuter girecek ve haber ağı hızla genişleyecektir; öyle ki haberci güvercinler yetmez, demiryolu ve telgraf yardıma gelir. Duyurular ve ticaret ilanları sütunlara girer. Bunlar, gazetenin mali yükünü azaltırken satışını arttırır, dahası fiyatını düşürür. Amerika'da *Sun,* heyecan verici haberlere de yer verirken, *Morning Herald,* tutkuları depreştiren olayları öne çıkarır.

Fransa'da, Emile de Girardin'in açtığı yolda, bütün bu yeniliklerin yanı sıra, bir başkası vardır: Tefrika roman! Kimi duraksamaların arkasından büyük yazarlar, bir Balzac, bir George Sand işe soyunurlar; Alexandre Dumas, Eugène Sue de şöhretlerini bu yolla sağlayacaklardır. Bu sonuncusunun yazdığı *Paris Esrarı* bir gazetede ise, *Serseri Yahudi* bir başkasındadır. Doğaldır ki, yakınmalar da vardır. Balzac, biraz da abartarak, şunu söyletir romanlarındaki kişilerden birine: "Bütün gazeteler aşağılık, ikiyüzlü, namussuz, yalancı, katildir; düşünceleri, sistemleri, insanları öldürecekler ve bunlarla semirecekler!"

Ekonominin gelişmesi ve güçlükleri.
Sanayiyi koruma

Bireysel ya da ailecek işletme her zaman önde gelir. Kanunlara göre, sınırsız sorumluluğun dönemidir bu; bir iş, cesur bir girişimin sonucudur genellikle ve pek risklidir.

Girişimci-tacir tipi kaybolmamıştır: Mamul maddeyi

satmakta, sermayeyi kullanmaktadır; pazar bilgisine sahiptir ve hünerli yığınla zanaatçıya ham madde sağlamaktadır. Örneğin bu *domestic system*, XVIII. yüzyıldan kalma aletleri kullanarak dokumacılıkta sürebildi. Ne olursa olsun, evdeki dokumacı, kendisini ezen sefalete karşın, fabrikaya uzun süre direnecektir. Eski işyeri (*workshop*), bu yolla, emeğin toplaşmaya başladığı fabrikaya (*factory*) karşı çıkar hep.

Bununla beraber, başka ticaret dalları gelişir: Yalnız perakende ticaret değil, sanayi ile küçük tacir arasında aracı bir rolü üstlenen bir b ü y ü k t a c i r ortaya çıkar. Böylece, ticaret evleri, dışalım ve dışsatımla uğraşarak büyürler; komisyoncuların ve simsarların etkinliği artar. Bu arada, modayı izleyen müşterilere yanıt veren, örneğin çamaşırlarda u z m a n l a ş a n m a ğ a z a l a r açılır; onlara nitelikli mallar satan yerler katılacaktır.

Çoğu fabrika sahibi soylular sınıfındandır. İngiltere'de, Gentry'nin yığınla sanayi kuruluşu vardır; Prusya'da da *Junkertum* bu durumdadır. Ne var ki ticaret, daha da büyük bir rolü *factory sistem*'in gelişmesinde oynar. Bu arada, oldukça sık biçimde, bir buluş sahibinin elinden tutulduğu olur; bunun ünlü örneklerinden biri lokomotifi bulan George Stephenson'dur; ya da kimi mühendislere, teknik bilgi sahiplerine, hünerlerini geliştirip ortaya koyacakları olanaklar hazırlanır.

Almanların deyimiyle, *Einheitsbetrieb*'dir bu! Bu gözüpek, mücadeleci, sorumluluklarının bilincinde bir sanayici takımıdır. Aslında hâlâ kırsal ortamda yüzen fabrika, pek kapalı bir kuruluştur. Gerçekten patronun bir eşyasıdır burası ve o da bir mülk gibi yönetir onu; işçiler adına bir yakınma olmadıkça, devlete bile aldırmaz. Yüksek duvarlarıyla bir hapishaneye benzer orası ve bu yeni sanayi feodalitesinin kalesi gibi yükselir.

1815'ten sonra eğilimin yön değiştirmesine karşın, üretim ve değiş tokuş, gelişmelerini sürdürürler.

Üretim, 1815'le 1848 arasında, bir bütün olarak iki katına çıkar. İngiltere başta olmak üzere, Fransa'da, Prusya'da, hatta Rusya'da gözalıcı gelişmeler vardır; Birleşik Devletler'deki tırmanış daha da çarpıcıdır. Bununla beraber, değiş tokuştaki yükseliş, XVIII. yüzyılda olduğundan daha az güçlüdür ve bir süre böyle gider. Dış ticaret bunun

bir göstergesidir. Anlamı şudur bunun: Tüketim, oldukça hızlı artmaz! Artmaz çünkü, tarım pazarı, ürün yetersiz olduğundan alım gücü zayıftır. Zanaatçı ile işçiye gelince durumları eğretidir. Zaman patron karşısında tehlikeli ise, o da berikiler karşısında çetindir. Kapitalist dünya, sık sık – tarım kökenli – bunalımlara uğramakla kalmaz yalnız, sermaye piyasasındaki esneklik eksikliğinin de acısını çekmektedir.

Adam Smith'in çömezi liberal iktisatçıların iyimserliği ne olursa olsun, ekonominin güçlükleri yadsınacak türden değildir. 1848'de, John Stuart Mill, bir "duraklama hali"nden sözedecektir. Ne var ki, birçok gözlemci, üretimde arzla talep arasında sürekli bir dengesizlik tanısı koymuşlardır: Sismondi, daha önce davranıp, olan bitenin, "bütün zamanların açık bir gerçekliği" olduğunu söylemiş ve bunun kapitalist ekonominin kaçınılmaz bir sonucu olduğunu belirtmiştir. İlerde sosyalist adını alacak bir rejimi öneren kuramcıların kaleminden, kapitalist ekonominin – biçimsel de olsa – mahkûm edilişidir söz konusu olan!

Böylece, büyük çıkarlar devlete çevirirler yüzlerini.

1815'ten sonra, İngiltere'de, Fransa'da, Birleşik Devletler'de, *Zollverein* ülkelerinde, sanayiyi koruyucu bir politika uygulanmaya başlayacaktır. Ünlü iktisatçı List, bir iktisadi milliyetçiliğin savunmasına gidecektir. Böylesi bir siyaset, I. Nikola'nın hoşuna gittiğinden olacak, List'in kimi eserlerini Rusça'ya çevirtecektir.

Bununla beraber, bu korumacı politika, genç ve iyimser bir kapitalizmin zıddına idi. Kendi kendileriyle tutarlı olan Adam Smith'in çömezleri, bir işbölümünün bütün dünyaya yayılması gerektiğini belirtmeye başlarlar. Çok geçmeden, yine İngiltere'den, liberalizm doğrultusunda sesler yükselmeye başlayacaktır. Öyle de olsa tam olmaktan uzaktır bu. İktisatçı Bastiat, 1850'de, bütünlüğüne bir liberalizmin bildirisi olan, *İktisadi Uyumlar* adlı eserini yayımladığında, Amerikalı Carey, *Çıkarların Uyumu* adlı kitabında, List gibi bir tek ve aynı ülke için, üretici güçlerin dayanışmasını ilan eder. İş dünyası, bu iki yol arasında duraksama içinde kalacaktır hep: O yollardan biri anlık bir güvence sağlarken kendisine, öteki daha da yaygın mahreçlerin kapısını açmaktadır.

Bu ekonomiye egemen olan kenttir ve öyle olduğu için de, doğallıkla büyür. Ticaretin gelişmesi ve belli bir ölçüde de sanayinin yoğunlaşması kente hizmet eder; öte yandan, kamu hizmetleri ve serbest meslekler alabildiğine ilerler. Ne var ki, olan bitene güç uyum sağlar kent: Çehresi, çoğu kez köhneliğini sürdürürken, yeni yüz çizgileri alelacele ve beceriksizce çıkar ortaya.

Buradan kalkıp kentin üstünlüğünü kurduğuna inanmayalım hemen. Bununla beraber, İngiltere'dedir ki büyüme, daha o yıllardan çarpıcı boyutlara varmıştır; Londra'dan başlayarak, kentlerin nüfusunda büyük sıçrayışlar vardır. Birleşik Devletler'de, New York'la beraber, kimi kentler için de aynı şeyi söyleyebiliriz. Kıta Avrupa'sında, bu artış, öylesine çarpıcı da olmamak üzere, özellikle Paris ve Roma gibi başkentler ve birkaç sanayi merkezi içindir.

Ticaret ve sanayi etkinliğinin uyarıcı olmadığı yerlerde, kent yaşamı, donmuş bir çerçeve içinde sürer ve renkleri – ne denli gözalıcı olursa olsun – uzun bir geçmişe aittir. İspanya'da kentler böyledir.

Eski kent, yarı yarıya yıkılmış bir surun ortasında yığışmış haldedir: Yığınla küçük dükkân, işyeri ve ev dirsek dirseğedir; kent alabileceği her şeyi alır; genişleme için hiçbir şey öngörülmüş değildir ve kentle kırsal arasındaki ayırım çizgisi, çoğu kez taşıma ihtiyaçlarının yarattığı ve o iş için kullanılan birkaç dış mahallede dalgalanıp durur. Örneğin Birmingham, Manchester, Liverpool, gezginleri şaşırtır; çünkü, ilk çekirdek, büyük varoşlarla alelacele kaplanmıştır ve onlar da genişlikleri ve görevleriyle kent merkezleri olup çıkmıştır.

İngiltere, sanayi çağının kent görünümünü haber veren bir görünüşü yaratmayı başaran tek ülkedir belki de. Özellikle Londra'da böyledir. Paris, daha çok büyüleyicidir. Ne var ki kentlerin çoğu, daracık boyutlarıyla, kırsalın etkilerine olduğu gibi açıktır; kent ne denli küçükse kırsalın daha da kollarına düşer. Ayrıca, çamur içindedir. Akar su yoktur; suyun taşındığı bir zamanı yaşar hâlâ. Pis suları boşaltacak kanalizasyon yoktur; pislik ve hastalıklar atbaşı gider.

Öte yandan, geçmişi ve geleneği olmayan Yeni Dünya'nın kentleri, geniş, düz ve ağaçlıklı yollarıyla, "cepheleri boydan boya beyaz mermerden" zengin evleri ve canlılığıyla, Avrupalı insanı çarpar; örneğin bir Filadelfiya, bir New York böyledir. Gerçi, yığınla kentin savsaklanmış bir görünümü vardır; ne var ki, yerden mantar biter gibi özgürce çoğalan bu kentler, çapları ve geometrik görünümleriyle, yaklaşmakta olan bir çağın şehirciliğini haber vermektedir şimdiden.

Sanayi Devriminin şafağında burjuvazi

Burjuvazinin yükselişi sürer; bütün Batı'da, ses perdesini ayarlayan odur. İlginçtir, soylu sınıftan gelmeyen kişi, giysisini kabul ettirmiştir: Pantolon zafer kazanmış, peruk kaybolmuştur. Ne var ki burjuvazi, çoğu kez gömlek ve kasketi ile dolaşan halk adamından, redingotu ile ayırır kendini; iskarpinleri, bağcıklı potinleri ya da ince deriden çizmeleri vardır, boynunda da geniş bir kravat! Pek yukarılara çıkmaya gerek yok, "iyi çevreden" kadın da, giyimi ve saç tuvaleti ile gelişmeye kendini uydurmaya çalışmaktadır; giydiği şeye göre "bey", "hanım" ya da "hanım kız" olunur ya da olunmaz.

Bireyi, toplumda bir yere oturtan, giderek saygınlığını sağlayan, paradır!

Kamu görevinin yanı sıra, serbest meslek, yani yetenek vardır. Fransa, İngiltere ya da Birleşik Devletler gibi ülkelerde, devletin yüksek makamlarına çıkmakta, burjuvazinin önünde engeller yoktur; öyle de olsa, eski soylular, orduda ve diplomaside yüksek görevleri kendilerine ayırmanın savaşı içindedirler. Orta Avrupa'da, Rusya'da, soylu olmayan kişi, idare görevlerine, gözde ise ya da olağanüstü bir yeteneği varsa girebilir. Buna karşılık hukuk meslek, temsili rejim dolayısıyla, burjuvazinin davasına alabildiğine hizmet eder. Kentte olsun köyde olsun, hekim, önde gelen kişiler mertebesine yükselir; Balzac'a göre, "uygarlığın en büyük kaldıraçlarından biri" olmuştur o; bilgisi, gitgide artan bir saygınlık sağlar kendisine ve siyasal tutkularını okşar durur.

Burjuva gibi yaşamak demek, dayalı-döşeli evi olmak, oğullarına yüksek öğretim gördürmek ve kızına çeyiz vermek demektir; eşi ise, konuk kabul eder, ziyaretine gidilir. Ve burjuva vardır, burjuva vardır: Örneğin Fransa'da Nantes kentinde, 1835 yılına doğru, yaşam düzeyine göre en az sekiz tabaka yaşamaktadır burjuva sınıfında. Parisliler gibi bir bölümü içmelere ve deniz banyolarına gider; gidemeyenler, evlerinin dolayında gezinti ile yetinirler. Ancak, hepsi de tiyatroyu sever ve komedilere can atarlar. Büyük tacir ve dokumacılar görkemli konaklarda otururlar; iş yaşamından çekildiklerinde de, gider dolaydaki şatolarda sürdürürler yaşamlarını.

Joseph Prudhomme, Jérôme Paturot ya da César Birotteau gibi, romanlara bile geçmiş bu insan tipi; bu onur, muaşeret, hatta belli bir idealizm iddiası taşıyan, halkı korkuturken kendisine halk diyen ve onun adına konuştuğuna inanan bu tip, yüzüne karşı, aslında sanat duygusundan yoksun, yer yer ikiyüzlü ve gülünç olduğunu söyleyenlere karşı da ateş püskürür.

Ne var ki, burjuvazinin güle oynaya yaklaştığı sanayi çağının şafağında romantizm patlar ve bağımsız güçleri serbest bırakır; sosyal eleştiri de, çok geçmeden kapıp istediği gibi yararlanacaktır onlardan.

BÖLÜM II

ROMANTİZM, LİBERALİZM, EMEK SORUNU

Avrupa'da, kapitalizmin ve burjuvazinin bu yükseliş yıllarında, başka oluşum ve bu arada tepkiler de vardır. Romantik tepki, başında gelir bunların.

ROMANTİK TEPKİ VE NİTELİKLERİ

XIX. yüzyılın eşiğinde, tam olarak hangi tarihte rastlarız romantizme?

Klinger'in, adı bile yeni bir akımın şiddetini gösteren *Sturm und Drang* (Fırtına ve Saldırı) adlı trajedisini yazıp da akılcılığa karşı savaş açtığı 1777'den başlayarak mı? Gluck'un Paris'e geldiği 1773'ten mi kalkarak? Gluck, İtalyan biçemini terkedip Rameau'yu izleyerek, müziği şiire bağlı kılmanın ve doğayı da müzikli dramın içine sokmanın arkasındaydı. Rameau'ya gelince, *Les Indes Galantes*'da Berlioz'u haber verir. İşin içine Mozart'ın operaları da girince, oluşmakta olan zevki keşfetmek zor olmasa gerek.

Fransız Devrimi'nin ve Napoléon döneminin çalkantısının ertesinde, romantizm, söz konusu çalkantıyı, bayağılaşmış, burjuvalaşmış bir yaşamdan kaygılanış gibi, ona karşı bir reddin de dile gelişi olarak görür. Öyle olunca da, karamsar, aristokratik, dinle ve gelenekle damgalıdır. Ne var ki, kozmopolitizmden bir Avrupa düzenine doğru yönelişi de miras almıştır. Bir yandan, çılgın bir bireycilik ve ben coşkusu, öte yandan bir sosyal hiyerarşiyi savunma isteği arasında kararsızlık içinde olduğu görülür. Arkasından, burjuva gençliği, coşkuya kapılıp katılır akıma ve kendi kaygı ve sıkıntılarına göre tepkide bulunur: Kafalar, liberal ve ulusal olur. Son olarak, hep heyecanın itişiyle, romantizm, proletaryanın acılarının bir parça avunacağı bir de-

mokratik kardeşlik ülküsüne doğru kayar. Böylece idealizm, geçen yüzyılın iyimserliği ile yeniden barışıp canlanacaktır.

Klasisizm ve romantizm

Bir yazar, romantizmi bir "kaos" olarak görür. Bununla beraber o, klasik bir kalıbın içinde patlak verdi ve klasik geleneğin bağrında dır ki gelişir. Ancak öyle de olsa, İlkçağ üstüne varılan düşünce daha az uzlaşmacı olur; eski Yunan ve Roma uygarlıkları hakkında daha tarihsel bir görüş, ebedi bir insanlıkla ilgili etik anlayışı yavaş yavaş kovar. Ne var ki, daha da anlamlı olan Shakespeare'in bulunuşu dur: Onu, daha önce Voltaire tatmış, Lessing övüp öğütlemiş, Schlegel ile Tieck çevirmiş, Karamzin Rusçaya aktarmıştır ve orada Puşkin başta gelen hayranıdır. Shakespeare'in çağdaşı Marlowe'un daha o yıllarda tiyatrolaştırdığı *Faust* konusu, Goethe'nin kaygısı olmadan önce Lessing'i baştan çıkarır.

Goethe mi?

Önce başkaldırarak, sonra da yeteneklerinin uyumlu gelişmesi içinde, özgürlüğü aramaktadır Goethe. Bilimsel araştırmalardan akılcılığa varmıştır, ansiklopedik düşünür, insanca bir iyimserlik içindedir; kahramanlarının – Goetz, Egmont, Faust –, uğruna kendilerini feda ettikleri özgürlüğü yüceltirken, şairin görevine inanır; öyle de olsa, görkemli biçemiyle, Alman dilinin büyük klasiği olarak kalır.

Beethoven söz konusu oldukta da, "Bu Beethoven dizginlenemez bir insan" diyordu. İkisi arasında ortak noktalar vardır: Aynı coşku ve sessizlik aranışı, aşk saplantısından bir kurtuluş olarak görülen aynı sanat eseri anlayışı, hayır güçleri ile şer güçleri arasındaki zıtlığın ötesinde aynı birlik aranışı; biri aristokrat öteki yoksuldur ve toplumla ayak uyduramamakta Jean-Jacques Rousseau'yu hatırlatır, her ikisi de klasik biçime bağlıdır. Ne var ki, müzikte klasisizm Bach'la Haendel çevresinde yerleşmiştir; Beethoven'in mucizesi şurada ki, türlerin yapısını değiştirmeden seslerin ruhunda yenilik yapar. Orkestralama tekniğindeki

dev boyutlarıyla, piyanoyu sırdaşı olarak kullanarak kendini dile getirişindeki dokunaklılıkla, romantik okula yol açar kesinlikle. Mozart'ın yetkinliği gençlerin cesaretini kırabiliyordu; Beethoven'in büyüklüğü geleneğin boyunduruğunu daha da zorlayarak yeniliğe açar kapıları.

Romantik ve iç düşü

Çoğu kez kendisine de yabancı bir kişi olan romantik, giyinişinde, zevklerinde ve karakterinde kimi garipliklerle dikkatleri çeker. Giyinişi, "iyiden iyiye düşünülüp taşınılmış"tır; benzi "soluk, kirli ve donuktur", yaklaşan bir ölümün sıkıntısı okunur yüzünde. Yoğunluğuna yaşamalı ya da yok olup gitmelidir. Gerçekten Byron, bir gün gidip Missolonghi'de kendini feda edecektir; Sandor Petoefi, 1840'ta Segesvar'da savaş alanında düşecektir; düellolar yaşamı kısaltacak, bir Puşkin 37'sinde, bir Lermontov 27'sinde, bir Galois 21'inde de ölecektir; Kleist metresini öldürür, sonra da cesedinin üzerinde beynine kurşun sıkar; Gerard de Nerval, bir sokakta kendini asarken, ünlü oyuncu Nourrit pencereden atar kendini; ayrıca Lenau, Schumann, Poe bunama ya da içki düşkünlüğü içinde tükenirken, ötekiler Novalis, Shelley, Keats, Leopardi, Schubert, Chopin, Delacroix, Abel, hastalıklar, yoksunluklar, hayal kırıklıkları içinde terkederler dünyayı. Dönemin prensleri arasında yığınla dengesiz görülür: Bir Charles-Albert, bir IV. Friedrich-Guillaume, bir Bavyeralı I. Louis böyledir; öte yandan, bir Louis Napoléon uyurgezerdir, kendi düşü içinde yaşar ve yıldızına inanır!

Herkes kendi meşrebince, kabul edilmiş alışkanlıkların karşısına dikilir: Kimi, dilin bayağılıklarına, ikiyüzlülüğüne saldırır; Puşkin, kendi kötü alışkanlıklarını sergiler, bir baronun eşi Aurore Dupin *punch* içer, yaprak cigarası tüttürür, züppe ya da bohem kılığında dolaşır. Bir gün Balzac George Sand'a sırrını açıp şöyle diyecektir: "Olağanüstü karakterleri seviyorum; ben de onlardan biriyim!"

Berlioz gibi müzikal "korkunçluk" ekmeyen ya da Géricault gibi *Méduse'un Salı*'nı yapmak için bir atölyeye ka-

davraları getirip yığmayanlar, seyre dalarlar. Tatlı bir melankolidir Novalis'in istediği, Hoffmann'la Tieck'te şaşırtıcı olan, Gaspar-David Friedrich'in aradığı mezarlıklardaki sisin kokusu, Annette de Droste-Hülshoff'u çeken, bataklıkların görünüşü; Lopez Soler, "sarımsı bir ay"ın bulanık aydınlığı altında, "bir mezarın, birkaç sessiz manastırın ya da eski ve ücrada bir şatonun ayakları dibinde" bulunmaktan hoşlanır; bir Andersen'edir ki, olağanüstü güzellikle tatlı masallar esinletir ay. Hugo'nun çizdiği desenler, karabasanlarla dolu bir dünyayı sergiler. Kırsal görünümlerin ressamı Corot, her şeyi "belli belirsiz" bırakan "gümüş renginde bir sisin hafif tülü"nden hoşlanır. Yolculuğa çıktıklarında, aile yaşamının sessiz görünüşlerini yeğleyenler vardır; çoğu, bir avuntu arar doğada; Vigny doğanın, bu üveyananın acımasızlığından, Leopardi mutsuz insanlığın karşısındaki kayıtsızlığından korkar, Lamartine sevinç içinde bağrına dalarsa da, Michelet olduğu gibi alır onu: "Doğada hiçbir şeye kayıtsız değilim; tiksiniyorum ondan ve bir kadına tapar gibi tapıyorum." Burjuva evlenmesi, boyunduruk altına aldığından, bir tiksinti konusudur onun için, tek bir tutkuya dayanmalıdır birleşme ki, özgürlük ihtiyacıdır o da. Grillparzer ve Hebbel, Racine'i hatırlatan dramlarında, kadını seve seve bir kahraman yapıp çıkarlar.

Ortam ve dile getirme araçları

Fransa'nın ocak hizmeti gördüğü aydın, aristokratik ve büyük burjuva kozmopolitliği ortadan silinmedi. Kibar tabakanın salon ve toplulukları, prenslerin ve zenginlerin sanatçıyı koruyup gözetmeleri, devrimler ve savaşlar, bunları yok edemezlerdi. Dahası, Fransa oyunda bir kayba uğrasa da, entellektüel üstünlüğü olan bitenden fazla zarar görmedi. Evrensel ilgi, yine Paris'i zevkin başkenti ve büyük şöhretlerin yargıcı olarak seçti hep. Ne var ki, koşullar da eski koşullar değildi artık; bir fırtına esmişti ve gelecek de kötü görünüyordu; ayrıca Napoléon'un girişimindeki aşırılıkla Jakoben hareket, Fransız esprisine karşı bir tepkiye yol açmışlardı; akılcılık da o ölçüde kayba uğramıştı.

Bunun gibi, biçemlerde XVIII. yüzyılın "felsefi" çekiciliği de yok olmuştur. Bir romantik mimarlığı yoktur. İngilizseverlik, kıta Avrupa'sında, o içten ve yalancı yıkıntılarla süslü ada bahçesini getirip uyarlamaktadır. Bu arada anıtsal heykelcilik silinir ve heykelciler ressamların günlük konularına çevirirler yüzlerini.

Buna karşın m ü z i k, heyecanları dile getirmek ve imgelemlere çarpmak için olağanüstü zenginlikler serer gözler önüne; tınıları derleyip toparlamada, armoni kurallarında, bestelerin planında yenilikler vardır; müzik de çeşitlilik ister, akıldan çok yüreğe seslenmeyi hedefler. Ses dünyası klavsenden daha derin olan piyano çağına girilir; genç burjuvazinin her evine girmiştir alet; Schumann'ın, Chopin'in ve Liszt'in çalgısı budur. Paganini kemandan bekler üstün hüneri, başkaları viyolonsel ya da flütten; Sax, nefesli çalgılarda yenilik yapar ve onlara bir de kendi buluşunu ekler: Saksofondur bu!

K o n ç e r t o, büyük sanatçıyı değerlendirirse de, genellikle istenen *lied*'dir; çünkü melodi ile sözü kucaklaştıran, daha içten olanı dile getiren odur. Bununla beraber, dar bir dinleyici zümresine seslenen oda müziği, l i r i k t i y a t r o ya bırakır yerini ve o da altın çağını yaşamaya başlar ve büyük yığınları sarar. Tarihler? Weber'in *Freischütz*'ü 1821, Auber'in *Portici Avkulübesi* 1828, Meyerbeer'in *Şeytan Robert*'i 1831, Halévy'nin *Yahudi Kadın*'ı 1835'te sahnelenir.

R o m a n t i k d r a m da aynı soydandır: Harekete, gösterişe, duygulandırışa, toplu heyecana çağrıda bulunarak gücünü tanıtlar: Hugo, 1830'da *Hernani* savaşını patlatır ve kazanır ve 1843'te *Burgraves*'m yenilgisi romantizmin parlak yıllarının geçip gittiğini gösterir. Ne var ki lirik şiir, şaheserlerinin çoğunu vermeyi sürdürecektir.

İngiliz mizahı, Dickens'in kaleminden *Pickwick*'i *Robert Macaire* kadar ünlü bir tip yapar ve Amerikan mizahı da, Washington İrving'in kaleminden *Knickerbocker* kişilerini yaratırken, Balzac karşıtlıklarla dolu kişilikler çizer, para babalarını yerden yere vurur; Sainte-Beuve, çağdaş eleştiri kampına yerleşmiştir ve onun sayesinde okul sadık bir aynada kendini seyrettiğine inanır.

Tarihin anlamı, günü geçmişe bağlayacak biçimde harekete geçmiştir. Kuşkusuz, XVIII. yüzyıl, insanlığın evrimi hakkında akılcı bir açıklama getirmişti; ne var ki, Bossuet'nin vardığı noktaya varmadan, Vico ile Herder, dünyayı yönlendiren gücün üzerinde durmuşlardı: Vico'da panteist bir anlamda idi bu, Herder'de her halka has (*Volksgeist*) olan anlamında. Ne demek oluyordu bu? A k ı l d ı ş ı nın saldırgan biçimde geri dönüşü! Şimdi de, 1789'un yarattığı sarsıntı üzerinde düşünülüyordu: Burke, arkasından Maistre ile Bonald, Kilise ile aristokratların istedikleri sürekliliğe başvuruyorlardı. Böylece, Tanrı'mn ve vesayetçi iktidarların hizmetine koşulan, sosyal sözleşme ile tek başına aklın güçsüzlüğünü tanıtlayan tarih, s ü r e ye bağlanır ve derin kaynaklarla yeniden ilişki kurar.

D e r i n l i ğ i n e v e i l g i n ç a r a ş t ı r m a l a r başlar. Eski Yunanlılardan ve Latinlerden geleni reddetmeye ihtiyaç yoktur. Gerçekten, humanizma içi titrer hale gelir: Niebuhr, Titus-Livius'ta, sözlü halk geleneğinin gücünü gösterirken, Yunanseverlik harekete geçirir. Bununla beraber doğubilimi, Türk kaynaklı nesneler, Mısır'ın, İran'ın ve Hindistan'ın bulunuşu, kültürün ufkunu anlamlı biçimde genişletir; Batılı halkların – varsayımlarla örülü – Aryen kökenlerine değin gidilir, klasik Akdeniz mirasındaki kesinliği doyurmasa da, imgelemler çalışır durur. İç dünyasındaki düş ve düşüncelere daha çok dalmış bir bilgelik, geleneğin doğuştan bir anlamı olduğu: İşte Asya ile Afrika'nın bilgi diye sundukları! Delacroix İslam'da, Hellenistik uygarlığın sürdürücüsünü, Doğu ile Batı arasındaki mutlu bir evliliğin meyvasını görmeye kalkmayacak mıdır?

Bulunmuş olan, O r t a ç a ğ' dır.

Schlegel, Lessing'i izleyip şöyle seslenir: "Ortaçağ'ın gecesiymiş, olsun! Ama yıldızlarla pırıl pırıl bir gece!" Saf ve erdemli diye görülen, adım başında mucizelere gömülü esrarlı devir, coşturmak için birebirdir. Chateaubriand, Hıristiyanlığın Dehası'nı yazdığında, imanın – hem de Devrim'in askerince – yeniden tahtına oturtulduğunu selamlar gibidir. D i n i n g i z e m c i k a n a d ı, hızlı adımlar atmaya başlar. Ve bu arada e f s a n e l e r: İskandinavya'nın

Saga'ları, İspanya'nın *Romancero*'su, *Nibelungen, Faust* ve başkaları, *Roland'ın Türküsü,* alabildiğine rağbet kazanır ve daha da kazanacaktır; o kadar ki, yığınla düzmece metin saracaktır ortalığı. Bütün bunlar olurken, tarihsel roman çarpıcı bir başarıya ulaşır: Walter Scott, şaşırtıcı bir düzenlilikle, türün başını çeken eserler koyar ortaya ve bütün ülkelerde de kendisine öykünülür; alabildiğine renkli, kahramanlıklarla dolu ve genellikle sosyal geleneklere saygılı romanlardır bunlar. Bu romanlaştırılmış tarih, öte yandan, Shakespeare'den, Calderon'dan ve Lope de Vega'dan esinlenen tiyatroya da bol malzeme sağlar.

Ortam, derinliğine araştırma yapacak tarihçiye de uygundur. Böylesi araştırmalar için dernekler kurulur: Stein, 1819'da *Alman Tarihini İnceleme Kurumu*'nu kurar; *Chartes Okulu,* 1822'de kapılarını açar; Guizot'nun yaratıcı çalışmaları vardır. Böylece, bir Augustin Thierry'nin, bir Michelet'nin kaleminden Ortaçağ'ın tarihi ete kemiğe bürünür; renkle doğru ayrıntıyı birleştiren, kaynaklara saygı ile açıkyürekliliğin sıcaklığını kucaklaştıran eserlerdir bunlar.

Herkes kendi meşrebince bakar bu Ortaçağ'a,

Sismondi için kentlerin özerkliğidir o, Villeneuve-Bargemont için hiyerarşidir ki Sismondi'yi tiksindirir. Çok geçmeden her halk, yeni umut nedenleri bulacaktır onda.

Bu geçmişe yönelik romantizm, kendisinde siyasal, sosyal, iktisadi, hatta gerici bir eğilim görmek ister. Özellikle de Almanya'da, Ortaçağ kökenli bir mistisizm, Aydınlanma'yı (*Aufklarung*), messianik bir milliyetçilik yararına iteler; akılcı kozmopolitizm ile burjuva liberalizmi daha da lanetlenir: Novalis, 1799'dan başlayarak, Avrupa ya da Hıristiyanlık ikilemini, Kilise'nin egemenliğinde yeni bir Kutsal-İmparatorluk yararına çözmeyi önermişti; arkasından akım, hiyerarşinin ve monarşinin restorasyonuna doğru yürüyecektir.

İngiltere'de şiir, başkaldırıya ve aşk coşkusuna doğru pek erkenden evrilse de, Wordsworth ona ahlakçı bir tutuculuk damgası vurmuştu ve Scott da, geçmişin Büyük Britanya'sını yeniden canlandırmaktan hoşlanıyordu. İlk şiirleri olan *Od'lar ve Ballad'ların* Hugo'su ile *Méditation'ların* Lamartine'i meşruiyetçidir, nitekim her ikisi de, 1825'te X. Charles'in taç giymesini kutlamışlardı; 1830'dan sonra, Balzac da, meşruiyetçiliğe – biraz daha fazla – dönecektir. Birer ateşli İtalyan yurtseveri de olsalar,

Manzoni *Kutsal Neşideler*'i yazar, Kilise'nin İtalya'da oynadığı rol üstüne Sismondi ile tartışmaya girişir ve Silvio Pellico, hapisteki yıllarını Hıristiyanca bir boyuneğişle sayfalara döker. Hepsi de, altın danaya tapınış içindeki bir burjuvaziden kaçmakta ya da kaçarmış gibi yapmaktadır.

Hegel ve devletin mutlakiyeti

Felsefi idealizm, meşruiyet davasına vergisini öder: Goethe ile aynı zamanda olmak üzere, Kant ile Fichte de, Fransız Devrimi'nin içine girdiği yönelişe karşı çıkarlar; ne var ki, en azından Kant cumhuriyet ülküsüne bağlı kalır. Fichte, daha önceden, "hukuk boyunduruğu altında" bir baskıyı kabul eden bir devlet kuramı koymuştu ortaya. Oysa Kant'ın, akıl olayların ne olduğunu anlayabilir ama nesnelerin özünü anlayamaz diyen ikiciliğinden, yine tam öznelci bir tekciliğe varılır Fichte ile.

Sonunda, bütün bir XVIII. yüzyıl felsefesi ile zıtlık halinde, m u t l a k b i r i d e a l i z m önermek üzere, H e g e l gelir: Ona göre diyalektiğe dayanan dinamik bir mantık doğrultusunda düşüncelerin hareketidir ki gerçekliği yaratır ve varlığı, kendi varlık biçimini durmadan aşmaya götürür. Bunun gibi, mutlak olan düşüncedir: Kendine özgü bir gerçekliğe sahiptir o ve üstün bir devlet anlayışına dayanarak gerçekleşmeye yönelir; özünde monarşik bir devlettir bu ve özgürlük ile otoriteyi bağdaştırabilecek tek biçim de odur. Dayanıksız bir soyutlama olan birey, böylece kendi başına varolamaz. Tanrı'nın yeryüzünde ete-kemiğe bürünüşü olan devlet mutlak egemenliğe hak sahibidir.

1819'da Berlin Üniversitesi'ne çağrılan Hegel, bu devletin dört başı mamur tipi olarak P r u s y a d e v l e t i n i gösterir. "Yüzünü geçmişe çeviren peygamber", kendi meşrebince, gelenekçi restorasyonu haklı çıkarır. Ne var ki, gelişmelerdeki bir yön değişikliği sonucunda, sistemi açık bir köktenciliği doğuracaktır daha sonra: Geçmişe yönelik romantizme tutucu Hegelcilik yanıt vermektedir; ileriye yönelik romantizme de devrimci Hegelcilik yanıt verecektir.

AVRUPA'DA RESTORASYON

Bir yandan Avrupa'daki Eski Rejim'i ve onun sömürge uzantılarını, öte yandan burjuva ya da halk, yeni güçleri karşı karşıya getiren o büyük çatışma çıktı ortaya; kendisi de ayaklanmış İspanyol Amerika'yı ve kavgayı terketmemiş özgürlük yandaşlarının bulunduğu Avrupa'yı bile etkiledi. Karşı-devrimin yandaşlarınca bir sürekli düzen kurulmaz ve dayatılmazsa, kralların savaş alanlarında kazandıkları zafer boşa gidecek, Viyana Kongresi'nin çizdiği çerçeve ölü doğmuş olacaktı.

Dinsel, monarşik, aristokratik bir düzendi düşünülen!

Dinsel restorasyon

Bir romantik dindarlığın varlığı, dinsel bir uyanışa tanıklık ediyor. Bir Friedrich Schlegel'in, bir Stolberg'in, bir Haller ile Yahudilerin, başka başka Hıristiyan mezheplerine geçişleri, Hıristiyanlığın çekiciliğini gösteriyor. Münster çevresi ile Münih çevresi, yandaş topluyorlar. Hengstenberg, Luther'ci ortodoksluğun şampiyonu olarak akılcılığa olanca hızıyla vururken, Fransa'da tehlikeyi haber veren iki ses yükselir: Biri, *Dinde Kayıtsızlık Üstüne Deneme*'siyle, La Mennais'nindir; öteki *Papa Üstüne* adlı eseriyle Joseph de Maistre'indir ki, Papa'nın oynayacağı ve oynaması gereken büyük rolün altını çizer. Daha sonra, Rahip Balmès, vaktiyle Bossuet'nin yaptığı gibi, reforma uğramış kiliselerin "değişmeler"ine karşı çıkar. Katolikler, Protestan ya da akılcı çevrelere terkedilmiş Kutsal Kitap üzerindeki araştırmalara gecikerek gelirlerse de, öğretimde ve seçkinler arasındaki propaganda çabaları, Papa VII. Pius'un Roma'ya dönüşünün arkasından, İsa Derneği'nin yeniden kurulmasıyla belirginleşir. Vaızlar ve tarikatlar, özellikle de kadınlarınki çoğalır. Dinin savunulması adına, hayır işleri, kitaplar, dernekler açılıp serpilir. Daha da gösterişli olarak, din görevlileri, haç dikerler buldukları yere; tespih, muska, ermiş suretleri dağıtırlar, bu yöreden ötekine vaaz vermeye koşarlar.

Roma'da Papalık, laikleşmiş bir yönetimin yararına

inanmakla beraber, gayretkeşler (*zelanti*) ortaya dökülür, eskilere dönülmesi için uğraşırlar ve sonunda XVI. Gregorius'u seçtirirler. O da, felsefe öğretileriyle gizli derneklere karşı savaş açar ve hükümetleri de, dinde ılımlı davrandıklarından dolayı ayıplayıp yardımlarını istemekte duraksamaz.

Mihrabın taca dayandığını söylemek ister bir tür!

Ne var ki, Papalıkla devletlerin ilişkilerini düzenleyen görüşmeler çetinliklerle doludur ve hiçbir zaman da, Katolik Kilise'nin inançlarına uygun olacak biçimde sonuçlanmazlar. Çünkü, Katolik Kilise, kendisi için istediklerini başka inançlara tanımaz; nitekim, Yahudileri devletlerin insafına terkeder, onlar da Avrupa'nın ortasında zulme uğrarlar. Öyle de olsa, 1848 yılı yaklaştığında, bütün gözler IX. Pius'a çevrilir. Onun hakkında Metternih'in söyledikleri de ünlüdür: "Her şeyi önceden hesaplamıştım, ama liberal bir papayı hayır!"

Aldatıcı ama açıklanabilir bir umuttur bu!

Protestan dünyada da bir "uyanış" vardır. Aydın çevreler, Avrupa için Birleşik Devletler'in örnek alınmasını savunurlar özellikle; dinle devletin birbirinden ayrıldığı bir ortamda bütün inançların serbestçe yarıştıkları Amerikan demokrasisinin hayranıdırlar. İngiltere'de, liberal reformlar önerenler, devletin koruyuculuğunu reddedenler, hatta Papalığa karşı çıkanlar vardır.

Böylece, kendi içinde hep bölünmüş ve liberal Avrupa'nın çekiciliğine direnemez haldeki Avrupa Hıristiyanlığı, uzun vadede, tutucu bir düzene kefil olamaz.

Monarşik meşruiyet yoluyla Avrupa barışı

Bununla beraber, Çar Alexander, Hıristiyanları birleştirmek amacıyla, Kutsal-Birlik antlaşmasını, "Pek kutsal ve bölünmez Üçübirlik"in koruyuculuğu altına koymayı önermez mi yandaşı devletlere? Ne var ki, "uygundur, yerindedir" seslerine karşın, ortaya konulan eser, Metternih'in deyimiyle, "içi boş ve çın çın öten bir anıt"tan başka bir şey değildir.

Kimi politikacıların gözünde, Osmanlılara karşı niyet-

ler taşıdığı söylense de, gözden uzak tutulmaması gereken asıl düşman, "devrim canavarı" dır aslında. Avrupa'nın yengin güçleri, 1789 Avrupa'sını yeniden kurmasalar da, ayrıca böyle bir şeyi istemezler de! – tutunacakları, 1789 öncesinin meşruiyet ilkesidir. Bunun için de, Fransa'da Bourbon hanedanına çağrı çıkarılır. Metternich, kongrelerin adamıdır; söz konusu kongreler de, Viyana'da, arkasından Verona'da, daha sonra da, Münchengrätz'da toplanacak ve monarkların anlaşmasını güçlendirmeye çalışacaktır.

Ne var ki, kararlarına bir polis ve hatta bir asker şebekesi destek olmuyorsa, kongrelerin yapacağı fazla bir şey yoktur. Öyle olunca da, Avusturya monarşisinin "köpeği" Kont Sedlnitzky'dir: 1817'de atandığı görevinde otuz yıl kalacak, bütün Almanya ile İtalya'yı gözaltında tutacak, İsviçre'de ve Fransa'da sürgündeki siyasal sığınmacıları koğuşturup duracaktır. Olağanüstü adalet ve mahkemeler dönemidir bu: XVIII. Louis zamanında Fransa'da, İtalya'da, İspanya'da korku ve zulüm estirecektir. Polis ve sansür, düşünce ve söz özgürlüğünü engeller, üniversitelerin ve basının ağzını büzer, tiyatrolara tebelleş olur. Fransa'da, 1815 ile 1830 arasında, cümle be cümle gözden geçirilmedikçe, hiçbir eser okuyucu ve seyircinin önüne çıkamaz; arkasından Temmuz rejimi gelir af çıkarır. Ta İngiltere'ye değin, kısa da sürse, bulaşmıştır salgın. Avusturya'nın İtalya'ya, Fransa'nın İspanya'ya, Rusya'nın Polonya'ya müdahalelerini de eklemeli buna.

Bununla beraber, monarşik düzen, köylülerin olan bitene boyun eğen edilginliğine bağlı; ayrıca, büyük toprak mülkiyetinin egemen olduğu ülkelerdedir ki tutucu güçler sağlam durumdadırlar. Oysa, Torie'lerle Whig'ler İngiltere'de kişisel iktidarın hasmıdırlar; Fransa'da *Ultra*'lar, yani aşırılar görülmektedir ki, bir yandan Meclislerin haklarını savunurken, öte yandan kraldan daha fazla kralcı olduklarını söylerler; bütün Orta Avrupa'da, monarşik bürokrasilerle meclisler arasında bir çekişme uzayıp gider. Her yanda, mali, adli, askeri ayrıcalıklar direnir durur. Daha da güzeli vardır: Yığınla büyük senyör, liberalizm havası atar ve milliyetlerin davasını destekler! Kuşkusuz, karışıklık korkusu ile barış aşkı, burjuvaziyi restorasyonun

eserine ortak eder çoğu kez. Büyük güçlerin bankadan daha yakın dostu yoksa da, anayasalı prenslerin temel kaygısı meşruiyetçi görünmektir.

Özetle, tutucu sosyal güçlerin, devletlerin alışılagelen rekabetlerine bağlı zıtlaşmalarının üstesinden gelmeleri daha da zorluklarla doludur. Zaferi kazanmış büyük güçler, aralarına Fransa'yı da katmış olarak, varlıklarını sürdürebilmek için hareketsizliğe mahkûmdurlar; ne var ki, 1815'te Viyana'da kurulmuş olan düzenin karşısında, kimi prenslerin tutkuları bir yana bırakılırsa, ulusal düşünce, her şeye karşın gelişip durmaktadır.

AVRUPA'DA MİLLİYETLER HAREKETİ, LİBERALİZM VE EMEK SORUNU

"1830'a değin, der Cournot, devrimci parti, XVIII. yüzyılın düşüncelerine bağlıydı"; ve Tocqueville'in de söylediği şu: "1789'dan 1830'a değin, bizim tarihimiz, uzaktan ve bütün olarak bakıldığında, azgın bir mücadelenin tablosudur olsa olsa; soyluların temsil ettiği, gelenekleri, anıları, umutları ve insanlarıyla Eski Rejim'le, orta sınıfın yönlendirdiği Yeni Fransa arasındadır bu kavga." Bu devrimci parti liberal partidir. Guizot da, orta sınıfı tanımlar: "Ücretle yaşamayan, düşüncesinde ve yaşamında özgürlük ve eğlence olan, zamanının büyük bir bölümünü kamu işlerine ayırabilen bir sınıf"; böylece, bu sınıf, geçmişin ayrıcalıklılarından olduğu gibi, kendini "el emeğine adamış sınıf"tan da uzaktır.

Liberal Parti, liberaller, liberalizm: Üstünde durulması gereken önemli gerçekliklerdir.

Liberal Parti, liberalizm, liberaller

Dinsel ve monarşik restorasyonun düşmanı olan liberalizm, en iyi rejim diye anayasalı monarşiyi önerir; servet ve eğitimlerinin kendilerine bir siyasal yetenek kazandırdığı yurttaşlar arasından seçilmiş olan önde kişilerdir. Erdemli Washington'un cumhuriyetinin övgücüleri vardır,

ne var ki Avrupa liberallerinin çoğu, yeğlenmesi gerekenin krallık olduğuna inanır: Monarşi olmazsa, der Casimir Périer, rejim demokrasiye doğru savrulur ve o zaman da burjuvazi sahibi olamaz onun; oysa onun, ilkeler adına, ayrıca en yetenekli olduğu için, böyle bir sahipliği olmalı!"

Burjuvazinin gelişi böyle haklı çıkarılınca, o da doğal olarak liberal görür kendini; çünkü, insan soyunun mutluluğunun, toplumun gelişmesi ve malların güvenliği ile uzlaşacak biçimde bireysel özgürlüklerden yararlanmaya bağlı olduğunu anlayacak kadar aydın bir sınıftır o. Bu bakımdan, oy vermenin belli bir iktisadi güce bağlı olduğu rejim (cens-taire) ideal görünür; halkın ayaklanmasına olduğu kadar, karşı-devrimle de savaşabilecek olan böylesi bir rejimdir.

Tanrısal hukuka dayalı monarşiye karşı çıkan liberal anlayış, ruhçu da olsa, kiliselerin üstünlüğünü reddeder, "ahval-i şahsiye" konusunu elinden alır, evlenmeyi laikleştirir; rahibin eğitime katılmasını sadece ahlaki düzen adına kabul eder. Bu ruhban karşıtlığı, özellikle Katolik ülkelerdeki din propagandasına yanıt verir. Sadece 1817 ile 1824 yılları arasında, Voltaire'in eserleri 316.000 ve Rousseau'nunkiler de 240.000 basıp satar. Yarışma, İsviçre'de ve İspanya yarımadasında iç savaşlara yol açarsa da, Belçika'da Liberallerle Katoliklerin anlaşmasıyla işler yatışır.

Ayrıca, Adam Smith'le Jean-Baptiste Say'den Bastiat'ya John Stuat Mill'e, kendisine klasik diyen bir iktisat bilimi, iyice anlaşılan kişisel çıkarla serbest rekabetin altın kurallarını hazırlar. Böylece, söz konusu olan i k t i s a d i l i b e r a l i z m dir; ulusun çıkarlarını savunma bunun dışındadır, çünkü burjuvazi bu çıkarlarla özdeşleşmiş görmektedir kendisini.

Romantik milliyetler hareketi

Özgürlük düşüncesinin coşturup heyecanlandırıcı bir yanı vardır. Fransa'da, Béranger şarkılarına sokar onu, Scribe güftelerine, Auber de müziğine; yalnız ozanları ve iktisatçıları değil, kuramcıları, filozofları, tarihçileri ve askerleri vardır; seçmenlerin oylarında, gizli derneklerde ve kimi zaman da barikatlardadır; bir yerde, daha çok kişisel

iktidara karşı koyma anlamına geliyorsa, bir başka yerde yabancıya karşı mücadele anlamını taşır.

Her yerde u l u s a l bir vurgulamaya bürünür.

Amerikan ve Fransız devrimleri, eski monarşik hukuka karşı halk tepkileri idiler bir bakıma. Ayrıca, Fransız fethinin ve efsanesi gitgide yayılan Napoléon'un yiğitliklerinin büyüleyici yanları ne olursa olsun, şurası yadsınamaz: Bu yayılış birbirinden farklı m i l l i y e t ç i l i k l e r i n o l u ş u m u na da katkıda bulunmuştur. 1830'da işaret veren yine Fransa'dır; ne var ki 1840'ta, Becker, *Barış Marseyyezi*'nin karşısına, kendi *Wacht am Rhein*'ini çıkarıp koyar ve her yanda *Deutschland über alles* (Almanya her şeyin üstündedir) çınlamaya başlar ki, yayılan, birleşmiş bir Almanya'nın coşkusuyla doludur.

Öğünülecek bir geçmişe bağlılığını türkülerinde ve danslarında dile getiren Slav köylüsünden, ulusal bir kültürün sürekliliğine tanıklık eden kâğıtları bulup sınıflandıran ve yorumlayan Alman bilginine kadar, bütün bu çabalarla olan şudur: Kendilerini yeniden tanıtma ya da canlılıklarını daha iyi ortaya koyma özlemiyle yanıp tutuşan bu toplulukların nitelikleri, çevreleri ve yerleri yavaş yavaş saptanır onlarla. Bu dava, çeşitli yetenekleri bayrağı altına toplar, onlara esin verip siyasal bir tutku aşılar; müziği türküyü, kalemi, fırçayı, hatta heykelcinin yontarını kullanırken, hukukla iktisat bilimini de katar işin içine.

Ne var ki, kendine göredir sarhoşluğu her halkın.

Tutku, 1815'te saptanan ilkelerden yakınması olmayan ulusları fazla etkilemez: Fransızı bile bile sevmeyen gururlu *John Bull,* genç İrlanda'nın isteklerinden rahatsız değildir, ama İsveç bir Norveç'in ayrılıkçılığını ve Danimarka da, Almanların Slesvig ile Holstein'da kendilerine katılma yolunda yaptıklarını hoşgörüyle karşılamazlar; Belçikalıların ayrılıkçılığına gelince, Hollandalıların önünde seve seve eğilecekleri bir hareket değildir bu. İtalya'yı Karbonarizm hareketlendirir, ne var ki Papalığın bilinçler üzerinde yarattığı sorunlar vardır; ve ulusal romantizm, yarımadada *İtalia fara da se* formülünü işler, ancak gururlandırıcı da olsa etkisizdir ve yarınlar için de acılarla doludur. Prusya, Avusturya ve ikinci derecedeki yönetimlerce bölüşülmüş; Protestanlıkla Katolikliğin, *Zollverein*'le Avusturya pazarının ara-

larında paylaştıkları Alman hareketi, bir hukuk gelenekçiliği ile ağzına kadar doludur ve güçsüz bir *Bund*'u bir *Reich*'a dönüştürmenin düşünü görür, ancak bu Reich'ın büyük ya da bir küçük Almanya'yı mı karşıladığını bilmez.

> Slav rönesansı, işte bu Alman bilimi ile ilişki içinde ve istilacı Cermenizme de tepki halinde ortaya çıkar: O da, derinlemesine araştırmalara dalmıştır ve sanatçıdır, filolojiyi ve şiiri işin içine sokar, müzik alanında ise özel bir duyarlığa sahiptir ve dokunaklıdır. Mutsuz bir halkın heyecanlandırıcı elçisi olmayı Chopin'den daha iyi bilen de yoktur belki. Ne var ki, birçok devletlere tabi durumdaki Orta Avrupa'nın Slav ulusları, bir panslavizm çağrısına yanıt vermek gerekip gerekmediğini bilmezler: Bu panslavizm, Çardan yana ya da devrimci biçimiyle olsun, büyük kardeşleri, – o bir parça kaygılandırıcı – Rusya'nın vesayetini tanımaya götürecektir onları.

Korku ya da arzu, Genç Avrupa, belirsiz çizgileriyle, politikaların yakasını bırakmaz, diplomatları uğraştırır, edebiyatları istila eder, sanata esin verir. Şehitleri vardır onun, kahramanları, göçmenleri. Paris seve seve kabul eder onları: Aralarında bir Mickiewicz, onurlu Polonya'nın seferlerini göklere çıkardığı gibi, ezilmiş ve dizginlenemez haldeki bir Polonya'nın örflerini de dile getirir; bir Heine, kendisini anlayan kentin dostluğunu devşirmiş olmaktan mutludur, ama bir hümanist olarak da Ren-ötesinin savaşçı güdülerinden korkar durur. Béranger, "halkların kutsal bağlaşıklığı"nı selamlar; Quinet ile Michelet de, bu bağlaşıklıkta Herder'in Almanya'sına apayrı bir yer verirler.

İdea'nın gücü!

Michelet'nin selamladığı biçimiyle, Büyük Millet'i kim vardır ki sevmeyecek? Neresinden bakılırsa bakılsın özgün olan o *Fransa Tarihi*'nin baş kahramanı halktır; her zaman bağışlayıcı kızgınlıkları, yasları, günlük uğraşları, sevinçleri ve ödülleri ile halk, sadece halk! Belgeye saygılı, hatta ona dayanan o unutulmaz diriliş, Yurdun sabırlı ve övgüye değer yükselişine tanıklık etmelidir.

Ama bunlar olurken, kimi insanlar da, Yurdun, yaşamak için ellerinden başka bir şeyi olmayanların yazgısına dikkatli olup olmadığını sormaya başlarlar kendilerine.

Kırsal kesimde, vazgeçemiyeceği yığınla küçük meslek yoktur yalnız; zaman, özen, pratik gerektiren birçok nesne de üretilip durmaktadır orada ve düşük ücret kural olduğundan, kırsal, kayda değer bir yan gelir olarak bakmaktadır ona çoğu kez. Bununla beraber, şu da görülür: Köylere dağılmış bir halde çalışan dokuma işçilerinin durumu, kentlerde daha da toplaşmış ve sanat çalışmasının – ince marangozluk, bronz, seramik, lüks züccaciye, tipografi – güzel geleneklerini sürdüren ve gerçekten seçkin bir tabaka oluşturan zanaatçıların durumundan daha yorucu ve çekilmezdir. Gerçi İngiltere'de, Flandra'da, Ren bölgesinde ya da Silezya'da evde çalışan dokumacıdan daha sefil halde değildir. Ancak, daha şimdiden, madende, kumaş fabrikasında ya da maden sanayi işletmesinde olduğu gibi belli bir toplaşmanın gerçekleştiği yerlerde, sadece kendi sanayi ücreti ile yetinmek zorunda kalan işçi, bir o kadar da makinenin ve bol elemeğinin rekabeti ile karşı karşıyadır. Liberal iktisatçı Adolphe Blanqui, 1848'de şu gözlemde bulunur: "Sanayi, kışlalara ya da manastırlara benzeyen ve işçilerin yüzlerce, kimi zaman binlerce yığıştığı dev fabrikalarda örgütleniyor; bu ciddi laboratuvarlarda, makinelerin buyruklarına tabi emekleri, tıpkı o makineler gibi, arzla talepteki değişikliklerden kaynaklanan tüm kararsızlıklarla yüzyüzedir."

Yaşama koşulları, bir yerden ve bir meslekten ötekine çok değişse de, şurası açıktır ki, bu koşullar yüzyılın ilk yarısı boyunca düzelmez genel olarak. Fransa'da, 1825 yılına değin, bir işçi ailesinin yıllık gideri artar, sonra en yüksek noktasına varır ya da düşer hatta. Yaşam pahalılığı göstergesi, gerçek ücretinkinden daha fazla yükselir. Dokuma sanayisindeki gerileme bu bakımdan tartışma götürmez. İngiltere'de, evinde çalışan dokumacının 1840'a doğru haftada aldığı, 1820 yılındakine oranla alabildiğine azalmıştır; aynı dönem içinde emtia fiyatlarında da düşüş vardır. Söz konusu işçinin tükettiği un ve tereyağ azalırken, etle bira da sofrasından yok olup gitmiştir.

Dahası var: 1830'dan başlayarak, bütün bir edebiyatın çalışan sınıfların sefaletine eğilmiş olması an-

lanlıdır. Dr. Guépin'in 1835'te yazdığına göre Fransa'da Nantes'lı bir işçi şöyle der: "Yaşamak..., ölmemektir." Üzerinde ısrarla durulanlar, emeğin içinde bulunduğu çetin koşullardır.

> Yüksek ya da alçak ısı, ışık eksikliği, çalışma yerlerinin darlığı ve nemliliği, işlenen ürünlerin zararlı etkisi, her cinsten ve yaştan insanların bir arada oluşu. İktisatçı Adolphe Blanqui'nin, Croix-Rousse'da çalışan kız-kadın işçiler için söylediği şu: "Tezgâhlarda günde on dört saat çalışarak yılda 300 frank kazanıyorlar; sürekli ve aynı anda hareket şeridin dokunmasında gerekli olduğu için, hem elleri hem ayaklarıyla çalışabilmeleri amacıyla, bir kolan aracılığıyla havada asılı durumdadırlar tezgâh başında." Annecy iplik fabrikasında, 1848 yılında sunulmuş bir dilekçede şunlar yazılıdır: "Hayasız gözeticiler, bağlama işindeki erkek ve kızlara öylesine rezilce bir zalimlikle davranmaktadırlar ki, aralarından çoğu bu darbeler altında ölüyorlar..."

İşyerinden çıkıldığında, gidilen meskenlerin hali mi? Kendi personelini barındırmak amacıyla, doğru dürüst evler yaptırma kaygısında olan patron pek azdır. İngiltere'de olsun Fransa'da olsun görülen mahzenlerdir, kümes gibi evler ya da viranelerdir emekçilerin barındıkları. Onların içinde de, çarşafsız yorgansız ottan yataklarda, iki ya da üç kişi bir arada yatar. Bir gözlemcinin yazdığına göre, 1845-46 kıtlığında, Flamand'lı dokuma işçileri, ölen atlarını toprağa gömer, köpek ve kedileri yemek için aralarında çatışırlar. Yığınla gezginin, İngiltere'de işçiyi anlatırken takıldığı şudur: Cin içe içe ablaklaşmış bir çehre, kir pas içinde saçlar! Yine Adolphe Blanqui Fransa'da Rouen'de, "Vaktinden önce sakatlanmış, yaşları belli olmayacak denli cılız", Lille'de de, "Çözülmüş, kamburlaşmış, eciş-bücüş, çoğu hemen hemen yalın ayak" çocuklara rastlar. Alkol tüketiminin zaten arttığı halk yığınları arasında bir de sıraca, raşitizm, frengi ve verem kol gezer; ve bu insanlar, kızlarının fuhşuna hemen hemen doğal bir kaynak olarak bakarlar. 1827'de, Paris'te doğan 3 çocuktan biri, Mulhouse'da 5'te biri evlilikdışıdır; Lille sokaklarında, 3 çocuktan 1'i 5 yaşından önce ölür. Bir gözlemcinin belirttiğine göre, "İşçilerin çoğu çocuklarının ölümüne kayıtsız gözlerle bakarlar ve kimi zaman da sevinçle!"

İşi olduğu için kendini mutlu hisseden çok insan vardır, ama işten kaçanlar da. Ne olursa olsun, dilenciler ve bir mesleğe sap olmamış serseriler, geçmişte olduğu gibi adım başındadır. Carlyle, *Geçmiş ve Şimdi* adlı eserinde İngiltere'nin zenginliğini anlatırken, işyerlerinde çalışan 2 milyon insanla 1.400.000 yoksula da işaret eder. Marx ve Engels'in 1848'de yayımladıkları, o ünlü *Komünist Parti Bildirisi* şöyle başlar: "Bir hayalet, komünizm hayaleti, Avrupa'yı rahatsız edip durmaktadır."

Yoksullaşmanın hayaletidir de bu bir yerde!

İşçilerin kendiliğinden örgütlenişi ve hareketlenişi

Güvensizlik duygusu ve sefaletin boğuculuğu, işçiyi boyuneğmenin hareketsizliğine mahkûm etmez. Almanya'da canlılığını sürdürmüş olan korporasyon direnişin çerçevesi olur; eski tür zanaatçılık, emek piyasasında serbest rekabeti öngören insafsız kanuna karşı çıkar. Fransa'da da, geçmişten kalma işçi dernekleri, aralarında bölünmüş de olsalar, yandaşlarını korur, yönlendirir ve yardımına koşarlar. Karşılıklı yardımlaşma sandıklarındadır ki, sendika formülü ağır ağır olgunlaşır. Bu sandıklar, mesleki sorunlara, iş kazalarına, ödentiler sayesinde, hastalık, hatta işsizlik hallerinde çare bulmaya çalışırlar. Paris'te, Restorasyon döneminde, 2600'ü tipograf olmak üzere, 11.000 üyesi olan böyle 132 yardımlaşma sandığı vardır. Ne var ki, bu dernekler, belli bir eğitimi ve ekonomi anlayışı olan kalifiye işçilere uygundurlar. Bunun gibi, Birleşik Devletler'de, İngiltere'de, Fransa'da ortaya çıkan ilk kooperatifler de ihtiyatlı bir işletme biçimi üzerine eğilirler. Robert Owen'in bütün umudunu bağladığı büyük sendika (*National Consolidated Trade Union*), pek çabuk dağılıp yok olmamak için geniş tutkulara bağlanmıştır. Yarar sağlayıcı ve barışçı da olsalar, sendikacılığın vakti gelmemiştir henüz.

Zanaatçılarla işçiler, makinenin zararlı olduğu inancındadırlar. Çoğu için, odur asıl düşman. Makinenin en yaygın olduğu İngiltere'den, – Ned Ludham'ın adına bağlanan – Luddizm kalkar gelir: Yaşamak için sadece

kendi gücü olan insan, içgüdüsüne uyup rakip diye gördüğü ve düşük ücretlerden sorumlu tuttuğu bu öteki güce karşı çıkar. Fransa'da, Belçika'da, Ren yöresinde, hatta İsviçre'de makineleri kırma yaygınlaşır. Vervier'de, 1830 Ağustos'unda bir ayaklanma olur ve sloganı da şudur: "Makineleri kırınız!" 1830 Temmuz'unda X. Charles'a başkaldıran tipograf işçileri, bir yıl sonra mekanik baskı makinelerinin yasaklanmasını isterler.

Dönem, kentleri olduğu kadar köyleri de etkileyen süreğen bir kızışma nın dönemidir özetle. Şarapçılar, 1830 Eylül'ünde birleşik haklara karşı Besançon'da yoğunlaşan gösterilere katılırlar. 1845-46 yıllarında patlak veren Flamand ayaklanmaları, Gand gibi önemli kentlerde olurken kırsal yörelerde de olur. Sık sık görülen grevler, sadece Anzin, Loire madenlerinde ya da İngiliz havzalarında değildir, İngiliz zanaatçılarıyla gündelikçileri arasındadır da: Öyle olduğu içindir ki, İtalya'da *Braccianti,* Piemonte'de, Lombardiya'da, Venezia'da, 1848 yılının ilk aylarında işi durdururlar. Ne var ki, Fransız Devrimi'nde görülen "günler" biçiminde sokak savaşlarına bir eğilim vardır. İşçiler ve zanaatçılar, 1830'da, 1832'de, 1834'te, 1848 Şubat'mda, dükkâncılar ve burjuvalarla birleşirler; 1831'de ve 1848'in Haziran'ında da, kendi davaları için ayaklanırlar.

1831'deki Lyon başkaldırısı nın ayrı bir değerlendirilişi olmuştur.

> Gerçekten, o yıllarda yaşayanlar olayın vahimliğinin bilincindeydiler. *Journal des Débats*'da bir yazar şunları söyler: "Lyon ayaklanması, bir korkunç sırrı, toplumda varlıklı sınıfla varlıksız sınıf arasında olan bir iç savaşı açığa vurdu..."; ne var ki, bu toplumu "tehdit eden" ve "imalatçı kentlerimizin varoşlarındadırlar" dediği bu yeni türdeki "Barbarlar"a, Karl Marx, *Felsefenin Sefaleti* adlı eserinde, – söz konusu deyime de yollamada bulunarak – şöyle diyecektir: "Barbarlık yeniden ortaya çıkıyor, ancak bu kez uygarlığın bağrından doğmuştur o ve onun tamamlayıcı bir parçasıdır." Lamartine'in deyimiyle bu "parya"ları iten bir siyasal ideoloji değildir; ipek tacirlerinin dayattıklarına karşı direnmek üzere, işyeri başkanlarının örgütledikleri bir dayanışma hareketidir ki, çalışanları arkasından çekmektedir; ne var ki, bu gelenekçi zanaatçıların istedikleri tek şey vardır: Tarifelerin

düzeltilmesi! Ne olursa olsun, davranışlarının sonuçlarından korkuya düşüp gerilerler ve kalabalık, sadece bir an için kenti ele geçirip denetimine alır. Bir bin kadar ölü ya da yaralı vardır; sadece iki yağmacı, anında ele geçirilip ayaklananlarca kurşuna dizilir ve özel ya da kamusal mülkiyete karşı hiçbir şiddete başvurulmamıştır.

Engels, daha sonra, olan bitene bakıp "proletarya ile burjuvazi arasındaki sınıf mücadelesi, Avrupa'nın en ileri ülkelerinde tarihin ön planına çıkıyordu..." diye yazacaktır.

Emeğin özgürlüğü ve korunması

Zaafla suçlanmak korkusuyla, Rhône valisi şunları yazar raporunda: "60.000 ile 80.000 işçi arasında acı elle tutulur gibiydi. Onların hepsini öldürme kararı almadıkça, istediklerini barışçı biçimde sergilemelerine tüfek atışlarıyla yanıt verilemezdi." 1834'te varlıklı sınıfta korku öyle bir haldeydi ki, Paris'te Thiers bağırır: "Bağışlamaya gerek yok!"; Bugeaud'nun söylediği şudur: "Hepsini öldürmeli! Bağışlama yok, acımasız olunuz... 3.000 fesatçıdan bir yığın yapmalı!"; ve Transnonain sokağında kırım başlar.

1848'de, daha da sertlikle vuracaktır bastırma!

Düzeni sömürmenin anlamı, çalışma özgürlüğüne her türlü aykırılığın yasaklanmasıydı. Her yerde yasalar, t o p l a ş m a l a r ı bir suç olarak görüyor ve mülkiyetin korunmasını sağlayan kurallara en ufak aykırılıkları hapisle ya da kürek cezası ile cezalandırıyordu. Bu türde mahkûmiyetler binleri buluyordu her yıl.

Toplum, hiçbir şey yapmadan yaşamasına izin verip, yoksulun yardımına koşmakla yükümlü görmez kendini. Öyle olduğu içindir ki, İngiltere, *Workhouse* kurumunu sürdürür; kimi önlemler, kişileri, kürek cezası, kentte iş bulma ve göç etme arasında seçmeli bırakır. Alman tutucularının eski korporasyon kurumuna bağlılığı anlaşılıyor; söz konusu kurum, Prusya'da, 1807-12 reformlarına direnmişti ve birçok kez onu zorunlu kılmak söz konusu oldu.

Fransa'da korporatif rejimi yeniden canlandırmak mümkün olmadığından, Katolikler, hayır kurumlarının ye-

tersizliğine esefle, hakemliğin, karma sendikaların geliştirilmesini ve kooperatiflerin kurulmasını önerirler. "İşçiyi, mülkiyet sahibi olarak, para biriktirerek ahlak sahibi olmaya, insanlaşmaya zorlamak": Alsace'lı imalatçı Kalvinist Zuber'in dilediği budur! Her yanda, para biriktirme övülüp öğütlenir; ancak gelişip tutunacak olan, Prusyalı nazır Von der Heyt'in düşüncesidir: Nazır, ücretlilerle patronların zoraki katılımına dayanan yerel sandıklar kurmak ister; bunlar, madencilerle sanayi işçilerine para yardımında bulunacaktır.

Bununla beraber, İngiltere, *Factory acts*'ın yoluna girmenin övüncü içindedir: Çünkü, bu kanunlar sayesinde, çalışanlar, "bırakınız yapsınlar" politikasının aşırılıklarına karşı kamu otoritesine başvuruda bulunabilecektir. Çocuğun korunması önem kazanmıştır; ne var ki, bir iş müfettişleri heyeti kurulmuş da olsa, işe alma yaşı ile çalışma günü süresine ilişkin kayıtlara (özellikle gece çalışma yasağı) pek uyulmaz, *şerifler* ihlallere göz yumarlar. Yeni bir kanun, çocuklar için günde 6 buçuk saatlik çalışmayı kadınlar için de on iki saati – ki 1842'den beri madenlerde çocuk ve kadın çalıştırma yasaklanmıştır! – ilke haline getirir; ve Chartizm korkusu, işçi sınıfının tümü için *Ten hours act*'ın (on saat) adına propagandayı kolaylaştırır. Prusya, çocuk emeği yararına – yetersiz de olsa – ilk önlemleri alır; ve Fransa bu gelişmeleri izlerse de, patronlar, denetim yokluğundan, kendilerini bağlı hissetmezler kayıtlarla. İkinci Cumhuriyet, on iki saatlik çalışma gününden yararlanacaktır.

İşyerinin yerine okulu koymak: Teknik, bu noktada ahlakla uyuşuyordu; bir Guizot'nun protestanlığı, Anglikanlarla İngiliz mezheplerinin protestanlığı ile elele, aynı 1833 yılında, Kilise ve laiklerin önde gelenlerinin koruyuculuğu altında okulda bir eğitimi öneriyordu. "İnsanların durumunu düzeltmek için, önce onların ruhlarını arındırmalı, güçlendirip aydınlatmalı!" Ne var ki, bir başka Hıristiyan, Montalembert 1848'de şu gerçeğin altını çizer: "Milli eğitimdeki ilerlemelerle Fransa'da artan bir şey vardır: Suçluluk!"

DAHA ADİL BİR DÜZEN VE MARX. DEMOKRATLAR VE DEVRİMCİLER

Aslında, toplumdaki suçluluk, bir parça yürek taşıyan kim ki var, sızlatır. Ruhların dalgalanışı, yavaş yavaş insancıl gösteriye dönüşür ve ulusal romantizm, yurt çağırdığında yurttaşların kayıtsız kalacakları düşüncesi karşısında titrer. Yenilikçi mezhep ve tarikatlar karınca gibi kaynamaya başlar: İlahileri, emirleri, hatta tapınma usulleri vardır; Hıristiyanlık adına hareket ettiklerini söylerler, ancak Tanrı'yı yeryüzüne indirir ve İsa'yı da bir baldırıçıplak, bir proleter olarak temsil ederler. Çünkü Müjde, yani İncil, bir büyük olayın bekleyişi içinde yeniden haber verilmelidir. İnsan Hakları Bildirilerinden sonra, Plepler Bildirisinden ve Eşitler Bildirisi'nden sonra, Saint-Simon'cu inancın açıklanışı, *Barışçı Demokrasi Bildirisi* gelir, daha başkaları vardır: Proudhon'un dördüncü zümrenin kullanması için yazdığı *Mülkiyet Nedir?* adlı eseri, Sièyes'in *Üçüncü Zümre Nedir?* adlı kitabını hatırlatır; yolda *Komünist Bildirisi* vardır, *Altmışlar Bildirisi,* Birinci Enternasyonal'in bildirisi vardır.

Şairler ve sanatçılar göreve çağrıldıklarına inanırlar.

Sosyal romantizm ve daha adil bir düzenin peygamberleri

Saint-Simon'cu bir bankacı olan Olinde Rodrigues, 1841'de, *İşçilerin Sosyal Şiirleri* adıyla, şapkacı Claude Desbeau, saatçı Louis Festeau, kunduracı Lapointe ile nakışçı Elisa Fleury'nin şiirlerini toplayıp yayımlar; Béranger, *Uyaklı Peri*'sini ithaf eder onlara; La Mennais, onurlarına *Halkın Kitabı*'m yazar; Victor Hugo kutlar onları ve teminat verir: "Tanrı da içinde olmak üzere, hepimiz işçiyiz ve sizlerde düşünce elden daha fazla çalışmaktadır." Leconte de Lisle birçok şiirler yayımlar; Liszt, piyano için bir parça besteler, adını *Lyon* koyar ve ayaklanmış Canut'lara ithaf eder; Lamartine, *Uyumlar*'ından birini onlara ayırır ve Meclis'te, yoksulların tek temsilcisi olduğunu söyler, öğünür.

Genç Almanya'nın birçok yazarları, bir Börne, bir Herwegh, bir Freiligrath, halkın istemlerini dile getirirler. Aynı işçi sefaletidir ki, Thomas Hodd'a *Gömleğin Türküsü*'nü, Elliot'a *Cornlaw Rhymes*'i, Dickens'e *Güç Zamanlar*'ın en dokunaklı sahnelerini esinletir; aynı esinle, Disraeli *Sibyl*'de, *gentry*'nin, kalpsiz burjuvaya karşı yoksulu tutma görevi üstüne renkli sayfalar yazacaktır. Herzen, Bielinski'yi, sanat için sanattan vazgeçirmeye ve halkı "Marat gibi" sevmeye götürme kararı alır. Eötvös, Macaristan'da, Yahudilerin kurtuluşunu ve feodal rejimin ortadan kaldırılmasını öğütler. Mutsuz ortamların resmi en acılı sahneler çizerken, çalışanların örf ve adetleri ilk romantiklerce ülküleştirilir; Heine yine *Harz'a Yolculuk*'unda bunu yapar.

Hepsinin de yaptığı, bir reformlar programı istemek değildir; yaraya parmaklarıyla dokunurlar sadece, o kadar! Övülüp göklere çıkarılan ama sosyal planda ezilip horlanan k a d ı n, daha da açık biçimde istediklerini belirler. Brontë kardeşler, toplumdaki uzlaşmaların ikiyüzlülüğüne alabildiğine sertlikle karşı çıkarlar; evlilik dışı doğmuş ve ters bir evlilik yapmış Flora Tristan, yarım bırakılmış bir yaşamın örneğini koyar ortaya. Saint-Simon'cular, erkeğin kadın arkadaşının kurtuluşu üzerinde ısrar ederler. George Sand, Daniel Stern, acı alayları umursamayıp kadının, o yurttaş kadının eğitim haklarını ileri sürerler. 1848'de, kadın kulüpleri, k a d ı n l a e r k e ğ i n e ş i t l i ğ i n i ve a ş k a d a y a n a n b i r l e ş m e yi isterler.

İnsanı kurtarmak için, toplumu örgütlemek gerektiğine inanılır. Böylece, doğal liberalizme karşı tepki, d a y a n ı ş m a ö ğ r e t i l e r i n de kendini gösterir: Saint- Simon'cular, siyasal biçiminden sıyırarak devletten yararlanmak isterken, Louis Blanc aynı yararlanmayı işçilerin topluluğunu gerçekleştirmek için yapar; ne var ki Owen, proleterlere, kendi yazgılarını bizzat kendi ellerine almalarını öğütler; Fourier okulu üyelerin kendiliğinden bir araya gelmelerine, Proudhon da hizmetlerin değiştokuşuna bel bağlar. Okulların çoğu, ya makineye başka önem vermezler ya da zanaatçı anlayışı oldukça açıklıkla yansıtırlar. Genel olarak, doğanın bağrında sakin bir mutluluğu göz önünde tutarlar. Barışçı olan bu peygamberler, insanlığı düzensizlikten, güçlerin çarçur edilmesinden, bu arada çirkinliğin elinden çekip sıyırmak isterler: Saint-Simon, "insanın insan tarafından sö-

mürülmesi"ni ayıplarken, mühendisi, bankacıyı ve işçiyi, sefaleti altetmek için elele bir arada çalışmaya çağırır; Owen'in ve Cabet'nin komünizmi, şiddetin düşmanı Fourier'cilerin *Barışçı Demokrasi*'si kadar gülümserdir. Lamartine'in *Şairce Uyumlar*'ına, Bastiat'nın *İktisadi Uyumlar*'ına, bu sistemcilerin sosyal uyumları gelip eklenir.

Bütün bu insanları ü t o p y a c ı olarak damgalamak mümkündür: Çünkü, Engels'e göre, "kurdukları yeni yapının temellerini atmak için a k l a ç a ğ r ı da bulunmakla yetiniyorlardı." Yürüdükleri yol, vaktiyle Thomas More'un ve XVIII. yüzyıl filozoflarının da üzerinden geçip gittikleri yoldu.

Bütün bu çağrılar içinde, daha sonra en büyük yankıyı yapacak olan *Komünist Parti Bildirisi*'dir.

Marx'ın tepkisindeki özellik

1847 yılının son günlerinde kaleme alman söz konusu bildiriyi, Karl Marx'la Friedrich Engels kaleme almışlardır; ikisi de, sürgündeki devrimci Alman gruplarının iki üyesidir ve ikisi de Ren yöresindendir.

Gerçekten, bu iki dosttan, bir dokuma imalatçısının oğlu olan Engels, İngiliz sanayi örgütlenişini incelemek amacıyla Manchester'de bulunuşunun bir ürünü olarak, *İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu*'nu yazıp yayımladı. Bir yerinde o eserin, "tarihin o zamana değin hiç ya da aşağıda bir rol tanıdığı iktisadi olayların, hiç olmazsa modern dünyada kesin bir tarihsel güç oluşturduğunu ve sınıfsal zıtlıkların temelinde bulunduğunu farkettiğini" yazacaktır.

Yahudi kökenli bir burjuva aileden gelen Marx ise, Hegel gibi düşünürken, Hegel'in idealizminin eleştirisinden iktisadın eleştirisine gelmiştir. Hegelcilikten, gerçekliğe sürekli değişen bir şey olarak bakan d i y a l e k t i k y ö n t e m i alıp, ahlaksal, – yararcıların yaptıkları gibi – bireysel değil ama tarihsel bir maddeciliğe varır.

Nedir söylediği?

Bu çerçeve içinde, maddecilik, sosyal ilişkileri, insanlığın devingen ihtiyaçları ve araçlarını göz önünde tutarak açıklayacaktır. "Kendi varlık biçimini belirleyen insanın bi-

linci değildir, kendi varlık biçimidir ki insanın bilincini belirler" diye koyduktan sonra, sol Hegelcilerle beraber şunun altını çizer: İnsanı yaratan Tanrı değildir, insandır ki Tanrı'yı yaratmıştır. Öte yandan, yabancılaşma kavramına varır: Bu yabancılaşmayı, insan, doğayla olan mücadelelerinden de doğan çelişmeleri altederek, kendi yaşam koşullarını da sürekli aşarak ortadan kaldırabilecektir. Marx, Engels'le beraber, *Komünist Parti Bildirisi*'nde, "Günümüze değin bütün bir toplumun tarihi, sadece sınıf mücadelelerinin tarihi oldu" diye ilan etse de, bu sınıflar, üretim araçlarının mülkiyetini ellerine geçirmek için kendi aralarında kavga veren sosyal grupları dile getirmektedir. Modern toplumda da, burjuva sınıfının feodal sınıfa karşı yürüttüğü bir mücadele vardır ki, her biri ekonomik temeline dayanarak sürdürmektedir bunu. Mülkiyeti eline geçiren burjuvazi, zorunlu olarak kendisinin zıddı olan bir sınıfı, proletaryayı yaratmıştır; proletarya da, kurtuluşu için, içinde bulunduğu koşullara yol açan düzeni –zorunlu olarak– yıkmalıdır.

Marx, modern devlete, egemen sınıfın bir aleti olarak bakar; onu yıkmak, insanı kurtarmaktır; ne var ki birey, ancak ve ancak kendi sınıfı içinde kurtulacak ve kendi sınıfı tarafından kurtarılacaktır. Hümanist bir ereklilik vardır bunda ve insansoyunun asıl kurtuluşunun sınıfsız bir toplumda olacağı umuduna dayanır; ne var ki, bu umudu kendisinde taşıyan proletaryadır artık. Böylece, adaletin önceliğini redderken, Marksizm, her türlü idealizmden de kendini sıyırıp almış değildir.

Marx'ın düşüncesi, ne denli özgün olursa olsun, ranta, kâr ve ücrete dayanan Ricardo'nun görüşleriyle, kapitalistin ücretliyi soyduğunu söyleyen Sismondi'nin düşüncelerini bir araya getirir; makinenin, sanayinin tek bir merkezde toplaşmaya ve onun da çalışma araçlarının toplumsallaşmasına götürdüğüne işaret eden bir Pecqueur'ün görüşünü hatırlatır. En ileri ülkelerde, liberal ekonominin yarattığı gönenç ve sefalet zıtlıkları karşısında, bu düşünce, fazla olarak, demokrat, radikal, jakoben ve şartist çevrelerle ilişki içinde, devrimci bir tutkuyla dolar. Yine bu düşünce , yerleşik düzene karşı çaba harcayan ve Londra'nın, Brüksel'in ve özellikle de Paris'in ocaklık ettiği,

uluslararası hareketten de ayrılmaz. Bu bakımdan, Marx'ın Paris'te bulunuşunun, siyasal düşüncelerinin oluşumunda büyük etkisi vardır.

Neler görüyoruz bu demokrat ve radikal çevrelerde?

Demokratlar ve devrimciler

Michelet, 1834'te şunları yazar: "Sanayi çarkı, gitgide daha hızlı ve karşı konulmaz bir biçimde", liberalizmin Eski Rejim'e karşı mücadelesinde dayandığı – ve bu arada kendisinden korktuğu – demokratik güçleri sürükleyecek arkasından. Böylece burjuvazi, "dördüncü zümre"yi uyandırmıştır ve temsili rejimle donanmış toplumlarda bu iki sınıf arasında bir uzlaşmanın olup olmayacağını, olacaksa nasıl olacağını kimse bilmemektedir.

Dışardan bakıldığında, bir demokrat, geneloyu kabul eden bir liberalden başka bir şey değildir. Şair *Vox populi, vox Dei* (Halkın sesi Hakkın sesidir) der ve Lamartine, bir bilinmez yola çıkıldığını söylese de, "inşallah" der. Cormenin, "halk egemenliği dogması"ndan söz eder. Ne var ki, aklı başında aristokratların, bir Chateaubriand'ın, bir Tocqueville'in gücünü kabul ettikleri bu mistiğin kendi içinde bir mantığı vardır. Hiç olmazsa eğitilmiş, aydınlıkta bir halk için, halkın oyu şiddete karşı bir güvencedir ve yetenekler karşısında da eğilir.

Cumhuriyetin içeriğindeki bulanıklığın yanı sıra, ona karşı olanların durup durup hatırladıkları korkunç bir örnek de bulunmaktadır: 93 Cumhuriyeti! İtalya'da, Almanya'da, cumhuriyetin ulusu toplayıp toparlayabildiği ölçüde şansı vardır; ve savaşları, hükümdarların kavgalarına verenler, evrensel bir cumhuriyet dileği içindedirler.

Fransa'da bulanıklığı daha da arttıran, demokrasinin pek özel bir biçiminin, Napoléon demokrasisinin saygınlığıdır. Robespierre'le Saint-Just'e bağlılıklarını sürdürenler vardır; ama sıradan insanlar arasında, Napoléon'a tapanlar daha fazladır. Nitekim, bir karışıklık halinde, büyüleyici efsanenin mirasçısı, düzenin, yenilikçi olacağını haber verdiği bir düzenin kurtarıcısı olarak gözükmektedir. Kaypaklık ve

açıklıktan uzaklık da işine yarayacaktır: "Napoléon dön sayına, Napoléon iyi bir cumhuriyetçi ol!" diye seslenilir 1848 yılındaki bir türkünün sözleri arasından.

Büyük Britanya'da, krallığa bağlılık duygusunu sarsan hiçbir şey yoktur, hatta Kraliçe Victoria daha da güçlendirmiştir bu duyguyu. Ancak, öyle de olsa, toplumdaki huzursuzluk, radikallerin ayrıcalıklılar diye belirttikleri bir yarım milyon zenginle sekiz milyon yoksulu karşı karşıya getirir. Gerçekten, Puritanizme bağlı bir radikal eğilim vardır ki, Tanrı önünde bir eşitler demokrasisinden yanadır. Gitgide büyüyen yoksullaşmanın yararına olmak üzere, *açık bir sosyal mücadele düşüncesi* kendini kabul ettirmektedir günden güne. Söz konusu düşünceyi Fergus O'Connor ile Bronterre O'Brien savunmaktadır ve ikisi de İrlandalıdır: Bu sonuncusu, Buonarroti'nin Babeuf üstüne olan kitabını çevirerek, genel oyun kabulünü ve çayırın ortadan kaldırılmasını öneren *Halk Şartı*'m, 93 Halklar Bildirisi'ne bağlar. Ne var ki, kanlı çatışma olmaz. Şartizmin şefleri şunu kabul etmek zorunda kalırlar: Cobden ile Peel, ucuz fiyata ekmek savaşını kazanmakla kapitalizmin daha uzun süre yaşayacağını tanıtlamışlardır.

İngiltere'de işçi sınıfı üstüne kitabını o sırada yazmış olan Engels ile Komünistler Birliği'nin üyesi Marx, bu deneyimin dersleri üzerine – derinden derine – düşünürler; ve daha sonra yayımlayacakları *Komünist Parti Bildirisi,* bütün ülkelerin emekçilerinin dayanışmasına çağrıda bulunacaktır. Her ikisine, Kıta Avrupa'sındaki devrimcilerin de katılması gerekmektedir. Fransa'da Ledru-Rollin doğrultusundaki radikaller, Almanya'dakilerden daha da fazla, sosyalizmi bağıra bağıra reddetseler de, bir demokratik ve sosyal cumhuriyetten söz etmekte duraksamazlar. Ne olursa olsun, Paris'te Auguste Blanqui ile yandaşları vardır ve komünist ve tanrıtanımaz olarak kurtarıcı ayaklanmaya inanırlar.

Ve Philippe Buonarroti, 1837'de Paris'te öleceği güne kadar her yana koşar durur: Karbonarizm, Blankizm, Şartizm ile Fransız Devrimi'nin Jakoben ve Babeufçü kuşağı arasında ve onlarla Yeni Jakoben, Yeni Babeufçü kuşak arasında pek önemli bir köprü rolü oynar; burjuvazi ile proletarya arasında bir kopuşun daha da açıklıkla bilincinde olan, işte bu üçüncü kuşaktır.

DÜŞÜNCEDEN SİLAHLI EYLEME

Dönem, sadece düşüncelerin sergilendiği bir dönem değildir: Düşünce eyleme dökülür, silahlar konuşur.

Komploları barikatlar izler...

Kıta Avrupa'sında komplolar ve barikatlar

Kutsal Bağlaşıklık'ın egemenliği altında, yerleşik iktidarları yıkmayı tasarlayan gruplar, gizlilik içinde örgütlenirler; ne var ki, onların yeraltı eylemi çarpıcı ve şaşkınlık yaratıcı olmayı hedefler; *Prononciamento*'ya gidilmemişse, birden bir ayaklanma olur. Kuşkusuz başka yapacak bir şey olmadığı gibi, bir davranış sorunudur da bu: Romantizm, gizemli ve beklenmedik olaylara tapar.

Masonluğun etkisi var mıdır olan bitende?

1789'daki olayların kaynağında bir Mason komplosunun olduğunu nasıl kesinlikle söyleyemezsek, bir kırk yıl ya da altmış yıl sonraki ayaklanmaları Masonluğun tertiplemiş olduğunu daha da söyleyemeyiz. Masonluk, dönemin hükümetleriyle dürüstçe ilişkiler kurar ve onlardan istediği de hoşgörülü davranmalarıdır. Masonluk, olsa olsa Avrupa'nın güneyinde, dinci monarşiler karşısında gerçekten devrimcidir; çünkü oralarda, mutlakiyetçi yönetimler yasaklarlar onu. Rusya'da, İlluminizm tutucu yapmıştır Masonluğu; bununla beraber, 1825 Dekabrist ayaklanmasının 1822'de Mason localarının kapatılmasıyla ilişkisi yoktur denemez. XVIII. yüzyıldan beri, Papalık, Mason anlayış ve eylemi alabildiğine sertlikle mahkûm etmeyi sürdürür: Katolik kiliseyle, Papa XII. Clemens ve Papa XIV. Benedictus'un "yalnız devletlerin huzuruna değil, ruhların selametine de zararlı" diye nitelendirdikleri örgütler arasında savaş devam eder.

Papa XII. Leo, 1826 tarihli bir mektubunda şöyle der: "Ateşleri hâlâ soğumamış bu eski Mason mezheplerindendir ki, çok daha iğrenç başka mezhepler çıktı"; sözü Karbonari'ye getirip onları da, "amaçları meşru iktidarları devirmek ve Kilise'yi yıkmak" diye niteler. Napoli krallığında doğan Karbonarizm, ağını gerçekten bütün İtalya'ya

germiş ve Fransa'yla İspanya'ya da yayılmıştır; Napoléon ordularının askerleri arasında pek çok sayıda yandaşı vardır. 1820-21'de, Restorasyon yönetimine karşı –askeri nitelikte– bir ayaklanmaya girişen odur. Bunun gibi propagandası Polonya ile Rusya'yı da etkiler; ve Çar I. Alexander'in ölümünü vesile bilip Dekabrist'lerin ayaklanışı olur. bununla beraber, 1830'dan başlayarak, *prononciamento* uygulaması, sadece İspanya'da sürer bir ölçüde; Bonapartist taht davacısı, iki kez Elbe adasından yeni bir dönüşü dener boş yere.

Karbonari örgütleriyle dolup taşan cumhuriyetçi toplumlarda hareket yaşar. Tertibin amacı, el uzatmadır hep; ancak, zaferlerle içiçe savaşların yadigârı "eski"ler yaşamdan çekildikleri ölçüde askeri öğe silinirken, aydınlar, serbest meslek sahipleri ve hatta el emekçileri, demokratik ve sosyal cumhuriyet düşüncesine kazanılmış gruplara daha fazla sayıda gelip girerler.

İktidarı elinde tutan bir ayrıcalıklı azınlık olduğundan, ona b i r d e n s a l d ı r m a k yeter. "Gün" – çünkü her şey birkaç saat içinde olup bitmektedir! – hükümetin bulunduğu kentte bir sokak savaşından ibarettir. Öte yandan, kent topografisi de, meslek ordusuna karşı savaşa elverişlidir; çünkü, bu ordu, yüksek evlerden oluşan adacıklar arasında manevra yapmak zorunda kaldığı için, topu hareket ettirip ondan etkili biçimde yararlanamaz. Ayaklananlar ise, bu ev yığınlarını bir anda kaleye dönüştürerek, pencerelerden ve damlardan – istedikleri gibi – atışta bulunurlar.

Önemli olan b a r i k a t tır: Kolayca kurulur, sadece tüfek atışı ile ele geçirilemediğinden, savunusu için güvenli bir sığınaktır; öte yandan kısa zamanda değişikliğe gidilebildiği için, ayaklanmış bir mahalleyi dize getirmeye kalkmış bir askeri birliğin yürüyüşünü kırabilir ve işgal edilmek istenen devlet yapılarını kuşatma olanağını verir başkaldıranlara. Ayaklanmanın kaybedilmesi için, silahlı gücün işin pahasını göze alması gerekir ya da savunma pek kararlı olmamalıdır: Birinci halde, 1848 Haziran'mda Paris'teki insan kıyımı kendini gösterir; ikinci halde ise, 13 Haziran 1849'da harekât yarıda bırakılır ve 1848 Ekimi'nde Viyana'daki çarpışmalar olur. Paris Belediye Başkanı Haussman'ın kente kazandırdığı geniş ve düzgün bulvar ve caddeler, topun işine yardımcı olduğundan hareketi kolaylaştırır. Ayaklanma

zafer kazanmışsa, kayıplar azdır ve çatışma biter bitmez öldürme de durur; ama ayaklanmanın yenilgiye uğraması halinde çok kan dökülür ve arkasından gelen bastırma hapishaneleri doldurur ve sürgün yoluna koyulan insanların sayısını arttırır.

Avrupa'daki sarsıntılar: 1830 ve 1848

Aslında, 1789'da açılmış devrimler çağı Napoléon'un yenilgisiyle kapanmaz.

1815 statüsü için ilk büyük uyarı, 1820-21 yıllarından başlayarak kendini gösterir. Bu dikkati çekiş, az gelişmiş güney yöreleri içindir özellikle: Askeri müdahaleler, İspanya yarımadası ile İtalya'da, fazla kalabalık olmayan azınlıkların yol açtığı devrimlerin üstesinden çabucak gelir. Bununla beraber, Rusya'nın, İngiltere'yle Fransa'nın rakip tutkularıyla desteklenen Yunan başkaldırısı sürer ve zaferle sonuçlanır.

1830-31'de ve 1848-50'dedir ki, hareket, kıta Avrupa'sının en büyük bölümüne yayılır. Sadece Rus İmparatorluğu dışında kalır bunun ve Osmanlı İmparatorluğu'nu henüz sarsmaz; şurası bir gerçektir ki, bu sonuncusu, bir Muhammet Ali'nin tutkularından yakasını sıyırmışsa, Avrupalı güçlerin daha başka hedeflerine borçludur bunu. Öte yandan, olayların eşzamanlı oluşu öyle tam da değildir: İçlerindeki kararsızlık sürekli olan İspanya ile Portekiz'de iç savaşlar – dışarda olup bitenlerden bağımsız – durup durup başlar; bunun gibi, İsviçre Konfederasyonu, 1848 yılının büyük sarsıntısını beklemeden eski oligarşileri boğar.

1848'de Tocqueville'in gözlemi şudur: "Ve işte Fransız Devrimi'dir bu yeniden başlayan, çünkü hep aynı..." Gerçekten, bu sarsıntılar 1789 ve 1792-93 yıllarındaki sarsıntıları hatırlatırlar. Ne var ki, b a r ı ş ç ı i d e o l o j i baskın gelir: Uluslararası uyuşmazlıklar sınırlıdır; kamu selameti diktatörlüğü, hep geçici olarak istisna kabilindendir: Roma'da, Venedik'te, Budapeşte'de. Romantik coşkunun, ne denli hızla büyümüşse o hızla da düştüğü görülür, hayal kırıklığı çabaları köstekler; ne olursa olsun, termidor beklemez, ateşin tutuştuğu anlar uzun sürmez, kurucu meclisler

aldatıcı uzlaşmazlıklara vermişlerdir kendilerini, ele geçirilen Bastille'ler çok geçmeden kaybedilir ve yürüyen milliyetlerin erkenden soluğu kesilir.

Belçika doğduğunda Polonya çöker. Batıda uyanık, becerikli ve nüfuzlu bir burjuvazi zafer kazanır; doğuda ise, toprak aristokrasileri monarşik ayrıcalıkla cepheden savaşmaz: Mickiewicz, Czartoryski'yi göz önünde bulundurur. Belçika ayaklanışı, 1789'dan önce II. Joseph'e karşı başlamıştı; 1848'in eşiğinde Hırvat Cumhuriyeti'nin yıkılışı, XVIII. yüzyılda başlamış olan Polonya'nın bölüşülmelerini onaylar.

Liberalizmle gözleri büyülenen burjuvazi, sosyal reformlar özel mülkiyete saygılı olduğu, dahası onu sağlamlaştırdığı ölçüde, r e f o r m a k ı m ı nın içine gelip girer. Gerçekten, k ö l e l i ğ i n k a l d ı r ı l m a s ı zamanın en önemli önlemlerinden biridir: Ulusal Konvansiyon ilk örneği verir, Büyük Britanya onu izler ve ikinci Fransız Cumhuriyeti birinci cumhuriyetin kararını onaylar. 1789 geleneği, köylünün feodal yükümlülüklerden kurtarılmasını ister ve servajla senyörlük ödentilerini Rusya'nın sınırlarına değin gerileten 1848, Orta Avrupa'yı Batı'ya daha çok benzer hale getirir.

Ne var ki, i ş ç i l e r d e n k o r k u, onda anarşinin ya da kollektivizmin elebaşısını gören kim ki var tepkiye götürür. Ciddi bir yiyecek bunalımı boyunca, 1789'daki bir Büyük Korku, Fransız köylüsü ile burjuvasına Eski Rejim'i yıkma olanağını vermişti; 1826-32 yıllarının iktisadi bunalımı, köylülüğü kımıldatmadan sırayla burjuvalarla proleterleri bir araya getirir ve zıtlaştırır; 1845-48 yıllarının bunalımı, Orta Avrupa'da köylülerin kurtuluşunu desteklerken, orada Eski Rejim'i, bir daha geriye dönmemecesine yıkabilecek bir Üçüncü Zümre'nin ayağa kalkmasını başaramaz ve Fransa'da, yeni bir Büyük Korku'ya yol açar: "Elindeki ve avucundakini rahatça başkalarıyla bölüşenler"den, "Kızıllar"dan korkudur bu! 24 şubatta, "Her şey kaybedildi" diye düşünür Balzac. Haziranda ayaklananlardan biri, dönemin ünlü politikacılarından Arago'ya, "Hiç acıkmadınız Sayın Arago; sefalet denen şeyin ne olduğunu bilmiyorsunuz" der. Ve Mareşal Bugeaud da, 1849'da Thiers'e: "Ne hayvan ve vahşi insanlar! Anaların böylelerini doğurmala-

rına nasıl da razı oluyor Tanrı? Ne Ruslar ve ne de Avusturyalılar, işte gerçek düşmanlar!" der.

Oysa işçinin kendisi de, haklarını ileri sürmek gerektiğinde duraksama içindedir hep; hemen güvenliğe kavuşma özlediği bir şeydir, nitekim çalışma hakkını elindeki bayraklara coşku ile yazar; ancak, kasketin önünde şapkasını çıkararak eğilen burjuvanın karşısında, zincirlerinden nasıl kurtulacağını bilmez; ve çok geçmeden, ölmesi gerekecektir ya da boyun eğmesi!

"93'ü 48'den daha çok seviyorum; enayilerin karışıklık içinde bocalamalarından çok, Titanların kaos içinde çırpınmalarını görmek daha fazla hoşuma gidiyor": Sürgünler arasında sayılı kişilerden biri olan Hugo'nun sözleridir bunlar. Acı bir hüküm, ama yenilgilerinin arkasından kırksekizci idealistleri saran acıyı da pek güzel açığa vuruyor. Aynı zamanda acı bir ders: Daha kardeşçe bir Avrupa'yı barışçı yoldan kurabileceklerine inananlar için öyle; geleceğin kendilerine daha sert olasılıkları dayatan demokratlar ve sosyalistler için öyle; görevini daha iyi tanımlaması gerekecek olan bizzat Katolik Kilisesi için de öyle. Bununla beraber, kimi ipotekler kalkmış görünür; çünkü siyasal ve sosyal romantizmin hayallerine yer yoktur artık!

BÖLÜM III

YENİ BİR GÜÇ: AMERİKA

XVIII. yüzylın sonlarında, Amerika'da, Avrupalı güçlerin sömürge yapılarında çatlaklar belirir. Metropoller arasındaki rekabetlerin bunda – bir ölçüde – payı var kuşkusuz; ne var ki, en başta yürürlükteki kolonyal sistem dir eleştirilen. "Tekelci" diye bilinen sömürü politikası, Avrupa kökenli olup bulundukları yerlerde ağır basan kolonların arasında sert bir direnişle karşılaşır. Bunun yanı sıra, Birleşik Devletler'in ortaya çıkışı da doğal hukukun yandaşlarını hareketlendirmiş ve 1789'un ilkeleri, Fransa'nın düşünce düzeyindeki saygınlığı da işin içine girmiş ve deniz aşırı bir dünyada büyük yankılar yapmıştır.

Ancak, Latin Amerika devrimi, "tekel" üzerine kurulu sömürgeciliğin kayboluşuna doğru kesin bir aşama olarak görülürse de, İngilizlerin rolü başta gelir. Gerçekten, Büyük Britanya, Napoléon'a karşı savaşı boyunca kıta Avrupası'nda kendisine karşı kurulmuş ablukaya, Yeni Dünya'nın pazarlarına doğru yönelen bir ticari yayılma politikası ile yanıt vermişti. 1815'ten sonra, İngiltere, Avrupa mahreçlerinin darlığını farkeder ve bir himayeciliğe çarpar kafası; kaldı ki Birleşik Devletler de, kendi gümrük tarifeleriyle yanıt vermişlerdir aynı himayeciliğe ve tacir adanın kucağında çırpındığı iç bunalım, uçsuz bucaksız bir kıtanın alıcı yığınlarını, İspanya'nın "tekelci" politikasından çekip kurtarmaya iter. Bunlar olurken İngiliz donanması, 1815 antlaşmalarının – zenci ticaretiyle savaşma amacıyla – kendisine tanıdığı Atlantik'te ziyaret hakkını yerine getirmeyi çıkarına uygun bulur. Son olarak, özellikle İngiliz olmak üzere, beyaz insanın göçü ve yerleşme kolonilerindeki gelişme, Avrupalıların sayıca bol oldukları uzak diyarlarda – yönetim biçimi bakımından – yeni formüllere çağrıda bulunur; Birleşik Devletler'in, arkasından Latin Ameri-

ka'nın bağımsızlık hareketi sonucu da doğmuş olsa, *self-government* kavramı metropolün çıkarlarıyla onun kolonlarını uzlaştırabilecek durumdadır.

LATİN AMERİKA'NIN KURTULUŞU: BAĞIMSIZLIK SAVAŞI VE ÇETİN YARINLAR

1815'te meşru otoritenin yeniden yerine oturuşu, İspanya yarımadasındaki devletlerde olduğu gibi, onların Amerika'daki topraklarında da gerçekleşti. İyi silahlanmamış ve uçsuz bucaksız ülkelerde dağınık bir haldeki ayaklanmacı güçler, kendilerini dayatacak güçte değillerdi henüz. Aslında, Fransa ve Birleşik Devletler'le çatışma içinde olan İngilizler olsun, bu ayaklanmacı güçler olsun, etkili biçimde müdahale edecek durumda bulunmuyorlardı.

Nasıl tersine dönebilirdi durum?

Gerçekten, devrimcilerin göğüslemek zorunda olduğu şu güçlükler, ortadan kalkmış değildir: Alabildiğine geniş yaban toprakların birbirinden ayırdığı başkaldırı ocaklarının tek başınalığı; Yerlilerin bir gün öç alacakları korkusundan kendilerini kurtaramamış yönetici sınıfların büyük bir bölümünün muhalefeti ve dost laik bir iktidarın düşmesinden kaygılanan Kilise'nin ayak sürçüp durması; şefler (*caudillos*) arasındaki kişisel mücadeleler, fazla olarak da, kendilerinden daha disiplinli ve çoğu kez daha iyi yönetilen birliklerle hesaplaşma olasılığı; köylü yığınlar arasından toplanmış gönüllülere silah ve cephane sağlayabilecek bir sanayinin yokluğu, giderek yabancıların vereceklerine bel bağlamak zorunluğu!

Bununla beraber, iki durum, bir başarı umuduna yol açar ki şunlardır: Dinmez kinlere kaynaklık eden baskının zalimliği ve denize egemen güçlerin daha etkin müdahalesi.

Böylece, Atlantik'in her iki yakasındaki liberaller ile iki Amerika arasında, oldukça sıkı bir dayanışma ortaya çıkar. 1820'deki Lizbon devrimi, VI. Joâo'yu Brezilya'yı terke zorlar ve bu İmparatorluk oğlu D o n P e d r o' ya kalır; Cadix'te patlayan devrim ise, VII. Ferdinand'ı felce uğratır. Ne var ki, liberallerin yarımadada bir anlığına iktidara gelişleri, sömürgelerin Kilise'sini bağımsızlık partisinin

saflarına doğru atar: Kilise, Meksika'da da İturbide'i destekler. Rio'da bir cumhuriyet kurulmasını önlemek için, monarşistler Don Pedro'yu imparator ilan ederler. İngiltere terazide ağırlığını daha çok ortaya koyar ve bu da başkaldırı şansını arttırır: 1817'de, savaş patlar patlamaz İngiltere silah ve her türden yardım yağdırır; ve uzaktan hizmet görmeyi kabul eden maceracı ve meslekten askerleri de kolayca bulur.

Oysa, 1819 yılından başlayarak, Bolivar'ın bir temsilcisi Washington'a kabul edilmiştir; çok geçmeden Büyük Kolombiya ile Meksika cumhuriyetlerini tanıyacak olan Birleşik Devletler, onlara yardıma ve savaş malzemesi teslimine hazırlanır. Londra hükümeti, Fransa'nın VII. Ferdinand yanına müdahalesine karşı protestoda bulunduktan sonra, bağımsızlık yolunda ortak bir bildiri için Amerikalılara öneride bulunur; Monroe, bağlanmayı düşünmese de, 1823'teki mesajı, yeni cumhuriyetleri güçlendirir yine de ve Canning artık bir olupbitti durumundaki gerçekliği onaylamadan yana olur. 1824'te Ayacucho'da son İspanyol direnişi çöker; Madrid'in elinde kala kala Küba adaları ile Porto Rico kalmıştır. Böylesi bir sonuç, soluk almadan yürütülen yedi yıllık bir savaş pahasına kazanılmıştır ve savaş boyunca bağımsızlık hareketinin güçleri, cesaret, dayanırlık, becerileri çetin bir sınav vermiştir.

Bütün bunlara damgasını vuran da iki liderdir!

Gerçekten, o sıralarda başlıca iki ad, iki karakter ortaya çıkar: B o l i v a r' la S a n M a r t i n' dir bunlar. İkisi de, sömürgelerde doğmuş zengin Avrupalı ailelerden geliyorlardı; biri Caracas'ta, öteki Buenos Aires'te olmak üzere, klasik edebiyat ve kültürün büyüklüğünü tanımışlardı ve Madrid'de bulundukları için İspanya'nın sorunlarını iyi biliyorlardı. 21 yaşında eşini kaybedip Avrupa'da ordan oraya bezgin dolaşan Bolivar daha duygusaldı; dışarıya, özellikle önemini yakından görüp biçtiği Anglosakson halklara doğru daha fazla dönüktü; dev tasarıları olan bir siyasal kafa taşıyordu; insanları alabildiğine büyülüyor, büyük toprak sahiplerini kendisinden uzaklaştırmadan Yerlileri de kişiliğine bağlayabiliyordu; az rastlanır bir dirençle dolu olsa da cesaretsizliğe düştüğü de görülüyordu; ordusunda disiplin sahibiydi, ancak yerel bir topluluğun başına birden geçtiği

için, bütün bağımsızlık güçlerini kendi çevresinde toplamayı beceremiyordu.

Bununla beraber, İspanya ile Portekiz'i safdışı etmenin kaygısındaki Anglosakson güçler, birleşmiş bir Latin Amerika'nın doğuşunu desteklemenin pek arkasında değildirler ve Bolivar korkutur onları. Ne olursa olsun, denizlerin ve ticaretin sahiplerine g e n i ş b i r p a z a r açılmıştır: 1830'a doğru, *Libertador*'un ölümünde, parçalanmışlığı gitgide artan ve karışıklığı süreğen olacağa benzer bir Latin Amerika bu durumdadır.

BİRLEŞİK DEVLETLER'DEKİ GELİŞMELER

Bağımsızlığına kavuşan İspanyol Amerika kendi içinde federal bir yapıya erişemezken, Amerika Birleşik Devletler'i, 1812-14 savaşının sonunda, toprak kazanımlarını çarpıcı bir biçimde sürdürür ve Büyük Okyanus kıyılarına varır.

1850'de, k e s i n s ı n ı r l a r çizilmiştir.

Birleşik Devletler'in genişlemesi

Sömürge dönemi boyunca havada kalmış olan Kuzey Amerika'nın paylaşımı sona erer: Sibirya'nın bir uzantısı niteliğindeki Rus toprak parçası sadece Alaska'dan ibaret kalır; Meksika'nın zararına bir başka parça elde edilir; Oregon Antlaşması, asıl kitleyi İngiliz egemenliği ile Birleşik Devletler arasında, gönül rızasıyla bölüşür.

Washington hükümetinin politikası uzun vadeli bir politikayı yansıtmaz: Durumlar, nüfus, yeni toprakların ihtiyacı, Yerlilere karşı mücadele, İngilizlerin, hatta Rusların baskısına karşı gerekli önlemleri almak ve Latin Amerika'nın alanım geriletmek isteği, böylesi bir politikaya katkıda bulunur. Ne var ki, Avrupa savaşlarının desteklediği ticaret ve denizcilikteki açılıp serpilmenin sonucu kimi tutkulu görüşler ortaya çıkar çok geçmeden: Böylece, Rus ve İngiliz kumpanyalarına – özellikle de güçlü Hudson Körfezi Kumpanyası'na – karşı bir Alman göçmenin kurduğu Amerikan

Kürkçülük Kumpanyası (*American Fur Company*), Cumhuriyet'in çıkarlarını savunur ve bunun sonucu olarak da, Çarlığın niyetlerine – Monroe'nun ağzından – karşı çıkılır ve Oregon üzerinde – o bulanık – ortaklaşa yönetimden Büyük Britanya elenir.

Açıktır ki, toprak işgali kesintiye uğrar. Tarımla, kırsalda yaşayanlar ya da madende çalışanların uğraşları arasında geniş boşluklar kalacaktır uzun süre yine. Beyaz insan, Yerli'nin zararına ilerlemesini sürdürerek topraklarından yoksun kılar onu: Bu hasım ve hareketli güvensizlik bölgesini, Amerikalı "sınır" diye adlandırır; karanlık ve vahşi bir mücadele sürmektedir o yörede XVIII. yüzyıldan beri ve XIX. yüzyılın sonlarında sonuçlanacaktır bu. Bütün bunlara katılanlar da, çoğu kez maceracılar, altın arayıcıları ya da kürk avcılarıdır ve Fenimore Cooper ile Washington Irving romantik bir dille anlatacaklardır onların serüvenlerini.

Onlarla beraber, bağımsızlığa ve sessizliğe susamış olanlar gelir: Bu insanlar, günahtan, bozulup sapmış zengin takımından uzaktaki o gök ülkesinin bir önsimgesi durumunda yeni düzenin kaygılı ve yakıcı bekleyişi içinde yaşarlar. En çok yankılar yapan öykü Mormon'larınkidir; Büyük Tuz Gölü'nün kıyılarına değin gider ve orada bir Ermişler Krallığı kurarlar. *Far-West* (Uzak Batı) de, Amerika'ya ortaklaşacı ütopik görüşlerin gerçekleşeceği bir vaadedilmiş ülke olarak bakan Avrupalıları çeker: Owen'ciler, İndiana'da New Harmony'yi kurarlar; İcar'cılar İllinois'da Nauvoo'dadırlar ve Texas'ta Mennonit'ler görülür. Son olarak ve sayıları da gitgide artarak, İngilizlerin elindeki Mississipi havzasını kateden yollar boyunca, İrlandalılar, Almanlar, İskandinavyalılar vardır: Siyasal gericilik yakalarına yapışmadığında sefalet alıp onları atmıştır yollara.

Bu yeni Amerika, insanlarının insanlığını çarpıp sendeleterek yoğururken, uçsuz bucaksız, verimli ama iklimi sert Çayırlarda hayvancılığa ve yaygın tarıma adar onları. Ağacı bol bir bölgeden çıkıp gelen kolon, çırılçıplak bir ovayla karşı karşıyadır: Tek başınalığı korkunçtur; bütün ihtiyaçlarını karşılamak zorundadır; parası olmadığından ekin ekmek için borç alır ve hasatı bekler. Karak-

teri çelikleştiren, eşitçilik ve gözüpeklik duygusunu geliştiren güçteki bu *Far-West,* daha şimdiden tahıl ve et sağlayıcı da olsa, Doğu'daki eski devletlere bağımlı haldedirler; Büyük Okyanus kıyıları, bu devletlerin uzaktaki bir sömürgesi durumundadır. Birleşik Devletler, 1820'de 9 milyonken 1850'de 23 milyondur; yerleşmemiş mihveri güneydeki Pittsburgh çizgisi ile tokuşur, sanayi üretiminin mihveri de Baltimore'dan geçer; demiryolu ancak 1853'te Şikago ile Saint-Louis'ye ulaşacaktır: Nüfusun en fazla arttığı Batı'nın bağımsızlıkçı ve hatta acayip yaradılışını eğip bükerken Atlantik Amerikası üstünlüğünü yitirmenin de uzağındadır.

Washington'la Jefferson'un demokrasisi

Genç Cumhuriyet, kurumlarının sağlamlığıyla dikkatleri çeker. Tocqueville, buna bakıp güven verici bir demokrasi adına kanıtlar toplayacaktır. Soru şudur: Özgürlük, düzene zarar vermeksizin yerleşebilecek midir gerçekten?

Federasyonun nüfusca çoğalışı, henüz kitle halinde göçe verilmez. 1820 ile 1845 arasında bir milyonu aşkın gelen vardır; ancak 1850'de, bir yabancıya karşılık dokuz çocuk dünyaya gelir. *Yankee* duygusu varlığını bütün canlılığıyla sürdürür; gerçek bir Amerikan milliyetçiliği ete kemiğe bürünmüştür.

Milleti oluşturan sosyal çevreler onun yönetimini de sağlarlar. Yeni İngiltere köyleri ile Pennsylvanya'da, dışarıdan göçlerden doğan yalın örflerle donanmış bir halk yaşar; kendini elemeğine adamıştır, Kutsal Kitap'a düşkündür ve tutucu bir demokrasiye eğilimlidir.

Ne var ki, derin körfezler ve büyük haliçler boyunca, etkin bir burjuvazi, denizden alabildiğine zenginleşir: Zenci ticareti, Rom ve balık satışı ciddi servetlere yol açar; onlar da çay, baharat ve ipek ticaretinde nemalanır, gemi yapımcılığında önemli adımlara yol açar; aynı zenginlik sayesinde, dokuma sanayisi ile maden sanayisinin de büyük bir geleceği vardır. Soyluluktan gelmeyen bu zengin sınıf İngiltere ile iş ilişkisi içindedir, onun kültürüyle beslenir, ama öte yandan eski metropolün krallık yönetimi ile aris-

tokrasisini horlar. Kendine olan güvenini, Emerson'un şu sözleri dile getirir: "Pek uzun süre, Avrupa'nın esin perilerini dinledik. Kendi ayaklarımızla yürüyeceğiz, kendi ellerimizle çalışacağız, kendi görüşlerimize göre konuşacağız."

Yeni İngiltere'nin, New York'un ve Pennsylvanya'nın sanayi gelişimi bir iktisadi milliyetçiliğe yol açar; elemeğindeki pahalılık mekanikleşmeyi ve dikkatli bir koruyuculuk sistemini getirir beraberinde. "Güneşin doğuşundan batışına" yerine "saat 6'dan saat 6'ya" isteyen sendikaların kuruluşu boşunadır; sınıf savaşından söz edenlerin sesleri de duyulmaz: Patron sınıfı direnir ve çalışma özgürlüğünü ileri sürer. Bir özlemi de şudur: Ulusalpazarı sağlamak kendsine! 1817'de çıkarılan bir kanunla gümrük tarifeleri konulur ve yabancı gemilere karşı önlemler alınır. Bütün bunlar, bir iktisadi bağımsızlık ilanıdır aslında.

Öte yandan, yönetim geleneği, Kuzeyin tacir sınıfı ile Güneyin toprak aristokrasisi arasındaki anlaşmaya dayanır. Söz konusu aristokrasi, Birleşik Devletleri kurmuş olan politikacıların çoğunluğunu sağlamıştır. Washington'un arkasından cumhurbaşkanlığı, işte bu Kuzey-Güney arasında paylaşılacaktır.

Beyaz insanın toprağı seve seve işlemediği bir göğün altında, köle emeği kullanan bir büyük tarım işletmesi ekonomisi, Potomac'tan Meksika körfezine değin uzanmaktadır. Pennsylvanya'da, Hollandalılarla Quaker'lerin getirip soktukları büyük mülkiyet daha şimdiden görülmektedir; bu mülkiyet biçimi Maryland'la Vinjinya'yı da içine alır ve özellikle tütüne ayrılmıştır: 200.000 hektar büyüklüğündeki topraklar seyrek değildir oralarda. Bununla beraber, plantörler topluluğu, özellikle Caroline'lerle Georgia'da, 100 ila 300 hektar arasındaki orta mülk sahiplerinden oluşan bir çoğunluğu içine alır. Yoksul beyazlardan oluşan – ve *crakers* (kamçı şaklatanlar), *sandhillers* (kurulu tepelerde oturanlar) diye adlandırılan – bir sınıf vardır: Köhne meskenlerde yaşarlar, cahil ve tembeldirler, öyle de olsa zencilerden tiksinirler.

Zenciler ise, genellikle kulübelerde otururlar, günde on altı, on sekiz saat çalışma zorundadırlar; Vinjinya'da bir parça hoş tutulsalar da Caroline'lerdeki pirinç tarlalarında daha mutsuz-

durlar; kaba ve cılızdır görünüşleri; eğitimden geçmemişlerdir, istiareli düşünür ve Afrika folkloru türkülerine esin verir; ev hizmetlerinde çalıştıklarında efendinin güvenini kazanmışlardır, kadınsalar sütnine diye seçilmişlerdir ve okşanırlar.

Din, beyazlara başeğmeyi öğütler.

Öte yandan, zenci ticaretinin kaldırılması ve gitgide artan azat etmeler, kurumun çöküş halinde olduğu düşüncesine götürmüştür kimi insanları. Ne var ki, Whitney'in taneleme makinesi (*cotton gin*) ve Yeni-İngiltere'de olduğu kadar Avrupa'da da artan istem kuruma sertlik aşılar. Güney, pamuk üretimine coşkuyla sarılınca bol el emeğine ihtiyacı olur. Köle nüfustaki artış, pamuk sahibinin isteğini karşılamaz hale gelir, çünkü her on yılda ürün iki kat artar.

Her araca başvurup köle pazarları donanmaya başlar: Fiyatlar yükselir ve kimi yöreler, iyi besleme olmasa da, gerçek bir "renkli davar" yetiştirmeye verirler kendilerini; Küba'nın ve başka yerlerin zenci tacirleri büyük kazançlar sağlarlarken, kanunlara da azat etmeleri ve kaçışları önleyici hükümler konur.

Büyük tarım işletmecisi, verandası sütunlu, İngiltere'den getirilmiş mobilya ile döşeli görkemli bir evde oturur. Çoğu kez Harvard'ı ya da bölgedeki bir başka koleji bitirmiştir ve ciddi bir eğitimden geçmiştir; severek okur, konukları vardır, ava çıkar, at yarışlarından, horoz döğüşünden, güzel yemeklerden hoşlanır; bölgeyi yönetir, milise komuta eder, işletmenin gözetimini kahyalarına emanet eder; olsa olsa şövalyeliğinin kurallarına uyacağını söyler, öğünür. Ne var ki, üründeki ve para değerindeki dalgalanmalara bağımlı haldedir; kimi zaman, elindeki olanakların üstünde bir yaşam sürer, pamuğunu ve tütününü sattığı tacirden borç aldığı da olur; sıradaki yerinin önemini iyi bildiği için, Kuzeyli kapitalistlerin birçok yönden kendisine uyguladıkları bağımlılığın acısını çeker.

1789'dan beri uygulanan anayasa, hali vakti yerinde bir seçkinin anlayışına uygundur ve canlı inancı, olsa olsa bir hoşgörü ortamında rahat edebilecek çeşitli mezheplerin bulunduğu bir ülkeye elverişlidir. Tocqueville, Montesquieu'nün anladığı anlamdaki güçler ayrılığına, Tanrı korkusunun yol açtığı yurttaş ölçülülüğüne, yargıcın – "siyasal meclislerin despotluğu"na bir fren oluşturan – hakemliğine hayranlık duyar. Kuşkusuz, federal formül konfederasyona

üstün gelmiştir; ancak Kongre'nin ve federal iktidarın yetkisine girmeyen ne ki var, federe devletlere ya da halka bırakılmıştır. İki eğilim, federalist ve cumhuriyetçi eğilimler, "iyi duygular dönemi"nde silinmiştir. Şimdi, yararlı uzlaşmalara olanak sağlayan kurumların yumuşak oyunudur söz konusu olan: Başkaları bir yana, örneğin 1820 yılında, bir Missouri uzlaşması vardır ki, Batı'da köle emeği mi özgür emek mi sorunu ortaya çıktığında, geleceği düşünüp uyuşmazlığı erteler. Ne var ki, Jackson'un iktidara gelişi bir ara korkutur: Bu Batı'nın adamı, Vinjinya'nın iktidarına son verir, maliye çevrelerinin ayrıcalıklarına saldırır, gümrük haklarını indirir. Ne var ki, demokratlarla "iyi duygular dönemi"ne dönüşten yana olanlar, karşılıklı ödünlere yeniden başlarlar.

1850 yılına, Kaliforniya hakkında uzlaşmanın yapıldığı tarihe değin, ülkenin genişlemesi, Büyük Okyanus'a doğru ve Meksika'nın zararına olmak üzere, sürer ve bu aşamada kölelik sorunu ciddi çatışmalara da yol açmaz. Birlik büyür; Panama kanalının – varsayımda kalan – yansızlığını güvenceye bağlayan bir antlaşma yapılır Büyük Britanya ile. Birliğin zenginliği, 1860'ta, 1800'dekinin otuz katına çıkacaktır; geliri altı katına yükselir.

Eski sömürgeciliğe bir darbe: Köleliğin kaldırılması

Sıcak ülkelerin eski sömürge sistemi, yalnız sömürgenin metropole sıkı sıkıya bağlılığına değil, başka renkten insanların emeğinin sömürülmesine de dayanıyordu ve toprakları değerlendirecek tek emeğin de onlarınki olabileceği düşünülüyordu. Ne var ki, köleliğe karşı XVIII. yüzyılda iki akım belirmişti: Bir yandan, Aydınlıkçı filozoflar insan hakları, İngiltere'deki mezheplerin – Methodist'ler, Evangélist'ler, Quaker'ler – çoğu ile kimi Katolikler de Hıristiyanlığın ilkeleri adına, ahlaka aykırı bir kuruma karşı savaş açtılar; öte yandan liberal iktisatçılar, kişisel kazanç dürtüsüne yer vermeyen bir çalışma biçimini eleştirdiler. Ancak, insancıl kavramlar ve pratik türden kanıtlar pek büyük çıkarlara ve batıl inançlara çarptı. Birleşik

Devletler Anayasası, zenci ticaretini – ihtiyatlı davranıp – 1808 yılına ertelerken, Fransız Devrimi'nde Ulusal Konvansiyon'un Fransız sömürgelerinde köleliğin kaldırılması kararının ömrü uzun olmaz; çünkü, Napoléon 1802'de yeniden uygular kurumu ve bu da Saint-Domingue'nin kesin olarak kopup ayrılmasını hızlandırır.

Bununla beraber, Jefferson, 1807'de anayasal vaadi gerçekleştirirken, Wilberforce ve yandaşlarının ateşli propagandaları da, Londra Parlamentosu'nda karara dönüşür ve zenci ticareti yasaklanır; arkasından, Viyana Kongresi'nde Castlereagh, büyük devletlere korkunç ticareti mahkûm ettirirse de, sonuçları Aix-la-Chapelle et Verona'ya ertelerler. Napoléon, Yüz Gün sırasında, XVIII. Louis de Birinci Paris Antlaşması'nda, buna benzer yüklenimler altına girerler. Ne var ki, verilen sözlere uymak ayrı bir konudur; nitekim Yeni Dünya'da pamuk ve şeker plantasyonlarının gelişmesiyle el emeğine istem artar. Küba, 1810 ile 1820 arasında 100 binden fazla siyahi elde eder; bundan 1821'de 20 binini, 1822'de 17 binini, 1823'te de 20 binini Brezilya'ya aktarır gemilerle; sadece 1820'de 40 bin tutsak Fransız bayrağını taşıyan gemilerle olmuştur.

Ziyaret hakkı, Büyük Britanya ile kendisine deniz asayişini bırakmak istemeyen öteki devletlerin çoğu arasında ciddi uyuşmazlıklara yol açar. İngiltere, ayrıca Hint Okyanusu'na giden yollara da gözkulak olma amacını taşımaktadır.

Aslında, zenci ticareti, kölelik ortadan kaldırılmadıkça kaybolmaktan uzaktır ve gizli olarak daha da gelişmekte, daha da insanlık dışı koşullara bürünmektedir. Böylece, köleliğe son verme yolunda yeni bir kampanya gelişir ve ülkeden ülkeye pek olumlu sonuçlara varır.

Örneğin Birleşik Devletler'de, siyahilerin kurtuluşu, büyük tarım işletmecilerinin kör muhalefetiyle karşılaşır. Ne var ki, onlara karşı çıkanlar da vardır: Güneyden gelebilecek bir ayrılıkçı hareketten korkup duraksama içine giden siyasetçilerle işadamları karşısında, Kutsal Kitap'a dayanıp durumu haklı göstermeye çalışan kimi rahipler karşısında, Quaker'lerin, Evangelist'lerin, Baptist'lerin, hatta Katoliklerin gitgide yükselen sesi, köle emeğinin yararlı olmadığına inanan Batı'nın dükkâncı, işçi ve kolonları arasında gün-

den güne artan bir yankı bulur. Quaker'ler, zorlayıcı yöntemleri lanetleseler de, kölecilerin sağladıkları ürünlere karşı boykot önerirler ve kimi "dostluk" dernekleri karalara da açar kapılarını. Zencilerin Afrika'da yeniden yurt edinmelerini düşünenler de vardır: Freetown, arkasından da Monrovia kurulur; Liberia bağımsız bir cumhuriyet olacak Libreville kenti de doğacaktır. 1831'de Avrupa'daki devrimlere, Amerika, tipograf işçisi Garrison'un *Le Liberator*'daki gösterisi ve zenci Nat Turner'in Güney'i ürperten kanlı ayaklanışı ile yanıt verir. Tutkular yükselir artık. Ne var ki, köleciliğin gerçekten tehdit edildiğini gösteren bir şey yoktur ortada. Öylesi büyük çıkarlar vardır ki, siyahilerin kurtuluşuyla ilgili bir kanunun çıkarılmasını istemez. Öte yandan Güney, propagandaya propaganda ile yanıt vermekle yetinmez; kendi çevresine, kaçak kölelerin efendilerine geri verilmesini kabul ettirmiştir. Birleşik Devletler'in yaşamı üzerinde varlığını sürdüren ağır bir ipotek vardır; ne zaman ve nasıl kalkacağını da kimse bilmez bunun.

1848'de, Fransa'da İkinci Cumhuriyet, kendisine bağlı bütün topraklarda köleliğin kaldırıldığını ilan eder. Fransızlar, bu konuda Danimarkalılarla Hollandalılardan önce davranmışlarsa da, ne Antiller'de İspanyollar ne de Brezilya, bu örneği izlemekte kararlı değillerdir henüz. Buna karşılık İngiltere, hepsinden önce bu yola gelip girmiştir: Liberallerle Radikallerin 1833'te çıkardıkları bir kanun, köleleri acemi işçiler sayar. Ne var ki, köleliğin kesin kalkışı, bütün bir sömürge statüsündeki reforma bağlıdır.

İNGİLTERE VE AVRUPA'DAKİ GELİŞMELER

Kuzey Amerika'da ve güney yarıkürede Britanyalıların geniş çapta yerleştiği topraklar, XVIII. yüzyılın sonunda yitirilen kolonilerin yerine geçmek üzere, yeniden örgütlenir. Geçirilen deneyimler, eski veto sistemini mahkûm etmiştir ve şimdi, zorunluluklara ve Anglosaksonların bireyci eğilimlerine denk düşen yeni çözümler dayatmaktadır. Yayılma, kötü bir şey olmaması bir yana, insanlığa yaramakta ve el değmemiş topraklar üzerinde özgürce serpilip gelişmeyi yönlendirmektedir.

İktisadi liberalizmin doğal sonucu, *self-government*'dir.

Bir liberal Britanya İmparatorluğu'na doğru

Adalıların dışarıya göçü sürer. Gerçekten, yüzyılın ikinci yarısında görülecek olandan biraz aşağıdadır hızı, ama öteki bütün Avrupa ülkelerininkinden çok daha fazladır. Gidenlerin çoğu, Birleşik Devletler'e doğru yola çıksa da, başka uçsuz bucaksız topraklara doğrulanların sayısı her yıl daha da çoğalmaktadır. 1815 yılını izleyen bunalım ve askerlerin salıverilmesi, akımı besler; yoksul insanların varlık koşullarındaki çetinlik daha da kabartır onu. 1843'te 60.000 kişi gemilere binmiştir; 1847'de 260.000, 1848'de 300.000'e yükselir bu sayı; çok geçmeden, günde 1.000 kişi İngiltere'yi terkedecektir. İngilizlerin çoğunlukta olduğu yeni eyalet adlarıyla zenginleşmektedir dünya haritası: Kanada gibi Güney Afrika, Britanya Kolombiyası, Batı ve Güney Avustralya, Yeni Zelanda ve başkaları...

Bu yeni oluşumlar, toprak ve siyasal kurum sorunlarını da getirirler beraberlerinde.

En kalabalık Britanya toprağı, Kanada'dır. Siyasal kurumlarla donanma bunalımlı bir süreç izler orada. Sonunda, Yukarı ve Aşağı Kanada birleşir: Bir *self-government*'le yönetilecektir ülke; her bir eyaletin seçimle kurulan bir meclisi, bir konseyi, başbakan görevini yerine getirecek olan bir valisi olacaktır. Aşağı yukarı İngiltere'deki örneklerine göre biçilen bu kurumlar, daha sonra deniz aşırı eyaletlere doğru yayılacaktır.

Böylece, seçimlerde malvarlığına göre oyun belirlendiği ve serbest mübadelenin üstün geldiği Büyük Britanya'da, yeni bir liberal imparatorluk ete kemiğe bürünmektedir.

Akdeniz'de ve Asya'da yayılmanın yeniden başlaması

Batı'da ve güney yarımkürede eski sömürge sistemi ortadan çekilse de, aynı sistem doğuya doğru yayılır.

Bu yayılış, İngilizlerin Hindistan'ı fethetmelerinden yana işleyecektir. Geçmiş yüzyılların gördüklerinden farklı hiçbir şey yoktur kuşkusuz: Güney Afrika'dan geçen yol, Afrika'nın Berberileri ve Mısır'la ilişkiler, gerilemekte olan Osmanlı İmparatorluğu'nun yazgısı, Güney Asya takımadaları ile Hindistan'ın sömürülmesi, sarı Çin dünyasının çekiciliği, Avrupalıların aşina oldukları büyük Doğu sorununun daha başka görünüşleri... Ne var ki, ticaret ilişkileri gelişir ve emperyalizm gözle görülür hale gelir.

Yabancı tecim acentaları, menziller, büyük ticaret, Afrika'yı dolaşan – o bitip tükenmez – deniz yolu üzerinde başka hiçbir şey görmeyi arzulamaz: Britanyalılar, Hollandalıların elinden Umut Burnu'nun, Fransızların elinden de Maurice'i alarak, bu dev yol üzerinde egemenliklerini sağlamca kurarlar; Afrika'nın içleri ise, olsa olsa nadir kâşiflerle misyonerleri ilgilendirir, zenci ticaretinin ülkesidir oralar.

Dikkatler, Akdeniz'deki geçitlere doğru kayar yeniden. Mısır seferinden beri, tasarılar, bu ülkeyi Batı uygarlığının çıkarlarına en iyi hizmet edebilecek biçimde ele almayı hedefleyen tasarılar artar durur: Michel Chevallier, yaptığı büyük demiryollarının oraya kadar uzanmasını ister; *Overland Mail* işlemeye başladığında, Enfantin Süveyş Kanalı'nın açılmasını önerir. Korsanlığa karşı sert bir mücadele yürütülür: İngiliz donanması, Cezayir kenti ile Trablus'u bombalar; Fransız seferinin 1830'da kovduğu Dayıya karşı yeni bir deniz gösterisi yapılır. Mısır, iki kez, dikkatlerin merkezini oluşturur: İngilizlerle Fransızlar, Nil kıyılarında bir güç yaratma yolunda Mehmet Ali'nin çabasına arka çıkarken, sonra, pek önemli bir kavşakta kendilerine engel olabilecek tutkulu bir hanedanın yükselişinden korkarlar; öte yandan, her ikisi de Boğazlar için pusuya yatarlar ve İstanbul'da, Akdeniz kilidini denetleme adına, İngiliz-Rus düellosunun yeni bir aşaması başlar.

Bu arada, güçlükleri de olsa, Cezayir ağır ağır fethedilir. Afrika'nın kuzeyi ile Fransa uğraşıyorsa, güneyi de İngiltere'ye ayrılmıştır. Ne var ki, uzun mesafeler ve Boer'lerin engeli yüzünden, İngiltere bütün bir yüzyıl uğraşıp duracaktır orada; oysa Cezayir, Temmuz monarşisi yıkıldığında, aşağı yukarı boyun eğmiştir.

Alınan hedefin genişliği bakımından daha da çarpıcı

olanı, Büyük Britanya'nın H i n d i s t a n' da yürüttüğü sömürge savaşıdır: Yığınla ırkın, dilin, dinin, yaşam biçiminin, tutarlıktan uzaklaştırdığı 200 milyon insan; karşısında da, üslerinden alabildiğine uzak ve bir bölük askere sahip, ama girişken ve diplomat İngiltere! Cezayir'de olduğu gibi, sınırlı işgalin yerine bütün bir ülkenin denetimi geçer ağır ağır; bir bölümüyle de olsa yerli hükümdarların aralarındaki rekabet, işleri kolaylaştırır elbette. Böylece, İran sınırlarına, İran körfezinden Birmanya'ya değin ele geçirilir Hindistan. Bu evin anahtarlarını elinde tutmak, kapılarını kıskançça denetlemek: Londra'nın, uluslararası politikada başta gelen kaygısı olacaktır artık!

Gerçekten, Avrupa'dan Yakındoğu'ya giden yolları serbest kılmak gerekiyorsa, H i n t O k y a n u s u' n u n m u t l a k s a h i p l i ğ i ni sağlamak bir zorunluluktur: Doğu'da Singapur'la Batı'da Aden'in ve Cebelitarık'ın ele geçirilmesi bunun sonucudur. Dahası, Singapur'la Malakka Boğazı, Hindiçini kıyılarını, güney adalardaki Hollanda İmparatorluğu'nu ve Filipinler'deki İspanyol egemenliğini de sultası altında tutmaktadır. Pay-Bas da koloniyal savaşını sürdürürken – 1815'te kendisine geri verilen Cava ile Sumatra'ya boyun eğdirmeyi ister! –, Büyük Britanya, Uzakdoğu'daki pazarların fethine atılır: Afyon savaşı sayesinde Hong Kong'a yerleşir ve Çin'i beyazlara kapılarını açmaya zorlar. Yüzünü denize doğru çeviren ipek ve çay ticareti, Anglosaksonların egemen oldukları ticaret yollarına girer kesinlikle.

Bunlar olurken, R u s İ m p a r a t o r l u ğ u da, yürüyüşünü sürdürerek, kürk tacirlerini Alaska'ya gönderir, Büyük Okyanus sularında Birleşik Devletler'i tehdit eder, Kazaklarını çay karayolu üzerinde ve Orta Asya'nın vahalarına doğru ilerletir. Perovski, Hive'ye saldırısında felaketle karşılaşır kuşkusuz, ama Muraviev Sahalin'in önünde görülür ve Nevelski de Nikolaievski'i kurar. İngiltere kaygılanır bundan. Bununla beraber, Kafkasya direnir ve bölgeyi kuşatma Gürcistan'la Azerbaycan'a asker yollama ile biterse de, dağlılar dizginlenemez olarak kalacaklardır uzun süre. Cezayir'de, Hindistan'da ve Malezya'da olduğu gibi, orada da, Müslüman dünya güce güçle karşı koymayı dener.

Kimi insanlar Rusya ile Amerika'nın önünde açılan geleceği sezerken, Batı Avrupa, Büyük Britanya'nın gerisinde olmak üzere, birkaç adım ilerdedir ve dünyanın zenginliklerini sömürme yarışında daha da büyük bir şans tanımaktadır ona bu!

II
BATI'NIN GÜÇLERİ VE AVRUPALILARIN YAYILIŞI

1815 yılındaki antlaşmalardan doğmuş olan Avrupa düzeni, yerine oturmuş gözükür 1850'de; ve aynı yıl, Kaliforniya uzlaşması sayesinde, Birleşik Devletler'de bir iç savaş tehdidi geçici olarak uzaklaşır. Oysa, 1854 yılından başlayarak, Yeni Dünya'da kölecilik bunalımı doruğuna çıkarken, Eski Dünya'nın büyük güçleri arasında, XIX. yüzyılda ilk kez olmak üzere, savaş patlar; böylece bir s a v a ş d ö n e m i açılır ve ancak 1871'de kapanır. Viyana Kongresi'nin yarattığı ülkesel çerçeve ile Fransa'nın askeri üstünlüğü çöker; Almanya ile İtalya, birliklerini gerçekleştirirler; Bismark'ın "Reich"ı da yeni kara Avrupası'na egemen haldedir ve bu Avrupa, barış diye "silahlı barış"ı tanır artık. Ayrılıkçı savaşa gelince, Anglosakson Amerikası, üzerine ağırlığı çökmüş olan ipoteği söker atar.

Birleşik Amerika güçlenip pekişir, Avrupa ise eskisinden çok daha fazla bölünmüş durumdadır; görünüş odur ki, o Avrupa'nın geleceği daha şimdiden sallantılıdır.

Ne var ki, gerçek tam da bu değildir; çünkü, küçük kıtanın güçleri tam bir gelişme içindedir. Milliyet savaşlarına bulaşmamış olan Büyük Britanya'nın yayılışı sürer; hasta yatağından çabucak çıkan Fransa, Avrupa dışında varlığını duyurma eğilimi içine daha da fazla gelip girer; Rus kitlesi, Asya'nın omuzlarındaki ağırlığını sürdürmektedir; ve çok geçmeden, korkunç bir canlılık içindeki yeni Alman İmparatorluğu'nun *Weltpolitik*'i (dünya politikası) ortaya çıkacaktır. İşte, belki o zamandır ki, Avrupa uygarlığı, alabildiğine bir yoğunlukla ışıyacaktır.

BÖLÜM I

YÜZYILIN SAVAŞÇI DÖNEMECİ

1853-1871 yılları, kendine özgü çalkantılarla doludur. Batı'nın üstünden bir savaş fırtınası eser; iktisadi ve sosyal görünüşleri vardır bunun ve dengeleri etkiler.

AVRUPA'DA VE AMERİKA'DA SAVAŞLAR

Savaş alanı, Karadeniz'in kıyılarında kurulur önce.

Gerçekten İngiltere'nin bağlaşığı olan yeni Napoléon, Rusya'ya karşı doğrultur silahlarını: Kırım Savaşı diye adlandırılır bu!

Savaş, yalnız Çarlık Rusya'sının yenilgisi ve iç bunalımı ile sonuçlanmaz; Avrupa'nın Doğu'ya doğru yayılışını hızlandırırken, Avrupa içinde de ulusal savaşlara yol açar: Bir yandan, Akdeniz'den atılan Sivastopol yenilginleri, Fransa ile İngiltere'nin Güney Asya deniz yollarında – kendilerinden emin – ilerledikleri bir sırada, Orta ve Doğu Asya'ya doğru yürüme ihtiyacı içindedirler; öte yandan, Avusturya tek başına kaldığından ve Fransızların İkinci İmparatorluk'u Viyana Kongresi'nin toprak çözümüne karşıt olduğundan, halk hareketleri, Almanya'da olduğu kadar, İtalya'da ve Tuna üzerinde hızlanırlar. Hemen hemen art arta, 1859'daki İtalya Savaşı, 1864'te Slesvig ve Holstein Dükalığı savaşı, 1866'daki Avusturya-Prusya ve Avusturya-İtalya savaşları, bunların sonucudur: Orta Avrupa'nın haritası altüst olur bundan ve Habsburg monarşisi ise, iki başlı Avusturya-Macaristan formülü ile kendisini kurtarır.

Eski Dünya'daki bu karışıklıklara Yeni Dünya'dakiler eklenir: Birleşik Devletler'de Kuzey ile Güney arasındaki geçici denge, Kuzey'in – nüfusca ve iktisadi bakımdan önüne geçilmez – ilerleyişiyle kopar; Güney, ayrılmaya karar verir. Bunun sonucunda 1861 yılında iç savaş patlar: Birbirinin tamamlayıcısı olmuş ve uzun süre de dayanışma

içinde yaşamış iki taraf, amansız iki düşman olup çıkmışlardır. Kuşkusuz, 1850'den beri alabildiğine kızdırıp duran ve 1860'ta Lincoln'le başkanlık seçimlerinden zaferle çıkan köleliğin kaldırılması, Birlik'in bozulmasında büyük rol oynamıştır; ancak, bir mali ve iktisadi bunalım – 1857'deki – sanayi çevrelerinde korumacı bir zorlamaya yol açarak, büyük çiftlik sahiplerinde Kuzey'in kapitalistlerine karşı bir güvensizliği güçlendirir. Böylece, sosyal bir savaştır bu, bütün azgınlığı ile ortaya çıkmış ve önceden kestirilemeyecek bir uzunlukta olmuştur; o yılların en kanlı ve en yıkıcı savaşı kuşkusuz!

Birlik, bu badireden güçlenmiş olarak çıkarsa da, geçici zayıflayışı eski kolonici güçlerin kimi niyetlerine de cesaret vermiştir öte yandan. III. Napoléon'un "saltanatının büyük düşüncesi" diye ortaya salınan Fransa'nın Meksika seferi, Monroe doktrinine saygı sağlamaya gücü yetmeyen bir Amerika'nın burnunun dibinde olur. Latinlere has bir düşünce midir bu? Süveyş Kanalı'nın açılmasına hazırlanıldığı bir sırada, Atlantik'le Büyük Okyanus arasındaki kıstak bölgeye gözlerin çevrilmesi mi yoksa? Ne var ki, İspanya işlere iyice bulaşmayıp da And yöresindeki cumhuriyetlerden Guano'daki adaları koparmaya boş yere kalktığında, Fransızların girişimi de tehlikeye düşmüştür daha o anda. Deneyimden ders alan Londra hükümeti, Kanada'ya *dominion* statüsü vermeyi yeğler. Fransız serüveni, bu yarıkürede Avrupa nüfuzunun geri çekilişiyle noktalanır.

Meksika'dan atılan III. Napoléon, Ren yöresindeki ülkelerden ödünler koparmayı koyar aklına. Ne var ki, Sadowa'nın ertesinde, Alman birliğine karşı gecikmiş düşmanlığı Prusya'ya karşı çıkmaya götürür onu ve Sedan'da korkunç bir yenilgiye uğrar.

1870-71 yıllarında, İtalya ve Alman devletleri ortaya çıkmışlardır; İtalya, Roma'yı işgal etmiş, Almanya da Fransa'yı ezmiştir. Fransa ise, Savoie ile Nice'i elde ettikten sonra, Alsace ile Lorraine'in bir bölümünü yitirir. Bir yarım yüzyıl için büyük savaşlar bitmiştir, çünkü yeni Almanya'nın bir soluk almaya ihtiyacı vardır. Ne var ki, halkların tutkuları dinmez ve silahlı denecek barış, 1914 yılına değin, Avrupa'da uluslararası ilişkilere damgasını vuracaktır.

SAVAŞÇI DÖNEMİN KİMİ İKTİSADİ VE SOSYAL GÖRÜNÜŞLERİ

Neye mal olmuştur bu savaşlar?

Bunun hesabını yapmaya kalkılmıştır: İtalya savaşı için o zamanki parayla – 1 buçuk milyar ve bir o kadar da 1866 savaşı uğruna harcanmıştır; Fransız-Alman savaşı için 13 ila 15 milyar ve Amerikan Ayrılıkçı Savaşı için de 31 milyara yakın gitmiştir.

5 milyarlık tazminatın alınmasının hemen arkasından, Fransız bütçesi yeniden dengesini bulur. Bununla beraber, daha zayıf haldeki Avusturya ve Rus ekonomileri, daha da fazla acı çekerler ve Birleşik Devletler federal hükümeti, altına girdiği ağır yükten bir on beş yılda kurtulur. Öte yandan, ne Atlantik yakası ne de Avrupa yakasında, yükü sermaye üstlenmez: Tüketim vergileri ve gümrük tarifeleri, halk kitlelerinin ödemek zorunda olduğu ek vergilerin en büyük bölümünü sağlarlar; Greenbacks'in (yeşil sırtlı kâğıt paralar) yol açtığı enflasyona gelince, spekülasyonu ve servetlerin Amerika'ya aktarılmasını destekler.

Söz konusu savaşlar dönemi, 1789-1815 döneminde olduğu gibi, fiyatların yükseliş dönemidir de. Kapitalistin kârı gelişir: Bankaların borç para vererek sağladığı kazançlar; müteahhitlerin kazançları (Birleşik Amerika'da Morgan'lar, Carnegie'ler, Rockefeller'ler, Wanamaker'ler, Harkness'ler, Farquhar'lar vardır: Harkness, rom ve viski, Farquhar da yaralıların taşınması için sedye satarak korkunç paralar elde etmişlerdir); savaş malzemesi ve cephane imal eden fabrikatörlerin kazançları: Essen'de Krupp, Creusot'da Schneider, İngiltere'de Armstrong ile Vickers, Rusya'da İsveçli Nobel, Amerika'da Du Pont de Nemours (bu sonuncusu, Kırım Savaşı boyunca, savaşan iki tarafa barut üretip satmıştır), Gambetta'nın çağrıda bulunduğu Remington ile Hotchkiss vardır.

Maden sanayisi ile kimya hızlı ilerlemeler kaydederler:

YÜZYILIN ORTALARINDA SAVAŞLARIN VE SİLAHLANMALARIN NİTELİKLERİ

Avrupa'yı kana boyayan uyuşmazlıklar kısa sürelidir; çünkü, güçlerin büyük bölümü, daha ilk karşılaşmada göğüs göğüse gelirler ve hemen sonuca varılır. Devletlerin çoğu, meslekten orduyu sürdürürler ve cepheye yolladıkları askerler pek fazla değildir. Bismarck'ın 1862-63'te dayattığı reformdan başlayarak, Prusya ulusal ordusu daha kalabalıktır: Bu ordu, arka arkaya, hem Fransa'da İkinci İmparatorluk güçlerini, hem de – 1793 yöntemlerine dönen – ulusal savunma hükümetinin askerlerini yener.

Birleşik Devletler'de, tersine, bir yıpratma, bir topyekün savaş anlayışı egemendir.

1815'i izleyen uzun barış dönemi, yeni askeri öğretilerin hazırlanmasına uygun değildi. Büyük komutanların, II. Friedrich ile Napoléon'un seferleri üzerine düşünülür: Jomini, her şeyi zekâya bırakır ve pek az sayıdaki değişmez kurallara bağlanırken, güçlerin tasarrufunu öğütler; girişime daha büyük bir yer ayıran Clausewitz, moral dayanıklılığın, siyasetle savaşın birbirine bağlılığının önemini belirtir ve demiryolunun rolüne işaret eder. Avusturya ordusu, uygulamada, bir satranç partisine gider gibi gider savaşa; büyük çapta harekâtta bulunma alışkanlığını yitirmiş olan Fransız ordusu ise, Cezayir'deki seferlerden çıkara çıkara yiğitlik ve "beceriklilik" adına dersler çıkarır. Friedrich'in zaferlerinin arkasından Prusyalı askerler aranış içindedirler ve sonunda Moltke' yi izlerler: Türkiye'deki sıkıntılı başlangıçların ve hayalkırıklıklarının olgunlaştırdığı Moltke, elindeki güçlere bir bütünlük içinde bakar – ki bu, oldukça özerk büyük birliklerin yaratılmasını kolaylaştırır – ve Clausewitz usulü bir stratejiyi seçer; böylece, sorumluluklar almaya alışkın bir kurmayla donatır orduyu ve piyadelerin aradıkları "iyi durum"un yerine top ateşine daha fazla yer ayırdığı manevrayı yeğler.

Ateşle zırh arasında rekabet sürer. Sivastopol'da ve Richmond'un çevresinde, saldırgan, güçlendirilmiş savunma hatları önünde uzun süre hareketsiz kalır; Almanlar, Metz'i saldırıyla almayı denemezler ve Paris beş ay boyunca direnir. Ne var ki, saldırı silahlarında ilerleme-

ler olmuştur: Horozlu kapsülün, bakırdan fitilin, silindir-koni biçiminde merminin bulunuşu, taşlı silahın dönemine son verir ve yivli silah dönemini başlatır ve bu sonuncusu sürgüyle doldurulmaktadır; özellikle, obüs denen sivri kubbe biçiminde mermi atan yivli top yuvarlak ve dolu gülle fırlatan düz topun yerini alır; ne var ki, sürgülü doldurma ve çeliğin bronzun yerine geçişi, ağır ağır genelleşecektir.

Zırhla mermi deniz üzerinde de savaşırlar. Paixhans adı verilen obüs atan top büyük bir yeniliktir ve ahşap gemiyi tehlikeli duruma sokar; Ruslar, bu yolladır ki Sinop'ta Osmanlı donanmasını yakmışlardır. İlk torpil ve denizaltı denemeleri görülür. Ne var ki, zırhlı gemiyle çarpıcı bir yanıt verilir onlara; 1859'da Dorian, ilk zırhlı firkateyni gerçekleştirir. Üstünlüğü bir an için tehlikeye giren Büyük Britanya, hızla bir dizi "zırhlı" yaparak bu üstünlüğü güçlendirir; Armstrong, kulelerde de donatmıştır gemileri.

Bununla beraber, teknik ilerlemelerin yanı sıra savaşlarda insanca kayıplar, Devrim ve İmparatorluk dönemi savaşlarındaki kayıpları kat kat aşar: 1870'teki en kanlı çarpışmalar olan Rezonville'le Saint-Privat'da, her birinde 33.000 kurban verilir; oysa Wagram'da 40.000 ve Waterloo'da da 50.000 insan kaybedilmişti. Hastalıklar yüzünden ölümleri de bunlara eklemeli. Tek başına Kırım Savaşı, 800.000'e yakın insana mal olmuştur; 1870 savaşında 600.000 ve Amerika'daki Ayrılıkçı Savaşta da 1.320.000 insan yitirilmiştir.

Bütün bunlara bakıp Hugo haykıracaktır:

Hayır! Hayır! Yazgısında yok insanlığın,
Mezarların soğuk eşiğinde hareketsiz kalmak!

BÖLÜM II

BİLİMLER, KEŞİFLER VE GÖÇLER

Alabildiğine hızlı bir yükselişin orta yerindeki – kısa süren bir kaza olarak – Amerikan Ayrılıkçı Savaşı, Amerikalıda, önemli bir role aday olduğu duygusunu zayıflatmadı; ulusların birbirlerine düşmeleri de, Avrupa'yı, "uygarlık" meşalesini taşıdığı inancından çeviremedi. Fourier, uygarlık kavramının bile, "Avrupalı ulusların halihazırda içinde bulundukları sosyal yaşamın özel bir dönemi"ne uygulanabileceğini söyler ve kuşku duymaz dediğinden. Buna benzer düşünceleri dile getiren başkaları da vardır. Avrupa kültürünün üstünlüğüne tartışılmaz bir şey olarak bakılır. Proudhon'un söylediği şudur: "İnsan kişiliği kutsal olarak kalıyor ve aşağı ırklar karşısında biz yüksek ırkın yapacağımız, bize kadar yükseltmektir onları; onları ıslah etmek, güçlendirmek, bilgilendirip eğitmek, soylulaştırmak!" Saint-Simon'cu Michel Chevallier'nin damadı Paul Leroy-Beaulieu'ye göre, "dünyanın yarısı cahil ve güçsüz insanlara bırakılamaz"; "modern halklar"a düşen bir görevdir bu. Théodore Roosevelt, çağdaşı II. Guillaume gibi, insanlığın bir bölümüne yüzyıllık bir görevin düştüğünü hatırlatır; ünlü bir kaptan A. T. Mahan'in deyişiyle, "bir barbarlık çölünde bir uygarlık vahası" gibidir insanlığın o bölümü ve onun yararına, "yeteneksiz ırkların kamulaştırılması"na çağrıda bulunur bütün yüreğiyle. Öte yandan, Marx için, toplumları yönetme, aydın proletaryaya, en gelişmiş ülkelerin proletaryasına aittir.

Batı'ya m i s y o n yüklendirilir böylece.

Başka önemli gelişmeler de vardır: Bir "B i l i m c i l i k ç a ğ ı" na girilmiştir.

Ayrıca, önemli olan bilgidir; Voltaire'in, "düzenin, huzur ve mutluluğun en bereketli kaynağı" dediği eğitimdir. Kültürün ve bilimin yeni bir yorumuna gidilecektir.

Kültürün ve bilimin yeni çerçevesi

Başlangıç olarak, okur-yazar olmamaya, bu utanç verici eksikliğe karşı mücadele başlar. Baskı makinesi ile okul, işbirliği yaparlar onunla. Basın-yayında ilerleme olmazsa, okul etkisiz kalır. Ancak, insan okumaya ve yazmaya kalktığında – kitap, gazete, afiş yayılır ve bilgi ucuz fiyata dolaşır da olsa – temel eğitim bir yerde her şeye yanıt veremez halde kalacaktır ve böylesi bir kültürün değeri ne olursa olsun, bir mesleğe hazırlamaz insanları. Bunun sonucu mesleki bir yetişme ye özlemdir ki, el kitabının ufkunu genişletse de, kuramı pratikten fazla ayırmaz. Bununla beraber, güçlük pek seyrek olarak yenilmiştir ve sosyal farklılıklar işin içine girince, günlük ekmeğini kazanmak zorunda olan bireyle, yüksek bir kültüre varmak isteyen insan arasında ayrılık sürer.

Ancak, aristokrasinin ve burjuvazinin çocuklarının kolejlerde ve üniversitelerde tattıkları hümanizmanın değeri nedir? Seçkinleri doyurup rahatlatan eski klasik kültür ihtiyaçlara yanıt vermekte midir hep?

Eskilerle yenilerin savaşı XIX. yüzyılda da vardır. "Pancardan şeker güzel sözlerle yapılmaz; güzel şiirler yazarak da deniz tuzundan sodyum elde edilmez": Bir bilgin ve politikacı olan Arago meclis kürsüsünden bunları söylerken, büyük şair Lamartine de, "edebiyat incelemelerinin taşıyıcılığını yaptığı ahlaki gerçekler"in davasını savunur.

Böylece, edebiyat bilimlere karşı mıdır?

Yüzyılın gerekleri ortadadır ve – ulusal eğilimlere göre – az çok liberal yeğleyişler, zekânın çeşitli disiplinleri arasında uzlaşmalara olanak sağlar. Ne olursa olsun, bilimin alanı hızla genişler. Kalır, laboratuvarla fabrika arasında zorunlu yaklaşmaları düzenlemek: Teknisyenle bil-

ginin bağlaşması az çok iyi gerçekleşir; Avrupa'da yolu gösteren Almanya'dır. Bir şey bulup ortaya koyan, yine çoğu kez alçakgönüllü bir pratisyen olsa da, buluşlar daha da çok incelemenin meyvası olur. Ne var ki, ayrıcalıklı aileler kaybolmazlar: Herschel'ler ile Struve'ler, bir yüzyıl astronomiyi temsil edenler tek başlarına; Candolle'lerin adı, bitkibilimin tarihine egemen olacaktır uzun süre; Becquerel'ler, yüzyılın ortasından başlayarak, fizik alanında kendini dayatacaktır; Lenormant'lar, büyük bir parlaklıkla arkeolojiyi iş edinip geliştirirler. Siemens kardeşler şaşırtıcı bir teknisyenler kuşağıdır: Bilimin sanayiye uygulanmasında, başarının ve zenginleştirmenin unutulmaz örneğini koyarlar ortaya.

Bunlar kadar önemli olan, bilim anlayışındaki gelişme ve pozitivist etkidir.

Gerçekten, kendine gitgide güveni artan bilim, yöntemini ve örgütlenişini daha açık bir hale getirir. Zekânın bir sezgisiyle oluşan Descartes'çı akılcılığın yerine, baştan aşağıya "deney"e dayanan bir akılcılık geçer. Öte yandan, yüzyıl, yaratıcı olmayan skolastiklerin biçimsel mantığını kesinlikle reddeder ve düşünme biçimini matematik tümevarmaya dayandırırken, sürekli buluşlara yol açar bu. John Stuart Mill, tanıtlayıcı verilerin yardımıyla doğrulamanın kurallarını ortya koyar. Galois, matematiği bile buluşa tabi kılarken, Claude Bernard bu buluşu alıp deneyin hizmetine sokar; deneyi düşünceye tabi kılan Descartes'çı mantığa karşı bir tepki olarak yapar bunu: Aklın, sezgi yoluyla bulunmuş olan bir yapının gerekleri önünde deneye başeğdirmeye ihtiyacı yoktur; kâhince bir sezgi varsa da, deney bir denetim sezgisini gerekli kılar. Böylesi bir tavrın bereketi pek kolayca kendini belli eder. Gerçekten, doğa bilimlerine, yumuşak olduğu kadar kavrayıcı bir araç da sağlayacaktır bu. Ne var ki, yine gerçeklikten yola çıkarak, Marx'ın diyalektik maddeciliği, insanların davranışına uygulanabilecek dinamik bir dünya görüşünü de önerir. Dahası, matematikçilerde tanıtlama sonuçtan daha az önemlidir artık.

Hiç kuşkusuz, pozitivizm bilimden, niteliklerini, kapsamını ve sınırlarını tanımlamayı beklemektedir: "İnsan zekâsının kesin gerçek biçimini" ortaya koyma iddiasında

olduğundan, metafiziğe ve ilahiyata oranla bilime bir yer vermekte; düşünmeyle gözlemi bir arada kullanarak olayların gerçek kanunlarını bulma görevini ona tanımakta; evren üstüne olan bütün düşüncelerimizi, aralarında sıkı bir dayanışma bulunan bir gerçekler birliği oluşturmayı ideal olarak ona önermekte; son olarak da, ondan, her şeyden önce, insan ilerlemesine hizmette bulunmayı istemekte ve böylece bilimsel çalışmaları sosyal fiziğe ya da sosyolojiye bağlamaktadır.

Evrene ve yaşama yeni bakış

Curnot, bir önemli noktaya işaret ediyor ve şöyle diyordu: "Yüzyılın pratiğe daha da çok döndüğü bir sırada, matematik bilimler daha kuramsal bir doğrultuya girmiştir." Gündemde kalan b ü y ü k s o r u n l a r vardır; Veierstrass'ın, Hermite'in, Kronecker'in ve başkalarının aydınlatmaya çalıştığı fonksiyonlar sorunu, sayılar ve gruplar sorunu böyledir. Henri Poincaré ortaya çıkacak ve bütün bu saydığımız adları gölgede bırakacaktır: Poincaré, bir otuz kadar cilt tutan kitaplarında ve yayınladığı sayısız incelemede, kendinden önce gelenlerin çabalarını özetlemekle yetinmez; örneğin, Fuchs fonksiyonlarını yeniden ele alarak Euklides'çi olmayan geometriye uygular; diferansiel denklemlere, aşkınlara, Abel entegrallerine, üç cisim sorununa karşı çıkar (iki cisim sorununu Newton mekaniği çözümlemiştir); elektrik olayları ile ışık olayları arasındaki ilişkilerle uğraşır. Euklides'çi olmayan bir geometrinin kurucusu olan Riemann da, 1854 yılından başlayarak, dört boyutlu bir uzay önermeye ve görecelik kuramını hissettirmeye koyulur. Bu sonuncu yolda ana noktaları, Hamilton dördeyler kuramıyla, Cayley ile Sylvester de değişmezler kuramıyla göstermişlerdir.

Matematik, önceden bilinmeyen ufuklar açar fiziğe böylece. Bu, kolaylıklar adına, z a m a n ı h i z m e t i n e k o ş m a yı engellemez insana: Bir ortalama saat saptanır, böylece bir başlangıç meridyeni (Greenwich meridyeni) seçilir, gün saat dilimlerine bölünür ve çok geçmeden de Uluslararası Saat Bürosu kurulur. Dev teleskoplar, fotoğraf

makineleri ve az ilerde de spektroskoplarla donanıp gitgide artan gözlemevlerinin kubbeleri altında, sabırlı bir çalışmayla g ö ğ ü n h a r i t a s ı çizilir; yeni yıldızlar bulunup eklenir ve doğaları, çapları ve hareketleri aydınlığa kavuşturulur. Art arda olarak, Fizeau, dişli bir tekerlek yardımıyla ı ş ı ğ ı n h ı z ı nı gösterir ve döner bir ayna marifetiyle aynı araştırmaya girişmiş olan Foucault, Panthéon'un kubbesine bir telle tutuşturulup sallanan bir sarkaç aracılığıyla dünyanın kendi mihveri çevresinde dönüşünü tanıtlar. Arkasından, Kirchoff'lar ve Bunsen'lerle, Huggins ve Miller'lerle spektroskop yola koyulur: A s t r o f i z i k doğmuştur! Tam o sırada, Maxwell ışığın, içiçe manyetik ve elektrik titreşimlerden doğduğunu açıklar. Hertz'in elektrik dalgalarını bulacağı saat yakındır. O andan başlayarak, dalgalar uçsuz bucaksız bir bütün oluşturmuşa benzerler: Birkaç yüz milimetre boyundaki mor-ötesi dalgalarla başlayan bu bütün, Hertz'in dalgalarıyla binlerce kilometreye yayılır. Bütün bu ışık, titreşim, elektrik, kimya olayları, bir birlik ve bütünlüğü de ortaya koymuyorlar mıydı?

Bu, e v r e n i n b i r l i k v e b ü t ü n l ü ğ ü dür aynı zamanda!

1847'de Berlin'de yayımladığı bir incelemesinde, Helmholtz, hem buharlı makinede, hem elektrikte, hem de ışıkta kendini gösteren bir gerçekliğin sorununu atar ortaya: E n e r j i s o r u n udur bu! Öte yandan, Carnot'nun arkasından, Mayer, Joule ve Clausius, termodinamiğin yasalarını belirlerler ki, gazların incelenmesine uygulandığında, Maxwell ve Boltzmann'la kinetik kuramına götürecektir; pratikte, sıkıştırma ve sıvılaştırma, soğuk elde etme sanayisinin doğumuna yol açar.

Enerjinin korunması ve alçaltılmasının yasaları böylece formüle bağlanınca, kalıyordu organik maddenin kendisini mekanik enerjinin kurallarına bağlı kılmak. Tam o sırada kimyacılar, çatışa çatışa da olsa, konuya girerler: Dumas, kimyanın canlı doğayla yarışmaya yetenekli olduğunu söylememiş miydi daha önce? Yirmi yıl sonra, Saint-Claire-Deville'in alümin klorürü indirgemesi ve Marcelin Berthelot'nun da metilik alkolün bileşimine gitmesi, haklı kılar onu. Böylece, kimi ısısal durumlarda, kararlı görünen cisimler öğelerine ayrışıyor ve kararsız denge kavramı termodi-

namiğin yasalarıyla buluşuyordu. 1863'te, tek başına elektrik kıvılcımının müdahalesiyle, asetilenin bireşimine varılmış oldu. Arka arkaya benzin, naftalin ve yağlı cisimler gelirler. Berthelot, Danimarkalı Thomsen'in savını doğrular: Yani, kimyasal tepki yoluyla açığa çıkan ısı ölçülebilir bir şeydir; bir ısı kimyası, termodinamiğin yanında yerini alsa da, böyledir.

Deneyin aşığı ve bilimin dayanılmaz iktidarına inanan bir kişi olarak, Berthelot, bilim sayesinde, insanlık için büyük yarınlar inancındadır. Nobel gibi o da, patlayıcı maddelerin yetkinleştirilmesine koyulur; ancak, sanayi yoluyla ozonu imal eder, çağdaşları için suyu mikropsuzlaştırmanın aracım sağlar ve 2000 yılı için azotlu tabletlerden yapılmış bir besin düşler: Sınırsız bir ilerlemeye inanır ve kimyayı yıkıcılığın hizmetine koymada katkıda bulunur. Garip bir kişiliktir Berthelot özetle! *Senteze Dayalı Organik Kimya* adlı eserini, Michelet kimyanın, artık başta gelen bu bilim dalının "altın kol"u olarak selamlar.

Julen Lemaitre'in Fransız Akademisi'ne kabul ederken kullandığı deyimle, bu "kimyanın kralı" 1907'de ölür; aynı yıl bilimciliğin bir başka dev temsilcisi Lord Kelvin yaşama veda eder. Kuramcı olmaktan çok pratik bir deha olan William Thomson, Carnot'nun ilkesini yeniden buldu; ama asıl yaptığı, birçok elektrik araçlarım yetkinleştirmesi, ilk Atlantik kablosunun denize indirilmesini yönetmesi, yığınla makale ve inceleme eseri yazması, Büyük Britanya içinde ve dışında birçok bilim derneğine başkanlık etmesi ve doğmalarına önayak olmasıdır. Sonunda onurlara boğulacak, Lord Kelvin olacaktır; ne var ki, herkesten fazla savunduğu mekanist öğretinin çöküşünü de ölmeden önce görecektir!

Cuvier ile Geoffroy Saint-Hilaire'in düellosundan sonra, dava, saptanımcılık (fixisme) ve ani değişimler kuramı yararına kazanılmışa benzer. Bununla beraber, yerbilimin, tarihöncesinin ve taşılbilimin (paleontoloji) kimi verileri, birçok doğabilimcilerini Lamarck'ın dönüşümcülüğüne doğru yöneltir.

Oysa, 1839-40'ta Charles Darwin, *Araştırmalar Günlüğü*'nü yayımlar ve kitabında, Avusturalya'ya yaptığı bir yolculukta edindiği gözlemler vardır: Aynı türün, bir adadan ötekine gösterdiği benzemezlikler, çarpıcı gelmişti kendisine. Felaket kuramının hasmı olan yerbilimci Lyell'i tanır ve

Malthus'u okumuştur. Gözünde, yaşam için mücadele genel bir olgudur ve söz konusu mücadele sonunda doğal bir ayıklanma gerçekleşir. Darwin, araştırmalarını sürdürür ve 1859'da *Türlerin Kökeni* adlı eserini çıkarır; 1250 nüshası kısa zamanda tükenen eser, ilk elde altı dile çevrilecektir.

O sırada, soyu tükenmiş hayvanların korkunç temsilcilerine doğru çevriliyordu dikkatler: Kuş tüyleriyle kaplı bir sürüngen olan Archéopteryx; dişlerle donanmış bir kuş olan İchthyornis'ti bunlar. Osborne, kedinin soyunu Üçüncü Zaman'dan beri saptayabiliyordu. Peki, ya insanın kökeni? Boucher de Perthes'in haber verdiği gibi, "Tufan öncesi insanlar"ın kalıntıları bulunabilecek miydi? Gerçekten, Néandertal'ın atası 1852'de ortaya çıkmıştı; arkasından Périgord'da, Aurignac'da ve Grimaldi'de, kesin buluşlar geliyordu. Kimi başka buluşlar, maymunla insan arasındaki ilişkiyi ortaya koyuyordu.

Aynı anda, Bohl'un protoplazmayı buluşundan başlayarak, hücrenin bileşimi ve rolü çevresinde canlı bir tartışma başlamıştı. Evrimciliğe ve kendiliğinden üremeye karşı olan gelenekçilerin pek ciddiye aldıkları bir konu idi bu. Darwin'ciler kendiliğinden üremeyi reddetseler de, Pasteur ve Claude Bernard gibi bilginler Darwin'cileri sonuna değin izlemekten uzak duruyorlardı. Ne var ki, Papa IX. Pius, modern yanlışlara karşı çıkmak amacıyla *Quanta Cura* bildirisini yayımladığı yılda (1864) bile, Huxley, insanla insanımsılar arasındaki ilişki üzerinde direniyordu ve kısa bir süre sonra, Fritz Müller, embriyonun oluşum ve gelişimini doğal ayıklanmaya tabi kılıyordu. Huxley, ilk organik maddenin denizlerin dibinde ortaya çıktığı varsayımını ileri sürerken, hücre kuramını Darwin sistemine bağlayan Haeckel de, Baer'in "biogénétique" denen yasasını insan soyuna yayıyordu. Filozof Herbert Spencer'e uzanıyordu gelişmeler: Nitekim, onun dönüşümcülüğü, ilk bulutsudan (nébuleuse) ahenkli bir sosyal oluşum düşüncesine değin bütün bilgi alanını kucaklıyordu.

Spencer, türlerin mücadelesinden çok ortamın etkisine inananlardan biriydi. Amerika'dan Hyatt ve Cope'la beraber, bir Yeni-Lamarckizm geliyor ve Loeb'i, yönelimler kuramını, yani canlı madde ile çevredeki olaylar arasında oluşan tepkileri düşünmeye götürüyordu. Öte yandan, Moritz

Wagner, doğal ayıklanmanın karşısına çevreden kopmayı koyuyor ve Avusturyalı rahip Gregor Mendel'in koyduğu yasalara uygun olarak da, Hugo de Vries, kalıtımı da işin içine sokarak, değişimcilik adı altında, ani dönüşümler varsayımına dönüyordu. Aslında, çarpıcı bir saldırıdan sonra, Darwinizm, kazandığı mevzileri birer birer bırakmak zorunda kalmıştı.

Sağlık adına mücadele: Claude Bernard ve Pasteur Devrimi

Türlerin kökeni ve evrimi üstüne görüşler ne olursa olsun, fizyoloji ve biyoloji sayesinde, bir yeni tıp doğmaktadır ağır ağır ve cerrahlık da pek önemli bir katkıda bulunmaktadır ona. Bilimsel gözlem, insana, kendi bedenini ve ona musallat olan hastalık yapıcı etkenleri daha iyi tanımak olanağını sağlamaktadır; acıyı yok etmede ve yaşama umudunu arttırmada büyük yardımı vardır.

Tıp, yüzyılın ortalarında hâlâ ampirik nitelikte olsa da – nitekim, tifo ile dizanteriye "çürütücü" hastalıklar denmektedir! – Laennec'lerin, Broussais'lerin, Andral'ların ve Bright'ların çalışmalarından yararlanmaktadır; bunlar, belirtileri doğru saptayabilmek amacıyla, organik patolojiye büyük bir atılım getirmişlerdir. Ne var ki cerrahlık, mikropsuzlaştırma ile mikrop öldürücü yöntemlerden habersiz olduğu için, bilgisizliğin acısını çekmektedir.

Bilimsel planda kesin ilerlemeleri görmek için, Claude Bernard'ı beklemek gerekir.

Claude Bernard, fizyolojist François Magendie'nin öğrencisi olarak, dikkatleri, 1849'da yağların sindirilmesi biçimi üzerine yazdığı inceleme ile ve özellikle bütün beslenmeye egemen olan, karaciğerin glikojenik görevini bulmasıyla çeker önce. Gözlemleri ilerledikçe, şekerin, dokularda yanan ve kanın da oksijenle beraber taşıdığı bir yakacak maddesi olduğunu görür; büyük sempatiğe, kan miktarını düzenleyici bir rol tanır ve zehirlerin organlardaki etkisini inceler. Onca gözlemin arkasından tutar *Tıbba Uygulanan Deneysel Fizyoloji Dersleri*'ni yayımlar, sonra da *Deneysel Tıbbın İncelenmesine Giriş* adlı ünlü eserini çıkarır. Doğabilimin en temel eserlerinden biridir bu. Claude

Bernard, kitabında, deney öncesi (*a priori*) ya da varsayım düşüncesine ve tümdengelime büyük bir önem verir; karşıdeneyi öğütler ve tıbbın da, tıpkı fizik gibi yasalar üzerine oturmasını ister. 1878'de öldüğünde, hayvansal ve bitkisel alanların birliğini kurmuş, fizyolojiyi amprizmden ve metafizikten kurtarmış, Auguste Comte'un umutlarından birini gerçekleştirmişti. Bu heybetli, sakin ve iyi insan, başkalarının büyük ilgisini çekiyordu ve ölümünden sonra da süren dev bir aydınlık yaydı çevresine. Collège de France'ta yerine geçen Brown-Séquard, iç salgıların incelenmesini büyük bir coşkuyla sürdürerek o konuya atılım getirdi. Çömezlerinden biri olan Paul Bert, duyusal görevlerin ve solunum olaylarının incelenmesinde uzmanlaştı.

Bununla beraber, Claude Bernard'ın, tıbbı yanılgılarından kurtarma özlemini bir kimyacı yerine getirmeye çalıştı: Pasteur'dür bu!

1857'de Louis Pasteur, alkolik mayalanma üzerine bir tebliğde bulunmuştu; tebliğinde, mayalar ile mayalanabilir tözlerin bir arada bulunduğu, çürüme ile vibrionun havasız yaşamı arasındaki ilişkiyi ortaya koyuyordu. Liebig, böylesi bir süreci daha önce açıklamıştı, ne var ki Pasteur bu sürecin gerçekleşmesini bilimsel olarak gösteriyordu. Mayalanmalara yol açan mikroskopik organizmalar canlı varlıklara da bulaşıyorlar mıydı?

İpek böcekleri bir hastalığa yakalanmışlardı. Pasteur şunu gördü ki, yumurtalarla geçen pek küçük cisimcikler, bakteriler vardı. İskoçyalı cerrah Lister, o sıralarda farkına varmıştı ki, yaraların iyileşmesini engelleyen iltihap işte bu mikroplardan ileri geliyor olmalıydı; öyle olduğu için de, cerrah yarayı temizleyip koruyordu. Bunun üzerine, Breslau kentindeki Dr. Koch, Davaine ile Eberth'in farkına vardıkları ve hayvanları kırıp geçiren şarbon mikrobunu yetiştirmeyi başardı. Pasteur, araştırmalarını sürdürürken bir rastlantıyla gördü ki, tavukların kümeste tutuldukları kolera mikrobu kümestekilere bağışıklık kazandırıyordu; arkasından 1881'de, aralarından 25'ine gücü azaltılmış bir virüs zerk ettikten sonra – Jenner de, çiçeğe karşı aşısını böyle hazırlıyordu – 50 koyuna şarbon aşıladı; herkes de gördü ki, yalnız aşılanmamış hayvanlar ölüyorlardı. Büyük bir buluştu elde edilen: Artık, yerli yersiz ölümlerden yakınma sona eriyordu; mikroplar vardı ve işlerini görürken onlar izlenecekti; onlar kuşatılacak ve kendilerine karşı doğrudan ve etkili bir savaş sürdürü-

lebilecekti. 1885'te kuduz bir köpeğin ısırdığı bir çocuğu iyileştirdiğinde, doruğuna vardı Pasteur'ün zaferi!

Bir yirmi yıl, direnişleri ve boş inançları kırmak için hararetli tartışmalarla geçti. Ne var ki, Pasteur yenmişti ve mikroplarla parazitlere karşı mücadele de, bir öğrenci ordusu nöbeti devraldı ondan. Onlardan biri, Tuillier, bir kolera salgınını incelerken İskenderiye'de öldü; bir başkası, Chamberland, otoklav ile süzgeci aydınlığa çıkardı; tarım kimyasında uzmanlaşanlar oldu aralarından: Raulin'ler, Van Tieghem'ler, Emile Duclaux'lar, içinde bitkilerin yaşadığı ortamları – yöntemli biçimde – araştırdılar ve bitki dünyasının bakterilerini araştırmada, Schloesing'ler, Müntz'ler ve Winogradski'lerle bir araya geldiler. Bir dev buluş da bunlardan doğdu: Toprağı nitratlaştırma nedeni olarak mayalaşmanın farkına varıldı.

Koch, şarbonu inceledikten sonra verem basilini buldu, arkasından kolera, sıtma, uyku hastalığı ve cüzzam mikroplarına karşı savaş açtı; sonunda da, bu mücadeleden bitkin ve üstelik vereme yakalanarak ölüp gitti. Onunla beraber başkaları, sonsuz küçük yaratıkların tanınmasına vermişlerdi kendilerini. Bunun sonucu şu oldu ki, bulaşıcı hastalıkların önleyici sağaltımı genelleşti. Charles Richet'nin serumla sağaltımıyla bir yeni ilerleme kaydedildi; Emile Roux ile Von Behring, difteriye uyguladılar yöntemi, hastalığın basilini 1883'te Klebs buldu, serumu da 1894'te elde edildi; ayrıca, tek hücreli hayvanların yol açtıkları hastalıkların bulaşmasına karşı korumada kimyasal sağaltım gelişti.

Batı, dünyayı ele geçirip de, sıcak ülkelerin büyük salgın ve bulaşıcı hastalıklarıyla doğrudan doğruya karşılaştığı ve onlarla mücadele etmek zorunda kaldığı ölçüde, geniş bir araştırma alanı açılıyordu önünde. Batı, uzun süreden beri, Akdeniz havzasında, sıtmaya çare bulmak için çırpmıyordu; onun yanı sıra sarı hummanın, hıyarcılın, uyku hastalığının, döküntülü tifüsun kaynakları bulunduğu gibi, çareleri gösterilir. Çoğu yerde bataklıklar kurutulurken, tıp coğrafyası ile parazitoloji kitaplarında, tropikalar arası bölgede halklar arasında hastalıkların bulaşma merkezleri gösterilir.

Avrupalı, kimi zaman yayılmasına neden olsa da, birçok vahim hastalıkların üstesinden gelemez kendi ülkesinde. Utanmanın koruduğu cinsel ilişkiyle bulaşan hastalıklar böyledir. Belirtileri saptansa da önerilen tek yol, cıvayla sağaltımdır. Neisser, 1879'da belsoğukluğunun mikrobunu bulur; 1906'da Wassermann, frengiye karşı bir sağaltım yöntemi gösterecek ve sonra bizmutla sağaltım beklenecektir. Bunun gibi, kanser hâlâ esrarlı bir illet olarak görülür ve ne yapılsa boştur. Sefaletin ve yorgunluğun doğurduğu bir sosyal hastalık olarak verem, koruyucu önlemlerin yanı sıra, çalışma koşullarının düzeltilmesini gerektirmektedir ki, beklemek gerekir; ayrıca cerrahi sağaltım, Forlanini'nin pneumothorax'ı ile ta 1908 yılına uzanacaktır. Kalıtım yoluyla geçen hastalıkların incelenmesine, Mendel yasalarının bulunmasıyla 1900'e doğru girişilecektir.

Bununla beraber, s a ğ a l t ı m y ö n t e m l e r i gitgide yetkinleşmeyi sürdürür.

Hastalıkları belirtilerine karşıt önlemlerle sağaltımı kural edinen ve yürürlükteki bir usul olarak kalan "allopathie"nin karşısına, Samuel Hahnemann'ın önerdiği ve ateşli yandaşları da olan "homéopathie" usulü çıkarılır: İlke, *similia similibus curantur*'dur ve ilaçlar yoğunlukları alabildiğine düşürülerek verilecektir. Claude Bernard ve özellikle de Brown-Séquard, hayvansal kökenli "özsu" yönteminin (opothérapie) yararını gösterirler. Ehrlich'in çalışmalarının sonunda kimyasal sağaltım (chimiothérapie) ortaya çıkacak ve onu – iklimle, içmelerle sağaltım gibi – başkaları izleyecektir.

Cerrahlıktaki ilerlemeler daha da gözalıcıdır ve a n t i s e p s i ye çok şey borçludur bu. Öte yandan Pasteur, asepsi (mikropsuzlaştırma) için yeğlemede bulundu ve düşüncesi güven verici oldu. Aynı zamanda, hastanın acısını da hesaba katmak gerekiyordu. Ether ve kloroform işin içine girer. Operatör güvenle çalışabilir artık! Vaktiyle yangısı adam öldüren apandisitin alınması, 1880-90 yıllarında kolay hale gelir. Broca'nın 1861'de ortaya attığı beyin bölgeleri kuramından yola çıkan sinir cerrahlığı başlardadır. Göz hekimliği, Helmholtz'un ve özellikle kataraktın alınmasını düşleyen Von Graefe'nin buluşlarından yararlanır. Doğum da içinde olmak üzere, kadın hekimliği tekniğindeki ilerle-

melerle, sıkça başa gelen ölüm kaynağı yokolmaya yüz tutar.

En duyarlı alanlardan biri, amprizmin ve boşinançların elinden kurtulmaya başlar: Akıl hastalıkları dır bu! Kafatasıbilim (frenoloji), merakı çeken başarıların arkasından deneysel bir aşamaya girer; akıl hastaları artık toptan güvenlik önlemlerinin nesnesi değildir: Valentin Magnan, Emil Kraepelin ve Edimburg okulu, baskının kaldırılmasını sağlarlar. Sağaltıcı yöntemler ortaya çıkar ve psikiyatri usta uzmanlar edinir. Onlardan biri olan Lombrozo, fizyolojik düzenle suçluluk arasındaki kaçınılmaz ilişkileri tanıtlamaya girişir: Temel olan *Suçlu İnsan* (1875) adlı kitabında doğuştan-suçlu kuramı, ciddi tartışmalara yol açar kuşkusuz; ne var ki, 1888'de yayımladığı *Dahi İnsan* adlı eser, fizyoloji ile psikolojiyi birleştirir. Kimi insanlar şunu kestirir haldedirler: İnsan varlığı, aklın da bağlı olduğu sinir merkezlerinin emri altındadır baştan aşağıya.

Tarih ve sosyoloji

İnsanın ve insanlığın gelişimi üstüne bir şey söyleyemedikten sonra, ne değeri olabilirdi bilimin?

Auguste Comte, sosyal olayların incelenmesini, diktiği pozitivist yapının bir onuru olarak görüyordu. Marksist diyalektik, tarihin hareketi üzerine kurulmuştu. Bu sonuncusu, ufukları genişletmesi bir yana, merakı gitgide uyandırır durur ve politik bir silah olup çıkar; hiç kuşkusuz, bilimci akılcılık da olayları daha iyi açıklama ihtiyacını uyarıp durmuştur. Böylece, araştırmanın derinleştirilmesinin yanı sıra, tarihin alanında da bir genişleme olmuştur. Yapılacakların çifte bir görünümü vardır: Olay, yerli yerine oturtulmalıdır ve bu derinlemesine uğraşın işidir; ancak insan zekâsı da, özelin içinden geneli çekip çıkarmak istemektedir. "Bir günlük sentez için, diye yazar Fustel de Coulanges, yıllarca çözümleme gerekir." Aynı Fustel, şunun altını çizer: "Tarih, bir sanat değil, tam anlamıyla bir bilimdir"; öte yandan, Renan'a göre "Tarih, bir bilim olduğu kadar, bir sanattır da." Özellikle yazıtlar bilimi ile arkeoloji gibi yardımcı bilimlerdeki ilerlemelerin kolaylaştırdığı dev bir

okuyup çözme çalışması yapılır belgeler üstüne; ne varki, genişliğine tablolar çizme eğilimi, belli bir dogmatik anlayışın ya da önceden verilmiş bir yargının esiri kalmış olanların harcı olur hep. Böylece Hippolite Taine, anatomici olarak işini boşuna üstlenir, sistematik kalır ve *Çağdaş Fransa'nın Kökenleri*'nde bir tez savunur. Fustel de Coulanges, kılı kırka yarsa da, evlerdeki günlük dinden, sadece ondan *Antik Site*'nin kurumlarını çıkarır. Sybel gibi Sorel de, Fransız Devrimi'nin açıklanışına giren verilerin olanca karmaşıklığını farkedemezler. Bununla beraber, pek sınırlı konularda, monografi ya da kolektif olabilecek eserler formülüne doğru adımlar atılır.

İktisadi etkenlerin önemi pek ağır belli eder kendini. Öncüler arasında List ve Schmoller görülür; ne var ki, Marksizmin, kabul edilebilir bir araştırma varsayımı olarak bu alanda ortaya çıkabilmesi için, yüzyılın sonunu beklemek gerekecektir.

Tarih, dinsel kökenler sorununa karşı saldırıya kalkarken, gözüpekliğe başvurur daha çok. Kuşkusuz, Kutsal Kitap'ın eleştirisine giriştiğinde, Roma'nın başlangıçlarını ya da Homeros sorununu aydınlatmak için kullandığı aynı yöntemleri uygular. Bununla beraber, üzerinde, yaşayan bir inancın gerçeklerine hasım olduğu kuşkusu dolaşan araştırmacı, alabildiğine nazik bir görevi üstlenir. Strauss, daha 1835'te *İsa'nın Yaşamı*'nı yayımladığında sert tartışmalara yol açmıştı. Arkasından, Sol Hegelciler'in, Feuerbach'ların ve Bruno Bauer'lerin yazıları, kuru çalıya kibrit çakmışlardı: Kutsal Kitap'taki *Yaradılış*'ın ilk bölümleri, tarih öncesi bilimin ve doğabilimcilerinin buluşları önünde nasıl ayakta kalabilirlerdi? Renan'ın, insanileştirerek ve her türlü masaldan soyutlayarak yazıp 1863'te sunduğu *İsa'nın Yaşamı*, büyük yankılara yol açar ve yazarının Collège de France'taki kürsüsüne mal olur. Ruhban tepki gösterir – bir yıl sonra Papa *Quanta Cura* adlı bildirisini çıkaracaktır! – ve kimi insanlar, bilimin dedikleriyle Kutsal Kitap'ın dedikleri arasında bir uygunluk kurmaya çalışırlar. Bununla beraber, geleneksel söyleme bağlı müminlerle ötekiler, yani pozitivistler, akılcılar, özgür düşünceliler arasındaki uçurum genişler gitgide; bu ötekiler, kutsal metinlere, şu ya da bu metin gibi tartışılabilir nesneler olarak bakmaktadırlar.

Tarih, insanlığın geçmişini – çetinlikleri yene yene – bütün görünümleriyle göz önünde tutmaya kalkarken, sosyoloji bir yöntem aranışı içindedir. Marx için, kuruluş, diyalektik temele ve sınıflar mücadelesinin dinamizmine dayanmalıdır; Herbert Spencer, bir ilerlemeciliğin kurallarını saptadığına inanır ve toplumların ortama gitgide uyarlanışından doğacaktır bu ilerlemecilik. Okullar vardır: Pareto ve Walras'la mekaniktir, James Frazer'le antropolojiktir; Friedrich Max Müller'in arkasından, mitosların yorumuyla ilgilenecektir; Tarde ve Fouillée ile psikolojiktir; Durkheim de, işte bu okullara tepki olarak, sosyologa gerçekten bilimsel eserini ortaya koyma olanağını sağlayacak koşulları – alabildiğine ciddilikle – söylemeye çalışır; onun *Sosyolojik Yöntemin Kuralları* adlı eserinin yayımlanışı da (1895) bir dönüm noktası olur.

Bilimci inanç ve yararcı ahlak

Cournot, "su katılmamış felsefi gerçek" karşısındaki soğukluğa işaret ediyordu. Dikkatlere kendini dayatan, deney olayıdır. Claude Bernard'a inanılırsa, insan zekâsının bundan böyle kendini adıyacağı şey, nesnelerin objektif gerçekliği içinde doğal olayların incelenmesidir. Öte yandan, 1848'den beri, Renan, şunu ilan etmiştir: "Bilim, bir dindir; doğasının zorunlu olarak çözümünü dayattığı ebedi sorunları insana çözdürten bilimdir yalnız." Ne var ki, John Stuart Mill'in yararcı amprizmi de, metafizikten, benzeri bir kaçışa götürmüştür onu. Bilimci doğacılık da, Taine'i, beyinsel etkinliği, zihinsel atomların bir çarpışması olarak görmeye götürür. Bain ve James Mill gibi olaycıların gözünde, bilinç, bir düşünceler ve imgeler çağrışımı demektir. Büchner, Vogt ve Moleschott, Cabanis'in formüllerine sarılırlar yeniden (örneğin, karaciğerin öd salgılaması gibi beyin de düşünce salgılar) ve onların bildirisi, fizyolojinin fetihleriyle çağdaştır. Wundt, bir psikoloji laboratuvarı açar Leipzig'de; Fechner, psikofiziği kurar ve Ribot, psikolojiyi sinirsel sistemin fizyolojisine bağlar. Her türlü deneyüstü kavram çekilir ortadan ya da hayalden başka bir şey değildirler.

Ne var ki, fizyolojiye ne denli bağımlı olursa olsun, bireyin etkinliği, olsa olsa sosyal planda açıklanabilir bir şeydir. Az çok iradi olan bu sosyal bilinç, mutlak ve olanaksız bir determinizmin panzehiridir: Marx'ta olduğu kadar Spencer'de, John Stuart Mill'de olduğu kadar Renouvier'de böyledir. Öte yandan, Kant için olduğu gibi Renouvier için de, özgürlük, pratik aklın bir postulat'sı, yani bir öngerçeğinden başka bir şey değildir. Haeckel, bir yaratıcı sevinç felsefesi anlamı verir kendi tekçi görüşüne ve Wundt, istemenin üstünlüğüne açıkça işaret eder.

Bilimcilik, kesin olarak bir tek enerji kuramıdır. Materyalist ya yararcılıkla dolu olsun, deneyüstü metafizikten uzaklaşıyorsa, gerçekliğe bağlanmak içindir ancak. Öte yandan, William James de, "Bir düşünce yararlı olduğu için gerçektir, gerçek olduğu için de yararlıdır" derken, pragmatizmi, bir eylem ahlakı olarak sunacaktır.

DÜNYANIN KEŞFİ VE AVRUPALI İDEALLERİN YAYILIŞI

Batılı insan, bir sevinç içinde dünyanın fethine atılır. Heves ve gözüpeklik, havari tutkusu ile bilgin tutkusu, serüvene iter; bilinmeyenin alanı hâlâ alabildiğine geniş kalsa da, atılım içindedir insanlar.

Dünya üstüne bilgi ve dünyayı anlatmak

Kitaplar, geziler, rehberler bilgi verir ve merak uyandırırlar. 1842'de yayımlanmaya başlayan bir resimli gazete, *The illustrated London News* 5 milyon basar. *Robenson Crusoe'nin Serüvenleri*'nin altın yıllarıdır; Avrupa'nın bütün dillerine çevrilmiştir ve başka Robinson'ların yazılmasına yol açar kitap. Uzak diyarları anlatan romanların ustaları çıkar ortaya: Amerikalı Melville, İskoçyalı Stevenson ve dünyanın güzelliklerine hayran, tek başına bir ülkeden ötekine dolaşan bahriyeli Pierre Loti. Coğrafi romanın yaratıcısı olan Jules Verne de dünya gezisine çıkar; ne var ki, çalışma masasını terketmeden, ül-

kelerin ve toplumların doğrulanmış bilgisine bilim kurguyu karıştırır, gençlerin pek hoşuna giden kahramanlar çizer: Phileas Fogg, seksen günde dünyayı dolaşır; Kaptan Nemo, deniz altında 20.000 fersah kateder; Kaptan Hatteras, Kuzey Kutbu'na varır; o masalsı *Güney Yıldızı* elmasıdır ki, 1867'de Güney Afrika'ya dikkatini çekecektir yazarın ve dünya turuna çıkma düşüncesine de, 1872'de Cook acentasının bir afişiyle varır. Öte yandan, okuyucularından biri olan ve Thomas Cook'un oğlunun da arkadaşı Rudyard Kipling, o eğlenceli *Cangıl Kitabı*'nı yazacaktır ilerde.

Hemen hemen her okulda, dünyanın beş kıtasını gösteren haritalar vardır. Atlaslar daha açık olarak gösterse de, asıl bilimsel araç ve büyük bir çabanın ürünü olan, topografik haritalardır.

Jeofizik, jeoloji ve fiziksel coğrafya da, dünyanın tanınmasına katkıda bulunurlar; yer küre tartılıp ölçülür. Yer kabuğunun doğası üstüne kuramlar birbirini izlese de, bir karara varılır sonunda; iklim bilgisi, büyük hava akımları üstüne ciddi sonuçlar elde edilir.

Başta deniz taşımacılığının ihtiyaçları, okyanuslarla ilgili bilgilerde yeni ilerlemelere yol açar.

Kıtasal keşifler ve kutupların fethi

1860 yılına doğru, haritalar, Afrika'nın pek büyük bir bölümünde, Yüksek Asya'da, Arabistan'la Amazonya'da bilinmeyen yerler olduğunu itiraf eder. Dağların durumu ve su havzalarında, daha da çok sürprizler saklıdır ve kıtasal keşifler hep kurbanlar bahasına gerçekleşir. Uçsuz bucaksız ıssız çöllerde ya da taşkın bir bitki örtüsüyle kaplı yörelerde tehlikeleri göze alabilmek için, gerçekten mistik bir kişiliğe ve herkeste rastlanmıyan bir dayanaklılığa sahip olmak gerekir. Avustralya çöllerinde, Sahra'da, Kongo'da, Arabistan'da böyle dolaşılır. Para ve incik-boncuk unutulmamalıdır; kıtalar ödeyecek bir şeyleri olanlara verirler sırlarını.

İki sorun vardır Afrika'da: Savanalar ve ormanlar arasında bir kıyıdan ötekine iletişimi sağlayan büyük ırmaklar; bir de Sahra ve Libya çölleri. Dahası, zenci ticareti sürmek-

tedir ve tacir, yolları karıştırmakta, yerli şefleri kışkırtmakta, hile ve gerektiğinde zor kullanmaktadır; çünkü dışardan gelen sızma, köleliğe karşı bir nitelik taşımaktadır. Ne var ki, yüzyılın ortalarına doğru, işitilmemiş zahmetler bahasına Nijerya Sahili ve Çad'a ulaşılır. Aynı zamanda, Ekvator bölgesinin üstündeki örtü kalkar: L i v i n g s t o n e, Zambezi ırmağının kaynaklarını bulur ve Kongo ırmağının çıktığı yerleri saptar; arkasından, onu aramaya giden S t a n l e y, Kongo yöresinde uzun uzun dolaşır durur.

1880'de, paylaşmalar başlayacaktır.

Asya'nın ortasındaki aranışlar da bir o kadar zorluklarla doludur.

Öte yandan, k u t u p l a r, bir mıknatıs gibi çeker dikkatleri.

> Kaptan Cook'un arkasından, özellikle de balina avı için yelkenliler güney denizlerine dalmışlardı. Amerika kıtasının kuzeyinde, Atlantik'le Büyük Okyanus arasında ve yaşlı kıtanın kuzeyinde de Batı'dan Doğu'ya bir geçit bulma erkenden gündeme girer. Ne var ki, koşullar çetindir ve başlarda kurbanlar verilir. Yüzyılın sonlarında deneyimleri de göz önünde tutarak, Nansen'ler, Peary'ler, Amundsen'ler, hiçbir şeyi rastlantıya bırakmazlar: Nansen, sonra da Amundsen, Groenland'ı aşarlar; arkasından Nansen, Kuzey Kutbu deniz havzasını bulacak, Amerikalı mühendis Peary de 1909'da, köpeklere çektirdiği kızaklarıyla doğrudan doğruya kuzey kutbuna varacaktır. Daha uzak ve sarp olan Güney Kutbu da, sırlarını döker yavaş yavaş: 1897 ile 1905 yılları arasında denemeler çoğalır; Schackleton, 3.000 metreyi aşan bir yüksekliğe tırmanırsa da yiyeceksiz kalır; sonunda, Scott kar fırtınalarına yakalanıp ölürken, bir Norveçli, Amundsen 1911'de zafere ulaşır.

Ancak kimdir insan soyunu oluşturan bu çeşitli halklar?

İnsanlığın tanınması. Avrupa kültürünün yayılışında dilin rolü

Irk kavramı, hoşuna gitmişti romantiklerin ve bir Frank ırkından, bir Kelt ırkından, bir Germen ırkından bahsetmişlerdi: Irk her şeyi, hatta zihinsel davranışı bile

açıklıyordu; ve Gobinean, beyazlar arasında en soylu ve kendini bereketli uğraşlara adamış bir ırk olarak, bir A r y e n ı r k ı nın bulunduğu düşüncesini yayacaktır. Tartışma, insan soyunun tek olduğunu ileri sürenlerle, kaynakta birçok soyların bulunduğunu ileri sürenleri karşı karşıya getiriyordu. Antropoloji ya da etnografiden söz etmenin uygun olup olmadığı bile bilinmiyordu. Düşüncelerdeki bu karışıklıktan yararlanıp, ı r k ç ı m i s t i k, yüzyılın sonlarında, milliyetçi ve emperyalist tutkuları besleyip duracaktır.

İşi basite indiren bu dar düşünceli anlayışa, Michelet gibi, o r t a m v e o r t a k y a ş a m ın halkları ve ulusları biçimlendirmede kandan ya da kafatasından daha önemli olduğuna inananlarca karşı çıkıldı. Öte yandan, 1817'den başlayarak, alabildiğine açıklayıcı bir insansal coğrafyanın gerçek öncüsü olarak ortaya çıkan K a r l R i t t e r, ülkelerin ve onların halklarının karşılıklı bağlarının bir betimlemesine gider. Arkasından Berghaus'lar, Peterman'lar ve Reclus'lar da bu anlamda çalışmalarda bulunacaklardır. Gerekirci kuramların süzgecinden geçmiş Ratzel, dayatıcı yasaları olan bir jeopolitik önerirken, Vidal de la Blache ile Mackinder, yaşam biçimi kavramını geliştirmeye verirler kendilerini; bu yaşam biçiminde türle doğa arasında sıkı bir işbirliği vardır ve kavram, uyarlanma biçimlerinin, giderek insan tiplerinin sonsuz çeşitliliğini açıklar niteliktedir. Lavisse'in isteği üzerine ve Michelet'nin tarzında olmak üzere bir ekibin hazırlayacağı *Fransa Tarihi*'ne, Vidal de la Blache *Fransa Coğrafyasının Tablosu* adlı bir girişle katılır.

Batılı için alet ve kumaş, yol ve demiryolu, hatta mesken, dünyanın öteki bölümlerinde etki araçlarıdır. Ne var ki Batı, kendi varlığının yararlarını alabildiğine kavranabilir kılmak zorundadır. Kendisininkinden pek farklı deyimleri, zorunluluk gereği öğrenmeye olumlu baksa da, kendi etkisini ve ruh halini doğal olarak taşıyan dillerin yayılmasını başa alır. Daha önceki bir önemli örnek vardır önünde: İspanyolca ile Portekizcenin Yeni Dünya'daki fethedici gücü!

Göçmenin, kolonun ve gezgin tacirin, onların yanı sıra öğretmenin ve misyonerin, gazeteyle, risaleyle ve kitapla, özellikle de Kutsal Kitap'la yönlendirdiği bu dil saldırışını izlemek gerekiyordu. Haiti ile Maurice'te tutunan Fransızca, Kanada'da, Kuzey Afrika'da, Ortadoğu'da, ta Uzakdoğu'ya

değin ilerler. Ancak, İngilizcenin açılıp serpilişine yetişmek mümkün değildir: Hindistan daha halklar İngilizce yardımıyla anlaşırlar; bütün deniz yollarına o egemendir. Bununla beraber, ilişkiler karman çorman dillere yol açar çoğu yerde. Öte yandan, metropol ülke, kolonilerde kendi dillerinde yerli kadrolar oluşturmayı yeğler: Hindistan'daki üniversiteler, Oxford ve Cambridge'te revaçta olan yöntemleri yansıtırlar.

Hıristiyanlığın yayılışı

Gerek Avrupalı için gerekse Amerikalı için, Haçlı seferinin sürmesine dinsel coşku canlılık verir. İsa adına ortaya atılan mezhep ve tarikatlar, mesafe alırlar; sömürgeleştirilmenin yanı sıra Hıristiyanlaştırılan Yeni Dünya, Hıristiyan canlılığı arttırır. Bir süre için gerileyen misyoner gayret yeniden gelişir; sömürgeleştirme onu desteklerken, o da sömürgeleştirmeye dayanak olur.

Rus devlet örgütünün omuz verdiği Ortodoksluğun gücü, Ortadoğu'dan Doğu Asya'ya değin her yerde kendini gösterir. Ancak, daha da önemli olanı, Katolikliğin kendi bağrında kazandığı güçtür: Roma kilisesi, ulusal hareketin itişiyle, İtalya'da cismani alanda kaybettiğini manevi alanda kazanır; yalnız inançsızlık karşısında değil, modern ilkeler karşısında da durumunu iyiden iyiye belirginleştirerek yapar bunu.

Vatikan Konsili, 1870'te, Papa'nın inanç ve örf sorunlarında yanılmazlığının yeniden altını çizmiştir. Arkasına birliği ve hiyerarşiyi de alan Katolik eylem, Avrupa dışında önemli sonuçlar elde eder. Daha önce Papa VII. Pius, Cizvit Tarikatı'na tekrar izin vermiş ve Yabancı Misyonlar Derneği'ni yeniden kurdurmuştu; arkasından gelenler koşullardan da yararlanarak (Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesi, Cezayir'in işgali, Çin'e müdahale), dışarda yeni naiplikler ve piskoposluklar yaratırlar. Papa IX. Pius, ile XIII. Leo, Okyanusya'yı, Afrika ile Asya'yı, dinsel yönetim dairelerine bölerler. 1815'te, Avrupa dışında 300'den fazla misyoner yoktu belki; 1900'de sayıları 6.100'e ulaşmıştır, eğiticiler de cabası. Hıristiyanlığı kabul edenlerin sayısı bakımından, Hindistan başı çeker, onu Çin Hindi ile Çin izler; Ortadoğu, önem bakımından üçüncü sıradadır ve Afrika'dan önce gelir. Kimi adalarda daha da gözle görülür başarı.

Protestanlık, Hollandalıların – Güney Afrika'da – ve özellikle de İngilizlerin oluşturdukları büyük kolonilerde dayanak bulur; Birleşik Devletler de gayretle sarılır işe. 1900'de, 249 Protestan derneğin elinde 16.000 misyoner vardır; Kutsal Kitap Derneği 350 dilde basılmış 4 milyon Kutsal Kitap satar ya da hibe eder; dine dönenlerin sayısı, 4 milyonla 3 milyon arasında değişir, onların çoğunluğu da Hindistan, Güney Afrika, Hollanda Hindistan'ı ve tropikal adalar ve son olarak da Çin arasında bölüşülür. Burada da asıl kazanç, daha sıkı bir idari vesayete tabi küçük kolonilerdedir.

Misyonlar, kimi yönetimlerin tarikat ve topluluklara karşı aldıkları önlemlerin cezasını çekerler zaman zaman. Fransa'da Üçüncü Cumhuriyet'in ruhban karşıtlığı ihraç malı diye şöhret kazanmıştır. Ancak, tam tersine dinsel çıkarların savunulması, büyük devletlere emperyalizmlerini haklı çıkarmak için bahane olur sık sık. Bunun yanı sıra, İncil davası, yerlilerin gözünde, yabancının kendilerine egemen olmaları davasıyla karışır çoğu kez.

Dine dönmelerin altında yatan maddi çıkar görünümü, yerlileri daha da rahatsız eder; Çinlilerin ve Japonların belleğinde unutulmaz örnekleri vardır bunun. Misyonerin, esrar satıcısı ya da silah tacirlerinin ajanı olduğu da olur. Kimi yerde tacir, misyonere yeğlenir. Öte yandan, misyonlar arasında rekabetler, uluslar arasındaki çatışmalara denk düşer ve bu yüzden birbirlerini yer dururlar.

Böylece, Hıristiyanlığın işin içinden büyük kazançlarla çıktığını söylemek aldatıcı olur. Ancak, Uzakdoğu'da yerli güçlerin Hıristiyanlığa karşı az çok şiddetli direnişi bir yana bırakılırsa, kabul etmek gerekir ki, Hıristiyanlık önünde asıl dikilip duran İslam olur her yanda ve İslam, Afrika'da, belki Asya'da da, daha hatırı sayılır fetihlerde bulunur.

İnsanlıkçı düşüncelerin yayılışı ve köleliğe karşı mücadelenin sürdürülmesi

Her şeye karşın, Hıristiyan çevrelerin manevi etkinliği, acıları dindirme yolundaki hayırseverlikten ayrılmaz ve laiklerin insancıl mücadelesiyle el ele tutuşur. Dinsel olsun

olmasın, misyonların başlıca çabası, eğitim in yanı sıra hastalıklara karşı mücadele dir: Cezayir'de, Ortadoğu'da, Madagaskar'da, Çin'de, kreşler, yetimhaneler, dispanserler kurar, hastaneler yönetirler. Hindistan'da, Protestan misyonerler arasında hekim ve hastabakıcı olanlar çoktur; Afrika'da evlenip çokkarılılığı kaldırmaya ve kadının durumunu yükseltmeye verirler kendilerini. Sağlık sorunu, Avrupalıların ve Amerikalıların gözünde, yerli halkların minnettarlığını çekmede en önemli konulardan biridir.

Tropikal bölgenin en zalim afetlerinden biri olan köleliği söküp atmak da bir sorundur. Gerçekten, Yeni Dünya'daki plantasyonlarda köleliği sürdürebilmeleri için, bu uçsuz bucaksız pazarı kapatmaları gerekiyordu. Kolay olmadı bu! Hem Afrika kıtasını bütünüyle denetim altına almadıkça nasıl kurutulabilirdi kaynak?

İngilizler, başta gelen bir rol oynarlar bu konuda.

Ne var ki, Hint Okyanusu'ndan atılan zenci ticareti, Sudan'dan Kızıldeniz'e giden yollarda tutunur. 1884-85'te, Berlin'de, Kongo bağımsız bir devlet olarak tanınırken zenci ticaretine karşı mücadele etme yükümlülüğü altına da sokulur. Başka tepkilerle de karşılaşır köleliği ortadan kaldırma çabası. 1889'da Brüksel'de toplanan bir yeni konferans yöntemli önlemler öngörür; ne var ki, zenci tacirleri Sudan'dan, ancak Kitchener'in 1898'de dervişleri tepelemesinden sonra kaybolurlar; Uaday'da, Rabah'ta ise, 1900'de Fransız kolonlarının bastırmalarıyla ortadan çekilirler.

İnsanlıktan yana bir soluğun alındığı da bir gerçektir. Beecher-Stowe'un kitabının, *Tom Amca'nın Kulübesi*'nin eriştiği – o emsalsiz! – başarı bunun bir ölçütüdür; Batı'nın birçok dillerine çevrilen ve körler için de bir nüshası düzenlenen kitap, 500 basım yapar. 1885 Brüksel ve 1890 Berlin sözleşmeleri, gerçek bir uluslararası hukuk yaratmayı amaçlarlar: Ülke işgallerine bir çeki düzen getirilir; işgalciye, yerli halkların yazgısını düzeltme, yalnız köleliği değil silah ticareti ile alkol satışını da ortadan kaldırma görevi verilir.

Bu tepeden koruyuculuk, yüksek bir uygarlığın yerine getirmesi gereken bir vesayeti yasallaştırma niteliğindeydi göründüğü kadarıyla; en güçlünün hakkı demekten o uy-

garlığı kurtardığı gibi, dünyayı daha anlayışlı olarak değerlendirme arzusuyla da pek güzel uzlaşıyordu.

NÜFUS ARTIŞI VE AVRUPALILARIN BÜYÜK GÖÇLERİ

İnsan kitlesi, XIX. yüzyılın ilk yarısında, XVIII. yüzyılda olduğundan daha hızlı kabarmıştı; 1850'den sonra, kendini daha da fazla gösterir bu eğilim.

Avrupa'da ve Dünya'da nüfus artışı

İnsan soyunun, 1650'de 500 milyon ve 1750'de 700 milyon olduğu kabul edilirse, 1650 ile 1800'ü biraz aşan bir tarih arasında iki katına çıktığı görülecektir; oysa 1750 ile 1880 arasında bir ikinci çifte artış vardır. Çoğalma oranı, Asya bir yana bırakılırsa, 1850-1900 arasındaki yarım yüzyılda daha önceki iki yarım yüzyılda olduğundan daha güçlüdür. Asya, insanlığın yarısından çoğunu hep bağrında taşısa da, bu kıtanın üstünlüğü zayıflamıştır. Gözalıcı bir ilerlemeye karşın, Amerika'nın orta halli bir yeri vardır hep. Tersine, Avrasya bloku, tek başına nüfusun dörtte üçünü toplar. Ne var ki, dikkatleri özellikle çekmesi gereken, A v r u p a' n ı n d u r u m u dur: 1800'de, insanların beşte birinden fazlasını elinde tutan kıta, 1900'de dörtte birini biraz aşan bir yekûna sahiptir. Nüfusu, XIX. yüzyıl boyunca en azından iki kat arttığı ve yüzeyi bakımından da dünyanın beş parçasından dördüncüsü –Rusya çıkarılırsa sonuncusu– olduğu gözönünde tutulursa, elindeki nüfus gücü belli olmuş olur.

Ayrıca, şu da unutulmamalı: Sadece Avrasya kendi kendine çoğaldı. Afrika, verdiğinden çok aldı; Kuzey ve Güney Amerika, göçe tek kişi yollamadı; Okyanusya da öyle. Oysa Avrupa'yı terk edenlerin sayısı Asya'yı terk edenlerden daha fazladır. 1900'de, 400 milyon Avrupalıya, başka kıtalarda, Avrupa'dan gelmiş olan ya da Avrupa kökenli bütün beyazları eklemek gerekir: Böylece, Avrupa'nın çocukları, insan soyunun üçte birini temsil etmektedir.

1850'den başlayarak nüfusun yer değiştirmesi, o yıllarda yaşayanların dikkatine pek çarpmıştır. Kuşkusuz Avrupa'daki bu nüfus çoğalışıdır ki, eski kıta üzerinde uyarıcı bir etki yapar; teknik ve iktisadi gelişmesini hızlandırır; iş piyasasında istemle sunum arasında belli bir uyuma yol açabilen göç hareketlerini belirler bağrında; bir bütün olarak da, kentsel yoğunlaşmayı ve daha da özel olarak, büyük sanayi ve etkin ticaret merkezlerini destekler. Ne var ki, iç alışverişler yetmez ve yığınla Avrupalı, geçici olsun kesin olsun, geleceğine çekidüzen getirmek için yurdunu terk eder.

XVIII. yüzyılda, mümkün değildi böylesi bir dağılış. Gelişmelerin denk düşmesi, taşıt araçlarının fiyatının inmesi, kırsal kesimde kökünden her kopana kentlerin bağrını açmasının olanaksızlığı, henüz boş yörelere gidip yerleşmede göçmenin elindeki özgürlük, bütün bunlar öyle bir ana rastlar ki, Atlantik'le Akdeniz arasında ve çok geçmeden ta Ural'lara değin hemen hemen her yanda, Malthus'un öngörüleri gerçekleşiyor gibidir.

Kısa sürecek bir andır bu: Dün merkantilist, uyruğun çekip gitmesini kralın ekonomisine zararlı görüyordu ve yarın milliyetçilik, ülkeden çıkışta ve içeriye girişte sınırlar koyacaktır. Malthus'un çömezi olan Thornton, 1846'da *Nüfus Aşırılığı ve Çaresi* adlı eserinde, bir "dev" göçü öğütleyip salık verir. Propaganda, yoksulların iştahını kabartmada engele takılmadan yürür; din dernekleri ve deniz kumpanyaları, taşımayı ve barınmayı üstlenirler; hükümetler razı durumdadır ve kimi denizaşırı devletler ilanlar bile verirler. Yolculuğun zor koşullar altında olmasının önemi yoktur –söylendiğine göre, 1847'de Büyük Britanya'dan yola çıkan 90.000 kişiden 15.000'i yolda ya da karaya çıktıktan sonra ölür–, toprak ve her halükârda iş bulmada kesinlik, parası pulu olmayanı yollara döker. Siyasal bunalımların ya da dinsel baskı ve zulümlerin göçe zorladığı insanlar azınlıktadır: 1880'den başlayarak, Yeni Dünya'nın kabul ettiği Doğu Yahudilerinden milyonla insan, sefaletten olduğu kadar kıyımdan da kaçmaktadır. Michelet, daha önce Liverpool'da bütün çıplaklığıyla görmüştür durumu ve şöyle der: "Şimdi yoksul göçmenlerindir sıra ve köprünün üzerine yığınlar halinde itil-

mektedir. Zavallı insan sürüsü... Yola koyulmalıdırlar. Küçük dokumacılar, Manchester dolayında açlıktan ölüyor."

Açıktır ki, proleterlerin göçü dür söz konusu olan!

1840'a kadar, yılda 30 ile 40 bin arasında insan yola çıkar: 1801'den başlayarak 1.500.000'dir bu; çoğu, fabrikanın yoksulluğa ittiği kırsal kesim zanaatçısıdır. Sonra, bir sıçrayışta yıllık göçmen sayısı 200, hatta 300 bine fırlar; 1845– 48 korkunç bunalımı, Orta Avrupa'da servaja son verilmesi – köylü, yurtluğa bağlı hissetmiyor kendini artık! – Kaliforniya'ya ve Avustralya'ya doğru "altına hücum" yıllarıdır bu. İngilizler, İrlandalılar, Almanlar başta gelirler: 1845 ile 1850 arasında toplamın yüzde 80'i, 1875'e kadar toplamın yüzde 50'si, Büyük Britanya adalarından yola koyulmuşlardır. 1841 ile 1880 arasında gidenlerin sayısı 13 milyon olarak kestirilmektedir. Öte yandan, 1857-75 yıllarında geçici bir kararlılık görülür; göçmen gönderen ülkeler için daha hissedilir bir sanayi atılımı ve Birleşik Devletler'de iç savaş yıllarıdır bunlar. Ne var ki kabarma yeniden başlar ve 1880'den kalkarak daha da büyür: 13 milyon Avrupalı, sadece bir yirmi yılda Atlantik'i aşar; İngiliz daha azdır, ama hep İrlandalılar, Almanlar ve bu arada İskandinavyalılardır giden; büyük yenilik, Güney ve Doğu Avrupa'nın sahneye çıkmasıdır: Önce Portekizliler, İspanyollar ve İtalyanlar görülür; sonra da Avusturyalılar ve Çar'm uyrukları karışır onlara.

Coğrafya, büyük bir altüst oluşu sergiler böylece. İki olay çarpıcıdır: Bir yandan, İsrael'in büyük bir parçası Atlantik'i geçmeye başlar ve Amerika, Rusya'dan sonra dünyanın en kalabalık Yahudi topluluğunu barındırır olur; ayrıca, yığınla küçük halk –İrlandalılar, Portekizliler– dağılışla kendi anayurtları arasında yarı yarıya bölünmüş kalırlar neredeyse. Öte yandan, Avrupa biçiminde örgütlenmiş bir kumpanyalar ağı, hemen hemen bütün Amerika'ya, Avusturalya ile Güneydoğu Asya adalarına, Afrika'nın ılımlı yörelerine ve Asya'nın bir parçasına yayılır. Bu göçmenler, yeryüzünün işlenip değerlendirilmesine katkıda bulunurken Avrupa uygarlığını da yayar ve yeni Avrupa'ların çehresi, eskisininkinin aynısı olmasa da, heyecanlandırıcı biçimde hatırlatır onu.

BÖLÜM III

TARIM, SANAYİ VE ULAŞTIRMADA DEV ATILIMLAR

XIX. yüzyılın ikinci yarısı, Batı'da tarım, sanayi ve ulaştırmada dev atılımların da dönemidir. Demirden çeliğe geçiş bu ikincisinin simgesi ise, demir yolunun zaferi de üçüncüsünün simgesidir. Öte yandan Avrupa, beslenmesi ve giyinmesinde yardıma çağırır dünyayı. Ekonominin ana dallarını köreltmek şöyle dursun, sanayi teknikleri güçlendirir onları.

HAYVANSAL VE BİTKİSEL KÖKENLİ ÜRÜNLER

Öldüren avdan yok edilen ormana

Zararlı hayvanlara karşı korunmanın yol açtığı tepki, Batı'da bu tür yaratıkların hemen hemen tümünün yok edilmesiyle sonuçlanır; ne var ki, uzak ülkelere özgü hayvan türleri de acımasız bir açgözlülüğün konusudur. Kutup çevresi ve yüksek dağlar kürk pazarlarını besler; sıcak ülkelerde düpedüz bir yağma, ceylanın, karacanın, özellikle de filin arkasına düşer. Türler kaybolur ve nadir hayvanları kurtarmak amacıyla, doğal koruma yerleri ayırmak gerekir ya da o türleri yetiştirmeye gidilir. Örneğin Güney Afrika'da devekuşu için böyle yapılır. Öylesine istek vardır ki, kürkçülük, ne türden olursa olsun, tüylü av hayvanlarından yararlanma sanatında bir uzmanlık olup çıkar.

İnsan, her gün biraz daha fazla, yiyeceğini sağlamada denize diker gözlerini. Sular, bağrında gizlediği organik yaşamın sırlarını verdikçe, silahlar da yetkinleşir. Buhar, uskur ve demirden tekne, sürtme ağlarıyla avlanan balıkçı gemisinin yapılmasına olanak sağlarlar; yakacakla alabildiği-

ne dolanan gemi, avlanma süresini uzatır, balığın dolaştığı yerleri izler, hatta onu geminin içinde alıp işler. Soğuk yardımıyla koruma sayesinde buzla yüklenen gemi, harekât bölgesini daha da genişletir. Kuzeybatı Avrupa'nın, Güney Amerika'nın, Doğu Asya'nın denize bakan cephesinde, dar ve kıyı denizlerde gözalıcı bir etkinlik hüküm sürer. Kimi yörelerde Fransız-İngiliz ya da İngiliz-Amerikan uyuşmazlığına yol açar avlanma; La Haye'de düzenlenen bir konferans, deniz avcılığı için uluslararası hukuk kurallarını saptar ve tehdit altındaki türleri korumak için de bir sözleşme yapılır.

Balina, bu tehdit altındaki türlerden biridir: O denli arkasına düşülür ki, 1850'den başlayarak kuzey yarımkürede kaybolur tür; avlanma, güney kutup sularına kayar ve Norveçlilerce tutkuyla ve bilerek yapılır. Melville, *Moby Dick* adlı romanında destanlaştıracaktır onu.

Deniz insanlarının yaşamı değişmiştir; balık avcısı, uzun süre evinden uzakta kalır, daha az bağımsızdır; cebi dolan ise, en etkin malzemeye sahip kapitalist girişimlerdir kuşkusuz.

Öte yandan, modern toplumlar Batı Avrupa'nın sahip olduğu orman alanlarına alabildiğine el atarlar ve kolonileştirme, Birleşik Devletler'in doğusunda ve güneyinde tam bir savurganlığı getirir beraberinde. Kömüre başvurulmasına karşın, odun yakmanın çoğaldığı bir sırada eldeki miktarlar azalıyordu.

O güne değin insanların yakıp yıkmasının acısını pek tatmış olmayan kutup çevresinin uçsuz bucaksız ormanları devreye girer: İskandinavya, Finlandiya ve Kanada büyük üreticiler olurlar. Böylece Hudson Körfezi Kumpanyası, yüzyılın ortalarına değin, özellikle doğrama kerestesi sağlar ve gemi yapım tezgâhlarını çamla besler; sonra, o güne kadar horlanmış ladin ve öteki türlerle, bıçkı ve hamur odunu dönemi başlar. Bu alanlara, özellikle kâğıt yapımı için yeni sermaye yatırımı başlar.

Sıcak bölge ormanları, değerli ağaçlarıyla daha az büyüleyici değildir. En âlâ taşıma araçlarıyla donanmış olan Güney Amerika, Hindistan ve Endonezya, Afrika'ya üstün durumdadırlar. Arjantin kebraşo yollarken, And bölgesi kına kına ve koka gönderir. Ünlü gezgin La

Condamine kauçuğun adını getirmişti; onun sanayide kullanılması ise XIX. yüzyılın ikinci yarısına rastlayacaktır; 1870'ten başlayarak, Amazon bölgesi ağaçlarının kıyımı demek olan "kara altın çılgınlığı" kendini gösterir.

1912'de doruğuna varacaktır delilik!

Tropikal bitkilerin kazandırdığı

Pek nemli sıcak bölgelerin sağladığı k o k u l a r la sarhoş haldedir Batı: Yağın damıtılmasıyla elde ettiği yapay boyalar, Guatemala'nın kırmızı böceği ya da Çin'le Hindistan'ın çivitiyle yarışsa da, Batı, Çin anasonu, karanfil ve limon kokan bitkiye sahip olmak için, taşkın bir doğaya başvurur hep. Ciddi kazançları sağladığı Papaver somniferum'un ekimini yayar ve kokadan en gizli zevklerinden birini elde eder. Özen isteyen ekimlerin arasına, b a h a r a t d ü n y a s ı nı da sokar: Tarçın ağaçları, vanilya sarmaşıkları, karabiber ağaçları, karanfil ağaçları, miskin yerlilerin gözleri önünde serpilir durur. Kendi yağ çıkarılan bitkilerinin zararına da olsa, lambası için Hindistan'dan kolza yağı ister ve tıpkı yerfıstığı, palmiye yağı, hindistancevizi ve susam gibi, beslenmede de kullanır onu; hintyağına eczacılıkta ve resimde yer verir. Aynı kökenden gelen dokuma bitkilerini yayar: "Kanton ipeği" dediği halfa otu, rafya, Manilya keneviri, Meksika keneviri, özellikle de hintkenevirid ir bunlar. Tam da bu sırada, ham ipek için, Orta ve Uzakdoğu'ya döner; bir ipekböceği hastalığı, kendi böcekhanelerini de yerle bir etmiş değil midir?

Ne var ki, özellikle önem verdiği Batı'nın, p a m u k tur. Geniş topraklar isteyen bu bitkiye Birleşik Devletler'de, bir milyon kilometrelik bir alan ayrılmıştır; ancak ordaki iç savaş, Avrupa'nın başlıca sanayi merkezlerinden bazılarını, hammadde kıtlığına uğratır. İç savaştan sonra, Amerikan pamuğunun (*cotton belt*) kalkınışı pek gözalıcı olacak ve üstünlüğü sarsılmayacaktır; öyle de olsa, Avrupa'daki imalathaneler bir tek satıcıya bağlı kalmak istemezler. Parola şudur artık: Isının yüksek, suyun bol, toprağın bereketli ve kol gücünün de yeterli olduğu her yerde pamuk yetiştirilecektir; Ganj vadisinde, Nil boyunca, Seyhun Cey-

hun yöresinde sulama yoluyla pamuğa gidilir; sonra Brezilya'ya, İngiliz Antiller'ine, Çin'e dönülecektir; arkasından aynı iş için, Meksika, Queensland, Nijerya ve Uganda da düşünülecektir. Yüzyılın başlarında, bitkisel kaynaklı dokuma, insan ihtiyaçlarının sadece yüzde 12'sini karşılıyordu, yüzyılın sonlarında ise bu ihtiyacın yarısından fazlasına yanıt vermektedir.

Hep aranılan içkiler, yani çay, kahve ile kakao, tropikalar arasında ağaç yetiştirmede aynı gelişmeyi gösterir. Kanton ve Orta Asya yoluyla pek kazançlı bir ticareti besleyen eski Çin tekeli, Britanyalılar Assam'la Seylan'da, Hollandalılar da Güneydoğu Asya'da çay ağacı dikip de ürünün niteliğini yetkinleştirdikleri gün kaybolur.

Anglosakson kökenli halkların önemli eserlerinden biridir bu!

Ne var ki Asya, ayrıcalıklı sırasını da yitirmez; tersine, Habeş kökenli olup Arapların da *moka* adıyla tekelleştirdikleri kahve, Amerika'da aradığı toprağı bulur. Hollandalılar Java'da, İngilizler de Seylan'da ona ilgi duymuşlardı; kahve, Java'dan Guyana'ya geçer, Fransızlar da Mascareignes'e ve Antil'lere götürmüşlerdir onu; Portekizliler, Pernambouc ve Bahia'ya da dikmişlerdir kahve ağacını; arkasından Sao Paulo'ya gelir ve oranın "kırmızı toprak"ı ile ikliminden pek hoşlanır; sonunda Kolombiya'nın "ılık toprağı"na, Venezuella'nın geniş topraklarına (*haciendas*) girer, Cordillères'in yamaçlarını tırmanır ve Orta Amerika'yı istila eder. Bununla beraber, Brezilya pazara öylesine çuval yığar ki, kapitalistin ayrıca kahve ekimine gitmesi büyüsünü yitirir; Batı'nın istemine bağlı bir spekülasyon ve kararsız ekonomi olup çıkar.

Ancak, kakao için de durum aynıdır: Kolombiya ile Sao Paulo'nun kahveye borçlu olduklarını, Ekvador kakaoya borçludur. XVIII. yüzyılda bir lüks içkidir kakao; Amerika yerlilerinin tanıdığı bu nesne böylece İspanya'ya gelir ve İsviçreli Peter'ler ve Lindt'ler, çikolatayı piyasaya sürdüklerinde birden yıldızı parlar. Kakao dikimi için, sermayeler Brezilya'ya, Venezuella'ya, Ekvador'a akmaya başlar; arkasından ağaççık, Altın Sahili kolonisine geçer ve İngilizler siyahileri ailecek bağlarlar üretime. Onun sayesinde, 1900'e doğru Afrika kıtası, çayın Asya'sı ile kahvenin Amerika'sından öcünü alır.

Ne varki, Afrika muz ticaretinde, Amerika'nın tuttuğu yeri uzun süre sarsamayacaktır. Kuşkusuz, Antil'lerdeki kolonlar, kakao ile kahveyi gölgeleyen muz ağaçlarına özel bir önem gösteriyorlardı; ancak Kanarya adalarının yemişi daha fazla beğeniliyordu. Bununla beraber, yüzyılın sonlarında Amerikan ortaklıkları – başta *United Fruit* olmak üzere –, Orta Amerika'da uçsuz bucaksız topraklar satın aldıklarında durum değişir; öte yandan, onun şubelerinden biri, *Elders and Fyffes,* Kanarya adalarındaki ticareti ele geçirir.

Muz, Avrupa'ya ve Kuzey Amerika'ya yeni girmiş yığınla yemişten sadece biridir. Genel olarak, beslenme, bu kıtalarda özellikle kentlerde pek büyük bir çeşitlilik kazanır. Kentlerin istediği yemiş ve sebzelerin asıl bölümü, geleneksel beslenmeye bağlı kalan tarım kesiminden çok, işitilmemiş bir servet kaynağını keşfetmiş kimi ülkelerden gelir. Hollanda, Bretagne ve İngiltere kıyıları, turfanda yiyeceklerin çarpıcı bir miktarını çeker; Akdeniz ülkelerinden gelenler de vardır. Çünkü, kuru ve aydınlık alt-tropika iklimde birçok koloni bulunmaktadır ve bunlar şarabın, üzümün, zeytinin her türden turfandanın âlâsına sahiptir. O ülkelerin bitişiğinde, çöle doğru incir ve hurma diyarı yayılır. Turunçgiller in dev bir istilası olur: 1860'ta, Valensiya'dan gelen bir gemi, Londra'ya bir gemi yükü portakal boşaltır; 1883'te, Santa Fé kara taşımacılığı, Güney Kaliforniya'yı Birleşik Devletler'in doğusuna bağlar. Eski Akdeniz ülkelerine bakıp Kaliforniya, Florida, Antil'ler, Güney Afrika Kolonisi, Avustralya, Japonya portakal üretmeye başlarlar.

Pancarla şekerkamışının yarışı ve tahılın alanı

Şeker tüketimi büyük oranda artar. İngiltere, yüzyılın başında olduğu gibi kişi başına 3 kilo ile yetinmez artık, 40 kiloya ihtiyacı vardır; Fransız, 2 yerine 23 kilo yemektedir; Almanya, 1850'ye doğru sadece 1 milyon kental harcarken, 1900'de 7 milyon kentala yükselir bu; Birleşik Devletler, çok geçmeden tek satış pazarı olacaktır. Gönenç işaretidir de şeker; kuzeyli güneyliden, kentli köylüden da-

ha çok arar. Şekerkamışı, 1850'den sonra yetmez olur ve hissedilir ilerlemeler göstermiş olan pancar, onun elinden üstünlüğü alır: Almaşık ekimi genelleştirmiş ve şeker imalathanelerini çoğaltıp gümrük koruması altına koymuş olan bir Avrupa ile bir Kuzey Amerika karşısında, tropikal bölgeler, köleliğin kaldırıldığı sırada geçici bir güçsüzlük gösterirler. Ne var ki, dikimin en aşağı düzeyde olduğu bir ana rastlayan Küba başkaldırısının ertesinde bir derlenip toparlanma gerçekleşir: Söz konusu kendine geliş, Hollandalıların Java'da, İngilizlerin Hindistan'da, Jamaika'da ve Maurice'de, Brezilyalılar ile Japonların Formoza'da, o sıralardaki çabalarının sonucudur ve özellikle de Küba ile Porto Rico'nun, Birleşik Devletler'in öncülüğünde gerçekleştirdikleri ileriye doğru sıçrayıştan ileri gelir. Uluslararası sözleşmeler şansları eşitleştirir ve 1910'da, şekerkamışı ile pancar şeker üretimini aşağı yukarı yarı yarıya paylaşırlar aralarında ve bu üretimin dörtte üçü de Batı'ya doğru yola çıkar.

Kıtlık deyince, ekmek eksikliği anlaşılıyordu dün. Öte yandan, insanların yoğunlaşmaları, beslenmede temel olarak tahılın alındığı bölgelerde oluyordu. Asya'da p i r i n ç s a v a ş ı vardır, Avrupa'da da b u ğ d a y: Nüfusça gitgide çoğalan toplumlar için yaşamsal savaşlardır bunlar; ne var ki Amerika Yerlilerinde mısır savaşı, Afrika'da da darı savaşı söz konusudur. Mathieu de Dombasle, "Gerçek bereket ambarları, almaşık ekimlerin iyi yapıldığı yerlerdir" derken, dar Avrupa'ya uygun gelen formülü işaret ediyordu; ne var ki yoğunlamasına ekim, geniş alanlara uygulanamaz durumdadır. Sabanın aracılığıyla bakir toprağın fethedilmesi derken kastedilen ekilebilir alandır.

Kuzey Amerika'da doğudan batıya, Sibirya'da tersine doğuya, güney bölgelerinde kıyılardan içeriye doğru, çayırda ya da stepde bir öncü cephenin ilerleyişi dev bir olaydır. Doğaldır ki, olanaklar ve yaşam biçimleri bir gruptan ötekine değişir; demiryolunu ve tarım makinesini kullanan Amerikalı *farmer* ile ortakçı bir kültürün atadan kalma alışkanlıklarına bağlı Rus köylüsü arasında büyük bir mesafe vardır; Amerika'da ihtiyaç fazlası, daha fazla satış için dünya piyasasına yönelir. Ayrıca, ürünün nitelik kazanmasında deneyim girer işin içine: Yazlık-kışlık buğday, kuraklığa ve soğuğa dirençli buğday çeşitleri elde edilir; İngilizler Hin-

distan'da, çabalarını Pencab'a ve Sind'e doğru yayarlar ve sulama tekniği sayesinde ilkbahar buğdayı ortaya çıkar.

Ancak, en parlak başarı Kuzey Amerika'dakidir: Kaynağında da, – dev silolardan oluşan – *elevator*'lara, hızlı taşımacılığa ve pek yoğunlaşmış bir öğütme sanayisine dayanan güçlü bir ticaret örgütlenişi görülür. Birleşik Devletler'de ve Kanada'da, mısır da içinde olmak üzere, tahıla 70 milyon hektar ayrılır; 1890-1900 yıllarında has buğdaydan 5 milyon ton un elde edilir. Minneapolis, Şikago, Winnipeg 100 milyon insanın ekmeğini denetler. Daha orta halli ölçülerde olmak üzere, Arjantin, Avustralya, Hindistan, Batı Avrupa'nın istediği on iki milyon tonluk tahıl ihtiyacına katkıda bulunur; Batı Avrupa'nın daha düzensiz olarak sağladıkları, bu miktarın dışındadır.

Buğday önünde, ikinci derecedeki tahıl – artık böyle anılmaktadır — geriler; yüksek uygarlığın işareti beyaz ekmektir!

Bir başka anlamlı işaret, pirincin gelişmesidir ki Batı'yı az ilgilendirmektedir. Ne var ki, yine Batı, Birmanya'ya, yeterli beslenemeyen Asyalı kalabalıkların pirincini sağlama rolünü oynatarak, insanlığın bu hatırı sayılır bölümünün beslenmesinde dizginleri elinde tutar.

Hayvancılıkta ilerlemeler

Tahıl ekimine açılan çayırla bozkır, s ü r ü h a y v a n l a r ı na da kolayca açılır. Eski tarım biçimine bağlı ülkelerde, bu tarım, hayvan yetiştirmeye tabi olur; tersine, ekilmemiş toprakların ele geçirilmesi, sürü aracılığıyla gerçekleşir ve aşırı bir spekülasyonun konusu olabilir haldedir.

O sürü içinde k o y u n un durumu böyledir.

Batı ve Orta Avrupa'da besleyici bitkilerin önünde gerileyip Batı Amerika'nın, Rus ovasının ve güney yarıkürenin uçsuz bucaksız kuru topraklarında kendine uygun ortamı bulmuştur hayvan. Avustralya çekici bir örnektir bu bakımdan. Çünkü, o kıta için önemli olay, 26 Ocak 1788'de Arthur Philipp'in yönetiminde, adi suçlardan hüküm giymiş 750 mahkûmun Sydney koyunda karaya çıkmasından çok, beraberlerinde götürdükleri 29

koyundur. 1821'de, ilk yün balyaları İngiltere için yola çıkar. 1860'da, 20 milyon baş hayvan sayılmıştır ve – inanılacak gibi değil! – 1890'da 100 milyon olmuştur bu rakam. Dev sürüye dokunan 1902'deki korkunç kuraklığa ve tavşanların verdikleri zararlara karşın, İspanyol atasözü, pek az nüfuslu bu kıta için doğrulanır: "Koyunun ayakları altındandır ve neredeki görünür izi, altına dönüşür toprak!" Yüzyılın başlarında olsa olsa 100.000 tonu aşkın yün tüketen dünya, 1900'e doğru 1.300.000 ton harcar ve böylece üretici yörelerle sanayi merkezleri arasında kesin kopuş olur.

Kırsal kolonileştirmeyi uyarıcı nitelikte bir başka olay, etin ve sütlü yiyeceklerin kentsel toplulukların beslenmesinde kazandığı önemdir. Kuşkusuz, alabildiğine yağışlı bir göğün altında derlenip toparlanmış otlaklarla donanmış Kuzey-Batı Avrupa'nın çabası, başarıya ulaşmıştır sonunda: Tarım gibi, etli sığır ve koyunun yetiştirilmesi yoğun bir niteliğe bürünür. Ne var ki, yeni ülkelerin gitgide daha fazla doğal otlar ve besleyici mısır kullanan çiftlik etkinliğinin de büyük katkısı vardır. Kovboyları ve goşoları ile göçebe hayvancılık, öncü bir cephede ilk adımdır; arkasından, sürekli yerleşmeler gelir, sonunda sütlü yiyeceklerin atılımı başlar: Kanada, Yeni Zelanda ve Avustralya, Birleşik Amerika'nın yanında yerlerini alırlar sırayla; ürünlerin değeriyle ilgili olmak üzere, Kuzey Batı Avrupa'yla da rekabet halindedirler. Ayrıca, mısır ve ayran, domuz sürüsünün gelişmesini kolaylaştırır; sütle hayvansal yağın karışımı olan margarinin ve domuz yağının başarısı da eklenir buna. Ayıklanma sayesinde ve etle yumurtaya olan büyük istemin işin içine girmesiyle, tavukçulukta da gözalıcı bir ilerleme vardır. Arıcılığa gelince, daha akılcı bir işletme başlar: Réamur'dan sonra, yumurtlayıcı işçi arıların döllenmesiz cücüklenişini bulan Huber'le Dzierzon gelir; Langstroth ile Dadant da hareketli ramkaları olan kovanı icat ederler. Hayvansal kökenli beslenme, XVIII. yüzyılda hâlâ nadir ve ortadan aşağı durumdaydı: Onu izleyen yüzyılın ortalarından başlayarak Batı'da genel yaşam düzeyinin yükselişi göz önünde tutulursa, beslenmede ortaya çıkan değişikliğin kapsamı gözardı edilemez.

Batılıların yayılışının, bitkisel ve hayvansal türler üzerinde, irade dışı sonuçları da olmuş mudur?

İnsan da, yarattığı temasların beklenmedik etkilerine uğradı çoğu kez. Avusturya yünlerinin gelişiyle, Fransa'nın güneyinde dokumacı merkezlerin çevresinde beş yüzden fazla bitki türünün ortaya çıkmış olması dikkat çekicidir. Onun yanı sıra, 1870'te, Doğu'dan alınan tahılla, Fransa'ya bozkır kökenli kimi hastalıklar da girmiştir. Külleme hastalığı, onu yapan mantarla beraber Yeni Dünya'dan Avrupa'ya geçer ve 1847'den başlayarak eski Akdeniz üzümüne musallat olurken, kimi Amerikalı türler daha iyi direnirler. Yine Batı yarı küreden başlayarak, mildiyu ve San José biti yayılır. Patates fidanlarına zarar veren böcek, dorifor, Birleşik Amerika'da marifetini gösterdikten sonra gelip Avrupa'da patateslere dadanır ve 1876 ile 1880 arasında iki kez boy gösterir kıtada. Bunun gibi asma biti (filoksera), Amerika'da dikilmiş Avrupah bağ kütüklerini yiyip yok eder, sonra Avrupa'ya geçip oraya taşır felaketi ve Amerikan çubuklara yapılan bir aşı yoluyla melezleştirme – bir bölümüyle – giderir zararı. *Coffea Arabica* yapraklarına musallat bir asalak mantar, 1860'ta Seylan'da ortaya çıkar ve arkasından, bir yirmi yıla varmaz, bütün bir Hint Okyanusu dolayını gezer ve sonunda gidip Afrika'nın göbeğine yerleşir. Bir yırtıcı kuş olan serçe, 1850'den az sonra Amerika'ya, arkasından da Avustralya'ya sokulur; yine Avustralya'ya sokulan tavşanın orada yol açtığı yıkıntılar daha da göze çarpıcıdır. Ve iyice inanmak gerekirse, Kanadalı avcıların kürkü için avladıkları misk kokulu fare ya da *Ondatra,* Bohemya'ya buyur edildiğinde, yeni ortamında öylesine çoğalmaya başlar ki tehlike çanları çalınır.

KÖMÜR VE ÇELİĞİN YOL AÇTIĞI SANAYİ DEHASI

Sanayi uygarlığı, 1850'den sonra, ileriye doğru yürüyüşünü hızlandırır: İşte o zamandır ki, Avrupa'da, beygir gücü ülkeleriyle araba beygiri ülkeleri arasında kopuş ortaya çıkar; ve yine o tarihtedir ki, Kuzey Amerika, kıtasındaki zenginlikleri işletmeye gerçekten erişir ve Batı, yeryüzünde ezici bir maddi gücü elde eder.

S u, güç sağlayıcı görevinden vazgeçmiş değildir. Kumaşları yıkayarak, maden yapraklarını ıslatarak pek gerekli hizmetlerini görmenin yanı sıra, sıkıştırıldığında fışkırmakta ve böylece madenlerde eritici olarak kullanılmaktadır; yük asansörünü harekete geçirmekte, Appold'un merkezkaç pompasını beslemekte, kablolu taşıt araçlarının yerleştirilmesine olanak sağlamakta ve türbin aracılığıyla elektrik elde etmeye yaramaktadır. Yelkenle beraber yel değirmeni gerilese de, hava, o da sıkıştırıldığında, presleri ve delici makineleri işletmekte, Westinghouse frenine güç sağlamaktadır.

Yine sudan kaynaklanan b u h a r hayranlık konusudur kuşkusuz ve yaptıklarıyla şüphecileri susturur. Bununla beraber, mühendisle bilgin, daha etkili bir motorun araştırılmasına başlamışlardır: Ericsson'la Franchot'nun düşledikleri gibi sıcak havalı, Hugon'un düşünüp Lenoir, Otto ve Langen'in ele aldıkları gazlı ya da sıvı yakıtlı bir motordur bu. Ne var ki bunlardan hiçbiri gerçekleşmiş değildir ve elektrik de, aydınlatıcı gücü üstünlüğünü hissettirse de yeterli bir itiş gücü sağlamamıştır henüz.

Gün, yine k ö m ü r ün günüdür.

Maden ocakları, dumanlarını tüttürüp dingin yöreleri kirleterek yayılmasını sürdürür; binlerce insanı, bu "kara ülkeler"de bir araya toplar ve oralarda yorup tüketen bir çalışmaya mahkûm eder onları; öldürür çoğu kez, kızgınlıklara yol açar ve öyle de olsa sevdirir kendini. Yeraltında galeriler, delici çekiçler sayesinde, odunla pekiştirme, pompalama, havalandırma ve boşaltma yoluyla uzayıp gider. Mekanik, suları çekmeyi, yıkamayı ve ayıklamayı kolaylaştırır; kesmede, taşımada, pekiştirmede, doldurmada kol gücünün yükünü azaltmaz. Pek değişken de olsa verim artar. Ne var ki, tüketim de dev ölçüde çoğalır. Kömürü kullanma fazlalaşır: Kentlerde günlük yakacaktır, hareketlendirmede ve demir madenciliğinde de kendini dayatır; yığınla mesleğe yol açar, kâğıt ve cam sanayisinde devrim yapar ve şeker pancarı fabrikasını yaratır; damıtıldığında, aydınlatma için gaz sağlar ve yağla petrolün yerine geçer böylece, katranından benzin ve anilin, bir dizi renklendirici nesneler, sağalt-

mada ve dericilikte kullanılan fenoller, patlayıcı nitelik taşıyan tuzlar sağlar.

Kömürün çıkarılması, bir kestirmeye göre 1790'a doğru 9 milyon tonu aşmıştır, 1850'de de 90 milyon tona ulaşmıştır; ne var ki 1880'de 300 milyon tona yükselirken,1900'de 1 milyar tona yaklaşır. *Times* gazetesi bir gün şöyle yazar: "Kömür madenleri, modern felsefe taşı haline geliyor..." Friedrich Siemens'e göre, maden kömürü, "her şeyin ölçüsüdür" ve Maximilien Harden daha da ileri gidip şöyle söyleyecektir: "Kömür yoksa kurtuluş da yoktur!" Güçlülük, maden kömürünün sağladığı kalori ile ölçülmektedir artık. Ne olursa olsun, savaşçının silahı ile diplomatın kalemi, madencinin kazmasını hesaba katmak zorundadır. Daha 1870'te, Ruhr bölgesi, Fransa'daki bütün kömür madenlerinden iki kat fazla üretmektedir. Fransa'ya yazgı kem yüz gösterirken, dolayındaki ülkeler, kuzey yarı kürede bilinen en zengin kömür yataklarıyla donanmıştır: Birleşik Devletler, İngiltere, Almanya öyledir ve önce Büyük Britanya'dır ki işletmede bir öncelikten ve ticaret işlemlerinde kolaylıklardan yararlanır.

İngiltere'nin üstünlüğü 1850'de ezicidir (56 milyon ton kömür çıkarmıştır); bu üstünlük, 1900 yılı yaklaşırken, Birleşik Devletler gelip birinci sıraya girdiğinde kaybolur. Ne var ki, Büyük Britanya, ticaret işlemleri bakımından pazara egemenliğini elinde tutar yine de; Orta Avrupa'da Alman rekabetine yer kaptırırsa da, denizde durakları o besler hep. Nerede ki İngiliz kömürü vardır, orada İngiliz vardır ve İngiliz kömürü her yerde hazır ve nazırdır. Londra, bu büyük kozu kullanarak oyunu idare eder.

Demir sanayisinde büyük değişiklikler: Demirden çeliğe

XIX. yüzyılda, demir çağı açılıp serpilir. Kendinden ve gelecekten emin bir tekniğin zaferleri sıralanır: Brooklyn'ın, Forth'un, Garabit'nin büyük maden köprüleri yapılmıştır; 1889 Sergisi'nde, onlara Eiffel'in görkemli kulesi eklenir. Evcilleştirilen maden, Batılı insanın bütün varlığını sarar ve en sıradan nesneleriyle içli dışlıdır.

Demirci dükkânlarını besleyen odun kömürü korkunç bir yenilgiye uğramıştır; ağır aksak ve yer yer gecikmeli de olsa, kok kömürü onun yerine geçmiştir. Cooper'in körüğü de işin içine girince, yüksek fırının gücü artar; günde 500 ve Birleşik Amerika'da 900 tona kadar dökme demir veren fırınlar yapılır. Yapraklaştırma düzelir, ayrıca çeliğe uygulanır.

Aslında o çeliği en iyi koşullarda üretmek için bütün teknik usuller seferber olur ve yüzyılın maden sanayisinde bir devrimdir bu. Aslında, daha önce arıtma yoluyla ç e l i k elde edildiği olmuştur. Ne var ki, 1856'da Henri Bessemer özel bir yöntemle çeliği elde eder.

Büyük bir coşkuyla karşılanır buluş!

Ancak başka bir yöntem de gelir işin içine girer. Vaktiyle Réamur ile Hassenfratz'ın işaret ettiği bir usulü Louis le Chatelier yeniden ele alır; ne var ki işlem, Emile ve Pierre Martin'in, öte yandan da Friedrich Siemens'in katkılarıyla, 1864'te başarıya ulaşır. Çelikleştirmenin bütün dereceleri elde edilmiştir ve daha şimdiden zengin örnekler vardır. 1850 ile 1880 arasında, 4 milyon tondan 18 milyon tona çıkar üretim; 1890'da 27 milyon ve 1900'de 41 milyon ton olacaktır bu.

Bu arada, çeliğe su verme de yetkinleştirilmiştir.

Teknikteki hızlı gelişme işletmeleri g ö ç e zorlar. Daha önceleri, küçük işletmeler, odun ve su aranışı içinde oraya buraya serpili haldeydiler. Sonra, demirle maden kömürünün kaçınılmaz ortaklığı çıkar ortaya. Ne var ki, kimi yerde örneğin Belçika'da demir madeni yetersizdir. Fransa'yı tehditten Lorraine demir madeni kurtarır; İngiltere ile Almanya'nın dev maden sanayileri, Fransa, İsveç ve İspanya gibi kendi madenlerinden bütünüyle yararlanmaktan uzak ya da elindekini olduğu gibi dışarıya satan (Cezayir) ülkelere bağımlı hale gelirler. Birleşik Devletler'de, Pittsburg, demir– çelik sanayisinin başkentidir ve orada hüküm süren de Carnegie'dir. Öylesi olanaklarla donanacaktır ki ülke, Carnegie şöyle teminat verecektir: Birleşik Devletler, "dünyanın ihtiyaçlarına yetebilir haldedir."

Çelik, bir demir ve karbon alaşımıdır. Özel çeliklerin üretimi, demir dışında alabildiğine çeşitli başka madenlerin de işin içine girmesine yol açar: Onlardan kimisi, tungsten,

manganez ve nikel yenidirler. Kimi madenler, alaşım halinde ya da tek başlarına yeni ihtiyaçları karşılarlar. Örneğin, ısıyı pek güzel ileten bakır, damıtma işlerinde, rafinerilerde ve şeker imalathanelerinde işe yarar ve elektriğin hizmetine girer; boru sanayisi, çinko ile kurşundan yararlanır. Avrupa, elindeki zenginlikleri – pekâlâ – kullanırsa da, bakır, kurşun ya da nikelde sahip olduğu olanaklar, Amerika'dakilerle karşılaştırılamaz.

Tuzlar da önem kazanır sanayide.

Kimyanın dev imparatorluğu

Kendi sınırlarının dışına taşsa da, Batı'nm elinde, bol olduğu kadar değişik hammadde vardır; kendi sanayi dehası ister bu nesneleri ve onları değiştirip dönüştürmek üzere işe koyulur.

Bir çifte süreç başlar.

K i m y a, yaşam için savaşa bütün gücüyle atılırken, bir önemli ölüm etkeni de olur. Üzüm gibi bitkilere musallat hastalıklarla savaşır; yiyecekleri yapay soğuk tekniğini bularak bozulup çürümekten korur; mayalaşmayı yetkinleştirerek biranın hazırlanmasına müdahale eder; şarapların yoğunluğunun azalmasına ve bu arada karıştırılmasına yardımcı olur; imbikten geçirme ile alkolün alanını genişletir ve alkolün tüketimi kaygılandırıcı biçimde artarken, niteliği değiştirilmiş biçimiyle, sıcağa, ışığa, boya ve cila tekniğine de uygun hale gelir.

Kimyanın belli başlı alanlarından biri, sülfirik asidin üretimidir ki fosfatlı gübrelerin, sodyumun, renklendirici maddelerin, kokuların ve patlayıcıların elde edilmesinde önde gelen bir rol oynar ve bir yerden sonra, ona dayanıp azotik ve kloridrik asit ortaya konur. Aslında, sodyum sanayisi, Solvay ile Schloesing'in aydınlattıkları amonyaklı bir usül sayesinde yenileştirilmiştir: Bu tuz, klorla birleştirildiğinde Javel suyunu verir; kükürtle ya da karbonatla beyazlaştırır; bikarbonatla sindirimi kolaylaştırır, ekmek hamurunu kabartır ve bir başka karışımda bağ asalaklarına karşı işe yarar; asit borikle karıştırıldığında, bir mikrop öldürücüdür ve beyaz sepiciliğinde rol oynar. Kimyacı, kumaşın renklendirilmesini hale yola sokar (1813'te iki renklilikten, 1856'da 8

ve 1900'de de 85 renge geçilir).

Bunlar olurken, nitrik selülozun ya da fulmikotonun patlayıcı niteliğini hafifleten kâfur ekleyerek, tarak, takma yaka ve gömleklerde kol ağzı yapılan selüloid elde edilir ve Eastman, boş fotoğraf filmi yapmak için yararlanacaktır bundan. Işığa duyarlı tuzlar sayesinde görüntülerin kaydedilmesi, dev ilerlemelere yol açar.

İnsan, gitgide daha fazla kâğıda döker düşüncesini; ve kimya, klorla, sodyumla, potasyum ya da amonyakla hazırladığı odun hamuruyla yardımcı olur buna. Ne var ki şair Victor de Laprade, bir başka gerçeği de dizeleştirir bu vesileyle:

Ama insan savaş açtı Pasifik ormanlarına...

Fosforlu çakmaktan önce, k i b r i t, ateşin fethinde en güzel başarısını ortaya koyar insanoğlunun: Kükürtle fosforun etkilerini odunla birleştiren bu nesneyi, Avusturya'da Romer'le Preshel önerirler ve Joenkoeping'li Ludstroem düzeltip yetkinleştirir. Böylece, kavi tutuşturmak için sileksi bir madene sertçe sürtme yoluna başvuran XVIII. yüzyıl, ilkel çağlar gibi gözükür.

Kentte oturanlar için pek mutluluk verici bir olay olarak, a y d ı n l a t m a g a z ı büyük bir hızla gelişir ve yalnız Auer'in gagasında değil, Bunsen'in gazocağındadır. Stearikli mum, asetinle ve özellikle daha pratik ve daha ekonomik görünen petrol lambasıyla hesaplaşmak zorundadır. Kılcallık yoluyla yağın yukarıya doğru çıkışını sağlayan fitilli aygıtların ortaya konmasının arkasından, sıvı hidrokarbür birden dayatır kendini; ne var ki, onun başarısı, çekip ayırma ile damıtım tekniğindeki ilerlemelere de bağlıdır: 1859'da, Titusville'de Albay Drake'in gerçekleştirdiği sondajın ertesinde Amerika'yı saran p e t r o l t u t k u s u, ilk yıldaki 3.000 hektolitrelik üretimi, 1865 yılından başlayarak 4 milyon hektolitreye çıkarır. Bu önceden bilinmeyen zenginlik kaynağını işletmek için dev ortaklıklar kurulmaya başlarken, kimi insanlar yakıtın sağladığı ısı gücü, giderek enerji kaynağına bakıp, ona uygun bir motorun bulunmasını düşlerler.

Elektrikteki ilerlemelerin arkasından, bir aydınlatıcı etken olarak petrolün geleceğinin üzerinde ağır basan bir ipotek vardır kuşkusuz. Planté, akümülatörü buluyordu, Grove ilk akkorlu lambayı tasarlıyordu ve Wright, bir elektrik yayının beratını alıyordu ki, çok geçmeden Foucault çalıştıracaktır onu: Sıradan vaatlerdir bunlar! Gramme, 1869'da dinamosuyla, bir ışık kaynağını besleyebilecek bir akım elde ettiğinde, cesaret verici bir yenilik yapmış olur. Arkasından Jabloşkov, çoğaltılmış karbonlu mumu bulur. Boşlukta ilk akkorlu lamba buluşu Swan'ındır. Ne var ki sadece bir anlığına aydınlatıyordu o. Öyle olunca da Edison, sürekli bir ince telin aranışı içine girer; onu elde etmek için de, hemen hemen her yana adamlar yollar ve pamuk ipliğini, çam yongasını ve sakal telini denedikten sonra, seçimini bir Japon bambu türü üzerinde yapar. Takvim, 1879'u göstermektedir: Büyük yankılar uyandırır buluş. İlk dağıtım şebekesi, 1882'den başlayarak New York'ta hizmete girer; bir rampa da Paris Operası'na yerleştirilir. Bütün bunlar olurken, daha ucuza gelen gaz partiyi kaybetmiş gibi değildir; sıradan evlere ve köylere uygun gelen petrol lambası için de öyledir.

İlk çavlana 1869'da Bergès düzen getirir ve beyaz kömür bol akım sağlayıcı görünür. Elektrik, telgraf ve telefon, düşüncenin iletişiminde devrimci biçimlerdir. Elektroliz, maddenin gözalıcı değişikliklerine yol açar aynı zamanda: Ernest Werner Siemens'in belirttiği yöntemi izleyen Amerika'da Hall, Almanya'da Kiliani ve Fransa'da Héroult, alüminyum madenini eritmek için yaylı fırını kullanırlar; sonra Moissan, kalsiyum yakıtlı ve demir-metallik alaşımları kullanan sanayinin yolunu açar. Çok geçmeden kıvılcım, bir yakıt karışımını alevlendirerek patlayıcı motoru doğuracaktır: İşte, o zamandır ki elektrik, bir garip paradoks olarak, petrola yeni ufuklar açılmasında yardımcı olacaktır.

Makineciliğin saldırısı

Her şey, mekaniğin zaferine götürmektedir ve mekanik, yorulmak bilmez bir halde, insandan alabildi-

ğine daha çabuk çalışır, ayrıca ondan çok daha iyi ve daha büyük bir dikkatle! 1776'da, 10 kişi günde 48.000 çengelli iğne yapıyordu. Makine ise, yüzyıl sonra dakikada 180 çengelli iğne yapar; 10 işçinin üreteceği ise 2 milyondur. Birleşik Amerika'da dokuma işçisi, 1840'ta, günde on üç saat çalışarak 9.600 yarda pamuklu kumaş üretir; 1880'de günde on saat çalışmayla, 300.000 yarda üretir. Tuhafiyecilikte, on hünerli işçi, dakikada 150-200 ilmik atarken, düz tezgâh 5.400, otomatik 45.000 ve daire biçiminde tezgâh 480.000'e kadar yapar. Bir Amerikalı çiftçi, Mac Cormick harman makinesine iki at koşarak, 7 hektarlık başağı biçerken, iki Avrupalı köylünün aynı süre içinde biçtiği bir hektardır sadece.

Özenle düzenlenmiş bir çalışma süresi gerekir mekaniğe. Seri halinde saatin üretimi 1850-1860 yıllarına rastlar ve 1861 yılındadır ki, Philipps zembereği yetkinleştirir.

Büyük şair Baudelaire'in, o ünlü dizesinin yer aldığı şiir de o yıllarda yazılmıştır:

Saat! Uğursuz Tanrı, korkunç, tasasız...

En ince işleri gerçekleştiren alet-makine, ister ahşap işleri olsun, ister madeni işler olsun yayılır. Maudsley ile Clement'ın arkasından Whitworth, her birinin keskinliğini arttırır.

Dokumalar arasında, pamuk teknik bakımdan öndedir hep. Yeni iplik makineleri icat edilmiştir. Tezgâhta, tığ sayısı 300 ya da 400'den 1.200'e çıkar. Dokumada, mekik de hızını arttırır. Amerikalı Northrop'un yaptığı otomatik tezgâhın ortaya çıkışı pek önemli değişikliklerin habercisidir: Bir iplik koptuğunda, atkı otomatik olarak gerçekleşir ve bir dokumacı, tek başına 2, hatta 4 makineye birden değil, 40-50 makineye kadar gözkulak olabilmektedir. Gerçi Northrop'un makinesi, Avrupa'da 1914'ten önce pek tanınmayacaktır; ancak, saat başına verim her yanda düzelecektir. Yıkama tekniği, temizleme, yıkayıp sıkma, kurutma, kalınlaştırma işlemlerini yapan mekaniklerle donatılır. Bir nakışlama makinesi, Saint-Gall'e para yağdırır; onu biçki-dikiş ve dantel makineleri izler. Dikiş makinesinin ünü gitgi-

de artar, durmadan yetkinleşir ve giysi üretimine egemen olur. Kürkçülüğün de kendi makineleri olur.

Taş elle yontulsa da hep, tuğla, briket, boru mekanik olarak üretilir. Camcılıkta, işçi fırınla temasta korunmuştur; üfleme tekniği, eski barbar usule, ağızla üflemeye karşı çıkmaktadır.

Kâğıt üretiminde, makinenin zaferi tamdır; hamurundan başlayıp tabakalaşmaya değin, her şeyi makine yapmaktadır. Baskı tekniği ile ilgili en büyük olay, rotatifin ortaya çıkışıdır ve 1850 ile 1885 arasında ele avuca gelir: Rotatif, önlü arkalı basar olur, sayfaları sadece katlamakla yetinmez, paketler de.

1867'de, iki Amerikalı yazı makinesini bulacaktır.

Mekanik tutkusu, müzik aletlerinde ve seslerin kaydına değin giden bir yarışmaya götürür: Edison'un 1877'de ortaya koyduğu fonoğraf böyle gerçekleşir.

Tahıl üretiminde de böyle göz alıcı gelişmeler var mıdır?

Açıktır ki, bir t a r ı m m a k i n e s i, sanayinin hizmetine koşulmuş bir makine kadar işleri düzenleyemeyecekti; ancak, kol gücünün yetersizliğinin yerine geçecek ve geniş alanların fethinde yardımcı olacaktı insana ve o olmadan başağı vahşi doğanın elinden kurtarma olanağı yoktu. Öyle olduğu içindir ki, tarım makinesinin ortaya çıkışı ve yetkinleşmesi Birleşik Amerika'da olur: Demirden sabanın yerini, 1855'ten başlayarak biçer döğer, sonra da döğer bağlar alır. Bütün bunlarda Mac Cormick'in katkısı büyüktür. Unculukta, değirmen taşının yerini, su verilmiş demir silindir alır: Elekler, taneleri samandan ayırma, taş ayıklayıcılar, kalburlar, unu eleyip arındırır. Mekanik tekne fırıncılıkta kabul görmekte gecikirse de, bisküvi ve çikolata üretiminde makine egemenliğini kurar. Yine makine, mezbahalarda hayvanları keser, yüzer, içini boşaltır, parçalara ayırır ve tuzlar. Çiftlikte, bir merkezkaç makine, yayığın yerine geçer ve kaymak makinesi sütçülüğe gelip gider.

Ne var ki, gelişme karşısında direnişler de vardır, eski çalışma biçimleri her yerde kaybolmuş değildir. Sadece çelişmeler, bir meslekten ötekine, bir ülkeden diğerine belirginleşir. Öte yandan, sorun, çoğu kez itip ilerletme sorunudur. Bir harman makinesi kol gücüyle, at marifeti ya da bu-

harla işleyebilir; peki, mekanik hamur teknesi için hangi motor kullanılacaktır? Tarım makinesini nasıl çekmeli? Bu son halde, at, 1850'de sergilenen buharlı lokomobile yeğlenir hâlâ.

Böylece yüzyıl, ısı aygıtının gücünü arttırmaya çalışmaktadır: Pistonun gidiş gelişinde ölü noktalardaki uygunsuzluğu azaltır; silindirde yoğunlaşmayı düşürür, ısının yüzeyini çoğaltır. Ne var ki, bu motor hep ağır, hantal, harcanan yakacağa oranla verimi düşük kalmaktadır. Öyle de olsa, 1890'a doğru, Avrupa'da ve Amerika'da bir milyar kölenin sağladığına denk bir emek sağlamaktadır.

Bütün bu gerçekleştirdiklerine bakıp, devir, sayıp dökmekten ve onları s e r g i l e m e k ten hoşlanır. 1851'de Londra, Kristal Saray'da 17.000 sergiciyi bir araya getirir ve orada Joseph Paxton, 9 hektarlık bir alanda, taşla tuğlanın yerine, demirle camı geçirir ve 1855'te Paris, Sanayi Sarayı'nı kurar ve "makineler galerisi"ni sergiler. Her sergide kadro genişler, gelip katılanlar artar. Londra 1862'de, Paris de 1867'de dünyayı çağırırlar görmeye: "Barışçı büyük uzlaşmadır bu!" diye yazar Hugo. 1873'te Viyana'da ve Lyon'da sergi vardır. 1876'da Filadelfiya, bu vesileyle Amerikan bağımsızlığının yüzüncü yılını kutlar. 1878'de, yine Paris kapılarını açacaktır ziyaretçilere ve seramikleriyle gözleri büyüleyecektir. Onu Sydney, Melbourne, Amsterdam, Anvers, Yeni Orleans, Barcelona ve Brüksel, Şikago sergileri izler; bu sonuncusu, 1893'te, Amerika'nın Kristof Kolomb'ca bulunuşunu anar. Ne var ki, en ünlü gösteriler yine Paris'tedir: 1889'da, 1789'un yüzüncü yılını kutlama vesilesiyle, 1900'de de, resmi olarak yüzyılı kapamak için birer sergi açılır ve milyonlarca insanı toplar. Bu sonuncusunu, 1892 tarihli bir kararname şöyle haber verir: "1900 yılı... Bilimsel ve iktisadi görkemli bir çabayla dolu bir yüzyılın sonu olacaktır bu tarih. Aynı zamanda, bilginlerin ve filozofların yüceliğini önceden haber verdikleri ve ortaya koyacakları – kuşku dışı – düşlerimizi aşacak olan bir çağın eşiği de olacaktır bu... 1900 yılı sergisi, bir sentez oluşturacak ve XIX. yüzyıl felsefesini belirleyecektir."

Evrensel ya da uluslararası sergiler, s a n a y i u y g a r l ı ğ ı nın zaferle yürüyüşünü vurgulamaktadır.

BUHAR ÇAĞINDA ULAŞIM VE İLETİŞİM ARAÇLARINDA DEV GELİŞME

Saint-Simon'cuların, dünyayı demiryoluyla fethetme düşleri, 1850 ile 1900 yılları arasında ete kemiğe bürünür: Bu yarım yüzyıllık süre, "d e m i r y o l u ç a ğ ı" (railway age) adına layıktır.

Demiryolunun zaferi

Ne var ki, raylar üzerinde mekanik çekim, özellikle Batılı bir eser olarak kalır: 1860'da Avrupa ve Birleşik Amerika, 108.000 kilometreyi – aşağı yukarı – yarı yarıya bölüşürler, dünyanın geri kalan bölümünün elinde, 15.000 kilometrelik demiryolu vardır; 1910'da bir milyon kilometreyi biraz aşan miktarın 380.000'i Birleşik Devletler'in, 330.000'i de Avrupa'nın payına düşer.

D e m i r y o l l a r ı n ı n y a p ı m ı, sermayenin göz alıcı bir bölümünü harekete geçirir; devletin üstlenmediği zamanlarda, özel dev kuruluşların ve işyerlerinin doğuşuna yol açar. Ayrıca demir-çelik sanayisini uyarır, buharlı makineye bütün parlaklığını verir, sanat çalışmalarını arttırır.

Doğal görünümü kesen demiryolu, sağlam bir toprak taban gerektirir; döşemeler, kreozot ya da çinko klorür ekleyerek çürümez hale getirilmiş meşelerden yapılmıştır. Çelik ray, demir rayın yerine geçer; madeni köprü, eski taş köprüden nöbeti devralır.

Gözalıcı olan, d a ğ ı a ş m a dır; çünkü yokuş buharı, tünel açma da tekniği sınar. Sert kayaların üzerine gitmek için elmas ve büyük delme makineleri kullanılır; galerilerin kaplamaları, odundan değil dökme demirden yapılacaktır, havalandırma da makineler marifetiyle olur. İlk ağızda, onbeş yıl süren bir çabayla, 1.300 metre yükseklikte, 13.000 metrelik Cenis tüneli açılır; ondan alınan cesaretle, on yılda 15.000 kilometreye yakın Gothard tüneli oyulur. İşin içine otomatik delici makineler de girse, işçilerin büyük meşakkati bahasınadır eser; çünkü yer yer 86 dereceye varan bir sıcaklıkta çalışmışlardır.

Bu tünelleri başkaları izleyecektir.

Tünel, geniş su yollarını ve deniz kollarını aşmada, köprüye yeğlenir olacaktır çok geçmeden. Böylece İngilizler, Mersey ve Severn tünellerini, Amerikalılar da Hudson tünelini oyarlar. Ne var ki politik gerekçeler Pas-de-Calais'nin altından bir bağlantı tasarısını engeller ve İskandinavya'nın Almanya'ya bağlanışı da bir feribot aracılığıyla gerçekleşir.

L o k o m o t i f, İngiliz mühendisi Crampton'un işe el attığı andan başlayarak büyük ilerlemeler kaydeder: Mühendis, kazanın altına değil, geriye devindirici tekerlekler yerleştirir, her biri bunların birbirine bağlıdır ve hareketlerini birbirlerine iletirler. Yokuşu dik hatlar için Avusturyalı Engert, yük trenleri için de Fransız Petiet, özel olanaklar tasarlarlar. Yük, yavaş yavaş 25-30 tondan 150 tona çıkar; lokomotif 2.000 tonluk bir konvoyu çekip götürür olur. Eski elli frenin yerine, otomatik hidrolik fren geçer. Pek yüksek noktalara çıkış iniş, kablolu trenlerle gerçekleşir. Bu arada, elektrikli telgraf, işaretlerin iletişiminde önemli bir katkıda bulunur.

Vagonlar, bir rahatlık kazanır gitgide: Aydınlatma ve ısıtma gelişir. Uzun mesafeler için, Amerikalılar tuvaletliyataklı vagonlar eklerler; böylece zengin aileler, öteki yolcularla karşılaşmadan yolculuklarını yaparlar. Yeni Dünya'da bir uçtan ötekine gitmek mümkün hale gelir. 1880'de, Pasifik hattı üzerinde, içinde bir baskı makinesi olan bir vagon da eklenir konvoya; istasyonlarda telgraf yoluyla alınan yeni haberleri yayan bir gazete basılmaktadır. Hız da artar günden güne: 1850'de saatte ortalama 28 kilometreden, 1880'de İngiltere'de 74 ve Amerika'da 59 kilometreye çıkılmıştır. On yıl sonra, *Empire State Expresse,* New York'la Buffalo arasında, saatte 100 kilometreyi aşar. Paris'ten Marsilya'ya on dört saatte gidilmektedir. Ve bir yarım yüzyılda, bilet fiyatı yarı yarıya ve hatta ülkesine göre üçte iki azalır.

Büyük Britanya, Belçika ve Almanya'nın bir bölümü bir yana bırakılırsa, demiryolları 1860'tan önce hiçbir yerde şebekeleşmiş değildir. Fransa'da, Paris'le büyük sınır kentleri ya da limanlarla bağlantılar kurulur sadece. Bu ülke için, büyük atılım İkinci İmparatorluk ile Üçüncü Cumhuriyet'in başlarmdadır. Böylece, o tarihlerden başlayarak Pire-

ne'lerin, Apennin'in ve Doğu Alplerin kuzeyinde olmak üzere, bir Batı Avrupa demiryolu bloku ortaya çıkar açıkça. İspanya ve İtalya yarımadalarının bu blokta yeri yoktur ve Danzig'le Budapeşte'nin doğusunda da kaybolmaktadır. Ancak Kuzey İtalya, Alplerde açılan tüneller sayesinde, bu bloka bağlanır. İsviçre, Avrupa ortasında bir kavşak rolü oynamaya başlar. Batı Avrupa, Arlberg yoluyla Avusturya'ya bağlanırken, Avusturya Trieste'ye doğru gerçekleştirdiği *Sudbahn* aracılığıyla, şebekesini Tuna'nın doğusu ile Balkanlar'a doğru uzatır, İstanbul'la birleşir ve Orta Avrupa'yı Yakındoğu'ya bağlar.

Kuzey Amerika'da da, demiryolu coşkusu eksilmiş değildir. Birleşik Devletler'dir ki, 1869'da bir okyanustan ötekine koşan ilk madeni şeriti gerçekleştirir. General Grenville, M. Dodge, bir askeri sefer ciddiliği içinde yönetir girişimi. Kolay olmaz elbette; Yerlilerin olumsuz tavrı, engebe, el emeğinin azlığı gibi engellere, iki kumpanyanın, *Union Pacific*'le *Central Pacific* arasındaki rekabet de eklenir. Sonunda girişim başarılır ve 1869'dan 1893'e değin, bir uçtan bir uca beş hat daha eklenir. Kanada da böylesi bir hattı gerçekleştirmiştir.

Daha sonra başlasa da, Rusya'da da böyle bir çaba vardır: Birleşik Amerika ile Kanada, nasıl Büyük Okyanus'a varmak istemişlerse, Rusya da Asya'nın doğusuna doğru bir yayılış için sarılır işe; Batı'nın sağladığı sermaye de yardımcı olur. Önce, 1905'te, Hazar ve Aral ötesine varılır. Sibirya'da güçlükler daha da korkutucudur; öyle de olsa 1891'de dünyanın en uzun demiryoluna başlanır, 1902'de de Vladivostok'a ulaşılır.

Kuzey Amerika'da ve Rus İmparatorluğu'nda pek yetkin bir birleştirme aracı olan demiryolu, *Zollverein*'e çok yarar ve Bismarck'ın *Reich*'i, özel çıkarlara terkedilemeyecek denli önemli olduğunu görür bunun. Demiryolu, İtalya'da Savoie Hanedanı'nın egemenliğini kolaylaştırmıştır ve Roma yönetimi, özel şirketleri yeniden gruplandırır ve satın alır. Bu özel şirketler, Fransa'yı aralarında paylaşmayı sürdürürler; altı şebekedir bunlar ve Güney'deki bir yana, hepsi de Paris'e doğru çevirmişlerdir yüzlerini. 1853'ten başlayarak, Lord Dalhousie Hindistan'da, belki Britanya egemenliği için pek etkili olabilecek bir demiryolu şebeke-

sini yaşama geçirecek planı yapar.

Güç taşıyan ve neredeyse ulusların yaratıcısı durumundaki demiryolu, nice olanağın da bitimine yol açar. Su yollarına korkunç bir darbe vururken, kimi ticaret yollarını da öldürür. Mançurya'yı aşan demiryolu, Pekin'le Sibirya arasındaki yüzyıllık çay kervanlarını da ortadan kaldıracak değil midir? Ne var ki, yine demiryolu, alışverişi canlandırır, girişimlere hareketlilik getirir, aşıp gittiği ve vardığı yöreleri uyandırıp diriltir. 1850'ye doğru, 4 ila 500 milyon yolcu ve 2 ila 300 milyon ton yük taşımaktadır demiryolu; 1905-1907 yıllarının her birinde ise, 4 milyar insana ve 5 milyar ton yüke varacaktır bu miktarlar.

Karayolundaki uyuşukluk ve su yolunun savunulması

Umutsuz bir direnişte bulunsa da, k a r a y o l u y l a t a ş ı m a c ı l ı k bir gerçeği görmek zorundadır: Demiryolunun geçtiği yerde davasını yitirmiştir! Sert bir darbedir yediği ve böylece tutkularını sınırlamak zorundadır. Olsa olsa demiryolunun bir kolu olacaktır artık; bir haliyle de mutludur, çünkü gara bağlıdır ve yeniden dağıtım için bir görevi elinde tutmaktadır; iki tekerlekli el arabasına, yayaya ve bisiklete yeter haldedir. Ne var ki, daha önceden bir kara taşımacılığı olmadığında, yapacağı bir şey zaten yoktur. Köylerarası yola gelince, demiryolunun geliştirip düzelttiği ticaret etkinliğinden yararlanır daha çok.

S u y o l u, daha az elverişsiz koşullarla savaşını sürdürüyorsa, yükün ağırlığına oranla fazla yüksek bir ücret istemeyişindendir. Taşıma biçimlerinden birinin ya da ötekinin savunucuları arasında bitmez tükenmez tartışmalar olur. Gerçekten, kayıkçılıkla mavnacılık pek köhnemiş araçlara sahip olduğunda, yenilgiye boyun eğer. Böylece, İngiltere'de demiryolu kumpanyaları su yollarını satın alır. Fransa'da, su yolu taşımacılığı, Loire ve Allier gibi kimi ırmaklarda hemen hemen kaybolur; bununla beraber kamuoyu, demiryolunu elinde tutanların gücünden kaygılanır ve 1873 tarihli bir kanundan başlayarak, Kuzey ve Doğu'daki sanayi bölgelerinde yoğunlaşan bir şebekenin düzeltilmesi ve genişletilmesine bir milyar franktan fazla bir para ayrılır.

Almanya, yurtiçi su yolları taşımacılığı konusunda gerçek bir coşku içindedir: Strombau denilen budur. Kuzey Denizi'ne varan ve Ren bölgesinin de ulaşımını sağlayan, bu arada Berlin'in, yani önde gelen bir sanayi merkezinin hammadde ihtiyacını da karşılayan – o görkemli – doğal yollardan daha iyi yararlanılır. Şahdamarı Ren'dir ve özel bir özenin konusudur: Gerektiğinde setlerle donatılır, dolambaçları giderilir, limanlarda dev havuzlar yapılır; taşıma ücreti öylesine indirilir ki, ırmak, ana alışveriş yönlerini düzenler, uyarır, yer yer altüst eder, sanayi kuruluşlarını çeker, Ruhr ile bütün Batı Almanya'nın gönencine katılır ve içinde İsviçre'nin de bulunduğu pek geniş bir bölgeyi buyruğuna alır. Dortmund-Ems kanalı düşkırıklığı yaratırsa da, batıyla doğu arasında dev bir su hattı, bir Mittelland-Kanal yavaş yavaş biçimlenir.

Tuna havzasını hale yola koyma da daha az büyüleyici değildir, ne var ki çalışmaların verimliliği düşüktür. 1856'da Paris Antlaşması'nın, ırmağı, her türlü siyasal engelden kurtarmasının arkasından bir kanun, asayişi sağlar ve Avusturya-Macaristan monarşisi de, verginin düzenlenmesine girişir; daha sonra, en çok daraldığı noktaya da dikkatler çekilir ve sonunda sistem, buğday ticareti için gitgide büyüyen bir önem kazanır.

Doğal şebekelerinin çapları karşılaştırıldığında, Birleşik Devletler'le Rusya arasında zıtlık sürer. Rusya, Neva kanalını açar ve Hazar Denizi'ni Baltık'a bağlayan – 4 bin kilometrelik – bir yolu tamamlayan Marie sistemini yaratır. Ne var ki ırmaklarının sadece üçte birinden yararlanmaktadır ve açtığı kanalların uzunluğu 800 kilometreyi aşmaz; gemilerin en büyük bir bölümünü bağrında toplayan Volga, Kuzey Denizi ırmaklarıyla bağlantısız haldedir. Tersine Amerika'da, yalnız eski Erié kanalı durmadan derinleştirilmekle ve Mississipi'nin ağızları temizlenip düzeltilmekle kalmaz, büyük göller, üzerinde yoğun bir gidiş-gelişin yaşandığı gerçek bir içdeniz olup çıkar.

Brezilya'da Amazon, Çin'de Yang-Tse üzerinde buhar, genellikle Avrupa sermayesinin yardımıyla, karayoluyla demiryolundan hemen hemen yoksun geniş yörelere ticaret etkinliğinin sızmasını sağlar. Ve yine buhar, Nil üzerinde,

Kongo ile Parana üzerinde, ticaretin demiryolu ile ilişkisini kolaylaştırır kimi zaman.

Yelkenlinin yenilgisi ve buharlı geminin üstünlüğü

Nasıl yolcu arabası, demiryolunun önünde pes etmesi gereken bir anda son bir yetkinlenişi tatmışsa, yelkenli de buharlı geminin kendisini denizlerden kovmaya başladığı bir sırada doruğuna erişir.

Gerçekten, uzun Okyanus yarışlarına uygun gelen –ayağına tez– yelkenli, yüzyılın sonuna değin parlaklığım sürdürür. Buharlı ve uskurlu gemi, ancak 1880'e doğru hızca yetişir kendisine; ne var ki hız, pahalıya mal olmaktadır. Böylece, yelkenliyle sefer, birçok yolculuklarda ve ağır yük taşımasında sürer. Sonunda, buharlı gemiyle güven artar ve sigorta düzeni yelkenli aleyhine işler. 1913'te, 23.000 buharlının hacmi 26.500.000 tondur, 6.600 yelkenlinin ise 3.900.000; *Times* gazetesi, şu hüzünlü satırı yazar: "Yelkenli geminin yokoluşu, bir eski dostu kaybetmek gibi bir şey!"

Boyu gitgide artacak ve zarif çizgileri belirecektir buharlının!

1852'de, ilk kömürle işleyen buharlı gemi, John Bower denize indirilir, çarklıdır da. Kömür depoları vardır gemide; duraklarda yakacak alırken, kazanı için tatlı su da alır, çünkü deniz suyu kemirmektedir gemiyi. 1870'e doğru hızı da artar.

Cardiff kenti, İngiliz donanmasına güç verir, madeni tekne de; çünkü uskur, ancak bu tür gövdeye uymaktadır. Atlantik yolculuğu gitgide kısalırken, yolcular için konfor da gelişmektedir gemilerde.

Demirin yerini çelik aldığında, teknenin sağlamlığı hem daha büyük boyutlara yol açar, hem de hızı arttırır. Kazan ve makineler gelişir: Çifte uskur vardır; enerji artarken yakacak tüketimi görece azalır. "Mavi kurdela"yı kazanmak için yarışma, başlıca iki İngiliz kumpanyası, *Cunard* ve *White Star*'la, *Hamburg Amerika Linie*'yi karşı karşıya getirir durur. Bu yarışma, hep daha büyük, hep daha hızlı yolcu gemilerinin denize indirilmesine yol açacaktır.

Gemi yapım sanayisi, böylece yeni bir canlılık kazanmıştır. 1880 ile 1895 yılları arasında, gemilerin dörtte üçünü denize indiren İngiliz şantiyeleridir; daha sonraki yıllarda beşte ikisini yapacaktır bu işyerleri.

Navlun ücretleri de iner. Yalnız en iyi koşullarda yolculuk edilmekte değildir, yükler de ucuza taşınmaktadır. Deniz, eskisinden de fazla dünyayı birleştirmiştir.

Büyük limanlar

Limanı gemi yaratmıştır, yeni denizcilik onu yenileştirir; demiryolu da bir denizden ötekine limanları bağlar birbirine. Böylece, Okyanusların karşı iki yakası birbirine yaklaşmış olur. Avrupa, Atlantik'le Akdeniz arasında gerçek bir kıstak ya da kıstaklar bütünü oluştururken, Kuzey Amerika Atlantik'le Büyük Okyanus arasında bir köprüdür.

Vaktiyle liman, kendisine ne ki çekebiliyor onunla yaşıyordu; ve çoğu kez, savaşa hizmet ettiği kadar iktisadi etkinliklere de yarıyordu. Fransa'da Le Havre, 1824 yılına değin, bir askeri liman olarak kaldı. Brest'te, Cherbourg'da, askeri görev ticareti uyardı. Oysa uzmanlaşma sıkça kendini gösterir olur. Balıkçı limanı, gerçekten bir XIX. yüzyıl eseridir. İngiltere'de Cardiff, taşkömüre borçludur gelişmesini ve hesaplanmıştır ki, dışarıya yollanan 1 milyon ton mal 10.000'lik bir artış sağlar nüfusta: Londra, Bristol, Liverpool zahire sağlarlar ona ve eylem alanı Şanghay'a ulaşır. Açık denize yakın noktalarda sürat limanları doğar; yolcu gemisi kısa bir süre için yaklaşır ve sonra hemen yola koyulur. Başka yerlerde, yerel görev üstün gelir. Daha geniş olan uluslararası görev, demiryolu ve su yolları şebekesinin genişlemesiyle bölünür: Anvers, Rotterdam, Amsterdam, Ren bölgesini aralarında tartışırlar, Bremen'le Hamburg da bu tartışmaya katılırlar onlarla; öte yandan Cenova ile Marsilya da, Alpler Avrupası'na girmek için yarışma içindedirler. Yeniden dağıtımı vaktiyle hemen hemen tekeline almış olan Londra görece bir iniş halindedir, oysa New York bölgesi bir dağıtmadan işitilmemiş bir servet sağlar. Büyük deniz yolları üzerinde, Le Cap, Bombay, Singapur, Hongkong gibi alabildiğine donanmış kuruluşlar gelişip büyürler.

Daha büyük ve daha çeşitli gemilere, daha derin ve daha geniş demirleme yerleri gerekir. Söz konusu olan, giriş ve çıkışın, yük alıp boşaltmanın en kısa sürede gerçekleşmesidir. İki tip ortaya çıkar: Mendirekler ve dalgakıranlarla karanın denizden yer kazanmasıdır ki, Akdeniz'de pek sık görülür ve akla ilk gelen örneği de Marsilya'dır. Ötekisi Londra'da, Liverpool, Anvers, Hamburg ve New York'da olduğu gibi, haliçler halinde karalara sokuluştur. Irmakta rıhtımlar boyunca demirleme yerlerinin sakıncalarını gidermek amacıyla, Londra'da, Taymis boyunca dev havuzlar yapılır. Alavere havuzlarının boyutları büyüyünce, Anvers 90 hektar kazanır bundan. Giriş sorunu ortaya çıkar kimi zaman: Ren'in getirdiği kumların kurbanı olan Rotterdam'ın üzüntüsü budur; sorunu çözmek için, dev tarama ve temizleme çabaları işin içine girer. Bütün bunlar, pek ileri bir işaret düzenini de gerektirir.

Büyük kanalların açılışı: Süveyş ve Panama

Kıtaların görünüşü öyledir ki, Atlantik iki yarıküre arasında geniş bir iletişim sağlarken, Yeni Dünya, deniz yoluyla dünyayı dolaşmaya bir engeldir ve Afrika da, Atlantik'le Hint Okyanusu arasında Batı'dan geçişi önleyen bir kitledir. Ne var ki, her iki kıtanın da birer dar noktası vardır ve denizlerde serbestçe dolaşmanın kapısını açabilecektir.

Akdeniz'le Hint Denizi arasında bir su yolu düşüncesi, akla ilk gelen düşünce olur. XVIII. yüzyıldan başlayarak, bu "Yeni Boğaz"ı açma yolunda yığınla tasarı gün ışığına çıkmıştır; XIX. yüzyılda Saint-Simon'cular konuya yeniden el atmışlar ve Muhammed Ali'yi büyülemişlerdir. Sonunda, bir kanal açma konusunda bir inceleme kumpanyası 1846'da çalışmaya koyulur.

Ne var ki girişim, İngilizlerin gözünde Fransız nüfuzuna yol açabilecek bir şey olarak görülür. Böylece, alışılmış yol olarak Afrika'nın güneyinden dolaşmak kalıyordu; posta ve yolcular için hızlı servis olarak da, İskenderiye'ye gemiyle gidip, oradan dolambaçlı bir yolla ve zaman harcayarak Hint Denizi'ne çıkma mümkündü. Özetle, Marsilya-Bombay yolculuğu bir ay, Güney Afrika yoluyla Londra-

Hindistan arası üç ay tutuyordu. Kolaylık adına ne yapılırsa yapılsın durum buydu!

İşte o sıralardadır ki Ferdinand de Lesseps işin içine girer. Vaktiyle İskenderiye'de konsolosluk yapmıştır, İmparatoriçe Eugénie'nin hısmıdır ve Muhammed Ali'nin oğlu Prens Muhammed Said'le de yakın dostluğu vardır. Saint-Simon'culara danışır, kendisi de gözü pek ve tutkuğunu koparan bir yaradılıştadır ve sonunda, Prens Said'i, uluslararası bir kumpanya yararına ayrıcalık tanıyan bir ferman çıkarmaya inandırır. Avusturyalı mühendis Negrelli de, içinde baraj ve alavere havuzları olmayan bir plan sunar kumpanyaya. Büyük bir sermayeye gerek vardır, Avrupa çapında o sağlanır, hisse senetlerinden – hatırı sayılır – bir bölümü Hidive bırakılır ve o da 20.000 fellahın toprağını kamulaştırma kararını imzalar.

1859 Nisan'ında hendek kazılır.

Ne var ki, suların akıtılması bir on yıl gecikir. Siyasal engeller vardır: İngiltere, fermanın Babıâli'nin onamasına sunulmadığını ileri sürüp protesto eder. Elemeğinin ortaya çıkardığı sorunlar vardır ve hasımlar kullanır bunları. Onlar çözümlenirken, kolera ve tifüs tehlikesi sarar ortalığı. Bir noktadan sonra, İngiliz kamuoyu girişime hoşgörüyle bakmaya başlar ve başarıdan ticaretin kazanacaklarını düşünür olur. Para sorunu bir süre daha gündemde kalırsa da, aşılır. Sonunda 1869'da, peri masallarına girecek biçimde, iki deniz birbirine kavuşur: Işıklandırmalar, müzik ve dans, Port-Said'den – İsmailiya yoluyla – Süveyş'e giden gemilerin geçişine eşlik eder.

162 kilometre uzunluğunda olan kanal, olsa olsa 22 metre genişliğinde ve 8 metre derinliğindedir; öyle olduğu için gemilerin dolaşması büyük bir dikkat ister ve hız da sınırlıdır. Ne olursa olsun, Eski Dünya Batı Avrupa'ya yaklaşmıştır ve New York da Hint Okyanusu'na. 1862'de Marsilya'dan Bombay'a gitmek için yirmi altı gün gerekiyor idiyse, 1872'de Londra'dan Bombay'a yolculuk on sekiz günü aşmaz. Navlun, 1870 ile 1880 arasında dörtte üç oranında düşer. Bununla beraber, başlangıçlar mali güçlüklerle doludur, çünkü gemilerin geçiş oranı, iyimser Lesseps'in öngördüğü orana ancak 1888'de ulaşır. O tarihte Mısır'a yerleşmiş İngiltere ve ayrıca Uluslararası İstanbul sözleş-

mesiyle desteklenen kumpanya ciddi kârlar dağıtmaya başlar; kanal yatağının genişletilmesiyle derinleştirilmesine ve elektrikle aydınlatmaya karar verir. 500 franklık bir hisse senedi 1871'de borsada 163 frank veriyor idiyse, 1914'te 5.000 franka yükselir bu.

Özetle, "yüzyılın en olağanüstü eseri"dir söz konusu olan!

Kapitalistler, başka kanallar açmak için Süveyş'in başarısını beklerler. Korinthos Kanalı 1883-1893 yılları arasında gerçekleşir; Almanya 1895'te, Kiel Kanalı aracılığıyla Baltık Denizi'ni Kuzey Denizi'ne kavuşturur; Asya'da Malaka yarımadasında, Siam Körfezi'yle Andaman Denizi arasında Kra Kanalı'nı açma düşünülür ve İki Deniz Kanalı için komisyonlar kolları sıvar.

Ancak, o yılların en büyük serüveni P a n a m a K a n a l ı' dır.

Aslında, o yörelerde bir kanalın Avrupa'ya yararı, Amerikalılara olduğundan daha azdı. Süveyş'te bir kanalı, Mısır'ın dünyanın üç parçasının kavşağında olması, Akdeniz'le Asya'nın gerekleri dayatıyordu; oysa Panama, sellere boğan yağmurlar altında altüst bir coğrafyaya, taşkın bir orman ve cangıla, insanca yoksul bir ortama sahiptir ve henüz pek gidilip gelinmeyen Okyanus kıyısında bir ülkedir. Öyle de olsa, Kuzey ve Güney Amerika'yı birbirine bağlayan bu toprak şeridi, darala darala 70 kilometreye iner orada. Daha XVI. yüzyılda imgelem çalışmaya başlamıştır; Humboldt, 1808'de bir kanal düşünmüştür. Bolivar, 1826'da Panama Kongresi'ni açtığında Goethe de böylesi bir geçidi ortaya atar ve Clay ortaklaşa bir eser önerir. 1850 yılı gelip çattığında, Kaliforniya altınının çağrısı çınlar etrafta. Birleşik Devletler Panama'nın yansızlaştırılması yolunda Kolombiya ile bir anlaşma imzalar. İngilizler de o yörede dolaşmaktadır. Amerika Birleşik Devletler'i zaman kazanmayı ister ve tek başına hareket etmeyi yeğlerler.

1869'da Süveyş Kanalı açılır ve kıtanın bir ucundan ötekine ilk tren Kayalık Dağlar'ı aşar. Yığınla tasarı ele alınsa da, tehlikeli görülür hepsi de. Avrupa'dan gelen girişimlerin başında, Eiffel'in alavereli bir kanal önerisinin yanı sıra, Lesseps'in okyanuslar düzeyinde derinliğine bir kanal kazma önerisi vardır; Lesseps, uluslararası bir kumpanya da kurar üstelik. Ne var ki 1881'de, çalışmalara göz alıcı bir açılışla başlansa da yeterli mali katılım sağlanamadığı gibi, kazma girişimi nankör coğrafya ko-

şullarıyla karşılaşır. Bunların bir sonucu olarak, deniz düzeyinde kanal düşüncesi başarısızlığa uğrar ve kumpanya, 1889'da, bir de bir mali ve siyasal skandalın arkasından dağılmak zorunda kalır. Bir sonuç da şudur ki, Avrupa'nın başarısızlığından Amerika yararlanacaktır.

Birleşik Devletler Başkanı Grant (1868-1872), şöyle bir demeçte bulunmuştu: Birleşik Devletler için, "Bir Amerikan toprağında, Amerikan parasıyla, Amerikalı bir kanal" gerekir. Ne var ki İngiltere de konuya dikkatlidir. Birleşik Devletler, İngiltere'nin işe karışmasını önlemek amacıyla, Güney Afrika'da uzlaşmazlıktan yararlanır: Yapıcıya, kanalı tahkim etmek ve savaş anında kapatma hakkını veren bir antlaşma, daha baştan yansızlaştırır onu. Birleşik Amerika, oradan kalkıp, kanalın yapımı ve korunması için gerekeni başkalarına bırakacak olan Panama devletini tanıma yolunda Kolombiya'yı zorlar. Bir alavere havuzlar uzmanı Goethals, girişimin teknik yönünü alıp yürütürken, Ross unutulmayacak bir iş yapar: Çevreye sarıhumma ve sıtma yayan bir sinek türünün kökünü kazır; dev bir araç yığını, yüksek ücretlerle çağrılmış – 30.000'i siyahi – 45.000 işçi geçidi gerçekleştirir ve açılışı da 15 Ağustos 1914'te yapılır. Amerikalılar, daha önce Fransızların 1.274 milyon harcadıkları bir işe, 1.115 milyon harcamışlardı...

Bir XIX. yüzyıl düşüncesi olan Panama Kanalı, Büyük Okyanus ile Uzak Doğu'yu, Londra'dan çok daha fazla New York'un yakınına getirerek, Birleşik Amerika'nın XX. yüzyıldaki yükselişini kolaylaştıracaktır.

Uzaktan iletişim

1850'den sonra, **postadaki hareketlilik** birden artar. Böylece, Almanya gibi bir ülkede, kişi başına 1840'ta 1.5 olan mektup sayısı, 1871'de 12.1'e ve 1900'de 58.6'ya çıkar. Birleşik Devletler'de, 1850'de 1 buçuk milyon pul satılırken, 1900'de 3.998 milyona yükselir bu sayı.

Mors işaretli **telgraf şebekesi**nin genişletilmesi, 1858 yılına değin 160.000 kilometrelik tel yerleştirme ile kendini belli eder; 1900'de, 6 milyondur bu uzunluk. 1858'de 9 milyon telgraf yollanır ve 1908'de 334 milyondur bu rakam (%70'i Birleşik Devletler'de). 1860'tan başlayarak, telgraf çekme tekniğinde büyük gelişmeler olur; tek bir

tel üzerinde yollanan kelime sayısı hızla artar.

Kara yolları yetersiz ve demiryollarından da yoksun ülkeleri büyüler telgraf... Direkleri dikip aralarına tel germek, bir kırma taş yol döşemekten daha kolaydır. 1905'te İran'da, 13 kilometre demiryoluna karşılık, 9.600 kilometrelik telgraf hattı vardır; Çin'de, 5.500'e karşılık 35.000'dir bu rakam.

Telgraf hattını deniz de engelleyemez. 1845'ten başlayarak Amerikalılar, gütaperka, yani kablo yapımında kullanılan kauçuğa benzer zamklı bir madde sayesinde, Hudson'un altına bir kablo döşerler. Ancak, bu yolda asıl hatırlanacak yıl, 1851'dir: Mühendis Crampton, Douvres-Calais ilişkisini gerçekleştirmek için yurttaşı Jacob Brett'e yardımcı olur. 1853'te, bir yandan Kuzey Kanalı, öte yandan Kuzey Denizi aşılır. Arkasından John Walkins Brett, Akdeniz'de bir denizaltı hat döşemeye girişir: Önce Fransa'nın güney kıyılarıyla Korsika ve Sardunya arasında, sonra da Sardunya ile Cezayir arasında başarır bunu. Kırım Savaşı sırasında, Varna ile Balaklava arasında bir hat çalışır durur.

Bütün bunların arkasından, **Atlantik ötesiyle bağ kurma** tasarısı ete kemiğe bürünür.

> İrlanda'nın güneybatısındaki Valentia adası koyunu Kanada'daki Terre-Neuve kıyılarında Trinity-Bay'e bağlamak amacıyla, 3.650 kilometrelik bir kablo hazırlatılır. Döşeme, üç başarısız girişimin arkasından 12 Ağustos 1858'de gerçekleşir. 16 Ağustosta Kraliçe Victoria, Başkan Buchanan'a bir mesaj gönderir bu yolla: Birkaç kelimenin geçmesi için on yedi saat kırk dakika gerekmiştir; yanıt ise 18 Ağustosta gelir. Öte yandan bir kopukluk olur ve bir anlığına cesaretler kırılır. Sonunda 1866'da, başkalarının alaylarına bakılmaksızın, 24.000 tonluk daha dirençli bir kablo ile ilişki sağlama bağlanır.

Dünya çapında bir şebeke oluşur: 1890'da 125.000 kilometre uzunluğundadır, 1914'te 500.000 kilometreye ulaşır; Londra egemendir şebekeye, öyle ki yeryüzündeki ülkelerin çoğuyla doğrudan bağlantısı olan tek başkent durumundadır Londra. Fransız yazarı Edmond About, "Günümüzde, bir düşüncenin dünyayı dolaşması için bir aydan fazla bir zaman gerekmiyor" demişti 1864'te, alabildiğine aşılmıştır bu. Ünlü bilgin William Thomson'un (Lord

Kelvin) 1896'da Glasgow'da jübilesi yapıldığında, kendisine Terre-Neuve, San Francisco, Washington yoluyla bir telgraf yollanmıştır ki, yedi dakikada ulaşmıştır yerine.

Ne var ki, elektriğin sesi, giderek sözü aktarma yeteneğini taşıdığı da ortaya çıkar. Uzun bir olgunlaşma sürecinin yemişi olan t e l e f o n, 1876'da doğar ve iki Amerikalı, Elisha Gray ile Graham Bell, meraklılara sunarlar beraberce: Onların gerçekleştirdikleri ilk konuşma 3.000 kilometrelik bir mesafe içinde olur. Buluşu Hughes, sonra da Edison geliştirip pratik hale getirir. İlk telefon bürosu 1878'de Newhaven'de açılır, ikincisi de 1879'da Paris'te. 1910'da dünyada 12 milyon telefon vardır ki, bunun 8 milyonu Kuzey Amerika'da ve 3 milyonu da Avrupa'dadır. William Thomson, buna bakıp "harikalar harikası" diyecektir.

Onun kadar harika olan bir başka araç, sesi kaydeden f o n o g r a f tır: İlkesini Charles Cros bulur, Edison da 1878'de aleti yapıp koyar ortaya. 1878, aynı zamanda Berlin Kongresi'nin toplandığı yıldır.

BÖLÜM IV

BATI'DA KAPİTALİZMİN GELİŞMESİ

"Her zaman yeni mahreçlerin ihtiyacı içinde hareketlenen burjuvazi, bütün dünyayı istila eder. Her yere sızıp girmesi, her yere yerleşmesi, her yerle iletişim kurması gerekir. Dünya pazarını sömürerek, burjuvazi, bütün ülkelerin üretim ve tüketimine, kozmopolit bir nitelik verir; üretim ve iletişim araçlarının hızla yetkinleşmesi yoluyla, en barbar milletlere varıncaya değin, uygarlık akımına çeker alır..."

Marx ve Engels, 1848'de, *Komünist Parti Bildirisi*'nde böyle söylerler.

Böylece, belli bir sosyal sınıf, "uzun bir gelişmenin, üretim ve tüketim biçimlerinde bir dizi devrimin ürünü" olan b u r j u v a z i, Avrupa'yı dünyanın fethine atar: Ticaret alanında bir fetihdir bu önce, sonra da sanayi alanında. Ancak Marx ve Engels, "burjuvazinin, yani kapitalizmin gelişmesi"nden söz ederler. Böylece, hem i k t i s a d i hem de s o s y a l b e l l i b i r y a p ı, Avrupa'ya bambaşka bir nitelik kazandırır ve aynı yapı, Kuzey Amerika ile dünyanın öteki bölgelerini ele geçirerek, benzer gelişmeler içine sokar onları.

KAPİTALİZMİN YÜKSELİŞİ

Bir kömür ve demir yüzyılı olan XIX. yüzyıl, bir a l t ı n v e g ü m ü ş y ü z y ı l ı dır da diyebiliriz. İnsanlığın şimdiye değin bir örneğini görmediği yeni eldorado'lar boy atar ve adları da şunlardır: Kaliforniya, Mont-Morgan, Klondyke, Kimberley, Witwatersrand. Kimi insanlar, altınla gümüşün bollaşıp da değerinden kaybedeceği korkusundadırlar; ama kimi insanlar da, iktisadi etkinlikle değerli madenlerin bollaşması arasında bir ilişki olduğuna inanırlar. Ne olursa olsun, bu hazineleri kendi çıkarına işleten Batı'dır ve bir zamanlar İspanya ile Portekiz imparatorlukları-

nın ayrıcalığıyken, şimdi Anglosakson ülkelerdir bu ayrıcalığa mirasçı olanlar!

Değerli madenlerin bolluğu, altının saltanatı

Tek başına altını ele aldığımızda, Amerika'nın keşfinden önce yıllık üretim ortalamasının göstergesi 1 ise, XVIII. yüzyılın sonlarında 45'e, 1860'da 1000'e 1914'te de 2800'e varır bu rakam. Bunun anlamı şudur: 1850 ile 1870 yılları arasında, 1500 ile 1850 yılları arasındaki kadar sarı maden girmiştir dolaşıma. Gümüş stokundaki artış da büyük çaptadır: 1493 ile 1850 yılları arasındaki 140 milyon kiloluk birikime, 1851 ile 1870 arasındaki 21 milyon, 1870 ile 1893 yılları arasındaki 67 milyon kilo beyaz maden gelip eklenir.

Meksikalıların Kaliforniya'yı Birleşik Devletler'e devretmelerinden dokuz gün önce, arabacı Marshal, Sacromento yakınlarında birkaç altın parçası bulur rastlantıyla. Sonucu, işitilmemiş bir akındır bunun! Yalnız Amerika'dan değil, dünyanın her yanından koşar gelir insanlar; sadece Asya'da gelenler bir 20.000 dolayındadır. Alabildiğine yorucu, kimi zaman öldürücüdür yolculuk. Akın, tarlaları ve işyerlerini boşaltır, *clipper* adı verilen yelkenlilerin yapımına yol açar, bir 300.000 insanı Kaliforniya'ya yığar, New Almaden'de cıva madeninin bulunuşunu güncelleştirir ve Büyük Okyanus'la Atlantik arasını demiryoluyla birleştirmeyi ivedi hale getirir.

> Avustralya da "altın humması"na uğradı. İnsanca hemen hemen bomboştu kıta. Eski Portekiz haritaları, orayı, garip bir önseziyle "Altın Kıyısı" (Costa d'Ouro) adıyla belirlemişti vaktiyle. Yönetim, 45.000 cani arasında asayişi sürdüremiyeceği korkusuyla, 1849 yılında bir çobanın buluşunu gizlemeyi dener. Amerika'dan gelen kimi kolonlar, oradaki altınla Avustralya'da bulunan arasında benzerliği ortaya koyunca iş değişir. Üstelik, kıtadaki Victoria kolonisi, topraklarında altın bulacak olana ödül vaad eder. Böylece, birkaç yerde olağanüstü zenginlikte altın yatakları bulunur. Sonuçta akın başlar; öyle ki Victoria'nın nüfusu dört yılda dört misline çıkar.

Garip toplaşmalardır bu altın arayıcıları da. Dalgalı sac örtülü tahta barakalarda ya da sıradan çadırlarda yaşarlar. Toz, sinek, göz yangısı, tifo kol gezer aralarında. Kahraman tavırlı bu insanlar, kimi zaman saygı duydukları yalın bir demokratik yasa edinmişlerdir. Ne var ki, sürekli gerginlik içinde yaşadıklarından korkunç şiddetlere başvururlar zaman zaman. Kadın ve erkek arasındaki sayıca oransızlık hovardalığa götürür; ve Kaliforniya'da, yerli kadın ticareti, sığıştığı toprağı şenlendirmede güçlük içinde olan Kızılderili şef için, korkunç bir rakip durumuna getirir beyaz adamı. Öte yandan, sadece kendi hesabına çalışan altın arayıcı, kapitalist kumpanyanın işçisine terkeder yerini yavaş yavaş ve kumpanya, gitgite yetkinleşen bir tekniğe başvurur.

Bir kırk yıl boyunca, Kuzey Amerika ile Avustralya, değerli madenler piyasasına egemen olurlar. Alaska'dan başlayan belli bir arama tekniğinin yanı sıra, kentler boy atar bu süreçte. Altınla beraber, gümüş, kurşun, çinko da gündeme girer; kimi yerde bakır kurtarıcı olur. Bir tarihten sonra da, Avustralya arka arkaya buluşlarla altın hayalinin arkasına düşer, öyle ki 1903'te birinci sıradadır; onu daha çok beyaz madende Amerika izler.

Bununla beraber, Afrika yeniden bahsettirir kendisinden: Bu kıta, sarı madeni en çok üretendi uzun bir süre; Altın Sahili, hele hele Sudan'ın efsanevi hazineleri nasıl olur da hatırlanmaz? Ne var ki, bir tarihten sonra, kıtanın güneyi gözleri büyüler olur. Bir Boer 1863'te, ilk değerli taşları bulmuştu ve *Güney Yıldızı,* Kimberley dolayındaki elmas yataklarını şöhrete kavuşturur. Ancak, altın da fazla uzakta değildir, 1877'de o da bulunur. Mekanik araçlara başvurma da gerekli olduğundan, dev kumpanyalar işin içine girer. Boer'ler konuya tiksintiyle baksalar da, büyük çıkarları savunmak üzere, İngiltere silahlı müdahalede bulunur. Nitrat, nasıl Büyük Okyanus'taki savaşa yol açmışsa, Transvaal savaşında da altın rol oynar. Böylece, Güney Afrika, 1891'de 22 ton has altın üretimine erişirken, 1906'da 180 ton, 1912'de de 283 ton sağlar olur; Avustralya ile Birleşik Devletler'i de geride bırakıyordu bu bakımdan.

Değerli madenlerdeki bolluk para bolluğuna da yol açar. Dahası, elde madeni önemli bir stokun bulunması, daha da çok sayıda kâğıt paranın çıkarılmasına olanak sağlar. Artık "sarı kız" saklanır olmaktan çıkarken, banknot tan da geçerli para olarak yararlanma alışkanlığı kazanılır.

Merkantilistlerin gözünde en büyük zenginlik belirtisi olan madeni para, liberaller için bir değiş-tokuş aracıdır her şeyden önce. Ancak, gönül de onun değişken bir alet olmamasını ister. En azından, ulusal para sistemlerini birleştirmek mümkün olacak mıdır? 1865'te, Latin Birliği'nin kuruluşuyla bu yola girilmiştir kuşkusuz; bununla beraber, Anglosaksonlar ne 100 santimlik frankı ne de metre sistemini kabul ederler.

Bir maden ölçütü seçme de daha az güç değildir. Çift maden standartı ile tek maden standartına yandaş olanlar arasında sonu gelmez bir tartışmadır başlar. 1850'den önce, Asya'nın sadece gümüş parayı tanıdığı bir dönemde, Büyük Britanya altın ölçütünü kabul edip çıkmıştı ve öteki Avrupa devletlerinin çoğuyla Birleşik Devletler ise, altın ve gümüş diye çifte maden standardını uyguluyorlardı. 1860 ile 1870 arasında sarı madenin birden bollaşması, Hindistan ile Uzakdoğu'nun daha da fazla miktarda gümüşü çekip almasına rastladı; buradan kalkarak, beyaz madenin yararlandığı önceliğin ortaya çıkarabileceği sonuçlar üzerinde düşünülmeye başlandı. Bununla beraber, altın üretimi yavaşladığından ve gümüşün çıkarılması da tersine büyük bir sıçrama yaptığından, eğilim yön değiştirdi yavaş yavaş. Arkasından, ortaya çıkan bir iktisadi depresyon, çifte maden standardına inananlara cesaret verdi; Birleşik Devletler'den de destek gördüler. Ne var ki, Afrika'da Transvaal'in, Avustralya ile Alaska'nın sahneye çıkmalarıyla, altın ölçütünün yandaşlarına gün doğdu; yeterince altın vardı ve gümüş de değer kaybediyordu.

Ne olursa olsun, fiyat hareketleriyle piyasadaki para miktarı arasındaki karşılıklı bağlılık, açıkça yerine oturmuş görünüyordu. Bodin'in, Cantillon'un ve başkalarının arkasından liberal iktisatçılar, değerli maden bolluğunun yarar-

lı olduğunu düşünüyorlardı; Michel Chevallier, 1850'den sonraki altın üretiminin artışını, "bütün insansoyu için hesaplanamaz çapta bir olay olarak" selamlamıştı. Ne var ki Marx, hemen hemen tek başına, bu para miktarındaki bolluk kuramına karşı sesini yükseltti; ona göre, fiyatlardaki yükseliş, kapitalistin kârına bağlanabilecek bir olaydı.

Ortada paralar savaşı vardır: Rekabetin görünüşüdür bu; paralar konusunda uzlaşmalar vardır: Kazançlar gibi tehlikeleri de bölüşmek için geçici ateşkesler ya da çabalardır bunlar. Yine de, bunalımlar ve ihtilaller ortamında, belli bir kararlılık adına iç açıcı bir saptamadır bu!

Sermaye piyasası ile bankacılığın gelişmesi

1848'de bir Fransız iktisatçısı şunları söyler: "İletişim ve ulaşım yollarıyla her zaman kredi sağlanmaz; kredi ile, iletişim ve ulaşım yollarına sahip olmak kesinleşir." Mac Lood, *Banka Tarihi* adlı eserinde, krediyi, Nil sularının –bereket getiren– yükselişiyle karşılaştırır. Daha önce, Saint-Simon'cular, kredi olmaksızın büyük boyutlarda hiçbir işin yapılamayacağına dikkati çekmişlerdi.

Böylece, bir şeyler yapmak için para gerekir. Peki nerede bulunacaktır o? Akla ilk gelen, kişilerin biriktirdikleri paralardır: Yazarlar ve liberal iktisatçılar da, bu biriktirme erdemini övüp dururlar; ancak söz konusu biriktirme daha etkin bir biçim almalıdır.

Sigorta için biriktirme böyledir. Sigorta, bir güven ihtiyacına yanıt verir, ama uzun vadeli borçlanmaya bağlandığında, yaratıcıdır da o. Maliye, pek erkenden başlıca üç tip sigortaya ilgi duyar: Deniz sigortası, yangın sigortası, yaşam sigortası. Yüzyılın sonunda, 85 sigorta kumpanyası 22 milyar toplar. Uluslararası sigorta birlikleri çoğalır ve reassürans büyük çapta uygulanır. Mali kapitalizmin ilerlemesine ondan daha uygun bir alan yoktur belki: İsviçre'de kurulan anonim ortaklıkların çoğu sigorta kumpanyalarıdır. Sigorta, ticaret ve taşınmaz mülkiyeti arasında çoğu kez sıkı bir bağ vardır.

Banka, kredinin başlıca kurumu olarak kalır. İskonto biçimi altında, iş çevrelerine pek gerekli bir yardım sağlar.

Faiz oranı ağır ağır dalgalansa da (1870 ile 1900 arasında yavaş yavaş %5'ten 3'e iner), iskonto ani ve düzensiz hareketlere bağlı kalır. İngiltere ve Fransa'daki gibi büyük devlet bankaları, rayiçleri düzenlemek için çaba harcarlar. Poliçe, bono, iletişim ve ulaşım araçlarının sağladığı yeni kolaylıklarla, yararlarını yitirir. Bununla beraber, Londra, yabancı ülkelerle yapılan ticaretler konusunda ayrıcalıklı durumunu sürdürdüğü gibi geliştirir de. Çek kullanımı, önce Anglosakson dünyasında yayılır; sıradan bir yazı yoluyla işlemleri alabildiğine kolaylaştırır. Hazine bonoları da, kısa vadeli kredi biçimleridirler. Hükümetler, istikraza başvurduklarında, eskinin para biriktiren insanlarına seslenirler doğrudan doğruya; ne var ki bankalar dev kazançlar sağlarlar.

> U z u n v a d e l i k r e d i dir ki, sermayelerin, sanayi ve ticaret çevrelerine kitle halinde girmesine kapı açar. Menkul kıymetler alanı, yani borsalar, dev bir genişlik kazanır böylece. Bir mali basın gelişir ve büyük gazeteler tahvil çıkarmada etkili bir duyuru aracı olurlar. Tam da zamanında, kanun koyucular, para ticaretinin kurallarını yumuşatırlar. Paris'te Vivienne sokağının, New York'ta Wall Strett'in, Berlin'de Oranienburgerstrasse'nin rolü büyür. Paris Borsası'nda işlem gören değerler sermayesi, 1830'da 4.850 milyon, 1850'de 8.980 milyon, 1869'da 25.612 milyondur, 1900'de 87 milyara ulaşır.

Kredi dağıtımı, daha çok ve daha elverişli organları gerektirir. Sistemin temelinde, banknot çıkarma yetkisi olan bankalar, ayrıcalıklı yerlerini korurlar. Ne var ki, h i s s e l i i ş b a n k a l a r ı çoğalırlar: Aynı zamanda araya yeni katılanlarla, kimi zaman eski kuruluşlarla – yer yer kavgalı gürültülü – bir paylaşma da olur; bu tür rekabetler, Birleşik Amerika'da pek olağandır. Söz konusu rekabetlerin siyasal yaşamda yankıları da görülür.

Ne olursa olsun, para ve maliye, sosyal durumunu güçlendirir.

Kapitalist girişimin büyümesi

Fransız iktisatçısı, rekabete bakıp şöyle diyecektir bir gün: "Bütün yasalar içinde, Tanrı'nın, insanların yazgısını

emanet ettiği en ileri, en eşitçi, en ortakçı olanıdır bu!" Bir siyasal ve hukuksal özgürlük ikliminde, bu uyarıcı sayesinde, sanayi ve ticaret kuruluşlarının sayısı hızla çoğalır. Ayrıca, teknikteki ilerlemelerin ve Batı uygarlığındaki ihtiyaçların artırdığı işbölümünün, kredilerdeki genişlemeyle beraber desteklediği bir eğilimdir bu.

Küçük tezgâhla dükkân, bu uzmanlaşmada yeni bir varlık nedenine kavuşur. Yığınla geleneksel üretimi kurtaran el hüneri, küçük üretimde zorunlu olur. Ev sanayilerinin kimi dalları ilerler, çünkü safdışı edilmiş zanaatçılardan ya da kadın emeğinden yararlanmaktadır. Kendilerini *sweating system*'e adamış dallar olan giyside, dikişte, çamaşır yapımcılığında böyledir. Büyük mağaza, fetihlerini genişletmiş olsa da, perakende ticaret gelişir.

Ne var ki, en dikkate değer olay, sınırlı sorumluluğa dayanan ortaklığın yayılmasıdır. 1871'den sonra Almanya'da gerçekleştirilen dev yatırımlar, iki yılda 780 ortaklığın doğuşuna yol açar. 1901'de Fransa'da yapılmış bir istatistiğe göre, 7.939 ortaklık 36 milyara yakın bir sermayeyi toplamıştır elinde. Öte yandan, çoğu girişimin geçici bir ömrü vardır olsa olsa. Her *boom* yeni bir açılıp serpilişe yol verir ve her bunalım, hatta durgunluk, iflaslarla sonuçlanır. Liberal iktisatçıların gözünde, bir doğal ayıklanmadır bu: En zeki olanlar, en güçlüler zaferi kazanmaktadır. Böylece, çoğalma sonsuz biçimde olmaz; bu ise, hatta işlerin verimliliği açısından sakıncalar doğurur.

Bundan şu çıkar ki, rekabet rejimi, bir noktada toplaşmaya da götürür ve tekele vardığında da, kendi kendini yoketmeye yönelir. Oysa uzmanlaşma, daha baştan başlayarak şu sonucu bağrında taşır: Yeni açılmış bir alan, pek küçük sayıda girişimce egemenlik altına alınma tehlikesiyle yüz yüzedir.

Maden ya da kimya sanayisinde bir yeniliğin ortaya çıktığı her durumda, bir denizaltı kablo sanayisinde, petrol sanayisinde, daha başlardan bir başka eğilim kendini gösterir. İngiltere ve Fransa'dan da önce, Alman maden sanayisinde bir elde toplanış daha çoktur. İngiliz adalarında kömür ortaklıklarının sayısı en az 1.700 iken, Rhur havzasında, 1880'den başlayarak 4 ya da 5 ortaklık emretmektedir. Ufki bir toplaşmadır bu başlayan. Ne var ki, kömürden başlayarak Kirdorf, Stinnes, arkasından

Thyssen, demir-çelik sanayisinde Krupp, kendi satış yerlerini açarak ve kendi taşıt araçlarını kullanarak, yatay bir toplaşmanın taslaklarına da öncülük etmektedirler şimdiden. 1837'de kuruluşundan başlayarak, Eski Dağ Ortaklığı, çinko sanayisini kendi yararına örgütlemeyi ister. 1860 ticaret anlaşmasının arkasından, bir Dökümevleri Komitesi, Fransız çelik sanayisine egemen olanların çoğunu bir araya getirir. Özetle, büyük üretime yeni gelip girmiş ülkelerin iklimi bir elde toplaşmaya pek yatkın da olsa, söz konusu toplaşma, tehlikelere karşı kendiliğinden bir savunma içgüdüsü olarak ve birbirlerine eşit güçte olmayan ortaklıklara karşı mücadele yararına ortaya çıkmaktadır.

Sermaye sahibinin rolü büyür ve onunla beraber girişimci ile hissedar arasındaki mesafe de. Hisseli ortaklık, kişisel ya da ailevi girişim zararına kârlı çıkar; o kadar ki aynı dalda ya da farklı dallardaki girişimler arasında sıkı bağlar oluşur. Öte yandan, bankacılığın tek elde toplanması, maliyece sermayenin yönetilmesinin hem şartı hem de sonucudur ve bu toplanış da sanayi ve ticaretin bir noktada toplanışına varır. Bununla beraber, mesafenin azaltılması ve ufukların genişletilmesinin yol açtığı etkinliklerin coğrafi yönden eşgüdümü, anlaşmalara götürür yine de. Söz konusu anlaşmalar, doğal olarak, sunumla istemin daha aydınlık biçimde ayarlanışı olanağını sağlayan yeniden gruplaşmalarla, emeğin en iyi tarzda örgütlenişini amaç edinirler. Kendine has bir sözlük bunu dile getirir: Bir *gentlemen's agreements*'den, kartellerden, konzernlerden, trustlerden, holdinglerden, ufki ve yatay toplaşmalardan, kaynaşma ve bütünleşmelerden söz edilir.

Büyük kapitalist çehreleri

Jules Vallès, 1857'de bir dostuna yazdığı mektupta şöyle diyordu: "Eskiden ayaklanmaların olduğu Saint-Denis sokağında, Grève alanında değil, Vivienne sokağında, Vendôme alanında, Pereire'nin konağında, sizin konağınızda Fransa'nın geleceği kıpırdayıp hareketleniyor artık!"

Başarı, kayığı yönlendiren kişiye, *homo economicus* dediğimiz insana; o cesur ve hesaplı yürüyen; o maddi iktidar ve paraya sağlığını ve günlük zevklerini feda edebilen;

toplumda yerine getireceği bir role sahip olduğuna ve genel ilerleme adma çalıştığına inanan, görevleri paylaştıran ve edebiyat ve sanat dostu olarak hareket eden o insana bağlıdır. Jean Jaurès, ona bakıp şu övgüde bulunacaktır: "Burjuva üretiminde, onun yoğunluğunda, teknik bakımdan durmadan yenilenişinde, her gün yeniden doğan sorumluluklarında, rekabetin geliştirdiği savaşkanlık duygusunda, o üretimi yönlendirenlerin çalışma yeteneklerini olağanüstü uyaran bir şey vardır."

Başlıca üç grup insan bir aradadır: Özellikle piyasanın ihtiyaçları ve olanaklarını düşünen tacir (ticaret kapitalizmi), bütün gücünü teknik alana vermiş sanayi önderleri (sanayi kapitalizmi), sermayeleri bir araya getirip kullanan bankacı (mali kapitalizm). Bir kurucular dönemi, sonra onları izleyen bir gerçekleştiriciler dönemi diye iki dönemi birbirinden ayırmak boşunadır. Servet sahipleri, çoğu kez sıradan bir kökene sahiptirler: Birleşik Devletler'de, Rockefeller ve Vanderbilt köylü çocukları, Carnegie dokumacı, Harriman yoksul çobanlardan geliyorsa, önce Şikago'da, sonra Londra'da büyük mağazaların yaratıcısı Selfridge başlarda el ayak işlerinde kullanılan biriydi; Fransa'da Hériot ile Chauchard, büyük girişimlerini kurmazdan önce sıradan satıcılardı; Berlin'de büyük mağaza sahipleri Jandorf'lar, Tietz'ler, Wertheim'ler, Fransa'daki Boucicaut gibi küçük dükkâncılıktan geliyorlardı; İngiltere'de bira kralı Bass bir araba sürücüsü, madeni kalem sanayisiyle Birmingham'ın yükselişine katkıda bulunan ünlü zengin Josing Mason işportacı olarak yolları tepmiş durmuştu.

Bununla beraber, belli bir teknik, hatta bilimsel eğitimden çıkıp gelenler vardır: Bir Bessemer, bir Emil Rathenau, Siemens'ler öyledir. Şöhret ve servet kazanacakları yolu bulmadan önce, onun aranışı içinde olmuşlardır çoğu. Kimileri, gözüpek spekülasyonlarını gerçekleştirmede, savaşlara ya da bunalımlara çok şey borçludurlar.

Ne var ki, her dalın kendi fatihleri vardır: Brassey demiryolu yapımında, Joseph Thomne inşaat işlerinde, Mond sodyum sanayisinde; Kuhlmann ile Péchiney klor sanayisinde, Ritz otelcilikte, Poulenc ecza maddelerinde, Crossley halıcılıkta: Worth, Gaildraud ya da Paquin büyük terzicilikte, Marinoni matbaacılıkta ve Gordon Bennett, Willemes-

sant, Millaud ya da Jean Dupuy gazetecilikte kendilerini kabul ettirirler. Büyük gemi yapımcıları olarak akla ilk gelenler Cunard'lar, Ismay'lar, Wheelwright'lar, Bourne'lar, Allan'lar, Road'larsa limanlara kömür sağlayan da Hippolyte Worms'tur; Potin, baharatçılık yöntemlerini yeniler, Louis Dreyfus ise tahıl ticaretini. Geleneklerine gururla bağlı yüksek bankacılık kendini savunursa da, Pereire'lere, Henri Germain'lere, Cernuschi'lere, Lazard'lara da bir yer ayırır. Açıktır ki, sağlam temelleri olan ticarethaneler varlıklarını sürdürürler, hatta yükselenler de olur. Kârlı bir yatırım fırsatını hemen hemen hiç kaçırmayan Rothschild'ler için zaman hep uygundur ve Baring'ler gibi eskiden beri ünlü bir bankanın düşüşü olağanüstü karşılanır. Schneider'lerde, Wendel'lerde, Demidov'larda, Krupp'larda, demir-çelik sanayisinde; Peugot'larda, Japy'lerde, Koechlin'lerde, mekanik yapılarda; Dollfus'lerde, Schlumberger'lerde, dikiş ipliğinde; Méquillet-Noblot'larda, çeşitli pamuk işlerinde, Saint'lerde bez ve iplikte; Darblay'lerde kâğıtçılıkta; Vilmorin'lerde, tahıl üretiminde; Hennessy'lerde, Cusenier'lerde, Cointreau'larda, Pernod'larda konyak, likör ve aperitif içkilerde, birçok kuşaklar birbirini izler. Gayrımenkullere yatırım zevkinin hep canlı oluşu dikkate değer: New York'ta bir Astor ve bir Gerrit Smith, üzerine yapı dikilecek arsa bakımından servetler yığarken, Avrupa'da ticaret aristokrasisi durumunu yeniden düzeltip zengin olur.

Ücretli el emeği sağlama

Bu güçlü kişilerin, kendi emek güçlerini satan kitleleri seferber etmekten başka yapacak hiçbir şeyleri yoktur. Kırlardan başlayan o büyük göçün içinden ücretli ordusu sağlanır; söz konusu ordunun bir bölümü de Amerika'ya göçerek, onun girişimlerine sunar emeğini. Öte yandan, kâr üstüne kurulu ekonomi, tarım ortamını sadece en yaşamsal ihtiyaçlara yanıt veren uygulamalardan uzaklaştırır ve kentlerin büyümesi, pazarların genişlemesine uygun etkinlikleri geliştirir.

Ücretli ordusu kapitalist rejime sıkı sıkıya bağlı ise, şundan ileri gelir bu: Söz konusu rejim, sunum ve is-

tem yasasına tabi bir meta olarak bakmaktadır emek gücüne; iktisati liberalizm, tam da bu yasanın işlemesini sağlama yönündedir. Bir yandan korporatif rejime, öte yandan kölelik ve servaja karşı sürdürülen mücadeleleri yaşamış olan Karl Marx, bundan şunu da çıkarmıştır: Ücretlinin sömürüsü, kapitalist kârı açıklamaktadır. Tocqueville de şunu yazabildi: "Zencilere toprak sahibi olma bir süre için yasaklanırken, ne yapılıyor? Avrupalı emekçinin içinde bulunduğu duruma getirilip sokuluyorlar!" Cournot da, insanseverlik gayretinin, köleliği ortadan kaldırmaya yol açmada başarılı olduğundan kuşkulanıyordu. Kölelik, Batı'nın isteklerine yanıt veren daha ileri bir değerlendirişle uyuşmaz görünüyordu. Öyle olduğu içindir ki, Birleşik Devletler'de, köleliği ortadan kaldırma hareketinin en sağlam dayanakları başta iş çevreleriydi; Pensilvanyalı madenci bir Stevens, bankacı ve *Northern Pacific*'in kurucusu bir Jay Cooke, yeniden yapılanmayı savunuyorlardı. Ve yine bu insanlardır ki, Amerika'nın batısının özgür kolonlarla şenlendirilmesi amacıyla *Homestead Bill*'i oylatmışlardır. Üretim araçlarını elinde tutan kapitalist ekonomi, yurtluğa bağlı olmaktan kurtulmuş köylüyü, toprağı olmayan eski serfle eski köleyi, yalnız onları ele alıp kullanabilirdi.

Mübadele özgürlüğü

Yüzyılın ortalarında gerçek bir ticaret devrimi olur. Kapitalizm, kendi kendisiyle tutarlı olarak, serbest meta dolaşımının önüne dikilmiş engelleri kırmak ister. 1840-1870 yılları arasında, serbest mübadeleci güçlü bir itiş yer alır; söz konusu yıllar, ticaret işlemleri toplamında hızlı bir büyüme, kredi hacminin genişlemesi, iletişim araçlarının gelişmesi yıllarıdır. Büyük Britanya, tartışılmaz bir mali üstünlükle örnek olur: Mançester Okulu, barış ve ilerleme -ona sıkı sıkıya bağlı olarak da- akılcı bir işbölümü sayesinde, bireyler arasında olduğu gibi halklar arasında da daha sıkı bir dayanışmanın yararlarını öne sürüp, uluslararası birleşmiş bir pazar adına ateşli bir kampanya yürütür.

Kuşkusuz, böylesi bir hareket milliyetçilik duvarına çarpacaktı. Bununla beraber, *free-trade,* dışalım ve dışsatım

haklarına hatırı sayılır bir indirim getiren ticaret anlaşmaları biçimi altında, transit ticaretle yaşayan – Belçika ve Pay-Bas gibi – küçük devletlere uygun gelir. İspanya ile Rusya da, o sert yasaklayıcı tutumlarını bırakırlar. Ne var ki, 1860'ta, Fransa'nın korumacı patron takımına karşı III. Napoléon'un yaptığı bir gümrük hükümet darbesiyledir ki, serbest mübadeleci anlaşmalar çağı gerçekten açılmış olur.

Bu politika, bir yandan uluslararası mübadeleleri destekler ve teknik yenileşmelere yol açarken, zaten sarsılmış haldeki "tekelcilik"in sonunun geldiğini de ilan eder. Yine önden giden Büyük Britanya, yeğlemeli hakları kaldırır; kolonilerine *self-government* hakkı verme eğilimi içinde, onlara açık kapı siyasetinin uygulanmasına razı olur. 1848'den sonra, Fransa'da da "tekelcilik" ortadan kalkar. İngiliz Hint Kumpanyası, Siyapi'lerin 1857'de ayaklanmalarının arkasından yaşamaz. Osmanlı İmparatorluğu'nun "Frenk"lere ayrıcalıklar tanıdığı kapitülasyonlar rejimi gibi, Asyalı devletler de Avrupa'nın barışçı ya da silahlı baskısı altında açılırlar. Yine açık kapı siyaseti çizgisi doğrultusunda olmak üzere, Özgür Kongo Devleti de, 1885'te, yabancı malların girişinde herhangi bir hak uygulanmasını yasaklar. Bunun gibi 1906'daki Fas hakkında Algésiras kararı, serbest mübadele düşüncesine bağlı kalacaktır.

Ulusların bütününü ilgilendiren, belli bir sayıda teknik ve iktisadi sorunlar da, uluslararası anlaşmalar yoluyla dostane çözülür.

Avrupa Tuna Komisyonu da içinde olmak üzere, yığınla uluslararası örgüt çıkar ortaya. Başlarda özellikle Avrupalıdır bunlar; sonra sonra dünyanın bütün bölümlerini kucaklarlar ya da kucaklamak isterler. Çoğu, iletişim ve malların dolaşımı ile ilgilidir. Bu türden ilk sözleşme, 1865 tarihli Telgraf Birliği olacaktır. 1874'te de Berlin'de, Evrensel Posta Birliği doğar ve 1906'da Roma Sözleşmesi'yle yeniden örgütlenir. Bir konferans, metre sisteminin uluslararası birliği için, Paris'i merkez seçer ve bir anlaşma da deniz yollarını düzenler. Öteki konferanslar da, Kongo için 1884-85 yıllarında Berlin'de, Süveyş Kanalı'nın uluslararası duruma getirilmesi için 1888'de İstanbul'da toplanır.

Mübadelelerin dünya çapındaki boyutlarını da belirtelim.

Uluslararasındaki ticaret, 1800'e doğru iki buçuk milyar ise, 1850'de 27 milyara ve 1900'de de 100 milyara yükselir. Kestirmelere göre, Büyük Britanya'nın dış ticareti bir yüzyılda 1'den 14'e, Fransa'nınki 15'e, Almanya'nınki 34'e, Birleşik Devletler'inki 149'a çıkmıştır. Bununla beraber, Büyük Britanya, toplam ticaret işlemlerinin altıda birini elinde tutmakla üstünlüğünü sürdürmektedir.

Rekabet ve işbölümü de, iki temel eğilime yol açarlar: Önce, ileri sanayi ülkeleri arasında, etkinliğin bir tür ufki dağılımı vardır; bu, onlardan hiçbirinin kendi kendine yeter olduğunu ileri süremiyecek oluşunun bir sonucudur: Böylece, Fransa ile Büyük Britanya, pek kullanılan yığınla nesne konusunda karşılıklı olarak alıcı durumdadırlar. Ne var ki, bir dikey işbölümü de gelip girer işin içine: Bir yandan, Avrupa öteki kıtalardan, kendisinin işleyeceği – çoğunlukla tarımsal – hammaddeler ister; öte yandan, yine Avrupa, yeni ülkeler için mamul madde müteahhiti olur. Sermaye yatırımları, bu çerçeveyi kolaylaştırır; çünkü, geri kalmış toprakların değerlendirilişini ve onlar üzerinde yaşayan halkların alım gücünü geliştirir. Özetle dünya, t e k v e b ü y ü k b i r i k t i s a d i b ü t ü n olmaya doğru yönelir; Avrupa kapitalizmine bağımlı bir bütündür bu. Ve İngilizler de, böylesi bir sistemden aslan payını alacak bir durumda olduklarının bilinci içindedirler.

Genişliğine habercilik ve yayımcılıktaki canlılık

Bu uçsuz bucaksız gidiş geliş, ticaret malları ve ihtiyaçlarla ilgili bilgilere dayanmaktadır. Bütün verileri toplayabilen bir kuruluş yoktur. B i l g i l e n d i r i c i s e r v i s l e r, önce Londra'da sonra da New York ve Paris'te çalışırlar; Berlin'in elinde 1890'da 750.000 fiş vardır. İlk istatistik kongreleri, uluslararası sergiler vesilesiyle tartışırlar. Yığınla süreli yayın, *The Economist, Le Journal des Economistes, l'Economiste français,* bol belge koyarlar gözler önüne. 1879'da Brüksel'de, bir Ticaret Coğrafyası Kongresi toplanır.

Daha önceleri fuar, alıcıların ve satıcıların bir buluşma yeriydi. Bu nitelik kaybolur ve 1900'e doğru, sadece örnekli fuar ve sergi-fuar kalmıştır; çünkü, işler b o r s a l a r da görülmektedir ve borsalar, peşin ve özellikle vadeli ticaretin yapıldığı sürekli kuruluşlardır. Vadeli satış, pek büyük miktarda mal hakkında mesafeli işlemleri düzenler. Ne var ki, satıcı teslimde kazandığı için fiyatların inişini umarken, alıcı yükselişten edineceği kârları kestirmeye çalışır; öte yandan, gizli pazarlık, çoğu kez aslı ortada olmayan meta üstüne yapılır ve sıradan bir bahis tutuşmaya yaklaşır. Yakın bir buğday ya da pamuk hasadı, henüz fabrikadan çıkmamış bir dokuma ya da maden nesnesi, üzerinde durulan konulardır. 1844 yılından başlayarak, Londra'da eski *Stock Exchange*'in yerine geçmek üzere *Royal Exchange* için bir bina yapmak gerekliliği duyulur. Yavaş yavaş uzmanlaşma ete kemiğe bürünür: Pamuğun yazgısı Liverpool'da, Havre'da, Bremen'de, New York'da belirlenir; ipeğinki Lyon'da ve Milano'da; tahılınki de Anvers'de, Marsilya'da, Şikago'da. Londra'da işlemler o denli çeşitlidir ki toplanma yerleri çoğalır. Eskiden bir tahılın fiyatı, bir üretim bölgesinden ötekine değişiyordu: Büyük ticaret, fiyatları, dünya çapında hasat ve istemlere göre dayatır yavaş yavaş. Michigan kıyılarından Mersey kıyılarına, Monréal'den, Sydney'le, Buenos Aires'den Londra'ya kadar, telgraf, her gün stokların önemi, hasatların durumu, ısmarlamalar, uygulanan fiyatlar hakkında bilgi dağıtır. İpeğin üretildiği yerler ayrıca niteliğin ölçüsüdür.

H a b e r a j a n s l a r ı nın, Havas'ın ve Reuter'in rolü büyür.

Modern şarlatan tipi Barnum, reklam türünü rayına oturtmada hizmeti en çok geçenlerden biridir belki. Onu başkaları izler. Yollarda dağıtılan ya da evlere yollanan tanıtmalıklar ve katoloklar da işin içine girer. Gazete sayfalarında sürerken, reklam, başka mekânları da istila eder: Afiş yoluyla, caddelerde, toplantı salonlarında ve tiyatroda gözlere seslenir; bir kitlesel üretim için yığınların arasında dağılma kaygısındadır ve sanatla estetiği de yardımına çağırır; bir ticaret uygarlığının günlük yaşamıyla senli benli olup çıkar.

Para yoluyla kamuoyunun dikkatlerini çelme sürüp gider.

Avrupa kapitalizmi, borç para verenin elverişli durumundadır. Böyle olmanın tehlikeleri de vardır kuşkusuz; ne var ki ticaret ortamını canlandırma yolunu açarken, ona korkuç gelirler de sağlamaktadır. Böylece, pek az sayıdaki ülke, başkalarının bankası durumundadır ve onların sağladığı rantla yaşamaktadır. Bu alacak, 1900 dolaylarında, 150 milyar olarak değerlendirilebilir ve bunun hemen hemen yarısı da Büyük Britanya'ya aittir. Fransızın cüzdanının neredeyse üçte biri yabancı ülkelerdedir ve şurası da ilginçtir ki, sömürgelere yapılan yatırımlar pek zayıf bir oran tutmaktadır.

Fransa'nın Almanya'ya ödeyeceği savaş tazminatı, Almanya'nın özellikle ulusal girişimlerine yaramaktadır; ne var ki, 1873 bunalımının arkasından ve asıl 1880'den başlayarak, Alman tasarrufu daha da seve seve dışarıya gider: Birleşik Devletler'e, Latin Amerika'ya ya da Orta Avrupa'ya doğru akar. Birleşik Devletler, Latin Amerika'ya sermaye ihracına başladığında, Avrupa parası daha da kâr sağlar oralarda. Genellikle hali vakti yerinde olan ve piyasalar konusunda pek iyi bilgilenen sosyal sınıflara ait sermaye çevreleri, imparatorlukta ya da dışarıda, dikkatleri İngiliz mallarına çeken çoğu ticareti desteklemektedir. 1850'den önce Amerika'yla pek ilgilenmiş de olsa, Avrupa kıtasını daha yakın görür kendisine; 1850'den sonra ise daha geniş bir ufka sahiptir, yeni ülkelerle ve kendi koloni dünyasıyla daha da yakından ilgilenir.

Eldeki sermayelerin bir bölümü, Avrupa içinde dolaşır hep; Doğu'da Rus İmparatorluğu, 1880 yılından başlayarak Fransız kapitalistlerinin Avrupa'daki başlıca kolonisi haline gelir.

Ortadoğu, alabildiğine at oynatılan bir alandır: Demiryolu, liman ve maden işleri, ihtiyaç içindeki hükümetlere borç verme, bütün bu işlemler büyüleyici olduğu kadar tehlikelidir de ve vahim siyasal olaylara yol açarlar. Borç verenlerin yeğledikleri bir başka dünya Latin Amerika'dır ve orada Londra piyasası ileri mevziler kazanmıştır ve korur bunu. Uzakdoğu'ya gelince, çeker durur dikkatleri; gecikerek sahneye çıkmış da olsa, daha da güçlüdür çekiciliği

ve orada da egemen olan Londra'dır.

Büyük kapitalist çevrelerin yerleştikleri ülkelerde sahip oldukları güçle ilgili olarak söylenecek olan şudur: Kimi ülkelerde gerçek devlet onlardır.

Ne var ki, kapitalizmin yükselişi düzenli değildir, bunalımları da yaşar.

KAPİTALİZMİN BUNALIMLARI

Emeğe ödediği ücretten kâr sağlarken, kendini de zaman zaman aşırı üretime mahkûm eden bir rejimin durup durup iç bunalımlara uğrayacağını Sismondi vaktiyle işaret etmişti. Marx ve Engels, kapitalizmin bile, kendi çelişmelerinin sonucu yok olacağını gösterirler. Juglar, gönenç dönemlerinden durgunluk dönemlerine geçişler olarak anlar bunalımları ve Cournot'nun çömezleri Pareto ile Walras da, salınımlı hareketlere benzetirler onları. Jevons'un bunalımları kalkıp kozmik nedenlere bağladığı bir çağdır bu!

Olay, dönem dönem görülür; dönem de, uygun bir evreyle uygun olmayan bir evreden oluşur ve ortalama on yıl sürer. 1815'ten beri böyle olmuştur ve 1850'den sonra da böyle olacaktır: Başlıca bunalımlar da 1857, 1866, 1873, 1882-1884, 1890, 1900-1901, 1907'de ortaya çıkar. Ne var ki, 1847'de hâlâ Eski Rejim'de görülen ya da kapitalizm öncesi tipte bir bunalımdı, yani önce tarım kesiminde ortaya çıkıyordu ve başlıca etkeni de yiyecek maddelerinde kıtlıktı. Buna karşılık, 1857'de önce kapitalist aygıttı darbeyi yiyen ve en önemli merkezinde, Londra'da oluyordu bu. Artık, bozukluk şöyle bir çizgi üzerinde yayılır: Önce maliye, sonra sanayi ve ticaret, son olarak da kırsal kesim. Bozgun, hep bir aşırı spekülasyondan doğar, spekülasyon da kısmi bir banka çözülüşüne yol açar.

Sistemin yürüyüşünü ne olursa olsun durduramayacak gelişme bunalımları mıdır bunlar? Yoksa, kapitalizmin – az çok yakın – sonuna işaret eden uğursuz bunalımlar mı? Liberallerle sosyalistler çatışırlar: Birincilere göre, iktisadi gelişme ile atbaşı giden bir evrimdir söz konusu olan; ikincile-

re göre ise, karşılaşılan, insanlığın geleceği için en tehlikeli emperyalizmlere götüren bir olgudur.

Çalkalanmalar, durgunluk ve kararsızlıklar ortamı

Fiyat hareketlerine bakıp şu çıkarılabilir: Avrupa'da, 1847-48 bunalımının arkasından, İngiltere'de daha da erken başlamak üzere, yüzyılın ilk çeyreğinin "çöktürücü" evresini bir yeniden canlanış izler. Bir *good time*'dır bu ve hiç de *hard time* değil! Grafik eğrisi, hemen hemen sürekli bir inişi gösterir; sonra 1850 ile 1856 arasında sert bir yükseliş olur ve arkasından sallanmalar görülür, öyle ki malların rayici daha önceki evredekilere oranla hep yüksek kalır.

Bütün Batı ülkelerinde görülen bir harekettir bu!

O sırada, ticaret yaşamında bir tür *fair play* gözlemlenir: İktisadi liberalizmin ırmağı gürül gürül akar; herkes başkalarının hasedini kışkırtmadan zenginleşme olanağına sahip olduğundan, p a z a r ı n b a r ı ş ç ı g e n i ş l e m e s i mümkün görülür. Kolonial yöntemlerde bile yumuşaklığı aşan bir şey vardır. Tam bir Mançesterci çağdır bu! Savaşlara, geçici bunalımlara karşın – onlar bile üretimin ve tüketimin gelişmesine katkıda bulunurlar! – iklim uyarıcı ve kamçılayıcıdır ve iyimserliğe götürür.

1873 yılından başlayarak, fiyat eğrisi yeniden alçalır. Kızgın işaretler çoğalır: Bitkinlik içine düşmüş bir piyasanın çevresinde daha canlı bir rekabet vardır; sunuma oranla istemde açık bir kısıtlanma görülür; kâr düşer ve bu üç olay birbirine bağlıdır. 1850'den beri gözlenen, kişi başına reel gelir yükselişi yavaşlar. Silahlı da olsa, sürekli bir barış, Avrupa'daki ulusal savaşların yerine geçer. Teknik ilerlemeler sayesinde, sunum isteme baskın haldedir; onun yanı sıra, işçinin emeğinin aşırı sömürülüşü yüzünden, alım gücü yetersiz yayılmıştır. Sahneye yeni ülkelerin çıkışı rekabeti güçleştirir ve daha da özellikle kırsaldaki – donanımı pek iyi olmayan – üreticiye dokunur: Tarım ürünlerindeki alçalış, genel düşüşü hızlandırır. Ücretler direnir önce; ne var ki böyle dönem dönem gelip giden bunalımlar, patron için olduğu gibi işçi için de ağırdır. Girişim, büyük bir uyum çabası sağlamak zorundadır; verimliliği arttırmak, merkezileşme anlamında yeniden örgütlenişe gitmek, daha

sert bir genişlemeye başvurmak istenir. Sosyal mücadele vahimleşirken, mahreçler için çekişme keskinleşir. Çalışma araç ve yöntemlerindeki değişiklikler, çoğu firmaları kurtarır.

Büyük bunalım, böylece teknik ilerlemeyi hızlandırır ve Batı kapitalizmini, dünyanın geri kalan bölümünde d a h a s e r t b i r b a s k ı uygulamaya götürür. Başka bir söyleyişle, olan bitenin üstesinden gelmek için, kapitalizm, yapısal değişikliklere uğrayacak, sanayi dehasına çağrıda bulunacak, emperyalizm yoluna daha da büyük bir ateşlilikle atılacak ve milliyetçiliğin kendisine öğütleyeceği usullere bile başvuracaktır.

İktisadi milliyetçiliğe yeniden dönüş:
Korumacılığa gidiş

1873-95 yıllarının uzun depresyonu serbest mübadeleye ağır darbeler indirir. Serbest mübadele politikasından yana olanlar, rahatsızlığın kaynağı olarak ulusal bencillikleri, uluslararası işbölümünün yetersizliğini gösterirler ki, boşuna çabalardır bunlar. Hasımları ise, fiyatların ve kârların düşüşünü serbest mübadeleden bilirler. Sonunda, bütün hoşnutsuzlar devlete çevirirler yüzlerini ve gümrüklerin desteğini isterler. Yöneticilere gelince, seçmenlerinin çağrısına – mümkün mertebe – direnir; çünkü gümrükten kazandıkları, kamu hizmetleri ile silahlanmaların giderlerini karşılamaya yardımcı olacaktır. Aslında Avrupalılar, kendi ürünlerini dışarıya satmak için zayıf gümrüklerden yararlanan ve Eski Dünya'dan gelen malların satışını kolaylaştırmayı reddeden Birleşik Devletler'i cezalandırabilirler.

Ne var ki, kazan kaldırma, Manchester okulunun ülkesine karşı olur: Bismarck Almanyası ilk adımı atar ve korumacılık az çok hızlı bir biçimde zafer kazanır; Belçika'yı da alır içine; sadece Pay-Bas ile Büyük Britanya reddederler. Gümrük savaşları Fransa ile İtalya'yı birbirine düşürürken, Almanya'yı Rusya ile İspanya'nın karşısına çıkarır; Birleşik Devletler, korumacı aygıtı birçok kez güçlendirirken, *fair trade* adı verilen bir birlik *free trade*'i asıl yurdunda saf dışı etmeye kalkar.

Böylece, korumacılığın savunucu durumlarına gelip sığınan Batı kapitalizmi milliyetçiliğin dizginlerini salıverir ve daha da fazla emperyalist olur. İngilizlerin de uzağında kalamıyacakları kaçınılmaz bir sonuçtur bu. Buradan kalkarak, Avrupa ve Kuzey Amerika'daki iktisadi rejim, önlenemez biçimde, birbiri arkasından açılıp yayılmaya verir kendini.

BÖLÜM V

BATI SÖMÜRGECİLİĞİ VE EMPERYALİZMİ

Francesco Crispi'nin, 1888'de söylediği şu sözler pek bilinir: "Sömürgeler, modern yaşamın bir zorunluluğudur." Ama daha da çarpıcı olan, Eugène Etienne'in, 1897'de *Temps* gazetesindeki bir makalesinde söyledikleridir: "Her sömürge girişimine uygulanacak tek ölçüt, onun sağlayacağı fayda, metropole akacak olan kazanç ve yararların toplamıdır."

Bu sözlerin tiksindiriciliğine ekleyecek hiçbir şey yoktur.

Ancak, ne olmuştur da buralara gelinmiştir?

EMPERYALİZMİN DOĞUŞU

Yüzyılın ortalarında Avrupa'da uluslar ve liberalizm

İspanyolların ve Portekizlilerin Amerika'daki kıta egemenliğinin yıkılmasından sonra, XIX. yüzyılın ortalarında, gerçekten dünya çapında tek bir imparatorluk kalmıştı ki, Britanya İmparatorluğu'ydu o da. Hollandalıların ele geçirdikleri topraklar, çoğunlukla Güneydoğu Asya'da toplanmıştı ve Fransa, Afrika, Okyanusya ve Çinhindi dolaylarında, şuraya buraya henüz yeni adım atmıştı. Oysa, yüzyılın ikinci yarısında, birkaç yıl içinde, Kuzey Amerika'da Birleşik Devletler'in geniş toprakları kesinlikle oluşurken, Avrupalılar, Afrika'nın büyük bölümünü (1875'te %11'ini ve 1902'de de %90'ını) ve Okyanusya'daki toprakların da hemen hemen tümünü ele geçirirler. Fas'la geleceğin Libya'sı bir yana, Avrupa'nın sömürge alanı sabitleşmiştir: Yaşlı kıtanın dışında, yeryüzü topraklarının beşte

üçü ile dünya nüfusunun yarıdan fazlası elindedir.

Ulusal mücadeleler, bu yayılışı engellememiştir. Öte yandan, 1792 ile 1815 arasındaki büyük savaşlar, Fransa ile Pays-Bas'ın koloni çabasını geçici olarak köstekleyemişse de, söz konusu çatışmalar, İngiltere'nin Avrupa dışındaki durumunun güçlenişi ile sonuçlanmıştır; ve kolonileriyle ilişiği kesilmiş bir gücün onları kaybedeceğini de görmek için 1914 yılını beklemek gerekir. Daha da güzeli, 1870 Alman zaferi ile İtalya krallığının ortaya çıkışı, güçlü bir emperyalist akımın doğuşunu hızlandırır daha çok. Bir yandan, Roma'nın istekleri, Akdeniz'i bir rekabetler alanına dönüştürmeye varır; öte yandan, Bismarck'ın politikası, geleneksel koloni devletlerinin iştahlarını azdırmada yardımcı olur, Fransa'yı Afrika'nın, Rusya'yı Asya'nın üzerine atar ve her ikisini Büyük Britanya'nın karşısına çıkarırken, o da yeni paylaşımlara kayıtsız kalamaz; bir rastlantı, yeni bir rakibi, Belçika kralı Léopold'u da, kara kıtanın yolları üzerine çıkarmıştır. Payların bölüşümü ileri bir noktaya vardığında, Almanya'nın doyumsuz kaldığını ilan etmesi ve korkunç bir *Weltpolitik*'i başlatması belki de pek gecikmiştir.

Bir sömürge karşıtlığının sürmesi

Bununla beraber, kolonyal yayılışın hasımları vardır.

Önce, ulusal güçlerin dağılışından korkanlar arasındadır bunlar. Geleceğin III. Napoléon'unun, 1841'de söylediği şu sözler anlamlıdır: "Cezayir, amaçsız bir savaşla yitirilir... Barış zamanında külfetli, savaş zamanında felaket getiren bu uzak topraklar, bir zayıflama nedenidir." Meksika seferine karşı, tutucuların önde gelenlerinin hatırı sayılır bir bölümü ile cumhuriyetçi muhalefet birleşir; kamuoyu, "masraflı ve çıkışı olmayan" bir şey olarak bakmaktadır ona. Üçüncü Cumhuriyet'te sağ ve radikaller, Avrupa dışına askeri birlikler gönderilmesini mahkûm etmek için anlaşırlar: "Şiddetin sırtına ikiyüzlü uygarlık giysisini yeniden geçirmeyi denemeyelim" diye haykırır 1882'de Clemenceau. Bismarck da, aynı yıl *Reichstag*'da şunları söyleyecektir: "Başbakan olduğum sürece, sömürge politikası

gütmeyeceğiz." Belçikalıların çoğunluğu Kral Léopold'un girişimini desteklemeyi reddeder.

Duygusal ve insancıl açıdan gerekçeler çoğu kez en öndedir ve sosyalizm, sömürgeciliğe karşı açıkça tavır alır, çünkü kapitalizmin emperyalist bir usulü olarak görmektedir onu. Ancak şunu da belirtmeli ki, tiksinti en başta liberal kapitalist saflarda kendini gösterir uzun süre. Yves Guyot 1885'te şunları söyler: "250.000 Fransız kolonunun Cezayir'de yerleşmesi kaç cana mal olacaktır diye temsili bir hesap yaparsak diyeceğiz ki, onlardan her biri, 2 askerin koruduğu 4 cesedin üzerine oturacaktır!" Şu da dikkate değer: Büyük Britanya'da, kolonilere *self government*'i yayma ve her türlü fetih düşünesine sırt çevirme adına pek güçlü bir hareket, 1840 ile 1860 yılları arasında kendini belli eder. Disraëli'nin 1852'de söylediği şu sözler ilginçtir: "Bu kutsal kolonilerin hepsi birkaç yılda bağımsız olacaklardır ve boyunlarımıza asılmış bir değirmen taşıdır onlar!" Sömürge Yönetim Dairesi'nde bir yüksek görevli de sömürgelerin yazgısının "bağımsızlık" olduğunu kabul eder. 1863'te de, Godwin Smith'in büyük yankılar uyandıran *İmparatorluk* adlı eseri yayımlanır: Yazar kitabında, Büyük Britanya ile Kanada ve Avustralya gibi ülkeler arasında gönül rızasıyla bir ayrılığı salık verir. *Koloniler* adlı eserinde, Alman gezgini ve etnologu Adolf Bastian da, olanca açıklığıyla fetih düşüncesine karşı çıkar.

Öte yandan, Edouard Donwes-Dekker, 1860 yılında yayımladığı *Max Javelaar* adlı romanında, Multatuli takma adıyla, Hollanda Hindistan'ındaki Van den Bosch sisteminin aşırılıklarını sergiler. Manchester Okulu'ndan Gladstone'un da sonuna değin güdeceği barışçı ve ihtiyatlı politika, ticaretin yararcılığına inanan ve antiemperyalist bir tavır takınarak bakacaktır gelişmelere: Dünya zenginliklerinin sömürülmesi, şu ya da bu toprağa, ulusal ya da uygarlıkçı bir ilkeden hareket ederek el koymayı, hiçbir zaman haklı çıkaramazdı; açık kapı siyaseti yoluyla özgür bir rekabeti gerektiriyordu bu. Palmerston'un denizlerin serbestliğini savunması yetiyordu; çünkü onunla, Büyük Britanya'nın ve bütün gelişmiş ülkelerin serveti sağlanmış oluyordu.

İngiliz iktisatçısı Cobden, biraz da karamsarlıkla şunu söyler: "Aristokrasi ile orta sınıf kolonyal sisteme bağlı olduğu gibi, işçiler de daha fazla akıllı değildir." Engels de, esef duyarak, işçilerin "tam bir sessizlik içinde, tutucu radikaller ve libarallerle birlikte, İngiltere'nin sömürge tekelinden ve dünya pazarı üstünde kurduğu tekelden yararlandıklarını" belirtir. Böylece, kamuoyu da ağırlığını koyunca işler şuraya varır: Kolonilerden vazgeçmek çaptan düşmek olur!

Yüzyılın ilk yarısındaki seferler, sıcak ülkelerde mücadele edecek ve yönetecek bir uzmanlar birliği ni de geliştirmişti; Hindistan'da ve Cezayir'de askerler ve görevliler böyle oluşur ve onların deneyimi de, daha sonra Asya ve Afrika'nın öteki bölgelerine yayılır. Yığınla ailede canlı gelenekler yaşar ya da yeniden canlanır; hepsi de bir "meslek"e sahip olmanın ve "hizmet etme"nin öğüncü içindedirler. Fransa'da İkinci İmparatorluk, İngiltere'nin, kendi durumunu güçlendirmek için de olsa bu yolda harcadığı çabaları sürdürür. Palmerston da şunu öğütler: "Bir toplu iğnesi başı kadar da olsa hakkınız, bunu elde tutabileceğinize inanıyorsanız, bırakmayız asla!"

Bunun bağlandığı, barışçı ya da silahlı, Hıristiyan haçlı seferinin – o eski– "uygarlaştırıcı" anlayışıydı. Milliyetler hareketinin yarattığı coşkuyla da gençliğine yeniden kavuşmuş gibiydi bu. Kimi halklar, birlik kaygısının içine gömülü de olsalar, ötekiler daha geniş bir misyon biçiyorlardı kendilerine. Kiréevsky, 1830'a doğru, "iki genç ve körpe halkı" yani Rusya ile Amerika'yı, ötekilerin tepesine yerleştirmiyor muydu daha önceden? Romantik Panslavizm Katkov'larda ve Aksakov'larda sürüyordu ve teması da şuydu: Tanrı, Ortodoks Rusya'ya zafer dolu bir rol ayırmıştır ve Dostoyevsky'nin kestirmesine göre de, "Her güçlü halk, uzun süre yaşamak istiyorsa, dünyanın kurtuluşunun kendi elinde, yalnız onun ellerinde olduğuna inanır ve inanmalıdır da."

Darwinizm sömürülmeye başlanmadan ve Gobineau da *Irkların Eşitsizliği Üstüne Deneme* adlı eserini yayımla-

madan önce Agassiz ile Quatrefages, beyaz insanın üstünlüğü nü vurguluyor, Couret de l'İsle, "doğal olarak üstün ırklar"dan söz ediyor ve Carlyle, önderlerin övgüsünü yapıyor ve şöyle diyordu: "Bizim küçük adamız pek dar hale gelmiştir bizler için, ama dünya, bir altı bin yıl için oldukça geniştir henüz." Charles Kingsley, dinsel biçemiyle kolektif enerjiyi yüceltirken, Tennyson, Palmerstone'un politikasının hizmetinde olarak kahramanlığı şakıyordu. Charles Dilke *Daha Büyük İngiltere* adlı kitabını yayımladığında, okuyucuları, her şeyden önce, okyanuslar ötesi büyüklüğe söylenmiş neşideyle büyülenmişlerdi. Disraëli Toryzm'i, Manchester Okulu arabasına bağlı koşumundan çıkarır ve daha soylu görevler verir ona, Victoria'yı Hindistan imparatoriçesi yapar. Gladstone, Afganistan'la Transvaal'ı tahliye etse de, emperyalist kampanya gelişir artık: Darwin'in öğrencisi Seeley, *İngiltere'nin Yayılışı* adlı eserinde, Elizabeth'den başlayarak görkemli bir yükselişi sergiler; Kingsley'in çömezi Froude, Carlyle'ın vasiyetini yerine getirir, Britanya'nın geçmişinde ve evreninde dolaşır durur coşkulu. Birlikler, *Victoria League, League of the Empire, British Empire League* çıkar ortaya ve – o şoven– *jingo* tipi belirir. Anlamlı bir dönüşüm olur o sıralar: Civata satıcısı, aynı zamanda Gladstone ve Manchester Okulu yandaşı Joseph Chamberlain, kendi kendine yeten ve egemen bir imparatorluk formülüne gelip yatar.

Öte yandan, yurtseverlikle kapitalizm, emperyalizm doğrultusunda çalışmaya koyulurlar kolkola. Dupont– White, "Araçları arasına, kolonilerin üretimini ya da mübadelesini, uzak pazarları, yeni mahreçleri de ekleyerek, insanları zengin etmeyi" devlete görev olarak tanıdığında, bir öncü durumundadır. Ne var ki List ile Rocher, Adam Smith okuluna tepkide bulunmuşlardı ve sesleri Almanya'da işitilmeye başlanıyordu. Almanya'da ise, armatörlerin ve sanayicilerin desteklediği kolonyal dernekler Bismarck'ı zorluyorlardı.

İşte o sıralardadır ki, Fransız iktisatçısı Paul Leroy– Beaulieu, *Modern Halklarda Sömürgeleşme Üstüne* adlı eserini yeniden yayımlar ve katıksız liberalizmi şu ilkeye sokar: "Sömürgeleştiren bir halk, gelecekte kendi büyüklüğünün temellerini atan bir halktır." Ferry ise, büyüklüğü çıka-

ra bağlayarak kendi girişimlerini haklı göstermeye çalışır: Bir yandan, "Bir koloni kurmak, bir mahreç yaratmaktır", derken, öte yandan, "Yüksek ırklar aşağıdaki ırklar karşısında bir hakka sahiptirler" der. Ve daha sonra, emperyalist kapitalizmin programı söz konusu oldukta, şu cümleyle özetleyecektir onu: "Sömürge politikası, sanayi politikasının çocuğudur."

ESKİ KUMPANYADAN YENİ KUMPANYAYA

Fransa'da Eski Rejim'in çöküşünün arkasından, 1815'ten sonra da, tekele dayanan belli sayıda kimi büyük girişimlerin su yüzüne çıktıkları görülür. Kuşkusuz Restorasyon, Napoléon gibi, Fransız Hint Kumpanyası'nı eski durumuna getirmez; bu dönemin kuruluşlarından hiçbirisi, Güneydoğu Asya'da ve Uzakdoğu'da – 1875 yılına değin – pek kazançlı bir ticarete kendini verecek olan yeni Hollanda Kumpanyası bir yana, gelişip ilerleyemez. İngiliz Hint Kumpanyası da, sözleşmesinin yenilenmesi sırasında, yalnız Çin'le ticaret ayrıcalığını yitirmekle kalmaz, Hindistan'la ilgili hakları da kısıtlanır; bu haklar, ilerde daha da azaltılacak ve kuruluş, 1857'de yerlilerin ayaklanışının arkasından yıkılacaktır.

Özetle, eski ayrıcalıklı kumpanyaların çöküşü yaşanır.

1850– 70 dönemi, yani serbest mübadele dönemi ise, ayrıcalıklara hiç de iyi gözle bakmadı. Ne var ki, korumacılık yeniden su yüzüne çıkınca, belli bir kayırmadan yararlanarak koloninin sömürülmesi yolunu açan girişim formülü, emperyalist kapitalizm için büyüleyici göründü.

Kumpanyaların en önemlileri İngiliz ya da Alman koruması altında etkinliklerini sürdürürler. Hemen hemen hepsi de, Kongo havzasını değerlendirmek amacıyla, Belçika Kralı Léopold'un kurduğu uluslararası derneği örnek alıp, Afrika kıtasıyla ilgilenirler. Onların arkasında, iki gücün – İngiltere ile Almanya'nın gelişen rekabeti görülür.

Kısa da sürse, bu ayrıcalıklı yeni kumpanyalar dönemi, kolonyal yayılışın tarihinde önemli bir yer tutacaktır. Örne-

ğin, İngilizlerin sadece on üç yıl süren *Royal Niger* kumpanyasının sona ermesinin arkasından, Londra artık Nijerya diye adlandırılan topraklara sahip olmak için 22 milyon harcar; Nijerya da yabana atılacak bir şey değildir, Fransa'nın iki misli büyüklüktedir ve 25 milyon nüfusu vardır.

Ne var ki, bu kumpanyalar içinde en ünlüsü, Cecil Rhodes'un kurduğu *British South Africa*'dır. Cecil Rhodes, tahtı olmadığı için hükümdar değildi; ama yine de pırlantanın ve altının kralı oldu ve İngiltere'ye, Afrika'nın güneyinde bir imparatorluk sağladı. Bir papazın oğlu olarak, sağlık nedenlerinden dolayı bulunduğu Afrika'da, pırlanta ve altın spekülatörü olarak atılır yaşama. İşleri tıkırında bir spekülatör olarak kalmaz yalnız. Mayasında İngiltere olmak üzere, Avrupa uygarlığının bir delisi sıfatıyla, temelinde Cap'ın bulunduğu bir Afrika İmparatorluğu düşler. Bunu gerçekleştirmeye giriştiğinde, Afrika'nın içinden ve dışından direnişler olur, kırar onları. 1889'da, *British South Africa* kumpanyasını kurar; 1895'te de, Rodezya'yı haritaya yerleştirir ve çok geçmeden iki ayrı Cumhuriyeti, Orange ile Transvaal'ı katar ona. 1902 yılında öldüğünde, altın ve imparatorluk, Boer'lerin bağımsızlığını da yiyip tüketmiştir.

Üstünde durulması gereken bir başka girişim, Belçika Kralı II. Léopold'un girişimidir.

Avrupa'nın en gözde hükümdar ailelerinden birine bağlı bu kurnaz ve inatçı adam, ülkesiyle yetinmez, bir imparatorluk kurar. 1861'de şunları yazar: "Devletlerin gücünü ve gönencini oluşturan şeyler arasında sömürgelerin hatırı sayılır bir yer tuttuğunu tarih bize öğrettiğine göre, biz de onlardan birini sağlamaya çalışalım kendimize." Fırsatları kollar, Filipinler'i, Kanarya adalarını ya da Okyanus'ta filan takımadaları satın almaya hazır bir halde beklerken, seçimini Orta Afrika için yapar. 1876'da Brüksel'de, "bilim, insanlık ve ilerleme" adına bir konferans toplarsa da, başlangıçta çıkar gözetmeyen bir kuruluştan edineceği kişisel paya aklı takılır hemen. Aranışlar içine girer ve sonunda, Kongo ırmağının ağzında ticaret serbestliği isteyen eski kolonyal güçleri oralardan uzaklaştırmak gerektiğini anlar. 1885'teki Berlin Konferansı, söz konusu yöreyi, Uluslararası Kongo Derneği'nin güvencesi altına alırsa da, çok geçmeden, kendiliğinden bağımsız Kongo devletine dönüştürür ve Belçika Parlamentosu da başına onu geçirir; buradan kalkıp yeni devle-

tin sınırlarını Doğu Afrika'daki büyük göller bölgesine doğru genişletmeye koyulur o da. Güçlüklerle karşılaşsa da, zorla çalıştırma yöntemiyle emek gücü sağlar, tacı için ayrılmış bir geniş bölgenin kârlarını kendine ayırır ve geri kalanını kumpanyalara verir; onlar da kazançları paylaşırken, onun payını da unutmazlar. Fil dişi ve kauçuk için korkunç bir av başlar ki, "Kongo vahşeti" diye şöhret kazanmıştır. Öyle de olsa, Léopold, öleceği güne değin, gururuna yediremediğinden kamuoyuna hesap vermekten kaçıp durmuştur.

Ne var ki, işler bu anlattıklarımızla da kalmaz, kapitalist çıkarlar adına d e v l e t m ü d a h a l e s i başlar.

AVRUPALI DEVLETLERİN SÖMÜRGECİ MÜDAHALESİ

"Nerede çıkar varsa, orada egemenlik olmalı" diye yazar Dilke. Kongo deneyimini, Belçika ulusu doğrudan doğruya desteklememişti; ama Cap'ta, sahneye İngiltere'nin gücü girmeseydi, durum tehlikeli olabilirdi. Kimi yerlerde Fransa ile İngiltere açık bir müdahaleyi reddederler. Buna karşılık, kapitalist kumpanyalar, diplomasinin, hatta silahlı gücün işin içine girdiği hallerde, bayraklarını denizlerde –göğüslerini gere gere– dolaştırırlar. Böylece gözle görülür ya da örtülü bir halde, p o l i t i k a y l a t i c a r e t i n i ç i ç e g e ç i ş i çoğu sömürge fetihlerini açıklar. Meksika'da başarıya ulaşılamamışsa, Tunus'ta ve Mısır'da bol bol tadılır bu!

Her ikisi tipik hallerdir ve aralarında şaşırtıcı bir benzerlik vardır: İki Müslüman hükümdar, debdebeli bir yaşamı sürdürmek için gırtlağına değin borçlanmışlardır; durumu ve kaynakları açgözlülükleri kışkırtacak nitelikte iki ülkedir ikisi de; hakları konusunda kıskanç ve uyruklarının isteklerini destekleyebilecek durumda iki güçtür. Her ikisi de, Avrupa sermayesi ile Avrupalı girişimcilerin istilasına uğrar, ekonominin eksiklikleri de işleri kolaylaştırır; Tunus Beyliği ile Mısır Hıdivliği mali bunalım içindedir, borç vadeleri yeni borçlanmalarla ertelenir; arkasından, kaygılı ve açgözlü alacaklıların dayattıkları uluslararası denetim gelir; geçici ve kısmi bir ferahlamada, sermaye durumunu güçlen-

dirir, güvenceler elde eder ve mali kaynaklar geçirir eline. Ve oyunun son perdesi açılır: Tunuslu Bey, Fransız korumacılığına boyun eğerken, Hıdiv İsmail tahtından indirilir ve yerine geçen Hıdiv Tevfik, İngiliz ordusunun varlığına katlanmak zorunda kalır. Bir yandan Paris hükümeti bir İtalyan ipoteğini kaldırırken, öte yandan Londra hükümeti, iyi gözle bakmadığı Fransa ile ortaklaşa egemenlik formülünü bir yana iter. Sonuç, özetle şudur: İki ülke, siyasal, idari ve askeri bir vesayet örtüsü altında, Batı'nın sanayi ve ticaretine açılmıştır.

Sömürgeci subayın rolü: Fatih ve yönetici

Sömürgeciliğin, yapıcı olarak, "teknisyen" olarak önemli çehreleri belirir.

Avrupalı merkezlerde, sömürgeci kabineler vardır.

Oralardan gelecek emirlere bir uyan bir kulak ardı eden, pek sert konuşan, korkunç sorumluluklar yüklenen sömürgeci askerler in işlerini kolaylaştırıcı iki yardımcıları vardır: Mesafe ve günlük görevin güçlükleri. "Ruhun sevinci eylemdedir": Lyautey'nin Shelley'den aldığı düsturu budur. Ve yine o, "Eylem, kutsal, tanrısal eylem..." diye haykırır ve olmak istediği de, "iyi bir savaşçı, babacan bir baş", bir "genç feodal şef"! Cecil Rhodes'a göre, iyi bir sömürgeci, kriket ve futbol oynamayı iyi bilmelidir. Bir başka sömürgeci, kılıcını, sömürge yönetimine olduğu kadar imanın hizmetine de veren, gerçekten mistik Gordon, Günlük'ünü dindar özdeyişlerle süsler.

Gözüpek insanlardır bu askerler ve büyük çıkarlara her zaman uyulmaz. Dairelere karşı ağızlarına geleni söylerler ve diplomatlar da tiksindikleri kişilerdir. İdareci olarak yumuşak değildirler, ama yerlileri yakından tanımak isterler, örf ve adetlerine saygılıdırlar ve bir ideolojiye boyun eğmezler. Şu sözler, ünlü sömürgeci Mareşal Gallieni'nindir: "Avrupa uygarlık ve sömürgeciliğinin hizmete koştuğu enerjik görevlilerin güdümü altında gelişen bir ülkede, hiçbir şey oranın yönetiminden daha yumuşak, daha elastiki olamaz" ve ekler: "Her siyasal eylem, yararlanılabilir yerel öğeleri ayırdetmek ve onlardan faydalanmak demek olmalı; yararlanılamaz du-

rumdaki öğeleri ise yansızlaştırmalı ve yoketmelidir."

İlk kuşak, Napoléon savaşlarından, İspanya ve Rusya savaşlarından doğar ve sabır, dayanıklılık, halklar ve kaynaklar hakkında güvenilir bir bilgi edinmeyi öğütleyen insanlardan oluşur. Bu sert okul, Mahrat'ları ve Sih'leri yenen bir Bugeaud'yu, bir Charles-James Napier'yi ve bir Gough'u, onların yanı sıra Kafkasya'da, Orta Asya'da ve Doğu Sibirya'da fetihten fethe koşan Paskeviç'leri, Muraviev'leri ve Perovski'leri yetiştirdi.

Onları, Kara Afrika'nın ve Hindistan'ın yoğurup biçimlendirdiği insanlar izler. Bir Faidherbe'in tutucu siyasal tutkuları yoktur, inatçı ve idealist, doğrudan gözlem meraklısıdır; elindeki pek az güçle Senegal'e sahip olur, Saint-Louis'ye düzen getirir. Dakar'ı kurar, zenci ticaretiyle mücadele eder, telgrafı getirir, bir Fransız lisesi ile laik bir Fransız-Müslüman eğitim arkasından koşar. Bir Gallieni, az konuşur, sağlam habere ve pratiğe önem veren biri olarak, Sudan'ı ve Tonkin'i fetheder, Madagaskar'da güçlü bir yöneticilik örneği verir. Onun öğrencilerinden biri olan Lyautey, ilkelerini Şerif'lerin imparatorluğunda yetkinliğe ulaştıracaktır. Bunun gibi, İngilizlerin Afrika imparatorluğunun kurucuları da, Hindistan ordusundan çıkarlar: Sihapileri yenen bir Robert-Cornelis, Necaşi Théodoros'a karşı 1867'de şaşkınlık verici bir sefer yürütür; Wolseley, Aşanti'leri boyun eğmek zorunda bırakır, Zulu'lara karşı mücadeleye katılır, 1882'de Arabi Paşa'nın birliklerini itip kakar ve Kahire'ye girer, öyle de olsa Dervişler'in kuşattıkları Hartum'u kurtarma girişiminde başarısızlığa uğrar; Robert de, Hindistan'da ve Habeşistan'da geçirir ilk deneyimlerini, 1879'da Kabil üstüne ve 1886'da Birmanya'ya karşı seferi yürütür, son olarak da Boer'leri yenilgiye uğratacak güçlerin başında yerini alır; önce Hartum'a boyun eğdiren Kitchener'de, gelip Transvaal'i ele geçirir.

Sömürge savaşları

XIX. yüzyıl, sömürge savaşlarının yüzyılı olacaktır. Öteki kıtaların şurasında ya da burasında, Avrupalılarca girişilmiş bir harekâtla geçmeyen bir yıl yoktur belki.

Ruslar bir yana, bütün girişimler, denizden bir çabayı öngörürler. Cezayir seferi, bir yirmi bin insanı taşıyan 676 gemiyi seferber eder. 1894'te Majunga önünde 15 bin savaşçı yer alır. Böylece, denizcilere düşen rolün önemi anlaşılır. Deniz piyadesi, bir çıkarma hareketinin önde gelen silahıdır ve General Brière de l'İsle gibi parlak sömürgeciler sağlar.

Kısa süren seferler vardır; ancak çoğu savaşlar güç koşullarda olur, zaman ister, insanca ve malzemece büyük masrafı gerektirir. Başta gelen engel iklimdir çoğu kez. Constantin'e karşı ilk saldırı açlık, soğuk ve yorgunluk nedeniyle başarısızlığa uğrar. Ne denli dayanıklı olurlarsa olsunlar, Perovski'nin birlikleri, Hive üzerine yürüyüşte sert bir kışın kurbanı olmuşlardır; buna karşılık, Meksika'da, Tonkin'de, Madagaskar'da insanları kırıp geçiren, nemli sıcaklık ve ateşli hastalıklar olmuştur. Wolseley'in Aşanti'lere karşı saldırısı, kıyı bataklıklarında, sonra da balta girmez ormanlarda olmak üzere, en çetin koşullarda gerçekleşir. Afrika'da çağlayanlarla kesintiye uğradıkları halde, ırmakların önemi burada gösterir kendini: Stanley Kongo'dan yararlanır, Kitchener de Nil'den.

Dilleri, yaşam biçimleri, savaşma tarzları bakımından halklarla ilgili yetersiz bilgi de büyük sakıncalar ortaya kor. Kuşkusuz, Avrupalının teknik üstünlüğü ezicidir; ne var ki, onun ülkenin doğasına ve insanlarına uyum sağlaması gerektiği bir yana, Avrupalı karşısındakini sadece kendi silahlarıyla yenmeyi düşünmez. O zaman da sorun, yardımcı güçler edinme sorunu olup çıkar. Hindistan'da İngilizlerin giriştikleri bir deneme, korkunç bir sıcağa karşın parlak bir başarıyla sonuçlanır: Çünkü, orduya alınan Sih'ler ve Gurka'lar, nizami savaş usulünü kabul edip savaşırlar; Bugeaud zuavları, sipahileri, Magripli atıcı ve jandarmaları öteki Müslümanlara karşı kullanır; Faidherbe, başka bir halktan atıcılarla elinde tutar Senegal'i ve Laperrine Şamba'da Sahralıya polis görevini yaptırmayı düşünür.

Koloni yönetimi

Otorite, doğrudan doğruya bir asker kişiye bırakılırsa da, koloni yönetimi, normal olarak özel sivil kadro-

lara mensup memurlar arasından derlenir. Çoğu kez hem yönetmek hem savaşmak gerektiğinden, askerlerle siviller arasında uyuşmazlık adım başındadır. Her devlet kendi meşrebine göre ve durumları göz önünde tutarak hareket eder. Fransız sömürge rejiminin bozuklukları özellikle fazladır; sömürgelerinin yönetiminin, bir bütün olarak siyaset adamlarının ya da yüksek görevlilerin eline geçmesi için Üçüncü Cumhuriyet'i beklemek gerekir.

Büyük Britanya, kendi aristokrasisinin içinden olağanüstü yetenekte insanlar devşirir; bu insanlar da, *Colonial Office*'in rehberliğinde, sürekliliği kesintiye uğratmadan, imparatorluğun çeşitli parçalarında, yerinde, anın ihtiyaçlarına uygun çözümleri bulur. Bu büyük ailelerin çocukları, sömürge alanında, düzenleyici bir amprizmin ilkelerini büyük başarıyla uygularlar. Onların şaheserleri, Hindistan'ı aynı anda fethedip yönetmeleridir. Böylece, Marki de Dalhousie, savaşla teknik değişiklik gayretini hünerle yürütür, arkasından Lord Canning, kral naipleri kuşağını başlatır ki içlerinde Lord Elgin, Lord Lytton ve Lord Ripon gibi, güçlü kişilikler yer alır. Öte yandan, *self government*'le donatılmış kolonilerde, kral ya da kraliçe hazretlerini temsil edecek valiler görülür: Mısır'ın ilk valisi Lord Cromer bunlardan biridir.

Avrupa nüfuslu topraklar ya da eski koloniler söz konusu olduğunda, "tekel" kaybolur ve *self governement*'e ya da metropolca özümsenmeye doğru bir gelişme ortaya çıkarken, doğrudan vesayetten çok koruma altında devlet formülü, yeni işgal edilen topraklarda kapitalist Avrupa'nın amaç ve araçlarına daha uygun görünür. Aslında İngilizlerin vaktiyle Hindistan'da, Hollandalıların da Java'da uyguladıkları bir yöntemdi bu. Aynı yöntem Cezayir, sonra Senegal ve Koşinşin için düşünüldü. Ruslar, Türkistan'da nüfuzlu birçok hanlıkları sürdürmede, zarardan çok yarar gördüler. Ferry, beye ivedi bir yardımda bulunma çağrısıyla Tunus'a gitmeyi uygun buldu ve Gambetta şunu söyledi: "Ne terk, ne ilhak!" Benzeri yapay bir yolu kullanaraktır ki, Londra hükümeti Kahire'ye müdahalesini haklı göstermeye çalıştı. Doudard de Lagrée, Kamboçya kralından, komşuları Siyam ile Vietnam'ın saldırılarına ve gasplarına karşı, Fransa'ya kendisini koruma hakkını tanı-

ması olanağını elde etti; Auguste Pavie de, aynı şeyi Laos'lu şeflerin elinden aldı. Sömürgeci güç, böylesi rejimlerle yüz yüze gelip de kendi çıkarına uygun bulduğu her defasında, işler bu yolda gelişti genellikle.

Bununla beraber, yerli iktidarın alabildiğine parçalanmış ya da halk nazarında saygınlığını yitirmiş yada dinmez bir düşmanlık içine düşmüş olması halinde, i l h a k kendini dayatıyordu. İşte o zamandır ki, egemenlik altında sömürge söz konusu oluyordu: Avrupalı yönetim, yerel şefleri yerinde bırakmakla beraber, ellerinden siyasal iktidarı alıyor, sıkı bir denetime tabi tutuyordu onları; onların yerine sıradan kefilleri yeğlediği de oluyordu ki, güvendiği yerliler arasından seçiyordu bunları; ve yörenin işlerini, halkların çıkarına uygun sandığı bir doğrultuda, doğrudan doğruya çekip çeviriyordu. İngilizlerin Hindistan'da himaye altındaki devlet formülüyle yetinemediği noktalarda, uyguladığı bu sistemdi; Kara Afrika'da da o revaç kazanır ve krallığın yıkılmasından sonra Madagaskar'a da yayılır.

Büyük rekabetler ve paylaşmalar

Geçmiş yüzyıllarda, sömürge uzlaşmazlıkları Avrupalı devletler arasında savaşlara yol açmıştı. Oysa, yerli şeflerle antlaşma politikası en iyi yol olduğu gibi, uluslararası uyuşmazlıklar da karşılıklı görüşme yöntemiyle dostça düzenlenmek istenir.

Yeni dünya, bu rekabetlerin dışına çıkar gitgide. Sömürge yöntemlerini Amerika kıtasından kovmayı hedef tutan Monroe doktrini adına, Birleşik Devletler, Avrupalıların kıtada ellerinde tuttukları son toprakları da satın alma yoluyla edinmeye başvurur: Böylece, 1867'de Ruslar Alaska'yı kendilerine bıraktıklarında, büyük bir egemenlik geçişi gerçekleşmiş olur. Ne var ki, Danimarka da Guena yöresini Büyük Britanya'ya, İspanya da Palos, Mariannes ve Karolin'leri Almanya'ya satar.

Büyük sürtüşme bölgeleri başka yerlerdedir; içlerinde en önemlisi de batıdan doğuya, Cebelitarık Boğazı'ndan Büyük Okyanus'un batısına, iç denizler ve Avrasya ile Af-

rika arasında gidiş gelişi kolaylaştıran kanallar ve boğazlar boyunca uzanan, sonra da Asya'nın güneydoğusu ile güney cephesine yayılan bölgedir. Fransa ve İngiltere, bu bölgede, ya Rusya'yı safdışı edecek bir işbirliği içindedir ya da birbirleriyle çatışırlar. Akdeniz'de, 1870'de İtalya'nın sahneye çıkışının arkasından durum karmaşıklaşır. İngiliz-Rus düellosu, bütün Orta Asya'ya, özellikle de Hindistan yakınlarına kadar yayılır. Şunu da belirtmeli ki, tek silahlı çatışma, hem de Avrupa'da emperyalist rekabetlerin sonucu ortaya çıkan Kırım Savaşı'nın kaynağı, söz konusu bölgenin en tartışmalı parçasında, Yakındoğu'da üstünlüğü ele geçirme mücadelesidir.

Daha da büyük bir gerçek şu: Büyük Britanya ile Rusya arasındaki onulmaz çelişme, bir deniz imparatorluğu ile bir kara imparatorluğunu karşı karşıya getirir. Gerçekten, denizleri elinde tutan güç, karaların da güvenini sağlamak ister. Bu bakımdan, bütün Hindistan'ın fethi anlamlıdır. Ne var ki, hiç de olağandışı bir hal değildir o; sömürgeciliğin niteliklerinden biri, geniş karasal dayanakların elde edilmesidir artık. Jules Ferry, konunun altını çizer: "Bugün, ilhak edilen kıtalardır, uçsuz bucaksız bir dünya paylaşılıyor." Afrika kitlesinin bölüşümü bu politikayı pek güzel dile getirir. Bununla beraber, Büyük Okyanus'a egemen olma rekabeti vardır.

Böylece, eskiden olduğu gibi, uyuşmazlıklar, iki yanlı anlaşmalar yoluyla devletten devlete çözülür genellikle. Papa'nın ve uluslararası konferansların hakemliğine başvurulduğu olursa da, pek zayıf sonuçlar elde edilir. Her birinin arkasından, yarış, eskiyi aratacak biçimde yeniden başlar. Bununla beraber, sömürgeciliğin en kılçıklı sorunlarını bir uluslararası kurulun önüne getirme düşüncesi sona ermez; bu düşüncedir ki, 1906'da Algésiras Konferansı' nın toplanışını esinletecektir. Ne olursa olsun, diplomatların kaz tüyünden kalemleri işsiz kalmaz: Dünya haritasına, paylaşmaların oynak ve yeltek biçimleri çizilir durur; söz konusu paylaşmaların iri lokmaları da çeşitli sömürgeci devletlere düşer sonunda ve Avrupa barışı da bundan sarsıntı duymaz.

Rusların Avrasya İmparatorluğu

O uçsuz bucaksız ovada, Rusya, İslam'a karşı bir fetih siyaseti sürdürür; püskürtüp geriletmez İslam'ı bu fetih, ne var ki derinden derine sokulup yerleşir bağrına. Ayrıca, kökü pek eskilere giden yerleşik halkla göçebe arasındaki çatışma bu ovada sürer gibidir; nitekim Ukrayna'da, tarımcı köylülerin kök saldığı da görülür. Son olarak, Sibirya, sert Rus doğasını sürdürür, Çarların İmparatorluğu sadece soğuk denizlere ulaşmakla kalmaz, Mançu yoluyla ta Uzakdoğu dünyasının yüreğine kadar gelip dayanır; bunun gibi, güneyde de Kafkas ötesi ve Turan yörelerine varır. Bu ilerleyişte, okyanuslarda pencereler açma isteğidir kendini gösteren başta: Hızla döllenip çoğalan bir halkın seyrek nüfuslu bölgelere doğru göçü ve ek kaynakların büyüleyip çekişidir söz konusu olan. Gogol, *Ölü Ruhlar* adlı romanında şöyle diyecektir: "O hiçbir şeyin kendisini tutup dizginleyemeyeceği troyka gibi, bir bilenmeze doğru kopup gittiğini duymuyor musun ey Rusya?"

Uzun bir süreden beri sabırla sürdürülen bir davadır bu ve araçları da hep aynıdır: Kazak, ticaret, bahşiş adıyla rüşvet ve yararlı olduğu anlaşıldığında da dini alet edip görüşme. Balkanlarda ve Ortadoğu'da Ortodoks olan Rusya, Hive'de Müslüman ve Moğolistan'da Budisttir!

Bu sömürgeleştirmenin özgünlüklerinden biri, Kazakların başta gelen rolü dür.

> Avrupa'daki bütün savaşlarda onlar vardır ve daha da olacaklardır; ne var ki yaşadıkları bozkırlara pek benzeyen bu bozkırlarda daha da gönülden hizmete koşarlar. Çar, o eşsiz süvarilerini, Stanitsas diye bilinen, hayvancılıkla geçimlerini sağlayıp en çok da atları seven bu cemaatlar arasından seçer.
>
> On bir Kazak *Voiskos*'u – Tac'ın "on bir incisi" – nden her birini, *Ataman*'ları yönetir. Balık, et ve kuru ekmek yiyen, su içen, mahmuzsuz ata binen, elinde kamçı sırtında gocuğu ile Kazak, yorulmak bilmez bir savaşçıdır: Silah diye bir mızrağı, kabzasız bir kılıcı, bir tabancası ve bir karabinasıyla, haritasız pusulasız, güneşe ve yıldızlara bakıp sürer atını. Çoğu Ortodoks da

olsa, kimileri *Raskolnik* mezhebindendir; Terek'de ya da Kuban'da Müslüman, Baykal ötesinde Budist olabilirler; aralarında Yahudi olanlar bile çıkar.

Don Kazakları, Pavel Yakovleviç komutasında, İran'a karşı, Polonya'da, Kafkasya'da, Macaristan'da ve Kırım'da yürütülen savaşlarda ün kazanırlar. Arkasından, Kafkasya'nın fethini sağlama bağlamak için, Çar, Kuban ve Terek Kazaklarını örgütler ve bunun için de, bu bölgelerin topraklarını bağışlar onlara. Ural Kazakları, Perovski seferinin ayrılmaz bir parçasıdır. Skobelev, Türkistan'da ve 1877 Balkan savaşında onların kahramanıdır ve "beyaz paşa" diye anılır; Sibirya Kazaklarıyla Semireçinsk'de kurulan bir *Voisko,* Türkistan'a göz kulak olur. Baykal ötesindeki gruba, Muraviev, Buryat– Moğollar arasından – çay içen ve avcılıkla uğraşan – Budistlerle Amur grubunu oluşturup ekler. Bu sonuncular, bir Uzakdoğu egemenliğinin öncüleridirler ve söz konusu Uzakdoğu'yu ise, Avrupa Rusyası'na, yüzyılın sonunda trenyolu bağlayacaktır.

Bu imparatorlukla ö l ç ü s ü z l ü k egemendir: Mesafe sorununu, o da yetersiz biçimde, telgraf hatlarıyla iki ya da üç büyük demiryolu çözmüştür. Toprağa egemen olma söz konusu olduğunda, bitmemiş bir şey kalır geriye: Şuraya buraya serpilmiş nüfusun yol açtığı kopukluktan ileri gelir bu. Bununla beraber, bütün Asya'yı ezeceğe benzeyen bu dev kitlenin sınırlarında, Rus tehdidi ciddiye alınmaktadır.

Bir Fransız sömürge imparatorluğunun yeniden kuruluşu

Önceden bir plana sahip olmayan, bir göçü kabul edebilecek toprak ihtiyacıyla hiç de hareket etmeyen, her zaman maddi de sayılamayacak çıkarları savunma kaygısındaki Fransızlar, bir yüzyılda derledikleri malzemeyle, alabildiğine geniş – ama o ölçüde de hantal – bir sömürge yapısı ortaya koyarlar.

Geçmişte edindiklerinden, tropikal bölgede birkaç parça kalmıştır ellerinde ve onların çevresinde de merkantilist gelenek, sömürgelerde doğmuş Avrupalının görüşü ve 89'un ilkeleri çatışır. İkinci Cumhuriyet, kısa süren ömründe, köleliği kaldırmış ve özümseme politikasını başlatmıştır; İkinci İmparatorlukta ise, tekelcilik tarihe karışır.

Önemli olay C e z a y i r' i n f e t h i dir ve soru işaretleri koymaktadır ortaya: Anayurdun uzantısı mıdır bu? Yoksa karma bir rejime göre yerlilerle birlikte yaşama mı? El yordamı ile yürünür. Biri Afrika'da öteki Asya'da, iki kıta sisteminin taslağıyla beraber, tropikal yöreler arasında Fransa'nın etkisi ete kemiğe büründüğünde, duraksamalar daha da artar: 1860'a doğru, iktisadi liberalizmin de etkisiyle, birbirinden pek farklı Kuzey Afrika, Senegal ve Koşinşin'de, esnek yönetim biçimi olarak koruma altında devlet formülü su yüzüne çıkar; ne var ki, Cezayirli Fransızlar "Arap Krallığı"na karşı çıkarlar.

Geleceğin belirsizliğiyle içine kapanıp düşünen Üçüncü Cumhuriyet, önce ö z ü m s e m e p o l i t i k a s ı nı seçer. Arkasından, Akdeniz'den Gine Körfezi'ne, Darfour'a ve hatta Kongo'nun içlerine kadar uzanan bir Afrika bloku oluşur; onu bir ikinci toplaşma izleyecek ve bir üçüncüsü de Hindiçini'de oluşacaktır. Amerika'dan Okyanusya'ya kadar da, yalnız İngiltere vardır Fransa'nın karşısında. İşte o sıralardadır ki, çeşitli eğilimler birbiriyle çatışmaya başlar: Oportünizm, sömürgeciliğe karşı muhalefeti de göz önünde tutarak işleri yürütürken, kapitalizmin atını rahatça oynatabilmesi amacıyla, sömürge valilerinin "aydın despotizmi" ne de yer verilir. 1894'ten önce, merkezde bağımsız bir sömürge bakanlığı yoktur; dağınık biçimde de olsa o kurulur ağır ağır. Ve metropola, Cezayir'e, eski kolonilere ve Madagaskar'a aynı gümrük esasları uygulanır olur.

Fransa ile başka kıtalardaki bu topraklar arasındaki bağların sıkılaştırılması, bir i k t i s a d i b u n a l ı m ı da getirir beraberinde. Oportünizm ve ampirizm yeni yöntemler bulur. İdare bakımından merkeziyetçilikten uzaklaşmaya, mali yönden kendi kendini yönetime doğru bir yönelim de eklenir.

Fransızlar kafalarında bir yere oturtmakta güçlük de çekseler, bu "Daha büyük Fransa" duygusal dünyaya girer; ne var ki, ahım şahım bir gelişmesi de olmaz uzun süre.

İngiltere'nin üstünlüğü

XVIII. yüzyılın sonlarından başlayarak, İngiltere'nin yükselişi yeniden başlar. Tacir ve başka yerlerde olduğun-

dan çok daha âlâ Amerika'da temsil edilen birinci imparatorluğun yerine, 1850 yılı dolayında ete kemiğe bürünen bir ikincisi, 1870-80 yıllarında doruğuna çıkar. Kraliçe Victoria Çağı'nın İmparatorluğu'dur bu: Serbest mübadelenin diyarıdır ve gerçekten Büyük Britanya'dır; yalnız denizde ve ticarette değil, sanayide ve bankacılıkta da, dünyanın – hiç tartışmasız – en büyük gücü olup çıkmıştır. Öte yandan, üstünlüğü karşısında direniş pek mümkün değildir; bununla beraber, imparatorluğun varlığı ilerleme için bir güvencedir de.

Daha önceki yüzyıllardan devraldığı ve ilerleme halinde üç öğe taşır bağrında: Önemli yerlerde sömürgeler, aralarında özellikle Hindistan'ın bulunduğu tropikal ülkeler ve bir de, ılımlı bölgelerde bol nüfuslu koloniler.

İngiltere'nin yeryüzünde ördüğü olağanüstü ağ, aşağı yukarı tamamlanmıştır. Adım başında ticaret duraklarını, dayanak noktaları ve limanlardan oluşan bir ağdır bu ve Portekiz usulü koloni deneyimlerinin mirasıdır hepsi de. Nerede ki bir salim koy, geçici bir yerde karaya kolayca yanaşılabilecek uygun bir nokta vardır, İngiltere oradadır. Adalar arar durur, hatta boğazlarda adacıklar. Donanmalarının, bu arada yabancı gemilerin de su, yiyecek ve yakacak edineceği deniz üsleri yapıp çıkar oraları. Telgraf kabloları döşer bu yerlere. Ve gerektiğinde, bu duraklardan kalkıp yakındaki kıtalarda ticaret aranışına girişir; denizde ve hatta karada harekâta kalktığında, birer üs olarak yararlanır oralardan. Böylece, Yeni Dünya'nın Atlantik'e bakan yüzündeki adalardan çoğu onundur ve hepsi bir arada, Avrupa'dan Güney Afrika'ya doğru dev yığınlar oluştururlar; kendine ayırdığı denizlerden biri olan Hint Okyanusu'na serpili ve Çin Denizi'nin girişini tutan adaları da saymalı. Çevrede olan bitene göz kulak olmak için Perim'i Aden'e, Çin ticaretini kendine çekmek amacıyla da Hong Kong'u Singapur'a eklemiştir; *British North-Borneo*'nun oluşumuna bir başlangıç olarak, Borneo'nun kuzeyinde Labuan adasını işgal etmiştir; Rusya'yla gerilimin pek keskinleştiği 1878 yılı boyunca, Doğu Akdeniz'de Kıbrıs'ı sağlar kendisine; Bahreyn adalarına inmekle yetinmez, İran Körfezi'ni denetlemek için Hürmüz Boğazı'nda kimi adaları işgal ederken, Güney Arabistan'da ve Aden Körfezi'nin girişin-

de kimi yerlere göz diker; Fiji adalarını ele geçirerek, kuzeyden güneye Okyanus aşırı yolun en önemli duraklarından birini kendine alıkoyar. Komşu topraklar üzerine açılmış pencere görevini görecek yığınla üs vardır elinde: Singapur Malezya devletlerine, Labuan Borneo'ya, Aden Arap artbölgesine, Lagos Nijerya'ya, Mombaz Doğu Afrika'ya bakar; 1890'da, Heligoland'a karşı olağanüstü bir değiş tokuş aracı olan Zanzibar'ı katmalı bunlara.

Batı'da, Antil takımadaları, güzelim Jamaika, Guyan'ların büyük bölümü ve Honduras'ın bir parçası; ama doğuda, varsa yoksa Hindistan ve çevresi. Afrika'da, batı kıyılarında, Gambiya ile Sierra Leone, Accra ve Lagos. Ne var ki, bütün dikkatler H i n d i s t a n' a, onu kıskançlıkla korumaya çevrilmiştir: Afrika'nın güneyindeki İngiliz egemenliği daha da sağlamlaştırılır; kuzeyde Mısır'ın işgali aynı gerekçeyledir ve böylece Cebelitarık, Malta ve Kızıldeniz yoluyla, Londra'dan Bombay'a bir imparatorluk zinciri tamamlanmış olur.

Ne var ki Kanada, Güney Afrika ve Avustralya'daki koloniler, nüfusların çapından çok yüzeylerinin genişliğiyle önemlidir. Bununla beraber Avrupalılar, çok sayıda oraya gelmeye başlarlar ve İngiltere'deki türde bir yaşam gelişir. Bu topraklarda, sağlam ulusal kişilikler gelişmektedir; göç edenler, anayurdun örflerine yeni alışkanlıkları da getirir eklerler.

Metropolde ve kolonilerde, liberalizmin yanı sıra, daha genişliğine bir temsili rejime doğru da bir gelişmenin içine girildiği sırada, İkinci İmparatorluk bir değişme aşamasına gelip girer.

Rekabeti daha sert kılan ve emperyalist isteği kamçılayan bir iktisadi bunalımın etkisiyledir bu; ve öte yandan da silahlanma yarışını başlatır. İngilizler, Süveyş aracılığıyla, Hint yolu üzerinde önlemler alırlar; ancak Afrika ile Okyanusya'nın hızlanan bölüşümünün de dışında kalamazlar. Öte yandan, *self-government*'le donattığı sömürgeleri üzerinde milliyetçilik filizlenir: Kanada dominyonu, yeniyetmeliğini yaşadığı bir dönemde Kuzey Amerika'da açılıp serpilirken, Avustralya Okyanusya'daki takımadalarda eyleme götürür insanları ve Cap'da, İngiliz damgasını taşıyan geniş bir güney Afrika gelişir. Böylece, İran ve Himalaya

geçitlerini tutup Birmanya'yı imparatorluğa katarak, Hindistan'ın çevresini güçlendirdikten sonra, Albion, Afrika'nın üstüne sürer birliklerini. 1880 ile 1902 yılları arasında ülkece kazanım pek büyük çaptadır: 11 milyon kilometre karedir!

İmparatorluk, denizci niteliğini sürdürse de k a r a s a l olmuştur daha çok. İçinde barındırdığı arkaik ya da az gelişmiş halklar daha da kuvvetle temsil edileceklerdir bundan böyle ve onlarla, dominyon oluşturan Avrupa tipi toplumlar arasında siyasal alanda zıtlık artar. Ne var ki, Büyük Britanya her yörenin eğilimine en uygun formülü bulur. Zorunluluk, yöntemlerde çeşitlilikleri dayatır; merkezkaç güçler yeni Anglosakson halklar üzerinde işleyip dururlarsa da, ortak savunma ihtiyacı ve korumacılığın yükselişi bir dayanışmayı da ayakta tutar.

Yüzyılın sonlarında, Büyük Britanya dünyası iç tutarlılığını korur ve üstünlüğüyle de gururludur.

Son gelenler: Belçika'nın mirasından Alman ve İtalyan tutkularına

1900 yılında, sömürgeciliğin parçalayıp bölmesi pek ileri bir aşamadadır ve işten aslan payını alanlar da, eski devletler, Fransa ile İngiltere'dir. Ne var ki, adaylıklarını koyan yeni emperyalizmler vardır.

Bir krallığın girişimi sonucu ortaya çıkmış ve uluslararası antlaşmaların da geleceğini hükme bağladıkları K o n g o D e v l e t i, Brüksel yönetiminin denetimine girer: En iri, en türdeş, en zengin lokmalardan biridir bu ve kanırta kamrta sömürülecektir.

Bismarck, bağımsız bir devletin doğuşuna başkanlık etmişti. Henüz sorumluluklarını almaya kararlı değil miydi? İngiltere'yi kollayıp gözetmek mi istiyordu? O andan başlayarak, büyük bölüşmeden sonra arta kalanları kendine ayırmanın dışında ne yapabilirdi Almanya?

Böylece, yirmi yıldan az bir zamanda, bir A l m a n s ö m ü r g e a l a n ı oluşur ve iki parçayı içine almaktadır: Biri Afrika dolayındadır bunların ve yarı yarıya çöl (Güneydoğu Afrika), kopuk kopuk ve sömürülmesi de güçtür;

öteki de Büyük Okyanus'tadır, böylece alabildiğine uzakta, üstelik fazla türdeş olmayan bir durumdadır (Samoa'da, Yeni Gine'de ve komşu takımadalarda). Aslında Bismarck, kendi yurttaşlarının girişimlerini desteklemeyi düşünmektedir sadece: Hemen hemen her yerde, sözleşmeli kumpanyalar üzerinde yönetim kaygılarının uzağında kalır ve *Reich* da kumpanyaların yerine geçtiğinde, söz konusu olan *Schutzgebiet,* yani "imparatorun koruması altına konulmuş topraklar"dır ve imparatorluğun başbakanlığının yetkisine girmektedir. Bismarck'tan sonra, sömürgeler Berlin'de, ancak Pangermanist politikayla ilişkileri oranında göz önünde tutuldu; kumpanyalara da terkedildiklerinde açık kart verildi ellerine ve onlar da, Belçika ya da Fransızlar ne türlü insanlık dışı şeyler yapmışlarsa, onları yaptılar.

Gerçekte, ne yoğun bir dışarıya göçün ihtiyaçlarına yanıt veren, ne pek girişken hale gelmiş bir kapitalizmin istediklerini karşılayan, ön sırada hiçbir yer tutmayan ancak öteki devletlerin sahip oldukları topraklarla kuşatılmış sömürgelerin sahibi durumundaki Almanya, yeni yararlar elde etmek yolunda ciddi bir tehdit öğesi oluşturacaktır kaçınılmaz olarak.

Bununla beraber, daha az güçlü bir haldeki İ t a l y a, Tunus'u işgal etmenin düşünü görür; ancak ilk hayal kırıklığına orada uğrar. Arkadan, Doğu Afrika'ya çevirir gözlerini: Ne var ki, çıkış üsleri (Eritre ile Somali) dardır ve Habeşistan'a karşı saldırısı 1896'da felaketle sonuçlanır. Nüfusça zengin, ama hareket araçları bakımından yoksul olan İtalya, doymamış bir halde kalacaktır ve tutkularını Trablus'a ve Sirenaik'e yöneltecektir yeniden.

İspanyolların gerileyişinden yararlanarak Birleşik Devletler'in de sahneye çıktığı bir sırada, rekabet alanları daralıp büzülür. Geriye kalan son bölgelerin – Fas, Ortadoğu, Uzakdoğu – çevresinde, eski ve yeni emperyalist güçler dolanıp dururlar. Ve Uzakdoğu'da, bir başka rakip ayağa kalkmaktadır üstelik: J a p o n y a' dır bu.

Avrupa'nın sömürgeci yayılışı gerilemenin kapısındadır.

III
XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA AVRUPA UYGARLIĞI

Avrupa, gücünün en yüksek noktasına varmıştır kuşkusuz; yeryüzündeki yayılışından yararlanmaktadır.

Açıktır ki, yaşlı kıtanın özellikle doğusunda ve güneyinde, kapitalist hareketin henüz zayıf ölçüde etkileyebildiği kırsal yöreler bulunmaktadır. Ancak, bütüne bakıldığında, etkinliklere k e n t komuta etmekte ve onları hızlı bir artışa zorlamaktadır. Bu kentsel çerçevede, üretimi ve zenginliklerin dolaşımını yönlendiren, b u r j u v a z i dir; bunun gibi, kenti, bu liberal kenti kurumlarına biçim verip yöneten yine bu sınıftır.

Avrupa uygarlığını oluşturan öğelerin karışıp kaynaşması hızlansa da, küçük çapına karşın bölgesel ve sosyal zıtlıkları bol bir kıtanın bağrında ç e ş i t l i l i k şaşırtıcılığını sürdürür; çünkü, her halkın zenginleşmesi pek farklı bir eğri çizer ve yoksulluğun iri lekeleri silinmeden kalır. Genel yaşam düzeyi yükselse de, p r o l e t e r l e r i n s a y ı s ı artar.

Öte yandan, akıl coşkusunu sürdürür ve sanatın özsuyu da kurumaz.

BÖLÜM I

DEĞİŞEN KENTLER, ZEVKLER VE KIRLAR

Marx ve Engels, 1848'te yayımladıkları *Komünist Parti Bildirisi*'nin bir yerinde şöyle söylerler: "Burjuvazi, kırsalı kente tabi kıldı, dev kentler yarattı..." XIX. yüzyılın en önemli gerçeklerinden birini yansıtır bu sözler. Yalnız o da değil, zevkler değişir; edebi ve sanatsal bağımsızlık alabildiğine artar.

KENTLERİN ÇARPICI YÜKSELİŞİ

XIX. yüzyılın ikinci yarısında, k e n t o l g u s u, geçmiştekiyle kıyaslanamayacak boyutlar kazanır. Çeşitli bakımdan kendini belli eder bu ve farklı sonuçları da vardır.

Kent nüfusunun artışı

1850 yılma değin, İngiltere bir yana, kırsal bölgede yaşayanlar, nüfusun en büyük çoğunluğunu oluşturuyorlardı hâlâ. Ne var ki, tek bir merkezde yoğunlaşma hareketi, kentler yararına olmak üzere hızlanır sonra. Baş nedeni de bunun, k ö y l e r d e n k e n t l e r e olan büyük g ö ç tür; kentlerin kendi doğal artışını ise, hiçbir yerde ölçüye vuramıyoruz. Böylece Fransa'da, 1846 ile 1896 nüfus sayımları arasında, kentsel denen artışlar 6.379.000 kişiye ulaşır; bu da yalnız genel çoğalışın değil, 3.261.000 köylünün kentlerce özümsenişinin sonucudur. Bununla beraber, söz konusu gelişme, Fransa'nın batısında ve ortasında, doğuyla güneyinde olduğundan çok daha hızlıdır. Böylece, kent nüfusunun açıkça öne geçtiği bir Avrupa, iyiden iyiye kırsal kalmış bir Avrupa'yla, her gün bir parça daha zıtlık içindedir.

1815 yılına doğru, Avrupalıların yüzde 2'sinden azı, nüfusu 100.000'i aşan bir yirmi kadar kentte oturuyorlardı. 1910'da, kentlerden 6'sının bir milyondan fazla nüfusu vardır; 55'inin 250.000'den ve 80'inin de 100.000'den fazladır nüfusları ve bu sonuncular, toplam nüfusun yüzde 15'ini barındırmaktadırlar. Metropollerin tuttukları yer, çarpıcıdır: Londra 1800'de, 30 milyon İngilizden 4 milyonunu ve Paris de, 37 milyon Fransızdan 3 milyona yakınını içine alır. Bir yüzyıl içinde artış, Petersburg için yüzde 300, Londra için yüzde 340 ve Paris için yüzde 345'tir; çoğalma, Viyana için yüzde 490'a ve Berlin için 872'ye yükselir. Belçikalıların sayısı kadar Londralı vardır.

Büyük kentin kozmopolit niteliği artar. Kitleşel göçler ona doğrudur: İrlandalı, İskoçyalı, kıtadaki insanlar Londra'ya akarlar; Slavlar, Macarlar ve Yahudiler Viyana'ya doluşurlar. Münih'te oturanların yalnız yüzde 37'si 1895'te orada doğmuştur; Saint-Etienne'de oturanların da yüzde 50'si, aynı tarihte söz konusu kentte dünyaya gelmiştir.

Eski kent ve yeni kentin yayılması

Var olan büyüyorsa, yüzyıl da elden geçirip düzeltir onu.

Kuşkusuz, madenle fabrika dün kırsaldaydı, bugün kentleri yaratırlar; fabrikanın hoşlandığı, dağılım kolaylıklarının kendini gösterdiği yerde kurulup kalmasıdır. Demiryolu, kimi kentlerin ötekilerden çok yararlandığı bir seçme yapar; denizcilik ve gemicilikteki ilerlemeler limanları genişletir. Bununla beraber, siyasal ve idari, kültürel, kimi zaman da dinsel etkinlikler, kentin büyümesinde kendi rollerini oynarlar.

Aslında, kendisini çevreley en kırsala sıkı sıkıya bağlı küçük pazar – kent, hemen hemen her yanda varlığını sürdürür. Barrès, 1909'da onlara bakıp şunu söyler: "Bir tepenin üstünde, yüzyıllardan beri hep kendine benzer halde kalmıştır kent; hiçbir zaman sağlamca yere basmayan belki yalnız surlarıdır ki bahçelere dönüşür ve kent bütün

zevkini oralarda sergiler. Her gün, birbirinin aynı saatler boyunca aynı özen gösterilir bu bahçelerde..."

Böylece, büyük sanayi çağının ortadan kaldırmadığı bir geçmiş varlığını sürdürür çoğu kez. Birbirini izleyen çehreler üst üste bir arada yaşarlar ve birbirlerini de kolayca tanırlar. Genel olarak eski kent yerleşim merkezini belirler ve şehircilik de uyar ona. En cesur şehirci bile, saygın kalıntıları yıkıcının kazmasına bilerek teslim etmemeğe özen gösterir. Bunun gibi, tarihsel denen semtlerdedir ki, evlerin yüksekliğine yığılışı gitgide vahimleşir; böylesi bir kanama, daha çok ve daha hızlı taşıt araçlarının, kentin çalışma ritmini daha uzak mesafelere uydurmaya başlamadan önce kendini gösterir. Genişlemenin erken ve kolayca başlayıp geliştiği Berlin'de, kent merkezinin yoğunluğu 1890'da, şehrin bütünü için hektar başına 260'a karşı, 375 kişiye çıkar. Bununla beraber, yayılma sayesinde, bu merkez, Londra'da, 1801'de yüzde 15'e karşı, 1891'de toplam nüfusun yüzde 5.8'ini temsil eder ancak; böylece kent merkezi (City) nüfusunun yüzde 70'ini yitirmiştir. Berlin'de, 1875 ile 1896 yılları arasında, Altstadt ile Fredrichstadt yüzde 17.6'dan yüzde 7.3'e kadar geriler. Paris'te, İkinci İmparatorluk, mutlak monarşinin Ortaçağ'dan kalma mahallelerine saldırır ve 500 hektar dolayında bir alandır bu; oysa kent, Louis-Philippe'in surlarının içinde 3.370 hektarlık bir büyüklükte idi. İkinci İmparatorluk, caddeler ve alanlar açtırtır, geniş devlet daireleri kurdurtur, daracık hastalıklı evleri yıktırtıp büyük burjuva konutları yaptırtır yerlerine.

> Proudhon, şehirci Haussmann'ın yaptıklarına bakıp, "dümdüz bulvarları, dev otelleri, görkemli ama ıssız rıhtımları, artık sadece taş ve kum taşıyan hüzünlü ırmağı, eski kentin kapılarının yerine geçip onun varlık nedenini ortadan kaldıran demiryolu garları, alanların ortasında çevresi genellikle demir çubuklarla çevrili küçük parkları, yeni tiyatroları, makadam yolu, süpürgeci alayları ve korkunç tozu ile, Bay Haussmann'ın tekdüze ve yorucu yeni kenti" diye söz eder.

Mahallelerin uzmanlaşması belirginleşir ve her biri kendi mimari görünüşünü kazanır: Büyük ticaret mahalleleri, gar mahalleleri, idari mahalleler... Burjuvazinin isteği sonucu, organik bölünme, giderek sosyal a-

r ı l m a artar. "İşçiler, Paris'in ortasından hoyratça koparılıp atılmışlardı" diye not düşer Auguste Cochin. Manchester'de imalatçılar, 1830 yılına doğru, imalathanelerinin dumanıyla kararan, ancak işçilerinin küçük kırevleri ile çevrili evlerde otururken, havadar banliyölere göç ederler ve ücretli halk ile bütün temaslarını yitirirler; o ücretli halk ise, sağlıksız eski mahallelerde yığışır.

Yeni açılmış yolun üzerinde kiralık dairelerden oluşan heybetli bir yapı yükselir. En çok rastlanan tip, gösterişli bir cephesi olan ve sırtını karanlık bir iç avluya dönmüş konuttur; üst katta, hizmetçilere, sadece çatı pencerelerinin aydınlattığı tavan arası ayrılır. Her dairenin iki ya da üç şatafatlı odası vardır, ancak mutfak ve ayakyolları alabildiğine dar tutulmuştur; banyo odası, daha sonra ortaya çıkacaktır. Özetle, işin gelir sağlayıcı yanı düşünülmüştür daha çok.

Eski kentin bittiği yerden b u l v a r başlar.

Büyük bir olaydır bulvar ve yeni kentlinin özgürlüğünü temsil eder. Paris'te, eski kenti böyle bulvarlar çevreleyecektir. Londra'da, tersine bu olay görülmez. Viyana'da, dev Ring, 1857'de yıkılmış surların yerini alır. Anvers'te, Basel ile Barselona'da, Kopenhag ile Köln'de de surların başına aynı iş gelecektir; Milano, kale duvarlarının dışında yayılır ve Amsterdam'ı da bir kanallar hattı dolaşır. Oteller ve kahveleri ile sıradan bir gar mahallesi kurulur. Yavaş yavaş, eski varoş yeni kentin içinde boğulduğundan, b a n l i y ö, kentte oturanla kırsalın temas bölgesi olup çıkar ve banliyö yollar ve demiryolu boyunca uzar gider.

Bir kent mimarlığının aranışı.
Büyük kentsel hizmetlerin gelişmesi

Dizi halinde yapı yapmanın gözleri tırmalayan bayağılığına karşı bir çare bulma konusunda içten bir arzu vardır. Y e n i b i r d ö n e m i n gereklerine uyan s a n a t ı nasıl bulup da ortaya koymalı? Gerçekten, yüzyıl duraksar, bol bol kopya çeker ve özgür yaratışları da pek seyrektir.

Bile bile antik dünya, gotik ya da Rönesans yeniden yaşatılmak istenir. Paris, İtalyan Rönesansı'nı severken, Büyük Yüzyıl'ın anısına bağlılığı sürdürür ve onu da aşıp Gre-

ko-Romen'i yeniden bulur. Örneğin Garnier, Opera binasında debdebeli dekorla aşırı süsü klasik bir çerçeve içine oturtur; ama Duquesnoy'nın Kuzey Garı ve Hittorp'un da Doğu Garı için uyguladığı sözde kalan bir klasiktir; öte yandan, Halles binasını kuran Baltard, Bizans'tan esinlenir. İngiltere'de, Tory'ler özellikle Gotik'e başvururlar; Whig'ler örneğin Buckingham Sarayı'nda ve kimi başka yerlerde klasiği seçerler. Viyana'da kimi eserlerde Gotik, kimisinde de Rönesans ağır basar; Brüksel'de, o dev adalet sarayı klasik biçemdedir.

Mimar, az çok başarıyla bütünlükleri uzatır ve yayar: Bulvarlar, yürüyüş yerleri, küçük ve büyük parklar böyle oluşur. Alanları ve kavşakları süslemek amacıyla heykele başvurur. Taş, güçlük çıkardığından, narin görünümler de sağlayan metali kullanma eğilimi doğar. Paris'te birçok yapılarda bu eğilimin örneklerini görürüz.

Kentlerin büyümesi de karmaşık sorunlar atar ortaya. Ve bu sorunların üstesinden gelmek üzere, tarihe geçen ünlü belediye başkanları işbaşına gelir: Paris'in Rambuteau, Haussmann, Poubelle'i varsa, Brüksel Anspach'la, Londra da Joseph Chamberlain ile öğünür.

B i t i p t ü k e n m e z y o l l a r la donanır kentler: Londra'da, 8.500 kilometre tutan 11.000 sokak vardır, Paris'te 2.345 sokak. Çoğu taş döşelidir ve yaya kaldırımlıdır; kaldırım döşemede 1880'e doğru odun ve az sonra da asfalt ortaya çıkar. Taşımacılıkta üç araç yaygınlık kazanır: Omnibüs ve atların çektiği kira arabası, kent ve yöresi için ayrı demiryolu, raylar üzerinde hareket eden – elektrikli elektriksiz – tramvay. Gazla aydınlatma, 1890'a doğru doruğuna varmıştır ve gaz mutfakta da işe yarar.

Bir büyük kentin s u i h t i y a c ı nı suculara bırakmak mümkün müdür artık? Böylece, eski Roma'nın su kemerine dönmek gerekir. Önce Paris'te, bir artezyen kuyusu açılır; arkasından, suları borularla akıtma denenir; daha sonra, kimi ırmakların katkıları sağlanır: Sonuçta, kişi başına 68 litrelik su tüketimi, bir kırk yılda 240 litreye ulaşır. Madrit için, 70 kilometre uzunluğunda bir su kemeri yapılır; Manchester, çevresindeki göllerden beslenir. Pis suların akıtılması, bir o kadar masraflı çalışmaları gerektirir. Paris Belediye Başkanı Poubelle, çöplerin kutularda biriktirilip

de belediye görevlilerince toplanacağına karar verdiğinde, bir devrim yapmış olur; 400 bin paçavracının karşı çıkışını da yenmek zorunda kalır.

Emile Zola, *Paris'in Karnı* adlı eserinde, kentte Halles adı verilen sebze ve meyve halinin üzerine dikkatleri çeker. Bütün Batı'da, büyük kent, yiyeceğini yalnız yakınındaki bostanlardan değil, uzak yörelerden alır: Viyana, keseceği hayvanları Alplerden, tahılını Macaristan'dan, birasını Bohemya'dan getirtir; Ruhr bölgesindeki kentler, patatesi doğu Almanya'dan ve Hollanda'dan, buğdayı Amerika'dan, sebzeyi Hollanda ile Fransa'dan, sütlü yiyecekleri Kuzey Denizi ülkelerinden, yemişi Fransa ile İtalya'dan alır.

Kentte tutkular, eğlenceler ve örfler

Bu dört bir yana doğru yayılan kentin kalabalığının t o p l u c a b i r r u h u vardır: Kızgınlıklar ortak, aşklar ortaktır.

Paris'te kalabalık, şu ya da bu olayı bahane edip diline dolar; hırçınlaşır, yuhalar, rezil ve kepaze eder. Öte yandan, üniformanın büyük bir saygınlığı vardır: Londralılar, Buckingham Sarayı önünde muhafızların nöbet değiştirmesini seyretmeye koşarken, Parisliler de, tıpkı Berlinliler gibi, askeri geçitleri görmeye can atarlar. Heykeller ve sokak adları yurtsever şöhretlere adanmışlardır. Anıt, vaktiyle mezarların oynadığı rolü oynar.

S o k a ğ ı n ç a ğ ı r ı s ı, eskiden olduğundan çok daha buyurgan ve zorlayıcıdır. Çeşitli seyirlik oyunlar büyüler insanları; geceleyin aydınlatma bunlara kolaylık getirir ve daha da serbest kalan kadınla kız istediği gibi çıkar evden. Kahvelerin teraslarında masalara oturulur, içirilir, gevezelik edilir ve etrafa bakılır. Paris'te bulvarlar, Port-Royal'deki bahçelerin yerini alır ve Almanya kökenli birahaneler de İkinci İmparatorluğun sonlarında revaç kazanırlar. Mağazaların vitrinleri insanların gözlerini büyülerken, afişler de dikkatleri toplar.

Londra, erkek zarafetinin, Viyana da neşeli müziğin başkenti olmakla öğünse de, m o d a v e i n c e z e v k için ilk işareti Paris verir her zaman. Halkın, kendisinin diye gö-

rebileceği yaşama biçimleri vardır elbet. İşçi, başında kasketi, en çok hoşlandığı yerlere gider; düşkünü olduğu oyunlar vardır; küçük kahveleri sever, kimi zaman da "meyhane"yi ki, Emile Zola bize onu anlatacaktır. Ancak, burjuvazinin hüküm sürdüğü "sosyete", hemen hemen bir yabancı imiş gibi bakar o emekçiye.

Aslında burjuvazi, el emekçisinden farklı görünmeye her zaman pek önem verir. Sırtında redingot ya da ceket, başında silindir şapka, boynunda zevkle bağladığı kravat, kimi zaman tekgözlüğüyle dolaşır; favorilerini kestirdiğinde, sakal ve bıyığına özen gösterir. Karısı yakından izler modayı; yıllık, hatta mevsimlik merakları vardır, onlar da para ister, boş zaman ister elbet. Dar ya da yeğlediği bol giysilerle görünse, şapkası geniş ya da küçük olsa da, ayakkabılarına, eldivenlerine, şalına, ince peçesine ve yelpazesine pek önem verir. Yeni yaşam biçimi onu daha çok dolaşmaya ve arabaya binmeye götürdüğü için, çoğu kez uzun diktirir entarisini. 1895'e doğru, içine mendilini koyduğu bir el çantası taşımaktan hoşlanacaktır. Giysi, 1900 yılı dolayında gelişmeye başlar: Erkeğin ceketi, başında da melon ya da hasır şapkası, kadının tayyörü ve alçak ayakkabıları vardır; spor ve bisikletle gezinti, ağır ağır kullanışsız biçimleri silkeler atar. Kentte tuvalet yalınlaşır, ancak gece ve seyirlik yerler için tuvalet hep gösterişli ve karmaşıktır.

Evin içi, d a y a y ı p d ö ş e m e ve s ü s l e m e z e v k i n i canlı tutar. Biblo, resimli tabak, aile portresi sevilir; yemek salonu II. Henri biçeminde, yatak odası XV. Louis ya da XVI. Louis biçeminde olmalıdır. Tavana avizeler asılır, şöminelerin üstüne de şamdanlar konur. Mutfak sanatı ile ilgili ardı ardına kitap yayımlanmaktadır; böylece masraflı yemeklerin çıkarıldığı sofrada, takımlar gümüş kaplamalıdır.

P i y a n o zenginlik getirir dekora ve şarkılara eşlik eder; burjuva genç kızlara da en uygun müzik aleti olarak kalacaktır. Ve o genç kız, evlenebilmek için cihaz edinmeyi beklerken, iğne işleriyle de uğraşır. Belli gün ve belli saatlerde ziyaretler, kadınlar arasında dostluğu dayatır ve geliştirir; ne var ki, edebi toplantıların yapıldığı salon âdeti gerileyiş içindedir.

Büyük burjuvaziden olanlarla eski soylu sınıftan gelen-

ler, *Jockey Club* ve *Cercle de l'Union* gibi, İngiliz usulü kibar çevrelerde bir araya gelirler; kostümlü baloların verildiği ve gösterişli yemek şölenlerinin yapıldığı büyük para babalarının konaklarını ziyaret ederler: Rothschild'lerin, Aguado'ların, Pereire'lerin konaklarında verilen kabuller pek parlaktır. Orta ve küçük burjuvalar kızlarını baloya götürürler: Oralarda dans diye, hareketleri ağırbaşlılığı gerektiren polka, Viyana valsleri ve kadril oynanır.

Biblo aşkı, çağın koruyucu güdüsü ile içiçedir; müzeleri ve büyük koleksiyon merakını da destekler. Kendisine saygısı olan her büyük burjuva, aristokrasiyi örnek alıp bir özel koleksiyon sahibi olmayı ister. Öte yandan, yığınla vasiyet, kamuya açık müzeler yaratmada rol oynar; birçok büyük zengin, ellerindeki koleksiyonları öldüklerinde devlete bırakırlar.

Kitap zevki yayılır. Ne var ki, kapıcılardan tavan arası sakinlerine kadar, sonu iyi biten tefrika romanlar okunur. Dev bir edebiyat, serüven romanı ile polis romanı gibi halka yakın türleri kullanır durur.

Aynı yalancı duyarlık lirik tiyatroda açılıp serpilir. Her sanat, melodiyi ve "büyük hava"ları değerlendirmekten ibarettir. Rossini ile okulunun parçaları, Meyerbeer'ler, Boieldieu'ler, Hérold'ler ve Auber'ler, kalabalıkları coştururlar; arkasından, *Afrikalı* ile *Yahudi Kadın*'ı alkışlamış olan kuşaktan sonra, bir başka kuşak doldurur salonları, Ambroise Thomas'ın *Mignon*'unu, Gounod'nun *Faust*'u ile *Mireille*'ini, Bizet'nin *Carmen*'ini, Massenet'nin *Manon*'unu alkışlar. 1861'de *Tannhaüser* savaşını verip kaybeden Wagner'i irkiltir Paris. Ne var ki, bir parça önemli her kent, kendi tiyatrosu, yerli ya da mevsimlik oyuncu topluluğu olsun ister. Sanatçıları taşrada dolaştıran turneler düzenlenir. Tiyatroda teknik yeniliklerden yararlanılır, dekor yetkinleşir, aydınlatma gazdan, sonra da elektrikten payını alır.

Bu seyirci topluluğu eğlenmek de ister.

Klasik eserlere hayranlığı sürdüren sahnelerin (*Comédie-Française*'de, başkalarının yanı sıra Sarah Bernhart yeteneğini o sıralarda ortaya koyacaktır) yanında, *Opera* ile beraber güldürüye de yer veren tiyatrolar açılır. Onlar arasında, tanıma yanılma-

larına ve olguların tuhaflığına dayanan kaba çizgili güldürü türü, yani v o d v i l, gerçekten Parisli bir türdür. Scribe'in dev başarısından sonra Labiche gelir ki, tek başına ya da başkalarıyla beraber, 1838 ile 1876 yılları arasında bir yüz kadar eser verir. Daha yerici ve taşlayıcı olan Emile Augier ile Alexandre Dumas fils, tezli ve sosyal renkli piyesleri getirirler tiyatroya. Vodvile pek yakın olan o p e r e t, opera-komikten ayrılır; onun birçok bestecileri olacaktır, ancak Offenbach'ın başarıları, bir *Güzel Hélène,* bir *Paris'te Yaşam,* şaşırtıcı bir gelecek sağlar türe.

Ne var ki, daha kolay ve kaba zevkler vardır: Balolar, sirkler vb. 1860'ta vahşi hayvanların, cambazların, çıplak kızların ve usta sanatçıların sahneye çıktıkları *Folies-Bergère* açılır. Kafekonserin ünü yayılır. İçinde içki de içilen bu yerlerin sayısı, 1880'e doğru rahatlıkla üç yüzü bulmuştur.

Kent uygarlığının çürümüş yanları. Kent dışına kaçış

Kentte her şey cana yakın, güzel değildir.

Paris'in kimi semtlerinde ve çevrenin büyük bir bölümünde, ev bozuntularından geçilmez. Başka kentlerde de, bu tip konutlar ve daracık sokaklar adım başındadır. Londra'da, batı yöresinin zengin mahallelerinin karşısında, kimi yöreleri iğrençlikleriyle göze çarparlar. Max O'Rell adlı bir yazar, İngiliz başkentine bakıp, "Birayla İncil'in, içkiyle Kutsal Kitap'ın, ayyaşlıkla ikiyüzlülüğün, işitilmemiş derecede alçakça yaşayışla dizginlerinden boşanmış lüksün, sefaletle gönencin, soğuktan büzülüp kalmış yoksul insanların, açların ve rezillerin, zenginliğin ve mutluluğun küstahlaştırdığı kişilerin iğrenç karışımı..." olduğunu söyler.

Kümes gibi bir evde, yığınla insan ve pislik içiçedir. 1885'e doğru, bir odaya iki kişinin düştüğü konutların sayısı Paris'te yüzde 14, Berlin'de ve Viyana'da yüzde 28, Petersburg'da yüzde 46'dır. Brüksel'de, 1890 yılına ait bir istatistiğe göre 491 aile kendine ait bir evde oturur; 1.371 ailenin en az üç odası, 8.058 ailenin iki odası, 6.978 ailenin tek bir odası, 2.186 ailenin çatı katında bir odası vardır ve 200 aile de mahzende yaşar.

Büyük romancı Dickens'in yaşadığı yıllarda, Londra doklarının şöhreti 10.000 hırsıza yataklık etmesidir. Aris-

tokrasinin gündüz atla dolaştığı Hyde Park geceleyin bir batakhanedir. Halk, on cümlenin ardından *bloudy,* yani kanlı kelimesini kullanır. Fransa'da, 1880 yılına doğru, 100.000 yurttaştan 22'si ceza mahkemesinin önüne çıkarılır, köyde bu oran 11'dir. Kendi canına kıymaların oranı da, kentlerin büyüklüğü oranındadır hemen hemen.

Yüzyılın sonlarında yapılmış istatistiklerin gösterdiğine göre, kentlerde, gönenç içindeki semtlerde doğumların oranı yoksul mahallelerindekinden az; ölüm oranı ise, yoksul mahallelerde daha fazladır. Ayrıca, kentte sağlık koşullarının düzelmesiyle ölümlerin oranında da değişiklikler görülür. Yığınla yazar, kentlerdeki o kümes gibi evlerin korkunç etkisini sergilerler; ayyaşlık, hırsızlık, fuhuş, hastalıklar, lanetlenmiş kentin şairlerine tebelleş olmuştur. Baudelaire, olan bitene bakıp *Kötülük Çiçekleri*'nde şunları söyler:

Rüzgârla hırpalanan ölgün ışıklar arasında
Işıl ışıl parlıyor caddelerde fuhuş...

Gerçekliğin bir başka yüzü de şudur: Köylerde oturan, kentli olma arzusuyla yanar tutuşur çoğu kez, ne var ki kentli, havayı değiştirmenin düşü içindedir. Böylece, kent uygarlığı, zevk ve sağlık uğruna yeni bir yer değiştirme türü yaratır. Alıp başını uzaklara gitmek için bir parça boş zamanı ve parası olan, renkli ve cana yakın köşelere ve kaplıcalara koşar. "Turizm" kelimesi, yüzyılın ancak ikinci yarısında yayılabildi. Kelimenin kendisi de İngilizceden kaynaklanır. Gerçekten, ilk örneği İngilizler verirler. Ne var ki yolculuklar demiryolları ile ortaklaşa hareket eder. "Turistik" denen rehberler ve haritalar basılır; kulüpler kurulur, kiminin yönetimi tanınmış kişilerin, aristokratların elindedir. İlk resimli "kart postal" da o sıralarda görülür.

Her kentin çeşitli otelleri varsa da, otelcilik başka yöreleri, hatta tüm bölgeleri zenginleştirir. Kıyılar boyunca da, her bölge ya da kent, kendi plajını seçer ve ünlendirir. Fransa'da Cote d'Azur'ün şöhreti o yıllardan kalkarak artmaya başlar; Nice kenti, aylaklığın ve hazırdan para yemenin ürünüdür.

Dağ da, buna benzer bir çekicilik içindedir; İsviçre'de başı çekmektedir.

Fransa'da Vichy, Plombières, Almanya'da Karlsbad'dan başlayarak kimi yerler, ünlü içmelerdir ve diplomasi dünyasının ünlü kişilerinin buluşma ve toplantı yeri olurlar zaman zaman.

Büyük Britanya, o geniş çimenliklerinde, tenisi, golfu, futbolu, kriketi icat edip oynamaya başlar. Paris'te, 1860-61 kışında, Longchamp gölünde patenle kayılmaya başlanır. Ne var ki sürek avı, yapıldığı yerler mülkiyetlerinde olduğu için, bir uzun süre, aristokrasi ile büyük burjuvaların gözde eğlencesi olmakta devam edecektir. Sıradan insanlar ise, silahla avlanma ya da bilinen usullerle balık tutmayla yetineceklerdir. Tıb, İsveç jimnastiğini öğütler, okul da yayar; öncüleri de, baba-oğul Ling'lerdir. Gençleri, açık havada hareket yapmaya çağıran dernekler kurulur bütün ülkelerde; her birinin de kendi bandosu ve bayramları vardır. İçlerinde kimisi, Çeklerin *Sokol*'ları gibi, yurtseverlik amacı güderler.

BAĞIMSIZ ZEVK

Zevklerde, giderek duygu ve düşüncelerde bağımsızlık, kentin ortaya koyduğu gerçekliklerdir. İlk göze çarpan da, yazarın ve sanatçının bağımsızlık eğilimidir.

Yazarın ve sanatçının bağımsızlığı

Yüzyıl ilerledikçe, edebi ve sanatsal üretimde daha büyük bir verimlilik kendini gösterir. Zenginliklerin, giderek zevklerin, eğitimin ve tekniklerin birbiriyle atbaşı ilerleyişinin bir sonucudur bu. Basılı yazı her yeri istila eder; gazete bilgilendirir, belgelendirir ve merak uyandırır. Ancak, bu çokluğa karşın, nitelik de tehlikede değildir. Ne olursa olsun, kültürlü insan sayısının genişlemesi, müzik gibi sanatsal etkinliğin kimi dallarını destekler. Örnek diye, Viyana'nın çoğu kez belirtilen atmosferini düşünelim: Kentte, bir insan, tiyatroya ilgisini kamu yaşamına

olduğundan daha az sürdürüyorsa, kendisine olan saygının zedelendiği korkusu içine düşer. Paris'ten başlayarak, seçme konserler vermek üzere dernekler kurulur kimi kentlerde; kötü zevke karşı tepkide bulunmak isterler. Eskinin sanat koruyucusu prensin yerini, –her zaman aydın olmayan– zengin almış olsa da, zeki ancak çoğu kez otoriter koruyucu, koleksiyoncuya bırakmıştır yerini ve o da, sanatçıya yardım etse de, yeğlemelerini ona dayatamaz durumdadır: Sipariş, ağırlığını duyurur ve amatör yaratıcı fantezi önünde eğilmek zorundadır ve kimi çevrelerin kararını onaylar.

Bununla beraber, izleyicilerin baskısı, yazarla sanatçıyı özgürlüklerini savunmaya zorlar; çünkü, kalabalığın istekleri vardır, sanatın küçük okulları hızla çoğalmakta ve kapılarını kalabalığa kapatmak için çaba harcamaktadır. Esin, bayağıya karşı kendini korumaya çalışır böylece. Bir demokratikleşme vardır, onun yanı sıra kapalılığa da bir yürüyüş. Romantik kuşak, bir zorbalık halinde, kendi biçemini dayatmayı başarmıştı: 1848'den sonra, heyecanları pek güzel dile getirir olarak kalsa da, romantizm, uzlaşmacı zevklere, saçmasapanla zırvaya karşı başkaldırı güdülerini doyurmaz olur. 1830 dolayında romantik olmuş olan gençlerin ayaklanışı, 1850'den başlayarak romantizme karşı kendini gösterir; ne var ki klikler, kendi müminlerini, eskisinden daha fazla bir araya getirip safları sıklaştırmak isterler: "Kokular, renkler ve sesler birbirine yanıt vermektedir" diye belirtir Baudelaire.

Oysa burjuvazi, ortayol dan fazla sapılmaktan hazzetmez. Öte yandan, kârın çekiciliği de bunu dayatır. Daha o yıllarda, romantik gençlik, sanatçının boğuştuğu çetin yaşam koşullarına karşı çıkıyordu. Millet gibi bir sanatçı, yaşamını kazanmak için dükkân tabelası da boyar. Kimisi, sipariş elde etmek için düpedüz teslim olur. Flandrin'in ve Chassériau'nun akademik tablolarıdır hoşa giden; ama *Oruans'daki Gömülüş,* 1855'teki sergiye kabul edilmez ve Courbet bir barakada gösterir resimlerini, jüriler de Manet'nin çalışmalarına güleryüzle bakmazlar. *Kötülük Çiçekleri* ile *Madame Bovary, Thérèse Raquin* ile *Madelaine Férat,* arkasından da *Meyhane,* örflere saygısızlık ettikleri gerekçesiyle koğuşturma ya uğrarlar. Kimi bağımsız zekâlar, kendilerine çevrilmiş kuşkulu bakışlara karşı sertle-

şirler ve öç alıcı oklar fırlatırlar çevrelerine. Burjuva dünyasının kıyıcığına gelip sığışmış, dahası oraya atılmış bir yaşamı dile getirmek üzere, Murger, Bohem Yaşamından Sahneler adlı ünlü eserini işte o sıralarda yazacaktır. Montmartre ile Montparnasse, Paris'in ortasında başkaldırırlar. Şöhretler, artık salonlarda ve zenginler arasında değil, kahvelerde ve tavan aralarında oluşur, dahası, öyle bir an gelir ki, bu sığınaklarda konuşulan dili bile genel izleyici anlayamaz olur: Bir alev, küçük bir meraklı çevresi için parlar ve kente ışığını serpmez.

Aslında, u y d u m c u l u ğ a k a r ş ı a y a k l a n ı ş - ki yeni bir şey de değildir! – hemen hemen bütün ülkelerde görülür bir olaydır: Rusya'da, İtalya'da, Almanya'da, İngiltere'de... Almanya'da, Bismarck'ın dağıttığı nimetlerden kaçan – o hep kaygılı – Alman düşüncesi, felsefi köktencilik ile akla karşıcı tavır arasında gider gelir; İngiltere'de, Victoria döneminin ikiyüzlü erdemci anlayışının karşısına, bireycilik, bütün alaycılığı ile dikilir ve – Oscar Wilde'ın yaptığı gibi – her zaman skandallara yol açmasa da kolaycılığı reddeder, bu da çoğu kalıcı eserler esinletecektir ona.

Kentli Avrupa uygarlığı, bütün bunları başarıları arasına kaydedecektir.

Romantik kalıntılar

Düşüncelere dalıp gitmiş, lirik ve destansal olan romantizm, fikir, imgelem ve yurtsever ateşliliğin kaynaklarına eğilip, ömrünü uzatan gücü çeker alır. Coşkun bir ırmak gibi aktığı yerde, yeni akımlar arasında incecik bir ağdır olsa olsa; ama ulusal bir edebiyatın geliştiği yörelerde, o edebiyatı besleyici bir güç olarak görünür. Dahası, müzik alanında, kaynağı kurumuş olmaktan uzaktır.

Duygusallık, içtenlik, mahremiyet, romantizmden soluk ve söyleyiş almayı sürdürür: Aşk tutkusu, İngiliz Rossetti'ye, İspanyol Becquere, çoğu Slav, Rumen ve İskandinav şairine alabildiğine güzel sayfalar yazdırır. Robert Browning'in eseri, daha psikolojik olarak görünür. Yaşlanmış Hugo, Norveçli Bjoernson'un 1880'den beri yaklaştığı yaşam ve ölüm sorunlarına eğilir. Resim Almanya'da, Dü-

rer'den beri belki en büyük gravürcü olan Max Klinger'in başında bulunduğu idealist sanat yeni bir coşku kazanır ve akademizme karşı İngiliz tepkisi, Hunt, Rossetti, Millais, Burne-Jones'lerle şaşırtıcı bir gelişme gösterir; kılı kırk yaran Ruskin, "her büyük sanat tapınmadır" deyip çıplağa götürür ve ayrıca, korkunç sanayileşmenin getirip bulaştırdığı kir ve pastan insanlığı kurtarmanın çırpınışı içindedir. Geçip gitmiş Ortaçağ özlemi bir yandan Hebbel'de yeniden ortaya çıkarken; öte yandan vitray, döşemecilik ve mozaik sanatlarında yenilik arkasından koşan William Morris ile Walter Crane'da ve gerçek bir minyatürcü olan Gustave Moreau'da kendini belli eder.

Kentin çirkinliğinden bir başka kaçış, yabanslı arama ya götürür, başını alıp uzak diyarlara gitme susuzluğu içine düşürür. "Uygarlık ve eşitçi kuramlar diye adlandırılan ne ki var, tiksindiriyor beni" diye yazar Loti ve Maupassant da, "Siyahlar giyinmiş ve iş konuşmaları yaparken absent içen insanları görmeyeceğim artık" der. Bir Proudhon sığırtmaçlıkla geçen çocukluğunu zevkle hatırlarken, Courbet toprağın çağırdığı çalışmaları büyük bir güçle dile getirir. Kırsal senfonileri sürdüren Barbizon Okulu'nun şöhreti pek yaygındır.

Kimi sanatçılar daha ileriye gidip düşsel alanda cesurca ilerlerler. Bu sarıp sıkıştıran bilinmez korkusunu, Edgar Poe şiddete başvurarak, Merimée ustaca, Gauthier incelikle, Gérard de Nerval zarafetle işler durur; Maupassant aynı şeyi sürdürürken, simgeciler de bu akıldışı sınırda dolaşmaktan zevk alırlar.

Yüzyıl, bugünü geçmişe bağlamakta ısrar eder: *Suçlar ve Cinayetler* ile *Yüzyılların Efsanesi*'ni yazmış olan Hugo'nun yanı sıra, Tennyson, William Morris, Matthew Arnold, destansal dev freskoları çizer dururken, Freytag'ın *Atalar* adlı romanında, Tolstoy'un *Savaş ve Barış*'ta yaptığı da budur. Bunun gibi, tarihsel konuları işleyen ressamlar sıcaklıkla karşılanır.

Aslında, anayurda ve onun tarihine bağlılık, destansal lirizme pek güçlü bir konu bulup önermiştir. İçine gerçekçilik ya da kimi zaman "sanat sanat içindir" kaygısı sızsa da, romantizm genç edebiyatların beşiğini sallamaktadır böylece; folklor un titizlikle toplayıp devşirdiği – az çok des-

tansal nitelikte -- büyük olayların diriltilmesine uygun gelen de işte bu romantizmdir. Romantizm, 1848'den önce Baltık ile Akdeniz arasında giriştiği gibi, ulusların uyanış davasını destekler bir tür; ancak iskandinavyalılar ve İspanya yarımadasında yaşayanlar arasında da yurtsever anıları yüceltir. Bu anlamda Carducci, Perez Galdos ya da Vrchlicky ile aynı esin dünyasındandır. Ulusal marşların yayıldığı ve ulusal niteliğin müziksel yaratışta kendisine yer arayıp bulduğu bir andır bu.

Romantik kaynaktan, ahenk çağlayanları fışkırır her zaman. Okulun en saygın temsilcileri, Weber'ler, Schubert'ler, Schumann'lar, Chopin'ler, Liszt'lerin geçip gitmesinin arkasından, yeni yollar açmak için boşuna çabalar harcanır. Günün zevkine uyan bütün besteciler "büyük havalar"a kaptırırlar kendilerini ve 1830 kuşağının hoşuna giden konulara başvururlar: Shakespeare, sanatçılara konu vermeyi sürdürür ve Faust, eskisinden çok daha fazla gündemdedir. Liszt'den Wagner'e geçiş, olağanüstüne duyulan zevkle pek doğal biçimde gerçekleşir.

Romantizme karşı tepkiler: Gerçekçilik, doğacılık, nesnel sanat

Direnişler, daha eskiye uzanır kuşkusuz. Bir romantizm öncesinden söz edilir; Balzac'la Merimée'de olduğu gibi Stendhal'da, Runeberg'de olduğu gibi Puşkin'de, birçok yönden bir gerçekçilik öncesi kendisini gösterir; 1848'den çok önce, Bielinski, Nekrassov'un kulak vereceği bir "gerçek şiir" diliyordu ve Gogol'un gülüşü hiç de romantik değildi. Ne var ki Renan, Michelet'ye yakın kalır. Gür sesli ve büyük freskolar düşleyen Flaubert bir açıklama getirir: "Benim için doğal olan, olağanüstüdür, düşseldir, metafizik haykırıştır, mitolojiktir"; bir romancı, "ne olursa olsun bir görüş dile getirme hakkına sahip değildir"; "kâğıt üzerine yüreğinden herhangi bir şey aktarmamak için" dev bir çaba harcamalıdır. Zola, bir itirafta bulunur: "Bana verdiği kötü eğitimden ötürü tiksinyorum romantizmden. Bir romantiğim ve kudurtuyor beni bu" ve imgelemi sürükler sanatçıyı.

Şunu da belirtmeli: G e r ç e k ç i l i k, sanayinin istilasına uğramış ülkelerde, daha kolayca yayıldı. Bunda, pozitivist ve bilimci etkiyi de, ne olursa olsun gözardı etmemeli. Dickens'in romanlarındaki bir kişi şöyle konuşur: "İstediğim, olaylardır... Bu dünyada ihtiyaç duyulan tek şey, olaylardır... İmgelem kelimesini ebedi olarak kovmalı." Artık soylu ya da iğrenç konular yoktur; her şey konudur, çünkü her şey olaydır.

Geçmiş, belli bir ilgi uyandırıyorsa, varsayımı, gerçekdışını tarihten kovma koşuluyladır. Böylece Renan, İsa'yı yeryüzüne indirir ve onu, içinde bulunduğu ortamla ve öteki insanlar arasında açıklar. Ortaçağ büyüsü dağılır: "İmanın, cüzzamın ve kıtlığın iğrenç yüzyılları"dır o çağ Leconte de Lisle'e göre ve putperest İlkçağ ile Rönesans değer kazanır.

Kaygısızlık, toplumu istendiği gibi açımlayıp incelemenin ve karakterleri nobranca betimlemenin kapısını açar. Üretken ya da pek güçlü yetenekler, tiyatroyu yenilerler: Fransa'da bir Emile Augier ile bir Alexandre Dumas fils, Almanya'da bir Hebbel ve bir Hauptmann; 'Kuzeyin üçlüsü" Bjoernson, İbsen, Strindberg; Rusya'da Çekov vardır. İngiltere'de, romanda üretken ve dikkatleri çeken yeni öncüler, Thackeray, George Eliot, Bulwer Lytton, Meredith; aynı güçlülükle Almanya'da bir Fontane, İsviçre'de bir Keller görüyoruz. Turgenyev, arkasından Dostoyevski ve Tolstoy, ruhçu bir bakışla da olsa, Rus toplumunu, olanca renkliliği içinde acımasız bir açıklıkla sererler gözler önüne; Flaubert ve Goncourt kardeşler bir Fransız gerçekçiliğini yayarlar, onu Alphonse Daudet de ustaca alıp kullanacaktır ve öteden Zola, doğacılık eğilimine doğru gitgide kaymaktadır. İtalya da, hem müzik hem de edebiyatta gerçekçiliğin okulunu kurmuştur ve temsilcileri de, romancı Verga ile Capuana, besteci Mascagni, Leoncavallo ile Puccini'dir.

C o u r b e t, gerçekçiler ordusu içinde sivrilip, romantik abuksabukluklara karşı dikilen bu sanatçılar arasında en tipik örneklerden biridir; M i l l e t de o ordunun içindedir. Bu her iki sanatçı da, sosyal ikiyüzlülüğün karşısına çıkıp "halk"ı konu edinmişlerdir kendilerine. Öteki ülkelerde, gerçekçi resim, en ince ayrıntıya dikkat etmeye dönüşür daha çok. Aslında, kişisel duygularını açıklamaya karşı çıkışı,

sanat için sanat anlayışında olan sanatçılar arasında aramalı daha çok.

Eylemden uzaklaşma ile şairin eserini bir mücevher gibi yontmaya gidişi arasında bir bağlılık da var. "Sone" biçimindeki şiire dönülürken, Prerafaelit'ler de minyatüre dönmüşlerdir. Ne var ki pozitivizm, Leconte de Lisle, Taine ve Coimbre okulunun başı Braga gibi, gerçek ayrıntıda güzelin bir görünüşünü görenler üzerinde ağırlığını koyar. O güzeli dile getirme kaygısıyla hareket eden büyük bir estetikçiler kuşağı çıkacaktır ortaya: İngiltere'de R u s k i n, Pater'le beraber aslanpayını alırken, başka ülkelerde de ünlü temsilciler görünecektir: Hollanda'da Pirmez le Wallon, Vosmaer, Fransa'da Taine, Almanya'da Wagner, Nietzsche; hepsi de gerçekten sakin ve soylulaştırıcı bir sanatsal etkinlik anlayışını ortaya koyarlar ve sosyolog Guyau da, en yüce dile getirişi "kolektif sempati"de görür.

Böylesi bir eğilim, k l a s i s i z m e d ö n ü ş l e atbaşı gider. Théophile Gautier Platon'un formülünü kabul eder: "Güzel, gerçeğin görkemidir"; Taine, eski Yunan yaşamına, onlardaki orantı, uyum ve dengeye hayrandır. Kuşkusuz, Ingres'in öğrettikleri, romantık fırtınaların arasından yolunda yürür; Puvis de Chavannes da, resmi mimari çerçeveye tabi kılarak, uyumu yeniden canlandırmak ister ve Mendelssohn'dan Brahms'a, Saint-Saëns ve Fauré'ye, gelenek direnir ve XVIII. yüzyıl kurallarına göre titiz bir müziksel bileşime bağlanırken, Carducci, şiirde örnek olarak, Greko-Latin ölçüsünü önerir. Ne var ki, İlkçağ dünyası zevki nitelik değiştirmiştir: Güzelliğin gizidir söz konusu olan şimdi. Anatole France, Epikuros felsefesinin kokusunu – büyük bir tatla – ciğerlerine çekerken, kötümserliğin kuramcısı Schopenhauer de, doğal olarak kurtarıcı bir sanata doğru açılır.

"Sanatını öğrenmiş olan bir romantik klasik olur. Romantizmin sonunda Parnasse'a varışı bundandır işte" der Valéry. Théophile Gautier'nin savı şudur: "Bir insan, ne yapıp edip eserlerine duyarlığından bir şeyin geçmesine asla göz yummamalı" ve Fourier'ci, Cumhuriyetçi, sanayiye karşı ormanın savunucusu, kendini sosyalizan bir ilkelciliğe adayıp gitmiş olan Leconte de Lisle, artık sadece biçimsel zevkleri tatmak ister. Ritm ve ses bilgisi her şeyin önünde

gelir, geri kalanı ayrıntınındır. Carducci'nin mısralarına büyüklüğünü veren kısalık ve özlülüğü, Leconte de Lisle gibi Adalar'dan gelmiş olan José-Maria de Heredia da devşirecektir. Kendini yetkin bir biçim tapınışına adamış olan bu bilgin ve ince sanat, bir parça ağlamaklı bir bitkinliğin de uzağında değildir her zaman. Bundan çıkarılacak dersin derin yankıları olacaktır: Leconte de Lisle'nin *Antik Şiirleri* 1852'de, *Trajik Şiirler*'i de 1885'te yayımlanır; bu iki tarih arasında, 1857'de Charles Baudelaire *Kötülük Çiçekleri*'ni, 1866'da da Verlaine *Hüzünlü Şiirler*'i yayımlar; yine bu arada 1857'de Wagner *Tristan*'ın librettosunu kaleme alır.

Simgesel yapıda yeni bir şiir doğmaktadır.

İzlenimci biçem

1874'te, bir eleştirmen, Claude Monet'nin imzasını attığı bir resmi "izlenimci" diye niteler ve katalogda adlandırılışı da şöyledir: *İzlenim, Güneşin Doğuşu!* Bu ad altında toplanan sanatçıların söylediği de şudur: "Baldırı çıplaklarız, öyle kalacağız!"

Öte yandan, Gorçourt Kardeşler'in yazdıklarında, yeni bir edebi biçemin ortaya çıkışını görmek de mümkün: Bu biçem nesneleri, görünen ve değişken biçimleriyle anlatmak ister; renkler ve görünüşler üzerinde ısrar eder. Daha sonra edebiyat eleştirmeni Jules Lemaitre, pek öznel eleştirilerini, *Tiyatro İzlenimleri* adı altında toplar ve Anatole France'ın *Edebiyat Yaşamı* adlı kitabında topladıkları, kişisel düşüncelerinden başka bir şey de değildir pek.

Müzikte olan da buna benzer bir şeydir: Chabrier, olanca ustalıkla ve düşlerle dolu olarak, Debussy'e götürecek yola gelip girer. Bu ilk izlenimci besteciler arasında Mussorgsky'i mutlaka anmalı: *Boris Godunov*'un da yaptığı, Debussy'nin daha sonra ısrarla üstünde duracağı bir şeydir de: Anı yakalamak, görünmesiyle yitip gitmesi bir olanı saptamak!

Böylesi bir biçem, her haliyle ressamların arasında dolaşır. Gerçekçi için olduğu gibi izlenimci ressam için de, modern yaşamdan alınan bütün konular iyidir. Ancak, izlenimci ressamın gerçekçi ressamda hoşgörmediği şu: Sü-

rüp giden görünüşlere inanması ve iyi aydınlatılmamış bir atölyede kasvetli resmini yapması. Oysa, nesne değildir önemli olan, önemli olan onu farketmemizi sağlayan ışıktır. Meydan okuma 1863'te olur: Manet, bir salonda, *Çimen Üstünde Kahvaltı* adlı tablosunu sergiler; cesurca seçilmiştir konu ve açık havada bir resimdir. Onun gibi Monet de "ışık hastası"dır. Oysa ışık, anların oynaklığı ve değişkenliğine tabidir; bundan da çıkan şudur: Konu değişmese de, nesne hiçbir zaman aynı değildir. Doğan Güneş İmparatorluğu'nun Avrupalıların dikkatini topladığı bir sırada, 1870'ten sonra Japon oymabasımının kazandığı büyük başarının etkisini de hesapta tutmalı kuşkusuz; bu arada Hollanda ve İspanyol etkilerini de. Devrim, özellikle fotoğrafın ve sanayisel görünümün büründüğü çehrenin yol açtığı yeni optiğe bağlı: Griler ve sarılar her yanı kaplamıştır, belirsiz renkler ağır basmaktadır ve canlı bir ışık ihtiyacı kuvvetle hissettirmektedir kendisini. İzlenimci ressam, paletinin üstünde renkleri birbirine karıştırmayacaktır: Bir yeşili elde etmek için, bir beyazla bir sarıyı yan yana koyacaktır; sonra göze bırakacaktır işi, göz, bu birbirinden ayrılmış renkleri, uzaktan baktığında yeniden bütünleştirecektir; böylece, en hafif, en ince etkileri çoğaltacak ve açık hava da, fotoğrafa olduğu gibi ona da enstantaneler sağlayacaktır.

Türün en büyük temsilcisi olan Claude Monet, dekorun kaçıp giden görünüşlerini yakalar. Sisley, yeryüzündeki nesneleri göğe feda eder. Büyük bir bağımsızlık içinde olan, Courbet ile Monet arasında gidip gelen ve sonunda Delacroix'ya yaklaşan Renoir, daha şehvetli renkleri ve biçimleri seçer. Bunun gibi, inanmış izlenimci ressamlar arasında Degas'ya bir yer ayıramayacağız; açık mavi renklerle çalışan bu desinatör, hiç beklenmedik sonuçlar çıkarır malzemesinden. Bunun gibi, Whistler'le Monet'yi birbirine yaklaştırmak güçse de, buna karşılık Liebermann, Almanya'da izlenimciliğe yakın bir okul kuracak ve kasvet verici bir göğe sahip kuzey ülkelerinde büyük bir başarı sağlayacaktır.

Puvis de Chavannes da, o duru ve sakin hafifliğini, benzeri düşüncelere borçludur.

Tondichter, yani "müziğin şairi" diyordu kendine. Yüzyılın çeşitli akımları gelip buluşur onda. Romantikti ve hep öyle kaldı; en azından müzik aletlerinin zenginliği bakımından böyledir. Sosyal düzende büyük bir değişiklik umuduyla yaklaştı 1848'e ve tanrılara meydan okuyan bir kurtarıcı Siegfried doğdu kafasında. *Sanat ve İklim*'de, tek boyutlu ve biçimci soyut uygarlığa çatar; bu arada, Racine'den Scribe'e kadar uzlaşmacılığa "yetenek" diye bakmış olan Fransa'ya. Ne var ki, Yahudi de sorumludur; Yahudi'nin Yahudi'den yakasını sıyırarak ya da onu soyarak insan olabileceğini sanan Yahudi, yani Rothschild, Mendelssohn ve Meyerbeer.

Bir yeniden doğuş, bir diriliş düşüncesi, kafasını kurcalar durur; bu, romantikler arasında pek görülen, ahenge, birliğe dönüş düşüncesidir aslında: Buradan kalkarak, şiirle müziği birleştirmek gerekir. *Nibelungen'lerin Yüzüğü Tetralojisi* bundan doğacaktır ve sanatçı, şiiri bestelerken, aynı zamanda müziksel yorumu sıkı sıkıya "sahne"ye bağlar. Kurtarıcı sanatı ararken Schopenhauer felsefesine rastlar ve 1848'in ertesinde, sanatı *Tristan*'a egemen olan bir simgeciliğe doğru yürür. Arkasından, Paris'te *Tannhäuser*'in başarısızlığa uğramasından sonra, Bavyeralı II. Louis'nin yanında bir sığınak bulur. O andan başlayarak, yeniden doğan Almanya'ya bağlar bütün umutlarını: *Nuremberg'in Usta Şarkıcıları,* özgür halk dehasının üstünlüğünü dile getirir ve bu deha, Luther'le, Almanya'yı dar biçimlerden kurtarmıştır daha önce; Bayreuth Tiyatrosu kurulur ve artık bir ulusal kahraman olarak görülen Siegfried'in başarılarını ve bir başka kurtarıcı olan *Parsifal*'i temsile başlar.

Wagner müziğinin egemen oluşu, birleşmiş Almanya'nın egemen oluşuyla eş zamanlıdır. Pek az besteci sıyrılabilir bu etkiden ve Debussy gibi tepkide bulunanlar bile, simgeci büyülenişten yakalarını kurtaramayacaklardır. 1896'da, *Tétralogie*'nin bir temsilini anlatırken, şöyle yazacaktır Edouard Hérriot: "Müzik sarayından şaşkın çıkıyordum. Genç bir dekartçı olarak, bu dev dramdan, bu müzikal metafizikten, bu güçle aşkın uyuşmazlığından, Cüce Alberich'in eğilip bükülüşlerinden, bir mendil saklama oyunu

gibi durup durup tekrarlanan bu trajik yüzük oyunundan zevk almaya beni hazırlayan hiçbir şey yoktu."

Liszt, Wagner'in yaptıklarına bakıp, müziksel dram düşünü yüksek felsefe kapsamında gerçekleştirdiğini söyleyecektir. Nietzsche'yi büyüleyen de Wagner'in eseridir. Sokrates'in akılcılığını bir yana itip, Apollon'un gücüyle, tam insanı yaratacak Dionysos yaşam atılımını kabul eden Nietzsche, bir yüce etkinlik ilkesine doğru çevirir gözlerini. Ne var ki, bir kurtarıcı yararına olan Wagner'in tavrına karşı çıkacak çok geçmeden ve – Wagner 1884'te ölmüştür – neoromantik ve pek kişisel bir felsefeye doğru evrilecektir ki, bu felsefe de, yüzyılın sonlarında pek büyük bir etkide bulunacaktır.

Bağımsız şiirin doğuşu ve simgecilik

B a u d e l a i r e, Wagner'i savunanlardan biri oldu belki ve Courbet'ye atılan okları da birer birer kırdı. Bu garip, acılı, belli bir yere konması güç sanatçı, Victor Hugo'nun dediği gibi, bir "yeni ürperti" getirmişti. Onun gibi, bir başka acılı yaşamın sahibi olan V e r l a i n e, imanla sefahat arasında bölünmüş olarak, en basit güdülerin emrinde, "her şeyden önce müzik" isteyen, dizelerini alabildiğine özgürlükle kuran bir sanatçı oldu; putlara ve heykellere aldırmayan bu insanın, ölümünden yirmi yıl sonra heykeli dikildi. Düşle sanrı arasında yeni bir hünerle kullandığı dilde, R i m b a u d, en bilinmedik imgeleri yan yana dizer, "skandal için skandal" arar, sonra da susar ve yolculuğa çıkar. Victor Hugo, Wagner'in hemen arkasından öldüğünde, M a l l a r m é başlar ve geleneksel bir yapı içinde, "büyüleyici" olmasını istediği, dupduru bir düşünce ile yüklü, az sayıda şiir yayımlar. Wagner'in de önermiş olduğu bu s i m g e c i l i k, müzikle şiiri birleştirir. Başlarda akımı hazırlayan, sonra da düpedüz simgeci sanatçılar, Paris'te Quartier Latin'in – bir avuç – genç sanatçıları olarak bakarlar kendilerine ve Moréas'ın sunduğu yeni bir estetik bildirisini kabul ederler.

Ancak, simgecilik deyince, serbest koşuk kullanan, sadece duyarlığa ve müziksel öğelere kendini bırakan, betimlemeye karşı çıkan, etkilemeye ve andırışa başvuran bir sa-

nat anlaşılıyorsa, bu hareket alabildiğine yaygınlık kazanır: Belçika'yı istila eder ve orada onu, Verhaeren değilse de, Maeterlinck ve Mockel alabildiğine zenginlikle temsil ederler; daha önceden, bir Bridges'in, bir Swinburne'nün kalemiyle İngiltere'ye de gitmiştir; Kuzey'i duygulandırır; İtalya'da d'Annunzio'yu heyecanlandırmadan edemez; İsviçreli Spitteler'e damgasını vurur; Tiutşev ve Fet'le Rusya'ya da ulaşır. Müzikte Debussy devrimine katkıda bulunduğu gibi, tiyatroya da esin verir.

Entellektüalizmle bir kopuştur olan biten. 1889'da Bergson, sezgiciliğe dayanan felsefesini yaymaya başlar. Alabildiğine incelip titizleşmiş akımların bağrında, dünyaya pozitivist olarak bakıştan gitgide uzaklaşan bir gelişme ete kemiğe bürünmektedir.

Bir büyük devir bitmiştir kesinlikle.

KIRSALDAKİ KISMİ YENİLENİŞ

Sayıca üstün gelmediği zaman bile, k e n t s e l ö ğ e, Avrupa'nın büyük bölümünde tartışılmaz bir y ü k s e l i ş içindedir. Tarım dünyası, bu duruma uymak zorundadır. Ancak, "tarım devrimi", "sanayi devrimi"yle boy ölçüşecek durumda mıdır?

Tarımda çok nüfusluluk ve kırların boşalması

Kent nüfusunun hızla artışının karşıtı, t a r ı m d a k i n ü f u s u n – en azından görece – a z a l ı ş ı dır. Tarımla yaşayan ailelerin sayısı, İrlanda'da ve Fransa'da azalır; Fransa'da köylerde yaşayanlar 1846'da 26.753.000 iken, 1896'da 23.492.000'dir ve kimi yörelerde, "ölen toprak"tan söz edilir olur. Bununla beraber, Avrupa ülkelerinin çoğunda, "görece azalış", hiç de "mutlak azalış" anlamına değildir. İngiltere ve Almanya'da bile, zayıf da olsa, bir bütün olarak çoğalma vardır; Avrupa'nın güneyiyle doğusunda ilerleme her zaman hissedilir haldedir.

Öte yandan, toprağın insanları besleyemediği ya da kendine bağlayamadığı her durumda bir n ü f u s f a z l a-

lığı vardır. Kentler, Avrupa'nın köylülerine çağrıda bulunmazken, o köylüler, sık sık kimi ürünleri yemez satar ya da elinden çıkarmak zorundadır: Örneğin, Rusya'nın dışarıya has buğday satması, bir fazlalıktan değil, kendisinin beyaz ekmekten vazgeçmesi yüzündendir. Kırsaldaki yoğunluk, kaynaklar göz önünde tutulduğunda, 1850'ye doğru genel olarak kuvvetli görülebilir; doğum oranı ağır ağır azaldığından ya da hatta kendini koruğundan, kentlere ve Avrupa dışına göç söz konusu olmadığında, hatırı sayılır ölçüde daha da artmış olurdu.

Şöyle ya da böyle, bu fazla nüfusun vahim sonuçlarından korunmak için ya köylü yerinde kalacak ve kaynaklarını geliştirecek ya da alıp başını gidecektir.

Seve seve yola çıkmaz. Böylece, daha öncekiler gibi, zamanı kollar çoğu kez. Mevsimlik göçler, taşıt araçlarındaki olağanüstü gelişmeler sayesinde pek kolaylaşmıştır ve buğday tarımı ile bağcılık büyük işletmeler halinde yapıldığında, yılın belli dönemlerinde kol gücüne ihtiyaç göçü dayatmaktadır. Komşu yöre ya da ülkelerden gelinir çalışmaya; ne var ki, denizleri aşıp uzak diyarlara gitmekte de duraksamaz insanlar. Öte yandan, mevsimlik işçinin durumu hiç de özenilecek bir şey değildir: İş zamanında çalışma bitirip tüketicidir ve yılın geri kalan zamanında da işsiz kalınır kimi zaman ve kapitalist mülk sahibi, bu yedek tarım ordusundan alacağını alır.

Eski köy topluluğu, bütün Orta Avrupa'da dağılış halindedir ve elinde toprağı olan da ondan yararlanmak ve genişletip büyültmek için borçlanır. Büyük işletmenin, toprak yüzeyinin yüzde 80'inden fazlasını kapladığı güney İngiltere'de, kuzeydekinden fazla bir göçmen topluluğu vardır. Almanya'da, toprağı iş sözleşmesiyle gündelikçilere bırakma sistemi (*Rentengüter*) görülür yer yer. Uygulama, büyük işletmelerin bulunduğu bütün Avrupa ülkelerini etkiler. Büyük toprak sahibi toprakların parsellediğinde, çekici olur çevresi için. Alpler ve Orta Avrupa gibi bölgelerde, dağlar, ovalar yararına olmak üzere, önemlerini yitirirler: Daha kolay yaşam koşullarının büyülediği mevsimlik emekçi buralarda tutunur. Büyük sanayi de, dağınık meslekleri öldürür ve kullanılır işgücüne çağrıda bulunur.

Bu olaylar tarımdaki huzursuzluğu göste-

rir. Göç, bir aşırı nüfusun, fazla dinamik olmayan bir ekonomi üzerinde yapacağı baskıyı hafifletir de olsa, toprağa bağlılığını sürdürmüş olan köylülük, ayakta kalmak için tarımdaki yöntemlerini değiştirir yine de.

Tekniklerde yeni ilerlemeler
ve topraktan daha akılcı yararlanış

Tarımbiliminin öğrettiği gibi, tarım bir sanayidir ve b i l i m s e l i l k e l e r uygulanmalıdır ona: Bitki yetiştirme, hayvancılık ve tarım ekonomisi, böylece doğabilimleri, fizik, kimya ve pazarla ilgili bilgilere dayanacaktır. Mesleksel bilgi yaygınlaşır. Aydın köylü, çoğu kez yükünü tutmuş bir kişi de olsa, para rolünü oynar. Güçlüklerden sıyrılabilmek için, küçük işletmeci, bireyciliğine karşı çıkmak ve işbirliğine gitmek zorundadır. Eski alışkanlıkların esiri kalmış olanlarla yeniliğe gidenler arasında zıtlıklar belirginleşir ve birinciler, gitgide daha eşitsiz koşullarda sürdürürler mücadeleyi. Bu alanda bir arınma da gerçekleşir.

Öte yandan, Avrupa'nın eski yöreleri, mekanik aletlerin kabul edilmesine uygun da değildir. Almanya Fransa'nın önüne geçer: 1800'e doğru Almanya'da, Fransa'ya oranla on iki kat fazla biçer makinesi, on bir kat fazla buharlı biçerdöver ve hatta iki kat fazla atlı biçerdöver makinesi vardır. Sürekli işleyen ilk kaymak makinelerinin kullanılışı kuzey ülkelerinde olur; çünkü oralarda sütçülük, ciddi bir uzmanlaşma konusudur.

Yüksek dağ yamaçlarında ekim gerilemeye başlasa da, bütün olarak, t a r ı m a t o p r a k k a z a n m a ilerler hep. Fransa'da, 1882 ile 1908 yılları arasında bile, üretken olmayan toprakların alanı 6.200.000 hektardan 2.800.000 hektara inmiştir. Avrupa'nın hemen hemen her ülkesinde, akaçlama, set çekme, yerine göre sulama, toprağı iyileştirip verimli kılma, giderek orman yetiştirme gündemdedir.

Ü r e t k e n l i ğ i a r t t ı r m a k özellikle önemlidir. Önce gübre konusu dikkatleri toplar: 1850 ile 1880 arası "guano" yıllarıydı; sonra hayvan gübresinin yanı sıra, kimyanın sağladığı olanaklar işin içine girer. Arındırmaya giderek, hayvan hastalıklarıyla mücadele ederek hayvan yetişti-

riciliği ilerlerken, tarlanın doğal gübresi de revaç kazanır. Evcil hayvanların yanı sıra, bitkilerde ayıklama da önemli olur; aşılamaya, parazitlere karşı mücadeleye ayrı bir yer verilir.

Bütün bu ilerlemelerin haritadaki yeri nedir?

Toprağın alanı hesabı katıldığında, geleneksel uygulamalar sürmektedir hâlâ. Küçük mülkiyet sahibine de uygun gelen budur ve topraksız köylü ise, ortaklaşacı alışkanlıkların yitip gitmesine kolayca boyun eğmez.

Tarımda anlayışın değişmesine en çok katkıda bulunan, yayılıp genişleme halindeki yaşam ilişkileri dir. Dikkatleri toplayan iki işaret de vardır bu konuda: Eski almaşık ekimin terkedilişi ve tahıl yetiştiriciliği ile hayvancılığın birbirinden ayrılması! Böylece, bir yandan toprak dinlenmeyecek, öyle olduğu için de gübrelenmesi gerekecek, öte yandan uzmanlaşma üstün gelecek, hatta tek cins ürüne dayalı tarıma eğilim ağır basacaktır. Aslında, hayvan yetiştirmede ilerlemeler, hem ekilmiş tarlanın yerini otun almasından, hem de yemlik bitki ile – nadasın yerine geçen patates ekiminden ileri gelmektedir.

> Tahıl yetiştiriciliği ile hayvancılık birbirinden ayrılmakla, her biri kendine en uygun gelen yeri seçip bulurlar ve büyük bir atılım yaparlar. Bağcılık ve bostancılık, böylesi coğrafi bir işbölümünden alabildiğine yararlanırlar. Her ülke de, liberal ekonomi kuramcılarının istediği gibi, kendi yeteneğini arayıp bulur: İngiltere, yerli tahıldan vazgeçip hayvan yetiştiriciliği üzerinde yoğunlaşırken, ilk seçimini yapan ülke olur; onu Hollanda ve İsviçre izler. Daha zengin olanaklara sahip Fransa gibi ülkeler, çeşitli bölgelere göre bir görev dağıtımına giderler. Demiryolu ve deniz taşımacılığı, ticareti destekler; kent, alışverişi düzenler, alır ve yeniden satar; köyleri aletlerle donatır ve üretmediğini ya da imal etmediğini sağlar oralara.

Gelişimin iki evresi: Bereketli yıllar, sonra da bunalım

"Tarım devrimi", uzun süreli dalgalanmalara bağlıdır. 1850'ye doğru, büyük bir umut yükselir köylerin üzerinde: Kentlerde etkinlik artmıştır; daha çok tüketmektedirler ve yeni taşıt araçları pazarları pek iyi donatmanın olanaklarını

sağlar. Böylece, tarım ürünlerinin yükselişi, fiyatlardaki genel yükselişe eşlik eder. Daha çok getiren toprağın yerel değeri de yükselir. Toprağın işlenmesine değin yöntemler geliştikçe, çoğu köylü para biriktirir. Senyörlük rejiminin kalıntılarının Orta Avrupa'da kaybolmak üzere olduğu, Rusya'da çarlığın servajı kaldırdığı bir dönemdir bu. Yoksulların hızlanan göçü yığınla evi avutur ve tarım dünyasının geniş bir bölümü alışveriş içine girer. Öte yandan, yeni ülkelerin rekabeti, henüz ciddi biçimde kendini hissettirmiş değildir.

1875 yılından başlayarak ufuklar kararır. Amerika'nın ve Rusya'nın dışsatımları gelişir ve rekabet fiyatlarda bir düşüşe yol açar; Fransa'da taşınmaz mülklerin geliri gerilerken, İngiltere'de toprakların değeri azalır.

Köylerden göç hızlanır; yalnız İrlanda'yı ve Büyük Britanya'yı değil, bütün Orta Avrupa'yı ilgilendirir ve Güney le Doğu Avrupa'yı da içine alır. Geleneksel ekin, başta da tahıl, vahim tersliklere uğradığından, eskisinden çok daha fazla yöntemleri yetkinleştirmek, daha iyi verimler elde etmek gerekir. Böylece, en çok kâr getiren ekinlere ağırlık verilecektir.

Bu yıllarda, tahılla hayvan yetiştirme arasındaki kopuş kesinleşir: Büyük Britanya'da, 16.000 kilometre kare çayıra dönüştürülür; 1850'den önce, İsveç elindeki buğdayı satıyor et alıyordu, ancak 1892'de buğdayının yarısı ile çavdarının dörtte üçünü üretirken, hayvanlarının sayısını iki katına çıkarır ve tereyağı satar dışarıya. Danimarka, kendi tarım ekonomisinde tam bir devrim yapar ve hayvancılık yapan ülkelerin öncüsü olur. İsviçre, dağ otlaklarıyla gönençli bir geleceğe doğru ilerler. İrlanda bile, tarlalarını otlağa dönüştürerek ve sürülerini İngilizlere satarak kalkınır. Hollanda, değerli yiyecek maddelerinin üretiminde uzmanlaşır: Tahıl, peynir, tereyağı, çiçek üretir. Bağlar ve bahçeler, Güney ülkelerinde uzanır gider; bağcılık geçici bir felakete uğramıştır. Batı ve Orta Avrupa'nın bütünüdür ki bu uyum yasasına uyar; Doğu Avrupa ise, hep tahılcı evreyi yaşar.

Bir değişiklik doğrultusundaki bu çaba yeterli değildir. Bunalım, yaşama biçimini kolayca değiştiremeyen bir ortamı vurur. Böylece, köylülüğün içgüdüsel bir tepkisi, korunmayı istemeye götürür onu. Korumacılık, başlıbaşına bir ça-

re değildir, öyle de olsa bir soluk aldırır; ayrıca, tarımla uğraşanların bir bölümü işbirliğine yönelir ve bir bölümü de –özellikle kırsaldaki proletarya– sendikacılığa çevirir yüzünü.

Köylülüğün bağrında zenginleşme ve yoksulluk

Eskiden olduğu gibi bir tarım sınıfı yoktur; ne var ki, durumları ve yaşama biçimleri birbirinden pek farklı tarım sınıfları görülür.

Sadece Fransa göz önünde tutulduğunda, kimi kuşaklarla öğünülecek midir?

Bazı tanıklara bakıp ortakçı ve yarıcıların çetin yaşamını görmeme olanaksız. Ne var ki, bütün güçlüklere karşın, köylü, yaşamının öteki insanların yaşamına bağlı olduğunu da ilk kez görür. Bütüne bakıldığında, kırsalın insanı daha iyi beslenmektedir. Ekmeği daha beyazdır. Patates tüketimi artmıştır; yerine göre şarabı, birası da öyle. Kahvesi ve şekeri vardır. Bayram günlerinde olduğu gibi, en az haftada bir gün de et yer. Yedikleri, incelik taşımasa ve akla uygun olmasa da boldur. Kıtlık korkusu baştan atılmıştır. Oturulan konut, yavaş yavaş düzelmektedir. Tek başına ayrı bir oda nadirdir; insanlar ve hayvanlar, ortadan şöyle ya da böyle ayrılmış bir ahır– evde yatar kalkarlar hâlâ. Kiremit, ağır ağır saplarla kaplı damın yerini alır ve yangın sürekli bir dehşet konusu olmaktan çıkar. Ne varki, elektrikten önce, pratik ve güvenli bir aydınlatma yoktur ve karanlık havalandırma eksikliğiyle atbaşı gider. Dolap bir biçem taşısa da, mobilya sıradandır; sandalye taburenin yerine geçer ve büfe yaygınlaşır. Çamaşıra ve yatak takımına büyük bir özen gösterilir. Pek gözalıcı yerel giysilerin güzelliği etkisini sürdürse de, tek düze kent giysisi çıkıp gelmekte gecikmeyecektir.

Emile Zola'nın çizdiği, keyifsiz ve sert, vergi boyunduruğunu kırmada sabırsızlık gösteren köylü tipi, 1860-70 yılları söz konusu olduğunda, yerli yerine oturmuş sayılmaz; ancak bu tabloda, o tip, ilerlemeye oldukça karşı, işlediği toprağa aşkla bağlı, devlet otoritesini temsil eden kişi karşısında kimi zaman ağırbaşlı kimi zaman başının dikine giden

bir biçimde ele alındığında ise, yanlış resmedilmiş değildir. O köylü, çekildiği köşeden çıkarak, kente alıp satmaya giderek, merakı gelişir ister istemez ve bulanık biçimde de olsa, yaşam kavgası için daha iyi silahlanma ihtiyacını duyar.

Kimilerinin, güçlülerin sömürdüğü halkın bir parçası olarak gördükleri, kimilerinin de şarlatanlara karşı sağlam bir bağlaşık olarak baktıkları toprak emekçisi, temsili rejimi ciddiye alır ve eline verilen oy kâğıdına inanır.

Politika oyunu, onu görmezlikten gelemez artık.

BÖLÜM II

TUTUCU GÜÇLERLE SOSYALİZM ARASINDA LİBERAL DÜZEN

XIX. yüzyılın ikinci yarısında, liberal düzen, tutucu güçlerle sosyalizm arasında sıkışmış haldedir; siyasal yapıdan özgürlük anlayışına ve eğitime varıncaya kadar böyledir. Genel oyun sistemin içine girmeye, emekle sermayenin kıran kırana çatışmaya başladığı, sosyalist partilerin ve enternasyonallerin kurulduğu yıllar.

Çetin yıllar...

ULUS VE DEVLET

Ulusal devletler ve ulus kültü

Avrupa, XIX. yüzyılda, ulusal ilkeye dayanan bir devletler topluluğu olmuştur. Bir hanedanın yönetimine bağlı tek bir ülke vardır ki, Habsburg'ların monarşisidir bu; o bile, kendisini oluşturan halklara ödünlerde bulunmakla yükümlüdür. Romanof'lar, imparatorluklarını güçlendirmek amacıyla, ulusal Rus duygusuna seve seve seslenirler. Osmanlı İmparatorluğu, oldukça canlı bir yurtseverliğin alevinde ısınamamanın acısını çeker.

Nedir liberal burjuvaların gözünde ulus?

Liberal burjuvaların gözünde, ulus, bir duygular ve çıkarlar topluluğudur; insan ve yurttaş haklarına saygıyı sağlar bu ulus. Ne var ki, bir ulusa özgürce ait olma düşüncesinin karşısına, bir topluluğa doğal bağlılık, kanla ve ruhla ait olma düşüncesi dikilmektedir ki, bir arada yaşama görevini veren de bunlardır. Öte yandan 1871'de, Almanya'nın Alsace'la Lorraine'in bir bölümünü kendisine katması da, kaypaklıktan uzak bir tarihsel hakka başvurmanın mümkün

olmadığını göstermektedir.

Her şey, yurtseverlik duygusu nu ayakta tutmaya yönelmiştir: Okul, zorunlu askerlik hizmeti, çeşitli dinler arasında ilişkilerin gelişmesi, yaşam biçimleri arasında gitgide artan tekbiçimlilik! Yurdun büyüklüğü ve güzelliği, şairleri ve sanatçıları coşturup duran temalardır. Ulusal roman açılıp serpilir; şiir, ortak şanlı anıları şakımak için destansal vurgulamalara gider; müzik, heyecanlandırıcı bir folklorun kaynaklarına eğilir; tarih, şunu göstermek içindir: Geçmiş bugünü hazırlamaktadır ve ülkenin diri yarınlarına inanmayı haklı çıkarmak ister. Daha halkçı olan ulusal duygu, daha aristokratik ve büyük burjuva nitelikteki Avrupa ruhunu bozup yoldan çıkarır. Akla daha az seslenen bu ulusal duygu, daha tutkuludur.

Ulus ve azınlıkların hakları

Ulus içinde erimiş halde olan özel gruplar, dinsel ya da korporatif cemaatlar açılıp serpilirler. Oysa, oybirliği idealden başka bir şey değildir ve devletin yasası bir çoğunluk iradesine dayanır. Ne var ki, bir baskıdan doğan fiili bir durum vardır kimi zaman.

En çok özen gösterilen dinsel azınlıklar dır. XVIII. yüzyılın meyvası olan hoşgörüden, bir devlet ilkesi doğmuştur: Laik, yani yansız devlet ilkesidir bu. Din konusundaki kayıtsızlığa bağlı bir liberalizm, çoğunluğu Protestan olan ülkelerde Katoliklere yaşamı daha kolay hale getirmiştir; çoğunluğu Katolik olan ülkelerde Protestanlar için de böyledir. Bununla beraber, sadece 1869 yılındadır ki, Londra'daki Parlamento *Disestablishment Bill*'i oylar ve böylece İrlanda Katolikleri Anglikan vesayetten kurtulur ve Amerikan modasına uygun bu kiliselerle devlet ayrılığı, ancak 1905'te Fransa'da üstünlük sağlayacaktır.

Yahudi insanının kurtuluşu dikkat çekicidir. Kuşkusuz, eşitlik düşüncesindeki ilerlemelerin ve dinsel bağnazlığın gerilemesinin sonucudur bu kurtuluş; ne var ki, kapitalizmin yükselişiyle de bir koşutluğu vardır. 1848, Orta Avrupa'daki cemaatları bağımsız kılar; İspanya ile Portekiz de onları izler. Öyle de olsa, Yahudi'ye karşı zu-

lüm sürer ve hatta kıtanın doğusunda vahimleşir de. Öte yandan, Batı ve Orta Avrupa'da etkili küçük grupların olduğu kadar Doğu Avrupa'da sefil milyonların desteklediği Yahudi düşmanlığı, hiçbir yerde silahlarını bırakmaz. Liberal ideolojiye boş inancın direnişini ölçme olanağını da sağlar.

Londra, imparatorluğun birliğiyle İrlandalıların isteklerini uzlaştırmayı başaramaz. Böylece, gerçekten bir paradoks olarak, Britanyalının insana saygısı örnek olarak gösterilirken, İrlanda halkının baskıya direnişi bir simge olup çıkar. Polonya sorunu, İrlanda sorunuyla garip benzerlikler içindedir: Bir ulusun, toprağı, dini ve siyasal bağımsızlığı konusunda yürüttüğü aynı savaştır her ikisinde; ve her ikisinde de, egemen güçler, güvenlik kaygısıyla ve saldırganlığı haklı çıkarmak için tarihsel hukuka, gerçekte daha güçlünün hukukuna başvurmaktadır. Almanya, Alsace-Lorraine'i kendisine katıp Slesvig'i Danimarka'ya geri vermeyi reddederken; imparator-kral, Viyana'da ve Budapeşte'de, öteki milliyetleri dizginlemek amacıyla Alman ve Macar milliyetlerini kullanmaktadır; Rusya'da çar, Baltıklıları, Finlandiyalıları, Polonyalıları elde tutmak kaygısıyla hareket etmektedir ve Almanya, imparator-kral ve çar, her üçü de her türlü fetih girişimine bahane olan "hikmet-i hükümet", yani devletin yararı gereğine başvurmaktadırlar. Çelişme hep, çoğunluğun hukukuyla uygulamada onun kötüye kullanılması arasında patlak verir. Bu bakımdan, liberal düzen güçsüzlüğünü ortaya koyar; sadece İsviçre'dir ki, kantonlar çerçevesi içinde bir çözüm bulmuşa benzer.

Monarşik görevin sürmesi ve aristokratların direnişi

Bunun gibi, cumhuriyet biçimi de yayılmaz. Fransa'da düklerin cumhuriyeti, garip bir andırışla, parlamenter bir krallığa benzer. Büyük Britanya'da monarşi, halk arasında saygınlık toplar. Belçika gibi Balkan devletlerinin çoğu da, bağımsızlığa kavuşmuş, ama onunla beraber büyük hanedanlardan birine bağlı birini hükümdar yapmışlardır kendilerine. İtalya'da, derlenip toparlanış, Savoi Hanedanı'nın

çevresinde, Almanya'da da Hohenzoller'in yararına olmuştur. İsveç'ten ayrılan Norveç de bir başka krallık kurmuştur yine.

Hanedanlar arasındaki mücadele dönemi kapanmıştır; ne varki, evlilik yoluyla aralarında binbir bağla bağlanan bu hanedanlar, Prusya'da ve Avusturya'da olduğu gibi hâlâ tanrısal hukuk iddiasındadırlar ya da Londra ile Brüksel'de olduğu gibi yönetmeksizin hüküm sürmektedirler; ve hükümdarlar, bağrında bir dayanışmanın olduğu bir aile oluştururlar ve söz konusu dayanışma da, uluslararası ilişkilerde önemli bir etkendir.

Kral hazretleri, devletten kendisine bağlanmış ödenek bir yana, kişisel bir servete sahiptir ve bu, devletin en zengin mülk sahibi ve kapitalisti yapar onu kimi zaman. Kral, genel olarak silahlı güçlere komutanlık eder; gerçi hükümetin başına geçecek olanları özgürce seçme olanağı kendisine tanınmamıştır, ama yine de siyasal işlerin yürümesinde yeğlemeleri açıkça görülür.

Monarşinin kanadı altına ayrıcalıklı kiliseler ve laik aristokratlar sığınmıştır. Katoliklik, Anglikanizm, Lüteryanizm, Ortodoksluk gibi, geleneğe saygılıdırlar; mihrap, işte bu gelenek sayesindedir ki tahta destek olur. Saray yaşamı, debdebeli ya da ortahalli sürer. Soylular, vaktiyle monarşik iktidarın kendi yetkisini genişletme girişimlerine direndikten sonra, şimdi de eşitçi demokrasiye karşı korunmalarını sağlayacak bir kurumun aranışı içindedirler.

Büyük kamu hizmetlerinin gelişmesi

1789'da Eski Rejim'in ayrıcalıklarına karşı ayaklanan burjuvazi, aynı zamanda bürokratik despotizmi de reddeder. Ne var ki, söz konusu b ü r o k r a s i, yükseliş halindeki modern devletin bir aletidir her şeye karşın. Guizot öyle der: "Fransa, memurlarla yönetilen bir ülkedir." Almanya'da, sadece 1880 ile 1910 yılları arasında, posta ve demiryolları hizmetinde çalışan görevlilerin sayısı, 245.000'den aşağı yukarı 700.000'e çıkar. François-Josef, devlete hizmet edenlerin örneği olmanın coşkusu içindedir. Yerel *self-government*'e ne denli bağlı olursa olsun, İngilte-

re bir *civil service*'le donanma ihtiyacını duyar.

"Meslek"ten kişilerin yönettikleri geleneksel hizmetler vardır: Askerlik, diplomatlık, idarecilik böyledir. Meslek, ilke olarak ancak yeteneğe dayanır, ne var ki kişisel niteliklerden başka yeterli bir servet de ister; burada bir dayanışma hüküm sürer ve onun sayesinde de, süreklilik ve sır başarının güvencesidir. Bunun gibi, yüksek görevli, bir bakanlık dairesinde ya da iktidarın selameti gerektirdiğinde, bir hükümetin tepesinde siyaset adamının yerine geçer: Almanya'da ve Avusturya-Macaristan'da alışılmış bir uygulamadır bu, İtalya'da ve özellikle Fransa'da nadir görülür. Büyük Britanya, kendi aristokrasisi içinden yöneticileri kolaylıkla devşirebilmektedir ve söz konusu yöneticiler de, Kabine'ye katılmadan önce meslekten geçmektedirler çoğu kez.

Adalet ve asayiş de, kamu düzenini sürdürmekle görevli devlete düşmektedir. Ne var ki devlet, kişilere ve mallarına saygıyı varsaymaktadır. Yargıç, belli bir bağımmsızlık kazansa, jüri kurumu gelişse de, tersine bir yüksek asayiş görevi varlığını sürdürmektedir; onun, açık ya da gizli müdahalesi, hükümetlerin ayakta kalmasında ya da düşmesinde her zaman etkili olabilmektedir. 2 Aralık 1851'e, bir güvenlik harekâtı olarak bakmalıdır her şeyden önce ve güvenlik güçleri Bourbon Sarayı'ndan uzaklaştırıldığı içindir ki, imparatorluk 4 Eylül 1870'te düşer.

Modern kamu hizmetleri – posta, demiryolu, eğitim- daha demokratik, hatta halk kökenli bir personele sahiptir; ne var ki söz konusu hizmetler, her zaman devlete bağımlı değildir, çünkü liberal ekonomi, bu hizmetleri toplumun sırtına yüklemeye hoş bakmamaktadır.

Kamu eğitimi sorunu: Din eğitimi ve laik eğitim

Okur-yazar olmama sosyal bir eksiklik olarak görülse de, okula gitme yükümlülüğü gecikerek geçmiştir kanunlara ve her yanda da uygulanır değildir. İlk öğretim in, Kuzey ülkelerde, Almanya'da, Fransa'da ve İsviçre'de hızla gerçekleştiği görülür. Bir devletten ötekine pek değişse de, ulusal savunmaya ayrılan giderler göz önün-

de tutulduğunda, katlanılan özveriler yine de küçüktür.

Ne olursa olsun, okul çevresinde büyük bir mücadele hüküm sürmektedir: Yönetici sınıfların anlayışını yansıtmaktadır bu kavga ve zorunlu ilerleme düşüncesiyle düzen içgüdüsü arasında çekiştirilip durmaktadır. Pestalozzi'nin arkasından, bir Lancaster, bir Froebel, bir Montesino, her türlü dogmatizme karşı çıkarlar. Her görüşten iyi ve güzel bulduklarını seçip alan Victor Cousin, ilke olarak şunu koyuyordu: "İnandıkları din, ... ne olursa olsun, aynı yurdun bütün yurttaşları, aynı eğitimden geçmek zorundadır." Ne var ki, yine aynı düşünür üniversite tekelinden yana olsa da, aşırı liberaller ilke olarak bunu reddederler ve Katolik kilise de kabul etmez. Öte yandan, hem inançlara saygılı, hem ulusun kafaca birliğini sağlayacak laik bir eğitim, aklın alacağı bir şey midir? Tanrı'nın, okulda artık zorunlu olarak hazır ve nazır olmayışı, tutuculuk açısından yerinde ve ihtiyatlı görülebilir mi?

Fransa'da, Hıristiyan ve ulusal, her iki görüş arasında geçici bir uzlaşma olan 1850 tarihli Falloux Kanunu pek önemlidir. Belçika'da, din okulu laik okulla eşit bir duruma gelir; kamu kuruluşları, laik okula sağladıklarını ona da sağlarlar. Alman İmparatorluğu'nda resmi ve tek eğitim, yurttaşların hangi dinden olduklarını açıklamalarını dayatırken, Büyük Britanya, zihniyeti gereği, çeşitlilikten yana seçimini yapar ve dinsel eğitimi programlardan çıkarıp atmaz. Protestan ülkeler, uygulamada bir hoşgörüden yana olurlar ki, Hıristiyanlığın okula sızması, en azından ilke olarak mümkün olur; Katolik ülkelerde ise, laiklik, din okulunun karşısına daha da sertlikle gelip dikilir.

GELENEKSEL İNANÇ, ÖZGÜR DÜŞÜNCE VE KİLİSE

Okul sorunu, kiliselerle laiklik arasında süren uyuşmazlığın görünüşlerinden sadece biridir. Laiklik, kilise karşıtçılığı ile mutlaka içiçe değildir; ama kiliseler, her defasında şunu ilan edip dururlar: Toplum için dinsel kuralların dışında kurtuluş yoktur.

Nedir kıymet-i harbiyesi bu düşüncenin?

Geleneksel inancın zayıflaması
ve özgür düşüncenin ilerlemesi

Geleneksel inançlar karşısında kitlelerin soğukluğu konusunda kuşku yoktur ve sanayi ile kentleşmenin baskın olduğu bölgelerde daha da hissedilir durumdadır bu; ancak, söz konusu soğukluğun, Katolik ülkeleri Protestan ülkelerden daha fazla etkilediği de söylenemez. Abbé Picherit, 1856'da şunları söyler: "Yüzyılımıza düşen görev, halk sınıflarının dine döndürülmesidir..." II. Guillaume, felaketten korkar ve kiliseler yaptırarak, onunla – taşla sopayla – mücadele edilmesi yolundaki kararını ilan eder.

Ancak ilginçtir: Ruhbanlığın fazla heveslisi görülmez: Fransa'da 1815'ten sonra papazlığa yükselenlerin sayısı artmışken düşer sonra ve 1870 ile 1880 arasında bir parça yükselir, yeniden azalır; 1848'e doğru 1.200, 1900 dolayında da 4.000'den fazla ruhani çevrenin başı yoktur. Bilgisi az ruhban da, görevini alabildiğine düşük düzeyde yerine getirir. 1827'den başlayarak, La Mennais şunu belirtiyordu: "Hıristiyanlığın düşmanlarının güçlü olduğu doğrudur, ancak ondan daha doğru olanı, dinin doğal savunucularının bilgisizliğidir." Ne plastik sanatlar, ne mimarlık, dinsel coşkudan yararlanmaz; dinsel müzik, bir düşüş içindedir.

Protestanlarda doktrin mücadeleleri canlıdır. Anglikanizm, Katolik hiyerarşinin yerleşmesiyle bir vahim bunalım içine düşer. Prusya'da, Pay-Bas'da, ortodoks düşünceli olanlarla liberaller arasında bir savaş verilir; bu uyuşmazlıklar İsviçre ile Fransa'ya da sıçrar. Kutsal Kitap eleştirisinin, geleneksel kural ve usullere karşı yükselttiği tehdit her yandan sökün eder. İnatçı Yahudi ortodoksluğunda da gedikler açılır; Batılı cemaatlerde İbraniceye bağlılık da azalır. Bütün bunlar olurken, kayıtsızlık ve ilgisizlik sarar ortalığı. Fransa'da, 1868'de Saint-Beuve'ün söylediğine bakılırsa, doğal dine inanan, panteist, pozitivist, doğrudan doğruya bilimin çömezi binlerce insan vardır.

Masonluğun rolü nü belirtmek güç burada. 1885'e doğru, 17.000 loca, bir milyondan fazla Masonu barındırmaktadır ki, görünüşe bakılırsa, bunun yarısı Amerika'dadır, 200.000'den fazlası da Büyük Britanya'da. Ku-

rum, hiç de devrimci değildir: Protestan ülkelerde hükümdarlar ya da tahta yakın olanlar, yönetici olmayı kabul ederler. Katolik devletlerde ise, Masonlar, laikleştirmeye yatkın hükümet adamlarıyla elele verirler ve Kilise karşıtçılığını desteklerler. Masonluğa hasım olanlar da, kuşkusuz abartarak, mutlak gücüne karşı çıkarlar onun. Ancak, Anatole France'ın bir sözünü kullanarak belirtmek gerekirse, Masonluğun bir "karşılıklı yardımlaşma topluluğu"ndan başka bir şey olmadığını söylersek yanlış yapmış olur muyuz?

Kiliselerin direnişi ve liberal düzenle uzlaşmaları

Ne denli tehdit altında olurlarsa olsunlar, g e l e n e k s e l d i n l e r, yine de güçlü durumdadırlar ve savaşkanlıkları azalmaz.

"Yerleşme"sini tamamlayınca, P r o t e s t a n l ı k, devletle oldukça iyi geçinir; öte yandan, devlet de, tutucu ve liberal eğilimler arasında ortaya çıkan uyuşmazlıklarda, kendi çıkarını en iyi koruyacak biçimde hakemlik eder. Fransa'nın Kalvinistleri, kendilerine güvendikleri gibi, kilise ve devlet ayrılığını kabul etmekten uzak da değildirler. Reforma uğramış din anlayışı pratik amaçların arkasındadır ve böylece, insancıl kanunların hazırlanmasında, halkın eğitilmesinde, büyük bir rol oynar; bunun yanı sıra, modern toplumun ihtiyaçlarına alabildiğine uygun bir inancı geliştirip sürdürür.

K a t o l i k K i l i s e, Hıristiyan güçlerinin yeniden bir araya toplaşmasının umudunu besler durur; ancak, İngiltere'de ve Pays-Bas'da elde ettiği başarılar yine de bölünüp parçalanmaları durdurmaz, ayrıca kendi politikası bunlara cesaret de verir. Özetle, ulusallık laik alanda kendisini belli ederken, Kilise'nin bağrında gerilemeye yüz tutmuştur. Birleşme, olsa olsa dinsel törenlerin usul ve sırası konusundadır ve Papalığın ayrıcalıkları doğrultusundadır. Onun dışında, Vatikan, "modern yanlışlar"dan söz eder ve 1870'te toplanan konsil, Papa'nın yanılmazlığını ilan eder. Böylece, Katolik Kilise bir savunma içgüdüsünün tepkisiyle merkezileşir ve mutlakiyetten yana çıkar: Liberalizmin tehdidi karşısında devletlerin laikleşmeleri belirginleştiği oranda ev-

renselcilik kendini dayatır. İletişim araçlarının sağladığı kolaylık da hizmetlerin Roma'da toplaşmasını destekler.

Bir manastır ya da tarikata bağlı olmayan rahiplerin sağlanması çetin bir iş olsa da, manastırların açılıp serpilmesi sürer ve hepsi de Papalığın zaferine katkıda bulunur. Bu bakımdan, XIX. yüzyıl, XVIII. yüzyılın yaralarından birini – bir parça da olsa – kapar: Manastırlar yeniden dolar ve çok sayıda yeni tarikatin kurulmasına yol açar.

Bir tür yeniden Hıristiyanlaşmadır görülen!

Ne var ki dindarlık daha g ö s t e r i ş m e r a k l ı s ı dır ve alanlara dökülür; törenlerde ve hac kafilelerinde coşku içindedir. Bağışlayıcı İsa'ya, ermişlere ve Meryem'e döner bütün yüzler; zaman zaman mucizevi görünüşlerden söz edilip Meryem aşkı daha da tutuşturulur: Fransa'daki mucizeli Lourde mağarası, 1872'de 110.000 hacıyı, 1870 ile 1878 yılları arasında da 661.000 hacıyı çeker kendine.

Bunlar olurken, Papa IX. Pius'un yalın inancı, y ü z y ı l l a u y u ş u p a n l a ş m a y ı reddeder; ilahiyatçı araştırmaların bir Doellinger'le getirdiği yardımı elinin tersiyle iter ve gelenekselle yetinerek çağın yanlışlarına karşı çıkar. *Quanta Cura* ve *Syllabus* adlı Papalık bildirileri, çevrede büyük tepkilere yol açacak bir dille yazılmışlardır. Bu yüzden, Papalıkla devletler arasındaki ilişkiler ekşir: İspanya, Avusturya ile uyuşmazlıklar çıkar ortaya; Bismarck *Kulturkampf* (uygarlık için mücadele) politikasına girişir ve Gambetta "manevi düzen"e karşı savaş ilan edip hedef gösterir: "Ruhban, işte düşman!" Papa XIII. Leo, biraz aşağıdan alırsa da, modern ilkelerle uzlaşmayı o da reddeder; "aklın, insanın içindeki doğal büyüklük tutkusunu okşayıp azdıran bu yanlış"ın yıkımlarını o da diline dolar.

Ne var ki bir gelişme de olur: *immortale Dei* adlı Papalık bildirisi bir yol açıp, Kilise'nin "doğru bir hoşgörü"nün, "sağlıklı ve meşru bir özgürlük"ün düşmanı olamayacağını ilan eder ki, bunlar kötülüklerin en azıdır da özetle. *Libertas Praestantissimum* adlı Papalık bildirisine göre, şu ya da bu hükümet biçimini reddetmek söz konusu olamaz; yeter ki, inananların hakları ile ruhbanın haklarına saygı gösterilsin. Sosyalizmin ilerlemelerinden kaygıya düşüp bir "yatışma" isteyen Fransız yönetiminin cumhuriyetçileriyle bir yakınlaşma belirir: Papa XIII. Leo, yerleşik rejimlere "katıl-

ma"yı öğütlerken, 1891'de yayımladığı *Rerum Novarum* adlı bildiriyle, patronların içini ferahlatıcı diye gördüğü bir işçi programı kabul eder.

Kiliselerle laik toplum arasında mücadeleler gerekli uzlaşmaları hiçbir zaman engellememişti. Tapınç, bir büyük kamu hizmeti değil midir?

Öte yandan, sivil toplum, Kilise iktidarı karşısında gitgide daha bağımsız hale gelirken, dinle bağlarını koparmakta da duraksar. Fransa'da boşanma – ki 1792'de kabul edilmişti – 1884'te kesin olarak yerleşir. Kuşkusuz, medeni nikâhın ağır ağır kabulü öteki ülkelerde gerçekleşir; Avusturya, sadece Katolik olmayanlar için boşanmaya hoşgörüyle bakar ve İtalya gibi, boşanma olmadan eşlerin ayrı yaşamalarından daha ileriye gitmez. Protestan ülkeler az çok liberaldirler. Bütün bu olup bitene bakıp Victor Hugo şöyle diyecektir: "Her uygarlık, teokrasiyle başlar ve demokrasiyle sonuçlanır!"

GENELOY VE DEMOKRASİ

Papa XVIII. Leo, 1881'de yayımladığı *Diuturnum* adlı bildirisinde şöyle bir hatırlatmada bulunur: "Devlette iktidarın kaynağı belirlenmek istendiğinde, Kilise, onun Tanrı'da aranmasını söyler" ve ekler: "O kaynağı halkın iradesine bağlamakla, bir ilke yanlışı yapılmış olur önce, sonra da iktidara dayanıksız ve kararsız bir temel verilmiş olur."

Ne var ki, temsili rejimin kurucuları, bireysel özgürlükleri güvenceye bağlamak düşüncesindeydiler. Büyük Britanya bir örnekti; çünkü orada mülk sahipleriyle okur– yazarlardan oluşan seçmen topluluğu, hükümette kararlılığın yanı sıra, kamu işlerinde gerekli denetimi de sağlıyordu. Liberallerin gözünde ise, böylesi bir sistem, tek kişinin ya da çoğunluğun despotluğunu önleyecekti.

Ancak, kişisel iktidarın uzağında kalınırken, demokrasiden de uzaklaşılmış olmayacak mıydı?

Anayasa hükümleri, halkın seçtiği bir meclisin karşısına, yürütme organının ya da daha dar çerçeveli bir seçmen topluluğunun belirlediği bir y ü k s e k m e c l i s i çıkarırlar. Öte yandan, g e n e l o y da ağır ağır gelip yerleşir;

Fransa, bunun dışındadır, çünkü orada 1848'den beri halk seçimlere katılıp oy vermektedir ve İkinci İmparatorluk da kendine göre bunu kullanmasını bilecektir. Aynı zamanda şu da olmaktadır: Partilerde, kitleleri çekip çevirecek biçimde bir değişiklik başlamıştır, ne var ki bu çekip çevirmeyi hatırı sayılır kişiler, giderek e ş r a f yapmaktadır; sosyalizmin işçi sınıfı yararına öğütlediği sınıf partisine tehlikeli bir yenilik olarak bakılıp karşı çıkılmıştır.

Öte yandan, kazanılmış servetlerin vergilendirilmesine karşı en iyi direnen de yine bu eşraftır hep!

Gerçekten, ulusal bütçeler şiştikçe şişmektedir ve liberallerin bir yakınma konusudur bu: Fransa'da, kamu borçları 1830'a doğru 1 milyara, 1869'da 2 ve 1900'de de 4 milyara yükselir; 1875'ten başlayarak, yirmi altı bütçe süregen açık vermektedir.

Normal olarak, vergiyle kapatılacaktır bütün bunlar. Ne var ki, mülk sahibi ile kapitalist, d o ğ r u d a n v e r g i nin ağırlığını hafifletme çabasındadır ve tüketime göre saptanacak dolaylı vergilendirmenin erdemlerini över dururlar. Daha hakkaniyetli olduğu ileri sürülen doğrudan vergi, Prusya'da ve İngiltere'de kabul edilmiştir; Fransa'da ise, uzun bir mücadeleye yol açacak ve köktencilik, sosyalistlerin de desteğiyle, ancak 1914 savaşının arifesinde kazanacaktır kavgayı. Bitmedi: Vergiler yetmediğinden istikraza başvurmak gerekir; bundan doğan borçlanma, Avrupa devletlerinin bütünü için 136 milyarın üstüne çıkacaktır.

Bunlar olurken, ulusların zenginliği artmakta, ama s e r v e t l e r a r a s ı n d a k i e ş i t s i z l i k de çoğalmaktadır.

Ulusal zenginliği rakama vurmak az çok mümkünse de, onun çeşitli sosyal sınıflar ya da kişiler arasında dağılışını isabetle belirtmek kolay değildir. Bir hesaba göre, İngiltere'de 1878-1888 yılları arasında, 25 milyondan fazla kazanan 18 kişi vardır (bir Rothschild 67 milyon, bir Baring ve bir Portland 38 milyon vb.). Mirasların listesi gösteriyor ki, eşitsizlik, Büyük Britanya'dan İtalya'ya, oradan Fransa'ya ve Prusya'ya geçildikçe azalmaktadır.

Daha 1883'te, milyoner 20.000 aile üzerinde yaptığı bir araştırmada, iktisatçı Foville şu yorumda bulunur: "Bütün bunlar, 33 milyonluk bir halk için anormal oranlardır. Dünyada zen-

ginler içinde en zengini sadece İngiltere'dir." Orası için şunları da eklemeli: Bir bin kadar malik toprağın üçte birine sahiptir; yurttaşların yüzde 5'i, taşınır malların yarısını elinde tutmaktadır; gönençli ailelere hizmet edenlerin sayısı 1 milyondur; büyük malikanelerde, avcılık için yetiştirilmiş 200.000 at vardır. 1843-1880 yılları arasında, vergi verenlerin sayısı, 50.000 liradan fazla ödeyenler arasında, 8 küsûr misli artmıştır; ötekiler için artış tam üç mislidir.

Prusya'da, sadece 1896 ile 1902 yılları arasında, artış, gelir vergisi bakımından, 96.000 markın üstündeki gelirler için, yüzde 73.4'tür; 3.000 ile 6.000 mark arasındaki gelirler içinse yüzde 36'dır sadece.

Böylece, bir azınlık yararına belli bir zenginlik yoğunlaşması açıkça görülüyor.

SERMAYE İLE EMEĞİN ÇATIŞMASI

1815-1848 yılları arasında, ücretlilerin durumu ağırlaşırken, sermaye ile emek arasındaki uyuşmazlıklar da kabarmıştı. 1850'den sonra, tersine, hareketlenişte bir azalma görülür: Ayaklanmaların başarısızlığı, siyasal baskı, ekonominin ferahlaması, işsizliğin hafiflemesi, ücretlerin gerçekte olmasa da saymaca yükselişi bu geçici yatışmayı açıklar halde. Uyanık, deneyimden geçmiş işçi sınıfı, mesleki türden kimi yararlar elde etmek amacıyla, ö r g ü t l e n m e yi düşünecektir özellikle ve öyle olunca da, ihtilaller daha az özlenir olacaktır.

İşçi hareketleri ve sendikacılıkta ilerlemeler

Sendikacılıkta büyük gelişmeler çağı İ n g i l t e r e'de açılır. Romantik ve korporatif olmaktan çok siyasal nitelikteki Chartizmin yerine, *trade-unionizm* geçer. Bu, Robert Owen'in öcünü almadır bir parça. Ne var ki, bu "union"lar, uzmanlaşmış ve ücretleri de dolgun işçilerin oluşturduğu seçkin topluluklarıdır; bu nitelikleriyle de, daha büyük sayıdaki emekçilerin yazgısını düzeltmeleri mümkün değildir. Bununla beraber, toplaşmaların yasaklanmasına karşın

Fransa'da direniş ruhu ölmemiştir ve önemsiz birtakım görünüşler altında kuluçkaya yatmıştır ve koşullar elverdiğinde yeniden çıkar ortaya. .

Yaşam pahalılığının artışı ve Amerika'daki Ayrılıkçı Savaşın dokumacılıkta yarattığı zorluklar, 1860'tan başlayarak yeniden kızışmanın kapısını açarlar. İngilizlerin *trade-union*'ları gibi, Almanya'da da siyaset dışı bir sendikacılık doğar. Fransız, Prusya, Saksonya yönetimleri, yatışma kaygısıyla ortaklık hakkı tanırlar ve bu ödün, Birinci Enternasyonal'in doğuşuyla çakışır. Öte yandan, Birinci Enternasyonal da, kendisine katılanların devrimci eyleme doğru eğilimlerine bakıp sendikal harekette yarar görür. İngiltere'de *trade-unionizm* ilk genel kongresini toplar; kongre, Sheffield'deki şiddet hareketlerini doğru bulmaz ve 1867 seçim reformunu sevinçle karşılar. Almanya'da ve Fransa'da madenciler ve demir-çelik sanayisi dünyası hareketlenir; grevler artar. Bu kızışma, Paris komün ihtilaline kadar varır; ortaya çıkışı, sadece kapitalizme karşı mücadele isteğine bağlanmasa da, söz konusu ihtilal, proletaryanın tarihinde bir dönüm noktasıdır. Yukarı Silezya'da bir yeni grev bastırılır; ne var ki bir kanun, *trade-unionizm*e kimi haklar tanır.

Şu da belli olmuştur şimdiden: Bunalımlar, emekçileri ayaklanmaya götürüp sıkıntılarını ağırlaştırırken, onları daha güçsüz de kılmaktadır; işler yatıştığında, durumu daha güçlüdür, ancak daha az istemde bulunmayı düşünür. Ücretlerin arttırılmasını hep isterken, asıl çabasını çalışma gününün kısaltılmasında harcar: "Sekiz saat", bir idealdir onun için.

1873 bunalımı, İngiltere'de, tarım gündelikçilerini sahneye çıkaran yeni bir grevler salgınına yol açar; ne var ki, 1875 tarihli *Patron ve Müstahdem Kanunu* bir yumuşama getirir. Koşullar odur ki, Fransa'da örgütler derlenip toparlanmakta güçlükler içindedir; Almanya'da ve Birleşik Amerika'da da çalışanlar alabildiğine başarısızlıklara uğrarlar.

Büyük bunalım derinleşirken, işçinin bütçesi daha kolay dengelenir ve hatta gerçek ücret yükselir kimi zaman. Bunun için, ayrıca iş olanaklarının yeterli olması da gerekir. Grevler daha az görülür, ancak sendikal güçler Fransa'da yeniden canlanır, Almanya'da tekrar örgütlenir, Büyük

Britanya'da durmadan çoğalır ve orada kalifiye olmayan işçilere çağrıda bulunan yeni *union*'lar kurulur. Hemen hemen her yanda, aldığı ücret yükselme şöyle dursun, düşen tarımsal elemeği kımıldar.

Fransız Cumhuriyetçileri sendika hakkını tanırlar ve Bismarck bir sosyal güvenlik programıyla oyalar insanları.

1886'da fiyatların geçici yükselişi, özellikle Fransa'da, Belçika'da, Büyük Britanya ile Almanya'da, çeşitli ve şiddetli grevlere yol açar. 1889'da da, bir güçlü dalga gelip çarpar: İngiltere'de, liman işçileri beş hafta boyunca liman trafiğini olduğu gibi durdururlar ve kamuoyunun bir bölümünün desteği ve Avustralyalı işçilerin dayanışması ile başarı sağlarlar; Ruhr bölgesi madencileri, Bismarck'ı azleden II. Guillaume'dan, sekiz saat ilkesi ile iş yasasını elde ederler; Fransa'da kanlı olayların arkasından, Jules Guesde, İngiltere'deki Hyndman gibi, sendikacılığı M a r k s i z m e d o ğ r u götürmeyi dener; Avrupa'nın güney ülkelerinde karışıklıklar artar.

1890'dan sonra, fiyatların düşüşü daha bir belirginleşir kuşkusuz ve 1891-93 yıllarına bunalımlar damgasını vurur. Ne var ki, bütün Avrupa'da ve Birleşik Amerika'da, patronların direnişi sertleştiği oranda, hükümetler de a n a r ş i s t s a l d ı r ı l a r dan kaygılanırlar ve tepkide bulunurlar. Fransa'da Fourmies'de kan akar ve Carmaux'da grevcilerin başarısı bütünüyle yerel kalır. Maden işçileri Sarre'da ve Ruhr'da başarısızlıklara uğrarlar. İngiltere'de *trade-unionizm*'in bir bölümü, şiddet eylemlerinin düşmanı olan Fabienne Topluluğu'na ve parlamenter politikaya çevirir yüzünü; Fransa'da Pelloutier, İş Borsası'nda geniş bir sendika örgütü fikrini kabul ettirir ve partilerden bağımsız olan bu örgüt G e n e l İ ş K o n f e d e r a s y o n u adını alır; İtalya'da ve İspanya'da, buna benzer bir kopuş olur; Alman işçilerine gelince, sendikacılığın güçsüzlüğüne karşı çıkan sosyal demokrasiye güvenirler daha çok.

Sosyalist ve anarşist hareketler, Birinci Enternasyonal ve Paris Komünü

Reybaud, 1852'de, bir iktisat sözlüğünde, sosyalizm hakkında şunları yazıyordu: "Ondan söz etmek, bir mezar-

başı konuşması yapmak gibi bir şey. Çabalama tükenmiş, damar kurumuştur. Baş dönmesi, yukarıdakileri tekrar sararsa bir başka biçimde olacak bu ve başka düşlerle." Gerçekten, derinden derine etkilenen ve komplolar, gizli dernekler ve barikatlar halinde gelişmiş olan devrimci hareket, yeniden örgütlenmeye bir on yıl harcadı ve deneyim yemişlerini verdi.

Marx'ın gözünde, zaman, çalışarak bekleyiş zamanıdır: Kapitalizmin niteliklerini – açıklıkla – ortaya koymak amacıyla hazırladığı *Kapital*'in, o dev eserin ilk cildi yayımlanır. Bununla beraber, ağır ağır yol alan, *Komünist Parti Bildirisi*'nin sloganlarıdır daha çok.

Gizlilik içinde hazırlanan ve kararlı bir azınlıkça gerçekleştirilen romantik darbe anlayışının, özellikle Blanqui'ye sadık kalanlar arasında yandaşları vardır. Ayrıca, Marx'ın etkisi, Lassalle'cı sosyalizm ve anarşizmin muhalefetiyle karşılaşır.

Lassalle, ücretlerin tunç kanununu kabul ettiği için, emekçilerden gelen ücrete ilişkin istemleri desteklememe görüşüne hapsetmiştir kendisini; sınıflarüstü hakem devlet anlayışı ile işçi sınıfı arasında olası bir bağlaşıklığın koşulları için Bismarck'la görüşmelere gider (2 Aralık diktatörüne Proudhon'un verdiği pasları hatırlatan bir tavırdır bu!); o kadar ki, yandaşları, sosyal demokrasinin bağrına, *Reich*'in yöneticileriyle olası uzlaşma tohumlarını ekeceklerdir.

Anarşist öğretiye kulak veren çevre daha geniştir. Fransa'da, İsviçre'de, Güney Avrupa ülkelerinde, yığınla esnaf, yarı kırsal yarı kentli proleter üzerinden bir kurtuluş soluğu eser; her iki kesim için de, sosyal devrim, başta otorite dehşeti demektir. Ve Marx yolunun üzerinde daha önce Proudhon'a rastlamıştır; Proudhon'un da dobra dobra söylediği şudur: "Sosyalizmin hiçbir anlamı yoktur, olmadı ve asla olmayacak da!" ya da şunlar: "Ücretleri arttırmanın arkasındaki grevlerin, bir genel pahalılaşmaya neden olmaması olanaksızdır, iki kere iki dört gibi gerçektir bu!" Marx'ın bunlara verdiği yanıt ise şudur: "İki kere ikinin dört etmesinin dışında, bütün bu iddiaları yadsıyoruz"; Marx için, kapitalistlerden çekip koparılmış her ödün yararlıdır, çünkü olsa olsa kapitalizmi zayıflatır bunlar.

Oysa dayanışmacı, federalist, antikollektivist olan Proudhonizm, "Ne Tanrı, ne Efendi" sloganında Blanquizmle birleşirse de, B a k u n i n' in Avrupa'yı dolaşıp ektiği federalist ve antiotoriter kollektivizmin de uzağında değildir; Bakunin'in, bu derbeder toprak ağasının, 1868'de Barış ve Özgürlük Kongresi'nde söylediği de şudur: "Komünizmden tiksiniyorum, çünkü özgürlüğün inkârıdır o ve ben de, içinde özgürlüğün yer almadığı insani bir şey olabileceğini düşünemem!" Ücretlerin tunç kanununu kabul eden Bakunin, proletarya diktatörlüğünü reddetmekte ve bahtsız köylüye, mujike güvenmektedir. Ne var ki Marx, "tarım düzeyinde ve Rus ve Slav köylü halklarının düzeyinde bir Avrupa sosyalist devrimi"nin temelini atmayı reddeder: Çünkü ona göre, gelişmiş kapitalist bir ülkenin bağrındaki b i l i n ç l i b i r p r o l e t a r y a, sadece o, etkili biçimde hareket edebilir ve yalnız o, anarşizmin saf dışı edemeyeceği düşkün *Lumpenproletaryaya* karşı uyarıp dikkatleri çekebilir.

Nedir bu sözlerin anlamı?

Almanın Slava karşı duyduğu tiksinti mi? Fransız Proudhon'un ruhunun derinliklerinde uyuyan küçük burjuvaya karşı bir iğrenme mi?

Bütün bunlar ileri sürülmüştür. Ancak, gerçek olan şudur: Öğretiler çarpışmaktadır ve Enternasyonal'in yaşamını da zehirlemektedir.

1864'te *Altmışlar Bildirisi*'ni imzalayan kollektivist olmaktan çok dayanışmacı olan *trade-unionist*'lerin ve Fransız uzman işçilerinin ortak eylemiyle, *Uluslararası Emekçiler Derneği* kurulur. Bununla beraber Marx, kuruluşun açılış konuşmasını kaleme alır ve Proudhonizm ile Bakuninizm'e karşı bir savaş verir. Kavgalar topluluğu kemirir, dahası hükümetleri de korkutur. Dalları, parçaları – Birleşik Devletler'e ve Latin Amerika'ya değin – her yana yayılır; ama ne savaşın yolunu kesebilir, ne de burjuva toplumuna karşı Avrupa çapında bir ayaklanma tertipleyerek P a r i s K o m ü n ü nü kurtarabilir.

Paris Komünü mü?

Uzun bir kuşatmanın, yenilginin ve teslim oluşun, seçimlerde "kırsal" eşrafın zafer kazanmasının çılgına çevirdiği kentlilerin kendiliğinden bir ayaklanışıdır bu. Öyle de olsa, bir p r o l e t e r i k t i d a r ç e h r e s i kazanır: Çev-

reyle teması kesilmiş bir büyük kentte abluka altına alınan ve kaynakları bitti bitecek, gerçekten geçici bir iktidardır bu; ancak, içindeki bölünüşlere karşın, kızıl bayrağı kabul eder, Kiliseyle devlet ayrılığını ilan eder, fırınlarda gece çalışmasına son verir, "kolektif ve başkasına devredilemez sermayeli yardımlaşma dernekleşmeleri" örgütünü destekler, Enternasyonal'in başlıca iki eğiliminin sahip çıkacağı federalist ve enternasyonalist bir program önerir. 1848'de olduğundan daha da acımasız bir çarpışmanın sonunda ezilir, ama derin yankılar da bırakır arkasında. Yenilgi, Birinci Enternasyonal'in çöküşünü hızlandırır ve Thiers de yeniden bir genel sonuç çıkarır olan bitenden: "Kimse, sosyalizmden bahsedemez artık. Yapılan iyi yapılmıştır. Yakayı sıyırdık elinden!"

Sosyalist partilerin doğuşu
ve İkinci Enternasyonal'in kuruluşu

Bununla beraber, 1869'da, Lassalle'cılarla Alman Marksistleri s o s y a l d e m o k r a t bir partiyi kurduklarında, yeni bir atılım başlar. Kuşkusuz Gotha Kongresi pek ılımlı bir program kabul eder; onun Marx'ın kaleminden *Eleştiri*'si ise 1891'de yayımlanacaktır. Bir buçuk milyon oya ve 35 temsilcisine güvenen bu parti, savaşkanlığını, devrimci kararlılıktan çok Bismarck'ın estirdiği baskı ve zulüm politikasından alır. Kısa sürede Avrupa'nın en iyi örgütlü sanayi gücü olup çıkan Almanya, disiplinli ama aynı zamanda ihtiyatlı bir parlamenter sosyalizm modeli koyar gözler önüne.

Bu sosyalizm tipi, kıtanın öteki ülkelerinde, d a h a k a r m a ş ı k bir çehre gösterir. Temsili kurumlardaki gelişme, seçmen çevresinin genişlemesi, sendikalist kazanımların yetersizliği ve grevlerin etkisini yeterlice gösteremeyişi, bütün bunlar, sosyalist partilerin politika sahnesindeki gücünü etkiler. Ne var ki, kurtuluşçu, reformcu ve Marksist eğilimler aralarında tartışırlar: Anarşizm, oy hakkının yararsızlığını ilan eder ve Marksizm burjuva partilerine karşı sistemli bir muhalefeti öğütler; reformizme gelince, kollektivizme hasım demokratlarla işbirliği içinde boğulma tehli-

kesiyle yüzyüzedir. Ayrıca, ulusal çerçevede özel bir eğilim, uluslararası nitelikte bir eyleme zararlı olabilecek bir eğilim belirir. Böylece, siyasal gruplar serpilip çoğalır: Bir bölümü açıkça reformistlerin safındadır, bir bölümü, tersine Marksizme bağlanır (Fransa'da Jules Guesde'in İşçi Partisi böyledir); Belçika'da İşçi Partisi kooperatiflere dayanır ve Pays-Bas'daki geleneğe uyarak belediyecidir; Fransa'da da buna benzer eğilimler görülür; tersine, Guedizm Blanquizmle uzlaşır ve yandaşları genellikle demir-çelik sanayisi işçileridir.

Kıtadan farklı olarak, Büyük Britanya sendikal eyleme bağlılığını sıkı sıkıya sürdürür; işçi örgütleri, alışılmış parlamenter oyuna ilişmeden geleneksel iki partiyi etkilemeyi yeğlerler. Kendisini işçi ve liberal olarak ilan eden iki maden işçisi 1874 seçimlerinde seçilmişlerdir; 1886'da da 11 "liberal işçi" Gladstone'u desteklerler. Sosyalizan reformizm, Ruskin'e uyup bahçe-kentler düşü içindedir ya da Fabienne Derneği gibi eğitim yöntemlerine dikkatini çevirir. Ve Bağımsız İşçi Partisi (*Independant Labour Party*) 1893'te doğduğunda, parlamenter rejime bir katkıda bulunmuş olur.

Marx, 1883'te öldüğünde, yaşarken olduğundan daha büyük görünür. *Kapital*'in – 1867'de yayımlanan – birinci cildi, daha önce Fransızcaya çevrilmiştir, İngilizcededir ve Almancası basım üstüne basım yapar. Engels, havariliğini sürdürür ve anıt eserin yayımını tamamlar. *Komünist Parti Bildirisi*'nin metni de, çeşitli dillerde yayılmıştır ve bütün proleterlerin kızıl bayrağın altında birleşmeye çağrılması, yeni yankılara yol açar. Edouard Vaillant şöyle yazar: "Darwin, doğa bilimleri için ne olmuşsa, tarih ve toplum bilimleri için de Marx o olmuştur bu yüzyılda. Çağdaş bilime egemen olan bu iki addır ve insan zekâsını silahlandırıp kurtarmada, kimse onlardan daha fazla katkıda bulunmadı."

Bütün bu eğilimlerin üzerinde, Enternasyonal'i yeniden örgütlemek için bir çaba da sürdürülür. Paris'te, 1889'da Evrensel Sergi'nin açıldığı bir sırada, Marksistlerin egemen olduğu bir kongre, bu yolda bir kararı onaylar. Aynı zamanda, her yılın 1 Mayıs'ında, "Bütün ülkelerde ve bütün kentlerde, emekçilerin, kamu yetkilile-

rini, çalışma gününü yasal olarak sekiz saate indirmelerini sağlayacak biçimde" gösterilerde bulunmaya çağırır. Aslında, 1886 yılının 1 Mayıs'ına, daha önce Şikago'da bir başkaldırı damgasını vurmuştur ve kanla bastırılmıştır.

Anarşist saldırılar. İşçi eylemlerine ve sosyalizme karşı açık savaş

Seçime ilişkin her türlü propagandayı sert biçimde eleştiren kurtuluşçular, ne Marksizmi kabul ederler ne reformizmi. 1870'ten başlayarak, Rusya'nın üzerinden bir terorizm dalgası geçmişti. A n a r ş i z m in 1881'de Londra'da topladığı bir kongrede "eylemler"e başvurma kararı alınır. Akım, siyah bayrağı açar. Bir yandan Birleşik Devletler, öte yandan Batı Avrupa, kişiler ve mallara karşı girişilmiş saldırılara sahne olacaktır. Kuzey ülkeleri konunun dışında bırakmadan (Büyük Britanya'da, İrlandalılar bu mesleğin izleyicisidirler!) eylemler daha çok Fransa'ya, Belçika'ya, güneydeki devletlere yönelir ve Proudhon'la Bakunin'in düşüncelerine yatkın bilinen çevrelerde işini görür. İtalya'da, İspanya'da ve Latin Amerika'da, köylüleri ayaklanmaya kışkırtır ya da bu tür ayaklanmaları destekler. Çeşitli ve gözalıcı saldırılar, hükümdarları ve hükümet başlarını hedefler. Bastırma, silahlı eylemlere karşı olduğunu bahane edip sosyalizmi de içine alırken, kurtuluş esprisi sendikaları alabildiğine etkiler ve onları, partilere karşı bağımsızlık taktiğine ve daha da içtenlikli devrimci amaçlara doğru götürür. "Toprak, onların cesetleriyle kaplanmıştır, bu korkunç sahne ders olacaktır."

Thiers, 22 Mayıs 1871'de böyle söyler.

Kapitalist rejime karşı dikilmiş kuramlara ve insanlara karşı bir s u ç l a m a y a ğ m u r u dur başlar. Sözle ve kalemle, yasal iktidarın ya da özgürlüklerin düşmanları olduğu kadar, ulus ve uluslararası savaş için de tehlikeli öğeler olarak gösterilir bunlar. Kiliseler, onların sapıklıklarını gözler önüne sermek üzere, laiklerle birleşirler. Papa IX. Pius, "komünizm denen iğrenç öğreti"ye, "cani sistemler"e, "her türlü tanrısal ve insansal hakları çiğnemek" isteyen kışkırtıcı ve eylemcilere saldırır; Papa XIII. Leo, daha da açık ola-

rak, "doğal hukukun güvencesindeki mülkiyet hakkı"na saldıran ve "varlıklılara karşı yoksulları kıskanç kine" iten "mezhep"e vurur.

Patronlar, kendilerini tehdit aldında gördüklerinde devlet yetkililerine seslenirler. Doğrudan tepki gösterdikleri de olur: 1870 Ocağında işçi temsilcilerine, Schneider, "İşyerlerime ya da fabrikalarıma istediğimi işe almakta serbestim" diye açıklamada bulunur ve ekler, "Baskıya pabuç bırakmaktansa, bütün yüksek fırınları söndürmeyi yeğlerim!" İşçilerin işbirliğine karşı yanıt, lokavttır ki İngiliz patronlarının 1815'ten beri bol bol kullandıkları bir yöntemdir. Öte yandan, işverenler arasında anlaşmalar olur: İtalya'da, yalnız sanayici federasyonları kurulmakla kalmaz, yarıcılarla gündelikçilerin istemlerine karşı direnişi örgütleyen mülk sahipleri federasyonları da oluşur.

Devlet vesayeti ve sosyal kanunlar

Bir "hastalık hali": Liberal iktisatçı Leroy-Beaulieu sosyalizmi böyle tanımlar. Güzel de, nasıl sağaltmalı bu hastalığı?

İşçi sorunu öylesine dayatmaktadır ki kendini, kimse ne yadsıyacak haldedir, ne de zor kullanıp çözmeyi düşünür onu. Gitgide çoğalan ve berraklık kazanan araştırmalar, söz konusu sınıfın içinde bulunduğu acılar üstüne hiçbir kuşku bırakmaz. Bir yandan, Hıristiyanlıktan esinlenen bir sosyal hareket palazlanır, öte yandan liberal burjuvalar insancıl bir laiklik içine girerler. Ortak nitelik şudur: Proletaryayı kıvrandıran acıları, sona erdirmek değilse de, özel mülkiyet ilkesine gölge düşürmeyen ve çalışma özgürlüğüne en az ölçüde kayıtlar getirecek r e f o r m l a r yoluyla hafifletmek; yönetici sınıflara görevlerinin bilincine varmak, ezilen sınıflara da kendileri için yaratılmış eserin içtenliğine inanmak düşmektedir.

Sert bir sosyal protestantizm su yüzüne çıkar. Büyük Britanya'da Disraëli vesayetçi bir monarşi anlayışı içindedir ve devlet sigorta sisteminin savunucusu Bismarck'ın uzağında değildir; *trade-unionizmi* bir dindarlık havası sarar, Fabienne Derneği'ne canlılık kazandırır ve Hıristiyan sos-

yalist bir hareketi İşçi Partisi'ne doğru iter. Almanya'da Fichte'nin ve Hegel'in felsefeleri, kafaları, vesayetçi bir devlet yararına hazırlamıştı; ayrıca korporasyonların yararını, hukukçu Savigny'nin gelenekçiliğine bağlı kalıp savunanlar vardı; ne olursa olsun, Rodbertus'un arkasından, Schmoller ve Adolf Wagner'le, tutkulu bir devlet sosyalizmi düşüncesi çıkmıştı ortaya; gelişmeler, Alman İmparatorluğu'nu, kısa sürede vesayetçi devletlerin modeli yapma yolunda esin veriyordu Bismarck'a.

Fransız protestantizmi ile pozitivizm arasında ise, birçok köprü vardır.

> Renan, 1870'in ertesinde, "sosyalizmin kaynağı diye bencilliği, demokrasinin kaynağı diye de kıskançlığı" eleştirir ve Taine, eşitçi soyutlamanın düşmanları olarak İngilizlerin amprizmine hayranlık duyar; ve her ikisi de, Littré gibi, doğru dürüst reformcu olacak bir zekânın yönetiminin özlemi içindedir. Üçüncü Cumhuriyet'i kuran ve yöneten cumhuriyetçilerin anlayışı, içinde insancıl temaların tartışıldığı Mason localarında biçimlenir. Bu anlayış, insanın saygınlığı ve adalet düşüncesi üzerinde direnip bir dayanışma öğretisi ileri süren Renouvier'nin felsefesine de bir şeyler borçludur; bu dayanışma sayesindedir ki, demokratik devlet, kaçınılmaz görevlerini, özgürlük içinde ve özgürlük yoluyla yerine getirecektir filozofa göre. Ne var ki, pozitivizmle sosyal katoliklik arasında en iyi bağ kuran Le Play olmuştur. Bu araştırma ustası, ailenin erdemlerini öne sürer; işçiyle patron arasındaki ilişkileri düzeltmede, kanunlardan çok örflerden medet umar; ve patrondan da, babanın çocuğuna davranması gibi bir davranış bekler. Güzel de, çalışma yerini bir aile havasına nasıl büründürmeli? Korporasyonları yeniden ihya ederek değil mi?

Yığınla tutucu Katolik de, mertebeli ve Hıristiyan olan Eski Rejim'in özlemi içindedir ve işçilerle Katolikliği, kapitalizmle Hıristiyanlığı buluşturmak isterler. Buradan kalkarak, 1886'da Katolik Fransız Gençliği Derneği ile Hıristiyan demokrasi gerçekten ortaya çıkar. Bütün bu iyi niyetler, Papa'dan gelecek bir jestin arkasına düşerler. Başlarda hık mık diyen XIII. Leo, sonunda, sosyalizme karşı bir anlaşma anlamına da gelen – ünlü – *Rerum Novarum* bildirisini yayımlar. Sosyal Katolik hareketinin bir anayasası niteliğindeki bildiride, hazretin söylediği özet-

le şudur: "İşçi sorununun gerçek ve pratik çözümü, hiçbir zaman sadece sivil yasalarla olmayacaktır; bilinçlerdedir çözüm."

Sivil makamlarla Kilise, düşkünlere yardım da geleneksel olarak işbirliği içindeydiler. Ne var ki, sadece hastalara, sakatlara, terkedilmiş çocuklara, olsa olsa ailelere el uzatılıyordu. 1874'teki bir raporun da gösterdiği gibi, yardım, ihtiyaç halindeki bir insanın ileri süreceği bir hak değildi hiçbir zaman.

Almanya'dadır ki, devlet vesayeti, ilk zorunlu sosyal sigortalar mevzuatı ile açılıp serpilir. Önce karşılıklı yardımlaşma sandıklarıyla başlar iş. Kilise çevreleri, sosyalist propagandanın önünü almak amacıyla, emeği koruyan kanunların çıkarılmasını ister. Sonunda Bismarck, üç kanunu, kaza sigortası, hastalık sigortası, sakatlık ve yaşlılık sigortası kanunlarını oylatır; işsizliğe karşı sigortayı ise reddeder. Öte yandan, güvenlik kavramı adına, patronlarla işçileri *Reich*'ın vesayeti altında sıkı sıkıya bir araya getirir ve emeği de Alman ekonomisi yararına disiplin altına sokmak ister. Kral II. Guillaume, 1889'da Berlin'de bir Uluslararası İş Konferansı topladığında, temsilcisi şöyle diyecektir: "İşçiler, burjuvaların örflerine hiçbir güven duymadıkları içindir ki, isteklerini kanunlardan yana koyuyorlar."

Bununla beraber, işçilere toplaşma özgürlüğü adına bir ödün de verilir ve dernekleşme hakkıyla tamamlanır bu. Bireyci liberalizme indirilmiş sert bir darbedir yapılan. Ne var ki, söz konusu hak, devlet görevlileri ile işçilerine uygulanmadığı gibi, Fransa'da, 1884 tarihli bir kanunla sendikalar denetime tabi tutulur ve etkinliklerine sınırlar konur; aslında, ünlü Le Chapelier kanununun "kapitalizmin yeni gereklerine uyarlanışıdır" olan. Öyle de olsa, birbirlerine zıt sınıflara örgütlenme hakkını tanımakla her şey yatışmış olmaz; hiçbir yerde de, uzlaşma adına kurulan kurumlar etkili biçimde işlemez.

Çalışma süre ve koşullarına ilişkin kanunlar da, uygulamada ne denli yan çizilir de olsalar, liberal öğretiye karşı birer tepkidirler.

Emekçinin meskenine ilişkin pek az önlem vardır. Büyük Britanya'da 1851 tarihli bir dizi *Model housing act,* İngiliz kentlerine virane evleri onarma yükümlülüğü getirir;

Birmingham gibi birkaç kent de, işçi konutunu şehirciliğin planına sokar. Almanya'da devlet, inşaat şirket ve kooperatifleri için, kentlere ve patronlara ödenekler ayırır: *Arbeiter-kolonien,* bahçecikli küçük evleri çoğaltır; Krupp'lar ve öteki Alman kapitalistleri böylece işe girişirler. Ne var ki, bütüne bakıldığında, vesayetçilik ve kapitalizm bir gelir sağlayan özel inşaatı yeğler. Kazancını göz önünde tuttuğunda da, emekçi, pek nadir olarak derli toplu bir yuvadan yararlanma fırsatını bulur.

Kooperatif hareketinin umutları ve sınırları

Üretmek ya da ürettiğini satmak için bir araya gelen insanların amaçlarının hep zenginleşme olmadığı düşüncesinden hareketle, şu nokta üzerinde de duruluyordu: Özgürlük içinde hareket edilebilen bir örgütlenme, dahası bir sosyal yenileşme yolu bulunamaz mıydı?

Rochdale'ın "Haksever öncüler"i, başlarda, t ü k e t i m k o o p e r a t i f i ni gerçekleştirirler: Kooperatif, pek düşük fiyata, günlük yaşamda kullanılan nesneler satar ve hepsi de paydaş olan müşterilerin satın aldıklarından edindiği bir kazancı da onlara dağıtır. Girişim fırıncılıkta başarı kazandığından, Rochdale'ın dükkânı da, kendi ürettiği kimi şeyleri üyelerine önerir. Bu barışçı girişimin büyümesine iyi gözle bakan kanunkoyucu da, yasal bir varlık tanımakta gecikmez. Daha sonra, toptan satış yapan – Manchester ve Glasgow'da – birkaç kooperatif, bütün dünyaya yayarlar etkinliklerini: Seylan'da çay plantasyonları, Kanada'da buğday tarlaları, Sierra Leone'da palmiyelikler satın almaya kadar giderler; kooperatif bankalar olarak örgütlenip, bisküvi, jambon, giysi, mobilya, hatta sigara üretimine girişirler. Aralarında Mitchell'ler ve Maxwell'ler, ileri görüşlü ve dürüst kişilerdir.

Ü r e t i m k o o p e r a t i f i, Fransa'da Buchez ile Louis Blanc'a çekici görünmüştü. Ne var ki, uygulamada işler iyi gitmez. Öyle de olsa, Paris'te birkaç deneme yapılır; Komün, patronların terkettiği işyerlerini işçi topluluklarına bırakır; 1870'ten sonra da, işçi kongreleri bunları tartışırlar. Ancak sosyalistler ihtiyatlı davranırlar; Blanqui gibi Guesde de, bu tür kooperatiflerin olsa olsa proletaryayı uyutaca-

ğını farkederler. Hareketin yeniden revaç kazanması 1900 yılı dolayında olacaktır. İngiltere'de ise, yığınla propagandaya karşın *trade-unionizm*'in ve kamuoyunun gösterdiği kayıtsızlık uzun sürer ve atılım için, Emek Kooperatif Derneği (*Labour copartner association*) ile 1884 yılı beklenir.

İşçilerin kazanca ortak edilmeleri amacının da fazla bir geleceği olmaz. En başta da sosyalistler ve patronların husumeti ile karşılaşır girişimler. Buna karşılık, kredi kooperatifi hızla gelişir. Girişim, para olanaklarından yoksun bir proleter ortamdan çok, uzun vadeli avans ihtiyacını duyan orta halli köylülere uygun gelir. Proudhon, yaraya parmak basar ve bir Halk Bankası kurarak soruna çözüm getirmeyi düşünür. Ne var ki, başarı, Almanya'daki uygulamalardan gelecektir. Bu türden bankalar, hemen hemen bütün ülkelerde kurulur.

Aynı dönemde, tarımdaki bunalım, alım, satım ya da her ikisine de ilgi duyan tarım kooperatifçiliğini de destekler. Girişim, köylülerin hoşuna gider; çünkü bu yolla ve ucuza alet-edevat, gübre sağlamakta ve ürettiğini de satmaktadırlar. Böylece, Danimarka'da tereyağı ve Jura'da da peynir kooperatifleri kurulacaktır.

Gerçektir ki, bu biçimiyle kooperatifçilik, bir mesleki savunma aracıdır. Oysa dağıtım kooperatifi düşüncesi, bütün tüketicilere seslendiğinden, 1875-95 yıllarındaki iktisadi bunalım kendisine dikkatleri çekmenin yollarını açar: Bir tür sosyal cumhuriyet özlemine yanıt verir; ihtiyaçlar adaletsizliğe yol açmadan karşılanmakta ve indirim de kazancın yerine geçmektedir.

Bütün bunlara karşın, kooperatifçilik, ona karşı çıkanlara göre sermayeleri kendisine çekemediğinden, kapitalist rejimde kendisini dayatamazdı; ve taksitli satış da olmadığından, proletaryanın acılı durumuna son vermesi mümkün değildi.

Bir süreğen sosyal tedirginlik: İşçi sınıfının yoksullaşması

Yalnız saymaca ücret değil gerçek ücret de arttığından, yığınla emekçi yaşama koşullarını belirgin biçimde düzeltti-

ler. Ne var ki, proleter çevrelerin maddi bakımdan ilerlemesi, bütün olarak bakıldığında, burjuvazininkinden çok daha aşağı düzeydedir.

Artan bir yoksullaşmadan söz edilebilir mi?

Aynı işyerinden olan bir patronla bir işçinin yaptıkları giderler arasında bir karşılaştırma, bu soruya yanıt vermede yardımcı olabilir. Şu da var ki, elde sadece işçi bütçesine ilişkin soruşturmalar bulunuyor.

1893'te Amerikan Çalışma Bakanlığı'nın yürüttüğü soruşturmalardan biri, örneğin demir-çelik sanayisinde, şu sonuçları seriyor gözler önüne: Beslenme, işçinin kazancının hemen hemen yarısını ya da daha da çoğunu alıp götürdüğünden, kiraya, giyime ve çeşitli ihtiyaçlara (içki, okuma, tütün) pek az bir para kalmaktadır; konut, İngilizle Belçikalıya, Fransızla Almana olduğundan çok daha fazlaya malolmaktadır ya da hepsi oran olarak yüksek bir miktarı bu ihtiyaca ayırmaktadırlar; Alman, daha az giyimine dikkat etmekte ya da daha ucuzu yeğlemektedir; Fransız, daha çok içer görünse de, şarabın alkolik içkiler arasında sayıldığındandır. Para biriktirme, Belçikalı ile Alman ailesinde hemen hemen yok, İngilizde özellikle de Fransızda daha güçlü olmalı. Ne olursa olsun, Avrupalı işçilerle Amerikalı işçiler arasındaki karşılaştırmadan çıkan sonuç, birincilerin durumunun – açık biçimde – daha aşağı düzeyde olduğudur. Öte yandan, bütçeler, kadının çalışması ile dengelenebilmektedir; çünkü erkek, İngiliz ya da Fransız ise, ücretinin ancak 3/4'ünü ailesine vermektedir ve bu oran Belçika'da 3/5, Almanya'da 6/7'dir (Birleşik Devletler'de 9/10).

Daha da ayrıntılara girildiğinde, ilginç rakamlar çıkmaktadır gözler önüne.

Özetle, fiyatların düşmesine karşın, sıkıntı, hatta yoksulluk, işçi ailelerinin ısrarlı konuklarıdır hep.

Genel ilerlemenin iki göstergesi:
Sağlığın düzelmesi ve örflerde yumuşama

Ancak Avrupalı insanlar gerçekten kötümser olmalı mı?

Bütüne bakıldığında, u z u n ö m ü r l ü l ü k artmaktadır; Fransa'da bu, 1820-30 yıllarında 38, 1900'e doğru da

46 yaşına doğru ilerlemiştir. Nüfusun yaşlanması, doğumda azalmanın etkilerini hafifletir. Bu gerileme, sefalette bir azalışa verilse de kimi yurtseverleri kaygılandırır, ölümlerde azalış uygarlığın matlubuna yazılmalıdır: Avrupa'da 1850'ye doğru binde 31 kişi ölüyordu. 1891-1900 yıllarında ise olsa olsa binde 26 idi ölüm oranı.

İnsanlar daha uzun yaşıyorlardı, çünkü erken ölümün nedenleri ya geçici olarak (savaş) yok olmaya yüz tutmuştu ya da eski sertliğini yitirmişti. Gitgide düzelen genel beslenme sayesinde, hastalığa karşı mücadele ciddi adımlar atar; ülkelere ve sosyal sınıflara göre az çok hissedilir durumda olan bu adımlar, her yanda görülür. Savaşların bilinen yoldaşları kolera ile tifüs, geçmişe aittir artık (bununla beraber birincisi, 1884-87 yıllarında korku salar; ikincisi, 1899-1900 yıllarında Fransa'nın güneyinde görülür). Salgın hastalıkların çoğu daha az kurban verir; cinsel ilişkiyle geçen hastalıklar daha iyi sağaltılmaktadır. Verem de Büyük Britanya gibi birkaç ülkede gerilese de, Fransa'da kaygılandırıcı biçimde ilerler. İngiltere'de, bu arada İskandinavya'da ve Hollanda'da alabildiğine savaşılan alkolizm, kimi ülkelerde yeni felaket ekicilerinin sırasına yükselir; şarapla ispirtolu içkilerin tüketiminin, aynı zamanda birçok içki sürümünün hızla arttığı Fransa'da böyledir. Akıl hastanelerine düşenlerin ve intiharların sayısında da artma vardır.

Bununla beraber, suç işleme oranında düşme görülür.

Bastırıcı ve mistik güdü, yerini ağır ağır yıldırıp sindirme kavramına ve canlandırıcı bir ıslaha bıraktığından, ceza yasaları sertliklerini yitirirler.

Bir istisna olaraktır ki, İngiltere 1823'ten beri, Belçika da 1867'den beri ölüm cezasını uygularlar; Portekiz, Pay-Bas, İtalya ise, sonradan bunu kaldırmaya gideceklerdir. Fransa'da, suçları cezalandırmada yumuşama yolunda bir reform 1832'de başlar. Beccaria ile Howard'ın, arkalarından da Bentham'ın karşı çıktıkları sürgün cezası, uzun ve sert tartışmalara konu olur: Sürgün yeri olarak Cezayir düşünülür, sonra Guyana seçilir, en sonunda da Yeni-Kaledonya yeğlenir. Böylece, zindan cezası, yalnız ölüm cezasını hafifletmede değil, mülkiyete (Victor Hugo'nun *Sefiller*'indeki Jean Valjean'ın kişiliği sadece romana

ait değildir) ve ulusal güvenliğe karşı ihlalleri cezlandırmada da sürer (bu sonuncu durumda, Yüzbaşı Dreyfus'un mahkûm edilişinin olağanüstü yankıları görülür). Buna karşılık, bedensel cezalar, sağlığa zararlı olduklarından hapishane rejimlerinden silinir.

Düşen kadının durumu acıklı olmakla devam eder. Böylesi kadınların korunma altına alınması ve sığınma evlerine kabul edilmesi yolunda propagandaya karşılık, idari zabıtanın gözetimine tabi tutulurlar; durum, kadın için hem haysiyet kırıcı hem etkisiz olduğu gibi zabıta da, beyaz kadın ticaretine ne son verebilir ne de son vermek ister. Ne var ki, ne Berlin'de ne de İngiltere'de, genelevlerin kapatılışı fuhuşa son vermez. Konuya dikkatle eğilenlere göre fuhşun kaynağı, ahlak bozukluğu, kızın baştan çıkarıldıktan sonra terkedilişi, muhabbet tellallığı ve pezevenklik, toplanan kızların bir yere tıkılışından çok, sefalettir. Sert önyargılar, ana olmuş kızı çocuğunu öldürmeye götürmektedir çoğu kez ve evlilikdışı çocuğu da aşağı derecede bir duruma mahkûm etmektedir.

Evli kadın, erkekle eşit bir statüye erişmeden, kendisini ikinci derecede tutan yetersizliklerden ağır ağır kurtulur. Boşanmanın yasal olup çıktığı Fransa'nın dışında, özellikle Protestan kimi ülkeler, hakarete uğramış ya da küçük düşürülmüş kadını kurtarmak amacıyla, evlilik bağının koparılmasını kabul ederler. Kadına "ev kadını ya da kibar fahişe" olarak bakan Proudhon'un aksine, kadının önünde, her yerde aynı ölçüde olmasa da, üniversitelerin, orta öğretim kurumlarının, serbest meslek ve kamu görevlerinin kapıları açılır. George Sand'ların, Flora Tristan'ların, Pauline Roland'ların havariliği, Fransa'da sempatiden çok güvensizlik ve kuşkuya yol açsa da, kadının oy hakkı konusunda, Wollstonecraft'ın propagandası ile John Stuart Mill'in yazdıkları boşa gitmez: İngiltere ile İsveç, belediye seçimlerinde bu oy hakkını tanırlar kadınlara. Kadınların kamu etkinliklerinin yönetimine katılmaları, onların sadece eşit yurttaşlık haklarına değil, eğitim ve sağlık konularındaki yetkilerine inananlarca tanınmaya başlanır. Bütün bu olup bitene bakıp P. Ventura şöyle diyecektir:

"Uygarlık, her şeyden önce kadına saygıdır."

Emile de Girardin, "Uygarlık barıştır" diyor ve ekliyordu: "Güçlüye karşı korunmuş zayıf, işte uygarlık hali!"

Bu bakımdan korkunç bir kaypaklık vardır. 1848'den önce, Kutsal Bağlaşıklık, küçük devletleri büyüklere ortak etmekten çok tabi kılar. Bununla beraber, Maistre'in, Fichte ya da Hegel'in arkasından, savaşın bir yazgı olduğuna inananlar görülse de, savaşlar çağına son verecek nitelikte bir federalizmi çeşitli biçimleriyle önerenler de vardır. İngiliz ve Fransız serbest mübadelecilerinin bu yolda bir girişimiyle, 1849'da Paris'te bir Barış Kongresi toplanır. Başkanlığına Victor Hugo'nun, Başkanvekilliğine Cobden'in seçildiği kongre şu formülü atar ortaya: Avrupa Birleşik Devletleri!

Ne var ki, savaşlar yeniden başlar ve çok geçmeden Avrupa, Bismark Almanya'sının hakemlik ettiği bir silahlı barışa katlanır: 1870'in yenenleri, yeni düzenin güvenceleri olarak bakarlar kendilerine; oysa fetihleri ve askeri güçleri, kiminin reddettiği kiminin kabul ettiği bir kıta hegemonyasını destekler ve söz konusu hegemonya da silahlanma yarışına arka çıkar. Yılda beşle on milyar arasına mal olan yarış, sürekli olarak dört ila beş milyon insanı seferber eder.

Sonuç olarak, önce Hıristiyan ve monarşik bir nitelik taşıyan bir Birleşmiş Avrupa düşüncesi, başarısız da olsa, serbest mübadeleden yana olanların da katılımıyla, cumhuriyet ve özgür düşünce yandaşlarınca ele alınmıştı. 1870'ten sonra, sosyalizm halkları, kendi kapitalist sömürücülerine karşı çıkmaya ve emekçilerin evrensel dayanışmasını her şeyin üstünde tutmaya çağırır; kiliseler de Tanrı barışı için dua etmeye devam ederler. O andan başlayarak, hukukçular ve diplomatlar, uluslararası hukukun reformu ve yasalaştırılmasını sağlayacak kurumların yaşama geçirilmesine çalışırlar; onlardan Uluslararası Hukuk Enstitüsü yıllık kongreler toplar.

Bununla beraber, uluslararası hakemlik usulü, egemenlik haklarından bir bölümünün ellerinden kaçıp gideceği korkusuyla, devletlerin hoşnutsuzluğunu bulur karşısın-

da. Çeşitli olaylarda, boşa gider girişimler ve en önemli kararlar, savaş koşullarının iyileştirilmesi üstüne olur daha çok: Önce Cenevre Konvansiyonu, 1864'te, orduların sağlık hizmetlerini, Uluslararası Kızıl Haç Örgütü'nün himayesinde, yansızlaştırır; arkasından 1868'de, Saint-Petersburg'da, patlayıcı mermileri kullanmama kararlaştırılır.

Bir tür ateşkes yaşayıp, durup dinlenmeden kesin bir savaşa hazırlanan ulusal devletlere bölünmüş bir Avrupa topluluğunun arkasından koştuğu felaketler göz önünde tutulursa, sıradan sonuçlardır bu elde edilenler. Yaşamın teknikleri kadar ölümün tekniklerini de gitgide yetkinleştiren Avrupa uygarlığının sırtına, ağır ve sürekli bir tehdit gelip oturmuştur.

BÖLÜM III

ATLANTİK'LE AKDENİZ ARASINDA AVRUPALI ULUSLAR

Avrupa'nın karma bir çehresi vardır ve sürer bu. İletişim kolaylıklarına ve oldukça yeknasak bir kentleşmenin ve sanayileşmenin sağladığı yararlara karşın, ulusal davranışlar kendilerini savunurlar. Milliyetler hareketi sayesinde, ülke çapında yeni gruplaşmalar olmuştur ve hareket, Tuna'daki ve Rusya'daki monarşileri yıkmasa da, Almanların ve İtalyanların toplaşmalarına olanak sağlamıştır; buna karşı Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesi, Güneydoğu yarımadasının "balkanlaşma"sına yol açmıştır. Sonunda, yine de kimi zıtlıkların arttıkları da görülür: Pek gelişmiş, Kuzeybatı ve Ortakuzey bölge ile açıkça daha az etkin Güney ve Doğu bölgesi arasındadır bu zıtlık; çoğu ülkede, güçlü bir sanayi üretimi ve büyük ticaret merkezleri ile hâlâ atadan kalma bir tarım yaşamını sürdüren bölgeler arasındadır da. Ancak, ayrıntılardaki alabildiğine çeşitlilikten, Avrupa ailesinin her üyesini ayırdedecek ana çizgiler de çıkar ortaya.

İNGİLTERE VE KUZEY ÜLKELERİ

İngiltere, tarihinin belki de en güçlü dönemini yaşar.

Victoria Çağı'nın güçlü İngilteresi

1837'de genç Victoria tahta çıkar ve 1901'e değin sürecektir saltanatı. *"Victoria Çağı"* diye bir yeni devir açılacaktır onunla ve İngiliz tarihinin de en görkemli yıllarıdır.

1800'den önce de etkin halde olan direşken Büyük Britanya'nın nüfusu azdı ve onları, ticaret ve uzak diyarların

sömürüsü ile besliyordu; bu arada büyük toprak sahipliği (*landlordizm*) de, aristokratik bir toplumun sağlam temellerinden biriydi. Oysa, 1801'le 1901 arasında, adanın nüfusu 10 milyondan 37 milyona fırlar. Malthus'u korkutacak bir çoğalıştır bu. Yığınla insan göçer. Peki ya ötekiler? İnsanların hızla artışı, toprağın ve toprak altının sağlayamadığını deniz yoluyla dışarıdan getirmeye daha çok zorlar. İster istemez bir seçim yapmak gerekir: Tacir olup olmamaktır sorun! Kentlere olan akın karşısında, – donanma, sermaye, teknik ilerleme, koloni imparatorluğu gibi – elinde daha şimdiden ciddi kozları olan İngiliz burjuvazisi, serbest mübadele nin bayrağı altına çağırır insanları.

Dava, bir yarım yüzyıllığına kazanılmıştır.

Yaşlı ve gururlu İngiltere yükselişini sürdürür böylece. Siyaset sarsıntıları içindeki Avrupa'nın karşısında, halka sevimliliğini kabul ettirmiş bir krallık, istikrarlı bir temsili rejim, özgürlüğü güvence altına alırken sürekliliği de gerçekleştirebilecek yetenekte bir yönetimdir o. Geleneğe olan saygı sayesinde, kamu işlerinin yönetimi, İngiliz soylusu nun (*gentlemen*) elinde kalır; servet, yetki ve boş zaman da sağlar ona. Büyük toprak sahipleri olarak, eski tarım ekonomisinin değişimine pek güzel uyarlar uzun süre ve gelişmelerin dizginlerini elinde tutan büyük burjuvalarla dirsek teması içindedirler. Uyanık, becerikli, aklı başında bir kapitalizm biriktirir, yatırıma gider ve Büyük Britanya'yı en zengin rantçı yapıp çıkar. Bu, meskeninde rahat, iyi giyinmiş, sporla eğitilmiş uygar toplum, gezi meraklısıdır ve açık havadaki oyunlardan hoşlanır ve Tanrı'ya olan sarsılmaz inancının, soğukkanlı bir yararcılığın tartışılmaz başarısıyla doğrulandığı görüşündedir. Şiirin, romanın, eleştirinin gözalıcı gelişmesi, resim sanatındaki özgünlük, her şey, keskin bir gerçeklik duygusunu, çözümlemede inceliklere varışı ve doğa güzellikleri karşısında belli bir içliliği dile getirirler; daha kısa soluklu bir esinleniş mimarlığa ve müziğe canlılık verir.

Ne var ki, zıtlıklar da vardır nereye bakılsa.

Önce coğrafi zıtlıklar: Kararmış yörelerle yeşil kırlar, aceleyle büyümüş dumanlı kentlerle büyümeden yaşlanmış uykulu şirin siteler arasında karşıtlıklar görülür.

Sonra sosyal zıtlıklar: Batı Avrupa'nın hiçbir ülkesin-

de, insanlar böylesine hukuk güvencelerinden yararlanmasalar da, servetler arasında böylesi bir eşitsizliğe rastlanmaz. Bu görünüm karşısındadır ki, Marx o acı hükümlerinden birkaçını verecek ve şöyle diyecektir: "Burjuva toplumunun köleliği şurada ki, görünürde, en çok özgürlüktür, çünkü bireyin tam bağımsızlığını sağlamışa benzer... ama öte yandan, tam bağımlılık ve insanlığını tümden yitiriştir söz konusu olan daha çok"; ya da şöyle: "Neyin özgürlüğü? Sermayenin emekçiyi ezme özgürlüğüdür bu!" 1850'de de, Ledru-Rollin, *İngiltere'nin Çöküşü Üstüne* adlı kitabını yazacak ve böylesi bir oligarşinin yönlendirdiği bir ülkenin yıkılışını daha önceden haber verdiğini sanacaktır.

Oysa, belli bir refahtan yararlanan emekçilere – aşama aşama – tanınan oy hakkıyla ihtiyatlı bir sendikacılık, halkı, devrimci ideolojilerin büyüleyişinden uzak tutar. Şu da bir gerçek ki, serbest mübadeleciliğin sağladığı refah, Chartizmin yöntemlerinden kopup ayrılışta önemli bir rol oynamıştır. Cobden ve Peel, bir kuşak için sosyal barışı güvenceye bağlarlar. Ne var ki, 1873-95 yıllarının büyük bunalımı kaygılara götürür. Tarımdaki rahatsızlığa, müşterisini yitirmemek için İngiliz sanayisinin sürdürmek zorunda olduğu mücadelenin güçlükleri de eklenir. Daha çok şey isteyen bir işçi sınıfı ile dış rekabet karşısında düşünmesi gerekir ve soluğunun kesilmesinin işaretleri de belirmiştir: İrlanda sorunu hızlı çözümler bekler ve büyümüş imparatorluk, yeni bir sömürge anlayışına çağrıda bulunarak değişikliğe uğrar.

Ufuklar kararmıştır.

İrlanda halkının mücadeleleri

1 Ocak 1801'de kurulan Birleşik Krallığın bağrında, İrlanda, bir başka ulusun ezdiği bir ulustur. Bu ulusun istedikleri vardır: Toprakla uğraştığı için topraktan serbestçi yararlanmayı ister; Katolik olduğu için dinsel bakımdan bağımsızlık ister; Büyük Britanya'ya arzusu dışında bağlandığı için, Birlik yasasının ortadan kaldırılmasının arkasındadır. Elde ettiği tek şey vardır: Katolikler için haklarda eşitlik! Ne var ki, Protestan bir azınlığın, Uls-

ter'in bir parçasının oluşturacağı bağımsız bir İrlanda devleti kurma yolunda romantik Genç İrlanda hareketince aşılmıştır; ayrıca Ulster de istenene karşıdır. Arkadan, 1847 yılındaki kıtlık felaketi gelmiş ve korkunç bir dış göçe ve *Fenian*'ların ayaklanmasına yol açmıştır.

Ada çöküş halinde dir: Nüfusu, 8'ken 5 milyona inmiştir. Halkı okuma yazma bilmez ve İngiltere'nin büyük toprak sahiplerinin neden olduğu bir sefalet altında kıvranır. Düşler arkasında, çenesi düşük, rahibe ve toprağa pek bağlı, zengin bir folklora sahip bir halktır; öyle de olsa, dilini terkedip egemeninkini almıştır, eski Kelt dili, en nasipsiz vahşi batı yörelerine sığınmış haldedir.

Tahıl ekilen toprakların otlağa dönüştürülmesiyle bir kalkınış da başlar. Her şeye karşın bağımsızlığını elde edemeyen İrlanda, ağır ağır hayvancılığını hale yola sokar, sanayisini geliştirir, okur-yazar duruma gelir, Kelt dilini yeniden keşfeder, yaşam düzeyini yükseltir ve manevi güçlerinin daha iyi bilincine varır, özgürlüğün saatinin çalmasını bekler.

Uzak da değildir o an!

İskandinavyalıların gönence kavuşmaları

Britanyalıların şaşırtıcı yükselişleri yanında, bir başka kuzey bölgesinin yazgısı hiç de parlak değildir. Daha yüksekte bir enleme rastlayan, toprağı oldukça nankör, kömürden yoksun bu yörenin oyuncuları, Danimarka, İsveç ve Norveç, XVIII. yüzyıldan beri Avrupa sahnesinde ikinci derecede rol oynamışlardır; Atlantik'e ve Baltık'a uzanan adaları ve yarımadaları bölüştükleri halde, eski ve geçici Kalmar Birliği'ni yeniden kurmayı da başaramamışlardır. Büyük İskandinavya yarımadası, Norveçlilerin arzusu hilafına, İsveç yararına geçici olarak birleştirilmiştir. İsveç-Norveç devletinde, nüfus olsa olsa 2.500.000'dir ve Danimarka'da da 1 milyon insan yaşar; ölüm oranı yüksektir ve yoksulluğa bağlı dış göç sonucu, yüzyıl boyunca 8 milyon kişi Amerika yolculuğuna çıkar.

Öyle de olsa, bir İskandinav mucizesi nden söz edilebilir. Sürekli bir barış – 1864'teki Danimarka ile

Alman savaşı kısa süren bir olaydır sadece – aklı başında bir etkinlik sayesinde, bu sert bölgelerin halkları, olsa olsa Akdeniz yarımadalarında yaşayanların gıpta edecekleri bir gönenç derecesine varmışlardır. Nüfusda büyük bir çoğalma yoktur: 1850'ye doğru 8 milyonken, 1900'e doğru 11 milyona çıkar; asıl ilerleme, doğumlarda güçlü bir artıştan çok ölüm oranında hızlı bir düşüşten kaynaklanır.

Britanyahların farklı olarak, İskandinavyalılar İrlandalılar gibi kırsalı terketmemişlerdir: Kopenhag'la Stockholm'un nüfusları, 1890'da 400.000'dir toplam; Kristania (Oslo)'nınki de olsa olsa 150.000. Bu ülkeler için en büyük olay, t a r ı m d a k i d e v r i m dir. Yüzyılın sonlarında, Norveç'te eski yaşam biçimi yer yer sürse de patates yaygınlaşmıştır ve tuzlu ringa balığı da boldur. Büyük senyör malikâneleri bölünürken, öte yandan toprakların tek elde toplaşması da sürer. Yeterli büyüklükte topraklara dağılmış çiftliklerde yaşayan mülkiyet sahibi köylülük, ırmak ve buzullarla kaplı yöreleri ekim ve hayvancılığa kazanıp kumlu toprağa da ağaç dikerek gönenç yolunda koşar. Serbest mübadele, bu ekonomiyi satışa yönlendirir: İngiliz pazarını tahıla, ete, yumurtaya, sonra da tereyağına açar; dışarıya çam kerestesi yollanmasını geliştirir. Ayrıca İsveç de, büyük maden sanayi güçleriyle – eskiden olduğu gibi – rekabet etme iddiasını taşımadan, ünlü demirini satmayı sürdürmekle kalmaz, ondan değerli makine ve alet üretir. Son olarak, kibrit ve kâğıt hamuru üretimine atılır başarıyla. Daha sonra bol çağlayanların daha da destekleyeceği pek ileri bir teknik, Kanada'daki gelişmeleri getirir akla.

Durumu zayıflayan D a n i m a r k a, Baltık'ın girişinde, özellikle köylü temellerini güçlendirir. Bu gelişme, krallığın, soyluların ve Luther'ci ruhbanın gelenekçi direnişlerini yavaş yavaş kırar. Slesvig ve Holstein dükalıklarını yitirdikten sonra, IX. Kristian, öteki krallıklarla bağlaşıklık yoluyla iktidarını güçlendirerek liberal akıma boyun eğmek zorunda kalır. Parlak bir edebi, sanatsal ve bilimsel gelişme güzel başkentin şöhretini sürdürür.

Danimarka gibi İ s v e ç de büyük rollerin dışında bırakılmış haldedir. Bernadotte'un oğulları ve torunları, itibarın arkasında, bir İskandinav Birliği'nin dizginlerini seve seve ele alabilirlerdi. Ne var ki, bilgin çevrelerde ete kemiğe büründürülmüş

İskandinavyacılık, Germanizme ve Slavizme zayıf bir yanıttan başka bir şey değildir. Pek sayın bir ceza bilgini olan I. Oskar, ülkeyi demiryollarıyla donatmak, temel kanunlarda reform yapmak ve alkolizme karşı savaşmakla uğraşır özellikle. Aristokratik İsveç, XV. Karl'la, bir modern parlamento ile donanan liberal İsveç'e bırakır yerini ve askeri giderlere de karşı çıkar. Stockholm güzelleşir ve Ericsson'larm, Nobel'lerin sanayici İsveç'i üstünde, bir ağırbaşlılık havası hüküm sürer: Demiryolu ile telgrafın kabul edilmesi, insanlarla nesneler arasında bir ahenk kurma anlamına gelen *Stämning* zevkini ortadan kaldırmaz. Kendisi de şair olan II. Oskar, genel oy hakkını verir halka ve Norveç ulusal hareketini göğüslemek zorunda kalır.

N o r v e ç, hanedan bağlarıyla pek oralı değildir; komşusuyla aynı yaradılışta olmadığı gibi, çıkar ortaklığı da yoktur aralarında. Görevi başında sert balıkçı ve denizcilerden oluşan Norveç toplumu, demokratik yapısından Danimarka bürokrasisini uzaklaştırmış ve soyluluk etkilerini saf dışı etmişti; tutkun olduğu tek şey ulusal meclisiydi. Denizde uzun bir kıyıya sahip oluşu, balık işletmeleri, deniz simsarlığı, yoksulluktan kurtarıyordu kendisini. 1900'de dünyada, Fransa'dan da önce gelip dördüncü sırada yer tutan bir ticaret donanması vardı elinde. Grieg'e, İbsen'e, Nansen'e sahip olmanın öğüncüyle, bir bağımsızlık özlemi içindeydi ve 1905'te topsuz tüfeksiz gerçekleştirdi onu; Danimarkalı Prens VII. Haakon da, Norveç'in parlamenter kralı oldu.

Her zaman Fransız kültürünün çekiciliğini duymuş olan İskandinav aydınları, güçlü ve girişimci bir Almanya'nın etkisine uğradılar ve onunla ilişkilerini geliştirdiler; öte yandan Büyük Britanya, iktisadi alışverişte başköşedeki yerini sürdürüyordu.

Hollanda-Belçika grubunun rönesansı

XVIII. yüzyıl, Pay-Bas yolağzı için görece bir gerileme dönemi idi. Bir yandan Büyük Britanya'nın yükselişi, öte yandan Ren yöresindeki yaşamın durgunluğu Birleşik Eyaletler'e zarar veriyordu; önce Avusturya, arkasından da Fransa'nın egemenliğine giren Belçika, ne tarımını ve sanayisini yeniliyordu, ne de Anvers'in ticaretini yüreklendiriyordu. 1815'ten sonra, Orange-Nassau'nun krallığı sayesinde bir kalkınış oldu ise de, iki halkın birlikteliği güçlüklerle

doluydu ve Belçikalılar feda edildikleri duygusunu taşıyorlardı. Bu kötü ilişkilerden ve sert koşullardan bir şeyler kaldı hep ve ayrılış da bunun sonucu oldu.

Bununla beraber, Avrupa'da nüfusun en yoğun olduğu bir bölgedeki bu iki küçük krallık, Kuzey ovasının denize bakan yüzünde, üç büyük ırmağın denize döküldüğü bir yerde, bol kömür madenlerinin sahibi olarak, Büyük Britanya, Fransa ve Almanya arasındaki – o göz alıcı – durumlarından yararlanmaya başladılar. Tarım tekniğinin düzenlenmesi, denizden yeni topraklar elde edilmesi, su yollarının, limanların, demiryolu şebekesinin yenilenmesi, maşinizmin gelişmesi, serbest-mübadelede yer alış, dünya çapındaki sömürgeci yayılışa ve kapitalist yatırımlara katılış, maddi ilerlemenin hızla gerçekleşmesinin etkenleri arasındadır. İnsansal ortam, komşu takımadalardakini hatırlatır: Kavrayışlı, iradeli, konfor düşkünü, işine sarılmış, ancak sanatsal yaratış yönünden eskisinden daha az bir zenginlik içindedir insanlar; belli bir yansızlığın da koruyuculuğunda, sürekli barış tan yararlanırlar.

İki devletin evrimi, yan yana, ciddi sarsıntılardan uzak bir halde, Büyük Britanya'dakini hatırlatacak biçimde, parlamenter rejime doğru olur: Kral, ayrıcalıklarının bilincinde de olsa, ulusal temsilin önünde silinmek zorunda kalır; uyanık ve buyurgan bir burjuvazi, varlığa dayalı oy sistemini bir uzun zaman sürdürür, sosyalizme karşıdır ve sınıflar üzerinde bir hakem rolünü ölçülü biçimde oynar; Belçika'da ateşli bir Katoliklik, Pay-Bas'da özgür düşünceli burjuvaların laikliği ile çatışma halinde ürkek bir Kalvinizm vardır. Liberal dönemin arkasından, genişleyen oy hakkının yollarını açtığı dinci partilerle zorunlu uzlaşmalar dönemi gelir. Öte yandan, işçi sınıfı da örgütlenir, sendika ve kooperatiflerini kurar, siyasal çağrılara yanıt verir ve böylece varlıklı sınıfın ayrıcalıklarının karşısına dikilir.

Belçika için bir ek müşgül vardır: Birbirinden farklı iki dil ve kültür topluluğunun mücadelesidir bu; 1830'dan başlayarak gitgide kendine yer edinen Fransızcanın karşısına, Flaman, kendi istemlerini ateşli biçimde getirip koyar. Brüksel, İsviçre kantonlarını hatırlatan bir bölgeciliği bir gün düşünmek zorunda kalacak mıdır?

Bir önemli sorudur bu!

Bir benzeri Alplerin doğusunda ve batısında görülmediği halde, bağrında bir bağımsız devletin doğmuş olmasını coğrafya açıklayabilecek midir?

Kuşkusuz, İsviçre ovasındaki kantonlar, yüksek yerlerde oturanlar için çekici oldular ve hepsi birlikte, bir çatı katı gibi, güçlü komşuların akınlarının uzağında kaldılar. Geçici olarak Fransızların istilasına uğrayan isviçre, Viyana Kongresi ile yeniden tanındı ve yansızlaştırıldı; o tarihten başlayarak da, ülke, savaştan yakasını sıyırıp kalabalık nüfusunun yaşam düzeyini hızla yükseltti.

1800'de nüfusu 2 milyonken 1900'de 3 milyonu aşar ve kilometre kare başına büyük bir yoğunluk görülür. Fazla nüfusun hatırı sayılır bir bölümü uzun süreden beri dış ülkelere göçerken, sanayi için de bol elemeği vardır. Kuşkusuz kent, kantonun boyutlarına uyup küçük kalır: 1900'de bile, sadece Zürih ve Basel'ın nüfusu 100 binden fazladır; ne var ki aile işletmesi, kırsal yörede varlığını dayatır ve tarımsal etkinlik ticaretin büyüsü altında kalır. Böylece İsviçre, s ü t l ü b i r d a ğ olup çıkar; davar sayısını 1850 ile 1900 yılları arasında iki katına çıkarır, peynir ve çikolatası dünya çapında şöhret kazanır. Ayrıca, maden kömürü olmadığından, h ü n e r i s t e y e n y a p ı m l a r a yönelir. Eski dokuma sanayisi gelişmesini sürdürürken, ince mekanik işinin ustası işçiler çıkarır halkın bağrından. Coğrafi durumundan ve doğasından da yararlanan ülke, demiryolları sayesinde Avrupa trafiğini kendine çeker ve verimli bir turistik etkinlik yaratır. Arkasından, elektrik üretimi, pek değerli bir enerji kaynağı olarak ortaya çıkar. Eldeki para da, sigortalara ve yabancı ülkelerde girişimlere yatırılır ve nemalanır.

Böylece, bir arada topluca yaşama yolunda yurtseverce isteği güçlendiren çıkarlar demeti sıklaşır. Aristokratik ve korporatif heyetler – kent ilerigelenleri ile köy toplulukları – yığını olan İsviçre Konfederasyonu, 1815'te, sıradan bir kantonlar bağlaşıklığıdır hâlâ. Atadan kalma örflere bağlılık, bu bağlaşıklıkta, eski ailelerin etkisini sürdürür. Bununla beraber, burjuvazi ileriye doğru adımlar atmaktadır, ölçülü de olsa kararlıdır. Böylece, oligarşilere ve köy cemat-

lerine karşı, Berne "baylar"ıyla Merkez'in küçük Katolik kantonlarına karşı bir evrim belirginleşir; Zürih'in, Basel'in, Cenevre'nin ve Lozan'ın kapitalist ve özellikle de Protestan gruplarının baskısı altında olur bu. Sonunda, 1848 Anayasası'yla, Fransız olmaktan çok Amerikanvâri bir gelişme olur: Bir konfederasyondan federasyona geçilir, ne var ki "İsviçre Konfederasyonu" deyimi terkedilemeyecektir. İşler böyle de gelişse, federal iktidar ile kantonlar arasında, laiklik ile Kilise yandaşlığı arasında, tutucular, liberaller ve radikaller arasında bir mücadele sürer. Ulusal savaşların ertesinde 1874 Anayasa değişikliği, kamu hizmetlerine yatkın ama sosyalizan kanunlara da hasım radikal burjuva demokrat partinin yönettiği Konfederasyon'un birleşik ve laik niteliği güçlenir. Kantonlar, büyük bir kıskançlıkla, emeği düzenlemek ve kamu eliyle eğitimi örgütlemek hakkını ellerinde tutarlar; bunun gibi, önemli yasaların onaylanması, hatta bu konuda girişim yolunda, halkın yönetime doğrudan katılımı güçlendirilir.

Sıradan örflerin sahibi, teknik kültürü ve sağlık kurallarını seven, klasik edebiyata ve sanatlara oldukça kayıtsız, ama ciddi ve neşeli İsviçre, görkemli bir doğaya – büyük bir pratik anlayışla – özen üstüne özen gösterir.

DÜZEN İLE HAREKET ARASINDA FRANSIZ DEMOKRASİSİ

Ülke büyüklüğü bakımından, Fransa'nın çehresi değişmez pek: 1861'de Alplere doğru bir genişleme olur, on yıl sonra da Ren'e doğru; ne var ki, büyüme Avrupa dışındadır artık. Ortalama bir yoğunluğa yetebilecek bir toprak yüzeyinde, hemen hemen durağanlaşmış bir nüfus: Fransız yaşamında çoğu şeyi açıklayan bunlardır işte!

Fransa, kapılarını dış göçe alabildiğine açan tek büyük Avrupa ülkesidir.

Ülkenin sağlam köylü temelleri, üzerinde zayıf bir nüfus baskısının olduğu bu ulusa omuz verip durur. Kentler büyümekle beraber, Fransızların çoğu, kırsal yöredeki ortahalli kasabalarda otururlar hep; ve Paris'in

apayrı bir yeri varsa, iktisadi etkinliklerin orada toplaşmasının yanı sıra, hükümet ve kültür merkezi olmasındandır bu. Güneye oranla Kuzey ve Batıya oranla da Doğu gelişme eğilimindedir: Akdeniz'le sıkı ilişki kaybolmaksınız, İngiltere ile Almanya'nın büyük sanayi merkezlerine doğru bir akış görülür. Ne var ki, derin bir tarımsal gelenekten kopuştan daha çok, özellikle Orta Fransa ile güneybatıdaki kimi yöreleri boşaltan ağır ağır bir soğukluktur söz konusu olan. Elinde ahım şahım araç olmasa da toprağının sahibi ya da kiracı olan çiftçi tiksintiyle bakar yeniliklere; çıkarlarını savunması için milletvekiline bel bağlar, temsili rejime bağlanışı da o nedenledir; kısacası, hoş bir doğadan ve güleryüzlü bir rejimden, kendi sıradan tutkularını doyuracak yarınlar bekler. Madendeki ve kimi önemli merkezlerdeki büyük sanayi işçisi p r o l e t a r y a y ı oluşturur ve o proletaryada sınıf bilinci gelişirken, belki Fransız insanı ile açıklanabilecek bireyci bir anlayış da sürer. Dahası kendi hesabına ya da büyük satış yerleri için çalışan yığınla esnaf, b a ğ ı m s ı z l ı k t u t k u s u içindedir, saldırgan ve eleştiricidir. Birbirinden pek farklı karşılanan ve kazanan serbest ve kamusal meslekler, burjuvazinin unvan da beklediği ve sıradan kimselerin erişmek için can attığı bir ülkede, çoğu insanı çeker durur. Mülk sahiplerinde, iş adamları ve sanayicilerde kökleşmiş bir düzen aşkı, girişimlerde büyük bir ihtiyatlılık, gelirlere dokunabilecek mali önlemlere karşı tam bir tiksinti ve iş sözleşmelerine devletin müdahalesi karşısında alabildiğine horlama ile içiçedir: Asla mistik olmayan bir felsefede saflara ayrılmış bu insanlar, toplumu savunduğu ölçüde Katolik kiliseyle bağlaşıklığa iyi gözle bakarlar. Böylece, r a h i b i n toplumda oynadığı ve o y n a y a c a ğ ı r o l sorunu, kafaları alabildiğine uğraştırır; siyasal yaşam da derinden derine etkilenmiş haldedir bundan.

Fransa'nın, temsili rejimde, "düzen"le "hareket" arasında sürekli duraksadığı ileri sürülmüştür. Bu iki eğilim, sosyal ve coğrafi bakımdan, Fransa'yı aralarında bölüşmüş olsalar gerek; öyle ki, seçim sarkacının en hafif bir sallantısı, söz konusu eğilimlerden birini ya da ötekini üste çıkarmaya yetmiştir. Aslında, Fransızların çoğunluğu, ne tutucu güçlerle paranın saltanatının egemenliğine yol açacak "ge-

ricilik'e eğilimli olmuştur, ne de sosyal yenileşmenin cesur öğretilerine; ilerlemenin, kazanılmış mevzilere fazla dokunmaması gerekiyordu. Bu, küçük burjuvaların ve küçük mülkiyet sahiplerinin anlayışı idi ki, proleter katmanlara bile sızıyordu.

1848'in büyük korkusunun arkasından, halkın oyuna dayanan ya da dayanmaya çalışan b u y u r g a n y ö n e t i m sadece bir "ehveni şer"dir: Mülk sahiplerine, iş ve sanayi erbabı ile köylülere düzen getirirken herkese de iş sağlar; 89'un ilkeleriyle otorite arasında bir uzlaşmadır bu. Ne var ki, mülk sahipleriyle iş ve sanayi erbabı, ellerine olanak geçer geçmez de liberal bir yönetimin yeniden kurulmasına çalışırlar ve 1870 felaketi işlerini kolaylaştırır. Komün'ün ertesinde, parlamentarizmi, mülk sahipleriyle iş ve sanayi çevrelerinin hem kralcıları hem cumhuriyetçileri ister: Manevi düzenin başarısızlığı, Kiliseye karşıt bir cumhuriyetin gelişine yol açar; ancak, söz konusu cumhuriyet, 1 8 7 5 A n a y a s a s ı yla yetinir ki, burjuvazinin her iki eğiliminin ortak uzlaşmasının ürünüdür. Özetle, Üçüncü Cumhuriyet, Fransız halkının çoğunluğuna, uzun zamandan beri, belki de 1789'dan beri özlediği bir sığınak olarak görünür: Söz konusu rejim sürecektir, çünkü yerleşik düzene saygıyı sağladığı gibi, kimi reformları da gerçekleştirecektir. Böylece eyyamcı, ilerici, ılımlıdır bu cumhuriyet; Kilise karşıtlığını bile yumuşatır bir "yatıştırma"ya gider; büyük diplomatik gelenekleri dışarıda da sürdürüp Rus İmparatorluğuyla bağlaşıklık kurar; sömürgeci değil, "kolonyal" olduğunu söyler; bakanlıklarda istikrarsızlık perdesi altında, siyasal çalkantıları hafifletir ve yığınla bunalımın ustaca üstesinden gelir; sessiz adımlarla yürüyüp sabırla ve esneklikle kendini yerleştirir. Demokratik bir mayada olsa da, sosyalist, hatta köktenci bir programı kabul etmeye kadar gidecek değildir; dahası, öyle anlar olur ki, "felaket"leri "sol"un sırtına yükler ve mülk sahipleriyle iş ve sanayi çevrelerinin ayrıcalıklarını savunur. Trenler saatinde gelmez, garlar ve öteki kamu yerleri zarafetten yoksundur, evler Almanya'daki ya da İsviçre'deki kadar hızla iyileşip düzelmez, ama sofralar donanmıştır ve dışarıda esen havaya da diyecek yoktur.

Maddi üretim alanında başkalarına oranla hız kaybetse

de, Fransız fikri ve sanatsal üstünlüğünü sürdürür. Bağımsız kafa ve zevk insanı olarak, düşünce ve eleştiri alaninda parmakla gösterilir. Büyük işlerin burgacına kuzeydeki komşularından daha az gelip girse de, yaratıcı ve sanatsal dehaya karşı olmadığı gibi yaşamın zevklerinden de vazgeçmiş değildir.

AKDENİZ AVRUPASI'NIN KENDİNE ÖZGÜ NİTELİKLERİ

Sıcaklığını, hem kömür bölgesinin büyük sanayi ocağından, hem de Akdeniz güneşinden alan tek ulustur Fransa. Languedoc'u ve Provence'ı ile bu denizin kıyı ülkelerinin ışıklı yaşamına, hünerli ve şen, ticarette becerikli, edebiyat ve sanatta etkin halklarına katılır.

Oysa Akdeniz ekonomisi, bir durgunluğun hatta uzayıp giden bir gerilemenin yükünü taşır. Atadan kalma bir kültür ve sanayinin sürüklenip durduğu bu kıyıları, büyük akımlar boşaltmıştır. Çobanla "denizci", mucize kabilinden karşılaşır; göçebe yerliyi iter; dağ, bereketli ovayı dört bir yandan sıkıştırır. Pek az maden kömürü vardır, öyle olduğu için de maden sanayisi yenilenmede güçlük çeker. Öte yandan, sermaye de azdır.

Bununla beraber, demiryolu ağı örüldüğü ve genel durumu – Süveyş kanalının da yardımıyla – gitgide büyük önem kazanan havzayı buharlı gemi kolaçan etmeye başladığından beri, bir kalkınma ete kemiğe bürünür: 1880'den başlayarak, dünya donanmasının dörtte biri Akdeniz limanlarını ziyaret eder, kömür, makine, dokuma dağıtır, şarap, yemiş, maden alır ve Asya ile transiti de gerçekleştirir. Avrupalıların Kuzey Afrika'ya ve Mısır'a yerleşmeleri, trafiğin artmasına yardımcı olur. Hıristiyanlık öncesi ve Hıristiyanlığın tarihsel mahallerine hac ziyaretleri gelişir. Bir Yunanistan, sonra bir İtalya yeniden ayakları üzerine dikilirler: Birincisi, vaktiyle İspanya'nın ve Portekiz'in yaptığı gibi İslamın vesayetinden sıyrılır; ikincisi, Piemonte'nin öncülük ettiği bir *Risorgimento*'nun uyanışı içine girer.

İspanya yarımadasının durumu ne denli göz alıcı olursa olsun, üstünde yaşayan devletlere hiç de ayrıcalık tanımaz görünür. Bu devletler, ispanya ile Portekiz sürekli gerilerler ve ikinci sırada güçler durumuna düşmüşlerdir.

Ne var ki, insanca yoksul değildirler. 1880'e doğru, İspanya'nın nüfusu Büyük Britanya'nınkinden fazladır. 1910'da iki katına çıkacaktır ve Fransa'yı da aşacaktır bu. Ancak, her artış beraberinde bir yükü de getirir ve ancak dışarıya göç hafifletir bunu. 3'ken 6 milyona çıkan Portekizlilerin yaşam düzeyi de düşüktür. Öte yandan, nüfusun dağılışında da alabildiğine dengesizlik görülür Portekiz'de; bunun gibi, ortadaki yayla İspanyası bomboştur ve kıyı İspanyası ise insanla dolup taşar. Büyük inişli çıkışlı doğa bölgeleri de birbirinden ayırdığından, yerel özellikleri ve onları koruma isteğini destekler, bu da toprağın değerlendirilmesine zarar verir. Yol şebekesi hep yetersiz olduğu için, çoğu kez yabancı sermaye ve Fransız mühendisleri marifetiyle, gecikerek ve ateş pahasına yapılan demiryolları taşımacılıkta zayıf kalır. İspanyol bayrağıyla dolaşan donanma ise, taşınacak malların üçte birini yükleyebilir ancak: Kıyılara İngilizler egemendir ve Lizbon'da iyiden iyiye yerleşmişlerdir.

Maden zenginliklerinin çoğu yabancıların elindedir. Yarımadanın eski parlak madenci geçmişinden sadece bir anı kalmıştır geriye.

1880'de bir y e n i d e n d o ğ u ş başlar.

İnsanlar, acıktıklarında bir şey bulabilirlerse mutlu sayarlar kendilerini. Yüzyılın başlarında hâlâ tahıl satılıyordu dışarıya; kimi zaman, şarap ve yemiş satma karşılığında, dışarıdan buğday getirtmek gerekir. Bölgeler arasında pek büyük bir iklim, giderek ürün farklılığı görülür. Kimi yöreler, dışarıya yolladıkları şarap, sebze ve yemiş sayesinde üretimlerini arttırırlarsa da, kırsaldaki genel gelişme toprak rejimi yüzünden felce uğramıştır. Büyük çalışmalar, köylünün sefaletine ve cehaletine karşı bir çare olarak bir toprak reformuyla okullar açma: İşte, siyasal ve sosyal hareketler bakımından bereketli bir yüzyılın gerçekleştirdikleri!

Başlarda, Napoléon'un egemenliğine karşı sürdürülen yorucu bir savaş yer alır: Büyük toprak sahipleriyle Kilise'nin gelenekçi partisi, artık ordunun desteklediği liberal meşrutiyet partisiyle boy ölçüşmek zorunda kalır. Ve her şey de orduya bağlı olup çıkar; darbeler (*pronunciamento*) hükümetleri kurar, dağıtır. Çok geçmeden, askeri klikler iki eğilim arasında bölünürler ve ilan edilen anayasalı rejim sadece bir paravanadır.

Ülkede, yer yer yanıp tutuşmaların nedeni budur.

1873'te ilan edilen Cumhuriyet, tek ve bölünmez bir İspanya'yı kuramaz ve federal olduğu için ordunun darbeleri altında çöker yıkılır. Öte yandan, daha ortaya çıkar çıkmaz, işçi hareketi de anarşizmi yeğler; burjuvaziyi ve ayrıcalıklı eski tabakaları korkutur. Arkasından krallık gelir: Kral, hem "ataları gibi Katolik", hem de "yüzyılının insanı gibi gerçekten liberal" ilan eder kendini. Ne var ki, hiçbir şeyi değiştirmez bu. İç boğuşma yatışır, ancak merkezi iktidar güçlenemez pek, Meclislerin (*Cortes*) bir dirhem saygınlığını yoktur, ordunun kadroları eğitim ve tarım bütçelerinin zararına bol bol maaşa bağlanmıştır; Bask milliyetçiliği canlılığını sürdürür, Katalan hareketi genişlik kazanır ve işçiler arasında kıpırdanış ve karışıklıklar artar.

Bununla beraber, bir yarım yüzyıllık karışıklığa karşın, – en azından görünüşte – anayasal kurumlar işler; onların örtüsü altında da, varlığını sürdüren eski toplumun yanı sıra, daha etkin bir kapitalist çevre su yüzüne çıkar. Buna benzer bir yatışma, Portekiz'de, sanatçı Prens I. Luis zamanında kendini gösterir. Ne var ki, cepleri her zaman delik Madrid ve Lizbon yöneticileri kıymeti harbiyesi olmayan kanunlar çıkarırlar ve asıl sorun, toplumun maddi olarak kendini derleyip toparlaması, aydınların gözünde karakterlerin sağlamlaşmasına bağlı görülür. İspanya'da yeni edebiyat ulusal olanakları tanımlamaya çabalar ve 1898'deki kolonyal felaket, çıkılacak yokuşun sarplığını daha da serer gözler önüne. Portekiz'de, krallığın yerine cumhuriyeti kurmak için yapılan bir girişim, ülkeyi güç durumdan çıkarmakta yetersiz kalır.

Genç İtalya krallığının güçlükleri

İki yarımada, İspanya ve İtalya yarımadaları arasında benzerlikler eksik değil. İtalya yarımadasında daha da güçlü olan nüfus artışı (1800'de 18, 1901'de 33 milyon), kilometre kareye 100'ü aşan bir ortalama yoğunluğa varırken, kitleleri Pô ovasında, Toscana vadilerinde, Campania'da, Sicilya kıyılarına yığar; dağlarla, kuru ya da sıtmalı ovalar bu birikmeden az etkilenirler.

Bunun sonucu dışarıya göçtür.

Bir yandan güzel zanaat gelenekleri vardır elde, öte yandan yakacak ve maden azlığı. Pek yoksul, geri ve cahil bir köylü kitle, büyük toprak sahipliliğinin ve sermaye eksikliğinin kurbanıdır. Uzayıp giden bir parçalanmanın, yoğun ama dar ufuklu bir kent yaşamının yarattığı bir bölgecilik görülür.

Kuzeyle Güney arasında bir zıtlık vardır: Orta Avrupa'yla daha önceden yakınlık kurmuş ve kıtanın arta kalan bölümüyle daha sık ilişki içindeki Kuzel İtalya, özel olarak çalışkan ve sanayicidir; eskiye daha bağlı Güney, büyük malikânelerin sakıncalarının daha da acısını çeker. Güney, siyasal yönden daha az parçalanmış halde kalırken, dışarının da yardımıyla, kendisini dayatacak kadar gürbüz devleti doğuran Kuzey olur. Ne var ki, aceleyle kurulmuş ülke birliği her şeye çözüm getirmez: Hızla çoğalan ve geçim sıkıntısı çeken bir ulusun ihtiyaçları karşısında elindeki olanaklar sınırlı olan genç İtalya krallığının işi zordur.

Söz konusu güçlükler birleşme sırasında kendini göstermişti.

Gerçekten, Güney, Torino'nun idari ve askeri alışkanlıklarından tiksiniyordu. Appeninin'in kuzeyinde halka şirin gelen Savoia hanedanı güneyde husumetle karşılaşır. Meşruiyetçi ve zorunlu olarak Kiliseye karşı olan Piemonte sağcılığına karşı ruhban başkaldırır; yine Kilise'ye karşı, Mazzini'nin görüşlerine boyanmış ama sosyalizan da olmayan bir sol, eski Napoli krallığının hoşnutsuzları arasında yığınla yandaş bulur. Piemonte'liler, daha da büyük bir inatla, fieflere, dinci birliklere, güneydeki gerillalara saldırır, bütçeyi denkleştirmeye ve bütün İtalya'yı işe koşmaya çabalarlar. Ne var ki, burjuvazinin fazla güçlü olmadığı, bü-

yük mülkiyetle ruhbanın cahil köylü kitleye egemen olduğu bölgelerde yankı zayıftır. Sol'un iktidara gelişi, Sicilyalıların gelişmelere egemen olması demektir: Paralı oyun çerçevesini genişletir, parayla adam satın alır, *Brancianti*'ler arasında açlıktan ayaklananları tepeler, dışarıda parlak sonuçlar vaadederler; eski Mason Cumhuriyetçi Crispi'nin, ortaya çıkıp eski Roma'nın yüceliğine ve mutsuz bir halkın büyüklüğüne çağrıda bulunarak – parasız pulsuz – emperyalizme soyunması böyle olur.

Maddi alanda ilerlemeler ağır ve dahası eşitsizdir. Kuzey ve Toskana, ekip biçme yöntemlerini – gözle görülür biçimde – iyileştirir, toprağı fethedip Güney'e oranla üretimi arttırırlar; şekerpancarı hasadı, bağcılık, hayvancılık gelişir. Kısacası, daha da çoğalır zıtlıklar. Güney ağır vergilendirmeden yakınır hep ve kırsaldaki yoksunluklar, yığınları göç yollarına atar kitle halinde. El emeğinin tavrı, – özellikle yabancı – sermaye yatırımları, girişimler, sanayi alanında hidroelektrikten daha da yararlanan Kuzey'i şenlendirir. Yakacak ve hammadde fiyatları artar, bankacılık zayıftır ve koruyucu milliyetçilik çare bulamaz haldedir. Öte yandan, köylülerin sefaletine ve tarım sorununa, işçilerin sefaletiyle sorunları gelip eklenir.

Derin sosyal hareketlerin istilası altındadır İtalya. Yönetici sınıflar, ne yıkıcı askeri giderler dayatan bir büyük politikanın etkili olabileceği, ne durmadan açık veren bir bütçenin sağlığı, ne de ekonominin sağlamlığı konusunda hayale kapılacak durumda değildir. Ne var ki, uyanıklık edip, satışı ticaret dengesini düzeltmede yardımcı olabilecek tarım ve sanayi ürünleriyle ilgilenirler; geçmişi hatırlayıp ve ülkenin durumuna da uygun olarak donanmaya özen gösterirler ve böylece ilişkiler genişler; söz konusu genişleme ise, bir başka sermayeyi nemalandıracaktır: Hayranlık konusu yerler, görkemli anıtlar ve Papalıktır bu!

BİSMARK ALMANYASI'NIN EGEMENLİĞİNDEKİ ORTA AVRUPA

Fransa'nın desteğiyle birliğe doğru yürüyüşüne başladıktan sonra, İtalya, Prusya'nın yardımıyla, 1870 savaşından

da yararlanarak bitirir onu. Yüzü Berlin'e dönük kalır ve Tunus olayı, Germen güçlere daha da bağlar kendisini: Gothard tünelinin açılışı, Fransa'yı bir kenara atıp Rusya'ya saygılı davranan Üçlü Bağlaşıklığın kuruluşuyla aynı zamana rastlar.

Yüzyıllar boyunca bir savaş alanı olan Orta Avrupa yeniden toplaşır ve iki büyük monarşi onu paylaşacaktır artık: Tuna havzasını elinde tutan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile Prusya'nın öncülüğünde Kuzey ve Güney Almanlarını birleştiren *Reich!* Avusturya-Prusya zıtlığı, sonuç olarak bir uzlaşmaya varmıştır, ancak yeni Alman İmparatorluğu'nun üstünlüğü de bir oldubittidir.

Alman *Reich*'ının dev gelişmesi ise apayrı önemde bir öyküdür.

Gerçekten, 1871 sınırları içinde *Reich,* Fransa'dan bir parça geniş olarak, şunları içine almaktadır: Özerklik düşkünü, her şeyden önce de tarıma dayanan bir Güney Almanya; dağlık, maden ve ormanlarla kaplı, parçalanmış Orta Almanya; üst düzeyde bir sanayi ve ticaret zenginliği içine girmiş olan Ren Almanyası; tarımsal olduğu kadar sanayi yönünden de bir büyük zenginliği temsil eden Saksonya; çok daha yoksul, ama iki denize açılan ve büyük bölümü Prusya'nın elinde olan geniş Kuzey Ovası.

Batıda ve güneyde Katolikler vardır, kuzeyde ve ortada da Protestanlar. Sonra üç azınlık: Biri, doğuda Polonyalıdır ve Katolik; ikincisi batıda Alsace ve Lorrainelidir ve özellikle Katoliktir; üçüncüsü de, kuzeyde Danimarkalıdır.

Kuzeyde büyük mülkiyet, güneyle batıda da orta ve küçük mülkiyet görülür. Büyük bir çeşitlilik, yığınla eskillik, bir örnekliliğe, kamu görevine, genel olarak otoriteye saygı, devletin hakemliliğini kabul, birlikte başarılmış bir eylemin övüncü ve sabırlı bir toplu çaba iradesi!

Bu, İsviçre'deki gibi bir konfederasyon değildir, eski Germen federasyonundan da farklıdır: Prusya'nın siyasal üstünlüğü vardır, kralı aynı zamanda imparatordur, ancak *Reich*'ın hükümeti eyaletleri gözardı edemez; *Bundesrath*'ı seçen işte bu eyaletlerdir, *Reichstag*'ı da ulusun kendisi oluşturur; federal hizmetleri, hükümet, kendi kaynaklarıyla sürdürür.

Zaferlerin sevinci içinde doğmuş olan birliğin, özerklik

eğilimleri ve dış tehditler karşısında ayakta durmak ve gönenci sağlamak için güçlü bir iktidara ihtiyacı vardır. *Reich*'ı kurmuş otoriter bir kişi olarak B i s m a r c k, devleti yönlendirmek amacıyla dümenin başında kalır; eserinin kökleşip sağlamlaşması için her şeydir o.

İnsansal gücünün artışı gururlandırır Almanya'yı ki, 1870 ile 1900 arasında 40 milyondan 56 milyona çıkmıştır bu: Rahatlığın artışı ve sağlığı korumada varılan yetkinlik, nüfusu arttırmasa da ölüm oranını azaltır, ömrü uzatır. Dışarıya göç, yoksulların sayısını büyük ölçüde düşürür; ne var ki, kentlere doğru yığılma öylesi bir boyuta yükselir ki, ülkeyi besleyecek yeterli toprak olmadığından, gitgide sanayi üretimine doğru yönelmek ve mübadeleye bel bağlamak gerekir. Dün dışarıya tahıl ve hayvan yollayan ülke, güçlük çekmeden şu sloganları kabul eder: *Verkehr, Handel*. Dolaşma ve ticaret kastediliyor. Vaktiyle *Zollverein*'in sloganları da bunlardı.

T a r ı m s a l ç a b a yoğundur kuşkusuz: Almanya, başta gelen bir patates ve şekerpancarı, şerbetçiotu ve domuz üreticisidir; öyle de olsa, dışarıdan tahıl, yemiş ve kereste satın almak zorundadır. Aslında toprak her şeyi sanayiden bekler ve taşıt araçları ona gereksindiği makineleri ve gübreyi sağlar; bunun karşılığında toprak da, elde ettiğini büyük tüketim merkezlerine doğru yola çıkarır. Yığınla ucuz nesne üreten eski zanaatçılığa, büyük kapitalizmin, sosyal disipline ve yöntemlerdeki becerikliliğe dayanıp hızla yarattığı dev örgütlenişler eklenir. Böylece, pek erkenden, dışarıya ve içeriye yoğun satış yapabilecek k a r t e l l e ş m i ş b i r i ş d ü n y a s ı nın çehresi çıkar ortaya: Dokumalar, demir-çelik, kimya, yapı malzemesi bu etkinliğin öğeleridir ve demiryolu ile yetkin bir denizyolları şebekesi sayesinde yurda yayılır. Hep burjuvadır görülen: Bu soğukkanlı, ciddi, bir parça ağır insanı, Freytag'ın arkasından, Sudermann'lar, Heinrich Mann'lar anlatırlar.

Yöneticilerin tek kaygısı vardır: Bu arı kovanındaki etkinliği yönlendirmek! Politikalarının bütün hedefi, *Reich*'ın aygıtını, ulusal ekonominin hizmetine koşmaktır: Böylece, yalnız ticaret mevzuatını, ağırlık ve ölçüleri birleştirip bir federal para -mark- yaratmakla yetinmezler, bayındırlık işlerine de büyük rakamlar ayırırlar. Ne var ki, askeri gider-

ler de pek büyüktür, o r d u Avrupa'nın başta gelen ordusu olup çıkmıştır. *Reich,* eyaletlerin elindeki hatırı sayılır paralara el sürmeden, istikraz ve tüketim vergileriyle gerekli kaynakları sağlar kendine. Bu arada Bismarck, bütçeyi onaylatmak için, *Reichstag*'la durup dinlenmeden çekişir.

1870'ten önce, tutucu toprak reformu yandaşları, düzen yanlısı, ancak parlamenter bir rejime de hoş gözle bakan burjuva liberallerle çatışıyorlardı. Bismarck, her iki tarafa da ödün verir: Geneloyu kabul eder, ancak *Reichstag*'ın yetkilerini kısıtlarken imparatorunkini pek geniş tutar. Savaştan sonra ise, doğmakta olan sosyal demokrasiden çok, Polonyalı azınlık ve Alsace-Lorraine'li azınlıklar ile dirsek temasındaki Katolik muhalefetten korkar; o zaman da, Luthercilerle liberal milliyetçilerin desteklediği *Kulturkampf*'ı sürdürür. Arkasından, 1879'da bu sonunculardan uzaklaşır, serbest mübadeleden vazgeçer, tutucu toprak reformu yanlılarına yaklaşır ve sosyalizme karşı, hem baskı yöntemlerinden yararlanır, hem de s o s y a l m e v z u a t yoluna başvurur; böylesi bir mevzuatı ise, patronlardan çok kürsü sosyalistleri, Katolikler ve devletçi soylular severek kabullenirler.

Bu arada, büyük ekonomik bunalım, dışarısıyla boy ölçüşebilecek g e n i ş b i r p a z a r ı n kurulmasını getirir gündeme. Ne var ki, iktisadi atılım mahreçlere bağımlı olacaktır. Böylece, birlik aşamasının yerine, yayılma, "dünya politikası" aşaması geçer.

İmparator II. Guillaume – iktisadi ve sosyal – "Y e n i P o l i t i k a" yı başlattığında, Alman toplumu, maddi gönenç bakımından çarpıcı ilerlemeleri gerçekleştirmiş haldeydi. Köylüler ve işçiler, büyük mülkiyet sahiplerinden, iş adamlarından ve yüksek görevlilerden daha az yararlanıyorlardı bu gelişmeden kuşkusuz. Ne var ki, tasarrufun sağladığı yararlar, önemli yatırımlar, parasal olanakların arttığına işaret ediyor. Estetik yönden tartışılır halde de olsa, şehircilik, aletler gibi dev boyutlara doğru bir gidişi gösteriyor. Aslında, Wagner'in – o kartal kanatlı – orkestralaştırmasma varıncaya değin her şey, yığına ve kocamana, koskocamana bırakmaktadır yerini. Çoğunluğun arkasından giden sürücül bir uygarlıkta, insan, gönenç amacıyla, u l u s a l u y g u l a m a l a r a bağlamıştır kendi eylemini. *Teil-*

mensch, Verein'in içinde erimektedir, birey de grubun. Dirsek dirseğe oluş özgünlüğü boğar: Nietzsche için, "güç aptallaştırır" ve "Alman kültürünün bir zaferi söz konusu olamaz." G ü c e t a p ı ş, kendi değerinin bilincine varmış ve üstünlük duygusu ile dopdolu bir Almanya'yı sarhoş etme tehlikesini taşımaktadır.

BÖLÜM IV

DOĞU AVRUPA VE SLAVLARIN UYANIŞI

Hamburg'tan Trieste'ye çizilecek bir çizginin ötesinde, kıta genişler, kalınlaşır. Görünüm gitgide, Eski Dünya'nın batı burnunu terkedip o dünyanın asıl yığınına gömülmesini hatırlatır yolcuya: Uzayıp giden coğrafi bütünlükler, ormanlarla dolu dağlar ya da bozkırlı ufukların çevrelediği ovalar, seyrekleşen yollar, gevşek ilmikli demiryolları... Yiyecek değişikliğe uğrar. Lapa ekmeğin yerine geçer. Onunla beraber, lahana ile pancardan yapılan *borç* ve Rusların *kvass*'ını haber veren bir içki, darıdan yapılan *braga* ortaya çıkar (Alman, *şukrut*'u sever, ancak yanına da birasını koyar). Bizans biçemindeki kiliseleri ve bozuk yollarıyla kentler seyrekleşir; daha sıklaşan iri köylerdir. Bu yerleşim merkezlerinde, kalabalık, kimi zaman önde gelen bir Yahudi halkı oturur ve ticaret ve çoğu kez zanaatçılığı elinde tutar; *Yiddish* dilini konuşur, ilerde Chagall'ın resimlendireceği, sığınak ya da yarı– sığınak durumundaki *getto*'larda barınır bu halk. Öte yandan, diller ve dinler garip bir biçimde birbirine karışır; 1887'de *Esperanto*'yu yaratacak olan Dr. Zamenhof da bu kentlerden birinde yaşıyordu. Budapeşte, doğulu tipte bir kırsalın ortasında, Orta Avrupa biçeminde bir adacıktır; Dalmaçya, Latin ve Balkanlı nitelikler taşır; Praglı Çek Slovak'tan ne denli farklıysa, Viyanalı Yahudi de Karpat'lı ya da Bukovinalı Yahudiden o denli farklıdır.

DOĞU AVRUPA'NIN ORTAYA ÇIKIŞI

Alman İmparatorluğu, Doğu Avrupa'da Polonya'dan bir küçük parça koparmış ve Orta Avrupa'nın en kalabalık ve güçlü halkına katmıştır. Tuna havzasında daha da karmaşıktır durum.

Sadowa, Avusturya'yı Almanya'dan koparıp ve 1815 Konfederasyonu'nu yok edince, Viyana Budapeşte ile anlaşır. Yüzyılların Habsburg monarşisi, 1867'de eşitlik temelinde ikili bir devlete dönüşür; adı da Avusturya - Macaristan' dır.

Geleneksel Habsburgluluk, imparator-kralı ve süreklilikle birliği simgeleyen iki başlı kartalı ile yaşar bir tür. François-Joseph, tartışılmaz bir saygınlıktan yararlanır; bir "ılımlı mutlakiyet"tir uyguladığı da. Halkların hanedana bağlılığı gerçektir; ordu sağlam ve polis de uyanıktır.

Dahası, Tuna havzası doğal bir bütünlük oluşturur, öyle ki onu parçalamak iktisadi bakımdan felakete yol açmak olur. Kapitalist ve sanaî gelişme aşamasına geç varmış, iletişim araçları bakımından yoksul Habsburg monarşisi, egemenliği altındaki alabildiğine geri kalmış halkların genel yaşam düzeyini hızla yükseltme yeteneğini gösterememiştir. 1848'den sonra, gecikmişliği kapamak amacıyla Batılı sermayeye çıkarılan çağrı, François-Joseph'e, *Zollverein*'e kafa tutma olanağını sağlamaz ve Prusya, savaş alanında davayı kazanır sonunda. Ne var ki, eski geleneksel eyaletler, toprakaltı ürünleri yönünden zengindir ve bol ve fazla isteği de olmayan bir emek gücüne sahiptir; kimi bölgelerin eski bir sanayici şöhreti vardır; Macaristan ise, başta tarımıyla geniş bir alandır. Böylece, ikili ortaklığa, birbirini tamamlayan iki pazarın ortaklığı olarak bakılabilir.

Bununla beraber, farkedilir uyuşmazlıklar vardır: Avusturya sanayisi, devlet korumacılığı isteğini taşır ki, tarım ürünleri satıcısı Macarları korkutur bu; toprak reformu yandaşlarıyla kapitalistleri uzlaştırmak gerekir. Her on yılda bir gümrük uzlaşmasına gitmenin anlamı budur. Macaristan'ın Avusturya'dan elde ettiği avantajların ödünü olarak yüksek bir gümrük tarifesi kabul edilmiştir. 1873 bunalımından sonra, Avrupa'nın bu bölgesi, iktisadı bunalımın acısını daha gelişmiş ülkelere oranla görece az çeker: Balkanlarda yayılış alanı, Sırbistan ve Romanya ile yapılan anlaşmalarla açılır; özel tarifelerle ayrıcalıklar kazanan Trieste ve Fiume limanları gelişip ilerler.

Büyük toprak sahipleri ile burjuvalar, iki sosyal güçtür ve aralarındaki rekabet ve uzlaşmalar çifte monarşinin bütün tarihine egemendir. Çeşitli uluslardan aristokrasi iktidarın yollarını tutmuştur. Bu bilgili ve uyanık sınıf, maşinizmi sokmak ve tarım yöntemlerini düzeltmek amacıyla büyük işletmeden yararlanır. Yığınla insan kıtlıktan acı çeker ve göç ederken, dışarıya tahıl satar aristokrasi. Şurası da gerçektir ki, tarımda fiyatların düşüşü kazanç ve toprak rantını da etkiler; öyle olduğu için de, büyük ailelerin insanları, eskisinden çok daha fazla, yüksek görevlere istekli olur ve sanayi etkinlikleriyle ilgilenirler.

Burjuvazi gelişip büyür, aristokratik ve kiliseye ait kurumlara karşı saldırıya geçer; devletin laikleşmesi ile ticaret ilişkilerini kolaylaştıracak idare birliğini ister. Kentlerdeki Yahudiler, serbest mesleklerde ve ticarette başarı kazanırlar (orta ve yüksek okullarda, Yahudi olmayan bir öğrenciye karşı dördü Yahudidir); bu da, şiddetli bir Yahudi düşmanlığına yol açar. Aydınların canlandırdığı bir sosyalist akım, Viyana ile sanayi merkezlerindeki işçiler arasında yandaşlar bulur. Daha 1848'de, sosyal karışıklıklar kendini göstermişti; o tarihden sonra da, grevler ve tarım kesiminde ayaklanmalar eksik değildir.

Çalışan sınıfların bağrında, yönetici çevreler küçük bir azınlıktır ve büyük kentlerde ve şatolarda konfor içinde yaşar. Büyük toprak sahibinin yaşamı ise dillere destandır. Ancak, özellikle Viyana'dadır ki, cana yakın, görgülü, hatta havai bir topluluk görülür; kültür ve müzik tutkunu bu insanlar Almanya'ya ve Batı'ya çevirmişlerdir gözlerini.

Çeşitli milliyetten toplulukların sürüp giden mücadelesi, imparator-kralın işini güçleştirir. Bohemya'nın ya da Galiçya'nın senyör ve burjuvaları, Viyana ile anlaşmaya eğilimlidirler, ancak belli koşullarla. Aslında eski Avusturya İmparatorluğu'nda kurumlara, zevklere ve düşüncelere damgasını basmış olan Cermen öğe, Macar öğeyle, ancak Slav itişine karşı daha iyi direnebilmek için bir anlaşmaya gitmiştir. (1880'de, 9 milyon Alman – onun da 8'i Avusturya'dadır – ve 6 milyon Macara karşı, 17 ya da 18 milyon Slav ve 3 ya da üç buçuk milyon Rumen ve İtalyan vardır.) Öte yandan, Cermen-Macar anlaşması, Berlin'le bağlaşıklığa ve bir Slav toprağı olan Bosna-Hersek'i

işgale götürür. François-Joseph, çok geçmeden *Reich*'ın "parlak ikincisi" olup çıkacaktır, Macar da işbirlikçisi.

Böylece, Tuna havzasında, yenenler ve yenilenler vardır. Ortada bir federalizm olmadığından – belki olanaksızdır da! –, üzerlerinde Habsburg'ların hüküm sürdüğü çeşitli halklar arasındaki işbirliği geçici kalır.

Baltık'dan Adriyatik'e: Bağımlı ve hareket halinde milliyetler

Ülke sınırları bakımından bir kararlılığı sürdüren XIX. yüzyıl Avrupası, XVII ve XVIII. yüzyıllarda doğuda yapılmış büyük bölüşmeleri, Avusturya, Prusya ve Rusya yararına sağlamlaştırır. 1867 uzlaşması ile yapılan, "sürüler"i zayıflatmak amacıyla, bir görev bölümüdür sadece.

Divide et impera, yani "Böl ve Yönet", o kadar!

Ortaçağ'dan beri, Doğu'daki Baltık ülkeleri Cermen etkisi altındaydı: Ticaret, Riga'yı güzel bir kent yapıp çıkan Almanların elindeydi; toprak da, aynı kökenden Baronların. Dorpat (Tartu) Üniversitesi'nde Almanca ders veriliyordu. Ne var ki, 1861 Rus toprak reformundan sonra yığınla büyük toprak sahibi toprağını satmak zorunda kalır. Bir yandan, bir küçük mülkiyet sahibi sınıf, öte yandan gelişen demiryolu ve limanlar sayesinde yerel bir burjuvazi oluşur. Bunun sonucunda da, önce dil planında, sonra da siyasal bir milliyetler rönesansı kendini gösterir. Bununla beraber, Rus yönetimi, böylesi bir hareketten Cermanizme karşı yararlanmak isterse de, ayrılıkçılığı yüreklendirmeye kadar gitmez; ve Ruslaştırma bu ülkelerin yakasına yapışır, yerel dilleri eğitimden ve resmi yayınlardan kovar.

Ormanlık, sert ve yoksul, belli bir özerklikten yararlanan Finlandiya büyük dükalığında, soylularla burjuvaların İsveçli ve Lutherci kültürü, Fince konuşan köylülere dokunmaz. Burada da Çarlık, dünün egemenlerini zayıflatmak amacıyla yerli duygunun açılıp serpilişini serbest bırakır ve II. Alexander yerel özgürlükleri onaylar. Arkasından Finlandiya ekonomisi, kereste, reçina ve katran üreterek, kâğıt hamuru ve kibrit yaparak ilerler; nüfus hızla artar. Çok geçmez, ulusal duygunun uyanışından pire-

lenen Rus yönetimi, başkentin kapılarındaki bu etkin pazarı ve önemli stratejik ülkeyi imparatorluğa daha sıkıca bağlamayı kafasına koyar. Yüzyılın sonlarında çetin zamanları olacaktır Finlandiya'nın.

Üç parçaya bölünmüş P o l o n y a nasıl sürdürecektir yaşamını?

Bu parçalardan her biri kendi gelişimini tadar. Ne var ki, hızla çoğalan, çalışkan, sanatçı ulus, manevi birliğini korur. 1830 ve 1863 ayaklanmalarının başarısızlığa uğramasının arkasından, romantik hayaller kaybolur. Aristokrasi, bölüşmeci güçlerle görüşmelerinde bir sonuca varamadığı gibi, onlarla etkili biçimde savaşamaz da; öyle de olsa, Galiçya'daki senyörlerle Habsburg'lar arasında sürekli bir işbirliği gelişir. Avrupa çapındaki siyasal göç de, 1815 Antlaşması'nı gözden geçirme olanağını vermez: Prusya'nın 1870'teki zaferi ve üç imparatorun uzlaşması, böylesi bir seraba son verir. O tarihten başlayarak iş başa düşer: Gerçekler bütün çıplaklığı ile görülmeli, Cermenleştirme ve Ruslaştırma çabalarına karşı direnilmelidir; ülkenin fikri ve maddi canlı güçleri arttırılarak yapılmalıdır bu. Daha modern, daha sanayici bir Polonya ayağa kalkar; başlıca etkinlikler de, Yahudilerin ve Almanların elindedir. Ulusal bilinç, genç burjuvalarda liberalizm, – çoğu kez proleter – aydınlarda sosyalizm rengine boyanır; bu sonuncular, bir işçi hareketinin geleceğine daha çok bel bağlarlar. Alman bölümünde, toprağı ve okulu hedef almış ateşli bir Cermenleştirmeye karşı en sert mücadeleyi köylülerle Katolik ruhban verir; Ruslaştırmaya gelince, köylü yığınların cahilliğini daha da vahimleştirmekten başka bir sonuç vermez. Buna karşı Galiçya'da daha tatlı bir iklim sürer gibidir: Belli bir idari ve kültürel özerklik, eyaletin eşrafıyla Viyana yönetiminin anlaşmasını mühürler; bundan en çok yararlanan Lvov ve Krakovya, etkin edebi ve bilimsel merkezlerdir hep. Rusya'yla iki büyük Orta Avrupa İmparatorluğu'nun ilişkilerindeki soğukluk da işin içine girince, Polonya'nın yeniden kuruluşu daha az sorun yaratacak hale gelir.

Ç e k l e r i n t a r i h i de, Avusturya monarşisinin tarihinin içinde oluşur. Bohemya'da, Alman ve Çek iki öğe, hem omuz omuzadır, hem de çatışırlar aralarında: Birincisi, madence zengin ve ormanlık dağı tutmuştur ve orada, Sak-

sonya ile Silezya'da olduğu gibi bir dokuma sanayisini geliştirir; ikincisi, tarihsel başkent Prag ile sanayi kenti Pilsen'in çevresinde çökük yöreye yerleşmiştir ve "tarihsel haklar"ın arkasındadır, yani Moravya ve Silezya ile beraber bir Bohemya krallığının kurulmasını ister.

Bir Çek-Alman aristokrasisi vardır ki, Viyana ile işbirliği alışkanlığı içindedir, Habsburg'lara dayanmayı bile düşünür; ayrıca Bohemya ile Avusturya da sıkı iktisadi ilişkilerle bağlıdırlar birbirlerine. Öte yandan, hızla çoğalan Çek halkı da, çeşitli bölgelerde üstünlüğü yeniden ele geçirmeye başlar; bir sanayi proletaryası ile bir ticaret burjuvazisi, Prag'la Pilsen'i Alman etkisinden kurtarırken, Çek aydınları da Alman kültürünü reddederler. Nüfuzu gitgide gerileyen "Yaşlı" Çeklere karşı "Genç" Çekler vardır ve tarihsel haklar formülünün eskidiğini söyleyip demokratik bir Çek devletinin kurulmasını önerirler. Böylece, 1890'a doğru, Profesör Thomas Masaryk, Avusturya-Macaristan hegemonyasını yıkmak üzere, Çeklerle Slovakları aralarında birleşmeye çağırır.

Habsburg monarşisine tabi halklar içinde M a c a r h a l k ı, gelişmelerden en çok yararlanandır. Macarlaştırma 1867'den çok önce başlasa ve 1848'de Kossuth, Macarlar için istediğini eski Macar krallığının öteki etnik topluluklarından esirgese de, Budapeşte yöneticileri, çifte yönetim başlar başlamaz baskılarını arttırırlar: "Macaristan ya Macar olacak ya da yeryüzünden silinecek" derler; çok geçmeden Koloman Tisza, "Slovak ulusu yoktur" diye ekler. Ne var ki saldırı, aşağı yukarı aynı sertlikle, Rumen'e, Sırp'a ve Hırvat'a karşı da yöneltilmiştir. Merkeze yerleşmiş Macarın elinde görevliler, ordu, okul, ruhban, istatistik vardır ve çevreye egemen olma çabasındadır. Sonuçlar birbirine eşit değildir ve özellikle dışarda hayalkırıklığı yaratır. Baskı tepkiye yol açar, Slovakları Prag'a doğru iter, bir Rumen Ulusal Partisi'nin doğuşunu hazırlar. Sırpların yüzünü Belgrad'a çevirir ve Macarlaşmış bir Macaristan için en büyük bir tehlike olan Yugoslav hareketinin kızışmasına yardımcı olur.

Bununla beraber, bu G ü n e y S l a v l a r ı n ı yönlendiren zıt akımlar vardır. Gerçekten, üç halktan ikisi, Sloven'le Hır-

vat, uzun süreden beri Habsburg'larca yönetilirler, yüzlerini Viyana'ya ve Katolik olanları da Roma'ya çevirme alışkanlığı içindedirler ve son Fransız egemenliğinden de, geçici bir İllirya anısı kalmıştır belleklerinde; ancak üçüncüsü, kuşkusuz daha kalabalık olanı, Ortodoks Sırptır ki, yüzyıllardır Osmanlı egemenliği altındadır ve içinden bir azınlık da İslam'ı kabul etmiştir. Bir yandan, Belgrad'ın çevresinde bir Sırbistan Türke karşı mücadele özlemi içindedir; öte yandan Zagrep, bir Hırvat-Slavon-Dalmaçya devletinin başkenti olmaya adaydır. Dış oyunlara, bu halklar arasındaki sürtüşmeler de eşlik eder. Sonunda anlaşılır ki, İllirya mümkün değildir ve Budapeşte ile Zagrep arasında ilişkiler gerginleşirken, Avusturya-Macaristan İmparatorluğunca 1878'de işgal edilen Bosna-Hersek'te, çitfe monarşi, o tarihten başlayarak Katoliklerle Müslümanları Ortodokslara karşı destekler. Yugoslav hareketinin, Avusturya-Macaristan yönetiminin çökmesi umudu içinde, Sırbistan yararına büyüyüp gelişeceği gün fazla uzakta değildir.

Böylece, Baltık'tan Adriyatik'e değin, Alman ve Avusturya-Macaristan İmparatorlukları çerçevesinde gerçekleşmiş iktisadi ilerlemeler ne olursa olsun, ezilen milliyetlerin kızışıp kaynaşması bitmiş değildir. Tersine, Avrupa barışı için tehlikeli bir bölgedir orası.

OSMANLININ GERİ ÇEKİLİŞİ VE BALKAN DEVLETLERİN DOĞUŞU

Siyasal durum, Balkanlarda daha da hareketlidir. Bu yarımada dağlık ve bölüm bölümdür; ancak İspanya yarımadasından farklı olarak, merkezi bir yayladan yoksundur ve öyle olduğu için de Osmanlı boyunduruğundan ağır ağır kurtulur. Bu coğrafyada, bir başka Hıristiyan *reconquista*'sıdır tanık olduğumuz; ne var ki parçalanmışlık birliğin yerine geçer ve Avrupalı güçlerin müdahalesi ortaya çıkar: Doğu sorunu, "hasta adam"ın mirasının ne olacağıdır; Rusların İstanbul'a ve Boğazlar'a doğru inişidir; İngilizlerin bu itişi durdurma kararlılığıdır; Aşağı Tuna'ya, Ege'ye ve Adriyatik'in çıkışlarına doğru Cermen-Macar baskısıdır. Karmaşık bir oyundur bu ve Türk bunun sayesinde ayakta durmayı umut eder, halklar da bağımsız olmadıklarından dışarıdan kendilerine dayanak bulma çabasın-

dadırlar; öyle ki, yeni devletlerin oluşumu, Avrupa politikasının rastlantılarına bağlı olarak kesintilerle yürür.

Avrupa politikası ise, yüzyılın başlarında, bir Yunan devletinin varlığını sultana dayatmıştır. Unutulmayacak bir başlangıçtır bu. Ne var ki, 1829'un Yunanistan'ı, yoksul, parasız pulsuz ve hükümetsiz olduğundan, Rusya ile İngiltere arasında sallanır durur. Bununla beraber, İngilizlerden İyonya adalarını elde edecek, Tesalya'yı bütünleştirecek, aklını Girit'e, Epeiros'a, Makedonya'ya ve Ege'nin Asya kıyılarına takacaktır: Dışarıda kalmış toprakları anayurda katma görüşü araçlardaki zayıflığı göz önünde tutmak zorundadır. Geneloy yürürlüktedir ve bilgiye olan susuzluk büyüktür. Oysa ekonomi teknisyen ve sermaye kıtlığından kıvranır; çünkü eğitim, serbest mesleklere ve kamusal ve siyasal hizmetlere götürmektedir. Bir Yunan kentinden çok bir Arnavut kenti olan Atina'nın nüfusu, 15.000'den 100.000'e çıkmıştır; hızla gelişir de olsa büyük sorunlarla başbaşadır. Yunanlı, ticareti yeğler ve halkın hatırı sayılır bir bölümü de küçük krallığın dışında yaşar; krallığın başına ise Avrupa, arpalıkları tartışan partilerin üstünde kalacağı inancıyla, bir Bavyeralı, bir Danimarkalı deyip yabancıları geçirir.

Yeni Yunan mucizesinin durumu budru.

Balkanlarda ufacık bir yarımada olan Yunanistan, dolayındaki adalarıyla, sırılsıklam Akdenizli olarak hisseder kendisini. Tersine, kıtasal ve içtenlikle doğulu olan öteki genç uluslar ise, belirsiz sınırlarının aranışı içindedirler.

Osmanlı'nın fethettiği toprakların ortasında ele geçirilmez bir kartal yuvası vardır: Karadağ'dır burası. Bu teokratik ve ataerkil prensliğe kadar çıkan bir tek araba yolu görülür. Haritada bir noktadır o; ancak Kosova savaş alanında yıkılan Duşan'ın Sırbistan'ından beri, Sırp davasının sığındığı yerlerden biridir.

Öte yandan, bu Sırbistan da yeniden doğmaktadır.

Tuna'da, Makedonya'ya doğru giden yolların kavşağında ağır ağır olmaktadır bu. Belgrad kalesine sığınmış Yeniçerileri, dolaydaki "bakir orman"da yaşayan domuz yetiştiricisi köylü-

haydutlar hırpalar zaman zaman. Kendisini Sırp ulusunun yüce başı (*knez*) olarak ilan etmiş olan Miloş Obrenoviç onlardan biridir; daha önce Napoléon döneminde bir ayaklanmayı yönetmiş olan Kara Giorgi de öyleydi. Bu prenslik, göze çarpan bir zafer kazanmadan, sabırla, Osmanlı himayesinden sıyrılma çabasındadır. Ancak ne Makedonya havzasına varabilir, ne kardeş Karadağ'ın yakınına: Osmanlı, Trakya'dan Arnavutluk kıyılarına ve Bosna'ya giden geçitleri tutmuştur. Bosna, 1878'de bir ara elden çıkacaktır. 1890'a doğru, denize çıkışı olmayan, donanımsız, yabancı desteğiyle yaşayan Obrenoviç'in krallığı, yoksul ama durmadan çoğalan ve cemaate (*zadruga*) pek bağlı köylülerin ülkesi olarak kalır. Öyle de olsa, 2 milyona varmayan, onurlu ve kavgacı bu bir avuç halk, Yugoslav yurtseverlerin, Osmanlıya ve Avusturya-Macaristan'a karşı yürüttükleri savaşta, umudu ve simgesi olup çıkacaktır.

R o m a n y a'da da benzeri gelişmeler olmaktadır. Dağlar, Rumen çiftçi ve çobanların elindedir; ova ise Boyar'lara terkedilmiştir ve onlar da, Fener'in Rum tacirlerinin yardımıyla kendi köylülerini serf haline getirmişlerdir. Yunan ayaklanışı, Fenerli *Hospodar*'ların sultanını uzaklaştırır ve yerlerine Boyar'ların seçtiği yerli prensler geçer. Bu toprak aristokrasisi, serflerini azat etse ve – Rus toprak reformuna öykünüp – 1864'te toprak üzerinde hak tamsa da, güçlenişini sürdürür; bir Anayasa görüntüsüyle yönetir ülkeyi ve yabancı kapitalistlere açar; onlar da tahıl, kereste ve petrol arkasındadırlar. Bu çifte sömürü, hızla çoğalan ve kıvrak zekâlı bir halkın düzeyini aşağılarda tutar. Kendisine liberal diyen bir partinin politikası, ne köylü ayaklanmalarını engelleyebilir, ne de – kentlerde çoğunluk halindeki – bir Yahudi azınlığın ezilmesini. Fransız kültürüne bağlı bir ufak azınlık, Bükreş'in ortasında yaşar ve cahil ve alabildiğine yoksul köylü kitlesiyle zıtlık içindedir yaşamı. Bu durum, kendi üreticisi açlıktan kırılırken dışarıya tahıl satan Rusya'ya bir soluk aldırır. Ölüm oranı korkunçtur, ama doğum oranı da gözalıcı: Romanya, 1900'de 5 milyonluk nüfusuyla, Balkanların en kalabalık devletidir. 1878'de Dobruca'yı kazansa da Besarabya'yı kaybetmiştir; Viyana ve Berlin'le olan ilişkilerinde ise başı hoş değildir.

T u n a' nın g ü n e y i n d e, Osmanlı egemenliği daha da açıklıkla görülür. Hemen hemen her yanda, büyük

malikâneler ya da beylerin ve ağaların *çiftlik*leri yayılır; çiftçi yurtluğa bağlanmıştır, horlanan reaya *haraç* denen vergiye tabidir. Öte yandan, yığınla İslam'a dönüş olmuştur, çoğu da fetih sırasında mülklerine el konulmasından yakayı sıyırma kaygısıyladır bunların: Pomaklar ya da Rodop'un Bulgarları, güneydeki Arnavutlar, Bosna'daki yığınla Sırp kasabası böyle Müslüman olmuşlardır. Ayrıca oraya buraya yerleşmiş Türk çiftçiler vardır. Meriç vadisinde bağımlı köylülere hep Rum denir. Aslında, Bulgar kitleye dahildir bunlar. Asya kökenli olan, ancak alabildiğine Slavlaşmış ve Ortodoks olmuş bu B u l g a r l a r, vaktiyle geçici bir imparatorluk kurdukları toprağa bağlanmışlardır dört elle; ne var ki beyler baskı yapar üzerlerinde Rum tacirler soyar; galeta, domates, sarmısak ya da yoğurt yiyerek yaşarlar. Kentler, camileri ve pazarları ile bir Osmanlı havasını yansıtırlar her yanda ve görünüş odur ki, bu halkın ulusal bilinci pek güçlükle uyanacaktır.

Birden Çar, 1870'te, bir Bulgar genel valiliği yaratır, kızgın köylüleri ayaklandırır, Karadeniz'den Makedonya'ya değin yayılacak bir büyük devletin kurulması için yüreklendirir insanları. Öte yandan sultanın, Hıristiyan *komitacı, kırcali* ya da *haydut* sürülerine karşı Pomaklar ve Müslüman Arnavutlardan yararlanma alışkanlığı vardır. Bu *Başıbozuk*'ların vahşeti ve Bosna'yı içine alan karışıklıklar, 1877'de bir B a l k a n s a v a ş ı na yol açar ve Rus orduları müdahale eder, güç de olsa zafer kazanırlar. Ne var ki, ertesi yıl Berlin'de diplomatlar, Tuna Bulgaristan'ını içine alan bir "özerk ve vergi veren prenslik" tanırlar sadece; Doğu Rumeli adını verdikleri güney havzalarını ondan ayırırlar; Sırp ilerleyişi Morava vadisinde durdurulmuştur ve Avusturya-Macaristan, Bosna-Hersek'i yönetme hakkını elde eder.

Böylece Osmanlılar, Boğazlardan başlayıp, Trakya ve Rodop üzerinden ta Makedonya, Arnavutluk ve Epeiros'a değin uzanan toprakların sahibi olarak kalırlar. Gözalıcı bir h a l k l a r m o z a y i ğ i dir bu. Tam batıda Arnavutluk, Katolik, Ortodoks ya da Müslüman olsun, hemen hemen erişilmez dağlarda bağımsız yaşar. Merkezde Makedonya, bir başka kargaşa ortamıdır: Yunanlılar, Selanik'e göz dikmişlerdir ve orada, İspanya'dan göçmüş Yahudilerle birlik-

te ticareti ellerinde tutarlar; Sırplar da kendilerinin diye bilirler kenti; ne var ki Bulgarlar, konuşulan dillere bakıp, ne Yunanlılara, ne de Sırplara vermek isterler orayı; sonunda Osmanlı yönetimi sürer, düzensizliğin yanı sıra alabildiği rekabet de. Son olarak doğuda, bir başka doğal yolağzmda, Trakya'da, yine Yunanlılar ve Bulgarlar göz dikmiş haldedirler ve ülkenin bir ucu imparatorluğun başkentini gösterdiği için, Avrupalı devletler de büyük bir dikkatle göz kulak olurlar.

Özetle, Avrupa'nın bu güneydoğusu, öyle pek Avrupa değildir. Osmanlı egemenliğinin arkasından, savaşçı, ama yoksul küçük milliyetler arasında siyasal parçalanmaya uğramıştır ve bir düzensizliğin pençesindedirler ki, Avrupalı devletler fazla umursamazlar. Arnavutluğun yenilmezliği birçok şeyleri hatırlatır. Köylülüğe gelince, ortaklaşacı örfleri ve atadan kalma yaşam biçimiyle, uçsuz bucaksız komşu Rusya'yı canlandırır gözlerde.

RUSYA'DAKİ GELİŞMELER

Çarların uçsuz bucaksız imparatorluğu, Napoléon'a karşı yürüttüğü kurtuluş savaşından beri büyük bir saygınlıktan yararlanır; bir "büyük Yunan tasarısı"nı gerçekleştirmenin yanı sıra Asya'da fetihlerini sürdürürken, Avrupa'da da geleneksel düzeni savunur. Ne var ki Kırım Savaşı, otokratik rejimin eksikliklerini ortaya koyar ve sarsar onu.

Kırım Savaşı'ndan önce Rus otokrasisi ve eski rejimi

Boyun eğdirmeye dayanan bir iktidar, boşinançlar içinde bir halk, zır cahil ve saygınlığı olmayan Ortodoks papazlar, mutlakiyetçi bir hükümdarın hizmetinde bir yüksek ruhban, hükümetle sıkı sıkıya işbirliği edip köylüyü vesayet altında tutarak ona yardım etme koşuluyla geniş ayrıcalıklardan yararlanan bir toprak aristokrasisi; keyfiliği belli bir saflıkla sulandırılmış, ama tembelliği, savsaklaması ve boş gururuyla yine de tiksinti verici bir bürokrasi (özdeyişi de şudur: Herkes çalar, elleri çarmıhta çivili olmasaydı İsa da

çalardı); kendi mahkemeleri olan, ülkeyi sıkı bir gözaltında tutup sürekli karantina uygulayan, elçilerin haberi olmadan Rusya'nın dışında bile işini gören bir polis; bir düzen aracı olduğu kadar bir fetih aracı da olan, ancak kendini koyverdiği için zayıflamış bir ordu.

İşte halk ve devlet katında ilk göze çarpanlar!

Bir olacağa boyun eğen, bir yakınıp sert tepkilere yönelen köylü kitle, Çar söz konusu oldukta şöyle düşünür: Sadece iyilik ister o; görevlilerinin yaptıklarına da karşıdır; dahası, bir arada yaşama alışkındır ve köylüleri toprak sahibi olsun arzular, ondan da öte servajın karşısındadır, ne var ki onların yazgısını düzeltemez her şeye karşın.

Şöyle böyle bir burjuvazi ve ihtiyaç içinde bir zanaatçı topluluğu. Devlete, birkaç soylu aileye ve yabancı kapitalistlere bağımlı, tarifelerle korunan, alışılagelmiş yürüyen bir sanayi (İmparatorluk, artık alıcısı olmayan demirini dışarıya yollamayı durdurur, tahıl satar). Taşınır servet alabildiğine sınırlıdır; makineler olmadığından, tezgâhlar kol gücünün bol olduğu kırsala yönelir. Büyük kentlerin çoğu, ahşap iri köylere benzer; kapalı mahalleleri ve *kreml*'leriyle kale olarak görev yaptıkları zamanları hatırlatırlar.

Ulaşım yollarının azlığı, müdahale ve para kıtlığıyla felce uğramış bir ticaret. Sosyal yapıda, hatta zihniyette her şey, liberal kapitalizmin gelişmesinin karşısında dır; ne var ki, iktisadi bir devrimin mayası odur ve böylece mutlak feodal Eski Rejim'i altüst edecek olan da odur. Cahil ve alabildiğine geniş bir köylü kitlenin ortasında derin sarsıntılara yol açmadan, sonradan gelip yerleşmiş olanları harekete geçirmeden ve böylece devletin birliğini tehdit etmeden, dahası bütün bir yapının temeli olan Çarın iktidarının üstüne kuşku düşürmeden, liberal kurumlar nasıl getirilip sokulabilir topluma? Bozulup çürümüş soyluların ve rüşvetçi görevlilerin acımasız ressamı olan bir Gogol'un, bir Turgenyev'in ya da bir Saltikov Çedrin'in, bu leş gibi kokan Rusya'nın geleceği hakkında bir şeyler söylemekten vazgeçmiş olmaları iyi anlaşılıyor.

Ne var ki, ülke, üretimin ve mübadelenin yeni biçimlerine uymamazlık edemez. Ayakta kalmanın bir gereğidir de bu. Sıvastopol önündeki yenilgiler tehlikeli gecikmişlikleri

koyar gözler önüne. Askeri güç, iktisadi dayanağı çürümüşlükten yıkıldığında, varlığını sürdüremeyecektir. Çar Nikol'a, üniversiteleri boğucu bir denetime uğratmış, yazıya çiziye acımasız bir sansür getirmiştir, ama boşunadır bunlar! Batıyla ilişkileri önleyememiş ve düşünceyi boğazlayamamıştır. Karbonari'leri örnek alan komplolar döneminden beri köprülerin altından çok sular akmıştır kuşkusuz. Fransız Devrimi'nin mirasçısı düşünceler gerilerken, aristokratik çevrelerde vaktiyle pek tadılmış XVIII. yüzyıl akılcılığına karşı da bir tepki oluşur. Voltaire'ciliğin yerine Hegel'cilik geçer: Bu sonuncusu, kimi insanlarda devlete tapmayı güçlendirirken, kimisini de başkaldırıya iteler.

Böylece, Kırım Savaşı'nın arkasından, iki eğilimi bölüşür aydınlar: Bir yanda, liberalizmden çok, burjuva liberalizminin – sosyalist ya da anarşist – hasımlarına yakınlık duyan "Batıcılar" vardır; öte yanda da, Rus geleneğinin Çar, Ortodoks Kilise ve – Korolenko ile Tolstoy'un göklere çıkardıkları – *mujik* arasında güven verici bir işbirliği sağlayabileceğini ve sağlaması da gerektiğini savunan "Slavseverler". Ne var ki her iki taraf da, *mir*'e ve ortakçı çalışma biçimlerine hoş gözle bakarlar. Onlar arasında, umutsuzluğa düşüp Rus ruhunun çalkantılarını ve karışıklık içindeki bir toplumun boğuntularını dile getirmekle yetinenler varsa da, çoğu ülkenin bağrında taşıdığı diriliş gücüne inanır ve kimileri de, daha o yıllardan başlayarak, ona bir devrimci misyon biçmekte duraksamazlar.

II. Aleksandre zamanında Rus bunalımı. Reformlar ve ilk devrimci hareket

Ulusun doğrulup kalkınması, bir toprak reformunun başarısına bağlı görünür hep. Ancak, toprakta köleliğin kaldırılmasının, bütün engelleri de yok edeceği söylenemez; çünkü, yaşama araçlarını sağlamadan köylüyü azat etmek, uğursuz bir geleceği de hazırlamak demektir. Bunun gibi, karşılığını vermeden soyluların elindeki toprakları almak düşünülemeyeceğinden, öyle bir yol bulmalıdır ki, yapılan ne mülkiyet sahipleri için bir yıkım olsun, ne de toprağa kavuşanlar için fazla külfetli. Ama her halükârda ikti-

dar harekete geçmelidir. 3 Mart 1861 tarihi pek önemlidir: Çünkü Çar II. Alexandre, o gün köylülerin "azat edildiğini" haber verir; köylü yığınlar titrer ve Çar "kurtarıcı" diye anılacaktır artık.

Ne var ki hayal kırıklığı gecikmez!

Gerçekten, köylü topluluğu yararına sadece sınırlı bir geri satın alma hakkıdır tanınan; devlet de, borçlanılan miktarın beşte dördünü üstlenmiştir. Alanlar, Tac'ın köylüleri sıfatıyla 7 hektar elde edeceklerdir; senyörlük malikâneleri üzerinde 3 hektara değin inecektir bu pay ve maliklerin asla devretmemekte yarar gördükleri bereketli topraklarda 2 hektara kadar da inebilecektir bu rakam. Öyle olunca da, köylüler açlıkla yüzyüze kalacaktır; yeni paylaşmalar gündeme geldikçe artacaktır bu açlık ve büyük bir nüfus artışı paylaşmaları da çoğaltacaktır. Köylüler aldatılmış ve hatta ellerindekiler çalınmış olarak göreceklerdir kendilerini; satın alınan parçalarla eski maliklerin kendileri için ayırdıkları toprakların birbirine karışması ise, çileden çıkarıcı davalara yol açacaktır. Öte yandan, soylular da hop oturur hop kalkar: Alacağını tamı tamına alamadığı gibi, eline tutuşturulan gelir senetleri de değerini yitirir. Öyle olunca, o da köylülere kiralar ya da tacirlere satar çoğu kez. Elinde tuttuğu topraklar, eskisinden daha iyi işlenmekte değildir ve *mujik* yöntemlerini – istediği halde bile – düzeltemez. Kiminin istediğinden fazla toprak vardır elinde, kimi yeterince toprak sahibi olamamanın acısını çeker.

İktisadi ve sosyal açıdan reform eksiktir.

Kurumlarda da gerçek bir yenilenme söz konusu değildir. Otokrasi, bir Ulusal Meclis'in kurulmasını reddetmiş, yerel meclislerin kurulmasıyla yetinmiştir ki, kentlerde olanlarına kısıtlı oy egemendir; öteki yerlerde kurulanlara ise, mülk sahipleri, kentliler ve köylüler katılmaktadır. Daha cesur olanı eğitim reformu dur: Orta öğretimde kapılar herkese açılırken, üniversiteye de özerklik tanınır; öte yandan adli reform, yargıçların bağımsızlığını sağlarken, mahkemelere de jüri kurumunu sokar. İnsanlık ve etkili olmayı göz önünde tutan bir askeri reform, orduda cezaları yumuşatır, yeni kadrolar için okullar açar ve askeri hizmeti yirmi yılla sınırlar. Ne var ki, ne denli iyi niyetle yapılmış olursa olsun, Batılılaşma ile Slavseverlik arasında ga-

rip bir uzlaşmanın ürünü olan bu liberalizm, dayanacağı –oldukça güçlü– bir burjuvazi ya da aydın köylü kitle olmadığı için, ilk tepki rüzgârının insafına bağlıdır yazgısı.

Bu tepki ise gecikmez.

Kırsalda karışıklıklar sürer ve Polonya'nın ayaklanışı yığınla liberali kaygılandırır ve milliyetçi "Slavseverler"e yaklaştırır onları. 1866 yılındaki saldırının arkasından, Çar, üniversite ve adliye alanında verilmiş ödünleri yeniden gözden geçirir. Kuşkusuz, *intelligentsia* sert tutkuların ortasında biçimlenir. Daha önce Turgenyev, *Babalar ve Oğullar* adlı romanında, kuşaklar arasındaki uyuşmazlığı serer gözler önüne ve gelmekte olan kuşağı "Nihilist" diye adlandırır. Gençler, ilk yılların "Batıcılar"ından uzaklaşırlar; bu arada Batı yönünden hayalkırıklığına uğrasa da, "halka gitme" yoluna gelip girmiş olan Herzen'den de koparlar. "Popülist" denen bir edebiyat, *Narodnik*'lerin (*narod,* halk demek) edebiyatı, mujiki ülküleştirir. Ne var ki, *Raznotchintsy,* "çeşitli katlardan insanlar", yani varını yoğunu yitirmiş soylular, papaz ve tacir çocukları, ordudan ayrılmış subaylar arasında çoğu, kem küm etmeden yerleşik düzeni yıkmayı öğütleyen bir Çernişevski' yi izlerler. Reformların yetersizliği, gericiliğin başgöstermesi, yücegönüllü ama saf üniversite öğrencilerinin halkı eğitme yolunda giriştikleri "seferberlik"in başarısızlıkla sonuçlanmasına bağlı hayalkırıklığının arkasından, bir terrorizm ve gerçek savaş ortaya çıkacaktır ki, iktidarla devrimciler arasında üç yıl sürecektir. Sonunda, Çar II. Alexandre, yeni reformlara girişir göründüğü bir sırada, 1881'de öldürülür.

Kapitalizmin gelişi ile sağladıkları ve III. Alexandre zamanında sefalet

"Kurtarıcı" ve "iyi niyetli" diye adlandırılan Çarın öldürülmesine yığınlar hareketsizlikle yanıt verirler.1881 yılı hasatı boldur ve devlet örgütü terrorizmi yenmiştir: Olsa olsa şurada burada birbirinden kopuk kimi komplolara rastlanır; onlardan biri de, Lenin'in ağabeyi Ulianov'un yaşamına malolacak 1887 komplosudur. Belediye meclislerinin

dışında bir genel meclisi haber vererek, toprakta artık zorunlu hale getirilmiş geri satın almaların fiyatını düşürerek, *mir*'lere avans verecek bir Köylü Bankası kurarak, baş vergisinin miktarını azaltarak, fabrikalarda günlük çalışma süresini kısaltarak ve Sibirya'ya doğru resmi göçü örgütleyerek zaman kazandıktan sonra, yeni otokrat, liberalizme "tiksinti verici" bir şey diye bakan Çar III. Alexandre, eski profesörü, şimdi de Saint-Synode savcısı olmuş Pobiedonostsev'in etkisine terkeder kendini. Pobiedonostsev, devletin sınıflar üstü rolüne inanan, doğal mertebeleşmeye dayalı bir "sosyal monarşi"nin kuramcısı olma havasındadır.

Tepki, bir soyluluk, dinci ve milliyetçi renge bürünür. Soylular Bankası, kendi malikânelerini işletemeyen kimi soyluları batmaktan kurtarmak zorunda kalırken, köylüler üzerinde de geleneksel vesayet yeniden kurulur. Ortodoksluk, yerli olmayan halklar üzerinde baskı rolünü oynar ve sistemleştirir. Laik tüze ise, yalnız mezhepler üzerine çökmekle kalmaz, Polonya'da Katolikleri, Baltık eyaletlerinde Luthercileri çarpar ve Ermeni Kilisesi'ne, Volga ve Kafkas Müslümanlarına, Asya Budistlerine varıncaya değin kaygılandırır. Özellikle Yahudilere karşı azgınlaşır ve korkunç bir baskı ve zulüm başlar onlar için. Bir birleştirme politikası, Finlandiya'yı, Baltık ve Polonya eyaletlerni, Besarabya'yı, ezilen milliyetlerde ayrılıkçılığı güçlendirme pahasına Ruslaştırmayı istemeye götürür Petersburg yöneticilerini. Bunlar olurken, otokrasi, Alman İmparatorluğuyla bağları gerçekten koparmadan, Fransa'nın cumhuriyetçi yönetiminin kişiliğinde, güçlü bir mali, diplomatik ve askeri destek bulur.

Aslında, saygınlığını yeniden sağlama yolunda Çarlığın bu – bir süre için – mutlu çabası, bir sanayi Rusya'sının gelişmesinden ayrılmaz görünür. Sonunda, kapitalizm uçsuz bucaksız ülkeye yanaşır ve karaya çıkar; bir sömürge ülkesi gibi, büyüleyici doğal kaynaklarıyla ilgilenir, madenlerini işletmeye açar, hemen hemen her yanda fabrikalar yükseltip kentler kurar ve sefalet içindeki köylüler de oralara doğrulurlar.

1897'deki ilk nüfus sayımına göre 125 milyon insan yaşamaktadır Rusya'da, bu rakam 1850'de 57 milyondur; aynı

sayım gösterir ki, gönenç içinde diye bilinen 3 milyon küçük mülkiyet sahibine karşı, 22 milyon Rus sanayi proleteridir, 36 milyon küçük mülkiyet sahibi yoksul köylü vardır ve 41 milyon köylü de proleterleşmiştir. Sayım sonuçları, üretimdeki artış rakamlarını – büyük bir sevinçle – sergiler ve bunlara göre kimi kesimlerde, imparatorluk, büyük iktisadi güçler arasında saygın bir yerde görünür, ne var ki halkın yaşam ihtiyaçlarının hayli de aşağısında kalmaktadır; genel yaşam düzeyindeki büyük düşüklük hakkında susar; dışarıya satılan gözalıcı tahıl miktarını belirtir, ama kıtlıkları anmayı da unutur nedense.

II. Alexandre'ın Maliye Nazırı Rejtern, kendinden öncekilerin açtıkları yolda sanayi gelişmesini sürdürmüştür. Böylece, Rusya borç para alır ve isteklerine de yanıt verilir. Borç beş misline çıkar, 1895'te 5 milyarı aşar, ne var ki bankacılık da gelişir. Dış ticaret göstergesi, 1800-1825 dönemi 100'se, 1874-99 yıllarında nüfus sadece üç misline çıkarken, 972'ye varır. Rusya, dünya ticaret dolaşımına daha çok girer; ne var ki köylülük feda edilmiştir ve ağır dolaylı vergiler halk yığınlarını çarpmaktadır. Ne olursa olsun, sermaye şıringası, demiryolu, liman ve gemi yapımına, maden sanayisine, demir ve dokuma üretimine hareketlilik getirirken, hızlı bir merkezileşmeyi de destekler ve üç büyük sanayi merkezi yaratır: Petersburg, Moskova ve Ukrayna'dır bunlar. Öncüler arasında, İngiliz Youth ile Fransız sermayesini değerlendiren Rus Pohl'ü zikretmeli. Lyon'lulardan bir bölümü, demir ve sac üreten Kama Şirketi'ni yönetirler, ötekiler Moskova yöresinde ipek sanayisine egemendirler. Belçikalılar ile Almanlar da önemli işlere el atmışlardır. O yıllar, İsveçli Alfred Nobel'in kardeşi Ludwig'in büyük bir rol oynadığı yıllardır: Cronstadt'da savaş gemileri yapar, Bakü'yü çeker çevirir ve bu uzaktaki petrolün taşınması amacıyla, sarnıç vagonlar ile sarnıç gemiler tasarlar.

Bunlar olurken, alelacele kurulmuş, konforsuz işçi kentleri de büyürler. Evler vardır ki, yerde yataksız uyunur. Kimi işletmeler, personelini, duşu ve çamaşırlığı olan büyük yapılara yerleştirir. Kimi zaman işverenler, yiyeceklerin kendi mağazalarından satın alınmasını isterler; başka yerlerde işçiler, satış kooperatifleri kurarlar. Kararsız

haldeki el emeği, uzun ve zahmetli çalışma günlerinin baskısı altındadır; dağılımı üstünkörüdür ve üretkenliği zayıftır; sık sık iş kazalarıyla yüzyüze kalır; işte bütün bunların sonundadır ki, haklarını isteyip koparma duygusunun içine pek erkenden gelip girer. 1880'den beri, ücretlerde düşüş ve patronlar da kusur halinde ceza diye ücretlerde kırpıntıya gitmeyi genelleştirdiklerinden, yığınla grev ortaya çıkmıştır; öte yandan Çarlık da, en belirgin kötüye kullanmalara karşı mücadele etmeyi istediğinden, devlet güdümünde bir sosyal politika tasarlar.

Bununla beraber, uçsuz bucaksız ülke, derinden derine t a r ı m s a l kalır ve *mujik,* sanayideki ilerlemelerden yararlanmaz. Bu aykırılık, "kara topraklar"dan, yani bereketli buğday topraklarından bilinir: Parseller alabildiğine küçüktür oralarda ve kıtlıklar da o oranda korkunç; üretici, vergileri ve yıllık ödentileri ödemek için, sonbaharda satmak zorundadır ürününü ve bunu da, tohumluğu daha pahalıya satın almak ve aşağı nitelikte beslenmeyle yetinmek pahasına yapar. Yedi yüz toprak sahibi, 20 milyon hektardan fazla toprağı elinde tutmaktadır hâlâ; öteki 100 bin üretici ise, 3.400.000 hektarlık bir toprağa sahiptir. Her yanda, en değerli komün topraklarını kemirip yiyenler vardır ve yine her yanda, yoksul köylüler, bu *kulak*'larla mücadele içindedirler. Durmadan çoğalan tarım proletaryasından bir bölümü fabrikaya ya da kimi şantiyelere gider; bir başka bölüm, gidip Sibirya'ya yerleşmenin umudu içindedir ki, hayal kırıklığı, acı ve sıkıntı beklemektedir kendisini. Böylece binlerce bahtsız yaya yollara düşmüştür, öylesine parasızdır ki trene binemez ve yol boyunca dilenip durur; doğaldır ki, çoğu giderken düşer ve ölür.

Aslında, servajın kalkmasından beri, yaşam koşulları fazla değişmemiştir. *Mujik,* belki hiçbir şey demez; ancak ona göre, geçmişte olduğu gibi, "Tanrı fazla yükseklerdedir ve Çar da fazla uzaklarda!" Hep ortaklaşa yaşama tabi olduğundan, kendi sıradan evini çevreleyen küçük çitin içinde yaşamını sınırlandırmak zorundadır. Bu eve de ev diyebilmek için şahit ispat ister: Kuzeyde ahşaptır, penceresizdir, soba odanın büyük bir bölümünü ısıtır ve orada kışın giyinik yatılır; güneyde kerpiçtendir, hatta kuru yapraklarla donatılmıştır. Sabun yoktur, kimi zaman aydınlatma da; or-

manın uzağında, yakacak diye çalı çırpı ile yetinilir. Bir evde yığınla insanın yığışması ahlakın bozulması da demektir. Çay bir lükstür (bahşiş verilirken, Rusçada, "çay için" denilir); çoğu kez, kayın ağacının özsuyundan yapılan bir içki, *kvass* içilir. Düşük beslenme ve ayyaşlık soysuzlaşmaya yol açar. Yaşam umudu zayıftır ve çocuk ölümleri pek fazla. Ne var ki, doğum oranı o denli yüksektir ki, aşırı çoğalma vahim bir hal alır, onunla beraber yoksullaşma da.

Rusya'nın iki farklı görünümü: Parlak, seçkin aydınlar ve sürüp giden iktisadi gecikmişlik

Rusya, uzun bir süreden beri, uygarlığının ortaya koyduğu z ı t l ı k l a r la yabancıları şaşırtmaktadır. Bir yandan hoşa giden ama sert halk örf ve âdetleri, öte yandan nadir zevklere düşkün incelmiş bir toplum; bir yandan cehalet ve sıradan düşünce, öte yandan alabildiğine fikri esneklik!

Gerçekçi ya da tinsel z e n g i n b i r e d e b i y a t, kaba ve neşeli *mujiki,* gözü doymaz taciri, dediğim dedik mülkiyet sahibini, kayıkçıyı, başını alıp gitmiş olanla sınıfından ayrı düşeni işler durur. Puşkin'den Nekrassov'a ve Blok'a, Gogol'dan Dostoyevski'ye, Tolstoy ve Çehov'dan Gorki'ye, şiir, öykü ve roman, imgeye ve eleştiriye verdikleri yerle büyüleyici eserler koyar ortaya ve Avrupalıları şaşırtır ve bağlar kendine. B i l g i i s t e ğ i yoğundur, her şeye yönelmiş merak doymaz bilmez; Rus düşüncesi, bir sıçrayışta en cesur çözümlere doğru atılır. Bilimsel alanda başarılar, soyut düşüncedeki derinliğiyle olduğu kadar uygulamadaki sonuçlarıyla da, adım başındadır.

Yüzyılın başlarında, dinsel esinli mimarlığın özsuyu kurumuşa benzer kuşkusuz; zengin konak ve anıtların çoğu, Batı Avrupa'nın – barok ya da klasik – zevkine göre yapılmışlardır. Öyle de olsa, Moskova'daki Kurtarıcı Kilisesi'yle, önce romantik sonra gerçekçi bir resim okuluyla, heykelde ve sınai sanatta güzel ve bereketli ürünlerle, gerçek anlamıyla Rus dehasını yansıtan bir rönesans da kendini gösterir.

Bununla beraber, Rus duyarlığı asıl m ü z i k s a n a t ı nda dile gelir. Alman sanatı Çaykovski, Glazunov, Ru-

binstein üzerinde büyüleyici etkisini gösterirken, Glinka ve onu izleyenler, halk türküleri, dansları ve dinsel korolarıyla ulusal folklorun kaynaklarından alırlar aldıklarını: Önce Dargomijsky, arkasından da Rus "Beşler"i, bir Borodin, bir Rimsky-Korsakov ve Mussorgsky öyledir; ritm ve ses bileşimi bakımından çarpıcı bir yeniliğin yaratıcısıdır bunlar; Rimsky-Korsakov, daha sonra Stravinsky'yi olduğu kadar Prokofiev'le Şostakoviç'i de etkileyecektir. Aynı zamanda, halk dansından esinlenmiş olan b a l e, coşkulu bir kent seyircisinin önünde, hünerlerini sergiler ve büyüler onları. Madam Juliette Edmond Adam, "Moskovalı bir baleyi seyretmek, gözün edinebileceği en büyük zevktir" diye yazacaktır 1882'de.

Haritaya bakıldığında, Rusya, Asya'daki topraklarıyla beraber d a h a d a h e y b e t l i bir görünüş içindedir: Nüfusunun fazlalığıyla Avrupalı devletlerin başını çeker ve askeri çevreler, savaşa sürebileceği ne kadar er olabilir diye kestirmeye çalışırlar; öte yandan iktisatçılar, doğal zenginliklerinin çapını dillerine dolamışlardır. Ne var ki, bir kuşaktan beri gerçekleşmiş ilerlemelere karşın, ortaya koyduğu etkinlikler, Batı ve Orta Avrupa'daki ilerlemelerle karşılaştırıldığında, öyle ahım şahım değildir hâlâ. Avrupa kıtasının bütünlüğü içinde ele alındığında, III. Alexandre döneminde, Rusya, Doğu'nun bu büyük imparatorluğu, buğdayın yüzde 15'ini üretir, davarın yüzde 26'sını yetiştirir, ama çıkardığı kömür yüzde 2, demir döküm yüzde 4, çelik yüzde 3, yollanan mektup yüzde 4 ile sınırlıdır; donanması, ticaret gemilerinin tonajının yüzde 3'üdür sadece ve dış ticareti toplam mübadelenin yüzde 6.4'ünü aşmaz; okulların kabul ettiği öğrenci sayısı binde 24'tür olsa olsa (Almanya'da 172, İsveç'te 140'tır bu rakam).

Çarlığın yöntemleri ve girişimleri kimi zaman kaygılara yol açsa da, dikkatli gözlemciler, "ayakları kuma basan dev heykel"in zayıflığını belirtmeden edemezler. II. Nicola, 1894'te tahta çıktığında, "mutlakiyetin ilkeleri"ni savunma yolundaki kararlılığını ilan edince, sistemin yaşayabilirliği konusunda kuşkular vardır gerçekte; çünkü, Rus halkının ihtiyaçları ortadadır ve onun yanı sıra, ülkede yeni güçler gelişip durmaktadır.

IV
AVRUPA DIŞINDAKİ UYGARLIKLAR

Avrupa, yaşam düzeyindeki yüksekliği ve kültüründeki zenginliği dünyadaki yayılışına borçluysa, kendisine benzeyen yeni toplumlar da yaratmakta ve eski kıtadakinden alabildiğine farklı insan çevrelerini de sarsmaktadır. Bununla beraber, bu – pek çeşitli – çevreler ağır ağır değişirler ve dışarıdan gelen yabancı katkıyı, her biri kendi meşrebince özümserler az çok. Kuzey dünyası, Kara Afrika ve "İlkeller" diye adlandırılan halkların genişçe bir bölümü, tepki duymaktan çok katlanırlar. İslâm, hemen hemen bütünüyle Avrupa'nın egemenliği altına girmektedir, ancak güçlü özgünlüğünden vazgeçmez yine de. Musonlar Asyası, her köşesiyle kapılarını dışardan gelene açmaz ve barındırdığı yığınlar, yeniliklerin karşısına, daha az inatçı olmayan bir gelenekçiliği çıkarırlar; Japonya, beyazların yöntemlerine kapıları bir parça aralamışsa, o beyazlara daha iyi direnebilmek içindir bu. Dün İspanyol ve Portekizli olan Amerika Latin dünyası, bu toprağın özelliklerini oluşturan çizgileri gözlerden güçlükle saklar. Amerika'da, Afrika'da ve Avustralya'daki Anglosakson dünyalara varıncaya değin, bütün bu topluluklar, eski Büyük Britanya'nın tamı tamına yanıtları değildirler, olamazlar da...

BÖLÜM I

KUZEY KUTBU'NUN CILIZ TOPLUMLARI

Rus İmparatorluğu ile Kuzey Amerika arasında, Kuzey Kutup havzası dolayında yapılan keşif yolculukları ve ticaret, oralarda yaşayan halkları gün ışığına çıkarır. Aralarında çobanlıkla yaşayanlar vardır: Ren geyiğinden sütünü, etini ve derisini çıkarır ve dolaydaki Kuzey Ormanı da ek birtakım kaynaklar sağlar bu insanlara; Paléasiat'lar, Ostiak'lar, Samoyet'ler, Tunguz'lar, Amerika Atabaskien'leri, bu gruba girerler. Ne var ki çoğu, Ren geyiği yetiştirirken, deniz kaynaklarını da işletir aynı zamanda.

Bu halkların içinde en tipik olanı E s k i m o l a r dır ve Grönland'dan Labrador'a değin uzanan bir alanda yaşarlar: Mevsimlik göçebe yaşamı, Eskimolara, geyik, kürklü hayvanları ve başka hayvanları avlama olanağı sağlar; zıpkınım hünerle kullanır Eskimo, köpeklerin çektiği kızağından ve kayağından yararlanır. Sıkı sıkıya giyinir ve tıka basa yer; o bölgenin uzun ve korkunç kış mevsimi boyunca, kar bloklarından yapılmış geçici buzdan kulübesine gömülür kalır.

Yabancılar, bu yöreye, hayvanların kürkü, yağı, derisi, boynuzu ve dişi için geldiler; yerli halklara da, ateşli silahlar, madeni alet-edevat, pişirmeyi ve aydınlanmayı kolaylaştıran petrol, beslenmeyi daha çeşitli ve tatlı kılan un, şeker ve çay, bu arada alkol ve hastalıklar getirdiler. O yabancı vahşice avlanır, kimi türlerin kökünü kurutur, yaşam biçimlerini altüst eder. Böylece, Labrador'da Eskimolar, fok avcılığını bırakır, daha çok geyik ve kutup tilkisi arar ve yeni yiyeceklerin tadına varırlar; ne var ki çiçek, verem ve firengiden de kırılırlar; Kuzey Alaska'dan yok olup giderler.

Böylece, Kanada ve Amerika makamları, bölgeye, hızla çoğalan Sibirya geyiği getirir; başka geyik türlerinin ve

misk öküzünün gelişmesini isterler; Danimarka, Eskimolarla İskandinavyalılardan oluşan melezleri korumak için, Grönland'ı çevreden yalıtmaya kadar gideceklerdir.

BÖLÜM II

YENİ ANGLOSAKSON DÜNYALARIN HIZLA YÜKSELİŞİ

XIX. yüzyılda, bütün bir Kuzey Amerika'yı, Avustralya kıtasını ve Yeni Zelanda takımadalarını ve Güney Afrika'nın büyük bir parçasını içine alan bir A n g l o s a k s o n d ü n y a s ı nın oluşumundan daha çarpıcı başka bir olaya pek rastlanmaz. "Anglosakson" diyoruz, çünkü bu geniş bölgeleri gelip şenelten ve oralara kendi uygarlıklarının damgasını vuranlar, İngiltere'den ya da Kuzey Denizi'nin kıyılarında oturan başka ülkelerden kalkıp yola çıkan insanlar olmuştur başta.

YENİ ANGLOSAKSON DÜNYALAR

O dünyaları, aralarındaki benzerlikleri ve farklılıkları ortaya koyarak anlatmak en aydınlatıcı yoldur.

Şeneltme: Benzerlikler ve farklılıklar

En tutarlı şeneltme olayı hiç kuşkusuz Avustralya'da olmuştur.

İngiliz sömürgeleştirmesi geç ve birden olur; yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkar ve başka kim ki var saf dışı ederek gerçekleşir. 1850 ile 1900 yılları arasında, Avrupa nüfusundaki yıllık artış yüzde 0.8 iken, Birleşik Devletler'de 2.4, Kanada'da 1.6'dır ve Avustralya'da 4.4'e, Yeni Zelanda'da da yüzde 6.8'e ulaşır. Avustralya, uzun süre bir s ü r g ü n d i y a r ı oldu; dahası iklim, bol el emeği gerektirmeyen hayvan yetiştirmeye uygun görünüyordu sadece. İşte o sıralardadır ki, İrlanda kıtlığının hemen arkasından, "a l t ı n a h ü c u m" göçü birden kamçılar: 1860'ta 1 milyona, 1905'te

de 4 milyona varacaktır nüfus. Bu sağlığa yararlı ortamda, doğum oranı azalsa da ölüm oranı binde 10'a düşer ve ülkede doğal bir çoğalış görülür. İlkellerin ya da Asyalıların sayısı 100.000'i bulmaz. Maori'lere gelince 40.000'e düşmüştür ve 1900'de, 900.000 kolonun karşısında devede kulaktır. Ne var ki, nüfus yoğunluğunun korkunç zayıflığı, bu uzaklardaki yeni Avrupa'ların sürekli bir niteliğidir.

Güney Afrika'da, Beyazlar Karalar karşısında bir azınlıktır sadece.

Birçok yönden, Kanada, Okyanus'taki Avustralya'ya benzer: Eski Dünya'nın insanları gelmeden önce, aynı uçsuz bucaksız topraklar, aynı belli belirsiz yerleşme, aynı gecikerek çoğalış nüfusça. Afrika'da olduğu gibi burada da, Avrupalı iki halk karşı karşıyadır, Fransız daha öncelerden gelmiştir, İngiliz hızla onu gelip geçer; ne var ki Kanada'da, bir uzlaşma, bir bereketli birlik işin içine girer. Kuşkusuz, bitişikteki Birleşik Devletler ülkenin insanlarının bir bölümünü çeker alır; ne var ki, 1867'de kurulan *Dominion*'da nüfus yükselir, 1851'de 2 milyon kadarken 1900'de 5 milyonu aşar. Doğudan batıya hemen hemen ıssız açıklıkların olduğu bir gerçektir; ancak Kanada Çayırı, yüzyılın sonlarında, gelenlerin hızındaki artış sayesinde büyük bir geleceğe adaydır. Fransızca konuşanlar, Aşağı Kanada'da Quebec dolayında yığışırlar ve hızla arttıklarından yukarıya doğru ilerleyip nüfusun yüzde otuzunu oluştururlar; öte yandan İngilizce, kıyı eyaletlerini istila ettikten sonra Ontario'yu fethedip batıda saltanatını kurar.

Birleşik Devletler, her yerde olduğundan çok daha fazla bir insan dalgasını, İngiliz bayrağı altında kendine çeker. Olağanüstü gelişme olanaklarına ve belli bir ölçüde de bağımsız oluşlarına bağlıdır bu. Kolonici yürüyüş, Kanada'da olduğu gibi orada da, doğudan batıya olmuş ve Okyanus'a bakan kıyılardan başlayarak her Amerikan bölgesi Kanada bölgesinden önce oluşmuştur. Karaların ve Asyalı grupların varlığı, Güney Afrika'dakini hatırlatan sorunlar yaratmıştır ve Yerli'ye karşı mücadele, orada da, Avustralya'dakine benzeyen bir vahşiliğe bürünmüştür kimi zaman. Ne var ki, Amerikan ulusu Kanadalı gibi iki dilli olmadığından, değişik öğeler arasında canlı bir kaynaşma olmuş ve

özgün bir çehre sağlamıştır ona.

1850'ye doğru, göç dalgaları, hemen hemen sadece Britanya adalarından kaynaklansa da, *yankee* tipi açıkça ortaya çıkmış haldedir. 1850'de Amerika'da doğan 9 kişiye karşılık 1 kişi dışarıdan göçendir; sonraki yıllarda bu rakam biraz iner, 7'ye karşı 1 olur. Yeni gelenlerin hemen hemen bütününü Kuzey Avrupa sağlar; Britanyalıların yanı sıra, İrlandalılar, Flamanlar, İskandinavyalılar ve Almanlar gelir. Ayrıca Amerika kıtasının içinde de genişliğine bir göç hareketine tanık olunur: Geleceğin *Middle-West*'i sahneye çıkar. Birleşik Devletler, Rusya bir yana, bütün Avrupalı devletleri aşar.

1880'den başlayarak, dışarıdan göç, Avrupa'nın başka köşeleri öne geçerek, daha da kitlesel olacaktır. 1900'de Birleşik Devletler'in nüfusu 75 milyondur. Dışarıdan serbestçe göç öylesinedir ki, *yankee* tepkide bulunup özümsemeye başlayacaktır.

Geniş alanlar ve kamu özgürlükleri: Self-Governement ve federasyonlar

Bu uçsuz bucaksız alanları yönetmek gerekir. Söz konusu olan, fethedici bir gücün yarattığı imparatorluk değildir; vesayetini kuran ve görevleri dağıtan böylesi bir iktidar olmadığına göre, demokrasiye ve temsili rejime de dayansa, yeni formüller bulmak gerekir yönetmek için.

Birleşik Devletler, f e d e r a l i z m üzerine kurulu ilk örneği sağlar. Ortak savunma ihtiyacı ile yerel ve bölgesel toplulukların geleneksel özerkliği arasında bir uzlaşmanın ürünü olan Anayasa, bir bilgelik örneği olarak görünür. Durumların gerektirdiği değişiklikler, yasanın ruhunu bozmadan eklenir metne ve eser sürer; hatta bir içsavaş badiresini de göğüsler. Aslında federal iktidarın yükselişi tartışılmaz haldedir artık; her türlü ayrılıkçılık, gelecek için olanaksız görünür. Ülke çapında genişleme, yeni sarsıntılara uğranmadan olur: 1867'de 36 devlet vardır birlikte, 1912'de 48 devlet oluşur.

Kanada, ağır bir çocukluk hastalığı geçirdikten sonra, 1840'ta hem birleşmiş hem de *self-governement*'le donatıl-

mıştı. Lord Durham'in damadı Lord Elgin, yönetimi liberal burjuvazinin reformcu şeflerine emanet eder. Yapıcı yeni bir dönem başlar; İngilizlerle Fransızlar arasındaki dil zıtlığı da yavaş yavaş hafifler. Böylece, bir federasyon düşüncesine doğru yol alınır, Londra da kabul edip çıkar bu formülü sonunda. 1867 tarihli *British North Amerika Act,* İngiliz usulü *self-government* ile Amerikan usulü federalizmi birleştirir: İki Kanada, araya başka yöreler de katılarak birleşir. Bir yandan her eyalet kendi yönetimini saklı tutarken, öte yandan konfederasyonun başında, İngiliz kralının temsilcisi bir vali ve Washington'daki Kongre'ye benzer – iki meclisli – bir Parlamento bulunacaktır; ancak ulusun seçtiği bir başkan olmadığından, işler, İngiltere'de olduğu gibi bir başbakanca çekip çevrilecek ve valice seçilmiş de olsa, her iki meclis karşısında o sorumlu olacaktır. Dominion'un yeni başkenti Ottawa'da, Londra ve Washington'da olduğu gibi, iki partili bir sistem de çalışmaya başlar.

İlk Avustralya kolonileri, koyun yetiştiricileri oldular. Kıtada çeşitli bölgeler, zengin *squatter*'ler yararına işleyen temsili kurumlarla donandılar. Bununla beraber, 1850 ile 1860 arasında altının bulunuşu bir sosyal kımıldanışa yol açtı ve *squatting*'in egemenliği sarsılarak genel oy ortaya çıktı ve birçok koloni de sorumlu bakanlıklar sistemi kendini gösterdi. Metropoldekilere bakarak biçimlenen Avustralya kurumları çabucak gelişirler ve yoğun bir yasama etkinliği, sosyal nitelikle kanunlar isteyen bir işçi hareketinin bekleyişine yanıt verir. Ne var ki, eyaletlerin bencillikleri de sürer. 1900'de bir federal uzlaşmaya gidilir ve o tarihte kurulan *Commonwealth of Australia,* Kanada *Domion*'undan daha az geniş yetkilerden yararlanır.

Yeni Zelanda, feda edileceği korkusuyla Avustralya'yla birlik yolunda bir isteği geri çevirmişti. Orada da kurumlar Büyük Britanya'dakileri kopya eder; aristokrasi yoktur ama onun için de bir meclis eklenir. Liberal burjuvalar, 1890'da işçilerle bir bağlaşıklığa giderek kadınlara oy hakkı tanır, Yerlilerin temsilini kabul eder ve ücretlileri genişliğine sosyal koruma altına alır. 1907'de *Dominion* düzeyine yükselen Yeni Zelanda, imparatorlukta, Kanada ve Avustralya'yla eşit bir sıraya oturur; bu olurken, Güney Afrika da böylesi bir statüye doğru ilerleyecektir.

Orada, Hollanda kökenli kolonlar, Kanadalı Fransızlardan farklı olarak Britanyalılarla barış içinde bir arada yaşamayı reddederler. Boer'lerin toptan göçünün arkasından, Sir George Grey, iki Boer Cumhuriyeti'nin, Natal'la Cap'ın bir araya gelmesini önerir ki, Londra'nın bile yersiz gördüğü öneri boşa çıkar. Ne var ki, yeniden görünecektir tasarı: Güney Afrika federasyonu, korkunç bir boğazlaşmadan çıkacak ve yeni *Dominion* 1910'da kesinlikle örgütlenecektir.

Başka renkten insanların yazgısı

Her yanda ırkçı önyargı, Anglosaksonları başka renkten insanlarla birleştirmekten alıkoyar; onlara kendileriyle eşit birer insan olarak baktıkları anlar nadirdir.

Kuzey Amerika'da, uzun boylu, kartal burunlu, siyah ve düz saçlı, sarı derili insanlar vardı; dışardan gelenler, yanlış olarak kızıl derili ya da Hintli diye adlandırmışlardı onları. Kuzeybatıda somon ve geyik avcılığı ile geçinen, merkez bölgede bizon avlayıp çiftçilik yapan (mısır uygarlığı büyük göllerle Kayalık Dağlar arasında ortaya çıkıyor), güneybatıda yerleşik bir yaşama geçmiş bu insanların, tek başına kabile yaşamından büyük savaşçı konfederasyonu varıncaya kadar, pek çeşitli siyasal örgütlenişleri bulunuyordu. Başlarda, belli bir milyon "vahşi" olsa gerek.

Neydi kendilerini bekleyen? Yerini yurdunu değiştirme ya da kıyıma uğrama!

Kolon, sınır sorununun çözülmesini sabırsızlıkla bekler. Arkasından, 1887 tarihli kanun gelir: Amacı, kesin toprak ödünleriyle, sağlık önlemleri alarak ve eğitimi düzenleyerek yatıştırıp yola getirmedir; son ayaklanma 1890'da olur ve son "Yerli toprağı" da 1905'te ortadan kalkar. Geriye kalanlar – bir yarım milyondan az! – ortak kanuna uyar ya da "ayrılmış" bölgelere yığışır kalırlar.

Köken olarak Polinezyalı olan yırtıcı ve sanatçı Maori de, azgın çatışmalardan sonra Yeni Zelanda otoritesine boyun eğer. Ortaklaşa kullanılan topraklarda mısır ve patates yetiştirmekte, isteyerek Avrupa giysisiyle dolaşmaktadır; Hıristiyanlığı kabul eder ve İngilizce konuşmayı öğrenir.

Ilımlı bir yaradılışa sahip ama alabildiğine sefalet için-

deki Avustralyalı ilkeller, av bakımından zengin bölgelerden çöllere doğru itelendiler. Beyazlar, bir zenci polisin yardımıyla düpedüz sürek avları düzenledi bu insanları karşı. Sayıca belli belirsiz bir azınlık halindedir şimdi, bilginin de arayıp bulamayacağı bir şey!

Avrupalılar Güney Afrika'ya geldiklerinde, Bantu kabilelerinin, tropikal bölge dışına, Tse-Tse sineğinin musallat olmadığı, hayvan yetiştirmeye uygun ve avca zengin dağlar ve yüksek yaylalara doğru göçü sürüyordu. Güney Afrika'daki yerlilerin uzun ve ölümcül savaşları, yabancı işgaline karşı direnişi gösteriyor. Ancak, bu silahlı direniş zayıfladığı ölçüde, kendilerine dayatılmış koşullara başeğen siyahilerin sayısı daha da artar ve madende çalışacak başka renkten insanlar daha da çoğalır. Öte yandan, en zahmetli meslekler Hintlileri ve Malezyalıları çeker; onlar da farklı bir işlem görmezler ve çağrısız konuk olarak bakılır kendilerine. Aşağı gördükleri ve sömürdükleri ırklara olan korku, sonunda Boer'lerle İngilizlerin birbirlerine yaklaşmalarına yardımcı olur ister istemez.

Aynı türden bir kaygı, Avustralyalılarda Asyalılara karşı görülür: Çoğu Çinlidir bu Asyalıların, kuşkusuz sayıları fazla değildir, ancak ticarette, küçük sanatlarda, hatta tarımda yetenekli insanlardır. 1855 yılından başlayarak, bu kaygı, sarıların girişine ilk sınırlandırmaları koymaya götürür; bir Yeni Zelandalı politikacı da, onların rekabetini, "iğrenç, doğaya karşı, haksız" diye niteler.

Buna benzer bir kaygı, Batı'daki Amerikalılarda, Çinli akınına karşıdır. Bu Çinliler, "Altına hücum" sırasında ortaya çıkmışlardı; Macao'dan ve Hong-Kong'tan toplanıp getiriliyorlardı; demiryolu şantiyelerinde çalıştırılıyorlardı. Ne var ki, ahçı ve hizmetçi olarak şöhret salmışlardı, çamaşırcılıkta usta, ipek böceği yetiştirmekte eşsizdiler ve kavrayıcı bir tacirdiler. Çinle yapılmış bir anlaşmayı bozan Kaliforniya, 1882'de göçü yasaklamakta duraksamaz ve Yüksek Mahkeme de yerinde bulur bunu. Kanunlar, daha sonra Japonlarla çatışacaktır.

Ayrılıkçı savaştan beri azat olmuş Amerikalı siyahi, başkaları gibi bir yurttaştır ilke olarak. Ne var ki, kölelik ve kanlı boğuşma acı izler ve anılar bırakır geriye. "Yeniden kuruluş" döneminde, ayrılıkçı kişiler tekrar toparlanır, eski kölelerden gelen kimi şiddet eylemlerine karşı şiddet ve sindirme ile yanıt verirler (*Ku Klux Klan*'ın yıllarıdır bu); yasama organlarını ele geçirip, Anayasa değişik-

likleriyle başka renkten insanlara tanınmış hakları – olabildiğince – sınırlandırırlar. Böylece, yan yana iki ırk yaşar; onlardan biri, kendisinin üstün olduğu duygusuyla doludur hep ve ırklar arasında her türlü karışmaya karşıdır, öyle olduğu için de utanç verici bir ayrımcılığı dayatır ötekine. Zencilerin sayısı toplam nüfusa oranla azalsa da (bu oran, 1860'ta yüzde 14 ve 1790'da yüzde 20'ye yakınken, 1890'da yüzde 12'dir), iç savaşı izleyen otuz yılda 6 buçuk milyona yükselir; bir milyona yakın melezi de eklemelidir bu rakama. Ve söz konusu azınlık, Meksika körfezine doğru yığışmaya yüz tutar önce: Irkçı ayrımcılığı vahimleştiren coğrafi bir ayrımcılıktır bu.

Zencilerin çoğu, kiracı ya da gündelikçi olarak, işletmelere çalışmaya gelirler. Serseri tavırlarına ek olarak verimlilikleri de az olduğundan, yavaş yavaş ortakçı ve yarıcılık yayılır aralarında. Kuşkusuz, sosyal savaşta siyahilere şanslarını daha iyi savunma olanağını sağlayan bir hareket ete kemiğe bürünür. Bir seçkinler zümresi, eğitim sayesinde, liberal mesleklere kavuşurlar. 1882'de, başka renkten olan insan hekimler arasına kabul edilir, 1889'da da baroya. Kimi zaman iş dünyasında da başarılar kazanır, başkasına kiralayacağı mülkler edinir. Bir eğitici havarilik – ki en ünlüsü, Booker Washington'dur!– Tuskegee siyahi üniversitesini kurar ve 1900'e doğru da ilk ürünlerini vermeye başlar. Ancak, toprağı terkedip öteki bölgelerdeki beyazlar arasına ikbal aramaya gidenler daha çoktur ve şiddetini yitirmekten uzak ırkçılık onlarla beraber yayılır. Ne olursa olsun, Amerikan dünyası, bu hem istenmez hem de kaçınılmaz varlıkla içiçedir; Afrika folklorundan cazı alacak ve aşağıladığı ırktan boksörler çıkarıp etrafa caka satacaktır.

İKTİSADİ VE SOSYAL ÖRGÜTLENİŞ

Yeni toprakların değerlendirilmesi: Yalın biçimlerden büyük ticaret ekonomisine

Anglosakson ülkelerin tarım toplumlarında, toprakların yalın bir işletme biçiminin yerine, kısa zamanda bir ye-

nisi geçer: Kuşkusuz hep genişliğine bir işletme biçimidir bu, ne var ki çok ileriye vardırılmış bir işbölümüne dayanır. Bununla beraber, yüzyılın sonlarında ilk etkinlik biçimleri hâlâ görülür.

Kolonyal biçimlerin sürdürüldüğü ve beyaz insanın, başka renkte insanların yardımından kolayca vazgeçemediği sıcak iklimli yöreleri bir yana bırakmalı. En tipik, dahası en önemli olanı, B i r l e ş i k D e v l e t l e r' i n g ü n e y i dir: Ev ekonomisi, her günkü ihtiyaçları karşılar o bölgede; temel iki ya da üç ürün de – her şeyden önce pamuk, tütün – dışarıyla alışverişe olanak sağlar. Bir bölümüyle de olsa, 1880'den sonra sanayiye dönüşme, hiçbir şeyi değiştirmeyecektir bölgede; okuması yazması az, sermayeden yoksun, kötü hasatlarla piyasa kurlarındaki düşüşlerin insafsızlığı karşısında çırpınan – beyaz ve siyahi – bir köylülüğün yoksulluğuna da bir çare bulamayacaktır o.

Avrupa kökenli çokkültürlü tarım, sadece Kanada'dan Pensilvanya'ya kadar olan topraklarda uygulanabilmişti. Öte yandan, yüzyılın ortalarından başlayarak süt, sebze ve yemiş ekonomisine doğru bir gelişme de kendini gösterir oralarda. Söz konusu topraklarda köy, Eski Dünya'nın tanıdığı biçimiyle *nucleated settlement* görünür. Amerikan pamuğunu, Çayır'ın uçsuz bucaksız toprakları, pek erkenden çekmişti kendisine; o bölgede tarıma toprak kazanma ormanlık bölgeden daha az çetindi, hayvancılık kolay ve tahıl üretimi yolundaydı. Ne var ki, Mississipi'nin ötesinde, gelişmelere zarar veren tek şey vardır: Kuraklık!

Oysa, öteki yarıkürede, koloni cephesi, geniş kuru topraklarla doğrudan doğruya karşılaşmıştı. Böylece, Avustralyalı *squatter,* kol gücünden yoksun halde, iklime bakıp tek etkinlik olarak yün üretimine vermişti kendisini. Sosyal mertebenin tepesinde pek büyük mülk sahipleri yer alıyordu: Onlardan dördü, 1850 yılına doğru Belçika çapında bir bölgeyi işgal ederken, kimisi de 50 ya da 70 bin baş hayvana sahiptir.

Güney Afrika'da Cap'ta, Avustralya'daki *squatter*'lerle karşılaştırabileceğimiz, *country gentlement* adı verilen İngiliz kökenli bir tabaka vardir; ne var ki Veld, ataerkil örflere bağlı Hollanda kökenli kolonların insanıdır. Boer ailesi Kutsal Kitap okur sadece; kendi kendine yetmenin arkasındadır, her şeyi elindeki davara feda eder. Bu görenekçi, ele avuca sığmaz, yalın ve boşi-

nançlarla dolu halk, kapitaliste ve siyahiye düşmandır ve bu sonuncusuyla yol davası güder.

1860 yılından başlayarak, kırsal işletme Birleşik Devletler'de büyür. İşte o zamandır ki, *cow-boy* ortaya çıkar; *cow-country*'nin yani Mississipi ötesi geniş bölgenin bir insanıdır o ve hayvan gütmektir işi. Güttüğü hayvanları, dolayındaki kimi kentlere (*cow-town*) teslim ettikten sonra kazandığıyla kafayı çekip kumar oynar, tabancası hep kıçının üstündedir; yolcuları haraca keser, trenleri durdurup soyar; serüvenleri, *Buffalo Bill*'de dile gelecektir. Arkasından, tam anlamıyla kırsal tip, daha uzaklara, Kayalık Dağlar yöresine göç etmek zorunda kalacaktır.

Amerikan Çayırı'nda ve Ontario yöresinde b ü y ü k t a r ı m kesinlikle üstünlüğünü kurar. Birleşik Devletler'de, 1862 tarihli *Homestead bill,* 40-60 hektarlık çiftliği yaygınlaştırır. Ne var ki, en geniş toprakları, demiryolu kumpanyaları ya da federe devletlerle federal devlet satar. Hiçbir yerde çok verimlilik söz konusu değildir; daha çok bitkileri ve hayvanları ayıklamaya koyulur insanlar; *dry farming* aracılığıyla daha az kurak bölgede yayılma sürer durur; Büyük Göller dolayında yeni bir sütçülük yöresi yaratılır. Dün bozkır olan büyük Kaliforniya vadisi de, *huerta* yeteneğini keşfetmeden önce, buğdaya doğru çevirir yüzünü.

Yüzyılın sonlarına doğru, Avustralya'da kanunlar, koyun yetiştiren uçsuz bucaksız topraklara karşı saldırıya geçer ve gitgide artan bir nüfusun ihtiyaçları da arttığından, *squatter*'in karşısına *selector* (ayıklamacı) dikilir; aslında devlet de korur kendisini ve artezyen kuyuları açarak, sulama amacıyla büyük barajlar kurarak destekler onu. Kıtanın Yeni Galler bölgesindedir ki, daha ılık olan iklim, eti limanların soğuk havalı kuruluşlarına yollanan iribaş hayvancılığa ve bir de süt ürünleri sanayisine yol açar. Ancak, Danimarka gibi bir Avrupa ülkesini en iyi hatırlatan, elbette Yeni Zelanda'dır.

Farmer, genellikle daha çok bir burjuva konfordan yararlanır kuşkusuz. Ne var ki, kendisine gerekli hemen hemen her şeyi satın alabilmek için elinde ne ki var sattığından, muhasebesi krediye dayanır çoğu kez; kapitalist kesi-

me sıkı sıkıya bağlıdır. Böylece kent, bu tarım toplumuna, eski kıtada olduğundan çok daha fazla kendi yasasını dayatır.

Yeni dünyanın kenti

Kent olgusu, XIX. yüzyılın ikinci yarısında göz alıcı boyutlar kazanır.

Birleşik Devletler'de, 1850'de 23 milyon insandan 19 milyonu, hâlâ kırsalda yaşamaktadır. Güney bölgesindeki bütün kentler orta hallidir. Ne var ki, 1900'de 75 milyon Amerikalıdan 30 milyonu kentlidir; nüfusu 100 bini aşan – 30 dolayında – kent, bu kitlenin 12 milyonunu toplamaktadır. 1870'ten beri, Şikago, 300 binden 1.700.000'e fırlamıştır, New York 3 milyonu aşmış, Filadelfiya da 1 milyonu. Yükseliş, Afrika'nın güneyinde orta kararda, Kanada'da çok hızlıdır ve Avustralya'da başını almış gider halledir; öyle ki, 1890'da Sydney, Malbourne ve Adelaide, toplam nüfusun dörtte birini içermekte, Melbourne, Victoria'da oturanların yarısına yakınını barındırmaktadır.

Böylece, yeni kentler kum gibi kaynaşır ve m a n t a r k e n t l e r çıkar ortaya. Öncü sınırda, kent, otelleri, kiliseleri, okulları, postahaneleriyle yalın bir görünüştedir; kırsal kesim insanlarına kendini doğrudan dayatan alışveriş görevine yanıt verir. Ne var ki, maden ya da fabrika sık sık kent yaratır. Böylesi hallerde, yer adları yaratıcı düşünceyi olanca gücüyle canlandırır: Pittsburg dolayında Bessemer'ler, Etna, Carnegie, Monessen, başka yerlerde İronton'lar, İronmountain ve İronwood. Washington gibi, hükümet ve idare hizmetlerini içine almak amacıyla kurulanlar da vardır.

Sonradan söylendiği gibi, Şikago "bataklığı"nın bir çift eski ayakkabı fiyatına satın alınabildiği zaman geçip gitmiştir artık. Kürk taciri John Astor, New York'ta arsalar satın alarak bir örnek vermiştir; 1875'te ölen oğullarından biri, 100 milyon dolarlık bir servet bırakır ve içinde Hudson kıyılarında 700 gayrimenkul vardır; 1912'de yeni satın almalar ve gayrimenkul rantındaki yükseliş sayesinde, Astor'lar 450 milyonluk bir sermayenin sahibi olurlar. Şikago'da 1000

metre karenin fiyatı, 1830'da 20 dolarken 1892'de 1 milyon dolara çıkar.

Geniş alanlar düzenli arsalara bölünür, geometrik biçimde kadastrosu yapılır; bir satranç görünümündedir her şey. Atlantik'in doğusunda, cadde evlere göre biçimlenir, çünkü mülk sahiplerinin birbirine uymayan niyetini gözönünde tutmak zorundadır; oysa Şikago'da evler, cadde boyunca sıralanırlar. Şikago, 44.000 hektarlık yüzeyiyle, Londra'dan dört defa ve Filadelfiya'dan da beş defa daha az bir yoğunluğa sahiptir.

Aşırı irileşme, genellikle yüksekliği fazla olmayan çoğu kez tuğladan yapılmış yapıları dağıtır öteye beriye. Yükseğine inşaat alışkanlığı, ancak 1880'den sonra ve arsa fiyatlarının acayip değer kazandığı ticaret mahallelerinde ortaya çıkar: Böylece, New York'ta Manhattan burnunda, basık kentte, limana yakın, 10 ila 30 katlı bir otuz kadar yapı yükselir ve sahipleri de zengin kişiler, sigorta kumpanyaları ya da bankalardır. İçlerinde büro ve mağazaları barındıran bu devlerin hemen yakınında, şimdiden kararmış, gitgide bakımsız ve yoksul kişilere terkedilen bir meskenler bölgesi yayılır, öyle ki kimi zaman gökdelenle komşudur yoksul mahallesi; onun da ilerisinde, oturmaya ayrılmış bir banliyönün çevrelediği yeni bir sanayi kenti yayılır. New York'ta basık kentin doğusu, patron sömürüsünün mahallesidir; bir ikinci ticaret ve oturma merkezi, kentin merkezinde oluşur. Birbirine uymayan birimler, demiryolları ve sanayi yerleşmeleri yan yanadır ve ufku keser. Adelaide'de tersine, iş kenti ile oturulan kent birbirinden ayrılmıştır ve parklarla çevrilidir her biri. Öte yandan, Avustralya'da kentler daha bakımlıdır; caddeler ahşap döşemelidir ve fazla özgün olmayan evler sosyal eşitsizlikleri pek yansıtmaz. Birleşik Devletler'de, zengin mahallelerle yoksul mahalleler çarpıcı bir zıtlık içindedirler. Gezginler, Boston'un, Filadelfiya'nın ve New York'un gönenç içindeki çevrelerinin güzel konaklarını zevkle dile getirirler; farklı biçemlerdedir evler ve bahçelidir. Ne var ki yazın toz, kışın çamur felakettir; her yanda çer çöp görülür. Kanada'da, döşenmiş yol, sadece Toronto'da ve Winnipeg'dedir. Aydınlatma, Avrupa kentlerinden ileridir; ama lağım sistemi yetkinliğe varmamıştır ve kimi zaman su yetmez. 1878'den

başlayarak, Buffalo, buharlı merkezi ısıtma sistemini başlatır; Detroit'le New York da kabul ederler. Taşıt araçları çoğalır ve atların çektiği araçlarla daha sessiz olan Avustralya kentlerinden farklı olarak, Amerikan kentleri, gidiş gelişteki gürültüyle yabancıları şaşırtır.

Etnik çeşitlilik de, Birleşik Devletler'deki kentlerin bir niteliğidir. New York'ta İtalyanların, İrlandalıların, Yahudilerin, zencilerin, kendi mahalleleri vardır. Bu pota, kendine özgülükleri silip atmaz; her özel tipe bir tamamlayıcı tip yaratıp ekler ve Amerikalı olan bu sonuncusu ortak tiptir.

Birleşik Devletler'de makine uygarlığı ve "Büyük İşletme"nin doğuşu

Anglosakson dünyalar arasında, Birleşik Devletler'in gerçekten önde gelen apayrı bir yeri var. O, yalnız doğanın sunduğu olanakların genişliğine değil, halkının niteliğine de borçlu bunu. Tocqueville, bu gerçeğe daha önce parmak basmış, Birleşik Devletler'i oluşturan "onca çeşitli" öğelere, "çıkarın bağ hizmetini gördüğünü" söylemişti. Uzun bir geçmişi olmayan, toprakla eskiye giden bağlardan yoksun durumdaki bu ulus, en etkili yöntemlerle elde edilecek bir maddi rahatlığı amaç bilen insanların topluluğudur. Büyük bir serüvene atılmış ve yenilik arkasındaki bir gençlik ateşi ile yanar tutuşur.

Nedir bunun sonucu? Bir kitle uygarlığı kaçınılmaz olarak! Coğrafya bile, kıtayı, tek biçimli geniş bölgelere ayırmıştır. Doğanın tekbiçimliliğine, insan eserininki yanıt verir. Öte yandan, seçme olanağı yoktur: Ya toplum yoksulluğa mahkûm olacak ya da *standart* olanı kabul edecektir.

Koruyucu gümrük tarifelerinin gölgesinde ve genel giderleri azaltıp verimliliği de çoğaltan büyük teknik çabanın desteğinde, reklam, insanları tüketimi arttırmaya ısrarla çağırır ve Amerika, böylece seri ve birbirinin yerini tutabilir parçaların üretildiği bir ülke olup çıkar. Etkinliklerin coğrafi bakımdan da yerelleşmesi belirginleşir ve dev bir demiryolu şebekesi bunu kolaylaştırır. Sermayenin merkezileş-

mesi büyük üretimle atbaşı gider; öte yandan, dev bir işletmenin yanında ve gölgesinde, *sweating system*'in küçük tezgâhları hızla çoğalır.

Avrupa, makinenin hizmeti nden yararlanmaya yavaş yavaş gitti; Yeni Dünya'nın insanı ise her şeyi ona borçludur: Buğdayı eken biçen makinedir, pamuğu taneleyen, hayvanları mezbahada kesip parçalayan odur; seri halde hazırlanmış yiyecek, giysi, ayakkabı istenecektir ondan; evler ona yaptırılacaktır. Çok şeyi sağlarken, makine fiyatların düşüşüne de katkıda bulunacaktır. Bir despotluk kuşkusuz, ne var ki günlük nesneleri elinin altında isteyen bir yığının gözünde de iyilikseverdir o!

Sanayinin açılıp serpilişi bir gerçektir: 1860'ta 140.000, 1890'da 355.000, 1900'de 512.000 işletme vardır; 1895'te sermaye 47 milyara ulaşır, aynı tarihte Büyük Britanya'da 21, Almanya'da 17, Fransa'da 14 milyardır bu rakam. Öte yandan şu da bir gerçektir: Birleşik Devletler'in serveti, 1860 ile 1890 arasında dört misline çıkmıştır. Tüketim mallarının donanım ve üretiminde, hiçbir Avrupa ülkesi böylesi bir atılıma tanık olmamıştır. Bu pohpohlayıcı sonuçları kaydeden istatistik, bir tapma konusu da olup çıkar: Amerikalı, üstünlüğünün en kesin kanıtları olarak gösterir rakamları; "yeryüzünde en büyük" olduğu düşüncesine alışır ve çok geçmeden bütün dünyanın müteahhidi olabileceğini söyleyip-düşlere dalar.

Ne var ki, sürekli ilerleme halinde olan bu teknikte, en şiddetli bir rekabet de yürürlüktedir ve gerekli görülür. Toprak aristokrasisi az ilerler, ancak bir büyük ticaret burjuvazisi, yüzyılın ilk yarısında gelişmiştir; alabildiğine açık, kendi kendini yenileyen ve her kuşakta semiren bir sınıftır bu. "Başarısını kendisine borçlu adam" (*self-made man*) hayranlık konusudur: Yoksul dünyaya gelmiştir, çalışır çabalar milyoner olur – çok geçmeden milyarder denecektir! –; "Sanayi kovanına balı yığan çalışkan arıdır o; kovanın bütün sakinleri, genel olarak topluluk yararlanacaktır ondan": Carnegie böyle dile getirir kendisini!

Eyleme açık alanın uçsuz bucaksızlığı, işletmelere verilecek boyutların büyüklüğü, halkta önüne sürülen metaı hızla satın alıp tüketme eğilimi, bütün bunlar da, işlerin gelişmesini kolaylaştıran etkenlerdir. Amerika, spekülatif tut-

kuların, şaşırtıcı yükselişlerin ülkesidir; böylece, girişimler alabildiğine kızıştırılır, parasal araçların hacmi birden şişer, fiyatlar alır başını gider, ama kazançlar daha da hızla çoğalır: Her şey mubahtır! Doğaldır ki, böylesi bir başdönmesi uzun süremez: Avrupa'da olduğu gibi, Avrupa'dakinden de fazla olarak, korkunç iflaslar çıkagelir: Bir ayıklanış olur, en zayıf durumdakiler saf dışı edilir ve istikrar gerçekleşir, onu yeni bir yükseliş izler.

Sanayide savurganlığa karşın böylesi bir hız, büyük sermayenin egemenliğini güçlendirir. 512.000 işletmeden 454.000'i toplam 1 buçuk milyon işçi kullanır; ne var ki, 12.000 işletme 2 buçuk milyon işçiyi toplar çatısı altına: 25.000 kişi de, sanayi işletmelerinin yarısını denetleyecektir.

Amerikan sanayi ve ticaretinin dünya çapında kolları

Temel olay, ağır sanayinin olağanüstü ilerlemesi dir kuşkusuz. Birleşik Devletler'de, 1875'te, 2 milyon 400 bin tona karşılık, 1890'da 10 milyon tonu aşan demir ve 5 milyon tona yakın çelik üretilir ve Büyük Britanya'nın öncülüğü alınır elinden. Bu demir– çelik sanayisinin elinin altında, olağanüstü yakacak ve maden kaynakları vardır: Bir yandan, kömür üretimi, 1850'de 7 milyon tonken, 1900'de 250 milyon tona yükselir; öte yandan, maden üretiminde Birleşik Devletler ilk sırayı tutar dünyada. Tek elde toplaşma, alabildiğine eşitsiz olup, bakıra oranla kömür ve demirde daha azdır; bakır, beş kumpanyanın egemenliğindedir ki, onlara da Boston ve New York sermayesi hükmeder.

> Petrol alanına yön veren, tek bir kişinin, Rockefeller'in iradesidir. Demir-çelik sanayisinde dev kuruluşlar yaratılır; Carnegie, onlardan birinin başındadır Pittsburg'ta ve çelikte dünyanın en güçlü bir kartelinin doğmasına yol açacaktır. Bir uzun ve sert çatışmadan sonra, demiryollarının üçte ikisi, birkaç grubun egemenliğine girer; Pullmann da, en çok sayıda vagonu Şikago'daki atölyelerinde imal eder. Gould, telde gerçek bir tekel kuran *Western Union Telegraph*'ın başındadır. *American Bell Telephon,* on yılda pek büyük kârlar edinir ve elektrikle aydınlanma

ayrı üç güçlü kuruluşu yaratır: *Edison General Electric, Thomson-Houston* ve *Westinghouse*. Öte yandan, Dupont de Nemours, kimyasal ürünlerde geniş bir ağ kurar.

Demir, çelik, makine ve alet sanayileri, başka alanların ihtiyaç duyduğu malzemeyi üretirken, yatırılan sermayeler başta yiyecek ve dokuma sanayisi üstünedir. Örneğin et konservesi sanayisi, iki ya da üç dev kuruluşun elindedir ve gübre, sabun, diş fırçası gibi yan sanayileri doğurur beraberinde. Tek elde toplanış şekerde daha ileriye gider ve *Sugar Refining*'i yaratır; öte yandan Duke, sigarada yoğun bir reklama gider ve *American Tobacco*'yu kurar.

Kuzey-Doğu, dokuma sanayisinde başta gelir hep. Yünlü ve ipekli dokumalarda, kısa zamanda Avrupa'yla boy ölçüşecek bir düzeye varılır; bu arada New York ve Filadelfiya'da sayısız aile atölyesi, toptancılar için tam takım giysiler üretir.

Aynı dönemde, bankacılığın da tek ellerde toplanışı hızlanır. Hareketi hızlandıran da Wall Street'tir ve iş hacmi 1890'da 35 milyar dolara yükselir. Öte yandan, büyük sanayi kuruluşlarının çoğu, Manhattan'da toplaşmıştır: Büyük işletmeciliğin (big business) yüreği orada atar.

Ne var ki Amerika, dışarıyla olan alışverişinin kendi gemileriyle yapılmasına büyük değer vermez. Donanma, Büyük Britanya'nınkine oranla pek açık bir gerileyiş içindedir; 1860'taki tonajın yarısına bile sahip değildir 1900'de. Öte yandan, yabancı ülkelerle ticaret artar ve Avrupa'yla alışverişinde alacaklı durumdadır: Birleşik Devletler, uygun tarifeleriyle, Asya'ya ve Amerika'ya doğru mahreçlerini genişletir; bu ise, Kaliforniya'nın ve San Francisco limanının gelişmesini destekler.

İktisadi bir emperyalizmin Birleşik Devletler'i avucuna geçireceği an yakındır!

Birleşik Devletler'de büyük çıkarlar siyaseti

Friedrich Engels, 1892'de yazdığı mektuplarından birinde şöyle diyordu: "Amerikalılar, oldukça uzun bir zamandan beri, burjuva cumhuriyetinin bir işadamları cum-

huriyeti ve böylesi bir düzende politikanın da, bütün ötekiler gibi, bir ticaret işi olduğunu kanıtladılar Avrupa dünyasına..."

Gerçekten de doğrudur söyledikleri.

Carnegie, *Zafer Kazanan Demokrasi* adlı eserini, kim olursa olsun sosyal kademeleşmede kendi uğraşıyla yükselme olanağını sağlayan sevgili cumhuriyete ithaf eder ve şöyle bağlar sözlerini: "Eşitleştirme, insanları aşağı bir düzeye indirerek değil, onları yurttaşlık (*citizenship*) saygınlığına yükselterek gerçekleşir ve bu da, insanın düşünebileceği en yüce saygınlıktır."

Tocqueville'in, herkesin kamusal etkinliklerin bir ucundan tuttuğunu söylediği günler arkada kalmıştır artık; az okumuş ve temsili rejim hakkında deneyimi olmayan yeni yurttaş tabakalarının sayısı çoğaldıkça, çekimserlerin oranı da büyür. Aslında, her şey iki takımın, Cumhuriyetçi Parti ile Demokrat Parti'nin mücadelesine indirgenmiştir; hepsinden önemlisi de, iktidarda olan ekip, içinden çıktığı çıkarlar çevresini destekler. Bunun sonucu da şudur: Yasama organı ile başkanlığı gerçekten yönlendiren, b ü y ü k ç ı k a r l a r dır. En namuslu yöneticiler pek güçlükle kafa tutabilirler. Seçim kampanyaları çok pahalıya malolur, özellikle Başkanlık seçimleri, korkunç bir reklam çabasını gerektirmektedir. New York'lu bir İrlandalı olan Demokrat Tammany Hall'in, iflas etmiş bir sandalye taciri olan Tweed'in itelemesiyle, Ayrılıkçılık Savaşı'ndan sonra belki bir 45 milyon doları içetmesi, olağandışı bir şey değildir. Dürüst bir asker olan Grant, müteahhitlerle içli dışlı olan bir çevrenin yolsuzluklarına hoşgörüyle bakar; ama ona karşılık, Buffalo Belediye Başkanı iken, bir kanalizasyon müteahhidine karşı açılan davayı kente kazandıran ve New York valisi olarak da Tammany Hall'e karşı mücadeleyi göze alan Demokrat Başkan Cleveland, seçiminin arkasından görevler dağıtmayı (*spoil system*) reddederek kendi partisini ve oluşmasına karşı çıktığı için de tröstleri kızdırdı; ne var ki, Cleveland'ın hasmı Harrison, çıkarına düşkün New York valisinin marifetiyle oyların yer değiştirmesine borçludur başarısını.

Özel girişimlere verilen sayısız ödün ve iş ihalelerinin -ki günlük kavgalardan biri budur!– dışında, federal düze-

nin büyük sorunları, g ü m r ü k v e p a r a ile ilgilidir. Dış ülkelerle ticaret ilişkilerini nasıl düzenlemeli? Demokratlar, tarifelerde bir indirim yolunu seçerler; çünkü, çiftlik kiracılarının ve tüketicilerinin görüşlerini destekleyerek rakiplerini yenebilirler ve söz konusu kiracı ve tüketiciler içinse, kapalı bir Amerikan pazarı sanayiye bırakılmış bir pazar demektir. Daha da karmaşık olanı, sağlam bir para ya da alışverişi canlandıracak bol çeşitli bir para kaygısındaki işadamlarını bölen para sorunudur.

Ç a l ı ş m a ö z g ü r l ü ğ ü bir sorun olarak kalır. Kanunlar *tröst*lere karşı çıkarken, bireyi savunma amacıyla hareket etmişlerdir. Ne var ki, sanayicilerin bir araya gelmelerinden yana olanlar, devletin bu alana karışmasını reddetmenin yanı sıra, toplumun çıkarını da görürler bunda; en iyi biçimde örgütlenmiş bir piyasa, toplumun da yararınadır. *Holding*'lere giden yol böyle açılacaktır.

Öte yandan, kente bağımlı olduğu düşüncesi, tarım kesiminde yaşayanlarda pek erkenden yer etmişti. Bu bilinç, Jackson döneminde başlayarak, Birleşik Devletler'in Doğu'su ile Batı'sı arasında bir zıtlığa yol açar. Batı, yine ekonomisi tarıma dayanan Güney'e yardım elini uzatmalıydı: İki bölge arasında işbirliği, daha ilk günden beri Demokratlar'ın dayandığı bir şeydir ve zaman zaman yeniden doğar. Ne var ki, orta mülkiyet sahipleri (*homesteaders*), Güney'in ortakçılarından farklıdır ve kent proletaryasıyla bağlaşıklığa da hor bakar.

Tarımcı Batı'daki her bunalım, fazla ileriye gitmeyen bir hareketlenişe yol açar böylece. Ayrılıkçılık Savaşı'nın arkasından, tarım ürünlerinin düşen fiyatlarıyla mamul maddelerin yükselen fiyatları arasında bir dengesizlik kendini gösterir. Buna karşı, *Ambar* adlı bir derneğin öncülüğünde, kooperatifçi bir hareket ortaya çıkar: Hareket, özellikle tarım kesimine vuran 1873 bunalımından sonra fiyatların alabildiğine düştüğü bir dönemde büyür; 1879'da biraz sakinleşir, 1883'ten başlayarak tekrar sertleşir. Bu kez *Çiftlik Sahipleri Ulusal Bağlaşıklığı*'nın öncülüğündedir ve bir tür popülist niteliktedir. 1896'da,bir Demokrat adayla girdiği başkanlık seçimini kaybedecek ve *big business* yandaşı Cumhuriyetçiler gelecektir iktidara ve onlar da, verimli yılların geri gelişinden yararlanacaklardır. Henry George,

1879'da yayımladığı *İlerleme ve Yoksulluk* adlı eserinde, gayrimenkul rantına karşı müterakki vergi yoluyla mücadeleyi önerir: Bir tür tarım sosyalizmidir yaptığı ve cılız bir yankısı olur kitabın.

Amerikan işçisi ve Birleşik Devletler'de sendikacılığın doğuşu

Birleşik Devletler'de emekçi halk, dünyanın en kalabalık kitlesi olup çıkmıştı. Oysa Amerika, uzun yıllar, dev çalışmalar göz önünde bulundurulursa, tam bir el emeği kıtlığının acısını çekmişti: Bireysel özgürlüğe bağlı, öğretilere sırt çevirmiş ve oldukça yüksek ücretlerden yararlanan, pek *yankee* bir ilk tabakanın ortaya çıkışının kaynağında bu vardır.

Çok açıktır ki, uygun bir ücret elde etme beklentisi, yüzyılın ortalarında kitlesel bir göçte önemli bir rol oynamıştı. Ne var ki, yeni kuşaklar, yoksulluğun, okur-yazar olmamanın, her türlü siyasal düşünceden habersizliğin damgasını taşırlar. Düşük bir ücretle çalışan bu insanlardır ki, en çetin işleri görür ve *sweeting system*'i beslerler. 1880'de, el emeğinin yüzde 21'i kadındır – bu oran dokumacılıkta daha da artar! – ve sanayide, 10'la 15 yaş arasında, 1.700.000 çocuk vardır (yüzde 18).

> Bir sendikacı militan olan Jones "Ana"nın yazdığına göre, Pensilvanya'nın kömür madenlerinde, "on iki, on üç saat çalışılıyordu" ve "on dört saat bir istisna değildi" ve ekler: "Madencilerin bedenini ya da yaşamını hiçbir kanun korumuyordu. Aileler, Kumpanya'nın, – domuzların bile sırt çevireceği – mahallelerinde yaşıyorlardı. Anababalarının bilgisizliği ve yoksulluğunun kurbanı olarak, yüzlerce çocuk ölüyordu." İstatistiklerin belirttiğine göre, işçiler, 1850'de haftada altmış sekiz saat 1860'ta altmış altı ve 1890'da da sadece elli dokuz saat çalışırlar (tarımdaki gündelikçiler yetmiş ila yetmiş iki saat çalışmak zorundadırlar).
>
> Bütün gözlemciler, iş kazalarının çokluğundan söz ederler. Jules Huret, *Gezi Notları*'nda şunları yazar: "Sürekli bir kıyımdır görülen. İşçilerin yaşamını korumak için hiçbir önlem alınmamıştır ve şirketler pek güçlü olduklarından, mahkemeler onlardan yanadır ve kanunun kendisi de onları tutar, böylece hiç-

kimseden rahatsız olmazlar." Upton Sinclair'in söylediğine göre, 1901-1904 yıllarında, 41.000 ölü ve 25.000 yaralı vardır.

1850-1900 dönemi bütün olarak alındığında, ortalama ücret, üretimden ve sermayeden daha az oranda artmıştır. Ayrılıkçılık Savaşı sırasında, pek açık bir yükseliş olur, sonra yavaşlar; 1870-80 ile 1890-1900 yılları saymaca bir inişi gösterirler, 1880-90 yılları, tarım fiyatlarındaki düşüş nedeniyle, daha da kolaydır işçi için. El emeği kıtlığı çeken Batı en iyi, Güney ise alabildiğine düşük ödemede bulunur; demir-çelik sanayisi dokumacılıktan daha çok ücret verir ve tarım işçisi ile uzmanlaşmış emekçi arasındaki ücret farklılığı on katına kadar çıkar.

Bu sonuncusunun kazancı, Avrupa'daki bir iyi işçininkinden yüksek görünüyor. Beslenmeye ve giyeceğe giden para, işçi ailesinin bütçesine daha az yük oluyor; konuta ayrılan pay ise, daha çok (Avrupa'da yüzde 1 işçinin evi varken, Amerika'da bu oran yüzde 12'dir). Ne var ki, evin içidışı bir kentten ötekine pek değişir haldedir. Ayrıca işçi, genel olarak para biriktiremez, günü gününe yaşar, hatta borçlanır da.

Ortam, herkesin elinin altında bir şansı olduğu inancını güçlendirir. İşçi, kendi mesleği içinde d u r u m u n u s a v u n m a eğilimindedir ve siyasal etkinlik kaygısında değildir pek. Dahası, devlet de patronun yanındadır: Polisin müdahalesi serttir, hatta vahşicedir ve topluluk gerektiğinde destek olur kendisine. Anarşizmin işçi hareketine sızdığı olursa da, hareket, sosyalist propagandaya hasım olarak kalır.

1848'den önce, sendikal ve kooperatif nitelikte olmak üzere, ilk emekçi çıkışı olmuştu. Arkasından, *trade-union*'lar, iç savaş lehine yeniden ortaya çıkarlar ve s e k i z s a a t l i k i ş g ü n ü isterler. *Ulusal Emek Birliği,* 1866'da gündemine alır bunu; bunun gibi, işbirliği ve enflasyona karşı hareketi önerir; siyahilerin durumunun düzeltilmesini istediği gibi, kadının kurtuluşundan da yanadır. Mali skandallar ve yolsuzluklar sergilendikçe, hareketleniş de olağandır; ne var ki, 1873 bunalımını – artan işsizlik ve ücretlerde görece düşüşle beraber – izleyen depresyon sırasında da sürer. *Molly Maguires* gibi gizli dernekler terörizme başvurur-

ken, grevler de patlar ve içlerinde en çok yankı bırakanı da, 1877'de Baltimore'la Pittsburgh'daki demiryolu grevleridir: Grevciler, yüzlerce lokomotifi garaja çeker, kışkırtıcı ajanların çıkardığı bir yangında yok olur hepsi; milis, işçilerle dayanışma gösterirken, kumpanya duruma egemen olur ve personelin bir bölümünü işten çıkarıp yerine Orta Avrupa'dan gelen göçmenleri alır işe.

Bu başarısızlığın sonundadır ki, *Knights of Labor* girer sahneye: Başlarda gizli çalışan bir örgüttür bu ve eğitim yoluyla olduğu kadar eylem yoluyla da, işçi sınıfının yükselişini öğütler. Derinden derine dinsel ve barışçı iken, olayların baskısıyla daha kavgacı olup çıkar. İşlerini durdurdukları için yol verilmiş işçilerin yeniden işe alınmalarını sağladığında, saygınlığı artar. 1886'da, 700.000'den fazla üyesi vardır örgütün ve milyonlarca da yandaşı; vaktiyle İngiltere'de Chartizmin yararlandığı bir hava yaratır çevresinde. Yeniden coğalan grevlere patronlar lokavtla yanıt verirler. Şikago'da Mac Cormick'te karışıklıklar çıktığında, örgütün birçok yöneticisi suçlu görülüp mahkûm edilir.

O sıralarda, Amerikan İş Federasyonu yükselir: 1886'nın 1 Mayıs'ında sekiz saatlik işgünü için bir gösteri düzenlemiştir. Yeni örgütleniş, merkezi olmaktan pek uzaktır, öyle olduğu için de, dallarını Kanada'ya değin yayar; açıktan açığa mesleki bir sendikacılığı geliştirmeden yanadır, sınıf mücadelesi fikrini ısrarla reddeder ve işçilerin durumunun düzeltilmesini patronlarla görüşmenin arkasındadır. Dülger ve doğramacılar için sekiz saatlik işgününü elde etmeyi başarır, ne var ki 1892'de Homestead'de Carnegie'nin çelik fabrikalarında bir grev kırılır: Yerel birliğe katıldıkları için 2.500 işçi işten çıkarılır ve kimi başka kuruluşlarda da tasfiyeye gidilir. İki yıl sonra, Şikago'da Pullmann fabrikalarındaki bir grevde, federasyon desteklemeyi reddeder ve askeri birlikler düzeni sağlar. Aslında, 1895'ten başlayarak, işlerin iyiden iyiye düzelmesiyle, patronların tepkisi de gitgide artacaktır.

İngiltere'de *trade-unionisme*'den bir İşçi Partisi (*Labour party*) çıkıyordu; Birleşik Devletler'de ise, "öğretisiz" de olsa, bir sosyalizmin ilk adımlarını bile haber verecek bir şey yoktur ufukta. İlginçtir ki, 1892'de, tarımcıların popülist adayı bir milyon oy sağlarken seçimlerde, sosyalist Debs'in

toplayabildiği olsa olsa 21.000 oydur.

İktisatçı Sombart'a sorarsanız, böylesi bir hareket *"roast beef"* üzerinde kırılıyordu.

İnanmalı mı?

Avustralya'da, giderek Yeni Zelanda'da, işçi sınıfı hareketi, hatta "öğretisiz" bir sosyalizm, oldukça özel koşullarda ve pek erken başlar ve gelişir.

YENİ ANGLOSAKSON HALKLARDA DİN VE KÜLTÜR

Amerika, mezheplerin (revivals) kutsal ülkesi dir. Ne var ki, deniz aşırı öteki Anglosakson ülkeleri için de durum aynıdır. Böylece Katoliklik, Kanada'nın Fransız dilini konuşan yöresinde olduğu gibi, belki başka hiçbir yerde bütünleşmedi bir halkla öylesine; Birleşik Devletler'de, 1890'da 10 milyona yakın yandaşı vardır. Protestanlık da ondan daha az güçlü değildir. Teosofi ile spritüalizmin arkasından birçok insan gider. Masonluğun durumu güçlüdür. Yahudi cemaatleri, yüzyılın sonundaki büyük göçlerle alabildiğine güçlenmişlerdir. Selâmet Ordusu gibi örgütlerin başarısı da, daha az dikkat çekici değildir. Bu sonuncusu için söz konusu olan, pratik bir inanç, eylem içinde bir ahlak, bu dünyada etkili ve verimli olmaktır; örgüt, ilahiyat tartışmalarına itmez insanları; ailedeki sarsıntılara karşı da mücadelede etkili değildir; ancak kendisinden, kötülüklere ve sefalete karşı kavgada bir el uzatmadır istenen. Selamet Ordusu'ndan başka, böylesi bir ödeve kendini adayan genç gruplar da vardır: *Young Men ve Young Women Christian Associations, Young Catholic's Friendly Society* böyledir.

Kendi yandaşlarınca desteklenen dinsel örgütler, devletin korumasına ihtiyaç duymazlar. Olağanüstü bir özgürlük ikliminde çalışırlar. Ticarethanelerin reklam yöntemlerine onlar da başvururlar. Okula dinsel bir nitelik vermek için değişik uzlaşmalar işin içine girer: Birleşik Devletler'de, *unsectarian* (laik) eğitim üstün gelirken, Kanada'da, her eyalet eğitimi örgütlemeyi, farklı bir Protestan ve Katolik kesime bırakır. Hiçbir yurttaş, kendisine sunulan

inançlar arasında seçmemezlik edemez. Birlikte bir çok devlet, *sabbat* günü her türlü çalışmayı yasaklar ve bu yükümlülüğe bütün Avustralya'da uyulur. Birleşik Devletler'de kimi eyaletlerde, belli kamu görevlerinin dinsel ilkelere uyması aranır. Kilisenin mülkleri, kimi zaman vergiden bağışıktır.

Siyaset adamlarına gelince, Tanrı'nın korumasını sık sık isterler ve 1896'da, Yeni-Galler radikal yönetimi yağmur duasına bile çıkmıştır. Büyük maliye ve sanayi liderleri dinsel vakıfları desteklerler; tanrıtanımazlığı, hatta dine karşı kayıtsızlığı ahlaksızlık olarak karşılarlar. Böylece, New York'un ünlü *Metropolitan Opera*'sının başlıca hissedarı olan Pierpont Morgan, kimi piyeslerin örflere fazla saygılı olmadığını ileri sürüp temsil edilmelerini veto etmiştir. 1879'da gazeteci Bennett, dine karşı yazılarından dolayı Ceza Mahkemesi'nde on üç ay kürek cezasına mahkûm edilmiş ve Başkan Hayes bağışlamayı reddetmiştir. Natal'da, Anglikan piskopos Colenso, Kutsal Kitab'ın kimi parçalarını eleştirip skandala yol açmıştır ve Güney Afrika Kilisesi, piskoposun 1863'te işten atılmasında, İngilizlerden daha fazla gayretkeşlik göstermiştir.

Aynı bölgeden seçilmiş ve orada yetişmiş, yöre seçmenlerince denetlenen öğretmen, bir küçüklük duygusunun sıkıntısını duyar çoğu kez ve s o s y a l u y d u m c u l u ğ u öğretip aşılar. 1890'a doğru, Pensilvanya'daki 20.000 ilkokul öğretmeninden sadece 1.500'ü, bir öğretmen okulundan çıkmıştı. Carnegie'nin itirafıdır, 1870'te Amerikan yurttaşlarından yüzde 16'sı, okumayı bilmiyorlardı; sonraki yıllarda bu rakam inip çıkacak ve siyahiler için yüde 56'ya kadar yükselecektir. Devlet sayesinde, 700.000 nüfusdan 130.000 çocuğa eğitim sağlayan Yeni Zelanda'ya karşılık, Transvaal, bir milyona yakın nüfusunun içinde ancak 8.000 çocuğu okutabilir. Mezhepler, Birleşik Devletler'de, Harvard, Yale gibi ilk üniversiteleri kurmuşlardı; daha sonra federe devletlerin kendileri de kimi üniversiteleri kurarlar. Ne var ki, özellikle milyonerler bir rol oynarlar bu konuda: Peabody New York'ta, John Hopkins de Baltimore'da; Rockefeller, 12 milyon dolar bağışta bulunarak, Şikago Üniversitesi'ni kurtarırken, Carnegie ona yakın bir miktarı, bilimsel araştırma için bir enstitünün kurulmasına adar.

Demokratik örfler, oldukça kapalı grupların varlığını da dışlamaz. Boston'da, bir yarım düzine vardır onlardan; New York'un zarifleri, Somerset'de ve Knickerbocker'de toplaşırlar. Ne var ki, zengin ya da yoksul, az okur Amerikalı: Düzenli olarak sansasyon saçan ve uydumculuk aşılayan gazete yeter ona. Boşanma, başka yerlerde olduğundan daha kolaydır ve flört gerçek bir kurum olarak görünür. Öte yandan, pek kentlileşmiş bütün bu topluluklar, yaygın bir eğlence ihtiyacı içindedirler: Amerikalı boks tutkunudur, pek İngiliz kalmış olan Avustralyalı, kriket, futbol ve at yarışlarından hoşlanır.

Britanya İmparatorluğu'na dahil ülkelerde, edebiyat uzun süre özgünlükten uzak kalmıştır ve oralarda, gerçek bir saygınlıktan yararlanan, büyük İngiliz yazarları olmuştur; buna karşılık, yadsınamaz bir gerçektir ki, Amerikan edebiyatı, şiiri, psikolojik çözümlemelerindeki inceliği, ortamların canlı betimlemeleriyle parlamıştır. Bu edebiyat, şiirde, denemede, öykü ve romanda, büyük yetenekleri koyar ortaya.

Birleşik Devletler'in edebiyatında da romantizm yaşandı, onların el değmemiş doğası duyguları coşturdu. Arkadan iç savaş gelir ve Walt Whitman, bereketli bir deneyim olarak kutsar, yüceltir onu: "Gerçek şimşeği gördüm. Elektrikten kentlerimi gördüm. İnsanın doğuşunu ve savaşçı Amerika'nın uyanışını görmek için yaşadım." 1870'ten başlayarak, iş ve siyaset çevrelerinin rezilliklerini anlatıp karşı çıkanlar da vardır kuşkusuz: Batı, daha da acı bir dille döker içini. Ne var ki, gerçekçiliğin sefaletin üzerindeki örtüyü – olduğu gibi – sıyırıp atması için 1890 yılını beklemek gerekir: Crane, *Sokaklarda Bir Kız: Maggie* ile 1893'te bir skandal yaratır; Mark Twain, çağdaşlarını mizahi bir dille anlatıp güldürür insanları. Daha sonra, cinsel saplantının altını çizecek olan Dreiser'le, doğacılık romanın kötümser anlamını çoğaltır. Öte yandan, Yeni Dünya'nın yararcı bireyciliği, Spencer'le William James'ın kuramlarını kullanır: 1882'de coşkuyla karşılanan birincisi, gerçekten iyimser çevrelerde geniş yankılar uyandırır ve ilerlemeyi sağlamak için, özgürlükle evrimciliğin birleşmesi gerektiğine inandırır o çevreleri; ikincisi, çabanın zorunluluğunu belirtir, gerçeği başarıyla bir tutar, "din yaşama bağlıdır" der, ahlak

sağlığını beden sağlığına bağlar ve pratik yaratışların tutkusuna kapılmış bir halkın görüşlerine uygun olarak pragmatizmi önerir.

Sanatsal ihtiyaçlara gelince, bu yeni halklar, görüşlerini, hatta eserlerini Avrupa'dan alarak – fütursuz – gidermeyi düşünürler. 1860'tan önce, Amerika, Yunan tapınağına tutulur; sonra gotiki keşfeder, arkasından başka öykünmeler gelir. Ne var ki, Avrupa'nın şaheserlerine hayran kalmakla beraber, Whitman onları kopya etmeye sırt çevirir ve sokaktaki adamın gözünde, Washington'daki Capitole, Roma'daki Santa Pietro'dan daha güzeldir. Ama Hunt'ın, Cornelius Vanderbilt'ın evini İtalyan biçeminde yapmasını engellemez bu. Öte yandan, ilk mimarlardan biri olan Frank Lloyd Wright, Buffalo'da ve Şikago'da açık ve ahenkli olarak yeniyi yaratır.

Aynı Amerika, dev. tiyatrolar kurar. Konser dinleyicilerinin alkışladığı, klasiklerin ve romantiklerin müziğidir; kalabalık ise, *musical comedy*'i yeğler. Plastik sanatların bilançosu ise oldukça cılızdır.

Özetle, bu genç Anglosakson halklar, mekâna ve maddeye en iyi egemen olabilecekleri etkinlik türlerine verirler kendilerini; kıtaları ve maddi konforu fethetmekle öğünürler.

BÖLÜM III

LATİN AMERİKA'NIN ÇETİN YILLARI

Hemen herkesin "Latin" diye nitelendirdiği Amerika, Anglosakson Amerika'dan derinden derine farklıdır; daha da eskilerden başlayan kendine özgü bir uygarlığı vardır onun. XIX. yüzyılın başlarında, 19 milyon nüfusuyla, sayıca ilerdedir; ne var ki, üzerinde yaşayan insanların çoğu, başka renkten ırklardan gelmektedir ve beyazlar daha fazladır Birleşik Amerika'da. Şimdi de 1900 dolayındaki rakamlara bakalım: Yeni Dünya'nın – açıkça daha küçük olan – Kuzey bölümünde 80 milyonu aşkın insan yaşamaktadır; oysa aynı kıtanın ortasında ve güneyindeki nüfus, olsa olsa 63 milyondur. Böylece, ilerleme ahım şahım değildir. 1800'le 1850 arasında yüzde 73, 1850 ile 1900 arasında da yüzde 92 oranında bir artış olsa ve ortalama nüfus yoğunluğu kilometre kare başına 1'den 3.4'e çıksa da, insanlığın devede kulak bir bölümüdür karşımızdaki hep: Yüzde 2.5 yerine yüzde 4!

Öte yandan, nüfusun dağılımı da çarpıcı zıtlıklar gösterir ülkeden ülkeye.

Bu demografik zayıflığı, coğrafi duruma, giderek iklime bağlayabiliriz. Doğum oranı gözalıcıdır çoğu kez (Brezilya'da yüzde 40'la 50 arasında), ama ölüm oranı da daha az değildir. Tropikler arası bütün bölge, sarı hummanın yurdudur ve Brezilya'da 1850 ile 1885 arasında 28.000 kurban vermiştir. Sıtma ve dizanteri, kıyılara yakın basık ve sıcak yörelerin baş belasıdır. Çiçek hastalığı ile tifüsün bir türü, yüksek yaylaları kırar geçirir. Sadece güneydeki bölgeler Avrupalıları çeker, ne var ki bu uzak topraklara göç gecikerek yüzünü çevirmiştir.

Kuzey Amerika'da olanbitenin tersine, beyaz ırk sayıca hiç de egemen olamadı ve asıl Amerikalı ırk, iklimin yardımıyla ortama uyarak, hatta çokluğuyla kendisini savunmayı bildi. Böylece, yüksek And dağlarının ağrısına (*puna*) dayanabildiği için, Hintli, yani yerli halk, Bolivya'da ve Peru'da, nüfusun temelini oluşturdu.

Ne var ki Avrupalı, onu egemenliğine az çok sokmayı başardı her yanda. Kızıl Amerikalının bu boyun eğişi, iki aşamada gerçekleşti: XVI. yüzyılın fatihleri (*conquistadores*), And yaylalarının imparatorluklarını yıkmışlardı; XIX. yüzyılda ise, ılımlı yörenin insanları, Uruguay'ın Şarruas'ları ile Şili'nin Arokan'ları da başlarını eğdiler. Zamanla, zenci ticareti sayesinde, beyazların yararına bir siyahi Amerika çıktı ortaya.

Kreolun egemenliği ve yeni Avrupalı göçü

Kreol (*criollos*), sömürgelerde doğan Avrupalının adıdır. 1800'e doğru, sadece 3 milyondur sayıları. İspanya ile Portekiz'in vesayetinin yerine kendi vesayetlerini geçirmenin arkasındadırlar. Virjinya'da olduğu gibi, özgürlük, onlar için zorla çalıştırmayı ve köleliği dile getirmez. Ne var ki, filozofların kitaplarından, ruhbanın elinden mülklerini çekip alma ve ayrıcalıklarına son verme kararını edinmişlerdir: Çünkü, Kilise'nin elinde pek öneml ölçüde toprak vardır; örneğin Meksika'da, işlenen toprakların yarısı onundur. Böyle elden çıkarılamaz durumdaki arazi her yanda varlığını duyurur. Kilise dışında büyük mülkiyet de XIX. yüzyılda varlığını sürdürür. Başta Meksika olmak üzere, 1800'e doğru, 8 ila 10.000 işletme (*haciendas*) bulunmaktadır; 60 hatta 100.000 hektara varanlar vardır içlerinde, ama topraksız köylülerin oranı nüfusun yüzde 95'idir. Şili'de, Brezilya'da, değişik boyutlarda olmak üzere aynı şey görülür. Her yanda, alışverişin zayıflığı ve nakit paranın kıtlığı yüzünden, ekonomi, en yalın ihtiyaçlara yanıt verir önce.

Maden zenginliği büyük servetlere yol açar. Ne var ki, şanına layık bir sanayi kapitalizmi yoktur ve Latin Ameri-

ka, tarım ürünlerini olduğu gibi, toprak altı hammaddeleri de, işlemeden teslim etmekle yetinir.

Büyük toprak sahibi kreol, gününü gün etmekle yetinir. Çoğu ülkede, örneğin Şili'de ve Brezilya'da kentte oturur ve aylak bir yaşam sürer. Topraklarına gittiğinde de kâhyaları vardır işleri çeviren. Zenginleştiğinde, har vurup harman savurur; bunalım anlarında da kabuğuna çekilir, borçlanır. Yaltaklanıp durduğu karısı, dadıların elinde büyümüştür ve sonra da kıskanç bir vesayetin altına düşer; ayrıca saf ve eğitimsizdir kadın.

Tarımdaki – ataerkil tipte – bu sınıf yeniliklere fazla meraklı değildir, sevimli ama uyuşuktur, mutsuzluk içindeki el emeğini sıkar durur; o da cılız bir verimlilik içindedir ve bu, bütün bir iktisadi yaşam üstünde ağırlığını duyuran gevşekliği alabildiğine etkiler. Fethin fidyesi, kendini ödetir hep. Ne var ki, yüzyılın sonlarında, İspanyol ve Portekizlinin göçünde ciddi bir hareketleniş görülür. Ama asıl yeni olanı, kitle halinde Almanların ve özellikle İtalyanların gelişi dir. Aslında, etnik olarak yerli, melez ve siyahi olan eski Latin Amerika, kesin bir biçimde, alabildiğine farklı iki bölüme ayrılır: Birinde, tropikleraarasını içine alır ki, karışık kanların ve yerlilerin üstünlüğü sürer orada; öteki, bir ikinci beyaz Amerika'dır, birincisinin tam karşısında daha ufak bir kitledir, tıpkı Güney Afrika'da ve Avustralya'dakini andırır. Bu yeni Avrupa fethi, 1890 ile 1914 yılları arasında olacaktır ve geçmişte olduğundan çok daha sertlikle, Latin Amerika dünyasının geri kalanının karşısına dikilecektir.

Yerli halkların eskil ve sefil durumu

Uçsuz bucaksız topraklarda "Hintli" denen yaban yerliler (*İndios bravos*) yaşar. Parana ile Paraguay arasında Guayahi'ler, hayvanların yediği ne ki var yerler; sinekler, arılar, bu arada balları da dahildir buna. Botokude ya da Aimore'ler, teker halinde dudaklarıyla tanınmışlardır. Balıkçılıkla yaşayan Brezilya'nın Yurunas ve Caranas'ları, Şili kıyılarının Şangos'ları, Fuego adalarının Onas'ları da hemen hemen aynı sefaleti yaşarlar. Buna kar-

şılık, Kuzey Meksika'daki Apaş ve Komanş'lar, hayvancılıkla geçinen göçebelerdir ve bu göçebelik, kıtanın ta güneyinde, Patagonya'da da görülür. Uruguay'ın beyaz ve melezlerinin güçlükle dizginleyebildikleri vahşi Şarrua'lar ve Tehueltşe'ler, atı, guanako ile Mandu avlamak için kabullenmişlerdi; rüzgâra karşı korunmak amacıyla deriden çadırlarını kurmakla yetinirler. Şili'de, İrokua'larınkini hatırlatan bir savaşçı konfederasyon oluşturmuş Arukan'larda mısır tarımı hayvancılıkla içiçedir.

Bununla beraber, yerleşik ya da yarı-yerleşik yaşama geçmiş olanlar, çok daha fazladır. Güney Antlara egemen bir mısır uygarlığı ndan söz edilebilir. Orta Meksika'ya değin yayılan bir kurak mısır bölgesi de vardır; tane, bir havanda dövülür ve galeta olarak tüketilir. Bu kültür, sabit köyler halinde yerleşime yol açtı ve mutfak ve süs ihtiyaçlarına yanıt veren çömlekçilik büyük bir gelişme gösterdi. Maya ülkesiyle, nemli mısır bölgesi ortaya çıkar ve göynük tarımla yan yanadır; galetaya mısır lapası da eklenir. Tahıl, çoğu kez ilkel biçimde ekilip biçilir. Her yanda, mısırdan elde edilen bir bira (*şişa*) vardır ki, sarhoşluğuna diyecek yoktur.

Orta Amerika'da, Antil'lerde ve Guyana'larda, yer yer manyoka mısıra yeğlenir; ancak And'larda, her türlü hakka sahip olan, mısırdır yine. Kolombiya'da, mısırla patates yan yanadır. Şili'de katılmadığı yemek yoktur; çiçek yapraklarından sigara kâğıdı yapılır. Peru ile Bolivya'nın yüksek yaylalarında, sert iklim ve kuraklık, ortaklaşacı bir yaşama yol açmış ve o sayede, teraslı ve sulamalı bir tarıma gidilerek kıtlığa karşı mücadele mümkün olmuştur. Kolomb öncesi Yerli tipi varlığını sömürür. Daha önce pek sıkı bir devlet örgütlenişine tabi olan, arkasından fatih İspanyolun senyörlük rejimine bağlanan bu tip, bir yerde vahşi bir başka yerde uysal, çoğu kez uyuşuk bir halde, egemenliklerin geçişine bakar durur. Toprağa âşık olduğundan, ilke olarak başkalarına devredilmez haldeki ortaklaşacı mülkiyetlere (*ejidos*) bağlıdır. Ne var ki, çalışmaya karşı isteksizdir ya da şevkle çalışamaz. Gerçekten, yiyeceği alabildiğine sıradandır. Mısır bulamadığından, patates ve fasulye ile yetinir; kimi zaman, un haline getirilmiş patatesi yeğlediği olur. Yetiştirdiği lama ve alpakadan az süt elde eder, yağ yokluğu için-

dedir. Mısır birasını (*şişa*) fazla kaçırır. Güneşte kurutulmuş balçıktan yaptığı evinde, penceresiz tek bir oda vardır; yatağı da olmadığından, hayvan derilerinden bir şiltenin üzerine atar kendini uyur. Gezgin Musters, 1866'da, hesaplamak için düğümlü ipi kullanırken görmüştür onu. İnka İmparatorluğu yerle bir edilmiş ve ahalisi Hıristiyanlaştırılmıştır; bu insanın doğası değiştirilmiş, ama o, perilere, şeytanlara, dağ, kar ve göl tanrılarına bağlılığını sürdürmüş, güneşe ve aya tapmıştır. Rahibi, yargıcı başta olmak üzere herkes sömürür onu; o dansını oynar, kavalım çalar. İspanyolca bilir, ama anadilini de unutmamıştır. Yurttaşlık haklarından yararlansa da, kamu görevleri çekmez kendisini. Beyaz insanla onun arasında gerçek bir ortaklık yoktur. Öte yandan, nerede olursa olsun, vergiye ve angaryaya tabidir. Madenlerde bir yarı-kölelik izler kendisini. Bu durumdan, lama sürülerini otlatır, kervan güder ya da Ekvator'da olduğu gibi, samandan şapka yaparken bir parça kurtarır kendisini.

Karışık kanlıların ve siyahilerin yazgısı

Sadece karışık kanlılar (*mestizos*), beyazlarınkine üstün bir kitle oluşturur. Bunlar, beyazla Yerlilerden doğmuşlardır; daha az sayıda olmak üzere, beyazla zenciden doğanlar vardır; Yerlilerle siyahilerden doğanları da (*zumbos*) eklemeli onlara. Melez, kimi zaman yükselmenin yolunu bulur: Hayvan yetiştiricisi, yönetici ya da çiftlik sahibi bile olduğu olur; o zaman da, başka renkten insanları, yoksul ya da köleleri o başlar sömürmeye. Bununla beraber, karışık kanlı yoksulların hali vakti yerinde bir kişi olmaları olanaksızdır. Örneğin, Şili'de *inquilinos* angarya ile yükümlüdür ve büyük toprak sahibi kreollara ağır koşullu sözleşmelerle bağlanmışlardır.

Siyahilerle, zenci ve beyazlardan doğanlar, Afrikalıların beyazlarca kıtaya sokuldukları yerlerde, yani Antiller'den Rio'ya değin Atlantik kıyılarında otururlar. Yüzyılın başlarında, değişik yönlerden başka dalgalar gelecektir. Guyana'ların İngilizlere ait bölümünde 1838'de yüz bin köle, 1863'te Hollandalıların bölümünde 60.000 köle azat edil-

miştir. Ne var ki, en kalabalık gruplar Brezilya'da yaşar.

Görünüş odur ki, k ö l e l i k, Birleşik Devletler'de olduğundan daha az çetin durumdadır: Brezilya, Kuzey Amerikalıların gözünde bir "zenciler cenneti" olarak görülmez mi? Ne olursa olsun, azat etme daha kolay sağlanmıştır. Ancak, yükümlülük halinin ortadan silinmesi zaman alacaktır. Büyük tarım işletmelerinde (*fazenda*), köle, güneşin doğuşundan batışına değin –bir saatlik yemek molası dışında – aralıksız çalışır; çıplak sırtına da sık sık kırbaç iner kalkar ve kimi mevsimlerde, ek gece çalışması (*serao*) vardır. Verimlilik de zayıftır. Kahve işletmelerinin sahipleri, tembel el emeğinin pek pahalıya mal olduğundan yakınır dururlar.

Siyahi ile zenci beyaz karışımı melezler, kölelikten kurtulduklarında, madende çalışmayı istemediklerinde, tarımda ortakçı ya da işçi olmak zorundadırlar. Bu gururlu, güzel konuşan, alınıp tez kızan zavallı insanların yaşam düzeyleri pek iyileşmez. Afrika örf ve inançları, bütün gücüyle varlığını sürdürür. Hıristiyanlık, payen uygulamaların üstünü iyi örtemez: Afrikalı tanrılar, Hıristiyan azizler olup çıkmışlardır, hatta daha da saygınlık kazanırlar ve voduların oldukça esrarlı etkileri görülür.

İktisadi kararsızlık ve taşıt araçlarının iğretiliği

Etkinlik biçimleri, ilkel bir nitelik de taşısalar, y e r l e r i n d e d u r a m a z haldedirler. Ormandan toprak kazanma geçici kalır, çünkü ağaç ve çalılar açılan yeri yeniden kaplarlar. Ne var ki, tarım da savurgandır: Her yanda, onunla hayvancılık ve maden arasında bir uyuşmazlık sürer. Madenlere bir akın mı başladı? Kitleler, tarım işletmelerini bırakır, sürüleri terkederler. Maden tükeniyor mu? Tarım ve kırsal alanlara bir dönüş başlar. Başlarda şekerci ve madenci bir Brezilya vardır; şekerkamışı gerileyince, pamuk, kakao ve tütün alır onun yerini; bir başka vesileyle, iç yaylalarda hayvancılık başlar; madencilik dışarıdan getirilen demirden etkilenince, madenciler, kahve işletmelerinde kol gücü arayan Sao Paolo'ya koşarlar ve 1880'le 1900 yılları arasında, tropikal güney, birden zenginleşir. Daha önce kır-

sal bir nitelik taşıyan Şili, 1850'ye doğru tahılcılıktaki yeteneğini keşfeder. Arjantin ovasının çehresi de değişkendir: Önce iribaş hayvancılık yapar, sonra koyunculuğa verir kendini.

Maden sanayisinde de dalgalanışlar hızlıdır. Potosi ile Cerro de Pasco'nun ünlü gümüş yatakları büyüsünü yitirmese de, tükenme işaretleri, yüzyılın ortalarına doğru başka bölgelere çeker insanları. Şili'de, önce gümüş toplar dikkatleri, sonra nitrat ve bakıra çevrilir gözler. Madenci Meksika da, taşkın dönemlerle durgunluk dönemleri arasında gider gelir.

En çetin sorunlardan biri de taşımacılıktır. Doğa, gidiş gelişi uzatır ve zahmete boğar. Öyle olduğu için de, su yolları önem kazanır. İnsan toplulukları ve politika onlara bağlanır; çekişmeler, savaşlar olur. Paraguay savaşının nedeni, La Plata'ya varan sistemi ele geçirmektir.

Bir havzadan ötekine geçmek için ne yapmalı?

En büyük engel, Büyük Okyanus boyunca yürüyen dağ silsilesidir. Buradan kalkarak, binek hayvanının, özellikle de katırın önemi anlaşılır. And'ları ve Brezilya yaylasını aşan, katır kervanlarıdır. Ovada, atlı ya da öküzlü arabalara başvurulur.

Kent yaşamının çekiciliği ve ağır evrimi

Akdenizli olan İspanyollarla Portekizliler, kentsel zevkleri ni okyanus ötesine de taşıyıp götürdüler. Gelişmeleri ağır aksak da olsa, bu İberya-Amerikan uygarlığında pek büyük bir rol oynadı kentler.

Sömürge döneminin sitesi, görkemli katedrali, gösterişli kamusal yapıları, güzel çeşmeleriyle, Avrupa'daki yarımadanın kentini hatırlatır şaşırtıcı biçimde. Lima, göğsünü kabarta kabarta *Plaza de Armas'ını* gösterir; Şili'nin Santiago'su, kavakların gölgelediği ve yolları sulamaya yarayan kanalların katettiği dört caddesini işaret eder; eski Rio, balkonlu şirin Portekiz evleriyle gururlanır.

Bununla beraber, taş kıtlığı çekilir çoğu kez.

Öte yandan, deprem korkusu vardır: 1828'deki bir sar-

sılış, Peru'nun başkentini yerle bir etmiştir, 1854'teki de San Salvador'u.

Sıcak yörelerde, odalar, bir avlunun (*patio*) dolayında toplaşırlar ve avluda papağanlar ve evcilleştirilmiş maymunlar dolaşır; mobilya, genel olarak basittir. Sokaklar, taşla şöyle böyle döşenmiştir ve bakımsızdır; bir parça yağmur yağsa, çamurdan gidip gelme olanaksızlaşır. Sağlık koruma hak getiredir, mahallelerin pisliği şöhret salmıştır. Güzelliği sağlayan nedir o halde? Doğal çevre! Taşkın bir bitki dünyası, yığınla çirkinliği gizler gözlerden. Rio koyu, şimdiden dillerde destandır.

XIX. yüzyıl güzelleştirmez; çabuk ve zevksiz dikilir yapılar. Rio'da, iyi havalansa da yeni kent bayağıdır. Buenos Aires, yoksul bir görünüş içindedir: Kent hızla büyür ve ne yapılması gerektiği de birden kestirilmez. Yayılma, Kuzey Amerika kentlerindeki gibi, tam bir geometrik plana göre olur kuşkusuz; ne var ki, salgınlar uzun bir süre kırıp geçirecektir şehri. 1890'da, kente içecek su sağlamak ve kanalizasyon yapmak için, büyük bayındırlık çalışmalarına girişilir; gaz ve elektrik çıkar ortaya.

Kentin, başka yerlerde olduğu gibi, i k t i s a d i bir i ş l e v i vardır. Depo hizmeti görür (La Paz kinkina, Sao Paolo da kahve deposudur); Tucuman'la katır sırtında fuarlara çok şey borçludur; limanlar, deniz trafiği sayesinde büyürler. Ne var ki, az sanayileşmiş olması bir yana, beyazlarca, kamu hizmetlerini içermek ve toplum yaşamı sevdasıyla düşünüldükleri için, hep idari bir nitelik taşır kent ve en başta oturulmaya ayrılmıştır. Kentliler arasında, kendini politikaya ve serbest mesleklere adayan çok kimse vardır; bir parça ileri bir eğitimden geçen kişilerin yarısının gözü barodadır. Ne var ki, dışarıdan göç, okuması yazması olmayan bir proletarya yığınını da kabartmıştır.

Anglosakson dünyaya oranla hissedilir bir gecikme içindeki büyük merkezler, ancak yüzyılın sonlarındadır ki – nüfusları bir milyona varmasa da – gerçekten sivrilmeye başlayacaklardır. Bununla beraber, hatırlatmış olalım, nüfusu 60 milyonu aşan bir dünyadır karşımızdaki.

Güney Amerika'da kapitalizmin doğuşu ve Avrupa sermayesinin müdahalesi

Ekonominin – açıktan açığa – toprağa dayanan niteliği, yüzyıl boyunca bütün Latin Amerika'da geçerliğini sürdürür. Şili'de buğday, La Plata ülkelerinde bakır, deri, tuzlu et zenginleri vardır. Brezilya'da kahve vurgunculârının, Pardo'ların adım adım yükseldiği görülür. Madenler de, bir zenginler iktidarının gelişmesine – alabildiğine – yardımcı olur. Brezilya'da, 1850 ile 1860 yılları arasında, bankacı ve hünerli iş adamı olarak sivrilen, maden ve taşımacılık şirketleri kuran Mana, tek başına bir örnek değildir. Ne var ki, para biriktirme zayıf kalır. Para, pahalı şeyleri satın almada ve bir de oyunda geçerlidir. Her şey, bahis tutuşmada bir bahanedir. Ayrıca, karanlık işler çeviren aracılar sarar ortalığı.

Böylece, Latin Amerika, kapitalist güçlerin yardımı olmaksızın donanamaz: Avrupalı şirketlerdir ki, demiryollarının çoğunu yapar. Sâo Paolo tren hattı, ingiliz tekniğinin bir harikasıdır. Bir başka önemli hattı kuran *Peruvian Corporation*'in merkezi Londra'dadır ve Amerikalı mühendisleri çalıştırır. And dağlarını aşma işine, 1881'den başlayarak, Avrupa kapitalist ve tekniğiyle girişilecektir.

Dış ticarette, İngiliz gemileri başı çeker; Birleşik devletler, 1840-50'ye doğru, alanı kesinlikle İngilizlere terkederler. Denebilir ki, Latin Amerika, Büyük Britanya'ya bağlı bir ekonomidir.

Genç devletlerin maliyeleri sağlıksızdır: Kamu yönetimi pahalıya mal olur, aylıklar az olduğu için rüşvetsiz işler dönmez. Oldukça tutkulu eğitim programları bile, bütçeye bir ağırlıktır ve güçlükle para bulunur. Geriye, kala kala paranın değerini düşüren ve astarı yüzünden pahalı istikrazlara yol açan enflasyon kalır. Latin Amerika cumhuriyetlerinin tarihi, bir bakıma Avrupa maliyesiyle sözleşilmiş borçlanmaların tarihidir.

Gerçekten, Avrupa sermayesi, kurtuluş savaşları sırasında ilk avansları verdi. Borçlularını, aldığını ödeyemez hale getiren iflaslardan korumak üzere desteğini sürdürmek zorunda kaldı. Böylece Şili, 1822'de yüzde 6 faizle Londra'dan borç alır; 1826 ile 1840 arasında ödemeyi durdurur; 1842'de yeni bir sözleşmeyle taze para elde eder; 1858'de, Baring'ler, bir üçüncü borç parayı verir; daha sonra, ülke Morgan'ların kapısını çalar. Peru'da, Pasifik Savaşı sırasında, Şili'nin daha önce ele geçirdiği nitratlar, rehin diye Dreyfüs Kardeşler firmasına bırakılır. Alacaklı güçler, gümrüklere ve demiryollarına denetim koyarlar sık sık. En ünlü olay da, Jecker'in alacağı için Meksika'nın başına gelendir: İngiltere, İspanya ve Fransa birlik olurlar alacak adına ve Fransa da uzun süreli bir müdahalede bulunur. Güçler arasında nüfuz mücadeleleri de seyrek değildir. Pasifik Savaşı denen şeye, birçok yönden, Şili'nin arkasındaki İngiliz çıkarlarıyla, Peru ve Bolivya'nın arkasındaki Fransız ve Amerikan çıkarları arasında bir düello olarak bakılabilir; sonunda zaferi kazanan İngiliz çıkarları olur.

Yabancı sermaye, içerdeki yığınla çatışmadan da sorumludur.

Kültür birliğinin yanı sıra,
gelenekle ilerleme düşüncesi arasında çatışma

Orta ve Güney Amerika uygarlığına İspanya yarımadasının pek önemli bir damga vurduğu sanılır. Oysa, fazla hayale kapılmamalı bu konuda. Halkların dörtte biri kadarı, İspanyolca ya da Portekizce konuşur kuşkusuz. Bununla beraber, dünyanın bu bölümü belli bir kültürel birliğe sahipse, fatihlerin diline borçludur bunu; uçsuz bucaksız bir coğrafyada, iktisadi ilişkilerde ve düşünce alışverişinde, bu dil kullanılmıştır; modernizm kentlerde yaratıldığından, eskil biçimler en iyi kırsal yörelerde korunmuştur.

Kutsal Kitap, eski inançların – olduğu gibi – yerine geçmeyi pek seyrek başarsa da, Kilise, İspanya yarımadasındaki ağızları ve örfleri yaymak için çok şey yaptı. Söz konusu olan, özel yaşamı olduğu kadar kamu işlerini de denetlemek isteyen egemen bir Katoliklik'tir. Ruhban

ise, elinden geldiğinde, vicdan özgürlüğünü reddeder, yurttaşlık haklarını Katolik olmaya bağlar ve eğitimi tekelinde tutar. Oysa, ruhbana karşı olanlar, yığınların okur-yazar olmayışında Kiliseyi sorumlu sayarlar. Böylece, Brezilya'da 1880'de, özgür insanların sadece yüzde 23'ü okur-yazardır ve kölelerde ise yüzde 1'dir bu oran.

Bununla beraber, sesli güzel bir dil ve düşünsel zevklerden hoşlanma, Latin Amerika'ya z e n g i n e d e b i o k u l l a r kazandırdı. Önce, yarımadanın klasikleri değerlendirildi, arkasından romantizm geldi, Parnasse okulunun temsilcileri çıktı ortaya; onların yanı sıra, gerçekçilik ve doğacılık da geniş bir yayılma alanına kavuştu. Pek özgün yığınla eser yazıldı, görkemli doğaya alabildiğine duyarlı bir resmi sanatı gerçekleşti. Gerçeklikleri olduğu gibi canlandırma ile ondan kaçış yan yana yürüdü ve soluk tazeliğini yitirmedi.

C a n l ı b i r i d e a l i z m le tutuşur okumuş seçkinler. Kilisenin – özellikle Cizvit'leri ve Engizisyon'un – vesayetine karşı tepki olanca güçle belirir ve özgürlük içinde ilerleme kavramı büyüler. Fransız Medeni Yasası, İspanyol örfleriyle ahenkli olacak biçimde az çok değişikliğe uğrayarak cumhuriyetleri dolaşır; Brezilya Ceza Yasası, büyük bir ceza hukuku uzmanı olan Bernardo de Vasconcellos'un elinden alabildiğine yetkinlikle çıkar. Her biri Jean-Jacques Rousseau'nun ve Benjamin Constant'ın hayranı ciddi hukukçular, büyük bir açıklık taşıyan Anayasa metinleri kaleme alırlar; olaylarda ne denli kararsızlıksız varsa, hukuku ortaya koymakta da o denli özlem gösterilir.

M a s o n l u k gelişir ve yandaşları da ağırlığı olan kişilerdir: Güney Amerika'da ulusal eğitimin ateşli savunucusu, öğretmen okulunun ilk kurucusu, 1842'de Şili'de, arkasından Buenos Aires'de bir örnek okulun yaratıcısı; Arjantin Liberal Partisi'nin başı, sonra da bu Cumhuriyetin Başkanı (1868-1874) Sarmiento, Latin Amerika Mason örgütünün kurucuları arasındadır. Mason Garibaldi, Uruguay'ın bağımsızlık mücadelesinde sivrilir. Anglosakson masonluğu kanalıyla, liberalizm yararcı bir anlayışa bürünür. Ne var ki, yüzyılın ikinci yarısında, kendisine bir kural arayan *intelligentsia* arasında en çarpıcı yankılar yapan, p o z i t i v i z m olur. Kelimesi kelimesine alınan Auguste Comte'un öğreti-

si, *Templo da Humanidad* (İnsanlık Tapınağı) olarak kiliselerin bile kuruluşuna ön ayak olurken, sosyal bilimlerde belli bir gelişmeye de yol açar. Şili'li Lastarria, Comte, John Stuart Mill ve Tocqueville'le uzlaşma arkasındadır. Brezilya'da ve Meksika'da anarşi korkusu ve pozitivist disiplin içiçe olarak, bir "bilimsel" partinin kuruluşunda rol oynarlar; büyük şeyler yapabilecek güçte – bir tür – aydın despotizmi özlemi içindedir parti.

Bunlar olurken, Kilise'yle hasımları arasındaki uyuşmazlık, ruhbanın toplum, okul ve devlet iktidarında nüfuzunu koz olarak kullanır; ne var ki *Kulturkampf,* Kilise'ye devlet içinde devlet olma olanağı sağlayan Kilise mülklerinden yanadır yine de ve devlet, mali gerekçelerle göz dikmiştir bu mülklere. Birinin sert basışına ötekinin sertliği yanıt verir. Kimi uzlaşmalar olur, ama geçici niteliktedirler.

Ülkesel bütünlüğün olanaksızlığı

Bağımsızlık savaşı, İspanya yarımadasının egemenliğine son vermekle kalmamıştı yalnız, İspanyol egemenliğindeki uçsuz bucaksız alanın da p a r ç a l a n m a sına götürmüştü. İçlerinde yalnız Brezilya bütünlüğünü sürdürebildi; ondan da ayrılan Uruguay oldu. Büyük Kolombiya'nın başarısızlığa uğramasının arkasından, Bolivar, 1830'da bitkin bir halde ölür. Meksika, sonra da Peru, birleşme kongreleri toplayacaklardır ama boşunadır; yeni cumhuriyetler arasında kanlı mücadeleler daha şimdiden başlamıştır. Kuzey Amerika Birliği'nin güneyinde ve karşısında, on altı devlet, Horn burnuna değin olan kıta topraklarını kesin olarak bölüşürler aralarında.

Bu un ufak oluştan coğrafya sorumludur.

Deniz çektiğinden, doğal gruplanış en yakın k ı y ı ç e v r e s i n d e olur. Amazonya ormanı, Venezuella'nın Antiller denizine doğru atılmasında; İngiltere, Hollanda ve Fransa'nın Guyana'daki topraklarının genişlemesini sınırlandırmada önemli bir rol oynadı; böylece üçü de, aynı nedenle kıyıda ve Brezilya'nın kıyısında kalakaldılar. Çöl, Şili'nin kuzeye doğru atılışını uzun süre durdurdu. Paraguay, su yollarının, bataklıkların ve dikenli Chaco çalılığının ar-

kasında oluştu. Sınır, belirgin bir çizgi olmaktan çok, ötesine geçilemeyecek bir bölge-sınırdır; ve öyle olduğu için de, uyuşmazlıklar adım başındadır.

Ne kültürel birlik, ne geleneksel ticaret akımları, henüz çekirdek halindeki bir ekonominin bağrında, mesafelerin insanları savurup dağıtmasına karşı bir şey yapamaz. Dahası, devlet görece genişlik kazandığında birliği de zayıflar. Başkentlerle eyaletler arasında, kenlerle kırlar arasında, siyasal birlikten yana olanlarla federalistler arasında mücadeleler olur. Son olarak, federal formül sık sık üstünlük sağlar: Böylece Meksika Birleşik Devletleri, Kolombiya, Brezilya, Venezuella Birleşik Devletleri'ne varılır; Arjantin bile bir federasyon çehresine bürünür.

Bu genç kuruluşlar arasında savaş, hemen hemen olağan olup çıkmıştır: Kıskançlık kemirir, devletin başındakiler – itibar adına – dış serüvenlere sürüklenir ve nadir, öyle olduğu için de önemli ırmak yollarını ve maden zenginliklerini tartışır dururlar aralarında. Ne yana bakılsa uyuşmazlık görülür: Kolombiya ile Ekvator, Ekvator'la Peru, Orta Amerika federasyonunun parçalanışından doğan küçük cumhuriyetler çatışır birbirleriyle. En korkuncu, 1865 ile 1870 arasında, küçük Paraguay halkının yok edilmesine yönelir. Az sonra da, Pasifik Savaşı denen boğuşma patlak verir: Bu savaş sırasında da, Şili, Bolivya ile Peru'nun elinden güherçile yataklarını alır ve Bolivya'yı kıyıdan koparır.

Yüzyılın sonlarına doğrudur ki, kuvvete başvurma, uluslararası hukukun uygulamalarına bırakır yerini yavaş yavaş. Dünyanın bu bölümünün acısını çektiği yırtılışlar, bütün Amerika çapında bir yakınlaşmanın zorunlu olduğu bilincini uyandırır.

Genç cumhuriyetlerde bitmeyen karışıklıklar. Hükümet darbeleri ve anayasal güçlükler

Liberal, hatta kuramda demokratik de olsalar, her cumhuriyet, devlet makamlarını şiddetle tartışan hiziplerin pençesindedir. Bir anayasal rejimin işleyişine olanak sağlayacak koşullar nadir olarak sağlanmıştır. Ayrıca, bağımsızlık savaşları, şefi (*caudillo*) gözde yapıp çıkmıştır. Anıla-

rı hiçbir zaman kaybolmayacak olan Bolivar'lar ve San Martin'ler, artçılar ve taklitçiler bırakırlar geriye. Bireysel enerjileri övüp yücelten bir edebi romantizm vardır: Andrade, Napoléon'un kahramanlıklarını hatırlatıp dururken, Montalvo Bolivar'ı eski dünyanın kahramanlarının üstüne çıkarır. Varlığını, bir h ü k ü m e t d a r b e s i n e (*pronunciamiento*) ya da hileli bir seçime borçlu olmayan bir hükümet pek yoktur ve kayboluşları da yasallık dışında olur. Meksika, ilk *caudillo*'nun, İturbide'in düşüşünü izleyen otuz altı yıl boyunca, ortalama yılda bir başkan yenilemiştir; Venezuella'da, bir yüzyılda elli iki başkaldırı olmuştur; Bolivya, altmış askeri ayaklanmaya sahnedir, on kez anayasa değiştirir, altı başkanı da öldürülür; Paraguay, yakasını diktatörlükten sıyıramaz; Kolombiya'da, 1879 devrimi, söylendiğine göre 80.000 kurbana mal olur.

Bu tür kavgalar, başka renkten insanlara bir rol oynama fırsatı sağlar.

> Yolsuzluklar, demagojik çağrılar, zengin kreolun ata yadigârı kini, cahil plebi gözüpek bir serüvenci olmaya iter. Aslında *caudillo,* Yerlilerin şefinin (*cacique*) bir anlamda devamıdır.
>
> Alabildiğine ilginç tipler çıkar ortaya!
>
> Bir rastlantı, iktidarı bir şefe bırakır, bir başka rastlantı kovar oradan. İktidara geldiği gün, Tanrı göndermiştir kendisini, gereklidir, ertesi günü kapı dışarı edilir; aynı adam hükümet çarkını yeniden ele geçirirse, tekrar halkın gözbebeği olur. Aykırı gelecek: Kanuna en iyi saygının gösterilmesi adına kanunu çiğner. Kilise'ye gelince, desteklediği ya da ihtiyaç duyduğu kişiyle öğünür; ne var ki, giderini ödediğinde de sistemin zararını çeker.

Özetle, ne denli zalim olursa olsun, düzensizliğin ürünü olan şeflik (caudillisme), düzensizliğin ilacıdır da. Kendisine hizmet etmek için baskı yaparken, devlete hizmet ettirmek içindir de bu. Böylesi bir rejimin temsilcisi, Arjantin'de Rosas, Şili'de Portalès ya da Meksika'da Juarez hatırlanırsa, birleştiricidir de. Okuması yazması olmadığından, ulusal eğitimin özlemini çeker; rastlantının askeri ya da hukukçu olduğundan, büyük çapta işler yapmak ister, işyerleri açar, çalışma olanakları sağlar. Özetle, yarınlar adına ulusal birliği kurup sürdürür; dış kapitalistler ve güçlerle uzlaşma bahasına da olsa yaptığı budur.

Guyana'lardan La Plata yakınlarına, And'lardan Atlantik'e değin, 8 milyon kilometre kareyi aşan bir alan üzerinde, Portekiz egemenliği döneminde olduğu gibi tek bir egemenlik yayılır. Ve daha önce İspanyol olan topraklardan farklı olarak, bu birlik, yasal bir hanedanın, Braganca'ların vesayetinde sürer.

Brezilya'nın özgün bir çehresi vardır böylece.

Brezilya'da farklılıkların sürmesi

Brezilya'da, Avrupalı bir hanedanın varlığını korumuş olması, eski metropola karşı hiçbir bağımlılığı içermiyor. Halkın Portekizli olmaktan çok Brezilyalı diye gördüğü Don Pedro, Rio'da kalmıştı. Kendisine gerçek bir otorite ve özellikle de merkezi yönetimde denetleme sağlayacak bir anayasal rejimle yetinmesini bildi; hep uyanık bir kişi olduğundan, zamanında tahtından ayrılıp işleri bir naipliğe, aslında da egemen sınıflara bıraktı. Vakti gelip de tahta çıkan, eğitmi bakımından kesinlikle Brezilyalı II. P e d r o da, filozop meşrep bir kişi oldu; her şeyden önce pratik çözümlerin arasından gidip siyasal uyuşmazlıklarda hakem rolü oynadı.

> Gerçekte, dayanışma içinde olmaktan çok yan yana – en azından – dört Brezilya vardır: Değerli kereste üreten Amazon ormanı; madenciliğin sürdüğü geniş yaylalar; tropikal işletmeler; son olarak da, hayvancılığa henüz başlayan Güney. Çoğu Alman olan Avrupalı göçmenler bu sonuncuya yerleşmeye başladıklarında, birinci bölgede hâlâ yaban Yerli egemendir ve başka yerlerde bir kreol ve melez aristokrasi yararına çalışan köle emeğidir revaçta olan. İçin için bir ayrılıkçılık oluşur durur ve zaman zaman da – şurada ya da burada – açık girişimlere başvurur. Yığınla bunalım, iktisadi gelişmeye zarar verir, bütçeye yük yükler, karada ve denizde önemi bir askeri gücün bakımını gerektirir. Bu arada, Paraguaylıların isteklerine hayır denirse de Uruguay yitirilir.

Brezilya devleti ağır ağır gücünü toplar: İngiliz sermayesini çağırır, tahılını ve hammaddelerini satar, kölelerini

çalıştırır, tarım işletmeleri ile maden sahiplerini zenginleştirir. 1850'den başlayarak da, bir on beş yıllığına, açılıp serpilme daha da açık olarak belirginleşir: Dış ticaret rakamları iki katma çıkar, ormandan toprak kazanma gelişir, demiryolu ve telgraf gelir; şekerin ve pamuğun parlak dönemidir bu. Ne var ki, pek pahalıya oturan Paraguay savaşının arkasından bir bunalım sökün eder: Şeker bunalımı, kölelik bunalımının ağırlaştırdığı maden bunalımı! Siyahilere özgürlük tanıyan 1871 Kanunu'ndan, 1888'deki genel özgürlük ilanına geçildiğinde, karışıklıklar büyür. Köle sahipleri, arkalarından federalistler ve az para aldıklarından yakınan ordu, imparatora karşı çıkar. 1889'daki *pronunciamento* ile de karşı karşıya gelince imparator çekilir.

Brezilya Birleşik Devletleri Cumhuriyeti'nin ilk adımları güçlükleri doludur. Her devlet, biraz kendisi için yaşamak zorundadır artık: Sao Paulo donanır, kahvesinden iyi kazanır, gönenç içindedir; Bahia ile Pernambouc ise bitkisel yaşam sürerler; Güney, bir ikinci Avrupalı göçünden yararlanır, hayvancılık ve tahılcılık yapar; ne var ki yaylalar, kırsal ekonomiye – güçlükle – ayak uydururlar. Köle elemeğinin ortadan kalkışı çetin sorunlar yaratır: Ücret üzerine kurulu bir ekonomiye uymada çıkan sorunlardır bunlar. Bununla beraber, Avrupa ve Kuzey Amerika'dan gelen isteklerin artışı, yeni Brezilya'yı kendine getirir. Tarım işletmeleri, et ve deri tacirleri toplumunu bir spekülasyon hummasıdır sarar; hastalık, kauçuk çıkaran Amazon'u da yakalar çok geçmeden. Malzeme donanımı düzelip iyileşir, kentler büyür, ne var ki zenginleşmiş kesimlerin lüksü yığınların sefaleti ile tam bir zıtlık içindedir; açlık, günlük arkadaştır o kitleler için. Bir yandan ciddi hukukçular, verimli yazarlardan oluşan bir seçkin tabaka vardır, öte yandan cehalet hüküm sürer. Sosyal ve bölgesel zıtlıklar, uçsuz bucaksız cumhuriyete damgasını vurur; cumhuriyet ise genel oyu ve doğrudan seçim usulünü kabul etmiştir.

İki kırsal cumhuriyet: Arjantin ve Uruguay

Aynı enlemde yer alan öteki kıtalarda olduğu gibi, güney tropikanın altında ağaçsız geniş alanlar açılır, toprak

kurur, iklim kamçılayıcı olur. Pampa'da *estancia,* bir Anglosakson çiftliği gibi tek başınadır ve hayvancılığa çevrilidir yüzü. Yeni kentlerin doğuşu da, dünyanın aynı bölgesinde olanları düşündürür: Arjantin'de, 1870'ten başlayarak nüfusun yüzde 40'a yakını kentlidir; 1895'te Buenos Aires, 4 buçuk milyon nüfusun 600.000'ini toplar: Montevideo'da yaşayan 200.000 insan, Uruguaylıların dörtte birinden fazladır. Yün, et ve deri üzerine iş yapan iki liman, Melbourne'la Sydney'i hatırlatır.

Benzeşmez öğelerden oluşmuş, engebeler arasında dağınık Brezilya ile çarpıcı bir zıtlık karşısındayız: Sularını La Plata'ya yollayan tek ve dev bir ovadır söz konusu olan. Uzun bir süre, Arjantin Cumhuriyeti'nin sınırları belirsiz kalacaktır. Sarmiento'nun dediği gibi, "Arjantin Cumhuriyeti'nin çektiği acı, yüzeyinden gelmektedir." Kuraklığın ve çekirgenin pençesinde bir bozkır. Böylece Pampa, bir birleştirici değil ciddi bir engeldir, yenmek gerekir onu.

Rivadavia, çağının önünde giden bir düşünür, Buenos Aires'li seçkinlerin yöneteceği bir demokrasi denemesine girişir. Ne var ki, ayrılıkçı tepkiler vardır, Rosas da onları göğüsler. Arjantin, 1850'de kendisini kuran kreollarla melezlerin elindedir. Ancak, Bueonos Aires'de, Avrupa ili ilişki içinde bir ticaret burjuvazisi doğar ve hayvancılığın sağladığı yararları *estancieros*'la tartışır.

1870 ile 1890 yılları arasında, Brezilya'da olduğu gibi bir devrim olur. Bir yandan, Avrupa'dan göç, nüfusu 2 milyondan 4 milyona çıkarır ve beyaz derili bir Arjantin yaratır. Öte yandan, kırsal ekonomi dev boyutlara bürünür: Yün sürüleri, et sürüleri gelişir aynı anda. Et sanayisi doğar; ilk soğutucu sistem ta 1882'ye çıkar. Arkasından, *corn belt*'i (mısır) yaratmaya yönelen kaçınılmaz yürüyüş ete kemiğe bürünür; demiryolu gelir ve federasyonun bağları sıklaşır. Buenos Aires üstünlüğünü arttırır, seçkin bir merkezdir; Sarmiento'ların Alberdi'lerin Arjantin'i, zorunlu öğretim ve bilimsel çalışmaların kaygısını duyar; 1895'te dış ticaret, nüfusu daha kalabalık olan Brezilya'nınkine ulaşmıştır önemce.

Bunlar olurken, Paraguay, diktatörlerin sultası altında bitkisel bir yaşam sürer; ama Uruguay, Arjantin'le aynı yükselişi paylaşır.

And'lar, tek bir devletin Pasifik'ten Atlantik'e değin yayılmasını engellemiştir. Öte yandan Şili yönetimi, Peru'nun Lima'sına bağımlıydı bağımsızlıktan önce. Karasal bağlantılar çetinliklerle doludur, kıyı ise parçalı ve tırtıklı. Dalgaların kuşattığı bir tür ada: Yüksek doruklar, güneyde – denizcilikte işe yarayan kerestenin sağlandığı – soğuk bir orman, kuzeyde sıcak bir çöl, ortada ılık iklimli toprağı bereketli bir vadi.

Egemen olan bu Santiago vadisidir: Bir yandan elverişli bir liman olan Valparaiso ile donanmıştır; bir geçitten de Pampa'ya ulaşılır, *haciendas* sahiplerinin pek sevdikleri atlar oradan gelir. Bask kökenli birkaç kreol ailesi, hayvancılığa tahıl ekiminin yararlarını da ekler. Bağımsızlık, İngilizlerin desteğiyle gerçekleşir. O tarihten beri de, iki rakip parti, muhafazakârlarla liberaller – aristokratik görüşün iki farklı çizgisi – fazla çatışmalara gitmeden işlerin yürüyüşünü sağlarlar.

Ne var ki, Şili, bu daracık kantonda pek az şey yapabilirdi. Ormanlık güneyi ele geçirmek ister; 1883'te sona eren mücadele, ulusu sürekli bir savaş içinde tutar. Şili, savaşçı niteliklerinden yararlanıp, Bolivya'nın ve Peru'nun karşısına dikilir; toprakaltı zenginlikleri olan kuzey çölünü ele geçirmektir amacı ve savaş şiddetli olur.

Nüfusu iki mislini aşsa da, Şili'de kol gücü yetersizdir ve ücretler, komşu ülkelerde olduğundan biraz daha düşüktür. Sefaletin kaybolmaması bir yana, maden işletmeleri, giderek oralardaki sömürü bir cehenneme çevirmiştir o yerleri. Ne var ki nitrat ve bakır, büyük gelir sağlar ve demiryolu ile liman donanımını geliştirir. Toprak oligarşisiyle iktidarı tartışan bir burjuvazi serpilir: Soylu havalarındaki son Başkan Balmaceda'yı, donanma, 1891 Devrimi'yle alaşağı eder, sonuçtan yararlanan ise mali çevrelerdir. Ekonomi gelişme içindedir, devlet gelirleri oldukça yerinde harcanır, eğitim ilerler, büyük topraklar gitgide paylaşılır; görünüş odur ki, genel yaşam düzeyi de yükselmektedir.

Bolivar ölünce, birlik yolundaki düşü de tarihe karışır. And dağlarında dört cumhuriyet vardır.

Peru, yalnız sulamanın ekime olanak sağlayabileceği alçak yöreler, en yüksek ve en ıssız yaylaların ülkesidir; Yerlilerin, koyunun, lamanın ve değerli madenlerin yurdudur burası.

Bolivya'da 1900'de, bir milyon kilometre kareden fazla topraklarda iki milyon insan yaşar. Bahtsızlıklara biri daha eklenir: Ülke, denize olan dar bağlantısını yitirir; daha sonra, Brezilya da bir parçasını koparıp alacaktır. Yoksul ve geri halk, gümüş madeninden pek az yararlanır; çok geçmeden daha da göz alıcı kalay yatakları eklenecektir.

Peru'nun yazgısı pek farklı olmaz. Görkemli bir başkent olan Lima'nın yıldızı sönmeye başlar. Yönetim, siyahileri ve Yerlileri azat eder, ama bu kez de el emeği sorunu – bütün yakıcılığıyla – kendini duyurur; 1850 ile 1880 arasında gelen 90.000 Çinli çabucak istenmez olurlar. Devletin yaşayacağı iki şey vardır: Güherçile ve madenler; Manuel Pardo, 1875'te güherçile tekelini bile ilan eder. Ne var ki, iktidarın bağımlı olduğu yaygaracı ve açgözlü ordu, nitratları savunmaz bile! Güherçilerin kaybı iflas demektir, halktan insanların günlük ihtiyacı tuz üzerine vergi koymak demektir. Devrimler birbirini izler, halk kayıtsız kalır.

Daha küçük olan Ekvator da benzer yırtılışlar içindedir.

Daha da kuzeyde Kolombiya, dik ve sarp bölünüşler içindedir; nemlilik alabildiğine artar, derin vadiler birbirini izler. Panama kıstağına sahip oluş çıkar sağlayacak, ama o oranda da tehlikeli bir uluslararası duruma getirir ülkeyi. Bogota'daki insanlar, Yeni Gırnata'nın anılarıyla dolu olduklarından bir büyük Kolombiya'nın kaybına evet diyecek durumda değillerdir; ne var ki, birbirinden kopuk parçalara ayrılmış bir ülkeyi yönetmek güçlüklerle doludur. Birbirine hasım yığınla grup yan yanadır ve ülke ekonomisi de durağan! Her bölgenin kendi başına kalmak istemesi ve sefalet, korkunç bir vahşete düşüren karışıklıklara yol açar. Sonunda Amerika Birleşik Devletleri müdahale eder ve Panama

elden çıkar; oysa kahve ve pamuktaki ilerlemeler, hiç de cılız sayılamayacak bir yakın geleceği hazırlamaktadır ve bu arada, umut edilmeyen bir kaynak işin içine girer, petrol bulunur.

Venezuella

İçerde hayvancılık yapılan geniş bölgeyle limanlar arasında, önemli bir ticaret akımı vardı; adalardan da, siyahilerin köleliğiyle beraber, kahve ve kakao kültürü gelmişti. Böylece, hayvan yetiştirenlerle plantörler iki sosyal grup oluşturuyordu ve onların ortaklaşa davranışı Venezuella'nın gelişmesine kapı açacaktır; ülkenin hareketli tarihini de yine onların aralarındaki çatışmalar açıklar.

Çoğu sert ve okur-yazar olmayan melezlerden oluşan *Llanero*'lardır ki, Bolivar'ın devşirdiği ordunun en yetkin öğeleri olmuşlardır; başlarında da, "ovaların şefi", yarı Yerli Paez vardır. Ne var ki, Kurtarıcı'dan kalan tekçi ve oligarşik Anayasa, iç savaşlara engel olamaz ve boğuşmalar sürerken de ayrılıkçılık yavaş yavaş su yüzüne çıkar: Caracas'ın rakibi Maracaibo'nun ayrılması, federalist bir formüle doğru gelişmeyi hızlandırır ve 1864 Anayasası 24 devlete böler ülkeyi. Bir ara, *caudillo* Guzman Blanco dizginleri eline geçirir: Orduyu doyuran, sanat dostu geçinen, ekonomiyi geliştirme isteğiyle yanıp tutuşan, mülkleri çekici hale gelmiş Kilise'nin hasmı durumundaki bu insan, sömürgeci Avrupa'ya boyun eğmeyi de istemez. Yuruari altın yatakları ile ilgili olarak, İngiltere'yle bir sınır anlaşmazlığı on üç yıl sürer. O biter yeniden başlar karışıklıklar, beri yandan da hayvancılığın girdiği bunalımla yan yanadır: Bir bulaşıcı hastalık sonucu katır ve atın kırılması, *Llaneros*'a korkunç bir darbe indirir; kahve ve kakao Venezuella'sının önünde eğilmeyi de istemez haldedirler. Öte yandan, köle emeğinden ücretli düzene güçlükle geçilir: Nüfus artsa da Avrupa'dan göç yetersizdir ve Brezilya'nın *fazenda*'sının korkunç rekabeti vardır. Demokrasi savındaki bu Cumhuriyet'te, bilgili ve zengin büyük mülkiyet sahiplerinin azınlığı ile ulusun geri kalanını bir uçurum ayırmaktadır.

Sürekli istikrarsızlığın başka yığınla da nedeni vardır.

Orta Amerika'nın küçük cumhuriyetleri.
Meksika'nın gecikmiş yükselişi

Federalizm, Güney Amerika'da parçalanmayı sınırlandırmıştı kısacası; Orta Amerika'da ise, başarısızlığa uğrar ve derlenip toparlanışa götüremez.

Aynı sıcak ve nemli iklim, hemen hemen her yanda, "ılımlı topraklar"a doğrultur insanları. Ancak, nüfus yoğunluğu alabildiğine eşitsizdir ve özellikle etnik yapı pek çeşitlidir. Guatemala ve hele hele San Salvador, komşularından daha kalabalıkken Kostarika'da beyaz insan ezici bir çoğunluğa sahiptir. Bu ve bunlara eklenen başka sorunlardan çıkan şudur: A r t s ı z a r a l ı k s ı z s a v a ş l a r ve her cumhuriyette süreğen bir k a r ı ş ı k l ı k ! Köleliğin kaldırılması, sosyal düzeyde bir yatışma getirmez. Dışardan göçe pek çekici görünmeyen bu uzun toprak şeridi, daha çok emperyalizmlerin iştahını uyandırma ve onları birbirinin karşısına çıkarma durumundadır. Başlarda Nikaragua üzerinden bir kanal açma düşünülürken, ilk demiryollar Panama ile Tehuantepec'e döşenir ve kanal için de Panama kıstağı seçilir.

Öte yandan, Meksika'nın adı Peru'nunki gibi gözleri kamaştırır.

Ne var ki, yöre yoksuldur. İnsanların büyük çoğunluğu – nüfus 1800'e doğru 6 milyon, 1900'de 13 buçuk milyondur! – pek düşük bir yaşam düzeyine sahiptir. Öyle de olsa, ülkede güçlü bir melez kitle vardır ve yüzyılın sonuna doğru Yerli kökenden gelenlere eşit olup çıkmıştır. Daha da keskin olan zıtlık, İspanyol kökenli beyaz aristokratla, başka renkten insanlar arasındadır. Ayrıca, bu yarımada, Birleşik Devletler'in hemen yanı başında uzanır ve Antiller'e de sömürgeci güçler gelip yerleşmiştir. Kreol, İspanyol rejiminin, kendi ayrıcalıklarıyla yabancıyı korumak üzere, tutucu bir monarşi biçimi altında sürmesine çalışır; yabancının istediği de, maden zenginliklerini – gürültüsüz patırtısız – sömürmesini bir otoritenin güvenceye bağlamasıdır. A n a r ş i ya da g ü ç l ü r e j i m : Yazgı, bu almaşığa getirir sokar Meksika'yı! Mexico'daki hükümetin, ülkeyi parçalanmaktan kurtarması için bir şeyler yapması gerekir: Çünkü, bir yandan Orta Amerika elinden çıkmıştır, öte

yandan Birleşik Devletler'e bir buçuk milyon kilometre ka relik bir toprağı terketmek zorunda kalmıştır. Sonunda merkezi iktidarın zayıflığını gösteren federalizm üs tün gelir.

İturbide, I. Augustin adıyla, ordunun, ruhbanın ve orta yaylanın büyük toprak sahiplerinin desteğiyle impara tor oyunu oynar boş yere: Orduyu yeterince doyurmadığın da da, federalist cumhuriyet örtüsü altında, *prononciemen to'*lar ve karışıklıklar dönemi başlar. Onu Santa-Anna devi rip yerine geçer. Değişken huylu ve kararsız olan bu insan bir melezlere dayanıp 20.000 kreolü yurt dışı eder, bir oli garşiye ve ruhbana çevirir yüzünü, 1848 felaketine götürer – o dile sığmaz! – bir karışıklar dönemine egemen olur. Ar kasından gelenin merkezci iktidarı daha mutlu değildir. Köleliğin kaldırılışı Texas'ın elden çıkışını hızlandırır.

Radikallerin (*puros*) Kilise'nin sırtından gerçekleştir dikleri reform, Yerlileri ve melezleri doyurmayınca – çünkü el konulan mülkleri satın alanlar kapitalistlerdir! – iç sava şın ve yabancı müdahalesinin kapısı açılır. Maximilie n' in tutucu imparatorluğu boşa çıkınca da, Juarez, la ik bir iktidarı yerine oturtur; melezlere ve halkın eğitimine uygun bir rejimdir bu. Ne var ki okur-yazarlığın kıtlığı pek derin bir yaradır, köylülük silinmez; öyle olunca da, yöne tim, tartışmasız kendini dayatamaz.

Juarez'in yardımcısı Porfirio Diaz iktidara el koyduğunda, bir diktatöre teslim etme pahasına da olsa, modern bir Meksika isteyen bilim adamlarının (*cientificos*) saati gelmiştir. Ne var ki, pozitivist görüşteki bu *intelliguentsia'*dan yardım gören *caudillo,* her türlü muhalefeti ve hay dutluğu, iyi örgütlenmiş bir polis marifetiyle ezer; ruhbanı, mülkiyet sahiplerini, "reform"dan zenginleşmiş spekülatör leri kendi işine ortak eder ve dışarıdaki kapitalistlere güven vermeye koyulur. Böylece, bir demiryolu şebekesi kurulup Birleşik Devletler'deki hatlara bağlanır; bankalar şubelerini açarlar; dış ticaret yirmi beş yılda beş katına çıkar; Mexico güzelleşir ve sağlığına kavuşur ve bir melez burjuvazi de yükünü tutar. Birer ilerlemedir bunlar: Ne var ki, maliyenin zayıflığını, genel sefalet ve cehaleti, toprakların ve toprak altı zenginliklerin yabancıların eline geçmesini de gözler den gizleyemezler.

Aykırı görünecek, ama söylenmeli: Bağımsızlığın ertesinde, kuzeyli güçler dir ki ellerine geçirdikleri topraklarda tutunurlar; o topraklar da, İngilizlerin elindeki Honduras'tan başka, Guyana'lar, Antil adalarının çoğudur. Dahası, 1898'de İspanya, son iki kolonisinden, Küba ile Porto Rico'dan uzaklaştırılır.

Sakız ağaçlarıyla dolu bir alçak kıyının gerisinde, ekvator orman ve savanalarına gömülmüş Guyana'lar, beyaz insanların kolonizasyonunun ilerlemesine fazla uygun değildir ve ağır bir bunalıma uğrar. Şekerkamışı ve kahve işletmeleri, köleliğin ortadan kaldırılmasından sonra, onun yerine geçecek el emeğini bulmakta güçlük çeker. Sadece, 1890'a doğru, Hollandalıların elindeki bölüme Cavalıların, İngilizlerinkine de Asya'dan Hintlilerin getirilmesiyle belli bir canlılık görülür; Fransız bölümü ise bitkisel yaşamını sürdürür.

Adaların durumu da daha iç açıcı değildir.

Uluslararası uzun rekabetlerden, Büyük Britanya parsayı toplayarak çıkmıştır. İspanyollar büyük Antiller'den ikisini ellerinde hep tutsalar, Hollandalılar Curaçao'ya sahip olsalar, Fransızlar Martinik'i, Guadeloupe'u ve Marie-Galante'ı avuçlarında saklasalar da, İngiltere'nin durumu başkadır: Jamaika'dan başka Bermuda ile Bahama'lardan Orénoque ağızlarına değin – hemen hemen kesintisiz – bir adalar zinciri uzar durur; böylece İngiltere, Amerikan kıyılarını ve kıstakları denetler.

Ne var ki, köleliğin yol açtığı sosyal sarsıntı, sömürgecilik üstüne kurulu bu dünyayı sarsar. Kölelerin savaşı, Haiti adasını yerle bir ettikten sonra Jamaika'ya yayılır; orada siyahilerin kurtuluşu ekonominin yaralarını saramaz.

Fransa'da 1848 Devrimi, gelişmelere olumlu yaklaşmışken, İkinci İmparatorluk yeniden zorla çalıştırma yoluna dönmeye kalkar; oysa Hollanda, kölelerin bağımsızlığına boyun eğer. 1870'ten sonra Üçüncü Cumhuriyet, kolonilerini metropola bağlar. İspanya'ya gelince, köle tacirlerine büyük kârlar sağlayan ticarete bile bile göz yumar ve onun da öteki devletlerin arkasından gitmesi için, Küba ile Porto Rico'da bir ayaklanma çıkması

gerekir. Böylece dava, bir yüzyıl süren oyalama, savsaklama ve duraksamalardan sonra kesinlikle anlaşılmış olur. Ama asıl korkunç rastlantı şudur: Yeni şekerkamışı, pamuk, kahve, baharat ve egzotik kereste üreticileri girer sahneye; şekerpancarı, şekerkamışıyla ve kimya endigoyla rekabete başlar. Antil'lerin ekonomisine çifte darbe vurulmuştur.

Jamaika'da ırklar savaşı 1895'e değin sürecektir.

Avrupa egemenliğindeki adalarda, başlarından geçmedik felaket kalmamış da olsa, Haiti'nin acıları hepsininkini bastırır.

Ayrılıkçı savaşın ertesinde, büyük Küba bunalımı başlar. Birleşik Devletler'in çekiciliğinin ortaya çıktığı bir sırada, metropol gerçekler önünde sağır ve kördür. İlginç olan şu ki, ayaklanmanın başına zengin bir tarım işletmecisi Don Carlos Manuel Cespedes geçer; o, siyahileri silaha sarılmaya çağırırken, Madrid köleliği kaldırdığı yanıtını verir. Ne var ki Küba davası, Birleşik Devletler'in – doğrudan doğruya – Antiller'e müdahale etmesine ve orada güçler dengesini kendi yararına değiştirmesine yol açar.

Monroe doktrini ve Amerika çapında bir politikanın doğuşu

Monroe'nün mesajının da gösterdiği gibi, İspanyol ve Portekiz imparatorluklarının sona erdiği tarihten başlayarak, Kuzey Amerika'nın büyük cumhuriyeti ile Latin Amerika arasında bir çıkarlar birliği duygusu kendini belli etse de, kuzeyden gelen dayanışma işaretlerine güneyden açık bir güvensizlik oldukça erken yanıt verir. Washington'lu ve New York'lu insanlar, Latin kökenli ne ki var tiksinirken, Latin Amerikalı insanlar da alay ederler berikilerle; ne var ki, 1848'de Birleşik Devletler'den gelen ve Meksika'nın kurbanı olduğu şiddet ve kıstaklardaki sorunları Birleşik Devletler'in Londra ile çözümlemeye kalkmasındaki patavatsızlık, korumak istediklerinin gözünde kuşkulu hale düşmelerine yeter. Orta ve Güney Amerikalı insanlar şunu da görmemezlik edemezler: Aslında onlar ve ellerindeki zenginlikler, Avrupalı devletlerle Birleşik Devletler arasında bir nüfuz mücadelesinin içinde paylaşılmak istenen bir kozdur. Monroe biçiminde bir panamerikanizme, tehdidini her zaman sürdüren bir sömürgeciliğe karşı zorunlu bir ortak savunma olabildiği ölçüde yatkın görünürler.

Bununla beraber, Amerikalılar arası bir zorunlu dayanışma bilinci, birer kardeş kavgası olarak bakılan sürekli savaşların yiyip tükettiği cumhuriyetlerin hukukçu ve sosyologları arasında gelişir. Böylece, büyük şair ve Şili Yasası'm kaleme alan A n d r è s B e l l o, ünlü eseri *Uluslararası Hukukun İlkeleri*'ni yayımlar; XVIII. yüzyılın filozoflarından esinlenmiştir yazdıkları ve XX. yüzyılın bildirilerini haber verirler. Lima'daki toplantılarda, aynı kandan ve aynı kültürden uluslar arasında işbirliği yararına güzel formüller atılır ortaya. Ancak farkına varılır ki, kimi insanlar, eski metropollerle tam bir eşitlik üzerinde bir yakınlaşma hayaliyle büyülenmişlerdir: Kolombiya ve Venezuella, sınır uyuşmazlıklarına bir çözüm getirmek üzere İspanya'ya başvururlar; daha gerçekçi olan ötekileri, her yerde hazır olan Büyük Britanya'nın sunduğu gizli bir vesayet ile yetineceklerdir.

1889'da, panamerikan konferanslar, yani emperyalist bir gücün ihtiyaçlarına yanıt veren bir M o n r o i z m ç a ğ ı başlar. İçinde Yerlinin, siyahinin, dışardan göç edip gelmiş beyaz proleterin, sefil bir halkın başlıca insanlarını oluşturduğu Latin Amerika, bölünmüş ve iktisadi bakımdan zayıf bir dünya, Birleşik Devletler'in önerdiği yararlara sırt çevirmeli midir?

Dahası, seçme özgürlüğü olacak mıdır uzun süre?

BÖLÜM IV

MÜSLÜMAN DÜNYA

Eski kıtanın bağrında, Müslüman uygarlık, özgünlüğünden hiçbir şey yitirmez hemen hemen. Politika alanında, Avrupalılarca ufak ufak bağımlılaştırılmış haldedir kuşkusuz; ne var ki dayandığı inanç, canlılığını korur, yaşam kurallarının hiçbirinden vazgeçmez ve kendisine iman edenlerin sayısını daha da arttırır.

Bir birlik, süreklilik ve açıklık vardır İslamda.

Daha da yakından bakıldığında, nedir genel nitelikleri Müslüman dünyanın?

MÜSLÜMAN DÜNYANIN GENEL NİTELİKLERİ

İslamın alanı

Bir yandan, Moritanya'dan İndus'e ve Türkistan steplerine değin yayılan, yer yer suya hasret, hatta çöl, uçsuz bucaksız bir dünyadır Müslüman dünya; öte yandan, peygamberin dini, güneye ve güneydoğuya doğru taşmış, Afrika'da nemli tropikal hatta ekvatoryal bölgeleri istila etmiş, Güney Çin'de, Hint Okyanusu dolayında ta Molük adalarına değin yayılmıştır.

XIX. yüzyılda da sürer bu süreç.

Yüzünü Mekke doğrultusunda Kıble'ye çevirmiş, her gün – beş vakit – secdeye kapanan bu insanların sayısı nedir?

1882'de yapılmış bir tahmin 175 milyon Müslüman gösterir ki, gerçekliğin gerisindedir bir olasılıkla. Ama ne olursa olsun, böylesine dev bir coğrafya için, ileri sürülecek başka rakamlar da az gelir. Umulmadık bir d a ğ ı l ı ş olmuştur: İnananların çoğunluğu yarımadalarda ve Asyalı adalarda yaşar. Ne var ki, Kuran, hangi ülkeye gidilirse gidilsin,

aynı kutsal dili, aynı hukuku, aynı ahlakı, aynı kurumları dayatır insanlara. Allah'ın kelâmı, Mehdi gelinceye değin, bütün zamanlar için geçerlidir. Buyruklara uymaya değin, her şeyde birlik vardır. Böylece İslam, varlığını teslim etmek anlamına, *aslama* fiilinden gelen adına layık bir durumdadır. Bütün gücüyle sarar kişiyi: Yaşamın zorunluluklarını, hatta kimi kural dışılıkları gözününde tutar; kötüye kullanmamak koşuluyla uygulamada hoşgörürlüdür, nefse kısıtlama getirmez. Örneğin dışlayacak yerde çokkarılılığı düzenler, yumuşatmaya çabalayarak köleliği sürdürür, ticareti engellemeden faizi yasaklar; kadını ikincil bir sıraya yerleştirir kuşkusuz, ancak kişisel servetini yönetmesine izin verir ve ilgi gösterir kadına; haccı önerir, ama mecbur tutmaz; cihadı, gerçek dinin savunulması ve puta taparların dine döndürülmesi doğrultusunda sınırlar. İnananlar arasında, dinsel ya da soyluluk ayrıcalıklarını reddeden bir kardeşlik ve eşitlik yaratır.

Her yıl, Mekke ile Medine'ye doğru, binlerce inananı yola çıkarır din. Bir kestirmeye göre 1900'e doğru, 50.000'e yakın Hintli, 20.000 Malezyalı, bir önemli sayıda Mağribi, Mısırlı, Türk, Acem, Kabe'ye gelmiş ve çevresinde dönmüştür; Afrika'dan ve Çin'den gelenler de vardır. Çoğu İngiliz gemileriyle gelip Cidde'de karaya çıkar. Şam doğrultusunda karayolu uzun ve çilelidir; öyle olduğu içindir ki, Sultan II. Abdülhamit, Medine'ye değin uzanan bir demiryolunun yapılmasına büyük bir önem vermiştir; oradan Mekke'ye ise yürüyerek on bir günde gidilmektedir. Demiryolu, yılda 200.000'den fazla hacı taşır; onun yarısından az sayıda hacı ise deniz yolunu yeğler. Şii İran'ın kutsal kentleri de yığınları çağırır; ne var ki oraya yolculuklar daha kısa sürer.

Bu gidiş gelişler, düşünceleri ve sloganları da götürüp getirir. Ne var ki, yine bu gidiş gelişler, ticareti sürdürürken, salgınları da yayar: 1858'de ve 1868'de, Mekke'de kolera görülür; Afrika'nın doğu kıyılarına, Habeşistan'a ve Nil vadisine ulaşır salgın; hastalık 1870'te yeniden azdığında, Zengibar'da 25 ile 30.000 arasında insana malolur. Hindistan'dan ve İran körfezinden gelen veba, 1899-1900 yıllarında, Mısır'a, Doğu Afrika'ya, Singapur'a ve oradan Büyük Okyanus'a değin yayılır.

Fas'la Sudan'dan Türkistan'la Hindiçini'ye kadar, her

yanda, minareden müezzin ezanla ibadete çağırmayı sürdürür. Yerel sanatların, caminin plan ve süslemesine getirdikleri değişiklik ne olursa olsun, her yanda İslam, eskiyi onayıp sürdürmeyi yeğler, yeniliğe hor bakar. Muhammet Ali'nin Kahire'de yaptırdığı camide modernizmden eser yoktur; ne denli zarif olursa olsun, Hamidiye için de aynı şey söylenecektir. Ne var ki, yığınla saray, İstanbul'da Abdülaziz'in (1863-67) Çırağan Sarayı, bir süre sonra Abdülhamid'in kullanacağı Yıldız Sarayı, İskenderiye'de Said'in yaptırttığı Gabbari ve Mex sarayları, Bahia'dan Merakeş'e değin -1894 ile 1900 arasında – dikilen saraylar, hepsi, iklimin koşullarına uyarken süslemede kendilerini özgür sayarlar; bununla beraber, XVIII. yüzyılın sonlarında, Batı'nın Rokoko'sunun istilasıyla zevklerde bir gerileme de söz konusudur.

Müslüman kentinin görünüşü basmakalıp gibidir: Anıtsal kapılarla açılan surların çevirdiği kentte, saraylardan başka, çeşmelere, medreselere, zaviyelere, hamamlara özen gösterilir; bu sonunculara vakıflar adanmıştır. Kentte kapalıçarşılar, depo ve otel hizmeti gören hanlar ya da kervansaraylar vardır; en yoksul evlerle en görkemli konaklar bir aradadır; bu sonunculardа, gelenek selamlık ile harem'i dayatır. Kent, Müslümanı Yahudi ile Hıristiyandan ayırmaya dikkat eder ve korumak için bir çerçeve içine alır onları.

İslamda dinsel akımlar.
Başka inançlar karşısında Müslümanlar

Başka inançlar karşısında, Müslümanlar, uzlaşmazlıkla uzlaşma arasında gider gelirler.

"Modern anlayış" diyebileceğimiz şeyle uyuşup anlaşmayı arayan kimi eğilimler vardır. Babîlik, bunlardan biridir. Peygamber'in yaşamıyla ilgili olağanüstü olaylarda istiareli bir yoruma giden İranlı bir akımdan gelmektedir bu. 1842'de Bâb adını alan ve bir *mehdi* olarak ortaya çıkan Mirza Ali Muhammed'in öğretisinde, Mazdeizmden çeşitli öğeler ve Masonlarınki gibi insansal bir felsefe görülmektedir; doğaya uygun bir yaşam öneren, insana daha çok özgür-

lük ve kadın-erkek eşitliğini isteyen Mirza ali, halk arasında büyük ilgi toplar; öyle olduğu için de, iktidarca tehlikeli görülür ve kuşkusuz şahın emriyle öldürülür. Ne var ki, çömezlerinden biri, Bahaullah, evrensel bir din yaymaya başlar; insanları birbirine yaklaştırmak istemektedir ve barış davasını gütmektedir. Müslüman kardeşlerinden çok, Avrupa'da ve Amerika'da yandaş toplar. Bahailik de gelişir: Bahaullah'ın oğlu ve mirasçısı Abbas Efendi ile gerçek bir akılcılığa çevirir yüzünü.

Bunun gibi, İranlı Ahmet Han Bahâdos, "cüzi irade"ye çağrıda bulunan bir muteziliğe dönerken Afganistanlı Cemaleddin Afgani, Batılı materyalizm dediği her öğeyi dışlayarak liberal bir İslam önerir. Onun çömezi Muhammed Abduh, Kahire'de El-Ezher camisinde, çok daha radikal tezler ileri sürer: Çünkü tek karılığın üstünlüğünü, faizle borç vermenin yararını ve kadının bağımsızlığını kabul etmiştir. Onun akılcılığı, Hindistan'da Seyyit Ahmet Han' ınkiyle birleşir: O da, bilimlerin incelenmesini öğütlemekte ve Kuran'daki öykülere sadece istiareli bir anlam tanımaktadır.

Buna karşılık, Avrupalı kavramların kabulüne, bir din değiştirme adımı ya da en azından bir teslim oluş diye bakmaya eğilimli çevrelerde, bir karşı koyma görülecektir.

Babilik, nasıl İran'lı bir damga taşıyorsa, Vahhabilik de Arabistan'ın anlayışına uygundur denebilir. Ne var ki, bütün dinler gibi, İslamda da katı ilkeci (puritanizm) anlamda sıçrayışlar görüldü her zaman. Böylece, Sünniliğin en az liberal kanadı olan Hanbelilikten gelen Muhammed İbni Abdülvahab'ın öğretisi, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkıp yayıldı: Öğreti, ermişlere tapmayı, lüksü, tütünü, ispirtolu nesneleri, talih ve baht oyunlarını mahkûm etmekte ve kısacası ilk saflığıyla "İslama dönme"yi önermektedir. Görüş, Hicaz hac seferlerinin tiksintiye götürdüğü Necid Bedevilerinin sert anlayışına yanıt vermektedir; göçebenin kentliye karşı mücadelesinin bir görünümüdür olanbiten. Zorla ele geçirilmiş Mekke ile Medine'yi Mısır Paşası elde silah temizlese de, çöle itilen Vahhabilik orada tutunur ve bir yandan Hindistan'da, bir yandan da Libya kabileleri arasında yayılır ve bu sonuncusunda, yeni bir tarikatın, yabancı düşmanlığıyla şöhret salacak Sinusi tarikatının kurulmasına yol açar.

İslam'daki mistik akımları t a r i k a t l a r ele geçirir. Gitgide çoğalırlar ve XIX. yüzyılın sonlarında bir yüz kadardır sayıları. Tunus'ta, 1881'de beş tarikat vardır; Cezayir'de, 1890'a doğru, tarikat erbabının sayısı 170.000'dir. Her cemaatın, kurucunun mezarına yakın oturan bir şeyhi, ibadet edenleri (*mukaddem*), sıradan yandaşları (*ihvan*) görülür; her cemaatın bir vakfı, bir tarikat-okul türünde *zaviye*'si bulunur; her cemaat, kendine has bir amacın, bir *zikr*'in arkasındadır ki, yardımseverlik, alçakgönüllülük, yoksulluk ya da bir kenara çekilmişlik öğütler. Ne var ki, rekabetleri de göz önünde tutmalı: Örneğin Oran'da, Derkavi'lerle Ticani'ler, Kadirilerle çatışır dururlar. Gerçekten, tarikatlar arasında, kimisi aristokratik kimisi de demokratik bir nitelik taşırlar; birincilerin daha çok kentlerde, ikincilerin ise Bedeviler arasında yandaşları vardır.

Karmaşık ve hareketli bir şebekedir bu; ne var ki, onun sayesinde i l e t i ş i m şaşırtıcı bir hızla gerçekleşir. Örneğin, sıkı bir kuralcılığın arkasından giden Kadiriler, Bağdat'ı merkez edindikten sonra, Batı Afrika'da, Çin'de Yunan'a değin yayıldılar. Ayrıca, dinsel cemaat, İslama, cihat için şefler ve en iyi savaşçı birlikler sağlamaktadır. Bu bakımdan Sinusi'lerin rolü pek ünlüdür. Oran kökenli olup Kadirilere katılan Sidi Mohammed ben Ali ben Sinusi, öğretisinin sertliğiyle Mekke'de kendini kabul ettirdikten sonra, 1855'te, Cyrénaique'te bir vahaya çekilir ve orada, çok geçmeden bütün Kuzeydoğu Afrika'ya yayılacak olan bir zavike kurar. Müritleri, İstanbul'daki sultanın yetersizliğine karşı çıkıp halifelik iddialarını reddederler ve Hicri 1300 yılının ilk günü, yani 12 Aralık 1882 tarihinde bir mehdinin geleceğini haber verirler. Çağrıya, Nubya'lı bir dülger olan Mohammed Ahmed yanıt verir, cihat sancağını o gün açar. Dervişlerin ayaklanışı yıllarca sürecek ve İngiliz güçlerine soluk aldırmayacaktır.

Müslüman egemenliğine tabi ülkelerde yaşayan Hıristiyanlar ve Yahudiler, geleneğe uyarak, yalın bir h o ş g ö r ü den yararlanırlar. Ne var ki, bu inanmazlar, bir vergi (*haraç*) ve başvergisi (*cizye*) ödemek koşuluyla, kendi dinlerinin uygulamasında ve yaşam biçiminde serbesttirler; *zımmi*'ye, yani korunan kişilere, silah taşımaları yasaklanmıştır. Yerel koşullara göre ilişkiler, açık bir işbirliğinden

–Fener Rumlarının durumu böyledir– az çok kapalı bir husumete kadar değişecektir.

> İranlı Şiilerin bir dine döndürme politikası uyguladıkları görülür ki, Marran'lara benzer biçimde gizli Yahudiler gibi yeni zümreler çıkaracaktır ortaya. Rothschild'ler, Fas sultanı nezdinde – İngilizlerin de destekledikleri – bir başvuruda bulunurlar; sultanın her tür hırpalanmayı yasaklayan kararı çok geçmeden iptal edilir. Törenle kıyım öyküsü, Muhammed Ali'nin birliklerinin işgalindeki Suriye'de, 1840'ta bir bağnazlık patlayışına yol açar; Fransız politikacısı Cremieux ile İngiliz Montefiore'un müdahalesi sonucudur ki, tutuklanmış Yahudiler, bir ferman suçlamanın yerinde olmadığını ilan etmezden önce kurtarılır.

Hıristiyan kiliseleri, bir tür *modus vivendi* kabul etmişlerdi ve onun sayesinde, kendi inananlarının bağlılığım güvence altına alıyorlardı; ancak, bu kiliseler, aynı zamanda dışarısının desteğini de arıyorlardı. Şu ya da bu dinden olanları koruma bahanesi altında, birçok Avrupa devletleri Osmanlı devletinin işlerine müdahale alışkanlığı edinmişlerdir. Milliyetçilikler, böylesi inanç gösterilerinin arkasına gizlenmişlerdir: Çarlık, Ortodoks mezhebinden olanları inatla desteklemiş; Fransız hükümetleri, sultanların "Frenk"lere tanıdıkları geleneksel hakların Doğu Latinlerine de tanınmasmda ısrarlı olmuşlardır. Uyuşmazlıklar, çoğu kez Kutsal Toprak'lardaki dinsel yapıların yönetilmesi ile ilgiliydi.

En dramatik olay da, 1853'te, bir yanda Rusya'yı, öte yanda Fransa ile Büyük Britanya'yı karşı karşıya getiren uyuşmazlık oldu ve Kırım Savaşı da bundan doğdu. Savaşın sonunda, 1856'da Paris'te, Avrupa, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyan halklar için t o p l u b i r g ü v e n c e elde etmenin arkasmdaydı: Kanun önünde eşitlik ve verginin kaldırılmasıydı söz konusu olan. Önemli bir tarihtir bu: Çünkü, Müslüman bir devlete, İslamın kurallarına ters ilkeleri tanıtmak amacıyla, ilk topluca çaba ortaya konmuştu. Koloni haline dönüştürdükleri ya da koruma altına aldıkları bütün ülkelerde, Avrupalı devletler, böylesi reformlara gittiler. Ancak, şu soruya da yanıt verilmelidir: Müslümanlar, böylesi bir değişikliğe, kendi inançlarını bir yana koymaksızın, ne ölçüde katılmışlardır? Onlar da, en güçlünün

yasasına uğramış değiller miydi? Şurası bir gerçek ki, İslam, bir bağnazlığın harekete geçirdiği kitlelerle karşı karşıya olduğunda, aynı bağnazlığa başvurmuştur hep. Çin'de ve Hindistan'da, çoğu kez silahlı mücadeleler, Müslümanlarla Müslüman olmayanlar arasında sürüp gitmiştir. Kara Afrika'da da böyle olmuştur ve Putataparların ülkesine giriş, kansız-boğuşmasız olmamıştır.

Müslüman devletin nitelikleri ve zayıflıkları

İslam, iktidarı dinle içiçe alıyor. Devletin ülkesel bir temeli yoktur; söz konusu olan, dinsel topluluklardır; müminlerin egemenliğini kuran ise, fetihtir. Devleti yöneten, sadece Peygamber'in vekili, yani *halife*'dir; *emir el-müminin,* yani inananları yöneten kişi ve imam, yani ibadeti yönlendiren insan olarak, halifenin, *şeriat*'ı yorumlama yetkisi yoktur ve şeriat, Allah adına dayatır kendisini. Ayrıca, iktidara geliş, bir hakkın değil bir seçmenin sonucu olduğundan; Muhammet'ten başlayarak onun nesebinden gelenler üzerinde uzlaşma olamamıştır; Müslüman dünyanın siyasal parçalanmışlığını açıklayan, budur da bir bakıma.

Ancak şunu da unutmamalı: Fetih atılımı, bir göçebe halkın eseri de olsa, Mekke'nin Kureyşi'leri tarımsal kökenli olan her şeyi horlayan bir ticaret aristokrasisine bağlıydı. Toprakta emek, *raiya* içindir; vergi ödemek de başta ona düşer. Toprağın hatırı sayılır bir bölümü, *vakıf* yoluyla hareketsiz hale getirilmiş ve vakıf da, hastahane ya da okul gibi kuruluşların bakımı için Tanrı'ya devredilmiş mallardır; sözleşmeleri düzenleyen yargıç, yani *kadı,* bir kentli olarak, toprağın tefecilik yoluyla soyulması adına, kentlilerin çıkarını göz önünde tutar. İki şeyden biri olacaktır: Ya tarım toprağı, *muşaa*'ya, yani kabilenin karşılığı olan cemaata ait olacaktır ya da kentin eşrafı büyük toprak sahibine, yani yarıcı ve borcunu malla ödeyen *fellah*'ın korktuğu *ağa*'ya bağlanacaktır. Kabileye gelince, o başını, *kaid* ile *şeyh*'ini korur, özel hukukla kamu hukuku da karışık haldedir. Devlet, içinde yalnız hısımlıkların ve kişisel düşmanlıkların söz konusu olduğu bu kabiledir çoğu kez. Devlet, göçebeleri ve tacirleri bir araya topladığında bile, hemen he-

men doğal olan istikrarsızlığa – şöyle böyle – bir çare bulabilir; iktidar, despotizmle gevşeklik arasında sallanır ve ikisi de keyfilik demektir. Ağaçlı bozkırı ve nemli tropikal tarım yörelerini istila eden İslam, sosyal kurumları kendisininkinden daha ilkel toplumlar üzerinde üstünlük kurabildi.

Muhammed'in dini, evrensel bir anlayışa yanıt veriyor kuşkusuz: *Dar ül-İslam,* bütün dünyayı kucaklar. Böylece, çok çeşitli halklar bir araya gelmiş bulunmaktadır. Ne var ki, kendi inancını yayma çabası bir milliyetçilik değildir. Araplaştırma ve İslam iki ayrı şeydir. Kuran dili ve klasik bir dil olarak Arapça, yerel dillerin yerine geçmez. *Fıkıh*'a, yani İslam hukukunun karşısına, sık sık dünyasal örf ve adet hukuku dikilir. Müslüman devletin birbirinden farklı etnik grupları içine almadığı durumlar nadirdir; Hıristiyanlar ve Yahudiler ise, bir haylidir.

Avrupa sömürgeciliğinin önünde, teknik ve iktisadi yönden daha geride olan İslam kötü durumdadır. Dinsel dayanışma, göz doldurucu bir başarı sağlayacak görünüşte değildir. İngiltere 1856'da, Osmanlıları desteklediği bir sırada İran'a savaş açtığında, Hindistan Müslümanları harekete geçerler ve İngiliz ordusundaki Hintli askerlerin, Sihapilerin ayaklanışına yol açan da budur. Ne var ki, istisnai bir olaydır söz konusu olan. Nitekim Ruslar, 1828-29 yıllarında Osmanlılarla çatıştıkları bir sırada, İran şahı çarla antlaşma yapar; Londra ile Petersburg, İranlılarla Afganlar arasındaki kötü ilişkilerden yararlanırlar ve Osmanlı sultanının Muhammet Ali ile kavgaları, Avrupalı devletlerin elinde bir kozdur.

İslamda, çeşitli milliyetçiliklerin ortaya çıkmasının yakın olduğu yıllarda, Müslüman dünyanın düşkünlük dönemi de gelip çatmıştır zaten.

OSMANLI İMPARATORLUĞU

XVII. yüzyılın sonlarından beri gerileyiş halinde olan Osmanlı İmparatorluğu, XIX. yüzyılda, yine de Müslüman devletler arasında en büyüğü ve en saygın olanıdır. Mısır gibi vergi veren ülkeler de eklendiğinde, imparatorluğun 6

milyon kilometre genişliğindeki alanı, Balkan yarımadasından Hint Okyanusu'na, Kafkaslardan Trablusgarb'a değin yayılmaktadır; onlara, Güneydoğu Asya'nın bir bölümünü, Kuzeydoğu Afrika'yı ve bütün bir ön Asya'yı ya da Ortadoğu'yu katmalıdır. Nüfusu, 1890'da 40 milyona erişmese de, eski kıtanın bağrında, özellikle de Akdeniz'den Güney Asya'ya değin giden yollarda başta gelen bir durumda olduğundan, uluslararası ilişkilerde büyük bir rol oynar.

Halkların çeşitliliği

Türkler, Anadolu'da gerçekten kendi evlerinde gibidirler; orada başka halklar arasına karışıp gitmişlerdir. Kent yaşamının yanı sıra, tarım büyük yer tutar. Topraklar, vakıflara ya da devlete ait olmadığı hallerde, büyük toprak sahiplerinindir ve onlar da, ya ortakçılara kiralarlar bunları ya da kendi adamlarıyla işletirler. Halıcılık, madeni eşya, işlemecilik, onların yanı sıra, deri, tahıl, yemiş ve tütün, özellikle limanlarda Rumların, Ermenilerin ve Yahudilerin önde geldikleri bir ticareti besler durur. Örneğin bir İzmir'de, Ortadoğu'nun bütün tipleri dirsek dirseğedir. Öte yandan, Karadeniz kıyılarında Trabzon, Cenevizlilerin eski bir yolu üzerinde, Ermenistan'a ve İran'a doğru giden deve ve katır kervanlarının bir çıkış noktasıdır.

Ne var ki, asıl büyüleyici olan, İstanbul'dur.

Bu şaşılacak derecede güzel Boğaz çıkışında, Müslüman Türk, Haliç'le Marmara arasındaki çıkıntıyı eline geçirmekle yetinmiştir. Bir yandan, içinde Topkapı Sarayı ile Süleymaniye ve Sultan Ahmet Camisi gibi dev sultani camilerin yer aldığı bu yörede, Osmanlı İstanbul'u, sarayları ve camileri, boş arsaları ya da bahçeleri, mezarlıkları, ahşap evleriyle parıl parıl parlar. Yüce bir sessizlikle savsamanın karışımıdır bu! Öte yandan, Haliç'in öbür yakasında, Galata ile Beyoğlu'nun (Pera) yamaçlarında, "Frenkler", yani Batılılar yığışmıştır; liman boyunca Rumların, Lövantenlerin, Ermenilerin, Yahudilerin mahalleleri sıralanır: Fener Rumları, Patriklerinin çevresinde toplaşmışlardır; Yahudiler, İspanya'dan gelmiş sığınmacıların torunlarıdırlar; Er-

menilerin çoğu, gönençli bir yaşam sürerler. Yaşam, hanların ve çarşıların çevresinde, çoğu kez sağlığa aykırı kirli sokaklarda dolup taşar. Bir canlı pazardır burası ve İngiliz gemileri ticaretin yarısını elinde tutar. Ne varki, büyük sanayi yoktur! Gidiş geliş güçtür: Kara tarafında, kent hâlâ Bizans surlarıyla çevrilidir; Haliç'te sadece üç iskele vardır ve Avrupa'dan Asya'ya çabucak geçmeyi sağlayacak hiçbir şey yoktur. Kent nüfusu hakkında, yarım milyonla milyonu aşan bir rakam arasında dolaşan kestirmeler yapılır. Bulunduğu yer ve anılarıyla, kozmopolit ve alabildiğine esrarlı, ancak imparatorluğa bir canlılık getiremeyecek garip bir şehirdir İstanbul!

Anadolu'nun doğusunda, Türkiye, İran ve Rusya arasında bölüşülmüş E r m e n i l e r oturur; pek karışık bir kökenden gelirler; çoğunluğu Hıristiyan da olsa, yaşam biçimlerinde İslamlaşmışlardır; sultanlarla araları hayli iyidir, hatta Fenerli Rumlarla gözde birtakım mevkileri tartışıp dururlar. Eşmiadzin Katolikleri de buralarda otururlar: Çar, el atmıştır kendilerine, toprak ve din özgürlüğü vaat etmiştir; kuzeye doğru bir göç başlamıştır ve İstanbul'la ilişkiler ekşir. Türkleşmiş Gürcülerin yanı sıra, Çerkezler ve özellikle K ü r t l e r, sultanın denetim altına aldığı Ermeni ülkesine göz dikmişlerdir. Dağlık yörelerde oturan, çeşitli şivelerde konuşup pek yalın bir İslam uygulaması içindeki – bağımsızlığa susamış – Kürtler, ovalara ve havzalara inme özlemi içindedirler; Makedonya Hıristiyanlarına karşı Arnavutlar gibi, Kürtler de, zaten kabına sığmaz ve kararsız haldeki Ermenilere karşı kolayca tutuşmaya hazır haldedirler; Fırat havzasına egemen, doğaca engebeli bütün bir bölgeyi korkunç kıyımlar beklemektedir.

Torosların ve Kürdistan'ın güneyinde, kalabalık Hıristiyan ve Yahudi cemaatlerini de içeren A r a p d ü n y a s ı başlar. Arap-Suriye çölünü çevreleyen bu bereketli hilalde, özerklikçi bir duygu egemendir. Suriye, çeşitli Hıristiyan mezheplere yığınla Müslüman inancının da gelip eklendiği bir başka Makedonya'dır. Her yanda, göçebeyle yerli, dağlı ile ovalı ya da vahalı yan yanadır ve çatışırlar. Böylece, Cebel-i Ensari'nin Alevileri ile Dürzüler birbirlerinden kopmuşken, Maroni'ler, Orta Lübnan'a tutunmuşlardır; ve Şam'la Halep, önemli Arap kentleridir, birinde şehirle vaha

içiçe, ötekinde pazar kuzey dağlarıyla ilişki içindedir, ama her ikisi de çölün kıyıcığında iki menzildir. Ne var ki, kuraklıkla güvensizlik de damgasını vurmuştur bölgeye; Osmanlı zaptiye ve adaleti, grupları karşı karşıya getirmek ve dönem dönem ortaya çıkan boğazlaşmaların alanını sınırlandırmakla yetinir.

Mezopotamya Ceziresi'yle eski Babilonya, durumundan alabildiğine yarar sağlayabilir; ne var ki, Fırat kıyılarında yerleşik nüfus azdır. Irmakta gidiş-gelip hak getiredir, İran körfezinin dibi çamur yığınıdır ve şiddetli rüzgârlarca süpürülür; sıcak ezer Bağdat'ı ve kendisini yalnız tahıl, hurma ve yün ticaretine değil, bütün Müslüman Doğu'nun haremleri için kadın ticaretine de vermiş olan ahalisi, yazın serin yarı mahzenlere sığınırlar; aralarında, tutsaklık döneminden kalma 50.000 Yahudi, 1865'ten sonra Alliance İsraélite'in sağladığı okullarda yetişmişlerdir ve simsarlık mesleğinin ustasıdırlar. Bedevi, her yandadır ya da yakındadır. Fırat'ın kıyısına gelip çadırını kurar ve Bereketli Hilal'in bozkırlarında özgürce dolaşır; onlardan, 10 bin çadırlık ve 30 bin süvarilik bir bölüğü, Mezopotamya ile Neced arasındaki hac yolunu keser.

Filistin'de, Suriye'de olduğu gibi, kentlerle manastırlar berkitilmiş haldedirler. Gor çukuru, sulama olmadığı için hiçbir şey üretmez. Çöl insanı, gönlünün istediği gibi dolanır, çapula verir kendini; şeyhi ya da *emir*'i, en güçlü kabileler yararına, çiftçi ve kentlilere kardeşlik vergisi salar. Yığınla hacı da vergiye bağlanmıştır. Lamartine, acılar içinde bir Filistin tablosu çizer; Jéricho'da gördüğü, kurutulmuş çamurdan yapma kulübeler, sadece "dişi" olarak bakılan kadınlardır. Vogué adlı bir gezginin 1875'te yazdığı şudur: "Onca acının içinde onca güzelliği anlatabilmek için, peygamberlerin gözyaşlarıyla yazmak gerekir." Gabriel Charmes'ı Kudüs'te çarpan, tarihin görkeminin yanı sıra, yolların pisliği ve güvensizliği, tek bir taşa sahip olmak için bile kanunların nasıl çetrefil olduğu, kir-pas içindeki Rus Yahudilerinin Rum ruhbanca sömürülmeleri, Yahudi cemaatının kendi anılarına bağlılığı olmuştur.

Arabistan, lafta Osmanlıdır. Hicaz, sultanın otoritesini tanıyorsa, hac yollarına az buçuk saygıyı sağladığı içindir. Necid'in dağları bir yana, nereye bakılsa çöl görülür ve

Vahhabiye rastlanır. Katı din kurallarının kenti Riad'da, emir bir saray yaptırmıştır ki, gezgin Palgrave, Newgate'teki İngiliz hapishanesine benzetir onu. Londra, İran Körfezi üzerinde Bahreyn'i gözetler ve yarımadanın güney kıyıları İstanbul'dan çok ona bağımlıdır. İngiliz hükümeti Aden'e göz koymuş ve 1902 yılına değin kendini kârlı bir köle ticaretine vermiş olan Maskat sultanıyla bağlar kurmuştur. Aden, yalnız pek önemli bir depo değil Yemen'i de denetleyen bir yerdir. Yemen ise kahve üretir; başkenti Sana'a, 2.300 metre yükseklikte, güzel bahçeleri ve kırk sekiz camisi ile büyüler insanı. Bütün bu yöre, daha şimdiden Habeşistan'a doğru çevirmiştir yüzünü ve Hint Okyanusu'ndaki iktisadi yaşama katılır.

"Hasta Adam": Tanzimat'ın başarısızlığı ve Avrupalının imparatorluğa sızması

İstanbul'daki yönetim, alabildiğine geniş topraklar üzerinde yaşayan onca çeşitli halkları yönetecek araçlardan yoksundur. Posta görevini örnek vermek yeter: Rüzgâr gibi giden atlara sahip bir Tatar kabilesine verilmiş bu görev sayesinde, İstanbul'dan Bağdat'a bir mektup otuz beş günde gider. Padişahın dinsel otoritesi pek sınırlı olduğundan, imparatorluk, deyim yerindeyse bir tür askerî feodalite üzerine kuruludur: Sultan en baştadır; onun altındaki idari bölünüş, fieflere denk düşer, çünkü *sancak,* vaktiyle bir *bey*'in taşıdığı bayraktır. Vergi, fetihlerin arkasından üstüne konduğu çiftliklerin başındaki bizzat feodallerin elinden geçer. Bu iktidar ile mülkiyet arasındaki karışımdan yığınla yolsuzluk doğar. Orduyu ayakta tutmak için, halk ezilir ve disiplinsizliğin kemirdiği ordu, modern araçlardan da yoksun olduğu için, savaşçı niteliklerinden çoğunu yitirmiştir.

Ülkenin büyük bir bölümü gerçek bir itaat altında değildir: Eşkıyanın sığındığı dağlar ve Bedevilerin ülkesi böyledir. Öte yandan, *vilayetler*de yığınla paşa istediği gibi hareket eder. Son olarak, kimi zümrelerin yararlandığı ayrıcalıklı durumu da eklemeli: Başkentte Fenerli Rumlarla, Ermeni ve Yahudi zengin cemaatin üyeleri; "kapitülasyon"la-

rın alabildiğine uygun koşullarda ticaret yapma olanağı tanıdığı yabancılar böyledir. Güçsüz hükümetin başvurduğu geçici çarelerdir ki, az çok utanç verici uzlaşmalardan zor kullanmaya kadar gider. Özetle, imparatorluk, bir "h a s t a a d a m" dır Avrupa için ve Avrupa, dikkatle izler onun can çekişmesini!

Böylece, " D o ğ u S o r u n u " denen şey, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileyiş ve çöküşünün ortaya attığı sorunların toplamı demektir. Gerçi dışarıda, bir parçalanıştan doğacak yararları umanlar vardır, ama imparatorluğun toprak bütünlüğünün sürmesini yeğleyenler de görülmektedir; çünkü, onlara göre bu bütünlük sayesinde yığınla sorun önlenmiş olacak ve kaynakların bütün olarak denetimi de en iyi sonuçları sağlayacaktır. Öte yandan, Müslümanların kendileri de, hastanın sağlığına kavuşturulmasının izlenecek tedavi biçimine bağlı olduğunu gizleyemezler. En dar çerçevesiyle şeriata dönüş bir yana bırakılınca, Batı usulünde bir yenileşmenin, milliyetler hareketini, giderek korkulan sonucu hızlandırıp hızlandırmayacağı sorusu kalır ortada. Aslında Osmanlı İmparatorluğu, hem eski biçiminde varlığını sürdüremez haldedir, hem de gerçekten değişme mümkün gözükmemektedir. Bununla beraber, Avrupalı devletler, son tasfiye saatini geciktirmek amacıyla, acılar içindeki bir varlığın ömrünü uzatmaya koyulurlar.

Fransız Devrimi'yle Napoléon'un çağdaşı olan III. S e l i m, orduyu yeniden örgütlemeye girişen ilk sultan olur; ne var ki, yeniçeriler devirirler kendisini ve arkasından sökün eden karışıklıklar döneminden yararlanıp Sırplarla Yunanlılar başkaldırırlar ve Mısır paşası Muhammed Ali neredeyse bağımsız olup çıkar.

Deneyimlerden ders almasını bilen II. M a h m u t, kabına sığmaz yeniçerilerden yakasını sıyırmayı başarırsa da, Yunan sorununda Avrupalı devletleri karşısında bulur ve öte yandan da Mısırlı Paşa'nın istekleri vardır. Suriye'yi vasaline terkedip, geçici olarak Rus korumasını seçerek bu çifte ipoteği kaldırmaya kalkar; aynı zamanda, Avrupa giysisini kabul eder, İngiliz mallarının serbestçe girişine izin verir, Aden'i Büyük Britanya'ya satar ve yeni baştan bir ordu yapma işini de iki Prusyalı subaya emanet eder. Ordularının yeniden bozguna uğradığı bir anda ölür; impratorluk,

Mısırlı paşanın insafına kalmıştır.

Hem zaman kazanmak hem de Avrupa'nın ilgisini çekmek için, tahta çıkmış olan genç Abdülmecit'in saltanatının başlarında, Londra elçiliğinden yurda çağrılan Mustafa Reşit Paşa, 1839 tarihli Gülhane Hatt-ı Hümayûnu' nda, cesur reformlardan oluşan bir program taslağı koyar ortaya: Özetle adli güvenceleri, mali yolsuzlukların üstüne gitmeyi, bu arada bir temsili meclis kurmayı içeren bir programdır bu. Ne var ki, o sıralarda Boğazlar Antlaşması'yla Avrupalı devletlerin topluca koruması elde edilince, Tanzimat da pek az şeye gelip indirgenmiş olur. Şurası bir gerçektir ki, Kırım Savaşı sonrasında da Batı'nın desteklediği Babıali, 1856 Hatt-ı Hümayunu'yla ilk borçlanmanın altına da girince, inanç ve ibadet özgürlüğünü, yurttaş eşitliğini ve yabancıların gayrimenkul edinme hakkını tanımamazlık edemez.

Çok geçmeden, Avrupa usulünde kurulmuş okullarda – Galatasaray Lisesi 1868'de açılmıştır! – yetişmiş *intelligentsia,* Jön Türkler in ilk kuşağı gazeteler çıkarır, ciddi reform dileklerinde bulunur ve özellikle de bir yer verilmesini ister devlette kendisine. Bu sağlandığında da, susmaz: Sultanın yersiz giderlerine karşı çıkar ve Tunus'la Mısır'da olduğu gibi, Avrupa sermayesinin vesayeti altına girme tehlikesini yaratan bir mali iflasın sorumluluğunu yükler sultana. Balkan eyaletlerindeki karışıklık karşısında, softalar, İstanbul'da bir ayaklanmaya yol açarlar ve Abdülaziz tahtından olur. Yerine geçen II. Abdülhamit, bir anayasayı, 1876 Kanun-i Esasi' sini kabul etmek zorunda kalır; böylece parlamenter bir rejim kurulmuş olur. Ne var ki, Berlin Kongresi'nin koruduğu yeni sultan maskesini attığında, Jön Türkler'in nüfuzu da sona erer. Reformlardan, bir heyetin on yedi yıllık çalışması sonunda ortaya konmuş bir medeni yasa taslağı, Mecelle vardır elde sadece.

1880 yılından başlayarak, "hasta adam"ın durumunda bir düzelme olur gibidir. Ne var ki, korkunç bir yekûn tutan Osmanlı borçlarının yönetimi uluslararası bir kurula, Düyun-ü Umumiye' ye verilir; gümrüklerin geliri, kimi vergiler ve tütün, yeni borçlanmalara güvence oluştururlar. Bunlar olurken, yabancılara tanınan demiryolu ve

liman ayrıcalıkları birbirini izler. Öte yandan, Panislamizm, tıpkı Ruslaştırma gibi, yabancı sermaye istilasının tedirgin ettiği bir milliyetçiliği hoşnut etme amacındadır da bir yerde. Köhne İmparatorluk, yine de mahkûm olmuş değildir; Avrupa'ya çağrılarda bulunacak ve kendisini kurtarmaya çalışacaktır.

ÖTEKİ MÜSLÜMAN ÜLKELER

Osmanlı İmparatorluğu'nun dışında başka Müslüman ülkeler de vardır ki, tepelerinde yabancı müdahalesinin kılıcı asılı bir halde, kendi yazgılarını yaşarlar.

Kaçarlar hanedanı zamanında İran

İran'da gariplik şuradadır ki, çöl, Arabistan'da olduğu gibi ülkenin bağrındadır yaşam ise kenarlarda akar. Ortadaki – hemen hemen ölü – çukurun dolayında, üç kenar yağmur aldığından insanı çeker ve dördüncüsü ise, denize bakan kıyılarıyla yapar bunu. Doğudaki dev dağlık kitleye gelince, denetlenemez haldedir bir bakıma.

Nüfusun büyük çoğunluğu yerli halk da olsa, dar alanda yığılmışlardır: Hazar Denizi'ne bakan bölgelerde ve bir de içerdeki yollar boyunca vahalarda... Çiftçi ya da kentli, bu yerliler Acemdir; ama onların yanı sıra, Türkler, Araplar, Yahudiler, Ermeniler, hatta siyahiler vardır. Gerçek merkez neresidir? Sırayla değişir: Kimi zaman İsfahan'dır, kimi zaman Tebriz, Meşhed, Tahran.

Her yanda göçebe ile yarı-göçebeyi de göz önünde tutmak gerekir; çünkü, ülke yüzeyinin onda dokuzu onların dolaştıkları yerlerdir, iklime göre gidip gelirler: Kürtler, Beluciler, Luri'ler, Bahtiyari'ler, Türkmenler... Kentler ve köyler, müstahkemdir; güvensizlik geneldir.

Böylece b ü y ü k b a ğ l a n t ı l a r alabildiğine önemlidir: Trabzon'dan Tebriz'e gelen ve Meşhed'e giden yol; kuzeyden güneye inen yol; Bağdat'tan Hemedan'a giden Kalde yolu ve Hindistan'dan Meşhed'e varan yol. Merkez, çevrede bir yerde olduğu için, bütün bu ayrı yönlere giden

yollara, yığınla çıkış kapısına egemen olmak güçlüklerle doludur. Ülkenin her cephesi sırayla fethe kalkar. XIX. yüzyıl başlarında, K a ç a r l a r, Atrek havzasında ortaya çıkan Türkmen'lerdir: Tahran'da yerleşirler ve Kuzey İran'dır onları ilgilendiren; Kafkas ve Hazar Denizi yoluyla gelen Ruslara karşı dikilme eğilimindedir bu İran ve kuzeydeki Müslüman cephenin savunmasına katılır.

Hanedanın kurucusu Ağa Muhammed'le yerine geçen Feth-Ali'nin, Çarlığa karşı durup dinlenmeyen bir savaşı sürdürmeleri boşa gider: 1828 Türkmençay antlaşmasıyla savaş kaybedilmiştir ve Afganlıların istilasına uğrayan İran, İngiltere'nin korumasına sığınmayı düşünür ve İngilizin gözü de İran körfezindeki limanlara dikilmiştir zaten. En azından şah, Kafkasya'daki kayıplarını doğuda yapacağı fetihlerle gidermek ister: Horasan'ı, Turan Türkmenlerinin akınlarına karşı korur, Hive hanını püskürtür, ama Afganistan'da yenilgiye uğrar.

1896'da öldürülecek olan Nasrettin, serüvenlerden vazgeçmenin zorunluluğunu kavrar. Aslında, Türkistan'da ilerleyen Ruslar Türkmen tehlikesini ortadan kaldırmışlardır ve İngiltere de, Güneydoğu İran sınırlarını ilgilendiren uyuşmazlıklarda hakem rolündedir; öyle ki körfezin kuzey kıyılarını ele geçirmiş de olsa, şah Hindistan'a giden yolların dışında bırakılmış olur. Ayrıca Nasrettin, Batı'yla ilgili şeyler karşısında da büyük bir merak duyar; Avrupa'nın başkentlerini dolaşır ve renkli kişiliğiyle yankılar yapar çevresinde. Ne var ki, gelenekleri ve boş inançları da hesapta tutması gerekir.

İran'ı güçlüklerinden çekip çıkarabilecek bir iktidarı yaratmada neye dayanmalıdır?

Büyük bir güçtür Ş i i İ s l a m ; gücü de, Sünni çoğunluk içindeki özgün durumundan ileri gelmektedir: Coğrafyası, İstanbul'a tabi Mezopotamya'nın en büyük bölümünü kucaklasa da, neredeyse ulusal bir nitelik taşır. Bununla beraber, birleşik olmaktan uzaktır o Şii İslam. Mistisizme belli bir eğilimi olsa da, İran'da kendilerine uygun bir yer bulan mezhepleri emip dağıtmayı hiçbir zaman başaramamıştır. Saklılık (*kitman*), gizli tarikatları besleyen bir ruh halidir. Sufilik böyle gelişmiştir. Öte yandan, Zerdüşt'ün evrenselliğe çeken gücü durmadan hissettirir kendisini. Nadir Şah, çeşitli tektanrıcı eğilimleri uzlaştırabilecek bir tapınça iyi gözle bakmaya kadar gitmişti. Ayrıca Bâb da bir kurta-

rıcı olarak çıkar ortaya ve Nasrettin, iktidara geldiğinde, gerçek bir din ve sosyal savaş karşısında bulur kendini. Kanlı savaşlar ve işitilmemiş zulümler pahasına İran'da yenilen Bâbiliğin kişiliğinde, belli bir yeniden doğuş biçimidir yenilen.

Toplumun kadroları, her türlü değişikliğe karşı çıkarlar: Bir yandan, dev vakıflardan yararlananlar; öte yandan, eşraftan yöneticilere (*beylerbeyi*) kadar bütün ileri gelenler vardır bunlar arasında. Kaynakların üçte ikisi, ordu ile saraya gider.

Aylığı düzenli ödenen ordu, işgal altındaki bir ülkedeymiş gibi davranır; sarayda şahın debdebesine ise diyecek yoktur ve entrikaların mahkûmu durumundadır. Şah için yönetme sanatı, beylerbeyleri ve kabile şefleri ile görüşmekten ibarettir. Bir emir, seyrek yerine getirilir; ya uygulanmadan kalır ya da şiddeti arttırılır.

İranlılar zevkten, müzikten, sanattan iyi anlayan insanlar da olsalar, yaşam düzeyleri pek aşağıdır. Dillere destan halıcılıkta, ipek ve kadifecilikle deri sanatlarında sayısız küçük esnaf vardır; ancak, tefeciliğe de başvurarak kazanan tacirlerdir, tellallar bütün alışveriş kapılarını tutmuştur; kitleler, büyük mülkiyet sahipleri yle vakıfların zulmü altındadır. Köy, şah sülalesine, birkaç büyük aileye ya da bir vakfa aittir; öyle mülk sahipleri vardır ki binlerce köylü vardır elinde. Ödentilerle ezilen köylüler, ilkel araçlar kullanır ve az üretirler. 5-6 milyon insan, acıktıklarında oturup yiyemezler ve kimi kıtlıkta binlerce kurban verilir (onlardan birinde, Meşhed halkının yarısı ölüp gitmişti). Her şey deve ve at sırtında taşınır. Genellikle işitilen şudur: "Avrupalıların da bizimkiler gibi atları olsaydı, yollara ihtiyaçları kalmayacaktı!"

1864'te, Bağdat'tan Buşir'e telgraf hattı döşenir; arkasından, Siemens kardeşler, Tebriz yoluyla Londra'ya bağlar onları. Sonra şah, Hazar Denizi'nden İran Körfezi'ne uzanacak bir demiryolu yapılmasını, bankaların kurulmasını, gümrüklerin idaresini, ormanları ve toprak altını işletme hakkını, büyük bir İngiliz kapitalistine, Baron Julius Reuter'e bırakır; bütün bunların karşılığında aldığı 40.000 sterlingdir ve adam, hükümdarın çevresini de rüşvete boğmuştur. Şah, kısa bir süre sonra sözleşmeyi bozacaktır. Ama

Avrupa'daki gezilerinin arkasından parasız kaldığından, tütün üretim ve ticaretini, 15.000 sterling ve yıllık gelirin dörtte biri karşılığında, *İmperial Tobacco Corporation of Persia*'ya bırakır; ne var ki, bir nüfuzlu müctehit, tütün içenleri içmemeye çağırır ve şah ta, yarım milyon sterling karşılığında sattığını geri alır. Aslında, 1889'dan beri maliye, *İmperial Bank of Persia*'nın denetimindedir ve banka, kâğıt para çıkarma tekelini de elde etmiştir. Sonuç olarak İran da, Avrupa kapitalizminin sultası altına girer.

İngilizlerle Ruslar arasında Afgan Devleti

Afganistan, İran'dan farklı olarak, bozkırlarla çevrili dağlık bir ülke. Kabil yöresi, görkemli bahçeleri ve bir de şaraplarıyla büyüler; XI. yüzyılda Gazneliler hanedanına adını vermiş olan Gazne, sulama kanallarıyla da ünlü. Ne var ki, engebeli doğa dağıtıp parçalar halkı. Afganistan, kuzeyde ve doğuda Moğol ve batıda İran egemenlikleri arasında parçalanır uzun süre. XIX. yüzyılda bile, şah Herat'a ve Buhara emiri de Bedahşan'la Belh'e egemen olmaya kalkar; bununla beraber, doğu yamacındaki kabileler İndus'a inen vadileri tutmuş İngilizlere doğru çevirirler yüzlerini.

Tarımla geçinir Afganlılar, çoğu çoban ya da yarı göçebedir. Beş kabile konfederasyonu vardır ülkede; o kabileler de seçilmiş hanların ve aile şeflerinin meclislerince yönetilen klanlardan oluşurlar. Bu sert, yavuz ve yetingen savaşçı insanlar, her şeyin başına "Afgan onuru"nu koyarlar ve kan davası güderler aralarında. Kuzeyde ve kuzeydoğudaki Yağistan, bağımsız bir yöredir ve ayırım yapmadan, Kâbil emirine ya da hasımlarına gözüpek savaşçılar sağlar. Sünni mezhepten olan Afganlılar, dağlarındaki 600.000 Hezareh'i safdışı edememişlerdir: Moğol kökenli bu Şiiler, kentlere istedikleri gibi göçer ve zahmetli işleri görürler oralarda. Kuzey bölgelerinde ve Herat dolaylarında 1 milyon yerli Tacik yaşar: Bu esnaf ve tacir halk, hanların ve kabilelerin egemenliğine güçlükle dayanır.

Silahların gücüne dayanıp Kabil'de yerleşmiş emir ne yapabilir bu koşullarda?

Otoritesini tanımayan kabilelerle sürekli savaş halinde-

dir ve bir türlü baş eğdiremez onlara.

Bununla beraber, kuramsal da olsa bağımsız bir Afganistan'ın varlığı, Orta Asya'da İngiliz-Rus zıtlaşmasının sonucudur. İngiltere 1842'de, Kurt-Kabil geçidinde önemli bir başarısızlığa uğrasa ve 1880'de Robert, Kandehar garnizonunu pek cesur bir yürüyüşle kurtarsa da, diplomasi ve para gücüyle, Kabil'e Emir Abdurrahman oturtulmuştur ve üzerinde İngilizlerin büyük nüfuzu vardır. Büyük Britanya, koruduğu kişiye 2-3 milyon vermekle kalmaz yalnız; bakımlı yollarla ve Hayber'le Huca geçitlerine doğru yönelen iki demiryoluyla ülkeyi İndus vadisiyle birleştirir; İranlıları kovup Belucistan'ı da koruması altına alarak, Hindistan'ın bu çıktılarını sağlamlaştırır.

Bununla beraber, Kabil emirinin, kendisini olduğu gibi İngilizlere vermesi mümkün değildir. Kendi çıkarına da olsa, Petersburg'un yardımının Afgan için, en azından yedek bir bağlaşıklık sağlamak gibi bir yararı vardır. Rus baskısı daha uzaktadır. Ancak, 1884'te Merv'n alınışı, General Komarov'u Herat yolunun üzerine çıkarır ve onu Pence'nin işgali izleyecektir. Çok geçmeden Ruslar Pamir'e ulaşırlar.

Afganistan'ın oynadığı bir rol vardır: 1895'te Vakhan'ı elinde tutmuştur; 3.000 metreden fazla yükseklikteki bu toprak parçası, Avrupalı iki imparatorluğu ayırmaktadır birbirinden. Ancak Afganistan, Hindistan'ın yörüngesinde dönmektedir kesin olarak.

Rusların egemenliğindeki İslam

İran'ın kuzeyinde İslam'ın yerleştiği kuru leğende, Rus haçlı seferi, milyonlarca Müslümanı Çarlığın boyunduruğu altına sokar.

Müslüman dünyanın bu öncüleri, Orta Rusya ile Sibirya ovası arasında yurt tutmuşlardır. Kırım'ın Tatarları bir yana bırakılırsa, Volga boyunca, Türk-Moğol dala bağlanan 2 milyonluk önemli bir topluluktur bu. Nijni-Novgorod, bu Ortodoks Slav sınırda boy attı; ne var ki, daha önce Altın Ordu Hanlığı'nın başkenti olan Kazan'da, kiliselerin arasında yükselen minareler vardır. Türkleşmiş Finliler olan Çuvaşlar Hıristiyanlaşmışken, daha doğuda Başkır'lar, kabına

sığmazlıkları ile çarları uzun süre kaygılandırmış bir halk olarak, Ural üzerinde İslamı temsil ederler: Ülke, yüzyılın sonlarında Ruslaşıyordu; ne var ki İran'a ve Osmanlılara karşı seferlerinde develerinden yararlanılan göçebe halk, çadırına bağlı kalmıştı ve kımızını içiyordu.

Bu öncülerin gerisinde, Hazar Denizi ile Aral'ı çevreleyen bozkırlar insan yoksuludur hemen hemen. Bununla beraber, göçebeliğin mümkün olduğu yerlerde, Aşağı Volga'ya doğru çobanlar, küçük bir Budist topluluk olan kalmuklar yaşar; daha da doğuda, özellikle Kazak-Kırgızlar. Moğollarla az çok hısımlığı bulunan Türkler olarak bu sonuncular, Şaman inançlara ve ölüler kültüne hep bağlı kalmışlardır ve hoşgörülü Sünni bir İslamı uygularlar. Ruslar, onların katılımını daha iyi sağlamak için, aralarına müstahkem mevkilerden oluşan bir hat kurmuşlar ve Orenburg ve Don Kazaklarını yerleştirmişlerdir. Milyonlarca at, koyun ve sığır besleyen üç topluluk, her biri 30 ila 200 çadırlık klanlardan oluşurlar; etle beslenir, ayran ve çay içerler.

Kafkasya'da Ruslar, o da güçlükle, Lezgi'leri ve çoğu Türkiye'ye göçmüş Çerkezleri bastırırlar. Kafkas ötesine doğru askeri yol, Daryal geçidinden, başeğmeye daha yatkın – İran kökenli – Osset'lerin arasından geçip gider. Şirvan bozkırlarında dolaşan ve gözlerini Tebriz'deki soydaşlarına dikmiş Azerbaycan Şiilerine gelince, Slav fatihler, İran politikalarında onları kullanmak gibi bir yanlış yapmamışlardır. Kafkas mozayiğine barış getiren, zenginliklerini işletmeye açan bu fatihler, yönetici kadroları Ruslaştırma politikasına girişmişlerdir yine de.

Hazar Denizi'nin doğusunda, doruklardan inip gelen ırmakların oluşturduğu vadiler, yeterli bir nemlilik içindedirler. Su harkları, pek büyük vahaları bereketlendirir. Bu ipek ve pamuk ülkeleri, İlkçağın gönençli Sogdian'ı, Baktrian'ı ve Marjian'ı, imparatorlukların doğmasına yol açmışlardır hep. Semerkant, gururla Timurlenk'in mezarını gösterir; Hindistan'ın fatihi Fergana'dan çıkmıştır. Sünni İslamın canlılığı, vaktiyle bir Yunan-Budist uygarlığının çiçeklendiği bu topraklarda gözle görülür biçimdedir. Ruslar, Çungarya'nın girişindeki Yedi Irmak Ülkesi'ne kolayca girebilmiş de olsalar, Seyhun, Ceyhun ve Murgab havzalarında, pek örgütlü Müslüman devletlerle yüzyüze gelmişlerdir.

Türkistan'ın, sonra da Taşkent'in işgali, çarın ordularını Fergana'nın eşiğine getirir. 1835'e değin Çin'e bağımlı olan Fergana, yerlileri ve göçebeleri bir araya getiren H o k a n d H a n l ı ğ ı' nı oluşturur sonradan; etkin ve barışçı Tacik'lerle Sart'lar, iki Türkistan'ı, doğu ve Turan Türkistanlarını birbirine bağlayan yol boyunca, Semerkant ve Kaşgarla ilişkiler kurmuşlardır orada. Türk-Moğol kökenli Özbeklerin hanı, Ruslarla savaştıktan sonra bağlaşıkları olur onların, Buhara'nın müdahalelerine karşı kendisini savunması gerekmektedir; ne var ki Fergana, 1876'da Rus İmparatorluğu'na katılır.

Müslüman devletler içinde en büyüğü olan B u h a r a, daha önceden vassalliği kabul etmişti. Başındaki Nasrullah Han, pek tutkulu bir programı gerçekleştirmek ister. Düzenli ordular donatan han, komşusu Hive'ye saldırır; Semerkant'la Hocent'i alır, Hokant emirini bir anlığına Fergana'dan kovar; İngilizlerle birlik olmadan, Afganistan'ı bile istila etmeyi düşünür; bütün bu hengamede, Hıristiyanlara zulmetmek ve ayrılıkçı hareketleri bastırmakta vahşetiyle şöhret salar. Bununla beraber, oğlu, Rus saldırısına dayanamaz ve Semerkant'ın düşüşünden sonra, 165 camili ve medresesi dillere destan kent, çarın korumasına girmeyi, köleliği kaldırmayı ve ordusuna Rus eğiticileri almayı kabul eder. Bütün bunların karşılığında ve zengin Zerefşan'ı devreden Buhara, 360 camili, 38 kervansaraylı, 24 kapalı çarşısı olan, Taciklerin egemenliğindeki ülke feodal kurumlarını elde tutar.

Beklemediği bir anda H i v e de düşer. Özbeklerle Türkmenlerin ele geçirmek için didiştikleri bir başka vaha ve köle pazarıdır burası ve yine buradadır ki, yerli Sartlarla Tacikler önemlidirler ve Rusların yerinde bıraktıkları başbuğa vergi öderler.

M e r v, bir Türkmen hanlığının başkentidir. Direniş 1884'te kırılır. Böylece, Hazar ötesi yol, Türkistan ortasındaki çöle sapmadan uzaktaki Fergana'ya varır. 1905'te Moskova'dan Taşkent'e doğrudan bir yol açılacaktır.

Yerel örf ve âdetlere – mümkün olduğunca – dokunmayan "R u s b a r ı ş ı" kurulmuştur. Söz konusu barış, köleliğin kaldırılmasını denetlemek, ceza yasasındaki kimi aşırılıkları bastırmak, ibadet ve ticaret özgürlüklerini yer-

leştirmekle yetinir. Müslüman kentlere, kendi özellik ve özgünlüklerini, berbat yollarını ve karışıklıklarını bırakır. İşgalci, kendi görevlileri, garnizonları ve kolonları için kentler kurar: Paris kadar büyük olan Taşkent, kütüphane ve gözlemeviyle donatılır; Avrupa usulünde yeni bir Merv, Semerkant'ta bir mahalle kurulur. İpeği satın alır, Amerikan pamuk türünü getirir, taneleme fabrikaları diker, üretileni kendine çeker alır. Bununla beraber, ne sulamayı düzeltir ne hayvancılığı. Özbek ve Türkmen başbuğları yendikten sonra, yakıcı rüzgârlarla, cangılla, çekirge istilasıyla ve sıtmayla mücadeleye – isteksizce – el atar.

Anılar ve olanaklarla zengin Türkistan, düzen ve belli bir birliği borçludur Rusların gelişine. Ne var ki, yaşam düzeyi şöyle böyle yükselir.

Mısır

XIX. yüzyılda, Napoléon'un seferinden sonra Avrupa'nın dikkatini çeker Mısır. Ülkenin gözalıcı durumu, kazıların ortaya çıkardığı arkeolojik hazineler, zenginliğinin ünü, siyasetçilerle iktisatçıların konularıdır; edebiyatçılar da birbirleriyle yarışırcasına işlerler bunları.

Oysa Mısır halkı, Hıristiyan ve Yahudi cemaatlar bir yana bırakılırsa, nüfusunun onda dokuzuyla Müslüman köylüdür ve yaşamı da Nil'in taşmalarına bağlıdır. 600.000 kilometre kareden olsa olsa 20.000'i ekilir ve XIX. yüzyılın başlarında 2 milyon olarak kestirilir nüfus. Aslında, dünyanın en büyük vahasıdır Mısır. Ne var ki, toprak onu işleyenin değildir: Vakıf toprakları, kullanılan yüzeyin dörtte birini oluşturur ve fazla da üretken değildir. Ayrıca hükümran, toprağın sahibi olarak, geri kalanı bir vergi karşılığında istediğine dağıtır; ***haraç*** denilen bu parçalar üzerinde, f e l l a h ödemelerden – birlikte – sorumludur ve ayrıca sulama vergisi verir.

Memlukların mülklerine el koydukan sonra, Muhammed Ali kadastroyu yeniledi. Her parçayı, ailenin başına ömür boyu kaydettirdi; ne var ki, pek büyük bir bölümünü kendisine sakladı ve vergi mültezimleriyle köy belediye başkanlarına (*şeyhül beled*) geniş topraklar dağıttı. Kazanç

getirici sanayi bitkilerinin tarımını genişletmek amacıyla rekabeti sağlamak istiyordu.

Bir büyük feodalin uyguladığı bir devlet kapitalizmi ydi bu!

Ne var ki, fellahın yaşamında değişen hiçbir şey yoktu. Said, kendi toprak parçasını istediği gibi harcama hakkını tanıdı fellaha ve İsmail de, on yıllık vergisini önceden ödeyene tam mülkiyeti verdi: Ancak devlet, kamu yararı gördüğünde tazminat ödemeksizin toprağa her zaman el koyabiliyordu ya da vergi ödenmediğinde geri alabiliyordu. Dahası, nüfus hızla arttığından toprakta parçalanma da vahimleşiyordu; Fransız-İngiliz ortak yönetiminin arkasından, babadan oğula mülkiyet ilkesi kabul edildi. Büyük sayıda aileler küçücük bir toprak parçasına sahip olurken, bir azınlık daha fazla toprak edinmiş oldu. Asıl önemlisi, en büyük mülkiyet sahibi olarak devlet, pek büyük bir yüzeyi elinde tuttu. Tefecilik, toprakları toplayıp iri parçalara dönüştürme yollarını açtı. Arkasından Muhammet Ali'nin mirasçılarının korkunç borçlanmaları işin içine girince, devletin elindeki mülkler, yabancı kapitalistlerin denetimi ne geçecektir giderek. Böylece 1878'de, Rothschild'den alınan 8 buçuk milyon İngiliz lirası borca karşılık, korkunç miktarda devlet arazisi rehin olarak gösterilecektir.

Bu arada, zahmet ve acıların insanıdır fellah.

Toprağı, bir çapa ya da kara sabanla işler, bir mertekle düzeltir. Yardımcıları, camız ya da bir eşektir. Ama asıl önemlisi su çalışmasıdır; çünkü su yoksa hasat da yoktur. Suyun bastığı ana hazır olmak gerekir. Muhammet Ali, eski sulama havuzlarının yerine, kanallarla sulamayı geçirmeye kalkmıştı gerçi. Ancak ne olursa olsun, köylünün toplu ca çalışması yine şarttı ve her şey için dikkatli olmalı ve önlem almalıydı. Öldürücü bir çalışma! Böylece, sıkı bir dayanışma bu insanları birleştirir ve onlar için kamusal angarya yaşamsal bir zorunluluktur. Buğday ve bakla, kışın taşmanın arkasından gelir; sonbahar da mısır ve sebzelerle sanayi bitkilerinin ve pirincin mevsimidir. Çiftçi, bulunduğu toprağı terketmez. Evi, saman saplarıyla yoğrulmuş ve tezeğin de harç yerine geçtiği çamurdan yapmadır. Dışarıya açılan sadece bir kapıdır; ne aydınlatacak bir şey vardır ne yakacak. Ne var ki, saplardan dam yanar çoğu kez. Toprak ta-

banda, giysiler için bir sandık bulunur. İçecek su nadirdir; din de şarabı yasaklar. Yere çömelerek yenen yemek, soğan, şalgam, hıyar, bakla, pirinç ve özellikle mısır ekmeğinden ibarettir. Ancak, mısırdır kurtaran kıtlıktan ülkeyi. Sırtında pamuktan bir gömlek, yalınayak ya da terlikle dolaşır fellah. Çehresini gizleyen karısının da süslerinin yanı sıra bir entarisi vardır sadece. Başta göz hastalıkları olmak üzere, yığınla illet kırar geçirir. Sıtma ve kolera salgın haldedir; veba kaynakları kurutulmamıştır. Soydan gelen frengiye başkaları eklenir, küçük yaşta çocukların yarısını öldürür. Öyle de olsa, nüfus alabildiğine artar, onunla beraber sefalet de.

Bağnazlıktan uzak fellah, Kuran'ın edebi Arapçasını anlamaz. Uzaktaki camiden çok, bir yerel ermişin (veli, şeyh) kabrini ziyaret eder. Dervişe saygılıdır. Yardımlaşma duygusuna sahiptir. Yaşamın çetinliği karşısında kahredip neşesini yitirmez; türküyü sever, kavalını öttürüp dümbeleğini çalar. Uysaldır ve yazgıya bağlamıştır her şeyi...

Amru, Mısır halkını insanın, kendisine çiçek tozu toplamaya mahkûm ettiği arıya benzetiyordu. İngilizler, böyle hallerde "sopanın kurbanı" diyorlar. XIX. yüzyılın başlarında, Muhammed Ali çıkar ortaya; büyük amaçların arkasındadır.

Tütün ticaretinden zenginleşmiş, okuma yazma bilmeyen, uyanık ama utanması sıkılması olmayan, Osmanlı sultanının "Mısır paşası" dediği M u h a m m e d A l i, önce elindeki Arnavutlarla Memlukları kıyıma uğratır, sonra da kabına sığmayan Arnavutları safdışı eder. Fellahlardan bir ordu toplar ve Fransız eğiticilere talim ettirir; Ortadoğu'ya egemen olma özlemi içindedir. Uzağı gören ve yırtıcı bir kişi olarak, Avrupa'nın tekniğini alır, Mısır'a duyduğu tutkuyu okşar, kendini alabildiğine büyük görmenin hizmetine –Büyük Petro'nunkine benzer– despot bir iradeyi koşar.

Aslında, Osmanlının savsaklamalarının ülkeyi nasıl acınacak bir duruma attığı da görülmeyecek bir şey değildir. İskenderiye, 5.000 nüfuslu küçük bir limandır. Babıâli, tek sığınılacak yer olan eski limanı kendisine ayırdığından, Avrupalı gemiler dışarda, rüzgârların darbelerine açık kalırlar. Bir gettonun içine sığışmış Batılı tacirler, binbir yolsuzluğun acısını çekerler; bir Fransızlardır ki, kimi ayrıcalıklardan yararlanırlar. Kuşkusuz K a h i r e, Fatımilerin,

Eyyubilerin ve Memlukların anıtlarının büyüklüğü ile çeker dikkatleri: Çoğu İslam'ın en güzel camileri arasında sayılan 400 cami; ünlü din üniversitesi El-Ezher; eski Kuran nüshalarını içeren zengin bir kütüphane; Kasrelayn adlı tıp okulu; canlı sokaklar, tacir ve esnaf kaynaşması, her şey vardır.

Ne var ki, eski biçimlerdedir etkinlikler!

Napoléon'un düşlediği ve Saint-Simon'cuların önerecekleri şeyleri, Muhammet Ali özetler taslak haline getirir: Firavunlara has büyük bayındırlık çalışmalarından oluşan bir program çıkar ortaya. İnsan yaşamını umursamadan, uyruklarının kol gücünü katar işe; kasasına altın akıtan bir ülke yapmak istemektedir Mısır'ı. O pek önemli sulama konusuna el koyar: Yöntemli olmalıdır bu, doğanın cilvelerine terkedilmemelidir. Fazla pahalı olmayan bir fellah ordusu vardı elinde; Fransız mühendislerinin planlarını uygulayıp dev bir işe soyunur. Gerçi, deltanın başlarında bir baraj girişimi on yıllık bir çabanın arkasından terkedilecektir, ama buğdaya ve pirince ayrılan toprak alanı genişler ve özellikle, ülke Jumel pamuğu, şekerkamışı, endigo, yağlı bitkiler gibi dışarıya satılacak ürünlerin hasadına başlar. Kim olursa olsun bütün yetkililer, dışarıya satılabilecek ne ki var köylünün elinden almaya koyulurlar. Para getirdiğinde, köle ticaretine bile hor bakılmaz.

Kaynakların bir bölümü, Kahire'nin güzelleştirilmesine, İskenderiye'nin derlenip toparlanmasına, bu limanı Nil'in batı koluna bağlayan bir kanalın yapımına harcanır. Ordu ve donanma, ayrı bir özenin konusudurlar. Ne var ki, dev büyüme düşleri gerçekleşmez ve paşa yarı delirmiş bir halde ölür: Mısır'ı bir yenileşme yolunun üzerine çıkarmıştır; ancak, bu yenileşme, eskisinden çok daha fazla çırpınan bir halka büyük yararlar sağlamadan, Avrupa'nın vesayetinde yürüyecektir artık.

Suriye, Arabistan ve Kıbrıs üzerindeki niyetlere zaman ayırmadan – onlar için Sudan ve Doğu Afrika daha önemlidir! – S a i d' le İ s m a i l de, debdebeli biçimde, bu büyüklük düşüncelerinin arkasına takılırlar. Mısır'a yeni bir önem kazandıran Suveyş Kanalı gerçekleştiğinde, hanedan borç batağına gömülmüş haldedir. Said, belli bir hoşgörüde bulunur, – en azından ilke olarak – köleliği yasaklar, bedensel cezalara son verir, köylerin başındakilerin keyfiliklerini

sınırlar; ancak iktisadi ilerlemenin ne fellaha bir yararı dokunur, ne de tantanalı giderleri haklı çıkarır. Bu giderler, İsmail'in döneminde de sürer; ayrıca, Osmanlı sultanından *hidiv* unvanını da koparınca, Avrupa'dan borç para almada pek uygun bir mevkide görür kendisini. İskenderiye– Kahire tren yolunun yapımı gibi birkaç yararlı karar vardır. Ama giderler çılgıncadır! İskenderiye'deki sarayının önünde askerlerinin geçit töreni için, tozdan rahatsız olmasınlar diye zemine demir döşetme aklın alacağı bir iş midir? Bir yandan, Port Said kumdan arınır, kentlerde gaz kullanılmaya başlanır, bir şeker sanayisi yaratılır, pamukçuluk gelişir; ama öte yandan, ücretleri yetersiz görevliler, fellahı eskisinden de fazla ezerler ve devlet maliyesinin iflası kaçınılmaz olur.

Babıâli'ye vassallik bağlarıyla bağlı T e v f i k ve A b b a s H i l m i P a ş a' nın Mısır'ı, uygulamada İngilizlerin denetimi altına girmiştir. Ne yapar İngilizler? Baring'in (Lord Cromer) yönetiminde sürekli bir garnizon yerleştirir, maliyeyi yönetir, gümrükleri, polisi, sağlık hizmetlerini ele geçirir, orduyu da – kendi yararlarına – yeniden örgütlerler. Böylece işgalci, Süveyş'teki durumunu güçlendirir ve yukarı Nil vadisindeki Kahire politikasını kendi hesabına yönlendirmeye girişir.

Ya fellah? Eskisinden daha sert hale gelen yeni durumda onun ne olacağıdır sorun!

Cezayir, Tunus ve Trablus naiplikleri

Mısır'dan batıya doğru giderken, bir noktadan sonra, tâ Atlantik kıyılarına değin yayılan Berberilerin dünyası başlar. Osmanlı fethinden de ü ç n a i p l i k doğmuştur: Cezayir, Tunus ve Trablus naipliklerdir bunlar. Fas'a gelince, bağımsız bir sultanlık olarak – az çok sağlam bir halde – tutunup yerleşir. XIX. yüzyılda, bu dört ülke, birbiri arkasından Avrupalı devletlerin egemenliği altına girerler.

Pek aykırı görünecek, bu üç naiplikten T r a b l u s, Avrupalıların sultasına en son girer.

Nil deltası ile Magrip arasında Sahra çölü Akdeniz'e açılır. Müslüman Trablus bu coğrafyada doğup gelişmiştir: Korsanlık ve deve yüküyle altın ve fildişinin geldiği Sudan'la ilişkiler... Maltalılar, Tuareg'ler ve siyahilerden oluşan kalabalık bir halk oturur kentte. 1835'te, savaşçı bir kabilenin tehditleriyle yüzyüze kalan Trabluslular, Türkleri çağırmayı yeğlerler; onların ise artık lafta bir otoriteleri vardır. Öyle de olsa, Türkler, limana çeki düzen getirir, kimi önemli vahaları işgal eder, sonra da – Sirenaik'le beraber – Bingazi vilayetini kurarlar. Belki yoksulluğunun da koruduğu bu naiplik, 1911'e değin Osmanlı kalacak ve o tarihte İtalyan müdahalesine uğrayacaktır.

Akdeniz, Atlantik ve çöl arasında dağlık bir blok halindeki Magrip, tek bir devlete çerçeve olamadı hiçbir zaman; engebeler, iklim ve yaşam biçimleri, bölünüşlere götürdü yöreyi. Bu Afrikalı bölgenin belli bir siyasal ve idari birliğe kavuşabilmesi için, bir gücün kendisini dayatması gerekiyordu; geçmişte olduğu gibi dışardan geldi bu dayatış.

Cezayir'le Tunus, B a b ı â l i' y e b a ğ ı m l ı görmüşlerdir kendilerini hep. Ne var ki, korsanlığın gelir sağladığı kaynaklar kuruyordu. Bu yüzden, Cezayir Dayısı korsanlar örgütüne (reis taifesi) gitgide daha az bağımlı haldedir; yeniçeriler yani Ocak'la Tunus Bey'i de, Magrib'in en Araplaşmış ve Bedevi çapullarına karşı kendisini koruma kaygısındaki ticaret burjuvazisine dayanırlar. *İfikiya*'da Hafsi'ler sonra da Husayni'ler, oldukça sağlam hanedanlar olarak görünürler. Oysa, bir İspanyol tarihçisinin vaktiyle "kölelerin hükümdarı ve uyruklarının da kölesi" diye nitelendirdiği Dayı, tersine, milisin oyuncağıdır. Çoğu kez entrika ya da zorla gelir iktidara, huyu suyu belli olmaz ve zayıf haliyle komşuları için kaygı kaynağıdır; Cezayir'de düzeni sürdürmek için yeterli bir otoriteye de sahip değildir.

Alabildiğine yaygın Cezayir, bir ç e ş i t l i l i k sergiler. Ülkedeki Türk askeri kastının yerli kadınlarla evlenmelerinden doğan *kuloğlu*'lar, kentlerde hisarları korurlar ve başkalarını çalıştırdıkları bahçeleri vardır; eşraf ve esnafa hor bakarlar ve korku ve kin uyandırırlar çevrelerinde. İspanya'dan gelmiş olanlar *(Maure* ya da *Andalu*), zevk isteyen mesleklere vermişlerdir kendilerini genellikle; çoğu kez azatlı durumundaki zenciler duvarcıdırlar ya da vasıfsız işçi. Sapkın inançlı olarak tanınan kumaş ve zahire taciri Moza-

bit'ler yerleşip kalmazlar, yüklerini tuttuktan sonra ülkelerine dönerler. Tersine Yahudiler, pek istikrarlı cemaatler oluştururlar: Bir yirmi bin kadardır sayıları; kendilerine özgüdür giysileri ve ayrı mahallelerde otururlar genellikle. Haraç verirler, şiddet de görürler. Çoğu yoksul da olsa, bir bölümü kârlı bir ticaret sürdürür ve yabancılarla aracılık yaparlar.

Ne var ki, nüfusun çoğunluğu Arap ve Berberi karışımıdır.

Ayrıca, göçebe ile yerli ya da yarı-yerli arasında sürüp giden bir z ı t l ı k v e ç a t ı ş m a vardır: Kuraklık kol gezer her yanda ve insanın ona karşı savaşı ilkeldir, öyle olduğu için de yetersizdir. Doğal afetler birbirini kovalar; iç savaşlar (*razzias*) da onlar kadar yıkıcıdır.

Eski Berberi diller, dağlık kimi yörelerde sürdü; ne var ki, genelde Arap dili ve İslam'ı kabul ediş, geçmişin örf ve âdetlerini ortadan kaldırmadı. İslam hukukunun karşısında, yerelin geleneğini temsil eden *adat* vardır.

Ülkenin ekonomisine canlılık getiremeyen naiplik yönetiminin düşündüğü tek şey vardır: Kendi gelirlerini sağlamak! Gümrükler ve dışarıya satılanlar başta gelir. İçerde kabile, ürün ve davarının bir bölümünü vergi diye verir; vergiyi de *mahzen* adı verilen kabileler, askeri birliklerin katılımıyla toplarlar. Cezayir Dayısı, kendi bölgesinin yönetimine bakarken, başka yöreler için (Oran, Konstantin, Médéa) oraların beylerine bırakır yetkilerini. Doğaldır ki çekişmesiz yürümez işler. Derkava gibi demokratik görüşlü dinsel tarikatlar, Osmanlı egemenliğine karşı başkaldırıya çağrıda bulunurken, Marabut aristokrasisinden gelen şefler, kabile örgütlenişini aşıp sultanlığı düşlerler. İçlerinde en ünlüsü de, A b d ü l k a d i r' i n e y l e m i dir. Fransızlar, ülkedeki bölünmüşlüklerden yararlanırken, dinci güçler sefaletten kaynaklanan hoşnutsuzluğu sömürürler. Abdülkadir'in halkça tutulmasının asıl kaynağı, aynı vergiyi kaldırtmasında oynadığı roldür. Özetle kabileler, bir baskı rejiminden kurtulmak için fırsat gözlerler. Tam bu sıralarda, zemini hazır görüp Fransızlar çıkagelirler!

Nedir yaptıkları yeni gelenlerin Cezayir'de?

Başlarda sınırlı bir işgal olur, yerel şeflerle uzlaşılabileceği düşüncesi ağır basarken, doğru olmadığı anlaşılır bu-

nun: Özellikle, zeki ve tehlikeli olan Abdülkadir'e dikkat etmelidir. Korkunç çarpışmalar olur; hele Müslümanlar arasındaki bölünmüşlükler, Fransızların işini kolaylaştırır. Sonunda yatışma gerçekleşir: 1865 ve 1871'deki ayaklanmalara karşın Fransız egemenliği sarsılmaz; tersine, işgalcinin yerleşmesi yerel olmaktan çıkar ve ülke içlerine, giderek Sahara'ya doğru ilerler.

Fransa'dan gelen kolonlarla, iki dünya karşı karşıyadır ve Fransızın yerleşmesi, ne yanından bakılsa y e r l i l e r i n a l e y h i n e dir. Fransa'daki rejim, İkinci İmparatorluk, büyük kapitalistlere geniş ödünler vermiş salıvermiştir ülkenin içine. Kolonlar, miktarı gitgide artan topraklar edinirler; ellerindeki bol sermaye ve tekniğin de yardımıyla, bir t a r ı m k a p i t a l i z m i aşamasına girilir ve şarap gibi bol ürünler için mahreçler genişletilmeye başlanır.

Başlarda beslenen umutların tersine, Cezayir, öyle Kanada ve Avustralya gibi, Avrupalının kolonileştirmesine uygun koşullar sergilemez. Öyle de olsa, Avrupalının sayısı gitgide artar ve kırsaldan çok kentlerdedir çoğalma ve yabancılar için tam bir Cezayir yurttaşlığı kabul edilir.

Müslüman nüfus da pek çabuk çoğalır.

Aslında o nüfus, yeni eğitim ve sağlık kurumlarından pek az yararlanır durumdadır; üstelik, yeni gelenler, eski eğitim kurumlarını da çökertmişlerdir. Sanat ve kimi mesleklerdeki çöküntüyü de eklemeli buna; çünkü teknik ilerleme, eskiyi öldürürken yeninin koşullarını da hazırlamış değildir. Aristokrasiye ağır bir darbe indirildiği gerçektir; ama öte yandan, topraklarını yitiren bir halk hızlı bir artış içindedir. Müslüman halkın bir bölümü, yeni teknik yöntemlerin yararını görüp uyar onlara; ama çoğunluk, cılız bir yaşamı sürdürür.

Her şeye karşın, Fransızın y e n i b i r C e z a y i r yarattığı yadsınmaz bir gerçektir. Ne var ki, o yeni Cezayir'de parsayı toplayan, metropolle Cezayir'deki Fransız ve onun çevresidir. O Fransız, ülkenin Paris'ten yönetilmesine ses çıkarmayacaktır. Ya Müslüman? Üzerinde durulması gereken önemli bir konudur bu. Az buçuk özerklik görülürse de hiçbir zaman bir *self-government* olmaz o. 1898'deki –özerklik adına görülen– "Başarılamamış Devrim"in arkasından, koşullar, işgalciyi daha destekler hale gelecek ve

yerli halk aşağıdaki durumunu sürdürecektir.

Koşullar, Tunus Naipliği'ni kendi egemenliği altına sokmanın kapısını açtığında, Fransa, Cezayir'de kazandığı deneyimden yararlanabilecek midir?

Gerçekten, Fransız koruması altına giriş, Tunus'un, Fransız çıkarları doğrultusunda gelişmesini hedefler. Sadece kaygılandırıcı olan, Fransızlardan çok İtalyanların doluşmasıdır. Öte yandan, Tunus, karışıklıklar içine düşmese de ilerlemez de pek. Yerli, ata yadigârı mesleklerin çöküşünün yanı sıra, kıtlıkla da burun buruna, yoksul yaşamını sürdürür durur. Bir küçük azınlık okul yüzü görür; Fransızca yabancı dildir; üç beş Katolik kuruluşun yanı sıra, laik lise ve kolejler de vardır. Sağlık hizmetleri hak getiredir. Başkentte, yeni şehirle eskisi arasında zıtlık suratlara çarpacak haldedir; büyük kolonun varlık içinde yaşadığı kırsalda ise, göçebe yine çadırındadır ve samanla ot damlı evler tek odalıdır, duman içindedir ve tahtakurusu istilası altındadır.

Avrupa müdahelesinden önce Fas

Magrip'de Fas ülkesi, en çok kenarda kalmış ve en az İslamlaşmış bir yerdir. Bu yöre, İspanya üzerine akan Arap istilasına bir geçit görevinde bulundu; ne var ki kuzey-güney ilişkileri yoluyla, bir yandan İspanya yarımadasıyla, öte yandan Batı Sahara'yla ilgilenip durdu hep. İspanyolların *yeni fethi*'ne direnenler de çölün sınırlarından gelen hanedanlar oldu.

Sahara'nın berisinde bir dış Fas vardır ki, vahalarda yaşayan ve sık sık Atlantik ovalarına saldıran Arap ya da Araplaşmış kabilelerin fidyeliğidir. Sultanlık, Atlas'la Rif arasında yerleşmiştir. Ovaların üstünde yüksek dağlar yöresi, büyük göçebe konfederasyonlarıyla, müstahkem yerlerde oturan yerlileriyle, çatışma bölgesidir. Bu bölgede üstün gelen Berberiler dir; çünkü Arapça konuşan kesim, güneydeki göçebe bir yana bırakılırsa, kentli ya da çiftçidir. Fas (Marocain) devleti, güçlükle zaptedilen Berberiler üzerinde, kent uygarlığına sahip, Arap nitelikleri taşıyan bir korumacı diye tanımlanabilir. Hiçbir yerde, İslam hukuku örf ve âdetlerle, İslam da paganizmle böylesine içiçe değil-

dir. Bütün bunlardan da bir kendine özgülük doğar.

Kuramsal olarak bir otokrat durumundaki sultan, şerif kökenli oluşunu, yani Peygamber'in soyundan geldiğini ileri sürer. Her yıl, çatışmaları yok etmekten çok birliği sağlamak, her şeyden önce de vergi toplamak amacıyla, bir sefer (*harka*) düzenlenir kabileler üzerinde. Yönetim ve maliye, *kaid*'in elindedir: Ulemanın seçtiği *kadı*, şerife bağlıdır; kabile şeyhlerinin seçtiği *kaid* ise, bağımsız bir kişi olarak kalır. Merkezin politikası, bağlılığını sürdüren kabileleri hoşnut etmek, çatışmaları bölüp zayıflatmak ve tarikatları da okşamak üstüne kuruludur.

Bu şerifler arasında değerli adamlar çıkmıştır.

Ancak, Mevlay Hasan 1873'te şerif olduğunda, geleneksel Fas'ın da sonu gelmişe benzer. Gerçekten sorun şudur: İflah olmaz köhnemişliğinden sıyrılamayan bir ülkenin bağımsızlığı nasıl sürdürülebilir? Madrit Konferansı, ticaret planında uluslararası bir statü dayatır: Buna göre Fas, bütün devletlere en yeğlenir millet olarak bakacaktır; bunun anlamı şudur ki, Fransa ile İngiltere ayrıcalıklı durumlarını yitirmiş, ama ülke de yığınla açgözlüye ve daha da vahimleşecek nüfuz mücadelelerine kapılarını açma durumundadır. Oysa ne ordu yeniden örgütlenmiş, ne de maliye hale yola konmuştur; öte yandan, ürkek bir milliyetçilik adına, yabancıların ticarete sızmalarına engel olunur.

1894'te, Mevlay Abdülaziz tahta çıktığında, ülke her yönden gerileme ve gerilik içindedir. Bağımsızlık ise, Avrupalı devletlerin çatışmalarına bağlıdır.

Özetle, Ortadoğu'da olduğu gibi Kuzey Afrika'da da, Avrupa alt etmiştir İslamı. Ancak o İslam, Hindistan'da ya da Malezya'da, Çin'de ya da Kara Afrika'da, bu uzak yörelerde daha mutlu bir halde değildir.

BÖLÜM V

TROPİKALAR ARASI AFRİKA VE OKYANUSYA

Göçebe yaşam, Afrika'da, Kanser tropikasının güneyinde oldukça uzaklara yayılmasına karşın, savana ile yoğun orman görünür görünmez, halklar, özellikle yiyecek toplayarak, balık avcılığı ve gezici tarımla yaşarlar. Ortam, salgın hastalıklara yol açan haşaratla doludur. Örneğin uyku hastalığı yapan sinek buralarda dolaşır. İlkel yaşam biçiminin bir başka alanı, Okyanusya'dır; bununla beraber, iklim sağlığa daha yararlıdır orada. Büyük Okyanus'un takımadalarına, Hindiçini'nin bir bölümünü de eklemeli; ne var ki, bu sonuncu uzantı, Güney Asya kökenli, daha ileri uygarlık biçimlerinin istilasına uğramıştır pek eskiden beri ve söz konusu uygarlık biçimleri tâ Madagaskar'a değin uzanır.

Avrupa uygarlığı, batıda sıcak Amerika'da, doğuda Asya ve Hint Okyanusu takımadalarında XVI. yüzyıldan başlayarak ortaya çıkarken, Tropikalar arası Afrika ve Okyanusya topraklarını ele geçirmesi için XIX. yüzyılı beklemiştir.

TROPİKALAR ARASI MÜSLÜMAN AFRİKA

Kıyıları barınmaya fazla elverişli olmayan, çağlayanların kestiği büyük ırmakların ülkesi dağlık Afrika, çölle el değmemiş orman arasında bir köşeye çekilmeye zorlar insanı. Bununla beraber, genişleyip açıldığı kuzey yarıkürede, Akdeniz'e komşu stepin simetriği olan bir bozkır bölgesi sergiler: Bu, yarı çorak bir kenar, bir S a h e l' dir ki, Senegal'in ağızlarından Kızıldeniz'e değin uzanır ve hayvan yetiştiriciliği gözdedir. O bölgede i k i d ü n y a göğüs göğüse ya da daha çok içiçedir: Beyaz'la siyahi'nin dünyalarıdır

bunlar; bir yanda Berberi'ler, Araplar ve Hamiler – bu sonuncular Samileşmişlerdir ya da değildirler –, öte yanda Sudan'ın siyahileri bulunur. Söz konusu Sahel, kuzeyden çöl ötesinden gelenlerle, savanadan çıkanlar arasında tartışılıp durulmuştur sürekli. Afrika'nın ortası ile Akdeniz kıyılarını birbirine bağlayan kervan yolları, Gine körfezinden gelen yolların da vardığı Tombuktu'ya, Kano'ya, Kuka'ya gelip kapanır. Bunların dışında, Meridyen doğrultusunda ve daha doğuda, Nil'e ve Kızıldeniz'e giden Büyük Göller yolu vardır sadece.

Düşüncelerin, ticaretin ve siyasal biçimlerin büyük taşıyıcısı olarak, İ s l a m görünür bu bölgede. Kervanlarla aşmıştır çölü ve otsu ve ağaç görünüşlü bitkilerin yoğun sınırında durur; Kızıldeniz'le Hint Okyanusu'ndan başlayarak doğudaki yaylaları da tırmanır. Çobanın egemen olduğu yerde hazırdır; çünkü savanaya ve ormana gömülmüş yerlinin animizmini pek sarsamamıştır. Tek hörgüçlü deve kullanır; ancak Senegal'de, Nijer'le Çad'ın kıvrıntısında, bulduğu ya da yeniden bulduğu attır ve fetih için en değerli yardımcı da odur. Sultanlıkları ve emirlikleri dine döndürür, karar yoğurur, yıkar ve kurar, kurdukları da geçicidir. Ve sonra, kara kıtanın bağrında köle devşirir ve satıp ticaretini yapar.

Beyaz insan ticaretinin, Hıristiyanlara, Yeni Dünya'yı işletmek için bir araç olduğu sıralarda, bu ticaret Magrip'le Yakındoğu'nun büyük pazarlarını besliyordu. Senegal'den Zengibar'a değin, haçlı anlayışıyla birlikte, Müslüman yayılışına isteklendirici oluyor ve siyasal egemenlikleri için değerli bir kaynak sağlıyordu. Kapitalist ve insancıl Avrupa, köleliği kaldırmaya soyunduğunda tarihin bu utanç verici sayfasını çevirir ama öte yandan s ö m ü r g e c i l i k sayfasını açar; köleliği ortadan kaldırırken, aynı zamanda İslam devletlerini de yıkar. Kuran'a kazanılmış geniş alan da elinde kalır Avrupa'nın.

Müslüman Sahra ve Fransız müdahalesi

7-8 milyon kilometre kare genişliğindeki Sahra hiçbir zaman insansız olmadı: Oradan geçip gidenler vardır; ama

kimi insanlar da vardır ki orayı mekân bellemiştir. Sonunda – kesin olarak – üstün gelenler de Kuzey Afrikalı Müslüman halklar oldular: Askeri üstünlükleri, dinde bağnazlıkları, yönlendirmede örgütlenişleriyle...

Batı Sahra, Arap-Berberi karışımı bir yer; Arapça konuşan vahalı da göçebeler üzerinde egemendir. Siyahi ticaretiyle uğraşan Şeyh Ma-el-Ainin, Senegal'i işgal etmiş ve 1900'de Sahra'ya da el atmış Fransızlara karşı şiddetle karşı koyacaktır. Doğu Sahra'da ise, Sudan dilini konuşan koyu renkli Berberiler yaşar; Trablus ve Çad'a doğru Fizan yollarını denetlerler ve özellikle tuzlalarıyla ünlü kimi yerler için komşularıyla çatışma halindedirler.

Sahra'nın ortasının efendisi Targui' dir: Yüzü örtülü, Berberi dili konuşan, kendini beğenmiş, ama büyüleyici bir kişidir; tek eşlidir, karısı büyük bir özgürlükten yararlanır, okur-yazardır ve tek telli bir keman çalar. Bir soylular kastının etkisiyle savaşçı ülküler arkasındadır Targui; kendilerine vergi ödeyen vassalleri ya da serfleri vardır bu soyluların, ayrıca siyahi köleleri çalıştırırlar. Onlar ve başka göçebe topluluklar çapul ya da rehine arkasındadırlar. Bu yüzden tam bir çöküş içindedir vaha: Hurmasını, tahılını, sebze ve darısım verir; çoğu kez pek az şey kalır elinde kendi yiyeceği için.

Fransızlar, haydutluğa son vererek, yerlilerin de hoşuna gidecek bir asayişi kurma çabasındadırlar. Ne var ki, ticaretin yeni yollara çevrilişi ve bu arada zenci ticaretinin yasaklanışı, herkese zarar verir. Sonunda, Fransa bütün Sahra'ya sahip olup çıkar.

Senegal'le Sudan'ın Müslüman halkları. Gine Bölgesi

Fransızlar Senegal'de ve bir süre sonra Sudan'dadırlar da.

Birbirinden kesin çizgilerle ayrılan iki iklimin hüküm sürdüğü Senegal'de, yayla hayvancılığıdır gözde olan. Yerli, çobandan daha kötü beslenir. Sudanlı hayvan yetiştiricisi için tuz pek önemlidir. Ayrıca ülke, elindeki altın tozunu ateşli silahlar ve onların barutu için harcar. Her iki ülkede de nüfus alabildiğine azdır. 1900'de, süreğen bir anarşi so-

nucunda, nüfusta uzun bir düşüş döneminin sonundayız.

Bu alabildiğine geniş alanlar içinde, Beyaz Afrika, hemen yanı başındaki Kara Afrika'ya açılır; ne var ki şaşırtıcı karışmalar görülür ırklar arasında. Zenci ticareti, söz konusu karışmaya katkıda bulunurken ülkeyi de takatten düşürür.

İslâm, eski inançların yerine geçmekten çok, üstüne örtülür onların.

Savana görünüp de orman yoğunlaştığında, mevsimin sarartıp soldurduğu ve tse-tse sineğinin canına yapıştığı sürü insanı yaşatmaz olur artık; insan, başka hastalıkların yanı sıra sıtmaya direnmek zorundadır. Bitkilerle beslenir.

Bu halkların hepsi de, kabile şefliklerini aşmış değillerdir. Ne var ki, hepsi Sudan ağızlarını konuşurlar ve kuzeyden gelen istilacılar, İslamı sızdıramamış da olsalar birçok krallıklar kurmuşlardır.

Avrupalılar, bu yörelerin şefleri ve önde gelenleriyle uzun zamandan beri ilişki içindeydi: Bir köleler Sahili, bir Altın Sahili, bir Fildişi Sahili vardı; gözalıcı sanat eserleriyle ve tüyler ürpertici insan kurban edişleriyle dikkatleri toplayan Benin'i de eklemeli. Güzel şeylere duyulan zevk, Sudan'dan daha gelişmişti; bronz, pişmiş topraktan nesneler, ağaç ya da fildişinden maskeler, oyma sandalyeler, eski bir sanat geleneğini dile getiriyordu.

Batı Afrika'da ve Çad'da Avrupa sömürgeciliği

Sahra ile Gine Körfezi arasını içine alan uçsuz bucaksız bölgenin – uzun soluklu bir çabayla – ele geçirilişi, 1900 dolaylarında tamamlanır. Avrupalı büyük devletlerin kendi aralarındaki toprak uyuşmazlıkları 1890'la 1900 arasında çözülür. Herkes, bir ötekinin önünü kesmek için ileriye atılmıştır ve ülkelerin bölünüşü de, bu ele geçirme hırsının yarattığı çarpıklıkları koyar ortaya; doğaldır ki, alabildiğine yanlış bir iş yapılmıştır.

Sömürgecilerle beraber, Katolik ve Protestan misyonerler gelirler ve haç, boyun eğdirilmiş halkların hilali ile çatışmaya başlar. Mangin adlı bir subayın söylediği açıkça şudur: "Burada yaptığımız gerçek anlamda bir haçlı seferidir!"

Devletleri yıkan Avrupalı, zorunlu olarak geleneksel yerel kadrolara çevirir yüzünü. Köyler başına sosyal parçalanış, sorumlu otoritenin belirlenmesini kullanışlı kılmaz. Öyle olduğu için de, İngilizler, bile bile *indirect rule*'u (dolaylı yönetim) uygularlar ve yerleşik egemenliklere – yetkilerini kötüye kullanmalarını gözardı etme bahasına da olsa – mümkün olduğunca saygı gösterirler; görevli sayısını azaltma gibi bir yararı da vardır bunun. Nijerya'yı, Hindistan'daki prenslikler gibi yönetmeyi düşünürler. Fransızlar, kabile şefliklerini görevliler olarak almayı yeğlerler daha çok; ne var ki, yerliler "Fransız uyruğu" olarak vicdan özgürlüğünden yararlansa ve kimi zaman kendi mahkemelerine sahip olsalar da, pek sıkı yükümlülükler altındadırlar: Koloniyi terkedemezler; toplaşma ve dernekleşme özgürlükleri yoktur; kimi nesneleri sağlamak, yolların bakımında – bedava – çalışmak, vergi vermek ve gerektiğinde askerlik yapmakla sorumludurlar.

Asayişi ve düzeni sağlayıp görevleri en iyi biçimde dağıtarak yaşam düzeyini yükseltmek, koloni iktidarına düşer. Ne var ki çaba, sömürgenin metropolle ticaretini besleyecek tarım ve madenler üstüne yoğunlaşır. Bu bakımdan başarı, İngilizlerin elindeki Altın Sahili ile Nijerya'da, Fransız kolonilerine oranla daha hızlı ve daha örgütlüdür: Altın Sahili, kakao üretiminin başını çeker, ormanlarını, manganezini, elmaslarını işletir; Nijerya ise, elindeki kereste ve palmiye yağının büyük bir bölümünü verir. Buna karşılık, Sierra Leone, zenci ticaretine son verileli büyük bir çöküşün içindedir ve Liberya siyahi cumhuriyeti bitkisel bir yaşam sürdürmektedir. Bunun gibi, Fransızların elindeki Gine, Fildişi Sahili ve Dahomey, taşıt araçlarındaki eksikliğin, liman donatımlarındaki yetersizliğin ve – gözaltında bir çalışmadan tiksinti duyan – el emeğinin dağınıklığının acısını çekmektedir.

Senegal, elindeki yerfıstığından ve Sudan'la alışverişinden yararlanır, Dakar bulvarlarını genişletir ve Atlantik'teki büyük taşımacılığa açılırken, Nijerya'nın içerleri savaşın acıları ve kuraklıkla başbaşadır; gerçekten neyin istendiği bilinmeden çok beklenir. Çad ülkesine gelince, hâlâ askeri sorunlar çıkarmaktadır; kesin olarak sindirilişi geleceğe ait bir iştir.

Şu da gözlemlenir: Metropolün kararsızlıkları idari planda kendini göstermektedir: Sudan ve "Güney Irmakları", başlarda Senegal'e bağlı durumdaydılar. 1895'te kurulan Fransız Batı Afrikası yığınla değişikliğe uğrayacaktır. Çad'a gelince, Fransız Ekvator Afrikası'na bağlanacaktır: İngiltere ile Almanya, Afrika'daki Büyük Göl kıyılarına değin, Fransa'nın elindeki toprakların birliğini bozduğundan, Sahil bölgesinin çeşitli bölümleri arasındaki dayanışma kopmuş olacaktır.

Öte yandan, Mısır'ın Yukarı Nil'e ilişkin tutkuları vardır ve Muhammet Ali zamanından başlayarak oraya doğru genişleme girişimlerinde bulunur. Bir süre sonra, Sudan'da, özellikle zenci ticaretinin kaldırılmasıyla patlak veren korkunç bir ayaklanma, D e r v i ş l e r h a r e k e t i olur; ancak, kısa sürede sesi soluğu kesilir. Sonunda, Mısır'a yerleşen İngilizler, 1898'de Kitchener'in seferini düzenlerler: Sefer, bir yandan Dervişler hareketini bastırırken, Fransızların Kongo-Kızıldeniz yoluna ilişkin niyetlerine son verir. Mısır Hidivi adına da, Sudan, İngiliz-Mısır egemenliğine girer.

Bir Hıristiyan adacığı: Habeşistan

Doğuda Kızıldeniz'e açılan kurak bölgenin ortasında, dağlık Habeşistan, bir su şatosu, bir sığınak-dağ gibi yükselir. Müslüman dalgası, bu Hıristiyan adacığın kıyılarını gelip döğer, ama içine alıp boğamaz.

Garip bir bölünüş içinde bir ülkedir bu: Tek başına bir yaşamı olan her vadinin bir başı vardır; ancak ortak ve vahim bir tehlike karşısındadır ki, dayanışmayı kabul eder şef. Toprak, bir feodal kasta aittir; kastın başları (*ras*) da, az çok siyahi melez bir kasttandır. Zaman zaman bütün o şeflerin de üstünde, sadece savaşın palazlandıracağı sözde bir iktidarla donanmış, bir *negus*'u ortaya çıkarır. Bu monofizit Hıristiyanların inançları ile dolaydaki Gallas'ların paganizmi arasında derin bir farklılık yoktur. Çok karılılık geneldir ve hali vakti yerinde her Habeş yığınla hizmetçi alır yanına.

Ülke, ilke olarak orta halli kaynaklarıyla yaşarsa da, Orta Afrika ile limanlar arasında kervanlarla yapılan tran-

sitten de yararlanır. Bu yüzden, ticaret yollarındaki etkinlik, siyasal tarihe de ağırlığını koyar.

XVIII. yüzyılın sonunda, şefler (*ras*) arasındaki mücadeleler ülkeyi zayıflatır. Ne var ki, Kassa adlı şefle bir silkinip kalkınma olur: Kassa, Habeşistan topraklarını yeniden birleştirir; Theodoros adıyla kendisini *negus* ilan eder; soyunu Davut'a kadar çıkarıp onun halefi kılan bir şecere düzenletir; çar'a mektuplar yazıp İslama karşı bir anlaşma önerir kendisine. Ona rakip biri, Fransızlara çağrıda bulunup onlara Kızıldeniz kıyısında Obock'da yerleşme hakkı tanırken, Theodoros İngilizlere dayanır.

Böylece, A v r u p a l ı l a r ı n m ü d a h a l e s i başlar.

Büyük Britanya ile ilişkiyi ihtiyatsızca kesen Theodoros, Sir Napier'nin ordusunu püskürtemez ve canına kıyar. Onu, yeni bir karışıklıklar dönemi izler; bundan yararlanan hidiv, sonra da sömürgeci güçler, Eritre ve Somali kıyılarını ele geçirirler. Yeni *negus* Johannès, Dervişler ayaklanmasında öldürülür ve bir şef (*ras*), Menelik, kendisini dayatmak amacıyla, İtalya ile bir antlaşma imzalar ve Roma da, kendisini korumacı bir devlet haline getirdiği biçiminde yorumlar söz konusu antlaşmayı. Ne var ki, 1896'daki bir yenilgi, Crispi'nin tutkularına son verir.

Habeşistan'ın bağımsızlığı tanınınca, Menelik, kendi dağlılarının dolaydaki halklar üzerinde üstünlüğünü kurmayı başarır. Bununla beraber, daha büyük bir Habeşistan'ı gerçekleştirse de, ülke, Avrupalıların elindeki yerlerle çevrili kalacaktır. Başkenti Addis-Abeba'yı kıyıya demiryoluyla bağlamak için, Fransızlarla anlaşır.

Aslında kitle, modern akımları kendine çekmekten çok, iter onları...

BANTU AFRİKASI VE MADAGASKAR

Kamerun'dan Zengibar'a çekilecek bir çizginin güneyinde, Bantu'ların bölgesi uzanır; insan olarak tiplerin ve dillerin – en az 182 ağız! – Sudan ile Gine'dekinden açıkça farklı olduğu bir dünyadır bu. Ne var ki, doğal görünüm ile yaşam biçimlerindeki ikilik burada da çıkar karşımıza: Bir

yanda, yoğun orman ve kalın bir savana örtüsünden oluşan Kongo havzası; öte yanda, Doğu Afrika'dan güneye doğru uzanan ve hayvancılığa uygun yaylalar.

Bantu'lar ve Zengibar'ın yükselişi

Gine Körfezi ile Büyük Göller arasındaki bereketli yağmurlar bölgesinde oturan B a n t u' lar, kısa boylu, pek kıllı, koyu benizli insanlar. Komşuları Negril'ler, hemen hemen sadece avcılık ve yiyecek toplayıcılığı ile yaşar, bir yerde tutunmayıp hatta ağaçlarda uyurken, ormanın Bantu'ları köyler halinde örgütlenmişlerdir; gezici bir tarımdır yapılan da. Kimi zaman açlık toprak yemeğe bile götürür insanları ve – uyku hastalığı dahil – hastalıklar kırar geçirir. Böylesi bir ekonomi gibi, toplumun örgütlenişi de en ufak birimler halindedir. Çevresi ve köleleriyle aile grubudur önemli olan. Büyük sorun, toprak değil e l e m e ğ i dir. Birkaç köyün bir şefin buyruğu altında toplandığı olur: Anlık ihtiyaçlardan doğar bu ve arkasından da dağılır. Kimi kabilelere özgü etkinlikler, ırmakta taşımacılık, maden taşıma ya da çalışması, bu arada animizm, daha genişliğine siyasal iktidarlara olanak sağlamaz.

Ormandaki Bantu, koşullara uymanın ürünüdür. Bozkırdaki Bantu ise kuzeyde Araplar ve İslamla, güneyde ise Avrupalılarla komşudur. Loango, Luanda, Luba krallıkları Kongo havzasında kaybolurken, Monomotapa'dan büyük anılar kalır; Uganda, feodal nitelikli bir devlet olarak sürer hep.

Hotanto'ları ve Boşiman'ları sürüp atan kimi halklar, güney tropikanın altına gelip tutunmuşlardır. Hayvancılık ve darı tarımı yaparlar. Savaşçı insanlardır. Onlardan Zulu'lar, ok, yay ve – öküz derisinden – kalkan taşırlar; ne var ki, ateşli silahların yararlarını da çabucak farkederler; Natal'la Veld'in sınırlarında Boer'ler ve İngilizlerle çarpışırlar ve yenilmeleri de kolay olmaz.

Hint Okyanusu yönünden büyük olay, yeni bir Arap saldırısı önünde Portekizlilerin yenilgisidir; Afrika kıtasının içinde İslamın ilerleyişi ve zenci ticaretinin doğuya doğru yer değiştirmesiyle aynı zamana rastlamıştır olay. Öyle

olunca da, iktidar Zengibar'ın olur ve Maskat imamı, 1840'ta başkentini oraya taşır.

> Kıyıdaki bu ada, bir ticaret yeri olarak büyük özellikler taşıdığını yeniden görür: Bir Müslüman sultanlık yararına, Aden ya da Singapur'dakine benzer bir rol oynayacaktır. Karışık kanlı bir halk olan Suahili'ler, karanfil tarımını sokarlar; bakır ve fildişi ile de ilgilenirler. Oysa, toprakta çalışmak ve taşımak için insana gerek vardır: Böylece, Zengibar adına layık olacaktır (*Zenc-bar,* köleler ülkesi demek!). Öte yandan, zenci ticareti, Hint Okyanusu'nun pazarlarına satılan tutsaklar da işin içine girince, dev boyutlar kazanır. Kimi bölgelerde ağır yıkımlara da yol açar bu iş. Gezgin Livingstone, esir tacirlerinin yaktığı yığınla köyden ve köle kafilesine katılmayı reddettiği için asılmış kadınlardan söz eder. Stanley, sırayla yürüyen boyunlarından bağlı binlerce insanla karşılaşır; yerli şef de, Arap taciri hesabına sürek avı düzenlemektedir. Vere vere 2300 esir sağlayan 118 köyün kuşatılması da anlattıkları arasındadır. Kıyılardan Büyük Göller'e ve Kongo havzasına değin, yollar boyunca insana rastlanmaz; filler yok edilmiş ve halklar kıyıma uğramıştır.

Zengibar'ın yükselişi 1860-80'e doğru gerçekleşir. Sultanlar, egemenliklerini Kongo'ya kadar yayarlar. Kendileriyle anlaşma imzalayan devletler vardır ve adada yerleşen de Avrupalılar. Bununla beraber, zenci ticareti yasaklandığında, köleci Zengibar'ın da düşüşü başlar.

Bantu Afrikası'nın kolonyal sömürülüşü

1880'den başlayarak, emperyalizm, Orta, Doğu ve Güney Afrika'yı tam bir b ö l ü p p a r ç a l a m a ya girişir. Yüzü Atlantik'e dönük Kongo, Fransız-Belçika egemenliği altındadır; Hint Okyanus'u boyunca bir bölge, İngiliz-Alman işgalindedir; bir üçüncü olarak da, daha güneyde, eski Portekiz kolonilerinin dolayında, yine Almanlar ve İngilizler vardır.

Düşündüğü tek şey vardır Avrupalının: Kendi amaçları doğrultusunda, yerlinin emeğini çekip çevirmek! Siyahiyi Hıristiyanlaştırmak, kölelikten kurtarıp aklın nimetlerini ona öğretmeyi de ister. Ancak, yerlinin ürettilerini – örneğin kauçuğu! – tuz karşılığında yok bahasına bırakmaya ve

Avrupalının dokumalarını da ucuz fiyata satın almaya; ayrıca plantasyona, yola ya da yapım halindeki demiryoluna gelip hamallık etmeye nasıl zorlamalı onu?

Kara derilinin ise durmadan tekrarladığı şudur: *mbiambi* (bittim!), *kokolu* (acı!); derdini daha da anlatamadığında kaçar işten. 1877 tarihli *Times* şöyle yazar: "Çekip çevrilmesi güç halklar bunlar... Uygarlık denen şeyi oluşturan karmaşık istek ve ihtiyaçlar hakkında bir fikirleri yok; hoşnut ve mutlu yaşadıkları barbarlık halinde – karşılık beklemeden – onların rahatını bozmaya kalkmak, ağır bir sorumluluk." Bir başka Avrupalı da şöyle der: "Yerliler, ne istediğimizi henüz anlayabilmiş değiller, böylece ormanlardan ağaç keserken dikkat edelim!" Livingstone'un çağrıları dinlenmediği gibi o da dinlenmez. Belçikalılar ve Almanlar, sertlikleriyle ün yaparlar. Örneğin, Dr. Peters'in söylediği şudur: "Bu siyahiler, bizimkilerden bütünüyle farklı güdülerin emrinde. Bir siyahi şefe bir öküz verirsem, adam hemen bütün sürümü aşırmaya kalkacak. Tutup bir kamçı cezası uygulasam, elindeki davarı bana verecek." Bundan çıkarılan sonuç da şu: "Siyahiye iyi davranırsanız korktuğunuzu sanacak. Ona kötü davranırsanız üstün olduğunuza inanacak." Böylece, çoğu kez son söz, Portekizlilerin vaktiyle uyguladıkları gibi, Hipopotam derisinden kamçı olup çıkar. Dövme, para cezası, hapishane yetmediğinde de rehine alınır, kadınlar ve çocuklar kamplara kapatılır. Orta Afrika, amansız bir rejime tabi tutulur.

İki Portekiz sömürgesi, Angola ile Mozambik, bitkisel yaşam sürdürür, Fransızların elindeki topraklarda sıradan sonuçlar alınırken, Belçika kongosu ile doğudaki İngilz-Alman bölgeleri daha hızlı bir gelişme gösterirler. Serbest bölge, önce fil avına verir kendini; ancak akıl almaz kıyımı durdurmak ve ırkı korumak gerekir. Korkunç bir sömürünün konusu olan değerli kereste çağıdır da bu. 1895'te kauçuğa saldırı (*rush*) başlar ki, bir on yıl kadar sürer. Ancak Katanga ile Uellé'deki madenlerin daha başka bir etkinliği gerektirdiği anlaşılır. Kuşkusuz, su yolları da koloniye alabildiğine yardımcı olmuştur. Stanley, yine de şöyle demişti vaktiyle: "Demiryolu olmadan on para etmez Kongo!" ve 1898'de Matadi'den Leopoldville'e giden hat hizmete açılır.

Almanlar ve İngilizler de, doğu sahilinden başlayarak,

kervan yollarına açılan girişimlerde bulunurlar; kahve ve kauçuk işletmeyi düşünürler, hayvancılığı savsaklarlar, ama fildişi onlara da büyük kazançlar sağlar. Demiryoluna onlar da yer verecek, değerli ağaçların kesimi başlayacak, Katanga'ya yaklaşılacak ve Mozambik'in "limanlar"ına gözler çevrilecektir.

Bütün aşırılıklarına karşın, beyazların dayattıkları düzen, tropikalar arası Afrika'yı yeni bir ekonominin yolu üzerine çıkarır.

Madagaskar

Madagaskar, aslında Afrikalı olmaktan çok, Hint Okyanusu'na ve Büyük Okyanus'a serpili toprakların hısmı; adadaki kimi dillerden ve insanlardan anlıyoruz bunu.

Ülkenin batısı, kuru iklimi, ağaçsız toprağıyla, sadece hayvancılığa elverişli; doğu ise, rüzgârlı ve nemli havasıyla, tropikal tarımı sürdürür haldedir. Araplar, adaya uğramamazlık etmediler; Diego-Suarez, korsan yuvalarından biri oldu ve Fransızlar da, XVII. yüzyılda Fort-Dauphin'i kurdular. Ormanlık kıyıda dağınık yaşayan Betsimisaraka'lar hiçbir zaman önemli bir rol oynamadılar; buna karşılık, Tsimiheti'ler pek yetkin tarımcılar olarak ileri aşamalardaydılar.

Asıl göze çarpanlar, Tananarive ve Fianarantsoa dolaylarında, yüksek dağlarda ve havzalarda oturan Betsileo'lar ile Merina'lardır. Betsileo'lar dört kasta bölünmüşlerdir: Feodaller, küçük soylular, özgür insanlar ve serfler. Merina'larda ise, insan tipleri sosyal sınıflara göre farklılaşmaktadır. Beslenme, temelde pirinçledir ve öküz batıda olduğu kadar önemli değildir. Yaşamın her alanında animizmin pek büyük yeri vardır ve Asya'yı hatırlatmaktadır. Aile başı olma kutsal bir görevdir ve köyü de bir ihtiyar heyeti yönetir.

Ada fazla nüfuslu değildir. İnsanlar kötü beslendiği gibi, sıtma, cüzzam, veba ve başka hastalıklar kol gezer ülkede; frengi pek yaygın gözükür ve Avrupalılarla ticaretin daha da geliştireceği alkolizm büyük yıkıntılara yol açacaktır.

Bununla beraber, egemenlik amacı güden bir H o v a

devleti kurulur: XVIII. yüzyılın sonlarında, Andrianampoinimerina, Merina'ları bir araya toplar ve Betsileo'lara başeğdirir; bir ordu kurup, köy heyetleri aracılığıyla düzenli vergi salar. Toprak kendisine aittir ve yönetime katılan soylular arasında fieflerine dağıtır. Bentler ve yollar yaptırır; başeğdirdiği halklar arasında da garnizonlar yerleştirir. Servajla kölelik de gerekli el emeğini sağlar.

Tananarive'deki krallık yönetimi, bir zekâ eseri olarak, İngiliz-Fransız rekabetinden uzun süre yararlanır ve Avrupalıların hizmetlerinden – şartlarına boyun eğmeden – faydalanır. Adada Protestan misyonlar Katoliklere oranla pek çok da olsalar, 1862'de Fransa'yla bir dostluk anlaşması imzalanır. Ne var ki, asıl önemli olan, 1864-1896 yıllarıdır: O dönemdedir ki, bir halk adamı olan Raynilayarivona, Kraliçe Resoherina'nm başbakanı olmuştur ve gelişmelere damgasını vurur; daha sonra II. Ranavalona ile III. Ranavalona'nın da eşi olacaktır. 1868'de, Hova devleti, Mutsu-Hito'nun Japonya'sı gibi kendi *Meiji*'sine doğru adımlar atacaktır; Büyük Britanya'nın da yardımı olmuştur bunda ve ondan da subay ve teknisyen istenmiştir. Protestanlık devlet dini olarak kabul edilir; İngiliz-Hova dilinde eğitim veren okullar açılır; krallık görevlileri feodallerin yerini alır; örf ve âdetler yasalaştırılır ve yabancıların toprak edinmeleri yasaklanır. Ağır ağır Avrupa âdetleri gelir girer ülkeye; zanaatlar gelişir, eğitim de. Ne var ki, servajla kölelik sürmektedir.

Aslında, İngilizlerin lehte bir müdahalesi olmadıkça, Hova hükümetinin bir başka Avrupalı devletle silahlı bir çatışmada üstün gelmesi mümkün değildir. Fransızlar, adadaki Sakalav'ları korumaları altına aldıklarında böyle bir uyuşmazlık da ortaya çıkar. 1885'te, Tunus'tan az sonra Tananarive, bir Fransız vali kabul etmek zorunda kalacaktır. Ancak, koruma altında devlet rejimi direnişlerle karşılaştığında, bir on yıl sonraya kalacaktır bu.

Fransa, Merina'ların hegemonyasına toptan son verse de, Hova hükümdarlarının eserini sürdürür. Genel vali Gallieni, bir tür aydın despotluğu uygular. Ülkeye boyun eğdirmek için güç kullandıktan sonra, yerli seçkinlerden yararlanmaya koyulur ve metropol görevlilerinin emrine sokar onları; köleliğe son verir, ama yılda elli gün bayın-

dırlık işleri için çalışma yükümlülüğü koyar (sonra da vergiye dönüşecektir bu); din adamlarının eğitimini denetler, okullar ise görevli yetiştirmektedir; kast ayrıcalıklarına son verir, ancak Fransızların yerli topluluktan ayrı durmalarını göz önünde tutar. Kuşkusuz, taşıt araçlarının korkunç yetersizliğine bir çare bulmak ve adayı büyük kapitalist şirketlerin işletmesine karşı korumak ister; ne var ki, gelişmeler sadece ona bağlı değildir. Eski başkentin aşağısında Avrupa tarzında bir kent kurulur; ancak başka yerlerde şehircilik içler acısıdır.

Dışardan bakıldığında, Madagaskarlı yazgısına boyun eğmiştir.

İki şeker adası: Maurice ve Réunion

Volkanik yapıları, sıcak ve nemli iklimleri, yoğun nüfuslarıyla, Bourbon ve Fransız Adası, Hint Okyanusu'nda, küçük Antiller'in yanıtı iki mücevher gibidir. İkisi de, XVIII. yüzyılda Mahé de La Bourdonnais'nin yönetimindeydiler.

Birincisi, 1815'te Büyük Britanya'nın eline geçer; vaktiyle Hollandalıların Maurice d'Orange onuruna verdikleri adı yeniden alır. Dili ve anlayışı bakımından Fransız kalan Maurice, şekerkamışı işletmelerinin başarısını, İngiliz yönetimine, metropolitan pazarının sağladığı alıcılara ve Hintli bol el emeğine borçludur. Buna karşılık, Süveyş Kanalı'nın açılışı adadaki Port-Louis'nin ticaretine zarar verir.

Réunion'un yazgısı, biraz daha değişiktir. "Bourbon" kahvesi ile karanfilin güzel dönemlerinin arkasından, iki felaket çöker adanın üstüne: 1806 siklonu ile Fransız-İngiliz savaşları. Bununla beraber, İngiliz işgali boyunca, adaya şeker kamışı sokulur ve bir kalkınma olur. Kahvecilik gerilerken, şekerkamışı ile vanilya yetiştirme gelişir; her ikisinin işletmelerini de, *commandeur*'ler yönetmektedir. Şeker üretimi, yiyecek ve orman bitkilerinin zararına olur. Nüfus da, 1830 ile 1870 arasında iki katına çıkar. Adayı kuşatan bir yol yapılır, yine adayı dolaşan demiryoluna girişilir; çok geçmeden yığınla küçük hatlar eklenecektir buna. Daha sonra, şekerkamışı bir böceğin yol açtığı hastalıkla şe-

kerpancarının saldırısına uğrar. Bir çöküştür bu! Hindiçini'den emekçi getirme girişimi başarısızlıkla sonuçlanır. Ticaret, yıkıma doğru gider. Başına buyrukluk bir yaradır. Akkan yangısı hastalığı salgın halindedir ve bitmek bilmez, sıtma da katılır buna.

Adada oturanların sayısında da bir azalma başlar.

BÜYÜK OKYANUS DÜNYASI

Büyük Okyanus'a serpili adalar, XIX. yüzyılda Avrupalıların gözünde apayrı bir dünya gibidir; tek başına halleriyle ve etnik tiplerinin özelliğiyle dikkatleri çekerler. Adalarda oturan yığınla halkın kökeni ve yakınlıkları üstüne alabildiğine tahminler yapılmış durmuştur: Malenezyalılarla Mikronezyalılara, "doğu zencileri" denirken, Polinezyalılara "beyaz vahşiler" adı verilmiştir. Kimi halklar, Mısır'dan başlayarak Polinezyalıların göçlerini izlemişlerdir ve varsayımlardan biri, olan biteni "İsrael'in kaybolmuş birkaç kabilesi"nin eseri olarak görür. Ne olursa olsun, bu halklar doğaya ne denli uyarlarsa uysunlar, cilalı taş dönemini aşmış değillerdi.

Derken, bir tarihte Avrupalılar gelir.

Misyonerler, kaçakçılar ve balinacılar çağı

Büyük Okyanus dünyasını gerçek bir cennet diye niteleyen kaşiflerin arkasından, hemen misyonerlerle başkaları geldiler: Birinciler, Okyanusya'da İsa'nın sözlerini kabule hazır topluluklar bulunduğu inancındaydılar; ötekiler ise, kaynakları kolayca işletebileceklerini umut ediyorlardı. Hükümetler ihtiyatla izlerler gelişmeleri.

Hıristiyanların yayılışı 1797'de Tahiti'den başlar. Çok geçmeden, hemen hemen her yanda, "muhterem pederler" kabile şeflerini kazanmanın ve onların aracılığıyla halkları etkilemenin arkasına düşerler. Putları yıkmayı, tabulardan, yamyamlık ve savaşlardan vazgeçmeyi öğütler; çıplaklığa, bedene dövme yaptırmaya ve dinsel danslara karşı çıkarlar; tekkarılığı önerir, ailenin erdemlerini över, okullar açarlar;

kimi zaman da Polinezya'da soyluların ayrıcalıklarına saldırırlar. Kimi yerde, tam bir teokratik denetim uygulanır; kimi yerde, şefler korkuyla boyun eğer, başkaları da çıkar icabı Hıristiyan olurlar. Çoğu kez yerli, Hıristiyan örflerini alır ama özümseyemez; tabunun, kimi güdüleri dizginleme gibi bir görevi vardı, o engeller yıkılır. Topluluğun iç tutarlığı zayıflayınca çözülme başlar. Ayrıca, gelen din adamları, her vesileyle kendi ceplerini doldurmayı da unutmazlar.

Bu arada, tam bir maceracı sürüsü de adaların üzerine çöreklenir. Taşır getirirler taşır götürürler; kimi yerde güleryüzle, kimi yerde zorbalıkla. Halkların iyiniyeti kötüye kullanılır, kadınların ırzına geçilir, insanlar tutsak edilir ya da öldürülür. Balina avcılarının getirdikleri felaketler de işin cabasıdır.

Hemen hiçbir ada yakasını kurtaramaz bu afetlerden.

Tarım işletmeleri ve madencilik dönemi

1850'den sonra da yağmacılık sürer gider. Bu kez Torres Boğazı, incili istridyeye saldırının tiyatrosudur ve "Okyanus'un lağımı" diye ad takılır. Ne var ki, zorla çalıştırmanın eşliğinde yeni sömürü biçimleri gelişir.

1835'ten başlayarak, Havai adaları, şekerkamışı için sağladığı uygun koşullar nedeniyle dikkatleri çeker. Amerikan şirketleri topraklar satın alır, Çinlileri, Japonları, Filipinlileri, sonra da Portekizlileri getirirler oralara. Fici adaları, Ayrılıkçı Savaş sırasında umutların bağlandığı pamuk ekiminin başarısızlığa uğramasından sonra şeker üretimine çevirir yüzünü.

Ne var ki, Okyanusya asıl hindistancevizi için uygun bir yer olarak görülür. Bir hindistancevizi uygarlığından söz edilir; çünkü bu ağaç, – beslenme dahil – adalıların günlük yaşamı için gerekli ne varsa sağlar. Birçok takımadalarda, ticaret konusudur da. Kimi yerlerde elemeği kıtlığı çekilir; bir adadan ötekine taşınır insanlar.

Toprakaltı zenginlikler söz konusu olduğunda daha da önem kazanır kol gücündeki eksiklik. Gübre diye kullanılan güvercin kakası (guano), çoğu kez çıplak ve oturulmayan adalarda görülünce, Amerikan şirketleri üzerine üşü-

şürler; bu yolda Polinezyalıların verdiği kurbanların haddi hesabı yoktur.

1900'e doğru, kimi bölgelerde fosfattan söz edilmeye başlandığında, onun üzerine de Japonlar atılır. Yeni Kaledonya'da nikel, krom ve kobalt çıkarılmaya başlanır; elinden toprakları alman yerliler rahatsız olur bundan ve 1878'de de büyük bir ayaklanma patlak verir.

Eski düzenin yıkılışından sömürge paylaşımına

Okyanusya'da iletişim araçlarının gelişmesi, düzenli ticaret ilişkilerinin kurulması ve kimi zenginliklerin keşfedilmesinden çok, 1880 ile 1895 arasındaki olaylardır ki, adaların paylaşımı konusunda rekabeti kamçıladı ve iştahları kabarttı. 1850'de sadece Tahiti koruma altına alınmıştı. Paris, Yeni Kaledonya'yı Fransa'ya katmaya karar verdiğinde, Avustralya'dan bir protesto geldi. İngiltere, Fici adalarını sessiz sedasız birleştirdi. Hanseman şirketi, Yeni Gine'de bir sömürge kurmayı önerdiğinde, Bismarck desteğini hâlâ esirger durumdaydı. Bununla beraber, Godeffroy şirketinin Samoa'da iflasının ertesinde Almanya'nın sahneye çıkışıyladır ki, adaların Büyük Britanya, Fransa, Almanya ve Birleşik Devletler arasında paylaşımı hızlandı.

Diplomasi de yetti işe!

Tropikalar arası Afrika'da olduğu gibi Okyanusya da, elindeki insan öğesinin çarçur edilişinin korkunç acılarını çekmişti. Açıktır ki, ilk gezginlerin değerlendirmeleri kuşkuludur: Kaptan Cook, Tahiti'nin nüfusunu 200.000, Havai adalarınkini de 3 ya da 400.000 olarak kestirmemiş miydi? 1900'de, bu sonuncusu olsa olsa 125.000 nüfusluydu ki, bunun 20.000'i yerliydi. Kuşku götürmeyen bir nokta da şu: Yığınla yerde, halkın – tamamı değilse de – dörtte üçü yokolup gitti. Bir süre sonra da, dışardan göçler boşlukları doldurdu: Tasmanyalılar, Avustralyalılar ve Maori'ler yok olur ya da ona yüz tuttuğunda, Avustralya'nın Anglosaksonlaşması gibi, kaybolup gitme aşamasındaki küçük cennetleri melezler ve Asyalılar gelip şenlendirdiler.

Kuşkusuz, nüfus çoğalışındaki zayıflık yeni bir olay değildir; savaşlar, yamyamlık ve hastalıklar, artışı büyük ölçü-

de kösteklemekte etkili olmuşlardır. Ne var ki, yeni gelenler felakete felaket eklemişlerdir: İnsanları kıyıma uğratmışlar, zorla çalıştırıp tüketmişler ve kitle halinde sürgüne yollamışlardır, daha öldürücü silahlar satmış ve alkolü sokmuşlardır. Eskiden de var olan frengiyi ve veremi getirmediyseler de, çiçek hastalığını ve kızamığı onlar yaydılar. Pierre Loti, olan bitene bakıp can çekişen bir insanlık izlenimi edindiğini söyler; beyazlar "alışkanlıklar"ı ve "ahlaksızlıklar"ı ile çözülüşe tuz biber ekmişlerdir. "Esrimek, sessizlik ve sanat" için kalkıp Tahiti'ye gelen Gauguin, "kendisinin de tiksindiği bir uygarlığın" yerlilere neler çektirdiğine bakıp acılar içinde kalır. Bougainville'in yarattığı Tahiti mitosu ne olmuştu? Diderot, şunu öğütlemişti: "Onlarla ticaret yapınız, ellerindeki tahılı satın alıp kendinizdekileri veriniz, ama zincire vurmayınız!"

Güzel olanı, bu öğüde uymak değil miydi?

BÖLÜM VI

BATI'NIN YAYILIŞI KARŞISINDA HİNDİSTAN VE DOĞU ASYA

Batı emperyalizmi karşısında, Hindistan'la Doğu Asya'nın durumu nedir? İngilizler, daha XVIII. yüzyılda, Hindistan'a ayak basmış ve gitgide tutunmuşlardır orada. XIX. yüzyılın ortalarından başlayarak da, onlar ve başka Avrupalı uluslar, Doğu Asya'yı avuçlarının içine almanın uğraşı içinde olacaklardır ve sonunda sadece Japonya yakasını sıyırabilecektir bu kıskaçtan.

Önemli gelişmeler olur.

Yalnız Avrupalılar için değil, söz konusu Asya halkları için de.

ASYA'NIN ÇEHRESİ

Asya'da "bitki uygarlığı"nın büyük sefaleti

İnsanların yarısı, Asya'nın iki yamacında, Hindistan'da ve Uzakdoğu'da ki – irili ufaklı – ovalarda yaşarlar. Bu yüzden, Musonlar da denen bu bölgede şaşırtıcı bir nüfus yoğunluğu görülür. 1891'de, Hindistan'da İngilizlerin yönettiği yörelerde, her kilometre başına 153 kişi düşmektedir ve nüfusun yüzde 67'si, toprağın yüzde 31'ine sığışmıştır. Buna benzer rakamları ve oranları Japonya'ya, Java'ya, Çin'e, Hindiçini yarımadasının deltalarına da uygulayabiliriz. Ayrıca belirtelim ki, 282 milyon Hintlinin 222 milyonu, 2.000 kişiye varmayan yerleşme yerlerinde oturmaktadır.

Asya'nın bu karınca yuvaları tarımsal dır.

Bu köylüler, toprakla uğraşan yerli insanlardır özellikle ve Japonya dışında, ormancılığı – orman vahşi bir yer olduğundan – horlarlar; kurak bölgelerin göçebe ya da yarı

göçebelerine de ters yüz gösterirler. Yarımadalar, sabana manda ve hörgüçlü öküz koşarlar ve arıtılmış tereyağı tüketirler; ancak Hinduizm eti yasakladığından ve kümes hayvanları ile domuz yetiştiren Doğu Asya da inek sağmayı bilmediğinden, balığı yeğler. Nedir bu? Bu, tahıl ve sebzeye dayanan ve madeni eşyayı hemen hemen dışlamış bir "b i t k i u y g a r l ı ğ ı" dır. Pirinç her yandadır, onu öteki tahıl türleri izler ve her işe yarayan da bambu vardır. Öte yandan, hayvancılığın bu ekonomide yeri yok gibidir.

Her şey i n s a n ı n ç a b a s ı na dayanır ki, ezip tüketicidir. Pirinç ekimi çok şey gerektirir. Ancak toprak nadir, pahalı, alabildiğine tartışmalı, vergiler ve tefecilik altında ezilmiş ve inanılmaz ölçüde parçalanmış olduğundan, titiz bir bahçecilik ve zerzevatçılık gözdedir. Gübre kıtlığı çekildiğinden, Çin'de insan kakası pek değerlidir. Su için de bir mücadele vardır: Bereketli toprak sağlar su, ama kimi zaman korkunç taşkınlar görülür. Siklonlar kıyıları alt üst eder, deniz kabarır basar ve Japonya'da depremler durur durur yıkıp öldürür. K u r a k l ı k l a r ı da korkunçtur Asya'nın ve kuraklık yılları Çin'le Hindistan için k ı t l ı k yıllarıdır da: Çin'de 1849'da 14 milyon, 1877-79'da ise 9-13 milyon insan ölür; 18 eyaletten 13'ünde de çekirge ne var ne yok tüketir. Kıtlık, Hindistan'ı da sık sık yoklar ve işitilmemiş kayıplar verdirir.

Bitkisel bir temele dayandığından b e s l e n m e de yetersizdir. Pirinç gibi çay da lüks bir nesnedir kimi zaman ve yeknasak bir besleniştir görülen. Çin nezaketinin en geçerli formüllerinden biri şudur: "Yemek yediniz mi?" Bir parça alkol, bir iki nefes tütün, büyük bir sevinç vesilesidir. Afyon, Hindistan ile Çin arasında pek kazançlı bir ticarettir.

Kötü beslenen Asyalının barındığı evi de hafif malzemedendir; Çin'de korkunç yağmurlara, Japonya'da da yangınlara dayanamaz. Giysiler, genellikte evde hazırlanır; halkın önemli bir bölümü, özellikle sıcak yörelerde, hırpani ya da yarı yarıya çıplaktır. Çileciler, ermişler, dilenciler, her yanda kum gibi kaynar. Sefalet, nüfusun büyük oranda artışının bir nedeniyse, erken çocuk ölümlerini ve yaşamın kısalığını da açıklar. Eksik beslenme ile kötü sağlık koşullarının desteklediği hastalık, kıtlıklar da işin içine girince, sonuçlarını döker ortaya.

Kolera, Hindistan'da yerleşip kalmıştır: 1882 ile 1890'da, her yıl nüfusun en az yüzde 6'sını alır götürür; Uzakdoğu'da ta Japonya'ya değin durup durup boy gösterir. Onun kadar korkunç olan, vebadır: Hindistan'da 1878 ile 1887 arasında, her yıl 100.000'e yakın insanı, 1891'de 801.000, 1892'de 721.000 insanı öldürür. Çin'de de ortaya çıkar; Rus-Japon savaşının arkasından yeniden yayılır. Tifüs, tifo, dizanteri ve çiçek hastalığı da, sık sık gelen ziyaretçilerdir. Malezya'dan Japonya'ya değin, beriberi hastalığı hüküm sürer. 1900'e doğru, Hindistan'da 13.000 cüzzamlı sayılmıştır, Hindiçini'de 25.000'den fazladır; ama asıl yuvası Çin'dedir. Malaryayı ve başka hastalıkları da katmalı bunlara.

Para azlığı yüzündedir ki, herkes satmanın arkasındadır. Yollar, pazarlara giden köylülerle doludur. Yoksulun bir parça değerli bir şeyi varsa, tüketmez pazara götürür. Zevki okşamak için de, binlerce çeşit nesne yapılır. Kongo'da olduğu gibi, kimi yöre dericilikte, kimi yöreler de züccaciye ve çömlekçilikte ustadır; yapar ya da dokurlar. Hemen hemen her şey el hüneri ne bakar. Ortaya konanlar arasında pek arananlar vardır: Çin'in ve Japonya'nın ipeği böyledir; alabildiğine canlı bir sanat değerine sahip sayısız biblolar böyledir. Kentlere gelip doluşan köylüler, yoksulluk ve hastalıklarını da beraber getirirler; içlerinden pek azı ticaret yoluyla yazgısını değiştirebilir. Son olarak, milyonlarca insan ya yük hayvanının yerini tutar ya da sürücüdür; karada küçük binek arabasını çeker, denizde ya da ırmakta kayığının küreklerine asılır.

Asya'da yoksulluk ve göçler

Büyük bir insan haznesi olan Asya, arının oğul vermesi gibi çevreye dağılıp durmuştur hep: Göçebeler Avrupa ve Akdeniz doğrultusunda, yarımada ve takımada halkları Büyük Okyanus adalarına doğru, Çinliler Filipinlere ve Malezya adalarına yüzlerini çevirip gitmişlerdir.

XIX. yüzyılda tersine döner akım: Avrupalıların yayılışı artar ve Amerika göçlere kapılarını açar; Asyalı yığınları ele geçirmeyi sürdürürken, Batı, onları yurtlarından dışarıya çeker ve yoksulluğa çare bulmak, hatta esaslı kazançlar

elde etmek amacındadır bununla. Asya'nın ihtiyaç içinde kıvranan göçmenleri hep aranıp güler yüzle karşılanmasa da, ya sömürgeci güçlerin elindeki topraklara ya da Kuzey ve Güney Amerika'ya yayılırlar. Genel olarak, köleliğin kaldırılmış olması ve yerel emek gücünün yetersizliği, çalışma kapılarını açar onlara: Britanya İmparatorluğu'nun üyesi olan Hintli, söz konusu İmparatorluğun ele geçirdiği tropikalararası bütün topraklarda yerleşmenin arkasındadır. Hollanda, kendisine tâbi Malezyalıyı Surinam tarım işletmelerine; Fransa, uyruğu Vietnamlıyı Yeni Kaledonya tarım ve madenlerine çağırır. Avrupa, 1842 tarihli Nankin Antlaşması ile kapılarını açtırarak, büyük Çin göçüne de bizzat kendisi, ilk adımını attırmış olur; öte yandan söz konusu göç, Çin İmparatorluğu'nun korkunç karışıklıklar içinde kıvrandığı bir döneme de denk düşer. 1846 yılından başlayarak, Çinli, Küba'da ve Peru'dadır; sonra dalga kabaracak, Güneydoğu yarımada ve takımadalarının üzerine boşalacak, tâ Büyük Okyanus'a değin gönderecektir serpintilerini; çok geçmeden şurada burada engellenince de Mançurya'ya doğru akmaya başlayacaktır. Japonlar da, yurtdışına çıkmaya hor baksalar da, Havai adalarında, Kaliforniya'da ve Avustralya'da görünürler.

Ne var ki, sefaletin bu dağılışı Asyalı yığınların pek küçük bir parçasını temsil eder; ayrıca, göçmenlerin çoğu geri dönme umudunu da beraberlerinde götürürler ve cemaat dayanışması güdüsünü de saklı tutarlar.

Geleneğin gücü

Teknik hareketsizlik ve kaynakların kıtlığı, sosyal kurumların sürüp gitmesini de getirir beraberinde; o kurumlar da geçmişe bağlılığı mühürlerler. Olacağa başeğme en yüce erdemdir.

Sürü halinde yaşamın mutlak gücü, bu anlayışın sürmesine yardımcı olur. Güç dizginlenebilir bir doğaya tâbi olan birey, sadece kendi gücüyle başbaşa kaldığında, kendisini zayıf hisseder. Aileye bağlı olarak vardır birey; ana-baba sevgisinin, yakınlarına karşı ödevlerin üstünde hiçbir şey yoktur gözünde onun. Japonya'da, içinde doğulan köye

bağlı olmamak, insan olmanın dışında bir şeydir. Yerleşme ve konut, çok insanı barındırır biçimiyle her yanda görülür ve yardımlaşma ile dış öğe ve düşmanlara karşı savunma kaygılarına yanıt verir. Ortaklaşma anlayışı, meslek yaşamında pek ilerdedir ve köyde olsun kentte olsun, ayrıcalıkları konusunda kıskançtır. Hint kastlarının çoğu mesleksel bir nitelik taşır.

Dinin gücü de aynı doğrultuda işlev görür. Kuşkusuz, Hinduizm tam bir bunalım içindedir ve Brahmanlar, horladıkları yığınlarla temas halinde değillerdir. Hindistan'da, 1900'e doğru, 5 milyon çileci ve keşişin (*yogi*) çoğu şarlatanlık ve tembellik içindedir. Açık saçık resimler süsler tapınakları; inananlar, inek pisliği ile oğuştururlar bedenlerini, hayvan sidiği içtikleri de olur; hacılar, içinde cesetlerin yüzdüğü Ganj'ın pis sularını yutarlar ve gittikleri yere de salgın hastalıkları taşır götürürler. Hinduizm, içerden evlenmenin de desteklediği kastları güçlendirir; kadına aşağı sırada bir yer verir ve eve (*zanana*) kapar. Her türlü değişikliğe karşı uyarır insanları.

Budizm de pek eyleme götürür değildir; çünkü bir kötülük diye bakar yaşama ve aldatıcı boş doyumlara sırt çevirmeyi öğütler; kişinin kendi içine dalmasını ve iyilikseverlikle yardımseverliğe yönelmesini söyler. Aslında, nerede olursa olsun, sıradan insanlar söz konusu olduğunda, Budizm, cin-peri inanışı, ilkel büyücülük ve başka resmi inançlarla kolayca uzlaşır. Öte yandan, Taoizm, insanı hakaretlere karşı dirençli olmada desteklerken, Konfiçyüsçülük, Gök'ün istediği ve geleneğe de uygun bilge bir yönetimin ilkelerini işaret eder. Ne olursa olsun, monarşik bir mutlakiyet hiçbir yerde sınırlanmış değildir. Japonya'ya gelince, onun Budizmi de ulusal anlayışa uyarlanmıştır: Mistik bir hava içinde, eski dinle kucaklaşmış bir halde, atalar inancı ve binlerce koruyucu tanrıyla yan yanadır; öte yandan Konfiçyüsçülük de, aristokrasinin işine yarayacak biçimde, Tanrı'nın oğlu Mikado'ya bağlılığı öğütler.

Batı'dan gelmiş dinlerden hiçbiri de, hiçbir inancı yenebilmiş değildir: Hıristiyanlık, Hindistan'da kast duvarına, Hindu panteizmine ya da Müslümanların edindikleri mevzilere çarpmıştır. XIX. yüzyılın sonlarında, kendine çevirdiği insanların sayısı 2 milyonu aşmaz. Uzakdoğu'da ise, dev-

leti temsil edenler bir tehlike olarak bakarlar ona ve öyle olduğu için de, kitlelere daha fazla sokulabilmiş değildir. İslâm, Hindistan'da Ganj yöresinde ilerlemesini sürdürür ve 1900'e doğru bir 60 milyondur Müslüman sayısı. Ne var ki, hiçbir parlaklığı yoktur; üstelik Hinduizmin etkisine uğramış ve yerel örf ve âdetlere alabildiğine ödün vermiştir.

İşte bu Asya, kendi içine kapanmış, ürkek ve yabancı düşmanı dır. Kendisine utanç verebilecek bu köhne ve işe yaramaz görünüşü saklamak ihtiyacını bile duymaz. Ama bilgeliğin tahtına kurulmuş bir halde, "Barbar"ı horlar. Yabancı, aşağı sıralarda bir varlıktır onun gözünde; üstelik bulaşık, alçak ve erdemsiz bir kişidir. Özetle, Avrupalı ve Amerikalı ileriye doğru adımlar atmayı bir felsefe edinmişken, Asyalı ilerlemeye karşı bir "hayır!"la yanıt verir.

Sanatsal gerileyiş: Batı'nın etkisi

Bu baharat, ipek ve parlak renklerin dünyası hep büyüledi Batı'yı; garip ve esrarlı bir dünyaydı bu onun gözünde. Batı felsefesi, Doğu felsefesinin de şaşırtıcı bir derinlik ve ince ayrıntılara sahip olduğunu kabul ederken, Doğu'nun şatafat ve titizliğiyle, güzeli yaratmadaki – o kendine özgü – yeteneğine hayran kaldı.

Ne var ki, iki dünyanın karşılaşmasında hayal kırıcı bir yan da vardır: Hint, Kimer ya da Çin'in görkemli eserlerini seyreden gezgin, acımasız bir çöküş duygusu nu duydu ister istemez. Yıkıntılar arasında büyüleyici kalıntılar vardı; saray, tapınak ya da pagodalar, boş topraklar ve iğrenç evlerle çevriliydi. 1900'de Avrupalıların müdahalesi sırasında, kenti kaplamış olan pisliğe, üstü açık lağımlara bakıp şöyle söyler bir gözlemci: "Her şey çürümüş, sallanır halde, nasıl ayakta duruyorlar şaşırır insan..."

Bir tek Japonya'da olağanüstü bir düzen görülür.

Kuşkusuz, uzak diyarlara karşı duyulan ilgiyi doyuran şeyler vardır hâlâ: Büyük coğrafyacı Reclus'un çalışma arkadaşı Louis Rousselet, 1875'te yayımladığı *Racaların Hindistan'*ı ile 1879'da çıkardığı *Hindistan Krallıkları'*nda, hayranlıkla anlatır ülkeyi: Kral naibinin başkanlık ettiği kabul

töreni büyüleyici şenliklere vesile olur; Jeypor kenti alabildiğine güzeldir; Keşmir'in başkenti Srinagar, kanalları ve havuzlarının yanı sıra, bahçeleriyle ünlüdür. Pek hünerli bir geleneği sürdüren bir esnaf kitlesine sahip olmayan hiçbir yer yoktur.

Ne var ki, bir dramın da altını çizer gözlemci: O güzelim yerli mamullerin yanı sıra Batı'dan gelmiş nesneler de vardır. Böylece A v r u p a r e k a b e t i, yaratıcı kaynakları kurutmaya yüz tutar. Telkâri kakmacılık, deri işçiliği, altın ve gümüş işlemeciliği, muslinler, tahtadan heykelcilik ve Hindistan gibi bir ülkeye şöhret sağlayan nesnelerin çoğu çöküş içindedir. Bir yenilik varsa eğer, yabancının zevkine göredir. Avrupalının biçim ve biçemine özenilip gotik saraylar kurmaya ve onları İngiliz mobilyaları ile süslemeye kalkılır. Güzel sanatlar adına açılan okullarda, Yunan kabartmaları kopya ettirilir öğrencilere. Ressamlar, Fransız ya da İngiliz resim okullarının arkasından gidip peyzaj çizerler; Japonya'da yığınla sanatçı eski kurallara bağlılıklarını sürdürürlerse de, geri kalanı yağlı boya resmi kabullenir ve perspektife dayanan Batı yasalarına uygun hareket ederler; o görkemli estamp okulu *Ukiyo-yé,* basık ufka ve kaçıp giden hatlara evet der.

Özetle, Asya'nın dehası, kendinde büyüleyici ne ki var onları yitirmeye başlamıştır. Böylesi bir düşüş, yeni güçlerin baskısı altında, derin bir uygarlık bunalımının – kuşku götürmez – işareti gibidir.

GÜNEY VE GÜNEYDOĞU ASYA

İngiliz düzeni ve Hindistan

Lord Curzon, 1904'te şöyle diyordu: "Hindistan'daki Britanya egemenliği, İngiliz halkının yaptığı en büyük şeydir... Adaletin egemenliği, bütün bir insansoyunun neredeyse beşte birine barış, düzen ve iyi bir yönetim getirmiştir... Pek hafif bir engelle karşılaşan yöneticiler, yönetilenlerin arasında bir avuç insan gibidir, karanlık ve uğultulu bir okyanusta beyaz ufacık bir köpük gibi..."

Ne var ki, 1815'te Hindistan'daki işleri, hem İngiltere tahtı hem de bir tacirler kumpanyası çekip çevirir; genel vali, ikisine de bağımlıdır ve öte yandan Moğol İmparatorluğu varsayımı sürer. Hindistan'da Sihapi'lerin başkaldırısına değin sürecektir bu bulanık durum. Bu bir dönemdir ki, plansız yöntemsiz, anın zorunluklarına ve rastlantılarına göre, İngiliz fethi yarımadada gitgide yayılır. Bitip tükenmez savaşlar pahasınadır yayılış; çoğu Müslümanlar, Mahratlar, Gurkalar, Sihlerdir karşı çıkanlar da. Olan biten, İngiltere'de de – kumpanyaya karşı – büyük tepkilere yol açar. Hindistan'ın statüsünün köklü bir değişikliğe uğraması için ağır bir bunalım gerekir.

1857'de Sihapi'lerin ayaklanması bir dönemeç olur.

Aslında, derin bir rahatsızlığın su yüzüne çıkışıdır bu: Köylüleri sabit bir vergiye bağlamak için, kırsal kesimde – o da sözde – köleliğe son verilmiştir; İngiliz pamukluları ortalığı istila etmiş ve zanaata korkunç bir darbe indirmiştir; yığınla prensin elinden topraklar alınmıştır; telgraf gibi "şeytani" buluşların ülkeye girişiyle aynı zamana rastlayan insan kurban etme ve dinsel intiharlara – yine kuramda! – son verilmiştir: Bütün bunlar, bir yandan Hıristiyan propagandasının, öte yandan Vahhabi karşı-propagandası ile Hindu tepkisinin kışkırttığı geleneksel toplumu sarsar. Son Moğol imparatorunun yerine kimsenin geçmemesi, askerlerin Kırım'a yollanması tehdidi ve İngiliz birliklerinin zayıf düşmesi, geri kalanı tamamlar. Fişekleri, kimine göre domuz yağıyla kimine göre de inek yağıyla yağlanan yeni Enfield tüfekleri ellerine verildiğinde, yerli askerler ayaklanırlar.

Olay, kaygılandırıcıdır işgalci için ve gerekli dersi çıkarır.

Kumpanya'ya son verilir ve kral naibi olan genel vali, Londra'daki Parlamento karşısında – hemen hemen – özgür bir duruma getirilir. Genel doğrultu yine metropolden verilecektir, ama Hindistan'daki görevlilere alabildiğine karar serbestliği tanınmıştır. İngilizler, bütün yüksek mevkileri kendileri için alıkor, ikinci derecedekileri Hintlilere verirler. Ayrıca, Avrupalı görevlilere, ülkenin dillerini öğrenme zorunluluğu getirilirken, yönetimde görevli yerliler

de İngilizce öğretim yapılan okullardan geçerler. Macaulay'in ünlü genel eğitim programının 1900'e doğru ortaya koyduğu rakamlar ahım şahım şeyler değildir. Eğitim bütçesini besleyen başta gayrimenkul vergisi olduğundan, gerçek odur ki, köylü, sömürgeci güçle işbirliği yapan okumuş takımını yetiştirmek için dişinden tırnağından vermektedir aslında.

Vergi yükü, neredeyse bütünüyle tarımdaki yığınların sırtındadır. Kamu hizmetlerinin ve ordunun bakımı da, gelirlerin yarısından fazlasını alır götürür.

Askeri güçler, metropolden gelen birliklerin yönlendirdiği yerlilerden oluşur. Sihapi'lerin ayaklanışı göstermiştir ki, ikisi arasında büyük oransızlık vardır; öyle olunca da, yerli sayısı indirilir orduda; asker almada yeni düzenlemelere başvurulur ve yerli prensler de düzenin sağlanmasında insan sağlarlar.

Birkaç bin İngiliz uçsuz bucaksız bir imparatorluğu çekip çeviriyorsa, unutmamalı ki, yığınla ırk, din, kast, dil, işgalcinin işini kolaylaştırmıştır ve işgalci de bu çeşitlilikten yararlanmasını bilmiştir. Yerli prensler, Büyük Moğol'un yerine geçmiş yeni egemene kişisel antlaşmalarla bağlanmıştır; Kraliçe Victoria, *Kayzer-i Hint* unvanını alır ve kendisine bağlı olanlar da yemin ederler.

700'e yakın prenslik vardır ülkede; bunlar vergi vermez, ama örfler, bayındırlık çalışmaları, vergi salma ve ticaret serbestliği gibi konularda kimi yükümlülüklerle de bağlıdırlar. Onlara uyulmadığında Londra müdahale eder. Lord Mayo'nun deyişiyle, "Yerli prenslerin varlığı imparatorluğun güvenliğini azaltmaz, tersine arttırır." Doğaldır ki, metropol de bu *raca*'ların yasallığını yüceltir durur ve işine en çok yarıyana da özel bir ilgi gösterir.

İngilizlerin Hindistan'ı sömürmesi

Dizginleri ellerinde tutan – o bir avuç ve ölçülü – insanlar, halkın arasına mümkün olduğu kadar az karışırlar. İngiliz, kendine özgü kentinde ve metropolün koşullarına kıyaslanabilecek koşullarda yaşar; fukara yerli ise, eski yaşamını sürdürür. Kalkütta "çamur kenti", Bombay "kara

kent"tir. Onların karşısında, İngiliz'in isteklerine uygun kentler kurulur; hatta Moğol imparatorlarının eski başkentinin kapılarında bir Yeni Delhi boy atar. Yazlıklar dağlarda serpilir.

Yönetenlerle yönetilenler birbirlerinden ayrılmış da olsalar, yönetenler y e n i b i r e k o n o m i yaratarak varlıklarını tanıtlarlar; bu bir ekonomi türüdür ki, eski etkinlik biçimlerini sürdürürken, yönetenlere de aslan payını sağlar. Hindistan, daha önceleri, dünya gümüş stokunun önemli bir bölümünü elinde topluyordu; çünkü satın aldığından çok satıyordu. Yabancı egemenliği, tersine çevirir çarkı: Prensler pek büyük vergiler öderler; Kumpanya'nın görevlileri, ondan sonra da öteki görevliler yağlı aylıklar alırlar; daha da önemlisi, üstünde *made in England* damgasını taşıyan mamul nesne, gelip yerli metayla – göğsünü gere gere – rekabete başlar. Hindistan, borçlu bir konumdadır artık: İngilizin, ülkedeki giderlerini ödeyebilmek için borç para almak zorundadır ve metropol, ürünlerini ucuza kapattığı bir pazara gözalıcı yatırımlarda bulunur. Faiz hadlerinin düşürülmesi, dışalımları kamçılar kuşkusuz, ama borç miktarını da ağırlaştırır. Bütün bir yüzyıl boyunca, İngiliz toplumu, milyonlarca Asyalının sırtından kendi yaşam düzeyini yükseltip duracaktır.

İngiliz, yollar döşemeye başlar Hindistan'a. İşgalci gücün işine en çok yarayacak olanı da, demiryoludur; Asya'nın en görkemli demiryolu şebekesi yaratılır. Büyük limanlar da pek donanımlı hale getirilir. Bunlar olurken, eski bent ve kanal sistemi köhnemiş ve yetersiz kaldığından, sulama yolunda ve kuraklığa karşı büyük bir mücadele verilir; sulamada elde edilen başarılar, ekilir toprakların alanını da genişletir.

Köylünün sefaletine çare bulmada işgalcinin büyük çıkarı vardır kuşkusuz; ne var ki, buğday ve pirinç ürünü artsın diye, sonbahar hasadına eklenen ilkbahar hasadı yaygınlaştırılır. Dahası, dikkatlerin çevrildiği beslenme ürünleri kitleleri şöyle böyle ilgilendirir şeylerdir; dünyanın en büyük buğday üreticilerinden biri haline gelse de, üretici o oranda da tüketmez elde ettiğini. Koloninin, ucuz fiyata şekere büyük ihtiyacı vardır; ama sermaye, Hindistan dışında yatırıma gider bu konuda. Haşhaş daha gözdedir; çünkü

hem tekelleşmiştir, hem de büyük gelir sağlar. Öte yandan, spekülasyonun esas olarak yöneldiği çayla kahvedir: Hintli pek sevmez onları içmeyi; öyle de olsa, ucuz el emeği kullanan dev şirketler, büyük tarım işletmeleri kurarlar bu konuda ve Avrupa'ya yollarlar ürettiklerini; kahvenin yıldızı 1885'ten başlayarak parlaklığından kaybederse de, çayınki hızla yükselir.

Avrupa fabrikalarının mamul maddelerinin rekabeti karşısında yerli sanayinin çöküşünden daha acıklı başka bir öykü yoktur. Yerli dokuma İngiliz kumaşının önünde geriye çekilir; ince dokumalarla ünlü Dacca kentinin nüfusu, 150.000'den 35.000'e düşer. Önemli olan iki ürün, hintkeneviri ile pamuktur: Birincisi, Hindistan'ın da kıtlıklarında işe yarayan pirincin torbalanmasında kullanılır, ikincisi ise, bir tarihten sonra hammadde olarak İngiltere'ye yollanır, oradan giysi olarak geriye döner. Daha sonra, Manchester'in sert direnişine karşın, mekanik dokumacılık, İngiltere'den getirilen alet ve edevatla Hindistan'da da gelişmeye başlar; İngiliz ustaların yönetimindeki bu dokumacılık, çoğu İngiliz olan zengin tacirlerin elindedir. Eskiden deniz yoluyla dışardan getirilen maden kömürü, ülkede de çıkarılmaya başlanır ve lokomotifleri yürütür.

Dış ticaret rakamlarına bakıldığında, Hindistan'daki gelişme tartışmasızdır: Alışveriş, Kumpanya'nın düşüş sırasında 700 milyon iken, 3.500 milyona yükselmiştir. Ne var ki, bir iktisadi vesayet altında olduğu da açıktır: Ülke, üstelik açken 260 milyonu aşacak değerde tahıl satar dışarıya; bunun gibi, yine dışarıya 300 milyon değerinde ham pamuk ve pamuklu satarken, dışardan 500 milyonu aşacak değerde kumaş satın alır.

Hindistan'ın sosyal gelişmesi ve Hint ulusal bilincinin uyanışı

Nüfus 100 milyonu aşmış değildir; ama çok geçmeden 300 milyona fırlar ki, en sıradan ihtiyaçları karşılamak bile güçleşir. Korkunç bir artış tır bu: Örneğin 1881 ile 1891 arasında yüzde 10'dur çoğalış, 1901 ile 1911 arasında yüzde 11'e bile çıkacaktır, öyle de olsa 1861 ile 1871 arasın-

da yüzde 1'e ve 1891 ile 1901 arasında da yüzde 1.6'ya iner. bu düşüşün nedeni de, büyük kıtlıklar ve korkunç salgınlardır. Ne afetlere karşı mücadele, ne genel olarak teknik ilerleme, aşırı nüfus artışına çare bulamaz.

Öte yandan köylünün durumu da değişmemiştir. Toprağı işleme ve çalışma araçları ilkel kalmıştır; hayvan ırklarında iyiye doğru bir gelişme olmamıştır (çoğu kez veremli oldukları için inek sütü içmemeleri öğütlenmiştir Avrupalılara). Ekilir toprağın sadece sekizde biri iki hasat verir ve işlenmeye elverişli toprakların üçte birinden fazlası terkedilmiş haldedir. Göç ve sanayi, kol gücünün küçük bir bölümünü çalıştırır durumdadır; atölye ve imalathanelerde çalışan proletarya devede kulak bir ücret alsa da, tarımdaki gündelikçinin kazandığı daha da düşüktür. 1901'de yıllık ortalama gelir miktarı olsa olsa gülünçtür.

Toprak devlete ait olsa ve toprağı işleyen onu bir ödenti karşılığında kullansa da, Moğol yönetimi *zemindar*'lara ve *talukdar*'lara vergi toplama işini havale edip de onları sorumlu kıldığı tarihten başlayarak, büyük toprak mülkiyeti de doğar. Sihapi'lerin ayaklanmasından sonra, bir dizi kanun (*tenancy acts*) çıkarılarak toprakları yiyip tutanların iddialarına bir çekidüzen getirilmek istenir. Ne var ki, küçük işletmeci, para ekonomisi geliştiğinden tefecinin avı olup çıkar. Bunu engellemek için de, alacaklının haklarını sınırlayan ve tarım araçlarını icra takibinden bağışık kılan kanunlar (*relief acts*) çıkarılır. Aslında *zemindar*'larla *talukdar*'lar, gerçek feodaller oldukları ve her türden borç para verdikleri için, köylüleri boyundurukları altında tutarlar; köylüler ise doğanın insafına sığınmış haldedirler, bir kötü hasat mahvolup gitmeleri demektir.

Lord Bentinck, kocaları ölen eşlerin de onlarla beraber gömülmesine ve çocukların öldürülmelerine karşı savaş açtı. 1890 tarihli bir kanun (*consent act*) 12 yaşından önce evlenmeleri yasakladı ise de, kâğıt üzerinde kaldı ve Malahari'nin aynı doğrultudaki reform isteklerine kulak veren olmadı. Yollarda ve meydanlarda, yorgun, aç ve hastalıkla pençeleşen hacılar için kantinler ve hastahaneler açıldı; demiryoluyla taşıma bir başka ilerleme oldu. Metropoldeki sendikaların ve bir bölüm kamuoyunun isteğiyle, 1881'de

ve 1891'de işçileri koruma yolunda önlemler alındı, ne var ki patronlar uygulamadılar onları.

Büyük Britanya'yı gururlandıran bir şey de vardır: Yurttaş ilişkilerine kurallar getirilmiş, örneğin Avrupa usulünde bir ceza yasası çıkarılmış, cinayet davalarında jüri usulü kabul edilmiş ve Avrupalılar ile uyuşmazlık halinde Hintlilere bir karma jüri isteme hakkı tanınmıştır. Lord Ripon, Hintli yargıçlara Avrupalıları yargılama yetkisinin de tanınmasını ister, ne var ki Avrupalılar karşı çıkarlar buna.

Her renkten, soydan ve dilden bu alacalı bulacalı dünya, birliğini bulma yolundadır kuşkusuz. Yeni iletişim araçlarının gelişmesi ve modern etkinlikler sayesinde, bir karışıp karışma gerçekleşir. Avrupalıların ürünlerini kabul etmede bir genel anlaşma doğar. Yönetimde ve ilişkilerde sadece İngilizce kendisini dayatmakla kalmaz; öteki yerli diller de yayılırlar ülkede. Sanayi, aşağı sınıflardan gelen kimi öğelerin sefaletine son verir ve dinsel niteliği yumuşadıkça kast açılır. Okul, saygınlığı olan kamu hizmetlerine ve zenginlik getiren uğraşlara doğru yükselişi sağlar. Okuması yazması olmayan sınıf Avrupalı düşüncelere alışır ve eşitliğe özlem duyar. Misyonerler, 1818 yılından başlayarak yerli dilde ilk gazeteyi çıkarmışlardı; 1900'e doğru, İngilizce ya da yerli dillerde yüzlerce yayın organı vardır.

Yüzyılın sonlarında gerçekleşen gelir üzerinde vergi ile ilgili kayıtlardan öğrendiğimize göre, büyük gayrimenkul sahipleri tapınaklar, manastırlar ve *zemindar*'lardır. Ücretler, vergi gelirinin yüzde 30'unu sağlarken, borca para verenler, bankacılar ve iri kıyım tacirler söz konusu gelirin üçte birini öderler ve 1.340 anonim ortaklık 575 milyonluk bir gelir sağlamışlardır. İngiliz işgali ile iktisadi gelişmenin görece zararını çeken *raca*'lar ile *nabab*'ların yanı başında, toprakla uğraşan, tacir ve sanayici yerli bir kapitalizm de boy atar ve çıkarlarının bilincindedir.

Sömürgeden yükselen protesto, metropolün gümrük politikasına karşıdır. 1870'ten başlayarak, İngiltere'nin mamullerine karşı çıkan ve yerli üretimi yücelten bir *swadeshi* hareketi palanlanır. Ne var ki, Manchester liberalizmi, İngiliz ürünlerinin Hindistan'a serbestçe girişini ister ve daha çok da siyasal ödünler de bulunur: Bu ödünler, baş-

ta yerel yönetimle ilgili kanunlardır ki, onlar sayesinde kentler, ilçeler ve çok geçmeden de eyaletler kendi kurullarına kavuşurlar; arkasından 1892'de Londra kral naibinin yanında bir Yasama Kurulu yaratır ve onun çeşitli kuruluşlardan gelen temsilci üyeleri bütçeyi denetler ve soru yöneltirler. Aslında 1885'te de Bombay'da ilk toplantısını yapan bir K o n g r e kurulmuştur ve şunları istemektedir: Hintlilerin yönetime katılması, adli eşitlik, tam bir basın özgürlüğü, etkili bir bütçe denetimi.

İngilizler, yalnız dinsel bölünmüşlüklerin değil, yığınların geçmişe bağlılıklarının ve okumuş takımının dürüst bir işbirliği politikasına katılmalarının da, Hindistan'da bir m i l l i y e t ç i g e l i ş m e yi köstekleyeceğine inandılar uzun süre. Yığınla Hitli aydın İngiliz edebiyatını seviyordu: Bir Madhu Sudan Datta, Byron gibi şiir yazıyordu; bir başkası, sonra Dutt adını alan ve Londra Üniversitesi'nde Hint dilleri profesörü olan Datta, ülkesinin uygarlığı üstüne pek dikkate değer incelemeler yayınlıyordu. Sir Seyyit Ahmet Han'ın 1875'te kurduğu İngiliz-Müslüman karışığı kolejin büyük bir şöhreti vardı. Hinduizmin kendi içindeki ayrışıklıkları sömürmekten de övünç duyuluyordu. Ganj'ın sularını kirlettikleri ve dul kalan kadınların kocalarıyla gömülmelerini yasakladıkları için yabancıların yurttan kovulmalarını isteyenlerin karşısına, Batılı düşüncelere tutkun reformcular çıkarılıyordu. *Brahma-Samaj*'dan, bir Ram Mohan Ray ile Rabindranath Tagor'un kurdukları bu mezhepten kaygılanacak ne vardı? Her ikisi de, İsa'nın dininden esinlenip Hıristiyanı, Müslümanı ve Hinduyu yanyana getirip kucaklaştıran bir evrensel görüşü savunan, kadının durumunu düzeltip kast düşüncesine karşı çıkan kişiler değiller miydi? Atadan kalma örflere onca tutkun da olsa, Saravasti'nin insanlığın kardeşliğini öğretme görevini de verdiği *Arya-Samaj*'ı ne diye reddedilecekti? İkisi de biçimden çok inanca önem veren bir Ramakrişna ile çömezi Vivekananda'nın mistisizmi de öyleydi: "Doğu ile Batı'nın birliği"ni savunan Ghose'un pozitivizminden ya da Tanrı'ya ermişliği öğütleyen Annie Besant'ın görüşünden daha korkunç değillerdi herhalde. Yaşama iradesini reddetme ya da en azından ondan kopma, daha hareketli bir aşk düşüncesi yararına ortalıktan çekilirken, bilerek ya da bilmeyerek Hint dü-

şüncesinde ağır ağır oluşan bir gelişme söz konusuydu ve sevindiriciydi.

Ne var ki, bunlar olurken Hintlilerin istemleri daha ısrarlı olup çıkar. Ulusal Kongre uzlaşmacı bir tutumdan vazgeçerken, kıtlıklar ve salgınlar da bastırır. Ancak, daha da şiddetli bir hareket, 1894'ten başlayarak gelişir: Bir Brahman kastından gelen, gazeteci ve çarpıcı bir konuşmacı da olan T i l a k, açıkça özerklik ister, *swadeshi*'ye hatta saldırıya yönlendirir insanları. 1904'te Kral Naibi Curzon'un göğsünü gere gere söylediği şudur: "Yaptığımız iş doğrudur ve sürecektir!" Öyle de olsa, İngiltere'nin Hindistan'daki egemenliğinin yarınları güçlüklerle doludur ve ortada bunun habercileri dolaşmaktadır şimdiden...

Güneydoğu Asya halkları

İngiltere'nin Hindistan İmparatorluğu'nu doğudan bir dizi ülke berkitir. Bunlar özellikle adalar, yarımadalar ya da kıyısal saçaklardır. Onlara dayanıp, İspanyolların elindeki Filipinler ile Güneydoğu'da Hollanda'nın elinde bulunan topraklar arasındaki geçidi gözetler İngiltere. Birmanya ile Malezya da elindedir ve kanırta kanırta sömürür. Özetle Hint Okyanusu ile Uzakdoğu denizleri arasında, o uçsuz bucaksız Endonezya takımadalarının kapılarında, üstünlüğünü sağlamıştır.

Büyük Britanya'nın 1815'te Hollanda'ya geri verdiği bu takımadalar, hem Okyanusya'ya hem de Asya'ya bağlıdır. Tropikalararası bir iklimi yaşarlar ve temelde pirinçle beslenirler. İlkel halkların yanı sıra, Asya'dan İslam gelmiş ve önemli bir yer tutmuştur kendine; ne var ki, bu geniş coğrafyada yaşayan ülkelerin kafasına, diline, sanatına ve örgütlenişine asıl damgayı vuran eski B r a h m a n ve B u d i s t e t k i l e r dir.

H o l l a n d a l ı l a r, vaktiyle kurdukları Doğu Hint Kumpanyası'nı, denizlerde istediği gibi dolaşmakta serbest bırakmışlardı. Bir yerden sonra, irili ufaklı bu adaları ciddi olarak işgal etme gereğini de duyarlar; hele 1870'ten sonra hızlarını arttırırlar, çünkü karşılarında, Almanya ve özellikle de İngilizler vardır oraları tartışan. Yüz yüze başka ha-

sımların da bulunduğu Sumatra'da güçlerini toplarlar. Java'da, 1829'dan başlayarak savaşlar sona erer. Borneo'nun kuzeyini İngilizler ele geçirmiştir, geri kalan kimi yerleri Hollandalılar işgal eder. Java'ya hemen komşu olan Bali ve Lombok ise, 1894'te ve 1908'de kesin olarak boyun eğerler. Doğu Sonda adaları ellerindedir; Flores, Sumba ve Yeni Gine'yi umursamazlar. Molük adalarının getirdiği kimi yararlarla yetinirler. Aslında, iktisadi çekim merkezi, Molük adalarından Hindiçini'nin batısına ve özellikle de Java'ya kaymıştır kesinlikle.

İngiliz işgali sıralarında, sömürge antlaşmasının hilafına, ticaret serbestliği desteklenmişti. Hollandalılar ise merkantilizme ve tekelciliğe dönerler: Sömürgeler, metropole tek kuruş harcatmamaları bir yana, onu zenginleştirmekle görevlidirler. Kolonilerde köylü, kendisine gösterilen yerde, belli bir yetiştirme düzenine uyacaktır; görevlinin gösterdiği yerde, onun kararlaştırdığını yetiştirecektir. Buradan kalkarak, d ı ş s a t ı m a dayanan bir s ö m ü r g e p o l i t i k a s ı izlenir ve hiçbir yerde de böylesi bir başarı elde edilmiş değildir ve tropikal tarım da büyük yarar sağlar bundan. İngilizler, elde edilen başarılara bakıp, endigo tarımı için, aynı sistemi Jamaika'ya ve Hindistan'a da sokmak isterler.

Ne var ki, üstelik köleliğe karşı hareketin hız kazandığı bir dönemde, sömürgelerde, hele hele işin içine kötüye kullanmalar, kıtlıklar da girince, uygulamalarda değişiklik yapmak gerekir. 1845-1848'de Avrupa'da iktisadi bunalım başlamıştır; Pay-Bas'da, iktidar da sömürge yönetiminde dizginleri elden kaçırır; bunun sonucu şu olur ki, kahve, endigo, tütün ve baharattan başlamak üzere, kimi bitkilerde eski zorlama rejimi terkedilir, yararı da olur bunun. Java elden bırakılmadan, dikkatler başka topraklara çevrilir.

İşleri çekip çeviren bir avuç Hollandalıdır aslında.

İ s p a n y o l l a r, Hollandalıların tersine, uzun bir süredir ellerinde tuttukları Filipinlerde halkları özümsemeye (assimilasyon) kalkarlar. İspanyol yönetimin içi geçmiştir. Bir süre sonra ticaret de kaçar elinden. İşin içine hızlı nüfus artışı, kötü hasatlar ve kıtlıklar da girince set yıkılır. Metropolün savsaklamalarına ve ruhbanın ayrıcalıklarına karşı melez bir sınıf da yetişmiştir. İspanyollar, aydın insanlara

karşı hor bakarlar. İnsanlar silaha sarılırlar; reform vaatleri de tutulmayınca, Amerikalılar yardıma çağrılır ve onlar da gelip İspanyolları kovmada destek olurlar. Ne var ki, yeni bir hayal kırıklığı doğar, çünkü Birleşik Devletler Filipinleri terketmeyi reddederler; bu kez onlara karşı korkunç bir mücadele başlar; ancak 1902'de o da başarısızlığa uğrar: Filipinler, bir boyunduruktan bir başka borunduruğa geçmişlerdir.

Güneydoğu Asya'da, bütün bu gelişmelerin içinde, komşularından daha mutlu çıkıp sömürgeci vesayetinden yakasını sıyırmış olan halklardan biri S i a m' dır ve coğrafi durumuna borçludur bunu: Çünkü Hindiçini'de, İngiliz egemenliği altına girmiş Birmanya ile Fransızların işgal ettikleri doğu bölümünün arasında ortada bir yerdedir ülke. Babadan oğula monarşik bir devlettir Siam; köylü kitle, birkaç ay çalışma yükümlülüğüne tâbidir. Ülke, pirinç ve değerli bir ağacın kerestesini satar. Uzun bir süre yolsuz ve demiryolsuz kalır; sonra bir Alman kumpanyası telgraf şebekesiyle donatır devleti. Singapur da, dışarıyla iktisadi ilişkileri sağlar.

Hindiçini adının da gösterdiği gibi, Hint ve Çin etkileri arasında sıkışmış bir yarımadada, Vietnam, Kamboçya ve Laos da bulunur. Vietnam, yoğun nüfusuyla ötekilere oranla tartışılmaz bir üstünlüğe sahiptir.

XIX. yüzyılın ilk yarısında, bir V i e t n a m İ m p a r a t o r l u ğ u palazlanış içindedir.

Nguyen Hanedanı'nın temsilcisi N g u y e n - A n h, ülkede birliği sağlamak için, Fransızlardan silah ister; sonra Çin'e döner, onun kurumlarını örnek alır ve ülkeye bayındırlık getirir. Onurludur da: XVIII. Louis'nin armağanlarını reddeder, ama kadirbilir olduğundan hizmetindeki Fransızları onurlandırır.

Böylece, Vietnam'ın başında bir hükümdar vardır ve Çin hükümdarı gibi, bütün uyruklarının iyiliği için kullanması gereken bir vekâlet aldığı inancındadır gökten. Aileye ve devlete karşı görevlerin öğretildiği bir okulda yetişenler arasından sınavla seçip aldığı aydın insanlara dayanarak yönetir ülkeyi. Oysa, 1812'de yayımlanan yasanın anlayışı, bu aydın tabakayı, teknik yeniliklerden çok felsefi ve ahlaki geleneğe doğru yöneltir. Mutlak monarşi, toplum yaşamını güvence altına alır; halk da pirinç tarımı ile yaşar ve atalara tapınma inanışı içindedir.

Nguyen-Anh'tan sonra gelenler, imparatorluklarının kurumlarını koruma kaygısıyla Avrupalılarla temastan çekinirler, misyonerlere karşı bir koğuşturma ve zulüm politikasına başlar ve Hıristiyanlığı da yasaklarlar. Öyle olduğu için de, 1858 seferiyle, Fransızların ülkenin işlerine müdahalesi bir Haçlı Seferi görünüşüne bürünür. Batı, Annam diye adlandırır ülkeyi ve böyle söylemeyi sürdürecektir.

Geçmişin uçsuz bucaksız Kimer İmparatorluğu'ndan aslında ufacık bir devlettir geriye kalan; krallık, denize açılan güney yöresini de yitirdikten sonra, Siamlıların istilasına uğrar ve bir süre onların bir tür koruması altına girer. Kral Norodom da, Fransa'nın korumasını kabul ederek Bangkok'un vesayetinden kurtulur.

1863 koruma antlaşmasıyla Fransa'yı Pnom-Penh'te biri temsil etmektedir; bu arada ticaret özgürlüğü, toprak satın alma, Katoliklik için ibadet ve eğitim hakları edinilmiştir. Aslında devletin örgütlenişinde değişen hiçbir şey yoktur; ne var ki, olan bitenden de zayıf düşmüştür ülke.

Öte yandan, Kamboçya, Avrupa işgaline boyun eğer. Ülkenin doğal parçalanmışlığı, prensliklere bölünmüşlüğünü de açıklar ve bir türlü tek bir devlet haline gelemez. Kamboçya gibi Laos da, Siamlılarla Vietnamlıların istilasına uğrar. Ne var ki, 1890'da Laos, Fransa'nın koruması altına girer ve Siam da bu durumu kabul etmek zorunda kalır. Fransa, değişik halk ve ülkelerden oluşan H i n d i ç i n i B i r l i ğ i' ni kurar.

Sorunlarla sürüp giden bir sömürüyü de o başlatır.

ÇİN

XVIII. yüzyılda, Hindistan'daki Moğol İmparatorluğu eriyip tükenişini tamamlarken, M a n ç u H a n e d a n ı Çin İmparatorluğu'nu kalkındırır; Asyalı devletler içinde gerçekten en büyük olanıdır bu.

Eski Çin İmparatorluğu

Dışarda Mançurya, Moğolistan, Sin-Kiang, Tibet gibi toprakları, bozkırın göçebelerine karşı korurlar bu uçsuz

bucaksız imparatorluğu; Hindiçini'nin yazgısı üzerinde bir ağırlığı vardır onun, Nepal'a müdahale eder, Rusya'yla sınır anlaşmaları yapar. 11 buçuk milyon kilometre kare büyüklüğündedir ve kendisini Gök'ün koruduğuna inanılır. Nüfusunu kesinlikle söylemek mümkün değildir; ama 400 milyon değilse, herhalde 300 milyondur.

Dünyanın en kalabalık köylü toplumu dur da bu. Günlük ekmeğini ailecek ve köycek çıkarmak için işine bağlı bu yığınlar, ataların korumasında olduklarına inanırlar. Ulusal duygudan yoksundurlar, ama pek büyük bir uygarlığa sahip olduklarının bilinci içindedirler ve övünürler bununla. Güçleri ayrıca çokluklarından da gelir. Yabancıyı horlarken, fatihi de sessiz sedasız özümsemeyi bilirler. Doğal ve siyasal onca felaketin arasından, sefalete, hastalığa, kıtlığa en ağır vergileri ödemiş de olsalar, varlıklarını sürdürürler.

Çin'de başa geçen çoğu hanedan gibi, Mançu hanedanı da, büyük halk kitlesine hem uzak hisseder kendisini, hem de onunla arasında bir sevgi antlaşmasının olduğuna inanır. İmparator, bir yasak kente, Pekin'de yaşar: Görkemli törenlerin tutsağıdır; eyaletlerden gelen garnizonlarca hem korunur, hem gözetlenir. Ne var ki, iyiliği bilen ve dağıtan bir kişidir de o; bunun için de, bir tür anayasa yerini tutan Konfüçyüs felsefesinin klasiklerini okuması ve onlara göre davranması yeter. Doğuştan soyluluk olmadığından, iktidara hizmet edecek kişide değer ve yeteneğe bakılır ilke olarak; sınavlar herkese açıktır ve en yoksul bir kişi bile kral naibi olabilir. Aslında, yüksek görevli nüfuzlu aydınlar (*mandarin*), hiyerarşiye tabi bir heyet oluşturmuşlardır: Alabildiğine dar bir biçimciliğin içine sıkışmıştır bu topluluk ve yalnız yukardakilerin anlayıp aşağıdakilerin farkına varmadıkları buyrukları iletmeye alışıktır. Erdem göklere çıkarılsa da, ahlak bozukluğu ve rüşvet işin içindedir. Neyle yaşayacaktır görevli? Aylığı az olunca, nüfuz ticaretine verir kendisini, hizmetine karşılık para ister, vergi verenler üzerine baskı kurar. Öte yandan, görevlerin satışını iktidar tanımıştır, hatta 1838 tarihli bir fermanla fiyatlarını bile saptar.

Devlet ve görevlileri için büyük yara parasızlıktır. Öyle olduğu için de sürekli anarşi vardır. Yukardan

gelen isteklere karşı bir çare olsa da bu, kötüye kullanmalara karşı köylüyü korumaz ve şiddete terkeder onu. Söz konusu anarşinin alıp başını gitmesi için de, hanedanın zayıflaması ve çevresinin bozulup çürümesi yeter. Mançu İmparatorları da, XVIII. yüzyılın sonlarından başlayarak, çoğu kez vahşi entrikaların kol gezdiği saray yaşamının kurbanı olmuşa benzerler. Hükümdar, yerine geçecek olanı istediği gibi seçtiğinden, daha yaşarken rekabetler alıp yürür; hele küçük yaştaysa imparator, iktidar, onu avucunun içinde tutanındır. İpekten kement, bir yönetme aracıdır. Bundan çıkan da şudur: Yönetimin uygar çehresi çoğu yönden aldatıcıdır; inceliğin bin bir biçimi, yönetim örgütünün iç dünyasında taşıdığı karışıklığı gizleyemez haldedir.

Bir başka vahim olay şu: Mülkiyet sahibi küçük köylülerin sayısı azalmakta ve toprak, vergi toplayıp tefecilik yapan ve adalet dağıtan yöneticilerin eline geçmektedir yavaş yavaş. Güvenliğin payı öylesine zayıftır ki, kötü iklim koşulları ve karışıklıklar, toplulukları, toprak kapanların pençesine düşürür. Kien-Long, büyük mülkiyete karşı mücadele etmişti; ne var ki, ondan sonra b ü y ü k m ü l k s a h i p l e r i yeniden saldırıya geçer, yığınların elindeki toprağın ölçüsü daha da aza iner. Dahası, yabancılarla alışveriş geliştiği oranda toprağın değeri düşer ve ticaretten zenginleşenler yararlanır bundan da. Bu toprak zenginlerinin yükselişi, özerkçiliği daha da güçlendirir ve aslında az çok güçlü bir merkezi otoritenin kuruluşuna da hep direnmiş durmuşlardır.

Gerekten, uygarlıktaki birlik, ç e ş i t l i l i ğ i ortadan kaldırmaz, kaldıramaz. 18 eyaletten oluşan Çin'de, Kuzey Güney'e karşıdır. Kuzeyin, bereketli ama fazla kuru ve gübresiz, kimi zaman da büyük ırmak taşmalarının alıp süpürdüğü sarı toprağı, kıtlıkların uzağında tutmaz onu. İpeği fazla revaçta olmayan ve denizcilikten de fazla bir şey elde etmeyen bu Çin'in gözü çevresindedir ve bu Çin, göçebelerin saldırısı ile yüzyüzedir. Onun karşısında, nemli ve engebeli tropikal Çin yer alır. Kuzey'in, üzerinde – iki tekerlekli – ağır arabaların dolaştığı kara yolları vardır; Güney, insanı yiyip tüketen hamallığa ve pek renkli bir halkın geçimini sağlayan balıkçılığa ve deniz taşımacılığına başvurur. Kuzey, içine dönüktür, yabancı düşmanıdır; Güney'in cıvıl cı-

vıl limanları vardır ve gönlünün istediği gibi, pirinçle pamuk tarımına ve ipekçiliğe verir kendini. Ayrıca Güney, tacirlerinin elde ettiği tekel sayesinde, Makao aracılığıyla Avrupalılarla ilişki içindedir.

Ne var ki, yoğun nüfuslu bölgelerin batısında, orta halli bir çoğalış içindeki dağlık yöreler yükselir. Öte yandan, iki noktadan İslam gelip girmiştir ülkeye ve Budizm'le Konfüçyanizm diyarı için bir tehlikedir. Ancak, asıl önemlisi, denizden ve Sibirya'dan "Beyaz Şeytanlar" gelip dayanmışlardır kapıya.

Çin İmparatorluğu'nun dışardaki topraklarını savunması

Himalaya'dan Sibirya'ya değin Orta Asya'nın büyük bir bölümü, XVIII. yüzyılda Mançu'ların başlattığı yeniden fetih sonucu, Çin'e bağlıdır. Oysa, ya sarı ovanın bahçıvanı bu çöl topraklarını elinde tutacak, ya göçebelerin birden yer değiştirip istilaya girişmelerinin tehlikesini göze alacaktır. Öte yandan, tahıl ve balık yiyen ve süt sağlayan her türlü hayvancılığa kayıtsız yerli Çinli için bir sömürge alanıdır buralar. Oralarda, taşıma işleri için at, deve ve yak kullanan bir sütlü yiyecekler ve çadır uygarlığı hüküm sürer; ve Çinli, ona buğdayla darıyı tanıtacak ve bu sessiz diyarların insanı da acımış yağa bulayıp yiyecektir onları.

Çin, dörtte üçü oturulmaz halde olan Tibet'te, bu buz tutmuş yaylada hazır durumdadır: Oraya göçenler vardır ve Çin, *dalailama*'yı, toprakların sahibi, vergi salan, ticareti yönlendiren, mucize ve dua pazarlayan, Budist cemaatın bu en dar ve en otoriter şefini koltuğuna oturtur, onu yetkilendirir. Çay ve tütün yollar Tibet'e. *Dalailama*'nın, Budist dünyasındaki manevi otoritesini de bilir ve yardımcı olur ona. Himalaya'daki devletlerle İngilizler arasındaki anlaşma gölge düşürür ilişkilerine. Ne olursa olsun yine de son söz ona aittir.

Pamir'den Amur'a değin R u s b a s k ı s ı sürer durur. Bitip tükenmez bir hat boyunca, iki büyük imparatorluk karşı karşıyadırlar. Uzaktan uzağadır temaslar gerçi; ancak, çarın otoritesi Sibirya ile Türkistan üzerinde belirginleştiği ölçüde, söz konusu temaslar da aydınlığa kavuşur.

Bu hattın ötesinde berisinde, halkların karşılıklı yer değiştirmeleri görülür. 1891 yılından başlayarak da, dünyanın en uzun demiryolu döşenir buralara: *Canadian Pasific Railway*'e bir yanıt olan ve bu öteki Kanada'da ulaşımı sağlayan hat, Çin'in dış toprakları, yani Sinkiang, Moğolistan ve Mançurya sınırında, Çarlık Rusyası'nın emperyalist kararlılığını daha da çok açığa vurmaktadır.

Pekin ise, bu kervan ve istila yollarına kıskançça gözkulak olur.

Vahaların sıralandığı ve yerlilerle çobanların birbirine karıştığı bu yollarda Türklere de rastlanır. İnsanlar, hangi halktan olurlarsa olsunlar batıya bakarlar: Tahıl, silah ve alet-edevat satın alırlar oradan ve yün, deri, halı ve keçe satarlar. İslam da hüküm sürer bir yerde; ancak fazla karışmaz, çünkü kadın özgür kalmıştır ve yüzünü örtmez pek. Müslüman kentle Çin kenti yan yanadırlar, ama bilmezler birbirlerini. Burada tehlike Fergana hanlarından gelmektedir. Öyle olduğu için de, XVIII. yüzyılın imparatorları, bu şeflere kendilerini dayatmışlardı; ne var ki, Çin nüfuzunun yayılışı geçici olmuştu.

Çar ordularının yaklaştığı bir sırada, Müslüman Yüksek Asya kaynayıp kızışma içindedir. Ruslarla Çinliler de karşılıklı olarak olan biteni fırsat bilip durumdan yararlanırlar. Her ikisi de, halkları kullanıp nüfuzlarını genişletme çabası içindedir. Ruslar, dış Moğolistan prensleri üzerinde işlerler; 1911'de Mançular düştüğünde, söz konusu prensler de Pekin'e karşı bağımsızlıklarını ilan ederler. Bununla beraber, Rusya'yı daha da büyüleyen, geniş Mançurya koridorudur. Rusların yaptıkları demiryolu işleri kolaylaştırır: 1895'te de, M a n ç u r y a, uluslararası rekabetin içine gelip girer ve o andan başlayarak da, Japonya ile Rusya arasında tartışılıp duracaktır.

Büyük Okyanus'a açılan bir ada olan Formoza ile bir yarımada olan Kore'ye de, Çin, kendine bağlı topraklar olarak bakmaktadır. Formoza, Japonya'nın niyetlerinden korktuğundan, Çin'e daha yakın hissetmektedir kendisini. Kore, Hıristiyanlığın yayılmasından daha önce yakasını sıyırmıştı ve Hıristiyanlara karşı bir kovuşturma denizden gelen bir gözdağı ile sonuçlanmıştı. Ne var ki, 1870'ten başlayarak, tehlike Japonya'dan gelir olur ve Japonya, Çin'in

protestolarına karşı üç limanı açtırır kendisine. Geçmişte olduğu gibi, coğrafya durumu ve zayıflığı yüzünden, Kore, Çin bir parça ters yüz göstermesin, Japonya'nın ya da öteki birkaç emperyalistin gözdiktiği bir av olacaktır.

Çin'e Avrupa'nın müdahalesinin başlangıçları ve imparatorluktaki ilk bunalımlar

Çin'de, XIX. yüzyılın başlarında İmparatorluk iktidarının çöküşü pek açıktır. Bu çöküşün kaynağında da, yüksek yönetici sınıfın bozulup çürümüşlüğü kadar, genel kayıtsızlık ve alışılmışı sürdürme yatar. Bunların sonucu olan biten de şudur: Yolların bakımı eskimiştir, kentlerin surları yıkıntı içindedir, güvensizlik kol gezer; Kuzey'de sık sık başgösteren tahıl kıtlığı vardır ve söz konusu kıtlık, güney bölgelerin pirincine başvurmayı daha da kaçınılmaz kılar. Büyük toprak sahipleriyle tacirlerin açgözlülüğü de yığınların felaketine tuz biber eker.

Aslında, Mançu imparatorlarının saygınlığının zayıfladığı özellikle Güney Çin'de, Tsing hanedanına karşı bir hareketleniş görülüyordu. O bölgelerde Üçler, Beyaz Lotüs, Doğru Yol gibi gizli dernekler kum gibi kaynıyordu ve sloganları da şuydu: *Fan Tsing, Fou Ming* (yani Tsing'leri devirelim, Ming'leri iktidara geçirelim); hareketlenişin yabancı düşmanlığı da gizlenir olmaktan uzaktı. Oysa açık bir şey, yabancıların sahneye çıkışıdır ki bunalıma yol açtı ve Pekin'in söz konusu yabancılarca az çok doğrudan desteklenişidir ki onun kurtuluşunu sağladı.

Yabancı düşmanlığına verilmiş ödünler, 1814'te Hıristiyan propagandasının yasaklanışı ve Avrupa devletleriyle eşitlik temelinde görüşmenin reddedilişi, yabancılarla ilişkileri zehirler. Yabancılar, Kanton'da ticaret tekelinden yararlanan bir loncanın gitgide artan isteklerinden yakınırlar. Çin'den çay, porselen, ipekli, pamuklu, zamk satın alan İngilizlerin Hint Kumpanyası, kazancını artırmak amacıyla, satış yasaklanmış olmasına karşın, ülkeye haşhaş sokmak ister. Pekin protestoda bulunur ve bir imparatorluk kararı 1838'de şunu açıklar: "Bu halk (İngiliz), kendi ülkesinde yaşayacak bir şey bulamadığından başka ülkeleri kö-

leleştirmenin aranışı içindedir ve ilk yapmak istediği de, o ülkelerin insanlarını takatten düşürüp ahlaklarını bozmaktır..." Ne var ki, Çinli yöneticileri bir o kadar ilgilendiren de gümüş akımının altüst oluşudur. Böylece, İnglizlerin kendilerini verdikleri dizginsiz haşhaş kaçakçılığına yanıt olarak haşhaş kasaları paramparça edilir. Bunun sonucu olarak, Kanton abluka altına alınır ve Pekin'in uzlaşmazlığı karşısında Nankin bombardıman edilir. Ve orada, 1842'de "Eşitsiz Antlaşmalar" imzalanır: Söz konusu antlaşmalar, beş limanı ticarete açar, Kanton'daki loncanın tekelini yıkar ve ayrıca Çin'i, Hongkong adasını bırakmaya ve bir savaş tazminatı ödemeye zorlar.

"Haşhaş savaşı", Çin'e darbe vururken, bir ağır darbeyi de Mançu hanedanının saygınlığına indirir; çünkü yönetim, açılmış limanlarda serbest ticaret hakkını başka devletlere esirgeyemez haldedir. Kızgınlık büyür. Göğün İmparatorluğu'nun onurunun kırılmış olmasının acısını çeken gelenekçiler, rüşvetçi otoritelerin, ülkeye haşhaş, Kutsal Kitap, silah satıp, kolonileri için oradan çalışacak köle satın alıp götüren "Barbarlar"la gizliden gizliye anlaşmalarını açığa vururlar. Avrupalı ve Amerikalı malların Çin'e girişi ülkenin esnafına ciddi bir darbe indirmeye başlarken, gümüşün dışarıya çıkışı da vergi kiralayanlar ile öteki ödemecilerin durumunu ağırlaştırır; çünkü, daha nadir bir para ile borçlarını ödemek zorunda kalırlar. Limanlardaki tacirler zenginleşir; buna karşılık, hem de bir savaş tazminatının ödenmesi gerektiği bir sırada, devletin vergi gelirleri düşer.

Böylece, T a i p i n g h a r e k e t i, sefalet içinde olanların, yoksul köylülerin bir ayaklanışıdır; kentlerin açlıktan ölenleri, kayıkçılar, hamallar, madenciler, hatta serüvenciler, korsanlar ve asker kaçakları da gelip eklenir onlara. Ne var ki, hemen her yerde Pekin'e hasım okumuş-yazmış takımın, toprak sahiplerini, tacirleri de sürükler arkasından. Ming'lerin dönüşüne değgin kimi söylentiler dolaşır ortalıkta ve ayaklananların çoğu, Tsing'lerin bağlılık işareti olarak dayattıkları saç örgülerini keserler. Bunlar, Kuangsi'de, Orta Çin'den gelen Hakka köylüleri arasında oluşmuş bir derneğin, Büyük Barış'ın Göksel Krallığı Derneği'nin insanlarıdır ki, Pekin'in desteklediği köylülere karşı savaşıyorlardı. Kutsal Kitap'ı okumuş, onun tek tanrıcılığını ve Tanrı salta-

natının evrenselliğini kabul etmiş Hung-Hsiu-Şuan'ın arkasından giderler. Yüksek görevli takımının (mandarin) bencil Konfüçyüsçülüğünü eleştirerek, kadına bağımsızlık tanır, haşhaşı ve kumarı yasaklar, Batı takvimini kabul eder ve ticaretle sanayiyi geliştirmeyi hedef alırlar; ne var ki, bunların yanı sıra, ilkel bir tarım komünizmini öğütler ve Çin'in pek eski yüzyıllarının siyasal ve askeri kurumlarını da örnek edinirler. Böylesi bir program, geleneğe bağlı olanları hızla uzaklaştıracaktır onlardan.

Bununla beraber, pek çarpıcı bir başarı kazanırlar başlarda. İki yıldan (1851-52) az bir zamanda, Kuangsi'den yola koyulup bütün bir Yangtse havzasını siler süpürür, Hankeu'yu sonra da Nankin'ı işgal eder; bir hükümet oluşturup köylü cemaatlara toprak dağıtır ve kamu depoları için çalışan bir devlet sanayisi kurarlar ve söz konusu depolardır ki, zorunlu askerlik hizmetine dayanan bir ordunun iaşesini sağlayacaktır. Ne var ki Taiping'ler, zayıf durumdaki İmparator Hien-Fung'u devirme fırsatını elden kaçırdıklarından amaçlarına ulaşamazlar. Kuşkusuz, askerleri, büyük ovaya atılmayı istemezler; ne olursa olsun, pek geciken ve iyi de örgütlenmemiş durumdaki Pekin üstüne yürüyüş başarısızlığa uğrar. Bölgeciliğe sapmaları, köktenci düşüncelerinden korkan aydınların ve zenginlerin soğuk davranmaları, ayrıca ağır vergiye bağladıkları köylülerin sevgisizliği sonucu zayıflayan başkaldırı yerinde sayar. Bunun dışında, gerilerinde patlak vermiş bir başka ayaklanma, yardımcı olmaktan çok ayakbağı olmuştur: Gerçekten, 1856 yılından başlayarak, Yunnan bölgesindeki Müslümanlar, gümüş madenlerindeki madencilerin önayak olmasıyla başkaldırmışlardır. Bütün Çin İslamlığı hareketlenir ve sarsılır.

Böylece Pekin kendine gelme zamanını bulur. Önce, Taiping'lere karşı asker toplayan Hu-nan bölgesinin feodallerinden yardım gören Pekin'e, felaketle yüzyüze kalmış yüksek görevli aydın zümre (*mandarin*) topluca katılır ve Konfüçyüsçülüğün sancağını açar. Bununla beraber, dışarıya çağrıda bulunmadığı sürece, durum tehlikeli olacaktır kendisi için. Oysa, yabancı güçler önce, gerçek bir gümrük denetimini dayatmak için bunalımdan yararlanır ve antlaşmaların çiğnendiği bahanesiyle yeni bir güç gösterisine kalkarlar. Fransızlarla İngilizler, Tien-Tsin'i işgal eder ve son-

ra da Pekin'e kadar ilerleyip orada Yazlık Saray'ı yakıp yıkarlar. İmparatorluk, yeni limanlar açmak, yeni bir savaş tazminatı ödemek, yabancıların başkentte temsilci bulundurmalarını kabul etmek zorunda kalır; öte yandan Ruslar da, Deniz Eyaleti'ni elde edip orada Japon denizi üzerinde Vladivostok kentini kurarlar. Babası Akropolis'i yağmalamış olan ve kendisi de Yazlık Saray'ın hazinelerine duyarsız kalamayan Lord Elgin, her şeye karşın *Günlük*'ünde, ticaretin "Çinlilere karşı pek haysiyet kırıcı koşullarda uygulandığını ve yurttaşları için cesaret kırıcı olduğunu" yazacaktır. Yine de, Çin'in dünya ile ilişkilerinde gerçek söz sahibi artık deniz gümrükleri genel müfettişi Sir Robert Hart'tır. Bu koşullarda "Barbarlar" Taiping'lerden yana olamazlardı.

Öte yandan, onlar yönünden de bir değişiklik olmuş, misyonerlerle kapitalistler, sıkı sıkıya denetlenecek bir iktidarın sultası altında düzenin yeniden kurulmasını yeğlemişlerdir. Ayrıca, Müslümanların ayaklanışındaki ilerlemeler kendilerini kaygılandırır ve onlarla Pekin arasında – Nankin'e karşı işleyen – bir dayanışmaya gidilir. Silahlar ve gönüllüler imparatorluk karargâhına akar ve Amerikalı Ward ile İngiliz Gordon'un – geleceğin Gordon Paşası! – yönetimindeki harekât, ayaklananların ezilmeleriyle sonuçlanır.

Müslümanların ayaklanışının üstesinden gelmek içinse, yıllar gerekecektir.

Savaşların arkasından 1877-78 kıtlığı yaşanır.

Çin, bitkin çıkıyordu bütün bu olan bitenden ve Batı'nın – pek de gizlenemeyecek – bir vesayeti altına gelip girmişti.

Yabancı nüfuzunda yeni gelişmeler Ve Çin İmparatorluğu'nun ikinci bunalımı

1870'ten 1895'e değin, Çin hafif bir soluk alır; bundan yararlanıp yerli bir kapitalizm uç verir ve "Barbarlar"la ilişki kurmuş çevrelerde yenileşme düşünceleri yayılır ve en çok dikkatle izledikleri de, Japonya'nın sahne olduğu şaşırtıcı değişikliklerdir.

Batı'yla Pekin arasında askeri alanda kurulmuş olan iş-

birliği sürer. Lin Tsao-Sin, beyazların üstünlüğünden allak bullak olmuş bir halde, 1844'ten başlayarak, *Denizci Ulusların Resimli Tarihi*'ni bastırır. Modern topçuluk, büyük ilerlemeler kaydeder. Gençler, İngiliz gemilerinde hizmete başlar, Saint-Chamond'la Creusot'da incelemeler yaparlar; öte yandan, Fu-kien'in kral naibi, Fransız donanmasının subaylarına, Fu-Çeu'da bir tersane kurmaları işini verir ki, onu da Courbet 1884'te topa tutacaktır. Bir Amerikalı din adamının kurduğu bir kolejin özeniyle yığınla bilimsel eser çevrilir Çinceye; aynı kolej, diplomatik kuralları da öğretir ve imparatorluğun antlaşmanın arkasından kurduğu Dışişleri Bakanlığı'nın görevlilerini Avrupa dilleriyle donatıp yetiştirir. Bağımsızlığı yeniden elde etmek için, Batı'nın teknik sırlarını kazanmanın yeteceği düşüncesi gezinmeye başlar havada.

Ne var ki, dış işleri çevreleriyle kimi yüksek görevliler arasında pek sıkı bir ilişki görülür. Vaktiyle Taiping'lere karşı savaşta önemli bir yer tutmuş olan Tsen-Kuo-Fan, 1862'de İngiliz mühendislerine iş verir ve Nankin'de Mavi Irmak üzerinde ilk deniz şantiyesini kurar böylece. Üç yıl sonra *Kiangman Dock and Engineering Works* Şanghay'da çalışmaya başlar. Hunan valisi Çan-tse-Tung, U-Çang'ta, bir iplik fabrikası ve mekanik dokuma atölyesi açar, sonra da Han-Yang'ta bir tersane kurar. Uyanık görevlinin nadir tiplerinden Li-Hong-Çang, ticaret genel denetimcisi olarak, gümrüklerin denetimiyle sıkı ilişkilere girer; yalnız tersane ve iplik fabrikaları kurmakla yetinmez, *China Marchants' Steam Navigation*'ı açarken, *Great Northern Telegraph* ile anlaşıp Tien-Tsin'le Şanghay arasında bir telgraf hattı döşetir. Böylece, içerdeki değişikler modern kuruluşları yaşama geçirir, Avrupalı ve Amerikalı kapitalistleri de pek ilgilendirir bunlar.

Bütün bu etkinliklere de İ n g i l t e r e egemendir. Hong-Kong, arkasından da Şanghay büyük gelişmeler içine girer; onlara, başka liman kentleri katılacaktır sonra.

1842'de yüz otuz milyon, 1880'de de bir milyardan fazla: Bu rakamlar, dış ticaretteki ilerlemeleri gösterir. Bununla beraber, denge açık vermektedir: Pamuklu, haşhaş ve pirinç alımı, dışalımları alabildiğine şişirir. Ayrıca yükümlülüklerini karşılamak için, Pekin, pek büyük miktarda gümüş

para basar. Dış ticaret canlanır, ancak ülke gitgide yabancı sermayeye muhtaç hale düşer; borç para ararken, yatırımlar için de sermaye arar.

Dünyanın Çin'le ilişkileri, Çin halkı bakımından pek önemsiz de olsalar, iki ciddi engelle karşılaşırlar: H a l k ı n y o k s u l l u ğ u ile y a b a n c ı d ü ş m a n l ı ğ ı dır bunlar. Öyle olduğu içindir ki, demiryolunu çoğu insan, dine küfür diye karşılamış ve Tanrının bunu bağışlamayacağını söylemişlerdir. Bir İngiliz şirketinin Şanghay'la bir başka kenti birleştirmek için döşediği hat sökülür. Toprağını yabancıya satan biri işkencelerle öldürülür. Pekin-Tien Tsin demiryolu ancak 1881'de yapılır ve Mançu şebekesine bağlanması için de 1907 yılına değin beklenir.

İmparatorluk yönetimi ile şu ya da bu devlet arasında her yıl uyuşmazlık çıkar. Yabancıların ülkenin içişlerine karışmalarını hoş karşılamayan gelenekçilerin etkisine çoğu kez boyun eğer Pekin. Hindiçini konusunda Fransa ile savaş önlenemez, ancak savaş yenilgiyle sonuçlanınca da, insanlar kabul etmez olurlar sonucu. Çin domuzunu haça gerilmiş gösteren duvar ilanları, demiryollarına, telgraf hatlarına ve Yang-tse üzerinde vapur seferlerinin başlamasına karşı ayaklanmalar, duygulardaki şiddetlenişin kanıtlarıdır ve saray onlara karşı hiçbir şey yapmaz.

Çin, Kore ile ilgili olarak 1894-95 yılında patlak veren savaşta Japonya'ya yenilince, i k i n c i b ü y ü k b u n a l ı m patlak verir: Söz konusu bunalımdan, Çin'i, yine Avrupalılar kurtarır, ama bu fırsattan yararlanıp ülke aleyhine yeni çıkarlar edinirler. Çünkü, gözden geçirilecek de olsa, barış antlaşmasının beraberinde getirdiği şu üç şey vardır: Formoza'nın kaybı, ticaret alanında en çok kayrılmaya layık ulus kaydı ve ağır bir savaş tazminatının ödenmesi!

Bu sonuncu koşulu yerine getirmekten aciz durumdaki Pekin, kendisini yenen için razı olduğu yararları alacaklılarına da tanımamazlık edemez. Öyle olunca da, tam bir yağma Hasan'ın böreğidir başlar.

Çin'in yağmalanmasıdır bu!

Japonya'nın protestolarına ve açık kapı siyasetinin yararı üstüne Birleşik Devletler'in bir bildirisine karşın, toprak ödünleri 99 yıllık kiralama kisvesi altında yapılmıştır ve böylece Rusya, Almanya ve Büyük Britanya, her biri Çin'in

bir çıkıntısına gelip yerleşirler; Fransa da, Hai-aan adasının karşısında Kuang-Çeu'yu kendisine devrettirir. Parçalayıp bölüşme sürerken iktisadi sızma da hızlanır: Geniş bölgeler ticarete açılır, yığınla sanayi kuruluşu kurulur (Japonya da bu hakkı elde etmiştir), yeni demiryolları döşenir, madenler işletmeye açılır. Batı sermayesinin yayılışının simgesi olarak da, sekiz önemli banka kurulur. Ticaret işlemleri ve meta üretimine bir kamçı vurulur. Ne var ki, yerli zanaatçılığın yıkılışı tamamlanır ve değiş-tokuş dengesi açık verir.

Çin'in getirilip sokulduğu yabancılarla ilişki zorunluluğu, iş çevrelerince ve kimi aydınlarca kabul edilmiştir. Kang-Yeu-Uei'nin eserleri yayılıp durur: Bir eğitim reformu öğütlemektedir; Büyük Petro gibi aydın despotları örnek gösterip arkasından gidilmesini istemektedir ve hatta Çinlilerin gururunu okşayıp, gelecekte dünya sahnesinde oynayabilecekleri rolden söz etmektedir. Bir başkası, Çang-Çe-Lang, biçimciliğe karşı çıkmakta ve tekniklerin araştırılmasını salık vermektedir.

Böylece, 1898'de Yüz Gün denen girişim ortaya çıkar: O süre boyunca, Kang-Yeu-Uei, genç imparator Kuang-Siu'ya güvenip, sınavlarda reform, adli işlemlerde yalınlaştırma, iktisadi hizmetler kurma, orduda yeni baştan bir düzenleme ve yabancı devletlere ilişkin haberlerin yayımlanmasını önerir. Ne var ki, ana imparatoriçe Tseu-Hi, gelenekçilere ve Mançu askeri çevrelerine dayanıp karşı çıkar buna: İmparatoru tahtından inme zorunda bırakır.

Kitleler kımıldamamıştır.

Yığınlar üzerinde işleyen, yabancı düşmanlığı propagandasıdır. Beyaz "Barbarlar"ın istilasına açıkça karşı olduğunu söyleyen Düzen ve Adaletin Yumruğu adlı bir mezhep, bütün Kuzey eyaletlerini etkisi altına alır. Tseu-Hi'nin hükümet darbesinden de cesaret alarak, şiddet hareketlerini arttırır, demiryollarını keser, yapıları ateşe verir, misyonerlerle ve Hıristiyanlığı kabul etmiş Çinlilerle çatışır. Onun çağrısına kulak verip Pekin ayağa kalkar ve yabancı elçilikler abluka altına alınır. Boxer'lere karşı, Avrupalı devletler bir uluslararası ordu düzenler ve o da başkente girer. Ve saray, badireden yakasını sıyırabilmek için, Li-Hong-Çang'ın aracılığıyla, yabancı düşmanı derneklerin tasfiyesini, dışardan silah ve cephane getirtilmesinin yasak-

lanmasını kabul eder; ayrıca 1.375 milyon tutarında bir üçüncü savaş tazminatı ödenecektir.

Özetle, 1894-1901 bunalımı, nasıl z a l i m b i r a ş a ğ ı l a n m a üzerine başlamışsa, yine öyle biter. Taiping'lere karşı, hanedan Avrupa'ya başvurmuş ve yazgısını onun ellerine bırakmıştı. Şimdi yabancılara karşı olduğunu söylemesi ise boşunadır. Köhnemiş Çin, modern iktisadi ve sosyal güçlerin dayanılmaz baskısı altında, siyasal reformların yoluna – geri dönmemecesine – gelip girdiği bir sırada, rezil ve kepaze olup çıkmıştır.

JAPONYA

Çin gibi Japonya da bir köşeye çekilmişlikten kesin olarak çıkar ve onun da kapısını zorlayan, yabancıdır. Ne var ki Japonya'da gerçek bir uyanışın koşulları vardır.

Eski Japonya'nın şirin yüzü ve bunalımı

Dışardan bakıldığında, yaşam yolunda görülür orada. Takımadalar, dağlarla diken dikendir ve deniz inceden inceye oyup işlemiştir onları. Işık, yağış ve engebe, türlerinin çeşitliliği ve kokusundan oluşan olağanüstü güzellikte bir bitki örtüsüyle süslemiştir bu adaları. Güneyde yaz, sıcak Asya'nın bir parçası yapıp çıkar onları; kuzeyde kış ise, soğuk Asya'nın karlarıyla kaplar; ne var ki ilkbahar ve sonbahar çiçekli çayırların (*hara*) ömrünü uzattıkça uzatır ve üzerlerinde de "Fuji pırıl pırıl yükselir ve gözleri büyüler." Çoğu kez puslu bir hava ufukları yaklaştırır birbirine; cılız ama latif ak pak ahşap evleri, mesçerelerle çevrili tapınak, manastır ve sarayları esrar ve düşle sarıp sarmalar ve insanlar böyle bir atmosfer içinde çalışır dururlar. Doğal yanları pek zengin insanlardır bunlar ve her şeyin eğlendirici, hatta münasebetsiz bir yönünü arayıp bulmaktan hoşlanırlar; nefis gülünç fıkralar uydururlar, karikatür ve takma ad delisidirler ve *netsuke* sanatı denen, düğmeleri süsleyen ve tıpkı oymabaskılar gibi, duyarlı ve neşeli bir halkın ince zevkini dile getiren o ufacık komik heykelcikleri yapmaya bayılırlar.

Kuşkusuz durmadan titrer toprak (1855'te Yedo'da 100.000 ev yıkılmış ve 30.000 insan ölmüştür); kasırgalar (*tsunami*) kıyıları siler süpürür (1856'da bir deniz kabarması 300.000 ölüye malolmuştur); sakin sakin duran Fuji'nin zıddına Asama hiddetlidir ve yol açtığı yangın evleri yok eder (sadece 1881-82 kışında 50.000 konut yanıp kül olmuştur). Bütün bunlara karşın, tanrıların kutsadığı bu Doğan Güneş ülkesinde oturan insanların mutluluğunu dile getiren yığınla latif imge de vardır: "İnsanlar arasında yaşayan Tanrı, *Arşito Tenno*'dan, pirinç yetiştiren en sıradan köylüye kadar, herkesin bir yeri vardır o ülkede; o görkemli *daimios*'larla yavuz *samuray*'ların katılımıyla, ülkenin bağımsızlığını elde eden *sei-tai şogun,* yani barbarları yenen ve halkın bu bağımsızlığı kendisine borçlu olduğu komutan da dahildir bunlara. Örflerine ve kurumlarına tutkuyla aşık olan Japonya, vaktiyle Çin'den aldı onları, ama boyun da eğmedi ona. Sonra Avrupalılar göründü: Merakla gözlemledi onları ve hatta seve seve ilişki kurdu onlarla; ama yaşamının geleneksel çerçevelerinin tehdit altında olduğunu sanınca da kapı dışarı etti gelenleri.

Bu korkunç tekbaşınalık, Nippon'u bir eskilliğe götürür ister istemez ve taşıdığı renkler de eksikliklerini gizleyemez. Ormanların ve kayaların dörtte üçünü kapladığı daracık takımadada, 30 milyon insan acıktıklarında yiyebilmek için, çetin bir mücadeleye verirler kendilerini; ayrıca çocuk düşürme ve çocuk öldürme de sık sık başvurulan yollardır.

Her şey, hem titizlikle sürdürülen hem de yetersiz olan bir t a r ı m üzerine kuruludur. Deniz balık, kabuklu hayvan, tuz ve suyosunu vermekte cömerttir; bu sonuncusundan gübre de yapılır. Ama asıl gözde olanı p i r i n ç tir. Sanayi, sadece tarladaki çalışmanın bir tamamlayıcısıdır; onun dışında, silah üretmek ve para basmak için, şurada burada birkaç atölye görülür. Sıkı sıkıya uygulanan bir düzenleme, herkese tüketeceğini sağlar; ne var ki, yeniliğin yollarını da tıkar. Pirincin dağılımını güvenceye bağlamak, Şogun'un otoritesine aittir; köylü, can sıkıcı bir gözetim altındadır. S e n y ö r s ü z t o p r a k y o k t u r, *daimios*'lara da – aynen karşılanan – ödentilerde bulunulur ve hasadın bir bölümünü çekip alan bir mülkiyet sahibi sınıf oluşmuştur; o ürünün de, üreticiyi doyuracak miktarının dışında kalanı kamu

ambarlarına girer. İşlenmeye elverişli bir toprağın en ufak bir parçasını bile ekilmeden bırakmak yasaktır; pirincin yerine bir başka bitkiyi yetiştirmek ve toprağı izinsiz terketmek de olmaz. Çiftçinin işletmesine bırakılan toprak parçası, sürekli bu durumda tutulsa da, *daimios*'lar kendi paylarını ipotek edebilirler ve bu da köylüyü perişan eder.

Bir uzun zamandan beridir, Şogun yönetimi *daimios*'ları başeğmeye zorlar haldedir. Savaşçılar sınıfı, kıvrık iki kılıç taşıma ayrıcalığını saklı tutmuştur, ancak hizmetle yükümlüdür. Bu aylak sınıf moral kırıklığı içindedir ve yüzünü ekşitir. Tokugana'lar, kimi şato sahiplerini evcilleştirmeyi başarmış da olsalar, senyörlük iktidarı kim yerlerde – hemen hemen – olduğu gibi kalır.

Nakit para kıtlığı ile pirinç piyasasının denetimi, ayrıcalıklı tacirlerle sarrafların (*chônins*) gitgide artan gücünü açıklar durumdadır. Ülkeyi dışarıya kapamanın nedenlerinden biri. dışarıya para göçünü önlemektir. Ticaret etkinliğinin merkezi, Nagazaki ile Yedo'dan çok, elindeki kamu tahıl ambarlarından dolayı "İmparatorluğun yiyecek deposu" diye adlandırılan Osaka'dır. Tacirler, özellikle pirinç satışlarında, vadeli işlemler yaparlar; toprakları ele geçirmeyi sürdürür ve ortakçıları sık boğaz ederler. Köylülerin kentlere doğru kaçışı kaygılandırıcı hale gelir; çünkü kentlerin iaşe güçlüklerini arttırır.

Zengin esnaf takımının yükselişi ile yoksullaşan soyluların şaşkın hali, roman ve öyküyle oymabaskılara revaç sağlar. Kutsal dram (*nô*) düşüşünü sürdürürken, edebiyat ve sanat, örflerdeki eğri büğrülükleri diline dolar ve alay eder. İkku, kalabalıkların yaşamını resmetmede şöhret salar; Hokusai, en sıradan insanları çizgilerine konu olarak alır ve gelenekçilerce kötü ressam diye damgalanır. Bunun gibi, biçimci Konfüçyüsçülüğe karşı bir tepki su yüzüne çıkarken, ulusal uygarlığın temel değerlerini kurtarma isteğinde – içtenlikli olsun olmasın – imparatorluğun restorasyonu doğrultusunda bir hareket ete kemiğe bürünür.

XIX. yüzyılın ilk yarısı boyunca, koşullar Şogun rejimine karşı işler. Yaşam pahalılığı gitgide hızlanır ve kimi zümrelerin lüksü, başkalarının sefaleti ile taban tabana zıttır günden güne. 1830 ile 1840 yılları arasında geçen yüzyılın büyük kıtlıkları yenilenir ve ciddi karışılıklar

patlak verir. *Samuray*'larla halk sarraflarla çatışır. Rejim, köylülerin topraklarına dönmeleri; rekabet fiyatları düşürür diye, loncalarla büyük tacirlerin ayrıcalıklarına son verme yolunda birtakım kararlar alır; ne var ki, bütün bu önlemler, Osaka ile güneybatı *daimios*'larının oluşturur göründüğü bir koalisyonun direnişi karşısında 1850'ye doğru ertelenir.

Yabancı müdahalesi kapıyı çaldığında, Şogun yönetimi daha da kaybeder saygınlığından.

Japonya'nın yabancılara açılması ve Şogun rejiminin düşüşü

Japonya ile dış dünya arasında düzenli alışveriş belli belirsiz haldeydi. Yedo, nakit paranın dışarıya kaçmasından korkuyor ve ağır gümrük vergileri koyuyordu.

Ne var ki kaçakçılık da gelişiyordu.

Bunlar olurken, beyazlar da bilimsel aletlerinin ve kitaplarının ülkeye girişiyle uyandırdıkları meraktan yararlanıyorlardı. 1810'da hükümet bir çeviri dairesi açılmasını kararlaştırdı; çevirmenler ve yabancı eserlerin okuyucuları burada yetişecekti. Hollanda'dan atlar, patates ve aşı getirtilmişti. Aşıyı uygulayan Ogata, Osaka'da bir tıp okulu açar ve bir örneğe bakıp forseps yapar. Nagasaki'de, özellikle ticaret Hollandacası ile ilgilenen bir okul açılır ve Yedo'da daha çok bilimsel incelemelerle uğraşan bir başka okul etkinliğe başlar. 1842'de, Çin usulü aya dayanan takvim terk edilir. 1847 ve 1848'de fotoğraf makinesi yapımı, fosforlu kibrit ve züccaciye imali kendini gösterir. Yine aynı yıllardadır ki, tüfek ve top üreten ilk imalathane açılır; Egaua, Hollandalılardan alınmış bir makine ile buharlı bir gemi yapıp denize indirir ve Yedo körfezini tahkime çalışır. Kimi insanlar, Batı'dan gelme nesnelere hayranlıklarını koyarlar ortaya: Ressam Şiba-Kokan, Hollanda resim ve gravürlerinin zevkine varıp öykünür onlara. Bir başkası, Mitsuju-li-Genpo Avrupa devletlerini öven bir kitap yazar. Japonca yazılmış ilk anatomi kitabı toplatılır; onu yazanla ilişki içindeki ressam Watanabe-Kazan, söylendiği kadarıyla, yabancı düşüncelerin yayılması amacıyla bir dernek kurduğu için

zehirlenir. Matsuyama'nın yerleşik düzene karşıt düşüncelerini içeren güncesinin elyazılı nüshası yakılır.

Ancak Japonya, bir deniz gösterisine, Çin'den daha iyi direnebilecek midir?

Uzun süreden beri Ruslar yaklaşmaktadır ve Sibirya'nın batı kıyılarından Kuril adalarına, sonra da Sahalin'e, balığı bol sulara yerleşirler. Çok geçmeden İngiliz gemileri görünür ufukta, azık ve gereçlerinin sağlanmasını isterler iktidardan. Ne var ki, Japon limanları, özellikle çay yolunun üzerindeki Amerikalılara imrenilecek kolaylıklar gösterirler. Haşhaş savaşının ertesinde, Şogun, Riu-Kiu'ya yasak koymaktan vazgeçmek zorunda kalır. İngiltere ile Rusya'dan biraz erken davranıp, Washington, komodor Perry'yi yollar; o da Yedo körfezinde görünür ve 1854'te Hakodate ile Şimoda limanlarının kapılarını açtırır kendine. İlk adım böylece atılmıştır; hemen arkasından benzer sözleşmeler, Avrupalı devletlerin gemilerine, Nagasaki'nin, Yokohama'nın, Niigata'nın kapılarını açacak, Yedo ve Osaka'da temsilci bulundurup doğrudan doğruya ticarete girişeceklerdir. Böylece, Doğan Güneş İmparatorluğu da, eşitsiz antlaşmalar rejiminin uygulandığını görmüş olur.

Ne var ki bu ödünler, yabancı düşmanlığına da yol açar, iktisadi bunalımı ağırlaştırır ve Şoguna karşı tepkiyi hızlandırır. Her antlaşma haberi bir hakaret olarak algılanır. Yığınla zanaatçı ve tacirin korktuğu rekabettir ve ayrıcalıklarının tehlikeye düşecek oluşudur. Yabancılara saldırılarla yetinilmez, *daimios,* imparatoru antlaşmaları onaylamamaya inandırırlar; güneybatıdaki *daimios* ise, kendiliklerinden karar alıp Simonoseki Boğazı'nı kaparlar. Buna yanıt olarak, savaş gemileri gelip geçitin savunma mevzilerini topa tutarlar ve Osaka önüne dizilip antlaşmanın onaylanmasını sağlarken, gümrük tarifelerinde de bir indirimi kabul ettirirler.

Japonya'nın güçsüzlüğü çare kabul etmez haldedir artık!

Ne var ki, bir iktisadi sarsılışa da uğrar ülke. Bir yandan, dış alımlar nakit paranın dışarıya çıkışına yol açar ve yerli üretime ağır bir darbe vururlar; öte yandan dışarıya satışlar, ipeğin, pamuğun ve buğdayın fiyatını yüksel-

tir. Ayrıca, altınla gümüş arasındaki oran, 15'e 1 olmak gerekirken 8'e 1 olduğundan, mübadele yabancılara dev kazançlar sağlar ve dışarıya altın çıkar. Japonya'ya doğru bir altına hücum başlar ve toplumun bütün sınıfları az çok etkilenir bundan. Karışıklık büyür gitgide: İflaslar birbirini kovalarken, haydutluğa sapmış *samuray* sürüleri ülkeyi dolaşır. Bir iç savaşın bütün öğeleri vardır: Şogun'dan yana ve ona karşı olanlar, kapitalislerin aracılığıyla kolayca silah ve cephane sağlarlar kendilerine; kapitalistler ise, örneğin Mitsui gibi, ne birinden ne ötekinden yanadır. Aykırılık şuradadır ki, *daimios,* imparatorluk iktidarının restorasyonundan yana iken, onun karşısına çıkanların yoluna gelip girer. Aslında, her şey köklü bir değişiklikten yana işler. Böylece, Şogun yönetiminin ortadan kaldırıldığı 1868 devrimi yerine, genç imparator Mutsu Hito, Kioto'daki malikanesinden çıkar ve Tokyo (Doğu Başkenti) diye adlandırılan Yedo'ya gelir yönetimi ele alır.

Meiji Rejimi

Karışıklık ayyuka çıktığından, elinde ne askeri bir güç, ne de olası bir silahlı müdahaleye direnebilecek yeterli mali kaynaklar olmayan yeni rejim, Avrupalı devletlerle bağını koparamazdı. 1868 Mart'ından başlayarak, *mikado,* kendi niyetleri hakkında yatıştırmak ister onları: *Meiji,* "aydınlıklar çağı" demekti, böylece en ileri ülkelerle işbirliği sürecekti.

Aslında kimdi Japonya'yı yenilik yolunda yöneten?

Bir aydın despotizmi nden söz edilebilirdi: Saygın yurtsever bir gelenek adına, zorunlu değişiklikler pahasına ulusal bağımsızlığı koruyacak ve uluslar arasında Doğan Güneş İmparatorluğu'na seçkin bir yer sağlayacaktı böylesi bir rejim. Mutsu Hito'nun, "yönetenlerle yönetilenlerin işbirliği" amacıyla yayımladığı "5 maddeli şart"ın kapsamı hakkında hiçbir kuşkuya yer kalmıyor. Uyanık kapitalistlerin yardımıyla ve saygın bir imparatorluk perdesi altında hükmedebilmek için, kimi kadrolar ötekilerin yerine geçirilmişti aslında. Özetle, üç güçten yararlanılacaktı: Yeni bir düzen yaratmak isteyen soylularca sağlanmış kadrolar,

ekonomiyi değiştirme kaygısındaki para babaları ve kitlelerin özveri ruhu.

Satsuma ile Şioşiu kampları arasında bir iktidar bölüşümü söz konusu gibidir. İktidarın paylaşımı şöyledir: Küçük ama pek güçlü bir danışmanlar grubu, hükümdarı yönlendirir; bir tür hizmet *intelligentsia*'nın başı olan *genrô*'yu oluşturur bu grup. Her şey hakkında bilgilenmek amacıyla Avrupa'ya görevliler yollar ve onlar da bir yeniden örgütlenme yolunda cesur planlarla dönerler oradan. Her alanda bu grup karar verir; çünkü *mikado*'nun yetkilerine hiçbir sınır koymadığından, devletin çıkarlarıyla kendilerininki birbirine karışmış haldedir. Bir Okubo Toşimişi, bir İtagaki, bir İto Hirobumi gibi ünlü kişiler çıkacaktır aralarından. Feodallerin bir uzantısı olan *genrô,* köhnemiş saydığı feodaliteye son verir ve imparatorun hizmetine sokar onu. Soyluluk, bir kamu görevidir artık; nitekim çok geçmeden, Avrupa'daki gibi onursal unvanlarla donanacaktır. Ortakçılar, işledikleri toprağın malikleri olsalar da, ödemekle yükümlü oldukları vergilerin hepsi devlet, bütçesine girer; devlet, Budist tarikatların mallarını da ekler buna. Bu geniş sosyal reform, kamu hizmetlerinin çağdaşlaştırılmasına olanak sağlar: Fieflerin yerine valilikler geçer, askere yazma usulüyle ordu düzenlenir, yetkili kadroların yetiştirilmesi amacıyla bir eğitim yaratılır. Biri merkeziyetçiliği, öteki görevli kadrolarının niteliği ile şöhretli olduğu için, Fransa'dan ya da Almanya'dan alınacaklar alınır; çoğu teknisyen ve alet-edevatın en büyük bölümü de İngiltere'den ve Amerika'dan gelir. Ne var ki, bu sağlam yapı, kötü bir mali ve iktisadi durumun insafına kalmıştır.

Meiji yöneticileri, tarım sorununun önemini bilmez değillerdir. Köylülerin ayaklanışını bastırmak çare değildir. İç savaş, topraktaki çalışmaya zarar vermiştir ve Devrim, topraklarını istedikleri gibi işlemekte, alıp satmakta serbest olan köylüleri hayal kırıklığına uğratmıştır; çünkü, askerlik hizmetiyle yükümlüdürler ve eski ödentilerden kimi zaman daha da ağır bir vergi ödeyeceklerdir. *Mikado* kendi mülküne kattığı için ormanlardan yararlanma hakkını yitirmişlerdir. Aslında, 1870-71 büyük kıtlığı da tarımdaki bu zayıflığı ortaya koyar. Minnacık bir toprak parçasının sahibi olan pirinç ekicisi, araçlarını yenileyemez ve üretimi de artmaz pek:

Yeni rejim, gayrimenkullerin serbestçe satışına izin vermekle, toprağın kapitalistlerce ele geçirilişini kolaylaştırmıştır.

Aydınlıklar çağı, Mitsui'lerin, Mitsubişi'lerin, imparatorluğun restorasyonuna destek olmuş beş ya da altı büyük ortaklığın çağı dır. Para piyasasını sağlığa kavuşturmak ve sanayi ve ticaret kuruluşlarını paraca desteklemek için, Tokyo'nun ihtiyacı vardır onlara. Tokyo, gümrük gelirleri üzerinde bir güvence verip Londra'dan borç para alırken, aynı zamanda içerde borçlanmaya da gider ve bankalara kâğıt para çıkarma yetkisi tanır. Enflasyon, alacaklarını tasfiye olanağı sağlar ona; ancak, Amerikan örneğine göre kurulmuş olan ulusal bankalar çok geçmeden sıkıntıya düşerler; öte yandan, Mitsui'ninkiler gibi özel bankalar zenginleşirler ve kazançlarını da madenlere, taşıma kampanyalarına ve fabrikalara yatırırlar. Yeni gümüş para, yani *yen,* değerinden yitirir ve altın dışarıya çıkışını sürdürür.

Oysa *samuray* anlayışı, ekonominin kapitalistlere bırakılışına tiksintiyle bakar. Öyle olduğu için de, başlarda gerçek bir devlet kapitalizmi geliştirme yolunda bir girişim olur. Etkinlik, idarenin sıkı denetimine tâbi tutulur ve o da yoksulluktan kurtarılması gereken küçük soyluların katılımıyla kumpanyalar kurmaya çabalar: Bu, Konfüçyüs disiplini ile donanmış yeni bir tacir sınıfına (*şizobu*) bile yol açacaktır. Resmi girişim, her doğrultuda kendisini gösterir: Kömür işletmeciliğinde, demir ve dokuma üretiminde (ilk mekanik pamuk dokumacılığını 1867'de, İngiliz materyeliyle, bir senyör kurar, ne var ki devlet de, 1872'de bir Fransızın yönetiminde, örnek bir ipekli dokuma fabrikası açar), züccaciyede, kâğıtçılıkta, çimento sanayisinde, her yanda. Doğal olarak, ilk demiryollarını da o yapar, telgraf hatlarını o çeker. Karada ve denizde silahlanma üzerinde de özel bir dikkatle durulur. Ne var ki, bütçeye ağırlık yükleyen ve iş çevrelerini hoşnutsuz kılan bu politikadan vazgeçmek gerekir çok geçmeden. Böylece, bir Deniz Taşımacılığı Ulusal Kumpanyası, Mitsubişi'lerin Kumpanyası ile mücadele edemez ve en büyük kâğıt işletmecisi Mitsui'ler, çeker alırlar kumpanyayı.

Gerçekten, *meiji* 1873 ile 1877 yılları arasında çetin bir deneyimden geçer. Tarım kesimindeki karışıklıklara, sürüp giden parasal düzensizliğe, ticaret dengesindeki açığa kar-

şın, Japon ekonomisi, enflasyonun desteği ve iktidarın itişiyle, açık bir kalkınma içine girmiştir. 1873 dünya bunalımı ket vurur bu kalkınmaya. Dış satımların düşmesi ve demiryolu yapımında bir yavaşlama, bu rahatsızlığa yol açtığı gibi onu açıklar da. Yığınla devlet kuruluşu sallantı içine girer. Satsuma grubundan, Harbiye Nazırı ve eski usul bir demir hurdacısı olan Saigo, dikkatleri dışarıya çekip bir oyalamaya başvurur; ne var ki barışçı kesim yengin çıkar ve Japonya, Kore'de bir eylemden vazgeçer. Saigo çekilir ve bir soylular muhalefetinin başına geçer. Söz konusu muhalefet ise, bir yığın *samuray*'ı bağrında toplamıştır ve onlar da askeri reformun kızgınlığı içindedir ve aylıkları değeri düşük rantlara bağlandığından zarar görmüşlerdir. Bu kaynaşmayı sakinleştirmek amacıyla bir senato kurulur ve Kore'ye karşı kısa bir sefer düzenlenir. Ne var ki Saigo, dış politikadaki gevşekliğe, iki kılıçın kaldırılmış olmasına ve siyaset çevrelerince Avrupa usulü giyinmenin kabul edilmesine karşı protestoda bulunduktan sonra Satsuma'yı ayağa kaldırdığında, 1877'de kesin savaş patlar. İçe kapanık ve fedodal son başkaldırıdır bu! Kendi grubunun insanlarınca katledilen Okubo canıyla öder, ama *meiji* ve onunla beraber bürokratik despotizm yengin çıkar. Mikado, anayasal reformları 1890'a erteler.

Bu bunalımdan güçlenmiş olarak çıkar imparatorluk iktidarı. Bununla beraber, iş çevrelerini hesaba katmak zorundadır. Kurmuş olduğu yığınla kuruluşu ö z e l g i r i ş i m e devreder. Bütçesini dengelemeye karar verdiğinden, *yen* değerinden hep yitirdiği halde, yeni iletişim hatları kurmak amacıyla yardımlarda bulunmak ve sanayi ile ticareti desteklemekle görevli bankaların kuruluşunu yüreklendirmekle yetinir. Mali güçlüklere karşın, iktisadi gelişme ve yükseliş sürer.

1880 ile 1890 arasında, yeni Japonya'nın çehresi açıkça belli olmuştur.

Japonya'nın yayılışının eşiğinde çelişik görünüşleri

Japonya, 1894'te Çin'le çatışmaya tutuşarak, dünya sahnesine gözalıcı biçimde girer. Emperyalizm çağı, onun

için de şimdiden saatini çalmıştır. Böylece, geleneksel uygarlık ile Batı'dan aldığı öğeleri garip bir karışım içinde ortaya koyup sergiler.

1880'den beri, iki muhalefet partisi sahnededir: Biri liberal (*jiyuto*) partidir ki, arkasında Mitsui'ler vardır; ötekisi ilerici (*kaişinto*) partidir ki, o da Mitsubişi'lere bağlıdır. Oluşmakta olan büyük burjuvaziye bir ödün olarak hazırlanan 1889 Anayasası, sadece vergi verenler arasından seçilen bir yarım milyon seçmene oy hakkı tanır; ve bakanların kendisine karşı sorumlu oldukları imparator, yalnız Ayan Meclisi üyelerini atamakla kalmaz, halk oyuyla seçilmiş Temsilciler Meclisi'ni de toplantısını erteleyip feshedebilir; ayrıca kanun gücünde emirnameler imzalayarak ve oylanmış kanunları da imzalamayarak, Temsilciler Meclisi'ni aşabilir. Bütün bir ordu, donanma ve dış ilişkiler buyruğu altındadır; onun yanı sıra, *genrô*'nun görüşünü alarak, en önemli büyük kararlara gidebilir.

İmparator, eskiden olduğu gibi çatışmaların, başka bir deyişle insanların üstünde dir. Anayasa, "Ulu ve dokunulmaz Gök'ün oğlu" diye sunar kendisini ve ekler: "Kişiliği, hiçbir yorumlama ve tartışmanın konusu olmayacaktır." Başlarda, halka Çin giysisiyle görünür; ancak Avrupa giysisini kabul ettiğinde de kimsenin söyleyecek sözü olmaz ve kendisine öykünmek gerekir. Örflere göre önünde eğilinir; ancak o istediğinde, bir danışman ya da bir nazır, *kimono*'suyla, ağzında purosu, hatta şapkalı huzuruna çıkabilir. Yurt aşkı, ona tapmayı da içine alır. 1890 tarihli bir buyrultu, ilk öğretimin kurallarını sayarken, çocuğun "Ulusal gururu, hanedana bağlılığı, yurda özveriyi" öğrenmesini de ister. Üçü de birbirine bağlıdır bu terimlerin. Bununla beraber, *meiji* döneminde Budizm'in arkasından Şintoizm de devletçe desteklenmez olur ve Hıristiyanlık karşısında fiili bir hoşgörü vardır; yabancılardan "eşitsiz antlaşmalar"ın sona erdirilmesini elde etmek söz konusudur, böylece oportünist bir niteliği vardır bu davranışın.

Aslında, dairelerin ve askerlerin despotizmi, büyük çıkarlarla, vergi ve kamu harcamalarını görüşür sadece. Öte yandan, hizipler mevkileri tartışırlar aralarında. Dışarıdan gözde ziyaretçilere karşı saldırıların olduğu da olur. Mo-

dern kurumların perdesinin arkasında, *samuray*'ın vahşi anlayışı yaşamını sürdürür.

Yazı, eğitimin kitlelerin arasına iyice sokulması için büyük engeldir. İlkokulda öğrenilen, zorunlu 5 bin harfin tanınması ve kopya edilmesidir. Yönetici kadroları oluşturan teknik ve yüksek okullara kadar yükselebilmek için çok zaman ve para gerekir.

Böylece, pek küçük bir azınlık, Japonya'nın Batılılara neyi borçlu olduğunu bilir. Anglosaksonların ziyareti geliştikçe, öykünme ruhu da gelişir. Tokyo'da, o ziyaretçilerden teknisyenler, hekimler, profesörler istenir ve öğrenciler de onlara emanet edilir; onların hukuku yayılmaya başlar, onun sayesinde, Japon kadını da tıpkı erkeği gibi boşanma davası açar. *Habeas corpus*'a uygun olarak, bireysel özgürlükler tanınır ve basın yaşamı doğar ve büyük bir gelişme içine girer. Hatta, İngilizceyi resmi dil yapmak bile söz konusu olur. Ne olursa olsun, İngiliz ve Amerikan büyük filozofların, iktisatçıların ve bilginlerin eserleri çevrilir. Bentham, John Stuart Mill ve Herbert Spencer, *intelligentsia*'nın başvuru kaynakları olur; bu arada Shakespeare'in çevrilmesine girişilir.

Fransa da, düşüncesi ve Medeni Yasası ile büyüler; Ansiklopedicilerin maddeciliği, ayrıca Rousseau ve Comte aydınları çeker; tiyatrosunun ise büyük bir saygınlığı olacaktır. Ne var ki, 1880'den sonra Almanlar başa geçer: Askeri zaferleri, yurttaşlarının disiplini, teknik buluşları çarpar insanları. Onlar da hukukçu, hekim ve cerrah sağlarlar. 1885'te çevrilen List, korumacı ulusal bir ekonomiye yandaş olanların ellerine kanıtlar verir. Hegel ve okulu da dikkatleri çeker; çok geçmeden Nietzsche'nin etkisi görünecektir.

Ne var ki bu uyup gitme, yerli kültürün özgünlüğünü taşıyan birçok alanda zararlı olur.

Romanda, romantizme eğilimli Koda Rohan, sonra naturalizme eğilimli Şimazaki Tôson ve Tahama Katai ile Avrupa'daki aynı eğilimler gelip buluşur; ama aynı zamanda İbsen'le Strindberg'in çeviricisi olan Mori Ogai, idealist bir geleneği sürdürür. Şiir, Yamada ve Şimazaki ile yeni biçimler aranır; ne var ki, öte yandan Oşiai ve Şiki Masauka, geleneksel biçimleri yenilemeyi isterler. Şoyo Tsubuşi'nin reform yapmak istediği karı-koca sa-

dakati ve şövalye yiğitliği ile ilgili sahneleri sergileyen tiyatro, *geyşa* danslarını Avrupa'ya yaysa da, 1907 yılında öylesine fakirleşir ki, *mikado,* Paris'te sahne sanatını araştırsınlar diye iki şöhretli yazarı görevlendirir.

Ressamlar, perspektifin yasalarını inceler, ışık ve gölge oyunlarını araştırırlar, ancak çıplaklık yasak olduğundan, sadece doğadan esinlenilir; ama değerli peyzajcı ve karikatürcülerden hiçbiri uluslararası sergilerde oy toplayamazlar. Birkaç biblo ustası, yetenekli lakacı, işinin ehli heykelci kalmış da olsa, silahcılık varlık nedenini yitirmiştir, seramik yabancı alıcıların kötü zevkinin acısını çeker, bina yapımı dinde hiçbir esin kaynağı bulmaz ve sivil alanda, Batı'nın sıradan modellerini körükörüne kopya eder. Şarkılarda ve danslarda eşlik eden üç telli gitara (*sami-sen*) gelince, yüksek sosyetenin gözünde çağını yitirmiştir.

Kimi insanlar, yönetici sınıflardaki örflere saygısızlık tan kaygılanırlar. Ancak, ecdattan kalan erdemler kırsal yörelere sığınsa ve güzelliğinden hiçbir yer yitirmemiş de olsa, hiçbir şeyi değiştirmez bu; çünkü *meiji,* köylü kitleler in yaşamında hissedilir bir değişiklik yapmamıştır. Ağır bir gayrimenkul vergisi ödemekle yükümlü küçük mülk sahibi, güçlükle sürdürür yaşamını. Pirinç hasadı kötü olduğunda ve tahıl fiyatları düştüğünde, mülkünü satmasa da ipotek ihtiyacındadır. Oysa, köylü mülkiyetinin yüzde 74'ü ve işletmelerin yüzde 71'i, bir hektarlık yüzölçümünü aşmaz. Zenginler, ucuz fiyata satın alırlar. Nüfus arttığından, çiftlik kiralarının oranı ürünün yüzde 50, hatta yüzde 60'ına değin yükselir ve çiftlik kiracılarının durumu ağırlaşır. Gündelikçiler azın azı bir ücret alırlar. Gözler, pirinçten daha fazla kazanç getiren sanayi bitkilerine çevrilir ve pirinç nadir olarak tüketime yeter. Öte yandan, köylüler sebze ve balıkla yetinip pirinçten vazgeçerler çoğu kez. Çalışmadaki hünerleri ne olursa olsun, küçük dokumacılığın sağladığı yan geliri yitirip de ipekçiliğin sağladığını göz önünde tuttuklarında, aile başına düşen ufacık bir toprak parçası geçim sağlamaz olur. Öyle olunca da, kentlere doğru büyük göç hızlanır.

Böylece, Japonya bir nüfus devrimi nin sahnesidir.

Kentsel toplaşma, 1890'da nüfusun sadece yüzde 25'ini kapsıyordu; on yıl sonra üçte birinden fazlasını alır. Bu nüfusun toplamı 30'dan 45 milyona yakın bir miktara ulaşınca, kırsaldaki aşırı çoğalma kentlerdeki artışla – hissedilir ölçüde – hafiflemiş değildir. Hükümet, yoksul *samuray*'larla çiftçi askerlerden oluşan bir 800.000 insanı, Hokkaido adasına yerleştirir; bu soğuk ada, pirinç tarımından çok hayvancılığa daha uygundur. Ayrıca hükümet, insanların Kore'ye, Havai adalarına, Kaliforniya'ya gitmelerini de isteklendirir. Ne var ki Japon, yurdunu terketmeye iyi bakmaz. Kentlerdeki etkinliklere doğru istekli görür kendini.

Bir Fransız yazarına, "düzgün, hüzünlü, can çekişen, yaşamın terkettiği bir ahşap Versailles" gibi görünse de, mikado'nun eskiden oturduğu yer olan Kioto büyür gitgide. Akdeniz ikliminin egemen olduğu kıyılarda, Osaka ticarette yükseliş halindedir ve Kobe ile, dokumacılıkta ve gemi yapımında bir büyük merkezdir; eski kalesinin kulelerinin karşısında, Avrupai *meiji* biçeminin yapıları yükselir. Dünün bir balıkçı köyü olan Yokohama, derin suları sayesinde başkentin limanı olmuştur, tersanesi vardır ve donanımı öyledir ki, en büyük gemileri içine kabul edebilir. XVIII. yüzyılda bir bataklıkta kurulmuş olan Tokyo, imparatorluk şatosunu, yüksek görevliler sarayını barındırır; kentteki genel mağazaların hemen yanı başında eğlence yerleri başlar; onların çevresinde de tuğladan ve ahşap evler, işyerleri ve fabrikalar yükselir. Pek geniş bir alanda bir milyon insan yaşar. Yelkenliler, yollarda iki tekerlekli arabalar gider gelir; ne var ki tramvay hatları da döşenmiştir, telefonlar çalışır ve eleketrikle aydınlatma yaygınlaşır. Japon giysisiyle Avrupa kıyafeti birbirine karışır. Toplumun yukarı tabakaları ulusal gömlekle entariyi (*kimono*), kimi törenlerde yine giyer; elinde yelpaze ve şemsiye, ayaklarında nalınlarıyla görünse de, Batı burjuvaları gibi redingot ve ceket de giyer. *Sunto* ve *judo* gibi oyunların zevki hâlâ sürer; ancak beyzbol ve basketbol da zevkler arasına gelip girmiştir.

Bu kentlere ve dış mahallelerine, geliri kendisine yetmeyen köylüler iş aramaya gelmiştir. Böylece doğan işçi sınıfı, tarım gündelikçisinin biraz üstündeki ücretiyle yetinmek zorunda kalır. Tokyo'da iki metre karelik odalarda 4 ya da 5 kişilik aileler yığışır ve günde bir çorba ve sebze-

dir yedikleri. 1887'ye kadar fiyatların yükselişini izledikten sonra ücretlerdeki çıkış yavaşlar, kadınlar ve çocuklar da çalışmak zorunda kalır. Öte yandan, yığınla sanayici, gerçek bir kapalı yaşama mahkûm ettikleri genç köylüleri yeğlerler. Kural, üç yıllığına çalışma sözleşmesidir; bu ise işçiye, kendisine dayatılmış yaşam koşullarına karşı hiçbir direniş olanağı sağlamaz. 1890 ve 1900 tarihli kanunlar, her türlü "toplaşma" girişimini yasaklar ve ciddi olarak cezalandırır.

Bu arada t i c a r e t b u r j u v a z i s i gelişip serpilir. Yığınla devlet kuruluşuna konduktan sonra anonim şirket kurma hakkını da elde eder. Böylece, büyük firmalar, gerçek tröstler (*zaibatsu*) ortaya çıkar; *yen*'in düşüklüğünden yola çıkıp banka işlemleriyle, sanayi ve ticaret alanında pek ileri bir merkezileşmeye giderler. Japonya, mesafeleri yıkarak, Rusya'dakinden de hızlı bir biçimde, Batı'yla aynı zamanda bir t e k e l c i k a p i t a l i z m i tanıyacaktır. Bu zenginler yönetimi, 1895-1914 yıllarının genel gelişme ortamından yararlanıp durumunu sağlamlaştıracaktır.

Öyle de olsa, Japon takımadaları, tıpkı İngiltere'de olduğu gibi, ihtiyaçlarını karşılamak için, dışarıya mal satmak zorunluluğu ile karşı karşıyadır yine de. Yabancı rekabete karşı kendisini etkili biçimde koruma olanağı sağlamayan antlaşmalarla bağlı olmanın ağır yükünü hisseder sırtında. Ayrıca, pek genç sanayisi, teknisyen, kimi önemli hammaddeler, hatta sermaye eksikliği içindedir. Dışardan pamuk, demir ve makine satın alabilmek amacıyla, pirinç satmaya kadar gidilir. Ülke dışarıya borçlandıkça, ticaret dengesi daha bir sorun olur. Düşük yaşam düzeyi ile sıradan insanların zahmetlerle dolu emeğidir ki, modernleşme çabasına olanak sağlarlar.

Bütçe, toprak vergisindeki kimi aksaklıkların, alacak kalıntılarını ödemenin ve gideri fazla ordular beslemenin ezici ağırlığı altındadır. Oysa yayılma, çoklarına bir zorunluluk olarak görünür. Serüven, kapitalistlerin zevkini pek okşamasa da, ayrıcalıklarında kıskanç askerlerin iştahını kabartır. 1894'te, Harbiye ve Bahriye nazırlarının artık generaller ve amiraller arasından seçileceklerine karar verilir. Aynı yıl Çin'le savaş patlar. Bir şaşırtmaca, bir oyalama olarak mı görmeli bunu? Çünkü, 1890 genel seçimlerinden başlayarak, *genrô*'nun adamlarına karşı bir "halk partisi"

ete kemiğe bürünmüştür ve yönetim biçimini eleştirmektedir, 1894 Mart'ında da yeni adımlar atar parti: Söz konusu olan, Satsuma ile Şioşiu kamplarına karşı, bir b u r j u v a m u h a l e f e t i dir. Böylece, yurtseverlik coşkusu, bir kez daha imparatorluk tahtı ve savaş çevresinde toplaşacak, zafere ulaşacak ama canıyla ödeyecektir.

Daha 1889'da, büyük İngiliz yazarı Kipling hükmünü vermiştir: "Bu kısa boylu rezil insanlar yapacaklarını iyi öğrenmişler!"

Japonya, 1894 Haziran'ında ilk zaferlerini kazanır; temmuzda İngiltere'yle eşitsiz antlaşmalardan birini sona erdiren bir ticaret sözleşmesi imzalar. M i l i t a r i s t ve e m p e r y a l i s t tir ve bu sıfatıyla da, büyük devletler safına gelip adaylığını koyar.

V
XX. YÜZYILIN EŞİĞİNDE

XIX. yüzyılın çehresindeki çizgiler silikleşip belli belirsiz bir hale gelmeden, Birinci Dünya Savaşı'nın öncesindeki yıllar boyunca, yeni bir yüzyılın çizgileri kendini haber verir. Bununla beraber, söz konusu felakete ilişkin ne ki var, belirttiğimiz yıllar içinde yaşayan kuşağın insanlarınca önceden hissedildi, korkusu yaşandı ve hazırlandı demek de yerinde olmaz.

Gerçekten, kapitalist ekonomi gerçek bir dinamizmi taşır hep; ne var ki, merkezileşme yolundaki eğilimi belirginleşir, rekabet gitgide keskinleşir: E m p e r y a l i z m i n a ğ ı r b a s a n y ı l l a r ı dır bunlar. Burjuvazi durumunu sağlama bağlarken, çalışan sınıflar da ileri adımlar atarlar ve s o s y a l i z m, varsayıma dayanan bir mirasa adaylığını koyar.

Kimi işaretlere bakıp, Avrupa'nın t a r t ı ş ı l m a z ü s t ü n l ü k l e r e sahip olduğunu görmemek mümkün değil. Birbirini izleyen teknik ve bilimsel kazanımlara dolu doluya katılışın yanı sıra, fikri ve sanatsal yaratışlarda şaşırtıcı yenilik, sağlam bir düşüncenin canlılığını ortaya koymaktadır; ne var ki, gerçekleştirilen ilerlemelerin değerine ilişkin kendini belli eden k u ş k u l a r, sosyal ve uluslararası uyuşmazlıklarla ilişki içinde, bir kaygıya da yol açmaktadır. Özetle, onarılamaz bir durumun ortaya çıkmaması için barış sürmelidir.

Silahlı bir nitelik taşıdığı için geçici olsa da...

BÖLÜM I

YENİ BİR ATILIM

O yılların Avrupası yeni atılımlarm kıtasıdır: İktisadi ve sosyal alandadır bunlar, teknik ve bilimsel alandadır, son olarak da kültürel ve sanatsal alanda.

İKTİSADİ VE SOSYAL ATILIMLAR

İktisadi ve sosyal alanda ilk göze çarpan nüfus hareketleridir.

Nüfus hareketleri

Dünya nüfusu yalnız artmakla kalmaz, bu artış hızlanır da. Yıllık çoğalma oranı, 1900 ile 1914 yılları arasında, 1850 ile 1900 arasındakinden daha hızlıdır. Bununla beraber, ilerleme, Kuzey Amerika ile Okyanusya'da yavaşlarken, Asya'da, Latin Amerika'da ve Avrupa'da daha çabuktur. Şu da bir gerçektir ki, bir yandan, Kanada'da çoğalış sınırlı bir artış içindeki Birleşik Devletler'de olduğundan daha fazladır; öte yandan, Rusya dışarda tutulursa, Avrupa'daki gelişme oranı daha da azdır (Avrupa'nın 87 milyon nüfusuna oranla, tek başına Rusya 37 milyondur.)

O yıllarda yaşayanlar, doğum oranındaki düşüşe bakıp kaygılanırlar. Bu düşüş, Rusya dahil, Balkan ülkeleri dışında bütün Avrupa'yı etkiler; denizaşırı Anglosakson ülkelerde pek hissedilir durumdadır; ancak ne Musonlar Asya'sını, ne Latin Amerika halklarını, kuşkusuz ne de Afrikalıları ilgilendirir. Malthus'tan bir yüzyıl sonraki yığınla gözlemci, beyaz ırktaki gerileyişi kaygılı biçimde belirtir ve "sarıların istilası"ndan korkup çekinirler. İktisatçı, Leroy-Beaulieu, "ulusların

yaşlanması yolundaki korkunç sorun"dan söz eder; "neopaganizm"e, yani "eski inançlar ve geleneklerden kopuş"a karşı çıkar. Böylece, liberal iktisatçıların ağzı iyiden iyiye değişmiştir. Doğum sayısında düşme ile yaşam düzeyinin yükselmesi arasında bir ilişki kurmaya başlanır; beslenme eksikliği ile sağlık koruma bilgisinin yokluğu, Çin ve Hindistan gibi ülkelerde yaşamsal atılım gücünü açıklar görünür.

Ne olursa olsun, doğumların ölümlerden fazla oluşu, ölümlerdeki oran düşmeseydi daha zayıf olurdu: Pek iyi sağlık ve beslenme koşullarına bağlı bu olay, en ileri Avrupa ülkelerinde ve demografik bir güvenlik payının sağlandığı denizaşırı ülkelerde özellikle belli eder kendini.

Yeryüzünün hastalıklar haritası, alabildiğine açıklıkla, Kuzey Atlantik bölgesiyle dünyanın geri kalanı arasındaki zıtlığı gösterir: Birincisi, sosyal hastalıklarda başta gelirken, ikincisi tropikal salgınlar, veba, kolera, cüzzam gibi büyük Asyalı salgınların yurdudur.

Böylece, insanların bedensel ve akılsal yaşamı üstüne bilgiler, bilimciliğin iyimser umutlarını doğrular durumdadır. Yüzyılın sonlarında, tıp ve cerrahlık ta en dikkat çekici buluşlardan birkaçının yapıldığı pek bilinir: Louis Lapicque'nin sinir sisteminin genel fizyolojisi üzerine araştırmalara giriştiği; Ribot'larla, Wundt'larla, Pavlov'larla, Mach'larla deneysel psikolojinin geliştiği; Sigmund Freud'un bilinçaltını araştırmaya, nevrozların cinsel kaynağını ortaya koymaya girişip, sağaltma yöntemi olarak "psikanaliz"i önerdiği bir dönemdir bu. Bunlar olurken, aşırı heyecanlanma, histeri gibi bozukluklar, işlev bozukluğuna, duyu ve dil yitimine yol açan hastalıklar incelenir. Embriyoloji, Chabry'nin mikro-manipulatörü sayesinde yeni ilerlemeler kaydederken, Thomas-Hunt Morgan, kromozomlardan yola çıkıp jenetiki yeniler; Funk vitaminleri ve Landsteiner kan gruplarını bulur, Terrillon ve Terrier de, Pasteur'ün öğretisine dönerek, mikropsuzlaştırmayı (asepsi) mikrop öldürmenin (antisepsi) yerine geçirirler. Çin'den de, iğne batırma tedavisi (akupunktur) çıkar gelir.

Şu da dikkat çekici: Yeni kıtaların beyaz ulusları, başka renkten insanların, özellikle de Asyalıların kitle halinde gelmelerinden korkarlar daha şimdiden. Buna karşı, Avrupa'dan yola çıkmış göçlerin neden olduğu dengesizlikleri hafifletecek hiçbir şey yoktur henüz. Almanya kendi insanlarını elinde tutarken, Büyük Britanya ile İrlanda, denizaşırı Anglosakson ülkelere çok sayıda yurttaşını yollar, bunun yarısını da Kanada emip özümser.

Ancak, tarihin kaydettiği göç dalgalarının en bereketlisi, kırsalda taşkın bir çoğalış halindeki Avrupa'nın yükünü hafifletir daha çok. İspanya ve İtalya yarımadalarının çaresiz insanları – kafileler halinde- Brezilya ile Arjantin'in yolunu tutarlar; Birleşik Devletler'de karaya çıkan İtalyanların, Slavların ve Yahudilerin miktarı, toplam 20.700.000 göçmene oranla 14.600.000'dir; 6 ile 7 milyon arasında Rus, Kafkasya ile Sibirya'da yerleşir.

El emeği bakımından yoksul ülkelerin elinde fazla emek gücü tutan komşularına yaptığı çağrının sonucu daha az çaplı ve daha mevsimlik hareketler de vardır. Böylece Fransa, çevresindeki bütün halklar için böylesi bir göç yurdudur ve yabancıların sayısı 1 milyonu aşar; ama Almanya da Polonyalıları kabul ederken, Meksikalılar Birleşik Devletler'e giderler.

Beyazların ellerinde tuttukları ılımlı yörelere doğru yayılışlarını rahat yapamayan sarılar, Uzakdoğu'nun dolaylarına doluşurlar: Çinliler, Hokkaido'nun barındıramayacağı Japonların da geldikleri Mançurya'ya kitle halinde kapılanır ya da Havai adalarına giderler; Çinhindi ile Güneydoğu Asya adalarına doğru akıp dururlar. Hindistan'a gelince, tropikalar arasındaki Avrupa kolonilerinde zayıf bir kurtuluş yolu bulur.

Eski toprakların besleyemediği insanlar, yeni toprakları işletmeye açmayı ve maden işletmeyi sürdürürler; ama daha çok kentsel mesleklerin çekiciliğine kapılır giderler. Kentlerin çoğalışı, daha önce gelişmesini zaten sürdürdüğü bütün ülkelerde artar; dahası şu ya da bu bölgeyi dışlamaz. 1890 ile 1910 arasında, nüfusu 100.000'i aşan kentlerin sayısı, Avrupa'da 118'den 183'e fırlar (1850'de

42'dir) ve Birleşik Devletler'de de 32'den 48'e. Nüfusu milyona yaklaşan metropoller arasında, Rio de Janeiro ile Buenos Aires, Kalküta ile Bombay, Tokyo ile Osaka, kuşkusuz Şanghay, Hankeu ve Pekin yerlerini alırlar. Büyük Britanya'da gerçekleşmiş olan güç dengesinin tarım kesiminin aleyhine değişmesi, Almanya'da ve Birleşik Devletler'de de olur; Fransa'da ve Japonya'da da eli kulağındadır.

Böylece, yüzyılın sonunda kentsel kesimin yükselişi, eskisinden çok daha fazla belirginleşir. Bunun doğal sonucu, sanayi ve ticaret etkinliklerinin dayanılmaz çağrısıdır.

Yeni bir iktisadi canlanış (1895-1914)

1895 yılından başlayarak o dönemde yaşayanlar, fiyatlarda dünya çapında bir yön değişikliği nden söz ederler: Söz konusu fiyatlar, 1873'ün arkasından düştükten sonra, yeniden yükselişe geçerler. Ve görünüş odur ki, kısa vadeli bir yükseliş değildir bu; çünkü canlanış sürmektedir. Kuşkusuz, 1870'le 1873, hatta 1880 yıllarının göstergelerine kavuşulmuş değildir; ancak piyasaya çıkarılan meta miktarının hacmine bakıldığında, kalkınma önemli görünmektedir. Navlun fiyatlarından gündelik tüketim maddelerine kadar her yanda gözlenen budur: Paris'te, bir işçi ailesinin gideri yüzde 10 dolayında artar; öte yandan, kiralar, yükselen ekmek ve et fiyatlarırının ilerisindedir; dikkat çekicidir, pansiyon yaşamı daha da pahalılaşır.

İstatistikler de, etkinliklerin genişlediğini göstermektedir: Menkul değerlerin toplamından yatırılan sermayenin hacmine kadar, yıldan yıla bir fazlalık vardır eskiye oranla. Belli noktalarda toplaşmasına karşın, anonim ortaklıklarının sayısı, bütün büyük kapitalist ülkelerde çoğalır: 1900-1914 yılları arasında, Fransa'da 3.366'dan 9.431'e, Büyük Britanya'da da 29.730'dan 60.754'e çıkar.

Sanayi üretiminin genel göstergesi de aynı canlılık içindedir.

Tarım üretimi de hızla yükselir. Kişi başına buğday istemi hissedilir bir çoğalış gösterir: Almanya'da nüfus, 1914'te 1890'dakine oranla yüzde 30 artmış da olsa, tahıl-

dan yararlanma yüzde 80 yükselir; Belçika'da bu rakamlar, karşılıklı olarak yüzde 25 ile yüzde 50'dir. Avrupalılar, 1898-1900 yıllarında 1 buçuk milyon ton şeker tüketirken, 1913'te 6 milyona çıkar bu. Japonya'da balık tüketimi hızla artar. Öte yandan, Almanya, yeni ihtiyaçlara yanıt vermek içindir ki, kullandığı kimyasal gübre miktarını dört katına çıkarır.

Uluslararası ticaretin değeri, otuz yılda iki misline çıktıktan sonra, bu kez on üç yılda çift katına varır.

Bütün bunların bir gösterdiği de, u l u s a l g e l i r d e – kuşku duyulmaz- bir z e n g i n l e ş m e dir: Fransa için, bu rakam,1890 ile 1899 arasında ortalama 27 milyarken, 1913'te 36 milyardır; Büyük Britanya için 400 yerine 600, Birleşik Devletler için 60 yerine 175, Almanya için 17 yerine 50 milyardır. Amerika'da kişi başına gelir, 1889 ile 1913 yılları arasında 357 dolardan 502 dolara çıkar.

Birleşik Devletler'de ilerleme hızlanırken, Avrupa'da çoğu ülkeler için de – İtalya, Avusturya, Macaristan ve Rusya dahildir onlara – aynı şey söz konusudur: Yeni Dünya'da Kanada, Meksika, Brezilya, Arjantin; Afrika'da Cezayir, Mısır; Asya'da Hindistan, Çin ve Japonya için birden bir gelişme kendisini gösterir.

Hızlanış, az çok hissedilir biçimiyle, her yandadır.

Çağın önemli bir işareti: En ileri ülkelerde, görece gerileyen yalnız tarımdaki etkinlikler değil; üçüncü kesim adı verilen, malların dağılımına ve kamu hizmetlerine ilişkin kesim, sanayi kesiminden daha hızlı ilerlemektedir. Bu olgu, 1900'den beri Birleşik Devletler'de açıkça görülür; ne var ki, Atlantik'in doğusunda da farkedilir hale gelir. Batı'da insansal etkinliklerin dağılımında pek büyük bir değişikliğin göstergesidir bu!

Kuşkusuz 1900 – 1901, 1907 ve 1912 – 1913'teki ü ç b u n a l ı m, çarpıcı biçimde şunu hatırlatırlar: Yükseliş evresinde bile, dünya ekonomisi sarsıntıların uzağında değildir. Ama yine de genel atılımı kösteklemez. Çokları, "üretim sefahati"ne ve "herkesi hep daha çok üretmeye iten büyük tutku"ya karşı çıkmakta duraksamazlar. Birleşik Devletler'in Başkanı Taft, yaşam pahalılığının artışına karşı mücadele etmenin araçlarını bulmak amacıyla bir konferans düşünür.

Bu görkemli kalkınışın nedenlerine gelince, birçok tartışmaya yol açar.

Liberal iktisatçılar, nüfus artışı ile istemin çoğalışı, yani üretimle değiştokuş arasındaki koşutluk üstünde dururlar; bu da, Malthus'u yeniden yalanlayan bir noktadır. Onlara başka açıklamalar eklenir. Canlanış ile değerli maden –özellikle altın– miktarının artışı arasında bir ilişki kuranlar da vardır; bu artış, kredi hacminde yeni bir genişlemeye, menkul değerlerde yükselişe götürür.

Kimileri korumacılığa çevirirler gözlerini. Kimi insanlar da, Afrika'daki koloni savaşlarının, Uzakdoğu'daki uyuşmazlıkların ve silahlanmanın, tıpkı 1850'de 1871'e kadar olan dönemdeki gibi, fiyatların ve kârların düşüşüne yol açabileceğini söylerler; çünkü, ne de olsa tüketim mallarının bir bölümünü çekip alacak ve zenginliklerin yıkımına neden olacaktır söz konusu olaylar: Bu olaylar Borsa'yı olumsuz etkilese de, silahlı güçler için siparişler, hammaddelerin akışını ve önemli işletmeleri destekler iyiden iyiye.

Marksistlere gelince, ücretlerdeki görece düşüşün de yol açtığı kapitalistin kazancını eleştirir dururlar ve gelişmelere bakıp kaçınılmaz bir çöküşü haber verirler; var olan koşullar da, ücretlilerin eylemine uygundur onlara göre.

TEKNİK VE BİLİMSEL ATILIMLAR

Teknik ve bilimsel atılımlar, en başta yeni bir geçişe damgalarını vururlar: Buhar çağından elektrik çağına geçilir.

Buhar çağından elektrik çağına

Üretimle ilgili rakamlar, kömür işletmelerindeki olağanüstü atılımı gösteriyor. Bunun gibi, taşkömür 1914'te de saltanatını sürdürür durur; petrol, gaz, odun ve su enerjisine oranla, o en öndedir. Gemileri yürüten yüzde 89 kömür, yüzde 8 yelken, yüzde 3 de petroldür: Deniz üzerinde kazan, motorla tehdit edilmeden önce yelkenliyi yenmiştir. Fabrikaların bulunduğu bölgenin ufku, yüksek bacalardan dağılan kömür dumanıyla kirlenmiş hal-

dedir; İngiltere'de, Almanya'da, Fransa'da, Birleşik Devletler'de, böyle şöhret kazanmış yöreler vardır şimdiden; sona ermekte olan XIX. yüzyılın sanayi devrimini nitelerler: Bir "taşkömür uygarlığı"dır bu, doğaya ve insana zarar verip onu bozan bir "demir ve çelik uygarlığı"dır da.

Oysa elektrik, daha iç açıcı perspektifler sunmak üzere doğmuştur. Kuşkusuz, kömür madeninin katkısı hâlâ beklenir bir şeydir; ne var ki, mühendisin gözü dağdan dökülen suya çevrilmiştir ve su gücü, – nezaket gösterip- "beyaz kömür" diye adlandırılacak bir başka enerji kaynağıdır. 1869'da, Gramme'ın sürekli akıma dayanan bir jeneratörün beratını aldığı yılda, Bergès, Lancey'deki kâğıt fabrikası için 200 metre yükseklikten düşen bir çağlayanı dizginleyip düzeltir ve 1882'de de, Marcel Deprez, Münih Sergisi için ilk enerji naklini başarır ve bu deneyime başka yerler için de girişilecektir. Bunun sonucu olarak, türbinle dinamo ağır ağır geliştirilerek, suya dayanan mekanik enerji elektrik enerjisine dönüştürülüyordu. Su gücüyle çalışan türbinin hidro-elektrik fabrikada oynadığı rol, kömüre dayanan fabrikalarda buharlı türbince üstlenilir.

Elektrik gücünün nakli ne gelince, akımda bir değişikliği gerektirir ki onu da Gaular gerçekleştirir. Voltaj on kat arttırılınca, nakledilen enerji yüz kat çoğalır. Ne var ki, yüksek gerilim tehlikesi ve iletkenlerin yalıtımında karşılaşılan güçlükler, uzak mesafelere enerji naklini bir uzun süre engeller. Sonunda bu da yenilir. Ayrıca, başlarda Niyagara gibi doğal çağlayanlardan yararlanma düşünülürken, çok geçmeden yapay barajlar aracılığıyla düşüşlerden yararlanılacaktır.

Bununla beraber, kömürle çalışan fabrikalar, donanımları kolay da olsa pahalıya mal ederler elektriği; oysa su gücü, masraflı donanımları gerektirirken çok daha ucuza elektrik sağlarlar. Ama ne olursa olsun, madenin tersine, elektrik etkinlikleri dağıtıyordu; bunun gibi duman ve tozdan uzak, doğal çevreyle uyum halinde yeni bir sanayi ortamı yaratıyordu. Bilgin ve anarşist Kropotkin, bu yeni kurtarıcı gücü selamlar.

Elektrik, kömür eksikliğinin öksüz bıraktığı ülkeleri nimetlerine boğar. Çoğu yer, gazla aydınlanmayı görmeden bu ışık kaynağını kabul ederler; nitekim çoğu yer, vaktiyle

doğru dürüst yollara kavuşmadan raylar döşemişti. Bununla beraber, sermaye ve teknisyen de gerekiyordu. 1900'e doğru, elektrik, üretim ve donanım için güçlü anonim ortaklıklara yol açar. İlginç bir noktadır ki, Kuzey Amerika, elektrik enerjisinde başa geçer ve bütün öteki ülkeleri fersah fersah gerilerde bırakır; öte yandan İngiltere, kömür madenleri bakımından üstün de olsa, donanımı kolay çağlayanlarca yoksul olduğundan orta halli bir yerde durur.

Bir başka nokta da şu: Elektrik ışığı, pek az sayıda insana nurunu dağıtmaktadır henüz. Kuşkusuz, Edison'un akkorlu ampulu gitgide gelişir, ama Auer lambasını hâlâ yenebilmiş değildir. Öyle de olsa, köyler kentlere gıptayla bakar durur.

Elektrik motoru az yer kaplar, fazla bakım istemez, kolayca ayarlanır ve yüzde 80'e ulaşıp geçen bir verime sahiptir; ancak oldukça hafif ve enerjiyi uzun süre saklayan akümülatörlerin işin içine girmesi başka yararlar da sağlar. Bunun gibi, elektrik, önce kısa mesafeler için olmak üzere taşımacılığa elini uzatır: Atlı ya da buharlı tramvay, 1897'den başlayarak Londra'da, sonra da önemli kentlerin çoğunda elektrikle yürümeye başlar. Demiryollarının elektrikle donanımı, uzun mesafeleri gerektirdiği için yeni teknik gelişmeleri bekleyecektir.

Ve gün gelecek, en küçük aletten en büyüğüne değin hepsi, işyerinde ve evde, ısı ve koku yaymadan ve çoğu kez gürültü de çıkarmadan, oradan oraya hareket edecektir.

Tel, devindirici gücü uzak mesafelere henüz götürmese de, insanın mesajını bir yerden ötekine taşımakta ve sesini işittirebilmektedir. Gerçekten, telgraf ve telefon gitgide yetkinleşir ve ağlarını yayarlar. Gün gelir, resimlerin de elektrik yoluyla nakli gerçekleşir; gazetelerle polisin pek işine yarıyacaktır bu.

Ancak, hepsinden fazla olarak, t e l s i z t e l g r a f ın bulunuşudur ki bir harika olarak karşılanır. Uzun aranışların sonucudur bu: Maxwell, telsiz dolaşıp duran Hertz dalgaları üzerine dikkatleri çekmişti; Edouard Branly ile Olivier Lodge, 1890'da hemen hemen aynı zamanda, bir "alıcı" ile bu dalgaları ehlileştirirler ve Popov da bir alıcı anten icat eder ve 1899'da İngiltere'den Fransa'ya ilk telgrafı yollama onuru da Marconi'nin olur.

Bununla beraber, telli ya da telsiz insanın düşüncesini nakledip, çalışma aletlerini bir yerden bir yere hareket ettirip, hatta o insanı oradan oraya taşıyıp götüren peri kızı, bizzat maddenin üzerinde de etkisini göstermekte ve kimya tekniğine de büyük bir atılım getirmekteydi.

Kimyanın sürekli gelişmesi

Kimyanın XIX. yüzyıl boyunca kendisine ayırdığı o uçsuz bucaksız alanı, sanayi, 1880-1900 yıllarından başlayarak, geniş çapta işler. Kapitalistlerle teknisyenler, özellikle organik maddelere, karbona, hidrojene, oksijenle azota ilgi duyarlar. Daha önceden aydınlatma gazı ile kok elde ediliyordu; dev işletmeler, her gün daha yaygın olmak üzere, katran, boyalar, kokular, gübre ve patlayıcı maddeler sağlarlar. Bu yeni ve pek kârlı sanayileri doğuran hep k a r b o n dur ve üretim e l e k t r i k k u l l a n a r a k olur. Örnek olarak Almanya alındığında, özellikle Ruhr havzası sayesinde, 1900'de işlenen madenler ve üretilen maddeler, 1890'a oranla, miktar ve çeşit olarak pek farklıdır.

Öte yandan, elektro-kimya ile elektro-metallurji, el ele verip, elektrik fırınını da kullanarak, y e n i a l a ş ı m l a r, özellikle otomobil sanayisinin istediği özel çelikler üretirler. 1900'de, Alfred Wilm, Düren'de, çeliğe su vermede gerçek bir devrim yaparak, alüminyum, magnezyum ve bakırdan oluşmuş hafif ve dayanıklı bir alaşım olan "duralumin"i yaratır. Onu, 1913'te çifte su verme, sonra da kaynak yapma izleyecektir.

Organik kimya, aynı dönemde y e n i d o k u m a m a d d e l e r i de ortaya koyacaktır: 1889'da, Chardonnet'nin pamuk selülozundan yapma ipeği üretmesini başta anmalı. Söz konusu üretim yeni usullerle zenginleşecektir. Fransa üretimi arttıramayınca Almanya bu sanayi dalında öne geçer. Yine o sıralarda, galalit ve bakalitlerle, plastik maddeler çağı haber verilmiş olur.

Henüz kimsenin sentetik kauçğun sanayi yoluyla üretilmesini düşünmediği yıllarda, yumuşak ve bükülgen d o ğ a l k a u ç u k tan yararlanılarak borular, kolanlar, ayakkabılar üretilir. Goodyear'ın işaret ettiği kükürtleme

yoluyla doğası değiştirilir. Daha da sertleşen kauççuk, önce bisiklet sonra da otomobil tekerleklerini kaplayacaktır: 1895'te Peugot, *Şimşek* adlı ilk otomobili yapmıştır; motoru Daimler'in ve tekerler lastikleri de Michelin'indir. Kauççuğun geleceği artık bu sanayiye bağlıdır. Fabrikaların ihtiyacını karşılamak için Amazonya ile yetinilmez, Güney Asya'da da yetiştirilmeye başlanır: 1914'te, 124.000 ton kauççuğun, olsa olsa 49.000 tonu Brezilya kökenlidir; sanayinin tükettiği kauççuğun üçte dördü de Birleşik Devletler'e gider.

Bunun gibi, p e t r o l ü r e t i m i nin başını da Birleşik Devletler çekmektedir. Bu sıvı hidrokarbür, bir enerji kaynağı olarak kesinlikle sahneye çıkmıştır. Önce aydınlatmada ve yağlamada kullanılır. Ancak arıtılması, motor sanayisinde kullanmanın yolunu açar. En yetkin motor da Diesel'dir. Otomobil, uçak, denizaltı, ticaret ve savaş gemileri petrolle yürüyecektir artık.

Ve kimya olmasaydı s i n e m a da olmazdı kuşkusuz: Önce film maddesi, çeşitli aşamalardan geçerek yetkinleşir; geriye, fotoğrafi yoluyla hareketin ve böylece canlı görüntünün sentezini yapacak bir mekanizmayı bulmak kalır. Auguste ve Louis Lumière kardeşler, kendilerinden önceki yığınla deneyimden yararlanarak, 1895'te, halk önünde ilk gösteriyi gerçekleştirirler.

Bir büyük sanat ve onun sanayisi doğmuştur.

Buharlı makineden patlamalı motorlara:
Otomobille uçağın ortaya çıkışı

XIX. yüzyıl, buharlı makineyi yetkinleştirmekten hiçbir zaman uzak durmadı. Ne var ki, verimliliği pek artmaz onun; öyle olduğu içindir ki, demiryollarında lokomotif çok ağır ilerlemeler kaydeder. Kuşkusuz denizcilik, buharlı türbine oldukça parlak bir gelecek vaadeder. Bununla beraber, elektrik, uzun mesafe taşımacılığında kömürün yerine henüz geçmediği içindir ki, bir sıvı yakıtla ya da hava ve gaz karışımıyla çalışabilecek bir motoru bulmak gündeme girer. Bu formüllerden ilki, içerden yanmalı motora götürür. Kuşkusuz, bu yüksek verimli motor, ağır madeni yağların kulla-

nılmasına olanak sağlar. Ancak, bu türün – denizaltıya, gemiye ve traktöre uygun gelebilecek- ilk örneğini, yani Diesel'i görebilmek için, 1893 yılını beklemek gerekir. 1912'de de bir lokomotifte denenir. Ne var ki, ancak Birinci Dünya Savaşı'ndan sonradır ki kullanımı genelleşecektir.

İlk patlamalı motor düşüncesi Huygens'e aittir belki. 1860'ta, Jean-Etienne Lenoir, bir elektrik kıvılcımı yardımıyla da bir hava ve aydınlatma gazı karışımını patlatarak, bir pistonu hareket ettirir. Ne var ki, elde ettiği güç zayıftır ve harcanan yakıt da fazladır. 1875'te Siegfried Marcus, benzini kabul eder ve kıvılcım sağlamak için de manyetoyu düşünür. Sonra Otto, aydınlatma gazıyla deneyime girişir.

Cugnot ile mekanisyen Bouton, 1883'te buharla işleyen bir araba yaparlar. Ne var ki, iki yıl sonra Daimler ve Benz'le, benzinle işleyen ilk otomobiller yürümeye başlar; hızları da saatte 20 kilometreyi aşmaz. O andan başlayarak, çoğu araba havasında ve hantallığında, yığınla tip ortalığa dökülür.

1891 yılıyla beraber, önemli iki ilerleme olur: Fernand Forest 4 silindirli motoru bulur, ateşleyici bujiyi düşler, karbüratörü püskürteçle donatır; Armand Peugeot, Paris-Brest araba yarışını izler ve yola çıktığı Valentigney'e döner. Daimler, bir gazlı motoru bisiklete uygulayıp motosikleti ortaya koyar. Michelin, Dunlop'un tasarladığı ve Peugeot'un kullandığı lastikleri yetkinleştirir. Louis Renault, doğrudan prizi bulur ve ilk otomobil salonu Paris'te kurulur. 1900'den sonra şasi, süspansiyon, motor, transmisyon aletleri yetkinleşir ve otomobilin özgün biçimi belirginleşir. 1914'te, kolaylıkla saatte 75 kilometre yol alınmaktadır. İki milyon araba dolaşımdadır: Bunun yarısına yakını Birleşik Devletler'dedir ve orada bir yol şebekesi aceleyle kurulmuştur. Öte yandan, Avrupa'da yol yeniden dünyaya gelir; çünkü eski yol motorlu taşıtlara uygun değildir. Şosenin üstüne asfalt kaplanır ve toza son verilir.

XVIII. yüzyılın sonlarında, insan, içi gaz dolu balonlar la gökte yükselmeyi başarmıştı. Önce sıcak hava vardı balonda, sonra hidrojen, arkasından da aydınlatma gazı konmuştu. "Nadir bir andır bu! Uzayın sonsuzluğu artıyor..." diye yazar Michelet. Yüksek dağ başlarını görüp

araştırma amacıyla, gitgide cesur çıkışlar yapılır. 1874'te, 8.700 metreye yükselen bir ekibin içinden iki kişi bayılırlar ve bir daha kendilerine gelemezler. 1901'de, 10 bin metrenin üstüne çıkılır.

Yönlendirilebilir balon, daha önceden doğmuştu. Dupuy de Lôme ile Giffard, pervane ve buhar aracılığıyla, mekanik bir itiş düşlerler. Renard ile Krebs, elektrikle hareket ettirilen bir aygıt yaparlar; önemli bir olaydır bu, Victor Hugo da ölmeden önce birkaç dizeyle selamlayacaktır onu. Patlamalı motorlarla donatılmış gerçek hava gemileri yapmak mümkün müdür? Almanya'da, havadan daha hafif bir şeyin geleceğine inanılır ve Kont Zeppelin, 1896'da, dev araçlar üreten işyerleri açar: 1913'te Sachen, 140 metre uzunlukta ve 15 metre çapındadır; 170 beygir gücünde 3 motorla donatılmıştır, 20 yolcusu olacaktır.

Ancak, gökte kanatlarıyla uçan İkaros efsanesi bir düş müydü sadece?

1784'te Bilimler Akademisi'ne sunulan helikopter tasarısından, buhar gücüyle çalışan ve 1878'de havalanan Forlanais'nin aygıtına değin, bir yüzyıl geçmiştir. Bu arada, Leonardo da Vinci'nin taslaklarını hatırlayarak ya da hatırlamadan da olsa, kaç kişi yaşamları pahasına, gökte kuşlar gibi uçmaya kalkar boş yere! Bununla beraber, 1880'den başlayarak, havadan daha ağır bir aygıtın yandaşları umutlanırlar. Jules Verne, bindiği hava gemisi yönlendirilir balondan çok üstün olan *Fatih Robur*'ün ağzından bu inancı dile getirir. Clément Ader, buharla işleyen bir motor aracılığıyla, *Eole*'ün üstünde kendi gücüyle topraktan yükselir ilk kez. 1897'de, bindiği *Avion,* Salon'da 300 metre yükseklikte uçar; ancak, bir yarasa türündeki aygıt, bir boranın arkasından parçalanır ve "havacılığı babası" vazgeçer işinden.

Bir başka motor bulmak gerekir!

İki bisiklet mekanisyeni, Wright Kardeşler, onu bulurlar: 1903'te, Amerika'da bir meydanda, birkaç seyircinin gözleri önünde, bir mancınıkla fırlatırlar aygıtı; aygıt, üç metre yüksekliğe çıkar ve pek hafif bir patlamalı motor sayesinde 260 metre yol alır. Üç yıl sonra, büyük bir tarım işletmesinin (*fazenda*) sahibi Brezilyalı Santos-Dumont, işin büyüsüne kapılır ve yer üstünde 6 metre yükseklikte 220 metre kateder. Büyük heyecan yaratan bu dene-

yimler araştırmaları hızlandırır. O andan başlayarak olaylar art ardadır: 1908'de Farman, kapalı bir daire üzerinde bir kilometreyi tamamlar ve Wilbur Wright, 124 kilometrelik bir mesafeyi iki buçuk saatte uçarak Michelin Kupası'm kazanır; 1909'da, Louis Blériot Pas-de-Calais'yi geçer; 1910'da Chavez Alpleri aşar; 1913'te Garros Akdeniz'i geçer. 1914'te, mesafe rekoru 1.000 kilometrenin, süre on üç saatin, yükseklik 6.000 metrenin, hız satte 200 kilometrenin üstüne çıkar.

Dünya savaşı kapıdadır; insanlar gökte de çarpışabilecektir!

Savaş tekniklerinin geniş payı

Kimi insanlarca sevinçle karşılanan fizik ve kimya bilimlerinin uygulamaları bazı insanlar arasında da kaygı uyandırır; çünkü söz konusu uygulamalar, insanın mekanik ve yeni yıkım araçları karşısında bağımlılığına yol açacaktır daha çok. Şu da ileri sürülmüştür: Seri halinde üretimin gelişmesine, hiçbir şey mekanize savaş kadar yardımcı olmamıştır; bunun gibi, cerrahlıkta ilerlemeler, en başta savaş alanlarına borçludur adımlarını.

XIX. yüzyılın sonunda ç e l i k ç a ğ ı başlar. Savaşan güçleri ve onların levazımatını taşımada, altına çelik raylar döşeli demiryolunun önde bir rolü olduğuna kimsenin kuşkusu yoktur. Orduların ve zırhlıların gücünü arttıran, çelik – ve özellikle kendine özgü yöntemlerle üretilmiş çelik- tir: Topçuluk ve zırhlı savaş gemileri, Bessemer'le Martin-Siemens'in usullerinden yararlanırlar. 1850-1871 döneminin savaşlarıyla desteklenen büyük silah yapımcıları, demir-çelik sanayisine egemen olurlar. Artık, onlarla hükümetler ve genelkurmaylar arasında sıkı bir bağ vardır. Teknikler hızla geliştikçe bu bağlar da sıkılaşır. T ü f e k, en yaygın silah olarak kalmıştır ve sürekli yenilenir durur. 1866 ve 1870'te kara harekâtının kralları olan iğneli tüfekle şasponun yerini, şarjörlü ve dumansız barutlu – kesintisiz ateş edebilen – tüfek alır. Önde gelen modeller de *Lebel* ya da *Mauser*'dir.

Ne var ki, Amerikalı mühendisler, Hiram Maxim ile B.D. Hotchkiss, otomatik işleyen bir silah yaparlar ki, kur-

şunlu top diye adlandırılacak, ancak mekanizmasındaki incelik yüzünden Fransız-Alman savaşında etkili biçimde kullanılamayacaktır. Arkasından, *mitralyöz* diye adlandırılacak çabuk atışlı silah ortaya çıkar. Onunla beraber, yivli ve çelik çemberli top, iriliği, hareketliliği ve uzun atışıyla çabucak yerini alır. Albay Bange bir tıkaçla donatır onu ve böylece kama ile doldurma daha etkili hale gelir; saniyede 500 metre de hızı vardır mermisinin. Deniz topçuluğunun fırlattığı mermiler bir ton ağırlığa erişirler.

F i ş e k ç i l i k le ilgili tam bir devrim olur.

> 1870 savaşında, kullanımı Ortaçağ'ın sonlarına kadar çıkan kara barut kullanılır sadece. Bu karbon, kükürt ve güherçile karışımının yerini, daha sonra patlayıcı gazlar alacaktır. Ve bir gün de, Nobel, nitrogliserinden d i n a m i t i bulup koyacaktır ortaya. Yeni patlayıcı, New York koyunda bir kayalığın havaya uçurulmasmda hünerini ortaya koyar ve Gothard tünelinin açılışında yardımcı olur. İrlandalı teröristler de İngiltere'yi korkutmak için ona başvururlar. Vieille de, bütün bu nesneleri alıp – kırıp parçalayıcı niteliklerini etkisizleştirerek – silahlara uygular. Böylece, dumansız barut, bir parça doldurma ile ateş gücünü iki katma çıkarır.

Bütün bu yeniliklerden yararlanılır. Elektrikle işleyen zaman ölçücü de topçuların atış hızlarını kolaylaştırır. Onlardan biri olan Colin bir gün şöyle diyecektir: "Telgraf, uzun mesafeli kumandaya yol açarak, savaş koşullarını baştan aşağıya değiştirdi."

Bununla beraber, s a l d ı r ı nın savunmaya üstün gelip gelmeyeceği konusunda hiç kimse bir şey bilmez. Çoğu uzman, uzun süreli harekât, "siperler", "kuşatma" harekâtından yana olurlar; Mançurya deneyimi bu bakımdan inandırıcı olacağa benzer. 1912'de, ateş gücünün arttırılmasını ve aşırı ölçüde saldırıyı emreden Alman genelkurmayının görüşlerine uygun olarak, General Bernhardi, şunu ısrarla yazar: "Zaferi en kısa sürede kazanmaya çabalamalı!"; Albay Montaigne de yanıt verir ona: "Savaşların yazgısını belirleyecek olan, bitkinliktir." Öyle de olsa, her iki taraf da, ilk karşılaşmanın dehşet verici sonuçlarından korkar. Böylece, o ilk karşılaşmanın tam zaferi sağlaması yolunda davranılır.

Deniz savaşları da buluşlardan etkilenir. Denizlerde tam bir kale gibi dolaşan çelik zırhlılar yapılır: Savaşa mesafeli olarak katılır zırhlı; kendisinden daha çabuk hareket eden, ama daha az güçlü kruvazörlerce desteklenir. Düşmanları, sadece hasmın ateşi değil, mayın ve torpillerdir de. Whitehead'in tek başına giden torpili, hızlı giden küçük torpil gemisi düşüncesine de yol açar; Rus-Japon savaşı, onların kıvraklığını ortaya koymada bir vesile olacaktır. Elektrik de girer işin içine: Kumandayı ve işaretleri yönlendirir, mayını hedefe götürüp patlatır.

Sonra, denizaltı silahı çıkar sahneye. Elektrik ona da uygulanmıştır, çok geçmeden bir diesel motoruyla da donanacaktır. Denizaltı keşif yapar, mayın salar, torpil atar ve deniz savaşının stratejisinde verileri değiştirir böylece.

Söz konusu savaş da yığınla incelemenin konusudur: Amiral Mahan'ın *Tarihte Deniz Gücünün Etkisi* adlı eseri tartışmalara yol açar ve İngiliz-Alman rekabeti teknik gelişmelere alabildiğine katkıda bulunur.

1905'te, Amiral Fisher'in etkisiyle, Büyüt Britanya *Dreadnought*'ı denize indirir. 18.000 tondan fazla yük alabilen yeni büyük zırhlı tipidir bu: Buharla işleyen iki türbini vardır, 305 milimetre çapında 10, 76 milimetre çapında da 24 topa sahiptir; ikinci derecede topçuluk kaybolmuştur. Böylece, uzak mesafeli savaşlar için üstün bir silahtır diritnot.

Yine aynı amiral, petrolün yararlarına bakıp kömürün yerine *fuel oil*'ü geçirir. Hareket gücü iki katına çıkmış ve duman da kaybolmuştur. Ne var ki, bu değişiklik 1914 savaşı başladığında gerçekleşir.

Dünya savaşı ise, yeni yakıtın ve patlamalı ya da içerden yanmalı motorlarla hareket eden aygıtların kullanımında ani değişikliklere yol açacaktır.

Yeni bir bilimsel devrimin başlangıçları: Radyoaktivite ve görecelik

Yüzyılın şöhretini bağlar gibi göründüğü buluşların – çoğu kez korkunç – pratik sonuçlarının geliştiği bir sırada, matematik ve fizik alanlarında gerçek bir devrim de ha-

zırlanmaktadır.

1880-1890'a doğru, bilimle uğraşanların bilime sağlam ilkeler üzerinde oturmuş diye baktıkları bir dönemde, birkaç yıl içinde, daha o zamanda klasik bir nitelik kazanmış g e r e k i r c i (déterministe) y a p ı beklenmedik bir dizi buluşla yıkılır. Üzerine onca varsayım yürütülmüş olan katodik ışınların arkasından, 1895'in sonu ile 1896'nın başları arasında, arka arkaya Roentgen'in – X harfiyle belirttiği- ışınlar gelir; onları, Henri Becquerel'in Uranyum'a mal ettiği, Pierre'le Marie Curie'nin fazla gecikmeden buldukları (1898), iki cismin, polonium ve özellikle de radyumun çok daha büyük bir güçle ürettikleri ışın izler.

Böylece, r a d y o a k t i v i t e çıkar ortaya.

Katodik ışınlarda olduğu gibi radyoaktif ışında da, daha önceden bilinen ve Lorentz'in 1895'te bileştiren madde diye adlandırdığı bir cisimcik olan elektronun yanı sıra, Hertz dalgaları, X ışınları ve bizzat ışığın kendisi bulunmaktadır. Bunun gibi, onda, X ışınlarında olduğu gibi, *gamma* denen bir ışın da görülür. Son olarak, Rutherford, iyonize yani elektronsuz helyum atom çekirdekleri olan *alfa* ışınlarının farkına varır.

Bu noktadan başlayarak da şaşırtıcıdır olanbiten.

Neydi bu ışınların yasaları?

Lenard şunu saptar: Ultraviyole maddeden elektron koparıp alırken, enfraruj bunu yapmaz. Böylece, her cisim, kendine özgü dalga uzunluklarıyla ışınlar yaymaktadır.

1900'de M a x P l a n c k çıkar sahneye: Bilgin, enerjinin sürekli akıp gittiğini yadsır ve ileri sürdüğü yeni bir varsayıma göre, enerji, tanecikler (*quanta*) halinde, maddeden kesintili yayılmaktadır ve bu *quanta*'ların değeri frekansla orantılıdır.

Beş yıl sonra, A l b e r t E i n s t e i n, 1887'de Hertz'in aydınlığa çıkardığı fotoelektrik etkiye uygulayarak, söz konusu saptamanın doğruluğunu tanıtlar ve şu bilinmiş olur ki, ışık, maddeden elektron çekip almaktadır; Lenard, bunun vaktiyle farkına varmış ama açıklayamamıştı.

Bunlar olurken, a t o m k u r a m ı ile g ö r e c e l i k k u r a m ı da doğar: Birincisine, yasaları klasik fiziğin yasalarından bütünüyle farklı bir mikrofizik bağlanır. Rutherford, 1911'de atomu, bir çekirdeğin çevresinde dolanan

elektronlardan oluşmuş bir şey diye tanımlar; şunu gözler önüne serer ki, elektronlarm sayısına göre cisimleri sınıflandırma, Mendelev'in 1869'dan beri önerdiği bir tabloyu doğrulamaktadır. Öte yandan Bohr, 1913'te şunun üzerinde ısrar eder: Enerji, *quanta* kuramına göre bir atomdan ötekine sıçrayarak elektronca ortaya konmaktadır; böylece enerji, klasik elektrodinamik kurallarının tersine kesintili olmak gerekir; enerji, ister ışık, ister ultraviyole ya da enfraruj ya da X ışınları olun, *foton*lar halindedir. 1900'den beri, Rutherford'la Soddy'den beri, – aralarında Maurice de Broglie, Millikan, J. -J. Thomson, Wilson ve Aston'un bulunduğu yığınla bilgin, bu yeni evrenin öğelerini ölçmeye koyulur ve i z o t o p i yi saptarlar; öte yandan, Langevin de manyetizm kuramını belirginleştirir.

Matematik bilimler de yeni fiziği destekler.

> Vito Volterra, Henri Poincaré'nin genel bir yöntem bulduğu diferansiyel denklemler aşamasını geride bırakarak, entegral denklemlere varır; XIX. yüzyıldan bilinen fonksiyonların çözümlemesine çevirir yüzünü. Öte yandan, George Cantor 1870'ten sonra, köklü sayılar bütününden hareketle sonsuzluk kavramını geliştirmişti ki, süreklilik kavramını sarsıyordu. Baire, bu bütünler kuramını fonksiyonlara uygular; onun arkasından Emile Borel ile Lebesgue, birçok değişkenli fonksiyonların niteliklerini tanımlamaya verirler kendilerini. Son olarak, Galois'nın ortaya attığı, Cauchy ile Camille Jordan'ın yeniden ele aldıkları gruplar kuramını, Emile Picard ile Cartan daha da yetkinleştirir. Öte yandan, Lorentz'in grubu, sınırlı görecelik düşüncesini getiriyordu.

Tam o sırada, bu sonuncu kuram ete kemiğe bürünüyordu. Michelson, 1881'de ışık hızının her doğrultuda aynı olduğunu saptamıştı. Einstein, bu ilkeden hareketle şuraya varır: Zaman ve uzay mutlak değillerdir; bir cismin kitlesi hızıyla değişmektedir ve maddenin kendisi bile bir enerji biçimidir. Böylece, bütün klasik mekanik 1905'te çöker ve *quanta* kuramı sonsuz küçük alanında da doğrulanmış olur. Louis de Broglie, daha sonra, elektro ile dalgayı bir araya getirecek ve dalga mekaniğini kuracaktır: Ne var ki 1912'de, Lane X ışınlarının dalgasal niteliğini ortaya koymuştu. Einstein da, "sınırlı" görecelikten "genelleştirilmiş"

göreceliğe geçer. Bütün bunlar, Kopernikus, Galilei, Newton ve Laplace'ın ötesinde, evrenin doğası üstüne de yepyeni görüş açılarıydılar.

KÜLTÜREL VE SANATSAL ATILIMLAR

Sporu da içine alan yoğun ve renkli bir kültürel ve sanatsal atılımlar dönemi başlar.

Halk kültürü ile sporun gelişmesi

Bilimdeki ilerlemeleri izleyip kapsamını ölçen meraklılar nadirdir. Ya bilimin, kendisi için kapalı bir dünya olduğu yığınlar?

Durkheim'e göre "eğitimin bizde gerçekleştirdiği insan, doğanın yapıp ortaya koyduğu değil toplumun olmasını istediği insandır". Böylece, toplum kendi tasarısına göre bir okulu dayatır hep. Yenilikçiler ve devrimciler kadar tutucular da bilir bunu. Oysa sorun vahametini arttırır durur; çünkü eğitim şöleninde yer isteyenler gitgide daha çoktur.

Rotatifler ve daha başka yenilikler kitabın fiyatını düşürür; fotoğrafla resim, daha da çekici ve canlı hale getirmiştir onu. Okul kitaplarıyla halk romanları büyük sayıda basarlar. Gazete de aynı teknik yeniliklerden yararlanır; fiyatı da düşmüştür ve her elin değebileceği bir şeydir. Güçlü bir haber aracı olarak bilgilendirir ama eğlendirir de; kamuoyunu okşar ve biçimlendirir; kamu güçleri ile özel çıkarlar iyi davranırlar ona ve yararlanırlar kendisinden: Gazete, en büyük sosyal güçlerden biri olmuştur gerçekten. Gençler için eğlendirici dergiler yayımlanır. Her sokağın ve alanın satıcısı vardır: Gazete ve dergilerin yanı sıra, ucuz romanlar (duygusal, polisiye ve serüven romanları) akar durur oralara.

Okuryazar olmayanların sayısı gitgide geriler. Fransa'da ordudaki okuryazar olmayanların oranı, 1880 ile 1900 arasında yüzde 14'ten yüzde 4'e düşmüşken, 1914'te yüzde 2'yi aşmaz; kıtadakilerin çoğunun kötü okuyup yanlış yazdıkları ayrı bir sorundur. Üniversitelerde öğ-

rencilerin sayısı her gün biraz daha artarken, ilk ve orta öğretimdekiler de hızla çoğalır. İngiltere'de 1902 tarihli *Educaton Act,* özel okulları ortadan kaldırmadan eğitime katkıyı güçlendirir; ilkokuldan orta öğretime geçişi kolaylaştırır. Laiklerle dinci çevreler arasında mücadelenin sertliğini sürdürdüğü Fransa ile Belçika'da, zorunlu öğretim yaşı 12'ye ya da 14'e kadar çıkarılır.

Eğitim yöntemlerinin yenilenmesi yolunda yeni bir hareket palazlanır; çocuğun psikolojisi göz önünde tutularak, her yaşın zevklerine ve olanaklarına daha uygun bir eğitimin yararları savunulur. John Dewey, Kerchensteiner, Alfred Binet "aktif" denen yöntemler önerirler ki, Maria Montessori ile Decroly zekâca geri ve anormaller üzerinde yaptıkları gözlemlerden çıkarıp ortaya koymuşlardır bunları.

İzciliğin kaynağında da bu düşünce yatar.

> Hareketin kurucusu İngiliz ordusunda bir subay olan Baden-Powell, oyun ve özgürce kabullenilmiş disiplin yoluyla çocukta kendiliğindenlik ve yararlı bir eylem zevki uyandırıp arttırılmak istenir. İzcilik, bir ahlak yasasına dayanan bir çocuklar toplumu olma tutkusunu taşır. Beden sağlığı ile kafa sağlığını sıkı sıkıya birbirine bağlar. Hareketin 1910'dan başlayarak başarısının sırrını, kent insanlarının duydukları doğaya doğru kaçış ihtiyacında aramalı büyük bölümüyle.

El emeğiyle çalışanlar kadar kafaca yorulanlar için de dinlenme ve sağlık ihtiyacının gereklerini bir arada sunan spor da sosyal etkinliklerin ilk sırasına gelip girer. Kuşkusuz, sert ve bedeni pek yoran yarışmalar halindedir çoğu kez. Öyle de olsa coşturur insanları. Birleşik Devletler'de, bir boks maçı bir olaydır. Avrupa'da boksun büyük adları kamuoyunu ilgilendirmeye başlar; Fransa bisiklet yarışının sporcuları parlamentodaki çoğu temsilciden daha fazla tanınır ve serilir halk katında. Beyzbol, basketbol, futbol, rugby, tenis, İngiliz spor sözlüğünün terimleri olduğu kadar başka halklara da geçer. Spor ve jimnastik dernekleri dünya çapında ağlar kurarlar ve gitgide daha sıkı bağlar örerler aralarında. Fransa'da, Pierre de Coubertin, "eğitimde beden hareketlerinin yayılmasına" verir kendini ve dünya çapında Olimpiyad Oyunları fikrini atar ortaya:

1896'da Atina'da yaşama geçen düşünce, on üç ulusu bir araya getirir o yıl.

Vernet ile Géricault cokeylerle safkan atların resimlerini yaparken, Manet ile Degas'ya da esin verir at yarışları; öte yandan, Monet ile Seurat da su sahnelerini pek güzel işlerler; kübizm de spor temalarını alacaktır ele.

Peki, geleneksel olarak kültürlü insanlara seslenen edebiyat ve güzel sanatlar?

Edebi bolluk ve tiyatroda yenilik

Fransa'da, 1880 ile 1890 arasındaki "çevirme hareketi", gerçekçilik ile natüralizmin şifa bulmaz gerileyişi ile sonuçlanmıştı. Bu eğilimler, Avrupa'da ve Amerika'da, özellikle de romanda daha da açılıp serpilecektir gerçi; ne var ki şiirde, duygu ve içgüdü, s i m g e c i l i k le üstünlüğünü ortaya koyar. Gerçek şudur ki, hemen hemen her yanda, edebi okulların harmanlanmasına, deyimlerin alabildiğine çeşitlenişine varılır; fikirler kaynayıp durmakla kalmaz, kalemiyle yaşayan yazarların sayısı ve okuyucular artmıştır. İnce eleyip sık dokuyanlar, süzülmüşler, küçük çatılar altında toplaşırlar. Bir araya gelmekten çok birbirinden farklı olmak çabası güdülür; başını alıp bir yana çekilenler bile vardır hatta.

Gelen ve kendini arayan kuşak, içtenliğe, pek kişisel itirafa tapar ve insan yazgısının büyük sorunlarını kendi hesabına yeniden düşünmekten hoşlanır. Sadece zekâya seslenmenin horlanışı, dinselin saldırgan dönüşünü destekler, içe dönük çözümlemeye götürür ve bilinçaltı ile cinselliğin incelenmesini gündeme sokar; öte yandan, sosyal sefaletin resmi, sivri ve acı veren haliyle çekici ya da yararlı bir temadır hep.

1900'e doğru, simgeci ağacın dalları Doğu Avrupa'ya değin uzanışını sürdürür ve Rusya'da serpilip çiçeklenir. Ne var ki, Batı yakasında solup cılızlaşmaya başlamışlardır. Bu süreçte, yine de özgün şairler, çok özgür ya da pek işlenmiş bir dize yaratacaklardır: Apollinaire, Yeats ile Jammes, Holz, Dehmel ile George, Froeding böyledir.

İtalyan Marinetti 1909'da fütürizm'i atar ortaya ve yurttaşı Ungaretti fragmentist'lerin başıdır. Her ikisi de, tarihçi ve idealist filozof Croçe'nin etkisine uğramışlardır. Rusların arasına da gelip girer *fütürizm.* İspanya'da bir "98 hareketi" görülür: Küba'da ve Filipinler'de tadılan yenilginin arkasından bir vicdan hesaplaşmasını önerir. Bu olurken, Reuben Dario, lirik bir *modernizmin* başına geçer ve hareket Latin Amerika ülkelerinin çoğuna yayılır. Hauptmann ile Sudermann'm doğacılığına Avusturya neoromantikleri, bir Bahr, bir Hoffmannstahl karşı çıkmışlardır; Almanya bu doğacılığı değerlendirdikten sonra, *empressionizmi,* 1912'den sonra da *expressionizm'*i tadar; bu sonuncusu, betimlemeden kaçıp nesnelerin özüne eğilir. "1880 insanları"nın lirik ve bireyci grubu Hollanda'ya uzun süre egemen olur. İskandinav şiirinin en büyük adları da liriktirler. Baltık, Adriyatik ve Ege arasında kendisini gösteren edebi uyanışa gelince, özellikle Polonyalılar, Çekler, Macarlar ve Rumenlerin yanında gelişmesini sürdürür.

İbsen, simgeciliği daha önce tiyatroya taşımıştı; Maeterlinck, büyük bir seyirci kitlesi toplar ona. Arkasından Claudel ve Hauptmann ile mistisizme doğru bir gelişme olurken; hep daha geniş bir seyirci topluluğunu doyurmak amacıyla, tezli piyesler, sosyal ya da psikolojik dramlar, sadece duygusal bir çözümlemeye dayanan eserler kaynaşıp durur. Komedi, bayağı bir entrika türünden kaçma girişimi içindedir: Courteline'le Tristan Bernard, Oscar Wilde ile Bernard Shaw, komediye bir canlılık getirip arkalarından sürüklerler. Romandan tiyatroya gelmiş Pirandello, insan varlığının anlaşılması güç karakterlerini sahneye taşır.

Sahne ise, yepyeni araçlara sahiptir ve türlerin çeşitliliği öylesinedir ki, hiçbir eğilim kendisini dayatamaz. Bir yandan ışık tekniği temsili zenginleştirir; öte yandan, yorum, dekoru en aza indirerek oyuncuların oyununa dikkatleri çekmeye çalışır. Max Reinhardt'ın, Stanislavski'nin ve Meyerhold'un tiyatroyu gençleştirdikleri bir dönemdir söz konusu olan ve "öncü" bir tiyatro dur bu. Paris'te, klasik ve romantik tiyatronun dağarındaki büyük oyunlar, bir Mounet-Sully, bir Sarah Bernhardt ile gözalıcı yorumlara kavuşup yeni bir başarıyı tadarlar.. Öte yandan, İlkçağ tragedyasının zevki de kendisini kabul ettirir.

Son olarak, klasik dans, İsadora Duncan'ın girişimiyle ritmik ya da serbest bir havaya bürünürken, Rus bale okul-

ları, özellikle D i a g h i l e v' inki, erkek oyuncuyu yeniden öne çıkararak bir periler alemi yaratır: Bir doğu istilasının yeni bir görünümüdür bu, daha önce Mallarmé ile Degas'nın isteyip hazırladıkları bir yolda, Stravinsky'nin dehası karışacak işe, Ravel de katılacaktır ona.

Müzikte bir devrimin başlangıçları

Simgecilik zevkiyle Almanya'nın yükselişinin desteklediği Wagner'in hegemonyası, ne denli açık olursa olsun, direnişlerle karşılaşmadan yerleşmemişti. İtalya, Verdi'si ile öğünüyordu; Fransa'da da melodi, Gounod'nun çizgisinde sürekli bir başarı içindeydi. Bununla beraber, lirik doğsa da bağdaşlaştırmacı bir nitelikteydi: Örneğin Viyana'da, başarı sağlayan operalar arasında anılanlar, *Lohengrin* ile *Şarkıcı Usta'lar*'ın yanı sıra, *Ayda*'dır, *Mignon*'dur, hatta *Huguenot*'lardır. Moussorgsky'nin *Boris Godunov*'u, sözlerindeki yalın çarpıcılığı ve halka yakın vurgulamaların önemi bakımından türünde tek görünüyordu. Brahms, romantik şamatanın ötesinde, Beethoven'e yakışır biçimleri yeniden buluyordu; Franck, bir "Bach'a Dönüş"ü haber veriyordu.

Bir yeni-klasisizmin geldiği hissediliyordu.

Gerçekten o sıralardadır ki, D e b u s s y d e v r i m i adı verilen olay ortaya çıkar. Daha önce Gabriel Fauré, müziğini izlenimci biçeme yakınlaştıran, simgeci estetikle de içiçe bir hale getiren, o kaçıp giden ayrıntı ve ahenkli inceliğin kaygısındaydı. Onun gibi Claude Debussy de, Verlaine'den esinlenir, Beaudelaire'i sever, Mallarmé'nin ortamıyla sıkı ilişkiler içindedir: 1892'de, *Bir Kır Tanrısının Öğle Sonrasına Başlangıç*'ı yazar. Bir Wagner büyüleyişinden uzak durmasa da, Bayreuth'lü ustanın renkliliğine de tepki içindedir; *Boris Godunov*'dan esinlenmese de, Moussorgsky gibi türküyü söze sıkı sıkıya bağlar ve çalgı gruplarını böler. *Başlangıç*'la, çizgi rengin arkasında gizlenir, melodi ahenge özveride bulunur, duygu kendine egemen olur. 1902'de, *Pelléas ve Melisande*'la, bu ince ve hülyayı, yeni bir teknikle yazılmış besteyle bir şöhret perçinlenir.

Daha kösnül ya da daha sert bir dilde olmak üzere, Ravel, Roussel, Florent Schmitt, Fransa'da Debussy çizgisini –

onu aşarak- sürdürürler. Albeniz'lerin, Granados'ların ve Manuel de Falla'ların döneminde, Maurice Ravel, en gözde temalarından biri olarak, dans ve düşle beraber İspanya'yı seçer: *La Habanera, La Pavane, İspanyol Rapsodisi, İspanya Saati,* sanatına damgalarını vururlar.

Debussy geleneksel havayı değiştirirken, bir başka yeni biçemi arayanlar da vardır: Vincent d'İndy'nin yanı sıra, pek çeşitli yollardan giden Scriabin, Bela Bartok ve Richard Strauss'tur bunlar. Eric Satie "makamda belirsizlik" içine gelip girerken, Arnold Schoenberg, bütün bir ritmin dışarda bırakıldığı gerçek bir makamsızlığa varıyordu. İngiltere'de başka bir yenilik kendini gösteriyordu. İşte tam bu sırada, S t r a v i n s k y ortaya çıkar: Arka arkaya *Ateşten Kuş, Petruşka, İlkbahar Ayini,* alabildiğine cesur ve değişik bir örgüleniş içinde bir çokseslilığı yürürlüğe sokar. Özellikle Ayin, bir bomba gibi patlar. Prokofiev de, 1914'te *İskit Suiti* ile bu ' barbarlar" saldırısını destekliyordu.

C a z için, bir "folklor uyduruğu" diyecektir Stravinsky. Oysa coşkulu ve tutkulu yeni sanat, kendisini soyutlayamazdı ondan: "Barbar"la ilkel bağlaşıklığa gider. Caz, dinsel ve yurtsamacı *spritual*'leriyle, cırlak, trajik ya da alaycı blue'larıyla, önce Amerika'da Siyahilerin bir öç alışıdır bir bakıma. Ne var ki, mekanikleşmiş bir uygarlığın koşuşturmalı biçemine, müziğin şaşırtıcı bir uyarlanışıdır da o.

Yaşlı Avrupa, her yandan bozguna uğramıştır bir yerde...

Plastik sanatlarda yeni yönelişler.
İzlenimciliğe karşı tepki

Salonlar, sergiler çoğalır. Simsarlar ve koleksiyoncular karınca gibi kaynarlar. Amerika, hem de bir dev iştahıyla sahneye çıkmıştır: John Pierpont Morgan, Bizans minelerini, Çin porselenlerini, Raffaello'nun, Rembrandt'ın, Fragonard'ın, Gainsborough'un tablolarını toplar ve Vermeer'in bir tablosu için 100 bin dolar öder; onun gibi reklamın dikkatleri çektiği şeyleri satın alan başkaları da vardır. Hayranlık, kimi zaman gözleri döndürür: "Gümrükçü" adı verilen Rousseau öyledir, Gaugin öyledir. Bununla beraber bir

Van Gogh, ticari başarı sağlamadığı gibi, amatörlerin arkasından koştuğu bir sanatçı da olmaz; Matisse, tablolarını bir el arabasına koyup bizzat götürür; Utrillo ise, güdük bir para ya da bir şişe şarap karşılığında içki satıcılarına terkeder yaptıklarını.

"Velveleli" R o d i n, insanın kaygılanışına verdiği dokunaklı nitelik sayesinde kendini kabul ettirir; her şeyi anlatıma ve simgeye feda eder ve böylece oldukça kenarda kalır. Bourdelle, daha çok mimari hatların gereklerine boyun eğer ve arkeolojinin dikkatlere sunduğu eskilliğe döner. Maillol, *Modern Style*'in aradığı yumuşak eğrileri sever. Hemen her yanda cesur yetenekler vardır: Almanya'da bir Kolb, İngiltere'de bir Epstein, Bohemya'da bir Chtursa. Ne var ki heykel, ne öteki sanatlardan ve genel izleyiciden gitgide uzaklaşan resimle, ne de yolunu bulamamış mimarlıkla ortaklık kuramamanın acısını çekmektedir; ısmarlanmanın kölesi olup çıkmıştır.

Desen, geleceğini afişe, resimli kartpostala ve gazeteye bağlamıştır. Gazete ve dergilerin doğrudan karikatürcüleri vardır ve güçlü sanatçılardır: *Punch*'ün büyük karikatürcüsü İngiliz Keene, *Simplicissimus*'un ekibi, Amerikalı Gibson, Çek Mucha, Caran d'Ache, Forain, Willette, Steinlen öyledir. Onların yanı sıra, resim sanatı, kendisi için tek kurtuluş yolu olarak görünen bağımsız yolun içine cesurca gelip girer. Ünlü eleştirici Rémy de Gourmont, 1899'da bu doğrultuda şunları yazar: "Sanatın, kendine özgü ve bütünüyle bencil bir amacı vardır... Ne dinsel, ne sosyal, ne ahlaksal hiçbir misyonu bile bile üstlenmez o... Özgür olmak ister sanat, yararsız, anlamsız."

Ne o, akıldışının bir zaferi midir bu sözler?

İzlenimciliğin yükselişi pek gözalıcı olmuştu: Avrupa'da gezisini sürdürür, Almanya'da bir Von Uhde ile bir Corinth'e, Avusturya'da bir Klimt'e, İsveç'te bir Zorn'a esin verir; oradan Macaristan'a ve Rusya'ya geçer.

Ne var ki, bir soğukluk da başlar kendisine karşı.

Güçlü bir kişilikle çarpıcı üç büyük sanatçı vardır: Cézanne, Gaugin ve Van Gogh. C é z a n n e, önce izlenimci grup içinde göründü; hareketi, kaçıp gideni yakalamayınca sürekli olana döner, yoğun ve yalın olanı resmeder; ilkele özlem duyar ve evrenselin saplantısı halindedir: G a u g i n,

birçok noktada onunla yakınlık içindedir: En çarpıcı duygulanışları yakalar ve ilkele olan tutkusunu da gerçekten ilkeller arasında yaşadığı yaşamda doyurur. V a n G o g h' a, sonunda çıldıracak olan bu alkoliğe gelince, hemen hemen bütün eserlerini 1887 ile 1890 arasında – korkunç bir çaba pahasına- yarattıktan sonra, vardığı nokta, canlı tonlardır ve renge bütün olanaklarını getirip geri vermiştir.

Yeni izlenimcilik, Seurat ile, Cross ve Signac ile yoğun bir ışığın içinde olmaya çabalar. 1905'e doğru da *çiğrenkçiler* (fovizm) görünür: Derain, Matisse, Rouault, ötekiler ve özellikle de "Resim yapmak sevişmektir" diyen Vlaminck. Bir bölümü Gustave Moreau'dan, bir bölümü de Gaugin ile Van Gogh'tan yola çıkarlar. Aslında, tek ortak noktaları da, izlenimcilik karşısında – saklayamadıkları- düşmanlıktır. Açık renge karşı yoğun renktir istenen. Ne var ki Matisse, bir "denge" kurmak ister. İtalya'da *fütürizm,* modern yaşamın ürperişlerini iletmeyi istediğinde, başkaldırıcı vurgulamalar içindedir. Yine izlenimciliğe karşı olmak üzere, *dışavurumculuk* (expressionnisme) yalınlaştırır resmi ve bir karikatür etkisine kadar götürür işi. Akım, Cézanne'a ve *Junge Kunst*'un (Genç Sanat) kurucusu Norveçli Münch'e çok şey borçlu olan, *Die Brücke* (Köprü) adlı Alman okulunun içinde kendini bulur.

Cézanne, onun gibi Seurat ile Gauguin, genel olarak şemalaştırıp basite indirgeyenler, *kübizm*'e de götürürler. Apollinaire ilan eder: "Gramer, yazarlar için neyse, geometri de plastik sanatlar için odur!" Mutlak, köktenci, kestirip atan, alabildiğine kapalı kübizm şöyle tanımlanır: "Bir lirik geometri!" Çoğu ressam dirsek teması içindedir onunla: Matisse, Derain, Braque, sonra Picasso öyledir. Bir planlar, küpler, sivri köşeler oyunudur ortadaki; yüzleri elmas gibi yontulmuş görünen figürler, zenci ve Polinezya heykellerini hatırlatır. 1900'de Paris'e gelen Endülüslü P i c a s s o, böylece soyutlama yoluyla geometrik hale getirilmiş imgelerle dolu bir dünya yaratır kendine. Arada bir kesilen, kopuk kopuk, süreksiz, Stravinsky'nin müziğinde olduğu gibi resim sanatında da zaferini kazanmıştır.

Bu olurken, mimarlıkta da cesur girişimler görülmektedir.

Yüzyılın başından beri, kent, korkunç ve anarşik büyümesini getirip dayatmıştı. K e n t l e r e b i r ç e k i d ü z e n v e r m e kaygısının yayılması için, 1880 yılını beklemek gerekir: III. Napoléon'la Haussmann'ın arkasından, Berlinli Stübben geçmişe ve zemine saygılı bir anlayış içindedir; Viyanalı Sitte, meydanlarla yapılar arasında zorunlu bir ahenk üstünde durur; İngiliz Harvard bahçe-kenti yeğler. Almanya kentlerin yayılışını ilk kez bir düzene bağlarken, yeni Anglosakson ülkeler *Park System* örneğini koymuşlardır ortaya. Görüş alışverişine olanak sağlayan kongreler yapılır, sergiler açılır. Ne var ki şehircilik, dev görevlerinin bilincine varmakta gecikmiş haldedir.

Kimi yenilikler, "yaşlı uygarlar"ı irkiltir.

Barrès onlardan biridir.

Demir de, bir mimarlık rönesansına kapı açabilmiş değildir. Para getirdiği için bir Eiffel Kulesi ayakta kalmıştır; ona da ağzına geleni söyleyen yığınla insan vardır.

Modern Style de, resmi ya da büyük yapılar söz konusu olduğunda, yoksulluk içindedir. Bununla beraber dekoru yeniler; dökme demirden güzel eserlere esin verir; çiçekli biçimleri afişlerde bile yer alır; kadın modasına değin girmiştir.

Bu arada, " b e t o n a r m e " denilen yapıların Birleşik Devletler'de ilk ürünlerini ortaya koymasıyla "akılcı" diye şöhret sağlayacak bir sanat yola koyulur. Amerikalılar, betonu demir bir iskeletle sağlamlaştırırlar. Yapı, yalnız ateşe dirençli olmakla kalmaz, kuruluşu çabuk ve ekonomiktir. William Le Baron Jenney, 1883'te Şikago'da ilk betonarmeyi diker; onu 1889'da New York izler. Onların arkasından başkaları gelecektir.

Yalnız Amerika'da değil, Avrupa'da da.

Çok geçmeden garipsenmez olur: Kübizm, gözleri alıştırmamış mıdır?

Beton iskelet yapının ağırlığını yüklendiği için duvarlar serbest kaldığından, mimarlık modern ihtiyaçlara daha çok yanıt verir olur. Böylece, XIX. yüzyıl biterken, sağlamlıkla başka erdemleri birleştiren, gerçekten yeni, yepyeni bir mimarlık biçeminin vaatlerini kendinden sonraki yüzyıla bırakır.

BÖLÜM II

AVRUPA'DA İDEALİST VE RUHÇU YENİLENİŞLER

XIX. yüzyılın sonlarıyla XX. yüzyılın başları, Avrupa'da bir kuşkular dönemidir; bilimin değeri üzerine tartışma başlarken, Batı'nm onca bağlandığı "ilerleme"ye karşı da sorular belirir kafalarda.

Ruhçu felsefe ve din, bu ortamdan yararlanacaktır.

BİR KUŞKULAR DÖNEMİ

Bilimin değeri üstüne tartışma

Yüzyılın büyük değişikliği içinde bilim ve teknikteki atılım, Batılı insanın eyleme ve insana inanan fetihlere yatırdığı umutları haklı çıkaracak niteliktedir. Daha da güzeli, kültürün sağladığı yararlar hızla genişlemektedir; edebiyat ve sanat, gelişmeye uygun bir iklimden yararlanmaktadır. Bunun sonucudur ki, Ernest Renan, ölmeden önce Berthelot'nun 1848'de kendisine hatırlattığı ve bir tür pozitivizmin vasiyetnamesi olarak görülebilecek bir kitabı, *Bilimin Geleceği*'ni yayımlamaya karar verir. Berthelot'nun kendisi de, tam bir bilimci inancın gözüpek iddialarını çoğaltır durur; denemelerini ve yazılarını iki kitapta toplamıştır: 1897'de *Bilim ve Ahlak,* 1903'te de *Bilim ve Özgür Düşünce* yayımlanır. Aynı yıllardadır ki, Haeckel *Evren'in Gizemleri*'ni yazar. "Bilim, insanlığın velinimetidir" diye yazar Berthelot ve ekler: "Bilim, hem düşünce yaşamının yönetimini hem de toplumların manevi yönetimini istemektedir. Yarattığı canlılıklardır ki, modern uygarlık gitgide daha hızlı adımlarla ilerlemektedir." Onu küçümseyenler ne derlerse desinler, çalışmanın çetin koşullarını hafifleterek ve

bir kardeşçe insanlık yaratarak yürüyor yolunda. "Evrenle insanın beden ve manevi yapısı hakkında daha derinliğine bir bilgiden, insan soyunun yazgısıyla ilgili yeni bir anlayış doğmaktadır; bu anlayışı yönlendirsen de, bütün sınıflar ve bütün uluslar arasındaki evrensel dayanışmanın temel kavramlarıdır."

Ne var ki, bilimin kendisi, geçirdiği devrimle ta temellerine değin sarsılmışa benzer.

"Elindeki genç güçlere fazla inandı ve evrensel olanı ergeç vereceği konusunda fazla vaatte bulundu." Bunlar, bilimle ilgili olarak, şaşkınlık içindeki bir meslektaşının ağzından aktardığı sözlerdir Romain Rolland'ın ve aynı Romain Rolland, "1900 yıllarının depreminden ve başlayan bir yüzyılın (XX. yüzyıl) düşüncesini altüst edip tutuşturan fikir yanardağlarından" söz eder.

Şaşırtıcı olaylara, daha şaşkınlık verici başkaları eklenir: Dün, lambayı yakmak için bir alevi uzatmak gerekiyordu fitiline, oysa bugün Edison'un lambasını yakmak için buna gerek yok; dün Darwinizm, evrimi süreklilik üstüne kurmuştu, oysa bugün Dresch'ler, Weismann'lar, De Vries'ler ani değişmeler kavramına dönmüşlerdir ve şunu ilan etmektedirler: "Türler arasında süreklilik yoktur." Pek açık olarak, evrenin mekanist açıklanışı kimseyi doyurmamaktadır: Kirchhoff, 1876 yılından başlayarak, Newton sisteminin değeri üstüne kuşkularını dile getirir; Mach, kantitatif alanda hiçbir şeyi karşılamayan "mutlak uzay", "mutlak zaman" terimlerine karşı çıkar ve tam anlamıyla "fenomenolojik" bir fizik önerir; ve *quanta* kuramı, Emile Borel'i, istatistik açıklamada başka sorulara götürür ve aynı Emile Borel, Çebişev, Henri Poincaré ve Bachelier ile beraber, olasılıklar hesabını derinleştirir. Fizikçiler arasında tepki o derecededir ki Lenin, *Materyalizm ve Empriokritisizm* adlı eserinde, onları, "diyalektiği bilmedikleri için, görececilik (relativizm) yoluyla idealizme düşmekle" suçlayacaktır.

Ne olursa olsun, matematikçiler yeni şeyler ortaya koymak için, postülalarla aksiyomlara ihtiyaç duydukları konusunda ısrar ederler. Emile Picard şöyle diyecektir: "Bilimin tam nesnelliği olsa olsa hayaldir; bilimimiz bize göredir." Rastlantıya hiçbir yer bırakmasa da, Poincaré, güç ya da madde kelimelerinin arkasında hiçbir şey yoktur ve böyle-

ce "deney, en uygun yolu ayırt etmemizde yardımcı olarak ... seçmede bizi özgür bırakır" diye düşünür. Şunu hep hatırlatmaktan hoşlanır: "Bilim, her zaman eksik kalacaktır" ve "kim ki bilimden söz eder, tanıyan akılla tanınan nesne arasında ikilikten söz etmiş olur." Ve "Bilim nedir?" sorusunu sorduğunda da şöyle yanıt verir: Bilim, "her şeyden önce bir sınıflandırma, görünüşlerin birbirinden ayırdığı olayları bir yaklaştırma biçimidir..."; olsa olsa, "bir ilişkiler sistemi"dir bilim. Böylece, bilim sınırlarını tanımlarken düşlere karşı çıkar; hükümlerimizi askıya almamızı isterken, çoğu insan, onun kendi kendisinden kuşkuya düştüğünü düşünür. Bilimlerin ve yöntemlerinin çokluğu üzerinde direnen Boutroux'nun gözünde, kesinlikten sıradan olasılığa geçilir. Pragmatizm, bilimin bir elverişli uzlaşmalar bütünü olduğuna ya da, daha yerinde olarak, bilimsel yasaların olsa olsa kestirmece yasalar olduğuna inanıp avunurken, Bergson, buradan kalkıp şunu savunacaktır: Gerçek süreklilik sadece bilinçtedir; madde ise, oynak, yerine oturmamış bir süreklilik sunar ancak.

XIX. yüzyılda açılan evrensel sergilerden biri de 1889'da açılandır. Aynı yıl, Bergson'un bir eseri, *Bilincin Doğrudan Verileri Üstüne Deneme* yayımlanır; onun yanı sıra da, bir tezli roman, Paul Bourget'nin *Çömez*'i. Bourget orada, nasıl bir "büyük yadsımacının, mantık gücüyle insanlıktan çıkmış birinin, yazgının akıl almaz sırrı karşısında alçalıp eğildiğini" ve sonunda Tanrı'ya döndüğünü gösterir. Fransa'da bir büyük savaş verilmektedir: Konusu da, Brunetière'in *Vatikan'a Bir Ziyaretten Sonra* adlı makalesiyle, Renan'ın *Bilimin Geleceği* adlı eseridir. Bourget'nin arkadaşı olan Brunetière, karşısında, vaktiyle Renan'a esin vermiş olan Berthelot'yu bulur. Ve Brunetière'in ilan ettiği bir şey vardır: *Bilimin iflası!* "Bilmiyoruz"dan kalkıp "Hiçbir zaman bilmeyeceğiz"e varanlardan biridir o. Berthelot, akılcılığın susturucu kanıtlarıyla yanıt verir ona. Bununla beraber Zola, bilimin "mutluluğu değil, gerçeği vaadettiğini" söyler ve ekler: "Bir gün onunla yetinebilmek için nice kurbanlar verilecek, nice özverilere gidilecek ve ancak seçkin bir çevrede rastlanabilecek bir aydın ciddiliği gerekecek. Ama o günü beklerken, acı çeken insanlıktan yükselen şu umutsuz çığlığa bakınız!" Öte yandan Henri Poincaré,

görüşleri uzlaştırmaya çalışır: "İnsan, bilim yoluyla mutlu olamaz, ancak onsuz çok daha az mutlu olabilir" der. Papa XIII. Leo da, Papalık adına bir mektubunda "gerçek, Tanrı, sonsuzluk için çektiğimiz susuzluğu gidermede" bilimin içinde bulunduğu olanaksızlığı altını çizer yine de.

Bilimci, kesinliğin anahtarına sahip olduğunu söylüyor ve elde edilmiş sonuçların – hemen hemen açık- bir sağlamlıkta olduğunu ileriye sürüyordu. Ne var ki dogmatizmi, görelilik çağının eşiğinde, gerekirciliğe karşı oluşun tepkisine yol açmış görünüyordu ve söz konusu tepki, içgüdüsel bir bağlaşıklık içindeydi dinle.

Lamarck'ın dönüşümcülüğü (transformisme), ortamın neden olduğu değişikliklerin gelecek kuşaklara da geçtiğini kabul ediyordu. İçinde Comte'un ve Spencer'in bulunduğu bütün bir aydın çevre, insanlığın fikirce olduğu gibi fizyolojik yönden de yetkinleşmesine inanıyordu böylece. Tersine, kazanılmışın sonraki kuşaklara geçemeyeceği sonucuna varan değişimcilik (mutationnisme), en olumlu eğilimlerin gelişmesine pek umut bağlamış olan bir yüzyılın iyimserliğine korkunç bir darbe vuruyordu. Oysa görünen oydu ki, doğal ayıklanma, azın azı bir sertlikle de gerçekleşse, tür, yetkinleşmek şöyle dursun, organik olarak zayıflayabilecekti gerçekte. Buradan kalkıp soyarıtımını, iradi bir ayıklamayı öneren düşünce uç verir ve 1907'de Birleşik Devletler'de birçok yasakoyucu, bozulmuş kimi bireylerin kısırlaştırılmasına izin verir. Daha önce 1888'de, Vacher de Lapouge, "hayvansal ve kendiliğinden döllemenin yerine, zooteknik ve bilimsel döllemenin konulmasını" önermiyor muydu?

İlerleme üstüne kuşku, modern uygarlığı ret ve Doğu'nun şiddet-karşıtı çağrısı

Bunlar olurken, Batı'nın tekelinde tuttuğu birtakım ilkelerin üstünlüğü üstüne kuşkular düşer. İlerlemeye, buradan kalkıp sosyal barışta ve halklar arası barışta i l e r l e m e ye inanmalı mıydık? Gerçi Berthelot şunu vaat etmişti: İnsan ahlakça kazanacaktı; çünkü, canlı yaratıkları boğazlama ve yoketmeyle yaşamıyacaktı artık. Ne var ki Ge-

neral de Bernhardi, *Bugünkü Savaş*'ın niteliklerini göz önünde tutup 1912'de şunu söyleyecektir: "Gelecek Prometheus'undur, yoksa Epimetheus'un değil!"

Bu arada, Doğu, kendisi için sadece maddesel güç gösterisi ne kalkmış bir sistem önünde eğilmeye karşı çıkar. Daha önce Rus mistisizmi, tekniğin gelişmesine dayalı değerleri reddetmişti. Öte yandan Tolstoy da, Dağdaki Vaaz'a açıklık getirip yeni dünyanın güce tapanlarını mahkûm ederek bilimin iflasını ilan eder ve ahlaki bir devrim yapma görevini kendi ülkesine tanır. 1884-1885'te "Ne Yapmalıyız?" diye sorar. Ve yanıt verir: O uğursuz işbölümüne karşı çıkmalı, pozitivizmi ve sanat sanat içindir düşüncesini reddetmeliyiz; "Pişmanlık getirmeli, eğitim yoluyla yüreklerimize kazınmış olan gururu söküp atmalıyız...", böylece zenginleşme adına hemcinsimizi sömürmekten vazgeçmeliyiz; kafa çalışmasını bedensel çalışmayla birleştirmeli, kötülüğe karşı da iyilikle savaşmalıyız. Lenin, onun söylediklerine bakıp, "saf ataerkil bir köylü anlayışsızlığı" ile hareket eden ve "Asya dünyasının yarattığı ideolojileri" düşündürten "dar düşünceli vaız" diyecektir.

Tolstoyculuğun, ahlakını İncil'den alıp felsefe planında da Budizm'den esinlendiği söylenebilirdi. Hindistan, bilgeliğiyle büyülüyordu. Ne var ki, gidip bizzat Batı'nın keşfine çıksa da kınamasını saklamıyordu. Vivekananda, alabildiğine etkilenip üzülmüştü. Şair, filozof, dram yazarı, müzisyen Rabındranath Tagore da, dünyadan el etek çekme öğretisine karşı çıkmakla beraber, maddesel gelişmeyi manevi yetkinleşmeye yeğleyen bir uygarlığı mahkûm ediyordu. Gandhi, kendi yurttaşlarını Avrupalıya karşı savunmak için geldiği Güney Afrika'da düşünmeye başlar: Ruskin'i okur; Japon romancısı Hasegaua Futabatei'nin kötümserliğine esin vermiş Tolstoy'u tanır; sonunda şunu yaymaya başlar insanlara: Güzellik el emeğindedir ve şiddet güdülerine boyun eğmemelidir! 1909'da yayımladığı *İtiraflar*'ında, "Hindistan'ın elli yıldan beri öğrendiği ne ki var" unutmasını söyler ve Batı'nın anladığı anlamda ilerlemeyi yadsımaya gidip şunu ilan eder: "Demiryolları, telgraf, hastahaneler, avukatlar, hekimler vb., hepsi yokolup gitmelidir ülkemizde."

Yeni toplumların ebesi midir şiddet?

Le Dantec, Le Bon, Steinmetz gibi sosyologlar, şiddeti insansoyunun yapısına bağlarken, Durkheim, işbölümünün hayvansal içgüdüleri frenlediği inancı içinde, şiddete şiddet karşıtlığı ile yanıt verir. Milliyetçi tutkuların zincirlerinden boşanışına bakıp rahatsız olan bir Anatole France için, güzel şeyleri kendisine iş edinmiş bir Romain Rolland için, bu şiddet karşıtlığı bağımsız ve güzellik tutkunu zekânın yardımına koşmalıdır.

RUHÇU FELSEFE VE DİN

Spiritualist ve idealist gelenek

Yüzyıl, bilinmezle ilgili sorunu, silik olmasa da en azından yansız bir role indirgemişti, çünkü bilgi, nesnelerin ne olduğundan çok, onlar arasındaki ilişkiler üstüneydi. Manevi bilimleri doğa bilimleriyle bir tutan – Taine gibi – bilimciler vardı; ne var ki, Comte'tan Poincaré'ye değin bilinemezci (agnostik) yığınla zekâ, kimi sorunların erişilemez olarak kalacağını kabul ediyorlardı. Oysa, bilimin "mutluluğu değil de gerçeği vaadettiği" doğruysa ve "sonsuzun başdöndürmesi"ni unutmak için alabildiğine şeyden vazgeçmek gerekiyorsa, bilimciler, geleneksel inancın bile dışında kalıp ilk nedenlerle ereklilik sorununa temel bir sorun olarak bakanları doyuramaz haldeydiler. Ödev kavramı nereye bağlanacaktı? Berthelot'nun yaptığı gibi, ahlakın "ne bencilikle ne de bağnazlıkla" ilgisi olmadığını söylemek yeter miydi? Aklın her şeyi açıkladığı varsayılırsa, kendi kendini açıklaması da gerekiyordu ve bilginin incelenmesi sorununa dönülüyordu.

Uzlaştırmacılar her zaman çoktur. Örneğin Alfred Fouillé, idealizmle natüralizmi birleştirmeye kalkar ve şöyle der: "Özgürlüğe inandığımızdan kendimizi özgür kılıyoruz ve sanki Tanrı varmış gibi de Tanrı'ya inanıyoruz."

Almanya'da da K a n t' a bir d ö n ü ş başlar. Schopenhauer'in etkisi, gecikmeyle, ama alabildiğine güçle görülür: "Kaygılanacak hiçbir şeyim olmadığında, bu bile kaygılandırır beni"; bu Kantçı, akıldışı bir "yaşama irade-

si", "karanlık, kör, sınırlı, değişmez" bir eğilimi koyar ortaya.

1880-90 yıllarına doğru, Pascal'la Malebranche'tan beri, 1800-1820 yıllarında Maine de Biran'ın temsil ettiği bir spiritüalizm açılıp serpilmeye başlar. Ravaisson, metafiziğe ön sırayı yeniden verir ve Bergsonizme yolu açar. Nesneler, sadece ruhun etkinliğini ortaya koyduğundan, tek gerçeklik bilincin gerçekliğidir. Boutroux, *Doğa Yasalarının Olumsallığı* adlı eserindeki kuramıyla, bu gruba bağlıdır: "Kural olan değişebilirliktir" ona göre; pozitif bilim ilkelerine karşı onunkinden daha sert bir suçlamayı kimse yapmadı. Ve yüzyılın sonlarında bilimsel düşünce üzerindeki etkisi pek büyük oldu.

Buna koşut olarak, amprizme ve Spencer'in dogmatizmine karşı dikilen Hegelci idealizm, Anglosakson ülkeleri istila eder. Oxford'da Th. Hill Green'in, çömezi Bradlay'in ve Amerikalı Royce'un ağzında "Evrensel Ruh" yeniden revaçtadır. Alman filozofu Husserl, Descartes'm düşüncelerini doyurucu bulmayınca, Fenomenolojiyi kurar ve bir başka yoldan metafiziğin tepelerine çıkar.

Léon Brunschvieg de, bilime öncelik verdiği halde, amprik bir gerçekçiliğin karşısında aşkın bir idealizme gelip varır. Filozof Hamelin, soyuttan somuta doğru yola koyulurken, Bergson'un felsefesi ete kemiğe bürünecek; Hegel'in, Renouvier'nin ve Lachelier'nin etkileri de ona doğru yönelecektir.

Kişiliğin yüceltilmesi

"Bizi çıldırtan kuşku değil, kesinliktir": Bunamaya uğrayıp ölmeden önce Nietzche' nin söylediği sözlerdir bunlar ve bilimciliği kolayından kabul eden davranışa karşı protestonun bir başka biçimidir.

Schopenhauer'in yandaşı olarak, bir uzun süreden beri "yaşama yorgunluğu"nu yenmenin aranışı içindedir. Wagner kendisini hayalkırıklığına uğratınca Zerdüşt'e seslenir: Nasıl güce erişebileceğini, başka bir deyişle, o sahte acıma ve eşitlik kavramlarının üstüne nasıl yükselebileceğini öğrenmek arzusundadır ve Hıristiyanlıkla demokrasi, ikisi de

bu umut kırıcı "yorgunluk"tan sorumludurlar. "Yaşadığım andan başlayarak, yaşamın, bende ve benim dışımda, mümkün olduğu kadar taşkın, gür, tropikal olmasını istiyorum. Tanrının ölümü, ebedi dönüş mitosu, bir üstün insanlığın yaradılışı: Bu büyük temaların anlattığı nedir? Bir yeni romantizm mi, aristokratik ve diyonizyak bir yeni paganizm mi? "Hareketlerden biri, insanlığı, büyük insan yığınlarını aynı düzeye getirmek; öteki hareket, benim hareketim ise, tersine, bütün zıtlıkları ve bütün uçurumları derinleştirmek, eşitliği kaldırmak, tam güçlüleri yaratmaktır."

Avrupa'da son hazırlıklardan Samuray'ların Japonyası'na değin pek derin yankıları olur bu mesajın. Kierkegaard, insanın kendisini tam olarak gerçekleştirebileceği bir davranış kuralı önermiştir. Nietzsche de, kimi insanların onu varoluşçu felsefenin kaynaklarına yerleştirmelerine hak verecek biçimde, "Ben"i yüceltir ve insana, kendini her gün aşma görevini tanır.

Bu, insanın çabasında açılıp serpilen kişilik teması, Brandès'te, Liliencron'da ve George'da olduğu kadar d'Annunzio'da da vardır; Thomas Mann'la Rilke'de de kendini belli eder. Bu karışık temelde yuvalanmış değerleri, Freud bir bilgin olarak araştırıp önümüze koyacaktır. Öte yandan, André Gide'in "İmmoralizm"inin de Nietzsche'nin düşünceleri ile bir hısımlığı vardır; yararlanılması gereken şimdiki anı önermekte ve baskılara karşı baskıyı öğütlemektedir: "Yeni yasayı işitip anlayabilmek için yasasız olmalıdır!"

Bu antikonformizmi Swinburne'ler, Meredith'ler, Oscar Wilde'lar, Butler'lar, Hardy'ler de işleyip duracak ve sonu yaklaşan Victoria çağının bekçilerini şaşkınlığa uğratacak ve büyük Rus romancılarının sesini de yeniden yakalayacaklardır. Bu ateşi başına vurmuş grubun hemen yakınında, Wedekind'ler, Shaw'lar, Benavente'ler vardır; onlar da maskeleri indirir ve bütün biçimleriyle ikiyüzlülüğü suratlara vururlar. Özellikle Bernard Shaw, insandan kaçan bir yeni Molière gibidir ve bir *Unsocial Socialism,* yani "sosyal olmayan bir sosyalizm" öğütlemektedir. Onların arkasından, kötümserlikle en gururlu idealizm arasında gidip gelen Richard Strauss da Nietzsche'nin *Zerdüşt*'ünden esinlenir ve Oscar Wilde'ın *Salome*'sini müzikleştirir.

Anglosakson düşüncesi, Spencer'in evrimciliğine tepki olarak, Amerikalı William James ile John Dewey'in pragmatizmine çevirir yüzünü. Düşünceyi sağlayacağı yarara göre değerlendiren, gerçekle yararı bir tutup o uğurda eyleme yönlendiren p r a g m a t i z m, duygusal yaşama çağrıda işe yaradığı gibi bilimsel gerekirciliğe karşı savaşmada da uygun bir silahtır ve tam bir Makyavelizm aracı olmaya adaydır. Pragmatistler, bu arada Boutroux ve başkaları, doğa yasalarından yana çıkıp ancak etkili olma kavramına sarılırlarken, duygudan esinlenip hem amprizm hem akılcılığı aşarak, onları geride bırakma hedefine yönelmiş bir filozof da vardır.

B e r g s o n' dur bu!

Ünlü eseri olan *Bilincin Doğrudan Verileri Üstüne Deneme*'nin yayımlandığı 1889 yılından başlayarak, Le Roy'ya bakılırsa, "Kant'ın Devrimi", hatta "Sokrates'in Devrimi"ne benzer, bir devrime yol açacaktır düşünceleriyle. William James'e göre "Kopernikus'a yaraşır bir devrim"dir söz konusu olan ve 1907'de şöyle diyecektir: "Akılcılık canavarı öldü. Bergson onu öldürdü birdenbire." Peguy de selamlayacaktır filozofu: "Bizi zincirlerimizden kurtardı!"

Sezgiye dayanan bir tür pragmatizmdir Bergson'un felsefesi:

Nasıl tanıyacağız"ben"i?

Onu bozması olasılığı olan bir çözümlemeyle değil, bilincin "dinleyişi"yle; çünkü, ölçüye girmez "ben." Böylece, "derin ben"i önümüze açacak, açabilecek olan, sezgidir.

Bilincin olayları, birbirlerini izleyerek kendilerini göstermeleri şöyle dursun, belirginleşmeksizin akıp giderler arka arkaya: Zaman içinde sonsuz bir akış vardır; yaşamın da bir kabarışı, bir "yaşam atılımı"dır bu! 1907'de yayımladığı *Yaratıcı Evrim*'de, Bergson, mekanist zorunlulukla bağlarını kesinlikle koparıp atar. Şöyle der bir yerde: "Buharlı makinenin bulunuşunun üstünden bir yüzyıl geçmiştir ve sadece hissetmeye başladığımız bize getirdiği derin sarsıntıdır..." Böylece, *Homo sapience* hiç de *Homo faber* değildir. İçgüdü, yüksek biçimlere doğru yükselişi sınırlarsa, zekâ iter oraya; ne var ki gelecek belirsiz kalır, düşünce özgürlüğü de

eksiksiz; ve özgürlük, bilimin yasalarıyla uzlaşmaz göründüğünde, bilim, gerçekliği kesintili bir gerçekliği olsa olsa yetersiz dile getirir; kesiksiz, sürekli olan şey, sadece bilincimizde, onun akışındadır.

Buradan kalkarak, bilgi kuramı ile yaşam kuramı bir öğretide ayrılmaz haldedir; ve söz konusu öğreti, insanı varlıkların mertebelenişinde doruğa yerleştirmişir, çünkü o insan, mutlaka, hatta Tanrı'ya erişme olanağını sağlayan bilince sahiptir. 1905'te Bergson, "geleneksel felsefenin başaramadığı doğrudan veriye daha yakın bir felsefe ihtiyacına" yanıt vermektedir. *Quanta* kuramının çağdaşı olan bu felsefe, mikrofizik bir yadgerekircilikten (endeterminizm), insan çapında bir elindelik (libre arbitre) çıkardığı inancındadır. Kant'ın ve Comte'un metafiziğe yönelttikleri saldırı ve onu mahkûm edişlerinin arkasından, Bergsonizm, metafiziği tekrar ihya ile psikolojiyi yeniliyor ve bu arada bilimciliğin eleştirilişine önemli bir katkıda bulunuyordu.

Dinsel Rönesans. Modernizme karşı köktendincilik

Yankılar yapan dine dönüşlerin çarpıcı sayısı ile akıldışının istilası, Restorasyon döneminde olduğu gibi ayan beyandır ve 1800-1820 yıllarındaki gibi bundan en çok yararlanan da Katolikliktir.

Katoliklik, yüzyıl boyunca özellikle yığınlara seslenmişti; şimdiyse, pozitivizmin artık doyurmadığı, edebi gerçekçilikle natüralizmin de midelerini bulandırdığı kimseleri çeker daha çok. Rus romanının ve özellikle de Dostoyevski'nin etkisi pek önemlidir; aynı zamanda diplomat olan Vogüé'nin 1886'da yayımladığı *Rus Romanı* adlı eser, konuyu moda haline getirmiştir ve aynı yazar, Wagner'le Kuzey edebiyatının büyük üçlüsünü, İbsen'i, Bjoernson ile Strindberg'i de çok insana tanıtmıştır. Ne var ki Tolstoy da, mujikin gözleriyle bakma özlemindedir; İncil'e özenip sefalet çeken insanlarla beraber acı çekmek ister. Öte yandan Strindberg, Svedenborg'u okuyup T a n r ı t a n ı m a z l ı k t a n d i n e geçer. Başkaları da vardır Şam yolunda eren: Fogazzaro, Huysmans, Coppée, Hauptmann, Joergensen, Claudel ve ünlü edebiyat eleştirmeni Brunetière. Huys-

mans, 1895'te şöyle yazacaktır: "Düşüncelerin bütün kliniklerinde hastalıklarımı sürükleyip götürdükten sonra, Tanrı'nın inayetiyle, rahatça yatıp tedavi göreceğiniz tek hastahaneye, Kilise'ye gelip girdim."

En büyük yankıları yapanlardan biri de, Dreyfus davasının sonunda Charles Péguy'ün dine dönüşüdür. 1900'den önce sosyalist olan Péguy, o tarihte sosyalizmle, Jaurès'le, ruhban karşıtlığıyla ve köhnemiş hatta uğursuz saydığı barış düşüncesiyle bağlarını koparır; çünkü günah ve rahmet sorunlarıyla başbaşadır. O andan başlayarak, Renan'ın *Bilimin Geleceği* adlı eseri, "alabildiğine dalkavuk, coşkuyu sürekli kesen, güveni kötüye kullanan bir kitap" olarak görünecektir ona.

Bu dine dönenlerin gelip girdikleri, müminlerin saflarıdır. Aralarında yazar ve denemeci olan rahipler de vardır bu saflarda; kendisine bir "Tanrı serüvencisi" diyen Leon Bloy da onlar arasındadır: Cesur düşlerin sahibi, en sert tiksintileri dile getirebilen, sefalet ve acının işkencesini yaşayan bir yazardır. Öte yandan Katolik düşünürler, imanlarını, yerli yerine oturtabilmek için aralarında ayrılırlar: Bir Ollé-Laprune iradenin rolü üzerinde ısrar ederken, bir Maurice Blondel, tersine bilincin isteği ile gücü arasındaki süreklilik boşluklarını doldurmak üzere Tanrı'nm aşkınlığına çağrıda bulunur.

Bunlara koşut olarak, dinsel sanatta da bir yenileniş kendini gösterir. Manet'nin ve Cézanne'ın kutsal sanata girmeyen çıkışları olmuştur daha önce; 1890'dan başlayarak, Maurice Denis'nin *Katolik Sırrı* adlı tablosuyla gerçek uyanış başlar. Onu başkaları izleyecek ve Léon Bloy da Rouault'u selamlayacaktır. Birinci Dünya Savaşı'ndan az önce de, yeni biçemin ilk dinsel yapıları kurulur.

Ama daha da çarpıcı olanı, dinsel müzikteki yeniden doğuştur.

Bütün bunlar olurken bir sorun da şudur: Gelenekle yüzyılı nasıl uzlaştırmalı?

Büyük Kalvenci ilahiyatçı Auguste Sabatier, Hıristiyanlığı iç dünyanın ruhsallığına getirip indirger; bir dış otoriteden dayatılabilecek her şeyi reddeder ve dogmasız, törensiz ve şefsiz bir Hıristiyanlığa varır. Öte yandan, m o d e r n i z m Katolik kurumlara korku salmaktadır.

Kutsal Kitap üzerine yorum çalışmaları, Renan'm hiç de yüzünü ekşitemeyeceği çabalardır. Papa XIII. Leo bir bildiri yayımlayarak, ilahiyatla bilim arasında her türlü uyuşmazlığı yadsır. Le Roy, Blondel, P. Labertonnière gibi filozoflar da, Tanrı'nın yalnız bireyin atılımı ile bulunabileceğine inanırlar. Başka ülkelerde başka gelişmeler ete kemiğe bürünür.

Ne var ki, Papa X. Pius ile k ö k t e n d i n c i l i k saflarını sağlamlaştırır. 1907'de yayımlanan *Pascendi* adlı bildiriyle, Papa, "bütün sapkınlıkların sentez"i olarak nitelendirdiği modernizmi reddeder. Arkasından, liberal Katolisizmin bütün çıkışlarına karşı bir tepki gelişir.

İnsanın evrimi karşısında öznelcilik ve materyalizm

Marx'ın belirttiği gibi, "bir çağın egemen düşüncelerinin egemen sınıfın düşüncelerinden başka bir şey olmadığı" kabul edilirse, idealist ve ruhçu tepkinin, esas olarak "bilimsel sosyalizm"in kaygılandırdığı çevrelerden kaynaklanıp kaynaklanmadığı da sorulabilir. Bilimi hizmetine koşan burjuvazi, seve seve bilimci idi; ne var ki, iyi kötü bilinen ve bir gerekircilikle (determinizm) içiçe geçmiş bir materyalizm korkusu da vardı; ve söz konusu gerekircilik sonucu yerleşik düzenin günlerinin sayılı olmasına bakıp, burjuvazinin, geleceği kurtarmak amacıyla, olasılık (probabilizm) ve olumsallık (contingence) mevzilerine gelip girmesinden daha doğal ne olabilirdi?

Romain Rolland da, şu sözleriyle bunu doğrular: "XIX. yüzyılın ortalarından beri, 1848 Haziranının kanlı günlerinden sonra, burjuvazi, artık elinin altında kalmak istemeyen ilerleme düşüncesi ile, iktidarını kurmak için onca ihtiyatsız şey yaptığı Akıl'dan soğumaya başlamıştı. Onları ele geçirip kendi hesaplarına yararlanacak olanlar, yükselen sınıflar, proletaryanın peygamberleri ve sosyalist çığırlardı." Öte yandan Georges Sorel de, *İlerlemenin Kuruntuları* adlı eserinde, burjuvazinin bir ürünü olarak bilimci iyimserliğe karşı çıkıyor, duyarsız bir hale getiren bir ideolojiye karşı "yükselen sınıf" düşüncesine dikkatleri çekiyor, "burjuva düşün-

cesinin gelip vardığı son durak" olarak özellikle pragmatizme vuruyordu. Ve ekliyordu: "Bu felsefe, esnekliği, gevezeliği ve başarıdan başka bir şey düşünmemesi sayesinde, alabildiğine hoşgörülü bir dünyaya kendisini kabul ettirmek isteyen her zıpçıktıya pek uygundur."

Jaurès'in söylediği de şuydu: "Düşünceye bir sosyal biçim verebilecek tek bir sınıf vardır artık: Proletaryadır o!" Lenin de, söz konusu sınıfın, bilimin fetihlerine göstermesi gereken ilginin altını çiziyordu. Haeckel'in kitabının "uygar ülkelerde" yol açtığı "fırtına"ya bakıp gülüyor ve bu eserin, "idealizmle bilinemezciliğe karşı materyalizmin savaşı" sırasında oynayacağı "gerçek sosyal güc"ü selamlıyordu. Öte yandan, felsefenin niçin "saf" düşüncenin üzerine gelip kapandığını, gerçekliği düşünecek yerde kendisini düşünmeyi iş edindiğini belirtiyor ve bütün bunların sosyal gerçekliğin kendisini haksız çıkaracağı korkusundan kaynaklandığını söylüyordu. Ona göre, bilginin materyalist kuramı karşısında kaçış pek çeşitli biçimlere bürünmüştü; bilimsel görecelikten pragmatizme, idealizmin yığınla türüne ve dine az çok dayanan ruhçuluğa kadar uzanan bir zincirlenişi saptamak hiç de zor değildi. İdealizmin tek incelmiş arınmış biçimi imancılık ise, kitleler üzerinde işleyip duruyordu.

Ne olursa olsun, şu da yadsınmaz bir gerçekti: Tarih kültürü alanında, kendisine sağlam yandaşlar edinmiş bir öznelci anlayış, Marksizmin yığınla hasmıyla da bağlaşıklık içindeydi. Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* arasındaki ilişkileri gözden geçirirken, "tek yanlı materyalist bir yorumun yerine, bir başka tek yanlılık içindeki spritüalist yorumu geçirme" durumunda olmadığını kuşkusuz söylüyordu; ama öte yandan, sırılsıklam Bergson'cu Toynbee gibi, bir tür ilahiyatçı tarihe kadar gidenler vardı. Benedetto Croçe'ye göre tarih "spritualist"ti ve Vico'nun da istediği gibi, yaratıcı atılımı yeniden keşfetmeliydi; yine ona göre, sadece çağdaş tarih vardı: "Çünkü, konu ne denli uzak olursa olsun, şimdinin tutkusu içinde, tarihçinin kafasında yaşar." Böylece, felsefi olan tarih, pozitivist biçemdeki ya da Marksist anlayıştaki tarihe karşı bir tepki içinde, göreciydi.

Croçe, iktisadi olguda bile bir irade eylemi görüyordu. Oysa iktisat, kendi sorunlarını yeniden düşünmeye başla-

mıştır. Liberal okulun düşlediği gibi, artık ahenge inanma mümkün olmadığı için, bir yandan statik olan ve pratik bir uzantıdan yoksun olarak görülen, saf, soyut bir iktisat, öte yandan dengesizlikleri de olan ve daha çok insanın ihtiyaçlarına eğilen bir iktisat arasında bir farklılık gözetilmektedir. Alfred Marshall, "insanın, eti ve kanıyla insanın son amaçlarıyla uğraşmayı" iş edinir. Marjinalistler, marksist emek-değer kuramının karşısına yarar-değer kuramını çıkarıp korlar. Matematik Lozan Okulu, Jevons, Walras, Pareto ile, sadece mekanik mübadele değerinin belirlediği denge sorunlarına götürür her şeyi; Menger'in, Boehm-Bawerk'in ve Von Wieser'in Psikolojik Viyana Okulu ise esas olarak, sağlanan çabaya, göze alınan özveriye bakar. Charles Gide, 1913'te şunu yazacaktır: "Değerin emekçe yaratıldığına inanan iktisatçı pek yok artık... Arzu, işte değerin tek etkeni..."

Böylece, iktisadi mekanizmalar yoğun bir tartışmaya tabi tutulmuştur ve klasik denen ekonominin geleceği üstüne kuşkuculuk egemendir. Bu alanda da görülen sıradan bir olasılıkcılıktır ki, dünün iyimserliğini gevşetip tavsatmaktadır; ne var ki söz konusu iyimserliğe, Marx ve olaylar ciddi darbeler indirmiş haldedirler.

BÖLÜM III

EMPERYALİZMLER VE MİLLİYETÇİ COŞKU. AVRUPA'NIN İLK ÇEKİLİŞİ

Yaşamın güçleri durmadan gelişirken, korkunç tehlikeler de karşılarına dikilir. Kapitalist ekonomi, büyüyüp yayılma ihtiyacıyla başı dönmüş halde, bir noktada toplanma yasasına uyup dünya pazarının birleşmesini izlerken, büyük devletleri birbirine düşüren emperyalizmlere de yol açar. Bu olurken, milliyetçi coşku hissedilir ölçüde yoğunlaşır. Böylece, bir genel savaş tehlikesi dolaşmaya başlar insanlığın tepesinde.

KAPİTALİZM VE EMPERYALİZM

Dikkatleri en başta çeken, kapitalist oligarşinin güçlenişi ve yayılışıdır.

Kapitalist oligarşinin güçlenişi ve yayılışı

1873-95 yıllarının uzun depresyonu, sanayi ve mali anlaşmaların oluşmasına uygundur. Kalkınma olsa da yeni bir durgunluğa ve faiz hadlerinde daha da köklü bir düşüşe yol açabilecek bir tıkanma korkusu, ortadan silinmiş değildir. Öte yandan, durup durup beliren bunalımlar, geriye dönmez bir süreci hızlandırır. 1900-1901 bunalımı, Birleşik Devletler'de 79 tröstün oluşumuna yol açar. 1904'te, işletmelerin yüzde 1'i el emeğinin yüzde 25'ini kullanıp mamul maddelerin yüzde 38'ini sağlarken, 1909'da aynı işletme yüzdesi, el emeğinin yüzde otuzunu kullanıp mamul maddelerin yüzde 43'ünü verir: Arada 1907 bunalımı olmuştur. Almanya'da, 1896 ile 1910 yılları arasında, kartellerin sayısı 250'den – aşağı yukarı – 400'e çıkar: 1908'de, işletmelerin yüzde 1'i, ücretlilerin yüzde 39'unu elinde toplar ve makine gücünün yüzde 77'sine sahiptir. Rusya ve Japonya gibi kal-

kınmalarını alabildiğine hızlandırmış ülkelerde gelişme çarpıcıdır.

Yayılıp yaygınlaşmış da olsa, rekabetçi kesim t e k e l c i b i r o l i g a r ş i y e tabidir az çok. Birleşik Devletler'in servetinin yarısı 25.000 kişinin elindedir.

İşte bu mali kapitalizmdir ki bir noktada toplaşma yolunda hareket etmektedir. Birkaç büyük banka – genellikle 5 ya da 6- belli başlı Avrupa ülkelerinin her birinde egemen durumdadır ve Birleşik Devletler'in de kendi Beş Büyükler'i (*Big Fives*) vardır. Örneğin *Deutsche Bank,* 1910'da ikinci derecede 87 bankayı denetler ve başka bir otuz kadar bankanın da işletmesine katılır. Sanayi işletmelerini bu güçlü kredi dağıtıcılarına az çok bağlayan sayısız formüle başvurulur. Bir bölümü, "ufki toplaşma" içindedir; ne var ki asıl yeğlenen d i k i n e t o p l a ş m a dır: Örneğin Krupp, demir çelikten yola çıkıp madenler satın alır ve kendisi de kömür, gaz ve altürünler satar; Thyssen ile Stinnes, tersine, taşıma şebekeleri kuran maden kömürü işletmelerinin sahibidirler. *Sunlight* ile *Port Sunlight* firmasının kurucusu William Hesketh Lever, Avrupa ülkelerinin çoğuna ve Birleşik Devletlere imparatorluğunun şubelerini yaymakla yetinmez; Afrika'da ve Filipinler'de tarım işletmeleri edinir, yağ fabrikaları kurar oralarda, dalyanlarla ilgilenir, margarin üretir, 1890'da 1 milyon sterlinlik bir sermayeye sahipken 1913'te 20 milyon sterline çıkar bu rakam.

Japonya'da iki grubun, Mitsui ile Mitsubişi'nin ezici üstünlüğü zaten başlamıştır; Morgan'lar, Vanderbilt'ler ve Rockefeller'ler türünde mali devler de Amerika'da demir çeliğe, elektriğe ya da petrole egemendir. Ancak büyük gayrimenkul şirketlerini, dev mağazaları, sigorta ortaklıklarını, bu arada yüklü silah ticaretini de unutmamalı. İngiliz kralının soyluluk unvanı verdiği Basil Zaharoff, birkaç ortaklığı elinde toplar ve uluslararası tam bir tröst gibidir; Schneider ile Krupp, Putilov'la *Skoda*'yı istediği gibi yönetir; Uluslararası Barut Karteli, Nobel'le Du Pont de Nemours tröstüne tabidir.

Bütün bunların elde ettikleri kazançlar, bir yıldan ötekine ve sektörden sektöre değişip durur. Bir örnek vermek gerekirse, Du Pont, 1902 ile 1912 arasında 50 milyon dolar kazanmıştır; Krupp'un kârı, 1903'te net 20 milyon, 1913-

14'te de 34 milyon dolardır.

Bankacı gruplar, sistemli bir saldırıya geçip, hemen hemen her yanda, ilginç ticaret alanlarını aralarına bölüşür ya da tartışırlar birbirleriyle. H a m m a d d e v e m a h r e ç l e r için bir s a v a ş verilir: Bir kalay savaşı vardır, bir kükürt ve bir tütün savaşı vardır ki, özellikle Amerikan ve İngiliz ortaklıklarını boğaz boğaza getirir. En iyi bilinenlerden biri, p e t r o l a d ı n a v e r i l e n s a v a ş olup *Standard Oil, Royal-Deutch-Shell* ve *Nobel-Rothschild* grubu arasında başlamıştır; söz konusu savaşın başlıca öyküleri, Kafkasya'da da olduğu kadar, Birleşik Devletler'de, Meksika'da, Mezopotamya'da ve İran'da yeni bulunmuş petrol yatakları çevresinde tezgâhlanır ve burada da, bir İngiltere-Amerika düellosuna bürünür gelişmeler. Kamuoyu, çatışmanın boyutlarının tam anlamıyla farkına varmasa da, barışı doğrudan doğruya tehdit etmese de, yığınla ülkeyi birbirine katan bu derin uyuşmazlıkların varlığından kuşkulanır durur.

Dünya piyasasında Avrupa'nın zayıflayışı

Büyük Avrupalı güçler arasındadır ki, iktisadi rekabet daha da keskinleşir. Buna, onların dünyaya yayılışlarında karşılaştıkları güçlüklerin bir sonucu olarak bakmalı belki.

Gerçekten, Avrupa g ö r e c e b i r g e r i l e y i ş in belirtilerini şimdiden hisseder gibidir. 1913'te deniz taşımacılığının yüzde sekseni hâlâ elinde olsa da, toplam üretim göz önünde tutulursa ancak yüzde 42'ye yükselir payı: Hâlâ dikkat çekici bir orandır bu, ne var ki Kuzey Amerika'nınkine (yüzde 26) oranla, iki kıtanın kendi nüfusları karşı karşıya getirildiğinde gerileme ve düşüş içindedir. Dokumada üstünlük Büyük Britanya'nın elindedir; ama ne o ne de Almanya, madenkömürü ve demir-çelikte hükümdarlık âsâsının Birleşik Devletler'in eline geçmesini engelleyemezler ve Amerika, elektrik alanında da alabildiğine ilerde bir konuma geçmiştir.

Avrupa, gitgide k e n d i n e y e t e r bir hale gelir. Her yıl, yalnız hammadde bakımından değil günlük beslenme bakımından da, dünyanın başka bölümlerine daha çok muhtaç olup çıkar: Saptanmıştır ki, Büyük Britanya, bes-

lenme ihtiyaçlarının sadece yüzde 60'ını kendi toprağının ürünlerinden sağlamaktadır; Belçika, 1890'a doğru, kendisine gerekli buğdayın yüzde 55'ini ve 1910-1914 yıllarında da yüzde 75'ini dışarıdan getirtir.

Mübadelenin yüzde 60'a yakını hâlâ Avrupa'nın içinde ya da onunla dünyanın öteki bölümleri arasındadır; ancak bu durum, eskiye oranla daha az kazanç sağlayıcıdır. İngiltere'nin gerileyişi bu bakımdan pek anlamlıdır: 1870'te, madenkömüründe Birleşik Amerika'ya oranla altı misli ilerdedir, 1913'te iki misli gerisindedir onun; 1890'a kadar, demirçelikte başta gelirken, Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde Amerika ile Almanya'dan sonra üçüncüdür; 1875 dolayında toplam taşımacılığın yüzde 22'sine sahipken, 1913'te yüzde 15'ine sahiptir (transit taşımacılıkta ise, dördüncü sıradayken beşinciye düşmüştür). Ayrıca, Atlantik'in doğusunda ticaret dengesinde açık vahimleşirken (Almanya'da yüzde 10, Fransa'da yüzde 20, Büyük Britanya'da yüzde 30), Amerika'da dış ticaret eskisinden fazladır. Avrupa, dışardaki yatırımları nedeniyle, uygun bir ödeme dengesinden yararlanamaz. Menkul değerlerin dörtte üçüne sahiptir Avrupa; ancak ulusal servetlerin sıralamasında, Birleşik Devletler, olsa olsa İngiltere'nin gerisindedir. Hesaplamalara göre kişi başına gider, Birleşik Devletler'de yılda 23.600 franka yükselir, İngiltere için bu rakam 20.700, Fransa için 14.500'dür. Görünüş odur ki, Avrupa, yaşayış biçimini geçmiş yüzyıllardan kendisine kalan aktife borçludur; ancak, hızı da düşmektedir bunun. Böylesi bir gelişmenin, ne uluslar arasında ne de sosyal barış bakımından getireceği yok götüreceği vardır.

Yeni ülkelerin daha da geliştirilmiş sömürüsü

Dünyanın coğrafya olarak paylaşılması – aşağı yukarı sona erdiğinden, sömürgeci çaba – bu kez- daha derine sürer. 1890 ile 1913 arasında döşenmiş demiryollarının uzunluğu, Avrupa ülkeleriyle Birleşik Devletler'in eseridir (Avrupa ve Amerika için 265.000 kilometre demiryoluna karşılık, kolonilerle öteki bağımsız ya da yarıbağımsız ülkeler için döşenen hat 222.000 kilometredir). Aynı dönemde, bü-

yük sanayi ülkelerinin dışsatımı 22 milyardan 51 milyara yükselirken, artış kapitalist bölgenin kendi içinde yüzde 24 olduğu halde, kapitalist niteliği bir parça belirgin bölgeye doğru yüzde 141'dir. Öte yandan, alışverişte artışın katsayısı gözönünde tutulduğunda, 1895 yılı için bu katsayı 1 ise, 1913'te Avrupa için – aşağı yukarı – 2'ye, Arjantin için 4.43'e, Japonya için 4.80'e ulaşır. 1913'te, dış ticareti bir milyarı aşan 22 ülke arasında 10'u, Birleşik Devletler bir yana bırakılırsa Avrupa dışındadır.

Dikkatler, pek açık biçimde, h a m m a d d e sağlayabilecek ve d o n a t ı m m a l z e m e s i alabilecek ü l k e l e r üzerinde yoğunlaşır. Anlamlı bir noktadır: Birleşik Devletler, Filipinler'e bağımsızlık vaat ettikten sonra reddeder bunu; Küba ve Porto Rico ile aynı zamanda olmak üzere, Filipinler'i de donatmaya verir kendini. Belçika, pek değerli bir maden üreticisi olarak görünen Kongo mirasını kabullenir. Fas ve Trablus üzerinde, Türkiye üzerinde belirginleşen amaçlar da budur; Cebelüttarık'tan Süveyş'e kadar bütün Kuzey Afrika, Avrupalıların pençesine düşüp kalır. Büyük Britanya'nın ticaret işlemleri Hindistan'a, Dominyonlara, tropikalararası Afrika'ya ve Güney Amerika'ya yönelmiştir daha çok; Kıta Avrupası ve Birleşik Devletler ile ilişkilerinde bu bakımdan ilerleme orta hallidir olsa olsa. Fransa'nın önde gelen kapitalistleri, kolonların ileri gelenleri ve özellikle bankalar, sömürge imparatorluğundan aslan payını yalayıp yutarlar. Böylece, Cezayir'in bağı bahçesi, turfandalıkları ve madenleri gelişir; ekilir alan aynı kalsa da, verimliliğin geliştirilmesi sayesinde ortalama buğday hasadı artar. Zeytinlikler ve fosfatlar, Tunus'ta sermayeleri çeker kendine. Büyük kapitalist Doumer, kapağı gecikmeden Hindiçini'ye atar; bağımsız bütçeyi besleyebilmek amacıyla, alkole ve tuza ağır vergiler koyar ve özel büyük şirketlerin desteğiyle bayındırlık etkinliklerini hızlandırır. Ama daha da hızlı ilerleme, Nil üzerindeki barajlar sayesinde, şeker ve pamuk üreticisi Mısır'dadır; Hindistan'ın ve Güneydoğu Asya adalarının üretim yeteneği daha da çarpıcıdır. Uçsuz bucaksız Kanada ve Avusturya ile Rusya ve Çin imparatorlukları, Arjantin ve Brezilya bu yükselişe katılırlar. Belli başlı iktisadi güçlerin bu beş bölüm arasında bölüşüleceği bir dünyanın yüz hatları az çok belli olup çıkar.

Kapitalist enternasyonalizmle iktisadi milliyetçiliğin aynı anda gelişmeleri

Eğilimlerden biri dünya pazarının birleşmesini isterken, öteki söz konusu pazarın bölmelere ayrılmasının arkasındadır; bu çelişme bir yerde patlak verir.

1890'a kadar yapılmış 67 uluslararası anlaşmaya, 1890'la 1900 arasında 61, 1900 ile 1910 arasında da 108 anlaşma eklenir. Sınırların ötesinde ve üstünde sıkı bağlar kurulur: Kanada nikelinden hareket eden Angloamerikan bir ortaklık, *Ritchie,* Birleşik Amerika'da, Galler ülkesinde ve Londra yakınlarında fabrikalara sahiptir; Longwy çelik imalathaneleri, Sarrebrück'te Roechling'le birleşir; Thyssen'le *Gelsenkirchen,* Fransız demir madenlerini elde ederler; bir Fransız-Alman ortaklığı olan Wendel'lerin, Lorraine'de demirçelik atölyeleri ve Ruhr yöresinde kok kömürü fabrikaları vardır; Poutilov, Essen'le Creusot'ya tabidir; Krupp, Schneider ve Vickers, hiç ayırım yapmadan, hem kendi ülkelerine, hem yabancılara savaş malzemesi verirler; Belçika sermayesi, Paris metrosunun yapılmasına alabildiğine yardımcı olur; Fransız Côte d'Azur otellerinin yüzde 60'ı yabancı ortaklıklara aittir; Bağdat demiryollarının yapımında, Alman, Fransız ve İngiliz banka ve firmaları bir dizi sözleşme ile işbirliğine giderler. Meta kurlarının alınıp satıldığı büyü borsalar arasında dayanışma tamdır zaten. Öyle olduğu için de, Fransız Kömür İşletmeleri Komitesi'nin Genel Sekreteri Henri de Peyerimhoff, 1914 Haziranı'nda, göğsünü gere gere şöyle der: "Ticaret politikası, diplomatik görüşmelerin ve büyük uzlaşmaların yanı sıra, sınırların ötesinde yerini elde etmiştir." Görünüşe bakılırsa, Saint-Simon'cular ve Cobden'ciler, iyimser ve barışçı bir anlayışla, uyanık işadamlarının uluslararası işbirliğinin rehberliği altında birleşmiş bir insanlığı yönlendirmeyi, alabildiğine ciddilik içinde yapmaktadırlar. Bütün dünyayı dolaşan bu sermayeler dansına, milyonlarca tasarruf sahibi ve rantiye de gelip katılır.

Bununla beraber, uluslararası rekabetin ulusal enerjileri huzursuz etmemeleri doğrultusunda, iktidarlar ve parlamentolar üzerinde sürekli bir baskı işler durur. O uzun 1873-95 yılları depresyonunun, savaş korkusunun, yayılmak

için daha iyi silahlanma arzusunu desteklediği k o r u m a c ı t u t k u, yeniden işbaşındadır. List, Cobden'den öç almaktadır. Kuşkusuz Büyük Britanya, gümrük reformu adına kendisine yapılan önerileri reddeder; serbest mübadele rejiminden yüz çevirmek için neden yoktur. Ne var ki, birçok kimselerin görüşüne göre, tarifeler, tüketicilerin, üreticilerin yasasına tabi olmaları yolunda, genel olarak birlikte hareket eden tarımcılarla sanayicilere olanak sağlamalıdır. Üreticiler, kendi kazanç alanlarını daraltacak yeni bir fiyat düşmesine karşı korunmak isterler. Bir mesleki anlaşma olarak, örgütlü ekonominin zorunlu biçimi haline gelmiş olan ulusal nitelikli gümrük koruması, direnişiyle şunu göstermektedir yine de: Liberal kapitalist rejimin çöküşü kaçınılmazdır!

EMPERYALİST İDEOLOJİNİN YENİ DAYANAKLARI

Ulusal emperyalizmlerin temelleri

İktisadi milliyetçilik geleneksel milliyetçilikle elele verip, ürkek bir yurtseverlikle kaşarlanmış bir yabancı düşmanlığının kaynaklarına ağzını istediği gibi dayayarak içmeye başlar. Mac Kinley, 1901'de nobranca şunları söyler: "Sanayi gelişmesinin o noktasına vardık ki, üretim fazlamızın satışını güvenceye bağlamak için, bu fazlaya yeni yolları açmamız gerekir." Mısır maliyesini yenileştirdikten sonra Güney Afrika Birliği'nin oluşumuna başkanlık eden Alfred Milner, 1904'te, İngiliz Deniz Birliği Meclisi'nin önünde şöyle konuşur: "İliklerime kadar emperyalistim!" Öte yandan hemşehrisi, liberal iktisatçı Hobson, 1907'de Driault'un "XIX. yüzyılın sonunun en ayırdedici, en dikkate değer niteliği" dediği emperyalizme, milliyetçiliğe tabi kapitalist bir ekonomi ile ilişkili olarak, gerçek bir s i y a s a l - s o s y a l y a p ı maleder. Lenin'in, Hilferding'in ve çoğu sosyalist kuramcının paylaştıkları görüş biçimi de açıkça budur. Her halükârda – Tarde'ın formülüne göre- "tarihsel genişleme yasası", bir başka sosyoloğun, Carey'in

çömezi Greef'in formülüne göre küçük kitlelerin büyük kitlelerce çekimi yasası, "dünya imparatorlukları" çapında olmak üzere, büyük devletlerin yararına işlemek gerekir. Pangermanist Birliği Başkanı Hasse, bu yasalara bakıp, "canlı ve sağlıklı bir organizmanın gelişmesinde zorunlu bir aşama" görür onlarda. Bu yaşamsal atılım da, bir yaşamsal mekânı, bir Lebensraum' u gerektirir.

İşler buraya varınca açıktır ki her emperyalizm, haklarının yüceliği ve amaçlarının saflığı konusunda, tanıklar bulup çıkaracaktır ortaya. Nitekim yine Milner şöyle güvence verir: "Britanya İmparatorluğu, bütün eksiklik ve zaaflarıyla, eşsiz bir insancıl, uygarlaştırıcı ve barışçı etkiye sahiptir bugün." Bülow'un söylediği de şudur: "İngilizler, daha büyük bir İngiltere'den, Fransızlar daha büyük bir Fransa'dan bahsediyor: Bizim de, daha büyük bir Almanya kurmaya hakkımız vardır!"

Anayurdu savunmak için – özellikle Fransız- yığınla kolonici, denizaşırı topraklardan yararlanmayı düşünürler. 1899'da, Melchior de Vogue, "Emsalsiz askerler olan 100.000, 200.000 Senegalliyi, Sudanlıyı, Haussa'yı, bu düşünmeyen, bağışlamayan süngüleri" silah altına almayı önermiyor muydu? Louis Sonolet de, 1912'de şunları yazar: "Siyahi, bozkırlarının ve ormanlarının ortasına gelip yerleşmiş olan ulusun, eski efendilerinden daha güçlü, daha şerefli olduğunu bilmelidir. Bunu ona, hiçbir şey, XIV. Louis'nin güzelim savaşlarından, Cumhuriyet'ten, Napoléon'dan ve bizzat kendi yurdunda yapılmış bir dizi çetin savaştan daha iyi anlatmayacaktır bu konuda."

Ne var ki, Mark Twain'in acı sözleri, gerçeği bütün çıplaklığıyla suratlara vuracak türdendir: "Size sözde Hıristiyan gururlu bir milleti sunmak isterim; korsan sürüleri halinde, kir pas içinde, Kiao-Çeu'ya, Mançurya'ya, Güney Afrika'ya ve Filipinlere çıkıp gelen, bu ruhu aşağılıklarla kabarmış, cebi yolsuzluklarla şişmiş, ağzından sofuca ikiyüzlülük taşıp dökülen bu insanları sunmak isterim: Sabun veriniz onlara, çamaşır veriniz, ama aynayı iyice saklayın kendilerinden!"

XIX. yüzyılda, kaçınılmaz milliyetler ilkesi, gitgide ırk kavramını da alıp kendisine katmıştı. Bu kavram, – insanlar ırkı gibi- insansoyunun bütününden çok, onun çeşitliliklerine uygulanıyor ve uluslarla karıştırılıyordu. Buradan kalkarak, başkalarını yönetmek üzere ortaya çıkmış yüksek ırkların, seçkin ırkların varlığını kabule kadar gidilmişti; şuna inanılır olmuştu ki, "uygarlık"ın geleceği, bu ırkların, doğal, hatta tanrısal görevlerini yerine getirmelerine bağlıydı. Bilimsel çevreler ırk anlamı üzerine konuşmada duraksarken, boşinanç ya da tutkuyla hareket eden simyacılar, devlet, demokrasi ve sosyal sınıf gibi soyutlamalardan farklı olarak, ırka, alabildiğine canlı bir gerçeklik olarak bakıyorlardı.

Seçkin ırkı göstermek kalıyordu geriye!

Gobineau, "arian" diye adlandırmıştı onu; kelimenin kökenine varıncaya değin aristokratik bir havası vardı. Böylece, fatih ve hükmedici olarak doğmuş Kuzey Avrupalının erdemlerini vurguluyordu. Bu görüş, Boulainviller'nin ve Montlosier'nin görüşüyle eleleydi; nitekim onlar da, XVIII. yüzyılda, soylu savaşçı Fransa'nın, yenilmiş ve aşağı Gallo-Romain'i yönetme hakkını ileri sürmüşlerdi.

Peki, günün Avrupa'sında Saksonizmle Germanizm arasında nasıl seçme yapılacaktı?

Carlyle ile Kingsley, sonra Dilke ile Seeley'in selamladıkları, Kipling'in şakıdığı Saksonizm, adalıların, eski halklar arasında olduğu kadar Amerika'nın, Afrika'nın ve Avustralya'nın el değmemiş topraklarında yaptıkları kahramanlıkları yüceltir.

Nitekim Kipling coşup şöyle der:

Mirasımız uçsuz bucaksız, payımız bereketli!
Kırılacak yaşamdan daha güçlüdür bağlarımız.

Bununla beraber, *yankee*'nın gururu, *jingo*'nun önünde eğilmez. Aynı kökten gelen bu rakip kardeşler, evreni aralarında tartışmayı mı, yoksa onu keyfince yönetmek için birleşmeyi mi, özetle ne yapmaları gerektiğini bilmezler.

Her halükârda, aşağı diye bilinen renkli ırklarla birleş-

me yoluyla soysuzlaşma konusunda bir aynı kaygı yönlendirir kendilerini. Kendi evlerindeymiş gibi davranıp bu yeni kıtalarda ırkçılığı – içgüdüsel olarak- uygularlar. Horlayıp dışlama yoluyla ya da en azından ayrımcılık yapıp, siyahinin ya da sarı insanın ilerlemesi dizginlenir böylece. Tek başına ve parça parça önlemlerden, sistemli kanunsal yasaklamalara geçilir: Birleşik Devletler'de, Avustralya'da ve Güney Afrika'da yasalar çıkarılır; buradan kalkıp, Birleşik Devletler'de, siyahileri seçim sandıklarından uzak tutmak için, "büyük baba koşulu"na kadar gidilir. Bütün bunlar, sürücül, dağınık ve şiddetli tepkilerin dışında olup biter.

Öte yandan, Almanya, baş köşeye oturmak için, Kuzeyli Germenin adaylığını koyar. Arminius, Charlemagne, yeni bulunmuş bir güç olarak Kutsal İmparatorluk yardıma çağrılır. Gobineau'dan yararlanılır, hatta yayımlanmamış kimi eserleri basılır. Tam o sırada, İngiliz Houston Stewart Chamberlain, 1899'da, *XIX. Yüzyılın Temelleri* adlı eserini yayımlar. Kitabında, Akdenizliye ve diniyle Papalığın uğursuz rolüne verip veriştirir.

Anglosaksonların Üstünlüğü Neye Bağlıdır? diye sorar Demolins de. Ne olursa olsun, halklar arasındaki eşitlik gibi – o yanlış- düşünceyi kaldırıp atmalı, diye ilan eder Dr. Le Bon; çünkü ona göre, "karışıp kaynaşmalar en iyi nitelikleri silmektedir." Ve Vacher de Lapouge, "emperyalist ve gözdiken dolikosefal"i över; "darağaçlarının gölgesinde, soyluların ve rahiplerin kanında boy atmış zehirli mantar" dediği burjuvanın karşısına çıkar. Daha da genel olarak, derinlerdeki içgüdülere çağrının topraktan gelen yankılanışları vardır. Onu, Barrès'in *Ulusal Enerjinin Romanı*'nda buluruz; Alman *Gobineau Derneği*'ne katılan ve aile erdemlerinin yeniden yaratılmasını isteyen Bourget'de buluruz; merkeziyetçi olmayan korporatif bir monarşiye dönüşü savunan Maurras'ta buluruz; Pascoli ile Unamuno'da buluruz. Barrès, *Esinlenmiş Tepe*'de şöyle konuşur: "Bu ilkel toprakta, yeniden, cesurca yürüme cesaretini duyalım ve soğuk görünüşlerin ötesinde, coşkunun karanlık ülkesini ekip biçelim!"

Hepsi – ve Peguy de gelip yaklaşır onlara- ırkı sıkı sıkıya toprağa bağlarlar, topraktır besler onu ve varlık neden-

lerini verir. Ve hepsinin prostestosu bireyci anarşi kadar, sınıf mücadelesine dayanan sosyalizmi hedef alır. Söz konusu protesto, Katolik Latinliğin öcünü almasının koşullarını hazırlar; "1898 Kuşağı"nın İspanya'sı ile Dreyfus düşmanlarının Fransa'sı için de, o Katolik Latinlik, yeni ve yüksek uygarlaştırıcı görevleri görür kendinde.

Yahudi karşıtı ırkçılık ve Siyonizmin doğuşu

Daha 1848'den önce, Doğubilimci Lassen Aryenleri Yahudilerin karşısına çıkarmıştı. Gobineau'ya göre Japhet'ten doğan "Arian" kolu, yalnız siyahiler ve sarılar üzerinde değil Sem'den türeyenler üzerinde de zafer kazanmıştı. Tam bir aykırı düşünce olarak, kimilerine göre de Yahudiler, kendi aralarında evlenme yoluyla, Avrupalı halklar arasında – hemen hemen- saf tek ırk idiler ve böylece hükmetme hakkı onlarındı. Ernest Renan, – yine önyargılı da olsa- bu görüşe karşı çıkmış; ancak Edouard Drumont gibi yığınla yazar düşünceyi yaygınlaştırmışlardı.

Oysa, üstü örtülü bir Yahudi düşmanlığı vardı ki gelişeceği zamanı bekliyordu. Söz konusu düşmanlık, Yahudi öğesinin burjuva liberalizmi ile içiçe olduğu Avrupa'nın batısında gerileyince, kıtanın doğusunda bütün azgınlığını korumuş ve orada kendi örflerine alabildiğine bağlı önemli azınlıklar oluşturan İsrael dininin çeşitli cemaatleri sert bir baskıya uğramışlardı. Sözde Talmud'un emrettiği ayinsel kıyım masalı inanırlığından bir şey yitirmemişti; oysa Talmud'un etkisi Judaizm'de bile gerileme halindeydi.

Alman ve Avusturya-Macaristan imparatorluklarında Yahudi düşmanlığının yeniden uç vermesinin nedenleri arasında, Polonya ve Ukrayna kökenli Yahudilerin akını elbet önemlidir. Ancak, daha da genel olarak, kimi insanlar Yahudinin kişiliğinde hep iflah olmaz tefeciyi görüyorlardıysa, başkalarının gözünde o, en saygın değerleri yıkmaya ahdetmiş azgın bir devrimci tipiydi. Mitolojideki iki yüzlü Janus'un bir yüzü Rothschild'in çehresini hatırlatıyordu, öteki de Marx'ınkini. Dahası, hoşgörünün de yardımıyla, Yahudi etkinliğinin alabildiğine başarı kazandığı ülke ve çevrelerde, kıskançlık da besler kötü niyetliliği. Ve rekabet

halinde Yahudi düşmanlığı ete kemiğe bürünür: Yahudiler zengin mi, hemcinslerini soyuyorlar da ondan; devlet işlerinde başarı mı sağlıyorlar, mevkileri haksız yere işgal ediyorlar da o yüzden! Bilimsel, edebi ve sanatsal yeteneklerine varıncaya değin yadsımakta duraksamıyanlar çıkar ortaya.

August Bebel bir gün dayanamaz, "Yahudi düşmanlığı aptallığın sosyalizmidir" der ve Fournière bir ayırım yapar: "Tanrımız Marx'tır, şeytanımız da Rothschild!" Yığınla Fransız sosyalisti, Rus popülisti, hatta Jules Guesde gibi bir Marksistin arkasından gidenler, Yahudi damgalı kapitalizme yüklenirler; oysa Marx'a göre, paraya tapma Yahudilerin kurtuluşuna bir engeldi kuşkusuz, ama bütün insanların kurtuluşu için de bir engeldi o. 1890'da Barrès, "Kahrolsun Rothschild! Kahrolsun Yahudiler!" diye yazar. Gelenekçiler alıp sömürürler sloganı, yığınların kızgınlığını bu kuşku altındaki cemaata çevirirler; kozmopolit ve yurtsuz diye şöhret salmış Yahudi'ye karşı kini bileyleyip, birlikler ve partiler kurulmasının yollarını açarlar ve onlar da, toplumun selameti için önlemler, ayrımcılık, kimi zaman yurttan kovma, hatta kıyım bile isterler; Maurras'ın başında bulunduğu bir Yahudi düşmanı pozitivizm bile vardır.

Ancak, bütün istenmez olanların zengin olması söz konusu değildir; yoksulları da vardır Yahudilerin! Ne var ki, Yahudi olsun olmasın, bu proletarya korkutur zengini ve içinde Yahudi olduğunda da, öteki proleterler, onun aralarına gelip girmesini istemezler. Papaz Stoecker, Prusya'da, bir Hıristiyan Sosyalist Emekçiler Birliği kurar ve birlik, devlet kuruluşlarında ve iş çevrelerinde Yahudilerin sayısının sınırlandırılmasını önerir; bu programı da, Schoenerer'in Milliyetçi Alman Partisi olduğu gibi alır kabullenir. Öte yandan, İngiltere, 1905'te *Aliens Immigration act*'ı çıkarıp, Güneydoğu Asya'da olduğu gibi, doğulu yoksulların istilasına karşı çıkar.

Yahudi düşmanlığı, Avusturya'da ve Almanya'da ilerler; Bismarck sonra da II. Guillaume, iş çevrelerinden yararlanır ve onları hoş tutmaya çalışırken, milliyetçi tarihçi Treitschke şöyle yazar: "Yahudiler felaketimizdir!" Öte yandan, Rusya, en iğrenç şeyleri yapmayı üstlenirken, asıl skandal Cumhuriyetçi Fransa'nın bahtına düşecektir: Kişi-

nev ve Bialystok kenlerindeki vahşete, Dreyfus davasının arkasına gizlenmiş tutkular yanıt verir. Bununla beraber, Fransız subayının kişisel durumu ile Doğu'nun yoksul Yahudilerinin toplu trajedisi arasında ortak bir ölçü yoktur; ama en azından görünüşte, skandal, liberal XIX. yüzyılın gözünde bir "olay"dır ve düzenle hareketi, gelenekle adaleti olanca şiddetle karşı karşıya getirir. Sonunda, 1789'un "büyük ilkeler"i zafer kazanacaktır kuşkusuz, ne var ki geriye – bitip tükenmeyen- anılar bırakan uzun ve acılı bir bunalım pahasınadır bu: George Sorel, bir parça ikircil bir söyleyişle, "Dreyfus Devrimi"nden söz edecektir!

Ne var ki, ırkçı zorlamanın bilinen sonuçları çok geçmeden dökülür ortaya. Önce, Serseri Yahudi yola koyulur: İki milyona yakın Yahudi, Rus ovalarından hareket edip Birleşik Devletler'e gider ve orada bu bahsız insanların dalgası serbest girişe karşı kamuoyunda tepkilere yol açar.

Bunlar olurken şu da olur: Madem ki başka halklardan ayrı bir Yahudi halkı vardır, en azından vaktiyle yaşadığı toprakları ona verip bağımsız bir ulusal devlet kurması ne diye mümkün olmayacakmış? 1862'de bir Yahudi Hahamı Kalischer, Yahudi yurdunun kurulmasını ister. 1870'te, Evrensel Yahudi Birliği Hayfa'da, Vaadedilmiş Ülkenin öncü kadrolarını yetiştirecek bir tarım okulu açarken, Graetz, o öncülere geçmişin şerefli yıllarını hatırlatmak amacıyla tutar ünlü *Yahudilerin Tarihi*'ni yazar. Bununla beraber, Baron Edmond de Rothschild'in *Sion Aşıkları*'na döktüğü paralar Kutsal Toprak'ta ilk tarım kolonilerinin yerleşmesine olanak sağlarsa da, yola çıkanların çoğu Birleşik Devletler'in büyüsüne kapılır. Yüzbaşı Dreyfus'ün mahkûm oluşunun arkasından, Macar Yahudisi Theodore Herzl de, 1896'da anlamlı eserini yayımlar: *Yahudi Devleti, Yahudi Sorununun Çağdaş Çözümü İçin Bir Deneme*'dir kitabın adı. Yığınla engel de olsa, sionist düşünce yayılır. Yorulmak nedir bilmeyen bir havari durumundaki Herzl, davaya yandaşlar kazanır, kongreler toplar; devlet başkanları nezdinde girişimlerde bulunur, Papa'ya, Osmanlı sultanına kadar uzatır ziyaretlerini. Dinselden çok siyasal bir düşünceden yola çıktığı için, yığınla hayal kırıklığının arkasından Uganda'da yerleşme önerisini kabul eder. Ne var ki, 1900'den başlayarak, Kutsal Toprak'ta yer satın almak için Ulusal

Yahudi Fonu'nun kuruluşuyla, *kibbutz*'ların ortaya çıkışıyla, Tel Aviv'in temellerinin atılışıyla, Yahudi dilinin yeniden doğuşuyla, Filistin'e doğru yöneliş kesinlikle başlar.

AVRUPA İÇİ VE DIŞI ÖNEMLİ GELİŞMELER

Avrupa'da milliyetçi kaynaşma. Tehlikeli bölgeler

Bir Avrupalının Anıları adlı kitabında, Stefan Zweig, Tours kentinde 1914 ilkbaharında, bir sinemada, Avusturyalı bir Yahudi olarak bir izlenimini aktarır; perdede II: Guillaume ile François-Joseph göründüğünde, karanlık salonda kopan gürültü patırtıdan söz eder ve der ki: "Herkes haykırıyor ve yuhalıyordu, kadınlarla erkekler ve çocuklar, sanki kendilerine hakaret edilmiş gibi yuh çekiyorlardı. Korktum, yürekten irkildim. Yıllardır sürdürülüp duran kin propagandasının insanları zehirleyişinin ne türlü yer tuttuğunu görüyordum çünkü..."

Gerçekten, 1870-1871 Fransız-Alman savaşından beri, silahlanma yarışının sürekli "alarm" işaretlerinin hızlandırıp yoğunlaştırdığı s a v a ş p s i k o z u nu işlemek üzere, o yıllardan bu yana daha da fazlalaşan araçlar da p r o p a g a n d a nın emrine girmiştir: Sansasyonlu haber ve belgeli yazılarıyla basın; kışla, hatta tarihin ve coğrafyanın sık sık bir yurtseverlik kisvesine büründüğü okuldur bunlar. Yığınla grup, ulusun gücünü ve parıltısını coşturup yükseltmeyi iş edinmiştir kendine. İçlerinde öyleleri vardır ki, ya gizli manevralar çevirerek ya da halkın homurdanışını ve tepkisini derece derece harekete geçirerek, hükümetlerin kararları üzerinde ağırlıklarını koyarlar; savaşçı laflar, yalancı pehlivanlıklar ve palavralar, bozuk para gibi dolaşır ortada.

II. Guillaume, 1898'deki ilk barış toplantısı vesilesiyle şöyle der: "Toplantı komedyasını iyi oynamak isterim, ama vals yaparken kılıcım da yanımdadır!" Tanger için yola çıkarken de şöyle seslenir: "Elimiz kılıcımızın topuzcuğundadır, kalkanımızı da yere dikmiş haldeyiz, yanıtımız mı? Sonu nereye varırsa varsın!" 1908'de Clemenceau demecinde şunları söyler: "Savaş var sanıyorum, kaçınılmaz olarak görüyorum onu... Onu kışkırtmak

için hiçbir şey yapmayacağız, yapmamalıyız da, ancak savaş için de hazır olmalıyız." Ertesi yıl, Fransız diplomatı Paul Cambon, gazetecilerden birine düşündüklerini şöyle açıklar: "Sizin gibi ben de barıştan yanayım. Ancak, inancım o ki barışı sağlamanın en yetkin aracı güçlü olmaktır. Öfkeli bir ülke, üstüne ilk gelenin avıdır, askeri bir ruhla dolu ve savaşa hazır silahlı bir ülke ise saygı sağlayabilir ve savaşın korkunçluklarını savuşturmayı başarabilir..." Birleşik Devletler'in Başkanı Theodore Roosevelt'e göre de savaş kaçınılmazdır: "Yalnız savaş bize erkekçe nitelikleri kazanma olanağını sağlar; bu niteliklerse, bugünkü yaşamın insafsız mücadelesinden zaferle çıkmak için gereklidir." Dreyfus davasının yeniden görülmesine karşı çıkarken, Dreyfus karşıtlarının savunduklarına inandıkları şey de ordunun onurudur.

Aynı yeni romantizmdir ki, ırkın erdemlerine dikkatleri çeker; üstünde doğulan toprağın, ataların ve bayrağın "kutsal" şeyler oldukları temasını işler ve bu konularda, alay etmek şöyle dursun, kuşku duyulmasını bile kabul etmez. Nedir, ne oluyoruz diyenler, ağır saldırılara uğrarlar. Eleştirici düşünce, bağımsız anlayış mı? Çoğu insan esen rüzgâra uyar ya da susar! Savaşa karşı çıkan samimi Hıristiyanlar vardır kuşkusuz, uluslararası barış adına dernekleşirler; ne var ki, "kahramanlığın uyanışı"na alkış tutan, savaş isteyen Katolik çevreler de görülür. Sosyalizme gelince, bir Jaurès'in açıklaması şudur: "İşçilerin yurdu yoktur sözü, komünizmi yurdu yıkıp yoketme diye gösteren burjuva yurtseverlerinin iddialarına karşı, tamamiyle paradoksal bir yanıt ve yersiz bir söyleyiştir."

Ve böylece, 1914'te uluslararası trajedi hazırlanır.

"Fransa dışında, egemenliğini, bütün illerinde halkların dileğine yaslandıran, hiçbir Avrupa devleti yoktur": 1913'te Alman Dışişleri Bakanı Jagow'un itirafıdır bu! Gerçekten, neredeyse her yanda ulusal azınlıklar hareketlenirler. Kuşkusuz Katalonya'nın istemleri, İspanya'nın birliğini öyle pek tehlikeye sokmazken, Flandra'nın ileriye sürdükleri Belçika'nın bütünlüğünü iyiden iyiye tehdit etmektedir; ne var ki, Barselona Madrid'i rahatsız etmekte, Gand da Brüksel'i kaygılandırmaktadır. İngilizler, İrlanda'da bir uzlaşmayı boş yere arar dururlar; öyle ki, 1914'te adada bir iç savaş patlama noktasındadır.

Fransa ile Almanya arasında Alsace-Lorraine bir uyuşmazlık kaynağıdır: Fransa, yitirdiği toprakları yeniden ele geçirmek için bir savaşı düşünmez de olsa, Almanya bölgedeki halkları özümseyememiş olmaktan ve onların Berlin'in idari vesayetini dokunulmaz kılan ödünlerle yetinmek istemeyişlerinden tedirgindir. Doğu Almanya'da, Polonyacılık gerilemek şöyle dursun, Cermenleştirmeye baskın gelmiştir ve *Reich*'ın yöneticilerini kaygılandırmaktadır. Slesvig'teki Danimarkalı azınlık, Norveç'in İsveç vesayetini kırıp parçalaması gibi, Alman boyunduruğundan kurtulamamanın acısını çekmektedir. Böylece, sağlamlık derecesi ne olursa olsun, Bismarck'ın kurduğu devlet, iktidarını zayıflatacak bu tür ülkesel sorunlar ın sonuçlarından korkup çekinir haldedir.

Öte yandan, üç imparatorluk – Alman, Rus ve Avusturya- Macaristan imparatorlukları – değişik ölçülerde olmak üzere, Baltık'la Akdeniz arasındaki küçük çapta halkları sarmış olan milliyetçi coşkunun tehdidini hissetmektedir üzerlerinde. Finlandiyalıların, Baltıklıların, Polonyalıların, Besarabya Rumenlerinin kurtuluşunun Rusya için anlamı şudur: Büyük Petro'nun – olanca sabırla fethettiği Batılı menzillerin kaybedilerek, Avrupalı olmaktan çok Asyalı bir Moskova devleti yıllarına dönmek! Ne var ki Tuna'da Slavcılığın kaçınılmaz yükselişi yeni gelişmelere gebedir. Zorunluluklar, federalist ya da en azından üçlü bir yapıda yeni bir formülü dayatır durur her gün. Oysa Sırp-Hırvat yeni bir ortak devletin yaratılışı, bağımsızlık için çalışan Macarlarla Yugoslavların husumetiyle karşılaşır. Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na katılmış olması, Budapeşte kanadında iyi karşılanmazken, Belgrad'ı da kızdırır. Kendini Sırpçılığı bastırmaya vermiş. Habsburg varını yoğunu ileriye sürer kumarda ve Almanya'yı, bir büyük genel savaş serüvenine sürükler.

Nedir bütün bunlar?

Yazgının istihzası, Avrupa uygarlığının geleceğini, Bismarck'ın "Pomeranyalı bir askerin kemiğine bile değmez" dediği bu Balkanlara bağımlı mı yapıp çıkmıştır kesinlikle?

Olan bitene bakıp, iktisadi ödünlerde bulunması pahasına da olsa, Osmanlıyı yerinde tutmak en iyisidir. Bununla beraber, yarımada "Balkanlaşmakta" dır gitgide ve

küçük halkların Makedonya payı çevresindeki çekişmeleri, hatta onların Adriyatik ya da Ege üzerindeki niyetleri, önü alınması güç ateşleri tutuşturmaktadır.

Alman gücü ve silahlanma yarışı

1871 yılından başlayarak, barış pahalıya malolur Avrupa'ya. Avrupa'dır ki hemen hemen tek başına, kışlaları, tersaneleri, istihkâmları yapar, onları pahalı öldürücü aletlerle donatır ve milyonlarca genci ölüme sürüklemek için askere alır; böylesi bir ayrıcalığı onunla tartışabilecek, olsa olsa tek bir devlet vardır: Japonya!

Kuşku dışı görünen bir şey de şu: Bu sürekli askeri rekabetin kaynağında, Almanya'nın birleştirilmesi, olanca hız ve sertlikle bunu gerçekleştirme yatıyor. Fransızların Almanlardan öç alma korkusuyla, Fransızlara karşı yeni bir Cermen istilasının ortaya çıkması korkusu, bu iki uzlaşmaz halk arasında rekabeti kışkırtır önce. Böylece, F r a n s ı z - A l m a n d ü e l l o s u, tam bir barış ortamında, ama onu da zehirleyerek sürüp gider. Bismarck İmparatorluğu, Fransa'yı tek başına bırakmak amacıyla, Rusya'yı, Avusturya-Macaristan'ı, İtalya'yı, kendi çevresinde toplar: Bu yeni kutsal bağlaşıklık, onu silahlanmaktan da uzak tutmaz ve söz konusu bağlaşıklık yıkılır.

Ne var ki, 1885-90 yıllarından başlayarak, iktisadi gelişmesi dev boyutlara varmış Almanya e m p e r y a l i s t olur. II. Guillaume ile öyle bir kuşak gelir ki, "kurucular"ın gerçekleştirdikleri eserden yararlanarak onu daha büyük hale getirmeye özenir. Çok nüfuslu Alman halkı satın almalı ve böylece her gün daha fazla üretip satmalıdır. Ortaya koyduklarından ve onun "dev" donanımından gururlu; demir çelik ve kimya sanayisinin üstünlüğü, heybetli kentleri, çok boyutlu ve bilimsel kültürü ile öğünen bu kuşak, Fransızın zenginliğini ve Britanya İmparatorluğu'nun haşmetini kıskanır; bütün bunlardan yola çıkarak da, dünya kaynaklarının daha adil bölüştürülmesi hakkını görür kendinde; söz konusu kaynaklar, uzun ve alçaltıcı bir güçsüzlük döneminden sonra, o l a ğ a n ü s t ü b i r k a l k ı n m a nın kapılarını açacaktır kendisine.

Gerçekten, Avrupa'nın orta yerinde, Péguy'un deyimiyle, "Dar enseli ve disipline uyup giden bir halk" vardır; koruyucu devlete, onun mülki ve askeri görevlilerine sevinç içinde baş eğmiş bir toplumdur bu; düzen, hal ve davranış zevkine sahiptir, rakam, örgütleniş ve dernekleniş gücünden tat alır. Enternasyonal'i egemen kılmış sosyalistlerine olduğu kadar, türünün çehre çizgilerini hayran hayran seyrettiği bir aynayı alıp kendisine uzatmış ırkçılarına da minnettardır; yabancılara bir müzik zevki aşılayan Wagner onun bağrından çıkmıştır; o toplumdur ki, dünyanın dört bir köşesine sanayi dehasının yemişlerini taşıyıp götüren ustalara sahiptir; bu toplum, denizcilerinin bütün denizlerde bayraklarını dalgalandırmalarını, ordusunun barutunu kuru tutmasını istemektedir. 1899'da Romain Rolland, buna bakıp şöyle yazacaktır: "Bir başdönmesi esmektedir beyninin içinde. Nietzsche, Richard Strauss, İmparator Guillaume – havada bir Neronizm var."

Kendi kaynaklarını harcayan Amerikalılardan farklı olarak, Almanlar, kaynakları derleyip toparlayıp kullanımlarını yetkinleştirir de olsalar, ekonomileri kararsız, oturmamış haldedir. Dışarda kazançlı yatırımlar yoluyla hesaplarını dengeleyemedikleri için, maloluş fiyatını alabildiğine indirme olanağını sağlayacak sınırlara kadar yayılmayı götürmek zorunluluğunu duyarlar. Böylece ülke, m a h r e ç l e r i n d a r a l ı ş ı nın kaygısı içinde yaşar. Dünya Politikası (*Welt-politik*), Büyük Britanya'yı Fransa'ya ve Rusya'ya iterken, karadaki silahlanma yarışına denizdeki bir yarışma da eklenir; bu ise, ötekinden daha az masraflı ve tehlikeli değildir. Alman diplomasisi – savaş şantajına başvursa da- sömürge topraklarını genişletmeyi sağlayamaz hale gelirken, imparatorluk k u ş a t ı l m ı ş d u r u m a düşmekle de kızgınlaşır. Avrupa'nın ta orta yerinde ona egemen olacak bir mevkide iken, doğuda ve batıda yolu kesilmiş haldedir ve tek güveneceği bağlaşığı olan Avusturya-Macaristan'ı kaybetme tehlikesi ile burun burunadır; bu sonuncusu ise, tek başına çözülüp tükenecek ya da Almanya'yı sonuna değin desteklerse, bir büyük serüvenin içine sürüklenecektir.

Böylece, s i l a h l a n m a n ı n y ü k ü Avrupa için gitgide ağırlaşır. Sadece diplomatik ve askeri antlaşmalar

yoluyla birleşmiş devletler değil, Belçika ve İsveç gibi güvenliklerinden korkan ülkeler de bu yükün altında ezilir durumdadırlar. 1875 ile 1914 arasında, Almanya'da ve Büyük Britanya'da, silahlanma giderleri üç katına varmıştır, Fransa'da iki misline çıkmıştır; söz konusu giderler, Rusya'da bütçe yükünün üçte birini temsil ederler; İtalya ise ezilip gitmiştir onlarla.

Bir anlamlı karşılaştırma: Fransa'da, 1914'ten önce, parlamento orduya ve donanmaya bir buçuk milyar frank ayırmıştır; eğitime ise 330 milyon, çalışma hizmetlerine ve sosyal sigortalara da 106 milyondur ayrılan bütçeden. Bir zırhlının denize indirilip donatımı 30 ile 45 milyona malolmaktadır ve onun her top atışı 4.000 frank götürmektedir.

İşin pahasını göstermiyor mu bu rakamlar?

Özetle, *si vis pacem para bellum* (Hazır ol cenge istiyorsan sulh-u sâlâh) insanları büyülemişçesine, acımasız ve – görünüşe göre- kaçınılmaz yasasını yaşlı Avrupa'ya dayatır. Kuşkusuz yüzyıllık bölünüşlerdir söz konusu olan. Ancak, ulusal enerjilerdeki çeşitliliğin Avrupa uygarlığının büyüklüğünü sağladıktan sonra, sonunda bir siyasal birliğe zıt hale gelmeleri yazgının bir emri midir? Hem, kaçınılmaz bir çöküşün başını çekecek olan en köklü yırtılışları saf dışı edecek tek çare de böylesi bir siyasal birlik değil midir?

Almanya, bir kıtasal birliğin başını çekme ye adaylığını koyarak, üç çeyrek yüzyıl sonra, benzer bir çabada Fransa'nın yerini almak ister bir tür; ve bu çaba, iki kez İngiliz engeline çarpıp kırılacaktır. Napoléon'un çağdaşlarından çok daha iyi olarak II. Guillaume ile Amiral Tirpitz'in çağdaşları, dünya çapında görevleri ileri sürerler. *Weltpolitik*'in yandaşları da, bunu haklı göstermek için, bir yandan sarı tehlikeye ve Amerikan rekabetine karşı çıkarken, öte yandan eski sömürgeci halkların yetersizliğine dikkatleri çekerler. Kendi çıkarlarının arkasından giderek, 1895'te, Japonya'nın Mançurya'dan çekilmesi için Rusya'nın yanındadırlar; beyazların Pekin'de nüfuzunu yeniden sağlayacak bir uluslararası ordunun başına bir Alman mareşalini seçtirirler. Buna karşılık, Büyük Britanya'nın Japonya ile bağlaşıklığını ise, Avrupa'ya karşı bir ihanet olarak görürler. Dahası, Avrupa sömürgeciliğinin yeniden – ve

geçici olarak – güçlükler içinde olduğu bir sırada gelişir tutkuları.

Avrupalıların üç yenilgisi: Habeşistan, Küba, Mançurya

1894-1904: Bu dönem, yüzyılın ortasına damgasını vurmuş olan uyuşmazlıklardan beri, yüzyılın en çatışmalı dönemi dir; o on yıl içinde, belli başlı emperyalist savaşlar bir araya gelir. Japonya'nın Almanya, Fransa ve Rusya önünde – geçici de olsa- geri çekilmekle sonuçlanan Kore sorununu bir yana bırakmalı. Kuşkusuz Büyük Britanya, güç de olsa Transvaal'da muradına ererken, Fransa Kara Afrika'ya sokuluşunu sürdürür ve Madagaskar'ı işgal eder. Ne var ki, Avrupalı devletlerin yitirdikleri üç savaş vardır: İtalya, Habeşistan'ı yenemez; İspanya, Küba'da ve Filipinler'de başarısızlığa uğrar; Rusya da, Japonya'nın Mançurya'da kendisine tattırdığı acı bir felakete uğrar.

Özellikle bu sonuncusu, yalnız büyük yankılar yapmakla kalmaz, çarlığı yıkmasa da onu iyiden iyiye sarsacak bir devrimin de hazırlayıcısıdır. Öte yandan, Afrika'nın işgale uğramamış son topraklarından birinin, Fas'ın çevresinde, sert bir Fransız-Alman rekabeti ortaya çıkar ve son olarak da, *Reich*'a karşı yeni bir İngiliz-Fransız-Rus bağlaşıklığı oluşur, onu Asya'nın doğusunda Japonya da destekleyecektir.

Bütün bunlar, açılmakta olan çağdaş dönemin en başta gelen iki olayı nın doğrudan kaynaklarıdır: O iki olaydan biri 1914 savaşı ise, ötekisi 1917 Bolşevik Devrimi'dir.

Avrupa dışı yeni emperyalizmler:
Birleşik Devletlerle Japonya'nın yükselişi

Avrupa, sömürgelerde uğradığı en büyük terslikleri, rakipleri genç emperyalizmlerle karşılaştığı noktalarda yaşar; bütün bunlar, Birleşik Devletler'le Japonya' nın, büyük istilacı güçler olarak ortaya çıkışlarıyla aynı ana rastlarlar. Bu güçler, birbirine benzemez toplumlar ve

uygarlıklar olsa da, dünya politikaları göz önünde tutulduğunda aralarında kimi benzerlikler gösterirler.

Birleşik Devletler'de, toprakları alabildiğine bereketli, kişisel başarılara uygun ve Eski Dünya'da yaşayamayanların gelip sığındıkları bu diyarda, her şey biraz acele ama büyük çapta olmuştur. Görünüş odur ki, yüzyıl yaşlı Avrupa'nın bir uzantısıyla son bulmaktadır; ama Amerikalı insanın yaşam zevki ve biçemi de bağımsızlık kazanır ve yayılır.

Eski Japonya, uzaklarda bir ülke oluşunun özellikleri de işin içine girince, şairleri, sanatçıları ve koleksiyon meraklılarını büyüleyip durmuştu. Sanayi uygarlığının içine yıldırım hızıyla gelip dalmış da olsa, özgün yüz çizgileri kaybolmuş değildir; ne var ki, dünyanın onun hakkında bildiği hemen hemen tek şey vardır: Asya ile tropikal pazarlarda Avrupa ya da Amerikan mamulleriyle rekabet eden, fiyatı gitgide ucuz harcı alem nesneler.

Jaurès, Carnagie'lerin, Vanderbilt'lerin, Pierpont Morgan'ların, Rockefeller'lerin cumhuriyetinden söz ederken, "kapitalizmin dev güneşi" der. Bireyci liberalizm, orada yargıcın, sendikanın ve devrimci ideolojilerin öyle pek tedirgin olmadıkları dev bir zenginler yönetimine yol açarken, bütün bir Avrupa kadar geniş bir iç pazar da yaratmıştır. Ne var ki, y a y ı l m a z a m a n ı da gelip çatmıştır: Dış ticaret rakamları, 1900 ile 1914 arasında iki katma çıkmıştır, Asya doğrultusunda üç kattır bu; dışarıda yatırılmış 6 milyar dolardan fazla bir para vardır; Orta Amerika ile Büyük Okyanus'ta gerçek bir imparatorluk ortaya çıkmıştır; yeni Latin dünyası, sadece Panamerikanizmin nüfuz alanı olmaya doğru yönlendirilmiştir. Öte yandan, Mançurya ve Fas sorununu çözmek amacıyla hakemliğine başvurulmuştur ki, dünya çapında bir parlaklığın işaretidirler; Çin'de ve Afrika'da güdülen "açık kapı" politikası, Avrupalı ve Japon sömürgeciliğinin uyguladıkları ayrılmış nüfuz bölgeleri politikasının karşısındadır.

Tokyo'da da, alabildiğine merkezileşmiş bir kapitalizm ağır basar durumdadır. Arkasında, ihtiyaçların kendisini dürtüp kamçıladığı durmadan üreyen yoksul bir halk vardır. Beslenmek için ne pahasına olursa olsun dışarıya mal satmaya zorlanan ülke, kaçınılmaz bir biçimde e m p e r y a l i z m y o l u na gelip girmiştir. Anayasal bir perdenin

arkasında, *genrô*'nun klanları *mikado* adına yönetmeyi sürdürürler ve onların, ordu, donanma ve bürokrasiye dayanan otoriter rejimi, çalışan kitleleri vesayet altında tutar. Çin'i, arkasından da Rusya'yı yenmiş, İngiltere'nin bağlaşığı ve Avrupalı Üçlü İttifak'ın dostu olan Japonya, Formoza'ya, Kore'ye, Güney Mançurya'ya yerleşir, Çinhindi ülkeleri ve Hindistan'la sıkı iktisadi ilişkiler kurar; Birleşik Devletler'in başta gelen bir müşterisi ve müteahhidi olur, onlar gibi ve onlara karşı olmak üzere, Büyük Okyanus'ta bir ticaret fethine girişir. Dev kaynaklara sahip ama anarşi içindeki Çin gözlerini büyüler. Öte yandan, Asya'yı, beyaz "barbarlar"ı kovmak için uyanmaya çağırır; amacı da, onların yerine geçip sömürmektir o Asya'yı.

Çin Devrimi'nin başlangıçları

Kapsamını henüz hiç kimsenin ölçemediği bir başka önemli olay da eski Çin İmparatorluğu'nun çöküşü dür.

Gerçekten, Taiping'lerin başkaldırışından beri, yenilenmiş Çin kendini arayış içindedir; ne var ki çehre iyice ortaya çıkmış değildir. Yeni güçler, bu her yanı dökülen ve alabildiğine gelenekçi iri bedene bir canlılık getirmek üzere, uzun zamandan beri çalışıp durmaktadırlar. Bir yandan, kapitalizm hızlı kazanımlarda bulunur: *Boxer*'ler olayından başlayarak, atölyeleri ve ticaret evlerini çoğaltır, bir demiryolu şebekesi yaratır ve oluşan bir burjuva sınıfıyla yatırımlarının değeri on yılda iki katına çıkan yabancılar arasındaki bağları sıklaştırır. Öte yandan, "beyaz barbarlar"ın varlığı, Çinlinin izzet-i nefsi için sürüp giden bir zalim yaradır. Çelişmeler gitgide daha çok çarpıcıdır. Bir köylü Çin vardır ki, eskisinden daha fazla sömürülmektedir: Ticaret dengesi korkunç açık verdiğinden ve paranın değeri düştüğünden, yaşam pahalılanır; ayrıca, dışarıya satışı gitgide azalan çayın yol açtığı bunalım, yeni doğan kız çocuklarının ölüme terkedildiği Güney Çin'de bütün eyaletleri yıkıma götürür. Ne var ki, ayrıcalıklıların ve büyük ticaretin Çin'i debdebeli yaşamını sürdürür. "Asyalılıkla Avrupalı görünüşlerin garip karışımı": 1910'da, İngilizlerin görkemli bir başarısı olan

Hong-Kong'la Şanghay'ı karşılaştıran bir yazarın sözleridir bunlar ve aynı yazar Kanton karşısında da dehşetle irkilir. Çürüyüp kokuşma ile özentili yaşam yanyanadır ve çarpıcıdır.

Yüz Gün'ün reformcu girişimini başarısızlığa uğrattıktan sonra, İmparatorluk yönetimi II. Aleksander biçeminde reformlara razı olur: Kamu yönetiminde, sınavlarda, mahkemelerde, orduda reformlardır bunlar. Esrar tekkelerini yasaklar ve bir anayasa vaadeder. Ne var ki, güçsüzlüğü ayan beyandır: Yabancıya dayanamadığı gibi onunla çatışamaz da; yenilikçilerin gözüyle, ülkeyi gerçekten yenileştirip canlandırmadan küçültüp alçaltmaktadır söz konusu yönetim.

Dışarıda yaşayan aydınlar ve tacirler arasında bir devrimci hareket ete kemiğe bürünür. Hareket, Mançu hanedanının ve bir meiji'nin devrilmesini ister. Japon zaferleri ile Rusya'daki 1905 ayaklanışı onları uyarıp yüreklendirir. Hareketin programı Anglosaksonların ülkülerinden esinlenmiştir: Özgürlük, demokrasi, eski üretim biçimlerinin yerine kapitalist ekonominin geçirilmesidir bu ülküler.

Başlarında da S u n Y a t - S e n vardır.

Eğitimini sırasıyla Honolulu Amerikan kolejinde, Hong-Kong Kraliyet Koleji'nde, sonra Kanton'da yapan Doktor Sun Yat-Sen, Amerika'yı, Avrupa'yı ve Gök İmparatorluğu'nun dolayına serpilmiş kendi yurttaşlarının kolonilerini gezip dolaşır; arkasından da gizli derneklere girer ve bizzat kendisi *Çin'in Yeniden Canlanışı İçin Dernek*'i kurar. Derneğe, uluslararası çapta katılışlar olur: Asya'nın hemen hemen her yanından aydınlar ve işadamları üye kaydedilirler; önerdiği iki de amacı vardır kuruluşun: Halk egemenliği ve köylülere toprak! Dernek, hoşnutsuz kitleleri arkasından çekip sürüklemek ister, Tonkin'de kaynaşıp duran ulusal gruplarla ilişki içine girer ve Kore'de – o çetin- Japon işgaline karşı ayaklanma girişimine kayıtsız kalmaz. Bir dizi kötü hasat ve kıtlık, Pekin yönetimine karşı acı çeken kim ki var doğrulup dikilmeye götürür. Han-Ken demiryolu şantiye işçileriyle tersane işçileri başkaldırırlar; yine o sırada, ordudaki kıpırdanışlara bakıp ordunun başı Yuan Çe-Kai hükümdara karşı çıkar.

Böylece, 1 9 1 1 D e v r i m i patlar!

Gerçekte Sun Yat-Sen, bir demokratik cumhuriyet öneren Halk Partisi'ni ya da *Ko Min Tang*'ı boşuna kurmuştur: Cahil ve sefil yığınlara güvenemez. Güney Çin kökenli olduğundan, sadece bir Güney Cumhuriyeti'nin başkanı olabilecektir ve öyle olunca da çok geçmez çekilir. İktidar Yuan'a kalır: O ise yakasını hanedandan sıyırmıştır, ancak kendini dayatmak içindir bu ve Pekin'le Kuzey Ordusu yanında olduğundan, kendi yararına olmak üzere, düzeni sağlar. Yüksek görevlilerle nüfuzlu aydınları (*mandarin*), büyük tacir sınıfı, karışıklıklardan korkan güçleri kendi çevresine çekip toplayan bu tutkulu asker, böylece genç cumhuriyete el koyar. Uçsuz bucaksız ve esrarlı Çin'in yazgısı, Birinci Dünya Savaşı'nın eşiğinde bir muammadır aslında.

Avrupa dışı milliyetçi hareketler
ve sömürgeciliğe karşı bir tepkinin habercileri

Çin "kımıldıyor"sa ilk kez değildir bu.

Victor Bérard, *Asya'nın Başkaldırısı* adıyla yayımlayacağı kitabının adını koymak için, Rus-Japon savaşının sonunu beklemez. *Mikado*'nun zaferlerinin ortaya çıkardığı pek önemli siyasal, iktisadi, kültürel, hatta stratejik sorunlar vardır ki yığınla eser üzerlerinde durmaya başlar; ve söz konusu zaferler, Büyük Okyanus çevresinde, Hint Okyanusu'nda ve tâ Osmanlı İmparatorluğu'na değin olağanüstü yankılara yol açmıştır. Öte yandan, Japon gazeteleri ve siyaset adamları, tutkulu umutlarını da gizlemezler: Okakura'nın kitapları, *Doğu'nun Ülküleri, Japonya'nın Uyanışı,* bütün Asyalılarda aynı dilekleri paylaşan insanlar olduğunu vurgular. Kuşkusuz Avrupalı ve Amerikalı kuruluşlar, doğrudan doğruya tehdit edildikleri bilincinde değillerdir henüz. Ne var ki, ilk bakışta farkedilmeyen nadir kışkırtmalardan biri kulaktan kulağa yayılmaya başlar. Japon fethi de bütün ötekiler gibi güvensizlik yarattığından, emperyalizmlere karşı milliyetçi hareketler ete kemiğe bürünür: Hemen hemen her yanda halklar tepkide bulunmaya başlar; bir yabancı düşmanlığından çıkılmıştır yola, ama Çin'de olduğu gibi siyasal ve

sosyal reform arzusunu da dışlamaz bu duygu ve çoğu kez yeni yaşam biçimlerini reddetme anlamını taşır.

1902'de ezilen Filipin bağımsızlık partisi belini doğrultamaz ve Birleşik Devletler takımadalara egemen olup hızla donatır onları. Koreliler, Japonlara karşı – ancak 1910'dan sonra kırılabilecek- korkunç bir direniş gösterirken, Bangkok – tersine- özgürlüğünü arttırmak amacıyla Tokyo'ya yaklaşmayı düşünür. Çinhindi yarımadasında asayiş hüküm sürer. Genel Vali Doumer, genişliğine bir bayındırlık programının uygulamasına geçmeden önce hükümdarlarla yüksek görevlilerin hiyerarşideki yerlerini aşağıya çektiğinde, ciddi hiçbir tepkiyle karşılaşmaz; onun yerine geçen Paul Beau, kimi insancıl reformlara girişerek, aydınlarla Fransızların arasındaki ilişkileri düzeltmeye çağırır. 1908'de Tonkin'de patlak veren bir ayaklanma zora başvurarak bastırılırken, Fransa'nın hasımları Japonya'dan ve Çin'den yardım görmüşlerdir; sonraki yıllarda bu anı sürer. Görünüş odur ki, sömürgecilik, boyun eğen halkların yararlarını tartışmaksızın sürmektedir.

Milliyetçilik daha da hızla Hindistan'da uyanır. Yaptığı ettiği Doumer'inkileri hatırlatan Lord Curzon, kum gibi kaynayan bir yerli kitleyi göz önünde tutmak zorundadır: Avrupalı yöntemlere düşman tutucu güçler, bir mevki tutkusu içindeki *intelligentsia* ve ticaretteki kazançları istemlerini de arttırıp duran burjuvazi, bu büyük kitleyi sürekli işlemektedir.

Çin'in sergilediği çarpıcı çelişmeler Hint yarımadasındadır da. Bir İngiliz yöneticisi 1899'da şunları yazar: "Bombay, modern bir sanayi kentidir; modern sanayileşmenin karanlık yanıyla parlak yanı, her köşede gözlere çarpar orada. Bombay'ın sağlığa aykırı mahallelerindeki yığılma, herhangi bir Avrupa kentindeki kadar içler acısıdır; ama aynı kentin, yollarını görkemli yapılarla süsleyen milyonerleri de vardır." 1907'de yapılmış bir çalışma komisyonu araştırması, proletaryanın korkunç sefaletini belirtirken, öylesi pamuk taneleme fabrikalarından söz eder ki, içlerinde günde on yedi-on sekiz saat çalışan işçiler ayda 25 ila 32 frank ücret almaktadırlar; aralarında 6-7 yaşında çocuklar da vardır ve berikilerin kazandıklarının yarısından aşağısına emek harcarlar.

Peki nereye götürmüştür *swadeşi* hareketinin başarısı? Rabindranath Tagore gibi düşünürler, İngiliz mallarını dışlamanın kitlelerin sömürüsünü daha da arttıracağını söylerler. Tilak'ın arkasından koştuğu ve 1906'da Hindistan Kongresi'nin de katıldığı *svaraj* (bağımsızlık) akımına gelince, Japon usulü gelişecek bir Hint devletinin oluşumunu mu simgelemektedir; yoksa, 1907'den başlayarak Gandhi'nin ileri sürdüğü gibi, her türlü ilerlemeye karşı direnişi, maşinizmi ve çok hareketli bir yaşamı mahkûm etmeyi, çıkrıklara dönüşü mü almıştır gündemine?

Ne olursa olsun, 1905'te önce Bengal'de olmak üzere, bir karışıklıklar dönemi başlar Hindistan'da ve arkasından Lord Minto ile Morley'in gerçekleştirdiği yeni yasama reformları insanları yatıştıramaz. Kongre, terrorizmden hep korkan ılımlıların ellerinde kalır kuşkusuz; ancak önemli ve aynı zamanda kaygılandırıcı bir olay ortaya çıkar, "Hindistan çapında bir Müslüman Birliği" oluşur ve yabancıya karşı muhalefete gelip eklenir, güçlendirir onu. G a n d h i, 1914'te yurduna döner: Bu dev kişilik, Hint milliyetçi hareketine yeni ve özgün bir canlılık ve hız kazandıracaktır.

Gandhi'nin büyük kaygılarından biri, Müslümanlarla Hinduların birliği olacaktır. İslam'ın Asya'da ve Afrika'da önemini bilmez değildir; onun, Avrupa baskısı altındaki ürperişlerinin de farkındadır. Yeni Mutezile'nin yandaşlarından Huda Bukş'un kabul ettiği şudur: "Kuran, müminlere rehberlik edecek bir kitaptır, ama onların sosyal, ahlaksal, hukuksal ve fikri gelişmeleri yolunda bir engel değil!"; öte yandan, gelişmiş sözde bir seçkin takımının sloganlarının yol açacağı tehlikeye de işaret eder. "Avrupa giysisini, Avrupalı yaşam biçimini, hatta içki ve kumar olarak Avrupalı kötü âdetleri aldık, ama Avrupalıların erdemlerinden hiçbirini almış değiliz"; Avrupa hayranlarının yapması gereken budur, diye ekler. Ne var ki, İngilizlerin en gözde yetkililerinden biri olan Lord Cromer, 1908'de şöyle yazmakta duraksamaz: "İslama reform getirmek mümkün değildir; reformdan geçmiş bir İslam, İslam değil başka bir şeydir... Doğulu bir dişi domuzun kulağından bir Batılı ipek kese yapmak belki hiç gerçekleşmeyecek!" Ona göre Avrupalılaşmış Mısırlılar, "Müslümanlıktan çıkmış Müslümanlar, omurgasız Avrupalılardır." Kavrayışlı bir gözlemci olan Lo-

uis Bertrand da, 1910'da yayımladığı *Doğu Serabı* adlı kitabında şöyle bir şey söyler: "Belli bir saatte bir çöp kutusunu boşaltma zorunluluğunun, yalnız bunun, bizim Cezayir kentlerindeki yerlilerin yanında nasıl bir kızgınlık ve kine yolaçtığı hiçbir zaman bilinmeyecek."

Müslüman, kendi yurdunda Avrupalının varlığına aşağı yukarı bir hakaret olarak bakar. Türkistan'da bir Rus görevlinin belirttiği gibi, onun "gâvurların yönetimine uyması" mümkün değildir. Ve o Müslüman, kendisini yenenlerin delice sarıldıkları silahlanma yarışını tiksinti ile izler. Yahya Sıddık'ın söylediği şudur: "Avrupa doruğuna vardı; başına geçirdiği onca büyüklük, güç ve zafer halesine karşın, bugün daha da bölünmüş haldedir ve hiçbir zaman olmadığı kadar da dayanıksız." O yüzden yabancı düşmanı gizli bir panislamizm vardır hep ve sık sık şurada ya da burada uç verir.

Vahhabilik, geçici olarak Neced'de içine kapanık yaşarken, Cuf, Akdeniz kıyılarından Nijer ve Ganj kıyılarına değin yorulmak bilmez bir propaganda yürüten Sinusiliğin merkezi olarak kalır. Trablusgarp'ta İtalyanlara kafa tutar. Bir tarihçi olan Hanoteaux şöyle yazacaktır: "İtalya, Türkiye ile işi olduğunu sanıyordu; karşısında İslam var!" Bununla beraber, tarikat, gizli ve ihtiyatlı yolları yeğlediğinden, Abdulhamit halifeliğin sancağını açmaya kalktığında İstanbul'la ilişki kurmayı reddeder.

Gabriel Charmes'ın 1883'ten başlayarak tehlikelerini haber verdiği bu siyasal panislamizm, terörle en ince diplomasiyi bir arada yürütür: II. Abdülhamit, "Kızıl Sultan" Ermenistan'da, Girit'te ve Makedonya'da Hıristiyanları kırdırırken, çoğu insanın İslama döndü diye baktıkları Japonya ile ilişkiler kurmaya kadar gider. Müslümanların Hindu ve Çinli milliyetçilerle bir yakınlaşması 1912'ye doğru belirginleşir. Böylece İslamın, Kahire'den Bağdat'a, Tahran'la Amritsar ve İstanbul'dan Bombay'a değin, ters yönde de Kalküta'dan İran'a, Türkiye ve Mısır'a doğru yayılan binlerce gazetesi vardır.

Ne var ki, Abdülhamit'in panislamizmi genç milliyetçilikler in duvarına çarpar. Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bile, Türklerle Araplar arasında gelişen soğukluğun üstesinden gelemez. Cemalettin Af-

g a n i' nin övüp göklere çıkardığı da, Arapların uygarlaştırıcı çabalarıdır. Gerçekten Lübnan'da, şair Halil el-Mutran ve romancı Halil Cibran'la bir "Arap Rönesansı" ete kemiğe bürünür; bir Suriyeli, Kevakibi, Mekke'ye bir halifenin seçilmesini ister. 1905'te, Arap Yurdu Birliği Paris'te bir bildiri yayımlarken, Necip Azuri de *Arap Ulusunun Uyanışı* adlı kitabını çıkarır. Aynı yıl, Hicaz'da ve Yemen'de birer ayaklanma olur ve Osmanlı yönetimi bastıramaz.

Çok geçmez, İstanbul'da bir devrim gerçekleşir (1908) ve başarısızlığı ortaya çıkan ve gözden düşmüş Abdülhamit'in panislamist eğiliminin yerine, Jöntürk'lerin milliyetçi partisi iktidarı alır.

Gerçekten, 1895'e doğru ve herkesten önce de Rus Tatarları arasında p a n t u r a n i z m adı verilen bir akım ortaya çıkmıştı: Bakü'nün zengin tacirleri, Ruslaştırıcı çar yönetimine karşı, Finlandiya'dan Mançurya'ya değin yayılmış bir "Turan ırkı"nın bütün öğelerini bir araya getirecek bir hareketi destekliyorlardı. Çarlığın parlamentosu olan ilk *Duma*'da önemli bir Müslüman milletvekili grubu gözlere çarpar ve kaygılandırır. Ne var ki, gelişmeler oradan ileriye gitmez. Ancak, Volga Tatarlarından Akçuraoğlu Yusuf İstanbul'da bir Turan Derneği kurar ve aynı kentte, hemşehrisi Ahmet Agayef, Sultan Abdülhamid'in rejimine karşı olan aydınlar arasında yoğun bir propaganda yürütmektedir. Aynı çevreden ve ordudan yandaş toplayarak, sultanın başarısızlıklarının altını çizerek ve onun verdiği ödünlerin karşısına çıkarak, özetle bir hayalet halifeye karşı Jöntürk Partisi palazlanıyordu.

Parti, bağnazlığı olmayan Müslüman Türk halkının erdemlerini sayıp övünür ve fırsatını düşürüp kararsız ve anarşik diye bildiği Arabın yüzüne vurur onları. Sonradan açıkça parti adını alacak olan *İttihat ve Terakki Komitesi,* Auguste Comte'tan da esinlenmiştir ideolojisinde ve "tam bir pozitivizm"e sahip çıkar. "Osmanlıcılık" adına da, "İmparatorluğun bütün uyruklarının ayrım gözetmeksizin Osmanlı diye çağrılmasını" ister. Nedir kıymet-i harbiyesi bu çabanın? Tam bir başarısızlık! Gerçekten, Trablusgarp yitirilir ve orada sadece Sinusi'ler direnirler; Balkanlar yitirilir, Arap dünyası gitgide kopar ayrılır. Görünüş odur ki, "Os-

manlı yurdu"nda, pek kısa bir süre içinde, kala kala resmi Osmanlılar kalmıştır. İngiltere Araplarla ilgilenirken, daha önce Abdülhamit'in panislamizmini desteklemiş olan Almanya bu kez milliyetçiliği desteklemeye verir kendini. Sonuç olarak, Jöntürk hareketi, pancermanizmle karıştırılma tehlikesi karşısındadır.

Abdülhamit'in hemen arkasından, bir başka anarşik imparatorluğun despotu olan Şah Muhammet Ali düşer tahtından. Türkiye'de Jöntürkler mi vardır, İran'da da Genç İranlılar. Bu sonuncular, eşraf, aydın, Kafkas ve Ermenistan kökenli maceracı ve birkaç da Şii kökenli molla karmaşığıdır: Tahran'a karşı Tebriz'dir bu! İngiliz-Rus yakınlaşmasının kurbanı olan ve Ulusal Meclis'i toplamak zorunda kalan şah, 1909'da genç oğlu lehine tahtından ayrılır. Ne var ki, Amerika danışmanların yardımını dilenen ve bir ara da Berlin yönünde destek arayan Devrim, Ruslarla İngilizlerin ortaklaşa müdahalesini engelleyemez. İran'da karışıklıklar dönemi sona ermekten uzaktır; çünkü birbirine rakip emperyalizmler bizzat bu ülkeyi aralarında tartışıp durmaktadırlar.

Türkiye'de ve iran'da 1908-1909 olaylarının tepkisi Kahire'dedir. Lord Cromer Mısır'ı terkeder; yirmi sekiz yıl boyunca, İngiliz çıkarları doğrultusunda işleri çekip çevirmiştir orada. Arabi başkaldırısının tanıklık ettiği ve gezgin Schweinfurth'un daha 1895'te saptadığı Mısır milliyetçiliği ölmemiştir. Hareketin içinde Muhammed Abduh'u da içine alan ılımlı bir kanat vardır ve Mustafa Kâmil'in dilinden seslenir: "Mısırlılar Mısır içindir, Mısır da Mısırlılar için!" Öyle de olsa, Kâmil işgalciyi idare eder. Ancak o öldüğünde, hareketleniş yeniden başgösterir ve arkasında destekçi olarak da, Çin'de ve Hindistan'da olduğu gibi, sanayi proletaryası vardır. Louis Bertrand, 1910'da şunları yazar: "Nil'in iki kıyısı fabrikalar, şeker ya da pamuk fabrikalarıyla çevrilidir ve kurum saçan bacaları, fellahların toprak damlı kulübelerinin arasından sivrilir durur." Kitchener gelir, milliyetçi gazeteleri kapatır ve şeflerinin arkasına düşer. Ne var ki, gazeteci Sydney Low bir itirafta bulunur: "Mısır'da halkın sevdiği insanlar değiliz" ve Pierre Loti acılar içinde inler: "Zavallı, zavallı Nil... Ne düşüştür bu! Yirmi yüzyıllık horlayıcı bir uykunun arkasından,

sen şimdi kalk şeker fabrikalarını besle ve İngiliz pamuklularına hammadde sağlayacağım diye balçıkta didin dur!"

Dikkatleri çeken şu ki, İslam dünyasının bağrında bütün bu milliyetçi gelişmeler, o dünyanın Avrupalı güçlerce kesin olarak bölüşülmüşe benzer olduğu yıllara rastlar. İran'ın istilası, Fas'ın istilası ile aynı tarihlerdedir; birbiri arkasından, İtalyanlar Trablusgarp'ı ele geçirir, Fransızlar Fas'ı korumaları altına alır, Osmanlıların elinde Avrupa'dan sadece Doğu Trakya kalmıştır ve Bulgarlar – bir anlığına da olsa – İstanbul'u tehdit etmişlerdir. Ön Asya, eli kulağında ulusal bölünüşlere hazırlanır; daha şimdiden, Filistin'de Yahudi yurdu yaratılmıştır.

Aslında Fas direnişi Atlas'ta, Rif'te, Sahra sınırlarında başlamıştır. Fazla önemli olmasa da bir belirtidir: "Genç Tunus Evrimci Hareketi" ortaya çıkar; aydınları, birkaç şeyhi toplar, özgürlükler isteyip olaylar yaratır. Ne var ki, Fransız korumacılığı eskisi gibi sürer: Avrupalı azınlığın çıkarları ile geleneksel Hüseyni devleti arasında bir uzlaşmaya gidilmiştir. Cezayir'de asayiş yolundadır: Fransız nüfus alabildiğine artsa da, Müslümanların dev çoğalışını altedecek halde değildir; 1910'dan başlayarak da, Tunus'ta olduğu gibi orada da, Avrupa usulü modern okullarda yetişen yerli çevrelerden kimi homurdanışlar olur. Bu Genç Cezayirliler, bir askere alma tasarısını fırsat bilip, karşılığında vergi eşitliği, eğitimin yaygınlaştırılmasını, daha da genişliğine temsil edilme isterler; onların tersine, Fransızların aralarından *kaid* ve *ağa* devşirdikleri Eski Türbanlar, orduda hizmet etme yükümlülüğünü reddederler; ne var ki, Genç Cezayirliler olsun, Eski Türbanlar olsun, her ikisi de, İslamın haklarını sıkı sıkıya savundukları inancı içindedirler.

Kuşkusuz, Almanların elindeki Güneybatı Afrika'da, Herero'lar, sonra da Hottanto'lar, 1903-1905 yılları arasında, üzerlerine yıkılan korkunç sömürü ve siyasal baskıya karşı ayaklanırlar. Yerlilere bir parça gülücük dağıtılırsa da, 1907'den başlayarak yine aynı uygulama sürer. Ama Müslüman ya da pagan olsun, ne Sudan'da, ne de Kongo bölgelerinde "Afrikanizm" henüz etkileyici değildir. Madagaskar'da, 1913'te geçici bir kıpırdanış olur. Buna karşılık, 1 buçuk milyon beyaza karşılık 4 buçuk milyon siyahi ve baş-

ka renkten insanı barındıran Güney Afrika'da katı bir milliyetçiliğin doğup geliştiği görülür. Beyazlar arasında İngilizlerle Boerler arasındaki – üstünlük adına- o büyük kavga 1902'de sona erer. Ne var ki, 1910 Dominyonu ile, yerliler karşısında beyazların dayanışması çok geçmez yeniden kendini belli eder. Dahası, Boerlerin bir bölümü, bir süre sonra ayrımcı önlemler alınmasını isteyecektir. 1914'te de, bir Güney Afrika Partisi kurulacak ve İngiltere'ye karşı silaha sarılacaktır.

Öteki İngiliz dominyonlarında buna benzer merkezkaç baskılar görülmez. Kanada'nın özerkçi tavrı – Londra'ya ve Washington'a aynı mesafede olmak üzere – büyürse de, Britanya İmparatorluğu bundan bir zarar görmez; Avustralya da, Asya tehlikesine karşı, metropolle ve ona güvenerek direnir. Ama öyle de olsa, bütün bu halklar ayrı uluslar oluşturduklarının bilinci içindedirler.

Kapitalizmin geliştiği Latin Amerika ülkelerinde, bir zenginler yönetiminin, Avrupalı ve Amerikalı iş adamlarıyla kazançlı ilişkiler kurduğu görülür. Kuşkusuz Theodore Roosevelt'in Orta Amerika'ya gösterdiği *big stick* (iri sopa) güvensizlik öğesidir ve panamerikan konferansları, Birleşik Amerika'ya "uluslararası polis yetkisi"ni vermeyi sürekli reddeder. Ne var ki, yabancı sermayenin egemenliğine karşı hiçbir şey yapılmaz. Bu bakımdan Meksika örneği pek ilginçtir: 1910'da Porfiro Diaz'ın diktatörlüğüne son veren Devrim, ne topraksız köylü kitlesi için bir şey yapar, ne sendikacılıkta sosyalizmin eğitmeye başladığı – çiçeği burnunda – proletara için bir şey yapar, ne de liberal bir rejim arzusundaki – görece bilgili – burjuvazi için; birbirinin yerine geçen hayaleti andıran ya da ceberut iktidarlar, müdahale için alesta bekleyen Washington'la anlaşmak zorunda kalırlar.

Bununla beraber, Meksika'da, Kahire'de ve Nankin'de, k e n d i y a z g ı s ı n a e g e m e n o l m a arzusunda bir u l u s a l t o p l u l u ğ u n ç e h r e s i belirginleşir. Böylece, başlangıçları Avrupa'da XVIII. yüzyılın çok öncelerine uzanan bir hareket, XX. yüzyılın beş kıtasını da ilgilendirme yolundadır. Bunun sonucu olarak, bir "yurt üstündeki insan topluluğu" evrenselleşir: Jaurès'e göre "onun temelinde sadece iktisadi ilkeler yoktur"; "kökleri aynı in-

san yaşamına dayandığı" için, "bir sınıf mülkiyetinin dar çerçevesi içine hapsolmuş değildir"; bu "tarihsel topluluğun" bağrında, bireysel bilinçler "birleşir ve coşarlar", "sömürülmüş", "köleleştirilmiş" de olsalar, "saray merdiveninin en alt basamağında huzur içinde birkaç saatlik bir uykuyu" tadarlar ve "mutlak bir düşmanlık ve tam bir güvensizlikle dolu dış dünyada" olduğundan daha rahattırlar orada.

BÖLÜM IV

İŞÇİLERİN TEPKİLERİ VE SOSYALİZMİN YÜKSELİŞİ

Büyük Fransız yazarı Anatole France, 1908'de yayımladığı bir tür kurgu– tarih anlatısı olan ünlü *Penguenler Adası*'nda, yüzyılları gözden geçirdikten sonra sözü çağdaş dünyaya getirir ve şu anlamlı satırları yazar bir yerinde: "Yaşam için gerekli olan şeyleri üretenler onlardan yoksun halde; bu nesneleri üretmeyenlerin evlerinde ise bolluktan geçilmiyor."

Hangi gerçekliğe tanıklık ediyordu bu sözler?

EMEK, TOPLUM VE DEMOKRASİ

Yüzyılın sonunda proletaryanın durumu

1895 yılından başlayarak iktisadi eğilimin yön değiştirmesi ve üretimle alışverişte görülen yeni atılım, kapitalizmin alabildiğine işine yaradı kuşkusuz. Ne var ki, büyük sömürge paylaşmalarının son bulması ve hammaddeler ile mahreçlere sahip olmak için daha da kıran kırana mücadele, dev bir tekelci oligarşinin oluşumu ile aynı ana rastlar. Aslında emekçiler, kaçınılmaz biçimde bireyci olan tutumlarını azar azar terketmek zorundadırlar; çünkü böylesi bir tutum, çıkarlarını savunmada hiçbir şey getirmez onlara: Sadece Fransa'da, 1890 ile 1914 yılları arasında, sendikaların sayısı 1.004'ten 4.967'ye, kayıtlı olanların sayısı da 93.000'den 402.000'e çıkar.

Bunun anlamı şudur: Ücretli emek dünyası, sayısal yönden çarpıcı bir büyüyüş içindedir. Küçük, orta ve büyük sanayi işletmelerinde çalışan çeşitli işçi kategorilerine, kendini üretilenlerin dağıtımına ve kamu hizmetle-

rine vermiş – "üçüncü" diye adlandırdığımız – bir kesimde çalışanlar eklenir: Takma yaka, kravat ve kasket taşıyan proleterlerdir bunlar. Fransa'da, 1866'da 240 işçiden 10'u, 1906'da 145 işçiden ve 1914'te de 120 işçiden 10'u müstahdemdir. 1895-1914 dönemiyle ilgili bir kestirmeye göre, Almanya'da sadece aylıklarına bakan aile şeflerinin sayısı 8 milyondan 12 buçuk milyona yükselir; Birleşik Devletler'de gerçek anlamıyla işçi 5 milyondan 7 milyona, Rusya'da da 3 milyondan 4 milyona çıkar.

Orta ve Batı Avrupa için olduğu kadar denizaşırı Anglosakson ülkeleri emekçilerinin bütünü bakımından da, büyük depresyon, onların yaşam koşullarında kimi ilerlemeler anlamına geliyordu. Ne var ki, nominal ücretin yükselişi yeni konjonktürde sürerken, gerçek ücretin artışı, yaşam pahalılığı göz önünde tutulursa, ağırlaşır. Bu artış, bir ülkeden ve bir meslekten ötekine değişir: Ücretlerin daha zayıf olduğu İtalya'da da belirgindir bu; İngiltere'de en azdır; Belçika'da, 1904'ten başlayarak kesintiye uğrar, sonra tam bir durgunluk içine düşer.

En kayrılmış dallar, madenler ve demir-çelik sanayisidir; çünkü, onlar için istem alabildiğine artar. Ama buna karşılık, hakettiğini gitgide daha da az alan, dokuma emekçileridir.

Çoğu mesleklerde ücret pek düşük durumdadır.

Asya'da rakamlar daha da aşağıya iner.

Dahası, hiçbir yerde tam istihdam yoktur. Süreğen bir işsizlik görülür ve sefalet içindeki insanların dışarıya dev boyutlarda göçü, bir kitlesel yoksullaşma nın devam ettiğinin işaretidir. En gelişmiş ülkelerde bile, emek, sermayeye oranla pek elverişsiz durumda kalır hep.

Daha güçlü üretkenlik: Taylorizmin doğuşu

İşletmeci, kazancını sürdürmek, hatta daha da arttırmak için, işbölümü sorunu nu dikkatle incelemeye koyulur. Bütün ücretlilere üretimin tek biçim öğeleri olarak hiçbir zaman bakmamıştı; gözünde, hep iyi ve kötü işçiler vardı. Ne var ki, bireysel çabanın, herkesin yeteneği-

ne ve kullanılan tekniklere göre, bir kişiden ötekine değiştiğini de bilmez değildi. Oysa dayatan olay, kalifiye denen emeğin makine önünde gerileyişidir. O yüzden de, yüzyılın başlarındaki işçi, elin becerikliliğini öldürüyor deyip makineyi içgüdüsel olarak horlamıştı. Gerçekte ise, mekanik, onu yönlendirmede nitelik kazanmış, rolü sadece bu olan yeni bir işçi tabakası nı gerektiriyordu. Bu işçiler, bunun üretimin bütününde nasıl bir görev üstleneceğini bilmiyorlardı doğallıkla; dikkatli gözeticiler olacaklardı, ama bakışları bulundukları dar kesimin ötesine yayılmayacaktı: Parça parça yapılan çalışmanın zafer kazanmasıydı bu. Böylece, Birleşik Devletler'de, uzman olmayan emekçilerin sayısı, 1830 ile 1910 arasında yüzde 65'ten 25'e iner.

Bu koşullarda maşinizm işin içine girince verimliliğin artışına olanak sağlar ve kişiden tasarrufun da kapısını açar. Örneğin daha derinlere indikçe verimliliğin düştüğü kömür madenlerinde, mekanik kesme arttırır bunu. Ücretin yükselişi, aletlerdeki ilerlemeye bağlı gözüktüğünden şu görüş yaygınlaşır: Emeğin iyi örgütlenişi, işverene olduğu kadar işçiye de yarar. İşveren kuruluşları da yine bu noktayı bir kanıt olarak alıp ileriye sürer: Söz konusu kuruluşlar, bir köşeye çekilmiş işletmecilerden çok daha iyi olarak, en iyi işletme usullerini uygular ve kendi üretim giderlerini azalttıklarından, ücretleri yükselterek daha ucuza satarlar.

Dahası var: İşçileri, mekanik aletlerin ihtiyaçlarına en uygun biçimde dağıtmak gerekir. İnsanın makineye akla uygun olarak uyarlanışı, onun makineyle de uzlaşmasına yardımcı olacaktır. Bilimcilikten, bir bilimsel emek yöntemi düşüncesi çıkarılır. Bu, uygulamalı psikolojinin işidir. Her insanın yeteneğini belirleme olanağı sağlayan testlere başvurma yolu 1880'e doğru işin içine girerken, Wundt'un bir öğrencisi, Birleşik Amerika'ya göçmüş Munsterberg, gerçek bir psikoteknik yöntemin kabulünü önerir.

Ne var ki, emeğin ilk bilimsel örgütleniş yöntemi, mühendis Taylor' un eseri diye bilinir. Taylor, işçinin işbaşındaki her hareketinin zamansal ortalamasını belirler; bir planlama bölümüne, standart bir iş için standart zamanı hesaplatır ve saptanan plana uymayacak kim ki var safdışı edilmesini öğütler.

Böylece, Taylorizmin asıl amacı, işçinin en iyi konumda olması değildir. Onun önerdiği, insanı makinenin bir parçası haline getiren sert bir otomatizm aracılığıyla en fazla verimliliği gerçekleştirmedir. Ne var ki kapitalizme uygun gelse de emekçilerin aleyhteki tepkileri fazla gecikmez. Washington'daki Kongre, *Scientific Management* üstüne bir soruşturma açılmasını emreder. Avrupa'daki eleştiriler de serttir: Fizyolojist Sachs'a göre, "aşırı çalışmadan bitkinliğin örgütlenişi"dir söz konusu olan; ve sendikacı Pouget, bu deyimi kitabına ad olarak verir ve işçiyi "sersemleyip aptala dönmüş" bir otomat haline getiren böylesi bir yönteme karşı çıkar.

Ford 1912'de, parasını yatıran ve düzgün bir yaşamı olan uysal işçiye bir prim verir ve o da, verimliliğin düzenlenip iyileştirilmesini göz önünde tutar.

Böylece, insanla makinenin ilişkileri o durumdadır ki, insan, kapitalizmin yasalarına göre üretimin gereklerine ve kârın sürdürülmesine tabi olup çıkmıştır.

İnsancıl edebiyatın sürekliliği

Sosyal romantizm yapmış bir kuşaktan sonra gelen gerçekçilik ve naturalizm kuşakları da, sıradan insanları, yoksul ve nasipsizleri yeğleyip inceler: Nesnel olmak isteyen resimlerde genellikle bir duyarlık da vardır.

Ve bu eğilimler, Fransa'da olmasa da bütün öteki ülkelerde, yüzyılın sonuna değin alabildiğine sürer yaygınlaşır. Flandra'dan Baltık'a kadar, kimi büyük yazarlarda Zola'nın etkisi derindir; *Mujikler* öyküsünde olduğu gibi Çekov'da bile görülür bu etki: *Germinal* ve *Toprak,* biçemlerde ve çeşitli edebi türlerdedir.

O etkiyi taşıyanlardan biri olan G. Hauptmann, ünlü şiiri *Dokumacılar*'ında şöyle söyletir:

Ayaktakımı denen biziz,
Biziz çaresiz, biziz tükenen,
Kalmadı takatimiz, kalmadı gücümüz,
İskeletlerimizdir ayakta giden;
Kızlarımız oğullarımızla,
Kefenimizdir dokuduğumuz.

Sosyal ayaklanma, Birleşik Devletler'de de Dreiser'in, Upton Sinclair'in ve Whitlock'un kalemlerinde patlar: "Çamur hareketlenir." Rusya'da da, Korolenko'yla, Gorki ve Kuprin'le sürer.

Ne var ki, idealist tepki, zalim görünümlerin önünde bir kaçış değildir zorunlu olarak. Frenssen acıyarak, Léon Bloy sert bir tavırla, Hıristiyanca yoksulun yanında yer alırlar; Léon Bloy'un ruhban karşıtlığı İbanez'in ve Zola'nınkiyle birleşir hemen hemen.

Bir Bernard Shaw ve bir H.G. Wells, burjuva toplumunun çehresindeki maskeli yalanı indirerek adaletsizliklere karşı savaşa atılırlar; Dreyfus davası, Jules Renard'ı sosyalizme iter; Anatole France'ı, içinde güzel şeylerle oynaştığı fildişi kulesinden çıkarır. Bir halk tiyatrosu, halk şenlikleri düşleyenler vardır: Barışçı bir insanlığın gerçek mistiği olan Romain Rolland, yaşamı soylulaştırmak için acılar çekmiş büyük insanları anlatmak ister. Kimi zaman taşra ağzıyla konuşan ya da düpedüz argoya başvuran ama gerçek anlamıyla halktan şairler ve romancılar ın ayaklanışıdır görülen: Charles-Louis Philippe ile Emile Guillaumin olsun, yirmi yılını *Marie-Claire*'i yazmaya harcayan dikişçi Marguerite Audoux olsun. Fransa'nın o yıllarda kendi kendini yetiştirmiş bu sıradan ve yüreği titreyen insanların en tanınmış temsilcileri arasındadırlar. Önceleri okuması yazması olmayıp oradan oraya dolaşan Maxim Gorki, sonra oturur, bir romantizmle içiçe kahraman serseri tipini çizmeye başlar.

Sosyal acılar üzerine tanıklıklar artar durur.

Kamu özgürlükleri, dayanışmacılık
ve bir "Hıristiyan Demokrasisi" sorunu

Bütün bunlara karşın, çalışan sınıflar, siyasal yaşama katılma da gitgide daha fazla bir pay edinirler. Bu sınıflar, devletlerin temsili biçimlere doğru evriminden yararlanırlar; bu evrimi, liberal burjuvazi de kabul etmiştir, hatta yol açmıştır ona. Şu da var: Siyasal kurtuluş, bireyci ilkelere ve ulusal egemenlik öğretisine uygun olarak gelişmesini sürdürürken, sosyal güçler, sanayiye ilişkin anlaşmalar ve mesleki kuruluşlar yoluyla örgütlenmeye yüzlerini şim-

diden çevirmişlerdir. Soru şudur: Yurttaş, "soyut yurttaş", demokratik toplumda, hangi noktaya kadar *homo ekonomikus*'la içiçedir?

Önce şunu hatırlatmalı: Japonya'da 1889'dan beri yerini anayasal bir rejime bırakan despotik iktidar, arka arkaya Rusya'da (1905), Osmanlı İmparatorluğu'nda (1908), İran'da (1909) ve Çin'de (1911) tarihe karışır. Oy hakkı, az çok uzun süreden beri servet sahibi olmanın bir ayrıcalığı iken, g e n e l o y gitgide onun yerine geçmeye yüz tutar. Belçika'ya, İsviçre'ye, Arjantin'e giren nispi temsil kuralı Fransa'da da adımlar atar.

Kamuoyunun dikkati – özellikle basın sayesinde- parlamentoların etkinliğine isteyerek çevrilmiş de olsa, oy hakkının genişlemesi, yurttaşın kamu işlerinin yürütülmesine gerçek anlamda katılması anlamını taşımaz. Söz konusu katılım, seçmenlerin, uyuşukluk ya da bilgisizlik sonucu, haklarına ve ödevlerine pek zayıfça sahip çıktığı ilkelerde, alabildiğine kuramsal kalır. Öte yandan, bu katılma gerçekten dolaylıdır: Ne olursa olsun, bizzat temsili sistemin usulleri, kişisel etkiler, yaranlıklar, paranın gücü, sık sık gelip karşısına çıkarlar onun. Dahası var: Hızla gelişen kamu hizmetleri, hep belli bir "meslek"in içinden çekip alır elemanlarını; daha da özel olarak Fransa'da, sendikacı anlayışı gelip işin içine girmeye başlasa da, bu hizmetler, bir bütün olarak bakıldığında, s i y a s a l h a r e k e t l e r i n d ı ş ı n d a dır. Ne var ki devlet, eski liberalizm yandaşlarının iktisadi ve sosyal yaşama gelip girişini şiddetle eleştirip durdukları devlet, rolünün gitgide arttığını görür; çeşitli toplu çıkarların örgütleri de baskısını çoğaltmaktadır o devlet üzerinde.

Tam anlamıyla bireyci bir l i b e r a l i z m i n g ö z d e n g e ç i r i l i ş i ni John Stuart Mill ile Renouvier başlatmışlardı; bu tavır, pozitivizmin, Spencer sosyolojisinin ve Durkheim okulunun etkisiyle hızlanır. İnsanların birbirlerine karşılıklı olarak bağımlı oluşları, her biyolojik türün üyelerini birbirine bağlayan bir doğa yasasının zorunlu sonucu gibi görünür çoğuna. Bireye alabildiğine tek yanlı bakan insan haklarının yerine, Léon Bourgeois, geçmişte antlaşılan ve bireyle toplum arasında bir bağı önceden varsayan bir sözleşmeyi geçirir. *Bir Dayanışma Felsefesi Üstüne Deneme* adlı eserinde, düşünür, yeni bir liberalizm türünün ana çiz-

gilerini çizer ki, Fransız radikalizmi de benimser onu. İnsancıl bir laikliktir bu: "Ayrıcalıklılar"a, adalet adına bir "sosyal borç" ödeme görevini yüklerken, nasipsiz yurttaşlara da, doğal yeteneksizliklere ve sosyal risklere karşı bir yardımı öngörür; bu arada, herkesin eşit olarak yararlanacağı bir ilk eğitimin faydalarını göz önünde tutar. İskandinav ve Anglosakson ülkelerde, İsviçre'de ve İtalya'da yığınla liberal ve tutucu parti ve Birleşik Devletler'de "ilericiler", benzer bir programı kabul ederler.

Böylesi bir görüş, kimi Protestanların sosyal Hıristiyanlığıyla da uzlaşır. Kooperatifçiliğin tutkunu iktisatçı ünlü Charles Gide de dayanışmacı bir tez ortaya atar. Wilfred Monod'nun kalemiyle, *Hıristiyanlığın Sonu* adlı eserde, sorun alabildiğine açıklıkla konur: "Hıristiyanlık horlanıp dışlanıyor; çünkü sefaletin ortadan kaldırılmasını ciddiye almadı o. Ücret düzeni, bugün, düşünce karşısında, vicdanlar karşısında ve tarih karşısında mahkûm edilmiştir." Almanya'da, genişliğine bir insanlıkçı tavır, tutucu ve Yahudi düşmanı Sosyal-Hıristiyan emekçiler partisinden çok, rahip Naumann'ın ulusal-sosyal partisine rehberlik eder. İngiltere'de Fabien ve emekçi eğilimlerin içine gelip sızan, Protestan anlayıştır.

Açıktır ki, Katolik Kilise, emekçi kitlelerin "Hıristiyanlıktan uzaklaşması"nın önüne geçme olanağını kendisine sağlayabilecek bir yola girer görünür. 1891 tarihli ünlü Papalık bildirisi, *Rerum Novarum,* sosyalist öğretilerin Tanrıtanımazlığını ve materyalizmini top ateşine tâbi tutarken, kapitalizmi de ayıplar ve onunladır ki "dağınık ve savunmasız işçiler, insanlıkdışı ustaların insafına ve dizginlerinden boşanmış bir rekabetin açgözlülüğüne terkedildi" der; ama öyle de olsa, "her iki sınıfın yazgısında, doğa gereği ahenkli biçimde birleşmek ve tam bir denge içinde karşılıklı olarak dayanışmak var" diye de ekler. Böylece, "ücretliler" karşısında yerine getirmesi gereken ödevleri olduğunu hatırlatır devlete ve patronlarla işçiler arasında, kardeşlik derneklerinin, başka bir deyişle, "ihtiyatlı bir yönetime" tabi karma sendikaların kurlumasını öğütler.

Ne var ki, "Sosyal Katoliklik", bir yandan laiklikle her türlü işbirliğine düşman korporatist eğilimli tutuculuk, öte yandan

"Hıristiyan demokrasi"yi kendisine bayrak edinmiş hareketler arasında, hangisine tutunayım diye çabalar durur. Katolik Parti, Belçika'da ve Almanya'da, sosyalizmin elinden işçi seçmenlerin bir bölümünü çekip almayı başarırken, Avusturya'daki Sosyal-Hıristiyanlar her şeyden önce Yahudi düşmanlığına yapışırlar; Fransa'da, Dreyfus davası sırasında, Hıristiyan demokrat bir hareketin şanslarının içine eden de, kimi Katolik çevrelerin Yahudi düşmanlığıdır yine.

1901'de bir Papalık bildirisi, *Graves de communi,* siyasal eylemle sosyal etkinliğin birbirinden ayrılmasını öğütler. Ve Papa X. Pius, seçilir seçilmez Fransa'da Sosyal Haftalar'ın tutumunu uygun bulurken, Hıristiyan Halk Eylemi hareketini Kilisenin emirlerine uymaya çağırır. Kilise içinde işçi sınıfına karşı birtakım çıkışlar "kaygılandırıcı eylemler" diye mahkûm edilirken, Almanya'da görüldüğü gibi sendikalarda inançlararası anlaşmalar horlanır. Köktendinciliğin belleğinde, *Rerum Novarum*'dan kala kala şunlar kalmıştır: "Yoksulluk yüz karası bir şey değildir"; "İnsan, durumunu sabırla karşılamalıdır!"

Demokratik vergicilik ve çalışma kanuniarında ilerlemeler

Kamusal hizmetlerin süreklilik kazanan ihtiyacına bakıp, liberalizm de, bireylerin olanakları üzerine bir vergi koyma hakkını devlete tanıyordu. Ancak, çoğunun istediği, verginin gelirin yeniden dağılımının bir aracı olmasıydı. Devletin giderlerinin hızla arttığı bir sırada, vergi anlayışında da böylesi bir evrim gerçekleşti. Kuşkusuz sosyalistler, küçük gelirler ve ücretler üzerine vergi salmayı iğrenç bir el koyma olarak görüp karşı çıksalar da, dolaylı vergiler kitlelerin üzerindeki ağırlıklarını sürdüreceklerdir. Ne var ki, varlıklılardan bir ek çabada bulunmalarını istememek de güçtür. Buradan kalkarak, az çok "müterakki vergi" ye, yani oranı matrahın çokluğu ile yükselen vergiye başvurulur: Böylesi bir türü, serbest mübadeleleci Büyük Britanya'ya öykünerek, kimi İsviçre kantonları – sermaye üzerine vergiyle birlikte – kabul eder; Prusya ve Saksonya da onlara katılır. Açıklanmış gelirler

üzerinde bir inceleme ve denetlemeye dayandığı için, hasımları zorbaca nitelerler bu vergi türünü; "müterakki" olmasına bakıp, çoğu sosyalist ya da ona meyyal yandaşları, tersine, hakkaniyetli bir önlem olarak gösterirler. Böylece, İngiltere'de 1911'de, liberallerle İşçi Partisi üyeleri bir araya gelip, bir *income-tax*'ın yanı sıra, müterakkiliği daha da baskın olan miras üzerinde vergiyi Parlamento'da oylarlar. Harekâtın pahasını da toprak aristokrasisi öder. Buradan kalkıp bir Parlamento kararı, Lortlar Kamarası'nın yetkisini azaltır ve genişliğine bir sosyal yasamanın yolunu açar. Fransa'da bu konuda mücadele yirmi beş yıl sürecek ve 1914'te sonuç alınabilecektir. Birleşik Devletler'de, gümrük vergilerinde hafifletmenin arkasından, 1913'te İngiltere'de olduğu gibi, *income-tax*'a başvurulur.

Rekabet ekonomisinin çerçevesi içinde, sosyalizmin esamisi okunmaz; sadece Birleşik Devletler'de antitröst kanunlar çıkarılır. Cumhuriyetçi Parti, çatısı altındaki ilerici "muhalefet"çe tehdit edilince, *Standard Oil* ile *American Tobacco*'nun feshedilmesini emreder; onlar da gider başka biçimlerde yeniden örgütlenirler. 1912'de yeniden iktidara glen Demokratlar kanunsal önlemleri güçlendirirler; ne var ki 1890'da *Sherman Act*'daki çerçeveleriyle etkili oldukları kuşkuludur.

Avrupa'da ise sanayi anlaşmalarına karşı mücadele henüz başlamış olmasa da, yığınla devlette demiryolu şebekeleri geriye satın alınır. Atlantik'in her iki yakasında, su, gaz ve taşıma hizmetlerinde "tekelleştirme" denen bir olay yaygınlaşır. 1890'a doğru, Birmingham'da, o sıralarda "radikal" olan Joseph Chamberlain, müterakki vergi ile ranta vergi salmayı öneriyordu ki, düşük fiyata konutlar yapılması olanağını sağlayacaktır bu.

Sosyalistler, sosyal konulardaki kanunların böylesi adımlar atmasına, kimi zaman kuşkucu kimi zaman da hoşnut bir gözle bakarlar. Söz konusu kanunlar, daha önce de olduğu gibi, kapitalist rejimin gözleri en çok tırmalayan kötü yanlarına çareler önerirler; öyle ki, patronlarla emekçiler arasındaki ilişkiler bir parça düzelir. Ne var ki, yasal müdahale, hiçbir zaman sistematik görüşlerden yola çıkmaz; sosyal yapıya ve ulusal anlayışa bağlı olarak, bir ülkeden ötekine değişir durur. Birleşik Devletler'de, bu tür bir

müdahale, federal yönetimden çok federe devletleri ilgilendirir.

Fransa'da bireycilik, yükümlülüklere alabildiğine inatçılıkla direnir; Almanya'da ve kimi Anglosakson ülkelerde önlemler daha da kolaylıkla yürürlüğe girer; hep en önde olan Avustralya'da, asgari ücretin güvenceye bağlanmasına kadar gidilir, oysa İngiltere'de böylesi bir önlem madencilere uygulanmakla sınırlı kalır.

> İşgünüyle ilgili düzenlemeler az çok saygı görür, yayılır ve belirginleşir. Ne var ki, işçileri ilgilendirdiği noktalarda bir gecikme vardır bu konuda: Avustralya'da, sekiz saat kuralı 1890-93 yıllarından başlayarak kabul edilmiştir; İngiltere'de ancak madenlerde ve Birleşik Devletler'de de demiryollarında bu ilke uygulamaya konulabilir. Hafta sonu tatili bir dinsel adet olduğu içindir ki, XIX. yüzyıl liberalizmi onu zorunul olarak tanıtmayı istememiştir. Sendikaların yasallığı - Japonya bir yana- büyük sanayi ülkelerinde artık pek tartışılır olmasa da, patronlar, işçi kuruluşlarının, işletmelerde, ücretlilerden yana söz hakkı sahibi olmalarına alabildiğine karşı çıkarlar. O yüzden de, burjuva hükümetler, şu ya da bu uzlaşmaların arkasından koşarlar hep; iş sözleşmesine, ücretin korunmasına ve sağlık önlemlerine ilişkin kimi kurallar önerirler: Çoğu Avrupa ülkesi, Almanya'yı örnek alıp kazalara karşı sigortayı sokarlar kanunlarına; İngiltere, Norveç ve Belçika işsizliğe karşı sigortayı örgütlerken, Fransa sadece sendika sandıklarına yardımda bulunur. Almanlardan çok sonra, İngilizler, 1911'de çıkardıkları *National Insurance act* ile zorunlu sigortayı kabul ederler; Fransa'da ise, hastalık ve yaşlılığa ilişkin, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce, bölük pörçük önlemlerden bütünlüğüne bir sisteme varılmış değildir.

1890'da Berlin Konferansı'yla beraber çabalar, çalışma alanında uluslararası bir düzenleme ye yönelir. Bununla beraber, iktisadi etkenler, insanlıkçı birtakım önlemlerin alınmasını geciktirir. Basel'deki Büro'nun en etkin üyelerinden biri olan İsviçreli Frey, aşırı üretime karşı çareyi çalışma saatlerinin azaltılmasında görür. 1905'teki Bern Kongresi'nde, kibrit üretiminde beyaz fosforun yasaklanması ilke olarak kabul edilir; ancak İsveç, toplantıda bulunmayan Japonya imzasını koymadıkça, protokolü onaylamayı reddeder. Çocukların ve kadınların geceleyin çalıştırılmalarının yasaklanması bile, 1914 yılına

değin sürecek yığınla toplantıda uzun ve boş yere tartışmalara konu olur. İşçi gönderen ve işçi kabul eden ülkeler arasında olmak üzere, çalışanların korunmasına ilişkin, örneğin Fransız-Belçika ve İtalya-Almanya arasında iki yanlı sözleşmeler yapılır.

Avrupa ile Amerika'da sosyal hareketleniş ve sendikacılığın büyük saldırısı

80 ve 90 yılları boyunca iş uyuşmazlıkları pek yoğunlaşmıştı. Doğrudan eylemini grevlerle, 1 Mayıs kutlamalarıyla, sendikacılığın gelişmesiyle ortaya koyan işçi hareketi, İkinci Enternasyonal'den daha korkutucudur.

G r e v, istemlerini kabul ettirmenin en iyi aracı olarak görünür işçi sınıfına. Sadece 1909 yılında, Fransa'da 1.025, Almanya'da 1.537, İngiltere'de 435 grev olur ki, 300 bine yakın emekçiyi ilgilendirir. Birleşik Devletler'de madenler 1900'de, 1902, 1903, 1912, 1914'te; demir-çelik sanayisi 1901 ve 1909'da; demiryolları 1904'te ve 1911'de; dokuma ile giyim sanayisi 1910, 1912, 1913'te hareketlenir. İtalya'da, 1870'den 1890'a değin 1.250, 1890'dan 1900'e değin 1.700, sadece 1901'de 1.400 hareket saptanır.

George Sorel'in gözünde bir "destan"dır bu!

> Amerika'daki işçi mücadelelerine etkin biçimde katılan ünlü bir sendikacı militanın, Jones Ana'nın Anılar'ını okuduğumuzda, anlattıkları heyecanlandırır insanı. İşte 1903'te Colorado'da durum: "9 Kasım 1903'te grev ilan edildi; amaç, sekiz saatlik bir işgünü, madencilerin belirleyecekleri bir ağırlık denetimcisi, ücretlerin bono yerine para olarak ödenmesini sağlamaktı... Ocaklardan tek bir kömür parçası bile çıkmadı. Colorado'da kasım soğuğu titretiyordu ve halk grevin etkilerini hissetmeye başladı... Sonunda, bir ültimatom verildi madencilere... En çetin savaşlar, Cripple Creek dolayında oldu. Madenciler, kumpanyanın mülkiyetindeki evlerinden kovuldular. Çıplak dağlara sığınıp 45 santimetre karda korkunç bir kışı çadır içinde geçirdiler. Çaputlar içindeydi ayakları, zayıfladılar ve ormanlardaki kurtlar misali acıktılar..."
>
> Sonunda işbaşı yapmalarını zorlayan bu açlık olur!

Avrupa'da da maden grevleri sık sıktır ve çarpıcıdır. Sanayi dayanışması nın (*industrial solidarity*) geliştiği görülür. Ruhr'da makineler, 1912'de İngiliz kömürüyle çalışır; öyle olduğu için de, kömür madeninde çalışanların ücret ve çalışma koşullarında hissedilir bir iyileşme olur.

Pek mutsuz Rus işçileri sık sık hareketlenirlerse de, Meksika'dan Arjantin'e ve Şili'ye kadar, maden ve liman proletaryası, 90'lı yıllardan başlayarak belli bir sertlikle haklarını isterler. Japonya'da kimi hareketlenişler olur: 1900'deki demiryolu görevlilerinin bir grevi az buçuk başarı sağlar. 1907 yılında da, Güney Afrika'daki maden kumpanyalarına bir direniş başlangıcı görülür; 1913 ve 1914 yılları pek hareketlidir orada.

Bir yenilik de şudur ki, kamu hizmetleri girer sahneye: Yalnız demiryolu görevlileriyle ticaret gemilerinde çalışanlar değil, postacılar da tek düze çalışmaya karşı hayır derler. 1911'de İngiliz demiryolu görevlileri, madencilerin, doklarda çalışanlarla yapı işçilerinin isteklerini desteklerler.

Kırsal kesimde kaynaşmalar belli boyutlara varır. Söz konusu kaynaşma, Rusya ve Latin Amerika dışında, bağcılıkta bir bunalımın yoksul düşürdüğü ya da çarptığı Güney Avrupa'yı etkiler daha da özel olarak. İtalya kırsalında gerçek ayaklanmalar olur ve grevler *braccianti* arasında süreklidir. Portekiz'den Galiçya'ya değin her yanda yoksul köylülüğün içinde bulunduğu huzursuzluk, kitleler halinde Amerika'ya doğru göçlere yol açar. Büyük sömürünün bir başka bölgesi olan İngiltere'de gündelikçiler de haklarını isterler. Fransa'da, Akdeniz yöresindeki bağcılar, birçok kez şamatalı gösterilere kalkarlar; üzerlerine asker yollanır, Narbonne'da kan akar. Paris bölgesinde oduncular ve reçine işçileri, gündelikçi olmanın bütün sefaletiyle harekete geçerler.

Georges Sorel'in dayanılmaz "itici düşünce" olarak nitelendirdiği, yenilmez ve zafere ulaştırıcı genel grev fikri, 1904'te İtalya'da uğradığı başarısız bir girişime karşın, ortalıkta gezinmeye başlar. Marksistlerin ütopyacı olarak baktıkları bu düşünce, başlıca salt erkinlik yanlısı ve siyaset dışı çevrelerde yayılır. Trotsky'nin, *Yaşamım* adlı ese-

rinde "Batı'da pek nadir" diye sözünü ettiği siyasal grev, "Rusya'da mücadelenin temel yöntemi"dir: Orada, 1905 Devrimi sıralarında iki milyona yakın insanı sürükler arkasından; 1914'ün ilk altı ayında da bir milyondan fazla insanı hareketlendirir.

Başka anlamlı olaylar vardır: İşçi sınıfı, istemlerini ileriye sürüp haykıracağı gösteriler için, 1 M a y ı s' ı seçmiştir kendine ve kızıl bayrağı kabul etmiştir; uluslararası bir gün ve simgedir bunlar. Nitekim, Jules Simon, 1890 1 Mayıs'ı ile ilgili olarak şunları söyler: "Vahim olan, sesin sınırların ötesinden işitilmesi, ortak bir istemler metninin, ortak bir hareket biçiminin kabul edilmesidir. Sosyal düzende derin bir değişikliğe işaret ediyor bu!" Gerçekten de, "emek bayramı"nın kısa ama kahramanca bir dönemi olur: 1891'de, şimşekli halk gösterileri patlak verir; Fransa'nın kimi yerlerinde çatışmalar görülür; Roma'da ve Floransa'da, İspanya'da ve Macaristan'da karışıklıklar ortaya çıkar; Şikago ve Brezilya'da dalaşmalar ve 1892'de Lodz'da kanlı sahneler sergilenir.

İşte o sıralardadır ki, Jean-Baptiste Clément, şu savaşçı dizeleri yazar:

O tepeden konuşan sermayeye
Şudur dediğimiz bu uyanış gününde:
Güneş altında herkes yerine,
Gönençten herkes payını alsın!

Sonra, coşku çaptan düşer.

Her yıl belli bir tarihte gelen 1 Mayıs, imgelemleri çarpmaz ve varlıklı sınıfları korkutmaz olur. Törenlerde kafileler ilerler: Eugen Pottier'nin 1871 Haziranı'nda bestelediği *Enternasyonal* ağızlardadır; Komüncülerin "barışın ve eşitliğin bayrağı" diye selamladıkları kızıl bayrak açılır kimi zaman; ne var ki polis karşı çıkar ve kaçıp dağılan göstericilerin arkasına düşer. 1893 1 Mayısı'nın ertesinde, artık yaşlanmış Engels'in düştüğü not şöyledir: "Burada (Londra'da) 1 Mayıs bayramı pek güzeldi, ancak bütün öteki günler ya da daha çok bütün öteki yıllar gibi olup çıkmış daha şimdiden; ilkinin tazeliği çekip gitmiş halde!" Ve 1895 1 Mayıs'ında, *Küçük Cumhuriyet* adlı gazete şunları yazar:

"Dün, devrimler yapılıyordu, bugün geçit törenleri. Dün, bir varoşu dizginlemek için bir ordu gerekiyordu; bugün, yarım düzine polis, binlerce göstericiyi kaçırtmak için yetiyor. Böyle bir sonuca varılacak ise, sokağa inmek niye?"

Kuşkusuz, sendika yöneticileri 1 Mayıs'tan yararlanmak için, birçok kez girişimde bulunurlar. 1896 1 Mayıs'ı için, İş Borsası adına bir çağrıda bulunur; ancak ploletaryanın, her şeyden önce, çıkarlarının ve onları gerçekleştirecek araçların bilincinde dev bir örgüt oluşturması gerektiğini düşünür. Yeniden, 1906'da Genel İş Konfederasyonu, sekiz saatlik iş günü için mücadeleyi canlandırmak amacıyla, çarpıcı bir 1 Mayıs hazırlamaya koyulur; ne var ki, bu "dev hareket"in de bir geleceği yoktur gerçekte.

Sendikacılığın üye sayısını arttırdığı ülkelerde (1914'te İngiltere'de 4 milyon, Almanya'da 2 buçuk milyon, Birleşik Amerika'da 2 milyon sendikalı), sendikalar, siyasal eyleme hor bakar ya da açıkça reformist bir programa kapılanırlar.

Amerikan İş Federasyonu, grev kırıcılığına başvuran ve adli otoriteden yararlanan – aşılması güç- bir patron direnişine çarpar; öyle olunca da oyunun kuralına uyup işçinin durumunu düzeltmeyi iş edinir sadece. Bununla beraber, 1905'te *Dünya Sanayi İşçileri* hareketi daha köktenci bir tutumdadır. Ve yine aynı yıl, Upton Sinclair, "Üniversite Sosyalist Derneği"ni kurar, başkanlığına da Jack London seçilir.

Almanya'da sendikacılık, Hıristiyan, liberal ve sosyalist eğilimler arasında bölünür; bu sonuncusu, Marksist sosyal demokrat şefler kendisiyle ilişki içinde hareket etmediği için, bürokratlaşır.

Büyük Britanya'da olduğu gibi Avustralya'da da, *trade-unionisme,* parlamentodaki işçi partisine omuz verir ve doğrudan eylemlere güvensizlik duyar. Belçika'da, Pay-Bas'da ve Avusturya'da da pek farklı bir durum yoktur; bu sonuncusunda, dinsel örgütler, ayrıca şiddete her türlü çağrıyı reddederler.

Fransa'da sendikacılık, tersine, Marksist olsun ya da düpedüz reformcu olsun, siyasal sosyalizme güven duymadığı için, Genel İş Konfederasyonu'nun çerçevesi içinde, bağımsız bir eylem uygular. Söz konusu konfede-

rasyonun 1914'te bir yarım milyon üyesi vardır. Hareketin başındakiler, Pelloutier'den başlayarak, Marx'tan çok, Proudhon'un, Bakunin'in, Jean Grave'ın, anarşizmin arkasından gittiklerini söylerler; ve konfederasyon, "patronluk ile ücretliliğin ortadan kalkmasını" hedefleyip, boykota, sabotaja varıncaya değin öğütler, kararlı biçimde bütün ülkelerin proleterlerini birleşmeye çağırır ve "gerçek işçi partisi" olarak bakar kendine. 1905'te kabul edilen Amiens anlaşması ile, Konfederasyon, "her türlü siyaset okulunun dışında bir sınıf mücadelesi" sürdürmek istediğini açıkça belirtmiş olur böylece.

İtalya'da da gücünü kendinde gören bir hareket palazlanır; ulusal çapta ilk genel grev denemesine gidilir ve savaşçı örgütler kurulur: Direniş Komitesi, Doğrudan Eylem ve Sendika Birliği adını taşır bunlar. Labriola ile Leone, Georges Sorel'in yazdıklarını yayar ve İtalyan Genel İş Konfederasyonu'nun reformizmini saf dışı ederler. Öte yandan, 1907'de Amsterdam'da, anarşistler bir kongre toplarlar ve Malatesta'nın baımsız sendika eylemine yatkın önerisi oylanır. Buradan kalkarak, Katalonya'da, tepeden tırnağa ruhban karşıtı ve antimilitarist İşçi Dayanışması kurulur ve 1911'de de, bütün yarımadada, 1888'de kurulmuş Genel Emekçiler Birliği karşısında tavrını koyan Ulusal İş Konfederasyonu oluşturulur; 1888, İspanyol Sosyalist İşçi Partisi'nin de kurulduğu tarihtir. Latin Amerika'da da, gücünü kendinden alan ideolojinin önde gittiği benzer bir durum vardır.

Bu bölünüşler oldukça derindir; öyle olduğu için de, sendikacılık eylemi uluslararası planda zarar görür bundan. Mesleki sekreterlikler 1889'dan beri çalışır haldedirler: 1914'te 28 sekreterlik vardır ki, onların 24'ünün merkezi Berlin'dedir. Ayrıca, ulusal merkez temsilcileri arasında belli aralıklarla toplantılar düzenlenir. Bir Uluslararası Sendika Federasyonu, 1913'te Zürih'te kurulur.

Bununla beraber, kapitalizme karşı mücadele olsun ya da savaş halinde ulus karşısında işçi dünyasının tavrı olsun, işçi kuruluşları, sosyalizmin siyasal eylemi ni bütünüyle gözardı edemezler.

Sosyalizmin itişi ve Marx'ın mirası

Sendikacılık gibi sosyalizm de önemli ilerlemeler kaydeder.

Seçmenlerin hatırı sayılır bölümlerinin dikkatini çekemediği Birleşik Devletler'de bile, sosyalist aday Debs, 1900 Başkanlık seçiminde 100 bin oy toplayamadığı halde, 1912 seçiminde bir milyona yakın oy elde eder. Avrupa'da, Alman sosyal demokrasisi, 1890 ile 1912 yılları arasında, oy sayısını 1.500.000'den 4 milyonun üstüne çıkarır ve bu son tarihte bir milyon üyesi vardır. Fransa'da, 1914'te bağımsız sosyalistler bir yana, 103 sandalye, İşçi Enternasyonali Fransız Bölümü'ne aittir. İtalya'da da sosyalist grupların göz doldurucu bir ağırlığı vardır. İngiltere'de İşçi Partisi (*Labour Party*), 1906'da 29 ve 1909'da da 40 seçilmiş üyesiyle sahneye çıkar kesin olarak. İspanya gibi bir ülkede –proleterlerin sayısına kıyasla – sosyalizmin görece zayıflığına karşın (1910'da parlamentoya bir tek sosyalist seçilebilmiştir), Rusya'da 1905 Devrimi'nin havası içinde, sosyal demokrat, sosyalist-devrimci, popülist örgütler hızla serpilirler: İlk Duma'da sandalyelerin yüzde 40'ı onlarındır ve 1907'de, seçmen statüsünde, onların temsili azalsın diye sert önlemler alınır.

Fransız Devrimi'nden beri, kanun yapmak, genellikle burjuvaların işidir. Açıktan açığa köylüleri savunan hiçbir parti yoktur. Böylece, kendini belli bir sosyal sınıfın savunmasına vermiş ve üyelerini sert bir oy disiplinine zorlayan siyasal kuruluşların ortaya çıkışı, heyecana yol açar.

Şu da bir gerçektir ki, parlamento yaşamına katılan sosyalizm, meclis yöntem ve örfleri ne de karşı çıkmaz. Anglosakson ülkelerde, sosyalizm "öğretisiz" olmayı sürdürür: Reformist bir sendikacılığın yanı sıra ahlak derslerine de yer veren bir işçi ideolojisidir bu. Avustralyalı Watson şöyle der: "Avrupa'nın sosyalist anlayışlarıyla bağlanamayız. Sosyalizmin temelindeki ilkelere inanıyoruz. Ancak, her şey ağır ağır olacak." İngiltere'de, mezheplerin ve Fabienne topluluğunun İşçi Partisi üzerinde derin bir et-

kisi vardır. Maden işçisi Burt, milletvekili olunca mezhebini vaaz etmekten vazgeçmez. Arkadaşı Keer Hardie, "İsa'nın, yaşamı pahasına ilan etmek istediği büyük gerçeği, yani ruh toplulukça kurtulmazsa birey olarak ruhun kurtulamayacağı gerçeği"nden söz eder. Ruskin'den, Shaw'dan, William Morris'ten Webb'lere ve Ramsay Mac Donald'a kadar, kapitalist toplumun eleştirisi, sömürücüye karşı bir ayaklanma çağrısıyla sonuçlanmaz asla. Bu eleştiri, daha çok ulusun genel çıkarı nı göz önünde tutar. Karı koca Webb'ler şöyle derler: "Amacımız, kapitalizmin ortadan kalkmasıdır, yoksa ücretli sınıfın değil" ve "bütün insanları devletin ücretli görevlileri" yapmayı düşünürler. Üretim araçlarının ve kamu hizmetlerinin millileştirilmesi, hakkaniyetli bir sosyal düzenin kurulmasına olanak sağlamalıdır. Her halükârda, koşullara uygun kanunların barışçı etkisiyledir ki, proletaryanın durumu yavaş yavaş ortadan silinecektir. Bunun gibi, açıktan açığa reformcu Belçika İşçi Partisi Liberal Parti aleyhine ilerler, ama sonra onunla Katolik çoğunluğa karşı birleşir; İngiltere'de İşçi Partisi, Lloyd George'un radikalleşen liberalizmini destekler ve Lortla kamarası da buna uyar. Fransa'da, sosyalist parlamenter çoğunluğu, seçim taktiği adına da olsa, gerici ve kilise yanlısı diye şöhret kazanmış milliyetçilikle mücadele eden "sol bloklar"ı desteklemek zorundadır.

Aslında Birleşik Devletler'de ve Büyük Britanya'da da üzerinde durulan Marksizm, Avrupa kıtasını istila eder; bu arada anarşizm, batıda sendikacılar arasında ya da Rus devrimci sosyalist parti saflarında kendine bir yer edinir. Engels, 1895 yılına kadar yaşar. Bir sosyalistin, Vandervelde'in söylediği şudur onunla ilgili olarak: "Bir yarı tanrı gibiydi gözümüzde; Marx'ı tanımış bir insan, bir büyük insandı." Ne var ki, Engels'in etkinliği, büyük ustanın temel metinlerinden doğru dürüst yararlanılmasından çok, kimi nadir metinlerin üzerine eğilmeyle sınırlı kalıyordu. *Sermaye*'nin 10 bin nüsha olarak çıkarılmış ilk Fransızca basımı, aradan bir yirmi beş yıl geçtiği halde hâlâ tüketilmiş değildi. Öyle olunca da, Marksist öğretinin saygınlığının bir bakıma esrarlı bir yanı vardı: Yeni bir tür inançtı yapılan! Ve gelecek zamanlar kaçınılmaz soruları haber verirken, Marx'ın çömezleri de birbirlerine sorup duruyorlardı: Wil-

helm Liebknecht'in itiraf ettiği gibi, "Marx, Kutsal Kitap gibi, birbirine en zıt anlamlarda yorumlanıp duruyor!"

Engels, ölmeden önce tehlikeyi sezmişti. Şu hatırlatmayı yapma gereğini duymuştu: "Bizim kuramımız bir dogma değil, bir evrim sürecinin açıklanışıdır ve bu süreçte birbirini izleyen evreler var." Demokratik fetihlerin yararını yadsımamakla beraber, burjuva liberalizminin kumlarına gömülme tehlikesine karşı sosyalizmi uyarıyordu; "bilinçli küçük bir azınlığın yönlendirdiği destekleyişler, başkaldırmalar zamanı geçmiştir", "proletarya diktatörlüğü" zorunluluğuna, "sınıf egemenliği için mücadeleden zaferle çıkan proletaryanın mirasçı olduğu bir hastalık" olarak bakıyordu.

"Marx ve Engels'in öngörüleri doğrulanmamıştır" diyen Pareto ya da "sosyalizm, sosyal bilimin simyasından başka bir şey değildir" diyen Leroy Beaulieu gibi kestirip atmadıkça, söz konusu öğretiden çıkarılabilecek bir pratik program olabilir. Ancak, kapitalizm davasının sonunda açıklanmış ölüm kararının tam anlamı üzerinde anlaşmak da gerekmektedir. Felaket kapıda bekliyorsa, bu korkunç sonucu göğüslemeye hazırlıklı olmalı; ama saatin çalması gecikiyorsa, o zaman da burjuvazinin saatin akreple yelkovanının yürüyüşünü nasıl olup yavaşlattığını bilmek yerinde olur. Ya ekonomi kendi başına hareket ediyordur ya da rolü abartılmıştır. Ne olursa olsun, metinler incelenmeli, olayların öğrettiklerinin ışığında yine yönteme uygun olarak aydınlatılmalıdır.

A n a r ş i z m Grave'ların, Reclus'lerin, Kropotkin'lerin kaleminden gitgide berraklığa kavuşur: Kapitalist sömürüye karşı mücadeleyi her türlü baskıya karşı mücadeleye tabi kılmakta, bireysel özgürlüğün altını durmadan çizmekte ve kendiliğinden yardımlaşmayı duraksamaksızın kabullenmektedir; bu durumda, yığınla sosyalist, Marksizme bağlılıklarını sürdürseler de onun gözden geçirilmesini isterler.

1898 yılından başlayarak, Georges Sorel, *Sosyalizmin Bunalımı*'ndan bahseder. Sonra, Bergson'un görüşlerine uygun olarak, sosyalizmi, dinamik bir ahlakın hizmetine vermek ister ve Guesde'in tersine, Dreyfus savaşının içine gelip giren Jaurès'in tutumuna alkışlar. Davadan sonra ise, olan bitene bakıp Sorel'in sapması hızlanacak, hayalkırıklığı Péguy'u de sosyalizmden uzaklaştıracaktır.

Ne var ki, en çarpıcı saldırı, 1899'da Almanya'dan gelir: Görünüşte sağlığı yerinde olan sosyal demokrasi, gerçekte bürokratlaşmaktadır. Bernstein, *Kuramsal Sosyalizm ve Pratik Sosyal Demokrasi* adlı eserinde, diyalektiği, tarihsel materyalizmi, temerküz, emek-değerle bunalımlar üstüne kuramları kalburdan geçirir ve bir yeni Kant'çı olarak, iyiliğe doğru özgürce atılıma güvenilmesini ister. 1848 yılı için uygun Blanqui usulü bir Marksizme inanışın karşısına çıkar ve oportünist taktiği benimser. Kautsky ile Rosa Luxemburg kendisine yanıt verirler, rakamlar sürerler önüne ve getirdiği yorumun yanlışlarını koyarlar ortaya. Örneğin Bernstein, bir küçük azınlığın elinde servetlerin toplanması ile üretim araçlarının toplanmasını birbirine karıştırmıştır. Öte yandan, parlamento çatısı altındaki savaşın, Rosa Luxemburg'un deyişiyle "bir uzun ve inatçı mücadele"nin yararını belirtirler. Bütün bunların sonunda, 1900'de Paris'te toplanan Enternasyonal'in Kongresinde, Kautsky, "Proletaryayı sosyal savaşa hazır bir ordu halinde örgütleme"yi önerir ve, Guesde'in de arzuladığı gibi, sosyalistlerin burjuva partileriyle her türlü bağlaşıklığına karşı çıkar.

Ne var ki, birlik kolay gerçekleşmez.

Fransa'da, Jaurès'le Guesde çatışırlar. Jaurès'in düşüncesi, sentetik bir uzlaşmaya doğru uzanmıştır: "Yöntemimizle nasıl derinliğine reformcu ve gerçekçi isek, amacımız bakımından o denli devrimciyiz" der. Öte yandan ekler: "Doğrudur, insanlık tarihinin temeli ve zembereği iktisadi yaşamdır, ancak insan, düşünen güç olarak, tam bir düşünce yaşamına, kaygılı aklın canlı ortaklığına özlem duyar, birliğe ve evrenin esrarına tutkundur... Cesaret, ideale yürümek ve gerçekliği kavramaktır... İnsanları yönlendirmek için fikrin aydınlığı gerekir..."

Adalet istediği kadar, umut ve yiğitlik de aşılamaktadır.

Rusya'daki sosyal demokraside, güdülecek taktik bakımından, Menşevikler'le Bolşevikler 1903'te birbirlerinden ayrılırlar: Birinciler, bir kitle partisinden yanadırlar, ikinciler ise disiplinli ve merkezileştirilmiş bir parti isterler; birinciler, burjuva reformcularıyla bağlaşıklıkları kabul ederken, ikinciler köylülük üstüne yapılmış hesaba inanırlar daha çok.

Tersine, revizyonistlerle reformistler, Alman sosyal demokrasisinde davayı kaybedince, 1904'te Amsterdam'da toplanan Enternasyonal'in Kongresinde, biçimsel olarak, Fransız sosyalist grupları birleşmeye çağırır ve Jaurès bu davete uyunca, 1905'te İşçi Enternasyonalizmi Fransız Bölümü (S.F.İ.O.) doğar.

Oysa, sosyalizmi dünya çapında sarsan bir büyük olay olmuştur: Rusya'da devrim patlamıştır.

1905 Rus Devrimi ve sosyalist harekete etkisi

1871: Paris Komünü; 1905: Rusya'da işçilerin, köylülerin, denizcilerin çarlığa karşı ayaklanışı. Birinci Enternasyonal Komünde ayaklananları kurtaramamıştı; İkinci Enternasyonal ise, Petersburg'tan Moskova'ya ve Odesa'ya değin tutuşan yangına seyirci kalır, hiçbir şey yapamaz.

Bir iktisadi bunalımın ertesinde, uzakta bir yerde, Japonya'ya karşı bir savaşın içine – hiç de istemeyerek- gelip girmiş olan Rus halkı başkaldırır. Çarlık rejimi için vahim bir olaydır bu ve bir daha kendine gelemeyecektir, Çar II. Nikola, "Devrimi durdurmak için küçük bir zafer kazanmak" gerektiğine inanmaz değildi. Ne var ki, savaş çetin olur, halk kitlelerinin acılarını yoğunlaştırır; kaybedilince de, ulusu küçük düşürür, alçaltır. Yurtseverce öfkelenişin meyvesi olan Paris Komünü, yeteneksizliği ve ihaneti ayan beyan olan burjuva yöneticilerinin karşısına dikilmişti; Rusya'da ise, mutlakiyetin sakatlıkları, çürüyüp kokuşmuşluğu çığlık çığlıktır; öyle de olsa, proletarya yeni bir başarısızlığa uğrar.

Niçin?

İkinci İmparatorluk Fransa'sında olduğu gibi, çarların imparatorluğunda da kapitalist ekonomi ilerler. Bununla beraber, Batı'da, burjuvazinin önünde liberal bir gelenek vardır ve mülkiyet sahibi köylülüğün desteğiyle toplumu yönetebilir; Doğu'da ise, 89 gerçekleştirilmeyi bekler. Ayrıca, Rus burjuvazisi, ne sayıca güçlüdür ne de iktisadi bakımdan bağımsız; ülkede devletin ve yabancı sermayenin sanayi gelişmesinde oynadığı başrolü hatırlatmak yeter. Buna karşılık, işletmelerin belli noktalarda toplaşması, işçi sınıfı-

na belli bir tutarlılık sağlar. Peki köylülüğün yeri ne olacaktır? Ve burjuvazi güçsüzse, pek yoksul bir proletaryanın iktidarı ele geçirmesi, hâlâ yarı Ortaçağlı yapıdaki bir devlette, sosyalist açıdan arzu edilebilir bir şey midir gelecek için?

Marx, düşüncelerinin Rusya'da kazandığı başarıya bakıp şaşırmıştı önce. "Anarşi, komünizm ve Tanrıtanımazlık bulamacı bir hükümdarlıkta ölümcül bir sıçrayış" yapmak zorundaki bir halkla, Rus halkıyla alay etmişti uzun süre. Yenilgiler, Lenin için şaşırtıcı olmadı: Öyle olduğu için de, Port-Arthur'un düşüşünün arkasından, "Geri bir ülkenin savaşı, tarihte çoğu kez görüldüğü gibi, devrimci büyük bir rol oynadı bir kez daha" diye yazar. Ne var ki, sosyalizm böylece nazik bir durumdadır. Bolşevikler'in başı olarak Rusya'ya dönerken Lenin'in altını çizdiği şudur: "Rus Devrimi'nin burjuva sınırlarından, birden ve tek bir atılımda çıkamayız!"

Olaylar, hem bunalımın yoğunluğunu ortaya korlar, hem de – Marksist ya da popülist – devrimciler için Eski Rejim'i devirmenin olanaksızlığını!

Gerçekten, bir köylü ayaklanması görülür, kent proletaryasında bir başkaldırıya tanık olunur; dev grevler, ordu da ve donanmada ayaklanmalar vardır. Hatırda kalması gereken kimi olayların altını çizmeli: Petersburg'ta 22 Ocak 1905'te kanlı pazar, Prens Potemkin zırhlısının başkaldırısı, II. Nikola'ya anayasalı bir yönetim vaadettiren 30 Ekim gösterisi, aralıkta Moskova'da sokak savaşları... Kimi Marksistler, kitlelerin kendiliğinden *sovyet*lerde örgütlenişinin arkasından bir halk iktidarının çıkacağı anın geldiğini sanırlar: Genç Bronstein, namı diğer Trotsky, bu inançladır ki Petersburg *sovyet*inin oluşumuna omuz vermiştir. Lenin için, hazırlık yapılmadığından, girişim başarısızlığa adaydır; ne var ki, gerçek bir ayaklanma taktiğinin yararı bakımından da öğreticidir.

Çarlık, bu koşullarda *Duma* deneyimini tezgâhlar: Melez bir rejimdir söz konusu olan; öyle ki, ne mutlakiyet kendini – olduğu gibi- gerçekleştirebilir, ne burjuva liberalizmi tutunabilir, ne Stolypin'in bireysel mülkiyet doğrultusundaki toprak reformu yemişlerini verebilir, ne tarımsal olduğu kadar sanayi üretiminin tartışılmaz gelişmesi sosyal hareketlenişi durdurabilir.

Rusya'daki sarsıntının Batı'da uyandırdığı izlenim derindir: Jaurès, peygamberce bir söyleyişle, "Rus halkının kurtuluşu, hiç kuşkusuz Rus proletaryasını Avrupa proletaryasının öncüsü yapıp çıkacak bir emek rejiminin kuruluşuna varacaktır" derken, Anatole France da, "Dev ve korkunç bir girişimin sonu ne olursa olsun, proleterler, daha şimdiden, ülkelerinin ve dünyanın yazgısını kesinkes etkilemişlerdir" diye açıklamada bulunur. Bu açıklamaya, Arthur Meyer, bir gazetede şu yanıtı verir: "Her büyük devrim dünyaya kötülük tohumları ekmiştir, ama Rus Devrimi bir başka korkuncu olacaktır"; ve ekler: "Ben, tam bir karşı-devrimden yanayım, bizi daha da korkunç felaketlerden kurtaracak olan yalnız odur." II. Guillaume'a gelince, II. Nikola'ya şöyle yazar: "Rusya, tarihinde bir sayfayı çevirir halde adeta... Alınması uygun önlemler, başvurulması gerekli eylem biçimleri ve onları yerine getirecek kişiler, bütün bunlar, sınırlarınızdaki başka ulusları doğrudan etkileyeceklerdir." Şu da bir gerçek: Çar despotluğuna indirilmiş darbe, Asya'da, Ruslar arasında olduğu gibi, Batılı etkinin özellikle emperyalist kapitalizmin girişiyle kendini belli ettiği bu dünyada belli bir yankılanışa yol açar.

Olay, Rus Marksistlerini de aralarında bölüyordu sonunda: Lenin, olan bitene bakıp, Menşeviklerin de istediği gibi, *Sovyet*leri sadece "idarî organlar" olarak görmeyi reddeder; Trotsky gibi o da, "başkaldırı örgütleri" rolünü tanır onlara. Engels, daha önce şunları yazmıştı: "Uçtaki bir partinin yönetimini üstlenmiş bir kişinin başına gelebilecek en korkunç şey, temsil ettiği sınıfın üstünlüğünü tarihsel hareketin olgunluğa eriştirmediği bir sırada, iktidarı ele almak zorunda kalmasıdır." Plekhanov, Martov, Dan, bu metni hatırlatmaktan hoşlanıyorlardı. Ne var ki Lenin, sosyal demokrasinin omuz vereceği bir burjuva devriminin ertesinde, "İşçilerin ve köylülerin demokratik diktatörlüğü"nü, gitgide artan bir güvenle göz önünde tutar. 1912 Prag Kongresi'nde, daha da altını çizerek, proleter güçlerin dar çerçeveli ve sert yönetimli örgütlenişini Bolşeviklere görev olarak verir. Çünkü, ona göre sorun, "Avrupa'nın hiçbir yerinde bizde dayattığı gibi kendini dayatmıyor." Yoğun bir sosyal hareketlenişe bakıp, çarların imparatorluğunda kesin bir bunalımın eli kulağında oluşuna

inandığı için, 1913 ve 1914'te, Cracovie'den emirler verir: Böylesi bir bunalım, güçlü örgütü sayesinde halk güçlerini arkasından sürükleyebilecek bir Marksist partiyi eyleme hazır bulmalıdır.

Rusya'da bütün bu olanı bitenin tersine, Batı ve Orta Avrupa sosyalizmi, milliyetçi ideolojilerin saldırılarını ve liberal reformizmin gözleri büyülemesini güçlükle püskürtür. Lenin, *Materyalizm ve Emprio-kritisizm* adlı eserinde, gerekirciliğe karşı oluşun taşıdığı burjuva içeriği boşuna sergileyip eleştirmez. Fransa'da Jaurès, kardeşlik ve adalete tutkun bir sosyalizm ülküsünü alabildiğine coşkuyla belirtmeye verir kendini; Georges Sorel, burjuva demokrasisine çullanır, bilimciliği reddeder, *Marksizmin Çözülüşü*'nü ilan eder, kurtuluşu "yüce duygu"dan, "mitos"tan bekler artık ve böylece sonunda gelip durduğu saf gelenekçilerin saflarıdır. Onun çömezlerinden Edouard Berth, "demokrasinin alacakaranlığı"ndan söz eder ve Péguy gibi, "aydınlar"ın hükümranlığının ölüm çanını çalar; 1914'te de, Péguy'ün hemen yanı başında safını bulur. "Bağımsız" sosyalistlere gelince, radikal ve ılımlı cumhuriyetçilerin işbirliği karşısında gerilemezler: "Bir öğretinin içine sığışıp kalmamışlardır, sekter görüşleri yoktur, böylece evrime yatkın insanlardır."

Alman sosyal demokrasisi nde ise, görünüşte mahkûm edilmiş olan revizyonizm uygulamada başarı sağlar: Bebel, arkasından Scheidemann, "Bir yıllık devrimin Rus proletaryasına sağladığı eğitimi, otuz yıllık parlamento ve sendika mücadelesi Alman proletaryasına sağlayamamıştır" savını ciddiye almazlar ve Rosa Luxemburg'un önerdiği siyasal amaçlı genel grevi ellerinin tersiyle iterler.

Ne var ki sosyalizm, kapitalist ekonominin gelişmesine de kayıtsız kalamaz. Hilferding *Mali Kapital* adlı eserinde ve Rosa Luxemburg da *Sermayenin Birikimi* adlı kitabında, şunun altını çizerler: Zorunluluk, tekelci sermayeye, ayakta kalması için kapitalist olmayan alanları ele geçirme konusunda kendini dayatmaktadır. Almanca yazılan bu eserler, sosyal demokrasinin şaşkınlığını daha da arttırır ve hareket, emperyalizmin sanayi uluslarına sağlayacağı yararların saptantısına kapılarını ardına değin açar. Soru şudur: Emperyalizm, en gelişmiş halkların yaşam dü-

zeyini yükselterek mi sosyalizmin gelişini hızlandıracaktır, yoksa savaş yoluyla burjuva rejimlerin düşüşünü çabuklaştırarak mı bu sonuca varacaktır?

BÖLÜM V

SİLAHLI BARIŞTAN AVRUPA SAVAŞINA

XIX. yüzyılın sonlarıyla XX. yüzyılın başları, bir "silahlı barış" dönemidir. Bir büyük felaketin ortaya çıkmaması için, emperyalizme ve savaşa karşı işçi dünyasının yürüttüğü bir muhalefet vardır; uluslararası hakemlik ve silahsızlanma yolunda, art arda "barış konferansları" düzenlenir.

Ne var ki boşunadır bunlar; 1914'te bütün Avrupa bir yangınla tutuşacaktır.

EMPERYALİZME VE SAVAŞA KARŞI İŞÇİ DÜNYASININ BOŞA ÇIKAN MUHALEFETİ

"Ütopyacı" sosyalizm evrensel bir barış düşlemişti: Saint-Simon'la Augustin Thierry, 1814'te, "Avrupa halklarını, her biri ulusal bağımsızlığını koruyacak biçimde, tek bir siyasal yapıda toplama zorunluluğu"ndan söz etmişlerdi; bir başka kuramcının, Constantin Pecqueur'ün, 1844'te önerdiği *Tanrı Cumhuriyeti*'dir.

1848'den sonra, Victor Hugo gibi insanlıkçı demokratlar da, Avrupa Birleşik Devletleri sloganını ortaya atar ve birçok barış kongreleri toplarlar. Yurtsever Blanqui, meslekten orduların ortadan kaldırılmasını ve halk milislerinin kurulmasını ister; Proudhon, federalizme umut bağlar. Marx'ın görüşü farklıdır: Ona göre, kapitalist rejimin mayasından ileri gelen savaş, o rejimle beraber kaybolacaktır; ne var ki savaş, yeni bir toplumun "ebesi" olabilir. O yüzden, Birinci Enternasyonal yıllarında, Batı ve Alman proletaryası Çarlıktan gelecek bir saldırıya konu olabilir korkusuyla, Marx, silahlanmayı terketme düşüncesine karşı çıkar. Bununla beraber, Paris Komünü'nün başarısızlığa uğraması-

nın arkasından, silahsızlanma doğrultusunda bir gelişmesi olur ve daha sonra Engels, Avrupa'da bir savaştan hiçbir şey beklemez: "İleriye doğru adımlar atmanın daha güven verici araçlarına sahibiz" der 1893'te; büyük araç da, açıkça yükselen proletaryanın kararlı eylemidir.

Arkadan 1905 dersi çıkıp gelir. Kırım Savaşı gibi Mançurya Savaşı da Çarlığı zayıflatır. 1904'te Amsterdam Kongresi'nde, Plekhanov Japon temsilcileri kucaklar: "Çar Japonya'yı yenseydi, yenilen Rus halkı olurdu" der. Stolypin'in sözleri onun söylediklerine bir yankıdır: "Yalnız savaştır Devrim'in zaferini sağlayacak olan; savaş olmazsa, güçsüz kalır o!"

Bütün bunlar, Lenin gibi devrimcileri düşündürtecek şeylerdir.

Batı sosyalizmi, bir savaşın kurtarıcı olabileceği düşüncesine karşı çıkar yine de. Jaurès, bu "sahte devrimci kuramı" reddedip şöyle der: "Proletaryanın gitgide kurtuluşa doğru yürüdüğü gerçeğini, böylesi kanlı zar oyunlarıyla anlamak istemiyoruz!"

Ama emperyalizm, işçi sınıfının patronlar üzerindeki baskısını hafifletmenin bir aracı değil mi?

Giolitti, *Anılar*'ında 1893'teki bir olayı dile getirir ve şöyle der: "(İtalya'da) bankacılıktaki skandallar altüst etmişti halkı ve yönetici sınıflar, doğmakta olan sosyalist hareketlenişe bakıp dehşete düşmüşlerdi; bir sömürge girişimi, bir oyalama aracı gibi göründü..." Ve Cecil Rhodes 1905'te daha da vahşice hatırlatır: "Her zaman söylediğim gibi, İmparatorluk, karınla ilgili bir sorundur. Bir iç savaşı savuşturmak istiyorsanız, emperyalist olmanız gerekir." İyice anlaşılıyor ki, Bernstein, emperyalizmle Marksizmi uzlaştırmayı isterken, Reich'ın sömürge özlemlerini haklı çıkarmanın arkasındadır. Öte yandan Engels, 1855 yılından başlayarak, İngiliz işçilerinin bir yayılma ile pek güzel uzlaştıklarını, çünkü yaşam düzeylerindeki bir yükselişin ona borçlu olduğunu gördükleri yolunda bir gözlemde bulunmamış mıydı?

Bununla beraber şu da bir gerçek ki, emperyalizm, kapitalist sistemin varlığını uzattığı ölçüde, sosyalizmin açık çıkarı da onunla savaşmaktır. Silahlanmalara gelince, bağışlanır hiçbir yanları yoktur, çünkü yük kitlelerin sırtına bin-

mektedir. Son olarak ve özellikle, savaş, sosyal devrim için bir şans tanır gibi olsa da, bunu propaganda alanında savunmak mümkün değildir.

Sendikaların kendi sloganlarına çoğu kez duyarlı oldukları Fransa'da, İtalya'da ve İspanya'da, anarşistler şu düşünceyi yayarlar: Kilise, devlet ve patronluk hangi nedenlerle yıkılmalıysalar, iktidarın aleti olan ordu da aynı nedenle yok edilmelidir. Söz konusu anarşistlerin entrikalarıdır ki, Fransız meclislerinde kimi kanunların oylanmalarına bahane olur. Dreyfus davasının sonunda, genelkurmayın tutumundan tiksinen ve milliyetçi şamatadan kaygılanan Fransız kamuoyunun büyük bir bölümü, antimilitarizme ve barışçı saflara kayar.

Bakunin'in 1868'de Birinci Enternasyonal'in huzurunda öne sürdüğü savaşa karşı genel grev, devrimci sendikacılığın gözde temalarından biri haline gelir. Bir yandan Hervé'nin şu demagojisi yayılır ortaya: "Yurtsever değiliz ve sosyalist olarak da olamayız"; öte yandan, Genel Çalışma Konfederasyonu'nun Genel Sekreteri Jouhaux, 26 Temmuz 1914'te, "Genel grev, bütün çalışanlara şiddetle dayatmaktadır kendisini" diye ilan eder. 1909'da Fas olayları sırasında, bir grev, askeri birliklerin gemilere binmelerini engellemeyi başarır; ne var ki, bir militan ve modern okulun da öncülerinden biri, Francisco Ferrer kurşuna dizilir.

Ne var ki, Marksistler katılmazlar bunlara. Guesde için, militarizm, kapitalizmin bir sonucundan başka bir şey değildir ve özel olarak onunla mücadele etmenin anlamı yoktur. Dahası, "uluslar, insanlığın evriminde büyük çapta olgulardır; büyük insansal yurda giden yol üzerinde bir aşamadır onlar ve bugün oynadıkları rol yarın tükenecek değildir." Jaurès işin pahasını daha da arttırır ve bir "yeni ordu" önerir: "Yurdu savunmaya yetenekli, Cumhuriyet'e karşı hiçbir saldırganlığın emrine girmeyecek", gerçekten demokratik ve halkçı bir ordudur bu; yurtseverliğin de sadece kinci yüzüne karşıdır o. Öte yandan, Bebel de, yurdunu, saldırıya uğradığında Almanya'yı, bir silah alıp savunmaya kararlı olduğunu söyler.

Ne olursa olsun, Fransız sosyalizmini yönlendirenler, İşçi Enternasyonalizmi üzerinde gezinen kaypak ve kapalı

havadan kaygılanırlar. Öte yandan, çeşitli ulusal birimler arasında sıkı ve doğrudan görüşmeleri güçleştiren bir "dil engeli" de çıkar ortaya. Birinci Enternasyonal'da böylesi bir engel yoktu pek. Marx Almanca, İngilizce ve Fransızcayı ayrım gözetmeden konuşurdu; Engels, derinliğine bildiği bu üç dilden başka, 17 dilde de çata pat anlaşırdı. Oysa, İkinci Enternasyonal'de, çokdillilik başta, Trotsky, Adler, Bernstein, Turati gibi Yahudi kökenlilerin, onların dışında da Lenin, Axelrod, Plekhanov'ların ayrıcalığıdır. Böylece, her zaman anlaşma mümkün değildir.

Dahası, Alman sosyalizminin temsilcileri, Rus düşmanı görüşlerinden sıyrılmamışlardır. Engels, yıllar önce, Fransız-Rus bağlaşıklığının arkasından şunları söylemiştir bir gazeteciye: "Ruslar bizimle savaşa tutuşurlarsa, Alman sosyalistleri – var güçleriyle- Ruslara ve kim olursa olsun bağlaşıklarına saldırmak zorundadır." Bunun gibi, Doğu'da vahşi bir imparatorluktan korkan Adler'ler, Bauer'ler, Renner'ler, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun çöküşünü görmek istemezler. Son olarak, Bernstein'in revizyonizmi sosyal demokrasinin içine öylesine gelip sızmıştır ki, hareketin temsilcileri Kayzer'in hizmetindeki disiplinli onbaşılar gibidir; ama Péguy de Jaurès'e, bir "pancermanist, Alman tarafının ajanı" olarak bakar.

Bu koşullarda, Enternasyonal'in silahlanmaya karşı yükselttiği protestolar olsa olsa platonik kalıyordu. 1907'de Stuttgart Kongresi, savaş halinde genel greve olumlu bakan bir kararı reddeder ve emekçileri sadece "en uygun ve doğal olarak sınıf mücadelesinin keskinliğine ve genel siyasal duruma göre değişen bütün araçlarla" savaşı engellemeye çağırır. 1912'de Basel'de, "bütün ülkelerin işçilerinin dev işbirliği" dile getirilirken, "evrensel boyutlarda bir savaşın arkasından doğacak bir proletarya devrimi karşısında yönetici sınıfların korkusu" da belirtilir. Jaurès'in belirttiği gibi, Kongre, özel bir eylem biçimini öngörmese de, hiçbir eylemi de dışlamış değildir. Mitingler, söylevler, sorular birbirini izler. Ne var ki, sosyalist hareketin sorumluları, kararı yazgının ellerine bırakırlar aslında. 29 ve 30 Temmuz 1914'te Brüksel'de toplanan Uluslararası Sosyalist Büro, güçsüzlüğünü simgeleyen bir tutanağı imzalar. Sosyal demokrasi, savaşın sorumlusu olarak Rusya'yı gösterip, Al-

man kültür ve "bağımsızlığı"nı savunmak üzere savaş kredilerini onaylar. Rosa Luxemburg buna bakıp, "bütün zamanların tarihinde bir örneği gösterilemeyecek bir yıkılış" diye gösterecektir olan biteni.

Brüksel'de Halkevi'ni terkederken, Jaurès arkadaşı Vandervelde'e döner, "İşler yine de çözümsüz kalamaz" der ve ekler: "Trenin kalkmasına iki saat var, müzeye gidip sizin Flaman Primitiflerini bir daha seyredelim!"

Basel'deki kongrede bir araya gelenler, "Proletarya, insanlığın bütün geleceğinin şu saatte kendi omuzlarına bindiğinin bilincinde" diye belirtmişlerdi. Jaurès de, umutsuz değildi, ama şuna yatırmıştı umudunu: İktisadi ve mali çıkarlar şebekesi, bütün halkları birbiriyle anlaşmaya zorlayacak ve bir savaşın tüm felaketlerini böylece savuşturacaktır. Öte yandan, Alman sosyal demokratı Hasse de, Bernstein ve Kautsky ile aynı düşüncede olarak, 1912'de Chemnitz Kongresi'nde şunları söylüyordu: "Çeşitli ülkelerin, uluslararası çapta içiçe geçmiş kapitalist grupları, sonucu belirsiz ve çıkarlar bakımından korkutucu savaşların içinde bitip tükenmekten çok, mahreçleri kendi aralarında bölüşmeyi daha elverişli görüyorlar." Ve Kautsky buradan yola çıkıp şu kuramı geliştirecektir: Emperyalizmler, bir savaşı savuşturacak biçimde, dünya çapında işbirliğine gidecekler. Lenin, bu görüşü "aptallığın dikâlâsı" diye niteler.

Neydi bu olan bitenin anlamı?

Yazgının bir cilvesi olarak, sosyalizm, barışı kurtarma özenini kapitalizme bağlıyor ve kendisini de böylece kurtarmış oluyordu.

İLK "BARIŞ KONFERANSLARI": ULUSLARARASI HAKEMLİKLE SİLAHSIZLANMADA BAŞARISIZLIK

"Kapitalizm, savaş istemiyor, ama ona engel olamayacak denli anarşik durumda": Jaurès'in her şeye karşın bir söylediği de budur. Kimi iş çevrelerinin barışı içtenlikle arzuladıklarında hiç kuşku yoktur; ama onların yanı sıra başkaları, bilinçli ya da bilinçsiz, tehlikeli bir çabaya vermişler-

dir kendilerini. Anatole France, "mali güçleri", "yurtsever ve ulusal ruhu" yıkıcı güçler olarak gösterir; ona göre "büyük sanayiciler, ulusal savunma gayreti ve sipariş elde etmek amacıyla, toplar ve gemiler yapmaya kadar götürmüşlerdir işi." Bir başka gözlemcinin de söylediği şudur: "Yahudiler, barışın da savaşın da sahibidirler. Ne şaşırmalı buna ne de tiksinmeli; bir olgudur bu, göz önünde tutmalı!"

Ne olursa olsun, her gerilim, borsada bir rahatsızlığa yol açar.

Sosyalistler, halkların kardeşliğini sosyalizm yoluyla gerçekleştirecekleri umudu içindedirler; demokratlar demokrasi, Hıristiyanlar kilise, serbest mübadeleciler serbest mübadele, hukukçular da hukuk yoluyla buna varacaklarına inanırlar. Yığınla iş çevresi, büyük iktisadi depresyonu, sürekli savaş söylentilerine bağlarlar. 1889 Uluslararası Sergi vesilesiyledir ki, uluslararası hakemlik fikrini yaymak amacıyla iki büro kurulur. Papa XIII. Leo, Papalık meclisinde sesini yükseltir ve Washington'da ilk Panamerikan konferans toplanır. Ne var ki, Avrupalı hükümetler hiçbir konuda kımıldamış değillerdir henüz.

Oysa, silahlanmanın ağırlığı kimi bütçelerin dengesini yerle bir etmeye başlar. 1898'de bir Rus girişimi pek anlamlıdır: İmparatorluğun kaynakları, Çarlığın tutkularına yanıt verebilecek durumda değildir. 1899'da La Haye'de 26 devlet, "Birinci Barış Konferansı"nı yetkili kılarlar. Ne var ki başarısız kalır: Ancak, savaş üstüne birkaç sözleşme ile bir Sürekli Hakemlik Mahkemesi'nin kuruluşu, bu başarısızlığı bir parça örter. Her devletin arkasına sığındığı ulusal egemenlik ilkesiyle, "insansoyunun mutluluğu için şart olan" silahlanmaya bir sınır koymayı nasıl uzlaştırmalı birbiriyle?

II. Guillaume, II. Nikola'ya içini dökerek şu soruyu sorar: "Uzun bir tarihin damgasını vurduğu alaylarını dağıtan, onur dolu sancaklarını askeri tersanelerle müzelerin duvarlarına asıp sergileyen ve böylece kentlerini anarşistlerle demokratlara açan bir hükümdarla bir ordu kumandanını düşleyebilir misiniz?"

1901'de Meksiko'da ikinci Panamerikan Konferansı toplanır. Birleşik Devletler, İspanya ile uyuşmazlıklarının yol açtığı kızgınlığı hafifletmek üzere düzenlemiştir konfe-

ransı. Ne var ki, bu da zorunlu hakemliğe başvurmayı dayatma konusunda fazla bir şey yapmaz.

Trasvaal'da, Çin'de, Mançurya'da savaş vardır. Fas bunalım içindedir. 1907'de, Theodore Roosevelt, Rio'daki bir konferansın arkasından bir ikinci Panamerikan Konferansın girişiminde bulunur. 44 ulus bir araya gelir. Kuşkusuz, bir Hakemlik Mahkemesi yeniden örgütlenir; ne var ki zorunluluk ve süreklilik niteliklerinden yoksun olduğu için, ikinci derecede sorunlarla meşgul olur. Gerçi, sürekli bir Hakemlik Mahkemesi'nin kurulması yolunda bir metin kabul edilir, ama yargıçların atanması biçimi tasarı halinde kalır. Silahlanmanın sınırlandırılmasına gelince, başlar yine duvarlara çarpar. Olsa olsa, savaş örfleri ile ilgili kimi tamamlayıcı kurallar getirilir ve 1915'e doğru yeni bir konferansın toplanması öngörülür. Ne var ki, 1910'da Bueonos Aires'de toplanacak bir Panamerikan Konferansı yine ortahalli sonuçlara varmakla yetinir.

Böylece, gitgide hızlanan aralıklarla bunalımlar birbirini izler: Bosna, Fas, Trablus ve yeniden Balkanlar... Ne İtalya ne de Balkan Devletleri, Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili uyuşmazlıklarını Lahaye Divanı'nın önüne götürmeyi düşünmezler. Gerçek odur ki, bütün hükümetler, silahlanmanın gelişmesinden yanadırlar. Alman Harbiye Nazırı, General Heeringen, Fas ve Kongo ile ilgili 1911 Anlaşması'nın ertesinde, Reichtag önünde şunları söyler: "Deneyimler bize şunu göstermiştir ki, güçlerimizin artışı yeterli değildir!"

Hamburg Amerika'nın Müdürü Ballin ile İngiliz Bankacı Cassel'in, denizlerdeki İngiliz-Alman rekabetine bir nokta koyma yolunda 1912'de yaptıkları girişim boşa çıkar. 1914 ilkbaharında, Başkan Wilson'un Danışmanı Albay House Avrupa'ya gelir, bir deniz anlaşması doğrultusunda Berlin'le Londra'yı yeniden görüştürmeye girişir; ne var ki, Saraybosna'da Arşidük François-Ferdinand'ın öldürülmesinin arkasından doğan Avusturya-Sırp uyuşmazlığı, bir parçacık da olsa silahsızlanma yolundaki bu son girişimi yarı yolda engeller. Ve 30 Temmuzda, sorunu Hakemlik Divanı'na sunma konusunda Ruslardan gelen bir isteği Almanlar geri çevirirler.

Görünüşe bakılırsa, yığınların başı dönmüştür; o kadar

ki Paris'teki halk, 2 Ağustos 1914 günü, gökteki Jüpiter gezegenini Fransa'nın başkenti üstünde uçan bir Zeppelin sanır.

Kiliselerde, güçsüz ya da suç ortağı bir sessizlik hüküm sürer.

Milliyetçilikle emperyalizm, yapacaklarını yapmışlardır ortaklaşa.

BİTİRİRKEN

1914'te, önüne bir atlas açan bir Avrupalı, egemenliği altındaki toprakların genişliğine bakıp gurur duyabilir. Nerelere değin uzanmaz ki bu egemenliğin boyutları? Afrika'yla Okyanusya'nın hemen hemen tamamı, Asya'nın yarısıyla Amerika'nın dörtte biri onundur; Avrupa'yla beraber yeryüzündeki toprakların yüzde 60'ı ve bu topraklar üzerindeki insanların yüzde 50'si hükmü altındadır. Öte yandan, yine o Avrupalı bilir ki, dünyanın başka bölgeleri içinde etkisinin olmadığı bir yöre pek azdır. Birleşik Devletler'in yükselen dev gücünü yadsımaz, ancak kendisinin dünya çapındaki üstünlüğü Birleşik Devletlerce henüz tehdit edilmemişe benzer; yeni Japon gücüne gelince, Avrupalıyı, Doğu Asya'yı terke zorlayacak durumda değildir. Bir yüz yıl kadar süre boyunca katettiği yola bakıp şöyle söyleyebileceğine inanabilir: Gelecek yüzyıl benimdir!

Malthus'un kaygılandırıcı tahminlerini hatırlayıp onların yalanlanmış olduğuna sevinebilir Avrupalı: 1815'te 200 milyonken 1914'te 400 milyonu aşmıştır; böylesine yüksek bir yaşam düzeyine sahip dev bir insan kitlesi başka yerde gösterilemez.

Ama nedir Avrupalının dünyaya önerdiği?

İnsansoyu daha iyi yaşasın ve kuşkusuz Avrupa da yazgısına sahip çıksın diye, dünyayı birleştirmek; daracık bir alanın içinde, nüfusu gitgide çoğalan bir kıtadır Avrupa ve rahat, gönenç içinde bir uygarlık zevkine sahiptir. Avrupa, daha önce başlanmış bir işi özenle sürdürmeyi başarmıştır: Yeryüzünün keşfi ve paylaşılmasını aşağı yukarı tamamlar. XVIII. yüzyılda, denizler pek dizginleyemiyordu insanları; o tarihten beri ise, kıtalar paylaşılmıştır. İspanya ile Portekiz'in kurdukları imparatorluklar sona ermişse de, ötekiler sağlamlık kazanmış ve genişlemişlerdir. Avrasya çapında yazılmış bir Rus destanı vardır ve Fransa'nın etki alanı da dünya çapında değişir. Ancak, asıl Anglosaksonlardır ki, tarihin kaydettiği en büyük evrensel çaba olarak belirir: Bir yandan Büyük Britanya, üzerinde 450 anın yaşadığı 33 mil-

yon kilometre karelik bir toprağa sahiptir ve gerçek kıtalardan başka – şu ya da bu ölçüde önemli – denizlere egemen hemen hemen bütün noktalar elindedir; öte yandan Birleşik Devletler, büyüleyici kaynakların üzerinde yekpare bir bloktur. Büyük Britanya ve Birleşik Devletler, yeni taşıt araçlarına uygun iki dev yapıdırlar.

Metalar, düşünceler ve gerektiğinde insanlar hızla yer değiştirmektedirler. Evren genişledikçe, yer yuvarlağı da daralıp büzülür; gerçekten sonsuz bir küçüktür o! Goethe, Aristoteles'ten çok daha hızlı dolaşmıyordu; ne var ki buharlı makine birden ortaya çıkar ve Bergson'un deyişiyle, "bir çağı tanımlamaya yarıyacaktır". Makine, uygarlıkları yeniden sınıflandırır ve elinde enerji diye sadece adale gücü ile rüzgâr bulunan uygarlıkları güçsüzleştirir ister istemez. Böylece egemenlik, Pensilvanya'dan Donetz'e kadar uzanan kömür madeni şeridine sahip halkların olacaktır. Bununla da kalmaz, demirle çelik zafer kazanır: Fabrika, madene ortaktır. Bu, kaçınılmaz bir "yer" gösterir zamana; tek kelimeyle, sanayiye ayrılmıştır her şey.

Özetle, günlük yaşam, bol üretim ve en çeşitli aletlerle donanır. Seri halinde üretimdir de bu: Emeğe, tek biçimli miktarları dayatır ve güçleri bir araya getirir. Ne var ki, Avrupa kırlarındaki birikimden iki dev göç hareketi doğar: Biri, kente doğrudur bunların; öteki, Amerika'ya ve ılık iklimli başka güney bölgelerine doğrulur. Böylece, Avrupa'da ve yeni ülkelerde, kentsel topluluklar kesin bir gelişme içine girerken, tamamlayıcı tarım toplulukları da yaratılır; ve bu sonuncuların besleme rolünü üstlendikleri kentsel topluluklar, dünyanın dizginlerini kesinkes ellerine geçirirler. Bütün büyük başkentler arasında da, Londra öne geçer: En büyük liman, sermayelerin en çok olduğu yer, en zengin imparatorluğun en büyük beynidir orası. Meta dolaşır durur, para dolaşır durur. Kentin ticaret merkezinin savunduğu serbest mübadeleye paranın sağlamlığı da denk düşer; dünyanın dört bir köşesinden, altın, Batı'nın pazarına akar ve sarı maden beyaz insanların işletmelerini beslerken, beyaz maden yani gümüş Hintli ve sarı Asya'ya doğru akışını sürdürür. Rekabet kapitalizminin altın çağıdır bu: Her türlü cesarete kapılar açıktır orada ve eldeki sonsuz olanaklardan kuşkuya düşülmez.

Ete kemiğe bürünür gibi olan, daha mutlu bir yaşam düşüdür. Doğaya egemen olmayı ve onu hizmetine koşmayı bilen insan iyi durumdadır, hastalıkları ve ölümü geriletmiştir. Eğitim ve bilim, boşinançları ve çocukça korkuları dağıtıp yok ederek, çok şey yapmaktadır. Kâğıtla matbaanın, yöneten otoriteyle bilgi saçıp eğlendiren gazete ve kitaba yaptığı hizmetler nasıl da büyüktür! Topluluklarla uluslar arasında dayanışma artar. Halkları birbirine bağlayan bağlar öylesine sıkıdır ki, savaşın bile çok geçmeden çağdışı olup çıkması işten bile değildir. Mekanik köleler arttıkça, köleliğin eski biçimleri Avrupa'da ve Amerika'da kaybolup giderken başka yerlerde gerileyecektir. Özgürlüğün mesajı yayılmakta ve insanın kurtuluşunu vaadetmektedir. Burjuvazinin ve halkın zaferidir görülen; uzun zaman horlanıp ezilen mezhepler ve cemaatlerdir rahatça nefes alan: Masonlar, ayrı görüşte olup başkaldıranlar, Yahudiler... Böylece, Rothschild'lerin, Marx'ın yüzyılıdır bu ve Einstein'la sona erecektir. Hoşgörü de, teknik ilerlemeyle atbaşı gider. Dünyanın dörtte birindeki – Hıristiyan ve bilimci – misyoner inanç, insanlığın geri kalanını eğitir durur. Büyüleyici iyimserlik, yalnız Jaurès'i ayakta tutmaz, bir Rockefeller'i de yüreklendirir: "Hiçbir zaman kötümser olmadım. İnsana ve insanların kardeşliğine inanıyorum" der Amerikalı milyarder.

Düşünce özgürlüğü, kimi zaman kaçış arzusunu da dile getiren, fikir ve sanat yaratışlarını besler. Her alanda istenir bu özgürlük. Yenileniş sürekli, çeşitlilik alabildiğinedir. XVIII. yüzyıla birçok noktada pek yakın ancak onun akılcılığına sırtını dönerek, romantik çağ, buharın ve kapitalist burjuvazinin zaferinin arifesinde telaş ve heyecanını döker ortaya; yüzyılın, gelecek adına kaygısıdır bu. Arkasından gerçekçilik ve natüralizm, demir ve altın uygarlığının yüzüne, çekinmeden – olduğu gibi – bakmayı isterken, öte yandan bilimcilik daha ileri gidip umudu yüceltir ve pozitivizm insanlığa, kendi kendisine tapmasını önerir. Ne var ki, ona da tepki gelecektir.

Bir yüzyılın sonuna gelinmiştir ve kimbilir Avrupa, ihtiyaçlarından daha fazlasını istemiştir o yüzyılda belki. Claude Bernard'ların ve Berthelot'ların arkasından Bergson'lar ve Einstein'lar çıkar gelirler. Keşiflerin, hatta ilerlemenin anlamını yeniden düşünme zamanıdır.

Bir şey daha var: Eksik beslenme – hatta açlık – ve sefalet, daha çok sayıda insanın nasibidir yazık ki...

Avrupa'nın öğündüğü uygarlık, ne denli göz alıcı olursa olsun, fatih görünüşünden sıyrılamaz. Asker, tacirin gerisinde silinse de, en güçlünün hakkına dayanarak tutunduğu yerli uygarlığın bağrında, Batılı, güç kabullenir bir ur olarak kalır. Çoğu kez – Hindistan'da, Afrika'da – bir arada yaşama görülür ya da Kuzey Amerika'da ve Avustralya'da olduğu gibi "yaban" saf dışı edilmiştir. Kipling, gezi mektuplarında, İngiliz sömürgeci tipini çizer bize: Başka renkten olanların dışında kalıp, sadece kendi çevresini ve kulübünü ziyaret edip duran bir insandır bu. Avrupalı, sahip olduğu şeyleri eli açıklıkla ortaya koyar kuşkusuz ve bir ortak çalışmaya çağırır insanları, değerlendirmeden ve en iyi verimden söz eder; ama ortak başarının şartı olarak, emirlerine karşı çıkılmamasını da ister. Barış getirir, ama boyun da eğdirir. Koloninin iyiliğinden söz eder durmadan, ama kendi çıkarları doğrultusunda donatır onu. İsa adına vaazda mı bulunuyor, yüce bir ahlakın yayılmasına çalıştığına inanır içtenlikle. Avrupa'da üretilmiş meta mı satar, alıcı için yararlı, hatta zorunlu olduğunu sanır. Hayran olunmayışı, dahası sevilmeyişinin acısıyla, "nankör" diye haykırır. Kendine özgü hastalıkları –frengi, verem– bile bile yaymasa da ve toprakları hep kasıtlı olarak takatten düşürmese de, zorla çalıştırmaya ve alkol satışına başvurduğunda, açgözlülüğünün sonucudur yaptığı. İleri bir uygarlığın ihtiyaçları öne sürülüp, geri diye nice uygarlığın, tarihte gözünün yaşma bakmadan feda edilişinin yeni bir örneği değil midir yapılanlar?

Beyazların istilasının neden olduğu korkunç altüst oluş, bütünüyle Avrupa'nın sırtına da yıkılmamalı. Öte yandan, yeni Avrupalar, çok geçmeden kendi özgünlüklerinin bilincine varırlar. XIX. yüzyıl, özellikle de denizaşırı Anglosakson ülkelerin hızla gelişmesine tanıklık eder ve hepsi de büyük güçler rolüne hazırlanırlar. Bunların içinde en yetkin örnek, Birleşik Devletler'dir: Girişimci insanlar, el değmemiş olağanüstü kaynaklara da sırtlarını dayıyarak, dev bir potada, yaşlı Avrupa'nınkinden daha yüksek bir maddi yaşam düzeyini umut etmiş ve gerçekleştirmişlerdir onu; yaşlı Avrupa ise, her şeye karşın, bir çifte yük olarak, kendi yo-

ğun nüfusu ile geleneklerini yıkmıştır sırtına Birleşik Amerika'nın. Daha 1914'te, Birleşik Devletler, sanayi etkinliğinin başını çekmektedir ve liderlik özlemi içindedir. Onun kadar olmasa da, İngiliz dominyonları Londra'daki yönetimle başa baş durumdadırlar ve öte yandan, Yeni Dünya'nın Latin birikiminden başka imparatorluklar doğar: Brezilya, Arjantin, Meksika, henüz yontulmamışlardır gerçi, ama gençlikleri vardır ve melez, hatta "Yerli", öcünü almanın hazırlığı içindedir yer yer.

Boyun eğdirilmiş siyahi dünyası, sömürgecinin ayaklarını altındadır. Ama esrarlı İslam, inancından hiçbir şey yitirmemiştir ve ondan daha az esrarlı olmayan Doğu Asya, "Beyaz Barbar"ın önünde eğilmeyi açıkça reddeder. Magrip'ten Büyük Okyanus'a değin, geçmişlerinin ve inceliklerinin gururunu koruyup sürdüren uygarlıklarla, hiçbir zaman böylesine kesin ortaya konmamıştı. Kuşkusuz. Batı karşısında tavırlar birbirinden farklıdır: Yazgısına yarı boyun eğmiş ama horlayıcı sessiz bir edilgenlikten açıkça başkaldırmaya kadar uzanır tutumlar. En çarpıcı örnek de Japonunkidir: Kıskançça sahip çıktığı bağımsızlığını daha iyi savunmak için, sanayi uygarlığından tekniğin sırlarını almıştır ve ilerlemenin silahları, o silahları verenlere karşı çevrilmiştir şimdi.

Ne var ki, Asya'yı almak, İslamı ele geçirmek için, onların ruhlarını da fethetmek gerekiyordu. Oysa Avrupa, kendi sosyal mücadeleleri ve ulustan ulusa kin ve düşmanlıklarıyla dolu bir sahneyi sergiler gözler önüne. Proletaryası ne denli ilerde olursa olsun, sosyal adaletsizlik üzerine kurulu bir sistemin tutsağı durumundadır: Aldatıcı bir özgürlük, tüketim mallarının hakça bölüşümünün önüne geçmiştir. Bir başka "illet", milliyetçiliktir: Uğursuz uyuşmazlıkları getirip sokmuştur kıtaya ve – Fransız, İngiliz, Rus ya da Alman – hiçbir hegemonya, bir nokta koyamamıştır olaya. Almanya, bölüşmede daha az pay aldığı inancındadır: Üstünlüğün ona kayması ise, sanayi uygarlığının ortaya koyduğu korkunç silahların gölgesi altında, asap bozucu bir barışa yol açmıştır sonunda. Kapitalist yayılışın ve kaşarlanmış bir sömürgeciliğin ürünü olarak dünyanın Avrupalı devletler arasında bölüşülmesi, insanlığın Avrupalı emperyalizmler arasındaki mücadelelere teslim edilmesi demek-

tir; bu ise, Amerikan ve Japon emperyalizmlerinin ekmeğine yağ sürecek bir şeydir.

Çifte bir ipotek vardır. Ama nasıl kaldırmalı onu?

Tehditlerini şimdiden haber veren yeni bir yüzyılın eşiğinde, Avrupa düşüncesini bir baştan bir başa dolaşan bunalımın herkes farkındadır.

Oysa kiliseler, özellikle de Katolik Kilise, "modern yanılgılar" deyip yasaklar sürekli ve en başta da akla çıkarılır söz konusu yanılgıların faturası; çok önem verilmiştir akla, ama gururla yüklü bir günahtır o. Öte yandan, şiddete karşı çıkılır; acıma, insan sevme, Hıristiyanın adım başında karşılaştığı bu kavramları Hint de öğütlemektedir, Gandhi'nin de işaret ettiği budur bir yerde. Nietzsche de, İlkçağ'ın bilgeliğine seslenirken, beri yandan "XIX. yüzyılın iflah olmaz kısırlığı"ndan sözedip "daha güçlü" bir insana çağrıda bulunur. Ve kaygılı Avrupa, aslında yanlış anlaşılmış bir materyalizme karşı zekânın ve ruhun hakları adına sesini yükseltir. Bu arada, liberal ekonomi son sözünü söylemiş midir? Onun dizginlerini ellerinde tutanlar, fırtınalar arasında yol gösteren gerekli kişiler olarak bakarlar kendilerine hep. Ama Marksizm, Jaurès'in sesi, Lenin'in kalemiyle, sınıfsız bir toplumun saatinin yaklaştığını haber vererek yükselişini sürdürür.

Batı'nın yaratıcı dehası ise, ne sosyal savaştan çekinir, ne de felaketler yağdırabilecek bir savaşın hazırlıklarından korkar. Elektrik ve ışık alanlarında yeni buluşlarını, akkorlu lambayı, dinamoyu, sinemayı, telsiz telgrafla telefonu ve radyoyu sergiler; denizaltıyı, otomobili ve uçağı yapar; atomun sırlarını döker ortaya; göreliliğin (relativité) uzay-zamanını kavrar. Bilim ve teknikte bir başka devrimdir bu; XIX. yüzyılda Avrupa'nın üstünlüğünü kuran bir devrimin hemen arkasından çıkıp gelmiştir.

Ama bir dünya savaşının patladığı günün arkasından neye yarayacaktır bu üstünlük?

Paul Veléry'nin o sırada sorduğu şudur: "Avrupa, göründüğü gibi kalacak mı? Yani dünyanın en değerli parçası, yerkürenin incisi, bir heybetli bedenin beyni olmayı sürdürecek mi?". Yüzyıllardan beri böyle olmanın "mucize"sini göstermiştir. Ne var ki, bu "mucize"nin karşısına, şu ya da bu "tehdit edici bir suikast tertibi" gelip dikilebilir ve son verebilirdi ona...

KAYNAKÇA

"Yüzyılların Gerçeği ve Mirası"nın bu beşinci cildi, Robert Schnerb'in XIX. yüzyıl üstüne yaptığı çalışmayı (Histoire Générale des Civilisations, tome VI: Le XIXe siècle, 5e éd., Paris, P.U.F., 1968) temel almaktadır. Aşağıdaki kaynaklar, konuyla ilgili tamamlayıcı eserlerdir.

BAUMONT, M., L'essor industrial et l'impérialisme colonial (1878-1904), Paris, PUF, 1949.

BENAERTS, P. / HAUSER, H. / L'HUILLIER, F. / MAURAIN, J., Nationalité et nationalisme (1860-1878), Paris, PUF.

CROCE, B., Histoire de l'Europe au XIXe siècle, Paris, Gallimard.

DROZ, J., Histoire générale du socialisme, tome I: Des origines à 1875, tome II: 1875 à 1918, Paris, PUF, 1972-1974.

HOBSBAWN, E. J., Nations et nationalisme depuis 1780: programme, mythe et réalité, Paris, Gallimard, 1992.

HOBSBAWN, E. J., L'ère des révolutions, Bruxelles, Editions Complexe, 1988.

HOSBBAWN, E. J., L'ère du capital (1848-1875), Paris, Fayard, 1994.

HOSBBAWN, E. J., L'ère des empires (1875-1914)- Paris, Fayard, 1989.

MORAZE, Ch., Les Bourgeios conquérants, Paris, A. Colin, 1959.

PIRENNE, J., Les grands courants de l'histoire universelle, t. IV, V, Paris, A. Michel, 1951-1953.

PONTEIL, F., Histoire générale contemporaine. Du milieu du XVIIIe siècle à la Deuxième Guerre mondiale, Paris, Dalloz, 1951.

PONTEIL, F., L'éveil des nationalités et le mouvement liberal (1815-1848), Paris, PUF.

POUTHAS, Ch. H. / GUIRAL, P. / BARRAL, P. / VAN REGEMONTER, J. L., Démocratie, réaction, capitalisme (1848-1860), Paris, PUF.

RENOUVIN, P., Le crise européenne et la Première Guerre mondiale (1904-1918), Paris, PUF.

SERVER TANİLLİ

Yüzyılların Gerçeği ve Mirası

Cilt: V

19. YÜZYIL: İLERLEMENİN ÇELİŞMELERİ

1815'te, Avrupa'da eski Rejim'le 1789'un ideolojisi arasındaki uyuşmazlık sona ermiş olmasa da, yeni bir yüzyılın, XIX. yüzyılın ana çizgileri yavaş yavaş belirir: Tarımda çalışma biçimleri, teknik üretim ve ulaşım gitgide değişir. Gerçi, yemişlerini veren XVIII. yüzyılın buluşlarıdır; ne var ki, yeni bir buluş, buhar, Batı'da hizmete girer.

Kent burjuvazisi iktidara gelir: Sınai ve liberal ekonominin yararlarını fark etmiştir; bunlara dayanıp kentsel çerçevede zenginliklerin yaratılması ve dağılımını yönlendirir. Yüzü önce geriye, sonra da ileriye dönük romantizm patlar.

Burjuvazinin karşısında palazlanan yeni bir sınıf, proletarya ve onun ideolojisi sosyalizm, bir başka önemli yeniliktir.

1850'den başlayarak, Batı'nın güçleri hızla gelişir; doğa ve insan bilimlerinde de görülen budur. Amerika'da Birleşik Devletler yerli yerine otururken, Avrupalılar, Afrika'nın büyük bölümüne, Asya'da geniş alanlara ve Okyanusya'nın da tümüne boyun eğdirirler.

Emperyalizm dönemidir bu!

Ne var ki, tepkileri de gecikmeyecektir bu yayılışın: 1914'te Birinci Dünya Savaşı patladığında, söz konusu tepkiler de su yüzüne çıkmaya başlamıştır.

Bu kitapta bunların öyküsü vardır...

9 789754 184594

adam 644

ISBN 975-418-459-3

ADAM

Server Tanilli

Yüzyılların Gerçeği ve Mirası

VI. Cilt

20. Yüzyıl: Yeni Bir Dünyanın Aranışında

alkım

Yüzyılların Gerçeği ve Mirası
VI. Cilt

Yüzyılların Gerçeği ve Mirası VI / Server Tanilli

ALKIM /224 • Tarih • 29

Kitap Editörü: Demet Elkâtip

Kapak: Alper Baş • İç Tasarım: Fatma Doğan

© Alkım Yayınevi

ISBN: 978-9944-148-31-3

1. Baskı - 6. Baskı: (1999-2005): Adam Yayınları
7. Baskı: Kasım 2007

Kapak Resmi: Picasso, Guernica'dan bir ayrıntı

Baskı: Kurtiş Matbaası

Alkım Yayınevi
Mühürdar Cad. No: 60 Kadıköy - İstanbul • Tel: (0216) 449 10 60 (Pbx)
Faks: (0216) 449 10 64 • e-mail: alkim@alkim.com.tr • http://www.alkim.com.tr

Server Tanilli

Yüzyılların Gerçeği ve Mirası

VI. Cilt

20. Yüzyıl: Yeni Bir Dünyanın Aranışında

alkım

GİRİŞ

XX. YÜZYIL ÜSTÜNE

"1914 Ağustos'unda sona eren çağ, der Keynes, insanın iktisadî ilerleyişinin olağanüstü bir öyküsü oldu; liberal ve kapitalist dünya doruğuna ulaştı onunla". Büyük iktisatçı, söz konusu ilerlemelerin bilançosunu da şöyle çıkarır: Uluslar için gönenç, bireyler için zenginlik ve rahatlık, genel bir güvenlik duygusu; bütün dünya, Avrupa'ya, toprağının üretmediği yiyecek maddelerini sağlar, en nadir tropikal ürünler sofrasındadır; ve yine bütün dünya, ancak Avrupa fabrikalarının kendisine sağlayabileceği nesnelere –ardına değin– kapılarını açar. Gönençli, açık bir dünya görünüşüdür bu: Hemen hemen tüm engeller en aza indirgenmiştir orada; insanlar, mallar ve metalar, sermaye ve fikirler serbestçe dolaşır; ve Avrupa'nın üretimi ile ticareti, insanlık tarihinde görülebilen en yüksek düzeye ulaşmıştır.

Ne var ki, Keynes'in anlattığı bu masalsı ülke, bu "Ütopya Cumhuriyeti", bütün dünya olmaktan da uzaktır, tüm Avrupa bile değildir; Avrupa'nın bir parçası, "egemen Avrupa"dır, "Avrupa uygarlığı"nın belli başlı ocaklarını oluşturan Batı ve Orta Avrupa'nın kimi ülkeleri dir o. Okyanuslar ötesinde yeni güçler, Birleşik Amerika ile Japonya ortaya çıkmışlardır: Yeryüzü kaynaklarının sömürülmesinde paylarını isterler; Avrupa'ya öykünürler ikisi de, onun yöntemlerini, ideallerini, yaşam biçimlerini kabul etmişlerdir ve "öteki Avrupa'lar" oldukları ölçüde bu role can atarlar.

Hatırlatmaya gerek yok: "Beyaz insan"ın –ve elbette içinde kimi beyazların!– bu egemenliği, XVI. yüzyılla başlar; ne var ki, onun XIX. yüzyıldaki çarpıcı ilerlemeleri ve şaşırtıcı başarıları, başlangıçta olan bitenleri unutturmuştur ve söz konusu egemenliği de, boyun eğmiş halklar kabullenmişe benzerler. Gezegenin birliği, o beyaz insanla ve onun için gerçekleşmiş gibidir. Başarılarını borçlu olduğu iktisadî ve siyasal rejim her türlü deneyime dayanıklı görünür; parlak geleceği kuşkulu olmaktan uzak liberal kapitalizmle parlamenter demokrasinin erdemleri-

ni, sadece geçmişe bağlı duygusal insanlar ya da bir avuç ütopyacı ve devrim kuramcısı tartışır dururlar.

Bir kırk yıl sonra, art arda iki dünya savaşı ile işitilmemiş boyutlarda bir iktisadî bunalımın arkasından, durum alabildiğine değişir. Yüzyılın başından beri tehdit eden ve 1914'te nihayet patlak veren bunalım, Avrupa'nın üzerine kurulu olduğu zenginlik ve egemenliğin zayıf dengesini –temellerine değin– sarsar. Bir dört yıl süren Avrupa "sivil savaş"ı ile 1917 Rus Devrimi, "liberal ve kapitalist sistem"e, bir daha belini doğrultamayacağı darbeler indirir; eski düzeni ihya etmek, 1914 öncesi "güvenliğin altın çağı" ile "yaşamanın tadı"nı yeniden canlandırmak adına yapılan bütün girişimler başarısızlığa uğrar. 1929'un büyük bunalımı ile, İkinci Dünya Savaşı'ndan da önce –derman kabul etmez– yeni yaralar açılır ve Avrupa'nın gerilemesi kaçınılmaz görünür ve onunla beraber gücünü oluşturan sistem de inişe geçer. 24 Ekim 1929 günü Wall Street'in Kara Cuma'sıyla, yıkılır görünen bütün bir kapitalist rejimdir; iş adamları gibi devlet adamlarının da gözünde, güvenliğin ve geleceğe olan inancın yok oluşudur bu. Aynı zamanda, totaliter rejimler açılıp serpilmeye başlar ki, XVIII. yüzyıldan beri Avrupa uygarlığının temelini oluşturan bütün liberal ilkelere meydan okuyacaklardır.

Bunalımın açtığı yaralar daha sağaltılmadan çıkıp gelen İkinci Dünya Savaşı, bu faşist rejimleri siler süpürür; ama dünyanın bölünüşünü, kapitalist ve komünist dünya zıtlığı halinde daha da derinleştirir ve özellikle de, egemenlik altına alınmış halkların bağımsızlığa doğru yürüyüşünü hızlandırır. Başta hemen hemen bütün Asya, sömürgeci güçlerin hükümranlığını sarsar ve Avrupalıların kurdukları imparatorluklardan kalanlar da kısa bir süre sonra yok olacaktır. Afrika uyanmıştır ve zincirlerini kırarak doğrulmaktadır. Latin Amerika'nın bağımlı ülkelerine gelince, doların sultasına karşı gitgide daha az sabırlı olurlar. Olan bitenler, yeni bir dünyanın, bir Üçüncü Dünya'nın da habercisidirler.

Bir bunalım dönemidir ki bu, kazanılmış her şey, misli görülmemiş bir devrimin itişi karşısında dengesini yitirmişe benzer. Çünkü, dünyanın çehresinin değişmesi, sadece siyasal ve iktisadî alanda değildir; bilim, fikir ve sanat

alanındadır da: Köklü bir devrim, fizik kuramlarını altüst eder, gözalıcı buluşlara yol açar ve felsefi görüşlerde yenileşmeye götürür; sanatçılar ve yazarlar, bütünüyle yeni biçimlerin aranışı içindedirler ve bu biçimlere dayanıp çağın karmaşık ve sıra dışı özelliklerini açıklarken, insanın kendisiyle ve dünyayla olan yeni ilişkilerini de dile getirirler.

Yaşamın, bu arada savaşın yeni koşullarını değiştiren; ve insanlığı her zaman ağırlığı altında ezmiş olan felaketleri kesin olarak sona erdirecek olan araçları insanların ilk kez emrine veren bilimsel ve teknik ilerlemeler in içine girilmiştir; gerçek anlamıyla bir "devrim" yaşanmaktadır bu alanlarda.

1950-1970 yıllarının dünyası, hareketsiz olmadığı gibi barış içinde de değildir; bunalımlar ve uyuşmazlıklar birbirini izler ve tehlikelidirler hepsi de. Öyle de olsa, Birleşik Devletler'le Sovyetler Birliği'nin ağır ağır yerleştirdikleri çifte tekel tam olmasa ve dönemin sonlarında tartışılır hale gelse de, dünya kamuoyuna, belli bir istikrar ve dengenin bulunduğu izlenimini verir. Ne var ki, bu görece ferahlatıcı hava, 1950-1970'li yılların dünya dengesinin iki sütunundan birinin ani çöküşüyle tartışılır hale gelir. Cepheden bir saldırıya uğramadan sadece içerden bir aşınmayla, 80'li yıllar boyunca bir eriyişin arkasından, komünist sistem çöker.

Yüzyılın –her şeye karşın– sürprizidir bu ve arkaya bıraktığı büyük sorular vardır: Neydi bu ani çözülüşün nedenleri? Yıkılış niçin Avrupa'da tam oldu da Asya'da sınırlı kaldı? Bu değişikliğin ertesinde dünya için seçenek, tek başına koşuyu sürdüren üstün bir gücün, Birleşik Devletler'in egemenliği midir, yoksa kaos mudur?

Amerikan gücünün tek başına egemenliğinin ve kelimeleri henüz ağzında dolaştırıp anlaşılmaz sesler çıkaran bir "küreselleşme" nin ilk taşlarının döşenmesinin ötesinde, önümüzdeki yıllar, öyle görünüyor ki alabildiğine tehlikelerle dolu: Milliyetçi, cemaatçı, etnik ya da dinsel rekabetlerin zaten bölüp parçaladıkları dünyamızı büyük felaketler tehdit ediyor. Yerküre, bir kaosun gölgesinde yaşar bir halde.

İnsanlığı yeni bir barbarlığın pençesine düşmekten kurtaracak olan çıkış yolları nelerdir?

Bir yüzyıl biterken, hüzünlü bir aranıştır bu!

"Bir yüzyıl biterken" dedik. Gerçekten ne zaman bitiyor XX. yüzyıl? Onun ne zaman başladığı pek tartışılır olmaktan çıkmıştır; yüzyılımızın, Birinci Dünya Savaşı'nın patlamasıyla doğduğunu biliyoruz. Sıradan bir kronolojik işarete uyup 1999'un son gecesi, akraple yelkovanın saat 24'ü gösterdiği anı mı alacağız bitiş için; yoksa daha anlamlı olgular üzerinde mi durmak gerekecek? Örneğin, 1998'de Mars'a yollanmış ilk füzenin hedefine varışı değilse, 1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılışı mıdır bu? Ya da 2000'li yılların başlarında, barışçı olmasını dileyeceğimiz, dünya çapında bir başka önemli olay mı nokta koyacak yüzyılımıza?

Ne var ki, gelecek kuşakların çözeceği bir sorundur bu ve açıklamalara sağladığı kolaylık bir yana bırakılırsa, tarihin kesintisiz akışı göz önünde tutulduğunda, biçimsel olmaktan da ileri gitmez.

Konuya gelelim, "Avrupa'nın gerilemesi" olgusundan başlayalım.

I

AVRUPA'NIN GERİLEMESİ

Avrupa'nın gerilemesi, kıtanın dünya çapındaki ayrıcalıklarını yitirerek, kapitalizmin liderliğini Birleşik Devletler'le Japonya'nın üstlenmesidir. Bu olay, aslında Birinci Dünya Savaşı'ndan önce başlamıştır; ancak, hızlanarak kesin sonuçlarını vermesi o savaşladır.

Olayların derinlerdeki ekonomik ve sosyal nedenlerine eğilecek yerde şamatasına kapılanlar için, Birinci Dünya Savaşı, Avusturya-Macaristan imparatoru Franz-Joseph'in yeğeninin 28 Haziran 1914'te Saraybosna'da bir Sırp kurşunuyla öldürülmesinin arkasından başlar. İngiltere ile Fransa'nın başını çektikleri İtilaf Devletleri ve bağlaşıklarına karşı, Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın oluşturduğu İttifak Devletleri ve bağlaşıkları arasında bir dört yıl sürer boğuşma ve bu sonuncuların yenilgisiyle biter.

Bir tabanca kurşununun bu çapta bir felakete yol açması elbette mümkün değildir. Nitekim, olayın altında önemli bir uyuşmazlık, bir pazar kavgası yatar: İngiltere ile Fransa, dünya emperyalizminin başını çekerek, XIX. yüzyılın sonlarına doğru sömürgeleri aralarında paylaşmışlar, özellikle Afrika'yı yağmalamışlardı. Kara Avrupa'sının en büyük iktisadî gücü olan Almanya ise, bir sömürge imparatorluğundan yoksun tek büyük devletti; dünyanın paylaşılıp bir olup bittiye getirilmiş olmasını kabul etmiyor ve yeni bir paylaşma istiyordu.

Savaşa yol açan neden başta budur!

İtilaf Devletleri'nin lehine sonuçlansa da, pahalıya mal olur savaş ve Avrupa'nın üstünlüğü adına kurulmuş yapıyı sarsar: Onun, dünya çapındaki egemenliğine son verirken siyasal yapısını da silkeler ve, askerî monarşiler bir yana bırakılırsa, Avrupa'lı devletlerin tartışılmaz olarak bilinen belli temel ilkelerini, yani sivil iktidarın üstünlüğü, parlamenter demokrasi, kişi hak ve özgürlükleri gibi ilke ve teamüllerini altüst eder.

Tek avuntu, fikir ve sanat alanındaki yenileniştir.

Derken, 1929'da "Büyük Bunalım" çıkagelir. Birleşik Dev-

letler'de başlayıp oradan Avrupa'ya sıçrayan, ama yalnız Avrupa'yı değil bütün dünyayı sarsan bir olaydır bu. Avrupa'da liberalizmin gerilediği ve "devlet müdahalesi"nin başladığı görülür. Bunalıma karşı çeşitli ulusal çözümlere gidilir. Ama asıl üstünde durulması gereken bir büyük değişiklik vardır: Parlamenter demokrasi kesin olarak bunalıma girip gerilerken, Avrupa'nın orasında burasında düpedüz faşist diktatörlükler kurulur.

1939'da kapitalist dünya bir yol ağzındadır.

Yalnız Avrupa'yı değil, bütün insanlığı içine alacak bir yeni hesaplaşmanın eşiğine gelinmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nı başlatarak, birincisinden çok daha korkunç bir felakete yol açanlar da, işte bu faşist diktatörlükler olacaktır.

BÖLÜM I

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI

Avrupa'nın gerilemesine, giderek ayrıcalıklarını yitirmesine yol açan Birinci Dünya Savaşı, etkileri dünya çapında da olsa, yaşlı kıtanın bir "iç savaşı" görünüşündedir. O korkunç boğuşmayı ve onu izleyen gelişmeleri anlatmadan önce, kaybolup gidenin çapını iyice anlayabilmek için, Birinci Dünya Savaşı'nın eşiğindeki Avrupa'nın üstünlüğü nün dayandığı temelleri görmekte yarar var.

Neleri temsil ediyordu 1914'te Avrupa?

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN EŞİĞİNDE AVRUPA'NIN ÜSTÜNLÜĞÜ

Avrupa'nın, 1914'te dünyanın geri kalan bölümü üzerindeki üstünlüğü, sadece askerî gücüne dayanmaz; maddi ve teknik alanda, mali alanda ve evrensel boyutlardaki fikri alandadır da bu üstünlük: Avrupa, dünyanın fabrikası, bankası ve öğretmenidir.

Avrupa'nın üstünlüğünün kanıtları

Avrupa'nın maddi üstünlüğü, önce insanca zenginliği ndedir. Gezegenin 1 milyar 800 milyon nüfusunun sadece 460 milyonu (yüzde 26) yaşlı kıtada olsa da, artış oranı yüksekliğini hâlâ sürdürür: Almanya, yılda 850.000 çoğalır, Avusturya-Macaristan için 250.000, Rus İmparatorluğu için 2 milyondan fazladır bu rakam. Bunun gibi, dışarıya Avrupalı göçü, yeryüzündeki göçlerin en önemlisi olarak kalır. Avrupalı, deniz aşırı kurulmuş olan yeni "beyaz" devletleri güçlendirmeyi ve geliştirmeyi sürdürür: Birleşik Amerika ile Dominyonlara, Arjantin'e, Brezilya'ya, başta İngilizlerle İtalyanlar, sonra da Orta ve Doğu Avrupa'nın sefalet içindeki yüzbinlerce köylüsü, her yıl akar durur; yılda bir 700.000 Rus köylüsü de, Ural'ların ötesinde Asya'ya boşalır. Deniz aşırı ülkelerde,

geçici göçmenler olarak kalsa da, "Avrupalının Avrupa için" örgütlediği bir iktisadî sömürünün kadrolarını da katmalı bu rakamlara.

Yaşlı kıtanın sanayi ve ticaret alanındaki üstünlüğünde ilk dikkati çeken şudur: Dünyada Avrupa'nın, en başta da Batı Avrupa'nın yararına bir d i k e y i ş b ö l ü m ü yerleşmiştir. Öte-de, Birleşik Devletler'in hızla sanayileşmesine karşın, en önemli sanayi merkezi yeryüzünde, işte bu Batı Avrupa'dır: Büyük Britanya, Almanya, Fransa, üretim yeteneği ile kıtanın kalifiye iş gücünün 10'da 7'sine sahiptirler. Bu üç ülke, meta üretiminde, neredeyse bir tekeli ellerinde tutarlar: Dünyaya yollanan malların yüzde 62'sini onlar sağlarlar; dışarıdan hammadde ile yiyecek maddeleri alımında da başta onlar gelirler. Birleşik Devletler, maden kömürü, demir ve çelik üretiminde önde gelse de, mamul madde dış satımın ancak yüzde 33'ünü oluşturur ve ticaret donanması dış ticaretin sadece onda birini karşılar; uluslararası alışverişte, Amerika'nın payı yüzde 14 ve Asya'nınki yüzde 10,6 iken, Avrupa'nın payı ezicidir.

Ticaret alanında, Avrupa, bütün dünya ülkeleri arasında her yönden z o r u n l u b i r a r a c ı dır: Önce Londra, sonra Amsterdam, Anvers, Frankfurt, Viyana, Paris, dünya ticaretinin hakemleri, "iktisadî kararın merkezleri" dirler.

D e v b i r m a l i g ü c ü de vardır bu Avrupa'nın: Yün, kömür, bakır, kalay gibi hammaddelerin hemen hemen tek pazarı, mamul madde sağlamada dünya müteahhidi olan Avrupa, serbestçe fiyatlarını saptar onların. Dışardaki yatırımlarından büyük kazançlar elde eder. Hükümetler ve özel girişimler uzun vadeli kredi ihtiyaçlarını onun bankalarından sağlarlar. New York, hâlâ Kuzey ve Güney Amerika değerleri ile sınırlamıştır kendisini; ama dünyanın neresinde olursa olsun, bir maden mi açılacak, bir demiryolu mu döşenecek, bir fabrika mı kurulacak, gerekli sermayeyi sağlayan sadece Avrupa'dır; dünyanın bankasıdır o ve üç devlet, bütün dış yatırımların yüzde 83'ünü aralarında bölüşürler: Büyük Britanya yüzde 45, Fransa yüzde 25, Almanya yüzde 13 bir payla sıralanırlar; Birleşik Devletler ise, yüzde 5 payla onların pek arkasından gider. Britanya ulusal zenginliğinin dörtte biri, Fransa'nınkinin altıda biri yabancı ülkelerde yatırılmıştır: Söz konusu yatırımlar da, oralarda, büyük işletmeleri yöneten ve borçlu ülkeleri müşteri ve hammadde

sağlayıcı haline getiren tacir, teknisyen ve mühendislere yol göstererek, iktisadî fethin araçları olmuşlardır.

Ancak unutulmasın: Bu dünya pazarlarını ellerinde tutan ülkeler, bütün bir Avrupa demek değildir. Batı Avrupa'nın bu ayrıcalıklı ülkeleri, iktisatçı François Perroux'nun deyimiyle, "egemen Avrupa" dır ve karşısında da, tarımı geri ve sanayisi çocukluğunu yaşayan "edilgin Avrupa" vardır. Birincisinin başında Büyük Britanya ile Almanya yer alır; onları, daha da geriden Fransa ile, alabildiğine sanayileşmiş küçük ülkeler, Belçika, İsviçre, Hollanda izler. Londra, giderek İngiltere, "dünya ekonomisinin merkezi"dir. İngiltere'nin asıl rakibi de, kara Avrupa'sının başta gelen gücü durumundaki, 67 milyonluk Almanya'dır; teknik ve örgütlenişte bir başka dev gelişmeyi yaşamıştır Almanya.

Gerçekten Almanya, 67 milyonluk nüfusuyla, kara Avrupa'sının başta gelen gücüdür; çokça denildiği gibi, "teknik ve örgütlenişin cenneti"dir. Pek çarpıcı bir yükselişi yaşamıştır: Dökme demir üretimi 13 milyon tondur (Büyük Britanya 10 milyon); demir-çelik 12.500.000 ton (Büyük Britanya 7.750.000), maden kömürü üretimi 190 milyon tondur. Renklendirici maddeler gibi kimi kimya sanayisi dallarında tekel kurmuştur. Bankacılık ve ticarette, yöntemli bir genişleme ve yayılma politikası izlemiştir; o kadar ki, Orta Avrupa ile Tuna havalisinde bütün bir dış ticaretin merkezi olup çıkmıştır.

Bu birkaç ülkenin dışında, geri kalanı, "edilgin Avrupa"nın içinde yer alırlar. Başta Güney ve Doğu Avrupa, büyük toprak sahiplerine tabi, yoksul bir yaşamı sürdüren geri köylülerin yurdudur. Sanayi tohum halindedir orada ve kolonyal tiptedir: Çoğu kez Fransız, Alman, Belçika sermayesiyle yaratılmıştır bu ve kimi zaman yabancılarca yürütülür. Bu doğu devletleri içinde en büyüğü olan dev Rus İmparatorluğu'nun sanayisi daha da yetersizdir.

Her iki Avrupa arasındaki ticaret de, egemen Avrupa'nın dünya ile sürdürdüğü ticaretin aynısıdır: Mamul madde karşılığında, hammadde ve yiyecek maddeleri almak!

Peki, "egemenlik altındaki dünya"nın durumu ne bu Avrupa karşısında?

Egemenlik altındaki dünya

Avrupa dışında, Birleşik Amerika, Japonya ve bir ölçüde Dominyonlar bir yana bırakılırsa, alacaklı sanayi ülkelerinin tekeli tamdır. Doğrudan doğruya yönetilen sömürgeler dışında, Asya, Güney Amerika, Afrika, bir yarı-sömürge rejimi ne tabidir.

Uçsuz bucaksız Çin en belirgin örneğidir bunun. 1842'de 18 ülkenin imzaladığı antlaşmaların sonucu olarak, Çin'in kapıları Avrupa'ya açılmıştır. O ülkelerin yurttaşları Çinlilere oranla ayrıcalıklı durumdadır: İstedikleri gibi girer çıkar, ticaretlerini yapar ve Çin mahkemelerinde değil konsolosluk mahkemelerinde yargılanırlar; belli noktalarda yabancıların garnizonları vardır; ticaret, "en ayrıcalıklı ulus" ilkesine dayanır ve devede kulak bir gümrük ödenir; başka mali ayrıcalıklardan da yararlanılır; belli başlı kamu hizmetleri üzerinde de denetim konmuştur: Limanlar, gümrükler, dolaylı vergiler Batılılara bırakılmıştır. Yabancı bankalar, devlet borçlanmasında, demiryolu yapımında, tazminat ödenmesinde birer aracı durumundadırlar ve sözleşmeleri korkunç koşullara bağlarlar.

Bu iktisadî bağımlılık, Çinlileri sıkı bir siyasal bağımlılığa sürüklemiştir ve Çinli yüzkızartıcı biçimde aşağılanır kendi ülkesinde: Hıristiyan misyonerler ulusal gelenekleri çiğner; yabancı işletmeler, Çinliye, bir yabancıya oranla düşük ücret öder. Gümrük bağımsızlığının yitirilmiş olması, ülkenin sanayileşmesini geciktirir; dokunulmazlıklar, kimi suçların kovuşturulmasında yerli makamların elini kolunu bağlar; nüfuz dairelerinin yaratılması ülkenin bölünüşünü hazırlar.

Böylesine sert biçimde olmasa da, Ortadoğu'da Osmanlıda ve Mısır'da da durum aynıdır. Limanları, tramvayları, telefonu, elektrik ve gaz üretim ve dağıtımını yabancı kumpanyalar kurar ve işletir; doğal kaynaklar, kömür, kurşun, çinko, krom, yabancı kumpanyaların elindedir; "hacılar için", yani üretken olmayan bir alanda yapılmış Arabistan demiryolu dışında, bütün demiryolları yabancıların elindedir. Denizde seyrü seferin yüzde 82'si yabancılara aittir; petrol aranması, hatta maliye yabancı bankalarca denetlenir; ülkenin tek işi vardır: Hammadde üretmek!

Mısır'da, ulusal zenginliğin yarısına yakınını yabancılar, özellikle de Fransızlarla İngilizler ele geçirmişlerdir. Bu insan-

lar, üstelik idarede kilit noktalardadır; Süveyş Kanalı Kumpanyası'nda, sanayide ve büyük ticarette emredici durumdadırlar. Türkiye gibi Mısır da kapitülasyon rejimine tabidir ve bu rejim, yabancılara en önemli –adli– konularda dokunulmazlıklar sağlar.

Latin Amerika'da, Avrupa, Birleşik Devletler'le paylaşmak zorundadır sömürüyü.

Öte yandan, kurdukları sömürge imparatorluklarında, büyük Avrupalı devletler, kendi çıkarlarına tekel kurmakta, yerli kaynakları ve emeği –istedikleri gibi– sömürmekte daha da serbesttirler. Afrika, XIX. yüzyılın son çeyreğinde, alelacele paylaşılmıştır: Göz önünde tutulanlar da, gerçeklikler değil, etnik ve geleneksel bölünmeler, kimi zaman rastlantılar olmuştur; bazen de sadece enlemler ve boylamlara bakıp sınırlar çizilmiştir; halklar keyfe göre parçalanmış, yine keyfe göre gruplandırılmıştır. Böylece oluşturulmuş dev imparatorluklar vardır: Britanya İmparatorluğu metropolden 140 kez daha geniştir; bu oranlar Belçika İmparatorluğu için 80, Hollanda İmparatorluğu için 60, Fransız İmparatorluğu için 20'dir. Rusya, daha önce Sibirya'ya egemenken, Orta Asya'ya da yaymıştır bunu. Tek başlarına Rusya, Büyük Britanya, Fransa, yerkürenin yarısından fazlasına ve insanlığın da üçte birine hükmederler. Elde edilmiş ülkelerin işletilmesi "sağma ekonomisi"nin ilkelerine göredir: Kimi mamul maddelerle ham ürünler trampa edilip dışarıya yollanır; sermayeler, sadece hammaddeler için kullanılır ve kazançlar nadir olarak yerinde yatırıma sokulur; hiçbir sanayileşme denemesi görülmez. Güneydoğu Asya'da, "örnek koloni" olarak Hollanda sömürgelerinde, zorla dayatılmış kahve tarımı Cava'da 1914'e kadar sürdürülmüş, hammaddelerin fiyatı da Amsterdam'da saptanmıştır. Üstelik bir "özümseme politikası" uygulanan Fransız Hindiçini'sinde, 1892 gümrük antlaşması, Fransız sanayisi için ayrıcalıklı bir pazar yaratmıştır, ama ülkenin çayı, kahveyle karabiberi Fransa'ya girerken gümrük öder; bu gümrük politikası, Hindiçini'nin, pirinç için has müşterileri olan öteki Asya ülkeleriyle ticaretini çöküşe götürür. Burada da pek azdır yatırımlar; o da, orman işletmeciliği ile kahve ve kauçukağacı plantasyonları içindir. 1913'te, Hindiçini'nin dışsatımının yüzde 95'i hammadde, dışalımının yüzde 70'i de mamul maddedir.

İngilizin Hindistan'da kurduğu sömürü çarkı ise, daha karmaşık, daha boyutludur.

> Hindistan'da İngilizler, dışarıya satılacak ürünlerin, buğday, pamuk, haşhaş ve kenevirin ekimini geliştirmişlerdir; gümrük tarifeleri, dokuma ve maden sanayilerinin doğmasını engellemiş, sonra da gelişmelerine köstek olmuştur. Yerli tezgâhların Batılı maşinizmce çökertilmesi; ancak büyük toprak sahipleri ile tefecilerin işine yarayan –İngiltere'den aktarma– bir toprak rejimi, tarım kesiminde varını yoğunu yitirmiş kitleleri Doğu ve Güney Afrika'ya göçe zorlar ve onlar da oralarda tam bir köle rejiminin boyunduruğuna girerler. O kadar ki Gandhi, ilk haykırışını bu rejime karşı yükseltecektir. Dış ticaretin hemen hemen tamamı (yüzde 90), İmparatorluğun ülkeleriyle yapılır. Yatırımların gelirleri –ki 1916'da 390 milyon sterline ulaşmıştır–, kamu borçlarının faizlerinin yanı sıra, eski yöneticilere bağlanan aylıklar için, her yıl İngiltere'ye büyük paralar ödenir. Son olarak, XIX. yüzyılın sonlarında Sudan'a ve Habeşistan'a yapılan seferlerin yükünü –insan ve para olarak– çeken Hindistan'dır; Akdeniz'deki Britanya donanması ile, İran'daki İngiliz konsolosluklarının giderlerinin bir bölümünü ödeyen de odur...

Fikri bir temeli de var mıdır bu üstünlüğün?

Avrupa'nın fikri ve teknik üstünlüğü

Anlatmaya çalıştığımız maddi egemenlik, tartışmasız bir fikri üstünlüğe de dayanır. Son yüzyılların en bereketli fikir akımlarıyla buluşları, Avrupa'da ortaya çıkmışlardır; insanlığın başına musallat afetler ile salgınları gerileten hekimler, yeryüzünün çehresini değiştiren büyük bayındırlık çalışmalarını yürüten mühendisler, Avrupa'nın laboratuarlarıyla üniversitelerinde yetişmişlerdir. Gücün ve başarılarının sırrı da gelip ondan sorulur: Dünyanın dört bucağından öğrenciler İngiliz, Alman, Fransız vb. üniversitelerine doğru akarlar; modern bilimin formülleri onun kitaplarından ya da çevirilerinden bellenir; çağdaş devlet yapısı ve yönetimi yine ondan gelinip öğrenilir; ulusal orduların kurulup yetiştirilmesi söz konusu olduğunda, Alman ya da Fransız askerî heyetleri, İngiliz deniz görevlileri gelip işe koyulurlar. Kıyısından bucağından da olsa,

Avrupa temsili kurumlarına öykünülmeye çalışılır: Rusya 1905'te, Osmanlı İmparatorluğu 1908'de, Çin 1912'de, Avrupa siyasal rejimlerinin temelini oluşturan hoşgörü, liberalizm, hatta demokrasi ilkelerine yüzlerini çevirirler. Öte yandan, denizaşırı ülkelerdeki genç milliyetçi reformcular, yurtlarına bir yenilik getirme kaygısı içinde, Avrupa tarihinin kendilerine sağladığı örneklerden esinlenirler: Büyük Petro, Kossuth, Mazzini, Cavour, Bismarck, ulusal birliği kuran bu dev insanlardır örnekler de. Fransız Devrimi'nin ortaya attığı liberal düşünce, pozitivist anlayış, yüzyılın başlarındaki Çin reformcularına, Osmanlı'nın İttihat ve Terakki Komitesi sivil ve subaylarına, Balkanların yurtseverlerine esin verir.

Böylece, 1914'te, kapitalizmin zafer bayrağını dalgalandırdığı bir dönemde, "bilim ve gücün tekeli"ne sahip Avrupa, gerçek bir üstünlük içindedir. Avrupa, teknisyenleri ve sermayeleri sayesinde, Elie Halévy'nin deyişiyle, "bir uluslararası ticaret cumhuriyeti" kurmuştur; ve o cumhuriyet, "Britanya'nın öncülüğünde, ama gerçekte bütün Beyazların yararına" çalışır. Paraların istikrarı, sermayelerle insanların dolaşımındaki kolaylık, iktisadî kalkınma, 1873-1895 yıllarının uzun bunalımının sona ermesinden beri süren iktisadî kalkınma, bütün bunlar, sistemin gücü hakkında mutlak bir güven yaratmıştır ve çok az kimse kuşkulanır bundan.

Ama yine de tehlikeler vardır.

Avrupa'nın üstünlüğünü tehdit eden tehlikeler

Gerçekten, iktisatçı Keynes'in, anısını iç geçirerek canlandırdığı bu mutlu zamanların Avrupa'sı, uluslararası ilişkilerde gitgide artan bir anarşi ile burun burunadır ve buna yol açan da, emperyalizmleri birbirinin karşısına diken rekabetler dir: Kara Avrupa'sının en büyük iktisadî gücü olan Almanya, bir sömürge imparatorluğundan yoksun tek büyük devlettir ve işlerin böylesi bir olup bittiye getirilmesini kabul etmez; Avrupa dışında ve Avrupa'da, bütün büyük devletler birbirinin karşısındadır ve aralarından kimilerinin içerde güçlükleri vardır: İrlanda'da, Alman ve Rus Polonya'sında, Alsace-Lorraine'de, Finlandiya'da, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Slav ya da Latin azınlıkları

arasındadır bu sorunlar ve ulusal bilinç ilerleyip milliyetçiliklerin de o ölçüde kızıştığı her yerde düşündürürler rejimleri.

Öte yandan, rekabetler vardır ki, ilerlemeleri, onlara bir eşitlik statüsü tanımaya Avrupa'yı zorlar: Amerika kıtasında, Birleşik Devletler'in nüfuzuna bir pay ayırmak gerekmiştir, Uzakdoğu'da da Japonya'nın nüfuzuna; bununla beraber, pazarların genişleyip yayıldığı bir sırada, Avrupa'nın karşısındaki tehdit, henüz tam anlamıyla kaygılandırıcı gözükmez.

1914'te uç veren kaygılar, XIX. yüzyılda sanayi Avrupa'sı yararına yerleşmiş hiyerarşi ile ilgili değildir pek; daha çok, gitgide gelişen sosyal sıkıntı ve karışıklıklar yol açmaktadır bunlara. Gerçekten 1905'ten beri, İngiltere'de, Fransa'da, İtalya'da, devrimci bir nitelik taşıyan dev grevler patlak vermiştir; her yıl, 1 Mayıs gösterileri, işçi sendikalarının artan gücünü ortaya koyarlar. Ne var ki, söz konusu sendikaların üyeleri, bir bütün olarak pek düşüktür: Fransa'da, bir milyon sendikalı vardır ve tüm işçi sınıfının da yüzde 12 ya da 13'ünü oluştururlar; sayısının en çok olduğu maden işçileri bile toplam üyelerin sadece yüzde 33'üdür. Rakamlar, daha da sanayileşmiş ülkelerde daha da büyüktür: Büyük Britanya'da 4 milyondur, Almanya'da da hemen hemen ona yakın. Marksizmin etkisi de büyür, sosyalist partilerin toplaştıkları İkinci Enternasyonal'e o esin verir: Parlamentolarda işçi temsilcilerin oranı, Almanya'da yüzde 28, Norveç'te yüzde 25, Belçika'da yüzde 20, Fransa'da yüzde 17, İtalya'da yüzde 10, Hollanda'da yüzde 9'dur; İngiltere'de İşçi Partisi'nin Avam Kamarası'nda sandalye sayısı sadece yüzde 6'dır, ama 1910'da oyların yüzde 42'sini elde eder; bununla beraber, hiçbir yerde, yönetici sınıflar yerleşik düzenin yıkılmasına yönelik bir korku içinde değillerdir ciddi olarak; sadece Rusya'dadır ki, sosyal hiyerarşi tehdit altında görünür, çünkü 1905'teki korkunç bastırmadan beri, huzursuzluğun nedenlerine çare bulma konusunda pek az şey yapılmıştır.

İşte, 1914'te patlayan savaş, Avrupa'nın belirtmeye çalıştığımız bu üstünlüğünü yıkmaya başlayacaktır ve bir kırk yıl sonra da eser kalmayacaktır ondan; bu arada Rusya'da patlayan devrim, işçi hareketinin evrimini ve sosyal sorunun verilerini baştan aşağıya değiştirecektir.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI YAPIYI SARSIYOR

Bu savaş, dünyanın belli başlı güçlerinin hemen hemen aynı anda katıldıkları ilk savaştır. Gerçekten, o ana değin, hatta Napoléon döneminde, uyuşmazlıklar sadece Avrupalıydı ve 1813-1815 arasındadır ki tüm Avrupa Fransa'ya karşı birleşir sonunda. XIX. yüzyılın bu savaşlarına katılan bütün devletler, tarımın ağırlıkta olduğu ülkelerdi; ekonomileri, çatışmalardan az etkilenmişti ya da hiç etkilenmemişti ve öte yandan, savaşlar da kısa ve sınırlı idi. 1914-1918'de ise, tersine, savaşa katılan tüm güçler, sanayi ve ticaret devletleri dir ve çatışmalar boyunca, üretim yeteneklerini, güçlü bir silahlanma sanayisini geliştirmeye adarlar; bu devletler, esas olarak tarım kesiminden aldıkları büyük çapta insan yığınlarını cepheye sürerler, bu ise azık ve gereçlerin kaygılandırıcı biçimde azalışına yol açar. Böylece, alışveriş altüst olur ve dünyanın iktisadî yapısı ciddi olarak sarsılır.

Ne var ki, siyasal yapı da sarsılır. Bu alanda da, yönetimler, savaşın uzamasından, kendini gösteren ve çözülmeleri için de kimsenin iyice hazırlıklı olmadığı yeni sorunların çapından şaşkına dönmüş bir halde, –birçok yönden yepyeni bir duruma pek uyamayacak– "daha önceki" önlemlere başvurmak zorunda kalırlar ya da çoğu geleceği de etkileyecek alelacele çözümler bulurlar.

Askerî monarşiler bir yana bırakılırsa, Avrupalı devletler, tartışılmaz olarak bilinen belli ilkelerce yönetiliyorlardı: Sivil iktidarın üstünlüğü, hükümetin ve idarenin eylemlerinin halktan gelen seçilmiş temsilcilerce denetlenmesi esasına dayanan parlamenter demokrasi, temel hak ve özgürlüklere saygı idi bu ilkeler. Son olarak, iktisadî alanda, bir bakıma sonsuz diyebileceğimiz bir özgürlük sürüyordu her yanda. Liberalizmin zafer kazandığı ve genel gönencin var olduğu bu dönemde, devletin zayıflığı, ulusal topluluğun çıkarları için hiç de tehlikeli görünmüyordu.

Oysa savaş, bütün bu ilkeleri ve teamülleri altüst eder; bir geriye dönüşün işareti olur; otoriteyi ve disiplini güçlendirme bahanesiyle, seçilmiş organların ortadan kaldırılmasına ya da zayıflatılmasına yönelir; bireyin haklarının savunulmasının önüne "hikmet-i hükümet"in konulmasını ister,

toplumda demokrasinin ilerlemesinin gerilettiği güçlerin etkisinin gitgide artmasını destekler.

Burada birkaç önemli noktanın ayrıntısına girmeliyiz.

Savaş ekonomisinin örgütlenişi

Bireyci alışkanlıkları en çok altüst eden ve geleneksel görüşleri baştan aşağıya başarısızlığa uğratan, savaş ekonomisi oldu. Üretim ve alışverişteki nazik ve karmaşık mekanizma birden parçalandı. Her hükümet, ordularını besleyebilmek, ulusu yaşatabilmek için, köktenci önlemlere gitmek, özel girişimin yerine geçmek ya da onu otoritesi altına almak zorunda kaldı. İki hasmın âdet edindiği abluka ve deniz taşımacılığına getirilecek kopukluk, her ülkeyi, kendi kendine yeterlik *(self sufficience)* politikasına götürdü ve bu da, barış ekonomisinin iş bölümü üzerinde pek açık bir gerilemenin işareti oldu.

Savaşın ilk aylarından başlayarak, orduların uğradıkları ağır kayıplar, asker mevcudu ve donanım sorunu gündeme getirir. Rusya dışında, depolar çabucak boşalır ve ihtiyatlar erirken, ordu mevcudunu ayakta tutmak için, ertelenmiş ya da hizmet dışı tutulan sınıflara çağrı çıkarılır; sömürgelerden, hatta yabancılardan askere almalar başlar. Bu soruna, orduları silahlandırıp donatma sorunu eklenir. Hesaplar kısa süreli bir savaş üzerine yapılmıştır; oysa 1914 Eylül'ünden başlayarak, bütün ordular bir silah ve cephane bunalımı ile yüzyüze gelir. Özellikle Fransa'da pek ağır yürür donanım çabaları. Her ülkede, savaş imalatı, kaynakların ve el emeğinin büyük bölümünü çekip alır. İki taraf arasındaki bu yarışta, Almanya ciddi olarak öndedir: Üretim çabasını yoğunlaştırmak için çabucak önlemler almıştır ve, 1913'te ayda 200 mitralyöz yaparken, 1917'den başlayarak, ayda 2.000 top ve 9.000 mitralyöz üretir.

Ne var ki, bu üretim çabaları, daha önceden asla görülmemiş elemeği ve hammadde sorunları nı gündeme getirir: Cepheye giden milyonlarca genç insanın yerini tutacak ve ihtiyaçlara yeten bir üretimi sağlayacak emekçiler bulmak gerekir. Gerçek bir iktisadî seferberliğe yol açar bu. Sadece Almanya zorla çalıştırmaya baş vurur. Ama her ülkede, kalifiye olmayan işçiler de dahil, kadın emeğine, sömürge emekçilerine çağrı çıkarılır, savaş esirlerine varıncaya değin çalıştırılır.

Abluka ve deniz taşımacılığındaki kopukluk sonucu iktisadî silah, pek büyük bir önem kazanır. Güçlerin harcanmasına ve üretimdeki anarşiye karşı mücadele, özel girişimin devletçe düzenlenmesi ve yönlendirilmesini gerektirir: Sonunda devlet, bütün ekonomiyi yönlendirir olur. Ticaret, üretim, çalışma özgürlüğü alabildiğine sınırlanır ve düzenlenir. Bu konuda ilk ve en sert önlemler, Almanya'dan gelir; öteki ülkeler de, onları az çok yumuşatarak tekrarlarlar.

Harekâtın başlarından beri, mali bunalımı önlemek amacıyla bütün klasik önlemler alınır: Ticari işlemlerde mühletleri uzatma, banka hesaplarında moratoryom, altının yerini tutacak kâğıt para zorlamasıdır bunlar. Ne var ki, savaşın mali yükü, öngörülen tüm ihtiyatları aşar; bütün ülkelerde, iç ve dış istikrazları çoğaltmak gerekir. Böylece devlet borçlanmaları çığ gibi büyür.

Halkın iaşe sorunu nu da devletin ele alması gerekir. Bütün ülkelerde, tarım üretimi, erkek elemeği ile hayvan ve gübre yokluğundan düşer; öyle olunca da, cephe gerisinin ve sivil halkın ihtiyaçlarını karşılama sorun olup çıkar. Yiyecekleri kısıtlayıp karneye bağlamadan başlayarak, bütün tüketim maddeleri için yığınla önlem alınır. Her yerde, tarafsız kalmış ülkelerde bile, yiyecek, yakacak ve el emeği kıtlığı kendini hissettirir; fiyatlar yükselir, ücretlerin görece artmasına karşın alım gücü düşer, giderek halkın büyük bir bölümü için yaşam alabildiğine çetinleşir.

Cephe ve cephe gerisinde acılar içindedir insanlar.

Cephe ve cephe gerisi

Halklar, çetin bir sınavla karşı karşıya gelmişlerdir. Başlarda, savaş halinde işçi sınıfının takınacağı tavırla ilgili olarak yönetici sınıfların besledikleri korkunun temelsiz olduğu ortaya çıkar. Rusya ve Avsuturya-Macaristan İmparatorluğu gibi otoriter imparatorluklarda olsun, Almanya'da, Fransa'da, İngiltere'de olsun, halk kitleleri, savaş ilanına hemen hemen genel bir katılış gösterirler; her yerde "kutsal birlik"tir dile getirilen. Genel grev tehditleri, Sosyalist Enternasyonal'in –önceki birkaç– kararı unutulur. Seferberlik, birliklerin toplaşması, bir coşku havasında gerçekleşir; her ulusun içbağlılığı öylesine sağ-

lamdır ki, devrimci öğeleri yansızlaştırmak amacıyla savaş öncesinde düşünülmüş önlemler yersiz kalır, halklar, kuzu kuzu hükümetlerinin ardından giderler.

Bununla beraber, işler, çabucak değişecektir: Değişecektir, çünkü mesleklerinden ve yuvalarından koparılmış asker yurttaşlardır ki, ilk kez ve hem de milyonlarca, savaşa, özellikle k a n l ı, u z u n v e ç e t i n b i r s a v a ş a katılmışlardır; yalnız aşağı sınıflar değil, toplumun bütün sınıfları bu savaşla ilişkilidir ve kimsenin düşlemediği bir sınava girmişlerdir. Değişecektir, çünkü savaş, savaşmayanları da vurmaktadır; onların cehpedeki sevdikleriyle ilgili kaygılarına, maddi yaşamın güçlükleri gelip eklenir.

Gerçekten, bu savaşta çarpışanların, özellikle de cepheler yerleşip oturduğunda çektiklerini, daha önce hiçbir savaşın insanları çekmediler. Ölüm, her an tehdit eder. Ama nasıl bir tehdit?

> 1915'in sonunda, Britanya ordusu, 273.000 asker ve 12.000 subay olarak, mevcudunun üçte birini kaybetmiştir; aynı tarihte, Fransız ordusunun kaybı, 16.000'i subay olmak üzere, 590.000 ölüdür, Alman ordusununki ise, 20.000'i subay 628.000 ölüdür. Sonra 1916'nın saldırı savaşları gelir: Verdun'de, Alman ordusu 336.000 kişi, Fransız ordusu ise 362.000 kişi kaybeder; Somme, İngilizlere 420.000, Fransızlara ise 202.000 kişiye malolur; batı cephesinde, tek bir yılda, 2 milyondan fazla savaşçı savaş dışı olmuştur. Çanakkale seferi de pahalıya oturmuştur: İngilizler 215.000, Fransızlar 27.000 insan yitirmişlerdir. Rusya'da, savaşın ilk iki yılında, ölü, yaralı ve kayıp olarak zaiyat, 3.800.000 kişidir; sonraki yıllarda, Rus ordusu, her altı ayda bir milyon dolayında ölü ve yaralı, 500.000 de savaş esiri verecektir.

Hatırlatmaya gerek yok: Çekilen acılar, savaşçıyı biçimlendirir; 1914'te olduğundan bambaşka bir insan olup çıkar: Düşlerinden uyanır, sempatisi savaş arkadaşlarının çerçevesini aşmaz; siperde gece ve gündüz beraber olduğu insanlar gerçek kahramanlardır gözünde; savaşın başındaki coşku, yerini hayalkırıklıklarına, savaşı görüp tanımamış olan basının kendi sırtından uydurduğu efsanelere karşı duyduğu düşmanlığa bırakır; bıkkınlığa, onca özverinin boşuna olduğu duygusu gelip eklenir kimi zaman.

Cephe gerisi de, çetin koşullar içindedir: Havadan bombalanmaya o da uğrar; denizaltı savaşlarının ve ablukaların doğrudan ya da dolaylı sonuçlarını o da yaşar. Emekçi kıtlığı yüzünden, yabancı işçilere ve kadın emeğine çağrıda bulunulmuştur; kadınlar fabrikalarda ve tarlalardadır, yaşlılar ve çocuklarla çift sürerler. Ücretler, sanayisine göre eşitsiz artar; ne var ki fiyatlar da yükselir ve alım gücü düşer. Hükümetler, ister istemez tayın, yani yiyecekleri kısıtlama yoluna giderler. Yağlı yiyeceklerin yetersizliği, beslenme gücü az besinleri tüketme, sabun kıtlığı salgınlara yol açar; bunların da bir sonucu olarak, doğum oranı yüzde 40 azalır, ölüm oranı sivil halkta artar: 1916'da yüzde 14'tür, 1918'de yüzde 37'dir. Avusturya-Macaristan ile Osmanlı İmparatorluklarında durum, her konuda daha da vahimdir.

Bütün bunlara eklenen siyasal ve sosyal sorunlar da vardır.

Savaşın siyasal ve sosyal sorunları

Bu acılar, "savaş vurguncuları"nın birden yükselen zenginliklerinin yarattığı tablo, derinleşen sosyal eşitsizliğin yol açtığı duygular, sonunda, bütün savaşan ülkelerde ağır bir siyasal ve sosyal bunalıma neden olur.

Gerçekten, farklılık siyasal alanda, yönetenlerle savaşçıları sağlayan halk kitlesi arasında belirgindir. Savaş, sert biçimde, sivil ve siyasal özgürlüklerin savunulması sorununu ortaya koyar. Barış döneminden başlayarak öngörülmüş ve aşağı yukarı her yanda aynı olup yürürlüğe sokulmuş önlemler, fikirlerde tam bir hareketlenişe varır: Sıkıyönetim, yani bireysel özgürlüğün ortadan kaldırılışı, sıkıyönetim mahkemeleri, basına önceden sansür, mallara el koyma, yürütme gücüne büyük yetkiler tanıyan bütün bu önlemler dikkatleri üzerlerine çekerler. Basın özgürlüğünün ortadan kaldırılışı ile kamuoyunun denetimi sınırlanmıştır ve İngiltere dışında kısmi seçimler askıya alınmıştır. Hükümetin yaşamının zaten parlamentoya tabi olmadığı askerî imparatorluklarda, yürütme "tam yetkiler"e sahiptir; ama Fransa'da, yasayıcı bir güç sağlayan kararnameler uygulaması, kanunların uygulanmasını askıya alır ya da sınırlar; Büyük Britanya'da, "krallığın korunması amacıyla" çıkarılan *act*'lar, Avam Kamara-

sı'nın gözatma hakkı koşuluna bağlı olarak, hükümete, varolan kanunları değiştirme olanağını sağlarlar. Bir yansız ülke olan İsviçre'de bile, Federal Konsey, güvenliği ve iktisadî etkinliği sağlamak için "sınırsız yetkiler" kabul eder.

Kamuya açıklanamayacak ivedi kararlar alma zorunluluğu da, parlamentoları temel yetkilerinden soyutlar: Hükümetler, meclislerin toplantı sürelerini sınırlamaya çabalar ve temsilcilerin eleştirilerini boğmak için sansüre başvururlar. Bununla beraber, milletvekilleri, çok geçmez, asker ve subay mektupları ile çıkarlar kürsüye; savaşın ve harekâtın yönetilişine, hükümetin ve idarenin yönetilişindeki yanlış ve kötüye kullanmalara karşı yükselen yakınmaları dile getirirler. Sorular, kredi oylamaları, yerine göre denetleme komisyonları, parlamentoya rolünü oynama olanağı sağlar bir parça ve sorunların üstüne gidilir. Ne var ki, parlamenterler pek sert direnişlere çarparlar ve her zaman da kıramazlar onları. Böylece, iktidarı birkaç kişinin elinde toplayan bir "savaş diktatörlüğü" kurulur: Almanya'da Hindenburg'la Ludendorff isteklerini bakanlara ve başbakanlara dayatırlar; İngiltere'de, Lloyd George'un egemenliğinde –beş üyelik– bir savaş komitesi *(War Cabinet)* vardır; Fransa'da da, Clemenceau'nun yönetiminde –beş kişilik– bir savaş komitesi görülür ki, Bakanlar Kurulu'nun çalışmasını hazırlar, ama aslında istediği gibi yönetir.

Öte yandan, savaşın dayattığı disiplin, demokrasideki ilerlemelerin gitgide gerilettiği "önde gelenler"in otoritesini artırır: Sadece yetkilerine kıskançlıkla bağlı askerî şeflerin değil, orduya hemen hemen tüm kadroları sağlayan burjuvazinin otoritesi artar; ulusal savunmaya zararlı düşüncelere, "bozcunculuk"a karşı mücadele, yalnız komutanlığın ya da yürütmenin eylemlerine değil her türlü düşünceye kadar yayılır. Niçin? Çünkü, sosyal yapıyı, patronların otoritesini ya da dinsel sorunları tartışırken, kutsal birliğin tehlikeye düşmesinden korkulur.

Kamu özgürlüklerini sınırlamaya ve yolsuzluklara karşı yakınmalara, 1915'ten başlayarak, kıyımlara duyulan tiksinti, kaynaklarda savurganlık ve boş olduğu kadar kesin zafere götürmesi de olanaksız görülen savaşı sürdürmeye muhalefet eklenir. Bu eğilimler, farklı ölçülerle, İngiliz barışçı çevrelerinde; İngiliz, Fransız, Alman kimi iş ve siyaset çevrelerinde dile getirilir. İngiltere'de İşçi Partisi içindeki kımıldanışlar, kıta

Avrupa'sında sosyalist muhalefete gelip ulaşır ve acılarla bıkkınlık arttıkça bu muhalefet de daha etkili hale gelir.

İsviçre'deki göçmen Rus sosyalistleri, İsviçreliler, ülkelerinin savaşa girmesine karşı olan İtalyanlar, Fransızlarla İngilizler, 1915 Mayıs'ında Zimmerwald'da, uluslararası bir konferans toplarlar; konferans kutsal birliği protesto edip "ilhaksız ve tazminatsız bir barış" ister. Almanya'da Liebknecht ile bir yirmi arkadaşı barış isteyip bağımsız bir parti kurarlar. 1916 Nisan'ında Kienthal'de, yeni bir uluslararası sosyalist konferansı toplanır ve ivedi bir ateşkesi dayatması için proletaryaya çağrıda bulunur. Yığınla savaşçı ile eski ideallerine bağlı kalmış emekçilerin özlemlerine yanıt veren fikir, çeşitli sosyalist partilere ve sendikacı çevrelere yayılır: Fransız sosyalist bakanları hükümeti terkederler; Liebknecht Berlin'de *Spartakusbund*'u kurar. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nda, milliyetlerin direnişi apaçık hale gelir; Rusya'da, işlerin gelişmesinden yakınan aydın burjuvazi, Duma aracılığıyla iaşe ve savaş imalatına elkoymak ister: Ne var ki, çar, Duma'nın toplantısını erteler ve çarla burjuvazi arasındaki kopuş tamamlanır; 1916'dan başlayarak, durum, devrimci bir niteliğe bürünür.

Rusya'daki devrim, sabrın ve takatin sonuna gelmiş halklar arasında derin yankılar yapar: Devrim, kimine göre izlenmesi gerekli bir örnektir; çünkü barış, kimi zaman ne pahasına olursa olsun barış arkasındadırlar. Stockholme Sosyalist Konferansı, barışın mümkün olduğu duygusunu güçlendirir; kutsal birlik fikrine yatmış sendika şefleri, kitle hareketlerince safdışı edilirler; cephede olduğu gibi cephe gerisinde de, barış adına gösteriler birbirini izler: Kimisi açıkça devrimci bir nitelik taşıyan grevler, ayaklanmalar, askerden kaçmalar sarar ortalığı.

1917 ve 1918 yılları onların yıllarıdır...

Böylece kıyımların, çekilen acıların, adaletsizliğin yol açtığı grevler ve ayaklanmalar, başta Almanya olmak üzere, askerî imparatorlukları çökertir, ama liberal ülkeleri de sarsar. Oralarda zafer coşkusu ve maddi yaşamın –görece– daha az çetinliği, yönetici sınıflara, çalkantıları yatıştırma olanağı sağlar; başka yerlerde ise, kanlı iç savaşlar ve yenenlerin yardımıyla iktidarlarını kurabileceklerdir.

Ancak, Rusya'da başarısızlığa uğrayacaklardır.

BÖLÜM II

İSTİKRAR VE ONARMA ÖNLEMLERİ

Alman gücünün hızla çöküşünün arkasından, İtilaf Devletleri'nin zaferi kesin ve tam görünür. Zafer, demokrasinin eski hasımlarının yok edilişini onaylar: Geleneksel askerî monarşiler, orduya ve Kilise'ye dayanan gerici sosyal sınıflardır bunlar; bu anlamda, zafer, Fransız Devrimi'nin son zaferidir. Avrupa'da kala kala birkaç monarşi kalmıştır, yeni yönetimlerin genel biçimi cumhuriyettir, halk egemenliği ilkesi hiçbir yerde tartışılır değildir. "Hukukun savaşı", liberal güçlerin zaferiyle sonuçlanmıştır ve asıl düşmanları da kesin olarak safdışı edilmiştir o güçlerin.

Bununla beraber, yatışmış olmaktan da uzaktır dünya; savaş her yerde sona ermiş değildir henüz; silahlı mücadeleler, birbirine hasım milliyetleri karşı karşıya getirmektedir ve özellikle de toplumu temelinden yıkmanın tehditleri görülmektedir: Yenilenlerin ülkesinde, Almanya'da, Macaristan'da devrimler vardır; zafer kazananlarla yansız ülkelerde korkutucu sosyal karışıklıklar hüküm sürmektedir. Özellikle Bolşevik devriminin yayılmasından duyulan korku ve kaygı büyüktür. Yenen ülkelerin yönetimlerinin, eski düzeni ve barışı yeniden yerli yerine oturtabilmeleri için iki uzun yıl gerekir.

GÜÇ VE GEÇİCİ BİR İSTİKRAR: 1919-1920

İstikrar önlemlerinin hedefi, başta sosyal karışıklıklardır.

Sosyal karışıklıklar ve son askerî harekât

Almanya'da devrim vardır.

Bağlaşıklarının kopup ayrılmaları, umutsuz bir durumda **bırakır Almanya'yı; Başkan Wilson'un Alman hükümetiyle görüşmeyi reddetmesi, donanmanın ayaklanışı ve ilk asker**

konseylerinin kuruluşu yüzünden, II. Guillaume tahtından ayrılmak zorunda kalır; Cumhuriyet'i, Sosyal Demokrat Parti'nin ılımlı kanadından Ebert ilan eder ve "bağımsızlar"la bir koalisyon hükümeti kurar. Kitle şaşkın ve hareketsizdir; sağ partiler ve yönetici sınıflar çökmüşlerdir. Gerçekten devrimci ve etkin olanlar sadece *Spartakusbund*'un gruplarıdır; onlar da askerler ve denizcilerle birleşerek düzeni yıkmaya ve grevlere kışkırtırlar. Onlara kafa tutacak yalnız iki güç vardır: Ebert'in sosyal demokratlarıyla ordu! Bir Bolşevik devrimini önlemek ve hemen bir Kurucu Meclis toplamak amacıyla, 19 Kasım'dan başlayarak, bu iki güç arasında gizli bir anlaşmaya varılır. Ülkenin güneyinde ve batısında, özellikle de Ruhr yöresinde ve Berlin'de korkutucu bir hal almış ayaklanmacı hareketler, eski ordunun birliklerince ezilir; 1919 Ocak'ında, Berlin'deki "kızıl hafta"yı Noske vahşice bastırır, yüzlerce ayaklanmacı öldürülür, Karl Liebknecht ile Rosa Luxemburg katledilirler. Bavyera'da –orada Kurt Eisner öldürülmüştür!–, Hamburg'ta, Bremen'de, Saksonya'da, Ruhr ile Magdeburg'ta karışıklıklar sürse de, bir komünist devrim girişiminin kesin başarısızlığıdır bu. Üç "bağımsız" komiser Aralık'ta hükümeti terketmek zorunda kalırlar; yeni Reichstag'da azınlığa düşmüş olan sosyal demokratlar, iktidarı Katolikler ve demokratlarla paylaşmak zorundadırlar. Sosyal ve siyasal devrim, Almanya'da bastırılmıştır.

Macaristan'da devrim vardır ve pek farklı bir nitelik gösterir: Orada devrim, Almanya'da olduğundan da fazla, küçük bir azınlığın eseridir ve komünistlerin iktidarı, ona çok daha köktenci bir damga vurur. Cephelerin çöküşünün ve İmparator-kral Karl'ın tahtını bırakmasının arkasından, muhalefetin liberal şefi Kont Karolyi Cumhuriyet'i ilan eder. İtilaf Devletleri'nin işgali, sefalet, işsizlik, komşu ülkelerin toprak istekleri karşısında yurtsever güçlerin kızgınlığı, büyük toprak sahiplerine karşı bir ayaklanmaya yol açar; kentlerde Komünist Parti'nin etkisi artar ve Mart'ta Bela Kun iktidarı alır. Dışarıya karşı ulusal hareketi, büyük toprak sahiplerine karşı da sosyal hareketi temsil eden "Macar Komünü", üretim araçlarını, büyük ve orta mülkleri; bütün sanayi, maden ve taşıma işletmelerini; mağaza, banka ve sigortaları, eğitim kurumlarını millileştirir. Her millileştirilen işletme, işçilerin seçtiği ve seçilmiş bir

"Denetim Konseyi"nin yardım ettiği bir "Üretim Komiseri"nce yönetilir. Üretimin bütünü de, daha üst kuruluşların yönetim ve denetimine bırakılır. Ne var ki, abluka, Fransız birliklerinin korumasında ortaya çıkmış Amiral Horthy ile Kont Bethlen hükümetinin yönlendirdiği karşıdevrimci etkinlikler, devrimci yönetimi zayıflatır. 1919 Temmuz'unda, Rumenler, "Allahsız kızıl rejim"i yıkmak üzere, Budapeşte'nin üzerine yürürler; "kızıl lejyonlar"ı ezer ve üç ay ülkeyi yağmalarlar. Sonunda, Amiral Horthy'le karşıdevrim iktidarı alır, cumhuriyete son verilir ve beyaz terör kol gezer. Düzen kurulmuş ve büyük toprak sahiplerinin iktidarı onarılmıştır.

Devrimci kargaşa, sadece yenilen ülkelere özgü değildir; yenen ülkelerle yansız kalanlar da, yoğun bir sosyal karışıklıkla sarsılırlar. Bir dört yılın acıları ve yoksunluklarının yarattığı kızışma büyüktür ve onu besleyen etkenler de şunlardır: Rus devrimi örneği ile, Batılı yönetimlerden desteklenen karşıdevrimcilere dikilip ona yardım etme arzusu; uğrunda onca savaşılmış ve acı çekilmiş hukuk barışının, Wilson'un ilkelerine karşı çıkan yönetimlerce baltalanacağı korkusu; o çetin ve askerî disiplin yıllarının arkasından, "daha iyi ve özgürlük içinde yaşama"ya duyulan özlem! Fiyatlarda korkunç yükseliş, burjuva düzene karşı başkaldırı yı daha da bileyler. Böylece 1919-1920 yılları, savaş sırasında umutları beslemiş olan sosyal adalet ve barış idealinin gerçekleşememesinin yarattığı hınç ve düş kırıklıklarının yıllarıdır.

Belçika'da, Fransa'da, İngiltere'de, İtalya'da ve İspanya'da, işçi ve sosyalist sendikaların üye sayısı çığ gibi artar, grevler alır yürür; bu grevlere karşı hükümetlerin yasaklamalara gittiği, yer yer askeri kullanmaya kalktığı da görülür.

Söz konusu işçi hareketlerini daha da korkutucu kılan büyük sosyal tehlike, sosyalist Rusya'nın varlığı dır ve bütün sosyalizmlerin çekildiği bir kutup durumundadır. Böylece, devrimin yayılması korkusu, ayakta kalabileceğine kimsenin inanmadığı bu rejime karşı mücadeleyi kışkırtır. 1917'den başlayarak Almanya'ya karşı bir doğu cephesini sürdürmek, 1918'den beri de, Amerikalıların ve İtilaf Devletleri'nin limanlara yığdığı savaş malzemesi stoklarını koruma bahanesiyle, Arkhangelsk'e, Murmansk'a, Vladivostok'a seferi birlikler yollanır; Sibirya'da, Güney Rusya'da, Baltık yöresinde boy gös-

teren bolşevik karşıtı güçlere yardımda bulunulur. Sonunda, Riga antlaşmasıyla son bulan Polonya-Rusya savaşının arkasından, 1920'de barış kurulur. Devrimci Rusya, düşmanlarına kafa tutmayı başarmış, varlığını korumuştur, ancak korkuların ve kuşkuların konusudur; Batılı yönetimler, boşa çıkan askerî müdahale politikasının yerine, onu çevreden soyutlayacak, karantinada tutacak bir "sağlık kuşağı" politikasını geçirirler.

Bu arada, çökeceği günü de beklerler.

Barışın kurulması

Almanya, toprak edinmek ve Avrupa üzerinde egemenliğini kurmak için uzun bir barış dönemine son vermişti; bu ise, insanlığın bir uygarlık kazanımı olarak baktığı değerlerle bağları koparmak demekti: İnsan yaşamına ve hukuka saygı, insanlar arasındaki uyuşmazlıkları çözmede güce başvurmayı reddetme idi bu değerler de. Böylece, demokrasilerin verdikleri savunma savaşı ise, bir "hukuk savaşı" idi; şiddete ve adaletsizliğe karşı bir seferberlikti. Ne amaçla? Halklara özgürlük getirmek, sağlam bir barışa kavuşmak, hakça eşit halkların, tıpkı bireyler gibi bu haklarının saygı göreceği bir uluslararası örgüt kurmak için!

Savaş öncesinde, Başkan Wilson, söylev ve mesajlarıyla, ülkesinin amaçlarını dile getirmiş ve a d i l v e s ü r e k l i b i r b a r ı ş ın koşullarına değinmişti; söylediklerinin de, pek büyük yankıları olmuştu dünyada. Uyuşmazlıkların nedenlerine son vermek için, milliyetler ilkesinin uygulanmasını, yabancı bir egemenliğe tabi halklara bağımsızlık verilmesini öneriyordu; gizli diplomasinin son bulmasını, uyuşmazlıklarda hakem olacak bir M i l l e t l e r C e m i y e t i' nin kurulmasını, yenilenler için bile adil bir barışa gidilmesini savunuyordu. Ne var ki, Birleşik Devletler'le dünya kamuoyunun ve pek güç durumdaki Almanya'nın da istediği bu ilkelerdi.

Ancak, söz konusu ilkeler az uygulandı ya da uygulanmadı. Zaferi kazananlar bundan yararlanmak, meydanın boşalmasıyla dünya üzerindeki egemenliklerini sağlamlaştırmak; vaktiyle fethettikleri kolonileri yeniden paylaşmak; Avrupa'ya, bir öç savaşını imkânsız kılacak bir örgütleniş getirmek özlemi içindeydiler.

1919-1920 yıllarının antlaşmaları bu hedefe yönelik oldu.

Gerçekten, 28 Haziran 1919 tarihli Versailles Antlaşması başta olmak üzere söz konusu antlaşmalar, Wilson'un ilkeleriyle Avrupa'nın eski diplomasisi arasındaki uzlaşmaların ürünüdürler. Yenenler, ulusal devletler yaratarak, Doğu ve Orta Avrupa'da bağımlı durumdaki halklara özgürlük getirerek, milliyetler arasındaki uyuşmazlıklara son vermek istiyorlardı. 1920'de çizilen sınırlar, bütüne bakıldığında, halkların özlemlerine daha uygundur; ulusal azınlıklar 1914'te olduğundan daha azdır sayıca. Ne var ki, kaybolmuş değildir bunlar. Sonra, yeni sınırlar çizilirken, özbeöz ulusal devletlerin kurulmasını imkânsız kılacak iktisadî, stratejik, etnik gerekler göz önünde tutulmuştur. Ama bu devletlerin siyasal ya da iktisadî bağımsızlıklarını koruyacak araçlar da verilmek gerekmez miydi? Ayrıca, akıldışı olmasa da mantıksız sınırların çizildiği ve böylece halklar arasında sürekli uyuşmazlık yaratmanın kapılarının da açık tutulduğu görülür. Almanların, özellikle Macarlarla Türklerin uğradığı kayıplar böyledir.

Öte yandan, yenilenler, sürgit güçsüz durumda kalmaları için, askerî bakımdan silahsızlanmaları ve kimi iktisadî önlemlere uymaları gerekmektedir. Savaşın baş sorumlusu Almanya'ya getirilen özellikle ağır kayıtlar vardır. Aynı türden kayıtlar, Bulgaristan'ı, Osmanlı Devleti'ni, Macaristan'ı ve Avusturya'yı da kıskıvrak bağlar; Almanya ile Avusturya'nın birleşmesini *(Anschluss)* engellemek için önlemler alınır.

Aslında bir "Kartaca Barışı"ndan başka nedir ki bu?

"Ne iyi, ne mümkün, ne de pratik"tir; Keynes'in dediği gibi, "adalete, acımaya ve sağduyuya bir meydan okuma"dır bir yerde.

Resmî olarak görmezden gelinen Rusya karşısında ise, İtilaf Devletleri, onu soyutlamak için, Finlandiya, Estonya, Letonya, Litvanya, Polonya ve Romanya'dan oluşan bir "sağlık kuşağı" ile kuşatırlar. Orta ve Doğu Avrupa'da, başlıcaları Çekoslovakya ve Polonya olmak üzere, belli sayıda Slav devletler Almanya'yı gözetleyeceklerdir.

Böylece, politika ve ülke planında, Wilson'un ilkeleri büyük darbeler yemiştir. Ama öte yandan, **yeni bir savaşı önlemek isteyen bir dizi barış** antlaşması söz konusu ilkeleri ayakta tutmak ister.

Milletler Cemiyeti Antlaşması başında gelir bunların.

"Her savaş bütün bir camiayı ilgilendirir ve camia, milletler barışını koruyacak önlemleri almalıdır" ilkesinden hareketle, Antlaşma, 5'i sürekli (Birleşik Devletler, Fransa, Büyük Britanya, İtalya, Japonya) 9 üyelik bir konseye, üyeler arasında çıkacak her türlü uyuşmazlığı çözümlemek, savaş açacak her devlete karşı iktisadî ve askerî önlemleri almak görevini verir; çeşitli ülkelerin silahsızlanmasına göz kulak olmak, "uygulanamaz" hale gelmiş antlaşmaları gözden geçirmek, bir uluslararası Çalışma Bürosu kurmak, son olarak eski Alman kolonileriyle yenenlerin idaresini üstlendikleri eski Osmanlı topraklarını denetlemek de Antlaşmanın öngördüğü şeyler. Özetle kısa, genel, eksikleri bulunan, kimi zaman karanlıkları da olan bir metindir bu. Barışçı umutlara tam anlamıyla yanıt vermekten uzaktır: Savaşa başvurmayı biçimsel olsa bile yasaklamaz ve bir uluslararası zabıta gücünü hemen kurmaz. Ama sonraki düzeltmelere açık bir yapıdadır. Her devletin içinde görülebilecek azınlıkları ise koruyucu önlemler içerir.

Aslında, belli bir enternasyonalizmin aracı olabilecek Milletler Cemiyeti, yenenlerin bir egemenlik aracı olup çıkar yazık ki!

Avrupa'da barışı kuran İtilaf Devletleri, onu Uzakdoğu'da da gerçekleştirmeyi ve Avrupalılarla Amerikalıların çıkarlarını tehdit eden Japonya'nın elde ettiği üstünlüğe son vermeyi isterler. 1921'de Birleşik Devletler'in çağrısıyla toplanan Washington Konferansı, Japon yayılışına "dur" der: Silahlanmanın sınırlandırılması; Çin'in egemenliğine, bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne saygı; Sibirya'dan çekilme ve açıkkapı ilkesini tanıma dayatılmış olur. Böylece, savaşın Beyazlar aleyhine Uzakdoğu'da bozduğu denge sağlanmış olur.

Düzenin yerleşmesi. Siyasal ve sosyal reformlar

Devrim savuşturulduktan ve barış kurulduktan sonra, liberal kurumları yerlerine oturtmak ve halk kitlelerine, Rus örneğine takılmaktan alıkoyacak ödünleri vermek kalır.

S i y a s a l r e f o r m l a r görüyoruz.

Zafer kazanan ülkelerin saygınlığı öylesinedir ki, yenilenler

ve yeni devletler onların kurumlarını kabul ederler. Almanya'da monarşi kaybolur; sadece Macaristan krallık olarak kalır, ama komşularının vetosu nedeniyle hükümdarı yoktur. Bütün yeni devletler, Polonya, Çekoslovakya, Baltık ülkeleri cumhuriyettirler. Geneloy, hiçbir yerde tartışılmaz. Rejim olarak, b i r - e y c i i l k e l e r iyle p a r l a m e n t e r r e j i m revaçtadır: Özgür insanın, devlet ve bütün sosyal gruplar karşısında haklarının üstünlüğü esastır. Çekoslovak Anayasası (1920) ile Polonya ve Yugoslavya anayasaları (1921), Fransız modelinden esinlenirler. Almanya'da ve Avusturya'da, parlamenter rejime daha açık bir hukuksal biçim verme çabaları görülür. Kimi ülkeler, İsviçre'den halkın yasa önerme hakkı ile referandumu alır; çoğu, seçilmiş Meclisin yürütmeye üstünlüğünü, bazıları da cumhurbaşkanının halkça seçilmesini kabul ederler.

S o s y a l r e f o r m l a r a elatılır.

Hükümetler, bir yandan sosyal karışıklıkları bastırırken, bir yandan da kimi eski sendikal istemlere yanıt verirler: 8 saatlik iş günü, toplu sözleşme hakkı, miraslar üzerinde müterakki vergi ve işsizliğe karşı zorunlu sigorta bunlar arasındadır.

Orta ve Doğu Avrupa'da t o p r a k y a s a l a r ı ağır basar.

Gerçekten, Avrupa'nın doğusunda sosyal düzeni tehdit eden, toprak sorunudur. Alman ya da Macar aristokrasisi ile Kilise'nin elindeki büyük toprak mülkiyetinin yanı sıra, köylüler pek küçük toprak parçalarını kullanırlar ve bir yarı-servaja tabidirler; özellikle nüfusun artmasıyla derin bir hoşnutsuzluğu sürdürür bu rejim. Kırsalda ayaklanmaları ve Rusya'daki gibi toprakların bölüşülmesini savuşturmak amacıyla, bütün yeni devletler (Çekoslovakya, Yugoslavya, Romanya, Polonya, Finlandiya, Estonya, Letonya, Litvanya), 1919 ile 1920'de toprak kanunları çıkarırlar. Ne var ki, bir devrim tehdidi altında kararlaştırılmış bütün bu reformlar, eski sahiplere belli bir tazminat ödemeyi şart koşarlar; öyle de olsa, sonraki yıllar, yarım yamalak ve ağır ağır uygulanırlar. Reform, sadece ulusal bir aristokrasiye sahip olmayan ülkelerde (Yugoslavya, Çekoslovakya, Estonya) radikaldir; Polonya'da ve özellikle de Macaristan'da, devrim ve savaş tehlikesi kaybolur olmaz, yerel aristokrasi reformun gerçekleşmesine karşı çıkar ve sonuçta ülkenin tarımsal yapısı pek az değişmiş olur.

Böylece, düzen ve barış yerleşir; artık 1914'ten önce Avrupa'yı dünyanın merkezi ve efendisi yapmış olan dengeye ve ekonominin hızla kalkınmasına dönüşün önünde hiçbir engel yok gibidir.

Savaşın bilançosu

Ne var ki, savaşın pek ağır bir bilançosu vardır Avrupa için: Çünkü, milyonlarca genç insanını yitirmiştir yaşlı kıta; yakılıp yıkılmış, parçalanmıştır; binbir uyuşmazlık tohumunu barındırır bağrında ve deniz aşırı korkunç rakipleri zenginleşirken, onun dengesi altüst olmuştur.

Gerçekten, insanca kayıplar korkunçtur: Almanya'nın ölü sayısı 1.827.000'dir ki, 15'le 50 yaş arasındaki insanlarının yüzde 12'sidir; bu rakamlar, Fransa için 1.400.000, yüzde 14; İngiltere için 744.000, yüzde 6; Birleşik Devletler içinse, 115.000, yüzde 0,5'tir. Öteki ülkeler için tahminlerde bulunabiliriz: İtalya 700.000, Avusturya-Macaristan 1.350.000, Sırbistan 370.000 insanını kurban vermiştir... Rusya için 1914-1920 arası ölü sayısı 7 milyona yakındır. Avrupa, toplam 13 milyon evladını yitirmiştir. Bu rakamlara, sivil halktan istilalar, salgınlar, yiyecek kısıtlaması ve kıtlık yüzünden ölenler ile doğum açığını da eklemeli. Savaş giderlerinin geçmiştekilerle hiçbir benzerliği yoktur; fiyatlarda yükselişin, iktisadî potansiyelde düşüşün, bütçe açıklıklarının ve dışarıya borçlanmaların da öyle. Dış borçlanmanın ağırlığı yüzünden, Avrupa, Birleşik Devletler'e bağımlı olup çıkmıştır; bu sonuncusu da, dünyanın başta gelen mali gücüdür.

Öte yandan, Avrupa ekonomisinin genel koşulları ile ticaret akımları, 1913'te aşağı yukarı istikrarlı iken altüst olmuştur bunlar. Sadece Orta Avrupa'dadır ki, değişiklikler pek sınırlı kalmıştır. Savaş, Avrupa içi ticaretin büyük bir bölümünü yıkmış ve kıtanın azık-gereç kaynaklarını deniz aşırı ülkelere doğru değiştirmiştir. Japonya ile Birleşik Devletler, bu değişiklikten en çok yararlanan ülkelerdir.

Sonra, Avrupa bölünmüş ve zayıflamıştır: Wilson'un 14 noktası, Avrupa'yı yeni temeller üzerine kurmayı isterken, antlaşmalar pek saygılı olmamıştır. Ulusal devletlerin çoğalması, Avrupa'yı bölük-pörçük etmiş, sınırları uzatmış, gö-

rece de olsa iktisadî bağımsızlık için gerekli kaynaklardan yoksun zayıf devletler yaratmıştır; bu devletlerin birliği, yığınla ulusal azınlıklar nedeniyle sallantılı ve geçicidir. Söz konusu devletler yalnız içlerinde değil, kendi aralarında da sürtüşmelidirler. Ayrıca, yenen devletler arasında da, kıta içinde ve dışında da rekabet ve çıkar uyuşmazlıkları vardır. Almanya'nın Afrika'daki sömürgeleri kapışılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin yenilgisinin arkasından, Ortadoğu petrollerinin bölüşülmesi, Suriye'nin toprakları, Doğu'da nüfuz dairelerinin paylaşımı, zaferi kazananları karşı karşıya getirmiştir. Dahası yenilenler, Almanya, Avusturya, Macaristan, Bulgaristan, Türkiye, olan bitenden şikâyetçidirler. Böylece, çoğunun gözünde, 1920'den başlayarak, barış, ne adil görünmektedir, ne de sürekli. Sorunlara olsa olsa geçici çözümler getirilmiştir. Bu durum ise, dünyanın geri kalanında egemenliğinin alabildiğine sarsılmış olduğu bir sırada, Avrupa'nın kalkıp doğrulma şanslarını pek güçleştirmektedir.

Askerî zaferi Fransız ve İngiliz orduları kazansa da, asıl kazançlı çıkan, Atlantik ötesi Birleşik Amerika'dır: Savaşın zenginleştirdiği bu ülke, yeryüzünün üstün gücüdür şimdi. Böylece, milyonlarca insanını yitiren ve kalkınma gücü pek zayıflamış olan Avrupa, dünya egemenliğini onunla paylaşmak zorunda kalacaktır. Ancak, yeni ve daha da önemli bir olay vardır: 1917'de Rusya'da devrim olmuştur.

Nedir getirdiği onun başta?

Rusya'da devrim, Almanya'nın yükünü hafifleterek ve onu iki cephede birden savaşmanın tehlikelerinden kurtararak, Orta Avrupa imparatorluklarına başlangıçta yardımcı olmuş görünümündedir ve onlar da, bundan yararlanıp 1918'de İtilaf Devletleri'ne ağır darbeler indirirler. Ne var ki, devrim, bütüne bakıldığında, İtilaf Devletleri'nin davasına yardımcı olmuş sayılır: Çarlığın düşüşü Başkan Wilson'un kararını kolaylaştırmış, o da savaşı demokrasilerin bir savaşı olarak sunabilmiştir; bunun gibi, Osmanlı paşalarının savaş iradesini sarsmıştır; Avusturya-Macaristan'ın Slav birliklerinin kopup çekilmesini hızlandırmış, *Spartakusbund* ile bağımsız Alman partisini cesaretlendirerek onların imparatorluk rejiminin çöküşünde önemli bir rol oynamalarını sağlamıştır; Rus Devrimi gibi Alman Devrimi de, grevlerle, asker ve denizcilerin ayaklanmasıyla başlamıştır; Avustur-

ya-Macaristan'da devrim, bir sosyal ve ulusal devrimdir. Rus Devrimi'nin ise, bir başka önemli sonucu vardır: 1914'te enternasyonal sosyalizmin iflasından sonra, bir an için ne yapacağını bilemez hale düşmüş emekçi kitlelerin önüne bir örnek koymuş ve cesaret vermiştir onlara.

O emekçi yığınlar ise, başlarda, kapitalist rejimi ve savaşı kendiliğinden desteklemiş, ama sonra bu savaşın "kendi" savaşları olmadığını farketmişlerdir; yönetici sınıflar ise, söz konusu kanlı çatışmayı ne önleyebilmiş, ne kısaltabilmiş ve kendi içinden bir bölük insanın –yığınların acıları pahasına– zenginleşmesine yol açmış olduğu için korkunç bir itibar kaybına uğramıştır. Başlarda, milliyetçi dalganın kabarmasıyla üstü örtülen sınıf çelişmeleri, dört yıllık sefalet boyunca daha çarpıcı ve kızıştırıcı bir halde yeniden ortaya çıkmıştır. Yönetici sınıflar bunun bilincindedir: Devrimin yayılacağı korkusu içindedirler, o yüzden de Rusya'daki bu yeni devleti yıkma duygusuyla doludurlar. Çünkü, bu yeni devlet, tarihte ilk kez, sosyalizmi kuramdan gerçeklikler alanına aktarıyordu. Beyaz dünyanın birliği bozulmuştur, yansızlara da yer yoktur orada; artık yönetimler, partiler, bireylerin sempatileri, bazıları için korku ve tiksinti, bazıları içinse umut konusu olan, işte bu Rus Devrimi'ne bakarak sınıflandırılacaktır.

Son olarak, iktisadî ve siyasal liberalizm de ağır yaralar almıştır.

Gerçekten savaşın derinden derine sarstığı sadece sosyal yapı değil, iktisadî temellerdir de: İktisadî liberalizmin ilkeleri terkedilmiştir ve görünen de odur ki, koşulların esinlettiği ve şimdiye kadar ütopyacı ve felaket getirici olarak --daha baştan– mahkûm edilen s o s y a l i z a n ö n l e m l e r, ulusun selameti için tek etkili önlemler belli olmaktadır. Siyasal alanda, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Çarlıkla Osmanlıların sultaları altındaki halkların kurtuluşu, XIX. yüzyılın liberal çabalarının zafere ulaşması olarak görülebilir: Milliyetler ilkesinin üstün gelmesi, askerî monarşilerle "Alman militarizmi"nin yenilgisi, özgürlüğün kesin bir zaferi gibidir. Bununla beraber, dört yılın "savaş diktatörlüğü", geçen yüzyılın liberal ve demokratik fetihlerini tartışılır hale getirmiştir; siyasal liberalizme y ü r ü t m e g ü c ü y a r a r ı n a vurulan darbeler tehlikeli örneklerdir ve ilginç olanı, sosyal güçlüklerin tek etkili ilaç-

ları olarak görülmeleridir. Böylece, siyasal ve iktisadî alanda, savaşı izleyen uzun yıllar boyunca açılıp serpilecek olan bütün kurumların ve uygulamaların tohumları, savaş sırasında çimlenmiş haldedir.

Bununla beraber, 1920'den 1929'a değin olan dönem, bir "düşler dönemi" olacak, "normale dönme"nin, yani geçmişi yaşatmanın hayalleri görülecektir. Birleşik Devletler'in kendi kıtasına çekilmesi ve Rusya'nın bir anlığına zayıflaması, yüzyılın başlarından beri içten içe hazırlanan ve savaşın da salıverdiği değişiklikleri görmeyi engellemektedir.

İKTİSADÎ ONARMANIN BAŞARISIZLIĞI

Savaş öncesi dönemi niteleyen, geçici bunalımlarla karşılaşsa da, dünya ekonomisinin sürekli genişlemesidir. Bunun tersine, 1920 ile başlayan dönemin niteliği ise, birden kesintiye uğrayan hızlı bir gelişmenin arkasından, ülkeden ülkeye değişen bir d u r g u n l u k tur. Bunun en korkunç etkisini ise Avrupa görür. Kıtanın belli başlı altı sanayi ülkesinin, 1880'den 1913'e kadar sanayi üretiminde yıllık büyümesi ortalama yüzde 3,25 iken, gitgide düşer bu; enflasyondan ve parasal kaostan sıyrılmak için büyük güçlüklere uğrar kıta ve geçmişteki kalkınma gücünü yakalayamaz. O sıralarda oluşan İkinci Sanayi Devrimi'nden de yararlanamadığı gibi, yeni piyasa koşullarına uyamaz ve vaktiyle servetine yol açan eski alışveriş akımlarını tekrar elde edemez; gitgide gerilediğini kendi gözleriyle görür.

1920 bunalımı ve parasal düzensizlik

Savaştan çıkıldığında, hammadde, yiyecek ürünleri ve mamul madde ihtiyaçları dev çaptadırlar: Milyonlarca aç insanı beslemek, giydirmek; tükenmiş stokları yeniden yapmak; yıkılmış fabrikaları, çökertilmiş taşımacılıkla donanmayı tekrar onarıp donatmak, köhnemiş malzemeleri yenileriyle değiştirmek gerekir. Savaş için çalışmış Avrupa sanayileri barış sanayisine dönüşürler; parola, daha çok üretmektir; ancak bir an için, ihtiyaç duyulan ürünlere sahip devletlere çağrıda bulunmak gerekir. Japonya, Birleşik Devletler, Kanada, Brezilya, Arjantin, Avrupa ülkelerinin azık-gerecini savaş sırasında olduğu gibi sağ-

larlar. Ancak, savaş boyunca yükselen fiyatlar, sonsuz ihtiyaçlar nedeniyle daha da hızlı artarlar; örneğin petrol ve buğday için artış dört misli, ipek için üç misli, pamuk için yüzde ellidir. Böylece, Avrupa'nın dışalımı çoğalırken, dışarıya satışı pek zayıf kalır; 1919 Mart'ında, Birleşik Devletler, arkasından da Büyük Britanya, müttefik hazineler arasında yerleşik dayanışmaya son verip de avansları birden kestikleri anda hesap açtığı vahim hale gelir; Avrupa'da özel kredilerle banka avansları bu kopuşu giderecek güçte değildirler ve öyle olunca da ani, ağır bir bunalım patlak verir, bütün ülkeleri de etkiler.

Dövizlerin tükenişi bir istem azalışına yol açar: Avrupa'nın satın almak için parası yoktur; azalma, tahıl alımından bütün öteki sanayi dallarına kadar yayılır; ücretler ciddi biçimde azalır, işsizlik çoğalır; bankalar kredileri kısar, çoğu zaten güçlük içindedir; esham ve tahvilat çöker. Ekonomi 1922'de kendine gelir, ancak bunalım sürekli izler bırakır ve para bunalımının gerçek bir kaosa yol açtığı Avrupa'da olur bu özellikle.

Gerçekten, sanayi ve ticaret Avrupa'sının, bütün bir XIX. yüzyıl boyunca yararlanmış olduğu güvenlik ve istikrar, alışkanlıkları altüst eden ve iktisadî kalkınmayı güçsüzleştiren bir parasal istikrarsızlığa bırakır yerini. Sadece İngiltere, parasını istikrara kavuşturmak için gerekli çabaları yapabilecek durumdadır: Nitekim, 1919'dan başlayarak, bütçeyi dengede tutmak, parasal enflasyonu reddetmek yolunda pek dirençli davranılır. Sterlinin dolarla eşitliği sağlanır; Londra, yeniden dünyanın en büyük mali merkezi olup çıkar. Kıtanın öteki ülkeleri ise, paralarını, savaş öncesi düzeye getirebilecek durumda değildirler; istikrarı kurup enflasyonun sonuçlarının üstesinden gelmeleri gerekir. Bunalım, özellikle Orta Avrupa'da ciddidir. Alman markı çeşitli nedenlerle hızla değer kaybeder; bunalım ancak 1924'te önlenir; öteki Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri de paralarını sağlığa kavuştururlar. Fransa da, büyük dalgalanışların arkasından, parasına istikrar getiren son büyük devlet olur.

Öyle de olsa, enflasyon sürekli sonuçlar bırakmıştır. Onlardan biri de şudur: Doların ya da sterlinin karşısına kendi parasını çıkaran devlet, aslında onların geleceğine bağlamıştır yazgısını ve ister istemez Anglosakson ülkelerine bağımlılık içine girmiştir.

Denizaşırı ülkelerin gelişmesi

Avrupa'nın güçlükleri, hatırı sayılır bölümüyle, üretimin –savaş sırasında oluşmuş– coğrafi dağılımındaki değişikliklerin yanı sıra, denizaşırı ülkelerde gerçekleşen dev ilerlemelerin eseridir; söz konusu ülkeler, ister yeni sanayileşsin ister daha önceki sanayisini geliştirsin, pazarını Avrupa'ya kapar ve başka pazarlarda onunla rekabete girişir.

İlk göze çarpan da, Amerika Birleşik Devletleri'dir.

Gerçekten, savaş, işitilmemiş kazançların kaynağı oldu Birleşik Devletler için: Savaş sırasında İtilaf Devletleri'nin, sonra da savaşmış bütün ülkelerin müteahhidi durumundaki Birleşik Amerika, tüm dünyada, Avrupalı ürünlerin eksikliğini giderdi; dışardan gelen büyük istem, erzak olarak ve mamul madde olarak üretimini artırmaya götürdü. Ticaret dengesinin fazlalığı bir sermaye akınına yol açtı; bununla, borçlarının büyük bölümünü tasfiye ederken, kendisi de alacaklı oldu. Avrupa'ya borç para verdi (1919'da 3.000 milyar frank); Güney Amerika ülkelerinin akçalanmasında Avrupalıların yerine geçti. 1920-1922 bunalımı, işsizliğe, iflaslara, sert deflasyona yol açar, ama durum çabucak düzelir ve içerde alabildiğine korumacı bir rejimden yararlanan üretim şaşırtıcı bir gelişim içine girer. Tarımda, sanayide, açık deniz ticaret donanmasında genişleme ve verim büyüleyicidir. Böylece, Amerikan mallarının dünya piyasalarını istila edip oralardan Avrupa mallarını kovması hiç de şaşırtıcı değildir. Amerika dünyaya satar ve içerde de, yasaklayıcı gümrük tarifeleri bütün rakipleri kıskançlıkla tasfiye eder. Bununla da kalmaz, Birleşik Devletler, Büyük Britanya'yla beraber, dünyanın bankasıdırlar özellikle: Yeni dış yatırımlara sel gibi para akar.

Avrupa'daki savaş, Birleşik Amerika gibi Japonya'ya da masalsı kazançların kapısını açar: Özellikle Uzakdoğu'da, kendi bağlaşıklarıyla yansızlara silah ve her türden donanım maddesi satışından gelir bu kazançlar. Avrupalı rakiplerinin yokluğundan yararlanıp, sanayisi ve donanması alabildiğine gelişir. Bir eli Okyanusya'daysa, bir eli Güneydoğu Asya'dadır. 1920-1922 bunalımını o da yaşar, ama atlatır. 1923'teki korkunç deprem de engellemez gelişmeyi. Hindistan, dokumalarının baş müşterisidir; Birleşik Devletler de ipeklileri-

nin. Maden ve kimya sanayileri de tam bir gelişme içindedir. El emeğinin bolluğu ile ucuzluğu; merkezîleşmiş ve iyi donanmış bir sanayi ve ticaret örgütlenişi, Japonya'yı, özellikle de Uzakdoğu'da, Avrupa ile Amerika'nın korkunç bir rakibi yapıp çıkmıştır.

Yeni ülkelerin sanayileşmesi, savaş sonrası dünya ekonomisinin bir başka temel olgusudur. Birleşik Devletler'le Japon sanayisine atılım getiren nedenler onlar için de söz konusudur. Brezilya ile Arjantin, sanayilerini geliştirip üretimlerini artırırlar ve dışarıya mal satarlar. İngiliz dominyonları için, savaş, "iktisadî olgunlaşma"yı hızlandırıcı bir rol oynar: Kanada, Güney Afrika Birliği, Avustralya ile Yeni Zelanda için durum budur.

Asya'da, bir iç savaş içinde olsa da, Çin, pamuklu sanayisinin üretimini beş katına çıkarır; ama asıl Hindistan'dır ki büyük ilerlemeler kaydeder. Bütün bu "savaş çocukları"ndaki gelişmelerin Avrupa, bu arada İngiliz ekonomisinin aleyhine olduğunu belirtmeye gerek var mı?

İkinci Sanayi Devrimi ve ekonomide değişiklikler

Savaş, 1914'ten önceki teknik buluşların ilerlemelerini hızlandırdı ve uygulanışlarını da genişletip yaydı. Sonraki yıllarda başka buluş ve yenilikler yeni ürünlere ve büyük çapta üretime olanak sağlayan yöntemlere yol açtı; ne var ki bu ilerlemelerden esas olarak Amerika Birleşik Devletleri'nde yararlanılır ve Avrupa'nın iktisadî yönden gerileyişini daha da şiddetlendirir onlar.

Neleri görüyoruz bu ilerlemeler arasında?

Elektrik le yanmalı motorun yayılışı başta gelir. Gerçekten, onların yayılışı, XIX. yüzyılda buharlı makinenin yol açtığı devrime benzer bir devrimdir: bu yayılış, ekonominin yapısı ile verimliliği baştan aşağıya değiştirir. Elektrik üretimi artar ve gitgide daha uzak mesafelere nakledilir olur; bütün sanayiler için, elektrik, enerji kaynağı olarak kömürle –göğsünü gere gere– rekabet etmekte ve en küçük ve en dağınık çiftliklerin mekanikleşmesini sağlamaktadır.

Elektrikle işleyen motor, mekanikleşmeyi kolaylaştırarak, yeni üretim yöntemlerine atılım getirir: Ford'un 1919'ten önce

otomobil yapımında ilk kez kullandığı zincirleme çalışma yaygınlaşır ve maliyet fiyatını düşürür; standartlaşmaya kapıları açarken, zanaatçılığı onarma ve bakım işlerine doğru iter.

Petrolle işleyen yanmalı motor, elektrikten de fazla olarak, kömürün üstünlüğüne darbe vurur; sanayinin yeni bir dağılımı ile yeni bir işbölümüne götürür, bu da en az sanayileşmiş bölgelere kadar etkiler her şeyi. Kamyon, atın yerine geçmiştir; uçak, gözalıcı bir gelişme gösterir ve çok geçmez, önem bakımından otomobille yarışır hale gelecektir.

Böylece, elektrik ve motor, işletmelerin rasyonelleştirilmesini kolaylaştırır ve sanayide olduğu kadar üretilenin dağılımında verimliliği artırır.

Maden ve kimya sanayilerindeki teknik ilerlemeler in sonucu, yeni ürünler ve yeni imalat biçimleri ortaya çıkar: Paslanmaz çelik, alüminyumun çeliğin yerine geçmesi, fırınların gücünün artması, petrolün arıtılmasındaki gelişmelerle yeni alt ürünlerin, yapay dokumaların, plastik maddelerin elde edilmesi akla ilk gelen örneklerdir. Bütün bu yenilikler, eski hammaddeler hiyerarşisi ile, savaşın daha önce iyiden iyiye bozduğu üretim merkezlerinin dağılımını altüst eder; söz konusu yenilikler, eşkiye dönüşün de kapılarını kapar.

Ne var ki, bütün bu gelişmelerden payını alanlar, başta en dinamik ülkeler, Birleşik Devletler ile Almanya'dır. Çünkü, söz konusu teknik yöntem ve yenilikler, pek önemli bir sermaye ile, değişik ve en nadir hammaddelerin alımını gerektirmektedir. Öteki ülkelerde yığınla eksiklik ve engel vardır bu bakımdan.

Böylece, savaştan önce Taylor'la Ford'un önerdikleri çalışma yöntemleri, üretimin rasyonelleştirilmesi *(scientific management)*, ekonominin koşullarını değiştirir ve işletmelerin temerküzünü hızlandırır; ancak büyük sanayi ülkeleri arasında eşitsiz ve gecikmelidir yayılışları. Örneğin, Birleşik devletler'de ve Almanya'da, söz konusu yöntemler alabildiğine uygulanır ve üretimi büyük ölçüde artırırken, Fransa'da, sadece maden ve otomobil sanayilerindedir uygulanış ve böylece Fransız sanayisinin teknik düzeyi düşük kalır. Garip kaçacak söylemesi: İsveç'in, İsviçre'nin, Çekoslovakya'nın gelip katıldıkları bu gelişmenin dışında kalan tek ülke vardır ki, İngiltere'dir; orada patronların bireyciliği ve işsizliğin artması korkusu,

köhnemiş materyalle çalışan işletmelerin modernleşmesini 1928'e kadar geciktirir.

Özetle, Avrupa'da ekonomide modernleşme ve rasyonelleşme yetersiz kalır: Çünkü, ulusal pazarların darlığı, eksiksiz yararlanılabilecek bir üretim yetenek ve gücü kazanmaya götürmez; onun yanı sıra, üreticiler arasındaki –özellikle 1925'ten sonra çoğalan ulusal ve uluslararası– anlaşmalar, kötü donanmış ikinci derecede önemli fabrikaları iflasa karşı koruyan bir rekabet sınırlamasına giderler. Bunun sonucu şudur ki, çeşitli ülkelerde üretimde ilerlemeler pek eşitsizdir ve atılan adımlar da, aynı ritmi taşımaz her yanda.

Dünya ekonomisindeki karışıklık

El emeğini kullanmanın, mal ve sermayelerin dolaşımının yeni koşulları, Avrupa'nın üretim gücünün zayıflaması, dünya ticaret hacminde durağanlığa, Avrupa'nın dünyanın geri kalanı ile ilişkilerinde bir altüst oluşa ve ekonomisinin –hemen hemen baştan aşağıya– b ö l ü n ü p p a r ç a l a n ı ş ı n a yol açar.

Başta i n s a n l a r sorundur.

XIX. yüzyıldaki "nüfus patlaması" yavaşlamış olsa da sürer. Tıptaki ilerlemelerin bir sonucu olan ölüm oranındaki düşüş, savaştaki kayıplarla doğum oranındaki genel azalışı giderir; öte yandan, Doğu ve Güney Avrupa nüfusundaki artış alabildiğine hızla sürer: O kadar ki, Avrupa, bütün olarak 1913'ten 1928'e kadar 36 milyon artarak 498 milyondan 534 milyona çıkar; oysa Birleşik Devletler'de artış 92 milyondan 120 milyona yakındır.

Avrupa içinde b ü y ü k g ö ç h a r e k e t l e r i olur.

1914 öncesinden başlayarak, yıllık nüfus fazlasının önemli bir bölümü dışarıya göçüyordu: 1913'te, iki milyon dolayında Avrupalı ülkesini terkederek, bir başka Avrupa ülkesine ya da denizaşırı diyarlara gitmişti. Bu göç 1918'den sonra daha da ivedi hale gelir; çünkü, Avrupa nüfusunun bir bölümü, bir ocak ve ekmek parası arkasında dolaşır durur haldedir. Rusya'da devrimin ve iç savaşın arkasından, 1.750.000 sığınmacı, bütün Avrupa'ya ve Uzakdoğu'ya yayılır ve pek azı yurduna döner. Yenilen ülkelerde, özellikle Almanya'da anayurda büyük çapta dönüşler vardır.

Macaristan'da, Bulgaristan'da yığınla Macar ve Bulgar yurtlarına dönerler. Yunanistan'la Türkiye de, çok daha boyutlu göç hareketlerine sahnedir ve kaynağı da farklıdır olayın: Göçü, yönetimler arası anlaşmazlıklar dayatmıştır iki ülkede de.

Son olarak, yurtsuz kalmış olanlar vardır.

Buna karşılık, Avrupa'dan gelen göçü dizginleyen eğilimler de görülür.

Örneğin, Birleşik Devletler'de, çok öncelerden başlayan kısıtlama eğilimi, 1918'de 800.000'den fazla insan ülkeye doluşunca tam bir kesinlik kazanır; 1921'de çıkarılan bir kanunla, dışarıdan göç, Birleşik Devletler'de oturanların milliyetinden yabancılar için olmak üzere, yüzde 3'le sınırlanır, 1924'teki bir kanun bu oranı yüzde 2'ye indirir. Kanada'da kısıtlama belki daha az serttir, ama daha ikiyüzlüdür.

Güney Amerika, özellikle de Brezilya ve Arjantin, dış göçe açık kalırlar; ne var ki, koşullar her zaman istikrarsızdır oralarda, gelenlerin yarıdan fazlası sonra dönerler. Büyük Britanya'da işsizlik bunalımı sonucu, 1922'de *Empire settlement Act* çıkarılır ve yasa dışarıya göçe paraca yardımı öngörür: Ne var ki fazla bir etkisi olmaz bunun; çünkü Dominyonlar sadece tarımcı işterler, İngiltere ise işsiz emekçileri dışarıya salmak kararındadır.

Dışardan göçe, özellikle emekçiler için olmak üzere, kapılarını açık tutan öteki ülkeler, Almanya ile Fransa'dır.

Özetle, göç kabul eden ülkelerin uyguladıkları, "ağın deliklerini ırka ya da gelenlerin kökenine göre ayarlayan Malthus'çü ve ayıklayıcı sistem", Avrupa için pek ağır sonuçlar doğurur: Çünkü, büyük el emeği hareketlerine son vermiş, güçlüklerini, özellikle süreğen düşük istihdamı artırmıştır; ayrıca, bu tutum uluslararası istikrarsızlığı sürekli etkiler durur.

Öte yandan, iktisadî milliyetçilik, el emeğinin dolaşımını felce uğratırken, mal ve meta dolaşımına da ket vurur. Avrupa'nın 38 siyasal birim arasında bölünmesi, kömür, maden ürünleri ve enerji olarak kaynakların dağılımını altüst eder; geniş ekonomiler içinde açılıp serpilmiş olan tamamlayıcı sanayileri daha dar ulusal çerçeveler içine hapseder. Dahası, milliyetçiliğin gelişmesi, eski devletlerle yenileri arasındaki güvensizlik ve rekabetler, herbirini, bir ulusal içe kapanışa götürür ve komşularından soyutlar. Kaynaklarını yönlendirme, başkala-

rına mümkün olduğu kadar az bağımlı olma isteği vardır; çünkü, savaş göstermiştir ki, çatışma halinde en çok ayakta kalabilen ülke, ihtiyaçlarına tek başına en iyi yanıt verebilen ülkedir. Siyasal bağımsızlığın koşulu olan bu iktisadî bağımsızlık kaygısı, tehdidini hep sürdüren enflasyon baskısı, bütün devletleri gümrük duvarlarının arkasından mevzilenmeye götürür; ne var ki aynı duvarlar, uluslararası alışverişi köstekler ve rekabetten uzak, yapay ve verimi az koşullarda çalışan sanayilerin ortaya çıkışını destekler. Böylece, bütün dünya, serbest mübadelenin klasik ülkesi Büyük Britanya bile, Birleşik Devletler'in "hayasız ve ılımlılık tanımayan korumacılık" örneğini izlemeye koyulur; bütün dünya, gümrük duvarlarıyla bölünür, mal ve metalar 1914 öncesinde olduğundan çok daha yüksek ve ortalama yüzde 41'e varan haklara gelip çarparlar. Sonuç odur ki, üretim artsa da, uluslararası alışveriş sınırlanmıştır ya da sıkışıp kıpırdayamaz haldedir.

Son olarak, yoksullaşan Avrupa, dışardaki yatırımlarından çoğunu da yitirir: Rus devrimi, Çin'deki devrim ve iç savaş, bunların bir bölümünü yok etmiştir; zenginleşmiş kimi Güney Amerika ülkeleri de bir başka bölümünü satın almıştır; yarı sömürge ekonomisine sahip ülkelerin çoğunun bağımsızlığa doğru hareketlenişi ise, yatırımlara hiç de uygun gelmeyen bir istikrarsızlık yaratır. Öte yandan, Avrupa'nın sanayi güçlerinin gelirleri pek düşmüştür ve Amerikan sanayisi üstünlüğünü her konuda dayatmaktadır; öyle olunca, Avrupa, dışarıda 1914 öncesine oranla gitgide daha az yatırıma gidebilmektedir. Buna karşılık, 1914'te alabildiğine yerel nitelikteki Amerikan mali piyasası şimdi dünya çapındadır; 1914 öncesinden çok daha fazla miktarları yatırıma yöneltmiş sermayelerin yüzde 47'si Latin Amerika'da, özellikle Antiller'de, Küba'da, Arjantin'de, Şili'de; yüzde 27'si Kanada'da ve Terre-Neuve'de ve yüzde 18'i Avrupa'da yatırılmıştır. Avrupa'nın bu gerileyişi, geri kalmış ülkelerin iktisadî etkinliğini yönlendirmede eylem araçlarını da azaltmıştır; siyasal nüfuzu da Birleşik Devletler lehine çapından düşmüştür.

Artık, yeni ticaret akımları nın dönemidir: Avrupa, 1914'ten önceki yerini yeniden elde etme gücünde değildir; dünya ticaretinde birinci sırayı korumaktadır, ancak payı azalmıştır. Üretici ülkelerin hemen hepsi, savaş sırasında, müş-

terileriyle doğrudan temas kurmuşlardır ve ticaret bağımsızlığını kazanmışlardır. Her şeyin İngiltere'nin elinden geçtiği dönem bitmiştir; mahreçler Avrupa'ya kapanmıştır. Avrupa, kimi konularda, örneğin petrolde başta gelen bir dışalımcıdır.

Avrupa içi pazar da dağılıp parçalanmıştır.

Süreğen bunalım

Üretim merkezlerinin yer değiştirmesi ve uğradıkları değişiklikler, dünya ekonomisinin kendisine gelmesini engellemiş ve süreğen bir bunalıma yol açmıştır. Avrupa ekonomisindeki durağanlık ve yeni koşullara uymada eksiklikleri, başlıca müşterisi olduğu hammadde piyasasında bir kasılıp büzülmeyle sonuçlanır. Alım gücü azalan bu ülkeler gümrük koruması altında sanayileşir ve bu da Avrupa'nın dışsatımında –özellikle dokuma ve mamul maddelerde– düşüşe götürürken, donanım malları yani makine ve taşıt araçları sağlayan Birleşik Amerika, söz konusu pazarda Avrupa'nın yerine geçmeye başlar.

Gerçekten, sanayiyi yeniden örgütleme çabaları, Fransa ile Büyük Britanya'nın kendi sömürge imparatorluklarına gösterdikleri daha büyük ilgi, umutlara yanıt vermez; 1919'da, Avrupa'nın 1914'ten önce dünyada tuttuğu yeri yeniden elde etmesi düşünülüyordu ki gerçekleşmez bu. Kapitalist Avrupa ülkeleri, savaş öncesine oranla –birbirinden farklı– bir geriley iş içindedirler. Amerika'nın dışarıya sattıkları dev boyutlarda artsa da, 1870'le 1914 arasında üç katına varmış dünya mamul madde ticaretinin hacmi aşağı yukarı durağan kalır; böylece azalış, Avrupa ülkeleriyle, özellikle Birleşik Devletler'le beraber uluslararası ticarete hükmeden üç büyük ülke ile ilgilidir. Bunlardan biri olan Büyük Britanya'nın ayrıcalıklı durumu vahim bir bozuluşa uğramıştır: Çöküş, önce kömürle başlamış ve dışsatımları ciddi olarak geriletmiştir; yaşam düzeyi ise, ancak dış ülkelerdeki yatırımların gelirleriyle sürebilmiştir. Fransa'nın durumu da hiç parlak değildir.

Ya Almanya'nınki?

Birleşik Devletler'le beraber, üretimin rasyonelleştirilmesi ve yetkinleştirilmesi hareketinin başında bulunan Almanya, sanayi güçleri arasında ikinci sıraya tekrar yükselse de, dünya

ekonomisindeki yerini koruyamaz; üretimi, 1913'te Avrupa'daki üretimin yüzde 40'ını temsil etse de, 1929'da bu oran yüzde 29'dur sadece ve 1909'da dünyadaki üretiminin yüzde 17'sini temsil ederken, şimdi yüzde 11,3'e düşmüştür bu oran.

Mark'ın bunalımının arkasından sermaye eksikliğinin *(Kapitalhunger)* acısını çeker Almanya: Yeni fabrikaları kurma, aletlerin yenilenmesi büyük yatırımları gerektirir, faiz oranı pek yüksektir (yüzde 18'e kadar), doğal olarak dışardan para alır; ne var ki, bir noktadan sonra, ülkeyi yabancıya bağımlı hale getirir bu, ödenecek faizler de ezici bir yük olup çıkar: 1924'te 166 milyon marktır borç, 1929'da 1.255 milyon olur. Görünüşte bir gönenç, varsa orta sınıfların sırtındandır; bir de enflasyon aracılığıyla reel ücretlerin düşürülmesinin sonucudur. Ayrıca, tam bir sanayi enflasyonu vardır ve süreğen bir düşük istihdama yol açmıştır.

Dünya ekonomisinin dağılıp parçalanmasının en kaygılandırıcı belirtilerinden biri de, tarımdaki bunalımın ayak diremesi dir ki, özellikle tek tip tarımın uygulandığı ülkelerde, fazla üretimden kaynaklanmaktadır. Bunun sonucu olarak da, 1920 ile 1929 arasında fiyatlarda düşüş felakettir.

Sadece savaş ve enflasyon sırasındadır ki, köylü sınıfı, ölü ve yaralıların çoğunluğu kendi çocukları da olsa, tarımsal maddelerin yüksek fiyatlı oluşuyla borçlarının silinmesinden yararlanıp yazgısını düzeltmiştir geçici olarak; ne var ki, sonra, faizlerin yükselişi ve fiyatların düşüşüyle durumu yeniden bozulmuştur. Böylece, her yanda köylüler, 1929 bunalımı getirip sefalete atmadan çok önce, devlet korumacılığını ister dururlar. Gümrük korumacılığı ise, tarımsal üretimin aleyhine olarak sanayiyi gözetir haldedir. Öte yandan, yaşam düzeyindeki genel iyileşme de, tahıl tüketimini et, sütlü yiyecekler, yeşil sebze, kümes hayvanları, yemiş lehine azaltır; yapay iplikteki gelişme, pamuk ve ipek ipliğine olan ihtiyacı iyiden iyiye azaltmıştır.

Kapitalist ekonominin egemen güçlerinin gerileyişinin en vahim belirtisi, hiç kuşkusuz düşük istihdam dır. İnsanlık tarihinde ilk kez, 1920'de Amerika'da ortaya çıkıp Avrupa'yı avucuna alacak biçimde, süreğen işsizlik kendisini gösterir.

1914'ten önce, işsizlik ikinci derecededir ve az önemlidir; şiddetli –ve ağır– bunalım dönemlerinde bile, yüzde 10'u geçmezdi. Oysa,

Büyük Britanya'da işsizlik oranı, sadece yüzde 2,4 iken ve savaş öncesinde oranla biraz yüksekken, 1921-22'den başlayarak, birden yüzde 15'e yükselir ve bunalım geçince de hiçbir zaman bir milyon işsizin altına inmez. Grafiğin oku da, çeşitli katmanları eşitsiz etkiler; ancak eski geleneksel sanayileri özellikle vurur ve maden kömürü havzalarında yerleşir kalır. Birleşik Devletler'de, 1920'de 1.400.000 işsiz vardır, 1921'de ise, bunalım nedeniyle 4.750.000 olur bu; bu rakamlara, 1924'te 2 milyon, 1928'de 1.850.000 daha eklenir. Almanya'ya gelince, işsizlik oranı 1914'ten önce yüzde 2,5 iken, 1922'de 1,90'a düşer bu; ancak, 1924'ten başlayarak yüzde 14,7'ye ve 1926'da da –iki milyona yakın işsizle– yüzde 18,3'e yükselir; sonra biraz iner, ama 1927 ve 1928'de 1.500.000'den fazla işsiz emekçi vardır, 1929'da tam bir gönenç döneminde daha da artar bu. İşsizliğe karşı kullanılan çareler de etkisiz kalır ve devletlere ağır külfetler yükler. Durum odur ki, başta emekçileri, özellikle de gençleri vuran işsizlik afeti yüzünden, nüfusun büyük bir bölümü atıl durumdadır.

Ama nereden kaynaklanıyordu bu işsizlik?

Geçmişte görülen, üretimdeki dönem dönem salınımlarla ilgisi olmayan, dünya ekonomisinde ortaya çıkan derin ve sürekli değişikliklerden doğan yeni bir tür işsizlik, çok boyutlu bir olay mıydı ortadaki?

Öyleydi! Söz konusu değişiklikler, başta Avrupa'nın gerilemesinin sonucuydular; bu gerileme de, bir avuç ayrıcalıklı ülkenin yararına kurulmuş, dünyanın doğal kaynaklarının coğrafi dağılışı ile çelişme halindeki bir işbölümüne dayanan kırılgan bir dengenin bozuluşu nun eseriydi. Sonra, temerküz ve rasyonelleştirme, serbest rekabet rejiminin yerine, birçok küçük işletmeyi saf dışı eden ya da bağımlı kılmaya yönelen bir "büyük birimler ve tekeller kapitalizmi"ni geçirmişti. Ekonomiyi yönlendiren bu dev firmalar, yetkinleşen aletleri, ulusal pazarların emip eritme olanaklarını çok aşan –hep daha büyük– kitle üretimine kendilerini verebiliyorlarsa gelişebilirlerdi. Oysa, bu üretim, ne yeni fetihlere akabilirdi, çünkü fethedilecek sömürge yoktu artık; ne de, zayıf alım güçleri kâr getiren mahreçler olmaya engel durumdaki gerikalmış ülkelere.

Böylece, sürekli genişleyen bir üretici güçle dar kalmış bir pazar; hızla artan bir nüfusla kâra dayanan, makineyi gitgide insanın yerine geçiren bir iktisadî rejim arasında çelişme vardır. İşin nankör yanı, denizaşırı ülkelerin sömürüsünü te-

mellerinden biri yapmış bu rejimin karşısında, söz konusu ülkelerin bağımsızlıklarını istemeye başladıkları bir andı bu.

Bir güçlükler döneminde bu çelişmeleri bütün açıklığıyla görmek mümkün değildi henüz. Sadece 20'li yılların ortalarına doğrudur ki, Avrupalı iş adamlarıyla devlet adamları, "normal"e, ticaretin sürekli gelişmesine kendiliğinden bir dönüşü umut etmez oldular. O zaman da, dünya ticaretini yeniden canlandırmanın yolu aranırken;dikkatler, iç ve dış pazarların genişletilmesine değil para dolaşımına ilişkin sorunlara çevrildi. Böylece rahatsızlık sürdü, 1926-1927 yıllarından başlayarak dünya piyasasında tıkanıklığın belirtileri ortaya çıkmaya başladı: 1913'ten beri üretim yeteneği yüzde 50 artan, tarımsal üretimi de –en azından– bir o kadar çoğalan bir ortamda, sunum, istemi daha şimdiden aşmıştır. Sistemin yazgısı yeni bir sarsıntının eline kalmıştır; o sarsıntı da olduğunda, 1920'dekinden çok daha vahim bir durum çıkacaktır ortaya.

SİYASAL VE SOSYAL ONARMA

Fransız Devrimi'yle İmparatorluk savaşlarının arkasından olduğu gibi, evrensel barış arzusu, Rus örneğinden esinlenecek bir devrim korkusu, bütün kapitalist dünyada tutucu bir rejimin yerleşmesini desteklerler; eski hasımlarının, askerî monarşilerin çöktüğü bir anda, demokrasinin bunalımı başlar. Derinliğine hiçbir reformun gerçekleşmemiş olması bir yana, egemen sınıflar kendi iktidar tekelini güçlendirir ve XIX. yüzyılın liberal ilkelerine karşı tam bir tepki oluşur.

Tutucu güçler: Milliyetçilik, ırkçılık, Kilise'nin rolü

Rus örneği, işçi sınıfının bir bölümünü coşkuya götürürken, yönetici sınıfları da dehşetle irkilti r. 1789-1800 yıllarında olduğu gibi, devrimden kaçanların anlattıkları, onları değiştirip çoğaltarak yayan basının söyledikleri, bir devrimi –uzaktan ya da yakından– desteklemeye yatkın görünen herkese karşı tiksinme ve tepkide bulunma duygusu yaratır. "Kızıl terör" öykülerine, "kadınların millileştirilmesi", "şapkayı as içeri gir" masalları eklenir ve bunlar bir "kolektif çılgınlık" haline yol açar. "Dünya Devrimi", bir "Uluslararası

Emekçi Sovyetleri Cumhuriyeti kurma" yolunda çağrılar, bu "Büyük Korku"yu yoğunlaştırır. Söz konusu çağrıları çıkaran III. Enternasyonal'ın etkisine, bütün işçi hareketlenişlerinde ve reformcu tüm eylemlerde karşı çıkılır.

Bu korku, büyük bir canlılık içinde ortaya çıkan milliyetçilikte bir bağlaşık bulur kendine: Yabancı egemenliğinin kalıntılarını alabildiğine sertlikle saf dışı eden yeni devletlerde böyledir; bir öç almayı için için hazırlayan yenilmiş devletlerde böyledir; geleneksel tutucuların ve malının telaşına düşmüş sırtı kalınların dikkat kesildikleri yenen devletlerde öyledir.

Birleşik Devletler'de tutucu tepki, Protestan, püriten, yabancı düşmanı bir milliyetçiliğe bürünür; ve "yüzde yüz Amerikalı" olmayan herkese, bu arada Zencilere, Yahudilere, Katoliklere, sosyalistlere, tanrıtanımazlara karşı çıkar. Amerikalı olmayan bütün düşüncelere *(unamerican ideas)* savaş açar ve mücadeleyi özellikle Ku Klux Klan üstlenir ve siyahilere dehşet saçmaya başlar; kimi kesimlerce tutulur da eylemi. Irkı arındırma önlemleri hatırlanır. Dışardan göçü sınırlayan 1921 ve 1924 tarihli kanunları, alkolü yasaklayan 1919 tarihli kanunu, kimi federe devlet okullarında evrim düşüncesinin mahkûm edilişini bu ruh hali açıklar; son olarak, Versailles Antlaşması'nın onaylanmasını reddeden ve Birleşik Devletler'i Milletler Cemiyeti'nin dışında bırakan soyutlanmacı politikayı esinleten de odur.

Fransa'da *Yurtseverler Birliği*'nin ve *Action Française*'in temsil ettikleri, savaş öncesinin aşırı ulusalcı milliyetçiliği, aydın ve siyasal çevrelerde etkili olmaya başlar. Zaferden göğsü kabarık, büyüleyici kaynaklara sahip bir sömürge imparatorluğunu da elinde tutmanın şevkiyle, "Yüz milyonluk Fransa" diye havasını atmaktadır; Bolşevik devrimin korkusuyla, "millî"yi tekeline alıp sol harekete karşı çıkar. Ruhban, eskisinden daha da etkili ordu ve yüksek burjuvazi arkasındadır; grevlerin, sendikal hareketteki ilerlemelerin, toplu iş sözleşmelerinin ve işçi istemlerinin sağın kucağına ittiği halk kesimi de avucundadır; demokrasiye, parlamentarizme, sendikalara ve sosyalizme kim ki karşıdır saflarına alır. Barış ve Almanya'nın tutumundan hayalkırıklığına düşmüştür; kamuoyunun önemli bir bölümünü, alabildiğine silahlanma ve bağlaşıklar, Milletler Cemiyeti'ne güvensiz-

lik ve "sertlik" politikası çevresinde toplar. Bütün bunlar, bir sosyal hiyerarşi ile geleneksel değerlere dayanan sert bir ulusal disiplini gerektirmektedir.

Almanya'da milliyetçilik, Versailles Antlaşması'nın dayattığı sert koşullardan ve yenilginin ezdiği ulusal gururdan alır besinini. Dışardan dürtüklenen ayrılıkçı hareketlerden; Frankfurt'un ve Ruhr'un işgalinden; kendisini bağımlı halde tutmak için Fransızların "kuşatıcı" bağlaşıklar edinme çabasından kaygılıdır. Antlaşma kıskıvrak bağlamış da olsa, "yenilmez" dediği ordunun; askerî disiplin ve yapıda örgütlendirilmiş –az çok gizli– yığınla örgütün çevresinde toplaşmış Alman milliyetçiliği, öç alma duygusuyla dopdoludur ve devrimden doğmuş Weimar Cumhuriyeti'ne de karşıdır. Saygınlığını yitirmiş politikacılara karşı, bir yandan ordu, öte yandan büyük sanayi, bu milliyetçi grupları desteklerler; o gruplar da yığınla monarşisti, antikomünisti, Yahudi düşmanını, demokrasi karşıtı yurtseverleri kendilerine çekerler. Kapitalizme, Yahudilere, liberalizme, bireyciliğe, Marksizme karşı düşüncelerin karışıp çorbaya dönüştürdükleri bir fikir yapısına sahip bir hareket, güncelden kahırlanıp yüzünü geçmişe çevirerek iç geçiren bir yazarlar ve iktisatçılar çevresinde gelişmeye başlar: Aralarında, Alman sosyalizminin havarisi Wernert Sombart, *Batı'nın Çöküşü*'nü yazan Oswald Spengler ya da Moeller Van den Bruck gibileri vardır; bu sonuncusu, 1922'de *Üçüncü Reich* adlı bir eser yazmış ve ilkeler diye de şunları sıralamıştır: Kan, ırk, uluslararası zenginler iktidarına ve Yahudilere karşı mücadele; Hitler'in ilk cildi 1925'te yayımlanan *Kavgam* adlı kitabı, bütün bunlara tehlikeli bir yaygınlık sağlayacaktır.

İtalya'da, ulusu –istemeyerek– savaşa sürüklemeyi başarmış olan milliyetçi hareket, barış antlaşmalarının yol açtığı düşkırıklıkları nedeniyle yeniden celallenir. İtalya, savaştan pek kazançlı çıkmıştı. Ne var ki, kendisine Dalmaçya'yı da vaadeden 1915 anlaşması uygulanmaz ve Osmanlı İmparatorluğu ile Alman sömürge imparatorluğunun paylaşılmasından da uzak tutulur; İtalyan milliyetçiliği, yaşam pahalılığının, işsizliğin, grevlerin yol açtığı sosyal huzursuzluğu ve patronların örgütlü proletarya karşısındaki kaygılarını iyi sömürür; 1915'te örgütlenmiş devrimci eylemin silahlı gençleri, 1919'da İtalyan Faşistleri olurlar ve sendikacılara, sosyalistlere halkçı Katoliklere karşı ce-

zalandırıcı şiddet eylemlerine başlarlar, hükümetle ordunun da işbirliğiyle Mussolini'yi iktidara getirirler.

Ordu şeflerinin nüfuzunun ağır bastığı Japonya'da da milliyetçi ve militarist gruplar gelişir ve bu nüfuza destek olurlar. Kapitalizme karşı öğeler de vardır aralarında. Azçok gizli örgütler, eski şövalye kahramanlık ideallerinin propagandasını yaparlar: İmparator tanrıların soyundan gelir ve Japonya da evrenin merkezidir! İktidarsız meclislere, dağınık partilere ve yolsuzluğa batmış politikacılara tiksinti duyan bütün bu gruplar, hain diye gördükleri kişileri öldürmeye başlarlar ve pangermanizmden hayli etkilenen bir panjaponizm mistiği geliştirirler.

Bu saldırgan milliyetçiliğin göstergeleri pek değişiktir ve başlıcalarından biri de, ırkçılık tır: Aşağı ve istilacı diye görülen insanlara karşı sistemli düşmanlık vardır. Bu insanlar da, Birleşik Devletler'de siyahlar, bir ölçüde Yahudiler; Güney Afrika'da yerlilerdir. Avustralya ile Yeni Zelanda da ırkçı politika güder: Asya'dan göçe sımsıkı kapılarını kapar ve Anglosakson olmayan göçe güçlükle açılır. Irkçılığın bir başka biçimi Yahudi düşmanlığıdır ki, Orta ve Doğu Avrupa'da şiddetlidir. Kimdir Yahudi? "Modern kapitalizmin en iğrenç temsilcisi": Devrimci partilerde yönetici rolünde de o vardır; bütün kötülüklerin kaynağıdır ve topluma karşı karanlık komplolar arkasındadır! Fransa'da bile, Dreyfus davasından beri, Yahudi düşmanlığı, milliyetçi safsatanın bellibaşlı temalarından biridir.

Öte yandan, milliyetçilik, tutucu çıkarlar ve büyük iktisadî yararlarla içiçedir gitgide ve Kilise'ye her zamankinden fazla yaklaşır.

Papalık, savaş sırasında tam bir yansızlık göstermiş olsa da, Almanya ile Avusturya-Macaristan'ın yenilgisinden korktuğu izlenimini uyandırmıştır; öyle olunca da, 1919'da büyük güçlüklerle karşılaşır. Ayrıca, bütün dinsel inançlara açıkça düşman bir devletin, yani devrim Rusya'sının ortaya çıkışı da kaygılarına eklenir. O da, olanbitene bakıp koşullara uyma çabası içine girer: Merkezîyetçiliğini güçlendirir; Anglikanlar ve Ortodokslarla birlik yollarını arar; her ülkede dinci partilerin kurulmasını destekler; hükümetlerle işbirliği yapmak ister. 1914'ten önce, devletin üstünlüğünü hep savunmuş olan burjuvazi de, Kilise'ye bakarken sertliğini yumuşatır artık. Bolşevikliğe ve devrimci düşüncelere karşı tam bir düşmanlık içindeki Papa XI. Pius,

Kilise'ye, piskoposların seçiminden okullarda din eğitimine varıncaya değin, yığınla konuda büyük yararlar sağlayan bir anlaşmalar *(concordat)* politikası kabul eder ve 1919'dan 1929'a değin birçok devletlerle bunları gerçekleştirir. Bu politikanın doruk noktası, 1929'da İtalyan devleti ile yapılan ve "İtalya'yı Tanrı'ya ve Tanrı'yı da İtalya'ya veren" anlaşma olur ve bir antlaşma da Vatikan Devleti'ni kurar.

Amerika'da, Katolik Kilise gibi Protestan Kiliseler de, tam bir tutuculuk içine gelip girerler: Avrupa'daki "düzen yönetimleri"ne, özellikle faşizme güler yüzle bakılır; daha sonra da, Franko hareketiyle Salazar'a gülücükler dağıtılacaktır. Bütün bu kiliseler, Amerikan milliyetçiliğine derinden bağlıdırlar ya da öyle olmak isterler; Amerikalı olmayan *(unamerican)* ve ütopyacı her sosyal reform hareketine, kâr üstüne kurulu rejimin kuyusunu kazacak diye bakar ve karşı çıkarlar.

Bunlar olurken, liberal demokrasinin de bunalımı başlar.

Liberal demokrasinin bunalımı

İşçi sınıfının örgütlü güçlerinin gelişip serpilmesi, komünist devrimin etkisinin gitgide yaygınlaşması, liberal demokrasi rejimini derinliğine bir değişikliğe götürdü. Temelde, yani toplumun yapısında anlaşmış muhafazakâr ve liberal partilerin zıtlığı üzerine kurulu bir sistemde, partilerin nöbetleşe iktidara gelmesi, işlerin –fazla gürültü çıkarmadan– yürümesine yetiyordu; çünkü, kanatlardan biri, hasmının, mülkiyet hakkına amansız bir darbe indirmeyeceğinden emindi. Ama partiler, aynı sınıfın iki kanadı değilse, artık iki sınıf karşı karşıya gelmiş çatışıyorsa; işçi sınıfı, kısmi ve ağır-aksak reformlarla yetinmek istemeyip de, demokrasinin ilkelerini iktisadî ve sosyal alana yaymanın aranışında ise ve sosyal reform istemi gitgide gelişen bir güce sırtını dayayabilecekse, yerleşik düzenin temelleri tehlikede demekti. Böylece, gerilim daha da artar ve egemen sınıf, yapısal reformlara giden yolu tıkamak için muhafazakârlığının içinde katılaşıp sertleşir; çıkarlarının politikasını uygulamak üzere, hükümeti zorlamada geleneksel yöntemleri terkeder. Dahası, kilit-sanayileri denetleyen büyük işletmeler, hem eskisinden güçlü hem de zayıftır; çünkü, açılıp serpilmeleri, şimdi, hükümetin izlediği iktisat politikasına bağlıdır ve hükümet onlara yardım edeceği gibi,

gümrük, maliye ve sosyal nitelikli önlemleriyle vesayet altına da sokabilir. Devlete, sosyal ya da iktisadî sorunlara müdahale etmemesini öğütleyen liberal öğreti miadını tamamlamıştır artık: Devletten yararlanmak ve onu denetlemek için, egemen sınıfların çıkarları alanına sokmak gerekmektedir.

Bu büyük çıkarların eskisinden de güçlü etki araçları vardır elinde. Baskı grupları *(pressure groups)*, ilk hatıra gelenlerdir. İktisadî sorunlara yön veren "oligarşi", devletle sıkı ilişkiler içindedir ve gözetiminden de denetiminden de pek korkmaz onun. Dahası basın, bir-iki yürekli istisna bir yana, hemen hemen bütünüyle, doğrudan ya da dolaylı bu güçlerin elindedir.

Öte yandan, parlamenter demokrasi de, partilerin değişikliğe uğramasıyla ve savaş sırasında yürütmeyi güçlendirmeye ve yetkilerini genişletmeye başlayan önlemlerle zayıflamıştır: Seçmen kitlesinin iktidarı parlamentoya, parlamentonunki de hükümete geçmiştir; gelişmiş ve genişlemiş bir iktidar vardır ortada. Partilerin örgütleri gitgide katılaşmış ve merkezîleşmiştir; parti üyelerinin yöneticiler üzerindeki etkisi azalırken, baştakiler "kadir-i mutlak" olup çıkmışlardır. İngiltere'de, tek başına adayın seçilme ya da yeniden seçilme şansı yoktur; partinin başındakiler ya da komitelerce belirlenen aday seçilince de, sert bir parti disiplininin emrindedir; bütün etkinliği denetlenir ve sıradan bir oylama makinesi olup çıkar. Çoğunluk partisinin başı, kendiliğinden hükümetin başı olur ve bütün Avam Kamarası'nı avucuna alır, çünkü yeni seçimlere gidilmedikçe düşürülemez; fesih hakkı ise, hükümetle meclis arasındaki bir sorunu çözmeye değil, kamuoyunun tavrını yoklamaya yarar.

Almanya'da partilerin örgütü daha da serttir.

Sorunların karmaşıklığı, acele çözüme gitmenin gerekliliği, teknik araçların da doğurduğu merkezîyetçilik, hükümetlerin yetkilerini genişletmiştir; olanbiten karşısında çoğu kez yetersiz kalan meclisler ise, yetkilerinin bir bölümünü ya idareye ya da yürütmeye devretmişlerdir ve bu sonuncusunun iktidarı, yönettiği uzmanlara başvurma nedeniyle güçlenmiştir.

İngiltere'de, yürütme gücü bir grup bakanın elinde toplaşmıştır; başbakan da –Lloyd George gibi– ağır basan bir kişilikse, uygulamada kararları o alır; çevresinde de bir teknisyenler, gö-

revliler kitlesi vardır ve başbakan bu bilgileri doğrudan onlardan alarak, bakanlar karşısında da büyük bir bağımsızlık kazanmıştır. Ve çokça söylendiği gibi, bir "Kabine Diktatörlüğü" vardır İngiltere'de. Fransa'da ise, yürütme, "kanun hükmünde kararnameler"le etkisini genişletmiştir. Böylece parlamento, yetkilerini yürütmeye bırakır, sonradan yaptığı denetleme ise, bütünüyle etkisiz olmasa da pek zayıflamış haldedir. Bütün bunlara, her ülkede, idarenin gitgide önem kazanan rolünü de eklemeli.

Yığınların pek büyük bir rol oynadığı bu kitle uygarlığında, partilere ve hükümetlere egemen çıkarlar, kamuoyunu g a z e te ile yönlendirir.

Bütün bir XIX. yüzyılı dolduran basın özgürlüğü için mücadele, siyasal iktidara karşı mücadeledir; ne var ki, bir uzun zamandan beri, "para güçleri"nden gelen bir başka tehdit de ortaya çıkmıştır; devletin ve siyasal partilerin dışında kalan bu güçler, haber araçları yaratmak için gerekli dev kaynaklara sahiptirler. "Kamuoyu sanayisi", ötekiler gibi bir sanayi olmuştur ve gazetelerin sahipleri de işadamlarıdır ve yayınları, büyük ticaret ya da sanayi firmalarının dağıttığı reklamlarla yaşarlar. Böylece, gazetelerin bağımsızlığı da sınırlanmıştır; onları dize getirmek için, reklamın etkisine baskı gruplarının ve lobilerinkini de eklemeli. Dikkafalılık edecek bir gazeteye verilecek en büyük ceza, onu reklam gelirlerinden yoksun kılmaktır.

Bu sanayi, ötekiler gibi tek tek ellerde toplaşmıştır ve tekelleşme eğilimindedir. Büyük tröstlerin günlük ve haftalık gazeteleri, resimli dergileri, kimi zaman değişik fikir gazeteleri vardır. Böylece, bütün ülkelerde, basın bir *big business*'tir; 1930'da İngiltere'de, İngiliz sanayileri arasında 12. sıradadır o ve gemi yapımcılığından önce gelir. Britanya basınının hemen hemen bütünü de yedi dev grubun elindedir ve siyasal eğilimleri onlar belirler. Bu kuralın dışında kalanlar aşırı sol, sosyalist ve komünist eğilimli gazetelerdir. Birleşik Devletler'de, Almanya'da, Fransa'da ve dünyanın geri kalan bölümünde olan da budur.

Belli ellerde toplaşma, haber özgürlüğü ve bağımsızlığına zarar vericidir. Öte yandan, "kitle"nin hoşuna gitmek için, budanmış ve çarpıtılmış nitelikte heyecanlandırıcı haberler gazetelerden eksik olmaz: İngiltere'de basın, 1917 ile 1922 arasında 37 kez Lenin'in öldürüldüğünü duyurur. Cinayetler, skandallar, eğlence ve oyunlar, tefri-

ka ve çizgi romanlar, briç ve satranç soruları, bulmacalar artık bildik konulardır. Bir sanayi ve ticaret girişimine dönüşmüş basın, yetişkinler için eğitici ve yansız haber vermede hiçbir rol oynamazken, çocuklara da el atar; vur kırlı bir edebiyat, "olağanüstü insan"ı, gangsterliği ve serüvenciliği yüceltir. Onların yanı sıra, dev bir tiraja sahip "duygusal basın", kadın okuyuculara niteliksiz bir duygusallığın ruh bozucu edebiyatını götürür.

Böylece, André Siegfried'in 1927'de Amerikan basını için çizdiği şu tablo, dünyanın geri kalanı için de doğrudur: "Beyin yıkama, Birleşik Devletler'de süreklidir. Çünkü, para babalarının elinde, halkın görüşünü istedikleri gibi yoğurmanın etkili araçları vardır: Bilmemesi gerekeni saklarlar ondan, her konuda kabul etmesini istedikleri tavrı önüne koyarlar; içinde debelenip ama çıkamayacağı bir ağın içine atarlar onu ve sonunda bir gün gelir, halinden yakınmaz bile olur".

Basın denen bu sanayinin kapitalist niteliği, vazgeçemez oldukları reklam kaynakları dolayısıyla gazetelerin uğradıkları etkiler, basının pek büyük bir bölümünü u y d u m c u ve t u t u c u olmaya götürür; sosyal mücadeleler vahimleşip daha da önem kazandıkları ölçüde, bu etkiler de zorlayıcı olurlar.

Üç örnek (Birleşik Devletler, İngiltere ve Fransa)

Birleşik Devletler'de, *big business* alabildiğine örgütlüdür ve daha zengindir; seçmenlerin, özellikle de yoksul seçmenlerin katılımı inanılmayacak ölçüde zayıftır (çoğu kez yüzde 50'den aşağı); seçmen kesimi uysal ve bilgisizdir; adaylar önseçimlerde *(primaries)* pek az sayıda seçmenlerce belirlenir ve seçim görevlileri *(bosses)* baskın bir rol oynarlar seçimlerde: İşte bütün bunlar, zengin ve etkin örgütlerin eylemini kolaylaştırırlar; iki büyük partinin seçim propagandasında, kendi adaylarının önünü açmak için para babaları büyük katkılarda bulunurlar. Öte yandan, yalnız seçim sırasında değil, Amerikan Kongresi üzerinde de, baskı grupları ve lobiler aracılığıyla, örgütlü özel çıkarların baskısı sürekli işler durur. Bir işçi partisi olmadığından –*New Deal*'den önce zayıf durumdaki– işçi sendikaları bir baskı grubu rolüne soyunurlar ki, büyük sermayenin yanında sönük kalır.

İngiltere'de seçim rejimi Liberallerle, aralarında bölünmüş İşçi Partililerin karşısında Muhafazakâr Parti'nin işine yarar. Söz konusu rejime bir çeki düzen getirme önerileri hiçbir sonu-

ca varmaz; öyle olunca da, ülkede koşullar değişmiş de olsa iktidarın kaynakları değişmez. Dahası, meclislerde adaylar, esas olarak aristokratik kökenlidirler ve sermayenin çıkarları alabildiğine temsil edilir. Buna bakıp, muhafazakâr hükümetlerin, özellikle emekçiler yararına önlemlere sırt çevirmelerine şaşılabilir mi?

Fransız toplumunda küçük işletmeci, esnaf, küçük tacir ve sanayici kitlenin ağır basar oluşu, ülke politikasındaki tersliği ve sürekli sağa yönelişi açıklar. Sağ partiler koalisyonu ile sol partiler koalisyonu arasındaki geleneksel mücadelede, sol gücünü göstermiştir. Ne var ki, iktisadî yaşamın yeni koşulları, sağdaki ve soldaki sınıfları güç bir duruma getirip sokmuştur. Kilise'ye dayanan geleneksel sağ güçler karşısında, yüksek görevliler, yüksek sanayi burjuvazisi, bankacı çevreler, mülkiyet sahibi köylüler, küçük ya da orta sanayici ve tacirler, kişisel bağımsızlıklarıyla iktisadî özerkliklerini korumak isterler; ama büyük yeniliklere, merkezîleşmeye, rasyonelleşmeye ve çok şubeli işletmeciliğe de karşıdırlar ve hükümetçe kendilerinin korunmalarını isterler; sonra, sağcı oldukları için, gitgide ağırlığını duyuran işçi sınıfıyla bağlaşıklığa girmeleri de kolay değildir. Geleneksel solun da işi güçtür: O, "büyükler"e saldırmak ve "küçükler"i savunmak için, orta sınıflarla işçilerin bağlaşıklığını arıyordu hep; ne var ki, sol, burjuvazinin bütün kesimlerini kolayca bir araya getirmiş olan sağ karşısında, bağdaşıklığını sürdüremez artık. Antikapitalist önlemlerde işçi sınıfındaki hareketleniş tehdit edici olur olmaz, radikal partinin saflarını oluşturan orta sınıflar, sağa çevirirler yüzlerini, sola oy vermiş ülkenin çoğunluğu da sağın iktidara geldiğini görür. Böylece, 1924, 1932, 1936'da oluşmuş seçim anlaşmaları, hükümet etmek söz konusu olur olmaz, bozulur: Ne var ki radikaller, bir sol çoğunluğun sağ kanadı ya da bir sağ çoğunluğun sol kanadı olarak, uygulamada bütün hükümetlere katılırlar.

Fransa'nın siyasal yaşamındaki dalgalanışları, geçmişte uzun bir süre iktidarın uzağında tutulmuş olan sağın 1936'ya kadar olan yılların büyük bir bölümünde hükümete egemen oluşunu işte böyle açıklayabiliriz. Arka arkaya yığınla hükümet bunalımına karşın, kamuoyunun istikrarı pek göze çarpıcıdır ve sol hep bölünmüş olarak kalır. Alabildiğine birleşmiş büyük çıkarlar ise, ağırlıklarını çoğu kez dayatır dururlar.

İtalya ve Almanya'daki sapmalar

İtalya'da demokratik bir geleneğin olmayışı parlamenter rejimi hemen felce uğratır ve iktisadî bunalımın şiddeti, işçi ve köylüleri bir genel başkaldırıya götürür; kabına sığmaz haldeki yönetici sınıflar da, buna bakıp parlamenter kurallara sırt çevirerek şiddete çağrıda bulunurlar ve egemen durumlarını sürdürmek amacıyla diktatörlüğü benimserler. 1919 Kasım'ında –nisbi sistemle– yapılmış ilk seçimler, Sosyalist Parti'yle (1.840.000 oy), bir rahibin başkanlığındaki yeni Katolik Halk Partisi için (1.100.000 oy) bir zaferdir. Sosyalistler ve *popolari*, sağ ve merkezin temsilcileri karşısında güçlü bir çoğunluktur. Sosyalist Parti'nin hazırladığı toprak reformu tasarıları ve Nitti hükümetinin bastırmadığı grevler ve fabrika işgalleri, sanayi burjuvazi ile toprak sahiplerini kaygılandırır; onlar da, şaşırmış bir halde, Mussolini'yi desteklerler. Mussolini de, hem kapitalizme, hem devlete karşı milliyetçi demagojik programını onların hizmetine sunar ve hasımlarını önce felce uğratır, sonra da şiddetle çökertmeye girişir. Serüvenciler, *arditi*'ler, işsizlerden oluşan bir avuç faşist grup, cezalandırma eylemlerine girişir: Ücretlilere, ortakçılara, halk evlerine, sosyalist belediyelere, Emek Borsası'na, kooperatiflere karşı öldürmeler, yangınlar, yağmalar, canavarlıklar adım başındadır. Cezayla karşılaşmadıkları gibi, ordu, jandarma ve hükümetten de açıkça yardım görürler; parti ve işçi sendikalarına dehşet salarlar; öte yandan, faşist sendikalar da, yalnız grev kırmakla kalmazlar, ücretlere ve toplu iş sözleşmelerine ilişkin kazanımların heder olmasına seyirci olurlar.

Bunlar olurken, muhafazakârları, liberalleri, büyük toprak sahiplerini kapsayan milli cepheye faşistler de alınırlar. 1921 Temmuz ve Ağustos'unda da, bir grev başlatmış olan maden işçileri, zorla işbaşı yaparlar; bir 150 yörede işçilerin meskenlerini yakıp yıkan son bir dalga, Mussolini'ye, "Roma üstüne yürüyüş"ü hazırlama olanağını sağlar; burjuva partilerin şefleri ve kral ailesiyle görüşüp uzlaşırken, ordu da silah ve cephane verir kendisine. Sonunda kral, hükümeti kurma işini ona bırakır.

Almanya'ya gelince, 1918-1919 bunalımının arkasından, sağın hükümete gitgide el koyar olduğu görülür. İlk hükümetleri "Weimar koalisyonu"na dahil partiler kurar: Sosyalistlerin baş-

kanlığında, sosyalistler, merkez ve demokratlardır bunlar; çok geçmeden, hükümetin yönetimi ve en önemli bakanlıklar sosyalistlerin elinden kaçmaya başlar; Katolikler 1920'den, demokratlar da 1922'den başlayarak üstünlük sağlar ve sonunda da sosyal demokratları saf dışı ederler. Sağ partilerin ilerlemeleri, 1925'te Cumhurbaşkanı Ebert öldüğünde pek açık durumdadır: Bütün sol, komünist aday Thaelmann'ı desteklese de, sağ partiler blok halinde ihtiyar Mareşal Hindenburg'u seçerler: Prusya askerî anlayışıyla gırtlağına kadar dolu bir monarşist ve tek amacı Almanya'yı yeniden silahlandırmak olan mareşal, çok geçmeden sağın oyuncağı olup çıkar. 1920'den 1930'a kadar, Almanya'da birbiri arkasından 17 koalisyon hükümeti işbaşına gelir: Onlardaki güçsüzlük, bölünmüşlük, entrika ve ikiyüzlülük, parlamenter rejimi felce uğratırken, saygınlığını da on paralık eder: 1928'den başlayarak, bir hükümet çoğunluğu sağlamanın olanaksızlığı, başkanlık yönetiminin gelişini hazırlar. Kendi hükümet ve parlamentoları olan eyaletlerde *(Länder)* olan bitenler de Berlin'dekini aratmaz.

1919 yılından başlayarak ve gölgede kalmış askerlerle elele, Alman ekonomisini yönlendiren "feodalite", yani maliyeciler, sanayiciler, büyük toprak sahipleri, işlerin dizginlerini ele geçirir ve mülkiyet ilişkilerinin değişikliğe uğramasını engellemeyi başarırlar. Reichstag'a "gizli ama mutlak biçimde" egemen olanlar da, başta Alman Ulusal Partisi ile Halkçı Parti olmak üzere, onların partileridir aslında. Sosyalist partilere gelince, 1919'da oyların yüzde 45,5'ini kazanan bu partiler 1921'de Sosyal Demokrat Parti'yi oluştururlar ki 1924'te oyların yüzde 20,5'ini elde eder, komünistler de yüzde 12,6'sını; 1928'de birincisi yüzde 29,8 ile oy miktarını artırırken, komünistlerinki yüzde 10,6'ya düşer.

Orta ve Doğu Avrupa'da ise demokrasi hep bunalımdadır.

Sosyalist ve komünist partilerin muhalefetinin zayıflığı. Sendikal harekette bölünüş. Enternasyonal'lar

Tutucu güçlerin işini daha da kolaylaştıran, sosyalist muhalefetin zayıflığı ve bölünmüşlüğü dür. Yüzyılın başından beri her yanda sürekli bir ilerleyiş içinde olan ve 1919'da zaferi yakın ve kaçınılmaz görünen sosyalizm, prog-

ramını gerçekleştirmekte yetersiz kalır ve iktidara geçtiği ülkelerde de, hemen hemen gürültüsüz patırtısız uzaklaştırılır oradan. Nereden kaynaklanmaktadır bu başarısızlık? Emekçi kitlelerin soğukluğundan ileri gelmez, tersine sosyalizmin yandaşları gitgide çoğalır; bir zayıflık varsa nedeni şudur: Bir yandan, sosyalistlerle komünistler aralarında bölünmüşlerdir; öte yandan sosyalizm, yapısal reformları parlamenter demokrasi çerçevesinde yapabilme hünerini gösterememektedir.

Peki niçin bölünme ve parçalanma?

Savaş sırasında, hükümet çevresinde birliğe önem veren reformcu öğelerle, enternasyonalci ve devrimci kalmış öğeler arasındaki bölünüş, savaş sonunda ortaya çıkan olaylar ve Rus devrimiyle kesinleşir.

Gerçekten, sosyalist partilerle sendikalar çatlar ve iki büyük eğilim arasında bölünürler: Bir yandan, gitgide ılımlaşan ve Marksizm adına konuştuğu zaman bile her türlü devrimci eyleme sırt çeviren ve "ulusal" bir politikaya bağlanan bir sağ kanat burjuva partilerle kolkoladır, ya da en azından parlamenter oyunun kurallarına başeğer ve az çok hızlı bir millileştirmeler programına uyar; öte yandan, komünist ya da komünizme yakınlık duyan bir sol vardır ki, sınıf mücadelesi ve iktidarın –proletaryanın gücüyle– devrimci yoldan ele geçirilmesi ilkesine bağlı kalmıştır, ama iktidarı zorla almaya girişmekten de acizdir. Bu iki fraksiyon, yeterli bir tabandan yoksun olduklarından, kapitalizm için korkutucu hasımlar olmaktan çıkmışlardır.

Almanya'da, sosyal demokratlarla geleceğin komünistleri arasında kavga, daha 1918 yılından başlar. Spartakistler hareketinin kanla boğulmasının arkasından, solun birliği kısa bir süre için sağlanırsa da, işçi hareketinin iki büyük fraksiyonu arasındaki çatışma bitmez, sürer. O tarihten başlayarak, sosyal demokratlar, Karl Marx'tan esinlenen Erfurt Programı'nı reddeder; maden ve elektrik gibi kilit sanayilerin sosyalizasyonunu savunmakla yetinir; koalisyonlara girip çıkarak, kapitalist sistemin bir parçası haline gelirler sonunda. Seçimlerde ciddi sonuçlar elde etseler de, vakti gelip demokrasiyi savunmak için bir halk hareketi yaratmak gerektiğinde, yetersiz kalırlar.

Fransa'da, Sosyalist Parti'nin gelişiminde olan da budur: 1921'de Tours Kongresi'nde kopuş olur; ancak komünizme kayan büyük bir

çoğunluktur ve Jaurès'in kurduğu *İnsanlık* adlı gazeteyi ellerinde tutarlar; azınlık, Léon Blum ve arkadaşlarının yönetiminde Birleşik Sosyalist Parti'yi oluştururlar ve gazeteleri de *Halkçı* adını taşır. Öyle de olsa ilerler parti; ancak tek başına iktidara geçmekten uzaktır ve Radikallerin 1924'te hükümete katılma önerileri karşısında gerilerler ve onlara sağladıkları destek ise, ciddi en ufak bir reforma kapı açmaz.

Hemen hemen bütünüyle İkinci Enternasyonal'a bağlı kalmış olan İngiliz İşçi Partisi'ne *(Labour)* gelince, savaşın ertesinde, Fabien'lerin etkisindedirler; partinin 1918 Şubat'ındaki kongresinde, *Emek ve Yeni Sosyal Düzen* adıyla kabul edilen genel programını, Sidney Webb yazar. Program sağlık, eğitim, işsizlik, toplu sözleşmeler, demiryolları ile maden ve elektrik üretiminin millileştirilmesine ilişkin önlemlerle, bir "yaşam asgarisi"ni kabul ediyordu. Parti, muhafazakârlar yanında güçsüzlüğünü sürdürse de, talih yüzüne güler. Liberal Parti'nin kaçınılmaz zayıflayışıyla İngiltere'nin ikinci partisi olur ve 1924'te ilk kez bir İşçi Partili, J. Ramsay Mac Donald, hükümeti kurar. 1929'da yeniden iktidarı alıp 1931'de kaybedecektir. Sürekli ilerler halde de olsa, İşçi Partisi, toplumu derinliğine etkileyebilecek ve ülkedeki muhafazakâr güçlerin üstünlüğünü –ciddi olarak– dengeleyebilecek durumda değildir.

İtalya'da, 1919 seçimleri güçlü bir sosyalist partinin varlığını ortaya koymuştu. Ne var ki, 1921'de, orada da sosyalistlerle komünistler arasında kopuş olur ve rejimin güçlerince desteklenen faşist saldırı, her ikisinin örgütlerini darma duman eder. Komünistlerin başında artık Gramsci ve Togliatti gibi akıllı kişiler vardır; ancak koğuşturma ve zulümlere karşın, sosyalistler ve komünistler, sosyalist milletvekili Matteoti'nin 1924'te faşistlerce öldürülmesinden sonra bile, bir eylem birliğini gerçekleştiremezler. Aynı yıl, 127 milletvekili, protesto amacıyla parlamentodan çekilince, meydan bütünüyle faşistlere bırakılmış olur: Tutuklama ve tehditlerin arkasından hepsi için bir gizli yaşam başlayacak, yurtdışına göçecek ve her iki partinin kongrelerini oralarda toplayacaklardır.

Japonya'da, her türlü haklardan yoksun işçi sınıfındaki hareketleniş kimi olumlu adımlar atarsa da, 1929'da, emekçi parti ve sendikaların kapatılmasıyla noktalanır gelişmeler.

Komünist partilere gelince, hiçbir ülkede, parlamentolarda olduğu gibi siyasal yaşamda da önemli bir rol oynayamazlar. Nedeni de, soyutlanmış olmaları ve sosyalistlerle aralarındaki azgın mücadeledir. Sadece, büyük bir etkiye sahip oldukları işçi sendikaları aracılığıyladır ki, eylemleri bir ölçüde ses getirir. İngiltere'de ve Birleşik

Devletler'de etkileri pek zayıf kalır. Almanya'da Komünist Parti, Bağımsız Sosyalist Parti'nin sol kanadı ile sosyal demokratların burjuva partilerle işbirliği yapmasından düş kırıklığına uğrayan herkesi çeker kendine. Devrimci hareketlere canlılık getiren odur, ne var ki çabuk ve acımasız bastırılır. Adayları Thaelmann, 1925 cumhurbaşkanlığı seçiminde, Mareşal Hindenburg'a karşı iki milyona yakın oy alır. Öyle de olsa hareketin diriliğini 1924 ve 1928 seçimleri gösterir: Birincisinde oyların yüzde 12,6'sını, ikincisinde yüzde 10,6'sını kazanır parti.

Fransa'da Komünist Parti, bunalımlar içinde ve Sosyalist Parti'yle hırlaşa didişe yolunu açmaya çalışır.

Balkanlarda, Macaristan'la Romanya'da ise, komünist partiler yasaklanmışlardır.

Bütün bunlara koşut olarak ve işçi sınıfı partilerinin söz konusu zayıflığı ile yakından ilişkili olarak, s e n d i k a c ı l ı k h a r e k e t i de bölünmeler ve başarısızlıklarıyla zayıf düşmüştür. Savaşın ertesinde, hareket hızlı ve büyük başarılar sağlasa da, düşüşü de çabuk ve derin olmuştur. Burada da, Rusya'daki devrime bakarak, tutulacak yol konusunda sendikalar ve şefleri bölünürler: Sosyalistlerle komünistler arasındaki parçalanış, birbirine zıt doğrultuda sendika oluşumlarına yol açar. Bunun bir sonucu da şudur ki, fiyatların ve kazançların genel olarak yüksek olduğu, giderek ücretlilerin istemlerine de genellikle kapıların açık olduğu bir dönemde, işçi sınıfı felce uğramış halde kalır ve kendine de bir pay isteyip elde edemez. Sendikal bölünmeye tanık olmayan Anglosakson ülkelerinde ise, savaş ertesinin terslikleri ve insafsız koşullardır ki, işçi hareketini hasımlarının acımasızlığına terkeder: Birleşik Devletler'de sonuçta patronlar üstün gelir; İngiltere'de ise, felce uğratılan işçi hareketi muhafazakâr politikaya boyun eğmek zorunda kalır.

Aşağı yukarı her ülkede, birbirine zıt partilere ve sendikalara bölünmüş ve yekdiğerinin rakibi kesilmiş emekçiler dünyasında, kapitalist rejimin hasımları, 1914'ten önce de var olan uluslararası örgütleri yeniden kurarlar: Sosyalist partiler, II. Enternasyonal'ı oluştururken, 1919'da Moskova'da temeli atılan III. Enternasyonal *(Komintern)* da, komünist partileri bir araya getirir.

Uluslararası sendikal planda da kopuşlar ve rekabetler vardır.

Böylece, her alanda, sosyalizmin iki fraksiyonu, emekçi yığınları ben temsil ediyorum diye seferber olup, tartışır ve çarpışır; karşılıklı olarak her ikisi de zayıflar ve takattan düşer.

Özetle, 1920 ile 1929 arasında –hemen hemen istisnasız– muhafazakâr hükümetlerce yönetilen dünyanın bellibaşlı devletleri, birbirinden farklı güçlükler ortamında, siyasal ve sosyal restorasyonlarını gerçekleştirir ve birbirinden farklı başarılara ulaşırlar. Hepsi de, sanayileşmenin ilerlediğini ve arkasından emekçi ve kentli nüfusun arttığını, işletmelerin temerküzünü ve yönetici sınıfların devlet organlarına el koyduklarını görmüşlerdir. Bununla beraber, İngiltere derin ve sürekli bir bunalımdan geçerken, sadece Birleşik Devletler gözalıcı ve kesintisiz bir gönençten yararlanmıştır; bu iki zıt örnek arasında öteki ülkelerin bahtına düşen, karışıklıklarla dolu istikrarsız bir yaşam, kesintili ve geçici gönenç dönemleridir ve söz konusu durum da, o ülkelerde restorasyon için baş vurulan araçların yetersizliğini ve onarılan yapının zayıflığını göstermektedir. 1929'da patlak verecek bunalım, bu zayıflığı bütün açıklığıyla ortaya koyacaktır.

BÖLÜM III

FİKİR VE SANAT YAŞAMINDA YENİLEŞME

Avrupa, maddi üstünlüğünün çökmekte olduğu bir dönemde, yoğun bir fikri etkinliğe de sahne olur; yüzyılın başındaki bilimsel buluşların bir sonucu olan bu fikri etkinlik, bilimsel bilginin ve çeşitli felsefe öğretilerinin dayandığı bütün ilkeleri yeniden tartışma konusu yapar. Yaşanmış bir dünya savaşı felaketi, onun eseri olan siyasal ve sosyal istikrarsızlık, yeni bilimsel ve felsefi kuramların doğurduğu karışıklık ve bulanıklığı artırır. Dünyada olan biten derin değişikliklerin az çok bilincine varış, bütün fikir ve sanat alanlarında bir yenileşme isteğine yol açar. Anlatımın ve dışa vurmanın tüm biçimlerinde gerçekten bir devrim dir bu.

XX. yüzyılın başları, Birinci Dünya Savaşı'nın eşiğinde, XVIII. yüzyılla XIX. yüzyılın bir bölümünün eseri olan akılcı iyimserliğin egemenliğindedir hâlâ; söz konusu iyimserliğe göre, insan, bilimlerdeki gelişme ile, ancak akla dayanan, yani bilimsel bilgilere ve ilkelere uygun olarak yönünü bulabilecektir. Bununla beraber, 1914'ten önce bile, XIX. yüzyılda, Kierkegaard'la Nietzsche, akılcılıkla bilimci iyimserliği tartışma konusu yapmış ve onların temellerini sarsmışlardı. Böylece, yalnız Kant'ın ve Auguste Comte'un mirasını değil, Rönesans'la doğmuş hümanizmayı da altüst etme tehdidini haber veren bir bunalım gelip çatmıştır.

YENİ FİKİR ORTAMI

Yeni bir fikir ortamını haber veren, en başta fizik ve matematik bilimlerdeki devrimdir.

Matematik ve fizik bilimlerinde devrim

Vaktiyle Euklides'in ve Newton'un ileri sürdüğü ve yapının da üstüne kurulu olduğu eski bilimsel kavramlar, neredey-

se birkaç yıl içinde aşılmış bulunuyordu. Poincaré'nin ölümünden sonra, 1943 yılındaki son nefesine değin matematik dünyasına egemen olan Hilbert, çok önceden sonsuz boyutlu bir alanı tanımlamış ve bir bütünlükler kuramı ortaya atmıştı ki, matematiğin temelini tartışılır hale getirmişti; Aristoteles'ten gelen eski mantığı aşma iddiasındaki "yeni mantıklar" böylece doğar.

Bu yeni anlayışlar, Einstein'in görecelik kuramının doğurduğu fizikteki gelişmelerle çakışır; söz konusu kuram ise, ister sınırlı ister genel biçimleriyle olsun, Euklides'in geometrisi ile Newton'un mekaniğini yıkmaktadır. O tarihe değin kuramı tekbiçimli düz çizgideki hareketlerle sınırlı iken, Einstein, genelçekim de dahil bütün hareketlere yaydığında, ağırlığı cisimlerin özel bir niteliği olarak açıklayan Newton'un tersine, genelçekimi bir hareketsizlik gücü ile aynı şey olarak görür. Einstein'in zaman-uzayı, dört boyutlu bir geometri ye kapıyı açar ve zaman burada dördüncü boyuttur. Atom çapında düşünüldüğünde, devrim daha az önemli değildir. XIX. yüzyılın akılcılığı, maddenin zaman içinde sürekliliği ile aynı kalışına inanmıştı; oysa Crookes, Jean Perrin, Röntgen, J.-J. Thomson, Becquerel, Pierre ve Marie Curie, Max Planck ve Nils Bohr'un gerçekleştirdiği bir dizi buluş, bu çifte gerçekliği yıkar ve fizik dünyasını altüst eder. 1924'te Louis de Broglie ile Schrödinger, dalga mekaniği ni kurarlar; Schrödinger ise, 1926'da, dalga mekaniği ile Heisenberg'in kuantik mekaniği arasındaki denkliği bulup gösterir. Dalga ve cisimcik, birbiriyle uzlaşmaz durumdaki bu iki kavramın gerçeklikte bir arada bulunur görünmesi bir yana, kuantik mekanik bir başka karışıklığa daha yol açar: Heisenberg, belirlenemezcilik ilkesi- ni ileri sürer ki, o güne değin dokunulmazlığını sürdürmüş olan olayların mutlak gerekircilik *(determinizm)* ilkesini sarsar. Öte yandan, bütün fizikçiler şu noktada hemfikir değildirler: Heisenberg ve Bohr, belirlenemezciliği atom fiziğinde temel olarak kabul ederken, Louis de Broglie bu konuda olasıcılıktan yana bir tavır takınır ve Einstein ile Langevin ise kesin olarak gerekircilik ilkesine bağlılıklarını sürdürürler.

Gelişmelerin felsefeye de yansıdığı görülür.

Bu buluş ve tartışmalar, bilime, onun kapsam ve sınırlarına yöneltilebilecek bir eleştiri için malzeme de sağlarlar. O güne değin her türlü bilimsel kesinliğin aracı olarak görülen deneyin rolü, dalga mekaniğinin de temeli olan matematik hesaplamalar yararına olmak üzere gerileyip Henri Poincaré'nin "saymaca" görüşüne varır: Bilim hiçbir şey tanımaz, nesnelerin doğasını ise asla bilemez; olsa olsa, nesnelerin kendi aralarındaki ilişkileri belirleyebilir o. Dönem, gücünü ortaya koyan kapitalizmin ve sayıca ve etki olarak gitgide büyüyen proletaryanın günden güne ivedi sosyal sorunlar ortaya attığı bir dönemdir; insanı kupkuru bir mantık ve matematik akla indirgeyen çeşitli idealist felsefeler bu sorunları çözmeye yetersiz durumdadırlar: Söz konusu bilimsel "saymacacılık", işte böyle bir atmosfer içinde yıkanır. İdealist felsefelerin somut sorunlara bu kayıtsızlığı, akla karşı felsefelerin, özellikle Bergson'un Avrupa'da tanıttığı Amerikan pragmatizminin başarısını açıklar; bu sonuncusu, "akıldışına bir kapı açar" ve bilinçaltının temel rolüne dikkatleri çeker. Bunlar olurken, Almanya'da da, Husserl'in fenomenolojisi ile hızlı ve derinliğine bir devrim olmuştur ve şöyle düşünmektedir: Gerçeklik, deneyle ya da aklın aydınlığında bilinemez, onun ne olduğunu bize kendine özgü bir sezgi açıklayabilir ancak.

Gerekircilliğin *(determinizm)* bunalımı ile daha da ağırlaşan bilimdeki bu bunalım, eski akılcılığı derinden derine sarsar; Bergson, W. James, Unamuno ile gitgide daha güçlü a k l a karşı b i r a k ı m gelişir. Bu akım Almanya'da savaş sırasında ve savaş ertesi görülür: Max Scheler, Husserl'in fenomenolojik yöntemini ahlak *(etik)* sorunları alanına taşır ve hiçbir mutlağın ya da yüce amacın geçerli olmadığı bir dünyanın karşısına, başında Hıristiyanlığın tanrısının bulunduğu sert bir değerler sistemini çıkarır. Ancak, 30'lu yıllarda Heidegger'ledir ki, bu akla karşı akım, v a r o l u ş c u l u k *(existentialisme)* kisvesiyle kesin bir yayılışa kavuşur.

H e i d e g g e r ' i n e s e r i, Almanya'da, Hitler'in iktidara geçişine en yakın yıllarda ete kemiğe bürünür: *Varolmak ve Zaman* 1927'de, *Kant ve Metafizik Sorunu* 1929'da ve *Metafizik Nedir?* de 1930'da yayımlanır. Bu eserlerle, "varoluş felsefesi", ge-

nel okuyucunun karşısına çıkar ve hemen pek geniş bir ilgi toplar. Bir ölçüde kuzey romantizmi ve Kierkegaard'ın bunalım felsefesiyle dirsek teması içindedir; bilimdeki bunalımın, daha da genel olarak savaş sonrası Almanya'daki karışıklık ve savruluşun yarattığı bir iklimde soluyan aydın çevrelerin arasına gelip girmiştir. Görecilik *(relativisme)*, her türlü değere olduğu kadar bilimsel doğruların nesnelliğine inanmama egemendir; her türlü fikri kesinlikle bağlarını koparmış, akla karşı bir ilahiyatı savunan Karl Bart'ın ortada dolaştığı bir dönemdir de o. Böylece, Heidegger'ın felsefesi, Alman toplumunun, en başta da akla karşı bir tavır takındığı yılların dile gelişi olarak ortaya çıkar.

Daha da yakından bakıldığında, söz konusu felsefe, yüzyılın başlarındaki ve savaşın da doğruladığı bütün edebi ve sanatsal hareketlerin felsefi alana taşınmasıdır. "Saçma" *(absurde)* kavramını ilk kez ortaya atarken, şunların da altını çizer: Varlığımız, bir hiçlik zemininde belirir ve "felsefe, olsa olsa bir bunalım ve umutsuzluk kültürüdür"; insan, kural ve değerlerini kendisi edinmek zorundadır. Varoluşçuluğun –Heidegger'le beraber– en önde temsilcilerinden biri olan Karl Jaspers ise, umutsuzluk ve saçmadan yakasını Tanrı'ya inanmakla sıyırır.

Kimi insan bilimleri de bunalım içindedir.

İnsan bilimlerinde bunalım. Psikoloji ve sosyoloji

Psikoloji ile sosyoloji de, yöntemlerinin temelini yeniden düşünmeye başlarlar.

Gerçekten psikolojide, bilimsel niteliği pek az olan içebakışla psikofizik terkedilir; biçim kuramı *(Gestalt)*, Rusların Pavlov'un şartlı refleks öğretisinin ışığında kurmak istedikleri deneysel psikoloji, Amerikalıların davranışçılığı *(behaviorisme)* ya da Fransa ile Almanya'daki test yöntemi, Freud'ün p s i k a n a l i z i önünde silinirler ve Freud'ün büyük savaştan önce başladığı çalışmaları ise, 1917'den sonra, özellikle Amerika'da şaşırtıcı bir yaygınlık kazanırken edebiyat ve sanat çevrelerini, biyolojist görüşteki sosyologları etkiler. Freud, b i l i n ç a l t ı k a v r a m ı na dikkatleri çeker: Sinir hastası, çeşitli güçlükler nedeniyle, "içe kapanık" *(refoulé)*, doyumsuz bir insandır; bilinçaltı, hastalığın nedeni olan "içine atma"ların, en başta da cinsel nitelikteki duygularını "baskı altına alma"ların yeridir, çünkü çoğu

halde uğranılan sarsıntı hastanın cinsel yaşamının bir olayı ile ilgilidir. Hemen hemen bütün eylem ve düşüncelerimiz, belki çocukluğumuza kadar uzanan –bizim bilmediğimiz– bir bilinçaltı güçle şartlanmıştır; böylece, aydınlık bilincimizin altında oluşmuş bu esrarlı yaşam bizi yönlendirir aslında.

Sosyolojiye gelince, Herbert Spencer'in arkasından, özellikle toplumların evrim yasalarını araştırmaya kendini vermişti ve insanlığın gelişmesine de hep düz bir çizgi olarak bakılıyordu; buradan kalkıp sosyoloji, toplumların incelenmesine, yüzyılın başındaki büyük psikolojik buluşları alıp uygularken dikkatlerini yeni inceleme temalarına da çevirir. Sosyologlar, özellikle de Amerikalı olanlar, topluma kendi çevrelerinde dönüp değişen bir şey olarak bakarlar: Kentlerin doğuşuna, göçmenlerin dışardan akını ve ırkların birbirine karışmasıyla yeni bir halkın oluşumuna çevirirler yüzlerini; ve kent gerçekliği ni kendi dinamizmi içinde daha yakından sıkılaştırmaya, sosyal hareketleri hangi etkenlerin belirlediğini, bu olguları hangi devamlılıkların birleştirdiğini araştırmaya verirler kendilerini.

Bu siyasal ve sosyal kaygılardan çeşitli kuramlar çıkar ortaya: Aralarında, iş yaşamını güneş lekelerine ya da iklim koşullarına bağlayanlar vardır; Alman Tönnies'in biçimsel sosyolojisi sosyal yaşamın kendisini göz önünde tutmaz, safdışı eder; "burjuvazinin Karl Marx'ı" Pareto ile Winiarsky'nin görüşleri, bir zorunlu eşitsizlik kuramına varır; Max Weber'in "kavrayışçı sosyoloji"si, dört "eylem tipi"ni birbirinden ayırarak, her şeyi bilinçli bireyin eylemine bağlar; doğa bilimlerini insan bilimlerinin karşısına çıkaran bütün bir akımın başında Dilthey'in kuramı yer alır. Fransa'da Durkheim'in okulu, sosyoloji ile etnografi arasında bir ilişki kurar. Eserinin ilk bölümünde mantıkla, "ilkel"in niteliği olan mantık-öncesi zıtlığının altını çizmiş olan Lévy-Bruhl'ün tersine, Durkheim bu ikisinin sürekliliği üstünde ısrar eder ve bu da, Beyaz'ın "yaban" üzerindeki üstünlük ideolojisini yıkar; öte yandan Mauss şunu gösterir: "Bütünlüğüne sosyal olay", bütünlüğüne bir sosyal yapıda ele alındığında asıl anlamını kazanır.

Böylece sosyoloji, "bütünlükler"in incelenmesi ne çevirir yüzünü. Nedir onlar? Sosyal gruplardır ki, P.A. Sorokin, toplumların içsel sosyokültürel dinamiği diye adlandırır. Sosyologlar, iklim gibi toplum-dışı etkenlerin rolünü azımsamaya gider, onların etkisinin mutlak olarak belirleyici ol-

madığını farkederler; toplum, bireysel ruhsallıkların sıradan yan yana oluşlarından başka bir şeydir, bir "kolektif bilinç" vardır. Bununla beraber, grup gerçekliğine böylesine bakan görüşleri her zaman reddetmiş olan Amerikan sosyolojisi, büyük bunalımın etkisini alabildiğine duyar üstünde. Sorokin, Marx'ın sosyal sınıf görüşüne karşı bir başka görüş ileri sürer: Ona göre, sınıf bilinci, bir grubun toplumdaki rolüne belli bir bakıştan doğup, bu gruba ilişkin iktisadî ve sosyal olayların bilincinin eseri değildir. Onun gözünde, "sınıf", pek hareketli öğelerden oluştuğundan, bir başkasının zıddı bir grubu doğuramaz. Aynı anlayışla ve Marksist ideolojiyle mücadele amacıyladır ki, psikiyatr J.L. Moreno, bir sosyal psikanaliz görüşüne varır ve bireysel uyuşmazlıkları çözmede kullanılan psikanaliz tekniğinin grup uyuşmazlıklarına uygulanmasını önerir; aslında olağan birer hastalık olan patronla işçilerin uyuşmazlıklarına çare, olsa olsa psikolojik türden bir çare olabilir ona göre.

Böylece sosyoloji, toplumlarla ilgili bağımsız bir bilim olarak ağır ağır oluşur ve öteki insan bilimleri, François Simiand'la ekonomi ve Marc Bloch'la da tarih üzerinde derinliğine bir etkide bulunur. Gerçekten tarih, ufkunu genişletmek, hemen hemen bilinmeyen uygarlıklarla ilgili bilgisini yenilemek için, arkeologların, iktisatçı ve sosyologların çalışmalarından yararlanır; dili çözülen Hititler, Etrüskler, eski Çin, Sümerler ve keşif öncesindeki Amerika uygarlıkları gün ışığına çıkarlar; tarih, daha da çok, geçmişteki insanların sosyal ve iktisadî yapıları ile yaşam koşullarının incelenmesine verir kendini.

Bilimsel devrim ve insan bilimlerindeki devrim, akılcılığa ve gerekirciliğe *(determinizm)* ağır bir darbe vururlar; "Evrensel Akıl" düşüncesini yıkar, görececilik kavramıyla bilinçaltının rolünü gün ışığına çıkarırlar ve insanı hükmü altına alıp etkinliğini yönlendiren akıldışı karanlık güçlerin önemini belirtirler. Bu akla karşı tavırdan yararlanan da din ve gelenekçilik olur.

EDEBİ VE SANATSAL DEVRİM

Edebiyat ve sanat alanında bunalım demek yeterli değildir; açıklama, anlatım, dile getirme biçimlerinde yenileşme, bilimsel ve fikri bunalımla derinden derine bir ilişki içinde, ama tam bir ayaklanma havası içinde olur.

Yeni iklim

Söz konusu ayaklanma, önce, yüzyılın başlarından kalkarak evrensel çapta kabullenilmiş uzlaşmalara karşı dır. Müzik, kromatik aralıklı bestelerin ve Wagner'in "sonsuz melodi" anlayışının sultasında sıyrılmak ister; resim, izlenimciliğin sırt çevirdiği hacimlerle dile getirişi tekrar ele almayı özler; yazarlar, yeni bir dünya görüşü adına deyip Zola'nın gerçekçiliğine tepki gösterirler. Ne var ki, maddi uygarlıktaki değişmelerin hızlanışı, yeni bilimsel buluşların yankıları ve o zamana değin yerleşmiş sayılan kavramlarda yol açtıkları altüst oluş, sanatsal ve edebi "uzlaşmalar" üzerinde de etkilerini gösterirler ve onlar da göreceliğin izlerini taşırlar: Kendinden bir gam, kendinden mekân, kendinden perspektif, kendinden şiir kuralı yoktur artık. Öte yandan, evrensel uzlaşmalara karşı ayaklanmaya, aklın ve mantığın kabul ettiği nesneye karşı bir tepki de eşlik eder: Kendinden bir şey olarak belleğimiz nesneye anlam veren biziz. Her sanatçı, ressam, şair, heykeltraş, müzikçi, yazar şunun bilincine varır: Dünya görüşünü ortaya koymak üzere, kendi anlatım biçimini, kendi dilini yaratmalıdır. Bu bakış biçiminin oluşmasında, sanatçıyı alabildiğine yeni ve esnek bir dünyaya getirip sokan zenci sanatının etkisi ile, ulusal folklorların, Manuel de Falla'nın, Georges Enesco, Bela Bartok, Villa Lobos'ların esinlendikleri bu kaynakların çekiciliğini de belirtmeli.

Son olarak, yeni biçimlerin aranışında, sadece resmî olana, uygun ve elverişli olana bir tepki değil, yeni bir hümanizma aranışı da vardır: Bu hümanizmada insan, akılca kendine yeten, doygun, kendinden emin, dünyanın sahibi olduğuna inanan bir varlık olmayacaktır; akıldışı, ahlakdışının da yeri olacaktır orada; eski tabularından azat edilmiş insan, yepyeni bir bilimin sahibi olarak, nesneler dünyasıyla ilişkilerinde yaratıcı özgürlüğünün bilincine varacaktır bu hümanizmada. Biçimsel sorunlar ağır basar görünse de, doğmakta olan yeni insanı dile getirmek için bir girişimdir bu. Sanat da, "biçim" sorunlarını "temel ve öz" kaygılarından yapay olarak ayırmaz artık; bir insansal içeriği anlatmaya uygun biçimi, sadece onu arar.

Nesneler dünyasına eski bakışla ve onu sürdüren toplumla bu çifte kopuş, savaş sonrası sanat ve edebiyata temel niteliğini verir. Öte yandan, savaş, en iğrenç çıkarların savunulduğu korkunç, dayanılmaz ve saçma bir öykü olmuştur. Savaş sonrasının sosyal ve siyasal karışıklıklarla dolu ortamı ise, bütün sosyal uzlaşmaları sarsan, toplumun çeşitli sınıflarını bir yararlanma ve kurtuluş açlığı içine atan düşüncelerin genel olarak mayalanışını hazırlamıştır. Ancak 1925'ten sonradır ki, bir istikrar iklimi doğar gibi olunca, bu uğultu da diner.

Gerçekten, savaş bittiğinde, siperlerin kara-basanını unutmak söz konusudur; kimi insanlardaki iyimserlik ve kayıtsızlık, aslında çeşitli biçimlerde kendisini belli eden dönemin kaygı ve kötümserliğini güçlükle saklar. Önce, "somut yaşam"ın zevklerinden yararlanma, onları yaşamak ve bu arada kural ve tabulardan kurtuluş ağır basar; J. Cocteau'nun, H. De Montherlant, Aldous Huxley, André Gide'in şöhreti işte o zaman sarar dünyayı; Gide'in 1897'de yayımlanmış ve yirmi yılda beş yüz nüsha bile satmamış kitabını, *Dünya Nimetleri*'ni burjuva gençlik başucu eseri yapar, çünkü zevki aramaktan başka hiçbir kural öğütlemez kitap. Her türlü ahlak kuralından yakayı sıyırmanın bir gerekçesi gibi görünen psikanaliz de o sıralarda alabildiğine revaç kazanır. Marcel Proust'un *(Geçmiş Zaman Peşinde,* 1913-1928) ve Joyce'un (*Ulysse,* 1922) eserlerinin basılıp büyük yankılar uyandırdığı yıllar da o yıllardır: Her ikisi de, iç dünyaya eğilişleriyle, insanı tanımada yeni bir yol açarlar önümüze; ne var ki okurlar, onlarda, peşin fikirlerle ahlak ilkelerinin yerle bir edilişini görürler özellikle. Öyle olduğu içindir ki, o kuşağın manevi rehberi çılgın bireyci André Gide'dir ve Huxley gibi Pirandello gibi, tutarsızlıklarla dolu bir dünyada insanın tutarsızlığını göstermekte; insanların eylemlerinin çoğunun mekanik ve içtensiz olduğunu, niyet ve tutumlarıyla eylemlerinin gerçekliği arasında sürgit bir uyuşmazlığın bulunduğunu belirtmektedir.

Kaygının kaçışa götürdüğü insanlar da vardır: "İnsan, Tanrı'dan kaçtıktan sonra kendinden kaçıyor; sefaletini birkaç dakikalığına gözünden saklayacak düşlere ve yapaylıklara kaçıyor" der Papini. Kimileri yeni klasisizme doğru kaçar: Bi-

çimsel güzelliği, "saf şiir"i onda bulur; "saf şiir" de, anlamdan ve insansal içerikten yoksundur. Her ikisi de birbirinin çağdaşı olan Paul Valéry ile T.S. Eliot, modern insanın güçsüzlüğü ne inanırlar. Valéry, o ünlü cümlesini o sıralarda söyleyecektir: "Biz öteki uygarlıklar, şimdi anlıyoruz ki ölümlüyüz". Bir anlamı da şudur o sözlerin: Beyaz insanla, bireyciliği tepe tepe kullanan bir sosyal sınıfın üstüne kurulu Batı uygarlığı ölmektedir. Başkaları da vardır ki, bir fantezi dünyasını yaratmaya kaçarlar (Cocteau, Giraudoux); kendilerini unutmak ya da bilinmeyen dünyaların aranışı içinde yolculuğa çıkarlar (Amerikalılar Amerika'dan kaçıp Avrupa'ya gelirler, Şilili Pablo Neruda ile André Malraux Uzakdoğu'ya giderler); Saint-Exupéry gibi tehlikeye ve eyleme, Dada ve gerçeküstücüler gibi zekânın serüvenlerine kaçanlar da vardır.

Öte yandan, bu etkilere aykırı kaçacak biçimde, Romain Rolland şöyle diyecektir: "Batı ruhunun bilinci yerle bir olmuştur, ancak öyle de olsa hâlâ umut içindedir o"; Roger Martin du Gard, *Thibaultlar*'da (1922-1939), can çekişen bir toplumun geleneksel görünüşlerini çizer; Bernanos'la François Mauriac, günahın pençesinde kıvranan insanları çizip dursalar da, biçimci bir dine karşı kimi zaman başkaldırırlar.

Bu kaçış atmosferi, Anglosakson romanında da görülür: Amerikalı "kayıp kuşak"ın yazarları (Sinclair Lews, Scott Fitzgerald, Hemingway, Dreiser, John dos Passos), sadece –ve pek fazla– maddi mutluluklara dönmüş bir dünyaya karşı çıkarak, Amerikan yaşamının eleştirisine verir kendilerini ya da bedensel tutkuyu tanrılaştırırlar ki, Henri Miller'le tam bir cinsellik dinine varacaktır. Gözalıcı bir romancılar topluluğu oluşturan İngiliz yazarları (Virginia Woolf, Clemence Dane, Margaret Kennedy, Rosamund Lehmann...), incelmiş bir toplumu, işe yaramaz hale gelmiş insanları nesnel bir gerçekçilikle anlatırken, Victoria çağının tabu sorunlarına yaklaşmakta da duraksamazlar; D.H. Lawrence'te olduğu gibi kimi zaman alabildiğine çiğdir bu yaklaşım ya da Aldous Huxley'de olduğu gibi şaşkın bir dünyanın edepdışı hicvi halindedir.

Yeni yazarlar ve sahneye koyucularla, tiyatroda da bir devrim olur.

Dada hareketi ve gerçeküstücülük

1915'te New York'ta Fransız ressamı Marcel Duchamp ile İspanyol Francis Picabia'nın karşılaşmasının bir ürünü olan harekete, adını, 1916'da Münih'te, çeşitli ülkelerin siyasal sürgünlerinden oluşan bir ortamda, Tristan Tzara verir; 1919 yılından başlayarak da, Paris'te yoğunlaşır hareket ve ünlü *Dada Bildirisi* de orada yayımlanır. Hareket, genç sanatçı ve şairleri bir araya getirir. Nedir düşünüp söyledikleri? Şu: Savaş, bütün saygın değerleri, bütün kazanılmış durumları yerle bir etmiştir; ayrıca, kıyımlar için birleşen "seçkinler"in, yakıp yıkma araçlarını yetkinleştiren bilimin, boğazlaşmalara gerekçe arayan filozofların, kiliselerin özel bölümlerinde müminlere seslenen sanatın da iflasıdır o. 1914 öncesinde olduğundan farklı olarak, başkaldırı, sadece estetik anlamda değildir; yenenlerle yenilenlerin bitkinliğinin, pek pahalıya malolmuş savaş kazanımlarının (sınır düzeltmeleri, yeni sömürge paylaşımı) yol açtığı sosyal kaygıları da içerir. Hepsinin de gözünde, var olan rejimler, özellikle de bütün bir uygarlık iflas etmiştir.

1920 yılı, onların nihilizmini kızıştırır ve bir "Dada ortamı" yaratır: Temsiller, sergiler, gösteriler skandala yol açar; bütün değerleri, özellikle de estetik değerleri yıkmaya yöneliktir hepsi de.

Her şeye "Hayır!" denir.

Almanya'da, yenilgi ile sosyal bunalımın ayrıca desteklediği Dada hareketi, daha siyasal bir renge bürünür hemen; Fransa'dakinin tersine, edebi olmaktan çok sanatsaldır ve daha az merkezîleşmiştir: Alman burjuvazisi ve militarizminin karikatürcüsü Georg Grosz ile Berlin Grubu; Baargeld, Max Ernst, Hans Arp ile sosyal konularda daha köktenci Köln Grubu; şair ressam Kurt Schwitters'le Hannover Grubu görülür.

Bu anarşik çalkantıdan g e r ç e k ü s t ü c ü l ü k *(sürrealizm)* doğar ki, yüzyılın ortalarının en bereketli hareketi olacaktır. Onun söylediği nedir? Gerçeküstücülük, "geleneksel hümanizmanın düşünme ve duyma biçimlerine bir reddiye"dir; içtenliği yeniden bulmak, "aklın bozucu etkisi"nden kaçmak için, bilinçaltına eğilmeyi gündemine alır. 1924'te, André Breton *Gerçeküstücü Bildiri*'yi yayımlar ve bir "Gerçeküstücü Araştırmalar Merkezi" açar; tedirginlik ve şaşkınlık sağlamak amacıyla, oto-

matik yazma usulleri ısmarlar; düşünce kendi haline bırakılmalı; bizi aklın denetiminden kurtarıp fikirden çok daha iyi gerçekliğe yaklaştıran düşleri belirtmek amacıyla ipnotik uykudan yararlanılmalıdır. Hareket, pek çabuk, sadece "düşüncelerde" bir devrim arayanlarla, 1925 dolayında burjuvazinin sertleşip kasılmasına bakıp bir an için komünistlere yaklaşanlar arasında bölünür.

Şiirde, Louis Aragon ve Robert Desnos'la beraber, Paul Eluard en önde gelen temsilcidir; imgelerinin zenginliği, ölçü-uyak gibi hiçbir şiirsel öğe taşımayan bir sanata dayanıp bir sarsıntı yaratan alışılmamış yaklaşımlarıyla, dönemin Fransız dilinin en büyük şairi de odur. Büyük İspanyol şairi Federico Garcia Lorca'yı etkileyen hareket, 1930'larla beraber Fransa dışında da alabildiğine yaygınlaşır; şair René Char, sinemacı Bunuel, ressam Salvador Dali gibi, öğretiyi derinleştirip biraz da anlamını değiştiren yeni öğelerle güçlenir. O tarihe değin psikanalize dayanan gerçeküstücülük, bilinçaltını, bütün bir şiirin kaynağı olarak görüyordu; Dali, bir akıl hastalığının, paranoyanın çözümlemesine dayanıp, sanatın, bilinçaltı alanını değil, saplantı alanını, arzuların çılgın, saçma biçimlerini araştırmasını ister ve böylece gerçeküstücülüğü, denetlenemez olana ve anarşizan olana doğru götürür sürekli.

Savaştan yenik çıkan ülkelerde atmosfer yenenlerdekinden pek farklıdır: Devrim, karışıklık, tepki, enflasyon vardır oralarda... Öylesine altüst olup kıvranan bir toplumda, yenen ülkelerde Dada ve gerçeküstücülük biçiminde ortaya çıkan dışavurumculuk, eleştirici biçimiyle uzun süre kendini sürdüremezdi, müsbet ve yapıcı olması gerekirdi; öte yandan, ne izleyici kitle ne de sanatçılar için, gün, gevşeme ve sanat için sanat günü değildi. Böylece, esas olarak Germen ülkelerdedir ki, öncü araştırma anlayışı devam eder. Dışavurumcu dalga, geleceğe dönük daha müsbet bir eleştiriye bırakır yerini, Yeni Nesnellik *(Neue Sachligkeit)* diye adlandırılan budur. Gelecekte kurulacak toplum üstüne kesin bir bilinç ve gözalıcı bir biçim kaygısıyla okullar doğar. "Enkazla yeni bir dünya kurmak" söz konusudur. XIX. yüzyıl akılcılığının mirasçısı olan Heinrich Mann'ın etkisi gerileyiş içindedir; kardeşi Thomas Mann'ın etkisi ise, koyu kötümserliği nedeniyle belki, daha büyüktür. Ne var ki, bütün canlılığı ile kendini gösteren, devletin tanrılaştırılmasına karşı başkaldırı, anarşi eği-

limi, alabildiğine güçlü insanlıkdışı güçlerin daha da ezdiği insanın sefaleti duygusudur; Alfred Döblin'in, Jacob Wassermann, Hasenclever, Franz Werfel'in acılarla dolu çarpıcı eserlerinde yansıyan budur. Franz Kafka'ya gelince, hemen hemen tüm eserleri –özellikle *Şato* ve *Dava*– 1924'teki ölümünden sonra yayımlanan yazar, esrarlı ve korkunç güçlerin eline geçmiş ve içinde insanın ezildiği bir dünyanın simgesel betimlemesini yapar. Yeni Nesnellik'in yaydığı irili ufaklı eserlerin içinde, en dikkat çekeni de Bertolt Brecht'inkidir ve özellikle de onun dramatik eseri *Üç Kuruşluk Opera*'dır (1928).

Resim, müzik, yeni mimarlık

Yaşam koşullarının gitgide artan bir hızla değiştiği zengin ve karmaşık bir dönemde, resmin gerçekten insanı anlatması, baştan aşağıya yeni biçimlerin insanın kendisi ile ve dünyayla yeni ilişkilerini yansıtmayı aradığı, tam bir altüst oluş pahasına mümkündü ancak. Dehasıyla bütün bu kuşağa egemen olan Pablo Picasso, olağanüstü yenilikçi yeteneği ile bunun en dikkat çekici örneğidir: Savaşın ertesinde, kübizmini değişikliğe uğratır ve mavileri, kırmızıları ve canlı yeşilleriyle *(Kız Öğrenci, L'Arlequin, Gitar ve Üzüm)* renklere önemini verir, arkasından çok geçmeden –grubun dışında kalmış da olsa– gerçeküstücülüğün etkisine uğrar; 1925'ten sonra, sürüklenen bir dünyanın imgesi olarak, saçma ve gülünç bir tablo yaratan biçimsiz kişiler, ürkünç biçimler çizer sistemli olarak; 1937'de de, dönemin dışavurumculuğunun doruğu olarak kalacak eserlerini verir: İspanya içsavaşından bir kesiti dile getiren ve faşistlerin uçaklarla yerle bir ettikleri bir kasabanın öyküsü olan *Guernica* en çok bilinenidir onların.

Matisse'in sanatı, 1919'dan sonra gerginlikten uzaklaşır, *Odalisques*'i ile daha sevimli olur; Juan Gris'nin, Derain, Dufy ve Braque'ın eseri de öyledir; Braque, kübizmden ayrılır ve natürmortlarına, çıplaklarına, peyzajlarına daha çekici bir güzellik verir. Savaş süresince, hem sanayi uygarlığını, hem de canlı bir sosyal gerçekliği bulmuş olan Fernand Léger, bu yeni insanlığı ululamaya adar kendini; onun mekân ve biçim anlayışı, afiş sanatını da pek etkileyecektir.

Gerçeküstücülüğe gelince, onun da sanatçıları vardır ve bir sanat hareketi olarak değerinin en çarpıcı kanıtlarını resimde ortaya koyar ve hepsinde de seyirci güncel gerçekliğin ötesinde

bir dünyaya götürülür. 1925'teki ilk gerçeküstücü sergi, Max Ernst'i, Hans Arp, Mirò, Picabia, Klee ve De Chirico ile başkalarını bir araya getirir.

Bununla beraber, 1930'dan sonra, bir bölümüyle Orta Avrupa'dan kovulmuş Alman, Rus, Yahudi sanatçıların etkisiyle, soyut resim Fransa'da ve Birleşik Devletler'de ortaya çıkar. Doğa durmadan değişir, sert görünüşlerin arkasında hareketli bir gerçeklik yatar diyen çağdaş bilime yollamada bulunan soyutçu ressamlar, gündelik yaşamın "doğa"sını hiç hatırlatmayan, ama "doğa"nın o güne değin esinlettiği kadar evrensel heyecanlar ve tavırlar esinleten eserler yaratmayı iş edinirler. Akımın içinde yer alan sanatçılar Arp, Calder, Delaunay, Moholy-Nagy, Mondrian, Schwitters ve İngiltere'de de Ben Nicholson'dur.

Müzik, yenen ülkelerde, gerçeküstücülüğün etkisinde kalmasa da, edebiyat ve resimdeki aynı eğilim çeşitliliğini yaşar. Wagner'in etkisi saf dışı edilmiştir: Stravinsky, neoklasik tepkinin ve biçimciliğin zaferinin pek güçlü temsilciliğini üstlenirken, Ravel'le Roussel "Debussy devrimi"ni sürdürürler; Eric Satie'nin çevresinde toplaşan "Altılar Grubu", tersine Debussy'nin "izlenimcilik"ine karşıdır; 1936'da da, Olivier Messiaen'in çevresinde Genç Fransa grubu oluşur. Fransa dışında Manuel de Falla, Brezilyalı Villa Lobos, Bela Bartok, ülkelerinin folklorik geleneklerinden esinlenirler. Ancak asıl büyük yenilik, Amerikalı Siyahilerin folklorundan doğmuş caz ın Avrupa'da yayılışıdır ki, çok geniş bir dinleyici kitlesini büyüler; ne var ki Batı müziğini de ciddi olarak etkilemez, çünkü pek ayrı bir türdendir ve özümlenemez haldedir. King Oliver, özellikle Louis Armstrong ve Gershwin *(Rhapsody in blue)*, bu yaygınlığın öncüleridir. 1930'dan sonra, caz derinliğine ve hızlı bir değişikliğe uğrar, Duke Ellington'la zengin bir orkestra yapısına da kavuşur.

Avusturya'da savaştan önce başlamış müzik devrimi, Schönberg ve çömezleri Alban Berg ve Anton Webern'le sürer.

Mimarlığa gelince, 1919 öncesinden başlayarak teknik yenilikler, bu alandaki devrimi hazırlamışlardı. Geçmişteki sorunlardan farklı sorunlar, büyük kentlerde kendilerini gösterirler: Yüksek arsa fiyatları, boş mekânların darlığı, taşımaları örgütleme sorunları, -fabrika, okul, hastahane gibi- yeni yapı

türleri, ısıtmadan aydınlatmaya kadar modern ihtiyaçlar, eski uygulamalardan farklı çözümler beklerler. Öte yandan, yapım koşulları yeni maddi araçlar ve yeni yöntemlerle değişikliğe uğramıştır; çoğu inşaat parçaları daha önceden fabrikalarda üretilir, iş onları birleştirmeye kalır. Kimi zaman, evler bile daha önceden üretilmiş parçalarıyla birkaç saatte kurulur. Beton ve çelik, zaten büyük olanaklar sağlar haldedir... Mimarlar, bütün bu kaynaklardan yola çıkıp, sadelik, rasyonel yapı, binanın ayrıldığı amaca en iyi uygunluğu ilkelerine varırlar. Buna "işlevsel sanat" denir ki, Le Corbusier onu şu sözlerle dile getirecektir: "Bir ev, içinde oturulacak bir makinedir". 1920'den başlayarak da, bütün bir mimarlık hareketine egemen olanlar, Mies van der Rohe'dir, Walter Gropius'tur ve Le Corbusier'dir. Gropius'un 1919'dan başlayarak Weimar'da *Bauhaus*'la açtığı modern çığır Alman mimarlığını üstün ve öncü hale getirir; ne var ki, Nazizm *Bauhaus*'u kapatır ve Yahudilerle komünistlerin "soysuz sanatı" dediği bir çığırı mahkûm ederek devleti ve Führer'i yüceltmeye koyulur. Amerikalı mimar Frank Lloyd Wright'ın şöhreti zaten dünya çapındadır. Le Corbusier'ye gelince, kuramsal yazıları ve doğrudan doğruya kübizmden esinlenen hafif yapılarıyla dev bir etkileyiş içindedir; ne var ki yığınla çömezinin bulunduğu daha çok dış ülkelerdedir bu etki, Fransa'da bir parça çevreden soyutlanmış olarak kalır.

Sinema: İktisadî ve teknik koşullar, özgün eserler

Sinema, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonradır ki bir sanat olur ve sanatçılara çağrıda bulunur. Ancak, o andan başlayarak, sanayi üretiminin koşullarına ve ticari gereklerin buyruğuna girer; bu da, teknik yetkinleştikçe onun üzerine bir yük olarak biner. Sinema, öteki sanatlardan çok daha fazla, filmi yaratan iktisadî gücün ve ona verimlilik sağlayan seyirci kitlenin beğenisinin emrindedir. Öyle olunca da, üretim, dev tröstlerce tekelleştirilir çabucak.

1927'de, pek büyük sermayeleri gerektiren sesli sinema ortaya çıkar; üretimin tekniğini kökünden değiştirerek, eski malzeme ve donanımı baştan aşağıya değişmek zorunda bırakır. Yeni buluşa bir süre karşı çıkılmak istenirse de, büyük kumpanyalar sonunda boyun eğerler. Birleşik Devletler'de, bü-

yük Amerikan bankası (Rockefeller, Morgan), Amerikan sinema sanayisini baştan aşağıya ve kesin olarak denetimine alır. Almanya'da tekeli iki dev girişim paylaşır.

Film, sadece büyük mali gruplara bağımlı olmakla kalmaz; hükümetlerin, siyasal, sosyal ve dinsel baskı gruplarının denetimine de tabi olur; ve hepsi de sinemanın etkili ve yaygın gücünden kendi propagandaları için yararlanmak, yapımcıyı yönlendirmek ve ona kimi konuları yasaklamak isterler. Son olarak, film bir metadır ve kazanç aranışı, mümkün olan en geniş seyirci kitlesinin izleyebileceği "ticari filmler"i yapmaya götürür; bu kitlenin ise kültürü cılızdır ve sıradan bir ideoloji ile yetinir. Böylece, her şey sinemayı güçlü bir p r o p a g a n d a a r a c ı na dönüştürmüştür; söz konusu propaganda ise, egemen sınıfların ve yöneticilerin sloganlarını seyirci kitleleri arasında yayma görevini üstlenir.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, A m e r i k a n s i n e m a s ı uluslararası film üretimine egemendir; bunu sağlayan da, elindeki dev mali olanaklar, geniş iç pazarı, "Şarlo" diye bir kişilik yaratan Charlie Chaplin'in şöhreti, bol paralı sözleşmelerin çektiği Avrupalı sanatçı ve film yönetmenleridir: Stroheim, Lubitsch, Sternberg, Greta Garbo, Sjöstrom, Carl Dreyer ve başkaldırı... Yılda 800'e yakın film yapılır (1929'da Fransa'nın üretimi 52'dir). Fransız sineması, birkaç yıllık bir direnişin arkasından, bu rekabet karşısında teslim olur; sadece büyük yönetmenlerin, René Clair, Jean Gremillon, Marcel Carné, Jean Renoir'ın oluşturdukları bir öncü sinema ayakta kalır; Luis Bunuel'le gerçeküstücü bir sinema da ortaya çıkar *(Endülüs'lü Köpek, Altın Çağ)*. Eisenstein'in *Potemkin Zırhlısı*, Pudovkin'in, Dovjenko'nun filmlerinin etkisi, sosyal temaları gündeme getirir; Bunuel'de *(Ekmeksiz Dünya)*, Hollandalı Joris İvens'de *(Zuyderzée, Borinage)*, Jacques Feyder'de *(Crainquebille, Thérèse Raquin)* de bu temalar görülür. Alman sineması, dönemin edebiyatı ile aynı temaları yansıtarak açılıp serpilir: Savaşın hemen arkasından dışavurumculuk egemen olur, sonra Pabst'ın *Neşesiz Sokak*'ıyla gerçekçilik ağır basar.

1929-30 bunalımı, doğaldır ki sinemayı da çarpar. Bunalım, bankaların sinema sanatı ve sanayisi üzerindeki egemenliğini güçlendirirken, yaratıcı ve sanatçıların çoğu kez bereketli bir yenilenişine de yol açar: Bu dönemin çoğu filmi, romanlarda oldu-

ğu gibi, bunalımı ve doğurduğu tepkiyi yansıtır ki, sosyal ve siyasal esinlidir, kimi zaman da sert vurur: *Batı Cephesinde Yeni Birşey Yok, Kent Işıkları, Modern Zamanlar, Diktatör, Gazap Üzümleri...* böyledirler. Aynı sosyal esin Pabst'ın filmlerine *(Üç Kuruşluk Opera, Maden Faciası)*, Lang'ın *(Doktor Mabuse'ün Vasiyetnamesi* ki, Nazizm yasaklayacaktır) ve Dudow'unkilere yansır. Sonra, Hitler'in iktidara gelişiyle, Alman sineması propagandaya yönelir, stüdyolar Yahudilerden, Marksistlerden ve liberallerden arındırılır; ve, Leni Riefenstahl'ın *İradenin Zaferi* ile büyük belgeseli *Stad Tanrıları* bir yana bırakılırsa, ölür sinema, Almanya'daki bütün öteki sanatlar ve fikri etkinliklerde olduğu gibi...

Fransa'da, Almanya'da olduğu gibi, sesli sinemanın ortaya çıkışı, ulusal sinemanın yeniden doğuşuna kapıyı açar: Bu, René Clair'in büyük dönemidir *(Paris'in Çatıları Altında)*; arkasından, hemen her yanda olduğu gibi, dünyadaki bunalımın, siyasal, iktisadî ve sosyal kaygıların *(Ondört Temmuz, Bize Özgürlük)* etkisini taşıyan filmler gelir. Pagnol'la beraber çalışan Jean Renoir'da evrim özellikle açıktır. Göçmen el emeği sorununa yaklaştığı *Toni*'den sonra, Marksist esinli filmler yapar: *Yaşam Bizimdir, Büyük Düş, La Marseillaise, İnsan Denen Hayvan...* Aynı esin Jacques Feyder'de *(Kahramanca Kermes)*, hatta Duvivier'de *(Güzel Devir)* görülür. Bu sosyal filmlerin yanı sıra, Amerikan gangster filmlerine benzer bir tür de boy atar. Bu kötümser ve gerçekçi türde, Duvivier'nin arkasından, Marcel Carné sivrilir *(Sisler Rıhtımı, Kuzey Oteli)* ve kötümserliği, savaş sırasında çevirdiği *Akşam Ziyaretçileri* (1942) adlı filminde efsanevi bir renge bürünecektir. İkinci Dünya Savaşı'nın eşiğine varıldığında, Fransız sineması, nitelikçe pek güçlüdür ve Holivut'un ürettiklerinde genellikle görülen sıradanlıkla zıtlık gösterir; Holivut'taki üretim ise, Stroheim'in deyimiyle, "dev bir sosis fabrikası" olup çıkmıştır.

BÖLÜM IV

BÜYÜK BUNALIM VE SONUÇLARI: (I) DEVLET MÜDAHALESİ

1929'da patlak veren bunalım, XIX. yüzyıl boyunca ve XX. yüzyılın başlarında görülenlerden pek farklıdır: Öylesine şiddetli, derin ve evrensel olmuştur ki o, sistemi genel olarak parçalamış ve zaten alabildiğine sarsılmış bir dünyada dev yıkıntılara yol açmıştır; öte yandan, kapitalizmi, o tür sorunlarla karşı karşıya getirmiştir ki, rejim, kendini derinden derine değiştirerek yaşayabilirdi ancak.

1929 BÜYÜK BUNALIMI

Bunalım 1929'da patlar, dünyayı sarar ve kendine özgü nitelikleri vardır.

Nasıl?

Bunalım bütün dünyayı sarıyor

Bunalımlar XIX. yüzyıl boyunca da görüldü. Ne var ki büyümenin hastalıkları olarak bakılıyordu onlara; en güçsüz işletmeler saf dışı edilerek hastalık savuşturuluyor ve kalkınma da kendiliğinden ve hızla yeniden başlıyordu. Bu kaçınılmaz ve bir bakıma kurtarıcı –iyimser– bunalım anlayışının karşısına Marksistler şu görüşle çıkıyorlardı: Şiddeti giderek artan bu bunalımlar, işletmelerin tek elde toplanması ve tekelleşme eğilimi sürecini hızlandırırken, ortaya çıkan yapı değişikliği, bunalımları gitgide daha sık ve daha zararlı olmaya götürüyor; söz konusu zararlılık, yalnız emekçilerin çıkarlarına değil, toplumun genel sağlığına da karşıdır.

Hangisi haklıydı bu görüşlerin?

1929 bunalımı, daha önce patlak verenlerden birçok bakımdan **farklı dır. Bunalım**, öncekilerin tersine, fiyat, kazanç ve **istihdam yükselişinin arkasından değil, fiyatlarda düşüş ve her**

alanda bir durgunluğun yaşandığı bir ortamda doğdu. Öte yandan, öncekilerden farklı olarak, yalnız Avrupalı değil dünya çapındaydı; sadece Birleşik Devletler'le Avrupa'nın değil, yarı sömürge ve sömürge ülkelerin de üstüne çökmüştür. Tarımı ve sanayisi ile ekonominin tüm kesimlerini içine alır; işçisi, memuru, esnafı, taciri ve sanayicisiyle bütün insanları gelir yakalar.

Daha önce görülmemiş çapta bir bunalımdır bu!

Bunalım, Birleşik Devletler'de, 24 Ekim 1929 günü, bir "kara cuma"da, beklenmedik bir anda, New York borsasında bir krizle, birden patlar. Gerçi önceki aylarda başlayan fiyat düşüşleri vardır. Ama son günlerde bir iflas, bir panik, çözülüşü beraberinde getirir; hisse senetleri çığ gibi satılır, fiyatlar düşer. Çoğu tacir ve sanayici kredilerinin kaybolduğunu görür; taksitle satışlar durur, siparişler ertelenir, stoklar birikir. Borsa çöker, üretim azalır, otomobil üretimi yarı yarıya düşer; bunalım, sıçrayışlar halinde, bütün sanayiye yayılır, dış ticareti etkilerken işsizlik çıkar gelir.

Bir şaşkınlıktır sarar herkesi...

Amerika'daki bunalım Avrupa'ya ulaşır ve giderek b ü t ü n d ü n y a y ı avucuna alır. Öyle olur, çünkü New Yorktaki mali bunalım, Avrupa'ya kredi açmayı imkânsız kılar. Oysa dolar, 1922'den beri, dışarıya yatırıma gidiyordu ve Orta ve Doğu Avrupa, özellikle de Almanya bu kredilerle destekleniyordu. Şimdi bütün Orta Avrupa'da bankalara akın başlamıştır ve arkasından z i n c i r l e m e i f l a s l a r gelir. Çöküş özellikle Almanya'da daha çarpıcıdır: Şansölye Bruning, bütün bankaların, tasarruf sandıkları ile kredi kurumlarının kapatılmasına karar verir; bir süre sonra tekrar açıldıklarında, Almanya'daki tüm yabancı alacaklar dondurulmuştur ve fiili bir moratoryuma tabidirler.

Her yanda güçlük içindeki bankalar çöker: Riga'da, Avusturya, Romanya, Yugoslavya, Fransa'da öyledir; Çekoslovakya ve Fransa'da olduğu gibi, kimi zaman hükümetler yeniden örgütler bankaları. 24 Eylül 1931'de, sadece New York, Paris, Prag borsaları açıktır. Banka iflasları dalgası, ancak 1932 ilkbaharında sona erer. Ne var ki, felaket o noktada durmaz. İngiltere, çeşitli nedenlerden dolayı büyük güçlükler içindedir ve sterlinin değerinde çarpıcı düşüşler olur ve onun uydusu başka ülke paraları da aynı akıbete uğrar. Böylece, felakete ancak

1931'de uğrayacak olan Fransa bir yana bırakılırsa, bütün devletler 1930'dan başlayarak bunalımın acılarını tadarlar.

Kapitalizmin sahnesine yeni çıkmış ülkeler (Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda, Hindistan, Brezilya, Arjantin) bunalımı dışardan alırlar; dışsatımları ani bir düşüşle karşılaşırken, yabancı sermaye kaynakları da kurur.

Bunalımın belirtileri

Dünya tarım ve sanayi göstergeleri birbiriyle karşılaştırıldığında, şu görülür: 1929'dan 1933'e değin, tarım üretimi pek az değişmiş sadece hafif bir azalma göstermiştir; oysa sanayi üretimi, bütün olarak, yüzde 15 oranında gerilemiştir. Böylece, bunalımın en çarpıcı belirtisi, öncekilerden çok daha fazla boyutlarda bir kasılıp büzülme dir. Bu kasılıp büzülme ise, sanayi ülkelerinde (Sanayi Avrupası ile Birleşik Devletler), Avrupa'nın tarım ülkeleriyle Japonya'da olduğundan çok daha fazla serttir. Kayıpların yarıdan fazlası Birleşik Devletler'e aittir. Bu sanayi çöküşü görülmemiş çaptadır; savaş zamanında bile, savaşan ülkeler için böyle bir kayıp söz konusu değildi.

Tarımda üretim, özellikle de besin maddelerinde az değiştiğinden, bunalımı sanayideki bunalımdan daha az geneldir. Başta kentler olmak üzere, alım gücünde azalıştan gelen çarpıcı bir fiyat değişikliği görülür. Özellikle tarım ürünü satan ülkelerde, çiftçiler, nüfusun öteki kesimlerinden daha çok duyarlar bunalımın etkisini. Bu, başta Birleşik Devletler'de, Japonya, Polonya, Macaristan, Romanya, Yugoslavya, Arjantin ve Kanada'da gözle görülür haldedir. Bütün bu ülkelerde tarımcılar, makine, gübre tüketimini azaltır, tüketim ürünlerini kısar; bu da, sanayide işsizliğe yol açan bir nedendir. Ayrıca, tarım tekniğinde yetkinlik olanaksızlaşır. Borç ödemedeki güçlükler çiftçileri kıvrandırır; Birleşik Devletler'de binlerce çiftlik, alacaklı bankaların mülkiyetine geçer. Öte yandan, bunalım, kırsaldan kentlere alışılmış göcü kesintiye uğratınca, tarımda emek sunumu çoğalır, ücretler düşer. Böylece, kentteki işsizlik, kırsal kesimdeki işsizliğe kapıları açar.

Bunalım, bütün ülkelerde yoğun bir işsizliğe neden olur.

Sanayide bütün ücretli grupları yakalayan bu afet, oradan öteki kesimlere yayılır. Her meslek, özelliğine göre nasibini alır bundan. Sadece İngiltere'dir ki, görece yüksek ücret düzenini sürdürür. Fransa'da iktidara gelen Halk Cephesi, ücretleri yeniden değerlendirme olanağı sağlarsa da, parasal bunalım çok geçmeden işleri bozacaktır. Almanya'da, 1933-1939 yılları arasında ücret ve istihdamda artış (yüzde 14) olursa da, hâlâ 1929'dakinden aşağıdadır 1938'de düzey.

Sanayi üretiminin gelişmesini hâlâ sürdürdüğü 1929'da, dünyada bir on milyon kadar işsiz varken, 1929'dan 1932'ye değin üç katına çıkar bu sayı; kısmi işsizler ile gizli işsizlik de hesapta tutulursa 40 milyon dolayında bir rakama varır çalışmayanların yekûnu. Sanayideki işsizliğe, sayılması olanaksız tarımdaki işsizliği de eklemeli.

Öte yandan, bunalım süresince, başka olumsuz etkenler de gelip işin içine girer. İşsizlik oranları ülkeden ülkeye pek farklıdır; ırk bakımından da öyledir, nitekim Birleşik Devletler'de, işsizlik, Beyazlardan daha çok çarpar Siyahileri ve işe en sonda alınıp ilk ağızda çıkarılanlar da bu sonunculardır.

Bunalımın m a l i g ö r ü n ü ş l e r i de vardır: Bunalım, her yanda, kısa vadeli yığınla yatırımı tasfiyeye götürürken, uluslararası ödemeler sistemini de dağıtıp parçalar. Bir yandan, serseri serseri dolaşan sermaye kitlesi büyürken, öte yandan fiyatlar artan bir düşüşe geçer. Para sistemlerindeki bozuluşlar, bütün bir dünya ticaret sisteminin çöküşüne yol açar; daha da genel bir söyleyişle, dünya ekonomisi a n a r ş i içine düşer. Herkesin kendi başının çaresine bakmaya kalktığı bir dönemdir bu: Evrensel özgür mübadele terkedilir; korumacılık artar; başka ülkelerin mallarına, insanlarına ve paralarına karşı korunma önlemleri genelleşir; ticarette rekabetler kızışır. Böylece, dünya ekonomisi, ulusal ve imparatorluklar halinde parçalara bölünür ve onlar da birbirlerine karşı i ç l e r i n e k a p a n ı r l a r: İngiltere, kendi sömürge ve dominyonlarına, Fransa kendi imparatorluğuna kapanır; Almanya ile Doğu Avrupa devletleri, kendi kendine yeterlik ve korumacılık ilkesine kayarlar; Birleşik Devletler'de, *New Deal*, esas olarak iç pazara yönelir. Az gelişmiş ülkelere gelince, hammadde fiyatlarındaki düşüşten pek zarar görürler; öyle olunca da, eskisinden daha fazla sanayileşmelerini hızlandırmaya koyulur ve dışardan mamul madde satın almayı azaltırlar.

Özetle, bir kalkınma olsa da ahım şahım değildir ve dünya pazarı yıkılmıştır.

DEVLET MÜDAHALESİ VE BUNALIMIN İKTİSADÎ SONUÇLARI

Kimi zaman on binlerce işçi çalıştıran önemli işletmelerin içine düştüğü güçlükler, bankaların –iflaslar da dahil– işlerinin bozulması, mali bunalımla ağır işsizliğin tehditleri, hükümetleri kayıtsız bırakamazdı. Böylece, düzelmeyi "doğal yasalar"a terkeden daha önceki bunalımların tersine, devletin gitgide etkin müdahalesi başlar; devlet, her ülkede ekonomiyi eline alıp çeşitli önlemlerle özel kapitalizmin eylem alanını sınırlar. Tröstler, karteller, açık ya da gizli anlaşmaların eseri olan tekelci sermaye, iktisadî liberalizme yapacağını yapmıştı. Şimdi, o zamana değin devlet karşısındaki bağımsızlıklarına öylesine kıskanç olan üreticiler de yüzlerini ona çevirip korumasını isterler.

Birleşik Devletler'de, Ticaret Odası'nın Harriman Komitesi, 1931 Ekim'inden başlayarak, "bir ulusal üretim ve dağıtım programı" kabul edilmesini, bir ulusal kurulca, "iktisadî sorunların eşgüdümü"nü ister; 1932'de, Alman İktisat Konseyi'nin bir üyesi, Dr. Hermann Bucher, "sınırsız bireyciliğin bırakınız yapsınlar bırakınız geçsinler (ilkesinin) zamanının dolduğunu" açıklar.

Öte yandan, yönetimler de, siyasal farklılıkları ne olursa olsun, sadece kapitalizmi kurtarmak için değil, bunalımın ulusu ölümcül biçimde yaralamaması amacıyla harekete geçerler. Böylece devlet, 30'lu yıllar boyunca etkinlik alanını alabildiğine artırır. Sadece vergi, gümrük hakları, kontenjanlar, bayındırlık işleri, parasal ayarlamalar, sosyal yasalar gibi genel önlemlerle değil, özel müdahalelerle dir de bu: Güçlük içindeki işletmelere el uzatıp kurtarmak, kartel ve anlaşmaları kayırma ya da dayatma, hatta millileştirmelere gitme, kimi alanlarda üretimi yönetme ve kendi yağıyla kavrulan ülkelerde iktisadî yaşamın bütün kesimlerinde yönetmeyi üstlenme...

Böylece devlet, "serbest girişim"in dengesizliğe ve kaosa götürdüğü iktisadî etkinliği çekip çevirmede gücünü ortaya koyar; fiyatlara kararlılık getirmenin, ölçüyü kaçırmış üretimi düzenleyerek ve istemi hareketlendirerek güçlüklere çare bulmanın aranışı içindedir. Bu iktisadî türden etkenlere, kimi zaman şu siyasal etkenler gelip eklenir: Bazı büyük işletmele-

rin aşırı etkisini sınırlandırmak (Fransa Bankası'nın, kimi savaş fabrikalarının millileştirilmesi); bazı hizmetlerden yararlananlara ucuz olanaklar sağlama; güvenliği daha kolay örgütleme, savaş sırasında milletin gücünü artırma, vb. Bunun gibi, devlet, hemen hemen her ülkede, işsizliğe, yaşlılığa, hastalığa karşı mücadeleyi örgütler ve üstlenir. Son olarak, devlet, özel girişimin yetersiz olduğu, çoğu kez verimsiz kaldığı gerekçesiyle, onun yerine geçer.

Nedir bu söylediklerimizden çıkan sonuç?

Şu: Bunalım, iktisadî alanda, benzeri daha önce asla görülmemiş ve boyutları geleneksel usulleri aşan bir devlet müdahalesine yol açmıştır. Böylece, bütün ülkelerde, rejimleri ne olursa olsun, ister otoriter ister liberal, bir g ü d ü m l ü e k o n o m i yerleşir; bu ekonomi, bütün alanlara müdahale etmekte, birbirinin aşağı yukarı aynı, ancak her devletin siyasal ve sosyal koşullarına göre farklı biçimlere bürünen önlemler uygulamaktadır. Öte yandan, güdümcülük, kapitalizme düşman değildir, çoğu kez onu berkitir bile; toplumun yapısı asla tartışma konusu edilmez; hiçbir yerde, iktisadî yaşamın denetimi, fiyatların otoriter biçimde saptanması, "özgür girişim"e getirilen az çok sıkı sınırlamalar, b i r e y s e l m ü l k i y e t i l k e s i ne dokunmaz ve bir devlet sosyalizmine gitmek eğilimini taşımaz. Söz konusu olan, tersine, tehdit altındaki "iktisadî düzen"i kurtarmaktır; görünüşte en devrimci kılıklara bürünenler de dahil, bütün bu önlemleri alsa da, "tutucu bir müdahalecilik"tir ortadaki.

Ne var ki, mali ve hammadde olanakları bakımından zengin ve yeryüzünde geniş toprakları elinde tutan kimi ülkelerin iktisadî yapılarını derinden derine değiştirmeyecek bu tür önlemlerle yetinmek mümkün olsa da, olanakları çok daha az olan ülkeler, kendi yağlarıyla kavrulmaya –kaçınılmaz olarak– götüren bir yola gelip girmek zorunda kaldılar. Birinci gruba giren ülkeler, Birleşik Devletler, İngiltere, Fransa idi ki, 1937'de dünya altın stokunun yüzde 80'ini ellerinde tutuyorlardı ve uçsuz bucaksız bir iç pazar ya da sömürge pazarına sahiptiler; İsviçre, İsveç, Arjantin, Belçika ve Hollanda'nın ise, bu stoktaki payları önemli idi; oysa Japonya, Almanya ve İtalya'nın söz konusu stoktan paylarına düşen sadece yüzde 5'ti ve bu üç ülkeden ikisi deniz aşırı topraklardan yoksundu. İhtiyaçları olan nesneleri yani hammadde, yiyecek maddeleri ve mamul maddeleri para-

sını ödeyerek sağlama olanakları olmayınca, şu kalıyordu kendileri için: Ya sanayi üretimlerini geliştirmek, ya onların yerine geçecek ürünleri araştırmak, ya da eksikliğini duydukları üretici ülkeleri iktisadî ve siyasal egemenliklerine tabi kılmak! Dünyanın öteki ülkelerine, yani Orta ve Doğu Avrupa, Asya ve Güney Amerika ülkelerine gelince, daha da zayıf durumdaydılar. Böylece, iktisadî bunalım, sadece dünyanın bir bölümünün iktisadî yapısına derin değişiklikler getirmekle kalmamış, z ı t l ı k l a r ı daha da artırmış ve y e n i u y u ş m a z l ı k l a r a zemin hazırlamıştı.

BUNALIM KARŞISINDA DEVLETLER

Bunalım, dünyanın bütün ülkelerini derinliğine, ama çok değişik biçimde etkiledi ve yol açtığı tepkilerin ortak yanları olsa da, çoğu kez onlar da pek önemli farklılıklar gösterir. Öte yandan, felaketi savuşturmak için kullanılan ilaçlar, her yerde aynı sonucu vermedi. Böylece, her ülkenin gösterdiği çehre başka başkadır.

Çeşitli ulusal çözümler

B i r l e ş i k D e v l e t l e r ' d e, Başkan Hoover'in deflasyoncu önlemleri, işsizlikle mücadeleyi yerel örgütlerle hayır derneklerine bırakması, tarım politikasındaki başarısızlığı, 1932 seçimlerinde Cumhuriyetçilerin yenilgisi ile sonuçlanır. Demokrat Parti'den F.D. Roosevelt iktidara geldiğinde bunalım doruğundadır. Bankalarla çiftçilerin imdadına koşmak için ilk önlemleri aldığında, şunun da farkına varır: Aslında, ulusal kalkınmayı bütünlüğüne ele alacak bir program zorunludur. Pek ciddi bir iktisatçı, hukukçu ve işadamları kadrosuyla koyulur işe. Uyguladığı müdahaleci politika *New Deal* diye adlandırılacaktır. F.D. Roosevelt, onu, "hükümetin, dünya ekonomisi karşısında yeni bir ödev ve sorumluluk anlayışı" olarak sunar ve sosyalist hiçbir niteliği de yoktur; pek yumuşak, aşama aşama gerçekleştirilen, özgürce tartışılan ve çoğu kez ilgililerce hazırlanan, her sanayi ya da ticarete özgü nitelikler taşıyan, ama "ulusal sanayi kalkınması" temeline dayanan bir güdümlü ekonomi politikasıdır bu.

Nedir hedefleri o politikanın?

Şunlar: Üretimde maliyet ile fiyatlar arasında, kentlerle kırsal arasında, tarım fiyatlarıyla sanayi fiyatları arasında bir denge kurmak; üretimle ücretleri değerlendirerek, çalışma koşullarını düzelterek, kitlelerin alım gücünü artırarak, gerektiğinde fiyatları denetleyerek, iç pazarı diriltmek! Bunu sağlamak üzere, bankalar yeniden örgütlenir, borsa gözaltına alınır, 1933'te iki kez devalüasyona gidilir; çalışma süresi azaltılıp ücretler artırılır, fiyatların asgari haldi saptanır, meşru olmayan rekabet önlenir. "Sanayiye mutlaka akla uygun kazanç ve emekçilere de, yeterli bir ücret güvencesi": Amaç bu! Asgari ücretten çalışma süresine, işsizlik sigortasından halka ucuz mesken yapımına değin bir dizi sosyal yasa, buna dönüktür.

New Deal, tutucuların büyük saldırısıyla karşılaşır; Yüksek Mahkeme de ayak bağı olur. Ancak Roosevelt 1936 seçimlerini kazanınca sesler alttan alır ve Yüksek Mahkeme de uysallaşır; reformun yolu daha da açılır.

Nedir sonuçları bu çabanın?

İçinde eşitsizlikler taşısa, bir ileri bir geri adımlarla da yürüse, *New Deal* gerçek bir devrim oldu Birleşik Devletler için. Halk, bunalımın kendisini uçurumun kenarına getirdiğini her bakımdan görmüştü; öyle olduğu için alınan önlemlere de destek oldu. Silahlanmanın olmadığı bir ortamda –1939'da askerî giderlerin ulusal bütçedeki payı yüzde 1'dir!– uygulanmış da olsa, atılmış cesur adımlar vardır: Siyasal yönden, federal hükümet, daha önceden kendisine çizilmiş sınırları aştı ve özellikle ekonomide, tarım, sanayi ve mali konularda gerçek bir yönlendirici oldu. Özellikle sosyal alanda, *New Deal*'in politikası özgür sendikacılığın yolunu açtı; Birleşik Devletler'e, Avrupa'dan daha da geç giren emekçi yararına yasalar, büyük bir manevi iklim yaratırken Amerikan toplumunda işçilerin etkisini güçlendirmiştir.

İ n g i l t e r e ' d e , bunalım başka yerlerde olduğundan daha az sertlikle yaşanır. İşsizlik, 1933'te en yüksek rakamına –çalışan nüfusun yüzde 22'si!– çıksa da, 1937'ye kadar ağır ağır düşer (yüzde 12). Ülkede, halkın yaşam düzeyinde bir yükseliş bile görülür. Öyle de olsa, 1939'da, İngiltere, bunalımın üstesinden, Birleşik Devletler'den ya da Fransa'dan daha fazla gelebilmiş değildir: Kitlesel işsizlik sürmekte ve sanayi mallarının dış-

satımı süreğen bir bunalımın acısını çekmektedir. Sosyal gerilim yoğundur; iktidardaki Muhafazakârlar, şimdi güçlü İşçi Partisi muhalefetini hesapta tutmak zorundadırlar ve İşçi Partisi ise, 1935 seçimlerinde, o güne değin aldığı en yüksek oranı, oyların yüzde 38,4'ünü elde etmiştir.

Birleşik Devletler'de 1932'den beri ve İngiltere'de 1931'den başlayarak, politikası az çok tutarlı ve dönem boyunca da aynı ilkelerden esinlenen bir hükümetin iktidarı görülse de, F r a n s a, arka arkaya birbiriyle çelişen yığınla deneyime sahne olur. Böylece Fransa, dünyada 1933-1937 yılları arasındaki genel canlanışa katılmaz; üretim düzeyi bakımından son sıralarda bir yerdedir; tarım gelirlerinde düşüş felakettir ve tam bir iktisadî gerileme içindedir. Deflasyon politikasındaki başarısızlık, onun yol açtığı sefalettir ki, 1936 seçimlerinde, Léon Blum'un öncülüğünde Halk Cephesi'ni zafere götürür. Halk Cephesi'nin programı ise, iktisadî yaşamı canlandırma ve halkın alım gücünü artırmadır. Geçmiş yıllarda patronlardan başkasını görmeyen yönetim, emekle ilgili yasaları savsaklamış ve işçilerin istemlerine hep karşı çıkmıştır. Bu kez, kendilerinden yana bir iktidarın kurulduğuna bakıp, işçiler ağır basarlar. Ünlü Matignon Sözleşmeleri'nin yaşama geçirilmesiyle, emekten yana yığınla hak elde edilir. Ne var ki, sürüp giden grevler sermayeyi kaçırtır ve sosyal reformlar maliyetleri artırır ve fiyatları yükseltir; dışsatımı da etkiler bu. Frank devalüasyona uğrar. Sermaye kaçışı sürer ve sanayicilerle tacirler de, ellerindeki ve avuçlarındakini çil altınlara ya da dolara çevirirler. Blum hükümeti, sosyal reformları durdurur; ve spekülasyona karşı mücadelede tam yetkilerle donanmak istediğinde, düşer.

Neydi "Blum deneyimi"nin başarısızlığının nedenleri?

Başta, hasımlarının gücünü kıracak yapısal reformları gerçekleştirmemişti; Fransız Merkez Bankası reformu eksikti ve öteki bankalar üzerinde hiçbir denetim kurulmamıştı; fiyatları denetleme ise yetersizdi ve öyle kaldı.

Yeni hükümet, klasik deflasyon politikasına döndü. Frank, zayıflaya zayıflaya sterlinin uydusu olup çıktı. 1938'den başlayarak, 1936'nın sosyal yasalarına bir tepki de tezgâhlanınca grevler patlar ve başarısızlığa uğraması işçi hareketini zayıf düşürür. Öte yandan, yeniden silahlanma politikası başlamıştır.

Aslında, bütün bir bunalım dönemi boyunca, Fransız ekonomisi, başka ülkelerin dinamizmiyle çelişen bir durgunluğu yaşadı. Fransız fiyatlarının yüksekliği yüzünden, tarım, yeterli mahreçlerden yoksun kaldı. Sanayi ürünlerinin pahalılığı da tarımın teknik donanımını engelledi. Sanayi de bunalım içindedir ve teknik düzeyi zayıftır. Bütün bunlar dışsatımı da etkiler. Bu iktisadî gerilik ise, varolan ekonomik ve sosyal yapıyı sürdürmenin arkasındaki tutuculuğun eseridir.

Bunalım Almanya'da yıkıcı etkiler yaptı; nedeni de, ekonomisi kırılgan, sanayisindeki alet ve edevat köhnemiş, sermaye yatırımlarının çoğu yüksek faize bağlı ve özellikle de, 1925'ten beri gelen yabancı yatırımlara alabildiğine bağımlıdır. Dünya fiyatları çöküşe uğradığında ve kredi bunalımı Alman sanayisini hem kendi iç olanaklarından hem de mahreçlerinin bir bölümünden yoksun kıldığında, bu zayıf denge de yok olur gider. 1928'den 1932'ye kadar sanayi üretim hacmi düşer ve işsizlerin sayısı 994.000'den 5.579.000'e yükselir; ücretler de yarı yarıya azalır. Dışsatımlar da azalır. Başbakan Bruning, daraltıcı ve kısıtlayıcı klasik deflasyon önlemlerine başvurur. Bunalımın şiddeti, işsizliğin kemirdiği halk sınıflarının çektiği acılar ve hızla köktenciliğe kayışları, Komünist Parti'nin yandaşlarını çoğaltır ve sosyal hareketlenişi kızıştırır. Proleterleşmenin tehdit ettiği orta sınıflarla yönetici sınıflar, özellikle de büyük sanayi, kurtuluşu faşizmde bulur: Faşist Milliyetçi Sosyalist Parti 1933 Ocak'ında iktidarı alır.

O tarihte asıl sorun, yeni mahreçler açarak ulusal ekonomiyi yeniden yoluna koymak ve her şeyden önce de, işsizliğe karşı mücadeledir. Başlangıçta düzenli bir plan yoktur: "Hizmet planı" denen dört yıllık ilk plan, işsizliğe karşı alınmış bir önlemler paketidir; arkasından, 1936 sonbaharından başlayarak, "üretim planı" denen –dört yıllık– ikinci plan yapılır ve tam bir kendi yağıyla kavrulmayı hedefler; konuyu tasarlamış olan Goering'in otoritesi altında, dev bir idare mekanizması bütün ekonomiyi örgütlemeye çalışır. Başlangıçta devlet, tek başınadır ve tek müşteri olarak kalacaktır; en önemli bankacı odur ve dış ticareti tekelleştirir. İşletmeleri devletleştirmeden ve yönetimine el koymadan, bütün ekonomiyi buyruğuna alır, emirler verir, fiyatları ve ücretleri denetler ve krediyi yönlendirir. Tarihte ilk kez, bir kapitalist ekonomi, barış zamanından başlayarak planlanmıştır.

Çare, kitlelerin alım gücünü artırarak, yani ücretleri yükselterek, iç pazarı genişletmekti. Oysa, partinin büyük sermayeyle anlaşması buna engeldi. Böylece, bayındırlık işlerine, özellikle otoyolları yapımına, yeniden silahlanmaya, emeğin zorunlu hizmetine, kadın çalışmayacaksa yeni evlilere devletçe yardıma, yeni bir korporatif örgütlenişe başvurulur. Üretim gözalıcı biçimde yükselir: 1936'dan başlayarak 1929'daki düzeye erişir; ve 1939'da da onu yüzde 33 aşar. İşsizlik giderilir; 1938'de işsiz diye çok yaşlılar ile uyum sağlayamayanlar vardır. Esas olarak ilerleyen, üretim malları (hammadde, enerji) ile yatırım malları (yapı) dır; tüketim malları üretimindeki artış ise, nüfustaki çoğalış ile dev askerî giderleri zarzor karşılar; öyle ki, halkın yaşam düzeyi hemen hemen durağan kalır. Böylece, kamu siparişlerinin itici gücü sayesinde, Almanya, kendi el emeğinin tam istihdamı ile alet ve edevatını yenilemeyi gerçekleştirmiştir. Daha da güzeli, 1935'ten başlayarak, kalifiye el emeği ile tarım emekçileri eksikliği kendini hissettirmektedir.

Bunalım J a p o n y a ' d a , öteki sanayi ülkelerinde görülenden pek farklı biçimlere büründü, hatta onların zıttı bir görünüm aldı. Kısa sürdü, tarıma pek sert vurdu, ama sanayinin ve dışsatımların bir bölümünün gelişmesini engellemedi; böylece, ülke için görece hafif geçti. 1936'da, ordunun hükümet üstündeki baskısı doruğundadır ve Mançurya'nın sanayileşmesini dikkatle izler ve Çin'e girilmesini ister ki, 1937'de savaş yeniden başlayacaktır. Japonya'da da, Almanya'da ve İtalya'da olduğu gibi, bir savaş ekonomisidir yürürlükte olan; öyle olduğu için de, özel girişim stratejik çıkarlara boyun eğer ve hükümetin dış ticaretten fiyatlara değin her şey üzerine gitgide çoğalan bir denetimi vardır. Şu nokta da önemli: Japonya, ele geçirdiği toprakları, kendisininkiyle sıkı bir eşgüdüm içinde sanayileşmeye iten tek sömürgeci güçtür. Bunalıma başlıca çare kuşkusuz savaş ekonomisidir; ancak, Birleşik Devletler'inki de dahil, bütün öteki ekonomiler takatsiz kalırken, Japon ekonomisi her yönden gelişme içindedir.

Tarım ekonomisi ülkelerinde durum nedir?

Bütün büyük devletlerin aldığı korumacı önlemler, İngiltere'de, Almanya, İtalya ve başka yerlerde tarım üretimindeki gelişme, uluslararası pazarı felce uğratır. Tarımın ekonomide ağır bastığı ülkeler, az satabildikleri için, dışarıdan aldıkları mamul maddelerin karşılığını da ödeyemez haldedirler. Böylece, ister

istemez sanayileşmenin arkasına düşerler; çeşitli olanaklara başvurup, sanayilerini ayakları üstüne dikecek alet ve edevatı edinmeye başlarlar. Arjantin'de, Brezilya'da, Şili'de, Hindistan'da, Türkiye'de, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde durum budur. Avrupa'da ya da Avrupa dışında bütün ülkelerde, 1937 ile 1938 arasında dışarıdan makine alımı, bu sanayileşme, giderek iktisadî bağımsızlık kararlılığını gösterir.

Varılan sonuçlar da gözalıcıdır.

1937'den 1939'a değin iktisadî durum

Daha önce de söylediğimiz gibi, bütün bu çabaların sonuçları, ülkeden ülkeye değişiyordu ve böylece birbirine eşit değildi. Fransa bir yana, bunalım 1929'da patladı ve 1932'ye değin derinleşti; arkasından, düşe kalka, yine ülkesine göre iyiye döndü durum. 1936'da, üretim düzeyi 1913'tekine yeniden erişmiştir, kalkınış geneldir; üretimler arasında, fiyatlar arasında gitgide açık bir denge görülür. Biri ötekini tamamlayan iki alım gücü arasında da bir denge kurulmuşa benzer: Onlar da büyük tarım ülkeleriyle büyük sanayi ülkeleridir. Bunalımı savuşturmak amacıyla, bütün "deneyimler", az çok sert ve sistemli de olsa, benzer araçlardan yararlanmıştır. Düzelişi sağlayan asıl ilaç hangisi olmuştur? İktisat okulları arasındaki tartışma budur.

Ne var ki, bu düzeliş sürekli olmaz: 1937'nin ortalarına doğru, özellikle de üretim malları yapan sanayi dallarında, 1929 ile 1930'dakine benzer bir gerileme görülmeye başlar. Avrupa'da, askerî giderlerin en önemli olduğu ülkelerde düşüş, silahlanmaya en az katılan ülkelerdekinden daha az derindir: Birleşik Devletler'de, Avrupalı küçük devletlerle Kanada'da, savaş ekonomisi henüz pek önemli bir rol oynamaz durumdadır. Birleşik Devletler'de iktisadî etkinlik, 1929'dakine oranla yüzde 37 geriler ve işsizlerin sayısı 1938'de yeniden 10 milyonu aşar; bayındırlık çalışmaları için büyük çapta giderlere tekrar girişme, durumu düzeltmede yeterli olmaz, nitekim işsiz sayısı 1939'da bir kez daha 9 milyonu aşar. Şu sonuca varılır buradan: El emeğine tam istihdamı sağlayarak, savaş "tasfiye edecektir bunalımı"! Böylece, 1937'den başlayarak, o tarihe değin ekonomide sıradan bir uyarıcı diye görülen s i l a h l a n m a, sanayinin b a ş l ı c a m a h r e c i olarak ortaya çıkar ve önde gelen sanayi ülkelerinde "tek dayanak" olmaya yüz tutar. Hammadde fiyatları, silah-

lanma ihtiyaçlarına göre değişir; 1938'de, tahıl, koyun eti, dokuma, kakao fiyatları düşer, maden fiyatları ise artar. Hammadde üretiminde gelişmeyi sağlayan, silahlanmadır; ancak, tarımsal maddelerde, bu üretimi düzenleyip planlamak güçtür, öyle olunca da 1938'de dünya stokları yeniden tehlikeli biçimde şişmeye başlarlar.

Böylece, ferahlama geçicidir.

Dünya ekonomisi, derinden derine bir karışıklığı sürdürür. Üretim her alanda artmıştır, ancak tüketim bu hareketi izlemez. Öte yandan, 1937'de işsizlerin sayısı, çeşitli nedenlerle 1929'dakinden yüksek kalır. Soru şudur: İktisadî rejim, tam istihdamı sağlamaktan aciz midir artık?

Devletler, üretmedikleri şeyleri, kimi zaman değiş-tokuş biçiminde edinmeyi, kısa vadeli iki yanlı anlaşmalarla sağlamaya kalkarlar; geçmişin çok yanlı ticaret ilişkilerinin yerine o geçmiştir. Böylece dünya, –sterlin bloku, yen bloku, mark bloku gibi– birbirinden kopuk bloklara bölünür; ilişkiler onların içinde biçimlenir. Liberal dönemin çok yanlı ticareti yok olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı ertesinde gördüğümüz Avrupa'nın gerilemesi, daha da vahimleşmiştir. 1929'dan önce göreceydi bu, Avrupa dünyanın geri kalan bölümünden daha az bir hızla ilerliyordu; oysa, ekonomisinin kimi kesimlerinde mutlak bir gerileme vardır artık. 1932 ile 1937 arasında dünya ticaretinin görece kendine gelmesi de, Avrupa'dan çok daha fazla öteki kıtalara borçludur.

Bir sorun da, hammadde ve mahreçler sorunu dur: Hammadde ve mahreçler aranışı, artık tek başlarına hareket eden sanayicilerin ve tacirlerin işi değil, az çok kartelleşmiş büyük girişimlerin ve daha ayrıcalıklı bölgelerin arkasından koşan devletlerin işidir. Mussolini'nin ağzında dile gelen "Proleter devletler"le "Zengin devletler" sloganının karşı çıktığı durum budur. Bu son kategori içine, bir bölümü geniş bir sömürge imparatorluğuna sahip kendi halinden "hoşnut" ülkeler, Büyük Britanya, Fransa, Belçika, Pays-Bas girmektedir; öteki "hoşnut" ülkeler ise, pek geniş bir ülkeye sahip, görece zayıf bir nüfus çoğunluğuyla hemen hemen bütün hammaddeler elinin altında olan, Birleşik Devletler'le Sovyetler Birliği'dir ve özellikle birincisi, dünyada hammadde üretiminde ön sıradadır.

"Hoşnut olmayan" devletler arasında ise, başlıca Japonya, İtalya ve Almanya görülür.

Ve Almanya, grubun başında yer almaktadır.

Hammadde kıtlığı çeken ülkeler, buna çare olarak, sömürgelerin yeniden bölüşümünü isterler. Hammadde sorunu, aynı zamanda mahreçler sorununa da bağlıdır. Gerçekten, bütün bu ülkeler, Almanya, İtalya, Japonya, yalnız hammadde ihtiyaçlarını karşılamak için değil, ürettiklerini sürmek için de yabancı pazarlara bağlıdırlar. Japonlar dampinge kalksalar da, karşılarında hemen yükseltilen gümrükleri görürler. Almanya ile İtalya'nın karşısında, iki yanlı anlaşmaların engeli vardır. Böylece, en güvenli çözüm yolu yeni ülkelerin fethidir. Öyle olduğu için de, Japonya, dev bir pazarı ele geçirmek amacıyla, Çin'in fethine çevirir yüzünü gitgide; Almanya, Güneydoğu Avrupa'da ve Latin Amerika'da, kendine iktisadî ve aynı zamanda siyasal bir nüfuz bölgesi yaratmanın aranışı içine girer; İtalya, Orta Avrupa ile Balkanlar'da ve Ortadoğu'da aynı şeyi yapmak ister.

Bütün bu anlattıklarımızı özetlemek gerekirse, bunalım dünyayı, uluslararası iş bölümü ile ticaret özgürlüğü üstüne kurulu bir sisteme karşı tepki olarak, her ulusal ekonomiyi otonomi aranışına yönelten bir "karmaşık ekonomi"yi örgütlemeye doğru itmektedir. İktisadî milliyetçilik ve siyasal bağımsızlık kaygısı, döviz kıtlığı, yeni savaşlara hazırlanma, henüz sanayisi olmayan ülkeleri sanayileşme çabasına, ötekilerde de yiyecek maddeleri ya da hammadde konusunda otonomi aranışına götürür. Bu çifte amacı yaşama geçirecek bütün araçlar, ülkeleri ve ülke gruplarını birbirinden soyutlar ve uluslararası ticareti çöküntüye sürükler. Alıcılarla satıcılar arasındaki özgür alışverişin yerine geçen trampa büyük ölçüde gelişir; devletler, gitgide kişilerin yerine geçip kendi aralarında tartışır ve anlaşır olurlar ve bir bölümü, dış ticareti –bütünüyle ya da bir parçasıyla– kendi tekeline bile geçirir. Öte yandan, 1939'da, İkinci Dünya Savaşı'nın başladığı bir sırada, bunalım sona ermiş değildir; dünya, alet-edevatın yeterince kullanılamadığı, üretim çarkı içine sokulma olanağı bulunamamış milyonlarca işsizin dolaşıp durduğu bir görünüm sergiler; bu insanlar, bir "yedek işsizler ordusu" değil, bir "sürekli işsizler ordusu" oluştururlar. Dünya ekonomisinin yapısı, misli menendi görülmemiş biçimde çöküp parçalanmıştır.

BÖLÜM V

BÜYÜK BUNALIM VE SONUÇLARI: (II) SOSYAL VE FİKRİ SONUÇLAR

1929 bunalımının, nüfus hareketleri, toplumun yapısı işçi hareketleri ve fikri yaşam üzerinde önemli etkileri vardır.

Birincisinden başlayalım.

BUNALIM VE NÜFUS HAREKETLERİ

Bunalımın önemi ve süresi, işsizliğin yaygınlığı ve yaşam koşullarının güçleşmesi, doğum oranlarını etkiler; doğumlar azalırken ölüm oranı artar; evlenmeler hızını kaybeder. Bütün bunlardan en çok etkilenen de işçi sınıfıdır. Doğum oranlarında hissedilir düşüş, sanayi ülkeleri kadar tarım ülkeleri için de bir olgudur. Bir tek istisnası vardır söylediğimizin: Brezilya'da çoğalmanın gözalıcı boyutları aynı kalır.

Öyle olunca doğumları artırma çabası sarar ortalığı. Aslında, liberal ülkelerde işsizlik, nüfusta "aşırı çoğalma"ya bağlandığından, doğumları sınırlama, dertlere karşı en iyi çare diye görülür; o yüzden de, Lambert Anglikan Kilisesi'nin topladığı bir konferans, 1930'da "doğum denetimi"ne boyun eğer. Ama öte yandan, doğumda azalmanın, askerî güçleri üzerinde yapacağı olumsuz etkilerden kaygılanan totaliter yönetimler, azalma eğilimini tersine çevirip doğum oranını artırmak için büyük bir çabaya girişirler. Mussolini, 1927'den başlayarak, "doğumlar savaşı"nı açar: Nüfusun çoğalmasını İtalya'nın büyüklüğünün bir koşulu olarak gösterir ve kalabalık aileleri yüreklendirmeye dönük çeşitli önlemler alır: Vergi indirimi, evlilik ve aile yardımı, iş ve konut bulmada kolaylık, onurlandırmalar, ilk akla gelenlerdir. Böylece, nüfus 1930'da 41.200.000 iken, 1941'de 44.500.000'e çıkar; artış, geri ve sefalet içindeki Güney İtalya'da, sanayici Kuzey İtalya ve kentlerde olduğundan çok daha fazladır.

Almanya'da, naziler iktidara gelir gelmez, "gençliksiz bir

halk"taki doğum azlığını bir "ulusal intihar" olarak görüp benzeri önlemlere başvururlar. Orada da nüfus artmaya başlar: Doğum oranı, 1933'te binde 147 iken, 1939'da binde 204'e çıkar; 1933'te 971.000 doğuma karşı 1939'da 1.407.000 doğum sayılır.

Öte yandan, kentlerde yoğunlaşma hareketi sürer, ama yavaşlama eğilimi içindedir. İç göçlerde değişmeler vardır. Bununla beraber, kırsal nüfusun kentlere doğru göçü, onu engelleme ya da yavaşlatma yolunda önlemler ne olursa olsun, sürer. Bu önlemler, özellikle Nazi Almanya'sı ile Faşist İtalya'ya özgüdürler. Kentlerdeki nüfus artışı, belirttiğimiz çerçeve içinde de olsa, Avrupa ile sınırlı değildir: Brezilya'da, Hindistan'da, Japonya'da görülen de budur.

Ancak, bunalımın sonuçları içinde belki en vahim olanı, dışarıya göçün durması dır; daha önceki dönemde hayli yavaşlamış olan hareket, kesinleşir. 1929 ile 1939 arasında, dışarıya göç birkaç yüzbine düşer; dahası, kimi ülkelerde, dışarıya çıkışlar girişleri aşar: Birleşik Devletler'de olan budur. Kanada'dan başlayarak birçok ülkede (Arjantin, Uruguay, Brezilya) liberal yasalar ters yüz edilir. Yekûn olarak, 1935'ten 1939'a değin, bütün Avrupa için yıllık çıkış ortalaması 50.000 kişiden azdır; 1918'in 1.527.000'ine karşılık, 1938'de 110.000'e iner rakam. Sadece Filistin'dir ki, Almanya'da kıyıma uğrayan Yahudilere sürekli ve kitlesel olarak açılır.

Filistin, 1930-1934 yıllarında 91.000, 1935'te 61.000 göçmen kabul eder; 1940'ta ülke nüfusu 475.000'dir, oysa 1930'da bu sayı 167.000 idi ve ülkenin alabileceği azami rakam olarak bakılıyordu buna. Aslında, bunalımın en acılı sonuçlarından biri, Nazi Almanya'sından kovulan Yahudilerin öyküsüdür. 1933'te Almanya'da 500.000 Yahudi yaşıyordu ki, bunun 100.000'i doğu kökenli idi. Çıkarılan yığınla yasa, 1933 ilkbaharından başlayarak yaşamı zindan eder onlara ve konusu oldukları adım başı şiddet, bu insanları ülkeden kaçmaya zorlar; mallarının tasfiyesi binbir güçlükle çevrilidir ve kendilerine bırakılan yüzde 10'u bile bulamaz. 1933'ten 1939'a değin, 226.000 dolayında insan Almanya'yı terkeder; "Aryen olmayanlar"la siyasal göçmenler de dahil, 400.000 dolayında sığınmacı ülkeyi bırakıp gider: Bunların çoğu Filistin'e (yüzde 27), Birleşik Devletler'e (yüzde 17), Güney Amerika'ya (yüzde 13) ve Fransa'ya sığınırlar.

Dışarıya göçün önüne dikilen bütün bu engellerden en çok etkilenen ülkeler de, doğaldır ki dışarıya göçmen yollayan ülkeler –başta Polonya ile İtalya– olur.

Böylece, Birinci Dünya Savaşı'ndan başlayarak ortaya çıkan ve bunalımla daha da ağırlaşan nüfus sorunlarının önemini gözardı etmemeli. Birleşik Devletler'in ve sonra başka ülkelerin uyguladığı dışarıdan göçü kısıtlama politikası, Avrupa'da gitgide çetinleşen bir durum yarattı; kimi ülkelerdeki içe kapanış, kimilerinde de vahşi bir korumacılığa gidiş, ürünlerin ve insanların dolaşmasını engelleyerek, duruma tuz-biber ekmiştir.

TOPLUMUN YAPISI ÜZERİNDE ETKİLER

Bunalım, bütün ülkelerde, ulusal gelirin gerilemesi ve yeniden bölüşülmesine, giderek toplumun yapısında derin değişikliklere yol açtı; genel olarak, sosyal eşitsizlikleri ve sınıfsal zıtlıkları daha da ağırlaştırdı.

Önce yüksek sınıfla orta sınıftan söz etmeli.

Fiyatlarda düşüş, paranın satın alma gücünü artırırken, borçları, kazanılmış hakları, taşınmaz malları yeniden değerlendirir; böylece, rantiyelere, sabit gelirlilere, memurlara, gayrımenkul sahiplerine yarar. Her zamanki gelirlerini koruyanlar, fiyat düşüşlerinden ve tasarruftan yararlanırlar. Bunun sonucu olarak, en azından bunalımın başlarında, t a s a r r u f l a r d a bir ç o ğ a l m a görülür; ne var ki, küçük ve orta tasarruf sahipleri ellerindekini çabucak tüketirler ve fiyatlar da yükseldiğinde ellerinde avuçlarında birşey kalmaz.

Önemli sermayelere sahip olanlara gelince, borsalarda hisse senetlerinin düşüşü, şirketlerin rezervlerinin azalışı, işletmelerin etkinliklerinde büzülme ya da kesinti yüzünden, onlar da hissedilir kayıplara uğrarlar, ne var ki geçicidir bu: Gerçekten 1933'ten başlayarak, bir ferahlama ve yığınla küçük işletmenin tasfiyeye uğraması, çoğu kez büyük firmaların işine yarar. Böylece, yüksek burjuvaziden çok daha fazla olarak, o r t a v e a ş a ğ ı s ı n ı f l a r, bunalımın sürekli olarak acısını tadarlar. Serbest meslek sahipleri –avukatlar, hekimler, gazeteciler– de, büyük bir güvensizlik içinde yaşarlar; yoksullaşmış bir müşteri çevresini tartışırlar aralarında ve yeni üyelerin sayısını azal-

tarak rekabeti sınırlandırmanın arkasına düşerler. Böylesi bir ortam, bütün bir küçük tacir, küçük esnaf, aydınlar çevresini, Orta ve Doğu Avrupa'da gelişen Yahudi aleyhtarı propagandaya daha da kulak kabartır hale getirir.

Ya tarımla uğraşanlarla işçilerin durumu?

Tarımla uğraşanlar, sanayi fiyatlarıyla tarım ürünleri fiyatları arasındaki aykırılığın en çok acısını çekenlerdir. Gümrük koruması olan yerlerde, geniş ölçüde güvence altındadırlar; ancak, temelde tarım ekonomisine dayanan ülkelerde, felakete uğrarlar; bunun sonucu olarak, giysi, petrol alımı kısıtlanır, alet-edevat satın alma durur; yoksul köylü, ancak iç pazarda satabileceğinden, yıkıma en çok uğrayandır, büyük toprak sahibi hiç olmazsa bir dışsatım priminden yararlanır.

İşçi sınıfı na gelince, yalnız bedensel yoksunluklara değil aşağılanmaya mahkûm olmuş, sosyal saygınlığını yitirmiştir. Bunalım, kendisini maddi olarak, daha da fazla politik olarak çarpmıştır; çalışanları işsizlerin karşısına çıkararak birliğini bozmuş ve proletaryanın yeni bir alt sınıfını, işsizleri yaratarak, işçi sınıfının bağrında eşitlik doğrultusunda –o yüzyıllık– evrimi kesintiye uğratmıştır. Bunalımla, pek de çabuk olarak, "emeğin bölüşülmesi sefaletin bölüşülmesine dönüşür". Saymaca ücretlerin düşüşüyle karşılaşan, bölünmüş, şiddetle yüzyüze, işsizliğin ezdiği işçi sınıfı, patronlara ödün dayatamaz haldedir artık; Almanya'da, İtalya'da ve Japonya'da zaten her türlü emekçi kuruluşu yok edilmiştir. Tam işsizlere gelince, İngiltere'de, sonra da Birleşik Devletler'de maddi yardımdan yararlanırlar. Almanya'da, ilk önlemler, bayındırlık çalışmaları, zayıf bir ücret sağlar kendilerine; Fransa'da, sadece 1936'dan sonradır ki, durumları bir parça düzelir; ne var ki, hemen hemen başka heryerde durumları askıdadır ya da bütünüyle sefalet içindedirler. Dilencilik, fuhuş, karaborsa geçim araçları arasındadır, ne iş olursa yaparlar. Umutsuzluğa daha fazla direnemeyenler, çareyi canına kıymada bulurlar: Macaristan'da, 1933'te intihar eden işçilerin sayısı, 1929'dakinin üç katıdır (240'a karşı 750!)

Peki bu koşullarda, sefaletin şiddete dönüştüğü bir dönemde, nasıl yaşayabilirdi bu insanlar?

Sorun budur.

İŞÇİ HAREKETİ VE PARTİLERİ

Bunalım, başkaldırı duygularını ve sınıfsal zıtlıkları bileyledi; işçi örgütleri üzerinde etkisi ise, değişken oldu.

Bunalım boyunca sendikalar

Önce, sendikaların üye sayısı ile etkinliğinde bir azalış görülür; arkasından da, bir diktatörlüğe boyun eğmemiş ülkelerde, bu kuruluşlar, yoğunluğu gitgide artan bir gelişme gösterirler. Bunalımın acısını en çok çeken ülkelerdedir ki, sendikalar en büyük kayıplara uğrarlar.

Almanya'da çöküş birden ve şiddetli olur; böylece, orada işçi örgütlerini, yeni rejim yıkmadan önce bunalım çökertir. Avusturya'da da, bunalımın şiddeti, 1929 ile 1932 arasında, sendikalıların sayısını yüzde 30'a yakın azaltır. Büyük Britanya'da, bu süre içinde, sendikalar, üyelerinin yüzde 16,3'ünü kaybederler; Kanada'da, Hindistan, Avustralya, Yeni Zelanda'da da olan budur.

Tersine, işsizliğin belli bir sınırı aşmadığı ülkelerde (İsviçre, Çekoslovakya, Macaristan), ya da sendikaların belli bir nüfuzu koruduğu ve hükümetlerle işsizler arasında aracı rolü oynayabildikleri ülkelerde (İskandinav ülkeleri, Belçika, Hollanda), sendikaların üye sayıları artar. Son olarak Fransa'da, sendikalar ilerlerler; ne var ki, bunu sağlayan da, esas olarak, memur ve müstahdemleri, yani işsizliğin yakalarına pek yapışmadığı meslekleri çatıları altında toplayan sendikalardır.

İtalya'da olduğu gibi Almanya'da, sendikalarından yoksun kılınmış, Emek Cephesi'nin ve korporasyonların duvarları arasına tıkılmış, duygu ve düşüncelerini dile getirmek için her türlü araç elinden alınmış olan işçi sınıfı, hareketsizliğe mahkûmdur, kendisine dayatılmış yazgıyı yaşamak zorundadır. Bunun gibi İspanya'da da, büyük bir atılımın arkasından, biri sosyalist, öteki anarko-sendikalist iki büyük emek kuruluşunu Frankocular ezer; Cumhuriyet yönetiminin tarım reformu tasarısı ile sosyal reformları bütünüyle yokedilir.

Birleşik Devletler'de, 1933'ün başlarında sendikalıların sayısı hayli düşmüşken, *New Deal* politikası, işçi sınıfına kesin bir ilerlemenin kapılarını açar. İşçiler, istedikleri sendikalarda top-

laşmak özgürlüğüne kavuşurlar; daha çok seçtikleri, *American Federation of Labour*'un sendikalarıdır ve federasyonun üye sayısı 7.500.000'i bulur. Grevler çoğalır gitgide. 1937'de Roosewelt'in Yüksek Mahkeme'ye karşı zaferi, emekçileri cesaretlendirir. Grevler, bir şiddet ve yakıp yıkma atmosferine bürünür; karşı saldırılar da işin içine girince, sendikal hareket bölünür. Ne var ki, hareketi durdurmaz bu; 1939'da, belli başlı iki merkez örgütün 8 milyondan fazla sendikalı üyesi vardır.

Fransa'da, 1936 yılının başlarında, tehlike karşısında, iki büyük işçi kuruluşu birbirlerine yaklaşırlar ve sonunda, sendikacılık organik birliğini sağlar. Halk Cephesi'nin zaferi ise, emekçilerin yüreklerinde sonsuz bir umutlanışı yeşertir; çünkü, sosyalist doğrultuda bir hükümet iktidara geçmiştir ve böylece yapısal reformların saatı çalmıştır. Bir on yıllık hoşnutsuzluğun yerini, arka arkaya grevlerle dile getirilen bir patlayış alır. Bütün Fransa'ya yayılan harekete koşut olarak, iki büyük kuruluş –C.G.T. İle C.F.T.C.– için farklı ölçülerde de olsa, sendikalıların sayısında da korkunç bir yükseliş olur.

> Ne var ki, panikten sıyrılan patron sınıfının hareketlenişi karşısında yeniden başlayan grevler, işçilerin elde ettikleri yararları artan yaşam pahalılığının kemirmesi, iktisadî durgunluğun sürmesi ve işsizliği yenmede başarısızlık, sendikalı sayısında bir gerilemeye yol açar; nesnel hedeflere, bir kez vardıktan sonra yığınla emekçi geri çekilir ve binbir zahmetle kurulan birlik kopar. İspanya içsavaşı ile Hitler rejimi ve Sovyetler Birliği karşısında takınılması gereken tavır da sendikaları birbirine düşürür. Başta haftalık 40 saatlik çalışma süresi olmak üzere, işçilerin kazandıkları bütün mevzilere 1938'de göz dikilince, protesto grevi patlar ama başarısızlığa uğrar. İşçi hareketinin bağrında militanlar aralarındaki çatışmayı sürdürürler. Savaşın eşiğinde, C.G.T.'nin üye sayısı 1936'daki rakama inmiştir; kuruluş, 1939 Eylül'ünden başlayarak, Komünist Parti'nin üyelerini ihraç eder, onlar da gizli mücadele yolunu seçerler.

Özetle, bu on yıl boyunca işçi hareketinin görünüşü pek değişmiştir. 1929'da, özgür sendikacılığı sadece İtalya reddederken, o tarihten başlayarak, Almanya, Portekiz, Franco İspanya'sı, Japonya onu taklit ederler. Diktatörlüklerle yönetilen devletlerin karşısında, merkezini Berlin'den Paris'e aktarmış bulu-

nan Uluslararası Sendika Federasyonu'nun üyeleri, artık Batı Avrupa ile Kuzey Amerika kökenlidir.

İşçi hareketinde bir başka önemli gelişmeyi anlatalım.

Antikapitalizm, sosyalizm ve komünizmin yayılışı

Bunalımın şiddeti, yol açtığı dengesizlik, sanayide aşırı üretimle milyonlarca işsiz ve ailesini doyuramayacak denli düşük bir ücretle çalışan işçiler arasındaki zıtlık, tarımda aşırı üretimle milyonlarca aç insan arasındaki çelişme, yine milyonlarca çiftçinin sefalete duçar edilmiş olması, bütün bunlar, kapitalist rejimin meşruluğundan kuşkuya götürür insanları. O güne değin düzene, dar bir çevreyle sınırlı ideolojik eleştiriler yöneltilmişti sadece; vaktiyle suçlamalar, meslekten iktisatçılar, devrimci kuramcılar ve militanlar arasında dönüp dolaşırken, şimdi en tutucu çevrelerden bile, esas olarak ahlaksal nedenlere de dayansa, eleştiriler yükselmektedir.

Herkesin ağzı açılmıştır... [1]

Faşistlere gelince, her ülkede, kendi davalarına kazanmak için, kitlelerin ve orta sınıfların hıncını sömürür dururlar. Mussolini, Hitler, Franco hepsi kapitalizme karşı esip savururlar: Mussolini, oturur kalkar, "liberal kapitalizmin köhne düşünceleri" ile "yetersizliklerini" mahkûm eder; Hitler, *Kavgam* adlı kitabında, emekten gelmeyen gelirlere son vereceğini, madenleri, elektriği, taşımaları, ağır maden sanayisini, bankaları sosyalleştireceğini, büyük mağazaları millileştireceğini, işlemeyeceklerini bildikleri halde toprak satın alanlara yasak getireceğini söyler; İspanyol Falanj Partisi durup durup tekrarlar: "Kapitalizmi reddediyoruz", "Bir azınlık olanca lüks içinde yaşarken, büyük yığınların sefalet içinde ömür sürmesine hoşgörüyle bakılamaz". Kuşkusuz, onların bütün söyledikleri ve vaatleri etkisiz kalır. Çünkü, büyük sermayenin iktidara taşıdığı bu insanlar, o sermayeyle bağlarını –tam anlamıyla– koparıp atamazlardı; ama öyle de olsa, proleterleşme tehdidi altındaki orta sınıflarla işsizlerin isteklerine –antikapitalizme dayanan– demagojik ve bulanık bir programla yanıt vermek isterler; söz konusu antikapitalizm ise, esas olarak yabancıya ve Yahudilere dönüktür ve kimseyi rahatsız etmez.

Birleşik Devletler'de bile, kapitalizmin yolsuzlukları eleştirinin temalarından biridir.

Kapitalizmin suçlanması, doğal olarak sosyalist ve komünist düşüncelerin yayılması na kapıları açar. Bunalım, yığınla insanı şuna inandırmıştır: Üretimdeki dev çoğalışın gerektirdiği örgütleniş ve denetleme sorunları, toplumda kökten bir değişiklik olmazsa, çözülmez. Bütün bu dönem boyunca, sosyalist ve komünist düşüncelere genel bir merak vardır; halk sınıfları köktencileşirler; ve *intelligentzia*'nın bir bölümü, hem faşizmin yol açtığı dehşet, hem varolan sefalet ve iktisadî kaostan sorumlu kapitalizme karşı duydukları tepki sonucu, iktisadî liberalizme sırt çevirirler ve Marksizmden kaynaklanan öğreti ve partilere sempati duymaya başlarlar. Bütün ülkelerde, belli başlı kuramcıların, herkesten önce de Karl Marx, Engels, Lenin'in kitaplarının baskı ve çevirileri çoğalır durur.

Komintern'in 1935'teki 7. Kongre'sinin salık verdiği "Halk Cepheleri" uygulaması, Fransa'da, İspanya, Şili ve Meksika'da, işçi partilerinin ilerlemesine yol açar: 1940'ta Şili'de 20 (1930'da 4'tü), Brezilya'da 17, Küba'da 12, Kosta-Rika'da 6 milletvekili vardır parlamentoda; işçiler, aydınlar, kimi yerde askerler arasından seçilir gelirler.

Fransa'da, 1936 seçimleri, Sosyalist Parti'nin yaptığı atılımın bir kanıtıdır. Parlamenter rejimin iyiden iyiye oturduğu küçük ülkelerde, bunalım, sosyalizmi genel olarak güçlendirir: Danimarka'da, İsveç'te, Norveç'te olan budur; İsveç'te doğrudan doğruya iktidara gelmişse, Finlandiya'da en güçlü parti onunkidir. Bütün bu ülkelerde, sosyalist ya da işçi partilerinin üye sayısı 1929 ile 1939 yılları arasında artar; sadece, Büyük Britanya'da durağan kalır ve İsviçre'de geriler.

Komünit partilere gelince, Fransa'da ve Almanya'da dev ilerlemeler kaydederler.

Fransa'da Komünist Parti, 1936 seçimlerinde, bir köşede kalmış durumdan sıyrılır ve Halk Cephesi'ne katılır; 1932'de 796.000 oy almışken, 1936'da 1.502.000 oy kazanır ve parlamentoda 60 sandalye elde eder. Almanya'da bunalım, işçi yığınların fabrikada edilgin tavırlarıyla kitlelerin siyasal bakımdan köktencileşmesi arasında garip bir çelişki sergiler; öyle de olsa, 1930 ile 1932 arasında, Alman Sosyalist Partisi 1.388.000 oy yitirirken, Komünist Parti 1.384.000 oy kazanır ve üye sayısını da yüzde yüz artırır.

Öte yandan, sosyalist partiler de değişmişlerdir.

Sosyalizmdeki değişiklik

Genel olarak, reformizme doğru evrilmiştir sosyalist partiler ve, devrimci formülleri kullandıklarında da, parlamenter demokrasinin oyununa ayak uydurmak için, Marksizmden gitgide daha fazla uzaklaşmışlardır; bu partiler, reformlara girişir, onları destekler ya da öğütler ve söz konusu reformlar da, F.D. Roosevelt'in *New Deal*'inde yapılanlardan pek az farklıdırlar aslında, yani kapitalizm çerçevesinde kalarak hemen alınması gerekli önlemlerdir. Bir bakıma, bu partiler içerdeki değişikliklerden etkilenmişlerdir, çünkü en etkin ve genç öğeler Komünit Parti'ye doğru yönelmişlerdir; öte yandan, küçük burjuva, memur ve müstahdem, bir de memurlaştırılmış işçilerin gelip saflarına girmeleriyle ortaya çıkan bir durumdur bu.

İtalya'da ve Almanya'da faşizmin attığı adımlar da, bu değişikliği belirginleştirir. Diktatörlüklerin kolayca yerleşmesi, bölünmüş işçi sınıfıyla sosyalizmin alabildiğine zayıflığını ortaya koymuştur; bir de, diktatörlüğe hasım durumundaki orta sınıflardan öğeleri yanlarına almadıkça bu faşizme karşı çıkamayacaklarını göstermiştir. Yığınla sosyalist, olan bitenden kapitalizmi sorumlu görse de, gerçekliğe bakıp şuna inanırlar: Kollektivizmin güncelliği yoktur; ne olursa olsun, şiddete dayanan toptan bir değişiklik bugün için imkânsızdır. Böylece, her şeyden önce iktisadî bunalıma son vermelidir; çünkü, sefalet umutsuzluğun anasıdır ve işçi sınıfının bir bölümünü komünizme iterken, ötekini de faşizme doğru sürükler. Buradan kalkarak, birçok sosyalist kuramcı, yeni sosyal gerçekliğe uydurabilmek amacıyla, Marksizmi gözden geçirme ye girişirler; onlar arasında Belçikalı Henri De Man, *Marksizmin Ötesine* adlı eserinde (1927), Marksizmden pek uzak bir görüş ortaya kor, özellikle de tarihin materyalist anlayışını terkeder.

Ona göre, bütün bir işçi sınıfına has ortak yarar yoktur; çünkü, sosyalist işçi, "bir burjuva olma özleminden başka şeyi düşünmeyen iştahı kursağında kalmış bir kapitalist"tir. Pratik planda söz konusu

olan, sadece asalak tekelci kapitalizmle mücadele etmek ve bu amaçla da, onun proleterleşme ile tehdit ettiği insanlara, yani bağımsızlıklarını hâlâ sürdüren tacir ve sanayicilere, zanaatçılara, çiftçilere, memurlara çağrıda bulunmaktır; böylece, ekonomideki kaosu daha da ağırlaştıracak her türlü karışıklıktan kaçınmalı, mülkiyetin her türlü sosyalizasyonundan vazgeçmeli, somut bir gerçeklik olan ulusal duyguya bir yer vermeli ve devletin herkes karşısındaki iktidarını güçlendirmeli. Tröstler karşısında bu genişliğine toplaşmayı gerçekleştirmek için, sadece emekçi bir görüşe gelip sıkışmamalı; proletaryanın ve orta sınıfların çıkarlarını uzlaştırmaya çalışmalı. Uygulamada birer tekel olup çıkmış temel sanayilerle bankalar millileştirilecektir sadece; tröstlerin gitgide tehdidi altındaki rekabetçi kesim ise, olsa olsa devlet denetimine tabi tutulacaktır.

Henri De Man'ın, yabancı sosyalist partiler, özellikle Fransız Sosyalist Partisi üzerinde belli bir etkisi oldu. Partide bir fraksiyonun 1933'te yayımladığı *Yeni Sosyalizm* adlı kitabın alt başlığında şunlar yazılıydı: "Düzen, otorite, ulus". Fraksiyon, başını Léon Blum'ün çektiği "eskiler"in "hareketsizlik"i ile "yazgıcılık"ına karşı çıkıyor ve orta sınıfları temsil eden Radikal Parti'yi bir ulusal sosyalizme doğru çekmeye çalışıyordu. Partinin başındaki Léon Blum'e gelince, yine de bir reformcu program uyguladı. Radikallerle hükümetteki bağlaşıklığı, programında dile getirdiği yapısal reformlardan vazgeçmeye zorladı onu ve –Buğday Ofisi'ni kurmak, Fransız Merkez Bankası'nı millileştirmek gibi– sıradan reformlarla yetindi; ayrıca, partisinin pasifist kanadı ile radikaller, İspanya İç Savaşı'na müdahale etmeme zorunda bıraktı; son olarak, Münih anlaşmasına evet demenin "iğrenç rahatlığı", partinin geleneksel ilkelerine bağlı insanlarla kopuşa götürdü onu.

Bu reformist gelişmenin nedenleri neydi?

Öteki liberal ülkelerde olduğu gibi Fransa'da da, sosyalist öğretiye uygun yapısal reformlar, ülkenin iktisadî ve siyasal örgütlenişinin baştan aşağıya yeni bir dökümünü, yani gerçek bir sosyal devrimi gerektiriyordu; çoğu parti üyeleri, özellikle de şefleri, bunalımı ve sefaleti ağırlaştırma, ülkeyi, tehdit edici diktatörlük rejimleri karşısında tehlikeli biçimde zayıf düşürme korkusuyla, birşey yapmaktan çekiniyorlardı. Öte yandan, parlamentoda çoğunlukta değildiler ve sağlarındaki partilerle –İngiltere ve Belçika'da Liberaller, Fransa'da Radikaller– bağlaşık-

lık zorunda kalma, ellerini ayaklarını bağlıyordu. Ayrıca, komünizme yolları açma korkusuyla, egemen sınıfın bürokraside, bankalarda, basın ve kilit sanayilerdeki temsilcileri panik yarattıklarında, sermayenin kaçışına yol açtıklarında, boyun eğdiler ve yeni sosyal yasaları uygulamayı reddettiler. Böylece, iktidara geçtikleri her yerde, sosyalist partiler çabucak kovuldular ya da hasımlarıyla biraraya gelme zorunda bırakıldılar. İngiltere'de, Fransa'da, Almanya'da ve Belçika'da olan budur. Bütün bu talihsiz deneyimler, komünist partileri güçlendirirken, sosyalist partileri zayıflatmış ve kendilerine bel bağlamış yığınla insanı düşkırıklığına uğratmıştır. Çeşitli sosyalist girişimlere –1922'den önce İtalya'da, Almanya ve Fransa'da– Ely Halévy'nin, 1929-1931'de İngiliz sosyalizmi üstüne dile getirdiği şu yargılamasını uygulayamaz mıyız: "Kâra dayanan sistemi değiştirmek için hiçbir şey yapmadığı gibi, kimi zaman bu imkânsız sistemin iyi işlemesi adına ne gerekiyorsa yaptı"?

BUNALIMIN DÜŞÜNCELERE ETKİSİ

Bütün olarak bakıldığında, 1918'den başlayarak, fikir yaşamı ve sanatsal üretim karışık ve istikrarsız bir toplum görünümünü sergiler; bu görünümde, geleneksel ilkelerin yerlebir oluşu karşısında, heyecan ve lirizmden kaçış vardır, savaş ve ortaya çıkardığı sorunlar düşünülmek istenmez, ama düşüncelerdeki genel kaygı da apaçıktır. 1930 sonrasında ise, dünya çapında bunalımın, koptu kopacak bir kasırganın işaretlerinin etkisiyle hava değişir; bunalım, 1918'den beri kendini belli etmiş eğilimleri güçlendirdiği oranda, daha da hızlanır bu değişim; ve yine o değişim, uluslararası barışı güvencede tutan maddî ve demokratik bir ilerlemeye olan inanca yeni darbeler indirir.

Bu yeni havayı daha yakından kokladığımızda ne görürüz?

Yeni atmosfer

1928'de, Romain Rolland Gandhi'ye şöyle yazıyordu: "Yaklaşan bir yarım yüzyılın korkunç yükünü sırtında taşıyacak olan dünya gençliğine, davranış kuralı olarak işine yaraması için anlaşılır bir vasiyetname bırakmamız önemli. Bu gençliğin üzerinde korkunç şeylerin birikip yığıldığını görüyorum. Bir yakıp

yıkma çağının, geçmişteki bütün savaşların yanında çocuk oyuncağı olarak kalacağı bir dünya savaşları döneminin, ulusları yok edecek bir kimya savaşının hazırlanmakta olduğuna kuşkum yok artık".

1931 Kasım'ında da *Günce*'sinde şunları söyler: "Bir on iki yıllık aranıştan, duraksamalardan sonra, çoğumuz şu noktada gelip buluşmak zorunda kaldık: Rusya sınırlarına kadar ve ona Amerika'yı da ekleyerek, en geniş anlamıyla bütün Batı'da varolan sosyal düzenin sürmesi imkânsızdır..."

Bu arada 1929 bunalımı patlak vermiştir. 1930'dan başlayarak, en aydınlık kafaları, en yücegönüllü insanları bunaltan temalar, proleter sınıfın sefaleti, savaş tehditleridir; bunlara, söz konusu sefalet ve tehditleri sanayi uygarlığına bağlamak isteyen fikirler eklenir, tekniğin istilasına, bilimin övünmesine ve bireyin ezilmesine karşı çıkarlar ve çağdaş uygarlığı baştan aşağıya suçlarlar. Aydın tabakanın sadece bir bölümü Marksizme yönelir ve sıradan reformlarla yetinmeyip, burjuva bireyciliği üstüne kurulu eski uygarlığı mahkûm ederler; esef etsin etmesin, hepsinde dünyanın sonuna tanıklık etmenin duygusu egemendir.

20'li yıllardakinin tersine, eserler gitgide "güdümlü"dür (angaje), yani bir "davaya bağlı"dır, fikir sistemleri gitgide yaşamsal somut sorunların çözülmesine yönelmişlerdir; öyle katıksız, saf düşüncelerden örülü bir felsefe bulmak imkân dışıdır aralarında, çünkü dış dünya gerçekliği savsaklanır gibi değildir. Determinizmin bunalımından doğmuş, psikanalizle görecelik kavramının genişleyip bütün fikir alanlarına yayılışıyla derinleşmiş bilginin eleştirilmesinin yol açtığı bir tema, anlamsız dünya teması, -edebi, sanatsal, felsefi- değişik biçimlerde gitgide yayılır durumdadır şimdi. Bu kötümser atmosferde, insan, değerler yaratan özgür kişi olarak, kendisinin daha çok bilincine varır, nesnelere ve olaylara bir anlam verir; aynı zamanda alabildiğine zayıf oluşunun, tek başına kalma ve ölümle içiçe bulunuşunun, giderek bütün bir insan yaşamının anlam taşımadığının da bilincindedir. Yazarlar gibi ressamlar da (Kokoschka, Marc Chagall, Picasso...), çarpıcı tarihsel ve allegorik bileşimlerle, faşist ideolojiye karşı mücadeleye katılırlar.

Amerikan romanı ve etkisi

Birleşik Devletler'in bu kadar çok ve parlak yazarları hiç olmamıştı: 1930'da, Sinclair Lewis, 1936'da Eugène O'Neill, Nobel edebiyat armağanını kazanırlar. Amerikan romanı, belki sinema tekniğinin etkisiyle görüş açılarını çoğaltmadaki hünerine dayanarak, dönemine egemen olur: Anlatım, hep şimdiki zaman ya da hep geçmişle ilgili olarak, tek çizgili bir gelişmenin mahkûmu değildir artık. Geriye bakışlar, geleceğe yönelik düşler, şimdiki zamanın örgüsüne karışır dururlar. Özellikle, ne Martin du Gard, ne Jules Romains'in yapamadığını başarır, romanesk kurguyu, kahramana simgesel değer kazandırarak bir dönemin tarihine hünerle yerleştirir. Geleneksel olarak gerçeklikten çok şiire tutkun Güney Okulu bile, Faulkner'le bir uygarlığın sonunu dile getirir.

Geçici bir süre için Marksizme eğilimli ya da en azından "popülist" olan Kuzeyin romanesk okulu, 1930'lardan sonra sosyal adaletsizliğe karşı eleştirilerini artırır: Dos Passos, dönemin etkisiyle, liberal ve çevreden soyutlanmış kahraman anlayışından acı bir sosyal eleştiriye geçer; kendisini allak-bullak etmiş olan Sacco-Vanzetti davası çevresinde kurulu *A.B.D.* (Amerika Birleşik Devletleri) adını verdiği üçlemesinde, birbiriyle çatışan "iki ulus", sömürenlerle sömürülenler görüşüne varır. Ernest Hemingway, *Çanlar Kimin İçin Çalıyor*'da (1940), Cumhuriyetçi İspanya'nın dramını anlatır ve savunur onu. Özellikle genç kuşak, –John Steinbeck, Erskine Caldwell, "Amerikalı Zola" James T. Farrell– "yeni natüralist" bir eğilimi dile getirir, ancak 1937'den sonra bu Marksist eğilimi terkederek, Birleşik Devletler'de yeniden yayılan evrensel uydumculuğun etkisine girer. Onların yanı sıra, siyahi romancı Richard Wright, kendi ırkının sözcülüğünü yapar. Eugène O'Neill, insanın zayıflığını, düşman bir evren ve toplum karşısındaki sefaletini anlatan eserleriyle tiyatroya egemen olur.

1930'dan başlayarak bunalımın etkisine giren Büyük Britanya, Birleşik Devletler'de olduğu gibi roman ve tiyatro alanında olmak üzere tepkisini koyar ortaya: Marksist eğilimli bir sosyal eleştiri ve gerçeküstücü bir yaklaşımla, Davit Gascoyne, Roland Penrose, W.H. Anden, sosyal felaketi ve bireyin toplumla ilişkilerini anlatan eserler verirler. Ancak orada da, 1936'dan

başlayarak, bu Marksist eğilimden sapılarak, şairler ve romancılar komünistlerin yanında mücadeleden çekilirler. Bir zıt uçta, topyekün sanayi devrimine reddiye çıkaran bir grup eserin yazarları vardır: Aldous Huxley, Morgan *(Pınar, Sparkenbroke);* sonra Katolikliği kabullenen Evelyn Waugh ile Graham Green ve tiyatrosuyla, gitgide geçmişin değerlerine yüzünü çeviren T.S. Eliot ilk akla gelenlerdir.

Fransa'da da, romanesk edebiyat ve tiyatronun çehresi aynıdır; öyle de olsa, Alman varoluşçuluğu ile yakın cephelerin ötesinde oluşan olaylardan daha çok etkilenmiştir kalemler. Olan bitene en çok bağlı eserler arasında, devrimin romanları vardır: Aragon'un *Basel'in Çanları* ile *Güzel Mahalleler*'i, Malraux'nun *İnsanlık Durumu* ile *Umut*'u, hatta *Troya Savaşı Olmayacak* (1936) ve *Elektra* (1937) ile Giraudoux'nun tiyatrosu böyledir; bu sonuncu yazarda, insanın yazgısının abesliği ile mutlak özgürlüğünün altı yeniden çizilir. Yalnızlık öylesine çaresizdir ki, ötekinin varlığı tek başına özgürlük için tehlikedir; Jean-Paul Sartre, *Gizli Oturum*'unda, bu anlayışın son noktasına kadar giderek, "Cehennem ötekilerdir" der; André Gide, iflah olmaz ve anarşist eğilimli bireyciliğini *(Sovyetler Birliği'nden Dönüş,* 1936) sürdürür; son olarak, Jules Romains, 1932'den başlayarak, *İyi Niyetli İnsanlar*'da, kayboluşuna yandığı iyimser bir toplumun kolektif ruhunu yeniden canlandırmaya çabalar.

Bütüne bakıldığında, dönem, soyut tepkisiyle resim bir yana, katıksız bir estetik aranışına uygun değildir; eserler, çağları için güdümlü dürler derinden derine, güdümlü olmayan bir idealden esinlendiklerinde bile öyledirler.

Marksizm akılcılığı yeniliyor. Bilimin ve ilerleme fikrinin eleştirisi

Varoluşçuluk, o "can sıkıntısına, ölüme, bunaltıya olan eğilim", insanın yazgısı için yeterli bir açıklama değildir herkesin gözünde. Marksistler için, çağdaş insanlığın mutsuzlukları, bilimle tekniğin, ya da insanın özünün değil, gerileyen kapitalizmin yolsuzluklarının eseridir. Burjuvazi sınıfıyla bir kopuş kararlılığı göstermiş olan herkesin gözüne şirin gözüken Marksist ideoloji, gitgide açıklık kazanır ve sertleşir ve akla aykırılığın bütün biçimlerine, gerçeküstücülüğe, Bergsonculuğa, kla-

sik psikolojiye karşı, bilim ve insanın bilimsel açıklanışı adına savaş açar; 1939 yılındadır ki, ünlü *Düşünce* dergisi Paris'te yayımlanmaya başlar. Bilim, hem insanın kökeni ile ilgili bir açıklama, hem de sınıf mücadelesinin her evrimin motoru olduğu toplumla ilgili bir çözümleme sağlar ve çağdaş tarihi sergiler gözler önüne; ayrıca bilim, insana, bilgisi ölçüsünde ve durmadan artan ihtiyaçları doğrultusunda, dünyayı değiştirme gücünü verir. Doğa bilimleriyle insan bilimlerinin birliğini vurgulayan Marksist bilim, böylece insanın önüne, bireysel serüvenini yerleştirebileceği, dünyadaki evrimin bilincine varabileceği tam bir sistem koyar; insanlığa mutlu bir gelecek vaadeder ve alabildiğine iyimserdir, bugün gördüğümüz bütün sorunlar ve acılar komünist toplumda kaybolacaktır, der.

Marksizm bunları söylerken, ideolojik arenanın öte ucunda, insanlığın çektiği acıların sorumlusu olarak bilimi ve tekniği gösterenler yer alırlar. Onlar, akli bilimin doğruyu göstermekteki güçsüzlüğünün yanı sıra, dünyayı değiştirmekteki korkunç gücüne karşı çıkarlar. Sanayi Devrimine ve bilime reddiye çıkaran bu tavrın temsilcisi, Bergson'un çömezi Gabriel Marcel'dir; Hıristiyanlığa dönmesinin arkasından, doğal bilgi biçimlerinin yerine Hıristiyan inanç ve umudunu geçirmek ister. Ne var ki, bilime duyduğu güvensizlik, uygarlığın evriminin anlamı üstüne derin bir kötümserlikle içiçedir; çünkü, sanayi uygarlığı geliştikçe, atalardan kalma inancın önüne yığınla engel koymaktadır; böylece, bir gerileme vardır, onu gidermek için de, "modern düşüncenin iki yüzyıldan beri aşağılara doğru kaydığı yokuşu kararlı bir biçimde tırmanmak" gerekir.

Büyük sanayideki gelişmenin er geç arkasından getireceği sosyal sonuçları –bulanık da olsa– farkeden tüm tutucu çevreler, ayak uydururlar ona. O zaman da, bütün bir XIX. yüzyıl boyunca maşinizme karşı yükselen ve bilimle akla hor bakmış olan eleştiri ve yakınmalar çoğalır. 1930'dan başlayarak, Georges Duhamel, *Gelecek Yaşamdan Sahneler*'inde, "makine"nin diktatörlüğüne karşı "birey"i savunmak isteyenlerin; mekanikleşmiş uygarlığa, bu "korkunç işporta malı"na, bu bireyi grubun içinde eritmeye varacak, gerçek uygarlığın özü olan çeşitliliği ve niteliği yok edecek olan bu "sinekler uygarlığı"na karşı çıkanların sözcüsü olur.

Madem ki maşinizm kötü bir şeydir ve felaketlere yol açıyor, öyleyse yalnız "zekânın düşmanı" değil, işsizlik ve sefaletten de sorumlu olan bu "yeni Prometheus'u zincire vurmak" gerekmez mi? Teknik ilerlemeye karşı protestoda en ateşli ve direşken olanlardan biri Joseph Caillaux'dur ve "katil tekniği", "iktisadî anarşi ile ahlaksal dengesizliğin" kaynağı olarak gösterir. Milyonlarca işçiyi işsizliğe duçar eden büyük teknik buluşlardır deyip, Kembs barajını örnek olarak verir: Barajın sonunda kurulacak santral 25 işçiyle çalışacaktır, ama vaktiyle elektrik üretiminde çalışan 1.200 kişiyi de işsiz hale getirecek ve elektrik de öyle daha az pahalı olmayacaktır. Caillaux, teknisyenlerden kaygılanır ve şöyle der: "Aydınlar, sanayi uygarlığının aşırılıklarına karşı çıkmazlarsa, halklar tehlike ve felaketlerle yüzyüze geleceklerdir."

Yeni korporatizm ve zanaatçılığa övgü

Geçmiş özlemine ve "manevi değerler"e sıkı sıkıya bağlı bu teknik aleyhtarı ideoloji, Fransız Devrimi'nden doğan liberal bireyciliğin ve hukuk rejiminin zıddı çeşitli öğretilerde dile gelir doğallıkla. Özellikle yeni korporatizm böyledir: Meslekleri örgütleyerek üretimi disiplin altına almak ve sınıf mücadelesini ortadan kaldırmak iddiasındadır; meslekler de, patronların bireyciliğini ve işçilerin direnişlerini dizginleyebilecek aracı örgütlere dönüşmüşlerdir. La Tour du Pin'in çömezleri, demokrasi ve cumhuriyet aleyhtarı kimi Katoliklerin geliştirdikleri eski bir düşüncedir bu. Ne var ki, sosyalizmi kabul etmeyecek, ama öyle de olsa liberal rejimin anarşisine bir çare arayan herkesin merakını birden üstüne çeker. Bu paternalist ve loncacı ülkünün havariliğini yapanlar, faşizme yakınlık duyan genç Katolik aydınlardır özellikle. Uygulamada, söz konusu korporatizmin kabul edildiği her yerde –yani diktatörlük rejimlerinde–, herkesin çıkarlarını ahenkleştiren özgür bir örgütleniş görülmedi, tersine diktacı iktidarlarla bağlaşıklık içinde, büyük güçlerin özel çıkarlarını dayatmada bir araç oldular: Faşist İtalya, Salazar'ın Portekiz'i, Dollfuss'un Avusturya'sı, Franko'nun İspanya'sı böyledir; yine hiçbir yerde, patronların bütünü için bile, ilgililerin kendi kendilerini yönetme gerçekleşmedi.

Bunun gibi, Fransız, Alman, İtalyan hemen bütün korpora-

tistlerde, eski çalışma biçimleri, yani loncaları ve köylülüğü yüceltme ve yeniden değerlendirme girişimleri görülür. Almanya'da, feodal rejim meddahı Katolik iktisatçı Adam Müller'in eseri mezarından çıkarılır; Fransa'da ve İtalya'da Georges Duhamel, Caillaux, Gina Lombroso-Ferrero vardır, "nicel"le uzlaşamayacak "nitel"i yüceltir ve "bizim ırkımızın zevk ve geleneklerinde niteliğin eseri" vardır, derler. "Dünya, Fransa gibi tarımsal ve zanaatçı küçük sanayiye doğru gitmeli ve bu sanayi de, elektriğin geliştirdiği küçük aletlerle donanmalıdırlar"; "Bugün en zengin sanayiler, büyük fabrikaları olmayan sanayilerdir..." Bütün ülkelerde, hükümetlerin de yardımıyla, esnaf kuruluşları yolunda büyük çaba harcanır.

Zanaatçılığın yüceltilmesinin amacı da şudur: Mekanikleşmeye karşı çıkarak, "sermaye ile ücretlilik arasında kalmış bir sosyal sınıfı" kurtarmak; insanın unutur olduğu "aile ruhu, lonca anlayışı, kimi zaman dinsel anlayışı" gibi değerleri tekrar ihya etmektir. Zanaatçılığın yeniden doğuşu, kapitalist dünyanın bunalımına bir çare olarak görülür; böylece o, sosyal yapıyı hiçbir noktada değiştirmeden, mekanikleşmiş büyük sanayinin felaketlerini savuşturmada yardımcı olacaktır. Alman faşizmi bir propaganda teması yakalamıştır: köylüleri, motorize büyük işletmenin karşısına dikmek, genç işçileri de, insanı makine durumuna indirgeyen ve onu sefalete sürükleyen tekniğin önüne çıkarmak; "insanı bir mekanik alet derekesine indirgemek için, ruhunu parça parça eden ruhsuz bir çalışmaya" karşı Alman gençliğini korumalıdır, denir. Öyle olunca, rejimin gözalıcı ilk önlemleri, bayındırlık çalışmalarını "kazma kürek" dayatmak olur: "Bütün çalışmalar, mekanik araçlar gerekli olmadıkça, insan gücüyle gerçekleştirilmelidir"; Thuringe züccaciye sanayisinde, hükümet, "emeği ve ekmeği çok sayıda işçiye yaymak" amacıyla, cama üflemede makine kullanımını yasaklar. Bütün ülkelerde, el emeğini ihya için, kimi makinelerin kullanılmasını sınırlama girişimleri görülür.

Ne anlama geliyordu bu tavırlar?

Böylesi tavırlar, iktisadî rejimin üstesinden gelmekte kendini güçsüz hissettiği maddi ilerleme karşısında **şaşkınlığın işaretleridir. "Fikri ve moral bir ilerlemede dengesini bulamamış maddi bir ilerlemenin sonuçlarından insanı kurtarma söz konusudur bugün" diyecektir bir Fransız yetkili.**

Marksistlerin dışında, ilerleme ideolojisine sadık kalmış yazarlar, filozoflar nadirdir. André Gide, "kötü diye görülen, ama sırası geldiğinde gücün ve ilerlemenin öğeleri haline gelebilecek güçler"e güvenini ilan edip ünlü *Yeni Nimetler*'inde aynı fikre döndüğünde, yapayalnız kalır ve dostlarının yanında esefle karşılanır yaptığı. XVIII. yüzyıldan beri hemen bütün Fransız aydınlarının ülküsü olan i l e r l e m e d ü ş ü n c e s i, Fransız burjuvazisinin gözünde, "köhnemiş bir dogma", ilkel, horlanan bir değer olup çıkmıştır.

İktisadî düşüncenin gözden geçirilmesi.
J.M. Keynes'in rolü

Büyük bunalım, yüzyılın başlarında egemenliklerini hâlâ sürdüren iktisadî kuramların gözden geçirilmesini ve altüst oluşlarını hızlandırdı. Paraların, dış ticaretin, ulusal üretimin örgütleniş ve yönünün karşısına çıkardığı sorunlarıyla Birinci Dünya Savaşı deneyimi; kapitalizme karşı bir rejimin kurulduğu ve kök saldığı Sovyetler Birliği örneği, iktisatçıları, çalışmalarına eskisinden daha gerçekçi bir yön vermeye, klasik öğretileri çağdaş olayların ışığında g ö z d e n g e ç i r m e ye zorlamıştı. Klasik ekonominin kimi öngerçekleri alabildiğine sarsılmıştı: Şu açıkça görülüyordu ki, liberal ekonomi, öyle dendiği gibi genel çıkarla üreticilerin özel çıkarlarının kendiliğinden dengelendiği bir ekonomi değildi; iktisadî Malthüscülüğe adım başında rastlanıyordu; son olarak da hukuksal özgürlük, rekabeti sınırlandırmak amacıyla yaptıkları anlaşmalarla, en zayıf işletmelerle tüketiciler zararına olmak üzere, tekelleri destekliyordu.

Büyük bunalım, bu iyimser liberalizmi gitgide terketmeye zorladı; toplumu, tekellere ve düşük üretime karşı koruyabilecek bir ekonomi ve denetim yönetimi kurmak gerekiyordu. İktisatçıların ufku genişledi, özellikle d e n g e s i z l i k l e r v e b u n a l ı m l a r ı n i n c e l e n m e s i ne, iktisadî etkinliği düzenleme araçlarının araştırılmasına verdiler kendilerini. Öte yandan, aynı anda yeni çözümleme araçları ellerine geçmişti: Gerçekliği daha açık tanıyabilmek, evrimi önceden yönlendirmek olanağını sağlayan ekonometri böyleydi. Ayrıca, Marksist ekonomi ve Sovyetler Birliği'nde gerçekleştirdikleri, "sosyaliz-

min ülkesi"nde bunalımın olmayışı, bütün bunlar üzerinde dikkatle durulur oldu; sonra iktisatçı Emile James'ın da dediği gibi, "Marksizm, gerçek bilimin kıyısında bir sapma değildi, ona güven beslemeyen ya da etkisinden korkanlarca bile, ciddiye alındı, çözümlendi ve yorumlandı."

Böylece kâr, ücretler, faiz, paranın rolü ve doğası, fiyatlarla ilgili yeni kuramlar çıktı ortaya; özellikle, bunalımlar ve dönemlerle ilgili kuramlar derinliğine araştırıldı ve nedenleri ve çareleri belirlenmeye çalışıldı. Bu çareler de, temel yapıda reformları da içeren tam bir planlamadan, banka ve kilit-sanayilerin gözlenmesini de kapsayan ekonominin sıradan yönlendirilişine değin uzanıyordu. Müdahalecilerin karşısına, hâlâ pek canlı bir liberalizmin yandaşları çıktılar. Ne var ki, söz konusu liberalizm, yüzyılın başındakinden pek farklıdır: Devlet denetimine karşı çıkarken, "Bırakınız yapsınlar"a dönmeyi de körükörüne istemez, dahası devlet müdahalesinin her biçimine yasak koymaz.

John M. Keynes, işte böyle bir ortamda belirir.

Genel bunalımın orta yerinde, hükümetlerin amprik olarak ve yeterli bir kuramsal temele dayanmadan müdahalelerde bulundukları bir sırada, Keynes 1936'da, *İstihdam, Faiz ve Para Üstüne Genel Kuram*'ını yayımlar. Büyük etkileri olur eserin ve Adam Smith'in *Ulusların Zenginliği* ya da *Komünist Manifesto*'nun etkileriyle karşılaştırılır yaptıkları. Gerçekten, Alfred Sauvy'ye göre, Keynes, "kapitalizmin kurtarıcısı" idi; onun kuramı sayesinde, "kapitalizm, kolektivizmin baskıları içine düşmeden, özgürlüğün kimi çetinlik ve sertliklerini atmak olanağını elde etti". Keynes, çoğu kez Karl Marx'ı hatırlatsa da, kapitalizmin hasmı değildi; onu, yapısal reformlarla altüst etmeyi istemez, işleyişini düzeltmenin arkasındadır: Girişim özgürlüğü, özel mülkiyet saklı tutulmuştur, ne güdümcülük ne de planlama önerir. "Keynes Devrimi", şunu gösterir aslında: Klasik kuramlar, işsizliğin olmadığı ve esas olanın üretme olup dağılım olmadığı bir toplum için geçerlidirler sadece. İktisadî olgulara, işletme çerçevesi içinde mikroekonomik açıdan değil, ekonominin bütünlüğü içinde, makroekonomik açıdan bakılmalıdır. Kapitalist ekonomik dünyanın yorumunda, Keynes şunu göstermek istiyor: Şimdi bir "düşük istihdam dengesi" vardır ve ne rastlantısal ne de iradi olmayıp tüketim giderlerindeki yetersizliğin sonucudurlar; işte bu yetersizliktir yatırımları, giderek

istihdamın düzeyini sınırlayan. Bunalımdan sıyrılmak için, o geleneksel ücretleri indirme ilacı etkisizdir, tersine istemin artması sağlanmalıdır: Bunun için de, tasarruf sahipleri kısır bir biriktirimden vazgeçirilip yatırıma sevkedilmeli; dolaşımdaki para miktarı artırılmalı; uzun vadeli bir kredi ile faiz hadlerinin sistemli düşürülmesi politikası uygulanmalı; bir kamu yatırımları ve bayındırlık çalışmaları politikası izlenmelidir: İşte bu politikadır ki, gelirlerde yeni bir dağılıma yol açacak, yeni istemleri doğuracak ve böylece ekonomiyi işler hale getirecektir. Son olarak, korumacılık, yüksek fiyata üreten işletmeler yaratmaya götürse bile, ulusal geliri ve istihdamın düzeyini yükseltecektir. Keynes'in kuramı, "tutarlı bir müdahale politikasına gerekçe" oldu; "işsizlik tehdidini safdışı ederek ya da önleyerek kapitalizmi ve kapitalist kârları kurtardı" (J. Marchal); pek özel bir durumun –sadece Büyük Britanya'nın!– temsilcisi olsa da, çok uyarıcı oldu ve "o zamandan beri ortaya çıkan hemen hemen bütün fikir hareketlerinin çıkış noktası hizmetini" gördü (E. James).

Bunlar olurken, geleneksel kimi liberal kavramlar da değişikliğe uğradı.

Gerçekten, yeni liberalizmin, devletten sadece düzeni ve güvenliği sağlamayı isteyip, özellikle iktisadî yaşama her türlü müdahaleden uzak durmasını öğütleyen eski liberalizmden farklı olduğunu görmüştük. Bu farklılık, o güne değin dokunulmaz bilinen kimi eski anlayışlara da kesin olarak dokunmanın gerekçesi oldu.

Başta m ü l k i y e t k a v r a m ı geliyor. Vaktiyle patronun istediği gibi algıladığı mutlak mülkiyet kavramının yerine, yığınla yasanın kıskıvrak bağladığı işletme bir tür sosyal hizmet olup çıkmıştır. Patron, fabrikasını keyfince kapatıp ya da üretimi azaltamayacağı gibi, hafta tatili, haftalık iş saati toplamı, ücretli tatiller, iş kazaları, sosyal sigortalar üzerine yığınla yasa, onun eskiden mutlak olan otoritesini sınırlar. S ö z l e ş m e ö z g ü r l ü ğ ü de büyük değişikliklere uğramıştır: Vaktiyle iş akti bireyseldi ve sadece tarafları bağlıyordu ve içeriğini yasakoyucu değiştiremezdi. Oysa bugün, iş sözleşmesi güdümlü ve kolektiftir; yasa, tarafların özgürlüklerinin üstünde, insan kişiliğine ve haklarına saygıyı esas alır ve başta işçiler olmak üzere, "iktisadî bakımdan zayıf" olanları korur; toplu sözleşme de, "en çok temsil gücüne sahip" olan sendika, patron ve işçi örgütlerince aktedilmiştir ve ona karşı olanları da bağlar.

Ücret kavramı da değişmiştir: Yasalar ve sosyal sigortalar onu da altüst etmişlerdir. İşçi, yaptığı çalışmaya göre ücreti ödenen bir kimse değildir; ücret de, istem ve sunum yasalarına tabi olmaktan çıkmıştır. Toplu sözleşmeler üzerine yasalar, "asgari ücret"i güvenceye bağlarlar; sadece verimlilik değil, insanın kendisi de bir etkendir artık.

BÖLÜM VI

BÜYÜK BUNALIM VE SONUÇLARI: (III) SİYASAL SONUÇLAR

1929'la başlayan büyük bunalımın daha da belirgin olan sonuçları siyasaldır: Liberalizm geriler ve parlamenter demokrasinin bunalımına yol açarken, Avrupa'da düpedüz faşist diktatörlükler ortaya çıkar.

Nasıl?

LİBERALİZMİN GERİLEYİŞİ VE PARLAMENTER DEMOKRASİNİN BUNALIMI

İktisadî bunalım, bütün ülkelerde siyasal rejimleri ve özellikle de parlamenter rejimi sarsmıştır; 1918'de İtilaf Devletleri'nin zaferi, parlamenter rejime mutlu bir gelecek vaat etse de böyle olmuştur. Her yanda liberalizmin gerileyişi belirginleşir ve yürütme gücünün yetkileri genişler.

Gerçekten bunalım, vaktiyle parlamenter rejimin iyi işleyişini mümkün kılan koşulları sonunda yokeder: İşsizliğin genişlemesi, alım gücünün azalması, orta sınıfların ve köylülerin çöküşü, sınıfsal zıtlıkları derinleştirir, reform yandaşlarının istemlerini daha da bileyler. Kamu özgürlükleri, özellikle de dernekleşme özgürlüklerinden, yeni haklar elde etmek için halk kitlelerinin yararlanmalarında korkulacak bir yan yok mu? Sosyal hiyerarşiyi tehdit eden bu özgürlükler tehlikelidir; yok etmeli onları, ya da en azından uyutmalı! Mülkiyeti kurtarmak için, yönetici sınıfların bir bölümü, liberalizmi yadsır ve gider karşı-devrimle kolkola girer; parlamenter demokrasinin güçlükleri çözmede güçsüzlüğü ortaya çıktığı ölçüde, daha da kolay olur muhabbetleşme.

Böylece, 1933'te Birleşik Devletler, İngiltere ve Dominyonları, Fransa ve kimi Kuzeybatı ya da Orta Avrupa'nın küçük ülkeleri, Belçika, Hollanda, İsviçre, Çekoslovakya ve İskandinav ülkeleri bir yana, dünyada ayakta kalmış tek bir liberal rejim yoktur.

Merkezî iktidarın en zayıf durumda olduğu Birleşik Devletler'de bile, bunalım, Başkan'ın yetkilerini alabildiğine çoğaltmanın kapısını açar. *New Deal* boyunca, şarta bağlı paraca yardım, federal otoriteye, iradesini federe devletlere dayatma olanağı sağlar. Böylece, federal yönetim, daha önce federe devletlere ait geniş alanlara el koyar. Başkan Roosevelt, onların birkaçını birden ilgilendiren kamu hizmetleri yaratır ve federe devletler, Birliğin politikasını uygulayan görevliler olup çıkar. Kongre'nin tek görevi vardır artık: Ülkenin genel politikasını saptamak! Ve çerçeve yasalarla yürütmenin düzenleme yetkisini genişletip durur. 1937'de yolları açan bir Anayasa değişikliğine gidilir ve 1941'de, üye devletlerin, federal devletin el atamayacağı hiçbir alan kalmamıştır kendilerinde. Kongre, denetlemede ne denli titizlenirse titizlensin, federal yetkilerin genişlemesinden yararlanan tek kişi, Başkan'dır artık.

Parlamenter rejimin anayurdu olan İngiltere'de bunalım derindir. Yasama alanında, bakanlıklara ve bakanlara, yasama yetkisinin bir bölümünü devretmenin kapısı aralanır. Yüzyıllık yasaklara sırt çevrilir; dahası, 1933'ten başlayarak Kuzey İrlanda'da *Habeas Corpus* askıya alınır. Sonunda şunun farkına varılır: Parlamento, iktisadî sorunlarla uğraşma yeteneğinde değildir; bu sorunları partilerden bağımsız ve ulusal temsilden ayrı bir teknisyenler heyeti ne bırakma yolunda öneriler olur.

Fransa'da, parlamenter rejimin zayıflaması, bunalım sonucu daha da artar ve anayasal çarklar tam bir felce uğrar. Sol blok, 1932 ve 1936 seçimlerinde sağa karşı açık bir zafer kazanır; ne var ki, 1938'de, sağ güçlerce iktidardan kovulur. Mali ve sosyal sorunlar başa geçerler; parti mücadeleleri de her türlü uzlaşmanın dışına çıkar, bir iç savaşın eşiğine geldi gelecek olur ülke. 1932 seçimlerinde Sosyalist Parti'nin ilerlemesi ve özellikle 1936'da Halk Cephesi'nin zaferi, İtalya'da ve Almanya'da otoriter yöntemlerin başarı kazandığı bir sırada, kötü örnek olurlar diye yönetici sınıfları kaygılandırır. Daha önce Rusya'daki terörün anısı da unutulmamıştır. Bütün bunların sonucu, demokratik usule güven kaybolur ve işçi sınıfının –bir an için de olsa– tehlikeye düşürmeyeceği kendi çıkarları doğrultusunda sert bir yönetimin aranışı içine girer egemen sınıflar.

Fransız sağının demokrasi karşıtı, hatta cumhuriyet karşıtı

geleneğinin sağlam kökleri de vardır. Kimi siyaset adamlarının sıradanlığı, siyasal-mali skandallar, geçmişten kalan bir parlamento karşıtlığını besler; milliyetçi dernekler de, burjuva gençlik üzerinde bunu işler durur: Yürütme gücünü güçlendirmenin arkasındaki *Yurtsever Gençler, Yurtseverler Birliği*'nin yanı sıra, monarşinin ihyasına aklını takmış azgın *Action française* de vardır. Siyasal ve sosyal düzeni –az çok şiddetle– sürdürmeyi savunan bu kuruluşlara yenileri de katılır ve içlerinde kimisi düpedüz faşisttir. Bütün bu gruplar, parlamento karşıtı gösterilerini artırırlar ve 1934 yılındaki Stavisky skandalı da patlayınca, hükümetin güçsüzlüğü ve tutarsızlığına bakıp kanlı eylemlere girişirler; hükümet işbaşından çekilir ve yerini eski Cumhurbaşkanı Doumergue'e bırakır ki, kurduğu hükümet Mareşal Pétain, Laval, Flandin'le açıkça sağa kırmıştır dümeni. O hükümet, arkasından Laval'ın hükümeti, iki yıl deflasyon politikası izlerler ve gitgide etkisi altına girdikleri derneklerin örgütlenişi açıkça faşist, programı ise geleneksel otoriter sağın programıdır. Mücadele, siyasal ve sosyal alanla da sınırlanmaz: "Düzen güçleri"ni zayıflatmamak amacıyla, sağ, Almanya'ya kapalı politikasını terkeder; Fransız-Sovyet antlaşması reddedilir; eski İngiliz düşmanlığı uyanır; çok geçmeden İtalya'nın Habeşistan'a müdahalesi, faşist devletlerin Franco'ya yardımı, Münih anlaşması uygun görülür, destek sağlanır.

Faşist derneklerin tehdidi, solun bütün parti ve örgütleri arasındaki bağları sıklaştırır; bir *Antifaşist Aydınlar Komitesi*'nin kuruluşu, temas ve anlaşmaları kolaylaştırır, sonuçta eylem birliği anlaşmasına giderken, kurulan Halk Cephesi de 1936 seçimlerinden zaferle çıkar. Güçlü bir komünist partinin desteklediği sosyalist doğrultudaki bir hükümet karşısında yönetici sınıfların bir bölümünün terörü, gitgide güç denemelerine doğru çevirir yüzünü; sanayicilerden, dışardan, yüksek bürokrasi ile ordunun kimi öğelerinden yardım gören yeni faşist kuruluşlar da çıkar ortaya ve cinayetler işlenmeye başlar.

Sertlik ve şiddet bakımından daha öncekileri aşan bu mücadeleler, kurumlarda bir reformu önlemekle kalmaz, rejimin yürütme gücünde güçlenişe doğru ağır ağır gittiği bir sırada, onların kötü işleyişini daha da belirginleştirir: Başbakan, bakanlar arasından sıyrılır sivrilir ve apayrı yetkilerle donanır, hükümet demek o demek olur neredeyse; yasama gücü yürüt-

menin lehine ayrıcalıklarını kaybeder ve kanun gücünde kararnameler harcıalem olup çıkar. 1934'ten sonra, büyük reformların çoğu onlarla gerçekleştirilir; 1937'den 1939'a kadar, yirmi altı ayın on üçünü, hükümet kanun gücünde kararnamelerle yönetir.

Liberalizme sadık kalmış öteki ülkelerde de, bunalım, siyasal sonuçlara yol açar. Belçika'da, İsviçre'de, Danimarka'da, Norveç'te, Finlandiya'da da faşist palazlanışlar olur, parlamentolarda yer tutarlar.

FAŞİST DİKTATÖRLÜKLER

Daha 1929 bunalımından önce, kimi Avrupa devletlerinde parlamenter rejim devrilmiş ve diktatörlükler kurulmuştu. Gerçekten, 1923'le beraber, İspanya'da General Primo de Rivera bir askerî diktatörlük kurar; Portekiz'de General Carmona, 1926'da, General Gomez da Costa ile Lizbon'u aldıktan sonra, onu taklit eder. Bulgaristan'ın, Tsankov'la birkaç diktatörlük yılı (1923-1926) olmuştu: Yunanistan da, 1925'te, General Pangalos'la böylesi bir dönemden geçmişti. Son olarak, 1926'da, Mareşal Pilsudski bir askerî hükümet darbesi yaparak, parlamenter yönetim dekorunu sürdürse de iktidarı elinde tutar. Ne var ki, bütün bu otoriter rejimler eski tarz diktatörlüklerdi, oysa 1922 yılından başlayarak İtalya'da kurulan rejim yeni nitelikler gösterir; XX. yüzyılda, gerçek bir karşı-devrimin ilk örneği odur. Bununla beraber, "öğreti"sini ve özelliklerini ortaya koyması birçok yıl sonra olur; sadece bunalımla ve 1933'te Nasyonal Sosyalist Parti'nin Almanya'da iktidarı almasıyladır ki, "faşist" diktatörlük, liberalizmin genel bunalımının en gözalıcı gösterisini oluşturur ve çağdaş dünyada, evrensel çapta taklit edilen ise faşizmin İtalya'daki biçimi olur çoğu kez.

Bunalımın, hemen hemen dünyanın her noktasında yol açtığı diktatörlükler, İtalyan ve Alman örneği üzerine kuruludurlar; onlardan aldıkları, kimi zaman dış biçimlerdir sadece, ancak her halükârda Mussolini ve Hitler'e neler borçlu olduklarını bilirler. Böylece, pek farklı sosyal gerçekliklerden de yola çıksalar, "faşist" etiketi altında toplanırlar.

Peki nereden geliyordu faşizm?

Faşizmin kaynakları

"Faşist" olgunun temel nitelikleri, İtalya ile Almanya'daki gelişmelerin incelenmesiyle anlaşılabilir. Bu iki ülkededir ki, sosyal sorunla ulusal sorun bir aradaydı; yine oralardadır ki, işsizlik, sınıf çatışmaları, parasal istikrarsızlık bir genel güvensizlik yaratmıştı. Bu iki ülkede, büyük kitleleri harekete geçirip, ulusal planda aşağılanmaya karşı, hoş karşılanamayacak bir iktisadî duruma karşı ve güçsüz ve çürümüş bir siyasal rejime karşı ulusal ve sosyal istemleri birleştiren bir halk hareketlenişi olmuştu. Şu da kuşku dışı: İtalya ve Almanya gibi, güçlü demokratik geleneklerin yokluğundan yararlanmıştı hareket; acıdır, temsili rejim, elli yılda bu gelenekleri kuramamıştı o ülkelerde ve parti mücadeleleri, onların yetersizliği, saygınsızlıkları ülkeyi yıkıntıya götürür haldeydi. Bu uygun zeminde, bunalımın şiddeti –İtalya'da 1920'den ve Almanya'da 1929'dan başlayarak– tehdit edilen ayrıcalıkları harekete geçirerek, sınıflar arası mücadeleyi daha da derinleştirdi.

Her iki diktatörlüğü oluşturan grupların içinde yer alanları incelediğimizde, hareketin niteliğini daha iyi anlarız.

> Bu gruplar, ayrışık türden insanlar yığını olarak görünse de, içlerinde en kalabalık ve en kararlı olanları, orta sınıflardan geliyorlardı. Örnek vermek gerekirse, bir iktisadî bunalım içinde kıvranan 1920-22 yıllarının İtalya'sında, 1921'de Roma Kongresi toplandığında, Faşist Parti'nin kadrolarını oluşturan, partiye kayıtlı 150.000 kişiden, 18.000'i toprak sahibi, 14.000'i tacir, 4.000'i sanayici, 10.000'i serbest meslek erbabı, 22.000'i müstahdem ve memur, 20.000'e yakını üniversite öğrencisi, yani bir 90 bine yakını işçi olmayan, geri kalanı tarım emekçisi (37.000) ve 24.000'i kent emekçisi, çoğu işsiz ya da kamu hizmetlerinde çalışan kimselerdir. 1930'da, oranlar değişmiştir; 308 faşist şeften 254'ü küçük burjuvaziden gelmedir.
>
> Korkunç bir işsizliğin acısını çeken 1930-33 Almanya'sında, durum aynıdır. Orada da, Nasyonal Sosyalist Parti, yandaşlarını, küçük burjuvaziden, müstahdem ve memurlardan, serbest meslek erbabı ile düşkün aydınlardan, eski subaylardan, küçük mülk sahiplerinden, orta sanayi ve tacirlerden, son olarak da işsizlerden çekip almaktadır. Gerçek anlamıyla işçi sınıfından gelen bir destek yoktur pek; işçiler, daha çok işçi partilerine oy verirler.

Özetle, faşizm, bir orta sınıflar hareketi dir. Rejime başkaldıranlar arasında, küçük burjuva ya da burjuva, fiilen proleterleşmiş ya da kısa vadede öyle olmak tehdidi altında bulunan insanlar görülür. Sınıf gururundan dolayı, sosyalizmle komünizmin önerdiği toplumun kökünden değiştirilmesine karşı çıkarlar; kimi zaman işçilerden daha az ücret alsalar da, bir başka sınıfa ait olma duygusunu taşırlar ve asıl işçiler arasında görülmeyi bir sosyal düşüş olarak görürler. Bu öğelere, burjuvazinin hiçbir sosyal mevki kazanamamış ve bu yolda umudu da olmayan genç insanlarını, özellikle üniversite öğrencilerini; borç altında ezilmiş küçük mülkiyet sahibi yığınla köylüyü; eski muharip olup da iş bulamamış ya da faşist partide kahramanca bir gelecek umut edenleri; iktisadî sefaletten çok, toplumdaki sıralarını kaybedip sanayi proletaryasının düzeyine düşmenin kaygısını çekenleri eklemeli. Büyük çıkarların sosyalizme ve komünizme karşı kullanılmak üzere sağlayacakları yardımlar, daha sonra, faşist parti belli bir önem kazandığında gelip işin içine girerler. Bir önemli nokta da şu: Almanya'daki hareket göstermiştir ki, Nasyonal Sosyalist Parti'nin yükselişi, işsizliğin ilerlemesi ile iktisadî yaşamdaki değişiklik ve kararsızlıklara sıkı sıkıya bağlı kalmıştır.

Hangi temaları işlemektedir bu hareket?

Faşist ideolojinin temaları ve partinin rolü

Değişik katmanlardan ortaya çıkan bu koalisyon, parlamentarizme, belli bir ölçüde de kapitalizme karşıdır; ama özellikle ve derinden derine karşı olduğu, işçi sınıfı ideolojisi dir. Faşist ve nazi ideolojisi, kimi temalarını işçi sınıfının terminolojisinden alır, ancak onu enternasyonalci ve proletaryen renginden soyutlar. Faşist antikapitalizm de, orta sınıfların bulanık özlemlerine denk düşer: Bankaya karşı yönelir ve sınıf mücadelesinin yerine, "uluslararası zenginler yönetimi" dediği yabancı kapitaliste karşı mücadeleyi kor. Bu propaganda, hoşnutsuz sınıf ve zümrelerin dikkatini başka yöne çekerek, içeride sosyal yapıda kökten bir değişiklik düşüncesinin önüne bir perde çeker.

Böylece, faşizm, sınıf mücadelesi düşüncesini yok etme mitosuna dayalı, gerici ve işçi karşıtı bir harekettir. Öy-

le olduğu için de, daha baştan, partilerini ve sendikalarını yıkarak, emekçileri silahsız hale getirir ve onları patronlar karşısında eli böğründe bırakır.

Peki nedir iktidara katılmanın koşulları faşizmde?

Faşizmin gücü, iyiden iyiye örgütlenmiş p a r t i dedir: Faşist parti, üniformaları, disiplini, askerî talimleri, geçit ve törenleriyle kendini güçle dayatmasını bilir; bir propaganda makinesidir o, basını, radyoyu, sinemayı, ayrıca bütün bir terör ve casusluk sistemini kullanır. Öte yandan, iktidarı zorla ele geçirmek gibi bir konusu yoktur: İtalya'da ve Almanya'da, iktidar yasal yoldan elde edilmiştir. Yükseliş, yerleşik otoritelerle uzun süren bir işbirliği sonucu hazırlanmıştır; yargıçlar, polis, idare, ordu yasadışılıklara göz yummuş ve hasımları kovuşturmuştur; Roma üzerine yürüyüş, işin sahnesiydi ve Mussolini'yi kral hükümeti kurmak için çağırmıştı, Hitler'i de şansölye olması için Hindenburg davet etmişti. Böylece, Anayasaya dayanarak mücadele etmiş ve iktidara pek yasal bir yoldan gelmişlerdi. Her iki ülkede de, faşistler, sosyalistlerle komünistlerin kendi aralarında verdikleri amansız bir mücadele ile zayıf düşen işçi örgütlerine karşı savaşmışlardır ve yasal hükümetin hoşnut bakışları altında yıkmışlardır onları.

"Devrimci parlak sözlerle küçük burjuva düşüncelerinin karışımı" olan, "bir yarım-kültür atmosferi"nde gelişmiş totaliter doktrin, sürekli bir çatışma olarak bakar yaşama; parti, sürekli savaş halindeki bir ulusun hizmetinde sivil bir milis gücüdür; önce, ulusun iradesini boğmak isteyenlerle savaşmak, sonra da halkın iktidarını savunmak ve artırmaktır görevi. Parti, b a r ı ş ı r e d d e d e r ve "demokrasinin yeteneksizliği" dediği şeye ve onun, mutluluğu gönençte gören –XVIII. yüzyıldan gelen– anlayışına karşı nefret duyar. Rosenberg'e göre ş i d d e t l e gerçekleşecektir bu mutluluk: Artık söz konusu olan, "sınıfın sınıfa, dinsel dogmanın dogmaya savaşı değil, kanın kana, ırkın ırka, halkın halka karşı mücadelesi"dir. Devletin ihtiyaçlarıyla zıtlaşan bireysel haklar olmaz, birey tümüyle devlete bağımlıdır. Bunun gibi, iktisadî alanda, her türlü örgütleniş devletin denetimine tabidir. Gerçi "Faşist devlette, din, aklın en yüce belirtilerinden biri olarak görülür, yalnız saygı görülmez, savunulur da" diye ilan edilmiştir ve Naziler, "Devlette bütün inançlara özgürlük" vaadetmişlerdir; öyle de olsa, devlet, din

alanında da egemendir. Öte yandan, bütün fikri etkinlikleri denetlemelidir devlet.

Faşist rejimlerin bir ortak özelliği de, akıl dışı, ya da a k l a k a r ş ı olmaları. Tutkuya, kitlelerde coşkuya, inanca çağrıda bulunurlar. Buradan kalkarak, şef yanılmazdır, her şeyi bilir, onun iradesine başeğmek kuraldır. Duce ile Führer'e tapmalıdır; üstelik, "Hitler'i Tanrı göndermiştir, kutsaldır". Genç faşistlere öğretilen sloganlar şunlardı: "İnanmak, boyun eğmek, savaşmak!"

Nedir partinin temel rolü böylesi bir ortamda?

Faşist rejim, ulusu çevreleyen ve onun bağrından çıkmış seçkin bir kadro olarak, t e k p a r t i ye dayanır; parti, Führer'in, Duçe'nin mutlak otoritesine bağlı çeşitli gruplardan oluşur ve hepsinin başını çeken de odur. Parti, d e v l e t l e ö z d e ş l e ş m i ş tir; öyle olunca da, partinin üyeleri, ulusal etkinliğin her dalında görev başındadırlar ya da denetlerler onları. Parti, rejimin düşmanlarına karşı, a s k e r î y a p ı d a ö r g ü t l e r kullanır: Almanya'da, saldırı birlikleri (S.A.'lar), koruma birlikleri (S.S.'ler), İtalya'da Milis, Portekiz'de Lejyon, İspanya'da Falanj vardır... Parti, gençlerin yetişmesine ve birliğine büyük önem verir; eğitimi gözetler ve özel örgütler içine alır gençliği. Ayrıca iş esnasında ve işten sonra için, kadın birlikleri, öğrenci birlikleri, köylü ve işçi birlikleri vardır. Hepsi, spordan kültüre kadar, kimsenin, devletin ve partinin etki alanından çıkmamasına gözkulak olurlar.

B ü t ü n f i k r i e t k i n l i k p a r t i y e b a ğ l ı d ı r; radyoyu, sinemayı, basını, tiyatroyu, edebiyatı... yönlendiren odur. Pek sıkı bir sansür kurulmuştur; bütün muhalif basın yok edilmiştir; gazeteler, işleyecekleri tema ve doğrultular için direktif alırlar partiden. Parti, rejimin özel polisinin (Gestapo, Ovra...) başıdır aynı zamanda ve istediğini yapar. Nazi yasaları, ihtiyatsız her sözü, muhalif her gösteriyi acımasızca izletiyorlardı: Almanya'da, 1933'ten 1938'e kadar, "muhalif" diye 435.000 Alman tutuklanmıştır; İtalya'da, Devlet Savunması Özel Mahkemesi, hiçbir usul kuralı ile bağlı değildi ve kimi hallerde, örneğin "ulusal duyguyu zayıflatma" amacıyla işlenen toplu suçlarda temyizi olmayan hükümler veriyordu.

Parti, saflığını sağlamak, ılımlılarla **maskeli düşmanları saf dışı etmek için, iktidara gelir gelmez, bir temizlemeye girişir ve**

kendi yetiştirdiği, böylece daha güven verici gençlerden toplar görevlilerini. Partinin yanı sıra varlığını sürdüren özerk kuruluşlar, yani büyük girişimler, kiliseler, ordu yakından gözetlenir ve çeşitli yollarla yansızlaştırılırlar.

Bütün faşist rejimler güce tapan rejimler olduklarından, kalabalık ve güçlü bir ordu önemlidir; bunun için, bir yandan nüfus artışına önem verirken, bir yandan da ırkın saflığını sürdüren önlemlere gidilmiştir: Yahudilerle "Aryenler" arasında evlilik yasaklanarak, Yahudiler ulusal topluluktan elenir; dejenerelerin, onulmaz hastaların, canilerin kısırlaştırılmasına başvurulur. Devlet, ne kadar çok olursa o kadar çok sevineceği çocukların yetişmesine özel bir dikkat harcar. Milletindir onlar, onları millet yetiştirmeli, sağlam, etkin ve itaate alışkın insanlar çıkarmalıdır. Beden eğitimi önemlidir, ama asıl eğitim olarak da, kafalara kahramanlar kültü, yurda özverili olma anlayışı işlenir. Öğretmenler arasında temizliğe gidilir: Yahudiler ve Marksistler elenir ve kadrolar gözaltına alınır. Eğitim ve propaganda içiçedir ve daha ilkokuldan başlayarak faşist doktrin öğretilmelidir.

Bilimlere gelince, biyoloji Almanya'da, bir ırklar bilimine dönüştürülür ve kuzeyli insanların tarihte oynadıkları rol belletilir; tarih de ırk, Volk, Reich, Raum, Führer kavramları üstüne kurulur. Okul dışında, parti, halk eğitimini tekeline alan ve bütün spor gruplarını özümseyen gençlik örgütlerini avucunda toplar, kullanır.

Hitler'in görüşleri ve iktidara gelişi

Faşizmi iktidara geldikten sonra yaratan Mussolini'den farklı olarak, Hitler şansölye olduğunda, ilkelere, bir programa, yığınla mücadele birliğine ve nerede neyi yapacağını kendisine sağlayabilecek bir personele sahiptir.

Neydi ilkeleri Hitler'in?

İlkeleri, önce 1920'de Hofbraühaus'da 25 nokta halinde dile getirdiği bir programda, sonra da 1923'te Münih'te başarıya ulaşmamış bir hükümet darbesinin arkasından atıldığı hapishanede kaleme aldığı *Kavgam* adlı eserinde yazılıdır. Dünya görüşü, kan ve ırk kavramlarına dayalıdır; onu, daha önce Moeller Van den Bruck 1922'de

Üçüncü Reich adlı kitabında açıklamıştı; Gobineau, Houston Steward Chamberlain, Paul de Lagarde'dan esinlenilmiş bu görüş özetle şudur: İnsanlığın yüksek ırkı Aryen ırkıdır ve saflığını korumalıdır; *o saflığı bozacak* olanların başında da Yahudiler gelir. Siyasal bakımdan, Fransız Devrimi'nin ilkelerine karşıdır: Weimar Cumhuriyeti'nin kabul ettiği liberal ideolojiyi Almanya'yı yenen Batılılar dayatmıştır ona. Böylece "ulusun uyanışı"na çalışmalı, bireycilikle liberalizmi reddetmeli: Alman zihniyetine aykırı olduğu gibi, doğal olmayan akılcı sistemlerdir bunlar; eşitlik ve özgürlük anlamsız ve doğaya zıttır, insan tek başına değildir, gelenekler arasında bir zincirin halkasıdır. Devletin görevi, kan ve dil birliğini, gerçekten Alman geleneklere dönüşü, bu halkın yaşaması ve gelişmesi için gerekli alanı ele geçirmeyi sağlamalıdır. İktidarın kaynağı, bireyler çoğunluğu değil, halk *(Volk)*'tır; halk bir bütündür, Führer hukuk yaratırken onun iradesini yorumlar. O halkın düşmanları vardır ve şunlardır: Dışarıda, Rusya'yla Fransa; içeride Masonlar, Yahudiler, sosyal demokrasi; ve bu sonuncusunun aracılığıyladır ki, Yahudi Karl Marx Almanya'yı çürütüp yıkmak için girişimde bulunmuştur. İktisadî alanda, Hitler, kartelleri, bencil varlıkları, "ruhsuz makine"yi sorgular; köylüleri, orta sınıfları, özel mülkiyeti savunur. Son olarak, Alman halkı, yaşam alanı olmayan bir halktır *(Volk ohne Raum)*; bu da onu, Doğuya, Güneye, Avrupa'nın Batısına yayılmaya götürecektir.

Demokrasi düşmanlığı, Versailles'ın *Diktat*'sı karşısında umutsuzluk, antikapitalizm, Yahudi düşmanlığı, ırkçılık, diktatörlük özlemi, bütün bu fikirler yeni değillerdir aslında; daha önce Spengler'in, Moeller Van den Bruck, hukukçu Karl Schmitt, Othmann Spann ve pangermanistlerin dile getirdikleri şeylerdir. Hitler'in yaptığı ise şu: Onları Alman yığınlarının kaygı, kin, öç alma açlıklarına yanıt verecek biçimde, ısrarla ve tutkuyla sergilemek! *Kavgam* adlı kitabı, büyük ilgi toplar; 1940 Nisan'ında, çoğu dillere çevrilmiş olarak altı milyon nüsha satar. Öte yandan, bütün bu fikirler, Nazizm kuramcıları olan bir Goebbels, bir Rosenberg, bir Darré, arkalarından sayısız hatiplerce, parti çevresinde gitgide çoğalan kalabalıklar önünde avamileştirilir ve geliştirilir. 1927'de S.S. adıyla koruyucu müfrezeler kurulur; başlarında 1929'da Himmler'in geçtiği bu bağnaz ve sert militanlar, grevci işçiler, sosyalistler ve komünistlere karşı kanlı sokak savaşları verirler. 1927'de, 72.000 üyesi vardır partinin; ve III. Nürnberg Kongresi'nde, kahverenkli gömlekleriyle 30.000 S.A. geçit resmi yapar; 1928'de sayıları 109.000'dir ve sempatizanların sayısı artar.

Program, orta sınıfların istemlerini doyurur; Naziler, onların gözünde, "kızıl terör"e karşı düzenin savunmacıları olarak ortaya çıkarlar. O savunmacılar da, küçük tacirlere, tek fiyatlı ve çok şubeli mağazalarla kooperatifleri kaldırmayı vaadederler; zanaatçılara ve küçük sanayicilere, millileştirmelere karşı mücadele sözü verirler; köylülere, borçlarının hafifletileceğini söylerler; çalışan işçilere karşı kışkırttıkları işsizlere iş vaadinde bulunurlar; özel olarak, bankaları, büyük mağazaları olan, borsaya, baroya, serbest mesleklere egemen Yahudilere korkunç saldırılarda bulunurlar. Partiye kayıtlı olanların sayısı artar: 1930'un sonunda 389.000; 1932 Nisan'ında bir milyondan fazladırlar. S.A.'lar ile S.S.'lerin sayısı da çoğalır. Goebbels'in yönetiminde parti, korkunç bir propaganda yı tezgâhlar: Parti, adım başında gücünü sergiler; "kitle gösterileri"nin yanı sıra, Führer'in gezi ve söylevleri, ulusun içine düştüğü trajik duruma yalnız onun son vereceği konusunda insanları inandırmaya başlar.

1930-1933 yıllarının mutlak bir karışıklığı yaşayan Almanya'sında, siyasal mücadelelerin şiddeti, çatışma birlikleri örgütlemeye götürür her partiyi. Partisine göre Kızıl Cephe, Demir Cephe, Kahverengi Cephe diye adlanırlar; Nasyonal Sosyalist Parti'ye ait olan bu sonuncusu en dinamik olanıdır. Rejim otoritesiz ve güçsüzdür: Seçimler, istikrarlı bir çoğunluk sağlamaz; o yüzden de, Mareşal Hindenburg, Parlamentonun görüşünü almadan, başkanlık kabineleriyle ve kararnamelerle yönetir. Böylece, liberal ve parlamenter sistem, daha Hitler iktidara gelmeden önce kaybolup gitmiştir fiili olarak. 30'ların başındaki seçimlerde, Naziler 13.800.000 oy ve 230 sandalye kazanırlar: Bruning'in hükümetini, arkasından da Von Papen'in "Baronların hükümeti"ni felce uğratacak durumdadırlar; son olarak 30 Ocak 1933'te, birçok reddin ve bulanık görüşmelerin arkasından, Hitler, ne zor kullanarak ne de kan akıtarak, von Schleicher'in yerine şansölye olur.

Yönetimin de mutlak sahibi dir: Weimar Anayasası'nın bütün temel hakları kaldırılmıştır; şansölye, 24 Mart'ta elde ettiği tam yetkilerle, yeni kanunlar çıkarır ve Reichstag yangını sert önlemlere bahane olur: Artık her şeyi yapabilecek olan polis, ne kadar muhalif varsa tutuklar ve toplama kamplarına tı-

kar. Bununla beraber, 5 Mart seçimlerinde, tutuklama, tehdit, yıldırmalara karşın, 288 Nazi milletvekiline karşılık Nazi olmayan 359 temsilci seçilmiştir ve sosyalistlerle komünistler 12 milyon oy elde etmişlerdir. *Gleichschalturg* yine de sürer: Siyasal partiler, sendikalar yasaklanmıştır; Yahudiler, 7 Nisan tarihli "Aryen" yasasına göre, sürekli olarak haklardan yoksun kılınmışlardır; komünistler ve sendikacılar "temizlenmiş"lerdir; yerel her türlü çizgi silinir. İdare, partice temizlenir, denetim altına alınır, sonunda kaynaşır onunla; bütün memurlar, 1934'te partiye katılırlar ve en küçük köylere kadar partinin üyeleri vardır. S.A.'ların şefi 30 Haziran'da öldürülünce, örgüt yeniden gözden geçirilir; 2 Ağustos 1934'te de Hindenburg ölünce, parti ve ülke Führer'in elindir artık.

Yepyeni bir rejim vardır ortada.

Yeni rejim

Nasyonal Sosyalist partinin tutkulu propagandası, bir devrim vaadetmişti ya da umudunu uyandırmıştı; Hitler, iktidara geçince, devrime benzer hiçbir şey yapmadı; toplumun yapısına dokunmayı düşünmediği gibi, kendisine iktidarın yollarını açan büyük çıkarların ayrıcalıklı durumlarına bile el değdirmedi. 1933'ün başlarından kalkarak, "on beş yıldan beri süren devrimler ve bunalımlar çağını kapamaya" gayret edip söz konusu çıkarların yüreğine su serpti. Bu amaçladır ki, partisinin Strasser kardeşlerin yönlendirdiği sosyalist görünümlü kanadıyla bağlarını kopardı; ve S.A.'lar arasında bir "ikinci devrim" düşleyen hareketli ve tutkulu insanlardan yakasını sıyırdı. 30 Haziran'da, Hitler, bizzat Röhm'ü tutuklatır, sosyal hiyerarşilere ve rejimin normalleşmesine hasım olanların başındaki bu kişiyi hemen kurşuna dizdirir. Bağlılıklarından emin olmadığı ya da Gregor Strasser ya da General von Schleicher gibi, olası bir direnişin başına geçebilecek olanları, yine o fırsatta öldürtür.

Partinin kuramcılarına daha önceden hazırlatılmış tasarılar hemen yürürlüğe konur: Siyasal alanda, her türlü federatif ve yerel örgüt ve yetkilere son verilerek, yönetim birliği ve merkezîyetçiliği gerçekleştirilir.

Parlamenter rejimin yerine otoriter bir rejim geç-

miştir. Şansölye-Führer, sınırsız bir iktidara sahiptir; iradesi, halkın ruhunu dile getirir, kendisine karşı dayanılabilecek hiçbir yazılı yasa yoktur. İktidarını kimseden almadığı gibi, kimseyle de paylaşmaz. Yasama gücüne olduğu gibi, yargı gücüne de sahiptir: Yeni hukuk, klasik hukukla tam bir zıtlık içinde, yargıcı yasa metniyle bağlamaz; yargıcın kararının halkın "normal duygusu"na uygun olması yeter; ceza yasası kökünden değiştirilip cezalar ağırlaştırılmıştır. "Ulusal camianın iyiliği"ne karşı suçlar özellikle serttir: İhanet, hükümete karşı iftiraya kaçan şayialar, ırka ve kana karşı suçlar böyledir.

D i n a l a n ı n d a, Katolik Merkeze karşı husumet, Yahudi düşmanlığı (Hıristiyanlık bir Yahudi dinidir), Germen geçmişe tapma, Nazi partisini Hıristiyanlık ve ruhban karşıtı bir tavra, pagan anlayışı diriltmeye, en azından Hıristiyanlığın bir Germen uyarlamasına doğru iter; "Aryen olmayan dogmalar" bulunup atılmak istenir. Buna karşı olan rahipler tutuklanıp kovuşturulur. Öyle de olsa, Nazizm, materyalizmi ve komünizmi mahkûm eder: Daha ilk adımda din karşıtı dernekler kapatılır; Prusya'da, okullara din eğitimi konur; bunun sonucu Katolik Kilise yumuşar ve 1933 Temmuz'unda, Nasyonal Sosyalist devleti tanıyan bir antlaşma *(concordat)* imzalanır. Bununla beraber, ilişkiler şeker renktir hep; 1937'de, bir Papalık bildirisi, ırkçılığın Hıristiyan ahlaka aykırı olduğunu hatırlatır.

Ya Nazizmle fikir yaşamının ilişkisi?

Goebbels, "Yaptığımız devrim, bütüncül *(total)* bir devrimdir; yaşamın her alanını kaplamış ve kökünden değiştirmiştir!" diyordu. Öyle olunca, sanat, edebiyat bu etkinin dışında kalamazdı ve rejim y e n i b i r e s t e t i ğ i n ortaya konması gayretine düştü. Şöyle deniyordu: Liberalizm ve akılcılık, olsa olsa halkın anlayamayacağı eserler üretebilir ve uluslararası ve ahlak dışı bir sanata varır. Oysa, sanatın "kuzeysel" ideali şunun üzerine kuruludur: "Alman toplumunun temelini oluşturan kan ve topraktır; sanat, doğuşunda estetik değil, biyolojik bir olgudur". Sanatçı ırkı, milleti, Germen güzellik idealini dile getirmeli, halk ruhunu eğitmeli, halkı birlik ve gücünün bilincine erdirmeli. Böylece rejim, her türlü modernizmin karşısındadır; yalnız sosyalist, komünist ve liberal yazarların eserleri kütüphanelerden alınıp ateşe atılmaz, Einstein'ın, Freud'ün, Proust, Wells, Gide, hatta Jack London'un eserleri de aynı akıbete uğ-

rarlar. "Bolşevik ve kozmopolit bir anlayışla hazırlanmış" bütün eserler, müze ve koleksiyonlardan çıkarılıp atılır; içlerinde Borbach'ın, Corinth, Kandinsky, Klee, Kokoschka, Lehmbruck'ün eserleri de bulunan "soysuz sanat"la ilgili gezici sergiler düzenlenip bu sanatçılar gülünçleştirilmek istenir. Modern İtalyan ressamları, Manet'den Cézanne'a Fransız izlenimcileri ile Van Gogh'un eserleri istenilmez ilan edilir; çoğu eser açık artırma ile satılır ya da yokedilir.

Yüreklendirilen eserler, "halk ruhu"nu *(völkisch)* dile getiren eserler, kahramanlık serüvenleriyle ilgili öyküler, en başta da savaş üstüne olanlardır. Sadece, açık havada oynanan tiyatro eserleri gibi özgün bir biçim yaratmayı başaran tiyatro olur; halk, oralarda korolara *(Volkslieder)* bizzat katılır da. Bütün fikri gösterileri, Alman Kültür Odaları *(Reichskulturkammer)* yönlendirir ve herkesin katılmakla yükümlü olduğu yedi oda vardır. Tiyatro bir devlet hizmeti olur ve her şeyi devletçe denetlenir. Müzik de otoriteye tabidir. Sanatçılar, orkestra şefleri (elliden fazla ve Bruno Walter de vardır içlerinde), yazarlar (Thomas Mann, Wessermann, Döblin, Remarque), bilginler, ırkçı ya da siyasal bir ayrımcılıkla safdışı edilir, yurdu terketmek zorunda bırakılırlar.

Rejimin ekonomi adına düşünüp yaptıkları nelerdir?

Köylüler, ticaret ve sanayi

Faşizm, her şeyden önce işsizliğe son verme ve Almanya'ya, kendi yağıyla kavrulma *(autarcie)* politikasına dayanıp iktisadî bağımsızlık kazandırmaya yönelir. 1932'de, Hitler'le ağır sanayinin başları (Hugenberg, Thyssen, Kirdoff ve Schacht) arasındaki bir anlaşma sonucu, yeni rejim, mülkiyet ilişkilerini değiştirme, köylülerin, esnafın, –faiz hadlerini düşürme dışında– küçük tacirlerin ve işçilerin satın alma gücünü artırma yolunda hiçbir şey yapmaya girişmedi.

Örneğin, tarımla ilgili yasalar, büyük toprak mülkiyetine dokunmadı; söz konusu mevzuatın, sosyal düzeni koruma adına köylüleri toprağa bağlama amacı güçlendirildi. Ayrıca toprak sahibi, dürüst "gerçek köylü (?) olarak, saf bir Aryen olmalıdır"; köylünün elindeki toprağı devretmesi, kiralaması ve borç alması izne bağlandı.

Ne var ki, alabildiğine sorunlara yol açtı bu.

Abluka halinde, yeterli iaşeyi sağlamak amacıyla, iaşeye katılan herkesi, yani köylüleri, tohum, gübre ve makine müteahhitlerini, hayvan yetiştiricileri ile kasapları, tarım kredi şirketlerini, kooperatifleri, değirmenleri, şeker imalathanelerini, yiyecek maddesi ve konserve fabrikalarını tek bir federasyon altında toplama, daha da büyük sorunlar getirdi. Tarım işçileri sendikalarının kapatılması, düşük ücretler, toprak sahipleri için kılı kırka yaran mızmız mevzuat köylülüğün güçlüklerine son vermedi; kırsaldan kaçış, kentlerde iş tutma gibi belirtilerin önüne geçmek için önlemler alındıysa da, para etmedi.

Sanayi ve ticarette, aynı kendi yağıyla kavrulma *(autarcie)* ve silahlanma politikası, kaynakları daha iyi değerlendirmeye yaramadı değil, ancak büyük işletmelerin yararına yürüdü işler. Sabit fiyatlar ve onları yükseltme yasağı, en çok küçük işletmeleri vurdu. Büyük işletmeler ise, 1933'te çıkarılan *Zorunlu Kartel Yasası* ve özellikle de kredi piyasasını tekelleştirip Odalar'da iktisadî örgütlenişe egemen durumdaki bankalar, büyük işletmeleri güçlendirir haldeydi. Gerçekten 1934 tarihli Çalışma Şartı, Ulusal Ekonomi Bakanının yanı sıra, bir Alman Maliye Odası *(Reichswirtschaftskammer)* kurar. Ekonomi, yukardan aşağıya, herbiri kendi altında alt gruplara bölünmek üzere, 6 mesleksel gruba bölünür; ufki olarak da, yurt düzeyinde 18 iktisadî odaya ayrılır ve yerel 90 sanayi ve ticaret odası bu sonunculara bağlı olduğu gibi, hepsi de *Führerprinzip*'e tabidir. Rolleri de, esas olarak üretimi ıslah etmenin en iyi yollarını inceleyip bulmak, hükümet kararlarını, özellikle de dört yıllık planların yürürlüğünü sağlamaktır. Bütün bunların sonucu, 1936'dan başlayarak zanaatçı iflaslar artar ve zanatçıların sayısı düşer; bir süre sonra, iş hacmi belli bir asgariye ulaşmayan bütün işletmelerin etkinliğine son verilir ve hepsi b ü y ü k s a n a y i d e ç a l ı ş m a ya çağrılır. İşçilere gelince, sendikalarla toplu sözleşmelerden yoksundurlar; sendikalara son verilmiş ve üyeleri bir İş Cephesi'ne sokulmuştur. Bu, meslek birlik ve gruplarından oluşan zorunlu bir örgüttür; başındakinin rolü, "sermaye ile emeğin ilişkilerini toplu çıkara uygun olarak düzenlemek"tir. Her işletmede, uyuşmazlık halinde müdahale eden güvenilir kişiler, seçimle de gelseler, patronların da adamı olan Nazi militanlarıdırlar.

İtalyan faşizminin yapısı ve politikası

Nazizmden daha uzun sürmüş olsa da, İtalyan faşizmi, rakibi ve bağlaşığı kadar sert ve mutlak olmadı asla. Yaralanmış ulusal duygunun ayağa kalkmasından yönetici sınıfların sosyalist tehdit karşısında duydukları tepkiye kadar, aşağı yukarı aynı koşullarda ortaya çıksa da, İtalyan faşizmi s ü r e k l i b i r d e ğ i ş i k l i k içinde oldu. 1919'da şöyle diyordu Mussolini: "Biz faşistlerin, önceden kurulu bir doktrinimiz yoktur; doktrinimiz olaylardır". Hitler gibi kendini yetiştiren bir kişi olarak Mussolini, "yönlendirme iddiasındaki devrimi tanımlayamadı". İktidar tutkusu, dizginsiz bir gurur, kendisini reddetmiş olan topluma iradesini dayatma kararlılığı, bütün bunlar, amaca varmak için her araca başvurmaya, her fırsattan yararlanmaya götürür onu; eski ilkelerinden sıyrıldığı için de çelişmeler içindedir, döner durur. Nietzsche'nin, Pareto'nun, Sorel'in çömezi olduğunu söylerse de, bal gibi o p o r t ü n i s t tir. İktidara geldiğinde, ne yapacağını kimse bilmez; faşizm mülkiyeti, düzen ve monarşiyi –demagojik biçimde– savunan bir protesto hareketidir henüz. "Roma üzerine yürüyüş"ten sadece bir yıl sonradır ki, bir faşist hükümet kurmayı başarır; 1924'te, şiddete ve seçim kanununa dayanıp Meclis'te önemli bir çoğunluğu elde eder; arkasından, iki yıl sonra, 1926'dadır ki, muhalefet partileri parlamentodan kovulur ve resmen yasaklanır. Böylece, iktidara tam anlamıyla el koymak; basını denetim altına alıp meslekleri faşist anlayışla örgütleyerek rejimi sağlamlaştırmak, giderek siyasal hasımlarını safdışı etmek için, dört yıl gerekmiştir kendisine. Yeni ve özel tek bir kurum vardır: Parti ile hükümetin eylemini eşgüdümleştiren bir danışma organı olarak, Faşist Büyük Konsey. O sırada, Mussolini, milliyetçi şeflerin gitgide artan etkisiyle, devletin, ordunun, monarşinin, hatta Kilise'nin savunucusu olmuştur. Faşizmin kuramcısı Giovanni Gentile, *İtalyan Ansiklopedisi*'nde –Mussolini'nin imzasını attığı– "Faşizm" maddesini yazar ve işte o andadır ki, rejimin ne anlama geldiği belirginlik kazanır.

İtalyan faşizminde, devletin en başta gelen özelliği k o r p o r a t i z m e dayanmasıdır; yani siyasal temsilde, meslek örgütleri esas alınmak istenir. Kuram, Papalığın ünlü bildirisi *Rerum Novarum*'un, s ı n ı f l a r ı n i ş b i r l i ğ i anlayışından

alınmıştır: Bütün çıkarlar, devletin yapısı içinde uzlaştırılacak biçimde ele alınarak, sınıf mücadelesinin üstesinden gelmek mümkündür. Söz konusu olan, işletmeleri sosyalize etmek, ya da devletleştirmek değil, emekçileri onların mülkiyetine, kazancına, yönetimine ortak etmektir; ülke düzeyinde klasik temsilin yerini de, iktisadî işlev temelinde bir temsil almalıdır, diye düşünülür.

Buradan kalkarak, Duçe ile sanayiciler arasında anlaşma gitgide belirginleştiği ve otoritesi sağlamlaştığı ölçüde, kurumlar da adım adım örgütlenirler. İlk sendikalar karma yapıdayken, 1925'te onların yerini düpedüz faşist sendikalar alır, 1927'de Çalışma Şartı, sınıfların işbirliği temeli üzerinde örgütlenişin ilkelerini koyar. 1930'da, Korporasyonlar Ulusal Konseyi kurulur. 1938'de de, Milletvekilleri Meclisi'nin yerine geçen "Korporasyonlar Meclisi" oluşturulur. Öyle de olsa, siyasal öğenin ağırlığı başta gelir; çünkü, Meclisin görevleri, hükümetin kararlaştırdığı önlemleri uygulamaya indirgenmiştir ve asıl karar da –son bir çözümlemede– Duçe'ye aittir; öte yandan, işçi temsilciler de, faşist sendikaların görevlilerinden başkaları değildir ve onlar da burjuvazinin gençleridir aslında. Söz konusu olan, antidemokratik nitelikte bir ortakyaşarlıktır: Büyük işletmelerin oligarşisi ile bürokratik oligarşi kolkoladır. Öte yandan, korporatizm kuramıyla İtalyan gerçekliği arasında da bir uçurum vardır: Korporatizm, devletçiliğin karşıtı olmak isterken, İtalya'da devlet, bu yolla iktisadî yaşam üzerinde neredeyse tam bir egemenlik kurmuştur; siyasal iktidarın diktatörlüğü düşünceler kadar, ekonominin de üstündedir. Korporatif örtü ise, büyük çıkarların egemenliğini gözlerden güçlükle saklayabilmektedir.

Ya iktisadî ve sosyal politikası rejimin?

Rejimin iktisadî ve sosyal politikası da, aynı ön hazırlığı olmayan kararlara gitmeyi, zorunluluklara uymayı ve gözalıcı gösterileri sergiler. Sanayileşme, silahlanma, kendi yağıyla kavrulma adına yapılan bütün bu çabalar da, çelişmeler içinde ve birbirinden farklı sonuçlara varır. Örneğin toprakların tarıma elverişli hale getirilmesi adına çok şey yapılır da, topraksız köylülerin sorununu çözmek için hiçbir şey yapılmaz. 1922'den önce, köylüler yararına düşünülen bir takım önlemlerden vazgeçilir; tersine, köylüleri toprağa bağlamaya yö-

nelik bir ortakçılık tipi olan *mezzadria* genişletilerek, bir yeni feodalizme gidilmek istenir ve köylüler eskiden beri sahip oldukları kimi haklarını da yitirirler. Köyünü terkle kente iş aramaya gelenler, ya da köyden göç etmenin aranışı içinde olanlar, köylerine fırlatılıp atılırlar. İşçilere gelince, yasalar 8 saatlik çalışma gününün adını bile anmazlar; işverenlerin ihlallerine ve işsizliğe karşı dişe dokunur hiçbir şey yapılmaz.

Öte yandan, Nazizm gibi İtalyan faşizmi de, toplumu değiştirmeyi hiçbir zaman düşünmedi; yaptığı, 1920-1921 bunalımı ile sarsılmış olan sınıfların durumlarını güçlendirmek oldu sadece. Ulusun büyük kitlesinden, pek az kişiye, yalnız gençlere, o da bir süre için erişilebildi. Sabırlı, çalışkan asıl halk kitlesi ise, çetin bir yaşamı, –tevekkülle– sürdürmeye devam etti; bunalım bezginliği artırdı, köylüler ve işçiler sefalet ve umutsuzluk içine daha gömülür oldular ve rejim de işte bu kuşku ve disiplinsizlik ortamı içinde yaşadı. 1933'te başlayarak, çocukların olsa olsa yarısı faşist kuruluşlara alındı, işçiler ve köylüler onlara ilgi duymadılar; sadece yönetici sınıflar çocuklarını gönderiyorlardı oralara, çünkü idari görevlerin ve serbest mesleklerin bir anahtarıydı bu, ayrıca partiye girişleri çoğu kez çıkarlar yönlendiriyordu. Öte yandan, partinin ülke üzerinde, hatta üyeleri üzerinde denetimi, hiçbir zaman Almanya'daki kadar tam olmadı; hiyerarşinin tepesinden aşağılara doğru pek erkenden bir gevşeme başladı, idaredeki yolsuzluklarla beraber bir çürüyüş her yanı sarar oldu.

Faşizm, yoksullara gık dedirtmediği, kârları güvencede tuttuğu, ucuz diplomatik zaferler kazandığı sürece, yönetici sınıfların yanında kabul gördü. Ne var ki, o sınıfların bir bölümü yönetimle el ele olmaktan uzak durdu. Kral böyleydi; ve yaptığı yanlışlara karşın, çoğu İtalyan'ın, özellikle de güçlü ve zengin aristokrasinin, subayların, diplomatların ve büyük bir etkiye sahip gelenekçilerin gerçek şefi oldu. Faşizme karşı kuşkucu ve horlayan, kimi zaman da düşman durumdaki bu sınıf, partiyle olan mesafesini hep sürdürdü. Ona karşılık, papadan başlayarak ruhban, faşizme gitgide daha fazla yakınlık duydu. Papa XI. Pius, 1926'da, Mussolini'yi "Tanrı'nın adamı" olarak selamlıyordu ve rejimin verdiği ödünler ölçüsünde bu muhabbet sürdü; özellikle, Latran anlaşmalarının arkasından, Kilise ve devlet ayrılığına son verilerek, Kilise ayrıcalıklı bir duruma getirildi. Ayrıca bütün ruhban, Du-

çe'nin tüm girişimlerine, özellikle Habeşistan savaşıyla, İspanya'da silahlı müdahaleye alkış tuttu. Bununla beraber, Kilise, faşist denetim altına girmeyen tek örgüttü; belki onun da sonucudur ki, Papalık rejime karşı bir iki çıkışta bulunabildi. Öyle de olsa, ruhbanın rejimle yürekten işbirliği hiçbir zaman eksilmedi.

Polisin kovuşturması, Matteoti'nin öldürülmesi ve rejime karşı olanların Meclisten çekilme yanlışlığı ile zayıflayan muhalefet, sessizliğe gömülür ya da gizli mücadele yolunu tutar. Tehlikesi de olmadığı için tek hoşgörülen bir avuç insanın muhalefetidir: Onların arasında Benedetto Croce, *Critica*'da, liberal düşünce geleneğini sürdürür. Üniversite, 11 kişi dışında, 1931'de rejime sadakat andı içer. Onların dışında kalanlar, özellikle genç militanlar gizli mücadeleyi sürdürürler ve sonunda polisin eline düşerler; ya öldürülürler ya da İtalya'nın güneyine ya da ıssız adalara sürülür, orada can verirler. Çoğunun, özellikle Antonio Gramsci'nin sonu böyle oldu. Ötekiler, özellikle şefler, Don Sturzo, Francesco Nitti, Kont Sforza, Pietro Nenni, Giuseppe Saragat, Philippo Turati, Rosselli kardeşler, yurtdışına giderler: Faşizme karşı mücadelelerini sürdürürler; onların muhalefeti İtalya'da kurulan hücrelerle yurda taşınırsa da, polis o ocakları da söndürür; 1936'da, denebilir ki liberal eğilimli bütün bir antifaşist hareket yokedilmiş haldedir. Bununla beraber, komünist hücreler gizli etkinliklerini sürdürürler; 1934'te, sürgündeki İtalyan komünistleri ile sosyalistler birbirlerine yaklaşır ve Pietro Nenni ile bir eylem birliği anlaşması yaparlar. İtalyan göçmenlerin kitle halinde İspanya savaşına katılmaları komünistlerin durumunu güçlendirir; komünistler de, kitle halinde, Uluslararası Tugayların içindedirler; son olarak, 1937'de Rosselli kardeşlerin faşistlerce öldürülmeleri, komünist olmayan muhalefete korkunç bir darbe indirir.

İşte, İtalya'da faşizmin yükseliş yıllarının öyküsü!

AVRUPA'NIN GERİ KALAN BÖLÜMÜNDE DİKTATÖRLÜKLERİN GENELLEŞMESİ

Avrupa'nın geri kalan bölümünde diktatörlükler oraya buraya serpilmiş haldedirler.

Orta Avrupa'da, iktisadî bunalım daha başka siyasal altüst oluşlara yol açtı, özellikle de Birinci Dünya Savaşı'nın ertesinde doğan parlamenter demokrasi rejimlerinden kalanları çökertti.

Sosyal yapısı ile idari gelenekleri az çok Batı Avrupa'nınkilere benzeyen sadece Çekoslovakya'dır ki, parlamenter rejime sadık kaldı; biçimsel bir demokrasinin varolduğu bütün öteki ülkeler, İtalya'dan ve Almanya'dan esinlenen örneklerle donandılar.

Bunalımın daha da sert çarptığı tarımsal ülkelerde, sefil köylü yığınlarıyla proletaryayı düzene bağlı tutmak gitgide güçleşir. Toprak reformları, gerçekleşebildiği yerlerde köylülerin durumunu düzeltebilmiş değildir. Tarım fiyatlarında düşüş, köylüyü kentten alabileceği kimi temel nesneleri sağlayamaz halde bırakırken, vergi ve borç yükü de ezer onu; umutsuzluk içindedir. Orta ve Doğu Avrupa "aşırı nüfuslu"dur üstelik: Köylülerin ezici bir çoğunluğunun ailesini besleyecek yeterli toprağı yoktur; aşağı yukarı hepsi isteseler de çalışamaz haldedir. Bir bölümü yoksul sınıflardan, küçük ve orta burjuvaziden gelen aydınlar zümresinde de yığınla işsiz vardır. Bunalımın da desteklediği bir sanayi gelişmesinin sonucu gitgide büyüyen işçi sınıfı, düşük ücretle çalışır; her sendikayı bir "bolşevik yuvası" olarak gören polis, grevleri acımasızca bastırır: 1929'da, Jiu vadisi kömür madencileri grevi, Romanya Gravitsa demiryolu grevi, Yunanistan Kavala genel grevinde olan budur. Bütün bunlar, hoşnutsuz milliyetlerin mücadeleleriyle güçlenen sınıf çatışmalarını daha da derinleştirir. Böylece, toprak sahipleri, iş adamları, gerici hükümetler, bu yükselen sefalet ve kin dalgası önünde korku içindedirler; iktisadî güçlüklere ve sosyal gerilime çare olarak, tutucu politikalarını güçlendirmeyi görürler. Bunun sonucudur ki diktatörlükler kurulur, ne var ki sert muhalefet karşısında ayaklarını sağlam basamazlar.

Öte yandan, bunalımın etkisiyle, diktatörlük yanlıları ile radikal demokratik reform yanlıları arasında bölünen eski partilerin yanı sıra, İtalyan ve Alman faşist örneklerini alan ve onların programlarını kabul eden kitle partileri de ortaya çıkar ve gelişirler; bunlar, özellikle Yahudi azınlığın kalabalık ve etkili olduğu ülkelerde güçlüdürler: Polonya'da, Macaristan'da, Romanya'da böyledir. Oralarda, gitgide çoğalan üniversiteli genç mezunlar, eskisi gibi yükselemezler ve mesleklerinde Yahudilerin rekabetiyle yüzyüzedirler; faşist partilerin ilk çekirdekleri ve örgütleyicileri de, işte bu kitle partileri olur.

Polonya'da Ulusal Birlik Kampı'nı kurarlar; Albay Koç'un başkanlığındaki parti, Yahudileri ve demokratları şiddetle temizleyecek

bir ırkçı diktatörlük ister. Macaristan'da, "Oklu Haç", Romanya'da "Demir Muhafızlar" aynı sınıftan devşirirler malzemelerini, ancak köylüler ve işçiler arasında da büyük yankı yaparlar. Her iki hareket, bir toprak reformu kampanyası açarak ve kapitalistlere, özellikle de Yahudilere şiddetle çatarak köylüleri çeker kendine; Demir Muhafızlar'ın sloganı "Bir adama bir dönüm"dür ve işçileri de toplar çevresinde. Bütün bunlar, Almanya'da ve İtalya'da olduğu gibi, sanayicilerden, sağ partilerden destek görüp alkış toplarken, idare ile mahkemeler de pek hoşgörülü davranırlar kendilerine.

Ülkesine göre ya da bu öğe ağırlıkta olmak üzere, Avusturya'da, Polonya'da, Macaristan'da olan budur; Güneydoğu Avrupa'da Yugoslavya'da, Bulgaristan'da, Romanya'da, Yunanistan'da olan budur; kuzeyde Baltık ülkelerinde Estonya'da, Letonya'da da olan budur.

30'lu yıllar, faşizme kayış yıllarıdır hepsinde.

Bütün bu gelişmeler içinde, Avrupa'nın güneyinde P o r t e k i z v e İ s p a n y a ' d a o l a n l a r, daha da çarpıcı nitelikler taşır ve belleklerde daha çok yer tutmuştur.

1926'da bir hükümet darbesi yapan General Gomez da Costa'yı safdışı ettikten sonra cumhurbaşkanı olan General Carmona, 1928'de, bir üniversitede profesör olan Salazar'ı, maliyeyi yeniden örgütlemek üzere çağırır; artık Portekiz'de ilginç bir diktatörlük örneği sergileyecek olan işte bu Salazar'dır. Charles Maurras'ın çömezi olup iliklerine kadar Katolik durumundaki Salazar, Papa IX. Pius'un *Çağımızın Temel Yanlışları* adlı derlemesinde *(Syllabus)* söylediklerine dayalı bir ideolojiyi ülkede uygulamak ister ki özeti şudur: Liberalizme, sosyalizme, demokrasiye ödün yoktur!

Orduya ve Kilise'ye dayanan sırılsıklam tutucu bir diktatörlüğün başı olarak Salazar, her şeyden önce H ı r i s t i y a n u y g a r l ı ğ ı n ı savunmak ister: Söz konusu uygarlığı ise, "zamanımızın büyük sapkınlıkları", yani enternasyonalizm, komünizm, sosyalizm tehdit etmektedir; "kafalarda büyük gerçekleri kemiren" ve "ebedi doğrulara katılımı sarsan" onlardır. "Yeni devlet"i kuran 1933 Anayasası, korporatiftir, demokrasiye ve parlamentarizme karşıdır; Portekiz devleti, ulusal ve Hıristiyan olacak, aileye, korporasyona, komüne dayanacaktır. Partilere, masonluğa son verilmiştir. Geneloy yoktur; "sınıf" anlayışına karşı çıkan ve bunalımın derinden derine sarstığı ülkeyi yeni-

den örgütleyecek olan k o r p o r a t i f b i r r e j i m dir. Eğitim, olduğu gibi Kilise'ye bırakılmıştır. "Çalışma Statüsü", bir bölümüyle İtalyan İş Yasası'na yanıttır: İşçi sendikaları zorunlu değildir, ama tektir ve bütün emekçileri temsil eder; patron sendikaları *(gremios)* ise, içlerinde kimisi zorunludur, tavan fiyatlarını saptar, ürünlerin satımında üreticilerin zorunlu aracılarıdırlar ve uyuşmazlıkları da onlar çözerler. İşçi sendikalarıyla patron sendikaları, mesleki federasyonlar ve birlikler halinde gruplaşmışlardır ve devletin gözetimi altında, iktisadî işgüdüm örgütleridirler; bununla beraber, bu korporatif rejim, yürütme organının emirlerine İtalya'da olduğundan daha az tabidir. Danışma rolü oynayan bir meclis, yasa tasarıları üzerinde düşüncelerini belirtir ve dört yıl için seçilmiş 90 üyeli bir Ulusal Meclis'e gönderir; hükümet, "genel oyu yönlendirir", okuryazar olmayanların ancak bir vergi ödeyerek katılabildikleri seçimler için, hükümet, Ulusal Birlik'in adaylarını içeren tek bir liste sunar ve seçmenlere sadece istemediklerini listeden çıkarma kalmıştır. Bakanlar, yalnızca Başbakana karşı sorumludurlar; Başbakan ise, plebisitle yedi yıl için seçilmiş olan Cumhurbaşkanına karşı sorumludur. Ulusal Meclis'in oyladığı her tasarı için, yürütme organının bir veto hakkı vardır; ayrıca meclisi feshetme hakkına da sahiptir.

İspanya'da ise, pek canlı siyasal bir mayalaşma, edebi ve sanatsal büyüleyici bir uyanışa eşlik eder. Kimler yoktur ki bu uyanışta? Miguel de Unamuno, Ortega y Gasset, şair Juan Ramon Jimenez ile Federico Garcia Lorca, besteci Manuel de Falla! Büyük bunalım, Primo de Rivera'nın diktatörlüğüne karşı hoşnutsuzluğu derinleştirir; sosyal hareketlenişi de arkasına alan Cumhuriyetçi hareket 1931 Nisan'ında başarıya ulaşır. 1931'den 1936'ya kadar, yekdiğerine zıt eğilimde hükümetler birbirini izler: Önce, komünizan sosyalistler, burjuva Cumhuriyetçiler ve ılımlı sosyalistler arasında bölünmüş bir sollar koalisyonu, demokratik ve laik bir Anayasa yapar ve bir toprak reformu tasarlar. Ne var ki, söz konusu reformun uygulanışı güçlüklerle karşılaşır ve ağır yürür, köylüler sabırsızlanır ve toprakları işgal ederler; hayal kırıklığı büyüktür ve 1934'te gerici bir çoğunluk seçilir. Gil Robles'in yönlendirdiği Bağımsız Sağlar Konfederasyonu'nda toplaşan bu çoğunluk, bir yandan düpedüz Hitlerci, ırkçı, antimarksist, milliyetçi (Tanca ile Cebelüttarık alınır) eği-

limde J.O.N.S.'u (Ulusal Sendikalist Saldırı Cuntaları) oluştururken, öte yandan Primo de Rivera'nın oğlu José'nin yönettiği Falanj'ı örgütler. Sağlar hükümeti, iki yıl boyunca, bir deflasyon politikası uygular, toprak reformu yasasını ortadan kaldırmaya çabalar ve Almanya'daki bölünmez, devredilmez *Erbhof*'tan esinlenen bir "aile mamelek"i yaratarak reformun ruhunu değiştirme gayreti içine girer. Ne var ki, bu gerici politika, Asturya işçilerinin hareketlerini kanlı biçimde bastırma, bir Halk Cephesi'nin kurulmasını kolaylaştırır. Viyana ile Paris'te olan bitenden ders alan sosyalistlerle komünistler bir araya gelirler ve 16 Şubat 1936 seçimleri tüm solun ezici bir zaferiyle sonuçlanır (seçilen 265 kişiden 88'i sosyalist ve 15'i komünisttir); ve Cumhuriyetçi hükümet, toprak reformunu ciddi olarak tekrar ele alır, 75.000 köylü Estramadura'ya yerleştirilir. Söz konusu zafer, yönetici sınıfları, orduyu, ruhbanı zor kullanmaya iter; Falanjistler ve faşistler, başları José Antonio Primo de Rivera ve Calvo Sotelo ile askerî bir örgütleniş içine girerler; General Franco bir ayaklanışın başına geçer ve 18 Temmuz'da patlayan olay, pek iyi hazırlanmış da olsa, halkın kendiliğinden ve önceden kestirilmez sert bir tepkisiyle karşılaşır: Barselona'da ve Madrid'de, halk, birlikleri silahsızlandırır ya da yolundan çevirir; subaylar, birliklerince terkedilince daracık yöreler kalır ellerinde. Öte yandan, köylüler ve işçiler silahlanırlar; denizcilerin 4/5'i ve yığınla asker gelir kendilerine katılırlar ve liberal burjuvalar gelişmelere sempati duyarlar. İ k i İ s p a n y a vardır: Biri, Katalonya ve Bask Katoliklerinin bile desteklediği halkçı ve liberaldir; öteki, faşist İtalya ile Hitler Almanya'sının desteklediği ruhbandan, subaylardan oluşur; işte bu iki İspanya korkunç bir iç savaşta birbirini boğazlar.

Askerî harekât sürerken, cumhuriyetçi bölgenin hükümeti köklü reformlara girişir: Toprak reformunu yaygınlaştırır, bireysel küçük mülkiyeti geliştirir; Katalonya'da 100'den fazla işçi çalıştıran işletmeler kolektifleştirilir; tersine, milliyetçilerin işgal ettikleri bölgelerde, mülk sahipleri eski haklarını elde ederler. Cumhuriyetçilerin yenilgisi, karşı güçlere, devleti faşist modelden alınma temeller üzerinde yeniden örgütleme olanağı sağlar. Franco ihtiyatlı, inatçı, Katolik, masonlara ve komünistlere karşı kinle dolu bir kişidir; ordusu, polisi, idaresi ve mahkemeleriyle sınırsız bir iktidara sahiptir ve harekât sırasında ve

sonrasında kanlı kıyımlara girişir ve binlerce insanı da tutuklatır. 1937'den başlayarak şöyle söyleyip duruyordu: "İspanya, İtalya ve Almanya gibi totaliter rejimlerin yapılanışını izleyerek, korporatif biçimlere başvuracak ve halkı zehirlemiş olan liberal kurumların hakkından gelecek!". İspanya'nın geleneksel güçlerine dayanır Franco: Kilise başta gelenlerden biriydi, nitekim 1937'de piskoposlar, darbeyi bir "silahlı plebisit" olarak adlandırmış ve 1939'da da "Haçlıların Zaferi"ni kutlamıştı; ordu ve polis ki, bütçenin yarısı onlara gidiyordu; ve Falanj da, 1934'te J.O.N.S. İle birleşmişti. Partinin statüsü, 1937'de, "esin kaynağı ve İspanyol devletinin yasası" olur. Falanj, tek parti olarak devletle bütünleşir, hükümete ve idareye personel sağlar ve oluşturduğu özel gizli bir polis, basını, propagandayı, eğitimi, gençler için eserleri yönlendirir; öte yandan, "sendikalist ulusal devlet"in yukardan aşağıya mertebelenmiş sendikaları da işçi sınıfını avucu içinde tutar.

Rejim faşist, giderek totaliterdir; ancak, İtalyan ve Alman rejimlerinden şu noktalarda farklılık gösterir: Parti, orduya çok daha fazla bağımlıdır; ruhbanla kucak kucağadır; milliyetçiliği, dış yayılmacılığa daha az eğilimlidir; tarımdaki çıkarlara büyük sanayideki çıkarlara oranla üstünlük tanır; bir bütün olarak da, rejim, ağabeylerinden çok daha gelenekçidir.

İşte Portekiz'le İspanya'da faşizmin doğuşu!

Dünyanın geri kalanında durum nedir?

Bunalımın alabildiğine sertlikle vurduğu bağımlı ülkelerde de faşist ilkeler etkisini gösterdi. Neredeyse adım başına hükümet darbesi ile ihtilale rastlanan Latin Amerika'da, İtalya ile Almanya'daki örneklere öykünen hareketler ortaya çıkar: Brezilya'nın yeşil gömleklileri, Meksika'nın sarı gömleklileri, Peru'nun siyah gömleklileri vardır; kimi yerde parti adları bile Avrupa'dakiler gibidir.

Son olarak söylenecek şudur: Faşizm, nasyonal-sosyalizm, adı ne olursa olsun, 30'lu yıllarda, Güney, Orta ve Doğu Avrupa'da boy atan ikiyüzlü bütün diktatörlük biçimleri, eski dünyanın değişmelere karşı gösterdiği direnişlerdir. Ne var ki, o dünyayı savunmada tek araç olarak ortaya çıkan bu rejimler, onun yıkılışının da araçları olacaktır.

II

1917 SOVYET DEVRİMİ VE ESERİ

Birinci Dünya Savaşı'nın arkasından Avrupa geriler ve dünya kapitalizminin başına Amerika Birleşik Devletleri geçerken, aynı süreç içinde bir başka önemli yenilik de şudur: Rusya'da sosyalist devrim olmuştur. "Reform'dan beri, en büyük çapta bir tarihsel olay" niteliğini de taşımaktadır bu. Hemen hemen bütün dünya aynı iktisadî ve sosyal sistemin içine, yani kapitalizme gelip girmişken, aynı düşünce biçimleriyle tekniği kabul etmişken, 1917'de ani bir kopuş olur.

O tarihten başlayarak, liberal ve kapitalist dünyanın karşısında, tepeden tırnağa yeni bir örgütleniş yükselmeye başlar; bu örgütlenişin temel ilkeleri kökten farklıdır ve kendi kurallarına göre evrilecektir. Neredeyse bir ilkel köylü ekonomisinden yola çıkan Bolşevik Rusya, başta gelen bir sanayisel ve askerî güce dönüşecektir. Beş yıllık kalkınma planlarıyla dev bir gelişme süreci içine giren toplumda, temeller alt üst edilir. Özellikle nankör maddi koşullar içinde, her gün rejimin sonunu bekleyen düşmanca bir ortamda, Bolşevikler, dış yardıma baş vurmadan büyük bir ekonomik güç yaratırlar. Sovyet halkına gösterilen hedef şudur: Kaybolmuş zamanı gidermek, "en büyük"le yani Birleşik Devletler'le boy ölçüşmek! 1939'da, her iki ülke arasındaki farklılık büyüklüğünü sürdürse de, ilerleme olağanüstüdür. Bu, Sovyetler Birliği'ni, kapitalist ve siyasal liberalizme bağlanmış güçlerin başı durumuna gelmiş olan Birleşik Devletler'in antitezi haline getirirken, bütün dünyada dikkatleri de çeler ve yeni bir çekim merkezi olur.

Kapitalist dünyanın çelişmeleri karşısında önerdiği çözümler, özellikle planlı ekonomi düşüncesi, bu arada liberal demokrasinin ideolojik eleştirisi; aydınlara, iktisatçılar ve politikacılara kendini dayatır; ilkeler ve örnekler, liberal devletlerin yapısında derin değişikliklere yol açarken, sosyalist ve komünist çevreleri ve partileri de etkiler.

Uluslararası ilişkilerde de Sovyetler Birliği'nin etkisi hissedilmez değildir. Önce, görece sınırlı olumsuz bir etkidir söz ko-

nusu olan: Çünkü, yeni devlet içine kapanmak zorunda kalır ve çevreden soyutlanır, zaman zaman neredeyse tamdır bu hali; öte yandan, rejimin, diplomatik alanda doğrudan ya da dolayısıyla müdahaleleri başarısızlığa uğrar. Ama boyutları hayli geniş olumsuz bir etkidir de bu: Çünkü, bu siyasal ve ekonomik "boşluk", yalnız mübadele ve üretim sistemini bozmakla kalmaz, devletler arasındaki güç ilişkilerini de değişikliğe uğratır; dahası, devletleri birbirinin karşısına çıkaran gerilimin yanı sıra, herbirinin kendi içindeki sosyal sınıfları karşı karşıya getiren gerilimi artırır.

Ama ne olursa olsun, 1939'da, kapitalizmin kendi bağrından çıkardığı faşizm saldırıya geçtiğinde, liberal dünya, yanı başında Sovyetler Birliği'ni görecektir düşmanına karşı; çünkü bu düşman, her ikisinin de düşmanıdır.

BÖLÜM I

RUSYA'DA SOSYALİST DEVRİM

Çarlık rejimi, kendiliğinden bir hareketin darbeleri altında birkaç günde çöker gider. Söz konusu hareketin hazırlanışında, devrimciler, başlarda sınırlı bir rol oynamışlardır sadece. Devrimin ilk önderlerinin kurmayı istedikleri anayasalı monarşi, bir liberal ve burjuva cumhuriyete bırakmak zorunda kalır yerini; arkasından, birkaç ay sonra, bu rejimin yıpranışı ve iflası öylesinedir ki, o da çöker; işte o zaman, Bolşevik Parti sosyalist bir devlet kurmaya girişir.

Nasıl?

EVİ SARAN YANGIN

Söz konusu yıkılıştaki çabukluk, Çarlık rejiminin tam çözülüşü ile açıklanmalı. Bağımlı milliyetlere baskı ile, fazla geniş olmayan bir aristokrasinin egemenliğine dayanan II. Nikola'nın imparatorluğu, Japonlara karşı yenilginin yanı sıra, 1905 devrimcilerinin girişimleriyle ciddi olarak sarsılmıştı; iktidarın yerine oturması, ancak Fransa'nın mali yardımının kolaylaştırdığı sert bir bastırma ile mümkün olabilmişti; ne var ki, içerdeki sosyal zıtlıklar her alanda kendini dayatıyordu; Birinci Dünya Savaşı bu zıtlıkları derinleştirmiş ve dayanılmaz hale getirmişti.

Sosyal ve ulusal zıtlıklar

Hükümetin, Ortodoks Kilise ile ordunun, sadece yerli olmayanlar üzerinde değil Ukraynalılar arasında bile güttükleri Ruslaştırma politikası, 1905-1906 yıllarından beri daha da yoğunlaşmıştı ve bütün halkları rejimin karşısına dikiyor ve heryanda ayrılıkçı eğilimler taşıyan milliyetçi partilerin doğuşuna yol açıyordu. Nüfusun çoğalması, köylüler arasında "toprak açlığı"nı daha korkunç hale getirirken, büyük sanayinin gelişmesi, kalabalık ve sefil bir işçi sınıfının oluşmasına zemin hazırlı-

yor ve o sınıfın içinde sanayideki güçlü yoğunlaşma bir sınıf bilincinin doğuşunu destekliyordu. Fazla kalabalık olmayan burjuvazi hoşnutsuzdu ve çıkarlarına burun büküp gelişmesini köstekleyen bir idare ile, köhnemiş bir rejimin küstahlığı, yolsuzluğu ve yeteneksizliğinin acısını çekiyordu.

Arkadan çıkıp gelen Birinci Dünya Savaşı, milliyetlerin ve sınıfların uyuşmazlıklarını derinleştirir. Kendilerine yapılan vaatlerin yerine getirilmediğini görüp hayalkırıklığına düşen Polonyalılar, Avusturya'ya ve Almanya'ya çevirirler yüzlerini; Finlandiyalılar, Baltık ülkeleri, Almanlara ya da devrimcilere sempatilerini gizlemez haldedirler. Bütün bunlar olurken, e k o n o m i k ç ö z ü l m e, halkların çektikleri acılar, yenilgiler, köylülerle toprak sahipleri, işçilerle burjuvalar, askerlerle subaylar arasındaki zıtlıkları kızıştırır durur.

Geçici burjuva hükümet

Ayaklanmış işçi ve askerlerin itişiyle, rejim, hemen hemen direnişte bulunmadan yıkılır; iktidarı ellerinde tutanlar, polisin bir bölümü dışında onu terk etmişlerdir. Yenenler, 1905'te olduğu gibi, bir Sovyet kurarlar; "Sovyet"de, işçi ve askerlerin temsilcilerinden oluşmaktadır ve kuruluşun Yürütme Komitesi'nin başında da, bir Menşevikle, sosyalist devrimci olan Kerenski bulunmaktadır. Öte yandan Duma da, İçişleri Bakanı Prens Lvov'un başkanlığında bir geçici hükümet oluşturur.

Burjuvalarla liberal soyluların, askerî disiplinle sosyal düzeni yeniden kurmak amacıyla sürdürmek istedikleri monarşinin yıkılışı, i k i b a ş l ı b i r r e j i m e bırakır yerini: Bu rejimde, liberal burjuvazinin temsilcisi olan, ama iktidarsız, geçici "yasal" bir hükümetle; onun üzerinde baskı kurmuş ve Sovyetler en küçük köylere kadar çoğaldıkça nüfuzu da artan, etkin ve dinamik Bolşevik Parti karşı karşıyadır. Geçici hükümet reformlara gidip, Rusya'ya, Batı'lı ülkelerin klasik özgürlüklerini getirir: Ortodoks Kilise'nin bağımsızlığı, mahkemelerde jüri, genel oyla seçilmiş yerel idari konseylerdir bunlar; sekiz saatlik iş gününü kabul eder; ama öte yandan, "Tek ve Bölünmez Rusya" ilkesine bağlanır ve sadece Polonya'nın bağımsızlığını tanır; savaşa devam eder, toprak reformunu erteler ve eski yönetici sınıflara yaklaşır.

Bu tutum, radikal bir programa sahip Bolşevik Parti'nin ilerlemesini kolaylaştırır: Barış, halklara özgürlük, toprakların kamulaştırılması ve toprağın, bankaların, büyük işletmelerin millileştirilmesi, üretim üzerinde işçilerin denetimi, radikal olduğu kadar halkın isteklerine de uygundur. Mart'taki devrimden çok daha az kanlı olan Ekim Devrimi, Kerenski hükümetini yıkar; söz konusu hükümet, yandaşı sandığı herkesçe terk edilmiştir, halkın da gevşemiş bakışları arasında olur her şey.

Bolşevik hükümetin ilk eylemleri

Bütün muhalifler, geçici hükümetin yandaşları kadar ona karşı çıkanlar, sosyalistler kadar erler ve subaylar, yeniden toplaşırlar. Petrograd Belediye Konseyi'nin bağrından çıkan *Yurdu ve Devrimi Kurtarma Komitesi*, önemli kentlerde kurulmuş benzeri komiteler, Lenin'in hükümeti ni tanımayı reddederler. Böylece yeni yönetimin, işitilmemiş bir karışıklık ortamında, yapacağı hiçbir şey yoktur. Öyle de olsa, hasımlarının alacalı bulacalı topluluğunun hesaplarını altüst eden bir dinginlik ve cesaretle hareket eder.

Gerçekten, arka arkaya pek önemli önlemlere gidilir: Hemen yapılacak bir barış adına savaşanlara çağrı çıkarılıp toprakların köylülere karşılıksız bırakılacağı ilan edilir; 1918'in Ocak ayında, *Rusya Halklarının Hakları Bildirisi* yayımlanır ki, "Rusya halklarının özgür ve içtenlikli beraberliği politikası"na dayalıdır; arkasından, "Rusya ve Doğu"nun emekçi Müslüman halklarına çağrı"da bulunulur ve köylü Sovyetleriyle işçi ve asker Sovyetlerinin birleşmesine karar verilir; son olarak, bir toprak yasası çıkarmasının arkasından –Kasım'da seçilmiş– Kurucu Meclis feshedilir. Parti, eylemini felce uğratma çabasındaki memurların yerine militanlarını geçirir ve böylece eski devlet örgüt ve geleneğinin sürdürebileceği ne ki var, siler atar. 1918 Temmuz'unda, V. Sovyetler Genel Kongresi, birkaç aydan beri yürürlükte olan sisteme düzen getiren bir Anayasa kabul eder.

Bir savaş Anayasası dır bu ve rejimin başta gelen dayanağı proletaryayı destekler: Kırsal kesimin 250.000 insanına bir temsilci kararlaştırılırken, kentlerin 25.000 insanına bir temsilci esası konur; kimler seçiliyor daha iyi belli olsun diye, çok dereceli açık oylama kabul edilir; eski rejime bağlılık kuşku-

su altındaki gruplar, yani soylular, ruhban takımı, patronlar, eski politikacılar, oy hakkından yoksun kılınır. İktidar, bir pramit halinde üstüste bir dizi konseye aittir ve temelde, doğrudan oylamadan çıkan kent Sovyetleri yer almaktadır; tepede, Sovyetlerin Rusya Çapında Kongresi'nin seçtiği bir Ulusal Yürütme Komitesi vardır ki, toplantılar arası bütün yetkiler ona bırakılmıştır ve yürütme iktidarı kendilerine verilen Halk Komiserleri Konseyi'ni belirleyen de yine bu komitedir. Bu, "İşçi, köylü ve asker temsilcilerin oluşturduğu Sovyetler Cumhuriyeti"dir. Ne var ki, ayağını yere sağlam basar olmaktan uzaktır daha; çünkü, korkunç bir iç savaşla yabancı müdahalesinin dramını yaşamaktadır.

Ancak 1922'de sona erecektir bütün bunlar.

Yabancı müdahalesi ile karşı-devrim

Yeni rejimin mücadele edeceği, sadece çöken ekonomi ve yönetimden doğan bitip tükenmez karışıklık ve maddi güçlüklerin yanı sıra, eski yönetici sınıflarla sosyal kadroların sessiz muhalefeti değildir; geçmişin bağlaşıkları olan İtilaf Devletleri'nin desteklediği korkunç bir i ç s a v a ş ı da göğüslemesi gerekmektedir.

Gerçekten, üstünlük barışa kararlı insanların eline geçer geçmez, İtilaf Devletleri, onlara düşman bir gözle bakmanın yolunu tutarlar. Rusya'yı en kalabalık ve zengin topraklarından yoksun kılan Brest-Litowsk barışı ile, Almanlar, onların "buğday ambarı" diye bilinen Ukrayna'yı işgal eder ve ayrılıkçı Skoropadski hükümetini desteklerler orada; Bolşevik yönetimi ezmek üzere General Mannerheim'e yardım edecek birlikler de Finlandiya'ya çıkarlar; Türklerin Kafkasya'ya ve Bakü'ye yerleşerek Azerbaycan'ın fethine girişip, ta Türkistan'a ve Kırım'a değin etkin bir Turancı propagandaya kendilerini verdikleri bir sırada, Gürcistan'daki Menşevik Cumhuriyet'in çağrısına uyup koşarlar. Böylece, Orta Avrupa İmparatorlukları, Finlandiya'dan Hazar Denizi'ne kadar uzanan ve içindeki eski Rusya'nın en verimli toprakları, en zengin maden, sanayi ve petrolünün bulunduğu bir bölge koparılıp alınmış olur.

İtilaf Devletleri, bu "ihanet"e karşı çıkarlar ve Rusya'yı savaşa sürükleyip Doğu'da bir cephe kurarak; dışardaki Bolşevik

propagandasına son verip Çarlık yönetiminin borçlarını tanıyacak ve yabancıların mülkiyet haklarına saygılı olacak bir hükümetin kurulması çabalarına girişirler. Almanya'nın yenilgisinin arkasından, Rusya'da yeni rejimi devirmek üzere, gitgide açık bir biçimde, doğrudan bir savaş politikasına dönüşen müdahale politikası nın başlangıç noktasıdır bu. Uygulaması da, İtilaf Devletleri'ne ait birlikleri Rus toprağına çıkarmakla, ya da Bolşevik yönetime karşı olanlara silah, para, askerî misyon yollayarak yardım etmekle olacaktır. Ama kimlere yardım? Her türden tutucuyu içine alan "Beyaz Ruslar"a, Menşeviklere, eski rejime olduğu kadar parlamenter bir rejimden yana olanlara, halklardan yana olanlar kadar kendi bağımsızlıklarına karşı çıkıp Rusya'nın birliğini savunanlara...

Böylece, İngilizler Hazar Denizi'nin üzerine yerleşir, Aşkabad'da bir hükümet kurup Merv'i alırlar; Finlandiya'daki Alman birliklerine gık dedirtmemek için, kuzeyde Murmansk'a ve Arkhangelsk'e çıkarmada bulunurlar; Fransız birlikleri Odesa'ya çıkar ve Fransız, Polonyalı ve Yunan askerleri, Karadeniz kıyı şeridinde 150 kilometre genişliğinde bir bölgeyi işgal ederler. Doğu'da Japonlar, kendilerine özgü gerekçelerle Vladivostok'ta karaya ayak basarlar.

İtilaf Devletleri, bu doğrudan müdahalelerde bulunurken Bolşevik karşıtlarına da yardım ederler; onlar da içerde, özellikle de çevre eyaletlerde örgütlenirler. Kornilov'un, arkasından Alexeiev'in, sonra da Denikin'in; Amiral Kolçak'ın, General Yudeniç'in; Denikin'i izleyen Wrangel'in yaptıkları budur. Polonya'ya da saldırıp Kiev'i işgal ederler. Bir süre işleri yolunda giderse de, 1921'in başlarında iç savaş ve yabancı müdahalesi sona ermiştir.

Böylece, Bolşevik yönetim zaferle çıkmıştır badireden!

O zaferde, şu etkenleri de hesaba katmalı: Başkan Wilson, Rusya'nın bütünlüğüne dokunabilecek her türlü davranışın karşısında olduğunu söyleyip İtilaf Devletleri'ni frenliyordu; Fransa'da ve İngiltere'de işçi sınıfı, bu müdahaleyi protesto ediyordu her vesileyle ve bizzat müdahaleci birliklerin safında, anlamsız bir savaş olduğunu görüp ayaklananlar ya da kaçanlar oluyordu. Ayrıca Hindistan için, İrlanda için, Macar Devrimi'ni ezmek için askere ihtiyaç vardı; Almanya'daki birlikler, Alman hükümetinin barış antlaşmasını imzalamayıp Moskova ile ya-

kınlaşması korkusuyla, ihtiyata davet ediyordu. Öte yandan, etkili olabilmesi için, sefer 400.000 savaşçı gerektiriyordu ki, bunu sağlamak mümkün olamazdı. Son olarak, Avrupa'nın hızla kendisine gelip kalkınmasını savunanlar, onlar arasında yığınla İngiliz işadamı, Rusya'yı dışarda tutarak bunun sağlanamayacağını görüyorlardı; onların, bütün ülkelerle iktisadî ilişkilerin kurulması adına etkileri, müdahale politikasını zayıflattı. Böylece, İtilaf Devletleri, doğrudan müdahaleden vazgeçerek Odesa ile Kafkasya'yı boşalttılar ve sağlık kuşağı politikasını kabul ettiler.

Rus antibolşeviklerine gelince, onlar da zayıftılar ve aralarında bölünmüşlerdi: Solda olanlar, toprak reformunu erteliyor; sağda olanlar, yani büyük toprak sahipleri, yüksek görevliler, özellikle subaylar, çoğu monarşist olan bu insanlar, aynı kafa ile dolaşıyor ve zor yöntemlerini savunuyorlardı.

İşte, bütün bunların sonucudur ki, halk kitleleri ve işçiler, Bolşevikliğe daha yakın hissediyorlardı kendilerini. Bölünmüş "Beyazlar"ın karşısında Bolşevik hükümet ise, başındaki Lenin ve yardımcılarının enerjisi, açık ve aydınlık görüşleriyle zafere adaydı: Sovyetlerin federalist politikası halklara, toprak politikası köylülere güven aşılıyordu; oysa, Beyazların programında, "birlik"e dönüş ve toprakları eski sahiplerine geri verme vardı. Son olarak, rejim, yabancılara karşı ülkeyi savunan durumundaydı ve bu manevi bir güç sağlıyordu kendisine. Öte yandan, elindeki ordu, yeni Kızıl Ordu, 1918'de, genç işçi ve köylülerden olmak üzere kurulmuştu ve hızla büyümüştü; saflarında, 1918 Ekim'inde 350.000 insan varken, 1919 Mayıs'ında 1.500.000'e yükselmişti bu sayı; böylece, nitelik ve nicelik olarak üstünlüğü, ayrıca merkezî konumu, gelişmeleri kendinden yana etkiliyordu.

İşte, bütün bunlarda aramalı Bolşeviklerin zaferini!

Ne oldu sonuçları müdahalenin ve iç savaşın?

Müdahalenin ve iç savaşın sonuçları

Bolşeviklere karşı açılan Haçlı seferi başarısızlığa uğramıştı; İtilafçı güçler sonuç alıcı bir rol oynayamayacak denli azlıktaydı; dışardan yardım gören ve kimi **zaman** yerine oturtulamayan **"hükümetler" güçsüzlük ve yetersizliklerini ortaya koy-**

muşlardı. Bu sonuncular, halklara, –o oldukça bulanık– meşruti monarşiden başka bir şey vermeyi hiç de beceremeyişlerdi ve davranışları, eski sosyal rejimi yeniden kurma niyetlerini gösteriyordu.

Dışardan müdahale, iç savaşı uzattı, ülke yönetimindeki anarşiyi derinleştirdi ve ülkeyi, özellikle de Ukrayna ile Sibirya'yı, işitilmemiş bir karışıklık içine attı. Sosyal savaş ve yabancıların yol açtıkları yangın, üç yıl boyunca, yağmayı, kıyımı, saldırıları ve sefaleti artırıp bütün ülkeyi harabeye çevirdi.

Yenilenler ne oldu? Çekip gittiler!

Sayıları iki milyona yaklaşan, her eğilimden Beyaz Ruslar, aristokratlar, subaylar, sanayicilerle, tacirler, liberal meslek sahipleri, bu arada Wrangel ve Kolçak ordularının askerleri, Gürcüler, Ukraynalılar, Mançurya'yla Çin'e, Çekoslovakya'ya, Bulgaristan'la Yugoslavya'ya, bütün Doğu'ya, Amerika'ya, özellikle Fransa'ya gidip yerleştiler; yeni koşullara az buçuk uydurdular kendilerini, kimi zaman sefaletin daniskası içine gömüldüler. Siyasal planda düşman gruplara ayrılıp, karşı-devrimin başarısızlığının sorumluluğunu birbirinin üstüne atan, karşısındakileri ihanetle suçlayan bu insanlar, sığındıkları ülkede hükümetler ve kamuoyunun bir bölümünü alabildiğine etkilediler yine de ve Bolşevik Rusya'ya karşı düşmanlığı güçlendirdiler.

Bu yüzden, iç savaşın sonuçları, yıkıntılar silinip gittikten sonra da uzun süre kendini hissettirdi. Daha başka bir şey oldu: Müdahale politikası, dışarıya göçenlerin hükümetler üzerindeki etkileri, Sovyetlere, kapitalist dünyanın elindeki bütün araçlarla onları yıkmaya ahdü peyman ettiğini öğretti. Yeni rejimin, her türlü bloklaşma, kuşatma ve abluka karşısında duyduğu güvensizlik ve kaygının kaynağında bu yatar. Yeni sosyal yapıları ve abluka nedeniyle çevreden soyutlanan, amansız düşmanlarca çevrilen Sovyetler, ekonomilerini hale yola koymada pek büyük güçlüklerle karşılaşacaklardır; içerdeki gelişmeleri, her türlü tehdide anında yanıt vermeye hazır güçlü bir savaş makinesini donatıp sürdürme zorunluluğu yüzünden alabildiğine kösteklenecektir; ülkenin gücünü ve rejimi savunma iradesini zayıflatabilir diye en ufak bir muhalefet karşısında bile kaygı duyulacaktır. Kurulacak diktatoryanın kimi niteliklerine bakıp, onda, dış müdahalenin ve sonraki gelişmelerin büyük payı olduğunu görmemek mümkün müdür?

SAVAŞ KOMÜNİZMİ VE YENİ EKONOMİ POLİTİKASI, 1921-1924

Bolşevik rejime, kapitalist ekonomiden sosyalizme geçmek için on yıl gerekti. Eski yönetici sınıflar, yalnız iktisadî ve siyasal iktidarlarını yitirmiş değil, büyük bölümüyle beden olarak da kaybolup gitmişlerdi. Topraklara, fabrikalara ve bütün yabancı sermayeye el konmuştu. Böylece, hem üretimi denetlemek ve yönlendirmek, hem de ekonominin, bankaların ve taşıt araçlarının kilit noktalarını elde tutmak için koşullar yerinde görünüyordu. Ne var ki Rusya, sanayi bakımından Avrupa'nın en geri ülkesi ydi; tarımdaki nüfus toplam nüfusun en az yüzde 80'ini temsil ediyordu (Batı Avrupa'da 1800'e doğru oran böyleydi); Bolşevik Parti'nin sağlam desteği durumundaki işçi sınıfı bir azınlıktı sadece ve milyonlarca köylü "Beyazlar"a karşı cesurca savaşmışlarsa, Sovyetler için değil, az önce elde ettikleri toprakları Bolşevikler yenilirse kaybedeceklerini bildiklerindendi.

Böylece, Bolşevik liderler, savaşın yaralarını saracak ve kamuoyunu sosyalizmin kuruluşuna hazırlayacak bir geçiş dönemini zorunlu görüyorlardı.

Başta Lenin öyleydi.

Lenin'in öngördüğü geçiş dönemi

Devrimin ilk ayları boyunca alınmış önlemler, köylülerin, işçilerin ve askerlerin özlemlerine hemen yanıt vermişti, ancak onlardan hiçbiri sosyalizmin damgasını taşımıyordu, hele komünizmin hiç! İçlerinden çoğu, radikal burjuvalarca salık verilmişlerdi. Böylece Lenin, üretim araçlarının –hemen– sosyalleştirilmesini gerek görmüyordu, istediği ekonominin temel merkezleri, yani bankalar üzerinde devletin sıkı bir denetimiydi; bankalar ve sigortalar millileştirilecek, (şeker, petrol, yağ, maden sanayisi gibi) tekel kurmuş gruplar, sanayicilerle tacirler sendikalar halinde birleşecek ve ticaret sırrından vazgeçecek, halk da tüketim örgütleri içinde gruplaşacaktı. Böylece, vakti gelmediği için sosyalist bir program değil, sosyalizme götürmesi gereken bir geçici rejim di söz konusu olan. Niçin öyleydi? Çünkü işçiler, işletmelerin yönetimini bizzat sağlamadık-

ça sosyalizm gerçekleşemezdi; bir de, halkın büyük çoğunluğu "bir sosyalist devrimin zorunluluğunun bilincinde olmadıkça", kurulamazdı sosyalizm.

Lenin, bu ihtiyatlı yolu izlemeye şu bakımdan da kararlıydı: Yalnız bütün Avrupa'daki bir devrim Rusya'da kapitalist rejimden sosyalist rejime geçme olanağı sağlayabilir diye düşünüyordu. Gerçekten bu politika, varlıklı sınıfların, eski görevlilerin, burjuva teknisyenlerin işbirliğini varsayıyordu. Oysa bütün bu iktisadî kurmay, *intelligentsia*nın da büyük bir bölümü, yönetimi imkânsız kılmak ve yeni rejimin sahiplerini çekilmeye zorlamak amacıyla, rejimi boykot etmişlerdi. Böylece, Devrim'i izleyen haftalarda kararlaştırılmış ve bir bölümü 1918 tarihli İş Yasası'na da alınmış önlemleri yürürlüğe sokmak pek güç oldu: Bütün yurttaşlar için zorunlu çalışma ("Çalışmayan yemez"), sanayi işçisinin denetimi, bankaların, toprağın, dış ticaretin denetimi, tüketim kooperatiflerinin örgütlenişi; büyük mülklere tazminatsız el koyma, toprakta mülkiyete son verme, topraktan elde edilen yararın onu işleyenlere geçmesi ve tarımda ücretli çalışmanın yasaklanması güçlüklerle karşılaşmıştı. Küçük ve orta köylülerin tarım komiteleri paylaşmayı denetlemek zorundaydılar.

Alet-edevatın eski püskülüğü, taşıt araçlarının köhnemişliği, rasyonel ve düzenli bir işletmeyi pek zorlaştırıyordu; işletmelerinin başında kalmış patronlar antibolşevik hareketleri destekliyorlar, sabotajla suçladıkları işçilerin güvensizliklerini artırıyorlardı. Büyük kentlerde nüfus yarı yarıya azalsa da, onların ve ordunun iaşesi derin kaygılara yol açıyor ve sorunlar, alınmış önlemlerden beklenen iyi sonuçları yok etme tehlikesini taşıyordu. Vergi toplamada eski makineden yoksun olan yeni hükümet, kırsalda el koymaya giderek kentleri ve orduları besleyemezdi. Kentlerin iaşesi, vaktiyle büyük toprak sahiplerinin ürün fazlası ile sağlandığından, büyük mülklerin paylaşılması, eskiden piyasaya giden buğdayın 3/4'ünden fazlasını çekmişti. Böylece, el koymalara başvuruluyordu. Sanayideki üretime gelince, korkunç bir düşüş içindeydi ve işçi sayısı da toplam yüzde 24 azalmıştı.

Ne yapılmalıydı bu koşullarda?

İşte bu koşullardadır ki, "savaş komünizmi" diye adlandırılan önlemlere gidilir.

Savaş komünizmi

"Savaş komünizmi" denen şeyin amacı, "kuşatılmış bir ülkede, üretimin ve tüketimin sıkı sıkıya düzenlenmesi"dir; ne var ki ekonominin asla tartışılamayacak yapı değişikliklerine yol açar. Önce, bir motorla en az 5 işçi, motorsuz olarak da 10 işçi çalıştıran bütün işletmelerin millileştirilmesi ne gidilir. Böylece, bütün büyük sanayi ile küçük ve orta çapta işletmelerin büyük bölümü kamulaştırılmıştır; daha önce öngörülen sıradan işçi denetiminin yerini emekçi yönetimi almıştır, her işletmenin yönetimi sendikalarca seçilen bir yöneticiye aittir ve kendisine yardım eden seçilmiş bir işçi kurulu vardır ve her sanayi dalının üretimi merkezî yönetimlerce düzenlenir. Öte yandan, devlet tahıl tekeli ile "yoksul köylü komiteleri" kurulur; bu sonuncuların görevi, elinde yeterli hayvan ve malzemeyle çalışıp direnişleri kışkırtan hali vakti yerinde çiftçilerin siyasal nüfuzu ile mücadele etmek ve zengin köylülerin buğday stoklarına el koymak tır. Ayrıca, tohum ve tarımsal aletleri dağıtmak, fiyat ve ücretleri saptamak, kooperatif ve pazarları denetlemek de onların görevi. Son olarak, kollektif tarım çiftlikleri örgütlenmeye başlanır.

Ne var ki, Ukrayna'daki zengin toprakları on yıldan beri kasıp kavurmuş savaş, mahvetmiştir her şeyi; öyle olunca, orta ve yoksul köylülerin ihtiyaç fazlasını almak, aile geçimine el atmak gerekir, bunun sonucu olarak da hoşnutsuzluklar boy atar, el koymalara karşı direnişler görülür, giderek içlerine kapanır bu insanlar; kişisel tüketimin gerektirdiğinden fazlasını üretmeye sırt çevirirler; ekili topraklar üçte bir azalır, 1920'de toplanan ürün 1917'dekinin sadece üçte ikisidir, 1913'tekinin de yarısı. Topraklarının ellerinden alınması ve bir restorasyon tehdidinden "Beyazlar"ın yenilgisiyle kurtulan köylüler, şimdi Bolşevik hükümete karşı hasım bir tavır içine girerler. Son olarak, enflasyon o düzeydedir ki, hükümet, paranın rolünü –mümkün olduğunca– sınırlar ve işçilerle devlete çalışanlar arasında tam bir trampa, bir aynen ödeme sistemi kurar ki, ne enflasyonu dizginler, ne de fiyatların korkunç yükselişini; ücretler malla ödenir, gitgide değer yitirmiş para da koybolmaya yüz tutar.

Böylece, Sovyet ekonomisi, toplumdan kopmanın, üretici

güçlerin yıkılıp parçalanmasının, ürün ve el emeğinde korkunç darlığın bir sonucu olarak, bir aynî ekonomi olup çıkmıştır; bir başka tehlikeli şey olmuştur: K ö y l e r l e k e n t l e r k o p m u ş t u r b i r b i r i n d e n.

Buradan kalkarak, "savaş komünizmi"nden vazgeçilir.

Yeni Ekonomi Politikası

İç savaşın sona eriyişle beraber, ekonominin yeniden kurulması amacıyla ö z e l g i r i ş i m e ç a ğ r ı da bulunulur: El koymaların yerine malla ödenecek vergi geçer; köylülerin üretimlerini geliştirebilmelerinde gerekli bir küçük sanayi kapısı aralanır ve onunla beraber, kapitalizm –belli bir ölçüde– tekrar geri gelir. Bir "stratejik geri çekilme", geçici bir çaredir bu sorunlara, çünkü "savaş komünizmi"nin –millileştirme, sanayinin denetimi, çalışma seferberliği gibi– kimi önlemlerine yeniden başvurularak Beş Yıllık Plan'a konulacaktır; vergileme ve para ile ilgili başka önlemlerden ise, gerçekten vazgeçilmiştir. Bir k a r m a e k o n o m i s i s t e m i dir de bu: Devlet, içinde taşıt araçlarının, kredinin, dış ticaretin, büyük ve orta sanayinin bulunduğu güçlü bir sosyalize kesimi elinde tutmaktadır. Öte yandan, bu devlet işletmeleri, toplam el emeğinin yüzde 84,5'ini kullanmaktadır ki, değer olarak üretimin yüzde 92,4'ünü üretmektedir; yüzdenin geri kalanı, kooperatiflerle, özellikle besin maddeleri ve dericilikte olmak üzere, özel girişimlerin payına düşmektedir.

Bütün bunlar " Y e n i E k o n o m i P o l i t i k a s ı " (NEP) diye adlandırılır ki, 1921 Mart'ında yürürlüğe girer. Söz konusu politika, üretime ilgi duysunlar diye köylülere ve üreticilere verilmiş bir ö d ü n dür aslında: Vergiler hafiletilmiştir; köylü, ödemeden sonra, ürünün geri kalanını pazarda serbestçe satabilir; para ekonomisine tekrar dönülmüştür; küçük esnaf da, köylüler gibi emeğinin ürününü serbestçe satabilir; Ekim'de kurulan Devlet Bankası, cari hesapları yeniden açar, para üzerinde her türlü sınırlamalar kaldırılır; topraklar mirasçılara geçebilir, parsellerin satışı yasaktır ama kiralanabilirler; son olarak, ücretli işçi kullanmaya izin verilmiştir. 1924'te, aynî verginin yerini nakit vergi alır ve enflasyon, *çervonetz* adlı yeni bir para çıkarılarak durdurulur.

1922 tarihli İş Yasası, Anayasa söylese de, yeni politikaya uyup çalışma zorunluluğunu kabul etmez; halkın büyük bir bölümü bağışık tutulmuştur. Kapitalist ekonominin kimi görüşlerine dönülmüştür: İş sözleşmesine emek gücünü satma diye bakılmaktadır; ücretleri ise, sendikalarla işverenler arasında yapılan kollektif sözleşmeler saptamaktadır; söz konusu yasa, asgarî ücreti belirtir ve işçiyi korumak üzere de, ücretin saat ya da parça başına olduğunu söyler.

Yeni Ekonomi Politikası'nın en büyük yeniliği ise, tüketim malları üretimini güçlendirmede gösterdiği çabanın yanı sıra, devlet işletmelerinin "bağımsızlık ve girişim"ini geliştirmeye çalışmasıdır: Bu işletmeler, kendi yönetimlerinden sorumludurlar ve kendi kaynaklarına dayanmalıdırlar; hepsi de, aynı yönteme dayanan birlikler *(trust)* halinde gruplandırılırlar: 1922'nin sonunda, kömür ve petrol sanayisi dışında, 421 *trust* vardır ki bunun 380'i 840.000 işçiyi kapsamaktadır; en önemlisi de dokuma *trust*üdür içlerinde. Böylece devlet *trust*ü, Sovyet devlet sanayisinin temel örgütlenme biçimi olmuştur.

Ne sonuçlara varılır bu yeni önlemlerle?

Yeni Ekonomi Politikası'nın sonuçları

Bu ödünlerin etkisiyle, tarımda üretim hızla yükselir. 1921 yılında, korkunç bir kıtlığa yol açan kuraklığa karşın, ekili alanlar 1922'de 63 milyon hektardan 1923'de 82, 1924'te 87, 1927'de 94 küsur milyona çıkar; ürünün kalitesi iyileşir, hayvan sayısı, 1922'de 46 milyondan 1925'te 62 milyona varır. 1922 ve 1923'teki bereketli hasat sayesinde, üretim hemen hemen 1916'daki düzeyi yakalar. Böylesi hızlı kalkınış Rus tarımının ilkel niteliği ile açıklanabilir: Ne sermaye, ne makine, ne karmaşık bayındırlık yöntemleri; mujik, özel ticaret imkânı doğar doğmaz şevke gelmiş, kara sabanla orağını kapıp tarlaya koşmuştur. Yeni Ekonomi Politikası, ürününü yüksek fiyata satma olanağını vermiştir; 1922 Tarım Yasası, toprak mülkiyetini güvenceye bağlamış; paranın istikrarına doğru adımlar onu –başının tek belası– enflasyona karşı korur haldedir; 1922'deki göz alıcı hasat –orta halli de olsa– bir dışsatıma da yol açınca, keyfine diyecek yoktur. **Devrim'den beri ilk kez böyle bir mutluluğu tatmaktadır!**

Ne var ki, bu tür bir kalkınış sanayide imkânsızdı. Yığınla fabrika yakılıp yıkılmış, makineler terk edilip paslanmış kullanılmaz hale gelmişti. İç savaş ve kıtlıklar emekçi topluluğunu dağıtmıştı; işçi sınıfının en dinç ve en bilinçli öğeleri savaş alanlarında ölüp gitmiş ya da yeni idarede görevlendirilmiştir. Binlerce işçi köylere dağılmış ve kısa bir süre önce içinden çıktığı köylülüğe gelip girmiştir. Tüketim mallarına olan büyük istek, özel ticaretin ve kâr ekonomisinin tekrar doğuşu, tüketim malları sanayisi için uyarıcıdır, ancak ağır sanayi felçli halde dir. Üretim artar, ama hâlâ büyük bir gecikmişlik içindedir eskisine oranla. 1923'te, sanayinin bütünü, kapasitesinin ancak yüzde 34'ünü kullanabilmektedir. Özetle tarım, savaş öncesi üretiminin 3/4'ünü yakalamışken, sanayi dörtte birine erişmiştir onun.

Bir nedeni bunun, Yeni Ekonomi Politikası, köylünün yararlandığı çapta ödünleri işçiye sağlamamış tır. O politikanın başka sonuçları da ortaya çıkmakta gecikmezler. 1921'den başlayarak Lenin de bunları görmüştür.

Gerçekten, tarımdaki gönenç zengin köylülere yaramaktadır ve kırsal kesimde, zenginlerle yoksullar arasında hızlı bir farklılaşma göze çarpmaktadır. Topraklarını ve kol güçlerini zenginlere kiralayanlar da vardır: 1923'ün sonlarından başlayarak, 400.000 köylü 600.000 ücretli emekçi çalıştırmaktadır, 1926-1927'de 5.800.000 tarım işçisi bulunmaktadır. Yığınla yoksul köylü Ural'ların ötesine ya da kentlere göçer ve oralardaki işsizlerin sayısını çoğaltır. Böylece, sorun pek önemlidir.

Sanayide, verimli üretim zorunluluğu, "uzman" ellere geçirir işlerin yönetimini, onlarsa eski yönetici sınıflardan kimselerdir; işe alma, ücret, işten çıkarma konularında –lokavta kadar giden– geniş yetkilere sahiptirler. İç ticarete gelince, *trust*'lerin ve kooperatiflerin ihtiyaç duydukları alımlar ve ürettiklerinin dağıtımı serbesttir ve eski iş adamlarının eline geçmiştir; araya yeni türediler, spekülatörler, serüvenciler de gelip girmiştir, kooperatiflere de sızanları vardır ve bu kooperatiflerin bazıları düpedüz özel işletme olup çıkmıştır. Yeni Ekonomi Politikası'nın ürünü olduğu için *nepmen* denen bu insanlar hesapsız harcarlar, büyük servetler edinip bir bölümünü dışarıya çıkarırlar. Moskova, barları, çalgılı kahveleri, fahişeleri ile savaş öncesinin görünüşüne yeniden bürünmüştür.

Son olarak, Yeni Ekonomi Politikası'nın sadece üstünü örter olduğu sanayi ile tarım arasındaki gerilim şiddetlenir. 1923 yazı sonunda da bunalım patlar. Tarım fiyatları ile sanayi fiyatları arasında durdurulabileceğine inanılan aykırılık daha da artmıştır. Sanayi ürünlerindeki fiyatlar, tarımdakilerin birkaç katıdır. 1917'den başlayarak kıtlık bunalımlarına dönüşen geçmişteki bunalımların tersine, mağazalar tıkabasa doludur ve hasat, tarım ürünlerinde önemli bir fazlalık da sağlamıştır. Böylece, bunalıma neden olan, üretim yetersizliği değil sanayi ve tarım ürünleri mübadelerini sağlamaktaki imkânsızlıktır. Köyler, pek ihtiyaç duydukları halde sanayi ürünlerini alamaz haldedirler, çünkü çok pahalıdır. Öte yandan, işçi sınıfındaki hoşnutsuzluk yaygın grevlere dönüşür ve ağır sanayide kendiliğinden patlar. Nedir yapılması gereken? Bütünüyle özel ticaretin eline geçmiş olan ürünlerin fiyatları denetlenmeli, aracıların sayısı azaltılmalıdır. Binlerce *nepmen* tutuklanır ya da Moskova'dan sürülüp atılır. Ertesi yıl, göz alıcı bir hasat önemli bir dışsatıma da yol açınca, tarımda fiyatlar yükselir; resmî önlemlerle, sanayide fiyatlar indirilse de yine de yükseltirler ve ekonominin en dikkafalı kesimi olan ağır sanayi, 1913'teki düzeyin yüzde 34'ünü aşmaz.

Sonraki yıllarda tarım üretimi artar, ama her yıl 3 milyon olmak üzere, nüfus da artar. Kentlerin iaşesini sağlamak gitgide daha güçleşir. Böylece, Yeni Ekonomi Politikası, tarımın üretim biçimini geliştirmede yetersiz kalır ve ülke "kıtlığın eşiği"ne gelir. Sosyal farklılaşma süreci şiddetlenir: Varlıklı köylüler, gitgide daha çok toprak ve el emeği kiralar; topraktan ve üretim araçlarından yararlanmayı ellerine geçirmiş olurlar; "yoksullar"ın işletmeleri ise, safdışı edilir durumdadır. Böylece, hızla bir tarım burjuvazisi oluşmaya başlar ki, iktisadî çıkarları ve ideolojik eğilimleri bakımından rejim için bir tehlikedir.

Hükümet, bu sınıfı kazanmak amacıyla, buğday alım fiyatlarını her yıl artırmak zorunda kalır; bu ise, kent halkının yaşamını güçleştirirken bütçenin dengesini sarsar, giderek ülkenin sanayileşmesini zorlaştırır. Öte yandan, *kulak*lar, ellerindeki ihtiyatlarla, 1928'de kentleri aç bırakacak bir noktaya gelmişlerdir. Sanayi üretimine gelince, elektrik enerjisi dışında, ahım-şahım sonuçlar elde etmez ve ağır sa-

nayi ise özellikle gecikmişlik içindedir. Her alanda, nüfustaki artış göz önünde tutulursa, kişi başına tüketim –1913'e oranla– azalır durumdadır; mal kıtlığı gitgide şiddetlenir; maliyet fiyatları, makinelerin köhneleşmişliği, hammadde savurganlığı ve idare giderleri yüzünden pek yükselir. Rasyonelleştirme çabaları yetersizdir ve işsizliği de artırır. Mali durum içaçıcı değildir: Devlet, zorunlu görülen yatırımları gerçekleştiremez; bütçe açıklarını da, iktisadî nüfuzları gitgide artan *kulak*lardan aldığı borç paralarla ve para basarak kapamaya çalışır, bu son yaptığı ise rublenin değerini düşürür, giderek alım gücünü azaltır.

Dışarıdan sermaye elde etmek umudu da gerçekleşmez. İçerdeki Yeni Ekonomi Politikası'na koşut olarak, dış politikada da bir yenilik yapmak istenir. Lenin, dışarıda proleter devrimlerin başarısına umudunu sürdürmekle beraber, şunun da farkındadır: Rusya, içerde kendini değiştirmek isterken aynı anda dışarıda bir savaşı destekleyemez; zaman kazanmalıdır. Bu nedenledir ki, hasımlarının onca eleştirecekleri Brest-Litovsk antlaşmasını imzalar; başka ülkelerle de normal ilişkiler kurmayı arar. İngiltere ile ticari görüşmeler yapılır, özellikle 1922 Rapallo Antlaşması, Rusya'nın hapsedildiği ablukayı kaldırır; komşu ülkelerle dostluk ve yansızlık antlaşmaları yapılır ve uluslararası toplantılara gidilir. Ne var ki, bu çabalar, Rusya'ya karşı düşmanlığa son vermez. Büyük ve küçük devletler, 1924 ve 1925'te yeni yönetimi tanırlar; ama yine de Rusya çevreden soyutlanmış bir halde, tek başına kalır. Öte yandan, 1923'te Almanya'da Bolşevik devrim girişiminin başarısızlığa uğraması göstermiştir ki, Avrupa'da devrim umutları zamansızdır. Böylece, iktisadî planda olduğu gibi siyasal planda da, Sovyetler Birliği'nin güveneceği tek güç vardır: Kendisi!

Ne yapmalıdır?

Yeni Ekonomi Politikası'nın mahkûm edilişi

Lenin'in hastalığıyla Rusya'nın başsız kaldığı yıllardan başlayarak, yani 1923'ten 1929'a değin, içerde Yeni Ekonomi Politikası'nın ve dışarıda da diplomatik sürüklenişlerin baskısıyla çözüme gidilir ağır ağır: "Tek bir ülkede sosyalizm" dir çözüm de!

Yeni Ekonomi Politikası'na, bir zayıflık itirafı, "Avru-

pa'nın kuduz köpeği"nin "akla dönüş"ünün ilk adımı olarak bakan devletlerin ve yönetici sınıflarının düşmanlığı; yeni rejimden kaçıp dışarıya sağınanlara kol-kanat gerilmesi, dış basının sürdürdüğü kampanya; müdahale savaşının anıları; yabancı komünist partilerin umut kırıcı zayıflıkları, bütün bunlar, Sovyet yönetimini kapitalist dünya karşısında güvensizliğe götürür ister istemez. Yeni rejim, S o v y e t d ü ş m a n ı b i r k o a l i s y o n un adım adım oluştuğu saplantısı içindedir. O yılların bütün Sovyet diplomatik belgeleri, bu ruh haletini açığa vururlar: Dewes Planı, "kapitalist ulusların Sovyetler Birliği'ne karşı bir cephe" oluşturduğu kuşkusu altındadır; Locarno Antlaşması'ndan, "Sovyetler Birliği'ni kuşatma politikasını izlemek" üzere, Almanya'nın doğuda ellerini kollarını çözüyor diye işkillenilir. 1927'de, Çan Kay Şek'in Çin komünistleriyle bozuşmasına denk düşecek biçimde İngiltere ile Sovyetler Birliği'nin diplomatik ilişkilerinin kesilmesi büyük kaygıya yol açar ve Stalin açıklamada bulunur: "Günümüzün başlıca sorunu yeni bir emperyalist savaş tehdididir"; ve ekler: "Bugüne değin süren, Sovyetler Birliği ile kapitalist ülkelerin barış içinde bir arada yaşamaları, geçmişe ait bir şeydir artık!"

Yeni Ekonomi Politikası, tarımı kalkındırmak, köylüleri rejimle uzlaştırmak, sanayinin bir bölümünü yoluna koymak olanağını sağlamıştı. Ne var ki, bunu yaparken, tarımda bir varlıklı sınıfın, bir burjuvazinin doğmasına da yol açmıştı; bu yeni sınıf ise eski yönetici sınıfların üyelerinden oluşuyordu bir bölümüyle ve iktisadî yaşamdaki rolü de asıl olmaya doğru gidiyordu. Sosyalizmin kurulmamış olması bir yana, rejimin yıkılıp geriye dönüleceği tehlikesi beliriyordu; devrimi yapmış ve onun en iyi savunucusu durumundaki işçi sınıfını ise, iktisadî sistem gözardı etmişti. Son olarak, bağımsız ve gönenç içinde bir sosyalist toplumu kurmanın koşulu olan ağır sanayinin ise, şanına layık ve hızlı bir ilerleme yapması, Yeni Ekonomi Politikası içinde ve en başta da sermaye yokluğu yüzünden, söz konusu olamazdı.

Bütün bu çelişmeler, Devrim'in tartışılmaz şefi Lenin'in yaşama veda ettiği bir sırada, Komünist Parti'nin saflarında bile kendini belli ediyordu. Yeni Ekonomi Politikası'nın yedi yılının sonunda, Sovyetler Birliği bir **ç ı k m a z içindedir: Tarımda gelişme, toprakların parçalanması ve modern alet-edevatın yoklu-**

ğu yüzünden kösteklenmiştir; iç pazarda tarım ürünleriyle sanayi ürünlerinin eksikliği yaşanır; dışsatımların azalması zorunlu hammaddelerin dışardan getirilmesini sınırlama tehlikesini yaratmıştır; kentlerle kırsal arasındaki gerilim şiddetlenir; Rusya, ekonomisini geliştirmek için ihtiyaç duyduğu sermayeyi bizzat sağlayabilecek durumda değildir. Sovyet rejimi, düpedüz kapitalist bir rejim içine gelip girmek, yani yok olmak felaketine uğramamak için, Yeni Ekonomi Politikası'nı terk etmek zorundadır. Böylece, iç ve dış politika koşulları bir değişikliği dayatmaktadır: Komünist Parti'nin XV. Kongresi, birinci beş yıllık planı kabul edip yürürlüğe sokar.

Ülkenin, en başta ekonomisinde yeni bir dönem başlar.

BÖLÜM II

DEV BİR KALKINMA SÜRECİ

Ülkenin, başta iktisadî yaşamında, "Beş Yıllık Planlar"ın damgasını vurduğu dev bir kalkınma süreci başlar. Söz konusu plan politikasını dayatan, kuramsal değil p r a t i k n e d e n l e r olmuştur; Yeni Ekonomi Politikası çıkmazından kurtulmanın tek yolu olarak bu görünüyordu. Akla geç gelmiş bir çözümdür bu; neredeyse umutsuzluk egemendir, öyle olduğu içindir ki, radikal bir nitelik kazanır baştan ve çılgınca yürür işler.

BEŞ YILLIK PLANLAR

Küçük mülkiyet, görenekçi ve alışılagelene bağlandığı için, tarımda üretim ve verimliliği artırmaya uygun değildir; bunları sağlayacak olansa; devletin ya da kooperatiflerin, yetkin makineler kullanıp bilimsel yöntemlerden yararlanacak büyük tarım işletmeleridir. Onların emrine, traktörleriyle, biçerdöverleriyle, kimyasal gübreleriyle bol ve modern araçları vermek, ayrıca ülkenin bağımsızlığını sağlamak için, dev bir sanayi, başta da demir-çelik sanayisine ihtiyaç vardır; tarımın makineleşmesi, bol ürün ve el emeği sağlayacak, fazlasını fabrikalar özümseyecektir; böylece, köylü ve kentli kitlelerin yaşam düzeyi yükselecek, kentsel ve kırsal farklılıklar hafifletilecek, daha da önemlisi insan, piyasanın yasalarına tabi olacak yerde, üretimin gerçek sahibi olup çıkacaktır.

Planın hazırlanması

1928 ve 1929 yılları boyunca, Komünist Parti'nin yöneldiği program budur; 1929 Kasım'ında, Stalin'in *Büyük Bunalım Yılı* adlı ünlü makalesi yayımlanır ve sanayileşmeden yana çıkıp küçük köylü ekonomisine karşı kesinlikle hasım bir tavır takınır. "Ulus çerçevesinde ve bir kıta çapında yeni ekonomi biçimleri yaratmaya" yönelik, ilk büyük planlama deneyimi başlayacaktır. S a n a y i l e ş m e v e k o l l e k t i f l e ş t i r m e, be-

lirli bir plana göre ve inceden inceye araştırılmış olarak, aynı anda yürürlüğe konacaktır. Daha yıllarca öncesinden, bir istatistik çalışmasına girişilmişti; şu ya da bu sanayi dalı için iktisadî programlar hazırlanmıştı; 1920'den başlayarak, Rusya çapında bir Elektrik Komisyonu *(Goelro)*, 1921'de bir İş ve Savunma Konseyi Komisyonu *(Gosplan)*, bütünlüğüne tek bir plan hazırlamakla görevlendirilmişlerdi; ve bu çalışmalar, her türlü planlamayı ertelemiş olsa bile, Yeni Ekonomi Politikası'ndan sonra da sürdürülmüştü.

"Kapitalist rekabet dürtüsünden vazgeçme" kararı alınır alınmaz da, Gosplan, bölgelerde *(Oblplan)*, mağazalarda *(Raiplan)*, kentlerde *(Gorplan)* ve işletme hücrelerinde kurulmuş plan komisyonları ile ilişki içinde, daha önceki incelemeleri de göz önünde tutarak çalışmaya koyulur. Böylece, ilk Beş Yıllık Plan birden ortaya çıkmadı; kuramsal hazırlanışı yedi yıl sürdü, teknik hazırlığı da bir iki yıl aldı.

"Bütün sanayi etkinliklerini plan yoluyla bütünleştirme"ye karar verdikten sonra, Sovyet yönetimi, büyük önem taşıyan bir ikinci kararı aldı: Enerji, ağır sanayi, üretim malları sanayileri olmak üzere, bütün ötekileri yönlendiren kesimlerle ilgili çabaları bir elde toplamaktı bu. Tüketim mallarını hızla çoğaltma sonraya bırakılmış ve böylece halkın rahatlığını geliştirme ikinci sıraya konmuştu. Böylesi bir davranış, uzun vadeli düşünüldüğünde, ihtiyatlı ve etkili görünüyordu; ancak karşılaştığı güçlükler pek büyük oldu: Önce, sermaye eksikliği ve kapitalist dünyadan gelen kredi reddi, donanım için dışardan büyük çapta araç getirmeyi imkânsız kıldı. Öyle olunca da, gerekli nesneleri elde etmek üzere, her yönden içerdeki kaynaklara dayalı dev bir sanayi kurma, giderek ekonomideki değişimi –tam anlamıyla– kendi yağıyla kavrularak gerçekleştirme zorunlu oldu. Öte yandan, hızla sanayileşme ile tarımda kollektifleştirmeyi aynı anda yapmak, yani derinliğine bir sosyal devrime başvurmak kaçınılmaz görüldü. Son olarak, 1930'lu yılları da içine alan dönem boyunca adımlar atıldıkça, savaş tehdidi ve savunma gereklilikleri, sanayileşmeye yeni bir hız dayattı ve uygulanmakta olan planlarda –daha önceden hesapta olmayan– değişikliklere yol açtı. Bununla beraber, planlar gerçekleştikleri kadarıyla, birkaç yıl içinde ülkenin çehresini değiştirmişti; on yılda, geri bir ülkeyi dev bir ek-

onomik güç yapıp çıkarmıştı; aynı zamanda da, Sovyet toplumunun yapısını altüst etmişti.

Birinci Beş Yıllık Plan (1928-1933)

Plan'ın *(piatiletka)* öngörüsüne göre, toplam üretim iki katına çıkmış olacaktır; ancak, esas olarak ülkenin sanayileşmesini ve özel olarak da ağır sanayinin bir bütün olarak gelişmesini istediğinden, sanayinin payı yüzde 300, elektriğinki yüzde 530 bir artış gösterecektir; buna karşılık tarımın artış payı yüzde 36 olacaktır sadece. Her sanayi dalının artış oranı, değişiktir: Üretim araçları için 3,3, tüketim malları için sadece 2'dir; maden sanayisi üretim gücünü üç katına, kimya sanayisi beş katına, inşaat malzemesi 3,6, katı yakacak üretimi 2,5 katına çıkmalıdır. Sanayi işçilerinin sayısı, 11 milyondan 16 milyona ulaşacaktır. 80 milyar ruble isteyecek olan finansman, ulusal emeğin artı-değeri nden oluşacaktır: Her yıl, bütçe, ulusal gelirin yüzde 30'unu yatırımlara ayıracaktır; ona, tasarruflardan alınan ödünçlerle, zorunlu dışalımlara oranla dışsatım fazlası eklenecektir ve söz konusu zorunlu dışalımlar yabancı ülkelerden getirtilecek alet-edevattır, onu sağlamak için de 5 ila 8 milyon ton tahıl satılmalıdır dışarıya.

Bu sanayileşme, büyük iktisadî birimler, yani işletmeler ve bölgeler çerçevesinde gerçekleşmelidir. Yeni fabrikalar, en önemli Amerikan işletmeleri çapında ve gücünde olacaktır: Dniepr elektrik istasyonu; Magnitogorsk, Kuznetsk, Krivoi-Rog, Zaporie maden sanayi grupları; Stalingrad traktör fabrikaları, Rostov ve Nijni-Novgorod tarım makineleri fabrikaları böyledirler; doğuda Ural'larda, Asya'da, merkezlerden ve sınırlardan uzaklarda yeni sanayi merkezleri, yeni maden işletmeleri kurulacaktır.

Neler gerçekleşti bu programdan?

Bu ilk planın gerçekleşmesi eşitsiz ve eksik oldu; kâh bir kötü hasat (1929), kâh dış ticaretin hacim ve değerini en aşağı düzeye indiren dünya iktisadî bunalımı neden oldu buna. Nitelikli olsun olmasın el emeği ile, artan trafik için taşıt araçlarındaki yetersizlik, güçlüklere tuz-biber ekti. Öte yandan, ilk yılın –öngörüleri aşan– sonuçları öylesine bir iyimserliğe yol açtı ki, planı uygulama hızı artırılmak istendi ve "planı dört yılda

gerçekleştirme" formülü ortaya atıldı; tarımdaki kollektifleştirmenin hızlandırılmasının ve bu çabanın gerektirdiği yaşam düzeyinin indirilmesinin neden olduğu hoşnutsuzluk karşısında çabucak vazgeçildi bundan. İkinci yıl boyunca, kömür, çelik, döküm gibi kimi önemli kesimler, öngörülenlere oranla –hatırı sayılır– bir açık verdiler; söz konusu gecikme, üçüncü yıl içinde, kimi dev fabrikaların hizmete girdiği ve tarımda üretimin –makineleşme sayesinde– daha kolay artış sağladığı bir sırada, giderildi.

Bütüne bakıldığında ise, sonuçlar eşitsizlikler gösterir.

İkinci ve üçüncü beş yıllık planlar

Birinci Beş Yıllık Plan'da, temel olarak görülen ağır sanayi ve etkili alanların çoğalması hedefleri uğruna, öteki üretim dalları, hafif sanayi, taşıma, tarımda verimlilik, vb., zararına olarak, her şey feda edildiği halde, onu izleyen dönemde kimi alanlar önceliğini hâlâ sürdürse de, ekonominin bütün kesimlerinde daha eşit bir planlama anlayışı egemendir. Öte yandan, planın uygulanması, daha geniş yatırımlar ve daha kolay bir finansman sayesinde, daha kolay olur.

İkinci planın (1933-1937) sonunda, ağır sanayi, 1928'den beri 6,9 kez ve hafif sanayi de 3,9 kez büyümüştür. Planın bütün olarak gerçekleşmesi yüzde 102'ye ulaşmıştır; ancak dağılım hâlâ oldukça eşitsizdir: Ayakkabılar için yüzde 107, şeker yüzde 104, haddeden geçirme yüzde 100, çelik için yüzde 104, elektrik üretimi için yüzde 96, demir döküm için yüzde 91 ve maden kömürü için yüzde 104'tür gerçekleşme; ancak pamuklular için yüzde 64 ve yünlüler için yüzde 46'dır bu oran. Uzmanlaşmış sanayileri, özellikle kimya sanayisini geliştirmesi beklenen üçüncü plana gelince, ilerleme hızı öncekilerden daha çabuk olması gerekiyordu; ne var ki, İkinci Dünya Savaşı bunu kesintiye uğrattı, 1936'dan beri askerî giderlerin büyük çapta artmasına karşın, 1941'de gerçekleşme yüzde 70 dolayındaydı.

İkinci Dünya Savaşı'nda, Alman orduları Sovyetler Birliği'ne daldıklarında, sanayileşme davası kazanılmış bulunuyordu ve tarımda kollektifleştirme hemen hemen başarılmıştı; özel ticaret ve sanayi tasfiye edilmişti: Dünyanın üçüncü, Avrupa'nın da ikinci iktisadî gücü

olmuştu Sovyetler Birliği; demir, petrol, altın üretiminde dünyada ikinci; elektrik enerjisi, demir döküm, çelik, pamukta üçüncü; maden kömürü ile otomobil motorunda dördüncüdür, vb. Bu gelişmenin en göz alıcı örneği de, elektrik üretiminde alınmış mesafedir kuşkusuz: 1928'de 2.500 milyon kilovatsaat olan üretim, 1938'de 40 milyara varmıştır; ve söz konusu enerjiyi sağlayanlar da, dev termik santrallar kadar, en önemlisi Dniepr olmak üzere suyla çalışan santrallardır. Kautçuk sanayisindeki göz alıcı gelişmeyi de bunlara eklemeli.

Ekonominin başta gelen "darboğaz"larından biri olmayı sürdürse de, taşımaya da çeki düzen getirilmiştir. Kanal ve ırmak şebekeleri hale yola konmuş, yeni kanallar açılmıştır. Ancak, taşımanın asıl ağırlığı demiryollarının sırtındadır; ülke, demiryollarıyla gerçekten kuşatılır.

Ne var ki, bu sanayi atılımı yeni nitelikler göstermektedir.

Sanayi atılımının yeni nitelikleri

Bu sanayinin çehresi p e k d e ğ i ş i k t i r: Sadece dev boyutlar taşımasında değil, yapısında olduğu kadar coğrafi dağılışındadır da farklılık. Gerçekten, tüketim malları üreten sanayi, üretim malları üreten sanayinin, 1913'te iki katı, 1929'da da ondan yüzde 50 üstünken, durum artık öyle değildir: 1940'ta artış oranı üretim malları için 22 ise, tüketim malları için 6,5'tir. Tarımda üretim 1913'e oranla yüzde 57 artmışken, sanayide üretim yüzde 714 gelişme göstermiştir. Birliğin dünya ticaretindeki –hep sınırlı olan– yeri, dünya iktisadî bunalımı ile iç tüketimin artması sonucu, daha da azalmıştır. Ülkenin iktisadî yapısındaki değişikliği gösteren bir başka nokta, dışsatımda mamul maddelerin artan payıdır; onun yanı sıra dışarıdan hammadde getirtilmesi de fazlalaşır.

Bu gelişmeyi daha da önemli kılan, kapitalist dünyayı kırıp geçiren sürekli bir ekonomik bunalımla aynı zamana rastlamış olmasıdır: O dünyada üretim artan bir hızla çökerken, Sovyetler Birliği'nde bir ü r e t i m d e v r i m i yaşanmaktadır. O kadar ki, Birleşik Devletler, Büyük Britanya ve Japonya, gelişmelerinin en parlak dönemi boyunca yılda yüzde 5 dolayında bir kalkınma hızı elde edebilmişken, Sovyetler Birliği, 1928'den 1940'a kadar, yıllık 13-14 gibi bir büyüme hızını yakalamıştır.

Söz konusu ilerlemenin kaynağında, okulları gitgide çoğaltılan teknik eğitimin yetiştirdiği kadrolar vardır; dışarıdan da, 20.000'i aşkın teknisyen ve uzman çağrılmıştır; gözalıcı işçilerin *(udarnik)*, maden işçisi Stakhanov'un ortaya koydukları çalışma örnekleri ile, sanayinin ve kültürün bütün dallarında, insanları üretimde rekor kırmaya yüreklendiren "sosyalist yarışma"nın katkısını da hesaba katmalı.

Böylece, Sovyetler Birliği, Sanayi Devrimi'nin aşamalarını bir atılışta kateder. O tarihe değin, tarım ülkeleri ağır ağır sanayileşir, ama bir yandan da ileri kapitalist ülkelere mali bağımlılık içine düşerlerken, Sovyetler Birliği 1939'da dünyanın üçüncü sanayi gücü olmuştur ve bunu da yabancı alacaklılar yararına bağımsızlığından bir şey yitirmeden başarmıştır; şimdi elinde, her türlü askerî güç için gerekli sağlam bir sanayi temeli vardır. Öyle de olsa, kişi başına üretim düzeyi, öteki sanayi ülkelerine kıyasla pek düşüktür hâlâ.

Son olarak, en büyük yenilik, devletin ekonomiye sistemli ve bütünlüğüne müdahalesinde görülmektedir. O tarihe değin, ekonomiyi yönlendirme ve denetleme çabaları, savaş sırasında olmuş ve koşulların dayattığı geçici müdahaleler olarak ortaya çıkmıştır. Sovyetler Birliği'nde ise, bir devlet, ilk kez barış zamanında, kendi ekonomi sistemini, bütünlüğüne yeniden örgütlemekte ve denetlemektedir. Böylece, daha sonra yığınla ülkenin arkasından gideceği bir örnek konmuştur ortaya. Öte yandan, söz konusu olan, bir ülkenin iktisadî etkinliğini varolan sistem çerçevesinde uyumlu kılmak ve eşgüdüme kavuşturmak değildir sadece; onu baştan aşağıya değiştirmek ve sosyal yapıyı tepeden tırnağa yeniden kurmaktır.

BİR KITANIN DEĞİŞTİRİLMESİ

Sanayileşme ve kollektifleştirme, Sovyetler Birliği'nin üstüne kurulu olduğu "dünyanın altıncı bölümü"nün maddi görünüşünü değiştirdi; üretimin yöntemlerinin değiştiği bir sırada, insan kitlelerinin dağılışı, üretim merkezlerinin yer değiştirmesi kökünden farklı bir çehreye büründü.

Nüfus hareketleri ve kentleşme

Sovyetler Birliği'nde, hızlı bir iktisadî gelişme ile aynı anda önemli bir nüfus çoğalışı oldu.

1914'te 145 milyon olarak kestirilen nüfus, 1926'da ilk nüfus sayımıyla 147 milyona çıkmış bulunuyordu. Savaşın, yetersiz beslenme ile 1921-1922 yıllarındaki kıtlığın yol açtığı –özellikle tifüs olmak üzere– salgınların, iç savaştaki kıyımların, siyasal göçün sonucu olan insan kaybı, 15 ile 25 milyon arasında tahmin edilmişti. İç savaşın arkasından, ülkenin kimi bölgelerini kırıp geçiren 1932-1933 yıllarının büyük kıtlığına karşın, hızlı bir nüfus artışı olur. Doğumların ölümlere göre fazlalığı, 1930'da binde 19'dur ve 1938'de binde 20,5'e yükselir. 1939 nüfus sayımı, 170 milyon insan saptar ki, 1926'dan beri 23 milyon dolayında bir çoğalma olmuştur; sağlık koşullarının en çok düzeldiği yerlerde artış daha hızlıdır; ve 1939'daki bu nüfus, şaşırtıcı biçimde gençtir, yirmisinden aşağı olanlar halkın yüzde 45,1'ini oluşturmaktadır.

Nüfusta hareketlilik de, 1870 ile 1920 arasındaki Amerika Birleşik Devletleri'ni ve XIX. yüzyıl İngiltere'sini hatırlatacak biçimde, göz alıcıdır. Nüfus hareketleri savaş boyunca fazla bir iz bırakmamıştır; ancak, sanayileşme politikasının yürürlüğe girmesiyle, nüfusun sistemli olarak dağıtılması da başlar. Söz konusu olan, doğal kaynakların rasyonel olarak işletilmesi; bu arada taşıma giderlerini en aza indirmek, enerji ve maden üreten merkezlerin fabrikalarını birbirine yaklaştırmak, ülke içinde –sınır bölgelerinden uzakta– yeni sanayi merkezleri kurmak, üretim merkezlerini de eşit biçimde dağıtmaktır. Böylece, yetersiz işletilen ya da henüz hiç işletilmeyen, ya da ulaşım yollarına, özellikle de deniz ve ırmak taşımacılığına yakın –kaynakça zengin– bölgelere doğru, büyük köylü kitleler yöneltilir ya da çağrılır; kırsalın makineleştirilmesi de bu toprakların işletilmesini mümkün kılmıştır.

1926'dan 1939'a, yani 12 yılda, köylerdeki 23 milyon insan, böylece kentlere taşınır. Zaten 1923'ten 1927'ye kadar, nüfusu 100.000'i aşkın kentler 22'den 31'e çıkmıştır; 1939'da böyle 82 kent vardır ve bunun 41'inde 200.000'den fazla insan oturmaktadır. 1927'den 1939'a değin, kent nüfusu 26.300.000'den 55.900.000'e fırlamıştır; buna karşı kırsaldaki nüfus 120.700.000'den 114.600.000'e inmiştir. 1939'da, kentlerde otu-

ranların 2/5'i köylü kökenlidir ve 12 yıla yakın bir süreden beri oraya gelip yerleşmiştir. Rusya, tarihinde ilk kez olmak üzere, Batı Avrupa'nın uzun süreden beri gelip durduğu bir menzile erişmiştir: Nüfusun doğal artışından yararlananlar, sadece kentlerdir. Bu arada, mantar kentler, sadece Avrupa'ya özgü bir olay değildir; Asya'nın yeni sanayi merkezleri de aynı göz alıcı ilerlemelere tanık olmaktadır.

Eski kentlerin görünümü değişir: Geçmişteki önemli rollerinden birini, pazar olmayı, özel ticarete son verildiği için, yitirirler; banliyölerinde sanayi yaratıldığında uydu kentlerle çevrilirler, yoksa bitkisel yaşama geçerler ve gerilerler. Hammadde kaynaklarının yakınında kurulmuş yeni kentlere gelince, bunlar fabrika-kentler dir; bütün nüfusu sanayi işletmelerince çalıştırılır. Kent nüfusunun çoğalışı bir inşaat hummasına da yol açar, çünkü pek çetin bir sorun, "lojman bunalımı" vardır. Yeni yapılar, bireysel küçük evler de olsa, daha çok dev işçi siteleri, kollektif mahaller ve kamu yararı için yapılmış binalardır: Okullar, dispanserler, doğum evleri, hastahaneler, toplantı yerleri, oyun ve tiyatro salonları, stadlardır. Kent nüfusu her yanda tek biçim almıştır: İnsanların hepsi işçidir ya da memurdur; ne yaşam biçimleri ne de giyinişleri arasında hiçbir fark yoktur.

Öte yandan, bozkırlar şenlenir ve sanayileşirken, göçebe nüfus –mümkün olduğunca– yerleşik yaşama geçirilir. Orta Asya'nın göçebe ya da yarıgöçebe halkları, yayla ve sabit yerler arasında yaşamını sürdürse de, yapay çayırların yetiştirildiği ve orman ve madenlerin işletmeye açıldığı yerlerde ağır ağır yerleşip kalırlar ve böylece yerleşik yaşam ilerler.

Ülkenin değişen yüzü, sanayinin yapısı ve üretim merkezlerinin yer değiştirmesi

Ülkenin görünüşü bile derinden derine değişir.

Önce, tarlalar tanığıdır bunun: Her doğrultuda, göz alabildiğine uzayıp giderler; üzerlerinde hiçbir sınır çizgisi yoktur; eskinin, santimetreyi bile hesapta tutan mozaik görünümü kaybolmuştur ve kolhozlar, yekpare yüzlerce hektar toprağı aynı yöntemle işlemekte, ekip biçmektedir artık. Yeni tarım ekonomisi, köyün niteliğini de değiştirmiştir: Çitleri ve bahçeleriyle kolhoz evlerinden oluşan konut, şimdi kollektif olan işletme yapılarından ayrılmaktadır; o yapılar da, silolar, ahırlar, hangarlar, kooperatif mağazaları, dispanserler, toplantı salonları ve

okullardır ve büyük su deposunun çevresinde toplaşmışlardır. Ekili alanlar da genişler: 1913'te 105 milyon hektarken, 1928'de 113, 1938'de 140 milyona ulaşır. Akaçlama, sulama, erozyon ve kum istilasına karşı koruma, yığınla toprağı tarıma kazandırmıştır; çeşitli bölgelerde, Beyaz Rusya'da, Leningrad ve Moskova yöresinde, Batı Sibirya'da, toplam 4 milyon hektar bataklık kurutulur, bağ-bahçeye dönüştürülür. Bir o kadar toprak da sulamayla kazanılır. Toprak ıslah edilirken, tarım biliminin verileri de yardıma gelir: Pamuk Güney Rusya'ya yayılırken, buğday da kuzeye ve Orta Asya'ya doğru genişler. Lyssenko Bitki Üretim Enstitüsü'nün çalışmaları sayesinde, ekilmiş bitkilerin yetişme süresi kısaltılır ve ekim alanı kutup bölgesine kadar yayılır. Yeni bitkiler tarıma kazandırılırken, her bölgeye en iyi yapabileceği tarım, en iyi yetiştirebileceği bitki türü bırakılır.

Sanayide yeni örgütleniş, *trust* ve *kombina* üzerine kurulur: *Trust*ler, ufki planda sanayi birimlerini gruplandırır ki, 1940'ta 640 trust 573.000 işletmeyi yönetmektedir; kombinalar ise, etkinlikleri birbirine bağlı işletmeleri, yukarıdan aşağıya bağlar.

> Bu kombinalar, pek geniş bir alana yayılmış, on binlerce işçi çalıştıran ve belli bir alanda üretimde eşgüdüm sağlayan, gerçekten "dev" kuruluşlardır. Örneğin 1927'de kurulan Magnitogorsk Kombinası böyledir: Bir dağın eteğinde yerleşmiştir ve 1941'de 2 milyon ton çelik üretir; kok fırınları, yüksek fırınları, haddehaneleri, kimya ve çimento fabrikaları, elektrik santrallarına sahiptir. Bir başka örnek olarak, Moskova'da Mikoyan et kombinası, 10.000 işçi çalıştırır, 43 kilometrelik bir alana yayılır, her gün 10.000 kesim vardır içinde; bunun yanı sıra, albumin, ilaç maddeleri, yapıştırıcılar, vb. üretilir.

Bununla beraber, Üçüncü Beş Yıllık Plan bir değişiklik tasarlar: "Sanayi devi", en iyi örgütleniş tipi olarak görülmemektedir artık; en iyisi, iktisadî planda olduğu kadar sosyal planda da sanayi işletmelerini yaymak, daha çok üretim merkezlerine ayırarak, hepsini geniş bir bölgesel sistem içinde gruplandırmaktır, denir.

Öte yandan, yeni maden rezervlerini araştırma ve üretimin merkezlerini Doğu'ya aktarma isteği, maden ve sanayi merkezlerinde büyük değişikliklere yol açar. Petrolde, Kafkasya bölgesi önemini korusa da, maden kömüründe, demirde, bakırda, Ural'lardan başlayarak Orta Asya'ya doğru zengin

kaynaklar keşfedilir ve işletmeye açılır. Dokuma sanayisi de, hammadde üreten bölgelere doğru kayar: Orta Asya'nın pamuğu gözalıcıdır; Kafkasya ve Güney Ukrayna yünde başta gelir; tütün sanayisi, güneye, Gürcistan'a yönelir.

Bütün bu süreç içinde, en çarpıcı değişikliklere uğrayanlar, Asya'nın üçte birini oluşturan Rus Asya'sı ile Kuzey Kutup bölgesi olmuştur kuşkusuz. Asya'da bu değişiklikler, şenlenmenin çabukluğu, insanların hareketliliği ile yaşam biçimlerindeki değişmenin sonucudur. Sibirya, 10 milyon insanı çeker ve bunlar, yüzyılın başlarında olduğu gibi, sadece memurlar, askerler, toprak arayan köylüler değil, işçilerdir çoğu, maden ve fabrikalarda çalışmaya gelmişlerdir. Uzakdoğu'daki topraklarda, 1940'ta 3 milyon kişi yaşamaktadır, ve nüfus 1926'ten beri de beş misli artmıştır; kentler boy atar. Kafkasya'da, başta Bakü ve Tiflis olmak üzere, iktisadî uzmanlaşma ile sanayileşme, artan nüfusla beraber, önemli gelişmeler içine gelip girer. Orta Asya'da, en çok değişiklik gösteren, zengin madenleriyle özellikle Kazakistan'dır. Bir zamanların "açlık bozkırı", yeni fabrika-kentlerle donanır; göçebe halk da, hayvan yetiştiren kolhozlara dönüşürler. Bütün Orta Asya'da, 1926'dan 1939'a değin, nüfus yüzde 25,6'dan yüzde 45,7'ye kadar artsa da, orada da bu çoğalmadan yararlanan esas olarak kentler olur. Sulamayla yapılan tarım, baraj ve kanallarla gelişir; dokuma sanayisi ilerler. Orta Asya'nın tamamı, demir dışında maden sanayisinde Sovyetler Birliği'nin başta gelen merkezidir.

Kutup bölgesine gelince, yöntemli ve üstün bir gayret sonucu, o yöreler, vaktiyle düşünülmesi bile imkânsız olan etkinlik ocaklarıyla donanır. Söz konusu bölge üstüne bilgilenmemiz daha da zenginleştirilirken, yeni madenler keşfedilir ve işletmeye açılır; onların yanı sıra, kereste ve selülozu, gemi yapımcılığını, balık konserve fabrikalarını içine alan bir sanayi bölgesi ete-kemiğe bürünür. Bilginlerin inatçı çabaları sayesinde, yiyecek bitkilerini yetiştirme sınırı daha kuzeye doğru genişler. Uzak Kuzeydoğu'da, başta Yakutlar olmak üzere göçebe halklar diyarında, yeni bir kutup uygarlığı doğmaktadır: Geyik ve sığır yetiştiren kolhozlarıyla, kışlık istasyonlarıyla ve başka olanaklarıyla...

BÖLÜM III

TEMELLERİN ALTÜST OLUŞU

Lenin, 1918'de şunları yazmıştı: "Sosyalizm, sınıfların ortadan kaldırılışıdır. Sınıflara son vermek içinse, her şeyden önce toprak sahipleriyle kapitalistleri devirmek gerekir. İşin bu bölümünü tamamladık, ancak bu bir bölümü de olsa en az bölümü değildir. Sınıfları ortadan kaldırmak için, ikinci olarak, işçiyle köylü arasındaki farklılıklara son vermeli, hepsini "işçiler"e dönüştürmeliyiz."

Yeni Ekonomi Politikası'nın (NEP) verdiği molada, bir kent burjuvazisi *(nepmen)* ile tarımda bir sınıfa *(kulaklar)* hızla yol açması, Ekim Devrimi'nin elde ettiği ilk sonuçları yıkmakla tehdit etmişti; planlama ve sanayileşme politikasıdır ki, kırsalı ve bütün üretim araçlarını kollektifleştirerek, bu sonuçları kesinliğe kavuşturmuştur.

YENİ İKTİSADÎ TEMEL

"Sovyet kıtası"nın işletmeye açılışı, boyutları bakımından Amerikan kıtasında yapılanla karşılaştırılabilir; ne var ki, kimi temel görünüşleriyle ondan farklıdır. O, önce devlet eliyle ve devletin yaptığı bir plan marifetiyle gerçekleştirilmiş olup, bireysel kazanç amacıyla özel girişimin eseri değildir. Öncelik, belli bir genel çıkar anlayışı gereğince donanım malları üretimine verilmiş ve üretim, verimlilik ve bireylerin satın alma gücü kaygısı duyulmadan, bir bütün olarak örgütlenmiştir. Son olarak, mülkiyetin hukuksal yapısı temelden farklıdır: Kapitalist ekonomi, özel mülkiyet ve girişim özgürlüğü üzerine kurulu olduğu halde, Sovyet ekonomisi kamu mülkiyeti ve girişimini esas almıştır.

Nasıl?

Sosyalist mülkiyetle bireysel mülkiyet

Sovyet yönetimi, üretim araçları üzerindeki özel mülkiyete **son vererek, toprak, ormanlar, madenler, fabrikalar, bankalar**

üzerine devlet mülkiyeti ni kurdu. Bu kamusal kesimin yanında, bir özel kesime dokunmadı: Bu kesim de, ya kooperatifler gibi kollektif ya da köylü olsun zanaatçı olsun özel çabalardan oluşuyordu; tek koşul, ortaya çıkarılan ürün, bireysel çalışmanın eseri olmalı, başkasının emeğini sömürmemeli idi. Son olarak, yurttaşların kendi çalışmalarının geliriyle elde ettikleri de özel mülkiyete giriyordu. Böylece, Sovyetler Birliği yurttaşlarının özel mülkiyet hakkı, esas olarak bir "tüketici" role sahipti; kişilerin kendi emek gelirleriyle ve biriktirdikleriyle satın aldıkları tüketim ve konfor nesneleri üzerinde söz konusuydu: Konutlar, ev eşyası, vb. Bir insan, bir küçük işletmenin sahibi olabiliyordu; şu şartla ki, yanında hiçbir işçi çalıştıramazdı, yani bir üçüncü kişinin emeğinden kazanç sağlayamazdı. Bir demirci, bir ayakkabıcı ya da kimi küçük ticaret meslekleri buraya giriyordu.

Kişisel mülkiyet, sadece "bireysel ya da aile ihtiyaçlarına yanıt vermeye yarayan nesneleri" içine alıyordu; bu tür mülkiyetin görevi, 1936 Anayasası'nın tanımladığı gibi, yurttaşın ve ailesinin kişisel ihtiyaçlarını karşılamak, ya da ona rahat bir kültür yaşamı olanağı sağlamaktı. Böylece, kişisel tüketim nesneleriyle bireysel üretimden doğan şeyler üzerinde miras hakkı vardı: Oturulan ev, gelirler, biriktirilen para, günlük kullanıma giren ev eşyası, kişisel nesneler, işte bu kişisel mülkiyete giriyordu.

Kırsalın kollektifleştirilmesi

Bununla güdülen amaç, tarımı yeni temeller üzerine oturtmak; çoğu birer avuç durumunda ve öyle olduğu için de akılcı bir tarımın gelişmesine engel oluşturan milyonlarca toprak parçasını bu özel işletme dağınıklığı ndan kurtarmak ve birleştirmektir. 1927'deki Komünist Parti'nin XV. Kongresi şu karara varır: Bireysel ekonomiye karşı "sosyalist saldırıya geçilecek" ve sosyalist kesim geliştirilecektir; bu sonuncusu, 1928'de, 376.000 aileyi –köylü işletmelerin yüzde 1,5'u– barındıran 33.000 kolhozu ve 600.000 emekçiyi içine alıp tarımsal üretimin yüzde 3 ila 4'ünü sağlayan 4.000 sovhozu kapsıyordu henüz. 1929'dan başlayarak, Birinci Beş Yıllık Plan'ın yürürlüğe konmasıyla, kolhozlar hızla çoğaldı; onların oluşumunu yüreklendirmek ve köylülerce materyel kiralayacak "Makine ve Trak-

tör İstasyonları"nı kurmak amacıyla 250.000 sanayi işçisi köylere gönderildi. Kooperatifler halinde gruplaşmış köylülere, satın almalarda devletin tercihini sağlayan bir sözleşme ile astarlanmış kollektifleştirme, özellikle Ukrayna, Aşağı-Volga, Kuzey Kafkasya, Kırım gibi fazla ürün sağlayan bölgelerde hızla ilerler; aynı zamanda, *kulaklar*a karşı hareket yoğunlaşır: Yüksek vergi, mallarına el koyma, sürgün birbirini izler, 1929-1930 kışında, kollektifleştirme canlılığını sürdürür, ancak hoşnutsuzluğu gösteren yığınla da olay vardır. Stalin, *Başarı Başımızı Döndürüyor* adlı yazısında köylüleri yatıştırır; köylülerin kolhozlardan çekilebilmelerine izin verilir ve bölgeden bölgeye değişmek üzere, yarı yarıya bir azalış olur; 1931'de hareket tekrar başlar ve artık duraklamaz: Kollektifleştirilmiş işletmeler, 1930'da yüzde 23,6 iken 1934'de 52,7'ye, 1931'de 71,4'e, 1936'da 90,5'e, 1940'ta 96,9'a çıkar.

İlk yıllar boyunca, yasalar, k o l l e k t i f i ş l e t m e n i n k o ş u l l a r ı nı açıklığa kavuşturur: Tembelleri çalışmaya zorlamak için parçalı çalışma, inekleri ve kümes hayvanlarını ortaklaştırma yasağı, kolhozda yaptığı çalışmadan kendisine kalanı pazarda satma hakkı böyledir. 1935'te bir başka yasa, *Kolhoz Yasası*, şu ilkeleri koyar: Mülkiyeti devlete ait topraktan kolhozun sürekli yararlanma hakkı vardır; her üye, evi, bağı ve bostanı üzerinde mülkiyet hakkına sahip olduğu gibi, bir inekle birçok keçi besleyebilir. Böylece, barınma yerleri, küçükbaş hayvanlar, bahçe, kollektifleştirme dışında kalır. Kolhozlar değişik çaptadırlar: 500 ila 3.200 evi içine alır.

4.000 s o v h o z , devlete ait olan ve sanayi kuruluşları gibi çalışan tarım işletmeleridir. Ve dev işletmeler oluştururlar: Çünkü bir tahıl sovhozu 5 ila 8 bin hektarlık ekili bir alana denk düşer; bir hayvancılık sovhozunun toprağı 20.000 hektara ulaşabilir ve elinde binlerce hayvan vardır. Sovhozlar –pamuk, buğday, koyun, süt ve tereyağı, vb. olmak üzere– uzmanlaşmışlardır; alabildiğine mekanik donanım içindedirler ve uzmanlıklarına göre *tröst*lerde birleşmişlerdir. Kapladıkları alan, 1928'de 1.700.000 hektar iken, 1932'de 13.200.000'e ve 1936'da 16 milyon hektara çıkmıştır. Hükümet, aralarından bir miktar toprağı komşu kolhozlara verdiğinden, sayıları 1932'de 4.337 iken 1938'de 3.961'e düşer. Öte yandan, çalışanların durumu da, kendilerine bir toprak parçası verilerek, kolhoz emekçilerininkine yaklaştırılır.

K o l h o z , söylediklerimizden de anlaşılacak, tarımsal işletmenin başta gelen biçimidir.

Toprağa, işletme yapılarına, makinelere, hayvanlara, yasanın kolhozda çalışmanın bireysel mülkiyetine sokmadığı ne ki var, toplu olarak sahiptir. Kolhozun içinde, çalışma kurallarını seçilmiş bir yönetim kurulu hazırlar ve genel meclisçe kabul edilir. Üyeler, birlikte çalışırlar, ancak ürün her birinin sağladığı emeğin oranına göre bölüşülür; ölçü birimi "iş günü"dür ki, işlenen belli bir toprak parçasına ya da harmanlanan belli bir buğday miktarına denk düşer. Bütün tarım çalışmaları bir iş gününü karşılayacak biçimde yedi kategoriye bölünmüştür; her üye, bu birimlerin en az belli bir bölümüne emek vermiş olmalıdır. Tarım makineleri devlet mülkiyetinde olup, Makine ve Traktör İstasyonları'nda toplaşmışlardır; bir otuz kadar kolhoza bir makine düşer ve kullanma karşılığı olarak aynen ya da nakten bir ödemede bulunulur.

Elde edilen ürünün devletçe saptanan bir bölümü ona teslim edilir ve karşılığı devletçe ödenir; bir bölüm, istasyon hizmetlerine gider; bir başkası, kolhoza tohumluk alınmasına ve ihtiyatlara harcanır; kalan da, sağlanmış işgünü sayısına göre, kolhoz üyeleri arasında bölüşülür. Böylece, kolhozlu, kollektif işletmedeki çalışmasından, kendisine ait toprak parçasıyla hayvanlardan elde ettiğine *sahiptir; onu, ister* pazarda ister kooperatifte, istediği fiyata satabilir; dışarda, köyde ya da kentte yapacağı çalışmasının karşılığı da kendisinindir.

S a n a y i ye gelince... Toprak gibi, öteki üretim ve mübadele araçları, yani madenler, fabrikalar, taşıtlar, bankalar da devlete aittir. Onların işletilmesi, planın hükümlerini yerine getiren özel kuruluşlara bırakılmıştır. Böylece ekonomi, bu alanda, mülkiyet açısından olduğu gibi işletme biçimi açısından da, baştan aşağıya sosyalleştirilmiştir.

Planın hazırlanması ve işletmelerin çalışması

Planlar, Sovyetler Birliği'nin iktisadî ve sosyal yaşamını b i r b ü t ü n o l a r a k kapsarlar.

Her plan, işletilen ya da işletilmesi düşünülen bütün kaynakların, iktisadî güçlerin durumuyla gelişme olanaklarının ayrıntılı bir incelemesi üstüne kuruludur; planı, ekonomistlerle,

her disiplinin uzmanları yaparlar; bu bir "perspektif plan"dır, yani uzun süreli bir dönem için (5 yıl) bir program koyar ortaya ki önemli yapı değişikliklerine gitmenin tek aracı budur; plan, aynı zamanda kısa süreli –genellikle yıllık– planlar da öngörür ki, çalışmalar sırasında ortaya çıkan yeni olanakları göz önünde bulundurup işlerin yürüyüşünde sürekli bir uyarlama sağlarlar.

Böylece, hükümet direktifleri saptar; sadece, teknik bir belgeleme ve danışma organı olan *Gosplan*, her sanayi dalının görevlerini belirler; daha alt planlama organları, bu tasarıları inceler, onların gözlem ya da önerileri tekrar *Gosplan*'a gelir ve o, bütünlüğüne kesin planı saptar. Bundan sonra, alt aşamalar, bu planın, her sanayi bakanlığının uzman kadrolarının *(Glavki)* gözetim ve denetiminde uygulamasını sağlarlar.

Plan, her üretim dalı ile bölgesel birimin tüketim ve donanım mallarının miktar ve niteliğini saptar; bütün bunların nasıl bölüşülüp dağıtılacağını gösterir; dışarıya satılacak miktarı işaret eder; her teknik kadro ile kalifiye işçileri yetiştirmenin zorunluluğu aşikâr olduğundan, eğitime sözü getirip onların, ihtiyaçlara göre uzmanlaşma ile kalifiyeleşmelerinin oranlarını belirlemeye çabalar.

Yatırımları gerçekleştirmek için önemli dış kredilere bel bağlamak mümkün olmadığından, plan, para bakımından ulusal emeğin artı-değerince desteklendi ve bunun da biçimleri, işlemlere, kazançlara, tüketime belli bir vergi koymak oldu; yabancı kredilerle altın ve platin rezervleri, dışsatımın dışalımdan fazla oluşu pek sıradan bir yer tuttu. Böylece, halkın gönenci gelecek kuşaklarınkine feda edildi.

Her işletmenin de, kendi teknik planı ve özel mali planı vardır; bu sonuncusunun dayandığı ilke de şudur: Her üretim artışı, perakende fiyat düzeyini indirirken, ücretlerde artışı da getirmelidir beraberinde. İşletmelerin, gerçek bir özgürlüğü vardır: Muhasebelerinde özgür oldukları gibi, başka müteahhit işletme ve müşterilerle de istedikleri gibi sözleşme yaparlar; ellerine geçeni de istedikleri bankaya yatırırlar. İşleyişleri, dışardan bir yardıma gerek duyulmayacak bir verimlilikte olmalıdır. Her birinin, bir üst makamca atanan ve işten çekilen bir sorumlu yöneticisi vardır. Kötü yönetim, savsaklama, niteliksiz mal üretimi ve bilinç eksikliği cezalandırılır.

İşletmelere kısa vadeli yardımları Devlet Bankası *(Gosbank)* ve uzun vadeli yardımları da görevli özel bankalar yaparlar. İşletmeler, *Gosplan*'ın planladığı maliyet fiyatlarını indirebilir ve tasarrufta bulunabilirler; iyi yönetildiklerinde bunu yapmak zorundadırlar da.

Yatırımlara ve yardımlara özelleşmiş bankalar aracılığıyla kaynak sağlayan devlet bütçesi dir; böylece, ekonominin finansmanı, büyük bölümüyle, bireysel tasarruflarla değil, başta vergiler olmak üzere, kollektif ve zorunlu tasarrufla sağlanır.

Zanaatçılık ise silik bir rol oynar.

Ya ticaret?

Ticaret örgütü

Ticaret de planlanmıştır ve niteliği de, ticaret sermayesinin bütünüyle ortadan kaldırılmış olmasıdır. İç ticaret, devletin ya da kooperatiflerin elindedir. 1937'de kentlerde, yüzlerce tüketim kooperatifinin başı çektiği yoğun bir ticaret vardır. Tarımsal ticaret in önemli bir bölümü ise, "tacirsiz bir pazar"a, kolhoz pazarına bırakılmıştır: Bireysel bir nitelik taşır o ve rekabete dayanır; kolhozlu satıcılar, sattıklarını bizzat kendileri üretmişlerdir ve özgürce satabilecekleri miktardır bu, fiyatları da serbestçe saptarlar; ne var ki, bu fiyat, kıtlık dönemi dışında devlet mağazalarındaki fiyatlardan pek farklı değildir.

Ticaret işletmesinin sahibi, ister devlet ister kooperatif olsun, plan çerçevesinde alım-satım serbesttir, kâr da edilir zarar da. Böylece, bir rekabet ortamı vardır. Herkes, kazancından ve yaptığı işten vergisini öder ve elde ettiğiyle yatırıma gider.

Devlet ticaretinde, satış fiyatları planca saptanır; alıcı ve satıcı işletmeler için bu fiyatlara uyma zorunluluğu vardır. Onları saptarken de, maliyet fiyatı ve vergi miktarı göz önünde tutulur ve bunlara "ticari bir ekleme" yapılır. Reklam giderleri olmadığından, faizler de bir ağırlık taşımadığından, fiyatlar şişmez; dağıtım giderleri ise, devede kulak kabilindendir; öyle olunca da kazanç artar. Ne var ki, ticaret örgütlerinin sağladığı kazançlar yine de ahım şahım değildir. O yüzdendir ki, büyük iktisatçı Charles Bettelheim şöyle diye-

bilmiştir: "Sovyet ticareti, kazanç için değil, tüketicilere hizmet için çalışan bir ticarettir".

1934'te, iki komiserlik, iç ticaretle besin sanayisi komiserlikleri, dağıtımı yönlendirir, fiyatları düzenler, perakende satış örgütlerini denetler, toptancı ve perakendeci devlet mağazalarını yönetir.

Şunu da söylemeli: Planlamanın ilk yıllarında, ürünlerin hemen hemen tamamında bir kıtlık yaşanır; herkese gerekli maddeleri sağlayabilmek için, hükümet de karne usulüne başvurmak zorunda kalır. 1928'de Moskova'da uygulanan, sonra büyük kentlere yaygınlaştırılan ve sonunda 1929'da da Sovyetler Birliği'nin tümünü içine alan karne usulü, günlük bütün yiyecekler için uygulandı ve "kapalı mağaza" denen bir mağazaya yazılmak zorunlu kılındı. Öte yandan, bu yasal pazarın yanı sıra, kâh göz yumulan kâh arkasına düşülen bir yaşa dışı pazar ortaya çıktı ki, trampaya başvuruluyor, mücevherat, altın ve yabancı paralar kullanılıyordu. Bununla daha ciddi mücadele etmek amacıyla, 1932'de, bir ikinci yasal pazar yaratıldı: "Ticari mağazalar" denen yerlerde, kaydolmadan ya da karne gösterme gereği olmadan, kapalı mağazalardakinden hayli yüksek fiyata istenileni satın almak mümkündü; 1935'te karne usulüne son verilince, her iki mağaza türü birleşip kaynaştılar. Böylece, aynı anda, farklı fiyatlar uygulanan çeşitli ticaret devreleri ortadadır: Normal ticaret yapanlardan yüzde 10 ila 15 aşağı fiyata satan kooperatif işletmeleri; serbest fiyatla ya da vergilendirilmiş fiyatla alışveriş yapan devlet mağazaları, bir de yiyecek maddeleri için kolhoz pazarlarıdır bunlar. Bununla beraber, tüketim maddeleri hiçbir zaman ihtiyaçları karşılayacak denli yeterli miktarda üretilmedi; nüfusun artışı da, tüketim maddelerinin artışından çok daha hızlı olduğundan, ihtiyaçlar asla tamı tamına giderilemez oldu. Öyle olduğu içindir ki, devlet, perakende fiyatlarında oynayarak, ya da çifte pazar sisteminden yararlanarak, tüketiciler üzerinde bir baskı uyguladı.

Dış ticarete gelince... Özel girişime hiçbir yer verilmeden millileştirilmişti.

Uygulamadaki güçlükler

Ekonominin yeni yapısı hemen rayına oturmadı ve kimi zaman ciddi sarsıntılar geçirdi. Ancak, deneyim ilerledikçe, ilk

yılların eksikliklerini ya da yanlışlarını düzeltme mümkün oldu. Sanayinin sosyalizasyonu, birinci beş yılda aşağı yukarı gerçekleşmişti. Oysa tarımdaki kollektifleştirme böylesine hızlı olmadı ve köylülerin pek ciddi direnişleriyle karşılaştı; söz konusu direnişler, baskı önlemlerine yol açarken, uzun yıllar üretimi frenledi, kimi zaman –özellikle hayvan yetiştirmede– verimi azalttı bile. Kırsalda "Devletin başta gelen stratejik mevzii" durumundaki Makine ve Traktör İstasyonları, tarımda uyguladıkları denetim ve işbirliği sayesinde, söz konusu kollektifleştirmeyi kolaylaştırmışlardır.

Sanayi planının yürürlüğe konulması, bir başka türden ve çok daha karmaşık güçlüklerle karşılaştı. Gerçekten, sanayi planı, birbirini karşılıklı olarak etkileyen bütün kısmi planlar, yani yatırım, donanım, el emeği, enerji, taşıma, vb. planları arasında sıkı bir işbirliğini gerektiriyordu; her yıl yıllık planın, asıl perspektif planını düzeltmesi, yeni gereklere ve elde edilen sonuçlara uyarlı hale getirmesi gerekiyordu. Oysa, birinci planın çoğu bölümü, koşullarla ilgili yeterli bir bilgi olmaksızın "kestirmece" yapılmıştı; toptan fiyatların planlamasında kimi zaman yanlışlar vardı, işletmelere hiçbir kazanç payı bırakmıyordu; böylece, ekonominin çeşitli dalları arasında kısmi dengesizlikler, giderek başarısızlıklar ortaya çıktı.

Öte yandan, ilk planın uygulanışı, aşırı bir hızla oldu; bu ise, personelde ve aletlerde büyük bir yıpranışa yol açarken, hızlı üretimde kusurlar, yanlış kaynak tahminleri görüldü, kalifiye personel ya da gerekli alet-edevat eksikliği de girdi işin içine, yatırımların iyi paylaştırılmamış oluşu, özellikle taşımacılıkta dar boğazlar, ihtiyaçların tahminindeki eksikler de etkisini gösterdi gelişmelerde. İkinci Beş Yıllık Plan'dır ki, güçlükleri bir bölümüyle aşmasını bildi. İşte o zaman, ekonominin zayıf noktalarından birinin taşımacılıktaki yetersizlikte düğümlendiği bu ülkede, merkezîyetçilikten uzaklaşma hızlandı, daha orta halli ve daha verimli fabrikalar, başlangıçtaki "devler"e yeğlenir oldu. Baştan görülmeyen bir başka güçlük şuydu: Birinci Beş Yıllık Plan süresince, el emeğinin planlamasında yüzde 50 bir yanlışlık yapılmıştı; bu, ister istemez ücretler planını etkiledi ve nominal gelirlerin hacmi ile piyasada hali hazır tüketim mallarının hacmi arasındaki dengesizliği derinleştirdi.

Bununla beraber, planlama organları gitgide yetkinleşti; Üçüncü Beş Yıllık Plan'ın başlarında, örgüt, sürekli bir evrim içinde olan sisteme kendisini uydurabildi; otofinansman ve devletin katkısındaki azalışın da gösterdiği gibi, ekonominin yönetim yöntemleri yumuşatıldı. Başlarda, gerçekleştirilecek somut görevlerin bütünü olarak anlaşılan plan, konunun gerekleriyle gitgide ilişkili iktisadî hesaplamaların bir bütünü olmaya yüz tuttu.

El emeğinin kullanılışını planlama artık otoriter biçimde yapılmaz oldu; el emeğini açık veren sanayi dallarına çekmek amacıyla, ücretle arasında farklılıklara gidildi; başlarda kırsaldan gelip ama yeni teknikleri uygulamaktan aciz ve bilgisiz el emeğinin yarattığı güçlüklerin üstesinden de gitgide gelişen teknik okullar geldi.

Dünya iktisadî bunalımında Sovyetler Birliği

Dünyanın geri kalanı 1929'da başlayan ağır iktisadî bunalıma gömüldüğü bir sırada, ekonomisindeki planlama ve sosyalizasyon, Sovyetler Birliği'ni, işsizlik, fiyatlarda düşüş, aşırı üretim gibi bunalımların –pek bilinen– sonuçlarından kurtarmıştır: Sovyet ekonomisi, bunalımın dehşet verici yılları boyunca, pek yüksek sermayelerle yatırımlara gitti, işçi nüfusunu artırdı ve üretimini alabildiğine çoğalttı; oysa onun dışında her yerde ekonomi gerileyiş halindeydi. Bütün dünyada, tarım ve sanayi ürünleri alıcı bulamıyordu; tüm ihtiyaçlar karşılandığı için değil, söz konusu ihtiyaçlar için yeterli bir alım gücü olmaması yüzündendi bu. İşsizlik, teknik ilerlemeden ve ekonomiyi aklileştirmeden doğuyordu; çünkü bunlar, ücretlilerin, giderek tüketicilerin sayısını azaltıyor ve söz konusu azalış da eksik-istihdamı getiriyordu beraberinde. Sovyetler Birliği ise, tersine, yer altı ve yer üstü dev kaynaklara el atarak, teknik ve üretimini çekip çevirmiş ve bununla da tam istihdama gidebilmiş ve tüketim düzeyini gitgide yükseltebilmişti.

Sanayi alanında, üretim alabildiğine ilerledi; 1932'de Sovyetler Birliği, sanayi ülkeleri arasında ikinci sıraya yükselmişti; kuşkusuz geçici bir yükselişti bu, çünkü Almanya, silahlanma sanayisinin itişiyle onu yeniden geride bıraktı; bununla bera-

ber, 1939'da Rusya, üçüncü büyük güç durumunu kesinlikle kazanmış ve Büyük Britanya ile Fransa'yı kendisinden sonraya atmıştı; üretimi, Almanya'nınkinin 4/5'üne erişmişti.

Peki, dünyadaki bunalım planların gelişmesini hiç etkilemedi mi?

Dünya iktisadî bunalımı, dışsatımları öngörülen ya da umut edilen rakamların altına indirerek, Birinci Beş Yıllık Plan'ın öngörüleri ni ağır biçimde bozdu. Öyle olunca da, gerekli donanım maddelerini dışardan getirtebilmek amacıyla, altın ve döviz kaynaklarına başvuruldu; ama bu dışalımlar, yine de planın öngörülerinin altında kaldılar. Böylece, İkinci Beş Yıllık Plan'ın öngördüğü dış ticaret payı alabildiğine indirildi ve 1913'teki oranın bile –ki 2/3'tü!– gerisine düşüldü. Öyle olunca da, Sovyet ekonomisi, gitgide çevreden soyutlanmış ve dış ticarette daha tam bir bağımsızlığa doğru yönelmişti; öylesine ki, 1939'da, sanayi üretimi dünyadakinin yüzde 12'sine eriştiği halde, dış ticaret dünya ticaretinin yüzde 1,03'ünü temsil ediyordu (1913'te rakamlar, sanayi üretimi için yüzde 4 ve dünya ticareti için yüzde 3 ila 4'tü).

Dünyadaki bunalım, uluslararası gerilimi artırarak, başka alanlarda da Sovyetler Birliği'nin gelişmesini alabildiğine etkiledi. Nazizmin Almanya'ya sahip olduğu andan başlayarak, Sovyetler Birliği hep hissettiği tehdidi artık başucunda görmeye başladı. Almanya'da savaş ekonomisinin ayakları üzerine oturtulması, Birliği dev bir askerî çabaya zorladı. Alman tehlikesi karşısında Batı'lı ülkelerdeki tepkiler cılızlığını ve hantallığını sürdürürken, Sovyetler Birliği –vakit yitirmeden– askerî giderlerini artırma ya koyuldu: 1935'te, onların oranı Almanya'dakinin 2/3'üne, 1940'ta da 5/6'sına varır; yani, sanayi potansiyeli göz önünde tutulduğunda, Sovyet çabası Almanlarınki kadar büyüktür.

Bu silahlanma üretiminin gerektirdiği dev yatırımlar, bir savaş olasılığı karşısında yiyecek maddeleriyle ham maddeleri alabildiğine stoklama zorunluluğu, sanayide ve tarımdaki milyonlarca genç insanı çekip Kızıl Ordu'yu güçlendirme, bütün bunlar da açıktır ki planların uygulanmasındaki güçlükleri çoğalttı. Hitler, orduya ve savaş malzemesi üreten fabrikalara gerekli insanları milyonlarca işsiz arasından almıştı; oysa Sovyetler Birliği, emekte tam bir istihdamın hüküm sürdüğü bir ülke-

de bunu yapmak zorunda kaldı. Bunun sonucu, tüketim maddeleri üretiminde bir gerileyiş oldu. El emeği kıtlığı öylesineydi ki, buna bir kararlılık sağlamak amacıyla önlemler alındı. 1940 Haziran'ında sanayi, ister istemez savaşın emrine verilmişti; yedi saatlik işgününün yerini sekiz saatlik işgünü almıştı, işini izinsiz terk etmek de imkânsız hale gelmişti. Aynı yılın Ekim'inde, usta kadrolar yetiştirmek amacıyla, 14 ila 17 yaşlar arasındaki 800.000 ile bir milyon genç insandan bir "emek rezervi" oluşturuldu, bu insanlar teknik okullara çağrıldı, devlet hesabına bakıldı, yetiştirildi; dört yıl bir fabrikada ya da bir işletmede hizmet etme yükümlülüğünden kurtulmuş oluyorlardı. Öte yandan, sanayi komiserlikleri de, işçi ve teknisyenleri ihtiyaç duyulduğunda serpiştirmek için tam yetkiyle donatılırdılar.

Sanayi üretiminin ilerlemesi ve ulusal gelirdeki artış, dev askerî giderleri göğüsleme olanağını yarattı. Büyük iktisatçı Colin Clark, 1921'den 1937'ye kadar çalışan nüfus başına ulusal gelirdeki ilerleme yi gözler önüne sermiştir ki, öteki ülkelerdekinden çok daha hızlı bir seyir içindedir; ne var ki, İngiltere'si, Japonya'sı, Almanya'sı, Birleşik Devletler'i ve Fransa'sıyla öteki devletler çok daha yüksek bir oranı temsil eder durumdadırlar. Böylece, Sovyetler Birliği, gerçekleştirdiği dev ilerlemelere karşın, 1940'ta bile rakiplerini yakalamış olmaktan uzaktır.

Sosyalizmin amacı, Stalin'in formülünü kullanırsak, "Toplumda gitgide artan maddi ve kültürel ihtiyaçları, bir yüksek teknik temelinde sosyalist üretimi artırıp ve sürekli yetkinleştirerek, azami ölçüde karşılayıp sağlamak" ise, şunu söylemeliyiz: Bu amaç, 1940'tan önce olsa olsa yarım yamalak gerçekleşmişti ve tüketicilerin zevkleri göz önünde tutulursa üretilen malların paylaşımı asla mümkün olmamıştı. Neydi bütün bunların nedenleri de? Dış tehditlerdi, nüfustaki çoğalıştı ve artan ücretlerle aynı oranda çoğalmayan tüketim malları arasında gitgide büyüyen mesafeydi.

YENİ SOSYAL TEMEL

Yalnız ülkenin maddi görünüşü değil toplum da değişir. O toplumda ücret, sosyal kategoriler ve yaşam düzeyi ile ilgili önemli sorunlar vardır.

Ücretin saptanması ve içeriği

Sovyet ekonomisi henüz bir komünist ekonomi olmadığından, "Herkesten yeteneğine göre, herkese ihtiyacına göre" ilkesini uygulamayı aramaz. Herkesin ücretini ihtiyaçlarından başka bir sınırla karşılaşmadan alacağı bir toplum kuruluncaya değin, tüketim maddelerinin dağılışı, topluma verilmiş emeğin sosyal değeri oranında olur. Lenin, daha önce şöyle demişti: "İnsanları kendi aralarında eşit kılacağımızı söylemek, boş bir sözdür ve ahmakça bir uydurmadır"; Stalin'in de ekledikleri olmuştu: "Özel yaşamın bütün ihtiyaçlarında eşitleştirme, bir gerici küçük burjuva ahmaklığıdır; ilkel bir keşiş topluluğuna yakışır bu, ama Marksist biçimde örgütlenmiş bir sosyalist topluma asla! Çünkü, insanlardan aynı ihtiyaçlara ve aynı zevklere sahip olmalarını ve kişisel yaşamda tek bir düzey kabul etmelerini bekleyemezsiniz".

Böylece, emeğin karşılığının eşitsiz oluşu kuraldır; ücretler arasında bir mertebelenme amacı vardır ki, üretkenliği yüreklendirmek ve işçinin ilerleme ve yükselmesine yardım etmektir. Yine Stalin, 1931'de şöyle diyordu: "Sanayide verimliliğin artışı, olsa olsa gelirler arasında bir kademe kurmakla mümkündür; bu kademeleniş, uzman emekle sıradan emek arasındaki ve çıraklıkla acemilik arasındaki farklılıkları dile getirir".

Kapitalist ekonomide ücret "çalışma piyasasında satılan emek gücü"dür; ondan farklı olarak, Sovyet ekonomisinde ücret, "herkesin harcadığı emek oranında ve ulusal gelirin tüketilebilir payı ile de ilişkili olarak bir bölüşüm"ün ürünüdür. Bu bölüşümü "ücretler planı" gerçekleştirir ve ekonominin bütünü içinde dağıtılmış ücretlerin hacmiyle tüketim nesnelerinin hacmi arasındaki dengeyi göz önünde tutar: "Ücretin temeli", her sanayi ve ekonominin çeşitli dalları için, her birindeki emekçilerin sayısına, teknik düzeylerine, üretkenliklerine bakılarak saptanır; sonra fabrikalar arasında, genel ya da yerel toplu sözleşmeler bir yıl için yapılırlar ve yıllık planlarla bütünleşirler. Toplu sözleşmelere tek girmeyenler, memur ve müstahdemlerdir ki, doğrudan doğruya devlet bütçesinden çalışmaları karşılanır.

Böylece ücret, birçok öğeden oluşur: Temel ücret, primler ve kollektifleştirilmiş ücrettir bunlar. "Temel saymaca

ücret", yaşam asgarisini oluşturur ve kişiye, ürünleri sağlama ve toplumun sunduğu zorunlu hizmetlerden yararlanmanın araçlarını sağlar. Ücretin bu bölümü, 1931'den başlayarak kuraldır ve yalnız harcanan emeğin niceliği ve niteliğine göre değil, çalışmaların doğasına (az çok zahmetli, az çok kirli işler), kişisel niteliğe ve emekçileri sanayide eksikliği duyulan alanlara doğru çekecek biçimde, emeğe gösterilen ihtiyaçlara göre farklılaşır. İşçiler, niteliksiz işten pek niteliklisine kadar sekiz kategoriye bölünmüştür; daha sonra bu yelpaze genişletildi. Söz konusu yıllık saymaca temel ücret, her plan döneminde artırıldı. Gerçek ücrete gelince, aynı yükselişin onda olmadığı görülüyor.

Bu asgariye primler ekleniyor. Onlar da emeğe göre değişiyor. Örneğin, madendeki işçinin ücreti çift kattır. İşçinin eskiliği de rol oynar: Beşinci yılın sonunda yüzde 15'e, on beş yılın sonunda da yüzde 30'a erişir prim oranı. Son olarak, işçiler, çalıştıkları işletmenin gerçekleştirdiği kazançtan bir pay elde ederler.

Ücretin, karşılığı para olarak ödenmeyen bir bölümü de "kollektifleştirilmiş ücret" adını alır ki, herkes için eşittir.

Emeklilik, baştan aşağıya parasız olan tıbbi özenler, doğum, çok çocuklu ailelere yardımlar, doğum sonrası dinlenmeler, kreşler, yıllık dinlenceler bunların ilk akla gelenleri. İşin doğasına göre yıllık dinlence sürelerine eklemeler de yapılıyor: Madenciler ve maden sanayi işçileri gibi en çetin meslekler, fikir emekçileri, eğitim personeli için böyledir. Bütün bunlara kulüplerin, kitaplıkların, tiyatro salonlarının, spor mahallerinin vb., sağladıklarını da katmalı. Söz konusu tüm yararlanmalar, ilk yıllarda gerçek olmaktan çok kuramsaldı; ne var ki gitgide gerçekleşir, 1940'ta saymaca ücretin aşağı yukarı yüzde 30'u bunlardan oluşur ve ücretin yüzde 100'ünü temsil ettikleri gün, komünist toplumun gerçekleşmiş sayılacağı düşünülüyordu.

Mühendis ve teknisyenlerin ücretlerinde de, işçiler için uygulanan ilkeler esas alınır; ne var ki, kimi primlerle bu artar. Yüksek görevliler ve generaller için ödenenler, en yüksek teknisyenlere ödenenlerin aşağısındadır. "Serbest meslekler"e, hakim ve avukatlara gelince, hepsi memurdurlar ve belli bir aylık alırlar. Bununla beraber, hekime 5 saat üzerinden ödenen aylık, yerine, değerine, birkaç işletmede birden çalışmasına göre değişir; primler de işin içine girer.

Sosyal kategoriler

Ekim Devrimi'nden başlayarak, Komünist Parti'nin son amacı olarak, sınıfsız bir toplum yaratma gösterildi. Daha Ekim ayından kalkarak, varlıklı sınıfların tasfiyesine siyasal iktidarlarına son vermekle başlandı; arkasından mallara zorla el koyma, toprak sahipleri ile büyük burjuva sınıfını yıktı; son olarak, iç savaş boyunca karşı-devrimcilere karşı kazanılan zafer, geriye kalmış olanlara kesin darbeyi vurdu.

Bununla beraber, 1928'de, varlıklı sınıfların tasfiyesi tam ve kesin olmaktan uzaktı; çünkü, Yeni Ekonomi Politikası *nepmen* ve *kulak'lar*dan oluşan yeni bir burjuva sınıfının palazlanmasına yol açmıştı; böylece, planlama ile dir ki, Sovyet toplumunun yapısı kesin olarak değişmiş olur. 1928'de, işçiler ve müstahdemler toplumun yüzde 17'sini, kolhozlu köylüler yüzde 3'ünü, bireysel işletmecilerle –kooperatife dahil olmayan– zanaatçılar yüzde 73'ünü, burjuva öğeler (*nepmen* ve *kulak'lar*) yüzde 5'ini, nüfusun geri kalanı (ordu, öğrenciler, vb.) yüzde 2'sini oluşturuyordu. Bir on yıl sonra tablo kökünden değişmiştir: Nüfusun yüzde 90'ı işçi, müstahdem (yüzde 35) ve köylülerdir (yüzde 55) ve sosyalize devlet sektörü ile kolhozlarda çalışmaktadırlar; bireysel işletmeler ve zanaatçılar olsa olsa yüzde 6'dır, burjuva kesim kaybolmuştur; çeşitli öğelerin oranı (ordu, öğrenciler, vb.) yüzde 4'e çıkmıştır.

Böylece, iki temel kategori işçilerle köylüler dir; onlara bir üçüncüsünü, *intelligentsia*'yı eklemeli. Bu üç öğe arasında, Devrim'den önceki farklılıklar hafiflemişse de kimisi sürmektedir. Söz konusu farklılıklar da, başta iki mülkiyet biçiminin varlığından ileri gelmektedir: Bunlar da, devlet mülkiyeti ile kooperatif mülkiyetidir. İşçiler, sadece devlet işletmelerinde (madenler, fabrikalar, makine ve traktör istasyonları, sovhozlar...) çalışıp karşılığında bir ücret alırlarken, köylüler, bir bölümü kolhoz denilen kollektif mülkiyet çerçevesinde, bir bölümü de bireysel olarak yararlandıkları mülkiyet çerçevesinde emek harcarlar; emeklerinin karşılığı ise, kolhozun gelirlerinden mal ve paraca ödenir, köylüler ona, kendi toprak parçalarından ürettikleri tarım ürünlerini eklerler. İşçilerle köylüler arasında, bütün bunların sonucu, zihniyet ile teknik ve kül-

türel düzeyde farklılıklar ortaya çıkar: Devrimci mücadeleye daha baştan girmiş, çok daha uzun bir süreden beri de sendikalar halinde örgütlenmiş olan işçiler, yeni iktisadî örgütlenişe kolaylıkla uyarlar; oysa köylülerde küçük mülkiyet ideoloji ve psikolojisi varlığını sürdürür. Öyle de olsa, farklılıklar yeni kuşaklarla hafifler: Kolhozlardaki çalışma, işçilerle köylülerde ortak bir anlayışa yol açar, özellikle makineleşmiş emek, köylülerin fikri çehresini –köklü biçimde– değiştirir; gitgide sanayidekine benzeyen teknik donanım ve bilimsel yöntem ve bilgilerin işin içine girmesiyle, tarım çalışması sanayideki çalışmaya yaklaşır. 1940'ta, tarımdaki çalışmanın makineleşmesi büyük ilerlemeler kaydetmiştir daha o zamandan: Tarla çalışmaları, ilkbahar tahılı için yüzde 66,6, sonbahar için yüzde 82,1 oranında makineleşmiştir; yine bu tarihte, tahıl tarımının yüzde 42,6'sını kombinalar başarmaktadır ve şeker pancarı tarımı da yüzde 77,6 oranında makineleşmiştir. Elde edilen ürünün miktarı da –daha öncekilerle kıyaslandığında– göstermektedir ki, köylünün teknik düzeyi nde pek büyük bir yükseliş vardır. Böylece, pek çok sayıda genç köylü kalifiye teknisyen olur; ve yetişmeleri, çalışma koşulları onları gitgide işçileştirip çıkar. Köy halkı da kent halkından gitgide daha az farklı hale gelir.

Sovyet toplumunun üçüncü öğesi, bilginler, teknisyenler, profesörler, hekimler, veterinerler, vb.'den oluşan yeni *intelligentzia*'dır.

Zorunlu ilk öğretim, orta ve yüksek öğretim, alabildiğine genişleyen bir öğrenci kitlesine seslenmeye başlar; ve işletmelerde olduğu gibi kolhozlarda da, işçilere ve köylülere, bilimsel ve mesleki bilgilerini artıracak bir eğitim verilir. Yüksek öğretim öğrencilerinin sayısı 1914'te 112.000 idi; bu sayı, 1929'da 176.000'e, 1941'de 657.000'e ulaşır. 1937 sayımı gözönünde tutulursa, Sovyetler Birliği'nde, o tarihte, 1.750.000 işletme, idare ve kültür kurum ve kuruluş şefi vardır ki, bunun 35.000'i sanayi alanındadır; öte yandan, 250.000 mühendis ve mimar, 810.000 orta çapta sanayi teknisyeni çalışmaktadır.Ayrıca, 822.000 ekonomist ve istatistikçi ve tarım alanında, 582.000 kolhoz ve çiftlik yöneticisi, 19.000 sovhoz yöneticisi, 80.000 tarım uzmanı ile 96.000 tarım teknisyeni bulunmaktadır.

Başka ülkelerdeki üçüncü sektör boyutlarına ulaşmasa da, şurası açıktır ki, teknisyenler, yöneticiler, elleriyle çalışmayanlar topluluğu artmıştır ve düzenli olarak da büyümektedir. Buna bakıp, bir yeni burjuvazinin, ekonominin yönetiminden sorumlu olanları içine alan ve siyasal iktidarı elinde toplayabilecek eğilimde bir "yönetici sınıf"ın palazlanmakta olduğundan söz edebilir miyiz? Ya da eski rejimde dışlanmış olup da şimdi göreve gelmiş ve içinden çıktığı ortamla aynı yaşam biçimini, aynı düşünce ve idealleri sürdüren işçi ve köylü sınıfından kimseler midir karşımızdakiler? Şu söylenebilir: Bu "beyaz yakalılar"ın çoğu, en çok kazananlar kategorisine mensup olmaktan uzaktırlar ve ücretlerin hiyerarşisi gibi görevlerin farklılığı da, yaşam düzeylerinde bir farklılığı ve kapitalist ülkelerdekini andırır duvarların yükselişini de beraberinde getirebileceğe benzemezler.

Yaşam düzeyi deyince eklenecekler var.

Yaşam düzeyleri

Ücretler yelpazesi, çeşitli emekçi kategorileri göz önüne alınırsa, pek geniştir; sanayi dalları, büyük kentlerle küçük kentler arasındaki farklılıklar da rol oynar bu yelpazede. Ancak, en aşağı düzeydeki ücret bile, asgarî yaşamın gerektirdiği nesneleri kolayca edinmeye uygundur. "Lüks" denebilecek maddeler ise nadirdir.

Yaşam düzeyi bakımından bir önemli nokta da şu: Savaşın yıkıntılarının ve kent nüfusundaki pek büyük artışın neden olduğu konut kıtlığı yüzünden, bir aileye ayrılan alan, bölgelere ve mesleklere göre farklı ölçülerle sınırlandı: Bir vasıfsız işçi için 12 m^2, bir makine ayarlayıcısı için 16 m^2, bir mühendis için de 30 m^2 idi bu sınır. Ödenecek kira da, ücretlere göre değişse de, belli bir miktarı aşamıyordu. Araştırmaların gösterdiği gibi, kira, ısınma, aydınlatma, taşıt giderleri için harcananlar oldukça azdır; zorunlu ihtiyaçlar için ödenenler de asla sarsıcı değildir; ancak zorunlu sayılamayacak bir ürün söz konusu olunca, fiyatlar alabildiğine yükselir: Örneğin, pirinç ekmekten 8 kat daha pahalıdır. İç çamaşırı ve giysiler de pek yüklüdür. Öğle yemekleri, hemen hemen sürekli işletme kantinlerinde yenir ve harcanan da ilgilinin alım gücüne göre değişmektedir. Ünlü bir araştırmacı olan J. Romeuf'e göre, "Bir işçi, 600 rubleyle doğru dü-

rüst yaşayabilir, 900 rubleyle ise keyfine diyecek yoktur. 1.700 rubleyle bir mühendis rahat bir yaşam düzeyi içindedir." Bu üç örnekten yola çıkarak Sovyet ve Fransız yaşam düzeyleri arasında yapılan karşılaştırmalar –1953 yılı için– şu sonuca varıyor: Bir sanayi işçisinin Sovyetlerdeki yaşam düzeyi Fransa'dakinden yüzde 10 aşağıdır; ayrıca bekârların lehine, ailelerin ise aleyhine bir durumdadır; ne var ki çok çocuklu ailelere yapılan dolaylı yardımlar dengeyi düzeltmektedir.

BÖLÜM IV

YENİ SİYASAL YAPI

Ekim Devrimi'nden İkinci Dünya Savaşı'na kadar arka arkaya üç anayasa –1918, 1924, 1936 anayasaları– yapıldı Rusya'da. Bunlar, eski yapıyı altüst ederek yeni bir devlet kurdu: Tek yapılı değil federalist ve çokuluslu idi bu devlet; otokratik değil demokrasiye dayanıyordu, ancak geleneksel görüşten pek farklı bir demokrasi anlayışı idi söz konusu olan.

Rejimin özellikleri, tam bir komünizme doğru yürüyen bu geçiş döneminde, kurulup kök saldığı ve büyüdüğü tarihsel bağlam göz önünde tutularak açıklanabilirler. Lenin, 1917'de Devrim'in arkasından, Sovyetler Birliği'nin içinde bulunduğu durumu şöyle belirtiyordu: "Sovyetler Cumhuriyeti, dünya sermayesinin kuşattığı bir kaledir... Bizim bütün bir halkı savaş için seferber etmek hak ve ödevimiz bunun sonucudur". Birlik, sürekli savaş tehdidi altında yaşar gibi görmektedir kendini. Yöneticilerinin kimi tavırları, kimi amaçların geçici olarak terk edilişi; diktatörlük ve dünyanın iktisadî ya da diplomatik tablosunun sonucu olan –önceden farkedilmez– koşullara gerçekçi uyarlanış böyle açıklanabilir. Böylece temelleri atılan kurumlar, komünizmin gerçekleşmesini hazırlayan Marksist-Leninist ilkelerin esinlettikleriyle, koşulların dayattığı, ancak amaca ulaşıldığında ortadan kalkacak olan geçici çözümlerin bir karmasıdır.

SİYASAL ÇERÇEVE

Siyasal çerçeve, herşeyden önce pek önemli bir sorunu çözer.

Nedir o?

Çokuluslu devlet

Eski imparatorluğun zayıflıklarından biri, halklar üzerine kurduğu baskı ydı: Merkeziyetçi bir rejim, kendine

tabi kıldığı halkların gelenekleri, dilleri, dinleri üzerinde zalimce davranıyordu. O yüzden de bu halklar, devrimci ortama yürekten katıldılar; geçici hükümetin çekingenlik ve kararsızlıkları, dışardan az çok Almanların sonra da İtilaf Devletleri'nin dürtükledikleri ayrılıkçı hareketlere yol açmıştı. Böylece, milliyetler sorunu, hem kuramsal hem de pratik yönden, büyük bir önem taşıyordu. Lenin, savaştan çok önce, halkların kendi yazgılarını serbestçe belirlemeleri ilkesini savunmuştu; çünkü "özgür ve gönüllü bir kaynaşma"ya sadece o götürebilirdi. Ancak, sosyalizmin gerçekleşmesinin merkezî bir devleti gerektirdiğine de inanıyordu; böylece federalizm, olsa olsa devrimin yol açtığı ayrılıkçılık dalgasını durdurma nın bir aracı, "birlik yolunda geçiş biçimlerinden biri" olabilirdi. 1921 yılından başlayarak da Stalin, Milliyetler Komiseri olarak, sorunun hangi anlamda çözülmesi gerektiğine işaret eder ve şöyle der: "Aslında, ulusal sorun... halkların (iktisadî, siyasal, kültürel) gecikmişliğini, geçmişten devraldığımız bu gecikmeyi ortadan kaldırmaktan ibarettir; geri kalmış halkların siyasal, kültürel ve iktisadî ilişkiler içinde Rusya'ya yetişebilmeleri de böyle mümkün olacaktır".

Ekim Devrimi'nin ertesinde, Halk Komiserleri Kurulu, *Rusya Ulusları Şartı*'nı yayımlamıştı: Belge, Rusya'daki halkların eşitliği ve bağımsızlığını, bu halkların –ayrılmak da dahil– kendi yazgılarını kendilerinin belirleyeceğini, aralarından kimine tanınmış ayrıcalıklara son verilmesini ve ulusal ve etnik azınlıkların özgürce gelişmelerini tanıyordu. O andan başlayarak, Bolşevik hükümet, Müslüman topluluklara özel bir dikkatle bakar olur; bütün Rusya ve Doğu Müslümanlarına seslenen bir bildiri, onlara inanç ve örflerinin, ulusal ve kültürel kurumlarının artık "özgür ve dokunulmaz olduğu" güvencesini verir. Hemen arkasından, sömürgelikten kurtulma önlemleri alınır; yerli diller özerk cumhuriyetlerde resmî diller olarak tanınır; Moskova'da bir Doğu Emekçileri Üniversitesi kurulur ve Aşkabad'ta, Taşkent ve Bakü'de şubeleri açılır. Sonra, Sovyet merkezî iktidarı gitgide yerleşip güçlendikçe ve bir yabancı müdahalesi uzaklaştıkça, bağımsız oldukları ilan edilen halklar "Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri"ne dönüşürler ve 1918'de kurulan "Rusya Sovyetleri Federal Sosyalist Cumhuriyeti"ne bağlanırlar; arkasından da, 1922'de "Sovyet Sosya-

list Cumhuriyetleri Birliği" kurulur ve Birlik, bir Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti niteliğine sahip her devlete açık tutulur. Ona 1922'de katılanlara, 1924 ve 1929'da başkaları gelip girer. 1936'da 11 federe cumhuriyet, 22 özerk cumhuriyet, 9 özerk bölge ve 12 ulusal yöre vardır Birlik'te. Böylece, Sovyetler Birliği, değişik türdeki cumhuriyetlerden oluşan bir federal devlettir. Hepsinde aynı kurumlar vardır ve Birlik sınırları içinde herkes, hangi cumhuriyetten olursa olsun, aynı hak ve ödevlere sahiptir.

Federatif, ama pek merkezîleşmiş bir devlet

Böylesine kurulmuş devlet, 1924 ve 1936 anayasalarınca, dünyanın bütün öteki federatif devletleri gibi örgütlenir: Bir federal hükümet bütün ortak davalarda egemenliği elinde tutar ve komiserler –sonra da bakanlar– marifetiyle, dışişlerini, dış ticareti, harbiye ve bahriyeyi, taşımacılığı, P.T.T.'yi, devletin siyasal yönetimini ve planlamayı yürütür. Geriye kalanlar, yani adliye, içişleri, eğitim ve öğretim, sağlık, Birlik'ten genel direktifler alınsa da, yerel yönetimlere bırakılmıştır.

Hükümetin organları da şunlardır: Her iki yılda en az bir kez toplanan Birlik Sovyetleri Kurultayı; Yüce Sovyet diye adlandırılan, Kurultay'ın seçtiği, yılda iki kez toplanan Birlik Merkezî Yürütme Kurulu ki, birbirine hakça eşit şu iki meclisten oluşur: Her cumhuriyetin halkınca –nüfusa oranla– seçilen Birlik Sovyeti; Cumhuriyetleri –birbirine eşit sayıda temsilcilerce– temsil eden Milliyetler Sovyeti. Her iki kurul, 27 üyeden oluşan Presidium'u seçerler: Bir tür ortaklaşa devlet başkanlığıdır bu, Yüce Sovyet'in toplantıları arasında görev yapar ve yetkileri Amerika Birleşik Devletleri Başkanınınkine benzer. Halk Komiserleri Kurulu'na *(Sovnarkom)* gelince, Presidium'a ve Yüce Sovyet'e bağlıdır.

Görüldüğü gibi, federal yönetimin yetkileri pek geniş, yerel iktidarlarınki ise sınırlıdır. Böylece Sovyetler Birliği, her cumhuriyetin kendi anayasası ve organları olsa da, a l a b i l d i ğ i n e m e r k e z î l e ş m i ş bir devlettir gerçekte. Bu sınırlı federalizm, halklara dillerini, kültürel geleneklerini sürdürme olanağı sağlar; sosyal alanda ve –yüksek eğitim bir yana– eğitimde yerel deneyimleri mümkün kılar. Uçsuz bucak-

sız bir ülkede ve yığınla işin çözüm beklediği bir ortamda, yerel örgütler geniş bir eylem özgürlüğüne sahiptirler. Kısacası, söz konusu federalizm, tutarlı ve becerikli bir politikaya bağlıdır, ancak halklara saygı ve onların gelişmesi konusunda ise, gerektiğinde sert ve kararlıdır.

Halkların gözalıcı gelişmesi

Halklar karşısında, toprakları ele geçirmiş bir azınlığa dayanan sömürgeci Çar rejiminin uyguladığı şu idi: Slav kolonların çok sayıda yerleştikleri yerlerde bir özümseme *(asimilasyon)* politikası ve tek başına kaldıkları yörelerde de bir kayıtsızlık ve terketme politikası!

Yeni rejim, daha ilk günlerden başlayarak, yığınların başlıca uğraşı olan tarım sorununa bir çözüm getirirken şunları da yapmaya çalıştı: Egemen kültür ve ekonomiyi, egemenlik altındaki kültür ve ekonomilerin karşısına çıkaran fikri ve iktisadî gelişmedeki eşitsizlikleri ortadan kaldırmaya; her ulusal kültürün kendi çerçevesinde olmak üzere, halkların fikri gelişmesini sağlamaya; geri kalmış yörelerin iktisadî planda gelişmesine çalışırken, oraların dil ve folklorunu korumaya çabaladı. 1925'te Stalin şöyle söylüyordu: "İçeriğinde proletaryen ve biçiminde ulusal: Sosyalizmin gittiği evrensel ve insansal kültür budur. Proletaryen kültür, ulusal kültürü ortadan kaldırmaz, tersine ona proletaryen içeriğini kazandırır".

Böylece, halkların kültürel gelişmesi, okullar açarak, gazeteler çıkararak, anadillerinde kitaplar yayımlayarak canlandırıldı; belli bir bilinç aşamasına geldikleri ölçüde, özerk yöre (1928'de Çerkezler böyle oldu), ya da özerk cumhuriyet (Moldav'lar), ya da federe cumhuriyet (Tacikistan) sırasına çıkarıldılar. Fikri düzey olanak sağladığında, yerel dil idarede, adliye ve okulda Rusçanın yerini alır; idarede çalışanlar gitgide daha fazla sayıda yöre insanından seçilir. Üniversitelerde eğitim Rusça iken, yerel dillerde, örneğin Tiflis'te Gürcüce yapılmaya başlanır. Eski ya da ulusal tarihsel adlar, Ruslaştırılmış adların yerini alır. En fazla geride kalmış ve en uzakta olup dilleri sadece sözel bir şiveden ibaret olan halklar için, bir yazı icat edilip bir alfabe yapılır. Sözlükler, gramerler düzenlenir. Tarihte

ilk kez olarak, örneğin Altay Türklerinin dilinde kitaplar yayımlanır. Yalnız sözlü gelenekte bilinen halk eserleri, yazılı hale getirilir ve Rusçaya çevirilirken, evrensel edebiyatın en büyük eserleri de ulusal dillere kazandırılır. O güne değin yazısı bile olmayan ama önemli eserler yaratan halklarda ulusal edebiyatlar doğar: Cansi Kimonko'nun yaşam öyküsü *(Sukpay Kıyılarında)* böyledir; yazar eserinde, kardeşlerinin, Udege göçebelerinin, Tayga avcılarının, özetle kuzeydoğu Sibiryalılarının yaşamını anlatır. Tiyatrolar çoğalır, yerli sanatlar yüreklendirilir. Böylece, Rus olmayan Sovyet edebiyatları olağanüstü bir gelişme içine girerler: Ermenicede İsakyan, Kazakçada Avezov'la Cambul Cabaev, Gürcücede Lordkipanitze, Lezgicede Suleyman Stalski, Karakalpakçada Kurbanbay, Tacibaev, Özbekçede Navoy... Kutup bölgesindeki on üç halk için, 1936'da, onların dilinde el kitapları kaleme alınır; okullar, hastane ve baytarlık merkezleriyle beraber kültürel merkezler açılır ve göçebelerin arkasından giden bir gezici eğitim örgütü, "Kızıl Çadırlar" kurulur, vb.

1913'ten önce 18 okulun olduğu Azerbaycan'da, 1940'ta 2.000 okul, 66 Bilimsel Araştırma Enstitüsü ve Bakü'de bir Bilimler Akademisi vardır; Gürcistan'da vaktiyle 157.000 öğrenci okurken 800.000 öğrenci okumaktadır ve özerk bir cumhuriyet olan Acaristan (Batum), 160.000 nüfusu için 250 okula sahiptir. Nüfusunun yüzde 97 ila 98'i okur-yazar değilken, 1939'da sadece 32,2'si böyledir. Taşkent'le Semerkand'ın birer üniversitesi vardır ve Cumhuriyetin sayısı 17.000 olan öğrenci sayısı bir milyonu aşmıştır; Kırgızistan'da, okur-yazar olmayanların sayısı 1914'ten 1939'a değin yüzde 98'den 30'a inmiştir; 8.000'e karşı 327.000 öğrenci okumaktadır, Frunze'de de bir üniversite kurulmuştur. Kazakistan'da 60.000 üniversite öğrencisi vardır, 1913'te sadece tek bir gazete çıkarken, şimdi Kazakça 250'ye yakın gazete yayımlanmaktadır; 1918'de toplam 4.000 nüsha tutan 14 eser yayımlanmışken, yılda 5 milyon nüshaya varan 400 kitap adı sayılmaktadır.

Cehalete karşı savaşılırken, ulusal uygarlıkların yeniden doğuşu da yerli halkların yükselişinde hizmete girer ve Sovyetler Birliği'nde eşitliği sağlamanın bir aracı olur.

Kolonyal sorunun çözümü

Asıl ekonomilerinin gelişmesi yledir ki, bu cumhuriyetler birer koloni olmaktan çıkarlar ve Birliğe eşit haklarla katılmış cumhuriyetler haline gelirler; hepsinde planların, özellikle de Üçüncü Beş Yıllık Plan'ın sağladığı sanayide merkezîlikten uzaklaşma politikası sayesinde, sağlam bir iktisadî temele dayanmaktadır söz konusu eşitlik. Böylece, fikri ve kültürel düzeyi yükseltme yolundaki dev çaba, ekonomideki gelişme ile at başı gitmektedir ve ikincisi birincisinin de koşuludur zaten.

Toprakların kollektifleştirilmesi, yerliler ile Rus kolonlar arasında varolan düşmanlığa son verdi; sanayileşme, halkları kucaklaştırarak, emek gücüne yoğun bir isteğe yol açarak, –mühendisler, yöneticiler, teknisyenler sıfatıyla– ulusal kadroların oluşumunu canlandırarak, gönenci ve yaşam düzeyini yükselterek, daha da etkili olmaya başladı. Bu bölgeler, sanayi metropolüne hammadde sağlayan koloni sömürüsünün toprakları değildir artık; ürünlerini gitgide değiştirirler ve demiryolları, bütün kaynaklarını değerlendirmenin kapılarını açar kendilerine. Kalkınma hızları Avrupa'da olduğundan çok daha fazladır ve yatırımlar, Birliğin Avrupa yakasına oranla çok daha yoğundur. 1931'de Rus Cumhuriyeti bütçesi, 1930'a oranla yüzde 31 artarken, bu artış Özbekistan bütçesinde yüzde 61, Türkmenistan'da yüzde 87, Tacikistan'da yüzde yüzde 108'dir; hepsinde büyük sermayeler yatırılmıştır böylece. Bütün bu bölgelerde "baş döndürücü bir değişiklik" görülür ve oraları eşitlik temelinde Birliğin ekonomisine kesin olarak getirip sokar. Öyle olduğu içindir ki, bir saygın araştırmacı olan G. Barraclough, "Sovyetler Birliği, ulusal sorunun iktisadî eşitlik planında çözülebileceğini gösterdi" diye yazabilmiştir; yazar şunu da ekler sözlerine: "İngilizlerin Hindistan'da iki yüz yıla yakın işgal boyunca yaptıklarından çok daha fazlasını, Sovyetler Birliği bir çeyrek yüzyılda Kuzey Kutbu ve Kafkasya halkları için yapmıştır".

Ne var ki, bireylerin eşitliği gerçekleşmiş de olsa, kültürlerin ve dillerin eşitliği, gerçekten çok kuramsaldır. Neden öyle? Çünkü, Rus insanı, iktisadî ve siyasal yaşamda, sayıca bir üstünlük içindedir ve sahiplendiği yönetici rol, diline, giderek bi-

limsel ve teknik kültürüne egemen bir durum sağlamaktadır; dahası, bu dil bütün halklar arasında vazgeçilmez bir bağ olduğu gibi, eğitimde zorunludur, anadilden sonra ikinci sıradadır.

Siyasal rejimin gelişmesi

Sovyetler Birliği'nin siyasal örgütlenişi Marksist ve Leninist düşünce den gelmektedir; ancak ideolojik kaynakları daha eski olup onları Jean-Jacques Rousseau'da, 1793 Anayasasında, Saint-Just'te, Sankülot'larla Bebeuf'te, özetle siyasal demokrasinin ilan ettiği hakların kuramsal ve geçici bir eşitlik sağladığını ve söz konusu eşitliğin de, iktisadî iktidarın bir azınlığın elinden devlete, yani herkese geçtiğinde etkili olabileceğini –bir uzun süreden beri– söyleyen yığınla düşünürde bulmak mümkündür. Ayrıca bu eşitliği, yalnız sosyalizm hayata geçirebilir: Çünkü o, "bütün siyasal özgürlükleri korur, sadece sözde iktisadî özgürlükleri ortadan kaldırır"; bu sonuncular ise, "güçlü azınlıkların elinde bir hükmetme aracından" başka bir şey değildir; "sosyalizm, zayıfları koruyarak herkesin özgürlüğünü güvenceye bağlarken, en azından şanslarda eşitliği herkese sağlayarak eşitliği de güvence altına alınmış olur".

Sosyalizmi ve onun koşulu olan sınıfsız toplumu nasıl gerçekleştirmeli?

Lenin, Ekim Devrimi sırasında yazdığı *Devlet ve Devrim*'de bunu gösterir ve uygalanacak ilkeleri –bütün açıklığıyla– sergiler. Proletarya, çarpıcı bir ihtilalle devlet mekanizmasını (ordu, polis, bürokrasi) ele geçirerek, egemen sınıf haline dönüşmeli, yani kendi diktatörlüğünü kurmalıdır; söz konusu diktatörlük de, bir amaç değil bir araç olup eski ayrıcalıklı sınıflar ortadan silindiğinde ve sosyalizmin iktisadî temelleri yerine oturduğunda, sona erecektir. Böylesi bir rejimdir ki, tam bir savaş komünizmi ortamında, 1918 Anayasasını koymuştur: Bir mücadele anayasası olarak geneloyu getirir, ancak eski yönetici sınıflarla onları destekleyenleri ondan yoksun kılar; rejimin başlıca desteği olan kent proletaryasına kırsalda oturanlardan daha güçlü bir temsil olanağı sağlar. Yerel Sovyetler, kenttekiler iki dereceli, kırsaldakiler üç dereceli açık bir oylamayla, Rusya çapında Sovyetler Kurultayı'nı seçerler; o

da, Merkez Yürütme Komitesi'ni belirler. Zaferden sonra ve yerli halkların katılımı sağlandığında, 1924 Anayasası, Milliyetler ve Birlik Sovyetlerinden oluşan Yüce Sovyet'iyle, Merkez Yürütme Komitesi ve Prezidyum'u ile federalist bir devlet kurar; ama eşitsiz seçim sistemini de sürdürür. Nedeni de şudur: Kollektifleşme karşısında kararsız ve çekingen köylü kitlesinin sayıca ve iktisadî yönden önemi, Sovyetler Birliği'nin düşmanlarca çevrili bir ortamda tek başına kalışı, kendisine açıkça bağlı olmayanlar karşısında güvensiz olmaya götürür rejimi. Özellikle, başlayan hızlı sanayileşme, rejim için bir hayat-memat meselesidir ve söz konusu sanayileşme de bütün halka kendini dayatan büyük özveriler pahasına gerçekleşebilir; ayrıca o özveriler de enerjik bir iktidar merkezîleşmesini istemektedir. Ünlü İngiliz düşünürü Harold Laski, diktatörlüğü sürdürmeye ve güçlendirmeye götüren sistemin mantığını pek güzel açıklar.

> "Okur-yazar olmayan köylülerin çoğunlukta olduğu bu geniş ülkede, der özetle Laski, halka bir disiplin uygulamak gerekiyordu ki, ancak bir diktatörlük üstlenebilirdi bunu... Sanayileşme politikasının dayattığı sınırlamalara düşman –yaygın– bir *kulak'lar* sınıfının varlığını sürdürmesine razı olmak, söz konusu politika için felaket olurdu... Batı Avrupa'nın kendi sanayi devrimine ödediği –o büyük– fiyatı hatırlayan ve söz konusu devrimin yol açtığı protesto edebiyatını okuyan biri, Sovyet şeflerinin giriştiği deneyimin dev boyutları hakkında bir fikir edinmeye başlayabilir. Ona bir kez girişme kararını verdikten sonra, işin demokratik yollarla sürdürülebileceğini düşünemiyorum. Çünkü, Bolşeviklerin istedikleri özveriler üstüne halkın karşısına bir ikinci kez çıkacak bir hükümet, hiç kuşkusuz iktidardan silinip süpürülürdü; böylece, arkasından gidilen amaç göz önünde tutulursa, içerdeki durum, tek başına bir diktatörlüğü zorunlu kılıyordu."

Böylece, beş yıllık planların Stalin'in ve Komünist Parti'nin diktatörlüğü ile atbaşı gitmesi hiç de bir rastlantı değildir.

On iki yıl sonra, planların başarıya ulaşması, *kulaklar*'ın ve son kapitalist direnişlerin kökünden tasfiyesi, rejimi yerleştirmiş ve ona, 1936 Anayasası'nda yeni bir takım hükümleri koyma fırsatını vermiştir: Oy, gerçekten, 18 yaşından başlayarak erkek ve kadın herkes için, hiçbir ayrım gözetmeden g e n e l ve

eşit olur; seçmen hakları, kentte ve köyde birbirinin aynı olup gizli ve doğrudandır; her 300.000 kişi, 4 yıllığına bir milletvekili seçer ve "halkın hizmetkârı" olarak görülen temsilci kendisini seçenlerin verdikleri vekâlete uygun hareket etmezse, temsilcilikten uzaklaştırma hakkı vardır halkın. Adaylar, "komünistler ve partisizler"i içine alan tek bir listede, "sosyal örgütlerle emekçi kuruluşlar"ca sunulur.

Anayasa, son olarak, yurttaşlara tanınan temel haklarla, onların ödevler ini sıralar: Bunlar, çalışma hakkı, dinlenme hakkı, eğitim hakkı; yaşlılıkta, hastalık halinde ya da çalışma yeteneği kaybedildiğinde maddi güvence hakkı; kadın-erkek eşitliği; milliyet ya da ırk ayrımı yapılmaksızın yurttaş eşitliği; vicdan özgürlüğü, söz, basın, toplantı özgürlükleridir. Ödevlere gelince, onlar da, Anayasaya saygı, iş disiplinine, "sosyal ödev"e, "sosyalist toplumda yaşam kurallarına"na saygı, sosyal mülkiyeti koruma ve güçlendirme, ülke savunması için askerlik hizmetidir.

Komünist Parti, kaynakları ve örgütlenişi

Aslında, "diktatörlükle yönetilen bir demokratik toplum"dur söz konusu olan; diktatörlük de, Komünist Partinin diktatörlüğü dür. Gerçekten, 1936 Anayasası'nın 126. Maddesi, Sovyet yurttaşlarının kuracağı ya da geliştireceği sosyal örgütlenişleri sayar: Bunlar sendikalar, kooperatifler, kültürel dernekler, spor kuruluşları, vb.'dir. Ancak orada, parti tekelinin altını çizer ve şöyle der: "İşçi sınıfından en bilinçli yurttaşlar ile öteki emekçi tabakalar, Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nde birleşmişlerdir; parti, emekçilerin öncüsüdür". Tek partinin uyguladığı "proletarya diktatörlüğü" Marksist öğretiye uygundur: Çünkü ona göre, siyasal partiler, ideolojik eğilimlerin ve fikri görüşlerin değil, iktisadî çıkar topluluklarının, giderek aslında sınıfların sözcüleridirler; sınıfların kayboluşu her türlü sosyal zıtlığın da kayboluşunu beraberinde getirdiğinden, birbirinden farklı partilerin varlığını gereksiz kılar. Proletarya diktatörlüğünü, sosyalizme doğru şimdiki yürüyüş de zorunlu kılmıştır: Sınıfsız toplum kurulmadıkça, yani burjuva sınıfının yeniden doğuşu tehlikesi kapıda bekledikçe, iktidarı fethetmiş olan işçi sınıfı onu ancak bir diktatörlük yoluyla elinde tutabilir;

ayrıcalıklı sınıfları yüzyıllardır sahip oldukları yığınla etki aracından böyle yoksun kılabilir.

Nedir partinin görevi?

Önce, ulusun kadrolarını oluşturacak yeni seçkinleri seçmek, onları yönetme görevi amacıyla eğitmektir. Ayrıca, devlet organlarını denetlemek, onları hareketlendirmek ve bağlılıklarını araştırmaktır. Son olarak, yönetenlerin kitlelerle sürekli ilişkisini sağlayacak olan da odur: Parti, elindeki sayısız hücrelere dayanarak, kamuoyunun durumu ve tepkileri konusunda yöneticileri bilgilendirir ve böylece rejimin halktan soyutlanması tehlikesini savuşturur. Parti, öte yandan, yukardan gelen direktifleri halkın her kesimine yayar, toplumdaki bütünlüğün anlam ve zorunluluğu konusunda bilinçlendirir onları. Böylece Komünist Parti, "Rus politikasının altyapısının temel öğesidir".

Öyle olunca, p a r t i y e g i r i p ç ı k m a ister istemez önem kazanmış, yöneticiler, içeriye sızabilecek nahoş insanları oradan uzaklaştırmakta alabildiğine dikkatli olmuşlardır.

1917 Nisan'ında, gizlilikten çıkıldığında, 80.000 üyesi vardı partinin; aynı yılın Ağustos'unda 240.000'e varır sayı, Ekim Devrimi'nden sonra daha da büyür ve 1918 Mart'ında 270.000'e ulaşır; 1919'da da bir "yeniden yazım"a gidilir, 1920 Mart'ında üye sayısı 300.000, 1921 Mart'ında 732.521 olur ve bunların da yüzde 41'i işçi, yüzde 28,2'si köylü, yüzde 30,8'i müstahdemdir. Üyeler arasına, "küçük-burjuva olsun olmasın komünist düşünceye kapalı olanlar", "karyeristler", "bürokratlar, dürüst olmayanlar, duraksayıcılar, Mançevikler, kendilerini gizleyenler, sahtekârlar" da gelip sızmıştır. 1921'de, yeni bir temizlemeye gidilerek yüzde 25 dolayında bir azaltma olur ve Parti'nin 1922 Mart'ındaki XI. Kurultayında, partiye giriş koşulları saptanır: Köylüler, zanaatçılar, askerler ve işçilerle başkaları arasında bir ayrım gözetilir; ve üyelik için de tavsiye ve belli bir süre staj istenir. Lenin'in ölümünde, partiye pek önemli bir katılış olur: İşçilerin oranı 1925'te yüzde 57,9'a çıkar, toplam partili sayısı da 800.000'i aşar; partiye giriş koşulları hafiletilir. 1927'de partinin üye sayısı 1.147.074; 1929'da 1.500.000; 1930'da 1.677.000; 1933'te 2.555.000'dir; işçilerin oranı da yüzde 62,2'ye ulaşır. Kadınların sayısında da bir ilerleme görülür: 1924'te yüzde 8,2 olan oran, 1932'de 15,9 olur. 1934 ve 1935 yıllarında, özellikle de Kirov'un öldürülmesinin arkasından, üye sayısında düşüş olur, 1938'de 1.920.000'e kadar

iner, sonra tekrar yükselir, 1940'ta 3.400.000'dir. 1939'da, Parti'nin XVIII. Kurultayında giriş koşulları değiştirilip daha da hafifletilir: Rejimin yerine oturması ve eski yönetici sınıfların kaybolması, partiye giriş için tek bir sistemin kabulüne yol açar, adayların sosyal durumlarına göre kategorilere ayrılması usulü terk edilir; tavsiye edenler üçe iner ve staj da bir yılla sınırlanır. "Çözücü öğeler"in sızması ve geçmişe bağlı eski öğelerin uyanması tehlikesi kaybolduğundan, kitle halinde temizlemeler yasaklanır artık; parti örgütlerinin kendileri adayları seçer olur.

Çarpıcı niteliklerden biri de, partinin gençlere verdiği yer dir. 1927'de, üyelerin yüzde 25,3'ü en az 25 yaşında, yüzde 85,8'i de en az 40 yaşında iken, genç ortalaması gitgide artar ve pek genç insanlar önemli görevlere getirilir. Üyelerin kültür düzeyi de giderek yükselir. 1927'de, yüksek öğrenim görmüş parti üyeleri yüzde 0,8 iken, bu oran sonraki yıllarda tersine döner. 1939'da, partinin yapısı hatırı sayılır ölçüde değişikliğe uğrar: Parti, yeni *intelligentsia*yı, yani pek çok sayıda teknisyeni, mühendisi, bilimle uğraşanı, beş yıllık planların gerçekleşmesiyle ortaya çıkan bu insanları çatısı altına kabul eder ve böylece kadroların kültür düzeyi alabildiğine yükselmiş olur.

Partinin örgütüne gelince... 1925 yılından başlayarak, 1922'den beri parti sekreteri olan Stalin'in etkisi arttıkça, partinin örgütlenişi de belirginleşir ve güçlenir. Olayların etkisiyle, özellikle ilk beş yıllık planın yürürlüğe girmesi, arkasından sanayileşme ile kollektifleştirmede ilerlemeler, ekonominin gelişmesi, son olarak Kirov'un öldürülmesini izleyen büyük temizlemeden sonra kadrolardaki kıtlık, partinin birçok kez yeniden örgütlenişine yol açar.

Partinin örgütü, hükümetinki gibi, değişik 4 ya da 5 katlı bir piramit görünüşünde dir. Temelde, örgüt bütün cumhuriyetlere, her birinde de bölgelere dağılmış halde ve bölge birlikleri *(oblasti)* de, illere ve bucaklara bölünmüş durumdadır. Bunun gibi, temelde, fabrika, sovhoz, kolhoz ve askerî birlikler de bulunuyor. Yukardan aşağıya genel örgütleniş aynı: Kongre ya da konferanslar, komiteler, sekreterlikler. Partinin en yüksek organı Rusya çapında bir kongredir ve her cumhuriyetin de kendi kongresi vardır; sonra, Moskova'daki örneği tekrarlayan merkez komitesi ve sekreterlik.

Bir başka önemli özellik olarak, parti, "demokratik merkezîyetçilik" üstüne kuruludur. Parti tüzüğü onu şöyle tanımlıyor: "En aşağıdan en yukarıya kadar, partinin bütün yönetici organlarının seçimle gelmesi; bu organların parti örgütleriyle düzenli ilişkiler içinde olması; sıkı disiplin ve azınlığın çoğunluğa tabi olması; üst organların kararlarının alt organlar için bağlayıcı nitelik taşıması".

Böylece parti, kendisinden mutlak bir bağlılık, sürekli dikkat istenen en ateşli yurttaşları bir araya getiriyor; onlara, her alanda yurttaşlarının rehberi olmayı dayatıyor. Partinin Sovyetler Birliği'nin yaşamında rolü pek önemli: Çünkü, Birlik'te birliğin temel öğesi odur; federal örgütlenişin, otoritenin yurt düzeyinde ve meslek olarak binlerce yetki çevresi, seçilmiş Sovyet'i ile yığınla küçük ve tek başına cumhuriyet arasında parçalanmasının sonucu olan merkezkaç eğilimleri parti yansızlaştırır. Son olarak, hatırı sayılır ölçüde idare ve hükümet görevleri parti üyelerince yerine getirilmektedir; onların görüşleri, başka düşünceler üzerinde ister istemez ağır basacaktır.

Partinin insan malzemesinin başlıca fideliği gençlik kuruluşlarıdır.

Gençlik kuruluşları: Komsomollar ve öncüler

Bütün devrimci partiler gibi, Bolşevik Parti de, umutlarını gençliğe, geleceğin insanı olan gençliğe bağlamıştır. 1918 Ekim'inde, Komünist Gençlik Derneği'nin *(Komsomol)* ilk kurultayı toplandığında, 22.500 üyesi vardır; 1919 Ekim'inde II. Kurultay'da 96.000 genç temsil edilir ki, çoğu iç savaşta en öndeki birliklere katılırlar; ne var ki, hareketin –480.000 dolayında üyeyle– bir kitle hareketi niteliğini alması, 1920'de olur ve Lenin, kendilerine gösterdiği hedefi şöyle sloganlaştırır: "Komünist toplumu kurmak!" Ancak, çoğu gence sosyalizmin teslimi olarak görünen Yeni Ekonomi Politikası'nın kabulü, işsizlik, maddi yaşamdaki güçlükler hayal kırıklıklarına yol açar ve üye sayısı 1922'de 247.00'e düşer; arkasından yaşam koşullarının iyileşmesi, genç işçiler yararına önlemler alınması, fabrika okullarının açılması, üye sayısını 1925'te bir milyona ve 1927'de, Birinci Beş Yıllık Plan'ın eşiğinde 2 milyona çıkarır.

Söz konusu plandır ki dev boyutları, özveri duygusuna çıkardığı çağrı ile, bu genç idealistler arasında bir coşku patlamasına yol açar. O yıllarda "devler"i, Stalingrad traktör fabrikalarını, Dnieprogues barajını, Ural ve Sibirya'da yeni fabrikaları onlar kurarlar; kömür eksikliği kendini hissettirdiğinde, Donetz kömür madenlerinin üretimini onlar geliştirirler; Amour ırmağı kıyılarında, kendi adlarını taşıyan yeni sanayi kentini, Komsomolk'u onlar inşa ederler. Binlerce kafileler halinde köylere gidip kollektifleştirmeye, *kulaklar*'ın tasfiyesine katılır, kolhozlar kurar, Traktör ve Makine İstasyonlarında çalışır, birlikler kurup sosyalist yarışmayı yüreklendirir, Stakhanovistlerin saflarını sıklaştırırlar. Yeni teknik eğitim kuruluşlarına doluşur, yeni sanayinin kadrolarını oluştururlar; 1931'de *komsomol*'ların sayısı üç milyonu, 1936'da da dört milyonu aşar; sonra daha da genişler, 1939'da 9 milyon, 1951'de 16 milyon üyelidir.

"Genç Üyeler" (9-15 yaş arası) arasından toplanan *komsomol*'lar, parti örneğine bakarak örgütlenirler; o da piramit gibidir ve tabanını fabrika, kollektif çiftlik, eğitim kurumları, kent, bucak, bölge, cumhuriyet kuruluşlarındaki örgütler oluşturur. Örgütün etkinliği, esas olarak üyelerinin siyasal bilincini oluşturmak, beden hareketleri, askerî talim, hükümetin emirlerinin uygulanmasına katılma, sosyal ve fikri bakımdan yetişmedir. *Komsomol*, her yanda ve öteki gençler arasında bir örnek olmalı, örgütünün yolladığı her yere gitmelidir. Okulda ya da fabrikada ondan beklenen, yetkin bir emekçi olması, arkadaşlarını arkasından çekip götürmesi, şefleri için de bir yardımcı olmasıdır; dört dörtlük bir insan olmak için kendini yetiştirmeli, sivil yaşamda olduğu gibi askerî yaşamda da, özveri, bağlılık ve disiplin örneği olmalıdır.

İNSAN, EN DEĞERLİ SERMAYE

Yeni rejimin en önde gelen amaçlarından biri, halkların maddi ve kültürel düzeyini yükseltmektir; böylece Bolşevik rejim, sağlık, eğitim ve kültür alanındaki gecikmişliği kapamak için, pek büyük çaba harcadı.

Halk sağlığı

Ülkeyi sağlık kurumlarıyla donatma çabası, dispanserler, doğumevleri, hastaneler, klinikler... açıp tıp hizmetini de parasız yapınca, ölüm oranını, hemen hemen Fransa'nınkine yakın bir düzeye, binde 15'e düşürdü; sanatoryumlar, ihtiyarlar, sakatlar, nekahet dönemindekiler için dinlenme yerleri de çoğaldı. Çocuk, özel bir dikkatin konusu oldu: Kreşler, gebe ve emziren kadınlara tıpsal özen; doğumdan önce 35 gün ve devlet kuruluşlarında doğumdan sonra da 28 gün, kolhozlu kadınlara her iki halde birer ay izin, çocuk ölümlerini azalttı; çocuk bahçeleri, spora yöneltme, sayısız oyun ve spor mahalli, gençliğin bedensel gelişimini destekledi.

Aile ve kadının kurtuluşu

Harold Laski'nin söyleyişiyle, nitelik olarak en ileri Batı devletlerinde olanı aşmayan, ama "hangisi olursa olsun kapitalist toplumda düşünülemeyecek bir hızla gerçekleşen" bu önlemlere koşut olarak, aile yeni temeller üzerine kurulur. Devrim'le beraber, kadının aşağı düzeyde tutulması, evliliğin dinsel ve çözülmez niteliği, erkeğin mutlak iktidarı üstüne kurulu geleneksel aile, evliliğin laikleştirilmesi, kocanın mutlakiyetine son verme ile yıkılır; çocuklar üzerinde haklar ve onlara karşı ödevler açıklık kazanır; eşler ve ana-baba arasında yeni bir ilişki anlayışı doğar. Bu anlayış, eşlerin tam eşitliği, fiili evliliğin yasallığı, karşılıklı rızayla ya da eşlerden sadece birinin isteğiyle boşanma, evlilik içi ve evlilik dışı çocuk ayrımının ortadan kaldırılması ilkesine dayanmaktadır. "Kadın sağlığını koruma"ya ilişkin 1920 tarihli bir kanun, gizli çocuk düşürmeye son vererek, belli koşullarda çocuk aldırmaya izin verir. Böylece kadın, çocuklar, ikinci derecede yasal bir durumdan kurtulmuşlardır; bu olurken, kreşler, çocuk bahçeleri, yığınla işletme kantini ile sendika ve kooperatif lokantası, mekanik çamaşırhaneler, vb., ailede kadının sırtına binen yükleri hafiletir, kanunda yazılı cinslerin mutlak eşitliği ni gerçekleştirmeye çalışır. Bütün bunların kadınlara sağladığı bir başka olanak da vardır: Kadın, bu arada analar, sanayide, hatta yüzde 50'ye varan bir katılımla ağır sana-

yide, önemli bir yer tutmaya başlarlar. Öte yandan kadın, örneğin lokomotif sürücülüğü gibi sadece erkeğe özgü diye bilinen mesleklere gelip girer; kolhozlarda (yöneticilerin yüzde 20'si kadındır oralarda) ya da fabrikalarda, ya da Sovyetlerde yönetici olur. Kadının, Lenin'in deyimiyle "ezilen erkeklerin ezdiği" kadının bu kurtuluşu, özellikle Asya ülkelerinde bir devrim etkisi yapar: Evlere kapanıp peçeyle örtünmeye son verilir; okulların, üniversitelerin, fabrikaların, kamu yaşamının kapıları açılır kadınlara. Gebe kadının ya da ailede ananın durumunu düzelten çeşitli önlemler, kadın emeğinin kitlesel katılımını ve insan potansiyelinde bir artışı gerektiren beş yıllık planlarla toplumun kararlılık kazanması, bir doğum ve aile politikası nı gözden geçirip ayarlama fırsatını da verir ki, 1936'dan başlayarak o olur: Belli istisnalar dışında çocuk aldırma yasaklanırken, boşanmalar sınırlanarak aileye bir istikrar getirilir; aileyi terk etmeye ve nafaka ödememeye ciddi cezalar konur.

Eğitim ve öğretim

Nüfusu çoğaltmak, gürbüz bir gençlik yetiştirmek çabalarına, onu eğitime de gelip eklenir. 1913'te okuryazar olmayanların oranı yüzde 75 ile 80 arasındadır; Asya halkları için bu oran yüzde 97'dir. 1940'tan başlayarak, 32 milyon çocuk ilk ve ortaöğretimdedir; okuryazar olmayanların oranı, en az ilerlemiş bölgelerde yüzde 30'a düşer. Eğitim kurumları, "komünist toplumun gelişi için gerekli insansal koşulları yaratma" ya koyulurlar; okul, "Devrim'in siyasal ve sosyal fetihlerini" sağlama bağlamalıdır ve okul "ne yaşamın, ne de politikanın dışındadır". Bu formüller, okula verilen önemi gösterir; rejim, pedagojik sorunlara, Mayakovski'nin bir şiirindeki deyimlerle söylersek, bir "üçüncü cephe", bir "pedagojik cephe" olarak bakar ve ilgi duyar. Pedagoji, Devrim'den doğmuş topluma bağlıdır; insan, doğduğunda ne iyi ne de kötüdür, onu toplum biçimlendirir ve yaptığından sorumlu kılar. Öte yandan, verilen emeğin niceliği ve niteliği ile oranlı olan ücretler eşitsizlik, eşitliği, gerçekten "çıkışta eşitlik" varsa giderilebilir; yani bütün çocuklar, bilgilerini ve kendilerini tam bir eşitlik temelinde geliştirmelidirler. Öyle olduğu içindir ki, Sovyetler Birliği Anayasası, "Yurttaşların eğitilme hak-

kı vardır" der; ve onlar anadillerinde eğitilmelidir: Halklara gerçek eşitlik sağlayan tek araç budur; yetenekleri alabildiğine geliştiren ve yabancı bir dil öğrenme zorunda kalmadan hızla yetişme olanağını da o verir.

"Çıkışta eşitlik"i sağlayan da, pek çeşitli okulların bulunması ve hangi anda olursa olsun, yüksek eğitime girmede herkese imkân tanınmasıdır: Okul, her aşamada açıktır ve enstitülerle fakültelere girmede yığınla kolaylık sağlanır, özellikle mektup yoluyla eğitimi izleyen altı milyon insan vardı 1940'ta. Eğitimde birlik de, program ve kitapların görüşü ile sağlanır ki tüm ülkede aynıdır ve Marksist-Leninist öğretiden esinlenir.

En ilginç ve çarpıcı pedagojik kuramlardan biri, Makarenko'nunkidir.

> Ana-babasız kalıp suç işlemiş çocukların toplandığı bir kurumda yöneticilik yapan Makarenko, bu çocukları eğitmede gösterdiği üstün başarı ve deneyimlerinden bir eğitim anlayışına vardı ve onu, başeseri olan *Pedagojik Şiir*'de dile getirdi. Ünlü eğitimciye göre, iyi örgütlenmiş bir ortam pek güçlü bir değiştirici etkide bulunur, "güç çocuk, anlamsız bir kavramdır", "suçlu doğan iflah olmaz çocuk" yoktur; çocuğun içinde bulunduğu topluluktur ki onu, yol açtığı yarışma ve uyguladığı denetimle biçimlendirir ve çocuğu kendi suretine göre yetiştiren aile ikliminin önemi buradan gelir. Pedagojinin konusu şudur: Çocukları, yaşamın akışı içinde karşılaşacakları sorunları bizzat çözmeye alıştırmak ve bireysel özgürlükle topluluğun isteklerine uymayı uzlaştırmak! Böylece Makarenko, eğitimle yaşam arasında olması gereken bağın üstünde ısrar eder. Aile, okul, gençlik örgütleri, bireyin açılıp serpilmesini amaç edinmeli; ana-baba, kendilerinin çocuğu etkileyebileceklerini düşünüyorlarsa, bu amaca ulaşabilirler. Eğitici, kendi istekleri ile çocuğun olanaklarını gözden ırak tutmadan, pek titiz olmalıdır; eğitici çocuktan istedikçe, çocuk da kendisine gösterilen güvenin arttığını hissedecektir. Böylece, eğitimde geleneksel sert disipline yer yoktur, ama zaafları da olmamalıdır onun.

Eğitim "politeknik", yani kuramsal ve uygulamalıdır; fikri çalışma ile elle çalışmayı birleştirir; laiktir eğitim, devletçe yapılır ve genel yönelişleri o saptar, 7 yaşından 14 yaşına kadar zorunlu ve bedavadır; ulusal dilde verilir ve Rusça öğrenmek de zorunludur. Bu orta eğitime, üç yıllık genel ya da mesleksel ek-

leme yapılır. Öte yandan, her ikisi de, bir sınavdan geçerek üçüncü dereceye, yani üniversiteler ve enstitülere kapıları açar (1940'ta yüksek eğitimde 620.000 öğrenci bulunuyordu).

Yeni kültür: Sosyalist gerçekçilik

Devrim, bir bölüm yazar, sanatçı ve bilgini yurtdışına göçe götürmüştü; ne var ki, çoğu kaldılar ve iç savaştan sonra fikri yaşamdaki kalkınışa katıldılar. Yeni rejimin başlıca çabası, daha baştan, k ü l t ü r ü d e m o k r a t i k l e ş t i r m e k oldu: Bunun için de, önce okuryazar olmamaya ve cehalete karşı savaş açıldı; eğitim, her derecede yayıldı ve kapılarını işçilere de açıp onlara hızlandırılmış bir eğitim veren fakülteler kuruldu; kütüphaneler çoğaltıldı ve büyük klasik eserlerin yayımına girişildi. İşçiler arasında hüküm süren bilgi açlığı ve eğitimdeki bu yaygınlık, çabucak büyük bir okuyucu kitlesi yarattı; o kitlenin istekleri ise eski rejimde olduğundan pek farklıydı. Sovyet yönetimi, yazar ve sanatçıları bölen çeşitli eğilimler arasında yansız kaldı uzun süre. Onların çoğu simgeci ve fütüristti; şair Mayakovski ve ressam Punin gibi bazıları açıkça Bolşevizme bağlandılar; ama çoğu, kökenleri, edebi eğilimleri, kapalı dilleri ve bireycilikleri bakımından, bu yeni kitleden soyutlanmış kaldılar; halk kültür örgütlenişine *(Proletkult)* gelince, bir proleter edebiyat yaratmayı deneyen Marksist yazarları çatısında topladı.

1929'da, Rus Proleter Yazarlar Derneği'nde toplaşan yazarlar, Plan mücadelesinde yer almaya çağrıldılar; ve 1932'de de, Sovyet Yazarlar Derneği'nde bir araya geldiler hepsi ve Derneğin görevi de, "Sovyet iktidarının temelini güçlendirmek", sosyalist bir hümanizmanın doğuşunda proletaryanın yanı sıra mücadelede "yer almak"tı.

Eğitim Marksizme önem verir ve Fedin gibi kimi bağımsızlar psikolojik edebiyata bağlı kalırken, yeni edebiyat, Lenin'in deyimiyle "ulusun bilincinin aynası" olmayı hedef edinir. Maxim Gorki'den pek etkilenmiş eserler böyle doğar; söz konusu eserler, 1932'de " s o s y a l i s t g e r ç e k ç i l i k " adı verilen ve tam bir resmî öğreti niteliğindeki görüşün bayraktarı olurlar. Şöyle özetlenebilir bu görüş: Toplumdaki ve insandaki göz alıcı değişikliğin tanığı olan yazar, gerçekliği çözümlemeli; partisin-

de ve işinde insanı göstermeli; bunların yol açtığı insansal sorunları ortaya koymalı ve çözümlerinde okurlarına yardımcı olmalı; ve onların geçmişten sıyrılıp değişmekte olan maddi dünya ile aynı hız içinde yaşamalarını sağlamalıdır. Gerçekliğe kendini adadığı, "toplumun bir üyesi olarak insanı" anlattığı, insanı kendine tapındırmadan, "belirsiz fikri bunalımlar"a hiçbir ödün vermeden bunu yaptığı için gerçekçi olan yeni edebiyat, günlük yaşamın sıradanlığından koparır ve bireysel kahramanla, yurdunu özveriyle savunan ya da yeni bir dünyanın kuruluşu için mücadele eden adsız kitlelerin kahramanlığını, özetle sosyalizmin gerçekleşmesini bir yaşam sorunu olarak gören herkesi yüceltir. Partizan *Çapayev*'in kahramanlığını anlatan (1923) Furmanov; *Bin Dokuz Yüz On Sekiz*'de Alexis Tolstoy; *Demirden Sel*'de Serafimoviç; *Yenilgi*'de (1927) Fadeiev; *Partizanlar* ve *Zırhlı Tren*'de İvanov böyledir. Mayakovski, kavga şiirleri *(Yüz Elli Milyon)* ve lirizmi ile tam bir "kürsü şairi" olup çıkmıştır. Nicolas Ostrovski, böyle bir anlayışla, *Çeliğe Su Verildi* adlı romanında (1932), bir partili üyenin özverili yaşamını gösterir. Eski toplumun çöküşündeki dramla fabrikada ve işte yeni bir ahlakın doğuşu, Gladkov'un *Çimento*'sundadır (1925); Şolohov, *Uyandırılmış Topraklar*'da (1936), *kulaklar*'ın dramatik tasfiyesini ve toprakların kollektifleştirilmesini anlatırken, *Durgun Akardı Don*'da da, Don Kazakları çevresinde iç savaşı dile getirir; Kataev, Magnitogorsk kombinasının kuruluşunu okurlarına götürür.

Bütün bunlar, bilgi açlığı içindeki kitlelere kolayca anlayabilecekleri ve eski geleneklerle bağını koparmayan, ama kapalı edebiyata da karşı çıkan bir edebiyattır. Ancak bu olurken, soyut sanata ya da güç müziğe karşı da sesler yükselir: Picasso'nun ya da Matisse'in sanatındaki "biçimci" nitelik, Prokofiev'le Şostakoviç'in kimi eserleri saldırılara konu olur; 1928'den sonra da, Devrim'in ilk yıllarında onca revaçtaki modern mimarlığın formülleri terk edilerek, ağır ve oldukça şatafatlı, ama tatsız tuzsuz yeni klasik bir biçeme dönülür.

Ancak, m ü z i k te ve s i n e m a dadır ki, yeni sanat, Sergey Prokofiev, Dimitri Şostakoviç, Aram Haçaduryan ve Dimitri Kabalevski ile şaheserlerini koyar ortaya.

Lenin, "Bütün sanatlar içinde bizim için en önemlisi sinemadır" diye yazmıştı; sinemayı önde gelen halk kültür sanatı

yapmak için, teknisyenlerle öncü sanatçılar seferber olurlar. Önce canlıya dönük olmayan ne ki var atılır: *Kino Glaz* (Göz sinema) Okulu, sahneyi hazırlamayı reddeder ve doğaçtan yaşamı, "insanı, sosyal ortamı ve yaşamın içinde yakalama"yı ister. Bu kuram, montajın önemine dikkatleri çekerek, bütün sinemacılar üzerinde büyük etki yapar ve "belgesel"e alabildiğine atılım getirir. Bu sessiz sinema dönemine damgasını vuran dört büyük yaratıcı vardır: Ayzenştüayn, *Potemkin Zırhlısı* ile Sovyet sinemasının ilk şaheserini ortaya koyar; Pudovkin Gorki'nin romanından uyarladığı *Ana*'nın yanı sıra, *Saint-Petersburg'un Sonu* ile *Asya Üstünde Fırtına*'yı çevirir ki, kahramanlarının, "ait oldukları sınıfın yüklediği ödevlerin bilincine ağır ağır vardıkları" sosyal filmlerdir bunlar; Dovjenko *Toprak*'ı ve Vertov, sesli sinemanın başlarında şaheseri olan *Lenin'in Üç Şarkısı*'nı yaratır. Sovyet sinemasının bütün öteki sanatlara egemen olduğu bu ilk döneminden sonra, sesli sinemanın ilk yılları oldukça donuk geçer; sonra bir an gelir, Vassiliev'ler, 1934'te, iç savaşın filmi olan *Çapaiev*'i çevirerek parlak bir dönem açar; Petrov'un *Büyük Petro*'su ile Ayzenştayn'ın *Alexandre Newski*'si, gibi tarihsel filmler de bu dönemin ünlü ürünleridirler.

Adalet

Eğitimdeki ilkeler adliye örgütünde de egemendir; söz konusu örgüt, gerçeklik duygusu kadar insansal açıdan da, öteki ülkelerdekinden çok daha yüksek düzeydedir.

Sovyet mahkemelerinde otuz yıldan beri verilmiş kararlar üzerinde Harold J. Berman'ın yaptığı inceleme, Sovyet yasasının temelde pederşahi ve koruyucu niteliğini ortaya koyuyor. Amerikalı olan bu yazara göre, Sovyet suç yargılamasının atmosferi, Amerika'da çocuk mahkemelerinde ve aile uzlaştırma mahkemelerindeki atmosferi hatırlatır. Yasa suça, içinde oluştuğu ekonomik ortamın bir ürünü olarak bakar; böylece suçlu, kurbanına olduğu kadar toplumun düşmanı değildir ve hapishane de bir cezalandırma değil, yeniden eğitme yeri olmalıdır. Gerçekte Sovyet hukukçularına özgü olmayan ve Birleşik Devletler'de yargıç Brandeis'in de bayraktarlığını yaptığı bu düşünceler, ceza ve infaz rejiminde yürürlüğe konuldu. Aslında söz konusu olan, mahkûmları yeniden eğitmek, Gor-

ki'nin deyimiyle "onların doğalarını değiştirmek, bireylerde bir sosyal değer olarak kendini belli eden nitelikleri bulup geliştirmek"tir. Bu yeniden eğitim ise, mahkûmların sosyal olarak yararlı çalışmalara, özellikle de kitle halinde üretim çalışmalarına etkin katılımıyla gerçekleşir; söz konusu çalışmalar, bir yandan onlarda çalışmanın örgütlenişindeki sosyalist yöntemler hakkındaki anlayışı geliştirirken, öte yandan onlara bir meslek kazandırarak, hapishaneden çıktıktan sonra toplumda yararlı bir yer tutmalarını sağlar.

Sovyet Ceza Yasası, "düzeltici çalışma"nın –bu deyim, 1933'te zorla çalıştırma deyiminin yerine geçmiştir– üç biçiminden söz eder: Özgürlükten yoksun kılmadan çalışma, ikamete bağlayarak çalışma, çalışma kolonilerinde özgürlükten yoksun kılarak çalışmadır bunlar da. Birinci ceza, bir yıldan az mahkûmiyetlere uygulanır ve genel olarak çalışma yerinde ya da konutun sınırlı bir bölümünde yerine getirilir. Bir yıldan üç yıla değin mahkûmiyetlerde, ceza "her zamanki tutukevleri"nde ya da çalışma kolonilerinde çekilir; üç yılın üstündeki mahkûmiyetlerde, ceza, Sovyetler Birliği'nin ücra bir bölgesinde kurulu bir uslandırıcı çalışma kampında yerine getirilir; son olarak, "düzeltici çalışma ile ikamete bağlanma", mahkûmu, daha önceki ortamından soyutlamak içindir. Mahkûmlar, işçiler gibi aynı ücreti alır ve onların çalışma koşullarına tabidirler.

LİBERAL DEMOKRASİ VE SOVYET DEMOKRASİSİ

Dünyanın iki kampa bölünmesi görüşleri de öylesine böldü ki, pek az insan, Sovyet rejimi ve kurumları karşısında yansız kaldı, kalabildi. Kalem kavgaları, bu konuda edinilebilecek bilgilerin yanı sıra, yapılabilecek yorumları da kararttı. Bununla beraber, iktisatçıların, hukukçuların, farklı eğilimlerdeki siyaset bilimcilerin çalışmaları, konunun özelliklerini ortaya koydular.

Eleştirilerin başında "özgürlük" kavramı geliyordu.

Özgürlük ve Sovyet rejimi

Sovyet rejimine yöneltilen eleştiri şuydu: Devletle karışıp gitmiş, onun bütün anahtarlarını elinde tutan ve genel politikasını

eleştirmek de imkânsız olan; seçimlerde adayları tek başına sunan, bütün açıklama ve propaganda araçlarını tekeline almış bir kişinin sultasındaki tek partisiyle, seçilen meclislerin de sıradan bir kayıt dairesine dönüştüğü Sovyet rejimi, görünüşte, sadece biçimsel bir özgürlük bırakmaktadır yurttaşlarına ve böylece demokrasi olarak bir adlatmacadır.

Ama yok edilen sadece fikri ve manevi özgürlük değildir; maddi yaşam da, mutlak iktidara sahip, tek malik, tek üretici ve tüketim mallarını tek dağıtıcı Sovyet devleti yüzünden sorun olup çıkmıştır. Gerçekten, üretim araçlarının sosyalleştirilmesi devletin gücünü alabildiğine artırmış ve ekonominin planlanması, devleti, tüm yurttaşların yaşamının mutlak hükümranı haline getirmiştir. Hatta, bir "serbest kesim"in bulunduğu, kollektif çiftliklerin ekip biçtikleri toprağı "ebedi yararlanma" kaydıyla aldıkları tarım alanında bile, devlet, dolaylı olarak köylüler üzerinde kesin bir etkileme aracına sahiptir; çünkü traktörler ve geriye kalan zorunlu mekanik aletler onun mülkiyetindedir ve onları kullanmanın koşullarını kolhozlara dayanıp o belirlemektedir. Böylece, ekmeği kazanma başkasına bağlıdır.

Dahası var: Polisin büyük önemi, gücü ve eylem yöntemleri; her muhalife bir "halk düşmanı" olarak bakılması, faşist ülkelerde görülür türden gerçek bir teröre yol açmakta ve Sovyet rejimini totaliter rejimler arasına sokmaktadır; yurttaş özgür değildir, saygınlığı her an çiğnenebilir, çünkü o, bireyi hiçbir insanlık kaygısı duymadan feda edebilen bir iktidarın ellerinde sıradan bir araç rolüne indirgenmiştir; zorunlu olarak görülen geleneksel özgürlüklerden hiçbirine sahip değildir o, özellikle toplanma, dernek kurma, basın ve söz söyleme, vb. özgürlükleri yoktur.

Ama, buradan kalkıp Sovyet rejimini faşist rejimlerle gerçekten bir mi tutacağız?

Sovyet rejimi ve faşizm

Sovyet rejimini faşist rejimlerle aynı şeymiş gibi görme, siyaset biliminin çoğu kuramcılarınca eleştirildi.

Önce, Maurice Duverger'nin gösterdiği gibi, onlara esin veren felsefe temelden farklıdır. Marksizm, Aydınlanma felsefesine ve ilerleme inancına bağlı akılcı ve bilimsel bir öğreti ola-

rak sunar kendini; ne iyi ne de kötü doğan insanın, yoldan çıkarıcı ve baskıcı kapitalist sistemin kayboluşu ile düzelebileceğini ve sosyalizmin kuruluşuyla da, yazının bugünkünden daha iyi olacağını söyler. Felsefesi tutarlı olup. "Evren üstüne bütünlüğüne ve düzenli bir açıklama" getirir ve iyimserdir söylediklerinde. Oysa faşist öğreti kötümserdir; altın çağ arkamızda kalmıştır, doğaca kötü insan kıskıvrak bağlanmalı ve şeflerce yönetilmelidir, yetersiz kalabalığa düşen tek ödev de, kendi dışında alınmış kararlara uymaktır sadece. Böylece, içgüdüsel ve akıldışı özlemlere çağrıda bulunan, aslında da aristokratik olan faşist öğretilerin karşısında, komünist rejim ilkece ve amaçlarında akılcı ve eşitçidir.

Tek partinin yapısı bakımından da farklılıklar vardır: İktidara geçmeden önce, faşist partiler, halk sınıflarına seslenirler ve işçi ve köylü kitlelerini bir araya getirmeyi alabildiğine başarsalar da, iktidara sahip oldukları andan başlayarak, politikaları kesinlikle tutuculaşır ve gitgide orta sınıflara ve zenginlere dayanırlar. Parti içinde de, kadroların seçimi, komünist partide kural olarak resmî iken, faşist partilerde kadrolar en üst otoritece belirlenir. Partide hücrelerin rolü, Sovyetler Birliği'nde devletin yanı sıra ve devletin içinde önemini artırsa da ve yoğun bir tartışmayı barındırsa da, Almanya'da ve İtalya'da faşist birimlerde ve S.A.'larda örgütlenen kitleler, sonra etkilerinin hızla zayıfladığını gördüler.

Son olarak, partiye üyelik bakımından pek büyük fark vardır: Faşist partilerde, gençlik dışında, yeni katılımlara karşı bir güvensizlik duyulur; öyle olduğu için de, İtalya'da 1925'te Almanya'da 1933'ten başlayarak, yeni bir katılıma kapıları kapamışlardır. Oysa, Sovyet Komünist Partisi'nde, yurttaşlara güven vardır; parti, sadece *komsomol*'lara değil, sunulma ve staj gibi kimi koşulları yerine getiren her yurttaşa her zaman açık olmuştur ve söz konusu koşullar da sürekli, özellikle 1939'da genişletilmiştir. Böylece, faşist partiler, ulustan soyutlanmışlardır ve ayrıcalıklı bir kast oluştururlar; oysa Komünist Parti, seçkinlerinin çevresini gitgide genişletmiştir.

Niçin öyle?

Çünkü, her iki rejimde, partinin rolü birbirine zıt biçimde anlaşılır: Faşist ülkelerde, rejimi iktidara getiren, tehdit edici proletaryaya karşı orta sınıfların ve burjuvazinin tepkisi-

dir; kimi zaman "sürekli devrim"den söz edilse de, partinin görevi alabildiğine tutucu olmuştur; söz konusu olan, tozunu alarak işi sürdürmek ve yürürlükteki iktisadî ve sosyal yapıyı sağlamlaştırmaktır; parti, büyük çıkarlarla orduyu hesapta tutmalıdır. Proleter öğelerle, bir "ikinci devrim"in yandaşlarını partiden uzaklaştırma ve kıyıma uğratmanın altında, bu gerici gelişme yatmaktadır. Sovyet Birliği'nde ise, tersine, partinin görevi, toplumun ve ekonominin değişimine yardımcı olmak, hareketsizliği ve durağanlığı önlemektir; bunu da, enerjileri uyararak, devinimsizliğe ya da kayıtsızlığa karşı çıkarak, reformların ve özverilerin zorunluluğunu açıklayarak yapar. Böylece, Sovyet Anayasası, Komünist Parti'ye pek az yer verse de, rolü gitgide büyümüş ve üyelerinin sayısı durmadan artmıştır.

Her iki rejim arasındaki farklılık, dış politikalarının niteliği ni de açıklıyor. İçerde bir değişikliği reddeden faşizm, ulusal güçleri dışarda fetihlere yönlendiriyor ve rejimi, tahrik ve zorlamalara dayanan bir kendini saydırma politikasıyla sürdürüyor; oysa, Sovyet rejimi, bütün kaynaklarını ve güçlerini toplumu ve ekonomiyi değiştirmede kullanıyor ve bunları gerçekleştirmek için barışa ihtiyacı olduğundan barışçıdır. Son olarak, Sovyet diktatörlüğü, çürümüş demokrasinin yerine "bin yıllığına" geçtiğini söyleyip kendini kalıcı bir siyasal sistem olarak hiçbir zaman sunmadı; bu diktatörlük, bir amaç değil bir araçtır, geçici olduğunu söyler; iç ve dış tehlikeler ortadan kalktığında ve "komünizmin ilk aşaması" olan bugünkü sosyalizm aşaması sona erip de "son aşama"ya girildiğinde, devletle beraber o da son bulacaktır.

Sovyet rejimi, faşizmden farklı da, bir "gerçek demokrasi örneği" mi? Ya da "temel alanların dışında", özgürlüğün bulunduğu bir diktatörlük mü?

Bu da tartışıldı eni konu.

Sovyet demokrasisi

Ünlü hukukçu Georges Vedel, Sovyet rejiminin hasımlarıyla yandaşlarının kanıtlarını pek ciddi bir çözümlemeden geçirdikten sonra, şöyle der: "Ölçütü demokrasi kavramında aramak boşunadır. Her iki tez de, demokrasi açısından bir gerçeklik taşıyor. Her ikisi de, demokratik özleme asıl anlamını veren

özgürlüğe doğru atılımdan güçlerini alıyorlar". Ve ekler: "Söz konusu tezlerin birbirine zıtlığı, bağlı oldukları dünya görüşlerinin zıtlığı yüzündendir".

Demokrasi kelimesine Sovyet sisteminde verilen anlamı, 1936 Anayasası'nı yorumlarken, Stalin açıklığa kavuşturur: "Nedir demokrasi? Birbirine zıt sınıfların bulunduğu kapitalist ülkelerde demokrasi, kısacası güçlüler, varlıklı bir azınlık için demokrasidir. Sovyet Birliği'nde demokrasi ise, tersine, çalışanlar için bir demokrasi, yani herkes için bir demokrasidir".

Bir Sovyet hukukçusunun söyledikleri de şunlar: "İnsanın insanı sömürmesine son verildiği; yalnız siyasal değil ekonomik eşitliğin de bütün yurttaşlar için gerçekten varolduğu; demokratik özgürlüklerin yalnız resmen ilan edilmekle kalmayıp, değil, sosyal yaşamın maddi koşullarınca fiilen de sağlandığı; halkların eşitliğinin boş bir kelime olmadığı ve dostluklarının ise sarsılmaz olduğu bir ülkede, hiç tartışmasız, demokrasi yolunda pek ilerilere varılmıştır. Demokrasi, bir yönetim ilkesi olmadan önce, siyasal rejimin gerçekliğini belirleyen bir iktisadî-sosyal yapıdır ve siyasal demokrasi olsa olsa sınıfların olmadığı bir toplumda somutlaşabilir ve sadece böyle bir toplum bireyin gelişmesinin koşullarını yaratır".

Bu metinler de pek güzel açıklıyor ki, Sovyetler Birliği'nde, "özgürlüğün nesnel koşulları" vurgulanmaktadır.

Konunun belki en güzel açıklanışı, Wendell Wilkie'nin, *Tek Bir Dünya* adlı eserinde bize naklettiği bir işçinin söylediklerindedir. F.D. Roosevelt'ın Başkanlık seçimlerinde hasmı olan yazar, 1941'de Sovyetler Birliği'ne yaptığı bir yolculukta, bir fabrikayı ziyaretinde bir servis şefiyle konuşurken, onun hükümetinkinden farklı görüşleri dile getirip savunamadığına göre gerçekten özgür olmadığını söyler. Aldığı yanıt şudur: "Sayın Wilkie, beni anlamıyorsunuz. Hiçbir zaman özgür olmamış olan babamdan ve dedemden çok daha fazla özgürlüğüm var benim. Onların okuma ve yazmayı öğrenmelerine müsade edilmedi. Toprağa bağlı köle idiler onlar. Hastalandıklarında kendilerine bakacak hastane yoktu. Atalarımdan uzanıp gelen kuşaklar içinde, okuyup yetişme, kendini geliştirme, bir yerlere varabilme olanağına sahip olabilen ilk insan benim. İşte benim özgürlüğüm! Kuşkusuz bunu bir özgürlük olarak görmeyeceksiniz. Ancak unutmamalısınız ki, sistemimizin başlarındayız. Bir gün bizim de siyasal özgürlüğümüz olacak".

Bütün bunlardan çıkan şu: Sovyetler için "özgürlük", iktisadî ve sosyal bağımsızlıkta, "sömürülmekten kurtuluş"ta aslında. Böylece, liberaller ve Sovyetler, her iki kamp insanının özgürlüğünü esas alıyorlar, ancak onu farklı biçimde anlıyorlar. Sınıfların ortadan kaldırılmasıyla, çok partililiğin hikmeti sona ermiştir, çünkü sınıfsal çıkarlardır ki siyasal farklılıkları beraberlerinde getirmektedir; bu yüzdendir ki, dernekleşme özgürlüğü siyasal parti kurmaya kadar gitmez ve sadece sosyal dernekleri göz önünde tutar; fikir özgürlüğü vardır, ancak siyasal partilerin ortaya çıkışı biçiminde anlaşılmaz; yalnız parti içindedir ki tartışma hararetlenir; sadece işletme hücrelerinde, sendikalarda, gazetelerdedir ki, yöneticilerin ya da görevlilerin eylemleri tartışmaya açılır ve bütün bunlarda, tüm demokrasilerde olduğu gibi, azınlık çoğunluğun kararına uymalıdır sonunda.

Öte yandan, bir alanda demokrasi vardır ki, kapitalist ülkelerde bilinmez: Kolhozlarda, fabrikalarda yönetim, işletmenin sahibinin istediği gibi davrandığı, isterse üretimi durdurup kapıları kapadığı ülkelerdekinden farklıdır; işçi, her an denetler ve etkisi de vardır bunun ve kazanç fikri bir yana atıldığı için genel yararın araştırılması daha da kolaylaşmıştır; böylece, bu tür bir işletmede grevin anlamı yoktur. Aynı ilkedir ki, eğitimde, basında, sinema ve radyoda, tüm propaganda mekanizmasını devletin eline bırakmıştır; kapitalist ülkelerde, söz konusu alanları denetleyen, ekonomide egemen özel çıkarlardır.

Sovyet rejimi, Harold Laski'nin dediği gibi, "diktatörlükle yönetilen bir toplum" mudur sadece? Rejimin yandaşları, diktatörlüğün bir zorunluluk olduğunu söylüyorlar. Demokrasi kuramcıları, bir diktatörlük dönemini savuşturmanın olanaksızlığını bilmez olurlar mı?

Ünlü hukukçu M.F. Goguel şöyle der: "Hiçbir yerde, hatta Büyük Britanya ve Birleşik Devletler'de bile, demokrasi mücadelesiz ve kimi sosyal kategorileri siyasal yaşamdan –en azından geçici olarak– uzaklaştırmadan kurulmuş değildir asla!" Buradan kalkarak denecektir ki, sendikalar özgür olsaydı ve üretim arttıkça ücretleri çoğaltma amacıyla grev mümkün olsaydı, beş yıllık planların gerçekleşmesini ve özellikle ağır sanayinin tüketim malları üzerinde öncelik kazanması, yani gelecek tehlikeye atılmış olabilirdi.

Konuya, Georges Vedel'in şu anlamlı sözleriyle son verelim: "Marksist demokrasi, kendisine totaliter denmesini istemeyecektir kuşkusuz; çünkü totalitarizm, insanın, özel çıkarlar ya da tutkular adına köleleştirilmesidir. Ne var ki, Marksist toplum bütüncül *(total)*'dür gerçekten; şu anlamda ki, insansal olan hiçbir şey ona yabancı değildir. O, insanın ve dünyanın tam ve yaşanmış açıklanışıdır".

REJİMİN GÜCÜ VE MUHALEFET

Rejimin sağlamlaşıp yerine oturması, yurttaşların yaşam düzeyini gitgide düzeltme olanağı sağlayan yeni ekonominin bütünlüğüne başarıları ile, bütün yetkilerin tek parti ile hükümetin elinde toplaşıp –ikisinin de iç içe– her türlü hasım davranışı gözetleme ve sertlikle bastırma araçlarına sahip olmasıyla gerçekleşti; geçmişin hükmedenle edilenler arasındaki ilişkilerine eşitlik sağlayarak eski kolonyal rejimin bütün izlerini ortadan silen liberal bir halklar politikasının uygulanması da etkili oldu bunda. Ancak, sadece bunlar, başka etkenler işin içine girmeseydi, tek başlarına bir "Sovyet Ulusu" yaratmaya, giderek geleceği kurmaya yetmezdi; o başka etkenler, özellikle de eğitime olduğu kadar basına, radyoya, sinemaya da yön veren Marksist-Leninist ideoloji, halkı rejime bağlamada bir rol oynuyor, ona eskisinden daha iyi bir düzende yaşadığı ve çok daha güzel bir geleceğin kendisini beklediği bilinci götürülerek iç ve dış saldırılara karşı savunmada hazırlıklı olması fikri yaratılıyordu.

Rejim, en başta yeni bir insan yaratmayı kurar.

Yeni insan

Fransız Devrimi'nde olduğu gibi Sovyet Devrimi de, toplumun temellerini genişleterek, yeteneklere yaygın ve vaktiyle hayal bile edilmeyen bir h a r e k e t a l a n ı açar; bir yüz milyonu aşkın olup o güne değin işlenmeden kalmış, üstelik ezilmiş yeni güçleri, yeni yetenekleri özgür kılar. Devrim olmasaydı birer "umutsuz sürgün" ya da "karanlık tertipçiler" haline gelecek Lenin gibi, Troçki ve daha başkaları gibi lider devrimciler yeni koşullarda üstün birer komuta ve yönlendirici olduk-

larını göstermiş; dahası sıradan teğmenler, askerler, işçiler Kızıl Ordu'nun genç generalleri olup çıkmışlardır. Ama çok daha önemlisi şudur: Her yanda sayısız insan, yaratıcı birer yetenek olduklarını göz önüne koymuşlardır ki, eski koşullarda akla bile gelmezdi bu.

Geçmişin mujikinden pek farklı olan yeni Sovyet insanı, iç savaş ve yabancı müdahalesi yıllarındaki mücadelelerin yanı sıra, yeniden kuruluş ve beş yıllık planların gerçekleşme çabaları boyunca su yüzüne çıktı. Okulun, *komsomol*'ların, Kızıl Ordu'nun, basın kadar sinemayla radyonun ya da edebiyatın verdiği eğitim, yeni sosyal ve mesleki kadroların etkisine ek olarak, o insanda şu duyguyu geliştirmeye çabaladılar: Yeni bir toplum, ancak halkın bütün zinde güçlerinin birliğiyle kurulabilir ve insanın kişisel huzuru sosyal gönence bağlıdır, dahası insan, yalnız toplum içindedir ki, yeteneklerini sere serpe ortaya koyabilir.

1936 yılından başlayarak, Sovyet halkının çoğunluğu, kapitalist rejimi hiç görmemiş ya da onunla ilgili uzak bir anıya sahip insanlardan oluşur. Bu çoğunluk, Devrim'in yarattığı coşku havası içinde büyür ve şuna inanır: Yeni yaşam, gitgide güzel, gitgide zengin ve doyurucu olacaktır; gelecekle ilgili, hele hele aşırı üretimden kaynaklanan hiçbir korkusu yoktur, gelecek mutlaka daha iyi olacaktır. Bu Sovyet ahlakının yol açtığı derin etki, Alman faşizmine karşı savaşta ve onu izleyen yeniden kuruluş yıllarında kendini belli edecektir.

Kızıl Ordu

İç savaş ve yabancı müdahalesine göğüs gerebilmek için, yeni rejim, kurulu düzene bağlı ve güçlü bir ordu kurdu. Bunu yaparken, vaktiyle Fransız Devrimi'nin karşılaştığı aynı güçlükleri yenmek zorunda kaldı.

Gerçekten, 1917 Ekim'inde, tam bir dağılış içindeki eski ordunun yerine, gönüllü katılım yoluyla sosyalist bir ordu kurulmuştu: "Örgütlü emekçi sınıflardan gelen, sınıf bilinciyle dolu, işçilerin ve köylülerin Kızıl Ordusu idi bu". Ne var ki sonuç, hem gönüllü sayısı (1918 Mayıs'ında 300.000 kadar) hem de disiplin bakımından hayal kırıcı oldu. Öyle olunca da, 1918 Mart'ından başlayarak, Trotski, cesur reformlara girişti: Merke-

zî bir askerî otorite kuruldu; Beyaz Ordu'nun tehdit ettiği Batı bölgesinde 21 ile 25 yaş arasında gençlerden beş sınıf zorunlu hizmete tabi tutuldu; 1918 yazından başlayarak subayların seçilmesine son verildi ve askerden kaçma ile itaatsızlıklara ağır cezalar kondu. Kızıl Ordu'nun –gerçekten güveneceği– kendi kadrolarını yetiştireceği güne değin eski Çar ordusunun şeflerinden yararlanmak için büyük çaba harcandı. Böylece oluşturulan subayların bağlılıkları konusunda hiçbir hayale yer vermemek amacıyla, çeşitli birliklerde, ihanetleri ve sabotajları önlemenin yanı sıra, acemilerin siyasal eğitimini sağlamak için, rejimi temsil eden komiserlikler kuruldu; askerî harekâtın yürütülmesi komutanlığa bırakıldı; ne var ki emirler ve raporlar komiserin imzasını taşımak zorundaydı. Eski ordunun –subaylığa yükselmiş– astsubaylarına da (215.000) çağrıda bulunuldu; talim merkezleri –birkaç ay içinde– geleceğin subaylarını yetiştirdi ki, hepsi de işçi ve köylü kökenli idiler. Böylece oluşturulan kadrolar içinde komünistlerin sayısı, 1919'da yüzde 54 iken 1921'de yüzde 65'e yükseldi. Birliklere, özellikle de çarpışan birliklere komünistlerden önemli sayıda katılımlar oldu. Komiserler ve partiden gelen kadrolarla beraber, Trotski'nin deyişiyle, "işçi sınıfının davası uğruna nasıl ölebileceğini bilen ve başkalarına da öğretenler" işte bunlar oldular. 1921 ilkbaharında, Bolşevikler, karşı-devrimci Beyaz Ordu birliklerini yerle bir edip de işgalci güçleri çekilmek zorunda bıraktıklarında, deneyimli askerî şeflerden oluşan yeni bir kuşak artık doğmuştu; bir bölümü eski subaylardan idiyseler (Şaposnikof, Kamenev, Tuhaçevski), bir bölümü de astsubay (Voroşilov, Timoçenko, Bluşer, Budienny, Ejerov) ya da sivildi (Frunzę).

İç savaş boyunca sivrilen köylü ve işçi kökenli subaylar askerî akademilere alındılar ve oralarda edindikleri bilgilerle yüksek rütbelere eriştiler. 1930'da, eski ordudan birkaç yüz subay vardır hizmette (1918'in yüzde 78'ine karşılık yüzde 10); 1931'de subayların yüzde 51'i Komünist Parti üyesidir; 1934'te bu oran yüzde 68,3'tür. Bu artış, orduda komuta düzeyinde de görülür. Yüksek rütbelerde güvenilir insanların çoğalışı ise, komiserlerin rolünü azaltır ve birliklerin siyasal ve manevi eğitimiyle sınırlar bu rolü. Ne var ki, 1937'de üst kadrolarda temizliğe gidilmesinin arkasından, komiserlerin otoritesi yeniden ge-

nişleyecek ve partiye sadık ve modern tekniklere de aşina orta kadrolar da hızla yükselip boşalmış önemli mevkileri gelip dolduracaklardır.

Polis ve siyasal adalet

Sovyet yönetimi, dışardan olduğu kadar içerden de tehdit edilen devrimci bir yönetim olarak, diktatörlüğe başvurmadan ayakta kalamaz ve hasımlarını yenemez; ve söz konusu diktatörlük de, bütün çevreleri ve bütün ülkeyi gözetleyen etkin bir polis örgütüyle istediği gibi hareket edebilir. Stalin, 1927'de, bir yabancı işçiler delegasyonuna bu durumu şöyle açıklar: "Biz, kapitalist devletlerle çevrelenmiş bir ülkeyiz. Devrimimizin iç düşmanları, bütün ülkelerin kapitalist ajanlarıdır..., onlarla mücadele ederken tüm ülkelerin gerici öğeleriyle mücadele ediyoruz...; kapitalist kuşatma olduğu sürece, şaşırtmacacılar, oyalamacılar, casuslar, teröristler, Sovyetler Birliği'nin sınırları dışından yabancı devletlerin casusluk servislerince yollanan bütün bunlar olacaktır... Hayır yoldaşlar, Parisli Komüncülerin vaktiyle yaptıkları yanlışları biz de yapmamalıyız. G.P.U., devrime gereklidir ve proletaryanın düşmanlarına dehşet salmak için varlığını sürdürecektir".

1922'de, iç savaşın sona ermesinin arkasından kurulan Devlet siyasal polisi (G.P.U., sonra O.G.P.U., daha sonra da 1934'te N.K.V.D., yani İçişleri Halk Komiserliği), Yeni Ekonomi Politikası süresince, eski rejimin yandaşlarına, eski yönetici sınıfların temsilcilerine, bu arada Menşevikler, anarşistler gibi "siyasal" suçlulara karşı mücadelesini sürdürdü. Beş yıllık planlar yürürlüğe konunca, *nepmen*'lerle *kulak*'lar ve sanayileşmeyi engelleyenle üretimi "baltalama" kuşkusu altındaki herkesle uğraştı: Nitekim, 1930 sonbaharında besin sanayisinden 48 uzman yargılandı; aynı yılın Aralık'ında Moskovalı kimi mühendisler cezaya çarptırıldılarsa da ertesi yıl bağışlandılar. 1935 başlarına kadar sert önlemler, bu arada ölüm cezaları ve kutup yöresiyle Sibirya kamplarına sürgünler, esas olarak karşı devrimcileri, *nepmen*'lerle *kulak*'ları çarpmıştı. Partili muhalifler, Batı'lı hapishanelerde "siyasal" suçlulara uygulanan yumuşak bir rejimden yararlanıyorlardı; ne var ki, bu kayırma, Stalin'in güvensizliğini son haddine vardırmışa benzeyen Kirov'un öldürülmesinden sonra kaybolur.

Muhalefet

Sovyet rejimi, kapitalizmin 1917'den beri yeni sosyalist devleti yıkma ya kararlı olduğuna inanır; önce bir dış müdahale, sonra dışarıya göçenlere ve yaptıklarına yabancı devletlerin kol kanat germeleri, dış basının ve sivil ya da asker yığınla yabancı kişilerin tehditleri, bu korkuyu doğurur; bütün bunlar, rejimi, her muhalefet gösterisini bir komplo ya da "sabotaj", bir yabancı müdahalesinin belirtisi olarak görmeye iter. Her muhalife, dışarının bir suç ortağı ve aleti diye bakılır. Sovyetler Birliği'ndeki mücadelelerin korkunçluğunun ve bastırma hareketlerindeki acımasızlığının kaynağında bu var.

Eski yönetici sınıfların büyük bölümünün yokoluşu muhalefeti susturmamıştı. Onların Sovyetlerde kalmış bir bölümü, Yeni Ekonomi Politikası yıllarında yeniden ortaya çıktı ise de, *nepmen*'lerle beraber susturulmaları güç olmadı. Kollektifleştirmenin başlarında *kulak*'ların muhalefeti ve köylerin direnişi çok daha ciddi oldu. Söz konusu muhalefet içinde silahlı ayaklanmalar, tutuklama ve sürgünlerle kolayca giderildi; ancak, Şolohof'un *Uyandırılmış Topraklar*'ında anlattığı gibi, kolhozların kuruluşuna açık ya da gizli direniş de görüldü; ekili tarlaların azaltılması ve özellikle hayvanların kitle halinde öldürülmesi de bir muhalefet örneğiydi, bu sonuncu halde, 1929'dan 1933'e değin, atların belki yarıya yakını, 30 milyon iribaş hayvan, 100 milyon koyun yok edildi ki, 1929'un rakamlarına ulaşabilmek için on yıl gerekti.

Rejim için pek tehlikeli bir başka muhalefet, Yeni Ekonomi Politikası'nın en güç anında, Lenin'in hastalığından da yararlanıp partinin içinde oluşanı ydı. 1917'den beri Trotski'yi sık sık Lenin'in karşısına çıkaran uyuşmazlık; Trotski, Yeni Ekonomi Politikası'na kapitalistlere teslim olma diye saldırınca, arkasından –Lenin'in ölümünden sonra da– Sovyetler Birliği'nin politikasının yönüne ilişkin kökten zıt iki tez iyiden iyiye çatışınca, daha büyük boyutlara büründü; bu iki tezden biri Trotski'nindi ve "sürekli devrim"i savunuyordu, ötekisi de Stalin'indi ve "tek bir ülkede sosyalist devrim"den yanaydı. Stalin, Trotski, Zinoviev ve Kamenev'den oluşan "üçlü"ye karşı, beş yıl boyunca mücadele etti; iki hizip, çeşitli parti örgütlerinde, basında, kongrelerde çatıştı durdu ve Stalin tek bir ülkede sos-

yalizmi gerçekleştirmeye karar verdiği gün de tartışma anlamını kaybetti ve sonuç olarak Yeni Ekonomi Politikası terk edilerek, köylerin kollektifleştirilmesi ve beş yıllık planlarla sanayileşmeye girişildi. Trotski Alma Ata'ya sürgün edildi, 1929 Ocak'ında da Sovyetler Birliği'nden çıkarıldı. 1930'da, köylerin kollektifleştirilmesine karşı olan Buharin'in sağ muhalefeti tasfiye edildi. Artık, muhalefet diye, sabotaj eylemleri, eski rejimin gidişine esef edip dışarıya göçenlerle de ilişkilerini sürdüren teknisyenlerin hareketsizliği kalıyordu.

Onlara d i n s e l ve u l u s a l muhalefet eklenir.

Gerçekten, çoğu kez birbirine bağlı iki alanda, yeni rejim, pek sert bir muhalefetle karşılaştı: din ile milliyetler alanı idi bunlar. Despotluğun bağlaşığı olan Ortodoks Kilise, Devrim'le birçok ayrıcalığını yitirmişti; kendine bir patrik seçme hakkını elde ettiyse de, mülkleri elinden alındı ve siyasal rolü de, resmen tanrıtanımazlığı savunan bir yönetimin tehdidi altındaydı. Patrik Tikhon, yeni rejime karşı azgın bir mücadele yürütür, komünist şefleri aforoz edip politikalarına şiddetle karşı durur. Rejimin buna yanıtı ise şudur: Kilise ile devlet mutlak olarak birbirinden ayrılır; kimi önlemler, Kilise'yi gitgide soyutlar ve siyasal yaşamın dışına atar. Bu önlemler arasında şunları hatırlatmalı: Rahiplerin medeni halle ilgili hakları ellerinden alınır; 1921'de, özel eğitim dışında, gençliğe seslenen din eğitimi yasaklanır; okullarda ve ders kitaplarında dine karşı eğitime başlanır; her türlü dinsel edebiyata son verilir, Kilise eğitim merkezleri kapatılır, ayin eşyasına el konulur... Kala kala sadece ayinler kalır; papazlar, çoğu kez eğitim yasağını çiğnediler diye koğuşturulup tutuklanır. 1925'te, "Militan Tanrısızlar Derneği" kurulur ki, amacı, dine karşı nefreti yaymak, Kilise hiyerarşisinin otoritesini yıkmaktır; din karşıtı müzeler, basın, afişler, dinsel karanlıkçılığa ve boş inançlara saldırır ve materyalist öğretiyi yayarlar. Fransız Devrimi'nde olduğu gibi, ruhbanın bir bölümü, karşı devrimci bütün güçlerle ilişkisini keser ve "Yaşayan Kilise"yi kurar, din kurultayı toplama izni ona verilir ve o da üç kurultay toplar; sonunda, Metropolit Sergius, müminlere, devlete bağlılık öğütler ve ülke ile hükümet için dua edilmesini ister. Bu uzlaşma, Kilise'ye, Anayasa'nın ilan ettiği vicdan özgürlüğü rejimi içinde, özel bir kurum olarak yaşama olanağı sağlar. Din karşıtı propaganda sürer, ancak karşı-devrim tehlikesi hafifleyip yeni inanan kuşaklar rejime bağlılıklarını ortaya koydukça, sertliği aza-

lır; 1936 Anayasası, ruhbana medeni hakları geri verir. 1941 yılıyla ilgili bir istatistik şunu göstermektedir: Her eğilimden 30.000 dinsel dernek vardır; 8.338 izinli ayin yerinden 4.225'i Ortodoks Kiliselerine aittir (1917'de 46.457'dir bu sayı), 8.765 Ortodoks rahip (1917'de 66.170) ve 38 manastır (1917'de 1.026) bulunmaktadır.

Ortodoks Kilise ile uyuşmazlığın temel nedeni, Kilise'nin eski yönetici sınıflarla olan bağlaşıklığı iken, Sovyet yönetimini Müslüman halkların karşısına diken, daha çok, İslam'ın yerel milliyetçiliklerle yakın bağlaşıklığı, sivil ve dinsel yaşamı birbirine sıkı sıkıya bağlı görmesi, modern reformların –kaçınılmaz olarak– dinsel geleneklere gelip dokunmasıdır. Başlangıçta, pek yumuşak davranılır; laikleştirmeye daha da gecikmeyle girişilir ve 1928 yılına değin Kuran eğitimine izin verilir; ancak o tarihte vakıflar millileştirilir. Turancı eğilimler taşıyan ayrılıkçı milliyetçilerle dinci çevreleri –din örtüsü *(Şura-ı İslam)* altında– karşı devrimci derneklerde biraraya getiren direniş, korkunç bir uyuşmazlığa yol açar ve yönetim, sert bir yanıt vererek din karşıtı propagandayı destekler: Tiyatro ve sinema Müslüman ermişlerini, dinsel bayramları alaya alır; 1925'te kurulan Militan Tanrısızlar Derneği'nin şubesi olan Allah-Zyslav Derneği eylemlerini yoğunlaştırır; Tatar ve Başkırt Cumhuriyetlerinde 8.000, Kuzey Kafkasya'da ise 500 cami ve Kuran okulu kapatılır; sünnetçi mollalar koğuşturulur; 1938'de turancılığın beli kırılmışa benzer, din çağdaşlaştırılmış, yumuşamış, çokkarılılık ve küçüklerin evlenmesi yasağını, kadınların evden çıkma özgürlüğünü kabul eder görünüştedir; o andan başlayarak da İslamdan uzaklaştırma kampanyasıyla din karşıtı propaganda sona erer. Bununla beraber, gelenek ve âdetler, yasaya karşın canlılığını çokkarılılık, küçük kızları zorla evlendirme, kara peçe *(paranca)* ile kadınları hareme tıkma sıklıkla görülen uygulamalardır ve milliyetçi anlayış da sürer.

Siyasal ya da milliyetçi muhalefet, Ukrayna ayrılıkçılarının Kiev'de yargılandıkları tarih olan 1930'dan sonra pek görülmezken, parti içinde örgütlenen hizipler 1934'e kadar varlıklarını sürdürürler; ancak, birçok kez tekrarlanan temizlemeler gösteriyor ki, yine de bitmezler ve söz konusu temizlemeler de sadece ılımlıları, kokuşmuşları ve yetersizleri değil, yönetici ekibin düşmanlarını da tasfiye eder.

1934'te Kirov'un öldürülmesi, uluslararası derin bir bunalımla çakışırken, askerî mahkemelerin önünde bir

dizi davaya da yol açtı: Davalar, 1936'da, Zinoviev ve Kamenev'le "Leningrad Merkezi"ni, sonra da 1937'de Radek'le öteki on bir muhalifi cezalandırdı; 1938'de yedi general ve Mareşal Tuhaçevski, son olarak da Bukharin, Rykov ve Yagoda çeşitli suçlamalarla cezaya çarptırıldılar. Bu iki yıl boyunca, pek çok sayıda yönetici ve yüksek görevli, bir genel temizlemenin sonucu saf dışı edildiler. Bütün bu tutuklama ve ölümle cezalandırmalar, derin bir moral çöküntüye ve yönetimde, parti ve orduda karışıklığa yol açtı. İejov'un yerinden alınmasından sonra, bir dizi yatıştırma önlemi, yapılan hata ve adaletsizlikleri –bir bölümüyle– düzeltti; altı binden fazla subay, mühendis, memur, aklandılar ya da itibarları iade edildi.

Eklemiş olalım: Adları Sovyetler Birliği dışında da bilinen askerî ve sivil şefleri çarpan 1936-1938 temizlemesi, zaten tiksinilen bir devlet karşısındaki görüşleri güçlendirir ve Sovyetler Birliği'nin sanıldığından çok daha az sağlam olduğu izlenimine yol açar. Kapitalist dünya ile Sovyetler Birliği'nin, daha baştan birbirine karşı besledikleri, birbirini pek kötü tanıtan ve gitgide büyüyen istikrarsızlığın da bileylediği görüşleri karşısındaki zıtlığı –geçici de olsa– hafifleten şey, her ikisinin önüne dikilen felaket olacaktır.

Ve 1941 yılında başlayacaktır bu süreç...

III

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI

Avrupa, yalnız iktisadî gerileme ve egemenlik altındaki halklar arasında gelişen kurtuluş hareketleriyle değil, kendi bağrında devletleri birbirinin karşısına diken derin bölünüşlerle de zayıf düşmüş haldedir. Birinci Dünya Savaşı'nın hemen arkasından yenenler arasında Barış Konferansı'nda ortaya çıkan zıtlıklar sürer ve Amerikan soyutlanma politikası, Birleşik Devletler'i, her türlü uluslararası işbirliğinden ayırdığında da derinleşir. Fransa ile Büyük Britanya arasında, Doğu'ya ilişkin olduğu kadar tazminat ve silahsızlanma sorunlarında da "samimi uyuşmazlık" doğar ve gelişir. Bu kopukluk, başka gelişmeleri destekler; özellikle Almanya, savaş tazminatından adım adım sıyrılırken, Locarno Antlaşması'yla da Avrupa diplomasisinde birinci sıraya gelip oturmuştur yeniden.

Milletler Cemiyeti, Başkan Wilson'un düşlediği gibi dünyayı denetleyen bir merkez olamamış, sadece Avrupa'lı kalmış ve büyük devletlerin, özellikle de Fransa ile İngiltere'nin egemenliği altına girmiştir; saldırılana karşı, kendiliğinden bir genel işbirliğini örgütlemekten aciz haldedir. Küçük sorunlarla uğraşır; asıl önemli sorunları ise, belli başlı devletler, –doğrudan görüşmelerle– kendi aralarında çözerler. Böylece, 1919 ve 1920 antlaşmalarıyla gerçekleşen dünyanın bölüşülmesi, yenilen ülkelerce erkenden tartışma konusu edildiğinden, uzun ömürlü olamaz.

1930'dan başlayarak, yollar fatihlere açılır. Japonya, İtalya, Almanya, nüfuslarındaki artışı ileri sürüp toprak isteklerinde bulunurlar. Onların kimi başarılarını, hükümetlerin, toplu güvenliği örgütleyip saldırganlığa karşı uluslararası işbirliğini gerçekleştirmekteki isteksizlikleri, kolaylaştırır; "yaptırımlar savaş demektir", "uyuşmazlıklar yerelleştirilmeli", yayılmamalıdır, dönemin sloganlarıdır. Öte yandan, kamuoyunun hatırı sayılır bir bölümü, askerî diktatörlüklere, Sovyetler Birliği'ne direnişin bir temel çaresi olarak bakar ve Mussolini ile Hitler'in Bolşevik aleyhtarlığı, onların saygınlıklarının en güçlü öğelerinden biridir. Son olarak, İtalya'nın ve Almanya'nın komünizme kayma-

ları korkusu, Japonya'yı rahatsız etmeme arzusu, onlara yumuşak davranıp prestij kayıplarına uğramamaları yolunda dikkatli olmaya götürür hasımlarını.

Japonya'nın Mançurya ile Çin'de güç gösterisi, İtalya'nın Habeşistan'ı ele geçirmesi ve İspanya iç savaşına Alman-İtalyan müdahalesi, Çekoslovakya'nın orasının burasının kemirilip parçalanması böyle başarılır. Buna koşut olarak, Birinci Dünya Savaşı'ndan zaferle çıkanların kurdukları bağlaşıklıklar sistemi çökmüştür. Çekoslovakya tek başına kalınca, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde tam bir "ana baba günü" yaşanır: Romanya, Yugoslavya, Polonya, Fransa'dan kopup İtalya ile Almanya'ya dönerler ve Belçika "sadece Belçika için bir dış politika"ya bağlanır. Hitler'e Rus savunmasının ilk kalesi durumundaki Bohemya'yı terk eden Münih teslim şartlaşması, Avrupa dengesini Almanya lehine altüst eder, kollektif güvenliği hançerler, İngiltere, Fransa ve Sovyetler Birliği arasında tasarlanan bağlaşıklığı gözden çıkarır. Birincisinden yirmi beş yıl sonra zincirlerinden boşanan yeni bir dünya savaşı, 1914'te başlamış olan evrimi hızlandıracaktır.

BÖLÜM I

DÜNYA SAVAŞLARI

Bütün bir yirmi beş yıl boyunca, bunaltı, kaygı, insanların yüreğinde oturur kalır; savaşın gölgesi altında yaşar insansoyu; 1939'da bir ikincisi başladığında, 1914'ten 1918'e değin süren savaş dehşet ve çektirdiklerinin anılarıyla taptazedir daha, onları yeniden yaşama korkutur durur. Zorunlu askerlik sonucu hizmete alınanların büyük sayısı; toplumun bütün sınıflarını ve dünyanın bütün ülkelerini etkileyecek yaşam koşullarındaki altüst oluş; yalnız yenilenlerin değil yenenlerin de uğradıkları büyük çapta insan kayıpları ve korkunç maddi yıkımlar, savaşı, yıkıntıları çabucak giderilecek bir olgu olmaktan çıkarmış, giderilmesi imkânsız bir ulusal felakete dönüştürmüştür. "İki savaş arası" boyunca, iktisadî güvensizlik, uluslararası ilişkilerde istikrarsızlık, ulusal isteklerdeki şiddet ve mahreç aranışındaki sertlik, kapitalist dünya ile Sovyet dünyası arasındaki düşmanlık, diplomatik gerilimi neredeyse sürekli hale getirir ve bu gerilim, bütün devletleri, kaynaklarının önemli bir bölümünü savaş hazırlığına ayırmaya götürür; ordular eğitilecek ve askerlere, bilim ve tekniğin en son bilgileri verilecektir. Böyledir, çünkü "savaş sanatı", çarpışma yöntemleriyle silahların kullanılışı derin değişikliklere uğramış, karada ve denizde savaşın çehresi kökünden değişmiştir. Faşist devletlerin, dünyaya üstünlüklerini dayatma yolundaki umutsuz girişimleri, İkinci Dünya Savaşı'na bütüncül *(total)* bir nitelik verir; azgın bir çatışmadır bu ve daha önce görülenleri aşar.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA TAKTİK VE SİLAHLAR

1871'den beri, büyük devletlerin ordularını birbirinin karşısına dikecek denli uyuşmazlıklar olmamıştır; böylece, söz konusu devletlerin askerî harekâtın hazırlanması ve yönetiminden sorumlu kurmaylarının, sömürge seferlerindekiler dışında, savaş üstüne bir deneyimleri yoktu. Görüşleri, Güney Afrika,

Mançurya ve Balkanlardaki son uyuşmazlıkların, bir de silahlanmayı, giderek savaşın koşullarını değiştirmiş olan buluşların incelenmesinden esinleniyordu. Hepsinin inandıkları şuydu: Savaş uzun süreli olamazdı ve zafer, şiddetli ama kısa bir çatışma ile kazanılacaktı. 1914 Ağustos'unda, İmparator II. Guillaume, "Noel'de evlerimizde olacağız" diyordu. Böylece, bu tür bir savaşa göre hazırlıklarını yaparlar.

Oysa, o tarihte patlayan savaş dört yıl sürer ve bütün bu süre içinde de, yeni silahlar ve savaş koşulları ortaya çıkarak, kurmayları, görüş ve yöntemlerini baştan aşağıya gözden geçirme zorunda bırakır; böylece, ordu ve savaşın çehresi, harekât boyunca alabildiğine değişmiş, 1918'de, 1914'te olduğundan pek farklı olmuştur.

1914'te göründüğü biçimiyle savaş nedir?

1914'te savaş

Büyük devletler, İngiltere dışında, ilk kez, "millet savaşta" ilkesine dayanan ulusal ordularıyla çatışacaklardır. Zorunlu askerlik hizmetine göre kurulmuş ordular, teknik ilerlemelerin ateş gücünü pek artırdığı bir sırada, dev birliklerle cephede yerlerini alırlar. Atışlar, daha kesin ve belirli ve dumansız barutun kullanılmasıyla daha etkilidir ve mitralyözün yardımıyla daha çabuktur. Makineli tüfek, 200 metrede yoğun her türlü birikmeyi yasaklar; Fransızların Lebel tüfeği 800 metrelik bir bölgeyi rahatlıkla tarar, 75'lik top 5 kilometreye ve Alman ağır topçusu da 12 kilometreye kadar etkilidir. 6, hatta 12 kilometre derinliğindeki bu savaş bölgesinde, fazla hedef olmasınlar diye birlikler dağıtılmalı; "savaş alanının boşluğu"na uyarlanmalı; piyadeler sıçrayarak ilerlemelidir. Yeni iki teknik buluştan yararlanılmaya başlanır: Biri patlamalı motordur ki, karada birliklere daha çabuk yer değiştirtir ve havada uçaklar yoluyla bilgi toplamayı sağlar; ötekisi, telsiz telefonla telefondur ki, anında ilişki kurma imkânını verirler.

Almanya'da, Moltke ve Schlieffen'in öğretisiyle beslenen genelkurmay, iki cephede savaşa ve bir de 75'lik topla güçlü istihkâmlara dayanan Fransız ordusuna karşı mücadele koşullarına uyarlanabilecek tutarlı bir öğreti geliştirmiştir. Durum, Fransa'ya karşı çabuk ve keskin bir zaferi gerek-

tirmektedir. Düşmanın yenilgisi, kuşatıcı bir manevra ve yanlardan saldırı yoluyla, sert bir hücum sonucunda elde edilecektir. Saldırı, ateş gücü, sürpriz: Üstünde durulan bunlardır! Zafer, iki hasımdan, ötekisine en çabuk ateşle üstünlük sağlayanın olacaktır; piyadenin harekâtı da, yalnız şu fikre dayanmalıdır: "İleri, ne pahasına olursa olsun, düşman üstüne"... "saldırı, ateşi en yakın mesafede düşmanın alanına taşımalıdır. Süngüyle saldırı da, düşman üzerinde zaferi mühürler". Böylece, piyade temel silahtır, çünkü sadece o, son direnişin hakkından gelir. Savaşın asıl yükünü taşır ve en büyük özverilerde bulunur.

Öte yandan Fransa'da, ateşe oranla hareket in, malzemeye karşı asker mevcudunun üstünlüğüne inanılır; topçuluk, tamamlayıcı bir silah olur, ateş ve gereç, savsaklanmıştır; güvenlik ve derinliğine sıralanma kavramları ikinci planda görülürler. General Herr öğretiyi şöyle özetler: "Savaş, hızlı yer değiştirmeleri ve manevranın başlıca rol oynayacağı kısa bir savaş olacaktır; bir hareket savaşı olacaktır bu. Savaş, esas olarak iki piyadenin mücadelesi olacaktır... Ordu, malzemenin değil, asker mevcudunun ordusu olmalıdır... Topçuluk, ikinci planda gelecektir... Aşırı büyüklükte bir topçuluğa kafayı takmanın bir yararı yoktur..."

Böylece, savaş başladığında, bütün askerî şefler aynı yanlışın içindedirler: Hepsi de saldırının gücünü abartmış, savunmanın gücünü küçümsemişler dir. Daha sonra ise, yeni ve önceden görülmez koşullara uyarlar. Bunu en iyi ve çabucak gerçekleştirenler de Almanlar, özellikle Hindenburg-Ludendorff-Hoffmann ekibi olur. Gerçekten Almanlar, hem harekât hem de gereç konusuna eğilirler: Siper savaşı ve savaşta siper kazma tekniği, başka hiçbir ordunun erişemediği bir tekniğe ulaştırılır; düşmanın savunma hatlarını ezen yoğun ve sürekli bombalama, arkasından bir noktaya yönelik kısa bombalama yöntemleri, cephenin ani kopuşuna yol açarlar; tank dışında, yeni silahların kullanılmasına öncülük edenler de Almanlar olur: Zehirli gaz, alev makineleri, maden-atarların yanı sıra makineli tüfekleri ve denizaltıları yetkinleştirir ve ilk bomba uçaklarını yaparlar.

Avrupa'da iki cepheden biri olan Batı savaşında yeni biçim, siper savaşı dır. Almanların kanatlardan ve yan-

dan başlatıp 1914 Ağustos'unda başarıya ulaşan saldırıları Marne'da yenilgiye uğrayınca ve Calais'ye ulaşmak amacıyla "denize koşu" sonuçsuz kalınca, bitkin askerî birlikler, alelacele kazılmış siperlere doluşturulur. Cephedeki bu istikrar, Almanlara Doğu savaşında bir hareket serbestliği tanısa da, Kuzey Denizi'nden İsviçre sınırına kadar uzanan –700 km'yi aşkın– bir uzun hat kendi içinde örgütlenerek donar kalır ve 1918'e değin değişmeyecektir. Ateş, harekete üstün gelir ve savaş, makineli tüfeğe ve topa karşı "umutsuz bir mücadele"den başka birşey değildir. Birbiriyle bağlantılı derin siperler ise, karşılıklı her iki tarafta da gerçek birer kale niteliğindedir.

Bu durum, askerlik sanatında bir d e v r i m e yol açar. Önce silahlarda: Zaten hızla atış yapan bir ağır topçuluğa sahip olan Almanlar, siper topçuluğunu geliştirirler ve etkili gücüyle hatların ilerisinde aşılmaz bir bölge sağlayan makineli tüfek, el bombası ile, piyadenin başta gelen savunma silahı olup çıkar. Öte yandan, Almanlarınki kadar sağlam savunma sistemlerini duraksamalı da olsa kabul eden Fransız Genelkurmayı, kendi öğretisine ters düşen bu yeni koşullara uymakta güçlük çeker. "Birlikleri hareketsiz bırakmamak", onlarda saldırı ruhunu sürdürmek, "düşmanı sürekli tehdit altında tutmak", elindeki güçleri "düşmanı yıpratmak" için ufak ufak kullanmak amacıyla, 1915 yılı boyunca, yığınla yerel ve öldürücü saldırılara karar verir; çoğu kez manevra fikrinden yoksun, sürpriz kaygısı taşımayan bu saldırılar, boş yere insan yaşamına mal olurken cephane kaybına da yol açar. Fransa'da yığınla yer, aylar süren kanlı, kısır ve moral yıkıcı savaşlara sahne olur...

Batı cephesinde 1915, 1916, 1917 saldırıları

Batı'da savaşın yuvalandığı sağlam istihkâmlar karşısında iki şeyden birine karar verilmelidir: Ya yeni bir savaş alanı bulmalıdır ki, Almanlar bunu Doğu'da elde etmeye çabalarlarsa da, ancak 1917'de yakalarlar, İtilaf Devletleri ise bir anlığına Doğu'da arayacaklardır bunu; ya da karşı tarafta **şaşkınlık yaratacak zehirli gaz, tank gibi yeni silahların kullanıldığı ya da büyük bir üstünlük sağlayacak obüslerle düşman istihkâmlarının ezil-**

diği "yarma" hareketine başvurmak! Ama ne olursa olsun, bu savunma zırhını kırıp atmalıdır, bu amaçla da silah ve taktik değişir.

Kışın yol açacağı insan zayiatı düşünülerek, iyiden iyiye hazırlanmadan piyadeyi saldırıya geçirmek imkânsız görülür. Öte yandan, karşı istihkâmları çökertmek için gerekli –günlerce süren– bombardıman hiçbir şaşkınlık etkisi yaratmaz olur ve düşmanın arka arkaya sıralanışı öyledir ki, ilk hat devrildiğinde, saldırıya geçmiş piyade –çok geçmeden– yıkılmaz bir ikinci hat görür karşısında ve ona karşı da aynı uzun ve zahmetli hazırlıklar gerekmektedir. İtilaf Devletleri'nin 1915'in değişik aylarında Fransa'da kimi yerlerde giriştiği saldırıların başarısızlığının nedeni budur.

Falkenhayn, 1916'da Verdun'de saldırıya kalktığında, şaşkınlık yaratmak için, bölgenin ağaçlık yörelerinden yararlanıp istihkâm ve gereçleri gizleme, işitilmemiş bir şiddette ama kısa süren bir bombalama, daracık bir cephede 6 tümeni birden saldırıya geçirmek gibi, yeni yöntemlere başvurur. Almanların başarıları çarpıcıdır, ne var ki yine de bir başarısızlıkta gelip tükenir hepsi de: Fransızlar, "Kutsal Yol"da düzenledikleri otomobille taşıma sayesinde, destek güçleri, cephaneyi ve yiyeceği yeterli miktarda sağlamışlardır. Almanlar, saldırılarını sık sık tekrarlarlarsa da, Fransız cephesi yarılmaz. Ne var ki, Fransızların kayıpları korkunçtur; Almanlar daha büyük kayıplara uğrayacaklarını hesapladıkları halde öyle olmaz.

1916 Temmuz'unda La Somme'da Fransız-İngiliz saldırısı, topçuluğun üstün rolü nü bir kez daha ortaya koyar: Piyadenin rolü, artık, topun fethettiği alanı işgal etmek ve savunmaktır sadece. Haberleşme ve aktarma öylesine örgütlenir ki, topçu birlikler, gece ve gündüz, piyadenin her isteğine yanıt verir, önemli hedeflere atışını yoğunlaştırır, birden durdurur ya da sürdürür onları.

İki yıldan beri savunmanın zaferini sağlayan "zırh"a (siper, makineli tüfek, dikenli tel) karşı, piyade destek gereçleriyle donanır: Hafif obüslere, alev makinelerine, 37'lik toplara, havanlara; çeşitli el bombalarına ve makineli tüfeklere sahiptir. Bu otomatik silahların çoğalması, piyadenin ateş gücünü alabildiğine artırır.

Öte yandan, saldırıların hazırlanma ve uygulanmasında ye-

ni yardımcıları vardır: Havadan keşif, telefon ve telsiz telefonla bağlantılar, füzeler, piyade ile topçu birlikleri ve komuta heyeti arasında iletişimi sağlar. 1915'te gerçekleştirilen havadan fotoğraf çekme, yıkılması ya da yansızlaştırılması gerekli noktaları önceden saptama olanağını sağlar; uçaklar, atışları düzenler ve sonuçlarını gözlemler. Topçu birlikleri, pek büyük bir yoğunluk kazanmıştır.

Ne var ki, bütün bu gelişmeler kimse için gizli kalmaz.

1918'de savaş

Doğu'da, Sovyet Devrimi'nin arkasından ve Romanya'nın da saf dışı kalmasından sonra, bir Doğu cephesi yoktur. Böylece, Hindenburg'la Ludendorff, Fransız, Britanya ve Belçika'nın 180 tümeninin karşısında, 198 tümenle Batı'da bir yarma hareketi ni deneyeceklerdir.

> Saldırı, Albay Bruschmüller'in yeni yönteminin başarıyla kullanıldığı Cambrai ve Riga savaşlarının deneyiminin aydınlığında hazırlanır. En iyi tümenler cepheden çekilir ve geride uzakta talim görür; manevra yetenekleri geliştirilir, yeni gereçlerle donatılır, sızma uygulamasına alıştırılır: Saldırı grupları zayıf noktaları yoklamalı ve yarmalı, müstahkem noktaları ise çevirmelidir, arkalarından gelecek hatlar ise işi bitireceklerdir. Topların dikkatli bir ayarlama atışının arkasından, gazlı obüslerle yoğun bir atış başlar; birlikler, düşmanın dikkatini çekmemek için, geceleyin saldırı cephesine yaklaşmışlardır; sonra uçaklar, alçak mesafeden garları, uçuş alanlarını, cephe gerisini bombalayıp piyade ile topçu birliklerini mitralyöz ateşine tabi tutarak şaşkınlık yaratmalıdır ve böylece yarmayı ve gelişmesini sağlamalıdır.

Öte yandan, İtilaf Devletleri de Alman örneğinden esinlenerek saldırıyı desteklemeye hazırlanırlar. Bir yarma hareketi olasılığına hiç inanılmaz: Düşman, cephede ilk kopukluğu başardığında, karşısında müstahkem ve aşılmaz yeni bir cephe bulacaktır.

Ne var ki bu güven, 1918 ilkbaharı ile yazında ciddi olarak sarsıntıya uğrar. Almanların, ağır ve göz açtırmayan top ateşinin desteğinde, şaşırtıcı hareketler ve yer değiştirmelerle yürüttükleri sert ve hızlı saldırıları karşısıda, İtilaf güçleri, tam dört

kez derin sarsıntı geçirirler. Önce, 21 Mart'ta, İngiliz ve Fransız birliklerinin bağlantısını kesmek üzere açılan 80 km.'lik bir gedik güçlükle doldurulur; 9 Nisan'da, Flandre'da yeni bir saldırıyla, Almanlar Amiens'le Calais'nin yakınlarına varır ve İngiliz ordusunun dörtte birini savaş dışı ederler. 27 Mayıs'ta, Soissons'dan Reims'e uzanan 62 km.'lik bir cephede Almanların daha korkunç bir saldırısı Fransızlara ağır kayıplar verdirir ve geriletir. 8 Haziran'da Noyon'un kuzeyinde, 74 km.'lik bir cephe üzerinde yeni bir saldırı durdurulur. Her defasında, Alman ordusu, şaşırtıcı bir etkiden yararlanır ve İtilaf güçlerinin hatlarında derin oyuklar açarlar. Ne var ki, 15 Temmuz'da, Château-Thierry'den Argonne'a uzanan hatta, sürpriz etkili olmaz: 40 km.'lik Champagne cephesinde Alman saldırısı başarısızlığa uğrar.

Bütün bu saldırılar, Ludendorff'un birliklerini yıpratıp tüketir. Alman hattı, düzensiz bir cephe halindedir, ceplerden oluşur ve onlar da yandan saldırılara açıktırlar. 18 Temmuz'dan başlayarak, hamle sırası İtilaf güçlerinindir: Onlar da, bu kez yeni yıkma stratejisinin etkili aracı olan çok sayıda tanklarla saldırıya geçerler; düşman cephesinde ilk geniş ve derin gedik açılır. Alman ordusu, artık savunmadadır ve üstelik asker mevcudu sıkıntısı içindedir. İtilaf güçlerinin hızlı ve sert saldırıları birbirini izler ve 8 Ağustos'ta son bir saldırı, zaferi tamamlar: "Alman ordusunun matem günü" olarak anılır o gün. Eylül'den başlayarak, Almanları Belçika'yı boşaltmaya ve geri çekilmeye zorlayan bir genel kıskaç saldırısı gündeme girerse de, Hermann hattında cephe çökertilebilmiş değildir. Ne var ki, Doğu'daki cepheler çöker: Türkler, Bulgarlar, Avusturyalılarla Macarlar ateşkes isterler; Almanya da, 24 Kasım'da Lorraine'de öngörülmüş bir saldırının eşiğinde yazgısına boyun eğer.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SÜRESİNCE STRATEJİ VE TAKTİK GÖRÜŞLERİ

Yirmi bir yıl sonra savaş yeniden patladığında, Almanya, 1933 yılından başlayarak yoğunlaştırdığı bir silahlanma politikası sayesinde, hasımları üstünde 1914'te olduğundan da fazla bir üstünlüğe sahiptir. Ne var ki, bu maddi üstünlük propagan-

danın söylediği kadar büyük değildir; eski İtilaf Devletleri, yeni adıyla Müttefikler'in, Mihver Devletleri'ne oranla, asıl büyük geriliği s t r a t e j i k g ö r ü ş alanındadır.

Nedir çarpışan görüşler?

Fransız öğretisi

Birinci Dünya Savaşı'nın ortaya koyduğu büyük gerçek şuydu: Otomatik silahlarla topların açtığı iki güçlü ateşin savunmasındaki s ü r e k l i c e p h e n i n s a ğ l a m l ı ğ ı dır önemli olan; çok sayıda gereçleri harekete geçiren cephe saldırıları, yalnız onlar bu sürekli cepheyi kopukluğa uğratır. Her kopukluktan sonra, ilerlemenin yavaşlığı, savunmadakilere, açılmış oyuğu doldurma olanağı veriyor ve koparılan hattın arkasında yeni bir cephe kuruluyordu. Tank, uçak gibi rolleri gitgide artmış bu yeni silahlar, olsa olsa harekâtın koşullarını iyileştiriyorlardı: "Taşınır makineli tüfek yuvası" olarak görülen tank, piyadeye eşlik ediyor, ona yol açıyor ya da otomatik silahları çiğneyip yok ederek ilerleyişini destekliyordu; uçaklar ise, düşmanın savunma ile hareketlerini öğreniyor ve karşı tarafın uçaklarının bilgi toplama işini engelliyordu. Eğer Almanya 1918'de yenilmişse, bunun nedeni, İtilaf güçlerinin saldırılarının açtığı oyukları doldurmadaki yetersizlikti.

İşte, bu deneyim üzerine kurulan Fransız stratejisi, 1918'den beri hiçbir değişikliğe uğramadı. Sürekli cephenin dokunulmazlığı, ateş gücünün başta gelen önemi, arazinin her türlü manevraya "mutlak" etkisine inanç, Fransız Genelkurmayı'nı tam anlamıyla s a v u n m a c ı b i r s t r a t e j i ye götürdü. 1918 zaferi bir koalisyonun eseri olduğundan, Fransa, Almanya'nın üstün güçleri karşısında savunmacı bir tavrı sürdürmek zorundaydı; bağlaşıklarının, saldırıya geçmede güçlü araçları toparlayıp birleştirebilmeleri için gerekli zaman boyunca, ulusal toprağın bütünlüğünü korumalıydı. Öte yandan, her türlü saldırı manevrası düşüncesini bir yana attığından, değişmez kurallara alışkın genelkurmayların çalışmasını bir bürokrasi içine sokmuş, küçük ayrıntılara saplanıp kalınmış ve hiçbir hareket özgürlüğüne yer verilmemişti. 1918'in hantal ve yaralanabilir tankı, toplar ve telsiz telefonla donanmış hızlı kalelere dönüşürlerse de, misyonları iyice anlaşılabilmiş değildir. İşte, yeni ordu,

bu ilkelere göre örgütlenip talim görür ve 1929'dan 1939'a kadar, Basel'den Longuyon'a uzanan güçlü ve sürekli istihkâmlar yapılır.

1928'de bağımsız bir silah haline gelmiş olan h a v a c ı l ı k ise, tartışmaların konusu olur. Uçağa, yoğun bombardımanlarıyla düşmanın savaş gücünü yıkıp çabucak zafere ulaştıracak "kesin saldırı gücü" olarak bakan İtalyan General Douhet'nin görüşü Fransız askerî şeflerini pek heyecanlandırırsa da, ancak 1936'da bağımsız hava-birlikleri kurulur. Öyle de olsa 1939'da Fransa'nın pek az bombardıman uçağı vardır; etkili avcı uçakları varsa da sayıları yetersizdir. Uçak, kara ordusunun bir yardımcısı olarak kalıp bir savaş silahı olarak görülmez; ne saldırı uçağı, ne havadan taşınacak birlikler için nakliye uçağı vardır. İngiltere'nin ise, Alman sanayi merkezlerine saldırabilecek bombardıman uçakları varsa da, tıpkı Fransa gibi, yerdeki birliklerle işbirliği yapabilecek araçlardan yoksundur.

Bunun karşısında Alman görüşü yer alır.

Alman öğretisi

Fransız ve İngiliz genelkurmaylarının "fikri hareketsizlik"leriyle t a b a n t a b a n a z ı t bir t u t u m içindeki Alman Genelkurmayı, 1918 yenilgisinden başka dersler çıkardı. Öğretisinin dayandığı şudur: Hasmı, üstün güçlerle en zayıf noktasında birden şaşırtacak hızlı bir saldırıya kalkmalı ve sonra da, cephesini dondurup güçlendirmesine engel olmalı; düşmanı yok etmek amacıyla, şaşkınlığa uğratıp hızla ve sert vurmalıdır! Bunun için de, büyük bir manevra kolaylığı sağlayan ve güçleri ağırlık merkezine hızla yığacak yeni motorlu taşıt araçlarından alabildiğine yararlanılmalıdır; dar bir cephede, kararlaştırılmış noktada ezici bir üstünlük kurup –düşman tepkide bulunacak bir zamanı elde etmeden– içeriye doğru sızıp sokulmak yeter. Gedik aşılınca, ilerleyen birliği yanlardan koruyacak yan çıkışlar başarıyı sağlamada önemlidir. Bu temel görev tanklara verilmiştir. Bu yeni taktiği, 1929'dan başlayarak Guderian tasarlar ve 1937'de de *Achtung Panzer* adlı –büyük yankılar yapan– bir makalede açıklar. Taktik, büyük tank birlikleri gerektirmektedir; orduların ilerisinde uzakta bağımsız hareket edecek, düşmanı bozacak, şaşırtıcı ve hızlı hareketleriyle direni-

şi çökertecek ve hasmın belli bir noktada tutunup yerleşmesini önleyecek bu birlikler bu amaçla donatılmalıdırlar. İşte *Blitzkrieg* adı verilen bu yeni taktiktir ki, Almanya'ya 1939'dan 1942'ye değin parlak zaferler sağlar.

Uçağa gelince, o da saldırgan bir misyon yüklenmiştir. Büyük ve bağımsız hava birlikleri, düşınan ülkesinin bağrına çözülüş tohumları götürüp eker; ama özellikle, karadaki güçlerle sıkı bir işbirliği içindedir ve bu amaçla da, sadece saldırılan bölgeyle ilgili bilgi ve gözlem toplamakla yetinmez, yoğun bombalamalarla saldırıların hazırlanmasında topçu birliklerin yerine geçer, düşman birliklerine tepe üstü dalış yapıp bombalayarak tanklar ve piyadeyle işbirliği kurar. Bunun gibi, hava saldırılarını püskürten topçuluk da *(Flak)* büyük bir gelişme gösterir. Son olarak, radyo bağlantısı özel bir dikkatin konusudur, çünkü telle ilişki yıldırım savaşının hızına denk düşmemektedir.

Zırhlıların kullanımında Fransız görüşü.
1940 Mayıs'ında karşılıklı güçler

Bütün bu görüş ve yenilikler Almanya dışında meçhul değildi; ne var ki, palazlanan tehlikeye karşı gözleri açmak için yapılan çabalar boşa gider. De Gaulle, 1935'te yayımladığı *Meslek Ordusuna Doğru* adlı eserinde, 7 zırhlı tümenden oluşan güçlük bir manevra ordusu kurma yolunda bir öneride bulunursa da, "mantığa ve tarihe aykırı" diye kulak verilmez. Almanların yeni silah ve savaş taktiklerini sergiledikleri, bu bakımdan gerçek bir "Nazi laboratuarı" olan İspanya İç Savaşında olan bitenler de gözleri açmaz. Bununla beraber, 1938 sonbaharında Fransa, zırhlı birlikler kurmaya başlar, ama *Panzer*'lerden pek farklı bir tiptedir bunlar: Fransız zırhlı birliği, piyadenin bir silahı olarak kalır; bir büyük piyade birliği çerçevesi içinde kullanılan, saldırıya karşı çıkıp cepheyi doldurmaya yardımcı olan, yani sınırlı bir başarı sağlayabilecek zırhlı birliğinin ne uçağa, ne de tanklara karşı savunması yoktur; böylece, bağımsız yaşama ve savaşma gücünde değildir, oysa *Panzer*, bütün ötekilerin kendisine tabi oldukları hızlı bir silahtır.

İkinci Dünya Savaşı'nın başlarında durum budur!

Belli bir tarihte, 1940 Mayıs'ında Almanlarla Fransız-İngilizlerin tank ve uçak yekûnu karşılaştırıldığında, bir yerde başa-

baş durumdadırlar; ancak Alman ordularının "ezici" üstünlüğe sahip oldukları alan, pike bombardıman yapan uçaklarla havadan taşımadır ki, ne Fransız ne de İngiliz ordusunda yoktur. Buna karşılık, Fransız topçuluğu –sayı ve nitelikçe– pek üstündür; ancak, durağan bir savaşa uyarlanmış haldedir. Öte yandan, İngiliz donanması, 1914'te olduğundan çok daha ezici bir üstünlük içindedir hasmına karşı.

Ne var ki, *Wehrmacht*'ın da ciddi eksiklikleri vardır: Özellikle alt rütbelerde kadrolardan, talimli yedeklerden yoksundur; üstün bir nitelik taşıyan savaş malzemesi sıradan bir deneyimi olan personelin elindedir. Bütün bu eksiklikler ise, 1939'da, Alman komuta heyetini kaygılandırmakta, coşkusunu ve güvenini azaltmaktadır.

Hitler'in "blöf"lerine karşın durum budur!

SİLAHLARDA DEĞİŞİKLİKLER VE TAKTİK YENİLİKLER

Harekât boyunca, karadaki savaşın içinde bulunduğu koşullar, zırhlı araçla uçakların egemenliğinde kaldı. Denizde, artık "deniz-hava" denen savaşlarda, hatta denizaltı mücadelesinde temel öğe, uçaktı. Bir bölümü büyük buluşlara da yol açmış olan bütün araştırmaların amacı, ya bu silahları yetkinleştirmek ya da onlara karşı etkili bir savunma sağlamak oldu. Böylece taktik, tank ve uçak tekniğindeki değişikliklere ve onlara karşı bulunmuş yeni koruma araçlarına uymak zorunda kaldı; bunun sonucu olarak da, askerî birliklerin örgütlenişi, donanımları, hatta savaşın koşulları değişmelere uğrayıp duracaktır.

Çeşitli silahlar değişmelere uğruyor

İkinci Dünya Savaşı'nı birincisinden köklü biçimde ayıran nitelik, yani savaşların alabildiğine hareketliliği, tank ve uçak yüzündendir. 1915'ten 1918'e değin, asıl cephe hemen hemen hareketsiz iken, 1939'da tersine, hareket ateşe karşı üstünlüğünü yeniden kazanır, hızlı taşıt araçları savaşa –bir öncekinde kaybolmuş– sürpriz ve sürati getirip sokarlar. Gerçekten, bombarduman uçakları, havadan taşınan birlikler, me-

kanik büyük birlikler, sürprizi yeniden gündeme getirirler. 50'lik, 75, 88, 90'lık toplar taşıyan tanklar, şimdi geçtiği her yerde savunmayı ezmekte, vaktiyle süvarilerle piyadeyi durduran otomatik silahların etkisini azaltmaktadır; öte yandan, bombardıman uçakları, istihkâmları altüst etmekte, savaş alanına doğru giden birliklerle olan iletişimi bozmakta, savaş hattına varmadan çok önce birlikleri dağıtmakta ve stratejik yedeklerden yararlanmayı imkânsız kılmaktadır. Savaşta bütün zaferlere yol açan işte bu sürprizdir.

Tankın ve uçağın tuttuğu bu temel öneme bağlı olarak, öteki silahların donanımları ve örgütlenişleri de değişikliğe uğrar.

Savaş alanına egemen olan tanklar karşısında, geleneksel piyade, gitgide daha güçlü otomatik silahlar, hafif ve ağır havan topları, yaklaşan tanklara karşı etkili mermiler atan silahlar edinir. Geleneksel piyadenin elinde, ayrıca, konvoyların savunması için kamyonların önüne yerleştirilmiş uçağa karşı etkili makineli tüfekler de vardır. İletişim de gelişmiştir; radyo, en alt birliklere kadar inmiş normal bir yayım aracı olup çıkmıştır. Son olarak, motorizedir piyade; katırlarını hâlâ elinde tutan dağ birlikleri bir yana, bütün hayvanlarını kaybetmiştir.

Havan toplarının bolluğu, piyadenin toplarla donatılması, otomatik silahların zararına çoğalan kavisli atış silahlarının gitgide önemli bir yer tuttuğunu gösterir. Kısa toplar için bu yeğleyiş, uzun topların aleyhine bir gelişmedir; öyle ki, savaşın sonlarında, Alman ya da Amerikan zırhlı birliklerinin elinde sadece kısa toplar bulunmaktaydı. Ayrıca topçu birlikler de motorize olmuştur.

İstihkâmcılığın da rolü pek büyümüş, o da motorize olmuştur.

Savaş, büyük zırhlı birliklerin çevresinde ve onların aracılığıyla olur; ancak, başarı sadece onlara bağlı değildir, havanın egemenliğini de gerektirmektedir. Böylece, saldırgan t a n k - u ç a k b e r a b e r l i ğ i dir ki, Almanlara, savaşın ilk aşamasında Polonya'da, Belçika'da, Fransa'da, Balkanlarda ve Afrika'da göz alıcı zaferleri sağlamıştır; 1942'den başlayarak Müttefiklerin zaferlerini sağlayan da bu olmuştur.

Bunun bir sonucu olarak, savaş boyunca tank gibi uçaklar da yetkinleşir; buna koşut olarak, onlara karşı mücadele araçları da. İlk büyük ve kesin hava savaşı, İngiltere Savaşı oldu. Üçte bi-

ri koruyucu avcı uçakları olmak üzere 3.000 uçak, karşılarında *Spitfire* ve *Hurricane* avcı uçaklarını bulurlar. Onlardır ki, radarların da sayesinde, ülkeyi istiladan kurtarırlar. O andan başlayarak, Müttefiklerin üstünlüğü artar ve hava savaşında girişim onların eline geçer. Anglosaksonların başlıca çabası da, stratejik bombalama olmuştur; söz konusu olan, Alman büyük sanayi merkezlerine ulaşarak, düşmanın sanayisel, iktisadî ve askerî gücünü yıkmaktı.

Müttefiklerin, bir tarihten sonra havada ezici üstünlüğü ele geçirmeleri, Almanları, hedeflerine ulaşmak için yeni araçlar arayıp bulmaya götürmüştür. Pilotlu ya da pilotsuz, tepkili araçlardan yararlanan –o devrimci!– tekniğin kaynağında bu vardır. Almanlar, üzerinde 1937'den beri çalışılan iki silahı, V1 ve V2'leri, 1942'den başlayarak gerçekleştirirler. Füze niteliğindeki bu korkunç yıkıcı silahların atıldığı yerler, 1943'te Anglosaksonlarca keşfedilir ve havadan bombalanarak yok edilir.

Denizdeki savaş

Deniz savaşı da büyük değişikliklere uğrar, kökten değişir. Gerçekten, Birinci Dünya Savaşı boyunca, kendisininkinden iki kez daha büyük olan İngiliz donanması karşısında, Almanya savunmada kalmış ve gecikerek, özellikle de denizaltı savaşı konusunda girişimde bulunmuştu. Başlarda kısa süreli saldırılara kalkılır. Amiral Von Spee'nin üstün manevra niteliklerine karşın, Alman donanması İngilizler karşısında boyun eğer ve kendi limanlarına kapanır. Asıl büyük yenilik, denizaltılar dan yararlanmadır ki, 1917'den başlayarak pek tehlikeli olurlar İngilizler için. Ne var ki, sonunda o tehlike de savuşturulur.

Ancak savaşın bir dersi de vardır: Uçak, mayın ve denizaltı, deniz üstündeki gemiler için korkunç silahlardır; özellikle denizaltı, eski korsanların oynadıkları rolü oynayabilir ve etkili bir abluka kurabilirdi. Onun tekniğini yetkinleştirme yolunda çalışmalar yapılır. Uçaklar da geliştirilir, özellikle keşif, bombalama ve torpilleme görevini yüklenir uçak: Ne var ki, yalnız Japonlar pike torpilleme üzerinde dururlar; öte yandan, sadece Amerikalılar ve Japonlar uçak gemilerinin önemini kavrar ve çok sayıda yaparlar.

Batı'da, denizüstü büyük birkaç Alman savaş gemisinin –bu arada Bismarck zırhlısının!– yok edilmesi dışında, "Atlantik Savaşı", İngilizler için, Adanın dünyanın gerikalanı ile ilişkisini imkânsızlaştıran düşman denizaltılarını kovuşturmaktan ibaret kalır. Savaş boyunca denizaltıların tekniği ile ona karşı savunma ya da savaş tekniğinde gelişmeler olur. 1939-1945 denizaltı savaşı, 1914-1918'deki ile karşılaştırıldığında, bütün olarak, Almanlar için çok daha az doyurucu olmuştur; uğradıkları kayıplar ise korkunçtur.

"Büyük Okyanus Savaşı"nın çehresi ise pek farklıdır: Burada, her iki hasım da aynı eylem araçlarından yararlanır ve egemen olan hava-deniz savaşıdır. Japonlar, savaşın ilk aylarında, Pearl Harbour'da, *Prince of Wales* ile *Repulse*'ü, pike yapan torpil uçaklarıyla batırmışlardı. Onların bu gözalıcı başarılarının arkasından, Amerikan uçak ve denizaltılarının baş hedefi, bütün bir Güneydoğu Asya'ya ve takımadalara dağılmış bulunan Japon birliklerinin ikmal gemilerini yok etmek olur; onlara verdirilen kayıplar, çok geçmeden felaket derecesine varır. Pasifik savaşını kazandıran, havadaki egemenlik olmuştur.

Şu nokta da önemlidir: 1945'te donanmaların içeriğine bakıldığında zırhlının gerileyip "temel gemi" olmaktan çıktığı görülür; artık, bir uydu gemidir o. 1945 Ağustos'unda, donanma *Olympic* (Japonya'ya çıkarma) harekâtına hazırlandığında, içinde 23 savaş zırhlı ve kruvazörü, 26 savaş uçak gemisi ile 64 refakat uçak gemisi bulunuyordu. 1941'de, her iki gemi kategorisi arasındaki oran 9'a 4 iken, 2,3'a 9 olmuştur. Uçak gemisi her harekâtın temel öğesi haline gelir.

Eklemiş de olalım: İkinci Dünya Savaşı'nın en belirgin görünüşlerinden biri de, hem karada hem denizde harekât ın sayı ve çapındaki artıştır. Bunların kimisi sıradan bir komando boyutunda iken, kimisi Normandiya'da *Overlord* harekâtında olduğu gibi, bütün bir çıkarmaya yayılır ve 75 tümeni içine alır. Büyük Savaş'taki Çanakkale örneğinin verdiği bir ders vardı: Alabildiğine inatla savunulan bir kıyıya çıkarma imkânsızdır. İkinci Dünya Savaşı'nda yığında örnek de şunu ortaya koyar: Başarı, yeterli taşıma araçlarına sahip olmanın yanı sıra, havaya egemenlik de şarttır. 1942'den sonra

Afrika'ya, Avrupa'ya ve Pasifik'te büyük çıkarma hareketleri oldu. Bütün bunlar boyunca malzeme kadar yöntemler de gelişip yetkinleşti. En son Japon adalarına yapılan çıkarmanın ise, öyküsü daha başka bir özellik ve acılık taşır: Filipinler'in kurtarılmasının, İwoşima'nın ve Okinawa'nın ele geçirilmesinin arkasından, abluka altına alınan adalar, yani Japonların ana yurdu, yoğun bir bombalamaya tabi tutulur; o arada 6 Ağustos 1945'te, Hiroşima'ya, kentin yüzde 60'ını ve 150.000 insanını yok eden ilk atom bombası atılır; bir ikincisi de, 9 Ağustos'ta Nagazaki'nin üstünde patlatılacaktır...

Gerilla savaşları

İşgalciye karşı mücadeleye silahlı sivillerin katılışı da, İkinci Dünya Savaşı'nın önemli özelliklerinden biridir. İspanyol, Tirollü, Rus halklarının Napoléon'un birliklerine karşı başkaldırdığı Birinci İmparatorluk savaşlarının sona ermesinden beri, harekât, en azından Avrupa'da düzenli ordularla sınırlı kalmıştı.

1938 yılıyla Çin'dedir ki, modern gerilla örgütlenmeye ve büyük boyutlar kazanmaya başlar.

> Mao Zedong, 1936'da Kızıl Akademi'deki öğrencilere bu konudaki görüşlerini anlatır ve bu dersler 1941'de de yayımlanır. Klasik savaş yöntemleri artık mümkün olmadığından, der Mao, istilacıya karşı başka yöntemlerle mücadeleyi sürdürmelidir: Savaşı reddederek de olsa, düşmanı hırpalayan gerilladır. Silahlı kişiler kadar sivilleri de vuran acımasız bir savaştır bu; o nedenle de, başarıya ulaşabilmesi için, geliştiği ülkede, halkın, silahlı direnişi her yönden desteklemesi gerekir. Söz konusu direniş de halkla kaynaşmalı, onun içinde kaybolmalı, sonra istenilen anda ve yerde yeniden ortaya çıkmalıdır. Partizanlarla halk arasında böyle bir bağlılık kurulduğunda, partizanlar, düşmanın gerisinde gerçek bir cephe yaratabilir; onu kentler, hatlar ya da iletişim düğümleri gibi birkaç noktada toplaşmaya zorlayabilir, zayıf noktalarına saldırabilir, moralini kırabilir, ilişki ve iaşesini zayıflatabilir; kuvvet ilişkileri de elverdiği anda, kuşatıp yok eder.

Japonların, Çin'in büyük bölümünü denetimlerine almala-

rını engellemede başarılı olan bu yöntemler, işgale uğrayan bütün ülkelerde uygulandı. Böylece, partizanların mücadelesi, sivil halktan silahlı büyük kitleleri işin içine sokarak, düzenli birliklerle –az çok sıkı– ilişkiler kurarak ve ulaştığı boyutlarla, Mihver güçlerini önceden bilinmeyen ve pek vahim sorunlarla karşı karşıya bırakarak, klasik savaş anlayışında gerçekten bir devrime yol açtı. Yerine göre, Fransa'da, Rusya'da, Polonya'da, Balkanlar'da, kalabalık yerlerde ya da, çölde ya da cangılda yürütülmesine göre, pek farklı biçimlere büründü... Sovyetler Birliği dışında her yerde de, sürgündeki ya da Müttefiklerin safındaki yönetimler, böylesi halktan ayaklanışlara iyi gözle bakmadılar; çünkü bu tür başkaldırılar, bir yerde komünist olarak görülen kitleleri silahlanmaya götürdüğü için denetlenebileceklerinden emin değildiler ve öte yandan meslekten asker olan danışmanları da bu tip ayaklanmaların etkili olabileceklerine pek inanmıyorlardı. İşte bu yüzdendir ki, başkaldıranlara havadan silah yardımı yapılmasında ağır aksak davranıldı, çekinmeler oldu; kimi yerde etkinlikleri geciktirildi, ya da engellendi; iç mücadelelere yol açtığı da oldu bütün bunların.

Avrupa'da gerilla mücadelesi önce Balkanlarda başladı: Yugoslavya'da, 1941'in sonlarından başlayarak, Tito'nun birlikleri, 150.000 savaşçıyı bayrağı altında toplar, ülkenin büyük bölümünü Almanlardan temizler; Yunanistan'ın, Arnavutluk'un kendi gerillaları vardır ve hepsi de komünistlerin yönetimindedir. Polonya'da, 1939'dan başlayarak, hem Almanlara hem de Ruslara karşı bir gizli ordu oluşur. Fransa'da, 1941 yılıyla beraber, Gizli Ordu oluşup da Komünist Partisi kendini toplayarak, "Fransız Gönüllüleri ve Partizanları" Almanlara karşı saldırılarını çoğaltmaya başlayınca, gerilla da palazlanır. İtalya'da, Mareşal Badoglio Müttefiklerle ateşkes imzalayıp da Almanlar düzenli ordunun elinden silahlarını alınca, içlerinden çoğu kendiliğinden silaha sarıldı ve işçi ve köylü yine kendiliğinden silaha sarılmış gruplarla birleştiler. Rusya'da, 1941 Temmuz'unda Stalin'in çağrısı, "toprakları yakmak" taktiği ile beraber, işgal edilmiş bölgelerde partizanların örgütlenmesini de istiyordu. Yüzbinler koşar bu göreve ve Almanlara ağır kayıplar verdirirler. İçlerinde kadınlar ve çocuklar da vardır: Aralarından, bir Alman deposunu ateşe verdiği için yakalanıp kurşuna

dizilen –17 yaşındaki– Komsomol Zoya adlı kızın öyküsü pek ünlüdür.

Savaşın kimi özel görünüşleri

İkinci Dünya Savaşı'nın her mevsim ve iklimde yer alan harekâtı beş yıla yakın sürdü, öyle olunca da, doğaldır ki birbirinden pek farklı ve çetin görünümlere yol açtı.

Onlardan şu birkaçına değinmeli.

R u s y a ' d a s a v a ş, daha da acımasız oldu. Rus coğrafyasının uçsuz bucaksız oluşu, yolların azlığı, yerleşim noktalarının seyrekliği, gerillaların adım başındaki tehdidi, işgalciye pek pahalıya mal oldu. İklimin çetinliğini de eklemeli bunlara: Yazın tozu, güneşi ve susuzluğu; ilkbaharla sonbaharın toprağı balçığa ve bataklığa dönüştüren yağmurları; kışın, benzini ve yağı bile donduran soğuğu, Almanların görmediği çetinliklerdi. Üstelik, karşılarındaki düşman, yurdunu savunmanın direnciyle doluydu.

Sovyetlere zaferi kazandıran başta bunlar oldu.

U z a k d o ğ u d a h a r e k â t denizde, havada, aynı zamanda karada gelişti; ve nerede sürdüyse orada kıyasıyaydı. Ormanda ve cangılda olduğunda ise, çok daha çetinlikler içindeydi. Japon "intihar birlikleri", hasmı yıldırıcıydı. Japonlar ölünceye değin direniyor ve arkaya da bir avuç insanı –yaralı ve savaşamayacak hastaları– bırakıyorlardı. Okinawa'da 110.000 Japon öldürülmüş ama 7.400 esir alınmıştır. Amerikan havacılığı Japon donanma ve havacılığına –giderilmesi imkânsız– kayıplar verdiğinde de, "intihar uçakları" *(kamikaze)* işin içine girdi: Japon pilotları, uçaklarını saldırılan hedeflere yöneltiyor ve orada parçalanıyorlardı...

Ne var ki, savaşta s i v i l l e r de, cephedekilerle birlikte korkunç bir acıyı paylaşıyorlardı; çünkü sivil halk da doğrudan ve sistemli olarak saldırı konusuydu. Sivil halk, gerçi Birinci Dünya Savaşı'nda da, denizaltı savaşlarının, ablukaların acısını çekerken, işgalcinin zorla çalıştırmasıyla karşılaşmıştı. Şimdi ise, doğrudan doğruya bombalamalara uğruyordu. Özellikle büyük sanayi merkezleri ve başkentler, yoğun bombalamaların konusuydu. Yalnız İngiltere'de savaşın ilk iki ayında, hava saldırılarında 600.000 sivil ölmüş ve bir iki katı insan da yaralan-

mıştı. Almanya'da üstelik yerle bir olan kentlerin insan kaybını saymıyoruz. Japonya'da, 200.000 kurban veren Hiroşima ve Nagazaki atom bombası saldırısından önce de, Tokyo ve öteki sanayi kentleri, yoğun hava saldırılarında sayısız insanını yitirmişti.

İstila, "zorunlu göç"ü de beraberinde getiriyordu.

İKİ DÜNYA SAVAŞI İLE İLGİLİ SON BİR KARŞILAŞTIRMA

İkinci Dünya Savaşı, birincisinden çok daha fazla yakıp yıktı. Bunun nedeni şu ki, bu savaş, öncekinden farklı olarak, aynı anda tutuşan devletlerin sayısı, harekâtın dünya çapında oluşu ve katılan ülkelerin bütün güç ve kaynaklarının seferber oluşuyla, b ü t ü n c ü *(total)* b i r s a v a ş oldu. Birinci Dünya Savaşı, Avrupa'lı devletler arasında bir savaştı; Japonya'nın bu çatışmadaki payı önemsizdi ve Amerika Birleşik Devletleri'ninki ise ecikerek oldu ve sınırlı kaldı. İkinci Dünya Savaşı'nda ise, tersine, bu iki devlet, bütün güçleriyle kapışmanın içine gelip girerler ve onlarla beraber, Asya'nın büyük bölümü de dev harekâtın sahnesi olup çıkar.

Bütüncü *(total)* savaşta, düşmanın mücadelede onsuz edemeyeceği s a n a y i p o t a n s i y e l i n i n ç ö k e r t i l m e s i, bizzat orduların çökertilmesi kadar önemli olmuştur; öyle olduğu için de, savaşanlar bu potansiyelin yığılmış olduğu kentlere karşı amansız davranmışlar ve –Birleşik Devletler dışında– savaşan bütün ülkeler yoğun hava bombardımanlarına uğramışlardır, içlerinde İngiltere ile Japonya da başta gelirler bu bakımdan. Milyonlarca insanın savaşa tutuştuğu Sovyetler Birliği ile Almanya'ya gelince, kara ve hava bombardımanları, sokak savaşları, çekilirken "toprağı yakma" uygulaması ile başka sistemli yıkımlar, korkunç felaketlerin sahnesi haline getirmiştir bu ülkeleri.

Ne var ki, 1918'de, yenen ülkelerin, yani Birleşik Devletler, İngiltere ve Fransa'nın yanı sıra, hem de ön planda gelen, Almanya ve Rusya gibi başka önemli devletler de vardır; 1945'te ise, askerî ve iktisadî güçleri ile ağır basan Birleşik Devletler'le Sovyetler Birliği'dir ve Büyük Britanya uzaktan izler onları. Kıta Avrupa'sına gelince, baştan aşağıya yakılıp yıkılmıştır; aşağı

bir durumda olan ikinci derecede devletlerin kıtasıdır o artık. Asya'da, yenilen Japonya, aşırı bir nüfusun yığıldığı bir avuç takım adalardan oluşur, üstelik Amerikan işgali altındadır ve siyasal yönden Birleşik Amerika'ya bağımlı olup çıkmıştır; birkaç yıllığına da olsa –Asya'da– egemen olduğu bütün bir "ortak gönenç" bölgesinde, yerli milliyetçilikler, kesin bir atılımla, Avrupa'lı İmparatorlukları yıkmışlardır ve Müslüman dünyadaki hareketleniş de sömürge imparatorluklarına karşı bir genel saldırının habercisi durumundadır.

BÖLÜM II

AVRUPA VE ASYA'DA YENİ DÜZEN

Beş yıl boyunca, Avrupa'nın büyük bölümü ile Asya'nın önemli bir bölümü, yıldırım-savaşı yapanların, Almanlarla Japonların işgalinde kaldı, onlarca yönetildi ve sömürüldü. Her ikisi de sınırları altüst ettiler ve "yeni bir düzen", refahı ve barışı sağlayacak bir "ortak gönenç dairesi" yaratmak niyetiyle hareket ettiler. Onların savaş makinesinin insanlara ve kaynaklara dayattığı amansız sömürüyü –geniş ölçüde– maskelemeye yarayan göz boyayıcı birer slogandı bunlar. Bununla beraber, o savaşı sürdürenler, söz konusu sömürü bir yana, ırkçılık ve "faşist" ilkeler üstüne kurulu bir ekonomi ve toplum değişikliği de tasarlıyorlardı.

YENİ ALMAN DÜZENİ

1940 Eylül'ünde Almanya, İtalya ve Japonya arasında bir üçlü anlaşma yapılır ve adı da "Yeni Düzene İlişkin Büyük Şart" diye ilan edilir. Söz konusu anlaşmaya göre, Japonya, Avrupa'da yeni bir düzenin kurulması yolunda Almanya ile İtalya'nın üstünlüğünü kabul ediyordu; bağlaşıkları da, Asya için aynı misyonu Japonya'ya tanıyorlardı.

Ne anlama geliyordu bu "Yeni Düzen?"

Yeni Düzen

Kimi Alman yetkililerin sözleri, gazete yazıları ya da Nazi yazarların kitapları, bu konuda pek açıklık getirmiyorlardı; öte yandan, onların görüşleri savaşın seyrine göre değişikliklere uğradı.

Hitler'in *Kavgam* adlı kitabında sergilediği ideolojik ilkelere göre, söz konusu olan, birkaç ulus için belli sayıda "büyük alanlar"dan *(Grossraum)* oluşan yaşamsal bölgeler yaratmaktı; siyasal ve iktisadî yönden bağımsız ve iki yanlı sözleşmelerle birbirine bağlı olacaktı bu alanlar. Temelde, Alman-

ya'nın yönetiminde tek bir bütün halinde bir ekonomik topluluk bulunacak ve merkezîleşmiş bir planlama ve emeğin uluslararası bölünüşü yoluyla anarşik liberalizmin yerini alacaktı. Genel olarak, Avrupa'nın –Alman olmayan– bir bölümü sanayiden arındırılıyor ve sanayi üretiminin en büyük bölümünü Almanya kendi ülkesinde yoğunlaştırıyordu; Doğu Avrupa ile Batı Avrupa da yiyecek maddeleriyle hayvanlara ot sağlayacaktı.

Rusya'ya karşı savaş patladığında, Doğu'daki toprakların ele geçirilişi, Almanya'nın yönettiği Büyük Avrupa'nın yaşam alanını –sürekli olarak– korumanın bir aracı olarak sunuldu bu; dahası, Bolşevikliğe karşı mücadelede, Yeni Düzen'in misyonu, bu toprakları Avrupa'ya katmak, orada bir "köylüler duvarı" *(Bauernwall)* dikmekti. Küçük devletler, bu "büyük alan"da *(Grossraum)*, bir yönetici halkın *(Führungsvolk)* yönetiminde bulunacak ve doğal olarak ona tabi olacaktı.

Ne var ki, Stalingrad yenilgisinin arkasından ağız değiştirilir, Avrupa'da Alman yöneticiliği *(Führung)* ve Doğu'da ülkeleri örgütleme söz konusu olmayıp, Avrupa Kalesi'ni *(Festung Europa)* Bolşevik tehlikeye ve onun fetih iştahlarına karşı savunmadır, denir; Yeni Düzen, kuvvete değil özgürlüğe dayanacak, küçük, orta ve büyük devletler birbirine eşit olacaktır.

Aslında, bu "Alman Avrupa'sı" için, bütünlüğüne kesin bir plan düşünülmüş değildir. Pek genel buyruklar vardır sadece: Onlar da, Yahudilerin yok edilmesi; "Marksistler" adı altında komünistlerin, sosyalistlerin, masonların, demokratik ve sendikalist ilkelerin tasfiye edilmesidir. Öte yandan, Avrupa ekonomisi, kendilerine sadece tarımsal bir etkinliğin bırakıldığı sömürgeleştirilmiş halkların ortasında, Alman halkına yönetici ve ayrıcalıklı bir rol sağlayacak, her şeyi Almanya'nın çıkarlarına göre ayarlayacak biçimde yeniden örgütlenmelidir. Bir bütünlüğüne politika izlenebildiği ölçüde, onun yönetimi de S.S.'lere bırakılır. Bu, Almanya'nın yasalarının, hatta partinin kurallarının üstünde ve dışında, kendine özgü bir hiyerarşisi, bağımsız "güvenlik servisleri" olan, boyun eğdirilmiş halklara asıl hükmeden bir örgüt, tam anlamıyla devlet içinde bir devlet tir. İşgal edilen ülkelerde polis de ona tabidir.

Başına da, 1939'da, tam yetkiyle Himmler geçirilir.

Görevi de, ele geçirilen ülkelerin sömürgeleştirilmesini örgütlemek, kısacası Avrupa'nın demografik ve etnik haritasını kendi keyfine göre, yeniden biçimlendirmektir.

Irkçılığın zaferi

Aslında Hitler, "Yeni Düzen"den ne anladığını açıkça belirtmemişti; yenik düşecek ülkelerin barışta ne olacaklarını açıklamadığı gibi, bir barış antlaşmasına da asla razı olmamıştı. Sonra, yığınla ülkeyi kendisine katıp özümseme niyetini de gizlememişti. Fransa'ya diz çöktürdükten sonra ilk yaptığı şey, onun büyük bir bölümünü hemen Almanya'ya katmak olur; sonra İngiltere'ye karşı savaşa katılır umuduyla bu kararından döner. 1940 sonlarında, Britanya İmparatorluğu'nu İtalya, Japonya, Birleşik Devletler, Almanya arasında bölüştürmeyi tasarlar, sonra İspanya'nın yardımı elde edilmediğinden, Doğu'da yayılma konusundaki eski tasarılarına döner. Orada, Almanya'ya katılan Baltık ülkeleri bir kolonizasyon bölgesi olacaktır; Ukrayna bir bağlaşık, Kafkasya Alman gözetiminde bir federal devlete dönüştürülecektir.

Aslında istediği şudur: Bağlaşık, uydu, boyun eğdirilmiş halk olsun, Alman olmayan bütün bu topluluklar aşağı bir duruma getirilmeli, büyük Almanya'nın Avrupa sömürge imparatorluğu nun parçaları olmalıdırlar. Aynı anlayışladır ki, uzun süre sadece Alman halkını silah taşımaya yetkili gördü. Yalnız savaşın sonlarında, Sovyetler Birliği'nin Rus olmayan halklarından savaş esirleri ile işbirlikçilerin sağladıkları askerlerden yararlanmaya razı oldu. Ancak, bağlaşıklarının geleceğine Alman halkının geleceği gibi baktığını düşündürtecek tek bir söz söylemiş değildir. Hollandalı, Flaman, İskandinav halklarına ötekilerden daha az sertlikle davrandı; çünkü onları Germen ırkına ait, giderek özümsenecek topluluklar olarak görüyordu; ancak Doğu'da Slav halkları aşağı halklardı *(Untermenschen)*, açıkça köleleştirilmeli ve yok edilmeliydiler. Bu halklar fikri olarak en aşağı durumda tutulacak ve terör yönetim aracı olacaktı.

İlk uygulama Polonya'da olur. Ülkeye düpedüz sıradan bir sömürge olarak bakılır. Yahudilerin ve Polonya *intelligentzia*sının tasfiyesi gündeme sokulur: Bütün yüksek eğitim kurumları kapa-

tılır, yalnız ilk ve teknik öğretim sürdürülür; ülke ekonomisi Almanlar yararına sömürülür; nüfus artışı sınırlandırılmak ve düşük beslenme yoluyla ırk zayıflatılmak istenir; bunların yanı sıra, kolonların aracılığıyla halkı Germenleştirmeye gayret edilir.

Sovyet topraklarında da Alman politikası böyle sert olur. Sadece, Sovyetlerin 1939'da kendilerine kattığı üç Baltık Cumhuriyeti'nde oturanlar ırkça hısım olarak görüldüklerinden, daha az hırpalanırlar. Buna karşılık, Beyaz Rusya ve Ukrayna, Polonya'nınkine benzer bir yazgıyı yaşar. Ukrayna'da orta ve yüksek bütün kademeleri Almanlar işgal eder. Doğu'da işgal edilen ülkeler için bakan olarak atanmış Rosenberg, Almanya ile Sovyetler Birliği arasında tampon devletler kurmak ve Ukrayna milliyetçiliğini yüreklendirmek istediğinde, asıl Ukrayna görevlisi olan Erich Koch'la çatışır ve Koch'un söylediği şudur: "Özgür Ukrayna'yı kurmak için değil, Ukraynalıları Almanya hesabına çalıştırmak için buradayız"; ve ekler, "Bir efendiler ırkındanız biz, hiç unutmayalım ki en sıradan bir Alman işçisi, sosyal olarak da biyolojik olarak da, bura halkından bin kez daha değerlidir". Böylece politikası, halkı kadrolarından yoksun kılmak amacıyla Ukrayna *intelligentzia*'sına sistemli zulmetmektir, Ukrayna milliyetçiliğinin belirtilerini yok etmeyi ve köylüleri Almanya yararına alabildiğine sömürmeyi düşünür.

"Bohemya-Moravya" yönetiminde de yapılanlar aşağı yukarı aynıdır.

Soykırım ve "ölüm kampları"

Germen ırkının üstünlüğü ve Avrupa'nın Alman halkınca sömürülmesi, Alman olmayan herkesin horlanması ve köleleştirilmesi üstüne kurulu "Yeni Düzen", Üçüncü Reich için zararlı görülecek olanların "beden" olarak y o k e d i l m e l e r i ni de içeriyordu. "1.000 yıl" sürecek bir iktidarın sağlığı adına, bütün düşmanlar acımasızca öldürülmeliydiler.

Almanlar arasında, "topluma uymayanlar", dejenereler, deliler, cinsel sapıklar kısırlaştırılırlar; Marksist ya da liberal "sapkınlar"a gelince, hapsedilir, öldürülürler. Hapsedildikleri toplama kamplarında, kötü muamele, yetersiz beslenme, takati aşan çalıştırma, onları moral ve beden olarak tüketir ve ölüme götürür. Yok edilmeleri Hitler'in saplantısı olan Yahudiler, 1935

tarihli Nürnberg Kanunları, onlara eklenen 1937 ve 1938 kararnamelerine göre, ağır ağır ölüme mahkûm edilirler. Savaşla beraber, bu politika daha da ağırlaştırılır ve öteki sosyal ve ulusal gruplara, Çingenelere, genel olarak Slavlara ve aşağı görülen tüm halklara yaygınlaştırılır. Hitler, onların çoğalmalarını önleyecek önlemlerin, yani kısırlaştırmanın, çocuk aldırmanın, erkekle kadını ayırmanın yanı sıra, düpedüz öldürülmeleri konusunda da duraksamaz ve Rauschning'e şöyle açıklar düşüncesini: "Alman halkının çiçeğini, değerli Alman kanını akıtması için –en ufak bir acıma duymadan– savaş cehennemine yollayabiliyorsam, bit ve tahtakuruları gibi çoğalan aşağı ırktan milyonlarcasını yok etmek hakkım da olacak elbette!"

Ağır ağır ölüme terk yöntemleri, gitgide daha hızlı ve sistemli yok etme yöntemlerine bırakır yerini. Hemen her yanda Yahudi aleyhtarı önlemler, sırasıyla şöyledir: Ağır para cezaları, insanları izi sürülen hayvan durumuna getiren davranışlar, mallara el koyma, normal ihtiyaçlardan yoksun kılma, sonunda da sürgün. Sovyetlere saldırının arkasından Yahudilere karşı şiddet daha da yoğunlaştırılır. Toplama kampları artırılıp, Treblinka'da, Maidanek'te, Buchenwald'de... ve özellikle de Auschwitz'de gaz odaları ve ölülerin yakıldığı fırınlarla donatılır; Auschwitz'de, yarım saatte ve tek bir defada 2.500 insan gaz odalarında öldürülebiliyor ve bu işlem günde dört kez tekrarlanabiliyordu; söz konusu gaz odalarında 2.500.000 insan yok edilirken, bir 500.000'i de yoksunluklardan ölüyorlardı. Böylece, 1939'dan 1945'e kadar, Almanya'da ve başka yerlerde, altı milyondan fazla Yahudi öldürülmüştür.

Aynı sistemli yok etme rejimi, Reich'ın öteki "düşmanlar"ını da çarpar. İşkence, zorla çalıştırma, yetersiz beslenme, yararsız hale geldiğinde de öldürme: Marksistlerin, direnenlerin, Slavların, Müttefik paraşütçülerin, kaçan mahkûmların bahtına düşen de bunlar olmuştur. Bu sistemli yok etme, toplama kamplarında gerçekleştirilmiştir. 1941'den başlayarak, kampların temel amacı, sadece Reich'ın düşmanlarını yok etme olmadı; buna, ekonomik bir amaç da eklendi: Almanya'ya her şeye karşın yeterince sevkedilemeyen yabancı el emeği açığını kapayanlar, bir ölçüde işte bu toplama kamplarındaki insanlar oldu. Yine aynı insanlardan tıp deneyleri için yararlanıldığını da eklemeli.

Söz konusu kamplardaki yaşamla ilgili olarak da, oralardan –her şeye karşın– sağ çıkabilmiş insanların anlattıklarından yeterli bilgiye sahibiz. İnsanın düpedüz "insana karşı" olduğu bu "örgütlü cehennem"lerden arta kalmanın neye bağlı olduğu da akla gelecektir. En başta şu üç şeye: Dayanışma, beden sağlamlığı ve moral güç! İnsanın, ne olursa olsun tükenmediği belki asıl oralarda görülmüştür.

İşgal edilen ülkelerin sömürülmesi

İşgal edilen ülkelerin sömürülmesi, Nazi savaş ekonomisinde pek büyük bir yer tutar. Ele geçirilen sanayi yeteneğinden Almanlar savaş amaçları için yararlanmaya kalktıklarında, üretim sürdü, hatta arttı bile. Ülkeler birbiri ardından düştükçe, Almanların aldıkları önlemler şunlar oluyordu: Hemen hammadde stoklarına, yarı mamul ve mamul maddelere el konuyor ve işletmelerin çalışması sürdürülüyordu. Sonra da, işgal edilen ülkenin niteliğine ve "Yeni Düzen"de gelecekte tutacağı yere göre –birbirinden farklı– önlemlere gidiliyordu.

Kimi ülkelerde, Almanlar, iktisadî yaşamı doğrudan denetim lerine aldılar. İskandinav ülkeleri, Belçika, Hollanda, Fransa gibi ülkelerde ise, ekonominin yönetimi yerel iktidarların eline bırakıldı ve Almanlar sadece genel direktiflerle yetindiler. Ama ne olursa olsun, silah sağlayacak ve Almanya'nın ihtiyaçlarına yanıt verebilecek bütün sanayilerden yararlanıldı ve bu yolda dayanılmaz bir baskı uygulandı. Almanlar, fabrikaların bütün hammadde donanım kaynaklarını denetliyorlardı; bütün bankalar da denetime tabiydi ve gerekli krediler reddedilebiliyordu.

Kimi yerlerde işletmelere düpedüz el konuldu: Almanya'nın kendisini Sovyet devletinin mirasçısı, yani bütün malların sahibi olarak ilan ettiği Sovyetler Birliği'nde el koyma özellikle yaygın oldu: Bütün mallar, başta da fabrikalar, Alman devletinin oluşturduğu tekelci kumpanyalara ve büyük Alman sanayi kuruluşlarına aktarıldı. Polonya'da da aynı şey oldu; doğal olarak bütün işgal edilen ülkelerde Yahudilerin ve "Reich'ın düşmanları"nın sahip oldukları işletmeler aynı akıbete uğradılar. Avrupa'nın geri kalan bölümünde ise, Alman bankaları, birçok büyük bankanın denetimini ele geçirdiler.

Öte yandan, işgal edilen ülkelerde, daha savaşın ilk günlerinde konulan tarım ve iaşenin denetimi yoğunlaştırıldı. Bütün kıta Avrupa'sında, ekilecek alanlar, şu ya da bu ürünün ekilip biçilmesi, iaşe için teslim edilecek miktarlar, otoriter biçimde saptandı; hemen her yerde, Alman kurumlarını örnek alan korporatif kuruluşlar ortaya çıktı ve işgalci otoritenin verdiği emirleri yerine getirmekle yükümlü tutuldular. Tayın, Almanların koyduğu ilkelere göre belirlendi. Gerekli makine ve gübreyi kullanamayan tarımın –nicelik ve nitelikçe– alabildiğine çöküntüye uğradığını söylemeye gerek yok. Böylece, milyonlarca insan, günde 2.000 kaloriden, yani 1938'de yararlandıkları miktarın 3/4'ü ya da 2/3'ünden az bir beslenme ile yetinmek zorunda kaldılar. Tayında bile, işgal edilen ülkeler, Almanların yararlandıkları miktarın gerisinde idiler. Böylesi eksik bir beslenmenin sağlığa verdiği zararları, özellikle çocuklarda yol açtığı korkunç ölüm oranını da hatırlatmaya gerek yok.

İşgal edilen ülkelerde el emeği, olduğu yerde kullanıldı: Ya Atlantik duvarı savunma çalışmalarına sevkedildi insanlar, ya da Almanya için çalışan savaş malzemesi fabrikalarında kulanıldılar. Almanya içinde de böyle oldu. Yabancı işçilerin işe alınmasında, yaşam ve çalışma koşullarında bile ırkçı ayrımcılık başta gelen bir ölçüttü; ülkesine ve ulusuna göre farklı bir işleme tabi tululuyorlardı. Yahudi emekçiye, ne olursa olsun yok edilmesi gereken bir kişi olarak bakıldığını tekrar hatırlatmalıyız. Zorla çalıştırma ise, Doğu'daki ülkelerde savaşın daha ilk günlerinde başladı; Batı'da ise, sonraki yıllarda değişik yöntemlerle uygulandı.

Bütün bunlara, mali sömürüyü de eklemeli.

Mali alanda, işgal edilmiş ülkelerin sömürüsü çeşitli tekniklerle gerçekleştirildi. Genel olarak denecek odur ki, sonuçlar, işgal edilmiş ülkeler için felaket oldu: Almanlar, bir yandan üretimden gitgide büyüyen bir pay çekip aldılar; bir yandan da, ödeme araçlarının hacmini genişleterek enflasyonist bir duruma yol açtılar. Para dolaşımının artması, beraberinde tahıl ve yiyecek maddelerinin azalması, korkunç bir karaborsanın gelişmesi demek oldu; Almanlar, onu desteklediler, çünkü karaborsa onlara ihtiyaç duydukları malları edinme olanağı sağlıyordu ve bunları sağlayacak aracılar ise her zaman oldu.

Uydu yönetimler, işbirlikçilik ve Vichy Fransa'sı

Savaşın niteliği yansız kalmayı yasaklıyordu; öyle olunca da, ya direnilecekti ya da işbirliği yapılacaktı. Nazi rejiminin ideolojisi gereği, Slavları, Yahudileri, Latinleri aşağı görüp Marksistleri ve demokratları tehlikeli düşmanlar diye belleyerek onlara karşı, bağnazlık ve vahşetle davranması, sert bir direnişe yol açtı ve dışardan Anglosaksonlar ile Sovyetler Birliği de söz konusu direnişi yüreklendirdi ve donattılar.

Öte yandan, işgal edilen ülkelerde uydu yönetimler ve az çok önemli sayıda insanlar, Almanlarla "işbirliği" yaptılar, yani onların savaş makinesine ve baskıcı rejimine yardım ettiler. İşbirlikçiler de, birbirinden farklı gerekçelerle ortaya çıktılar. Ancak, ne olursa olsun, işbirliği, işgal edilmiş ülkelerde, çoğunlukla tutucu insanlar arasında yandaş buldu.

Uydu yönetimin, işbirlikçiliğin en ünlü örneği de V i c h y F r a n s a ' s ı oldu.

Fransa, 1940 Mayıs'ıyla Haziran'ında, Alman işgaline uğrayıp da korkunç bir kaosun içine düşünce, Mareşal Pétain'in kurduğu hükümet önünde eğilir. Parlamenter rejim halkın gözünde saygınlığını yitirmiştir; Cumhuriyet karşıtı azgın bir propaganda, felaketin sorumlusu olarak sadece onu göstermektedir; bütün bunların karşısında sinen Meclis, Pierre Laval'ın da manevralarıyla, bir Anayasa değişikliğinin ilkesini oylar ve -80 muhalife karşı 569 oyla- yeni bir Anayasa hazırlamak üzere Mareşale tam yetki verir. Pétain'le yeni bir rejim, bir başkanlık diktatörlüğü kurulacaktır.

Neydi onunla gelen aslında?

"Eşraf"! Bu sınıfın ataları 1871'de seçilmiş Ulusal Meclis'e egemen olmuşlardı; ama "yeni sosyal tabakalar" -küçük burjuvazi ile işçi sınıfı- Üçüncü Cumhuriyet boyunca, onu safdışı etmişlerdi. Kimlerden oluşuyordu bu "eşraf"? Mülk sahiplerinden, subaylardan, yüksek görevlilerden, ruhban ve aristokrasi döküntülerinden! Bütün bir Üçüncü Cumhuriyet boyunca, gerici bir muhalefetin kadrolarını bunlar oluşturmuştu. Panama bunalımında, Dreyfus davasında Cumhuriyeti devirmek için; sonra, Halk Cephesi döneminde, sosyal içerikci kanunlara karşı çıkmak amacıyla, para babaları ile sanayicilerin temsilcileriyle birleşenler bunlardı. Alabildiğine yardım gördüler; çünkü yeteneksizliği ve güçsüzlüğü ayyuka çıkmış bir

parlamento denetiminden ve işçi sendikalarının muhalefetinden yakalar sıyrılmış oluyordu; "pederşahi" bir anlayışla idarenin yolu açılıyordu.

Adını da "Ulusal Devrim" diye koydular olan bitenin!

Yerel yönetimler ve idarede, Cumhuriyetçi ilkelere bağlı olduklarından kuşkulanılanlar ciddi bir temizlemeye tabi tutuldular: Yahudiler, masonlar, sosyalistler, yurttaşlık anlayışındaki zayıflamanın sorumlusu diye gösterilen laik okulun savunucuları, hepsi safdışı edildiler.

Yeni siyasal ve sosyal düzenin sahipleri, Mareşalin çevresi başta olmak üzere, aşırı sağın insanlarından oluşuyordu, düşündükleri de geleneksel sağın ilkelerinin uygulanmasıydı: 1789'un "dogma"larına karşı çıkılmalı, demokratik fikirler safdışı edilmeli, bireyciliğe, liberalizme, Marksizme, sınıf mücadelesi anlayışına savaş açılmalıydı; "mertebeli" bir toplum yeniden kurulmalı, devlet otoriter olmalı, mesleki örgütleniş korporatif esaslara dayanmalı, aileden başlayarak geleneksel değerlere dönülmeliydi. Cumhuriyetçi slogan "Özgürlük, Eşitlik, Kardeşlik" idiyse, yeni rejiminki şuydu: "Çalışma, Aile, Yurt"! Bütün bunların bir sonucu olarak da, rejim, kafalardaki karışıklıkla tehlikeli öğretilere karşı mücadele etmek üzere, dine dayanacaktı; öyle olunca da Kilise elinden tutar rejimin: "Pétain Fransa ve Fransa da Pétain demektir" der ve ekler: "Mareşali izlemeli!"

Bu program yerine getirilir: Cumhuriyet kelimesi ortadan çekilir, Mareşal "Biz, Philippe Pétain..." diye kişisel otoritesini öne çıkarır ve yeni bir meclis kurmaya varıncaya kadar bütün yasama yetkisi elindedir; 2.000 nüfusun üstündeki bütün komünlerde seçimlere son verilir; devrimci işçi konfederasyonları kapatılır ve korporatif temelde mesleki örgütlenmelere gidilir; ilkokullara din dersleri konur; Nürnberg yasalarından esinlenen Yahudi aleyhtarı kanunlar kabul edilir ve Yahudiler, kamu hizmetlerinden ve kimi meslekler-den uzaklaştırılır; bütün partiler kapatılır ve Fransız Komünist Partisi koğuşturulur (1941 Mayıs'ında, hapishanelerde 30.000 komünist yatmaktadır).

"Ulusal Devrim"in insanları, parlamentarizme demokratik ilkelerle sosyalizme karşı olmakta birliktiler; hepsi de Almanya'nın zaferinin kesin ve yakın olduğuna ve ona direnmenin imkânsızlığına inanıyordular; öyle de olsa, birbirine rakip gruplar halindeydiler. Vichy'de ağır basan, Charles Maurras'ın çömezleri olan milliyetçi, tutucu ve katolik eski sağın temsilcileriydi ve İngilizlere karşı olduğu

gibi Almanlara da karşıydılar. Onların karşısında, Marcel Déat gibi sol kökenli, Georges Dumoulin gibi pasifist sendikalizmden gelen ve Jacques Doriot gibi eski komünist kimi insanlar vardı ki, sağdaki bazı gruplarla el birliği ediyorlardı. Bankacılıkta ve ağır sanayide de Alman hayranı kimi öğeler görülüyordu. Mareşalin çevresinde de bu eğilimler arasında bir mücadele sürüyordu.

Ancak, dar anlamda bir işbirliğinin temsilcisi, Laval'dir.

Hareketin kendi içindeki dalgalanmalara karşın, 1940'ın milliyetçi ve gelenekçi Vichy'si ile 1944'ün işbirlikçi ve faşist Vichy'si arasında "acınılacak bir bağ ve son verilmiş rejime karşı olumsuz bir dayanışma" vardır.

Gerçekten, Rusya'da savaşın sürmesi ve Mihver'in Afrika'daki yenilgileri, Almanya'nın nihai zaferini gitgide daha kuşkulu hale getirir; içerde direniş daha etkin olup çıkar ve ona karşı bastırma da gitgide daha sertleşir. Müttefikler Kuzey Afrika'ya çıkıp da bütün bölgeyi işgal edince Vichy'nin sonu demektir; İmparatorluğu kaybetmiştir, donanması kendi kendini batırır ve ülke üzerinde nüfuzu gitgide zayıflar. Rejim, Almanlar için de önemini yitirir; elinin altındaki görevli şebekesiyle ülkeyi sömürür. 1943'ün sonuyla beraber, Vichy'nin yeni bir atılımı da boşa gider: Aslında tam bir işbirlikçilik politikası uygulanır, ama ülke içten içe bir iç savaş halindedir ve geleneksel olarak tutucu çevreler, özellikle Katolik burjuvazi bekleyiş içine girerler, kurnaz ve ihtiyatlılar da öyle. Normandiya çıkarmasından ve Müttefikler'in ilerleyişinden önce, işbirlikçilik, işte böyle yerlerde sürünür durumdadır.

Üstelik savaş ilan etmeksizin, bir yıldırım saldırısının arkasından istila edilmiş olan Avrupa'nın Kuzeybatısındaki küçük ülkeler, kimi farklılıklar bir yana, Fransa'nın akıbetine uğrarlar.

DİRENİŞLER

İşgal edilmiş bütün ülkelerde, "işbirlikçiler" bir avuçken, işgalciye karşı –edilgin ya da etkin– bir d i r e n i ş örgütlenir; döneme göre çeşitli biçimlere bürünür ve halklar mücadelenin bilincine açıkça vardıkları ölçüde, daha da kitlesel görünüşler alır.

"Direniş"in anlamı

İşbirlikçilik gibi direnişin de içinde farklılıklar, ama ortak nitelikler vardır: Her şeyden önce, Polonyalılarda, Sırplarda,

Çeklerde, Yunanlılarda, İskandinavyalılarda ve Batı Avrupa'da, baskının özellikle ağırlaştığı bu kesimlerde, işgalciye karşı hemen derin bir kin sarar insanları; Alman zaferinin kendilerine bağımsızlık sağlar göründüğü Slovaklarla Hırvatlarda daha sonra ortaya çıkar bu kin; Rumenlerle Macarlarda ise daha az canlılık taşır. Öte yandan, direniş, ayaklananların kolayca sığınabildiği ve Almanların da kendilerini rahatça izleyemediği ormanlık ve dağlık ülkelerde hızla gelişir. Yugoslavya, Arnavutluk, Yunanistan, Alpler, Polonya ormanları, bu bakımdan, düz bir ülkede nüfusun yığıştığı ve dağda ise baskın bir Alman nüfusun yaşadığı Çekoslovakya'da olduğundan daha uygundur etkin bir direnişe. Son olarak, pek çabuk ortaya çıktı ki, direniş hareketleri yalnız Almanlara karşı değil, istiladan önceki rejimin zıddına sosyal ve siyasal örgütlenme gibi amaçlar da taşıyordu.

Kuşkusuz, siyasal eğilimleri, direnişe girmiş eğilimlerden açıkça ayırabilmek kolay değil; öyle de olsa, gizli basından anladığımız kadarıyla, pek büyük bir çoğunluk, iktisadî ve sosyal rejimde köklü bir değişiklik özlemi içindeydi. Batı'da direnişe geçmiş çeşitli gruplarca hazırlanmış bütün programlar, siyasal rejimde demokratik reformlar ve özellikle sosyal ve iktisadî rejimde, başta kilit sanayilerde millileştirme gibi reformlar öngörüyorlardı. Orta ve Doğu Avrupa'da ise, direnişçilerin her şeyden önce istedikleri, köklü bir toprak reformu ile büyük toprak mülkiyetinin kamulaştırılmasıydı. Almanlar Sovyetler Birliği'ni istila ettiğinde durum karmaşıklaştı: Anglosaksonlarca kurtarılmalarını umut edenlerle, bunu Sovyetler Birliği'nden bekleyenler arasında bir ayrım ortaya çıktı. Genel olarak, tutucu çevreler daha çok Anglosaksonlardan yanaydılar ve yüzlerini Sovyetler Birliği'ne çevirmiş olan bütün insanlar da, yapısal reformlar özlüyorlardı; ancak, bu tür reformların öncülerinin hepsi Sovyetler Birliği'ne yönlerini çevirmedikleri gibi, İngilizlere eğilimli olanların hepsi de eski rejimin ihyasından yana değildiler. Polonya'da, reform yandaşlarının çoğu Rus karşıtı eski geleneğe bağlıydılar; oysa Yugoslavya ile Yunanistan'da, direnişçilerin büyük çoğunluğu, siyasal ve sosyal eğilimleri ne olursa olsun, "büyük Slav halkı"na yatkındılar.

Direniş hareketlerinde komünistlerin etkisi nin artması ve giderek, eski düzenin geri gelişi olasılığına karşı du-

ruşları, eski düzenin kimi yandaşlarını Almanlara doğru itti. Komünistlerin pek etkili olduğu ülkelerde, yönetici sınıflar Direniş'e en az istekli göründüler. Hali vakti yerinde ya da zengin köylüler de Komünist direnişçilere kötü gözle bakıyorlardı; nitekim, aralarından bazıları, sabotajları engellemek için işgalci güçlerle silahlı işbirliğine girdiler. 1941'den başlayarak Yugoslavya'da, 1943'te de Yunanistan'da ve Polonya'da, milliyetçilerle komünistler arasında silahlı çatışmalar patlak verir; Ukrayna'da da, Almanlar, Sovyet aleyhtarı Ukraynalı milliyetçiler, –Kızıl Ordu ile ilişki içinde savaşan– Ukraynalı komünist partizanlar, karşı karşıya gelirler. Müttefiklerin zaferi yaklaştığı ölçüde, savaş sonunda iktidarı ele geçirme amacıyla mücadele, Almanlara karşı mücadelenin önüne geçer. Bunun Yunanistan'da, Yugoslavya'da, Arnavutluk'taki örnekleri olanca kızgın bir zeminde yer alırlar.

Sürgündeki hükümetler, içerdeki direnişler.
Komünistlerin rolü ve Anglosaksonların çekimserliği

İçerdeki direnişler dışardan yardım görür ve yönlendirilir; dışardaki güç de, Londra'ya sığınmış örgütlerdir ve bazıları düşman istilasından kaçıp oraya sığınmış olan yasal hükümetlerdir.

Bütün bu hükümetler, Londra'nın ünlü radyo yayın merkezinde (BBC) toplaşır ve işgal altındaki halklarına olayları yorumlar, onlara bilgiler aktarır ve hem halkı hem direnişçileri "kişisel mesajlarla" yüreklendirirler. Ayrıca, Müttefik genelkurmaylarına ve hükümetlere yararlı olabilecek bilgiler toplayıp aktarırlar; askerî harekâta katılmak üzere birlikler kurar, sabotaj için komandolar oluştururlar, paraşütle silah ve savaşçı indirirler. Öyle de olsa, içerdeki direnişle ilişkileri çoğu kez orta hallidir ve kendileri de aralarında sık sık bölünür dururlar; denetimlerinde olmayan kendiliğinden hareketler karşısında da güvensizlik beslerler. Bu da, ister istemez yanlış anlamalara, hatta savaşanlar arasında –kimi zaman sert– uyuşmazlıklara yol açar.

İtalyanlar, daha da düzeyli bir örgütleniş içindedirler dışarda.

Her yanda, bir kısa bitkinlik anından sonra, işgale uğramış halklar da, içerden direnişe geçerler. Kendiliğinden doğan ve

eski siyasal ve sosyal kadroların dışında olmak üzere, binbir biçime bürünen edilgin bir direnişin arkasından, gitgide sertleşen eylemler başlar: Silah çalmalar, Almanlara ve işbirlikçilere karşı bireysel saldırılardır bunlar. 1942'den başlayarak da, direniş eylemlerinin sayısı ve önemi artar; artık örgütlüdürler ve belli bir plana göre, uzmanlarca yönlendirilirler; gizli basın alabildiğine gelişir, demiryollarına, elektrik santrallarına, düşman için çalışan fabrikalara saldırılar başlar ve yoğunlaşır. İşgalciler ve işbirlikçilerinden sert tepkiler görür bütün bunlar; ne var ki, halk kitleleri de, acı kayıplar pahasına da olsa, başlamış mücadeleye gitgide daha etkin biçimde katılır ve tepkileri göğüsler.

Daha da önemlisi işçi kitleler, gizli savaşa gitgide atılırlar, özellikle demiryollarında sabotajlar göz açtırmaz Almanlara. Öte yandan, Kızıl Ordu'nun kazandığı zaferler de, komünistlerin nüfuzunu artırır; komünist olmayan yurtsever insanları kendilerine çeker, "ulusal cepheler" ve "yurtsever cepheler"de toplar, yönlendirir ya da esin verirler onlara. Ne var ki, Almanların yanı sıra, işbirlikçi hükümetlere karşı sürdürülen direnişin niteliği, mücadeleye devrimci bir nitelik kazandırır ister istemez; bu da Anglosaksonları ve sağ direnişleri kaygılandırır. Öyle olunca da, Sırbistan'da, Yunanistan'da, İtalya'da ya da Fransa'da, havadan silah yardımından onları da yararlandırmada duraksamaya düşülür. Böylece, 1917'de doğmuş olan büyük uzlaşmazlık, Direniş hareketinin içinde de ortaya çıkar. Halktan gelen direniş, nereye varacağı bilinemediği için, korkutur.

Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde direniş

F r a n s a ' d a , işbirlikçilerin ve Alman hayranlarının sayısı az da olsa, Vichy hükümetinin varlığı ve Mareşal'in saygınlığı yüzünden, güneyde direnişin gelişmesi gecikir. İşgal edilen bölgede ise durum daha açıktır; işgalciye karşı husumet hemen hemen herkesi sarmıştır ve de Gaulle'ün 18 Haziran çağrısının arkasından yayılan şöhreti ve halk katındaki saygınlığı gitgide büyür. 1941'in sonundan başlayarak da, belli başlı direniş hareketleri belli olmuştur. Öte yandan komünistler de, 1939'dan beri girmek zorunda kaldıkları gizli mücadelede, örgütlenişlerini alabildiğine geliştirmişlerdir ve Ulusal Cephe'de nüfuzları yayılır. İşgal çekilmez hal aldıkça ve Alman zaferi gitgide kuşkulu

bir duruma büründükçe, direnişçilerin sayısı da artar; vaktiyle beklemeye çekilmiş olanlar da direnişçi olup çıkarlar. İlk direnişçiler doğal olarak sol partilerin içinden çıkar, komünistler, sosyalistlerdir onlar; sonra, vaktiyle milliyetçiliği savunan, giderek "Ebedi Almanya"ya kin besleyen sağ burjuvaziden temsilciler de gelip katılır onlara. Kuzey Afrika'ya çıkarmanın ve güney bölgesinin işgale uğramasının arkasından sayıları da çoğalır.

Fiili hükümetin direnişe karşı çıktığı Fransa'dan farklı olarak, işgale uğramış Kuzeybatı Avrupa ülkelerinde direniş hareketleri çoğu kez sosyal otoritelerce geliştirilir, yüreklendirilip yönlendirilir. Almanlara ve işbirlikçilere karşı sabotaj ve saldırılar yığınladır; ayrıca, pek çeşitli biçimlere bürünür direniş ve kimi yerlerde, Kilise de katılır bunlara. Belçika'da, Luxemburg'ta, Hollanda'da, Danimarka'da, Norveç'te görülen budur.

Halkın üzerindeki sert şiddet ve bastırma rejimi, Polonya'da gelişen direniş hareketinin gücünü gösterir. Üstelik orada, pek eskilere uzanan bir direniş geleneğinin bilgi ve tekniği vardır. Hemen hemen bütün partiler, gizli mücadeleye katılır; direnişin –dışarıdakiyle ilişkili– bir hükümeti, idaresi ve ordusu vardır. Garip gelecek, bütün orta ve yüksek öğretim kurumları kapatıldığı halde, öğretim bir Polonya geleneğine göre sürer, sınavları bile yapılır; gizli basın yayılır, silah ve cephane fabrikaları işler. İşgalciye karşı mücadele amansızdır.

Yugoslavya, birkaç gün içinde çökertilir ve parçalanır. Ne var ki, ülkenin büyük bir bölümü dağlıktır ve burada da yabancı baskısına karşı direnişin pek eski bir geleneği vardır. Yenilen ordudan kalanları Albay Mihailoviç toplar ve dağa çekilir; Yugoslav komünistleri de, başlarında Hırvat asıllı Tito, sağlam ve yaygın bir örgütleniş içindedirler. Çok geçmeden, her iki fraksiyon arasında zıtlık baş gösterir. Mihailoviç'in Çetnikleri, ortodoks ve kralcı bir Sırp merkeziyetçi geleneğin yandaşıdırlar; Tito'nun partizanları ise, federatif ve demokratik bir rejimin gerçekleştireceği köklü reformları savunurlar. Almanlara karşı mücadelede asıl toparlayıcı olanlar, işte bu sonuncular olurlar. 1942'de, "Yugoslavya Ulusal Kurtuluş Antifaşist Konseyi"ni toparlar ve o da, bir Yugoslav Federasyonunu ilke olarak kabul eder. Mihailoviç'in güçleri ise, 1943'te, Almanların Parti-

zanlara karşı giriştiği temizleme harekâtına açıkça katılır; öyle olunca Müttefikler de ellerini çeker ve Tito'ya yardımcı olurlar; en sağlam iktidar onunkidir. Ulusal Kurtuluş Konseyi, 1943'te, Monarşi sorununu ülkenin kurtuluşundan sonra halkın çözeceğine karar verir.

İşgale uğramış Yunanistan da, içinden çıkılmaz uyuşmazlıklara sahnedir; birbirine rakip yığınla güç birbirinin karşısındadır ve kimi zaman kendi içlerinde de bölünmüş haldedirler.

İtalya'da faşist rejim, savaşı hazırlayıp sürdürmede olanca itibarını yitirmiştir ve kendi içinde entrikalara düşmüştür. İktisadî bakımdan ülke felaket içindedir. 1943 ilkbaharında grevler patlar ve "ekmek, barış, özgürlük" isterler. 1942'den başlayarak, gizli partiler, başta da komünistler, sosyalistler ve Hıristiyan demokratlar arasında bir bağlaşıklık kurulur; amaç Mussolini'yi devirip barışı sağlamaktır. Saray ve Kral ailesi de onlarla birliktir. Öte yandan, faşist hoşnutsuzlar arasından kimileri, Mussolini'nin olmadığı bir "liberal faşizm" düşlerler. 1943'te Mussolini tutuklanır ve yerine Mareşal Badoglio geçer ve bir ateşkes aranışı içine girer. Hitler'in kurtardığı Mussolini "İtalya Sosyal Cumhuriyeti" adını alacak –yine faşist– bir hükümet kurarsa da, hiçbir bağımsızlığı yoktur. İtalya'da direniş hareketi, işte böyle bir ortamda ve ona eklenecek daha başka güç koşullarda ama etkili olarak gelişir: Mussolini'nin düşüşü ile ateşkes arasında geçen kısa süre içinde, Müttefikler'in beceriksizlikleri ve anlayışsızlıkları yüzünden, Almanlar fırsattan yararlanıp Roma'yı işgal etmiş ve bütün ülkeye egemen olmuşlardır. Ancak bütün bir ulus da adalet ve özgürlük yolunda yurtsever bir seferberliğin içindedir: "İkinci Uyanış"tan söz edilir; ne var ki, birincisi özünde kentsel ve burjuva bir nitelik taşıdığı halde, bu ikincisine işçi sınıfı ve köylülüğün bir bölümü de katılmaktadır.

Almanya'da da mevcut rejime karşı bir direniş palazlanır. Ne var ki, rejim bütün muhalefet ocaklarını söndürdüğünden, önde gelen muhalifleri yok ettiğinden, davranışlar bireysel ya da çevreden soyutlanmış küçük grupların eseridir. Ancak, savaş uzayıp yükü daha da ağır olarak toplumun sırtına binince, Anglosaksonların hava saldırıları çoğalıp da yenilgi ufukta gözükünce, halk da rejimden kopar. Ne var ki, yanı yöresi kıs-

kıvrak kuşatıldığından ve hoşnutsuzluğunu dile getirecek örgüt ve organlar bulunmadığından, ordu içinden gelecek bir hareket bel bağlanır. Naziliğe karşı çok sayıda general vardır; kimi yüksek görevlilerle temas kurulur; Kilise çevrelerinden de katılmalar olur ve kuşkusuz bazı sosyal demokrat şefler ve –yeraltına inmiş– Komünist Parti'yle de ilişki sağlanmıştır: 1944 yazında, bir ortak program ve Hitler'in ortadan kaldırılmasının arkasından iktidara gelecek bir hükümetin içeriği üzerinde anlaşmaya varılır. Ancak, işlerin ne kadar kötüye gittiğini görseler de, orduyu asıl ellerinde tutan generalleri inandırmak mümkün olmaz. Albay von Stauffenberg'in, Hitler'i öldürmek üzere –20 Temmuz'daki– girişimi bu koşullarda olur. Başarısızlığa uğrayınca da, tepkisi korkunç olur: 7.000 kişi tutuklanır ve aralarında 5.000'i ya hemen kurşuna dizilir ya da ölünceye kadar işkenceye tabi tutulur.

Rejimin bastırması, Almanya içinde ve dışında, olanca vahşiliğiyle sürecektir.

YENİ JAPON DÜZENİ

XIX. yüzyılın sonlarında başlamış ve 1929 büyük iktisadî bunalımın ertesinde de hızlanmış olan Japon yayılışı, Almanya'da olduğu gibi, ırk üstünlüğünden ve iktisadî ve sosyal düzen düşüncelerinden esinlenir; onun hedefi de, Asya kıtasının doğu bölümü ile, "Güney denizleri"ndeki takım adaları üzerinde h e g e m o n y a kurmaktır.

Nasıl?

Büyük Doğu Asya

Almanların Avrupa'da kazandığı zaferlerden yüreklenen Japon askerî çevreleri, donanmaya ve imparatora, kendi fetih kararını sonunda dayatır; "Büyük Doğu Asya'nın ortaklaşa gönenç alanı"nın ne anlama geldiği, 1940 Temmuz'undan beri belirginleşmişti: Japonya, sömürgeci güçleri, yani İngiltere, Fransa, Birleşik Devletler'le, Hollanda'yı Uzakdoğu'dan kovacak ve Batlı "materyalist" etkileri tasfiye edecekti; kurtarılmış halklar ise, kendi yönetimi altında siyasal ve iktisadî politikalara göre gelişeceklerdi. Bir "Yeni Düzen" kurulacak ve içine, Çin'i, Çin-

hindi'ni, Tayland'ı, Malezya'yı, Hollanda Hint adalarını ve doğallıkla Mançukuo gibi Japonya'ya bağımlı ülkeleri alacaktı. 8 Aralık 1941 günü, Pearl Harbour'daki Amerikan donanmasına saldırı ve Filipinler'deki havacılık tesislerinin yerlebir edilmesi, birkaç hafta içinde göz alıcı fetihlerin kapısını açar: Filipin'ler, İngiliz Borneo'su, Malezya, Hong-Kong, Wake, Guam, Güneydoğu Asya adaları ele geçirilir; Çinhindi, daha önceden işgal edilmiştir, Tayland Japonya'ya bağlanır ve Çin'in çevreden bütünüyle soyutlanmasına yol açacak olan Birmanya'nın istilası için ortaklaşa birlikler yollanır. Müttefikler'in kayıpları korkunçtur: Yok edilmiş ya da hasara uğramış savaş gemileri bir yana, kaybedilen 200.000 ton ticaret gemisi, 300.000 esir ya da ölü, bütün bunlar Beyazlar'ın saygınlığına, 450 milyon nüfuslu ve pek önemli hammaddeler bakımından zengin bir imparatorluğun şöhretine –telafisi imkânsız– bir darbedir; öyle olduğu için de, sömürge halklar arasında işitilmemiş bir coşkuya yol açar. Söz konusu fetihlerdeki hızlılık ve kolaylık, Japon kurmayını, kendi "savunma çevresi"ni Midway'e, Salomon adalarına ve mümkünse Yeni-Kaledonya'ya, Samoa ve Fiji adalarına ve Kuzeyde Aleutien'lere kadar genişletmeyi denemeye götürür; amacı da, bir yandan Alaska'yı, öte yandan da Avustralya ile Yeni-Zelanda'yı yansızlaştırmaktır. Bütün bu girişimlerin bir bölümüyle başarısızlığa uğramasına ve 1942 yazında Japon ilerleyişinin durdurulmasına karşın, Mançurya'dan Yeni-Gine'ye kadar yayılan Büyük Doğu Asya, kurulacak "Yeni Düzen" için uçsuz bucaksız bir alandır.

Fethedilen halkların yönetimleri ve direnişler

Japonya'nın misyonu, her şeyden önce k ü l t ü r e l o l a r a k kendini belli eder; geleneksel sosyal ve dinsel etkiler korunmalı ve yabancı etkiler safdışı edilmelidir. Japon, her yerde, Asya toplumunun otoriter ideallerini, yani ailenin başının üstünlüğünü, kan dayanışmasını, grup sorumluluğu düşüncesini, kadının bağımlılığı anlayışını güçlendirmeye çalışır. Çin'de ve Mançukuo'da, Konfüçyüsçülüğü diriltmeyi dener ve Siam'la Birmanya'da Budizmi destekler, Japon Budist cemaatlarıyla bağların güçlenmesine gayret eder. Malezya'da ve Endonezya'da İslam'a, Filipinler'de –Batı kökenli de olsa bir otorite dini

olan– Katolikliğe aynı saygıyı gösterir; Vatikan'la dostça ilişkilere çalışır ve Batı-karşıtı propagandayı, Roma ile İspanya'nın mirasından çok Amerikan etkilerine karşı yönlendirir. Fethedilmiş halklar, fikri ve manevi ideallerini Japonya'dan almalı, Japonca herkesin ikinci dili olmalı, Japon ulusal bayramları –İmparatorun doğum yıldönümü ile İmparatorluğun kuruluş günleri– her yanda ulusal bayram olarak kutlanmalı, Japonların Filipinliler, Malezyalılar ve Siamlılarla ırksal yakınlık içinde olduklarının altı çizilmelidir.

Aslında, Büyük Doğu Asya'nın siyasal yapısı basittir: Japon, şef durumundadır ve sıkı bir siyasal bağımlılık içindeki uydular ortak gönenç alanının kurulmasına yardımcı olmalıdır. Ele geçirilen ülkeler, üç kategoriye ayrılacaktır: Birinci kategoride, Japonya'nın deniz ve askerî üstünlüğünü sürdürmek amacıyla stratejik yönden önemli olduğu için ona katılacak olanlar, yani Hong-Kong, Singapur, Borneo, Yeni Gine, Timor vardır; Japon'un doğrudan yönetiminde olsa da sınırlı bir özerklik kazanma olasılığına sahip ülkeler, yani Malezya'daki devletler, Endonezya Federasyonu ikinci kategoridedir; son bir kategoride de, bağlaşık ülkeler, yani Mançukuo, Filipinler, Çin, Çinhindi, Siam, Birmanya yer almaktadır ve bunlar, stratejik noktalarda Japon garnizonlarını kabul edecekler ve askerî bağlaşıklık antlaşmaları imzalayacaklardır.

Ekonomik bakımdan, Japon, plantasyon sistemi ile sanayi kurma yasağı üzerine kurulu sömürge ekonomisine karşı çıkar; ortaklaşa gönenç ile iktisadî bağımsızlığı vaadeder: Büyük Doğu Asya alanına giren her sektör, elindeki olanaklarla en iyi üretebileceği şeyi üretecek ve yapamayacağını da başkalarından alacaktır. Amaç, gerçekte şudur: İşgal edilmiş ülkeleri, ihtiyaç duydukları hammaddeleri alacak ve aldığı yerlere de kendi mamullerini satacak biçimde örgütlemek! Görünüşe bakılırsa, uzun vadeli bir iktisadî plan düşünülmüştür: Japonya, Mançukuo, Kore ve –belli bir ölçüde– Kuzey Çin, çelik ve demir, kimyasal maddeler üretiminde, makine sanayisinde büyük merkezler olacaklar; Güneydoğu Asya, hammadde sağlayacak, dokuma ve kauçuk üretecek, hafif maden sanayilerine sahip olacaktır. Ne var ki, Japon'un ihtiyaçları başkalarınınkine ağır basar durumdadır ve bütün ekonomik örgütleniş, Japonlara, onların ticaret firmaları ile deniz taşıma kumpanyalarına gö-

re ayarlanmıştır; söz konusu firma ve kumpanyalar ise, bütün blok ülkelerinin çoğu mali ve ticari etkinliklerini denetler haldedir ve Büyük Doğu Asya'nın iktisadî planlamasını yönlendirenler de onlardır.

Uygulamada, çatışmalar sürdüğü sürece, ekonomi, silahlı güçlerin ihtiyaçlarına tabi oldu ve harekâtın olumsuz gelişmesinin etkisinde kaldı. Her yanda, aynı olaylar tekrarlandı: 1943'ten başlayarak, ticaret alışverişi, hava ve denizaltı saldırılarının Japon donanmasına verdikleri korkunç kayıplar nedeniyle felce uğradı; işgal güçlerinin artan ihtiyaçları, Japonlardan kaynaklanan enflasyon, Avrupa ya da Amerika'dan gelen mamul maddelerdeki genel kıtlık, kentlerde ve dışardan almaya alışkın ülkelerde yiyecek sıkıntısı, tedirginliklere, yoksunluklara, ekonominin genel çözülüşüne, giderek halkların hoşnutsuzluğuna yol açtı.

Yeni Japon Düzeni, Almanlarınki gibi ve aynı nedenlerle, aynı güçlüklerle karşılaştı her yanda ve hemen hemen tam bir başarısızlığa uğradı. Çinliler bir yana, halklar önce hoş karşılasalar da, başları duvara çabuk çarptı: Savaşın, işgalin, iktisadî güçlüklerin ve yoklukların etkileri, özellikle de Japon askerlerinin sivil halka karşı sert ve küstahça davranışları tuz-biber ekti her şeye. Bağımsızlık vaatlerinin ertelenmesi, ulusal çıkarlarının Japonlarınki ile bir tutulmasını ve sıradan uydu olup çıkmalarını hep reddetmiş olan milliyetçileri hayal kırıklığına uğrattı ve istilacıların yenilgisi için çalışmaya başladılar; milliyetçiler Endonezya'da, Siam'da, Birmanya'da, Çinhindi'nde, Japonları Hollandalılara, İngilizlere, Fransızlara karşı kullandılar ve arkasından da dönüp Japonlara karşı çıktılar.

Çinhindi

Çinhindi'nde durum ç e l i ş k i l i oldu: Batı emperyalizmi ve sömürgeciliğine karşı yoğun bir propaganda yürüten Japonya, yeterli teknik kadrolara sahip olmadığından ülkenin yönetimini Fransızlara bıraktı; düzeni sadece onlar sürdürebilir ve üretimi de onlar geliştirebilirlerdi. 1940 Ağustos'unda, Vichy hükümeti, Japonya'nın Uzakdoğu'daki siyasal ve iktisadî üstünlüğünü tanıyor ve ona, Çinhindi'nde ekonomik ayrıcalıklar, hava ve deniz üsleri veriyordu; Japon hükümeti de, bunun karşılığında, Fransız egemenliğine saygılı olacağını vaadediyordu.

Ne var ki, istekleri gitgide daha ağır basar oldu: Maden ürünlerine el koyma, Çinhindi parasının Japon yenine bağlanması, Fransız ve Japon işletmeleri arasında eşitlik, vb., bu istekler arasındadır ve kimi yerli antikomünist milliyetçileri yüreklendirerek Fransızların safdışı edilmelerine çalışır. Öte yandan, Japon birliklerinin varlığı, yenenlerin gururuyla Beyazlar'ı aşağılamaları ve kendilerini Annam'ın bağımsızlığının şampiyonları olarak göstermeleri, Fransızların saygınlığını alabildiğine zayıflatır. 9 Mart 1945'te de, Japonlar Fransız yönetimini devirir, Fransızları tutuklar ve bir "Tonkin Ulusal Federasyonu" kurarlar; Annam imparatoru Bao-Dai, 1884 tarihli koruma antlaşmasına son vererek, ülkenin tam bağımsızlığını ilan eder ve Japonya'ya işbirliği vaadinde bulunur; ne var ki, Viet-Minh'te toplaşan Partizanlar, Japonlar önünde eğilmeyi reddederek onlara karşı mücadelelerini yoğunlaştırırlar; Japonların teslim oluşlarının arkasından da, Viet-Nam'ın bağımsızlığını ilan ederler.

Böylece, Japon askerî çevrelerinin düşündükleri Uzakdoğu'yu ele geçirme planı boşa çıkar ve Büyük Doğu Asya fikri Müttefikler'in zaferiyle suya gömülür; bununla beraber, Japonların onca yardım ettikleri milliyetçi hareketlerin başarıya ulaşmasıyla, Avrupa'nın sömürge imparatorlukları yıkılır. Bu açıdan bakıldığında denilebilir ki, Japonya boş yere savaşmış değildir.

IV

SAVAŞ SONRASINDA LİBERAL DÜNYA

Savaş sonrası kapitalist ve liberal dünya güçlükler içindedir: Bunların kaynağında, bir yandan büyük bir sanayi gelişmesi içinde olan komünist dünyanın varlığı ve sömürge halkların bağımsızlıklarına kavuşmaları yatıyorsa, öte yandan kapitalist ülkelerin iç çelişmeleri bulunmaktadır. İnsanca ve malzemece ağır kayıplara uğramadan savaştan çıkan Amerika Birleşik Devletleri, elindeki sanayi potansiyeli ve büyük sermaye birikimiyle, yeni iktisadî ve mali ezici üstünlükten yararlanarak, bu arada Avrupa'nın egemen sınıflarının sosyal devrim karşısındaki korkularını da sömürerek, Batı'nın lideri olduğunu kabul ettirir. 1948'den sonra Marshall Planı'nın iktisadî ve mali nüfuzu, arkasından 1949 Atlantik Paktı'nın getirdiği askerî plandaki bağımlılık, sonra da Soğuk Savaş, Batı ve Doğu Avrupa arasındaki uçurumu derinleştirirken, Batı Avrupa'yı da, iktisadî kalkınmasına karşın Birleşik Devletler'e karşı sürekli bir ekonomik bağımlılık içine sokar. "Amerikan İmparatorluğu" böyle başlar: Yeryüzünde *pax amerikana* adıyla sürdürdüğü barış, iktisadî ve mali egemenlik; bütün kıtalara dağılmış 900 askerî, denizsel ve hava üssü; Sovyetler Birliği ile bağlaşıklarını kuşatan bir askerî bağlaşıklıklar şebekesine dayanmaktadır. XIX. yüzyılda İngiliz üstünlüğüne benzer bir üstünlüktür bu!

Gerçekten, bu Amerikan üstünlüğü, Büyük Britanya'nın geçen yüzyılda dayattığı üstünlüğün yerine geçiyordu, ama yine de farklıydı ondan: İngiliz üstünlüğü, devrin en liberal ve en ilerletici uygarlığını temsil ederken, ve o yıllarda Avrupa kıtasında hüküm süren tutucu kurumlara karşı dikilen liberal ve demokratik hareketlere kimi zaman el uzatırken, Birleşik Devletler, tersine, dünyanın tutucu güçlerine, ulusal ve sosyal bağımsızlık hareketlerine karşı çıkanlara dayanır. Böylece, sarsılmış kapitalist yapıyı her ülkede sağlama bağlarken, uzun vadeli ona destek vererek, zorunlu reformları engelleyen güçleri iktidarda tutacaktır.

Ne var ki, 1957'den başlayarak görülen diplomatik yumu-

şama, Sovyetler Birliği'nin gerçekleştirdiği ilerlemeler, Avrupa ekonomisindeki kalkınma, Üçüncü Dünya'da güçlenen yansızlık eğilimlerinin attığı adımlar, Vietnam'a müdahale politikasının uğradığı başarısızlık, içerde Siyahlarla Beyazlar arasındaki ırkçı gerilim, bütün bunlar Amerikan hegemonyasını zayıflatacak ve bizzat Birleşik Devletler'in içinde bir liberal politikanın gelişmesini destekleyecektir. Ancak, bunlar olurken, iktisadî alanda, dev firmaların gücünü ve onların hükümetler üzerinde baskı araçlarını daha da artıran işletmeler arasındaki temerküz hareketi de hızlanır; öte yandan siyasal alanda, Batı'lı ülkelerde tutucu hükümetler yerlerini sağlamlaştırırken, artan sayıda askerî diktatörlükler ve Avrupa ile Birleşik Devletler'de genelkurmayların gitgide genişleyen nüfuzu, özgürlükler kadar barış için de gözle görülür bir tehdit oluştururlar. Her yanda, sol partiler, hatta en ılımlıları bile, güçsüzleştirilir ya da savunmaya itilirler.

BÖLÜM I

BÖLÜNMÜŞ VE DENGESİZLEŞMİŞ DÜNYA

İki dünya savaşında olduğu gibi, iki savaş sonrası da önemli farklılıklar gösterir aralarında. Birinci Dünya Savaşı biter bitmez bütün ülkelerde genel bir salıvermeye gidilmiş ve her yerde silah üretimi durmuştu. 29-30'da dünya iktisadî bunalımı patlak verdiğinde bile, ona savaş sanayisini güçlendirme ile çare bulunabileceğini kimse düşünmemişti. Nazilerin Almanya'da iktidara gelişleriyledir ki, insanlık tarihinde ilk kez olarak, barış zamanında, büyük bir devletin ekonomisini, –hem de üretim yeteneğinin en büyük bölümünü– silahlanma sanayisine ayırdığı görülmüştü; tehdit edilen öteki ülkeler ise, Sovyetler Birliği dışında, aynı nitelikte bir sanayiyi –ama çok daha küçük boyutlarda– tezgâhlamakla yetinmişlerdi.

Nasıl anlatmalı gelişmeleri?

Müttefikler arasında güvensizlikler

Almanya ile Japonya'nın yenilgilerinin hemen arkasından, Birleşik Devletler, Büyük Britanya ve Sovyetler Birliği, askerî güçlerini sadece bir bölümüyle azaltırlar; dev orduları silah altında tutar, pek büyük bir silah sanayisini sürdürür ve yeni silahlar alanında hummalı aranışlarına devam ederler. Arkasından, bu görece ve geçici silahsızlanma yoğun bir silahlanma ya bırakır yerini; dahası, orada burada patlak veren küçük uyuşmazlıklar boyunca, savaşın şiddeti ve bütüncül *(total)* niteliği derinleşir, özellikle Kore Savaşı'nda böyle olur, nitekim bu savaşta bombalamaktaki vahşet –Avrupa'da– son dünya savaşındakini aşar.

Niçin böyledir bu?

Çünkü, dünya –derinden derine– iki bloka ayrılmıştır: Geçmişteki ortak tehlike bu iki dünyayı birbirine yaklaştırmış da olsa, iktisadî ve sosyal yapıdaki farklılıklar, tutkular ve çıkarlar onları ayırmayı sürdürüyordu. Geçmişin, Avrupa'nın

merkez olduğu çok yanlı denge sisteminin yerine, şimdi Avrupa-dışı iki "süper güç"ün, Birleşik Amerika ile Sovyetler Birliği'nin iki yanlı sistemi geçmiştir. Atom silahlarının neredeyse tekeline sahip oldukları ölçüde daha da belirgindir bu iki kutupluluk. Sovyetlerin zaferi, Doğu ve Orta Avrupa'da halk demokrasilerinin kurulması, birkaç yıl sonra da Çin'de Mao Çetung'un zaferi, "komünizmin alanı"nı –alabildiğine– yayar; 1943'ten beri Rus zaferleriyle kazanılmış saygınlık, bir otuz yıl önce zayıflığı ileri sürülen bir rejimin sağlamlığı ve askerî gücünün kendini kabul ettirmesi, eski toplum için korkunç bir darbe olur ve Anglosaksonları kaygılandırır. "Avrupa'nın yumuşak karnına" –Tuna havzasına– doğru, Stalin'in istediği "ikinci cephe"nin açılması söz konusu olduğunda, Winston Churchill'in, Berlin'e Sovyetlerden önce girmesi için Eisenhower'e verdiği öğütleri hatırlamalı! Sonra, Anglosakson otorite ve diplomatlarının, hemen her ülkenin tutucu hükümet ve kişilerine, Vichy yetkililerine, Badoglio hükümetine, Yunanistan'ın ve Yugoslavya'nın kralcı çevrelerine karşı yumuşak ve güleryüzlü tavırları hatırlanmalı! Bütün bunların gösterdiği şu: Savaşın bitiminden önce bile, Müttefikler'in kendi aralarında güven tam olmaktan uzaktı. Böylece, Birleşik Devletler'in uygulamayı hesapladıkları iktisadî ve siyasal hegemonya, daha 1945'ten başlayarak sınırlı ve tartışmalı bir haldedir; bütün ülkelerdeki "Direniş"e canlılık getiren k ö k l ü r e f o r m u m u t l a r ı yönetici sınıfları korkutmuş ve onları Amerikan saflarına itmiştir.

Avrupa'da ve Asya'da askerî harekât biter bitmez, anlaşmazlıklar, kuşkular derinleşir, her iki taraftan yakınıp sızlanmalar artar; Müttefikler arasında zıtlıklar sertleşir ve birkaç yıl içinde, –silahların alanı dışında– her alanda gerçek bir savaş niteliğine bürünür: Adı da " S o ğ u k S a v a ş " tır bunun ve beraberinde de, bağlaşıklıklar düzeninin altüst oluşunu getirir. 1947, bunun başlangıcı yılıdır ve 1953'te bir yumuşamanın ilk işaretleri görülür. İki büyük güç arasındaki zıtlık, sonuç olarak, her ülkede içerden bölünüşleri vahimleştirir: İki dünya görüşünün yandaşları ve hasımları birbirinin karşısındadırlar; bütün güçlerini, amansız bir mücadelede seferber eder, kimseye yansız ya da duraksamalı kalma olanağı tanımadan herkesin iki cepheden birinin "davasına katılması"nı isterler. Avrupa dışın-

da, her kamp kendi nüfuzunu yaymanın ve durumunu güçlendirmenin arkasındadır, öyle ki her yanda uyuşmazlıklar belirir ve içlerinden bazıları, Asya'da, sınırlı savaşlar haline dönüşüp soysuzlaşırlar. Siyasal ve iktisadî sorunlar, bir üçüncü dünya savaşına hazırlanışta sıkı sıkıya birbirine bağlıdır; her parti, hasmının böyle bir savaşı patlatacağına inanır, ya da inanmış gibi gözükür; söz konusu sorunlar, çağdaş uygarlığın her belirtisine yeni bir görünüş verir, eski gerilimleri vahimleştirirken gitgide büyüyen bir istikrarsızlığa da yol açarlar.

Böylece, bağlaşıklıkta hızlı bir çözülüş vardır.

Birleşmiş Milletler'in kuruluşu

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan Milletler Cemiyeti, savaşı önlemede yetersiz olmuştu. Bu kez, Üç Büyükler, Roosewelt, Churchill ve Stalin, Yalta Konferansı'nda (Şubat 1945), yeni bir uluslararası örgütün kurulmasını kararlaştırırlar; San Francisco Konferansı da (Nisan-Haziran 1945), bu örgütün anayasasını, "Birleşmiş Milletler Şartı"nı düzenler.

Nedir yaptığı?

Şart'ın konusu, yalnız "uluslararası barış ve güvenliği sürdürmek" değil, aynı zamanda "uluslararası işbirliğini kurmak"tır da; insanların, hiçbir ayrım gözetmeden temel özgürlüklerine saygıyı sağlayacak ve sosyal ilerlemeyi destekleyecek olan, böylesi bir işbirliktir. Sorunlara eğilip bir "tavsiye kararı" verecek olan, yani sadece bir danışma rolü oynayacak bir Genel Kurul'un yanında, temel organ, o kurulca seçilen Güvenlik Konseyi'dir. Konsey, Büyük Devletler'in mutlak otoritesine tabidir; çünkü, 11 üyeden 5'i (Birleşik Devletler, Büyük Britanya, Fransa, Çin ve Sovyetler Birliği) süreklidir ve her birinin veto hakkı vardır: Böylece, aralarından ikisinin uyuşmazlığı konseyin eylemini felce uğratır. Konseyin görevi, uyuşmazlıkların barışçı yoldan çözümünü kolaylaştırmak, bir anlaşmazlık ortaya çıktığında hemen ama geçici olarak karar almak, kendisine yapılan yakınmaları yanıtlamaktır. Birleşmiş Milletler Örgütü (BMÖ), çatısı altında, ayrıca bir İktisadî ve Sosyal Konsey, kültürel ve bilimsel işbirliği ile yükümlü UNESCO gibi çeşitli kuruluşları barındırır. Onların yanı sıra, aynı örgüte bağlı, Uluslararası İş Teşkilatı, manda altındaki ülkelere ilişkin Milletler Cemi-

yeti'nin eski yetkilerini devralmış bir Vesayet Konseyi, bir Uluslararası Adalet Divanı ve bir de sekreterlik vardır.

Birleşmiş Milletler Örgütü'nün işleyişi ise, körtopal oldu. Nedeni de, daha baştan beri çoğu uyuşmazlıkta büyük devletler arasında anlaşmazlıklar patlak verdi ve öteki devletlerin koalisyonu karşısında yapayalnız kalan Sovyetler Birliği'nin veto hakkını kullanması, çalışmaları aksattı. Milletler Cemiyeti, vaktiyle nasıl İngiltere ile Fransa'nın elinde bir hükmetme aracına dönüşmüşse, BMÖ de, Birleşik Devletler'in elinde bir alet olup çıktı; özellikle 1949'dan sonra, Çin'e verilmiş olan konseyin sürekli sandalyesi Formoza yönetiminin eline kalınca, gelişme böyle oldu.

1947 yılında da bir kopuş olacak ve "Soğuk Savaş" başlayacaktır.

Soğuk Savaş

Kopuş, "Truman Doktrini"ni sergileyen 12 Mart 1947 günlü söylevin arkasından olur. Türkiye'ye ve komünist gerillalara karşı Yunan hükümetine askerî yardım için İngiltere'nin yerine geçmede Birleşik Devletler'in kararlılığını dünyaya açıklayan Amerikan Başkanı, amacının bu ülkelerde komünizmi ve Sovyet etkisini "dizginlemek" olduğunu belirtir. Ve Dışişleri Bakanı Dean Acheson, iki ay sonra, daha da açıklıkla konuşur: Amerikan yardımı, siyasal ve iktisadî rejimini Birleşik Devletler'in uygun bulduğu ülkelere, yalnız onlara yapılacaktır. Söz konusu yardımı örgütleyen Marshall Planı'nın doğrudan sonucu şu olur: İki blok kesinleşir ve komünist dünya ile Batı'yı birbirinden ayıran uçurum genişler. Gerçekten, Sovyet politikası, Avrupa'nın doğusundaki ülkeleri birbirine sıkı sıkıya perçinlemenin arkasına düşer; öyle ki, bir tür Marshall Planı da Doğu Avrupa için yaratılacak ve blok Batı blokundan bütünüyle bağımsız bir gerçeklik olup çıkacaktır.

Artık, bloklardan birinin alacağı her kararı, öteki –mutlaka yanıtlanması gereken– bir saldırı olarak görür ve yanıtlardan her biri de, yeni savunma hazırlıklarını gerektirecek bir tehdit olarak yorumlanır. Böylece, zıtlıklar artar ve kuşkular derinleşir. Her iki tarafın düşüncesi içtenlikle şudur: Eylemleri sadece savunma amaçlıdır ve hasmınınkiler ise saldırı niteliğindedir. Batı, iktisadî anlaşmaları ve Kominform'un kuruluşunu bir ko-

münist saldırı olarak görüp siyasal ve askerî bağlaşıklık planlarını hızlandırır: Brüksel'le Büyük Britanya, Fransa ile Benelux devletleri arasında bağlaşıklığa, 1952'de Yunanistan ile Türkiye'nin de katıldıkları, on iki devletin imzaladığı Kuzey Atlantik Antlaşması eklenir.

Savaşın ertesinde yapılan antlaşmalar, sadece Almanya'nın olası bir saldırısına karşı iki yanlı birer antlaşma iken, Kuzey Atlantik Antlaşması, adını anmasa da, açıktan açığa Sovyetler Birliği'ne karşı yöneltilmiştir. 4. Madde şöyle der: "Taraflar, aralarından birinin ülke bütünlüğü, siyasal bağımsızlığı ya da güvenliğinin tehdit altında olduğunu anladıklarında, birbirlerine danışacaklardır." Bu bulanık terimler, bağlaşık ülkelerden birine karşı sadece silahlı saldırıyı değil, komünizme yatkın bir çoğunluğun iktidara gelişini de hedeflemektedir. Böylece, Kuzey Atlantik Antlaşması Marshall Planını tamamlıyor ve askerî ve ekonomik iki yardım kategorisi tek bir yardımın iki görünüşü oluyordu. Bu cümleden olmak üzere, Yunanistan'a, Türkiye'ye, İran'a, Kore ile Filipinler'e yardım eli uzatılır. Bir "Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü" (NATO) kurulur ki, ortak bir genelkurmayı vardır ve beş yerel grubun harekâtını yönetir. Bütün imzacı devletler, yeniden silahlanacak, siyasal planda ve iktisadî planda bütünleşeceklerdir; katılan ülkelerin orduları güçlendirilir, malzeme, komuta ve savaş yöntemleri birörnekleştirilir. Bağlaşıklar özellikle, güçlü bir Alman ordusunu yeniden kurmaya çalışırlar; olası bir Sovyet saldırısına karşı etkili tek engel odur.

Giderek, soğuk savaş doruğuna varır: Amerika'nın atom silahındaki önceliği kaybolmadan bir önleyici savaşın gerekliliğine inananlar vardır; halk demokrasileri denen ülkelerin "kurtarılma"larını savunanlar vardır; Çankayşek'ten yana çıkıp askerî ve mali bakımdan desteklenmesini isteyenler vardır. Bütün bunlar, bir siyasal sertleşme ye yol açarlar. Bununla beraber, şöyle düşünenler de vardır: Amerikan politikası bir "barış içinde bir arada olma"yı kabul etmelidir; öyle olduğu için de, Çinhindi savaşına doğrudan müdahaleden vazgeçmeli, Formoza'nın savaşçı girişimlerini frenlemeli ve Doğu ile diyaloga yeniden girişilmelidir.

Arkasından bir "geçici yumuşama" görülür.

Nasıl?

Geçici yumuşama ve çift kutuplu dünya

Gerçekten, Birleşik Devletler'in bağlaşıkları, özellikle de Büyük Britanya, Amerikan yönetiminin girişimlerini çekingenlik duymadan izleyemezlerdi. 1949'dan beri Sovyetler Birliği atom bombasına sahipti ve çok geçmeden de hidrojen bombasını elde edecektir; bu koşullarda açıktır ki, yeni bir dünya savaşı, yalnız giderilmesi imkânsız yıkıntılara yol açmakla kalmayacak, Batı'lı ülkeler, başta da Amerika'nın temel hava üssü olan İngiltere, yıkıntıya ilk uğrayan ülkeler olacaktı. Öte yandan, Alman ve Japon sanayi gücünün yeniden diriltilmesi, çok geçmeden tehlikeli bir ticaret rekabetinin kapısını açarken, Almanya'nın silahlanması bir öç alma savaşı tehlikesi de yaratabilirdi. Bunun gibi, Çin Halk Cumhuriyeti'nin Birleşmiş Milletler'den çıkarılması gitgide daha az savunulur bir davranıştır; nitekim ülkenin rejimi otururken, çoğu devlet, bu arada İngiltere yeni devleti resmen tanımıştır. Son olarak, Batı Avrupa'nın iktisadî güçlükleri, Çin'le olsun Doğu Avrupa ülkeleriye olsun ticaret ilişkilerinin kesilmesinin bir sonucudur da ve Avrupa'nın, hatta Amerika'nın çıkarları, alışverişin yeniden başlamasını gerektirmektedir. Dahası, Avrupa'lı ülkelerde, özellikle de Fransa'da yansızlık politikasındaki ilerlemeler, güce dayanan bir politikayı savunanları düşünmeye davet eder durumdadır: Silahlanma yarışı, güvensizliği hafifletecek yerde derinleştirecektir; gitgide açık olan şey, bir üçüncü dünya savaşı istenmiyorsa iki dünyanın b a r ı ş i ç i n d e b i r a r a d a y a ş a m a sının mümkün olan tek çözüm olduğudur. 5 Mart 1954'te Stalin'in ölümü, başlamış olan bir yumuşamayı daha da kolaylaştırır. 1954'te de Cenevre Konferansı toplanır: Batı'lı iki önemli devlet, Büyük Britanya ile Fransa, Birleşik Devletler'den bağımsız hareketle, ilk kez, Halkçı Çin'le, Çinhindi konusunda, eşit bir zeminde görüşürler ve yeni bir anlayışın ilk örneğini verirler.

Bununla beraber, Doğu Asya'da ve özellikle de Ortadoğu'da Sovyet nüfuzunun artması, güvensizlik ve korku kaynağıdır Batı'lı ülkelerde; Sovyet ordusu Macaristan'a girince, yumuşama da sorun haline gelmiş görünür. Ne var ki, Fransız ve İngilizlerin Süveyş'e müdahale etmeleri, yalnız bir sınırlı savaşa değil bir dünya savaşına yol açma tehlikesi yaratır; böylece yumuşama, kendini daha da dayatır haldedir. Öyle olduğu için de, Birleşik Devlet-

ler'le Sovyetler Birliği, ilk kez olarak, harekâtı durdurmada anlaşılırlar. Aynı zamanda, Sovyetler Birliği'nin kıtalararası füzeler konusunda gerçekleştirdiği ilerlemeler, bir "terör dengesi" yaratarak bir atom savaşı tehlikesi bakımından daha duyarlı kılar insanları. O tarihten başlayarak da, zıtlıklar hafifler ve bir "buzların erimesi" döneminin açılışına doğru yol alınır; bunun bir sonucu olarak da, Sovyet yönetiminin başı, Nikita Kruşçev, 1959 Eylül'ünde Birleşik Devletler'e gözalıcı bir ziyarette bulunur.

O tarihten başlayarak, Asyalı ve Afrikalı yeni devletlerin kitle halinde Birleşmiş Milletler'e girmesi, şu gerçeği çarpıcı biçimde somutlaştırır: Dünya organik bir bütünlük içindedir ve hiçbir devlet ötekilerden kendini soyutlayamaz. Dünya çapındaki olaylar, artık yalnız Avrupa'nın olayları değildir; Karayipler Denizi'nden Afrika'ya kadar uzanan bölgede olup bitenler de herkesi ilgilendirir ve dünya barışını tehlikeye atma sakıncasını taşırlar. Dahası var: Avrupa'nın sorunlarıyla dünyanın geri kalanının, özellikle de Pasifik dünyasının sorunları arasında sıkı bir ilişki vardır ve bu sonuncular birinci plana çıkmışlardır. Öte yandan, yumuşama, dünyanın, iki büyük devleti çevresinde çift kutuplu bir dünyaya dönüşmesini etkilemiştir. Ne olursa olsun, "din savaşları" atmosferi, Senatör McCarthy ile J. Foster Dulles'ın anladıkları biçimde iyi ile kötü arasında amansız bir savaş anlayışı değişmiştir, bloklar bir evrim içindedir, hatta parçalanmaya doğru gitmektedirler: Örneğin Bağdat Paktı'nın bir üyesi olan Pakistan, Hindistan karşısında Çin'le işbirliğine gidebilmektedir.

Ancak, kendisinde komünizme karşı mücadele misyonu gören ve bu sıfatla da her türlü liberal ya da reformcu harekete müdahale hakkına sahip olduğunu sanan Birleşik Devletler'in hegemonya politikasını göz önünde tutmalıdır; Birleşik Devletler, hem pek önemli askerî olanaklara, hem de askerî ve iktisadî bir casusluk şebekesine (CIA) sahiptir ve o yolla her araca baş vurup istediği bilgiyi toplamakta, gerektiğinde baş eğmeyen yönetimlere karşı hükümet darbeleri düzenleyebilmektedir. Her örnek bir yana, Güney Vietnam'daki iç savaşa müdahale bir yok etme savaşına dönüşmüştür; Afrika'da ve Latin Amerika'da kukla hükümetler yaratma oyunu, bağımsızlık karşısında bir tehlikedir. Bağımsızlık arkasındaki yeni devletler ise, iç tutarlılıklarını sağlamak için saldırgan bir milliyetçiliğe başvurmaktadırlar.

Böylece, bir ç e l i ş m e vardır: İlerleme yoluna çok eskiden çıkmış devletlerde uluslararasılık yolundaki eğilimlerle, birbirine rakip yığınla küçük devlet halinde parçalanış arasındaki bu çelişme, çağımızın gözönünde tutulması gereken bir paradoksudur.

Dahası var...

Savaşın yeni koşulları

Son olarak, nükleer silahların varlığı, eski güçler dengesini derinden derine değiştirmiş ve devletler arasındaki ilişkilerde yepyeni durumlar yaratmıştır. Pratikte, bunların sadece iki büyük devletin elinde olması, bir " t e r ö r d e n g e s i " ne yol açmaktadır: Küba'ya Sovyet füze üslerinin yerleştirilmesi dolayısıyla pek büyük bir uyuşmazlığın patlak verdiği bir anda, etkili olduğu da görülmüştür bu dengenin.

Gerçekten, o ana kadar, "klasik" silahları kullanarak, yani son dünya savaşı boyunca kullanılmış silahlara başvurarak gelişmişti uyuşmazlıklar. 1945'ten başlayarak ortaya çıkan bütün savaşların özelliği buydu: İsrail'le komşuları arasındaki savaşta, Kore'de, Çinhindi'nde, Cezayir'de, Güney Vietnam'daki savaşlarda... hep böyle olmuştu. Ne var ki, çatışmalar bitince bilimsel araştırma da bitmiyordu, tersine kesin sonuçlar elde ediyordu. Pek yetkinleşmiş "klasik" silahlarla nükleer silahlara, bitkileri yakıp yok eden ve salgınlara yol açan biyolojik silahları; öldürmeyen ama her türlü direnme yeteneğini yok eden gazları eklemeli. Böylece, yıkma gücü, aklın almayacağı, neredeyse sonsuz ölçüde artmıştı: Yeni bombalar, İkinci Dünya Savaşı'na son veren Hiroşima'daki atom bombasından 1.000 kez daha büyük bir yıkma gücüne sahipti. Bunlar olurken, topların etki mesafesi 150 mile, uçaklarınki 5 ila 6.000 mile, füzelerinki de 8.000 mile çıkmıştı. Böylece, karadan ya da denizaltından atılacak atom silahlarının etkisi dışında kalacak –insanın oturduğu– hiçbir nokta yoktur artık. Dahası, bu silahlar kilometrelerce genişlikteki alanları yangın yerine çeviriyor, havayı ve suyu kirletiyor ve "serpintiler"i de uzun süre tehlikeyi sürdürüyordu.

Ne yapılmalıydı o halde?

Savunmanın ilkesi şudur artık: Öyle bir "savunma gücü" yaratmalıdır ki, vereceği karşılık olası bir saldırganı korkutacak

kadar büyük olmalı ve onun bir uyuşmazlığa girme tehlikesini göze almasını engellemelidir. Bu güç, atom silahlarının stokunu yapma bir yana, havada üstün olmayı, pek etkili bir radar şebekesine sahip olmayı, uzaktan kumandalı füzeleri elde bulundurmayı, silah depolarının, fabrikaların ve iaşe merkezlerinin dağıtılmasını, insanlar için yeraltında dev sığınakların yapılmasını gerektiriyor: Özetle, bütün bunlar, hayali aşacak genişlikte giderlere yol açıyor ki, pek zengin kimi ülkelerin bütçelerinin sırtına binmiş korkunç ağırlıklardır ve öteki ülkelerin ise düşünemeyeceği "lüks"lerdir.

Dahası var...

Dünyanın iktisadî ve siyasal dengesizliği artmıştır

Savaş, üretime –daha önce bir örneği gösterilemeyecek– bir atılım getirmişti. Kapanmış ya da tam üretkenlikten uzak düşmüş işletmeler, yeniden üretime koşulmuş ve tam işler hale getirilmişti; yeni fabrikalar yapılmış, yeni şantiyeler açılmıştı: Yalnız Birleşik Devletler'de ve Kanada'da değil, Brezilya'da, Arjantin'de, Şili'de, Güney Afrika'da, Avustralya'da, İspanya'da, Türkiye'de, İsveç'te, Orta Avrupa'da Almanya'nın işgal ettiği ülkelerde durum buydu; Sovyetler Birliği'nde, üretim gücünü alabildiğine çoğaltmıştı. Aynı zamanda yöntemler de iyileştirilmiş ve verim de, pek büyük ölçüde, belki yüzde 20 artırılmıştı.

Böylece, Birinci Dünya Savaşı'ından sonra, onca belirginleşmiş dünya ekonomisindeki dengesizlik, üretimdeki bu dev artışla daha da şiddetlenmiştir; sanayileşmiş ülkeler, eskisinden çok daha fazla olarak, iç pazarlarını korur haldedirler ve dış mahreçler ararlar. Uluslararası rekabet ve bu mahreçler için mücadele şiddetlenir; savaşın yoksullaştırdığı ülkeler, dışardan aldıklarını ödeyebilmek için eskisinden de fazla dışarıya satma ihtiyacı içinde olduklarından, bu süreçten etkilenirler. Bu ekonomiyi, kendisini tehdit eden bunalımlara karşı koruyacak olan tek çare, devletin dikkatli bir müdahalesi dir. Oysa, dünyanın bir bölümü sosyalist ekonomiyi kabul etmiştir ve öyle olduğu için de, geniş ölçüde elden çıkmıştır, giderek mümkün mahreçler olmaktan uzaktır. Artık, liberal ve kapitalist bir dünyanın karşısında bir köşeye sıkışmış

1918'in tek başına Rusya'sı yoktur; 1945'te, bir yandan Sovyetler Birliği ile Halk Demokrasileri bloku vardır ki, 1949'da uçsuz bucaksız Çin'le büyüyecektir. Öte yandan, sömürgeleştirilmiş halkların ayaklanışı ve egemenlik altındaki halkların bağımsızlık hareketiyle zayıf düşmüş bir kapitalist dünya vardır; özellikle Asya'da, milliyetçi hareket, beklenmedik bir hızla gelişir ve bağımsızlık kazanır; Afrika'da, sömürge imparatorlukları çökmüştür. Bütün bunların sonucu olarak da, dünya, Avrupa'nın ve Birleşik Devletler'in üstünlüğü önünde sürgit eğilmeyi açıktan açığa reddeder.

Böylece, içinde yaşanılan dönemde, 1914'ten beri başlayıp süren Avrupa'nın gerilemesi ve siyasal ve iktisadî liberalizmin çöküşü, hızlanır durumdadır; öyledir çünkü, soğuk savaş atmosferi ve dünyanın iki bloka ayrılışı, liberal ilkelere uygun değildir. Aynı zamanda, sömürge imparatorluklarının tasfiyesi ve renkli halkların bağımsızlığı, Süveyş'ten gerisin geriye dönüş, Birleşmiş Milletler Örgütü'nün sorunlara çözüm getirmekteki güçsüzlüğü, bütün bunlar, beş yüz yıldan beri yeryüzünü sömürgeleştirmeye girişmiş güçlerin hegemonyasının sonuna varıldığının işaretleridir; üstelik, onların gönencinin temellerini de tehdit etmektedir bunlar.

BÖLÜM II

AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ

Birinci Dünya Savaşı'ndan beri yeryüzünün en büyük gücü haline gelmiş olan Amerika Birleşik Devletleri, 1945'ten sonra zayıf düşmüş ya da çöküntüye uğramış bütün öteki devletler üzerinde, tam bir hegemonya değilse de e z i c i b i r ü s t ü n l ü k uygulamaktadır.

Dünya nüfusunun yüzde 7'sine sahip ve yeryüzü topraklarının da yüzde 7'sini kaplayan Birleşik Devletler, dünya gelirinin üçte birini aşan bir ulusal geliri elinde tutmaktadır; 1950'de 151 milyon, 1967'de de 200 milyon Amerikalı dünya mamul madde üretiminin yüzde 60'ını gerçekleştirir ki, yeryüzünün geri kalan iki milyar halkının ürettiğinden fazladır bu. Altın ve döviz rezervleri –Sovyetler dışında– dünya yekûnunun yüzde 78'ini temsil ediyordu. Hemen her iktisadî kesimde, öylesi bir üretim düzeyine sahiptir ki, ona dayanıp uluslararası piyasada fiyatları saptar ve öteki ülkeler ekonomik ve siyasal alanda onun dayattığı koşullara uymak zorundadır. Özetle, savaşın ertesinde, liberal dünyanın tartışılmaz "lider"i olup çıkmıştır.

Nasıl?

LİBERAL DÜNYANIN TARTIŞILMAZ LİDERİ

Bu liderlik, başta sanayi potansiyelinin eseridir.

Üretimdeki artış

Genel olarak, sanayi potansiyeli, yansızlığını sürdüren ülkelerde olduğu gibi bütün savaşan ülkelerde, savaş boyunca arttı; durmadan bombalanan Almanya'da bile öyle oldu. Ne var ki Birleşik Devletler, Birinci Dünya Savaşı'nın ertesinde olduğundan da fazla, d e v b o y u t l a r a u l a ş m ı ş bir s a n a y i g ü c ü ne sahip bulunuyordu: 1945'teki sanayi üretimi 1939'dakinin iki katıdır. Bu sonuç şunun eseridir: Hem üretim cihazı ile el emeğinden tam anlamıyla yararlanılmıştır, hem de

yeni dev fabrikalar kurulmuştur. İşsizlik, alabildiğine tasfiye edilmiştir: 1939'da işsiz sayısı 9.480.000 iken 1944'te 670.000'e düşmüştür. Dahası, silahlı güçlerin artmasına karşın, kullanılır el emeği göz alıcı biçimde çoğalmıştır; çünkü, tarım emekçilerinin sayısı gerilerken, kadınlara, gençlere ve yaşlı insanlara çağrı çıkarılmıştır.

Savaş sona erdiğinde, Birleşik Devletler 684 milyon ton kömür (dünyadakinin yarısı), 244 milyon ton petrol (dünyadakinin 2/3'ü), elektrikte dünya üretiminin yarıdan fazlasını üretmektedir; sanayi, 95 milyon ton çelik, bir milyon ton alüminyum, 20 milyon ton gemi, 100.000 uçak, 1.200.000 ton sentetik kauçuk sağlayacak biçimde donanmıştır. Ülke, dünyanın en büyük ticaret donanmasına (İngiltere'ninkinden üç defa daha fazla) sahiptir ve sadece hava uçak taşımacılığının elinde 15.000 uçak bulunmaktadır.

Savaşın sona ermesi, silahlı güçlerin bir bölümünün salıverilmesi ve silahlanma sanayisinin bir bölümünün de durdurulması, ekonomiyi yeni koşullara uyma sorunuyla karşı karşıya bırakırsa da, sorun, büyük güçlüklere uğramadan hızla çözülür. 1945'ten 1949'a işsizlik yeniden baş gösterirse de, üretim de –bir bütün olarak– yüksek düzeyini sürdürür. Genel yaşam düzeyinde de, eskisine oranla –hissedilir– bir yükseliş vardır.

> Savaş sonrasının ilk yıllarının bu olumlu tablosunu sağlayan nedenler şunlardır: Üretim gücü, Amerikan nüfusundaki çoğalmanın yanı sıra, bu halkın savaş yıllarında yoksun kaldığı tüketim mallarında "sonradan yapılan talep" sayesinde az çok korunabildi. Böylece, pek büyük çapta otomobil, ev eşyası, radyo alımı oldu; lojmanlar yapıldı; bu satın alma ve inşaatlar, savaş sırasındaki zorunlu tasarrufun önüne açılan ödeme kolaylıkları ve tüketime hızla kredi verme yoluyla, sağlandı. İç ticaretteki bu açılıp genişlemeye, dış ticaretin oynadığı rolü de eklemeli. O yıllarda, dünya piyasasına ham madde, Avrupa'ya gerekli makineleri, Avrupa ve Asya'nın istediği yiyecek maddelerini sağlayacak durumda olan, sadece Birleşik Devletler'di.

Bununla beraber, 1949'da eğilim tersine döner ve bir durgunluk başlar: Nedeni de, Avrupa ülkelerinin tarım ve sanayi üretimindeki derlenip toparlanmaları ile, iç piyasadaki alımların azalışıdır. Temel sanayi dallarında üretim düşer; özel-

likle, tarımda birbiri arkasından bol hasat fiyatlarda pek hissedilir bir düşüşü de beraberinde getirir ve vahim bir bunalıma yol açar; 4 milyona yakın insan işsizdir ve 1950 yılının başlarında bu rakam 4.500.000'i aşar.

Neyle savuşturulur bu bunalım tehdidi?

Bu bunalım tehdidi, devlet müdahalesi ile silahlanma politikasına yeniden başvurarak savuşturulur.

Başkan, kredi ve ulusal geliri etkileyecek yetkilerini hemen kullanır: Kredili satışlarda süreler yeniden saptanır; büyük bayındırlık çalışmalarına girişilirken vergiler azaltılır; çiftlik sahiplerine bol kredi sağlanır; son olarak, Avrupa ile Asya'nın yardıma muhtaç ülkeleri için meta siparişleri çoğaltılır.

İmkânları kıt ülkelerin Birleşik Devletler'den alımlarını sürdürmek amacıyla, kredileri artırılır, hatta bağışta bulunulur, yani "olası alıcılara alımları oranında yardım yapılır". 1948'den başlayarak, bağışlar artar ve borç vermeler azalır: İşsizlik ve sosyal karışıklıkların sosyalist bir planlamaya götürebileceği ve Sovyetler Birliği'ne karşı "Amerikan savunma sistemi"ni oluşturmada Birleşik Devletler'e bağlaşıklığı gerekli ülkeler, yani Çin, Filipinler, Kore, Japonya, Türkiye, İtalya, Fransa, Avusturya, Yunanistan, Almanya, Marshall Planı çerçevesinde, ödenmeyecek kredilerden, bedava emtiadan, uzun vadeli ödünçlerden yararlanırlar.

Son olarak, 1950'den başlayarak, Kore Savaşı yetişir imdada ve Batı Avrupa'nın yeniden silahlanması gündeme girer. Yeni bir sanayi ve teknik seferberliği demektir bu. Kore Savaşı'nın 1953'te sona ermesiyle yeni bir durgunluk yaşanır; işsizlerin sayısı 1954 Mart'ında 4 milyona yaklaşır. Ona da çare, yeniden devletin müdahalesi olur: Sanayi yatırımları artar, üretim gücü yükselir; kabaran stokları ise, sayısı çoğalan tüketiciler alım güçleri ile azaltmaya çalışacaklardır.

Amerikan yayılışı ve Marshall Planı

"Demokrasilerin askerî fabrikası" olan Birleşik Devletler, bütün bağlaşıklarına, Ödünç-kiralama Kanunu'na dayanıp savaş için gerekli silah ve maddeleri sağlar. Ne var ki, borca batmış ülkelerin borçlarını ödeyebilmek için yeterli ne dolar ve al-

tını vardır, ne de sunacağı mal. Öte yandan, bu ülkeler, kendileri için gerekli yiyecek maddelerini, hammadde ve aletleri sağlayabilmek için, ivedi sermaye ihtiyacı içindedirler. Bu durum ve onun ezici ağırlığı ve önemi, Birleşik Devletler'e, komünist olmayan bütün dünyada önde gelen mevzileri ele geçirmenin yolunu açar.

Alışverişi mümkün kılmak amacıyla, Birleşik Devletler, ilgili ülkelere, *Export-Import Bank* aracılığıyla ödünç vermeye gider; 1947'den sonra da Marshall Planı devreye sokulur ki, mal olarak bağış (genel olarak yüzde 80) ile uzun vadeli bir ödüncü (yüzde 20) öngörüyordu. Böylece, Amerikan yayılışı, esas olarak m a l i b i r b i ç i m alır; yabancı ülkelerde pek önemli boyutlara varmış olan yatırımlar, 1949'dan sonra Başkan Truman'ın, geri kalmış bölgelerin Amerikan özel yatırımlarıyla değerlendirilmesine ilişkin 4 Nokta'sı ile daha da gelişir.

Amerikan sermayesini çeken, özellikle petrol ve maden sanayisi, kauçuk sanayisi ve kimya sanayileri oldu: Kanada'da, Latin Amerika'da Brezilya'da ve Karayipler bölgesinde, Avrupa'da ve özellikle de onların Afrika'da ve Ortadoğu'daki topraklarında yayılıyordu bu sanayiler. Dünya petrol rezervlerinin 2/3'üne sahip olan Yakın ve Ortadoğu'da, Amerikan devleti, Amerikan kumpanyalarına yardım etti: *Standard Oil, Socony Vacuum* ve *Aramco,* Irak'ta, İran'da, Kuveyt'te, Mısır ve Suudi Arabistan'da İngiliz çıkarlarını sınırlandırmaya ya da safdışı etmeye çalıştılar; Güney Amerika'da, Birleşik Devletler üretimin 2/3'ünü ve Venezuela'da rafinajın 3/4'ünü denetlerler.

Havacılık alanında ise, Birleşik Devletler, "göklerin tam özgürlüğü"nün savunucusudur; dev hava şirketleri, liberal dünyanın bütün ülkeleriyle doğrudan bağlar kurmuştur.

Marshall Planı'na gelince... Görünüşte insansal gerçeklerden ve komünizmin tehdit ettiği belli bir yaşam anlayışını savunma kararlılığından hareket edilmişti; ne var ki o da, dünyada Amerikan nüfuzunu –en etkili biçimde– yayıp sağlamlaştırmanın, giderek A m e r i k a n y a y ı l ı ş ı n ı n a r a c ı olup çıkar. Dört yıl içinde, ödünç ya da bağışlar yoluyla, Avrupa ülkelerine, iktisadî kalkınmaları için gerekli dolarları sağlaması istenen plan *(European recovery program),* 16 Batı ülkesini kapsayan Avrupa İktisâdi İşbirliği Örgütü'nün kuruluşunun arkasın-

dan 1948'de yürürlüğe girer. Kanun maddeleri, "Amerikan ekonomisinin korunması" yolunda önlemler almaktadır: Her ülke, bütçesini dengelemek ve parasını sağlamlaştırmak için Amerikan mal ve gereçlerinden yararlanmayı, katılan başka ülkelerle işbirliğini, Amerika için gerekli hammaddelerin (krom, tungsten, antimuan, vb.) Birleşik Devletler'e geçişini kolaylaştırmayı üstlenir. Mal ve gereçler, ödünç ve bağışlardan yararlanma –işadamlarının yönetimindeki– iktisadî işbirliği idaresince inceden inceye izlenir ve denetlenir. Ayrıca katılan ülkeler, nadir ve stratejik hammaddelere Amerika'nın serbestçe kavuşmasının yolunu açarken, bu ülkelerde Amerikan özel yatırımlarının gelişmesini de destekleyeceklerdir. Bütün bu nitelikler, Marshall Yardımı "Güncel Güvenlik Yardımı" denen şeyle birleşince daha da belirginleşir ve 1952 yılından başlayarak da özellikle askerî bir niteliğe bürünür.

Marshall Planı'nın uygulanması, Avrupa'lı devletlere, klasik liberal yöntemlerle ekonomilerini kalkındırmanın yollarını açtı; ekonomiye bir yük getiren güdümcülüğün ve planlamanın uzağında tuttu onları. Birleşik Devletler de, böylece, sefalet ve güvensizliğin sosyal karışıklıklara yol açıp kapitalist düzeni tehdit edeceği, giderek komünizme kayma olasılıklarının ortaya çıkacağı ülkelerde, kendi iktisadî ve siyasal ilkelerinin zaferini sağlıyordu; özgür girişim uygulanmalıydı her yanda. Ayrıca bu yolla, satılmamış ürün stoklarını dağıtarak, kendi tarım sorununu –bir ölçüde– çözmüş oldu.

Öte yandan, planın yürütülmesinde gözetim, Amerikan otoritelerini, başka ülkelerin plan ve uygulamalarını denetlemelerinin kapısını açtı (Fransızlar, Monnet Planı'nı Amerikalıların önüne koymak zorunda kaldılar); hoşlarına gitmeyen her noktada da müdahalede bulundular, kendi görüşlerini dayattılar. Müdahale yalnız ekonomiyle sınırlı kalmadı, yardım edilen ülkelerin bütün politikasına yayıldı; çünkü şart koşulmuştu: Birleşik Devletler'in ulusal çıkarıyla uzlaşmaz olduğunda yardımdan vazgeçilecekti; bu ise yardım alan hükümetleri uysallığa çağırıyordu.

Son olarak, "stratejik maddeler"in Doğu ülkelerine yollanmasına konulan yasaklar, Doğu ile Batı arasındaki ticaret ilişkilerini en aza indirdi ve Batı'nın Birleşik Devletler'e iktisadî bağımlılığını artırdı.

Tarımda bunalım

Amerikan ekonomisinin en zayıf kesimi olan tarım kesimi kötüye gidişi ni –gitgide daha fazla– sürdürür, ulusal gelirdeki payı olsa olsa 1950'de yüzde 7,2, 1955'de de yüzde 5,6'dır; tarımdaki nüfus, savaş sırasında ve sonrasında durmadan azalır: 1947'de toplam nüfusun sadece yüzde 19'u iken, 1965'te yüzde 6,5'i olur. Öyle de olsa, savaş ve savaş sonrası, tarıma elle tutulur bir gönenç sağlamıştı; daha da genişleyen ulusal ve yabancı istemin hareketlendirdiği üretim, makineleşmeyi, gübre kullanımını, böcek öldürücü ilaçlamayı, melezleştirme yöntemlerini geliştirmişti.

Ne var ki, 50'li yıllarda, işletmelerin merkezîleşmesi artarken, tarım işletmelerinin sayısı da düşmeye başlar: 1945'te 5.859.000 iken, 1964'te 3.474.000 olur. Özellikle Güney ve Güneydoğu'dadır ki, sıradan bir baraka ile, tek bir katıra sahip yoksul işletmeler bulunmaktadır; oysa Batı'da, sanayileşmiş geniş topraklar, "tarımsal fabrikalar" görülür: Pek gelişmiş makineleşme, kaçınılmaz olarak mülkiyette toplaşmaya da götütür, çünkü büyük işletmelerde verimlidir bu. Böylece, küçük üretimin gerilemesi hızlanır. Aslında, 1930'dan beri durmadan hızlanan teknolojik devrim, yetkinleşmiş kredi ve ticaret teknikleri, yeni bir tarım kapitalizmine varmıştır; gitgide genişler de olsa, gitgide sınırlı insan ve işletmeyi yararlandırmaktadır bu kapitalizm; 1946'dan başlayarak, çiftliklerin yüzde 3'ü ticarete dönük tarımsal üretimin üçte birini yaratmaktadır.

Böylece, üretim artışını sürdürür, ancak iç tüketim ve dış satımda büyük artışa karşın, tahıl stokları her yıl çoğalır, depolar da yetmez hale gelir. Durum umutsuzdur, çünkü satılmadan kalan dünya stokları da gitgide birikmektedir. Aşırı üretimin sonucu olan bu derin bunalıma çare olarak, ulusal beslenmeye çekidüzen getirilirken, dünyanın az beslenen yüzlerce milyon insanına bu yiyecekleri gönderme örgütlenir. Dışarıya bedava yollama olsa olsa geçici ve devede kulak kabilindendir; tarımda bunalımı asıl frenleyen, devletin sürekli müdahalesi olur ki, fiyatları destekleme politikasına dayanır; bundan yararlanan da, sadece pazar için çalışan tarımcılar, yani orta ve büyük çiftliklerdir. **Bir görünen de şudur: 1950'den başlayarak, tarım gelirleri her yıl –düzenli olarak– azalmaktadır.**

Devletin artan müdahalesi

Böylece, devletin müdahalesi, yalnız tarım için değil, t ü m a l a n l a r d a görülen bir olgudur. Öyledir, çünkü 1929 büyük bunalımının anıları, geçmişin tam liberalizmine dönüşü engeller. Bütün insanlara egemen olan güvenlik kaygısıdır ki, 1945 tarihli *Employment act*'ta pek güzel dile getirilir: Her hükümetin yurttaşları karşısında görevleri vardır, yetkilerini "azami istihdam, üretim ve alım gücü"nü sürdürmek için kullanmalıdır; 20'li yılların liberal devleti ölmüştür ve şimdi karşısında bulunduğumuz "iktisadî sistemin ilkesi özgürlüktür, ne var ki o sistem, ancak g ü ç l ü b i r m ü d a h a l e c i l i k ten yararlanarak ayakta durur, genişler ve yanlışlarını düzeltebilir". İşletmecisinden işçi sendikalarına ve tarımcısına kadar, herkesin gözü devlettedir ve ona güvenirler. Herkes, girişimciyi karar verme iktidarından yoksun kılacak sert bir planlamacılığa götüren güdümcülüğün karşısındadır, ama herkes bir müdahale ister; bunun gerçekleşmesi ise kolaydır, çünkü işadamlarının çıkarları ile ulusun çıkarlarının birbirine denk düştüğüne inanıldığından (*"General Motors* için iyi olan, Amerika için de iyidir!"), devletin ekonomik hizmetleri, hemen hemen hep sanayicilerle bankacılara emanet edilmiştir. Öte yandan, yol gösterici bir planlamanın başlangıcı sayılabilecek bir mekanizma vardır; işletmelerin planlama servislerinden Başkanın Yıllık İktisadî Rapor'una *(Economic report)* kadar, bu görülür.

Devletin iktisadî yaşamda üstlendiği yeni rolün nasıl büyüyüp geliştiğini, bütçeden de anlamak mümkündür: Federal bütçe, 1929'da 3 milyar dolarken, 1948'de 42 milyar doları aşmıştır. Federal görevli sayısındaki büyük artış da çok şeyi anlatır. Bu koşullarda, daha önceden başlamış olan bir gelişmenin, yani federal eylemin yerel eylemin yerini almasının daha da hızlandığını söylemek şaşırtıcı değildir; bu yeni federalizm, üye devletleri Birlik'in politikasını yerine getiren görevlilere dönüştürmektedir gitgide. Zaman zaman yetkilerini aşıp Kongre'nin karşısında dikilen Yüksek Mahkeme de, görevi kanunların Anayasaya uygunluğunu denetleyen bir mahkeme olup çıkmıştır artık. Kongre ise, her iki kanadıyla, Başkanın mutlak gücünü artırıp duran çerçeve kanunları oylamakla yetinmektedir. Buna bir

tepki, olmak ve 1944'te dördüncü kez seçilen F.D. Roosevelt'in "diktatörlük"üne karşı çıkmak üzere, aynı kişinin üçüncü adaylığını yasaklayan bir Anayasa değişikliğine gidilmiştir ve söz konusu değişiklik 1951'de yürürlüğe girmiştir.

TOPLUMUN YAPISI VE POLİTİKA

1949'la 1953-1954 yıllarındaki durgunluklara karşın, genel gönenç, *New Deal*'in miras bıraktığı sosyal yasalar, oldukça yüksek bir alım gücünü sürdürmede etkili oldu. Bununla beraber, sosyal eşitsizlik de pek büyük olarak kalır.

Sosyal eşitsizlik ve işçi sınıfının zayıflığı

Sosyal eşitsizlik, yükselen fiyatlar karşısında 1958'de 3.000 dolarlık bir gelirden ileri gelmektedir; yoksulluğun sınırıdır bu! 2.000 dolardan aşağı gelirlerin oranı 1941'de yüzde 64 iken, 1948'de yüzde 26,5'e düşer, 1957'de de yüzde 14,9 olur; ama buna karşılık 5.000 doların üstündeki gelirlerin sahipleri, 1941'de nüfusun yüzde 4'ü iken, bu oran 1948'de yüzde 25,9 ve 1954'te de yüzde 34 olur. Böylece, eline 2.000 dolardan az geçen pek yoksul insanların sayısı çok düşmüştür, ancak durumları yaşam pahalılığının yükselişi yüzünden ağırlaşmıştır; nüfusun beşte biri, yoksulluğun sınırlarındadır ve zenginlerin sayısı görece azdır; yaşam düzeylerindeki eşitsizlik, on beş yıldan beri hafiflemiş olsa da büyük çaptadır. 1952'de anonim ortaklıklarında pay sahibi 6.500.000 kişi nüfusun yüzde 7'sinden azken, onlar arasında dörtte biri 10.000 dolardan fazla kazanmakta ve binde 1'de toplam payların yüzde 42'sini almaktadır. "Öyle görünüyor ki, Amerikalıların en fazla yüzde 0,2 ile 0,3'ü, büyük ticaretin sağladığı mali yararları bölüşmektedirler" (W. Wright Mills).

Bunun gösterdiği şudur ki, yapısı ve ideolojisi bakımından Avrupa'nınkinden pek farklı bir toplum karşısındayız. Sendikal güçlerin çarpıcı bir görünüşü vardır: Çok büyük sayıda bir üye topluluğuna sahiptirler; 9 milyona yakınken 1957'de 17 milyona yakın olmuştur ki, ücretli nüfusun yüzde 20'si demektir bu. Ne var ki, gerçekte işçi nüfusun yüzde 25'ini bile toplamayı başaramazlar ve hasımlarının etkisini dengele-

me gücüne sahip değildirler. Grevler örgütler ve kimi zaman yüksek ücretler elde ederler, ne var ki siyasal yaşama müdahaleleri istenildiği gibi sonuç vermez. Nedeni de şudur: Ne sosyalist ne de komünist partinin olmadığı bu ülkede, sendikalizm bir "ticaret sendikalizmi"dir. Hepsi de yüksek ücretli, liberal ilkelere, bağlı, "sosyal ilerleme bireysel bir olgudur" düşüncesinde, sendikayı bir ticarethane yönetir gibi yöneten sendikacıların gözünde sendikacılık, "tartışma" değil, "katılma sendikacılığı"dır. İşletme *(business)* ile emeğin *(labor)* çıkarları birbirini tamamlar ve onların işbirliği zorunludur; arkasından koştukları, ayrıntıda yararlar olup kısa vadeli amaçlardır ve buradan kalkarak "sınıf mücadelesi" fikrinden nefret ederler.

Bununla beraber, Birleşik Devletler'de sınıflar vardır, sınıf bilinci ise pek azdır. Ülkenin genel gönenci, *New Deal* politikasının yarattığı güçlü bir sigorta sistemi, onun yanı sıra emekçiye çok şey sağlayan toplu sözleşmeler, yaşam pahalılığını çoğu kez yakından izleyen ücret yükselmesi ve başka olanaklar, sınıf mücadelesinin açılıp serpilmesine uygun olmayan bir iklim yaratmıştır. Amerikan toplumunda "orta sınıf"ın sayısal artışının getirdiği değişikliği de eklemeli buna. Gitgide çaptan düşen küçük girişimciler sınıfına karşı ikinci kesimle (1950'de yüzde 26) üçüncü kesim (1920'nin yüzde 40'ına karşı 1953'te yüzde 57) büyük ilerlemeler kaydetmiştir. "Beyaz yakalılar" *(white collars)* da denen üçüncü kesimin çoğu insanları, ücret alırlar ve yaşam düzeyleri işçilerinkinden yüksek değildir; çalışmaları çoğu kez işçilerinkine benzeyen ve gitgide kalabalıklaşan bu insanlar, bir tür küçük burjuvazi durumundadır ve zihniyeti ve yaşam biçimi bakımından kendisini işçi sınıfından farklı görür. Böylece, proletaryanın geniş bir bölümü, orta sınıflara bağlanır ve proletaryanın zihniyetinden hiçbir iz taşımaz ve yaşam düzeyindeki yükseklik ayrıcalıklı sınıfa karşı husumeti törpüler.

Bununla beraber, sosyal tabakalar –tartışmasız– bir sertleşme içindedirler; yüzyılın başlarındaki oldukça büyük hareketlilik pek azalmış durumdadır. Bu arada, "kapalı sınıflar"ın ortaya çıkışı gibi bir olgu görülür. Böylece, nüfusun yüzde 20 ila 25'ini temsil eden bir gizli Amerika, Michael Harrington'un deyimiyle, bir "öteki Amerika" *(other America)* vardır.

Bu gözle görünmeyen Amerika, "ne yüzü, ne de sesi olan" yoksulların Amerika'sıdır: Hiçbir sendikaya ya da yardımlaşma derneğine bağlı değildirler; kendilerini savunacak bir *lobby* yoktur, politikacılar görmezden gelirler onları; açtırlar, yeterli bir barınakta oturmazlar (1956'da 55 milyon lojmandan 12 milyonu oturulur olmaktan uzaktı) ve normal yaşam düzeyinin altında yaşarlar. 50 milyon Amerikalı ulusal gelirin yüzde 10'uyla yetinmek zorundadır ve böylece "Amerika yaşam yolu"na *(American way of life)* girmenin imkânsızlığı içindedirler. Bu zümre, rastlantıya bağlı çalışanlar, otomasyonda ilerlemenin işsizliğe ve sefalete ittiği işçiler, kalifiye bir mesleğe sahip olmayanlar, tarımda ve çeşitli çiftliklerde mevsimlik bir iş bulup da sefalet içinde yaşayanlar, belli bir federal yardımla yetinmek zorunda kalan yaşlılar ve ırksal azınlıklar (özellikle Porto-Ricolular, Meksikalılar, Siyahlar)'dan oluşur. Bu sonuncular, düşük işlerde, en kirli ve en az ücretli mesleklerde çalışır ve gerçek anlamıyla gettolarda yaşarlar (1959'da, Beyazların oturduğu en sağlıksız bir mahallede çocuk ölümleri binde 15,4 iken, Siyahların mahallesi Harlem'de bu oran binde 45,3'tür). İşsizliğin en erken ve en sert vurduğu insanlar onlardır; çünkü, bir bunalım anında işten en önce atılanlar onlardır. Bu işsizlik ise, teknolojik ilerlemeden doğar ve belli bir yüzdenin altına hiç inmez.

Böylece, bolluk toplumu *(affluent society)*, yurttaşlarının tümünün en temel ihtiyaçlarını karşılama sorununu çözememiştir.

Gitgide tutuculaşan bir evrim

Bütün bu gelişmelerin vardığı sonuçlardan biri de şudur: Pek az sayıda insandan oluşan bir yönetici sınıf ortaya çıkmıştır; iktisadî yaşama egemen olan odur ve bir yarım yüzyıldan beri, ülkenin siyasal doğrultusunda gitgide önemli bir rol oynamaktadır. W. Wright Mills'in çalışmalarının gösterdiği gibi, en zengin Amerikalılar (yani 30 milyon doları aşan bir servete sahip olanlar), gitgide artan bir oranda, yüksek sınıflardan geliyorlar. Federal yönetimin kilit mevkilerinde de durum budur: 1789'dan 1953'e kadar bu mevkileri işgal eden 513 kişi arasında, Mills'e göre, yüzde 60'ı, ülkenin en zengin ailelerinden gelenlerdir ki, nüfusun yüzde 5 ila 6'sını temsil ederler; işçi, küçük tacir ve orta halli köylü ailelerden gelenlerin oranı sadece yüzde 5'tir. Bu iş dünyasını yönetenlerle hükümette

bulunanların birbirine karışıp kaynaşmaları gitgide tamdır. Cumhuriyetçilerin 1952'de iktidara yeniden gelişleriyle, hükümetteki personelin yarıdan fazlası, doğrudan doğruya büyük ticaret ve maliye çevrelerinden gelenlerden oluşmaktadır. Böylece, devlet ve ekonomi, gerçekten aynı sınıfın elindedir.

Bu koşullarda, konformizmle tutuculuğun güçlenmesi ve *New Deal* anlayışının unutulması ya da ona karşı çıkılmasında şaşırtıcı hiçbir yan yoktur. F.D. Roosevelt ile kimi danışmanlarının büyük çıkar çevreleri ile tutucu güçler nezdinde –adım başında– karşılaştıkları inatçı muhalefet, Başkanın ölümünden sonra bütün sertliğini yeniden bulmuştur. Yazılan çizilenler, 30'lu yıllarda onca başarı kazanmış sol düşünceler, solculuk *(leftisme)* karşısında nasıl olumsuz bir tavır takınıldığını gösteriyor bize. Üniversite ve aydın çevrelerinde bile karşı-aydınlanma *(counter enlightenment)*, bir ilerleme düşmanlığı ortaya çıkmıştır; T.S. Eliot ve Arnold Toynbee gibi yazar ve tarihçilerin eşitlik aleyhtarı düşünceleri bu eğilimi avamileştirir; bir değişmez gerçek özlemini, bir akıldışı açlığını, sinema, radyo, televizyon, doğaldır ki basın yayınlar durur. Bunun sonucu şudur: Eğitimde akılcı değerlere karşı tam bir horlayış, her türlü eleştiri karşısında derin bir güvensizlik ve boşinançları tartışma konusu yapmayı ret! Böylece, XIX. yüzyılın köktendinci ve gerici eğilimleri, alkol yasakçılığı, Yahudilerle Katoliklere karşı Ku Klux Klan düşmanlığı, evrim kuramını öğretme yasağı yeniden hortlar. Vaktiyle *New Deal*'e karşı çıkanlar, Mac-Carthysm'in ateşli yandaşları olurlar. Konformizmi güçlendiren, sosyal otoritelere saygıyı, milliyetçiliği telkin eden bir atmosfer oluşur; Amerikan yaşam biçimi *(American way of life)*, uygarlığın en yüksek biçimidir, onu eleştirenler Amerikalı olamazlar, haindirler ve Federal Araştırma Dairesi'nce (FBI) izlenmelidirler, denir.

Olan bitenin bir sonucu da şudur: Bir sosyal olana tepki politikası dizginlerinden boşanır. *New Deal*'in sosyal içerikli yasalarına karşı işverenlerin öçalması başlar. Grev hakkı, 1947'de, ulusal çıkara dayanan alanlarda kısıtlanır ve Başkana, kilit sanayilerde onu yasaklama yetkisi tanınır; dışardan göçe konmuş kısıtlamalar daha da ağırlaştırılır. Bütün bu politikanın başlıca kurbanları, Amerikan yurttaşı da olsa, Siyahilerdir.

Yüzde 45'ten fazlası artık Kuzey'in büyük kentlerinde oturan bu insanların durumunu düzeltmeye yönelik bir çaba görülür federal otoriteler arasında; örneğin Yüksek Mahkeme'nin 1954'teki bir kararı da bütün okullarda bütünleşmeyi zorunlu kılmıştı. Ne var ki, Güney eyaletlerde korkunç bir tepkiyle karşılaşır bu. Ancak, kendilerinden esirgenen eşitliği elde etmek, kamusal kurum ve araçlarda, okul ve üniversitelerde, yığıştıkları gettolarda ayrımcılığa karşı çıkmak için Siyahiler de hareketlenir. Başkan Kennedy ile Johnson, onların haklarına saygı adına ciddi güvenceler getiren bir kanun çıkarırlarsa da, bütünleşme yanlılarının eylemi tepki görür ve şiddete başvurulur. Öyle olunca, Siyahilerin sabrı da tükenir: Şiddete başvurmama politikası terk edilir gibi olur ve 60'lı yıllarda büyük yakıp-yıkma olayları patlak verir; Martin Luther King'in öldürülmesi (1968) tuz biber eker her şeye. Olağanüstü şiddette bir ırkçı bunalımdır ki bu, Amerikan toplumunun dengesini tehdit etmektedir.

Siyasal yaşamdaki darlaşma ve hareketsizlik

Bunlar olurkan, siyasal tartışma alanı gitgide daha sınırlanmış tır. Devletin müdahalesi ve iktisadî yaşamı yönlendirme görevi, sendikaların rolü, tarımsal gelirleri istikrara kavuşturma önlemleri, *New Deal* zamanında devrimci olarak nitelenen bütün bu yenilikler, Cumhuriyetçi Parti çevrelerince ciddi olarak tartışılmaz haldedir artık; söz konusu çevreler, orta sınıfların büyük bir bölümünü, burjuvalaşmış işçileri ve Siyahilerin bir kısmını kendi davalarına kazandıkları günden beri böyledirler. Demokrat Parti'ye gelince, düşüşünden beri, seçmenlerin önüne gerçekten yeni hiçbir yeni fikir çıkaramamıştır. Böylece tartışılan sorunlar ayrıntıdaki sorunlardır: Gümrük tarifeleri, *big business*'in etkisi, dış politikadaki biçimler; Eisenhower, 1952 seçimlerinde oyların yüzde 55,4'ünü aldığı halde, 1956'da yüzde 57,28'i ile seçilir.

Bununla beraber, John Kennedy'in 1960'taki zaferi, ülkenin siyasal yaşamında bir değişikliğin işaretidir: Yönetiminin yeni biçemi, aralarına –F.D. Roosevelt döneminde olduğu gibi– çok sayıda aydınların ve üniversite profesörlerinin katıldığı ekibinin oluşumu, –yapısal olmasa da– reformları, özellikle "öteki Amerika"nın yaşadığı sefalete son verebilecek nitelikte reformları içeren programı, çelik sanayisinin ağababalarına ve Siyahilerin savunmasında Güney'in ayrımcılığına kafa

tutmasıyla umutları uyandırmıştı. Ne var ki, bütün bunlar kaybolur kendisiyle beraber. Yerine geçen J. Lyndon Johnson, hasmı –açıkça faşizan!– Barry Goldwater'e tepki olarak, güçlü bir liberal akımın desteklediği olağanüstü bir çoğunluktan yararlanmış da olsa, içerde –Siyahilerin hakları dışında– tam tutucu bir politikaya yeniden döner ve dışardaki müdahaleciliği ise, *big stick* dönemini hatırlatmaktadır.

Siyasal yaşamda bir yenileşme mümkün müdür?

Kamuoyunun dile gelişini saptıran seçim sistemi ve bizzat kurumlar, hareketsizliği desteklemektedir alabildiğine: Başkanlık seçimlerinde, "büyük seçmenler"in sayısı ile elde edilen oyların sayısı arasında dengesizlik vardır. Kongre seçimlerinde ise daha büyük bir eşitsizlik hüküm sürmektedir; özellikle, nüfusu ne olursa olsun federe devletlerin senatör sayıları arasındaki eşitlik, nüfusu en az devletlerin üstünlüğünü beraberinde getirmektedir. Bunun gibi, gerek Temsilciler Meclisi'nde gerek Senato'da, esas rol sürekli komisyonlardadır; orada da usuller öylesinedir ki, tam bir yaşlılar yönetimi hüküm sürer. Bütün bunlara, büyük yekûnlar tutan seçim giderlerini eklemeli; o yolladır ki, neredeyse resmî kurumlar haline gelmiş baskı grupları, en kurnazından en kaba usullere değin baş vurarak cirit atarlar ortada.

Aynı doğrultuda bir başka etki de, hükümet işlerinde asker-sanayi ortaklığının pek büyük nüfuzu dur. Soğuk savaş döneminden başlayarak, özellikle Birleşik Devletler'in "dünya jandarması" rolüne soyunması, ordunun önemini daha da artırmıştır; dev bir bütçeye sahip kurum da, bunun bir bölümünü çoğu kez ortalığa ürküntü salacak ve şoven bir propagandada kullanmaktadır. Öte yandan, devletin –ulusal savunma adına– siparişleri büyük yekûn tutmaktadır; ulusal savunma giderleri bütçenin yüzde 60'ını kapsamakta, ordu için üretim toplam üretimin yüzde onuna varmakta ve el emeğinin yüzde 9'unu kullanmaktadır.

Son durgunluk ve bunalım

Bu istikrar, 1957'de yeni bir iktisadî bunalımın ortaya çıkışıyla bozulmuştur; söz konusu bunalım ise, 1945'ten beri üçüncüsüdür ve en ağırıdır. Gerçekten, 1955'ten

başlayarak büyüme, ulusal gelirde ve yatırımlarda, giderek sanayi potansiyelinde, –gitgide yavaşlayan– bir yükselişe yol açarsa da, yerini pek açık bir durgunluğa, belirgin bir gerilemeye bırakır sonra: Ulusal tüketimdeki artış devede kulaktır, büyük mağazaların satışları düşer ve stoklar birikir, sanayi üretiminin hacminde azalma görülürken, çiftliklerin sayısı da düşüşünü sürdürür; son olarak, işsiz sayısı 1958 Nisan'ında 5.198.000'e çıkar. Bütün bu gelişmelerden en çok etkilenen maden sanayisidir; onu kimya sanayisi, kap-kacak sanayisi ve bina yapımı izler. Bu gerileme belirtileri, ister istemez yeniden devlet müdahalesine yol açar.

Söz konusu durgunluk 1960'ta sona erer ve büyük sanayi ülkeleri içinde başta geldiği halde 1953'ten beri en az ilerlemiş olan Birleşik Devletler, 1929'dan beri görmediği parlak bir atılım ve gönenç aşaması na girer. Bu, dış ticareti canlandırarak ve tam istihdamı sağlayarak yüksek bir kalkınma oranını hedef tutan Kennedy yönetiminin müdahaleci politikasının ürünüydü. Gerçekten, sanayi yatırımları bir dizi mali ve parasal önlemlerle yüreklendirilir, ve önemli vergi indirimlerine gidilir; öte yandan, geri kalmış ülkelere yardım büyük ölçüde artırılır. Dış ticaret, 1964'te rekor düzeye varır. Ne var ki, bu birden yükseliş, bu beklenmedik başarı da 1967'de sona erer ve enflasyon tehdit etmeye başlar. Başta askerî giderler ve dış ülkelere, özellikle de Ortak Pazar ülkelerine –artan ölçüde– özel sermaye ihracının yanı sıra, bir neden de Japonya'dan ve Avrupa'lı ülkelerden gelen mamul sanayi ürünlerinin Amerika'yı istilasıdır.

Konuyu –ikinci otuzlu yılların sonuna kadar– bağlarken söylenecek şudur: Birleşik Devletler, dünyanın 1 numaralı gücü olarak kalmakla beraber, İkinci Dünya Savaşı'nda kazanılan zaferin sonucu elde edilmiş hegemonyacı durumu da sürdüremez haldedir. Teknolojik planda pek ilerde olsa da, Sovyetler Birliği ile yeniden rayına oturmuş Batı Avrupa'daki ilerlemeler, korkunç bir ırksal gerilim, pek tutkulu ve pek pahalı bir dış politika, bütün bunlar mali ve –milleti bölen– siyasal bir bunalıma yol açmıştır. Federal Banka'nın Başkanı, McChesney Martin, buna bakıp 1968 Nisan'ında şöyle diyordu: "Birleşik Devletler, 1931'den beri en vahim bir mali bunalımın içine gömülmüştür".

BÖLÜM III

BATI AVRUPA VE JAPONYA

İkinci Dünya Savaşı sona erdiğinde, Batı Avrupa felaket bir durumdadır. Ekonomisi, Birinci Dünya Savaşı'nda olduğundan çok daha fazla yıkılıp rayından çıkarılmıştır. Sanayi üretimi, savaş öncesine oranla kat kat düşmüştür; kimi bölgelerde kıtlık vardır ve hemen her yanda tam bir sefalet! Stoklar tükenmiş ve altı yıl boyunca, ne bir makine yenilenmiş ne bir yapı dikilmiştir. Son olarak, mübadele sistemi altüst olmuştur; birkaç yıl önce dünya alacaklısı olan Avrupa, şimdi dünyaya borçludur.

1940'tan önce Amerika Birleşik Devletleri'nin üstünlüğü ezici değildi; Avrupa, dünyanın ikinci sanayi merkezi durumunda olsa da, birinci ticaret merkezi olmayı sürdürüyordu. 1945'te, ticaret ve maliye alanında yıkılış tamdır; hızlı bir kalkınmaya girişilmiş olsa da bir geride kalmışlık vardır ve bu daha da genişleyecektir. Nedeni de şudur: Avrupa'nın 1945'te belini doğrultmaya çalıştığı t a r i h s e l o r t a m , 1918'den sonraki ortamdan çok daha uygunsuzdur onun için. Sorun, sadece Rusya'nın, hem de Birinci Dünya Savaşı'nın ertesinde Avrupa'nın iktisadî nüfuz alanının dışına çıkmış olması değildir; bütün bir Doğu Avrupa ile Orta Avrupa'nın bir bölümü, onun yiyecek maddeleriyle hammadde deposu olmaktan sıyrılmıştır. Dahası, 1949'dan başlayarak, uçsuz bucaksız Çin, ötede vaktiyle sömürge olup da şimdi bağımsızlığına kavuşmuş Hindistan ile Endonezya, kendi çıkarlarını göz önünde tutan bir iktisadî politikanın arkasındadır; Asya'da, hatta Afrika'da, hâlâ bağımlı denizaşırı topraklarda, Ortadoğu'nun yarısömürge ülkelerinde milliyetçi hareketler, Avrupa'nın doğal zenginlikleri sömürmekten elde ettiği çıkarları tehdit etmektedirler. Birleşik Devletler'in iktisadî üstünlüğüne gelince, ezici olup çıkmıştır.

Avrupa'da her şey yeniden kurulmalıdır.

Ne var ki, savaş ağır bir miras bırakmıştır geriye ve onunla ilgili farklı tepkiler yükselir toplumdan. Bir yandan, üretime her yerde sokulmuş güdümcülüğün sertliği ile "kıtlık ekonomisi"nin dayattığı sınırlamalar, sanayi ve ticaret erbabının ya-

nı sıra halkın da hoşnutsuzluğuna yol açmaktadır. Böylece, her bakımdan özgürlüğe dönüş bir genel özlemdir; ama yalnız ekonomide değil, bireysel özgürlüğe, fikir özgürlüğüne de dönülmelidir. Bu özgürlükler ise, faşizme tabi ülkelerde katledilmişse liberal ülkelerde de sınırlanmıştır. Bunun sonucu olarak, iktisadî liberalizm ile siyasal liberalizm özlemi içiçedir. Ama öte yandan, Almanya'yı ve liberal ülkeleri felakete sürüklemiş olan iktisadî anarşi ile siyasal çalkantıya bakıp şu da özlenir: Öyle bir iktisadî ve siyasal rejim kurulmalıdır ki, orada kişisel çıkar egemen kural olmasın; sınırsız rekabet ve kâr hırsı, ulusal çıkarın önüne geçmesin ve ekonominin kilit sektörlerinin denetimi toplumun elinde olsun! Bütün bunların sağlanmasında devletin yapacakları vardır. Sonra, bunalımlar boyunca emekçilerin ve köylülerin uğradıkları felaketlerin anısı şuraya götürür düşünceleri: İnsanları güvensizlikten ve korkudan kurtaracak bir tam istihdam rejimi kurulmalıdır; "özgür bir toplumda herkese iş!": Beveridge'in kuramının özü budur, ona uygun planı İngiliz Parlamentosu daha savaş sürerken kabul etmiş ve büyük yankıları olmuştur. Siyasal alanda ise, parlamenter rejime getirilecek reformlar üzerinde duranlar, aynı zamanda kuvvetli bir yürütme gücünden yanadırlar; büyük çıkarlara uymayı dayatacak olan, partiler sistemine çeki düzen getirip insanların ve yöntemlerin tam bir yenilenişini sağlayacak olan o güçtür.

Böylece, "Direniş"in kurtardığı çiçeği burnunda ülkelerde, iktisadî liberalizmle fazla uzlaşamayan sosyalizan bir rejime doğru, demokrasinin deher yanıyla biçimsel olmayacağı bir örgütlenişe doğru özlemler görülür. Ne var ki, bu özlemler, baştan aşağıya başarısızlığa uğrayacaklardır; Avrupa'nın yeniden kuruluşu eski iktisadî ve siyasal sistem çerçevesi içinde gerçekleşecektir.

SOSYAL EVRİM

Savaşın maddi yıkıntılarına ve yol açtığı korkunç insan kaybına bir başka güçlükler kaynağı eklenir: Göçler dir bu! Tarihin belki de bu çapta kaydetmediği olay Avrupa'nın çehresini iyiden iyiye değiştirir.

Avrupa'da göçler

Daha harekât sırasında, en başta sürgünler, savaş esirleri ile zorla çalıştırma rejimine tabi insanların oradan oraya taşınmaları, milyonlarca insanın yaşamını etkilemişti. Öte yandan, Hitler'in 1939'da Sovyetler Birliği ve İtalya ile yaptığı anlaşmalar, Almanya'daki azınlıklara yer değiştirtmişti; arkasından Almanlar, Alsace-Lorraine'den 100.000'den fazla Fransızı söküp çıkarmışlardı ve Almanların Balkanlara girdikten sonra oradan oraya sürdükleri ya da kaçışan insanların haddi hesabı yoktur. Bir tahmine göre, savaşın başıyla 1943 yılı arasında 30 milyondan fazla insan yerinden olmuştur. Daha sonra, Alman orduları geri çekilirken, istila ettikleri yerlerde oturan Almanlar da bulunuyorlardı beraberlerinde: Bir 350.000 Kırımlı ve Ukraynalı Almanın yazgısı böyle olmuştur; Romanya'da, Yugoslavya'da, Macaristan'da ve daha başka yerlerde oturan 200.000 Almanın yazgısı da öyle...

Savaş sırasında göçlerden etkilenenler sadece Almanlar olmadılar. Anayurtlarından başka yerlerde oturan binlerce Finliyi, Norveçliyi, İsveçliyi, Rumen'i de katmalı onlara. Batı'da da, Müttefik orduları ilerlerken, önlerinden işgal edilmiş ülkelerde yerleşmiş yığınla Almanın yanı sıra, Fransız, Belçikalı Hollandalı... "işbirlikçiler" de çekip gidiyorlardı.

Batı'dan gelen sığınmacılar dalgası çabucak durduruldu ve istikrara kavuşturuldu; ama Doğu'dan gelen dalga için öyle olmadı. Doğu'dan gelen milyonlarca Almana başka dalgalar katıldı. Potsdam Konferansı'nda, Müttefikler, azınlıkların korunması politikasını terk ederek, anayurt dışında kalan toprakları ilhak düşüncesiyle pangermanizmden korku nedeniyle, başka ülkelerde (Polonya, Çekoslovakya, Avusturya, Macaristan) halihazırda bulunan Almanların da Almanya'ya nakildilmeleri politikasını benimsediler. Bu yolla yer değiştiren Almanların sayısı 9.500.000 dolayındadır.

Ayrıca, başka azınlıkların da değiş tokuşu için anlaşmalar yapıldı: Örneğin Yugoslavya'da 100.000 İtalyan İstria'yı terk ederken, Ortadoğu'ya dağılmış 60.000 Ermeni de Sovyetler Birliği'nde Ermenistan Cumhuriyeti'ne dönüp yerleştiler. Savaş içinde güvenlik nedeniyle yerleri değiştirilen 400.000 Volga Almanı ile, Almanlarla iş-

birliği yaptıkları suçlamasıyla yurtlarından alınıp uzaklara, Orta Asya'ya nakledilen ve yerlerine Rus köylüleri yerleştirilen toplam 560.000 dolayında Kırım Tatarlarını, Kalmukları, Çeçenleri, Kabard'ları da unutmamalı.

Belki bir 25 milyon insanın yaşamını etkileyen bu yer değiştirmelerin çoğu kesinlik kazandı ve Orta Avrupa ile Doğu Avrupa'nın –Ortaçağ'dan beri sabitleşmiş– etnik haritasını kökünden değiştirdi: Söz konusu değişikliklerin sonucu olarak, Slavların, Ruslarla Polonyalıların yerleşme sınırı, Finlandiyalıların, Baltıklıların ve özellikle Almanların zararına olarak doğuya doğru genişledi; Yugoslavlar da İtalyanların aleyhine sınırı genişlettiler. Güneydoğu ve ta Volga'ya kadar doğuya uzanan ve bir bölümünün tarihi XII. yüzyıla çıkan etkili ve geliştirici –milyonlar çapındaki– Alman diasporası da birkaç yılda tasfiye edilmiş oldu.

Bu sığınmacıların en büyük bölümü (10 milyon) Batı Almanya'da toplaştı ve gerek topluma gerekse ekonomik yaşama uyma konusunda çetin sorunlara yol açtılar.

Avrupa'dan dışarıya göç, bir zamanlar o kadar önemli olan bu sorun, bugün söz konusu değil kıta için. Çünkü başka ülkelerin, Avrupa'lı el emeğine değil kadro ve teknisyenlerine ihtiyacı var. Dışarıya göçün tek bir akımı varlığını sürdürüyor ki Yahudilerin İsrail Devleti'ne doğru göçüdür; o da dinsel niteliği dolayısıyla sınırlıdır. Buna karşılık dışardan Avrupaya göç başlar: Sömürgeciliğin sona ermesiyle, Hollanda'ya, Fransa'ya, Belçika'ya... Yurtlarına dönen Avrupa'lılar vardır; ama daha da önemli olan geçmişin sömürgelerinden, daha da genel olarak azgelişmiş ülkelerden –ekmeğini kazanmak üzere– Avrupa'ya doğru başlamış olan göçtür.

Büyük sorunlara yol açan da bu sonuncusudur.

Sosyal yapı

Toplumun yapısı pek değişmedi. Bununla beraber, bütün Ortak Pazar ülkelerinde, ücretlilerin oranı 1950 ile 1962 arasında yükseliş halindedir. Buna koşut olarak, Fransa dışında, kadın ücretlilerin sayısı da artmıştır. Bu son ülkede, ücret yelpazesi, on yıldan beri genişlemesini sürdürdü. Sanayide temerküz ile ilerleme büyük işletmelerin öne-

mini artırdı; öyle de olsa, fiyatlar ücretlerin hep ilerisinde gitmiştir. Yine Fransa'dır ki, sosyal eşitsizlikleri en çarpıcı halde olan bir ülkedir: En zenginlerin oluşturduğu yüzde 10'un geliri, en yoksulların oluşturduğu yüzde 10'un gelirinden 73 kez daha çoktur; oysa, bu oranlar sırasıyla, Hollanda'da yüzde 26, Almanya'da yüzde 19,7, İsveç'te yüzde 17,2, İngiltere'de yüzde 14,6'dır. Ne var ki, tüketim malları arttığı ve çalışma süresi uzadığı halde, ücretliler kitlesinin ulusal gelirdeki payı aşağı yukarı aynıdır; söz konusu kitlede işçi sınıfının en nasipsiz durumda olduğu ülkelerden biri yine Fransa'dır.

İtalya'da da durum aynıdır: Pek zengin, ama pek azınlıktaki bir sınıfın karşısında ulusun büyük bir bölümü çok düşük bir yaşam düzeyine sahiptir. Fiyatlardaki yükseliş ve enflasyondan yararlanan sanayiciler ve gayrımenkul sahipleridir; toplumun önde gelen iktidarı ise, aristokrasidir, çünkü İspanya ve Portekiz bir yana, Avrupa'nın hiçbir yerinde eski soylu aileler sosyal ve iktisadî ayrıcalıklarını böylesine tam ellerinde tutmamışlardır. Enflasyon, orta sınıflardan başlayarak, aşağıya doğru etkisini sürdürür. Hele kuzey ve güney karşılaştırılması yapılsa, köylü ve işçi sınıfı olarak en nasipsiz sınıflar Güney İtalya'dadır.

Almanya'da, Ehrard'la başlayarak güdülen politika, yatırımları alabildiğine artırmak, dışsatımları geliştirmek olmuştur; ücretler ise, sistemli olarak en düşük düzeyde tutulmuştur. Bununla beraber, zenginliğin belli ellerde yoğunlaştığı Almanya'da sosyal eşitsizlikler hayli hafifletilmiştir.

İngiltere'de tutarlı bir sosyal politika, herkes için bir asgarî ücret sağlar ve tam istihdamı sürdürür; bu ise, sosyal güvenliğin alanını genişletmek demektir. Öte yandan, ciddi bir vergi politikası, müterakki olarak en yüksek ve orta gelirleri çarpar ve böylece, Batı'nın herhangi bir büyük devletinde olduğundan çok daha fazla olarak, sosyal eşitsizlikleri azaltmaya varır.

İşçi Partisi yönetimlerinin yaptığı bir "sessiz devrim", gelirlerin yeniden bölüşümü mü demektir?

Elbetteki hayır! Yeni ortak sosyal hizmetlerin neredeyse hepsi, yoksul sınıflardan alınan vergileri çoğaltarak ödenir; ve büyük servetler heybetlerini sürdürürler. Mülkiyetin azınlıktaki ellerde toplaşması, geçmiş yıllarda olduğundan çok daha belirgindir. Böylece, İşçi Partisi'nin yaptığı, sosyal devleti *(Welfare State)* gerçekleştirmiş olmaktır; bu ise, Crossman'ın fürmülüne

göre, "kapitalist topluma reformlar getirip onu düzeltmek isteyen bir yüzyılın son aşamasını temsil eder, ama hiçbir zaman da sosyalizmin çağını açmamıştır."

İkinci ve üçüncü sektördeki büyük gelişme

Sosyal eşitsizlik, bir bütün olarak sürüyor. Ne var ki, ekonomideki değişmelerin beraberinde getirdiği bir şey de var: Çeşitli etkinlik kesimleri arasında nüfusun yeniden bölüşümü ile sosyal yapının gitgide farklılaşması bunlar.

Kırsal kesimin makineleşmesi, bir uzun süreden beri o kesimden büyük çapta bir göçe yol açmıştır; söz konusu olay, Birleşik Devletler gibi eski sanayileşme ülkeleri kadar, Doğu Avrupa gibi ekonomisi az gelişmiş ülkelerde de hızını artırarak sürüyor. Bu sonuncu ülkelerde, tarımdaki aşırı nüfusun yaygın bir sefaletin kaynağı olduğu hatırlanmalı.

Buna ek olarak, bir başka değişiklik de gözler önünde: Ünlü iktisatçı Colin Clark'ın sınıflandırmasına göre, birinci kesim (tarım, orman, balıkçılık) her yanda görülürken, ikinci kesimde (sanayi üretimi, madenler, taşımacılık) ve üçüncü kesim (geri kalan etkinlikler) büyüyorlar.

Örneğin Birleşik Devletler'de, müstahdemlerin sayısı 1900 ile 1940 arasında yüzde 450 artarken, işçilerin sayısındaki artış sadece yüzde 275'tir. Fransa'da kadrolu görevlilerin oranı işçilerle müstahdemlerin oranından beş kez daha hızlı ilerliyor. Birinci kesimdeki çalışan nüfusun oranı, 1920 ile 1965 arasında, Birleşik Devletler'de yüzde 26,3'ten yüzde 17,3'e; İngiltere'de yüzde 6,8'den yüzde 4,4'e; İsveç'te yüzde 40,3'ten yüzde 28,8'e; Fransa'da yüzde 41,5'ten yüzde 20,5'e geçer. İkinci kesime gelince, Birleşik Devletler'de zayıf bir gerileme içinde: Yüzde 33,4 iken yüzde 31,4 oluyor (1950'de yüzde 26'ya düşüyor); İngiltere'de, yüzde 45,7 iken yüzde 45,5 oluyor. İsveç gibi derinliğine sanayileşmesi az ülkelerde ise artışını sürdürüyor; bu arada Fransa'da 1965'te yüzde 30 iken yüzde 39,1 oluyor. Toprakta ve fabrikada çalışmayanları içine alan üçüncü kesime gelince, Birleşik Devletler'de yüzde 40,3'ten yüzde 51'e (1950'de yüzde 57), İngiltere'de yüzde 45,7'den yüzde 49,7'ye, İsveç'te yüzde 28,9'dan yüzde 35,6'ya ve Fransa'da da 1965'te yüzde 28,5'ten yüzde 46,2'ye varıyor.

Bütün bunların altında yatan şu: Üretim teknikleri, fikri niteliğe çeşitli uğraş yaratıyor. Öte yandan, bu üçüncü kesim, eğitim, sağlık ve sosyal hizmetler, kamu hizmetleri, bankalar gibi, dolayısıyla üretken çeşitli etkinlikleri içine alıyor; teknisyenler, işletmelerde yönetim hizmetleri, ticaret etkinlikleri, tiyatro ve sinema etkinlikleri, reklamcılık ve ilancılık gibi kitlesel üretimin dayattığı hizmetler de bu üçüncü kesimin içinde.

Böylece, bütün ülkelerde, üçüncü kesim şişiyor ve üretken kesimler azalıyor; köylülerle işçi sınıfının sayıca gelişmesi yavaşlarken, doğrudan üretken olmayan sosyal sınıflar sayıca artış içinde.

Üçüncü kesimin büyümesi ile birinci kesimin emekçilerinin görece azalışının siyasal sonuçları da artık biliniyor. Beyaz yakalılar *(white collars)* da denilen, çoğu müstahdem ya da ast görevlilerden oluşan bu kesimin siyasal davranışının incelenmesi, onların tepkilerinin çelişmeli niteliğini ortaya koyuyor: Konformist küçük burjuvalar olarak, çalışmalarında yönetici sınıflarla dirsek teması halindeki bu insanlar, onlara benzeme, hiç olmazsa çocuklarını onlara benzetme düşü içindedirler; onların giysilerine özenir, onların gazetelerini okur ve en azından işletmelerdeki ilerleyişleri onlara bağlıdır; özetle, egemen sınıfla bütünleşmenin arkasındadırlar. Ama öte yandan, sömürülen emekçilerdir bunlar ve ücretlerinin sıradanlığı ile işçilere benzerler; çalışma koşulları ile artan mekanikleşme kendini onlara da dayatır. İktisadî ve teknik evrimin kitle halinde proleterleştirdiği insanlar olarak, sıra ile bir küçük burjuva, bir emekçi olarak hissederler kendilerini. Bu, sınıf bilinci olmayan bir proletarya dır: Siyasal kültürünün azlığı ve eğilimleri bakımından, büyük basının, radyonun ve televizyonun etkisine pek açıktır; gitgide önem kazanan bir siyasal rol oynar ve esnafla küçük tacirler gibi tutucu anlamdadır bu rol ve bulanık biçimde de olsa, iktisadî evrime mahkûm hisseder kendisini.

İKTİSADÎ EVRİM

Genel olarak, "özgür girişim" ekonomileri, 1945'ten başlayarak hızlı bir gelişim ve yayılış ortaya koydular: Bu süreç içinde, kimi gerilemelere, kısa süren durgunluklara tanık olundu sadece; örneğin Kore Savaşı'nın yol açtığı beklenmedik yükseliş ve başarının arkasından böyle oldu.

Genel evrim

XIX. yüzyıldan farklı olarak, dünya, 1945'ten beri, devri nitelikte sert ve büyük bunalımlar görmedi. Ekonomi, o yıldan başlayarak, kimi durgunluk parantezleri bir yana, a z ç o k h ı z l ı b i r r i t i m l e gelişti. Nedeni de şudur: Batılı ekonominin genel yapısı derinden derine değişmiştir.

Genel olarak bakıldığında, sonuçlar gözalıcıdır: Kalkınma hızı, geçmişte olduğundan daha düzenli ve daha çabuktur; üretkenlikteki artış, 1913-1950 dönemi ortalamasının iki katıdır; içerde yatırım oranında yükseliş vardır. Bütün bu büyümeyi destekleyen de, uluslararası ticaretin sürekli genişlemesi, teknik yeniliklerdeki hızlı gelişme, yeni ülkelerin donanım mallarına ihtiyacının çoğalması ve devletin de müdahalesi olmuştur. Japonya, sanayi üretimini on yılda (1958-1968) dört katına çıkarmıştır.

Kamu düzenini koruma, sosyal bunalımları savuşturma ve ulusal geliri sosyal gruplar arasında bölüştürme kaygısı, bu ülkelere, tam istihdamın yanı sıra düzenli olarak büyüyen –az çok güdümlü ve planlı– bir ekonomiyi bütün araçlarla ayakta tutmayı dayatmıştır. Böylece devletler, konjonktürdeki dalgalanmaları yakından izlemek ve "istikrarcılar"ı devreye sokmak; sanayi potansiyeline ve her yıl gelirlerde hissedilir bir artış sağlamak amacıyla daha nitelikli emek gücünün yetişmesine gözkulak olmak zorundadırlar. Öte yandan, sendikalardan büyük firmalara kadar bir dizi kuruluş ve baskı grubu, bütün bu gelişmeleri izler. Ve her yanda, Birleşik Devletler'de bile, devletler az çok planlamacıdır.

Hükümetlerin kendileri de, ellerindeki araçlarla güçlü bir nüfuza sahiptirler. Kredi sınırlamalarından gümrük tarifelerine müdahaleye kadar uzanır bunlar; teşvik önlemleri ile vergi indirimlerini de katmalı yapılanlara; kimi üretimlere sınırlama getirme de söz konusudur.

Hatırlatmaya gerek yok: Bu karmaşık mekanizma, ekonominin çeşitli dallarında duyarlı bir gözetimi yapabilecek uzman kadroları gerektiriyor. Ne var ki, bu "teknokratlar"ın rolü de çağdaş toplumda kaçınılmaz olup çıkmıştır; öyle olunca, hükümetler de ister istemez onların görüş ve kararlarını uyguluyorlar.

Kalkınma: Sanayi üretiminde ilerleme, tarım ve emek gücü

Avrupa'lı ülkelerin kalkınması şu iki olaydan dolayı kolaylaştı: Savaştan önce, sanayinin büyük bir bölümü yeteneğinin pek altında çalışıyordu; özellikle ağır sanayi ile maden sanayisinde, bir de dışsatımı besleyen sanayilerde (kimya, yün, vb.) böyleydi. Ne var ki, 1939'dan 1945'e kadar sanayi potansiyeli arttı.

Öte yandan kalkınma sanıldığından da çabuk oldu: 1948'in sona erişinden başlayarak, yani çarpışmaların bitiminden sonra dört yıla bile kalmadan, Batı Avrupa, savaş öncesi üretim düzeyine yeniden kavuşmuştu; 1949'un sonlarında dışarıya mamul madde yollamaya başlamıştı. Kalkınma hızı, daha önceki dönemden çok daha yüksekti.

Taşıt araçlarındaki yıkım ve aşınma, kalkınmada büyük güçlüklere yol açmıştır. Ticaret donanmasındaki kayıplar çok daha ağırdı. Bu yüzdendir ki, Amerikan donanmasına büyük navlun ücretleri sineye çekildi. Son olarak, özel ve kamusal mesken ve yapıların savaşta –ülkesine göre– uğradıkları korkunç yıkıntıları giderme büyük sorundu.

Hepsi aşıldı.

Kalkınmada, Birleşik Devletler'den, özellikle de Marshall yardımı ndan gelen ödünç ve bağışlar yardımcı oldu. Kore Savaşı'nın yol açtığı talep de rol oynadı. Öte yandan kalkınma, yenilen ülkelerde, Almanya ile Japonya'da gecikerek oldu; çünkü yenen ülkeler, her ikisinin de askerî güçlerinin köklerini yok etmek istiyorlardı; bu ise, kimi önemli alanlarda sanayi gelişmesini engelliyordu. Oralarda kalkınma, 1947-1948'de, yani Birleşik Devletler'in, eski düşmanları olan her iki ülkeyi, Sovyetler Birliği'ne karşı olmak üzere, kendi bağlaşığı olarak görmeye karar verdiğinde başladı.

1950 ortalarından 1952'nin sonuna değin, yeniden silahlanma, üretimde hızlı bir yükselişe yol açar; ancak, 1952'den başlayarak, Kore'deki askerî harekâtın sınırlı kalacağı görüldüğünde de, düşüşe geçer üretim. 1953-1954 yıllarında Birleşik Devletler'de kendini gösteren durgunluğun Avrupa ekonomisi üstündeki etkisi yine de azdır; Avrupa ekonomisi ise, ülkesine göre farklı ölçülerde de olsa, 1953'ten sonra tam bir

genişleme dönemine girer. Japonya için de gelişmeler olumludur; Almanya'da ise pek çarpıcıdır, dış pazarlar yeniden ele geçirildiği gibi, mark, Avrupa'nın en kuvvetli paralarından biri olur.

Ne var ki 1961'de, Birleşik Devletler'in ekonomisi durgunluktan sıyrılır ve yeni bir atılıma geçer; bu, Batı Avrupa'daki sanayi ülkelerinin hızlı kalkınmasının da sonu demektir: Avrupa'da sadece Federal Almanya'dır ki, yüksek kalkınma hızını (1965 başlarında yüzde 7'dir) korur.

T a r ı m a gelince, tarımsal üretimin savaş öncesi düzeyini yeniden yakaladığı 1949'dan sonra, üretimde artış yavaştır genellikle. Tarım alanına yatırımlar, ekonominin öteki alanlarına oranla çok daha azdır. Böylece, tarımdaki emek gücünün bir göç hareketi içine girmesinde şaşılacak bir yön yoktur. Bununla beraber, yaşamından hoşnut bir köylü sınıfının varlığı bir istikrar öğesi olduğundan, yönetimler o kesimden gelecek istemlere genellikle kulak kabartırlar.

Güney Avrupa'nın birkaç ülkesi bir yana bırakılırsa, büyük sanayi ülkelerinde i ş s i z l i k felaketinin de ö n ü n e g e ç i l m i ş tir. Örneğin Federal Almanya'da, 1951'de 1.800.000'den fazla işsiz vardı; 1954'te bu sayı 1.300.000'e iner ve 1960'tan başlayarak fazla iş aşamasına gelinir, yerlisi yetmeyince de yabancı işçilere çağrı çıkarılacaktır. 1968 başlarında, bir milyonu aşan yabancı işçi vardır Almanya'da. Böylesi bir gelişme orada ve başka sanayi ülkelerinde hız kazanacaktır bir süre.

Batı Avrupa'da bütünleşme hareketleri

Batı Avrupa ekonomilerine rasyonel bir örgütleniş sağlamak, aralarında daha etkili bir işbirliği kurmak; iki bloktan, Birleşik Devletler'le Sovyetler Birliği'nden bağımsız yaşayabilmek için oldukça sağlam ve oldukça gönenç içinde bir "Üçüncü Güç"ü ayakları üstüne dikmek: Komünist olmayan Avrupa ülkelerinin bütünleşmeleri adına hareketin doğuşunun altında yatan bu olmuştur. La Haye'de kurulan ve W. Churchill, L. Blum, Spaak ve Gasperi'nin başkanlık ettiği bir "Avrupa hareketi", 1948'de, gelecekteki bir Avrupa parlamentosunun tohumu olacak bir danışma meclisinin eşliğinde, bir "Avrupa Birliği" önerir; tasarı, Dominyonlarından ayrılmama kaygısındaki

İngilizlerin muhalefetine yol açar ve Starasbourg'ta –her türlü eylem aracından yoksun– bir Avrupa Konseyi'nin kurulmasına varır.

Ancak, şu da çabucak anlaşılır: Bir siyasal, hatta "anayasal" bütünleşme için, bir iktisadî bütünleşme de gerekmektedir ve onu gerçekleştirerek uygun bir iklim yaratmalıdır. Batı Avrupa, emeğin ve sanayilerin rasyonel dağılımını mümkün kılacak bir "tek pazar" haline getirilmeliydi; ancak böyle bir ortamdadır ki, mallar, el emeği ve sermayeler serbestçe dolaşabilirdi. Ama şu da vardı: Avrupalılar arası serbest mübadeleyi kurmak, yığınla ülke ve bölgenin yıkıntısı demek olacaktı. Özellikle Güney Avrupa'daki bölgeler için koruyucu önlemler alınmalıydı.

Bölge bölge birkaç devletin gümrük birliği yolunda girişimler hayal kırıklığı yaratınca, daha alçakgönüllü bir formülle yetinildi: "Sektörlere göre bütünleşme" idi bu ve özellikle ticaret serbestliğinin sürekli çözümlere varmadığı iki sektör, kömür ve çelik sanayilerini bütünleştirme önemliydi. 1950 Mayıs'ında ortaya konan Schumann Planı, Kömür ve Çelik Birliği'ni yaratır. Fransız-Alman yakınlaşmasını sağlamak gibi, siyasal amaçları da vardır birliğin. Almanya, İtalya, Belçika, Hollanda katılır söz konusu birliğe; Büyük Britanya bilerek dışarda tutar kendini.

Batı Avrupa'nın bütünleşmesi yolunda kesin adım ise, 1957 Mart'ında atılır: Roma'da imzalanan antlaşmalar, Euratom'u (nükleer enerji kaynaklarında ortaklık) ve özellikle Avrupa İktisadî Birliği'ni (C.E.E.) ya da Ortak Pazar'ı kurar ki, bu sonuncusu kısmi bütünleşmeyi aşan bir adımdır. Amacı da, en çok bir 15 yıl içinde, gümrük birliğini kurup Birlik içinde kişiler, sermaye ve hizmetler için tam bir hareket özgürlüğünü sağlamaktır; yasalar birbirine uyumlu hale getirilecek ve ticaret politikaları da gitgide birleştirilecektir.

Avrupa İktisadî Birliği 1959'da yola koyulur: Yunanistan ve Türkiye gibi yeni ülkelere de kapılarını açarak ya da aralayarak, alışverişin artması, gümrük engellerinin kaldırılması, gözalıcı bir sanayi atılımı, tarımda bütünleşme yolunda çok şey yapar; işsizliği yok edemez ise de, azaltır.

Ne var ki, sorunları vardır yine de.

Bütüne bakıldığında, Batı Avrupa, hemen hemen sürekli bir gelişme içindedir: Tam istihdamı büyük ölçüde sağlamanın

yanı sıra, ülkeden ülkeye değişse de önemli bir kalkınma hızını sürdüren; paraları istikrarlı, ödeme dengesini kurmuş ve ilerleme halinde bir yaşam düzeyine sahiptir.

KLASİK DEMOKRASİNİN GERİLEMESİ

Demokratik ilke, Almanya, İtalya ve Japonya'daki "faşist" rejimlere karşı giriştiği mücadeleden, zaferle çıkıyordu 1945'te. Demokrasi fikri, gitgide daha büyük bir kitleyle kucaklaşarak gücünü ispatlamamıştı yalnız, uygulamada da, demokratik rejimler, etkililiklerini ve üstünlüklerini göstermişlerdi; hasımlarının en hazırlıklı oldukları savaşın yönlendirilmesi alanında bile böyleydi. İspanya, Portekiz ve Arjantin bir yana, dünyanın bütün ülkelerinde, demokratik partiler iktidara geldiler ve programlarında da, devlet ilke ve tekniğini yenilemeye ve insanın sosyal haklarını korumaya yönelik yapısal reformlar bulunuyordu. Bununla beraber, direnenlerin benzeşmez öğelerle yaptıkları koalisyon, içlerinde en ılımlıların çizgisini izlemek zorunda kaldı ve böylece, gerçekleştirilen reformlar da, sadece politik üst yapıya dokundu, sosyal altyapıyı değiştirmedi; yeni anayasalar yapıldı, ama iktidar eski yönetici sınıfların elinde kaldı.

Ne var ki, "hukuksal ve siyasal olarak eşitçi, ama iktisadî ve sosyal olarak mertebeli bir "toplum" paradoksuna son vermeye yönelik bu reform programları, yönetici sınıflar arasında hayli kaygılara yol açmıştı; söz konusu kaygılar, sosyalist dünyadaki gelişmelerle daha kökleşiyor ve komünizmin saygınlığı emekçi sınıflar nezdinde daha tehlikeli bir hal alıyordu; öyleydi, çünkü savaşın ve işgalin en başta gelen kurbanları bu kitlelerdi. Savaştan önce ve sonra, burjuvazinin geniş bir bölümünce kabul edilen, bolşevikleşme tehditlerine karşı en güvenli kalenin faşizm olduğu fikri, faşizmin ortadan çekilmesiyle savunmasız kalmıştı. Sosyal istemler ve yoğun millileştirme tehditleri karşısında şaşkına dönen yönetici sınıfların, savaş sonrası yıllarda, tutucu ve otoriter eğilimleri daha da artıp yoğunlaştı ve ilerici ve komünist hareketlere karşı düşmanlıkları daha bir kabardı. Bu sınıflar, böylesi bir sertleşmede, Anglosakson yönetimlerinden destek gördüler; çünkü onların etkisi pek tutucu bir çizgi üzerindeydi hep:

Nitekim, İtalya'da ve Yugoslavya'da istikrar öğesi olarak gördükleri monarşiye son ana kadar omuz verdiler; Yunanistan'da monarşinin yeniden yerleşmesinde rol oynayıp askerî diktatörlüğe destek oldular; Batı Avrupa'da yaşayan son diktatörlükleri (Portekiz, İspanya) okşayıp sonra da onlara el uzatırken, genel olarak bütün ülkelerde tutucu partilere yardımcı olup yüreklendirdiler onları.

Yeni anayasalar

Belçika, Hollanda, Norveç, İsveç ve İngiltere bir yana, Batı Avrupa'nın –liberal kalmış– bütün ülkelerinde, savaş ertesinde kurumlar gözden geçirildi. Tüm Avrupalı devletlerde, 1919'dan sonra yürürlüğe girmiş anayasalar ve anayasal pratik, parlamenter rejimi, hükümette istikrarı göz önünde tutacak biçimde "akla uygun" bir rejim yapmaya yönelmişlerdi. Ne var ki, –İngiltere dışında– her yanda, söz konusu rejim iktisadî ve sosyal bunalımın etkisine uğramış, "düzeysiz entrikalar ve komplolarla zayıflamış"tı; böylece, direnişe katılmış tüm ülkelerin yurtseverleri, çeşitli tasarılar ortaya koymuşlardı ve dayandığı düşünceler de şunlardı: 1939'dan önce yetersizlikleri ayyuka çıkmış ve önemli bir bölümü de Nazizmle işbirliğine girmiş eski yöneticilerin yerini alacak yeni bir yönetici sınıf yaratmak! Seçim ilkesiyle genel oy üzerinde tam bir anlaşma vardı; ama demokrasi ile parlamentarizm için aynı şey düşünülmüyordu: Parlamentarizm, demokrasinin tek ve zorunlu biçimi değildir diyenler vardı.

Böyle düşünenlerin yeğledikleri rejim, yürütme gücüne geniş ve bağımsız bir otorite sağlayan Amerikan türünde bir sistem di. Öyle olduğu için de, yeni anayasalara (Fransız 1946; İtalya 1948; Federal Almanya, 1949), hükümetin belli bir süre iktidarını sağlayacak, aynı zamanda çoğunluğun başı olan hükümetin başındakinin otoritesini artıracak hükümler kondu. Söz konusu anayasalar, meclisin feshini kolaylaştırır, hükümet bunalımlarını zorlaştıracak bir usul saptarlar.

Örneğin Fransız Anayasasına göre, 18 aylık bir dönem içinde iki kabine bunalımı olduğunda Meclisin feshi gündeme alınabilecekti. Bir güvensizlik oyununun oylanabilmesi için, İtalya'da Meclis üyele-

rinden onda birinin onu imzalaması gerekiyordu ve üç günlük bir süreden önce de tartışma açılamazdı; Federal Almanya'da, "hükümet kurabilecek" bir çoğunluk, kabineyi düşürebilirdi: "Federal Meclis, Federal Şansölyeyi (Başbakan), üyelerinin çoğunluğuyla onun yerine geçecek olanı seçerek güvensizliğini dile getirebilir ve Cumhurbaşkanını, şansölyeyi görevlerinden almaya davet eder"; "Bir güvensizlik oyuyla onun oylanması arasında 48 saatlik bir süre geçmelidir". Ne var ki, Federal Almanya dışında, bu hükümlerin –geniş ölçüde– etkisiz olduğu görülmüştür.

İktisadî alanda devletin rolünün genişlemesi, millileştirmeler ve planlar

Bütün alanlarda devletin görevleri genişlemiştir.

Gerçekten, Kurtuluş'u izleyen yıllarda, bunalım yıllarının müdahaleciliğini kat kat aşan antiliberal bir iktisadî mevzuat yürürlüğe sokuldu. Öyle tayın kısıtlaması, yiyecek maddeleri dağıtımı, fiyatların saptanması ve denetimi, dış ticaretin gözetlenmesi ya da ücretlerin düzenlenmesi gibi kıtlık zamanlarına özgü geçici güdümlülük önlemleri değildi söz konusu olan; yeni bir içerik taşıyan ve kesin önlemlerdi alınan. Öte yandan, kalkınmanın gerektirdiği –görülmemiş kapsamda– kaynakları sağlayabilecek olanlar da, sadece hükümetlerdi artık.

Böylece, kamu mülkiyetinin yeni biçimleri ortaya çıkar ve Batı'lı ülkelerde bir k a r m a e k o n o m i sistemi yaratırlar; içindeki kurumlar da, özel mülkiyetin dışında önemli bir iktisadî etkinlik alanını çekip çevirirler. Ve söz konusu karma ekonomi alanının en geniş olduğu ülke de İtalya'dır. Hemen bütün ülkelerde, bu alana giren kurumların özel bir statüsü vardır: Bir mali özerklikten yararlandıkları gibi, özel girişimlere özgü bir bütçeye sahiptirler ve –kuramda da kalsa– hükümetin müdahalesinden azadedirler.

Başka önemli bir konu da şudur: Bunalım ve işsizliği yenmede kapitalist ekonominin yetersizliği nasıl biliniyorsa, savaş sonrası kalkınma ve barış ekonomisine dönüşüm de özel girişime terk edilemezdi; bu konu, en azından kilit ekonomilerde, devletçe planlanmalı ve yönlendirilmeliydi.

Bir başka gerekçe daha vardı: Savaş içinde işgalcilerle işbirliği yapmış olanların fabrikaları, zaferin ertesinde, oralarda çalışan işçilerin katılımıyla devlet mülkiyetine dönüştürüldü. Öte

yandan, işgal sırasında Almanlar büyük ortaklıkların *(konzern)* çoğunu denetliyorlardı, Kurtuluş'tan sonra bunlar da devlet mülkiyetine geçirildiler. Böylece, millileştirilmiş önemli bir sektör oluşmuş oldu.

Son olarak, geçmişte olduğundan daha etkili bir işletmeyi sağlama zorunluydu. İngiltere'de özel mülkiyete tabi kimi kömür işletmeleriyle, Fransa'da büyük bankaların millileştirilmelerinin altında yatan buydu.

Şunu da eklemeli: Özel kişilerin elindeki bir tekelin kötüye kullanıldığında tehlikeli siyasal sonuçları olabileceği görüşü egemendi. İngiltere'de ve özellikle de Fransa'da, mali kapitalizm, sol hükümetlerin sosyal reform girişimlerini başarısızlığa uğratmışlardı; İngiltere'de demiryollarını, Fransa'da sigortaları ve büyük bankaları, her iki ülkede (gaz, elektrik gibi) kamu hizmetlerini millileştirmeye götüren, işte bu canlı anılara dayanan tekellere düşmanlık olmuştur.

Öte yandan, tam bir sosyalizasyon girişimi olmadı; mahkûmiyet halleri dışında, el konulan işletmelere tazminat ödendi. Böylece, kilit sanayilerin millileştirilmeleri, yalnız halk demokrasilerinde değil, yığınla öteki ülkelerde de gerçekleşti: 1945'ten 1950'ye kadar Fransa'da, Norveç'te, Büyük Britanya'da, Avusturya'da böyle oldu.

Ayrıca, bütün ülkelerde, devlet, vergi indirimleriyle, fabrikalara yer göstererek, kredi kolaylıkları sağlayarak, ya da tersine sınırlamalara giderek, ekonomiye müdahale eder. Nükleer enerjiye ilişkin araştırmalar ve siklotronların kurulması büyük paraları gerektirdiğinden, İngiltere'de, Fransa'da, Almanya'da devlet hizmetleri arasına alınmıştır. Öte yandan, devletin müdahalesi, yalnız özel planların yapılmasında değil, bütün bir ulusal ekonomiye ilişkin genel planların yapılmasında da kendini gösteriyor. Ve, liberal ekonomiye en bağlı olanlarda bile, yönetenleri zorlayan zorunluluklar, ekonominin yönetimini elde tutma oluyor; her biri de, geleneklerine ve özel eğilimine göre, az çok hızlı biçimde, müdahale yoluna gelip giriyor: Çünkü çabaları birleştirmek ve savurganlıktan uzak durmak gerekmektedir; tersi olursa, kalkınmayı bireysel girişimlere terk etme tehlikesi doğar, onların ise kaygıları ulusal olmaktan çok kişisel kazançtır.

Savaşın ertesinden başlayarak, Batı Avrupa ülkelerinde

planlar yapılır: Bunlar, kısmi planlamalardan genel planlamalara, kısa vadeli planlamalardan uzun vadeli planlamalara doğru gelişir. Amaç ve yöntemleri birbirinden farklılıklar gösterse de, özel kesimle devlet arasında uyum sağlamak isteyen, her şeye kapitalist rejimin çerçevesi içinde bakan, emredici olmayıp "gösterici" nitelikte önlemlerdir hepsi de. Hepsinde de söz konusu olan, "planlı düşünme"dir. Emredici olmadıkları için de, sosyalist ülkelerdeki planlama anlayışlarından ayrılırlar.

Gelişmeler, kamu görevlilerinin sayısını da artırır.

Sosyal alana devlet müdahalesi. Sosyal devlet

Birinci Dünya Savaşı'ndan çok önce devletin sosyal alana müdahalesi yolunda gelişmeler, 1918'den sonra, özellikle de 1929 büyük bunalımının arkasından artarak sürer. İkinci Dünya Savaşı sonrası, bu konuda tam bir dönüm noktasıdır; Birleşik Devletler'de bile, *New Deal*'e karşı tepki bu gelişmeyi engelleyememiştir.

Hükümetler, doğrudan ya da dolaylı olarak, ama hemen hemen sürekli biçimde, işçi-işveren ilişkilerine müdahale edip asgarî ücretin ve çalışma koşullarının saptanmasında rol oynarlar. Ama bununla da yetinmezler: Çalışmayanlara da el uzatmak gerekir; gençlerin eğitimi geliştirilmeli, yaşlananlara da emekli aylığı bağlanmalıdır ve bu iki kesim ulusal gelirin gitgide artan bir bölümünü alır götürür. Savaş sonrasının asıl büyük yeniliği ise, şudur: Bütün çalışan sınıfların kafasını işgal eden güvenlik ve istikrar kaygısıdır, bunun için de sosyal güvenlik sistemleri kurulur.

Nedenler çeşitlidir.

Önce, 1929 büyük bunalımının ve süreğen işsizliğin anısı vardır; hem sosyal nedenlerle hem de ekonominin istikrarı ve sağlam bir bütçe politikası adına tam istihdam sağlanmalıdır; ayrıca, çaresiz sınıflar daha iyi yaşam ve güvenlik koşullarına kavuşturulmalıdır. Kimi zaman da, sosyal yükümlülükleri eşitleştirerek gelirlerin dağılışını değiştirme yolunda bir politika işin içine girer: Böylesi bir sosyal güvenlik anlayışı ise, belli tehlikelere karşı toplumun kimi insanlarına güvence sağlayan geleneksel sigorta anlayışını çok aşar. Ayrıca, iş sözleşmesiyle de ye-

tinmez, bütün bir ulusal dayanışma ilkesine dayar güvenliği: Ulusal camia, herkesin huzur ve refahını sağlamalıdır. Savaş süresince, sosyal güvensizliğin ve iktisadî istikrarsızlığın en çok acısını çeken Büyük Britanya'dır ki, daha 1942'den başlayarak Sir William Beveridge'in –adını verdiği– ünlü raporunda belirlenen ilkeleri kabul ediyordu; 1945'ten başlayarak da, Batı'lı ülkelerin çoğu, az çok ondan esinlenen sosyal güvenlik sistemleri kurarlar.

İngiliz sistemi, Sovyetler Birliği ile halk demokrasilerinde olduğu biçimiyle, bütün halka ve tüm tehlikelere kadar uzanan bir devletleştirilmiş sisteme sokulabilir. 1945'ten 1956'ya değin çıkarılan birçok kanun, tam ve pek tutarlı bir sistem oluşturur: Hafta başına belli bir yaşlılık yardımı yapılır; bütün tıbbi giderler –hepsi ya da bir bölümü ödenir; mali kaynaklar ise, vergi yoluyla sağlanır. Sistem, hastanelerin millileştirilmesini ve tıp mesleğini kökünden değiştirmeyi beraberinde getirir; hekim, kamu görevlisini hatırlatan bir statüye sahiptir. Doğaldır ki, sistemin pahası da pek yüksektir; 1967-1968'de kabul edilen kemer sıkma politikası, alabildiğine kısıtlamalara gitmiştir.

İsveç'teki sistemin daha da yetkin olduğunu söyleyelim.

Öteki ülkelerde, Birleşik Devletler'de olduğu gibi, zorunlu sigorta, sadece kimi bireyler ve kimi tehlikeler (işsizlik, yaşlılık) için kabul edilmiştir ve finansman da işçilerle patronların katkısıyla sağlanır.

Aynı güvenlik kaygıları, bir başka çetin sorunun, konut sorunu nun çözümünde, devletlerin çoğunu konuya özel olarak eğilmeye götürmüştür. Örneğin İngiltere'de, Almanya'da olduğu gibi, devlet, inşaatı daha da yüreklendirmek amacıyla, yerel otoritelere maddi bakımdan –çeşitli biçimlerde– el uzatır.

Eğitim

Son olarak, eğitim alanında, özel girişime en yatkın ülkelerde bile, "kitle uygarlığı"nın niteliklerinden biri olan her dereceden eğitime doğru akın karşısında bir şeyler yapmak gereği duyuldu. Eski anlayış, eğitimi, yönetici sınıflardan gelen bir avuç seçkin insanın ayrıcalığı olarak görüyor ve burs yöntemiyle de kapıları başka sınıfların çocukları için alabildiğine daraltıyordu; öyle olunca da, halkın geri kalanına sadece

ilk eğitim kalıyordu, ama o da yetmiyordu. Bu yüzdendir ki, Birleşmiş Milletler, eğitimin bir hak olduğu ilkesi ile, yüksek eğitime girişi, herkese, "yeteneklerine göre tam bir eşitlik içinde" tanıdı.

Yaşın sınırladığı z o r u n l u e ğ i t i m pek büyük bir önem taşıyor. Öte yandan, okumuş kuşakları modern teknik ve bilimlerle donatmak gerekiyor; gitgide daha çok araştırmacı, hekim, mühendis, teknisyen ve profesör yetiştirmek kaçınılmaz haldedir.

Bu yeni eğilime, Büyük Britanya'da tam bir devrim damgası vurulmuştur: Orada 1944 tarihli Butler Kanunu, öğretim yaşını, 1947'den başlayarak 15'e, 16'ya çıkarır ve yüksek eğitime girişte de kolaylıklar sağlar; yüksek eğitimi devam etmeyecek olan gençler ise, 18 yaşına değin –haftada bir ya da iki gün– özel yetkinleşme dersleri göreceklerdir.

Öte yandan, e ğ i t i m i n i ç e r i ğ i nde de bir değişiklik olur: Latince ve Yunanca üstüne kurulu klasik dersler, daha verimli konular, matematik, fizik, kimya, teknik dersler karşısında geri plana çekilirler.

Okur-yazar olmayanların oranı Ortadoğu'da yüzde 80 dolayında, Latin Amerika'da yüzde 50 ile 75 ve Kara Afrika'da ise yüzde 90 ile 95 arasındadır. Buna karşı mücadele, bütün ülkelerde hummalı bir etkinlik halindedir; mümkün olduğu kadar fazla çocuğu ilk okuldan geçirmek gerekirken, yetişkinleri de çeşitli temel eğitim sistemlerine tabi tutmak gerekiyor. Sonra, eğitim öylesine örgütlenmelidir ki, herkese yeteneklerini en iyi geliştirmenin araçlarını verebilsin: Yeni pedagojik yöntemler, çocuk üstüne psikolojik çalışmalarla da zenginleşmiş olarak, çocuklarda girişim, gözlem ve düşünme yeteneklerini geliştirmeye çabalıyor; bunu da, daha doğrudan, daha somut, daha bireyselleşmiş bir eğitim aracılığıyla yapıyor ve genel kültüre bir mesleki formasyonu da ekliyor. Fransa, *Langevin-Wallon Komisyonu*'nun çalışmaları sayesinde, 1944'ten başlayarak bu anlamda bir eğitimin temellerini atar; orada işlerin –buna karşın– ağır aksak gidişi siyasal nedenlere bağlanmalıdır.

Fikrin ve haberin yayılması

Devletin ya da özel çıkarların ellerindeki eğitim, kimi zaman belli amaçlar güdüp yan tutan ve çocuklarla gençlere bir ulusal, siyasal ya da dinsel çizgiyi dayatırken, düşüncenin yayılmasındaki yeni araçlar, pek büyük sermayelerin işin içine girdiği d e v b i r s a n a y i olup çıkmıştır. Böylece, basını, radyosu, televizyonu ile haberleşme ve bilgilendirme, sonra onların basımı, yayımı ve satımı, bütün sanayiler gibi, eğitim ve kültürün yayılmasında benzeri olmayan bir araç olacak yerde, kazanç ve tek elde toplanma yasalarına tabidirler. İngiliz basınına Cecil King ile Roy Thomson egemense, Alman basınına da Springer egemendir. "Bir büyük gazeteyi çıkarmak için gerekli modern donanıma kavuşma olanağı sağlayan sermayenin önemi, kimi insanların ayrıcalığını dile getirme yolu olmuştur... Partilerin ve bireylerin basını yerini kapitalizmin basınına bırakmıştır" (P. Lazareff). Böylece haberleşme ve bilgilendirme, yüzyılımızda, büyük çıkarların ya da en zengin ülkelerin yönetimlerinin elinde bir t e k e l haline gelmiştir.

Nasıl?

Hiçbir gazete, günümüz dünyasında haberlerin araştırılma ve devşirilmesinin gerektirdiği giderleri tek başına yüklenemeyeceğinden, basının yayınladığı haberlerin 3/4'ü haber ajanslarınca sağlanmaktadır. Hatırı sayılır bir öneme sahip 75 ajansın içinde, sadece altısı dünya çapındadır ve uluslararası haberleri yeryüzüne yayarlar ki onlar da şunlardır: İngiliz *Reuter, Agence France Presse* (AFP), eski Sovyet ajansı *Tass;* ve üç Amerikan ajansı, bir 4.000 gazeteyi besleyen dünyanın en büyük ajansı *Associated Press* (AP), *United Press Association* (UP) ile, *International News Service.* Haberleri devşirmek ve hızla ulaştırmak için büyük paralara ihtiyaçları vardır onların. Nerelerden sağlarlar bunları? İngiliz Reuter bir uluslararası trösttür; France-Presse her yönden devlete bağlıdır, Tass ajansı da öyleydi; üç Amerikan ajansı ise özel girişimlerdir. Böylece, dünya nüfusunun yüzde 81,7'si, uluslararası haberleri yabancı ajanslardan öğrenmektedir; kendi ülkelerindeki haberleri dünyaya yayan da yine onlardır. Bunun elbette büyük sakıncaları var: Bu ajanslara sahip dört ülkedeki çıkar ve önyargılar haberlere ve onların verilişine -ya da verilmeyişine- de yansımaktadır. Ulusal ajanslara gelin-

ce, hiçbirinin bağımsız bir bütçeye sahip olabilmek için yeterli kaynaklar yoktur ellerinde.

Tek elde toplanışı gitgide artan basına gelince, ülkeler arasında eşitsizlik bu bakımdan da büyüktür: Gazete kâğıdı üretimi gibi, mekanik malzeme üretimi de, yeryüzünde pek belli büyük sanayi ülkelerinin tekelindedir.

Çağdaş dünyada, haber aracı olarak radyo ve televizyon basını tamamlar, çoğu kez de onun yerine geçer. Özellikle televizyondaki gelişme, yaygınlık ve propaganda gücü göz alıcıdır. Ne var ki, basın gibi, radyo ve televizyon programlarının niteliği, çoğunluğa feda edilmiştir. Hemen her ülkede, halk katında en çok tutulan programlar, çoğu kez en bayağı programlardır. Sinemada olduğu gibi radyo ve televizyonda da, ahlak bozucu yayınların, programlarda şiddete yer vermenin, özellikle gençlerde suç eğilimlerine –kaygılandırıcı biçimde– yol açtığı, üzerinde pek durulan konulardan biridir.

Geçmişe dönüş, tutuculuğun ağır basması

Faşizmle beraber, dayanışma için kuşkulu görülen partiler ve tutucu çıkarlar 1945'te bir yana fırlatılıp atılmışken, kıtlık azalır ve Sovyetler Birliği'nden korku da artarken, egemen durumlarına yeniden gelmeyi başarırlar. Fransa'da, İtalya'da, Kurtuluş sırasında, komünist ve sosyalist partilerle kimi yeni partileri bir araya getiren koalisyon hükümetleri kurulmuştu. Ne var ki, 1945'in sonundan başlayarak, sağ partilerin daha tutucu unsurlarla cilveleştiği görülür. 1947'de ise, bütün Batı dünyasında bir dönemece gelinir: Belçika'da, Fransa'da, İtalya'da, komünistler hükümetten atılır, sol güçler bölünür, sosyalistler –İtalya'da Nenni'nin Sosyalist Partisi'nin çoğunluğu bir yana– sosyalist düzenin kuruluşundan vazgeçerler; tam istihdam ve sosyal güvenlikten ibaret reformist bir politikaya dayanıp kapitalist rejime gitgide uyum sağlamakla yetinirler ve ılımlı Katoliklerin yönlendirdiği politikayla uzlaşırlar. Haçlı seferi daha çok ete kemiğe büründüğü, Sovyetler Birliği'ne düşman öğelerden yararlanma zorunluluğu anlaşıldığı ölçüde, iktidara ve idarenin en önemli noktalarına, en tutucu partiler, hatta Nazilerle işbirliği yapmış olanlar gelir; Batı Almanya'da, eski Nazilerin bile idarede yer aldığı görülür. İtalya'da, Japonya'da görülen de budur.

Soğuk savaş sertleştikçe, bu eğilim de belirginleşir.

Fransa'da, dümeni gitgide sağa kırmış koalisyonlar birbirini izler; De Gaulle'cüler muhalefetten hükümete geçerken sosyalistler de yönetimi terk ederler. 1945 ve 1946'da gerçekleştirilen millileştirmeler iptal edilir.

Çoğu Batı ülkesinde t u t u c u l u k başını alır gider.

Fransa'da IV. Cumhuriyet'in düşüşüne yol açan askerî müdahalenin sonucu, bir tür "monarşi"nin kurulması olur; plebisiter nitelik ağır basar ve yürütme organı pek büyük yetkilerle donanır. Bir yandan, dış politikanın yürütülmesi, askerî ve ekonomik işler gibi sadece yürütmenin başına ayrılmış bir alan vardır; öte yandan, parlamentonun etkinliği sınırlandırılarak tam bir figüran rolüne indirgenir durumu. Bunun bir sonucu da şu olur ki, parlamentonun denetleme yetkisi neredeyse silinir. Bunlar olurken, yeni rejim, ticaret ortaklıklarında, kazançlar üzerindeki vergileri alabildiğine indirerek büyük çıkarlara uygun bir vergi politikası uygularken çok sayıda ücretlinin vergisini de artırır.

Almanya'da, 1947'den sonra, sanayide kartelleşmeye karşı hareket durdurulurken, Nazilerden arındırma da ağırdan alınır; ve böylece yığınla savaş suçlusu cezalandırılmadan kalırlar.

İngiltere'de, Muhafazakârlar iktidara döner dönmez, çelikte ve taşıt araçlarında millileştirme iptal edilir. İşçi Partisi bir on yıl iktidardan uzakta kaldıktan sonra, 1964'te –üç koltuk fazlasıyla– kıl payı bir zafer kazanıp küçük Liberal Parti'nin bağımlısı olur; 1966 seçimlerinde, 110 koltuk fazlasıyla çoğunluğu ele geçirirse de, büyük bir mali bunalımla başbaşa kalır ve ister istemez ücretlileri çarpan sert önlemlere gider, onlar da programını gerçekleştirmeyi engellerler.

İtalya'da, uzun süren bir bunalımın arkasından, 1960'ta kurulan "merkez sol" hükümetin karşılaştığı güçlükler de buna benzer.

Bunlar olurken, kamu idaresinden komünist öğeler ya da "kripto komünist" diye nitelenen sol kişiler temizlenir; Anayasalar ile 1949 tarihli *İnsan Hakları Evrensel Bildirisi*, hiçbir ayrım gözetmeden her görüşe eşitlik tanıdığı halde umursanmaz bu ilke. Bunun yanı sıra, 1948'de Fransa'da, 1949'da da İtalya'da sendikal güçler bölünür ve işlere dur diyebilecek güçlerden biri böylece zayıflamış olur. İçinde komünistlerin ağır bastığı İtalyan ve Fransız sendikacılığının heybetli merkezleri bir ya-

na, Batı sendikal hareketi, genel olarak "bütünleşmiş bir sendikalizm" olup çıkmıştır ve hedefi de, kapitalist rejimin çerçevesi içinde sözleşme yoluyla maddi yararlar elde etmedir. Bu sendikacılık, sınıf mücadelesine sırt çevirip sınıflarla işbirliği ne doğru reformist eğilimleri gitgide artan sosyalist partilere bağlanır. İsveç'le Avusturya'da sosyalist partilerin, Almanya'da sosyal demokrasinin durumu budur. Öte yandan, sömürgeciliğin tasfiyesi ile doğrudan ilişkili ülkelerde, sosyalist partiler, vaktiyle sömürgeciliğe karşı çıkarken, bağımsızlık hareketlerinin bastırılmasında muhafazakârlardan pek farklı düşünmezler artık. Bütün öteki örnekler bir yana, Süveyş'e karşı Fransız-İngiliz seferi unutulmamalı!

Almanya'nın ve Japonya'nın evrimi

Almanya ile Japonya, savaşta Müttefikler'in işgaline uğramıştı, savaş ertesinde de onların yönetimine tabi oldular bir süre. Yenenlerin mantığına göre, her iki ülke, "Nazilikten arınmak" ve demokratikleşmek için zorunlu ve uzun bir vesayet altında tutulmalıydı. Ne var ki, Nazi partisinin 7 milyonluk üyesini aileleriyle beraber, her türlü etkinliğin uzağında tutmak imkânsızdı; kaldı ki, işgal otoritelerinin elinde yeterli insan gücü yoktu böylesi bir uğraş için kullanmada. Böylece, bütün "teknisyenler"den yararlanmak zorunda kaldılar, onların ise çoğu Nazi idi ya da sempatizanı idiler. Öte yandan, Soğuk Savaş ve Kore Savaşı patlak verince, "Nazilikten arındırma" terk edildi; eski Naziler, "komünizmle sosyalizmin ilkeleriyle savaşma"da, paha biçilmez birer bağlaşık olup çıkarlar.

Almanya'da görülen, her alanda, eski ve geleneksel güçlerin restorasyonu dur: Eğitim, her derecede en tutucu unsurların ellerindedir; eski muhariplerin dernekleri, yıkılmış rejimin onurunu savunmak üzere kolları sıvazlarlar. Edebiyatta başarı kazananlar, savaş ve savaş sonrasının felaket ve sefaletlerini anlatanların dışında, Guderian'ın *Anılar*'ı, Ernst von Salomon'un *Sorular*'ı gibi, milliyetçi geleneklerin saygınlığında, "onur" ve "kahramanlık"tan yararlanan eserlerdir. Edebiyat gibi büyük basın da, kimi **zaman göçüp gitmiş rejimi hatırlayıp iç geçirir; Nazi düşmanı, –özellikle Yahudi– sürgünlere ve 20 Temmuz 1944'te Hitler'e karşı su-**

ikastte bulunmuş "caniler"e ateş püskürür. Öte yandan, Neo Nazi Partisi'nin seçim başarıları, bu ruhsal durumun kaygılandırıcı belirtileridirler.

Japonya'nın izlediği çizgi de aynıdır.

> 1945'ten 1947'ye kadar, önce bir demokratikleşme dönemi yaşanır: Bir "Haklar Bildirisi", din ve basın özgürlüğünü, ırk ve kadın-erkek eşitliğini ilan eder; gerici öğeler idareden, örgütlerden, basından temizlenir; partiler, özellikle sol partiler yeniden ortaya çıkarlar; Komünist Parti, ilk kez yasallık kazanır. Onlara ek olarak, 1946'da yeni bir Anayasa, imparatorun yetkilerini sınırlar ve simgeleştirirken, iktidarı iki meclisli bir parlamentoya bırakır: Temsilciler Meclisi, Danışmanlar Meclisi'nin üstündedir. Parlamentonun seçtiği bir Başbakan hükümeti kurar ve kabinenin yetkileri bellidir. Yargı bağımsızlığı sağlanmış ve temel hak ve özgürlükler güvenceye bağlanmıştır. Bunların yanı sıra, bir dizi yeni kanun çıkarılır: Bireylerin eşitliği ve bireysel özgürlük üstüne kurulu Medeni Yasa, eski aile sistemine son vererek toplumda devrim yapar, mirası kadın-erkek arasında eşit bölüştürüp boşanmayı kurumlaştırır. Eğitimde reform da, demokratikleşmenin esas parçalarından biridir. Emek korunur ve sendikal özgürlükleri kabul edilir; tarımda reform, demokratikleşmeyi tamamlar.
>
> Ne var ki, bu politika, 1948'de, Almanya'daki aynı nedenlerle tersine çevrilir. Sol'a ve emekçi sınıfına karşı önlemler alınır. İktidardan hiçbir zaman uzaklaştırılmamış olan sağ partiler, nüfuzları asla silinmemiş sosyal otoriteler, iktisadî ve siyasal güçlerini yeniden derleyip toparlarlar. Japonya'nın olağanüstü bir iktisadî kalkınmayı gerçekleştirdiğini söylerken, bunları da belirtmeli; tröstlerin el altında tuttukları, kanırta kanırta çalıştırılan ama hak ettiğini de alamayan yedek sanayi ordusunu, 10 milyonluk işçi kitlesini de unutmamalı...

Liberal rejimin bunalımı

Bütün bu söylediklerimizden çıkan sonuç şudur: İktisadî alanda olduğu gibi siyasal alanda da, Direnişçiler h a y a l k ı r ı k l ı ğ ı na uğramışlardır. Ünlü bir siyaset bilimcisinin, Mirkin-Guetzeviç'in söylediği budur: "Halklar, yıldızsız uzun geceler bekliyor, umut ediyorlardı. Bütün Direnişçiler –Fransız ya da Belçikalı, Yunanlı ya da Yugoslav, İtalyan ya da Polonyalı olsun –hepsi, Kurtuluş– Devrim'i bekliyorlardı; o, yalnız

hainleri silip süpürmekle kalmayacak, yeni bir demokrasi de kuracaktı".

Ne var ki, bu "yeni demokrasi" Batı Avrupa'da kurulamadı: Batı'nın hiçbir ülkesinde, devletin genel ve yeni bir dökümü yapılmadı; böylece, parlamenter rejimin –1939'dan önce başlamış olan– bunalımı daha da derinleşti. Yasama ve yürütme güçleri arasındaki eski bölünme baştan aşağıya çığrından çıktı. 1946'ya kadar Türkiye'de olduğu gibi tek parti varsa, iktidar her yönden partiyi yönetenlerin ellerindedir; Anglosaksonlarda olduğu gibi iki parti varsa, seçimden zaferle çıkan parti hükümeti kurar ve şefi de aynı zamanda çoğunluğun başıdır, yürütme ile yasama sıkı sıkıya birbirine bağlanmıştır ve mecliste kabineyi devirmek neredeyse imkânsızdır. Örneğin, İngiltere'de olan budur. Her iki halde de, tam bir parti diktatoryası söz konusudur. Çok partililik yürürlükteyse, tutarsız ve değişken koalisyonlar oluşur, hükümet zayıftır ve hareketsizliğe mahkûmdur, çünkü her girişimin koalisyonu çatlatma tehlikesi vardır. Seçim sistemindeki reformların amacı ise, temsili gerçekliğe yakışır biçimde sağlamak değil, azınlıkları parlamentodan atmak ve çoğunluğa "daha çok temsil gücü" sağlamaktır. Örneğin 1949 Alman Seçim Kanunu'nun amacı budur.

Öte yandan, bütün liberal ülkelerde, 1914'te başlamış olan şu evrim hızlanmıştır: Parlamentonun yürütme üstündeki denetimi gitgide azalır ve idareyi ve hükümet dışı teknik örgütleri dolduran uzmanların etkisi durmadan artar. Bunun da başta gelen nedeni şudur: Hükümetlerin çözmesi gereken sorunlar, özellikle mali, iktisadî ve askerî sorunlar, gün geçtikçe teknik bir nitelik kazanmaktadırlar; bunlar, kimi zaman siyasal kadroların anlayamayacağı matematik bir dildedir. Bu uzman kadrolara "teknokratlar" adı verilmektedir.

Sayıları öyle fazla da değildir bu teknokratların. Ancak etkileri, demokratik olarak seçilmiş organların rolünün ne denli azaldığını ortaya koyar. Çoğu kez yüksek ve orta burjuva kökenli insanlardır bunlar; aile olarak sanayicilerle serbest meslekler, yüksek görevlilerden gelir büyük bölümü. Ünlü sosyolog Georges Gurvitch'in deyimiyle, "yeni bir iktisadî, idari ve askerî feodalite" oluşturmaktadırlar. Wright'ın daha önce Birleşik Devletler için belirttiği bu "seçkin iktidar" *(power elite)*, sorumsuz ve kadiri mutlak bir durumdadır ve uygulamada, siyasal şefleri bütün kumanda mevkilerinden çekip alır ve "devleti ba-

tırıp boğmakla" tehdit ederler. Ünlü siyaset bilimcisi Georges Burdeau'nun deyimiyle, "pederşahilikle devlet bürokrasinin bu iç içe geçişi"nden, yeni bir "aydın despotluğu" doğmaktadır; etkili, ama seçim mekanizmasından çıkıp gelmediği için de sorumsuzdur.

Parlamenter denetimin sürekli gerilemesi.
İktidarın kişiselleşmesi

Seçimden gelen parlamento üyeleri, yetkilerinden gitgide artan bir bölümünü, yürütme gücüne ve idareye devreder durumdadırlar; "çerçeve kanunlar"ı ya da kanun gücünde kararnameleri oylayarak yaparlar bunu. Ayrıntılı düzenleme idarenin uzmanlarına bırakılmıştır. "Büyük Britanya, idarenin üstü örtülü bir diktatörlüğüdür" demek abartmalı ise, şunu söylemek de bir gerçeği yansıtır: Bütün Batı Avrupa ülkelerinde, idarenin nüfuzu, seçilmiş organların nüfuzu ile rekabet halindedir ve çoğu kez onu yansızlaştırmaktadır.

Öte yandan, Kamusal hizmetler geliştiği ölçüde, bürokrasinin eylemlerini denetlemek de hayalî oluyor; idaredeki sapmaları sergilemek için milletvekillerinin başvurdukları "soru" sorma ya da öteki parlamenter araçlar etkisiz kalıyor. Öyle olunca da, yüksek idare, bütün devlet çarkının –neredeyse– mutlak egemenidir ve buradan kalkarak, seçilmişlerin olduğu kadar bakanların iradesine de karşı çıkabilmektedir. Kanun tasarılarının çoğu, bakanlık dairelerinin ya da "servisler"in kaleminden çıkmaktadır; ve parlamentolar, bu önerilerin gözden geçirildiği yerlerdir artık. Meclis tartışmaları bile, önerilenler üzerinde bir formalite olup çıkmıştır; gerçeğe varmada hiç de birer etkili araç değildir onlar.

Gerçekten, meclislerde değil partilerin kendi içlerinde temel kararlar alınır olmuştur. Oysa, partilerin genel gelişmesi onların esnekliğinin gitgide azalması yönündedir. Günbegün artan merkezîleşme, partililerin partiyi yönetenler üzerindeki etkisini azaltır; yönetenlerin seçim ya da atanmalarında da bu görülmektedir. Parti üyeleri, çepeçevre kuşatılmışlardır ve sıkı bir disiplin altındadırlar. Parlamenterlerin kendileri bile, boyun eğer durumdadırlar ve partiyi yönetenlerin dediklerini oylayan bir makine olup çıkmışlardır.

Son olarak, bir "görünmez hükümet" niteliğindeki Ameri-

kan *lobby*lerine bakıp "b a s k ı g r u p l a r ı" sarmıştır ortalığı. Basının neredeyse bütünü ellerinde olduğu için, kamuoyunu biçimlendiren onlardır; şantaj ve tehditten doğruca eyleme kadar yığınla yolla, parlamento çevreleriyle hükümetleri yönlendirenler de yine onlardır. Bunun sonucu olarak, baskı grupları, kamu iktidarları ile seçilmişlerin bağımsızlığı üzerinde ağırlıklarını koyarken, parlamenter kurumların işleyişini de baştan aşağıya saptırabilmektedirler.

Böylece, sorunları hızla çözme zorunluluğunun ürünü olan yeni koşullara uymayan parlamento, iktidarın tek kaynağı olmaktan çıkmıştır artık. İktidar, bir grup insanın ya da kimi zaman tek bir kişinin elinde toplaşmıştır. "İ k t i d a r ı n k i ş i s e l l e ş m e s i" denen olay budur. XIX. yüzyılın –o saygın– "Güçler Ayrılığı" ilkesi gitgide itibardan düşmekte ve parlamentonun yürütme gücünü denetleme yetkisi alabildiğine azalmaktadır. Radyo, sinema, televizyon gibi teknik buluşlar da, parlamentodaki bu gerileme anına denk düşmüşlerdir: Bu araçlar, yöneticileri –adları ve çehreleriyle– halk kitlelerinin önüne çıkarırken, onlardan bir mitos da yaratıyorlar; tanışma, hayranlığa yol açıyor, kimi insanları "kurtarıcı", "yeri doldurulamaz kişi" haline getiriyor. İkinci Dünya Savaşı'ndan önceki diktatörlüklerin alabildiğine geliştirdiği bu iktidarın kişiselleşmesi olayının tehlikesi şurada ki, "kişilere tapınma"dan yakasını kurtarabilmesi her zaman kolay olmuyor; çünkü, büyük adamlara tapma yolunda, halk kitlelerindeki –o esrarlı!– duyguyu gıdıklayıp durmaktadır.

BÖLÜM IV

İKİNCİ SAVAŞ SONRASINDA FİKİR, SANAT VE DİNSEL YAŞAM

1945'teki zaferin hemen arkasından uluslararası yeni bir gerilim başlar; bu bakımdan, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra görülen fikri ve sanatsal alandaki gevşeyip yumuşama onda görülmez. Ne iyimserlik, ne de geleceğe yönelik bir düş vardır ortada. Savaş biter bitmez de çözülecek başka sorunlar sökün eder, her şeyden önce de barış sağlanmalıdır. J.-P. Sartre şöyle diyecektir: "... Savaşın sonu, sadece bu savaşın sonudur. Geleceği kazanmış değiliz: Savaşların sona erdiğine hiç de inanmıyoruz... Ancak, bu bahse tutuşmak gerekir. Savaş, sona ererken insanı da çırılçıplak, düşsüz bırakmış, kendi güçlerine terk etmiştir onu ve insan da sonunda şunu anlamıştır: Yalnız kendi gücüne güvenebilir artık!"

Bir şey daha olmuştur: İnsan, aklını tartıp ağırlığını öğrenmiştir, ondan neyi bekleyebileceğini ve umut edemeyeceğini bilir şimdi. Böylece mutlak, yetkin, ideal, bütün bu kavramlar anlamdan yoksundurlar ve onların yerine, "görece" kavramı geçmiştir; öte yandan, kapalı ve ilk bakışta kesin görünen her sistemi güvensizlik ve kuşku çevrelemiştir.

FİKİR, SANAT VE EDEBİYAT

Savaş sonrasının hemen arkasından başlayan döneme, Jean-Paul Sartre (1905-1980) egemendir.

Jean-Paul Sartre

Alman filozofu Heidegger'in bezgin mirasçısı olan bu filozof, felsefesini, esas olarak *Varlık ve Hiçlik* (1943) adlı eserinde sergiler.

Nedir anlattığı orada?

Şu: İnsan, özgürlüğe mahkûmdur ve tek başınadır. Bir insanın yaşamı, kişinin ona verdiği anlama bağlıdır; ve olaylara ger-

çeklik ve anlam veren de, yine insan, o "bilinci geçici ve pusulasız insan"dır. Böyle bakıldığında, bilimsel bilgi ile nesnellik değerini yitirmekte ve varlıksal bir değere sahip olmaktadır.

Ancak, bir başka şey daha var Sartre'ın düşüncesinde: Tarih genel ve nesnel anlamdan yoksundur; ve bu tarihi, gerek geçmişin ve gerek kendi yaşadığının tarihini tanımlamak da insana aittir.

Aslında, *Varlık ve Hiçlik*'te ortaya konan, felsefi yöntem olarak, diyalektiğin göz alıcı bir biçimde kullanılışıdır: İnsan yalnızdır ve hiçbir zaman yalnız değildir; insan özgürdür, ancak bir "duruma bağlı" ("en situation") olarak özgürdür. Marksist düşüncelerden soyutlanarak yapılmış bu insan ve onun eylemiyle ilgili görüş savaş sonrasının damgasını taşır: İçinde ne olursa olsun hiçbir aşkın *(transandantal)* ya da dinsel öğe yoktur; ne var ki, saçma ve anlamsız karşısında duyulan bunalımın bir umutsuzluğa dönüşüp soysuzlaşmasına da izin verilmez, tersine bunalım, eylem konusunda açık ve seçik bir seçime, kendi yazgısını ve içine atıldığı durumu ele almaya götürür insanı.

Sartre, öte yandan, 60'lı yılların başlarında yayımladığı *Diyalektik Aklın Eleştirisi*'nde, varoluşçulukla –"çağımızın aşılmaz felsefi ufku" dediği– Marksizmi karşılaştıracak ve şunu söylemek dürüstlüğünü gösterecektir: "Tarihte Descartes ile Locke'un dönemi olmuştur; Kant'ın ve Hegel'in dönemi olmuştur. Son olarak, içinde yaşadığımız Marx'ın dönemi gelmiştir. Bu üç felsefenin üçü de, sırasıyla, bütün bir düşünceyi besleyen tarla ve bütün bir kültürün ufku oluyor. Daha önce söyledim, şimdi de tekrarlıyorum: İnsanlık tarihinin tek geçerli yorumu diyalektik maddeciliktir; ve çünkü, gerçekliğin kendisi Marksisttir ve Marksizm, hiç olmazsa zamanımız için aşılmaz durumdadır".

Yaşamının son yıllarında ise, üstünde hep durduğu bir soruna yeniden dönecektir: Kendi özgürlüğüm kadar başkasının özgürlüğünü de hangi koşullarda isteyebilirim?

Daha başka gelişmeler de vardır.

Aklın göreciliği ve diyalektik bilim kavramı

İnsan bilimleri, yüzyılın **başlarındaki bunalımın arkasından, doğa bilimlerinden farklı bilimler olarak kurulmayı başarır; hepsi, özellikle de içlerinde en çok gelişmiş olan sosyoloji,**

şimdi insan aklı da içinde olmak üzere, tam bir görecilliği *(relativizm)* öğretmektedir bize.

Bu görecilik, yüzyılın başlarındaki bütün bir fikir hareketinin ürünüdür ve aklın gerçeğe varmadaki yetersizliğini işlemiş durmuştur bu hareket. 20'li yıllarda, Heidegger, bilimin verdiği bilgiler karşısında tam bir küçümseme içindeydi ve "Hiçbir bilimin kesinliği metafiziğin ciddiliğiyle boy ölçüşemez" diyordu. 30'lu yıllarda, fenomenoloji, bilginin özünde yetersiz olduğunu bile bile, insanın tek başına bilgisi olmayı ister. İşin içine psikanalizin sonuçları da girecektir: Psikanaliz, bilinç altının derinliklerinden yola çıkar, görünüşte en akılsal fikirlerin nesnellikten nasıl yoksun olduğunu serer gözler önüne; Freud, onların kaynağını cinsel güdüde bulurken, Adler bir güç iradesinde, Jung da kollektif bilinçaltının simgesel, evrensel ve değişmez ilk örneklerinde arar.

Sosyoloji, bu bilinçaltı kavramını alıp bilgi sosyolojisinde bir dizi araştırmaya yol açar; açıklanmış düşüncelerin altındaki gizli anlamları sergilemeye çalışır. Karl Marx, düşünce deyince, onun, insanın bağı olduğu sosyal sınıfın bir yansıması olduğunu görmüştü; artık şu anlaşılır ki, fikirler, saf aklın sıradan ürünleri değildir: Bir duygudan, belli bir duruma tepkiden doğan bu düşünceler çıktıkları kaynağın göreceliğini taşırlar. Psikanaliz, fikirlerin bilinçaltı kaynaklarının araştırılması olarak –geniş anlamda– alındığında, şunu koymuş olur ortaya: Fikirler de, ötekiler gibi bir davranış, bir tutumdur sadece.

Öte yandan felsefedeki değişikliğin en görünür olduğu alan, ahlak *(etik)* alanıdır: Etik de göreceleştiğinden, tutarlı, akılsal ve öğretilmeye layık bir sistem olarak alınamaz. Albert Camus, *Sisiphos Mitosu*'nda belli bir etik önerdiğinde, hayatı yaşanmaya layık kılma zorunluluğu ile içiçe alır onu. Sartre da, *İnsan Üstüne İnceleme*'sini geciktirip dururken, durmuş oturmuş bir ahlak önermedeki güçsüzlüğünü belirtmiş olur.

Gelişmesi gözalıcı olan bir başka araştırma alanı, bilimler tarihidir: Bu alanda da, doğru kavramı yerine "tahmini bilgi" (Bachelard) kavramı yeğlenir. Bilimin ilerlemesi, yanlışları ve gerilemeleri olmayan düz çizgili bir ilerleme değildir ve bilimsel bilginin de psikanalizini yapmak gerekir; gerçek şudur ki, yarı mitos yığınla imge, yığınla ilkörnek *(archétype)* bilinçleri hükmü altına alır ve bilimsel usavurma-

lara gizlice gelip girer. İşte, bu ilk örnekleri aydınlığa çıkarmak içindir ki, Gaston Bachelard, dört öğenin, su, hava, toprak ve ateşin psikanalizine girişir.

Öte yandan, çağdaş bilim, yüzyılın başındaki kuramsal bunalımı aşar: Çekirdek fiziğinin, atom bombası, hidrojen bombası gibi dehşet verici uygulamalarıyla ortaya çıkışı; kimyanın, cisimlerin özelliklerinin –o eski– amprik tanımlamasına değil, bu nitelikleri belirleyen atomik yapısının bilgisi üzerine kurulması, akla kaybettiği güveni sağlar. Belirlenimciliğin *(determinizm)* bunalımı da sona ermektedir. Atom biliminde ilk adımlar (1938'de atom çekirdeğinin parçalaması), bilimin gücüyle ilgili önemli olgulardır. Belirlenimcilik ya da belirlenemezcilik üstüne tartışmalar bir kararlılık kazanır: Fransız J.-P. Vigier ile Amerikalı Davit Bohm'ün son araştırmaları, belirlenemezlik tezinin, hiç de zorunlu olmayan bir postulatı işin içine sokmanın bir sonucu olduğunu ortaya koyar; onlara göre, ortaya çıkan, olguların nesnel belirlenemezliği değil o olgularla ilgili bizim b u g ü n k ü b i l g i m i z i n s ı n ı r l ı l ı ğ ı dır. Böylece, Heisenberg'in "kesinsizlik bağıntısı" pratikte geçerliliğini sürdürse de, kuramda kendisine ayrılan anlamı sürdürmez. Aslında, daha önce Einstein da, belirlenmezciliği *(indeterminizm)* asla kabul etmemişti.

Bunlar olurken, eski bilim felsefesi, o da aşılmıştır: Tamamıyla seyirci bir felsefe tutumundan doğan bu eski anlayış, durağan bir akılcılığa gelip varmıştı; orada, nesneler basit ve değişmez bir haldeydiler ve bilgi de ebedi olarak görülen kategorilerin mahkûmudur. 1930'dan sonra, bilim ve teknikteki baş döndürücü ilerlemeler, bilimsel çalışmanın alabildiğine güçlüğü, aklın etkinliğini bir başka görünüş altında incelemeye götürür. Mantıkçı Cavaillès, bilimin nesnesinden bağımsız olamayacağını, tek başına (en soi) aklilik diye birşeyin söz konusu edilemeyeceğini, bir bilimin akliliği bir bütün olarak yapısındadır, dedikten sonra şuraya varır: Aklın göreciliği onu akıldışılıktan kurtarır, çünkü görecilik aklın yapısal bir zayıflığının eseri değildir; tersine, onun d i y a l e k t i k d o ğ a s ı nın sonucudur ve akıl, ancak gerçek nesneye egemen olma çabasıyla vardır.

Gaston Bachelard'ın bilimler felsefesi de, işte bu diyalektik görüşte yerini bulur ve bilimler tarihine bütün anlamını verir: "Akıl, dünyayı düşünürken biçimlenir ve bilimsel düşüncelerin gelişmesi dolayısıyladır ki, düşüncenin belli bir nesneye uygu-

lanmasının koşullarını, gelecekte kaçınılması gerekli yanlışları, güncel bilimsel kavramların oluşumunu farkederiz", Böylece Bachelard, bilgiden, aklın, yani bilimin bütün geçmişine sahip olmasının yanı sıra, tekniğin bugünkü durumunu bilmesini ister. Baştan aşağıya yeni bir tavırdır bu: "Bilimsel çaba, nesnenin sıradan bir temaşası olamaz; o, madde ile göğüs göğse bir mücadeledir ve söz konusu maddenin bilgisi o madde üzerindeki iktidardan ayrılamaz". Bilimin diyalektik kavramı böyle böyle ortaya çıkar. Çağdaş felsefede temel olan da, işte bu diyalektik kavramıdır.

Bilimi ve toplumda bireyin yaşamını diyalektik olarak düşünmenin kapısını açan da şu: Maddi özneyle nesnenin dayanışması; zamanda ve mekânda bireyle toplumun dayanışması!

Sosyoloji ve psikoloji

Çalışmaların hacmini göstermek için Amerikan sosyoloji okulunun yayınlarına bakmak yeter. Bu çalışmalarda önde gelen, R. Benedict, M. Mead ve R. Linton'un yazdıklarıdır: Evrimci anlayışa karşı çıkarken, Pitirim A. Sorokin'in "kültürel çoğulculuk"unu onaylarlar; Sorokin'e göre de, toplumlar gelişirler, ama bu gelişme, daha iyiyi oluşturacak bir ilerleme anlamında değil, "ritmik ve devresel dalgalar" yoluyla olur. Ne var ki, bu temsilcilerin bazıları, toplumlara sıradan mekanik nesneler olarak bakar; her türlü felsefi düşünceyi dışlayarak, "sözde deneme"lerle, matematik formüllerle gerçekliğin bir fotoğrafını çekerler; ve sonuçta da, boş ve temelsiz metinler çıkar ortaya.

Daha baştan beri etnolojiye sıkı sıkıya bağlı olan Fransız sosyolojisi ise, Marcel Mauss ile çömezi Claude Lévi-Strausse'un etkisi altında "yapısal" araştırmalarla gelişir; onlara göre, her öğe bir bütün içinde anlam kazanır ve başka öğelerle zorunlu ve değişken ilişkilere sahiptir. Etnolog ve filozof olan Levi-Strauss'un etkisi özellikle derindir: Onun *Yapısal Antropoloji, Hüzünlü Tropikalar, Yaban Düşüncesi, Günümüzde Totemizm* adlı eserleri, görüş ve yöntemleriyle büyük bir yaygınlık kazanır. Gerçekten yapısal antropoloji, insan bilimlerine yeni ufuklar açıp bir yöntem sağlar onlara ve bir Sartre'ın Marksist türdeki diyalektik çözümlemesine de zıttır bu yön-

tem; ve Lévi-Strauss, "çağımızın en Tanrısız" felsefesini yaratmaktadır.

Genel olarak söylemek gerekirse, çağdaş sosyoloji t a m b i r g ö r e c e l i k anlayışıyla doludur: Ona göre, toplumlar arasında mertebe yoktur, Beyaz'ın ve onun uygarlığının da önceliği ve üstünlüğü yoktur; her toplum, kendine özgü bir çizgide gelişir, Batılı toplum, bilim ve tekniğe önem veriyorsa, bir başkası din ve hısımlığa öncelik tanır. Böylece, değerlerin mertebelenmesi ve tarihsel ilerleme düşünceleri bir yana atılmıştır. Bunun gibi, "ilkel toplum" terimi de bilim dilinde kaybolur. Olan bitenin bir önemli sonucu vardır: İ n s a n k a v r a m ı genişlik kazanır; alabildiğine insansal yabancı değerlerin Batı'nınkilere üstünlüğünü kabul eden yeni bir hümanizma doğar. Batı uygarlığının bütün dünyaya yayılmaya yüz tuttuğu ve neredeyse binlerce yıldan beri donmuş bir halde yaşayan toplumları altüst ettiği bir anda ilginç ve önemli bir olaydır bu.

Psikolojiye gelince, Freud'ün hep etkisinde kaldı; ancak Freud'ü de, yüzyılın ikinci yarısında Lacan, Michel Foucault ve Marksist Louis Althusser yorumladılar. Özellikle de p r a t i k a l a n d a büyük gelişme gösterdi psikoloji. Amerikan psikiatrisi, çeşitli zihni karışıklıklara uyarlanmak üzere yöntemlerini çeşitlendirdi, test ve sorularını çoğaltıp inceltti. Öte yandan, laboratuar psikolojisi, özellikle 1930'lardan başlayarak psiko-tekniğe ve mesleki yöneltme sorunlarına yöneldi.

Önce Roosevelt yönetimi *New Deal* sıralarında bundan pek yararlandı, daha sonra büyük işletmeler konuya el attılar: Üretim araçlarının aklileştirilmesinde, daha doğrusu insanın insan ve makinece sömürülmesinin düzenlenmesinde, deneyimler işe yaradı; şunun farkına varıldı ki, verimliliğin artırılması, aynı zamanda psikolojik ve manevi etkenlerle ilişkilidir ve böylece, yalnız emeğin maddi koşullarını değil, mesleki yaşamın içinde geliştiği atmosferi de iyileştirmek gerekir. 1927'de Şikago dolayında bir fabrikadaki denemelerden doğan, "insan ilişkileri" ile ilgili sosyometrik öğretinin esası budur. Her şey seferber edilerek, işçinin yalnız psikolojisi değil, kişiliği ve kimliği de tanınır. İşletme, bütün öğeleri birbirine bağlı bir sosyal sistemdir denir; emekçi de, her türlü cemaatçı araçlara başvurup fabrikayla bütünleştirilmelidir; işyerindeki kıdemliliğe de önem verilince, işçi, değerinin tanındığı ve kimliğine saygı duyulduğu izlenimine sahip olacaktır.

Bütün bunların, aslında, işçiyi bağımlılık içinde tutup hak arayıcı hareketleri imkânsız kılma gibi bir amaç taşıdığını da belirtmeli.

Sanatsal yaratışın yeni nitelikleri.
Plastik sanatlar

Sanat alanında, güçler arasında yeni bir işbölümü ortaya çıkar. Paris Okulu, varlığını sürdürmektedir; ancak yenilenme, Birinci Dünya Savaşı ertesindeki gibi olmaz. Paris, genç sanatçıların tek çekim merkezi değildir artık. Başka alanlarda olduğu gibi bu alanda da, Birleşik Devletler'in yeni gücü kendisini göstermektedir. Amerikan yurttaşlarına olduğu gibi yabancılara da dağıtılan burslar, çoğu kez sonuç alan bir rekabettir Paris'le. New York'taki Modern Sanat Müzesi, büyük sergilerin başını çekmede Paris'teki müzeyle tartışmaktadır. Amerika, yabancı sanatçı ve yazarlara konukseverlik gösterirken, kendi kimliğini belirtmekte de kıskançtır; artık yeterince beslenen bir iç pazarın yanı sıra, bir ulusal öğünce de yer vardır ve Amerikan zenginleriyle müzeler, çağdaş Amerikan eserlerine özel bir ilgi göstererek bu öğüncü paylaşırlar.

Öte yandan, fikir ve sanat yaşamı da ufkunu alabildiğine genişletir. İskandinav ülkeleri, Uzakdoğu, Güney Amerika, kültürel etkinliklerden paylarını alırlar; yalnız geleneksel Batı'nın sanat ve edebiyatına ilgi duymakla kalmazlar, kendi katkılarını da getirip katarlar ona. Buna karşı Fransa ile Birleşik Devletler de, Uzakdoğu'dan, kendilerini yenilemek ya da araştırma alanlarını genişletmek amacıyla, seve seve teknik ve kurallar alırlar. Böylece, dünya çapında bir sanat dili yaratılır yavaş yavaş.

Yazar gibi sanatçı da, yeni bir uygarlığa girmekte olduğunun bilinci içindedir; o yeni dünyada ise insan, yalnız kendisinden bekleyebilir bekleyeceğini. Besteci, ressam ve heykelci, hâlâ yüzyılın başında gerçekleşmiş devrimle yaşasa da, aranış sürmektedir. Her sanat biçimi kendi dilini aramakta ve her türlü edebi kaygının uzağındadır. Dışavurumculuk *(ekspresyonizm)* genel bir tasfiye konusudur ve soyut sanat açılıp serpilmektedir. Sanatçı, başkalarının icat ettiği kalıplara gelip girmekte bir neden görmez; başkalarının arasında o da vardır. Bunun

gibi, Stravinsky ve Valéry'nin 20'li yıllarda öğütledikleri, o "saf" ve ruhsuz güzellik de söz konusu değildir; güzellik, insana, içine çektiği hava kadar zorunlu bir "ortam" olmalıdır.

Geleneksel estetiğin zıddıdır bu!

Dahası var: Aynı zamanda sanatsal aranış da alabildiğine genişlemiştir ve gelişme hızı, çağdaş sanayinin durmadan sunduğu yeni malzeme ile artmıştır. Bu katkı, özellikle heykelde gözle görülür: Orada plastik madde, demirle, taş ve çimento ile yarışmaktadır. Müzikte de öyledir: Elektronik, kayıttan çalgılara varıncaya kadar orkestral olanakları gelip yenilemiştir.

Plastik sanatlarda, sanatçılar, özel bir tekniğin içine pek seyrek hapsolunurlar: Ressam, Arp ya da Pevsner gibi heykelci olabilir; Picasso gibi seramiğe el atabilir; Léger gibi vitrayla, Lurçat gibi duvar süslemeciği ile uğraşabilir... Bunun gibi, mimar ressam olabilir (Le Corbusier), heykelci olabilir (Macar E. Béothy, İspanyol Eduardo Chillida). Sanatçının kendini verdiği alanların çeşitliliği, yalnız sorunların içiçe oluşunu, sanatçıları canlandıran araştırma ruhunu göstermekle kalmaz, onların eserleriyle, insanın mekânı ve konutuyla nasıl bütünleştiklerini de gösterir; ve dekoratif ayrıntı, tuval, mimari çizgi, hepsi aynı yaratılışın çerçevesi içinde birbirine yanıt vermekte ve birbirini tamamlamaktadır.

Alabildiğine bir zenginliğe tanıktır plastik sanatlar.

Soyut resme egemen olanlar İngiliz Ben Nicholson ile Macar Victor Vasarely Paris'te yaşarlar. 1954'te, ilk soyut heykel salonu açılır: Yine çeşitli milliyetlerden sanatçılar vardır; Arp'ın, Béothy'nin, André Block'un yanı sıra, bir Amerikalı Calder, bir Danimarkalı Robert Jacobsen, bir İspanyol Chillida... Soyut resmin (Kandinsky'den başlayarak Larionov, Delaunay ve Mondrian) kadar soyut heykelin de (Brancusi ile Gonzales) klasikleri şimdiden ortadadır. Bir genç kuşak, gerçeküstücülüğe çevirir yüzünü; Hartung ve başkaları gibi, Çin ve Japon yazısından esinlenenler görülür.

Bütün bu eğilimler, gerçekçi bir tepki ye de yol açar: Bazaine, *Bugünün Resmi Üstüne Notlar*'da, her resmin, nesneyi kopya etmediğine göre bir soyut olduğu noktasından hareketle, sanatçının kendini mutlaka nonfigüratif'le sınırlamasının

bir nedeni olmadığını söyler ve ekler: Sanatçı temalarını nerede bulursa oradan alabilir. Son olarak da, 1960'a doğru, figüratif sanatın yeni bir biçimi, "pop'art" doğar...

Müzik ve savaş sonrası sinema

Schönberg'in buluşu olan dizisel teknik, 1945'ten sonradır ki genç besteciler arasında yayılmaya başlar. Tona bağlı olmayışa bir yapı sağlar bu ve artık tona bağlı olmayan aranışların temeli on iki sesli dizi olacak, genç besteciler içinde en cesur olanları, Paris Konservatuvarı'nda özellikle, Messien'in, sonra da Leibowitz'in öğrencilerini kendine çekecektir. Pierre Schaeffer ile Stockhausen "somut müziği" geliştirirler ve bu müzik, filmlerde ve televizyon piyeslerinde fon müziği olarak rol oynar. Ancak, dizisel müziğin asıl başı, parlak bir okulun da şefi, Luigi Dallapiccola'dır; *il prigioniero* adlı operasında (1950) on iki sesliğe sıkı sıkıya bağlı kalsa da geleneksel zevke de ödünlerde bulunur. Ne var ki, Fransız Pierre Boulez'nin, Belçikalı Henri Pousser'in, Alman Stockhausen ile İngiliz W. Walton'un "soyut müzik"i, plastik soyutlamanın kazandığı başarıyı tadamamıştır. Teknik güçlükler kadar duyarlılık eksikliği de, orkestraları bu tür bir müziğin icrasından genellikle uzak tutmaktadır.

Savaş sonrasında cazın dilindeki yenileşmeleri de belirtmeli.

Sinemaya gelince... Hiçbir sanat dalı onunki kadar teknik ilerlemelerden yararlanmış ve kitle uygarlığına katılmış değildir. Seyirciye daha yetkin bir görünüm sağlayan yığınla buluşu hatırlatmalı. Ama sinemada asıl önemli olay, ulusal okulların ortaya çıkışı dır ve özellikle ulusal bilincin uyandığı ve bağımsızlığını, giderek kendini dile getirme olanağını kazanan ülkelerde olur bu. 1945'ten başlayarak, İtalyan sineması kendini kanıtlar ve "yeni gerçekçilik"i bütün dünyaya kabul ettirir. Bu arada Polonya, Çekoslovakya, Macaristan, Romanya ve Bulgaristan ulusal filmler çevirir ve gitgide genişleyen bir seyirci kitlesinin önüne çıkarırlar.

1950'den sonra da, Asya ve Latin Amerika sinemaları doğar. En çarpıcı gelişmeler de, Kinoshita'nın Kurosawa'nın öncülüğünde Japon sinemasında görülür (*Rashomon* gibi sözde tarihsel filmlerin yanı sıra, *Hiroşima Çocukları, Tarlalarda Bir Çiçek Gibi, Kuşlar Bilselerdi...* İlk akla gelen filmlerdir).

Onu Hint, Çin, Türk ve başka ülkelerin sinemaları izler. Latin Amerika'da en önde gelen de Meksika sinemasıdır; onu Arjantin ve Brezilya sinemaları özgün eserler yaratarak izlemektedir.

Elindeki dev maddi olanaklara karşın Holivut sinemasında bir gerileme görülür. Bu gerileme, sanatsal düzeydeki düşüşle daha da vahimleşir ve başta gelen nedeni de "komünist avı" dolayısıyla kimi dev yönetmen ya da artistlerin Amerika'dan sürülüp çıkarılmaları ya da suskunluğa itilmeleridir: Bunun en ünlü örneği Charles Chaplin'dir ki, *Geceyarısı Işıkları*'nı (1952) Avrupa'da çevirir. Holivut'un 1908'den beri elinde tuttuğu üretimde birinci sıra, Japonya, Hint, Çin sinemalarına doğru kayar; onları İtalyan ve Fransız sinemaları izler. Avrupa'da İtalyan sineması, Roberto Rossellini, Vittorio de Sica, Luchino Visconti, Federico Fellini, Michel-Angelo Antonioni gibi yönetmenlerin katkısıyla, savaş sonrasının büyük fatihidir.

> Fransız sinemasına gelince... İşgal altında, zor koşullarda yüksek düzeyde bir üretimi başarır *(Akşam Ziyaretçileri, Ebedi Dönüş, Karga...)*; arkasından da, yine önde gelen ürünler sayesinde *(Sükût Altındır, Gecenin Kapıları, Bedendeki İfrit, Mücevherler Rıhtımı, Adalet Yerini Buldu...)*, Amerikan salgınına göğüs germeyi başarır: Bütün bu filmler ölüm cezası, çocuk suçluluğu, günlük yaşamın dramları gibi sosyal sorunları işlerler.

Son yılların, İspanyol Bardem *(Hoş Geldin Bay Marshall, Bir Bisiklet Yarışçısının Ölümü)*, Polonyalı Vajda *(Kanal, Küller ve Elmaslar)*, Rus Bondarçuk *(Leylekler Geçerken)* gibi önde gelen yönetmenlerinin yanı sıra, İsveçli İngmar Bergman –Fellini *(Yaşama Sevinci)* ile beraber– kuşkusuz en güçlü ve özgün kişiliğidir sinemanın ve günümüz dünyasındaki kaygıyı ve yaşamın "yazgı"sını büyük bir yetenekle işler *(Bir Yaz Gecesinin Gülümseyişleri, Yaşamın Eşiğinde, Yaban Çilekler* hatırlanmalı). Fransa'da 1958'de, içinde Roger Vadim, Jean-Luc Godard, Claude Chabrol, François Truffaut, Alain Resnais ve Marcel Camus'nun sivrildiği bir "Yeni Dalga" ortaya çıkar.

Her şeye karşın Avrupa'da ve Birleşik Devletler'de, sinemanın –çeşitli nedenlere bağlı– gerileyişini belirtmeli.

Yeni yazarlara gelince... Çoğu, içinde yaşadıkları topluma karşı çıkarlar: Saçma'nın romanları ve özellikle tiyatrosu ağır

basar; ya ayaklanma düşüncesidir dile getirilen ya da geleneksel değerler alaya alınır. Bütün bunlar, biçimi ve biçemi de etkiler.

Fransa'da roman

Fransa'da, 30'lu yılların Amerikan romanının etkisi pek büyüktür. Okurlar, yeni tekniklerin eşliğinde, yaşanan dünyaya uyarlanmış romanesk bir görüş bulurlar onda: Sosyal gerçekçiliğin içinde erimiş bir birey imgesi, maddi gelişmelerin hızlanan akışı içinde gergin bir yaşam... Bir tür yeni nesnellik de farkedilir: XIX. yüzyılın yapay nesnelliği değil, içinde her türlü yüce değerin, her türlü ortak başvuru merkezinin yok olup gittiği bir dünyadan doğan nesnellik...

Bu etki, 1945'ten başlayarak Sartre'ın eserinde pek açıktır.

> Yazar, *Özgürlüğün Yolları*'nda (1945), o güne değin bağlı olduğu bireysel bilinç görüşünü terk ederek, romanesk bir biçim altında, kendi çağdaş tarih anlayışını sergiler bize; sosyal gerçekliğe daha dikkatlidir artık. Ne var ki, radikal ve kesin bir çözüme inanmaz ve her insan eylemindeki göreciliğe parmak basar daha çok *(Kirli Eller,* 1948); bu arada, iktisadî ve sosyal belirleyicilerin ağırlığı altında –ciddi bir ilerleme kaydetmeksizin– sürüp giden tekrarların altını çizer *(Çark,* 1946). Camus ise, tersine, savaşın ertesinde, insanlara yeni bir etik vermeyi dener: Dünya ve insan yaşamı saçmadırlar kuşkusuz *(Yabancı, Sisiphos Mitosu,* 1942); ancak, dayanıksız yaşamı çekilir kılan dürüstlük ve uyanıklık gibi değerlere inanmak mümkündür *(Veba,* 1947). İnsan, yönlendiremediği ve asla yönlendiremeyeceği bir yazgının altında ezilmiş gibidir; öyle de olsa, o yazgıya –en azından– bir hayır deme, adaletsizliğe, yalana, metafizik gerekçesi kaybolsa da sürüp giden her türlü değere baş kaldırma olanağına sahiptir.

Ne var ki, savaş ertesi yazarlarının bize önerdikleri dünya görüşü pek az avutucu olsa da, güzeldir yine de; insanların temel değerler çevresinde birleşmelerini düşünmektedir hâlâ. Soğuk savaş, bu son düşü de yıkar; çünkü değerleri dile getiren kelimeler, kamplara göre anlam değiştirmektedir. Camus'nün, savaşın hemen ertesinde pek büyük olan etkisi hızla azalır. Yazar, dünyanın düzensizliğine karşı mücadeleden vazgeçmiştir artık ve masaj bütünüyle olumsuzlaşır: İnsanın elinde kala kala düze-

ni reddetmek ve başkaldırısını haykırmak kalmıştır sadece. Anouilh'un mesajı da öyledir: Amaçsız bir özgürlüğün arkasındayız *(Antigone)!*

Öte yandan, olayların etkisiyle, Sartre, savaşın hemen ertesinde yazdığı eserlerin biçemini terk etmiştir. Bir etik sistemi yaratmaktan ya da onu edebiyatta dile getirmekten daha ivedi olan bir başka şey vardır: *Savaşa* karşı çıkmak! Bu, onu ideolojik mücadelenin içine çeker yavaş yavaş ve o ölçüde edebi üretimi de azalır *(Şeytan ve İyi Tanrı)*, siyasal sorunlara yönelir yazar: İnsanı tek başına kalmışlıktan kurtarıp eyleme sokmaktır amacı!

Bununla beraber, psikolojik roman yazılmaz değildir; ancak çoğu kez eleştirici ya da yergicidir, etik değerleri horlar ya da onların hiç kimse için olmadığını gösterir daha çok (Marcel Aymé). Romancı sosyal gerçekliğe öylesine az ilgilidir ki, bütünüyle düşsel bir dünyanın içine gelip girmekte duraksamaz (Aymé, *Duvar-geçen;* Julien Gracq, *Syrtes Kıyıları...*). Aşk, bütün biçimleri, sapma ve aşırılıklarıyla anlatılır; ve kahraman, uydumculukla iyice alay etmek için, bile bile eşcinseldir. 20'li yıllarda André Gide'in itirafı skandal yaratmıştı, şimdi kimse umursamaz. Böylece, her iki savaş sonrası birbirinden pek farklıdır. Günün edebiyatı, sadece savaşın *çetin yıllarına* bir tepkiden değil, bütün i n s a n l ı k d u r u m u nu sorun haline getirmeden doğmuştur; sorun toplum da değildir, sorun insandır: Evrene niçin atıldığını bilmeyen insan! Böylece, saçma bir dünyadır bu ve hiçbir şey de değer olarak kendini dayatıyor değildir orada.

Bu noktada, yeni edebiyat kuşağının kendisinden öncekilerden farkı yoksa da, şu söylenebilir; "tarih"ten ve insanları paralayıp parçalayan gerçek uyuşmazlıklardan yüz çevirmiştir; "antiroman okulu" da, psikolojiye, iç yaşama ilgisizleşir ve şimdiki zamanda yaşamayı reddeder, "kişiliksizlik"e tapınır. Amacı, yansız bir dünya, tarihsel anlamdan yoksun ve insanın hemen hemen olmadığı bir dünya anlatmaktır. Aralarında pek farklar olsa da, yazarların ortak çizgileri bunlardır: Başı çeken Alain Robbe-Grillet'nin yanı sıra, Nathalie Sarraute'u, Marguerite Duras'ı, Michel Butor'u, Claude Ollier'yi zikretmeli... İonesco'nun, Samuel Beckett'in, Adamov'un tiyatrosunda görülen de yine bu entrika yokluğu, çıplak ve saf tiyatrodur.

Amerikan romanı

Birleşik Devletler'de de yazarın durumu 20'li yıllardakinden farklıdır: Daha geniş bir okur kitlesi kazanmasının yanı sıra, kendisini saran bir uydumcu atmosferin içinde erimiş dağılmıştır; başkaldırının eski öncüleri, Hemingway, Dos Passos ya da Steinbeck bile, kendilerine düzenli bir yaşam sunan toplumun içinde rahattırlar. Eserleri de bu yeni durumdan etkilenir elbette ve sürüye katılırlar. Ne var ki, genç yazarların dile getirdikleri bir başka dünya vardır. Onların içinde savaşı görmüş olanlar, onun derin etkisi altındadırlar: Adaletsizlik, kimi insanların yetersizliği, özverilerin yararsızlığı gibi anılar edinmişlerdir savaştan. Avrupa'ya gelince, örfler olsun fikirler olsun, daha özgür bir uygarlığı önlerine sererek, püritanizmlerini gidermiş, cinsel ve ırksal tabularından sıyrılma olanağını göstermiştir onlara. Ne var ki, büyülendikleri ölçüde tiksinirler de ondan ve reddederler. Çoğu bir hoşnutsuzluk içindedir: Aynı alkol ve intihar zevki, aynı başarısızlık felsefesi, yaşamını ele almada ve kendine bir etik ve amaç edinmede aynı güçsüzlük!

Bununla beraber, Kuzey'le Güney zıtlaşmayı sürdürürler; Kuzey sanayici ve kentlidir, Güney düşe yatkındır ve en bahtsız insanları ve bütün çirkinlikleri bir şiirin içinde yüzdürürler (Truman Capote, Tennessee Williams). Ne var ki Kuzey, 30'lu yılların romanını terk eder ve başkaldırı atmosferi sürse de siyasal bir dava gütmez artık, onun şimdiki gerçekliği, büyük kentlerin karanlık köşelerini anlatmakla yetinir: New York, Şikago gibi kentlerde ırksal azınlıklar, Polonyalılar (Nelson Algren), Yahudiler (Saul Bellow), Siyahlar (James Baldwin) vardır. Öte yandan, toplum dışına itilmişlerin romanında yeni bir uyanıştan söz edilmiştir: Olağanüstü serüvenlerin bolluğu, inançsız, yasasız ve santimantal kahramanlar, hapishaneler ve genelevler, o hep aranan boks; hiçbir moral kaygısı olmayan çatışma ve cinayet zevki. Tiyatroda, yazarlar dünyanın anlamdan yoksunluğunu duyulur hale getirmeye çalışırlar ve içlerinde en önde geleni de, Edward Albee'dir *(Virginia Woolf'tan kim korkar?)*

İtalyan romanı

Savaş sonrasında, İtalya'da, Mussolini'nin doğmasını engellediği ama aynı zamanda ondan esinlenen bir edebiyat palazlanır: Rejimin sert eleştirisi, ülkenin gerçekçi bir sergilenişi, özellikle de *Mezzogiorno* yer alır onda.

Bu edebiyat, Pietro Gobetti ile Antonio Gramsci'nin, biri ilerici bir politikanın ilk kuramcısı, ötekisi özgün bir Marksist kuramcı, ama her ikisi de faşizmin kurbanı olan bu iki yazarın arkasından, Croce'nin idealizminin diktatoryasına karşı harekete geçer: Croce, zıt uçları aşacak yerde birbirine karıştırıp uzlaştırmaya çalışmıştır ve tam bir ahlakdışı duruma varmıştır; çünkü, en belirgin kötülükleri ve acılarına, tarihin aklımızın alamayacağı amaçları adına gerekçe uydurmaktadır. Bu "olup bitti", bu "tarihsel yazgı" felsefesine karşı, çoğu İtalyan yazarı, Marksizmde, bir gerçekçilik dersi görürler. Söz konusu edebiyatın uyandırdığı ilginin bir nedeni de, s o s y a l s o r u n l a r a e ğ i l m e s i dir. Bütün bu yazarlar, faşizme karşı direnişin içinden gelmişlerdir; öyle olduğu için de sosyal gerçekliklerden, yoksulların sefaleti ve uğradıkları adaletsizliklerden esinlenirken, burjuvazinin bozulup çürümüşlüğünü ve sıradanlığını –alabildiğine sertlikle– dile getirirler. Büyük sinema sanatçıları ve yönetmenleriyle (Zavattini, Vittorio de Sica) sıkı ilişki içinde çalıştıklarından, kullandıkları teknikleri de sinemadan almışlardır: Yığınla sahne, anlık görüntüler aralarında tutarlılık düşünülmeden ard arda verilir, ama canlandırıcıdır bunlar. *Bisiklet Hırsızı*, *Milano'da Mucize* gibi büyük filmlerden süzülen bu y e n i g e r ç e k ç i l i k, aynı zamanda Carlo Levi'nin romanlarında *(İsa Eboli'de Tutuklandı)*, Elio Vittorini'nin romanlarındadır *(Sicilya'da Söyleşi*, 1938, *Simplon Fréjus'te Göz Kırpıyor*, 1950); bütün bu romanlar da, Sicilya köylüsünün korkunç sefaletini, işçi ailelerindeki açlığı anlatırlar. Eserlerinin büyük bölümünü İsviçre'de sürgünde yazacak olan İgnazio Silone'yi unutmamalı; onun gibi, Floransa'da bir sokağın bir gününü anlatan Vasco Pratolini'nin *Yoksul Aşıkların Öyküsü*'nü (1954), Silvio Micheli'nin *Katı Emek*'ini (1945), Carlo Coccioli'nin *Güç Umut*'unu (1947) da. Yine o romancılar arasında Carlo Cassola, Pier Paolo Passolini, Direniş hareketinde partizanların mücadelesini ve onlardan savaş sonrasına kalanları canlandırırlar. Öte yandan, Guglielmo Pet-

roni *(Yaşam Bir Hapisanedir)*, Cesare Pavese, Alberto Moravia gibi yazarlarla psikolojik roman tekrar görünürken, tiyatroda Ugo Betti ve Diego Fabbri sivrilirler.

İngiltere ve Anglosakson ülkelerde yenilenme denemeleri

Savaş sonrası, İngiltere'de, Fransa'da ve İtalya'daki kadar bereketli bir fikri yenileşmeye ve kaynaşmaya yol açmadı. 30'lu yıllarda İngiliz edebiyatı, "davaya bağlanmış" bir edebiyattı ve oldukça radikal bir liberal anlayış içinde, dönemin rahatsızlığını, kaygı ve güçsüzlüğünü dile getiriyordu. Dönemse, Nazizmin geldiği, İspanyol İç Savaşı'nın patlak verdiği, Habeşistan'a İtalya'nın saldırdığı, büyük iktisadî bunalımın ve işsizliğin dönemiydi. Yakın ve Uzakdoğu'da, Kuzey Afrika'da ve Avrupa'da savaşmış olan genç kuşak, tersine, güncel sorunlara sırtını çevirir. İki savaş arasının parlak kuşağı ile karşılaştırıldığında, oldukça donuk görünür bu kuşak ve alabildiğine doğacı bir geleneğin (Graham Greene) içinde kalır. George Orwell ve Angus Wilson'la, roman Victoria çağı romanının klasik geleneğine bağlılığı sürdürür ve başka yerlerdeki biçim ve tema yeniliği çabalarını görmezden gelir. Tek istisnaları bunun, T.S. Eliott ve John Whiting gibi dramatik yazarlar ve özellikle de romancı Lawrence Durrell'dir *(Justine, Balthazar, Mountolive, Cléa)*. İçten içe kaynaşıp duran bir toplumun tablosunu çizen usta anlatımıyla, İngiliz romancılarının ilk sırasında o yer alır.

Bununla beraber, Anglosakson ülkelerde p e k k a r ı ş ı k b i r y a z a r l a r k u ş a ğ ı ortaya çıkar: İngilizlerin *angry young men*'leri, San Fransisko'nun *beat generation*'ı ve daha da anarşik olan *hipi*'lerin ortak oldukları noktalar vardır: Kurulu düzene karşı başkaldırma, cinsel tabulara ve burjuvazinin ikiyüzlülüğüne karşı ayaklanma, sosyal ve ahlaki uydumculuğa karşı çıkıştır bu. Bilmedikleri ve bütünleşemeyecekleri bir topluma karşı tepkilerini değişik biçimlerde gösterirler: Pejmürde kılıklar, kabalık, bohem yaşamı, kadına karşı saygısızlık, biçimci ve yaşama uyarlığını yitirmiş bir üniversite kültürüne husumet, hatta bütün bir kültüre düşmanlık! Bu skandal arayan ters yönde hırçın züppeliğe, siyasal ya da sosyal her türlü kaygı ve uğraş karşısında tam bir kayıtsızlık gelip eklenir; bu insanlar,

"tutucuların yalanlarına ve sosyalistlerin yerine getirilmemiş vaatleri"ne karşıdırlar. Böylece, yönetici sınıflara karşı çıkışları bir sınıf bilincine dayanmadığı gibi, tutarlı bir dünya görüşüne bile dayanmaz; güçlüklerine aradıkları kişisel bir çözümdür, kimileri uyuşturucu kullanarak kendinden geçmede bulur bunu, kimileri Asyalı dinlere başvurur, son olarak kimileri de, *business civilization*'ın bulaşmadığı ülkelerdeki yaban yaşamına dönmeyi seçmiştir. Özellikle *beatnik*'lerin durumu budur. Bu "nedensiz ayaklanmacılar", çeşitli derecelerde, umutsuz bireycilerdir ya da "örgüt adamı" olmayı reddeden isyancılar; içlerinden kimileri gerçek bir yetenek sahibidir, *beatnik*'lerin başı Jack Kerouac (*Yol Üzerinde*, 1955) böyledir; ona başkaları da eklenebilir, bu arada dramatik yazarlardan Harold Pinter, John Osborn, kimi İrlandalı yazarlar, denemeci ve romancı Colin Wilson, John Braine...

Alman yazarları

Almanya'da, savaş ertesinde bir genç kuşak, sosyal sorunlar karşısında, kendisini pek erkenden bağımlı hisseder; romanları, savaş ve savaş sonrası tanıklıkları bir "yıkıntılar edebiyatı" oluşturur. Hermann Hesse dışında, eski kuşaktan kimi yazarlar da bu edebiyata katılırlar: Erich Maria Remarque *Umut Adası* ve *Saat Dokuz Buçukta Bilardo*'suyla, Ernst Erich Noth *Çıplak Geçmiş*'iyle, Heinrich Böll *Tren Zamanında Geldi*'siyle, Ernst Wiechert *Jeromine*'in *Çocukları*'yla, Ernst von Salomon *Sorular*'ıyla böyledirler; onlara Ernst Junger ile Franz Werfel'i de eklemeli. Avusturyalı Robert Musil, *Niteliksiz Adam*'ıyla (1952), Hermann Broch (*Uyurgezerler*) gibi, burjuva bencilliğiyle ikiyüzlülüğüne karşı çıkar.

Geçmişe karşı tepki, "47'ler Grubu" denen yazarların kaleminde dile gelir ki, ne siyasal, ne de edebi hiçbir çizgiye bağlı değildirler, ama her türlü dogmatizmi ve uydumculuğu, hatta "ebedi Almanya"nın geçmişini temsil eden hümanist Alman geleneğini bile reddederler; eserlerini serbestçe tartışmaya sunan toplantılarda, Gunther Grass'ın, Uwe Johnson, İngeborg Bachmann, Alfred Andersch, Heinrich Böll, Hans Magnus Erzensberger, Hans Werner Richter ve Martin Walser'in... bir araya geldikleri görülür: Hepsi de birbirinden farklıdır

bu yazarların, ama hepsi de Nazi geçmişinin ve konforu ve ahlaki düzeniyle şimdiki "iktisadî mucize"nin reddedilmesinde el ele vermişlerdir.

O yılların gerçeklerinden biri olan Alman Demokratik Cumhuriyeti'nde, edebiyat, daha da büyük bir açıklıkla "davaya bağlı"dır: Kültür Bakanı şair Johannes R. Becher ile öyledir; romancıları Arnold Zweig ve Anna Seghers, Ludwig Renn ve Bodo Uhse ile öyledir. Dönemin en büyük Alman yazarı Bertolt Brecht'e gelince... Eşi Helene Weigel'le *Berliner Ensemble*'ı yönetir ve kendi kuramı olan "epik tiyatro"yu uygulamaya çalışmaktadır. Eseri, baştan aşağıya, toplumun kötü örgütlenişine karşı bir eleştiridir; insanlara –özellikle de Almanlara– içinde kahramanın, ermişin olmadığı, yaşamın bu toplumu değiştirmek için bir mücadele olduğu görece değerlerden örülü bir evren önermektedir (*Cesaret Ana ve Çocukları, Sezuan'ın İyi Yürekli İnsanı, Kafkas Tebeşir Dairesi*, vb.).

Alman dilinin dünyaca ünlü yazarları arasında İsviçreli tiyatro yazarı Friedrich Dürrenmatt'ı da zikretmeli.

DİNSEL YAŞAM

Liberal demokrasi ülkelerinde dinsel yaşam da, bir k i t l e u y g a r l ı ğ ı na geçmenin; bir avuç yönetici sınıfın iktisadî ve siyasal yaşamı olduğu kadar ruhları ve zevkleri de yönlendirmeyi tekellerine aldıkları bir uygarlığa geçmenin rahatsızlığını dile getirir.

Tarikatlar bolluğu

Böylesi bir uygarlığın gelişi, halk sınıflarının kendi bağımlı durumlarını –tevekkülle– kabul etmeyi reddetmeleri, eşitsizliğe karşı her yoldan karşı çıkışla, içinde geçicilik duygusunun egemen olduğu korkunç bir iklim yaratırlar. Hint fakirlerinin, meczupların, iskambil falcılarının ve astrologların karınca gibi kaynamalarının yanı sıra, y ı ğ ı n l a d i n s e l t a r i k a t ın ortaya çıkmasının kaynağında bu yatar. Çoğu, Budist ve Hint kökenli mistik eğilimlere sahiptir bir bölümü bunların, bir bölümü de daha fazla Kuzey Amerika kaynaklıdır: Hıristiyanlığa az çok gevşek bağlarla bağlı bu sonuncular, pek bulanık ve dogma-

tik bir içerikle, üyeleri arasında kardeşlik ve cemaat duygularını, sanayi uygarlığının boğma tehlikesini yarattığı bu duyguları canlandırmaya çalışırlar. Bu tarikatların mistik eğilimde olanları, yeni uygarlıkta sınıflarını yitirmiş hisseden ve karşılığında bulanık spritüalist özlemlerle beslenen burjuva ve aristokratik çevrelerden yandaş bulurlar daha çok: Bu kimseler, böylece kurtuluşu yüzlerini başka uygarlıklara çevirerek bulurlar, çünkü kendilerine yer vermeyen bir düzende yaşanır bir geleceği umut etme olanağı da yoktur. Fikir yaşamı ağırlığını kaybedip yoksullaşır ve –Batılı– mantık sözde Doğulu bir mistik yararına değerden düşer. İkinci tür tarikatlar ise, yandaşlarını daha çok orta halli insanlar, küçük burjuvalar, ücretliler... arasından devşirir ve onlara, duygusal ihtiyaçlarına verebilecek insansal bir ortam sunarlar. Yehova şahitleri, böylesi tarikatlardan biridir.

Katolik Kilisesi

Katolik Kilisesi, Birinci Dünya Savaşı'nın ertesinden başlayarak, dünyada yeni güçler in ortaya çıkışıyla doğan sorunlara gitgide bilinçle eğilmiş, onlara her alanda kendini uydurmaya çalışmıştır. 1946'dan başlayarak, Papa'yı seçen heyet sadece İtalyan olmaktan çıkar ve Kilisenin Senatosu da, onun evrenselliğini yansıtır hale getirilir. Fikir alanında ise, kendisini tehdit eden iki tehlike, bilimcilik ile modernizm savuşturulmuş görünüyordu. Bu son konuda, 1942'de yayınlanan bir Papalık bildirisi, Katolik yorumcuları, çeşitli bilimlerdeki ilerlemelere uyup onları "sevinçle" uygulamaya çağırır. Öte yandan, ibadette yenileşmede sorunlar yaşanır. Çoğu metnin halk diline çevrilmesiyle, inananlar bütün dualara katılma fırsatını yakalamış olurlar. Daha 1940'tan önce Kutsal Kitap'ın çeşitli çevirileri ortadaydı. Kutsal metinlerin yorumlanmasında dogmatik değil, somut ve tarihsel koşullar gözönünde tutulur; "Hıristiyanlık sadece bir doktrin değil, aynı zamanda bir tarihtir" denir. Bunun gibi, varoluşçuluk da *(existentialisme)*, Hıristiyan düşüncesi üzerinde ağırlığını koyarak, dünyadaki somut insan ın kaygısını aşılar ilahiyata.

Öte yandan, Hıristiyanlar, artık Hıristiyanlıkta değil, dünyasal ve laik bir toplumda yaşadıklarını ve Kilise'nin de etkisini gitgide yitirdiğini farkederler. Başka

uluslardan kardinal seçme sorun olmaktan çıktığı gibi, yerli ruhban da gelişir ve yöntemler daha etkili olur. Bunun gibi, laiklerin varlığına bakıp bir "laikliğin teolojisi" ete kemiğe bürünmeye başlar; şunu göstermek söz konusudur: Dinsel yaşamla dünyasal yaşam arasında ses geçirmez duvarlar yoktur. Buradan kalkıp toplumu kendi anlayışı ve yapısı içinde Hıristiyanlaştırmak amacıyla, mesleki, sendikal, ve fikri yaşama el atılır. "Ne rahipler laiklerin hizmetindedir, ne de laikler rahiplerin hizmetinde. Hepsi beraberce Kilise'nin hizmetindedirler" denir. Daha ileriye gidilir: İkinci Dünya Savaşı'nın ertesinde, düpedüz s o l ' d a g r u p l a r çıkar ortaya; "İlerici Hıristiyanlar"dır bunlar ve Komünist Parti'yle kesin bir işbirliğinden yanadırlar.

Bununla beraber, Kilise yüzünü dünyaya çevirirse de, en azından resmî planda geriye adımlar da atar.

Sovyetler Birliği'nin kazandığı zaferler, Orta Avrupa'da nüfuzunun derinleşmesi, Soğuk Savaş, "Allahsız komünizm"e şiddetle hasım olan Papalığın yönünü iyice belirler ve Kilise'nin her alanda sertleşmesine yol açar. 1931 ve 1939'da sosyalizmin ve komünizmin mahkûm edilmesine, 1940'tan başlayarak başka önlemler eklenir: Komünist Parti yayınlarını okuma yasağından (1949), işçi rahipler deneyiminin yasaklanmasına (1959) kadar uzar işler; bir tarihte de, Teil ard de Chardin'in düşüncesine ağır bir eleştiri yöneltilir. Bu tepkiden en çok zarar gören de Fransa olur; çünkü, yöntem ve düşüncede yenileşme hareketinin en önünde koşan ülke orasıdır.

Dinsel canlılığın sönüşü

Bu arada, dinle ilgili istatistik çalışmaları, özellikle de Fransa'da yapılanlar, m o d e r n y a ş a m ı n y e n i k o ş u l l a r ı nın Kilise'yi ne denli sarstığını ortaya koymaktadır. Geçmişe oranla daha az da olsa, kimi aydınlar arasında bir dinsel uyanış görülse de, işçi kitlelerinde bir soğukluğun bulunduğu da açıktır ve olay, büyük sanayi kentleri kadar, işletmelerin daha da sanayileştiği büyük tarım bölgelerinde de gözle görülür derecededir. Olgu da, "teknik ilerleme temeli" üzerinde yükselen yeni uygarlığın ortaya çıkışına bağlıdır.

Gerçekten saptanan şudur: T e k n i k i l e r l e m e , bera-

berinde ister istemez materyalizmi de getiriyor. Yeni uygarlık, her ikisinin de taşıyıcısıdır. Yeni uygarlığın sosyal rejiminin, yani liberal kapitalizmin bir temel hastalığı vardır: Fabrika, çalışan işçilerin gelişmesi için değil, her şeyden önce sermayenin kazancı için kurulmuştur. Spritüalizme karşı baskının bir kaynağı bu. Sonra yeni uygarlık, pozitif bilimlere dayanan yeni bir kültürü de beraberinde getiriyor: Bu da, yeni bir insan tipinin doğmasına yol açıyor; o insanın –teknikle içiçe olan– hümanizmasının, özellikle ruhbanla alıp veremeyeceği bir şey yoktur, ama doğal olarak da pozitivisttir.

Bütün sorunlara sadece üretim açısından baktıran paranın egemenliği, gönencin ve belli bir ölçüde burjuvalaşmanın etkisi, bunun sonucu sosyal otoriteler karşısında bağımsız hale gelme, askerlik hizmeti dolayısıyla kentlerle kırsalın birbirine sızması, iletişimin artan kolaylıkları, yaz tatillerine çıkışlar, ülkeye dışardan göçenler, sinemanın etkisi, duyarlılığı bozan "aşk basını"... bütün bunlara, ruhban, Hıristiyanlıktan uzaklaştıran nedenler olarak karşı çıksa da, şu gerçekler de çarpıcıdır: İnananlar arasında, birbirinden pek farklı bölgelerde yapılmış anketlere göre, çoğu dinsel pratik, "hayatta pek etkili değil" diye, gitgide düşen bir grafik eğirisi ortaya koyuyor. Dinsel davranışlar, mesleklere göre de değişiklik gösteriyor. Karma evliliklerdeki artış da, Katolik Kilisesi'nin etkisini azaltıyor. Bütün bunların bir sonucu olarak, rahip ve rahibe bulma ve yetiştirme de, büyük güçlüklerle karşı karşıyadır.

Batı dünyasında dine karşı kayıtsızlığın ilerlemesi, artan dünya nüfusuyla Katoliklerin görece öneminin azalması, Papalığı, 1962'de İkinci Vatikan Konsili'ni düzenlemeye götürmüştür. Yeni Papa XXIII. Jean, Kilise'yi dünyaya açma, gençleştirme ve XIX. yüzyılla Sanayi Devrimi'nden doğmuş olan toplumla ahenkli hale getirmek için köklü reformlar önermiştir. Bu güncelleştirme *(aggiornamento)* çabasına, Kilise ile Katolik olmayan Hıristiyanlar, hatta inanmayanlar arasında diyalogu gerçekleştirme arzusu da gelip ekleniyor. Konsil, 1948 İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'ni de onaylar. Daha önceki Papa VI. Paul, *Mater et Magistra* bildirisiyle, bir sosyalizasyon politikasının gerekliği üzerinde ısrar etmişti. Kilise içinden değişik sesler, ülkesine göre, işçi sınıfıyla dayanışmayı isterken, köylülerin sefaletine son vermeyi, özellikle de bir toprak reformunu ister.

Protestanların çoğunlukta bulunduğu ülkelerde de dinsel duygularda aynı zayıflama görülür. Örneğin İngiltere'de, bu zayıflamanın nedenleri, anketlere göre, eğitimde laikleşme ve kiliselerin sosyal reformlara olan duyarsızlığıdır. Savaştan önce Hıristiyanlığı, bir doktrin olarak değil bir yaşam biçimi olarak görme eğilimi vardı; Katolik Kilise'de olduğu gibi, Protestan Kiliseler de, bu eğilime karşı çıkarlar. Böylece, örneğin Anglikan Kilise'de, Vahyin altını çizme, ona daha büyük bir otorite tanıma eğilimi belirgin durumdadır.

Bütün Hıristiyan kiliselerini birleştirme hareketi

Alabildiğine tarikat bolluğu ve çeşitliliği, Reform'dan doğmuş kiliseleri, bir uzun süreden beri, ulusal ve uluslararası planda birleşme çabası içine sokmuştur. 1922'de Canterbury Başpiskoposu, "bütün Hıristiyanlara çağrı" da bulunmuş ve 1925'te Stockholm'de evrensel çapta bir konsil toplanmıştı *(Life and work)*, ne var ki Katolikler yoktu içlerinde; 1927'de Lozan'da bir başka toplantı *(Faith and Order)* yapılır, 500 delege ile 90 kilise katılır. Ne var ki, 1928'de bir Papalık bildirisi *(Mortalium animos)*, bütün Hıristiyan kiliselerini birleştirme davranışını reddederek, "Roma Kilisesi'nin dışında kurtuluş yoktur" ilkesini sürdürür.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra hareketleniş tekrar başlar.

Dünya çapında bir Kiliseler Konseyi kurulsa da, muhalefetler yine de sürmektedir. Kiliseler arasında dogmatik hiçbir uzlaşma olmadığı gibi, "Katolik" eğilimli kiliselerle, Roma Kilisesi'ne olası bir dönüşten korkanlar arasındaki ayrılık devam eder. Bunun gibi, "sömürgelikten kurtulma" hareketi karşısında Hıristiyanların bölünmüşlüğü, İslam'ın ilerlemesi karşısında sürer: Vaktiyle bağımlı ülkeler, Batı'nın siyasal etkisiyle beraber, dinsel nüfuzunu da reddederler. Ne var ki, çok daha az inatçı olan Ortodoks Kilise ile, kendini tek gerçek kilise olarak gören Katolik Kilise arasında muhalefet, her türlü yaklaşmayı engeller haldedir. Roma Kilisesi'nin Doğululara verdiği kimi ödünler fazla bir yankı bırakmış değildir. Öyle de olsa, Papa VI. Paul'ün Doğu'ya yaptığı yolculuk ve Patrik Athenagoras ile karşılaşması bu atmosferi değiştirir.

Protestanlar karşısında ise, Roma, birleştirme hareketindeki durumunda bir değişiklik yapmış değildir. Bununla beraber, Protestanlara da kimi ödünler verilir ve bunlar gitgide artar da. Ama buna kar-

şı kimi konularda tutuculuk hayal kırıklıklarına da yol açmaktadır. Örneğin, Papalığın *Humanae vitae* bildirisi ile doğum denetimlerini mahkûm etmesi, müminler arasında olduğu gibi Kilise çevrelerinde de heyecana, ayrıca direnişe neden olur.

Vaktiyle papaların dediğim dedik oldukları bir dönemde oturdukları Canossa Şatosu'na, bir defasında Alman İmparatoru IV. Heinrich de gelmiş, Papayı inadından vazgeçirmek için şatonun kapısında kışta ve kıyamette beklemişti. Bu örnekten hareketle, bir din adamı, Roma Kilisesi'nin tutuculuğunu sürdürmesine bakıp şu anlamlı sözleri söylüyor ki, hatırda tutmaya değer: "Canossa Şatosu'nun çevresindeki karlar süpürüldü, dış kapıyı da çiçekler süslüyor, ama Canossa aynı Canossa!"...

V

KOMÜNİST DÜNYANIN DOĞUŞU

Birinci Dünya Savaşı'nın en önemli sonuçlarından biri, 1917'de Rusya'da sosyalist devrim idi. Ne var ki, kapitalizme ve onun ideolojisine bu zıt gelişim, İkinci Dünya Savaşı'na kadar, "tek bir ülkeyle", Sovyetler Birliği ile sınırlı kalır. Savaşın sona ermesiyle, söz konusu değişim başka ülkelere de sıçrar ve bir "komünist dünya" doğar.

Gerçekten 1945'te, Sovyetler Birliği, Avrasya'nın egemen gücüdür; çünkü, başlıca iki hasmı yenilmiş ve saf dışı edilmiştir: Doğu'da Japonya ve Batı'da ezilmiş ve parçalanmış Almanya'dır bunlar.

Savaş sona erdiğinde, ilerleyen ordular Orta Avrupa'nın bağrına sokulur, Bulgaristan'a, Romanya'ya, Yugoslavya'yla Avusturya'nın bir bölümüne, Macaristan'la Çekoslovakya'ya, Berlin'e ve Almanya'nın büyük bölümüne gelip yerleşirler. Böylece işgal edilen ülkelerde, Kurtuluş hükümetleri oluşur ve çabucak "halk demokrasileri"ne dönüşürler; söz konusu yönetimler ise, 1948'den sonra, gerek kendi aralarında gerekse Sovyetler Birliği ile sıkı bağlar kurarlar ve kurumları da yine Sovyetler Birliği'nin kurumlarını örnek alarak biçimlenir. Bunlar olurken, Doğu'da, Mao Zedong'un komünist orduları, 1949'da Çankayşek'in hükümetini kıtadan kovmayı başarırlar.

Çin, komünist olur.

Böylece, çatışmaların sona ermesinden sonra beş yıl geçmeden bir yekpare kıta bloku oluşmuştur: Bu blok, Elbe'den Büyük Okyanus'a kadar uzanmakta ve yaşam ilkeleri, iktisadî ve sosyal yapısı, Batı dünyası ile Amerikan dünyasındakilerden temelden farklı 900 milyon insanı içine almaktadır; ve, en azından 1956'ya kadar, dünyanın geri kalanındaki ticaret ve ideolojik akımların bütünüyle dışında yaşar hemen hemen ve onunla pek az temas halindedir.

Gün gelir, o blok da çalkantılar içine düşer.

Gerçekten, içinde temel etkinliklerin planlandığı –iktisadî, siyasal ve çokuluslu– uçsuz bucaksız bir alanın, dünya nüfusu-

nun üçte birini içine alan dev bir bütünlüğün doktrin bakımından birliği bozulur: 1960'tan beri, Sovyetler Birliği ile Çin'i gitgide birbirinin karşısına diken bir Büyük Uyuşmazlık ortaya çıkar ve bu birliğe son verir; Sovyetler Birliği ile halk demokrasilerinin sıkı ilişkileri de gevşemeye yüz tutmuştur; Çin'in komşularıyla, Birmanya, Kamboçya ve Hindistan'la sorunları vardır. Böylece komünist dünya, yekpare bir blok değildir artık. Öyle de olsa, yalnız Batı Avrupa'nın işçi sınıfları üzerinde değil, Asya ve Afrika ülkeleri üzerinde de büyük bir çekim gücüne sahiptir.

Gerçekten, Sovyetler Birliği ile halk demokrasileri, soyutlanmışlıklarını terk eder ve az gelişmiş ülkelere teknik ve mali yardımlarını sunmaya başlarlar ve bunu, sadece kazancını düşünen Atlantik ülkelerin yaptıklarından daha avantajlı koşullarla yaparlar. Özellikle Çin örneği, pek öğreticidir onlar için.

BÖLÜM I

SOVYETLER BİRLİĞİ

Bütün Avrupalı devletler içinde, Sovyetler Birliği, savaşın en az değiştirdiği ülke dir kuşkusuz; şu anlamda ki, uğradığı korkunç yıkımlara karşın, yeniden yapılışı ve gelişmesi, 1939'dan önceki aynı ilkelere ve aynı yönelişe göre olmuştur; sosyal alanda olsun, siyasal alanda olsun, geçmişle hiçbir kopukluk görülmez bu bakımdan. Ülke, savaş öncesinde ise, hiçbir ülkenin görmediği bir istikrar ve sükûnet dönemini yaşamıştır; Orta ve Doğu Avrupa'nın derin değişikliklerine uğramadığı gibi, Fransa'da ve İtalya'da sahnelenen siyasal ve sosyal sarsıntıların hiçbirini de görmüş değildir.

YENİDEN KURULUŞ: KOŞULLAR VE GELİŞMELER

Sovyetler Birliği'nde yeniden kuruluş, Birinci Dünya Savaşı'nın ertesinde olduğundan daha çabuk oldu. Savaş öncesi üretim düzeyini yakalayabilmek için, 1918'den sonra sekiz yıl gerekmişti; 1945'ten sonra ise, onca yıkıntıya karşın dört yıl! Birinci Dünya Savaşı'nın ertesinde olduğu gibi, bu kez de dış sermayeden yoksundu. Savaşın arkasından Amerikan sermayesi Batı Avrupa'ya akar ve Sovyetlerle Ödünç ve Kiralama anlaşmaları sona erer. Son olarak, eski Müttefiklerle Sovyetler arasındaki artan gerilim, büyük bir orduyu besleme ve önemli bir silahlanma sanayisini elde tutma zorunda bırakır ülkeyi; üstelik yeni silahlar ve atom bombası –Sovyetler ilk atom bombasını 1949 Eylül'ünde patlatırlar!– eskisinden çok daha pahalı bir yarışmayı başlatır. Böylece kalkınma, bu koşulların ağırlığını yüklenmek zorunda kalır. Öyle de olsa, işler, 1921'dekinden farklıdır: Çünkü, devletin elinde çok sayıda yönetici, teknisyen, mühendis ve kalifiye işçi vardır; bunlar planlı ekonominin yol ve yöntemlerini bilen insanlardır. Yenilen ülkelerin ödediği tazminatla, işgal edilen ülkelerden sökülüp Sovyetlere taşınan fabrika ve makinelerin katkısını da söylemeli.

Son Beş Yıllık Planlar: Sanayi üretimi, tarım, yaşam düzeyi

Doğumları desteklemek ve böylece savaşın yol açtığı korkunç insan kaybını gidermek için, a i l e y i k o r u y a n y a s a l a r boşanmaları daha da güçleştirir ve evlilikleri destekler. Dördüncü Beş Yıllık Plan'ın uygulanışı 1950'de son bulduğunda, sanayi üretimi 1940'taki düzeyi iki katına yakın yakalamıştır: Üretim, makine ve donanım malzemesi için 1940'takinden yüzde 60, kimyasal ürünler içinse yüzde 80 fazladır. Buna karşılık, tüketim maddelerindeki üretim, yünlü ve pamuklular bir yana bırakılırsa, geçmiş plan dönemlerinden daha zayıftır. 4. Planın dikkat çekici özelliklerinden biri, temel sanayi dallarındaki büyük ilerlemedir; ve Sovyet ekonomisinin çekim merkezi doğuya doğru kayar.

Ne var ki, Sovyetler Birliği uçsuz bucaksızdır ve nüfus da, ülke üzerinde eşit olmayan biçimde dağılmıştır. Oysa bu nüfus, yılda 3.500.000 insan olarak artar; 1964'te 226 milyonu aşmıştır. Çoğalma, özellikle kent nüfusunda kendini gösterir. Nüfusu 500.000'i aşan kentler 1939'da 11 iken, 1965'te 32 olmuştur; içlerinden kimisi, kırsaldan göçü daha da kuvvetle hisseder. Henüz iyi işletilmeyen alanları tarıma kazanmak gerekir; erozyonu önlemenin yanı sıra sulama için büyük önlemler alınır.

1951'de yürürlüğe giren Beşinci Beş Yıllık Plan, s a n a y i ü r e t i m i n i d a h a d a y ü k s e k b i r d ü z e y e ulaştırır; üretim mallarında yıllık kalkınma hızı yüzde 12 iken 13 olur; tüketim mallarında ise bu yüzde 11'dir. Tüketim malları sanayisinde gelişme hızındaki artış yönelimi, 1956-1960 dönemi için uygulanan 6. Beş Yıllık Plan'da daha da açıktır; ağır sanayiye, geçmişteki planlar gibi yine öncelik tanınmıştır, ama hız hafifletilmiştir. Başlıca yenilik de, bilimsel araştırmaya, mekanizasyona ve otomasyona, eskisinden çok daha fazla bir önem verilmesidir. Bu, el emeğinin artışından çok daha fazla oranda verimliliği çoğaltır; öte yandan, öğrenim yaşının 16'ya çıkarılmasıyla el emeği de azalmıştır. 1961'den başlayarak, orta öğretim bütün gençler için eksiksizdir ve kentler kadar tarımsal yerleşim merkezlerinde de gerçekleştirilmiştir. 1957'den başlayarak, dev bir öğrenci kitlesi yüksek öğrenimin derslerini izlemektedir.

Sadece tarım alanındadır ki, sonuçlar, planların öngördüklerinin gerisinde kalır çoğu kez.

Sanayiye tarıma oranla, donanım mallarına tüketim mallarına oranla öncelik tanıma, üretimin büyük bir bölümünün kalkınma ve silahlanma ihtiyaçlarınca emilmesi nedeniyle, üretim düzeyinin yükselmesi eski yaşam düzeyinin de yakalanmasına olanak sağlamadı her zaman. Savaş yıllarında yiyecek ve tüketim ürünlerinde uygulanan karne usulüne, 1947 sonlarında besin maddeleri bakımından son verildi; yine o sıralarda, bir para reformu fiyatlarda ciddi bir düzenlemeye giderken, "ticaret" mağazaları sektörüyle karneli sektör farkılığını ortadan kaldırdı. Bunlar olurken, "kollektivize ücret" alanı, yani her emekçinin –işinden bağımsız olarak– çeşitli yararlar edinmesi olanağı genişletilerek, ücretler düzeni ıslah edildi. 1944 tarihli kanun, 1936'da olduğu gibi yedinci değil, üçüncü çocuğun doğumundan başlayarak, bir yardım ve bir prim bahşeder; 1947'de, bekâr analara yardımlar kabul edilir. Öte yandan reel ücretlerin artırılması hızlanır; böylece alım gücü de 1947'den 1953'e kadar artmış olur: Sıradan emekçi için bu artış yüzde 78,5, kalifiye işçi için yüzde 78, mühendis için yüzde 57, köylüler için yüzde 50'dir.

Buradan kalkıp, bu iktisadî gücü, "serbest girişim" ülkelerininkiyle karşılaştırmak kaçınılmaz oluyor: Sovyetler Birliği ile Birleşik Devletler'de bir kilit sanayideki gelişme eğrisi karşılaştırıldığında, Sovyetler Birliği'ndeki üretimin düzenli artışı karşısında, Birleşik Devletler'dekinin pek hissedilir değişiklikler içinde olduğunu görmemek mümkün değildir: Sovyet kalkınma hızı, bunalımları olmadığı için düzenli, daha baştan yani aletler ve güvenilir yöntemlerle işe giriştiği için olağanüstü süratlidir. 1947'ye kadar, "sosyalist inşa" döneminde, sanayi üretiminde kalkınma hızı yüzde 20, 1947'den 1950'ye kadar yüzde 23, 1951'de yüzde 11, 1952'den beri de yüzde 10'dur; ortalama yüzde 17,5'tir ki, bu oran Birleşik Devletler için yüzde 4,5'tir. Öyle de olsa, Sovyetler Birliği ile Birleşik Devletler arasındaki açık önemini sürdürmektedir. 1965'te ulusal gelir (100), Sovyetler Birliği'nde 1964'e oranla 107 idi. Tarım üretiminde oran –Doğu bölgelerinde kuraklık yüzünden– ancak yüzde 1 artarken, sanayi üretiminde oran plan hedeflerini (yüzde 8,4) aşıyordu. Yedi yılda sanayi üretiminin genel artışı yüzde 80'e ulaştı ki, Batı ülkelerininkinden hissedilir

ölçüde daha yüksekti; bununla beraber, bu artış, üretim araçlarına daha az özen gösterilmesi yüzünden azaldı, sanayi üretimine –tüketim malları üretimine oranla– öncelik verilse de böyle oldu.

Fikir yaşamı

Sovyetler Birliği'nin 1917'den beri içinde yaşadığı özel koşulların sonucu olarak, fikir ve sanat yaşamı ile siyasal ve uluslararası durum arasında, başka yerlerde olduğundan çok daha fazla sıkı bir ilişki vardır: 20'li yılların "devrimci" dönemi boyunca romantik, dinamik, bol ve taşkın edebiyat ve sanatın arkasından 30'lu yıllarla "sosyal istikrar", sanatçıları ve yazarları Beş Yıllık Planların uygulanmasıyla bütünleştirir. Gözde öğreti "sosyalist gerçekçilik" tir ve işte, fabrikada, kolhozda insan enerjisini yüceltmeye verir kendini. Bu eğilim, 1938'den başlayarak Alman tehdidiyle güçlenir ve insanları ulusal duygunun diriltilmesi için yönlendirir, geçmişin zaferlerine dönülür, yabancı egemenliğine karşı çıkarak modern Rusya'yı kurmuş olan hükümdarlar, generaller ve devlet adamları yüceltilir; Alexis Tolstoy'un romanları, Prokofiev'in müziği, Ayzenştayn'ın filimleri, Büyük Petro'yu, Korkunç İvan'ı, Alexandre Newski'yi ululer. Sonra savaş, Sovyet yurtseverliğini yücelten bütün bir edebiyata esin verir, Rusya'nın ulusal geçmişi ile yeni komünist Rusya kültünü birleştirir. 1941'de başlayarak, İlya Ehrenburg alabildiğine Alman karşıtı bir kitap olan *Paris'in Düşüşü*'nü yazar; 1941 ve 1942 yıllarında Sovyetler Birliği'nin dramatik durumu, Simonov ve Surkov gibi şairlere, Leonov'un, Kazakeviç'in *(Yıldız)*, Ovieçkin'in, Polevoi'nin *(Bir Gerçek Adam)* eserlerine esin kaynağı olur; filmler, Moskova ve Stalingrad savunmacılarını, Berlin'e girenleri yüceltirken, Şostakoviç 7 ve 8. senfonilerini besteler; Şoloḥov, içi savaşı anlatıp sıradan köylüleri ve askerleri dile getirdiği *Durgun Akardı Don*'un (1928-1940) arkasından, 1942'de Don'dan çekilişi canlandıran *Vatan İçin Döğüştüler*'i kaleme alır.

1945'ten sonra, Soğuk Savaş, atom bombası tehdidi, eski Müttefikler karşısında Sovyet güvensizliğini besler; Amerikalıların hazırladıklarından kuşkulanılan bir savaşa direnmek için, ülkenin güçlerini hazırlamak gerekmektedir: Buradan kalkarak, kapitalist ülkelerdeki aydınların etkisine karşı bir husumet doğar, her türlü gevşeme ve es-

tetizmle mücadele eden bir "İspartalı" ruh hali yaratılır; 1946-1948 yıllarında parti sekreterliği yapmış olan Jdanov, kozmopolitizme ve idealizme, yabancıya öykünmeye, "biçimcilik"e karşı bu mücadeleyi yönlendirir; kadın şair Ahmatova, yergici Zoşçenko, Sovyet dünyası hakkında yanlış bir düşünce uyandırdıkları için ayıplanırlar ve Şostakoviç de kötümserliği yüzünden gözden düşer. Sanat, Batı Avrupa'da ortaya çıkan –pek bereketli– yeni eğilimlerden yüz çevirmeyi sürdürür. Edebiyat iyimser ve yapıcıdır ve kişisel duyguların, aşkın, tutkunun, kıskançlıkla, cimriliğin çözümlemesine pek az yer bırakır; bencillik ve kolay örflere karşı mücadele ederken, ulusal gururu, kollektif yaşamı, Sovyet kahramanını, yeniden kuruluş ve kalkınmayı, Rus toprağının güzelliğini yüceltir: Galina Nikolaievna'nın, Vera Panova'nın, Kuban'da bir kolhozun kuruluşunu anlatan *Yıldızdaki Şövalye* ile Babaevski'nin, Ajaev'in *(Moskova'dan Uzakta)* yaptıkları budur.

Ne var ki, Çin'de komünizmin zaferi ve atom bombasında Amerikan tekelinin son bulması ile, yazarlar ve sanatçılar dünyasında bir r a h a t l a m a kendini gösterir, fikri seferberlik havası kaybolur: Prokofiev *7. Senfoni*sini, Şostakoviç de *Ormanların Türküsü* adlı oratoryosunu besteler; her ikisi de, barış düşüncesiyle barışçı emeğe birer neşidedir. Ve 1954'te Sovyet Yazarlar Kongresi, hiçbir dogmatizme kapılmadan edebiyat ve dramatik eleştirisinin sorunlarını tartışmaya koyulur. Stalin döneminin akademizm ve konformizmine karşı tepki "sosyalist gerçekçilik"i alabildiğine özgürlükle tartışmaya dönüşür ve Batılı eserler karşısında da canlı bir ilgi doğar, soyut sanatla figüratif olmayan resme gerçek bir merak uyanır; sanatsal yaratışa özgürlük istenir ve şunun altı çizilir: "Bireysel girişim, düşünce ve hayal, açılıp serpilmesi için serbest bırakılmalıdır". Geçmiş döneme tepki, Falk'ın ve Nikonov'un tabloları, Yevtuşenko'nun şiirleri –ki onlardan biri, Şostakoviç'in *Onüçüncü Senfoni*'sinin temasıdır (1962)–, Boris Pasternak'ın eseri üstüne sanatçı ve yazar çevrelerde pek canlı eleştirilerle de belli olmaktadır.

Bu tepki, i ç t e n l i k ve s o s y a l e l e ş t i r i h a k k ı da istemektedir: Ehrenburg'un *Buzlar Çözülürken*'inde, Dudintsev'in *İnsan Yalnız Ekmekle Yaşamaz*'ında, Galina Nikolaievna'nın *Mühendis Bakirev*'inde görülenler bunlardır; ve özellikle de gençlerin eserlerinde: Soljenitzin'in, *İvan Denissoviç'in Bir Gün*'ü, ya da Nekrassov'un *Kira*'sı, Andrei Bitov'un *Ot ve Gök*'ünde bunlar dile getirilir; ancak, Abraham Tertz takma

adıyla yazıp "sosyalist gerçekçilik"e vurmada da duraksamayan Andrei Siniavski'nin eserinin başına gelenler de göstermektedir ki, açık ve seçik bir özgürleşmenin varlığına karşın, belli bir sansür etkisini hâlâ sürdürmektedir.

Özellikle Stalin'in ölümünden sonra gelişen bu liberalizm, daha savaş sırasında d i n a l a n ı n d a kendini belli etmişti. 1936 Anayasası, ibadet özgürlüğünü güvenceye bağlamıştı; arkasından, düzenin yasallığını tanıdığı için Ortodoks Kilise, 1945'te bir konsil toplama hakkını elde etti ve Alexey'i patrik olarak seçti. Böylece, ruhban yalnız dinsel derneklere katılma hakkını elde etmekle kalmıyor, onların başlıca sorumlusu olup çıkıyordu artık.

XX. KONGRE'DEN SONRA SOVYETLER BİRLİĞİ

1945'ten beri kurumlar pek az değişmişti. Ancak, Stalin'in ölümünün (1953) arkasından, Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin –1956 Şubat'ındaki– XX . K o n g r e ' sinden sonra, hemen her alanda olduğu gibi, kurumlarda da önemli değişiklikler olur.

Bunları görmek gerekir.

Kurumlar

Söz konusu kongrede Nikita Kruşçev bir rapor okumuştu. Diktatörlüğe karşı gerçek bir suçlama belgesi idi bu. Onunla beraber, Lenin'in vasiyetnamesinin yayımlanması, "kişiye tapınma"yı mahkûm eder ve hükümet birlikte bir yönetime dönüşür; taşkın bir kişiliğe sahip olan Kruşçev'in safdışı edilmesinden sonra, yönetimin bu niteliği daha da belirginleşir.

Büyük sosyolog Georges Gurvitch'in bir tanısı vardır: "Komünist rejimlerin totaliter niteliği, yerleştiği ülkenin az gelişmişliğine ya da yarı-gelişmişliğine bağlıdır" der. Bu düşünce doğru ise, Sovyetlerdeki liberalleşme ekonomi alanındaki evrime denk düşüyordu. Böylece, d e m o k r a t i k v e l i b e r a l b i r r e j i m i n k o ş u l l a r ı yaratılmış olur. Gerçi, devletin vesayeti sürer: Devlet, ordunun ve polisin sahibidir ve üretim kaynaklarını elinde tuttuğu için, iktisadî yaşama da o hükme-

der. Bunun gibi, parti de, emredici makamları ve kilit sektörlerin yönetimini elinde tutmaktadır. Ne var ki, hükümet ve idaredeki yeni yöntemler yepyeni bir atmosfer yaratmışlardır. Birçok federal bakanlığın kaldırılması ile işçi Sovyetlerinin yetkilerinin artırılması ve yığınla hizmetin merkezlerden üretim merkezlerine doğru kaydırılması ile, genel yaşamda t a m b i r u y a n ı ş a yol açılmış olur. Sovyetlerin daha büyük bir özerklik kazanmaları sayesinde, yurttaşlar yerel işlerin idaresine doğrudan katılabilmektedir; öte yandan Yüce Sovyet de, partinin sunduğu kanun tasarılarını tartışabilmekte ve değiştirebilmektedir. Oldukça anlamlı işaretlerden biri de, XXII. Kongre'den başlayarak bir kuruma verilen önemdir: Eski de olsa (1922), uzun süredir unutulan bu kurum *Prokuratora*'dır ve görevi de, her derecede idari ya da adli organların yasallığını denetlemedir. Genel savcı, yedi yıl için seçilir, Adalet Bakanından ve hükümetten bağımsızdır ve sadece Yüce Sovyet'e bağımlıdır; kanunu ihlalden suçlu gördüğünü, onun üstündeki organa bildirmekle yükümlüdür.

Polis yöntemlerine son verilir ve onların kurbanı olanların itibarları iade edilir; bunun gibi, Sibirya'ya yollanmış olan Kafkas halklarından Kabard-Balkar'lar ile Çeçen-İnguş'lar ve bir de Volga Almanlarının itibarları iade edilir. İşine gelmeyenler ya da onu bilerek terk edenler için öngörülmüş cezalara son verilir; düşük ücretler yükseltilir; iş günü 1960'da 7 saate indirilir. Lojman inşaatları, özellikle devlet ve kurumların yardımıyla kişilerin yürüttüğü inşaatlar hızlandırılır. Kolhozlu köylülerin yaşam düzeyini yükseltmek için alınan önlemleri de eklemeli bunlara.

İktisadî reformlar

Ekonomik yapıdaki değişiklikler, sonuçları bakımından daha da önemlidirler. İşletmelerde seçilmiş sendikal komitelerin yetkileri genişletilerek, yönetici makamlar için adaylar üstüne görüş bildirme hakları tanınır. Üretim meclislerinin etkisi artırılarak, kendilerini ilgilendiren her sorunu tartışabilecekleri kabul edilir. Bir otuz yıl öncesinden (1929) başlamış olan planlı sanayileşme, başarısının da bir sonucu olarak dallanmış budaklanmış, yığınla sanayi bakanlığı ortaya çıkmış, ama bu durum işlerin yürüyüşünü ağırlaştırırken yukardan aşağıya tıkanıklık-

lara da yol açmıştı. Şimdi, uçsuz-bucaksız bir ülkede dağılmış 200.000 sanayi işletmesi ile 100.000 inşaat şantiyesine hükmetmesi gereken bu bürokratik birikim, ağırlığı ve pahalılığı göz önünde tutularak, 1957'de söz konusu bakanlıklardan çoğu kaldırılıp, yerlerine, bölgesel yetkili 105 *sovnarkhoz* geçirilir. Onlardan her biri, artık şu ya da bu sanayi dalından değil, kendi yörelerindeki bütün işletmelerden sorumlu idiler. Bu merkezî yetçilikten uzaklaşma nın her yönden büyük yararı vardı. Her sovnarkhoz, Gosplan'ın denetimi altındaydı; o ise, sadece bir adere organı haline gelmişti ve Cumhuriyetlerle bölgelerin planları arasında eşgüdümü sağlamakla yükümlüydü.

Bu 1957 reformu 1962'de değişikliğe uğrayarak, her Cumhuriyet için bir sovnarkhoz kabul edildi; 1963'te de, Sovyetler Birliği'nin sovnarkhoz'u, bütün ötekileri denetleyen bir federal kurum olup çıktı; 1965'te, bütün bu sisteme son veren yeni reformlara gidildi.

1958 yılında alınan pek önemli iki karar da şu: Bir yandan, Makine ve Traktör İstasyonlarının elinde bulunan traktör ve materiyeller, işlerin daha kolay ve rasyonel yürümesi adına, kolhozlara devredilirken, öte yandan kolhozların üretimden belli bir miktarı teslim zorunluluğu kaldırılır ve üretimin ayrıntılarında onlara karar serbestliği tanınır; ayrıca verimli olmayan kolhozların varlığına son verilir. 1966'da 36.300 kolhoz bulunmaktadır. Üretkenlikleri kolhozlardan 3 kez daha üstün olan sovhozların sayısı da artırılır, ekilmiş toprak yüzeyinin yüzde 27'sini onlar işgal etmektedir.

Yeni planlar ve getirdikleri

Plan yöntemlerindeki genel yumuşama ile 1957'de 6. Beş Yıllık Planı gerçekleştirme imkânsızlığının şu sonucu olur: 1959'dan başlayarak, istisna niteliğinde 1959-1965 dönemi için yedi yıllık plan kabul edilir. Yükü pek hafiletilen (5.000 yerine 300 ürün) bu planın amacı, her işletmeye, üretim programını daha uzun bir dönem için saptama olanağı vermektir. Daha öncekilerin ilkelerine göre düzenlense de, daha az bir kalkınma hızı öngörülür (yüzde 10 yerine yüzde 7'lik bir ulusal gelir!). Demiryollarına, kimya sanayisi ile enerjiye, çimento ile demirdışı metallere öncelik tanınır. Üretkenliğin artırılmasına çalışılır.

Pek önemli bir iç göçe sahne olan doğu bölgeleri gelişmeden asıl yararlananlar olmalıdır. 1966-1970 yeni beş yıllık plan ise, ilk kez olarak, tüketim malları üretimine, ağır sanayiye oranla daha büyük bir yer verir.

Tarım üretimine gelince... 1953 ile 1958 arasında yüzde 50'lik bir ilerleme sağlansa da, tarım, Sovyet ekonomisinin gerçekten dar boğazı olarak kalır. Pamuk üretimi, tarımın büyük başarısı olarak görülse de, tahıl ve hayvancılıkta aynı gözdoldurucu görünüş yoktur. Sovyet köylüsünün yıllık üretkenliği, Amerikan *farmer*'ininkine oranla pek aşağıdır; oldukça iyi makineleşmiş bir yapıya sahip olsa ve çalışan nüfusun yüzde 38'ini içine alsa da, durum böyledir. Yetersizliklerin bir bölümü olarak görüldüğü için, gübre sanayisine büyük önem verilir; sulama yatırımları artırılır.

Onların yanı sıra, planlama yöntemleriyle, ekonominin yönetiminde y e n i a r a n ı ş l a r dikkatleri çekmektedir: Şişkin, kemikleşmiş, çok kez yetkisiz bir idare ve bürokrasiye yöneltilen eleştiriler, denetimlerin hafiletilmesi, merkezîyetçilikten uzaklaşarak işletmelere özerklik sağlanmasıyla, örneğin işçi ve ücretlileri bizzat kendilerinin almaları ile sonuçlanmıştı. Öte yandan, aralarında fikir farklılıkları olsa da, Trapeznikov, Arzumanyan, Liberman gibi iktisatçılardan oluşan bir ekonomistler okulu, 1962'den beri, işletmenin azami kazancı ve verimliliğini önermekte; fiyatların oluşumunun önemi üstünde ısrar etmekte ve bunun için prim gibi uyarıcılar öğütlemekte; işletmelerin genel ekonomi doğrultusunda özerk olmalarının yaşamsal olduğunu belirtmekte; üretimle istem arasında uygunluk sağlamak ve böylece malların niteliğini yükseltmek amacıyla, üreticiler ile alıcılar arasında doğrudan ilişkiler kurulmasını salık vermektedir.

Toplumdaki değişiklikler

Sovyet toplumu h ı z l a e v r i l m e k t e dir; sosyal katmanlar arasındaki denge 1945'ten beri bütünüyle değişmiştir. 1928 ile 1963 arasında üç kesimin evrimi, bu değişimi nitelemede anlamlıdır.

Gerçekten, birinci sektör 1928'de emeğin yüzde 80'ini temsil ederken yüzde 34 olmuştur; ikinci sektör yüzde 10'dan yüz-

de 42'ye yükselmiştir; üçüncü sektör de yüzde 10'dan yüzde 24'e çıkmıştır. Böylece, mesleksel yapı Fransa'dakine yaklaşır haldedir. Sonra, kırk yıldan beri 80 milyona yakın artan kent nüfusu, genel nüfusun yüzde 55'ini aşmıştır; fabrika işçileriyle büro ücretlileri 1953'te 44 milyonken on iki yılda yüzde 70 artmış ve 1965'te 75 milyonu geçmiştir. Köylülüğe gelince... 1956 ile 1959 arasında köyden kente 5.500.000 kişinin göç etmesiyle azalan köylü nüfus kolhozların sayısını da azaltacaktır. Bu yeni işçi sınıfının insanlarının çoğu 2 ya da 3. kuşakta kentli olurlar ve bir orta öğretimden geçerek teknik sorunlara yatkınlaşırlar; özgürlük ve refah konusunda isteklidirler ve bir önceki kuşaktan daha az katlanırlar bürokratik vesayete. Aynı anda, bütün ücretlilerin yüzde 22'sini temsil eden bir grup yükselir: Ekonominin teknisyen ve ücretlilerinden, öğretici ve eğiticilerden, bilimsel araştırma yapanlardan, sağlık hizmetlilerinden, idaredeki görevlilerden oluşmaktadır bu. Teknisyen ve görevlilerden oluşan ve sanayi toplumlarının yaşamında pek önemli hale gelen bu *intelligentzia*, kararlarını dayatan bağımsız bir teknokrat yönetici sınıf olma tehlikesini taşımıyor mu?

Bütün bu gruplar, hatırı sayılır bir maddi yarar sağlarlar ve içlerinden en az yarısının yaşam düzeyi Batı'nın küçük burjuvazisininki gibidir. Ne var ki, hiçbir grup, en yüksek ücret alanlar bile, ayrıcalıklı bir sınıf değildir, çünkü ayrıcalıkları tüketim alanını geçmez; "kimse, gelirinin bir bölümünü olsun sermayeye dönüştüremez" ve onlara miras bırakamaz. İçinde başka gelirlere yol açabilecek bir sermaye birikiminin imkânsız olduğu bir toplumda, sosyal yükselişin tekyolu y ü k s e k d ü z e y d e e ğ i t i m olmaktadır, yönetici görevlerin anahtarlarını o sağlamaktadır.

Ne var ki, bunun da sorunları vardır.

Özetlemek gerekirse, " S t a l i n ' i n e t k i l e r i n d e n a r ı n d ı r m a " *(destalinisation)*, içerde gerçekten bir yumuşamaya yol açmış, ama buna karşın proletarya diktatörlüğüne dokunmamış ya da toplumun yapısını değiştirmemiştir. Söz konusu gelişme, dışarıda bir yumuşamayı getirerek dünya üzerindeki güç ilişkilerinin değişmesini hızlandırmıştır. Bu yumuşamaya katkıda bulunan bir şey de, her toplumun sosyalizme varmak için –parlamenter yol da içinde olmak üzere– kendine öz-

gü yöntemleri kullanabileceğinin XX. Kongre'ce tanınmasıdır. Bundan böyle, başka ilerici partilerle sürekli yakınlaşma söz konusu olabilecektir; çoğu Asya, Afrika ve hatta Avrupa ülkesinin izlediği, dış politikada yansızlık siyasetine evet denilmiş ve ulusal komünist partiler de aralarında doğrudan ilişki kurmakta serbest bırakılmışlardır.

BÖLÜM II

ORTA VE DOĞU AVRUPA'DA HALK DEMOKRASİLERİ

Orta ve Doğu Avrupa, Uzakdoğu ile beraber, İkinci Dünya Savaşı'ndan beri, dünyanın en köklü devrimine uğrayan bölümüdür. 1917 Rusya'sında olduğu gibi, tahtlar devrildi orada, eski aristokrasi dağıldı, feodal mülkiyet yıkıldı, ayrıcalıklar kaldırıldı, eski siyaset kadrosu "yok oldu", safdışı edildi, sürgüne yollandı ya da öldü; partiler parçalandı ya da değişikliğe uğradı ve sonunda ortadan silindi. Yönetici sınıflar, fikri ya da ekonomik yönünü bulmak için, daha önce Londra'ya, Paris'e, Washington'a çeviriyorlardı yüzlerini; 1945'ten sonra ise, esin kaynağı Moskova'ydı; Binlerce yılın alışkanlıkları ve gelenekleri, bir on yılda kökünden değişikliğe uğradı.

Nasıl?

HALK DEMOKRASİLERİNİN DOĞUŞU VE GELİŞMESİ

Halk demokrasileri İkinci Dünya Savaşı sonrasının bir olgusudur.

1945'te durum

Orta Avrupa'da Sovyet ordusunun eriştiği hattın doğusunda yedi ülke, Sovyetlerin işgal ve nüfuz bölgesinde bulunuyordu: Bu ülkeler de Çekoslovakya, Bulgaristan, Romanya, Polonya, Macaristan, Yugoslavya ile Arnavutluk idi. 900.000 km2 yüzeyinde olup 70 milyon nüfusu içine alan bu ülkelere Almanya'nın doğusunu da katmalı. Sosyal yapıları kadar, halihazır maddi durumları bakımından da, birbirinden pek farklıydı bu ülkeler. İçlerinde Çekoslovakya, savaştan maddi yönden en az etkilendiği gibi, sanayi potansiyeli Alman sanayisinin nakli ile güçlenmişti. Polonya, Doğu Almanya, Romanya, Macaristan ise tersine, çetin savaşlara, yağma ve yıkımlara sahne olmuştu. Slo-

vakya, Yugoslavya, Arnavutluk gerillalarca ve misillemelerle baştan aşağıya yakılıp yıkılmıştı; bir tek, güneydoğuda Bulgaristan görece korunmuştu olan bitenden. Almanlar her yanda şiddete başvurmuş ve korkunç yıkımlara yol açmışlardı: Sadece Polonya'da –yarısı Yahudi olmak üzere– 6 milyon Polonyalı katledilmiş, *intelligentzia*sı sistemli ezilmişti; Polonya nüfusunun yüzde 20'sini, Yugoslavya ise yüzde 17'sini yitirmişti. Böylece, yakıp yıkmalarla beraber, çökmüş bir ekonomi, hemen hemen tam bir kıtlık ve korkunç bir enflasyondu görülen her yanda.

Durum, gerçekten umutsuzdu.

Bu güçlüklere, sınır değişikliklerinden, halkın oradan oraya taşınmasından doğan güçlükleri de eklemeli.

Böylece, söz konusu ülkelerin çoğunda kendisini dayatan şunlardı: İçerdeki ulusal ve sosyal zıtlıkları hafiletmenin yanı sıra, bütün bir üretim mekanizmasını yeniden ayakları üzerinde dikmek; özellikle en çok ezilen köylü sınıfının durumunu düzeltmek ve ulusal bağımsızlığı sağlamaktı.

Koalisyon hükümetleri, komünist rejimin giderek yerleşmesi

Bu sorunları göğüslemek için, Kurtuluş'tan başlayarak k o a l i s y o n h ü k ü m e t l e r i kuruldu: Halk Cephesi, Demokratik Ulusal Cephe, Antifaşist Ulusal Birlik, Vatan Cephesi gibi adlarla kurulan bu hükümetler, Almanlarla işbirliği yapmış ve siyasal itibarları on paralık olmuş eski yönetici sınıflara karşı, vaktiyle direnmiş bütün halkçı öğeleri bir araya getirir. O hükümetlere giren partiler, sosyal temelleri, ideolojileri, uzun vadeli amaçları birbirinden farklı da olsa, kısa vadeli bir program üstüne anlaşmışlardır ve onun uygulanmasına da hemen girişilir: Faşist ve işbirlikçi öğeler temizlenir ve cezalandırılır; Almanlara, işbirlikçilere, ülkeyi terk etmiş toprak sahiplerine ait topraklar yeniden dağıtılarak sosyal reformlara girişilir; sanayinin millileştirilmesi ile iktisadî iktidar denetim altına alınır.

Ne var ki, büyük toprakların halk komiteleri aracılığıyla parçalanması, sanayinin millileştirilmesi, i k t i s a d î v e m a l i g ü ç l ü k l e r i hemen ağırlaştırır: Enflasyon felaket olup çıkar ve köklü reformlara hasım sosyalist olmayan partiler kaygılanırlar. Devrimci dönemin şu klasik olayı kendini gösterir:

Eski rejimin yandaşı olup da seslerini soluklarını çıkaramayanlar, koalisyonun en ılımlı partilerine sızar ve etkilerler onu. 1917'nin arkasından, Rusya'da komünistler, Menşevik ve sosyal demokratlarla bunun denendiğini görmüşlerdi; Fransa'da ve İtalya'da da aynı oyuna rastlanıyordu. Ama daha da belirleyici olan Soğuk Savaş'ın etkisi oldu: Eski Müttefikler, burjuva partilerinin yerini alabilecek bir muhalefetin doğuşuna gitgide daha dikkat eder olmuşlardı; böylece, ister istemez muhalefet, Sovyet aleyhtarı bir tutuma büründü ve Batı'lı yönetimlerce desteklendi.

Öte yandan, komünist partiler büyük bir çekim merkezidirler ve üye sayıları artar: Çekoslovakya'da 1945'te 500.000 iken 1947'de 1.300.000'e; Polonya'da 1945'te 30.000 iken 800.000'e; Romanya'da 1947'de 700.000'e ve Macaristan'da da 750.000'e yükselir.

Güçleri ve nüfuzları, artar durur her yanda.

Bu ülkelerin iç durumu işte bu atmosfer içinde evrilir: Partiler arasında mücadele derinleşir; reformların karşısında olan eski nüfuzluların iktidara yeniden gelmesi tehdit eder durur; komünist partiler ile Sovyetler Birliği, sınırlarında kendilerine hasım hükümetler görmek istemediklerinden, durumlarını sertleştirirler. 1945'ten 1948'e kadar, her ülkede, muhalefetler gitgide safdışı edilir ve koalisyon hükümeti hemen hemen bütünüyle komünistlerin yönettiği bir rejime dönüşür. Köklü sosyal reformlara verilen önem, ona yandaş olanları Komünist Parti'ye doğru yaklaştırırken, reformlardan korkanlar gerici öğelere doğru sürüklenirler. Böylece, bütün köylü ve demokrat partiler çatlarlar. Sağ kanat saf dışı edilir; sosyal demokrat partilerde de bir fraksiyonun dışında çoğunluk, Komünist Parti'yle bir "Demokratik Cephe"de birleşir. Söz konusu cephenin seçimlerde zafer kazanmasıyla, hükümet devrimi tamamlar, millileştirmeleri genişletir, karşıt öğeleri saf dışı eder. 1948'den başlayarak bütün Doğu Avrupa'da muhalefet gitgide güçleşir ve yok olur sonunda; tek başına kalan Komünist Parti ise, programını güçlüğe uğramadan uygular.

Altı cumhuriyetle Yugoslavya halk cumhuriyetleri olurlar. Çekoslovakya ile Polonya'da –geniş yetkilere sahip– bir Cumhurbaşkanı vardır; başka yerlerde krallar yok olmuş ve yerine bir Meclisin seçtiği Prezidium görev yapar. Her

Cumhuriyetin genel oyla seçilmiş bir Yasama Meclisi bulunur; sadece Yugoslavya federal bir yapıda olduğu için, iki meclislidir. Temel ilkeler her yanda aynıdır: Kanun önünde ve kültürel bakımdan eşitlik esastır. Yerel yönetim ve adli sistem Sovyetlerdekine benzer; Komünist Parti de, Bolşevik Parti modeline pek yakındır ve "demokratik merkezîyetçilik" ilkesine göre çalışır.

Almanya'da Sovyet işgali bölgesinde ise, 1949'da Alman Demokratik Cumhuriyeti kurulacaktır.

Farklı bir yapıda farklı bir gelişmesi olacaktır onun.

Halk demokrasilerinde tarım reformu, millileştirmeler, planlamanın başlangıçları

Ekonomi yoluna konurken, köklü yapısal reformlara da girişilmişti. Hepsinden önce de t a r ı m r e f o r m u na el atıldı; uzun süreden beri onca istenen, yarım yamalak gerçekleşen ya da hep ertelenen bir şey olmuştu bu. Söz konusu reformun yürüyüşü de, Sovyetler Birliği'ndeki gibi oldu: Önce, topraklar köylülere dağıtıldı; sonra hükümetler çeşitli yollara başvurup kentlerle köylerin ilişkilerini örgütlediler; son bir aşamada da, 1949'dan başlayarak *kulak*'lar tasfiye edilip tarım kollektifleştirildi. Toplam, 20 milyon hektar toprak kamulaştırıldı; bunun 12 milyonu 3 milyondan fazla köylü ailesi arasında dağıtıldı. İki savaş arasında hiçbir gerçek reformun yapılmamış olduğu Macaristan'dadır ki, sorun tüm sivriliğiyle yaşandı. Bütün halk demokrasileri için denecektir ki, tarımda reformlar sonucunda, köylerde yaşayan k ö h n e m i ş s o y l u l a r kesinlikle tasfiye edildi ve o tarihe değin oynadığı siyasal rolü artık oynayamaz hale getirildi.

Öte yandan, Almanların işgal ettikleri ülkelerde, işgalciler, ya doğrudan ya da dolaylı olarak, belli başlı işletmelere el koymuşlardı. Kurtuluş'un hemen arkasından, bunlar tazminatsız kamulaştırıldılar; arkasından da, devletin ekonominin kilit noktalarını denetimine alması sistemleştirildi. Böylece, 1948'in sonlarında, yalnız sanayi ve bankalar değil, ticaret de m i l l i l e ş t i r i l m i ş t i r , toptan ticaret devlet mağazalarına ya da kooperatiflerine bağımlı olduklarından devletçe denetlenirler; Polonya'da sadece yüzde 2,5 hâlâ özel girişimlerin elindedir ve pe-

rakende ticaret hızla gerilemektedir. Bütün bu girişimler, Sovyetler'in işletmenin özerkliği ilkesine göre yönetilirler.

Tarım reformları ve millileştirmeler, ekonominin yapısını altüst ederek p l a n l a m a ya giden yolu çar.

> Söz konusu planlama da, 1929'dan beri Sovyetler'in verdiği örneğe göre, bütün etkinlikleri yönlendirebilecek bir nitelik taşımalıdır. Ne var ki, ilk planlar Sovyetler'dekinden farklıdır, çünkü para istikrarını kazanmamıştır henüz; söz konusu olan, iktisadî ve sosyal yapıları baştan aşağıya değiştirmek değil, her şeyden önce çabuk üretmek, yeniden kurmak ve savaş öncesinin düzeyine –verimlilik kaygısı taşımadan– bir an önce ulaşmaktır; bu planlar, gerçek ekonomik planlar değil, üretim ve yatırım programlarıdır. Öte yandan, 1948 "dönemeci'nden önce, her ülke birbirinden soyutlanmış halde yaşar, kısa vadeli planlar dönemidir o. Eldeki bütün olanaklar, tarımdan çok sanayi yatırımlarına ve mesken yapımına ayrılır; sanayi yatırımları oranı da, Batı Avrupa'dakinden – hissedilir ölçüde yüksektir; donanım malları üretimi, tüketim mallarınınkini aşar. Böylece, insanlardan istenen özveri büyüktür.

Bu planların başarıları da birbirinden farklı oldu. Her şeye karşın sonuçlar gözalıcıdır. Bunu söylerken şunlar da düşünülmeli: Bu ülkeler, umdukları yabancı kredilerden yoksundular, siyasal olaylar bu olanağı engelledi; 1947'nin iklim koşulları da uygun değildi; tarımın kollektifleştirilmesi bir yavaşlamayı da getirdi beraberinde; ayrıca Yugoslavya, 1948'den başlayarak ağır bir iktisadî ablukaya uğradı.

Halk demokrasilerinin bütünleşmesi, uzun vadeli planlar ve komünist sistemin oturması

Millileştirmeler, 1946-47 yılları boyunca, hükümetlerin değişikliğe uğraması ve ulusal komünist partilerin etkisinin gelişmesine koşut olarak, gitgide alanını genişletti: İçerde sosyal devrimlerin dikatoryaya baş vurmadan başarıya ulaşamayacaklarının mantıksal sonucunun yanı sıra, Soğuk Savaş'la, özellikle de Marshall Planı'nın Sovyetler Birliği ve halk demokrasilerince reddedilmesinin ortaya çıkardığı u l u s l a r a r a s ı i l i ş k i l e r i n a ğ ı r l a ş m a s ı nın bir sonucudur da bu.

Bol kredi sağlayacak tek güç olan Birleşik Devletler, onları, kendi denetimi altında, Avrupalı devletlere dağıtıyordu. Sovyetler Birliği, bu planı, kendisini çevreden soyutlamak, Orta Avrupa'nın yoksul ve tam bir gelişme içindeki ülkelerini Amerikan kampına çekmek ve onlar üzerinde iktisadî bir denetim koyarak gelişmekte olan devrimin devamını imkânsızlaştırmak biçiminde yorumladı. Yugoslavya ile Bulgaristan, Amerikan önerisini hemen reddettiler; öteki halk demokrasileri, Sovyetler Birliği'nin tasarıya karşı olduğu açıkça belli olduğunda, 1947'de yaptılar bunu.

Ne var ki, Marshall Planı ortaklarının oluşturduğu bir Batı ekonomik topluluğu, halk demokrasilerini çevreden soyutlama tehdidi içindedir: Söz konusu demokrasilerin kalkınma ve sanayileşmeleri büyük dış alımları gerektirmektedir, bunu ise kendi dışsatımları ve yabancı kredilerle gerçekleştirebilirler. Bu tehlikeyi savuşturmak amacıyla, Marshall Planı'nın karşısına bir Molotov Planı çıkarılır: Sovyetler Birliği, bu ülkelerle uzun vadeli ticaret antlaşmaları imzalayarak, mal, kredi, teknisyen sağlamayı üstlenir. Halk demokrasileriyle Sovyetler Birliği'nin siyasal ilişkilerini düzenlemek için zaten *Kominform* kurulmuştu; 1949'da, karşılıklı iktisadî yardımlaşma için *Comecon* örgütlenir; Yugoslavya dışında bütün halk demokrasileri buna katılırlar. Böylece, iki Avrupa arasındaki kopukluk daha da derinleşmiş olur; Doğu ülkeleriyle Batı ülkelerinin alışverişini neredeyse bütünüyle durduran bir iktisadî savaş patlak verir. Buna karşılık, halk demokrasileri arasında ticaret ilişkileri yoğunlaşır; bir "geniş ve neredeyse doymak bilmez bir pazar" halindeki Sovyetlerin payı gitgide büyür.

O anda başlayarak, uzun vadeli planları ayakları üstüne dikmek mümkün olur.

Bulgaristan'la Çekoslovakya'da 1949'da; Polonya, Macaristan ve Romanya'da 1950'de; Doğu Almanya'da da 1951'de bu nitelikte planlar yürürlüğe girer. Her yerde beş yıllıktır, sadece Polonya'da altı yıllık. 1949-51 yıllarında, Soğuk Savaş'ın şiddetlendiği bir dönemde yapılmışlardır hepsi de. Sovyet planlama deneyiminin ışığında hazırlanmışlardır. Tarım için, geçinişlerinden çok daha fazla bir yıllık büyüme hızı kabul edilmiştir; sanayideki hız tarımdakinden de yüksektir: Başı çeken de, maden, demir-çelik ve makine sanayileridir, onları

kimya sanayisi izler. Hafif sanayi ile tarım sanayisi ağır sanayiyi uzaktan izler.

Ne var ki, bu ülkelerden hiçbiri –Sovyetler Birliği ve Birleşik Devletler gibi– kendi kendine yeten ülkeler değildir. Öyle olunca da, programların ahenkleştirilmesi, onlarla Sovyetler Birliği arasında alışverişi dev boyutlara çıkaran bir gelişmeyi getirir beraberinde; böylece, halk demokrasileri bloku oluşur. Blokun kendi içinde ve Sovyetlerle ticaret ilişkileri ne denli parlak olursa olsun, Batı ülkeleriyle ticareti 1948'den sonra hızla azalır; yeniden yükselmeye ise ancak 1954'te başlayacaktır.

Eklemeliyiz de: Birleşik Devletler'in kurduğu stratejik maddeler konusundaki abluka ile mübadele parası eksikliği, bu ülkelerin sanayileşmelerini engellemedi; ancak, donanım malzemesini pek yüksek bir fiyatla üretmeye zorladı onları; öyle olunca da, dışardan getirteceklerdir ve bu da halkların yaşam düzeyini etkileyecektir.

YENİ TOPLUM

Tarım reformları ile millileştirmelerin bir sonucu da şu oldu: Eski yönetici sınıfların, yani köylerdeki ağalığın, büyük toprak sahiplerinin, sanayicilerle para babalarının ekonomik ve siyasal iktidarı yıkıldı; beş yıllık planlar da, eski toplumun yapısında başka değişikliklere yol açtı.

Köylüler, işçiler, ulusal çeşitlilik

Bütün bu ülkelerde, tarımdaki nüfusun çalışan erkek nüfusa oranı azaldı. Ama özellikle, büyük toprak mülkiyetinin yok edilişi ve toprakların "toprak işleyenin" ilkesine göre küçük köylüler ile topraksız köylüler arasında bölüşülmesiyledir ki, kırsaldaki yaşam baştan aşağıya altüst oldu.

Bu reformlar, pek küçük topraklar (5 hektardan az) halinde dağılışa yol açtı; iktisadî ve teknik olarak verimli olmayan bu dağılış, tarımın modernleşmesini de imkânsız kılıyordu; öte yandan, çok yoksul köylü, toprağını yararlı biçimde ekip biçemez haldeydi ve zengin köylülerden hayvan ve çalışma araçları alacağı için onlara tabi olma tehlikesiyle yüzyüze

idi. 20'li yılların reformlarından sonra olduğu gibi, küçük toprakların hızla kayboluşunu önlemek için, onlara malzeme yardımı yapmak, emeği aklileştirip yeni yöntemleri öğretmek gerekti. Kısa vadeli krediler açıldı, iyi tohumluk için devlet çiftlikleri kuruldu, makine istasyonları yaratıldı, başta sanayi bitkileri olmak üzere yeni tarıma gidildi. Özellikle, değişik tipte kooperatifler kuruldu: Toprağın ortaklaşa ekim ve biçiminin örgütlenişinden, ürünlerin herkesin emeğine göre bölüşüldüğü kolhoza kadar değişiyordu bunlar. Ama ne olursa olsun, toprağın mülkiyeti özel olarak kaldı ve çoğu kez kadastro korundu. Kooperatifler ve devlet çiftlikleri marifetiyle daha ileri yöntemlerin yayılışı sonucu, k o l l e k t i f l e ş t i r m e de ilerledi ve kollektif işletmelerin çapları arttı. İşlerin *en yetkin* biçime ulaştığı ülke de, Çekoslovakya oldu.

Hatırlatmaya gerek yok: Tarımda kollektifleştirme hareketi, *köylülerin bireyci geleneklerine, çoğu kez de bilgisizlik* ve deneyimsizliklerine çarptı; öyle olunca da, ilerleme oldukça ağır oldu.

Bu değişiklikler, köylüleri atıl kalmaktan da kurtararak, onların yaşamını kökünden değiştirdi. İnsanlar, birden modern malzemeyle yüzyüze geldiler ve bu temas, onlar için yeni bir dünyayı keşfetmek oldu. Ancak, makineler insanların zahmetini en aza indirirken, tarımda aşırı nüfus çoğalışına da yol açtı; onun da tek çaresi s a n a y i l e ş m e idi, büyük köylü kitleler sanayiye aktarıldı. Böylece, tarım işçileri kayboldu ve devlet çiftliklerindeki ücretliler de, durumlarından ötürü işçi olarak görüldüler. Köylerde kala kala sadece toprak sahipleri kaldı; onların içinde küçük mülkiyet sahipleri ise, kooperatiflerde toplaştılar.

Bu tarım ülkelerinin sanayi ülkelerine dönüşümünün bir sonucu da şu oldu: İşçilerin sayısı büyük boyutlarda arttı. Eski rejimin horlanan ve kuşku duyulan sınıfı, hem dev bir güç olmuş hem de yönetici sınıf olup çıkmıştı.

Ancak işçilerin büyük çapta çoğalması, k a l i f i y e i ş ç i s o r u n u na yol açtı: Nüfus artışı kamçılanırken, gerekli teknisyenleri sağlayacak eğitim geliştirildi; Sovyetler Birliği'ndekine benzer yöntemlerle üretimin düzeyini yükseltecek önlemler alındı; kadın emeğine de daha çok çağrı çıkarıldı, iş disiplinine önem verildi.

Kimi zaman büyük oranlardaki sefil ve okuryazar olmayan bu köylü ve işçi kitleler için, planlar, sağlık donanımı adına büyük çabalar harcarken, her yaştan insan için okul, kütüphane, vb., açmayı iş edindi. Öğrencilerin sayısı, işletme okullarıyla teknik okullar, emek fakülteleri alabildiğine arttı ve bunlar, gençliklerinde gereken eğitimi edinmemiş işçi ve köylülere, yönetici görevlere girebilsinler diye kapılarını açtılar.

Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin 1945'ten önce zayıflıklarından biri, etnik türdeşlikten yoksun oluşlarıydı; bunun sonucu, ulusal azınlıklarla egemen çoğunluk çatışıyor ve her ülkede derin bir huzursuzluğa yol açıyordu. Zaferden sonra, gerek coğrafya yapısı bakımından, gerek yığınla azınlığın yer değiştirmesinden dolayı, etnik bakımdan geçmiştekinden farklı bir tablo vardı. Ancak birbirinden farklı halkların bir arada bulunması yine bir gerçekti. Buna bulunan çare de, ya federatif bir yapı kabul etmek –yeni Yugoslavya'da böyle oldu–, ya da azınlık bölgesine belli bir idari özerklik vermek oldu ki, Çekoslovakya devleti içinde Slovakya'nın durumu budur. En az türdeş ülke olan Romanya'da çözüm şu oldu: Merkezî bir hükümet kuruldu, ancak idarede dillerin eşitliği kabul edildi; azınlıkların yaşadığı bölgelerde ise, ulusal okullar kuruldu ve eşitlikten onlar da yararlandılar.

Yeni şehircilik

Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi, yeni iktisadî ve sosyal koşullar, yeni bir şehirciliğe yol açtılar: Sınıfların, giderek sosyal ayrımcılığın söz konusu olmadığı bir toplumda, kent, banliyöyü emip ortadan kaldırır; toprak rantı da olmadığı için, yapılar mekânda serbestçe gelişir ve büyük bütünlüklerle geniş yeşil alanlar mümkün olur. Her adacığın evleri, çimenlik büyük avlulara, çocuk bahçelerine açılır; her adacığın oluşturduğu temel oturma birimi 10 bin ya da 15 bin insana yetecek gerekli her şeyi içine alır: Okullar, mağazalar, dispanserler, sinemalar, kulüpler... Oturma birimlerinin oluşturduğu mahallede, daha üst derecede yapılar yükselir: Teknik ve orta öğretim okulları, hastaneler, idari hizmetler...

Krakovi yakınlarında doğan, 1954'te nüfusu 65.000 kişi iken çok geçmeden 150.000 olan Nowa Huta, Macaristan'da Duna

jvaros ya da Romanya'da Oneşti gibi yeni kentler, işte bu anlayışla boy attılar; eski kentler yeniden yapıldılar, Varşova ile Budapeşte'de eski mahalleler geleneksel biçimde restore edilirken, geniş avenülü, büyük bahçe ve parklı yeni mahalleler açıldı.

Muhalefete karşı mücadele

Rejimin komünizme doğru evrilmesine karşı çıkanların gitgide saf dışı edilmeleri 1948'de sona erdi; o tarihten sonra, tarım reformları ve millileştirmeler üstüne yasal bir muhalefet yok gibidir. Varını yoğunu yitirmiş eski yönetici sınıflar için tek umut kalmıştır: Yer altı eylemleriyle yabancı müdahalesi. Eski rejimin yandaşları, geçmişten ayakta kalmış tek kuruma çevirirler gözlerini: K a t o l i k K i l i s e s i ' dir bu! Geride kalmış bir tarım ekonomisi ile sosyal yapıya sahip bu ülkelerde, Katoliklik toprak aristokrasisi ile iç içedir çoğu kez. Nitekim, ayrıcalıklı sınıflardan doğan yüksek ruhban, Macaristan'da Amiral Horthy'nin, Polonya'da albaylar yönetiminin, Yugoslavya ile Romanya'da da diktatör kralların en sağlam desteğiydi; uçsuz bucaksız topraklarıyla eğitimdeki tekelini sürdürmenin arkasındaydı. Özellikle 1939'dan beri, Kilise, Slovakya ile Bohemya'nın ayrılığını desteklemişti. Başka örnekler de vardı. 1945'te, Kardinal Mindszenty, "bin yıllık Macar Anayasasına ters" diye, Macar Cumhuriyeti'nin ilanını protesto etmişti. 1945'ten sonra kabul edilen anayasalar, Batı ülkelerinde uzun süredir uygulanan reformları benimserler: Kilise ve Devlet ayrılığı, medeni durum, medeni evlenmedir bunlar ve Kilise çevrelerinin büyük protestolarıyla karşılaşır ve toprak reformu Kilise mülklerine de uygulanmaya girişildiğinde daha da sertleşir tepkiler; Vatikan da, ödün vermeyi reddeder. Bu a n t i k o m ü n i s t t a v ı r Kiliseye bir şirinlik kazandırır; Vatikan onu destekler ve daha da sertliğe iteler.

Buna karşılık, kimi rahip dernekleri, gerçekleşmiş iktisadî reformlara olumlu bakarlar ve hükümetlerle uzlaşmadan yanadırlar. Fransız Devrimi'nde olan bitene benzer her şey; o zaman da yönetimle Kilise arasında büyük bir uzlaşmazlık patlak vermiş, ama Kilise içinde de bir kopuş olmuştu. 1948'de, Macaristan'da ve Polonya'da, okulların laikleştirilmesi ve ruhbanın mallarının millileştirilmesi, savaşı başlatır: Kardinal Minds-

zenty tutuklanır ve ömür boyu hapse mahkûm edilir; Çekoslovakya'da, hükümetle işbirliği içindeki rahiplerin derneğini yasaklayan Prag başpiskoposu da aynı akıbete uğrar; 1951'de, Mindszenty'nin halefi de –başka rahiplerle beraber– tutuklanır; Kilise çevreleriyle Polonya, Macaristan ve Çekoslovakya hükümetleri arasındaki görüşmeler –antikomünist tavrı gitgide daha sertleşen Vatikan'ın etkisiyle– kopar. 1950'de, bu görüşmeler Polonya'da bir uzlaşmaya varır yine de; çünkü, Polonya'nın yeni Batı sınırını tanımayı Vatikan'ın sürekli reddetmesi kamuoyunu huzursuz etmiştir.

1953 değişikliği, Polonya ile Macaristan'da 1956 Ekim bunalımı

Planların ilk uygulanma yılları beklenen sonuçları verdi; ağır sanayi için saptanmış hedefler bol bol aşıldı, ulusal gelirin artma oranı da pek yüksektir: Çekoslovakya'da yüzde 9,5, Demokratik Almanya'da 10,2, Bulgaristan'da 12,2, Polonya'da da 12,6'dır bu oran ve halkın doğal çoğalma oranından da pek yüksektir. Böylece, Doğu ve Orta Avrupa'nın yeni yönetimleri, eski rejimin yapamadığını başarmıştır: Nüfustaki çoğalışla kaynakların artışı arasındaki oransızlığı yenmiştir ve bu sonuncular nüfustan daha hızlı artmaktadır artık.

Ne var ki, ağır sanayinin tüketim malları ile tarım üretimine oranla kazandığı öncelik, sanayi üretimiyle tarım üretimi arasında bir dengesizlik yaratmıştır. Kırsaldaki genç nüfusun kentlere doğru göçü de başlayınca, tarımdaki üretim azlığıyla beraber güçlükler de baş gösterir, özellikle işçilerle köylüler arasında ilişkiler gerginleşir. Öte yandan, tüketim mallarındaki üretim yetersizliği, karaborsayı destekler. Son olarak yatırımlar enflasyonu da azdırmış ve özellikle gerçek ücretler –1950'ye oranla– ciddi olarak azalmıştır. Sonuç olarak, fazla tutkulu, ama dengesiz plan hedefleri; tarım için öngörülen yatırımlardaki yetersizlik ve tarımı feda eden para politikası; yaşam düzeyinin düşmesi, derin bir hoşnutsuzluğa yol açar.

Şu da var: Sanayileşmenin alabildiğine itelendiği tarım ülkelerindedir ki, ekonomide gerilim en tehlikeli bir niteliğe bürünür. Özellikle Polonya ile Macaristan'da durum böyledir. Buna son vermek üzere, ekonomi politikasında bir

değişikliğe gidilir. Sovyetler Birliği'nde 1953 ve 1954'teki yön değişikliği ile de ilgili olarak, ağır sanayinin önceliği terk edilmeden, tüketim malları sanayisi ile, bina yapımı ve tarımın payı çoğaltılacak, reel ücretler artırılacak, tarım desteklenecektir; kooperatiflerle bireysel işletmeler arasında izlenen ayrımcılık hafifletilecek, daha yüksek üretime prim verilecek, vergiler azaltılacaktır.

Söz konusu kararlara, kimi siyasal önlemler, adliyede ve poliste reform, idari kurallarda yumuşama, Stalin yönetimi kurbanlarının itibarlarını iade, bürokraside reform, fikri konularda dogmatizmin yumuşatılması da eşlik eder ve çeşitli komünist ülkeler, iktisadî durumlarını gözden geçirirken bir genel liberalleşme nin de kapısı açılır olur. Çekoslovakya ve Demokratik Almanya gibi en ilerlemiş, Romanya ve Bulgaristan gibi en az ilerlemiş ülkelerde uyum sorunu oldukça kolay çözülür; Polonya ile Macaristan ise, tersine dramatik olaylara sahne olur.

Önlemler, oralarda bütün iktisadî dengesizlikleri ortadan kaldırmamıştı; planların gözden geçirilmeleri ve değişiklikleri çoğu kez vahimleştirdi işleri. Halktaki hoşnutsuzluk ise hiç dinmemişti.

Çeşitli nedenleri vardı bu sonuncunun: Yaşam düzeyinin pek aşağı olmasından başka, rejimin şeflerinin "Stalinciler"le "revizyonistler" arasında bölünmüşlükleri ve duraksamaları halkın güvenini sarsıyordu; çeşitli çevrelerden gelen yeni işçiler fabrika yaşamına ve disiplinine fazla uyamıyorlardı; komünist partilerdeki zayıflığı da hesaba katmalı; son olarak, Katolik Kilisesi'nin etkisini ve işgali lök gibi oturmuş Ruslar karşısındaki eski ve geleneksel düşmanlığı da göz önünde tutmalı. İşte bütün bunların etkisiyle, Polonya'da 1956 Haziran'ında, halk Poznan'da kanlı grevlerle patlar; kamu kuruluşlarına saldırır; işgalci Sovyet birliklerine düşmanlıklarını şiddetle gösterir. Ne var ki, tartışılmaz bir komünist şef olan Gomulka çabucak bir ulusal Polonya hükümeti kurar; 1957 seçimlerinde de büyük bir zafer kazanır ve Sovyetlerle birliklerinin geri çekilmesi konusunda görüşmelere girişir ve sükûneti sağlar.

Macar bunalımı ise, tersine daha ağır ve çok daha kanlı oldu: Pek şiddetli sokak savaşları görüldü, rejimin birçok savunucusu öldürüldü. Kurulan Nagy hükümeti, tarım kooperatiflerine son verdi; küçük ticarette ve küçük sanayide özel işletmeciliği kabul etti; ülkenin yan-

sızlığını ilan etti. Daha bu ilk kararlarıyla verdiği izlenim şu oldu: Halk ve işçi hareketi, 1947'den beri saf dışı edilmiş kimselerle Eski Rejim'in yandaşlarınca gitgide yolundan saptırılmıştır; bunun üzerine de, Sovyet müdahalesi ayaklanmayı ezdi.

Bu sarsıntının ertesinde, iki ülke az çok birbirinin eşi önlemler kabul etti: Tarımda kollektifleştirme terk edildi ve Macaristan'da, sınırlı da olsa, köylülere doğrudan toprak satın alma özgürlüğü tanınırken, devlete ürünlerinin belli bir bölümünü verme yükümlülüğü kaldırıldı; son olarak, sanayi potansiyelinin artırılması, yenilerden çok eskileri yenileştirerek kabul edildi. İşletme sistemine gelince... Bu, o sıralarda Sovyetler Birliği'nde gerçekleştirilen sisteme –bir ölçüde– benzer biçimde ve merkezîyetçilikten uzaklaştırma yönünde değiştirildi: sosyalist işletmelere pek büyük bağımsızlık tanınıyordu; sadece, onların temel amaçlarını saptama genel planca yapılıyor, yöntem ve gerçekleştirilme yolu ise işletmelere bırakılıyordu. 1956 "Ekim"inin en önemli yeniliklerinden biri, Yugoslav modeline bakılarak kurulan "işçi konseyleri"ydi; bunlar Macaristan'da kaldırıldı ise de, Polonya'da değişikliklerle sürdürüldü. Toprakların kollektifleştirilmesinde ise, Polonya dışında, bir kopukluk olmadı; tersine, bütün halk demokrasilerinde, küçük ve orta işletmeler, büyük kooperatif birimler halinde yeniden gruplandırıldı ve en modern biçimde donatıldılar.

Bir bütün olarak nereye varılmıştır?

1968'in bilançosu

Komünizmin nüfuzuna girişlerinden yirmi yıl sonra, Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri derinden derine değişmişlerdir. Marksist ilkeleri sürdürseler de, kendi niteliklerine uygun gelecek biçimde, "sosyalizme doğru çeşitli yollar"ı izler haldedirler.

Kalkınmaları, her yanda pek yüksek oranları yakalamıştır: Çekoslovakya'nın sanayi üretimi –savaş öncesine oranla– üç katına çıkmıştır; Polonya'nınki 9 katıdır; Demokratik Almanya'ya gelince, Avrupa'nın beşinci sanayi gücü olup çıkmıştır. 1939'dan önce, korkunç bir işsizliğin acısını çekip dışarıya durmadan işçi gönderen bu ülkeler, –Polonya dışında– el emeği kıtlığı içindedirler. Okuryazar olmama –neredeyse– silinmiş

durumdadır, mesleki nitelik yükselmiştir. Romanya, 1964'te en yüksek büyüme hızına sahiptir (yüzde 8), kişi başına ulusal gelir de –1938'e oranla– iki katına çıkmıştır. Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi, tarımda ilerleme, sanayidekine oranla açıkça daha az doyurucu olsa da, yaşam düzeyi farklı bir düzeye yükselmiştir. Halk demokrasilerinde iktisadî ve sosyal politika, her yurttaşa, eğitim ve toplumda ilerleme olanağı sağlamıştır; bu politika, eski ve derin sosyal eşitsizlikleri kaldırmış, ancak sanayi yatırımlarına tanınan öncelik ve özellikle de emeğin verimliliğinin yetersizliği, gelişmeyi ihtiyaçlar çapında olmaktan alıkoymuştur, geciktirmiştir onu.

Son olarak, siyasal planda durum değişmiştir. Daha büyük bir liberalizme özlem, halk demokrasilerinin çoğunda, özellikle de aydınlar ve öğrenciler arasında ısrarla ortaya konur. Ekonomik alanda olan bitenle de bir koşutluğu vardır gelişmelerin: Planlama ve ürünlerin dağılımında katı mekanizmalara karşı bir tepki gündemdedir; devlet denetiminin yumuşatılması, emekçilerin sürece katılımları, işletmelerin –kazancın yanı sıra– alıcıların isteklerine programlarını uydurmaları beklentiler arasındadır.

Öte yandan, halk demokrasilerinin sanayileşmesi, 1945'ten beri, her ülkenin kendi çerçevesi içinde, Sovyet modeli örnek alınarak, yani ağır sanayiye öncelik tanınarak, anarşik biçimde yürütülmüştür. Böylece, her ülkede, ülkenin ihtiyaçları ve gerçek yetenekleriyle oransız fabrikalar vardır kimi zaman ve verimlilik kaydı gözetmeden üretim yaparlar; ne var ki, Kore Savaşı sırasında Birleşik Devletler'in dayattığı stratejik maddeler ablukası ortamında anlamsız ve tehlikeli bir durumdur bu.

1949'da, Marshall Planı'na yanıt olarak Karşılıklı İktisadî Yardım Konseyi, yani *Comecon* kurulduğunda, sınırlı bir rol oynar uzun süre, eşgüdüm tasarıları sağlar. Kredi veren, halk demokrasileri arasında –iki yanlı anlaşmalarla– alışverişi kolaylaştıran Sovyetler Birliği'dir. 1956'da Polonya'da ve Macaristan'da bunalım patlak verip, 1957'de de Avrupa Ekonomik Topluluğu'nu hayata geçiren Roma Antlaşması imzalanınca, somut önlemler almak ivedi olur. 1958'den başlayarak, çeşitli konularda ortaklaşa eylemler, 1962'de Moskova Konferansı ile kesin aşamasına varır ve "Emeğin uluslararası sosyalist

b ö l ü ş ü m ü " nün temelleri atılır: İlke, plan ve yatırımların –uzun vadeli– eşgüdümü ile ulusal politikaların ahenkleştirilmesidir istenen. Böylesi bir bütünleşme gerçi büyük güçlüklere yol açar, ama her şeye karşın bankacılıkta ve üretimde bir ortak çalışma gelişir; 1963'ten başlayarak, demiryolu taşımacılığında ve Tuna'dan yararlanmada bir takım önlemler de eklenecektir bunlara.

Şunu da hatırlatmalı: *Comecon*, Avrupa Ekonomik Topluluğu'ndan pek farklı araçlar kullanır, örneğin bir gümrük anlaşması yoktur; öyle de olsa hedefler aynıdır, yani bütünleşme ve aklileştirme kaygısı. Buradan kalkarak, tarım dışında, hemen her alanda hatırı sayılır sonuçlar alınmıştır. Nüfusun, her devlette olduğu kadar uluslararası planda da akılcı bir dağılımının gerçekleştirilememiş oluşu da belirtilmelidir.

YUGOSLAVYA

Yugoslavya'nın İkinci Dünya Savaşı içinde yaşadığı koşullar, sonraki dönemde geçirdiği evrimin özgünlüğünü açıklar. Ülke, mücadelenin akışı içinde devrimini yaptı; böylece devrim, çatışmalar sona erdiğinde, öteki Orta Avrupa ya da Balkan devletlerinde başlarken, Yugoslavya'da olup bitmiş bir şeydi. Tito, savaşkan kalabalık bir halk ordusuna, sağlam bir siyasal örgüte, ülkenin kurtuluşu sırasında kazanılmış büyük bir saygınlığa sahiptir. Londra'ya sığınmış hükümetle onun ülkedeki temsilcisi General Mihailoviç, karşısındadırlar; üstelik Mihailoviç, yalnız İtalyanlar ve Almanlarla işbirliği yapmış değil, Partizanların hükümetine karşı açıkça silah çekmiştir. Bütün bunlar, eski yönetici sınıflara ve krallık yönetimine karşı bir d e v r i m c i m ü c a d e l e n i t e l i ğ i kazandırmıştır kurtuluş savaşına.

Yeni siyasal yapı

Yeni devlet, s a v a ş s ı r a s ı n d a biçimlendi. 1942'nin sonlarından başlayarak, Tito'nun ordusu, işgalciye karşı mücadelede etkili olan tek güçtür; her yanda, işgal altındaki bölgelerde bile, yurtsever yerel grupların temsilcilerinden oluşan halk **kurtuluş komiteleri vardır** ve Almanlar çekilirken, iktidarı he-

men onlar alır. 1942'de, bütün halkların, dinlerin, antifaşist parti ve grupların temsilcilerinden oluşan bir devrimci meclis toplanır: "Yugoslavya Ulusal Kurtuluş Antifaşist Konseyi"dir adı; bir parlamento ya da bir hükümet değil, mücadelenin yönetici organıdır. "Yugoslav egemenliğinin yüce temsilcisi" olarak kurulan konsey, 1943'te şuna karar verir: Ülke, Sırbistan'ın, Hırvatistan, Slovenya, Bosna-Hersek, Makedonya ve Karadağ'ın hakça eşit halklarını birleştiren federatif bir ilke üstüne kurulacaktır. Ve ilk devrimci kanunları oylar; dışarıya göçüp gitmiş kralın her türlü yetkisini elinden alma da bunlar arasındadır. Kurtuluş'tan önce, ülkenin gelecekteki iktisadî temeline ilişkin alınmış –bütünlüğüne– hiçbir önlem yoktur. 1946'da da, Yugoslav Federatif Cumhuriyeti ilan edilir. Böylece, 1919'dan beri, halkların eşitliğine başlıca engel oluşturan ve eski toplumun en tutucu öğelerini desteklemiş olan –Sırp kökenli– monarşi saf dışı edilmiştir.

Yeni devlet, bir federatif Anayasa kabul eder: İçinde altı halk cumhuriyeti vardır; Sırbistan Cumhuriyeti'nde de, içinde ulusal azınlıkların bulunduğu iki özerk eyalet yer almaktadır: Voyvodina'da Macarlar, Slovenler ve Rumenler ve Kosova'da da, Arnavutlar yaşamaktadır. Her cumhuriyet bir meclise ve anayasaya sahiptir. Ulusal savunma, dış politika, maliye, genel iktisadî planlamalar, ticaret ilişkileri ve iletişim, federal hükümetin yetkisindedir. Her federal rejimde olduğu gibi, "Halk Meclisi", biri halkı, öteki cumhuriyetleri, eyalet ve bölgeleri temsil eden iki meclisten oluşmaktadır. Meclis, kollektif bir başkanlığı uygulayan bir Prezidium ile bir Yürütme Konseyi seçer.

Maddi kalkınma ve Yugoslavya'nın düştüğü yalnızlık

Savaş, baştan aşağı yakıp yıkınıştı ülkeyi; iki milyona yakın insan, 600.000'e yakın da Alman kökenli ölmüştü. Halkın onda biri yok olmuştu. Hemen her yanda kıtlık ve açlık hüküm sürüyordu.

Bütün halk demokrasilerinde olduğu gibi, bir toprak reformu gerçekleştirilir; 1945'te, karşılığını ödeyerek, 35 hektarın üstündeki bütün ekilebilir topraklara el konur. Öte yandan, 1946'da, belli başlı sanayi dalları, madenler, enerji kaynak-

ları millileştirilir. Dış ticaret, arkasından da perakende ticaretin büyük bölümü millileştirilir. Ne var ki, sanayinin ilerlemesi pek ağırdır.

1947'de, sadece iki ya da üç yıllık planlar yapabilmiş öteki halk demokrasilerinden farklı olarak, bir beş yıllık plan (1947-1951) yürürlüğe konur. Böylece Yugoslavya, ülkede geri kalmış bölgelerin (Karadağ, Bosna, Makedonya) kalkınıp, kendi aralarında ve öteki cumhuriyetlerle olan iktisadî eşitsizliği hafifletecek biçimde, uzun vadeli bir önleme başvurmuştur. Özellikle maden, hidroelektrik ve ağır sanayide pek hızlı bir geliştirme söz konusudur.

Sonuçlar göz alıcı da olsa, halk demokrasilerinde o sıralarda gerçekleştirilmiş bütün planlar içinde, Yugoslav planı, en az başarı sağlayanıdır: Öngörülen kalkınma hızı yakalanamadığı gibi, tarım alanında tam bir başarısızlıkla karşılaşılmış ve sanayide hedeflerin sadece yüzde 50'sine ulaşılabilmiştir.

Bu başarısızlığın nedenleri çeşitlidir: Ulusallaştırılmış bütün işletmeleri yönetebilecek yetenekte personel fazla değildir; sanayide uzmanlaşmış el emeği kıtlığı vardır; kooperatifçilikte ilerleme pek ağırdır ve köylüler, ihtiyaç duydukları mamul maddeleri sağlayamadıkları için hoşnutsuzdurlar. Özellikle de, kurulan büyük fabrikalar, elektrik enerjisi üreten istasyonlar, kullanılır hale getirilen yollar, kapasitelerinin altında çalışmaktadırlar; çünkü, işlemeleri için gerekli hammaddeler, pek az üretilebilmekte ya da dışarıdan yeterince getirtilememektedir.

Daha da vahimi, bir yalnızlık içine düşer Yugoslavya.

Aslında, Yugoslavya 1948'de Sovyetler Birliği ve öteki halk demokrasileriyle bağları kopardığında ve Kominform'dan atıldığında, plan başarısızlık içindeydi. Bu kararı haklı çıkarmak için başvurulan gerekçeler şunlardı: Genellikle milliyetçi bir doğrultuda yürümek ve sistemli olarak Sovyet aleyhtarı bir tutum sergilemek; Yugoslav Komünist Partisi'nin, pek değişik öğelerden oluşan Halk Cephesi'nin yanında, ikinci bir sırada ve bürokratik bir örgüt olarak kalması; özellikle de, vaktinden önce sanayi ile orta ticareti millileştirip ve köylü kitle yeterince kollektifleşmeden kırsalda kapitalist öğeleri çabucak tasfiye etmek gibi serüvenci bir iktisadî politika izlemek! Siyasal alanda kopuşu, iktisadî ilişkilerdeki kopuş izledi ve zaten sallantıda olan beş yıllık planın gelişmesinde derin değişikliklere yol açtı. Yugoslav-

ya, uysal olmamakla damgalanıp "Doğu"da soyutlanınca, artık Arnavutluk'la Romanya'dan petrol, Çekoslovakya'dan makine alamaz duruma düşer ve 1949'da, Sovyetler Birliği ile alışverişi, bir yıl öncekine oranla sekizde birine inmiş haldedir. Planı terketmemek kararını alan Yugoslav hükümeti, Batı'dan, ihtiyaç duyduğu araçları ister. Ne var ki, dışarıya sattıkları gitgide azaldığı için dış ticareti baştan aşağıya altüst durumdadır ve Batı'ya karşı da güçlükler içindedir; öyle olduğu için de dışardan mal almayı durdurur. Öte yandan, ülke silah üretimini alabildiğine artırır (savaş bütçesi, ulusal gelirin yüzde 20'sini alır götürür). Plan, sınırlı bir başarısızlık içindeyken, tartışılmaz bir başarısızlık içine düşer. Bununla beraber, 1948'den 1950'ye kadar millileştirmeler sürer; tarımın kollektifleştirilmesi hızlanır, kooperatiflerin sayısı 1948'de 1.300'ü, 1951'de de 7.262'yi geçer ve ekilebilir toprakların yüzde 25'i ellerindedir.

Yugoslavya, Güney komşularına yaklaşır ve Yunanistan ve Türkiye ile karşılıklı savunma antlaşmaları imzalar, politikasını değiştirir; Marcos'un ve ELAS'ın gerillalarına yardımı durdurur ve onları da Yunan krallık orduları çok geçmeden ezecektir; Batılı ülkelere yaklaşır, onlar da ona kredi açar ve ticaret ilişkilerini genişletirler. 1950 ilkbaharında, Batılı krediler sayesinde, Yugoslavya, dış ticaretini büyük ölçüde genişletir. Öyle de olsa, ciddi ekonomik güçlükleri vardır: Hükümet, tarım politikasını gözden geçirir, ücretlere şöyle böyle kanat gererken fiyatların yükselişini serbest bırakır, ancak üretim savaş öncesi düzeyini pek az aşar, bir tek ağır sanayi ilerleme halindedir; güçlüklerle dolu yılların arkasından, 1955'te bir parça soluk alınmaya başlanır.

Yugoslav sistemi

1950'den başlayarak, ülkede, özgün bir politik örgüt biçimlenmeye başlar; temelde komünist ve Marksisttir yine, ancak Sovyet rejiminden farklıdır. Bozuk bir iktisadî sistemi değiştirme zorunluluğu ve Sovyetler Birliği ile uzayıp giden uyuşmazlık, Yugoslav Komünist Partisi'ni şunu görmeye götürür: Marksizm, eski bağlaşıklarınkinden pek farklı biçimde, y e n i b i r u y g u l a n ı ş i ç i n d e olmalıdır.

Partinin amacı, devlet kapitalizmini ve onunla **içli dışlı bürokratizmi tasfiye etmek ve kitleleri "sosyalizmin inşası"na –sürekli olarak– katmak, aynı zamanda devletin yetkilerini özerk** organlara dağıtmaktır. **Devletin elinde, sadece dışişleri, ordu, polis kalacaktır; idarenin bütün geri kalanı, her federal cumhu-**

riyette seçilmiş organlara, halk komitelerine geçer. Merkezî iktidar, onların eylemlerinin yerindeliğini değil, sadece yasallığını denetler.

İktisadî düzende de böyledir: İşletmelerin yönetimi, seçilmiş işçi kurullarına bırakılmıştır, onlar da bir yönetim komitesi belirlerler; birçok işletme bir "yüksek iktisadî topluluk" oluşturur ve devletçe atanmış yönetimi de, her birinin yöneticilerini seçer. İşçi Kurulu ile Yönetim Komitesi, emeğin korunması, planın uygulanması, sonuç bilançosu, üretimin düzeltilmesine ilişkin önlemlerle uğraşırlar. 1953 Anayasası'nın kurduğu Ulusal Ekonomi Komitesi de, "çerçeve-planlar" yapar; Yönetim Komiteleri, onlara bakıp kendi birimlerinin planını serbestçe hazırlar. İşletmenin net kazancı, komün (taşınmaz vergisi), Cumhuriyet, federasyon (kazançlar üzerine vergi) ve "Emek Topluluğu" arasında bölüşülür. Böylece, işletmelerin özerkliği, sadece kararlarının yasallığı, vergi ve kredi veren banka bakımından denetlenir; devlet, ne ücretlerin saptanmasına katılır, ne de planın gerçekleşmesine göz kulak olur.

1953 Anayasası'nda yapılan bir değişiklikle, merkezî otoritenin müdahalesi en aza indirilerek, her düzeyde gerçek bir "kendi kendine yönetim" *(self-government)* kuruldu; böylece, toplu çıkarlar, bizzat yönetilenlerce yönlendiriliyordu ve, üretenler işletmelerinin yönlendiricisi olduklarından sosyal bir *self-government*'di söz konusu olan. İlk 1946 Anayasası'nın kurduğu Milliyetler Meclisi ile Halk Meclisi de kaynaştırılarak, işçilerin, zanaatçılarla köylülerin seçtikleri Üreticiler Meclisi geçti yerine. Onun da altında, seçimle gelen yüzlerce işçi, köylü, esnaf komitesi, merkezîyetçilikten uzaklaştırılmış geniş bir idare şebekesini oluşturuyordu. 1963'te çıkarılan Anayasa, şu kuralı da getirir: Mareşal Tito dışında kimse, bir göreve iki kez seçilemez; bu da, bütün devlet organlarında hızlı bir dolanmayı dayatıyordu.

Komünist Parti de, 1952'de, Komünistler Birliği adını aldı. Partinin misyonu, artık siyasal ve ekonomik eyleme ayrıntılı olarak müdahale etmek değil, halk kitlelerini de eğitecek biçimde, yukardan yönlendirmelerde bulunmaktı.

60'lı yıllar: Bunalımdan istikrara

1961'den beri gözlenen iktisadî kalkınmadaki yavaşlamanın arkasından, 1962 ve 1963'te hissedilir bir düzeliş olur; öyle

ki, genel kalkınma hızı, yüzde 5'ten hemen hemen yüzde 12'ye varır. Böylece, 1964'te pek iyimser bir bakışla yedi yıllık yeni bir plan konur yürürlüğe. Ne var ki, onu çok geçmeden hızlı bir enflasyon ve fiyatlarda aşırı bir yükseliş izler. Çeşitli nedenlerden kaynaklanan bu bunalıma karşı, hükümet, 1964'te ciddi önlemler alır. Ancak, bu önlemler, geriye dönüp devleti daha sert müdahaleye zorlayacak yönde olmaz, tersine piyasa ekonomisi kuralları daha da ciddi olarak uygulanır.

Ve sonuç da 1968 başlarında alınır.

İktisadî kalkınmada hissedilir bir yavaşlık sürse de, gözardı edilemeyecek bir başarıya ulaşılmıştır yine de: Fiyatlara ve yaşam pahalılığına bir istikrar getirilmiştir; sunum, istemin ilerisindedir; dışardan buğday alımı azalmıştır; para istikrara kavuşturulmuştur; görünmez girdilerde (turizm) yükseliş vardır; dışsatımlar bütünüyle serbest olup dışalımlar sadece yüzde 50 bir serbestlik içindedir.

Tarım alanında, sosyal mülkiyet kesimi, bütün toprakların yalnız yüzde 11,4'ünü kapsar ve ulusal çiftliklerle kooperatiflerden oluşur. Özel kesim ise, bireysel mülkiyete dayanan küçük ve orta işletmelerden meydana gelmektedir. Bu kesim, modernizasyona pek ayak uyduramaz bir yapıdadır. Böylece, ülkenin büyük bir bölümü, ilkel bir tarım tekniğine dayalıdır hâlâ.

Yugoslav deneyimi üstüne sonuçta neler söyleyebiliriz?

Açıktır ki, yüzünü komünizme çevirmiş bir "Y u g o s l a v y o l u" vardır. Bu rejim, merkezî ve ayrıntılı Sovyet planlamacılığı ile, sanayide kendi kendine yönetimle *(autogestion)* "sosyalist rekabet"e dayanan merkezîyetçilikten uzak bir çözüm arasında bir uzlaşmadır. Özgün bir "liberal komünizm"dir bu: Stalin'in ölümünden sonra, halk demokrasileriyle, kendisinin doğal alışveriş dostlarıyla ticaret ilişkilerini yeniden kurmuştur. Yugoslavya, liberal ekonomi ve demokrasi ilkeleriyle bağlarını koparmış, ama Sovyetler Birliği'nin başında bulunduğu blokun içine gelip girmeyi de reddeden bir komünist devlettir. Bir "yansızlık" politikasını desteklemektedir Yugoslavya: Asya ve Afrika'nın yeni bağımsız devletleri yanında gerçek bir saygınlıktan yararlanan bu politikanın, duruma göre Doğu'ya ve Batı'ya da sağlayacağı yararlar vardır.

BÖLÜM III

ÇİN KOMÜNİST OLUYOR

Çin, 1949'da komünizm saflarına geçer. Ne var ki, daha savaş sırasında, Kuomintang ile Çin Komünist Partisi arasındaki denge bozulur; bu da, partiye zaferin yolunu açar.

YENİ ÇİN'İN BAŞLANGIÇLARI

1920'de, Çin, korkunç bir kaos un içindedir.

Ülke, savaş derebeylerinin *(Tukiun)* pençesindedir; her eyalette, bağımsız hükümdarlar gibi davranır bu güçler. Her biri, komşularıyla kâh bağlaşık, kâh rakip, ordusunu ve kaynaklarını artırıp çoğaltmanın çabasındadır; her biri, yabancı yönetimlerle ilişki içindedir ve onlara, ödünler ve ayrıcalıklar tanır, eyaletlerinin vergi ürününü onlar için saklar, kazançlarını da –talihlerinin ters dönmesi olasılığına karşı– yabancı bankalarda korumaya alırlar. Ama Pekin'deki ve Kanton'daki yönetim, güçsüz ve kaynaksızdır.

Nedir sonucu bunların?

Şu: Yabancıların oturdukları yerler dışında, genel bir güvensizlik ve sefalet!

Buradan kalkarak da şu sonuçlara varılır: Doğumlarda genel bir azalış ve korkunç bir çocuk ölüm oranı görülür; köyler, savunması olan yerlere taşınır; büyük ırmakların setleri, gerekli bakımı görmediklerinden yıkılır ve ekilebilir uçsuz bucaksız ve önemli toprakları sular basar. İç savaşın yol açtığı altüst oluşun etkileri, aşırı nüfus ve sefaletin geleneksel nedenlerine eklenir: Toprağın aşırı bölünüşü, büyük toprak sahibine ödenen –renttan doğan– gitgide ağırlaşan vergi, kentlerdeki sanayi için bütün bu el emeğinin kullanılması güçlüğüdür bunlar. Yığınla köylü Mançurya'ya doğru göçer, mevsimlikken kesinleşir göç ve gitgide artar sayıları: 1926'dan önce yılda 400.000'di göçmenler, 1927'de bir milyon olur, 1928'de yeniden 546.000... Çoğu, nesi ver nesi yok arabalara yükler yaya dökülürler yola; bir açlık yürüyüşüdür bu ve önemli bir bölümü yolların kenarında yıkılır

ölür; 1922'den 1930'a kadar, Mançurya'nın nüfusu 22 milyondan 30 milyona çıkar. Ötekiler, Malezya'nın maden ocaklarıyla tarım işletmelerinde çalışmaya giderler; 1911'den 1927'ye kadar 3 milyona varmıştır sayıları ve yarısı orada ayerleşir kalır.

Yeni Çin. İşçiler ve ulusal burjuvazi

Ne var ki, savaş derebeylerinin eski feodal Çin'i, toprak sahiplerinin egemenliğindeki köylü kitlelerle beraber değişir. Savaş sayesinde yeni sanayiler, örneğin ağır sanayi gelişir; onların yanı sıra, pamuklu üretimi, değirmencilik, tütün, çimento, el emeğinin ucuzluğundan yararlanırlar. Yeni kentler kurulur: Hankeu, Şanghay, Tientsin, pek büyük sanayi merkezleri olup çıkar; belki bir iki milyona varan tutarlı bir işçi sınıfı bu kentlerde toplaşmıştır ve köylülerden farklı bir yaşam sürmektedir; ücretler düşüktür, çalışma günü uzundur (12 saatten 15 saate kadar), çalıştırılan kadınlarla çocuklar büyük bir yekûn tutar; durumları da, XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde İngiliz ve Fransız proletaryasınınki gibidir, büyük ve uzun grevlerle sarsarlar ortalığı.

Bu grevleri, ulusal burjuvazi –tacirler ve küçük sanayiciler– destekler çoğu kez; çünkü kendisi de yabancı ayrıcalıkların kurbanıdır. Limanlarda kompradorların yığdıkları sermayeler, toprak sahiplerinin gelirleri, gerçekten Çinli diyebileceğimiz bir sanayi ile bankaların gelişmesine hizmet etmiştir. 1919'dan başlayarak, Çin pamuklu fabrikalarındaki tığ sayısı, yabancı fabrikalardakini aşar. Amerikalılar, Avrupalılar, Japonlar, ağır sanayilerin sahipleri olarak kalırlar, ne var ki hafif sanayilere egemen olan Çin sermayesidir. Bu ulusal sermayenin, düzene ve ülkenin birleştirilmesine, Batı usulü bir idare ve hukuk reformuna ihtiyacı vardır ve yabancıların –"eşitsiz antlaşmalar"la– yararlandıkları ayrıcalıklara da son verilmesini ister. Onun için de, *Tukiun*'lara ve yabancı tacirlere karşı yönelmiş ulusal bağımsızlık hareketi ne katılır; köylüleri ve işçileri canlandıran yurtsever çıkışlardan yararlanır. Ancak bu patlamalar –1924'te Kanton'da, 1927'de de Şanghay'da olduğu gibi– pek tehdit edici olduğunda, toprak sahiplerine, hatta Avrupalılarla Amerikalılara yaklaşmayı da bilir.

Fikri devrim

Aydınlar, Çin'deki değişmenin yürütücü öğesidir. İşçiler arasında olduğu gibi onlar arasında da pek canlı bir Çin yurtseverliği gelişir ve ateşli propagandacısıdırlar onun. Her derecede demokratik bir eğitim doğmuştur; üniversiteler çoğalmıştır ve özellikle bir dil ve yazı devrimi, halk kitlelerinin eğitiminde rastlanan engellere son verir: 1920'deki "gündelik dil reformu", klasik edebi dili terk ederek, yazıda, komedi ve öykülerde zaten kullanılan günlük dili kullanır; aynı zamanda, en çok kullanılan harflere dayanan "bin harfli yöntem", Çin yazısının ortaya çıkardığı ve çabuk öğrenmeye engel büyük güçlükleri yenmeye çalışır. Hu-Şo'nun *Çin Felsefesi Tarihinin Taslağı* yayınlandığında, yeni biçemde yazıp çizmenin mümkün olduğu yolunda bir kanıt vardır elde, dava da kazanılmıştır böylece.

Bu reformlar, gerçekten bir yeniden doğuş olan bir fikri devrimi destekler; yığınla çeviri, Batı'nın büyük eserlerinin yanı sıra, bilimsel buluşlarını da yayarlar; gerçekçi romanlar ve eleştiri eserleri eski siyasal ve sosyal rejime saldırıya geçerler; ataerkil aile biçimi, dinsel inançlar, özellikle de "modern yaşama uymayan" ve "Cumhuriyet'le de uzlaşmaz haldeki" Konfüçyüsçülük de eleştirilenler arasındadır, Hıristiyanlığa karşı da reddiye çıkarılır.

Ulusal hareket ve Hıristiyan karşıtı niteliği

Ülkenin bağımsızlığını, birlik ve modernleşmesini isteyen milliyetçilik, yeni toplumun etkin güçlerini, yani kapitalist burjuvaziyi, proletaryayı ve aydınları, ortak bir eylemde toplamasını bilir böylece. 1919'da, üniversite gençlerinin barış antlaşmalarını protesto ettikleri bir günde, "4 Mayıs Hareketi"yle, Milliyetçi Devrim de patlar. Öte yandan, Rusya'da patlamış devrimin büyük etkisi vardır: Çin'in, gelişebilmek için, yabancı sermayenin boyunduruğunu kırması gerektiğini öğretirken, doğrudan doğruya elini de uzatır. Sun Yat-sen, komünizme katılmasa da Kuomintang'ı yeniden örgütler ve 1923'te Çankayşek'i Moskova'ya bir staja yollar ve Çin Komünist Partisi'yle de işbirliği yapar; Ruslarla yaptığı

anlaşmalarla, Rusya, eşitsiz antlaşmalardan vazgeçtiği gibi, Çin'e de askerî danışmanlar ve siyasal örgütleyiciler gönderir. Onların eğittikleri ordu ve subaylarladır ki, Kuomintang, Kuzey Çin'i fethedip savaş derebeylerini yenmeyi başarır.

Çin milliyetçiliği, Avrupalı devletlere karşı enerjik bir mücadele yürütür: Sözü geçen devletler, en son 1919'da Versailles'da, 1920-1921'de de Washington'da, siyasal ve iktisadî bakımdan bağımsız bir Çin'in yaratılmasında Çin'e yardım etmeyi istemediklerini gösterdikleri gibi, eşitsiz antlaşmaların verdiği ayrıcalıklardan vazgeçmeyeceklerini de belli etmişlerdir. Ayrıcalıklı yörelerde kanlı olaylar olur, Çinliler İngiliz ticaretine boykotla yanıt verirler. İngilizler, Çin'de en önemli iktisadî ve siyasal çıkarlara sahip olduğu için en çok tehlikede olan İngiliz misyonerler ve tacirler, ülkenin içini boşaltarak limanlara taşınmak zorunda kalırlar.

Bu milliyetçiliğe sıkı sıkıya bağlı bir Hıristiyan karşıtı hareket de vardır.

Söz konusu hareket, daha önce tutucu ve geleneksel güçlerin marifeti iken, onu, devrimci ve milliyetçi güçler, üniversite öğrencileri ve işçiler yönlendirmektedir şimdi. O güne değin, din olarak Hıristiyanlıkla, bir "kültürel istila"nın taşıyıcıları olan misyonerler birbirinden ayrılıyordu. Geçmişte, çoğu kez yabancı orduların müdahalelerine bağlı misyoner eyleme, artık sadece "emperyalizmin öncüsü" olduğu için değil, ilerlemeye düşman çürümüş görüşlerin propagandası olarak karşı çıkılıyordu. "Eğitim hakkı"nın ihyası ve Çinlilere iade edilmesi isteniyordu. Pekin yönetimi, bu dileğe bir yanıt olarak, 1926'da, misyon okullarını hükümetin denetimi altına alır; okul yöneticilerinin artık yabancı olamayacağına ve din eğitiminin isteğe bağlı olacağına karar verir. Gösteriler sırasında, misyonların oturdukları binalar yakılır yıkılır, misyonerler yaralanıp öldürülür, aralarından binlercesi ülkenin iç taraflarını terk etmek zorunda kalır; bu uyuşmazlıklara, "topa tutma politikası" ile yanıt verilir ve misilleme bombalamaları başlar. Hareket, Kuomintang ile Komünist Partisi arasında bağlaşıklığın kurulduğu döneme rastlar; Çankayşek, birdenbire sağa dümen kırıp işçilerle komünistlerden ayrıldığında da zayıflar.

Kuomintang'ın reformları

Gerçekten, Sun Yat-sen'in 1925'deki ölümünün arkasından, hemen hemen bütün Çin'i ele geçirmiş olan Kuomintang yönetimi, Komünist Parti'yle bağlarını koparır; çünkü parti, köklü bir toprak reformu istemekte ve gitgide ilerlemesi de zengin tacirleri kaygılandırmaktadır. Çankayşek'in yakınlarının, T.V. Soong ile H. Kung'un büyük nüfuz sahibi oldukları ve aynı zamanda orduyu elinde tutan Kuomintang'ın sağ kanadı, Şanghay'daki yabancılara yaklaşır. Komünist Parti yasaklanır, üyeleri tutuklanır ve binlercesi kurşuna dizilir, Rus danışmanlar kaçarlar. Çankayşek, Han-Yang ile Hankeu'yu ele geçirir; Komünist Parti bütünüyle ezilmiş görünür.

Artık, büyük devletlerce tanınmış olan ve İngiltere ile Birleşik Devletler'in desteklediği Çankayşek, büyük bir sanayileşme, iktisadî ve idari modernleşme çabası na girişir: Yollar yapar, demiryolları döşer, sanayiyi geliştirir, ama hiçbir sosyal reforma el atmaz. Sona erdikleri ölçüde eski antlaşmalara karşı çıkar; Belçika, İtalya, Danimarka, Portekiz, İspanya, diplomatik dokunulmazlıklarından vazgeçerler; gümrük bağımsızlığını yeniden kazanır, deniz gümrükleri hizmeti ile tuz denetimini eline alır; 1930'da İngiltere, Wei-Hai-Wei bölgesini iade eder. Ne var ki, bu yeniden örgütleniş çabası Japon müdahalesiyle engellenir; Japonlar, Çin'i parça parça fethetmeye girişmişlerdir.

KUOMİNTANG'IN SONU

Japonların müdahalesine karşın, 1936 Aralık'ında, Çin'in direnişinde birlik sağlanır. Kuomintang'ın, on yıla yakın bir süreden beri kendilerine karşı sürdürdüğü azgın bir mücadele olsa da, komünistler, Siam'da tutuklandığında Çankayşek'ten yana tavır koyarlar; çünkü, onlara göre, istilacıya karşı mücadeleyi yürütecek en yetenekli kişi odur.

1937'den sonra Çankayşek yönetimi

Çankayşek, kendisine önerilen birleşik cephe yi kabul eder; içine komünistlerin de girecekleri orduyu yeniden ör-

gütlemeye koyulur ve Japonlara karşı mücadeleye –canla başla– girişir. Ordu, komünist taktiğini kabul eder: Zaman kazanmak için geri çekilecektir. Bir Avrupa müdahalesi umudunu yok eden Münih'e karşın ve yenilgiler olsa da mücadele sürer; Hankeu'ya taşınmak zorunda kalan hükümet, Çung-King'de tutunur. Öte yandan, 1941'den 1943'e kadar, Japonlar, işadamlarını ve aslında Beyazlara düşman çoğu milliyetçiyi kendilerine çekseler ve Nankin'de dost bir Çin hükümeti kursalar da, şunu anlarlar: Asıl düşman Birleşik Devletler'dir. Daha önce işgal ettiği noktalarla yetinirler ve örgütsüz gördüğü bir direnişe karşı, sadece dehşet saçan hareketlerde bulunur, havadan bombalar, hızlı saldırılara girişir, kıyımlar ve yağmalar yapar.

Koumintang yönetiminin politikasında görülen değişikliğe yol açanlardan biri, Japon savaşındaki bu yavaşlama olmuştur belki. 1927'den 1937'ye kadar "Çin'in o tarihe değin tanık olduğu en modern ve en etkili hükümet" olarak görünen söz konusu yönetim, nitelik değiştirir. Nankin'de, liman tacir ve işadamlarının nüfuzu altındaydı ve büyük toprak sahiplerine sıkı sıkıya bağlıydı; böylece, kırsalın eski sosyal düzenini korumuştu, ama öyle de olsa reformlar yapmıştı: Bir yeni medeni yasa ile ceza yasası kabul etmiş, paranın birliğini sağlamış, bankacılığı yeniden örgütlemişti; tutarlı modern bir hükümet yaratmak için ciddi bir çaba harcamıştı. Modernleşme yüksek milliyetçi sınıf yararına yapılmış olsa da, modernleşme idi son bir çözümlemede.

Ülkenin en geri yörelerinden biri olan Çung-King'de ise, atmosfer değişiktir. Hükümet, halk kitleleri, üniversite öğrencileri gibi üstünde baskı yapabilecek dinamik öğelerden kopuktur: Egemen olan, Şanghay bankacısının nüfuzu değil tutucu toprak sahibininkidir ve o da, "Direniş ve Kalkınma" sloganını, sosyal reformlara direniş ve kendi durumunu güçlendirme olarak yorumlar. Reformcu öğeler yansızlaştırılmıştır; liberaller ve komünistler idareden uzaklaştırılmışlardır, muhalefet gazeteleri kapatılmıştır, polis –çoğu başka yerlere çekip gitmiş olan– aydınlarla liberalleri göz hapsine almıştır; komünistlerle ilişkiler kesilmiştir, Japonlara karşı başarıları saklandığı gibi, ordularından ilaç bile esirgenir. Özellikle Japonlara karşı mücadele eski sertliğini kaybetmiştir. Ülkedeki güçler için hiçbir seferberlik planı yoktur; fabrikaların içerilere taşınması plansız-

dı, mutlak bir dağınıklık ve hesapsızlık kol gezer; böylesi bir ortamda enflasyon alır başını gider, spekülasyon azgınlaşır.

Çürüme, savsaklama ve yeteneksizlikle atbaşı gider. Savurganlık ve kötü yönetim, orduda, yetersiz donatıldığı için milyonlarca insanın ölümüne yol açarken, sivil halkı da kıtlık kırar geçirir. Rüşvet ve kaçakçılık her yandadır; generallerine ve Başbakana kadar herkes işin içindedir. Yabancı güvenli bölgelerde gayrımenkuller alınır; ilaç, makine, kumaş stoku yapılır. Ordu için olanlar bile, daha yoldayken satılır. Ordunun başları, silah ve cephaneyi saklar; saldırı emri verir, sonra geri alırlar ya da emir verir, astlarına da yerine getirilmemesi uyarısında bulunurlar. Birliklerin başındakiler, kendi keyiflerine göre askerin maaşını öder; zaten parasız ve pistonsuz olanlar askere alınırlar.

Askerî alanda da aynı çapaçulluktur görülen. Ordular zayıftır, çünkü hükümet –komünizm korkusuyla– köylüleri silahlandırmak istemez; komuta mevkileri de en tutucu olanlara bırakılır. Daha korkunç bir şey olur: 1937'den başlayarak i ç s a v a ş t e k r a r b a ş l a r. 1941'den başlayarak da, Çankayşek, Müttefikler'in kendisine yolladıkları modern malzemeyi, o komünistlere karşı mücadelede kullanmak üzere, alır saklar. Öte yandan, Japonlarla da bir tür üstü örtülü ateşkes yapılmıştır; her iki taraf arasında yarı-resmî görüşmeler olmuştur ve iki tarafın radyoları da birbirine şiddetle saldırmayı durdurur. Japonlara karşı savaşı sürdürenler, komünistlerin yanı sıra Amerikan uçaklarıdır, onların inip kalktığı havaalanlarını ele geçirmek içindir ki, Japonlar 1945'te saldırıya geçerler; Çin ordusu içinse yeniden tam bir bozgun demektir bu. 1945 yılının başlarında, Çin hükümeti adına elde kalan, bir "küçük feodal devlet"tir sadece.

1928'den 1935'e kadar Komünist Parti

Kanton, Şanghay ve Hankeu kıyımlarından ve Çankayşek'in 1927 ve 1928 seferinden sonra ezilmiş bir halde olan Komünist Parti, Mao Zedong'la Çu-Teh'in yönetiminde ağır ağır yeniden örgütlenir. Parti'nin, Hunan ile Kiang-si sınırında ve Hankeu'nun güneyinde, derme çatma silahlanmış birkaç birlik kalmıştı elinde, 1929'da 60.000 dolayında askeri vardır ki, bu-

nun sadece 40.000'i ateşli silahlarla donanmıştır; işgal ettiği yörelerde, tahsildarlarla büyük toprak sahipleri tasfiye edilmiş ve toprak köylülere dağıtılmıştır. Çankayşek, partinin birliklerine karşı, bir dizi "yok etme seferi" düzenler ki, kimisi yenilgilerle sonuçlanırken, kimisi olsa olsa geçici zaferler sağlar; General alkenhausen'in başkanlığındaki Alman askerî misyonunun 1933'te örgütlediği 6'ncı sefer 400.000 asker ve 400 uçakla ilk ciddi sonuçları alır: Buna bakıp komünist birlikler, 1934 Ekim'inde Kiang-si'yi boşaltıp Batıda Seu Çuan'a çekilmeyi kararlaştırır.

İşte o zaman "Uzun Yürüyüş" başlar.

Bu savaşın en olağanüstü öyküsüdür bu: Bir yıl boyunca, günde ortalama 40 kilometre yürüyerek; erkek, kadın ve çocuklar, tepeden uçakların bombalamaları altında ezilip yok edilerek; bu saldırılardan kaçınmak için gece yürüyüşlerini artırarak; ırmakları aşabilmek için şaşırtmaca manevralara başvurarak; malzemeleri, hastaları, yaralıları, soğuktan ve açlıktan ölenleri yollarda terk ederek, müstahkem hatları aşmak için çarpışarak; 5.000 metre yükseklikteki dağ silsilelerini aşarak; sonunda, 20 Ekim 1935'te, Şensi'nin kuzeyinde yerleşirler. Bulundukları yer sırtını çöle vermiştir; tam bir ablukadan canlarını kurtarmış haldedirler, ancak her şeyi de orada yaratmaları gerekmektedir.

Ve topu topu 20.000 kişidirler...

"Yeni Demokrasi"

Yenan'dadır ki Mao, *Çin'de Yeni Demokrasi* öğretisini hazırlayacaktır; kitabı da 1940'ta yayımlanır. Çin köylüsünün ezici üstünlüğü, onu, komünist hareketi, Avrupa komünist partilerinin yaptığı gibi işçi değil, köylü temeli üstüne kurmaya götürür. Komünist devrimin ilk aşaması da, "Yeni Demokrasi" olacaktır; ve söz konusu demokrasi, Sovyetler Birliği'nin yardımıyla, yarı-feodal eski toplumu bağımsız bir demokratik topluma dönüştürecektir.

Bu devleti, birçok devrimci sınıfın bağlaşıklığı yönetecektir; çünkü, Çin burjuvazisi, –1789 Fransız burjuvazisi gibi, ama ondan daha az ölçüde– kısmen devrimcidir. Çin'in, bu geçiş süresince rejimi, ne tek başına burjuva ne tek başına proleter olmayıp merkezî bir demok-

ratik hükümet olacaktır; ve köy meclislerinden Ulusal Kongre'ye kadar bir dizi halk meclisine götüren –herkese açık– seçimlere dayanacaktır.

1924 Kuomintang'ının I. Kongresi kararlarına uygun olarak, bu ilk aşamadan başlayarak, devlet, kimi etkinlikleri tekeline almalıdır: Büyük bankalar, önemli sanayiler, taşımacılıktır bu etkinlikler de. Kapitalistlerle büyük toprak sahiplerinin öç girişimlerini önlemek üzere, topraklara el konulup onları işleyen köylülere dağıtılacaktır. Mao, Kuomintang'ın terk ettiği, Sun Yat-sen'in ilkelerinin bir mirasçısı olarak görünmektedir; böylece düşüncesi, Sovyet düşüncesinin sıradan bir yansıması olmayıp, Çin geleneklerinin, Çin toplumunun kendine özgü yapısı ile varolan siyasal durumunu –alabildiğine– göz önünde tutmaktadır.

Japonlara karşı yürüttükleri savaşta, komünistler, gerilla taktiğini uygulamakta ve aynı zamanda demokratik yönetimler kurmaktadırlar. Ordu, demokratik olarak örgütlenmiştir; her harekâttan önce, manevranın durumu ve amacı askerlere açıklanır ve her savaştan sonra da, harekâtın eleştirisi onların önünde yapılır. Ancak, düzenli ordudan başka, "halk milisleri" de kurulmuştur ve mevcudu 2 milyona yakındır; silah olarak da, bizzat ürettikleri mayın ve el bombalarını kullanırlar. Disiplin, örnek olacak düzeydedir: İlk kez, bir Çin ordusu, halkın en aşağı tabakasından devşirilmemiş, köylülerin yaşadıkları ortamda onlara yardım eden ve kendileri de o ortamdan gelen askerlerden oluşmuştur; köylüleri yağmalayıp ya da zorbalığa kalkacak yerde onlardan aldıklarını ödemektedirler. Sonuç da şudur: İlk kez, bu alanda geleneksel olarak edilgin olan, gelgeç ayaklanmaları yerleşik düzene değil, tahsildarların kötü davranışlarına ve yağmacı askerlere karşı yönelmiş köylü kitle, siyasal propagandaya kulak kabartmakta ve komünistlerle el eledir.

Ayrıca, kırsaldaki durum, köylüler için gitgide güçleşmiştir. "Savaşın felaketleri"nin başta gelen kurbanları onlardır; ama parayı pula çeviren dizginsiz enflasyon da önce onları gelip bulur. Parası olan ve "gerçek değer" aranışındaki herkes, borca batmış küçük toprak sahibinin satmak zorunda olduğu toprakları satın alır. Böylece, toprağın fiyatı yükselir ve sonunda spekülatör, toprağın ekilip biçilmesi bile umurunda olmayan bir büyük toprak sahipleri sınıfı ortaya çıkar. Çoğu feodal senyör de onları taklit ederler ve Çin kırsalında sosyal yapı yalınlaşır: Toprağa sahip olanlarla, ona sahip olmadan işleyenler arasındaki zıtlık daha da belirginleşir.

Yenan hükümeti, ayrıcalıklı sınıfların ulusal mücadeleye katıl-

maları için, topraklara el koyma ile sınıf mücadelesi programını –geçici olarak– terk eder; kiraları, borç faizlerini uzatmakla yetinir, kira sözleşmesi zorunlu olur, vergi de üretimin ortalama yüzde 15'ini geçmez. Sovyetler yerine seçimler düzenler; askerlerle köylülerin birlikte çalıştıkları ve kendilerine yeter ölçüde ürettikleri kooperatiflerin kurulmasını yüreklendirir; orduyla köylü halk arasında mutlak bir aynılık yerleşir. Japonların akınlarına karşı, ayrıca ekip biçmede köyler arasında karşılıklı yardım, dayanışma duygusunu geliştirir; bir ulusal bilinç doğar ve güçlenir. Bir bütün olarak, halkın çıkarlarını göz önünde tutan insancıl bir politikadır bu; Japon esirlere bile aynı şey gösterilir, salıverilir ya da Japon Halkının Kurtuluşu Birliği'nce eğitilirler; liberaller arasında Çin Komünist Partisi büyük sempati toplar. Japonlara karşı mücadeleye çekilen köylü sınıfı değildir sadece; üniversite öğrencileri, liberaller de koşar gelirler. Özetle, Japonlara karşı canla başla mücadele veren bu "dürüstlük ve yiğitlik Cumhuriyeti" ile, Çankayşek yönetiminin zayıflığı, çürümüşlüğü, uyandırdığı tiksinti arasındaki zıtlık çarpıcıdır.

İç savaş (1945-1949)

İki yönetim arasında, İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminden çok önce başlayan uyuşmazlık, ateşkesin imzalanmasından başlayarak bütün ülkeye yayılır. Taraflardan her birinin düşündüğü, mümkün olduğu kadar fazla toprak ve stratejik nokta işgal etmektir. Komünistler Kuzey Çin'i ellerinde tuttukları için, 1946 ilkbaharında en sanayileşmiş bölgeyi, Mançurya'yı kolaylıkla işgal ederler. Çankayşek yönetimi, Amerikalılardan askerî ve ekonomik yardım almaktadır; nitekim Amerikan uçakları ve donanması, milliyetçi üç orduyu kuzeye ve doğuya taşır; aynı yardımı, Japonlarla işbirliği yapmış generallerden, yönetici ve görevlilerden de görürler. Komünist ordular ise, iyi talim görmüş ve Japonlarla milliyetçilerden çekip aldıkları silahlarla donanmış bir halde, artık gerilla taktiğini terk edebilir ve sayıca ve silahça kendilerinden üstün güçlere karşı bile b ü y ü k h a r e k â t l a r a girişebilir durumdadırlar.

Çankayşek'in durumu gitgide kötüleşir: Amerikalıların öğütledikleri köklü reformlara girişmez ve gerici öğelerin nüfuzu altına girer gitgide; yasadışına çıkışlar birikir ve polis baskısı, kim olursa olsun liberallere karşı daha da şiddetlenir. Özellikle, belki diktatörlüğün koyulaşmasından daha da kor-

kunç olan, iktisadî düzensizlik ve enflasyondan doğan sefalettir ve sonunda Birleşik Devletler'e ilişkin olarak izlenen politika, generallerin soyutlanmasına varır. Birleşik Devletler, 9 Aralık 1946'da imzalanan "Dostluk, ticaret ve ulaşım" antlaşmasına dayanıp, deniz ve hava birlikleri için konuşlanma hakkı elde eder; asker ve görevlileri dokunulmazlık kazanır; tacir ve sanayicileri Çinlilerle eşit durumdadır; gümrük tarifelerini gözden geçirme hakları vardır, çoğu mallar ödünler elde etmiştir. Amerikan danışmanları çeşitli bakanlıklardadır; sanayi, madenler ve ulaşım, Amerikan denetimi altındadır. Bir yarı-sömürge olup çıkmıştır milliyetçilerin Çin'i. Böylece, milliyetçilere karşı savaş artık bir iç savaş değil, bir u l u s a l k u r t u l u ş s a v a ş ı- dır.

Komünistlerin zaferleri milliyetçileri her yanda geriletir. Örnek bir strateji ve taktikle yürür mücadele. 1949 Nisan'ının sonlarında, halk ordusunun önünde, düzenli hiçbir milliyetçi direniş kalmamıştır; Ekim'de de, Ç i n H a l k C u m h u r i y e t i ilan edilir.

YENİ ÇİN TOPLUMU

Yeni Çin, her şeyden önce y e n i b i r e k o n o m i k y a p ı demektir.

Çin, o sıralarda 700 milyona yakındır ki, dünya nüfusunun dörtte biri anlamınadır; 1931'de 475 milyon dolayındaydı bu rakam. Nüfusun yüzde 77'si tarımla uğraşır ve yüzde 41'i de 18 yaşından küçüktür. Böylece, genç bir nüfustur bu ve pek büyük bir artış –yılda 15 milyon!– içindedir; ve çok aşağı bir yaşam düzeyine sahiptir. Mao yönetimi, 1949'a kadar, otoritesi altına giren yerlerde, tam anlamıyla komünist olmayan bir program uyguladı; bir geçiş rejimi idi bu: Küçük köylülerin, aydınların, işçilerin, küçük mülkiyet sahipleri ile, ulusal burjuvazinin oluşturduğu bir toplumda, halk her aşamada genel oyla meclislerini seçiyor; yönetime bütün partiler ve sınıflar katılıyordu. Bir toprak reformu yapılmış ve kilit etkinlikler millileştirilmişti; ancak, geniş bir serbest sektör de saklı tutulmuştu ki, tekelci bir nitelik taşımayan her işletme içinde yer alıyordu onun. Böylece, başlarda karma bir ekonomi rejimi vardı: O rejimde, serbest bir sektörle beraber sosyalize bir sektör yanyana idi ve bir üçüncüsü, kooperatif sektörü yaratılmıştı.

Kurtarılmış böşgelerde de reformlar aşama aşama yapıldı. Her şey ihtiyatla, uyarılıp açıklanarak yürütülür. Örneğin toprak reformu böyledir: Birkaç tanık köyde küçük boyutlarda denenir ve başarı sağlandıktan sonra, eyaletin geri kalanına yayılır; özeleştiri, basının denetimi, yanlışları düzeltme fırsatını verir. Halka okuma yazmayı götürecek kadrolar yaratılır. Daha da önemlisi, komünistler, asker ya da görevli olsun, her şeyde örnek olurlar: Giyimde, yemede, içmede, özel yaşamındaki saygınlıkta...

Toprak reformu, millileştirmeler, kooperatif sektörü

Dünyanın başta gelen tarım toplumu olan bu ülkede, çiftçi halk için en önemli temel reform t o p r a k r e f o r m u dur.

Savaş sırasında alınan önlemlerin tek amacı vardı: Toprağın hukuksal çerçevesini değiştirmeden, üretimi artırmak ve köylülerin durumunu düzeltmekti bu. 1946'dan başlayarak, senyörlerin toprakları ile zengin köylülerin fazlasına el konarak köylüler arasında dağıtılır ve 1947'de komünist fethin ulaştığı bütün bölgelerde bir toprak kanunu yürürlüğe konur. Çin Halk Cumhuriyeti'nin ilanından sonra 1950 tarihli bir kanun çıkarılıp uygulanır: Pek liberal bir kanundur bu, çünkü iktisadî durum kritiktir; iç savaş, bombalamalar, kıtlıklar, bentlerin kötü bakımı, kaygılandırıcı biçimde azaltmıştır üretimi. Köylülerin gelirlerini artırmak pek önemlidir, çünkü sanayileşmenin önde gelen koşuludur bu; onların alım gücü sanayileşmeye mahreç açacak, ağır kiralardan kurtarılıp biriktirecekleri para sanayileşmeye yatırılacaktır; son olarak üretim fazlası da dışarıya satılarak, sağlayacağı dövizle sanayileşme için yaşamsal donanım malzemesi alınacaktır. Böylece, pazar için pek önemli olan " z e n g i n k ö y l ü " e k o n o m i s i korunmalıdır.

Buradan kalkarak, başkasının emeği ya da kiradan aldıklarıyla yaşayan toprak sahipleriyle, dinsel cemaatların toprakların a el konur; zengin köylüler, işledikleri toprakları ellerinde tutar, sadece kiraya verdiklerini kaybederler. Ormanlar, göller, çay plantasyonları, fidelikler, örnek çiftlikler devletin mülkiyetine kalır. Bu, komünist rejime doğru bir aşamadır ve oldukça uzun sürecektir. Reformdan yararlananlar, yoksul köylüler ile ücretliler, kimi zaman orta köylüdür; ne var ki, dağılım eşitçi ol-

mamıştır, başta üretimin sağlayacağı yararlar göz önünde tutulmuştur ve öyle olunca da hayvanı ve araçları olanla, ekip biçmeyi daha iyi bilen, başkalarından daha fazla almıştır.

Az gelişmiş ülkelerde sanayileşme, bağımsızlığın ve yaşam düzeyini yükseltmenin bir koşuludur; tarımsal temellere dayanan ve nüfusu pek hızlı artan bir ülke için, daha da ivedidir bu. Üretimi artırmak ve "ulusal kapitalistler"i hoş tutmak kaygısının yanı sıra, kadro ve teknisyen eksikliği, bir karma ekonomi sistemi ne yol açar; üretim araçlarının sosyalleştirilmesinde ağır ağır yürüyen bir politika kabul edilir ve belli bir özel kapitalizm –"adil kazanç" hoşgörülerek– korunur. Sadece bankalar ve kilit-işletmeler millileştirilir. Millileştirilen kesim, 1952'de, bütün sanayi üretiminin sadece yüzde 51'idir, 1955'te de yüzde 63,3'ü olur. Böylece, yiyecek ve dokuma sanayilerinde özel bir kesim varlığını sürdürür ki, 1952'de üretimin yüzde 41'ini ve 1955'te de yüzde 21,7'sini temsil etmektedir. İşsizliğe yol açmasın diye, zanaatçı kesimi de sürmektedir. Ticarete gelince, devlet kuruluşları ile kooperatiflerin toptan ticaretteki payı, 1955'te yüzde 89'dur; dış ticaret ise, devletin elinde ve denetimindedir.

Küçük sanayi ve zanaatçılıkla tarımda bir kooperatif kesimi de büyük ölçüde gelişir.

Bu konuda kabul edilen formüller, Doğu Avrupa'daki halk demokrasilerinde olduğundan çok daha yumuşaktır: Önce ekmede biçmede, karşılıklı yardım için mevsimlik ekipler kurulur; sonra bunlar süreklilik kazanıp üretim kooperatiflerine dönüşürler. Kolhozlardan en başta çaplarıyla ayrılırlar: Kolhoz –en az 600 hektar olmak üzere– geniş topraklara sahipken, Çin'de kooperatif birkaç–20 kadar!– aileyi kucaklar ve kooperatif, köylülerin ortaklaşa çalışmayı öğrendikleri bir okuldur. Sonuçlar pek olumludur: 1955'te, köylü ailelerinin yüzde 90'ı, bir kooperatifin üyesidirler. Toprak rantı kayboldu**ğ**unda ve net gelir de emeğe göre bölüşüldüğünde, kooperatif sosyalist bir nitelik alır ve tam bir kolhoza dönüşür. 1956'da, 120 milyonda sadece 10 milyon köylü ailesi kollektif sistemin dışında kalmıştır. İlerde, emek mekanikleştikçe kooperatifler de büyüyecektir; ve modern tekniğin yayılmasında, devlet çiftlikleri, deneme istasyonları, tarım araştırma merkezleri başta gelen bir rol oynayacaktır.

Bu farklı etkinlikleri barındıran ekonomi üzerinde, devlet düzenleyici bir denetime sahiptir. Devlet, elindeki birçok olanak arın yanı sıra, uzun vadeli planlarla da gelişmeleri etkiler. 1953-1957 yıllarını kapsayan Birinci Beş Yıllık Plan'ın hedefi, teknik bakımdan geri bu tarım ülkesini bir sanayi ülkesine dönüştürmekti; öyle olunca da, ağır sanayi ile üretim mallarının gelişmesine önem verildi. Olanca yoksunluklara ve doğal tersliklere karşın, Çin Asya'nın, Japonya'dan sonra olmak üzere, ikinci büyük sanayi gücü olup çıkar.

Yeni yaşam koşulları ve Çin'in birliği

Çin, bir küçük ve orta köylü mülkiyeti ülkesi haline gelmiştir; vaktiyle tarım nüfusunun yüzde 10'u toprakların yüzde 70-80'ine sahipken, şimdi kuzeydoğuda nüfusun yüzde 80'ine, kuzeyde de yüzde 70'ine varmıştır bu oran; 110 milyon hektarlık toprağın dağılımından yararlanan köylü aileler 70 milyondur. Toprak kirasının ve murabahanın sona erişi, vergi yükünün hafiflemesiyle, alım gücü yüzde 50 artmıştır.

Ne var ki, tarımda yoğunluk pek büyüktür ve nüfusun bir bölümünü başka etkinlik alanlarına çekmek kaçınılmazdır; ayrıca değerlendirilmeyi bekleyen yeni topraklar da vardır. Öte yandan, sanayideki ilerlemeler esnaflığın gerilemesine götürmüştür ve tüketim koperatiflerinde atılımlar küçük perakendecilerin sayısını gitgide azaltmıştır. Nüfustaki bu fazlalık sanayiye ve kentlere doğru yönelir. 1950 ile 1953 arasında yüzde 40 artan kent nüfusu, toplam nüfusun henüz yüzde 14,2'sidir. Eski kentler ilerler ve kimi sanayi merkezlerinin nüfusu bu arada üç, dört misli artar. 1956'da, sanayide 24 milyona yakın ücretli bulunuyordu. Sendikalar, çalışmanın düzenlenişi ve örgütlenişine el atarlar; işletme komiteleri, yöneticiyle, bu yolda elbirliği yaparlar ve kollektif sözleşmeler de karma bir işletme rejimi kurarlar. Çalışma süresi 14 ya da 16 saatten 8 ya da 10 saate iner, ücretlerde oynak merdiven kuralı yerleşir. Son olarak, para değerindeki savrulmalar durdurulur ve fiyatlara istikrar getirilir.

Bununla beraber, köylülerin ve işçilerin yaşam düzeyleri pek düşük kalır; ücret yelpazesi fazla geniş değildir ve tarım üretiminde ilerleme nüfustaki hızlı artışı az buçuk aşar. Bunun

sonucu şu olur ki, yığınla köylü işsiz kalır ve gider zaten aşırı çoğalmış kent nüfusunu şişirir. 1949 öncesi yıllara oranla, bütün olarak kitlenin y a ş a m d ü z e y i y ü k s e l i r: Erkek-kadın, mavi pamuklu yalın giysisiyle bir örnek giyinir, ama işsizlik diye birşey yoktur ve herkes doğru dürüst giyinir; milyonlarca sefil, hırpani, dilenci ve fahişe kaybolmuştur. Sefalete karşı canla başla savaşılırken, özellikle kadını bağımsızlığa kavuşturmak için, örfleri değiştirmeye çaba gösterilir: Eşler arasında tam eşitlik, tekeşli olma zorunluluğu, evli kadını kayınvalidenin emrine veren âdeti yıkma, kadınla erkeğin haklarda eşitliğini Anayasada ilan etme, kadınları özellikle orta ve yüksek öğretime, bu arada bütün görevlere kabul etme, son olarak doğumları denetleme, akla ilk gelen örneklerdir. En göz alıcı çaba da, her dereceden kamu eğitiminin gelişmesidir. Bütün bunlara, sağlık adına alınmış köklü önlemleri eklemeli.

Çin'in birliğine gelince...

Savaşın sonunda eşitsiz antlaşmalardan kurtulan, –bir iki istisna bir yana– kıta toprağının sahipliğini kazanan Çin Halk Cumhuriyeti, yabancı etkileri tasfiye etti: İktisadî alanda sanayiyi millileştirerek, fikri ve manevi alanda da yabancı misyonerleri kovarak gerçekleşti bu. Ulusal ve dinsel azınlıklar karşısında da, Sovyetler Birliği'nin izlediği aynı politikayı izledi. Bu azınlıklar, başta Türkçe konuşan Müslüman topluluklardı: Toprak reformuna katıldılar, çoğu göçebe toprağa yerleşme yoluna girdiler; "halk mağazaları", geçmişin tacirleri yerine, onların yününü satın aldı; Moğol, Uygur, Kazak, Tibet dilinde gazeteler yayımlanmaya başladı; çeşitli dereceden okullar bu dillerde eğitime giriştiler; son olarak, İç Moğolistan, Sin-Kiang (Uygur) ve Tibet özerk bölgeler olarak kabul edildi. Böylece, Çin Halk Cumhuriyeti, bir federatif devlet değildir ve parlamentosu tek meclislidir.

Ancak rejimin başını çarptığı en büyük güçlüklerden biri, bu dev modernleşme ve değişme girişimini yönlendirebilecek kadro, teknisyen ve bilgili insan yetersizliğidir. Buradan kalkarak, eğitime, teknik ve bilimsel bilgilerin yayılmasına büyük önem verildi. Dilin modernleşmesi çabası, 1956'da, konuşulan dilde birliğe götürür; en yaygın olan Pekin ağzı, okullarda öğretilen, radyoda konuşulan dil olur; ve yazıyı yalınlaştırma araştırmaları, 4 bin 5 bin harfi 5-600 harfe indirir, **dahası Latin alfabesini** alma düşüncesi de kafalara girer. Böylece, **okuryazar olmama birkaç yılda tasfiye edilecektir.**

ÇİN-SOVYET BÜTÜNLEŞMESİ VE ÇİN YOLU

Amerikan yönetiminin Çankayşek yönetimine bağladığı umutlara karşın, Birleşik Devletler, koruduğu düzenin toptan iflasını görmezden gelip onu Formoza adasında korumayı sürdürür ve düşük rejim Birleşmiş Milletler Örgütü'nde, Güvenlik Konseyi'ndeki sürekli koltuğunu da korur. Komünist yönetimin, Çankayşek'in yüklenimlerini devamlı geçersiz sayması, bu arada Kore Savaşı ve Amerika'nın yığınla "stratejik" madde üzerine ambargo koyması, Yeni Çin'le, dünyanın geri kalan bölümünün normal iktisadî ilişkiler kurmasını engeller. Bununla beraber, Birleşik Devletler, kendi bağlaşıklarına toptan bir ablukaya da gidemez: 1950'ten başlayarak, Sovyetler Birliği ile halk demokrasileri, sonra Büyük Britanya, Birmanya, Hindistan, Pakistan, yeni rejimi tanırlar; Fransa 1964'te yapacaktır bunu. Öyle de olsa, söz konusu ambargo, Çin ekonomisinin kalkınmasını alabildiğine kösteklemiştir.

Böylece Çin, kredi ve teknisyen, özellikle de donanım malzemesi sağlamak için, kendisine –otuz yıllığına– dostluk ve karşılıklı yardım antlaşmasıyla bağlı **Sovyetler Birliği'ne** çevirir yüzünü. Öteki halk cumhuriyetleri ile ticaret ilişkileri de güçlendirilir; Çin ve Sovyet bloku, dışardan satın alacakları donanım araçlarını bizzat üretme zorunda kalırlar. Halk demokrasilerinin iktisadî ilişkileri öylesine ayarlanır ki, blok-içi ticaretleri onların alışverişinin 4/5'ini emer hale gelir ve uluslararası ticaretteki payları da 1952'de yüzde 2'ye düşer. Bununla beraber, Asya ve Afrika ülkeleriyle Çin'in ticaret ilişkileri gelişir; onlara, sonraki yıllarda, öndeki Avrupa ülkeleri eklenecektir.

Ne var ki, bir başka sorun girer gündeme.

Gerçekten, Sovyet Komünist Partisi'nin XX. Kongresi'nden önce sosyalizme götüren yolların çeşitliliği kabul edilse de, Macaristan'daki olaylar, rejimle halk arasındaki boşanma, dikkatleri şuna çeker: "Düşmanla, yani kapitalizmle çelişmeler", komünist rejimde var olabilecek tek çelişme değildir. Buradan kalkarak, Çin Komünist Partisi, halkın içinde de çelişmelerin ortaya çıkabileceğini ve bunlara çare bulunması gerektiğini hisseder. En azından, Stalin'in ölümüne kadar Sovyetlerde uygulanan otoriter yöntemden farklı olarak, **"Çin yolu"**, bu çelişme-

lerin üstesinden, zorla değil inandırma ve açıklama ile gelinebileceğini sanır. Zaten daha 1949 zaferinden önce, Çin'de komünistler, yeni yöntemlere bağlanarak, Marx ve Lenin'in ilkelerini Çin toplumunun kendine özgü koşullarına uyarlamaya girişmişlerdi; alabildiğine yumuşaklık ve bükülgenlik gösteriyorlardı ve bir yarım yüzyıllık iç savaş ve yabancı işgali altında ezilmiş bir toplumda değişikliğin Rusya'daki kadar pahalıya mal olmamasına çalışıyorlardı. Mao, 27 Şubat 1957'de, altı temel ilke yi kabul eden bir söylevde bulunmuştu: Çin'de halkların birliği, toplumun sosyalist dönüşümü, demokratik halk diktatörlüğü, demokratik merkezîyetçilik, Komünist Parti'nin yönlendiriciliği, uluslararası sosyalist dayanışma idi bu ilkeler. Buradan kalkarak, Mao için, "yüz çiçeğin aynı anda açması"nda ve "yüz okulun yarışması"nda, bunları sürdürmede olsa olsa yarar vardı.

Ne var ki, bu liberal parantez kısa sürer.

İleriye doğru büyük sıçrama ve sonuçları

Bu liberal parantez kısa sürer ve 1957 yılında, dünya tarihinde misli görülmemiş bir deneyimle, komünizme doğru yeni bir radikal yürüyüş başlatılır. "Yüz çiçek kampanyası"nın yerini, kimi muhaliflerin "revizyonizm"i ile "dogmatizm"ine karşı bir "düzeltme" kampanyası alır. Ilımlılığın yerine birden ölçüsüzlük geçer: Kitleleri seferber ederek, 600 milyonluk bu insan sermayesinden yararlanıp komünizme geçiş süresini kısaltmalıdır denir; "iki ayağı üzerinde yürümelidir", yani tarımsal gelişme ile sanayi gelişmesi arasında tam bir ahenk sağlanmalıdır.

Niçin böylesi bir değişme?

Kuşkusuz, nüfusun hızla çoğalması etkiliyordu; 1952'den beri, ölüm oranının da düşmesiyle, bu koşar adım çoğalma, üretimin de hızla artmasını gerektiriyordu. Ne var ki, bu kararlar, o tarihe değin onca dostane olan Sovyetler Birliği ile ilişkilerin soğumaya başladığı anlara rastlamıştır özellikle: Sovyetler, Çin'e maddi yardımı azaltmaya, Hindistan'a artırmaya kalkışmışlardır o sıralar; ve 1955'te yaptıkları bir vaadi yerine getirmeyi, atom bombası formülünü bağlaşığına vermeyi reddetmişlerdir. Öyle olunca da, Çin, her noktada Sovyet örneğini izleyen

uslu çömez havasından sıyrılır ve çözümlerinin özgünlüğünü sergilemekten hoşlanır; Sovyetler Birliği ise, sanayileşmeye verilen bu aceleci hızı ve tarım komünlerinin kurulmasını eleştirir. 1960'ta uyuşmazlık ekşir; o kadar ki Sovyetler Birliği, yolladığı binlerce mühendis ve teknisyeni geri çağırır ve onlar da başladıkları işi terk ederek ve hazırladıkları planları da alarak gerisin geri yola koyulurlar. Buna bakıp Çin, sadece kendisine güvenmesi gerektiğini düşünmüş, ve Sovyetler Birliği'nden daha hızlı yürümeyi istemiş olamaz mı?

"İleriye doğru büyük sıçrayış", kırsalda işsiz kalmış emek gücünü, –hiçbir üretkenlik fikri taşımadan– g e n e l ç ı k a r a d a y a n a n ç a l ı ş m a l a r d a k u l l a n m a üstüne kuruldu. Sermaye eksikliği, teknik bilgi yokluğu hızlı bir sanayileşmenin önünde engeldi; ama milyonlarca emekçiyi, bildiği aletlerle, yani kazması, küreği ve kum torbasıyla... kanal açmak, bentler yükseltmek, yol yapmak, bataklık kurutmak için seferber etmek mümkündü. Yüz milyon köylü, 1957-1958 kışında, sulanacak toprak yüzeyini iki katına çıkarıp üretimi alabildiğine artırırlar. Bu emek gücünden en iyi yararlanmak amacıyla t a r ı m k o m ü n l e r i kurulur; işlerini kendi başlarına yürütürler ve kendi ihtiyaçlarına yeter haldedirler. Kantinleri, çocuk kreş ve bahçeleri, hamamları, huzur evleriyle, aslında kadınları ev işlerinden koparıp toplu çıkar çalışmalarında kullanmak amacıyla, bir kollektif yaşam örgütlenir. Hareket, şaşırtıcı bir hızla kentlere yayılır ve "kent komünleri" kurulur oralarda ve amaç da işsiz güçsüz kalmış insanları toplayıp tüketimi –kantinler yoluyla– aklileştirmek ve savurganlığa karşı mücadele etmektir. Kendiliğinden palazlanır görünen girişim, üç yıl sonra, korkunç bir başarısızlıkla sonuçlanır. Pek ciddi araştırmacıların belirttikleri gibi, özel yaşamda bir kollektifleşmenin hiç olmaması bir yana, bir moral gerilim, aşırı çaba, coşkuyu hızla keser tüketir.

Sanayi alanında da, üretimin hızlanışı hararetli olur: Dev kombinaların kurulması sürse de, kırsal bölgelerde, önemli yatırımlar gerektirmeyen ve dolayındaki işsiz emek gücünü kullanan küçük ve orta işletmeler çoğalır: Ayakkabı, gübre, çimento fabrikaları, ufak çapta madencilik... Küçük fırınlarda "halk çeliği" üretilir. Ne var ki, ortadan aşağı bir nitelikte ürünlerdir ve büyük bir savurganlık pahasınadır el-

de edilen de. Öyle de olsa, bilanço olumsuz değildir: Çoğu kez bu köy fırınlarının yerine küçük ama modern fırınlar geçer; kırsalda bir zanaatçılık ruhu uyandırmışlardır; yerel hammaddeleri işlemiş ve aşırı sayıdaki köylülere iş sağlamışlardır. Böylece, mutlak bir başarısızlıktan söz edilemez, ama amaçlarla sonuçlar arasında çarpıcı bir kopukluk vardır.

Ne yapmak gerekiyordu?

Ilımlılığa dönülür; ekonomide bir adım atmak gerekiyorsa, kazanılmış deneyimden yararlanılarak yapılır bu. "İleriye doğru büyük sıçrayış"ın korkunç sarsıntısından sonra kendine gelen Çin ekonomisinin sorunları bitmez yine: Üretimi düzensiz tarımına sıkı sıkıya bağımlıdır bu ekonominin ve doğal etkilerin baskısı altındadır; öyle olunca da, sulama, ağaçlama ve toprağı tarıma açma dikkat ve denetim ister. 1960, tarımda hareketsiz bir yıldır, 1962'de yüzler güler. Dahası, doğumlara karşı pek köklü önlemler alınsa da aşırı çoğalmaya bakıp –ağır sanayi aleyhine– tarımsal gelişmeye ve tüketim malları sanayisine öncelik tanınır. Öyle de olsa, sanayileşmede atılım sürer. Fazla olarak, bir atom sanayisi de doğmuştur (1964'te ilk atom bombası patlatılmıştır!). Çin, büyük güçler arasında yerini almıştır. Bir ciddi gözlemcinin, Robert Guillain'in, oldukça kötümser izlenimlerle döndüğü bir yolculuktan dokuz yıl sonra, 1964'teki yeni bir yolculuğunun arkasından çizdiği tablo açıkça olumludur: "Rejim rüşvet, düzensizlik, hastalık gibi, eski her türlü afeti yenmiştir; 1955'ten başlayarak, Çin'in birliği, eğitim, ahlak, sağlık önlemleri gibi, "olağanüstü değişiklikler" gerçekleştirilmiştir; Çinliler, "acıktıklarında yiyebiliyorlar şimdi"; rejim, "yedi yüz milyon itaat üreterek", muhalefeti yenmiş ya da inandırmıştır!

Kültür Devrimi

İşte o sıralarda, 1966'nın Nisan'ında "Kültür Devrimi" ortaya atılır. Adını, Lenin'den alan devrim, iki yıla yakın bir süre, ülkeyi büyük bir karışıklığın içine atar ve Çin'le Sovyetler Birliği arasındaki diplomatik ve ideolojik uyuşmazlığı da en uç noktaya götürür.

Çin Komünist Partisi'nin kimi üyelerine karşı, Mao Çetung'un yaşamına, "yabancı ülkelerle elbirliği edip" komplo

düzenledikleri suçlamasıyla, şiddetli saldırılara geçilir; bu kişiler de şunlardır: Cumhurbaşkanı Lio-Şaoşi, parti genel sekreteri ve Pekin Belediye Başkanı Deng Siyaoping, hatta Başbakan Çu Enlai ve Savaş Bakanı Şen-Yi. Onlar aynı zamanda "revizyonist" ve sahte devrimci diye damgalanırlar: Gazeteler, afişler, el ilanları, bu amaçla tatile çıkarılmış öğrenciler olan "kızıl muhafızlar" böyle haykırırlar ve ülkenin her yanından büyük kentlere doğru akarlar. Mao'nun "küçük kızıl kitap"ta toplanmış sözleri bayrak edilerek, hem kafalarda hem toplumda, devrimin genişletilmesi ve hızlandırılması istenir; "revizyonist" her girişimin kısa kesilmesi önerilir. Bu olağanüstü kitle seferberliğine başka gösteriler de eşlik eder: Alaylar, sancak geçitleri, portreler; bu arada, "revizyonizm"le suçlanan kimi şeflere düpedüz saldırılar olur ve miting alanlarına getirilirler. Kültür Devrimi'ne hasım gruplar da oluşur ve kanlı çatışmalar patlak verir; bunlar olurken, Maocu "devrim komiteleri" örgütlenir, bütünüyle Mao'ya sadık kalan ordu asayişi sağlamak ve "ayaklananlar"ın zaferini sağlama almak için müdahale etmek zorunda kalır.

Nasıl açıklamalı bu olağanüstü patlayışı?

Bu şaşırtıcı görünüşleriyle devrimi, öyle sanılır ki bizzat Mao'nun kendisi istemişiti: "İleriye doğru büyük sıçrama"nın başarısızlığı ile zayıflayan devrimci coşkuyu yeniden canlandırmak; edebiyat ve sanatta geçmişe her türlü dönüşe son vermek; "devrimci eleştiri ve ideoloji"yi yoğunlaştırmak; eski değer ve eserleri atıp yerlerine kendi düşüncesini geçirmek ve aydın kadroların kafasını temizlemek; partinin bürokratizme kayışını durdurmak; son olarak, sınıf mücadelesi anlayışını uyandırarak ve üretimde yeni bir ileriye doğru sıçrayışı başlatarak, aile ya da özel mülkiyet eğilimlerinin yeniden doğuşuna engel olmak istiyordu.

Öte yandan, bu olağanüstü devrim, Çin geleneği içine de oturtulmak istenir.

Mao, daha 1945'te, Çin Komünist Partisi'nin VII. Ulusal Kongresi'nde, Marksizmi sistemli olarak Çinlileştirmek, onu Avrupalı biçiminden çıkarıp Çinli biçime sokmaktan söz ediyordu. Ne var ki, bu "başka biçime dönüşmek", daha baştan beri, devrimde köylü sınıfa verilen üstün yerle kendini belli etmiştir; "bu sınıfa Batı asla nüfuz et-

memiştir ve onda sosyal dinamik Çinli niteliğini alabildiğine korumuştur" denir. Bir Çin uzmanı olan L. Vandermeersch bir gerçeğin altını çizer: "Çin toplumu, daha çok bir ideolojik sisteme dayanır; bu ahlaki ve dinsel sistem, bir yapısal reform isteğinden çok, Konfüçyüs karşıtlığı üstüne kuruludur". Mao'ya göre, "1921'deki Sun Yat-sen devrimi sadece bir aşamadır; devrim, sürmesi için gelenek çizgisini yeniden yakalamalı ve eski Konfüçyüsçü felsefenin yerine Marksist öğretiyi geçirmelidir"; "Çin'in kendine has manevi uygarlık biçimini mümkün olduğu kadar korumalı". Amaç, "proleter ideolojinin temelleri üzerinde oy birliğini geliştirmek"tir: Sayısız toplantı, eleştiri ve özeleştiri bu hedefe dönüktür ve hepsi de kitleleri eğiterek, "çelişmeleri halkın bağrında çözmek" ister. Sentezi, tez ve antitezden geçerek bulmanın aranışı içindeki Batı düşüncesinden farklı olarak, ideolojinin biçimlerindeki değişmezliğe bağlı kalan Çin geleneği, eski Tao'cu diyalektiği kabul eder: Onda da zıtlar, birbirinin içinde, ama biri ötekini yıkmadan ya da es geçmeden değişirler.

İki yıl boyunca –en azından– kentlerde sürüp gitmiş bu çapta bir hareketlenişin, üretimi alabildiğine etkilememiş olması mümkün değildir. Bununla beraber, sarsılış, beklendiğinden de az oldu görünüşe göre. Tarım bölgeleri, kentlerden çok daha az etkilendi; aslında iklim koşulları da elverişli idi. Daha da etkilenen sanayi oldu; disiplinsizlik, fabrikalarda frenleyici bir rol oynadı ve dış ticarete yansıdı sonuçlar.

1968 Eylül'ünde devrim sona erer.

Maocu devrim komiteleri ve yeni kurumlar iş başındadırlar; Yeni Çin, yeni temeller üstündedir. Ne var ki, bu üç çalkantılı yılın dış etkilerini silmek gerekmektedir şimdi. Gerçekten, komünizme doğru Çin yolunun taşıdığı özgünlük, gerçekleştirdiği şeylerin çapı, Asya'da uçsuz bucaksız bir ülkeyi modern ve görkemli bir sanayi gücüne dönüştürmedeki çabukluk, bütün bunların halkın yüklendiği olağanüstü özveriler pahasına gerçekleşmiş olması, ortaya konan örneğe, Sovyetler Birliği'ndekinden çok daha büyük boyutlar verdi. Ne var ki, suçlamalardaki şiddet ve aşırılıklar, içerde olduğu kadar dışarda da, Çin'in Birleşik Devletler ve Batı Avrupa ülkeleri ile ilişkilerini ciddi olarak bozdu; Arnavutluk dışında, halk demokrasileri ve yansız ülkelerle olan dostluklar da büyük zarar gördü; Afrikalı devletler bile rahatsız oldular. Fazla olarak, İngiltere ve Portekiz'le yeni bir gerekçe olmadan diplomatik sertliğe gidilmiş olması,

Hong-Kong ve Macao gibi ülkenin dış ticaretinde önemli bir yer tutan değerli aracılardan Çin'in yoksun kalması tehlikesine yol açtı. Son olarak, kültür devrimi, başka ülkelerin komünist partilerinde çalkantılar doğurdu, o partileri, giderek komünist partilerin tümünü zayıflatan bölünmelere götürdü; Güney Amerika'da ve Avrupa'da Çin yandaşı parti ya da grupların aşırılıklarını da unutmamalı!

Bunlar bir yana bırakılırsa, komünist dünyanın uğradığı büyük kopukluğa karşın, özellikle Çin, Asya'da ve bütün bağımlı dünyada derin bir saygınlığın konusudur. Gecikmişliğin acısını çeken, ama onu giderme telaşı içindeki Üçüncü Dünya halklarının önünde, Çin bir örnek, bir yol göstericidir. Güney Amerikalıların, özellikle de Afrikalı va Asyalıların, yetkili ve öğrencileriyle Çin'e koşup onun gerçekleştirdiklerini ve yöntemlerini öğrenmeye kalkmaları bundan ileri gelir. Ayrıca, onun iktisadî yardımlarından yararlanan ülkeler, bir yekûn tutmaktadır; kitleleri sistemli bir seferberliğe götürmesiyle verdiği örnek de dikkatleri çeker.

Artık o bağımlı ve sömürge dünyayı incelemeye başlayabiliriz.

VI

ÜÇÜNCÜ DÜNYA GERÇEĞİ

İkinci Dünya Savaşı sonrasının bir özelliği, liberal kapitalist dünyanın karşısına, tek değil birçok ülkeden oluşan bir "Komünist Dünya"nın çıkması ise, bir ikinci özelliği de, genellikle "az gelişmiş ülkeler" denen daha kalabalık bir topluluğun ete kemiğe bürünüp kimliğini ortaya koymasıdır. Büyük iktisatçı Alfred Sauvy'nin 50'li yıllarda "Üçüncü Dünya" diye adlandıracağı bu toplulukta yer alanlar, ne ileri kapitalist ülkelerin özelliklerini taşır, ne de komünist ülkelerin. Onları böyle apayrı bir dünyada toplayan –birbirinden farklı ölçülerde de olsa– ortak nitelikler vardır. Ayrıca, işçi ve köylü sınıflar gibi bu insanlar da dünya nüfusu içinde çoğunluğu temsil etmektedir.

Nereden çıkmıştır bu halklar?

Bir bölümünü, Avrupa kapitalizminin ta XV. yüzyıldan beri sultasına almaya başladığı, ama çoğu XIX. yüzyılda emperyalizmin istilasına uğramış bu halklar, kapitalizmin dayattığı uluslararası işbölümünün sonucu, sanayileşme doğrultusunda bir adım atamaz, ya da kör-topal bir ilerleme içine girerler. En başta da Afrika, bir sıradan hammadde ve tarım ürünü üreticisi durumunda bırakılır. Gerçek odur ki, Batı'nın bir avuç sanayi ülkesinin ayrıcalıkları, onların sırtından kazanılmıştır.

Ne var ki, Birinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda başlayan, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra da hızlanan bir süreçte, Amerika, Asya ve Afrika'nın bu halkları edilginlikten çıkar ve yazgılarına başkaldırırlar; üstlerinden esen güçlü bir kurtuluş rüzgârı bağımsız bir yaşam özlemiyle doludur. Çoğu siyah ve sarı renkteki bu halkların siyasal ve iktisadî bağımsızlık yolunda bilinçlenişi evrensel bir olgudur; kimi yerde silahla, kimi yerde uzlaşma ile gerçekleşir özgürlükleri.

Ancak, "sömürgelikten kurtuluş" siyasal planda gerçekleşse de, iktisadî alanda Batı'nın sömürüsü, "yeni sömürgecilik"in hesaplı ve düşünülüp taşınılmış yollarıyla sürer. Batı'nın geriye çekilişi, aynı zamanda onun kültürel nüfuzunun da çekilişini beraberinde getirir. Ama söz konusu nüfuz hâlâ büyüktür. Ni-

tekim, dikkate değer bir olaydır: Batı'nın ırkçılığı ve egemen olma yöntemlerinin dile getirilip de karşı çıkıldığı ünlü Bandung Konferansı'nda (1955) yığınla Hıristiyan vardı ve konuşmacılarla dinleyicilerin ortaklaşa kullandıkları dil İngilizce idi; öte yandan, konferansta temsil edilen devletlerin başkanlarının çoğu, fikri gelişmelerini Batı'da tamamlamışlardı ve Batı siyasal düşüncesinin önünde saygıyla eğiliyordu insanlar; onlardan birinin şu sözleri anlamlıdır: "Özgürlük, adalet ve eşitlik üstüne bütün temel fikirleri Batı'nın siyasal düşüncesi verdi bize; ırk mitosunu yıkan da, yine Batı bilimi olmuştur!"

Aralarında hemen hiçbir türdeşlik olmasa da, bu ülkeler, Bandung Konferansı'nın arkasından, kollektif bir ruhla canlanır ve uluslararası alanda etkin bir rol oynamaya başlarlar. Ne var ki, kapitalizmin 70'li yıllarla sökün eden bunalımı onları da sarsar ve çözer; aralarında, bir parça palazlananları varsa da, esas olarak borca batık bir dünyadır o. XXI. yüzyılın eşiğinde ise, Kuzey'in zenginlerine karşı Güney'in yoksulları zıtlığı içinde, "az gelişmişlik" hâlâ süren bir gerçekliktir. Bilimsel ve teknik dev ilerlemelerin yapıldığı bir çağda, içinde cehaletin, sefaletin, hastalık, kıtlık ve açlığın hüküm sürdüğü koskoca birdünya vardır yine de.

Sormaz olur muyuz: Nasıl çözülecektir bu çelişme?

BÖLÜM I

EGEMENLİK ALTINDAKİ HALKLARIN AYAKLANIŞI

İkinci Dünya Savaşı'nın ertesinde milliyetçiliğin ilerlemesi yalnız Latin Amerika dünyası için bir temel olay değil; başka renkten halklarda da ulusal bilinç uyanır ve bağımsızlık istenir. 1940'ta Asya ile Afrika'nın siyasal haritaları karşılaştırıldığında, bir Tayland'la Japonya tam bağımsız ülkedir ve savaş içindeki Çin bile "eşitsiz antlaşmalarla" kıskıvrak bağlanmıştır; 1968'in haritaları karşılaştırıldığında ise, söz konusu hareketlerin şiddeti ve kazanılan başarıların çapı iyice görülür. Sömürge sisteminin bunalımı genelleşmiştir: Afrika'da ve Asya'da Batı Avrupa'nın kurduğu imparatorlukların yıkıntıları üzerinde, bağımsız topluluklar ortaya çıkmıştır ve modern milletlere dönüşecektir bunlar. Egemenliğin eski biçimi mahkûm edilmiştir; gönül rızasıyla değişmediği yerlerde ise kaybolmaya zorlanırken, bir "yeni sömürgecilik"ten söz edilir olmuştur.

Bu sürecin aşamaları üzerinde durmalıyız.

Birinci Dünya Savaşı'nın etkisi

Sömürge halklar savaşla sarsılmışlardı: Bir bölümü, asker ya da metropollere emekçi yollayarak mücadeleye katılmışlardı, İngiliz ve Fransız sömürgelerinin durumu buydu; bir bölümünün ise ekonomileri, İtilaf Devletleri'nin işgesini sağlamak üzere göreve çağrılmıştı. Öte yandan, İtilaf Devletleri, liberal ilkeler in sözünü etmişlerdi birçok kez ve onlara tabi halklar bunların gerçekleşmesini bekliyorlardı. Bütün dünyada, Avrupa'da ve Avrupa dışında, daha adil ve daha insanca bir dünya için umut uyanmıştı.

Bunun gibi, Avrupa uygarlığının büyük saygınlığı vardır. İtilaf Devletleri'nin savunusunu üstlendiği liberal ilkeleri uygulayarak bu halkları kazanmak hâlâ mümkün görünmektedir. Ne var ki, XX. yüzyıl emperyalizmi, sömürgeler söz konusu ol-

duğunda, insan ve kaynakları sömürmede XIX. yüzyıl emperyalizminden çok daha iştahlı, ayrıcalıklarına çok daha düşkündür. Sömürgeci devletlerin karşılaştıkları iktisadî güçlükler, sömürgelerini değerlendirmekte daha yoğunlaşmaya götürür onları; böylece, denizaşırı ülkelerde patlamaya hazır öyle bir durum yaratılır ki, sanayi ülkelerinin XIX. yüzyıl boyunca kendi içlerinde geliştiğini gördükleri duruma çoğu noktada benzer. Gerçekten, sömürge yerlileri ile büyük sanayideki proleterlerin durumunu bir tutma, iktisatçı ve sosyologlar arasında harcıalem olup çıkar. "Metropol-sömürge ilişkisi, sermaye-emek ilişkisinden hiç de farklı değildir" diye yazar J. Guitton. Her iki halde de söz konusu olan, bütün zenginlikleri yarattığı halde, siyasal ve iktisadî tüm yararlardan yoksun olup ezilen bir "sınıf"a dönüşmüş bir halk vardır.

Çeşitli gerekçelere dayandırılır bu durum: Beyaz ırkın üstünlüğü, yerlilerin kendi kendini yönetmekte ve ülkelerinin zenginliklerini değerlendirmekte yetersizliği ileri sürülür; onlara başkaları eklenir.

Liberal reformcuları hayal kırıklığına götürür bu tavır; Batı'nın ilerleme ve özgürlük fikirlerine gönül vermiş ve onunla ile elbirliği edebileceklerine inanmış olan bu insanlar, Avrupalıların, hatta onların uygarlık anlayışlarının düşmanı olup çıkarlar. Batı'dan korku, ona karşı hınç, bu çevreleri gelenekçilere yaklaştırır; ve korkuyla hınç Asya'yla Afrika'yı uyandırır. Böylece, her yanda b a ğ ı m s ı z l ı k ö z l e m i ağır basar, emperyalizmin kafası bu duvara çarpar ve ödün vermeye razı olur: Hindistan, İngilizlerden önemli ödünler koparır; Türkiye, egemenliğini ve bağımsızlığını kazanır; Mısır, bir iç savaş içinde de olsa Çin, aynı yola gelip girerler. Uçsuz bucaksız Müslüman dünyada, müminlerin dayanışması ete kemiğe bürünür; uykuya dalmış ve gecikmiş uygarlıklar her yerde uyanırlar, yabancı efendinin nüfuzunu safdışı etmek ve bağımsız devletler kurmak için modernleşmeye çevirirler yüzlerini. Bu ulusal hareketler, Beyazlara düşman ırkçı ve sosyal hareketlerdir de; çünkü beyaz yabancı, ulusal kaynaklardan aslan payını alan egemen güçtür aynı zamanda.

Nereye varır işler?

Manda formülü. Batı'nın devrimci etkisi

Sömürge sistemine karşı olan Başkan Wilson ve Amerikan kamuoyu İngiliz ve Fransız emperyalizmi ile çatışmaya başlar: İngilizler ve Fransızlar savaş anlaşmalarıyla bağlıdırlar ve yalnız sahip oldukları toprakları ellerinde tutmakla yetinmek istemezler, Almanlardan ve Osmanlılardan kalan ülkeleri de ellerindekine katma arzusundadırlar. Sistemi değiştirmeye hazırlık olsun diye, "manda" formülü tasarlanır.

> Eski Alman ve Osmanlı toprakları, Milletler Cemiyeti'ne dahil büyük mandacı devletlere emanet edilir; bu devletler, onları yönetecek, halklarını eğitecek ve gitgide kurtuluşlarını sağlayacaklardır. Koruyucu devletin yaptıklarını her yıl bir Manda Komisyonu denetleyecektir. Birleşik Devletler'in gözünde geçici bir çözümdü bu ve mandacı devletler için de önemli bir ödün değildi. Nitekim, manda rejimine pek uyulmadı: Söz konusu halkları bağımsızlığa hazırlama yolunda –hemen hemen– hiçbir şey yapılmadı; sadece Irak'ın 1930'da bağımsızlığı ilan edildi, kaldı ki orada da önde gelen siyasal ve sosyal sorunlar çözülmüş değildi. Büyük devletlerin aralarındaki rekabet, Manda Komisyonu'nun çalışmalarını felce uğrattı; Japonya ve Güney Afrika, böylesi bir denetime uymayı bile reddetti.

Böylece, köhnemiş sömürge rejimi değişmeden kaldı; bağımlı ülkeler, egemen devletin kendi arzusu doğrultusunda yaşamını sürdürdü. Kaynaklar, ülkede yaşayan halkın değil, yabancı kapitalizmin çıkarlarına göre gelişti; onların hammadde üreten ekonomileri, en ileri devletlerin piyasasına bağlandı gitgide; üretimin giderek artan dışsatıma doğru yönelmesi, besleyici bitki tarımının düşüşüne yol açtı ve yaşam düzeyini alçalttı. Öte yandan, kapitalizmin girişi, birbirine eşit olmayan iki uygarlığın teması, yerli örfleri parçalama; yaşam düzeyini, geleneksel sosyal ve dinsel çerçeveleri altüst etme, yüzyıllardır sürüp gelmiş örgütlenişi yıkma ve dayanılmaz bir sefalet ve kaos yaratma sonucuna vardı.

Batı, bir başka alanda derinliğine etkiledi: Kendi örneğiyle şunu öğretti ki, yoksulluk gökten inen birşey değil, teknikte yetersizliğin sonucudur; buradan kalkıp üniversiteler kurdu, oralardaki eğitim özgürlük, ilerleme, eşitlik düşüncelerini

yayarken, kimi zaman halklara kendi geçmişlerinin büyüklüğünü de hatırlatıyordu. Söz konusu hareketlerin bütün şefleri istilacı ülkelerce eğitildiler: Pakistan'da Cinnah, Hindistan'da Nehru, Güneydoğu Asya'da Sokarno, Malezya'da Dato Onu Bin Cafer, Afrika'da Nkrumah, Tunus'la Cezayir'de Burgiba ya da Ferhat Abbas böyle yetiştiler. Öte yandan, hemen hemen hepsi, muhalefete geçtiklerinde sömürgecilerin hapishanelerinde çelikleştiler.

Bunun gibi, Batı, yeni düşünce biçimleri ve yeni üretim yöntemlerini sokarken, **eski ekonominin çözülüşünü** de başlattı: Dışardan gelen mamul madde ve sanayileşme, zanaatçılığı çökertti ve yeni sınıfları ortaya çıkardı; proletarya, bir teknisyen orta sınıf, kapitalist burjuvazi idi bu sınıflar ve ufku gitgide genişliyordu. Hepsi de, milliyetçi fikirleri heyecanla kabullendiler, temsili bir yönetim istediler ve ulusal girişimlerin aleyhine olarak metropolün girişimlerine tanınmış ayrıcalıkların karşısına çıktılar.

Manevi planda Hıristiyan propagandasının başarısızlığı –nitekim Hıristiyanlığa dönenler pek azdır–, pratikte o çapta olmadı: Misyonerler, ruhun selametinin, sadece dünyadan vazgeçerek ve içe dönüp çileciliğe sığınarak değil, insanı severek ve ona yardım ederek de gerçekleşeceği bir dinin örneğini verdiler. Öte yandan, akılcı eğitim ve eleştirici düşünce, alabildiğine kuşkucu Avrupalıların verdikleri örnek, kimi zaman dinden imandan etti; kimi zaman da, eski dinlerin, yani bir Hinduizmin, Budizmin, İslam'ın mensupları arasında, inançlarını modern Batı bilimiyle ahenkli hale getirmek, onları çürüyüp kokuşmuş tabulardan ve kabul edilemez duruma gelmiş kurumlardan temizlemek için, kendi metafiziklerini yeniden düşünme çabasına yol açtı.

İkinci Dünya Savaşı'nın yankıları

Birinci Dünya Savaşı'ndan beri Asya'da ve Doğu'da olgunlaşan bu milliyetçi hareketler, 1929-1930 Büyük Bunalımı'yla güç kazandılar; 1945'ten sonra ise, eski fatihlerin elinden bağımsızlığı koparıp aldılar; daha da gecikerek doğdukları Afrika'da hızlı gelişmeler sağladılar; o tarihten beri, dünyanın hiçbir köşesi yoktur ki, orada iktisadî bağımsızlığın boyunduruğunu kırmaya çalışan bir **ulusal hareket** olmasın!

Bu hızlı gelişmede savaşın etkisi pek kesin oldu.

Gerçekten, eski sömürge sisteminin zayıflığı, Japon ilerleyişi önünde Asya İmparatorluklarının çözülüşünde ortaya çıktı; Singapur'da Britanya rejiminin 120 yılının arkasından İngilizler, Güneydoğu Asya adalarında üç yüzyıl sonra Hollandalılar gibi, durumlarını savunmak için tek başlarına idiler. Bir başka renkten büyük bir devletin kolayca kazandığı zafer, Batılıların daha 1905'ten beri kuşkulu hale getirdiği, Beyazların üstünlüğü mitosunu kesin olarak yıktı; işgalci Japonun savaş esirlerine, sivil mahkûmlara ve ailelerine çektirdikleri, herkesin gözü önünde en çetin işlere koşulmaları, sıradan Japon asker ya da jandarmalarının reva gördükleri ağır muameleler de saygınlıklarını on paralık etti. Japon egemenliğine karşı bir direniş başladığında, geçici olarak yenilmiş bir sömürgeci gücün çıkarlarını korumak için bir çaba değil, yabancı egemenliğine karşı ulusal bir hareketti bu. Rommel'in zaferleri, Fransa'nın yenilgisi, bütün Doğu'da ve Kuzey Afrika'da aynı sarsıntıyı yaptı. Son olarak, savaş, Avrupalı ulusları kurtarmak için askere alınmış yüz binlerce Hintli ve Afrikalı askere, kendi sıradan yaşam koşulları ile Avrupalı halklarınkini karşılaştırma fırsatını verdi ve şu isteği esinletti: Ülkelerinin zenginliklerinin yabancılarca ve yabancılar için sömürülmesine son verilmeli ve yurtları da özgürlüğe kavuşmalıydı!

Aslında, Müttefikler de bunu vaadetmişlerdi onlara. Atlantik Antlaşması, "Altında yaşamayı istedikleri yönetim biçimini seçmeyi" bütün halklara bir hak olarak tanıyordu; ve Başkan Roosevelt, Winston Churchill'in daraltıcı bir yorumuna da yanıt olarak, 22 Şubat 1942'de açıklama getiriyordu: Anlaşma, "sadece Atlantik'e kıyısı olan ülkelere değil, bütün dünyaya" uygulanacaktı. Üç büyük müttefikin temsilcileri Moskova Konferansı'nda (1943) bir araya geldiklerinde, "eski kolonilerin uluslararasılaştırılmaları ve özerk olmayan ülkeler için bir vesayet sisteminin kurulması ilkesi"ni koydular; son olarak, İngiliz muhalefeti karşısında, San Francisco Konferansı (1945 Mayıs-Haziran'ı), *trusteeship* kavramını geliştirdi: Kavram, bağımlı halkların, güvenilir bir ulusun aracılığıyla, uluslararası denetim altında bağımsızlığa doğru ilerlemesini öngörüyordu. Son olarak, 1917'den beri sömürge halkların savunucusu olmuş Sovyetler Birliği'nin kazandığı zaferlerin saygınlığı, devlet adamlarının,

diplomatların, her dereceden Amerikan görevlilerinin, Doğu'da ve Afrika'da milliyetçi hareketlerin şefleriyle yerli hükümdarlara arka çıkmaları da, sömürgeci güçler otoritelerini yeniden kurmaya kalktıklarında onlara direnmede cesaret verdi.

1945'ten beri Avrupa'nın güçsüzlüğü

Savaşın sona ermesiyle, daha Mao Zedong'un dünya güçler dengesini altüst ederek başkaldırı ve "dünyanın çehresini değiştirme" hareketine kesin bir atılım getirmeden önce, s ö m ü r g e s i s t e m i genel bir b u n a l ı m içine girer: 1946'dan başlayarak, Birleşik Devletler, Filipinler'e tam bağımsızlık verir; 1947'de Hindistan'la Pakistan bağımsızlıklarını kazanırlar; 1948'de, Birmanya *Commonwealth*'la her türlü bağı koparır; 1949'da Endonezya Cumhuriyeti tanınırken, Kuzey Kore'de ve Kuzey Vietnam'da fiili olarak bağımsız devletler kurulur. "İngiliz İmparatorluğu'nun ekseni" Ortadoğu'da, "bağımsız" yönetimler varsa da, büyük petrol kumpanyalarının çıkarları doğrultusunda, –kimi zaman askerî– çeşitli güçlerce sıkı sıkıya vesayet altındadırlar; ama genel bir muhalefet, hükümet darbeleri (Suriye'de, Ürdün'de, Irak'ta, Mısır ve İran'da), doğal zenginliklerin millileştirilmesi biçiminde kendini hissettirmektedir. Son olarak Afrika'da, başka renkten insanlar (Afrikalı ve Hintli) Güney Afrika'nın *apartheid*'ine, yani ırksal ayrımcılığına karşı direnişe geçmişlerdir ve Batı ve Doğu Afrika'da İngiliz sömürgelerinde ulusal hareketler olmaktadır; Rodezya'da ve Nyassaland'da, Orta Afrika Federasyonu'nun oluşumuna karşı bir yerli direniş başlamıştır; Afrika'nın Fransızların elindeki Batı ve ekvator bölgeleriyle Kuzey Afrika'da kitle hareketleri baş göstermiştir, yerli halkların başkaldırısı gitgide yayılmaktadır. Amerika'da bile, Batı Hint adalarıyla İngiliz Guyana'sında özerklik istenir ve kazanılır ki, dominyon ve bağımsızlık statüsüne geçmeye bir hazırlanıştır.

Avrupalı devletler, savaşın ertesinde çeşitli ödünlerde bulunmuşlarsa da, otoritelerini yeniden z o r l a u y g u l a y a b i l e c e k güçte değildirler. Daha önce, halk kitleleri hareketsiz kalıyordu ve bir donanma ya da karaya çıkartılan bir bölük asker, işgalcinin gücünü yerel yönetime dayatmaya yetiyordu. Oysa 1945'ten beri, ulusal bilincin uyanışı, gerilla yöntemlerinin

genelleşmesi ile, geçmişin savaş teknikleri etkisini yitirmiştir. Denizden ve havadan bombalama her zaman hedefine varmaz, abluka ise istenilen sonuçları vermez.

Sonra, geçmişte sömürgelerdeki ayaklanmaları ezmek için kullanılan geleneksel yöntemler, zorla bastırmak ve hareketi rüşvetle dağıtmaktı. Ne var ki, Senegalli silahlı güçleri, yabancı lejyonu, Gurka'ları kullanma pek pahalıya malolmakta ve etkisi de kullanılan birliklerin dürüstlüğüne bağlı kalmaktadır; o dürüstlüğün düzeyi de gitgide düşmüştür. 1946'da Hint donanmasının başkaldırısı, İngilizler için pek uyarıcı olmuştur. Öte yandan, feodal şeflerin egemen güçle bağlaşıklığı kuraldı, o da geçmişteki değerini yitirmiştir. Son olarak, bu halklar vaktiyle bölünmüşlerdi, öyle olunca da onları birbirine karşı kullanma mümkün oluyordu; oysa şimdi, birbirleriyle ilişkilidirler, dayanışma ve yardımlaşma içindedirler ve bağımsızlık hareketleri de birbirine güç vermektedir.

Böylece, sömürgeci güçlerin işi zorlaşmıştır.

Batılı güçlerin bölünmüşlüğü

Bir olgu daha vardır: Batılı güçlerin cephesinde de birlik yoktur. Büyük Britanya, savaşın ertesinde, dünyanın her köşesindeki mevzilerini koruyup savunamayacağını görünce, Uzakdoğu'da ve Büyük Okyanus'ta girişimi Birleşik Devletler'e bırakmak zorunda kalmıştır ve onun Ortadoğu'da da varlığını çaresiz kabul etmiştir. Ne var ki, Büyük Britanya, kendi çıkarlarına pek de uymayan ve kendi ayağını kaydırmak isteyen bir politikaya çarpar durur adım başında: Amerika Japonya'da, Formoza'da, Kore'de tek başına girişimde bulunur; Çankayşek'e destek verir, Sygman Rhee'yi tutar, Halkçı Çin'i ablukaya alır, İran'da ve Arabistan'da petrol üstüne rekabete girişir. Ama hemen hiçbirinde de İngilizler aynı görüşte değildir ve halkların da işine yarar yapılanlar. Aynı politika, Endonezya'dan çekilmesi için Hollanda'yı sıkıştırır, Fransa'ya karşı çıkar ve Vietnam'da Fransız düşmanlarına elini uzatır.

Gözardı edilmemesi gereken bir etki de, Sovyetler Birliği'ninki ve 1949'dan beri de Çin'in ortaya koyduğu örnek tir. Sovyetler Birliği, iktisadî ve kültürel bakımdan eşitsiz durumda bulunan halklarla ilişkilerinde şu çözümü

uygular: Yasa önünde eşitlik, her türlü ırkçı ve ayrımcı önyargıdan uzak durma, yerli yetkililere en yüksek sorumlulukları bırakan hızlı bir iktisadî ve fikri kalkınma politikası ve egemenle egemen altındaki ilişkiler denebilecek her şeyi silip atabilecek bir davranış! Öte yandan, Birleşmiş Milletler Örgütü önünde, sömürgeci güçlerle sömürgeleri arasında ne zaman ki bir uyuşmazlık patlak verir ve Batılı demokrasiler boyun eğme sürsün diye baskı ve silaha başvurur, Sovyetler Birliği ezilen halkların yanındadır hep. Böylece, egemenlik altındaki halkların gözünde, Sovyetler Birliği ile Çin, bağımsızlığı ve kurtuluşu simgeleştirirken, Batılı tipte demokrasi bağımlılığı temsil eder; aynı Batılının gözünde, ulusal hareketler komünist hareketlerdir ve öyle ilan edip karşı çıkar sürekli.

Milliyetçi hareketlerin yakınmaları

Milliyetçilik ve sosyal devrim sıkı sıkıya bağlıdır birbirine; yabancıların hem siyasal egemenliğine hem ekonomik sömürüsüne karşı bir başkaldırı söz konusudur. Bu çaba, kimi zaman Avrupalı olmayanları hedef alır: Kore'de Japonlara, Birmanya'da da Hintlilere karşıydı, çoğu Asya ülkesinde Çin karşıtı bir niteliğe bürünmüştür; ama her yerde ve her şeyden önce Avrupalının karşısında dır.

Gerçekten, Japonlara karşı, savaştan doğan düşmanlık hafifler; yerlilere bir özerk idare tekniği aşılamış olmaları, işgal sırasında edindikleri duygunun üstüne çıkar. Avrupalılara karşı ortaklaşa dile getirilen yakınmalar ise, onların sadece kendi iktisadî güçlerini artırmaya çalışıp yardım etmeye ve uygarlaştırmaya geldiklerini söyledikleri halkların geleceğini düzeltmek için birşey yapmadıklarıdır. Avrupalılar, esas olarak, ihtiyaç duydukları hammadde ve dışarıya yollanacak maddelerin üretimini geliştirmekle uğraşırlar. Demiryolları, yollar, köprüler, kanallar, limanlar yaparlar; ama bu malların üretildikleri yerlerden gemilere yükleme yerlerine taşınmasını kolaylaştırmak, rahatça gidip gelmek için yaparlar; yoksa devesi ve eşeğiyle işini gören yerlinin ihtiyacı umurlarında değildir. Üretilenlerden yerinde mamul madde imal etme için fabrikalar açılmasını ve metropolle rekabet edebilecek sanayiler kurulmasını engellerler; bir ticaret ekonomisi dir uyguladıkları, onunla kendileri-

ne azık-gereç ihtiyaçları için pazar ve mamul maddeleri için mahreç sağlarlar. Onların baskılarıyla yiyecek tarımı bir yana bırakılır ve bu da, yerlilerin eksik beslenmesine yol açarken, nöbetleşe ekim terk edildiği için toprağın aşınmasını doğurur. Dış satıma yarayan birkaç ürünün üretimini destekleyerek, ekonomiyi bunalımlara karşı dayanıksız hale getirirler.

Birmanya ekonomisi, tipik bir örnektir bu konuda.

> Bir yüzyıldan az bir zamanda, ülke baştan aşağıya değişmiştir: Binlerce hektar bataklık pirinç tarlasına dönüştürülmüş, en nadir madenler çıkarılıp dışarıya yollanmış, ormanlar işletilmiş, demiryolları, yollar ve kanallar yapılmıştır. Ancak, savaştan sonra, Birmanyalılar İngiliz egemenliğini yalnız reddetmekle kalmamış, *Commonwealth*'a girmeyi de kabul etmemişlerdir. Bunun nedeni de şudur: İktisadî ilerleme, onlar için hiçbir sosyal gönenç getirmemişti; nüfus alabildiğine artarken, sadece yabancı tacirler, görevliler, tefeciler bu gelişmeden yararlanmışlardır; Birmanya'da zengin insanlar vardı, ama pek azı Birmanyalıydı bunların. Öteki insanlar içinse durum vahimdir: Dışarıya satılan ürünlerin tarımındaki gelişme, köylüleri tefeciye bağlamıştır; Batı'dan aktarılan yasalar, aynı aileyi kuşaklar boyunca aynı toprakta tutan eski sistemi parçalamış, toprağın satılmasına, ipotek altına alınmasına yolları açmış ve sonunda da köylülerin yarısı topraklarından olurken, gündelikçi işçi haline dönüşüp mevsimlik bir iş peşinde ülkeyi dolaşmaya çıkmıştır. Ucuza mamul maddenin dışardan çığ gibi getirtilmesi ise, zanaatçılığı yıkmıştır. Böylece sömürgeleşme, eski sosyal dengeyi altüst ederken, bir kökünden sökülmüşler toplumu yaratmıştır; iktisadî güvenliği yoktur onun, istikrarı yoktur ve korkunç bir yoksulluğun içinde çırpınır durur...

Sömürgé ülkelerde üretilen zenginliklerin en büyük bölümü, metropollara akar; onlardan edilen kârlarla, yerlilerin eline bırakılan pay arasında u ç u r u m vardır. Denizaşırı etkinliğin en büyük bölümünde payı olan büyük İngiliz tekellerinin bilançoları incelendiğinde, yatırılan sermayeye oranla edilen kazanç arasında pek çarpıcı bir farklılık görülür: Örneğin, 1951'de sermayenin yüzde 42'sidir bu kâr oranı. Bu korkunç kazançlar olmaktadır; çünkü, en başta ücretler pek düşük düzeyde tutulmaktadır. Daha da dikkat çekici olan şudur: Söz konusu kazançlar, sağlandıkları ülkeler için yeniden yatırıma gitmemekte ve metropolde hisse sahipleri arasında bölüşülmektedir.

Son olarak, milliyetçilik, yoksulluğa ve güvensizliğe karşı bir mücadele dir de. Kitlelerin sefil durumuyla yukarı sınıfların –üstelik kokuşmuş ve yabancı kapitalistlerle bağlaşık– bir avuç insanının gönenci arasındaki korkunç farklılık, sömürge halklar arasında başkaldırı duygusunu bileyler durur; bu dile sığmaz yoksulluğu da, yerliler, sömürgeci güçlerin adaletsizliğine ve kayıtsızlığına bağlarlar.

Sömürgeci güçlerin politikaları

Büyük Britanya, 1946'dan başlayarak, yazgıya boyun eğip Hindistan'a, Birmanya'ya, ciddi iktisadî ve askerî mevzilerini sürdürse de Seylan'a, egemenliğini dayatmaktan vazgeçer; askerî çabasını –pek önem verdiği– Malezya'da yoğunlaştırır. Öte yandan, Birleşik Devletler de, Filipinler'de, iktisadî egemenliklerini uzatsalar da liberal bir politika izlerler. Onların tersine, Hollanda ile Fransa, ikinci derecede kimi konularda özveride bulunup otoritelerini yeniden yerleştirmeye kalkarlar. Ulusal hareketin derinliğini ve çapını, muhalefetin evrensel niteliği ni görmezden gelerek, "eski güzel zamanlar"ın düşü içindeki sömürge "uzmanlar"ının söylediklerini körü körüne izleyip "ele başılar"la "bir avuç aşırı"nın polis önlemleriyle arkasına düşer, aynı geleneksel yöntemlere başvururlar: Az çok kokuşmuş feodal şeflere dayanıp "Böl, yönet" politikasıdır bu! Sonuçta, her iki ülke de her şeyi kaybeder. Hollanda, 1948'de, İngiltere'nin, Birleşik Devletler'in, Hindistan'ın, Avustralya'nın ve Birleşmiş Milletler'in baskısıyla, Sokarno yönetimine boyun eğer. Fransa Çinhindi'nde pahalı ve kanlı bir savaşa girişip tam bir felakete uğrar, elindekinden de olur. Kuzey Afrika'da da aynı şey başına gelir: Tunus'un, Fas'ın ve son olarak da Cezayir'in bağımsızlığını tanımak zorunda kalır.

Kore Savaşı, Asya'daki milliyetçiliklerin gelişmesini derinden derine etkiler. Amerika'nın, arkasına Birleşmiş Milletler'i de takıp, Güney Kore'deki, Formoza'daki kokuşmuş rejimlere sahip çıkması; Çinhindi'nde Fransa'yı ve Bao Dai'yi desteklemesi, Asya milliyetçilerinin gözünde, Çin'in iç işlerine karışmaktır, Uzakdoğu'da sömürgecilikten yana davranışlardır. Çin ve Kuzey Kore, iki yıl boyunca bir Amerikan ordusuna direnir. Bütün olup bitenlerden Birleşmiş Milletler'in manevi

otoritesi de zarar görür. Asyalılar, gitgide şunu anlarlar: Tam bağımsızlığı kazanmak olsa olsa kendi eserleri olacaktır! Vietnam'da, önce Fransızlara, sonra da Amerikalılara karşı girişilen bağımsızlık savaşları bu izlenimi güçlendirir ve öte yandan Batılı büyük devletlerin çifte oyununu da açığa çıkarır: Bu devletler, halkların kendi yazgılarını kendilerinin belirleme hak ve özgürlüklerini ilan ederken komünizme karşı mücadele bahanesi altında bunu reddetmektedirler; dahası, sadece kokuşmuş bir azınlığa dayanan yönetimlere yardım ederek, doğrudan ya da dolayısıyla karşı çıkmaktadırlar bu ilkeye.

Bağımsızlık kazanılınca da yeni bir süreç başlar.

Bağımsız devletlerin politikaları

Bağımsızlık kazanılınca, yeni devletler için söz konusu olan şudur: Vaktiyle egemen gücün kurup yetiştirmek için hiçbir şey yapmadığı k a d r o l a r ını –kimi zaman baştan aşağıya– yaratmak; kazanılan özgürlüğü hayata geçirmek için de siyasal ve iktisadî yığınla sorunu çözmek ve i v e d i r e f o r m l a r a gitmektir.

Nelerdir bunlar?

Bu reformlar toprak reformudur; tarım tekniğini iyileştirmek, sanayiyi yaratmak, üretimi çeşitlendirmek, ulusal pazarı genişletmek; yabancı piyasa ve sermaye karşısında bağımsızlık kazanmak amacıyla, doğal zenginlikleri ve varolan sanayiyi millileştirmektir. Yürürlüğe konan yöntemler, klasik kapitalizmin yöntemlerinden pek farklıdır. D e v l e t, e k o n o m i n i n g e l i ş m e s i n i e l i n e a l m a l ı d ı r: Üretici güçleri dengelemek, planlamak ve ahenkli hale getirmek için; hemen verimlilik kaygısı duymadan, özel yatırımları beklemeden zorunlu yatırımlara girişmek için gereklidir bu. Dahası devlet, özel yatırımları denetleyecek, onların etkinliğini toplumun genel çıkarlarına tabi kılacak, temel nitelikte olmayan dışalımları yasaklayacak, para basımını kontrol edecektir. Böylece devlet, bayındırlık çalışmalarına girişir ve mali olarak destekler onları: Barajlar, kanallar, yollar, demiryolları böyledir; madenleri ve tuzlaları işletir. Pakistan'da devlet, dokuma ve kenevir atölyeleri, şeker fabrikaları; Hindistan'da, Endonezya'da gübre fabrikaları, telefon, alet-makine fabrikaları, çelik fabrikaları, vb., kurar. Devlet,

yeni sanayilere avantajlar sağlar, dışardan donanım malzemesi getirtsin diye döviz tahsisinde bulunur, resmen kendisi de ısmarlar. Hemen hemen her yanda karma ekonomi ortaklıkları yaratır ve millileştirmeler, Endonezya'da taşımacılığı, Hindistan'da da cephane üretimini, atom enerjisinin denetimini... devlete verir. Böylece, bütün bu yönetimler, gitgide cesur biçimde bir yola gelip girerler: K a p i t a l i s t o l m a y a n bir y o l dur bu, ama mutlaka sosyalizm diye bir ad da konmamıştır.

BÖLÜM II

LATİN AMERİKA ÜLKELERİ

Orta ve Güney Amerika ülkeleri, yüzyılımızın ilk yarısında, üç kez derin iktisadî ve ve siyasal bunalımlarla sarsıldı. Ne var ki dışardan, Avrupa'dan kaynaklanıyordu bunlar. İki Dünya Savaşı ve 1929-30 bunalımının, bütün az gelişmiş ülkelerin karşısına çıkardığı sorunları, onlar daha büyük bir kesinlikle yaşadılar: Dünyanın en hızlı nüfus artışının ve geri bir sosyal yapının doğurduğu sefalet, orada katmerlendi; sermaye azlığı ile kalifiye el emeği yokluğunun yol açtığı güçlükler, onları Batı'ya daha çok bağladı. Tezgâhları üç kez bozuldu, üç kez yeniden kurdular. Böylece, toplumun değişikliği daha ileri oldu; sanayide yeni bir orta sınıf ve işçi sınıfı önem kazandı, sosyal ve ırksal gerilim arttı ve yabancı egemenliğine direniş daha köklü ve ciddi bir biçim aldı. Ama her şeye karşın yarı-sömürge durumun sürdüğü yerler vardır.

SOSYAL VE İKTİSADÎ SORUNLAR

Bütün bu sorunların başında da nüfus sorunu geliyor.

Nüfus sorunu ve kentleşme

Bütün kıtalar içinde, Latin Amerika, 1920'den beri dünyadaki nüfus artışına en fazla tanık olan kıtadır: 1920'de 94 milyonken 1937'de 134.500.000, 1965'te 240 milyon olur, 1970'te de 265 milyona çıkar. 60-70'li yıllarda artış oranı yüzde 7'dir ki, iktisadî kalkınma hızı ortalamasından ve bütün öteki kıtalarda görülen ortalamalardan yüksek bir rakamdır bu.

Nüfusunun çokluğuyla başta gelen de B r e z i l y a ' dır: onu Arjantin, Meksika, Şili ve Antiller izler. Nüfusun dağılışı da, ülkeden ülkeye pek çeşitlidir. İç göçler, kırsalı kentlere, kimi tarımsal bölgeleri de başkalarına, örneğin orta Brezilya'yı Sao Paolo'ya çeker. Her yanda gözalıcı bir kentsel büyüme görülür

ve hiçbir sanayi gelişmesi zorunluluğunun eseri de değildir bu. Kırsaldan kente gelmiş nüfus, aslında bir *lumpen-proletaria*'dır: Yolsuz, lağımsız, sağlık koşullarından yoksun konutlarda yaşar; çocuklar, kadın ve erkekler, çoğu kez dilencilikle ve sokaklarda küçük mesleklerle hayatını kazanır; yetersiz beslenme süreklidir ve öte yandan köylülerden çoğu kez daha az sefildirler.

Büyük mülkiyet

Kural olan, b ü y ü k m ü l k i y e t tir. Bütün kıtada, tarım topraklarının yüzde 50'si, gayrımenkul sahiplerinin yüzde 1,5'ine aittir. Ülkeden ülkeye rakamlar değişir, ama ölçüsüzlük değişmez. Örneğin, Brezilya'da mülk sahiplerinin yüzde 8'i, tüm toprakların yüzde 75'ine sahipken, Venezuela'da toprakların yüzde 84'ü 19 mülk sahibinindir. Dahası var: Küba'da, kahve ve çay plantasyonları –Devrim'den önce– yabancıların mülkiyetindeydi; Nikaragua ile Honduras'ta bugün de öyledir.

Böylesi bir toprak rejiminde, tarım toplumu iki sınıfa bölünmüştür: Bir yanda, Avrupa kökenli ya da melezlerden oluşan bir o l i g a r ş i vardır; öte yanda, Yerlilerden, dışardan göçüp de köleleştirilmiş ve korkunç bir sefalet içine düşmüş insanlardan oluşan t a r ı m h a l k ı.

Bu toplum, büyük malikâne *(hacienda)* çerçevesi içinde, ataerkil bir sisteme tabidir: Mülkün sahibi, çoğu kez yerinde yoktur ve yönetimi bir kâhyaya bırakmıştır; tarım halkı ise, bir serf durumundadır. O halk, yılın 2/3'ünde toprağa bağlıdır; kendisi ve ailesi, mülk sahibi için çalışmak zorundadır ve karşılığında da, topraktan bir kulübenin çevresindeki bir küçük bahçeden yararlanır ve çalışma süresince kendisine verilen yiyeceklerle yaşar. Mülk sahibi, para ve yiyecek avansında bulunabilir, ama onları da ödemeden işvereni değiştiremez; ücretler alabildiğine düşüktür, borçtan kurtulma olanağı vermez ve ölüm halinde borç da çocuklara geçer. Koşullar böyle olunca, ekonomi de pek geridir: Bilgisiz ve savsaklayıcı olan büyük mülkiyet sahibi, yöntemlerini ve aletlerini yenileştirmeyi aramaz, yaygın bir tek cins ürüne dayalı tarım uygular ve çoğu toprağı da ekilmeden boş bırakır (kıtada ekili topraklar yüzeyin yüzde 1,44'üdür, bu oran Brezilya'da yüzde 7,5, Arjantin'de yüzde 7,8'dir). Hasat, orakla yapılır ve verimlilik o denli zayıftır ki, çoğu büyük ölçüde işlenmeden kalan bu ülkeler dışardan yiyecek getirtirler.

Bu yanyana yaşayan iki dünya, birbirinden ırksal açıdan ayrılır: Avrupalı ya da Avrupalılaşmış sınıf yüksek sınıftır ve modern uygarlıktan tek yararlanan da odur; sırtını zengin ve nüfuzlu Kilise'ye dayamıştır ve siyasal iktidarı denetler. Onların altında, Yerliler dünyası bütünüyle kenara itilmiştir. Öyle de olsa, bu kitle, halkın pek büyük bölümünü oluşturur: Örneğin oranları, Meksika'da 9/10, Venezuela'da 2/3'tür. XIX. yüzyılın kurtuluş savaşları ve devrimleri, onların yazgılarına hiçbir değişiklik getirmemiştir; yalnız yaşarlar, kimi zaman insanların barınamayacakları bölgelere itilmişlerdir. Tarımla geçinir, ya da madenlerde gülünç bir ücretle çalışırlar. Geçmişteki kültürlerinden habersiz bir halde, ulusal yaşamın dışındadırlar, sadece sahipleri değişir. Yalnız Meksika Yerlilerinde, bir yüzyıldan beri bir parça kıpırdanış olmuştur.

Sadece Yerliler değil Siyahiler de bir sorundur.

Yerliler ve Siyahiler arasından çıkan seçkin zümre, ırklar ve kültürler arasında bir köklü temas yaratamayacak kadar zayıftır; öte yandan, zıtlıklar, melezleştirme ve kültür yoluyla hafifletilmiştir; şu son noktada, İspanyol kültürü, XVI. yüzyıldan beri, Yerlileri ve Siyahileri etkileyebilecek bir zamanı bulmuştur, o kadar ki dillerini bile unutturmuştur onlara. Öyle de olsa, bir uyanış olmuştur ve yeni gerilimler yaratma tehlikesini taşımaktadır.

Yeni sosyal sınıflar

Bu yerli ve siyahi uyanışı, toplumdaki değişimin tek işareti değildir. Kent halkındaki ilerlemeler de bir başka önem taşımaktadır: Sanayileşme ile kırsalın sefaleti, hızlı bir kentleşmeye yol açmış, Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda ortaya çıkmış yeni sosyal sınıfların mevcudunu güçlendirmiştir. Gerçekten, ne yana bakılsa görülen şunlardır: Sanayi atılımı bir burjuva seçkin zümreyi yaratmakta, sanayici ve tacirler sınıfını genişletmekte, teknisyenlerle mühendislerin, liberal mesleklerle kanun görevlilerinin, bu arada askerlerin sayısını çoğaltmaktadır.

Temeli tarıma dayanan bu ülkelerde, fazla bağdaşık olmasa da, aydınlardan, tacirlerden, subaylardan oluşan bu orta

sınıf tır ki ilerici öğelerdir, çünkü geleneksel toplumda yerleri yoktur onların. İstedikleri, toprak aristokrasisinin iktidar tekeline son vermektir; milliyetçidirler, böylece yabancı, özellikle de Amerikan kapitalizminin düşmanıdırlar, çünkü ulusal kaynakları kendi yararına sömüren, bir büyük sanayinin yaratılmasına karşı çıkan, bu arada yöneticiler sınıfının bağlaşığı olan odur. Kentlerdeki "stratejik durum"ları sonucu, az sayıda da olsalar nüfuz sahibidirler; ancak, çoğunluğun yasasıyla iktidara gelmeleri mümkün değildir, çünkü eşraf okuryazar olmayan kitlenin oyunu kendisine çekmektedir, öyle olunca da reformcu bir diktatörlük yoluyla iktidara geçebilirler.

1943'ten beri ortaya çıkan siyasal devrimlerde gitgide büyük bir rol oynayan işte bu sınıftır: Peru'da, Bolivya'da, Venezuela'da, Brezilya'da... Bu sınıf emeğin korunmasını, eğitimin geliştirilmesini, yaşam düzeyini yükseltmek ve ulusu sömürge ekonomisinin bağlarından kurtarmak için sanayinin atılımını istemektedir. Programı liberal, ılımlı bir reformculuğa dayanır ve antikomünisttir; o yüzden de, temel sorunlara, yani toprak reformuna ve sosyal yapıya el atma cesareti yoktur; etkisini de, yeni anayasalarda göstermektedir.

Sefaleti ayyuka çıkmış işçiler, sınıf bilincine sahip bir gerçek proletarya oluşturmaya ve sendikalar kurmaya başlarlar. 1940'tan önce, birkaç ülkede (Meksika, Arjantin, Şili, Küba) ve belli sanayi dallarındaydı sendikalar; 1944'ten başlayarak, hemen hemen her yandadırlar. Bir önemli kuruluşu, 1946'da 5 milyon üyesi olan Latin Amerika Emekçileri Konfederasyonu'nu, Birleşik Devletler'in etkisi altında palazlanan antikomünist gelişme, 1947'den başlayarak bölüp parçalar.

Bununla beraber, işçiler, çoğunluğu oluşturan Yerlilere ve kırsaldan gelmiş açlara oranla, ayrıcalıklı bir azınlıktır. Yabancı kumpanyalar, onlara, genellikle ülke ortalamasının üstünde ücretler öder ve böylece, başta gelen sosyal sorundan, yani toprağın sorunlarından sıyırıp ilgisizleştirir onları. Öte yandan, Birleşik Devletler'dekine özenen sendika bürokrasisi kendi alemindedir; şefleri "grev satar" ve egemen sınıflarla al takke ver külah, hayatlarını yaşarlar.

Bununla beraber, iki toplum arasında bir çukur açılır ve modern iktisadî yaşama katılan bölgelerle tarımsal kalan geri bölgeler arasında, yani bir mübadele ekonomisine açık bölgelerle bir geçim ekonomisi içine tıkılmış bölgeler arasındaki dengesizlik güçlenir. Her ülkede, giderek bütün kıtada bu zıtlık görülür. Ölçüsü ülkeden ülkeye değişmekle beraber, bu zıtlıklar, ayrı bir yaşam, ayrı bir sınıfsal yapı, ayrı bir anlayış demektir.

Örneğin işçilerin ve köylülerin yazgısını düzeltmek için çok şeyin yapıldığı ve Yerlilerden bir bölümün ulusal yaşamda önemli bir rol oynadığı Meksika'da bile, tarımdaki insan kitlesi, korkunç bir sefalet içinde yaşar: Süreğen bir beslenme yetersizliği içindedir o insanlar; toprağı zayıf bir verimlilikle işletir ve ecdattan kalma bir teknik kullanır.

Böylece, s o s y a l e ş i t s i z l i k pek büyüktür: Söz gelişi Brezilya'da, etkin nüfusun yüzde 2,5'i ulusal gelirin yüzde 30'unu alır ve yüzde 5'i de bu gelirin yarıdan fazlasını. Etkin nüfusun yüzde 24'ünü temsil eden –çeşitli sosyal sigorta sandıklarına bağlı– kent emekçileri ulusal gelirin yüzde 20'sini alırken, geri kalan emekçiler (küçük çiftçiler, ortakçılar, tarım işçileri), nüfusun yüzde 71'ini temsil ettikleri halde, ulusal gelirin yüzde 30'unu aralarında bölüşürler.

Nedir bunun sonucu?

Bunun sonucu büyük bir s o s y a l g e r i l i m dir ki, ırkçı bir niteliğe bürünür çoğu kez.

Bu arada, XIX. yüzyılın sonlarından beri karşılaşılan Yerli sorunu, ilk başarılarını Meksika'da kazanmıştır. Hareketin öncüleri de Peru'da çıkmıştır. Büyük mücadelelerin arkasından kurulan Halkçı Amerikan Devrimi Birliği'nin amacı, köylüleri, aydınları ve işçileri, bir tarım sosyalizmi ile Yerli-Amerikan milliyetçiliği karışımı bir siyasal öğreti çevresinde birleştirmektir. Onun ve her çevreden aydının etkisiyle, hareket, sefil ve okuryazar olmayan köylü kitle lehine reform hareketine dönüşür. Yerine göre az çok ırkçı nitelikteki hareket, kimi zaman daha kültürel, kimi zaman daha politiktir; ama her zaman Avrupa karşıtıdır ve antikapitalisttir; Peru'da, Meksika'da, Ekvator'la Bolivya'da büyük bir şöhret kazanmıştır. İspanyol sömürgeleştirmesinin, giderek Avrupa uygarlığının her türlü değerine karşı

çıkar; yerli uygarlıkların yüksek niteliğini belirtir; programında, Kristof Kolomb öncesi yerli kültürleri ihya etmek vardır; Batı kültürünün teknik ve bilimsel ilerlemeleri kabul edilirken ruhuna karşı çıkılır. Çoğu görünüşüyle olumsuz ve kimi zaman ütopyacı olan hareket, halkın yaşam düzeyini yükseltmeyi ve eğitimi yaygınlaştırmayı isterken, Yerli ırkı yok olmaktan kurtarmayı ve kıtanın birliğini savunur.

Sanayileşme atılımı

İkinci Dünya Savaşı'nın ilk etkisi, çoğu Avrupa kökenli olan mamul madde dışalımını durdurma oldu; buna karşılık, gemi kiralamanın büyük güçlükleri olsa da, dışsatım sürdü ve kimi maddeler için arttı da. Dışalımların durdurulmasının yerine geçmek üzere, tarıma, demiryollarına, rafinerilere ve çimento üretimine, dokuma sanayisine, kâğıtçılığa, züccaciyeye, araba lastiği sanayisi ile gübreciliğe gerekli malzemeyi üretecek fabrikalar kuruldu. Öte yandan Müttefikler ve özellikle de Amerikalılar, daha 1941'den önce, ihtiyaçları olan şeyleri kendilerine sağlayacak bir iktisadî sistem kurmuşlardı. 1939'da, bir *Interamerican financial and economic advisory Committee* kuruldu, arkasından da her ülkede şubeleri *(fomento)* açıldı: Bunlar, hammadde –kaçuçuk, bakır, çeşitli nadir madenler– üretimini geliştiriyor, yeni fabrikalar açıyor ve mali yardımı örgütlüyorlardı: *Export-Import Bank* ile *Reconstruction Finance Corporation*, bunun eseridir.

Savaşın yol açtığı bu atılım kesin bir sonuca götürdü; çünkü, Birinci Dünya Savaşı'nın doğurduğu canlılıktan farklıydı: Birincisinde hammadde ve tüketim maddeleri üretimi söz konusuydu; bu kez, ağır sanayiyi yaratmak, modern bir ekonominin altyapısını kurmak hedef alınıyordu; ona dayanarak üretim güçlendirilir ve çeşitlenir. Hükümetler, giderek girişimciler bununla ilgilenirler; gerçekten, dışsatımları sürdürüp dışalımları yavaşlatarak, büyük miktarda döviz ve altın birikir ve bunun bir bölümü y e n i s a n a y i ye yatırılır. Meksika, özellikle de dokuma ve kimya sanayisinde, sanayi gücünü yüzde 30 artırır; Brezilya, demir ve boksit kaynaklarını işletir, sanayi üretimi 1940-1955 arasında üç katına çıkar ve ulusal tüketimin yüzde 60'ını karşılar, hammadde üretimi ise dört katına ulaşır. Sanayi üretimi 1930'da ulusal gelirin onda birini temsil ediyordu, 1950'de yarısından fazlasını temsil eder olur; pamuklu sanayisi,

en çok kendi pamuğunu işler ve dışarıya satar. Arjantin'de, 1940 ile 1943 arasında, sanayi işletmelerinin sayısı iki katına çıkar, 1943'ten sonra da –Peron'un etkisiyle– sanayileşme hareketi genelleşir. Kolombiya'da, Şili'de, Meksika'da da, hatırı sayılır gelişmeler vardır.

SİYASAL YAŞAM

Toplumun –derinden derine– antidemokratik yapısı, koşullardaki aşırı eşitsizlik, kalabalık bir orta sınıfın yokluğu, ilkel ve cahil kalmış kitlelerin sefaleti, bütün bunlar siyasal istikrarsızlığa yol açarlar; o ise, yabancı nüfuzunun sızmasını destekler.

Nasıl?

Siyasal istikrarsızlık

Genel oy ilkesi kabul edilse de, karşılaşılan rejim **varlıklı oligarşinin yönetimi** dir. Bu oligarşinin içindeki bölünüşlerdir siyasal bunalımlara yol açan ve onlara da bir **diktatörlük** geçici olarak son verir. Polise ve orduya dayanan diktatör geçici bir iktidardan yararlanır böylece ve durmadan tartışılır hale getirildiği için, yazgısı oligarşilerin ve yabancı çıkarların yanı sıra, hoşnutsuz kitlelerin düzensiz gösterilerine bağlıdır. Kitleler ise, henüz bağımsız olarak değil kentlerin gelişmesi ile sanayileşmenin ortaya çıkardığı –girişimci ve etkin– yeni orta sınıfların yönetimi altında hareket eder. Böylece, bunalımlar çoğalır; ve yeni ekonomik ve sosyal yapı ile eski siyasal yapı arasında bir denge aranışının belirtisidirler. Yabancı çıkarların desteklediği eski toplum, geleneksel tipte bir diktatörlüğe başvurmadığı zamanlarda, liberal çehresinin arkasında bir antidemokratik sosyal yapıyı gizleyen anayasaları sürdürmeye ya da yeniden koymaya çabalar. Bu eşraf ve yozlaştırılmış temsili demokrasiye karşı, orta sınıflar, yasallığın dışında, **hükümet darbeleri** yoluyla, halk sınıflarının çıkarlarıyla ulusal bağımsızlığın kaygısını daha çok duyan hükümetler kurmanın aranışı içindedirler. Amerikan yanlısı tutucu diktatörlüklerin yanında, Washington'a hasım öğeleri içinde barındıran **reformcu yönetimler** çoğalır.

Böylece, siyasal yaşamın koşulları, demokratik fikirlerin

ilerlemesine az uygun olmayı sürdürürler; siyasal yaşam etken bir küçük azınlıkla sınırlı kalır ve büyük kitle edilgin olmakta devam eder. Her yanda yaşam düzeyi alabildiğine aşağı ve fikir düzeyi yürekler acısıdır; yeni kent toplumu ise, Batılı toplumlarda oynadığı temel rolü oynayamayacak kadar cılız ve dağınıktır henüz. Okuryazar olmama –pek zayıf bir oranla (yüzde 10) temsil edildiği Arjantin dışında– alabildiğine korkutucu oranlar halindedir her ülkede: Örnek olarak, Haiti'de yüzde 92, Nikaragua'da yüzde 70, Brezilya'da yüzde 57, Meksika'da yüzde 50, Honduras'ta yüzde 48, Panama'da yüzde 35'tir... Ulusal siyasal yaşama katılma pek zayıftır; çünkü ya okuryazar olmayanlar oy hakkından yoksun kılınmışlardır, ya da kayıtsızlık ağır basar.

1929-30 Büyük Bunalımı patlak verdiğinde, Güney Amerika ekonomisi özellikle Avrupa'ya öylesine bağımlıydı ki, bunalıma düşmemesi imkânsızdı. Bütün bu ülkeler zayıflıklarını ve bağımlılıklarını derinden derine görüp yaşarlar. Hükümetler, ister istemez bir yeni denge aranışı içine girerler. Amerikalı ve Avrupalı alıcıların ortadan çekilmeleri iktisadî milliyetçiliği güçlendirir ve çoğu kez yabancı sermayenin bağlaşığı yönetici sınıflara karşı halkın hoşnutsuzluğu kabarır. Öyle olunca da, bir "ihtilaller salgını" sarar ortalığı ve içlerinden kimisi düpedüz Avrupa'daki faşist örneklerden esinlenirler. 1939'da, bütün Latin Amerika'da, sadece dört rejim az çok demokratik bir istikrara sahiptir: Şili'de, bir Halk Cephesi koalisyonu yönetir; Meksika'da Cardenas, görev süresi bittiğinde yeniden iktidara gelir; Kosta Rika ile Kolombiya'da, tutucu-liberal bir hükümet vardır; geri kalan her yerde –yüzünü az çok gizleyen– diktatörlükler iş başındadır.

Siyasal yaşamın yeni koşulları

İkinci Dünya Savaşı ile savaş sonrasında, istikrarsızlık daha da artar: bu ülkelerin her birinin ekonomik yapısı, bir ya da iki ürünün dışarıya satılmasına bel bağladığından, siyasal yaşam yabancının siparişlerine bağımlıdır; bu siparişler düştüğünde –ki bu, başlıca alıcıya, yani Birleşik Devletler'e bağlıdır–, fiyatlar da düşer, o da kıtlık ve enflasyon, yeni düzensizlik ve hükümetin düşmesi demektir.

Böylece, siyasal yaşamın istikrarsızlığı kıtanın az gelişmişli-

ği ile siyasal yaşama yeni sosyal sınıflar ın girişinin eseridir. Orta sınıflarla işçi sınıfının cılızlığı ve türdeşlikten yoksun oluşları, onların bağlaşıklıklarını hep geçici kılmıştır. Oysa yabancı sermaye –ki çoğunlukla Kuzey Amerikalıdır bu!– iktisadî ve siyasal güvenceler istemektedir, ama milliyetçiler için dayanılır şeyler değildir. Öte yandan, işçi sınıfının büyümesi ve alım gücünün azalması, daha hırçınlaştırmaktadır onu. Böylece, işçi sınıfının hareketlenişi ve grevler bastırıldığında, kopuş hızla gündeme girer ve geleneksel yapının savunucuları da iktidara gelirler ya da her türlü reformu engellerler. Siyasal yaşamda büyük bir rolü olan öğrenci hareketinin değiştireceği hiçbir şey yoktur. Gerçekten, Ortadoğu ve Doğu Asya'da olduğu gibi Latin Amerika'da da, çoğu küçük burjuvaziden gelen ve yüksek öğrenimin –alabildiğine kademelenmiş olarak kalan bir toplumda– kendileri için bir sosyal yükseliş sağladığı üniversite gençliği, geleneksel seçkinlere karşı saldırgan bir milliyetçiliğin ve mücadelenin tercümanıdır.

Siyasal yaşamın bir başka temel etkeni, ordu dur. Ordu, daha baştan hep işin içinde olmuştur gerçi, ancak XX. yüzyılın başlarından beri yeni bir nitelikle ortaya çıkmaktadır: Ordu, bir meslek ordusu olmuştur. Genç subaylar, bahriyeliler dışında, gitgide daha az toprak aristokrasisinden gelmektedir; memur, sanayici ve tacir çocuklarıdırlar, özellikle bu sonuncular için askerî meslek, bir sosyal yükseliş aracıdır. Askerî akademiler, Latin Amerika ülkeleri için hâlâ nadir bir teknik eğitim verir. Görece bilgilenirler, ulusal savunma diye bir sorun yoktur önlerinde; ama milliyetçidirler ve ülkelerinin ekonomik yönden modernleşmesini ve bağımsızlığını isterler. Birleşik Devletler'e avuç açılmasından gururları zedelenir; yabancı çıkarlarla kol kola olmuş eski kozmopolit oligarşiyle diktatörlüklere de düşmandırlar; orta ve aşağı sınıfların yararlanacakları sosyal reformlara yatkındırlar daha çok.

Böylece ordu, örgütlü tek güç olarak kalmak ister.

Burada, ordu müdahalelerinin ayrıntısına girmek gereksiz: 1928'de 20 cumhuriyetten 6'sı askerî bir rejime tabiydi, 1939'da 10 ve 1964'te de 13 askerî rejim bulunuyordu. 1930 ile 1966 arasında 81 askerî hükümet darbesi görülmüştür ve bunlardan 20'si başarıya ulaşmıştır. Bu müdahaleler hep tek bir eğilim adına yapılmış değildir: Or-

du, kimi zaman *statu quo*'yu sürdürmek için ayrıcalıklı sınıfların çağrısına yanıt verir (1930'da Arjantin'de, 1948'de Peru'da böyle olmuştur); kimi zaman bir halk ayaklanışını destekler (1945'te Venezuela'da olduğu gibi); kimi zaman da iki parti arasında –çıkışı olmayan– bir uyuşmazlığa hakemdir: 1953'te Kolombiya'da liberallerle tutucuların arasındaki kavgada böyle olmuştur.

Bununla beraber, söz konusu müdahalelerin birbirine zıt i k i g ö r ü n ü ş ü vardır: Kuşkusuz, tartışılmaz bir reformcu, modernleştirmeci, daha büyük bir sosyal eşitliğe ve maddi ilerlemeye dönük bir görünüşle, ordunun gündeminde despotik yönetimleri (Vargas, Peron) yıkmak yazılıdır; ama bir olumsuz görünüş de vardır ki, ordunun ilerici heveslerinin ne denli sınırlı olduğunu gösterir; modernleştirmeci reformlar gerçekleşse bile, ordu yasanın üstünde kalır hep, devlet içinde devlet olur, tek yargıç olarak görür kendini; buradan kalkıp seçimleri iptal için müdahale eder, mali reformlar dayatır ya da yıkıcı askerî bütçelerin (bütçenin en az yüzde 25'i) artırılmasını ister. Öte yandan ve özellikle de 1930'dan beri, tutkulu genç subayların eğilimi, sadece diktatörlüklerin ve sosyal durgunluk güçlerinin değil, "özgür dünya"nın savunucusu ve önemli askerî kredilerin müteahhidi olan Birleşik Devletler'in de yanında yer almaktır. Böylece ordu, sosyal gelişmeyi hızlandırmaktan çok f r e n l e r; genellikle reformlar doğrultusunda hareket eder, ama bütün öteki reformların koşulu olan toprakta yapı değişikliğinin karşısında durur. Nitekim, bir toprak reformunun gerçekleştiği ya da en azından tasarlandığı üç ülkede (1914'ten beri Meksika, 1952'de Bolivya, 1959-61'de Küba), ordu, orta ya da yüksek sınıflardan gelen subay kadrosuyla beraber, kökünden ya da geçici olarak (Bolivya), bir halk ihtilaliyle saf dışı edilmiştir.

1940'tan beri siyasal yaşam

Böylece, sınıflar arasındaki dengesizlik, sosyal gelişmenin hızı öylesinedir ki, burjuvaziyle proletarya karşısında e s k i f e o d a l g ü ç l e r, "ivedi devrimci doğrultuda reformlar"ı imkânsız kılmaktadır.

Olağanüstü iktidarlara çağrının çoğu kez yapıldığı gelişme yolundaki ülkelerde sık sık görülen bir durumdur bu. Ne var ki, Latin Amerika'nın hareketli tarihi kesinlikle şunu gösteriyor:

Diktatörlüğün neredeyse sürekli ve çoğu kez "keyfi ve zalim bir rejime dönüşüp soysuzlaştığı" pek köhne küçük ülkeler bir yana, diktatörlük, sadece büyük iktisadî bunalımlarda başvurulan siyasal bir çaredir. Böylece, bütün olarak Latin Amerika devletleri, Birleşik Amerika'dan esinlenilmiş bir başkanlık rejimi altında yaşarlar; ne var ki, pek farklı bir anlayıştadır bu rejim: Çünkü, Kuzey'de Başkanın yetkilerini dengeleyen organlara onlarda rastlanmaz; meclislerin pek silik bir rolü vardır ve başkanlık yetkileri denetimsiz ve çerçeveleri sınırsızdır, keyfiliğe olsa olsa yetkilerin süresi bir sınır çizer.

İkinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında, iktidardaki rejimler "dondurulur"lar; 1943'ten başlayarak da, orta sınıfın gitgide artan gücünün bir işareti olarak, buzlar çözülür. Bolivya'da, Ekvator'da, Peru'da, Venezuela'da, Şili'de, millileştirme programları, toprak reformu ve sosyal reformlar gündeme girer; dahası Şili'de, Başkan Videla, tarım bakanlığı da dahil üç bakanlığı komünistlere bırakır. Ne var ki, Amerikan baskısı güçlüdür ve kredi ihtiyacı bastırmaktadır, öyle olunca da bu yönetimlerin çoğu düşer ve millileştirme programları uykuya yatar; Şili'de, Komünist Parti çok geçmeden kanun dışı ilan edilir. Meksika'da, Cardenas'ın reform politikasını, 1940'ta seçilen Başkan Camacho gitgide terk eder; yabancı sermayeyi çekmek için, millileştirme karşıtı bir politika kabul edilir; 1946'da da, "Meksika Devrimci Partisi", her türlü devrimci niteliğini yitirerek "Kurumsal Devrimci Parti" olup çıkar ve Başkan Aleman, Birleşik Devletler'le iyi ilişkiler politikasını sürdürür ve Kilise'ye yaklaşır. Başı çekenlerin büyük toprak sahipleri olduğu darbeler, Peru'da, Paraguay'da, Venezuela'da başarıya ulaşırlar. Bununla beraber, Ekvator'da, Panama'da, Bolivya'da, Guatemala'da, Şili'de, reformcu doğrultuda direnişler vardır. Ne var ki, tehdit edilen çıkarlar da kendilerini savunurlar: Amerikalıların silahlandırdığı göçmen eşkıyalar, 1954'te Bolivya'yı basarlar; Amerika, dışardan yardım alınmaması için ablukaya alır ülkeyi: Başta ülkenin 1/5'ine sahip Amerikan *United Fruit Cy*'i hedef alan toprak reformunun sahibi Başkan Arbenz devrilir ve yerine gelen toprak reformunu iptal eder. Kosta Rika'da 1953'te seçimle iktidara gelen Başkan Figueras da, *United Fruit Cy*'in ödediği vergiyi iki katına çıkarmıştı; Nikaragua'da talim görmüş ve Amerikan silahlarıyla donatıl-

mış bir "Kurtuluş Ordusu" da onu devirir... Güney Amerika'nın daha da önemli iki ülkesinde, Peron'un Arjantin'i ile Vargas'ın Brezilya'sına müdahale edip başarıya ulaşanlar da yine aynı çıkarcı güçlerdir.

Komünist partilerin rolü nedir bu bağlamda?

Komünizm, pek kısa dönemler dışında, hemen hemen her yanda yasaklanır ve koğuşturulur. Bununla beraber, değerlendirilmesi güç de olsa, alttan alta bir etkisi olmuştur.

1955'te, komünizm 13 ülkede yasaklanmıştı ve 5 ülkede de –önemli kayıtlarla– serbestti. Söz konusu ideoloji, sonra Brezilya Komünist Partisi'nin başına geçecek olan –bir eski asker ve yazar– Carlos Prestes, Kübalı şair Guillen, Şilili şair Pablo Neruda gibi kimi aydınları çeker; bir modern sanayinin varolduğu ülkelerde pek güçlü dayanakları vardır onun, işçi sınıfına ve sendikalara sırtını verir. Brezilya'da öyledir: 1945 seçimlerinde, 570.000 oy toplar ve ülkenin dördüncü partisidir; Meksika'da, Şili'de, Küba'da, Guatemala'da öyledir. Hiçbir yerde, henüz kesin bir rol oynayabilmiş değildir; ancak, el altında hoş tutulur, çünkü Amerikan karşıh reformcu milliyetçi diktatörlüklere destek sağlar. Bununla beraber, Castro'nun Küba'daki zaferi, tutucuların düşmanlığını azdırdığı için, komünizmin etkinlik koşullarını da baştan aşağı değiştirir; Çin yandaşlarıyla Sovyet yandaşlarını karşı karşıya getiren kopukluk da tuz biber eker buna.

BAĞIMSIZLIK İÇİN MÜCADELE

Savaş yıllarında sağladıklarından ve Avrupalı alacaklılara borçlarının bir bölümünü ödemenin rahatlığından doğan –geçici de olsa– gönence karşın, Latin Amerika devletleri bağımlı kaldılar. Bu, iktisadî ve mali bağımlılıktır başta.

Onun yanı sıra da siyasal bağımlılık.

İktisadî ve mali bağımlılık

1929 Büyük Bunalımı ve İkinci Dünya Savaşı, Avrupa'yla olan iktisadî bağlılıkları gevşetse de, dışarıya olan bağıllılığı azaltmadı; tersine, savaş ve savaş sonrası, Birleşik Devletler'in ağırlığını artırdı. Birleşik Devletler'in ticari alışverişteki payı eskisinden pek fazladır. Birleşik Devletler, Ar-

jantin ve Uruguay dışında, bütün bu ülkelerin dış ticaretinde egemen konumdadır ve, François Perroux'nun deyimiyle, gerçekten bir "boğma politikası" uygular. Söz konusu ülkelerin hepsi dayanıksızdır, çünkü dış ticaretleri, çeşitlenecek yerde birkaç ürüne (nitrat, bakır, kahve, şeker, petrol, buğday, yün...) bağlı kalmıştır ve onların da fiyatları uluslararası piyasada saptanmaktadır; ayrıca kimisi ihtiyaç fazlası iken, yiyecek ve yakacak maddelerinin dışalımı artmaktadır. Öte yandan, sermaye nadirdir ve son olarak da, Birleşik Devletler, yatırım için, siyasal ve iktisadî istikrara sahip, yaşam düzeyi oldukça yüksek ve bol kazanç getirebilecek ülke aramaktadır; Güney ve orta Amerika'nın –yatırımlara asıl muhtaç– yoksul ülkeleri umurunda değildir.

Amerikan sermayesi, Avrupa sermayesinin önüne geçer: 1943'ten başlayarak, Birleşik Devletler'in dış yatırımlarının yarısı Arjantin'de, Venezuela, Şili ve Brezilya'da yoğunlaşmıştır ve bu yatırımlar da, her şeyden önce Amerikan sanayisine gerekli hammadde üretimini artırmaya yöneliktir. Böylece, dış koşullardaki değişiklik ve bunalım, ekonomiye de yansımaktadır. Bu yatırımlardan sağlanan gelir de pek büyüktür ve çok azı ülkede yeni yatırımlar için kullanılır. Sonuç olarak, yaşam düzeyi düşüklüğünü sürdürür; hatta nüfusta artış nedeniyle daha da düşer. Ne var ki, yalnız durumlarını düzeltmek amacıyla değil, ulusal gelirden daha hızlı artan nüfus yüzünden daha da kötü bir hale düşmemek için, Birleşik Devletler'in mali yardımı ve onun müşterisi olmak zorunludur onlar açısından.

Ve Amerika her şeyiyle gelir girer: Hava ve deniz taşımacılığıyla, teknisyen ve uzmanlarıyla, Birleşik Devletler'de eğitim burslarıyla, danışma bürolarıyla, gazeteleriyle ve Amerikan yaşam biçiminin *(American way of life)* propagandasını yorulmadan yapacak sinema filmleriyle...

Siyasal bağımlılık

Birleşik Devletler'in egemenliği bütün yarıküreye yayılır. "Soysuzlaşmış Latinler" ve "piç köpekler" diye görülen ülkelere karşı Amerika'nın XX. yüzyılın başlarından beri uyguladığı iri sopa *(big stick)* politikası gözde olmayı sürdürür. Özellikle de Karayipler bölgesinde. Çünkü, Birleşik Devletler'in

stratejik ve iktisadî çıkarları, gitgide daha önem kazanmıştır o yörede. Büyük çıkarların ise, elini kolunu sallayarak dolaşmak için, uslu yönetimlere ihtiyacı vardır. Ne var ki, böylesi yönetimler, halkın gözünden düşer ve sürekli tehdit altındadır. Öyle olunca da, onlara paraca, gerektiğinde silahça yardım edilmelidir. Dolar diplomasinin en geçerli aracı ise, ödünç ödünüdür ve borç veren bankalar güvence diye gümrüklerde, demiryollarında ve başka konularda ayrıcalıklar elde ederler.

> Karayipler bölgesinde askerî müdahaleler hep birbirine benzedi: Küba'da, Nikaragua'da, Honduras'ta, Haiti'de, Saint-Domingue'de... 1923'ten başlayarak, bu devletlerden hiçbiri, Birleşik Devletler dışında kimseyle ödünç anlaşması yapmadı ve Amerikan sermayesi sel gibi aktı oralara. Örneğin Küba'da, şeker kumpanyaları, 1930'da, adanın beşte birine sahiptir; şeker rafinerilerinin yüzde 60'ı ile öteki rafinerilerin yüzde 80'i, Amerika bankalarının sağladıkları kredilerle yaşarlar; Amerikan banka ve sigorta şirketleri tam bir tekele sahiptirler. Kıta üzerinde ise, *United Fruit Cy*, 1930'da, şekerkamışı, hesapsız kakao plantasyonları, rafinerileri, imalathaneleri, bu arada yüz gemilik donanması, demiryolları ve telgraf servisleriyle, bir "muz imparatorluğu"dur; ve Siyahi, Hintli, Çinli, tam bir emekçi ordusunu çalıştırır.

Halklar, bu üretim ve ticaret tekeli karşısında güçsüzdürler; hükümetler, zenginliği ve gücü kendilerininkinden çok daha büyük olan, diktatörler indirip çıkaran, memur ve politikacıları satın alan, siyasal rekabetlerle oynayıp ihtilaller kışkırtan bu büyük kumpanyalar önünde direnemezler. Onların etkinliği halkın çıkarlarına zıttır; çünkü tek bir bitki tarımı geliştirmektedir ki, ülke ekonomisi için tehlikedir; besleyici bitkilere ayrılabilecek yığınla toprağı kullanılmaz halde bırakmaktadır; sosyal reformlara da karşıdırlar.

Böylece Birleşik Devletler, terimin geleneksel anlamıyla sömürgecilik uygulamaz; Latin Amerika'da, gerçek anlamda **koruma altında devletler** yaratmıştır, ya Saint-domingue'de olduğu gibi bir bakıma doğrudan doğruya işleri eline almıştır, ya da *United Fruit Cy*'in yaptığı gibi, ülkelerin iktisadî ve mali yaşamı denetimi altındadır.

Bağımsızlık yolunda çabalar

Yabancıların ulusal zenginliklere böylesine el koymasına karşı bir hareket gelişip, işçilerle doğmakta olan orta sınıfları birbirine yaklaştırır. Bu ortak cephe, Birleşik Devletler'le, onun emperyalizmine tabi ve iktidarda da onun yardımıyla kalan yönetimlerin karşısına dikilir. Bu ulusal muhalefetin biçimleri çeşitlidir ve askerî müdahalelerin olduğu yerlerde şiddetli bir biçime bürünür: Nikaragua'da Sandino, Amerikalılara, altı yıl süren bir gerilla savaşı verir; Haiti ile Saint-Domingue'de, işgalciyle suç ortağı yönetimlere karşı gerilla savaşına girişen –halkçı havalara da bürünen– "haydut"lar türer, alt edilmeleri iki yıl süren gerçek bir savaşla mümkün olur. 1928'de Kolombiya "muzcular"ının grevi, 1.000'den fazla ölü pahasına bastırılır. İşgallere ve Amerikan birliklerinin uyguladığı yöntemlere karşı halkın tiksintisi Amerikan politikasında da değişikliklere yol açar: "İyi komşuluk" onlardan biridir.

Öyle olunca, kimi yönetimler de bağımsızlıkçı bir politika dener olurlar; bu tavır dış politika değişikliklerinden, toprak reformuyla büyük yabancı ortaklıkların kazancını sınırlandırarak bir ulusal ağır sanayi geliştirmeye kadar değişmektedir; millileştirmelere girişmek de bir yoldur. Ne var ki, hepsi sonunda Birleşik Devletler'in politikasının çizgisine girmek zorunda kalırlar. İşçiler için kanunlar çıkarma, yabancı sermayenin çıkarlarını göz önünde tutmadan ulusun çıkarlarına göre ekonomiyi planlama yolunda çabalar yenilgiye uğrarlar. "İyi komşuluk politikası", 30'lu yıllarda, iri sopa *(big stick)* politikasının uyandırdığı güvensizliği ve tepkiyi biraz yatıştırmayı başarır. Savaş, 1939'dan sonra, işbirliği ve danışma yolundaki Amerikan sistemini güçlendirir: Latin Amerika devletleri, bir iktisadî ve mali yardım elde etme amacıyla yüzlerini Birleşik Devletler'e çevirmişlerdir. Ancak, F.D. Roosevelt'in ölümünden sonra durum değişir: Latin Amerikalılar, Amerikalılararası ilişkilerde, Birleşik Devletler'in –Şapultepec (1945) ve Bogota (1948) konferanslarında– istediği güvenlik sorununun kendilerini az ilgilendirdiğinin ve yarıkürenin savunmasının güçlendirilmesinin sadece Birleşik Devletler'in işine yarayacağının farkına varırlar; uluslararası ilişkilerine sıkı denetim getirilmesine karşı çıkarlar. Mars-

hall Planı'ndan kendilerine düşen payın, özellikle Batı Avrupa'ya oranla devede kulak kalmasını siyasal nedenlere bağlayarak –ister istemez– hoşnutsuzluklarını belirtirler.

> Yabancı, giderek Amerikan karşıtı milliyetçi tepki edebiyatı da ortalığı sarar: Bolivyalı Ciro Alegria'nın, Şilili Gabriella Mistral, Pablo Neruda, Perulu Daniel Varcarcel, her şeyden önce yabancıya karşı bağımsızlığı sağlayacak bir devrimin havarileridir; Miguel Angel Asturias'ın eseri, Guatemalalı yerlinin kendi yoksulluğunu sömüren yabancılara karşı mücadelesini anlatmaz mı? Aynı tepki, eski müdahaleci politika geri geliyor korkusuyla, Amerikalılararası Washington (1951) ve özellikle Caracas konferanslarına da (1954) gelip girer.

Gelişmelere daha da genişliğine bakıldığında görünen şudur: Bir Amerikalı kimliğin bilinci ne varış, Avrupa'ya, özellikle de Anglosakson ülkelere muhalefetin damgasını taşır ve Meksika'dan yola çıkarak bütün Güney Amerika ülkelerini sarmıştır. Hareket, hem yerlici bir tavır, hem de İspanyol-Amerikan kültüründen yana bir tepki halinde kendini belli eder. Güney Amerika'nın ulusal sorunlarını dile getiren özgün bir edebiyat çıkmıştır ortaya ve kuzeydeki ilerlemelere cephe almaktadır. Ancak fikir planında kolay olan birlik, siyasal ve ekonomik alanda çok daha az sağlanır haldedir. Yönetimlerin tavrı, coğrafi durumlarına, zenginlik derecelerine, Birleşik Devletler ya da Avrupa ile ilişkilerinin önemine göre değişir. Arjantin gibi Avrupa'yla pek sıkı ilişkiler içinde olanlar, en özgür haldeki ülkelerdir ve Amerika'nın nüfuzunu sınırlayabilirler; ötekiler, bu çekiciliğe uğrarlar, ona direnemedikleri gibi bağlaşıklar da bulamazlar. Böylece, devletleri birbirinin karşısına çıkaran –ve hünerli biçimde de yönlendirilen– bölünmeler, Kuzey Amerika'nın baskısını kolaylaştırır. Dört ülke şansını denemiş ve belli bir ölçüde bağımsızlığı elde etmeyi de başarmıştır: Meksika, Küba ve belli bir dönemde de Arjantin ile Brezilya'dır bunlar. Gerçek bir sosyal devrimi başaranlar da, sadece Meksika ile Küba olmuştur.

Meksika Devrimi

Meksika'da, 1920'de, ülkeyi yakıp yıkan iç savaş sona erdiğinde, ağır ağır yürüyen bir "inşa" hareketi başlar: Ka-

rışıklık öğesi olan Kilise'nin yetkileri sınırlanır; Anayasa'nın büyük toprakların *(haciendas)* kamulaştırılmasını öngören maddeleri uygulanır; köy topluluklarının ortaklaşa mülkiyetine *(ejidos)* gidilir; yerlilerin borçları silinir ve işçiler için kanunlar çıkarılır. Toprak reformu, 4 milyon hektar toprak dağıtır ve tarım bankaları kurar. Dağıtılacak daha 120 milyon hektar toprak ve 2 milyon topraksız aile varken, 1930'da hareket durur; maden sanayisi çin millileştirmeler de ahım şahım değildir. Asıl önemli olan milli eğitimde yapılanlardır: Uyanık bir bakan, Jose Vasconcellos, yığınla tarım okulu kurar ve dev bir halk eğitimine girişir. Devrim, kuma gömülmüştür, ama Amerikan tarihinde yeni bir olgudur: büyük kitlelerin çıkarına ve onların da katılımıyla bir tarım devrimi yapılmış, yönetim kadrosunda –sıradan olmayan– bir değişikliğe gidilmiş; feodal oligarşi bir ölçüde yıkılmış ve yabancı çıkarların baskısına bir ölçüde direnilmiştir.

1929-30 Büyük Bunalımı, Cardenas başkan seçildiğinde reformlara yeni bir atılım getirir. Bir tür *New Deal* politikasına girişir Başkan; köylülere pek yakındır ve ülkenin derin yenileşme arzusunu ciddiye alır. Ulusal Devrimci Parti'nin sol kanadını canlandırır. Yönetimi altında Meksika'ya özgü bir Halk Cephesi örgütlenir ve mevcut parti de, komünistleri, sol liberalleri, çeşitli küçük örgütleri çevresinde toplayan Meksika Devrimci Partisi'ne dönüşür. Toprakların dağıtımına yeniden ve görülmemiş bir hızla girişilir; 1940'ta, 774.000 kişiye 20 milyon hektar dağıtılmış bulunuyordu. Topraklar, yoksul yerlilere bireysel mülkiyet olarak verilir; ancak yönetim, bunları –modern biçimde donanmış– kooperatif çiftlikler haline getirmenin de aranışı içindedir, eski *hacienda*'nın yerini alıp dışarıya satış için ürün üretebilecek olanlar da sadece onlardır.

Başkan Cardenas, bizzat örnek olur, öne düşer.

"Meksika Meksikalılarındır" deyip ulusal kaynakları, bu arada yabancıların elindeki demiryolları ile petrol kumpanyalarını millileştirmeye gider. Kendisinden sonra gelenler geriye adımlar atsa da, ulusun katıldığı bir iktisadî kalkınma olmuştur; siyasal istikrar ve toprak reformunun sonucu olarak tarım üretiminde ilerlemeler, ulusal sermayeyi sanayileşmeye iter ve bu da yabancı sermayeyi çeker.

Devrim, sanatla toplumu bütünleştirmede örnek oluşturacak bir ulusal sanata da esin verir ki, yüzyılımızda belki tektir: Ressamlar, heykelciler, gravürcüler, halk kitleleriyle ilişki içinde çalışır, yerli geleneğe döner ve devrimin üstüne kurulduğu ideali işlerler yaptıklarıyla; halkı çarpan acıları, felaketleri dile getirirler. Zalim, sert, tumturaklı, ama her zaman soylu ve güçlü bir sanattır bu: Orozco'ların, Rivara'ların, Siqueiros'ların sanatı...

Ne var ki, bir işçi ve köylü demokrasisi ideali de giderek terk edilmiş görünür. İktidardaki parti, Meksika Devrimci Partisi, adı öyle olsa da aslında kentlerin orta sınıflarının organıdır, öyle olunca da gitgide büyük mülkiyet ve Katolik Kilisesi yararına yasalar kabul eder. Öte yandan, köylü toplulukların ortaklaşa mülkiyeti *(ejidos)* parçalanma eğilimi içindedir ve toprakları güçten düşüren tek tip tarım uygulanmaya başar, ayrıca dışardan girişimcilere kiralamalar uç verir. İşsizlik ve enflasyonun tehdidi çıka gelir: Tek çıkar yol, emekçilerin *(braceros)* Birleşik Devletler'e doğru –kitleler halinde– yollara düşmeleridir...

Peron'un Arjantin'i

Güney Amerika'nın başlıca iki devletinin, Arjantin ile Brezilya'nın sağladığı örnek ise, sarsıntı ve gerilemelere karşın, bir yarım yüzyıldan beri oluşan değişikliklerin derinliğini ve daha çaplı bir bağımsızlığa doğru yürüyüşü pek iyi gösteriyor.

Arjantin, İngiltere'ye iktisadî bakımdan bağımlı olduğu için, Büyük Bunalım'ın etkisini pek pahalıya öder; şunun farkına varır ki, Ottawa anlaşmaları, İngiliz pazarında, rakipleri Kanada ile Avustralya'yı ayrıcalıklı kılmaktadır. Sonraki yıllarda, tarımın öncülüğünü savunanlarla, daha ileri bir sanayileşmeyi ve daha renkli bir ekonomiyi savunanlar arasında bir iktidar mücadelesi olur. Savaş sırasında, spekülasyon ve kıtlık, fiyatları yükseltir ve hoşnutsuzluk artar; öyle olunca 4 Haziran 1943'te "Albaylar hareketi" hükümeti devirir. Geleneksel askerî bir darbe değildir bu; klasik tepki ile modern devrimci milliyetçilik karışımı bir şeydir; kapitalizm, liberalizm ve demokrasi düşmanlığı iç içedir. İçlerinden bir grup genç subay ağır basarak faşizmden kopya edilmiş bir rejim kurar: totaliter, özgürlük ve Yahudi düşmanı bir rejimdir söz konusu olan. Ne var ki, Birleşmiş Milletler'e girebilmek için çok partiliğe razı olur ve terör altında da olsa seçimler

yapar. Yeni rejimin zaferini Peron sağlar ve 1945'te başına geçer. Yaptığı reformlarla kitleler nezdinde büyük bir sevgi toplar: İşçi ücretlerini artırır, yiyecek fiyatlarına istikrar getirir, tarım işçilerine asgarî ücret sağlar; yabancı sömürüsüne karşı mücadele edebilecek, kent ve kırsaldaki sefalete son verecek bir o görülür; elinin altında başvuracağı fedakârları, *Descamisados* vardır, otoritesi güçlü ve tehdit edici gösterilerle sarsılır gibi olduğunda hemen müdahale ederler.

Peron'un diktatörlüğü, hem kapitalizmi hem komünizmi reddeden bir "üçüncü yol" olarak sunar kendini. Kapitalist bireycilikten ve her biçimiyle kollektivizmden farklı bir "felsefe sistemi" olduğunu söyler. Aslında Mussolini'den, Salazar'dan, Codreanu'dan esinlenen –kendine özgü– faşist bir öğreti dir: İktisadî bağımsızlığa, sosyal adalete ve ulusal egemenliğe önem verir, ama korporatif devlet arkasında değildir ve sendikalara siyasal bir görev de tanımaz. Sendikaların başlarını hükümet seçer, işçi sınıfını sıkı sıkıya kuşatan bu kuruluşlara da, hükümet bol bol vaadeder, ama hiçbirini de tutmaz. Bütün faşist rejimler gibi, sınıf mücadelesine son vermek ve yerine birlikte çalışmayı koymak iddiasındadır; milliyetçiliğine gelince, ırk üstüne kuruludur.

Yeni bir Anayasa, 1949'da, yürütme iktidarını alabildiğine güçlendirir; çalışanların sosyal haklarını güvenceye bağlar ve "sosyal mülkiyet"in bireysel mülkiyetin yerini alacağını söyler. Peron'un eşi Evita Peron, "umudun kadını", yaşlılara, çocuklara, kadınlara yardım için bir örgüt kurar ve rejime büyük bir sevgi toplar yaptıklarıyla. Rejimin paradoksu şudur ki, kendisini ezilen sınıfların koruyucusu olarak sunsa ve onlarda bir sınıf bilinci uyandırsa, proletaryaya dayansa da, toplumun tutucu güçlerini, orduyu, polisi, ruhbanı da sağlamlaştırır; eski aileleri ise yansızlaştırmakla yetinir, topraklarını kamulaştırıp dağıtmaz.

Ekonomik yönden yaptıkları da önemlidir: Ülkeyi yabancının iktisadî vesayetinden kurtarmak için, güçlü bir ulusal sanayi kurmak gerekir. Bunun için de, ekonominin kilit noktalarını devletin eline veren güdümlü ve devletçi bir politika izler. Planlı ekonomiye gider: Ulusal üretimde ilerlemeler vardır, ne var ki, bir genel yavaşlama da kendini gösterir; kimi millileştirmeleri gerçekleştirse de, genişliğine bir planı uygulamada sermaye yetersizliğini hisseder ve sanayinin yayılışıyla

tarımdaki durgunluk arasında bir dengesizlikle karşılaşır, sonucu da tarım üretiminde korkunç bir gerileme olur. Başka nedenlerin de etkisiyle, işsizlik, grevler, enflasyon çıkagelir. Öyle de olsa, 1951 seçimlerinde, 1946'da olduğundan çok daha fazla çoğunluk elde eder. İkinci beş yıllık plan (1953-1957), köklü bir değişikliğe gider: Tarım ve hayvancılık ön plana çıkar, sanayileşme ılımlı bir ölçüdedir ve yabancı sermayeye ihtiyaç gösterir, Amerikan sermayesine davetiye çıkarılır. Ne var ki güçlükler muhalefeti de güçlendirmiştir. Toprak sahipleri, tacir ve orta sınıflar, üniversite öğrencileri ve ezilen aydınlar, Kilise, ordu ve özellikle de deniz kuvvetlerinin koalisyonu karşısında 1955 Eylül'ünde yıkılır Peron.

Birleşik Devletler'e karşı direnişi ve yine ona karşı Latin Amerika'nın şampiyonluğunu üstlenişi, Peron'a büyük bir saygınlık kazandırdı; sosyal alanda yaptıkları, Amerikan karşıtı bir siyasal ve ekonomik devrim çabaları büyük yankılar yaptı kıtada. Bolivya'da, Paraguay'da, Ekvator'da, Şili'de, ona bakıp harekete geçenler oldu: Hepsi de, Amerikan tekelleri karşısında bağımsız bir tavır takınır ve millileştirmeler arkasındadırlar ve Latin Amerika'da Amerika aleyhtarı bir dayanışma ruhu yaratmak isterler. Öyle olduğu içindir ki, Peron'un düşüşü, eski egemen sınıf ve partilerin yabancı çıkarlarla kol kola iktidara gelmesine yol açar.

Vargas'ın Brezilya'sı

Birleşik Devletler'le iktisadî bağları özellikle sıkı olan Brezilya'da, 1929 Amerikan sarsıntısının derin yankıları oldu. Böylece, 1930'da Vargas'ı iktidara taşıyan askerî ihtilal, geleneksel kadroların üstünlüğüne son verir ve orta sınıfların desteklediği yeni insanları iktidara getirir; ve milliyetçi ve reformcu Yeni Devlet'i *(Estado Novo)* yaratır. Vargas, faşist partinin yarattığı güçlükleri göğüsler, yerel direnişleri ve ayrılıkçı hareketi kırar ve 1937 Anayasasıyla iktidarını güçlendirir, 1945 yılına kadar da diktatör kalacaktır. İlk yaptığı, federal iktidarı güçlendirirken, sosyal reformlara da el atmak olur: Çalışma saatini sınırlandırarak, sosyal sigortalar kurarak, ücretli tatillerle, asgari ücretle ve iş istikrarı yaratarak, köylülerin, melezlerin, başka renkten insanların durumunu iyileştirir. Liberal aydınları karşısında bu-

lur; özellikle de, iktidardan uzaklaştırdığı eski toplumun üyelerini, yani eski aileleri, toprak aristokrasisi ile eşrafı!

Bir ara iktidardan indirilirse de, 1950'de tekrar gelir iktidara ve 1954'te ölümüne değin orada kalır. Peron'un ideolojisi gibi, Vargas'ınki de, bir yandan komünizmle mücadele ederken, bir yandan da köylülerle işçiler yararına büyük çaba harcamaktır: O zamana değin görülmemiş çapta s o s y a l y a s a l a r çıkarır; etkisi kentleri aşmasa da, bunlarla halk kitlelerini bağlar kendine; s a n a y i l e ş m e p o l i t i k a s ı da iş adamlarının sevgisini toplar.

Bir o p o r t ü n i s t d i k t a t ö r l ü k tür bu!

> Pek ihtiyatlı olup sertliği en aza indirilmiştir, herkese gülücük dağıtır; çok partililik vardır, basın özgürlüğü yok ama konuşma özgürlüğü tamdır; eski faşist parti ile komünistleri koğuşturur, ama şefleri ile ilişkisini sürdürür. Savaş sırasında Mihver'e sempatisini gösterirken, Birleşik Devletler'in de bağlaşığıdır, İtalya'ya savaş için bir birlik yollar. Amerikan aleyhtarı Brezilya milliyetçiliğine sırtını dayarken, sanayisini geliştirmesi için Birleşik Devletler'in açtığı kredilerden bol bol yararlanır. 1945'te kamu sağlığını, yiyecek içecek üretimini, taşıt araçlarını ve enerjiyi planlar. İktidardan 1945'te uzaklaştırılıp da 1950'de oraya yeniden seçildiğinde, eskisinden çok daha cesur bir sosyal programla göreve başlar. Ancak biraz ileri gidip yabancı sermayeyi tehdit ettiğinde bir askerî darbeyle çekilmek zorunda kalır. Dramatik biçimde canına kıyması ve tumturaklı vasiyetnamesi, halk nezdinde saygınlığını ve partisinin şöhretini daha da artırır. Vargas'ın ve partisinin zaferi, dış kapitalizmin bağlaşığı eski yönetici sınıflara karşı, sol partiler de dahil olmak üzere, özellikle ulusal sanayinin gelişmesine, iç pazarın ve bütün ülkelerle ticaretin genişlemesine ilgi duyan güçlerin zaferidir.
>
> Halk sınıflarının rolü ise desteklemektir henüz.

Peron'cu ve Vargas'cı rejimler, ikircil bir anlama sahipler: bir yandan eski oligarşileri, özellikle toprak aristokrasisi ile büyük özel girişimin ayrıcalıklarına saygı duyarken, öte yandan halkın yaşam koşullarını yükseltmeye ve iktisadî bağımsızlığın şartı olan sanayileşmeyi hızlandırmaya çalışıyorlardı. Yapısal **reformlara başvurmayı** ve sermayenin gelirlerine dokunmayı **reddederken de, yatırımları** ve sosyal giderleri **karşılamak** için

enflasyona başvurmak zorunda kalıyorlardı ister istemez; öyle olunca da, fiyatların yükselişini kışkırtıyor ve ticaret dengesini altüst ediyorlardı; böylece, Kuzey Amerikalı çıkarların desteklediği oligarşiler de, bu rejimleri kolaylıkla devirdiler.

KÜBA DEVRİMİ VE SONRASI

Fidel Castro'nun direnmecilerinin Batista'nın kanlı diktatörlüğüne karşı 1959 Ocak'ında kazandıkları zafer, Birleşik Devletler'le Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilerde, her iki gücü bir kuvvet denemesine götürerek, uluslararası derin bir bunalıma yol açtı; dahası, kıtanın siyasal ve sosyal yaşamını köklü biçimde değiştirdi.

Aslında neydi Küba'da olup bitenler?

Küba, Birleşik Devletler'in t a m b i r s ö m ü r g e siydi. Güçlü Amerikan ortaklıkları, uçsuz bucaksız toprakların ve önemli fabrikaların sahipleri olarak, adanın tüm iktisadî yaşamını denetliyorlardı. Küba, Batista'nın düşüşüyle, kitlelerin yaşam düzeyini yükseltmek için bir dizi reforma girişti: Kiraları indirdi, *latifundia*'ları tarım kooperatiflerine dönüştürdü, okuryazar olmamaya karşı savaş açtı, halk milislerini silahlandırdı. Toprak sahipleriyle iş adamlarının boykot ettiği, çok geçmeden de Birleşik Devletler'in iktisadî yaptırımlarıyla karşılaşan bu reformlar, 17 Mayıs 1959 tarihli tarım kanunu ile taçlandı. 1960'ta Birleşik Devletler, şeker alımının kotasını değiştirince uyuşmazlık patlak verir: Amerika, Kübalı göçmenlerden oluşan bir müdahale ordusu hazırlar ve Küba'ya gönderilen her türlü Amerikan mallarına ambargo koyar; Küba da, şeker, yemiş ve bitkisel elyaf satımı için Sovyetler Birliği ile anlaşır, ayrıca Sovyetler kredi açar adaya. Dahası var: Rejim, Amerikan şirketlerine (şeker, petrol rafinerileri, elektrik santralları, telefonlar...) el koyar, bankaları millileştirir, Sovyet blokunun siyasal çizgisini kabul eder. Gitgide daha radikalleşen bir dizi önlem ve tavır karşılıklı olarak birbirini izler ve 1961 Ocak'ında da diplomatik ilişkilerin kesilmesine varır; Amerikan makamlarının örgütlediği, Domuzlar Körfezi'nde bir göçmenler çıkarması girişimi her şeye tüy diker.

Küba'da devrim olmuştur ve meyvalarını verecektir.

Tarım sorunu

Küba devriminin başarısı, Birleşik Devletler'in Fidal Castro'nun reformlarına karşı çıkmaktaki başarısızlığı, bağımlılar dünyasında sonsuz bir umuda yol açar, ona öykünme arzusu uyandırır. Diktatörlüğün ordusuna karşı zafer, köylülerin desteğiyle kazanılmıştı; bu da bir örnek olur, Güney Amerika'nın çeşitli ülkelerinde, toprak işgalleri, karışıklıklar baş gösterir. İletişim araçları, radyosu ve gazetesiyle, bu tarım dünyasını tüm dünyayla ilişkiye geçirir, onu ihtiyaçları ve gücü konusunda bilinçlendirir.

Hükümetler de, devrim salgınını önlemek üzere önlemlere koyulurlar hemen. Böylece, Küba örneğinin ilk sonucu şudur: Her türlü köklü değişikliğin anahtarı olan toprak reformunun ivediliği ne duyarlı kılmaktır kamuoyunu. Nüfus artışı öylesinedir ki, üretim onun hızını izleyemez haldedir; köylerden kentlere kitlesel göç ekonominin dengesini gitgide bozmaktadır. Buradan kalkarak, geleneksel otoritelerin tarım kesimindeki halk üzerinde mutlak iktidarına son vermelidir: Onların sürdürdükleri *latifundia* sistemi, tarımda üretimle sanayi kesiminin gelişmesini engellemekte; nüfusun önemli bir bölümünü pazarın dışında yaşatmaktadır. Ekilebilir çoğu toprağı tarımdan alıkoyarken yığınla köylü işsiz güçsüzdür; ve Latin Amerika, 1939'dakinden de az üretmektedir toprakta.

Bunun sonucu olarak, 1959-1962 yılları, Latin Amerika'da toprak kanunlarının art arda çıkarıldığı bir dönemdir. Bu yasalar, hemen her yerde, toprak sahiplerinin umutsuz direnişi ile karşılaşır; dahası, kimi yerde reform aleyhinde askerî darbelere bile yol açar. Ne var ki, sadece dört ülkede, ciddi bir tarım reformu gerçekleşir ya da iyi bir yoldadır: Meksika'da, Bolivya'da, Venezuela'da, son olarak Küba'da böyledir. Küba'da –1959 Haziran'ında– olan da en tam biçimiyledir: 400 hektarın üstünde olan topraklar topraksız köylüler arasında dağıtılır; köylüler kooperatifler halinde örgütlenir ve onlar da 1962'de devlet çiftliklerine dönüşürler; tümü, toprakların yüzde 80'ini oluşturmaktadır.

Birleşik Devletler'in politikası.
Liberalizmin başarısızlığı

Başkan yardımcısı Nixon'un Güney Amerika yolculuğu sırasındaki gösterilerin ortaya koyduğu gibi, Birleşik Devletler'in uğradığı korkunç itibar kırıklığı, Castro'nun rejimini yıkmak için harcadığı çabaların boşa gitmesi, Birleşik Devletleri birbirine zıt iki tepki ye götürdü.

İlk tepki, Latin Amerika ekonomilerine yardım amacıyla, kesenin ağzını alabildiğine açma biçiminde oldu: 1960'larda başlayan bu politika, yardım edilen ülkeye kimi yükümlülükler de içeriyordu; yaşam düzeyi yükseltilirken, bir toprak reformu yapılacak, ulusal gelir hakça dağıtılacak, sanayileşme hızlandırılacaktı, vb. Ne var ki, bu mali yardım pek hayata geçirilemediği gibi, başarısızlık Güney Amerika devletlerinin alabildiğine hoşnutsuzluğuna yol açtı. Öte yandan, alınan sonuçların zayıflığı, Birleşik Devletler için de hayal kırıcı oldu.

Arkasından, iri sopa *(big stick)* politikası geldi: En ılımlı liberal reformculara karşı "Marksizm", "komünizm" suçlamalarına gidilirken, Küba ablukası şiddetlendirildi; dahası, on paralık saygınlığı olmayan diktatörlere yardım eli uzatıldı, eylemlerine ortaklık edildi; Haiti'ye kan kusturan François Duvallier için yapılanlar bunlara bir örnektir.

Aslında, Amerikan mali çıkarlarına bağlı diktatörlüklere karşı yönelmiş ulusal bağımsızlık hareketi, bir on yılda, hemen hemen her yanda, seçim ve çok partililiğe dayanan b r biçimsel demokrasiyi yaygınlaştırmıştı. Öyle olduğu içindir ki, örneğin Brezilya'da, Vargas'ın ölümünden (1955) sonra, İşçi Partisi'nin başkanı Juscelino Kubitschek, ülkeye başkan seçilebilmişti.

Ne var ki, bu liberal zaferlerin çoğu geçici oldu: Çünkü bu ülkelerde çarpık bir ekonomi yürürlükteydi; kimi modern kesimlerle köhnemiş yapılar yan yana idi; üretkenlik zayıf olduğu gibi, ulusal sermaye yatırım yerine gayrımenkul spekülasyonuna yöneliyordu. Böylece, bir bunalım patlak verdiğinde, liberal hükümetler eli böğründe kalıyordu. Ayrıca, zorunlu yapısal reformlara girişmekte de yeteneksizlikleri ortaya çıktı. Öyle olunca da, klasik süreç her yanda terrarlanıyordu: Mali bunalım, paranın değerinden düşmesi, yaşam pahalılığı, işsizlik, devalüasyon; çare olarak da, m llileştirme politikasından dönüş ve yabancı sermayeyi çekmek için ödün vermek...

Hayal kırıklığı içine düşen aydınların bu güçsüzlüğü, bu

yapacağını yapamama duygusu, sonunda şuraya götürür onları: İçine girdikleri kısır döngüyü kırmak amacıyla, özel mülkiyete karşı çıkmadan ve ulusal kapitalizmin kadrolarıyla bozuşmadan, neredeyse feodal bir mülkiyet rejimine ve yabancı sermayenin mutlak iktidarına son verecek önlemlere girişeceklerdir.

Örneğin Bolivya'da ve Venezuela'da bu yapılacaktır.

1968'de kıtanın durumu

1960'tan beri durum pek değişmiştir. O tarihte dört diktatörlük bulunuyordu: Paraguay, Nikaragua, Dominik Cumhuriyeti, Haiti. 1961'den beri, askerî ihtilaller –az çok başarılı biçimde– sıraya girerler: 1965'ten 1968'e kadar 19 askerî ihtilal görüyoruz; ikisi Peru'da olmak üzere, Ekvator'da, Guatemala'da, San Salvador'da, Arjantin'de, Brezilya'da, Bolivya'da, Dominik Cumhuriyeti'nde, Panama'dadır bu hareketlenişler.

Aslında, reformlar kuma gömülmüştür.

Şili'de bile olan odur: Eduardo Frei, Hıristiyan Demokrat Parti'nin başında olarak, 1965'te Başkan seçilip iktidara gelir. Partinin programında, işçilerin işletmenin yönetimine katılması ve toprak reformu vardır; Frei, "Özgürlük İçinde Devrim" yapmak ister, öyle olunca da, Güney Amerika'nın –binbir oyununun oynandığı– parlamenter oyunun kurallarına boyun eğer. Amerikan bakır kumpanyalarının güçlü kartelinden –millileştirme tehdidiyle– büyük ödünler elde etse; Küba ablukasına karşı tavır koysa ve Sovyetler Birliği, Polonya ve Çekoslovakya ile ilişkiler kursa, bir Latin Amerika ortak pazarı yaratma yolunda adımlar atsa da, Kongre'de Senato'nun, Şilili iş adamlarının, uluslararası tröstlerin, dahası bizzat Hıristiyan Demokrat Partisi'nin sol kanadının azgın muhalefetiyle karşılaşır: Bu kanat, hükümetin vaadettiği yapısal reformların lagarlığından hayal kırıklığına düşmüştür, o kadar ki her türlü reformun anahtarı durumundaki toprak reformuna bile sekiz yıldan beri el atılmamıştır. 1970'te yerine, Halk Eylem Cephesi'nin adayı Salvador Allende seçilir: Millileştirmelere, toprak reformuna ağırlık veren bir sosyalist rejim kurmaya girişir. Ne var ki, ağır siyasal ve ekonomik güçlüklerle, bu arada Birleşik Devletler'in düşmanlığıyla karşılaşır. General Pinochet'nin yönettiği bir askerî hükümet darbesi sırasında, 11 Eylül 1973'te canına kıyar.

Bütün kıtada, iktisadî durum gitgide kötüleşir; özellikle nüfus artışı ve işsiz köylü kitlelerinin gecekondularda yığışmaları yaşam koşullarını daha da cehenneme çevirir.

Amerikan propagandasının abarttığı Castro örneği ve komünizm tehlikesi, kıtanın yaşamında yeni etkenlerdir ve düzenin yıkılacağı korkusunun işlenmesine yol açar; reformcularla komünistleri bir ve aynı şeyler olarak görme eğilimi güçlenir, özellikle orduda görüş böyledir ve Birleşik Devletler'e karşı düşmanlık hafifler. Askerî görevliler alıp verme, Amerikan eğiticilerinin yönettiği kamplarda kontrgerilla talimleri, her iki tarafın subaylarında dayanışmaya yol açar ve böylece, iktisadî alanda zaten ezici durumda olan Kuzey'in siyasal etkisi kolaylaşır.

Öte yandan, reformlar, özellikle de en temel nitelikteki toprak reformu için mücadele, oligarşinin çıkarlarına, bu arada sosyal yasalardan tek yararlanır durumdaki kent ücretlilerinin kayıtsızlığına çarpar. Günden güne bozulan durumu düzeltme umudu adına dar formüllere gelip sığınır insanlar. Bir Güney Amerika ortak pazarı yaratma da umutlar arasındadır: Brezilya ile Arjantin'in –gelecekte tehlikeli olabilecek– milliyetçi eğilimlerine karşın, çoğu Latin Amerika ülkelerinin 1967'den beri yürüttükleri böylesi bir girişim başarıya ulaşsa bile, üretimdekinden çok daha yüksek bir hızla artan nüfusu nasıl besleyebilecektir? Ya çoğu devletin dışsatımlardan elde ettiklerinin yüzde 20'sini, 30'unu yutan dış borçlardaki artışa nasıl çare bulunacaktır?

Reformculuk çıkmaza girmiştir; sol partiler güçsüz ve bölünmüşlerdir ve böylece iktidarı yasal olarak alabilecek durumda değildirler. Barışçı reform yolunun da yasaklandığı bir ortamda, ne kalıyordu geriye? Castro'nun aşıladığı umut mu? Yoksa onun rakiplerinin başvurdukları gerilla mücadelesi mi?

Hangisi? Yoksa hiçbirisi mi?

BÖLÜM III

GÜNEY VE GÜNEYDOĞU ASYA

Dünyanın bu bölgesinde, bağımlı halkların ulusal hareketleri amaçlarına çabucak ulaşırlar. İran'ın sınırlarından Yeni Gine'ye kadar yayılan bu uçsuz bucaksız bölge, savaş sonrasında en derin değişikliğe uğrayan coğrafya parçasıdır kuşkusuz. 1947'de Hindistan'ın –İngiltere'ce tanınan– bağımsızlığı, arkasından Çin'in bağımsızlığı, çağdaş dünya tarihinin temel olaylarıdır. Öyledirler, çünkü uluslararası ilişkilerin dengesinde köklü bir değişikliğe ve eski dünya sisteminde kesin bir zayıflayışa tanıklık ederler: Asya'nın denetimi, Avrupa'nın ve Birleşik Devletler'in denetiminden çıkmıştır artık. Daha önce bağımsızlığını kazanmış olan Tayland bir yana, İngiltere'nin, Hollanda'nın ve Fransa'nın sömürgesi olan bütün ülkeler, siyasal bağımsızlıklarını elde ederler ve iktisadî bağımsızlığı da ekleyerek kesin bir niteliğe büründürürler onu.

HİNDİSTAN

Hindistan, korkunç sosyal koşullar içinde, büyük çabalar ve ağır özveriler pahasına kazandı bağımsızlığını.

Ulusal hareket

1914'te, ulusal hareket, 1885'te İngiliz hükümetinin rızasıyla –"düzen yanlıları"nı "aşırı uçlar"dan ayırmak amacıyla– kurulmuş Kongre Partisi'nce yönlendirilmişti. O tarihe değin, sadece siyasal hedeflere yöneliktir programı; savaş sonrasında halk kitleleri sahneye çıkınca, yabancı ile –devrimci eylemleri gitgide kaygılandırıcı hale gelen– Hintli kitleler arasında sallanamazdı artık.

Ne var ki, savaşla beraber durum, "şiddet karşıtlığı"nın havarisi Mahatma Gandhi'nin çelişmeli kişiliği yüzünden karmaşıktır hâlâ.

Gandhi'nin ideali aslında ahlaka dönüktür: Bilinçlerde bir reform ister; basit ve ataerkil bir yaşam arzular; toprağa ve eski Hint uygarlığına dönüşün arkasındadır; yün, çıkrıkta eğrilecek, elde dokunacaktır; İngilizli ya da İngilizsiz, pek farketmez, çünkü ona göre Hindistan'ın kurtuluşu, siyasal değil manevi bir değişikliğin eseri olacaktır. Öyle olunca da anayasal ve sosyal reformlara kayıtsızdır. *Swaraj* (özerklik), *Satyagraha,* yani etkin, ama her türlü şiddetten uzak bir direnişle elde edilecektir. Ermiş kişiliği, çileci yaşamı, alçakgönüllülüğü, yoksulluğu baştacı etmesi, eşi görülmemiş bir saygınlık sağlamıştır kendisine; ancak bütün bunlar, gerici ve ütopyacı yanını da gözlerden saklar uzun süre. Durgun bir ekonomide zanaatçılık vaazı çekilir, ama çelişmeler içinde çırpınan bir toplumda? Ulusal bağımsızlığı isterken iktisadî sorunlara yüz buruşturmak; köylülerle işçilerin korkunç sefaletine çare ararken toprak ağalarını *(zamindari)* savunup sendikalara karşı çıkmak nasıl olur?

Toprak sahiplerinden gelen ilerici öğeleri, yeni sanayi burjuvazisini, hali vakti yerinde aydınları çatısı altında toplayan Kongre Partisi, önce bütün Hindistan adına bir temsil ister; arkasından da cesaretini toplayıp u l u s a l k u r u m l a r d a ö z e r k l i ğ i öne sürer ve iktisadî bağımsızlık arkasındaki *swadeshi* hareketini destekler. Birinci Dünya Savaşı ve evrensel devrimci dalganın uç vermesi iledir ki kitlelere ulaşır ve küçük burjuvazi partiye girmeye başlar. Savaş, mali yükümlülükleri ağırlaştırmış, fiyatları yükseltmiş, yaşamı daha güçleştirmiştir ve korkunç bir enfluenza salgını da –belki– bir 14 milyon Hintliyi öldürmüştür; Pencab'da ayaklanmalar vardır ve Tilak, Annie Besant'ın yardımıyla, 1916'da *Ligue of Home Rule*'u kurar; aynı yıl toplanan Luknow Kongresi, 1907'den beri birbirinden ayrı duran "aşırılar"la "ılımlılar"ı birleştirir ve 1905'te kurulan Müslüman Birliği ile bağlaşıklık kurar. Bu toparlanış, İmparatorluğun içinde özerklik doğrultusunda bir reformlar planına varır. 1917'de Sovyet Devrimi patladığında, İngiliz hükümeti, "Britanya İmparatorluğu'nun tamamlayıcı parçası olan Hindistan'ın sorumlu hükümetini yaratmak amacıyla, *self government* yönünde kurumları gitgide geliştirme"yi vaadeder alelacele. Ancak, 1920'dedir ki, i k i b a ş l ı b i r r e j i m kurulur: Yetkiler, bir merkezî yönetimle, genel yönetimler arasında bölüşülür; sadece sağlık, tarım ve eğitim bu sonunculara bırakılır. Merkezî yönetim, bir kral naibi ile yürütme kuruluna ve iki meclise

verilmiştir. 20 eyaletten her birinin de kendi hükümeti vardır. Kral naibi ile yönetenler yalnız Britanya hükümetine karşı sorumludurlar ve meclislerin eylemlerine karşı da veto hakkına sahiptirler.

Self government'ten pek uzak olsa da, Hindistan, 1920-1935 yıllarını bu rejim altında yaşar. Bu arada, ılımlı burjuvazinin İngiltere'ye yanaşmasıyla ulusal muhalefet de bölünür. Öyle de olsa, Kongre, zor koşullara karşın, daha derinliğine reformları istemeyi sürdürür. Bu arada Gandhi, edilgin direnişi askıya alır ve "şiddetsiz işbirliğinden uzak durma"yı ilan eder. Her şey boykota uğrar. 1922'de 30.000 Hintli siyasal nedenlerle hapistedir. Gandhi daha da geriler, sivil itaatsizliğe son verir, kendisi de altı yıl hapse mahkûm edilmiştir. Hareket, moral kırıklığı içindedir, Kongre Partisi'nin üye sayısı 200.000'e düşer. Hükümet, bütün bunlardan yararlanıp verdiği kimi ödünleri geri alır.

Ama bıçak da kemiğe dayanmıştır.

Swaraj değil, t a m b a ğ ı m s ı z l ı ğ a karar verilir. Gandhi'nin etkisiyle görüşmeler yapılır; 1929'da, Kongre'nin şefleri, hükümete, Hindistan'ın dominyona dönüştürülmesi karşılığında işbirliği öneren *Delhi Manifesto* sunulur, ama reddedilir; 1929'un sonlarında bağımsızlık ilan edilir ve 26 Ocak 1930'da bütün Hindistan onun ilk gününü kutlar.

Böylece, başlarda orta sınıftan bir avuç aydınla sınırlı ulusal hareket, imparatorluk çerçevesi içinde kalan reformlar isterken; bir yarım yüzyılda tam bağımsızlığı isteyen bir kitle hareketine bürünmüştür ve Britanya İmparatorluğu'ndan ayrılmanın arkasındadır artık.

İngiltere'nin yapacağı tek şey kalmıştır: Kongre Partisi'nin içindeki tutucuların duraksamalarına tutunmak, yarattığı büyük toprak sahipleri sınıfı ile, yığınla yerli devletin başındaki prenslere oynamak! Ama halkın yüzde 24'ünden az bir bölümünü içine alan Müslüman azınlığa, özellikle buna dayanır İngiliz emperyalizmi. Bütün içinde daha az bilgili, daha az zengin, iktisadî ve fikri açıdan daha az ileri olan Müslümanlar, Hindu dininin bağnaz çoğunluğundan korkar; Müslüman Birliği çevresinde gruplaşılmıştır ve farklı bir temsilden yararlanırlar. İşte bu dinsel zıtlık ve siyasal rekabettir ki, 1947'de b ö l ü n m e ye yol açacaktır.

Hint toplumu

Bütün olarak, korkunç bir yoksulluğun içindedir Hint toplumu. Nüfusundaki hızlı ve aşırı çoğalmanın elbette payı var bunda. Ancak, tam bir sanayi gelişmesi içindeki bir ülkede felakete yol açmayacak bir çoğalış, tarımsal üretimi durağan ve sanayisi dışardan yiyecek maddeleri getirtmeye olanak sağlayacak bir fazlalık üretmeyen bir toplumda felaket doğurucudur. Hindistan, yaşam şansının en düşük olduğu ülkelerden biridir: 1911'de yaşam ortalaması 23, 1931'de 27, 1955'te 32'dir erkekler için.

Halkın asıl büyük kitlesi köylü dür. Onların sefaleti, bir bölümüyle, İngilizlerin XVIII. yüzyılda yaptıkları reformun sonucudur: Bununla, Hint geleneğine yabancı bir anlayış getirilmiş; bireysel mülkiyet sokulmuş, toprağı satma ve ipotek etme hakkı tanınmıştır. Ürünle oranlı kralî verginin yerini de parayla ödenen sabit vergi almış ve vergi kesenekçileri *(zamindari)* toprak sahibi olabilmişlerdir; köylüler de geçici ortakçılar olup çıkmışlardır. Böylece İngilizler, egemenliklerinin en güvenilir dayanağı olan bir büyük toprak sahipleri sınıfı yaratmışlardır; para ekonomisine geçiş de tefecilerin servetine yol açmıştır. Alacaklının alacağı, devletin vergisi, toprak sahibinin ranti, yani gelirinin üçte ikisini alıp götüren bu üç ağırlık altında ezilen köylüye de, toprağını satmaktan ya da göç etmekten başka yol kalmamıştır. Toprağa zenginler konarken, Avrupa'dan gelen mallar da tarımda –rahatça rekabet edebildiği– zanaatçılığı çökertir. Bunun sonucu da tarımda bunalım, gerileme ve işsizlik demektir

Sanayideki nüfus da böylesi kötü bir durumdadır: Çalışanlar, etkin halkın içinde devede kulaktır; türdeş olmadığı gibi bir ayağı köydedir; istikrarsızdır; düzenli ve hızlı iş alışkanlığı yoktur, verimsizdir, çünkü sefaletten dolayı kansızdır. En kötü koşullar içinde yaşar. Ücretler alabildiğine düşüktür. İşçi bilinci pek azdır. 1918'i izleyen yıllarda, sendikacılık ve sosyal hareketlilik başlayacaktır; sosyalist, komünist düşünceler uç verecektir, 1926'da da ilk işçi ve köylü partisi kurulacaktır. Çin'de olduğu gibi, Hindistan'da da, işçi hareketi, yabancı egemenliğine karşı ulusal hareketin başını çeker.

Bağımsızlık ve Hindistan'ın bölünmesi

Savaş, hoşnutsuz ve 1935 tarihli yeni federal anayasaya karşı bir Hindistan bulur. 1939'da kral naibi, ülkenin temsilcilerine danışmadan Hindistan'ı savaşa soktuğunda, bütün bakanlar istifa ederler ve Kongre Partisi savaşa katılmaktan çekinir. Yenilgilere de uğrasa, İngiliz hükümeti her türlü bağımsızlık vaadini reddettiği gibi tüm muhalefeti tepeler, ulusal hareketin başını çekenleri (Gandhi, Nehru, Patel...) tutuklar. O sırada, milliyetçi şeflerden biri ve Kongre Partisi'nde de Gandhi'nin hasmı, Subhas Şandra Bos, "Özgür Hindistan" *(Azad Hind)* hareketini kurar ve herkesi İngilizlere karşı ayaklanmaya çağırırken, bir ulusal ordu da toplar.

1945'te İngiliz yönetimi Mısır'da, Filistin'de, Malezya'da ve Hindistan'da büyük güçlüklerle yüzyüzedir: Orada grevler, halk ayaklanmaları, orduda başkaldırılar birbirini izler; memurların direnişi de işin içine girince, otorite uygulanmaz olur. Derin iktisadî sorunları da vardır İngiltere'nin. Böylece, 1945'te Kongre Partisi ve Müslüman Birliği ile bir yakınlaşma olur; iktidar onlara devredilecektir. Yeni İşçi Partisi hükümeti de görüşmeleri hızlandırır ve 1947 Temmuz'unda, bağımsız Hindistan, iki bağımsız devlete bölünür; çok geçmeden, İrlanda'nın iki parçası gibi, birbirinin hasmı kesilecek bu iki devlet arasında İngiltere hakem rolü oynamayı deneyecektir.

Bölünme, dinsel nedenlerle olmuştu. Ancak kimi bölgelerde Müslüman ve Hindu halk öylesine içiçe geçmişti ki, birbirinden ayırmak imkânsızdı. 1941 istatistiklerine göre, Müslümanların yüzde 75'i Pakistan'da idi; Hint Birliği ise, 280 milyon Hindu'nun dışında 35 milyon Müslüman içeriyordu. Bunun sonucu karşılıklı korkunç bir boğazlaşma oldu; yüz binlerce insan öldürüldü; bir o kadarı da göçe zorlandı. Gandhi de kurbanlar arasındaydı; kendisini hançerleyen Hindu, Müslümanlar karşısında fazla uzlaşmacı olmakla suçlamıştı onu!

Pakistan'ın sosyal ve siyasal yapısı

Başlarda birbirinden 1.800 kilometre uzaklıkta iki bölgeden oluşan Pakistan, en büyük İslam ülkesidir. Yüzeyinin sadece yüzde 37'si ekilebilir durumdadır; onun da üçte biri sulanabilir

haldedir. Yeni devlet, buğday, kenevir, pamuk ve derice zengindir; ancak Hindistan'dan farklı olarak, yiyecek maddesi yönünden yetersizdir. Nüfusunun büyük bölümü tarıma bağlıdır ve sefalet içindedir. Batı Pakistan'a oranla, sonra ayrılıp Bangladeş adını alacak olan Doğu Pakistan daha da feci durumdadır. Eyaletlere göre toprağın yüzde 60 ila 80'i büyük toprak sahiplerinindir *(zamindari);* köylülerin büyük çoğunluğu ise, kiracı ya da ortakçı haldedir, ürettiğinden verir, ayrıca yasal olmayan borçları *(abwab)* vardır. 1946'da Müslüman Birliği'nin programında yazılı toprak reformu, Birliğin kurmayını oluşturan büyük toprak sahiplerinin korkunç direnişiyle karşılaşmıştır.

Durumu, sanayileşme düzeltebilir; ancak ağır sanayi için gerekli temeller eksiktir, olan da başta dokumacılık ve dericiliktir. Toprak sorununu çözmek, ya büyük toprak sahiplerini ortadan kaldıracak radikal bir reformla mümkündür, ya da mali araçlarla ki, devletin elinde de o yoktur. Böylece, ortadaki siyasal bir sorundur aslında; çünkü sosyal ve iktisadî yapı, birinin ya da ötekinin kabulünü engellemektedir.

Bölünme sırasındaki dinsel çatışmanın yankılarından yararlanan ulema takımı, ilkeleri İslamdan gelen d i n e d a y a l ı bir d e v l e t in kuruluşunu sağlamıştır; Müslüman olmayanlar yönetici makamlardan uzaklaştırılmalı, kadın ise siyasal yaşamın dışında bırakılmalıdır. Böylece, 1956 Anayasası, her yönüyle bir Müslüman devlet kurar. Öyle de olsa, modernistler, siyasal kurumların İngiltere'dekine benzer olmasını sağlamışlardır: Genel oyla seçilen bir Parlamentoya karşı sorumlu bir hükümet olacaktır; ne var ki, bu modern çerçeve, büyük toprak sahiplerinin neredeyse mutlak egemenliğini pek gizleyemez durumdadır. Sosyal bunalım yığınla muhalefet partisine yol açmıştır, ama *zamindar* kendi yöresinde mutlak egemenliği altındaki cahil köylülerce üst üste seçilir durur. Böylece Pakistan'da demokrasinin sadece dekoru vardır; demokratik öğeler ise, istedikleri reformları ya da duygularını açıklamayı iki yolla sağlarlar: Ya ayaklanarak, ya da suikaste girişerek!

Yönetici kadrodan başlayarak genel kokuşmanın doğurduğu siyasal ve iktisadî istikrarsızlık, kitlelerin korkunç sefaleti, Mısır'da olduğu gibi, 1958'de ordunun darbesine yol açar: Başındaki General

Eyüp Han, partileri kapatır, sıkıyönetim ilan eder, anayasayı kaldırır, basına "disiplin" getirirken, büyük toprakları parçalamaya yönelik bir toprak kanunu çıkarır; ne var ki, bir küçük ve orta köylü sınıfı yaratılır, ama kiracı ve ortakçılar bir şey elde edemezler. Öyle de olsa, rejimin bilançosu olumsuz değildir: 1959'da –dirençle karşılaşan– bir toprak kanunu çıkarmış, kadının haklarını belirleyen bir Aile Yasası ilan etmiş, mollalar dirense de doğumların denetimini yüreklendirmiştir. Bir iktisadî, giderek sanayisel gelişme vardır; ama yoksulluk ve cehalet sökülüp atılamamıştır.

Anayasal reforma gelince, sonuçta tam bir fiyaskodur.

Hint Birliği'nin sorunları

Eski yüzölçümünün yüzde 81'ini kapsayan bağımsız Hindistan, 1950'de 369 milyon, 1967'de de 500 milyondur ve o da esas olarak bir tarım toplumu dur. Halkın yüzde 80'i topraktan kazanır ekmeğini. Büyük çoğunluğu okuryazar olmayan ve sürekli kıtlık tehdidiyle yaşayan köylünün, Pakistan'da olduğu gibi, sömürücüleri, yani büyük toprak sahipleri *(zamindar)* ve tefecileri vardır. 1951'de kabul edilen bir toprak reformu, sınırlıdır ve ağır aksak yürür.

İşçi sınıfı, savaş dolayısıyla büyük bir gelişme içine girmiştir. Hindistan, Güneydoğu Asya ve Ortadoğu'da cirit atan İngiliz ordularının kışlası ve silah deposudur; öyle olunca, ekonomisi de, silah ve bu arada küçük gemi sanayisinden etkilenir. Her yıl artan sayıda mevsimlik işçi büyük kentlere akar durur. Kentlerde sefil bir yaşamı sürdürürler ve çoğu sokakta yaşamaya mahkûmdur. Kentleri kuşatan ise, gecekondu dünyasıdır. Hepsi de kötü bir beslenme içindedir.

Bölünmenin ertesinde Hint ekonomisi, sanayinin her alanında büyük bir düşüşe uğrar; fiyatlar ise gitgide yükselir. En başta, korkunç bir hızla artan –yılda 13 milyon!– halkı, tahıl artışı o hızla olmadığı için beslemek bir dev sorun olup çıkar. Bir coğrafyacının deyimiyle, "topraklar daha verimli, kadınlar ise daha az verimli olmak gerekir" denir.

1951'de ekonomi beş yıllık plana bağlanır: Taşımacılık, tarım, sanayileşme bir değişim ve atılım içine sokulur. Sonuçlar doyurucudur; en azından kıtlık tehdidi savuşturulmuş olur. **İkinci Plan** (1956-1961), daha cesur adımlar atar: Ağır sanayiye, **madenciliğe** ve taşımacılığa öncelik tanınır; tüketim malla-

rı ve tarım ise savsaklanır. Bir bölümü Colombo Planı'nca sağlanan temel yatırımların önemi, kamu kesiminin gelişmesini ve özel kesime oranla üstünlük kazanmasını dayatır; revaçta olan iyi kötü devlet kapitalizmidir. Öyle de olsa, İngiliz ve Amerikan yabancı sermayesi, yerli Hint ortaklıkları aracılığıyla, büyük boyutlardadır. 1950-1951'den başlayarak da, Birleşik Devletler Hint pazarında başalıcı olur. Böylece, ilk iki plan, bütünüyle gerçekleşmese de olumlu sonuçlar vermiştir. 3. ve 4. planlar (1961-1970), daha ileri hedefleri gözüne kestirse de, Pakistan ve Çin'le savaş, kötü iklim koşulları ve durmadan artan nüfus yüzünden, çetinlikler içinde yürürler.

Hind'in değişmezliği. Sosyal huzursuzluk

Hindistan'da yönetim, yüksek Hint burjuvazisinin temsilcisi K o n g r e P a r t i s i ' nin elindedir. Arupalılaşmış Hindulardan oluşan parti, eski idare mekanizmasını, hatta İngiliz rejiminin bürokrasisini, mahkemelerini, polisini muhafaza etmişti; iktisadî ve sosyal politikası, İngilizlerin izlediklerinden az farklıdır: Büyük mülkiyet ve dev yatırımlar korunmuş ve vaadedilen, yabancı sermayenin nüfuzunu daha da kırabilecek olan kilit-sanayilerin millileştirilmesi ertelenmiştir; eski prensler, önemli makamlara atanmışlardır; basın ve sendikalar üzerindeki baskı, 1947 öncesindeki kadar serttir; hapishaneler, eskisinden de fazla olarak, siyasal suçlularla, yani komünistler, sosyalistler, sendikacılarla tıka basa doludur.

Neyle açıklanabilir Hind'in bu değişmezliği?

İktisadî ve sosyal gelişmenin önünde en ciddi engel halindeki bu d e ğ i ş m e z l i k , modern anlayışlarla Hindistan'ın felsefi ve dinsel anlayışları arasındaki zıtlıkla açıklanabilir. Ciddi gözlemciler, kastlar ve onların ideolojisinin sürekliliği ve her yere burnunu sokması üzerinde ısrar ederler. Gerçekten kastlar, ortadan kalkmak şöyle dursun, güçlenmişlerdir ve baskı gruplarına dönüşerek seçimlerde ve idarede büyük yer tutarlar; "Hint fakirinin şaşırtıcı uyuşukluğu, zengin Hintlinin dehşet verici duygusuzluğu, Hint politikacısının rüşvetçiliği ve planlamacılarının mutlak yetersizliği"nin altı çizilir. Gelenekler ve hareketsizlik, m o d e r n y a s a l a r ın uygulanmasını güçleştirir: Bu yasalar, laik bir tavır takındığı, boşanma hakkı tanıyıp çok

evliliği yasaklayarak kadına bağımsızlık tanıdığı, kız çocuklarına miras hakkı verdiği, klinikler açarak, *family planning* merkezleri kurarak doğum denetimini kolaylaştırdığı... için pek önemlidirler; ve karşılaştıkları ilgisizlik de, o ölçüde tehlikeli olur.

Sosyal ve ekonomik alanda da durum aynıdır.

Ne var ki, toplumsal ve kültürel çelişmeler dayatır.

Alabildiğine eşitsizlik –halkın yüzde 2'si, gelirin yüzde 50'sine sahiptir!– ve sefaletin artması, derin bir huzursuzluğa yol açar. Halk güçlükle beslenmektedir; yetersiz beslenme, onun sonucu olan hastalıklar, ölüm oranını korkunç ölçüde artırır. Öyle olunca da, huzursuzluk gitgide gözle görülür olur. 1942'de, 1946'da ve 1947'de, Hindistan'ın çeşitli bölgelerinde korkunç köylü ayaklanmaları patlak verir. Köylünün atasözlerine geçen sabrı kaybolur, sefaletini artık *karma*'sına değil, başkaldırdığı sosyal düzenin adaletsizliğine bağlar. Polisin sert ve kanlı bastırmasına karşın, köylüler direnirler; 1947'de, Hint tarihinde görülmemiş biçimde, Haydarabad'ın Telengana bölgesinde, ilk silahlı ve örgütlü köylü ayaklanması olur: Danimarka büyüklüğünde bir yerde, 2.000'den fazla köy, bir tür köylü yönetim örgütler; köy komiteleri, ortak silolar kurulur, topraklar bölüşülür, borçlar silinir ve faiz oranı yüzde 6 olarak saptanır. Ayaklanma ancak 1951'de bastırılır. İşçi sınıfında grevler gitgide artar; sendikalar ve üye sayıları da çoğalır. Muhalefet partileri, sosyalisti ve komünisti ile, Hindistan çapında etkindir. 1951-1952 seçimlerinde, Gandhi ile Nehru'nun –1947'den beri iktidarda olan– partisi, büyük başarı kazanır, ama karşılarında ciddi bur muhalefetin olduğu da anlaşılır. Sosyal huzursuzluğun ve kitlelerdeki hayal kırıklığının açık bir belirtisidir bu; anlaşılmıştır ki, yığınlar köklü reformlar özlemekte ve korkunç sefaletine bir çözüm getirilsin istemektedir.

Kongre Partisi, 1967 seçimlerinde daha da geriler.

Sosyal huzursuzluk ve gerilimin bir başka kanıtı dil sorununda ortaya çıkar: "Hindî" dilinin, 15 yıl içinde ulusal dil olmasını isteyen 1950 Anayasası'nın hükümlerini yürürlüğe sokmak isteyen tasarıya karşı, korkunç karışıklıklar patlak verir.

Hindistan: Dünya çapında bir güç

Bağımsız Hindistan Cumhuriyeti; nüfusu, coğrafi konumu, **kendisinden de geride bir Asya ortamında iktisadî gücü ile,**

dünyanın ön sırada gelen birkaç devletinden biridir ve büyük bir rol oynar uluslararası arenada. 1948'den başlayarak, kimi büyük sorunlar, ya New Delhi'de tartışılıp çözüme bağlanmış, ya da onun aracılığı ve girişimini gerektirmiştir; Endonezya sorunu, Kore uyuşmazlığı, Vietnam Savaşı, Süveyş uyuşmazlığı, Birleşik Devletler'le Sovyetler Birliği'nin anlaşmazlığı sırasında oynadığı olumlu rol unutulmaz ve bu, özellikle de yabancı egemenliğine tabi Asya ve Afrika halklarına yardımı ve sıcak davranışları, büyük bir saygınlık ta kazandırmıştır ona. Pakistan'a gelince, en çok nüfuslu bir Müslüman devlet olarak, Müslüman ülkeler arasında önde gelen bir rol oynamanın aranışı içindedir: İslam devletleri arasında kültürel ve dinsel –ve aynı zamanda siyasal– bağları güçlendirmek için konferanslar, 1949'dan başlayarak Karaşi'de toplanır. Hiçbir bloka girmeyip y a n s ı z l ı ğ ı nı titizlikle sürdürmeye çalışan Hindistan'a karşılık, Pakistan, Türkiye ve Irak'la bağlaşıklık kurmuş, dahası Amerikan yörüngesine girmiş, Bağdat Pakti'na da katılmıştır. Ancak, Keşmir konusunda Hindistan'la uyuşmazlığa girince, Çin'e yaklaşmış ve Birleşik Devletler'den de uzaklaşmıştır.

Hint'i yönetenler, derinden derine batılılaşmış insanlardır. Nehru, yetişmesi bakımından; nüfusun olsa olsa yüzde beşini temsil eden ve orta sınıftan gelen Kongre Partisi'nin çoğu üyeleri, yüksek görevliler, hatta ordu, Batı'nın liberal anlayışları ile içiçedirler; nitekim, yönetimin kurum ve yöntemleri de Batı'dan alınmıştır.

Öyle de olsa, bu insanların eseri, pek y e r i n e o t u r m a m ı ş tır. Beş yıllık planları gerçekleştirmekte onca sıkıntılar buna bir örnektir. Modernleşme politikaları ve elde edilen sonuçların orta düzeyde oluşu, rejimin güçsüzlüğü, çoğu kez sergilediği kokuşmuşluk, karşısına dikilen muhalefetin sertliğini de açıklayabiliyor. Ne var ki, sağlarında çarpıştıkları, ayrıcalıkları tehlikeye girmiş yüksek kastları temsil eden gelenekçi partilerdir: Bir yerde milliyetçi ve ırkçı olan bu partiler, geleneği savunurken toprak reformuna, sanayinin millileştirilmesine, Müslümanlara, kadının bağımsızlığına, kimi kastlardaki dokunulmazlığın kaldırılmasına karşıdırlar; kendilerini tutan sanayicilerdir, çünkü komünizme karşı –Alman faşizmini hatırlatan!– şiddet yöntemleriyle savaş açmışlardır. Nitekim Gandhi'nin katili, o sağdan bir örgütün, Millete Hizmet Örgütü'nün bir üyesiydi.

Sollarında ise, pek dinamik Komünist Parti vardır ki, 1952 seçimlerinde Hindistan'ın üçüncü partisi olmuştur ve kimi bölgelerde seçimi kazanıp iktidara geldiği de olur. Hatırlatmak bile fazla: Sovyetler Birliği ile Çin arasındaki kopukluk, onu da iki fraksiyona ayırmıştır...

GÜNEYDOĞU ASYA

Güneydoğu Asya, Endonezya, Filipinler, Birmanya, Malezya, Çinhindi, Vietnam demektir.

Hepsine ayrı ayrı bakmakta yarar var.

Endonezya

Endonezya'da, Hollandalılar tutucu ve ataerkil bir politika uyguladılar; çoğu noktada Belçikalıların Kongo'da uyguladıklarına benzer bu. Sömürge halkları, bağımsızlık yolunda –kimi zaman İngilizlerin yaptıkları gibi– eğitmeyi düşünmediler; Fransızların yaptıkları gibi, özümsemeyi de aramadılar. Yerli şeflerin aristokrasisine dayandılar. 1830'da konulan zorla çalıştırma, 1919'a kadar kahve tarımı için sürer; öteki adalar için hiçbir zaman kalkmaz.

Bu tutucu politika, örflere saygılıdır. Başta küçük mülkiyet korunur. Köy, öksüzler, yaşlılar, hastalar ve işsizler için canlı bir ocaktır, korunur; bir evin yapımı ya da hasat, ortaklaşa bir eylemdir, sürdürülür bu dayanışma. Bununla beraber, az da olsa büyük toprak sahipleri vardır. Dış ticaret Avrupalıların ve Çinlilerin elindedir. Nüfusun da pek artar olduğu bir sırada, Japon ya da Avrupa malları istila eder, köy sanayisi ölür. Orta sınıfın büyük bölümü ücretli ise, bir bölümü de görevlidir; Hollandaca öğrenmiştir ve pek yüzeysel de olsa Batılı bir eğitimden geçmiştir. Genel eğitim ise pek zayıftır; onu edinenler de, alt görevlerde çalıştırılır. Bir yerde bu ırkçı ayrımcılık tır ki, Avrupalıya karşı milliyetçi akımların ete kemiğe bürünmesine yol açar; "Avrupalıdan aşağı yanımız yoktur, onlar olmadan da kendi kendimizi yönetebiliriz" denir.

1911'de, Avrupa ve Japon mamullerinin istilasına karşı korunmak için kurulan *Sarekat Dagang Islam* (İslam Ticaret Ortaklığı), bağımsızlık isteyen bir kitle partisine dönüşür çabucak.

1921'de Endonezya Komünist Partisi kurulur ve bir mühendis olan Sokarno da, Endonezya Ulusal Partisi'ni kurar. Bu partiler, yabancılardan gelen ne kadar adaletsizlik ve eşitsizlik varsa, onlardan hoşnut olmayanları toplar. Ödün olarak, 1918'de, Yerel Temsili Meclis kurulur; 1927'de de yasama yetkisini elde eder, Genel Yönetici ise, kararlara karşı veto hakkını elde tutar.

Gitgide artan vergilerle yaşam düzeyindeki düşüş ve hızlı nüfus artışı, ulusal hareketi de ilerletir ama Hollanda egemenliği de ağır basar: Dışardan ve içerden yardımcıları vardır ve ulusal hareketi sınırlamak için önlemler de almıştır. Bununla beraber, Hollanda savunması hızla çöker ve üç yıllık Japon işgali, ulusal hareketin önünü açar: Hasiphaneleri boşaltır, Avrupalıları kovar. 1945'te Hollandalı geri geldiğinde yapacak hiçbir şey yoktur artık. 1945'te Japonlar da teslim olunca, ulusal hareket tek başına ülkenin sahibidir; Hollandalılar biriki kez karışıklık çıkarmak isterlerse de sonuç alamazlar; 1949'da Endonezya Birleşik Devletleri kurulur, 1955'te daha da oturur rejim.

Hollanda'dan yakasını sıyıran Endonezya, bağımsızlığını kazanmış bütün öteki eski sömürge ülkeler gibi, b ü y ü k s o r u n l a r la yüzyüzedir: Ulusal yapıyı güçlendirmek; ulusu modern bir ekonomi ile donatarak iktisadî bağımsızlığı elde etmek; özellikle de, hızla çoğalan sefil bir halkı beslemektir bunlar.

> Ulusal birlik, takım adaları oluşturan yığınla adanın dağınıklığı ve uzaklığının yanı sıra, çeşitli etnik grupların, dinlerin ve dillerin tehdidi altındadır. Öyle olunca, yeni devlet, Hollandalıların dayattıkları federal biçimden vazgeçer ve 1950 Anayasası, alabildiğine özerk on eyaletten oluşan tek yapılı bir Cumhuriyet örgütler. Öyle de olsa, merkezî yönetime karşı, takım adaların zenginliklerini sadece Cava yararına sömürdüğü suçlamasını yapan dinsel ve etnik rekabetlerin sonu gelmeyecektir.

1968'de nüfus 110 milyondur ve yüzde 75'ten fazlası tarımla yaşar. Onları beslemek gerekir ve bütün az gelişmiş ülkelerde olduğu gibi tek çare, ekonomiyi modernleştirmek ve sanayileştirmektir. Ne var ki kadro, teknisyen ve sermaye eksikliği vardır. İktisadî bağımsızlığı kazanmak için, yalnız üretimi artırmak değil, ekonomiyi üç yüzyıldır dünya pazarlarına ve metropole bağımlı kılan bir sömürge ekonomisi olmaktan kurtarmak

gerekmektedir. Tarım merkezlerine sokulan kooperatifçilik, üreticilere teknik ve mali yardımı götürürken, onları tefecilerden de kurtarır. Sanayi, başlarda yurt ihtiyaçları içindir ve yabancı sermayenin yatırımlarıdır. Devlet, yeni yatırımların Endonezya ekonomisine yararlı olmasını; ulusal sermayenin yüzde 51 oranında katılmasını, yönetici kadroların yarısının da Endonezyalı olmasını şart koşar ve kimi kilit sanayileri (elektrik, çimento fabrikaları, kimya ürünleri) gözetimine alır. Bir süre sonra, Hollanda işletmelerinin millileştirilmesine gidilecektir. Milliyetçi partiyle Komünist Parti'ye büyük oy sağlayan 1955 seçimlerinden sonra, bütün sömürgecilik karşıtı partiler, ekonominin değişimini ulusal bağımsızlıktan ayırmadıklarını göstermek üzere, Sokarno'nun çevresinde toplaşırlar. Ne var ki, hükümetin zayıflığı, bir "güdümlü demokrasi"ye götürür: Ordu, önemli bir mevkidedir; Ulusal Cephe dışında bütün parti etkinlikleri yasaklanır; 1968'de Asya'da sadece Japonya ile Hindistan'da yaşayan parlamenter rejim de askıya alınır.

Yeni hükümeti, biri komünist, dört parti kurar ve Parlamentonun yerine, işçi, köylü, sanatçı, iş adamı meslek gruplarını temsilcilerinden oluşan Ulusal Konsey geçmiştir. Ancak Sokarno'nun inişli-çıkışlı ve kof belagatı, idarenin rüşvetçiliği ve yeteneksizliği, ekonomiyi felakete götürür: Enflasyon 1965'te yüzde 900'ü aşar, bütçe açığı alır başını gider, sanayi kapasitesinin altında çalışır olur. Tutkulu şeflerin yönlendirdiği ordu ile, kafaları Amerikan üniversitelerinde biçimlenmiş bir bölüm aydının husumeti, komünistlerin bir askerî diktatörlük kuracakları iddiasıyla, öğrenci gösterilerini kızıştırır, on binlerce komünisti öldürür ve partiyi yasaklatırlar. Böylece Endonezya, 1968'de General Suharto'nun ve önemli mevkilere yerleşmiş generallerin elindedir. Ne var ki hiçbir şeyi düzeltmez bu. Endonezya, yabancı kredi olmaksızın ekonomisini doğrultamaz. İktisadî liberalizme kapılar –ardına değin– açılır; iş çevreleri, özellikle kârlı yatırım aranışı içindeki Amerikalılar, Japonlar ve Almanlar, Endonezya'nın doğal zenginliklerine üşüşürler. Bu zenginlikler, ham haliyle, yani halka bir yarar sağlamadan alınıp dışarıya götürüldüğü içindir ki, Endonezya yeniden bir yarı-sömürge haline düşme tehlikesiyle burun burunadır.

Filipinler

1899'da Filipinler'e yerleşen Birleşik Devletler, orada, Hollandalılarınkinden pek farklı bir politika izlediler. 1916'da, bir Senato ile bir Temsilciler Meclisi'nden oluşan bir Yasama Meclisi kurulur; ancak, bütün yasaları genel vali ile Amerikan Senatosu uygun bulmalıdır. Çok geçmeden, yönetimin çoğu önemli makamları Filipinlilerin eline geçer ve 1925'ten başlayarak, Filipin ürünlerinin rekabetinden etkilenen Amerikalı ve Kübalı şeker üreticilerinin baskısıyla, Birleşik Devletler yönetimi takımadaların bağımsızlığını hazırlar.

Bu liberalizme karşın, Filipin milliyetçiliği alabildiğine gelişir; çünkü, takımadaların Birleşik Devletler'e iktisadî bağımlılığı gitgide artmaktadır. Amerikan sermayesi ülkeye aktığı ve mallar karşılıklı olarak serbestçe girip çıktığı için, ekonomi altüsttür. Üstelik bu alışverişten gönenç sağlayan, yabancı ve Filipinli bir azınlıktır; halk kitlesinin kayda değer bir çıkarı yoktur. Şekerkamışı ve kopra üretimi, geniş topraklar ve büyük sermaye gerektirdiğinden, gelişme küçük mülkiyetin aleyhinedir. Yaşam düzeyi de pek düşüktür. Birleşik Devletler, genel sağlık ve eğitim alanında çok şey yapmıştır; ancak yetersiz beslenme yüzünden, ölüm oranı pek fazladır. Ulusal zenginliğin ve ticaretin büyük bölümü yabancıların, yani Amerikalıların, Çinlilerin ve Japonların elindedir.

Çatışmaların arkasından, 1946'da Filipinler bağımsız ilan edilseler de, yalnız iktisadî alanda değil, askerî alanda da, Birleşik Devletler'e bağımlılığını sürdürür; Amerikan çıkarları her yönden ayrıcalıklıdır. Amerikalı *businessmen*'lerle Filipinlilerin, bankacılarla esas olarak dışsatım için üreten büyük toprak sahiplerinin koalisyonu, zayıf bir ekonomide her türlü köklü değişikliğe, özellikle de tarımda çeşitlenmeye ve sanayinin gelişmesine karşıdır. Bu işadamları ve büyük toprak sahiplerinden oluşan küçük gruptur ki, savaşı izleyen gönençten tek yararlanan olmuştur. Emekçi hak ettiğini alamaz, nüfusun yüzde 75'ini temsil eden köylülerin durumu ise, kent işçilerininkinden daha kötüdür.

Sonunda şunu farkeder işçilerle köylüler: Siyasal bağımsızlık hiçbir şey getirmemiştir kendilerine; sefalet ve güvensizlik sürmektedir; iktidar da büyük toprak sahiplerinin elindedir ve

Manilla'daki yönetim de Amerikalıların uşağıdır. 1950'den başlayarak, vaktiyle Japonlara karşı savaşmış olanlar, "Ulusal Kurtuluş Güçleri" adını alarak, 30.000 savaşçıyla ve Çin Komünist Partisi'nden alınma bir program ve yöntemle yeniden kavgaya koyulurlar: Amerikalılara, büyük toprak sahipleriyle burjuva kompradorlara karşı mücadele; köylülerin, işçilerin ve ulusal burjuvazinin yöneteceği bir "yeni demokrasi"dir hedef.

Hareket 1954'te ezilir, ama Filipinler'in sorunları sürer...

Birmanya, Malezya, Çinhindi ve Vietnam

Birmanya'da ulusal hareketin ilk şefleri genç Budist rahipleri olur. Hareket, sadece İngilizlere değil, Hintlilere de karşıdır; ama her şeyden önce Avrupalıları hedef alır. Bağımsızlık ve köklü bir sosyal politika ister. Büyük mücadelelerin arkasından, 1947'de, İngilizler bağımsız bir cumhuriyeti tanırlar; Büyük Britanya ile hiçbir bağ yoktur artık. Çağdaş Birmanya'nın özgünlüğü oradaki, yönetimi bağımsızlık ve ulusal birliği sürdürme kaygısındaki bir partinin elindedir. Böylece, baştan beri, kurumların ve ekonominin millileştirilmesi ve dış politikada da –en azından– yansızlık izlenir. Ne var ki, etnik tutarlılığı olmayan ülkede siyasal rejim istikrarlı değildir; o yüzden olacak, 1962'de ordu iktidara gelir.

Malezya, Çinhindi gibi, Avrupalıların kendilerine karşı olan millici hareketlere –büyük bir hırsla– kafa tuttukları Asya dünyasının nadir ülkelerinden biridir; uluslararası durumdaki gelişmeler de, bu toprakları iki büyük ideolojinin çatıştığı bir sahne yapıp çıkmıştır. Malezya da, bir Avrupalı sömürgeci gücün 1955'e kadar otoritesini sürdürdüğü tek Asya ülkesidir. Bu otoriteye karşı açılan savaşın pahası da ağır olur.

Malezya'da da, öteki tropikal sömürgelerde olduğu gibi, gözalıcı ekonomik gelişme, Avrupalı girişimlerin eseridir esasta. Orada da bu gelişmeye İngiliz egemenliği yol açar; ancak, kurulan ekonomi dışarıya bağımlıdır ve ülkeye dışardan göçmüş –birbirinden pek farklı– Hintli, özellikle de Çinli yığınla halkı birbirine kaynaştırmaz. Ulusal bilinci uyandıran, milliyetçi hareketi geliştiren Japon işgali olur; Japonlar, İngiliz egemenliğinden ne ki kalmış silmeye çalışır ve Beyazlara karşı –üstü ör-

tülü–düşmanlığı güçlendirir. Ne var ki, o da halkları kaynaştırmaz, özellikle Malezya ile Çinli öğeler arasındaki uçurumu derinleştirir, ama sömürür ve sonunda bağımsızlık isteğine yol açar. İngilizler 1945'te geri geldiklerinde, ulusal duyguya ödünlerde bulunur ve özellikle, gümrük duvarlarıyla birbirinden ayrılmış bir dizi sultanlığın yaşadığı ülkeyi birleştirme arzusuna yanıt verip "Malezya Birliği"ni kurarlar. Bu düzen Malezyalıdan çok Çinlilerin işine yaradığı için, bir süre sonra "Malezya federasyonu"na dönüştürülür. O da yürümeyince, İngilizlere karşı bir gerilla mücadelesi halinde yürütülecek bir bağımsızlık savaşı sonunda, 1957'de yeni devlet doğar. Hindistan'da olduğu gibi, burada da sömürgei güçle yerli yönetici sınıf arasında bir uzlaşma söz konusudur; onun sonucudur ki, İngiltere askerî üslerini elinde tutar. Ne var ki gelişmeler, Asya'nın bu bölgesinde İngilizlerin varlığını sorun haline getirecektir.

Ama asıl iğreti durum, Çinhindi'nde Fransızın durumudur.

Çinhindi'nde, Fransa'nın egemenliğine geçirdiği bölgede izlediği politika, 1939'a kadar, tam bir özümseme politikasıdır; ülkeyi, Fransa'nın Asya'da bir "uzantısı" yapmak ister. Ne var ki, iki toplum –Fransız ve yerli– ve iki ekonomi, birbirine pencerelerini kapatmış halde, yanyana yaşarlar. Ama Fransızlar ve özümsediği kadrolar, bir avuç insandır. Koşinşin'de, Annam ve Tonkin'de, daha önceden sürüp gelen durumda –kayda değer– hiçbir değişiklik olmamıştır. Fransız, büyük orman işletmeleri ve plantasyonlarıyla, ülkeyi sömürür durur. Öte yandan, ülkenin genel ekonomik donanımı, sağlığı ve eğitimi için çok şey yapar; ama bütün bunların gideri, ağır vergiler halinde yerli halkın sırtına yüklenir. Gümrük birliği öylesinedir ki, ülke, yalnız Fransa'ya satar ve oradan da daha pahalıya alır alacağını; keser, her konuda hep Fransızdan yana yontar durur.

Bunun sonucu da şudur: Yerli için, ilerleyen ekonomiye denk düşen bir sosyal ilerleme söz konusu değildir. Sömürgecilik, Endonezya dışında Asya'nın geri kalanında olduğu gibi, bütün ortaklaşa ve dayanışmacı kurumları yıkmıştır. Nüfusun sadece yüzde onunun kentte yaşadığı bu ülkede, ücretler devede kulaktır; tarımda ise halk, yetersiz beslenir ve sefildir. Başlıca yiyecek olan pirinç bile, 1900 ile 1930 arasında, kişi başına yüzde 30 düşmüştür. Özetle 1931'de, "ayrıcalıklı sınıf" (Avrupalı, Çinli ve Yerlinin zengini), nüfusun yüzde 10'unu oluşturduğu halde, ülkenin yıllık ortalama gelirinin yüzde

37'sini bölüşür ve dışardan getirilenin de yüzde 49'unu tüketir; geri kalan, yoksul sınıflarındır.

Böylesi bir durum, daha ilk günden sürtüşmelere yol açar ve asla dinmez. Bunun bir sonucu da, milliyetçi hareketin palazlanışıdır. Hayal kırıklıkları birike birike başkaldırıya dönüşür. 1940'ta metropol çökünce, Fransızın Çinhindi'ndeki durumu da sallantıdadır. Vichy yönetimi, Japon işgali karşısında, Japonlarla birlikte durumu kurtarmaya çabalar. Sonunda, Japonlar 9 Mart 1945'te, bu bekleyiş politikasına son vererek, Fransız birliklerini hapsedip kendi yönetimlerini Fransız yönetiminin yerine geçirir ve İmparator Bao Dai ile Kamboçya kralını razı ederek, bağımsızlıklarını ilan ederler.

Ne var ki, 1941'den beri, pek değişik eğilimlerdeki Vietnamlı milliyetçi gruplar, Çin'de toplaşmış ve Vietnam Devrimci Örgütler Birliği'ni kurmuşlardı; etkinliği de birliğin hem Japonlara, hem de Fransızlara karşı olmaktı. Bu gruplar içinde, bütün ülkeye yaygınlığıyla başta geleni, Ho-Şi-Minh'in yönettiği Komünist Parti'nin mirasçısı *Viet-Minh*'ti. 9 Mart'tan sonra, bu gruplar mücadelelerini sürdürürler ve Japonya'nın çöküşü ve Bao-Dai'nin de tahttan feragatıyla, Ho-Şi-Minh'in başkanlığında geçici hükümeti kurarlar; Birmanya'da, Endonezya'da, Filipinler'de Japon karşıtı milliyetçi hareket ve gerillaların egemen güce karşı tavırlarını ortaya koydukları bir sırada, Ho-Şi-Minh bağımsızlığı ilan eder.

Böylece, Fransızlar yeniden iktidarlarını kurmaya geldiklerinde, büyük bir direnişle karşılaşırlar; yabancıya karşı bir gerilla savaşıdır sürdürülen. 1948'e kadar, ulusal mücadeleye sempati ile bakan Birleşik Devletler, komünistlerin Çin'e egemen oldukları andan başlayarak, tavırlarını değiştirirler. Fransızlar, 1949'da, komünist olmayan milliyetçi öğeleri birleştirir umuduyla, büyük ödünler de vererek, Bao-Dai'yi yeniden yerine oturturlar. Ancak boşunadır. Ve savaş kızışır; Çin'in askerî yardımı Birleşik Devletler'in Fransızlara yardımını dengelediğinden, *Viet-Minh*, ülkenin 3/4'üne egemendir ve halkın da yüzde 53'ünü kazanmıştır. Açıkçası "her yandadır"... Fransızların son bir girişimi, 1954 Mayıs'ında, Dien-Bien-Phu'da korkunç bir yenilgiye uğrar; ve Cenevre'de, *Viet-Minh*'in tam işgalindeki Kuzey'le Güney arasında bir uzlaşmaya varılır, bir birleşme usulü öngörülür. Ne var ki Amerika, gelişmelere, Asya'da komüniz-

min yayılışı diye bakmaktadır; bunu önlemek için bir haçlı seferi başlatır.

Vietnam, bir ikinci Kore olur ve 17. enlemle ikiye bölünür: Her zaman yoksul ve kalabalık Kuzey, köklü yapısal reformları yapmıştır ve yatırımlar için gerekli sermaye eksikliğine karşın sanayileşmeye başlamıştır; Güney ise, Ngo Dinh Diem'in karanlık diktatörlüğünün arkasından, onun 1963 sonlarındaki ölümüyle, bir askerî darbeler, dinsel ve sosyal karışıklıklar dönemine girmiştir. Bunlar olurken, 1960'ta kurulmuş olan Ulusal Kurtuluş Cephesi'nin başkaldırısı, Kuzey'in de desteğiyle bir gerilla savaşına dönüşür ve –Amerika'nın "tırmanış"ıyla– tam bir savaş niteliğini alır. Bu amansız savaş, bağımsızlıktan yana güçlerin zaferiyle sona erecek ve 1968'de Paris'te barış görüşmeleri başlayacaktır; 1976'da da Kuzey'le Güney birleşecek ve Vietnam Sosyalist Cumhuriyeti adını alacaktır.

BÖLÜM IV

İSLAM ÜLKELERİ: DOĞU VE AFRİKA'NIN KUZEYİ

Fas'tan İndus'a ve Endonezya'ya kadar yaşayan Müslümanların sayısı 1920'de 240 milyondur. Bu dev kitle, Birinci Dünya Savaşı'yla derinden derine hareketlenir. Kuzey Afrika'nın, Hindistan'ın, Arabistan'ın Müslümanları, Almanya'ya ve Türklere karşı girişilmiş harekâta katılırlar; halkların kendi yazgılarını kendilerinin belirleyeceği yolunda İtilaf Devletleri'nin liberal programı, onlar arasında alabildiğine yayılmıştır; dahası, Arap birliği vaatleri revaçtadır. Ne var ki, bu vaatler yapılırken, Ortadoğu'yu paylaştıran gizli anlaşmalar da yapılmıştır; o kadar ki, Paris Konferansı, Çin'i Japonya'ya feda ederken, İngiltere'nin korumasına aldığı İran temsilcileriyle Mısır temsilcilerini dinlemeyi reddeder, Türkiye'yi parçalar ve bağımsız son Müslüman devletleri vesayet altına sokmak ister. Bu düş kırıcı ve umutsuz ortamda, Müslümanlar, ilk belirtileri daha 1914'ten önce ortaya çıkmış bir kurtuluş hareketi ni genişletip geliştireceklerdir. Bir milliyetçi harekettir bu ve 1930'dan sonra, dev bir yaygınlık kazanır; ve, İkinci Dünya Savaşı'nın arkasından, İslam ülkelerini değiştirmeye başlarken egemenlerle onlara tabi olanlar arasındaki gerilimi daha da sivrileştirir.

Arap Rönesansı. İslam'da çağdaşlaşma

Milliyetçilik, XIX. yüzyılın son çeyreğinde, Cemalettin Afgani (1838-1897) ile çömezi Mısırlı Muhammed Abduh ve Mustafa Kâmil'in etkisi altında ortaya çıkmış Arap Rönesansı'nın hazırladığı bir zemin bulur kendine. Mısır, Abdülhamit'in zaptiyelerinden tedirgin olan aydınların sığınma yeridir ve İngiliz işgali ülkede ulusal duyguyu kamçılar; milliyetçilik de, işte orada –XIX. yüzyılda Avrupa'da olduğu gibi– kültürel milliyetçilik biçiminde ortaya çıkar: Arap dilinin sağlığını korumak, edebiyatını zenginleştirmek, Avrupa'nın –bu arada Osmanlı Türkünün– etkisine karşı İslamın görkemli geçmişini yü-

celtmektir söz konusu olan; modern bilimin fikir ve ilkelerini dile getirmede eksik kalan teknik sözlüğünü yaratarak çağdaş yaşamın gereklerine dilini uydurmak da işin içine girer. Bir bölümü Lübnanlı Hıristiyan olan yazarların çabalarıyla, gerçekçi bir edebiyat, bir halk tiyatrosu doğar; Avrupa'nın teknik eserleri çevrilir, dil Arapçalaştırılmış Avrupalı kelimelerle, bilinmeyen cümle biçimleriyle zenginleşir; birörnek bir klasik dil bütün Müslümanlar arasında bağ kurmanın aracı olur; basın, daha güçlü ve etkili olan radyonun da etkisiyle bir Arap kamuoyu yaratır.

Nedir sorun aslında?

Sorun, Uzakdoğu'da olduğu gibi, Avrupa'nın gücünü oluşturan modern bilim ve tekniği özümsemektir; çünkü, geleneğin temelini, yani dil ve dini, yabancı egemenliğe karşı en iyi savunmak böyle mümkündür. Bunun sonucu da şu olur: İslam'ı yenileştirme ve çağdaşlaştırma yolunda büyük bir çabaya girişilir.

> Cemalettin Afgani gibi, Muhammed Abduh ve çömezleri gibi reformcular, fatihlerin temasıyla bozulmuş olan İslam'ı arıtıp durultmayı öğütlerler önce; putperest kalıntılar, İslami bir nitelik taşımayan büyüsel inanç ve uygulamalar, halk dinini istila etmiş olan ermişlere tapma yok edilmelidir; reformculardan kimileri –Raşit Rıza'nın yönettiği *Al-Manar* (Fener) gazetesi grubu böyledir– Ortaçağlı ilahiyatçıların otoritesini reddetmeye kadar gider, sadece selefleri, yani "büyük atalar"ın otoritesini kabul ederler.

Söz konusu reformcular, ilahiyat kadar Avrupalı modern bilimlerin ve tarihle dinlerin de okutulduğu bir yüksek eğitim reformu isterler. İsterler ama, gelenekçi ve tutucu *ulema*'nın hırslı muhalefetiyle karşılaşırlar; nitekim o ulema, toplum işlerinin dinden ayrılması üstüne bir eser yazmış olan Şeyh Abdül Razik'in ve 1930'da, doğacı bir anlayışla yorumlanmış bir Kuran yayımlayan Şeyh Muhammad Abu Zaid'in görevlerine son verdirirler; Avrupa'da yayımlanmış ünlü *İslam Ansiklopedisi*'nin çevrilip yayımlanmasını, "günaha itiyor" deyip yarıda keserler. Bununla beraber, pek heyecanlı olan gençlerin coşkusu, büyük kentlerde kurulmuş Avrupa biçeminde okullarla üniversitelerin yol açtıkları ihtiyaçlar, köhnemiş El-Ezher Üniversi-

tesi'yle cami okullarını, eğitim yöntemlerine reform getirmeye, fizik bilimlerini de programlarına almaya zorlar.

Yeni fikirler, bir avuç seçkine ulaşabilmiştir henüz; akılcılar istisnadır, ancak okuryazar bütün Müslümanlar, Avrupa'da XVIII. yüzyılda aydın seçkinlerin Hıristiyan öğretisi karşısında uğraştıkları sorunların aynısıyla yüzyüzedirler. Gelenekçi *ulema*ya karşın ve dinde serbest eleştiri henüz hiçbir yerde kabul edilmemiş olsa da, fikirlerde laikleşme ilerler, modernistler inançlarının temellerini özgürce eleştirmeye girişirler; Kuran'ın yetkinliği, Yahudi ve Hıristiyanların kutsal kitaplarının karışıp bozulmuşluğunun tersine onun metninin aynı kalışı ve Peygamber'in kişiliği üstüne yeni bir övgü ve savunma söylemi yaratırlar.

Hindistan'da ise, Batı usulü yüksek eğitim uzun süreden beri yürürlüktedir ve kültürlü sınıflar İngiliz fikirlerinin derin etkisi altına girmiştir; 1920'de üniversite haline getirilen Aligarh Koleji, bu değişikliğin merkezlerinden biridir. Öte yandan, yine uzun süreden beri, din eğitimi ile modern bilimlerin incelenmesi atbaşı gitmektedir Hindistan'da ve modernizm –Muhammed İkbal ile– Ortadoğu'da olduğundan çok daha cesur bir durumdadır.

İslam'ın yayılışı

Az çok bağımlı ülkelere bölünmüş bu egemenlik altındaki İslam, kültürünün birliğini derinden derine duyar ve örgütlenmek ister: P a n i s l a m i z m ve P a n a r a b i z m, bu eğilimin birbiri arkasından büründüğü iki biçimdir. 1920'li yıllarla beraber, İngiltere'nin desteği, Türkiye'deki kurtuluşçu ve laik hareket, panarap hareketi destekler; ancak, bu ulusal nitelik, Müslümanların –gitgide açık biçimde– bir dinsel bilinçlenişi ile içiçedir. İslam, t a m b i r y a y ı l ı ş içindeki din durumundadır.

Gerçekten İslam, bütün dinler içinde, Birinci Dünya Savaşı'ndan beri, tropikalar altı ve tropikal bölgelerin –ilkel diye ünlenmiş– halkları nezdinde en çok ilerleyenidir ve bu da, aşağı yukarı varolan bütün dinlerin zararına olmuştur. İslamla beraber, Arap dili de ilerler; böylece, gitgide geniş bir Afrika alanı, Müslüman Doğu'nun kültürel alanına katılmış olur. Nijerya ta-

rihçisi E.A. Barnes'in bir saptamasıdır: Hıristiyanlıkla İslam'ın rekabet ettiği noktada, Hıristiyanlığı kabul eden 1 kişiyse, İslama dönen 10 kişidir; ve Uganda, Tanganika, Kamerun, Belçika Kongo'su örnekleri, bu rakamları doğrulamaktadır. İslam, "bir Afrika dini olmada en iyi durumdadır".

Nedir yaptığı İslam'ın?

İslam haklarda, ırklarda ve sınıflarda eşitlik getirmekte ve inananları arasında sağlam bir birlik yaratmaktadır; kadir-i mutlak bir Tanrı'ya ve ebedi yaşama inanç aşılarken, karmaşık olmayan ibadet ve dogmalara sahiptir; dahası, Yerli, yeni dinde, Avrupa nüfuzuna karşı en güvenverici bir koruyucu bulmaktadır, öyledir çünkü İslam'ın Avrupa emperyalizmiyle hiçbir gizli anlaşması yoktur. Son olarak İslam, Batı uygarlığının yaptığının tersine, ecdattan kalma örfleri yıkmadan, yüksek bir uygarlık taşımaktadır; Avrupalı Hıristiyanlık, yerlilerin yaşam ve alışkanlıklarını değiştirmek isterken, İslamın böyle bir arzusu yoktur. Olay, Mısır'da bile pek duyarlıdır: Orada, Kuran okulları Kıpti, yani Mısır ve Habeş Hıristiyan çocuklarını çekmektedir ve Kıptilerde ise İslam'a geçiş yüksek bir sınıfa geçişi temsil etmekte ve her yıl binlerce Hıristiyan Kıpti –rahipleriyle beraber– İslam'ı kabul etmektedir.

Kimlerdir propagandacıları İslam'ın?

Propagandacıları tacirlerdir, askerlerdir ve aynı zamanda misyoner dernekleridir ki, 1901'de Mısır'da kurulmuşlardır; başka örnekleri, Hindistan'da kurulan İslam Misyonları Derneği; Afrika'da, Çin'de, Japonya'da, Endonezya'da, hatta Avrupa'da etkinliklerini sürdüren Ahmadiya, Muhammadiya hareketleridir. Söz konusu misyoner etkinlik dev boyutlardadır; çoğu kez, yöntemlerini Hıristiyan misyonlarından alırlar; Hıristiyanlıkta, yabancıların dinini görür ve Avrupa emperyalizminde de Ortaçağ Haçlıları'nın devamını0 General Allenby, 1917'de Kudüs'e girerken, askerlerini "Son Haçlılar!" diye göstermemiş miydi halka?

İKİ SAVAŞ ARASI DÖNEM

Birinci Dünya Savaşı'nın ertesinde Yakındoğu, Sykes-Picot anlaşmalarına uygun olarak, iki nüfuz bölgesi ne bölünür. Milletler Cemiyeti, bir bölüm devleti Fransa'nın mandası

altına sokar ve Fransa Emir Faysal'ı oradan kovar; Balfour Bildirisi'ne uygun olarak kurulmuş Yahudi yurdu sıfatıyla Filistin, Ürdün ve Mezopotamya da, İngiliz mandasına konulur. İngiltere'nin yaptığı vaatlerden kala kala, Arabistan'ın görece bağımsızlığı kalır. Böylece, Müslüman dünya şu durumdadır: Beş devlet, Türkiye, İran, Afganistan, Arabistan ve Yemen resmen bağımsızdırlar, ama dolaylı yoldan tam bir himaye altına alınmışlardır, ya da bağımsız bir yaşam sürdüremez durumdadırlar. Geriye kalanlar, bir Avrupalı devlete bağımlı haldedir: Fransa (Lübnan, Suriye, Kuzey Afrika ve Müslüman Siyahi Afrika); Büyük Britanya (Mısır, Filistin, Ürdün, Irak, Arabistan kıyı prenslikleri, Hindistan, Malezya); Hollanda (Endonezya); İtalya (Libya, Eritre, Somali); İspanya (Kuzey Fas ve İfni); Sovyetler Birliği (Türkistan).

İki savaş arası dönemde, Fransız sömürgeleri, Müslüman eyleminin asıl merkezinin dışında bulunduklarından pasif kalırken, öteki ülkeler, –birbirinden farklı ölçüde başarılarla– Avrupa egemenliğine karşı çıkarlar.

En büyük yankı yapan da, Türklerin başarısı olur.

Türkiye'de Devrim

Yenilginin sonuçlarından ilk sıyrılan Türklerdir; dahası, özgün bir devrim yaparak, Batı usulü modern bir devlet kurmayı başarırlar.

10 Ağustos 1920 Sevr Antlaşması'nın bölüp parçaladığı, Anadolu'nun güneyi ile İzmir ve havalisinin, İstanbul ve dolayı dışında bütün Doğu Trakya'nın koparılıp alındığı Türkiye, Mustafa Kemal'in öncülüğünde ulusal bir şahlanışta bulunur: Anadolu'nun bağrından çıkan ulusal güçler, Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni toplarlar ve bir hükümet kurarlar, başı da Mustafa Kemal olur.

Mustafa Kemal, yeniden örgütlenmiş bir orduyla, –Profesör Bülent Tanör'ün güzel deyimlerini kullanarak söylemiş olalım– "haklı" ve "halklı" bir Ulusal Kurtuluş Savaşı verir; ve 1922'de Afyon'da, Yunanlılara kesin darbeyi vurarak bütün Anadolu'yu kurtarır. Savaştan zaferle çıktığı için, 1923'te Lozan'da yeni bir antlaşma dayatır: Kapitülasyonlardan yakasını sıyıran Türkiye, **tam bağımsız** bir devlettir artık. **Ulusal** bir devlettir

de: Varlığını sürdüren tek azınlık, İstanbul'daki Rumlarla Ermenilerdir; bir de, Anadolu'nun doğusu ile güneydoğusundaki Kürtler; talihsiz bir olay, bu sonuncuların 1925'teki başkaldırısı, yeni rejimle aralarındaki uzlaşmaya son verir ve daha sonra birbirini izleyecek sert tavırların başını çeker.

Mustafa Kemal, K e m a l i z m adını alacak bir dizi önlemle, yeni rejimi örgütler.

> Bu, tek parti, Cumhuriyet Halk Partisi'ne dayanan otoriter bir rejimdir; partinin, 6 noktada formüllenen programı, Cumhuriyetçi, laik, ilerici, milliyetçi, devletçi ve devrimcidir. Kurumlar, baştan aşağıya modernleştirilmiştir: Ankara yeni başkenttir; Cumhuriyet ilan edilip sultanlığa ve halifeliğe son verilmiş, böylece geçmişle bağlar koparılıp atılmıştır. Yeni bir tarih tezi de işlenir: Türkler, ne Moğol ne de Turanlıdırlar, Sümer ve Hititlere bağlanan Aryenlerdir. Devlet, bağımsızlığını sınırlayan yabancı ve (Arap kökenli) dinsel etkilerden yakasını sıyırmalıdır: Bir dizi önlem, onu laik bir devlete dönüştürür ve dünyasal olanı uhrevi olandan kurtarır; bu cümleden olarak, dinsel mahkemelere son verilir, laik eğitim kurulur, haftalık tatil cumadan pazara alınır, uluslararası takvim kabul edilir, fes yasaklanır, tarikatlar yasaklanıp tekkeler ve zaviyeler kapatılır, Kuran da Türkçeye çevrilir. İsviçre Medeni Yasası'nı örnek alan bir Medeni Yasa ilan edilir; İtalyanlardan ve Almanlardan alınan başka önemli yasalar da vardır. Devleti laikleştirmenin adımlarından bir başkası atılır: 1928'de, "Devletin dini İslamdır" diyen madde Anayasadan çıkarılır. Ve yine o tarihtedir ki, Latin kaynaklı yeni Türk Alfabesi kabul edilir; yeni alfabe, bir yerde geçmişle olan bağları da gevşeterek, ulusu yeni bir kültür dünyasının içine sokacak, giderek çağdaşlaşmayı hızlandıracaktır. Bu büyük reformun yanı sıra, medeni ve siyasal haklarda kadın-erkek eşitliği, giderek kadına eğitimin kapılarının ardına değin açılması, onu sosyal yaşamın içine daha çok sokar. Bu arada kılık kıyafete çeki düzen getirilir. Eğitim, ilke olarak herkes için eşittir, karmadır, parasızdır. İlkokulda da zorunludur; ne var ki, nüfusun yarısından fazlası okuryazar değildir, kimi bölgelerde yüzde 90'a ulaşır bu oran.

Sosyal değişikliklere ekonomik değişiklikler eklenir.

İktisadî alanda, yeni rejim m i l l i y e t ç i ve d e v l e t ç i dir: Osmanlıdan kalma borçları öderken, dışardan borç almamayı da ilke edinir; demiryollarını millileştirir. Ülke kendi ken-

dine yeterli bir hale getirilmelidir: Dışardan mal getirtilmeyecek, yerli hammaddeyi işleyecek bir sanayi, özellikle de maden sanayisi geliştirilecektir; pek titiz bir korumacılık, vergiden bağışıklık, devlet siparişleriyle sanayiye bir atılım getirilir ve Sümerbank gibi bankalar da maddi yardımlarıyla el uzatır ona. Ne var ki, nüfusun beşte dördü tarımla yaşamaktadır. Böylece, ulusal pazar genişletilmek ve sanayi hareketlendirilmek isteniyorsa, tarıma bir çeki düzen getirilmelidir. Tarımda işe, köylülerin çoğu küçük üreticidir, yarısının toprağı bile yoktur, büyük toprak sahiplerinin ekimden uzak tuttukları yığınla boş alan vardır; ekme ve biçme yöntem ve araçları ise geridir; öşür, adaletsizliklere yol açtığından, daha 1925'te kaldırılır ve gelire dayalı gayrımenkul vergisi konulur yerine; kredi ve satış kooperatifleri kurulur, tarım eğitimi geliştirilir ve Ziraat Bankası, kooperatifleri denetlerken pazara göz kulak olur, buğday satın alır ve köylüye borç verir.

1929'da, bütün bu çabaların sonucu henüz yeterli değildir: Kalifiye işçiler pek az, yerel kapitalistler ılımlı, girişim anlayışı yetersiz, sermaye birikimi zayıftır; ve bütün bunlar, varolan ilerlemeleri de frenleyen şeylerdir. Öte yandan, Avrupa Türkiye'sinde okuryazar olmayanların oranı yüzde 66, Asya Türkiye'sinde ise erkekler arasında yüzde 88, kadınlar arasında ve kırsalda yüzde 97'dir. Karasaban çoğunlukta, demir saban azınlıktadır. Ticaret dengesi açığı hâlâ yüzde 25'tir. Sosyal eşitsizlik çarpıcıdır; halkın sadece küçük bir bölümü, atılmış adımlardan yararlanmaktadır. Bununla beraber, rejimin başındaki Atatürk'ün saygınlığı dünyada büyüktür; laik reformları, tutucu ve gelenekçi çevreleri irkiltmiş olsa bile, Müslüman dünya da saymaktadır kendisini. Bunun sonucudur ki, Kemalist Türkiye, uzun süre komşularınca örnek olarak alınacak ve kendisini yenenlerin çabalarını boşa çıkaran bir ülke olarak taklit edilecektir.

Mısır

Mısır'ın Müslüman dünyada özgün bir çehresi vardır: Pek yüksek bir ölüm oranına karşın olağanüstü bir doğurganlık –ortalama yüzde 4,25!–, çölle sınırlanmış bereketli daracık bir toprakta, nüfusunu hızla artırır; dünyanın en kalabalık vahasıdır o.

Oysa, 1920'de 16 milyonluk bir halkın içinde 225.000 yabancı, ülkenin bütün servetinin yarısından fazlasına (yüzde 53) sahiptir; Fransız, özellikle İngiliz görevliler, idarede en önemli görevlere yerleşmişlerdir. Arap Rönesansının başlıca ocağı olan bir ülkede böylesi bir yabancı üstünlüğü iyi karşılanmaz. İstemediği halde savaşa itilmiş Mısır, dört yıl boyunca İngiliz birliklerinin işgalinde yaşamıştır; buğdayına, pamuğuna onlar el koymuş, sıkıyönetimle bunaltılmışlardır. Dahası var: İngilizlerin 1914'te himayelerini ilan etmeleri, 1882'den beri süren fiili bir işgali kesin bir rejime dönüştürmüş gibidir; o yüzden, 1918'den beri ulusal duygunun yol açtığı gösteriler şiddet kazanmıştır.

İngiliz egemenliğine karşı mücadele ise, Mısır toplumunun küçük bir fraksiyonunun eseridir. Hemen hemen tüm okuryazar olmayan sefil Fellah kitlesi, yeni fikirlerle buluşmuş değildir henüz. Büyük toprak sahipleri arasında birkaç moderniste de rastlanır; özellikle Kahire'de, Afrika'nın bu en büyük kentinde, kırsal kökenli bir orta sınıf gelişmiştir: Teknik okullarda ve üniversitede okumuştur, günlük yaşamda geleneğe bağlı kalsa da Fransızca ve İngilizce bilir ve Batılı fikirlerin etkisi altındadır. Küçük ve orta memurlardan, tacirlerden oluşan bu sınıf, üniversite gençliği ile etkin bir kitledir. Sanayi proletaryası az ve örgütsüz olduğu için sosyal sorunların içine pek girmemiş olan söz konusu sınıf, esas olarak milliyetçidir. Zaglul Paşa gibi İngiliz karşıtı hareketin şefleri bu sınıfın bağrından çıkmıştır. Mısır'ın boşaltılmasını, Sudan'ın geri verilmesini, kapitülasyonların ve karma mahkemelerin kaldırılmasını o ister; Lozan'dan beri Türkiye'de –ve kimi başka ülkelerde– son bulan bu sonuncular, daha da göze batar haldedirler. Çeşitli sanayi dallarının yaratılması; 1920'de, doğrudan Mısırlıların sermayesiyle kurulan Mısır Bankası'nın –sigortacılıktan tiyatro ve sinema işletmeciliğine kadar yayılan– başarılı girişimleri, siyasal ve ekonomik alanda ülkenin bağımsızlığını daha da arzulanır kılmaktadır.

Bütün siyasal partiler içinde en önemlisi ve etkin olanı, Sait Zaglul Paşa'nın yönettiği *Wafd Partisi*'nin halk arasında sonsuz bir saygınlığı vardır. Parti, milliyetçi istemleri gündemine alır; sloganlarını ülkenin en ücra noktasına değin ulaştıran sağlam bir örgüte sahiptir, o kadar ki Mısır'ın her yerinde bir anda ke-

penkleri kapatabilir, grev ve boykotları başlatabilir. 1918'den 1922'ye kadar, –Zaglul Paşa'nın sürgüne yollanması da dahil– İngilizlerden gelen her baskıya yanıt verilir; Lord Milner'le Lord Curson'un anayasa tasarıları reddedilir. Son olarak, 1922'de, İngiliz hükümetinin tek yanlı bir bildirisiyle himaye rejimine son verilerek Mısır'ın bağımsızlığı ve egemenliği ilan edilir; ancak bu egemenlik kuramsaldır, çünkü şu dört temel nokta bir anlaşmaya kadar İngilizlerin kararına bağlı tutulmuştur: Britanya İmparatorluğu'nun iletişim güvenliği (yani Süveyş kanalı sorunu), Sudan'ın statüsü, Mısır'ı yabancı saldırısına karşı koruma, yabancı azınlık ve çıkarların korunması!

Yakındoğu'da İngiliz egemenliği. İran ve Afganistan

Savaş sırasında, tam egemenliği bütün Yakındoğu'da kurmayı düşlemiş olan İngilizler, az çok başarır bunu. Ajanları Lawrence ve St. John Philby aracılığıyla "çölün ayaklanışı"nı kışkırtır; Hicaz'da hüküm süren Haşimi hanedanının başı Hüseyin'e bir Arap krallığı vaadeder. Fransa, 1916'daki gizli anlaşmalara uyulmasını isteyip Faysal'ı da Şam'dan kovunca, İngiltere onu alır Irak kralı yapar ve kardeşi Abdullah'ı da Ürdün emiri: İkisi de iki yapma devlettir, özellikle ikincisinin maliyesi ve ordusu yoktur; ikisi de İngiliz mandası altındadır ve görevlileri İngilizdir. Bir İngilizin, Glubb Paşa'nın komutanlık ettiği Ürdün ordusu, Irak-Akdeniz yoluyla, Musul petrolünü kıyıya akıtan *pipe-line*'ın güvenliğini sağlar. İngiliz politikasının sadık hizmetkârı olan Faysal'ın 1930'da bağımsızlığı tanınır; Büyük Britanya'ya yığınla hak tanıyan bir askerî anlaşma ile de astarlanmıştır bu.

Arabistan'da, İngiliz politikası, daha az başarılı oldu. İngilizlerin koruduğu Haşimi'lerin amansız düşmanı olan Vahhabi'lerin başı İbni Suud, yerleşmiş bedevilerin yardımıyla, *ihvan* adıyla, silahlı ciddi bir güç kurar: 1926'da, Mekke'yle Medine'yi ele geçirir ve Hicaz'la Necid'in kralı olarak tanıtır kendini. Yemen'de olduğu gibi burada da, modernleşme sadece ordunun silahlarındadır; din temeline dayanan ataerkil monarşi tüm çağdaş düşüncelere düşmandır.

Bütün bu bölgede, İngiltere, Irak'la Ürdün'e dayanarak, birkaç garnizonla birbirine hasım kabilelere asayiş getirir; ayrıca

elinde para ve yöreyi her yönüyle tanıyan bir kadro vardır; kabileler arası düşmanlıkları oynama sanatında ise zaten uzmandır. Sahip olduğu güç, İbni Suud'a haddini bildirmeye yettiği gibi, bağımsızlığa soyunacak olanları da yola getirir.

F i l i s t i n ' de, 1917'de Balfour Bildirisi'nin kurulmasını vaadettiği bir ulusal Yahudi ocağı örgütlenir. Ne var ki, bu bildirinin kökenindeki anlaşmazlık pek vahim sonuçlara götürecektir: İngilizler, sadece bir özerk kültürel cemaat yaratmayı düşünürken, Siyonistler onu bir devletin çekirdeği olarak anlarlar ve başarırlar da bunu.

İngilizlerin, Doğu Akdeniz'le Kızıl Deniz'de sağlamca ellerinde tuttukları bu kalenin doğusunda kalan Müslüman ülkeler bağımsız diye bilinir: İ r a n ve A f g a n i s t a n ' dır bunlar. Her iki ülkede de, Türkiye'yi örnek alıp, hükümdarlar, aydınların da desteğiyle, –bağımsızlığın koşulu– bir modernleşme çabasına girişmişlerdir. Ancak, sefil ve bilgisiz kitlelerin arka verdiği d i n s e l g e l e n e ğ i n d i r e n i ş i yle yüzyüzedir bu çaba.

İran, savaş boyunca, Türklerin ve Almanların entrikalarından kaygılı İngilizlerin ve Rusların işgalinde yaşar; Rus Devrimi'nin arkasından da, İngilizler, 1919'da tam bir himaye rejimi kurarlar. Bundan doğan hoşnutsuzluktan, bir subay, Rıza Han yararlanıp 1921'de bir hükümet darbesi yapar ve 1924'te de şah olur. Rıza Şah Pehlevi, Türkiye'ye bakıp –ama dinsel görüşlerle de çatışmadan– ülkenin modernleşmesine girişir: Göçebe kabileleri yerleşmeye zorlar; büyük toprak mülkiyetini, giderek onların sahiplerinin nüfuzunu sınırlamak ister; düzenli bir idare ve mahkemeler kurar ve o sayede –1928'de– kapitülasyonlar da kalkar; giysi reformu (takke yerine kasket ya da şapka) getirir; modern bir ordu oluşturur, maliyeyi örgütler, yollar açar, sulamayı çeki düzene sokar, sanayileşmek ister; *Anglo-Persian Oil Cy*'e, Hazine için daha avantajlı koşullar dayatır.

Afganistan'da ise, tersine, 1919'da Han olan Amanullah'ın ülkeyi modernleştirmek yolundaki girişimi, bir başarısızlıktır. Kral, İngiltere'ye karşı başarılı bir savaştan sonra, sadece –İngilizlerin elindeki– Hindistan'la diplomatik ilişkilerde bulunma yükümlülüğünden sıyrılır; öteki devletlerle ilişkiler kurar, Avrupa'ya öğrenci yollar, yabancı teknisyenler çağırır, Kabil halkına Batılı tarzda giyinmeyi dayatır; 1928'de, devlet görevlilerine çok karılılığı yasaklar ve kraliçe de çar-

şafını çıkarır. Ne var ki, 1929'da Nadir Şah kendisini devirir ve modernleşme de toprağa gömülür.

Büyük Bunalım'ın etkisi

Yakındoğu'da, 1929 bunalımı ve diktatörlüklerin gelişmesi, milliyetçiliğin ilerlemesi ni alabildiğine destekledi. Bunalımdan doğan ekonomik güçlükler, arkaik yapıdaki bir toplumun dengesizliğini derinleştirirken, liberal geleneklerin yokluğu faşist ve askerî ideolojiye uygun bir zemin yaratıyordu. Avrupa'ya direnişin yengin kahramanı, güçlü ve saygın bir ulusun yaratıcısı Atatürk örneği şunu ispat eder: Bağımsız ulusal bir devleti çabucak kurmak mümkündür. Öte yandan, gitgide artan sayıda göçmenin doluştuğu ve dışardan bol sermayenin aktığı Filistin'de Yahudi yurdundaki gelişme, Arap çoğunluğu boğma tehlikesini yarattığı için derin bir hoşnutsuzluğa yol açmıştır: 1931'de toplanan Arap Kongresi, dışardan Yahudi göçünün durdurulmasını ister ve Müslüman dayanışmasına çğrıda bulunur. 1935'te İtalya'nın Habeşistan'ı ele geçirmesi komşu ülkeleri kaygılandırır, ama diktatörlüklerin saygınlığını da artırır ve bir diktatörün her şeyi yapabileceği izlenimini yaratır. İtalyan ve Alman propagandası da, geri kalanı tamamlar: 1933 yılından başlayarak, Mareşal Balbo, Libya'da yerlilere karşı bir yumuşama politikasına girişir, Müslüman diniyle Arap dilinde eğitimi destekler; İtalyan diplomasisi de, 1930'da Milletler Cemiyeti'nde, İngilizlere karşı Irak'a, 1934'te Fransızlara karşı Suriye'ye, Siyonizme karşı Arap davasına arka çıkar. Almanlar da, Filistin'in ayaklanışı boyunca Arapları tutar ve bütün Yakındoğu ülkelerinin öğrencilerini üniversitelerine çağırırlar. Beride, İspanya'nın Franco'su da, Abdülhalik Torres'in Faslılar arasında yürüttüğü milliyetçi harekete omuz verir. Bütün bunların sonucu olarak, tüm Yakındoğu ülkelerinde, disiplinli gençgruplaşmalar oluşur, orduyu örnek alan selam, işaret, üniforma ve gösterileraygınlaşır: Mısır'da, Ahmet Hüseyin'in kurduğu –yeşil gömlekleriyle– "Genç Mısır" örgütü boy atar; Suriye'de, Suriye Ulusal Partisi, Suriye Ulusal Eylem Birliği, Irak'ta Arap Kulübü vardır, vb. 1936'da kaynaşmalar, Mısır hükümetinin istifasını ve Mısır'ın bağımsızlığını yeniden tanıması yolunda İngiltere ile görüşmeleri dayatır. Suriye'de gösteriler, elli gün süren bir genel grev, polisle sokak çatışmaları, Fran-

sa'yla bağımsızlığı vaadeden bir antlaşmayla sonuçlanır. Filistin'de, şiddetli bir Arap milliyetçi patlayışı, İngiliz hükümetini, Siyonist sorununa bir çözüm arama ve politikasını değiştirme zorunda bırakır.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN SONUÇLARI

İkinci Dünya Savaşı, Yakındoğu'nun evrimini kesin olarak etkiledi. Milliyetçilik, o tarihe değin yönetici sınıfların bir fraksiyonu ile sınırlı iken, halk kitlelerine yayılır. Aydınların milliyetçiliği ise, sosyal sorunla içiçe geçer. İslam da, bir din olarak derin bir şok geçirir; ancak gelenekçilerle modernistler arasındaki zıtlık, yayılma gücünü azaltmaz, özellikle Afrika'da sürer bu.

Birinci Dünya Savaşı süresince, askerî harekâtın Yakındoğu'da ikincil bir niteliği olmuştur. İkinci Dünya Savaşı'nda ise, bu ülkelerin stratejik önemi bütün boyutlarıyla ortaya çıkmıştır. Hitler'in kırsal imparatorluğu, bu dev mücadeleyi, bir yerde Anglosakson deniz gücüne karşı veriyordu. Öyle olduğu için, Afrika'daki büyük savaşlar, Süveyş Kanalı'na sahip olma uğrunda olmuştur.

Aynı zamanda, savaş, bu ülkelere büyük çıkarlar da sağlamıştır.

Son olarak, savaş, söz konusu ülkelere şunu ispatlamıştır: Avrupa'nın üstünlüğü bir mitostur ve Batılı teknikleri edinme, onları, bağımsızlıklarını çabucak elde eder hale getirecektir.

Kimi konular da var ki, üzerlerinde ayrıca durmalı.

Petrolün rolü

İkinci Dünya Savaşı süresince ve savaştan sonra, Doğu'yu değişikliğe uğratan en önemli etkenlerden biri, petrol zenginliği nin oynadığı dev rol olmuştur. Dünya petrol rezervlerinin pek büyük bölümünün (yüzde 70'e yakın) Ortadoğu'da olduğunu hatırlatmaya gerek yok. Bölgenin sadece stratejik önemi değil, işte bu zenginliktir ki, İngiltere ile Birleşik Devletler'i, söz konusu topraklara sürekli müdahaleye götürmüştür. 1933'e kadar İngilizler bölgenin petrolünü çıkarmada tek başlarınadırlar; sonra büyük İngiliz ve Amerikan kumpanyaları

gelir işin içine girerler. Ne var ki, savaş, büyük atılımlarda bulunma fırsatını verir: 1944'ün sonlarında, *Aramco* diye bilinen ünlü *Arabian American Oil Company* kurulur. Daha sonra, İngiltere'nin mali ve siyasal güçlüklerinden yararlanan Amerikan kumpanyaları yeni ödünler elde eder ve yayılırlar.

Petrol rezervlerinin gitgide artan ölçüde işletilmesi, bu ülkelerin yaşamını altüst eden etkiler doğurmuştur. Aslında geri kalmış bir ortamda, yan yana, ama birbirinden bağımsız ileri kapitalist bölgeler ortaya çıkmıştır ki, o geri kalmış ortam, bu zenginlikten sınırlı ve hemen hemen sadece mali bir yarar sağlar. Bedevinin yaşamındaki değişiklik devede kulaktır. Üretim, yerinde hemen hemen hiçbir değişikliğe uğramaz; böylece edinilen yarar, kumpanyaların feodal şeflere ve hükümetlere ödedikleri *royalties* ile sınırlıdır ve bir "ölü rant"tır bu. Onun karşılığında petrolü elde edense, onu istediği biçimde işleyip istediği amaçta kullanmakta serbesttir. Dahası kumpanya, yerli hükümetin üzerinde, kendi ülkesinin politikasının bir desteğidir. Öyle olduğu için, İran Başbakanı Musaddık 1951'de petrol kuyularının millileştirilmesine karar verdiğinde, İngiltere bütün gücüyle kumpanyanın arkasına geçmiştir; ayrıca Musaddık'ı da bir darbeyle devirmiş uysal bir hükümeti iş başına geçirtmiştir.

Büyük petrol şirketlerinin, onların arkasında da Birleşik Devletler'le İngiltere'nin birbirlerine karşı giriştikleri korkunç rekabet, bütün Arap dünyasında da yankılanmaktadır.

Son olarak, şunu da söylemeli: "Ölü rant"ların ve ödentilerin bir bölümü, ülkenin durumunu düzeltmede kulanılsa da, bu olağanüstü zenginlikler, yerli kralcıklara masalsı hazineler yığma ve duygusuz bir harcamaya girişme olanağı sağlar. Yabancı sermayenin bu doğal zenginlikleri sömürmesi, milliyetçilerin hoşnutsuzluğuna yol açar ister istemez ve bağımsızlık duygularını kamçılar; onların gözünde, bu heba olan zenginlikler ülkelerinin sanayileşmesinde kullanılmalıdır, kitlelerin korkunç sefaletine son verecek olan da budur.

Büyük mülkiyet rejimi ve Doğu'nun sefaleti

İki savaş arasında modern tekniklerin ekonomiye sokulmasıyla doğan değişiklikler, bu ülkelerde, kent nüfusunda hızlı bir çoğalma ya yol açtı.

Ne var ki, sefil bir halk yığışır kentlerde.

Gelirlerde eşitsizlik artar, halk yığınlarının yaşam düzeyi daha da düşer; bu da, gayrımenkul mülkiyetinin eşitsiz dağılımının ve nüfustaki büyük artışın sonucudur. Eşitliğe dayalı kabile rejiminin yıkıldığı bir sırada, güçlü bir oligarşi yükselir; öte yandan, kırsal kitleler sefalete düşüp kentlerde yeni-kentli sefil bir proletarya oluşur.

Son olarak, nüfus, kaynaklardan daha hızlı artarken; bir yandan mülkiyet rejimi, ekilebilir geniş alanların değerlendirilmesini engeller, öte yandan kamu gelirlerindeki yetersizlik zorunlu olan sulama çalışmalarına imkân vermez. Böylece, nüfusun yarıdan fazlası, süreğen bir düşük istihdam içinde yaşar. Kentlerde, sanayi gelişmesi zayıftır ve zanaatçılık, dışardan mamul madde getirtilmesi yüzünden çöküş halindedir. Kişi başına düşen gelir gibi tüketim ortalaması da zayıftır. Devlet, zorunlu yatırımlara girişmez; çünkü zengin sınıfın elindedir ve mali kaynaklarını da tüketim maddelerinden ve gümrüklerden alır. Kamu giderleri, büyük bölümüyle, idaredeki görevlilerin aylığına ve israfa harcanır.

Bu büyük yoksulluğa eşlik eden de hep bilinen felaketler dir: Yetersiz beslenme, kötü sağlık önlemleri, sefaletin doğurduğu hastalıklar, okuryazar oranındaki düşüklük (halkın yüzde 80 ila 90'ı bu durumdadır). Her yanda köylüler, bu korkunç koşullarda yaşarlar.

Hiçbir ülkede, ne vaktiyle mandacı devletler, ne de onların yerine geçen oligarşiler, tarım üretimindeki yetersizliğe çare olacak bir toprak reformuna el atmamışlardır; Anglosakson çıkarlarının desteklediği büyük toprak sahipleri, bu türden bir reforma ateş püskürürler. Öte yandan, sanayi gelişmesi teknisyen gerektirir ki, o da eksiktir. Ulusal gelirdeki düzeyin düşüklüğü ve onun dağılışındaki eşitsizlik yüzünden para biriktirme de ahım şahım değildir ve halkın alım gücü düşüktür, bu da iç pazarı etkileyip daraltır; böylece, uzun ve orta vadeli krediler nadirdir ve yatırımlar da yetersizdir.

Sosyal huzursuzluk ve siyasal sonuçları

Bu koşullara karşın, otuzlu yıllardan beri, yerinde olsun dışarıya öğrenci yollayarak olsun, eğitimdeki gelişmeler, eski Ba-

tılı yönetici sınıfa oranla –genel olarak– daha orta halli bir kökenden gelen bir *intelligentsia* yaratır. 1943'e kadar yükselişini sürdüren faşizmden etkilenmiştir bu zümre; ve kendileri de orta halli bir kökene sahip ordu şefleriyle sıkı ilişki içindedir. İşte, egemen güçlere karşı hareketlenişte gitgide büyüyen bir rol oynayan ve yazgıcı ve gelenekçi eski yönetici sınıflarla mücadele eden, bu yeni kuşak tır; bu kuşak, sosyal reformlar, sulamada ve tarım yöntemlerinde iyileşme, sanayi donanımı için bir planlama, eğitimin de geliştirilmesini ister. Basın, radyo, bu yeni fikirleri kitlelere götürür; zaten kitleler de, bu kuşağın eylemine kulak kabartır haldedirler ve gitgide şunun bilincindedirler: Gerçek bağımsızlık, Batılı güçlerin dostu eski "paşalar" sınıfının ortadan kaldırılmasıyla mümkün olacaktır.

Bir büyük siyasal istikrarsızlık doğacaktır bundan.

Avrupa okullarında okumuş yerli burjuvazi bir parlamenter rejim getirmiştir ki, adı demokratiktir sadece. Hemen her yanda yaşamını sürdüren feodalite, kitlelerin cehaleti ve büyük toprak sahiplerine bağımlılıkları, politika mesleğinde pişmiş bir avuç oligarşi yi iktidarda tutar; hile ve dalavereye batmış bu oligarşinin yaptığı ise, hükümet politikasını, milletvekilleriyle seçmenlerinin çıkarlarına alet etmektir. Yetkili teknik kadroların azlığı, idari anarşiyi ve çürümüşlüğü sürdürür. Bu yetersiz ve kokuşmuş ve iktidara da çoğu kez yabancı desteğiyle gelen eski yönetici sınıfları safdışı etmek amacıyla, yurtsever devrimci hareketler, iktidarı, Latin Amerika'da olduğu gibi, eşrafa ve feodal güçlere bağımlı, üstelik yetersiz seçmenlerin tutsağı olmaktan kurtarmayı denerler. Ülkenin hem zenginliğine, hem siyasal iktidara sahip olan büyük toprak sahiplerinin elinden iktidarın koparılışı da ihtilal ve diktatörlükle olur. Siyasal iktidar önemlidir, çünkü zorunlu toprak reformu onsuz mümkün olmaz. Milliyetçilik, kimi zaman çelişmeli niteliklere bürünür: Dinsel yaşamı arındırmayı ve geleneksel pratiklere sıkı sıkıya uymayı isteyen en katı dinsel istemleri desteklerler; ama öte yandan, kadının bağımsızlığı ve fikir yaşamının modernleşmesi için de çabalarlar; ve aynı zamanda, komünistlere karşı çıksalar da, kimi zaman "sınıf mücadelesi ile bir tutulabilecek" pek cesur sosyal istemlerde de bulunurlar.

Bu eğilimler, sonra 1948-1949 yıllarında İsrail'e karşı savaşta Müslüman orduların –hükümetlerin ihanet ve yetersizli-

ğine verilen– yenilgilerinin doğurduğu utanç, ihtilal ve hükümet darbeleri ne yol açar; bütün ülkelerde, parlamenter demokrasinin görünüşleri bile silinir.

1945'te, Mısır adına Almanya'ya savaş ilan etmiş olan Ahmet Mahir öldürülür, 1948'de Nokraşi Paşa'yla Yemen İmamı Yahya'ya sıra gelir; 1949'da, Suriye Genelkurmay Başkanı Hüsnü Zaim hükümet darbesi yapar, çok geçmeden General Çiçekli onu öldürtür yerine geçer; 1951'de, Ürdün Kralı Abdullah öldürülür, çünkü İngiltere'nin sadık bağlaşığı olduğu için Arap davasına ihanet etmiş sayılır; 1952'de de, Filistin savaşının kahramanı ve Mısır Genelkurmay Başkanı General Necip, devletin çürümüşlüğünden ve ordunun güçsüzlüğünden sorumlu tuttuğu Kral Faruk'u devirir.

Eski Bedevi toplumunun pek ağır çökmekte olduğu Arabistan'ın en geri ülkelerinde bile, yeni sosyal sınıflar doğar ve modern değişiklikler isterler; Yemen'de, hatta Suudi Arabistan'da böyledir.

Batılı devletler, olan biten karşısında genel olarak gerilerler: Önce Fransa saf dışı edilir, sonra İngiltere gerçekleri kabul eder; Güney Yemen'de bir federasyon kurulmasına razı olurken, Aden'e de bağımsızlık tanır ve çekilir oradan (1968). Ondan boşalan yeri, belli bir ölçüde Birleşik Devletler alır kuşkusuz ve kendi iktisadî ve kültürel nüfuzunu yaymaya başlar.

Ne var ki milliyetçilik pes etmeyecektir.

Dinsel etkenin önemi ve toplumdaki değişmeler

İslam, Batılı düşüncenin etkisine uğrar ve uğramayı da sürdürür.

Kahire'de tutuculuğun kalesi, El Ezher, ağır ağır gerilemek zorunda kalır. 1941'de Ulema Kurulu, Ortaçağlı bütün tefsirlerde bulunan ve "İsrailiyat" denen "sahte hadisler"den farklı olan "sahih" hadislerin bir derlemesinin hazırlanmasını uygun görür; böylece modernistler, inançlarının temellerini yeniden gözden geçirmeye başlarlar. Öte yandan, reformcular ve gelenekçiler İslam'a milliyetçi bir yorum getirmekte birliktirler. Bu davranış, hem her yanda baş gösteren dinsel gericiliği, hem de Müslüman devletleri birleştirme çabalarını açıklar. İnançsa pek can-

lıdır; Mekke'ye giden hacı sayısı her yıl artar. Yığınla dinsel hareket kalabalıkları çeker: Her yanda *Müslüman Kardeşler*, Endonezya'da teokratik bir devlet yandaşı *Dâr-ul-İslam*, İran'da *Mollalar Partisi* vardır ve orada Kuran eğitimi okullarda gelişmiştir; Pakistan'da *Cemiyet-i İslamiya* ayaktadır ve ülkede yeni Anayasa –esas olarak– dinsel yasalara dayanmaktadır zaten ve "İslam Cumhuriyeti" ilan edilmiştir; Cezayir'de de, *Ulema Cemiyeti* kurulmuştur. Suriye'de 1950'de, Hıristiyan azınlıklar, İslam'ın "devlet dini" olduğu yolunda Müslüman Kardeşler'in istediği bir formülün Anayasaya konulmasını güçlükle engellerler. Pakistan'da 1948'de "Dünya Müslüman Cemiyeti" diye bir dernek kurulur ve amacı da, Katolik Kilisesi ile komünizme karşı ortak eylemde bulunmaktır ve bir "İslamistan"ın kurulmasını önerir. Bu panislamcı birlik arzusu, akılcılığın yükselişine ve yabancı etkilere karşı bir savunma aracıdır; ama İslam'ı modern dünyanın fikri gereklerine uyarlama için bir çabadır da aynı zamanda. Ne var ki söz konusu arzu, bu camianın sadece dinsel olmayan bir planda yerleşmesi gerektiği ölçüde, coğrafi ve tarihsel farklılıklara dayanan pek büyük farklılıklara çarpmaktadır: Mısır'la Irak, Suriye ile Suudi Arabistan arasındaki rekabetler, onların yanı sıra başkentler, Kahire, Bağdat, Amman, Şam, Kudüs... arasındaki rekabetlerdir bunlar. Öyle de olsa, büyük devletler arasındaki entrikalar, gitgide daha kolaylıkla bozulmaktadır; kimi şefler arasında kişisel çekişmeler sürse de, Müslüman dünya, bir bütün olarak kendisini dayanışma içinde ve birleşmiş hisseder; öte yandan, İsrail devletine karşı düşmanlık, Müslüman devletler arasında güçlü bir çimento durumundadır.

Kuşkusuz, yer yer de olsa, Doğu'da sanayileşmiş kimi bölgeler de vardır: Türkiye'de bazı noktalar, Nil deltası, Güney İran'ın, Irak ve Arabistan'ın petrol bölgeleri; ona göre de az çok kalabalık bir proletarya! Öte yandan, bütün Afganistan'da, İran'ın büyük bir bölümünde, iç Arabistan'da, Yemen ve Irak'ta, insanları birbirine sıkı bir dayanışma ile bağlı ve görece bir eşitlik içinde kabileler yaşar.

Bununla beraber, eski toplum çatlamıştır; modern ekonomi, göçebelerin yerleşmesini (Suriye'nin kuzeyinde, İran'da, Irak'ta ve Türkiye'nin doğusunda) hızlandırmakta ve toprağın bireysel mülkiyetiyle beraber, bir avuç zenginle sefil bir kitle arasında hızlı bir farklılaşmaya yol açmaktadır; bunun

yanı sıra, örflerde ve kurumlarda, özellikle de aile kurumunda derinliğine bir değişiklik yaşanmaktadır.

> Türkiye dışında her yerde, aile hukukuna giren ne ki var dinsel mahkemelerin yetkisindedir ve çokkarılılık geçerlidir; ancak kentlerde, konut bunalımının, özerk bir yaşam, bağımsız bir ev ve bütçe arzusunun sonucu olarak, Batılı tipte karı-kocadan ibaret aile egemen durumdadır; ataerkil aile tipi, kimi küçük kentlerde ve kırsalda, tutucu duyguların egemen ve toprakta kollektif mülkiyetin yaşadığı bu nadir yörelerde sürer. Kabile-aileye gelince... Aynı adı taşıyan bütün bireyleri birleştiren ve hepsi de babadan hısımlık bağlarıyla tek bir şefe bağlı olarak yaşayan bu aile tipine göçebe ya da yerleşik Bedevilerde rastlanır. Artık kentlerde, nişanlıların birbirlerini görmeden evlenmeleri nadirdir; eşlerin eşitliği kural haline gelir, büyük merkezlerde kızların eğitimi ilerler, yığınla kadın aile ocağının dışında çalışmaya başlar, dışarda kocalarına eşlik ederler. Kadınlar Türkiye'de, İran'da, Suriye'de, Lübnan'da siyasal haklara sahiptirler; Mısır'da, 1942'den beri seçimlere katılırlar; Türkiye'de kanunla yasaklanmış peçe, başka yerlerde gitgide terk edilir haldedir. Giysiler, beslenme, mobilya, günden güne Batılılaşmaktadır.

Öte yandan, reform düşmanları gizliden gizliye direnişlerini sürdürürler ve fırsatı yakaladıklarında da karşı saldırıya geçerler.

Bunun tipik örneği, İ r a n ' dır.

Orada yeni Şah Muhammet Rıza, babası Rıza Pehlevi'nin 1927'den beri izlediği reformcu politikayı terk ederek, 1941'de "yeni bir çağ" açar: Örtünmeye izin çıkar, tarikatların etkinliği serbest bırakılır, mollalar geleneksel giysilerine bürünerek işlerine yeniden koyulurlar. Bu gelişme, kuşkusuz araya başka nedenlerin de girmesiyle, 70'li yılların sonlarında, ülkede, monarşinin yıkılıp onun da gerisinde din devletinin kurulmasına kadar gidecek süreci başlatır.

Türkiye'de Kemalizme karşı tepki

Türkiye'de, Mustafa Kemal'in kurduğu Cumhuriyet Halk Partisi'nin eserine karşı tepki pek açıktır. Yeni rejim, ekonomiyi millileştirmiş ve tarım ve sanayi üretimini geliştirerek kendi

kendine yeterlik politikası uygulamıştı. Ayrıca ülke, savaşın etkilerine uğrasa da ateşinden yakasını sıyırmayı bilmiş, her iki tarafa gülücükler dağıtarak yansızlığını korumuştu. Bununla beraber, bir huzursuzluk da büyür; Atatürk'ün 1938'de ölümünün arkasından, tutucu ve gerici güçler nüfuzlarını gitgide genişletirler, bir yirmi yıldan fazla iktidarda olan Cumhuriyet Halk Partisi'ne karşı saldırıya geçerler; Sovyetler'in Boğazlarla ilgili istemleri bu güçlerin durumunu sağlamlaştırır. Öte yandan, 1947'den başlayarak, Türkiye, Amerikan stratejik sisteminin ana parçalarından biri olup çıkar: Yunanistan'la beraber, Marshall Planı'ndan yararlananlardan biridir. Başlarda askerî nitelik taşıyan Amerikan yardımı, daha sonra ekonomik bir niteliğe bürünür ve Kemalist politikanın ilkelerinin terk edilişine götüren belirgin şartlarla astarlanır: Türk hükümeti, Amerikan şirketlerine, bulunduğunda işletme hakkını da içeren petrol araştırma izni vermelidir; sağlanan fonlardan yararlanmanın, yani iktisadî politikasının denetimini kabul etmelidir; yabancı sermaye karşısında onu dışlamaya götürecek vergi koymamayı üstlenmelidir.

İktisadî politikadaki bu –ters yöndeki– değişiklik, genel politikada da o nitelikte bir değişikliğe götürür: 1950 seçimlerinde, iktidar başlıca muhalefet partisi olan Demokrat Parti'ye geçer; demokratlar, seçim sisteminin bir cilvesi olarak, yüzde 53 oyla, 487 sandalyeden 411 sandalye kazanmışlardır mecliste. Yeni Başbakan Menderes, yabancı sermayenin serbestçe girişine ve yüzde 10'a kadar faizlerin de beklemeden çıkışına hemen izin verir; 1953'te, kazanılmış faizlerle yatırılmış sermayelerin –hemen ve sınırsız olarak– yurduna geri dönebileceğini kabul eder ve yabancı sermaye konusunda Ticaret Yasası yumuşatılır. Birleşik Devletler'e böylesine bağlanmanın sonucu olarak, tarım ve maden üretiminde köklü bir artış olur, ama öte yandan ezici askerî giderler, dış ticaret dengesinin altüst oluşu ve özellikle halk kitlelerini hızla etkileyen bir fiyat artışı da gündeme girer. Üretimin artışından yararlanan nüfusun pek küçük bir bölümüdür; önemli bir işsizlik vardır ve sayısı her yıl artacak insanlar, Batı Avrupa'nın sanayi ülkelerine çalışmaya gidecektir. Öte yandan, kişi başına ortalama gelir, 1957'de 250 dolarken, 1965'te 190 dolara iner. Nüfus yılda yüzde 3 artmaya baş-

lamıştır, ama üretimde artış olsa olsa onun yarısıdır. Okuryazar olmayanların sayısı da yüksektir.

Bütün bunlara koşut olarak, büyük toprak sahipleri ile yerel eşrafın desteklediği Demokrat Parti –ki 60'lı yıllarda Adalet Partisi olacaktır–, laik devlet anlayışına dış görünüşte bağlı kalsa da, sola karşı, gerici İslamcı çevrelere dayanmaktadır; söz konusu çevreler ise, gitgide palazlanmaktadır (1949'dan beri 5.000, yani bir okula karşı 4 yeni cami yapılmıştır, 1948'de de Mekke'ye hac tekrar başlar). 1945'te çıkarılan ve toprakta özel mülkiyeti bir ölçüde sınırlayan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu uygulanmamıştır (toprakların yüzde 80'i nüfusun yüzde 17,2'sine aittir) ve çok partililiğe götüren siyasal liberalizm, aslında dinsel, siyasal ve iktisadî gericiliğin işine yaramaktadır; onlar, ağırlıklarını seçime her yönde ve büyük ölçüde koyarak kaybettikleri iktidarı yeniden ele geçirme süreci içine girmişlerdirl

Parlamentoda tam bir diktatoryaya varan bu gerici atılım, sonunda üniversite öğrencileri ile subayları, kokuşmuş Menderes hükümetine karşı çıkmaya götürür ve 27 Mayıs 1960'ta ordu iktidarı alır. O tarihten başlayarak, Türkiye'de politik yaşam hiçbir zaman görülmediği kadar hareketlenecektir; "sosyal devlet" anlayışına da yer veren ve özgürlükler yelpazesini çağdaş anlamda genişletip güvencelere bağlayan yeni bir anayasa, *1961 Anayasası*, tutucu parlamento çoğunluğuna karşı sol güçlerin gelişmesi için de uygun bir ortam yaratır. Öte yandan, Kıbrıs bunalımının yol açtığı hayal kırıklıkları ve bunalıma –kabul edilebilir– bir çözüm bulmanın imkânsızlığı, Birleşik Devletler'le bağların gevşemesine yol açar ve daha yansız bir politikaya doğru bir eğilim kendini gösterir; Sovyetler Birliği ile uzun süreden beri kopuk ilişkilerin yeniden düzelme yoluna girmesi, gelecek için bir umuttur.

Mısır'da Cumhuriyet ve "Süveyş Olayı"ndan beri Ortadoğu dünyası

1936 Antlaşması, Mısır'ın bağımsızlığını tanımış ve Büyük Britanya ile sürekli bir bağlaşıklık kurmuştu. Ne var ki İngiltere, Süveyş Kanalı'nda, orayı korumak amacıyla askerî birlikler bulunduruyordu ve Sudan sorunu da çözülmemişti;

böylece, milliyetçi hareket olsa olsa bir parça yatışmıştı. Savaş, yeni hoşnutsuzluklar ekler harekete: İngilizler, Mısır'a işgal edilmiş bir ülkeymiş gibi bakmaktadır; binlerce Fellah ordu için işe alınmakta ve develerine el konulmaktadır; artan yaşam pahalılığı kentlerin hoşnutsuzluğunu çoğaltmıştır. Rommel'in çöldeki çarpıcı zaferleri duyulduğunda, üniversite öğrencileri gösterilere başlayıp bağrışırlar: "Rommel'in askerleriyiz!" İngilizler, kraldan başbakanın değiştirilmesini isterler. İngiliz birliklerinin gitmesini ve Sudan sorununun çözülmesini sağlamak amacıyla, 1945'te başlayan görüşmeler 1947'de başarısızlıkla sonuçlanır ve karışıklıklar yayılır; sonuçta, iktidardaki *Wafd Partisi* 1936 Antlaşmasını reddederek, 1951'de Faruk'u, "Mısır'ın ve Sudan'ın kralı" ilan eder. O andan başlayarak, yabancılara ve İngiliz birliklerine karşı saldırılar artar. Milliyetçi hareketlenişi *Müslüman Kardeşler* yönlendirmektedir: Dinsel alanda saçlarına kadar gerici olan dernek, yandaşlarını başlıca tarımsal kesimden almaktadır ve Mısır'da, 500.000'den fazla üyesi vardır. Halktan gelen bir başka yeni güç; kent proletaryasıdır: Sosyalist ve komünist propagandaya açık olan sendikalar da büyük önem kazanır ve mücadeleye katılırlar. Yaşam düzeyinin düşüklüğü oranında sosyal huzursuzluk da artar; kentleri olduğu kadar kırsalı da sarmıştır. Hükümetin ihanetine bağlanan askerî yenilgi de ona eklenince, krallık çöker (1952).

İngiltere ile bir anlaşma, Kanal'ın savunma sorununu düzenler ve 1955'te bölgeden İngilizler çekilirler. Daha da önemlisi, Mısır'ın tam bağımsızlığını böylece gerçekleştiren yeni rejim, bir toprak reformuna girişir: 1952 tarihli bir kanuna göre 200 feddanın (84 hektar) üstünde olan topraklara el konur; sınır, 1961'de 100 feddana indirilir; 1963'te, 230.000 aile reformdan yararlanır durumdaydı ve 5 feddandan az toprağı olan herkes bir kooperatife girmekle yükümlüdür; 1965'te, böyle 579 kooperatif vardı; pek geniş topraklara sahip vakıflara son verilir ve toprakları parçalanıp dağıtılır.

Mısır, Arap Birliği'nin merkezidir; nüfusu, Arap kültürüne ocaklık etmesi, yani rejiminin dinamikliği, giriştiği sosyal reformlar, etkin ve girişken dış politikası ile büyük bir rol oynayan önemli bir Ortadoğu ülkesidir; Kuzey Afrika ile Kara Afrika'sının yığınla milliyetçi şefinin sığınağıdır ve pek dinlenen panislamcı bir propaganda merkezidir. Onun, bir modernleş-

me, bağımsızlık ve yansızlık politikası izleme yolunda –Müslüman dünyanın bölüştüğü– kararlılığında, 1956'daki Süveyş bunalımı da büyük rol oynar; uluslararası bir olaya dönüşen bu bunalım; o tarihten sonra, Ortadoğu'da devrimci süreci alabildiğine hızlandırır.

İsrail'in –İngiliz ve Fransızların yardımıyla– Kanal bölgesine saldırısını Birleşmiş Milletler Örgütü mahkûm edince, Mısır'ın saygınlığı artar; ve ülke ekonomisinde pek önemli değişikliklere gidilerek, bütün ekonomi devlet denetiminin altına sokulur. Kanal'ın millileştirilmesine, –çoğu İngilizlerle Fransızların elindeki– banka ve sigorta şirketlerinin millileştirilmesi eklenir; denetim de, 1957'de bir "Ekonomik Örgüt"e bırakılır. Öte yandan, Sovyet mali ve teknik yardımı, Doğu ve Asya ülkeleriyle ticaret ilişkilerini genişletir; özellikle aynı yardımla yapılan Assuan Barajı, tarımsal üretimi üçte bir artırır. Sanayi gelişir. Bununla beraber, sefalet ve işsizlik pek büyüktür.

1962'den başlayarak, devlet otoriter bir "sosyalist" niteliğe bürünür ve Mısır, ordunun –neredeyse tam– yönetimine sokulur. Bütün yabancı öğeler, toprak ve sanayi burjuvazisi saf dışı edilmiştir. İdari ve iktisadî, bu arada diplomatik yönetimin en önemli noktalarına küçük burjuvalar yerleşmiştir. En tepede de –subaylardan oluşan maiyetiyle– *Reis* bulunmaktadır. Ordu, kent küçük burjuvazisi ile küçük mülkiyet sahiplerine dayanan, önemli bir yönetici sınıftır. Ordu, milliyetçi ve Müslüman gelenekleri yüceltir, ama laik ve modern bir devlet yaratma çabasındadır. Suriye, Yemen ve Irak'la birlik girişimi boşa çıkınca, Panarabizme ağırlık verir; yani, ekonomik gelişmeyi hızlandırmak amacıyla, Arap devletleri arasında gerçekçi bir işbirliği öne alınır. "Altı Gün Savaşı"ndaki korkunç yenilgi ve geniş toprakları İsrail'in işgal etmesi, Mısır halkının ulusal gururunu yerle bir eder; Başkan Nasır'ın popülaritesi de yara alır, ama yine de baş tacıdır.

1958'de Suriye'de ihtilal olur ve Irak da monarşiyi devirir. Mısır'ı taklit eden bir toprak reformu gündeme girer her iki ülkede; ne var ki, ağır olarak ilerler. Irak'ta, arka arkaya (1963, 1965, 1968) saray ihtilalleri olur; üstelik, Barzani yönetiminde Kürt ayaklanması rejimin baş ağrısıdır. Barış kurulmadığı sürece, istikrara kavuşma, zorunlu reformların gerçekleşmesi, pek zengin petrol yataklarının değerlendirilmesi imkânsızdır.

İSRAİL "MUCİZE"Sİ

Bu mayalaşma halindeki Müslüman dünyanın ortasında yeni bir etken ortaya çıkmıştır: Doğulu devletlerin kendi aralarındaki ilişkileri karıştırırken, ulusal duyguyu da kızıştırır ve egemen devletlere karşı düşmanlığı körükler: İsrail Devleti'dir bu.

Yurt, bağımsız devlet oluyor

İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurduğu Ulusal Yahudi Yurdu, 1935'ten beri, 1.360.000'lik bir nüfusta yüzde 28'i Yahudi olmak gibi bir önem kazanmıştır; en iyi toprakların siyonist örgütlerce satın alınması, kentlerin ve sanayinin boy atması, elindeki ve avucundakini yitirip bir köşeye itilmiş ve iktisadî bakımdan geri plana atılmış Arap çoğunluk arasında öylesine bir kızgınlığa yol açar ki, İngiliz hükümeti geleneksel Yahudisever politikasından vazgeçmek zorunda kalır. Savaş sırasında İngiltere, bir Filistin milliyetini resmî olarak tanımayı bile reddeder; olsa olsa 1944'te, kendi siyonist işaret ve bayrağıyla, bir Yahudi Müfrezesi kurulmasına izin verir. Filistin Araplarıyla komşu ülkeleri okşamış olmak için de, Filistin'e dışardan göçe alabildiğine kısıtlama getirir; ve Nazi teröründen kaçmak isteyen binlerce kardeşine sığınağın kapılarını kapadığı için yok edilmelerine göz yumduğundan, Yahudileri kızdırır da.

Böylece, savaşın bitiminden başlayarak, Büyük Britanya ile Yahudiler arasında tam bir savaş patlar. İngilizler, kaçak Yahudi göçmenleri yakalayıp Kıbrıs kamplarına kapatır ve İngiliz filosu da, Filistin'e Yahudi t aşıyan –ne türde olursa olsun!– gemilerin arkasına düşer. Acılı olaylar olur: Umutsuzluktan kendilerini batıran gemilere rastlanır; en çarpıcı öykülerden biri *Exodus*'ünkidir, 1947 Ağustos'unda Filistin'e varmak için yola çıkar, ama sonra perişan haldeki sığınmacı yüküyle Hamburg'a dönmek zorunda kalır. Filistin'de gizli gruplar ortaya çıkar ve İngiliz birliklerine karşı tam bir gerilla savaşı açarlar; sabotajlar, misillemeler olur.

Sonunda, 1947 Ağustos'unda, Birleşmiş Milletler, Filistin'i, biri Yahudi öteki Arap olmak üzere iki devlet arasında paylaştırmaya karar verir; halen işgal ettikleri topraklar göz önünde

tutulur bu yapılırken, Yahudi devletine –fazla olarak– Necef çölü de verilir. Araplar, bu kararı reddederler; Suriye, Irak, Lübnan, hatta Pakistan'dan Müslüman gönüllü gruplar gelir; ve çok geçmeden, komşu altı Arap devletinin orduları İsrail'i istila eder. Yahudiler silahça zayıf ve Araplar sayıca üstün olsalar da, İngiliz subaylarının örgütleyip komuta ettikleri Yahudiler, arkalarında bütün dünyanın maddi ve askerî olanaklarıyla, hasımlarını yenerler.

Yeni göçler ve yerleşim

O tarihten sonra, İsviçre'nin yarı büyüklüğünde ve yüzeyinin yüzde 72'sini Necef çölünün oluşturduğu yeni devlet, Akdeniz ve Doğulular başta olmak üzere, b ü t ü n d ü n y a Y a h u d i l e r i n e kapılarını açar: 1954'te, 1.717.000 olan nüfusun 1.526.000'i Yahudidir; bir iki Hıristiyan azınlığı ile, çoğu (800.000 dolayında) korkudan ya da savaştan kaçıp gitmiş olduğundan pek zayıflamış bir Arap azınlığı vardır. Dönüş Yasası'nın ilanına göre, "Her Yahudi, göçmen olarak ülkeye gelme hakkına sahiptir" ve bu "dönüş", ona kendiliğinden İsrail yurttaşlığı verir. Sonuç şudur: Ülkede oturan on kişiden dokuzu Yahudidir. Ne var ki, çehreler, özellikle de yaşama biçimleri ve kültürel düzeyleri pek farklıdır birbirinden. Bu Batılı ve Doğulu Yahudiler, bu Beyaz Rus, Polonyalı, Baltıklı, Alman, Macar, Balkanlı, Kuzey Afrikalı ve Ortadoğulu, yarısından fazlası da 1948'den beri gelmiş bulunan insanlar, pek ciddi örgütlenme ve bütünleşme sorunları koyarlar ortaya.

Bu yeni halk, öncü siyonistlerin, çoğu kez sermaye sahibi kurucuların oluşturduğu eskilerden pek farklıdır; Avrupa kökenli ve az buçuk dindar ama sosyalist olan "eskiler" pek tutarlı bir grup oluşturuyorlardı; gelmiş, Avrupa ve Amerika modeline uygun kurumlar yaratmışlardı. Yeni göç ise, tersine, Nazi kamplarından kaçanlardan, Kuzey Afrika'nın ve Asya'nın en geri ülkelerinden gelenlerden oluşuyordu; parasız pulsuz, hatta mesleksizdiler, sağlıksız, pek sefil bir yaşama alışkın, çoğu kez okuması yazması olmayan kimselerdi. Öyle olunca da, yalnız ilk gelenlerin yarattığı öncü ruh ve yapıcı ideal çökmekle kalmaz; Doğulular çoğaldığı oranda, demokrasiye bağlılık ve Batı'lı yöneliş de zayıflar.

Böylece toplum, kültürel ve sosyal bakımdan birbirinden pek farklı iki gruba bölünür; bu bölünüşte, Doğulu öğeler, sosyo ekonomik yönden aşağı durumdadırlar. Uyuşmazlık, aynı zamanda toplum anlayışı konusundadır da: Toplum, "eskiler"e göre laik, yeni gelenlere göre ise geleneklere sıkı sıkıya bağlı olmalıdır. Gerçekten, iyiden iyiye Batılılaşmış egemen sınıfın, İsrail devletini, Arap dünyasında "hemen hemen saf bir Batı toprağı" olarak sürdürme düşüncesinde, dar ve katı görüşlü Yahudilerin ağır bastığı yeni öğeler gedikler açmışlardır; hepsi de örgütlü ve etkin siyasal partiler halindedir üstelik.

Ekonomik örgütleniş

Dışardan bu göçmen akını ülkenin dengesini bozdu; sert ve katı bir rejimin *(Tsenâa)* kurulmasına yol açtı; eskilerle yenilerin ilişkisi güçleştiği gibi, dayanamayıp geri dönenler bile oldu. Bu kalabalık ve hızla çoğalan, nüfusun yarısına yakınının da kentlerde toplaştığı halkı, daracık ve yoksul bir toprak parçasında yaşatmak için, sanayi yi, özellikle de tarımı geliştirmek gerekiyordu.

Tarımda, 1940 öncesinin örgütlenişi, özel kesimin yanında, çok sayıda kooperatif ve ortaklaşmacı bir kesim de *(kibbutz)* yaratmıştı. İşçi Partisi'ne *(Mapai)* bağlı ve –Yahudi ve Arap– emekçilerin yüzde 75'ini kapsayan Genel Emek Federasyonu, ülkenin iktisadî yaşamını denetlemeyi sürdürür: Kooperatifler şebekesiyle, bankalarıyla, ticaret, sanayi ve tarım işletmelerine kredi sağlayan sigorta kumpanyalarıyla, sosyal sigortalarıyla, okullarıyla, inşaat ve bayındırlık girişimleriyle yapar bunu. Yani kollektivist *kibbutzim* hep sürmektedir, ancak görece önemleri azalmıştır: 1947'de nüfusun yüzde 7,5'ine karşılık 1959'da yüzde 3,7'lik bir kitleyi kapsamaktadır; bu ise, özel kesime oranla sosyalist kesimin gerilediğinin bir kanıtıdır. Gerçekten, savaş döneminin enflasyoncu bunalımı özel girişime ödünler vermeye zorlamıştır ve böyelce bir "küçük zengin sınıfı" doğmuştur. Öte yandan, yeni gelen göçmenler, seçimlerini ya kent yaşamı, ya da tarım kolonileri için yaparlar: Küçük mülkiyete dayanan bu son kesimde, konut, evcil ve kümes hayvanları, tarım ürünleri üzerinde bireysel mülkiyet vardır; toprak, 49 yıllığına kiralanır, ancak mekanize çalışma araçları ortaklaşa kullanılır ve ürünler bir kooperatife satılır ve tüketim mad-

deleri satın alınır. Böylece, eskilerin *kibbutzim*'i, yükümlülüklerin azalması ve başka nedenlerden dolayı ciddi bir bunalım geçirmektedir.

Tarım alanında sulama için dev çalışmalar yapılır; daha şimdiden sulanan alan yedi misline çıkmıştır.

Halkı birleştirmek, birbirinden onca farklı öğeleri kültürel ve sosyal yönden kaynaştırmak için, zaten genç olan nüfus kolaylıklar sağlar: Amerika'da olduğu gibi, okul ortamı, birkaç ayda çocuğu "millileştirme"yi başarır ve toplumla bütünleştirir; ordu da etkili bir bütünleştirme aracıdır: "Her yurttaştan iyi bir asker, her askerden de iyi bir yurttaş yaratmak" ilkesi, askere götürülen dil, tarih, yurttaşlık eğitimiyle gerçekleştirilir, aynı zamanda bir meslek kazandırılır ona. Öte yandan dil, birliği sağlar; "İbraniceyi bilen herkes", yani binlerce gönüllü, günlük uğraşlarının dışında, haftada birkaç saatini, bir ya da iki kişiye, ya da bir gruba dil öğretmeye adar. Son olarak, ulusal tutarlılığı sağlayan bir de dış etken vardır: Arap ülkelerinin düşmanlığı dır bu!

İsrail devleti, Ortadoğu'da tarımdan çok sanayileşmiş tek ülkedir. Bütün Doğu'da en yüksek yaşam düzeyi oradadır. Tam bir gelişme içindedir; bunda, yabancı sermayenin payını da unutmamalı. Düşmanlarla çevrili olduğu için, pahalı bir orduyu ayakta tutmak, sınırlarını sızmalara karşı korumak ve birliğini güçlendirmek zorundadır. Milliyetçiliğindeki uzlaşmaz tavırda ve dinsel etkene önem vermesinde, bunun büyük payı var. Dinsel gelenekler ise, bütün dar ölçüleriyle pek güçlüdürler. Kendisini kuşatan Müslüman dünya karşısında yapayalnız, ama Amerikan sermayesine bağımlı olan İsrail, bir tür "Batılı getto"dur ve Asyalıların gözünde ise, –Nehru'nun deyimiyle– "Doğu'da İngiliz-Amerikan sömürgeciliğinin bir köprü başı" gibi görülüyor. O tarihten beri olup bitenlere bakılırsa, bu kanının doğruluğunu gösteren çok şey var.

İSLAM ÜLKELERİ: KUZEY AFRİKA

Kuzey Afrika'nın Müslüman ülkeleri, bağımsızlık yoluna, Ortadoğu ülkelerinden daha geç gelip girdiler. Sadece eski bir İtalyan sömürgesi olan Libya, galiplerin isteğiyle azat edilmiş ve 1950'te bağımsızlığını kazanmıştı. Ama bu, yerlilerin orada

da direnmediği anlamına gelmez; tersine İtalyan'lara karşı inatçı bir direniş palazlanır ve Sunusi'lerin etkisi de büyük olur. Sonra İtalyanlar terk ederler ve İkinci Dünya Savaşı'nda da İngilizlerin himayesi altına girer ülke.

Kuzey Afrika'nın öteki ülkelerinde, Fas, Cezayir ve Tunus'ta, milliyetçi hareketler gitgide güçlenerek, sonunda Fransa'ya bağımsızlıklarını dayatırlar.

Yanyana iki toplum: Avrupa toplumuyla yerli toplum

Kuzey Afrika'ya, 1.600.000'den fazla Avrupalının yerleşmesi ve, bir yarım milyon Yahudinin yanı sıra 20 milyon kadar yerlinin "Fransızlaştırılma"sının sonucu şu olur: Yerli toplum un yanı başında bir sömürgeci toplum da boy atar; birincisi, kendi üretim ve alışveriş biçimlerini korur ve pek aşağı bir yaşam düzeyine sahiptir, ikinci ise sermayeyi elinde tutar ve iktisadî yaşamı denetler, idarede ve siyasal alanda tekel kurmuştur ve yüksek bir yaşam düzeyinden yararlanır. Durum, bir yandan Güney Afrika'dakinden pek farklıdır, orada "ırklar" arasında bir duvar örülmüştür; Kara Afrika'nın başka yerlerinde ise, bir avuç Avrupalı, sadece üretileni alıp dışarıya götürür, üretime ise pek az katılır. Oysa Kuzey Afrika'da, İslam dünyasının hiçbir yanında görülmeyecek biçimde, birkaç kuşaktan beri yaşayan önemli bir Avrupalı kitle vardır; Müslüman yığınlarla çıkarlar iç içe geçmiştir ve Batı'nın sosyal ve kültürel nüfuzu İslam toprağına derinliğine kök salmıştır. Avrupalı, Fas'ta, Cezayir'de ve Tunus'ta bir küçük azınlıktır, ama önemli bir rol oynar o ülkelerin yaşamında: Geniş toprakların sahibidir, banka kredilerinden tek o yararlanır. Böylece, Avrupalı kolonlar, dışarıya yollanan ürünlerin en büyük üreticisidir.

Yerli toplum ise, tersine, pek yoksuldur; sermayesi yoktur, atadan kalma araçlarla çiftini sürer; birkaç zengin toprak sahibi dışında, tarımda modern usullerden haberi olan çiftçi görülmez. Böyle olunca, elde ettiği de ona göredir. Yardım görmediğinden yenilik de yapamaz ve Avrupa ekonomisiyle bütünleşemez. Ufacık toprağının yanı sıra, büyük toprak sahiplerine düşük bir ücretle hizmet eder; tarım makineleştikçe, bu hizmete de ihtiyaç kalmaz ve kendi toprağı da yetmediğinden, kentlere doğru göç başlar. Öte yandan zanaatçılar da, kendi geleneksel imalat usul-

lerine bağlı olduklarından, dışardan gelen fabrika mamullerinin rekabetine boyun eğerler.

Ölüm oranı hızla düşürüldüğünden, nüfus olağanüstü artar. Nüfus arttıkça, topraksız insanların sayısı çoğalır; o çoğaldıkça, doğanın zararına toprak edinme fazlalaşır ve o fazlalaştıkça da erozyonun etkisi yükselir. Böylece, yararlanılacak toprakla gitgide artan insan arasında bir dengesizlik gündeme girer. Nüfusla kaynaklar arasındaki bu dengesizliğin sonucuu şudur: Yerlilerin korkunç sefaleti!

Yerli ile Avrupalı ailelerin ortalama gelirleri arasındaki korkunç farkı hatırlatmaya gerek yok. İki halk arasındaki eşitsizlik, eğitim söz konusu olduğunda daha da çarpıcıdır.

Nüfus artışının getirdiği bu büyük güçlüklere çözüm olarak sanayi gelecektir akla. Ancak, yerel sermayenin yeğlediği, gayrimenkul edinmektir; öyle olunca da, yatırımlar metropoldeki yabancıdan gelir, onlar Kuzey Afrika'ya göç edip sanayiyi kurarlar. Öte yandan, Amerikan sermayesi de petrol araştırmaya başlar.

Yeni sosyal yapılar

Sömürgecilik, kimi yerli etkinlikleri, modern iktisadî yaşama sokar; bunu yaparken, eski kabile çerçevesini de çatlatıp kırar. Kabilelerin belli topraklarda sabitleştirilmesi, kollektif mülkiyetten özel mülkiyete geçiş, para ekonomisinin o güne değin kendi içine kapanmış bölgelere gelip girişi, b i r e y c i l i ğ i n g e l i ş m e s i n e ve gitgide artan bir s o s y a l e ş i t s i z l i ğ e yol açar. Güneydeki göçebe kabileler parçalanır ve aileler halinde ufalanırken, büyük su kaynaklarına sahip olmadıklarından yerleşik yaşama geçemezler; yaylaya çıkanlar, izledikleri yolu sınırlamak zorunda kalırlar ve yaşadıkları vadileri tarıma açarlar; bozkırdaki göçebeler, kuraklığın sürekli tehdit ettiği toprakları işletmek gereğini duyarlar ve kentlerdeki zanaatçılar da, sanayi mamullerinin rekabeti karşısında çökmüşlerdir. Bu değişiklikler, araya başka nedenlerin de girmesiyle, e ş r a f a, servetini ve iktidarını alabildiğine artırma fırsatını verir: Topraklarını genişletirken, çoğu küçük toprak sahibi, topraklarını onlara bırakma zorunda kalırlar; yerleşik yaşama geçmekte olan kabile şefleri geniş topraklara konmuşlardır; kentlerde kimi ta-

cirler de yüklerini tutmuşlardır. Özellikle Fas'ta ve Tunus'ta, kentlerdeki geleneksel burjuvazi bir iktisadî çöküş içine girer; Fransız liselerinde okumuş, Batılı âdetlerin büyüsüne kapılmış, ama Batılılarla boy ölçüşmede de yeterli bilgiye sahip olmayan bir burjuvazidir bu. Milliyetçi hareketlerin kadrolarını işte bu sınıf sağlar.

Bir gelişme daha vardır: Kabilelerinden kopmuş on binlerce köylünün oluşturduğu bir işçi sınıfı sayıca hayli kabarmıştır. 1936 sayımının birden gözler önüne serdiği bu önemli olgu, her iktisadî dengesizlikte, kıtlık ve kuraklıkta çapını artırarak kendini hissettirecektir. Bir bölümü de yurtdışına Fransa'ya göçecek ve oradan yolladıklarıyla anayurttaki ailelerini geçindireceklerdir. 1963'te, 20.000 Faslı ve 450.000 Cezayirli vardır Fransa'da. Yurtta kalanlar ise, büyük kentlerin dolayında, sefil gecekondularda yaşarlar. Kentlere doğru bu göç, geleneksel yaşamın çerçevesini de kırıp parçalar; aile yaşamı, daha öncekinden pek farklı bir niteliğe bürünür.

Giysiden eğlenceye kadar Avrupa'nın etkisini taşıyan bütün bu derin değişikliklere karşın, Doğu'nun etkisi ağırlıktadır. Basın, tiyatro, radyo güçlendirir bu etkiyi ve o kitleleri, geniş bir kültürel hareketin, *Arabizm*'in içine sokar. İlahiyatçıların, tarikatlara savaş açarak İslam'ı arındırma çabaları bu etkiyi asla azaltmaz; din kurallarına uymanın bir parça gevşediği kentlerde bile, dinsel bağ diriliğini sürdürür; kendiliğinden küçük tarikatlar türer, çocuklar için Kuran okulları açılır. Müslüman uygarlık güçlü ve canlıdır ve Magrip, uzaktaki kardeşlerinden soyutlanmış hissetmez kendini: Kovuşturmaya uğrayan milliyetçi şefler Kahire'ye sığınır, orada maddi ve manevi yardıma kavuşurlar; öte yandan, egemen güce karşı mücadele için çağrılar da oradan çıkar gelir.

Milliyetçi hareketlerin ilerlemesi

Cezayir'de ve Tunus'ta uzun süreden beri başarıya ulaşmış fetih, Fas'ta 1934'te tamamlanır: Fas, 1914'ten beri, sadece Rif'li Abdülkerim'in, önce İspanya'ya, sonra da 1925'te Fransa'ya karşı yürüttüğü savaşla ciddi olarak sarsılmıştı; orada ilk büyük **milliyetçi patlayış** da, "Fas'ı İslamlıktan uzaklaştırma" kuşkusu **altında, 1930'dadır.**

O tarihte üç milliyetçi akım doğar, ya da uyanır. Aslında, Batı karşıtı evrensel kurtuluş ve tepki hareketinin bir dalı olarak, Fas'taki de bizzat Batı'nın etkisiyle hayata geçer.

Bu akımlar, her ülkede, iki eğilim arasında bölüşülür: Eğilimlerden birisi, dinde gerici ve siyasal ve sosyal alanda tutucudur. Tunus'ta 1918'de palazlanmaya başlamış *Eski Destur* ile Cezayir'deki *Ulema Cemiyeti*'nin eğilimi bu türdendir. Eğilim, kitlelerdeki derin dinsel inanca sırtını dayar; Batı'nın özümsemesine karşı çıkar, Doğu kültürünü yüceltir ve ulusal bağımsızlığı da Arap ülkelerinden oluşan bir federasyon çerçevesi içinde örgütler.

Öteki eğilim, Fransız liselerinde okumuş bir seçkin grubun eğilimidir; Avrupa modeline dayanan bağımsız bir yurt yaratmak ister. Burgiba'nın *Yeni Destur*'u (1934), *Cezayir Halk Partisi* ile, Messali Hac'ın kurduğu *Demokratik Özgürlükler Hareketi*, bu eğilimi taşırlar.

Dinsel ideolojiye sıkı sıkıya bağlı milliyetçi fikir, aydın çevreleri çabucak aşar; zanaatçı çevre ile kent proletaryasından da –artan sayıda– yandaş toplar; son olarak, kırsaldaki yığınların sempatisini kazanır. Her ülkede, Fransız idaresinin eseri olan siyasal ve maddi birlikle modern ekonomi ete kemiğe büründükçe yaygınlık kazanır; ülkenin çeşitli bölümleri arasında temas ve ilişkileri çoğaltan geleneksel toplumdaki altüst oluş da rol oynar bu yaygınlıkta. Basın, radyo, sinema, onların yanı sıra gezilerin kolaylığı, bu bilinçlenmeyi hızlandırır.

Tunus'ta ve Fas'taki hareketlere karşı, 1937 ve 1938'de Fransızlardan gelen –ve özümseme politikasına dayanan– baskı, radikal şeflerin etkisini artırır. 1943'te, Ferhat Abbas, kendi anayasasına sahip bir Cezayir devletini öngören reformlar tasarısını, "Cezayir Bildirisi"ni yayımlar; 1943'te de Fas'ta, bağımsızlık isteyen *İstiklâl Partisi* kurulur. 1945'teki bir ayaklanmanın arkasından, Fransızlar 1947'de merkezîyetçilikten hayli uzaklaşan ve geniş yetkili bir Cezayir Meclisi öngören "Cezayir Organik Statüsü"nü ilan ederlerse de, uygulanmaz. Öte yandan, Kuzey Afrika'daki "Fransız yurttaşları", yani kolonlar, görevliler, tacirler, kısacası bu "halksız seçkinler", aralarında görüş farklılıkları olsa da, söz konusu bağımsızlık istemlerinin, reform programlarının karşısındadırlar. Ayrıca, reform programlarının birer aldatmaca olduğunu, Fransa'nın sö-

züne güvenilemeyeceğini gösteren yığınla kanıt vardır. Daha da kötüsü, Fransız kamuoyu –hiç olmazsa bir bölümüyle– tutucudur; Fransız hükümetler de duraksamalıdır. Bütün bunlardan, bir zora başvurma politikası doğar ve karşılığını görmekte de gecikmez. Sonuçta Fransa, 1955'te Fas'ın bağımsızlığını, 1956'da da Tunus'un bağımsızlığını tanır. Cezayir içinse, bağımsızlık, korkunç bir savaşın sonunda, 1962 Temmuz'unda elde edilecektir.

Bağımsızlıktan bu yana Kuzey Afrika

Cezayir'de, 1962'ye kadar, sekiz yıldan beri ülkeyi kana boyayan savaşta, Ulusal Kurtuluş Cephesi ordusunu maddi ve mali olarak destekleyenler, başta Müslüman devletler, onların yanı sıra dünya kamuoyunun sempatisi oldu. Fransız ordusu daha kalabalık ve daha donanımlı da olsa yenildi, çünkü geleceği olmayan bir savaşı sürdürüyordu. Savaşan iki ordunun yanı sıra, iki toplum da, işitilmemiş bir barbarlık ve kör bir bağnazlıkla karşı karşıya gelmişti. Böylece, maddi yıkıntılarla kalınmadı, dinmez kinlere yol açtı savaş; ve ülke, derin değişikliklere uğradı.

Yeni yönetim bir Anayasa yapar ve sosyalist bir modele göre ülkenin yeniden örgütlenişine girişir: Kimi önemli kuruluşlar, özellikle de basın millileştirilir; Avrupalı bütün tarımcıların mallarına el konur. Tunus ve Fas, oralarda da ülke, Avrupalılardan tasfiye edilir ve sömürgecilerin topraklarına el konur. Ne var ki, her üç ülkede Devlet Başkanının otoriter politikası, belli bir muhalefete de yol açar: Tunus'ta Burgiba'ya karşı güçsüz kalır bu muhalefet; Fas'ta Kral II. Hasan'a karşı çok daha serttir; Cezayir'de ise sonuca ulaşır, bir askerî darbeyle Albay Bumedyen Ben Bella'yı devirir yerine geçer (1965). Ne var ki, siyasal durumdaki bulanıklık sürecek, o da ekonomik gelişmeyi geciktirecektir...

Böylece, Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkeleri derinden derine değişmişlerdir: Önce, büyük salgınların önlenmesiyle, nüfus artmıştır ve insanlar, gitgide daha fazla kırsaldan kentlere göçmektedir. Başlarında bir ya da birkaç eski ailenin bulunduğu dağınık kabileler olan yerlerde, artık –gelecek devletlerin çekir-

değ- büyük birimler görülüyor. Asıl devletin kurulduğu kimi yerlerde ise, kamu hizmeti kavramı ve devletin ulusal yaşamda oynaması gereken rol ağır ağır ete kemiğe bürünmektedir. Öte yandan, radyo, televizyon, uçak, bu halkları dünyadan ayıran duvarları yıkmıştır ve onları dünyayla bütünleştirmektedir yavaş yavaş.

BÖLÜM V

KARA AFRİKA'NIN DEĞİŞMESİ

"Sahra'nın güneyindeki Afrika"da da, Birinci Dünya Savaşı sonrasından bu yana büyük değişmeler oldu: Bir yandan, 1929 Büyük Bunalım'ı, bütün zayıf ekonomileri vururken Kara Afrika'yı da vurdu; öte yandan, İkinci Dünya Savaşı gelişmeleri hızlandırdı. Sonunda, yapılar altüst oldu; egemen ülkelerle egemenlik altında olan halklar arasında ilişkiler gerginleşti; ve bütün bu halklar bağımsızlığa çevirdiler yüzlerini, bu da sömürgeci devletlerin karşısına çözülmesi hayli güç sorunlar çıkardı.

EKONOMİ VE TOPLUMDAKİ DEĞİŞİKLİK

Olayların akışındaki bu hızlanışın nedeni şu: Kapitalizm, iktisadî rekabeti gitgide öylesine keskinleştirmiştir ki, Avrupalı güçler, kurdukları sömürge imparatorluklarında, doğal zenginliklerin sömürülmesini geliştirmek zorundadır ister istemez; ayrıca, mali kapitalizm, en kazançlı yatırımlar için denizaşırı ülkeleri görmektedir ve Afrika da burnunun ucunda olduğundan, sermayelerin büyük bir bölümü gelir Afrika üzerine kapanır, ve sonuç olarak Avrupalılarla Yerliler arasındaki temaslar da çoğalır.

Nasıl?

İletişim yollarının rolü. Kapalı ekonomiden pazar ekonomisine

Bu temaslar, sayısı fazla olmasa da, denizaşırı ülkelerde yerleşmiş Avrupalıların çoğalmasından ileri geliyor; ayrıca kara derili insan, başka yerlere olduğu gibi, Avrupa'ya da savaşmak için çağrıldı. Bütün bunlar, Avrupalı ile Afrikalıyı, daha yakından tanışmaya götüren etkenler oldular. Her iki insan, birbirinin uygarlığını yakından görmüş, güçlerini ve zayıflıklarını öğrenmişlerdir. Şunu da eklemeli: Avrupa'ya gelen kara

derili, kendi ülkesindekinden pek farklı, ırkçılıktan uzak bir ortam bulmuştur. Avrupalı ile Afrikalının ilişkilerinin yoğunlaşmasında, iletişim yollarının, özellikle Afrika'nın bağrına kadar sokulan demiryolunun oynadığı rolü hatırlatmaya gerek yok. Birbirinden pek farklı bu iki uygarlığın karşılaşmasından, ekonomide ve toplumda bir dizi değişiklik ortaya çıkar ve hepsi de geleneksel biçimleri kökünden yıkıp atar.

Neler olur?

En başta, üretimin temel birimi olan köyün, insanların ve kıtanın çevreden soyutlanmış bir halde tek başına kalmışlığı üstüne kurulu eski kapalı ekonominin yerine, bir pazar ekonomisi geçer. Afrikalı çiftçi, değişik etkilerin sonucu, alınır-satılır ürünlere, özel olarak da Avrupalı devletlerin kendi sanayileri için ihtiyaç duydukları hammaddelerin üretimine çevirir yüzünü. Ayrıca, vergisini vermek ve dışardan getirilmiş mamul maddeleri satın alabilmek için gerekli parayı kendisine sağlayacak olan yalnız bu üretimdir. Böylece, yerli yiyecek maddeleri ile zanaatçılığın zararına bir ticaret ekonomisi oluşur; ancak ürünü dışarıya ham olarak gönderme ve dışarıdan gelen mamulleri de içerde dağıtmadan ibaret bir ticarettir bu; ve kendi içinde pek az çeşitlenmiş, giderek donmuş bir ekonomi! Dış pazarlara karşı savunmasız, birkaç büyük kumpanyanın kararına, giderek keyfine tabi bir alışveriş! Fiyatları istediği gibi saptayan bu kumpanyaların çoğu Afrika dışından insanların, özellikle de Avrupalıların elindedir; ve içlerinden bazıları, neredeyse bir tekel kurmuşlardır.

Böylece, iki üretim sistemi yanyanadır: Avrupalı ve Amerikalı büyük kumpanyaların ve plantasyonların elindeki ve düşük ücretli bol el emeği kullanan bir pazar ekonomisi; onun yanı sıra, alet-edevattan ve ücretli işçiden yoksun, cemaatçı biçimler ve alışveriş usulleriyle yaşayan, ürettiğini kumpanyanın saptadığı fiyata satmaya mecbur ve yiyecek maddelerini yetersiz miktarda üreten bir aile ekonomisi!

Ne olur bu gelişmenin sonuçları?

Biri şu: Dış satıma adanmış tarım üretimi, ekim alanını hızla geliştirir, tarıma bilgisizce açılan topraklar takatten çabucak düşer ve erozyona uğrar. Eskiden, toprağın olanaklarıyla uygulanan teknik arasında bir denge vardı, bu kaybolur.

Sonra, yerlilerin durumu, yedek rejimi ve Avrupalılara verilmiş ödünler dolayısıyla da ağırlaşmıştır. En verimli topraklar Avrupalı azınlığa ayrılmıştır; onlardan kat kat fazla yerliler, bir bölümüyle kısır ve verimsiz toprakları kullanırlar ve üstelik hektar olarak yüz ölçümler de Afrikalının aleyhinedir. Yedek rejimi ile anlaşılan da şu: Yeterli kaynaklardan yoksun, ama vergisini de para olarak ödemek zorunda olan halk, Avrupalıların plantasyonlarında ücretli olarak çalışmak ve kendi toprağında da dış satım için gerekli nesneleri üretmek zorundadır.

Bunlar yetmezmiş gibi, zorla çalıştırma vardır.

Bu sonuncusu, 1930 Cenevre Senedi ile kaldırılırsa da, birçok yerde uzun yıllar sürer durur.

Bitmedi!

Halktaki hareketlilik. Kırsalın boşalması ve kentlerin serpilmesi

İktisadî yaşamın bu yeni koşulları, yerli toplumda değişikliklere yol açar ki, onlar içinde en dikkati çekenlerden biri, n ü f u s u n d a ğ ı l ı ş ı n d a k i a l t ü s t o l u ş tur. Kara dünyanın eteklerinde, örneğin Sahra'da, Arabistan'da ve Suriye çölünde yaşayan göçebe dünyasının hızla çöküşünün sonucu olarak bir toprağa yerleşme vardır.

Öte yandan, nüfusta hissedilir bir a r t ı ş olmuştur. Tropikal tıptaki devrim sonucu, birçok hastalık (sıtma, veba, cüzzam, kolera, uyku hastalığı, vb.) gerilemiştir. Öyle de olsa, çoğu insan, kötü beslenme sonucu sağlıksızdır ve genç erkeklerin kentlere gidişiyle, doğum oranı tehlikeli biçimde düşer. Öte yandan, ölüm oranı, kimi hastalıklar (örneğin firengi), alkolizmin artışı, kötü ve yetersiz beslenme yüzünden yüksektir. Ne var ki, nüfus artışı yiyecek artışından çok daha hızlı olduğundan, halkın bir bölümü, ek bir kaynak edinmek için yer değiştirir. Böylece, kara derili emekçilerin hareketliliği göze çarpıcıdır.

Ayrıca, emeğin daha çok ücret elde ettiği ülkelere, örneğin Fransız sömürgelerinden İngiliz sömürgelerine doğru –geçici ya da kesin– bir göç de görülür. Son olarak, k e n t d e ç e k e r, çünkü köyünden daha çok şey sağlar siyahiye. Kimi zaman köy-

ler de yer değiştirir; yalnızlıktan kurtulmak ve yerel ekonomiye dahil olmak için gelir yol kenarlarına yerleşir.

Ama asıl göze çarpan sonuç, kırsalın boşalmasıdır. Gabon'un, Kongo'nun iri köyleri kaybolur, ya da birkaç hanelik yerlere döner.

> Kimi köyler, "içleri boş midye kabukları gibidir"; olsa olsa kadınlar, yaşlılar, çocuklar kalmıştır geriye; kadın-erkek ilişkisi altüst olmuştur ve kadınlar çoğunluktadır. Senegal'de, Kongo'da, Katanga'da, Altın Sahili'nde, olanca çarpıcılığıyla yaşanır gelişme. Kırsalın boşalması, çoğu bölgede, yalnız tarım toplumunun çözülüşünü değil, yerli ekonominin gerilemesini ve kırsalla sanayi merkezleri arasında büyük bir dengesizliği de getirir beraberinde. Öyle olunca, tarımın ve yiyecek maddeleri üretiminin yükü, en başta kadının omuzlarına çöker. Bir başka sonuç olarak, genç yaştaki erkeklerin bu kitlesel göçü, doğumların azalışıyla nüfusu tehdit eder.

Kırsal boşalırken, kentler, görülmemiş bir gelişme içine girerler.

Göç, her zaman kesin değildir. Göç edenlerin çoğu, belli bir süre için bir ücret aranışı içindedir: Vergisini ödemek amacıyladır bu; evlenmek için paraya ihtiyacı vardır; öyle olunca da kısa vadeli iş sözleşmesi yapar. Bununla beraber, çoğu kökünden kopar ve köyüne dönmez; öyle olunca da, ataların örfleriyle bütün bağları kopar, ya da döndüğünde, kendi grubunca özümsenmesi tam olmaz; yeni âdetler, yeni yaşama ve düşünme biçimleri getirmiştir beraberinde ve çoğu kez tekrar yola koyulur, çeker gider.

Eski sosyal yapının altüst oluşu

Sosyal çerçeveler de zayıflar: Kabileler, temel birim olan ataerkil aile, hızlı bir çöküş içine girerler. Avrupalı ile ilişkinin en az olduğu yerlerde bile, sömürgeleşmenin çözücü rolü hissedilir; topluca çalışma, köy disiplinine saygı ve evlenme konusundaki gelenekler söz konusu oldukta, gençlerin karşı çıkışı önünde grubun sağlamlığı kaybolur. Başta gelen olgu, paranın gitgide daha fazla oynadığı roldür. Öte yandan, sömürgeci güçlerin toprakta özel mülkiyet yaratma çabaları da,

tarımda bireyciliği yüreklendirir; toprak, bireysel kazancın kaynağı olup çıkmıştır, giderek değiş-tokuş edilebilir. Öyle olunca, eskiden tek biçimli olan yaşam düzeyleri şimdi farklılaşmıştır; toprak zenginliğine dayanan yeni sınıflar çıkmıştır ortaya. Cemaat ruhu kaybolurken, eski siyasal birimler de kaybolur ve geleneksel şeflerin otoritesi zayıflar; kabilenin üyeleri arasındaki manevi bağlar gevşer. Şef, eskisi gibi dinsel görevler yüklenmiş bir halde, ataların huzurunda topluluğun aracısı değildir; Beyazların sıradan bir hizmetçisi olup çıkmıştır, onların emirlerini taşır ve uygular. Kentlerde mahallenin başı da, manevi otoritesini yitirmiştir ve saygınlığı zayıflamıştır. Vaktiyle genç insanları aynı köyde tek bir şefin otoritesi altında toplayan kurallar vardı: Bu insanlar orada toplu çalışmalara katılmayı öğreniyorlar, grubun görevlerinde yer alıyorlar ve bunlar da cemaatın tutarlılığında büyük rol oynuyor, gençleri orada yaşama hazırlıyorlardı; şimdi bütün bunlar çöküş halindedir, çünkü gençler bunlardan kaçmaktadırlar. Artık baskıcı olarak görülen yasa, reddedilmektedir. Eskiler, gençlerin disiplinsizliğinden, saygısızlığından yakınmaktadırlar.

E s k i a i l e nin sert geleneksel bütünlüğü kaybolmaya yüz tutar: Geniş aile parçalanıp bağımsız küçük aileler oluşur. Aile disiplini, kişisel kaynaklara sahip olanlarca tartışılır. Evlenmenin aldığı biçim, geleneksel değerlerdeki kopuşu pek güzel göstermektedir ve k a d ı n ı n d u r u m u altüst olmuştur.

> Değiş-tokuş ve hizmetlerin karşılıklılığına dayanan eski ekonomide, kadın, aileler arasında bir bağdı ve evlilik, aile gruplarının anlaşmasıyla oluşuyordu; şimdi ise, para ekonomisi, kadını bir rekabet ve kazanç metaı haline getirmiştir; kadının ailesi, bir kazanç sağlamaktadır bundan ve büyük yekûnlar tutmaktadır istenilen. Çoğu genç bunu sağlayamadığından bekâr kalanlar çoğalmakta, zengin ve yaşlı erkeklerin yüzü gülmektedir. Öte yandan, misyonlar ve idare de çok karılılığı istemediklerinden, bireyciliği destekler durumdadırlar; kadının istediği de böylesi bir durumdur: Aile şeflerine ve daha yaşlı kadınların isteklerine karşı çıkmakta, evde tek eş olmayı arzulamaktadır. Öyle olunca da, kız kaçırmalar, nikâhsız karı-kocalık, boşanmalar artmakta ve fuhuş **gelişmektedir.**

Son olarak, aile içinde, baba ile çocuklar, koca ile kadının ilişkilerinde büyük değişiklikler vardır. Okulda eğitim, aile çevresinde uyuşmazlıklar yaratmaktadır. Çünkü, okulda çocuklar, ana-babalarınkinden başka düşünceler, görüşler ve ihtiyaçların varlığını öğrenmektedirler, giderek geleneklerle zıtlaşırlar. Ayrıca kentlerde spor, sinema, Avrupalı dans, geleneksel eğlencelerin yerine geçer. Öte yandan kadın, kocasına oranla daha az bilgili olduğundan geleneklere, eski yaşamın alışkanlıklarına daha yakın kalır. Böylece, eşler arasında manevi bir boşanma ortaya çıkar.

Eskisinden bütünüyle farklı yeni bir toplum doğar kentlerde ve gösterdikleri de şudur: Gençler, geçmişin kurumlarıyla tatmin olmaz ve onların yerine geçmek üzere başkalarını ararlar. Böyle olunca, geleneksel dinler yavaş yavaş ortadan çekilirler, çünkü eski dinin çevresi kaybolmuştur: Animizm geriler, yerini ya Hıristiyanlık, ya İslam, ya da çeşitli başka kiliseler alır. Ancak ne olursa olsun, putperest uygulamaların ve animist inanışların varlığı sürer.

Sonuç olarak, grupların atomlaşması belirir; kırsaldakilerle kentliler, gençlerle yaşlılar, eski geleneksel tarım toplumu ile yeni toplum arasında bir zıtlık ortaya çıkar ve söz konusu yeni toplumda hiyerarşinin temelinde para vardır, böylece bireysel zenginliğe dayanmaktadır ve Avrupalılardan aktarılmış görüşlerin üzerine kuruludur bu yeni toplum anlayışı.

Yeni toplum: İlerlemişler. Kent proletaryası

Kentleşme, nüfus hareketleri, eğitimin gelişmesi ve genel olarak da Beyazlarla temas, iki yeni sosyal öğe çıkardı ortaya: "İlerlemişler" denen "burjuvazi" ile, proletaryadır bunlar. Avrupalıların hizmetine giren, ya da sadece onlarla temas eden yerliler, neredeyse bütün olarak ve bir yerde hızla kökünden kopar: Bir yandan, farklı etnik gruplardan gelen çalışanlarla karışma ve kendi geleneksel anlayışlarından farklı anlayışlarla yüz yüze geliş, köyden getirdiklerine "en iyi" şeyler olarak bakmamaya götürür onu; öte yandan, yeni çalışma yöntemlerini öğrenme, Beyazların alışkanlıklarını taklit, eski çevrelerden rahatsız olmasına varır, onların yaşam düzeyine yükselme, onlar gibi giyinme, yiyip içme "kabileleşmekten çıkış" la sonuçlanır ve âdet edindiği yaşamdan uzaklaşır.

Böylece, kentlere doluşmuş milyonlarca siyahi arasında, eğitimini bir parça ilerletip, Beyazlarla çalışmak için –ülkesine göre– oldukça Fransızca ya da İngilizce öğrenen ve yaşayışı da Avrupalıların yaşam biçimine yaklaşan biri, "ilerlemişler" grubunu oluşturur: Avrupa kültürünün çekiciliğine uğramış kimi tacirlerin, hekim, öğretmen, memur ve müstahdemlerin başına gelen budur; Beyazlar gibi yaşama özlemiyle, Afrikalılar mahallesinde hâlâ eski yaşam koşulları arasındaki çelişmeler ortamında bunalır durur. Onun için sosyal yükselişin doğrultusu bellidir artık: Eş seçerken, evini kurarken, bu "Avrupai" ölçüye dikkat eder. Afrikalı yeni *intelligentsia*'yı oluşturur bu insanlar: Kökenleri, safı, aldığı eğitimin hâlâ sıradan niteliğiyle orta halli durumdaki bu insanlar, öte yandan siyasal, iktisadî ve sosyal eşitsizlikleri ortadan kaldırma tutkusu içindedirler ve kendi ırkından olan kardeşleri üzerinde nüfuz sahibidirler.

Böylece, "kabileleşmekten çıkış", aynı anda beliren iki hareketle kendini belli eder: Geleneksel değerler karşısında soğukluk ve "pek yakında duran, öyle de olsa uzak ve kapalı Beyazlar dünyasına doğru" çekiliş! Bundan, yoğun bir eğitim arzusu doğar: Onun etkililiğine ulaşmak, teknik yeterliğini kazanmak, iktisadî eşitliğe varmak, onunla aynı makamlara erişmek, saygınlık elde etmek için, Beyaz'ın bildiği her şeyi bilmek gerekir.

"İlerlemişler"in yanında, sanayide ücretli işçi sınıfı, genel nüfusa oranla devede kulaktır; öyle de olsa, hızla büyümektedir ve daha şimdiden, klasik sömürge ekonomisinin sürdürülmesine karşı çıkan bir güçtür: Örneğin Rodezya'da, Katanga'da böyledir.

Büyük işletmelerin bulunduğu, emekçiler için oturmanın, yemenin-içmenin, sağlık ve eğitimin az çok kararlılık kazandığını kentlerde, işçinin durumu elbette farklıdır. Büyük sanayi merkezlerinde (Nijerya kalay madenleri, Katanga ve Rodezya bakır madenleri gibi), işçi sınıfının elinde böyle olanaklar vardır. Ama her yanda, el emeğindeki istikrarsızlık ve kalifiye işçi eksikliği büyük sorundur. Verimlilikteki azlık ve düşük ücret bunların sonucudur; Ancak her ikisi de, kötü beslenmenin ve sefil yaşam koşullarının kaynağını oluşturur, özetle bir kısır döngüdür yaşanan.

Büyük kent merkezleri, yaşam koşullarının en kötü olduğu

yerlerdir. Üstelik, hızlı kentleşme bir şeye daha yol açmıştır: Avrupalı nüfusla yerliler, birbirinden farklı kentlerde toplaşarak bir ayrımcılık ortaya çıkmıştır. Hızlı kentleşmenin bilinen sonuçlarını hatırlatmaya gerek yok: Konut kıtlığı, gecekondulaşma... Kabilesinden kopup gelen siyahinin yaşamı, işte bu gecekondularda geçecektir.

Büyük bir bölüm çalışmaz; "aile asalağı"dır.

SOSYAL GERİLİMLER

Bir başka egemenliğin altına sokulan halkların durumlarının bilincine varması ve milliyetçi uyanış, ister istemez istemlere yol açar ve ülkeden ülkeye değişen bir gerilim yaratır.

Bunların en şiddetlisi de ırkçılıktır Afrika'da.

Irkçılık

Afrika'da, Avrupalıların sürekli olarak yerleştikleri –ılımlı iklime sahip– bölgelerde, egemen ırk, güvensizliğine bir karşılık olarak ırkçı eşitsizliği öne sürer ve ırkçı ayrımcılığa gider. Baskı arttıkça, beyazların toplumu kendi içine kapanır ve kendisini Afrikalı kültür ve yaşayışa kayıtsız sayar; Avrupalı kentle yerlilerin kenti birbirinden ayrılır, spor dernekleri ve kulüpler sadece Avrupalıların olur, bütün ırkları kucaklayan ilkokul eleştirilir ve okullar herkese açık olduğunda da, Beyaz, çocuklarını özel okullara gönderme eğilimindedir. Kimi yerde sendikalara varıncaya kadar kendini gösterir bu ayrımcılık.

Eşitliği imkânsız ve ayıp olarak görmeye götüren, işte bu bilgisizlik ve kayıtsızlıktır. Bunun da sonucu, siyahiden gelen her istem karşısında direnme olur. Özellikle, siyahinin "ilerlemiş"inden çekinme vardır. Bu tavırlar, karalar üstüne verilmiş önyargılardan da esinlenir: Bir "büyük çocuk"tur siyahi ve hep öyle kalacaktır; efendilerine bağlı kalan "iyi zenci"ler vardır ve "kötü zenci"ler de Beyazları taklit etmek isteyen "ilerlemiş"lerdir. Siyahiler hareketlendikçe, hele hele sömürge altındaki halk "bağımlılığını" tartışmaya kalktığı günden başlayarak, ırkçılık az çok bilinçli bir hal alır.

Avrupa'da okuyan Afrikalılar, özellikle 1940'larla, yurtlarına dönüp de sadece Avrupalılara ayrılmış görevlere talip olun-

ca, egemen toplumun sert muhalefeti ile açıkça karşılaşır. Onunla da kalmaz, çoğu işler ve ücretler Avrupalı ve Afrikalı için pek eşitsiz bir yola dökülür. Sömürge halkın tavrı, ister istemez ırkçı bir niteliğe bürünür. Bir yazarın dediği gibi, "Afrikalının ırkçılığı, Avrupalının ırkçılığına karşı bir savunmadır aslında".

Bunun sonucu, hınç ve kin dolu bir toplumdur.

Karalara karşı ayrımcılık taşıt araçlarına varıncaya kadar yayılır. Afrikalı aydın da, bir küçüklük kompleksinin dürtüsüyle, Batı'dan gelen hemen her şeye karşı çıkar. Beyazların gelişinden önceki bir Afrika kültürünü düşünür, o "altın çağı" idealleştirir. Her şeyden önce de, özümsenmeye karşıdır. "Afrika'nın uygarlaşmasını isterim, ama Batılılaşmasına hayır!": Üniversitede görevli tanınmış bir siyahi aydının sözleridir bunlar!

Beyazlara karşı düşmanlığı dinsel motifler de besler çoğu kez.

Huzursuzluk ve gerilim, ülkeden ülkeye değişir elbette. Ama sosyal yapı ve taşıdığı çelişmeler ne olursa olsun, bir sert bunalım ortaya çıktığında, kopukluk kendiliğinden kaybolur, birlik oluşur; sınıfsal anlamda değil, ırksal çizgilere göre, iki blok, Batılı ve Afrikalı karşı karşıya gelir. Tıpkı vaktiyle Lenin'in söylediği gibi, bağımlı ülkelerde, ulusal sorun, sosyo-ekonomik gruplar arasındaki mücadelelerin önüne geçer.

Sömürgeci güçlerin önlemleri

Bu huzursuzluk ve çözülüş halindeki toplumda mayalaşmanın karşısında, sömürgeci yönetimler, bir yandan baskıya baş vururken, bir yandan da, eski yerli otoriteleri yeniden canlandırır ve reformlara girişirler. İngiliz sömürgelerinde, 1930'dan başlayarak, kabile hukukunun ve örflerinin ihyası ile kabilenin yasal olarak tanınması, bunlara bir örnektir; Fransızlar da Madagaskar'da, eski köy ve mahalle kurullarını tanırlar; Belçika Kongo'sunda, geleneksel yerli toplulukların otoritesi kabul edilir.

Eğitim geliştirilir, ama kültür dili konusunda sorunlar da ortaya çıkar. Fransızlar, Belçikalılar ve İngilizler, kendi ellerindeki sömürgelerde üniversiteler açarlar. Nijerya'da, Latin harfleriyle yazılan ve modern kültürün girişini kolaylaştıran bir dil

yaratılır. Ülkeden ülkeye değişse de, eğitime katılan çocuk sayısı gitgide çoğalır. Güney ve Doğu Afrika'da, bu oran en düşük düzeyde kalır.

Ama sorun, yetişkinlerden oluşan tarım topluluklarını iktisadî yaşam ve ülkenin politikasına katmaktır.

> Söz konusu olan, kitleleri bilgilendirmek, onlarda girişim ruhu uyandırmak, tarım ve hayvancılıkta kimi yöntem yenilikleri yapmaktır. Bu yoldaki bir temel eğitim, –UNESCO'nun da yardımıyla– İngiliz, Fransız, Belçika ve Portekiz sömürgelerinde yayılır. Köyden köye dolaşan gezici ekipler aracılığıyla, bir yandan okur-yazarlık öğretilirken, bir yandan da sağlıktan tarıma, kooperatif ve dispanser kurmaktan yol bakımına kadar yığınla konuda ilk bilgiler aktarılır. Ne var ki, her sömürge sisteminde, bu yöntemler ve liberal önlemler ağır ve güçlükle yürür; kredi yetersizliğinin yanı sıra, özellikle Beyazların –ilkeye inanmadıkları için– karşı çıkışları rol oynar bunda.

Bir başka konu da şudur: 1945'ten başlayarak, Afrika'ya, eskisinden çok daha fazla miktarda sermaye akar. Asya'dan ayağı kaydırılan Avrupalılar, ellerindeki sermaye ve teknisyenlerle, yatırım için kıtaya doluşurlar. Madenleri, petrolü, pamuğu, vb. alıp götürmek için, ülkeleri limanlar, demiryolları ve yollarla donatmak gerekir. Aynı zamanda insanla da uğraşmak, onun sağlığı ve eğitimini iyileştirmek, sağlıklı bir ekonomi kurmak, tarım ve sanayi üretimini yüreklendirip çeşitlendirmek istenir. Özellikle üretime dönük modernleştirme ve donatım planları yapılır. İngilizler başı çekerler; Fransızlar, Belçikalılar ve Portekizliler onları izlerler. Kimi başarısızlıklara karşın, önemli adımlar atılır. Ne var ki, hatırı sayılır sakıncaları da beraberinde getirir bunlar: T e k t i p t a r ı m a ağırlık verilmiştir ve yerel ekonomiler, egemen ekonomiler karşısındaki bağımlılıklarından kurtarılmış değildir; bağımsızlık da ne, Avrupa'ya gitgide daha fazla bağlanılmıştır. Bir yenilik daha vardır: Afrika'ya, Avrupa'nın bir eklentisi olarak bakılmaktadır; "tamamlayıcı bir ekonomi" olmalıdır bu. İngiliz ya da Fransız tek başına bunu gerçekleştiremeyeceğinden, Avrupalı devletler, Afrika'yı sömürmekte ortaklaşa işe koyulurlar. Böylece, genişletilmiş yeni bir sömürge sözleşmesi söz konusudur; Afrika pazarı, öyle birkaç Avrupalı ulus için değil, bütün bir Avrupa için kilit altına alınır.

Dinsel ve fikri bunalım. İslam ve Hıristiyanlık

Avrupalıların varlığından maddi ve manevi alanda derinden derine etkilenen Afrika toplumu, onların kimi âdet ve fikirlerini kabul ederken ötekilerini de reddeder. Kabile toplumunun çözülüşü ve geleneksel dinin egemenliğinin zayıflaması, çoğu Afrikalıda bir dinsel ve fikri bunalım, bir "manevi boşluk" duygusuna yol açar; Beyazların eski nüfuz alanı olan bütün kıyı Afrikasında –az çok açıkça– görülür bu ve gitgide içerilere doğru yayılır. Söz konusu bunalımın biçimleri siyasal ya da dinseldir ya da politik-dinseldir. Böylece, coşku içindeki yığınları bir araya getiren siyasal partiler, sendikalar çıkar ortaya. Yerli sendikacılık da, uzun süre büyük güçlüklerle karşılaşır.

Bu "manevî boşluk", İslam'ın başarısında büyük rol oynar. Gençlere, geleneksel kurtulmanın ve yabancı egemenliğine karşı ulusal duyguyu dile getirmenin kapısını açan tarikatlar ve yöntemleri, siyahinin zihniyetine alabildiğine güzel uyarlanmıştır. Bu islamlaştırma çoğu kez yüzeysel ve dıştadır ve temeldeki animist kalıntıların üstünü örter. 10. enlemin kuzeyinde egemen durumdaki İslam, bu çizginin altında hızla ilerler; bir iddiaya göre yılda 500.000 kişi yeni dine girer. Öte yandan, İslam, Afrikalılar için yapılmış bir din görünüşünü sergilerken, milliyetçilerin çoğu da, sömürgecilikle bağları olduğu suçlamasıyla Hıristiyanlığa karşı çıkarlar; yerel kiliselerin dışarda bir otoriteye boyun eğdiği de, suçlamalar arasındadır. Hıristiyanlık söz konusu olduğunda, en az revaçta olanlar, Katoliklerdir; Protestan misyonlar, siyahi toplumların yaşam koşullarına uymakta özel bir dikkat harcarlar: Okulları çoğaltır, iktisadî ve tıbbi yardımı artırırlar; hızla yerli bir ruhban oluşturmaya giderler. Ayrılıkçı kiliselerin kazandıkları başarıyı da belirtmeli.

Bu arada yığınla mistik hareketin yanı sıra, mesihçi inanışın gördüğü rağbetin de altını çizmeli. Bu sonuncuların çoğu, Hıristiyan ideolojilerle eski dinsel inanışlar arasında bir yer tutarlar ve hepsinin de ortak bir yanı vardır: Hepsi de kimi eski inançlara ve büyücülüğe karşı çıkarken, Beyazların otoritesine de tepki gösterirler. Olay çıkardıkları yerler de, ırkçı ayrımcılığın ve modern ekonominin en çok ağır bastığı yerlerdir.

Böylece, ırksal ve dinsel hınçlar, sosyal istemler, uzun süre oyuna egemen olmuş küçük Beyaz azınlığı tehdit eder ve onda, ırkçı temelde bir kendini savunma hareketine yol açarlar; bu azınlığın oldukça tıkız ve sıkı olduğu ülkelerde, kuzey Afrika kadar Güney Afrika'da, aynı zamanda Kenya'da ve Rodezya'da, böylesi bir savunma pek açıktır. Sonuçta, iki toplum, birbirinden soyutlanma eğilimi içindedirler ve birbirlerine düşman olarak bakarlar.

SÖMÜRGELER AFRİKA'SINDAN BAĞIMSIZ AFRİKA'YA

Siyasal planda, sömürgeci devletlerin kabul ettikleri çözümler, kendi geleneklerine ya da ellerindeki ülkelerin özel koşullarına göre değişir. İngilizler, yerli şefleri koruyup onları sömürgecinin yardımcıları yapmaya çabalayan bir sisteme bağlanırlar. Mareşal Lyautey'nin önerdiği yöntem de buydu: "Yönetici sınıfı çıkarlarımıza ortak etmeliyiz"; yönetici sınıf dediği, yerli aristokrasi idi; ne var ki, Fransız idare gelenekleri bu kurala pek az uyar, doğrudan yönetimi yeğler ve Fransız ilkelerine ısınmış yeni bir sınıf yaratmaya çabalayarak bir özümseme *(asimilasyon)* politikası izler. Son olarak, Belçikalılar, yerlileri sıkı bir vesayet altında tutan ataerkil ve ırk ayrımcılığına dayanan bir politika uygularlar.

Çeşitli sömürge siyasetleri

İngilizlerin, Afrika sömürgelerinde uzun bir süreden beri uyguladıkları, *Indirect rule*, yani d o l a y l ı y ö n e t i m dir. Örneğin Kuzey Nijerya'da, emirler özerk yetkilerini korurlar, mali kaynakları ve mahkemeleri saklı tutulur, kimi büyük kentlerde belediyelerin geniş yetkileri vardır; sadece Avrupa nüfuzunun eski ve derin olduğu, "ilerlemişler"in de çok oldukları kıyı kentlerindedir ki, belediyeler Avrupai tiptedir. Altın Sahili'nde, Sierra Leone ile Gambia'da da ilke budur. *Indirect rule*, oralarda *self government*'e doğru ilerlemenin bir aşaması olur. Ama başka yerlerde, beyaz azınlığın çok kabarık olduğu sömürgelerde, Beyazlar yararına ı r k a y r ı m c ı l ı ğ ı na dayanan bir rejim kurulur.

Bu sonuncular içinde, en ünlü ama en zalim örnek, G ü n e y A f r i k a B i r l i ğ i' ndeki uygulama olur. Nüfustaki payı yüzde 20 dolayındaki bir beyaz azınlık, büyük çoğunluğu yerli olan bir halk üzerinde, gitgide büyüyen bir dalganın altında boğulup gideceği korkusuyla, Siyahilerin neredeyse her türlü hakkını elinden alıp tam bir ırk ayrımcılığına *(apartheid)* dayanan bir terör estirir yıllarca. Ekonomiyi, eğitimi, politikayı mutlak olarak kendi tekelinde tutup siyahiyi dışlar. Bu duruma karşı en küçük bir muhalefet bile ağır cezalara uğrar. Ne var ki siyahiler, özgürlük ve bağımsızlık yolunda bütün Afrika'yı sarsan hareketlenişi bilmez değildirler; pasif direnişe geçer ve saflarını sıklaştırırlar. Güney Afrika Katoliklerinin bile, "sosyal ahlakın ve Hıristiyan inançlarının yadsınması" olarak mahkûm edecekleri uygulamayı; kendi geleneklerinden zorla sökülüp alınmış yerli halkın duçar olduğu bu sefalet ve umutsuzluğu; bir yanda siyahinin aşağılanmasına, bir yanda da Beyazın korkusuna dayanan bu ırklar çatışmasının dramını, Alan Patton *Haykır Kanlı Yurdum* adlı romanında (1948) anlatacaktır bize.

Güney Afrika Birliği'nden Sudan'a kadar İngiliz sömürgeleri uzanır: Rodezya, Nyassaland, Tanganyika, Kenya. Bu yüksek yaylalar Avrupalıların yerleşmesine uygun olduğundan, oralarda da, yine azınlıkta olmak üzere, Avrupalılar vardır. Irkların teması sorunu oralarda da kendini gösterirse de, *Colonial office* nüfuzunu saklı tutmuştur ve Beyazların ırkçılığının etkilerini ılımlılaştırmaya çabalar. Kuzey Rodezya ve Nyassaland, Güney Rodezya ile beraber, 1953'te Orta Afrika Federasyonu'nu kurarlar; 1965'te, büyük karışıklıkların sonunda federasyon değildir, Nyassaland temsili bir rejimle donanarak Malawi Cumhuriyeti adını alırken, Kuzey Rodezya da Zambiya olur ve Güney Rodezya bağımsızlığını ilan eder. Daha yukarda Tanganyika, Uganda ve Kenya, İngilizler için askerî yönden büyük önem kazanır; Tanganyika ile Uganda'da muhalefet, Rodezya'dakinden daha az barışçı bir renge bürünür. Kenya'da Avrupalı kolonlar en çok sayıdadır ve ticaret de İngilizlerle Hintlilerin elindedir. Orada, 1948'de başlayan Avrupalılara ve Hıristiyanlara karşı bir halk ayaklanması, *Mau-Mau hareketi*, yaptıkları ve sonra da bastırılmasındaki dehşetle, pek hatırlarda kalmıştır. Ne var ki, bu üç ülkede, İngilizler, liberal politikanın önündeki engelleri sonra kaldırırlar; onun sayesinde, Tanganyika ile Kenya'da, 1960'ta çoğunluğu Afrikalı olmak üzere birer yasama meclisi kurulur.

Belçikalıların elindeki Kongo'nun öyküsü yürekler acısıdır. Daha baştan başlayarak, ülkenin kaynakları, güçlü Avrupalı kumpanyaların sistemli sömürüsüne açılmıştır. Maden ve tarım ürünlerini dış pazarlara taşıyıp duran bir sömürüdür bu; halkın yiyecek maddeleri üretimini, giderek iç pazarı savsaklayan, ülke ekonomisini birkaç ürüne ve onu da dış pazarın dalgalanmalarına bırakan –yaralanabilir– bir ekonominin sonucu şudur: Yerlilerin yaşam düzeyi düşük kalır ve kötü beslenen nüfusun da üretkenliği zayıftır. Bu durum, ister istemez milliyetçiliğin uyanışına ve siyasal reform isteğine yol açar. Belçikalı otoriteler ise, İkinci Dünya Savaşı'na değin, iktisadî ve sosyal planda otoriter bir rejim uygularlar. Sıradan ve sınırlı bir eğitim götürülür halka. İktisadî alanda ise, yerliler sıkı bir vesayete tabidirler. Durumu düzeltme yolunda göstermelik birkaç şey yapılır. Ama Kongo, Afrika'da, "sömürgeciliğin sessiz bölgesi" olmayı sürdürür. Sonuç, rejimin iflasıdır. Ayaklanmaların arkasından 1960'ta bağımsızlık tanınırsa da, ülke bir anarşinin de içine gömülür.

Bir başka "sessizlik bölgesi", Portekiz'in elindeki topraklardır. Angola'da, Mozambik'de, Gine'de rejim, Belçika Kongo'sundakinden de otoriterdir, ne var ki etkisi azdır. Çok geçmez, ırkçılık oraları da pençesine alır, milliyetçi tepkiler de oluşmaya başlar. Komşu ülkelere, özellikle Altın Sahili'ne, Nijerya'ya, Belçika Kongo'suna oranla, Fransızların ellerindeki topraklar, doğal kaynaklarca yoksul, nüfus kalabalığı da sıradandır. Avrupalılar da pek azdırlar. Fransızlar, 1946 Anayasası'yla bütün bu ülkeleri, Fildişi Sahili, Kamerun, Çad, Togo, Mali, Madagaskar'ı, her türlü özerklik düşüncesinden uzakta, "Fransız Birliği" içinde toplarlar. Ne var ki, mevcut durumda "özümsemeci üniter devlet" yine ayakta kaldığından, milliyetçi hareket ve partileşmeler oralarda da başlar. 1958 Anayasası, söz konusu ülkeleri, bir "Topluluk" içinde bir arada görmek ister; ve topluluğa girip çıkmakta da serbest bırakır. Aralarından kimisi bağımsızlığını ilan ederken ötekiler üye devlet olarak kalır. Ne var ki, gelişme o noktada da kalmaz, bağımsızlığı kazanma yolunda sürer. Bugün, eski sömürgeleriyle Fransa arasında, "Bağımsız devletler arasında sadece anlaşmaya dayalı ilişkiler" söz konusudur.

Şunu da belirtmeli: İngilizlerin elindeki Batı Afrika'da, ya-

rı-bağımsız yerli devletler yaratıldı; İngilizlerin 1945'ten bu yana oralarda izlediği politika, "daha sağlamca kalabilmek için yola çıkmak"tan ibaret olan "yaratıcı vazgeçme" diye adlandırılıyor. Bunlar, bütün Afrika'nın siyasal yönden en ileri ülkeleridir bugün: Altın Sahili ise, Nijerya ile Sierra Leone'ye kıyasla, en ilerde olanı; oradaki deneyim, ülke sınırlarını da aştı ve 1957'de, Ghana adıyla bağımsızlığını ilan eden ülke, kıtanın bu bölümü için, tam bağımsızlığa giden yolu da açmış oluyordu.

1960'tan beri Kara Afrika

1960'tan beri, Batı ve Orta Afrika, bütünüyle bağımsızdır, Nijerya Federasyonu Commonwealth'ın altıncı cumhuriyeti olmuştur. Doğu Afrika'daki İngiliz sömürgeleri de, bağımsızlıklarını elde etmişlerdir: 1962'de Uganda, sonra Kenya, 1964'te Zenzibar'la Tanganyika'nın birleşmesinden doğan Tanzanya, aynı yıl Malawi adını alan Nyassaland, son olarak da Zambiya adını alan Kuzey Rodezya böyledir; 1968'de de Portekiz Gine'si ile İspanyol Gine'si bağımsızlıklarını kazanırlar. Öte yandan, kıtanın güneyinde, iki Portekiz sömürgesi, Angola ile Mozambik, 1975'te bağımsızlıklarına kavuşurlar. Güney Rodezya ile Güney Afrika Cumhuriyeti'nde gerilim daha uzun yıllar sürerse de, 1980'de Rodezya ırkçı ayrımcılığı terk edip Zimbabwe adını alır; Güney Afrika Cumhuriyeti, iktisadî bunalım, ona ek olarak dışarının baskısıyla, daha uzlaşmacı bir politikayı kabul eder sonunda. Bir yandan, rejim iki meclisli bir parlamento (1984), ırkçı ayrımcılığın *(apartheid)* gitgide kaybolması, Kurtuluş Mücadelesi lideri Nelson Mandela'nın serbest bırakılması (1990) ve ırkçılığa kesinlikle son veren yeni bir Anayasanın kabulüyle (1992), liberalleşir. Öte yandan, yönetim, 1988 Aralık'ında, Namibia'nın bağımsızlığı üstüne, Angola ve Küba ile bir antlaşma imzalar; Kübalıların Angola'dan çekip gitmelerini de içermektedir antlaşma.

Özetle, 70'li yılların ortalarından, özellikle de 80'li yılların sonlarından başlayarak, Kara Afrika'da, daha da yerinde olarak Afrika Boynuzu'yla Güney Afrika'da, önemli siyasal değişiklikler olmuştur. Ne var ki, bütün bunlar, kıtanın içinde bulunduğu iktisadî ve sosyal bunalıma son vermediği gibi eski etnik rekabetleri besler ve siyasal istikrarsızlığı artırır. Et-

nik uyuşmazlıklar ve siyasal istikrarsızlık, işsizlik ve rekabet, onların yanı sıra yabancı müdahaleleri, alt kıtanın yaralarıdır.

Gerçekten, Kara Afrika'da, etnik topluluklar arasında çatışmalar pek sıktır. Başta gelen nedeni de şudur: Sömürgeleşmeyle beraber çizilmiş ve sonra da değişmez diye ilan edilmiş sınırlar, Afrikanın gerçekliklerini yansıtmıyor. Sınırları böyle belirlenmiş devletler, gelenekleri ortak olmayan, kimi zaman da birbirine zıt halkları topluyor (Sudan'da ya da Çat'ta Kuzeyin beyaz ve İslamlaşmış kabileleri, Güneyin yerleşik, animist ya da Hıristiyan siyahileri ile bir araya getirilmiştir); kimi zaman da, bazı etnik topluluklar, birçok devlet arasında parçalanmış durumda.

Öte yandan, siyasal rejimler de istikrarsızdır. Bağımsızlığın hemen arkasından, Afrikalı yöneticilerin çoğu siyasal çoğulculuktan vazgeçerek otoriter rejimler kurmuşlardır. Bu liderlerden kimisi uzun yıllar iktidarda kalmış, ama çoğu, askerlerce çabucak devrilmişlerdir; yerlerine geçenler, daha zalim ve kokuşmuş olduklarından onlar da alaşağı edilmişlerdir: 1960'tan 1980'e değin, Kara Afrika'da böyle 60 hükümet darbesi girişimi bilinir ki, bunların 40'ı başarıya ulaşmıştır. 70'lerin ortasından, daha da açık olarak 90'lı yıllarda beraber, yığınla devlet demokratikleşme süreci içindedir. Ama onların da karşısına dikilen bir şey var: Gitgide yoksullaşan halkın hoşnutsuzluğu!

Özetle, Kara Afrika'nın bağımsızlığı, gerçekte pek biçimsel kalıyor. Güney Afrika Cumhuriyeti, siyasal ve iktisadî yönden kıtanın güneyine egemen durumda; göçmen yığınla emekçiye iş sağlıyor ve çevresine enerji satıyor. Fransa, eski sömürgelerinde siyasal, kültürel ve iktisadî üstünlüğünü sürdürüyor: 70'li yıllarda Zaire ile Orta Afrika'ya, 80'li yıllarda da Kaddafi'nin askerlerini kovmak için Çad'a müdahalelerde bulundu.

Hatırlatmalı: 70'li yıllarda Sovyetler ve Kübalılar, Addis Ababa'da, Luanda ve Maputo'da yerleşmiş rejimlere yardımda bulunmak amacıyla oralarda tutunmak istediler; ne var ki, 80'li yılların sonlarında birliklerini çektiler.

Afrika'nın bu onulmaz acılarının kaynağında yatan ne?

Başta şu: Afrika'nın yeraltı kaynakları büyük sanayi ülkelerinin ilgisini çekiyor. Kıta, stratejik konumda aynı zamanda: Pers Körfezini Batılı ülkelere bağlayan petrol yollarının üzerin-

de; Batılılar ise, ya Umut Burnu'ndan dolaşmak, ya da Kızıl Deniz'le Süvyeş Kanalı'ndan geçmek zorundalar. Böylece, Güney Afrika ile Afrika'nın Boynuzu, denetimi yaşamsal önem taşıyan bölgeler.

Ama öyle de olsa, söylenecek şudur: "Afrika Afrikalılarındır!". Bunu hayata geçirmek için, kurtuluş hareketlerinin son çabalarına da yardım etmekle yetinmemeli; asıl şunu yapmalı: Bu yeni ülkelerin –mümkün olan hızla– kendi kendilerini istikrar içinde yönetmelerini sağlamak gerekiyor; bu ise, genel kültür düzeyinin yükselmesine bağlı, belki daha da önemlisi, söz konusu ülkelerin, günümüzün büyük güçlerine daha az bağımlı, sağlıklı bir ekonomi ile donanmalarına...

BÖLÜM VI

SÖMÜRGELİKTEN KURTULMA VE YENİ SÖMÜRGECİLİK

Sömürgecilik, sömürge, sömürgelikten kurtulma ve yeni sömürgecilik: Bütün bu kavramlar, "sanayileşme" süreci, giderek emperyalizm olgusuyla yakından ilişkili: XIX. yüzyılın sonlarına doğru, kimi Avrupalı devletleri, başka kıtalarda, özellikle de Afrika'da, kendilerini zorla dayatmaya, yani emperyalizme götüren şey, kurdukları sanayiye hammadde ve mahreç bulma kaygısıydı. Bu zorbalık ve onun doğurduğu rekabet, XX. yüzyılda iki kanlı serüvene, Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarına yol açmış, bu ikincisinin bitimiyle yeni bir dönem başlamıştır.

Kendine özgü sorunları vardır bu dönemin.

SÖMÜRGELİKTEN KURTULMA

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden başlayarak, sömürgeleştirilmiş halkların durumunu düzeltmek amacıyla verilen ödünler ve alınan önlemler, ister istemez çoğaldı gitgide; çünkü, sömürgeci devletler büyük başarısızlıklara uğramışlardı ve bunun bilincindeydiler: Bir yandan, doğrudan egemenliklerinden doğan yıkıcı askerî ve mali yükleri –geleneksel biçimlerde– sürdürmeye daha uzun süre dayanamaz haldeydiler; öte yandan, vesayet altındaki halkların bağımsızlığı yolunda düşünceler –direnilmesi güç– adımlar atmıştı. Her yanda "çekilme savaşı"nın işaretleri görülür ve sözlüklere kadar yansır: "İmparatorluk", "sömürge" kelimeleri gitgide kullanılmaz olur ve yerlerini, "ülkeler"e, "Commonwealth"e, "Topluluk"a bırakırlar. "Portekiz Sömürge İmparatorluğu"nun adı, 1951 Portekiz Anayasası'nda "denizaşırı eyaletler" olur. Son olarak, sömürge statüleri kaldırılır ve anayasalar "tam bağımsızlık"ın altını çizerken, "yardım" ve "yardımlaşma" da "işbirliği"ne dönüşür.

Yeni sömürge politikası

Böylece, 1945'ten beri, aslında denizaşırı ülkeleri sömürme ve Orta ve Doğu Avrupa'yı da yarı sömürgeleştirme üstüne kurulu liberal büyük devletler, eski doğrudan vesayet uygulaması ile bağlarını koparmak zorunda kalırlar. Japonlarla işbirliği yapmış olsalar da tutucu milliyetçilere dayanmayı ararlar: Birmanya'da U Aung San'ı, Filipinler'de Roxas'la Quirino'yu, Vietnam'da Bao-Dai'yi, Malezya'da Dato Oun'u bulurlar. Arkasına düştükleri bu tutucular, kimi zaman Batı'nın savunduğunu söylediği değerleri yadsıyan bir diktatörlüğün uygulayıcılarıdırlar: Güney Kore'de Syngman Rhe, Formoza'da Çankayşek, Güney Vietnam'da Ngo Din Diem, Pakistan'da Eyüp Han böyledir. Özellikle İngiltere, "yerini son dakikada bırakmasını bilerek", iktidarı, yerli tacir ve işadamlarının "komprador hükümetleri"ne devretmeyi başarır; Fransa, Çinhindi ile Cezayir'deki "olayların çarpıcı dersi" altında, gecikerek politikasını değiştirir ve Kara Afrika'daki sömürgelerine kendiliğinden tam bağımsızlık tanır; sömürgeciliğe son vermede başarısız görünen belki sadece Hollanda ile Belçika'dır.

Varolduğunda yerli burjuvaziyle, büyük toprak sahipleriyle, yerine göre geleneksel ve dinsel şeflerle bağlaşıklık kurarak, siyasal iktidarı ve ekonominin yararlarının bir parçasını terk ederek, egemen güçler, sömürgeleri tasfiyenin sonuçlarını sınırlayabildiler. Yeni devletlere sundukları yardım biçimleri, sömürge rejiminin, nasıl daha ölçülü ve gizli biçimlerde kendisini sürdürmeyi aradığını gösterir. Buna bakarak, ünlü iktisatçı François Perroux şöyle diyecektir: "Sömürgecilik, açık çehreyle görünüp itirafta bulunma cesaretine sahip değil; işbirliği amacıyla ve gitgide bağımsızlaştırarak, bir parça da olsa ömrünü uzatmayı örgütlüyor". Bağımsızlıkların çoğaldığı tarih olan 1960'tan önce, IV. Nokta, Colombo Planı, iki yanlı antlaşmalar, "yeni sömürgecilik" denen şeyin tezgâhını hazırlamışlardı ve bunun en güzel örneği de Filipinler'di.

IV. Nokta ve az gelişmiş ülkelere yardım. Colombo Planı

Cahil kitlelerin dayanılmaz sefaleti, yetersiz beslenmeleri, hastalık ve umutsuzluk içinde çırpınmaları, aralarında komü-

nist propagandasını kolaylaştırır. Akıllarını buna takmamaları için, bu ülkelere istikrar kazandırmak; ayrıca, Birleşik Devletler'in sanayisine hammadde sağlayıp sanayi mamullerine pazar ve sermayesine de yatırım alanı bulmak amacıyla, Başkan Truman, 1949'da, az gelişmiş ülkelere ilk yardım planını açıklar. Kuşkusuz, öteki ülkelere yapılan mali ve teknik yardım da bir yenilikti; Başkan F.D. Roosevelt, Latin Amerika ülkelerine, özellikle de İkinci Dünya Savaşı sırasında, geniş çapta yapmıştı bunu. Başkan Truman'la ise evrensel boyutlarda bir politika ve bütünlüğüne bir plan başlıyordu. Az gelişmiş ülkelere, yeterince yerel teknisyenlere sahip olamadıkları sürece, teknikçe ileri ülkelerden gelen uzmanlar yardım edeceklerdi. İlgili ülkeler, bu yardımı, ya Birleşmiş Milletler'den, ya da Birleşik Devletler'den isteyeceklerdi. Birleşmiş Milletler, 1949'dan başlayarak, bir Teknik Yardımlaşma Bürosu kurup uzmanlar yollar; az gelişmiş ülkelerin, yeni tekniklere alışsınlar diye hükümetlerinin belirleyecekleri yurttaşlarına burslar dağıtır; ancak, devletlerin aidatları ile geçindiğinden, daha ileriye gidemez. Amerikan Kongre'sine gelince, bu girişime fazla sıcak bakmadığından, *Mutual Security agency*'nin yönetiminde bir karşılıklı güvenlik programı içinde, IV. Nokta'nın uygulanmasına ayırır kredileri. Böylece, stratejik düşünceler, 1949'da Başkan Truman'a esin veren gerekçelerden daha ağır basar çabucak. Sonunda, iktisadî ve teknik yardım, k o m ü n i z m e k a r ş ı m ü c a d e l e nin emrine verilir. 1951'den sonra Kore Savaşıyla, iki yanlı teknik yardım anlaşmaları, sadece savaşta askerî yardım üstlenmeyi kabullenmiş ülkelerle yapılır. 1952'de, *Export-Import Bank*'ın verdiği borçlar, s t r a t e j i k h a m m a d d e ü r e t i m i nin gelişmesine ve savunmaya ayrılır. Afrika söz konusu oldukta da, Amerikan sermayesi, köylülüğün başta geldiği ülkelere değil stratejik madenlerin bulunduğu ülkelere yatırılır: Rodezya ile Belçika Kongo'sunun bakırı, Altın Sahili'nin manganezi, Orta Afrika'nın elmasıyla kobaltı öne geçer.

Ne var ki Afrika, dünyanın az gelişmiş tek bölümü değildir; ötede, koskoca Asya da böyledir, dünyanın az gelişmiş koşullarda yaşayan nüfusunun yüzde 80'i oradadır ve oralar da ağır sanayiden, teknisyenden ve sermayeden yoksundur. Buradan ikalkarak, Birleşmiş Milletler, 1947'den başlayarak, "Asya ve Uzakdoğu İçin Ekonomik Komisyonu" kurar. Komisyon,

oraların iktisadî durumunu inceleyip tarımsal gelişimle yavaş ve ılımlı bir sanayileşme adına önerilerde bulunacaktır. Hindistan'dan Kore'ye değin yayılan bu bölgenin ortasında, kauçuk, kalay, tungsten, petrol, Hindistancevizi üreten bir bölge vardır ve orada Malezya sterlini savunan sütunlardan biridir ve böylece siyasal ve stratejik önemi pek büyüktür. Ayrıca, bir yandan Yakındoğu, Avustralya, Afrika, öte yandan Uzakdoğu arasında bir bağlantı noktasıdır orası; Birmanya'dan Çin'e doğru yol da oradan geçmektedir. Aynı zamanda, İngiltere'nin eski yayılma bölgesidir topraklar ve İngiltere oralardan vazgeçmeyi de hiç düşünmemiştir. Böylece, IV. Nokta fikrinin ortaya atılmasından tam bir yıl sonra, Büyük Britanya, "Güney ve Güneydoğu Asya'nın iktisadî gelişmesi için işbirliği" üstüne bir program yaparak yanıt verir o fikre ve söz konusu program da Colombo Planı olur.

Aynı tarihte Mao Zedong Çin'in fethini tamamlamıştır ve zaferinin yankıları bütün Güneydoğu Asya'da büyüktür; işte tüm o ülkelerin akıllarını komünizme takmamaları için, bu bölgedeki 570 milyon insanın yaşam düzeyini yükseltmek ivedilik kazanır. Altı yıl için yapılmış olan plan, uygulamada, yararlanan ülkelerden her birinin iktisadî gelişme programlarını birleştirir. Aslında bu ülkeler, Commonwealth ülkeleri olmak gerekirdi; ne var ki, Birleşik Devletler'in mali işbirliği zorunlu olduğundan, 1952'den başlayarak, Colombo Planı genişletilir; Birleşik Devletler, Birmanya, Nepal, Vietnam, Kamboçya ile Siam, Danışma Komitesi'ne girerler, Endonezya, Tayland, Filipinler'in gözlemcileri de. İlk biçiminde Commonwealth'in yedi üyesinden oluşan komite, dokuz yeni "yabancı" üyenin de katılımıyla, Amerikan yönetiminde uluslararası bir komite olup çıkar; ilk plan yerine de, Birleşik Devletler'in Güney ve Güneydoğu Asya'nın tümü için hazırlattığı planlar geçer ve söz konusu planlar, Afrika'da ve Güney Amerika'da olduğu gibi –Birleşik Devletler'in ihtiyaç duyduğu– hammadde üretiminin geliştirilmesine ağırlık vermektedir.

Bandung Konferansı

Aslında, az gelişmiş ülkeler, kendilerine sunulan yardımı kabul etmekte, doğrudan ya da dolaylı baskılara uğramışlardır; bunların uzun vadeli siyasal ve askerî maksatlar taşıdıkları kuş-

kusuna kapılmışlardır; kendi içişlerine karışma ve büyük sanayiye daha hızlı ulaşmalarını engelleyen bir girişim olarak da bakmışlardır onlara.

Öyle olunca da, bu ülkeler, kendi gerçek bağımsızlıklarının nesnel koşullarını daha iyi farkettiklerinde, büyük Beyaz devletlerce "hareket ettirilmelerini" reddederler. İşte, 1955 Nisan'ında Bandung'da toplanan Afrika-Asya Konferansı'nın taşıdığı önemi ve egemen çizgisini gösteren, bu uyanıştır.

Söz konusu konferansa, hiçbir Beyaz devlet çağrılmış değildi; toplantıya, Asyalı ve Afrikalı 29 ülkenin temsilcileri katılıyordu. Böylece, dünya nüfusunun yarıdan fazlasının temsilcileri oradaydı ve bu ülkeler, bir on yıl önce Avrupalıların sömürgesi ya da yarı sömürgesi idiler. Afrika'dan altı ülke vardı sadece: Mısır, Sudan, Etyopya, Altın Sahili, Liberya ve Libya. Ancak Sokarno, "Yeni Asya ve Yeni Afrika"nın birliğindeki zorunluluk ve dayanışma adına, Fas, Tunus, Cezayir halklarına dileklerde bulundu. Nehru da, "Asya, Afrika'ya yardım etmek istiyor" dedi.

Konferans, kolaylıkla ve tek bir ses halinde, sömürgeciliği ve ırkçılığı, ayrımcı politikaları mahkûm eder. Önce, ırksal eşitliğin altını çizer: Hangi ırktan olurlarsa olsunlar insanlar, "aynı temel haklara ve benzer ihtiyaçlara" sahiptirler; özellikle, iktisadî ve sosyal güvenlikte böyledir. Ayrıca, Beyazların dünya egemenliğine son verecek bir iktisadî bağımsızlık politikasının ilkelerini ilan eder: Bunlar, teknik ve mali yardımlaşma, ulusal sanayiyi yaratmada yüreklendirmek, o güne değin Batı pazarının saptadığı fiyatlarla satın alınan hammaddelerin yerinde işlenmesi, yerli bankaların kurulması, Batı deniz güçlerinin navlun tekeline son vermedir.

Uluslararası planda, Konferans, Cenevre anlaşmaları ile genel bir savaş tehdidinin yaygın olduğu günlerin ertesinde toplanıyordu. Toplantı, Asya ve Afrika devletlerinin, dünya çapında güçlerin çıkaracağı bir savaşa sürüklenmeyi reddettiklerini ilan ediyordu. Siyasal anlamda bir "yansızlık" demekti bu; ama daha da önemlisi bağımsızlık tavrının ortaya konuşuydu: O güne değin hep Beyaz güçlerin konuşup Asya ve Afrikalı ulusların söz almadıkları bir dünyada, artık o uluslar konuşuyor ve karar alıyorlardı.

Bütün bu ilkeler, daha da açık ve sertlikle, sonraki konferanslarda dile getirildi. Ne var ki, yeni devletlerin –başta da iktisadî– güçlüklerle karşılaşmaları, başka sorunları birinci plana getirir; bunlar, "Bandung ruhuna" pek uymayan muhalefet ve rekabetlere yol açarken, bölgesel konferanslara doğru bir eğilimi de başlatır.

YENİ DEVLETLERİN GENEL EVRİMİ

Aşağı yukarı her yanda, Asya'da olduğu kadar Afrika'da da, yeni yönetimler aynı evrimi izlediler; değişmenin seyri, durumlara ya da geleneklere bağlı olarak az çok hızlı oldu. Genel olarak yeni devlet, çoğu kez yapay eski sömürge sınırlarının içinde kaldı; o güne kadar ki yapısını, idare kadrolarını ve adli kurumlarını korudu; son olarak, metropoldakine yakın bir parlamenter demokrasi rejimi kabul etti. Öte yandan, hükümette ve idarede yönetimi ele alan kadrolar, hemen bütünüyle eski görevlilerdi; Avrupa'da okumuş, kimi zaman Hıristiyanlaşmış, Avrupalı anlayış ve yaşam biçimini benimsemiş insanlardı. Bununla beraber, birkaç yıl, hatta kimi zaman birkaç ay sonra, bu kurumların kaybolduğu ya da derin değişikliklere uğradığı görülebildi; çok geçmeden pek farklı rejimlere bırakmışlardı yerlerini: Yerine göre askerî diktatörlük, otoriter Başkanlık rejimi, tek partiye dayanan ve muhalefetin safdışı edildiği "güdümlü demokrasi" idi bu.

Gerçekten, pek çabuk ortaya çıktı ki, korunan ya da taklit edilen Batılı liberal kurumlar, XIX. yüzyıl boyunca, ama Asya ve Afrikalı toplumlardakinden –kökünden farklı– sosyal ve iktisadî koşullarda ağır ağır gelişmiş bu kurumlar, yeni devletlere sorunlarının çözümünde yarayabilmekten uzaktılar.

Nasıl?

Bütünleşme sorunu

İktidara gelen, Batı kültürüyle yetişmiş, ama sayısı da öyle fazla olmayan aydın zümre, tarım kökenli kitlelerle yüz yüzedir: Onları, yabancı egemenliğine karşı ayaklandırmak kolaydı; ancak, modern bir devletle ortak hiçbir yanı olmayan maddi ve manevi bir gerçekliğin içinde yaşıyorlardı onlar da ve ulusal

birlik kavramına yabancı, Ortaçağ Avrupa'sındakiyle karşılaştırılabilecek feodal benzeri ilişkilerden örülü cemaatçı bir sistemin içinde gözlerini açmışlardı; bu halklar, köyle, klanla, etnikle sınırlı bir çerçevede sıkı bir dayanışma içindeydiler, ancak gruba ait olmayan her şeyi yadsıyor ya da komşuyu düşman olarak görüyorlardı. Böylece, bu bütünleşmemiş, "yerel toplulukların eklentisi" durumundaki toplumlar, bir millet oluşturmak için gerekli asgari birlikten yoksundular; bunu olabilmeleri için de, yurttaşları yetiştirmeleri gerekiyordu önce. Geçmişleri zengin eski Asya devletlerinde fazla göze çarpmayan bu iç birlik yokluğu, Afrika'da özel olarak hissedilir durumdadır; öyle de olsa, Hindistan, Birmanya ya da Endonezya gibi ülkeler aynı sorunla karşılaştılar ve benzer güçlükleri aşmak zorundadır onlar da.

Yeni devletler, ayrıca bu zayıf birliği tehdit eden güçlerle de mücadele etmek zorundadırlar: Etnik azınlıklar ve kabile grupları dır bunlar. Onların arasındaki bir çatışma, örneğin bir Ruanda'da Hutu'larla Tutsi'lerin birbirine girmesi, binlerce insanın yaşamına malolmaktadır. Dillerin alabildiğine parçalanmışlığı, bir başka bölünme etkenidir: Afrika kıtasını 600'den fazla dil aralarında paylaşmışlardır; Filipinler'de 70 lehçe, Endonezya'da 30 dil, Hindistan'da 60 dil konuşulur; Güney Hindistan'da Tamul'ların Hindî dilinin "emperyalizm"ine karşı 60'lı yıllardaki ayaklanışının dehşeti unutulur türden değildir. Ayrıca, rakip dinler' in birbirlerine olan düşmanlıkları da ortalığı karıştırır durur. Ülkesine göre, Hıristiyanlarla Müslümanlar, Müslümanlarla Hinduistler, Katoliklerle Budistler, birbirlerine diş bilerler.

Son olarak, kimi halklar, güncel sınırlarla birçok parçaya bölünmüşlerdir: Örneğin Ashanti'ler Gana ile Altın Sahili arasında; Fang'lar Kamerun, Gine ve Gabon arasında, Ewe'ler Gana ile Togo arasında... parçalanmış haldedirler.

Şişkin bürokrasi ve gösteriş harcamaları

Kurumların durumlara uymazlığını personelin yetersizliği daha da artırır. Kimi yerlerde, örneğin Hindistan'da, Seylan'da, Pakistan'da, sömürge yönetimi, yalnız alt gö-

revler için değil, orta ya da yüksek görevler için de yerlilerden yönetici almaya başlamıştı. Ama başka yerlerde, sömürge görevlilerinin yerine, birden yetersiz ve sorumluluk almaktan aciz insanlar alınıp konur; içlerinde politikacılar da vardır ki, okuryazar olmayan, hatta oylarının anlamını bile bilmeyen yığınlarca seçilmişlerdir. Böylece, görevlerinden azami maddi çıkar sağlamayı düşünen bir politikacılar sınıfı oluşur hızla. Ayrıca, sömürge döneminden kalma bir anlayış da vardır: Kamu görevlisi olmak saygınlık sağlamaktadır; ve gitgide artar sayıları. Memur olsun politikacı olsun, kamu görevi, bu tür ülkelerin başlıca *"sanayi"sidir.*

Ünlü bir uzmanın, René Dumont'un söylediğine bakılırsa, Batı Afrika'da Fransızca konuşan ülkelerde, 150'den fazla bakan, birkaç yüz üyeli kabineler, birkaç bin üyeli meclisler vardır ve ödenekleri İngiliz parlamenterlerininkinden çok fazladır. 450.000 nüfuslu Gabon'da 65 milletvekili vardır ki, 6.000 kişiye bir temsilci düşüyor demektir. Öyle olunca, yalnız personel harcamaları da, bütçenin büyük bölümünü alıp götürür.

"Gösteriş adına" bu harcamaların şu örneği de unutulmamalı: Fildişi Sahili'nde Abican'ın başkanlık sarayı için İtalya'dan uçakla 2.500 ton mermer getirtilmiştir ki, 9 milyar frank tutmaktadır; sarayın günlük elektrik tüketimi, 25.000 nüfuslu ortalama bir Fransız kentinin tüketimini aşan miktardadır.

Askerî giderlerdeki aşırılığı da belirtmeli!

Özetle, bu ülkeler, ulusal gelirle oranlı olmayan bir bürokrasiyle donanmışlardır ve korkunç bir savurganlık içindedirler. Ayrıca, bu görevliler sınıfı ayrıcalıklı ve rüşvetçi bir kast oluşturur ve üretime harcanması gereken kaynakları çeker alır; şatafatı da ekleyerek boşa harcar. Son olarak bu sınıf, ülkelerindeki istikrarsızlığı da bildiklerinden "valizleri hazır" bekler ve dışarıya kaçtıklarında da yabancı bankalardaki paraları kendilerini bekler haldedir.

Milliyetçilik ve yeni rejimler

İdeolojiden yoksun, sadece şu ya da bu şefin çıkar çatışmasının ürünü olan parti mücadeleleri, bunlar için boşuna zaman

harcanması, çürüme ve reformlara girişme olanaksızlığı, üretimi örgütleme ve yansızlıkla hareket etmede iktidar yetersizliği, bir yerde liberal kurumları, muhalefet serbestliğini, çok partiliği yararsız bir lüks ve tehlikeli bir fren olarak görüp reddetmeye götürür. Aslında, kitleleri yapılandırmak ve onlara ulusal bir anlayış kazandırmak için; yığınları seferber etmek ve planların gerektirdiği disiplini edinip özveriyi göze almalarını sağlamak için; çıkarları dengelemek ve uyuşmazlıklara hakemlik etmek için; iktisadî gelişmeye olduğu kadar siyasal düzene de pek uygun olmayan sosyal yapıyı değiştirmek için, güçlü bir otorite gerekir. Ancak böylesi bir iktidar, bir mistiğe dayanarak kitlelerin rızasını elde edebilir. Bu mistik, Asya milliyetçiliğidir ya da Afrika'da Afrikalılık mistiğidir: Biri, "Asya demokrasisi"nin yolunu gösterirken, ötekisi "Afrika sosyalizmi"nin Afrika'daki yolunu aydınlatır. Bu karışımda, sömürge öncesinin altın çağı mitosuna inançla, doğrudan gelişme hakkı isteği içiçedir; bunun gibi, istediğini alıp özümseyen bir modernleşme ile, yeni bir yabancılaşma biçimi olacak Batılılaşma arasında açık bir ayrım yapma iradesi de söz konusudur.

Böylece, bütün bağımsız yeni ülkeler, 50'li yıllarda, liberalizmin ilkeleri ile parlamenter rejimi reddederler. Bu, ya ani askerî darbeler, ya da kurumları gerçekliğe uyarlama yoluyla olur; örneğin Kongo-Brazzaville'de, 1958'den 1959'a kadar, tam 11 Anayasa birbirini izlemiştir. Ama asıl dikkati çeken şeylerden biri şu: 1955 Nisan'ındaki Bandung Konferansı'nın sonunda ilan edilen 3.300 kelimelik uzun bildiride demokrasinin bir kez dahi adı anılmamıştır!

Sık aralıklarla görünen, yeni bir milliyetçi yöneticiler kategorisi dir: Bunlar da askerlerdir ve kokuşmuşluğa karşı mücadeleyi, dağılıp parçalanmaya karşı da milleti savunmayı görev edinirler. Latin Amerika'da olduğu gibi, feodaliteye ve aristokrasiye karşıdırlar; ekonominin ilerlemesini isterler, ancak iyiden iyiye antidemokrattırlar, nadir de olsa "düzeni savunma" ve mali kaygılarla, kalkınmayı frenleyip muhafazakâr bir davranış içine girerler. Asya ve Ortadoğu, bu tip askerî darbelerin tiyatrosu olur: Irak'ta General Kasım, Pakistan'da Mareşal Eyüp Han, Sudan'da Mareşal Abduh, Birmanya'da Mareşal Sarit, son olarak da Mısır'da Nasır!

Kara Afrika'da, bu tür askerî ihtilaller çoğalsa da, hep sıradan bir diktatörlüğe dönüşmezler; başka yerlerde yasal olarak kurulandan biraz farklı yeni bir rejime varırlar. Bir başkanlık rejimidir bu: Örneği Kemalizmde ya da Gaullizmde aranabilecek rejim, güçlerin ayrılığı ile işbirliğini ustaca birbirine karıştırır ve parlamentoyu "bir onaylama, bir danışma görevi"ne dönüştürür; yürütme gücü, olağanüstü yetkililerle donanır ve hükümetin parlamento önündeki sorumluluğu kalkar. Aslında, klanın şefine ait geleneksel otoriteyi Batılı bir biçim altında yeniden yaşatan bu "iktidarın kişileşmesi" genel bir olgudur ve tek parti sistemiyle bütünleşir. Milliyetçi ideolojiyi benimseyen tek parti ise, kitlelerin temsilini tekeline alır ve esas görevi milletin bütünleşmesini sağlamaktır; hem yürütmeyi denetler, hem de halkın bütününü, seçmenleri ve fikirleri çerçeve içine alır. İktidarı somutlaştıran tek partinin şefi, kimi zaman geleneksel kadrolardan doğar; ya da Seku Ture, Prens Sihanuk gibi, kral ailesinden gelir. İktidarın tek partide toplaşmasının sonucu ise, özgürlüklerin ve anayasal güvencelerinin yok olmasa bile, sıkı sıkıya sınırlanmasıdır...

EKONOMİK BAĞIMSIZLIK SORUNU

Sömürgeci güçler, yalnız politika ve idari alanda değil, özellikle okonomi alanında da yerlerinde kalırlar.

Bağımlılık ilişkileri

Bir yandan, bütün bir taşıma sistemi, demiryolları, yollar, limanlar, sömürgecinin stratejik ya da iktisadî çıkarlarına göre örgütlenmiş akımlar ve yönler birden değişmezler ve onların karmaşıklığı, yaşayabilir bir ekonomi kurmada çoğu devleti engeller. Öte yandan, sömürge ülkeler, bağımsız bir ekonomi geliştirebilmek için büyük engellerle yüz yüze gelir, yığınla dar boğaz kalkınmalarını felce uğratır: Yerli sermaye kıtlığı, yetkili teknisyen ve kalifiye el emeği kıtlığı yüzünden, bunları dışardan –astarı yüzünden pahalı olacak biçimde– sağlamaya çalışırlar.

Emeğin uluslararası iş bölümü de pek uygunsuz bir durum yaratır onlara: Bu ülkeler, bir ya da birkaç hammadde üreticisidirler ve kendi aralarında rekabet ederler; böylece, içlerinde bir seçim yapacak büyük sanayi güçlerine bağlıdırlar ve aynı zamanda donanım mallarını sağlayanlar

da bu güçlerdir. Öyle olduğu için, dışarıya satılan ürünlerde bir düşüş, her şeyi altüst etmeye yeter. Ayrıca, dışarıya satılanlarla dışardan alınanlar arasında her zaman bir fiyat farkı vardır ve söz konusu farklılık, bu sonuncular için daha hızla artar; çünkü temel ürünleri yönlendiren ve denetleyen, uluslararası tekel ve kartellerdir: Örneğin Afrika için *Unilever*, Orta Amerika için *United Fruit*, Kamerun için *Alucam*, Ortadoğu için de petrol şirketleridir. Ünlü iktisatçı François Perroux'nun deyimiyle, "gerçek sömürgeci güçler" de onlardır. Merkezleri hep bir büyük sanayi ülkesinde olan bu uluslararası dev birimler, eski sömürgelerde önemli işletmeler kurarlar, ama onlar ulusal ekonomiyle asla bütünleşmezler, etkinlikleri kendi genel politikalarına bağlıdır; üretimi denetler, çeşitli ülkelerde kendi çıkarına rekabete girişir ve son olarak da, kazandıklarını, nadir olarak yerinde yatırımda kullanırlar.

Bütün bunlar, nadir istisnalar dışında, bir kendiliğinden vasallaşmanın kaynağıdırlar ve sadece s a n a y i l e ş m e ile etkisinden uzaklaşılabilir onun. O söz konusu oldukta da, sermaye ve teknisyen eksikliğine, Avrupa ya da Amerikan mallarının rekabeti, iç pazarın darlığı gelip eklenir; alabildiğine şişirilmiş ve üretken olmadığı gibi eşitsizliklerin de kaynağı olan üçüncü sektörün olumsuz etkisini, bir de ulusal geliri yağmalayan yönetimlerin savurganlıklarını eklemeli bunlara.

Yeni sömürgecilik

Böylece, sanayi ülkeleriyle bu bağlar, söz konusu ülkelerle yeni devletler arasında yapı eşitsizliğinden doğan b a ğ ı m l ı l ı k i l i ş k i l e r i ne yol açmaktadır. Bu bağlar ise, bıçağın kemiğe dayandığı haller dışında, orduların eskisi gibi müdahalesini yararsız kılmaktadır. Söz konusu bağları maskelemek ya da bir yana bırakmak için kullanılan biçimler ne olursa olsun, onlar, sanayici güçlerin ayrıcalıklı durumlarını –en azından bir bölümüyle– koruma, güçlendirme, hatta yenilerini elde etme olanağını sağlarlar.

Bağımsızlıklarını kazanan ülkelerde, özel girişimler yetersizdir ve sıradan yararları dokunur, çünkü hızla kâr elde etme ve elde ettiklerini de olduğu gibi dışarı çıkarma uğraşındadırlar: Böylece, egemen olan, d e v l e t y a t ı r ı m l a r ı dır. Oy-

sa, bu yatırımlar, söylensin ya da söylenmesin, birtakım politik koşullar yüklenirler. Genç devletlerin yararlandıkları bağış ve ödünçler için de durum aynıdır: Söz konusu devletler, birtakım ödünler vermek zorundadırlar ve onlar da ekonomileri üzerinde belli bir denetime yol açarlar; gümrük ve mali ayrıcalıklardan millileştirme yasağına ya da sermaye ve kârları serbestçe dışarıya çıkarmaya kadar varan denetimlerdir bunlar. Bu "dolar sömürgeciliği"ni, bütün sanayici güçler uygularlar. Çoğu kez de siyasal koşullar dayatılır; örneğin yeni devletin, bir başka kampta ağırlık oluşturması engellenmek istenir. Birleşik Devletler'in askerî ve mali yardımının baş maddesi budur. Ülkenin fazla bağımsız davranmaya kalktığında yardımın kesildiğinin yığınla örneği vardır.

Teknik işbirliği ne gelince... İster uzmanlar, mühendisler, hekimler, profesörler, orduyu örgütlemek için subaylar yollama biçiminde olsun, ister öğrencileri yabancı üniversitelere çeken burs verme biçiminde olsun, amaç, sanayi ülkesinin dilini yaymak, böylece oluşturulacak yerli kadrolar üzerinde nüfuz kazanmaktır.

Böylesi yardımlara en çok başvuran ülkelerin başında açıktır ki, Birleşik Devletler geliyor; vaktiyle Sovyetler Birliği ve Çin de, yeni devletlerin çıkarlarını öne alacak biçimde, giderek Amerikan anlayışından pek farklı olarak, konuya önem veriyorlardı.

Şu da var: Bağımsızlığını yeni elde etmiş ülkeler, iki yanlı anlaşmalardan ziyade çok yanlı anlaşmaları yeğliyorlar; böylece, tek bir egemen gücün baskısıyla karşı karşıya kalmaktan sıyrılmış oluyorlar bir ölçüde...

Nasıl bir çözüm?

Yeni devletlerin kalkınmasını, giderek iktisadî bağımsızlığını hızlandırabilecek üç çözüm var; bunlardan birincisi, kendi yağıyla kavrulmak *(otarsi)*, uygulanamaz olduğu gibi salık da verilemez; ikincisi, vaktiyle Sovyetlerin ve Çinlilerin uyguladıkları otoriter planlama, çoğu ülkenin yüzünü buruşturarak baktığı bir çözüm niteliğinde. Üçüncü çözüm, özellikle Afrika için ivedi, büyük bölgesel birimler halinde birleşmek. Az gelişmiş ülkelerin gitgide yöneldikleri yol bu! 1955'ten sonra,

Mısır'la Ürdün, Irak'la İran, Pakistan'la Hindistan, Afganistan'la Pakistan, Fas'la Cezayir, Etyopya ile Somali, Endonezya ile Malezya... çeşitli uyuşmazlıklarla birbirlerine düşseler de, "Bandung anlayışı" sürdü ve özellikle 1956'da Süveyş bunalımı sırasında olanca sertlikle kendini belli etti; şunu göstermiş oldu ki, Asya'da ve Afrika'da Batı'nın egemenliği uzun süremezdi artık.

Ne var ki, dinsel ve etnik farklılıklar, devletin başındaki şu ya da bu şefin tutkuları, körü körüne Batı'ya ya da Doğu ülkelerine ğğilimler, Afrika-Asya dünyasını zayıflattı. Oysa, tutarlı ve birleşik bir blok oluşturulsaydı, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'ndaki rolü yönlendirici olacaktı. Pakistan'la Hindistan arasında –Keşmir konusundaki– savaş, Çin-Sovyet ideolojik uyuşmazlığı, ayrışıklıkları daha da derinleştirir. Öte yandan, 1955'teki Bandung Konferansı, yansızlık ve Avrupa ile hâlâ güçlü sömürgecilik karşısında ortak dayanışmanın önemini belirtirken, Afrika-Asya halklarının çabası iktisadî yeni sömürgeciliğe karşı mücadeleye yönelir.

Gerçekten, sömürgelikten kurtulma siyasal yönden –aşağı yukarı– sona erdiğinden, sömürgeciliğe karşı olanlar, Üçüncü Dünya'nın az gelişmiş bütün ülkeleri için ortak yeni sorunların bilincine vardılar: Bunlar da, iktisadî yeni sömürgeciliğe s a n a y i l e ş m e yoluyla direniş, t o p r a k r e f o r m u ve s i l a h l a n m a d a n a r ı n m a idi! Öyle olduğu içindir ki, Afrika-Asya grubu, aynı sorunlarla başbaşa olan Latin Amerika halklarına doğru yayılmaya kalkar ve 1965 Haziran'ında Cezayir'de toplanacak olan "İkinci Bandung" Konferansına, o dünyanın kimi temsilcileri çağrılır.

Fiiliyatta olan ise şudur o sıralar: Az gelişmiş ülkeler, iki blok da değil beş büyük güç arasında çekiştirilmektedir: Sovyetler Birliği, Çin, Birleşik Devletler, Büyük Britanya, Fransa'dır bunlar. Söz konusu ülkeler ise, hâlâ sömürge halindeki kardeşlerini kurtarmaktan çok, kimi zaman çelişmeli kendi ulusal çıkarlarının içine gömülmüşlerdir. Öyle de olsa, 1966'nın başlarında Havana'da toplanan ve devrimci yönetimlerle hareketlerin beş yüzden fazla temsilcisini bir araya getiren "Üçüncü Kıta" Konferansı, yeni sömürgeciliğe karşı, bağımlı halkların –silahlısı da dahil!– direniş hareketlerini yüreklendiriyordu...

VII

BİLİM VE TEKNİKTE HIZLANIŞ

Şu içinde yaşadığımız dünyada sadece birbirine hasım ideolojiler, birbirine düşman ırklar çatışmıyor; bir yarım yüzyıldan beri göz alıcı biçimde değişen yalnızca toplumlar ve devletler değil, fikir yaşamı da büyük değişikliğe uğradı ve ondaki olağanüstü yoğunluk, çağımıza niteliğini veriyor ve insanın gücünü koyuyor ortaya.

Yüzyılın başlangıcından bu yana bir ikinci bilimsel devrim gerçekleşti ve modern zamanların başlarındaki devrim kadar önemlidir bu; ve yine yüzyılın başlarından bu yana bilimin gerçekleştirdiği ilerlemeleri, insanlık tarihi bugüne değin görmüş değil. Bilim, hastalıkların, sefaletin ve ölümün binlerce yıldan beri yükseldiği yükü atmanın araçlarını insanın eline vermiştir artık.

Böylece, çağımız bilimler ve teknikler çağı en başta; ve onların öneminin ve hızla gelişmesinin bilincine varan XX. yüzyıl insanları için, uygarlığın da bir simgesi durumunda. "Tarihin hızlanışı" denen şey de asıl bu alanda en iyi görülüyor: Buluşlar ve teknikler, baş döndürücü bir gelişme içinde ve sonuçları da çığ gibi büyüyor. Öte yandan, atom enerjisindeki gelişme ile, gelecek yıllar için bir yeni bilimsel ve teknik devrimden bahsedemez miyiz?

Bilim ve teknikteki bu yürüyüş, dünyayı altüst eden olaylarla, yani savaşlar ve iktisadî bunalımlarla da içiçe oldu; bilimler ve uygulamaları, yalnız yıkıcı yanlarıyla değil dayattıkları dünya görüşüyle de, bu felaketlere karıştılar. Kötümser, çağına karşı çıkarken, çoğu kez –savaş da dahil– bilimi sorumlu tutuyor olan bitenden. Gelecek için iyimser olan ise, tersine bilim ve tekniği yüceltiyor: İnsanlığı bütün felaketlerden kurtaracak olan bilimdir. Bilim, insan emeğinin etkisini ve insanın gücünü artırır; yaşam koşullarını –hatta insan ömrünü uzatacak biçimde– düzelten, sefaletin tehdidinden onu kurtaran, herkesin kişiliğini alabildiğine geliştiren, bütün bu konulardaki araçları insanın emrine verirken, üstelik bilimin yolunu da

tıkayan her türlü metafizik kaygıdan da temizleyecektir yarının toplumunu, diyor.

Bununla beraber, insanların büyük çoğunluğu, böyle tam bir güvenden çok, kaygı ve güvensizlik içindedir bilime karşı; iki dünya savaşıyla, 1929'da başlayan Büyük Bunalım göstermiştir ki, insan yaşamı, bilimdeki ilerlemeler savaştaki yıkıcılığa adanmadığı hallerde bile, hayal kırıcı durumda. Vaktiyle makinelerin ortaya çıkışıyla, yığınla işçi nasıl iş bulamaz hale düşmüşse, şimdi de teknolojik ilerlemelerin bir sonucu olan "otomatizasyon", işçi yığınlarının önünde yeni bir işsizlik etkeni olarak sivriliyor. Ne diyeceğiz? Aslında "bilimin davası"nı görürken, onu, yer aldığı iktisadî ve sosyal sistemden soyutlarsak, yanlış yapmış olmaz mıyız? Bilimin "hayrı"na da "şerri"ne de biçim veren, başta bu sistemden başka ne olabilir?

BÖLÜM I

FİZİKSEL BİLİMLERDE DEVRİM

Bilimin ve tekniğin, toplumların yaşamında geçmiştekinden farklı bir yeri vardır. Bilimsel araştırma da yeni koşullarda yapılıyor.

Neler onlar?

BİLİMSEL ARAŞTIRMANIN YENİ KOŞULLARI

XX. yüzyılı daha başında yakalayan Sanayi Devrimi, bilim ve teknikteki, özel olarak da fizik ve kimya bilimlerindeki gelişmelere yeni bir hız getirir. Hiçbir fabrika, bir laboratuvarı ve kendini sadece araştırmaya vermiş bir bilim ekibi olmadan yaşayamaz artık. Kendilerine ayrı ayrı hedefler çizmiş olan, ister sosyalist ister kapitalist ülkelerde olsun, sanayi dünyası hareket halinde olan bir dünyadır; orada başarı, elle tutulur bir ilerlemeye bağlıdır ve söz konusu ilerleme de, sadece b i l i m s e l i l e r l e m e nin damgasını taşır.

Bilimsel araştırmayı belirleyen

Ne var ki, teknik donanım ve bir araştırma laboratuvarının bakımı, büyük sermayeleri gerektirir ve bunu sağlayacak olan da sadece d e v g i r i ş i m l e r dir. Ayrıca, söz konusu girişimlerin piyasadaki tekeli sürdürebilmeleri için, bilimsel ilerlemeye ihtiyaçları vardır. Böylece, İ.G. Farben ya da Dupont de Nemours gibi firmaların, bilimsel araştırmayı alabildiğine geliştirmeleri rastlantı değildir.

Gitgide artan u l u s l a r a r a s ı g e r i l i m in de, bilimsel ilerleme ile doğrudan ve karşılıklı ilişkisi var; çünkü, söz konusu gerilim, tahrip tekniğinde belli bir ilerlemenin aranışı içindedir. İşte, bu aranışın etkisiyledir ki, hükümetler, özellikle de 1940'tan beri, bilimsel çalışmanın örgütlenişine ve denetimine gitgide müdahale eder olmuşlardır; bunun bir sonucu da şudur ki, **araştırmaya ayrılan** sermayelerin önemli bir bölümü **askerî ihtiyaçlar içindir.**

Son olarak ve özellikle de İkinci Dünya Savaşı'nın sonlarından beri, görece yüksek bir ortalama yaşam düzeyinden yararlanan Batı dünyasının karşısına, eksik beslenen ve o tarihe kadar Batı'nın sultası altında tuttuğu dünya parçası dikilmiştir. Dünyanın değişik bölgelerindeki nüfusun artışı ve bu "az gelişmiş" halkların ulusal ya da sosyal bilince varması ve kimi zaman da komünizmce büyülenmesi, insanlığın ayrıcalıklı bölümünün dikkatini çekiyor ve söz konusu ayrıcalıklı bölüm, bu başkaldırının ortaya attığı büyük sorunları çözmeyi bilimden istiyor.

Ne var ki, doğrudan doğruya ve daha da görülür biçimde, bilim ve onun gelişmesine kapıları açtığı teknik, herkesin dikkati ne çarpıyor. Onların olanak sağladığı kitlesel üretim, artık sadece toplumun ayrıcalıklı ve sınırlı bir tabakasını değil, sanayileşmiş toplumların bütününü ilgilendiriyor. Teknik buluşlar (elektrik, radyo, televizyon, sinema, ordinatör, internet ve ev eşyası...) günlük yaşamı gitgide istila ediyor ve onların hızla değişimi maddi çevresini de her an başkalaştırıyor; böylece, son bilimsel ve teknik yenilikler, yaptıkları yankılarla herkesi ilgilendiriyor. Bir avamileştirme basın ve edebiyatının alabildiğine başarı kazanmasının ve yakın tarihlere kadar üzerinde fazla durulmayan bir edebiyat türünün, yani "bilim kurgu"nun hızla gelişmesinin kaynağında bu var; hele bu sonuncusunda, bilimsel uygarlığın geleceğinin kimi zaman korkutucu kimi zaman da düşsel görünüşü dile getiriliyor.

Bilimin bağımlılığı

Kendi köşesinde ve sadece bilim aşkıyla yaşayan bilgin tipi kayboluyor.

Gerçekten, bir yandan, bilimsel çalışmanın iç değişiklikleri, araştırma dallarının alabildiğine çeşitlenişi ve birbirine bağlı alanlardaki araştırıcıların gitgide artan sayıları, bilimsel çalışmaya günden güne kollektif bir nitelik kazandırıyor. XIX. yüzyılın sonlarında, dünyada bilimsel araştırmaya kendini vermiş olanların sayısı ortalama 15.000 iken, yüzyılımızın ortalarında bu sayı 400.000 dolayındadır. Her bir araştırıcı da, etkili olabilmek için, pek belli bir konuda, bir planlamaya ve eşgüdüme bağlı olarak çalışır. İkinci Dünya Savaşı, bu persone-

lin sayısını alabildiğine artırırken, aralarındaki iş bölümünü de keskinleştirmiştir. Ayrıca, gizliliğin yasası da uzmanlaşmaya gelip eklenmiştir.

Öte yandan, bu insanlar, siyasal, iktisadî ve sosyal örgütlenişe, en başta da mali gerekçelerle sıkı sıkıya bağımlı hale gelmişlerdir. Bir uzun süre mutlak bir özgürlükten iyi kötü yararlanmış olan bilgin, çalışmaları için gerekli fonları sağlayana bağımlı dır artık. Üniversitelerin bütçeleriyle "bilimsel araştırma"nın fonlarını sağlayan, genel olarak devlettir; özellikle Birleşik Devletler'de, kapitalist girişim de, ya üniversitelere bağış ya da doğrudan fabrikalara bağlı özel enstitü ve laboratuvarlar için kesenin ağzını açmaktadır. 1940'tan sonra, hükümetler, yalnız paraca desteklemek için değil, araştırmaları –üniversitede olsa bile– denetlemek için de müdahale ediyorlar; hele araştırma askerî savunma bakımından önemli görüldüğünde, denetim daha da sıkılaşıyor. Öte yandan, Soğuk Savaş yıllarında, her şey hükümetleri ve genelkurmayları ilgilendirir oldu.

Sonra bilginin, bu koşullardan ve onun sonucu olan bağımlılıklardan kurtulma yolunda araçlar gitgide daha az elinde. Başkalarının çizdiği bir çerçeve içindedir o; bu ise, başka sakıncalar bir yana, özellikle sosyal bilimlerde bilimsel nesnelliğe zarar verici.

> Öte yandan, özel sermayelerin ya da devletin bilimsel araştırmaya böylesi müdahalesi, bir süreden beri, araştırma merkezlerinin de –önemli ölçüde– yer değiştirmesine yol açtı. Bu merkezler, 1900'e kadar İngiltere, Fransa, Almanya gibi Avrupa'nın eski sanayi ülkelerinde bulunurken, yüzyılın başlarından beri Birleşik Devletler'e, 1917 Devrimi'nden sonra da Sovyetler Birliği'ne kaymıştır. Nobel ödülünün dağılış oranı, bunun en çarpıcı tanığıdır.

Ayrıca, Sovyetler Birliği'nde, bilimsel buluşlardan yararlanma daha baştan aranan bir kaygıydı; 1929 Bunalımı, arkasından İkinci Dünya Savaşı'nın gerçekleri, Batı'yı da gitgide daha fazla planlama yoluna sokmuştur. Öyle olunca, yeni bilgiler hızla uygulanma ya konuluyor. Geçmişte buluşlar rastlantıyla oluyordu ve yararlanılmaları da uzun yıllar –kimi zaman yüzyıllar!– alıyordu. Şimdi bu süre kısalmıştır. En çarpıcı örnek de atom

enerjisidir: Atom çekirdeği ilk kez 1938'de parçalandı; Hiroşima ile Nagazaki'nin bombalanması ise 1945'tedir. Sonra, savaş sonrasının UNESCO gibi uluslararası kuruluşlarının yardımıyla yeni bilgiler ve olası uygulanmaları bütün dünyaya yayılıyor.

Bir süreden beri de, uydular ve internet vardır.

Böylece bilgin, dünyanın geri kalanına bağımlılığını bilmemezlik edemez artık. Hitler'in iktidara gelişi ve arkasından da Alman bilgin ve düşünürlerinin yurttan kaçışları, sonra İkinci Dünya Savaşı gibi olaylar, bilgini sıkı sıkıya tarihe bağlamıştır. Sorunlar, onun için sıradan kuramsal bir değer taşımazlar artık. Yaşamsaldır onlar, insanın geleceğini ilgilendirirler. Ve ahlaksal sorunlar da gitgide düşüncesinde yer ederler; çünkü, kuramsal buluşlarının pratik yankılarına ilgisiz kalamaz halledir. Kimi zaman, Albert Einstein olayında olduğu gibi, trajiktir: Büyük bilgin, önce Nazilerin elde edeceği korkusuyla, atom bombasını yapmaya canla başla çalışmalarını öğütlemişti Amerikan yöneticilere; öğütlemiş, ama kullanılmasını da mahkûm etmişti...

FİZİK BİLİMLERİNDE DEVRİM

XIX. yüzyılda büyük fikir tartışmalarının merkezi biyoloji idi ve pek devrimci varsayımların doğmasına yol açmıştı; XX. yüzyılda ise, en çarpıcı yenilikler fizik bilimleri alanında oldu. XIX. yüzyılın sonlarındaki buluşların etkisiyle, bilginin temellerini bütünüyle altüst eden kuramlar çıktı arka arkaya. Fizikteki bu devrimin bir sonucu olarak, o tarihe değin birbirinden açıkça ayrı duran bilimler arasındaki ilişkiler değişti: Fizik, kimya, kozmoloji (evrenbilim) arasındaki eski bölünme kayboldu ya da sürüyorsa pratik kolaylıklar adınadır; uzmanlaşmanın tehdit ettiği bilimin bütünlüğü yeniden kuruldu; bütün bu disiplinler, aynı anda aynı maddenin gerçekliği üzerine eğilmişlerdir; bunlar olurken, bilimle tekniğin birliği de gitgide daha sıkı hale gelmiştir.

Fizikte yeni kuramlar

Keşiflerden doğan ya da hesapla bulunup sonra deneyle de doğrulanmış yeni kuramlar, eski fiziğin geleneksel gö-

rüşlerini altüst etti: Bunlar, Einstein'ın görecelik ilkesi, Max Planck'ın quanhta kuramı, Louis de Broglie'ün dalga mekaniğidir. Uzayı maddi bir eterin doldurduğu kuramını terk etmeye neden olan Michelson ile Morley'ın deneyleri (1887), Einstein'ı, Sınırlı Görecelik Kuramı'nda (1905) şu sonuçlara götürdü: Zaman mutlak bir nitelik taşımaz ve uzay da görece bir değerdedir: Hızlandırılmış hareketleri incelediği Genelleştirilmiş Görecelik Kuramı'nda (1915) ise, vardığı sonuçlar şunlardı: Madde ile enerji eşdeğerdedir; enerji yayan bir cisim kitlesinden kaybeder ve böylece madde enerji yaratırken yok olabilir; atom ise, pek küçük bir bölgeye sıkıştırılmış bir enerjiden başka bir şey değildir ve ışığa ya da sıcaklığa dönüşebilir. Einstein, uzayın ağır cisimlere doğru dışardan içeriye eğildiğini gösterirken Newton'un yasasını da gözden geçirmiş oluyordu ve böylece Euclides'ci olmayan geometrileri haklı çıkarıyor ve kimi astronomik olguları da açıklamış oluyordu: Merkür gezegeninin hareketindeki düzensizliklerle, güneş tutulmasında ışığın Güneşin arkasında bulunan yıldızlardan bize ulaştığı gerçeği böyleydi.

XIX. yüzyılın sonuna kadar ilke, enerjinin, maddenin ve elektriğin s ü r e k l i l i ğ i ni kabul etmektir; quanta kuramı, 1900'de bu ilkeyle bağları koparır: Enerji, *quanta* denen tanecikler biçiminde, aralıklı, kesik kesik yayılır ve değeri de radyasyonun frekansına göre değişir; böylece enerji, madde *(atom)* ve elektrik *(elektron)* olarak taneciklerden oluşmuştur. Bu kuram, ışığın, süreklilik üstüne kurulu dalga kuramında gedikler açıyordu, ne var ki, Louis de Broglie, 1924'ten başlayarak dalga mekaniğini kuruyordu: Dalga ile parçacığın kimliğini saptayarak, birbirine zıt iki kavramı uzlaştırıyordu. 1926'da Schrödinger, Louis de Broglie'ün dalga mekaniği ile Heisenberg'in kuantik mekaniğinin birbirine denkliğini gösteriyordu. Son olarak, Heisenberg, olguların "belirlenemezlik" ilkesini öne sürerek atomların hareketlerinde belirlenimciliği *(determinizm)* reddeder, böylece eski fiziğin tartışılmaz postulasını ıskartaya çıkarır. Daha önce gördüğümüz gibi, bir yandan tartışılsalar da bütün bu devrimci kuramlar, fizikçileri zaman, uzay, madde gibi kavramları g ö z d e n g e ç i r m e ye zorladı ve bunun, hemen her alanda, özellikle de dalga ve cisimcikler olgularıyla ilgili yeni alanlarda bereketli sonuçları oldu.

Atom fiziğinde gelişme

XIX. yüzyıl fiziğinin reddettiği atom kavramı, elektronların bulunuşu yla fizikçilerin dikkatine çarpar; elektronların, elektriğin maddesi olduğu yolunda J. Thomson'un varsayımı da bu dikkatleri çoğaltır. Arkasından, radyoaktif cisimlerin keşfi, enerjinin muhafazası kuramı gibi elementlerin değişmezliği kuramını da sarsar. Görünen odur ki, radyoaktif cisimlerden çıkan enerji, olsa olsa bizzat atomdan gelebilir ve atom, o enerjiyi büyük miktarda içermektedir; arkasından, Pierre ve Marie Curie, polonium ve radiumla, uranimunkinden de büyük enerji kaynaklarını bulurlar; Rutherford ile Soddy de (1902) şunu saptarlar: Her radyoaktif element, α, β, δ ışınları yaymaktadır ve böylece, elementler ne basit ne de türdeştirler ve her biri, kimyaca birbirinin aynı, ama farklı biçimlerde bölünebilen belli sayıda atom içerirler ki, "izotop"lardır bunlar.

Von Laue ile baba ve oğul Bragg'ların buluşlarıyla, atom doğrudan doğruya incelenmeye başlanır ve yapısı ortaya konur.

Daha önce Rutherford şunu aydınlığı çıkarmıştı: Atomda pozitif elektrik yüklü bir çekirdek vardı ve negatif yüklü elektronlarca çevrelenmişti. Ancak, onun laboratuvarında çalışan genç bir Danimarkalı, adına sonra "yeni Kepler" sıfatı eklenecek olan Niels Bohr, atomun yapısıyla ilgili bir tablo çizecek ve güneş sistemine benzetecektir onu: Bu sistemde her elektronun kendi yörüngesi vardır; bir elektron, yüksek enerjili bir yörüngeden daha zayıf enerjili bir başka yörüngeye geçtiğinde de X ışınları ortaya çıkarmaktadır. Böylece, atomların içerdikleri elektronların sayısını bilmek mümkün oluyordu; her atom, farklı nitelikler gösteren, enerji farklılıklarına sahip bir yapıdaydı. Rutherford-Bohr'un atomu, cisimlerin kimyasal nitelik farklılıklarını açıklamanın olanağını sağlıyordu şimdi: Kimi cisimler madenleri ve kimileri de gazları oluşturuyorlarsa, onlardaki elektronlara bağlıydı bu; böylece, Mendeleiev'in yaptığı cisimler tablosu anlaşılır hale geldi: O tabloda, yer alan, hidrojenden uraniuma kadar 92 doğal cismi birbirinden ayıran, her çekirdeğin pozitif yük sayısıydı.

Rutherford 1919'da bir azot çekirdeğini parçalayınca, çekirdek,

fizikçilerin baş ilgi alanı olup çıkar ve arka arkaya bir dizi buluş çekirdeklerdeki değişimlerin denetimine götürür. İlk büyük keşif, Bethe'in 1930'larda gözlemleyip de Chadwick'in 1932'de bulduğu nötronlar olur. Onu, Anderson'la Neddermeyer'in keşifleri izleyecek, pozitif elektronun *(pozitron)* arkasından atomu oluşturan pozitif protonlarla nötronlar arasındaki bağ, daha önce Japon Yukawa'nın varsaydığı *mezon*lar bulunacaktır. Böylece, maddenin oluşumunda önemli rol oynayan bir öğe bulunmuştur.

1932 ile 1940 yılları arasındaki bütün bu buluşlar, nötronların oynadığı önemli rolü göstermektedir. Pek çarpıcı bir olay olarak, Joliot-Curie, yapay radyoaktivite yi bularak, şunu gösterir: Nötronlarca bombalanan bütün atomlar radyoaktif hale gelirler. Bunun pek önemli sonuçları olacaktır. 1936'da da, Fermi, ağır cisimleri nötronlarla bombalayarak doğada bulunanlardan daha ağır yeni cisimler elde eder; bunun sonucu, yeni bir kimyanın, nükleer kimyanın doğmasıdır. 1938'de Hahn ile Strassmann, uraniumunki gibi ağır çekirdeklerin bir niteliği olarak, bir protona karşı yığınla nötronun serbest kaldığını görürler; bu nötronlar yeni çekirdeklere çarptıklarında onları da patlatıp yeni nötronlara yol açacaklarından, artarda sonsuz tepkilere, giderek korkunç bir enerjinin açığa çıkması olanağına erilmiş olur.

1939'da atomun parçalanması gerçekleştirilmiştir; böylece, zincirleme tepkiler mümkün demektir. Olay, bütün yönetimlerin dikkatini çeker: Almanya'da Heisenberg, araştırmaların başına getirilir; ne var ki, ülke, en yetkin araştırmacılarından yoksun haldedir, çünkü faşizm yüzünden hepsi İngiltere'ye, Fransa'ya, Birleşik Devletler'e kaçmışlardır. Yabancı ülkelere sığınmış bilginler, sonunda, doğal kaynaklarca zengin ve ileri bir sanayiye sahip Birleşik Devletler'de toplaşıp Amerikalılarla beraber çalışırlar. 6 ve 9 Ağustos 1945'te Hiroşima ve Nagazaki'ye atılan atom bombaları, bu çalışmaların ürünü olacaktır.

Ne var ki, fizikte devrim bununla kalmayacak, çeşitli uygulamaları olan elektronik le sürecektir. 1948'de de, Amerikalı Norbert Wiener, elektronik beyinle insan beyni arasında benzerlikten yola çıkıp, "bir ayağı fizikte bir ayağı biyolojide yeni bir bilim" olarak sunulan *sibernetik*'i yaratır.

Kimyanın yenilenmesi. Astrofizik ve jeofizik

Fizikte bunlar olurken, kimya da, son buluşlar ve yeni kuramlarla altüst olur. Daha önce betimleyici bir bilimken, açıklayıcı bir bilim halince gelir. Fizik kuram ve yöntemleri, kimyacıları, eski görüşleri üzerinde yeniden düşünme ye götürür; son olarak, gitgide istikrarsız duruma gelen birleşik cisimleri incelerken, daha da karmaşıklaşır kimya. Molekollerin ve kristallerin yapısını incelemede yararlanılan X ışınlarına, elektronların kırınımlarını gözlemleme ve elektronik mikroskop eklenir. Buradan kalkarak, Hindistanlı fizikçi Raman, 1928'de göğün mavi rengini açıklayacaktır. Yeni atom bilgisi, bütün bir organik kimyayı yeniden yorumlama, birleşik cisimlerin niteliklerini ve oluşum nedenlerini açıklama olanağını sağlar. Öte yandan *quanta*, kimya kuramında yeni bir ilerlemenin kapısını açarak, nadir gazların, metallerin, metal olmayanların ve tuzların yeniden sınıflandırılmasına götürür.

X ışınlarına dayanarak kayaları inceleme yer kimyasını doğururken, maden dünyasındaki kaosa da bir *çeki düzen* getirir; ayrıca, metallerin fiziksel özellikleri açıklanarak, onları daha iyi işleme olanağı elde edilir; böylece sanayi, daha az amprik hale gelir, giderek daha çok aklileşir.

Astronomi, optik aletlerdeki yetkinleşmeden ve fotoğraftan yararlanmaya başladığı bir sırada, Einstein'ın kuramlarıyla yeni bir atılım içine girer. Arka arkaya dev teleskoplar hizmete girer: Biri 1918'de Wilson dağına, öteki 1947'de Palomar dağına yerleştirilirken, 1955'te de Forcalquier elektronik teleskopu göğe çevrilir. Teleskopların gözlemlerini uzay araçlarının, füze ve uydularının yolladığı bilgiler tamamlamaya çalışır. Yıldızların yanı sıra, gezegenler ortamı (Mars, Venüs, Jüpiter), ay ve güneş daha iyi tanınır. Böylece, bir astrofizik doğar; sadece kayıtla yetinmez yoruma da başlar.

1918'den başlayarak şu keşfedilir: Samanyolu, bir kırk milyar yıldızdan oluşan bir disk biçimindedir ve 1925'te, bu diskin kendi çevresinde devindiği anlaşılır ve bir dönüşünü de iki yüz milyon yılda tamamlamaktadır. Samanyolu dışında kalan sarmal bulutsular incelenmeye başlanır; onların da birer gökada oldukları anlaşılır ve dünyamıza en yakın olanı, 800.000 ışık yılı mesafededir. 1929'da da şunun farkına varılır: bütün bu sarmal

bulutsular birbirinden uzaklaşmaktadır. Böylece, bu milyonlarca bulutsudan oluşan Evren, durmuş oturmuş bir sistem değildir, ağır ağır genişlemektedir. Bu buluşlar, astronomlarla astrofizikçileri kozmogonik kuramlara götürür.

> Onlardan birini, 1917'de Einstein dile getirmişti ve ona göre, Evren'in bir hacmi vardır ama belirli sınırları yoktur; Milne ile Eddington ve Sovyet bilgini Landau'ya göre de, Evren'in kitlesinin pek önemli bir bölümü görünmez maddedir; Belçikalı Lemaître de, bir varsayım ortaya atar, başlarda bir atom vardı, Evren, korkunç bir patlayışla ondan çıktı ve uzak bulutsuların bizden gitgide uzaklaştıkları göz önünde tutulursa, başlarda dev bir atom halinde hepsi bir arada iken, Evren, bu patlamadan sonra sürekli bir yayılış içindedir. Bu, genişleyen Evren kuramıdır ki, bugün birçok bilgince kabul edilmektedir.

Kozmik ışınların keşfi de pek önemlidir. Son olarak, yukarı atmosfer ve gezegenler arası boşlukla ilgili bilgilerimiz, füzelerin attığı uydularla çabucak zenginleşmiştir. 21 Temmuz 1969'da, Ay'a insan ayağının bastığını da hatırlatalım ve aynı insan Mars yolculuğuna hazırlanmaktadır.

Jeolojiye gelince... İlkeleri dönüşüme uğramadı, ama maden ve petrole artan ihtiyaçlar nedeniyle, alanı genişledi. Bir jeofizik doğdu ki, özellikle radyoaktivite yardımıyla, yerkürenin en derin tabakalarına kadar inip incelemektedir. Dağların oluşumunu yer kabuğunun sıkışmasıyla açıklayan Laplace'ın kuramının terk edilmesiyle, denkleşmeye pay ayıran başka kuramlar ortaya çıktı; kıtaların oluşumu ile ilgili olarak Wegener'in kuramının, sonraları pek tartışılsa da, başlarda nasıl heyecan uyandırdığı pek bilinir.

BÖLÜM II

BİYOLOJİNİN ZENGİNLEŞMESİ VE TIPTA DEVRİM

Biyolojinin uğraştığı konular fiziktekilerden daha karmaşıktır; öyle olunca, burada laboratuvar çalışması daha da kollektif, neredeyse anonim ve her araştırıcı için daha da uzmanlığa seslenir. Bunun sonucu olarak, XX. yüzyılın ilk yarısında, biyolojide birbirinden bağımsız disiplinlerin çoğaldığı görülür: Biyokimya, biyofizik, hücre fizyolojisi, vb. Çağdaş dönemin buluşları, bir bütün olarak biyoloji bilimini –uygulamaları bakımından– altüst eder kuşkusuz, ancak yine de kısmî kalır bunlar, aynı dönemde fizikin tanık olduğu kuramsal dönüşümlere götürmez. Büyük ilerlemeler olur, ama bunlar temel bağlantı noktalarını göstermekten uzaktırlar. Dahası, bir buluş, çoğu zaman uzun gözlemlerin, birbirini doğrulayan ve yılları içine alan bir yığın deneyin ürünüdür; ne var ki onlardan çoğu için, belli bir tarih vermek mümkün değildir.

Bununla beraber, biyoloji, bir yandan öteki bilimlerde, başta fizik ve kimyadaki, onların yanı sıra psikoloji ve sosyolojideki çağdaş gelişmelere, öte yandan genel tarihin olaylarına sıkı sıkıya bağlı kalır: Beslenme ile vitaminlere ilişkin araştırmaları uyaran 30'ların Büyük Bunalım'ı olur; penisilinin, DDT'nin kitlesel üretimine yol açan ve cerrahlıkta uyuşturucuların ilerlemesini belirleyen de, İkinci Dünya Savaşı'dır.

BİYOLOJİDEKİ İLERLEMELER

Biyolojide ilerleme, en başta kullandığı aletlerdedir.

Biyoloji uzmanının aletlerindeki yetkinleşme

Söz konusu yetkinleşme, fizikçi ile kimyacının yardımıyla olur. Böylece, 1932'de Knoll ile Ruzcka'nın kullanıma sundukları **elektonik mikroskop**, o tarihe kadar canlının

yapısında –tahminlere dayanan– öğeleri, bunun gibi virüslerle bakterileri bütün çıplaklıklarıyla gözler önüne serer. Sıradan mikroskop da yetkinleşir ve hücrenin yapısında o güne değin görülmeyeni gösterir. Artık, en az bir 20.000 kez büyütülmüş canlı bakterilerin fotoğrafını çekmek mümkündür. Aletlerdeki incelme, görüş gücünü de artırır; bu yetkinlik sayesinde fizyoloji uzmanı, hücrede –inceden inceye– gözlemlere girişir, en küçük elektronik olguları farkeder olur, saniyenin binde biri ya da miligramlarla ölçer. Kimyasal çözümlemenin yeni yöntemleri de kılı kırka yarar. Lazerin, radyoaktif elementlerin, izotopların kullanılışı, yaşamı, çeşitli görünüşleriyle inceleme fırsatını verir ilk kez. Öte yandan, bir başka alanda, biyoloji, cerrahlığın ulaştığı yetkinlikten yararlanır; özellikle yüksek sinirsel merkezlere müdahale imkânlarına kavuşur. Psikoloji laboratuvarlarına, kayıt tekniklerine, biyoloji ile psikoloji arasındaki sınırı anlamsız kılan hayvansal ve insansal davranışı gözlemleyip ölçmeye de çok şey borçludur.

Böylece, XX. yüzyılın biyolojisi için araştırmanın iki ana doğrultu su, birbirine zıt ama biyoloji kuramı kadar tıp ve cerrahlık pratiği söz konusu oldukta sıkı sıkıya birbirine bağlı iki doğrultu kendisini dayatır olur: Bileşiminde ve işleyişinde canlının temel yapısına girildikçe, onun bağlı olduğu genel yapı daha çok farkedilir; öte yandan, bu genel yapı da, içinde çeşitli türden organizmaların ve inorganik maddenin yer aldığı yeni bir yapıdan ayrılmaz durumdadır.

Yaşamın temel olguları

XX. yüzyılda doğan biyokimya, bir önceki yüzyılda hüküm süren ve yaşamın ürünlerini inceleyen organik kimyadan ayrılır; biyokimya, yaşamsal etkinliğin temelini oluşturan ve bizzat canlının ortaya koyduğu kimyasal öğelerin incelenmesidir.

Başta, enzimlerin bulunuşu gelir ve XIX. yüzyılda Pasteur'le Liebig arasındaki bir kavgaya son verir: Pasteur, mayalaşmayı bir yaşamsal olgu olarak alırken, Liebig'e göre o, canlıya has kimyasal bir cisimden ileri geliyordu. Araştırmalar ilerledikçe, enzimler gerçeği ortaya çıkar. Temel yaşamsal etkinliklerde, mayalaşmada, oksitleşmede ve fotosentezde büyük ro-

lü olan ve sayıları da hayli fazla olan enzimlerin çoğu, proteindir ya da içeriklerinde o vardır; onların yanı sıra da, yaşam için gerekli metaller. Örneğin, bir otlağın toprağında kobalt yokluğu hayvanlarda bir hastalık etkenidir. Böylece buluş, kimi hastalıkların sağaltılmasında, dengeli bir rejimin kurulmasında başta gelen bir önem taşır.

Yaşam için gerekli bir başka öğe, XX. yüzyılda bulunan v i t a m i n l e r dir. XIX. yüzyılda, her hastalığın mikroplardan ileri geldiği eğilimi vardı, şimdi ise kimi eksikliklerden doğan hastalık kavramı ortaya çıkıyordu: İskorbüt, beriberi, raşitizm, pellagra böyleydi. Bu hastalıkların iyileştirilmesinde gerekli vitaminler laboratuvarlarda sentetik olarak elde edilir. Vitaminlerin bulunuşu, beslenme rejimini de etkiler ve daha akla uygun bir biçeme sokar.

Ancak, canlı organizmanın besinlerde, yani başka organizmaların hazırladığı şeylerde bulduğu umaddelerin dışında, kendi iç salgı bezlerinin ürettiği maddelere de ihtiyacı vardır. XX. yüzyıla kadar görevleri bilinmeyen bu maddeler h o r m o n l a r dır. Hormonlara verilen önem, modern biyolojinin temel niteliklerinden biridir. Hayvanların ve bitkilerin büyümesinde ya da organların çalışmasında, onların etkisi kesin ve büyük.

Böylece, biyokimyanın bütün bu buluşları, canlı organizmada protein moleküllerinin önemini ortaya koyar. Buradan kalkarak, hücrenin yaşamının incelenmesi, m o l e k ü l b o y u t l a r ı n d a olacaktır artık. Bu alandaki gelişmeler, yalnız tıptaki uygulamalar bakımından değil, bizzat yaşamın tanınması ve yeryüzünde ortaya çıkışı bakımından da önem taşırlar: Bugün yaşam, alçak ısıda bir dizi kimyasal süreçler bütünü olarak görülüyor; bu süreçler ise, hücrede, giderek organizmanın bütününde elektronların dolaşımını da içermektedir.

Yaşamın, her türlü metafiziğin dışında görünüşü bu!

Organizma ve organizmalar. Mikroorganizmalarla yüksek organizmalar

Hücrenin yaşamına daha da derinliğine girildiğinde, onun organizmayla iyiden iyiye bütünleşmiş olduğu görülür. Oysa, yüzyılın başından beri yapılan deneyler şunu göstermiştir: **Bitkisel ya da hayvansal, organizmadan ayrılmış bir doku, alçak**

ısıda yaşamını sürdürüyor ve biyokimyasal yapısını değiştirerek tek başına yaşama kendini uyarlıyor. Buradan kalkarak, organlar muhafaza bile edildiler. Böylece, organizmanın k e n d i k e n d i n i d ü z e n l e y i c i bir gücü vardır; kimi hastalıklar, bu gücün kaybolduğu hallerdir, kanser böyledir; öyle olduğu için de, mümkün olduğunda, cerrahi müdahalenin dışında bir çare kalmıyor.

Bu arada, yeni mikroskopların artan gücü sayesinde, mikroorganizmalar iyiden iyiye incelendi yüzyılımızda. Görüldü ki, virüsler ve bakteriler, canlı varlıklardır; çünkü çoğalıyor ve içinde bulundukları ortamın zararına yaşamlarını sürdürüyorlar. Bakterilerin bir özelliği ise, toprakta çok sayıda olmaları; denebilir ki, dünyada bütün yaşam onlara dayanıyor; böylece, yüksek organizmalar aşağı organizmalara bağımlıdır ve bu sonuncuların hazırladıklarıyla besleniyorlar. Mikroorganizmaların tanınması, kimi besinlerin ilerde yapay yollarla üretilerek, insanlığın beslenme sorununa yardımcı olmak gibi olası yararları bir yana, antibiyotiklerin bulunuşuyla, en az bir yarım yüzyıldır kimi bulaşıcı hastalıkların sağaltılmasında büyük rol oynadı.

XX. yüzyılda biyokimyadaki buluşlar, yüksek organizmaların düzenleyici mekanizmaları konusunda da aydınlık getirdiler. Sonunda anlaşıldı ki, kan dolaşımı, damar basıncı ve ısı, bütün bunlar organizmada ilişki içindeler ve bir noktada bir değişiklik bütünde de değişikliğe yol açıyor; ve normal olmayan yaşam koşullarına uymada, organizmanın bölümleri olağanüstü bir işbirliği içine giriyorlar. Öte yandan, şu da görüldü: Beden içindeki bezler, salgılarıyla, organizmanın kimyasal düzenlemesini sağlıyorlar; sonra bu bezler, kimi kimyasal maddelerin ve sinirsel etkenlerin etkisi altındalar; ayrıca, görünen o ki, hepsi bir arada, hipofizce denetlenen gerçek bir "sistem" oluşturuyorlar ve birbirlerini de etkiler haldeler. Böbreküstü bezler, cinsel bezler, tiroid (kalkanbezi), şimdiye kadar en iyi tanınan bezler oldular. Ayrıca, bu bezlerle, organizmanın bir başka düzenleme sistemi, yani sinir sistemi arasında yakın ilişki bulunuyor, özellikle heyecanlarda hormonların rolü pek biliniyor.

S i n i r s i s t e m i üstüne bilgilerimiz çok daha eskiye gider; ama XX. yüzyıl, bu konuda da pek önemli buluşları önümüze koydu. Bedende, elektrik nitelikte "sinirsel akızlar" bulunuyor; buradan kalkarak, sinirsel merkezlerin elektrik dalgala-

rı ölçülebiliyor; özellikle, beyin elektrosu, epilepsi gibi hastalıkların tanısında yol gösteriyor. Öte yandan Pavlov'un (1849-1936) ve okulunun şartlı refleksler üstüne çalışmaları, bilinçli eylem ile bilinç derecesine ulaşmamış sinirsel süreç arasındaki ilişkileri daha iyi tanımamıza yardımcı oluyor. Bu ikisi arasındaki ilişkilere dayanarak, Sovyet hekimleri, ağrısız doğum tekniğini geliştireceklerdir.

Şunu da eklemeli: XX. yüzyılda psikoloji, sinirsel etkinliği tanımada fizyoloji ile işbirliği içinde. Hayvansal davranışların bilinmesinde bunun büyük yararı oldu. Ama asıl katkı daha çok f i z y o l o j i den geliyor. Bütün bu gelişmelerin, tıpta, özellikle de cerrahlıkta ve kimi akıl hastalıklarının sağaltılmasında açtığı yeni olanaklar görülüyor; "elektroşok" yoluyla tedavi onlardan biridir.

Genetik

Yeryüzünde yaşam zincirinin kimi halkları eksik olsa da, bir evrimin varlığı yadsınamaz olgu. Buradan kalkarak, Bergson gibi bir filozof, *Yaratıcı Evrim* adlı eserinde, materyalizmi, felsefesinin sütunlarından biri yapıp çıkar. Böylece, dikkati çeken, artık evrim değil bu evrimin gerçekleşme biçimi ya da biçimleridir. Veraset, yani saçların ya da gözlerin rengi gibi ikinci derecede nitelikler bir yana, türün ve soyun kendine özgü niteliklerinin geçişidir asıl sorun biyolojide artık; ve genetik bilimi, hem türlerin sürekliliğini, hem de onların birinden ötekine dönüşümünü açıklama doğrultusunda ilerleyecektir. Niteliklerin geçişindeki süreklilik üstüne Mendel'in gözlemlerini, 1919'dan başlayarak Amerikalı biyolojist T.H. Morgan derinleştirir ve açıklar; bunu yaparken, k r o m o z o m l a r a dayanan bir veraset kuramı öne sürer; kromozomlardır taşıyan karakteri.

Ne var ki, de Vries daha 1910'da, verasetle de geçebilen a n i d ö n ü ş ü m l e r in varlığını ortaya koymuştu; ve bunlar, genlerdeki kimi istikrarsızlıkları gösteriyordu. Sonradan anlaşıldı ki, dönüşümler, denetlenemez biçimde, dış etkenlerce –X ışınları ya da kimyasal– gerçekleşebiliyordu. Böylece, genlerin mutlak etkisi gözden geçirilmiş oluyordu. Kromozon kuramı ile ani dönüşümler kuramının çatışması, Batı'da genetiki, özellikle de İngiltere'de Fischer ile Haldane'in öncülüğünde şöyle bir evrim anlayı-

şına götürecektir: Evrim, olumlu ya da olumsuz rastlantıların yol açtığı dönüşümlerce belirlenmiş olsa gerekti; onlar arasından en mutlu olanların doğal uyarlanışı, hayatta kalmalarını ve soylarını sürdürmeyi sağlamış oluyordu her halde. Ne var ki, bu kuram, gelişmenin gözlemlenişini denetlenemez hale getiriyordu.

Sovyetler Birliği'nde ise, genetik, –çoğu kez pratik– başka çizgiler üzerinde yürüdü ve zıt sonuçlara vardı; Soğuk Savaş yıllarında da genetikçiler arasında –dünya çapında– sert çatışmalara yol açtı. Rusya'da genetik elbette Ekim Devrimi ile doğmadı. Nitekim, Miçurin, 1888'den başlayarak, bitkiler, özellikle de yemiş ağaçları üzerinde deneyimlere girişmiş, ıslah etmiş, melezleştirme ve aşılama yoluyla çeşitlilik sağlamıştı; ancak, işin içinde d ı ş e t k i l e r in de rol oynadığını görmüştü. Miçurin'in fikirlerini, Sovyet biyolojisti Lisenko ele aldı ve kışlık ürün yerine ilkbaharlık –ya da tersine!– ürün elde etmek amacıyla tohumluk tane üzerinde çalıştı; elde ettiği sonuçlardan da kalkıp yeni bir genetik kuram geliştirdi. Ona göre, genlerin varlığını gösteren bir kanıt yoktu; Lisenko, verasetle kromozomlar arasındaki ilişkiyi kabul eder, ancak bu ilişki, gen ya da kromozomlar olarak belli bir organda gerçekleşmeyip bütün organizmaya dağılmıştır ona göre Besin, hayvanlar için ne denli önemli ise, ç e v r e de bitkiler için öyledir; çevre, hücrelerin sitoplazmasını etkiler, o da verasette bir rol oynar; kazanılmış kimi morfolojik karakterlerin geçişini belirleyen budur.

Bu genetik kuramla ilişkili olarak, Sovyet evrim anlayışı, Batılıların üzerinde durdukları rastlantının payını saf dışı edip belirleyici etkiyi çevreye tanır; böylece, onun yol açtığı dönüşümler, daha baştan olumlu olacaktır. Ne var ki, söz konusu görüş de, birçok kuramsal güçlükleri çözmeden bırakır.

Son olarak, Jacques Benoit ve öğrencilerinin çalışmaları, ördeklerin ırksal niteliklerinde değişimlere yol açarak Mendel'le Morgan'ın kuramlarını tartışılır hale getirmiş görünüyorlar ve genetike belki yeni adımlar attıracak nitelikteler.

TIPTA DEVRİM

Biyolojideki ilerlemelerin yanı sıra tıpta da bir devrim olur. Birbiri arka sıra büyük buluşlar gerçekleşir, yeni teknikler ortaya çıkar, tanı yöntemleri yetkinleşir, hekimin elinde yepyeni

araçlar vardır; bunlara bağlı olarak cerrahlık ve sağaltmada da büyük adımlar atılır. Her şey baş döndürücü bir hızla gelişir.

Tıpta yeni anlayışlar ve yeni teknikler

Tıpta, sonuçları olumlu yeni görüşler ortaya çıktı.

Bütün dokusal hastalıklarda baş etken olarak s e m p a t i k s i s t e m in önde gelen rolü, sağaltma boyunca yeni bir tekniği gerekli kılar. Şu da görülür: Patolojinin büyük bir bölümü, bunaltı tepkilerine, bireyin kendi kendisiyle p s i ş i k u y u ş m a z l ı k l a r ı na bağlıdır.

Hastalıklar daha yöntemli ve daha yakından incelendikçe, şunun altı çizilir: Bir beden ya da bir organ, ihtiyacı olan kimi kimyasal ürünlerin eksikliği halinde, hastalanır. Eskiden beri bilinen hastalıklar daha iyi tanınır ve laboratuvar ve klinik araştırma yöntemlerinin yetkinleşmesi sayesinde yeni hastalıklar keşfedilir. Bütün hastalıklar, biyokimyanın sağladığı ürünler sayesinde, daha yöntemli, gitgide daha başarılı sağaltılır hale gelir: Serumlar, sülfamitler, antibiyotikler, hormonlar, –kan kanserinde– radyoaktif izotopların kullanılışı, heparin, vb. seferber edilir. 1901'de bulunan kan grupları üzerindeki araştırmalar, 40'lı yıllarda Landsteiner ve Wiener'in buluşlarıyla desteklenir; kanda proteinler pek kendine özgü olduklarından, insanlar –Rhesus Pozitif, Rhesus Negatif diye– kan gruplarına ayrılırlar ve böylece k a n n a k l i uygulaması denetlenebilir olur. Elektriğe gelince, özellikle akıl hastalıklarının sağaltılmasında iş yarar. 1890'da bulunan, 1943'ten sonra da Pavlov'un çömezlerince geliştirilen bir başka sağaltım yöntemi, "uyku kürü"dür.

İç salgı bezleri üstüne araştırmalar, insan bedeninde çeşitli bezlerin yetersizliğine bağlı korkutucu hastalıkların belli bir bölümünün iyileştirilmesine yol açtı: 1922'de Banting'le Best, şeker hastalığına karşı ensulini keşfederler; 1939'da Deanseley'le Parkes, Addison hastalığına çare bulurlar; 1942'de Evans, böbrek üstü salgılar sağlayan A.C.T.H.'ı keşfeder; 1946'da bulunan kortizon, organizmada şeker ve albüminin dağılımını düzenleyen bir başka önemli yeniliktir. Vitamin eksikliğinden doğan büyüme yetersizliği, raşitizm, görme hastalıkları ve daha başkaları gibi dertlerin imdadına vitaminlerin bulunuşuyla yetişilmiştir.

Bulaşıcı hastalıklara karşı mücadele.
Cerrahlıktaki "mucize"ler

Bulaşıcı hastalıkların çoğu gelişmiş ülkelerde yok olur ve az gelişmiş ülkelerde ise geriler. Bu ilerlemede, önleyici aşıların genelleşmesinin, kimi ülkelerde zorunlu kılınmasının ve serum yoluyla sağaltmanın payı büyüktür; sülfamitler ile antibiyotikler ise, bu tip hastalıkların seyrini kökünden değiştirmiş ve onların sonucu olan ölümleri azaltmıştır. Birinci Dünya Savaşı boyunca, Batı'da sefer halindeki ordular, salgınlardan korunmuşlardı ama sivil halkı büyük bir grip dalgası kırıp geçirmişti; İkinci Dünya Savaşı'nda, silah altına çağrılanlar ve tropikal ülkelerde yaşayanlar salgınlara karşı etkili önlemlerle alabildiğine korundular.

G. Ramon'un ve 1924'te de Dr. Roux'nun buluşlarının arkasından difteri, gelişmiş ülkelerde neredeyse kaybolur. Öteki afetler, sarı sıtma, veba, verem, tetanoz, boğmaca, kızamık, menenjit, malarya da yeni buluşlarla altedilir. 1963'te, İsviçre'li üç bilgin, bütün bir tropikal bölgeyi kırıp geçiren bilharziosa çareyi bulurlar.

Serumların üstesinden gelemediği mikropların yol açtığı hastalıklar ise sülfamitler ve antibiyotiklerle yenilgiye uğratılır; bu arada cüzzam sülfamitlerle tehlikeli olmaktan çıkar; antibiyotiklerin başını çeken penisilin en ağır iltihabi dertlere çare olur, Waksmann'ın streptomisini (1944) verem basillerine karşı etkisini gösterir; aureomisin septisemiyi, kloromisetin tifüsü ve tifoyu iyileştirir; Jean Bernard'ın 1965'te bulduğu rubidomisin kan kanserine çare bulmakta rol oynar. Bu arada bakterilerin direnç kazandığını, ona karşı mücadelenin de gündeme girdiğini hatırlatmalı.

Aşılar ve yeni ilaçların yanı sıra, mikrop taşıyıcılara karşı mücadelede de, dev adımlar atılır: İnsanın ve büyük hayvanların dışında, sinek, bit, pire gibi haşarata karşı –1939'dan beri kullanılan– İsviçreli Paul Müller'in bulduğu D.D.T.'yi en başta zikretmeli.

Tıp gibi cerrahlık da, aletlerdeki yetkinleşmeden yararlandı ve ameliyat sonrası özen ayrı bir önem kazandı. Her ameliyat, bedende ister istemez bir dengesizlik yaratır ve sonu ölüme varan önceden görünmez tepkilere yol açar. Bu, cerrahları, ameli-

yatı –öncesi ve sonrasında– bir dizi önlemlerle tamamlamaya götürdü.

Anestezi, bir uzmana bırakıldı; bedeni, müdaheleye uygun hale getiren yığınla önlem alındı, ameliyat öncesi ve sonrası kan nakli gündeme girdi. Kan, canlı "verici"lerden ve –Judiné, ölen insanda kanın bir on iki saat canlı kaldığını keşfettiğinden– cesetlerden alınır oldu. Filatov'un, organ ve dokuları soğukta koruma ile ilgili buluşu, canlı varlıklardan doku alıp aşılamayı da kolaylaştırdı; "kan bankaları"na, "göz bankaları", kemik, doku, damar bankaları... eklendi.

Son olarak, cerrahlık, etkinlik alanını bütün organlara yaydı ve en cesur ameliyatları başardı. Onların arasında, belki en çok yankı yapanı ve ilk kez Güney Afrikalı hekim Christian Barnard'ın başardığı, kalp nakli ameliyatı olmuştur. Ona böbrek nakli, kemik aşılamasını eklemeli.

Tıpta ve cerrahlıktaki bütün bu buluşlar ve teknik yetkinleşmeler, müdahaleyi hızlandırırken, hastalıkları önlemenin yanı sıra iyileştirmeyi de en iyi biçimde örgütlemiş oldu; bunun sonucu olarak, sadece milyonlarca insanın yazgısı düzeltilmekle kalmadı, insanların ortalama ömrü de uzatıldı, giderek yeryüzünde nüfusun kitlesel artışının kapıları açıldı.

BÖLÜM III

TEKNİKTEKİ HIZLANIŞ

Geleneksel olarak makineye bağlanan teknik kelimesi, XX. yüzyılla beraber, siyasal, kültürel, ekonomik planda insan ilişkilerine kadar anlamını yaydı; bugün teknik deyince, sadece üretimin mekanikleşmesini değil, sosyal girişimlerin aklileştirilmesini, ölçülü-biçili hale getirilmesini de anlıyoruz: Bir reklam, bir propaganda tekniği vardır, nasıl ki iktisadî girişimlerin sosyal tekniğinden, Amerikan ya da Ortadoğu sorunlarının uzman teknisyenlerinden söz edilir. Söz konusu olan, artık, gitgide ciddilik kazanan uzmanlaşma, bu arada mesleki uzmanlaşmadır; sonuçta, insan etkinliği ancak uzmanların anlayabileceği alanlara ayrılmıştır ve bu noktaya getiren de, sanayideki işitilmemiş teknik atılımların boyutları olmuştur.

SANAYİLERDEKİ TEKNİKLER

Önce, bilimle tekniğin ortaklığından bahsetmeli.

Bilim ve teknik ortaklığı, modern tekniğin nitelikleri

Bilimle teknik f a b r i k a d a karşılaşıyorlar; çünkü orada gitgide daha fazla işbirliği içindeler ve oradadır ki, sanayi, yığınla insanı araştırma için bir araya getirecek laboratuvarlara gitgide önemli sermaye yatırıyor. Her ikisinin birbirine bağımlılığı artıyor; bir bilim öndedir, bir teknik; ancak ilerleme iki alanda da birbirini belirler durur. Genel olarak, sanayide teknikler, modern fiziğe egemen olan bilgilerin altüst ettiği keşiflerin –ve bir de ekonominin– etkisi altındadır. Teknik alandaki ilerleme ve önemli yeniliklerin kaynağında, p a z a r ı n, r e k a b e t i n ve k a z a n c ı n koşulları rol oynar.

Bilimle teknik, kitlesel üretimi yetkinleştirmede, maliyet fiyatlarını azaltmada, mekanizasyonu ve otomatizasyonu geliştirerek verimliliği artırmada el eledir.

Başlıca enerji kaynağı olup çıkan elektrikle işleyen sanayi en çarpıcı ilerlemeleri gerçekleştirmiştir; onunla beraber, kimya sanayisi, modern uygarlığın önde gelen sanayisidir ve en eski etkinlikleri, maden, dokuma, kauçuk, demir-döküm ve -gübreler aracılığıyla- tarım etkinliklerini de kendine katarak ilerlemektedir. Elektrik ve kimya, bu iki sanayi, özellikle sentetik alanda ve ikame ürünlerindedir ki, dev adımlar atmış ve etkileri insanın günlük yaşamını belirleyen gerçek devrimlere yol açmıştır kimi zaman.

Sentetik sanayi XX. yüzyıllıdır; renklendirici maddeler, parfüm ve ecza maddeleri üretimi ile doğmuş ve ilerlemiştir. Yüzyılın bir özelliği buysa, bir özelliği de, göz alıcı ilerlemesi ve bilimsel araştırma ile yakın ilişkisi bakımından, plastik maddeler sanayisi dir.

Modern tekniğin niteliklerinden bir başkası da, taşıt araçlarının hız ındaki sürekli artıştır. Burada da, bilimle sanayi tekniği el ele vermiş ve günlük yaşamı derinden derine değiştirmişlerdir. Otomobilin arkasından, özellikle uçak, yükselişte olduğu gibi hızda da rekorlar kırmıştır. Kıtaları birbirine bağlayan, her şeyden önce -sesten hızlı seyreden- tepkili uçaklardır artık; pervane, geçmişe ait bir anı olup çıkmıştır. Ticaretin asıl yükünü de uçaklar çekmektedir.

Füzeleri kullanan bir uzaybilim tekniği nin doğduğunu hatırlatmak bile fazla. O sayededir ki, insanoğlu 1968'de Ay'a ayak basmıştır; şimdi de Mars yolculuğuna hazırlanmaktadır. Gidiş odur ki, XXI. yüzyılda Güneş Sisteminin ulaşıp görülmedik yeri kalmayacak. Telefon ve televizyon iletişiminde ise, dünyamızı fır dönen uydulara görevler verilmiştir ve o oyduların sayısı da gitgide artmaktadır.

Çağdaş mimarlık

O çifte kaygı, yani yeni teknik ve malzemeden yararlanıp insanlar için, modern sanayi uygarlığının zorladığı koşullara uygun bir yaşam çerçevesi yaratma kaygısı, en göz alıcı biçimde mimarlıkta kendini gösteriyor. Modern şehircilik için söz konusu olan şu: İnsanı doğa ile yeniden bütünleştirmek; kentlinin, insansallığını yitirmiş kentten yakayı sıyırıp "aydınlık kent"te bir denge ve mümkün olan en iyi konfor koşulları

bulmasını sağlamak! Kent, her biri haç ya da Y biçiminde inşa edilmiş belli sayıda bloklardan oluşmuş bir mahalleler bütünüdür; bu inşa biçimi de, iç avlu doğal olarak yasaklandığından, insanlara alabildiğine hava ve ışık sağlamak içindir. Yüksekliğine yapı sayesinde, inşaatın dışında büyük bir alan –yüzeyin 3/4'ü–, çimenli parkları, spor yerleri, vb. ile korunmuş olur. Her blok grubu, okullar, klüpler, eğlence salonları, ticaret mahalleri, vb. ile donanmıştır. Böylesi bir şehirciliği esinleten Le Corbusier olmuştur; onun öğrencileri, savaş sırasında Güney Amerika'da ve 1945'ten beri de Avrupa'da aynı rüzgârı estirdiler: Örneğin Oscar Niemeyer Rio Üniversitesi'ni, özellikle de yeni başkent Brasilia'yı kurdu; dünyanın başka yerlerinde başka örnekleri de zikretmek mümkündür.

Yeni baştan inşa ihtiyacının ağır basması, yapı sanayisine ve prefabrike malzeme nin gelişmesine yol açtı: Duvarlardan merdivenlere kadar her şey fabrikalarda yapılır oldu. Söz konusu prefabrikasyon, örneklerin de gösterdiği gibi, yapıların çeşitliliği ve güzelliği ile hiç de uzlaşmaz değil. Yüzyılın başlarındaki "yeni" malzemenin, yani çeliğin, betonarmenin ve camın yanı sıra, plastikler, alüminyum ve fabrikada işlenmiş ve biçimlendirilmiş ahşap da yerlerini alırlar. Son olarak, bu alanda esinin kaynağı canlılığını sürdürüyor: Asma bahçeli, trafiği yer altında, üç boyutlu kent modeline kadar uzanan tasarılar, daha şimdiden gözler önündedir.

Mekanikleştirme ve otomatikleştirme

Anlattıklarımızdan da çıkarılacağı gibi, makine, insan yaşamının bütün alanlarına girmiştir: Madenler, gitgide daha fazla mekanik olarak işletiliyor; toprağın açılıp düzeltilmesi, yapı sanayisi buldozerler, mekanik kazma ve kürekler kullanıyor; gemi ve kamyonlar mekanik vinçlerle donanmışlardır; bürolarda en ince hesaplar ve sınıflandırma çalışmaları elektronik makinelerle yürütülüyor. Baştan sona insan emeğinin gerekli olduğu ve mekanikleşmenin dışında kalmış pek az meslek vardır.

Bunun sonucu şu: Çalışmanın koşulları, hatta işçilerin yaşamı derin bir değişikliğe uğramıştır. Atölyede iş bölümü, arkasından çalışmanın mekanikleşmesi, sanayi üretimi-

nin ilk ilerlemeleri idi; bu ikisi, en azından kitle üretimi için, çalışmanın tam bir dallanıp budaklanmasına götürdü; gitgide uzmanlaşan makineleri işçiler işletip ayarlıyor, ama hızlarına da egemen durumdaydılar. Öte yandan, Taylorizmin getirdiği "bilimsel işletme", bireysel çalışmayı aklileştirdi, daha önceden "bilimsel olarak" ölçülüp biçilmiş belli davranışları dayattı ve böylece alet-lerin ve el emeğinin verimliliğini artırdı. Bir sonraki aşamada, bu uzmanlaşmış makineler zincirleme gruplandırıldılar, makinenin dayattığı hıza tabi olsa da, işçi yine hep aynı işi görüyordu.

Bugün varılan aşama ise şu: Otomatik makineler, bütün bu işlemleri yeniden gruplandırıyor ve birçok alet, i ş ç i n i n m ü d a h a l e s i o l m a d a n aynı anda harekete geçiyorlar; işlenen parça da, yine otomatik olarak, bir çalışma durağından ötekine geçiyor. Fabrikada, diyelim 20-25 elektromanyetik beyin, birbirinden farklı yüzlerce işlemi aynı anda gerçekleştiriyorlar. İmalatta yanlış ya da eksikleri giderme de otomatik olarak yapılıyor. Denetlemede de elektronik gitgide genelleşiyor. Böylece, otomatik makineyi gözetlemenin nedeni ortadan kalkınca, onu yapan işçiye de ihtiyaç kalmıyor. Otomobil fabrikalarında, onların yanı sıra dokuma sanayisinde durum budur. Her şey, insan eli değmeksizin başlayıp sonuçlanmaktadır. Yaratıcı emek, "işi görenden kurucuya" geçmiştir.

TARIMDA TEKNİKLER

Sanayi üretiminde olduğu gibi tarım üretiminde de, koşullar, bilimin derinliğine müdahalesiyle altüst olmaktadır.

Nasıl?

Mekanikleşme ve motor, kimya sanayisinde ve biyolojideki ilerlemelere koşut olarak, her alanda olduğu gibi tarımda da t a m b i r d e v r i m e yol açmıştır. Aslında XVIII. yüzyılda başlayan bu devrim XX. yüzyılda hızlanır: Patlamalı motor hayvan çekimini geri plana iter, elektrikli motor işleri daha da kolaylaştırır; sabanın yerine geçen biçer-döğerlere, buğdayı ve mısırı anında biçip ayıklayan, patatesi ve pancarı toplayıp çuvallara dolduran makineler eklenir. Gübreyi yayan, böcek öldürücü sıvıları toprağa serpen, makinedir, kimi zaman uçaktır. Yapay yağmurlar girmiştir gündeme. Makine girerken, topraktaki çalışma da daha düzenli olmaktadır. Özetle, tarımın alabildiğine

mekanik hale geldiği ülkelerde, tarımsal çalışmaların neredeyse hepsi makinelerle olmaktadır.

Kimya ve biyoloji de katkıda bulunmaktadır olan bitene.

Bütün bu yetkinleşmeler, Birleşik Devletler'de, Kanada'da, Avrupa'nın, Amerika'nın, Avustralya'nın kimi bölgelerinde büyük çapta uygulanmaktadır; vaktiyle Sovyetler Birliği'nde de öyleydi. Ne var ki, onların dışında, bir milyarı aşkın tarımcı bugün de geleneksel yöntemlerle çalışmaktadır. Ancak, belirttiğimiz yetkinlikler nereye ki girmiştir, üretkenlik artmış, el emeği aza inmiş, çok kültürlülük terk edilip tek kültürlülüğe geçiş başlamıştır. Şu da var: Kapitalist ekonomi ülkelerinde, motorun egemen olduğu ölçüde, küçük işletmeler daha az verimli hale gelmekte, işletme ve çoğu kez de mülkiyet t e k e l d e toplanmaktadır; çünkü, makine karşısında uygun duruma hemen geçebilen, sadece büyük mülkiyettir. Son olarak, tarımcı, iklim koşullarına daha az bağımlı hale gelse, tüketici çalışmaya daha az uğrasa da, u l u s a l ya da u l u s l a r a r a s ı p i y a s a y a daha bağımlı duruma girmiştir ve bütün bunalımların etkisini –olanca sertlikleriyle– hissetmektedir; o, uğraşlarıyla bir işletmeci ve bir tacir olup çıkmıştır, bu sıfatıyla da, felaketlerin tehdidi altında bir planlamaya boyun eğmek zorundadır ve böylece, geleneksel bireyciliğinden vazgeçmelidir.

Öte yandan, tarımın sanayiye ve ekonominin tarımsal olmayan öteki alanlarına bağımlılığı da artmaktadır. Vaktiyle çekim hayvanlarına yem için ayrılan geniş alanlar, ticari bitkiler için kullanılmaktadır artık. Böylece, tarımsal üretim artmıştır. Ayrıca mekanik enerji, kırsalın elektriğe kavuşması, telefon, otomobil, tarımsal yaşamı baştan aşağıya değiştirmiştir ve köylünün yaşam koşullarını kentte oturanlarınkine gitgide yaklaştırmaktadır.

Ancak bu söylediklerimizin tersine olarak, tarımda işsizliğin ve istihdam azlığının bugün de sürdüğü az gelişmiş ülkelerde, tarımda makineleşme s e f a l e t i d e r i n l e ş t i r m e k t e dir; çünkü, yerinden olan emekçi başka yerde iş bulamamaktadır. Durumdan yararlanan da, büyük toprak ve çiftlik sahipleridir; çünkü ancak onlar yeni malzemeyi edinebilir haldedir. Bütün bunların sonucu olarak, zenginlerle yoksullar arasındaki uçurum derinleşmektedir.

Bunun örneklerine Ortadoğu'da bol bol rastlanmaktadır.

SOSYAL SONUÇLAR

Teknikteki gelişmelerin sosyal sonuçları derken, başlıca şu üç nokta üstünde durmalı: Başta, çalışmanın koşullarındaki değişme geliyor.

Çalışma koşullarının değişmesi

Üretim tekniğindeki değişikliğin yol açtığı verimliliğin artması, modern insanın yaşam koşullarını derinden derine değiştirmiştir; çalışmasında olduğu gibi günlük yaşamında da böyledir bu.

Makine, kas gücünde tüketimi azaltıyor ve elin yaptığı çok işi yapıyor. Öte yandan, el emeğinin üyük bir bölümünü "serbest bırakıyor", yani işçi sayısında olsun, çalışma gününde olsun, azalmaya uygun koşullar yaratıyor. İşçi sendikalarının en başta gündeme aldıkları, birincisine yani işsizliğe oranla, bu ikinci azalıştır. Avrupa sanayisinde 1900'e doğru –neredeyse genel– uygulama olan 60 saatlik hafta, 1921'de 48, 1937'de 40 saate inmişti. Bu azalma eğilimi, 1945'ten beri durmuştur ve ağır bir yükseliş hissedilmektedir. Ne var ki, otomatizasyonun dayattığı kitlesel işten çıkarma tehdidi, sendikaların gündemine 30 saatlik iş haftası istemini de sokmuştur; Fransa'da güncel savga, 35 saat üzerinde yoğunlaşmış halde.

Aynı zamanda, makine gitgide artan bir önem ve karmaşıklık kazandıkça, işin ve işçinin niteliği üstüne ölçütler de altüst oldu. "Parça başına iş" anlamını yitirmiştir; çünkü işin ritmi emekçiye değil makineye bağlı şimdi. Öte yandan, mesleki hünerin derecesi de düşmüştür. Bir nesneyi olduğu gibi üretme ya da onarmada ehil deneyimli bir meslek adamına ihtiyaç yoktur artık; tam bir mesleki formasyona erişmese de, işin türüne göre bir iki haftalık bir alıştırmayla bir ölçüde uzmanlaşmış işçiler yetiyor. Otomatik makineler karmaşıklaştıkça, işçinin rolü daha da azalıyor. Böylece, sonuçta çalışma parçalanıyor; işçi, kendi mesleksel eyleminin yerine geçme eğilimindeki bir mekanizma karşısında, makinelerin işleyişine ve üretime gitgide daha yabancı hale geliyor; yaptığı, mühendisin yaptığıyla gitgide sınırlanmış haldedir.

Ama buna karşılık şu soru sorulabilir: Bu karmaşık aletlerin

bakımı ve onarımına kendini vermiş işçilerden oluşan "yeni bir zanaatçılık"ın doğuşu da söz konusu değil midir? Öte yandan, yeni teknik yetkinlikler, söyleneni yerine getirenlerle yöneticiler arasındaki iş bölümünü, giderek bir uzun süreden beri haber verilen kopuşu da artırıyor.

Makinenin pek sert bir disiplin dayattığı yeni koşullarda çalışan sadece işçi değil; b ü r o d a ç a l ı ş a n da, "belli bir zaman çerçevesi içine hapsedilmiş" bir halde, "gecikme korkusundaki bir kalabalığın ortasında bunaltıcı bir yarış"a sürüklenmiştir ve makinenin değiştirdiği bir ortamda çalışıyor; fabrikada olduğu gibi büroda da, makine insanın yerine geçmiştir, dinleyen, okuyan, hesaplayan, yazan hep makinedir...

Otomasyonun sosyal sonuçları

Otomasyon, sosyal sonuçlarını doğurmaya ve meslek yaşamının bile koşullarını –alabildiğine– değiştirmeye başlamıştır. Otomasyon, işçilerle müstahdemlerin çalışma koşullarını birbirine yaklaştırıyor hiç kuşkusuz, ama öte yandan iş kapılarını da kapıyor. Geleneksel –uzman ya da sıradan– işçilerin sayısı azalıyor ve y e n i i ş l e r ortaya çıkıyor: Teknik ajanlar, işaret tabloları denetimcileri, programcılar, analistler, ortadan kaldırılmış işlerin sayısından çok daha az. Bir el işçisinin bir teknisyen ajana dönüşmesi neredeyse imkânsız. Bürolarda personel azalması daha az görülür türden. Ne var ki, elektronik beyin, hesaplamada, insan beyninin korkunç bir rakibi. Bankalar, sigorta şirketleri ise, elektronik kullanmada, güçlü sanayi girişimleriyle kimi kamu yönetimlerine oranla daha gelişmiş durumdalar.

Birleşik Devletler'de, daha şimdiden –hem de sürekli biçimde– kendini gösteren bu y a p ı s a l i ş s i z l i k tehdidine, eski ücret hiyerarşisindeki altüst oluşu da eklemeli; ve şimdilik ayrıntı olarak görülse de, anlamlı bir işaret: Verimlilik priminin yerini ağır ağır s o r u m l u l u k p r i m i almakta.

Otomasyonun yayılışının bütün bu sonuçları, Georges Friedmann'ın belirttiği gibi, üretimin denetlenmesini ve ayarlama ile yeniden uyarlama sağlayacak mekanizmaları kurmayı zorunlu kılıyor; bir başka deyişle, "otomasyonla planlama karşılıklı olarak birbirlerine bağlı"dırlar.

Günlük yaşamdaki değişme

Şu noktada kuşku yok: Kitle için üretim, biraz daha ucuza geldiği için, başta Birleşik Devletler olmak üzere kimi ülkelerde, maddi yaşam düzeyini –pek büyük boyutlarda– yükseltmiştir. Öte yandan, kadının çalışmasının genelleşmesi yaşam düzeyinin yükselmesine yardımcı olurken, ev işlerinin çoğunun makineleşmesi ananın yükünü azaltmış ve daha önce bilinmeyen bir konfor sağlamıştır.

Buna karşılık, çalışma bugün daha az bir bedensel çaba gerektirse de, sinirsel gerilim eskisinden çok daha fazladır; makine, onu kullanana sürekli ve dayanılması güç bir çaba yüklüyor ve eski kas yorgunluğunun yerini genel ve ağır bir bitkinlik alıyor, bir aşınma içine giriyor insan. Bir başka söyleyişle, bedensel "kölelik" hafiflemiş, onun yerine sersemletici ve bunaltıcı bir "zihni kölelik" almıştır: Psikasteni, sinirsel çöküntü, aşırı duyarlık, iş hekimlerinin sık sık rastladıkları belirtilerdir. Son olarak, çalışmanın yoğunlaşması, hem ağır kazaların hem de zihni rahatsızlıkların sayısını alabildiğini artırmıştır.

Çalışma, sinirsel yorgunluğa yol açarken, öte yandan her türlü fikri ya da teknik yarardan soyutlanmış haliyle, durmadan tekrarlanan sıradan birkaç işleme indirgenmiş olarak monotonlaşmış tır ve bu da sıkıntı kaynağıdır. Georges Friedmann'ın gösterdiği gibi, fiş sistemi, zaman ayarlayıcılar, müfettişler, denetleyiciler, işçinin onurunu yaralıyor, çalışmadan soğutuyor; yukarı görevler için aranan yüksek teknik düzey, onun elinden her türlü sosyal yükseliş olanağını çekip alıyor. Bunun sonucu, "mesleksel olarak" engellenmiş, bir şeylerden yoksun bırakılmışlık duygusudur: İnsan kaçma yı arıyor, çünkü işinde "yaşam" yoktur; öyle olduğu için de, birbirinden farklı etkinliklere kendini vererek vaktini geçirip eğleniyor; bahçe işlerinden sanatsal etkinliklere, spordan turizme, radyo ve televizyondan sinemaya kadar yayılır bu çeşitlilik. Böylece, bütün bu etkinlikleri örgütleme, devlet için ivedi bir görevdir.

Sonra işçi, "insanı sıradan makine durumuna" indirgeyen bir sisteme de tepki duyuyor. Çünkü karşısındaki sistem, aşırı çalışma ve bitkinlik, mekanikleştirme ve otomatikleştirme, özellikle de işsizlik tehdidi demektir kendisi için. Böylesi bir sisteme karşı çıkmak için de, elinde tek araç vardır:

Greve gitmemişse, bilerek verimliliği düşürme! Onunla direnmek ister.

Öte yandan, sanayi toplumlarının ücretliler sınıfı da, yüzyılın başlarındaki durumun tersine, türdeş olmaktan çıkmıştır; teknik gelişmenin yarattığı farklılaşma yığınla ücret grubu na yol açmıştır: Erkek ve kadın, sanayi ve tarım, kamu kesimi ve özel kesim, ulusal ücretliler ve yabancılar birbirinden farklı işlemlere tabidirler. İşçilerle müstahdemler arasındaki farklılıklar, davranış, yaşam düzeyi, sınıf bilinci farklılıklarının da kaynağıdır; bu sonuncu farklılık, sosyal eşitsizliklere bakışı da etkilediğinden, sendikal eylemi böler, kimi zaman felce de uğratır. "Mutlak yoksulluk" tezi tartışıla dursun, ücretlilerin "görece yoksullaşması" bir gerçektir.

Özetle, "ruhsuz makine", yazarların ve ahlakçıların pek gözde bir teması olmuştur. Modern yaşamın yeknasaklaşmasından, çirkinleşmesinden, her türlü hayalin ortadan kaldırılmasından, sanayinin tekniği sorumlu tutulmuştur; bütün bu eleştiriler, aslında, Karl Marx'ın dediği gibi, makinelerden çok o makinelerin kullanılış biçimine, Georges Friedmann'ın yazdığı gibi tekniğe değil anarşik bir üretim sistemine seslenseydi akılcı olabilirlerdi. "İnsanla ilgili olarak doğayı büyütme" umudu, yalnız teknik ilerleme ile mümkündür; durmadan çoğalan kitleleri beslemenin, onlara yaşamın maddi ve manevi zevklerini tattırmanın başta gelen yolu budur. Bunlardan herkes yararlanmıyorsa, sorumlusunu teknikte arayacak yerde, yaratılan nimetleri dağıtan sisteme gözleri çevirmek daha doğru değil midir?

BÖLÜM IV

XX. YÜZYILIN BÜYÜK SORUNU: HIZLA ARTAN NÜFUSU BESLEMEK

Çarpıcı bilimsel ve teknik ilerlemeler, XIX. yüzyıldan beri, dünyada üretilen zenginliklerin çapını alabildiğine etkilerken pek hızlı bir nüfus artışına da yol açtı. Bir başka sonuç da, eşitsizliğin derinleşmesi olmuştur: Sosyal sınıflar arasında eşitsizlikle halklar arasında eşitsizlik ortaya çıkar; her ulusta insanlardan oluşan bir azınlıkla dünyada halklardan oluşan bir azınlık olan bitenden aslan payını alırken, insanların büyük bölümü sefaletin, hatta kıtlığın acısını çekmeye başlar. Öte yandan, "zengin" halklarla "yoksul" halklar arasındaki bu bölünüş, çoğu kez ırksal bir bölünüşle de astarlanmış haldedir.

XX. YÜZYILDA DEMOGRAFİK DEVRİM

Dünya üzerinde nüfus artışının ritmi gitgide hızlanır. XVII. yüzyılın ortalarına doğru 500 milyon dolayında, onu izleyen yüzyılın ortalarında 700 milyon olarak tahmin edilen dünya nüfusu, 1850 ile 1965 arasında 1.200 milyondan 3.200 milyona geçerek neredeyse üç katına varır; böylece, üç yüzyılda dört mislini aşan bir çoğalış olmuştur ve görünüş odur ki, yeni bir yüzyıla belki 4 milyara yaklaşan bir nüfusla gireceğiz. Bu hızlı çoğalışta başı çeken de Asya'dır; onu Amerika kıtası izlemektedir. Artışın oranı da zamanda ve mekânda pek farklı olmuştur. Bu farklılık ve yerine göre artış hızı, dünyanın siyasal ve iktisadî dengesini altüst ederken, geleneksel çerçeveleri de çatlatmıştır.

Avrupa, XIX. yüzyıl boyunca, nüfusu en çok artan dünya parçası olmuştur. Ancak, oradaki bu nüfus gelişmesi, yaşam koşullarının düzeldiği ölçüde, derece derece oldu; öte yandan, doğum oranının çoğalmasından önce ölüm oranı azalmıştır ve o da ağır ağır gerçekleşmiştir. Böylece, dengesizlikler görece azalmış, ya da zamana yayılmış haldedir. Tersine bugün, ölüme karşı etkili mücadele ölüm oranını sert biçimde düşürürken, is-

tikrarlı ya da zayıf bir doğum oranı sonucu nüfusta hatırı sayılır bir çoğalma görülmektedir. Çağımızın temel olgusu, işte bu ölüm oranının azalışı dır ve bu azalışın hızı etkilerini de çoğaltmaktadır.

> Öte yandan, İkinci Dünya Savaşı öncesinde, genel eğilim, doğum ve ölüm oranlarında çifte azalış doğrultusundaydı; 1940'tan beri ise, çeşitli nedenlerle, doğum oranı kimi Avrupa ülkelerinde artarken ve bu artış devam ederken, ölüm oranı düşüşünü sürdürmektedir. Bununla beraber, Batılı tipte eski uygarlıklarda, aradaki fark büyüse de zayıf kalıyor; oysa başka yerlerde, ölüm oranı birden düşüp doğum oranı pek yüksek seyredince, farklılık da pek kabarık olmaktadır. Uzakdoğu'nun tropikal ve ekvatoryal ülkelerinin çoğunda böyledir. Kimi Latin Amerika ülkelerinde, Karayipler bölgesinde ve Afrika'da da, hastalıklara karşı mücadelenin modern yöntemleri sayesinde, ölüm oranında hissedilir bir düşüş görülüyor.

Böylece, Avrupa'nın bütün ülkelerinde, nüfus eşitsiz ama zayıf ölçüde artmaktadır; bu artış, Doğu Avrupa'da Batı'ya oranla daha hızlıdır ve nüfus da çarpıcı biçimde daha gençtir. Güney Afrika, Avustralya, Kanada, Birleşik Devletler gibi ülkelerde, esaslı bir doğum fazlası görülmektedir; örneğin Birleşik Devletler, 1932'de 124.800.000 iken 1963'te 200 milyona ulaşmıştır. Latin Amerika'nın az gelişmiş ama sanayileşme yolundaki ülkelerinde, doğum oranı yüksekliğini sürdürürken ölüm oranı Avrupa ülkelerindekine yaklaşır. Asya'da Japonya'da da böyledir; ancak orada, doğum denetimi sonucu doğum oranı azaltılmıştır. Son olarak, nüfus artışının en çok olduğu ülkeler, Doğu'nun ve Uzakdoğu'nun alttropikal ve tropikal ülkeleridir: Hindistan, Pakistan, Seylan, Mısır böyledir. Eklemiş de olalım: Bütün az gelişmiş ülkelerde nüfus pek gençtir.

Yeniden altını çizmeli: Çağımızda demografik devrimde, ölüme karşı kazanılan zafer önemli bir rol oynamıştır. Hastalıkların önlenmesi, sağlık hizmetinin gelişmesi, özellikle en gelişmiş ülkelerde, yaşamın ortalama süresini alabildiğine artırmıştır; bu da, "üretici yaşamın süresi"ni –hissedilir ölçüde– uzatmıştır. Öyle de olsa, ölüm karşısında eşitsizdir insanlar ve bu eşitsizlik, sosyal sınıflar arasında olduğu gibi halklar arasında da görülüyor. Avrupa'da ve Birleşik Devlet-

ler'de de olsa, rakamlarla sabit, liberal mesleklere oranla işçi sınıfından ölenler daha fazla...

NÜFUSTA HIZLA ARTIŞIN SONUÇLARI

Yüzyılımızdaki demografik devrimin, beslenme sorunu başta olmak üzere, önemli sonuçları var.

İnsanlığın üçte ikisi eksik bekleniyor

F.A.O.'nun, yani Birleşmiş Milletler Beslenme ve Tarım Örgütü'nün çalışmalarının ortaya koyduğu gerçeklerden biri şu: İkinci Dünya Savaşı'ndan önce, insanların sadece 1/3'ü günde 2.750 kalori alıyor, yarısı ise 2.250'den, yani fizyolojistlerin sağlığı sürdürmek için zorunlu saydığı miktardan az bir kalori ediniyordu. Hayvansal proteinlerin günlük tüketimi de ülkeden ülkeye değişiyordu; sadece Kuzey Amerika, Büyük Britanya, Fransa, İskandinav ülkeleri ve Almanya, genel olarak yeterli ve akla uygun bir beslenme içindeydiler. Savaş, bu durumu alabildiğine değiştirir: Alman sömürüsüne tabi ülkelerde, kıtlık ve yetersiz beslenmenin hastalıkları yeniden baş gösterir; sonra durum ağır ağır ve eşitsiz olarak düzelir; ama yiyecek maddeleri üretimi nüustaki artışın gitgide gerisinde kaldığından durum ağırlaşır her yanda. Bu kıtlığın derinleşmesi –aslında eski– bir felaketin bilincine varmanın vesilesi olur: İnsanlığın sadece küçük bir azınlığı beslenme ihtiyacını giderebilmekte, dünyanın geri kalan nüfusu ise, "eksik beslenmenin sınırında" kararsız, iğreti ve geçici bir yaşam sürmektedir.

Rakama vurulursa şöyle denecektir: İnsanlığın 2/3'ü sürekli bir açlık içinde yaşıyor. İnsanı cansızlığa ve kısa bir sürede de ölüme götüren yiyecek yokluğu ya da onun pek yetersiz oluşunu dile getiren asıl anlamıyla açlık nadiren söz konusu; burada anlatılmak istenen, "gizli açlık", vitaminlerden madensel tuzlara ve madenlerden proteinlere kadar, insanın fizyolojik dengesi ve sağlıklı büyümesi için gerekli kimi öğelerin yetersizliğidir. Bunların eksikliğinin bir sonucu, insanın "sefaletin hastalıkları"nın pençesine düşmesi oluyor: Göz kuruluğunun, beriberinin, pellagranın, iskorbütün...

Josué Castro'nun –kılı kırka yaran– incelemeleri, kötü

beslenmenin coğrafyası nı ayrıntılarıyla önümüze koymuştur: Başta az gelişmiş ülkeler, sömürge ya da yarı sömürge bölgeler oluşturuyor bu coğrafyayı; çünkü oralardadır ki, mülkiyet rejimi, ticaret amaçlı bitkiler, doğal kaynakların sömürüsü, "doğal ortamı" acımasızca yok etmiştir.

Öte yandan, başka gerçekler de var: En gelişmiş ülkelerin yoksul sınıfları da, bu eksik beslenmenin yol açtığı hastalıkların uzağında kalamıyor hep. Latin Amerika'da, 90 milyonu aşan nüfusun 2/3'ü eksik beslenme içinde. Oralarda –o ünlü– "tropikal uyuşukluk"un kaynağında, esas olarak mısır ve fasulyeye, yani protein, madeni tuzlar ve vitamince eksik bu bitkilere dayanan beslenme yatıyor. Yeşil sebzelerin, yemişin, etin ve sütün payı, bu beslenmede pek yetersiz. "Açlık Dünyası" olan Asya'da, beslenme rejimi esas olarak bitkiseldir. Çin'de beslenme pirinç, buğday ya da darıya, hayvan olarak da domuza dayanır; miktar ve nitelik olarak açlık içindedir insanlar ve kimi hastalıklarla boğuşulur. Hindistan'da, nüfusun neredeyse yarısı, "kötü yemek ve üretici yaşa gelmeden önce ölmek için doğar"; ve halk, salgınlara karşı dirençsizdir ve bir geldiğinde milyonları kırar. Tarımda verimliliği yöntemli biçimde artırmış olan Japonya'da bile, kıtlıklara son verilmiştir, ama beslenme rejimi pek sıradandır. Afrika da aynı yetersizliklerin acısını çeker.

Kitlesel yığınla bulaşıcı hastalığın kaynağında işte bu eksik beslenme yatıyor. Böylece şu saptama bir doğruluk taşıyor: "Kötü sağlığın coğrafyası, aynı zamanda açlığın ve bilgisizliğin coğrafyasıdır".

Çare? İlk akla gelen çare, nüfusun hızla çoğalışının yarattığı ihtiyacı da göz önünde tutarak, yıllık besin üretimini artırmak! Başarılabilmiş midir bu?

Yaşam düzeylerindeki eşitsizlik

Dikkat edilmiştir, sık sık bilgisizlikten, sefalet, açlık ve hastalıklardan söz ettik. Ama bunlar, dünyanın çeşitli halkları arasında pek eşitsiz dağılmıştır; çeşitli sosyal sınıflar arasında da öyle.

Fikri açıdan bilgisizlik afeti pek yavaş geriliyor. Birçok ülke, en başta kentlerde okur-yazar olmayanların sayısı-

nı alabildiğine azaltmıştır. Ancak, bunda da bir oransızlık vardır: İleri sanayi ülkelerinde okul çağındaki çocukların yüzde 80'i - 100'ü okula gidebilirken, Afrika'da, Uzak ve Ortadoğu'da bu oran yüzde 20'lere kadar düşer. Eğitimin her düzeyindeki öğrenci sayısı çağdaş dünyanın niteliklerinden biri olsa da, dünyamızda bilgisizlik içinde yüzen uçsuz bucaksız yöreler ve büyük halk kitleleri bugün de vardır.

Maddi bakımdan yaşam düzeyi ne gelince... Kişi başına düşen gelir, alabildiğine yetersiz bir ölçüttür. Büyük sanayi ülkelerinde başı çeken rakamlar, aşağılara indikçe düşer. Sonra rakamlar, şu bakımdan da pek yetersiz kalırlar: Bir ülkede gelirlerin dağılışı bölgeden bölgeye değiştiği gibi, sosyal sınıflara göre de başka başkadır; ne olursa olsun, yukarı sınıfların payı yoksul sınıflara oranla pek fazladır.

Kitle hastalıklarına karşı mücadelede de büyük eşitsizlik görülüyor; çünkü böylesi bir mücadelenin etkililiği, tıbbi ve sağlıksal donanımla yakından ilişkili. Örneğin, kişi başına düşen hekim sayısı ülkeden ülkeye pek farklıdır: Almanya'da ya da Fransa'daki oranla, bir Kolombiya, ya da Mısır'daki oran arasında ölçüsüzlük çok çarpıcıdır. En zengin ülkelerde hekim yoğunluğu doğal olarak daha fazladır. Hastahanelerde kişi başına düşen yatak sayısı bakımından da ölçüsüzlükler görülür.

Böylece, dünya nüfusunu, iki insanlık, iki toplum eşitsiz olarak aralarında bölüşürler. Ulusal gelirden kişi başına düşen payı da ölçü alsak görürüz ki, yaşam düzeyi, zengin ülkelerle yoksul ülkeler arasında pek eşitsizdir. Dünya nüfusunun 1/5'ini oluşturan zengin ülkeler, büyük hammadde zenginliğine, onları tüketim maddelerine dönüştürecek güçlü bir sanayiye ve yığınla teknisyene sahiptirler; yoksul ülkeler ise, aşırı artan nüfuslarıyla, sermaye ve teknisyenden yoksundurlar. Bu ülkelerin haritası, okur-yazarlarının düşüklüğü ve hızla çoğalan insanlarıyla az gelişmiş ülkeler in haritasına denk düşmektedir. Az gelişmiş halkların 2/3'ü, dünya tarım üretiminin ancak üçte birini üretmektedirler. Yoksul halkların varlığı yeni bir olgu değildir; bu halklar vaktiyle de yoksuldular ama sefillerin sayısı –bir bakıma– sabitti; bugün yeni olan ise şudur: Bir "dengesizlik" vardır ortada, nüfusun hızlı ve aşı-

rı çoğalması, dünya tarım üretiminin artışı ile dengelenmiş değildir. Karşılaştırmanın başladığı 1959'da, nüfus artışı yüzde 1,6, üretimindeki ise yüzde 1'di. Dengesizlik, o tarihten bu yana artmış, eksilmemiştir. Böylece, sanayileşmiş ülkelerle az gelişmiş ülkeler arasındaki açık gitgide büyümektedir ve açların sayısı da eskisinden fazladır. Ancak, öte yandan, az gelişmişler dünyasında, her devletin kendi içinde de bir dengesizlik görülür: Çoğunluktaki halkın yaşam düzeyi ile ayrıcalıklı azınlığın yaşam düzeyi arasındaki dengesizliktir bu. İşte, ulusal ya da yabancı, söz konusu ayrıcalıklıların "aşırı yetkiler"idir ki, tam bir gelişme çabasını başlatmanın önünde engel olup çıkmaktadır.

Konu burada siyasal bir soruna dönüşmektedir.

Açlığa karşı mücadele

Bilimsel ve teknik ilerlemeler gösteriyor ki, yiyecek ve enerji üretimini –neredeyse sınırsız oranda– artırmak mümkündür. Önce Sovyetler Birliği'nde kullanılan, sonra da evrensel çapta kabul gören planlama teknikleri şunu ortaya koymuştur: bilimsel araştırmayı –etkili biçimde– örgütlemek ve pek kısa süreler içinde laboratuvarlarda buluşlara gitmek imkân dahilindedir; Birleşik Devletler de savaş sırasında ve sonrasında bunun pek güzel örneğini vermiştir. Böylece, insanlığın yazgısını düzeltmek; vaktiyle Saint-Simon'cuların düşledikleri gibi, dünyadan akılcı yöntemlerle yararlanmak; geçmişin inanılmaz koşulları içinde sürmüş "insanların zahmeti"ne son vermek, teknik olarak mümkündür. Son bir söyleyişle, F.D. Roosevelt'in ünlü savaş programında yollamada bulunduğu tehditlere, yani korkuya, sefalete, hastalığa son vermek imkânına –teknik planda– sahibiz.

Nüfusun hızlı çoğalışı karşısında, egemen uluslar, açıkça Malthus'çudurlar. XIX. yüzyılın başlarında yönetici sınıflar, yoksul sınıfların sefaletine tek çare olarak, Malthus'la beraber nasıl doğumların sınırlanmasını görüyorlardıysa, bugün de aşırı çoğalan az gelişmiş Asya halklarına d o ğ u m d e n e t i m i ni *(birth control)* öğütlüyorlar. Japonya, Hindistan, Çin –belki geçici olarak– bunu resmen kabul ettiler. Buna karşılık, Malthus'a karşı olan iyimser tavrı, dinler, geleneksel görüşleri gere-

ği savundular; öte yandan, açlığın, coğrafyadan çok iktisadî etkenlere bağlı olduğuna ve "uygun bir sosyal örgütleniş"le nüfus artışına çare bulunabileceğine inananlar da iyimser tezden yanaydılar. Josué de Castro'ya katılıp şöyle düşünenler de aynı fikri paylaşıyorlardı: "Kollektif açlık, genel olarak olanakların ve doğal kaynakların beceriksizce kullanılışına, bir de tüketim mallarının aptalca dağıtılışına bağlı, sosyal türden bir olaydır."

Nitekim, dünyanın tarıma elverişli topraklarının yüzde 50'sinden sadece yüzde 10'u bugün üretkendir; böylece, büyük bir alan, tarım için kullanılabilir durumdadır. Bununla beraber, Sovyetler Birliği'nde ve Orta Avrupa'da planlama yöntemlerindeki gelişme, 1967'de meyvalarını vermeye başladı. Birleşmiş Milletler'in o yıl için yayımladığı rapor, tarım üretiminde pek büyük bir artışı gösteriyor: İlk kez, dünya besin üretimindeki artış, nüfustaki artışı geçmiştir; oranı da, sanayi üretimindeki orana yaklaşmıştır; Çin'de bile, buğday üretimi, 1967'de, 1966'dakinden yüksektir ve Orta ve Güneydoğu Asya'da düzeliş gözalıcıdır. Yetkinleştirilen tarım teknikleri, yalnız daha önceden işletmeye açılmış toprakların verimini artırmakla kalmıyor, o güne değin savsaklanmış bakir toprakları da –hızla– üretimin emrine veriyor.

Öte yandan, kalsiyum ve vitamince pek zengin yeni bitki türlerinin ehlileştirilmesi üstüne araştırmalar var; yüzde 90'ın üstünde kuzey yarıkürede yoğunlaştırılmış olan balıkçılığın geliştirilmesi ve balık yetiştirme de besinlerin miktarını artıracaktır. Biyokimyadaki buluşlardan, hatta atom enerjisinden de dev sonuçlar beklemek hakkımız. Proteince zengin deniz yosunları üzerinde duruluyor. Bunun gibi, genetik daha dirençli, daha da erken yetişen bitki türleri, hatta yepyeni bitkiler elde ediliyor. Bütün bunlara ve daha başka gelişmelere bakarak, dünyamızdan her türlü kıtlık korkusunun kesinlikle uzaklaştırılabileceğini söyleyebiliriz.

Yeni sanayi devrimi

Aynı şeyi, sanayi tüketim malları üretimi ve en başta da, her türlü kitle üretiminin ve mekanikleşmenin şartı olan enerji için de söyleyebiliriz. Kimi enerji kaynakları

kendi kendilerini yaratmıyorlar ve onların hiç de uzak olmayan tarihlerde tükeneceklerini biliyoruz: Petrol ve elektrikteki ilerlemelerin karşısında gerileyen taşkömür, bizzat petrol, doğal gaz böyledir. Ne var ki, termik ve hidroelektrik santralların ürettiği elektrik, kıvraklığı, uygulanma alanının genişliği bakımından, başta gelen enerji kaynağı olup çıkmıştır; tüketimi, sanayi ülkelerinde, her on yılda bir katlanarak büyür. Üretimi de, sonu gelmez kaynaklar sayesinde yaygındır: Rüzgâr gücünden ve volkanlara varıncaya değin yararlanıldığı görülüyor; güneş enerjisinden tam yararlanıldığı gün de, çöller, dünya çapında güçlü enerji kaynaklarına dönüşecek demektir; bunlara, atomla işleyen elektrik santrallarını eklemeli. Gerçekten, şu nokta, her türlü kıtlık korkusundan bizi uzaklaştırıyor: Uranyum ve toryum; petrol ve taşkömür rezervlerinden çok daha önemli enerji kaynaklarıdır ve hemen hemen sonsuz denebilecek miktardalar. Böylece, buharlı makine ile elektriğin yol açtığı devrimlerden sonra, atom enerjisinin kullanılması ve elektroniğin sağladığı otomatik denetim, gözlerimizin önünde bir üçüncü devrimi başlatmıştır. Bu enerjinin kullanılışı, daha şimdiden değişik ve geniştir; elektriğe dönüşümü ya da gemileri, uçakları, lokomotifleri itmede, dahası meskenleri ısıtmada yararlanılması, teknik olarak mümkündür. 100.000 kilovat, yani 100 binlik bir kentin tüketimi için yetebilecek bu enerjiyi üretecek bir atom santralı, 150 kilogramlık uranyum kullanacaktır; *Nautilus* adlı denizaltı, bir atom reaktörü ile 600 gram uranyum kullanarak 35.000 mil katetmiştir!

Daha şimdiden, olağanüstü güçte yeni mekanik aletler, sanayi merkezlerinin coğrafi dağılışını devrime uğratmıştır. Toprağı kazıp atan dev makineler, tünel deliciler, maden işletmeyi yeraltı çalışmasından çıkarıp açık havaya taşıyan araçlar, her gün binlerce işçinin yaptığı işi görüyorlar; onlar sayesinde, demiryollarını daha kolaylıkla döşeyeceğiz. Çölleri aşma sorun olmaktan çıkmıştır; helikopterler, uçaklar, piplaynlar, taşımanın koşullarını değiştirmişlerdir. Bütün bu teknik yenilikler, kutuplar gibi barınılamaz ülkelerin kaynaklarını işletilir kılıyorlar. Böylece, bütün dünyanın zenginliklerini insanlığın hizmetine açacak tüm koşullar sağlanmaya başlıyor. Buradan kalkarak, dünyanın çeşitli bölgelerinin iktisadî bakımdan eşitsiz gelişmesi ortadan kalkacak ve onunla beraber, egemen olmayla ege-

menlik altında olma durumunu yaratan güç ilişkilerinin eşitsizliği de kaybolacak.

Ancak yola çıkış, d ı ş y a r d ı m olmadan mümkün değildir. Oysa, pek yetersiz kalmaktadır bu. "Ülkemize yardım gitgide azalıyor ya da en iyi halde durgunlaşacak" diyordu Nijerya Cumhurbaşkanı 1966'da; ve görülen oydu ki, bağış ve yardımlar, yatırılan sermayelerin faizlerini ödemeye –şöyle böyle– yetiyordu. Leopold Sedar Senghor da, sömürge ürünlerinin fiyatının sürekli azalıp sanayi mallarının fiyatının artmasına bakarak 1966'da şöyle diyordu: "Avrupa'nın gönderdiği metanın ton başına değeriyle Afrika'nın yolladıklarının ton başına değeri arasındaki gelişme oranı, on iki yıldan beri gitgide kötüleşir oldu. Gelişmiş ülkelerin yaşamındaki iyileşmenin ceremesini biz sırtlanıyoruz!". Son olarak Altın Sahili'nin verdiği örneği zikretmek yeter: Orada, 1960'tan 1964'e kadar, Avrupa Ekonomik Topluluğu'na yollanan malların değeri birim olarak 100'den 74'e inerken, söz konusu topluluktan getirtilenlerin değeri 100'den 123'e çıkıyordu. Yoksul ülkeler zararına yardımdaki eşitsizlik de pek çarpıcıdır: Gerçekten aynı tarihte, Avrupa Ekonomik Topluluğu, İtalyan zeytinyağı fiyatı ile dünya pazarındaki zeytinyağı fiyatı arasındaki farkı karşılamak amacıyla, İtalya'ya 140 milyon dolar ödüyordu!

VIII

YÜZYILIN SON ÇEYREĞİ

Yüzyılın son çeyreğinin şaşırtıcı özellikleri var. En başta geleni de şu: 1950-1970'li yılların dünya dengesinin iki sütunundan biri, Birleşik Amerika'nın karşısında Sovyetler Birliği, üstelik doğrudan bir saldırıya uğramadan –80'li yıllar boyunca– içerden aşınır ve sonunda uydularıyla beraber birden çöker. Arkaya bıraktığı büyük sorular vardır: Komünist sistemdeki bu ani çözülüşün nedenleri neydi? Yıkılış, niçin Avrupa'da tam oldu da Asya'da sınırlı kaldı? Sonunda söz konusu olan, tek başına Birleşik Devletler'in egemenliği midir, yoksa kaos mu bekliyor insanlığı?

Sovyetler Birliği'nin çöküşü, giderek Soğuk Savaş'ın sona ermesi, Birleşik Devletler'i, bloklar arasındaki dengeye bağlı baskılardan kurtarır gerçi; artık Amerika'nın, tek evrensel güç olarak dünyanın himayesi görevini yerine getirmesinin yolu açılmıştır. Ancak, Birleşik Devletler'in başına geçtiği yeni bir dünya düzeni gerçekten var mıdır? Varsa, böyle bir düzen Birleşmiş Milletler yararına mı örgütlenmiştir, yoksa Amerikalılardan yana mı işliyor? Kısacası, "küreselleşme", büyük bölümüyle, Amerikan hegemonyasını gizlemiyor mu? Eğer öyle ise, bunun barındırdığı tehlikeler nasıl savuşturulacaktır?

Sorular bunlardan ibaret değil!

Amerikan gücünün ağır basmasının ve kelimeleri henüz ağzında dolaştırıp anlaşılmaz sesler çıkaran bir küreselleşmenin ilk taşlarının yerleştirilmesinin ötesinde, kapıda bekleyen başka tehlikeler de var: Milliyetçi, cemaatçı, etnik ya da dinsel rekabetlerin zaten bölüp parçaladıkları dünyamızı büyük felaketler de tehdit ediyor; yerküre, kaosun pençesine düştü düşecek bir halde.

Neler söylenebilir geleceğe dönük olarak?

Yetersiz beslenme ile kötü beslenmenin yıkıntıları yaşanıyor. Nasıl önlenecektir bu tehdit? Dünyamız, "kirlenme" denen ve insan etkinliklerinin sonucu, giderek bir sisteme bağlayabileceğimiz kaygılandırıcı bir tehlike ile yüz yüze. Nasıl savuşturu-

lacaktır bu? Öte yandan, son bir afet, sida çıkmıştır karşımıza. Onun tıpsal, ekonomik, ahlaksal sorunlarının üstesinden nasıl geleceğiz?

Bitmedi!

Soğuk Savaş sona ermiş ve iki kutupluluk da yok artık. Ama beklenen yatışma olmamıştır dünyamızda; tersine savaş, üstelik karmaşık biçimlere bürünerek sürüyor. Çoğu çatışmada, gerilla, mafya ve uyuşturucu ilişkisi görmezlikten gelinemez. Öte yandan, İslamcı tehdit ve milliyetçi tehlike önemlidir. Ayrıca, dünyanın hemen her yanında bizzat devletin içine düştüğü bir bunalım yaşanıyor: Kimi yerde devletin düpedüz yokluğu, kimi yerde rüşvetle kokuşmuşluğu ve yurttaşlardan gelen bir güvensizlikle yüz yüzeyiz. Nasıl yerli yerine oturtulacak devlet?

Son olarak, bütün bu belirsizlikler ortamında, bir de insan haklarına saygısızlık hüküm sürüyor. Bireyin temel ve vazgeçilmez haklarına saygıyı nasıl hayata geçirmeli? İnsan soyunun en az iki yüzyıldır süren hümanist çabalarının diktiği kurumları, başta işkenceye ve etnik temizlemeye karşı etkili kılmanın yolu nedir? İnsan haklarını savunmak, çağımızın yeni "emredici ahlak" ilkesidir. Aydınlara, giderek sanata da ne gibi görevler düşüyor bu konuda?

Bir yüzyıl biterken canalıcı sorulardır bunlar...

BÖLÜM I

KOMÜNİST SİSTEMİN ÇÖKÜŞÜ

1950-1970 yıllarının dünyası, hareketsiz olmadığı gibi barış içinde de değildir; bunalımlar ve uyuşmazlıklar birbirini izler ve tehlikelidirler hepsi de. Öyle de olsa, Birleşik Devletler'le Sovyetler Birliği'nin ağır ağır yerleştirdikleri çifte tekel, tam olmasa da dönemin sonlarında tartışılır hale gelse de, dünya kamuoyuna, belli bir istikrar ve dengenin bulunduğu izlenimini verir. Ne var ki, bu görece ferahlatıcı hava, 1950-1970'li yılların dünya dengesinin iki sütunundan birinin ani çöküşüyle tartışılır hale gelir. Cepheden bir saldırıya uğramadan sadece içerden aşınmasıyla, komünist sistem 80'li yıllar boyunca erir ve 90'ların başında da yıkılır. Şaşırtıcı bir olaydır bu; o kadar ki, Henri Kissinger buna bakıp şöyle diyecektir: "Dünyada hiçbir güç, askerî bir yenilgi olmadan, bu çapta ya da bu kadar hızlı çökmemiştir!"

Söz konusu yıkılışın yol açtığı üç büyük soru var: Neydi bu ani çözülüşün nedenleri? Niçin yıkılış Avrupa'da tam oldu da Asya'da sınırlı kaldı? Bu değişikliğin ertesinde, dünya için seçenek, kaos mu ya da tek başına koşuyu sürdüren üstün bir gücün, Birleşik Devletler'in egemenliği midir? İlk iki soruyu şimdi, sonuncusunu da gelecek bölümlerde yanıtlayacağız.

SİSTEMİN İFLASI

İşin kolayına kaçıp daha baştan kestirip atmak istenmiyorsa, yıkılışın kaynağındaki etkenleri sıralarken, *sistemin başarılarını* da bellekte tutmalı. Gerçekten, bu başarılar tartışılmazdır. Büyük komünist devletlerin yöneticileri, başta da Brejnev, bu başarılara dayanıp –Üçüncü Dünya'da komünist ilkelerin çekiciliğinden de yararlanarak– nüfuzlarını dünyanın büyük bir bölümüne yaymışlardır. 1970'li yıllarda bile, içerdeki güçlükler diz boyu iken, Sovyet, Küba ve Vietnam birlikleri de saldırılara kalkıyorlardı. Şunu da unutmamalı: Dünyanın fethi uğruna iki üstün gücün –birbirine karşı– verdiği amansız kav-

gada, Sovyetler Birliği ile uyduları, kimi gözlemcilere göre, partiyi kazanacak görünüyorlardı. Komünist askerî cihazın, 1962-1972 yıllarında stratejik silahlarla donanırken, Batı'yı nasıl büyülediği de unutulmasın!

Evet, çöküşünün eşiğinde komünist yapının dış görünüşü pek çekici dir. On dört komünist ülke, 1970'lere doğru, bir milyar iki yüz milyona yakın insanıyla, yani insanlığın neredeyse üçte birine sahip insansal ve ekonomik potansiyeliyle, baş döndürür durumdadır. Öte yandan, yeminli düşmanları bir yana, hiç kimse, komünist rejimlerde –eğitimden sosyal güvenliğe kadar– devletin halka sağladığı sosyal kazanımları küçümseyemez.

Ne var ki, uzun süre sistemin şöhretini sağlayan bu başarılar, alabildiğine çaptan düşmüşlerdir. 70'li yıllarda ve 80'lerin de başlarında, sosyalist ülkelerin gerçek durumu üstüne –*Samizdat*'dan ya da Batılı gizli servislerden kaynaklanan– kaygılandırıcı haberler dolaşmaya başlar.

Başta siyasal ve iktisadî tıkanıklıklar vardır.

Siyasal tıkanıklıklar

Komünist ülkelerin sistemini etkileyen çeşitli tıkanıklıklar arasında, o yıllarda şu ikisi pek önemlidir: Halkın, iktidarın kullanımına gerçek bir katılımdan yoksun oluşu; söz konusu iktidarı partinin sürekli tekelinde tutması! Leninist uygulamanın doğrudan sonuçları olan bu nitelikler, aslında yeni olmayıp, zamanla ve kimi yöneticilerin otoriter yönelişleriyle, gözleri tırmalar hale gelmişlerdi; ve, dünyada çoğu devletin geçirdiği evrim göz önünde tutulursa, çağdışı bir niteliğe bürünmüş ve komünist ülkelerin siyasal yapısına da köhneliğin damgasını vuruyorlardı. Gitgide olumsuzlaşan bu görünüşe bir örnek vermek gerekirse, 1980'lerin başında Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin genel sekreterinin seçimini göstermek yeter: Dönemin iki büyük süper gücünden birinin başına, dünyanın şaşkın bakışları önünde, arka arkaya pek yaşlı, takatten düşmüş ve neredeyse yatalak insanlar getiriliyordu.

Gerçekten, komünist devletleri yöneten ve hem sosyal hem siyasal bir demokrasi kurmaya yarayabilecek anayasa ilkelerine, bu arada genel oylu seçim kuralına karşın, halk katılımının

gerçekleşmesinde elle tutulur hiçbir ilerleme kaydedilmemişti. Partinin oluru olmaksızın, hiç kimse bir sorumlu göreve aday olamıyordu; aynı göreve birçok adayın gösterilmesinin kapısı aralanmamıştı bile... Sistem, bir demokratik duman perdesinin arkasında gizlenen birtakım uygulamaların içinde donup kalmış gibiydi; o uygulamalar ise, halkın çoğunluğunu –edilgin ve siyasal sürece kayıtsız bir halde– iktidardan uzaklaştırıyordu.

Halkın katılımı, Parti'nin içinde de etkili değildir. Parti, tersine, tek başına h e r ş e y e k a r a r v e r m e ve h e r ş e y i y ö n e t m e iddiasını sürdürür durur. Kuşkusuz, çoğu ülkede (Polonya, Demokratik Almanya, Çin) partiye girişin kapıları olabildiğince açılmıştır. Sovyetler Birliği Komünist Partisi de, 1964'le 1983 arasında yüzde 64 artmıştır. Ne var ki, bu şişme, partide daha demokratik bir işleme adına değildir; girenlerin pek büyük çoğunluğunun ağırlığı devede kulaktır ve partinin sorumlu üst tabakası ile devletin yukardaki kadrolarını oluşturanlar, bir seçkin zümredir.

Öte yandan, kimi insanlar, iktidarın kullanılmasını tekellerine alırlar yavaş yavaş. Özellikle Sovyetler Birliği'nde, bölge sorumluları, Merkez Komitesi'nde olduğu kadar kendi yörelerinde de, Stalin'in ölümünden beri, Parti'nin Birinci Sekreterini seçmede kesin nüfuz sahibi olmuşlardır: Nitekim 1957'de Kruşçev'i kurtarır, 1964'te safdışı eder; Brejnev'i sürekli destekler ve 1985'te de Gorbaçev'e onlar arka çıkarlar.

Her komünist devletin başındaki P a r t i G e n e l S e k r e t e r i ise, kendisini iktidara getirenlere minnet borcunu unutmuyordu. Bunun gibi, Siyasal Büro ile Genel Sekreterlik üyeleri, debdebe ve ayrıcalıkları olan birer senyör durumuna gelmişlerdi. Böyle bir ortamda, grupların ve hiziplerin haşarat gibi çoğalmaları ve iktadarın tepelerini bir kral sarayına dönüştürmeleri işten değildir; nitekim, Sovyetler Birliği'nde olan da oydu.

Durum bu iken, bu Parti oligarşisi, kalabalık bir bürokrasiye dayanarak ülkenin siyasal bütününü denetleme iddiasındaydı. Parti, yıllarca yasama ve yürütme görevlerine el atmaktan geri durmadı. Politikanın genel doğrultularını –kendi görevi olarak– belirlerken, her iki organı v e s a y e t altına da almaya kalkıyordu yanlış olarak. Bakanlar Kurulu'nun aldığı az çok önemli her karar için önceden Parti'nin oluru elde ediliyordu.

Büyük bakanlıklar (Dış İşleri, Savunma, Güvenlik...), doğrudan doğruya Siyasal Büro'ya ve Genel Sekreterlik'e bağlanmıştı. 1977'de yayımlanmış Yeni Anayasa, Parti'nin bu yetkiler tekelini resmîleştirir ve onu, "siyasal sistemin merkez öğesi" yapıp çıkar (m. 6).

İktisadî tıkanıklıklar

Komünist devletlerin ekonomileri, 70'li yıllarda ve 80'lerin ilk yarısında, pek ciddi sıkıntılara uğrarlar; ne var ki ülkelerin gelişmişlik derecelerine göre çeşitli biçimlere bürünür bunlar. Öyle olduğu içindir ki, bir Vietnam ile bir Macaristan'ı karşılaştırmak pek güçtür: Biri, korkunç bir savaşın altüst ettiği bir ekonomiyi az gelişmişlikten çıkarma çabasındadır; öteki, Batı'nın sanayileşmiş ülkelerinkine çok yakın iktisadî sorunlarla başbaşadır.

Çin'de, Mao'nun felaketli girişimlerinin sonucu olarak tıkanıklıklar pek erkenden baş gösterirler: "İleriye Doğru Büyük Sıçrayış", 1960'tan başlayarak, ekonomiyi tam bir kaos içine atar; "Kültür Devrimi" ise, 1966'dan başlayarak, sanayi üretiminde büyük bir düşüşe yol açar. Ne var ki, Çu Enlai-Deng Siyaoping ekibinin aldığı enerjik önlemlerle, ekonomi oldukça hızla yeniden yoluna koyulur.

Sovyetler Birliği'nde "frenleme mekanizmaları" daha dağınıktır. 50'li yıllardan başlayarak, kalkınma hızı gitgide düşer, sonra 1974-1979 yılları arasında tükenir. Sanayi üretimindeki artış oranı da, 1980'den sonra, yüzde 8'den yüzde 4 dolayına iner. 1975'ten başlayarak yatırım oranlarında da baş döndürücü bir düşüş görülür ve açılan bir "oyuk"la 1979'da sıfır kalkınmaya varılır.

Doğu Avrupa ülkelerinde, özellikle de 1975'ten başlayarak, "dinamizmin dramatik düşüşü" (W. Brus) görülür. Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi, ulusal gelirde kalkınma oranı alabildiğine düşer. En erkenden dibe vuran Polonya'dır; 70'li yıllarda gelişmelere karşı ciddi bir direniş gösteren Yugoslavya da, 80'li yıllarda sert rüzgârlara karşı koyamaz.

Neydi dış etkileri bu iktisadî tıkanışların?

Dış etkiler arasında, 70'li yıllarda dünya çapındaki bunalımın etkilerini göz önünde tutmalı. Söz konusu bunalım, dı-

şardan getirtilen ürünlerin fiyatlarının pek yükselişi ve kapitalist dünyanın siparişlerinde de gerileme yüzünden, komünist ülkelerin dış ticaretini alabildiğini sarsmıştır. Bunalımın çarpması, küçük devletleri daha da sendeletir.

Ayrıca bunalım, görece gergin bir uluslararası ortamda çıka gelir.

> Ordu ve dış politika için seferber edilen insan ve donanım kaynakları, ağırlıklarını hep duyuruyorlardı; 1960'lı yıllarda, bu yük ezici olup çıkar ve Kore, Vietnam, Küba ve hepsinden önce de Sovyetler Birliği için, iktisadî kalkınmada bir köstek haline gelir. Sovyetler'de askerî giderlerin artışı ulusal gelirdeki artıştan çok daha ilerde seyreder. Özellikle Brejnev döneminde böyledir. Gorbaçev, anılarında bu durumun nasıl boğucu olduğunu söyler durur. Silahlanma, hafifleyecek yerde, R. Reagan'ın "yıldızlar savaşı" diye bilinen programını açıklamasıyla daha da yoğunlaşır; öyle olur, çünkü söz konusu savaş, Sovyetlerin zaten tıknefes oldukları bir alanda pek yüksek bir teknolojiyi gerektiriyordu.

Komünist dünya, özellikle de onun iki büyük kutbu olan Sovyetlerle Çin, bu 70'li yıllarda, yeni teknolojilere uymada açık bir uyumsuzluk içindedirler; yalnız silah sanayisinde değil, hemen tüm ekonomi ve iletişim alanlarında böyledir. Batı'yla aralarında bir çukur kazılmaya başlar. Aynı dönemde ise, dünyanın öteki bölümleri iktisadî gelişmelerinde bir hızlanışı başlatmış bulunuyorlardı.

Son olarak, diplomalıların sayısındaki artışa ve onların heyecan ve sabırsızlıklarına karşın, kimi alanlardaki hantallıklar (merkezi planlama, bürokratizasyon, işletmelerin özerkliğe sahip olmayışları) öylesinedir ki, sistem kendi kendisini reforma uğratmakta yetersiz kalır. Gorbaçev *Anılar*'ında, eski dogmalara körü körüne yapışıp, dış dünyadaki değişiklikleri görmeyerek Sovyetlerle dünya arasında bir uçurumu daha da derinleştirirken ülkeyi de bir çıkmaza sokmakla suçlayacaktır Brejnev dönemini. Ama onun kadar vahim olanı şudur: Uçurum, yalnız dış dünyayla değildi; girişimden ve yenilikten aciz ve bir asgarî kalkınma ve gönenç düzeyi sağlayamayan iktidarla, gitgide doyumsuz ve sabırsız hâle gelmiş sivil toplum arasındadır da uçurum.

Sivil toplumun yükselişi

Komünist sistemin iflasına götüren sürecin içinde, sivil toplumun, yani hükümet dışı örgüt ve çevrelerin oynadığı rolü de küçümsememeli. Kuşkusuz, sivil toplum, bir iki özel durum dışında, gerçek anlamda iktidara karşı silaha sarılmadı; ama olan biteni de, birkaç reformcu yöneticinin tasarlayıp gerçekleştirdiği bir basit "yukardan devrim" olarak da görmemeli. Gerçekte, bu reformcular, temel reformlara karar verirken, sivil toplumdan gelen dileklere ve açık ya da kapalı baskılara da yanıt vermiş oluyorlardı ve böylece rejim için tehlikeli olabilecek bir patlamanın da önünü alıyorlardı. Şurası açıktır ki, sistem toplumun bütününü çarkları arasına yeniden katarak kendini kurtarabilirdi ancak.

Komünist devletlerin çoğunda, Parti'nin, ülkenin aydın tabakasıyla bütünleşmeyi kendine görev bildiği günler gerilerde kalmıştı. Bu bakımdan da, emirlerin tekeline sahip bir bürokrasi ile, eğitimde ilerlemenin günden güne çoğalttığı bir "uzmanlar sınıfı" arasında bir uçurum açılmıştı; ayrıca, bu sonuncu sınıf, gelişmeye gitgide daha çok katılmak arzusundaydı ve huzur istiyordu. Yeni diplomalılardan (teknisyen, mühendis...) oluşan bu sınıf, kendi ilerlemesine ayak bağı olanların bilincindeydi ve Parti ve devlet çarkının çeşitli kesimlerinde yer tutmuş reformcu azınlıkla işbirliği yapmaya hazırdı.

Söz konusu yeni ama doyumsuz sosyal tabakalar, Parti'nin denetiminden sıyrılmış, k ü ç ü k ama b a ğ ı m s ı z a l a n l a r yaratmışlardır. Bu gruplar, günlük sorunları (mesken, eğitim, çevre...) özgürce tartışmaktadır ve kentten kente aralarında sıkı ilişkiler kurmuşlardır. Özellikle *intelligentsia* içinde, grup ya da çevre olarak, tartışmalar daha özgür ve daha dokunaklıdır. Brejnev iktidarı boyunca, üniversitelerde, yayınevlerinde, dergilerde ve kimi akademilerde, aydınlar, Marksizm-Leninizm'den kopar ve başka akımlara açılırlar.

Bu görece özerk alanlar genişleme eğilimindedirler de. Rejimin yeterince karşı çıkamadığı ya da bunda güçsüz kaldığı bir gelişme sonunda, karşılıklı i k i t o p l u m doğar: Kendisini hep tanrıtanımaz, enternasyonalist, kollektivist olarak gören bir resmî tolumun karşısında, yer altında, dinlerin gitgide etkisinde, ulusal kimliklere pek duyarlı ve resmî ekonomiye koşut bir ekonomi uygulayan bir toplum palazlanmıştır.

Komünist dünyada sivil toplumun evrimi ile ilgili bu genel şema, ülkeden ülkeye ve sosyal kategorilere göre pek çeşitlidir. Baltık ülkeleri, Kafkas ülkeleri, Polonya'da, öte yandan aydınlarda ve işçilerde bu tür eğilimlerin ağır bastığı açıktır.

Sivil toplumun bu tavrı karşısında, iktidar g e v ş e k l i k, b a s k ı ve u z l a ş m a arasında gider gelir. Rusya için tam bir afet olan alkolizm ya da uyuşturucu alışkanlığı gibi sapmalar, "emniyet supabı" olarak görülür ve hoş karşılanır; ama muhalifler *(dissidents)* için, tersine, işler çetinleşir. Hapsedilirler, akıl hastahanelerine kapatılırlar, ya da yurt dışı edilirler. Sovyetler ve uydularınca Helsinki sözleşmelerinin (1975) imzalanması, baskı yöntemlerini pek değiştirmez.

Öte yandan, iktidar, sivil toplumla uzlaşmaları da kabul eder hale gelir. Birçok devlette, bir tür *modus vivendi* yerleşmeye başlar. Görünüşlerin kurtarılmaya çalışıldığı durumlar dışında, iktidar, saldırgan muhaliflere, çalışmada pek az üretken olanlara, kimi yasal olmayan uygulamalara ve ulusal kültürler için ilgiye göz yumar olur.

Bu tür üstü kapalı uzlaşma, komünist iktidarın, kendine hedef edindiği sosyal türdeşliğe eriştiği ya da ideolojisine bir katılım sağladığı anlamına gelmiyor. Söz konusu olan, durumlar arasında s ı r a d a n b i r u z l a ş m a idi: Bir yanda, sistemi işletmede yetersiz kalmış, ama ne olursa olsun, iktidarı elinde tutmak isteyen Parti-Devlet bulunuyordu; öte yanda da, iktidarı istemeyen ve sadece onu yarım yamalak da olsa iyileştirmeyi arzulayan halk vardı. Kimi ülkelerde, bu tür uzlaşma, başka yerlerde olduğundan daha iyi yaşadı. Örneğin Janos Kadar'ın Macaristan'ında (1956-1988) ve özellikle, 1970'li yılların sonlarından başlayarak, Deng Siyaoping'in Çin'inde böyle oldu.

ÇİN'DE DENG SİYAOPİNG'İN KURTARMA GİRİŞİMİ

Çin'de, Mao Zedong'un belirlediği veliaht Lin Biyao'nun 1971 Eylül'ünde düşüp ölmesi, Parti'nin yönetici organlarının hizipleri arasında –acımasız– bir mirasçılık savaşına yol açar. İktidarı kendi yararına ele geçirmek için mücadele eden bu insanlar, seçimleri çağdaş Çin tarihinin iki temel eğilimine denk düşen iki büyük düşman kampında yetişmişlerdi. O kamplardan

biri, sürekli seferberlik ve devrimi savunuyordu, temsilcisi de, özellikle Wang Hongwen, ikinci planda da Hua Guofeng'di; ötekisi, çok daha pragmatist bir anlayışla, iktisadî kalkınmaya önem veriyor ve geleneksel işletme yöntemlerine ayrıcalık tanıyordu, başında da Çu Enlai ile Deng Siyaoping... bulunuyordu. Bu farklı akımların yandaşları, birbirine oldukça eşit biçimde dağılmışlardı, öyle ki ufak bir ekleme terazinin kefesini ondan yana çevirebilecekti. Mao Zedong, yaşamının son yılları boyunca, alabildiğine duraksamalı –ya da güçsüz!– olduğundan, şaşırtıcı bir bale oyuncusu gibi, bir on beş yıl içinde, işbaşına kâh bir solun temsilcisini, kâh bir pragmatisti getirmişti.

Mirasçılık savaşı (1971-1981)

Çu Enlai, pek gözde bir diplomat ve idareci olsa da, ön sırayı hiçbir zaman istemedi. 1970'lerle tavrını değiştirdiyse, ülkesinin Kültür Devrimi yıllarının kaosuna yeniden düşeceği korkusunu taşıdığındandı. Ne yaptığını bilen bir eylem içine girdi, ama Lin Biyao'nun amansız hasmı oldu, ve o sahneden çekilince de, her noktada aşırı solcu akıma zıt bir politika izledi (1971-1973).

Dışarda, bir açılış politikasını yeniden başlattı: Birleşik Devletler ve Japonya ile ilişkilerin kurulması, halkçı Çin'in Birleşmiş Milletler'e alınması (1971), o politikanın başarılı sonuçlarıdır. İçerde ise, Kültür Devrimi öncesinin ilkelerini –pragmatizmle– yeniden yerleştirmeye koyulur: Okullara eleyici ölçütler tekrar sokulur; üniversiteler bir kez daha açılır ve eski profesörler çağrılır. Marksizm-Leninizm'in temel klasikleri yeniden öne çıkarılırken, seferberlik kampanyaları da tavsar. Yaşam koşullarına, özellikle en yoksul sınıfların durumuna özel bir dikkat gösterilir. Siyasal alanda, hükümet ve parti yeniden yapılandırılır. Son olarak, orduda tasfiyeye gidilir.

1973 Ağustos'unda, Parti'nin X. Kongresi'nde, Çu Enlai, hiyerarşide ikinci durumdadır, başarının doruğundadır ve Mao'ya halef olabilecek en gözde adaydır. Mao ise, aynı kongrede, şu ya da bu nedenle, aşırı solcu takımdan bir genç yöneticiye, Wang Hongwen'e yolları açar, çok geçmez Mao'nun yeni veliahtı olarak görülür.

Ne var ki, Mao'nun "Marksizm-Leninizm'in ilkesi zıddına gitmektir" diyen sloganına sarılıp, Çu Enlai'nin yaptıklarını altüst etmeyi hedef alan, –dolaylı ya da doğrudan– yıkıcı bir taktikle işe koyulan Wang Hongwen'in karşı-saldırısı kısa sürer (1973 yazı-1974 yazı). Mao'nun kendisi bile, diplomasi ve idarede Çu Enlai'nin yerinin doldurulmaz olduğunu daha da yakından görerek, radikal karşı-saldırıyı tutmaz görünür.

Çu Enlai, 1974'ün Ocak'ından başlayarak, kanserden bitkin düşünce, içişlerini, yakın arkadaşlarından biri olan Deng Siyaoping'e bırakır. Ding, 1966'da politika sahnesinden kaybolup 1973'te itibarı iade edilmiş bir kişidir ve yukarılara doğru hızla tırmanır. Çevresine dinamik çalışma arkadaşları toplamanın bilinci içindedir. *Dört Modernleştirme* adlı programı çabucak ve bütünüyle gerçekleştirmeye karar verir. Söz konusu programı, aslında Çu Enlai ilk kez 1964'te ortaya atmış, sonra Ulusal Halk Meclisi'nde (13-17 Ocak 1975) –siyasal vasiyeti gibi– tekrar ele almıştı.

Deng Siyaoping, ülkenin iktisadî kalkınmasına dört elle sarılır, yararlı yöntemlere gider, örneğin uzmanların itibarını iade eder, yetkilere göre aylıkları ayarlar, dışardan teknoloji getirilmesine önem verir. Ne var ki, bütün bunlar, radikalleri –ve bir olasılıkla Mao'yu da– pek rahatsız eder. Böylece, 1975'in ilkbaharından başlayarak, resmî solun sorumluları, üç konuda saldırıya geçerler: Biri ideolojiktir ve proletarya diktatörlüğü ile burjuva hukukunun sınırlandırılmasıyla ilgilidir; ötekisi, tarım politikası konusundadır; son olarak üçüncüsü, eğitim üstünedir, Deng'in yakını olan Eğitim Bakanı'nı hedef almıştır.

8 Ocak 1976'da Çu Enlai ölünce, en azından Kültür Devrimi'nden beri mücadele eden iki kamptan hiçbiri kesin zaferi kazanmış değildir. Her şey mümkündür.

Her türlü beklentinin tersine, 1976 Şubat'ında, Deng Siyaoping değil Hua Guofeng adlı biri Çu Enlai'nin yerine çağrılır. Bütünüyle katılmasa da resmî sola yakın, pek az tanınmış bir kişidir bu ve 1973'de Kamu Güvenliği Bakanı olmuştur. Şimdiki çağrılış ise, Parti'nin, temel iki akımın liderlerinden biri üzerinde anlaşamamış olmasının sonucudur.

Hua Guofeng, asıl tehlike olarak Deng Siyaoping ile yandaşlarını gördüğünden, onlara ve *Dört Modernleştirme* politika-

sına karşı şiddetli bir saldırı ile başlar işine. Ne var ki bu, "ılımlılar"ın temalarını halka yakınlaştırdığı gibi, Deng'in durumunu da güçlendirir. Ancak, Hua Guofeng, halkın onlar lehine 1976 Nisan'ındaki gösterilerini bahane edip "ılımlılar"ı tepeler ve Deng'in de bütün siyasal görevlerine son verir (7 Nisan). Yaptıkları, Mao'dan da destek görür. Hua, iktidarını iyice yerleştirme umudu içindedir. Ne var ki ortam elverişsizdir. 9 Eylül'de de Mao ölür. Hua Guofeng, yolları açmak için, kimi radikallerle yüksek rütbeli askerlere dayanmak ister. Bu uzlaşma sayesinde, "Dörtler Çetesi"ni safdışı ettiği gibi, hem Mao hem de Çu Enlai'ye halef olur.

Hua Guofeng'in bu ihtiyatlı politikasına karşın kamuoyunun, bu arada askerlerin beklediği Deng Siyaoping'dir. Nitekim, Deng görevine döner: 1977'de iktidar bölüşülür ve iki akımın liderleri birlikte iktidarda bulunmak zorundadırlar; ancak, her birinin son amacı da ötekini safdışı etmektir.

Bu yeni düello, Hua Guofeng'in yenilgisiyle sonuçlanacaktır (1982).

Deng Siyaoping devrimi

Ding Siyaoping'in iktidarı kullanma biçimine bakıp onun eşsiz bir taktisyen olduğunu görmemek mümkün değil. Kendisini kuşatan sağcı eğilim, aşırı solcu eğilim ve ordu arasında, yani görünür-görünmez onca tehlikenin ortasında manevra yapıp ayakta kalmak kolay değildi. Özellikle ihtilalci hiziplerin dikkatine ve baskısına ve dönemlerin kimi sürprizlerine karşın, Deng Siyaoping ve ekibi, şu noktada kararlılığını hep sürdürdü: Mao'cu deneyimin anlayış ve desteklerini sistemli olarak reddetmek! Deng'ın gözünde Mao, "büyük Marksist ve büyük devrimci, proleter strateji ve kuramcı" da olsa, Kültür Devrimi bir büyük yanlıştı ve Çin Halk Cumhuriyeti'ne –kuruluşundan beri– en korkunç kayıplara mal olmuştu. Mao'ya bakışı böyle ölçülü-biçili de olsa, iktidardaki politikası, ekonomide olsun dış politikada olsun, onun tam tersidir.

Temel amaç, ekonominin baştan aşağıya reformu olmuştur.

Deng Siyaoping'in "reformcu devrimi", saçlarına kadar pragmatizm üstüne kuruludur. Sovyetler'in NEP'ini ve Kruşçev

deneyimini andırırsa da, hiçbirine benzemez; daha yumuşak, sosyalizm dışı yöntemlere, özellikle kapitalist dünyada yapılanlara daha açık bir nitelik taşır. İlke şudur: Asıl önemli olan, etkililik, başarı ve verimlilik tir; Batı'dan ya da Doğu'dan gelmesi fazla önem taşımaz!

Esini pragmatik, gerçekleşmesi parçalı ve olayların cilvesine alabildiğine bağlı "reformcu devrim"in açık-seçik bir programı ve takvimi olmadı. Tersine, el yordamıyla, parçaları birbirine uydurarak asıl biçimi bulmaya çalışılacaktır. Ancak, "reformcu devrim"in yine de bir mantığı vardır: Çeşitli reformlar birbirinin içindedir; en başta Deng'den gelen yönlendirici bir irade söz konusudur, öncelikleri belirler, işlerin akışını hızlandırır ya da yavaşlatır.

Neler yapar?

Birkaç yıl içinde, Çin kırsalının yeniden ve gerçekten dirildiği görülür. Üretimin yapısı kollektifleştirmeden uzaklaştırılır ve pazara açılır. Çalışan köylülere, devletle bir "sorumluluk anlaşması" önerilir, ama toprağı işlemede bir serbestlik tanınır. Bunun ilk sonucu ise şudur: 1950'lerden başlayarak Mao'cu deneyimin temeli olan "halk komünleri" azalmaya başlar ve giderek kaybolur (1984). Bu kollektifleştirmeden sıyrılmanın getirdiği de şudur: Üretim, şaşırtıcı biçimde ve hızla artar ve köylünün yaşam düzeyi de gözalıcı biçimde yükselir.

Sanayide reformlara daha ihtiyatlı girişilir; önce pilot bölgelerde denenir ve ancak 1984 sonbaharından başlayarak sistemli hale getirilir. Bu reformların asıl amacı da şudur: İşletmelerin özerkliğini genişletmek! Tıpkı köylülerle yapıldığı gibi, onlara da, sorumluluk anlaşmaları önerilir. Planın nicel ve nitel yükümlülüklerini yerine getirdikten sonra, işletme, kazancının bir bölümünü kendine saklar, ya yeniden yatırıma gider onunla ya da prim olarak dağıtır. Bankalar ve başka fabrikalarla anlaşmakta da serbesttir. Bütün bunlara karşılık devlete ve yerel otoritelere karşı mali borçları sürer.

İşletmelerin özerkleşme yolunda yürüyüşlerini etkileyecek ve Çin'in uluslararası ticaretle bütünleşmesini kolaylaştıracak, en nazik ama en zorunlu reform, kuşkusuz genel fiyat sistemi idi. Güçlükleri de olsa, buna da –Mao döneminden farklı– bir çözüm getirilir.

Bu güçlüklere karşılık, kentsel reformlarla sanayi işletmeleri reformunun genel bilançosu, rakamların da gösterdiği gibi, olumlu gözüküyor.

Deng Siyaoping ekibinin bir başka olumlu reformu, Mao Çin'inin içinde yaşadığı –bir bakıma– kendi yağıyla kavrulmaya son vermesidir. Bu alanda da değişiklik hızlı ve çarpıcı oldu. Söz konusu yeni pazara Japonya egemen olduysa da, Birleşik Devletler ve Batı Avrupa da onu ihmal etmediler. Bu arada, yabancıların Çin sanayisinde doğrudan yatırıma gitmelerinin yolu da açıldı. Bütün bu katkılar sayesinde, Çin'in dünya ticaretindeki ağırlığı, 1980'le 1995 arasında üç misli artmıştır.

Kimi noktalarda ılımlı, kimi noktalarda terslikleri olan "reformcu devrim", her şeye karşın, çarpıcı bir hızla Çin'in çehresini değiştirmeye başlar. Bir büyük Çin uzmanı olan J.L. Domenach'ın şu sözleri anlamlıdır: "Deng Siyaoping'ın modernleşme politikası, Çin halkının yaşam koşullarını yükseltirken, aykırı olacak söylemesi, Mao'cu dönemin bütün eşitçi laflarından daha fazla o koşullara eşitlik de getirmiştir!"

Öte yandan, Deng Siyaoping'li yıllarla, Çin, dünya sahnesine yeniden döner. Ancak, söz konusu yılların siyasal bilançosu –kuşkusuz– daha az olumludur. Ama yine de, dış politikada büyük değişiklikler görülür. Başta, Sovyetler Birliği'nin takındığı tavırlara da bakıp, Çin'in, Mao'cu dönemin "kâğıttan kaplan"ı, yani Birleşik Devletler'le uzlaşma yoluna girmesini belirtmeli. Çin-Japon barış ve dostluk antlaşmasını da eklemeli buna. Birçok kez kesintilere de uğrasa, Sovyetler Birliği ile uzlaşma da gecikmez. Ancak, Çin'in dış politikasındaki bu açılışın sorunsuz olduğu da söylenemez. İnsan haklarından Tibet'e kadar uzanan bir yığın bunalımın gölgesi vurur gelişmelere...

Sınırlar ve sorunlar

"Dengizm"in bir bilançosu yapılmaya kalkıldığında göze asıl çarpan şudur: En sınırlı sonuçlar, rejimin siyasal reformu konusundadır hiç kuşkusuz. Asıl gerçekleştirmek istediği amaç, yani ekonominin hızla modernleştirilmesi adına düşündükleri, Parti'nin devlette ve toplumda yeniden tanımlanması idi. Parti kadrolarını yenilemek, diplomalıları yüreklendirmek bir yana bırakılırsa, en tutkulu plan –ki 1987'de durdurulmuştur!–, idareden ve işletmelerden "Komünist Parti grupları"nı uzaklaştırmak ve memur yetiştirmek için bir Ulusal İdare

Enstitüsü kurmak olmuştur. Bununla beraber, ekonomik reform, ister istemez yetkileri dağıtmış ve merkezî iktidarı –bir ölçüde– zayıflatmıştır; bu iktidarın karşısında artık, özellikle kıyı eyaletlerinin –güçlü ve kararlı– bölgesel bürokrasileri vardır. Köylerde ise, yetkililerin seçimi sadece bir görüntüden ibaret kalmaz.

Toplum, Mao Zedong döneminin zincirleri içinde değildir. Demokratik modelin ilkelerini isteyenin arkasına hemen siyasal polis takılır kuşkusuz; muhalif üniversite öğrencileri ile Tibetliler hapishaneleri boylamaktadır. Ama halk, sürekli ihbar ve tutuklanma korkusu içinde de yaşamaz. Kimi yüksek görevliler *intelligentsia*'yı korumaktadır. Tien'anmen olaylarından sonra, eskiye oranla fikir ve eleştirilere karşı bir hoşgörü açıktır. Geçmişin ısrarlı ve yoğun ideolojik propagandası görülmez; milliyetçilik ve Konfüçyüsçülük, Marksizm-Leninizm'in ve Mao Zedong düşüncesinin aylelhine adımlar atmaktadır.

Bununla beraber, iktidarın tepelerinde, hizipler, kendi egemenlikleri adına çarpışmayı sürdürürler. Yaşlı politikacılardan oluşan muhafazakâr kesim, çeşitli nostaljiler adına, ilerici iki lider, Hu Yaobang ile Zhao Ziyang'la çatışmadan geri durmaz. Bu bitip tükenmez mücadeleler ise, reformların akışında kopukluklar yaratır. Deng Siyaoping, uzlaşmaları çoğaltarak, gerektiğinde gerileyerek, iyi kötü "reformla karşı-reform arasında bir denge" kurmayı başarmıştır.

Bir başka konu, iktisadî reformun sosyal sonuçlarıyla ilgilidir. "Reformcu devrim", ilk ve çarpıcı sonuçlarını kırsal kesimde elde etse de, bu kesim kaygılandırıcı gelişmelere de sahne oldu: Halk komünlerinin dağılışının arkasından tarım ve sağlığın altyapısında ağır ağır gerileyiş; kimi temel maddelerin –tahıl, pamuk, kenevir...– üretiminde, devletten de kaynaklanan düşüş; yerel idarecilerin rüşvetçiliği ile parti kadrolarının çürümüşlüğü; halk kitlelerinin göçü, ilk akla gelenleri bunların.

Gerçekten, reformda en tehlikeli kayma, büyük yerleşme yerlerinde görülmüştür. Aslında, devlet sektörü ile özel sektörü bir arada yaşatmak güçtü. Ne var ki, devletçilikten uzaklaşma da pek çabuk ve fazla eleyici olmuştur. Parti'nin işlere burnunu sokması ve kötü işletme yüzünden felce uğrayan devlet işletmeleri, özel girişimin pek gerisinde kalmıştır gerçi; ancak, devletin dizginlerini elinden kaçırdığı bu çok vitesli ekonomi, hem de

pek erkenden, büyük eşitsizliklere yol açar: Sektörüne göre, ücretler arasında eşitsizlikler; köylülerle kentliler arasında eşitsizlikler baş gösterir. Bunun da sonucu, köylü kitlelerin, büyük yerleşim merkezlerine, onun da en gönençlilerine akını olur; her yıl, altı milyon genç insan emek piyasasına çıkınca, işsizlik de başta gelen bir sosyal sorun olup çıkar. Ayrıca, "kızıl kapitalizm"in zenginleri türemiştir ve Dünya Bankası'nın rakamlarına göre, yüz milyon insan, mutlak yoksulluğun sınırının da altında yaşamaktadır. Son olarak, bu kaygılandırıcı gelişmeye, memurlar ve Parti saflarındaki çürümüşlük de katılırsa, Deng Siyaoping devriminin neye mal olduğu ve yol açtığı tehlikeler de anlaşılmış olur.

Son bir sorun da, muhalefet in kıyılcımlarının uğradığı zulümdür.

Deng Siyaoping, daha 1979'da, Kültür Devrimi'nin "Her başkaldırı haklıdır" sloganını eleştirmişti. Onun iktidarının kararlılığının ilk uygulaması da, 1987'den 1989'a kadar süren Tibet'te Çin karşıtı patlayışlar sırasında görülür. Kanlı bastırma, başka muhalefetlere, özellikle gençliğe bir gözdağı anlamını da taşır. Gerçekten, Kültür Devrimi sırasında ve 1978-1979'un "Birinci İlkbaharı" aylarında pek etkin olan gençlik, sakinleşmiş değildir. Mao'cu ilkelerin tartışılması, iktisadî reformun yolunda gitmemesi (özellikle işsizlik) ve başka nedenlerle, Deng Siyaoping yıllarının Çin gençliğinin bir bölümü uçlara doğru kayar ve çoğu kez de suç işlemeye yönelir. Üniversite gençliği, kendi sorunlarının yanı sıra yurt sorunlarına da el atar. Kimisi, bir bölüm *intelligentsia*'nın da tartıştığı, sistemi derinliğine yenileştirmeyi, ya da değişmeyi hedef alan sorunlardır bunlar. Gösteriler, 80'li yılların ikinci yarısında sıralanır; içlerinde, tarihin özellikle unutmayacağı 1989 Mayıs ve Haziran'ındaki, *Tien'anmen Hareketi* diye bilinendir. İktidar sorgulanırken, "Yaşasın Demokrasi!" diye de haykırılır. Pekin'le sınırlı olan hareket taşraya da yayılır. Sıkıyönetim ilan edilir; 3 Haziran'ı 4 Haziran'a bağlayan gecenin bilançosu, bir bin kadar ölüdür. Bastırma, Mao dönemindeki gibi kitlesel boyutlara ulaşmasa da, genişler.

Nasıl yorumlamalı olan biteni?

Batı televizyonlarında göründüğü biçimiyle olayların yorumu, evrensel çapta kahramanca bir başkaldırı; demokrasi isteyen bir gençliğin totaliter bir iktidara karşı ayaklanışıdır. Çin

uzmanlarına göre ise, Tien'anmen'in genç göstericileri, aslında yöneticilerde bir değişmeyi, aydın tabakanın iktidarın kullanılmasına katılmasını istiyorlardı; Parti'yi bütün olarak reddetmek de söz konusu değildi. Böylece bölünme, resmî toplumla sivil toplum arasında değil, bir ilericiler topluluğu ile tutucular arasında ydı; bunların her ikisi de, söylediğimiz iki topluma aittiler. Sivil toplumdan sadece kentli kitle, "reformcu devrim"den alabildiğine zarar gördüğünde öğrencilere sempati besliyorlardı.

İlk anda, Tian'anmen olaylarının, Deng Siyaoping Devrimi'nin ölüm çanını çaldığı düşünüldü. Ne var ki, Batılı güçler kaşlarını çatsalar ve Deng ve çevresi itibar kırıklığına uğrasa da, reformcu atılım durmadı; işler, eski çizgisi üzerinde yürüyüşünü sürdürdü. Deng Siyaoping'in 19 Şubat 1997'deki ölümü de abartılmadı ve iktidar için rakip cepheler arasında görünürde bir savaş patlak vermedi.

Ancak, arkaya şu sorular kalmıştır: Bir iktisadî sistem, siyasal sisteme dokunmadan bütün olarak reforma uğratılabilir mi? Bir liberal ekonomi ile bir totaliter iktidar uzun süre bir arada yaşayabilir mi? Başı buna benzer bir ikileme çarpacak olan Mikhail Gorbaçev için yanıt, birkaç yıl sonra, olumsuz oldu.

SOVYETLERLE HALK DEMOKRASİLERİNDE GORBAÇEV'İN BAŞARISIZLIĞI

1985 Mart'ında, Konstantin Çernenko'nun yerine geçmek üzere, Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin genel sekreterliğine çağrılan Mikhail Gorbaçev, dünyanın en güçlüleri arasında bulunan bir partinin, bir devletin ve bir imparatorluğun başına getirilmiş bulunuyordu. Bir altı buçuk yıl sonra, 1991 Aralık'ında çekilmek zorunda kaldığında, baştaki mirastan hiçbir şey yoktu: Parti yasaklanmış, Sovyetler Birliği dağılmış, tek başına Rusya kalmıştı. Bu, tarihin alabildiğine şaşırtıcı hızlanışında, Gorbaçev'le sivil toplumun karşılıklı sorumluluk payları neydi?

Gorbaçev'in tasarısının ana eksenleri

Mikhail Gorbaçev, iktidara geldiğinde, en başta derinliğine bir reform mutlak bir zorunluluk taşıyordu. Ne

var ki, aynı adam uzun yıllar (1970-1978) Stavropol bölgesinde birinci sekreter, arkasından Moskova'da Parti genel sekreterliğinde üye olsa da, kendi itirafıdır, ne ülkenin "sorunlarının gerçek boyutu" hakkında bir bilince, ne Parti ve devlet bürokrasisinin inanılmaz hareketsizliği üstüne doğru bir fikre sahipti. Sistemin reformuyla ilgili genel bir planı da yoktu. Onun, Sovyetler Birliği'ndeki tıkanıklığın ilk genel çözümlemesini ve devletin iç ve dış politikasına vermeyi istediği genel yönü bilebilmemiz için, 1987'de, *Perestroyka. Ülkemiz ve Dünya Üstüne Yeni Düşünce* adlı kitabının yayımlanmasını beklememiz gerekir.

En azından ilk yılda yaptığı, politikada akıl hocalarından biri olan, KGB'nin uzun süre sorumluluğunu yüklenmiş Yuri Andropov'un dümen suyunda, gemiyi göz kararı yürütmesidir. Sistemin dibini oyan kimi kötülüklerin üstüne gitmek gerekir: 1985'te alkolizme karşı bir program kabul edilir; rüşvete ve koşut ekonomiye sertçe karşı çıkılır; Parti kadrolarında geniş bir tasfiye yapılır... Parti ve devlet örgütünde, yapıda değişikliğe gitmeden "düzen sağlanması" konusunda, hemen herkes hemfikir olduğundan, Gorbaçev de ciddi bir muhalefetle karşılaşmaz.

Ne var ki, yeni politikanın simgesel kelimeleri, bir *glasnost* (saydamlık) ve *perestroyka* (yeniden yapılanma) ortalığı sarsa, yeni Genel Sekreterin, kendinden öncekilerin –özellikle Afganistan'da– yayılmacı politikalarına son vermeye kararlı olduğuna ilişkin demeçleri şaşkınlık ve umut uyandırsa da, bu ilk dönem içinde girişilmiş hiçbir kesin reform yoktur.

Ancak 1986 yılı boyunca, Gorbaçev ekibi bir çifte bilince ulaşır: Bir yandan, sistemi düzeltmenin yetmeyeceği, onu derinliğine yeni baştan düşünmek gerektiği anlaşılır; öte yandan da, politikada bir değişikliğe gitmeden ekonomik dönüşümlerin imkânsız olacağı farkedilir. Tek etken olmasa da, 1986'nın 25-26 Nisan gecesi Çernobil nükleer santralındaki kaza, bu bilince varışta önemli bir rol oynar; "Derin reformlar için yeni bir kanıttı bu" diyor Gorbaçev *Anılar*'ında.

1986 sonlarında, özellikle 1987'de işe koyulunur!

İlk temel sorun, devletin ve toplumun rolünü yeni bir değerlendirmeye tabi tutmak tır. Gorbaçev, 1995'te bir on yıl önceki amacının, "iktidarı, Komünist

Parti'nin tekelinden çıkarıp yeniden Sovyetlere vermek" olduğunu yazıyor ki, inanmak güçtür. Ama şu iki konuda kararlı olduğunu söyleyebiliriz: Bütün yönetim görevlerini Partiden alıp hükümete bırakmak; toplumu, Parti'yle yarışacak biçimde, iktidarın kullanılmasına katmak!

Bu düşüncelerden birincisi, 30 Eylül 1988'de, Merkez Komitesi'nin bir kararıyla gerçekleşti. İkincisine gelince, iki biçimde dile getirildi: "Glasnost" politikasıyla, toplumun bir bölümü, özellikle *intelligentsia*, misilleme tehlikesiyle karşılaşmaksızın, hazırlanmakta olan reformlarla ilgili büyük tartışmaya katılmaya çağrıldı. Ve özellikle 1988 Aralık'ında bir Anayasa değişikliği, yeni bir organ olarak, *Halk Temsilcileri Kongresi*'ni kurup bir demokratikleşme başlatır. Gerçekten onunla, milletvekilliğine adaylık, sadece Parti ya da ona bağlı örgütlerce değil, en az beş yüz seçmenin topluluğunca da sunulacaktı; böylece bir tekel kırılmıştı ve daha ilk seçimden başlayarak yıllanmış koltukları sarsacaktı.

Partinin kaygı ve hoşnutsuzluk içine düştüğü bir sırada, Genel Sekreter, bu iç siyasal reformlara koşut olarak, ekonomide de temel bir değişikliği başlattı. 1988'de yetkinleşecek 1986 tarihli bir kanun, bir otuz kadar zanaat ya da hizmeti özel kişilere de açıyordu: Çin'de olduğu gibi, köylülere, "kiralama sözleşmeleri" öneriliyordu; onlara dayanarak, bir ya da birçok aile, bir uzun süre için (50 yıl) toprak kiralayabilecek ve üretimde bulunabilecekti.

Son olarak, Parti sorumlularının önüne bir başka baş ağrısı çıkarıldı ki, Gorbaçev'in, kendinden öncekilerin tam zıddı bir doğrultuda anlayıp yürüttüğü yeni dış politika idi bu.

Buna dayanarak, üç yıldan az bir zaman içinde, Genel Sekreter, 180 derecelik bir dönüşle, Sovyet dış politikasını değişikliğe uğrattı: Doğu-Batı ilişkileri baştan aşağıya değişmişti; gerçekliğe sıradan bir uyma değildi olan, rejimin temel kavramları kökünden tartışma konusu ediliyordu. Sınıflar mücadelesi üstüne kurulu Marksizm-Leninizm'in yerine, dünya çapında karşılıklı bağımlılık geçiriliyordu; uluslararası ilişkilerde, artık ayırıcı olandan çok birleştirici olana, ideolojilerden çok evrensel değerlere (barış, adalet, çevreye saygı...) yer verilecekti. Gorbaçev'in önerdiği barış içinde bir arada yaşama, Kruşçev'inki gibi, kaçınılmaz bir çatışmanın bekleyişi içinde sıradan bir

dinlenme değil, komünist dünya ile kapitalist dünya arasındaki yeni ilişkilerde kesin bir hedefti.

Bütün bunlar, 1970'lerden başlayarak, Brejnev'in –hele hele Afganistan'daki– işgalci ve sert politikasının dünyadaki olumsuz yankıları da görülerek ileri sürülüyordu. Tehlikeli bir kurdun bir kuzuya dönüşebileceğine inanamayanlar olsa da, önemli somut değişiklikler de gerçekleşti. Üç yıl içinde, Gorbaçev, Dışişleri Bakanı E. Chevarnadze'nin katılımıyla, hınçları dağıtıp iyi niyetini ispatlamayı bildi. Engellerle ve başarısızlıklarla da karşılaşıldı: 1986 *Reykjavik Doruğu* bir başarısızlık olsa da, 1987'de Washington'da imzalanan ilk *Nükleer Silahsızlanma Antlaşması*'nın olumlu sonuçları oldu. Buna karşılık, Gorbaçev'in pek istediği *"Avrupa Ortak Evi"* fikri hayata geçirilemedi.

Bunlar olurken, "kardeş ülkeler"le, yani halk demokrasileriyle yeni ilişkiler kuruldu. "Brejnev Doktrini", yani sınırlı egemenlik anlayışı kökünden reddedildi: "Her ülke, istediğini tek başına yapmalıydı"; COMECON içindeki işbirliği mekanizmaları da baştan aşağıya değişmeliydi. Sovyetler Birliği'nin mali yardımları kesilecekti. Bu yeni ve bir parça sert söylem, "sosyalist camia"da farklı farklı karşılandı. 1987'den başlayarak da, Perestroyka bakımından bölünme sosyalist kampta derinleşmeye başladı. Ne var ki, o andan başlayarak, Sovyetler için olduğu kadar "blok"taki öteki ülkeler için de, kararlar, artık bütünüyle yöneticilere değil sivil toplumlara aitti de.

Sovyetler Birliği'nde durumun kötüleşmesi ve Doğu Avrupa'da uyduluktan çıkış (1988-1989)

Sovyetler Birliği, kendisine bağımlı Doğu Avrupa ülkeleri, bir başka deyişle bütün Sovyet "İmparatorluğu", 1987'den, özellikle 1988'den başlayarak, ekonomik, siyasal ve manevi olmak üzere üçlü bir bunalım ın bütün etkileriyle yüz yüzedir. Bir on yıldan fazla bir zamandır kendisini tehdit eden bu bunalım, gitgide artmaktadır da. Her şey, durumu ağırlaştırmakta seferber olmuştur: Eski sistem işlemez haldedir; partinin "reformcular"ı ılımlı ve beceriksizdirler; reformcu politika, hasımlarınca bile bile kösteklenmektedir; sivil toplum sabırsızdır ve köktencidir; hükümetlerin –özellikle Batı'ya– borçları ezici bir ağırlıktadır; ve 1988'de Ermenistan depremi gibi korkunç

doğal felaketler de çıka gelir... Özetle, 1988'den beri, "imparatorluk", kendisini yere serecek güçlerce sarsılmaktadır.

Daha da şaşırtıcı, giderek kaygılandırıcı olanı şudur: Uzun süredir hareketsiz diye bilinen bu imparatorluk, birden dört bir yandan silkelenir olur; çeşitli halkların gösterileriyle çalkalanır. Bir bölümü anarşik ve şiddetli, bir bölümü örgütlü ve barışçıdır bunların: Ermenilerle Azeriler arasında –sonu silahlı çatışmaya dönüşecek– Yukarı Karabağ'la Kosova sorunu birincilere örnektir. Öteki halk gösterileri barışçı ve örgütlüdür, ama Parti'nin elinden sıyrılacak türdendir: Macaristan'daki ve Polonya'daki grevler böyledir.

İmparatorluğun hemen her yanında, sivil toplumun belli bir örgütleniş içinde olduğu da görülür. Tepkinin sertliğini hesapta tutan, daha dikkatli ve ihtiyatlı bir örgütleniştir bu. Resmî koşullara uymadan kurulmuş dernekler, ilke olarak çevre sorunları ile insansal konuları savunurlar. Özellikle Rusya'da böyledirler. Macaristan'da üniversiteli kulüpler kurulur; Çekoslovakya'da "Şart 77", başta insan haklarına saygı ister; Demokratik Alman Cumhuriyeti'nde, gençler ve aydınlar, Barış Hareketi'nin içinde toplaşırlar ve Kilise çevrelerinde yankılanır kimi söyledikleri. Ne var ki, sivil toplumun, iktidar karşısında en sağlam ve en örgütlü olduğu ülkeler, Polonya ile Baltık ülkeleridir. Özellikle Polonya'da yasa dışı kurulan ve başlıca amaçları da ücretleri artırmak olan *Dayanışma* adlı sendikal hareketin grevleri Gdansk'taki tersanelere kadar yayılmıştır. Başını Lech Walesa'nın çektiği harekete karşı daha 1981'de "savaş" ilan edilmiştir devletçe, ama nafiledir. Hareketi, üstelik Kilise, Papa II. Jean-Paul, Batı ve Birleşik Devletler desteklemektedir...

Sivil toplumda bunlar olurken, komünist iktidarın temsilcileri de, kollarını kavuşturup oturmazlar: Kimisi, yükselen dalgaya karşı bastırmaya girişir; kimisi de tersine, kendi yararına kanalize etmek ister. Gorbaçev'in tutumu böyledir. Tasarısını gerçekleştirmede dönüm noktasına geldiği kanısındadır: Halkın sabırsızlığı ayyuka çıkmıştır; sol'unda, reformların yavaşlığı ve etkisizliği eleştirilip durulur, sağ'ında ise imparatorluğu ve komünizmi sattığı suçlaması altındadır. Bir sıçrayışta bulunmaz, içerde bir barışı kazanmazsa kaybetmiştir davayı. Merkez Komitesi önünde, 29 Haziran 1988'de şöyle der: "Vakit daraldı, bir yıl bitmeden her şeyi yapmalı!" Ne var ki, ba-

şarıları sadece dışardadır: Afganistan'dan Sovyet birliklerini çeker; Angola'da, Namibya'da anlaşmaya gider ve Irak'la İran arasında ateşkesi sağlar. Ama, ona karşılık, iktisadî reform tasarıları kuma gömülür ve iaşe sorunları dramatik olur çıkar.

Gorbaçev'in dışında, Macaristan ve Polonya yöneticileri, yapısal reformlara gönül gezdirip muhalefetin bir parça yumuşak bölümüyle uzlaşarak, dizginleri ellerinde tutmak isterler. Örneğin, Polonya'da General Jaruzelski, 1988'de *Dayanışma* ile görüşmeleri başlatır. Ama onların tersine, Prag'da, Doğu Berlin'de, Sofya'da, Bükreş'te yöneticiler, gelişmelere ayak uydurmayı, sivil toplumla her türlü diyalogu mutlak olarak reddederler. Dört ülkenin dördünde de eğilim sertlik yönündedir ve Gorbaçev'in karşısında bir tutum içindedirler. Bu devletlerde yöneticiler bu durumdayken, dışardakiler, Batılı devletler, insan hakları ihlallerine karşı çıkar ve Macaristan'la Polonya'da "yenilikçiler"i mali ve iktisadî olarak desteklerler; Papa II. Jean-Paul da, sistemin liberalleşmesini yüreklendirir durur. Sadece Gorbaçev, müdahale etmeyi reddeder sürekli.

1988-1989 kışı ile 1989 ilkbaharında siyasal çoğulculuk lehinde eylemler yoğunlaşır: Sovyetler Birliği'nde Anayasa reformu sonucu, yeni parlamentoda ilerici gruplar yerlerini alırlar; Macaristan'da çok partililiğe geçişin yolu açılır; Polonya'da ilk seçimlerden sonra kurulan hükümette 24 üyeden 13'ü *Dayanışma*'dandır. Başka yerlerdeki gelişmelerin de gösterdiği şudur: Komünist Parti'nin tekeline son verilmiştir ve komünist olmayan örgütlenişler gelişmektedir.

Bütün bu ülkelerin çoğunda bir görülen de şudur: Ulusal hakların tanınması yolunda bir baskı vardır. Kısacası, Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi Yugoslavya'da da federal kavramı pek ciddi yaralar almıştır.

Hemen her ülkede serbest seçimler yaygınlaşır.

Alman Demokratik Cumhuriyeti'nde, reformlara ek olarak sınırlar ötesine geçiş hakkı falan derken, 1989'un 9 Kasım'ını 10 Kasım'a bağlayan gece, Batı Berlin'i Doğu Berlin'den ayıran duvar, birkaç saatte yıkılır; ve iki Almanya'nın birleşmesine giden yol açılır.

Almanya'daki bu olayların, bütün dünyada ve özellikle Doğu Avrupa'nın "kardeş ülkeler"inde çarpıcı etkileri olur. Prag'da, yoğun halk gösterileri, birkaç günde "kadife eller dev-

rimi"ne varır; muhalefet, parti ve devletin yöneticilerini istifaya zorlayarak, Vaslav Havel, Gustav Husak'ın yerine Cumhurbaşkanı olur. Bulgaristan'da Todor Jivkov da, yerini bir komünist reformcuya bırakacaktır; ne var ki o da bir yedi ay sonra (6 Temmuz 1990) ayrılmak zorunda kalacak, ve yerine, Demokratik Güçler Birliği'nin lideri filozof Jelio Jelev geçecektir. "Kardeş ülkeler"deki bu ateşten tutuşmayan bir Romanya kalmıştır; sonunda orada da, 1989 Aralık'ının ikinci yarısında patlayan Romanya "devrim"i, içine komplo ve halk ayaklanması da karışmış olarak, "Conducator" Çavuşeksu'yu ve rejimi silip süpürür.

Son patlayış

Gorbaçev, *Anılar*'ına eklediği bir notta şunları söylüyor: "(Perestroyka'nın) üçüncü dönemi, 1990 ve 1991 yılları, dizginlerinden boşandırdığımız sosyal, ulusal ve siyasal güçler arasındaki mücadelenin doruk noktası oldu". Dürüst bir saptama! Sovyet lideri, iki yıl boyunca, gitgide genişleyip saldırganlaşan, ama durduramadığı gibi kanalize de edemediği bir **muhalefetle** yüz yüze gelir.

Gerçekten, ortaya dökülmüş onca gücün ortak tek bir noktası vardır: Onun politikasına ya da kişiliğine düşmanlık! 1990'da Yüce Sovyet'in başkanlığına seçildikten sonra güçlenen Boris Yeltsin'i izleyen ilerici akımın, durup durup eleştirdiği şudur: Reformların yavaşlığı ve ılımlılığı! Bununla beraber, kaçınılmaz şeylerdir de bunlar: Toprakta ömür boyu kiracılığa izin; çok partililiğin kabulü; "denetimli pazar ekonomisi" ilkesi; fiyatların serbest bırakılması; "Bağımsız Cumhuriyetler Birliği" üstüne antlaşma... Ne var ki, bütün bu tasarılar ve yasalar, gerçekleşme ve uygulamada, tutucu hiziplerin muhalefetiyle karşılaşır. Silahsızlanmadan ve özellikle de Doğu Avrupa uydu ülkelerin kaybından dolayı pek sarsılmış olan asker-sanayici kompleksi de kopar kendisinden. Öte yandan Birliğin yapısı üstüne reform, hem Rusya'da hem de Birliğe dağılmış Rus azınlıkta korku uyandırır. Federasyonun cumhuriyetleri arasında gelişen ulusal bağımsızlık hareketlerine karşı olan *Soyuz grubu*, yeni Sovyet parlamentosundaki temsilcilerin üçte birini toplar.

İktidardaki ekibin karşılaştığı sorunlar arasında en tehlikeli olanı, **milliyetler sorunu** dur; çünkü bizzat Sovyet-

ler Birliği'nin varlığını tehlikeye düşürmektedir. Bu açıdan Baltık devletleri belirleyici bir rol oynarlar. Nitekim 1990'da Litvanya, Estonya, Letonya, arka arkaya bağımsızlıklarını ilan ederler. Gorbaçev, hareket öteki cumhuriyetlere de sıçramasın diye bu kararları mahkûm eder. Birlik Antlaşmasının sorunları çözeceğini söyler. Bunun için, zor dışında, her araca başvurur; çünkü zor kullanmanın milliyetçiler ile federalistler arasında uçurum açacağı görüşündedir. Ne var ki, bir an gelir, zora da başvurulur.

Başvurulur ama, Birliğin de ölüm kararı olur bu!

Kendisini artık iktidardan uzaklaştırmaktan başka şey düşünmeyen bu amansız muhalefetlerin kıskacında, Gorbaçev, sırtını Batı'ya dayamak isterken iktidarını da durmadan güçlendirmeye çalışır. Batı, çeşitli nedenlerle destek vermez. Ama Gorbaçev de bir başkanlık rejimi kurmayı başarır; anayasa değişiklikleriyle, neredeyse sınırsız yetkiler edinir. Ne var ki, hiçbir sorunu çözmez bu. O da, 1990 ve 1991 yıllarında, solla sağ arasında tehlikeli bir denge oyununa kalkar. Bir kaos ortamında, reformlar bir yandan da kösteklenir. Her şeye karşın 1991 Temmuz'unda kılçıklı bir konuda anlaşmaya varılır: Bağımsızlık isteyen dokuz Cumhuriyetin (Azerbaycan, Beyaz Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Rusya, Tacikistan, Türkmenistan ve Ukrayna) başkanları arasında yeni bir *Birlik Antlaşması* yapılır. Antlaşma, 15 Ağustos'ta ilan edilir, 20 Ağustos'ta da imzalanacaktır. Ancak, 19 Ağustos 1991'de, olağanüstü hal için kurulan bir Devlet Komitesi, Gorbaçev'i "sağlık nedeniyle" görev yapamaz diye ilan eder; altı ay için sıkı yönetim getirir, sansürü tekrar koyar ve bütün gösterileri yasaklar. Ne var ki, çok geçmeden tersine döner darbe. Yeltsin, Komite'nin kararlarını yasadışı ilan eder, orduların komutasını eline alır ve darbeye karşı binlerce gösterişçi Leningrad ve Moskova caddelerini istila eder. Gorbaçev, 21-22 Ağustos gecesi Moskova'ya döner ama, çabucak anlar ki iktidar, "kurtarıcı" Boris Yeltsin'in ellerindedir artık. Yeltsin de, 23 Ağustos'ta bir kararla, Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin etkinliklerini askıya alır ve böylece Gorbaçev'i genel sekreterlikten ayrılmaya zorlar.

1991 yılının ikinci sömestresi, baştan aşağıya Birliğin çeşitli cumhuriyetlerinin geleceği üstüne görüşmelerle doludur. Söz konusu cumhuriyetler, darbenin hemen ertesinde bağımsızlık-

larını ilan etmişlerdir. Gorbaçev ise, Federasyonun yeniden yapılanması tasarılarının içine gömülür. Oysa, dizginler Yeltsin'in elindedir: O da, Rusya'nın, Sovyetler Birliği'nin gücüne mirasçı olabileceğine aklı yattığında, Federasyonun geleceğini umursamaz. Rubicon 8 Aralık 1991'de kesin olarak aşılır. Yeltsin'le Ukrayna ve Beyaz Rusya başkanları Minsk'te toplandıklarında, şunu saptarlar: Sovyetler Birliği yoktur artık; eski Sovyetler Birliği'nin bütün devletlerine açık, bir Bağımsız Devletler Topluluğu kurmaya karar verirler. Eski birliğin devletleri de, Baltık devletleri ile Gürcistan dışında, 21 Aralık'ta Alma-Ata'da, yeni topluluğa girmeyi kabul ederler. Dört gün sonra, Gorbaçev istifasını verir. Sovyetler Birliği, tarihe karışmıştır; onu, bir başka federal komünist devlet, Yugoslavya izleyecektir.

80'li ve 90'lı yılların kavşak noktasında, Yugoslavya'nın durumu, Sovyetler Birliği'ne benzer bir bakıma: Orada da parti tekeli vardır ve federal yapının karşısına milliyetçilikler dikilmiştir; dahası, ekonomi orada da berbattır. Ancak, bu kadardır benzerlik: Tito'nun politikası, Stalin'inkine benzemiyordu; Yugoslav federalizmi de, eksiklikleri olsa da, Sovyet federalizminden farklı olarak, merkezîyetçiliğin ve Ruslaştırmanın sıradan bir paravanası değildi. Ayrıca ekonomik bunalımın kaynağı farklıdır: Sovyetler Birliği'nde bu bunalım, köhnemiş yapıların ve aşırı silahlanmanın sonucu iken, Yugoslavya'da daha çok, reformların getirdiği borçlanmanın, dünyadaki bunalımın ve federasyonun çeşitli birimleri arasındaki yatırım savurganlığının eseridir. Son olarak, Sırp Cumhuriyeti lideri Slobodan Miloseviç'in Mikhail Gorbaçev'le ortak hiçbir noktası yoktur: Ne reform fikri vardır onun, ne şiddete karşıdır ne de uzlaşma kaygısındadır.

Bu kritik yıllarda, Yugoslav Komünist Birliği de, Sovyetler Birliği Komünist Partisi gibi, ekonomik ve ulusal sorunlar karşısında beceriksiz kalır. Özellikle bu son noktada, federasyonu çatlatır korkusuyla her türlü reformu reddeder. Böylece, bağımsız cumhuriyetleri içine alacak yeni bir konfederasyonu savunanlarla, mevcut federasyonu savunanlar arasında çatışma kaçınılmazdır. Uyuşmazlık önce barışçıdır, sonra silaha dökülür; önce Hırvatlarla Sırplar arasındadır, sonra Bosna-Hersek'i de içine alır. Miloseviç'in, Yugoslav devleti ile tüm Sırp ulusunun şampiyonu kesildiği bir ortamda, Bosna-Hersek'te büyük acılar yaşanır. Birleşmiş Milletler'in gecikerek müdahale ettiği bir kanlı oyunda, 1995'te barışa gidilir: Dayton Anlaşması ile

zorla dayatılan, karmaşık, böylece pamuk ipliğine bağlı bir barıştır bu! Öyle de olsa, eski Yugoslavya'nın dağılışının en kanlı öykülerinden birine son vermek gibi bir meziyeti vardır. Ne var ki, Kosova Arnavutlarının yazgısı gibi, kül altında bıraktığı ateşli sorunlar gündemde bekler.

Bereket versin, Arnavutluk'ta komünist rejimin sona ermesi, komşu Yugoslavya'daki gibi trajik biçimlere bürünmez...

Ne söylenecektir son olarak?

Komünist rejimlerin dağılışının sonuçlarını ölçmek, o kadar kolay değildir. Bu çöküşün, hele hele yol açtığı ani ideolojik iflasın, günümüzde ve gelecek kuşakların bilincinde derin yankılarını gözden uzak tutamayız. Öte yandan, jeopolitik açıdan söz konusu çöküş, bir başka k ö k l ü g e l i ş m e ye götürmüş durumda: Sovyetler Birliği, Yugoslavya, Çekoslovakya gibi, birçok devletler bölünüp parçalanırken, iki devlet de Almanya'nın şahsında birleşti. Askerî ve ekonomik nitelikte devletler arası büyük toplaşmalar, ya parçalanıp yok oldu (COMECON), ya da yeni bir gelişmeye uymak zorunda (NATO). Son olarak, İkinci Dünya Savaşı'ndan beri, iki süper gücün tekeli üstüne kurulu uluslararası ilişkiler sistemi, onlardan birinin silinişi ile baştan aşağıya altüst olmuş durumdadır; bu ise, yeni bir dünya düzenine götürecektir zorunlu olarak.

BÖLÜM II

AMERİKAN HEGEMONYASI VE KÜRESELLEŞME

Soğuk Savaş'ın sona ermesi, giderek Sovyetler Birliği'nin çöküşü, Birleşik Devletleri, bloklar arasındaki dengeye bağlı baskılardan kurtarır: Artık Amerika'nın, tek evrensel güç olarak, dünyanın himayesi görevini yerine getirmesinin yolu açılmış olur. Ne var ki, bu görev, içerde ve dışarda, iktisadî ve siyasal bir canlılığın yeniden kazanılmasına bağlıdır.

Amerika'nın başına geçtiği yeni bir dünya düzeni gerçekten var mıdır? Varsa, böyle bir düzen Birleşmiş Milletler yararına mı örgütlenmiştir, yoksa sadece Amerikalıların çıkarına mı işliyor? Kısacası "küreselleşme", büyük bölümüyle, Amerikan hegemonyasını gizlemiyor mu?

YENİ BİR AMERİKAN DÜZENİNE DOĞRU MU?

Önce, Birleşik Devletler'in iç sorunlara bir göz atmalı.

Birleşik Devletler'in içerden güçlenişi

Ronald Reagan'ın başkanlığı, sansasyonel haberler, bu arada skandallarla içiçe de olsa, Birleşik Devletlerle Moskova'nın yakınlaşması nda bir adım olur. George Busch, bu ideolojik başarıyı tamamlar; Demokrat Bill Clinton ise, bütünüyle karşı çıkamayacaktır gelişmelere.

Olan biteni şöylece özetlemek mümkündür.

Ronald Reagan'ın arka arkaya iki kez seçilişi, Birleşik Devletler'in bir sıçrama anına rastlar; sistem, aşınmış bir onuru ve kaybedilmiş gücü yeniden elde etme ihtiyacı içindedir. Bunun için de, Olimpiyatlardan sinemaya kadar her olayın gösterdiği gibi, yurtseverlikte ve milliyetçilikte bir canlanış gözlenir. Aynı anlayışla Vietnam Savaşı'na tekrar eğilinir, yeniden yorumlanır o ve itibarı iade edilir: 1960'lı yılların sonlarında, medya ve aydınlar, Amerikalıların,

Vietnam'da emperyalist amaçlar güttüğünü, halkların kendi yazgılarını kendilerinin belirlemeleri hakkını çiğnediğini düşünüyordular; 1980'lerin başlarında ise, Vietnam Savaşı'nın bir tuzak olduğu, asıl çatışmanın Büyükler arasında cereyan ettiğine inanılır olur. Bunun için, orada batağa saplanacak yerde, doğrudan doğruya Moskova'yla görüşülüp anlaşılmalıdır, denir. Şu da vardır: Vietnam Savaşı Amerikalıların siyasal yönden uzak durmaları gereken bir savaştı, ama ahlak yönünden çatışma yerindeydi, çünkü Birleşik devletler, Vietnam halkını komünizmin felaketlerinden kurtarmak istiyorlardı. Böylece, Ronald Reagan, Amerika'nın işin içine girmesini bir "soylu dava" olarak yorumlar. Gerçi bütün Amerikalılar bu tezi paylaşmazlar, ama çoğu, oraya giden askerleri yanlış bir politikanın ilk kurbanları olarak görür; onlara sahip çıkılır, anılarına Washington'un ortasında bir anıt dikilir ve sinema da katılır bu itibar iadesine.

Ayrıca, Amerika güçlü ve sayılan bir ülke olmalıdır. Böylece, Başkan Reagan, Sovyetler Birliği karşısında kararlı bir tavır takınırken, onunla, özellikle silahlar konusunda görüşme kararlılığını da belirtir.

Son olarak, Ronald Reagan aracılığıyla, yeni Amerikan sağının bütün tutucu değerleri dile getirilir. 60'lı ve 70'li yılların değerlerinin, yani cinsel özgürlüğün, uyuşturucu kullanmanın, otoriteye hayır demenin karşısına, otoriteye saygı, evliliğe ve aileye saygı, Tanrıya inanç geçiriliyordu. Örnek Amerikalı demek, içki ve sigara içmeyen, çok çalışan Amerikalı demektir; din de, toplumun çimentosudur.

Ronald Reagan'ın arkasından George Bush, 1980'li yılların sonunda bu Amerikan değerlerinin temsilcisi olmayı bilir. Ülkenin büyük sorunlarına gelince, Reagan'ın ilkelerini daha ileriye götürmeyi sürdürürken; ekonomik durumla ilgili olarak Amerikan kamuoyunun kaygılarına kimi olumlu yanıtlar getirirken, örneğin bütçe ve ticaret açığını kapatmasa da işsizliği azaltırken, çabalarını daha çok dış politika başarılarında yoğunlaştırmayı yeğler: Öteki Büyüklerle (Çin ve Sovyetler Birliği, sonra da Rusya) diyalogu sürdürür; Atlantik Bağlaşıklığını güçlendirmeye çalışır; Ortadoğu barış görüşmelerinde rol alır; Libya'ya, Filipinler'e, Nikaragua'ya, Panama'ya doğrudan müdahalelerde bulunur. Özellikle de Irak'a! Başkanlığının sonunda, yenildiğini görenler seyrek de olsa, Körfez Savaşı'nın arka-

sından popülaritesinin doruğundadır. Bu uluslararası başarılardan, Demokratlar ve Bill Clinton yararlanmakta duraksamayacaklardır.

1992'de, Bill Clinton'un başkanlığa seçilmesi, tam bir zafer olmaz; George Bush'u yener ama, kendi kazandığı yüzde 43 oya karşı onun aldığı da oyların yüzde 38'idir. Bush'un Körfez'deki zaferinden doğan popülaritesine karşılık, o John Kennedy'yi hatırlatan dinamizmini ve gençliğini koymuştur terazinin kefesine. Yeni demokrat Bill Clinton, iktisadî ve sosyal sorunlara verdiği önemin de altını çizer Amerikalı seçmenlerin önünde.

Başbakanlığının ilk aşamasında, Bill Clinton, Amerikan toplumunun sorunlarını çözmeyi ister ve büyük tasarılar koyar önüne. Vergileri artırır, kamu giderlerini kısar, bütçe açığını sınırlandırır; ama asıl üstünde durduğu şudur: Sağlık sisteminde reform yapmak! Mevcut sistem, sosyal ve coğrafi planda alabildiğine eşitsizlikler içindedir; o, bütün Amerikalılara bir sağlık güvencesi getirmek ister. Ne var ki, tasarısı, parlamento tartışmalarının çerçevesini aşmaz, aşamaz. Bu ve daha başka birkaç konudaki başarısızlıktan ders çıkarır, ılımlılaşır, pragmatizme kayar.

1996'da ikinci kez başkanlığa adaylığını koyduğunda, Senato ve Temsciler Meclisi yine Cumhuriyetçilerin elinde kalsa da, hasmının yüzde 41 oyuna karşı yüzde 49,5 oyla rahatça seçilir. Kendi eseri olmasa da, Amerikan ekonomisinin sağlığının yerinde olmasından yararlanmıştır. Bu sağlık seçimden sonra da sürer, hatta 1998 için bir bütçe fazlası bile söz konusudur. Amerikalılar, gelecekleri hakkında iyimser görünürken, Bill Clinton da 1998'de bir dizi sosyal girişimde bulunma fırsatını elde etmiş olur.

Böylece, ekonomilerini yeniden güçlendirmek, kendilerine ve geleceklerine güveni tekrar bulmak için, Birleşik Devletler'e bir on yıl yetmiştir. İçerde bu güçlenmeye, dışarda bir güçleniş de eşlik edecek ve gerçekten yeni bir Amerikan düzeni yerleştirilmeye çalışılacaktır.

Amerikan üstünlüğü

Amerikan üstünlüğü önce siyasal bir üstünlüktür ve bir dizi askerî ve diplomatik başarıyla taçlanmıştır. Siyasal üstünlüğü, ekonomik egemenlik pekiştirir.

Gerçekten, 80'li yıllarda, Ronald Reagan Birleşik Devletler'e, özellikle silahlarla ilgili bilimsel ve teknik yetenekleri konusunda bir güven sağlamıştı; "yıldızlar savaşı" fiyasko ile sonuçlanmış da olsa, böyleydi. George Bush ise, Amerikalıya, hem de pek uzaklardaki bir uyuşmazlıkta askerî başarılar kazanabileceği güvenini yeniden verir. Vietnam sendromu kesinlikle silinir, geçmişteki kimi başarısızlıklar unutularak Ortadoğu'ya dönülür. Irak'la komşuları arasında gerilim doruğuna çıkıp da, Saddam Hüseyin Kuveyt'e müdahale edince, onu şeytan olarak gösterip lanetlemek üzere Birleşik Devletler'de kamuoyunu işlemenin yolu da açılmış olur. Daha kuruluşundan başlayarak hukuku ve ahlakı savunmuş olan Amerika'ya yeni bir hasım bulunmuştur: Soğuk Savaşı kazanacak noktaya varmış Amerikalılar, saldırıya uğramış bir devleti, Kuveyt'i savunmayı, ve böylece uluslararası ahlakın bekçisi olmayı reddedebilirler miydi hiç?

Aslında, bu sıradan senaryonun dışında, durum daha karmaşıktır: Saddam Hüseyin için Kuveyt'in işgali, İran'a karşı savaşın sonucu olarak hoşnutsuzluğu doruğa varmış bir halkın karşısında, rejimin yürüttüğü strateji bakımından atılmış son zardır. Saddam, üç amaç güder: Mali amaç, Kuveyt'i ele geçirmekle, Ortadoğu'nun bankası olup Batı'da önemli kredilere sahip bir ülkeye sahip olunacaktır; stratejik amaç olarak, Kuveyt'in zaptıyla, Körfez'e tam anlamıyla kapılar açılacaktır; petrol yönünden ise, komşusunun kuyuları ele geçirilince, Irak, dünya rezervlerinin yüzde 20'sinin başına konacaktır. Bu amaçlara ulaştığında da, ne Suriye boy ölçüşebilir Saddam Hüseyin'le ne de Mısır!

Birleşik Devletler içinse, işgale karşı çıkmakla, Ortadoğu'da Amerika'nın üstünlüğü güçlendirilmiş olacaktır. Bu ise, dünyanın başına geçmek gibi bir şeydir!

Bütün bunların sonucu, tırmanış hızla olur.

Uyuşmazlığın sonuçları, özellikle Irak için pek ağırdır. Öyle de olsa, Saddam Hüseyin'in diktatörlüğü ayakta kalır, Hatta Irak'ın kuzeyinde ve güneyinde baş kaldırdıklarında, Kürt ve Şii kanı da akıtır... Kurtarılmış Kuveyt'te ise eski tas eski hamamdır. Amerikanın yerel destekçileri, yani Mısır, Türkiye, İran, Suriye kimi yararlar sağlarlar. Ancak, Körfez Savaşı'ndan en başta yararlanan Amerikalılar olur: Bölge-

nin yer altı zenginlikleri üstündeki denetimlerini sıklaştırır ve Batılı rakiplerini yerel, askerî ve sivil pazarlardan uzaklaştırmış olurlar. Daha da önemlisi, Irak'a karşı, başta Araplar olmak üzere 43 milleti bir araya toplayabilmiştir; onlar arasında, Sovyetler'in dostu ve antiemperyalist politikanın başlıca temsilcisi Suriye de vardır. Katılmayan Arap ülkeleri uluslararası kamuoyunda lanetlenir. Bir özellik de şu: Birleşik Devletler, Batılı çıkarların Ortadoğu'daki bekçisi olan İsrail'i, uyuşmazlığa bulaştırmaz, yansızlaştırır. Arap ülkeleri olsun, İsrail olsun, Birleşik Devletler'in Ortadoğu'da her şeye egemen olduğunu düşünürler artık.

Askerî başarılara, d i p l o m a t i k z a f e r l e r eklenir.

Gerçekten, Soğuk Savaş'ın sona ermesi, Körfez Savaşı, çoğu Arap ülkelerinin Irak'a karşı toplaşması, Lübnan uyuşmazlığının sona ermesi, Amerikalıları, yeni bir dünya düzeninin aranışında, o tarihe değin güttükleri "küçük adımlar" ve "mekik" diplomasisini terk etmeye götürür. Barış sürecinin bir parçası olup çıkarlar. Bir yandan İsrail bağlaşıklığı sürerken, öte yandan Arap devletlerinin güçlü dostu olarak da görünürler; İran'ın Ortadoğu'daki yerleşik düzene yönelttiği tehdide karşı çıkarken, bir Müslüman devletini, Afganlıları, Sovyet emperyalizmine karşı desteklerler. Ortadoğu'ya bu yeni yaklaşım içinde, İsrail'le Arap ülkelerinin ilişkilerini normale dönüştürmek de Amerikalıların arzusu içindedir; İsrail'e baskıda bulunarak, Arapların isteklerine de saygı göstererek yürütürler bunu. Ne var ki, barış aranışı, Amerikalıları sindirme eylemlerinden de alıkoymaz: Irak'ta mevzii bombalamalarla, Türkiye ile İsrail arasında askerî anlaşmalar (Şubat 1996) bunun sonucudur; böylece Amerikalılar, bölgede İslamcıların durumunu güçlendirme pahasına da olsa, Körfez'in güvenliğini ele almış olurlar.

Öte yandan, bir üç buçuk yıl süren ve 200.000'den fazla insanın yaşamına mal olan bir iç savaşın arkasından, Birleşik Devletler, Dayton anlaşmaları (14 Aralık 1995) ile, pamuk ipliğine bağlı kalsa da, bölünmüş ve Müslümanlar için manevra alanları daralmış bir Bosna'da barışı dayatmayı başarırlar.

Bu başarıların yanı sıra, b a ş a r ı s ı z l ı k l a r da vardır: Örneğin, Somali'ye Birleşik Devletler'in müdahalesi bir yarı-başarısızlıktır. Rusya'yla ilişkiler, Boris Yeltsin'in kişiliği, hastalığı,

Kremlin'deki iktidar mücadeleleri yüzünden karmaşıklaşır. Japonya, Doğu'da kendi oyununu oynamayı ister. Avrupa Birliği, iktisadî ve siyasal yapısını güçlendirdikçe, ele avuca sığmaz olur; söz konusu birlik içinde de Almanya böyledir. Askerî planda tek başına dünyaya egemen olmuş olan Birleşik Devletler, NATO'yu yeniden yapılandırma çabası içine girerler, ancak örneğin Fransızların tavırları sonucu o da sorunsuz değildir.

Birleşik Devletler'in ekonomik egemenliği

Amerika'nın iktisadî iktidarı bir gerçektir: 1990'lı yıllarda, dünya nüfusunun yüzde 5'i olduğu halde, bütün bir brüt iç üretimin dörtte birini o sağlar. Kalkınma, pek düşük enflasyon, iş alanı açma, işsizliğe karşı sert önlemler ve bütçe açığındaki düşüş, bütün bunlar, Birleşik Devletler ekonomisinin sağlığına yeniden döndüğünün işaretleridir. Öte yandan, dünyanın en büyük 500 firmasından üçte biri Amerikandır.

Birleşik Devletler, 90'lı yıllar boyunca, karşısında bir iktisadî rakip görmemiş olsa da, her şeye karşın iktidarını güçlendirmeyi arar ve bunun için de, söz konusu iktidarı –kendisine uygun olacak– bir yeni dünya düzeni üzerine yerleştirmek isteğindedir. Elinde kozları da vardır bu bakımdan: Birleşik Devletler, kimsenin boy ölçüşemeyeceği bir mali güce sahiptir. Çöküşü durdurmayı amaç edinen Reagan politikası, dünyada mali liberalleşmeyi, giderek Amerika'nın yabancı sermayeye açılışını hızlandırmıştır: Bunun zorunlu sonucu, öteki ülkelerin ekonomilerinin de liberalleşmesidir. Böylece, mali liberalleşme, Birleşik Devletler'in iktisadî üstünlüğünü yeniden kurmak amacıyla kabul ettiği bir politikadır. Sonuç şudur ki, Birleşik Devletler, mali oyunun dizginlerini elinde tutmaktadır: Amerikan katkısı, dış ülkelerdeki girişimlerin sermayelerinde önemli bir rol oynuyor; öyle ki, Amerikan mali piyasaları değiştiğinde, bütün dünya borsaları anında bunun etkisini duyuyor; Federal Rezerv, kısa vadeli faiz hadlerini yükselttiğinde, Asya ve Avrupa'daki para piyasaları bundan etkileniyor.

Öte yandan, Birleşik Devletler, eşsiz bir teknolojik temele dayanan olağanüstü bir yenileştirme ve uyarlama yeteneği ne sahip. Başta bilim ve araştırmada öyle: Ame-

rikan üniversiteleri ve laboratuvarları dünyanın her yanından araştırmacıları toplarken, bilimsel kongreler de dikkatleri çekiyor. Bilimle iktisadî oyuncular arasındaki yakın ilişki, kimi alanlarda ezici bir üstünlüğün nedenleri arasında; o alanlarda Amerikan yapımcıları kendi normlarını dayatabiliyorlar. Örneğin kompüter ya da lojisyel yapımında böyledir. Bu son sektörde, başta gelen üç yapımcı, Amerikan kökenli *(Microsoft, Oracle, Computer Associates).*

Son olarak, başka alanlarda olduğu gibi iktisadî alanda da, Birleşik Devletler, dünyanın geri kalanına "ödev"leri dağıtabiliyor. Böylece, her yanda Amerikan yasası, özgür yarışmaya aykırı olsa da onun yaptırımları yaygınlaşıyor. Nitekim, Amerikan firmalarına olduğu kadar ötekilerine de, kimi devletlerle ticaret yasağı konmuştur. Bu devletler arasında Küba'yı, Libya'yı ve İran'ı zikredelim. Buradan kalkıp Birleşik Devletler, insan hakları ihlallerine, uyuşturucu ticaretine, terörizme, nükleer kirlenmeye, yine kimi devletlerle (Küba, İran, Çin, Afganistan, Kolombiya, Nikaragua, Nijerya...) dünya çapında ticaret yasağı koyarak mücadeleyi göze alabilmekte.

Bununla beraber, Amerikan iktisadî gücünün zaafları da var: Söz konusu güç, Birleşik Devletler'in elindeki kozlardan geliyorsa, Avrupalı ve Asyalı öteki ekonomilerin yetersizliklerinin de bunda payı var. Öte yandan, Birleşik Devletler'in dünya üretimindeki payı, İkinci Dünya Savaşı'ndan beri sürekli gerilemiştir ve bugün de yüzde 25 dolayındadır (bu yüzde 1924'teki düzeydir, 1945'te ise yüzde 40'dı). Denecek odur ki, Amerikan liderliği, başka ülkelerin parasına çağrı çıkarmadan gerçekleşemez. Böylece küreselleşme, Amerikan ekonomisini –öteki ekonomilerin evrimine oranla– belli bir bağımlılık içine de getirip sokuyor. 97-98 kışında patlak veren Asya bunalımı, bunun güzel bir örneğidir. Ancak, öyle de olsa, XXI. yüzyılın eşiğinde, Birleşik Devletler, O.M.C. ile G 7 içindeki rolleri, Dünya Bankası ile FMI üstündeki etkileri, bölgesel örgütlenişlerde (APEC ile ALENA) dümeni ellerinde bulundurmaları sayesinde, öteki devletleri kendi politikasında tutmayı başarıyor. Bunun sonucu olarak da, Birleşik Devletler, ekonominin küreselleşmesinde, başta gelen oyuncu –bu arada asıl yararlanan!– durumundadır.

YENİ BİR DÜNYA DÜZENİ İÇİN SORULAR

Konuya, önce "küreselleşmiş bir ekonomi", sonra da "küreselleşmiş bir kültür" açısından bakmalı.

Bu kavramlar bir gerçekliğe dayanıyorlar mı?

Küresel bir ekonominin doğuşu mu?

"Küreselleşme" kavramı, gitgide dünya çapında bir ekonomiyle bütünleşmeye götüren, malların ve hizmetlerin mübadelesi ile sermaye ve emek akışındaki gelişmeyi belirtiyor. Onunla, hem ekonomik sınırların açılışı, hem kuralların dışına çıkış, hem de iletişimdeki ilerleme anlatılmış oluyor. Böylece, daha geniş bir söyleyişle, 1990'lı yılların başlarında, komünist blokun çöküşü ve liberal modelin –en azından görünüşte!– zafere ulaşmasıyla geçerlilik kazanan kapitalist ekonominin dünya çapında bir genişlemesi söz konusudur.

Peki bu kadar yeni bir şey mi bu?

Aslında, bu hareket, XIX. yüzyılda, –özellikle deniz– taşıt araçlarındaki devrim ticaretin gelişmesine yol açtığında başladı. İki Dünya Savaşı'nın etkisiyle zorunlu bir yavaşlamanın arkasından, 1945'ten sonra büyüdü: Birleşik Devletler, çoğu devleti, Bretton Woods anlaşmaları (1944) ile GATT'ın –Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması– yapılışı (1947) arasında, bütünleştirmeye çalıştı; komünist devletler, sonra da Üçüncü Dünya ülkeleri, dışında kaldılar bu sürecin. Bu "uluslararasılaşma", çok uluslu firmaları tutup destekliyor ve aynı zamanda aktör olarak içinde topluyor.

Küreselleşmeye doğru bir aşama olan bu uluslararasılaşma olgusu, Parlak Otuz Yıl süresince (1945-1975) ve arkasından taşımacılık ile iletişim alanındaki yeni ilerlemelerden, onların yanı sıra da çok uluslu stratejilerden yararlanır. Devletler, en azından büyük sanayi ülkeleri de sürece yardımcı olur ve iktisadî politikaları için desteklerler onu. Son olarak, Berlin Duvarı'nın yıkılışı, Doğu Bloku ile Moskova'ya bağlı Üçüncü Dünya rejimlerinin çöküşü, Çin'in iktisadî açılışı, 80'li yıllarda, olgunun –bir bölümüyle– o tarihe değin dışında kalmış ülkeleri bütünleştirerek "küreselleşme"ye geçişi sağlarlar.

Bugün küreselleşme, bir yandan içinde malların ve hizmetlerin, aynı zamanda teknoloji, sermaye ve insanların dolaştığı gerçek bir dünya ekonomik ortamının yerleştirilmesini içerir; öte yandan, bütün etkinliklerini dünya çapında bir perspektif içinde bütünleştirdikleri için "küresel" diye adlandırılan girişim etkinliği üstüne kuruludur.

Yeni küresel ekonomik mekân, 1973'ten başlayarak, kuşkusuz güçlüklerle dolu bir ortamda, GATT'ın çerçevesi içinde yerleşti: 99 ülke, mübadelelerin yüzde 90'ını kapsayacak biçimde, gümrük haklarının yüzde 30'dan fazlası için ortalama bir indirim kabul ettiler; daha sonra, yüzde 40'a vardı bu indirim. Son anlaşmayı da, 113 ülke, 15 Nisan 1994'te Merakeş'te imzaladılar: Bununla, 1995'den başlayarak GATT'ın yerine geçmek üzere *Dünya Ticaret Örgütü* (OMC) kurulmuş oluyordu.

Mübadele düzenindeki bu gelişmeden başka, yeni küresel ekonomik mekân, tam bir sermaye patlayışına da sahne olur; sermaye akışı, iletişim araçlarındaki ilerlemeler sayesinde, 80'li ve 90'lı yıllarda hızlanır. Söz konusu akış, geniş pazarlardan yararlanmak isteyen yığınla ülkeyi ve çok uluslu firmayı içine alıyor. 1995'den beri de, dünyanın en zengin 29 ülkesini kapsayan OCDE çerçevesinde, yeni bir uluslararası ticaret antlaşmasının görüşmeleri yapılıyor: *Yatırımlarla İlgili Çokyanlı Anlaşma* (AMI), dünyada sermaye hareketlerini daha da kolaylaştırma, böylece küreselleşmeyi hızlandırma amacını taşıyor. Yabancı yatırımların, giderek küreselleşmenin önünde –örneğin devletlerden gelen– bir takım engelleri sınırlandırmak üzere, anlaşma kurallar koyuyor; böylece, özel girişimciler, antlaşmayı ihlal edecek hükümetlere karşı dava açabilecekler.

Yeni küresel ekonomik mekân, aynı zamanda insanların yer değiştirmesi, özellikle de emekçilerin göçleri ile ilgileniyor. Bunun gibi, üretim sistemlerinin küreselleşmesi, "küresel girişimler" haline gelmiş firmaların el emeğine doğru yer değiştirmelerine de götürüyor. "El emeğine doğru" dedik, tersi söz konusu değil!

Ne anlaşılmalı "küresel girişim" derken?

Bununla, artık küresel olmuş bir ekonomik mekâna uyabilecek bir girişim söz konusu. "Küresel girişim", *McDonald's* örneğinde olduğu gibi, bir bakıma pazarlar üstüdür; evrensel ürünler tasarlar ve satar ve böylece bir kategori, bir üretim tipi,

bir marka ile özdeşleşir. Ne var ki, ekonomistler, küresel ekonomik mekân ile "küresel girişim"in tanımında anlaşsalar da, bölgesel iktisadî blokların rolü konusunda farklı düşünüyorlar. Bu bloklar, korunmuş alanlar yaratarak küresel bir ekonominin işleyişine yardımcı olabiliyorlar. Onların içinde kurumlaşmış bir örnek olarak, Avrupa Birliği ile ALENA'yı gösterebiliriz: Avrupa Birliği, Avrupa Topluluğu'nun güçlendirilmesi yolunda, 9 Şubat 1992 tarihli *Maastricht Antlaşması*'yla doğdu; ALENA ise, Soğuk Savaş'ın sona erdiği bir ortamda, Avrupa rekabetinden korkan Birleşik Devletler'in ön ayak olmasıyla –aşama aşama– kuruldu; ve bir tür Kuzey Amerika ortak pazarıdır.

Son olarak, bunlar gibi, Japonya'nın tutkularının sonucu olan APEC *(Asya-Pasifik İktisadî İşbirliği)* ile, 1989'da kurulan *Arap Magrep Birliği*'ni (UMA) ve –90'lı yılların başında etkinliğe başlayan– Latin Amerika'daki MERCOSUR'ü zikredelim. Orta ve Doğu Avrupa'da da ticareti bütünleştirme ve iktisadî işbirliği yolunda kıpırdanışlar görülüyor.

Bir küresel kültüre doğru mu?

"Küresel" denilen yeni ekonomik model, dünya çapında gelişen b i l g i l e n d i r m e ş e b e k e l e r i ne dayanıyor. Bu "bilgilendirme şebekesi" deyimini, ilk kez Birleşik Devletler'de, 1992 seçim kampanyasında, Başkan Yardımcısı Al Gore ortaya atmış ve "bilgilendirmenin otoyolları" yaratmak istediğini söylemişti. O tarihten beri de yaygınlaşmıştır deyim.

Aslında nedir söz konusu olan?

Şu: Metinlerin, seslerin, sabit ya da canlı resimlerin dolaşımına imkân veren, dünya çapında geniş ağlar kurmak! Başlarda, ideolojik planda pek yüce görünen bir fikir vardır ki, şudur: Değişik araçlarla (kompüter, televizyon...), her türlü bilgi ve habere her an ulaşma imkânı!

Teknik planda, bilgilendirmenin akışı, alıcı ve yayıcı araçlardan başka bir a l t y a p ı da gerektiriyor. Modern olanaklar, fotoğrafları, metinleri, sesleri, canlı resimleri CD-ROM *(Compact Disc-read only memory)* adı verilen bir plakta, aklın almayacağı bir yetenekte yığmayı mümkün kılıyor. İktisadî planda da, çeşitli medya uygulamaları, bir elektronik pazara alabildiğine canlılık getiriyor. Çoğu da Amerikan firmalarının

egemen olduğu bir pazar bu! Öte yandan, çok boyutlu medya, birçok sanayiyi bir araya getirmeye zorluyor. Böylece, 90'lı yılların başlarında, Birleşik Devletler'de bir dizi birleşme oldu ve gerçek m e d y a d e v l e r i çıktı ortaya: Örneğin Time-Warner ile CNN birbirlerine yaklaştılar. Japonya'da da aynı süreç yaşanıyor, hatta birleşmeler dışarda, özellikle Amerika'da oluyor: Sony ile Matsushita birleşirken, kimi Amerikan firmalarını da katıyorlar birliğe. Birleşik Devletler'le Japonya karşısında, Avrupa, tek bir tavır takınmakta güçlükler içinde. Eklemiş olalım: Medya devleri büyük sanayi ülkelerine ait olsalar da, Üçüncü Dünya'da doğan bir takım büyük gruplar da birleşmeyi başarıyorlar: Örneğin televizyon programları için *Televisa* (Meksika) ya da *Globo*'yu (Brezilya) zikretmeli.

Ya gelişmenin kültür alanına yansıması?

Kültürel planda, bilgilendirmenin ve bütün bir medyanın otoyollarına doğru ilk adım İ n t e r n e t *(International Net)* ile atıldı. Bu, Amerika'da –21 Kasım 1969'da– doğan ağlardan biri; özelliği de, birbirine bir elektronik şebekeyle bağlı iki ordinatörün, kilometrelerce uzaktan "anında konuşma"ları! Başlarda buluş Pentagon'un dikkatini çekti: Bütün dünyaya yayılmış Amerikan askerî güçlerinin bir iletişim ağıyla ilişkisini sağlamak gerekiyordu. Çok geçmeden, bilim çevreleri böyle bir aracın yararının farkına vardılar: Onunla, çalışmalarının sonuçlarını –kollok ya da dergiler aracılığından– daha hızlı birbirlerine ulaştırmak mümkün olacaktı. Arkasından da, 90'lı yılların başlarında, genel kamuoyu ve işadamları, birbirleriyle ilişki kurar oldular.

Bu yolla iletişim artık her yıl artıyor.

İnternet, dünya çapında bir forum oluştursa da, sakıncalardan arınmış da değil. Pek yüklü hatların ağırlığı bunlardan biri. Öte yandan, pornografiden mafyaya, teröristlerden Nazilere kadar, değişik çevrenin de gelip kendini dile getirdiği bir gerçek. Öyle olunca da, şu soru ortaya çıktı: Bu otorite tanımayan ve hiçbir iz bırakmadan sınırları aşan bu alete bir çeki düzen getirmeli mi, sonra mümkün mü bu?

Bu soruya çelişmeli yanıtlar verildi.

İrili ufaklı gazeteler de, İnternet yoluyla yeni bir okur kitlesine ulaşıyor ve seslendikleri çevreler de gitgide genişliyor.

Böylece İnternet, artık sınırları aşan, ya da sınırsız bir kül-

türü temsil ediyor. Aslında, dünya çapındaki bu kültür, yerkürenin özellikle Kuzey'ine, Kuzey Amerika'ya, Avrupa Birliği'ne, Doğu Asya'ya, yani yeryüzünde alım gücünün ve yatırımların yüzde 80'inden fazlasını içine alan bölgelere ilişkin. Kimi gözlemcilerin buna bakarak söyledikleri şu: Günümüzde, İnternet yoluyla, bir kültür küreselleşmesi değil, bir kültürel birörneklik, bir Batılılaşma, dahası bir A m e r i k a n l a ş m a olmakta. Böylece, egemen güç, yani Birleşik Devletler, küreselleşme'diliyle, bir başka deyişle İngilizceyle, evrensel dediği birtakım değerleri dayatmış oluyor. O değerler de şunlar: Demokrasi, bireysel irade, mülkiyet; "ideolojilerin sona erdiği"nde ısrar da onlara dahil!

Öte yandan, başka sınırlılıklara işaret edenler var: Önce, örneğin spor karşılaşmaları gibi büyük halk kitlelerini bir araya getiren küresel denebilecek olayların varlığına karşın, dünya çapında insanlık henüz kendini belli edebilmiş değil; sonra, küresel bir kültür çağına girildiği söylense de, Körfez Savaşı ve medya ilişkisi hatırlanırsa, sansür kendini hep hissettiriyor; son olarak, özellikle kimi antropologlara göre, kültürel akışların çoğalması, tek biçimliliğe değil, Brezilya televizyonlarının 90'lı yılların ikinci yarısındaki evriminin gösterdiği gibi, bir m e l e z l e ş m eye götürebilir. Ya da Armand Mattelart'a bakılırsa, tersine, bir i ç e k a p a n ı ş ı da getirebilir: Kendi kimliğine kapanmaya, kabileciliğe, bir etnokültürel püritanizme, yabancıya karşı hoşgörüsüzlüğün çeşitli biçimlerine...

Birleşmiş Milletler Örgütü,
geleceğin küresel yönetimi mi?

Doğu blokunun çöküp Soğuk Savaş'ın sona ermesi, u l u s l a r a r a s ı y e n i b i r o r t a m yaratmıştır. Bu ortamda, en azından 1990'lı yılların ilk yarısında, Birleşmiş Milletler Örgütü'nün (BMÖ) rolü, büyümeye aday gibidir. Örgüt, yerine oturmakta bunalımlar içinde çırpınan dünya düzenine bir çeki-düzen getirebilecek mi?

Gerçekten, güçlü devletler, 1990 Ağustos'unda, Irak'ın Kuveyt'e saldırısında takındıkları tavrın gösterdiği gibi, tam bir oy birliği içindeler: Güvenlik Konseyi, BMÖ adına Bağdat'a karşı eylemde bulunacak bir çok uluslu gücün kurulmasını oy birliği

ile kararlaştırır; harekâtın amacı, Kuveyt'i, eski hakları ile beraber ayağa kaldırmaktır ve ilginç de bir adı vardır: "Çöl Fırtınası"! Bir saldırgan devleti cezalandırmayı ve savaşan iki devlet arasında barışı sağlamayı hedef alan söz konusu müdahale, bir yerde klasik ve geleneksel nitelik taşır ve Kore Savaşı'na benzer. Ne var ki, istisna sayılabilecek bir görünüştedir de. Çünkü, Soğuk Savaş'ın bitiminden sonra ortaya çıkan uyuşmazlıklar, artık devletleri karşı karşıya getirmiyor: Bu çatışmalar, v a h i m i ç g e r i l i m l e r i n sonucudur; etnik, dinsel, kültürel veriler iç içe, rakip hiziplere koz veriyor.

Böylece BMÖ, yeni ve pek karmaşık, çoğu kez eskiden olduğundan daha uzun ve daha zor eylemleri örgütlemekle karşı karşıyadır. Belki vaktiyle olduğu gibi, bir askerî yanı var müdahalelerin: "Mavi Bereliler", önce, barışı korumak amacıyla araya giriyor, ancak sonra rakip grupları silahsızlandırmak, hatta son bir aşamada bir ulusal orduyu yeniden kurmak için çaba harcıyor. Böylece, söz konusu müdahalelerin, askerî görünüşlerinin yanı sıra, çifte amaçlı bir de s i v i l b ö l ü m ü var.

Birinci olarak, BMÖ, s i y a s a l n i t e l i k t e b i r g ö r e v yapıyor: Demokratik değerlere uygun olarak bir devlet kurmak, ya da yeniden kurmak söz konusudur; serbest seçimler örgütlenecek, kurumlar yaratılacak ya da reforma uğratılacak, yeni bir idare yerleştirilecek ya da eskisi onarılacaktır ve bir olasılıkla altyapının geliştirilmesine yardım edilecektir. Namibya'da, Kamboçya'da bu yapılmıştır.

Adım başında insan haklarının altı da çizilerek!

İkinci olarak, yeni müdahalelerin i n s a n c ı l b i r b ö l ü m ü de var: BMÖ'nün güçleri, halkı korumak, gerektiğinde güvenlik bölgeleri ya da "insancıl koridorlar" kurmak, ya da en azından kafilelerin hareketlerine göz kulak olmak, halka yardımların gelişi ve dağıtılışını sağlamak zorundalar.

Eski Yugoslavya'daki iç savaşta bu deneyimler bol bol yaşandı. Bu arada kimi konular eleştirilere de uğradı. Örneğin, kimi gözlemcilere göre, insancıl eylem, aslında gerçek bir politik perspektife sahip olmayışı maskelemekten başka bir şeye yaramamıştır; dahası, BMÖ güçleri, görevlerini bütünüyle yerine getiremediler, nitekim Bosna'da güvenlik bölgeleri gerçekten korunamadığı gibi, Hırvatistan'da özellikle de Sırp milisleri silahlı kaldılar. Başka gözlemciler ise, tersine, *Mavi Bereliler*'in, Müs-

lüman halkın ezilip yok edilmesini önlediğini ve insancıl yardımın da sivil halkı en azından avuttuğunu ileri sürerler.

Somali'de, BMÖ, etnik sorunların iktidar için siyasal mücadelelere gelip karıştığı bir iç savaşı sona erdirmek amacıyla iki görevin ikisini de yerine getirmeye çalıştı; ne var ki, şu ya da bu nedenle, ikisinde de başarısızlığa uğradı.

Ruanda'ya müdahalenin yazgısı da öyle oldu.

Peki nasıl aşmalı bu ve başka zaafları?

Ruanda'daki başarısızlık, pek sivri bir bunalım baş gösterdiğinde, BMÖ'nün ne denli güçsüz kaldığını ve iş görmez hale düştüğünü pek açık gösteriyor. İkinci Dünya Savaşı'nın ertesinde, BMÖ'nün müdahalesi o günkü bağlamda tasarlanıp gerçekleştirilmişti: Söz konusu olan, devletlerarası bir uyuşmazlıktı; milletlerarası örgüt de, uluslararası camia ve mevcut tarafların anlaşmasıyla harekete geçiyordu; amaç da, aslında devletlerin egemenliği ve içişlerine karışılamayacağı ilkesine dayanan milletlerarası hukuk kurallarına saygı idi. Oysa, uluslararası camia, günümüzde iç uyuşmazlıklarda bol bol çiğnenen insan hakları ihlallerinin farkına ağır ağır varmıştır. Böylece, söz konusu camia, bir i k i l e m karşısındadır bugün: Devletlerin iç işlerine müdahale etmeme ilkesiyle, çoğu kez ona değip geçen insancıl yardım görevini nasıl uzlaştırmalı?

– Barışı sürdürmeye çalışırken, buna da yanıt vermek gerekiyor.

Öte yandan, BMÖ'nün elindeki araçlar, özellikle de insan katkısı büyük ölçüde gözden geçirilmeli, çünkü yetersiz kalıyor bunlar. Üye devletler, hem mali hem de insanca katkılarda bulunuyorlar. Oysa gitgide artan ve çeşitlenen barışı sürdürme eylemleri günden güne ağır giderleri gerektiriyor. Böylece, 1990'lı yılların başlarında, BMÖ, rolünü yeniden değerlendirdi: Elindeki olanaklar ihtiyaçlar oranında artmadığı için, örgüt, kimi devletlerin (Birleşik Devletler), bölgesel örgütlerin ya da geniş birimlerin eylemini d e s t e k l e m e k l e sınırlandırmış halde kendini: Öyle olduğu için de, kimi uyuşmazlıklara müdahale etmiyor; nitekim Afganistan'da, Çeçenistan'da, Gürcistan'da, Sri Lanka'da, Peru'da... böyle oldu. Örneğin, son olarak, Kosova uyuşmazlığında, Miloseviç'in azgınlığının karşısına NATO dikildi. Ayrıca, Birleşmiş Milletler Şartı da, 1945 yılının bağlamında düşünülüp kaleme alındığından, şu son yıllarda patlak veren türde uyuşmazlıklara uyabilir durumda değil...

BÖLÜM III

KAOSUN HAYALETİ

Amerikan gücünün ağır basmasının ve kelimeleri henüz ağzında dolaştırıp anlaşılmaz sesler çıkaran bir küreselleşmenin ilk taşlarının yerleştirilmesinin ötesinde, önümüzdeki dönem öyle görünüyor ki alabildiğine tehlikelerle dolu: Milliyetçi, cemaatçı, etnik ya da dinsel rekabetlerin zaten bölüp parçaladıkları dünyamızı büyük felaketler tehdit ediyor. Yerküre, kaosun pençesine düştü düşecek bir halde.

Neler söylenebilir geleceğe dönük olarak?

BÜYÜK AFETLERİN PENÇESİNDEKİ DÜNYA

Sayısı gitgide artan uyuşmazlıklara sahne olan 90'lı yılların dünyasına, aynı zamanda afetler yağıyor; çoğu kez binlerce yıllık ya da son yıllarda çıkagelmiş afetler bunlar.

Binlerce yılın bir tehdidi: Açlık

Yetersiz beslenme ile kötü beslenmenin yıkıntıları yaşanıyor.

Dünyamızda yaşayan neredeyse altı milyar insanın, 500'ü Asya'da ve 250'si Afrika'da olmak üzere, 800 milyonu aşkın bir bölümü, y e t e r s i z b e s l e n m e nin acılarıyla başbaşa. Tarımın, daha önceleri görülmemiş biçimde cömert davrandığı bir dönemde oluyor bu! Gerçekten, son otuz yıl içinde, tarım üretimi nüfusun artışından daha hızlı gelişti. Söz konusu ilerleme, esas olarak, Kuzey ülkelerinde uygulanan yoğun tarımın eseridir; buna, yöntemlerdeki sanayileşme ile, biyoteknolojideki gelişmeyi ve genetik araştırmaya dayanan türlerin ıslahını da eklemeli; öylesine ki, bütün bunlar, dünya piyasasının tam anlamıyla ele geçirilmesine varmıştır. Böylece, Avrupa Birliği ile Kuzey Amerika, dünyada **dışarıya** yollanan buğdayın dörtte üçünü sağlamaktadırlar; **ve her ikisi,** ticaret planında, dış satıma prim vererek ve dam-

ping uygulayarak, amansız bir mücadeleye girişmiş durumdalar.

Ama buna karşılık, Güney ülkeleri, yani çoğu az gelişmiş ülkeler, 60'lı yıllarda yeşil devrim denen şeyden pek yararlanmamış haldeler. Kuşkusuz, Asya'daki üretim de olağanüstü bir artış gösterdi, ancak üretkenliğin doruğuna çıkışı çok yenidir. Ne var ki Asya bir istisnadır. Afrika'ya gelince, orada ticarete ayrılmış bitkilerin yetiştirilmesi öne alınıp yiyecek maddelerinin tarımına üvey evlat muamelesi yapıldı; birinci gruptaki maddelerin fiyatlarında da önemli düşüşler görülüyor. Latin Amerika'da, topraklarını terk edip –büyük tarım işletmelerinde boğaz tokluğuna– tarım işçisi olarak çalışmaya gitmek zorunda kalan küçük köylülerin sayısı arttı; 1994'te, Arjantin'in kuzeyinde açlığın yol açtığı ayaklanmaları zikredelim.

İşin içine bir de kötü beslenme gelip girmiştir.

Kötü beslenmenin sorunları, yetersiz beslenmenin sorunlarını fersah fersah aşıyor: Dünyamızda iki milyara yakın insan, iyot, A vitamini, demir eksikliğinin acısını çekiyor; kadınların yüzde 40'ı bu yoksunluğun pençesinde, kimi bölgelerde doğan çocukların pek düşük kiloda olmaları da bundan ileri geliyor. Aslında, bu sorunlar sadece Üçüncü Dünya ülkelerinin yakasında değil, ileri toplumları da uğraştırıyor. İşsizlik ve onun doğurduğu dışlanma, C vitamini eksikliğine bağlı iskorbüt gibi, gerilerde bırakıldığı sanılan hastalıkların yeniden ortaya çıkışının nedenleri arasında. Dışlanmaya karşı mücadele, çoğu kez bu sorunlardan habersiz; öyle olduğu için de, daha çok iş ya da mesken sorunlarına ağırlık veriyor. Ne var ki anlattığımız bütün sorunlar çözülmemiş halde bekliyor: 1984 yılında Paris'te, hayır derneklerinin ön ayak oldukları ilk Avrupalı Besin Bankası kuruldu; 1996'da Fransa'da, yoksullar için açılmış lokantalara, yardım bekleyen halka ve başka hayır kurumlarına yiyecek maddesi sağlayan 70'e yakın besin bankası bulunuyordu.

Günümüzün küreselleşme ortamında, açlığı ortadan kaldırabilecek yoksulluğa karşı mücadele, uluslararası bir çehreye büründürülecektir.

Birleşmiş Milletler'in, Beslenme ve Tarım Örgütü'nün (FAO) Roma'da 1996'da düzenlediği doruk toplantısında (13-17 Kasım), açlığın acısını çeken 800 milyon insanın 2015'te 400 milyona indirilmesi amaç

olarak saptandı. 1974'teki doruk toplantısında, açlığın yirmi yılda yeryüzünde kökünün kazınacağı kararlaştırılmıştı. Bu sorun, genetik işlemlere bağlı öteki sorunları da gündeme getiriyor: Örneğin, Yeşil Barış Hareketi, Birleşik Devletler'de böylesi işlemlerden geçmiş soya ile mısırın Avrupa'ya getirtilmesine karşı protestoda bulunmuştu.

Kaygılandırıcı bir tehlike: Kirlenme

Volkan patlamaları, çöl kumlarının dağılışı gibi doğal kaynakları olsa da, dünyamızda kirlenme, esas olarak, insan etkinliklerinin sonucu: Tarımsal işlemler, sanayi ve ev yanıkları, trafik, nükleer denemelerin çoğalması... 1960'lı yıllardan beri, kamuoyunun çevreyi koruma gerekliliğinin bilinci ne varabilmesi için, gerçek felaketler de yaşandı çoğu kez: Petrol taşıyan gemilerin batmasıyla kıyıların yaşadığı trajediler; başta Çernobil olmak üzere (1986), nükleer santrallardaki kazalar ve bir atom denizaltısının Norveç denizinde batması (1989), ilk akla gelenler. Felaketi her gün sürdüren olgular da var: Avrupa'da asit yağmuru yüzünden ormanlar yok olmakta; kirliliğin acısını çeken Ren gibi ırmaklar, Baykal gölü gibi göller ve Akdeniz gibi denizleri söylemeli; Afrika'da ve Amazonya'da, her yıl gitgide daralan ormanlar yüzünden, yalnız kereste ihtiyacının kaynakları kuruyor değil, tropikal bölgenin genetik zenginliği eriyor ve iklim bozuluyor; kentlerdeki kirlilik ise, milyonlarca kent halkının her gün soluğunu kesmekte, sinir sistemini etkilemekte... Bütün bunlara, yerkürenin yazgısını daha yakından ilgilendiren bir başka olguyu eklemeli: Kirlilik, atmosferde ozon tabakasını zorluyor!

Gitgide daha ağırlaşan sorunlar bunlar!

Her devletin izlediği politikadan başka, özellikle 90'lı yıllarda, sorunların üzerine dünya çapında eğilip çözümler üretmek önem kazandı: 3-14 Haziran 1992'de, Birleşmiş Milletler, Rio de Janeiro'da çevre ve gelişme üstüne bir konferans düzenledi; medyanın "Dünya Doruğu" diye adlandırdığı toplantıya 178 ülke katıldı. Çevre üstüne bir yirmi yıl önce Stockholm'da gerçekleştirilen –dünya çapında– ilk konferanstan beri, uluslararası camianın yerkürenin geleceği üstüne kaygıları gitgide büyüdüğünden, yine dünya çapında bir adım atmak zorunlu olmuştu. Yoksulluğa karşı mücadele olanağı veren ilerleme ve gelişme, çevrenin korunması ile uzlaşır mı?

Rio Doruğu'nun teması bu olmuştu ve büyük tutkulara yol açtı: Uluslararası camiaya bir "kalıcı gelişme"nin zorunluluğunu kabul ettirmeliydik!

Bu kavram, *Rio Bildirisi*'nde ele alındı ve yerkürenin kaynaklarının iyi işletilmesi amacıyla 27 ilke kabul edildi; ayrıca ormanlar, (bitkisel ve hayvansal) türlerin korunması, uzun vadeli önlemler, iklim değişiklikleri üstüne, ekte 4 belge imzalandı. Bu sonuncu konuda, sanayi ülkeleri "sera etkisi"ne yol açabilecek gaz yayılmasını azaltmayı üstleniyorlardı. Konu, 1995 Berlin *Konferansı'nda da ele alındı; hem bilim çevrelerinin söyleyeceklerini* izleme, hem de birtakım teknik önlemlere gitme kararına varıldı, ancak azaltma takvimi üzerinde anlaşılamadı. Bu nokta üzerinde 1997 Kyoto Konferansı'nda yeniden duruldu: Avrupa yüzde 15, Japonya yüzde 5 azaltmayı vaadediyor, Birleşik Devletler ise daha çok bir dengelenmeyi öneriyordu; az gelişmiş ülkeler ise, önlem almayı reddettiler, çünkü onlara göre iktisadî kalkınmalarına zarar verecekti bu.

Burada, uluslararası karşılaşmaların sınırları da ortaya çıkıyor: Kuzey ve Güney, ne kirlenmeyi, ne de çevre korunmasını aynı biçimde anlamıyorlar. Örneğin Rio'da, kimi konulara, dinsel ya da kültürel nedenlerle şöyle bir değinildi: Dünyada özlenir bir ekolojik dengede –her şeye karşın– etkisi olabilecek nüfus artışı denetimi bunlardan biridir; enlemine göre her hükümetin takdirine bırakıldı çözümler. Ormanlar ise, tersine sert tartışmalara yol açtı: Gelişmiş ülkeler, ormanların, insanlığın mameleki olarak bir anlaşma konusu yapılmasını istediler ise de, Brezilya, Hindistan, Endonezya ve Malezya reddettiler. Son olarak, ekonominin küreselleştiği ve serbest mübadelenin kendini dayattığı bir ortamda, yerkürenin kaynaklarını korumanın ortaya çıkaracağı sorunlar –belki de önemli çıkarlara dokunduğu için!– unutuldu Rio'da...

Uluslararası karşılaşmaların sınırlarından bir ikincisi de şu ki, bilim dünyası da her konuda aynı şeyi düşünmüyor.

Ama çözümü daha da güçlük göstereni, nükleer enerjiden sivil ya da askerî amaçlarla yararlanma ya bağlı sorunlardır; özellikle de, radyoaktif atıkların varlığı pek düşündürüyor ve uğraştırıyor.

Nükleer silahsızlanma 1963'te başladı: Moskova Antlaşması,

yeraltı denemeler dışında, bütün nükleer patlamaları yasaklıyordu; Doğu-Batı ilişkilerindeki buzların çözülmesinin gündeme geldiği 80'li yılların ortalarında, konu hızlandı. Sovyet blokunun çöküşü ile Soğuk Svaş'ın sona ermesi, yeni birtakım ilerlemelere yol açmıştır; özellikle nükleer enerjiden yararlanmanın anarşik biçimde yaygınlaşması, bir kaygı kaynağıdır. Konuya uluslararası planda bir çeki düzen getirmeye çalışılıyor. Nükleer denemelerin bütünüyle yasaklanması üstüne bir antlaşmayı, BMÖ'nde Güvenlik Konseyi'nin devamlı üyesi olan beş nükleer devlet onaylamış bulunuyor. Öyle de olsa, nükleer santrallara sahip ve atomdan askerî amaçla yararlanabilecek kimi başka ülkelerin tutumları yüzünden, yürürlüğe girmesinde güçlükler var...

Son bir afet: Sida

1980'li yılların başından beri, bilim çevreleri, sonra da siyasal otoriteler ve kamuoyu, *sida* ya da Anglosaksonların *aids* dedikleri bir hastalığın sorumlusu bir virüsün arkasındadırlar. Hiçbir önlem kâr etmiyor mikroba.

Aslında, bir tıpsal esrar konusu bu!

Önce mikrobunu bulmak sorun oldu. Sonra da, hastalığın sağaltımı engeller çıkardı. Ancak, şu noktalar şimdiden gün ışığında: Virüsün bulaşmasında, cinsel ilişki kadar kan yolu da (örneğin kan nakli) büyük rol oynuyor; damara zerk yoluyla uyuşturucu alışkanlığının etkisi de biliniyor. Bu nitelikleri bir yana, sida'nın coğrafyası, sanayileşmiş ülkelerle Üçüncü Dünya ülkeleri arasında, hem yaygınlığının çapı hem de yol açtığı ölüm oranı bakımından, büyük farklılıklar gösteriyor. 26 Kasım 1997 tarihli bir Birleşmiş Milletler raporuna göre, yeryüzünde bu derde yakalanmış olanların sayısı, bir tahmine göre 30 milyondan fazla. Hastalığın en çok hırpaladığı dünya bölgesi ise, Afrika; orada da, beyazdan çok siyahi derdin pençesinde. Sanayileşmiş ülkelerde, önleyici önlemler ve sağaltımda ilerlemeler nedeniyle, salgın geriler halde.

Ama asıl soru şu: Sida, toplumlarımızın bir simgesidir diyebilir miyiz?

Sosyoloji ya da felsefi planda, sida, şu XX. yüzyılın sonlarında, yaşam biçimlerinde ve değerlerde değişmenin etkeni ve giderek toplumlarımızdaki ç e l i ş m e l e r i n bir göstergesidir.

Gerçekten, önce gelişmiş ülkelerde, bilimsel ilerleme kavramını tehlikeye düşürmüştür: Medyada görünür görünmez bir tıpsal sır olarak sunulmuş; arkasından, hakkında yapılan her araştırma ve buluş insanları birbirine katmıştır; hastalığa karşı mücadelenin iktisadî çerçevesi de gün ışığına çıkınca, çıkar gütmeyen bilgin imgesiyle hiç de uzlaşmayan bir görüntü oluşmuştur.

Öte yandan, sida, 1960 ve 70'li yılların değerlerinden birini, cinsel özgürlüğü, gebeliği önlemeden –o özgürlükten– alabildiğine yararlanmış ve çocuk aldırmanın serbestliğini görmüş bir kuşak için yeniden tartışma konusu yapıyor. Bunun gibi, tabulaştırılmış bir konuyu, eşcinselliği önümüze getiriyor: Başlarda, eşcinsellerin bir hastalığı olarak görülen sida, tanrısal bir ceza olarak algılanır; ve beraberinde, "tehlikeli gruplar, bireyler" diye, kültürel ve ahlaki bir boyutu da olan ayrımcı bir sözlük gelişir.

> Sida, cinsel özgürlüğü tehdit ederken, bireysel özgürlüğe de dokunur: Ayrımcılığın ırksal, etnik, ulusal, hatta dilsel ya da dinsel gruplara kadar uzandığı –örneğin Fransa'da siyahiler, Araplar, Müslümanlar göz önüne getirilsin!– bir toplumda, mikrobu taşıyan ya da ailesinin dışına itilen, bizzat bireyin kendisidir artık. Aynı zamanda, özellikle "mikrobu taşıma" *(seropositivité)* kavramının ortaya çıkmasıyla, şu da görülür: Hastalık, tek bir gruba bulaşma şöyle dursun, herkesi pençesine alabilir.

Böylece sida, kollektif bir dava olup çıkar. Dahası, bir yandan ekonomik kavganın konusu olur, araştırma testleri ve ilaç piyasasını bölüşme mücadelesi verilir; öte yandan, siyasal kavganın konusu olur, özellikle kan nakli konusunda yeni yasaları gerektirir. Fransa'da, 90'lı yılların başlarında, "hastalığa bulaşmış kan" davası ulusal çapta misli görülmemiş bir tıp skandalına konu olmuştur. O günden beri, kan nakli sistemi, eskisinden çok daha farklı ve etkili bir güvenlik istiyor; hekimlerle idare makamları için apayrı bir sorumluluk kaynağıdır.

Sida, aynı zamanda, az gelişmiş ülkeler için sorunlara yol açıyor ve bunlar, Kuzey-Güney ilişkilerinin çapını da aşar durumda. Örneğin Afrika'da böyle: Tıpsal gereklere

uyulmaması, evlilik dışı ilişkilerin çokluğu, çoğu kez fiyatı göz önünde tutularak prezervatif kullanılmaması, oralarda hastalığı daha tehlikeli kılıyor. Genel olarak, az gelişmiş ülkelerde, sorunun iktisadî sonuçları pek ağır basıyor; 20-40 yaş sınıfı ve kent halkı alabildiğine tehdit altında olduğundan, üretkenliğin uğradığı kayıp özellikle düşündürücüdür.

Sida, Kuzey-Güney ilişkilerinin gerçekliğini tek başına simgeliyor: Sanayileşmiş ülkelerin hastalıkları en vaad edici sağaltımlardan yararlanırken, Üçüncü Dünya devletlerinin bütçelerinde konu dışı kalıyorlar. Böylece, zengin ülkelerde yürürlükte olan tanı ve sağaltım yöntemlerini, ne olursa olsun, Üçüncü Dünya'da da yaymalı. Bu yolda, daha şimdiden sesler yükseliyor ve Birleşmiş Milletler'in –sınırlı da kalsa– girişimleri görülüyor.

Konunun ekonomik yanı var ki nasıl çözülecek? Etik sorunlara yol açtığında nasıl aşılacak?

Düşündürücü hepsi de...

KAOSUN EGEMENLİĞİ

1970 ve 80'li yılların yığınla uyuşmazlığının kendisinden bilindiği Soğuk Savaş'ın safdışı edilmesi, iki kutupluluğun sona ermesinden beklenen yatışmayı getirmedi; tersine, açık savaşın ocakları 1990'ların başından beri çoğaldı, üstelik olsa olsa "iç savaş" diyebileceğimiz, akla da fazla uygun gelmeyen karmaşık biçimlere bürünerek...

Gerilla, mafyalar ve uyuşturucu

Günümüzdeki uyuşmazlıklar, güçlükleri olsa da dinamikliklerini hâlâ sürdüren ulusal ordularla, çoğu kez açık ideolojik işaretleri olmayan silahlı hareketleri karşı karşıya getiriyor; bu sonuncular içinde kimisi, Che Guevara'cılığı, Maoculuğu, kısacası Marksizmi etiket edinseler de böyle. Kimi zaman birkaç öğreti bir arada bulunabiliyor: Marksizm, milliyetçilik ve yerlicilik (Chiapas'ın Zapatacıları); milliyetçilik ve İslam (Afganlılar, Müslüman Boşnaklar); milliyetçilik ile kültürel ve dinsel değerler (Bosnalı Sırplar), vb. Hiçbir ideolojik dayanağa sahip olmayanlar da var içlerinde.

Neye yormalı bu işaret yokluğunu?

Önce sosyal değişikliklere: Bu hareketler, köyünden kopup gelmiş, işsizliğin kurbanı, okuması yazması olmayan, sefalet içinde yaşayan, geleneksel kültür ya da dine referanstan yoksun, öyle olunca da sıradan sloganlara duyarlı yığınların yaşadıkları kent çevresindeki gecekondulardan devşiriyorlar birliklerini. Ya da tam tersine, bu değişikliklerin olmayışı ile açıklayacağız: Tarımsal yığınlar, modernitenin dışında bırakılmışlardır ve hiçbir reform ve sosyal ilerleme görmemişlerdir (Chiapas) ve aynı zamanda dil ya da örfleri tehdit karşısındadır...

Söz konusu uyuşmazlıkların mali kaynakları da yepyeni: Çoğu kez, bu hizipler hiç, ya da pek az dış desteğe sahip. Müslüman devletler söz konusu olduğunda da, el uzatanlar İran, Suudi Arabistan, Pakistan, vb. Dış destek olmayınca, mücadelelerini sürdürebilmek için, ticari etkinliklere başvuruyorlar: Alıp sattıkları da, ya satışı uluslararası sıkı kayıtlara bağlı nesneler (fildişi, nadir keresteler, sanat eseri ya da eski eserler) ya da düpedüz yasaklanmış nesneler (uyuşturucu).

Böylece uyuşturucu, Peru'da, Kolombiya'da, Filipinler'de, Endonezya'da, Liberya'da, gerekli bitkilerin üzerine vergi koyan gerillanın maddi kaynağıdır: Örneğin, Senegal'de "Kuzeyciler"in vesayetine karşı çıkan Casamance Demokratik Hareketi, gelirinin yüzde 70'ini bölgedeki –esrar yapımında kullanılan– hint kenevirine saldığı vergiden elde ediyor. Dahası, geçit hakkının, ticaret yapmanın vergiye bağlandığı da oluyor. Kimi silahlı gruplar (Afganistanlı hizipler, Casamance gerillaları, Peru'daki Aydınlık Yol), kendi yerel nüfuz bölgelerinin dışına çıkmıyorlar; ama zengin ülkelere doğru mal tezgâhlayan şebekeleri kuranlar da var: Lübnanlı Hıristiyan milisler, Kosovalı Arnavut ya da PKK'ya yakın Kürt şebekeler, elde ettikleriyle daha fazla silah sağlıyorlar. Uyuşturucu parası, gizli servislerin kurulmasında da işe yarıyor: Pakistan gizli servisleri, böylece, Afganistan sınırı boyunca eroin ticaretine katılıyorlar; kazandıklarıyla da Hindistan'da, daha da özellikle Keşmir'de ve Pencap'da karışıklık çıkarıyorlar.

Gerillaların ya da silahlı hareketlerin gayrımeşru ticarete katılımı, onları, bir yandan Avrupa ve Kuzey Amerika pazarla-

rına ulaşmalarında işe yarayacak mafya gruplarıyla sıkı ilişkilere götürüyor; bu mafyalar, söz konusu gerillalarla doğrudan hiçbir ilişki içinde değiller ya da Avrupa'ya göçmen olarak gelenlerin ve kendilerini de savaşanların özlemlerine yakın hissedenlerin (Kürtler, Ermeniler) arasından çıkıyor. Öte yandan, söz konusu katılma, bu gerilla ya da silahlı hareketleri, halkı değil de belli bölgeleri denetlemeye götürüyor; gerçekten, yer üstü ya da yer altı zenginliklerin işletildiği bölgeleri denetlemek gerekiyor.

Dış destekler yoksa, ülke ticarete elverişli kaynaklara sahip değilse, savaşçı hizipler, doğrudan doğruya sivil halkı sömürüyor, onu sefalete ve kıtlığa mahkûm ediyor. Kıtlık, ayaklanmacıların ya da iktidardaki grupların elinde bir silah haline gelebiliyor; Sudan'da, Somali'de bunun örnekleri görüldü. İster yerel kaynaklara yüzünü çevirsin, ister kanun dışı ticarete ya da yağmaya kendini versin, bu tür bir savaş ekonomisi, silahlı grupları bölünüp parçalanmaya götürüyor; küçük şeflerin ya da savaş ağalarının egemenliği başlıyor, her biri kendine tabi bir alanda istediğini yapar hale geliyor ve kavgaya atılışının nedenlerini bile unutabiliyor.

Konuyu bağlarken diyeceğiz ki, 90'lı yılların –o pek karmaşık– uyuşmazlıklarının akılcı bir yaklaşımı aşan nitelikleri olsa da, gerçeklerden biri şu: Bu uyuşmazlıklardan çoğunun kaynağında mafyalar var. Mafyalar, dünyayı etkilemek ya da olabildiğince kazanç sağlamak için iş başındalar; ya doğrudan doğruya ya da gerillalar ya da silahlı hareketler aracılığıyla çalışıyorlar. Bu sonuncular söz konusu olduğunda, mafyanın varlık nedeni, onlara paraca yardımda bulunmak daha çok. Öte yandan, mafya tipi etkinlikler, örneğin uyuşturucu ticareti söz konusu olduğunda ise, doğrudan doğruya uyuşmazlık kaynağı olabiliyor. Böylece, Orta Asya'dan Kafkaslar'a kadar, tüketici ülkelere uzanan zincirleme ticareti denetlemek için mücadele yürütülüyor. Bunun gibi, uyuşturucu üreten kimi ülkelerde, mafyalarla asayiş güçleri karşı karşıya geliyorlarsa siyasal amaçlarla değildir: Merkezî hükümet, uyuşturucu üretim ve ticaretini denetleyen gruplarla anlaşma yapıyor ve kazançtan payını alıyor. Örneğin Birmanya'da böyle.

İslamcı tehdit ve milliyetçi tehlike

80'li yıllarla beraber ideolojilerin, özellikle komünizmin bunalımı ve gerileyişi, araya başka nedenlerin de girmesiyle, geleneksel değerlere dönüşü de beraberinde getirdi; din ve milliyetçilikte yeni bir açılıp serpilme bunların başında geliyor. Dinler söz konusu oldukta, "köktendinci eğilimler" ağır basıyor. İslam da bunun uzağında kalmış değil. Özellikle 1978-1979 İran "Devrim"inin arkasından, o da "köktenci" bir niteliğe büründü ve dünyanın en taşkın ve uğultulu bir bölgesinde büyük bir istikrarsızlık aracı durumunda.

İslamcı tehdide nasıl yaklaşmalı?

Terörcü biçimiyle, Müslüman köktendinciliği, yeryüzünde, güvenlik ve barış, bu arada özgürlük için başlıca tehlikelerden biri olarak gösterilir haklı olarak. Söz konusu hareketin, 1980'li yıllardan beri, yaygın, binbir şekle giren kör şiddetinin yığınla örneğini göstermek mümkün: Lübnan'da ve başka yerlerde kaçırılıp rehine olarak tutulan yabancılar, öldürülen gazeteci ve aydınlar, Cezayir'deki kıyımlar, Mısır'da turist gruplara karşı saldırılar...

Bununla beraber, siyasal islamcılık, bütün öteki ideolojik gruplar gibi, yerel koşullara uymayı da biliyor. Sudan'da, islamcılar bir askerî diktatörlüğün başında iseler, örneğin Ürdün'de –ölen– Kral Hüseyin'in partisine –siyasal liberalizm adına– bir muhalefet gücüdürler. Bu ve buna benzer farklılıkları dinsel etken tek başına açıklayamaz. Kimi ülkelerde, islamcı hareketlerin gücünü ve oluşturdukları tehdidi anlayabilmek için, o ülkedeki siyasal tıkanıklıkları ve sosyal sürtüşmeleri göz önünde tutmalıdır. Böylece Mısır'da, islamcı şiddet, siyasal sistemin tıkanıklıklarını gün ışığına çıkarıyor: Orada orduya sırtını dayayan iktidar, her türlü gerçek muhalefeti reddeden bir partinin elinde. Bunun gibi Cezayir'de, İslamcı Selamet Cephesi, parlamenter mantığı kabul etmişti; ancak, seçim sürecini ordu kesintiye uğratarak islamcı militan kadrolara karşı bir bastırma hareketine girişti, onların yanıt vermesi üzerine de ülke bir iç savaşın içine gömüldü.

Aslında Arap ülkelerinde, islamcılar, 70'lerden beri sosyal yoksunluklardan yararlanıyorlar: Milyonlarca Cezayirli, Mısırlı, islamcı-

ların tezlerine katılıyorsa, bu onların mutlaka –İran ya da Sudan modeline... dayanan– bir İslam devleti kurma isteğinden değil, daha çok sosyal adalet –ve özgürlük?– üstüne kurulu bir düzen arzusundan ileri geliyor; çünkü bu ülkelerde, bir azınlık ayrıcalıklı iken büyük kitle sefalet içinde. Özellikle büyük kentlerin yoksul mahallelerinde, islamcıların halka yakınlığı halkın da onlara ilgisi pek biliniyor. Böylece, inanç her şeyi açıklamıyor. Eklemiş de olalım: Söylediklerimiz, bir ölçüde Türkiye için de doğru. Ancak, Türkiye'deki islamcıların amaçları arasında, gizli ya da açık, bilinçli ya da bilinçsiz laik sistemi yıkmanın da bulunduğu görmezlikten gelinebilir mi?

Öte yandan, kimi uyuşmazlıklarda, örneğin Cezayir'de, Bosna'da, Filistin'de, Çeçenistan'da olduğu gibi, Müslüman halkın haksızlığa uğradığı durumlarda, islamcılar, daha da genel olarak Müslümanlar arasında belli bir dayanışma görülebiliyor. Ancak kimi zaman bu dayanışma yok: Körfez Savaşı sırasında, ya da Afganistan ve Filistin'deki durumla ilgili olarak, ülkelerin, Müslüman siyasal hareketlerin ya da islamcıların farklı tavırlar takınmalarını nasıl açıklamalı?

Böylece, b a ş k a m a n t ı k l a r işin içine giriyor. Kimi zaman yerel ya da ulusal olabiliyor bu: 1992'de İran, Saddam Hüseyin'in birliklerinin saldırısına uğrayan Irak Şiilerine destek olmadı. Bunun gibi, Lübnan ve Filistinli islamcı hareketler, denetledikleri bölgelerde şeriatın uygulanmasından çok, ulusal toprakların fethine ya da yeniden fethine öncelik tanıdılar. Bölgesel mantıklar da görülüyor: Pakistan, Afganistan'da Amerikalıların rızası ve yardımıyla, önce Hikmetyar'ın yönlendirdiği islamcıları, sonra da Taliban'ı destekledi. Son olarak, küreselleşme ile ilişkili olarak, Körfez Savaşı'nda görüldüğü gibi, daha geniş mantıklar dayanışmalara yol açıyor; ya da mali, kültürel, askerî desteklerle bir İslam liderliğini hayata geçirmenin kararlılığı sergileniyor. Böylece, Suudi Arabistan, arkasından da İran, bir İslamcı Enternasyonal'in yapılandırılmasında büyük rol oynadılar ve oynamayı da sürdürüyorlar. Ne var ki, birinin Mekke ile Medine'nin kendi toprakları üzerinde bulunmasına bağlı bir tarihsel meşruluk, ötekinin ise İslam adına devrim yapmış olmaya bağlı bir meşruluk var elinde. Ama bunlar, bölgede nüfuzunu genişletmek isteyecek devletlerin başka meşruluklar ileri sürerek tartışamayacağı şeyler değil!

M i l l i y e t ç i t e h l i k e karşısında neler söylenebilir?

Milliyetçi idealler eski uyuşmazlıkları besliyorlar: Söz konusu uyuşmazlıklardan bazıları, Avrupa'da bugün de sürer (Bask ülkesinde, Korsika'da, Kuzey İrlanda'da, Kıbrıs'ta böyledir); başka yerlerde de sürenler vardır: Kürdistan'da, Timor'da, Yeni Kaledonya'da, Namibiya'da, vb. 1990'lı yıllar boyunca, özellikle de Berlin Duvarı'nın çöküşü ve komünist blokun patlamasıyla, yeniden nüfuz kazanmışlardır: Almanya'nın –barışçı yoldan da olsa– birleşmesi, sınırların dokunulmazlığının sona erdiğini ortaya koyarak, bağımsız olmak isteyen ulusların isteklerini dışa vurmalarının yolunu açmıştır.

Avrupa söz konusu oldukta, bu uluslar için hoşnutsuzluklar, daha Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle başlar (Yugoslavya, Arnavutluk –ve Kosova–, Çekoslovakya; Rusya ile Ukrayna ve Romanya arasındaki ilişkiler); kimisi için de, İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle (Moldavya, Baltık Devletleri). Kimi ayrılmalar büyük güçlüklerle karşılaşmadı (Slovenya); kimi boşanmalarda uzlaşmaya gidildi: Çekoslovakya'nın Çek ve Slovak diye iki devlete ayrılması böyle oldu. Buna karşılık, 1991'de Sovyetler Birliği'nin çöküşü, Kafkaslardaki "Balkanlaşma"yı kızıştırdı: Azerbaycan-Ermeni Savaşı, Gürcistan'da iç savaş, Çeçen uyuşmazlığı, Karabağ uyuşmazlığı... Yugoslavya'da federasyonun sona erişi, özellikle Sırpların milliyetçiliği açık artırmaya bindirişleri yüzünden Bosna'da bir trajediye dönüştü; olan bitende, halkların içiçe geçmiş olmasının da büyük payı vardır ki, bunu olası milliyetçi duyguları komünist rejimin sultasına daha iyi tabi kılabilmek amacıyla vaktiyle Tito da istemişti. Eski Yugoslavya'da olaylar, bir başka çapta ve daha trajik durumlarda tekrarlanacak gibidir, tekrarlanıyor da...

Son olarak, ulusal azınlıklar, Avrupa'da, ulusal yurdundan uzakta yaşıyorlar: Üç milyona yakın Arnavut Makedonya'da ve Kosova'da yaşarken, üç milyondan fazla Sırp da Sırbistan'ın dışındadır; 20-25 milyon Rus, Rusya'nın dışındadır (Baltık ülkelerinde, Moldavya'da, Ukrayna'da...); bunun gibi, dört milyona yakın Macar da Macaristan'ın dışındadır (Slovakya'da, Romanya Transilvanya'sında, Yugoslav Voyvodina'sında). Bu bölgelerin bugünkü haritası potansiyel tehlikelerin ağırlığını taşıyor.

Ya cemaatçı ya da etnik tehditler?

90'lı yıllardaki uyuşmazlıkların çoğu, özellikle Afrika'da

olanlar, cemaatçı ve etnik bir etiket altında toplanıyorlar. Ancak, bütün bunlarda, siyasal, ekonomik, sosyal, hatta dinsel etkenlerin de –alabildiğine karmaşıklıkla– iç içe geçtiğini gözden uzak tutmamalı!

Devletin bunalımı

Günümüz dünyasında, özellikle de uyuşmazlıklara bakarken, bütün bunların daha geniş bir olguyla bağlantılı olduklarını da görmeli: Devletin genel bunalımı dır bu ve Üçüncü Dünya'dan Doğu Avrupa'ya ya da bütün bir Batı dünyasına kadar kendini hissettirmektedir.

İlk saptama, Güney'de devletin yokluğu oluyor. Örneğin Arap ülkelerinde, Altı Gün Savaşı'nın (1967) vurduğu darbelerden sonra bile, Nâsır'cı devlet modeli ideal olarak kaldı uzun süre: Bu devlet, halka hemen hemen yaygın bir eğitim ve parasız sağlık hizmeti götürüyordu; iktisadî açılış eşitsizlikleri derinleştirdi, devlet sosyal görevlerini yavaş yavaş terk etti, sadece kentlerde ve kentlerin –kırsaldan kopup gelmiş köylülerin yığıldığı– en yoksul mahallelerinde asayiş göreviyle yetindi; öyle olunca da, kapılar islamcılara açılmış oldu ve onlar da, devletin bu boş bıraktığı görevleri üstlendiler.

Afrika'da, devletin yokluğu başta gelen bir sorun. Durum, bir ülkeden ötekine alabildiğine değişse de, halkının gönenci kaygısında, ya da sadece uzun vadeli olarak kendi gücünü artırmayı düşünen "geliştirici devlet", neredeyse yok. Gerçekten, iktidardaki seçkinler, elle tutulur bir gelişmeyi sağlamanın pek az kaygısındalar; yeğledikleri, hammadde ya da maden üretiminden gelen gelirleri ve uluslararası kuruluşlardan ya da eski metropollerden yardımları iç etmek ya da adamlarıyla üleşmek! 1990'ların başlarındaki demokratik geçiş, kimi ülkeler için gerçek bir anlam taşıdı, örneğin Kongo'da ve Zambiya'da böyle oldu; ancak istikrar kazanmadı bu ve kurumlaşmış bir pazar ekonomisi yerleşmedi. Bu geçiş başka hallerde, otoriter restorasyonlar yararına yolundan saptırıldı: Yerleşmiş bir iktidar meşruluğunun yokluğu, bir siyasal istikrarsızlık etkeni oldu, bir klik ötekini iktidardan kovarak rantı yeniden bölüştü. En feci olan durum ise şu: Devletin bizzat kendisi bölünüp parçalanıyor ve iç savaşı başlatarak, kendi halkını kıyımlara, kıtlıklara uğratıp yerinden yurdundan ediyor.

Güney Amerika'da, devletler, rüşvetin kokuşmuşluğu içinde: Son on yılda, birçok devlet başkanı, kişisel zenginleşme suçlamasıyla kovuşturuldu ya da görevini terk etmek zorunda kaldı; Brezilya'da, Venezuela'da, Kolombiya'da ve Arjantin'de böyle oldu. Söz konusu ülkelerde bu türden çürümüşlük her zaman görülmüş olsa da, küreselleşmeye bağlı sermayelerin her türlü kuralın dışında dolaşıp at oynatmasıyla daha da arttı. Örnek, devletin en yüksek tepesinden getirildiğine göre, başta polis olmak üzere, bütün bir toplumu sarmış demektir hastalık!

Kuzey'in gelişmiş ülkeleri de, çalkantıların uzağında değil; oralarda da, devletler, tam bir güven bunalımı ile karşı karşıyalar. En başta yurttaşlar, seçimlerde ilgisizlikleriyle bunu belli de ediyorlar. Çeşitli kesimlere, bankacılıktan sağlığa kadar yansıyan mali, ya da siyasal-idari skandallar, çevrilen "işler", medyanın günlük konuları arasındadır; partilerin mali kaynakları kuşku uyandırıyor; politikayla mali çevrelerin gizli anlaşmalar içinde oluşu, politikanın imajına zarar veriyor. İşsizlik ve dışlanma ile başbaşa olan toplumlarda, bu tür çürümüşlükler, aşırı milliyetçilerin ilerlemesine kapı açıyor. Bütün bunlara Fransa'dan ve İtalya'dan getirilecek örnekler vardır. Böylesi çalkantılar, devletlerin bütünlüğünü de tehdit ediyor: Belçika'da, Flamanlarla Wallon'lar ayrılmayı düşünüyorlar; İtalya'da, Kuzey Birliği, Güney İtalya'daki savsaklama ve savrukluklardan bıkkın yığınların duygularını dile getiriyor.

Eski komünist devletler de zayıflıklarla dolu. Gerçekten, Doğu Avrupa'da, komünizmin düşüşüne bağlı büyük altüst oluşun arkasından doğan devletler, bir türlü sağlamlık kazanabilmiş değiller. Çeşitli baskılarla yüz yüzeler: Bir yandan, eski rejimin sosyal sonuçlarını maskelediği bunalımın etkilerine karşı mücadele ederken, gerçek bir pazar ekonomisine girmeleri gerekiyordu; öte yandan, siyasal ve kültürel bir kimlik kazanmaları lazımdı. Liberalizme geçiş için gereken iktisadî yapılanmanın sosyal bedeli yüksek oldu: Kimi zaman yüzde 20'ye yakın işsizlik, dışlanmalar, yaşlıların sefaleti, eskiden bedava olan sağlık sistemlerinin çöküşü... Böylece, siyasal planda, pek çeşitli görünüşler ortaya çıktı: Bir geçiş döneminin arkasından, iktidara gelen eski muhalefet, eski komünistler, liberal kapitalizmi ve Batı'yla bütünleşmeyi öneriyordu (örne-

ğin, Macar Başbakanı G. Horn, ya da 1995 Kasım'ında Başkan seçilen Polonyalı A. Kwasnievski); öte yandan çoğu, milliyetçilikle populizm arasında bir sentez yapmayı yeğlediler (Romanyalı I. İliescu, Sırp Slobodan Miloseviç, Litvanyalı Brazauskas, Slovak Meciar, Ukraynalı Kuşma...).

İNSAN HAKLARINI SAVUNMAK

Bütün bu belirsizlikler ve yeni "totalitarizm"ler ortamında, insan haklarını savunmak, birinci plana geçmiş durumdadır.

İnsan hakları: Bir parça tarih

"İnsan hakları" teması, iki yüzyıldan beri, devletlerarası ilişkilerin büründüğü "cangıl"a "ahlak"ı sokmanın gözde yolu olmuştur. Batı'nın bir hümanist geleneği üzerine kurulu olan bu ahlak, bireyin temel ve vazgeçilmez hakları olduğunu söyler; halkların bencil çıkarlarını aşan ve devletin egemenliğine de bir sınır getiren haklardır bunlar. Söz konusu gelenek de, XVIII. yüzyıl filozoflarından yola çıkar, Birleşmiş Milletler Antlaşması'na varır; arada, Başkan Wilson'un "14 Nokta"sı (1918) ile Atlantik Şartı'nın (1941) bulunduğunu da hatırlatmalı. Bu yüzdendir ki, kâh "liberal" modeli bütünüyle reddeden yönetimler, kâh sömürge olmaktan kurtulmuş kimi ülkeler, zengin ülkelerin egemen ideolojisinin ürünü deyip ona karşı çıkmışlardır çoğu kez. Bu yönetim ve ülkeler, sömürgeciye karşı mücadelelerini yürütürken, onun karşısına, kendi buluşu olan ahlak ve hukuk ilkelerini (özgürlük, insan kişiliğine saygı, halkların kendi yazgılarını kendilerinin belirlemeleri hakkı, vb.) çıkardıktan sonra, bağımsızlıklarını elde ettiklerinde, halkların kültürel kimliği ile kollektif çıkarının bireylerin haklarına üstün geldiğini ileri sürmüşlerdir genel olarak.

Birleşmiş Milletler Örgütü'nün, koyduğu ilkeleri uygulamada karşılaştığı güçlük, işte bu kavramların birkaç anlama çekilmesinden ileri geliyor. Söz konusu ilkeler ise, şu birkaç büyük temel metinde ete kemiğe bürünmüştür:

– Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun, 10 Aralık 1948'de kabul ettiği *İnsan Hakları Evrensel Bildirisi*, "insanlık ailesinin bütün üyelerine" sesleniyor. Ona göre, bu üyeler, "akıl ve bilinçle

donanmışlardır ve birbirlerine karşı kardeşlik ruhuyla davranmak zorundadırlar" (madde 1). Buradan kalkarak, uluslararası camianın bütün üye devletleri, bireylerle olan ilişkilerinde, kimi kurallara saygılı olmakla yükümlüdürler: Söz konusu kurallar da adalet, özel yaşamın serbestliği ve dokunulmazlığı, medeni ve siyasal haklar, iktisadî ve sosyal güvenlik hakkı, kendini geliştirme hakkıdır.

– Genel Kurul, 16 Aralık 1966'da da, 1948 Bildirisi'nden farklı olarak, dayatıcı nitelikte iki antlaşma kabul etti. Onlardan birisi iktisadî, sosyal ve kültürel haklarla ilgilidir ve "gelişmekte olan ülkelerde, insan hakları ile ulusal ekonomileri göz önünde tutularak", tedrici biçimde hayata geçirileceğini söyler. Medeni ve siyasal haklara ilişkin olan ikincisi ise, "bütün halkların istedikleri gibi yararlanabileceklerini", ancak hemen yürürlüğe girmelerini belirtir.

1980'lerin başında, BMÖ'ne üye devletlerden, sadece yüzde 40'ı bu antlaşmalarla bağlanmış haldeydiler: 63 ülke birincisini, 61 ülke de ikincisini onaylamıştı. Ayrıca, örgütün kuralları 1966 yükümlülüklerinin kapsamını daha da daraltır: "Bir devletin ulusal yetkisine giren konularda", her türlü müdahaleyi yasaklar. Öyle olduğu için de, Kamboçya gibi insan haklarına saygısı en az olan bir rejim bile, her iki antlaşmaya da katılır.

Güç bir savaş

Görülüyor ki insan haklarının savunulması çetin bir mücadeledir; ancak sürekli bir zorunluluğa yanıt vermektedir. İkinci Dünya Savaşı'nda faşizmin ezilmesi, savaş sonrasının umutları ve sömürge imparatorluklarının yıkılması, ne totaliter olgunun sonunu getirdi, ne kapitalizmin yükseliş döneminden kalma sömürü ve egemenlik biçimlerini ortadan kaldırdı, ne de dünyanın hemen her yanında insan haklarına ve insan kişiliğinin saygınlığına yöneltilen saldırılara bir nokta koydu. Tersine, b i r e y i n ö z g ü r l ü k v e s a y g ı n l ı k a l a n ı, binbir türden gerilimin ve çok boyutlu bir bunalımın pençesindeki dünyada s ı n ı r l a n d ı r ı l m a eğilimiyle yüz yüze; öte yandan, i ş k e n c e v e e t n i k t e m i z l e m e gibi saldırganlıklar genelleşiyor ve uluslararası kamuoyunda, sistemli değil sadece dağınık ve geçici tepkilere yol açıyor. Tarihin iki yüzyıllık hü-

manist ideallerine inandıklarını söyleyen ülkeler bile, söz konusu eğilimden uzak değiller: Vaktiyle sömürge ve yarı-sömürge savaşlarında ilkelerini çiğnedikleri yetmezmiş gibi, bugün de, kendi güvenlikleri ya da çıkarları gerektirdiğinde diktatoryal ve terörist rejimleri ve hareketleri destekleyebiliyorlar; kimi zaman da, bizzat kendi ülkelerinde, insan haklarının ayaklar altına alınmasına göz yumabiliyorlar.

Bununla beraber, siyasal baskıların karşısına hümanist idealleri çıkarma yolunda, daha önce söylediklerimize ek olarak başka çabalarda da bulunuldu: 1950 Kasım'ında, *İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi* imzalandı (ki Fransa, buna 1981'de katılmıştır); onu imza eden devletler, aynı zamanda bireylerin başvurusunu inceleyip karar verecek olan bir *İnsan Hakları Avrupa Divanı*'nı kurdular; ayrıca, 1975 Ağustos'unda, *Helsinki Sonuç Belgesi* imzalandı ki, onun "3. Sepet"indeki maddeler, imzacı devletler arasında fikirlerin ve insanların serbestçe dolaşmasına kolaylıklar getiriyor. Bu sonuncu belgenin aslında manevi bir değeri var; ancak, Doğu ülkelerindeki "muhalifler"e, yaptıkları mücadelenin bir "insan hakları" mücadelesi olduğunu duyurmada bir araç oldu.

Şu yakın yıllarda ve günümüz dünyasında, Doğu Avrupa'da komünizmin çöküşü ve Birleşik Devletler'in kendi nüfuz bölgesinde liberal bir rejimi dayatmak istemesi, bir yerde insan haklarının savunulmasını bir evrensel ilke olarak tanıtmak anlamını taşısa da, hayata geçmiş olmaktan uzak bu. Ne Amerikalılar, ne Batı'nın Avrupalıları, ne de Birleşmiş Milletler, örneğin Bosna-Hersek'te dört yıl süren kanlı savaşta, Çeçen ayaklanmasında, bu haklara saygıyı kabul ettiremediler. Günümüzde Kosova dramında da neyin ne kadar gerçekleştiğini zaman gösterecek...

Bu güç koşullarda, insan hakları adına belki asıl mücadeleyi, sivil yani hükümet dışı örgütler, ideolojileri aşarak yapıyorlar. Örneğin, 1961'de Londra'da kurulan *Uluslararası Af Örgütü*'nün (Amnesty International) yaptığı budur: Baştan aşağıya üyelerinin yardımlarıyla yaşayan örgüt, düşüncelerinden dolayı hapse mahkûm olmuş olanların serbest bırakılması için çalışırken, ölüm cezasına, tutuklulara karşı işkence ve insanlık dışı işlemlere karşı da mücadele veriyor.

İnsan haklarını savunmak, çağımızın yeni "emredici

a h l a k " i l k e s i dir. Fikir dünyasında olduğu gibi, sanat alanında, bu arada sinemada ağır basan konular arasındadır. Nitekim, yüzyılımızın büyük sinemacılarından bazıları konuya eğilmiş, insan haklarının çiğnenmesine karşı çıkmak üzere çarpıcı eserler koymuşlardır ortaya: Fransız sinemacı Costa Gavras, 60'lı yıllarda Yunanistan'da faşizmin yükselişini anlattığı Z'den, onun arkasından Çekoslovakya'da Stalinci temizleme hareketlerini dile getirdiği *İtiraf*'tan sonra, *Missing*'de (1981), 1973 sonbaharında, Şili'de Pinochet cuntasını iktidara taşıyan olaylarda Amerikan yönetimi ile gizli servislerinin sorumluluklarını gözler önüne serdi. Son olarak, 1982'de Güney Amerikalı ünlü romancı Gabriel Garcia Marquez'e Nobel armağanının verilmesinde, hiç kuşkusuz ahlaki kaygılar da rol oynamıştır; 1982'de Kan film festivalinde, büyük Türk sinemacısı Yılmaz Güney'in, güçlünün zayıfı ve zayıfın daha zayıfı ezdiği bir dünyada, –Atilla Dorsay'ın deyimiyle– "insanı şaşırtan, silkeleyen, allak-bullak eden" *Yol* filmine Altın Palmiye ödülü verilmesinde de herhalde böyle olmuştur.

BİTİRİRKEN

XX. yüzyılın büyük şairlerinden Nâzım Hikmet, *Yirminci Asra Dair* adlı şiirinin bir yerinde, yüzyılımızı nitelerken, "Asrım sefil, asrım yüz kızartıcı, / asrım cesur, büyük ve kahraman" der; "ve son gülenleri güzel gülecek olan yirminci asır" diye ekleyip şiirini iyimser dizelerle bitirir. Ne var ki, yüzyıl sona ererken, doğduğu sıralarda olduğundan çok daha büyük sorunlarla yüz yüze: Kazanç hanesinde gerçekten "cesur, büyük ve kahraman" şeyleri barındırırken, zimmet hanesinde "sefil, yüz kızartıcı" şeyler de var ve bu sonuncular, yüzyılın bitiminde yeniden öne geçmiş durumda.

Olan bitene bakıp bir "bilanço" çıkarmak önemli.

Nereden başlamalı?

Fransa'nın tanınmış tarihçilerinden olan Pierre Chaunu'nün –bir tarih dergisinde (*L'Histoire*, 1998, sy. 226, s. 38)– şöyle bir saptaması var: XX. yüzyılda teknik ve teknolojide olup bitenlere bakıp, "Yenitaş Çağı'ndaki o büyük devrimden beri bir eşine daha rastlanmayan en büyük devrim yüzyılımızda oldu", diyor; kuanta fiziğiyle, enformatiki ile, ordinatörü ile... ışık hızıyla çalışıyor hepsi de. Bu ilerlemeden gurur duysa da, esef ettiği sonuçlar da var tarihçimizin ve biri de şu: "Kültürde korkunç bir uzmanlaşma oldu. Bilgi, ancak belli bir grubun insanlarının anlayabileceği şey halinde. Hangi Voltaire fizikteki son buluşları alıp bize açıklayabilecek?" Newton'un kuramlarını –o güzelim diliyle– yalınlaştırıp anlatmış olan XVIII. yüzyılın ünlü filozofuna yollamada bulunuyor son cümlesiyle de.

Yeni bir Voltaire beklerken, "Yenitaş Çağı'ndakinden beri en büyük devrim"le ilgili olarak, bir özetleme de biz yapalım. Gerçekten, yüzyılımızda görülmemiş bir hızla birbirini izledi buluşlar ve bilgiler. Çağdaş dünyada, derinden derine değişikliğe uğrayan bir ortamda, otomobiller, uçaklar, sonra da füzeler çıktı ortaya. İletişim, yer yuvarlağını bir uçtan ötekine anında kat ediyor. Tıp, antibiyotikleriyle, aşılarıyla, organ nakilleriyle, ölüm üzerinde büyük bir zafer kazanmış durumda. Hele biyolojideki araştırmalar, "kopyalama" tekniğiyle, çoğalmanın ve

doğumun yasalarını altüst edip çıkmıştır; işler oraya varmıştır ki, türlerin genetik birikiminin şifresini çözmede dev adımlar atılmış bulunuyor. İlerlemeler, beraberinde elbette büyük soru ve sorunları da getiriyor. İnsanlar ve hukuk, ilerlemeyi reddetmeseler bile, olan biteni tartışmasız kabul etmeye hazır da değiller.

Bilinçlenme ağır ağır olacak...

Ancak bir nokta var ki, tekniğin yararları yanında, doğurduğu tehlikeleri bütün sonuçlarıyla görebiliyoruz. Neler onlar? Sanayileşme kaçınılmaz, artık biliyoruz bunu; ama sanayi, adım attığı yeri kirletiyor. İnsanı ve doğayı bir yana bırakıp körü körüne bağlanılmış bir "rant ekonomisi", doğa kıyımlarına yol açıyor. Çevre üzerinde oynamanın dünyanın başına neler açtığının örnekleri son yıllarda arka arkaya sergilendi. İklim dengesizlikleri yaşanıyor: Karbon çıkarıp yayma, yerküreyi kuşatan koruyucu ozon tabakasını zayıflatarak "sera etkisi"ni aşırı ölçüde artırırken, yalnız iklimsel dengeleri bozmakla kalmıyor, dünyamızın fiziksel geleceği ile de oynuyor. Ancak, duruma çare olarak yapılan uluslararası toplantıların ortaya koydukları bir gerçek de şu: Düşünülen önlemler, bir yerde egemen kapitalizmin çıkarlarına dokunuyor. Buradan şu gerçeğe varıyoruz: Dünyamızı saran tehlike, doğrudan doğruya teknikten gelmiyor; öyle dersek tekniği, insandan ve toplumdan, giderek sosyal yapıdan soyutlamış oluruz, oysa teknik insanla, toplumla vardır. Tehlike, hem de yerkürenin yazgısıyla oynayacak biçimde, başta kapitalizmden geliyor; kapitalizm, yalnız "sosyal sorunu" çözemediği için değil, yerkürenin geleceğini tehlikeye attığı için de kaygılandırıcı. Böylece çevre sorunlarını çözmek, bir yerde kapitalizmi tartışmak demek. Deneyimler bize bunu gösteriyor.

Daha da genel olarak söyleyecek olursak, bugün gelip vardığımız nokta, aslında bir karar ânıdır; tekniği, ilerlemeyi, toplumu, kalkınmayı, bütün bu kavramları, yeni baştan gözden geçirip gerçeklerin ışığında yerli yerine oturtacağımız bir karar ânı. Nedir dayanacağımız ölçütler? Tekniği gerçeklerden soyutlayıp ona körü körüne bağlanamayız; öte yandan, ilerlemeye karşı çıkıp onu durdurmak da bir düştür. Ama bir şey elimizdedir: **Toplumu, ne yaptığını bilmez bir durumda bir "tüketim toplumu" olmaktan çıkarıp kalkınmamıza akılcı bir çerçeve çizmek!**

Aslında bütün bunlar, bir azınlığın değil, tüm insanların insanca yaşayacakları "yeni bir dünya" kurmaya bağlı: Başta insanların sömürülmediği böyle bir dünyada, sadece onda, başka insanlara olduğu kadar doğaya, öteki canlılara ve hayvanlara saygının koşullarını yaratmış olacağız. Geleceğe kaygılı gözlerle baktığımız, ama insanca bir dünya yaratmamızın da bize bağlı olduğu bir tarih aşamasında, şu gerçeğin de altını çizmeliyiz: İnsanın yeryüzünde tek başına egemen olduğu, hele hele evrenin merkezi olduğumuz inancı, sağlam temeller üzerine oturmuyor. Farklı bir yerimiz var, doğru; ancak doğanın dışında da değiliz; dahası, onun, sorumluluklarının bilincinde olması gereken bir "uzantı"sıyız. Ayrıca, sorumluluğumuz yalnız bugün için de değil, gelecek kuşaklara karşı da; onlara insanca bir toplum bırakmak zorundayız, ama aynı zamanda anlamını yitirmemiş bir doğa da. Felsefeye, sanata, hukuka büyük görevler düşüyor bu bilinçlendirmede. Ne var ki, asıl görevin eğitime düştüğünü yadsıyabilir miyiz?

Birinci Dünya Savaşı başladığında, egemenliğini dünya çapında kabul ettirmiş tek rejim vardır: Kapitalist rejimdir bu. Savaş biterken, Rusya'da, kapitalizmden bütünüyle farklı ve onun zıddı bir rejim de doğar ve hemen bütün proletarya için bir çekim merkezi haline gelir. Bu gelişme, hiç de bir sürpriz değildir; XIX. yüzyılın ortalarından başlayarak, –Karl Marx ve Friedrich Engels'in ete kemiğe büründürdüğü– Marksizm, bize böylesi bir sürecin ipuçlarını vermiş ve açıklamasını da yapmıştır. XX. yüzyıl, 1939'a kadar, işte bu yeni eserin yükselişinin coşkulu öyküsüne tanık olurken, "kapitalizmin genel bunalımı" da yaşanır; "faşizm", hem liberal ve demokratik değerlere, hem de sosyalizmin özüne düşman bir görüş olarak, işte bu bunalım içinde yer alır ve bizzat kapitalizmin çarpık çocuğudur. 1939'da, düşmanı olduğu her iki kanada da karşı çıkarak, dünyayı kana boyar ve savaşın sonunda yenilir: "Liberal dünya"nın karşısında, savaş öncesinin "tek bir ülkede sosyalizm"i, "komünist dünya"ya dönüşür.

Bir başka önemli gelişme olur: Bağımsızlık yolunda daha Birinci Dünya Savaşı ertesinde başlamış bir gelişme İkinci Dünya Savaşı ertesinde hızlanarak, "az gelişmiş" dediğimiz ülkeler, sömürge ya da yarı sömürge olmaktan kurtulurlar. Kimi yerde

çarpışarak, kimi yerde uzlaşarak varılmış bir sonuçtur bu. Gelişme bu noktada kalmaz: Kapitalist toplumların niteliklerinden uzak bütün bu ülkeler, "kapitalist olmayan bir yol"a doğrulurken, bir "Üçüncü Dünya" kimliği içinde, uluslararası sahnede yer alırlar. Siyasal alanda eski hükmü kalmayan kapitalist dünyanın çıkarlarını "yeni sömürgecilik" ilişkileri içinde sürdürme girişimlerini de göğüslemek isteyen bir yoldur "kapitalist olmayan yol". Bu ülkeler, söz konusu süreç içinde, bunalımlarla dolu, inişli-çıkışlı da olsa, Sovyetler Birliği ve Çin'in de yardımıyla bir yerlere gelirler.

XX. yüzyıl, ortalarından başlayarak, böyle üç blok halinde bir zıtlaşmaya tanık olurkenk, 90'lı yılların başlarında, Sovyetler Birliği ile Halk Demokrasileri –arkalarında sorular da bırakarak– birden çökerler; Çin ise, kapitalist yöntemler içine gelip girer. Hiçbir zaman türdeş olmamış ve iç yapısı sağlamlıktan uzak "Üçüncü Dünya" ise, eski etkisini yitirir ve Kuzey-Güney ilişkisi içinde, kapitalist dünya karşısında "borca batık" bir hale düşer.

Ortaya çıkan yeni dünya, Amerika Birleşik Devletleri'nin egemenliğinde, deyim yerindeyse "tek boyutlu" bir dünyadır: İktisadî, teknik, siyasal, hatta askerî yönlenişleri Birleşik Devletler'ce çizilen "Yeni Dünya Düzeni"nin dayattığı iş bölümüne uymaları istenir ülkelerden; "ulusal devlet", tarihsel miadını doldurmuştur, ideolojiler de sona ermiştir, hatta "tarihin sonu"dur denir.

XX. yüzyılın sonlarında genel tablo budur.

Ancak, daha şimdiden başlamış önemli tartışmalar vardır ki, kesin sonuçlara ulaşmadan önce XXI. yüzyılın başlarında da sürecektir. Onların içinde en önemlisi şu ikisidir: Kapitalizm, hele "az gelişmiş" ülkeler söz konusu olduğunda, ilerleme yolunda tek seçenek olabilir mi? Dahası, "Yeni Dünya Düzeni"nin aslında hangi sistemin değirmenine su taşıdığı ortaya çıktıkça, köklü bir muhalefetle karşılaşmaması mümkün müdür? Bu sorulara bir üçüncüsünü de eklemeli: Söz konusu tartışmaları, şu ya da bu doğrultuda yönlendirecek olan güçler hangileridir?

90'lı yılların başında, bulunmaz Hint kumaşıymış gibi göklere çıkarılan Fukuyama adlı bir Amerikalı, "Tarihin sonu geldi; dünya, liberalizmin tek ideoloji olarak egemen oluşu sayesinde

sonsuz mutluluk çağına girmiştir" yollu bir şeyler yazınca, Fransız yazar Alain Minc de, dayanamayıp *Yeni Ortaçağ* adlı bir kitap kaleme almıştı ve orada özetle şunları söylüyordu: "Tam tersine, başı boş ekonomilerin, düzensizliğin, yolsuzluğun, mafyaların, din ve mezhep kavgalarıyla etnik boğuşmaların yaygınlaştığı yeni bir Ortaçağ'a giriyoruz".

Gelişmeler, Alain Minc'i haklı çıkarmıştır.

Yüzyıl biterken, Amerikan hegemonyasının iyiden iyiye ağır bastığı ve kelimeleri henüz ağzında dolaştırıp anlaşılmaz sesler çıkaran bir "küreselleşme"nin ilk taşlarının yerleştirilmeye çalışıldığı bir ortamda, karanlık güçler de yuvalarından fırlamışlardır: Milliyetçi, cemaatçı, etnik ya da dinsel rekabetler dünyamızı bölüp parçalarken, yüzyıllık mücadelelerin ürünü olan kimi kazanımlara karşı da bayrak açmışlardır. Emperyalizme karşı çıkarken, onca olumlu rol oynamış olan milliyetçilik, şoven bir saptırma ile kendini yüceltiyor ve, kimi yerde "etnik temizleme"ye de başvurarak, başka halkların canına kastediyor. Her zaman akla dayanmasa da, evrensel değerlere de yer veren dinlerde, mezhepçi, cemaatçı ve tarikatçı bölünüşler daha çok öne çıkar haldedir. Köktendinci yorumlar, Müslüman dünyada daha da saldırgan biçimleriyle, Fransız Devrimi'nden beri çoğu toplumda, laik ve akılcı doğrultuda kazanımları yok sayarak, gerilere, geçmiş yüzyılların değerlerine savruluş içindedirler. Aydınlanma, giderek "ilerleme" düşmanlığı kol gezmektedir. İşin üzücü yanı, Samuel Huntington'un 90'lı yıllarda yayımlanan *Uygarlıklar Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Oluşması* adlı kitabında yaptığı gibi, tarih felsefesi havalarıyla ortaya çıkan, geçmişi olduğu kadar geleceği de bir "dinler çatışması", özellikle de bir "Hilâl-Haç çatışması" olarak düşünen kışkırtıcı kalemler görülüyor.

Daha başka tehlikeler de var: 1970'li ve 80'li yılların yığınla uyuşmazlığının kendisinden bilindiği Soğuk Savaş'ın saf dışı edilmesi, iki kutupluluğun sona ermesinden beklenen yatışmayı getirmiş değil; tersine, açık savaşın ocakları, olsa olsa "iç savaş" diyebileceğimiz, akla da fazla uygun gelmeyen karmaşık biçimlere bürünerek çoğalmıştır. Bu uyuşmazlıkların çoğunun kaynağında mafyalar ve uyuşturucu ilişkileri görülüyor. Öte yandan, günümüz dünyasına, özellikle de uyuşmazlıklara bakarken, bütün bunların daha geniş bir olguyla bağlantılı ol-

dukları göze çarpıyor: "Devletin genel bunalımı"dır bu. Devlet, ya Üçüncü Dünya'da –örneğin Afrika'da– olduğu gibi neredeyse yok hükmünde, ya da Latin Amerika'da görüldüğü gibi rüşvetin kokuşmuşluğu içinde, ya da Kuzey'in gelişmiş ülkelerinde olduğu gibi, mali, siyasal ve idari skandallarla çalkalanıyor; politikayla maliyenin gizli anlaşmalar içinde oluşu, çevrilen "işler", politikanın imajına zarar veriyor ve bu tür çürümüşlükler, aşırı milliyetçi akımların palazlanıp ilerlemesine de yol açıyor.

Şu olgunun da altı çizilmelidir: Kapitalist devletin, 1917 Devrimi'nin arkasından, kendi halkına, özellikle de çalışan sınıflara, dikkatlerin başka yönlere çevrilmemesi amacıyla bir ödün olarak verdiği iktisadî-sosyal haklar, daha da genel olarak "sosyal devlet" anlayışı, sosyalist rüzgârların dinmesiyle gerilemekte, "küreselleşme"nin, "özelleştirme" propagandasının etkisinde kalarak devlet küçülmekte, sonuç olarak eğitimden sağlığa kadar en yaşamsal alanlar denetimden sıyrılıp –liberalizmin erdemleri adına!– özel çıkarlara terk edilmektedir.

Bütün bunlara, "Ulus-Devlet"in "miad"ını doldurduğu yolundaki propagandayı da eklemeli!

XX. yüzyılın başlarında, özellikle de Birinci Dünya Savaşı'nın arkasından, kapitalist dünyada klasik "Bırakınız yapsınlar" politikası terk edilmiş ve yerini, az çok güdümlü ve planlı bir ekonomi anlayışı ve uygulaması almıştı. Yüzyıl biterken görünüş odur ki, "Bırakınız yapsınlar" politikası, şu ya da bu adla yeniden diriltilmek istenmektedir. Tekniğin ve sanayinin dünya çapında bir genişleme ve birlik süreci içine girdiği –şu yaşadığımız– yıllarda, her ulusun kendi yağıyla kavrulması ve belli sınırlar içinde iktisadî milliyetçilik yapması elbette dar görüşlülüktür; insanlar ve sermayeler gibi, ürünler de alabildiğince genişliğine dolaşmalıdır. Ancak, büyük çoğunluğu tek kaynak diye tarım ürünlerine dayanan, sanayisi yok ya da emekleme halinde olan, üstelik gitgide artan bir nüfusun baskısına çare arayan az gelişmiş ülkelerin bu geniş alanda at oynatmaları mümkün müdür? Onların içinde en palazlanmış olanlarını bile serbest rekabet alanına sürmek, "kurtlar sofrası"na çağırmaktan başka bir anlama gelir mi? Böylece neresinden bakılırsa bakılsın, "küreselleşme" denilen olgu, gelişmelerden ileri sanayi ülkelerinin, ama en başta onların yararlandıkları bir süreçtir. Şim-

di, Üçüncü Dünya ülkeleri için, koşulların daha da insafsızlaştığı bir ortamda, devletin öncülük edeceği akıllı uslu bir planlamanın öncülüğünde kalkınmaktan başka çare yoktur. "Miadı" dolduğu söylenen "Ulus-Devlet", onlara bu bakımdan da gereklidir; o tür devletlerin, ulusların kültürel kimliklerini dile getiren en eski ve sağlam birimler olduğunu söylemek bile fazla. Siyasal yönden ise, uluslararası hukukun gitgide ağırlığını koyduğu, ya da koyması gerektiği bir "milletlerarası camia"da, "Ulus-Devlet"lerden korkmak için bir neden yoktur.

Bütün bu gelişmeler göz önünde tutulduğunda, demokrasinin ve insan haklarının önemi, kendisini bir kat daha duyuruyor. XX. yüzyıl, her iki konuda da çok şey yaptı: Oy hakkının genelleşmesi, kademeli düzenlerin yıkılışı, eğitime, haberleşmeye, kültüre... genişliğine kavuşma, yüzyılın büyük fetihleri arasındadır. Totalitarizmin acılarını görüp tanımış bir yüzyılın demokrasiye apayrı bir değer vereceği de açıktı. Bir şeyi daha yapmıştır yüzyıl: 1789'un geleneğini sürdürerek, 1948'de, *İnsan Hakları Evrensel Bildirisi*'ni yayımlayarak, hak ve özgürlüklerin yeri ve daha tam bir listesini koymuştur ortaya; onu, başka bildiriler ve güvenceler izlemiştir. Bu ilkeleri, hiçbir ülkenin hukuku çiğneyemez. Öte yandan, doğal hukukun çağımızda "İnsan Hakları Bildirileri" yoluyla bir tür somutlaşarak ortaya koyduğu bütünlüğü, geçmişten kalan hiçbir dinde göremiyoruz. Özellikle İslam'da, insan hakları, islamcıların bütün iddialarının tersine, alabildiğine eksik bir tablo gösterirken, var olanlar da, hele hele kadın hakları söz konusu oldukta çağımızın isteklerine ters düşmektedir. Kadın hakları ise, çoğu hak ve özgürlüklerde olduğu gibi, XX. yüzyılda pek büyük adımlar atmıştır.

Yüzyılın, demokrasi derken bir öğrettiği şudur: Demokrasiyi, genel oya da dayansa, sıradan bir seçim olayı olarak görmemeli. Onun yanı sıra, siyasal iktidarı sınırlayan ve anayasaca güvenceye bağlanmış insan hak ve özgürlüklerinin, en başta da "yaşam hakkı" ile "fikir özgürlüğü"nün apayrı bir önemi vardır. XX. yüzyıl, bu tabloya "iktisadî ve sosyal hak ve özgürlükleri" eklemiştir. Öte yandan, demokratikleşmenin, toplumların dinden bağımsızlaşması, dünyasallaşması, giderek laikleşmesi ile atbaşı gittiği gerçeği göz önünde tutulursa, demokrasi, ancak laik bir zeminde doğal sonuçlarını ortaya koyabilir. En genel bir

tanımlamayla, "din ve devlet ayrılığı"nın gerçekleşmediği bir toplumda demokrasi de yürümez. Özellikle eğitimde, bu ilkenin uygulanması pek önemlidir.

Demokraside "medya"nın oynadığı –olumlu ve olumsuz!– rolü söylemek bile fazla.

Demokrasi söz konusu oldukta, üzerinde durulması gereken son bir nokta da şudur: Toplumların demokratikleşmesi, "Kuzey" ülkelerinde, devrimci özlemleri –neredeyse– boşuna bir çabaya dönüştürüp çıkmıştır. Bu özlemi destekleyen, başta emekçi sınıfların yoksullaşması idi ve kavgada, Karl Marx ile Friedrich Engels'in deyimiyle "Proleterlerin zincirlerinden başka kaybedecekleri yok"tu. Günümüzde, ileri sanayi ülkelerinde durum, o yıllara oranla pek değişmiştir; yüzyılın ikinci yarısında, sosyal eleştiri diline dolayacağı konular bulsa da, sosyalist partiler reformcu olmuştur ve komünistler de onları taklit etmekten ileri gidemiyorlar.

Ancak bu, şu gerçeklerin altını çizmekten de alıkoymamalı: XX. yüzyıl, her şeye karşın eşitlik sorununu çözebilmiş değildir. Batı'nın, çapı hiç de yabana atılamayacak "yeni yoksullar"ı vardır; işsiz, meskensiz, umutlarını yitirmiş geleceksiz insanlardır bunlar. Toplumda aslan payını alan, yine bir azınlıktır: Büyük mülkiyet sahipleri, sanayinin dizginlerini ellerinde tutanlar, teknisyenler, vb. Aynı ulusun sınıfları arasında süren bu eşitsizlik, dünya çapında halklar arasındadır da: Yüzyıl biterken, onun en çarpıcı gerçeklerinden biri, Kuzey'in "zengin ülkeleri"nin karşısında, Güney'in "yoksul ülkeleri"dir. Dünya çapında gelirden aslan payını alan birinciler, kıytırık bir miktarı edinenler de ikincilerdir. Bu eşitsizlik, hafifleyecek yerde derinleşmektedir. Ekonomik gelişmeden asıl yararlananlar, ileri sanayi ülkeleri olmuştur; edindikleri zenginliği de, eskisinden biraz daha adil biçimde kendi yurttaşları arasında paylaştırarak ulusal bütünleşmeyi –büyük ölçüde– sağlamışlardır; onların tersine, az gelişmiş ülkeler, karınca gibi çoğalan nüfuslarıyla, ahım şahım bir atılım içinde değillerdir. İleri sanayi ülkelerindeki gönencin çarklarını çeviren su, işte bu yoksul ülkelerin alın teriyle beslenmektedir.

Nasıl çözülecektir bu sorun?

"Küreselleşme" şarkılarıyla üstesinden gelinecek bir durum mudur bu? "Yeni Dünya Düzeni"nin dizginlerini elinde tu-

tanın, aslında "bilgisayarlı bir güçle donanmış finans kapitalin egemenliği" olduğu düşünülürse, umurunda mıdır olumlu anlamda bir çözüm? Sonra, niçin istesin?

Bu soruların yanıtını XXI. yüzyıl verecektir.

Ayrıca, Batılı ülkelerin temelini oluşturan, bugün de, Maurice Duverger'nin deyimiyle, "kapitalistlerin kapitalist olmayanlar üzerindeki egemenliği"dir. Ne denirse densin, "sınıf çatışması sürmektedir; sadece, yerine göre daha az şiddetli biçimlere bürünmüştür" mücadele.

Böyle bir ortamda, demokrasinin, yalnızca siyasal bir anlam taşımadığı, onun aynı zamanda "sosyal" bir içeriği de olduğu; yani, toplumda zenginliklerin hakça paylaşılması gerektiği, gitgide daha çok anlaşılacaktır. Sorunlara dünya çapında yaklaşıldığında ise, sosyalizm –ister istemez– hatırlanacaktır. Çünkü, kapitalizmin çözemediği "sosyal sorun"u, o büyük ölçüde çözmüştü; üstesinden tek gelemediği de siyasal demokrasiyi kuramamıştı, ya da kurduğu bir süre işe yaradı, ama sonra yıkılışının nedenlerinden biri oldu.

Yüzyılın "bilanço"sunu çıkarırken, son olarak Pierre Miquel'in söylediklerine de dikkat etmeli. Bu tanınmış Fransız tarihçisi, *Bu Yüzyıl Bin Yaşındaydı* adlı –çiçeği burnunda– kitabına (1999) başlarken şöyle diyor: "2000 yılını, dünya çapında bir olay olarak kutlayan bütün televizyonların gözünde, XX. yüzyıl, savaşların ve ilerlemenin, Ay'a ayak basmanın ve büyük Yahudi kıyımının, Hiroşima'nın ve Cap Canaveral'ın, Hitler'in ve Fleming'in yüzyılıdır her şeyden önce. Ne var ki, bütün ilerlemelerin yanı sıra, Kıyamet'in de yeniden baş gösterdiği yüzyıl, yüz yaşında değil bin yaşındadır. Bu yüzyılın dile getirdiği ne ki var, bir uzun sürenin sonucudur. Ama öyle de olsa, bin yıl diye bir şey yok; bin yıllık bir sınırlama, tarihin yolu üzerinde bir geçiş noktasıdır; ve bin yılı kutlamak, başlangıç noktasına geri dönmek değil, yeni bir bin yıla geçişi selamlamaktır".

Gerçekten, bir yüzyılı, ondan öncesini, özellikle tarihin büyük dönüşümlerini bilmeden tanımak mümkün değildir. Görece bir sınırlama da olsa, geçmişteki bin yıl, savaşlar, Haçlı seferleri, salgınlar, siyasal altüst oluşlarla dolu; ama onların yanı sıra, insan zekâsının –onur verici– bilimsel fetihleri ve insan imgeleminin –görkemli– edebi ve sanatsal atılımları da yer alıyor

o süre içinde. Ayrıca şu büyük düş: İnsanın insanca yaşayacağı bir dünya kurmak! Özgürlüğün, eşitliğin, kardeşliğin dünyası; savaşsız, sömürüsüz bir dünya!

2000'li yılların eşiğinde, böyle bir dünyayı kurabilmiş değildir insanoğlu. Bir otuz yıl kadar önce Ay'a ayak basmış ve şimdi de Mars yolculuğuna hazırlanan, kısacası akla ve bilime dayanarak onca harikalar yaratan insanın, kendi anayurdunda hâlâ akla uygun ve insanca bir düzeni kuramamış olması, şaşırtıcı olduğu kadar kendi hesabına üzücüdür de.

Ancak, hiç kuramayacağı anlamına da almamalı bunu!

Geçmişteki bin yıl, özellikle de Modern ve Yakın Çağ'da, sözünü ettiğimiz "büyük düş"ün gerçekleşmesi yolunda çok çaba harcandı. İçine onca acı ve gözyaşının da katıldığı bu çabaların sonunda, "insanın insanca yaşayacağı bir dünya"nın ne anlama geldiğini; özgürlükten, eşitlikten ve kardeşlikten ne anladığımızı; savaşların kaynağını, özellikle de sömürü düzenleriyle yakın bağlantısını, bugün iyi biliyoruz. XX. yüzyılın, bu konudaki katkısı büyüktür: Şu anlamda ki, kavramların, uygulamaya geçerek içini doldururken, aklın, özgürlüğün ve demokrasinin –somut olarak– düşmanlarını da göstermiştir; bu arada, gözlerimizi geçmişten geleceğe daha çok çevirmiştir.

"Altın çağ", geçmişte değil gelecektedir.

Ve gelecek, uğrunda mücadele ettiğimiz oranda güzelleşecektir. İnsanın gerçekten insanca yaşayacağı dünya, bize gökten "vaad edilmiş" değildir, onu biz kendi ellerimizle kuracağız.

Niçin bir kez daha tanımlamayalım o dünyayı?

Arkasından koştuğumuz ve kurulmasında daha nice çabaları göze alacağımız dünya, insanın doğayla bütünleşeceği ve böylece onun dengelerine saygılı olacağı; insanın temel hak ve özgürlükleri gibi, halkların ve kültürel kimliklerin de saygı gördüğü; emeğin ve alınterinin sömürülmediği, kadının erkeğe oranla geri sayılıp ezilmediği, insanların tüm yeteneklerinin özgürce serpilip gelişebileceği bir toplumda insanın da kendisini insanca gerçekleştirebileceği bir dünya olacaktır.

Yeni bir yüzyıl ve onun içinde yer alacağı yeni bir bin yıl, eskisinin tekrarı olamaz; ister istemez geçmişi aşacaktır. Tarih sürekliliktir ama, yeniyi, değişmeyi, daha ileriye adımları da içinde barındırır; zaman zaman yol ağızlarında sarp ve ani dönüşlere de tanıklık eder; öyle olmasa, mağara döneminden çıkıp

bu günlere gelemezdik. Böylece gelecek, bugünkünden –hiç kuşkusuz– daha ilerde olacak. Bunun için de, insan aklına ve emeğine, onlardan yana olan güçlere güvenmeliyiz. Tarih, bu güveni aşılıyor bize; o güveni yitirmek, kapıları kör ve karanlık güçlere açmak demek olur. Onlar bugün de vardır ve her şeyden önce de umudun düşmanıdırlar.

Umudumuzu koruyalım ve "bahçemizi işlemeye" bakalım!..

KAYNAKÇA

"Yüzyılların Gerçeği ve Mirası"nın bu altıncı ve son cildi, Maurice Crouzet'nin yazdığı "Çağdaş Dünya" üstüne çalışmayı (Histoire Générale des Civilisations, tome VII: L'Epoque Contemporaine, 6e éd., Paris, PUF, 1968) temel almaktadır. Aşağıdaki kaynaklar, konuyla ilgili tamamlayıcı eserlerdir.

Aron, R., *Une histoire du XXe siècle*, Paris, Plon, 1996.

Bancquart, M.-C. / Cahne, P., *Littérature française du XXe siècle*, Paris, PUF, 1992.

Bernstein, S. / Milza, P., *Histoire du XXe siècle, 3 tomes*, Paris, Hatier, 1996.

Besançon, A., *Le malheur du siècle. Sur le communisme, le nazisme et l'unicité de la Shoah*, Paris, Fayard, 1998.

Bodei, R., *La philosophie au XXe siècle*, Paris, Flammarion, 1999.

Brunet, J. P. / Launay, M., *D'une guerre à l'autre. 1914-1945*, Paris, Hachette, 1974.

Carol, A. / Garrigues, J. / Ivernel, M., *Précis d'histoire du XXe siècle*, Paris, Hatier, 1997.

Chantebout, B., *Droit constitutionnel et science politique*, Paris, Armand Colin, 15. éd., 1998.

Châtelet, F. / Pisier-Kouchner, E., *Les conceptions politiques du XXe siècle*, PUF, Paris, 1983.

Delacampagne, C., *Histoire de la philosophie au XXe siècle*, Paris, Seuil, 1995.

Droz, B. / Rowley, A., *Histoire générale du XXe siècle, 4 tomes*, Paris, Editions du Seuil, 1992.

Droz, J., *Histoire générale du socialisme, tome III. De 1918 à 1945, tome IV. De 1945 à nos jours*, Paris, PUF, 1977-1978.

Duroselle, J.-B., *L'Europe de 1914 à nos jours*, Paris, PUF, 9e éd., 1996.

Faye, J.-P., *Le siècle des idéologies*, Paris, Armand Colin, 1996.

Furet, Fr., *Le passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*, Paris, Laffont/Calmann Lévy, 1995.

Garaudy, R., *Biographie du XXe siècle*, Paris, Tougui, 1985.

Heffer, J. / Launay, M., *De 1945 à nos jours*, Paris, Hachette, 1980.

Hermet, G., *L'Espagne au XXe siècle*, Paris, PUF, 1992.

Konger, E., *XXI. yüzyılda Türkiye*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1998.

Lemogodeuc, J.-M., *L'Amérique hispanique au XXe siècle*, Paris, PUF, 1997.

Maddison, A., *L'Economie mondiale au XXe siècle*, Paris, OCDE, 1989.

Mattelart, A., *Histoire de l'utopie planétaire. De la cité prophétique à la société globale*, Paris, La Découverte, 1999.

Million-Delson, C., *Les idées politiques au XXe siècle*, Paris, PUF, 1991.

Miquel, P., *Ce siècle avait mille ans*, Paris, Albin Michel, 1999.

Miquel, P., *Histoire du monde contemporain*, Paris, Fayard, 1991.

Morin, E., *Pour sortir du XXe siècle*, Paris, Fernand Nathan, 1981.

Nouschi, M., *Le XXe siècle*, Paris, Armand Colin, 1995.

Nouschi, M., *Petit atlas historique du XXe siècle*, Paris, Armand, Colin, 1997.

Nouschi, M., *Introduction à l'histoire du XXe siècle*, Paris, Armand Colin, 1998.

Pirenne, J., *Les grands courants de l'histoire universelle, tome VI. De 1904 à 1939, tome VII. De 1939 à nos jours*, Neuchâtel, Editions de la Baconnière, 1955-1956.

Ponteil, F., *Histoire générale contemporaine. Du milieu du XVIIIe siècle à la Deuxième Guerre mondiale*, Paris, Dalloz, 1951.

Portes, J., *Initiation à l'histoire du monde au XXe siècle*, Paris, Ellipses, 1999.

Robert, J. L., *Le XXe siècle. Histoire contemporaine*, Paris, Bréal, 1995.

Roman, J., *Chronique des idés contemporaines*, Paris, Bréal, 1995.

Russ, J., *La marche des idées contemporaines*, Paris, Armand Colin, 1994.

Sertel, Y., *Savaş Rüzgârları. Savaşlar, Küreselleşen Emperyalizm, Bunalım*, İstanbul, Belge Yayınları, 1999.

Sirinelli, J.-F. / Vandenbussche, R. / Vavasseur-Desperriers, J., *La France de 1914 à nos jours*, Paris, PUF, 3. éd., 1993.

Soulet, J. F. / Guinle-Lorinet, S., *Le monde depuis la fin des années 60*, Paris, A. Colin, 1998.

Tanör, B. / Boratav, K. (S. Akşin yönetiminde), *Bugünkü Türkiye (1980-1995)*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995.

Tanör, B., *Kurtuluş Kuruluş*, İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1998.

Touchard, P. / Bermond, C. / Cabanel, P. / Lefebvre, M., *Le siècle des excès. Le XXe siècle de 1870 à nos jours*, Paris, PUF, 3e éd., 1997.

Tunçay, M. ve başkaları (S. Akşin yönetiminde), *Çağdaş Türkiye (1908-1980)*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1989.

Vaner, S. / Akgül, D. / Kaleağası, B., *La Turquie en mouvement*, Bruxelles, Ed. Complexe, 1995.

Waresquiel, E. de (sous la direction de), *Le siècle rebelle. Dictionnaire de la contestation au XXe siècle*, Paris, Larousse, 1999.

Werth, N., *Histoire de l'Union Soviétique*, Paris, PUF, 3e éd., 1999.

Winock, M., *Le siècle des intellectuels*, Paris, Seuil, 1997.

Zorgbibe, Ch., *Chronique des relations internationales de 1945 à 1990*, Paris, PUF, 1991.

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ
XX. YÜZYIL ÜSTÜNE

I
AVRUPA'NIN GERİLEMESİ

I

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI
Birinci Dünya Savaşı'nın eşiğinde Avrupa'nın üstünlüğü (15)
Avrupa'nın üstünlüğünün kanıtları (15)
Egemenlik altındaki dünya (18)
Avrupa'nın fikri ve teknik üstünlüğü (20)
Avrupa'nın üstünlüğünü tehdit eden tehlikeler (21)
Birinci Dünya Savaşı yapıyı sarsıyor (23)
Savaş ekonomisinin örgütlenişi (24)
Cephe ve cephe gerisi (25)
Savaşın siyasal ve sosyal sorunları (27)

II

İSTİKRAR VE ONARMA ÖNLEMLERİ
Güç ve geçici bir istikrar: 1919-1920 (31)
Sosyal karışıklıklar ve son askerî harekât (31)
Barışın kurulması (34)
Düzenin yerleşmesi. Siyasal ve sosyal reformlar (36)
Savaşın bilançosu (38)
İktisadî onarmanın başarısızlığı (41)
1920 bunalımı ve parasal düzensizlik (41)
Denizaşırı ülkelerin gelişmesi (43)
İkinci Sanayi Devrimi ve ekonomide değişiklikler (44)
Dünya ekonomisinde karışıklık (46)
Süreğen bunalım (49)
Siyasal ve sosyal onarma (52)
Tutucu güçler: Milliyetçilik ırkçılık Kilise'nin rolü (52)

Liberal demokrasinin bunalımı (56)
Üç örnek (Birleşik Devletler, İngiltere ve Fransa) (59)
İtalya ve Almanya'daki sapmalar (61)
Sosyalist ve komünist partilerin muhalefetinin zayıflığı. Sendikal harekette bölünüş. Enternasyonal'lar (62)

III

FİKİR VE SANAT YAŞAMINDA YENİLEŞME
Yeni fikir ortamı (67)
Matematik ve fizik bilimlerinde devrim (67)
Felsefede devrim (69)
İnsan bilimlerinde bunalım. Psikoloji ve sosyoloji (70)
Edebi ve sanatsal devrim (72)
Yeni iklim (73)
Yenenlerde edebiyat ve tiyatro (74)
Dada hareketi ve gerçeküstücülük (76)
Resim, müzik, yeni mimarlık (78)
Sinema: İktisadî ve teknik koşullar özgün eserler (80)

IV

BÜYÜK BUNALIM VE SONUÇLARI: (1)
DEVLET MÜDAHALESİ
1929 Büyük Bunalımı (83)
Bunalım bütün dünyayı sarıyor (83)
Bunalımın belirtileri (85)
Devlet müdahalesi ve bunalımın iktisadî sonuçları (87)
Bunalım karşısında devletler (89)
Çeşitli ulusal çözümler (89)
1937'den 1939'a değin iktisadî durum (94)

V

BÜYÜK BUNALIM VE SONUÇLARI: (2)
SOSYAL VE FİKRİ SONUÇLAR
Bunalım ve nüfus hareketleri (97)
Toplumun yapısı üzerinde etkiler (99)
İşçi hareketi ve partileri (101)

Bunalım boyunca sendikalar (101)
Antikapitalizm, sosyalizm ve komünizmin yayılışı (103)
Sosyalizmde değişiklik (105)
Bunalımın düşüncelere etkisi (107)
Yeni atmosfer (107)
Amerikan romanı ve etkisi (109)
Marksizm akılcılığı yeniliyor. Bilimin ve ilerleme fikrinin eleştirisi (110)
Yeni korporatizm ve zanaatçılığa övgü (112)
İktisadî düşüncenin gözden geçirilmesi. J. M. Keynes'in rolü (114)

VI

BÜYÜK BUNALIM VE SONUÇLARI: (3)
SİYASAL SONUÇLAR

Liberalizmin gerileyişi ve parlamenter demokrasinin bunalımı (119)
Faşist diktatörlükler (122)
Faşizmin kaynakları (123)
Faşist ideolojinin temaları ve partinin rolü (124)
Hitler'in görüşleri ve iktidara gelişi (127)
Yeni rejim (130)
Köylüler ticaret ve sanayi (132)
İtalyan faşizminin yapısı ve politikası (134)
Avrupa'nın geri kalan bölümünde diktatörlüklerin genelleşmesi (137)

II

1917 SOVYET DEVRİMİ VE ESERİ

I

RUSYA'DA SOSYALİST DEVRİM

Evi saran yangın (147)
Sosyal ve ulusal zıtlıklar (147)
Geçici burjuva hükümet (148)
Bolşevik hükümetin ilk eylemleri (148)
Yabancı müdahalesi ile karşı-devrim (150)
Müdahalenin ve iç savaşın sonuçları (152)

Savaş komünizmi ve yeni ekonomi politikası, 1921-1924 (164)
Lenin'in öngördüğü geçiş dönemi (154)
Savaş komünizmi (156)
Yeni ekonomi politikası (157)
Yeni Ekonomi Politikası'nın sonuçları (158)
Yeni Ekonomi Politikası'nın mahkûm edilişi (161)

II

DEV BİR KALKINMA SÜRECİ
Beş Yıllık Planlar (165)
Planın hazırlanması (165)
Birinci Beş Yıllık Plan (1928-1933) (167)
İkinci ve üçüncü beş yıllık planlar (168)
Sanayi atılımının yeni nitelikleri (169)
Bir kıtanın değiştirilmesi (170)
Nüfus hareketleri ve kentleşme (171)
Ülkenin değişen yüzü, sanayinin yapısı ve üretimin merkezlerinin yer değiştirmesi (172)

III

TEMELLERİN ALTÜST OLUŞU
Yeni iktisadî temel (175)
Sosyalist mülkiyetle bireysel mülkiyet (175)
Kırsalın kollektifleştirilmesi (176)
Planın hazırlanması ve işletmelerin çalışması (178)
Ticaret örgütü (180)
Uygulamadaki güçlükler (181)
Dünyadaki iktisadî bunalımda Sovyetler Birliği (183)
Yeni sosyal temel (185)
Ücretin saptanması ve içeriği (186)
Sosyal kategoriler (188)
Yaşam düzeyleri (190)

IV

YENİ SİYASAL YAPI
Siyasal çerçeve (193)
Çokuluslu devlet (193)
Federatif, ama pek merkezîleşmiş bir devlet (195)
Halkların gözalıcı gelişmesi (196)
Kolonyal sorunun çözümü (198)
Siyasal rejimin gelişmesi (199)
Komünist Parti, kaynakları ve örgütlenişi (201)
Gençlik kuruluşları: Komsomollar ve öncüler (204)
İnsan, en değerli sermaye (205)
Halk sağlığı (206)
Aile ve kadının kurtuluşu (206)
Eğitim ve öğretim (207)
Yeni kültür: sosyalist gerçekçilik (209)
Adalet (211)
Liberal demokrasi ve Sovyet demokrasisi (212)
Özgürlük ve Sovyet rejimi (212)
Sovyet rejimi ve faşizm (213)
Sovyet demokrasisi (215)
Rejimin gücü ve muhalefet (218)
Yeni insan (218)
Kızıl Ordu (219)
Polis ve siyasal adalet (221)
Muhalefet (222)

III
İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI

I

DÜNYA SAVAŞLARI
Birinci Dünya Savaşı sırasında taktik ve silahlar (231)
1914'te savaş (232)
Batı cephesinde 1915, 1916, 1917 saldırıları (234)
1918'de savaş (236)
İkinci Dünya Savaşı süresince strateji ve taktik görüşleri (237)

Fransız öğretisi (238)
Alman öğretisi (239)
Zırhlıların kullanımında Fransız görüşü. 1940 Mayıs'ında karşılıklı güçler (240)
Silahlarda değişiklikler ve taktik yenilikler (241)
Çeşitli silahlar değişmelere uğruyor (241)
Denizdeki savaş (243)
Gerilla savaşları (245)
Savaşın kimi özel görünüşleri (247)
İkinci Dünya Savaşı ile ilgili son bir karşılaştırma (248)

II

AVRUPA VE ASYA'DA YENİ DÜZEN
Yeni Alman düzeni (251)
Yeni düzen (251)
Irkçılığın zaferi (253)
Soykırım ve "ölüm kampları" (254)
İşgal edilen ülkelerin sömürülmesi (256)
Uydu yönetimler, işbirlikçilik ve Vichy Fransa'sı (258)
Direnişler (260)
"Direniş"in anlamı (260)
Sürgündeki hükümetler, içerdeki direnişler. Komünistlerin rolü ve Anglosaksonların çekimserliği (262)
Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde direniş (263)
Yeni Japon düzeni (266)
Büyük Doğu Asya (266)
Fethedilen halkların yönetimleri ve direnişler (267)
Çinhindi (269)

IV
SAVAŞ SONRASINDA LİBERAL DÜNYA

I

BÖLÜNMÜŞ VE DENGESİZLEŞMİŞ DÜNYA
Müttefikler arasında güvensizlikler (275)
Birleşmiş Milletler'in kuruluşu (277)
Soğuk Savaş (278)

Geçici yumuşama ve çift kutuplu dünya (280)
Savaşın yeni koşulları (282)
Dünyanın iktisadî ve siyasal dengesizliği artmıştır (283)

II

AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ

Liberal dünyanın tartışılmaz lideri (285)
Üretimdeki artış (285)
Amerikan yayılışı ve Marshall Planı (287)
Tarımda bunalım (290)
Devletin artan müdahalesi (291)
Toplumun yapısı ve politika (292)
Sosyal eşitsizlik ve işçi sınıfının zayıflığı (292)
Gitgide tutuculaşan evrim (294)
Siyasal yaşamdaki darlaşma ve hareketsizlik (296)
Son durgunluk ve bunalım (297)

III

BATI AVRUPA VE JAPONYA

Sosyal evrim (300)
Avrupa'da göçler (301)
Sosyal yapı (302)
İkinci ve üçüncü sektördeki büyük gelişme (304)
İktisadî evrim (305)
Genel evrim (306)
Kalkınma: Sanayi üretimindeki ilerleme, tarım ve emek gücü (307)
Batı Avrupa'da bütünleşme hareketleri (308)
Klasik demokrasinin gerilemesi (310)
Yeni anayasalar (311)
İktisadî alanda devletin rolünün genişlemesi, millileştirmeler ve planlar (312)
Sosyal alana devlet müdahalesi. Sosyal devlet (314)
Eğitim (315)
Fikrin ve haberin yayılması (317)
Geçmişe dönüş, tutuculuğun ağır basması (318)
Almanya'nın ve Japonya'nın evrimi (320)
Liberal rejimin bunalımı (321)

Parlamenter denetimin sürekli gerilemesi.
İktidarın kişiselleşmesi (323)

IV

İKİNCİ SAVAŞ SONRASINDA FİKİR, SANAT VE DİNSEL YAŞAM
Fikir, sanat ve edebiyat (325)
Jean-Paul Sartre (325)
Aklın göreciliği ve diyalektik bilim kavramı (326)
Sosyoloji ve psikoloji (329)
Sanatsal yaratışın yeni nitelikleri. Plastik sanatlar (331)
Müzik ve savaş sonrası sinema (333)
Fransa'da roman (335)
Amerikan romanı (337)
İtalyan romanı (338)
İngiltere ve Anglosakson ülkelerde yenilenme denemeleri (339)
Alman yazarları (340)
Dinsel yaşam (341)
Tarikatlar bolluğu (341)
Katolik Kilisesi (342)
Dinsel canlılığın sönüşü (343)
Bütün Hıristiyan kiliselerini birleştirme hareketi (345)

V

KOMÜNİST DÜNYANIN DOĞUŞU

I

SOVYETLER BİRLİĞİ
Yeniden kuruluş: koşullar ve gelişmeler (351)
Son Beş Yıllık Planlar: Sanayi üretimi, tarım, yaşam düzeyi (352)
Fikir yaşamı (354)
XX. Kongre'den sonra Sovyetler Birliği (356)
Kurumlar (356)
İktisadî reformlar (357)
Yeni planlar ve getirdikleri (358)
Toplumdaki değişiklikler (359)

II

ORTA VE DOĞU AVRUPA'DA HALK DEMOKRASİLERİ

Halk demokrasilerinin doğuşu ve gelişmesi (363)
1945'te durum (363)
Koalisyon hükümetleri komünist rejimin giderek yerleşmesi (364)
Halk demokrasilerinde tarım reformu, millileştirmeler, planlamanın başlangıçları (366)
Halk demokrasilerinin bütünleşmesi, uzun vadeli planlar ve komünist sistemin oturması (367)
Yeni toplum (369)
Köylüler, işçiler, ulusal çeşitlilik (369)
Yeni şehircilik (371)
Muhalefete karşı mücadele (372)
1953 değişiklikliği, Polonya ile Macaristan'da 1956 Ekim bunalımı (373)
1968'in bilançosu (375)
Yugoslavya (377)
Yeni siyasal yapı (377)
Maddi kalkınma ve Yugoslavya'nın düştüğü yalnızlık (378)
Yugoslav sistemi (380)
60'lı yıllar: Bunalımdan istikrara (381)

III

ÇİN KOMÜNİST OLUYOR

Yeni Çin'in başlangıçları (383)
Yeni Çin. İşçiler ve ulusal burjuvazi (384)
Fikri devrim (385)
Ulusal hareket ve Hıristiyan karşıtı niteliği (385)
Kuomintang'ın reformları (387)
Kuomintang'ın sonu (387)
1937'den sonra Çankayşek yönetimi (387)
1928'den 1935'e kadar Komünist Parti (389)
"Yeni Demokrasi" (390)
İç savaş (1945-1949) (392)
Yeni Çin toplumu (393)
Toprak reformu, millileştirmeler, kooperatif sektörü (394)
Yeni yaşam koşulları ve Çin'in birliği (396)

Çin-Sovyet bütünleşmesi ve Çin yolu (398)
İleriye doğru büyük sıçrama ve sonuçları (399)
Kültür Devrimi (401)

VI
ÜÇÜNCÜ DÜNYA GERÇEĞİ

I

EGEMENLİK ALTINDAKİ HALKLARIN AYAKLANIŞI

Birinci Dünya Savaşı'nın etkisi (409)
Manda formülü. Batı'nın devrimci etkisi (411)
İkinci Dünya Savaşı'nın yankıları (412)
1945'ten beri Avrupa'nın güçsüzlüğü (414)
Batılı güçlerin bölünmüşlüğü (415)
Milliyetçi hareketlerin yakınmaları (41)
Sömürgeci güçlerin politikaları (418)
Bağımsız devletlerin politikaları (419)

II

LATİN AMERİKA ÜLKELERİ

Sosyal ve iktisadî sorunlar (421)
Nüfus sorunu ve kentleşme (421)
Büyük mülkiyet (422)
Yeni sosyal sınıflar (423)
Sınıfsal ve ırksal zıtlıklar (425)
Sanayileşme atılımı (426)
Siyasal yaşam (427)
Siyasal istikrarsızlık (427)
Siyasal yaşamın yeni koşulları (428)
1940'tan beri siyasal yaşam (430)
Bağımsızlık için mücadele (432)
İktisadî ve mali bağımlılık (432)
Siyasal bağımlılık (433)
Bağımsızlık yolunda çabalar (435)
Meksika Devrimi **(436)**
Peron'un Arjantin'i **(438)**

Vargas'ın Brezilya'sı (440)
Küba Devrimi ve sonrası (442)
Tarım sorunu (443)
Birleşik Devletler'in politikası. Liberalizmin başarısızlığı (444)
1968'de kıtanın durumu (445)

III

GÜNEY VE GÜNEYDOĞU ASYA

Hindistan (447)
Ulusal hareket (447)
Hint toplumu (450)
Bağımsızlık ve Hindistan'ın bölünmesi (451)
Pakistan'ın sosyal ve siyasal yapısı (451)
Hint Birliği'nin sorunları (453)
Hind'in değişmezliği. Sosyal huzursuzluk (454)
Hindistan: Dünya çapında bir güç (455)
Güneydoğu Asya (457)
Endonezya (457)
Filipinler (460)
Birmanya, Malezya, Çinhindi ve Vietnam (461)

IV

İSLAM ÜLKELERİ: DOĞU VE AFRİKA'NIN KUZEYİ

Arap Rönesansı. İslam'da çağdaşlaşma (465)
İslam'ın yayılışı (467)
İki savaş arası dönem (468)
Türkiye'de Devrim (469)
Mısır (471)
Yakındoğu'da İngiliz egemenliği. İran ve Afganistan (473)
Büyük Bunalım'ın etkisi (475)
İkinci Dünya Savaşı'nın sonuçları (476)
Petrolün rolü (476)
Büyük mülkiyet rejimi ve Doğu'nun sefaleti (477)
Sosyal huzursuzluk ve siyasal sonuçları (478)
Dinsel etkenin önemi ve toplumdaki değişmeler (480)
Türkiye'de Kemalizme karşı tepki (482)
Mısır'da Cumhuriyet ve "Süveyş Olayı"ndan beri

Ortadoğu dünyası (484)
İsrail "mucize"si (487)
Yurt, bağımsız devlet oluyor (487)
Yeni göçler ve yerleşim (488)
Ekonomik örgütleniş (489)
İslam ülkeleri: Kuzey Afrika (490)
Yanyana iki toplum: Avrupa toplumuyla yerli toplum (491)
Yeni sosyal yapılar (492)
Milliyetçi hareketlerin ilerlemesi (493)
Bağımsızlıktan bu yana Kuzey Afrika (495)

V

KARA AFRİKA'NIN DEĞİŞMESİ
Ekonomi ve toplumdaki değişiklik (497)
İletişim yollarının rolü.
Kapalı ekonomiden pazar ekonomisine (497)
Halktaki hareketlilik. Kırsalın boşalması ve kentlerin serpilmesi (499)
Eski sosyal yapının altüst oluşu (500)
Yeni toplum: İlerlemişler. Kent proletaryası (502)
Sosyal gerilimler (504)
Irkçılık (504)
Sömürgeci güçlerin önlemleri (505)
Dinsel ve fikri bunalım. İslam ve Hıristiyanlık (507)
Sömürgeler Afrika'sından bağımsız Afrika'ya (508)
Çeşitli sömürge siyasetleri (508)
1960'tan beri Kara Afrika (511)

VI

SÖMÜRGELİKTEN KURTULMA VE YENİ SÖMÜRGECİLİK
Sömürgelikten kurtulma (515)
Yeni sömürge politikası (516)
IV. Nokta ve az gelişmiş ülkelere yardım. Colombo Planı (516)
Bandung Konferansı (518)
Yeni Devletlerin genel evrimi (520)
***Bütünleşme sorunu* (520)**

Şişkin bürokrasi ve gösteriş harcamaları (521)
Milliyetçilik ve yeni rejimler (522)
Ekonomik bağımsızlık sorunu (524)
Bağımlılık ilişkileri (524)
Yeni sömürgecilik (525)
Nasıl bir çözüm? (526)

VII
BİLİM VE TEKNİKTE HIZLANIŞ

I

FİZİKSEL BİLİMLERDE DEVRİM
Bilimsel araştırmanın yeni koşulları (533)
Bilimsel araştırmayı belirleyen (533)
Bilimin bağımlılığı (534)
Fizik bilimlerinde devrim (536)
Fizikte yeni kuramlar (536)
Atom fiziğinde gelişme (538)
Kimyanın yenilenmesi. Astrofizik ve jeofizik (540)

II

BİYOLOJİNİN ZENGİNLEŞMESİ VE TIPTA DEVRİM
Biyolojideki ilerlemeler (543)
Biyoloji uzmanının aletlerindeki yetkinleşme (543)
Yaşamın temel olguları (544)
Organizma ve organizmalar. Mikroorganizmalarla yüksek organizmalar (545)
Genetik (547)
Tıpta devrim (548)
Tıpta yeni anlayışlar ve yeni teknikler (549)
Bulaşıcı hastalıklara karşı mücadele. Cerrahlıktaki "mucize"ler (550)

III

TEKNİKTEKİ HIZLANIŞ

Sanayilerdeki teknikler (553)
Bilim ve teknik ortaklığı, modern tekniğin nitelikleri (553)
Çağdaş mimarlık (554)
Makineleştirme ve otomatikleştirme (555)
Tarımda teknikler (556)
Sosyal sonuçlar (558)
Çalışma koşullarının değişmesi (558)
Otomasyonun sosyal sonuçları (559)
Günlük yaşamdaki değişme (560)

IV

YÜZYILIN BÜYÜK SORUNU:
HIZLA ARTAN NÜFUSU BESLEMEK

XX. yüzyılda demografik devrim (563)
Nüfusta hızlı artışın sonuçları (565)
İnsanlığın üçte ikisi eksik besleniyor (565)
Yaşam düzeylerindeki eşitsizlik (566)
Açlığa karşı mücadele (568)
Yeni sanayi devrimi (569)

VIII
YÜZYILIN SON ÇEYREĞİ

I

KOMÜNİST SİSTEMİN ÇÖKÜŞÜ

Sistemin iflası (577)
Siyasal tıkanıklıklar (578)
İktisadî tıkanıklıklar (580)
Sivil toplumun yükselişi (582)
Çin'de Deng Siyaoping'in kurtarma girişimi (583)
Mirasçılık savaşı (1971-1981) (584)
Deng Siyaoping devrimi (586)
Sınırlar ve sorunlar (588)
Sovyetlerle halk demokrasilerinde

Gorbaçev'in başarısızlığı (591)
Gorbaçev'in tasarısının ana eksenleri (591)
Sovyetler Birliği'nde durumun kötüleşmesi ve Doğu Avrupa'da uyduluktan çıkış (1988-1989) (594)
Son patlayış (597)

II

AMERİKAN HEGEMONYASI VE KÜRESELLEŞME
Yeni bir Amerikan düzenine doğru mu? (601)
Birleşik Devletler'in içerden güçlenişi (601)
Amerikan üstünlüğü (603)
Birleşik Devletler'in ekonomik egemenliği (606)
Yeni bir dünya düzeni için sorular (608)
Küresel bir ekonominin doğuşu mu? (608)
Bir küresel kültüre doğru mu? (610)
Birleşmiş Milletler Örgütü, geleceğin küresel yönetimi mi? (647)

III

KAOSUN HAYALETİ
Büyük afetlerin pençesindeki dünya (615)
Binlerce yılın bir tehdidi: Açlık (615)
Kaygılandırıcı bir tehlike: Kirlenme (617)
Son bir afet: Sida (619)
Kaosun egemenliği (621)
Gerilla, mafyalar ve uyuşturucu (621)
İslamcı tehdit ve milliyetçi tehlike (624)
Devletin bunalımı (627)
İnsan haklarını savunmak (629)
İnsan hakları: Bir parça tarih (629)
Güç bir savaş (630)

BİTİRİRKEN (633)

KAYNAKÇA (645)

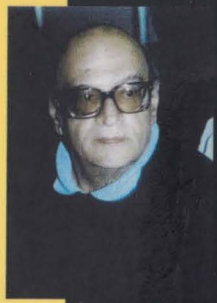

XX. yüzyıl biterken "bilanço"sunu nasıl çıkarmalı? Olumlu ya da olumsuz, akla ilk gelenler şunlar: Bilim ve teknikte hızlı ve çarpıcı ilerlemeler, art arda iki dünya savaşı, faşizm, sosyalizmin kuramdan uygulamaya geçişi ve sonra da derin bunalımı, "Üçüncü Dünya"nın ortaya çıkışı, Avrupa gerilerken Amerika Birleşik Devletleri'nin hegemonyasını kurması, küreselleşme, demokrasi ve insan haklarının öne çıkması.

Bunlara başkalarını da ekleyebilirsiniz.

Tarihin yolu üzerinde bir geçiş noktası olan XX. yüzyılın, insanlığın olumlu mirasına ekledikleri oldu, ekleyemedikleri de. Ama şurası açık: Yeni bir dünyanın aranışı içinde yürüdü sürekli. O aranış, en azından bin yılın şu "büyük düş"ü adımadır: İnsanın insanca yaşayacağı bir dünya kurmak! Özgürlüğün, eşitliğin, kardeşliğin dünyası; savaşsız, sömürüsüz bir dünya!

XX. yüzyıl, çok çaba harcasa da böyle bir dünya kuramadı; ama o büyük düşün karşısındaki düşmanları daha da belirgin olarak gösterdi; kavramların, uygulamaya geçerek içini doldururken, aklın, özgürlüğün, insan haklarının ve demokrasinin hasımlarını sergiledi. Bu arada, ufkumuzu zenginleştirerek, gözlerimizi geçmişten geleceğe daha çok çevirdi.

Büyük bir yüzyıldır XX. yüzyıl; cesur ve kahraman!

Okuyunuz göreceksiniz...

ISBN 9789944414831-3

BİTAP

alkım